Über dieses Buch

Dies ist ein digitales Exemplar eines Buches, das seit Generationen in den Regalen der Bibliotheken aufbewahrt wurde, bevor es von Google im Rahmen eines Projekts, mit dem die Bücher dieser Welt online verfügbar gemacht werden sollen, sorgfältig gescannt wurde.

Das Buch hat das Urheberrecht überdauert und kann nun öffentlich zugänglich gemacht werden. Ein öffentlich zugängliches Buch ist ein Buch, das niemals Urheberrechten unterlag oder bei dem die Schutzfrist des Urheberrechts abgelaufen ist. Ob ein Buch öffentlich zugänglich ist, kann von Land zu Land unterschiedlich sein. Öffentlich zugängliche Bücher sind unser Tor zur Vergangenheit und stellen ein geschichtliches, kulturelles und wissenschaftliches Vermögen dar, das häufig nur schwierig zu entdecken ist.

Gebrauchsspuren, Anmerkungen und andere Randbemerkungen, die im Originalband enthalten sind, finden sich auch in dieser Datei – eine Erinnerung an die lange Reise, die das Buch vom Verleger zu einer Bibliothek und weiter zu Ihnen hinter sich gebracht hat.

Nutzungsrichtlinien

Google ist stolz, mit Bibliotheken in partnerschaftlicher Zusammenarbeit öffentlich zugängliches Material zu digitalisieren und einer breiten Masse zugänglich zu machen. Öffentlich zugängliche Bücher gehören der Öffentlichkeit, und wir sind nur ihre Hüter. Nichtsdestotrotz ist diese Arbeit kostspielig. Um diese Ressource weiterhin zur Verfügung stellen zu können, haben wir Schritte unternommen, um den Missbrauch durch kommerzielle Parteien zu verhindern. Dazu gehören technische Einschränkungen für automatisierte Abfragen.

Wir bitten Sie um Einhaltung folgender Richtlinien:

+ *Nutzung der Dateien zu nichtkommerziellen Zwecken* Wir haben Google Buchsuche für Endanwender konzipiert und möchten, dass Sie diese Dateien nur für persönliche, nichtkommerzielle Zwecke verwenden.
+ *Keine automatisierten Abfragen* Senden Sie keine automatisierten Abfragen irgendwelcher Art an das Google-System. Wenn Sie Recherchen über maschinelle Übersetzung, optische Zeichenerkennung oder andere Bereiche durchführen, in denen der Zugang zu Text in großen Mengen nützlich ist, wenden Sie sich bitte an uns. Wir fördern die Nutzung des öffentlich zugänglichen Materials für diese Zwecke und können Ihnen unter Umständen helfen.
+ *Beibehaltung von Google-Markenelementen* Das "Wasserzeichen" von Google, das Sie in jeder Datei finden, ist wichtig zur Information über dieses Projekt und hilft den Anwendern weiteres Material über Google Buchsuche zu finden. Bitte entfernen Sie das Wasserzeichen nicht.
+ *Bewegen Sie sich innerhalb der Legalität* Unabhängig von Ihrem Verwendungszweck müssen Sie sich Ihrer Verantwortung bewusst sein, sicherzustellen, dass Ihre Nutzung legal ist. Gehen Sie nicht davon aus, dass ein Buch, das nach unserem Dafürhalten für Nutzer in den USA öffentlich zugänglich ist, auch für Nutzer in anderen Ländern öffentlich zugänglich ist. Ob ein Buch noch dem Urheberrecht unterliegt, ist von Land zu Land verschieden. Wir können keine Beratung leisten, ob eine bestimmte Nutzung eines bestimmten Buches gesetzlich zulässig ist. Gehen Sie nicht davon aus, dass das Erscheinen eines Buchs in Google Buchsuche bedeutet, dass es in jeder Form und überall auf der Welt verwendet werden kann. Eine Urheberrechtsverletzung kann schwerwiegende Folgen haben.

Über Google Buchsuche

Das Ziel von Google besteht darin, die weltweiten Informationen zu organisieren und allgemein nutzbar und zugänglich zu machen. Google Buchsuche hilft Lesern dabei, die Bücher dieser Welt zu entdecken, und unterstützt Autoren und Verleger dabei, neue Zielgruppen zu erreichen. Den gesamten Buchtext können Sie im Internet unter `http://books.google.com` durchsuchen.

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.

+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.

+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.

+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

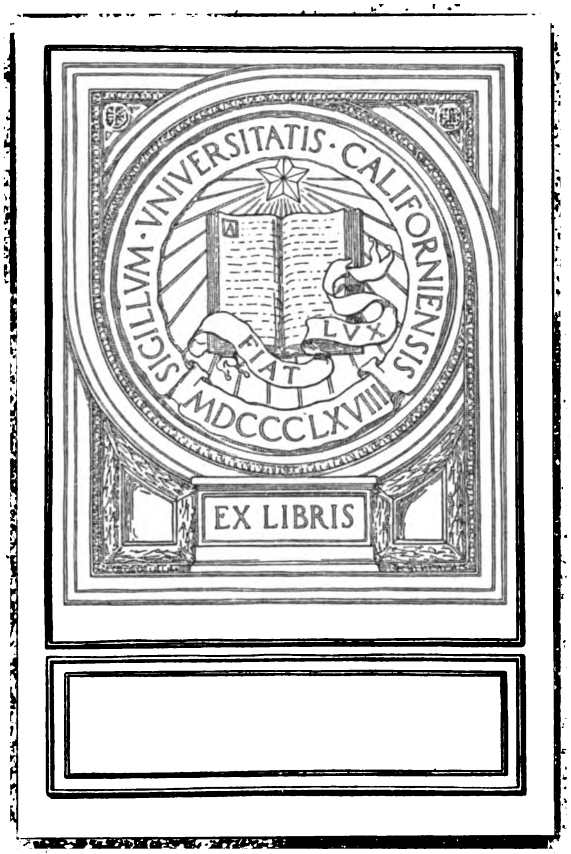

Digitized by Google

Digitized by Google

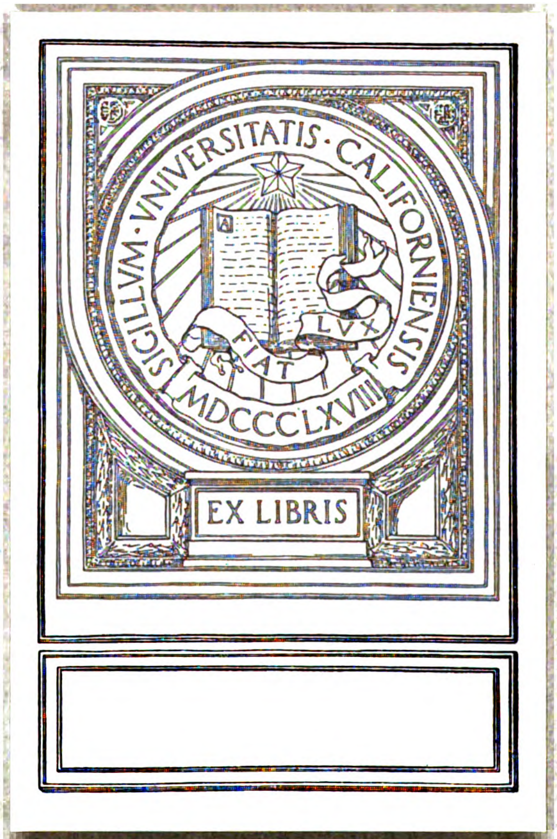

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

UNIV. OF CALIFORNIA

ZESENTWINTIGSTE JAARGANG.

1919.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ].
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. — PARIJS, H. LE SOUDIER. — LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

Digitized by Google

Z1007
M9
v.26-32

UNIV. OF
CALIFORNIA

Digitized by Google

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 26sten Jaargang.

F. de Bas te 's-Gravenhage.
Dr. A. Beets te Leiden.
Dr. J. W. Bierma te Amsterdam.
Dr. A. W. Bijvanck te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Dr. M. Boas te Amsterdam.
Prof. Dr. R. C. Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. T. J. de Boer te Amsterdam.
Dr. C. Brakman Jz. te 's-Gravenhage.
K. ten Bruggencate te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. W. Caland te Utrecht.
Dr. H. Cannegieter Tzn. te 's-Gravenhage.
Dr. J. G. van Dillen te Amsterdam.
J. van der Elst te Groningen.
Dr. M. Engers te Rotterdam.
Dr. P. J. Enk te Zwolle.
Dr. B. Faddegon te Doorn.
K. R. Gallas te Amsterdam.
Dr. G. Gorris s. J. te Amsterdam.
J. H. A. Günther te Amsterdam.
Dr. S. P. Haak te Arnhem.
Prof. Dr. J. J. Hartman te Leiden.
Just Havelaar te Amersfoort.
Dr. J. Heinsius te Leiden.
Prof. Dr. A. H. L. Hensen te Rome.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
J. P. Heyligers te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. E. J. Holwerda te Leiden.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
J. de Josselin de Jong te Rijsenburg.
Prof. Dr. J. H. Kern te Groningen.
Dr. G. G. Kloeke te Leiden.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Dr. G. Knuttel Wzn. te Breda.
Dr. J. A. N. Knuttel te Leiden.
Dr. W. P. C. Knuttel te 's-Gravenhage.
Chr. Kok te Leiden.
G. J. W. Koolemans Beijnen te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Dr. N. van der Laan te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Amden (Zwitserland).
Dr. I. W. Lely te Leiden.
Dr. H. M. R. Leopold te Gouda.
Prof. Dr. H. Logeman te Gent.
Dr. H. J. Lulofs te Gorinchem.
Prof. Dr. H. U. Meyboom te Paterswolde.
Dr. C. H. Ph. Meijer te 's-Gravenhage.
Dr. W. Meyer te 's-Gravenhage.
Dr. W. Mulder S. J. te Nijmegen.
Dr. H. C. Muller te Utrecht.
Prof. Dr. J. W. Muller te Leiden.
Dr. H. A. Naber te Hoorn.
Prof. Dr. B. J. H. Ovink te Utrecht.
M. J. Premsela te Amsterdam.
Dr. J. Prinsen J.Lzn. te Nijmegen.
Prof. Dr. A. G. Roos te Groningen.
Dr. A. Rutgers te Amsterdam.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Groningen.
Dr. M. A. Schepers te 's-Gravenhage.
Prof. J. H. Scholte te Amsterdam.
Prof. Dr. Jos. Schrijnen te Utrecht.
Dr. M. A. Schwartz te Leiden.
Mej. Dr. C. Serrurier te Leiden.
Prof. Jhr. Dr. J. Six te Amsterdam.
Dr. K. Sneyders de Vogel te Leiden.
Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje te Leiden.
Dr. M. C. Valeton te Arnhem.
Prof. Dr. S. G. de Vries te Leiden.
Prof. Dr. J. Vürtheim te Leiden.
Prof. Dr. J. van Wageningen te Groningen.
Mej. Th. Westendorp te Amsterdam.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Dr. C. Wilde S.J. te Mariendaal bij Grave.
Prof. Dr. J. de Zwaan te Groningen.

N 22965

Digitized by Google

II. Alphabetische lijst der recensies.

Abhandlungen zur semitischen Religionskunde und Sprachwissenschaft, Wolf Wilhelm Grafen von Baudissin zum 26 September 1917 überreicht (Snouck Hurgronje) 131.
Andresen, zie Halm.
Auerbach, Svensk-Tysk Ordbok (Logeman) 76.
Azīmuddīn Aḥmad, Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Našwān's im Šams al-ʿUlūm (Houtsma) 231.

Bachmann, Der erste Brief des Paulus an die Korinther (de Zwaan) 259.
Dez, Der zweite Brief des Paulus an die Korinther (de Zwaan) 259.
Baehrens, Studia Serviana (Brakman) 1.
De Bas, Waakzaam en Weerbaar (Koolemans Beijnen) 114.
Bernt und Burdach, Der Ackermann aus Böhmen (Gorris) 160.
Bertalot, Dantis Alagherii De Vulgari Eloquentia Libri II (Salverda de Grave) 63.
Dez., Dantis Alagherii De Monarchia Libri III (Salverda de Grave) 63.
Bijlsma, Rotterdams Welvaren 1550—1650 (Blok) 14.
Blinkenberg, L'image d'Athana Lindia (Six) 205.
Boer, Korte Deensche Spraakkunst (Beets) 158.
De Boer, Bloemlezing van Italiaansch proza (Westendorp) 233.
Boll, Sternglaube und Sterndeutung (v. Wageningen) 15.
Boorsma, Duitsche Klankleer (Kloeke) 200.
Bouman, Bijdrage tot de syntaxis der „dat"-zinnen in het Germaansch (Kern) 198.
Bouten, Twain, The Prince and the Pauper (Chr. Kok) 20.
Ten Bouwhuys, Twee Eeuwen (Haak) 140.
Bouwman, Hovingh, Kuiper, Postma en Van Yzeren, Leerplan en Eindexamen van het Gymnasium. Rapport (Vürtheim) 43.
Brakman, Miscella Tertia (Bierma) 28.
Dez., Opstellen over onderwerpen uit de Latijnsche letterkunde (Hartman) 242.
Brix-Niemeyer, Ausgewählte Komödien des T. Maccius Plautus. IV Miles Gloriosus, 4e Aufl., bearb. v. Köhler (Bierma) 124.
Brall, Lat. *foris, foras* im Galloromanischen (Salverda de Grave) 137.
Browne, Materials for the study of the Babi Religion (Houtsma) 90.
Brünner, De order op de buitennering van 1531 (v Dillen) 256.
Buck, Studies in Greek Noun-Formation. Dental Terminations, I (Schrijnen) 97.
Burdach, zie Bernt.
Byron, zie Van Doorn.

Catalogus der Fransche Taal- en Letterkunde in de Koninklijke Bibliotheek, I (Serrurier) 78.
Catalogus der Goethe-Verzameling in de Koninklijke Bibliotheek (Scholte) 134.
Chinard, L'exotisme américain dans l'oeuvre de Chateaubriand (Gallas) 109.
Cicero, zie Ziegler.
Clark, The Descent of Manuscripts (S. G. de Vries) 121.
Conan Doyle, zie Coster.
Coster, Conan Doyle, Uncle Bernac (ten Bruggencate) 274.

Dahlerup-Juul-Jensen, Ordbog over Det Danske Sprog, I, 1 (Logeman) 103.
Dante, zie Bertalot.
Dickens, zie v. Doorn en Kruisinga.
Van Doorn, Dickens, Martin Chuzzlewit's Adventures in Yankeeland (Chr. Kok) 20.
Van Doorn, Byron, Poems (Chr. Kok) 20.
Dez., Shakespeare, A Midsummer-Night's Dream (ten Bruggencate) 273.
Dostojewskij, zie Oxford Russian plain Texts.
Dresdner-Gaede-Wichmann, Neues Leben im altsprachlichen Unterricht (Cannegieter) 209.

Eftaliotis, zie Lambert-van der Kolk.
Ekwall, Contributions to the History of Old English Dialects (Kern) 33.
Elshout, Tennyson, Poems (Chr. Kok) 20.
Enk, Gratti Cynegeticon quae supersunt (v. Wageningen) 170.
Ernst, zie Kuiper.
Erotianus, zie Nachmanson.

Finsler, Homer, II (v. Leeuwen) 25.
Förster, Briefe von J. J. Reiske, Nachtrag (A. E. J. Holwerda) 66.
Forbes, Russian Grammar (v. Wijk) 80.
Dez. First—Fourth Russian book (v. Wijk) 233.
Fournier, Les collections canoniques Romaines de l'époque de Grégoire VII (Hensen) 114.
De Froe, A Manual of Commercial English (Günther) 232.
Dez, English Commercial Correspondence (Günther) 232.
Dez., A Commercial Vocabulary (Günther) 232.

Gaede, zie Dresdner.
Geffcken, Die Griechische Tragödie (Vürtheim) 123.
Goossens, Franciscus Sonnius in de pamfletten (W. P. C. Knuttel) 65.
Grattius, zie Enk.
Greshoff, Latijnsche Lente (v. d. Elst) 138.
De Groot, Untersuchungen zum byzantinischen Prosarhythmus (Hesseling) 147.
Dez., Handbook of antique Prosarhythm (Hesseling) 147.

Van Haeringen, De Augustini ante Baptismum rusticantis operibus (Wilde) 101.
Holm-Andresen, P. Cornelii Taciti libri supersunt, II (Enk) 99.
Van Hamel, Inleiding tot de Keltische Taal- en Letterkunde (Mulder) 53.
Hasebroek, Die Fälschung der Vita Nigri und Vita Albini in den Scriptores Historiae Augustae (Roos) 174.
Henke, Die Ilias, I, 5te Aufl. bes. v. Siefert (Valeton) 193.
Dez, Hilfsbuch zu Homer, neu hg. v. Siefert (Valeton) 193.
Herkenrath, Die Handlung in Sophokles' Philoktet und ihr Bühnengott Herakles (Vürtheim) 196.
Høffding, Spinoza's Ethica (W. Meyer) 265.
Højberg Christensen, Studier over Lybaeks Kancellisprog fra c. 1300—1470 (Kloeke) 221.
Homerus, zie Henke.
Van 't Hoog, Anthonis de Roovere (J. A. N. Knuttel) 157.
Hovingh, zie Bouwman.
Hude, Les Oraisons funèbres de Lysias et de Platon (Schwartz) 98.
Huygens, zie Kaakebeen.

Van Yzeren, zie Bouwman.

Jacoby, Anthologie aus den Elegikern der Römer, I-II (Enk) 163.
Jansonius, Engelsche Handelsbrieven, I-II (Günther) 165.
Jastrow, The Psychology of Conviction (T. J. de Boer) 206.
Johansson. Über die altindische Göttin Dhiṣaṇâ und Verwandtes (Caland) 204.

Digitized by Google

De Jong, Das antike Mysterienwesen (Meyboom) 230.
Juul-Jensen, zie Dahlerup.

Kaakebeen, Bloemlezing uit de gedichten van Constantijn Huygens (C. H. Ph. Meijer) 58.
Kaerst, Geschichte des Hellenismus, I (Engers) 11.
Kahle, zie Schmidt.
Karkavitsas, zie Lambert-van der Kolk.
Kock (A.), Altnordischer *u*-umlaut in ableitungs- und beugungsendungen (Boer) 219.
Kock (E. A.), Jubilee Jaunts and Jottings (Boer) 219.
Köhler, zie Brix.
Koopmans, De waerachtige ende seer wonderlicke historie van Mariken van Nieumeghen (J. A. N. Knuttel) 211.
Kroes, Hundert deutsche Gedichte (Heyligers) 68.
Kruisinga, Ch. Dickens, A Christmas Carol in Prose (J de Josselin de Jong) 92.
Krylow, zie Oxford Russian plain Texts.
Kuiper (E. T.), zie Bouwman.
Kuiper (J. W.), Otto Ernst, Erzählungen und Plaudercien (Heyligers) 211.
Dez., Wilhelm Raabe, Drie Erzählungen (Heyligers) 211.

Van der Laan, Uit Roemer Visscher's Brabbeling, I (Prinsen) 74.
Lamare-Picquot, zie Pernot.
Lambert-van der Kolf, Eftaliotis, Verhalen van de Grieksche Eilanden. — Karkavitsas, Verhalen van de Zee. — Palamas, De dood van den Pallikaar (Hesseling) 99.
Lamberts Hurrelbrinck, De Wetgeving der twaalf tafelen in het licht van den Romeinschen godsdienst (H. M. R. Leopold) 179.
Lamer, zie Wohlrab.
Van Leeuwen, Enchiridion Dictionis Epicae (Rutgers) 49.
Leopold, De ontwikkeling van het heidendom in Rome (Hartman) 139.
Leumann, Die lateinischen Adjectiva auf *-lis* (Schrijnen) 5.
Lindqvist, Urg. *dagan-, daga-* in wörtern des typus ahd. *siohtago* etc. (Boer) 219.
Lulius van Goor, De Buddhistische Non (Faddegon) 87.

Marcus, Die Schreibung *ou* in frühmittelenglischen Handschriften (Kern) 9.
Mariken van Nieumeghen, zie Koopmans.
Van der Meulen en Ten Bouwhuys, Platen-Atlas voor de Vaderlandsche Geschiedenis, 3de dr. bezorgd door Tenhaeff (Haak) 20.
Mitteilungen aus der königlichen Bibliothek, III-IV (Sneyders de Vogel) 160.
Moll, Bilderdijk's Geschiedenis des Vaderlands (H. C. Muller) 82.

Nachmanson, Erotiani vocum Hippocraticarum collectio (M. A. Schepers) 123.
Neurath, Antike Wirtschaftsgeschichte (Roos) 113.
Niemeyer, zie Brix.
Van Nijlen, Francis Jammes (Gallas) 63.
Nyrop, Histoire étymologique de deux mots français (Salverda de Grave) 246.

Oldenberg, Vorwissenschaftliche Wissenschaft. Die Weltanschauung der Brāhmaṇa-texte (Caland) 228.
Ordbog over Det Danske Sprog, zie Dahlerup.
Ovidius, zie Owen.
Owen, P. Ovidi Nasonis Tristium libri quinque; ex Ponto libri quattuor; Halieutica; fragmenta (Enk) 51.
Oxford Russian plain Texts (v. Wijk) 233.

Palamas, zie Lambert-van der Kolk.
Pernot, Lamare-Picquot, Nos Anciens à Corfou (Hesseling) 18.
Pernot, Recueil de textes en Grec usuel (Hesseling) 73.
Pernot et Polack, Grammaire de grec moderne (Hesseling) 217.
Pierre de Paris, zie Thomas.
Plautus, zie Brix.
Polack, zie Pernot.
Postma, zie Bouwman.

Raabe, zie Kuiper.
Reiske, zie Förster.
Robert, Etudes d'idiome et de syntaxe (Sneyders de Vogel) 34.
Van Rossem, Het moderne Fransche Tooneel (Premsela) 246.

Sadee, Rom und Deutschland vor neunzehnhundert Jahren (A. W. Byvanck) 226.
Sahlgren, Västgötska Ortnamn av typen Kölingared (Boer) 220.
Schmidt und Kahle, Volkserzählungen aus Palestina (Snouck Hurgronje) 31.
Schubarth, Einführung in die Papyruskunde (Engers) 241.
Schuchardt, Die romanischen Lehnwörter im Berberischen (Kluyver) 201.
Schütte, Ptolemy's Maps of Northern Europe (Lulofs) 36.
Schuster and Shipley, Britain's Heritage of Science (Naber) 18.
Seneca, zie v. Wageningen.
Shakespeare, zie v. Doorn.
Shipley, zie Schuster.
Siefert, zie Henke.
Slijper, Eene eigenaardigheid van Tacitus' zinsbouw (Lely) 169.
Stählin, Editionstechnik (Roos) 145.
Stille, De ledande idéerna i krigföringen i Norden 1563—1570 (de Bas) 251.
Subotic' and Forbes, Serbian Grammar (v. Wijk) 173.
Von Sydow, Sigurds strid met Fåvne (Boer) 219.

Tacitus, zie Halm.
Tennyson, zie Elshout.
Tesselschade, zie Worp.
Thieme, Scribisne litterulas latinas? (Enk) 91.
Thiersch, Winckelmann und seine Bildnisse (G. Knuttel Wzn.) 207.
Thomas, Notice sur le manuscrit latin 4788 du Vatican contenant une traduction française avec commentaire par Maître Pierre de Paris de la Consolatio Philosophiae de Boèce (Sneyders de Vogel) 203.
Thomsen, Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklós (Houtsma) 244.
Thulin, Corpus Agrimensorum Romanorum, I, 1 (Brakman) 6.
Tielrooy, Maurice Barrès (Gallas) 224.
Tijdschrift voor Handelscorrespondentie (Günther) 232.
Twain, zie Bouten.

Verdam, Een fragment van Plato's Politeia (Ovink) 187.
Verdenius, Ausgewählte deutsche gedichte (Heyligers) 188.
Veth, Fransche Caricaturisten (Havelaar) 41.
Visscher, zie Van der Laan.
Vom Mittelalter zur Reformation, zie Bernt.

Van Wageningen, Seneca's Phaedra (Hartman) 155.
Dez., Seneca's Phaedra in het Nederlandsch vertaald (Hartman) 155.
Wichmann, zie Dresdner.
Wigforss, De korta rotstavelserna i Skånemålen (Boer) 219.
Van Wijk, Altpreussische Studien (Kern) 248.

Digitized by Google

Windisch, Geschichte der Sanskrit-Philologie und indischen Altertumskunde (Caland) 197.
Wohlrab und Lamer, Die altklassische Welt (v. Wageningen) 44.
Worp, Een onwaerdeerlycke Vrouw: brieven en verzen van en aan Maria Tesselschade (v. d. Laan) 220.
Wundt, Griechische Weltanschauung (K. Kuiper) 14.
Zahn's Kommentar zum Neuen Testament (de Zwaan) 84. 184. 259.
Zahn, Der Römerbrief (de Zwaan) 84.
Dez., Der Brief des Paulus an die Galater (de Zwaan) 184.
Ziegler, M. Tulli Ciceronis De Re Publica Librorum VI quae manserunt (Boas) 151.

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

Adler, Addenda op: Catalogue supplémentaire des MSS. Grecs de la Bibliothèque Royale de Copenhague 236.
Andresen, P. Corn. Tacitus, Dialogus de oratoribus 275.

Béowulf, zie Heyne.
Bolkestein, Poelhekke en Prinsen, Nederlandsch Leesboek, I. 276.

Certamen Poeticum Hoeufftianum 214. 238.
Cicero, zie Kurfess.

Diehl, Res gestae divi Augusti 93.
Documenten en Kleine Teksten, ten gebruike bij de studie van Vaderlandsche Geschiedenis, Taal- en Letterkunde 275.

Eberhard, zie Kurfess.

Hardenbroek, zie Krämer.
Heyne-Schücking, Béowulf 45.
Hoekstra, Blijspelen van Terentius, II. 93.

Van Klaveren, zie De Leur.
Krämer, Hardenbroek's Gedenkschriften, VI. 166.
Kronenberg, zie Nijhoff.
Kurfess-Richter-Eberhard, Ciceros Rede über das Imperium des Cn. Pompeius 275.

Laurand, Manuel des études grecques et latines 275.
De Leur en Van Klaveren, Register op de Catalogussen van de bij het stads-archief te Utrecht bewaarde archieven 166.

Marcus und Weber (firma) 275.
De Mont, Verzen van Noord- en Zuidnederlandsche dichters 166.
Muller, Regesten van het Archief der Bisschoppen van Utrecht (722-1528), II. 45.

Nijhoff en Kronenberg, Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540. 237.

Oorlogsliteratuur 70. 93. 189. 213. 276.
Over hervorming en beheer onzer musea 93.

Philologische Kring te Amsterdam 236.
Poelhekke, zie Bolkestein.
Prinsen, zie Bolkestein.

Religionsgeschichtliche Bibliographie 213.
Richter, zie Kurfess.

Schücking, zie Heyne.
Stichting-De Goeje 70.

Tacitus, zie Andresen.
Terentius, zie Hoekstra.

Verbeteringen 213. 238. 278.

Van Wageningen, Het Leven van Dr. Jan Wibertus Beck 276.

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

Anglia 142. 166. Beiblatt 142. 214.
Archief voor het Aartsbisdom Utrecht 46. 278.
Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap 278.
Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië 94.
Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde 117. 214. 278.
Bulletin de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 94. 213. 276.
Hermes 237. 277.
Jaarboek, Economisch Historisch, 118.
Jahrbücher, Neue, für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik 117. 214. 277.
Journal des Savants 189. 214.
Journal of Hellenic Studies 94.
Mnemosyne 117.
Museum, Rheinisches, 94. 277.
Neophilologus 46. 117. 190.
Review, English Historical, 118. 278.
Revue historique 46. 118. 278.
Studiën 46. 94. 118. 142. 190. 237. 278.
Taalgids, Nieuwe, 46. 70. 142. 190. 214.
Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde 46 118. 166. 278.
Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde 117. 190.
Tijdschrift voor Taal en Letteren 116. 214.
Vierteljahrschrift, Historische, 118.
Wochenschrift, Berliner Philologische, 237.
Zeitschrift, Historische, 46. 142. 278.
Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 276.

Digitized by Google

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid.)

Akadem. Bokhandel, Uppsala 204.
Alcan, Paris 18.
Beck, München 207.
Bertalot, Friedrichsdorf 63.
Bloud et Gay, Paris *70. *93. *189. *213, *276.
Bohn, Haarlem *93.
Bosch & Zoon, Utrecht 198.
Brill, Leiden 28. 87. 230. 231. 242.
Brusse, Rotterdam 99. 139.
Clarendon Press, Oxford 51. 80. 121. 173. 233.
Constable & Co., London 18. 206. *213.
Deichert, Leipzig 84. 184. 259.
Drukkerij Humanitas, 's-Gravenhage 78. 134.
Emmering, Amsterdam 157.
Eranos' Förlag, Göteborg 123.
Garnier frères, Paris 73. 217.
Gleerup, Lund 33. 219. 251.
Van Goor Zonen, Gouda 68. 165.
Gyldendalske boghandel, Kobenhavn 103.
Hachette et Cie, Paris 109.
Hagerup, Kobenhavn 36. *213.
Hölder, Wien 201.
Høst & Søn, Kobenhavn 98. 205. 244. 246. 265.
Houghton Mifflin Company, Boston-New York 206.
Hummelen, Assen 82.
Kemink & Zoon, Utrecht 92. 169.
Klincksieck, Paris 114. 203.
Koch, Dresden-Leipzig 91.
Leydenroth, Utrecht *166.
Luzac & Co., London 231.
Marcus & Weber, Bonn *93. 226. *275.
Mayer und Müller, Berlin 9. 137.
Meulenhoff, Amsterdam 20.
Mosmans Zoon, 's-Hertogenbosch 65.
Müller, Amsterdam *166.
N. V. van Campen, Amsterdam *70.
Nijhoff, 's-Gravenhage 14. 179. 220. *237. 248.
Noordhoff, Groningen 34. *141. *142. 155. 200. 211. *212. 232. 233.
Noording, Groningen 147.
Norstedt & Söner, Stockholm 76.
Oosthoek, Utrecht *45. 74. 256.
Payot et Cie, Paris *70.
Perrin & Cie, Paris *70. *93.
Picard, Paris *275.
Roelants, Schiedam 114.
Schöningh, Paderborn *45.
Schultz, Kobenhavn 221.
Sijthoff, Leiden 41. 49. 63. *93. 138. 224. 246.
Teubner, Leipzig 6. 11. 14. 15. 25. 44. 66. 99. 113. 123. 124. 145. 151. 163. 193. *213. *275.
Thieme & Cie, Zutphen 170.
Tjeenk Willink, Haarlem 158.
Tjeenk Willink, Zwolle *166.
Töpelmann, Giessen 131.
Trübner, Strasbourg 5. 197.
Uitgeversmaatschappij de Hofstad, 's-Gravenhage *93.
Uitgeversmaatschappij Plantijn, Gent 1.
University of Chicago Press, Chicago 97.
University Press, Cambridge 90.
Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 31. 228.
Verlag des Privatgymnasiums Stella Matutina, Feldkirch 196.
De Waal, Groningen 101.
Weidmann, Berlin 160. 209. 241.
Wolters, Groningen-den Haag 20. *22. 53. 58. 140. 187. 188. 211. *212. 273. 274. *275, *276.

Digitized by Google

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. **N°. 1.** **October 1918.**

Baehrens, Studia Serviana (Brakman).
Leumann, Die lateinischen Adjectiva auf -lis (Schrijnen).
Thulin, Corpus Agrimensorum Romanorum, I, 1 (Brakman).
Marcus, Die Schreibung *ou* in frühmittelenglischen Handschriften (Kern).
Kaerst, Geschichte des Hellenismus, I (Engers).
Bijlsma, Rotterdams Welvaren 1550—1650 (Blok).
Wundt, Griechische Weltanschauung (K. Kuiper).
Boll, Sternglaube und Sterndeutung (v. Wageningen).
Schuster and Shipley, Britain's Heritage of Science (Naber).
Pernot, Nos Anciens a Corfou, Souvenirs de Lamare-Picquot (Hesseling).
Schoolboeken:
Meulenhoff's English Library: Van Doorn, Dickens, Martin Chuzzlewit's Adventures in Yankeeland; Bouten, Twain, The Prince and the Pauper; Elshout, Tennyson, Poems; Van Doorn, Byron, Poems.
Van der Meulen-Ten Bouwhuys-Tenhaeff, Platen-Atlas voor de Vaderlandsche Geschiedenis³ (Haak).
Uitg. v. d. fa Wolters.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

W. A. Baehrens, Studia Serviana ad litteras Graecas atque Latinas pertinentia. Gent, Uitg.-Mij. Plantijn. 1917.

In The Classical Review X 158 stelt E. K. Rand de vraag: Is Donatus's Commentary on Vergil lost? Zijn antwoord komt hier op neer, dat de zoogenaamde Scholia Danielina niets anders zijn dan Aelius Donatus' verklaringen van den tekst van Vergilius. Is dit aannemelijk?

Men weet, dat tot 1600 alleen de „kleine" Servius bekend was, maar dat in genoemd jaar P. Daniel een veel vollediger Servius (S. auctus, amplior of plenior), die onschatbare interpretaties bevatte, uitgaf. De Commentarius Danielinus toch onderscheidt zich door een grooten rijkdom van mythologische vertellingen. Uit welke bron zijn die verhalen afkomstig? In welk verband staan zij tot den „kleinen" Servius, tot Ovidius' Metamorphosen, tot Hyginus, tot Apollodorus' Bibliotheca — wij volgen 't gewone spraakgebruik — of andere mythografen, tot historische werken, waarin groote aandacht wordt gewijd aan mythologische onderwerpen? Ziedaar problemen, welke lang geleden gesteld, evenwel nog niet opgelost zijn. Tot de solutie van een belangrijk deel van 't vraagstuk trachtte Baehrens te komen in bovengenoemde studie door de scholia, waarin gedaanteverwisselingen besproken worden, uit een oogpunt van taal en inhoud te vergelijken met de behandeling van dezelfde sagen bij andere auteurs.

Eerst valt een woord te zeggen over den vorm van 't werk. Baehrens heeft zijn boek in 't Latijn geschreven, de keuze staat natuurlijk aan hem. Nu wil ik zwijgen over de buitengewoon vele drukfouten; zelfs 't aantal hoofdstukken is onjuist opgegeven: cap. XXV is tweemaal geteld. Hier zijn wellicht verzachtende omstandigheden, maar wat te denken van 't volgende? Op bladz. 8 leest men *sine ullo dubio* in plaats van *sine ulla dubitatione*; bl. 27 *nostrum interest* ('t keert terug op bl. 50, dus is 't geen drukfout); bl. 36 den ablativus *recentiori*; bl. 45 den superlativus *sincerrime*; bl. 84 den genetivus *Lycophrontis* (in plaats van *Lycophronis*); bl. 88 en 90 (noot 2) driemaal den naam *Antonius* Liberalis (in plaats van *Antoninus* L.); bl. 96 't participium *increpati*, terwijl Baehrens op bl. 108 zijn licht laat schijnen over de uitdrukking *non comparuit*, anders gezegd over de „*formula solemnis non comparandi*"!! enz. enz. Zulk oorlogs-Latijn kan toch werkelijk niet door den beugel, zelfs niet voor een professor te Gent. 't Latijn is voorts 't tegenovergestelde van vlot en duidelijk: op bl. 62 sq. staat een zin van achttien regels, welke onder meer een citaat, tweemaal een opmerking tusschen haakjes en dan nog een lange parenthesis bevat. Zulke perioden zijn geen zeldzaamheid: kortom alles is gedaan om den lezer, die in de aantrekkelijke materie belang stelt, af te schrikken.

't Uitgangspunt van de redeneering vormt 't verhaal over de liefde van Myrrha voor haar vader Cinyras en haar verandering in een boom. Baehrens zet naast elkaar de vertelling gegeven door Theodorus (bij Plutarch. Parall. min. 22, pag. 311 A), door Serv. Dan. ad Bucol. X 18 en door 't Argumentum Ovidianum X 9 (van „Lactantius Placidus"). Aan 't einde schrijft Theodor. εἰς ὁμώνυμον δένδρον μετεμορφώθη sc. Myrrha; 't scholion biedt: mutata est in arborem nominis sui. Dadelijk zij hier opgemerkt, dat deze uitdrukkingen in beide talen 't karakter van een formule hebben; bij Serv. Dan. treft men die telkens aan bijv. precies zooals hier ad Bucol. VIII 29 (zie Thilo III 97).

Digitized by Google

ad Aen. I 505 in animal sui nominis vertit (Thilo I 158) enz. 't Breedsprakig Argum. Ovid., 't welk volgens Baehrens in keuze van woorden totaal onafhankelijk is van den Griekschen tekst, besluit zijn uiteenzetting aldus: in arborem, quae eius nomen indicaret, mutata est. Men zal inzien, dat die nietszeggende, in 't geheel niet karakteristieke overeenstemming in uitdrukking tusschen de beide eerste testes niet 't recht geeft te beweren, dat Serv. Dan. òf Theodorus zelf vertaalde, òf dat beiden uit dezelfde bron putten. Bovendien leert men uit Theodorus, dat de metamorphose geschiedt door toedoen van Aphrodite, waaromtrent Serv. Dan. zwijgt: geen wonder, want de laatste vertelt in den aanvang van 't scholion, dat Myrrha *Solis ira* in liefde voor haar vader ontbrandde, de eerste echter **διὰ μῆνιν Ἀφροδίτης**. Serv. Dan., die gewoonlijk *niet* beknopt is, gewaagt ook niet van een **γείτονα παρθένον**, die op Cinyras verliefd was, evenmin gebruikt hij een aequivalent voor den term **τὴν ἀσελγεστάτην** door Theodorus gekozen. Al zijn er overigens een paar woorden, die op elkaar gelijken — wat niet anders dan verwacht kan worden — men moet constateeren, dat 't verschil der loci grooter is dan de overeenkomst: ergo maken wij de gevolgtrekking niet, waartoe Baehrens ons uitnoodigt. Op grond eindelijk van de woorden *lumen inferri iussit*, welke zoowel bij Serv. Dan. als in 't Argumentum Ovidianum te lezen staan, moet.... „noodzakelijk" geconcludeerd worden, dat de schrijver van 't Argumentum afhangt van den Commentator op Vergilius! De waarheid is, dat behoudens die drie woorden de afwijkingen, in de *heele* schildering wel te verstaan, zoo groot zijn, dat men aan geen afhankelijkheid denken kan. Daarentegen stemmen die zoogenaamde Lactantius Placidus en Hyginus (fab. 58) zoozeer in taal en inhoud overeen, dat hier 't toeval geen rol kan spelen. Dit is Baehrens ontgaan, omdat hij slechts Hyginus vergeleek met Theodorus en Servius auctus.

Intusschen laat zich in al de fabulae, die geanalyseerd worden licht een of ander punt van overeenkomst ontdekken. Vergelijk bijv. omtrent Scylla's metamorphose — de tweede door Baehrens ter sprake gebracht —

Serv. ad Aen. III 420 irata Circe fontem, in quo illa consueverat corpus abluere, infecit venenis, in quem illa cum descendisset cet. met

Argum. Ovid. (XIV, 1) locum, in quo Scylla ablui consueverat, venenis imbuit cet. en met

Hygin. 199 Scylla autem cum assueta esset in mari lavari, Circe.... medicamentis aquam inquinavit, quo Scylla, cum descendisset cet.

Hier zijn de aanrakingspunten den lezer voor oogen gelegd, maar als men nu de rest (te groot om hier over te schrijven) onder de loupe neemt, dan springt terstond een zeer aanzienlijk verschil, dat zich niet wegdoezelen laat, in 't oog. Wij kunnen, als wij Baehrens door heel zijn boek volgen, de gedachte niet van ons afzetten: er is bij de onderscheidene auteurs aangaande de mythen ten aanzien van de voorstelling der feiten en de keuze der woorden zoowel gelijkenis als tegenstelling. Wij geven toe, dat allerlei nuances in de overlevering ingeslopen zijn, doordien deze in een sage een aetiologische strekking legde, een ander er een rationalistische uitlegging aan gaf, een derde door partijdigheid gedreven iets wijzigde. Wij zijn echter juist daarom te vaster overtuigd, dat door die contaminatie 't geval meer complex is geworden en dat men er zich principieel voor wachten moet conclusies te trekken, die slechts gebouwd zijn op gedeeltelijke overeenstemming. De conclusie, waartoe Baehrens komt, is, dat 't grootste deel van de Grieksche sagen, waarover zijn onderzoek loopt, door een en denzelfden man in zijn kommentaar op Vergilius zijn ingevoegd. Die onbekende ontleende ze zelf aan een compendium mythologicum Graecum, 't welk hij echter niet slaafs volgde; integendeel hij combineerde zijn Grieksche bron met beschouwingen en bijvoegingen van anderen (inzonderheid van Varro). Van dien Commentator nam Donatus zijn stof over en op dezen steunen weer Servius en Servius amplior.

Wat heeft men te verstaan onder dat compendium mythologicum? Iets als Apollodorus' Bibliotheca, of als Hyginus, dus een soort schoolboek? Absoluut niet, want die gaan zelf terug op dat compendium, waarvan wij nergens melding gemaakt vinden. In dat compendium moeten intusschen alle mogelijke varianten gestaan hebben, ook „entlegene Mythen", die in den Hellenistischen tijd zoo goed gedijden. Men zocht daarin — zie Baehrens bl. 24 — de namen van de vijftig zoons van Lycaon, die thans nog in de Bibliothèca opgesomd worden, evenzeer de namen van de vijftig honden van Actaeon. Indien alles naar rato geweest is, hoeveel folio's moet dat „compendium" dan geteld hebben?

In elk geval zal in dat compendium onder 't lemma *Aesacus* geschreven zijn geweest: zoon van Arisba òf Alexirhoe. In hoofdstuk X weet Baehrens wel iets plausibels in 't midden te brengen tot verklaring van dien variant, maar als hij dan eerst een stamboom teekent met tweemaal de letter *x*, daarna een volledig stemma om precies aan te geven, langs welke auteurs een bepaalde traditie zich heeft voortgeplant, dan vraagt men toch, of hij hier een vergelijking met twee onbekenden wil oplossen. Zelfs 't woord *fortasse*, dat nog al eens voorkomt (o. a. op bl. 24 driemaal in twaalf regels) ontbreekt hier. Men kan op 't gebied der tekstkritiek al te conservatief zijn en op ander terrein er niet voor terugdeinzen de eene hypothese op de andere te stapelen!

Gaat Baehrens met zijn theorieën veel te ver, ook Rand is nog te radicaal; men kan alleen overtuigend bewijzen, dat Donatus de gewichtigste bron is geweest voor Servius en voor Servius plenior.

Baehrens heeft mij in één opzicht bevredigd. Hij belooft in de Praefatio fragmenten van Hellenistische auteurs en van Varro in onze scholia te zullen aanwijzen. Hij is er in geslaagd een fragment van Euphorion (bl. 87) en van Varro (bl. 117) te vinden.

In het deel, 'twelk zich bij de Studia Serviana zal aansluiten, krijgen wij een verhandeling over Labeo. Al degenen over de grenzen, die zich met Arnobius bezighouden, ook ik, hebben dit met vreugde vernomen. Ik zou den schrijver echter willen herinneren aan 't motto, dat Emile Thomas koos voor zijn Essai sur Servius et son Commentaire sur Virgile, een woord van Wagner: „In keiner Schrift des Alterthums ist alles so *ungewiss* und für den Gebrauch so *unsicher* als in dem Commentare des Servius."

Den Haag. C. Brakman Jz.

Digitized by Google

Mann Leumann, Die lateinischen Adjectiva auf -*lis*. (Untersuchungen zur indogermanischen Sprach- und Kulturwissenschaft, herausgeg. von Karl Brugmann und Ferd. Sommer. 7). Strassburg, Trübner, 1917. (Pr. M. 7).

Deze publikatie beweegt zich op het gebied van de idg. stamvorming, juister wellicht van de lat. stamvorming, omdat het lat. adjektief-suffix *-lis* in de Indogermaansche talen uitermate zeldzaam is. Alleen in de Slavische talen, waar het part. perf. pass. op *-lo* zeer gebruikelijk is, komt ook *-li* herhaaldelijk voor. Van de weinige idg. nomina, die tot deze formatie behooren, is wellicht alleen *talis* onveranderd tot ons gekomen. Alle andere lat. adjektieven kunnen hoogstens langs omwegen met de grondtaal in verband gebracht worden, en moeten wel bijna zonder uitzondering als nieuwvormingen worden beschouwd.

Het eenige bruikbare materiaal, wat Leumann ten behoeve van deze monografie ten dienste stond, was — afgezien van de schriele behandelingen van dit onderwerp in de handboeken — een artikel van Paucker over *-ālis*, *-īlis*, *-ūlis*, *-ēlis* in de KZ. XXVII, 113 v.v., en over *-bilis* en *-ĭlis* in zijn *Vorarbeiten* I, bl. 46—70. In geheel hun omvang werden nu door Leumann onderzocht: 1) de adjectiva op *-lis* met lange praesuffixale vokaal; 2) de adjectiva op *-ĭlis*, en 3) die op *-bilis*. Bij het bespreken van de uitbreiding van het part. perf. pass. door *-ilis* geeft Schrijver als zijn meening te kennen, dat deze beperkt is tot de handwerkerstaal, behoudens enkele onbeduidende uitzonderingen. Deze bewering staaft hij door de woorden op *-ĭlis* te groepeeren naar taalkringen en hoofdzakelijk in te deelen bij de groeptalen van de weverij en vlechttechniek, pottebakkerij, metaalbewerking, bouwtechniek, plastiek, visscherij en landbouw. Aldus krijgen we een geheel van zeer zeker niet onverdienstelijke beschouwingen, die m. i. echter winstgevender zijn voor de semantiek dan voor de vormleer. Want, hetzij men ze beschouwt als behoorende tot de „Zugehörigkeitsadjektiva" op *-lis*, of als staande, met voorlat. *-tlis*, naast idg. *-tlom*, hetzij men een andere meening is toegedaan, men zal toch wel tot de slotsom moeten komen, dat de groote meerderheid van deze formaties haar ontstaan te danken heeft aan het feit, dat bepaalde oorvormen (als b.v. *textilis*) zich met het participium (b.v. *textus*), waarmee ze wat vorm en beteekenis betreft overeenkwamen, associeerden. Het zou zijn nut hebben deze oorvormen op te sporen en hun produktiviteit vast te stellen.

Dat bedoelde „Zugehörigkeitsadjektiva" op *-lis* oorspronkelijk van substantiva zijn afgeleid, en zich slechts bij uitzondering naderhand ook een afleiding van verba ontwikkeld heeft (*tribunus vapularis*, *corona ovalis* e. d.), zal wel niemand betwisten. Ik wijs echter op de onjuiste verklaring van *Aprilis* (bl. 14), dat Cuny MSL. XIV, 286 evident juist verklaart als „de tweede maand" (**aporos*, komparatief bij idg.**apo*). Walde wordt hier ten onrechte geciteerd; zie ook Juret, Dominance et Résistance, bl. 122, wiens interpretatie van *bīlis* uit **bistlis* zeer wel te aanvaarden is (ib. bl. 42). Woordafleidingen als die, welke Leumund ons bl. 22 voor *altaria* aan de hand doet: „von *ales*, *alitis* Vogel: dieser Altar ist ursprünglich der vogelige oder geflügelte Aufbau" rieken m.i. naar volksetymologie.

Adjectiva als *similis* en *humilis* naast ὁμαλός, χθαμαλός verklaart men gewoonlijk door overgang van de *o*-naar de *i*-flexie. Deze zienswijze heeft zeer zeker haar bezwaren. Of men echter van een neutrum **simulum* (= ὁμαλόν) 'het gelijke' dient uit te gaan, waaruit zich *dissimilis* ontwikkelde, en hieruit *similis*, zou ik willen betwijfelen.

Bepaald nieuwe gezichtspunten opent dit geschrift weinige of geen. Het is veeleer een vlijtig bewerkte en doorgaans goed gedokumenteerde bijdrage, die een leemte vult en dankbaar moet worden aanvaard, te meer nu het boekje in oorlogstijd het licht ziet. Het naschrift bereikt ons van uit de loopgraven voor Verdun.

Utrecht. J o s. S c h r i j n e n.

C. Thulin, Corpus Agrimensorum Romanorum. Vol. I Fasc. I. Opuscula agrimensorum vet. Adiectae sunt 48 tabulae phototypicae. Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 7, geb. M. 8).

De geschriften der Agrimensores of Gromatici, waarvan de inhoud meer den jurist dan den philoloog aangaat, vertegenwoordigen toch een zijde van ons vak, die niet geheel mag verwaarloosd worden. De beschrijving van de wijze, hoe 't afbakenen van terreinen aan kolonisten toegewezen wettig behoorde plaats te vinden en hoe men handelde met de overschietende perceelen (subseciva), van de quaesties, welke er rijzen konden, als de Padus buiten zijn oevers getreden was en de grenzen van de landerijen had onkenbaar gemaakt, of ook van de methode van optreden tegen de boeren, die stukken grond aan tempels behoorende bezaaid hadden — dat alles moge men droog noemen, voor de studie der kultuurgeschiedenis heeft 't zijn waarde. Men wil zich verder gaarne op de hoogte stellen van de terminologie dezer auteurs en leeren, wat men verstaat onder strigae, scamna, rigores, onder arbores antemissae en decussatae, wat de beteekenis is van cultellare en commalleare, welken zin de landmeters hechten aan scorpiones, culinae enz. 't Latijn van deze schrijvers bevat niet weinig vulgaire elementen en verdient om zijn afwijkingen van de klassieke taal nader bestudeerd te worden. Wil men bewijzen? Na verba sentiendi et declarandi volgt soms (bl. 95, 2) *ut* + acc. c. inf.; een andere verdubbeling toont (bl. 32, 16) *magis certior*; verbonden wordt een voorzetsel met een bijwoord (bl. 143, 5) *a foris* (gelijk bij Augustinus *a longe*); nu en dan coordineert *siquidem* met de kracht van *enim* (bl. 49, 17); een varietas modorum (bl. 108, 1—4 *si sunt.... si sint*) wordt meer dan eens aangetroffen; flexies als *totae regioni* (106,15); *saltos* (63, 26); *ipsud* (114, 20); *duum* (91, 7); *poterint* (38, 24), evenzeer spellingen als *prode erit* (24, 17), *moctis* (17, 7); *sterelis* (63, 1) enz. trekken ten sterkste de aandacht.

Dat de Gromatici tot dusverre te weinig bestudeerd werden, liet zich verklaren uit 't ontbreken van een uitgave, die aan de eischen, welke men stellen mag, voldeed. Dit bezwaar geldt niet meer, nu de Zweed Thulin de zware taak op zich genomen heeft de editie van 't triumviraat Blume, Lachmann, Rudorf (1848) te herzien en reeds 't eerste deel van 't Corpus Agrimensorum in 't licht gaf, 'twelk ten volle aanspraak mag maken op den naam van degelijk en wetenschappelijk.

Het is bekend, dat Lachmann alles behalve malsch was in zijn oordeel over de praestaties van W. van der Goes en P. Schrijver. Hij waagde 't zelfs te beweren:

Digitized by Google

(die Schriften d. röm. Feldmesser II 129) „Mijnheer van der Goes habe sich den Spass machen wollen. . . . flüchtige Leser auf Jahrhunderte zu teuschen." Elders weer heet het, dat hij van zijn bloedverwant N. Heinsius „doch ein weinig Kritik hätte lernen können (bl. 101). Intusschen leert een blik in Thulin's apparatus criticus, dat 't werk der Hollanders niet onverdienstelijk was en Lachmann's editie zelf is thans door de Teubneriana geheel in de schaduw gesteld. De tekst toch van deze is veel zuiverder, de apparatus criticus rijker, bovendien staan tusschen deze beide (in een aparte rubriek) de parallelplaatsen bij de andere Gromatici vermeld. Voorts is 't boek systematisch ingedeeld: waar de opschriften verloren gegaan zijn, heeft Thulin nieuwe titels geplaatst, zoodat men een duidelijk overzicht over de onderscheidene opuscula en hun partes krijgt.

Vier excerpten uit een werk over de gromatische wetenschap van Frontinus openen de rij. Een fragment over 't waterpas maken van den bodem (*cultellare*) komt bij Lachmann en in de handschriften na de opsomming der 15 soorten controversiae. In de jongste uitgave is 't verplaatst naar 't einde van 't hoofdstuk: de arte mensoria. De tweede auteur, dien wij ontmoeten, is Agennius Urbicus: hij leverde puttende uit een gewichtige bron (misschien Frontinus) een Commentaar „de controversiis agrorum." De inleiding van den interpres, ook zijn lof op de schoonheid der meetkunde zijn hoogdravend, maar vrij poover, overigens is een in bijzonderheden afdalende beschouwing over de 15 vast voorkomende twistpunten de hoofdschotel van 't menu. Daarbij laten zich de eigen woorden van Agennius zonder moeite afzonderen van die van zijn zegsman, hetgeen in deze editie geschied is door ze in kleineren druk weer te geven. Merkwaardig is, wat men aan 't slot leest, dat n.l. de grondbezitters de landmeters dwingen tegenover de rechters oneerlijk te zijn. Een jongere Commentator, die tot 't Christendom overging — dit toch is af te leiden uit zijn opmerking (bl. 68, 17) crescente religione sacratissima Christiana — krijgt nu 't woord, eerst voor een kapittel de agrorum qualitate, daarna voor een stuk de controversiis. Onzelfstandig als hij is, ontleent hij 't meeste aan Frontinus, Hyginus en Agennius; zijn geestelijke armoede blijkt overal, toch verbeeldt hij zich, dat hij voor zijn discipelen de stof zeer smakelijk gemaakt heeft. Een der beste mannen van 't vak is Hyginus, van wiens hand drie bijdragen zijn: de limitibus, de condicionibus agrorum en de generibus controversiarum. Van goed gehalte is ook 't tractaat van Siculus Flaccus, getiteld de condicionibus agrorum met twee aanhangsels: de quaestoriis agris en de divisis et assignatis. De meest poetische van 't zestal is de jongere Hyginus bijgenaamd „Gromaticus." Hij schrijft slechts over de vaststelling der grenzen „de constitutione limitum", welke, naar hij verzekert, een caelestis origo heeft. Hij weet citaten uit Vergilius en Lucanus te pas te brengen en zegt niet onaardig, dat de veteranen, die men tot belooning begiftigde met een stuk land, zoodoende vonden (bl. 141, 5) een „laboriosam agriculturae requiem." Een honderdveertigtal teekeningen uit twee handschriften overgenomen kunnen nu en dan, lang niet overal, de ontvouwde theorie verduidelijken. Zeer mooi is figuur 34, die volgens sommigen Euclides voorstelt.

Na deze inhoudsopgave komen wij tot den tekst. Thulin behoort niet tot die ziekelijke philologen, die zelf geen goede conjectuur kunnen maken, maar zelfs schrijffouten „psychologisch" verdedigen om de overlevering te redden. Hij heeft zich verdiept in zijn handschriften, leeft geheel in zijn auteurs, kent hun genus dicendi, onderscheidt dus 't ware van 't valsche en weet uitstekende conjecturen voor te stellen. Een ontelbaar aantal malen zijn in de codices 't enkel- en meervoud verward om de eenvoudige reden, dat de afschrijvers den zin niet begrepen. Siculus Flaccus heeft eerst verteld, dat de Romeinen aan de burgers der onderworpen steden den grond ontnamen, evenwel niet aan allen; dan gaat hij aldus voort (bl. 119, 11): nam quorundam dignitas aut gratia aut amicitia victorem ducem movit, ut *ei* concederet agros suos. Zou nu iemand kunnen gelooven, dat de psychologie opgeroepen is om *ei* te verdedigen? 't Is inderdaad gebeurd. Thulin kent zijn mannen, bij wie niet de minste diepzinnigheid te veronderstellen valt, die integendeel vrij realistisch schrijven, derhalve neemt hij in den tekst op *eis*. Hyginus leert ons bl. 89, 4 iter enim non, quia ad culturas perveniatur, capitur usu, *id est quod in usu biennio fuit.* Zoo klaar als de dag is het voor Thulin en voor elk, dat met *id est* een glosseem begint. Lachmann echter veranderde het in: *sed id quod in usu biennio fuit.* Dat is natuurlijk een explicatie van de usucapio in anderen vorm en daarom nog meer verwerpelijk. „Schlagend" is een tweede correctie op diezelfde bladzijde (89, 17) si terminibus finem *vides derigi*, quales sint termini, considerandum est, waar *vides derigi* gezet is in plaats van *videre*. Even juist en met nog minder verandering neemt onze uitgever deze lezing aan bl. 114, 24 qui (sc. rivus) si alicuius terras minutatim ex alia parte abstrahat et alii contrario relinquat, quod vocant abluvionem et alluvionem, repetitio finium *haud datur.* De Palatinus biedt *addatur*, hoe dikwijls heerscht er niet verwarring tusschen *adiisse* en *audiisse*!

Men meene nochtans niet, dat Thulin lichtvaardig ingrijpt. Hij handhaaft de traditie bl. 129, 17 ut *saepe* diximus, ofschoon 't nog maar een *enkele* maal gezegd is, daar hij zich er van bewust is, dat in de latere Latiniteit *saepe* een stopwoord geworden is. Lachmann gaf hier aan *supra* de voorkeur. Nog enkele keeren miskende Lachmann 't karakter van de eigenaardige taal dezer auteurs door bijv. (bl. 27, 4) *ne* geheel aan 't begin van den zin te vervangen door *num*, niettegenstaande deze vraagpartikel na de klassieke periode hoe langer hoe zeldzamer wordt en juist een remplaçant vindt in 't vooropstaande *ne*; of door 't asyndeton bimembre (bl. 22, 8) *qualis quantus* op te heffen door inlassching van *et*. Aangezien onze editor een goede vertaling weet te geven van (bl. 4, 20) de rigore controversia est *finitimae condicionis* („verwandter Art") kan hij de lectio van 't oudste handschrift in bescherming nemen tegen Lachmann, die tot een athetese zijn toevlucht nam. Dit is niet 't eenige geval, waar de lezer verblijd wordt met een vertaling (zie bl. 120, 4 en 129, 28).

Op één plaats meent Thulin een fout te ontdekken, waar m. i. aan de overlevering niet te tornen valt. Siculus Flaccus verhaalt (blz. 112), dat op sommige plaatsen buiten de slooten nog „onaantastbare" boomen staan om de grens aan te duiden, waardoor er een geschil kan ontstaan over de vraag, of die boomen, dan wel de slooten

Digitized by Google

de grens vormen. Ik copieer verder (bl. 112, 21) propter quod, sicut in aliis generibus finitionum, sic et in hoc quoque consuetudines regionum intuendae erunt. *etenim* dum terminis aut arboribus fines observari consuetudo sit, non oportere fossas, quae prope fines erunt, finales observari. Hier wil de uitgever *etenim* vervangen door *elucet enim*. *Als* er een fout was, dan zou die steken in 't woord *oportere*, 'twelk gemist kan worden. Immers niet zelden gebeurt het in de latere Latinitas, dat aan een gerundivum in den voorafgaanden zin (hier dus aan *intuendae erunt*) 't algemeene begrip *behooren* of *moeten* mag ontleend worden voor den volgenden zin. Ik heb in mijn Miscell. tert. bladz. 36 uit Celsus o.a. voorbeelden gegeven van dit syntactisch verschijnsel. Hier zou dus *oportere* kunnen vervallen, doch daar deze auteurs er vooral naar streven heel duidelijk te zijn, kan 't gehandhaafd blijven, gelijk (bl. 93, 17) *solent* nog versterkt wordt door *ut fere fit*. Ter adstructie van 't gezegde kan ook vergeleken worden (bl. 23, 20) *etenim* civile est *debere* eos (= stipendiarios) decretum finem habere. Wij laten dus *etenim* niet los.

Tot andere opmerkingen bestaat geen aanleiding. De drukfouten (bl. 32 *difficulttatem*, bl. 59 *trifininium* enz.) zijn van geen belang; toch is 't zonderling, dat niet alleen steeds in den apparatus, maar ook in den Conspectus notarum, waar wij toch *Goesius* lezen, gesproken wordt van *Scriver*, zoodat wij bijv. bl. 16 naast elkaar gedrukt zien de namen *Salmasius Scriver* (in plaats van *Scriverius*).

Ik hoop, dat 't volgende deel even voortreffelijk zal zijn als de eerste aflevering der Gromatici. Mogen daaraan volledige Indices niet ontbreken! Als wij dan eindelijk in 't bezit zullen gekomen zijn van een goeden tekst, schenke Thulin ons een Kommentaar, die, wat de realia betreft, gebaseerd is op 't doorwrochte artikel van Rudorff: Gromatische Institutionen.

Den Haag. C. Brakman Jz.

Hans Marcus, Die Schreibung ou in frühmittelenglischen Handschriften. Berlin, Mayer & Müller. 1917. (Pr. M. 3).

De verhouding tussen de spelling *ou* en de klanken die hij voorstelt, is een van de lastigste vraagstukken waarvoor de Middelengelse geschriften ons plaatsen. De heer Marcus tracht het op te lossen en tevens de herkomst van deze spelling te bepalen. Te dien einde heeft hij de inhoud van twintig handschriften uit de 12e en 13e eeuw en een paar uit de 14e onderzocht, en nagegaan hoe zij de klanken voorstellen waarvoor de spelling *ou* weleens voorkomt, daarbij nauwlettend onderscheid makende tussen de verschillende teksten en handen in de handschriften en tussen de verschillende bestemmingen van die spelling. Onafhankelik van 't overige zal dit gedeelte van 't werk, dat vier vijfde van 't geheel beslaat en de indruk maakt nauwkeurig te zijn bewerkt, zijn waarde behouden als verzameling van gegevens.

Vooraf gaat een splitsing van al de gevallen waarin de spelling *ou* voorkomt (= Oe. *ū*, Oe. *u*, Oe. *o* vóór *ht*, Oe. *o* vóór *g*, *ō* vóór *w* enz.). Kleine onzekerheden waren moeilik te vermijden, maar de Schrijver had m. i. wat voorzichtiger kunnen wezen met zijn klasse I, 5), die gevallen als Me. *bounde* 'gebonden' omvat en waarin hij nu alle woorden heeft onder dak gebracht die een oude *ŭ* gevolgd door een gedekte sonoor hebben bezeten, ofschoon ettelike zeker nooit een verlengde *u* hebben gehad, zoals *under, hundred, drunken, grunten, cursen* 'vloeken', en bij andere de lengte niet aan „Dehnung vor gedecktem Sonor" in 't Middelengels mag worden toegeschreven, zoals bij *mountaine, counsail, sours*. 't Belang van de Nieuwengelse klank in woorden als *coop, droop, wound* voor de bepaling van de Middelengelse klanken die *ou* kan voorstellen had in 't licht behoren te zijn gesteld.

Vervolgens geeft de Schrijver een duidelik overzicht van de voornaamste opinies over de betekenis van de spelling *ou* en deelt het belangrijkste mee van wat andere geleerden over 't ontstaan ervan hebben geschreven.

't Eind van de monografie bevat de slotsom van zijn eigen onderzoek, en hier is het alsof de Schrijver, hoewel zich uitnemend bewust dat b.v. *ou* in *blouwen* en in *bouhte* iets heel anders is dan *ou* in *hous*, zich toch heeft laten verleiden om alle *ou*'s gelijk te stellen, zodat wij door zijn voorstelling de indruk krijgen dat de spelling, ontstaan in zuiver Engelse woorden als *blouwen* 'bloeien', *touward*, van daar is overgebracht op *nou, hous* enz. In verband daarmee lezen wij op blz. 142: „Man wird somit schwerlich behaupten können, die me. Schreibung *ou* sei schlankweg aus Frankreich entlehnt worden." Neen, de *ou* in *blouwen* e. dgl. is natuurlik inheems gewas, evengoed als de *au* in *blauwen* 'waaien', maar het is mij onbegrijpelik hoe de Engelsen ertoe gekomen zouden zijn, *hous* te schrijven, omdat ze *blouwen* spelden. Zolang men met de heer Marcus (blz. 154, m. i. te recht) in Vroeg-Middelengels *hūs, hous* geen tweeklank aanneemt, gaat het bezwaarlik aan, vol te houden dat de *ou* ter voorstelling van de vokaalklank in dit en dergelijke woorden (en zelfs in woorden met korte *u*) aan gevallen als *blouwen* is ontleend, en dan blijft toch de enige (middellike of rechtstreekse) bron die in aanmerking komt: de Centraal-Franse spelling *ou*, die in de 13e eeuw al een lang bestaan achter de rug had en een *u*-klank aanduidde. Ook in de Anglonormandiese geschriften immers treedt onder dezelfde invloed en terzelfder tijd de spelling *ou* voor *u* in de plaats. De vage bewering op blz. 142 dat „in englischen Hss. *ou*, sobald als es auftritt, häufiger vorhanden ist, als in den französischen" is, naar ik meen, door de toestanden in de ons bekende handschriften niet gerechtvaardigd (gevallen als Me. *blouwen* en *bouhte* moeten hierbij natuurlik buiten rekening blijven).

De heer Marcus geeft ten slotte ook enkele biezonderheden over de betekenis van de spelling *ou* voor de bepaling van de kwantiteit, benevens een overzicht van de klanken die *ou* z. i. voorstelde. Hierbij treft één ding als zonderling. Hij heeft ervan afgezien om bij ieder handschrift iets te zeggen over 't dialekt (blz. 27), omdat het in de meeste hss. te moeilik bleek om te onderscheiden tussen 't aandeel van schrijver en afschrijvers, en dat kan men begrijpen, maar 't bedenkelike gevolg is geweest dat er nu ook verderop geen onderscheid tussen tongvallen wordt gemaakt. De Schrijver is hier niet ontsnapt aan 't grote gevaar waarvoor men voortdurend op zijn hoede moet zijn: „'t Middelengels" te beschouwen als een eenheid, als een algemene spreektaal met geringe dialektiese verschillen, ja, hij houdt met de verschillende dialekten zo weinig rekening, dat hij b.v. op blz. 16 een opmerking van Luick over de ontwikkeling van 't woord voor 'jeugd' ten Noorden

Digitized by Google

van de Humber klakkeloos aanhaalt alsof het hier een algemene ontwikkeling gold. Het is dan ook niet duidelik in welk gedeelte van Engeland of onder welk deel van de bevolking de Schrijver meent dat de klanken gebruikelik waren die hij op blz. 153 e. vv. beschrijft.

Na 't gezegde zal het geen nader betoog behoeven dat met dit werk, hoezeer niet zonder verdienste, nog geenszins 't laatste woord is gezegd over de daarin behandelde vraagstukken.

Groningen. J. H. Kern.

J. Kaerst, Geschichte des Hellenismus. 1er Teil, 2e Auflage. Leipzig-Berlin, B. G. Teubner. 1917. (Pr. M. 16, geb. M. 18).

De slag bij Chaeronea is het laatste en beslissende conflict tusschen twee geheel verschillende levensopvattingen, die van de Grieksche polis en van den staat, wiens eenheid en straffe organisatie zich demonstreert in de persoon des konings. „Die inneren Voraussetzungen dieses Kampfes zu verstehen, die besonderen Kräfte und Tendenzen, die jeder der beiden entgegengesetzten Mächte ihr Gepräge geben, zu erfassen, ist unsre Aufgabe.” En zoo behandelt de schr. in de twee eerste afdeelingen van dit eerste deel van zijn Geschichte des Hellenismus, welke als een inleiding kunnen worden beschouwd op het geheele werk, de Grieksche polis en het Macedonische koningschap.

De polis is het eigenaardig product van den Griekschen bodem en de Grieksche geest, waar in principe ieder burger deel neemt aan het openbare leven en ieder in zijn onderworpenheid aan de wet, die koning is over allen en alles, de grootste waarborg ziet voor zijn individueele vrijheid. Schr. toont dan aan, hoe het beperkte territorium en de bekrompenheid, waarmee de burgers het opnemen van nieuwe elementen in de burgerschap tegengingen, de panhelleensche gedachte niet hebben kunnen doen opkomen, en hoe noch de opvattingen der sophisten, noch de ideeën van Socrates, Plato, Aristoteles zich in de richting van één Griekschen staat bewogen. De 4e eeuw beteekent voor de Grieksche stadstaten een groote maatschappelijke en politieke inzinking. De maatschappelijke toestanden leden ten zeerste zoowel onder de oorlogen onderling als de voortdurende partijtwisten en werkten naar twee richtingen destrueerend: zij vormen een der voornaamste factoren voor de opkomst der huurlingen, die, aangezien geen staat in Griekenland ze voor de nationaal-helleensche zaak dienstbaar kon maken, in handen van den Perzischen koning en Perzische satrapen zoozeer hebben meegewerkt tot den politieken ondergang van hun vaderland; maar ook vertroebelen ze het politieke leven in de steden zelf in hooge mate, in zoover als de verarmde burger nu van zijn rechten als staatsburger gebruik maakt tot het verkrijgen van betere levensvoorwaarden (Atheensche diaeten). Maar zoo er al in de praktijk van een panhelleensch streven nauwelijks sprake kon zijn, in litteraire kringen werd deze idee krachtig gepropageerd (Isocrates en zijn leerlingen Ephorus en Theopompus; Callisthenes). Sterk genoeg om een nationale beweging te voorschijn te roepen waren intusschen deze stroomingen niet. En zoo moest er een nieuwe kracht komen, die in staat was, de Grieken tot een gemeenschappelijke onderneming tegen de Perzen te dwingen. Deze kracht was koning Philippus van Macedonië.

In de afdeeling „Das makedonische Königtum” wordt eerst deze hoofdvraag behandeld „Hat die Herrschaft Makedoniens die griechische Einheit vollendet oder hat sie die griechische Freiheit zerstört?”, zonder dat nochtans een bepaald antwoord mogelijk blijkt. Ze hangt ten nauwste samen met die andere vraag, of de Macedoniërs Grieken zijn of van niet-Griekschen oorsprong. Het komt mij voor, dat dit heele probleem niet meer dan theoretische waarde heeft, gezien de snelle wijze, waarop de Macedoniërs zich aan de Grieken en hun cultuur hebben aangepast. En dan gaat de schr. de geschiedenis na van het Macedonische volk, dat, langen tijd politiek onontwikkeld, door Philippus is gemaakt tot een volk van wereldhistorische beteekenis. Na zijn hervormingen, die van militair-politieken aard waren, tot stand te hebben gebracht en na zich door de goudmijnen van het Pangaeongebergte rijkelijk geld te hebben verschaft, schreed Ph. tot de volvoering zijner bekende plannen. Het is Demosthenes geweest, die het eerst en het scherpst heeft gezien, dat hier een conflict was ontstaan tusschen twee principes en die met al de energie, waarover hij beschikte, de zaak van de polis tegenover de Macedonische monarchie verdedigde. Bij Chaeronea viel de beslissing ten voordeele van de laatste. Omtrent de verdere plannen van Ph. zijn we niet voldoende ingelicht: heeft hij reeds het plan gehad, het Perzische Rijk te veroveren of wilde hij, de nieuwe hegemon der Grieken, eenvoudig afrekenen met den Perz. koning, sedert den vrede van Antalcidas den eigenlijken leider der zaken in Griekenland? Waarschijnlijk is het laatste, maar Philippus' plotselinge dood maakt een zeker oordeel daaromtrent onmogelijk.

Tot zoover dan de inleiding. Nu kan men met den schr. verschillen over de vraag, of een zoo uitvoerige inleiding noodig was geweest en daarnaast vragen, of nu in elk geval ook niet iets meer van het Oosten had dienen gegeven te worden dan wat in het 1e hoofdstuk van de 3e afdeeling over het Oostersche koningschap is gezegd, maar niemand zal kunnen ontkennen, dat de factoren, waaruit tenslotte het Hellenisme is ontstaan, diep en grondig zijn nagegaan. Wat in dit boek zoo aangenaam aandoet, dat is, dat men onder het lezen overal den indruk krijgt, dat een man van diepgaande kennis aan 't woord is, dat de problemen zoo scherp zijn gesteld en beantwoord of zoo noodig niet geaarzeld wordt een „non liquet” uit te spreken. Dit komt vooral uit in de geschiedenis van Alexander, die met haar eigenaardige overlevering het wetenschappelijk onderzoek zoovele vragen stelt. Zoo al direct deze. Wat is oorspronkelijk de bedoeling van Alexander geweest: heeft hij slechts de plannen van zijn vader opgenomen of gingen zijn gedachten reeds uit op de verovering der wereld? Men moet zich hier niet op een dwaalspoor laten brengen door wat er langzamerhand uit zijn onderneming is gegroeid. Waarschijnlijk heeft Al. tot de inneming van Persepolis zijn expeditie beschouwd als een panhelleensche, al is natuurlijk toe te geven, dat de gedachten aan een wereldheerschappij niet plotseling zijn opgekomen. Want reeds in het eerste gedeelte van de veldtocht treden momenten op den voorgrond, die een inleiding vormen tot de nieuwe positie, welke Al. tegenover Grieken en Macedoniërs zal gaan innemen. De verhouding, waarin de jonge koning tot de Grieksche steden van Kl. Azië treedt, doet denken aan

Digitized by Google

die van de polis tot haren κτίστης, ze berust in elk geval op de persoonlijke eigenschappen van den heerscher en de persoonlijke diensten, door hem aan die steden bewezen [1]). En de tocht naar Egypte (die zeer zeker ook een militaire bedoeling heeft; men denke aan de geïsoleerdheid van het land en zijn positie binnen het Romeinsche keizerrijk) en naar den tempel van Ammon, het Grieksch-Egyptische heiligdom, moet de gedachten der Grieken en Macedoniërs voornamelijk voorbereiden op het voor hen wel niet geheel onbekende, maar toch nog vreemde god-koningschap [2]).

Na den brand van Persepolis beschouwt Al. zijn taak als hegemon der Grieken beëindigd en treedt hij op als veroveraar van Azië; en hiermee streeft hij naar een doel, dat niet meer vereenigbaar is met het oude Macedonische koningschap. Vandaar de groote conflicten met zijn Macedonische edelen, als wier representant voornamelijk Parmenio geldt, en de daarop gevolgde catastrophes. Ook bij den Indischen veldtocht is naast het sentimenteele motief, dat wonderland te leeren kennen, waarheen zich ook de tochten van Heracles en Dionysos hadden uitgestrekt, de gedachte aan een wereldheerschappij de drijfveer. Deze gedachte heeft Al. niet meer losgelaten. Uit dit gezichtspunt moet beschouwd worden zijn politiek van ineensmelting van Grieken en Macedoniërs met de oosterlingen: in een wereldrijk kan tegenover den godkoning geen sprake zijn van een overheerschend en een overheerscht ras.

De goddelijke vereering van den heerscher is een product van de Grieksche polis: zoodra de burgers niet meer de kracht hebben, de zaken te leiden, verlangt men naar een krachtige persoonlijkheid, die boven allen en alles staat. Tegen een dergelijke persoonlijkheid „gilt das Gesetz nicht, denn sie ist selbst Gesetz. Sie ist die schöpferische Verkörperung göttlicher Vernunft." Aan voorbeelden van als god vereerde persoonlijkheden ontbreekt het in de Grieksche geschiedenis niet. En de Orient met zijn groote massa's, wel niet gewoon om den heerscher als god te vereeren, maar toch wel om met het diepste ontzag tot hem op te zien (proscynesis), bood een voortreffelijken bodem voor de ontwikkeling van dit product van Griekschen oorsprong.

De wereldveroveraar Alexander is meteen de verbreider der Grieksche cultuur over het oosten (en hierbij hebben de talrijke door hem gestichte steden ontzaglijke diensten bewezen) en de bevorderaar van allerlei wetenschappen, waaronder de geographie met name dient genoemd. In onze „Geschichte des Hellenismus" wordt dan ook met recht aan hem, die de Grieksche cultuur een uitgebreiden nieuwen bodem heeft geschonken om op te gedijen, zoo'n belangrijke plaats ingeruimd.

Rotterdam. M. Engers.

[1]) Hier b.v. blijkt duidelijk, hoe dezelfde zaak door twee uitstekende kenners verschillend wordt beoordeeld. Ed. Meyer (Kl. Schriften p. 294) zegt van genoemde steden: „als freie Verbündete, *wie die Griechen des Mutterlandes*, wurden sie dem neuen makedonischen Reiche angegliedert".

[2]) Ook de gang van Al. naar de oase van Ammon en zijn eisch als god vereerd te worden, wordt geheel verschillend beoordeeld. Terwijl Hogarth, Niese en Kornemann er weinig gewicht aan hechten, is het voor Kaerst en Ed. Meyer (in navolging van Droysen) een integreerend onderdeel van Alexander's geheele politiek. Hier is de laatste opvatting zeker de meest aannemelijke.

R. Bijlsma, Rotterdams Welvaren 1550—1650. 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff. 1918. (Pr. ƒ12.—).

De schrijver, die reeds meermalen belangrijke studiën op het gebied der economische geschiedenis van Rotterdam heeft uitgegeven, bracht de resultaten dier studiën thans in boekvorm bijeen en voorzag ze van een aantal voortreffelijk uitgevoerde reproductiën van afbeeldingen van topographischen aard en van voorname personen uit het aangegeven tijdperk. Het geheel laat zich in zijn populairen vorm prettig lezen; verwijzingen naar de bronnen ontbreken, omdat zij reeds in de vermelde studiën zijn gegeven en verder na te gaan zijn in de op het Rotterdamsche gemeentearchief door den schrijver gedeponeerde aanteekeningen. „Bedrijfs- en bevolkingsgeschiedenis" noemt hij de hoofdafdeelingen van het boek, welks drie hoofdstukken, met 1588 en 1609 als scheidingspunten, de chronologie der beschreven toestanden ten grondslag hebben; een aanhangsel over de „Rotterdamsche geslachten" uit deze periode sluit het boek.

Een eigenlijke stadsgeschiedenis in vollen omvang voor de periode zal men hier dus te vergeefs zoeken; zelfs de opkomst der stad in de Middeleeuwen wordt nauwelijks aangeroerd en haar regeeringsvorm met een paar woorden afgedaan, terwijl ook de eerste afdeeling (tot 1588) slechts een 30 bladzijden beslaat. Het was den schrijver te doen om de aanwijzing, hoe het stadje Rotterdam van de 16de eeuw met zijn nauwelijks 7000 inwoners door de ontwikkeling zijner koopvaardij en van zijn bedrijfsleven in de 17de als zevende stad van Holland, eerste der „kleine" steden, met een meer dan verviervoudigde bevolking zich verhief tot een koopstad van beteekenis. De haringvisscherij, de oude bron van bestaan der „waterstad" ten Z. van de Hoogstraat, waaraan zich de „landstad" met haar bouwbedrijf en haar marktkarakter sloot, ontwikkelde zich krachtig maar op het einde der eeuw werd zij overvleugeld door de koopvaardij, die alle zeeën als haar terrein mocht noemen en de stad weldra maakte tot Holland's tweede koopstad. De rol, die kooplieden als Johan van der Veken, Cornelis Hartichvelt, Hendrik Nobel en anderen daarbij speelden, wordt duidelijk uiteengezet zonder te verbloemen, hoe hunne energie hare schaduwzijden had. De kooplieden regeerden ook de stad om tegen het midden der zeventiende eeuw plaats te maken voor de „regenten", die haar tijdens de Republiek verder hebben bestuurd.

Het mooie boek vormt een verkwikkelijke bijdrage tot de geschiedenis der wording van onzen „grooten" tijd en verdient tal van lezers te vinden.

Leiden. P. J. Blok.

M. Wundt, Griechische Weltanschauung. 2e Auflage. Leipzig, B. G. Teubner. 1917. (Pr. geb. M. 1.50).

Dit boekje — blijkens de verschijning van zijnen tweeden druk, in Duitschland zeer gewaardeerd — behoort tot de ontzagwekkende serie „der wissenschaftlich-gemeinverständliche Darstellungen" die onder den titel „Aus Natur und Geisteswelt" sinds jaren bij de firma Teubner verschijnt. Ik kan niet beoordeelen welke hoogte van werkelijk inzicht in eene zaak, voor het Duitsche publiek door het woord „gemeinverständlich" wordt aangeduid, maar meen wel te mogen zeggen, dat tot duidelijke en bevredigende voorlichting van den leek

Digitized by Google

aangaande de „wereldbeschouwing der Grieken", voor den Hollandschen lezer dit boek te abstract en te geleerd zou zijn.

Zonder twijfel is dit een bezwaar. En dit bezwaar krijgt nog grootere beteekenis door de streng schematische wijze op welke de geleerde schrijver den ontwikkelingsgang van Hellas' geestelijk leven, van de helleensche natuurbeschouwing, gods-vereering, psychologie, maatschappij, kunstwaardeering in systeem heeft gebracht, overal parallellijnen trekkende langs welke hij eene systematische, zij het dan ook vaak onbewuste evolutie van het massale tot het individualistische, van het mythologische tot het intellectueele waarneemt.

Ondanks deze bezwaren is naar mijn oordeel het boek van Max Wundt zeer de aandacht waard, van allen nl. die in staat zijn om achter zijn systematische en daardoor ietwat dorre gedachtenschikking de levende personen te plaatsen die van deze gedachten de incarnatie zijn, en om, met zelfstandig oordeel gewapend, zijne conclusies te wegen, m.a.w. in zijn werk niet zoo zeer een objectieve teekening van „de" Grieksche „Weltanschauung" te zoeken als wel na te gaan hoe een ernstig en geleerd denker meent „die griechische Weltanschauung in ihrer inneren Einheit erfassen zur können." — Natuurlijk blijft bij zulk eene lectuur kritiek en verschil van inzicht niet uitgesloten, en menig lezer zal van oordeel zijn dat een zoo „einheitliche" evolutie in de Helleensche geestesontwikkeling als Max Wundt ons te zien geeft, niet geheel met de werkelijkheid overeenkomt, en dat deze modern-philosofische reconstructie allerlei veelzijdige en wisselende stroomingen in éene willekeurig afgebakende bedding dringt. Toch zal geen deskundig lezer dit boek ter zijde leggen zonder te erkennen dat hij aan de oorspronkelijkheid en het ernstig inzicht van den schrijver menige suggestie tot hernieuwd nadenken en soms ook wel eens wijziging van eigen opvatting heeft te danken.

Amsterdam. K. Kuiper.

F. Boll, Sternglaube und Sterndeutung, die Geschichte und das Wesen der Astrologie. (Aus Natur and Geisteswelt n°. 638). Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. M. 1.50 + 30 %).

In de laatste twintig jaren heeft hoe langer hoe meer de overtuiging veld gewonnen, dat wij zonder kennis van het wezen en de ontwikkeling der oude astrologie hulpeloos staan tegenover tal van raadselen, die de wereldbeschouwing en het leven der oudheid ons voorleggen. De astrologie der Grieken en Romeinen is iets meer dan een poging, om met behulp van de sterren de toekomst van den mensch te voorspellen, zij is tegelijk geloof en wetenschap en tracht eenheid te brengen tusschen makro- en mikrokosmos, zij is een wereldbeschouwing van grooten opzet en indrukwekkende eenheid. Overal is zij doorgedrongen tot zelfs in de scholastiek der m.e. en de philosophie van Hegel. Haar sporen vinden wij zoowel in het oude en nieuwe Testament als in de taal van het dagelijksche leven en de literatuur van alle tijden. Eenige kennis van de oude astrologie is zeker voor ieder klassiek philoloog noodig, om de Grieksche en Latijnsche teksten te kunnen interpreteeren en inzicht te krijgen in de gedachtenwereld van het oude Babylon als ook van Griekenland en Rome, nadat de kennis der sterren uit het Oosten ook daar was doorgedrongen. Tot het geven van zulk een inzicht in een helderen en tegelijk aantrekkelijken vorm, daartoe was niemand beter in staat dan de Heidelbergsche hoogleeraar Frans Boll, de schrijver van de 'Studien über Claudius Ptolemaeus' (1894), 'Sphaera' (1903), 'die Lebensalter' (1913), 'Aus der Offenbarung Johannis (1914), 'Antike Beobachtungen farbiger Sterne' (1918), en een van de drie bekende uitgevers van den Catalogus codd. astr. Graecorum. Bovendien is Boll even goed met Goethe en Shakespeare als met de sterren vertrouwd, zoodat hij door zijn kennis der literatuur levendigheid en afwisseling in zijn overzicht van de geschiedenis der astrologie weet te brengen.

Daar de sterrenwichelarij haar oorsprong in Babylon heeft, waar men reeds tweeduizend jaar vóór Chr. wist, dat avond- en morgenster één waren [1]), behoorde aan de Grieksche astrologie een hoofdstuk over de Chaldeeuwsche vooraf te gaan. Dit gedeelte van het boekje is door den hoogleeraar Carl Bezold, den uitgever van „die Zeitschrift für Assyriologie" bewerkt. Uit deze inleiding wil ik alleen releveeren, dat de namen der sterrenbeelden reeds uit den oudsten Babyloonschen tijd dateeren, maar het zevental planeten (Maan, Zon, Juppiter, Venus, Saturnus, Mercurius, Mars in oud-Babyloonsche volgorde) eerst omstreeks 650 v. Chr. ontstond. De kleur van de planeten in vier schakeeringen van rood tot wit werd met die van de schitterendste vaste sterren vergeleken (p. 7), welke astrologisch als van dezelfde beteekenis beschouwd werden en daardoor als plaatsvervangsters van de planeten konden optreden. Dit belangrijke punt, dat hier slechts even aangestipt wordt, is door Boll en Bezold uitvoerig in hun jongste verhandeling (Beiersche Academie van Wetenschappen 1918) besproken.

In het tweede hoofdstuk, dat ongeveer parallel loopt met mijn rectorale oratie van 1916, behandelt Boll „die Entwickelung der Astrologie auf klassischem Boden." Aanbidding der sterren hebben de Grieken oudtijds niet gekend. Zij mogen de verschijnselen aan den hemel als waarschuwingen der goden beschouwd hebben, maar een innig verband tusschen ster en mensch namen zij nog niet aan. Dat geloof kwam eerst in de dagen van Alexander den Groote. Van hem tot Augustus is de tijd, dat de uit het Oosten gekomen astrologie Europa overwint. Griekenland wendt zich van den logos af tot de gnosis, het erkennen door openbaring, visioen en ekstase. Na het geloof in Tyche, thans het geloof in Ananke, van wie alleen magie en religie den mensch verlost. Nechepso en Petosiris' handboek (150 v. C.) wordt de bijbel der astrologen. Bestrijding bleef niet uit, vooral van hen, die de leer van den vrijen wil trachtten te redden, terwijl niet ieder zich bij het woord van Manilius (IV 117) kon neerleggen:

non refert scelus unde cadit; scelus esse fatendumst,

maar de Stoicijnen werden de groote verdedigers van de leer van het fatum en tegelijk ook van de astrologie. Deze heeft den godsdienst niet naar omlaag gehaald, want zij plaatste God als heerscher boven de sterren. Allengs worden alle wetenschappen door haar geinfec-

[1]) Eerst in de 6de eeuw v. Chr. is deze kennis tot Griekenland doorgedrongen.

Digitized by Google

werd, vooral de geneeskunst en de alchemie. Achtereenvolgens behandelt Boll dan de werken van Manilius, Vettius Valens en Ptolemaeus (tetrabiblos), om in hoofdstuk III tot „die Astrologie in Ost und West von der Entstehung des Christentums bis zur Gegenwart" over te gaan. Het Christendom bestrijdt de astrologie, maar kan zich toch aan haar invloed niet onttrekken. Christus wordt de „zon der gerechtigheid." Het *lux crescit*, dat in een Griekschen kalender en in de heidensche liturgie op den 25sten December staat bijgeschreven, is woordelijk in de kerstpreek der Christenen overgegaan (p. 37). De *dies dominicus* wordt tot *dies solis*. De ster van Bethlehem verbond het leven van Christus aan de astrologie en in weerwil van Tertullianus' verzet (Astrologie en haar invloed enz. p. 23, 3) heeft de kerk toch de astrologie met haar leer vereenigbaar geacht, mits de ἀστέρες slechts als σημαντικοί, niet als ποιητικοί beschouwd werden (leer van Origenes). In Byzantium leefde met de studie der astronomie ook die der astrologie in de 7de en 8ste eeuw weer op, maar den vruchtbaarsten bodem vond zij in den Islam. De Arabieren hebben de leer der planetenconjuncties verbreid. Zij hebben de wereld beangst gemaakt voor het samenkomen van Saturnus, Juppiter en Mars in hetzelfde sterrenbeeld. Wanneer de Arabische philosophie in Spanje en op Sicilie doordringt, zien de scholastici zich voor dezelfde problemen van de astrologische wereldbeschouwing geplaatst. Michael Scotus (1234), de bekende vertaler van Aristoteles, heeft in een groot boek een beeld van de astrologisch-averroistische philosophie gegeven. Voor den geloovigen dichter van de Parcival, Wolfram von Eschenbach, stond het vast dat „mit der sternen umbereise vart ist geprûevet aller menschlîch art." Paus Julius II laat den dag van zijn kroning, Paul III het uur voor elk consistorium door astrologen uitrekenen, en Leo X stichtte een professoraat voor de astrologie aan de Sapienza, de pauselijke universiteit te Rome. Albrecht Dürer's „Melencolia" (1514) is zonder eenige kennis der astrologie niet te begrijpen. Zelfs Thomas van Aquino liet lichaamsbouw, onderscheid van geslacht en karakter van de sterren afhangen. De Madonna wordt afgebeeld (p. 49) met een koornaar in de linkerhand, zooals anders de Maagd in den dierenriem wordt voorgesteld. De zeven doodzonden zijn niet anders dan de booze geschenken van de zeven planeten. Zoo is alles vol van den invloed der astrologie, waarvan de sporen tot in den tegenwoordigen tijd zijn waar te nemen. Ik herinner slechts aan het tijdschrift Urania in ons land, de profetieën van Madame de Thèbes te Parijs, en wat meer is, aan het lied van Heye, dat heden ten dage nog in sommige kerken gezongen wordt:

> *In het beurtgezang der sferen* [1])
> In des afgronds bangen kreet
> Ruischt de lof, de lof des Heeren,
> Die de zijnen niet vergeet.

In het bovenstaande heb ik eenige grepen gedaan uit den rijken inhoud van het derde hoofdstuk. Het vierde bevat „die Elementen des Himmelbildes" en bespreekt de beteekenis van zon, maan en sterren, van den dierenriem, de planeten, de paranatellonta voor de astrologie.

[1]) Cic. Somn. Scip. V 10.

Hier wordt ook een woord gewijd aan de belangrijke iatromathematica, de kunst der astroloog-medici, die bij ons nog voortleeft in het woord „influenza", dat in 1611 voor het eerst aan die ziekte gegeven werd, die men toen als een „Eingiessung des Gestirns" beschouwde. Het vijfde hoofdstuk behandelt „die Methode der Sterndeutung", leert hoe de horoscoop te vinden is, en bespreekt de leer der decanen en trigonen, de *domicilia*, *altitudo* en *deiectio* der planeten, de astrologische geographie en eindigt met de geestige verklaring van Goethe's horoscoop, in welk gedeelte van het boekje de schrijver, als literator en geleerde, zich in al zijn kracht toont. Met een zesde hoofdstuk over „der Sinn der Astrologie" sluit dit uitstekend deeltje uit „Natur und Geisteswelt", dat allen theologen en philologen ten zeerste kan worden aanbevolen. Het bevat bovendien een twintigtal goed gekozen teekeningen en een kaartje van den noordelijken en den zuidelijken sterrenhemel, dat aan de Maniliusvertaling van referent ontleend is.

Groningen. J. van Wageningen.

Arthur Schuster F.R.S. and **Arthur E. Shipley F.R.S., Britain's Heritage of Science.** London, Constable and Co. 1917.

Het zegt genoeg dat de schrijvers allebei lid zijn der Royal Society. Maar iets nader aankondigen om het boek te kunnen behouden is te verleidelijk. Wat een mooi portret van *Thomas Young* naar een schilderij van *Lawrence*! Hoe curieus die mondelinge mededeeling (p. 132) van *Stokes*, dat *Brewster* vasthield aan *Newton's* lichttheorie nadat Fizeau (lees *Foucault*!) er den genadeslag aan had gegeven. Het ietwat onnoozele verhaal omtrent *James Watt* met den theeketel wordt pikanter nu het blijkt dat hij den stoom liet condenseeren tegen een zilveren lepel. In hoe Rembrandtiek licht treedt onze landgenoot **Drebbel** die in 1620 storm kon voorspellen, als we lezen dat *David Gregory* (1627—1720) van tooverij werd beschuldigd voor hetzelfde feit!

Intusschen — dit Rembrandtiek licht bestaat alleen in onze verbeelding, want *Drebbel* wordt in dit boek niet genoemd, al had hij er alle recht op. Hij is immers volgens Prof. *Ernst Cohen* de man die *Francis Bacon* inspireerde tot het schrijven van zijn *Nova Atlantis*!

Behalve *Drebbel* mis ik nog *Piazzi Smyth*. Is de Royal Society er nòg niet over heen dat deze kranige en eerlijke astronoom de Pyramide durfde bestudeeren, als lid van hun genootschap bedankte, en *Flinders Petrie* en hun president *Sabine* aanviel?

Ten slotte deelt ref. niet in de bewondering voor het *B. A.* Committee voor Electr. eenheden (p. 214). Alsof *Faraday's* en *Jacobi's* electrochemische eenheid van 1 cM^3 waterstof soms *niet* wetenschappelijk was!

Hoorn. H. A. Naber.

Nos Anciens à Corfou, Souvenirs de l'aide-major **Lamare-Picquot** (1807—1814), publiés et annotés par **H. Pernot.** Avec un appendice sur l'académie fondée par les Français à Corfou. Parijs, F. Alcan. 1918. (Pr. fr. 3.50 + 30% verhoging).

Lamare-Picquot, die in 1865 op acht en zeventigjarige leeftijd te Honfleur stierf, heeft herinneringen nagelaten aan zijn verblijf te Corfou, gedurende de jaren dat de Fransen de Joniese eilanden bezet hielden. Deze herinneringen van een zeer belangstellende, scherp

Digitized by Google

waarnemende officier van gezondheid, zijn tans gedrukt en door Dr. Pernot van verklarende aantekeningen voorzien. Voor de kennis van de sociale toestanden op Corfou in 't begin der negentiende eeuw is dit boek van gewicht; ook voor beoefenaars der politieke geschiedenis van het eerste keizerrijk is het niet zonder belang.

Wij vernemen hier van een ooggetuige hoe Napoleon sedert de slag bij Wagram een groot aantal officieren der artillerie en genie naar Corfou zond en jaren lang, zonder de aandacht der Engelse vloot te trekken, buitengewoon grote hoeveelheden munitie binnen de muren der sterke vesting wist bijeen te brengen, dit alles, volgens Lamare-Picquot, met het doel om, als de tijd gekomen scheen, Griekenland van de Turkse overheersing te bevrijden, een onderstelling die bevestigd wordt door een bekende plaats uit het *Mémorial de Sainte-Hélène* (Parijs, 1895, blz. 380), waar de keizer spreekt van zijn plannen om voor de Grieken de vrijheid te veroveren door 't gereedmaken te Corfou van alles wat een expeditiekorps van 40 à 50 duizend man zou nodig hebben.

De omstandigheden hebben echter aan het verblijf der Fransen een uitsluitend vredelievend karakter gegeven. Generaal Donzelet, de kommandant van het garnizoen, heeft de zeven jaren die hij op 't eiland doorbracht gebruikt om verbetering te brengen in de droevige toestand van onwetendheid en ekonomies verval waarin de bevolking verkeerde. Een drukpers en scholen werden opgericht, landbouwwerktuigen werden ingevoerd, het ontginnen van de natuurlike rijkdommen van het eens zo bloeiende eiland werd op allerlei wijze bevorderd. Daartoe werd ook een Akademie van Wetenschappen naar Frans model gesticht. De heer Pernot heeft uit zijn rijke partikuliere verzameling van Corfiotica de statuten van deze Akademie en de eerste vruchten van haar werkzaamheid meegedeeld. Bij het lezen van die stukken moeten wij soms glimlachen. Men bedenke echter dat alleen de eilanders die in hun jeugd naar Italië waren gezonden onderwijs van enige betekenis hadden genoten. Dan is 't niet zo wonderlik dat bij 't uitschrijven van prijsvragen door de Akademie opgemerkt wordt: „il est désirable que les mémoires . . . ne soient pas la répétition des écrits d'autrui." Men moet hier voor alles de goede bedoeling waarderen en ook de praktiese geest die, ondanks sommige grote woorden, uit de gehele inrichting spreekt. Het voornaamste doel der wetenschappelike werkzaamheid moest zijn „la statistique des Iles Ioniennes"; daarnaast paste men university-extension toe door 't geven van cursussen over de eerste beginselen der natuurwetenschappen, over gezondheidsleer en aardrijkskunde van de Ioniese eilanden. Het prospectus omschrijft die leergangen niet onaardig als „des cours pour ainsi dire privés du luxe de la science;" zij waren bestemd voor oud en jong, en door hun eenvoud zouden zij ook passen „aux personnes d'un sexe moins fort et plus aimable." Vooral jonge moeders zouden welkom wezen.

De vrede die Lodewijk XVIII gedwongen werd te sluiten voerde de bezetting naar Frankrijk terug, volgens Lamare-Picquot tot groot leedwezen, en niet zonder protest, van Fransen en Corfioten. Onder Engels bewind is later de Joniese Akademie herleefd; bekend is de voorliefde van Lord Guilford voor 't invoeren van oudgriekse taal en oudgriekse gewaden bij de plechtige bijeenkomsten. Of deze Engels-Attiese akademie evenveel prakties werk heeft verricht, kan ik niet zeggen.

Leiden. D. C. Hesseling.

SCHOOLBOEKEN.

Meulenhoff's English Library.

Hierin zijn eenige boekjes verschenen, ten dienste van school en huis, die door hun uiterlijk en inhoud, wel aantrekkelijk genoemd mogen worden.

Voor iemand, die voor een complete uitgave van een schrijver terugschrikt, maar toch gaarne met eenige geschikte stukken wil kennis maken, zijn zulke boekjes uitmuntend.

Het eerste, *Martin Chuzzlewit's Adventures in Yankeeland*, bewerkt door den heer W. van Doorn, heeft dit alleen tegen, dat men door zulk een brokstuk van een roman te geven, dikwijls maakt dat het werk niet gelezen wordt.

The Prince and the Pauper, van Mark Twain, *Poems by Tennyson*, en *Poems by Lord Byron*, respectievelijk geannoteerd door de heeren Bouten, Elshout en van Doorn, zijn allen keurig verzorgde uitgaven, met een wel geslaagde keuze van gedichten, en een enkel woord over het leven van den schrijver.

Gelukkig zien we dat in de aanteekeningen, achterin het boek, vele moeilijke woorden vertaald zijn. Zoo is de gebruikelijke onduidelijkheid of soms geheel verkeerde omschrijving, die den lezer niet verder brengt, vermeden.

Alleen het deeltje van Lord Byron heeft die ongelukkige omschrijving van moeilijke woorden nog streng gehandhaafd.

Als dergelijke noten moeten strekken om lezeressen en lezers het opzoeken in een Woordenboek te besparen, wat een povere hulp geven dan de volgende (uit vele anderen): bl. 100 fabric = edifice, 101. to nerve for = to brace oneself for, 101 profuse × sparing, 109 surge = swell.

Waarom achter: battlements (p. 102) niet even gezet: kanteelen, inplaats van: A protective wall on the top of a castle, provided with open spaces at regular intervals?

Zulke noten zijn het kraken niet waard! Maar ondanks dit zal Meulenhoff's English Library zeker vele en grage lezers vinden.

Leiden. Chr. Kok.

Platen-Atlas voor de Vaderlandsche Geschiedenis, ten dienste van het Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs, Kweekscholen en Normaallessen door **Dr. A. J. van der Meulen**, met medewerking van **M. ten Bouwhuys.** Derde druk, bezorgd door **Dr. N. B. Tenhaeff.** Groningen-Den Haag, Wolters. (Pr. gecartonneerd ƒ 2.50).

Reeds had de Heer Van der Meulen de voorbereidende maatregelen voor dezen druk aangevangen, toen hij op nog te jeugdigen leeftijd werd weggenomen. Ook in dezen vorm blijft het werk echter zijn geestelijk eigendom, waar de Heer Ten Bouwhuys zich wegens andere werkzaamheden heeft teruggetrokken en de Heer Tenhaeff de verbeteringen, waarvan Van der Meulen reeds de wenschelijkheid had te kennen gegeven, grootendeels

Digitized by Google

heeft overgenomen. In één opzicht heeft hij de piëteit m. i. zelfs te ver gedreven, door nl. de nummering der platen van den vorigen druk tot op bijna de helft van den atlas te behouden. Bij de vermeerdering van het aantal platen kon dit alleen geschieden door inschakeling onder de oude nummers met a. b. c. enz. Bij een herdruk worde de nummering geheel onafhankelijk van de vorige geregeld.

Talrijk is het getal dergenen, die hunne medewerking tot dit boek hebben verleend ; ook voor dezen druk werden bijdragen van verschillende zijden ontvangen. Wat thans voor ons ligt geeft een zeer leerrijk beeld van de verschillende tijdperken onzer geschiedenis en beschaving. Op de scholen, waarvoor het werk bestemd is, zal het zonder twijfel welkom zijn, maar ook daar buiten zal het menig beoefenaar van onze geschiedenis boeien. Behalve de meer algemeen bekende platen, vindt men hier ook een aantal nog ongedrukte afbeeldingenvan schilderijen of teekeningen, miniaturen, zeldzame platen enz., die wij met genoegen binnen ons bereik gebracht zien. Natuurlijk blijven desiderata over. Zoo hadden wij bij de afbeeldingen van de oudste gedenkteekenen van de beschaving in deze streken gaarne nog iets meer overgenomen gezien van de jongste opgravingen. Naast het hunnebed van Tinaarloo zouden wij het inwendige van een grafkelder, zooals die te Drouwen is blootgelegd, afgebeeld willen zien. Evenzoo zou men verwachten iets aan te treffen aangaande de opgravingen in de schans bij het Uddeler-meer en zoekt men te vergeefs naar eene voorstelling van eene terp. Daarentegen geven de opgenomen afbeeldingen van aardewerk en gereedschap een goed overzicht van de verschillende cultuur-perioden. Een zeer goed geheel vormt de afdeeling middeleeuwsche geestelijke en wereldlijke gebouwen. Vooral de platen over romaanschen kerkbouw, door den secretaris der Monumenten-commissie Dr. J. Kalf met interessante afbeeldingen van de parochiale kerk te St. Odiliënberg en van de St. Pleghelmus-kerk te Oldenzaal verrijkt, geven een goed denkbeeld van wat hier te lande in dien trant gebouwd is. De Gothiek wordt door mooie voorbeelden en door schematische voorstellingen toegelicht, de beteekenis van den kerkbouw voor het middeleeuwsche leven verduidelijkt door de reproductie van Jan van Eyck's St. Barbara, met de in aanbouw zijnde kathedraal op den achtergrond. Bij de toelichting tot de Haarlemsche St. Bavo (no. 83) had tevens iets kunnen gezegd worden van de op de plaat zichtbare Vleeschhal ; zij vertegenwoordigt wel een later tijdperk, maar neemt onder de nederlandsche Renaissance-bouwwerken zulk eene voorname plaats in, dat zij niet mocht voorbijgegaan worden. Bij de Librije der Zutfensche St. Walburgs-kerk (no. 93) was eene verwijzing naar Staring's Jaromir's op haar plaats geweest.

De inrichting van een klooster vindt in de schets van het Predikheeren-convent te Gent eene goede toelichting, die van het kasteel in de teekening door Victor de Stuers van het kasteel Brederode ; onder de stedelijke gebouwen trekken de gevels van woonhuizen op blz. 45 de aandacht. De middeleeuwsche samenleving, het binnenhuis, de kleederdracht, de uitrusting der krijgslieden enz. worden geïllustreerd door reproducties van schilderijen, miniaturen en beeldhouwwerken. Bij de wapenrusting van Filips den Schoonen had eene beschrijving der onderdeelen kunnen gegeven worden. Over het algemeen is de krijgskunde wel eenigszins stiefmoederlijk behandeld. De portretten, miniaturen enz. geven wel gelegenheid iets van de bewapening en kleeding te zien, maar afzonderlijke afbeeldingen van handwapens en kanonnen, vooral uit den nieuweren tijd vinden wij bijna niet. Ook over de vestingbouwkunde worden wij niet in het bijzonder ingelicht.

Als proeven van middeleeuwsch schrift en versieringskunst is eene zeer mooi uitgevoerde reproductie in kleuren van eene bladzijde uit het Pontificale van St. Marie, aanwezig in de Universiteits-Bibliotheek te Utrecht, opgenomen. Als specimen van eene oorkonde is de stichtingsoorkonde van Zutfen afgedrukt ; het is jammer, dat deze zoo klein is weergegeven ; het schrift is wel leesbaar, maar lokt niet tot lezen uit.

De 16de eeuw is vertegenwoordigd door een aantal goede portretten van staatslieden, hervormers, krijgslieden en zeevaarders. Onder de voorstellingen betreffende de gebeurtenissen van den tachtigjarigen oorlog missen wij ongaarne een Geuzenpenning, enkele noodmunten van belegerde steden en gedenkpenningen van belangrijke feiten.

Onze gouden eeuw neemt eene ruime plaats in, ongeveer een kwart van den atlas. De koloniale geschiedenis is daarbij goed verzorgd ; fraai is o. a. de kleurendruk naar het schilderij van Jan Pietersz. Coen op het West-Friesch museum. Een goed denkbeeld is geweest het opnemen van een aantal platen naar beroemde schilderijen, tevens van belang voor kleeding, bouwkunst en volksleven. Zoo valt ook te waardeeren, dat naast staatslieden, krijgslieden en godgeleerden eveneens vele letterkundigen en geleerden zijn afgebeeld. Bij de 18de eeuw is in het bijzonder op den stijl der interieurs en op de kleeding, bij de 19de eeuw op het verkeerswezen gelet. Ook de schilderkunst is voor dit laatste tijdperk niet vergeten. Het slot vormt een oorlogsblad.

Nog éène opmerking kunnen wij niet terughouden, dat nl. bijna geen rekening is gehouden met de nijverheid. De afbeelding van een 14de eeuwsch weefgetouw is nagenoeg de eenige, die daarop betrekking heeft. Toch zou het niet moeilijk zijn, ook de ontwikkeling der bedrijven te illustreeren. Voor de 17de eeuw geven de Deliciae Batavicae variae en Jan Luiken's Spiegel van het menselijk bedrijf, uit welke werken o. a. voor Muller's Gouden Eeuw geput is, reeds zeer veel.

Overigens moet men dankbaar zijn voor de groote verscheidenheid, die deze Atlas in toch beknopten vorm aanbiedt. De dikwijls zeer uitvoerige toelichtingen geven duidelijk inzicht in het karakteristieke van de platen en wijzen op allerlei bijzonderheden, die den beschouwer konden ontgaan. De firma Wolters heeft alle eer van het fraaie en duidelijke drukwerk.

Arnhem. S. P. Haak.

Bij de f[a] Wolters te Groningen-den Haag verscheen de zevende herziene druk van ***De uitspraak van het Engelsch met eene korte inleiding in de klankleer*** door K. ten Bruggencate.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Waal, Aernout Drost: N. Taalg. XII, 5 (Koopmans)

Digitized by Google

waarnemende officier van gezondheid, zijn tans gedrukt en door Dr. Pernot van verklarende aantekeningen voorzien. Voor de kennis van de sociale toestanden op Corfou in 't begin der negentiende eeuw is dit boek van gewicht; ook voor beoefenaars der politieke geschiedenis van het eerste keizerrijk is het niet zonder belang.

Wij vernemen hier van een ooggetuige hoe Napoleon sedert de slag bij Wagram een groot aantal officieren der artillerie en genie naar Corfou zond en jaren lang, zonder de aandacht der Engelse vloot te trekken, buitengewoon grote hoeveelheden munitie binnen de muren der sterke vesting wist bijeen te brengen, dit alles, volgens Lamare-Picquot, met het doel om, als de tijd gekomen scheen, Griekenland van de Turkse overheersing te bevrijden, een onderstelling die bevestigd wordt door een bekende plaats uit het *Mémorial de Sainte-Hélène* (Parijs, 1895, blz. 380), waar de keizer spreekt van zijn plannen om voor de Grieken de vrijheid te veroveren door 't gereedmaken te Corfou van alles wat een expeditiekorps van 40 à 50 duizend man zou nodig hebben.

De omstandigheden hebben echter aan het verblijf der Fransen een uitsluitend vredelievend karakter gegeven. Generaal Donzelet, de kommandant van het garnizoen, heeft de zeven jaren die hij op 't eiland doorbracht gebruikt om verbetering te brengen in de droevige toestand van onwetendheid en ekononomies verval waarin de bevolking verkeerde. Een drukpers en scholen werden opgericht, landbouwwerktuigen werden ingevoerd, het ontginnen van de natuurlike rijkdommen van het eens zo bloeiende eiland werd op allerlei wijze bevorderd. Daartoe werd ook een Akademie van Wetenschappen naar Frans model gesticht. De heer Pernot heeft uit zijn rijke partikuliere verzameling van Corfiotica de statuten van deze Akademie en de eerste vruchten van haar werkzaamheid meegedeeld. Bij het lezen van die stukken moeten wij soms glimlachen. Men bedenke echter dat alleen de eilanders die in hun jeugd naar Italië waren gezonden onderwijs van enige betekenis hadden genoten. Dan is 't niet zo wonderlik dat bij 't uitschrijven van prijsvragen door de Akademie opgemerkt wordt: „il est désirable que les mémoires . . . ne soient pas la répétition des écrits d'autrui.” Men moet hier voor alles de goede bedoeling waarderen en ook de praktiese geest die, ondanks sommige grote woorden, uit de gehele inrichting spreekt. Het voornaamste doel der wetenschappelike werkzaamheid moest zijn „la statistique des Iles Ioniennes”; daarnaast paste men university-extension toe door 't geven van cursussen over de eerste beginselen der natuurwetenschappen, over gezondheidsleer en aardrijkskunde van de Ioniese eilanden. Het prospectus omschrijft die leergangen niet onaardig als „des cours pour ainsi dire privés du luxe de la science;” zij waren bestemd voor oud en jong, en door hun eenvoud zouden zij ook passen „aux personnes d'un sexe moins fort et plus aimable.” Vooral jonge moeders zouden welkom wezen.

De vrede die Lodewijk XVIII gedwongen werd te sluiten voerde de bezetting naar Frankrijk terug, volgens Lamare-Picquot tot groot leedwezen, en niet zonder protest, van Fransen en Corfioten. Onder Engels bewind is later de Joniese Akademie herleefd; bekend is de voorliefde van Lord Guilford voor 't invoeren van oudgriekse taal en oudgriekse gewaden bij de plechtige bijeenkomsten. Of deze Engels-Attiese akademie evenveel prakties werk heeft verricht, kan ik niet zeggen.

Leiden. D. C. Hesseling.

SCHOOLBOEKEN.

Meulenhoff's English Library.

Hierin zijn eenige boekjes verschenen, ten dienste van school en huis, die door hun uiterlijk en inhoud, wel aantrekkelijk genoemd mogen worden.

Voor iemand, die voor een complete uitgave van een schrijver terugschrikt, maar toch gaarne met eenige geschikte stukken wil kennis maken, zijn zulke boekjes uitmuntend.

Het eerste, *Martin Chuzzlewit's Adventures in Yankeeland*, bewerkt door den heer W. van Doorn, heeft dit alleen tegen, dat men door zulk een brokstuk van een roman te geven, dikwijls maakt dat het werk niet gelezen wordt.

The Prince and the Pauper, van Mark Twain, *Poems by Tennyson*, en *Poems by Lord Byron*, respectievelijk geannoteerd door de heeren Bouten, Elshout en van Doorn, zijn allen keurig verzorgde uitgaven, met een wel geslaagde keuze van gedichten, en een enkel woord over het leven van den schrijver.

Gelukkig zien we dat in de aanteekeningen, achterin het boek, vele moeilijke woorden vertaald zijn. Zoo is de gebruikelijke onduidelijkheid of soms geheel verkeerde omschrijving, die den lezer niet verder brengt, vermeden.

Alleen het deeltje van Lord Byron heeft die ongelukkige omschrijving van moeilijke woorden nog streng gehandhaafd.

Als dergelijke noten moeten strekken om lezeressen en lezers het opzoeken in een Woordenboek te besparen, wat een povere hulp geven dan de volgende (uit vele anderen): bl. 100 fabric = edifice, 101. to nerve for = to brace oneself for, 101 profuse × sparing, 109 surge = swell.

Waarom achter: battlements (p. 102) niet even gezet: kanteelen, inplaats van: A protective wall on the top of a castle, provided with open spaces at regular intervals?

Zulke noten zijn het kraken niet waard! Maar ondanks dit zal Meulenhoff's English Library zeker vele en grage lezers vinden.

Leiden. Chr. Kok.

Platen-Atlas voor de Vaderlandsche Geschiedenis, ten dienste van het Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs, Kweekscholen en Normaallessen door **Dr. A. J. van der Meulen**, met medewerking van **M. ten Bouwhuys**. Derde druk, bezorgd door **Dr. N. B. Tenhaeff.** Groningen-Den Haag, Wolters. (Pr. gecartonneerd *f* 2.50).

Reeds had de Heer Van der Meulen de voorbereidende maatregelen voor dezen druk aangevangen, toen hij op nog te jeugdigen leeftijd werd weggenomen. Ook in dezen vorm blijft het werk echter zijn geestelijk eigendom, waar de Heer Ten Bouwhuys zich wegens andere werkzaamheden heeft teruggetrokken en de Heer Tenhaeff de verbeteringen, waarvan Van der Meulen reeds de wenschelijkheid had te kennen gegeven, grootendeels

Digitized by Google

heeft overgenomen. In één opzicht heeft hij de piëteit m. i. zelfs te ver gedreven, door nl. de nummering der platen van den vorigen druk tot op bijna de helft van den atlas te behouden. Bij de vermeerdering van het aantal platen kon dit alleen geschieden door inschakeling onder de oude nummers met a. b. c. enz. Bij een herdruk worde de nummering geheel onafhankelijk van de vorige geregeld.

Talrijk is het getal dergenen, die hunne medewerking tot dit boek hebben verleend; ook voor dezen druk werden bijdragen van verschillende zijden ontvangen. Wat thans voor ons ligt geeft een zeer leerrijk beeld van de verschillende tijdperken onzer geschiedenis en beschaving. Op de scholen, waarvoor het werk bestemd is, zal het zonder twijfel welkom zijn, maar ook daar buiten zal het menig beoefenaar van onze geschiedenis boeien. Behalve de meer algemeen bekende platen, vindt men hier ook een aantal nog ongedrukte afbeeldingenvan schilderijen of teekeningen, miniaturen, zeldzame platen enz., die wij met genoegen binnen ons bereik gebracht zien. Natuurlijk blijven desiderata over. Zoo hadden wij bij de afbeeldingen van de oudste gedenkteekenen van de beschaving in deze streken gaarne nog iets meer overgenomen gezien van de jongste opgravingen. Naast het hunnebed van Tinaarloo zouden wij het inwendige van een grafkelder, zooals die te Drouwen is blootgelegd, afgebeeld willen zien. Evenzoo zou men verwachten iets aan te treffen aangaande de opgravingen in de schans bij het Uddeler-meer en zoekt men te vergeefs naar eene voorstelling van eene terp. Daarentegen geven de opgenomen afbeeldingen van aardewerk en gereedschap een goed overzicht van de verschillende cultuur-perioden. Een zeer goed geheel vormt de afdeeling middeleeuwsche geestelijke en wereldlijke gebouwen. Vooral de platen over romaanschen kerkbouw, door den secretaris der Monumenten-commissie Dr. J. Kalf met interessante afbeeldingen van de parochiale kerk te St. Odiliënberg en van de St. Pleghelmus-kerk teOldenzaal verrijkt, geven een goed denkbeeld van wat hier te lande in dien trant gebouwd is. De Gothiek wordt door mooie voorbeelden en door schematische voorstellingen toegelicht, de beteekenis van den kerkbouw voor het middeleeuwsche leven verduidelijkt door de reproductie van Jan van Eyck's St. Barbara, met de in aanbouw zijnde kathedraal op den achtergrond. Bij de toelichting tot de Haarlemsche St. Bavo (no. 83) had tevens iets kunnen gezegd worden van de op de plaat zichtbare Vleeschhal; zij vertegenwoordigt wel een later tijdperk, maar neemt onder de nederlandsche Renaissance-bouwwerken zulk eene voorname plaats in, dat zij niet mocht voorbijgegaan worden. Bij de Librije der Zutfensche St. Walburgs-kerk (no. 93) was eene verwijzing naar Staring's Jaromir's op haar plaats geweest.

De inrichting van een klooster vindt in de schets van het Predikheeren-convent te Gent eene goede toelichting, die van het kasteel in de teekening door Victor de Stuers van het kasteel Brederode; onder de stedelijke gebouwen trekken de gevels van woonhuizen op blz. 45 de aandacht. De middeleeuwsche samenleving, het binnenhuis, de kleederdracht, de uitrusting der krijgslieden enz. worden geïllustreerd door reproducties van schilderijen, miniaturen en beeldhouwwerken. Bij de wapenrusting van Filips den Schoonen had eene beschrijving der onderdeelen kunnen gegeven worden. Over het algemeen is de krijgskunde wel eenigszins stiefmoederlijk behandeld. De portretten, miniaturen enz. geven wel gelegenheid iets van de bewapening en kleeding te zien, maar afzonderlijke afbeeldingen van handwapens en kanonnen, vooral uit den nieuweren tijd vinden wij bijna niet. Ook over de vestingbouwkunde worden wij niet in het bijzonder ingelicht.

Als proeven van middeleeuwsch schrift en versieringskunst is eene zeer mooi uitgevoerde reproductie in kleuren van eene bladzijde uit het Pontificale van St. Marie, aanwezig in de Universiteits-Bibliotheek te Utrecht, opgenomen. Als specimen van eene oorkonde is de stichtingsoorkonde van Zutfen afgedrukt; het is jammer, dat deze zoo klein is weergegeven; het schrift is wel leesbaar, maar lokt niet tot lezen uit.

De 16de eeuw is vertegenwoordigd door een aantal goede portretten van staatslieden, hervormers, krijgslieden en zeevaarders. Onder de voorstellingen betreffende de gebeurtenissen van den tachtigjarigen oorlog missen wij ongaarne een Geuzenpenning, enkele noodmunten van belegerde steden en gedenkpenningen van belangrijke feiten.

Onze gouden eeuw neemt eene ruime plaats in, ongeveer een kwart van den atlas. De koloniale geschiedenis is daarbij goed verzorgd; fraai is o. a. de kleurendruk naar het schilderij van Jan Pietersz. Coen op het West-Friesch museum. Een goed denkbeeld is geweest het opnemen van een aantal platen naar beroemde schilderijen, tevens van belang voor kleeding, bouwkunst en volksleven. Zoo valt ook te waardeeren, dat naast staatslieden, krijgslieden en godgeleerden eveneens vele letterkundigen en geleerden zijn afgebeeld. Bij de 18de eeuw is in het bijzonder op den stijl der interieurs en op de kleeding, bij de 19de eeuw op het verkeerswezen gelet. Ook de schilderkunst is voor dit laatste tijdperk niet vergeten. Het slot vormt een oorlogsblad.

Nog ééne opmerking kunnen wij niet terughouden, dat nl. bijna geen rekening is gehouden met de nijverheid. De afbeelding van een 14de eeuwsch weefgetouw is nagenoeg de eenige, die daarop betrekking heeft. Toch zou het niet moeilijk zijn, ook de ontwikkeling der bedrijven te illustreeren. Voor de 17de eeuw geven de Deliciae Batavicae variae en Jan Luiken's Spiegel van het menselijk bedrijf, uit welke werken o. a. voor Muller's Gouden Eeuw geput is, reeds zeer veel.

Overigens moet men dankbaar zijn voor de groote verscheidenheid, die deze Atlas in toch beknopten vorm aanbiedt. De dikwijls zeer uitvoerige toelichtingen geven duidelijk inzicht in het karakteristieke van de platen en wijzen op allerlei bijzonderheden, die den beschouwer konden ontgaan. De firma Wolters heeft alle eer van het fraaie en duidelijke drukwerk.

Arnhem. S. P. Haak.

Bij de f[a] Wolters te Groningen-den Haag verscheen de zevende herziene druk van *De uitspraak van het Engelsch met eene korte inleiding in de klankleer* door K. ten Bruggencate.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Waal, Aernout Drost: N. Taalg. XII, 5 (Koopmans)

Digitized by Google

Zoo juist verschenen:

HANDLEIDING

BIJ DE STUDIE DER VERGELIJKENDE INDO-GERMAANSCHE TAALWETENSCHAP

vooral met betrekking tot de

KLASSIEKE EN GERMAANSCHE TALEN

DOOR

Dr. JOS. SCHRIJNEN

Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.

INHOUD: **Bibliografie. — Geschiedkundig Overzicht. — Algemeene beginselen. — Klankleer.**

Dit werk verscheen in 5 afleveringen en is thans compleet verkrijgbaar voor den prijs van

f 5.25.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. TE LEIDEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

OVIDIUS ELEGIACUS

Bloemlezing uit de elegische gedichten

-:- **van Ovidius** -:-

door Dr. A. VAN IJSENDIJK,

Rector aan het gymnasium te Gouda.

VIERDE DRUK. -:- **Prijs f 1,90.**

IN DEZEN PRIJS IS DE CRISISTOESLAG BEGREPEN.

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

Lijst van nieuw verschenen Boeken, Muziek, Kaarten, enz., verschijnt op den eersten van elke maand.

Abonnement per jaar (12 nummers) franco per post **f 1.50.**

Uitgave A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

Een hoogst belangrijk èn nuttig boek.

Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek

ONDER REDACTIE VAN

Dr. C. P. MOLHUYSEN en Prof. Dr. P. J. BLOK.

Dit werk zal in ongeveer 12 deelen compleet zijn.

Het 1e, 2e, 3e en 4e deel zijn verschenen.

De uitgave van de volgende deelen wordt zooveel mogelijk bespoedigd zoodat ieder binnen niet al te langen tijd in het bezit zal kunnen zijn van het complete

NIEUW NEDERLANDSCH BIOGRAFISCH WOORDENBOEK

Prijs per deel gebonden **f 12.50** met 10% crisistoeslag.

Het beschrijvend prospectus met proefpagina is in elken Boekhandel of bij de Uitgevers gratis verkrijgbaar.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. te LEIDEN.

Een waardevol bezit voor iedereen.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. — No. 2. — November 1918.

Finsler, Homer, II (v. Leeuwen).
Brakman, Miscella Tertia (Bierma).
Schmidt u. Kahle, Volkserzählungen aus Palestina (Snouck Hurgronje).
Ekwall, Contributions to the History of Old English Dialects (Kern).
Robert, Etudes d'idiome et de syntaxe (Sneyders de Vogel).
Schütte, Ptolemy's Maps of Northern Europe (Lulofs).
Veth, Fransche Caricaturisten (Havelaar).
Opvoeding en Onderwijs:
Leerplan en Eindexamen v. h. Gymnasium. Rapport (Vürtheim).
Schoolboeken:
Wohlrab-Lamer, Die altklassische Welt (v. Wageningen).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

G. Finsler, Homer. Zweiter Teil: Inhalt und Aufbau der Gedichte. Zweite, durchgesehene, auf die ganzen Gedichte ausgedehnte Auflage. (Aus deutscher Dichtung. Erläuterungen zu Dicht- und Schriftwerken für Schule und Haus. Band XXIII). Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. M. 5, geb. M. 6.40, halfleder M. 9.40, + 30 %).

„La vérité est en marche", zoo schreef ik eenige jaren geleden in dit maandblad, naar aanleiding van Karl Rothe's uitnemende vertoogen over de eenheid van de Ilias en die der Odyssee [1]). Duidelijk blijkt dat ook in Finsler's boek over Homerus [2]). „Ich habe seit der ersten Auflage [3]) tüchtig umgelernt, nicht nur in Einzelresultaten", schrijft hij, zeer naar waarheid, in de voorrede, die van Augustus 1915 is gedateerd.

Een zoo diep ingrijpende wijziging van inzichten komt niet in korten tijd tot stand, en gaat ook dàn nog ongemerkt voort, wanneer degeen, in wiens geest zij plaats vindt, ze reeds voltooid acht. Daarom is het zeer te betreuren dat den onvermoeiden onderzoeker, wiens laatste werk hier wordt aangekondigd, niet nog eenige levenstijd is gebleven om aan verschillende, reeds door hem overwonnen meeningen geheel te ontgroeien. De in wijden kring gewaardeerde rector van het Berner gymnasium is in het begin van 1916 aan zijn schoone taak ontvallen. Het thans verschenen tweede deel van zijn Homerus was toen reeds afgedrukt; er moest nog slechts een register aan worden toegevoegd, hetgeen een oponthoud van anderhalf jaar heeft veroorzaakt. In Augustus 1917 lag het boek gereed.

Had Finsler zich langer kunnen wijden aan het werk, dat hem zoo goed was toevertrouwd, hij zou ongetwijfeld nog veel hebben gewijzigd; en wat zou het boek daardoor hebben gewonnen! Reeds de aanhef biedt een sprekend voorbeeld van het hier bedoelde. De behandeling van een vraagstuk der grieksche letterkunde met een uitspraak van *Aristoteles* beginnen, is een geschikt middel om belangstelling te wekken; wie niet aan de eenheid der Ilias gelooft, zal dus gaarne, zoo mogelijk, een aanhaling uit Aristoteles vooropstellen, waarin die eenheid wordt bestreden, en allicht zal hij bij den wijsgeer *meenen* te vinden wat hij *wenscht* te vinden. Welke waarde echter kan zulk een uiting hebben voor wie met Finsler „de Ilias als het naar een vast plan aangelegde werk van een grooten dichter heeft leeren beschouwen" (bladz. III et passim)? Niettemin zijn Finsler's eerste woorden deze: „Aristoteles setzt in den Analytiken und der Metaphysik der Einheit dessen, was wirklich Eins ist, die der Ilias entgegen. Diese ist ihm insofern eine Einheit, als ihre Teile durch eine gemeinsame Grenze verbunden und durch innige gegenseitige Berührung zu einem kontinuierlichen Ganzen geworden sind, nicht aber eine Einheit im Sinn eines Organismus." Ware Finsler's handschrift nog eenige jaren in portefeuille gebleven, deze volzin zou wel gedelgd zijn; want bij onbevangen herlezing zou zijn gebleken dat Aristoteles op de aangehaalde plaatsen iets geheel ànders heeft gezegd. De wijsgeer merkt òp dat niet elke *logos* [1]) een *horismos* (*definitie*) is: anders zou men de heele Ilias wel een definitie kunnen noemen (Anal. post. II 92 en Metaph. VI 1030); alsmede: dat een logos een ééheid kan vormen hetzij door zijn *samenhang*, bijv. de Ilias, hetzij door zijn *kortheid* (Anal. post. II 93 en Metaph. VII 1045). Met andere woorden: de Ilias, hoe lang ook, is toch *één logos* [2]), omdat alles *samenhangt*. Over het *ontstaan* der Ilias spreekt Aristoteles hier niet, en haar

[1]) *Museum* 1911, 323 en 1913, 401.

[2]) Het eerste deel, *der Dichter und seine Welt* betiteld, verscheen in 1914 en is *Museum* 1915, 164—170 besproken.

[3]) Deze verscheen in 1907.

[1]) Het dubbelzinnige woord (*gezegde*, *verhaal*) dient hier wel onvertaald te blijven.

[2]) De *Odyssee* heet een logos Poët. 1455.

Digitized by Google

éénheid lijdt bij hem geen twijfel [1]) ; hij noemt dat gedicht slechts bij wijze van *voorbeeld,* als zijnde het meest bekende en langste stuk der grieksche letterkunde. Zoo sprak men wel van een *Ilias kakoon,* om een *zee van rampen* aan te duiden.

Als tweede voorbeeld moge de bespreking van het negende boek der Ilias dienen. Een *afzonderlijk* gedicht, onecht en later ingeschoven, is dat door velen genoemd. Finsler heeft leeren inzien dat het wel degelijk van den dichter der Ilias zelf afkomstig is, maar meent nu dat deze het eerst later in zijn overigens reeds voltooide epos heeft ingevoegd. Nu, denkbaar is dat zeker, hoewel kwalijk te bewijzen ; want hoe wil men nagaan in welke volgorde de dichter de verschillende deelen van zijn plan mag hebben uitgewerkt, daar buiten het gedicht zelf voor dergelijk onderzoek geen gegevens zijn te vinden en de groei van gedichten niet, als die van een embryo, aan vaste wetten is gebonden ? — Volgt men nu Finsler's heldere toelichting [2]) van dat vaak miskende boek IX, en heeft men zich door hem laten overtuigen dat in het stugge aanbod van Agamemnon voor Achilles geen *genoegdoening* lag, dan vraagt men zich af waarom Finsler zich niettemin is blijven aansluiten aan de vaak bij anderen vernomen bewering dat boek IX jonger moet zijn dan boek XI, als zijnde daarmede in strijd ; Achilles bewaart namelijk in boek XI over Agamemnons aanbod een verachtend zwijgen [3]). Die tegenstrijdigheid, die elken lezer tegen het hoofd heet te stooten, zou dus door den dichter der Ilias zelf niet zijn bemerkt ! Kan het twijfelachtig zijn of Finsler zou bij langer levensduur geëindigd zijn te erkennen dat er geen tegenstrijdigheid is, en dat boek IX — evenals VIII en X, die er nauw mee samenhangen — zich in den geest des dichters geleidelijk uit het onderwerp van het gedicht hebben ontwikkeld ? En waarom zou dan niet eerst IX zijn ontstaan, daarna X, daarna XI en de rest ?

Een derde voorbeeld. De vermelding van negen krijgsjaren B 134 sqq. heeft in de Ilias eenige verwarring gebracht, „daar overigens in het gedicht geen zoo lange duur van den Trojaanschen oorlog wordt aangenomen" (bladz. 26). Met deze opmerking ben ik het geheel eens [4]) ; maar dat de dichter *zelf* de vermelding van dien tijdsduur aan een ouder gedicht zou hebben ontleend, „wohl ohne es zu merken", zou Finsler wel niet hebben volgehouden indien die, met den eersten opzet van zijn boek kwalijk strookende, opmerking in zijn geest was blijven doorwerken.

Het zou een gemakkelijk maar verdrietig werk zijn, een lange lijst van dergelijke bezwaren op te stellen, zich aansluitend aan die welke ik in der tijd tegen deel I heb ingebracht. Laat ons liever erkennen dat Finsler ook veel goeds en nuttigs heeft gegeven. De waarde zijner analyse van Ilias en Odyssee is echter vooral te zoeken in de détails, wat hier natuurlijk niet kan worden

[1]) In dien zin spreekt hij er ook Poët. 1451, 1459 over.

[2]) In aansluiting aan Römer, über den Kunstkarakter der hom. Poesie, 1914 ; vgl. *Museum* van februari 1915.

[3]) Δ 609 sq. ; vgl. *Museum* 1916, 226, naar aanleiding van Valeton's de Iliadis fontibus et compositione.

[4]) Vgl. het April-nummer der Mnemosyne van 1906, en dat van October 1910, = commentationes Homericae 1911, pag. 17 sqq. ; uit laatstgenoemde is de opmerking Finsler bekend geworden.

aangetoond ; minder in de algemeene overzichten [1]). Langer dan door dit werk, hoe verdienstelijk ook, zal Finsler's naam ongetwijfeld in eervolle herinnering blijven door zijn meesterwerk, Homer in der Neuzeit [2]).

Amden (Zwitserland). J. van Leeuwen Jr.

C. Brakman Jr., Miscella Tertia. Lugduni Batavorum, Brill. 1917.

Ik zou bijna wel bij mijne kritiek van den derden bundel Miscella van den schr. kunnen verwijzen naar de kritiek, die ik in No. 10 van den 22sten Jrg. van het *Museum* van den eersten bundel heb gegeven. Daar waren het loci similes en conjecturen, hier vindt men al weer van hetzelfde laken een pak. Ik zou er zeker tureluursch van worden, als ik niet bedacht, dat een groote hoeveelheid noeste arbeid schuilt in deze 42 blz. tekst en dat deze recht heeft op een ernstige en evenzeer op een welwillende beoordeeling.

Toch kan ik een woord van spijt niet terughouden, dat schr. niet wat beter heeft willen overwegen, wat ik in bovengenoemde kritiek over de loci similes heb gezegd. Is het niet een doelloos werk, al mag het dan ook getuigen dikwijls van groote belezenheid en een sterk geheugen, om de plaatsen bijeen te verzamelen waar dezelfde uitdrukking, b.v. perpetua continuatione (die voorkomt bij Arnobius en bij Firmicus Maternus) te vinden is, een ijdel spel des geestes, mogelijk alleen door de onvolledigheid, waarmee ons de Latijnsche literatuur is overgeleverd ? Probeer b.v. hetzelfde maar eens voor 't Fransch of voor het Engelsch. Ik kan mij er dan ook allerminste mee vereenigen, dat schr. uit een onvolledigheid in dezen — immers wellicht was ze het resultaat van verstandig oordeelen en beoordeelen — Friedländer een verwijt maakt. Er is zelfs voor mijn gevoel iets ongepasts gelegen in de woorden : „Oportuit tamen interpretem ceteroquin tam bene meritum de Martialis carminibus rationem intercedentem inter Senecam et Martialem saepius ostendisse e. g." Wat wil dat zeggen „rationem intercedentem". Ik moet beslist ontkennen, dat de voorbeelden, die hij aanhaalt op eenige ratio wijzen. „Quota pars" komt bij Martialis en Seneca maar waar al niet meer voor; „i nunc" komt bij beiden voor, maar is dit iets bizonders ? De gedachte gelegen in Mart. VI, 29 7 „immodicis brevis est aetas et rara senectus" en Sen. Ag. 102 „modicis rebus longius aevum est" komt in eenigszins gevarieerden vorm al bij Herodotus voor en is ongetwijfeld niet door dezen bedacht. Dat al wat te hoog uitgroeit boven 't gewoon menschelijke van korten duur is, behoort tot die gedachten, welke voortgekomen uit de innigste Grieksche volksovertuiging, zich telkens in kunst en volksverhalen weerspiegelen. Ik wil mijne citaten besluiten met de bespreking van twee woorden, bij welke met vrij groote zekerheid het puur toevallige van de overeenkomst tusschen Seneca en Martialis valt aan te toonen. Pag. 40

[1]) In deze aanteekening zij gewezen op dubbelzinnige — zij het ook overbekende — uitdrukkingen als : Quellen, Vorlagen, Einlagen, Werkstücke, ursprünglich, nachträglich, einarbeiten, anlehnen, erweitern, vorhandenes episches Gut, die Patroklie, die Telemachie, unsere Odyssee, en dergelijke, die de bedoeling des schrijvers op menige plaats onduidelijk maken.

[2]) Vgl. *Museum* van November 1912.

Digitized by Google

noemt schr. eenige woorden op, die „bewijzen, dat er tusschen beide auteurs geen geringe overeenkomst bestaat”, en onder deze woorden proxeneta, terwijl hij op de voorafgaande pagina mica heeft genoemd.

Het woord proxeneta, tusschenpersoon bij koop, verkoop en dergelijke, makelaar, dat zijn grieksche afkomst nog duidelijk vertoont, is waarschijnlijk, daarop wijst immers ook de uitgang, van de Zuid-Italische Grieken overgenomen. Het is dus een woord, dat tot de volkstaal behoord heeft en van daar is overgegaan in de zakentaal, zooals het voorkomen Dig. 50 bewijst, en eigenlijk ook al de manier, waarop Seneca het (Ep. 119) gebruikt. Het woord m o e t dus zeer verspreid zijn geweest en 't is slechts aan 't literaire karakter te wijten van dat, wat we van de Romeinsche literatuur over hebben, dat we 't woord slechts bij onze beide auteurs en in een digestenplaats vinden. Zoo zou men, om eens een voorbeeld ter vergelijking te kiezen, ook heel wat Nederlandsche boeken kunnen doorlezen zonder 't woord deurwaarder te vinden, maar dit bewijst alleen, dat 't gebied van de taal waartoe deurwaarder behoort, zich weinig weerspiegelt in de literatuur.

Het woord mica, dat waarschijnlijk „kleine huurwoning, optrekje” beteekent, immers op de Martialisplaats moet cenatio wel de beteekenis hebben van cenaculum, wordt, voor zoover ik kan nagaan, steeds onverklaard gelaten. Walde spreekt er niet over, Georges rangschikt het eenvoudig onder mica, in de beteekenis van korrel, kruimpje. Het schijnt mij onmogelijk toe, dat dit juist kan zijn. Ik kan mij zoo'n beteekenisovergang niet voorstellen en ook geen voorbeeld vinden, dat deze kan steunen. Het duidelijkst voor de beteekenis van het woord is de plaats van Seneca: „Habitaturum tu putas unquam in mica Catonem ut praenavigantes adulteras dinumeraret” cet. Hij spreekt van Baiae en het is zeer wel mogelijk, dat het woord mica ook eigenlijk in die streken thuis hoort in Seneca's tijd nog, zoodat wij 't woord tusschen aanhalingsteekens hebben te denken. Is dit inderdaad 't geval, dan kan mica een uit 't Dorisch Grieksch overgenomen woord zijn, n.l. μικκά (sc. οἰκία), een huis van één kamer, wat in het Latijn de c a s a (of cenaculun) is tegenover de d o m u s (vgl. Petron. 38 „itaque proxime casam hoc titulo proscripsit: C. Pompeius Diogenes ex Kalendis Iuliis c e n a c u l u m locat; ipse enim d o m u m emit”). In ieder geval het woord mica is er een, dat als aanduiding van een veel voorkomende zaak in de spreektaal een vrij groote verspreiding moet hebben gehad; dat 't slechts bij twee auteurs voorkomt, is daaraan toe te schrijven, dat de laag der taal waartoe 't behoort, zich maar weinig weerspiegelt in een literatuur als de Romeinsche; op eenig verband tusschen de twee auteurs wijst het niet. De schr. onderscheidt hier niet tusschen gewone gebruikswoorden en kunstige formaties of literaire wendingen, die inderdaad op directen invloed kunnen wijzen.

In het eigenlijke kritische gedeelte lijken mij de hoofdst. III en VI, gewijd aan Firmicus Maternus en aan Celsus de verdienstelijkste — ten opzichte van welke schrijvers ik mij overigens gaarne tot de oningewijden reken. Inzonderheid heeft mij de opmerking getroffen, die hij op p. 36 maakt, naar aanleiding van de daar uit een christ. auteur geciteerde plaats „manendum est in aeternis sedibus, non istis mundi turbinibus diutius stare et deliciis eius atque delictis inlaqueari”, dat na een voorafgaand gerundivum wel een infinitivus staat, waarbij het begrip m o e t e n dan moet worden ontleend aan 't gerundivum. Toch had ik gaarne hiervan een uitvoeriger behandeling gezien. Ook al mee, omdat men het optreden van een dergelijke ellips pas zou verwachten in een tijd, waarin de gerundivum-constructie in de spreektaal dood was en geheel was vervangen door de omschrijving met hulpwerkwoord, en dus nog niet in den tijd van Celsus. Ook de meeste andere conjecturen in deze beide hoofdstukken schijnen mij juist of zeer de overweging waard. Hierbij wil ik evenwel een uitzondering maken voor de verandering van inncenter (p. 35) in et nocenter; magis et nccenter heeft iets gewrongens, terwijl het voor de hand ligt om te lezen magis tum nocenter.

Over de andere hoofdstukken is mijn oordeel ongunstiger. Had ik Seneca, Apuleius, Plautus of Cicero uit te geven, dan zou ik er wellicht twee conjecturen opnemen. Seneca de Vita beata, 13, 4 ultro voor viro, en Ep. 104, 29 in civitate, van de anderen misschien nog een enkele vermelden, doch de meeste stilzwijgend voorbijgaan. En wellicht was dit nog niet onedelmoedig; want er zijn er te veel gissingen onder, waarmee de schr. weinig eer kan inleggen. Zoo de eerste bij Sen. de Prov. 6, 7 <sine vi> trahitur, waar als trahitur goed is sine vi overbodig is en als trahitur onjuist is, zooals Gertz betoogt, sine vi 't eveneens is; zoo de tweede (de const. sap. 13, 4) waar hij de lezing van den Ambr. verkeerd opgeeft en waar zijne lezing postremos een overneming is van de conjectuur van Haase (die overigens naar mijne meening onjuist is); de vijfde, waar hij een voortreffelijke conjectuur geeft, maar die niet van hem, maar van Gertz is en in diens editie is opgenomen. De eerste, die hij geeft op Ap. I, 7 annosam insaniam, waar Helm servitutem leest, is met den zin in strijd, want onze vriend is niet verliefd op de caupona, niet een slaaf van zijn hartstocht, maar geheel beheerscht door haar magische kracht; tegen de tweede, waar hij in plaats van frequentia coetu in wil voegen na turbae miscellaneae, verzet zich voor mijn gevoel de beteekenis van 't woord coetus eenigszins; wat de derde plaats betreft (Met. IV. 23) vind ik zijn conj., evenals trouwens die van Helm, verre achter te stellen bij die van Bursian, die van der Vliet in zijn editie heeft opgenomen. Laten wij hiermee van Apuleius afstappen. Zijn conjecturen op Plautus — hij zegt nog wel „Aliquot versus Plauti Amphitruonis satis facile mihi videor corrigere posse” — zijn zonder uitzondering onverdedigbaar. Eindelijk zijn de gissingen op Cicero de domo sua, met uitzondering van de eerste, waar ik niet begrijp, wat voor zin commendanda zou moeten geven, ten minste het overwegen waard, hoewel ik er niet mijne instemming aan kan geven, ook niet aan zijn opmerking dat omni laude digna een slechte clausule geeft.

Er rest mij nog een opmerking naar aanleiding van een zin in de praefatio. „Spero fore” zegt hij „ut observationes meae imprimis ad Senecae dialogos usui sint

Digitized by Google

ei, qui huius operis novam editionem, quae valde desideratur, curaturus est." Tenzij er aangetoond wordt, dat de deteriores naast den Ambrosianus zelfstandige waarde hebben, iets wat wel mogelijk is, maar tot nog toe niet bewezen is, begrijp ik niet, waarmee men de editie van Gertz ter zijde zal kunnen stellen en waarom naast dit werk zoo'n behoefte aan een nieuwe editie is. Men kan een paar nieuwe conjecturen in den tekst brengen en een paar opgenomene er uit lichten, maar het zal naar mijn meening moeilijk zijn een kritische editie te geven, die 't werk van den verdienstelijken Deenschen geleerde evenaart, laat staan overtreft.

Amsterdam. J. W. Bierma.

Volkserzählungen aus Palästina, gesammelt bei den Bauern von Bir-Zet und in Verbindung mit Dschirius Jusif in Jerusalem herausgegeben von **D. Hans Schmidt** und **Dr. Paul Kahle.** (Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments, 17 Heft). Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. 1918. (Pr. M. 14, 40).

Hans Schmidt werkte in den winter van 1911 bij het Duitsche Evangelische Instituut te Jerusalem. Drie weken daarvan bracht hij met den inlandschen, onder Duitsche leiding gevormden onderwijzer Dschirius Jusif in diens geboortedorp Bir-Zet, in het Ephraimgebergte, door. Dschirius liet de mannelijke en vrouwelijke dorpelingen 64 vertellingen in hun boerendialect van het Arabisch voordragen, en hij volgde zooveel mogelijk hunne voordracht met de pen of schreef anders het gehoorde zoo spoedig mogelijk uit het geheugen op. De transscriptie van het Arabische klad in Latijnsch schrift bezorgde Dschirius met zijne zuster, en verder hielp hij Schmidt de verzameling in het Duitsch vertalen. Later heeft Kahle, met belangrijken steun van Stumme en Littmann, de teksten en de vertaling grondig herzien, de daaraan te ontleenen grammatische gegevens in eene schets van ongeveer 50, de lexicographische in een glossaar van ruim 30 bladzijden samengevat. Schmidt voegde er eene inleiding bij over den inhoud der door hem in 9 categorieën verdeelde verhalen, die hij vooral uit het ethnographische en uit het vergelijkend folkloristische gezichtspunt trachtte te waardeeren; verder ook alphabetische registers van 1. zaken en namen en 2. sprookjesmotieven.

De ruim 250 bladzijden tekst met daartegenover geplaatste vertaling danken wij dus in hoofdzaak aan Dschirius; de wetenschappelijke bewerking voor Europeesch gebruik aan de genoemde orientalisten. De inleiding van Schmidt (30 bladzijden) heeft ook nog van anderen medewerking ondervonden, inzonderheid van wijlen Prof. Chauvin te Luik.

Wanneer men in aanmerking neemt, in hoe korten tijd de verzameling tot stand kwam, en onder hoe onverwacht moeilijke omstandigheden de bewerking plaats vond, dan zal men aan het geleverde gaarne eene loffelijke vermelding toekennen. Toch blijft het — al mag men niet aan alle onderzoekers op dit gebied de eischen stellen, waaraan een Wetzstein voldeed — te wenschen, dat zulke snelopnamen uitzonderingen blijven, dat in den regel de eerste opnemer taalkundig degelijk voorbereid zij en meer tijd aan het werk bestede.

Dat Schmidt het Arabisch niet beheerscht, toonen dadelijk de laatste woorden van zijn „Vorwort": „*maʿ es-salâm*" hebben zijne vrienden hem zeker niet toegeroepen, maar „*maʿ es-salâmah*", d. i. „met welzijn." Hetzelfde woord wordt anderszins miskend o. a. tekst 36[5], waar de vocatief „*jâ ḥâfiẓ issalâme*" in de vertaling en in het glossaar verschillend, maar beide malen verkeerd wordt weergegeven; het beteekent: „o gij hoorder, wiens welzijn behoed worde!" In tekst 1 staat voor *châf alla*" in de vertaling parenthetisch: „fürchte Gott"; het beteekent echter „*misschien*" (ik vermoed, dat) zooals ik reeds op bladz. 30—31 van den Feestbundel aan Prof. M. J. De Goeje (Leiden 1891) aantoonde. In 17[6] is weer eene uitdrukking in vertaling en glossaar verschillend, maar telkens onjuist opgevat door misverstand van den stam *ḥrm*, die hier „berooven, van iets verstoken doen zijn" beteekent: Wien God geeft, die blijft niet verstoken, ontvangt werkelijk." In 20[1] is *ʿaṣir* niet „Vesper", maar „namiddag", moet men voor „sie sassen" lezen: „*wij zaten*" en iets verder: „Du heisst doch der Vater des Doktors und der Scheich des Dorfes"; de aanteekening over *ichtijâr* is onjuist en de plaats bij Landberg, waarnaar de noot verwijst, is niet begrepen. 20[2] „sassen wir auf diesem Sitz", lees: „. . . in dieser Weise". *ibn ilḥarâm* (35[2] vergel. 59, noot 3) beteekent altijd „hoerenkind" en wordt in ernst en scherts als scheldwoord gebruikt. Bij 36, noot 21 moest aangeteekend zijn, dat zulk eene ethnographische mededeeling van den dorpeling over den Bedoewien alleen anecdotische beteekenis heeft. In 37[10] is de uitdrukking, die in noot 12 besproken wordt, geheel misverstaan; zij beduidt, dat de geheele wereld den broeders te eng werd toen zij het bericht vernamen. In 47[8] is *ḳallha* door *ḳâlat ilha* te vervangen; in 48[1] moet „jener Knabe" zijn: „ein Knabe"; in 48[3]: „Dieses Tal ist . . .", lees: „Dies ist ein Tal . . ." *il-maʿrûf* in 52[1] is niet „die Bekanntschaft", maar het goede, de hulp, die men van menschen ondervindt. Terecht verbetert het glossaar de vertaling van 53[1] met „ohne Nässe in seinem Auge zu haben", maar dit duidt alleen den dood aan, zonder de bijgedachte van snelheid. *fard ikrîme* in 55[1] (vergel. noot 3) is niets anders dan „het eene oog"; dit lichaamsdeel wordt hier als het edele aangeduid. *čin* in 56[1] (en andere plaatsen) wordt in het glossaar ten onrechte van het Perzische *čûn* afgeleid; het is het Arabische *kin* = *keʾin* = classiek *kaʾan*, eigenlijk: „het is alsof, het schijnt wel, dat", maar als stopwoord zeer gebruikelijk bij den overgang tot een nieuwen zin, zoodat het vaak de plaats van ons „toen" inneemt. In 57[6] leze men voor: „brachte das Gut zu seinem Platz zurück": „en het goed kwam terug, waar het behoorde." De stam *hrǧ*, in 58[1] door „scherzen" vertaald, is in den Ḥidjâz het gewone woord voor „praten", en deze beteekenis schijnt ook hier wel te passen. *ṣlât imḥammad* (58[4]) is niet „Gebet des Mohammed", maar de bekende, bij allerlei gelegenheden in de Moslimsche litteratuur en conversatie herhaalde zegenspreuk over den Profeet, waaraan men ook bijzondere magische krachten toeschrijft. *ḥôlna* 59[1]) is niet: „um uns", maar: „onze kracht". Men ziet, dat het den Europeeschen opnemer vaak ontbrak aan de noodige bekendheid met het Arabische taaleigen en met het Moslimsche spraakgebruik;

Digitized by Google

blijkbaar heeft hij hierdoor ook nu en dan zijn inlandschen helper misverstaan. Aan Dschirius mag het wel toegeschreven worden, dat de teksten en de vertaling toch in het algemeen bruikbaar zijn, en dat Prof. Kahle over de spraakkunst en den woordenschat van het dialect van Bir-Zet iets belangrijks heeft kunnen schrijven.

De grammatische schets is verdienstelijk. § 5g, noot 3 is *sultâr* terecht met „Bedecker" weergegeven, en niet, zooals hier en daar in de vertaling, met „Behüter"; § 6g is ***imbêriḥ*** niet *el-bâriḥa*, maar = *el-bâriḥ*, waarbij *en- nahâr* of *el-jaum* is aan te vullen; § 12e zijn de voorbeelden niet van denzelfden aard: ***hu*** als ***ḍamîr al-faṣl*** en ***hu*** als ***ḍamîr al-ša'n*** zijn met elkaar verward; § 17i, 9 is ***ša'lab*** liever met ***š'l*** dan met ***lhb*** in verband te brengen; § 25e, 3 is ***'ukbâl***, dat in het glossaar etymologisch juist verklaard wordt, niet „hoffentlich", maar: moge het volgende (geluk van dezen aard) zijn voor....", zoodat men ook zegt: „***'ukbâlak, 'ukbâlakum***"; § 26e staat ***'addâr*** feitelijk voor ***'ala al-dâr***, zoodat ook hier het artikel geassimileerd is; § 29a—d had nog (***ḥat-)la la*** = „dat niet" vermelding verdiend.

De folklorist en de ethnograaf zullen niet zonder eenig voordeel met deze verzameling kennismaken, maar mij komt het voor, dat toch hare waarde voor de beoefenaren van het Nieuw-Arabisch veel grooter is, en dit is zeker voor een goed deel te danken aan de wijze, waarop Prof. Kahle de door Dschirius geleverde ruwe bouwstoffen voor het gebruik heeft toebereid.

Leiden. C. Snouck Hurgronje.

Eilert Ekwall, Contributions to the History of Old English Dialects. (= Lunds Universitetets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd 12. Nr 6). Lund, C. W. K. Gleerup; Leipzig, Otto Harrassowitz. 1917.

Tot degenen die de hulp van de plaatsnamen hebben ingeroepen om te bepalen binnen welke grenzen een of andere klankverandering zich in Oudengelse tijd uitstrekte, behoort ook de Zweedse geleerde Eilert Ekwall, die ons tans opnieuw de vrucht van een dergelijk onderzoek aanbiedt. Ditmaal betreft het de grenzen van de breking van de Germaanse *ă* vóór *l* + konsonant en de ontwikkeling van dezelfde klank vóór dezelfde groepen, maar in de volgende lettergreep gevolgd door een *i* of *j*. Wat de breking van *a* betreft, steunt Ekwall vooral op plaatsnamen die samengesteld zijn met woorden als *c(e)ald, c(e)alf*, in mindere mate op namen die woorden als *(e)ald, w(e)ald* bevatten. Zoveel doenlik wordt rekening gehouden met de mogelikheid van foutieve overlevering, verkeerde spelling, invloed van vormen uit andere streken, zodat de uitkomst van het onderzoek wel de indruk maakt betrouwbaar te zijn. De gissing van Morsbach (door twee van zijn leerlingen wereldkundig gemaakt), dat *a* alleen in 't Zuidoosten in *ea* was veranderd, blijkt onjuist: *ea* was een algemeen kenmerk van alle Saksiese en Kentse tongvallen, en tevens: *ea* was tot deze beperkt. 't Gebied van de *ea* omvatte alle streken ten Zuiden van de lijn Teems — Avon — Kanaal van Bristol en enige graafschappen benoorden die lijn, naar het schijnt zelfs een deel van Huntingdonshire, oorspronkelik misschien ook geheel Gloucester- en Worcestershire, in welke beide laatste evenwel al heel vroeg, misschien al in 't Oudengels tijdperk, de uit het Noorden opdringende *a* (*ǫ*) de *ea* verdreef. Ofschoon de grens over 't algemeen goed overeenkomt met de kerkelike afscheiding tussen Saksiese en Angliese diocesen, zijn er enkele afwijkingen, die Ekwall beproeft te verklaren, o. a. door aan te nemen dat Huntingdonshire een Saksiese kolonie was.

Hoe staat het echter met de toestand in 't Middelengels, waar behalve in 't Zuidoosten de literatuur uitsluitend vormen als *ǫ̨ld* (uit *cāld* < *cald*) vertoont? Er zit niets anders op dan een snelle verdringing van de *ea* door de niet-gedifthongeerde klank uit niet-Saksiese of -Kentse streken aan te nemen, iets waartoe de vroeger bekende feiten ons toch al tot zekere hoogte noopten; 't geloof aan enkele Zuidelike gewestspraken die in 't Oudengels tijdperk in 't onderhavig geval een ongedifthongeerde *a* zouden hebben bezeten, wordt door Ekwall's nasporingen ernstig geschokt.

Moeieliker was het onderzoek naar de ontwikkeling van de Germaanse *ă* vóór *l* + konsonant, gevolgd door een *i* of *j* in de volgende lettergreep. Haast de enige bestanddelen van plaatsnamen die hiervoor in aanmerking kwamen, waren woorden voor 'bron', Oe. *wiell, -a, -e* en (in geringe mate) het verwante woord *wielm*. De Schrijver komt tot het volgende besluit: in 't Zuidelik Middelengels had het Westen *i*, het Midden na *w u*, het Oosten *e*, in de overige delen van Engeland heerste in 't Westen tot en met Zuid-Lancashire *a*, ten Noorden van de Ribble en in 't Oosten *e*. Het is jammer dat de proefwoorden met een *w* beginnen, daar zodoende niet blijkt of de *u* in Dorsetshire e. e. van deze voorafgaande labiaal afhankelik is; andere nadelen van *wiell* noemt Ekwall zelf (blz. 41 e. v.). 't Gevolg van een en ander is dat de resultaten van het tweede onderzoek vager zijn en gedeeltelik minder vaststaan dan die van het eerste, maar in 't grove mogen zij toch ook met gerustheid worden aanvaard.

Als toegift poogt de Schrijver een tegenstrijdigheid te verklaren die schijnt te bestaan tussen zijn eigen bevindingen en de Middelengelse teksten aan de ene kant en de Oudangliese teksten aan de andere. Volgens deze laatste zou vrijwel geheel Anglië *æ* hebben gehad, terwijl de Middelengelse plaatsnamen en tongvallen alleen in een deel van 't Westelik Middelland *a* (uit *æ*) vertonen, elders *e*. Ekwall gist nu dat de *æ* vóór *l* + konsonant in Oostmerciese en Noordhumbriese teksten een andere klank voorstelde dan de *æ* in Westmerciese, en wel „een open *e* -klank, zo iets als | ɛ |, die verschilde van *e* in *set* en *æ* in ***hætt***, maar toch genoeg op de laatste geleek om gewoonlik *æ* te worden geschreven", en die later met de *e* in *bed* zou zijn samengevallen, terwijl de Westmerciese echte *æ* in *a* overging. Dat er al in 't Oudanglies een verschil bestond is zeker, en de gissing kan juist zijn.

Met de hem ter beschikking staande gegevens zal Ekwall wel alles bereikt hebben wat er te bereiken viel, zodat hij aanspraak heeft op onze dankbaarheid voor zijn belangrijk geschrift.

Groningen. J. H. Kern.

C. M. Robert, Etudes d'idiome et de syntaxe. Groningen, Noordhoff. 1917. (Pr. fl. 1.75; geb. fl. 2.25).

De heer Robert is onder hen die het moderne Frans

Digitized by Google

bestuderen wel een van de ijverigste: met liefde gaat hij het leven der taal na en vestigt de aandacht op allerlei verschijnselen van idiomatiese, syntaktiese, stylistiese en lexikologiese aard. Zo ook in dit werk, waar hij de verschillende kwesties die in zijn *Grammaire française* geen plaats konden vinden of daar niet met de vereiste uitvoerigheid konden behandeld worden, in biezonderheden bespreekt. Natuurlik vormen deze *études* geen eenheid; schrijver heeft hier in los verband allerlei wetenswaardigs bijeengebracht op verschillend gebied; ja, hij heeft zijn lezers zelfs het lezen van Franse advertenties willen vergemakkeliken. Toch is er wel eenheid van gedachte: het is er de heer R. vooral om te doen geweest uit het allermodernste Frans aan te tonen hoe het volk zich tal van wendingen veroorlooft die misschien weldra het burgerrecht zullen verkregen hebben: „l'erreur d'aujourd'hui s'est trop souvent trouvée être la vérité de demain" (bl. 209). Biezonder lezenswaard zijn bij voorbeeld de bladzijden gewijd aan de „termes subjectifs et exclamatifs" (waarom uitdrukkingen als *avec ça*, *plutôt* e. a. onder een ander hoofd zijn ondergebracht, is niet duidelik); zeer leerrijk voor Nederlanders zijn ook de bladzijden waarin het gebruik van *on* en het verschil tussen *messieurs* en *hommes*, tussen *tu* en *vous* met talrijke voorbeelden worden opgehelderd. De heer R. behoeft zich niet te verontschuldigen dat hij zoveel citeert; integendeel, het is een van de beste kanten van zijn boek dat wij ons door middel der citaten een heldere voorstelling van het moderne taalgebruik kunnen maken.

Te midden van al dit nieuwe Frans, dat nog worstelt om algemeen erkend te worden, doen een paar artikelen met aardigheden en woordspelingen enigszins vreemd aan; hetzelfde is ook het geval met de paragraaf getiteld *Le pauvre Subjonctif*, waar schr. een lans breekt niet alleen voor het gebruik van de Subjonctif in het algemeen, maar ook voor de befaamde Imparfait du Subjonctif. Terwijl de heer R. in de ruim tweehonderd bladzijden van zijn boek deze vormen, meen ik, nooit gebruikt heeft, verklaart hij nu in één zin: „il faudrait seulement que les professeurs *daignassent* prendre quelque soin de la santé de la langue ... et il faudrait d'abord qu'ils ne *donnassent* point le mauvais exemple" (bl. 207). Het feit dat beschaafde Fransen zelf die grammatikale vorm voor geaffekteerd houden en lelik van klank bewijst immers juist dat niet de slordige volkstaal, maar ook de algemene beschaafde omgangstaal de Imparfait du Subjonctif niet meer kent.

Tot slot mogen hier enige kleine opmerkingen blijk geven van de belangstelling waarmede ik het werk van de heer R. gelezen heb. Bl. 3. *Déjà* moet in de aangehaalde voorbeelden dikwels vertaald worden door „toch al". — Bl. 8. Het lijkt me onwaarschijnlik toe dat *donc* uit de oorspronkelike, reeds lang vergeten betekenis van „toen" die van „op dit ogenblik" zou hebben ontwikkeld, en in de zin *De qui me parlez-vous donc?* behoeft men het niet noodzakelikerwijs door „nu" te vertalen. — Bl. 11. De beide groepen: *elle pleurait toujours* en *je le veux toujours* zijn moeilik te onderscheiden; in *elle y est toujours*, dat als voorbeeld van de eerste groep geciteerd wordt, kan men *toujours* evengoed door „nog immer", of liever „nog altijd", vertalen als in de tweede groep. — Voor *toujours* met de betekenis van „toch" had gewezen kunnen worden op dezelfde overgang van betekenis bij de Hollandse woorden *in ieder geval* en een soortgelijke bij *altijd*. — Op bl. 21 is niet duidelik gezegd dat we in *qui ça*, *comment ça*, enz., te doen hebben niet met het bijwoord *çà*, maar met het voornaamwoord *ça* = cela. — Bl. 105. Het feit dat men op het platteland wendingen gebruikt als *On n'est-il pas autant que les dames?* bewijst in het geheel niet dat in *on* de nominale kracht van *homo* nog gevoeld wordt; men weet dat *ti*, uit zinnen als *Pierre vient-i(l)?* in de volkstaal een vraagpartikel is geworden; op bl. 114 vindt men daarvan een voorbeeld: *J'pourrions t'y point l'mettre dans la saumure?* — Bl. 114. Onder de incorrecte volkstermen worden ook geciteerd *soye* en *aye* voor *soit* en *ait*; het geldt hier evenwel slechts een incorrecte schrijfwijze. — Bl. 120. Het is minder juist uitgedrukt, als schr. van zinnen als *On les suppose invisibles l'un à l'autre* verklaart: „ces adjectifs régissent *l'un* à l'accusatif". — Bl. 122, noot, wordt verwezen naar Tobler, *Vermischte Beiträge*. Het is jammer dat schr. serie en bladzijde niet opgeeft; over het algemeen zit er niet veel systeem in de wijze van citeren. — Bl. 127. Het is minder juist te zeggen dat in *Il a le genou facile* het bijv. nw. betrekking heeft op het onderwerp. — Bl. 130. *Ce fut un étonnement*; men kan niet zeggen dat *fut* hier geheel dezelfde kracht heeft als *causa*. — Bl. 137. Schr. maakt een scherp onderscheid tussen *mon niais de beau-fils* en *ce nigaud d'Angel*, alsof in het eerste geval *niais* het volgende zou bepalen, terwijl in het tweede het verband juist andersom zou zijn. In beide gevallen toch zet men eerst het krachtwoord, dat eerst daarop nader omschreven wordt door de genitief; het gebruik van een bezittelik of aanwijzend voornw. wijzigt de aard der konstruktie niet.

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

Ptolemy's Maps of Northern Europe. A reconstruction of the prototypes by G. Schütte ph. d. published by the Royal Danish Geographical Society. Copenhagen, H. Hagerup publisher. 1917.

Welk verband bestaat er tusschen Ptolemaeus en den oorspronkelijken staat van den atlas, globaal in het VIIIe boek zijner Geographia aangegeven? Mag er bij de 26 (27) kaarten, daarnaar geconstrueerd, gedacht worden aan eenig werk van eigen hand, een verbeterde uitgave eigenlijk van het werk van Marinus Tyrius? Deze arbeid van 20 jaren zoekt een antwoord, eene proeve der waarschijnlijkheid, zoo men wil, waarbij de auteur zich even vindingrijk als voorzichtig betoont. Publicaties gingen reeds vooraf in the Scott. Geogr. Mag. 1914, de uitspraak daarin (§ 2): „There is not the slightest reason for doubting that the atlas is due to the author of the famous Geography" klinkt hier vrij wat zachter. Het onderzoek echter is zeer belangrijk, ook in algemeenen zin: welk geograaf heeft niet bij de lectuur van Strabo, Plinius, Ptolemaeus e. a. zich eene voorstelling trachten te maken, hoe de bij hen telkens vermelde **πίνακες, γεωγραφίαι**, tabulae — de kaarten dus! — er uit zagen, of ontstonden? Dat is de lastige puzzle hier. Het materiaal leverden vele M. S. S., zeer goede zelfs (het Athos m. s. fascimilé van Langlois 1867), het beste de cod. Vat. Urbinas 82 van

Digitized by Google

welks onderzoek de in deze bekende P. Jos. Fischer S. J. voorloopige resultaten meedeelde op den Geogr. Tag. te Innsbrück 1912. Van diens topographisch schema ging Schütte uit, aan hem droeg hij zijn werk op.

Van wien nu zijn die kaarten afkomstig? Algemeen golden zij als constructies naar den tekst, ontworpen door Agathodaemon uit Alexandrië Ve eeuw, aldus o. a. Kiepert, Berger, Christ, Zondervan, zijn naam wordt genoemd in de codd. Vindob. en Venet. (Forbig. I. p. 410). Aan Ptolemaeus, voorzichtiger uitgedrukt: the Ptolemaic constructor, dacht men zelden; Brehmer 1822, Heeren 1828, eerst Fischer (na eene collatie van meer dan 40 M. S. S.) dan Dinse en te voren Jelic (Urb. 82) wierpen theoriën op van authenticiteit. Kunnen die atlassen ooit van Ptol. zijn? Naar zijn eigen verklaring niet; cf. Geogr. I. 18, 2: Uit de beschrijving leiden wij gemakkelijk de kaart af, maar in de practijk! τό τε γὰρ ἀεὶ μεταφέρειν ἀπὸ τῶν προτέρων παραδειγμάτων ἐπὶ τὰ ὕστερα διὰ τῆς κατὰ μικρὸν παραλλαγῆς εἰς ἀξιόλογον εἰώθει ἐξάγειν ἀνομοιότητα τὰς μεταβολάς, ergo het toenmaals copieeren bedierf steeds meer en meer het kaartbeeld. Berger zeide kortweg: Ptol. wollte absichtlich keine Karte liefern, het aangehaalde citaat lokt bijna tot zoo'n apodictische uitspraak uit. Verder zijn de bestaande atlassen in cylindrische projectie uitgevoerd op één na, Ptol. had natuurlijk de conische gebruikt. Ten slotte, wie dorst tornen aan de rechten, die Agathodaemon zich door de eeuwen na hem, zelfs in M. S. S., zag toegewezen? Zijn werk blééf, veranderd wel en aangevuld, gemoderniseerd ook, toen saec. XV Jac. Angelus Ptolemaeus' Geographia voor het eerst in 't Latijn deed verschijnen, (Gr. tekst later door Erasmus), eene metamorphose, waaronder ook Strabo in de Latijnsche vertaling van Guarinus en Gregorius voor 't eerst het licht zag.

Ziedaar de voornaamste argumenten der ongeloovigen in Ptolemaeïsche originaliteit, terwijl o. a. Kretschmer nog in 1914 (Peterm. Mitt.) haar toeschreef aan Agathod. Het auteurschap van den laatste gold als het meest beslissend, geen wonder dus, dat Schütte's weerlegging het eerst gericht is tegen dezen mystical author door te vragen: wie was hij, wanneer leefde hij? Ergo de chronologie spreke zich uit! Terecht wijst schr. na Fischer op de bij dieper onderzoek opvallend-belangrijke ethnic signs, de volksstammen en hunne steden, accuraat in den atlas overeenkomend met den tekst en op eenige correspondentie met de Mozaïsche Madaba-krt, de Tabula Peuting. en Notitia Dignitatum in cartographische techniek. Belangrijke verschillen echter blijken er! Ptols' werk steunt geheel op dat van Marinus (Geogr. I, 6), voegde er aan toe (id. 17), verbeterde (id. 18), maar onzeker blijft, waarin, al kennen wij zijn critische principes (id. 5) en zijne afkeer van τὸ πολύχουν (II, 1, 8), the mixed stuff, d. w. z. ethnographisch-historische bizonderheden, enkele algemeene uitgezonderd: de groote astronoom en geograaf hechtte alleen aan plaatsbepaling (II, 1. 7).

In tegenstelling met de bovengen. kaarten, opvolgend verschenen in saec. IV, V, VI, die een geleidelijken achteruitgang vertoonen, zoodat de Tab. Peut. mee te nemen was in een reistasch als railway-maps, bleven de Ptol. krt. intact bewaard in de M. S. S. als a traditional sanctuary, — en wij moeten den auteur toegeven, dat in die stabiliteit veel ligt. Hoe nu door te dringen in the Ptolemaic labyrinth? Van § 6 — § 16 worden in klassen ingedeeld the errors and arbitrary arrangements of Ptolemy, merkwaardig vooral door bewijzen van gebrek aan kennis van het Latijn (gedeeltelijk al vroeger (Herm. Müller) ontdekt) bij the Greek constructor of the Ptolemaic atlas, o. a. Tac. Ann. IV; 73: ad sua tutanda wordt bij Ptol. II, 11, 12: Σιατούτανδα een stad (!) in Germanië, Μαρόβουδον (II, 11, 14) ook in Germ., lijkt ongetwijfeld eene verbastering van den naam Maroboduus, koning der Marcomanni, cf. Tac. II. 62: Catualda, profugus olim vi Marabodui . . . ., van Βουνίτιον, Οὐίρουνον, Οὐιρίτιον, Ρούγιον, Σκοῦργον, steden in volgorde, in Germanië opgenoemd II, 11, 12 duidt de eerste op een Rom. versterking (munitio, aldus reeds Müller), Viritium klinkt ook Latijnsch, Bunition Virunon gelezen als munitio(n) Virunôn zou beteekenen: vesting bij de Viruni, een stam door Ptol. vermeld II. 11, 17, Viritium kan praefixum zijn van een der beide laatste. Het monsterachtige Τευτονόαροι naast Οὐίρουνοι, volksstammen geplaatst tusschen de Saxones en Suevi II. 11, 9, volgens Müllenhoff „'n verzinsel van een Rom. geograaf[1]), brengt Schütte scherpzinnig terug tot een oorspr. Lat. lezing: TEUTON VARI VIRUNI, Ptol. dacht aan den uitgang vari, zooals Pictavarii, Andegavarii in plaats van Pictavi, Andegavi . . . men denke dus ook hier aan een prototype van Lat. herkomst. Terecht verbaast zich schr. over zulke bêtises bij een geleerd geogr. — en Rom. burger nog wel! —, dat hij zoo slecht Latijn kende, sprekende voorbeelden van verknoeiing van barbaarsch-Gall. namen bevestigen dit. Nomina barbarica, a field of ruins, zijn slechts door the entire milieu te herkennen. Metathesis, apocope, parasitische aanhechtsels, verbastering, herhalingen zonder grond, zijn fouten overal te vinden, nog erger is de zucht om barb. namen te identificeeren met welbekende uit het imperium Rom., even misleidend als het nostrificeeren biz. (in Italië's omgeving — verschijnselen, ook te vinden bij Strabo o. a., die aanmanen tot groote voorzichtigheid, een zwarte vlek tevens werpen op Ptols' werkzaamheid en geenszins worden goedgemaakt door een vrijwel betrouwbare exactheid in plaatsbepaling, — wat komt daarvan terecht, als de naam of verkeerd bleek, of niet eens bestond, omdat bvb. een appellativum voor een nomen proprium werd aangezien? Onbekende en meer bekende streken, waarin bij steden, rivieren, castella, bergen, grenzen, wegen, kusten uit één naam er twee of drie zijn ontstaan, kúnnen dit lot ondergaan hebben door vergissingen, omdat nu eenmaal de Rom. voorstellingen spec. van N. Europa allesbehalve accuraat waren, absoluut verkeerd is het bovendien nog 't ontbrekende aan te vullen door verdubbelde en verkeerd gelezen Lat. woorden: this sort of „making geography" maakt bekende streken daarenboven onherkenbaar, verraadt eene neiging tot individual abundance. Daarin ligt schuld bij Ptol., zijn eigen, gewilde, drievoudige classificatie van het

[1]) **Kras is trouwens M.'s oordeel over oude geogr.: Marin. en Ptol. zijn schlimmer als Poëten und Prunkredner, zij zijn de Sudelkoche der class. geogr., Strabo is een arger Tölpel!!**

Digitized by Google

kaart-materiaal in volkeren-districten, steden, eilanden met de ieder toekomende onderscheidingen berust op een schematisch indeelen naar Ptols' wensch, meer ornamental and geometrical than truly topograpnic. De schr. had dit vermoeden van geogr. willekeur zeer kunnen versterken door te wijzen op de conservatieve gedragslijn bij Strabo om de sinds eeuwen vastgelegde kaartplastiek te behouden: hoe handhaaft deze de eenmaal aangenomen σφραγῖδες van Eratosthenes, omdat men blijkbaar gewend was aan zulke mathematische grondslagen voor de oecoumene, welker 3 continenten Asia, Libya en Europa de driehoeken eener legkaart vormden.

Na dit gedeelte, historisch-philologisch, volgt het meer technische over de atlassen zelf in hunne reconstructie uit aannemelijke prototypen, zich verradend door dubbele of driedubbele namen, herkenbaar soms aan de enkele, de ruggegraten als 't ware der oude vóórbeelden. Welke waren dit? Wat den tijd betreft, kùnnen Marin. of Ptol. gelezen hebben beschrijvingen van Strabo, Plin., Tac. (Germania), uit hen drie, vier malen dezelfde namen hebben genomen zonder dit te bemerken, met het doel ze thuis te brengen in the frame-work van het Rom. imperium (cf. bovengen. lezingen: ad sua tubanda, Marabudum etc.), òf zij kunnen uitgegaan zijn niet van descriptive works, maar van ready-made maps. Dit laatste acht Schütte 't meest waarschijnlijk, echter, waag ik te vragen, was de eerst eeuwen later bekend en erkend geworden Strabo, toen saec. II reeds als geograaf van gezag in handen?

Bij de nu volgende bespreking en vergelijking der prototypes wordt met lofwaardige consequentie voor ieder uitgegaan van deze gegevens: summary of contents-Ptolemaic localisation — definition of limits-general topographic scheme — statistical features — occurrence of duplicates — linguistic marks — literary milieu — examination of details, met conclusion aan 't slot; cartographisch is dat alles na te gaan in de prototypes uit den cod. Urbin. e.a., kaartstukken van de tab. Peut. al gedeeltelijk verschenen vroeger in the Scott. Geogr. Mag., aan het eind van dit werk afgebeeld, bizonder interressant is het werkplan geworden door vergelijkingsproeven met de moderne kaart.

Met Europa wordt de rij geopend, zijn torso opgebouwd uit 7 prototypes, de bouw is zeer verward: de Grieken kenden het niet, de Rom. bijna niet, allerminst het N. The Ptolem. constructor blijkt al dadelijk a bad philologist, schijnt slechts van ready-made maps te zijn uitgegaan, biz. van de kaart van Augustus van het imp. Rom., type der Itineraria en aldus verwant met de tab. Peut. Onnoodige verdubbeling der namen valt weer op, wier Lat. oorsprong wij kennen: Μουνίτιον, Τευτονόαροι etc. Constant zijn spelfouten: vooral bedorven uitgangen, -ω, -ον, -ονη in plaats van 't correcte -ων, -ονες voor -ωνες, -αου, -εου voor -αυ, -ευ enz. bijna alle verkeerde transscripties van een Lat. origineel: waarom bij deze niet vergelijkend naast elkaar gezet de Lat. en Gr. spelwijze? De gelijke karakters nu in den tekst spreken minder duidelijk, trouwens met angstvallige zorg is het geheele boek door de Grieksche schrijfwijze vermeden.

The literary milieu voor Eur. verdient bizondere aandacht; ondanks de rudimentaire kaart-ontwerpen, zijn licht herkenbaar the political or mercantile events, die de hist. geogr. in N. Eur. vóór Ptol. kenschetsten; die 17 belangrijkste data van 't jaar 58 v. C. af (Caesar) tot aan de aanrakingen der Rom. met Marcomanni en Dacii 166—180 p. C. worden opgehaald uit oude bekenden, de kaarten schijnen goed van hunne berichten te hebben geprofiteerd, de opera van Agrippa, Augustus, Strabo, Tacitus, Plinius, Mela e. a. bevatten daarvoor een schat van namen. Hoe hopeloos het op 't eerste gezicht lijkt uit die schrijvers herkenningsmateriaal te ontdekken, een houvast gaf (zooals de anonyme χωρογράφος bij Strab., een Romein, had Schr. er bij kunnen voegen) natuurlijk hier de chorographia Augusti, dè kaart van het Rom. imp. 7 a. C. voltooid en meermalen bijgewerkt biz. wegens de toenemende kennis van het N. en van de Germ. en Deensche kusten; aanvulling geeft nog later de Tab. Peut. in soortgelijk type: die correspondentie is opvallend.

Wie was nu de auctor van protot. A? De vermelding van het vallum Hadrianum en Rom. wegensysteem in Dacië duiden op een werk na 115 p. C., A. Hermann dacht aan de jaren 100—120, dus aan Marinus eenvoudig. Ptolemaeus' praefatio leert ons daaromtrent niets. Schütte gaat er terecht van uit, dat Mar. met zijn materiaal critiekloos te werk ging, Ptol. erkent zelf weinig nieuw materiaal te hebben aangebracht, zijn taak was het bekende astronom. te fixeeren, verouderde kost weg te laten en zeker waagde hij 't niet de beroemde kaart van zijn voorganger te veel te kapittelen of aan te vullen, allerminst in N. streken, zóó ver buiten zijn eigen horizon, trouwens zijn afkeer tegen τὸ πολύχουν verbood dit ook hier. In het local prototype a. Germanië, is the physical design van belang, al is de correspondentie met geogr. saec. I. vrij mager. Volgens het aangegeven program worden dan 6 local prototypes behandeld (§ 20—25), alle, partieel, stukken van N. W. en Z. W. Germ., Denem. Scandia, Dacië bevattend met allerlei navolgbare relaties tot Rom. auteurs; één kaartje is er met de handelswegen van den Danubius tot den mond van de Vistula zonder eenige affiniteit met Strab. of Tac. Niet onaardig is dan ook de vraag p. 104, of de Vistula op B I niet eerder een road-line was dan een rivier, eene vergissing niet zoo heel ondenkbaar, waar Beekman onlangs nog bewees, dat, al was zij kunstmatig werk, de Fossa Corbulonis hier en daar over was gegaan in een verkeersweg te land.

Na nog eenige kaartfragmenten te hebben behandeld van O. Germ., Europ. en Aziat. Sarmatië en Scythië, Scandin. paenins. etc. (§ 26—28), komt Schr. tot de sceptische conclusie, dat men op dit nog onontgonnen cartograph. studieveld alléén door a vast mass of hypotheses iets kan bereiken, dat de kans op verdwalen groot is. Wie zijne veronderstellingen verwerpt, verklaart hij laconisch, moet maar wat beters geven! The Ptolemaic chaos is, voor een deel althans, onderzocht, de sinds 5 eeuwen als positief beschouwde schepping van Ptol. is hier serieus beoordeeld, de te wachten staande uitgave van Fischer van den cod. Urbinas 82 zal de schatten in Ptol. verborgen nog verder doen uitgraven.

Digitized by Google

Droog en tijdroovend is Ptolemaeus' werk, die qualiteiten bleven, het kan niet anders, in deze studie en men eerbiedigt de degelijk-voorzichtige wijze van behandelen. Al moet, erkent recensent uitdrukkelijk, het hóófddoel dezer studie overgedragen worden ter beoordeeling aan een der weinige ervarenen in historische cartographie, de classiek-geograaf evenzeer als de philoloog kan hier zijn voordeel doen met keurige vondsten op het gebied der class. geogr. namen-kunde, waardeeren vooral de pogingen om den te objectieven Ptolemaeus in zijn grootsche taak eenig relief te geven.

Gorinchem. H. J. Lulofs.

Cornelis Veth, Fransche Caricaturisten. (Fransche kunst, III). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1918. (Pr. *f* 1.75).

De uitgave dezer handboekjes, onder redactie van Dr. Valkhoff, valt te loven. Ze zijn goedkoop en zien er fleurig uit; de druk is verzorgd; de illustraties, in en buiten de tekst, voldoen. Ik heb alleen bezwaar tegen den titel op de rug. Hier staat te lezen: „Fransche kunst, onder redactie van P. Valkhoff. III". Wanneer ik voor mijn boekenkast sta, heb ik er luttel belang bij te weten dat dit 't derde deel is van een serie willekeurige studies over Fransche kunst en dat deze studies verschijnen onder redactie van P. Valkhoff. Ik wil dan weten wat er in dit boekje staat en wie het schreef; zoodat de rug-titel had behooren te luiden: „Cornelis Veth: Fransche Caricaturisten"; en dan was er nog ruimte te over geweest daar desnoods bij te vermelden: „Fransche kunst III."

Aldus was, wel is waar, de titel nog niet volledig geweest, maar dit verwijt treft minder den uitgever of redacteur, dan wel den schrijver zelf. Veth n.l. bepaalt er zich toe de *moderne* caricatuur te behandelen. Het eerste hoofdstukje, waarin over caricatuur in 't algemeen gesproken wordt, brengt ons niet veel verder: men kon het desnoods missen. Het volgende, dat een overzicht geeft van de Fransche caricatuur vóór de Revolutie, is zóó beknopt, dat 't alleen bedoeld kan zijn als inleiding tot 't geen volgt: de moderne caricatuur.

De vraag echter is, of de oudere wereld een bewuste caricatuurkunst kende. Behoort het groteske en daemonische in de kunst tot de caricatuur? De schrijver schijnt geneigd deze vraag ontkennend te beantwoorden; wat in dit geval praktisch was, maar toch ... hij aarzelt. De Egyptenaren, Indiërs, Grieken, Middeleeuwers, Renaissancisten: allen kenden de caricatuur in woord en beeld. En ik meen zelfs dat we een modern caricaturist te grooter noemen, naarmate zijn werk zich boven de illustratie verheft en het de groteske verbeeldingen der Gothiek b.v. meer benadert. Een realist als Steinlen is nauwelijks meer caricaturist te achten: hij is meer een ethisch zede-schilder. Het begrip „caricatuur" is even groot als vaag. Behoort een charge van Jan Steen, een zijner kwakzalvers b. v., tot de karikatuur? Waarom niet, indien diezelfde geest het geheele werk beheerscht? Steen is in zulke verbeeldingen *minder* naturalist dan Steinlen. Indien wij Daumier eeren als een der grootste caricaturisten der wereld, waarom dan sommige helsche visioenen van Adriaan Brouwer *niet* tot de caricatuur gerekend?

Maar een feit is (en dit feit voelde de schrijver duidelijk, al bespreekt hij het nauwelijks) dat de caricatuur zich in de laatste eeuw tot een zeer bizondere en zeer belangrijke kunst-soort ontwikkelde. De moderne caricatuur onderscheidt zich van het groteske beeld der oudere tijden, door haar bewust maatschappelijk karakter. De caricaturist in modernen zin voelt maatschappelijk genoeg om de maatschappij te hoonen. Waar de moderne schilderkunst zich meer en meer van de samenleving afwendde, daar is de moderne caricatuur in directer beteekenis maatschappelijk, dan eenige kunst van vroeger. Zij neemt in de beeldende kunst de plaats in, die de zeden-roman kreeg in de litteratuur. Waaròm ontstond plotseling die nieuwe gedaante der kunst? De reden kan gezocht worden juist in de scheiding van kunst en maatschappij. In de caricatuur wreekte zich de kunst op een maatschappij, die zich kenmerkte door haar anti-kunstzinnigheid. De caricatuur was het gebocheld kind eener teleurgestelde liefde. Deze verklaring echter kan de essentieele nog niet zijn. Bestond ooit eenige maatschappij, die niet waard bleek gehoond te worden? Maar de hoon moet *gebillijkt* zijn. Men moest de persoonlijke vrijheid van kritiek en denken principieel hebben eerbiedigd, eer de moderne caricatuur bloeien kon. Men moest billijken, dat zelfs de hoogste gezagvoerder der maatschappij openbaar bespot werd.

Al trachtte een potentaat of een reactionair bewind die vrijheid te binden: de menschheid bleef het zedelijk ideaal dier persoonlijke vrijheid erkennen; de autocraat tyranniseerde *trots* het geweten der wereld. Zijn tyrannie weersprak *gewelddadig* het vrijheidsbesef der wereld. En zoo is dan de moderne caricatuur te zien als een schepping der individualistische democratie.

Deze vraagstukken laat Veth trouwens onbeantwoord. Jammer is 't misschien, dat hij met geen woord rept over de geschiedenis der moderne caricatuur, die tegen 't einde der 18e eeuw in 't liberale Engeland ontstaan, prachtig opbloeide in 't vrijheid-lievende, revolutionaire Frankrijk, om eindelijk in alle landen van Europa zich te ontwikkelen: zelfs tot in 't lakonische Holland. Want dan was 't van zelf de verlokkelijke taak des schrijvers geweest, aan te toonen welke plaats de *Fransche* caricatuur vervult, waarin ze zich van de Engelsche, Duitsche of Hollandsche onderscheidt.

Om deze opmerkingen tot eene aanmerking te herleiden: het is jammer, dat de schrijver, die beter dan één ander hier te lande deze stof beheerscht, zich zoo angstvallig van alle synthetische samenvatting onthield. Zijn boekje is, in zijn beperking, zeer volledig en daardoor zeer instructief, maar wij krijgen te veel opsommingen, te veel namen, te veel détail-kritiek. Ook was hij in de gedetailleerde behandeling der afzonderlijke figuren wel eens beter opdreef. Men verwachtte onwillekeurig meer van een boekje over caricatuur, geschreven door Cornelius Veth. Dat zijn werk overigens veel goede inlichtingen en soms voortreffelijke passages en definities bevat, zij met dankbaarheid geconstateerd. Het korte stukje over Lautrec behoort tot de voortreffelijke passages. En telkens verrassen juiste karakteristieken. Over Daumier: „zijn teekening is nooit de uitbeelding van een denkbeeld, ze is dat

Digitized by Google

denkbeeld zelf." Over Caran d'Ache: „zijn caricatuur is het teekening geworden bon mot." Men zoeke ze zelf en wete ze te waardeeren!

Amersfoort. Just Havelaar.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

Leerplan en Eindexamen van het Gymnasium. Rapport in opdracht van het Genootschap van Leeraren aan Nederlandsche Gymnasiën, samengesteld door **W. Bouwman, M. Hovingh, E. T. Kuiper, G. Postma, J. v. Yzeren.** 1918.

In het ochtendblad A van Donderdag 18 April 1918 der N. R. Ct. wijdde ik reeds een feuilleton aan dit Rapport; het ware dus onkiesch nogmaals in breedere beschouwingen te treden, terwijl het anderzijds niet aangaat eenvoudig naar dat artikel te verwijzen, dat o. a. aan den heer C. R. de Klerk in het Avondblad van 22 Juni van het Handelsblad aanleiding gaf over „Nederlandsch Gymnasiaal" welgemeende wenschen te uiten. Sinds April is een der door mij geformuleerde alom gevoelde verlangens werkelijkheid geworden: er is thans een Ministerie van Onderwijs. Moge de Minister als „man die kan en wil en doet" eene zegenrijke werkzaamheid ontwikkelen, opdat de lange periode van brochures, rapporten, ingezonden stukken, vervangen worde door een tijd van breedgedachte en verstrekkende handelingen. Voorzeker zou de krachtigste wil ten goede verlamd worden, indien Z. Excellentie begon zich te verdiepen in den paperassenwinkel, die in de laatste decenniën door zoovele deskundigen in onderwijsaangelegenheden is opgestapeld. Door de debatten van vergaderingen, hetzij hooggeleerde hetzij minder wijdluftige, die als draadversperring om de onderwijsveste liggen, komt slechts heen, wie niet schroomt de schaar te hanteeren. Laat dan iemand, die de geheele campagne heeft doorleefd en inmiddels ernstig *zijn* denkbeelden heeft geordend, het dan nu maar eens *doen*, om het even wat de toch niet te vermijden kritiek zegge. Indien dit *doen* eens flink opruiming houdt onder zoo machtig veel sleurwerk en wezenlooze traditie, die met ijzeren ketenen aan de voeten van het onderwijs geklonken is, dan zal er verademing komen.

Wij bekennen zooveel vertrouwen te hebben in de degelijke kern van het gymnasiale onderwijs — een vertrouwen dat steeds weer door aanraking met goede scholen wordt gesterkt en door miserabele toestanden hier en daar nooit werd gedoofd —, dat het Gymnasium, van overtolligen rompslomp ontdaan, wel zal blijven in ons onderwijs eene levende kracht. Doch de ballast van slaapwekkende oefeningen moet er af! Dit kan slechts de wetgever volbrengen; rectoren en leeraren werden en worden door eene wetgeving, die angstvallig het ziellooze deel der leerstof beschermt en taboe verklaart, in hunne beste pogingen lam gelegd. En ook moet nog tijdig het ernstige werk van het Gymnasium worden gered, wil niet dit instituut meer en meer verstoken van onze flinke jongens worden tot een jongedamespépinière, die lieve bloempjes kweekt ter vulling der collegekamers van letteren, archaeologie, historie en rechten. Dat er onder de jongere leeraren geen zin meer is voor wat duf en muf is, bewijzen de beide verdienstelijke rapporten, die ten onzent van hen zijn uitgegaan en waarvan het tweede hier nogmaals wordt aangekondigd. Zeker, niet alles zou ik in beide willen onderschrijven: een huwelijk van H.B.S. en Gymnasium zonder welovenwogen wederzijdsche voorwaarden zal den vrij wat ouderen echtgenoot dupeeren; het kostbare deel der gymnasiale opleiding blijve voor verschachering tegen het „vele, dat iedereen tegenwoordig toch óók moet weten (d. i. op de schoolbanken van een paar dozijn leeraren verzwelgen)" bewaard. Doch de hoofdzaak, die ieder begroet, is de frissche geest der rapporten, het vertrouwen in de eigen zaak, de elasticiteit, kortom de geest van zoo menig jong docent, die voor zijn jongens wat is. Moge de doodsklok hebben geluid voor al die sleurlessen, bij wier aanhooren men daarom niet insliep, wijl de verontwaardiging u wakker hield. Het Gymnasium met frisschen wind vooruit!

Leiden. J. Vürtheim.

SCHOOLBOEKEN.

M. Wohlrab — H. Lamer, Die altklassische Welt. Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. geb. M. 2.20, met 45% verhooging).

Bijna dertig jaren geleden verscheen bij Teubner het bekende boekje van Martin Wohlrab, „die altklassischen Realien im Gymnasium", dat negen drukken beleefde en daardoor wel zijn bruikbaarheid voor de school bewees. Wohlrab ging van het standpunt uit, dat men den leerlingen niet te veel van de realia moet geven op het gymnasium, maar alleen datgene, wat in nauw verband staat met hun lectuur en voor de algemeene ontwikkeling onmisbaar is Ook achtte hij het beter, de realia voor de school niet systematisch te behandelen. Ik veroorloof mij, hier een paar zinnen uit zijn voorrede van 1889 aan te halen, die mij geheel uit het hart gegrepen zijn: „mir scheint jeder Versuch, die Realien, so weit sie die Schule braucht, systematisch zu bearbeiten, zu einer Darstellung zu führen, die nicht schulgemäss ist", en verder: „aus dem weiten Umkreise der Altertumswissenschaft kann es (das Büchlein) nur das für die allgemeine Bildung bedeutsame, das mit der Lektüre im engsten Zusammenhange Stehende auswählen. Aber das genügt auch vollkommen für seine Zwecke. Will doch das Gymnasium überhaupt nirgends zu irgendwelchem wissenschaftlichen Abschluss gelangen, sondern nur den wissenschaftlichen Sinn wecken und pflegen." Op dat standpunt is Wohlrab blijven staan, al mag hij in den loop der jaren zijn boekje hier en daar wat aangevuld of iets in de rangschikking der stof veranderd hebben. Maar de tiende druk, door Prof. Dr. H. Lamer, docent aan het König-Albert-Gymnasium te Leipzig bewerkt, heeft onder de handen van dezen geleerde een geheele metamorphose ondergaan. Het is nu een wetenschappelijk boek in miniatuur geworden. Dat is hieraan toe te schrijven, dat Lamer zich een geheel ander doel voor oogen stelt dan Wohlrab. Vooreerst wil hij den leerlingen den samenhang tusschen de oudheid en den tegenwoordigen tijd laten zien: hoe „die Gegenwart ohne das Altertum undenkbar ist", en in de tweede plaats breidt hij de stof aanmerkelijk uit, om, al is het dan in kort bestek, „die gesammte Kultur des Altertums" te geven. Dat gaat mij te ver. Op zich zelf is natuurlijk dit streven zeer loffelijk, om ook reeds bij den jeugdigen leerling het besef te wekken,

Digitized by Google

hoe Grieken en Romeinen op wetenschappelijk en letterkundig gebied onze geestelijke voorouders zijn, maar een boek, dat zich ten doel stelt dit s y s t e m a t i s c h aan leerlingen van twaalf tot achttien jaar te demonstreeren, acht ik voor dien leeftijd te zwaar. Wat heeft b. v. een jongen van de hoogste klasse van het gymnasium aan een zin als deze, waarmee het hoofdstuk over den volksgodsdienst opent: „§ 102 Ursprung der Volksreligion. Verhältnis zur späteren Religion a) Bei den Griechen. Frühere Zeiten wussten von der älteren griechischen Religion nicht mehr als was das älteste griechische Litteraturwerk, die homerischen Gedichte, lehrte. Jetzt ist man darüber hinausgekommen. Das Studium primitivster Religionen tiefstehender Völker ergab der vergleichenden Religionswissenschaft einige Kennmittel solcher Religionen, und als diese einmal entdeckt waren, fanden sie sich überraschenderweise auch bei den Griechen wieder, freilich nur in Resten, über die sich die Griechen des Altertums selbst nicht klar waren. Danach haben die Griechen einst F e t i s c h e gehabt, und zwar Stein-, Baum- und Tierfetische." (Er volgen eenige kleine letters met bijzonderheden over „Fetische"). Zou men zulk één passage niet eerder verwachten in het dictaat van een hoogleeraar dan in een schoolboek? Men versta mij niet verkeerd! Ik acht het zeker gewenscht, dat er incidenteel over onderwerpen, als vergelijkende godsdienstgeschiedenis, door den leeraar met leerlingen, die daarvoor rijp zijn, gesproken wordt, maar ik zou dat alles niet in een schoolboek wenschen opgenomen te zien. Welk een kennis van den Griekschen en Romeinschen godsdienst en in de eerste plaats van de mythologie moet er verondersteld worden, indien men met vrucht een dergelijk onderwerp als de vergelijking der godsdiensten kan behandelen! En wat hier door mij over den godsdienst betoogd wordt, geldt in dezelfde mate van de andere hoofdstukken over literatuurgeschiedenis, wetenschap, techniek, staatsinrichting enz. Het geheele boekje van Wohlrab is omgewerkt. Alles is onder vijf hoofdstukken ondergebracht A) die Litteratur, waarbij achtereenvolgens de genres behandeld worden en telkens de Romeinsche auteurs na de Grieksche, B) Religion and Mythos, C) Wissenschaft und Technik, D) die Kunst, E) der Staat, F) das tägliche Leben. maar voordat men die hoofdstukken, die uitstekend geschreven zijn, kan verwerken en in zich opnemen, moet men over een grootere kennis van de oude talen beschikken en meer in de oudheid zich ingeleefd hebben, dan ooit voor een gymnasiast mogelijk is.

Groningen. J. v a n W a g e n i n g e n.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De Redactie ontving de „elfte und zwölfte Auflage" van de bekende *Beowulf*-uitgave van M. Heyne, evenals de drie vorige drukken bewerkt door L. L. Schücking (uitg. F. Schöningh, Paderborn; pr. M. 5). In dezen nieuwen druk heeft het boek weinig veranderingen ondergaan.

Van de uitgaaf der *Regesten van het Archief der Bisschoppen van Utrecht* (722—1528), door Mr. Dr. S. Muller Fz. met de ambtenaren van zijn bureau bewerkt, waarvan het eerste deel in *Museum* XXV kol. 69 werd vermeld, is thans het tweede verschenen bij A. Oosthoek te Utrecht. Dit deel geeft de regesten van 1972 oorkonden uit de jaren 1401—1455. Het behoeft niet gezegd te worden dat deze uitgaaf van 't hoogste belang is voor de geschiedenis van het bisdom tijdens zijn zelfstandig bestaan; ook voor de kennis van middeleeuwsche toestanden is zelfs uit deze korte regesten het een en ander te halen; men zie bijv. n°. 1914 en 1915, 1924 en 1925, 1937, 2280, 3656.

J. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Nieuwe Taalgids, XII, 5: Ph. J. Simons, Rondom de kern van ons woordgeslacht. — M. Verwey, Potgieter's gedicht „De jonge Priester". — C. G. N. de Vooys, De invloed van de renaissance-spraakkunst in de zeventiende eeuw. — Bladvull. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, IV, 1: J. J. S a l v e r d a d e G r a v e, Poésies religieuses inédites du XVIe siècle. — P. V a l k h o f f, Elie Luzac, I. — G. G. K l o e k e, De beoefening der Duitsche dialectkunde, II. — L. P o l a k, Stoff, Gehalt u. Form. — P. F i j n v a n D r a a t, The relative *That*. — G. D u d o k, Inigo Jones and the Masque. — A. E. H. S w a e n, Unedited Letters of Byron, Hawthorne, Moore, Lytton a. Scott, II. — D. C. H e s s e l i n g, De Infinitivus futuri in het Grieks en in het Nederlands. — W. E. J. K u i p e r, Leconte de Lisle en Theocritus. — J. W. B e c k, De laatste meeningen over het Walthariusgedicht. — Varium. — Inh. v. tijdschr.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXIII, 9: Gijsberti Hodenpijl, Govert Cnoll (vervolg). — Van Hinte, De naam van koning Willem I misbruikt. — Hettema, Dorestad. — Schuiling, Zevende vacantie-cursus voor geografen.

Archief aartsb. Utrecht, XLIV, 2: V a n V e e n, R. C. geestelijken in Gelderland. — Mededeelingen Nuyensfonds. — K l e y n t j e n s, Jansenistische beroeringen 1690. —

Revue Historique, CXXVIII, 2: R e i n a c h, L'offensive de la Somme. — H a l p h e n, Etudes critiques sur Charlemagne, IV. — Bulletin historique. Histoire byzantine.

Hist. Zeitschrift, CXIX, 1: Dvorák, Idealismus und Naturalismus in der Gothischen Skulptur und Malerei. — Brandenburg, Zum älteren deutschen Parteiwesen.

Studiën, XC, September: In Memoriam † P. Gerardus Louwerens. — M. v. Steen, De Bulgaren en hun Land. — G. Jonckbloet, Uit de nalatenschap eener te vroeg gestorven dichteres. — P. Zeegers, Over tragische karakters en toestanden. — C. Wilde, Kardinaal Fr. Ximenez, de Kath. Hervormer v. Spanje, III. — L. v. d. H., Een nieuw tijdschrift voor vaderl. kerkgeschiedenis. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

October: G. G o r r i s, Eenige vrouwenfiguren uit den Franschen revolutietijd. — H. P a d b e r g, De ontginningsarbeid van den heer Sterck. — J. P. v. K a s t e r e n (†), Het adres van den Tweeden Petrusbrief. — C. J o n c k b l o e t, Decadentie eener socialistische dichteres. — J. S t e i n, Hoe de Nieuwe Ster ontdekt werd. — J. B o l l o n, Peter Rosegger. — Meded. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

B r a u n b e r g e r, Canisius: Studiën XC, Oct. (v. Miert).
B u i t e n r u s t H e t t e m a, Oude glossen: Literaturbl. f. germ. u. rom. Phil. 1918, n°. 7-8 (Helm).
G e e r s, Prefixes in Blackfoot: D.Lit.Ztg. 1918, n°. 26 (Brandstetter).
O b b i n k, Paradijsverhaal: D.Lit.Ztg. 1918, n°. 32 (Gressmann).
S n e l l e r, Walcheren: Hans. Geschichtsbl. 1917, n°. 2 (Stein).
V e r d e y e n en E n d e p o l s, Tondalus' Visioen: Studiën XC, Oct. (W. M.).
V a n W ij k, Altpreuss. Studien: D.Lit.Ztg. 1918, n°. 30 (R. Trautmann).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

NEOPHILOLOGUS.

DRIEMAANDELIKS TIJDSCHRIFT VOOR DE WETENSCHAPPELIKE BEOEFENING VAN LEVENDE VREEMDE TALEN EN VAN HUN LETTERKUNDE EN VOOR DE STUDIE VAN DE KLASSIEKE TALEN IN HUN VERBAND MET DE MODERNE.

Onder Redaktie van

Prof. Dr. J. J. A. A. FRANTZEN, Prof. Dr. J. J. SALVERDA DE GRAVE, Prof. Dr. D. C. HESSELING, Prof. J. H. SCHOLTE, Dr. K. SNEYDERS DE VOGEL, Prof. Dr. A. E. H. SWAEN.

Sekretaris der Redaktie K. R. GALLAS.

Vierde jaargang. -:- Eerste aflevering.

Prijs, per jaargang . . . . f 4,25
franko per post. . . . . . . - 4,55

IN DEZE PRIJZEN IS DE CRISISTOESLAG BEGREPEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, **is verschenen** als **Deel XXVI:**

IRENAEÜS I.

Weerlegging en Afwending der valschelijk dusgenaamde Wetenschap.

I—II 13, 7.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.25.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.**— per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Zoo juist verschenen:

Dr. J. L. WALCH

PUNT en KORVER

OPENBARE LES
TER OPENING VAN DE COLLEGES IN DE GESCHIEDENIS VAN DRAMA EN TOONEEL GEGEVEN IN HET KLEIN AUDITORIUM DER RIJKS-UNIVERSITEIT TE LEIDEN, OP WOENSDAG DEN 23STEN OCTOBER 1818

Prijs . . . . f 0.60

P. VALKHOFF

L'Influence de la Littérature Française dans les Pays-Bas

Leçon d'ouverture faite le 18 Octobre 1918.

Prijs f 0.60.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. TE LEIDEN.

De nieuwe druk is verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ODYSSEA

PARS PRIOR—CARM. I—XII
PARS POSTERION CARM XIII—XXIX

Prijs f 1.50 per deel.

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

I

ILIAS

Pars Prior—Carm. I—XII

Prijs f 1.50.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN

Vraag voor Uw nieuwe Uitgaven, Dissertatien, enz. prijsopgave en letterproef aan bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

Modern ingerichte BOEK-, KUNST-, COURANT- en HANDELSDRUKKERIJ.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. **N°. 3.** **December 1918.**

Van Leeuwen, Enchiridion Dictionis Epicae (Rutgers).
Owen, Ovidi Tristium libri quinque etc. (Enk).
Van Hamel, Inleiding t. d. Keltische Taal- en Letterkunde (Mulder).
Kaakebeen, Bloemlezing uit de gedichten van Constantijn Huygens (C. H. Ph. Meijer).
Bertalot, Dantis Alagherii De Vulgari Eloquentia Libri II (Salverda de Grave).
Dez., Dantis Alagherii De Monarchia Libri III (Salverda de Grave).
Van Nijlen, Francis Jammes (Gallas).
Goossens, Franciscus Sonnius in de pamfletten (W. P. C. Knuttel).
Förster, Briefe von Reiske, Nachtrag (A. E. J. Holwerda).
Schoolboeken:
Kroes, Hundert deutsche Gedichte (Heyligers).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

J. van Leeuwen J. F., Enchiridion Dictionis Epicae, editio altera aucta et emendata. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg -Mij. 1918. (Pr. f 6.50).

Wie deze tweede uitgave van Van Leeuwen's Enchiridion vergelijkt met de oorspronkelijke van een kwart eeuw geleden, ziet een grootendeels nieuw werk voor zich, zoowel wat het uiterlijk, als wat het innerlijk betreft. Niet alleen toch, dat deze tweede druk ongeveer een derde van het aantal bladzijden minder telt dan de eerste en dat de conspectus operis een fijner doorgevoerde indeeling te zien geeft, maar ook de tekst zelf heeft doorloopend tal van veranderingen ondergaan, die tegelijk verbeteringen zijn, voor zooverre ze de bedoeling scherper preciseeren. Vergis ik me, als ik het Latijn van het oorspronkelijke vloeiender noem dan het meer doorwrochte van dezen druk? Tevens blijkt het notenmateriaal niet onbelangrijk te zijn uitgebreid, deels als gevolg van onderzoekingen van de laatste vijf en twintig jaren, deels echter ook door het hierheen overbrengen van menige aanhaling en bewijsplaats die in de eerste editie was opgenomen in den tekst. Zoo beslaat bv. de kwestie betreffende κεν en ἀν in den eersten druk pg. 559 — 584, in den tweeden pg. 402 — 410. d.i. 17 pgg. minder.

Dat intusschen bij al deze wijzigingen en verbeteringen nog zoo veel uit de oorspronkelijke uitgave kon worden behouden, vindt zijn verklaring in de voortreffelijkheid van Van Leeuwen's werk, die dit handboek terstond tot een standaardwerk stempelde. Zoo bleef bv. het artikel „de sono (vroeger „littera") F", § 40, in wezen vrijwel onveranderd. Thomas Shaw Brandreth kreeg er thans de hem toekomende eer van de eerste Ilias-uitgave mèt de digamma (Ὁμηρου Fιλιας, Londini, 1841, cf. A. Platt in de Class. Rev. 1893). Van deze editie heet het in noot e op blz. 121 „Bekker et Nauck ea usi esse videntur, licet Brandrethii nomen apud eos non inveniatur." Is dit gebruik zóó algemeen, dat nadere bewijzen voor deze aantijging achterwege mogen blijven?

Aan het hebben bestaan van de digamma in het epische dialect twijfelt wel niemand meer. Na het vinden van een papyrus uit de 2e eeuw n. C. (Pap. Berolin. 18284 bij Schubart, Pap. Gr. Berol. taf. 29), waaruit blijkt, dat de Boeotische dichteres Corinna de F in haar gedichten schreef, behoeft een Nederl. hoogleeraar de Van Leeuwen-editie met de F niet meer aan de gymnasiasten voor te houden als een monstruositeit (vgl. Prof. Hartman in de Rostra gymnas. van 1918).

Dat de schrijver in dit pleidooi den door hoogen leeftijd niet verzwakten gloed legt van zijn overtuiging, doet weldadig aan. Het geheele werk trouwens draagt een zeer positief karakter, ook daar, waar men eenige reserve zou hebben verwacht. Zoo wordt bv. de kwestie van τε (§ 328,2) wel héél beknopt behandeld Hierbij gaat v. L. uit van τίς, quis, Lat.-que in quisque, etc., zonder dat het geschil omtrent deze indefiniete beteekenis (waarvoor men vgl. Brugmann, Griech-Gramm.[4] § 489,2 met § 603,2) nader wordt gememoreerd dan met een „sive homonymae fuerunt, sive una eademque particula fuit primitus" (pg. 412). De eerste bewijsplaats bij v. L., B 292 (met correctie van noot g op pg. 411, waar staat 792) wordt dan ook bij Br. anders verklaard, terwijl ook Delbrück, Grundr. 4,511 e. v. zich twijfelend uit.

De „iuniores praesertim philologi", voor wie dit handboek is bestemd (pg. 40), mogen hierin aansporing vinden, om niet te „iurare in verba magistri", maar te blijven bedenken, dat dit eene handboek andere niet geheel vervangen kan. Ook deze tweede druk intusschen is wederom een kostbaar getuigenis van de ouderwetsche philologische degelijkheid, die den Hollandschen naam eer aandoet.

Amsterdam. A. Rutgers.

Digitized by Google

P. Ovidi Nasonis Tristium libri quinque; ex Ponto libri quattuor; Halieutica; fragmenta recognovit brevique adnotatione critica instruxit **S. G. Owen.** Oxonii, e Typographeo Clarendoniano. MDCCCCXV. (Pr. 3 sh., geb. 3.6 en 4.6).

Ofschoon ik, doordat mijn belangstelling de laatste jaren een geheel ander — minder doorploegd — terrein der Latijnsche letterkunde gold, er nog steeds niet toekwam mijn indrukken omtrent deze nieuwe editie van Ovidius' treurzangen neer te schrijven, had ik toch telkens gelegenheid Owen's uitgave te raadplegen. Laat 't feit, dat mijn oordeel niet op vluchtige kennismaking berust, een vergoeding mogen zijn voor 't lange uitblijven dezer aankondiging.

De tekstkritiek van de Tristia en de Ex Ponto libri heeft sinds het jaar 1889, toen Owen's bekende editie der Tristia verscheen, niet stilgestaan; aan de Tristia waren o. a. gewijd de verhandelingen van den uitnemenden Ovidiuskenner Ehwald (ad historiam carminum Ovidianorum recensionemque symbolae I et II), en de verstandige opmerkingen van Paul Vogel in het Festschrift des Kön. Gymn. zu Schneeberg. Aan den tekst der Ex Ponto libri kwamen twee voortreffelijke geschriften ten goede, nl. de scherpzinnige dissertatie van onzen landgenoot, wijlen Otto Schreuders, Observationes in P. Ovidii Nasonis ex Ponto libros I—III, en de libellus aureus van Ehwald, kritische Beiträge zu Ovids Epistulae ex Ponto.

Owen heeft van al deze studie's een verstandig gebruik gemaakt, zoodat wij nu in 't bezit zijn van een zeer bruikbare editie. Geruimen tijd hield men zich met de Ex Ponto libri weinig bezig, daar de tekst in het algemeen goed leesbaar en correct scheen; lang bleef men te veel vasthouden aan den tekst, zooals hij door onzen grooten N. Heinsius was vastgesteld. Nu is Heinsius ongetwijfeld een kenner der Latijnsche poezie geweest, zooals weinigen na hem. Zijn intuitie deed hem verwonderlijk juist over handschriften en lezingen oordeelen. Toch is zijn kritiek tengevolge van den tijd, waarin hij leefde, te subjectief. Leerrijk is ook wat de nieuwere onderzoekingen ons over de zoogen. onechte verzen leerden; de onechtverklaring was eenvoudig een gevolg hiervan, dat men den zin der verzen niet begreep, of dat men een eigenaardigheid der dictie voor een fout aanzag. Juist in dit opzicht heeft Schreuders goed werk geleverd. Toch blijft ook nu nog voor de interpretatie en voor de kritiek meer te doen, dan een oppervlakkige lectuur zou doen vermoeden.

Als voorbeeld noem ik Ex Ponto I, 1. 65/66:

mors faciet certe ne sim, cum venerit, exul:
ut non peccarim, mors quoque non faciet.

In plaats van *ut* geven de codices B C *ne*, waarvoor Owen met de manus altera in C *ut* schrijft; Prof. Damsté (Mnemosyne 1918 p. 15) verandert *non* in *modo*. Geen van beide verbeteringspogingen vind ik aannemelijk; *ut* voor *ne* mist palaeografische waarschijnlijkheid; in de tweede conjectuur bevalt mij de plaatsing van *modo* niet, daar de zin van den pentameter na opneming der gissing volgens den voorsteller moet worden: „hoc tantummodo vel mors mea efficere non poterit, ne peccarim." Maar ik ga verder en ben overtuigd dat 't *ne non* der codices hier door Ovidius geschreven is; *faciet* wordt hier m. i. als een verbum impediendi beschouwd, waarachter een pleonastische negatie meermalen voorkomt, b.v. Valer. Max. VIII. 7. 4. neutra (neque senectus neque fortuna Livium Drusum) interpellare valuit *ne non* animo et videret et vigeret, waar *ne non* = *ne*, vgl. Kühner—Stegmann II. 2 § 190 p. 258. Niet gelukkig vind ik de gissing, die Owen Tristia II 86 in den tekst heeft geplaatst *ipsa suoque eadem pondere tracta ruunt*, waar de mss. voor *suoque eadem* geven *suo quodam*; ook Damsté's gissing *impositoque etiam pondere tracta ruunt* bevredigt mij niet. Het huis stort door zijn eigen gewicht in, maar is dit gewicht *impositum*? Prof. Damsté zegt „etiam pronomen *ipsa* importunum est", maar kan *ipsa* niet beteekenen *sua sponte*, zooals Tusc. 5. 62 iam *ipsae* defluebant coronae? De woorden *ipsa suo pondere tracta ruunt* geven zulk een gezonden zin, dat men ze niet moet aantasten; 't eenige, wat wij tusschen den hexameter en den pentameter missen, is een voegwoord; 't eenige woord, dat wij niet kunnen gebruiken, is *quodam*; welnu, verander dit in *donec* „totdat eindelijk" en de verbinding is hersteld. De fout ontstond door de afkorting DON', die, verkeerd begrepen, door παραδιόρθωσις werd „verbeterd" in <quo>dam. Ik zou ons veel besproken distichon dus willen lezen:

cunctaque fortuna rimam faciente dehiscunt,
ipsa suo donec pondere tracta ruunt.

Tristia III. 10. 11 had met Merkel *vetat et* moeten worden uitgegeven. Een moeilijke plaats is ook Tristia V. 13. 5/6 *perque dies multos lateris cruciatibus uror / sed quod in immodico* (aldus H. V.; *sed quod non modico* A. G. P.) *frigore laesit hiems.* Owen emendeert den pentameter *scilicet inmodico frigore laesit hiems*; ik mis echter ongaarne 't door de overlevering gegeven object *quod*, en lees met Vogel *saeva quod inmodico frigore laesit hiems.*

Ook Tristia V. 10. 41, volgens Vogel „eine der verzweifeltsten Stellen, deren sichere Heilung wohl nie gelingen wird", bevredigt mij Owen's lezing niet. Het is de bekende passage, waar Ovidius klaagt, dat niemand in Tomi Latijn verstaat „per gestum res est significanda mihi"; iets verder volgt dan *utque fit, in me aliquid, siquid* (siquid A; siquidem G. H. P. V.) *dicentibus illis abnuerim quotiens annuerimque putant*; Owen leest voor *siquid*: *ficti*, en vertaalt nu het heele distichon (Class. Quart. VIII, p. 31): „and, as often happens, whenever I nod dissent or agreement, they think that there is some deceit in me". Waarom de Geten bedrog in Ovidius' vermoeden, als hij met teekens spreekt, ongaat mij. De oplossing is misschien te vinden in de vs. 37. 38 *barbarus hic ego sum, qui non intellegor ulli, et rident stolidi verba Latina Getae.* De domme Geten houden den dichter, als hij met teekenen spreekt, voor een onnoozele, die niet praten kan en hen vaak verkeerd begrijpt, zie vs. 39; wellicht moeten wij dus lezen *utque fit, in me aliquid stupidi, dicentibus illis / abnuerim quotiens annuerimque, putant.* De gelijkheid der syllaben *di* was voor de Ouden geen bezwaar (vgl. Arist. Acharn. 222 μηδέ περ γέροντας ὄντας ἐκφυγὼν Ἀχαρνέας; Ov. Met. IV. 188; Trist. I. 5.52) en maakt op onze Ovidius-plaats duidelijk, hoe de fout ontstond: 't eerste *di* viel voor *dicentibus* uit en 't overblijvende *stupi* werd in *siquid* veranderd.

Digitized by Google

Ook de Halieutica zijn door Owen op voortreffelijke wijze uitgegeven, maar hier had hij grooten steun aan Vollmer's uitstekende tekstconstitutie in zijn poetae Latini minores, vol. II. 1. Wat de apparatus criticus betreft, bevalt die van Vollmer mij beter, daar Owen niet overal even volledig is. Ik heb hierbij niet 't oog op niets-zeggende spelling varianten, waarmee ook Vollmer trouwens zijn lezers niet lastig valt, maar op lezingen, die hadden vermeld moeten worden, bv. v. 18 heeft de Vindobonensis (A) *Vberrer uato quem texit q* : *resultel*, zooals men ziet niets dan corrupte woorden ; Owen leest met groote waarschijnlijkheid *tutor servato quem texit cive* („cive" schitterende verbetering van onzen Nicolaas Heinsius), maar vermeldt niet, wat op een zoo bedorven plaats noodig is, dat A niet *servato*, maar *rerrato* geeft, waarschijnlijk omdat hij hier Haupt's apparatus uit 't jaar 1838 volgt, die verkeerd opgeeft, dat A *Vberservato* heeft. In v. 8 is *sentire* een emendatie van Sannazarius. A heeft *sitire*, met een *n* boven de *t*. De laatste woorden van v. 95 zijn in A niet *tergore milui*, maar *tergore & mihi* ; 105 heeft A niet *que*, maar *qui*, wat Owen toch v. 30 wel de moeite van vermelding waard vond. 112 is de lezing van A niet *liventis*, maar *liuentes*. In de praefatio had Schenkl's apographon, Jahrb. für class. phil. 24ster Supplem. Bnd. p. 445—452 moeten genoemd worden.

Bij 't vaststellen van den tekst is Owen op verschillende plaatsen gelukkiger dan Vollmer, bv. v. 1. waar Vollmer's nieuwe interpunctie *accepit mundus* : *legem dedit arma per omnes* met recht niet overgenomen is ; wel verwonder ik mij dat Owen niet van meening is, dat 't begin van ons gedicht, zooals reeds Wernsdorf zag, ontbreekt. Zooals de Halieutica beginnen, begint geen enkel gedicht en zeker niet een carmen Ovidianum.

V. 2 leest Owen terecht met Sannazarius *namque* in plaats van *manca* met Vollmer; v. 61 is *et ruit*, Vlitius' conjectuur, beter dan Vollmer's *se ruit*. V. 25 had naast Birts aanvulling die van onzen Jan van Vliet (Vlitius) vermelding verdiend, <*atque ubi iam transire* (ik zou liever *transisse* aanvullen) *plagas persentit*>, *in auras* eqs. Vatten wij ons oordeel over dit deel der Bibliotheca Oxoniensis kort samen, dan aarzel ik niet deze editie een uitnemend stuk werk te noemen, een voorbeeld van gezonde tekstkritiek, die niet uit te ver gedreven conservatisme wat fout is verdedigt, en evenmin wat zich laat verdedigen aantast, „ut lectio elegantior sit." Ook de practische onder den tekst geplaatste apparatus criticus, die den lezer met één oogopslag omtrent de overlevering inlicht, verdient een woord van lof. Nu ontbreekt ons nog een goede commentaar op de Ex Ponto libri en de Halieutica. Voorloopig kan de editie van *Keene* (George Bell and sons, London), althans voor 't eerste boek, eenige hulp bieden, hoewel dit smaakvolle werkje te weinig geeft en ook reeds verouderd is. Voor de Halieutica vindt men 't een en ander dat bruikbaar is gemakkelijk bijeen in de Poeti Latini Minori van *Curcio*, Acireale 1902, ofschoon diens tekst zeer slecht is, en de heele editie een ondegelijken indruk maakt.

Zwolle. P. J. Enk.

A. G. van Hamel, Inleiding tot de Keltische Taal- en Letterkunde. (Neophilologische Bibliotheek, no. 1). Groningen, Wolters. 1917 (Pr. *f* 1.90. Voor inteekenaren op Neophilologus *f* 1.60).

Met opzet heb ik de collectie vermeld, waarin het mooie boekje van den ex-hoogleeraar aan de hoogeschool van Bonn, tegenwoordig bibliothecaris aan de handelshoogeschool van Rotterdam, verschenen is. Gaarne wilde ik hier instemming betuigen met het streven van de Redactie van Neophilologus, in kleine en handige boekjes monografieën te leveren van vreemde, levende talen. Het boekje van Dr. van Hamel opent de rij. Men zou hebben kunnen verwachten, dat niet juist een Taal-en Letterkunde gekozen ware, om als eersteling in deze serie te verschijnen, die zoo weinig bekendheid heeft als de Keltische. Men zou hebben kunnen wenschen, dat een boekje, bijna geheel gewijd aan de o u d e r e Keltische Taal- en Literatuur, nu juist niet een Neophilologische reeks hadde mogen openen. Maar die verwachting en die wensch hebben niets uit te staan met de intrinsieke waarde van het werk, dat voor ons ligt ; zij werden hier dan ook meer als inleiding dan als aanmerkingen uitgesproken.

De Schrijver, die zich door zijn dissertatie : De oudste Keltische en Angelsaksiche Geschiedbronnen en verschillende artikelen in het Zeitschrift für celtische Philologie een goeden naam gemaakt heeft onder de tegenwoordige keltisten, was in ons land de aangewezen man, om deze Inleiding te schrijven. Hij heeft zijn taak met animo en con amore volbracht. Mij deed het goed, de slotwoorden te lezen van het eerste hoofdstuk : hij die eenmaal de bekoring der Keltische geesteswereld heeft ondergaan, ontkomt er nooit meer aan. Dr. v. Hamel schrijft dien zin als een waarschuwing voor hem die zich aan de studie der Keltische talen en literatuur zou willen wijden. Hij hoopt natuurlijk vurig, dat niemand die waarschuwing ter harte zal nemen, want anders had hij zijn suggestief boek wel beter ongeschreven gelaten. Ik hoop het met hem. En vrijelijk durf ik er bijvoegen, dat de kennismaking met Keltische literatuur iedereen gelukkiger en rijker van geest zal maken.

Het is er zoo frisch en gezond in dat kernkrachtige en dadenrijke leven, waarvan wij deelgenoot worden, als wij de verhalen van Cuchulinn en de Táin lezen. Al zijn de hss. waarin ons de Iersche heldensage is overgeleverd eerst in de 12de eeuw en later geschreven, de gebeurtenissen, die er in worden vermeld zijn veel ouder en brengen ons wellicht dichter bij den geheimzinnigen ouden tijd, dan de Germaansche epen, dan de Edda en de Nibelungen. Wat Kuno Meyer ergens zegt van de OI. glossen, dat we er een volledig uitgebouwd proza in vinden, dat zelfs de fijnste schakeeringen der gedachte weergeeft, waaruit hij terecht besluit, dat er een lange voorkultuur moet bestaan hebben, teruggaande zeker tot het begin der zesde eeuw ; dat geldt, mutatis mutandis, ook van de Iersche heldensage. Al is zij in lateren, Christelijken tijd door monniken te boek gesteld in die merkwaardige Iersche Boeken, die soms kleurennamen dragen, als waren zij moderne officeele collecties van politieke dokumenten, zij draagt niettemin zoo innig het merk van hoogen ouderdom, dat een echt historisch hart warm begint te kloppen, wanneer het er de lokkende weelde van genieten gaat. Naïef zijn ze die afschrijvers, als ze ons komen verklaren, dat ze van de Táin zekere zaken niet aannemen, omdat ze goochelkunsten van daemonen, of uitvindsels van dichters zijn, en dat het eene waarschijnlijk, 't andere niet waarschijnlijk is en heel wat alleen dient tot vermaak van dwazen. Want

Digitized by Google

in hun naïveteit bekennen zij tevens dat ze veel wèl voor waar hielden en dus ook wel met de noodige piëteit zullen hebben overgebracht.

Dr. van Hamel opent met een voorwoord, waarin hij de wordingsgeschiedenis van zijn boek verhaalt. In den winter van 1915—16 had hij een viertal voordrachten over zijn onderwerp gehouden aan de Amsterdamsche Universiteit. De Neophilologische Bibliotheek vroeg om dezelfde stof in uitgebreider vorm. Hij verheugde zich over deze schoone gelegenheid, om de zoo weinig bekende Keltische philologie in breeder kringen in te leiden. Hij heeft zich van alle onnoodig geleerdreidsvertoon onthouden. Hij wil alleen het zeker vaststaande, of wat hij als zoodanig beschouwt, aanbieden. Zelfs in de literatuuropgave heeft hij zich van aanspraken op volledigheid vrij gehouden. Ik meen, dat hij zelfs zoo bescheiden geweest is, zijn eigen dissertatie niet te vermelden. Verder heeft hij getracht het boek zooveel mogelijk pasklaar te maken voor hen, die zich met de studie van het Nederlandsch of de moderne talen bezig houden [1]). Hij vreest, dat hij soms wat al te technisch geworden zal zijn, maar dan deed hij dit toch opzettelijk, in de hoop, dat het werk ook tot grondiger studie zou drijven. En hij troost zich met de verwachting, dat men dan zal ervaren, hoe ruim de belooning is, die den zwaren arbeid, dien het Keltisch vordert, vergoedt.

Ik zal mij, bij de uitvoering van de aangename taak, mij door de Redactie van het *Museum* opgelegd, beperken tot het geven van eenige beschouwingen, die ik allerminst als aanmerkingen, veel meer als blijken van belangstelling wensch opgevat te zien. Waar er zoo weinigen zijn, die in ons land het Keltisch liefhebben en Dr. van Hamel en ondergeteekende er groot op gaan onder die weinigen gerekend te worden, zou het minder de verbreiding van de kennis van het Keltisch dienen, indien wij over allerlei details gingen harrewarren. Te meer, daar mijn oordeel, als van een historicus, op philologisch terrein gaarne wil onderdoen voor het zijne. Over het Kymrisch zal ik bovendien zeer kort zijn, omdat ik mij ten eenenmale onbevoegd moet verklaren, er over mee te praten.

Nog vóór de inhoudsopgave plaatst de S. een bladzijde over de uitspraak der Keltische namen. Ik geef onmiddellijk toe, dat het zeer moeilijk zou wezen, nader begrijpelijke bizonderheden aan die van den S. toe te voegen. Maar ik zou wel gaarne gezien hebben, dat hij bij de namen, waar die in zijn tekst voorkomen, consekwent de uitspraak had geplaatst. Nu twijfel ik er ten zeerste aan, of de bescheiden lezer ook maar bij benadering de uitspraak van Tuatha De Danann, Argetlam, Conchobar, Cathbadh, enz. zal treffen en ik vrees, dat er aldus een geheel verkeerde uitspraak van die en andere namen onder het Nederlandsch publiek ingang zal vinden. Dat de niet-geaccentueerde a niet als eene Nederlandsche a in stad moet worden uitgesproken, zal wel niemand uit het boek van Dr. van Hamel opmaken. Het zou dan ook phonetisch juister geweest zijn Cathir door Koher, dan door Caher weer te geven.

De indeeling van het werk is helder en overzichtelijk. Al rukt S. door de behandeling van den Finncyclus in hst. VII het verband tusschen dezen sagenkring, dien der veroveringen en den Ulstercyclus uit elkaar, het verband tusschen Ossian en de Arthursage wordt er dan ook te gemakkelijker door aangetoond. In de algemeene inleiding houdt S. zich wijselijk buiten het vermoeiende Keltenprobleem. Hij neemt eene linguistische eenheid aan, die stellend tegenover een historische en een anthropologische eenheid. Ik geloof niet, dat deze verdeeling, of juister benaming de gelukkigste is. Mij dunkt, dat de historische eenheid van S. met meer recht een politieke genoemd kan worden, en dat de naam beschavingseenheid, die ik in mijn artikel in de Bijdragen voor Vad. Gesch. en Oudhk. 1917 voorstelde de voorkeur verdient. Ik weet echter niet zeker, of Dr. H. nog van dat artikel gebruik heeft kunnen maken. Ongetwijfeld heeft hij het artikel van Dr. Schönfeld in het Ts. Mij. NL. 1917, 163—176 niet meer kunnen benutten, want onder de Nl. plaatsnamen van Keltischen oorsprong, die hij geeft, komt er geen een op -ik voor.

Al was het er den S. in deze algemeene Inleiding niet om te doen, eene geschiedenis van de Kelten in het verkort te geven, toch zou m.i. het nuttig geweest zijn, indien hij ook iets over Keltisch Recht en verdeeling van den grond had ingevoegd. Vooral verderop wreekt zich dit gemis zeer voelbaar. Vóór alles zal het zaak zijn van een propagandist voor het Keltisch, dat hij de oudheid, die hij aanprijst, niet in een dwaas of onaannemelijk daglicht stelt. Nu zijn de vechtpartijen, waarbij Cuchulinn en andere helden de hoofdrol spelen niet al te best gemotiveerd, wanneer we alleen weten, dat het om een zwijn, een hond of een stier gaat. Wordt er de nadruk opgelegd, dat dergelijke dieren voor een volk van veehoeders van het grootste belang waren, dan schemert er al eenig licht van redelijkheid; maar kan men er aan toevoegen, dat de verschillende stammen en families elkaar het bezit van een dergelijk prachtexemplaar benijdden, dan zal niemand meer van dwazen vechtlust spreken. Mij dunkt, dat men elementair had kunnen blijven en toch iets meedeelen van die eigenaardig opgebouwde Iersche maatschappij, waar individu en familie en clan en stam hun persoonlijke vrijheid tot over de grens van bandeloosheid bewaren.

Bij de geschiedenis der verschillende dialekten van het Keltisch heeft S. wel een woord gewijd aan de Latijnsche leenwoorden in het Kymrisch, maar bedrieg ik mij niet, dan heeft hij geen aandacht geschonken aan de talrijke Latijnsche leenwoorden in het Iersch. We zijn ondertusschen reeds met het tweede hoofdstuk: de Keltische Talen begonnen. S. voelt zich hier geheel op zijn gemak. Al zou ik hier — of later — iets meer over Gaelic League en onderwijs, Universiteit en Iersche taal gewild hebben, ik kan niet nalaten den S. mijn compliment te maken over het hoofdstuk. Mij dunkt, dat het zeer moeilijk is, hierover voor leeken iets begrijpelijks te zeggen en ik meen, dat Dr. v. H. er toch in geslaagd is. Ook het hst. over de Iersche Heldensage is zeer instruktief. Mij weer tot het Iersch bepalend, dat in het algemeen tegenover het Kymrisch eenigszins stiefmoederlijk wordt behandeld, zou ik toch gaarne een wensch willen uiten.

S. heeft toch zoo angstvallig vastgehouden aan de literaire taal en dat nog wel bij voorkeur aan de oude- of middeliersche groote literatuur en zoo weinig aandacht

---

[1]) In verband hiermee zij aanvullend gewezen op de Ossian-bewerkingen van Bilderdijk. II. deel.

heeft hij geschonken aan de levende taal van Erin. Die eigenaardige wijze van groeten, bij de Ieren in zwang, die liefkozende woorhen, zooals geen andere taal ze kent, die grappige verwenschingen, die zelfs tot in het Engelsch, door de Ieren gesproken, zijn doorgedrongen en waarvan Carleton in zijn schetsen een druk, niet altijd juist gebruik heeft gemaakt, ze zijn zoo teekenend, dat ik ze als een onmisbare karaktertrek zou willen beschouwd zien. Waar „Irish wit" beroemd is geworden en gevreesd tot zelfs door de Engelsche rechters, daar had in een boek over Iersche taal dat humoristisch element niet mogen ontbreken. Gaarne wil ik mijn opinie voor een betere geven, maar het wil er bij mij niet meer in dat we nog op het oude standpunt kunnen blijven staan en boeken over Taal schrijven, alsof die taal een dood ding was en niet een borrelende opwelling uit het levende menschenhart. Zelfs voor de beoefening der geschiedenis zou ik willen pleiten voor een ruim gebruik van de histoire contemporaine, omdat wij ten slotte onzen eigen tijd het best kennen en voelen. Maar hoeveel te krachtiger klemt de toepassing van levend taalmateriaal dan niet bij de beoefening der taalgeschiedenis.

Gaat Dr. v. H. met mij accoord in dezen, dan zal hij in een volgende editie van zijn mooie boekje meer aandacht schenken aan het levende Iersch; aan het humoristisch en melancholisch, devoot en opvliegend, breedsprakig en wondersprenkig, phantastisch en plastisch element in de taal der Ieren. Dan zal hij een leven van een volk, dat eeuwen van verdrukking heeft gekend en er de slaventeekenen van in zijn taal heeft ingebrand gekregen, niet meer aan onze oogen laten voorbijgaan, alsof dat leven in rust en gemoedskalmte ware doorgebracht.

Ik weet niet, of Dr. v. H. veel heeft omgegaan met de Ieren van Connacht, of hij niet alleen hun eerbied voor den priest, maar ook dien priest-zelf heeft leeren kennen, of hij toegang gevonden heeft tot het huis en den haard, vooral tot het hart van den verdrukte, die veel heeft geleden; mij komt het voor, dat hij zich beter in de bergen van Wales heeft thuis gevoeld, dan in de bog's van King's Co. en op de dorre klippen van Aran. Voor zoover ik er over kan oordeelen is zijn boek het best, wanneer hij het heeft over het Kymrisch, de taal, die in Wales wordt gesproken. Welnu, al is het mij niet gemakkelijk het te bekennen: met het volle licht te laten vallen op dat gedeelte van de Keltische taalfamilie, heeft hij de zijde van den sterkste gekozen. Het Iersch ging in de laatste jaren vooruit; het Kymrisch stormde vooruit. Terwijl de Iersche landverhuizers hun mooie taal en overleveringen laten varen en in Amerika veramerikanen, behouden de Kymrische kolonisten hun eigenaardigheid, o. a. in Z. Amerika veel beter. Zoo zal dan wellicht de taal van het kleine Wales de eenige zijn, die aan de doodelijke omhelzingen der vijandige wereldtalen ontsnapt. Want voor de Ieren ziet het er, helaas, niet gunstig uit. En dan zal de taal der medeklinkers die ons wel eens als het toppunt van onuitsprekelijkheid geldt, maar die toch zoo heerlijk geluidt, de eenige Keltische taal blijken, die over is na de stormen, die reeds Gallisch, Manx, Cornisch hebben weggerukt en weldra ook Bretonsch en Iersch zullen wegvagen.

Het boek van Dr. v. H. zal dan voor ons Nederlanders een leerschool zijn, een spiegel hoe we het niet moeten aanleggen, om onze eigen taal te behouden. Maar dat zal niet de eenige verdienste er van wezen. Het is inderdaad eene Inleiding, want tot heden is de studie van het Keltisch een gesloten tooverpaleis voor Nederland. Wat al wonderen scherpzinnige speurzin gepaard met Nederlandsche degelijkheid daar zullen ontdekken, ik waag het niet te voorspellen. Maar ik stel er mij zeer veel van voor. Zoo veel reeds werd in ons vaderland gedaan voor de studie van het oud-Indisch; de Slavische talen trekken meer en meer de aandacht, het Romaansch vindt in de rangen der Nederlandsche geleerden ijverige en talentvolle beoefenaars. Maar het Keltisch, dat ons na het Germaansch het meest verwant is, dat eenmaal in deze landen gesproken is en de Keltische geschiedenis en Folklore, die voor de verklaring van veel zaken, die tot heden onverklaard waren, van het grootste gewicht kan genoemd worden, het Keltisch is nog altijd terra incognita. Terwijl Frankrijk reeds sinds jaren zijn Revue Celtique heeft; Duitschland zijn Zeitschrift f. celtische Philologie om van de Iersche en Engelsche tss. niet te spreken; terwijl aan de groote buitenlandsche universiteiten leerstoelen voor het Keltisch zijn opgericht, ontbreken in Nederland zoowel tijdschrift als professorale zetel. Voor de oprichting van het eerste zou ik voorshands niet willen ijveren: er is nog niet genoeg belangstelling. Maar voor de oprichting van een leerstoel in de Keltische Taal en Letterkunde is dunkt mij de tijd gekomen. Niet minder dan het Sanskrit of de Slavische talen bieden de Keltische belangrijke onderwerpen voor de algemeene taal- en literatuurstudie. En meer dan het Sanskrit en de Slavische talen zijn zij van belang voor onze voorgeschiedenis.

Moge men spoedig tot de oprichting van zulk een leerstoel overgaan. De Inleiding van Dr. van Hamel bewijst, dat er naar een titularis niet lang gezocht zal hoeven te worden!

Nijmegen. W. Mulder.

C. G. Kaakebeen, Bloemlezing uit de gedichten van Constantijn Huygens. (Van alle tijden, onder redactie van C. G. Kaakebeen, en Jan Ligthart. No. 7). Groningen, Den Haag, J. B. Wolters. 1918. (Pr. *f* 1.50).

Een nieuwe uitgaaf van werk van Constantijn Huygens is altijd een verheugend iets en wekt steeds belangstelling. Al was 't alleen, omdat men nooit werk van hem op nieuw onder 't oog kan krijgen, zonder getroffen te worden door allerlei gedachten en uitspraken, uitdrukkingen en zinswendingen; zonder weer onder den indruk te komen van zijn nobele figuur, zijn gave persoonlijkheid, zijn groot literair talent, al spreekt men nog niet van een volmaakt mensch of geniaal dichter.

Te meer is dit het geval met deze uitgave, die iets nieuws geeft; nml. een zooveel mogelijk volledig overzicht van „*het* werk" van den dichter, den inhoud van de groote gedichten met grootere of kleinere fragmenten, den geheelen afdruk van eenige staaltjes van de verschillende rubrieken der kleinere gedichten; die een streven is om H. meer te doen kennen door, nader te brengen tot velen, die misschien door de bestaande afzonderlijke uitgaven niet bereikt of niet aangelokt worden.

't Is tevens een overzicht van zijn leven, in verband met zijn werken, opgeluisterd door een nog onbekend portret. Over de keus van portret zou men kunnen twis-

Digitized by Google

ten; er zouden aantrekkelijker beeltenissen kunnen gegeven zijn: *dit* heeft voor, dat het 't boekje begeerlijker maakt voor de oude vrienden van H. Hijzelf was er zeer mede ingenomen, 't zal dus wel gelijkend geweest zijn. 't Lijkt wat onnoozel van oogopslag, doch 't geeft hem in een milieu, dat van zijn veelzijdige gaven spreekt; het doet ons, 't is uit den tijd van zijn verloving, nog niet den schrijver van zoovele werken, den vertrouwde van prinsen, die koningen zonder kroon waren, herkennen.

't Is den Heer Kaakebeen gelukt een prettig boekje samen te stellen, prettig van uiterlijk, met een mooie reproductie; in een trant, die leeken niet afschrikt door geleerdheidsvertoon, doch de noodigste opheldering geeft, die deskundigen in de gelegenheid stelt nog weer eens allerlei mooie passages onder de oogen te krijgen, en nog eens over de beteekenis van enkele regels na te denken. 't Is al een goed denkbeeld geweest te trachten naar een afwijkende inrichting, ook van het aanteekening- of notenstelsel. Want, in de voorrede van de *Gijsbrecht* in het Pantheon wees ik er reeds op, in de veelal kleine uitgaven van gedichten met aanteekeningen, is veel hinderlijks. K. beeft, geholpen door het wat breedere formaat, de zaak zoo ingericht: na een inleidend woord geeft hij, in rubrieken ingedeeld, een vrijwel aan elkaar sluitend overzicht van al de gedichten, vervat in lange regels, de geheele breedte beslaande, in kleine letter, onderbroken door fragmenten uit de grootere gedichten, of door volledig overgenomen kleinere gedichten, met groote letters in regels, die niet de geheele breedte beslaan, maar aan den rechterkant ruimte overlaten voor de allernoodzakelijkste verklaringen, met kleine letter geplaatst ter hoogte van de te verklaren woorden. Aan den voet van elk gedicht is het jaartal geplaatst. Ziedaar een systeem, dat te gemoet komt aan vele bezwaren, al kan ik niet ontkennen, dat sommige bladzijden waar meer kleinere aanhalingen voorkomen, wat onrustig zien. 't Verwijzen met noot-cijfertjes is vervallen; de gedichten zien gaver, en de verklaringen worden gemakkelijk van zelf gezien. Dit kon hier, omdat de verklaringen, ofschoon niet oppervlakkig, zeer kort, populair, zijn, wat in deze uitgave voldoende is [1]).

Over de keus van de fragmenten en van de kleinere gedichten, over de uitgebreidheid der eerste, en over de meerdere of mindere beknoptheid van de korte inhouden kan men natuurlijk van meening verschillen; om een paar voorbeelden te noemen: noode mis ik in 't begin van 't *Cluyswerck* de geheele beschouwing over de oorzaak van zijn kluizenaar worden: een stukje poëzie, waaruit zóóveel zielenadel, natuurlijkheid, liefde en gezond verstand spreekt; daarentegen zoude de inhouden hier en daar nog iets beknopter gekund hebben; sneldichten als *Gaudief* en *Jans adel* lijken mij niet gelukkig gekozen. Edoch, het is moeilijk het ieder naar den zin te maken, en over 't algemeen moet erkend, dat er met zorg en smaak gekozen en verslag gegeven is.

1) Voor een werk, dat vele aanteekeningen en noten vereischt, in een klein formaat, lijkt mij een nieuw systeem gewenscht, nl. op èèn bl. daartegenover al de verklaringen, mededeelingen enz.; zelfs de cijfers voor de regels kunnen komen op die tweede bl., waardoor de tekst kan gelezen, of na bestudeering herlezen zonder geërgerd te worden door al die wel noodige, doch het genot vergallende noten en cijfertjes.

Ten slotte wensch ik wat langer stil te staan bij de verklaringen. Deze zijn bij Huygens van zeer veel belang, er zijn nog steeds zooveel harde noten en nootjes te kraken. Ook hier is allen tevreden stellen moeilijk. Wat de een duidelijk vindt, is voor de andere nog niet klaar genoeg. Waar de eene nog niet voldoende zeker is omtrent de bet. of strekking, vindt de andere geen bezwaar. Soms zijn ook twee opvattingen mogelijk. Weder kan men over 't algemeen tevreden zijn met de opvatting van K. Om 't groote belang van het meest juiste begrijpen van elke kleinigheid bij H, mogen echter hier eenige kantteekeningen volgen. De Heer K. rekene mij dit niet toe als betweterij; misschien overtuig ik hem en anderen ook niet; toch kan het zijn nut hebben sommige plaatsen nog eens te bekijken en een kwestie van twee kanten te bezien.

In de eerste plaats wijs ik even op een paar plaatsen, waar m. i. een verklaring nog wenschelijk was geweest. *Raeck* (bl. 27) staat voor *raeck'ck* (raak ik). Dan de regel: *Mijn leven is mijn sterven* (39). M. i. is hier tweeërlei verklaring mogelijk, die in bet. vrijwel overeenkomen. nml. 1°. *Mijn leven* (= mijn werkelike, beteekenisvolste leven) bestaat in *mijn sterven* (= mijn van liefde sterven, mijn tot stervenstoe liefhebben); 2o. *Mijn sterven* is onderwerp, *mijn leven* praedicaat, hier vooropgeplaatst, dus: *Mijn sterven* (van liefde, tot stervenstoe liefhebben) is mijn ware leven, *is* eerst leven.

Eenige plaatsen zijn door de kortheid der aanteek. m. i. niet v o l l e d i g genoeg verklaard. *Aangenamen* (24): „troosten, verfraaien": 't is aangenaam, toonbaar, aannemelijk maken, dus vrijwel = verfraaien, en, voorzoover het vergoeding geven voor 't verlorene is, kan men het weergeven door troosten. *Een meest vergeten t'huys of half verschimmelt block* (30): „thuis als een gewoon stuk hout vergeten"; wat uitvoeriger zou 't zijn: thuis een stuk hout, dat vergeten raakt, of zelfs als beschimmeld, in minachting; er worden dus eigenlijk twee gevallen of graden genoemd. *Den zijnen meest geraemte* (30): „een dood element"; eigenl. tegenover het voorafgaande *meer als mensch* hier = m i n d e r dan een mensch, een dood en zelfs tot op 't been vergaan mensch, dus in zooverre = een dood element.

Doodsdhalf (36): „toestand van halfdood, n.l. de slaap"; dit is zeker de bedoeling; toch is halfdood niet precies 't zelfde wat H. zegt; er staat *doodsdhalf*, een navolging van zestalf of zesdhalf, nml. stuk van 5½ stuiver, dus een niet geheel volledig zesje of schelling; hier dus: bijna geheel dood. Bedoeld is dus wel de slaap, doch de uitdrukking is sterker, en op speelscher wijs gevormd.

Cupio dissolvi (44): „ik begeer te sterven" aardiger waar' in de bijbelsche woorden: ontbonden te worden, desnoods met *te sterven* er achter. *Tot leuren* (62): „tot lorrige, geringe tijdvakjes"; zeer juist, maar in verband met *versnipperen* was opgaaf van de bet. van *leuren* = lapjes, lorren, aardig geweest. Zoo had bij *Geloof* (120), in verband met voorafgaand *gelagh*, nog gewezen kunnen worden op de woordspeling met geloof = crediet.

Dit alles is wel een gevolg van de geëischte kortheid. Niet eens ben ik het met de volgende verklaringen. ‚*Ontginn*' (19): „ontleenen"; lees: beginnen, aansnijden. *Bed'ler met een degen* (31), K. wil gedacht hebben aan een berooid edelman als b.v. den Spaanschen Bra-

Digitized by Google

bander; m. i. aan het mooie kostuum van een tooneelspeler, terwijl hij eigenlijk maar een bedelaar is. *Vrijster van de Buren* (33): „geliefd bij de naburige plaatsen"; er wordt gesproken van den Haag, en voorafgaat *Der Vijanden ontsagh*; in verband daarmêe dunkt mij de bet.: naar wiens gunst de goedgezinde naburige landen dingen. Den Haag was toch de zetel van stadhouder en landsregeering.

Op bl. 46 wordt gezegd, dat H. vooraf allerlei bijbelplaatsen en klassieke aanhalingen voor zijn onderwerp had verzameld. Hoe hij hiertoe gemakkelijk in staat was, is door Prof. S. G. de Vries ontdekt, die in den catalogus van den verkoop van Huygens vond het *Florilegium Magnum, sive Polyanthea* van Jos. Langius, een boek, waaraan vele schrijvers de geleerde franje ontleenden, waarmede zij hun werken versierden. Zie meer hiervan in de Leendertz-uitgave van *Kostelick Mal en Voorhout, Inleid.* XXIV.

M. i. zou ik ook *Costelick Mal* (26) liever door kostbare dwaasheid, dan door kostbare ijdelheid weergeven, al moge dit door de verschillende bet. van ijdelheid uit kunnen komen op een nuanceverschil; dat *Costelick* zoowel als *Mal* voor het substantive gebruikte en *Mal* zoowel als *Costelick* voor het adjective kan genomen worden, betwijfel ik.

In *Is 't daer met all gesegt, soo ben ick meer dan all* (33), vat K. de laatste woorden op als „nog meer dan d i t alles"; m. i.: meer dan alles op de wereld, dan al wat men denken kan, een verklaring, die bij K. ook is opgekomen blijkens zijn tusschen haakjes gegeven bijvoeging „Want mijn roem is onuitsprekelijk", wat in zijn *vorige* woorden n i e t ligt. De beide woorden *all* zijn verschillend van bet.: Is daarmede alles gezegd of *al wat te zeggen* is, is er dus niets meer te zeggen, dan ben ik toch meer dan *al wat er bestaat*. In *Stenen staen* (132) wordt *stenen* verklaard als „zuchtend sterven", waarsch. om 't volgende *staen* en *sterven*, toch zou ik hier geen reden zien om *stenen* niet alleen door „zuchten" te verklaren. In de belofte van H. om *Het naeste Jaer met lief....* *Op Muydens hooghe Slot* [te komen] (113) zou ik in *met lief* iets meer zien dan „met genoegen"; indien wij de voorbeelden van deze staande uitdrukking in het *Ned. Woordenb.* nagaan, zou men er m. i. eer in zien zoo ongeveer „bij leven en welzijn." *Lijmen* (114) „kussen.' Mogelijk! en dan = kleven, mond aan mond, of het zelfde *lijmen*, dat in vele plaatsen, die ik kortheidshalve moet achterwege laten, iets als minnepraat houden, losjes keuvelen, beteekent, soms ook ± = verliefd doen? Of hier meer ww. dooreen loopen, of het ww. lijmen = kleven er één mede is, óf 't sax. *liman* = plagen; of er contaminatie is met *lemmen*, *lemen* = zeuren, vleiend spreken (of dit één is met mhd. *limman* = brommen knorren? zie echter *N. Wdb.* op *Lemmen* II), hierin kan nu niet verder ingegaan worden. De behandeling in 't *N. Wdb.* binnenkort zien we met verlangen te gemoet.

Nog op een verklaring wil ik de aandacht vestigen; *de trotsche Pannerijen. En zoo menich spitze pad* (18): sp. p. = „trotsche straat". Iets derg. kán wel bedoeld zijn; Leendertz, in de Ned. Klassieken teekent aan: „waarsch. de vertaling van eene Fransche uitdrukking. Maar welke?" Dan zoude men m. i. kunnen denken aan boulevard, of bolwerk, dus een militaire versterking, meestal met hoekige, spitsche vormen hier en daar. Behalve dat dit historisch misschien niet uitkomt, is er nog iets op te merken. Eenige bladzijden verder staat de uitdrukking *spitsche gheveltoppen* (21), waarbij K. aanteekent „*trotsche* (?) of de gewone beteekenis"; m. i. de gewone beteekenis; het mooie van een rij huizen ligt voornamelijk in de gevellijn, die te schooner is, als er sprekende, puntige daken in voorkomen. Nu staat hier *spitsch* met *tsch*, en in *spitze padt* is de spelling met *tz*. Zou men hier dus niet te doen kunnen hebben met een losgeschreven samenstelling *spitzenpad*, een pad gevormd door puntdaken (voor: huizen), in plaats van boomen, dus in tegenstelling met *lindelaen* en *linde-lij*?

Ten slotte is er nog een plaats, waarover veel verschil van opvatting bestaat: *Daer met gaen de daeghjens crimpen, Die men langher hoopt als heit, Hey! wat's al des Werelts glimpen Min als tegenwoordigheyt?* (16). K. heeft aan de bestaande verklaringen een nieuwe toegevoegd; wel vernuftig gevonden, doch in de parafrase voldoet hij mij nog niet geheel, hoewel de opvatting van den zin wel juist lijkt. Hij ziet in *als* niet ons *dan* achter een comparatief, maar *als* = in hoedanigheid van; daardoor komt *min* dus vrij te staan, wat niet zoo algemeen voorkomt, maar toch geen bezwaar schijnt; tevens leest hij de twee eerste regels anders. Leendertz verklaarde: daagjes, „waarvan men hoopt dat ze langer zullen zijn, dan ze in werkelijkheid zijn" en „De heerlijkheid dezer wereld bezit geene eigenschap in minder mate dan die der tegenwoordigheid." Nu lijkt mij in het laatste gedeelte de uitdrukking niet gelukkig en wat gewrongen, al is dit bij H. niet zoo'n bezwaar. *Tegenwoordigheid* moet dan dienen om uit te drukken het tegenwoordig, het heden, en *wat is het minder dan*, voor: *welke eigenschap bezit het minder dan te zijn*. Het is mogelijk, dat H. het bedoeld heeft, maar zoo, dat we geheel niet twijfelen, is het niet. K. verklaart: daagjes, „waarnaar men langer verlangt dan dat zij duren. „Ach, hoeveel minder is al de glans der wereld als ze werkelijkheid is geworden." In deze verklaring komt het *glimpen*, het in 't oog schitteren beter in verband met *hopen*; lang vooruit hoopt men op, ziet men verlangend uit naar die mooie zomerdagen, en als ze komen, zijn ze zóó voorbij; dat lijkt beter, dan dat men hoopt, dat ze lang zullen duren en ze toch zoo kort zijn. In de formuleering van de klacht is bij K. echter het kortstondige niet, althans niet eigenlijk, uitgedrukt, zooals we dat bij L. zagen. Het glimpen is niet minder, maar duurt korter. Misschien ziet K. in het *minder zijn* een minder zijn van duur, wat H. zou bedoeld kunnen hebben. Is dit waar, dan is de zin in orde, en had K. in de parafrase dit ook kunnen vervangen b.v. door „minder in duur." Een andere verklaring zou nog mogelijk zijn, indien we voor *min* de tegenwoordige bet. van *gering*, *weinig* (dus geen comparatief) mochten aannemen reeds in dien tijd, wat ik betwijfel.

Het hier aangekondigd boekje is niet uitvoerig in zijn aanteekeningen, en heeft meer de bedoeling H.'s figuur als dichter te doen kennen in zijn geheel, dan af te dalen in bijzonderheden van tekstverklaring, wat steeds meer plaats vergt; dit moet in 't oog gehouden; toch wilde ik eenige bedenkingen en opmerkingen niet terughouden. Maar eindigen wil ik met het ter lezing aan te bevelen, en den bewerker toe te wenschen, dat het spoedig uit-

Digitized by Google

verkocht, en een herdruk [1]) noodig zal zijn, wat het heuglijk feit zou vaststellen, dat een zeer groot aantal Hollanders de gelegenheid aangegrepen heeft onzen Constanter te lezen en lief te krijgen, en dat dit aantal nog grooter staat te worden.

Den Haag. C. H. Ph. Meijer.

Dantis Alagherii De Vulgari Eloquentia Libri II rec. **L. Bertalot.** — **Dantis Alagherii De Monarchia** Libri III rec. **L. Bertalot.** Friedrichsdorf apud Francofurtum apud editorem. 1917 en 1918 [2]).

Bij het vaststellen van de tekst dezer beide verhandelingen van Dante heeft de Heer Bertalot gebruik gemaakt van een „handschrift Bini" waarover hij belooft elders uitvoeriger te zullen schrijven en waarover wij inderdaad gaarne wat naders zullen vernemen. Ik heb Rajna's uitgave van *De Vulgari Eloquentia* met die van Bertalot vergeleken, en geconstateerd dat het nieuwe handschrift op veel plaatsen uitmuntende lezingen bevat. Het behoort tot een andere familie dan C (bij Rajna G) en T, zodat bij samengaan van CT, hetgeen de regel is, gekozen moest worden tussen B ter ener en CT ter anderer zijde; de uitgever heeft daarbij in elk speciaal geval een keuze gedaan, zonder een vaste regel te volgen, daar B wel vaak de beste lezing geeft, maar niet altijd. Natuurlik kan men soms van mening met de uitgever verschillen; zo zou, dunkt mij, in I, 15, 45 de lezing van CT (*latinum*) de voorkeur verdienen.

Deze nieuwe tekst wijkt slechts op ondergeschikte punten af van die van Rajna, wiens scherpzinnigheid hem meer dan eens een van CT, de handschriften die hij volgde, afwijkende vorm deed verkiezen, die tans door B wordt bevestigd. Ik noem o. a. I, 2, 4 *fuerit*; I, 3, 10 *conceptiones*; I, 16, 41 *municipalia*. Wèl heeft hij die vormen niet altijd in de tekst gezet, maar dan spreekt hij zijn instemming ermede uit in de noten.

De heer Bertalot heeft, aan de voet der bladzijden, enige verwijzingen gegeven, ter opheldering van Dante's tekst. Zijn uitgaven zullen zeker voortreffelike diensten bewijzen.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

J. van Nijlen, Francis Jammes (Fransche Kunst, IV). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij.

Tegenover Jammes' werk kan men zoo verschillend staan: men kan zijn verzen goddelijk vinden; men kan ze ook een voorgewend naïef, vriendelijk gezeur vinden, dat alle breedheid van inspiratie mist en allen ondergrond van gedachte. Hoe men ook oordeele over den dichter van *Il va neiger* en zooveel andere teedere stemmingsstukjes, die nu en dan herinneren aan de genuanceerde kunst van Ravel of Ducasse, het boekje van den Heer van Nijlen, met liefde voor 't onderwerp geschreven, is een uitstekende inleiding voor Jammes bij 't Nederlandsche publiek. Men kan bemerken dat de schrijver er van zijn best doet om rechtvaardig te zijn: hij wijst, zonder sterk aan te dringen, op den ongemotiveerd grilligen vorm van 't alexandrijn, op de pseudo-naïviteit, die men hem, ten onrechte, volgens van N., verwijt, op de ondramatische kwaliteiten van zijn *Brebis égarée*, bij welks lezing mij *Polyeucte* voor den geest kwam en niet in 't voordeel van Jammes, op de eentonigheid van zijn werk. Maar overigens ademt heel 't monographietje een diepe bewondering, intens medevoelen, geheel opgaan ten opzichte van Jammes, die hem niet doen terugdeinzen voor 't woord „aangrijpende schoonheid" (blz. 67), waar een nuchterder beschouwer zich minder enthousiast zou toonen.

't Boekje bevat in een achttal hoofdstukken een levensbeschrijving, een samenvatting van 't werk, beschouwingen over zijn werk in 't geheel en zijn invloed (blz. 1—88); als aanhangsel (88—120) eenige fragmenten uit zijn werk, waarbij ik vergeefs zoek naar iets uit zijn notities over *Jean-Jacques* (cf. p. 55) en over ***Ch. Guérin*** (cf. p. 77), zijn evocatief critisch proza dus. Jammer is 't, dat de schrijver niet wat litteratuur over Jammes aangaf, zooals de schrijvers van de beide eerste deeltjes der serie *Fransche Kunst*; waar vindt men de artikels van P. Quillard en Ch. Guérin b.v., die op blz. 5 en 26 zijn aangehaald?

Bij de lezing werd ik getroffen door de voortdurend vijandige houding van den schrijver tegenover Rousseau en Mme de Warens (z. p. 9, 10, 13, 37, 56, 57); hij kan geen schakeeringen genoeg vinden om zijn minachting voor hen uit te drukken, vooral voor haar. Ik wil niet gaarne doorgaan voor een kampioen van „idealistische, hystèrische kostjuffrouwen" (blz. 9), maar ik zou, zoo de ruimte dit gedoogde, Mme de Warens nog wel anders willen voorstellen. En waar de Heer van Nijlen te velde trekt tegen de inferioriteit der geschiedschrijvers, die een Rousseau opbouwden „zonder geest en zonder ziel", daar kan ik hem, heel nederig, de lezing aanraden van 't boek van den Geneefschen hoogleeraar Bernard Bouvier. Maar deze houding ten opzichte van Rousseau hangt blijkbaar samen met de opvatting van den Heer van Nijlen omtrent het Romantisme; 't is die van Pierre Lasserre en baron Ernest Seillière, die nu, om niet-litteraire redenen, zooveel aanhangers vindt: Rousseau was gek, 't Romantisme komt uit hem voort en is dus een geesteszieklte (45 en 51). Deze theorie van die navolgers van Brunetière zal wel weer worden opgeruimd, gelijk alle theorieën. In verband hiermede releveer ik de uitlating (p. 87), dat Claudel „een groot denker" is; een Plato, een Spinoza?

Een andere „roode lap" voor den Heer van Nijlen is 't Symbolisme (p. 5, 11, 20, 84), welks „vleeschlooze dagen" (p. 20) thans voorbij schijnen. Is 't wel rechtvaardig de geheele symbolistische beweging vooral te beoordeelen naar de uitbundigheden en de overdrijvingen?

Ik heb zoo nog wel eens een vraagteeken geplaatst: op blz. 32 zou een vergelijking met Mme Delarue-

[1]) Waarin de volgende drukfouten dan verbeterd konden worden: *Aetertinatis* in *aeternitatis* (2), *scheyden* in *scheyder* (77), en de punten in komma's op bl. 58, vs. 989 en bl. 60, vs. 1864.

[2]) De uitgever stelt er prijs op dat de volgende mededeling ter kennis van het publiek wordt gebracht. Deze werkjes zijn, voor de prijs van M. 1.80 voor het eerste, en M. 2.00 voor het tweede, te bekomen bij de uitgever (Friedrichsdorf im Taunus, Bahnstrasse 18) en worden tegen voorafgaande zending van dit bedrag franco aan de besteller toegestuurd. Deze prijs wordt ook voor boekhandelaars berekend. Voor Seminaria van Universiteiten en dergelijke studieverenigingen wordt, bij gelijktijdige bestelling van 6 en meer exemplaren, de prijs tot M. 1.40 voor het eerste en M. 1.60 voor het tweede werk verlaagd.

Digitized by Google

Mardrus of Mme de Noailles of Henri de Régnier die ook den schoonen zin van het leven — maar dan in 't pantheïsme waarvan de auteur niet houdt — begrijpen, welkom zijn geweest; op blz. 34 vraag ik of 't verschil zoo groot is tusschen den dichter en dan prozateur Samain; bij blz. 17 merk ik op dat de kolonisatie om gevoelsmotieven reeds plaats had lang vóór de „sombere sentimentaliteit van Rousseau", men zie slechts Chinard's studies over *L'exotisme américain*; op blz. 41 vraag ik: geschiedden de bekeeringen, behalve van Brunetière, „uit sentimenteelen drang" alleen en cijfert de Heer van Nijlen de politieke invloeden weg?

Deze opmerkingen doen weinig af aan de waarde van 't boekje, dat 't thans aan waarde verminderende dichtwerk nader tot ons brengt van een man op wien de Heer van Nijlen van toepassing vindt, het schoone:

„Il fleurissait de vers comme un rosier de roses.',

Amsterdam. K. R. Gallas.

Th. J. A. J. Goossens, Franciscus Sonnius in de pamfletten. Bijdrage tot zijne biografie. 's-Hertogenbosch, G. Mosmans Zoon. 1917. (Amsterdamsche diss.).

Zonder het debat over de vraag: Wat is een pamflet? te willen heropenen, moet ik toch even protest aanteekenen tegen de vereenzelviging van schotschrift en blauwboekje, zooals wij die lezen in de dissertatie van Dr. Goossens. Langer dan mijn bedoeling was heb ik de bespreking van die dissertatie uitgesteld en nu ik mij eindelijk tot schrijven zet, moet eerst die bedenking over het pamflet mij uit de pen. Dr. Goossens schrijft (blz. 11): „Naast deze spotprenten .... staat het pamflet, en dan genomen in zijn tegenwoordige beteekenis van schotschrift of blauwboekje." Welnu, dit op één lijn stellen van schotschrift en blauwboekje is er naast. In de zestiende eeuw en ook nog wel later was blauwboekje een vrij dun geschrift met een blauwen omslag. Langzamerhand worden zij zeldzaam, maar ik heb er toch nog heel wat door mijne handen laten gaan. Meer en meer worden zij gebonden en verliezen dan natuurlijk het uiterlijk van blauwboekje. Onder die blauwboekjes bevinden zich schotschriften, zeker! maar een vereenzelviging van schotschrift en blauwboekje is eenvoudig onjuist. Men denke b.v. aan de tallooze pamfletten over het Bestand. Onder deze pamfletten bevinden zich schotschriften, maar minder dan men meenen zou. Herinnert u daarbij de niet te tellen nieuwstijdingen (Nieuwe tijdingen) — echte blauwboekjes — en men zal moeten toestemmen dat er groot onderscheid is tusschen schotschrift en blauwboekje. Wanneer wij dan ook spreken van pamfletten, van een verzameling van pamfletten, van een catalogus van pamfletten, dan denken wij zelfs niet in de eerste plaats aan schotschriften. Ik herinner er aan bijv. dat de Koninklijke Bibliotheek op het jaar 1695 meer dan 100 lijk- en grafdichten heeft op koningin Maria — de echtgenoote van onzen prins Willem III —, echte pamfletten, maar geen schotschriften. Typisch zeker, dat waar Dr. G. het heeft over de plaats van Franciscus Sonnius in de pamfletten hij juist in hoofdzaak vier echte schotschriften te pakken heeft.

Over die dissertatie zelve kan ik slechts goeds zeggen. Met veel ijver heeft Dr. Goossens zich de moeite getroost van een nauwgezet onderzoek van de pamfletten, die hierbij te pas komen. Hij had daarbij het buitenkansje de hand te kunnen leggen op een zoo goed als onbekend pamflet, de „Querela", waarvan nog maar een viertal exemplaren zich in Duitschland bevinden. In ons land is er geen. Een afdruk heeft de schr. onder de bijlagen van zijn dissertatie opgenomen. Van twee dier behandelde pamfletten was het reeds zoo goed als zeker dat zij Henricus Geldorpius tot auteur hadden. Daarmede niet tevreden heeft Dr. G. een minutieus onderzoek ingesteld naar het compleete viertal en uit het verslag van dat onderzoek — wel wat vermoeiend om te lezen —, waarbij het linguistisch gedeelte zeer op den voorgrond trad, hebben wij het recht gekregen Dr. G. geluk te wenschen met de door hem verkregen uitkomsten. Zeer veel is er voor te zeggen om met Dr. G. te beweren, dat al die vier pamfletten uit ééne pen gevloeid zijn, n.l. die van Geldorpius, een begaafd, geleerd, maar lastig man, die het met tal van menschen, met wie hij in aanraking kwam, aan den stok kreeg en het met een man als Sonnius heelemaal niet vinden kon. Tijdsomstandigheden — het bezwaar om in deze maanden een onderzoek in Belgische archieven in te stellen — hebben Dr. G. belet, gelijk eerst zijn plan was, een biografie van Sonnius op te stellen. Hij heeft de levensgeschiedenis van dezen bisschop en inquisiteur tot later moeten uitstellen.

Thans behandelt hij alleen dat viertal pamfletten en dat geeft hem aanleiding tal van wetenswaardigheden uit den tijd van de oprichting der nieuwe bisdommen — waaraan Sonnius groot aandeel had — mede te deelen. Daartoe behoort o.a. wat hij over de personen van die nieuwe bisschoppen in het midden brengt, waarbij Dr. G. met prijselijke onpartijdigheid het *Audi et alteram partem* in toepassing gebracht heeft.

Den Haag. W. P. C. Knuttel.

Briefe von J. J. Reiske, Nachtrag von Förster. (Abhandl. der philol-hist. Klasse der Kön. Gesellsch. der Wissenschaften XXXIV, 4). Leipzig, Teubner. 1917. (Pr. M. 1.80. Teuerungszuschlag 20%).

De „Briefe von J. J. Reiske" werden door mij in dit tijdschrift aangekondigd nu reeds 22 jaar geleden. De uitgever prof. Förster heeft al dien tijd nog onderzoek gedaan naar brieven, die aan zijn aandacht mochten ontsnapt zijn; hij heeft er echter slechts enkele kunnen ontdekken. Wel een bewijs met welk een nauwgezetheid de verzameling reeds in den aanvang werd bijeengebracht, wel een waarborg dat er thans bezwaarlijk iets van belang meer ontbreken kan.

Reiske was zeker een der uitnemendste philologen, die ooit geleefd hebben. Op betrekkelijk nog jeugdigen leeftijd kende hij meerdere talen zóó, dat hij echt philologisch in haar aard was doorgedrongen. Men staat ook verbaasd over zijn werkkracht, te meer als men bedenkt dat de man, die dat alles tot stand bracht, allesbehalve een dier gunstelingen van het lot was, wier levensomstandigheden hun alle ruimte van tijd voor hunnen meest geliefkoosden arbeid schenken. Integendeel, hij heeft met vele uiterlijke moeielijkheden en bezwaren te kampen gehad en ook met de innerlijke van een niet sterk lichaamsgestel en vooral van een gemoedsgesteldheid, die hem het leven ook al niet gemakkelijk maakte.

Hij heeft eenige jaren ook in Leiden geleefd, waar vooral de roem van Schultens hem heen lokte. Hij had in ons land vrienden, doch vooral ook vijanden. Wie in

Digitized by Google

de verschillende kwesties gelijk had, is natuurlijk niet dikwijls uit te maken; dat hij echter een „perfida bestia" was, zooals een Leidsche philoloog hem genoemd moet hebben, is zeker onjuist. Hij was een man van stemmingen, zijne zenuwen had hij zeker niet altijd onder bedwang en in hooge mate bezat hij het talent aanstoot te geven; dat hij dat ook deed aan lieden die door hunne positie zich onaantastbaar achtten, berokkende hem ook al moeilijkheden. Zeker heeft hij ook wel eens vreemde dingen uitgehaald, doch lieden die op zich zelf laakbare handelingen, toch beoordeelen naar den geest, waaruit zij voortkomen, — als twee hetzelfde doen is het niet hetzelfde, — waren er ook in de toenmalige maatschappij waarschijnlijk niet vele.

Ook heeft Reiske in zijn Leidschen tijd en later wel eens het bewustzijn gehad en moeten hebben dat anderen maatschappelijk boven hem stonden, die in het wezen der zaak zijn minderen waren. Het is ook droevig, dat men zulk een man niet tijdig op een plaats heeft weten te brengen, die met zijne gaven overeenkwam. Men kan dit Holland euvel duiden, doch ook het Duitschland van den toenmaligen tijd was nog alles behalve het land, dat behoorlijk van de begaafdheden zijner zonen partij wist te trekken.

Het is daarom een zoo sympathieke daad, dat men thans in zijn vaderland zich zooveel inspanning getroost om een gedenkteeken voor hem op te richten. Want eene zoo uitgebreide brievenverzameling is dat werkelijk. Men ziet den man als het ware voor zich, in al zijn wetenschappelijke bedrijvigheid; men leert zijn persoon kennen, als het ware door persoonlijken omgang van jaren en daardoor kan men thans wel met zekerheid zeggen, dat hij ook als mensch vaak miskend werd.

Bijna alle brieven van Reiske in dit supplement zijn gericht aan professor Clodius in Leipzig, zijn vriend en beschermer. Aantrekkelijk is de lectuur van zulk een brievenverzameling, ook omdat zij ons als het ware midden in een maatschappelijken kring uit een lang vervlogen tijd verplaatst. Wij zien die menschen door de oogen van een ander, van een zeker niet altijd onbevoordeeld toeschouwer, maar toch wij zien ze. Professor Haverkamp hield er in het geheim eene boekdrukkerij op na! Wat mag mevrouw Schultens toch wel bewogen hebben een jeugdigen vriend van haar echtgenoot uit diens gunst te dringen? „Men zegt", dat zij dit gedaan heeft. Nu die jonge man had zin in haar dochter. Dat meisje moet hem zelfs zijn toegezegd; doch ziet, nu is zij getrouwd met een Groningsch advocaat. Dat de afgewezene nu met de familie Schultens gebroken heeft, is ook natuurlijk. — Wij zien de groote mannen van dien tijd ook wel eens erg in hun huisjapon. Wat een ruzie, wat een gekonkel! Ook bepaalde personen worden ons geteekend, een inhalig koopman, een winderig quasi-geleerde, zeker met de scherpte der eenzijdigheid, doch zeer actueel. Het is geen verheven tafereel dat voor ons ontrold wordt, doch een van krachtig realisme.

Reiske is vaak een gezellige prater, ook waar hij „on dits" opdischt. Zijn Latijn is niet ciceroniaansch, zeker niet geheel onberispelijk, doch wat weet die man in die doode taal te keuvelen. Dit brengt mij tot een opmerking tusschen haakjes. Dat toen Latijn de algemeene taal der geleerden was, kwam de toenmalige Nederlandsche Universiteiten met hare talrijke buitenlandsche studenten zeer ten goede. Wij zien hier in Reiskes brieven, hoe zich die oude taal, al is het ook met zekere vervorming van haar oorspronkelijk wezen, toch als een moderne gebruiken laat. Als dat zich eens had doorgezet, zou dat het wetenschappelijk verkeer niet ten goede gekomen zijn? Ik begrijp dat dit niet gebeurd is, dat het gebruik der moedertaal vooral veel voorheeft, in sommige gevallen bijna het eenige mogelijke is, doch dat men in het verdwijnen van het Latijn als taal der geleerden niets dan een vooruitgang zien kan, een overwinning van den verlichten tijdgeest op domme achterlijkheid, begrijp ik niet. En toch ziet men zich bij ons wel eens als een pionier der beschaving aan, wanneer men op het Latijn afgeeft, en als men het Latijn heelemaal niet kent, acht men zich licht zelfs een buitengewoon krachtigen geest.

Enkele brieven van „die Reiskin" zijn aan die haars mans toegevoegd, — van die edele vrouw, die de zorgzame steun van haar echtgenoot geweest is, zonder wier hulp hij niet zoo veel zou hebben kunnen arbeiden. Zij kon met recht van zich getuigen, dat zij even goed op de keuken kon toezien, als zich op de studeerkamer van haar man om zijnentwille in het Grieksch, het Latijn en moderne talen oefenen. Het was een vrouw van groote geestesgaven, die toch in de eerste plaats echte vrouw was, heldin der dienende liefde. Na zijn dood wil zij de toekomst van haar pleegzoon verzekeren. Er is daarvoor echter geld noodig en zij heeft het niet. De geschriften van haar echtgenoot, zooals zijn oratores graeci en Lysiae orationes, werden slecht verkocht en brachten haar dus weinig op. Een pijnlijken indruk maakt het, als wij haar in een harer brieven aan een vriend om hulp hooren vragen om eene verloting te houden van eenige exemplaren van haars mans geschriften, die als er veel loten genomen werden, wel zooveel zou kunnen opbrengen, dat zij dien pleegzoon helpen kon. Het doet ons goed in een volgenden brief te vernemen, dat zij zelf begrijpt, dat dit voorstel een wanhoopsdaad was en .... dat een Duitsch vorst haar geholpen heeft.

Evenals de brievenverzameling zelf is dit supplement de lezing ten volle waard.

Leiden. A. E. J. Holwerda.

SCHOOLBOEKEN.

Hundert deutsche Gedichte, gesammelt von **H. W. J. Kroes**. Vierte Auflage. Gouda, van Goor Zonen. (1919). (Pr. *f* 0.90, gec. *f* 1.25).

Dat na 4 jaren van deze verzameling gedichten reeds de 4e druk verscheen, is wel een bewjs, dat het boekje gaarne gebruikt wordt. De verzamelaar is dan ook in zijn keus zeer gelukkig geweest. Het werkje is bestemd voor de lagere klassen van H. B. S. en Gymnasium. Vele gedichtjes zijn juist gekozen, omdat ze gemakkelijk uit het hoofd kunnen geleerd worden en wie denkt dan niet aan oude bekenden als: „Der weisse Hirsch", „der Fischer", „Die Weiber von Winsperg", „Belsazar", „Stille Nacht, heilige Nacht." Maar ook grootere en moeilijkere treft men aan: „Die Bürgschaft", „Pegasus im Joch", Bertran de Born", „das Grab im Busento", of mooie

Digitized by Google

uit den nieuweren tijd: „Die Brücke am Tay", „Wer weiss wo?"

Uit den derden druk zijn tot mijn spijt verdwenen o. a. „Der Peter in der Fremde" en „Das Huhn und der Karpfen", en uit den vierden „Der Riese Goliath", „Der Kaiser und der Abt" en „Die Trompete von Gravelotte", die in den eersten druk wel voorkwamen. Daarentegen zijn nu opgenomen het befaamde „Deutschland, Deutschland über alles", en twee, die jonge leerlingen niet kunnen waardeeren, n.l. „Gudruns Klage" en „Volkers Nachtgesang". Een verbetering van den laatsten druk vergeleken met den eersten (den tweeden heb ik niet ter beschikking) zijn de korte verklaringen achterin. Iets uitvoeriger konden die aanteekeningen hier en daar wel zijn. Waarom b.v. vinden we geen enkele verklaring bij Storm's „In Bulemanns Haus"?

Ik bepaal me tot deze weinige woorden, doch durf gerust te voorspellen, dat dit boekje zich steeds meer vrienden zal verwerven.

Of dit ook het geval zal zijn met het tweede bundeltje van den zelfden verzamelaar „Deutsche Dichter des 19. Jahrhunderts, neuere Lyrik", betwijfel ik. Niet dat ook hier geen mooie voortbrengselen van de beste dichters der vorige en der tegenwoordige eeuw, van Novalis, Uhland, Grillparzer, Lenau, Freiligrath, Scheffel, Wildenbruch en zoo vele anderen zijn bijeengebracht, maar het lyrisch karakter der meeste gedichten lijkt mij voor schoolgebruik een groot bezwaar. (Deze beoordeeling heeft dan ook alleen het oog op dit boek als schoolboek). Nog daargelaten, of de jeugd zeer ontvankelijk voor zulke lyrische ontboezemingen is, zeker is het, dat er weinig van in 't geheugen blijft en voor het onderwijs is zulks een nadeel, om van eindexamen of proefwerk niet te spreken. — Maar moet dan het schrikbeeld van repetities en eindexamen ook al beletten mooie gedichten te lezen? Volstrekt niet; leeraar en leerling willen echter beiden graag resultaten van het onderwijs zien en die zijn bij louter gevoelspoesie al heel ijl. Ik meen, dat ik op een ander standpunt sta dan de verzamelaar. Voor hem is hoofdzaak schoonheid in vorm en taal; voor mij is die schoonheid zeer zeker van groot belang, maar de inhoud moet in de eerste plaats de leerlingen boeien en indruk op hen maken, willen zij voor vorm en taal iets gevoelen. Dat ik niet alleen sta in deze opvatting bewijst de „Auswahl deutscher Gedichte" van Lyon, vroeger een veel gebruikt boek op de scholen, maar nadat de 4de druk geheel veranderd is en talrijke mooie balladen vervangen zijn door stemmingsliederen, wordt die bloemlezing veel minder hier te lande gebruikt.

Zou het niet mogelijk zijn, dat de heer Kroes bij een volgenden druk de gedichten uit de beide verzamelingen eenigszins anders rangschikte b.v. in gemakkelijke voor de lagere en moeilijkere voor de hoogere klassen, strenger dan hij nu gedaan heeft? En als hij dan verschillende lyrische gedichten door epische verving, en tevens „Das Lied von der Glocke" en „Die Parabel der drei Ringe" een plaats in de tweede verzameling vonden, dan zouden die beide deeltjes te zamen een zeer gezochte bloemlezing voor onze scholen kunnen worden. Die laatste twee gedichten staan thans in de „Auswahl aus der deutschen Literatur" des heeren Kroes, maar juist over dergelijke dure Auswahlen, waarin werken als „Minna von Barnhelm", „Hermann und Dorothea", „die Jungfrau von Orleans" geheel of bijna geheel zijn opgenomen, ben ik zeer slecht te spreken.

Den Haag. J. P. Heyligers.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

STICHTING DE GOEJE.

1. Het bestuur der stichting heeft sedert November 1917 geene verandering ondergaan en bestaat derhalve uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. T. J. de Boer, Dr. K. Kuiper en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. Van de drie uitgaven der stichting zijn nog een aantal exemplaren over, welke bij den uitgever Brill te Leiden verkrijgbaar zijn en waarvan de opbrengst aan de stichting ten goede komt: No. 1, de photographische reproductie van het Leidsche handschrift van al-Buḥturî's Ḥamâsah (1909) is verkrijgbaar voor ƒ 96; No. 2, al-Mufaḍḍal's Kitâb al-Fâkhir, ed. C. A. Storey (1915) voor ƒ 6; No. 3, Streitschrift des Ġazâlî gegen die Bâṭinijja-Sekte door I. Goldziher (1916) voor ƒ 4.50.

3. Het bestuur hoopt, dat de reeds twee jaren geleden aangekondigde uitgave van het werk van den heer C. van Arendonk over de opkomst der Zaiditische dynastie in Jemen, welke veel vertraging ondervond, nu weldra zal kunnen plaats hebben.

4. Het bestuur heeft besloten voor rekening der stichting uit te geven: een werk van Dr. A. J. Wensinck, getiteld: „Bar Hebraeus' Book of the Dove, together with some chapters of his Ethikon" en een werk van Dr. I. Goldziher over de geschiedenis der uitlegging van den Qorân (eene vermeerderde bewerking der in 1913 te Uppsala door hem over dit onderwerp gehouden voordrachten).

November 1918.

De redaktie ontving de volgende boeken, alle betrekking hebbende op de oorlog: G. Jaspaers, *De Belgen in Holland*, N.V. van Campen, Amsterdam, z. d. (betuiging van erkentelikheid voor de gastvrijheid der Nederlanders); M. Muret, *Pas d'illusions sur l'Allemagne*, Payot & Co., Parijs, 1918 (voorspelt dat eerst na de nederlaag in Duitsland revolutie zal uitbreken); M. Talmeyr, *Portraits de la belle France*, 3de uitgave, Perrin & Co., Parijs, 1918 (dertien schetsen, met foto's, van personen die zich door buitengewone zelfopoffering hebben onderscheiden in de oorlog); Thellier de Porcheville, *Dans l'épreuve* (preken uitgesproken in de Notre-Dame te Montréal); V. Giraud *Albert de Mun* (levensbeschrijving); G. Mugnier, *Aux paysans du front!* (opwekking om voor alles de Franse landbouw te herstellen). De laatste drie boeken zijn uitgegeven door de firma Bloud & Gay te Parijs in 1918.

La guerre qui passe, door C. Le Goffic (Bloud en Gay, Parijs-Barcelona, 1918), is verdeeld in vier hoofdstukken getiteld *paysages, figures, récits, impressions*. Zij geven ons schetsen van landstreken en personen die in deze oorlog vermaard zijn geworden, verder 't verhaal van krijgsbedrijven en opmerkingen van allerlei aard, gemaakt naar aanleiding van de gebeurtenissen van den dag (b.v. *le folk-lore des tranchées, les légendes de l'arrière, nos oiseaux sur le front, la lettre à la fiancée* enz.). Bij dezelfde firma (1918) verscheen, onder de titel *La terre sacrée*, een album, bevattende 28 tekeningen (de meeste in kleuren) van F. Combes; bijschriften in proza en poezie leverde J. Roussel-Lépine. Dit album behandelt de slagvelden aan de Marne, speciaal Chambry en Barcy; andere serieën zullen volgen.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Nieuwe Taalgids, XII, 6: K. Lantermans, J. J. Cremer en het dialekt der Over-Betuwe. — J. Hoeksma, Jacobus Bellamy. — P. Koster, Oorlogswinst der Nederlandse taal. — Uit de tijdschr.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

Bij A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. te LEIDEN zijn verschenen:

PUNT en CORVER

OPENBARE LES
TER OPENING VAN DE COLLEGES IN DE GESCHIEDENIS VAN DRAMA EN TOONEEL GEGEVEN IN HET KLEIN AUDITORIUM DER RIJKS-UNIVERSITEIT TE LEIDEN OP WOENSDAG DEN 23STEN OCTOBER 1918

DOOR

Dr. J. L. WALCH

Prijs . . . f 0.60

L'Influence de la Littérature Française dans les Pays-Bas

LEÇON D'OUVERTURE FAITE LE 18 OCTOBRE 1918

PAR

P. VALKHOFF

Privaat-Docent à l'Université d'Utrecht

Prijs f 0.60.

FRANSCHE KUNST

Een reeks studies over Literatuur, Schilderkunst, Muziek, Enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

In deze reeks zijn reeds verschenen:

I. De Fransche geest in Frankrijks letterkunde, door P. Valkhoff. Gecart. **f 1.50.**
II. De Troubadours, door J. J. Salverda de Grave, Gecart. **f 1.50.**
III. Fransche Caricaturisten, door Corn. Veth. Gecart. **f 1.75.**
IV. Francis Jammes, door Jan van Nylen. Gecart. **f 1.50.**
V. Latijnsche Lente, door J. Greshoff. Gecart. **f 1.75.**
VI. Maurice Barrès, door Joh. Tielrooy. Gecart. **f 1.60.**
VII. Het moderne Fransche Tooneel, door C. P. van Rossem. Gecart. **f 1.60.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS MIJ. te LEIDEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, **is verschenen als Deel XXVI:**

IRENAËUS I.

Weerlegging en Afwending der valschelijk dusgenaamde Wetenschap.

I—II 13, 7.

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.25.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.—** per deel.
Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

De nieuwe druk is verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ODYSSEA

PARS PRIOR—CARM. I—XII
PARS ALTERA—CARM. XIII—XXIV

Prijs f 1.50 per deel.

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

I

ILIAS

Pars Prior—Carm. I—XII

Prijs f 1.50.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

Vraag voor Uw nieuwe Uitgaven, Dissertatien, enz. prijsopgave en letterproef aan bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

Modern ingerichte BOEK-, KUNST-, COURANT- en HANDELSDRUKKERIJ.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. **N°. 4.** **Januari 1919.**

Pernot, Recueil de textes en Grec usuel (Hesseling).
Van der Laan, Uit Roemer Visscher's Brabbeling (Prinsen).
Auerbach, Svensk-Tysk Ordbok (Logeman).
Catal. d. Fransche Taal- en Letterkunde in de Kon. Bibliotheek, I (Serrurier).
Forbes, Russian Grammar (v. Wijk).
Moll, Bilderdijk's Geschiedenis des Vaderlands (H. C. Muller).
Zahn's Kommentar z. Neuen Testament, VI (de Zwaan).
Lulius van Goor, De Buddhistische Non (Faddegon).
Browne, Materials for the study of the Babi Religion (Houtsma).
Schoolboeken:
Thieme, Scribisne litterulas latinas? (Enk).
Kruisinga, Dickens, A Christmas Carol in Prose (J. de Josselin de Jong).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. Pernot, Recueil de textes en Grec usuel, avec traduction française, notes et remarques etymologiques. (Collection de manuels pour l'étude du Grec moderne, N°. 2). Paris, Garnier frères. 1918. (Pr. fr. 3.50).

De verwachting in het Januarienummer (1918, kol. 77) van het *Museum* uitgesproken, dat weldra een bloemlezing met aantekeningen de spraakkunst van de heer Pernot zou aanvullen, is reeds verwezenlikt. Belangstellenden kunnen zich tans door eigen oefening uitmuntend op de hoogte stellen van het gesproken Grieks van onze tijd; de classici vooral zullen veel hulp ondervinden van de etymologiese verklaringen die de schrijver heeft gegeven van alle woorden die óf niet uit het Oud-Grieks zijn af te leiden óf waarvan de herkomst niet op 't eerste gezicht duidelik is. Uitvoerige indices maken het terugvinden van de etymologieën gemakkelik en kunnen zelfs gebruikt worden als een, natuurlik zeer onvolledig, etymologies woordenboek der Nieuwgriekse taal: het grote desideratum der neograeci. Gewaagde afleidingen zal men niet ontmoeten; wat onzeker is, wordt als zodanig vermeld. Bij een paar woorden, b.v. ἀγάλια en αὐτί, is de aangegeven etymologie voor mij nog niet geheel vaststaande. Bij het doorlezen der aantekeningen, die desnoods los van de tekst geraadpleegd kunnen worden, trof het mij dat μόνος μου (blz. 17) door „seul" wordt weergeven: ik zou „en personne" of „moi-même" beter achten; verder merkte ik op dat συναχωνόταν (blz. 46) wel vertaald, maar niet verklaard wordt, dat ἔλα niet uit het Byzantijnse Grieks behoeft afgeleid te worden, daar die imperativus reeds in de Oudheid voorkomt; κυττάζω moet niet in verband worden gebracht met κύπτω „se pencher", maar met κυπτάζω, dat bij Aristophanes een betekenis heeft die tot de Nieuwgriekse („oplettend naar iets zien") nadert; ik geloof echter dat de twee woorden niets met elkaar te maken hebben en de juiste schrijfwijze κοιτάζω is (op Kreta betekenend „schapen naar de kooi, ter ruste, brengen," „oppassen" en „toezicht houden").

De bloemlezing geeft ons spreekwoorden, disticha, gedichtjes en enige vertellingen, waaronder een paar meesterstukjes van Eftaliotis en Drossinis. Wie deze verhaaltjes eerst in het Frans van de heer Pernot en daarna in het oorspronkelike leest, zal twee maal genieten van frisse taal en voortreffelike vertelkunst.

Leiden D. C. Hesseling.

N. van der Laan, Uit Roemer Visscher's Brabbeling, I. Utrecht, A. Oosthoek. 1918. (Leidsche diss.).

„Kieskauwer noch pilaarbijter, loop ik hoog met de Brabbeling van een onzer eerste dichters", betuigde met een toespeling op Roemer's „Tot den Leser", reeds de hoofsche, vormelijke Potgieter, hoe veel te meer zullen wij, die zooveel vrijer en onbevangener tegenover kunst en leven van alle tijden staan, hoogelijk ingenomen zijn met de vrije, boertige, goedronde uitingen van den dichter, die nimmer de hevige ontroering van een machtigen hoog heerschenden schoonheidsdrang heeft gekend, maar die toch innig doordrongen was van de hoogheid der kunst en geestig in krachtige taal zijn wereld en zijn eigen persoonlijkheid wist uit te beelden, zich eerlijk gaf in zijn zuivere, natuurlijke zinnelijkheid, zijn liefde voor het leven en de realiteit, zijn prachtig stoïcisme.

Van Hout was oneindig veel beter op de hoogte van de groote letterkundige beweging van zijn tijd, maar Visscher in al zijn eenvoud was meer geboren, onbewust kunstenaar.

Zoo begroet ik dan met vreugde deze nieuwe uitgave van een deel van Roemer Visscher's werk. Er is bijna niets dan goed van te zeggen, maar toch moet ik dadelijk onbescheiden mijn teleurstelling uiten, dat de Heer Van der Laan ons niet meer en vooral ruimer, met guller hand heeft gegeven.

Digitized by Google

In zijn inleiding geeft hij ons tal van feiten en we zijn hem dankbaar, dat alles bij elkaar te vinden, maar waarom niet getracht aan die inleiding wat meer kleur en leven te geven? En vooral: waarom het werk van Roemer Visscher niet in zijn geheel herdrukt? Hij is wel zulk een belangrijke figuur, dat we alles in een goede moderne editie tot onze beschikking behooren te hebben, ook schijnbaar onbeteekenende rijmpjes, al was het maar enkel om de taal. In een wetenschappelijke Vondel- Breero- of Hooft-editie zouden we immers ook niets willen missen.

Nu kan ik me voorstellen, dat een scrupuleuse uitgever wel eens een enkel gedichtje bij Roemer kan aantreffen, dat hij meent niet te mogen herdrukken. Goed, laat hij er dan desnoods kuischheidshalve een twintig weglaten. Maar in Van der Laan's uitgave bespeurde ik niet het minste systeem.

Vrij schuine neemt hij op; doodonschuldige, weerga's leuke, die soms een aardigen kijk geven op den auteur en zijn tijd, laat hij weg. Ik neem er nu maar op goed geluk een uit, Q. I, 46:

Op mijn Landt staet allerley kruyt,
Op mijn Landt staet lover en gras,
Op mijn Landt staet veelderley fruyt,
Op mijn Landt staet koren en vlas,
Dan daer staet op dat my qualijck komt te pas,
Onkruydt dat ick niet uyt kan wien,
Dat 's alle jaers hondert gulden en thien.

Dit is stellig niet meer of minder dan talrijke andere, die de Heer van der Laan wel opnam, en het laat ons Roemer al weer van een bijzonderen kant zien. Door zijn weglaten heeft v. d. L. soms ook personen geëlimineerd, die blijkbaar tot de intiemen van Roemer hebben behoord. Zoo in Rom. I, No. 4, 5 en 6. Wie is die Lambert, tot wien deze drie gericht zijn? Is het misschien dezelfde Lambert, waarvan Breero spreekt in zijn brief aan de Broeders In Liefde Bloeiende van 1615?
Dan Campen, Lambert, Hooft en Samuel zal 't gheschil
Wel slechten met voorsicht, soo ick dat hebben wil [1]).

Die Lambert Lambertsz. dus, van wien we weten, dat hij een hypotheek had op de Academie [2]). Ik acht dit niet onwaarschijnlijk en het had op den weg van den Heer Van der Laan gelegen hier verder onderzoek naar te doen. Zoo zouden er over tal van weggelaten rijmpjes nog opmerkingen te maken zijn. De onvolledigheid is het groote bezwaar, dat ik tegen deze verdienstelijke uitgave heb.

Onder het lezen maakte ik eenige kleine vluchtige notities: De schrijver behoeft er zich niet over te verbazen, dat R. V. in zijn Lof der Rhetorica „nog"vooral op het nut der dichtkunst den nadruk legt (p.XXVII). Dat hebben onze dichters nog een paar eeuwen na R.V. volgehouden. Sommige aanteekeningen b.v. wat een *referein* is en e. d. zijn in een zuiver wetenschappelijke uitgave vrijwel overbodig. Welke herinneringen Thaïs opwekt (Q. IV 33) zegt v. d. L. daarentegen niet.

Bij Q. II, 49 had hij nog even naar de vertaling der Basia door Van Hout en Dousa kunnen verwijzen (zie J. H. Scheltema, Het boek der kusjes, p. 39).

Bij Q. II. 38 vraagt hij, welke visch *hinckert* is. Ik acht het niet onmogelijk, dat *heuckert* in mijn bijdrage over Van Hout [1]), *henckert* moet gelezen worden. Het kan dus een kleine soort snoek zijn.

Hoe na (Q. V. 35) krijgt wel de beteekenis van *misschien*, die het ook heeft Spaansche Brabander 1069, 1163, 1820.

Op ter tril (Q. VI. 54) zijn kan in het algemeen beteekenen heen en weer loopen; maar hier beteekent het toch wel, wat we vulgo noemen *aan de scharrel* zijn. Ik zie niet in, waarom we bij Q. II. 30 aan een koning der zotten zouden denken. Mij dunkt de beteekenis van den laatsten regel is: Wat gij als het hoogste verlangt, heeft dan ook, zijn volle wijding verkregen. Ironisch bedoeld natuurlijk.

Patriot (Q. VII, 19 en 20). Dat woord moet dunkt mij in Roemers' tijd nooit gebruikt zijn werkelijk in de beteekenis van *oude geus, oprecht Amsterdammer.* Het moet altijd een ironisch tintje gehad hebben en gebruikt zijn voor schorrimorrie en vreemdelingen, die aan de bierbank als ware vaderlanders over de regeering zaten te zwetsen. Zie ook mijn aanteekening op p. 46 van mijn uitgave van den Sp. Brabander.

Nijmegen. J. Prinsen JLz.

[1]) Breero, Werken III, p. 87, vs. 131.

[2]) Zie Wagenaar, Gesch. v. Amsterdam fo., II, 394.

C. Auerbach, Svensk-Tysk Ordbok. Ny upplaga med rättelser och tillägg. Stockholm, P. A. Norstedt & Söner. (1918). (Pr. 36 kronen).

Nergens moet de aanmelder van een werk voorzichtiger zijn met het gebruik van zijn uitdrukkingen dan bij de aankondiging van een woordenboek dat pas onlangs verschenen is, of dat hem om welke reden dan ook pas onlangs in handen gekomen is. Want laat hij zich verleiden om termen te gebruiken die de indruk kunnen verwekken dat hij een k r i t i e k zou leveren, dan is hij verloren. Want gelijk de *proof of the pudding in the eating* is, zo kan een woordenboek pas de proef heten doorstaan te hebben wanneer het herkauwd, d.w.z. — liefst lange tijd — in gebruik geweest is. Maar van langwachten zijn de uitgevers dan weer niet gediend en zo is men op „Stichproben" aangewezen.

Is uit den aard der zaak i n 't a l g e m e e n de opinie over een woordenboek onder die omstandigheden niet meer dan een voorlopig oordeel, bij de bespreking van dit werk valt veel van dat voorlopige element weg, omdat het woordenboek in kwestie deel uitmaakt van een serie die bij de beoefenaars van het Zweeds wereld bekend zijn en het werk van Auerbach reeds op de eerste blik iets blijkt te bezitten wat niet weg te cijferen is: de zelfde praktiese inrichting van de woordenboeken van Schulthess voor het (Zweeds-) Frans en Wenström en Harlock voor het (Zweeds-) Engels, zodat hij wien dezen werken bekend zijn reeds op vaste grond staat, en ten tweede dat de schrijver, die deze twee woordenboeken in de meest strikte zin van het woord tot voorbeeld mocht nemen, al dadelik in het werk van die twee uitstekende voorgangers een materiaal vond dat hij maar voor het Duits te bewerken had.

Een derde omstandigheid die, zonder een direkt bewijs voor de voortreffelikheid van het boek te leveren, ons toch veel doet verwachten en zeker in het voordeel er van pleit, is het feit dat dit lijvig werk met zijn wan-

[1]) Tijdschrift, XXXV, p. 290.

Digitized by Google

hopend hoge oorlogs-prijs, in 1916 voor 't eerst uitgekomen, nu binnen de twee jaar al een nieuwe uitgaaf beleeft, of om juister te spreken een nieuwe oplaag, maar met een supplement er bij van niet minder dan 54 bladzijden, klein gedrukt. Dat deze toegevoegde woorden, uitdrukkingen en supplementaire vertalingen niet in 't werk zijn i n g e l a s t, en er zo een werkelik nieuwe uitgave van is gemaakt, valt natuurlik te betreuren. Maar aan de eene kant begrijpen wij waar dit in zit : de platen van het woordenboek waren gestereotypeerd, en ten tweede is het werk van het naslaan uitermate vergemakkelikt door in het woordenboek zelf overal tussen de twee woorden waar een nieuw bij komt een kruis te zetten gelijk ook bij een woord of een betekenis waar de ene of andere kleinigheid bij te voegen was, zo dat men altans nooit het supplement als zodanig, vergeefs opslaat en altijd weet w a n n e e r het gebeuren moet.

En hiermede kom ik als van zelf op het eerste der door mij genoemde goede eigenschappen van 't werk terug : de praktiese inrichting, waarvan ik hier in dit tijdschrift maar geen verdere bewijzen zal aanhalen, al was 't alleen maar omdat de meeste lezers die zich voor 't Zweeds interesseren wel door Schulthess of Wenström met 't sisteem bekend zullen zijn.

Wat nu de woordvoorraad betreft, die is, voor zover ik mij daar over durf uitspreken (zie hier voor !), buitengewoon rijk. De heer Auerbach heeft dan ook behalve, zo als ik al zeide, het werk van zijn voorgangers ook andere woordenboeken en woordenlijsten geraadpleegd, benevens de uitdrukkingen die hij zelf uit de Zweedse literatuur had verzameld of die hij zelf gevormd heeft, en dit is 't enige punt op zijn programma wat bedenkelik lijkt, hoewel ik erken geen konkreet bewijs voor de geldigheid der objectie tegen te zijn gekomen.

Dat er toch nog wel een en ander zal blijken te ontbreken wat binnen de perken van Auerbach's programma valt, (de eigelike schrijftaal en de beschaafde spreektaal met de meest karakteristieke woorden en wendingen uit de vulgaire taal) zal niemand, zelfs de schrijver niet, verbazen. Niet alleen dat de bepaling van wat binnen die perken thuis hoort zeer subjektief is, niemand zal ooit een volkomen kompleet woordenboek verwachten, al was 't alleen maar omdat de perfectie nu eenmaal niet van deze wereld is. Van de uitdrukkingen en woorden die ik mis noem ik er slechts een paar.

In Frank Heller's detektiefroman Yussuf Khans giftermål vind ik *i brådrappet*, wat naast *i rödaste rappet* wel een plaats had mogen vinden, ook *byling* (agent van politie ; *kunde han vara arresterad av rättvisan ? Bylingarna voro jo vasse i London*) ontbreekt. Heller gebruikt ook 't franse *oubliette*r, waarvan zelfs menig Zweed niet zal weten dat het de onderaardse kelders in de Middeleeuwse kastelen aanduidt waar men de gevangenen „vergat", maar misschien zal Auerbach zich verdedigen met het argument dat het juist daarom n i e t is opgenomen omdat hij alleen de „meer gebruikelike" geeft, en dan heb ik niets te zeggen. Uit het Svenska Dagblad citeer ik de treurige geschiedenis van een koetsier die van zijn *åkdon* valt omdat zijn paard *vid skenarefärd* was. Ja, mijn lezer zal misschien zeggen dat hij daar werkelik geen woordenboek voor nodig heeft want dat dit „natuurlik" betekent „op hol" — hoe kan een paard anders een koetsier van zijn kar gooien ? En *i sken* = op hol vindt men overal, vervolgt mijn snuggere lezer, die van wege die intuitie wel een lezeres zal blijken te zijn. Toch zal de heer Auerbach mij wel toe geven dat hij 't op had kunnen nemen.

Het boek is klaarblijkelik op touw gezet in de eerste plaats om Zweden bij de studie van 't Duits te helpen. Men leze de voorrede : ambachten en titels die in de twee landen grote verschilpunten opleveren, zijn weergegeven door het woord dat daar in 't Duits 't meest mee overeen komt" — meer kan men in alle billikheid niet verwachten — „bovendien is er bij zulk een woord een korte opheldering te vinden over de d u i t s e t o e s t a n d e n", — de spatiëring is van mij. Dat is wel jammer, niet natuurlik dat wij er iets over duitse toestanden kunnen horen (daar is genoeg duisters !) maar wat menig lezer zal zoeken die 't boek gebruikt is een verklaring hier en daar van *Zweedse* toestanden. Een van de woorden waar de nederlandse vertalers b.v. soms lelik mee zitten is *länsman*, no. d. ***lensmand***, en *fogde*, no. *foged*, *fut*. Wat hebben wij aan zulk een ouderwets woord als *baljuw* en *schout*, waar ***lensmand***, meestal door weergegeven wordt, — ook Auerbach geeft voor *fogde* : Vogt. Hier zou een uiteenzetting, hoe kort ook, van de Zweedse toestanden even nuttig zijn als die van de Duitse, en niet altijd is de vertaling in al zijn beknoptheid zo gelukkig als die van *länsman* door Auerbach, die 't door : "ortspolizeibeambter, Landspolizeikommissar" weergeeft, hoewel ook dat niet alle mogelikheden altans niet van *lensmand* dekt; die man is n.l. niet alleen politie-k o m m i s s a r i s, maar ook a g e n t v. politie en treedt in allerlei hoedanigheden met akkefietjes op die o. a. bij ons aan een deurwaarder worden toevertrouwd.

Een desideratum mag wel met de nodige nadruk achteraan worden vermeld : w a a r i s d e u i t s p r a a k a a n g e g e v e n ?

Ik heb zoo'n idee dat de schrijver en de uitgever zich achter 't oor zullen krabbelen en zeggen : „T-ja ! . . . . natuurlik ! Heel nuttig. . . . voor U ! Maar heeft U zelf niet ontdekt dat het woordenboek in de eerste plaats bestemd is voor Zweden die Duits willen leren ? En *die* hebben dat immers niet nodig !"

Maar moest hier niet ook aan de behoeften van de vreemdeling gedacht zijn ?

Nijmegen. H. L o g e m a n.

Catalogus der Fransche Taal- en Letterkunde in de Koninklijke. Bibliotheek. Eerste Deel. Algemeen Overzicht en 850—1725. Den Haag, Drukkerij Humanitas. 1918.

Met dit lijvige boekdeel, het eerste der serie, is een belangrijke, zeer practische uitgave begonnen, die door alle beoefenaars der Fransche taal en letterkunde met waardeering begroet zal worden. Wij wisten dat de Koninklijke Bibliotheek bijzonder goed voorzien is op het gebied der Fransche literatuur, maar dit systematisch gerangschikte overzicht stelt ons in de gelegenheid ons in dien overvloed te orienteeren. De heer Byvanck is in de samenstelling van dit omvangrijk werk ter zijde gestaan door de wetenschappelijke assistente der Afdeeling Letterkunde, Mej. A. de Kempenaer. De eigenlijke taalkunde neemt slechts een zeer bescheiden

Digitized by Google

gedeelte (61 van de 677 pag.) in beslag. Beperking is zelfs in de K.B. noodzakelijk; zij heeft dus den aankoop van zuiver philologische geschriften grootendeels aan de universitaire boekerijen overgelaten en zich voornamelijk bepaald tot het verzamelen van litteraire werken.

Zooals de samensteller van den catalogus ons in de Inleiding mededeelt, is in de eerste plaats beoogd den gebruiker een zoo volledig mogelijk overzicht van de Fransche literatuur te geven. Niet alleen vinden wij, naast de werken der verschillende auteurs, de studies die aan hen gewijd zijn en zeer nauwkeurige bibliographische aanwijzingen, maar óók de tijdschriftartikelen (voor zoover in de Bibliotheek aanwezig) die op het leven en werken der schrijvers betrekking hebben. Een groot gemak voor den studeerende is, dat, wanneer slechts latere uitgaven van een of ander werk aanwezig zijn, dan toch de datum van het verschijnen der eerste editie voor zoover mogelijk aangegeven wordt. Bij de tooneelrubriek vinden wij, naast een korte aanwijzing omtrent den uiterlijken vorm der stukken, ook steeds het jaar der verschijning en der eerste opvoering vermeld.

Het is niet gemakkelijk de juiste grenzen vast te stellen van een zóó uitgebreid terrein, als het begrip „letterkunde" omvat. Vooral niet waar het Fransche auteurs betreft, die veelal de kunst verstaan om over de meest wetenschappelijke onderwerpen op artistiek-litteraire wijze te spreken en geleerdheid in een schoonen, aantrekkelijken vorm te hullen. Het is dan ook bezwaarlijk om een juiste scheidslijn te trekken tusschen wetenschap en kunst, en ook in dezen catalogus sluiten wij op die moeilijkheid. Om enkele voorbeelden te noemen: van Descartes vinden wij alléén het *Discours de la Méthode* aangegeven, dat toch niet meer letterkundig of minder philosophisch is dan zijn *Méditations métaphysiques.* Calvijn wordt geweerd als theoloog, hoewel hij door den stijl en vorm van zijn *Institution chrétienne* tot een der scheppers van het Fransche proza wordt gerekend, maar de theologische geschriften van Massillon en Fléchier staan wèl vermeld. Montaigne treffen wij natuurlijk aan, maar niet Charron, ofschoon de twee moralisten nauw aan elkaar verwant zijn. Jean Bodin's zuiver religieus-philosophisch geschrift *Colloque des secrets cachez des choses sublimes* wordt genoemd, maar niet zijn andere werken, hoewel ze in de bibliotheek aanwezig zijn (evenals die van Calvijn en Charron) en niet minder letterkundige waarde hebben dan het genoemde.

Jammer dat het algemeene namenregister pas met het laatste deel zal verschijnen; dit is een groot beletsel bij het gebruik van den catalogus. Men moet zelf bibliothecaris zijn, wil men niet jammerlijk verdwalen in het labyrint der verschillende afdeelingen en onderafdeelingen; zoo zoeken we soms hopeloos bij „verzamelde werken van één schrijver" als we bij proza, en bij proza als we bij „biographieën en brieven" moeten zijn. Zoo eischt de scrupuleuze indeeling bijv. dat de *Mémoires* van Bussy Rabutin, uitgegeven in 1731, vermeld staan onder de rubriek: „verzamelde werken van één schrijver" en zijn *Mémoires*, verschenen in 1773, onder „Biographieën van enkele personen met hunne brieven." Bij de „verz. werken van een schr." vinden wij, na de *Essais* van Montaigne, de studie van P. Villey, over de bronnen, de chronologie en de evolutie der *Essais* aangegeven en een honderdtal pag.verder, onder een andere rubriek, een artikel van denzelfden criticus over een onderdeel van hetzelfde onderwerp: *Montaigne a-t-il lu le Traité de l'Education de Jacques Sadolet?* Critische verhandelingen over de door Pascal tegen de Jezuieten gerichte *Lettres Provinciales*, zijn bij de verschillende uitgaven van dit geschrift ingedeeld, maar de studies van Wijnmalen, Sundby, Havet en Lasserre over Pascal als bestrijder der Jezuieten, staan onder de rubriek „Biogr. v. enkele pers. met hun brieven." Duiden de, boven de rubrieken, in jaartallen vermelde tijdvakken op het geboortejaar der schrijvers of op het verschijnen hunner werken? Een aanwijzing hieromtrent ware niet overbodig. Wil men bijv. Corneille naslaan, moet men dan zoeken bij rubriek 1550—1640, omdat hij in 1606 geboren werd (ook het verschijnen van den Cid valt in dat tijdperk), of bij 1640—1725, omdat zijn verdere bekende werken tusschen die data voor het voetlicht gebracht werden? (Ik zocht hem tevergeefs bij „Tooneel", en bemerkte daar, dat ik hem bij „Verz. werken van één schr.", vinden zou!) Al deze moeielijkheden zouden voor den gebruiker verminderen, wanneer reeds nu elk deel afzonderlijk van een alphabetischen index voorzien was.

Het zou aangenaam zijn wanneer de namen van de behandelde schrijvers, in boeken of tijdschriftartikels vermeld, gespatieerd en de hoofden der rubrieken op meer in het oog vallende wijze gedrukt waren.

Een overzichtelijke bespreking van den inhoud der bibliotheek, van haren rijkdom en hare leemten, zooals de catalogus die openbaart, behoud ik mij voor tot het laatste deel verschenen zal zijn.

Leiden. C. Serrurier.

N. Forbes, Russian grammar. Second edition. Oxford, Clarendon Press. 1917. (Pr. 6 sh.).

Gaarne vestig ik de aandacht op de zeer goede Russiese grammatika van de heer Forbes, een symptoom van de vermeerderde belangstelling voor Rusland en Russiese taal, die in Engeland in de laatste jaren konstateerbaar is.

Hoewel door een wetenschappelik man geschreven — hetgeen duidelik uit opzet en bewerking blijkt — is dit boek bestemd voor 't prakties leren der Russiese taal. En aan dit doel beantwoordt het uitstekend: het is klaar geschreven; de schrijver heeft verstandig geschift tussen datgene wat opneming verdiende en datgene wat in een beknopt boek onvermeld mocht blijven; een zeer groot aantal paradigma's en andere voorbeelden geven een goede kijk op flexie en op idioom; vooral dit laatste is van grote betekenis. Het valt in 't biezonder te prijzen, dat de syntaktiese e. a. voorbeelden in zeer goed Russies geschreven zijn.

Zeer zeker zal dit boek, waarvan betrekkelik gauw een tweede uitgave nodig bleek, nog meerdere drukken beleven. Met het oog hierop zou ik de volgende opmerkingen onder de aandacht van de auteur willen brengen.

Het was m.i. goed geweest, aan het begin van sommige hoofdstukken enige algemene opmerkingen in te lassen: zo zou vóór de klankleer gewezen kunnen worden op de krachtige artikulatie van de Russiese klanken, uiterlik zichtbaar aan een veel sterker openen van de mond onder het spreken, dan waaraan de Engelsen gewoon zijn. — Bij het konsonantisme zou een algemene

Digitized by Google

opmerking over de niet-geaspireerde uitspraak van alle konsonanten op haar plaats zijn, — alsmede een hoofdstukje over het wezen der mouillering. Wat hierover bij de verschillende afzonderlike klanken wordt gezegd, is niet altijd geheel juist en bevordert niet het juiste begrip van konsonantmouilléring in het algemeen. — Ook een samenvattende behandeling van het vokalisme der zwakbetoonde lettergrepen is gewenst. — M.i. staat de gehele klankleer niet op dezelfde hoogte als het overige deel van het boek. Zo stelt de schrijver zich, misschien omdat de juiste uitspraak toch niet uit boeken te leren is, te veel tevreden met een van verre benaderen der uitspraak. Nu ik de laatste tijd aan Engelsen Russiese les geef, merk ik telkens weer op, hoe sommige Engelse klanken, wat klankwaarde en intonatie aangaat, zeer ver afstaan van die Russiese klanken, die er het meest op gelijken: zo is bijvoorbeeld Forbes' mededeling, dat *u* „when accented is pronounced like English *oo* in *boot*" bezwaarlik juist te noemen. — Wat de vormleer aangaat, is het te hopen, dat de schrijver in een volgende uitgave ook aksentregels zal geven: hij liet ze tans weg, daar hij meende, dat de lektuur van geaksentueerde teksten en het daarbij bezigen van een woordeboek meer zullen uitwerken dan aksentregels. Ik moet echter uit eigen ervaring verklaren, dat ik, toen ik Russies leerde, zeer veel gehad heb aan de aksentregels der grammatika, en misschien nog meer, toen de grammatika van leerboek naslaboek werd. Wanneer men nu ziet in een boekje als Černyšow's Zakony i prawila russkago proiznošenija, hoe weinig bladzijden voldoende zijn voor betrekkelik volledige lijsten der onder de voornaamste aksentschema's vallende woorden, mogen wij hopen, dat Forbes in een volgende druk de aksentregels zal opnemen.

Eveneens met het oog op een volgende druk wijs ik op enige kleinigheden. Hierbij zijn o.a. een paar aksentfoutjes; deze verdienen te meer gesignaleerd te worden, daar ze zo zeldzaam zijn:

Blz. 22: „there is nothing to prove that there was a sound corresponding to this letter [hard teken] in the Russian as spoken then [10e eeuw]." Er zijn wel degelik gegevens, wijzende op de uitspraak van *ŭ*, *ĭ* zelfs na de 10e eeuw; zie Šachmatow Očerk drewnějšago perioda istorii russkago jazyka 210 vv. — Blz. 36: Dat *l* voor cons. + pal. vokaal als ital. *gl* gesproken wordt, is onjuist, zowel in 't als voorbeeld gegeven *lže-prorók* als bijvoorbeeld in *zapólnit'*. — Blz. 47: *bez tolku* betoont de praepositie. — Blz. 48: Naast *graždáne* spreekt men *gráždane*. — Blz. 52: Naast *jáblok* staat *jáblokow*. — Blz. 74: Op de veel voorkomende uitspraak *-kəj*, *-gəj*, waar *-kij*, *-gij* geschreven wordt, diende gewezen te worden. — Naast *anglijskij* ook *ánglijskij*. — Blz. 86: *činy* is oxytonon. — Blz. 92: *Obě sestry'* kan wel degelik gezegd worden. — Blz. 94: NB. *sam-drúg*, *sam-tretéj*, *sam-četwërt*. — Blz. 96: *Dés'atero*, aldus betoond. — Blz. 103: Gewoner dan *dwugriwennik* is *dwugriwennyj*. — Blz. 105: *Cholodnó* is mij onbekend.—Blz. 107: Voor *ots'udá* lees *ots'úda*. — Blz. 109: Voor *dawním dawnó* lees *dawným dawnó*. — Blz. 119: Naast *sredí* ook *sred'*. — Blz. 121. *Iskat'* kan ook een akkusatief regeren. — Blz. 124: Naast *u nejó* ook *u nej*. — Blz. 131: Als *k kakoj stati* vermeld wordt, had hogerop ook *s kakoj stati* opgegeven moeten zijn. — Blz. 133: Gewoner, minder emphaties dan *céloe léto* is *vsě léto*. — Blz. 156: Naast *súju*, *-ješ* gewoner *sujú*, *-ješ*. — Blz. 157: lees *waját'*. — Blz. 166: *Kľalo* en *dalo* zijn paroxytona. — Blz. 192: Dat de imperfektieve imperativus beleefder is dan de perfektieve, dat gaat niet altijd op: *sadites'*: *(pri)s'ád'te*. — Blz. 203: Het elders goed geaksentueerde *nráwit's'a* is hier bij vergissing paroxytonon. — Blz. 223: *Lomát'*: *lomit'* staat niet geheel op één lijn met *letát'*: *letě't* e. dgl. — Blz. 231: *vzo-jti'*, niet *vz-ojti'*: we mogen niet zeggen, dat „the word with which it [*vz-*] is compounded begins with a vowel." — Blz. 232: In de zin van „Zondag" is de gewone vorm *woskresen'e*, niet *-ie*. — Blz. 245: Naast *čéstnoe slowo* ook *čestnóe slowo*. — *Neúžlo*, *néšlo* paroxyt. — Blz. 247: De verwijzing naar blz. 130 is zonder een aanvulling aldaar onjuist.

Waarschijnlik zal de auteur voor een volgende druk veel kunnen profiteren van de helaas in West-Europa weinig bekende Očerk sowremennago russkago literaturnago jazyka van Šachmatow, in 1913 door het Studenčeskij Izdatel'skij Komitet der Petersburger hist.-phil. fakulteit gepubliceerd.

Leiden. N. van Wijk.

J. Moll, Bilderdijk's Geschiedenis des Vaderlands. Assen, G. F. Hummolen. 1918. (Utrechtsche diss.).

Dit goedgeschreven proefschrift, onder den hoogleeraar Kernkamp als promotor in Juli te Utrecht verdedigd, is misschien wel wat kort, en wat al te veel ineengedrongen, maar uit het voorbericht blijkt dat de hr. Moll gemobiliseerd is, en volkomen terecht gewaagt hij aldaar van de moeilijkheid om het soldaten- en studieleven te vereenigen; wij hebben dus dankbaar te aanvaarden dat de schr. niettegenstaande dat alles toch zulk een belangrijk en omvangrijk onderwerp heeft durven kiezen.

Het geheel bestaat uit drie hoofdstukken. Het eerste handelt over het ontstaan van de Geschiedenis des Vaderlands (de schr. zet den titel niet zonder reden tusschen haakjes), en Tydeman's uitgave er van (blz. 9—31). Het tweede bespreekt: Bilderdijk's denkbeelden over historie en historieschrijven; hoe hij die in praktijk brengt; zijne bronnenstudie; Bilderdijk en Wagenaar (blz. 32—59). Het derde en laatste geeft ons een verdere karakteristiek van de Geschiedenis des Vaderlands, en een en ander over taal en stijl (blz. 60—91).

Uit alles blijkt ons dat de schr. goed thuis is in dit merkwaardige prosawerk van den dichter, door sommigen bewonderd, door anderen te veel verguisd, een werk dat in ieder geval, als afkomstig van iemand als Bilderdijk, de aandacht van het nageslacht ten volle verdient. Niet alleen de Geschiedenis zelf heeft hij goed doorgewerkt, maar ook de zoo onmisbare Brieven (vooral aan en van Tydeman), ook het standaardwerk van Kollewijn, en de publicaties van Breen, van Colenbrander, van Fruin en vele anderen. En het komt mij voor dat hij in de meeste opzichten een billijk oordeel uitspreekt, niet alleen over Bilderdijk zelf, maar vooral ook over het nagelaten werk, dat zeker vele leemten heeft — noemde Groen het niet: récit superficiel, entremêlé d'observations acerbes et d'invectives parfois très-inconvenantes? — maar dat toch aan den anderen kant weer een schitterend bewijs is van des dichters profetischen blik en alomvattende geleerdheid.

Volkomen juist zegt onze schr. dat Bilderdijk in de middeneeuwen leeft, dat zijn sympathie uitging naar den riddertijd: wat na de middeneeuwen kwam, een

Digitized by Google

koopmansrepubliek, dat was hem niet veel waard (blz. 85). Wij moeten dit natuurlijk cum grano salis opvatten, want B. was zeer zeker ook een kind van zijn tijd, een echte 18de-eeuwer, maar toch blijkt uit deze uitspraak dat onze schr. in de psyche van Bilderdijk — om 't eens modern te zeggen — uitstekend is doorgedrongen. De Gesch. des Vad. is een zeer subjectief geschreven werk van een zeer subjectief mensch, maar tegelijkertijd van een groot denker en dichter, die ook het schijnbaar dorre onderwerp weet te bezielen. En bedenkt men tevens dat het niet veel anders is dan een schets of legger, in de drie jaren 1817—1819 geschreven, herschreven en aangevuld, als leiddraad bij de lessen of privatissima van Bilderdijk (blz. 21), dan zal men zeker geen te hooge eischen mogen stellen aan een werk, uit de viva vox geboren en door een vriend aan den drukker toevertrouwd, een werk waaraan de laatste hand nimmer gelegd is.

Vele deugden en vele gebreken, die zal een onpartijdig onderzoek ook in dit werk van den grooten dichter en geleerde naar waarheid kunnen aantoonen. Waar veel licht is, is veel schaduw.

Bilderdijk's hart en gevoel spraken dikwijls luider dan zijn verstand. Bij voorkeur haalt hij geestverwanten aan. Zijn aanhalingen zijn vaak slordig en niet na te gaan. Hij bestrijdt Wagenaar allerminst op waardige manier. Zijn resultaat is meer te danken aan intuïtie, dan aan ernstig zoeken. Dit oordeel van Moll (blz. 58—59), dat ook in hoofdzaak met het oordeel van Fruin en van Kernkamp overeenstemt (blz. 58), geeft zeker in 't algemeen volkomen juist de schaduwzijden terug van des dichters geschiedwerk, dat zelfs nog in onze dagen meer een strijdschrift dan een onpartijdige historische arbeid mag worden genoemd. Hoeveel hooger staat, naar onze meening, in dit opzicht de schrijver der Historiae et Annales, Hugo Grotius, toch ook in vele opzichten een partijman!

Maar hoeveel deugden, ook door Moll erkend, staan hiertegenover. Ik heb reeds onlangs (in de Vox Medicorum, Oct. 1918) bij het behandelen der geneeskunde in Bild. Gesch. des Vaderlands aangetoond, welk een rijke bron van kennis hier voor ons vloeit, en welk een profeet Bild. ook op dit terrein geweest is. Onze schr. vermeldt met voldoening dat sommige studenten, waaronder van de besten, hoog met B. en zijn colleges wegliepen, dat zijn frissche, nieuwe en opgewekte voordracht in hooge mate suggestief moet zijn geweest (blz. 84). Dit is een waar en rechtvaardig oordeel. L'essentiel dans l'éducation, zeide Renan terecht, c'est le réveil. Het was een geluk, dat Bilderdijk zoo vrij stond tegenover alle officieel gedoe — deze woorden van den schr. maak ik tot de mijne (blz. 85). En, last not least, ook de taal en stijl van dit nagelaten werk bezit vele en groote verdiensten.

Over die taal en dien stijl nog eenige opmerkingen; de hr. Moll is ook hier, wij zagen reeds waarom, noodgedrongen kort geweest, maar het onderwerp zelf verlangt meer. Komt later eens de door mij op touw gezette groote Bilderdijk-uitgave, in den trant van van Lennep's Vondel, tot stand, dan zal ook aan Bilderdijk's prosa de aandacht moeten worden geschonken, die deze hoofdfiguur in onze letterkunde ten volle verdient.

Hetgeen Moll over de Gesch. des Vad., van dit standpunt bezien, opmerkt toont een vlijt en een belezenheid die allen lof verdient (blz. 85—91), maar kan natuurlijk overal worden aangevuld. Een samenvattend oordeel, een soort van eindoordeel dus over B.'s prosa, liefst na vergelijking met al zijn andere prosageschriften, wordt hier gemist, en dit is jammer, want het onderwerp zou zulk een studie ten volle verdienen. Evenals het fraaie en gespierde prosa van Vondel (b.v. in zijn Horatius) nog dikwijls te weinig gekend, en dus miskend wordt, zoo is het ook met het prosa van Bilderdijk, niet alleen in dit zoogenaamde geschiedwerk, maar ook in zijn taal- en dichtkundige verhandelingen, in zijn brieven, en zoovele andere prosageschriften. Wel schittert de dichter bovenal in den versvorm, in onvergankelijke gedichten, maar ook zijn rijmeloos (naar Vondel het uitdrukte tegenover Hooft) verdient ten volle te worden gekend. Het hartstochtelijke, bijna Oostersche karakter van den dichter komt in zijn prosa zeer goed te voorschijn, wel liep de groote man zelf met driekanten steek en deftig achttiende-eeuw's kostuum, maar in zijn voordracht, in zijn prosa zooals 't door Tydeman en leerlingen is opgeteekend, gooit hij alle deftigheid over boord en toont ons het volle leven. Ook dit is een der groote verdiensten van dezen nagelaten arbeid.

Utrecht. H. C. Muller.

Zahn's Kommentar zum Neuen Testament; VI, Römerbrief[1.2] Th. Zahn. Deichert, Leipzig. 1910. (Pr. geb. 14 M.).

Den 10en Oct. vierde deze nestor der N. T.ische wetenschap zijn 80en verjaardag met alle eer, die zijn vaderland hem geschonken heeft. In 1838 in de Rijnprovincie te Meurs geboren, studeerde hij te Bazel, Erlangen en Berlijn. Na een loopbaan als leeraar aan een gymnasium en als „repetent", werd hij in '71 buitengewoon hoogleeraar te Göttingen, dat hem in '72 tot dr. theol. hon. causa promoveerde. In '77 werd hij gewoon hoogleeraar te Kiel, in '78 te Erlangen, in '88 te Leipzig, in '92 weder te Erlangen. In 1897 verleende Cambridge (Engeland) hem een eeredoctoraat. In 1909 nam hij emeritaat, waarbij Erlangen hem tot dr. phil. hon. causa bevorderde. Verder was hij ook „geheimraad." Van meer beteekenis is 't wellicht zijn werken te noemen: Forschungen z. Gesch. des N.T.l. Kanons, 9 deelen (1881—1916), Geschichte des N.T.l. Kanons, 1889—90, Einleitung in das N. T., 2 dln., [3]1907 en in den Commentaar: Mattheüs [3]1910, Lucas [1.2]1913, Johannes [3.4]1912, Romeinen [1.2]1910, Galaten [2]1907. In de „Forschungen" zijn ook texten uitgegeven, evenals in de „Geschichte"; apart dienen echter vermeld te worden in de Acta Apostolorum Apocrypha van Lipsius en Bonnet de Acta Johannis 1880 en de met Gebhardt en Harnack bewerkte groote editie der Patres Apostolici, 1875—78. Hij schreef studiën over Marcellus van Ancyra ('67), Hermas ('68) Ignatius ('73), Constantijn ('76), Cyprianus en de Duitsche Faustsage ('82), Epictetus en het Christendom[2] ('94), over 't Wereldverkeer en de Kerk in de eerste drie eeuwen ('77), de Geschiedenis van den Zondag vooral in de oude Kerk ('78), Slavernij en Christendom in de oude wereld ('79), De aanbidding van Jezus in den tijd der apostelen ('85, [5]'09), Zendingsmethode in den tijd der apostelen ('86), Het apostolisch symbolum ('93), Schetsen uit het leven der oude kerk ([2]'08) etc. Volkomen op de hoogte, technisch en critisch, van het werk van zijn vak, heeft hij, dwars door een tijdperk, dat de critiek

Digitized by Google

overspande, tegenovergestelde conclusies verdedigd met een geleerdheid en volharding, welke medegewerkt hebben tot de revisie van veel, waarbij velen zonder voldoenden grond als resultaat zou hebben willen berusten.

Zahns commentaren dragen dan ook alle het stempel van zwaren arbeid. Men moet ze bepaald *lezen*, want voor het naslaan van een textverklaring, wat b.v. bij Sanday en Headlam door druk en indeeling vergemakkelijkt wordt, zijn ze niet bedoeld. Alles hangt hier samen — gelijk in het oorspronkelijk alles samenhangt. De verwardheid, waartoe zulk een methode kan voeren, treft men hier echter niet: een meester in het vak, een geoefend academisch docent is hier aan het woord. Het kan wonderlijk schijnen, dat men na 622 pp. uitlegging van de 23 pp. 8o van „Romeinen", nog aan 't spreekwoord „in der Beschränkung zeigt sich der Meister" herinneren wil. Toch dringt inderdaad de lectuur daartoe. Wie met de enorme litteratuur over Paulus en over dezen brief eenigszins vertrouwd is, weet wat dit beteekent. Als tegenhanger b.v. tegen Lietzmanns *Römer* (HB. z. N. T., 1906), waar het vergelijkingsmateriaal uit de antieke wereld dikwijls te weinig gezift is voor een korten commentaar, kan Zahns terughoudendheid — die niet uit onbekendheid voortkomt — zijn nut hebben. Wanneer hij echter b.v. (p. 251) naar aanleiding van Rom. 7 : 14 sq. en Epict II 26 : 1. 4 (οὐ θέλει ἁμαρτάνειν ἀλλὰ κατορθῶσαι, δῆλον ὅτι ὁ μὲν θέλει οὐ ποιεῖ . . . πῶς δ θέλει οὐ ποιεῖ καὶ ὁ μὴ θέλει ποιεῖ) zegt, dat dit „noch ferner liegt" heeft hij, wat die plaats betreft, tegen Windisch (*Taufe und Sünde* 1908, p. 183) wel gelijk. Met een uitspraak als „het praesens der psychologische analyse, dat den stijl der Stoïcijnsche diatribe's nabootst" komt de wetenschap niet verder. Maar, dat „das Wollen und Tun schon zu des Ap. Zeiten Schlagworte der stoischen Moralphilosophie und Psychologie gewesen sind", had hij, m. i., niet moeten ontkennen. Het is natuurlijk in abstracto juist, dat „als er dan een afhankelijkheidsbetrekking tusschen Paulus en Epictetus, die jonger was, bestaan moet. . . . E. minstens evengoed zich de „ergreifende in der Litteratur einzig dastehende Konfession des Paulus" herinnerd kon hebben om daaraan een teekenende uitdrukking voor zijn alledaagsche waarneming te ontleenen" — maar zoo eenvoudig ligt de quaestie toch niet. Zahn noemt die heele vergelijking „gerade an diesem Punkte recht zweifelhaft" en dat wel terecht. Doch waarom mist men hier het overbekende *video meliora proboque deteriora sequor*, om nog te zwijgen van Sophocles, Euripides, Plutarchus en Seneca? De psychologische diepte van Paulus' woorden — die men echter niet overschatten moet, zooals vooral bij den Luthersch-protestantsch geconstrueerden Paulus vaak geschiedt — is wellicht „einzig dastehend", maar het conflict, dat Paulus beschrijft, was *mutatis mutandis* reeds door de Grieksche tragici ontdekt. Ook waarschuwt Zahn den lezer, die Epictetus niet genoeg kennen zou, in 't geheel niet voor 't feit, dat diens losse, huiselijke stijl en alledaagsche voorbeelden, toch vaak heel wat diepers verbergen. Eigenlijk had hier de gansche quaestie van „nabootsing" der *diatribe* als een verkeerde *casus positio* terzij geschoven kunnen worden. Zahn zegt dan ook p. 352, dat 't te mal is, dat Paulus „der stoistischem Schulsprache die Gegensetzung von Wollen und Tun oder Können entlehnt haben sollte, die so alt ist wie die Tatsache dasz es Menschen giebt deren Können und Tun sich nicht mit ihrem Wollen deckt." Doch dit is eigenlijk het eenige bizonder treffende voorbeeld van een gebrek aan „Beschränkung" en van minder zuivere behandeling van het vergelijkingsmateriaal.

Wat men bij Zahn ook niet zoeken moet, is weerlegging van de duizend en een vondsten van „interpolaties" en dergelijke, vgl. C. Clemen *Die Einheitlichkeit der paulinischen Briefe*, 1894, ten onzent Van Manen en Völter. Zahn acht het niet de taak van den uitlegger om alle invallen en alle kluwens van hypothesen, die daarmee samenhangen, te gaan bespreken. De taak van opperscheidsrechter over alle textcritische, philologische, litteraire, critische, bestaande en slechts gefingeerde moeilijkheden aanvaardt hij niet: (p. 23) „Den ingewikkelden gang der gedachten van Rm. op te helderen en tevens alle mogelijke of toch in de litteratuur opgedoken opinies, uitleggingen en gissingen voortdurend te behandelen, zou mij onmogelijk geweest zijn. Ook thans zijn de opvattingen der oudkerkelijke exegeten en de opvattingen, waarvan de oude vertalingen blijk geven, veel vaker in rekening gebracht dan de nieuwe commentaren, die iedereen ter hand kan nemen." Wat hij in dat opzicht, vooral met het oudste Syrisch en Latijn, weet te bereiken, is bewonderenswaardig. Het philologisch gebruik van de LXX vergoedt grootendeels dat het getuigenis der Papyri niet zoo zelfstandig en grondig is bewerkt als geëischt mocht worden. Toch moet ik verklaren, dat Zahns gebruik der oude Grieksche exegese mij eenigszins heeft teleurgesteld. Het is een vermoeiend werk hier 't kaf te scheiden van het koren, doch na Zahns opzettelijke vermelding zou men als vrucht van levenslange bekendheid met deze volumineuze litteratuur, een rijker oogst, meer consequente en uitvoeriger citeering hebben verwacht. In Rom 8 : 28 leest men b.v.: οἴδαμεν δὲ ὅτι τοῖς ἀγαπῶσιν τὸν θεὸν πάντα συνεργεῖ εἰς ἀγαθόν. Wat is hier 't subject: πάντα of ὁ θεός, desverkiezend τὸ πνεῦμα (vs. 27)? Zahn erkent, p. 414, dat συν in συνεργεῖ niet op een meervoudig subject wijst, maar decreteert verder kortweg: „Falsch *Syr.*[1] „in allem hilft er (Gott) ihnen zu Guten", eine Auffassung, welche gelegentlich schon bei Orig. (*Orat.* 29. 19, *Philocalia*, ed. Robinson, p. 257, nicht so pp. 227, 229; nur wenig verdunkelt *Tom.* 20, 23 *in Joh.*) und in AB Einschiebung von ὁ θεός vor εἰς veranlasste. Paulus würde ἐν πᾶσιν für πάντα geschrieben, überhaupt sich deutlicher ausgedrückt haben." Dit laatste is geen argument; was Paulus op duidelijkheid uit geweest, Zahns commentaar zou geen ruim 600 pp. gehaald hebben. Het eerste is tegenover de Grieksche exegeten en codices als A B bij een schrijver als Paulus, wel al te vrijmoedig. Ondanks het feit, dat Origenes ervoor was, vindt men deze exegese b.v. ook bij „Oecumenius" — vaak de grootste gemeene deeler of de publieke opinie der Grieksche kerkelijke exegese — n.l. (ed. Veronensis 1532) fol. 315:

. . . βοηθούμεθα ὑπὸ τοῦ πνεύματος ὅτι καὶ τὰ κακὰ εἰς ἀγαθὰ ἡμῖν περιτρέπει. ΠΑΝΤΑ συνεργεῖ. πάντα, φησί, καὶ τὰ κακά. καὶ γὰρ καὶ ταῦτα περιτρέπει ὁ θεὸς εἰς ἀγαθά. εἰς γὰρ εὐδοκίμησιν τῶν πασχόντων περιστρέφεται. μεῖζον δὲ τὸ εἰς ἀγαθὰ περιστρέφεσθαι τοῦ μὴ παντελῶς ἐπελθεῖν . . .

Zahn behoort ook in zooverre nog geheel tot het tijdperk, waarin men het N. T. vooral in isolement zocht te

Digitized by Google

verstaan, dat hij aan de „exegetische Kärrnerarbeit", den soliden onderbouw van „wissenschaftliche Kleinarbeit in ganz systematisch durchgeführten speziellen und speziellsten Untersuchungen und Zusammenstellungen geschichtlicher, grammatischer, lexikalischer, Textkritischer Art u. s. w." zijn deel meer dan overvloedig heeft geleverd. Daarom kon hij, evenals wijlen B. Weiss († 1918, zie: Scheffen, *Zum Gedachtnis von* —, 1918, p. 55), het recht hebben om van de „religionsgeschichtliche Schule" te zeggen: „Ich lese die Bücher, die von jener Seite veröffentlicht werden, überhaupt nicht mehr. Meine Lebensarbeit ist abgeschlossen." Zoo is het hier niet, al konden de *extravagances* van sommigen de groote waarde van de scherping van het onderscheidingsvermogen door deze studiën soms doen betwijfelen. Toch mist men b. v. bij de behandeling van Rom. 6 en verder bij de sacramentalistische problemen een voldoende uiteenzetting b. v. met Reitzenstein (*Hellenistische Mysterienreligionen* 1910). Wanneer deze b.v. beweert dat Rom. 6:1-14 „ganz hellenistischen Mysterienvorstellungen entspricht, vgl. συνετάφημεν οὖν αὐτῷ διὰ τοῦ βαπτίσματος εἰς τὸν θάνατον mit Lietzmann's Kommentar..." dan is dit m.i. zeker te veel gezegd, maar Zahns verzekering (pp. 296-297), dat „het begraven zijn hier niet als een zelfstandige gebeurtenis naast het sterven wordt beschouwd, maar als de bezegeling van den dood, als 't ware als het zichtbaar wegzinken in den toestand van dood-zijn" hier op zijn plaats was wegens Christus' dood en opstanding „alsmede om analoge gebeurtenissen in het leven der Christenen" bevredigt niet. Uitdrukkingen als, „auf den Tod Christi getauft sein" zijn ons juist tot problemen geworden. Antwoord op zulke vragen geeft Zahn slechts zelden — dan echter blijkt telkens weer, dat zijn grondige exegetische betrouwbaarheid een fundament voor verder onderzoek biedt.

Drukfouten en andere kleinigheden zijn er uiterst weinig (p. 159 l. r. v. o. Wircklichkeit). Tot die categorie zou men ook haast rekenen de vertaling van διὰ τῆς ἀγάπης τοῦ πνεύματος door „geistige Liebe" Rom. 15:30 (p. 603), waar 't evenwijdige διὰ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ (vgl. Gal. 5:22) duidelijk voor eene opvatting van πνεῦμα als persoon pleit: „That brotherly love which is one of the fruits of the Spirit working in us" (Sanday & Headlam *ad loc.*). Voor de opvatting van 't geen ἀγάπη beduidt — 't is niet identiek met ons „liefde" — is dat niet geheel onverschillig.

Alles saamgenomen voldoet deze commentaar als uitlegging aan hooge, op 't gebied van philologische nauwkeurigheid aan zéer hooge, op dat der textcritiek aan de hoogste eischen; een excurs als die op pp. 618—620 over πώρωσις en πήρωσις is een toonbeeld van zakelijk beknoptheid, helderheid en zuiver wetenschappelijk oordeel, die het diepste respect wekte voor het werk, dat achter dezen commentaar schuilt. Hij doet den grooten en welverdienden naam van Zahn weder ten volle eer aan.

Groningen. J. de Zwaan.

Maria E. Lulius van Goor, De Buddhistische non, geschetst naar gegevens der Pāli-literatuur. Leiden, E. J. Brill. 1915. (Leidse diss.).

Allereerst acht ik mij verplicht mijn verontschuldigingen aan te bieden aan Mej. Lulius van Goor en mijn lezers voor de lange, zeer lange tijd sinds het verschijnen der hier te bespreken dissertatie verstreken. Had ik voorzien, dat zo vaak ander werk mij zou noodzaken de studie er van ter zij te leggen, ik zou deze beoordeling nimmer op mij genomen hebben. De keuze van het veeleisende onderwerp en de prijzenswaardige uitvoering van het werk, zijn redenen te meer, waarom het mij spijt, de Schr. te kort te hebben gedaan.

Zoals zij in haar voorbericht meedeelt, had zij zich onder Prof. Speyer de kennis van het Pāli eigen gemaakt en in overleg met hem het onderwerp van studie gekozen; op dat ogenblik ontviel haar haar leermeester. Toen bood Prof. Kern haar zijn hulp, zowel in het algemeen bij de opzet van het werk, als in het biezonder bij de vertaling van de Gotamī-legende.

De eigenschappen, die ons in het werk treffen, zijn de zorgvuldige voorbereiding, de raadpleging ener omvangrijke vakliteratuur, bescheidenheid, eerlikheid en nauwgezetheid. Behalve de algemene werken over Buddhisme en Indiese beschaving — alles bijeen heb ik een vijftig titels geteld — zijn ook de betreffende tijdschriftartikels geëxcerpeerd. En de Schr. brengt haar kennis te pas, waar we er inderdaad behoefte aan gevoelen.

De belangrijkste bronnen, door haar gebruikt, zijn de Bhikkhunī-vibhaṅga (1), het tiende hoofdstuk van de Cullavagga (2), de Therīgāthā (3) en het Apadāna van Gotamī (4). Daarbij komt uit de kommentatoren-literatuur: Dhammapāla's Paramattha Dīpanī op de Therīgāthā (5) en stukken uit Buddhaghosa's Manoratha Pūraṇī (6).

Van de stukken 2, 3, 5 (ten dele) en 6 (voorzover geraadpleegd) bestaan vertalingen; aan de Bhikkhunīvibhaṅga loopt de Bhikkhu-vibhaṅga, door Oldenberg vertaald, parallel. Had de Schr. aldus voor veel van haar werk over bestaande vertalingen te beschikken, toch levert haar boek in de vorm van toelichting of korrektie oorspronkeliks genoeg. Bovendien is de vertaling van het Gotamī-apadāna, zoals gezegd, haar eigen werk.

Het boek is in zeven hoofdstukken verdeeld:

I. Overleveringen omtrent het ontstaan der nonnenorde; o. a. bevattende: vertaling van Cullavagga X, 1; de tegenstrijdigheden in de berichten omtrent het koncilie te Rājagaha; de inleiding van Dhammapāla's kommentaar.

II. De Bhikkhunī in het werkelike leven: een thematiese behandeling van stof, gevonden in de Vibhanga en een klein gedeelte van de Cullavagga.

III. Het reglement van de tucht: verhouding tussen Cullavagga en de voorschriften van de Vibhaṅga; toelichting van Oldenberg's mening; bespeking van Cullavagga X en de Bhikkhunī-vibhaṅga in de volgorde van de tekst.

IV. De Therī in de legende: vertaling van vijf legenden uit de Manoratha Purāṇī met okkasionele kritiek op de vertaling van Mrs. Bode.

V. De Therīgāthā: vergelijking in wetenschappelik en literair opzicht der vertalingen van Neumann en Mrs. Rhys Davids; literair-historiese beschouwingen over de gedichten zelf; inhoudsopgave der gedichten groepsgewijze. (Door de volstrekte afhankelikheid van Mrs. Rhys Davids' werk is dit hoofdstuk vrijwel overbodig en weinig aantrekkelik).

VI. Mahāpajāpatī Gotamī en haar geslacht: een

Digitized by Google

hoofdstuk, dat evenals de aantekeningen achter in het boek, aan de Schr. de volle gelegenheid geeft haar ijver in het verzamelen en haar belezenheid te tonen.

VII. Het apadāna van Gotamī. (Zie boven).

Op een tweetal punten zal ik hier slechts uitvoerig ingaan.

De grote bewondering, die de Schr. voor Mrs. Rhys Davids gevoelt, heeft haar een enkele maal parten ge speeld. Hoe anders is het mogelik de vertaling van Therīgāthā 23 (Psalms of the Sisters p. 25) „zeer fraai" te noemen en te beweren, dat daarin de aanwijzingen van het Pali-kommentaar gevolgd zijn! Inderdaad maakt de Schr. zich van haar taak al te gemakkelik af met de meedeling, dat ze de waarde van het kommentaar hier niet waagt te beoordelen. Heeft ze het wel behoorlik gelezen? Anders zou haar gebleken zijn, dat *jīvitahetukena kariyamāṇaṃ chattakam pi me na vucchati* onmogelik kan betekenen: „my husband calls me not even an umbrella which he makes for his livelihood"! Zowel de genetivus (-dativus) *me*, als het passivum *vucchati*, dat *āsi* (was) in de tekst omschrijft, is daarmee in strijd. Volgens de kommentator betekent het bedoelde tekstvers: „de schaamteloze! zelfs een parasol werd niet van mij genoemd", d. w. z. „schaamteloos als mijn man was, gunde hij mij bijvoorbeeld (*vā*) niet eens het gebruik van een rieten parasol, zoals hij die in zijn beroep vervaardigde." Met deze vertaling is dan tevens de waarde van het kommentaar gevonden; deze is nul. Trouwens het vervolg van de passage wordt nog dwazer. Het leest achter *ahiriko me chattakaṃ vā"si* (waarin het willekeurig een negatie had gelast) een nieuw zinnetje in de tekst, luidende *ahitako me tato vāsi*, niets anders dus dan een varia lectio van het voorgaande; *vāsi* wordt daarin uitgelegd als aoristus van *vāyati* (Childers, s. v.: to emit an odour, to be emitted); een der twee uitleggingen van dit zinnetje komt in vrije weergave hierop neer: „door de zware arbeid van het vlechten van parasols raakten mijn ingewanden in de war." Om de kroon op zijn werk te zetten, wordt vervolgens *vāsi* verbonden met *ukkhalikā*, dat in de tekst volgt. Hoe iemand bij al die onzin kan zeggen, ik durf er de waarde niet van beoordelen, is mij een raadsel. Ik meen, dat de geanalyseerde passage mij rechtigt tot de volgende konklusies: 1. Dhammapāla's exegese heeft alle gebreken, die aan Indiese kommentaren plegen eigen te zijn; 2. Reeds ten tijde van Dhammapāla was de oorspronkelike redaktie van Therīgāthā 23 verloren. (Vgl. Mrs. Rhys Davids' opmerkingen over het metrum).

Wat de apadāna-vertaling betreft, komt het mij voor, dat de Schr., die zich alle moeite geeft om haar boek ook toegankelik te maken voor lezers, die zich niet met Pālistudieën hebben beziggehouden, in haar aantekeningen meer hulp had moeten bieden. Zo zou een beknopte analyse goede diensten hebben bewezen. M. i. laat zich het apadāna het best in vieren splitsen: I. inleidende dialogen en Gotamī's toespraak tot Buddha, II. de wonderen van Gotamī en haar vroegere levens, III. de wonderen der nonnen en haar toespraak tot Gotami, IV. vaarwelzegging, dood van Gotamī en van de nonnen, Buddha's lijkrede. Ook een karakterisering van de stijl zou voor de Westerse lezer gewenst zijn, maar in ieder geval had de dogmatiek meer aandacht verdiend; inzonderheid de parallele, dogmatiese passages (vs. 80—81; 128—131, 185—187), die aan het einde van drie der genoemde hoofddelen voorkomen. Zo had de Schr. bij vers 80 een noot over de „drievuldige leer" moeten geven (zie Childers, s. v. *vijjā*); bij de verzen 129—130, 185—186 aantekenen, dat hier van de zes *abhiññās* sprake is; bij vers 187, waarin de vier *paṭisambhidās* verkeerd zijn weergegeven, en bij vers 131 verwijzen naar haar eigen noot op p. 111, die een juiste verklaring van prof. Kern bevat. Verder zou ik bij vers 17 een verwijzing gewenst hebben naar Mahāvaggu I, 6, 19; bij vers 180 naar Childers' artikel over *pañcacakkhu*. Maar bovenal behoorde het allerlaatste vers beter vertaald en juister toegelicht te zijn. De vertaling van *-gocarā* is breedsprakig en zonderling; *satipaṭṭhāna* is niet een dvandva, maar een tatpuruṣa, zoals de schr. bij Childers s. v. of bij Kern (Manual p. 67) had kunnen vinden. Bovendien geeft het vers tot de volgende opmerking aanleiding: in de vroeger genoemde, parallele passages worden deugden van Arhants opgesomd; hier, in de vermaning der discipelen, *smṛty-upasthāna*'s en *bodhyaṅga*'s vermeld, deugden, die het systeem der dogmatiek onder de *bodhipakkhiyā dhammā* opsomt; deze zijn over 't algemeen van een meer innerlike aard dan de bekwaamheden en magiese gaven van de Arhant.

Hier en daar ben ik op grammatikale moeilikheden gestuit, waarvan de Schr. geen rekenschap geeft; bijv. in vers 56, waar men of *sussanti* of anders *yebhi* zou verwachten; in vers 127 lijkt mij de emendatie onvoldoende, moet men wellicht *cira* door een aoristus *cari* of *vasi* vervangen (vgl. Childers s. v. *saṃvāso*)?

Intussen deze opmerkingen zijn slechts bijzaak; ik wil eindigen de Schr. mijn dank te betuigen voor het genot, dat de lezing van haar boek mij geschonken heeft.

Doorn. B. Faddegon.

E. G. Browne, Materials for the study of the Babi Religion. Cambridge, University Press. 1918. (Pr. sh. 12/6).

Het werk, welks titel, hierboven is afgedrukt, bevat een elftal opstellen van grooteren en kleineren omvang, die verschillende tot dusver onbekende of althans onvolledig bekende, de religieuse beweging der Babis betreffende zaken ophelderen. Het is dus te beschouwen als eene aanvulling op de reeds eerbiedwaardige lijst van geschriften, welke de schrijver aan dit onderwerp gewijd heeft. Daardoor is het uiterst moeilijk, om niet te zeggen ondoenlijk, in een kort bestek een eenigszins volledig overzicht te geven van den rijken inhoud. Toch wil ik trachten op het voornaamste de aandacht te vestigen, want ik onderschrijf van ganscher harte wat de auteur op bladz. 8 zijner Inleiding van de Babis zegt, nl.: „a movement which, even if its practical and political importance should prove to be less than I had once thought, will always be profoundly interesting to students of Comparative Religion and the history of religious Evolution", zoodat het niet nutteloos kan geacht worden hen, die in deze zaken belangstellen en het boek nog niet kennen, op de belangrijkheid daarvan te wijzen. Laat mij daarom beginnen met te vermelden dat dit, evenals andere werken van den geleerden schrijver, smaakvol uitgevoerde boekdeeltje versierd is met tal van illustratiën, portretten van bekende Babis, facsimilé's van gewichtige oorkonden enz., dat het vlot en frisch geschre-

Digitized by Google

ven en aan het einde met een alfabetischen Index voorzien is, waarin ieder met een oogopslag kan vinden wat hem in het bijzonder belang inboezemt. Zeer te waardeeren voor de studie van het Babisme is bijvoorbeeld de inhoud van het derde artikel, bevattende aanteekeningen omtrent boeken en geschriften door of over de Babis geschreven, die hetgeen de schrijver daaromtrent reeds vroeger mededeelde aanzienlijk uitbreiden, daar hier tal van zeldzame Perzische uitgaven en handschriften bekend gemaakt worden, van welks bestaan wij te voren onkundig waren. Zijn deze mededeelingen hoofdzalijk voor vakmannen bestemd, de gewone lezer zal met belangstelling kennis nemen van den inhoud der beide voorafgaande artikelen. Het eerste (bladz. 1—112) bevat de Engelsche vertaling van een oorspronkelijk in het Arabisch geschreven overzicht van de geschiedenis der Babis tot 1898. Het tweede (bladz. 114—173) bevat tal van interessante bijzonderheden omtrent de propaganda der Babis in Noord-Amerika en den hoofdleider daarvan I. G. Khairu'lláh, bij de lezing waarvan het bekende *mundus vult decipi* ons af en toe voor den geest komt. De overige opstellen zijn van geringeren omvang en om niet te uitvoerig te worden moet ik er van af zien hier zelfs de titels daarvan te noemen. Ik eindig dus met eene opmerking van meer algemeenen aard. Uit de boven door mij aangehaalde woorden van den schrijver straalt niet onduidelijk door, dat zijn standpunt in de waardeering der Babis niet meer geheel hetzelfde is als vroeger. Verwachtte hij vroeger van hun optreden eene politieke regeneratie van Perzië, de gebeurtenissen der laatste jaren hebben hem blijkbaar daarvan doen terugkomen. Inderdaad hebben de Babis in de Perzische revolutie geen noemenswaarde rol gespeeld. Maar ook in praktisch opzicht verwacht hij niet meer veel van hen. Hij bedoelt wel daarmede, dat ook in het religieus-zedelijk leven van het Babisme ter nauwernood een invloed ten goede verwacht kan worden. De onverkwikkelijke strijd om het primaat tusschen de afstammelingen van Behā Allāh en de daardoor veroorzaakte verdeeldheid onder de Babis zelve geeft daarbij veel te denken. Maar er is meer. Onder de hoofdstukken van het hier door ons besproken boek is er ook een (het 10de), waarin Browne een résumé geeft van een dertigtal ketterijen, die een orthodox Shiietisch schrijver in de leer der Babis heeft opgemerkt en dáár lezen wij onder Nr. 21 (bladz. 334), dat Behā Allāh wel is waar steeds den mond vol had van verdraagzaamheid en algemeene menschenliefde, maar dat zijne volgelingen in de praktijk daarvan verre afwijken. Browne zelfs teekent daarbij aan dat dit verwijt niet geheel ongegrond (with some reason) is. Wanneer een zoo hoog staand geleerde, niettegenstaande zijne warme sympathie voor het Babisme zich in dien zin uitspreekt, dan kunnen wij het voor zeker houden, dat zijn oordeel juist is.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

SCHOOLBOEKEN.

Scribisne litterulas latinas? Kleine moderne Korrespondenz in lateinischer Sprache. Von **K. Thieme.** Zweite, vermehrte und verbesserte Auflage. Dresden und Leipzig, Kochs Verlagsbuchhandlung. 1916. (Pr. M. 1.60, geb. M. 2).

„Die Gepflogenheit, lateinische Briefchen und Korrespondenzkarten zu schreiben", lezen wij in het voorbericht van dit smaakvolle boekje, „ist noch mehr verbreitet, als mancher glauben möchte. Gerade hier empfiehlt sich das Lateinische als eine verhältnismäszig nur wenigen bekannte Sprache, um in der Abfassung des Inhaltes sich gröszere Freiheit zu wahren." Inderdaad werd de eerste uitgave, die in 1908 verscheen, in betrekkelijk korten tijd uitverkocht, daar 't werkje reeds lang voor 't verschijnen van den tweeden druk niet meer te krijgen was. Thieme's verzameling Latijnsche briefjes behoort tot dezelfde collectie, waarin 't aardige boekje van Capellanus „Sprechen Sie Lateinisch?" opgenomen is. De bewerker schrijft over het algemeen uitstekend Latijn; hij is vertrouwd met de dictie van Cicero's en Seneca's brieven, met de comici, met Erasmus en Muretus. Hij houdt zich dan ook niet angstvallig aan het z.g. Ciceroniaansche Latijn en zorgt er voor, dat zijn zinnen niet te lang zijn en voor ieder begrijpelijk. Het boekje is in 11 afdeelingen verdeeld. Zoo vinden wij uitnoodigingsbriefjes; een verzoek van een neef, die student is en aan zijn oom geld te leen vraagt, brieven op reis geschreven. Wij lezen over een bal, een felicitatie met een examen, een verloving; verder is de studie 't onderwerp van verschillende briefjes; ziekte en overlijden worden behandeld. Ook de politiek krijgt zijn beurt. Men vindt modellen voor aanbevelingsbrieven. De laatste afdeeling is aan de kerk gewijd, terwijl een geografisch aanhangsel in alfabetische volgorde de Latijnsche namen van steden, landen, bergen, rivieren enz. meedeelt.

Men leest Thieme's brieven met genoegen, zonder dat we den indruk krijgen, dat we met „potjeslatijn" te doen hebben. De moderne begrippen worden meestal op eenvoudige wijze weergegeven; zoo lezen wij no. 35 *maxima me laetitia affecit nuntius per telegraphum delatus te despondisse tibi Annam sororem meam*; nog eenvoudiger *modo telephonice mihi nuntiatum est* eqs. Leelijk en bovendien foutief is een omschrijving als in brief 25: „den 18den 's middags zijn wij van plan met den sneltrein naar Magdeburg te reizen", wat in 't Latijn zoo uitgedrukt wordt: *die* 18 *h. m. citatiore personarum vectura vapore mota Parthenopolim volumus proficisci.* Dit doet denken aan de Latijnsche vertaling van 't woord sigaar en is bizonder geschikt om de heele moderne Latijnsche correspondentie in discrediet te brengen. Natuurlijk is er niets tegen, dat iemand, die nu eenmaal in 't Latijn wil correspondeeren, schrijft: *Rostochium via ferrata veni,* maar men moet de taal geen geweld aandoen. Over 't algemeen echter is 't Latijn zuiver en vlot, en slechts enkele briefjes en uitdrukkingen zijn, wat de Engelschen „wooden" noemen.

Zwolle. P. J. Enk.

Ch. Dickens, A Christmas Carol in Prose. With an Introduction and notes by **E. Kruisinga.** Utrecht, Kemink & Zoon. 1918. (Pr. *f* 1.10).

Al sedert jaren komt Dickens' *Christmas Carol* voor op de lijst van leer- en leesboeken van veel H.B.Scholen en Gymnasia, en het ziet er vooreerst niet naar uit dat het zijn plaats zal verliezen. Behalve om het verhaal zelf, dat steeds met genoegen zal worden gelezen, wordt het ook gebruikt om een kijkje te geven op maat-

Digitized by Google

schappelijke toestanden in Engeland in de eerste helft van de vorige eeuw. De eigenaardige moeilijkheden, veroorzaakt niet alleen door het idioom, maar ook door toespelingen op allerlei wetten en gebruiken, maken dat men, om het recht te kunnen genieten, een goede geannoteerde editie moet gebruiken. Totnogtoe werd hierin op uitnemende wijze voorzien door de bekende editie van ten Bruggencate, met verklaringen in 't Nederlandsch onderaan de bladzijden.

Nu heeft Dr. Kruisinga een editie bezorgd, die in sommige opzichten verschilt van de bovengenoemde, en die het verhaal tot een welkome lectuur zal maken niet alleen voor schoolleerlingen, maar ook voor meergevorderden.

Behalve een korte levensschets van Dickens gaat aan het verhaal vooraf een beknopte en zeer duidelijke beschrijving van „England during the Era of the Reform Act." De verhoudingen tusschen de verschillende partijen in het Parlement, de toestand van nijverheid en landbouw, de Reform Act, de Poor Law Amendment Act, Chartism, de misbruiken van den kinderarbeid, enz., worden genoemd en in 't kort beschreven, en hierin vindt de lezer de verklaring van de, in 't verhaal voorkomende, toespelingen op vele gebruiken en op de wetten waaronder het Engelsche volk toen leefde.

De verklarende noten aan den voet der bladzijden zijn in 't Engelsch, wat tegenwoordig in dergelijke boeken verlangd schijnt te worden. Ze zijn zeer volledig en geven ook de verklaring van sommige moeilijkheden, die door vroegere *annotators* over 't hoofd waren gezien. Het boek bevat ook eenige plaatjes, maar ze moeten onderdoen voor die in de editie van ten Bruggencate.

Rijsenburg. J. de Josselin de Jong.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Een commissie, benoemd door het Bestuur van den Oudheidkundigen Bond stelde een belangrijke brochure samen *Over hervorming en beheer onzer musea* (A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij., Leiden). In deze brochure wordt gehandeld over *Reorganisatie onzer Rijksmusea*, een *Handleiding voor het beheer onzer plaatselijke historische musea* gegeven, *De opleiding van onze museumdirecteuren behandeld*, en aan het slot een aantal in de vergadering van den den Nederl. Oudheidk. Bond van 3 Juli 1913 aangenomen stellingen gepubliceerd.

De redaktie ontving de derde, geheel herziene, druk van het tweede stuk der *Blijspelen van Terentius*, met inleiding en aantekeningen uitgegeven door Dr. P. Hoekstra, Haarlem, 1918. Dit stuk bevat de *Phormio* en de *Adelphoe*. Ook van Ernst Diehl, *Res gestae divi Augusti*, werd ons de derde druk toegezonden. Het boekje geeft de Latijnse en de Griekse tekst van het *Monumentum Ancyranum*, met uitvoerige aantekeningen aan de voet der bladzijden; de prijs is M. 1.60 (Bonn, 1918).

Bij de firma Perrin en Co. te Parijs verscheen G. Goyau, *Le cardinal Mercier* (met twee portretten); G. Goyau, *Les catholiques allemands et l'empire évangélique*. Voorts zagen het licht bij Bloud en Gay (Parijs-Barcelona), *L' Arménie martyre* en *Syriens et Chaldéens*, beide boeken geschreven door E. Griselle. Eindelik moeten wij als ons toegezonden geschrift dat op de oorlog betrekking heeft, nog vermelden n°. 7 van de *Internationale Bibliotheek* (Uitgeversmaatschappij „de Hofstad", te 's-Gravenhage) getiteld *De ware oogmerken van Duitschland ten opzichte van België*, een gedenkschrift en twee nagelaten brieven van Gouverneur-Generaal von Bissing.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1917, Nov.-Déc.: Ch. Diehl, La destruction de Saint-Démétrius de Salonique. — P. Girard, Au tombeau d'Oedipe. — A. de Laborde, De quelques manuscrits à peintures des bibliothèques de Pétrograd. — E. Chavannes, Rapport sur les traveaux de l'Ecole franç. d'Extrême-Orient en 1916-1917. — A. L. Delattre, Une grande basilique voisine de Sainte-Monique à Carthage — P. Durrieu, Un barbier de nom français, membre de la corporation des libraires et enlumineurs de Bruges en 1472. — J. B. Chabot, Note sur l'alphabet libyque. — E. Chatelain, Rapport sur les travaux des Ecoles franç. d'Athènes et de Rome en 1916-17.

1918, Janv.-Févr.: G. Mendel, Les travaux du Service archéol. de l'armée française d'Orient. — M. Dieulafoy, Le Maroc et les Croisades. — P. Paris, Fouilles à Bolonia (prov. de Cadix). — Carton, Note sur des chapiteaux chrétiens de Tozeur (Tienisie). — A. Thomas, L'identité de Maitre Jean de Meun, étudiant à l'Univ. de Bologne en 1265—1269. — A. Moret, Un nomarque d'Edfou au début de la VIe dynastie.

Mars-Avril: L. Léger, Un petit problème de littérature comparée. — Ph. Fabria, Fourvière en 1493. — L. Carton, Nouvelles recherches sur le littoral carthaginois. — Seymour, de Ricci, Trois bornes milliaires du Soissonnais. — Zeiller, L'activité littéraire d'un évêque arien de la région danubienne: Palladius de Ratiaria. — Cl. Huart, Les derviches d'Asie Mineure.

Mai-Juin: Mlle J. Duportal, Note sur un dessein qui pourrait être de Germain Pilon. — Capitan, L'entrelacs cruciforme. — E. Cuq, Note complém. sur l'inscription de Volubilis.

Rheinisches Museum, LXXII, 1: L. Weniger, Vom Ursprunge der Olympischen Spiele. — O. Hense, Chares u. Verwandtes. — F. Boll, Zu Demetrius de elocutione. — H. Schenkl, Zur Biographie des Rhetors Himerios. — W. Heraeus, Zu Petronius u. d. neuen Arvalekten-Fragmenten. — E. Bickel, Beitr. zur röm. Religionsgeschichte. — W. Kroll, Arnobiusstudien. — W. Schmid, Die sogen. Aristidesrhetorik, I. — Miszellen.

2: E. Fraenkel, Lyrische Daktylen. — B. A. Müller, Zum Ninosroman. — W. Bannier, Zu griech. u. lat. Autoren, I. — W. Schmid, Die sogen. Aristidesrhetorik, II. — U. Kahrstedt, Zwei Beitr. zur älteren Röm. Geschichte. — G. Helmreich, Zu Marcellus de medicamentis. — P. Cauer, Platons Menon u. sein Verhältnis zu Protagoras u. Gorgias. — Miszellen.

Journal of Hellenic Studies, XXXVIII: P. Gardner, A Female Figure in the Early Style of Pheidias. — W. Lamb, Seven Vases from the Hope Collection. — W. R. Lethaby, Greek Lion Monuments. — W. G. Arkwright, Lycian a. Phrygian Names. — W. Ashburner, Studies in the Text of the *Nicomachean Ethics*, III. — A. Gwynn, The Character of Greek Colonisation. — W. M. Ramsay, The Utilisation of Old Epigraphic Copies.

Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, LXXIV, 3: G. P. Rouffaer, De agrarische rechtstoestand der bevolking op Java en Madoera. Rapport uitgebracht door Mr. C. Th. van Deventer op 16 April 1904. — C. van Vollenhoven, Antirouffaer. — Ph. S. van Ronkel, Mededeelingen aangaande een palataliseerend Minangkabausch dialect. — N. J. Krom, De Bodhisattwa's van den Mendut. — N. Adriani, J. A. T. Schwarz als taalbeoefenaar.

Studiën. XC, Nov.: Is. Vogels, De Dordtsche Synode en het recht v. h. individueel geweten (1618-1918). — C. Wilde, Kardinaal Fr. Ximenez, de Katholieke Hervormer van Spanje, IV. — P. Albers, In Memoriam †P. Joannes v. Kasteren. — H. Bolsius, Koolwitje en Kleinbuikje, II. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

Bij A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. te LEIDEN zijn verschenen:

PUNT en CORVER

OPENBARE LES
TER OPENING VAN DE COLLEGES IN DE GESCHIEDENIS VAN DRAMA EN TOONEEL GEGEVEN IN HET KLEIN AUDITORIUM DER RIJKS-UNIVERSITEIT TE LEIDEN OP WOENSDAG DEN 23STEN OCTOBER 1918

DOOR

Dr. J. L. WALCH

Prijs . . . f 0.60

L'Influence de la Littérature Française dans les Pays-Bas

LEÇON D'OUVERTURE FAITE LE 18 OCTOBRE 1918

PAR

P. VALKHOFF

Privaat-Docent à l'Université d'Utrecht

Prijs f 0.60.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, **is verschenen als Deel XXVII**

IRENAEÜS II.

Weerlegging en Afwending der valschelijk dusgenaamde Wetenschap

(EERSTE VERVOLG)

II 13, 8—III 12, 15

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.25.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.—** per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

FRANSCHE KUNST

Een reeks studies over Literatuur, Schilderkunst, Muziek, Enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

In deze reeks zijn reeds verschenen:

I. De Franse geest in Frankrijks letterkunde, door P. Valkhoff. Gecart. **f 1.50.**
II. De Troubadours, door J. J. Salverda de Grave, Gecart. **f 1.50.**
III. Fransche Caricaturisten, door Corn. Veth. Gecart. **f 1.75.**
IV. Francis Jammes, door Jan van Nylen. Gecart. **f 1.50.**
V. Latijnsche Lente, door J. Greshoff. Gecart. **f 1.75.**
VI. Maurice Barrès, door Joh. Tielrooy. Gecart. **f 1.60.**
VII. Het moderne Fransche Tooneel, door C. P. van Rossem. Gecart. **f 1.60.**
VIII. Matthys Vermeulen, De twee Muzieken I. Gecart. **f 1.40.**
IX. Idem Idem II. Gecart. **f 1.40.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. te LEIDEN.

De nieuwe druk is verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ODYSSEA

PARS PRIOR—CARM. I—XII
PARS ALTERA—CARM. XIII—XXIV

Prijs f 1.50 per deel.

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

I

ILIAS

Pars Prior — Carm. I—XII

Prijs f 1.50.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

Vraag voor Uw nieuwe Uitgaven, Dissertatien, enz. prijsopgave en letterproef aan bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

Modern ingerichte BOEK-, KUNST-, COURANT- en HANDELSDRUKKERIJ.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mᴵᴶ., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. **N°. 5.** **Februari 1919**

Buck, Studies in Greek Noun-Formation. Dental Terminations, I (Schrijnen).
Hude, Les Oraisons Funèbres de Lysias et de Platon (Schwartz).
Lambert-van der Kolf, Eftaliotis, Verhalen van de Grieksche Eilanden; Karkavitsas, Verhalen van de Zee; Palamas, De dood van den Pallikaar (Hesseling).
Halm-Andresen, Taciti libri qui supersunt, II (Enk).
Van Haeringen, De Augustini ante Baptismum rusticantis operibus (Wilde).
Dahlerup, Ordbog over det Danske Sprog, I. 1 af Juul-Jensen (Logeman).
Chinard, L'exotisme américain dans l'œuvre de Chateaubriand (Gallas).
Neurath, Antike Wirtschaftsgeschichte (Roos).
Fournier, Les collections canoniques Romaines de l'epoque de Grégoire VII (Hensen).
De Bas, Waakzaam en Weerbaar (Koolemans Beijnen).
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Carl D. Buck, Studies in Greek Noun-Formation. Dental Terminations I. Chicago, University of Chicago Press. 1918. (Pr. $ 0.50).

Dit deeltje, gewijd aan de behandeling der Grieksche dentaal-sufflixen, heeft vooral waarde als verzameling van materiaal — ten deele gebaseerd op een voorloopige verzameling van wijlen A. W. Strabon, — minder door nieuwheid en oorspronkelijkheid van zienswijzen. Toch valt in enkele punten een vooruitgang op de tot nog toe verkregen resultaten aan te wijzen. Zoo b.v. beschouwt men ἄλειφα doorgaans als een geïsoleerd geval van een nom.-acc. op -α uit ṇ, vgl. het frekwente -μα uit *mṇ* (skr. *-ma*, lat. *-men*). Buck meent echter dat de vorm ἄλειφα, naast ἄλειφαρ, te danken is aan den analogischen invloed van sommige vormen of -μα (vgl. Fraenkel KZ., XLIII, bl. 1168), wellicht ἄλειμμα; of wel het was oorspronkelijk een plurale tantum *o*-stam. Merkwaardig is ook de verklaring der sekondaire τ-flexie van γέλως, ἔρως, ἱδρώς en χρώς als wortelend in de overgeleverde τ-flexie der verbaaladjektieven op -ώς, al is het een bezwaar, dat de anologie hier zuiver formeel is en zonder eenigen semantischen steun.

Schrijver bespreekt achtereenvolgens de neutra met genit. op -ατος (met uitzondering van -μα, -ματος), de woorden op -ᾱς, -ᾱτος en -ης, ητος (met uitzondering van die op -της, -τητος), de woorden met genit. op -ωτος, en die met genit. op -ιτος, -κτος, -ρτος (die op -ντος zullen later behandeld worden). Vooral aan persoonsnamen als Μένης, Φέρης is de noodige aandacht gewijd: hypocoristica, blijkbaar gebaseerd op appellativa, die personen aanduidden, als πένης, πλάνης enz. Buck verdeelt ze in benamingen van: legendary heroes, Greek citizens en foreigners.

De ongemeen groote bekendheid van den auteur met de Grieksche dialekten is aan de behandeling van het onderwerp in niet geringe mate ten goede gekomen. Ook dient vermeld, dat de waarde en bruikbaarheid van dit fascikel niet weinig verhoogd wordt door een in verhouding zeer uitvoerige woordenlijst.

Utrecht. Jos. Schrijnen.

K. Hude, Les Oraisons Funèbres de Lysias et de Platon. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser. I, 4). Kopenhagen, Høst & Søn. 1917.

In dit artikel, dat nog geen dozijn pagina's vult, tracht de schrijver een lans te breken voor de echtheid van Lysias' Epitaphios, daarmee positie nemend tegenover een lange reeks van bestrijders, door Reiske geopend en door Sauppe en Blass — en vele anderen — voortgezet.

Een zaak van zulk een lijvig dossier in zoo'n kort bestek te behandelen is gewoonlijk weinig vruchtbaar, tenzij men de communis opinio met enkele nieuwe argumenten komt steunen. Deze omver te werpen of haar een gevoeligen stoot toe te brengen, heeft Hude, zelf trouwens te weinig zeker van zijn zaak (zie p. 4, reg. 8 en p. 13), dan ook allerminst bereikt. Valckenaer's stellig oordeel over den Epitaphios: „Nil in illa Lysiacum" vereischt toch wel een forscher bestrijding, dan het weinige, wat schrijver over den stijl van deze redevoering opmerkt (pag. 8).

De bewijsvoering, door Hude gevolgd, is in hoofdzaak deze: „De Epitaphios vertoont overeenkomst met Plato's Menexenos; Plato kan alleen van een authentieke rede van Lysias gebruik hebben gemaakt; dus is Lysias werkelijk de schrijver."

Dat twee redevoeringen van eenzelfde, weinig afwisseling toelatend type eenige gelijkenis vertoonen, spreekt wel van zelf. De aanrakingspunten, door H. opgenoemd, zijn onbeduidend en worden door het gemeenschappelijk doel der beide oraties voldoende gemotiveerd, zonder dat men aan nadere verwantschap behoeft te denken.

Bovendien — en dit is mijn voornaamste bezwaar tegen

Digitized by Google

deze verhandeling — wordt met geen enkel woord gerept van een andere vraag, die met deze ten nauwste samenhangt, de vraag n.l. naar de verhouding tusschen den Epitaphios en Isocrates' Panegyrikos, wel het volledigst behandeld in de Berlijnsche dissertatie van E. Wolff, Quae ratio intercedat inter Lysiae Epitaphium et Isocratis Panegyricum, 1896, waarin de opvallende gelijkenis tusschen deze redevoeringen in een helder licht is gesteld en zeer waarschijnlijk is gemaakt, dat de Epitaphios — ten onrechte aan Lysias toegeschreven — een navolging van de rede van Isocrates is. Wie het standpunt van Hude inneemt, zal dus eerst de krachtige argumenten van Wolff moeten ontzenuwen, voordat hij eenige aanspraak op geloof zal kunnen maken.

Leiden. M. A. Schwartz.

A. Eftaliotis, Verhalen van de Grieksche Eilanden. — A. Karkavitsas Verhalen van de Zee. — K. Palamas, De dood van den Pallikaar. Nieuwgriieksche Novelles, vertaald uit het Nieuwgrieksch door **J. A. Lambert-van der Kolf.** Rotterdam, W. L. en J. Brusse. 1918. (Pr. *f* 0.65 het deeltje).

De novelles door Mevr. Lambert-van der Kolf vertaald, zijn in West-Europa weinig bekend, al bestaan er ook van sommige overzettingen in het Frans, in het Duits en het Italiaans. Slechts Palamas' De Dood van den Pallikaar heeft een zekere vermaardheid gekregen, dank zij een hoofdartikel in de Figaro, dat de grote litteraire waarde van het stuk in een helder licht stelde. De overige novelles werden bijna alleen gelezen, en tevens bewonderd, door het kleine getal niet-Grieken die zich tot de oorspronkelike taal van de schrijvers voelen aangetrokken. Het is te hopen dat de fraai uitgevoerde deeltjes die de firma Brusse tans in de handel heeft gebracht, wat meer bekendheid zullen geven aan deze kunst van fijne psychologiese waarneming en heldere kompositie.

Mevr. Lambert heeft er naar gestreefd om de kleur van het oorspronkelike te behouden zonder de Hollandse lezers al te zeer te verbazen door 't ongewone van dit Nieuwgriekse proza, dat in woorden van de allergewoonste spreektaal stoute beelden uitdrukt en de poëtiese levensopvatting van de eenvoudige vissers en zeelui weergeeft. Gemakkelik was dit niet, en de taak werd nog zwaarder door de talrijke techniese termen die in de novelles voorkomen en door het ontbreken van een woordenboek dat op alle vragen antwoord geeft. Op zeer verdienstelike wijze heeft de vertaalster haar werk ten einde gebracht. Ieder die haar vertaling leest zal gevoelen dat zij de gedachtenuiting weergeeft van een dichterlik volk.

Men mag verwachten dat deze drie deeltjes door nieuwe bundeltjes gevolgd zullen worden.

Leiden. D. C. Hesseling.

P. Cornelii Taciti libri qui supersunt rec. **C. Halm.** Editionem quintam curavit **G. Andresen. Tomus posterior,** qui historiarum libros, Germaniam, Agricolam, Dialogum de oratoribus continet. Leipzig, Teubner. 1914 (verschenen 1916). (Pr. M. 1.50, geb. M. 2).

Wat ik in der tijd (*Museum* 1915, p. 37, 38) over het eerste deel dezer Tacitusuitgave schreef, geldt ook van de pars posterior: het is de beste teksteditie van Tacitus, die wij bezitten. Ook weer dezelfde deugden: een verstandig conservatisme, dat niet koppig verdedigt, wat de taal geweld aan doet, voldoende durf om, waar 't noodig is, emendatie's op te nemen, mits deze ook uit een palaeografisch oogpunt verdedigbaar zijn, volledige kennis der uitgebreide Tacitus-literatuur, en bovendien intieme vertrouwdheid met het Latijnsche taaleigen geen geringe verdienste in een tijd, die, zooals de scherpzinnige en sarcastische Housman het ergens uitdrukt, is out of touch with Latinity (Class. Rev. 1905 p. 318).

Evenmin als den vorigen keer zal ik de plaatsen opsommen, waar Andresen van Halm's tekst-constitutie afwijkt. In het algemeen kan men zeggen, dat Andresen nòg voorzichtiger is dan zijn voorganger, waar de vraag rijst, of de overlevering veranderd moet worden. Op enkele plaatsen gaat die voorzichtigheid te ver, bv. Hist. III. 33, 13 *cum omnia sacra profanaque in igne considerent*, waar met Ernesti *ignes* had moeten gelezen worden, cf. Verg. Aen. II 624 *omne mihi visum considere in ignis Ilium*, IX. 144 *at non viderunt moenia Troiae / Neptuni fabricata manu considere in ignis*? Juist aan deze parallellen is veel te hechten, daar Tacitus, zooals algemeen bekend is, een navolger van Vergilius was, cf. Schmaus, Tac. ein Nachahmer Vergils, Diss. Erlangen 1887. Vergel. verder Prop. III. 9. 37 *non flebo in cineres arcem sedisse paternam* (aldus Heinsius voor *paternos*), Stat. Theb. III. 183.

Agricola 38 kan *secreti colles* niet verdedigd worden. De beteekenis moet zijn volgens den samenhang „niet meer door menschen bezet", maar dat zit niet in *secreti*; Gudeman vergelijkt German. 40 *secreto lacu*, waar *secretus* echter „van menschelijke nederzettingen verwijderd" beteekent; lees met Ernesti *deserti*; wij hebben hier met een letteromzetting te doen, zooals bv. Propertius II. 32. 5 waar de Neapolitanus heeft: *deportantes sed abitur*, en waar de goede lezing is *deportant esseda Tibur*.

Er komen ook gevallen voor, waarin de lezing der mss. ten onrechte door conjectuur verbeterd is, bv. Hist. v. 8, waar *praepotuere* met Halm in *praepolluere* veranderd is, hoewel 't perfect. van *polleo* eerst bij zeer late auteurs voorkomt. *Praepotuere* is een reeds door Forcellini erkend ἅπαξ λεγόμενον. Terecht is Hist. I. 15 de onregelmatige infinitiv. *arcersiri* gehandhaafd, die door de meesten met J. Fr. Gronovius in *arcessi* veranderd wordt. Ik vermeld dit punt, omdat de uitnemende Latinist W. Heraeus in zijn kritiek op onze editie schrijft „bedenklich ist mir *arcessiri*", vgl. echter Liv. III. 45. 3, waar Conway en Walters aan de overlevering niets veranderen en *placere itaque patrem arcessiri* uitgeven, zie ook de interessante aanteekening van onzen nog altijd onmisbaren Drakenborch op deze plaats, Sall. Jug. 62. 4 met de opmerking van Kritz p. 332 en verder Neue-Wagener Lat. Formenl. III^{3}, p. 248, Kühner-Holzweissig I, p. 836.

Ook Hist. IV. 84 *insignibus quaeque in ipso manifesta* heeft Andresen verstandig gedaan met Puteolanus' conjectuur *quae* voor *quaeque* te versmaden; Heraeus teekent aan „nicht verständlich", vgl. echter W. A. Baehrens in de Mnemosyne van het jaar 1910 (vol. 38) p. 147 en vol. 40, p. 255, en Bonnet, le Latin de Grég. d. T. p. 302.

Er blijven natuurlijk in auteurs als Tacitus en Propertius steeds allerlei plaatsen over, waar de een de overgeleverde lezing zal handhaven, terwijl een ander haar absoluut onverdedigbaar acht. In zulke gevallen mag men er den uitgever van een ouden schrijver geen

Digitized by Google

verwijt van maken, dat hij deze of gene conjectuur niet *in den tekst* heeft geplaatst, tenzij men met onweerlegbare argumenten voor den dag komt. Wel hebben wij echter recht te verlangen, dat de *apparatus criticus* zulke gissingen vermeldt. In dit verband kan ik niet nalaten de woorden van den grooten Havet te citeeren, die naar aanleiding van Baehrens' conjectuur *iam poscentes* bij Propert. II. 1. 11 in zijn „Notes critiques sur Properce" (Paris 1916), p. 31 schrijft: „Hosius ne daigne même pas citer cette correction certaine"; waarop hij zeer waar laat volgen: „Rien ne caractérise mieux la déplorable mode de sélection qui sévit aujourd'hui et en vertu de laquelle les éditeurs laissent leur travail à recommencer à leurs lecteurs". Ook deze Tacitus-editie ontkomt niet geheel aan dit verwijt; ik wees daar in mijn vorige aankondiging reeds op, en ook voor dit tweede deel handhaaf ik mijn oordeel over de onvolledigheid van den apparatus criticus. Eenige voorbeelden zullen mijn bedoeling duidelijk maken.

Hist. II. 38 *nunc ad rerum ordinem venio*; Tacitus gebruikt op andere dergelijke plaatsen een werkwoord, dat „terugkeeren" beteekent, vgl. Ann. XII. 40 *ad temporum ordinem redeo*. Daarom stelde Heraeus op onze plaats *redeo* voor, wat Andresen vermeldt; hij vergeet echter de conjectuur van van Herwerden *ad rerum ordinem* <*re*>*venio*, vgl. Ann. II. 24 *ut quis ex longinquo revenerat*. Hist. II. 87 mis ik de gissing van Leopold *severos* voor *servos* (zie Mnemosyne 32. p. 139).

Hist. III. 73 lezen wij: *inrumpunt Vitelliani et cuncta sanguine ferro flammaque miscent*. De uitdrukking *ferro flammaque* is een vaste verbinding, vgl. Tacitus I. 51 *quinquaginta milium spatium ferro flammisque pervastat*; Liv. I. 29. 2 *omnia ferro flammaque miscet*, een bijna woordelijke overeenkomst met onze Tacitusplaats, Liv. XXXV. 11. 11 *ferro flammaque omnia pervastant*. De vergelijking dezer plaatsen maakt 't zeer waarschijnlijk, dat *sanguine* een embleem is ter verklaring van *ferro*, zooals Hartman zag. Hiervan vermeldt de adnotatio critica echter niets.

Dialog. 13 ontbreekt de gissing van van Wageningen *labantem* voor *pallantem* (zóo de Vaticanus), zie Mnemos. 34, p. 148. — De histor. II. 70. 14 vermelde gissing *species* is niet van Hartman, maar van Leopold.

Drukfouten vond ik niet behalve p. 201, regel 20 *nocturuos* in pl. v. *nocturnos*. Het boek heeft een *index historicus*, die 80 pag. beslaat.

Zwolle. P. J. Enk.

J. H. van Haeringen, De Augustini ante Baptismum rusticantis operibus. Groningae apud M. de Waal. 1917. (Diss. der Vrije Gereformeerde Universiteit te Amsterdam).

Geen der oude Kerkvaders heeft in den loop der eeuwen zooveel belangstelling en sympathie gewekt als de groote Afrikaansche Leeraar. Wie wordt niet geroerd door het verhaal van zijn onstuimige jeugd en zijn treffende bekeering, verkregen door de tranen eener vrome moeder? Wie kent niet, althans van hooren zeggen, de titels van eenige zijner vermaardste werken — de Libri Confessionum bv. of de Civitate Dei —, die hem niet alleen onder de grootste kerkleeraars, maar onder de heerlijkste genieën der wereldliteratuur een eereplaats hebben verzekerd?

Ook Dr. v. Haeringen voelde zich, als zooveel anderen, tot Ambrosius' grooten leerling getrokken. In zijn proefschrift, den 9 Jul. 1917 aan de Vrije Universiteit te Amsterdam verdedigd, behandelt hij de werken, die Augustinus kort na zijn bekeering heeft voorbereid en te boek gesteld.

Tegen het begin der *feriae vindemiales*, October 386, had Augustinus zijn betrekking van leeraar der welsprekendheid te Milaan neergelegd en begaf zich naar Cassiciacum, een dicht bij de stad gelegen buitengoed van den grammaticus Verecundus. Daar bracht hij, dank den vrijgevigen steun van zijn rijken vriend Romanianus, eenige maanden door, zoowel tot herstel zijner geknakte gezondheid, als ter voorbereiding voor het ontvangen van het Doopsel.

Ten einde gedurende die dagen van rust ook anderen van nut te zijn, hield hij met eenige vrienden en leerlingen, die zijn afzondering deelden, van tijd tot tijd twistgesprekken over wijsgeerige en godsdienstige onderwerpen. De woorden der disputeerenden werden aanstonds, nog tijdens het gesprek, door een notarius opgeteekend en later door Augustinus zelf, gedeeltelijk eenigszins gewijzigd en verkort, te boek gesteld.

Zoo ontstonden de volgende werken, door Augustinus zelf in het eerste boek zijner *Retractationes* vermeld: Contra Academicos Libri III, De Beata Vita Liber I, De Ordine Libri II; ten laatste nog Soliloquiorum Libri II, waarin Augustinus niet met anderen maar met zich zelf redetwist.

Dat ook deze geschriften den weetgierigen lezer een rijke stof voor vruchtbaar onderzoek aanbieden, zal niemand verwonderen. Om slechts één zeer belangwekkend punt te noemen, men heeft zich de vraag gesteld, of en in hoever de gegevens, die wij hier omtrent Augustinus' bekeering en toenmaligen zieletoestand ontvangen, met die der dertien of veertien jaren later geschreven Confessiones geheel overeenstemmen.

Met deze kwestie houdt Dr. v. Haeringen zich in zijn proefschrift niet bezig. Hij bepaalt zich bij de bespreking van eenige minder belangrijke capita, die voornamelijk plaats, tijd, personen, volgorde der disputationes en dergelijke zaken betreffen.

Het zou mij natuurlijk te ver voeren, wilde ik hier de elf hoofdstukken der dissertatie een voor een doorloopen. Ik bepaal mij in hoofdzaak bij een enkel punt, dat mij van het meeste belang toeschijnt en waaraan de schrijver dan ook het grootste deel van zijn arbeid heeft gewijd.

Dit punt raakt de orde, waarin bedoelde twistgesprekken door Augustinus en zijn vrienden werden *gehouden*.

Zooals wij reeds opmerkten, heeft Augustinus tegen het einde zijner lange en vruchtbare loopbaan *in zijn Retractationum Libri* zijn vroegere werken opgesomd en hier en daar verbeterd of herroepen. Daar vermeldt hij ook de hier bedoelde disputationes: „Contra Academicos, vel de Academicis *primum* scripsi" (Retract. I 1). „Librum de Beata Vita non *post* libros de Academicis, sed *inter illos* ut scriberem contigit" (Retract. I 2). „Per idem tempus *inter illos*, qui de Academicis scripti sunt, duos etiam de Ordine scripsi" (Retract. I. 3).

Uit deze citaten maakte men veelal op, dat de disputationes in het eerste Boek contra Academicos verzameld, het eerst waren gehouden; daarna die van den Liber de Beata Vita, vervolgens die van Liber I de Ordine, dan die van Libri II en III contra Academicos en ten

Digitized by Google

UNIV. OF CALIFORNIA

laatste die van Liber II de Ordine, welke zeker na alle genoemde blijken gehouden te zijn.

Hiertegen maakt v. H. de m.i. zeer gegronde opmerking, dat Augustinus op de geciteerde plaatsen wel de orde aangeeft, waarin die gesprekken door hem werden *te boek gesteld* (scripsi), maar daaruit volgt niet noodzakelijk, dat zij ook in dezelfde orde *gehouden* zijn. Integendeel, door een zeer scherpzinnige redeneering komt hij tot het besluit, dat alle disputationes contra Academicos—dus de drie Libri van dien naam—met een tusschenpoos van zeven dagen, waarop *niet* werd gedisputeerd, onmiddellijk op elkander volgden. Daarna kwamen die van Liber I de Ordine, vervolgens die van De Beata Vita, eindelijk die van Liber II de Ordine. Anders was de orde van *het schrijven en uitgeven* dezer dialogen. Hier komt Liber I contra Academicos, die afzonderlijk werd uitgegeven, op de eerste plaats; dan het Boek de Beata Vita, vervolgens de beide Libri de Ordine, die beide tezamen werden *uitgegeven*, hoewel althans het eerste gedeelte van Liber I de Ordine vóór De Beata Vita werd *geschreven*. Ten laatste werden Libri II en III contra Academicos te boek gesteld en gepubliceerd. De Soliloquia zijn gedeeltelijk tusschen de andere Disputationes geschreven, maar werden het laatst van alle voltooid.

Met dit betoog, waarvan ik hier alleen de uitkomst mededeel, kan ik mij zeer goed vereenigen; evenzoo met het zeer lezenswaardige hoofdstuk, waarin v. H. aantoont, dat Augustinus in deze dialogen zijn voorbeeld en voornaamste bron, Cicero, geenszins slaafs navolgt, maar aan hetgeen hij bij den grooten Romein ontleende, veel van eigen vinding toevoegt.

Waarom is deze degelijke dissertatie niet met een weinig meer zorg en sierlijkheid gesteld? Een Doctor in de klassieke Letteren dient toch de Latijnsche taal genoegzaam meester te zijn om een honderdtal bladzijden te kunnen uitgeven, zonder ze door tal van soloecismen en barbarismen te ontsieren, die niet alleen aan den zetter te wijten zijn.

Mariendaal b/Grave. C. Wilde.

Ordbog over Det Danske Sprog, grundlagt af Verner Dahlerup, ... udgivet af Det Danske Sprog-og Literatur selskab. Förste binds förste halvbind A—Anledning. Redigeret af **H. Juul-Jensen,** Köbenhavn Gyldendalske boghandel, Nordisk Forlag, 1918. (Pr. kr. 6.—).

Deze aflevering is de eerste manifestatie van de t w e e d e poging om de woordenschat van het Deens— „alle .... overalt brugelige og upaatvivelige Danske Oord" — in een Thesaurus vast te leggen en het is „upaatviveligt" om dit maar dadelik te zeggen, dat het deze keer beter zal slagen dan de eerste, waarvan het ter wille van de tegenstelling de moeite en de plaats loont een en ander in herinnering te brengen. Het was reeds ongeveer 1737 dat de Deense Staatsarchivaris Rostgaard en de historicus Langebek met de bovenstaande woorden aangaven wat zij van hun sedert 1693 door de eerste aangelegde collecties in het ontworpen woordenboek wilden opnemen en, zoals die daar nu geciteerde woorden luiden, zouden ze even goed altans de hoofdmassa kunnen aanduiden van de woordvoorraad die het werk van 1918 op wil nemen. Maar geheel anders wordt de zaak voor wie weet welke twee woorden de stippen hier vervangen. Langebek had n.l. uitdrukkelik gezegd dat hij alle „gode reene" woorden wenste op te nemen, maar dat hij onverbiddelik „alle grove, plumpe og liderlige Oord ... som stride imod ærbarheden" er uit zou houden. En zulk een taalpolitie hoort nu volgens onze moderne begrippen niet bij een woordenboek thuis, waarvan de e n i g e bedoeling kan zijn — binnen zekere grenzen, natuurlik, maar alléén die van het hoevéél — a l l e s te geven wat feitelik a l g e m e e n in gebruik is, zodat bij de samenstelling ervan de subjektieve opvatting van het al of niet „goede" of „passende" absoluut buiten spel blijft.

Het genoemde werk waar dus in 1693 de eerste kiemen van gelegd werden, heeft een buitengemeen lang incubatie tijdperk doorgemaakt, want het eerste deel kwam pas 1793 in het licht en het laatste ... in 1905! — na meer dan tweehonderd jaar. En het is dan ook geen wonder dat reeds lang voor het verschijnen van dit laatste deel, de „Danicus" van de Universiteit van Kopenhagen, Prof. Verner Dahlerup zich aan het werk had gezet om op het voetspoor van de grote Europese woordenboeken er zelf een van zijn moedertaal voor te bereiden dat, al zou het dan ook niet in u i t g e b r e i d h e i d Grimm, de N.E.D., of ons Woordenboek trachten te evenaren, toch in de prinsiepes en in wetenschappelikheid daar niet voor onder zou doen; met dankbaarheid herdenkt Dahlerup het nut dat hij van een wetenschappelike reis gehad heeft die hij in 1903 op staatskosten naar Oxford, Göttingen en Leiden heeft kunnen maken. Het enorme Zweedse woordenboek valt in dat opzicht geheel buiten vergelijking; indien er geen verandering in de opzet en uitvoering komt, zal de algehele publicatie daarvan ook een paar honderd jaar in beslag nemen!

Wanneer ik het werk van Dahlerup, dat later door het Deense Taal- en Letterkundig Genootschap is overgenomen, onmiddelik volgen laat op het in de tweede plaats genoemde, dat van de Deense Akademie van Wetenschappen, is dit, waar we slechts aan de grote Nationale Woordenboeken denken, volkomen in den haak. Want èn het bekende Woordenboek van Molbech, lang het enige standaardwerk èn het in de jaren 1904—1914 uitgekomen werk in twee delen van Dahl en Hammer (Dansk ordbog for Folket) vallen buiten ons bestek en wel volstrekt niet alleen wegens de omvang. Want ook Molbech was het er slechts om te doen de tolk te zijn van het „zuiver korrekte" gebruik van de b e s c h a a f d e taal, waardoor een massa van de prachtigste stof voor ons verloren moet zijn gegaan, terwijl zelfs het Da. O.f.F. in een tijd die de verzamelaars de plicht oplegt te weten hoe het hoort, zich leent tot een wanhopige poging om de Deense taal te „verrijken" door de formatie van allerlei gekunstelde neologismen die zonder enige waarschuwing als zeer gewone woorden worden aangevoerd; wat zouden de Leidse Heren zeggen als men hun in alle ernst voorsloeg „geschutman" voor artillerist en „deugdloon" voor... premie op te nemen? Bewonderenswaardig is, wat ik in 't voorbijgaan even zou willen aanstippen, dat de enige kritiek welke de Redactie zich hiervan veroorlooft de opmerking is, niet zonder humor, dat het woordenboek in kwestie in dit purisme „zijn eigenaardig karakter vindt". *Never was false pride humiliated so decorously.*

Dàt er al sedert enige tijd een nieuw groot Deens woordenboek in voorbereiding was, zal ook anderen dan de woordenaren van professie bekend zijn door een opstel

Digitized by Google

van Dahlerup zelf voor enige jaren in de Zeitschrift für Deutsche Wortforschung. Maar wat Dahlerup zich toen voorstelde was niet veel meer dan een „aflöser" voor Molbech, — hoewel volgens het eerste contract dat Dahlerup met zijn uitgever sloot, deze plaatsvervanger tóch al ongeveer twee maal zo groot zou zijn als de voorganger.

Maar voor velen zal het een verrassing zijn te merken dat het werk in 1915 door Dahlerup, wien het over het hoofd gegroeid was, aan de goede zorgen van het Deense Taal- en Letterkundig Genootschap is toevertrouwd en in verband daarmede, volgens het voorlopige plan altans, ongeveer 15 à 17 delen zal beslaan van een 640 blz. of ruim 1200 kolommen elk. Deze eerste aflevering gaat met zijn 640 kolommen tot *anledning* en belooft dus met deze eerste koene greep vlugger werk dan b.v. indertijd een ons niet onbekende voorganger, welks eerste deel in 18 jaar met ruim 2000 kolommen tot *ajuin* kwam. De bedoeling van de Deense Redactie is elk jaar een deel af te leveren, wat zelfs met de staf van jonge aktieve medewerkers zeker hard werken zal betekenen en misschien wel .... menige teleurstelling ook !

Het werk zal, in aansluiting aan de bestaande glossaren en woordenboeken van Wimmer voor de Runentaal, Lund voor de taal der oude Deense wetten (een volledige uitgave mèt woordenboek dat het werk van Lund zal vervangen, is in voorbereiding) en Kalkar voor de taal der 14de—17de eeuw (incl.), de moderne Deense woordvoorraad van de 18de—20ste eeuw omvatten, met dien verstande dat de Danske Lov van 1683, de volksliederen en de geautoriseerde bijbel en psalmen ook geexcerpeerd zijn, hoewel ze strikt genomen tot de oudere perioden behoren. Voor die oudere tijd heeft men uit den aard van de zaak alleen de boekentaal om uit te putten, dat voor de 19de en 20ste eeuw de spreektaal het nodige kontingent levert spreekt van zelf.

En dit is een D e e n s Woordenboek. Noorse schrijvers zijn dus hier alleen gerepresenteerd voor zo ver hun woordvoorraad nog steeds met de Deense samenvalt, alleen zijn die Noren wier werkzaamheid geheel of gedeeltelik voor de scheiding van 1814 viel, hier geheel en al opgenomen. Noorse eigenaardigheden van de laatste tijd zal men hier dus vergeefs zoeken, — een echt Noors woordenboek is nog slechts in verre voorbereiding, v e r helaas in de zin van zeer ver van de verwezenliking af. De dood van Torp is voor die zaak een hele slag en wij zullen nog lang op de waardige Noorse pendant van Dahlerup moeten wachten, het beste substituut, het No. Eng. Wdb. van Brynildsen niet te na gesproken.

In ons woordenboek van het Deense r i k s m a a l zullen dialektwoorden alleen dàn opgenomen worden, indien ze óf over het hele land bekend zijn óf in werken gevonden worden die over het algemeen in 't rijks-Deens geschreven zijn. En mutatis mutandis is dit prinsiepe ook van toepassing op Deens Slang, Argot en de vulgaire taal. Uitdrukkingen die daar toe behoren worden alléén dan opgenomen, indien ze ook buiten die klasse der maatschappij gebruikt worden, waar ze thuishoren of geboren zijn.

Eigennamen worden alleen opgenomen waar ze als *communia* voorkomen, maar zelfs dan alleen als ze „algemeen" in gebruik zijn. Dat is een lastig kriterium. B ö t e r (Deens: Molbo) neemt de O.D.S. (is dit niet een even geschikte verkorting als N.E.D. voor de New English Dictionary ?) al net even min op als van Dale ons vertelt wat voor luguber luchtje er aan een „Kamper" ui is. Kwestie van appreciatie !

Van vreemde volksnamen neemt de O.D.S. alleen die van de grote Europese landen op, niet die van de kleine lands d e l e n, dus wel I r e r en I r l æ n d e r, maar niet b.v. A l b a n e r en A n d a l u s i e r. Kwestie van appreciatie alweer ? Ja, maar ook toch nog iets anders. Niet alleen wegens de misschien pas morgen geldende grond dat, wat nu een landsd e e l is, dan een onafhankelik land kan zijn onder een nieuwe *mbret* (niet vergeten, dit woord, meneer Dahlerup !) of de zoveelste republiek in ons spiksplinter nieuw Europa zal vormen, — afgezien hiervan is op te merken dat dit juist meestal geen vormen zijn die ieder kent, en dat dus b.v. vreemdelingen moeten kunnen naslaan of de Denen van een Alban, of een Alb*anes*, of een Alb*aner* praten en hoe b.v. de meervoudsvormen zijn.

Maar ik geef toe: hier en elders zijn de grenzen onmogelik zo te trekken dat er niet altijd iets buiten valt wat een ander met recht en klem er binnen zou mogen wensen. Zéér treffend zegt de redactie na een uitvoerig verslag over de vreemdelingen die ze hebben opgenomen en welke niet: „wij hebben *aluminium* opgenomen maar niet *anthracit*" ('t is wel kras !) o m d a t w i j n u e e n m a a l k i e z e n m o e s t e n, maar wij geloven niet dat wij in strijd met onze prinsiepes gehandeld zouden hebben als wij juist anders om gedaan hadden" !

In verband met die wijze woorden zal een ieder ook hun twijfel op 't stuk der neologismen begrijpen. Het prinsiepe is, dat alleen die opgenomen worden welke buiten de enge kring van de „uitvinder" door zijn gedrongen en dit is allesins verdedigbaar. Zo verbaast 't mij volstrekt niet ook zelfs in de laatste van Dale niet het woord Batavist te vinden dat ik ruim dertig jaar geleden eens met jeugdig entoesiasme voor Nederlandicus heb voorgeslagen — dat ik nog altijd even lelik vind, — ik geloof n.l. niet dat ooit iemand mij de eer aangedaan heeft mij hier na te volgen. Maar wat een vreemd idee dan wel *ad-led*, — letterlik, *bij-lid*", voor een nieuwe grammatiese kategorie op te nemen. Het werd pas in 1913 door Jespersen in zijn *Sprogets logik* voorgeslagen, en zal 't ooit doordringen ? Dezelfde geleerde spreekt van *tyd* (vgl. l y d) voor de *betydning* van een woord. Zal die vorm ook opgenomen worden ? Hier is werkelik ruimte voor twijfel !

Ook voor de samenstellingen moesten zij zich sterk beperken. Men zal zich veilig neer kunnen leggen bij de opmerking dat men evenmin van een woordenboek kan verwachten dat het elke samenstelling opgeeft als van een rekenboekje dat het alle getallen opneemt; volkomen begrijpelik stellen ze dan ook als prinsiepe op slechts *die* samenstellingen op te nemen, welke als zodanig een nieuwe eenheid vormen, een nieuw begrip welks betekenis zich niet zonder meer laat vaststellen uit de kennis van wat de samenstellende delen betekenen, — tegen dit prinsiepe wordt nu wel eens gezondigd, maar gelukkig dan zo dat het werk eerder iets te veel dan te weinig geeft. Maar één vraag zal toch wel bij vele gebruikers opkomen. Samenstellingen van i n d i v i d u e l e aard werden niet opgenomen, „al zijn ze ook nog zo mooi, eigenaardig of interessant", behalve een hoogst enkele keer als ze eens in een zéér populair werk voorkomen. Het komt mij voor dat de redactie hier in strijd handelt met haar eigen prinsiepes van de voorafgaande kategorieën. Wanneer nu

Digitized by Google

een woord als „dugfaldstid" (om er maar één te noemen) van Joh. Jörgensen's *Stemninger* eens „aansloeg" en ook door andere gebruikt werd? En eigelik: zelfs als dit niet 't geval was! Waarom *deze* kategorie van individuele woorden zo stiefmoederlik behandeld en neologismen met zulke open armen ontvangen? Komen woorden als *mindeslynget*, *stövregnsdrys*, *toneregn* niet eerder in aanmerking om als „echte(s), der Nachwelt unverloren" te blijven dan het stijfpedante *adled*, meminisse horresco?

Indien wij nu het voorafgaande samenvatten, zien wij dat de O.D.S. de algemene Deense taal van ± 1700 af wil omvatten, met enkele kategorieën slechts in een omvang opgenomen die noodzakelik subjektief door de persoonlike opvatting der redactie beperkt is. Met een „moge deze niet àl te verschillend zijn van die der gebruikers", ontwapent zij eventuele scherpe kritiek alweer even beminnelik als afdoende.

* * *

Naast en na de vraag wàt opgenomen dient, komt dit zeker niet minder belangrijke: hoe het opgenomene, d.w.z. de artikels bewerkt zijn.

In de orthografie die de offisiële Deense ministeriële verordeningen consakreert, zijn de woorden in streng alfabetiese orde opgenomen. Elk artikel bestaat uit twee delen: het „hoofd" en de betekenissen. Onder het eerste vindt men de grondvorm van het woord in kwestie, zijn grammatiese kategorie, zo nodig met aanduiding van verbuiging of vervoeging, de uitspraak, de etymologie, geschiedenis er van (dit klinkt ietwat alsof de etymologie en de historie van een woord twee geheel verschillende dingen waren, maar misschien is dit niet de bedoeling?) en het „gebruiksgebied" d.w. zo veel zeggen als de rang en de stand van de woorden. Na het „hoofd" komt dan de indeling in verschillende kategorieën van de „betekenissen" van het woord, elk door citaten en verwijzingen geillustreerd.

Niettegenstaande de redactie van het Museum de grenzen van deze aankondiging, zeer welwillend, toch al zeer wijd trok, heb ik nog alleen maar plaats voor een enkel woord bij het bovenstaande, en kies daar voor een opmerking over de uitspraak, die foneties aangegeven is, begrijpelikerwijze volgens het in Denemarken zeer bekende sisteem van Jespersen.

Dat die uitspraak voor zeldzame en vooral verouderde woorden *niet* is aangegeven, lijkt op 't eerste gezicht als van zelf sprekend: hoe kan men de gebruikelike uitspraak van een woord aangeven dat niet meer in gebruik *is*?, zal menigeen vragen en een dergelijke consideratie zal dan ook wel de reden zijn waarom de ongebruikelike woorden in den regel ook onuitsprekelik moeten schijnen. Maar de vraag is of de zaak, door een kleine dubbelzinnigheid in het woord „gebruikelike uitspraak," zo niet verkeerd wordt voorgesteld. Neen, natuurlik kunnen wij niet verwachten dat de uitspraak van een sedert lang overleden, of een stervend woord in alle détails vaststaat, iets waar de redactie de nodige nadruk op legt, maar wat moet een arme vreemdeling nu doen, die toch ook mee mag spreken — en ik denk bovendien dat het probleem ook voor menige *indfödt* zal bestaan — wanneer ze in hun lektuur zulk een verouderd woord als b.v. *adrienne* tegen komen of *ameublement* of zelfs een echt Deens woord als *afgudinde*? Zij kunnen zulk een woord toch maar niet eenvoudig niet uitspreken d.w.z. in de lektuur kalm overslaan? Kan iemand er een ogenblik aan twijfelen dat er bij die, ik erken het: twijfelachtige woorden toch wel altijd *iets* van die uitspraak „vast staat", n.l. als resultaat van de onbewust in de geest van de Deen heersende analogiewerking, een norm natuurlik nog niet (of niet meer) maar toch wel iets dat daar veel op lijkt en iets dat met zo goed als onfeilbaar gevoel of gehoor b.v. weet aan te geven of „men" in het laatste woord de eerste *d* als stop of als spirant uitspreekt en of in *ameublement* de laatste sillabe als — *ent* of als — *ang* klinkt. En wie kan beter dan de redactie dit onbewuste taalgevoel hunner landgenoten in een bewust geformuleerd resultaat omzetten? Wat ze merkwaardigerwijze, naar 't mij wil voorkomen, feitelijk al menigmaal gedaan *hebben*! Of wat is het anders dan zo iets, wanneer ze bij een massa woorden die door hen zelf met 't teken voorzien zijn, dat de boekentaal aanduid, waartoe het woord behoort, — wanneer ze van die woorden toch wel de uitspraak aangeven? Zo b.v. *affotografere*, *afhöste*, *afjævne* enz. enz.,; bij *afruste* zijn er zelfs twee nuances aangegeven! Bestaat hier bij zulke zeldzaam in de spreektaal voorkomende woorden die „vaste uitspraak" in de leestaal anders dan in een met tamelike zekerheid in 's sprekers brein werkend analogiegevoel? Welnu, alles wat hun gevraagd wordt is dat de redactie de werking daarvan op veel meer gevallen toe zal passen. Is het niet merkwaardig dat bij het werkwoord *afrejse* de uitspraak wel vast heet te staan, maar dat die bij het substantief *afrejse* niet aangedurfd werd?

Indien er verder plaats beschikbaar was, zoude er nog menige opmerking hierbij te maken zijn, — over de fijne onderscheiding der semasiologiese nuances — die misschien wel eens in al te veel subtiliteitjes ontaardt — over het eigenaardige idee de volgorde der citaten te rangschikken niet (of altans slechts bij hoge uitzondering, cf. *adled*) volgens het jaar waarin de stukken in kwestie zelf geschreven zijn, maar volgens het debuutjaar van de schrijver (dat er dan nog niet eens altijd bijstaat! Hier is het schitterend voorbeeld van de N.E.D. vergeefs geweest), — maar dit moet volstaan.

Ik wil ten slotte de *joyeuse entrée* in de wetenschappelike wereld van dit welgeschapen kindje vieren door nog de aandacht te vestigen op een paar omstandigheden die *m.i.* alle lof en algemene navolging verdienen, ofschoon deze laatste *sincerest form of flattery* voorlopig misschien alleen maar het a.s. Noorse Woordenboek te stade zal komen.

Ten eerste dat het, o, zeldzame uitzondering in deze benarde tijden, zo buitengewoon goedkoop is. Vervolgens dat de redactie de uitstekende gedachte heeft gehad zo hier en daar, vooral waar het etymologiese problemen geldt, naar een uitvoeriger discussie en het een of ander tijdschriftartikel te verwijzen. Dit mist men, meestal op grond van voorgewend plaatsgebrek, maar al te veel in de etymologiese woordenboeken.

Maar vooral wil ik eindelik op een derde punt wijzen dat van een buitengewoon brede opvatting getuigt en dat wel eens aan andere woordenaren, *past, present and to come* mag worden voorgehouden, voor de twee laatste kategorieën als een opwekkend en navolgenswaardig voorbeeld.

Digitized by Google

De duizenden en nog eens duizenden *fiches* met gebruikte èn ongebruikte citaten van het grote Engelse woordenboek worden gelijk bekend zal zijn, te Oxford wel is waar **b e w a a r d** (wat al heel mooi is, want die van ons grote Woordenboek worden vernietigd, naar het schijnt omdat er geen *plaats* is ze te bewaren), — maar zorgvuldig in grote kisten gepakt, ergens in de onderaardse gewelven van de Clarendon Press weggestopt, o p d a t z e n i e t v o o r e e n k o n k u r r e n t g e b r u i k t z o u d e n k u n n e n w o r d e n, een kleinheid van denken die men bij die grote natie niet zou verwachten. Daarentegen worden die van het Deense Woordenboek met àl het materieel dat voor de samenstelling er van gediend heeft en nog dient, b.v. ook de veel vollediger oorspronkelike woordenlijsten, enz., op de Koninklike Biblioteek te Kopenhagen bewaard en zij zullen steeds door belangstellenden gekonsulteerd kunnen worden.

Waarlik, hier herkent men de geest van de bekende Maecenas, Brygger Jacobsen, te Kopenhagen, die aan de ingang van het door hem geschonken laboratorium, een inscriptie deed plaatsen met de heerlike boodschap dat geen van de aldaar verkregen resultaten der wetenschap ooit geheim gehouden mag worden, maar altijd voor een ieder toegankelik en beschikbaar moet zijn.

Nijmegen. H. L o g e m a n.

G. Chinard, L'exotisme américain dans l'œuvre de Chateaubriand, Paris, Hachette. 1918. (Pr. fr. 3.50).

Als een vervolg en, waarschijnlijk, als het slot van zijn studies over de exotische elementen van Amerikaanschen oorsprong in de Fransche letterkunde (z. *Museum*, XIX, 423 en XXI, 263), geeft Chinard dit nieuwe werk, waarin de geschiedschrijver, dien we kenden, zich ook doet gelden als een fijn kunstrechter. De stof trouwens moest hem wel er toe brengen aan het esthetische element een bijzondere aandacht te wijden: waar tot nu toe in de vorige werken slechts hier en daar de invloed van 't amerikanisme doorflitste in een letterkundig of artistiek trekje of in een lichte gevoelsuiting, daar heeft men in dit nieuwe boek over Chateaubriand's Amerikaansche exotisme vóór alles te doen met een psychologisch en esthetisch vraagstuk.

Want hij is de toovenaar, in wien veel van de ideeën die het amerikanisme in de 16e tot 18e eeuw had aangebracht, terug te vinden zijn: de behoefte aan daden en de drang naar ongekende avonturen in ongerepte landen, de overtuiging dat te midden der oervolkeren een gelukkig natuurleven te leiden is, een zoeken naar absolute vrijheid, een herschepping van de naar nieuwe indrukken vaag dorstende ziel, een ziel immers waarop duizenden jaren van beschaving hun last van angstig zoeken hadden doen neerploffen. En de toovenaar Chateaubriand kwam. René l'Enchanteur noemden hem Pauline de Beaumont, die het voorrecht had doodelijk vervelende boeken voor hem te excerpeeren, waaruit hij *le Génie du Christianisme* deed opbloeien, en zijn vrienden, Joubert of Fontanes; veel, veel later, vijftig jaar wel, deed een andere vriendin van den toovenaar, Hortense Allart de Méritens, de herinneringen aan hun dwaasheden weer opdoemen in *les Enchantements de Mme Prudence de Saman l'Esbatz* (1872).

De toovenaar! Maar die vertrokken was, niet om kleuren aan zijn palet te voegen, zooals de pelgrim naar het Heilige Land eenmaal een beetje cynisch en ontnuchterend zou erkennen, maar gedreven door drang naar daden. Chinard zet in het eerste hoofdstuk, *la Préparation au Voyage*, uiteen hoe de lichamelijk krachtige, kerngezonde Bretagner, door zijn omgeving, zijn lezen, zijn aangeboren zwerflust tot de daad wordt gedreven; Rousseau, Raynal, de Malesherbes, drie elementen werken samen om hem naar Amerika te doen gaan met een tweeledig, schijnbaar onvereenigbaar, doel: het epos van den natuurmensch te schrijven en de Noord-Westelijke doorvaart te vinden. Was bij hem de drang tot actie het sterkst, toen hij den achtsten April 1791 zijn reis ondernam? Chinard (p. 25) acht dit waarschijnlijk en meent in hem een activiteit te ontdekken, die Victor Giraud in zijn *Nouvelles études sur Chateaubriand* niet sterk genoeg heeft in 't licht gebracht.

Le Voyage en Amérique is de titel van het tweede hoofdstuk. Er is, na Joseph Bédier's baanbrekende artikels over de data ervan, over den gevolgden weg, over de schriftelijke bronnen, over de reddende plagiaten, die hem toestaan ons vóór te tooveren alles wat hij niet gezien heeft, een heele litteratuur ontstaan: l'abbé Bertrin, die het eerst Bédier vruchteloos bestreed, E. Dick's *Plagiats de Chateaubriand*, Madison Stathers met zijn Grenobler dissertatie *Ch. et l'Amérique*, Chinard, Giraud, Beaunier e.a. En de toovenaar is niet in een gunstiger toestand gekomen sinds zijn waarheidsliefde opnieuw zwaar op de proef werd gesteld door de publicatie van het dagboek van zijn bediende Julien (1904), en de onderzoekingen van Pater Garabed over *Ch. en Orient* (1914). Het derde hoofdstuk, *le Voyage dans les terres de l'Ouest et en Louisiane* sluit zich bij het tweede hoofdstuk aan; samen vormen zij een preciseering van hetgeen we thans weten over zijn reis, de indrukken die hij moet hebben gehad toen hij in Juli aankwam — zijn heele verblijf gaat van 10 Juli tot 10 December 1791 —, de ontnuchteringen die hem moeten hebben gekwetst, het afzien van zijn plannen als ontdekkingsreiziger, den gevolgden weg en de gedeelten die hij er bij heeft gefantaseerd door zijn plagiaten en zijn herinneringen aan lectuur heen. In deze beide hoofdstukken weegt Chinard de waarde der resultaten die Dick en Stathers of Feugères (*Mercure de France*, 15.7. 1908) hebben verkregen; hierbij is 't zeer eigenaardig te bemerken, dat Chinard, die met Racine zou kunnen zeggen:

„Je sens deux hommes en moi",

het nu eens betreurt dat hij en anderen Chateaubriand betrappen op grove onwaarheid, dan weer vergoelijkende woorden voor den schepper van nieuwe esthetische bekoringen vindt. Wat Chinard reeds uiteenzette in zijn *Notes de Voyage de Ch. en Amérique* (Univ. of California Press, 1915) wordt door hem nog eens onderstreept: de opstand der Indianen, die een reis naar het Westen zooals Ch. die voorstelt in zijn *Voyage en Amérique* en de andere werken, onmogelijk maakte en de ontdekking van het boek van den Amerikaanschen aardrijkskundige Gilbert Imlay, *A Topographical description of the Western Territory of North America* (1792), als bron voor zijn fantasie-bezoek aan Scioto en de Ohiostreken. Ch. beschrijft de streek zooals Imlay die zag in 1785, niet zooals hij zelf haar had moeten zien in 1791; Chinard (p. 88) bestrijdt ook de conclusies van

Digitized by Google

Dick die in Beltrami's *Pilgrimage* (1824) een bron van zijn verhaal ziet. Deze beide hoofdstukken bevestigen de ontdekkingen van Bédier ten volle.

Wanneer Ch. Amerika verlaat, hebben zijn illusies omtrent de jeugdige democratie en haar deugdzaamheid, die Franklin met zijn eenvoud in kleeding en doen als een quaker en een ouden Romein had doen voorkomen, een geduchten knauw gekregen; zijn voorliefde voor de primitieve wereld die Rousseau hem had ingegeven, was er zóó door versterkt, dat hij weer aan het epos van den opstand der Natchez dacht. Wat hij echter vooral meebracht dat waren indrukken van landschappen en menschen, die zijn wezen zouden hernieuwen: „*il était* tourmenté de la muse", hij die nog slechts in een Musenalmanak één elegie had geschreven, *l'Amour de la Campagne* (1790).

Années d'exil et de documentation, zoo noemt Chinard zijn vierde hoofdstuk. Het is 't tijdstip waarop Ch. rondzwerft met zijn manuscript, dat hem, zoo zijn verbeelding hem geen parten speelt, 't leven redde bij Thionville, waarop de eerste verhalen bij 't bivakvuur ontstaan; 't is ook 't tijdstip waarop hij, handelaar in kousen of leeraar à la Saint-Preux, met Charlotte Ives flirt en waarin *René* in hem rijpt, omdat hij dan afdaalt tot in het diepste leed, en waarin het thema van 't afscheid — het thema dat in Loti's romans het groote thema is naast dat van den dood — karakteristiek wordt voor zijn werken, 't vertrek, en de vertwijfeling en de ontzetting die er op volgen, na 't afscheid uit Bungay. 't Is ook dat van *l'Essai sur les Révolutions*, dat anti-christelijke en anti-sociale boek. Chinard geeft over deze periode een psychologisch zeer juist beeld; ze is ook het incubatietijdperk van *les Natchez*, waarvoor hij thans veel leest en het moment waarop hij, om welke redenen dan ook, tot 't catholicisme weerkeert.

Een eenigszins speciaal hoofdstuk, dat misschien een beetje de eenheid van zijn boek verbreekt, geeft Chinard de gelegenheid *Les Sœurs aînées des héroïnes de Ch.* te schetsen: de verlatene wilde die een oogenblik in de eenzaamheid der Nieuwe Wereld een blanke aan zich heeft weten te binden, een avontuur dat reeds in 1624 door captain Smith werd verhaald. 't Staat hem ook toe stelling te nemen tegenover Cassagne en tegenover Baldensperger en Carré die *Azakia et Célario*, dat in Mei 1798 in de *Bibliothèque britannique* te Genève verscheen, aan Ch. toeschrijven, en het verband ervan met *Ouabi or the virtues of nature* van Mrs. Marton (1790) te onderzoeken. Zoo men, meent Chinard, niet kan spreken van invloeden hiervan op Ch.'s *Atala*, dan moet men dit wel doen voor *Odérahi* (1798), een geschiedenis uit de *Veillées américaines* welke Chinard weer heeft opgediept. De onbekende schrijver ervan was de eerste die in een nieuwe uitgave van zijn werk *Odérahi* als een „sœur aînée d'Atala" aankondigde terwijl men in den *Moniteur* Ch. van plagiaat beschuldigde en zijn werk beneden dat van den onbekende stelde.

De vier laatste hoofdstukken vormen één geheel; zij onderzoeken de *Natchez* en *Atala* wat „couleur locale", documentatie en exotisme betreft en analyseeren de techniek der compositie en de karakters in *Atala*. Ook hier wordt men getroffen door keurige opmerkingen van Chinard, die aan dit boek een groote bekoring verleenen en de lezing ervan tot een genot maken. Heel fijn weet hij te doen zien, dat Homerische en Vergiliaansche herinneringen zich mengen met minder talrijke uit Tasso of Milton én de elementen van het Indiaansch exotisme, zooals de reizigers dat reeds hadden geschilderd, al die vergetenen en weder door de eruditie opgediepten. — Lafitau, Charlevoix, Imlay, Carver, Casteby —, wier visie en proza „l'Enchanteur" omtoovert tot een werk van harmonische schoonheid. Is hij 't niet die, in *les Natchez*, waarvan Chinard de waarde onderstreept (p. 162), de uitdrukking vindt „la Vierge des dernières amours", waar de brave Charlevoix nuchtertjes neerschrijft: „On leur abandonne même quelquefois des Filles, pour leur servir comme de femmes pendant le temps qui leur reste à vivre"? En is er grooter contrast denkbaar dan dat tusschen Bartram's beschrijving van een mossoort, *Tillandsea usnoides* (p. 261): „What adds to the magnificence of their appearence is the streamers of long moss that hang from the lofty limbs and float in the winds" en de visie van Ch.: „Quand la nuit, au clair de la lune, vous apercevez sur la nudité d'une savane, une yeuse revêtue de cette espèce de draperie, vous croiriez voir un fantôme, traînant après lui ses longs voiles". Met veel aanhalingen weet Chinard (p. 246—259) te doen zien, dat Ch. wel degelijk goede bronnen had voor de Mississipi-beschrijving die o. a. door Sainte-Beuve is aangevallen (*Chateaubriand et son groupe littéraire*, Paris, Garnier, 1861, I, 195).

In 't laatste hoofdstuk, *Atala: la composition, les caractères*, tracht Chinard een oplossing te geven van de tegenstelling die men moet constateeren tusschen de Epiloog, die een precies aangegeven inhoud van 't boek aangeeft wat den opzet betreft, en de uitwerking die Ch. er aan gaf. Evenzoo wijst Chinard op de tegenstelling tusschen de *Nuit chez les Sauvages du Niagara* en den Epiloog; de verandering die Ch. heeft ondergaan sinds hij het *Essai* schreef is zeer merkbaar. Een even delicate kwestie is die van de verandering welke *Atala*, eerst opgezet als de geschiedenis van een slachtoffer van het godsdienstig fanatisme, heeft ondergaan in het laatste gedeelte, vóór hij *le Génie du Christianisme* uitgaf. Lemaître had 't eerst de onderstelling gewaagd van een primitief anti-godsdienstig *Atala*-manuscript en V. Giraud was hem bijgevallen. Chinard (p. 289) bestrijdt die meening met niet al te overtuigende argumenten.

In zijn laatste bladzijden vat hij den invloed samen dien 't amerikanisme op Ch. heeft gehad, en hij doet dit in zeer gloedvolle woorden (298—300). Te midden daarvan klinkt wel vreemd het: „il importe peu maintenant que Chateaubriand ait vu ou non le Mississipi" (cfr. p. 2)... Integendeel: cela importe beaucoup. 't Is een moreel vraagstuk, waarmee samenhangt een deel van onze houding tegenover hem en tegenover zijn geheele werk, ook tegenover zijn *Génie* en zijn *Mémoires*, ook tegenover zijn invloed en zijn nakomelingschap en hen die een paladijn in hem zien van het Christendom. „René l'Enchanteur"? Zeker. Maar ook de onbetrouwbare.

In drie deelen heeft Chinard doen zien hoe het amerikanisme op het gebied van letterkunde en moraal en sentiment invloed op de Fransche begrippen uitoefent. 't Sterkst uit zich dat, van af Rabelais en Montaigne, in „le bon sauvage", dien ook Vigny nog had gekend, maar in *La Sauvage* ontrouw werd. In 1826 voegde Chateaubriand bij zijn *Essai sur les Révolutions* 't zin-

Digitized by Google

netje „les bons sauvages qui mangent leurs voisins"? En dat was 't eind van een droom, van „le rêve exotique", waarvan Chinard de ijverige, kunstrijke beschrijver is.

Amsterdam. K. R. Gallas.

O. Neurath, Antike Wirtschaftsgeschichte. 2e umgearb. Aufl. (Aus Natur und Geisteswelt. 258). Leipzig u. Berlin, Teubner. 1918. (Pr. M. 1.50 + 30 %).

Op 98 bladzijden klein formaat wordt ons hier de oeconomische geschiedenis geboden van c. 3000 v. C. tot c. 500 n. C. Dat dit niet meer kan zijn dan een summier overzicht, spreekt van zelf. Vooral de behandeling van het Oosten is mager uitgevallen, en ook overigens geeft de schrijver slechts hoofdlijnen. Deze heeft hij echter duidelijk getrokken, de verschillen tusschen de opeenvolgende perioden der oeconomische ontwikkeling zijn goed gekenschetst. Dit is te meer te waardeeren, omdat een grooter werk over dit onderwerp ontbreekt: al neemt de bespreking der staathuishoudkundige verschijnselen in de geschiedwerken van Beloch, Eduard Meyer en Cavaignac eene ruime plaats in (trouwens ook reeds bij Mommsen), en van hoe groote waarde de monographiën van Pöhlmann, Francotte, Gummerus e.a. mogen zijn, eene oeconomische geschiedenis der oudheid bezitten wij nog niet. Het werkje van Neurath is het eenige samenvattende boek op dit gebied. Het staat sterk onder den invloed van Beloch en vooral van Eduard Meyer, zoowel van diens Geschichte des Altertums als van de in zijne Kleine Schriften vereenigde studiën. Als inleiding verdient het warme aanbeveling.

In dezen 2en druk (de eerste verscheen in 1909) is de opzet van het werk dezelfde gebleven, en ook de wijzigingen en uitbreidingen van den text zijn niet van overwegend belang. Bij de behandeling van het ptolemaeïsche Egypte wordt nu ook het geld- en korengiro besproken. Gewenscht ware eene uitvoerige literatuuropgave geweest bij elk hoofdstuk. Vooral op dit gebied, waar de literatuur, al is zij nog niet omvangrijk, toch zeer verspreid is, zou dit nuttig zijn geweest. De schrijver had dan in eene behoefte voorzien. We krijgen nu slechts in het voorbericht een aantal artikelen van den schrijver zelf geciteerd, maar overigens ontbreekt elke literatuuropgave. Ik acht dit een ernstig gebrek.

Ten slotte enkele opmerkingen. Op blz. 42 wordt gezegd, dat sommige rijke familiën te Athene den staat schepen ter beschikking moesten stellen. De triërarchie rustte echter niet op de familie, maar op den persoon.

Bij de bespreking der afpersingen, waaraan de, onbezoldigde, Romeinsche stadhouders zich onder de Republiek in de provincies schuldig maakten, meent de schrijver, blz. 66, dat het „wirtschaftlich" op hetzelfde neergekomen zou zijn, indien de Romeinsche staat het bedrag dier afpersingen als belasting had geheven en dit dan aan zijne ambtenaren als bezoldiging had toegewezen. Ik vermoed, dat de beroofde provincialen aan de laatste methode de voorkeur gegeven zouden hebben, daar het toch zeer zeker verschil uitmaakt, ook voor het oeconomisch leven, of men tot afdokken gedwongen wordt door willekeurige afpersing of door geregelde belasting. Dat de Romeinen er evenzoo over dachten, blijkt wel hieruit, dat sinds Augustus de provinciale stadhouders bezoldigd worden.

Waar de schrijver op blz. 78 het heeft over den aanzienlijken overzeeschen handel der Syriërs tijdens het Romeinsche keizerrijk en daarbij hunne factorij te Ostia noemt, had hij ook aan de groote rol moeten herinneren, die de Syrische kooplieden in dien tijd, en nog in het begin der Middeleeuwen, in Gallië, speciaal in Massilia, speelden.

Papier en band van dezen druk zijn belangrijk slechter dan die van den eersten.

Groningen. A. G. Roos.

Paul Fournier, Les collections canoniques Romaines de l'époque de Grégoire VII. (Extr. d. Mém. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L. XLI). Paris, Klincksieck. 1918. (Pr. fr. 5.50).

Bij het wereldberoerend hervormingswerk, dat paus Gregorius VII ondernam, beriep hij zich herhaaldelijk erop dat zijn uitspraken en wetten, niets nieuws, niets ongehoords bevatten, maar dat dit alles in overeenstemming was met hetgeen zijn voorgangers op den H. Stoel reeds hadden vastgesteld. Zooals begrijpelijk is, lieten zijn felle tegenstanders dat beroep niet onaangevochten, maar trachtten te betoogen dat de eischen, welke „Hildebrand" aan vorsten, bisschoppen en priesters stelde, ontwijfelbaar in strijd waren met de kerkelijke wetgeving van voorheen. Het conflict vorderde derhalve als van zelf raadpleging van den tekst der kerkelijke wetgeving uit den voortijd. En daar de bestaande collecties van zulke uitspraken, door vroegere concilies en pausen gegeven, niet talrijk waren en bovendien nog zeer onbeholpen saamgesteld, zien wij in het begin der elfde eeuw niet minder dan vier verzamelingen van kerkelijke wetten uit de oudheid aanleggen om in die behoefte te voorzien. Het lid van het Instituut, Paul de Fournier, heeft een diepgaande studie gewijd aan elk dezer vier collecties, welke in de naaste omgeving van Gregorius VII zijn opgesteld en grootendeels zelfs haar ontstaan aan zijn initiatief hebben te danken. Die vier verzamelingen zijn: 1°. een nog in h. s. berustende collectie, welke gewoonlijk wordt aangehaald onder den titel van „Diversorum patrum sententiae"; 2°. het „Capitulare" van Atto, kardinaal van San Marco 3°. de collectie van Anselmus, bisschop van Lucca, en 4°. de collectie van kardinaal Deusdedit. Deze studie heeft al de eigenschappen, welke geschriften van sommige Fransche geleerden zoo aantrekkelijk maken: kalme en bondige betoogtrant; daarbij een glasheldere manier van voorstelling.

Warmond. A. Hensen.

F. de Bas, Waakzaam en Weerbaar. Schiedam, H. A. M. Roelants. 1918 [1]).

„Levendig verlangen om te midden der gevaren, die nu meer dan ooit den zwakkere van den kant der sterkeren bedreigen, het volk, waartoe wij het voorrecht hebben te behooren tot voortdurende waakzaamheid op te wekken:

„om aan de hand der wereldgeschiedenis, vooral partij trekkende van de ondervinding, gedurende de mobilisatie opgedaan, de o.i. alleen afdoende middelen tot handhaving onzer vrijheid en onafhankelijkheid aan te geven—

„leidde tot dit geschrift, hetwelk wij met vol vertrouwen aan het oordeel onzer landgenooten onderwerpen."

---

[1]) Op verzoek van den Schrijver deelt de Redactie mede dat zij dit artikel reeds op 9 Augustus 1918 ontvangen heeft.

Digitized by Google

Zoo luidt het Voorwoord der 100 bladzijden tellende brochure, waarin generaal De Bas zijne landgenooten wil opwekken tot waakzaamheid en het treffen van maatregelen tot weerbaarheid, ook nadat de nog steeds voortwoedende oorlog zal geëindigd zijn. Hij gaat hierbij van het standpunt uit dat „de oorlog, machtstrijd der volkeren evenmin uit de wereldorde valt te verbannen als krakeel uit de kinderkamer", dat de sterkere steeds de stelling zal blijven handhaven: „macht gaat boven recht", en dat hij, die zulks zou willen ontkennen, utopieën aanziet voor werkelijkheid.

Hoewel ik mij rangschik naast hen, die meenen, dat uit dezen wereldbrand eene nieuwe maatschappij moet voortkomen, die ontwapening in haar vaandel zal voeren, is het mij en mijnen medestanders — althans op dit oogenblik — nog niet mogelijk, eenig overtuigend bewijs te kunnen aanvoeren voor de juistheid van dit inzicht. Ik kan mij dan ook voor de aankondiging van dit geschrift zeer gemakkelijk op het standpunt stellen, hetwelk Schr. innam, het standpunt, hetwelk wij tot dusverre helaas! als het eenig juiste hebben moeten erkennen.

Blijven de toestanden in Europa na den oorlog met betrekking tot de landsverdediging zoo, als ze vóór den oorlog waren, dan *moet* Nederland, wil het Nederland blijven, zich zoo goed mogelijk ter verdediging toerusten. In dit opzicht — maar ook onder dit voorbehoud — deel ik de meening van generaal De Bas geheel en al. Of dit zal noodig zijn, daarover hebben wij niet te beslissen. Wij mogen al — wanneer die beslissing zal genomen worden — onze stem kunnen doen hooren, naar ik hoop, zoo krachtig mogelijk; maar de Groote mogendheden zullen den toon aangeven, waarmede wij zullen moeten instemmen. Ontwapening alleen in Nederland zou groote dwaasheid zijn.

Schr. heeft zijn geschrift in drie deelen gesplitst: Gisteren — Heden — Morgen. Blijkens het voorwoord is het laatste stuk het voornaamste. Daarin wordt in hoofdtrekken uiteengezet, hoe Nederland zich weerbaar heeft te maken. In de beide eerste stukken wordt, met aanstipping van een aantal feiten, cijfers, data, in 55 bladzijden de militaire geschiedenis van alle landen der wereld van meer dan 3000 jaren vóór den aanvang onzer jaartelling tot op onzen tijd — zelfs de Azteken in Mexico worden genoemd — als in een kaleidoscoop den lezers voor oogen gesteld, „ten einde uit de studie van het verledene het tegenwoordige beter te begrijpen."

Hoewel dit overzicht stellig niet van belang ontbloot is, en het zich in elk geval aangenaam laat lezen, komt het mij toch voor, dat, zonder opname van al die feiten, cijfers en data deze beide stukken beter aan het doel hadden beantwoord, indien Schr. had kunnen goedvinden de gevolgtrekkingen, waartoe die studie hem geleid had, in enkele groote, algemeene trekken weer te geven. Nu moest hij, waar hij zooveel heeft willen meedeelen, noodwendig in oppervlakkigheid of onvolledigheid vervallen. Een enkel voorbeeld moge tot staving dezer bewering dienen. Op bl. 38 wordt als aanleiding voor het uitbreken van den oorlog van 1870 opgegeven: „naijver der Tuillerieën op Pruisen wegens de candidatuur van prins Leopold van Hohenzollern Sigmaringen voor den Spaanschen troon," en wordt zelfs niet met een enkel woord gewag gemaakt van de geheime machinatiën van Bismarck voor die candidatuur, zooals we die (hoewel de Duitsche staatsman ze tot zijn dood toe heeft verloochend) uit het in 1899 door Sturdza uitgegeven werk: „Charles I, Roi de Roumanie — Chronique — Actes — Documents" hebben leeren kennen. Evenmin lezen we iets van het verdraaide telegram uit Ems, hoewel wij uit Bismarck's „Gedanken und Erinnerungen" mochten vernemen, dat hij zelf wel had begrepen, welke uitwerking de door hem gestijleerde depeche op de licht ontvlambare Fransche gemoederen zou teweegbrengen. Naar gelang men nu dit al of niet naar voren brengt, kan men de schuld van het uitbreken van dien oorlog op Pruisen of op Frankrijk doen vallen.

Bij de behandeling van den tegenwoordigen oorlog daarentegen heeft Schr., in zijne verontwaardiging over de schending van België's neutraliteit, zelfs beproefd het bewijs te leveren, dat de Duitsche legers bij den aanval op Frankrijk den weg over België niet noodzakelijk hadden behoeven te volgen. Dit bewijs, welks beoordeeling ik aan den lezer overlaat, had voor het doel van het geschrift stellig achterwege kunnen blijven.

Het derde stuk evenwel — de hoofdzaak — is der ernstige overweging van allen, die eene krachtige verdediging van Nederland wenschen, ten volle waard. Schr. vat zijne uiteenzetting hiervan samen in de woorden (bl. 61): „De middelen tot handhaving onzer vrijheid en onafhankelijkheid, zonder verlies van een duimbreeds gronds, tot verstandig en rechtvaardig beheer onzer koloniën, zijn viervoudig: *een wijze regeering, gewapende-, economische- en intellectueele weerbaarheid.*" Elke van die middelen wordt dan uitvoerig toegelicht.

Uit dit gedeelte zij nog bijzonder de aandacht, niet het minst van regeeringspersonen, gevestigd op hetgeen Schr. noemt: „intellectueele weerbaarheid". Hij schetst daarin de positie van den tegenwoordigen officier in het leger, niet in het soldaten-leger, maar in het leger, dat der Nederlandsche maatschappij toebehoort, dat wortelt in het Nederlandsche volk. Meer dan tot nu toe het geval is geweest, moet de officier, ook de militie-, landweer- en reserve-officier, bekend zijn met de inrichting en de eischen van het maatschappelijk leven, met de wetten, die de samenleving beheerschen, met de voorschriften, tot wier toepassing hij mede kan geroepen worden, zooals dit in deze jaren van mobilisatie van het leger zoo duidelijk aan den dag treedt. Maar elk Nederlander, en vooral elk regeeringspersoon, moet ook het leger kennen als onderdeel van de staatsmacht. Duidelijke begrippen over de verdedigbaarheid van ons land — gen. De Bas heeft van 1865 af hierop bij alle voorkomende gelegenheden steeds aangedrongen — mogen den ontwikkelden niet-militair, maar vooral onzen bestuurders niet vreemd zijn. Opnieuw wordt een pleidooi gehouden voor een leerstoel voor het krijgswezen aan een of meerdere van onze universiteiten, of althans voor de behandeling van onderdeelen van het krijgswezen bij het onderwijs in overeenkomstige takken van wetenschap.

Hier is Schr. in zijne volle kracht en geeft hij, nog met jeugdig vuur bezield, niettemin op bescheiden wijze den weg aan, die z. i. zou kunnen worden gevolgd.

Mogen zijn geschrift vele lezers, en zijne denkbeelden in dezen bij hen ingang vinden — tenzij .... het niet meer mocht noodig wezen. Wat zou dat een vooruitgang zijn!

's-Gravenhage. G. J. W. Koolemans Beijnen
(gep. luit.-generaal).

Digitized by Google

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Mnemosyne, N. S., XLVI, 4: J. J. Hartman, Ad Ovidi de Coyce et Alcyones narrationem. — G. Vollgraff, Ad Sophoclis *Antigonam*. — J. J. H., Polenarianum ad Hor. *C.* III, 29, 62-64. — P. H. Damsté, Ad Senecae *Thyesten*. — J. van Wageningen, De quattuor temperamentis. — J. J. H., Polenarianum ad Hor. *C.* IV, 4, 68. — H. D. Verdam, Quo tempore *Phaedrus Platonicus* scriptus sit. — J. J H., Polenarianum ad Hor. *C.* III, 24, 58. — P. H. Damsté, Ad Senecae *Medeam*. — J. J. H., Ad Pindari *Od.* XIII, 53. — G. Vollgraff, De lege collegii cantorum Milesii. — P. H. Damsté, Ad Senecae *Herculem Furentem*. — F. Muller, De origine participii futuri linguae latinae. — P. H. D., Emendatur locus Gellianus (II, 21, 8). — J. J. Hartman, Annotatiunculas criticas ad Pindari locos quosdam.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLI-XLII, 3: E. Howald, Heraklit und seine antiken Beurteiler. — J. Geffcken, Der Ausgang des griech.-röm. Heidentums. — A. Götze, Deutsche Handwerkernamen. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: Ph. Wegener, Schillers Pädagogik u. ihr Einflusz auf Herbart. — K. Ziegler, Lessings Laokoon u. d. Schule.

4-5: A. Gercke, Eine Niederlage des Sokrates. — R. Pestalozzi, Seelische Probleme des Hochmittelalters. — J. Richter, Der Charakter des Mephistopheles im Urfaust.

In het paedagog. ged.: E. Stemplinger, Hellenisches im Christentum. — W. Olsen, Wie sollen die Schüler in ein Literaturwerk eingeführt werden? — Mitteil.

6: W. Nestle, Politik u. Moral im Altertum. — H. Fischer, Schiller u. d. griechische Tragödie. — H. Engert, Idealismus u. Realismus im deutschen Drama.

In het paedagog. ged.: A. Messer, Wert, Norm, Person in der Ethik. — Th. Litt, Lehrfach u. Lehrpersönlichkeit. — Mitteil.

7—8: O. Gruppe, Die Anfänge des Zeuskultus. — E. Bruhn, Zur dramatischen Technik des Sophokles. — E. Pernice, Pompejiforschung u. Archäologie nach dem Kriege. — G. Mayer, Das wesen der Landschaftslyrik. — J. Hashagen, Italiens Kriegsverträge mit dem Verband. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: W. Jaeger, Geschichte u. Leben. — G. Wolff, Antike Klassikerstellen im Lichte der röm.-germ. Altertumsforschung. — Mitteil.

9: B. Sauer, Antike Feldherrbildnisse. — H. Werner, Barbarus. — A. Götze, Aus dem deutschen Wortschatz schweizerischer Zeitungen.

In het paedagog. ged.: P. Pendzig, Die griech. Studien im deutschen Mittelalter. — G. Reichwein, Über den Sinn geschichtl. Bildung in unserer Zeit.

Tijdschrift v. Nederlandsche Taal- en Letterkunde, XXXVII, 4: P. Leendertz, *Mariken v. Nieumeghen*. — R. Foncke, Wie is de samensteller van „*den Nederduytschen Helicon*"? — C. G. N. de Vooys, Broeder Thomas' traktaat over natuurkennis. — M. Boas, De oudste Nederlandsche vertaling van Epictetus' Enchiridion en haar auteur. — G. J. Geers, *Geuse-vesper*. — C. G. Kaakebeen, Enkele plaatsen uit de poëzie van Constantijn Huygens. — Kleine Med. — Verbet.

Neophilologus, IV, 2: S. Eringa, Les premières manifestations de la Renaissance dans la poésie lyrique néerlandaise (1544-1565). — P. Valkhoff, Sur quelques ouvrages d'Elie Luzac, II. — H. W. J. Kroes, Nhd. *Krawall*. — O. Walzel, Die künstlerische Form der Deutschen Romantik. — H. Annema, *Touter—Tille—Tolle*. — R. Volbeda, *Half* preceded or followed by the (in)definite article or other modifiers. — W. v. d. Gaaf, The pronunciation of *Word*. — A. G. v. Hamel, Tondalus' visioen en Patricius' vagevuur. — J. v. Wageningen, Stopwoorden — Aankond. v eigen werk. — Inh. v. tijdschr. — Meded.

Bijdragen Vaderl. Geschiedenis en Oudheidkunde, VI, 1: De Jonge van Ellemeet, De Drentsche Marken-organisatie. — Japikse, De minuut van het plakkaat der afzwering 26 Jul 1581. — Tonckens, De Grammatica Latina van Vossius en de Schoolordre van 1625. — Hist. literatuur (Juli-Nov. 1418).

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXIII, 5: Gysberti Hodenpijl, Govert Cnoll (slot). — Portheine De samenzwering van Von Görtz, I.

6: Portheine, De samenzwering van Von Görtz (slot). — Geest, Terschelling in de Middeleeuwen.

Economisch Historisch Jaarboek, IV: Posthumus, Voorgeschiedenis van de wetgeving tegen den kinderarbeid. — Van Dillen, Stukken betreffende den termijnhandel in graan. — Van Brakel, Bescheiden over den slavenhandel der W. I. Compagnie. — Timmer, Brouwerscontracten 18de eeuw. — De Boer, Amsterdamsche veemcontracten. — Huart, Observantie betreffende de geldtheorie, 17de eeuw. — Hoeffnagel, De Surinaamsche bacovencontracten.

Revue Historique, CXXVIII, 2: L'Allemagne et nous (correspondentie Keizerin Eugénie en Wilhelm I, 26 Oct., 1870). — Bourrilly, Charles Quint en Provence. — Tricoche, Busky Run (Aug. 1763). — Reuss, L'affaire des faussaires de Vienne à Huningue (1790—1792). — Bulletin historique: Hauser, France (ép. moderne).

CXXIX, 1: Puaux, Origines de la guerre des Camisards, I. — Marion, La question du papier-monnaie 1790. — Van Dijke, Les prétendues mémoires de Jeanne d'Albret. — Bulletin historique: France, moyen âge.

English Historical Review, Oct. 1918: Stenton, Supremacy of the Mercian Kings. — Round, Barons and Peers. — Goldingham, The navy under Henry VII. — Notes and Documents (o. a. Beyson, Ostend in 1587).

Historische Vierteljahrschrift, XXVI, 4: Buchner, Zum Briefwechsel Einhards. — Kleine Mitteilungen.

Studiën, XC, Dec.: B. W. Speekman, E. v. Handel-Mazzetti's Brüderlein u. Schwesterlein. — J. P. v. Kasteren, De Tweede Petrus- en de Judasbrief. — P., De Katakomben Rome Valkenburg. — M. v. Steen, Uit de Geschiedenis der Bulgaren. De tijden van den eersten Boris. — Is. Vogels, Drametiek. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

XCI, Januari: J. v. Ginneken, De Taaltechniek v. P. C. Boutens. — P. H. J. Hoenen, De Exploitatie der Atmospherische Stikstof. — H. Padberg, Een leven v. Guido Gezelle. — A. Borret, Uiteenzetting v. h. Taylorstelsel I. — L. P. P Franke, Van Vertelsels, Sproken en Legenden. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Catal. Fransche Letterk. Kon. Bibl.: Zschr. f. Bücherfr. 1918/19, n°. 7 (A—s).

Catal. Goethe-verz. Kon. Bibl.: Zschr. f. Bücherfr. 1918/19, n°. 7 (A—s).

Davids, Nederl. en Spaansche Letterkunde: Studiën XCI, Januari (Daniels).

Goossens, Fr. Sonnius: Studiën XC, Dec. (P. A.).

Hampe, Belgien u. Holland vor dem Weltkriege: Lit. Zentralbl. 1918, n°. 45.

Hartman, De Plutarcho scriptore et philosopho: Gött Gel. Anz. 1918, 9-10 (Pohlenz).

Van 't Hoog, Anthonis de Roovere: N. Taalg. XII, 6 (Acket).

Opstelten, Penning's Benjamins Vertellingen: N. Taalg. XIII 1 (de Vooys).

Poort, Bredero: N. Taalg. XII, 6 (de Vooys).

Schrijnen, Handleiding Indogerm. taalwetenschap: N. Taalg. XII, 6 (v. Wijk).

Spitz, Lans. v. Denemarken: N. Taalg. XIII, 1 (de Vooys).

Valckenier Kips, Der deutsche Staatsgedanke: D.Lit.Ztg. 1918, n°. 44/45 (v. Martin).

Worp, Onwaerdeerlycke Vrouw: N. Taalg. XIII, 1 (de Vooys).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

VERSLAG

betrekkelijk de in 1919 uitgegeven werken over de

Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA**, te *Makkum*, is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT**, onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal*, van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook*, over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE;** onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van f 1000.**— zoodanig Verslag over de in **1919** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1920 op te maken en vóór 1 Juni 1921 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland,

LEEUWARDEN, Februari 1919. Mr. C. B. MENALDA.

De nieuwe druk is verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ODYSSEA

PARS PRIOR—CARM. I—XII

PARS ALTERA—CARM. XIII—XXIV

Prijs f 1.50 per deel.

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

I

ILIAS

Pars Prior—Carm. I—XII

Prijs f 1.50.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'SUITG.-MIJ. te LEIDEN

FRANSCHE KUNST

Een reeks studies over Literatuur, Schilderkunst, Muziek, Enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

In deze reeks zijn reeds verschenen:

I. De Franse geest in Frankrijks letterkunde, door P. Valkhoff. Gecart. **f 1.50.**
II. De Troubadours, door J. J. Salverda de Grave, Gecart. **f 1.50.**
III. Fransche Caricaturisten, door Corn. Veth. Gecart. **f 1.75.**
IV. Francis Jammes, door Jan van Nylen. Gecart. **f 1.50.**
V. Latijnsche Lente, door J. Greshoff. Gecart. **f 1.75.**
VI. Maurice Barrès, door Joh. Tielrooy. Gecart. **f 1.60.**
VII. Het moderne Fransche Tooneel, door C. P. van Rossem. Gecart. **f 1.60.**
VIII. De twee Muzieken I, door Matthys Vermeulen. Gecart. **f 1.40.**
IX. Idem. II. Idem Gecart. **f 1.40.**
X. De Pensées van Pascal, door Ca. Serrurier. Gecart. **f 1.95.**
XI. Charles Péguy, door Jan van Nylen. Gecart. **f 1.60.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS MIJ. te LEIDEN.

Vraag voor Uw nieuwe Uitgaven, Dissertatien, enz. prijsopgave en letterproef aan bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

Modern ingerichte BOEK-, KUNST-, COURANT- en HANDELSDRUKKERIJ.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. **N°. 6.** **Maart 1919.**

Clark, The Descent of Manuscripts (S. G. de Vries).
Geffcken, Die Griechische Tragödie (Würtheim).
Nachmanson, Erotiani vocum Hippocraticarum collectio (Schepers).
Brix-Niemeyer-Köhler, Plautus, Miles Gloriosus (Bierma).
Abhandlungen zur semit. Religionskunde u. Sprachwissenschaft, von Baudissin überreicht (Snouck Hurgronje).
Catalogus der Goethe Verzameling in de Kon. Bibliotheek (Scholte).
Brall, Lat. *foris, foras* im Galloromanischen (Salverda de Grave).
Greshoff, Latijnsche Lente (v. d. Elst).
Leopold, Ontwikkeling van het heidendom in Rome (Hartman).
Schoolboeken:
Ten Bouwhuys, Twee Eeuwen (Haak).
Uitgaven v. d. fa Noordhoff.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

A. C. Clark, The Descent of Manuscripts. Oxford, at the Clarendon Press. 1918. (Pr. 28 sh.).

Dit werk is eene voortzetting en samenvatting van tal van scherpzinnige onderzoekingen waarvan de heer Clark sedert jaren reeds in verschillende publicaties de uitkomsten heeft medegedeeld. Hoofdzakelijk golden zij de handschriften van Cicero's redevoeringen en wijsgeerige werken. Deze treden ook in dit nieuwe boek op den voorgrond, ofschoon daarnaast veel studie gewijd is aan andere, bv. van Latijnsche Kerkvaders, van Plato en den beroemden Parijschen Demosthenes. Op het eerste gezicht zou men geneigd zijn te vragen, of zulk een boek na L. Havet's *Manuel de critique verbale* nog wel noodig was. Maar men behoeft niet vele blzz. er van te lezen, of men bemerkt dat het veel eigens en nieuws bevat en overal berust op zeer nauwkeurige studie, ook waar een onderwerp ter sprake komt dat de heer Havet reeds voortreffelijk behandeld had. Voor tekstkritiek is het ook naast dien *Manuel* onwaardeerbaar, vooral waar het telkens toont hoeveel er nog uit oude handschriften te leeren valt, wanneer zij slechts nauwkeurig in al hunne eigenaardigheden bestudeerd worden. Bijzonder leerrijk is daarvoor het 3e hoofdstuk blz. 53—103 „The Evidence of Marginalia." Deze zijn in vroeger en later tijd al te zeer verwaarloosd, deels niet begrepen of met de woorden van den tekst zelf verward geraakt. Uitvoerig behandelt Cl. het teeken dat iets niet in orde schijnt of nader onderzocht moet worden, soms door den afschrijver, meermalen door een corrector aan den rand geschreven als Z = ζήτει, $\bar{Q}$ = quaere, $\bar{R}$ = require. Hoe dit tot corruptie van den tekst of tot vergissing kon leiden, wordt met allerlei bewijzen aangetoond. Curieus is bv. blz. 453 Lucretius VI 840 na eene lacune waar de tekst zeker niet in orde is: *Que* (verbeterd in *Quæ*) *frigidior porro in puteis aestate fit umor* in de beide Leidsche hss., hetgeen in de jongere veranderd is in *Cur frigidior* enz. Blijkbaar moet de versregel beginnen met *Frigidior* en is *Que* in het voorbeeld der Leidenses de randnoot $\bar{Q}$ voor *quaere* geweest.

Zoo is $\bar{R}$ = *require* te verklaren ook daar waar eene andere verklaring verleidelijk is, bv. als afkorting van een eigennaam des afschrijvers of noot van een corrector (= recognoui), gelijk het resp. door Chatelain en Plasberg in den Vossianus 84 van Cicero's philosophica is geschied.

Een aardig geval van een randnoot in den tekst geslopen levert blz. 199 cod. C van Cic. Nat. D. I 85 *sententiis* $\overline{GR}$ *quas appellatis cyrias doxas*, waar cod. Harl. de juiste lezing geeft *sententiis quas appellatis cyrias doxas* met de randnoot $\overline{GR}$ = Graeca uerba of dgl. (κυρίας δόξας).

Uitvoerig en leerrijk is ook het 12e hoofdstuk, over de hss. van Plato. Hier was Cl. in bijzonder gunstige conditie doordat de twee merkwaardigste hss. van Oxford en Parijs in volledige reproductie toegankelijk waren. Door vergelijking met andere jongere hss., inzonderheid met den verloren gewaanden, maar onlangs teruggevonden Vaticanus 796 saec. IX — X, wordt allerlei bijeengebracht tot bewijs dat Cobet's theorie over het ééne betrouwbare hs. („vile damnum, si [ceteri] omnes ad unum flammis comburerentur") door latere vondsten en onderzoekingen niet houdbaar is gebleken. Evenzoo gaat het p. VII met de vroeger zoo geliefde opvatting „breuior lectio potior".

Een bewijs, dat vele oude hss. precies volgens hun voorbeeld afgeschreven werden, wordt blz. 42 gevonden in de omstandigheid, dat dikwijls aan het einde van een katern de woorden zeer dicht ineen gedrongen of zeer wijd uit elkaar getrokken zijn, blijkbaar om juist daar te eindigen waar het voorbeeld eindigde. Merkwaardig genoeg komt dit ook in het midden van een katern voor, zoodat de afschrijver elke bladzijde of elk blad afzonder-

Digitized by Google

lijk nauwkeurig volgens het model schreef. Daarvan worden eenige voorbeelden genoemd uit Londensche hss. Ik zou die met enkele kenmerkende uit Leidsche hss. kunnen aanvullen. Maar zonder reproductie kan dit het ware nut niet opleveren.

Blz. 163 vv. zijn belangrijke mededeelingen over hss. in drie kolommen, hetgeen behalve bij eenige Bijbelhss. of Psalters (bv. het Utrechtsche en zijn repliek te Parijs 8846) en ook bij Glossaria (Leid. Voss. L.F. 82), zelden voorkomt en wijst op overoude traditie. Juist om die merkwaardigheid zou het dienstig geweest zijn nog te vermelden, dat de genoemde hss. Egerton 1934 en Add. 24142 afgebeeld zijn in den Catalogue of ancient MSS. in the Brit. Mus. II pl. 36 en 45. Van een aldus geschreven werk van een klassieken auteur is nog de heugenis bewaard door een „codex tristilus = tribus columnis exaratus" dien Dalechamp gebruikte voor de uitgaaf van Seneca's brieven (1627).

Doch genoeg reeds om aan te toonen dat dit lijvige boek veel belangrijks bevat en den auteur alle aanspraak geeft op den dank van allen die het zullen moeten raadplegen of liever nog, tot hun groot nut nauwkeurig doorlezen.

Leiden. S. G. de Vries.

J. Geffcken, Die Griechische Tragödie. (Aus Natur und Geisteswelt No. 566). Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. M. 1.50 geb.).

Een pittig boekske van een niet tot oratorie overslaanden schrijver, fijn van opmerking en gedragen door een nobel idealisme. Haast zouden wij dit werkje verkiezen boven Geffckens uitvoeriger arbeid over hetzelfde onderwerp (Aus deutschen Lesebüchern VI. Bd. 1 Abt. 1911); want wie zijn stof zóó beheerscht, dat hij in kort bestek den lezer precies op het belangwekkende wijst, zij in deze dagen van tijd- en geldbesparing de gekozen gids. Ongetwijfeld vergelijkt de belangstellende dit deeltje met dat andere dezer reeks: Körte's Griechische Komödie (No. 400), en zal dan wellicht met mij erkennen, dat Körte nóg beter geslaagd is, omdat hij nóg meer in plaats van bespiegeling over een tooneelwerk te geven dit zelf tot den lezer laat spreken. Wij willen kunst zien en hooren in ongestoorde rust en de gewichtigdoende cicerone met zijn „let hierop", „hoe verrukkelijk", „hoe anders dan bij X," wordt dan even onverdragelijk als de commentaar onder een tekst. Cliché-bewondering in klassieken trant heeft bij Körte en bij Geffcken moeten wijken voor een frisschen eigen kijk; geen stijlbloempjes maar nuchtere verstandige taal .... alles in de goede richting. Wij wenschen deze uitgave in veler handen en aandacht.

Leiden. J. Vürtheim.

Erotiani vocum Hippocraticarum collectio cum fragmentis recensuit **E. Nachmanson.** (Collectio scriptorum veterum Upsalensis.) Gotoburgi, Eranos' förlag. 1918. (Pr. M. 15.—).

Het betrekkelijk magere maar daarom niet onbelangrijke excerpt, dat twee epitomatoren uit de Middeleeuwen ons hebben overgelaten van Erotianos' τῶν παρ' Ἱπποκράτει λέξεων συναγωγή, was voor het laatst uitgegeven door Joseph Klein in 1865. Deze uitgave was weliswaar de eerste waarin meerdere handschriften voor de constitutie van den text waren gebruikt, maar van handschriftenfiliatie en -kritiek was daarbij geen sprake. Den Heer Nachmanson dankt de beoefenaar van Hippokrates' geschriften de eerste wetenschappelijke uitgave. Nachmanson heeft waarlijk al het mogelijke gedaan om zijn werk afdoende te maken. In zijn Erotianstudiën had hij reeds uitvoerig oorsprong vorm en aard van het glossarium uiteengezet, de lotgevallen van dit boek behandeld en de waarde der handschriften bepaald; in deze uitgave geeft hij van één en ander een kort overzicht. Vooral het vergelijken en schatten der verschillende codices was geen kleinigheid: immers het werkje is ons in niet minder dan 15 hs. uit de 14e—16e eeuw overgeleverd. Dank zij Nachmansons scherpzinnigheid en ijver is nu gebleken dat er slechts 5 daarvan werkelijke waarde hebben voor den text. Daardoor kon natuurlijk de ann. crit. heel wat worden besnoeid en verduidelijkt. Bovendien heeft de uitgever de moeite gedaan om de scholiën in de hs. van Hippokrates nogmaals te vergelijken of af te schrijven, om te bepalen welke daarvan naar alle waarschijnlijkheid zijn geput uit het werk van Erotianos. Deze fragmenten zijn in de uitgave achter het glossarium opgenomen.

Door dit alles maakt deze editie een prettige en betrouwbare indruk, en voorzoover ik heb nagegaan wordt die indruk bij nadere beschouwing bevestigd. Bijna overal ontmoette ik voorzichtigheid die niet in angstvalligheid ontaardde, en verder kortheid en helderheid. Van groot belang is het ook, dat tusschen text en ann. crit. nauwkeurig zijn opgegeven, behalve de vindplaatsen van het betrekkelijk vele door Erotianos geciteerde, ook zooveel mogelijk de Hippokrates-plaatsen waaruit de lemmata zijn of schijnen te zijn genomen. Verder vindt men achterin een index auctorum en een index glossarum et verborum notabilium. Hoewel mij een volledige verborum index altijd wenschelijker voorkomt in een wetenschappelijke uitgave, kunnen we met dit alles tevreden zijn. We hebben nu inderdaad een editie die, tenzij het oorspronkelijke werk uit Nero's tijd nog eens ergens opduikt, de basis zal blijven van alle verdere Erotianos-studie.

Deze uitgave was eigenlijk bestemd voor het corpus medicorum graecorum en is slechts noodgedrongen voorloopig in de collectio scr. vet. Upsalensis opgenomen. Laten we hopen dat de tijden weldra weer van dien aard zullen zijn, dat het oorspronkelijke plan nog kan worden volvoerd.

's-Gravenhage. M. A. Schepers.

Ausgewählte Komödien des T. Maccius Plautus. Für den Schulgebrauch erklärt von **Brix—Niemeyer. IV Miles Gloriosus.** 4e Aufl. bearbeitet von **O. Köhler.** Leipzig, B. G. Teubner. 1916. (Pr. M. 2, geb. M. 2.60).

De nieuwe uitgave van den Miles Gloriosus in de verzameling van Plautijnsche stukken van Brix-Niemeijer is niet meer door Niemeyer zelf maar door O. Köhler verzorgd. Ik bezit de vorige door Niemeyer nog bewerkte uitgave van den Miles niet, zoodat het mij niet mogelijk is precies na te gaan, waarin Köhler's bewerking van de vorige verschilt; bij vergelijking evenwel van de inleiding tot de Menaechmi, die van Niemeyer is, met die van den Miles, waarvan de definitieve vorm in ieder geval aan Köhler moet worden toegeschreven, vind ik in deze laatste wel het een en ander, dat mij voorkomt ongunstig af te steken bij de eenvoudigheid en helderheid van Niemeyers inleiding. Voor alles kan het mij niet bekoren, dat de manier, waarop de dramatische ontwikkeling der

Digitized by Google

komedie wordt geschetst, op kermisachtige wijze begeleid wordt met een soort van slagen op de groote trom, die vernederend zijn voor 't respect des lezers voor zijn eigen begrip. Zoo krijgen wij achtereenvolgens, steeds tusschen haakjes, p. 2 Erregendes Moment, Beginn der Handlung, p. 3 Erster Erfolg des Palästrio, Zweiter Erfolg des Palästrio, en zoo maar voort, zelfs bij 't Höhepunkt is 't nog niet uit.

En de vorm, waarin het betoog gegoten is, dat het stuk, zooals Plautus het geeft, in hoofdzaken één Grieksch origineel weergeeft, en dus niet gecontamineerd is, is zoo weinig klaar en treffend, al blijkt bij nauwkeurig lezen en weer lezen, dat alles er wel in staat.

De opvatting omtrent de vraag, hoe de Miles Gloriosus door Plautus gecomponeerd is, heeft, meen ik, invloed gehad op de geheele opvatting omtrent de contaminatie bij Plautus. De vraag reikt verder dan het stuk zelf. En daarom ga ik hierop wat uitvoeriger in dan eigenlijk wel met het evenwicht in mijne kritiek overeen is te brengen.

Vroeger gold omtrent den Miles vrij algemeen de opvatting, die treffend door Leo in zijn Plaut. Forsch. is verdedigd. Thans is het getij der wetenschap gekenterd en houdt men behoudens de Lucrioscène (III, 2) de Plautijnsche komedie meestal voor de vertaling van één Grieksch stuk, dat in hoofdzaak al de eigenaardigheden van bouw reeds had, die wij in den Miles aantreffen. Deze opvatting vinden wij, zooals ik zei, ook in de inleiding van Köhler weergegeven. De beslissende invloed is in dezen, naar het mij toeschijnt, uitgegaan van het boek van een Franschman, ik bedoel Daos van Legrand. De quintessens van het betoog van Köhler is in ieder geval een verkorte weergave van de bladzijden, die in dit werk aan den Miles zijn gewijd.

Leo vond, op het voetspoor van Zarncke, in het verhaal van Kamaralsaman en de vrouw van den juwelier een bewijs, dat er vroeger een Grieksch stuk geweest was, dat de val, waarin de Miles bij Plautus gelokt wordt, niet had: „dasz dieses zweite Stück eine Handlung für sich ausmachte, dasz die Falle in die der Miles im Ἀλαζών gelockt wird jenem fremd war, wie ungefähr dort die Handlung zu Ende ging, erfahren wir aus den Spiegelungen, die das unbekannte attische Original in die orientalische Novellenliteratur geworfen hat."

Legrand gaat net van de omgekeerde veronderstelling uit. In het verhaal van Duizend en een Nacht dient tot het laatste toe de opening in den muur voor het bedrog van den echtgenoot. Dat schijnt de mogelijkheid uit te sluiten, dat 't Oostersch verhaal een navolging is van 't Plautijnsche stuk of zijn Grieksch model. „En ce cas à l'origine des deux oeuvres pourrait être un conte ionien."

Wij hebben hier een zonderling geval. Leo meent, dat uit de komedie zich een verhaal ontwikkeld heeft en dat dit op welke wijs dan ook bij de Arabieren is gekomen en zoo in de groote verzameling van Arabische vertellingen is opgenomen. Legrand meent dat er een Grieksche vertelling is geweest, die naast andere trekken door den Griekschen komediedichter in zijn stuk is verwerkt en die, een zelfstandig bestaan voortzettend, ook onder de Arabische vertellingen is opgenomen.

Op zich zelf is zoowel het eene als het andere beloop van zaken denkbaar. Opvallend is evenwel, dat Legrand, wiens boek zoo sterk gedocumenteerd is, zoo rijk is aan verwijzingen, bij het vermelden van die Ionische vertelling naar niets verwijst, waaruit blijken kan dat er reeds ten tijde van Alexander den Groote vertellingen van dit soort, in novellevorm gegoten, onder de Ioniers in omloop waren.

Wellicht heeft Legrand dit bezwaar zelf gevoeld, Köhler die spreekt van „der Schlichten Natürlichkeit, wie sie die Erzählungen bieten," alsof de natuur en het wezen van deze x is ons volkomen bekend was, heeft dat niet gedaan.

Legrand heeft, wel inziende, dat de bizondere trek in de vertelling waarbij de opening in den muur tot 't einde dienst doet, bij de onderstelling, dat wij in het stuk van Plautus contaminatie hebben, alle waarde verliest, naar zoogenaamde inwendige bewijzen voor de prioriteit van de vertelling gezocht. .... nous pouvons y remarquer encore par comparaison avec l'histoire du Caire quelque chose de moins simple et de moins naturel, comme si l'histoire du Caire représentait le thème primitif." En dit wordt eenigszins uitgewerkt, en in deze uitwerking volgt ook Köhler Legrand.

Evenwel vergeet men hierbij dat een speelstuk, uitgedacht om gespeeld te worden en een vertelling, al eenige eeuwen naverteld, noodzakelijkerwijs ieder zijn eigen wezen moeten hebben. Als wij eens aannemen, dat de vertelling inderdaad uit de komedie ontstaan was en nagaan, welke trekken langzamerhand moesten vallen, dan zien we dat de redeneering van Legrand datgene bewijzen wil, wat al gegeven is. Om een voorbeeld te nemen, de trek, dien Köhler aanvoert als een aanwijzing, dat de Miles het thema sterker en gekunstelder heeft doorgevoerd dan de vertelling, dat Sceledrus de zgn. Dicea die in waarheid Philocomasium is, vasthoudt om haar in het huis van Pyrgopolinices te sleepen, heeft alleen waarde bij het spelen en moet bij 't bloote vertellen langzamerhand verdwijnen.

Waar men evenwel niet op gelet heeft, is dat naar zijn aard zulk een bedrog met een gewaande tweelingzuster een voor de planken bedacht motief is. Vergelijkt men daarmee eens twee heusche antieke vertellingen, die tot 't zelfde genre behooren, het verhaal van de weduwe en den miles bij Petronius en dat van den bakker en zijn ontrouwe vrouw en de ton bij Apuleius, dan ziet men hoe verschillend deze naar den aard van hun bedenksel zijn.

Daarbij komt dat — het bestek van dit tijdschrift laat niet toe dit in bizonderheden uit te werken — een intrigue waarin twee figuren door een persoon gespeeld worden niets anders is dan het spiegelbeeld der intrigue, waarin twee op elkaar gelijkende personen voor één worden aangezien, zooals in de Menaechmi en de verschillende Δίδυμοι De intrigue zooals wij die hier hebben, kunnen wij dus uit de ontwikkeling der νέα zelf verklaren zonder dat wij daarbij een ergens anders vandaan gekomen motief hebben aan te nemen. Trouwens het motief van de muur waarin een geheime opening was, was reeds in het Phasma van Menander gebruikt.

Het is dus niet mogelijk op eenige wijze de Arabische vertelling te gebruiken voor een betoog, dat de Miles een Grieksch origineel weergeeft. Aan den anderen kant mag men er niet meer uit afleiden dan dat er eenmaal een Grieksch stuk heeft bestaan, waarin de intrigue gesponnen was om het motief van de doorboorde muur. De mogelijkheid blijft altijd bestaan, dat dit stuk ouder was dan het origineel van de Miles en dat de Grieksche schrijver het gebruikt heeft voor het verwikkelen der intrigue,

Digitized by Google

terwijl hij van het begin af aan een andere ontknooping beoogde.

Een volledig onderzoek van het stuk moet hier de beslissing geven. In zekeren zin heeft Köhler dit ook gedaan of liever hij schijnt mij een artikel te volgen, waarin dit gedaan is; ik maak dit hieruit op, dat hij p. 14 spreekt van „wiederholten Erwähnungen des Durchbruchs", terwijl in de aangehaalde passage gezinspeeld wordt op de gewaande tweelingzuster. Met de redeneering, die hierop gebouwd wordt, ben ik het evenwel niet eens.

Evenmin kan naar mijne meening eenige conclusie worden getrokken uit de zoogenaamde eenheid in de karakterschildering. „Eine Figur aber, so fest umrissen, dasz ungestraft sich kein Kontaminator an ihr vergreift, is dem Dichter in Palästrio geglückt." Ik stel hier de bewering tegenover, dat men deze figuur gerust had kunnen opsieren met eenige trekken aan Chrysalus, Davus of zelfs Tranio ontleend zonder dat hij daardoor uit den toon zou zijn gevallen. En zoo staat het eveneens met de andere figuren.

De hypothese van contaminatie blijft voor de eigenaardigheden van den Miles, de eenvoudigste werkhypothese, als men eenmaal de invoering van de Lucrioscène niet loochenen kan. Men moet dan immers èn contaminatie en een rare manier van werken bij den dichter van 't originaal aannemen. Inzonderheid de eigenaardigheden van sc. 1 van Actus III, die toch werkelijk, zooals Leo ook heeft uiteengezet, groot genoeg zijn, vinden heelemaal geen verklaring door de hypothese van de enkele invoeging der Lucrioscène. Aan den anderen kant kan ik, anders dan Köhler, er niet een te groote waarde aan hechten, dat verder op in het laatste gedeelte nog wel eens gezinspeeld wordt op 't eerste, b.v. op de opening in de muur. De contaminatie is minder te herkennen uit wat de dichter van 't gecontamineerde stuk gedaan heeft, want dit doet hij bewust, dan uit wat hij gelaten heeft.

Zoo blijft voor mij de hypothese van contaminatie de beste verklaring van de eigenaardigheden in de compositie van de Miles.

Bij het doorlezen van den eigenlijken commentaar wordt men getroffen door de nuttelooze uitvoerigheid. Deels had de formuleering korter kunnen zijn, deels zijn er verklaringen, inzonderheid van dèn samenhang, opgenomen, die even goed hadden kunnen gemist. Ook de taalkundige opmerkingen zijn dikwijls zeer uitvoerig, maar deze grondigheid beschouw ik niet als verlies. Door dit alles is gemaakt, dat de alinea's zijn weggevallen en hierdoor heeft de overzichtelijkheid zeer geleden; dat de cijfers der verzen vet gedrukt zijn, maakt dit niet geheel goed.

Dat van het verband verschillende dingen, die gerust zonder toelichting hadden kunnen blijven, verklaard zijn, dikwijls nog al uitvoerig ook, wil ik met een enkel voorbeeld staven. Bij vs. 9 teekent de sch. aan: Artotrogus, der bisher, angewidert von den immer wiederholten Prahlereien (20 ff.) beiseite gestanden hatte, wird jetzt durch Nennung seines Namens den Zuschauern vorgestellt (s. Trin. Einl. S. 24 Anm.). Kaum hat er die Frage des Miles gehört, als er wie ein aufgezogenes Uhrwerk die ihm nur allzu geläufigen Schmeicheleien herschnurrt. Er weisz, dass er damit stets die richtige Antwort trifft." Eenige nut ligt alleen in de woorden „Artotrogus — vorgestellt."

Van de overige overbodige verklaringen eveneens een paar voorbeelden. Argumentum I vs. 1 m e r e t r i c e m Philocomasium, m i l e s Pyrgopolinices; vs. 2 e r o a m a n t i Pleusicles, s e r v o Palaestrio. Vs. 1 van het stuk; „c l i p e o. Der Dativ stellt das Schild als persönlich beteiligt dar enz. 8 regels in het geheel; vs. 21/22 alles wat hierin uit het Grieksch is aangehaald (want een eigenaardigheid van het Latijn wordt door het Grieksch niet verklaard) en een deel der Lat. voorbeelden. Vs. 63 wordt ergo verklaard, voor den tekst overbodig, taalkundig niet voldoende, Vs. 95 servitutem servire, Vs. 96 devenerim en eindelijk in vs. 98 date operam; en zoo gaat het 't heele boek door.

Maar dit gebrek der omslachtigheid is voor een commentaar toch maar een bijkomstige fout. De voornaamste vraag is, of de sch. goed verklaard heeft en of hij wetenschappelijk voor zijn taak berekend is geweest. En hierop moet ik volmondig ja antwoorden. Evenals de commentaar op de Menaechmi geeft deze tallooze kleine verhandelingen over spraakgebruik en metriek bij Plautus, van groot nut voor den beginner, voor den meer ervarene van groot gemak. In de wetenschappelijke literatuur is de schr. volkomen thuis en meermalen geeft hij naar deze nuttige verwijzingen. Zoo bij v.s. 1232 Spero ita futurum quamquam illum multae sibi expetessunt de opmerking. dat hierin een gewichtig, zij het dan ook op zich zelf staand argument gelegen is tegen de theorie van Skutsch over de apocope van ille. Zoo bij vs. 645, dat ae van de Gen. Sing. bijna nooit wordt geëlideerd. Dat regelmatig naar de werken van Leo, de Analecta en de Plaut. Forsch. en naar Ribbeck wordt verwezen, treft niet zoozeer als dat bij vs. 808 ook wordt verwezen naar Otto Crusius, Untersuchungen zu Herondas, bij vs. 1092 naar Nötzel, De archaismis, Berl. dissertatie van 1908, en zoo meer.

De behandeling van den tekst is conservatief. Sch. is zich, beter dan menig beroemd geleerde, bewust van de groote veranderingen, die het Latijn tusschen Plautus en het midden der 1ste eeuw v. Chr. heeft ondergaan en menige wending, die vroeger als onmogelijk werd beschouwd, omdat ze niet strookte met het klassieke spraakgebruik wordt door hem op juiste wijze verdedigd. Het meest gewaagd is in vs. 1253 amore perdita est te misera voor te deperit; toch heeft hij volkomen gelijk, dat, waar de cdd. voor deze lezing pleiten, hij ze aanvaardt. Het is hiermede in overeenstemming, dat hij in de constitutie van den tekst nog al rekening gehouden heeft met de editie van Lindsay.

Een zelfden geest vinden wij in schr. opvattingen van Plautijnsche prosodie en metriek, d.w.z. een redelijk aanvaarden van wat de teksten geven zonder ze te willen dwingen in een aprioristisch schema, dat zooveel mogelijk met de feiten van den klassieken tijd overeenkomt, een opvatting waarvan zelfs Leo nog niet geheel vrij is. Wat den hiaat aangaat, hij erkent de hiaten, die in de kleine editie van Goetz en Schoell door een vertikale lijn zijn aangegeven, als gerechtvaardigd. Hij kent voor den hiaat een zekere waarde aan de zinspauze toe. Metrische onregelmatigheden als de proceleusmaticus met accent op de 1ste syllabe en dactytische woorden die oxytonon zijn erkent hij als juist overgeleverd.

Het is bij de massa van detail, die in zoo'n commentaar wordt besproken, natuurlijk, dat, hoe goed ik mij ook met de inhoud daarvan in het algemeen kan vereenigen, er allerlei overblijft, waaromtrent ik anders denk dan de sch. Ik begin met twee meer algemeene opmerkingen.

Digitized by Google

De eerste over de prosodie. Schr. geeft den indruk, dat dit voor hem grootendeels een wetenschap van streepjes en boogjes is. Is een lettergreep, die gewoonlijk zich als lang voordoet, kort, dan zet men er een boogje op. Met een woord, b.v. Iambenkürzung is dan verder alles in orde. Bv. bij vs. 55 quid tibi ego dic a m q u o d o m n e s mortales sciunt; de derde voet is volgens hem een dactylus, wat juist is omdat elke andere scansie een ondraaglijk vers geeft. Maar is nu met de verklaring „q u o d o m n e s Iambenkürzung" alles afgedaan? Hoe kan bij de gewone uitspraak, nog reconstrueerbaar uit 't Ital. Ogni (o n'j i) deze lettergreep kort zijn? Dat probleem ziet hij niet. Ik vermoed, dat wij hier een geval hebben van vulgaire uitspraak, volkstaal als men wil, waarbij als eindresultaat, na assimilatie tot n, de m heelemaal was weggevallen. Niet anders is het, waar hij spreekt van p r o f e c t o Iambenkürzung, t a b e r n a e, f e n e s t r a, die alle drie geheel verschillende phonetische gevallen vertegenwoordigen. Phonetische problemen ziet hij, zooals trouwens zoovelen met hem, niet. Ik ben opnieuw versterkt in mijne meening, dat het goed zou zijn, als men in theorie en praktijk zich wat meer ging bezig houden met de phonetiek van het Latijn.

De tweede opmerking van algemeenen aard geldt zijne kennis van het oud-Latijn. Ouderwetsche vormen zijn voor hem afwijkingen van de norm, niet de oorspronkelijke, dus voor Plautus de rechtmatige. Zie b.v. zijn aanteekenign bij v.s. 33 „vgl. die Wortverrenkung bei Stat. Caec. voltis emptast, n o l t i s non emptast. Dat n o l t i s een vorm is, die bestaan heeft, niets onregelmatiger dan nolis, gepostuleerd door nevis en nevolt bij Plautus, heeft hij niet kunnen inzien. Deze verkeerde beschouwing blijkt ook bij v.s. 35 „m e n t i b i t u r wie auch andere Futura der 4 Konjug. nach Versbedürfnis (c o n g r e d i a r und a d g r e d i b o r in demselben Verse Pers. 15) mit dieser Endung gebildet sind, m e n t i b i m u r 254 enz. Juister en voor studeerenden, voor wie 't boek toch ook dient, ware de opmerking geweest, dat mentibitur 't oude regelmatige fut. is, mentietur de indringer. Niet veel juister is zijn redactie, waar hij naar aanleiding van het fut. op so en de opt. aor. op sim zegt: „(sie) treten für das Fut. Ex. und den Conj. Perf. ein (p. 28). Van n a m kent hij niet de beteekenis van asseverativum „waarlijk', enkele verklarende bokkesprongetjes zijn er van 't gevolg.

Een regel heb ik gevonden, een heel zonderlingen, die, zooals dat in commentaren nog wel eens vaker gebeurt, wel speciaal voor de plaats, bij welke hij gegeven werd, scheen te zijn gemaakt. Vs.4 praestringat oculorum aciem in acie hostibus zegt hij „i n a c i e die Dichter ändern bei Wiederholung desselben Wortes in einer a n d e r n Bedeutung gern die Betonung." Eenig voorbeeld tot staving wordt, hoewel anders de rijkdom van voorbeelden een der goede eigenschappen van deze editie is, niet aangehaald. Naar mijn meening moet met hiaat na acie gelezen worden praestringat oculorum aciem in ácie/ hóstibus.

Vs. 66 vl. De parasiet heeft hoog opgegeven van de bewondering der vrouwen voor den Miles, die naief vraagt: „Werkelijk?" Dan antwoordt Artotrogus: Quaén me ambae obsecraverint/Ut te hódie quasi pompam illa praeterducerem. In den commentaar wordt dit verklaard: „also wie in feierlichem langsamem Paradeaufzuge um seinen Anblick recht genieszen zu können." De zin evenwel is, naar ik meen, „net zoo als in 'n optocht"; evenals men graag had, dat de optocht zijn huis voorbij trok, en daarvoor alle moeite deed, net zoo hadden deze vrouwen, zegt A., moeite gedaan, dat Pyrgopolinices voorbij hun huis zou komen.

Vs. 203 Écce avortit: nixus laevo in fémine habet laevám manum verklaart de comm. nixus door „die Füsze fest gegen die Erde gestemmt." Dat is evenwel met laevo in femine habet laevam mánum in strijd; men moet, naar mij schijnt, verklaren: „in leunende houding."

Vs. 359 vl. Sceledrus bewaakt zorgvuldig de deur van het huis van den officier, opdat Philocomasium niet ongemerkt naar den buurman kan overglippen. Palaestrio doet alsof hij hem af wil leiden, maar hij houdt onverstoorbaar wacht. Dan spreekt Palaestrio

Credo égo istoc exempló tibi esse péreundum extra [pórtam
Dispéssis manibus, patibulum quom habebis.

De commentaar zegt hierbij: „Sceledrus will sagen: „ich habe hier zu tun, wie du siehst, aber sprich nur, ich höre schon." Diese Worte begleitet er mit einer Bewegung beider Hände, die den Pal. zu dem folgenden Vergleich mit einem Gekreuzigten veranlaszt; jedenfalls verwendet er beim Sprechen keinen Blick von der Tür des Nachbarhauses." Van iemand, die vast uitkijkt, is zulk een handbeweging niet erg waarschijnlijk en, kortstondig als zij is als gebaar van ongeduld, zou zij een slecht uitgangspunt zijn voor de vergelijking met een gekruisigde. De verklaring is dunkt mij hierin gelegen, dat 't tweede vers niet een direkte voortzetting van 't eerste is, maar een aanvulling: „in zoo'n houding zult gij sterven, ja, en dan met de handen wijd uiteen, terwijl ge den dwarsbalk draagt. Ongetwijfeld is hier aan een eenigszins ander soort van kruisiging te denken.

Bij vs. 373 begaat de sch. een hem onwaardige fout, waar hij zegt: „p a t e r zeigt noch die ursprüngliche Länge, ebenso Pers. 57, 355 und p u ē r Men. 31." Of pater inderdaad nog de lange eindlettergreep kan hebben schijnt mij onzeker. Misschien moeten we eerder met Vendryès syllaba anceps bij de meerderheid der eindlettergrepen aannemen. Maar in ieder geval puer heeft nooit een lange eindlettergreep gehad en heeft die ook niet Men. 31, want 't vers begint met een tribrachys. In de aanmerking van Niemeyer is daar alleen sprake van de oxytoneering van puer. En van de aangehaalde verzen l a a t alleen Persa 355 de scansie met lange eindlettergreep van pater t o e, overal elders is de eindlettergreep kort, maar geoxytoneerd.

Wat eindelijk de kritiek aangaat, schr. heeft in het algemeen met verstand een keuze gedaan uit de verschillende gegeven lezingen, zonder dat daarbij, zooals zoo vaak in Duitschland het geval was, voorliefde voor een bepaalde school zich laat merken. Erg veel persoonlijkheid ontdek ik daarbij niet. Een leesbaren tekst te geven, dat is voornamelijk zijn streven en voor een editie als deze is dat zeker een beginsel, dat men kan aanvaarden.

Dat hij daarbij evenwel niet een scherp kritisch inzicht toont, wil ik nog met een enkel voorbeeld aantoonen Vs. 595 geeft hij volgens de lezing van Leo

Ibo íntro. ne, dum absum, alter sorti defuat. en verklaart dit: „'der eine die Verlosung versäumt'; die s o r t i t i o p r o v i n c i a r u m i n s e n a t u wird hier scherzhaft auf die Verteilung der Rollen bei der

Digitized by Google

Täuschung des Miles übertragen; Peripl. erhält seine provincia von Palästrio 766 ff. zugeteilt, Pleusicles (alter) 805, 1175 ff. Bij zulk een verklaring wordt Palaestrio met den senaat gelijkgesteld. Stelt men, wat logisch is, de verzameling der drie als senatus voor, dan komt men in moeilijkheden met alter. Maar de hoofdzaak is, dat het hier een willekeurige verandering geldt tegen de in den kern der zaak gelijk luidende lezing van Ambr. en Pal. in. Omtrent 't begin van 't vers stemmen beide overeen, voor het slot heeft de Ambr. multae sortitae fiat en hebben de Pal. multi sortito fuam; dit moet leiden tot de lezing multae, want i kan ontstaan zijn uit e en de verwisseling tusschen e en ę is in de Pal. zeer veelvuldig, sortito of sortitae, waarbij ik het met de Pal. houd, en fiat of fiant. Het heele vers wordt dan ibo intro; ne, dum absum, multae sortito fiat (of fiant). Dit geheele vers is klaarblijkelijk te lang; en dan komt absum het meest voor glosseem in aanmerking. Ik zou dus willen lezen

Ibo intro: ne dum multae sortito fiat. Dum als adv. temp. in de hier gevorderde zin komt nog voor Rud. 778 abi modo, ego dum hoc curabo recte. Zijn zeldzaamheid gaf aanleiding tot 't glosseem. Het geheele vers is een niet precies meer te verklaren zinspeling op een te laat komen of niet komen in den senaat (Vgl. A. Gell. XIV,7, 10) [1]. In elk geval kan men de verandering van Leo moeilijk aanvaarden.

Vs. 660 geven de codd. (hier alleen de Pal.)

Lépidiorem ad omnis res nec magis qui amicus amico sit magis. In deze editie is de daaruit door Bentley afgeleide lezing

Lépidiorem ad omnis res nec qui amicus amico sit magis. Maar het is, dunkt mij, bij eenig toekijken duidelijk, dat de lezing der cdd. ontstaan is uit die lezing en nog een andere, nl. Lépidiorem ad omnis res nec magis qui amico amicu' sit. Wanneer men bedenkt, dat Plautus nog geschreven moet hebben amico amicos sit, dan wordt 't duidelijk, hoe gemakkelijk dat. en nom. zich konden verplaatsen, waardoor het aanzijn werd gegeven aan een onmetrisch vers, welks correctie de verplaatsing van magis bracht. Bij de keuze tusschen de twee geef ik dan ook de voorkeur aan 't laatste boven 't eerste, dat mij ook voor Plautus wel wat hard klinkt.

Amsterdam. J. W. Bierma.

Abhandlungen zur semitischen Religionskunde und Sprachwissenschaft, Wolf Wilhelm Grafen von Baudissin zum 26 September 1917 überreicht von Freunden und Schulern, herausgegeben von Wilh. Frankenberg und Friedr. Küchler. (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 33). Giessen, A. Töpelmann. 1918.

Deze verzameling van 26 opstellen, geschreven ter eere van den 70sten verjaardag van den op het gebied der Semitische godsdienstgeschiedenis zoo verdienstelijken Baudissin, was ten gevolge van de tijdsomstandigheden nog maar voor 2/3 door de pers gegaan, toen de gedenkdag aanbrak; in Mei 1918 werd de druk voltooid. Hieraan is het waarschijnlijk te danken, dat de jubilaris zelf in de gelegenheid kwam om de lijst zijner geschriften, waarmede *O. Eissfeldt* de reeks opende, met nog 13 nummers aan te vullen, die nu aan het slot zijn afgedrukt. Eissfeldt geeft bovendien eene studie over de tiendopbrengst bij de Babyloniërs; ofschoon deze niet vóór 600 v. C. vermeld wordt, acht E. het „niet onmogelijk", dat de Babylonische instelling de moeder der Israëlitische is geweest. *A. Deissmann* geeft eene verklaring van *ephesia* in *ephesia grammata* voor tooverwoorden uit het Assyrisch. *P. Jensen* laat, deels op grond van nieuwe gegevens, de drie paren droomen in de Josefsage licht verspreiden over den samenhang dezer sage met het Gilgamesch-epos. *O. Schroeder* somt oud-Babylonische opschriften van brieven (adressen en zegenspreuken) op. *H. Gressmann* betoogt, dat de in de Amarna-brieven met het ideogram An. Im. aangeduide god der Amurrieten niet Hadad is, maar Baäl, en dat deze hemelgod zijn karakter in hoofdzaak aan Egyptischen invloed verschuldigd is. In de overige bijdragen tot dezen feestbundel komen de in spijkerschrift overgeleverde documenten slechts zelden, en dan in het voorbijgaan, ter tafel.

De zuivere taalwetenschap is hier vertegenwoordigd door de studie van *W. Frankenberg* over de vorming der Semitische pronomina. Hij ziet in al deze voornaamwoorden oorspronkelijk deiktische klanken of samenstellingen van zulke klanken, die oorspronkelijk alleen locale beteekenis hebben met naar de talen verschillende schalen van kracht. Deze waarheid onthult zich eerst, wanneer men alle gelijke of op elkaar gelijkende klankvormingen van deze soort bijeenzet, zonder te letten op hare toevallige waarde in het gebruik eener bijzondere taal.

Het in omvang kleine, maar van inhoud fijne artikeltje van *Th. Nöldeke* over de etymologie en de overgeleverde vormen der liturgische formule „Halleluja" waarschuwt ook op grond van de geschiedenis van dit woord tegen pogingen om door quantiteit of zelfs door strenge telling der syllaben bepaalde dichtmaten te willen vinden in den overgeleverden tekst der Oud-testamentische poëzie. Als ware het om de gepastheid dezer waarschuwing aan te toonen, hebben *G. Beer* in zijne proeve van herstelling van den tekst der „Gedichte vom Knechte Jahwes" in Jesaja 40 55, *K. Budde* in zijne studie over Jesaja 13, *M. Lohr* in zijne behandeling van eenige stukken van Job en *K. Marti* in zijne reconstructie van Amos 1:3—2:3 met volle overtuiging van strophiek of metriek als tekstcritische werktuigen van den eersten rang gebruik gemaakt, Löhr en Marti zelfs met het doel om de bedenkingen tegen zulke operaties te weerleggen.

Nog een aantal aandere opstellen bewegen zich op het gebied der geschiedenis van Israëls godsdienst. *A. Bertholet* ziet verband tusschen Hooglied 4 : 8 en de Adonismysteriën. *Fr. Buhl* beschrijft het karakter der Oud-Testamentische dankbaarheid en verzamelt de uitdrukkingen daarvoor in het Hebreeuwsch en in verwante talen. *G. Dalman* zoekt den historischen draad in de verwarde en vaak tegenstrijdige berichten over Juda en Benjamin, in het bijzonder in de betrekking dier beide stammen op de stad Jerusalem en den tempel. *H. Guthe* laat zien, hoe door Josia's hervorming, die eenheid van tijd en plaats en historische motiveering aanbracht, het uit nomadische gebruiken ontwikkelde, in Kanaän gevierde herdersfeest werd omgezet in het Paaschfeest naar Deuteronomium 16. Tegen de verklaring, vooral door Beth, van den godsnaam El met behulp van het onpersoonlijke mana der ethnographie komt *P. Kleinert* in een uitvoerig betoog op, zoover de historische godsdienst van Israël

[1] Misschien moet ik voor de duidelijkheid nog opmerken dat multae een gen. part. is.

Digitized by Google

erbij betrokken is. *F. Küchler* ontwerpt uit de teksten een beeld van de wijze, waarop in Israël en Juda de priesters hunne oorspronkelijke functie: het orakelgeven uitoefenden en vindt in verschillende psalmen sporen van priesterlijke godspraak. *W. Nowack* bestrijdt den Mozaischen oorsprong van den dekaloog, inzonderheid van de oudste redactie (Exodus 20). *J. Meinhold* brengt een aantal gegevens bijeen, die volgens hem het vermoeden wettigen, dat Kanaäns oudste bevolking ook Indogermaansche bestanddeelen heeft gehad. *P. Kahle* licht zijne lezers volledig in over de oudste Pentateuchrol, die in de 14de eeuw door den hoogepriester der Samaritanen werd ontdekt en die sedert in de Samaritaansche synagoge te Nabloes bewaard en vereerd wordt; zijne gegevens zijn de vrucht van grondige studie en eigen plaatselijk onderzoek.

„Miszellen zu Lukians Schrift über die Syrische Göttin" is de titel der bijdrage van *C. Clemen*, waarin hij voornamelijk aantoont, dat Garstrang en Strong in hunne uitgaaf met commentaar (1913) beter werk hadden kunnen leveren, indien zij bekend geweest waren met studiën van Duitsche geleerden, vooral van Baudissin.

Wij komen in het gebied van het Christendom met de studie van M. *Dibelius*, die in de voorstelling der lijdensgeschiedenis door het Johannes- en het Petrusevangelie motieven opspoort, die hun ontstaan te danken hebben aan als voorspelling geinterpreteerde teksten uit het Oude Testament, en die volgens hem uit de homiletische overlevering hunnen weg naar de litteratuur gevonden hebben. Hoe men messiaansch geachte uitspraken van het Oude Testament in de Christelijke kunst van de oudste tijden tot Michel Angelo toepaste op het leven van Jesus, wordt door *E. von Dobschütz* met een aantal merkwaardige voorbeelden geillustreerd. De zuiver Christelijke oorsprong van de Testamenten der 12 Patriarchen wordt door *Nils Messel* tegen alle bedenkingen van Schnapp, Bousset en Charles gehandhaafd. *Ed. Sachau* levert eene vertaling en historisch-critische waardeering van het in de Arabische kroniek van Seert aangetroffen legendarische bericht over de invoering van het Christendom in Merw.

Wij eindigen met de vermelding van het opstel van *Joh. Bauer*, dat wel na de bibliographische lijst de eerste plaats in den bundel inneemt (de bijdragen zijn alphabetisch naar de namen der schrijvers gerangschikt) maar dat ons door zijn onderwerp het verst van het gebied der Semieten afleidt. Het behandelt de beteekenis van het verbod van beelden als voorwerpen van eeredienst of als hulpmiddelen bij godsdienstonderwijs in den Heidelbergschen catechismus, in verband met de geschiedenis der reformatie in de Palts.

Als geheel maakt deze feestbundel ongetwijfeld een waardig figuur onder de exemplaren zijner soort, vooral wanneer men in aanmerking neemt, dat de samenstelling in het vierde oorlogsjaar heeft plaats gehad. De soort zelve heeft echter veel bedenkelijks. Het dreigt langzamerhand tot de regelen der welvoegelijkheid te gaan behooren, dat men trouwe dienaren der wetenschap beloont door hen te dwingen naar aanleiding van hun 60sten, 70sten of 80sten geboortedag eenige tientallen opstellen over zeer uiteenloopende onderwerpen en van zeer verschillende waarde te lezen en aan de schrijvers hunne ingenomenheid met die huldeblijken te betuigen, waardoor soms hun wetenschappelijk geweten op eene zware proef wordt gesteld. Voor de vakgenooten der jubilarissen levert deze *'âdah* een ander ongemak op. De meeste dier feestbundels bevatten enkele bijdragen van blijvende waarde, maar de omgeving, waarin deze het licht zien, maakt de kans groot, dat zij aan de aandacht van vele belangstellenden ontsnappen. Het wordt tijd om dit goed bedoelde euvel te stuiten in zijne onheilspellende vaart en voor de niet weinige geleerden, die een hoogen leeftijd bereiken, doelmatiger vormen van huldebetoon te bedenken.

Leiden. C. Snouck Hurgronje.

Catalogus der Goethe-Verzameling in de Koninklijke Bibliotheek. Den Haag, Drukkerij „Humanitas". 1918.

„In der kleinen Gruppe unserer grossen Büchereien nimmt die Königliche Bibliothek neben den Universitätsbibliotheken eine besondere Stelle ein. Wie diese letzteren untersteht sie dem Ministerium des Innern (jetzt: dem Unterrichtsministerium), aber während die (staatlichen) Universitätsbibliotheken zur Abteilung *Unterricht* gehören, ist die Königliche Bibliothek der Abteilung *Künste und Wissenschaften* angegliedert. Der Unterricht muss sich, zwar nicht in der Theorie, sondern in der Praxis mehr oder weniger, auf gewisse Grenzen beschränken; die Königliche Bibliothek hingegen soll ein Mittel zur steten Hebung des ganzen intellektuellen Niveaus der Bevölkerung sein. Sie will in aktive Beziehung zu den gebildeten Niederländern treten durch besonders geeignete Kataloge, die nicht bloss Inventare sein sollen, sondern auch Uebersichten, in denen die moderne Wissenschaft möglichst verarbeitet ist. Die Geisteswissenschaften sind dabei besonders betont, die Naturwissenschaften und die Mathematik blieben hinter jenen ein wenig zurück."

Met deze woorden heeft Dr. C. H. Ebbinge Wubben, conservator der afdeeling Letterkunde aan de Koninklijke Bibliotheek, voor eenige jaren in een der opstellen van het verdienstelijke, door de Vereeniging van Bibliothecarissen en Bibliotheek-ambtenaren in het leven geroepen geschrift *Niederländisches Bibliothekwesen*, Utrecht 1914, de positie en sfeer van invloed der Koninklijke Bibliotheek, alsmede de richting, waarin zich haar werkzaamheid bij voorkeur ontplooit, geschetst. Op de geestelijke wetenschappen en in het bijzonder op de letterkunde richten de talrijke ambtenaren der bibliotheek hun voornaamste bemoeiïngen, waarbij zich evenwel in de laatste jaren — ik heb hier bepaaldelijk het directoraat van Dr. W. G. C. Bijvanck op het oog — een verschuiving van doel laat constateeren. Dr. Bijvanck begon met de traditie van zijn voorgangers voort te zetten en op de vaderlandsche letterkunde den hoofdnadruk te leggen, o.a. door het verzamelen van handschriften en brieven van de groote mannen onzer literatuur. Het ontstaan van speciale bibliotheken en musea, aan een Vondel, een Bilderdijk, een Multatuli gewijd, bracht hierin verandering. Terecht begreep de Bibliothecaris der Koninklijke Bibliotheek, dat het gewenscht was, aan deze speciale pogingen haar werkkring over te laten, en, zonder het streven om op het gebied der Nederlandsche letterkunde belangrijke verzamelingen bijeen te brengen op te geven, begon hij daarnaast een intensiever ontginning van het veel uitgebreider gebied der buitenlandsche letterkunde. Voor een gedeelte een gevolg van de meer

Digitized by Google

wetenschappelijke orienteering der studie in de moderne talen, kwam deze uitbreiding der werkzaamheden in hooge mate aan de beoefening der taal- en literatuurwetenschap der ons omringende volken ten goede. Er is stellig niemand, die op het gebied der neophilologie zelfstandig werk verricht en niet jegens de Koninklijke Bibliotheek verplichtingen, verbonden aan raadpleging en uitleening, gevoelt. Daarbij voegt zich thans de erkentelijkheid voor orienteerende catalogi als dien van het Engelsche tooneel in zijn grooten tijd, dien van de Fransche taal en letterkunde, in twee deelen doorgevoerd tot 1815, en ten slotte voor den catalogus, dien ik thans het genoegen heb aan te kondigen.

Aan de samenwerking van de beide mannen, wier namen ik in het bovenstaande noemde, Bijvanck en Ebbinge Wubben, is deze Goethe-catalogus te danken. Het is een genot, hem te raadplegen, omdat het een sprekende gids, geen zwijgend register is: inderdaad de „interpretatie" van een boekerij, persoonlijk in rangschikking en indeeling, belangwekkend door menig citaat of korte omschrijving. Uit Bijvanck's inleiding proeft men de bibliophile neiging van den Directeur der Koninklijke Bibliotheek, voor wien het een verfijnd genot is, den *Werther* in de editio princeps te lezen, maar evenzeer zijn wetenschappelijk overleg, dat zich bij aanschaffingen laat leiden door de overweging, dat tegenover de kritische uitgave het origineel slechts hors d'oeuvre is.

Wat Goethe betreft is de Koninklijke Bibliotheek niet overrijk aan bibliophile schatten, maar toch is het de moeite waard de aandacht te vestigen op eenige belangrijke *Musenalmanache*, o.a. 1773, 1776, 1798, 1799, 1800, op Jacobi's *Iris*, Wieland's *Teutschen Merkur*, Herder's *Von Deutscher Art und Kunst*, Schiller's *Horen*, Goethe's *Propyläen* en *Kunst und Altertum*, op de *Schriften* (Göschen), de *Neue Schriften* (Unger), de *Ausgabe letzter Hand* (met de gravures, maar zonder de deelen 56—60), op originieele uitgaven van *Hermann und Dorothea*, *Werther*, *Wahlverwandtschaften*, *Dichtung und Wahrheit* e.a.

De afdeeling *Handschriften* is uiteraard weinig omvangrijk: zij omvat als autographen brief van Goethe slechts het in het jaar 1874 door Campbell gepubliceerde schrijven aan R. M. van Goens d.d. 31 Dez. 1794 (W. A. Br. X, 223—225), maar in den Catalogus is deze brief op interessante wijze in de omgeving van de Gore's te Weimar geplaatst.

Hoofdzaak van de Goethe-verzameling in de Koninklijke Bibliotheek zijn nieuwere uitgaven en commentaren, biographisch en bibliographisch materiaal, te zamen met het bovenaangeduide een collectie van meer dan tweeduizend nummers, die thans beter onder het bereik gebracht is van hen, „die zich met Goethe bezighouden, vooral van diegenen, „die dikwijls op groote afstanden van aanzienlijke bibliotheken hun studie aan den gang willen houden in een omgeving, waar hun niet alleen de letterkundige werken ontbreken, maar ook de hulpbronnen, waardoor zij zich op de hoogte kunnen stellen wat er aangaande hun studie in 't algemeen is gepubliceerd." Ik wensch daarvoor den Catalogus in veler handen.

Zijn uiterlijke inrichting is practisch. Een flinke letter doet het kenwoord (in den regel den naam van den schrijver) en links daarvan het standnummer onmiddellijk in het oog vallen; in een gewoon type volgt daarop de titel van het werk en zich aansluitende bij de rechter marge het volgnummer van den catalogus; daaronder staan, klein gedrukt, de veelal belangrijke aanwijzingen en opmerkingen. De titres courants geven links de hoofdafdeeling, rechts het speciale onderwerp aan; alleen de eerste hoofdafdeeling wijkt in dit opzicht af. De meerdere vastheid in systeem gaat hand in hand met een zorgvuldiger correctie; de eerste vellen zondigen nog al eens tegen het Duitsch: vgl. de nos. 5, 6, 11, 12, 19, 49, 55, 66, 71, 75, 76, 78, 102 e.a. Ten gevolge van de systematische inrichting zijn de registers een hoofdbestanddeel van het boek; wij vinden er een van Goethe's *werken*, een van *personen en zaken in betrekking tot Goethe*, een van *geschriften over Goethe* en een van *namen van plaatsen en landen*, dat naar het mij voorkomt zonder bezwaar met het tweede had kunnen worden samengevoegd. Een onderafdeeling van het register der werken vormt een lijst van *Nederlandsche vertalingen van kleinere gedichten*, die in bijzondere mate mijn belangstelling heeft gehad in verband met een afdeeling van het onder mijn leiding staande Duitsche Seminarium der Universiteit van Amsterdam, waar naar een vast systeem alle aanrakingen tusschen Duitsche en Nederlandsche letterkunde als werkmateriaal voor de leden en oud-leden van het Seminarium worden vastgelegd. De Goethe-catalogus van de Koninklijke Bibliotheek geeft blijk, dat ook daar gevoeld wordt, hoe de systematische bestudeering van de beinvloedingen der Nederlandsche letteren door vreemde literaturen en omgekeerd een nog vrijwel braakliggend gebied is, waarvan de bewerking van wetenschappelijk standpunt nuttig en uit vaderlandslievend oogpunt verdienstelijk is te achten. Met betrekking tot dit onderdeel van den Catalogus uit ik den wensch, dat het zich bij een herdruk niet tot de „kleinere gedichten" moge beperken. Verder is de inhoud niet in overeenstemming met den titel: de nos. 178 en 179 hadden onder den terecht gekozen titel niet in deze rubriek verwerkt moeten worden. Na „Das Wasser rauscht'" leze men in plaats van 173—176, 178: 173, 175, 176; na „Ich denke dein": 177; na „Wer reitet so spät": 176, 177; men korrigeere „Nahe des Geliebten" in: „Nähe".

Ook het innerlijke organisme van den Catalogus voldoet aan de te stellen eischen. Wie ooit aan een systematischen catalogus heeft gewerkt, kent de zich telkens hernieuwende moeilijkheden, die de scheiding in hoofdrubrieken en onderafdeelingen meebrengt. Gelukkig, dat verwijzingen als overbruggingen dienst kunnen doen; in den Goethe-catalogus wordt daarvan dan ook herhaaldelijk, hoewel m. i. nog niet voldoende, gebruik gemaakt. Afgezien van de reeds besproken rubriek der handschriften worden drie hoofdafdeelingen onderscheiden: *Werken*, *Leven* en *Kritiek*. Reeds door deze hoofdindeeling wordt het voorgevoel van moeilijkheden gewekt, waar de „commentaren", die in de eerste afdeeling in aansluiting aan de afzonderlijke werken zijn geplaatst, zich niet zonder bezwaar van de „historisch-literaire kritiek en verhandelingen" (ook over afzonderlijke werken), die in de derde afdeeling een plaats vinden, laten scheiden. Tot dergelijke bezwaren geven ook de verdere indeelingen aanleiding. Maar dit is inderdaad onvermijdelijk.

De afdeeling WERKEN, voorafgegaan door *periodieken* en *bibliographie*, behandelt achtereenvolgens de *verzamelde werken*, de *gedichten*, het *drama* en het *proza*, waarvan de beide laatste groepen elkander ook bij Goethe niet uitsluiten. Als bijzondere afdeeling zijn hieraan de

Digitized by Google

teekeningen — de reproductie's wel te verstaan in no. 3 van de „Schriften der Goethe-Gesellschaft"—toegevoegd.

De afdeeling LEVEN vormt de hoofdmassa van den Catalogus; zij bevat ongeveer dertienhonderd titels, terwijl de eerste afdeeling uit ruim vijfhonderd en de derde uit iets meer dan tweehonderd titels bestaat. Zij rubriceert in de eerste plaats documenten als *dagboeken, brieven* — waarbij de groepeering van vorsten tegenover andere stervelingen als Beethoven, Carlyle en Madame de Staël minder gemotiveerd schijnt —, *gedenkschriften, gesprekken* en dgl.; in de tweede plaats geeft zij onder het hoofd levensbeschrijving *biographieën* en *biographisch detailwerk*, in hoofdzaak chronologisch gerangschikt; in de derde plaats levert zij onder het opschrift karakteristiek studie-materiaal over Goethe's verhouding tot den *godsdienst*, de *wijsbegeerte*, de *ethiek*, de *psychologie*, de *aesthetica*, de *paedagogiek*, de *staatkunde*, de *geschiedenis*, *de volkskunde*, de *woordkunst*, de *plastiek*, de *toonkunst*, de *natuurwetenschap*, de *geheime wetenschap* en het *bibliotheekwezen*. Hier ontbreekt de *vrijmetselarij*, die minder gelukkig in de voorafgaande onderafdeeling is verzeild: Goethe's verhouding tot geheime genootschappen als de Loge te Weimar is belangrijker als abstracte geestesrichting dan als concrete levensfactor.

De afdeeling KRITIEK bevat, behalve de als inleiding genoemde *methodisch-philologische werken, algemeene verhandelingen* en *studie's over de afzonderlijke werken*, waarbij evenals in het correspondeerend gedeelte van de eerste afdeeling de *Faust-literatuur* de voornaamste plaats inneemt; de Faust-bibliotheek in Den Haag, die in dezen catalogus ongeveer tweehonderdvijftig nummers beslaat, is inderdaad een belangrijke collectie.

Natuurlijk is aanvulling mogelijk. Maar het kan niet de bedoeling van deze aankondiging zijn, een lijst van leemten samen te stellen. Uitbreiding en completeering is in hoofdzaak een finantieele quaestie. De nieuwe druk van het vierde deel van Goedeke's *Grundriss* is een onuitputtelijke bron van aanwijzingen tot completeering, terwijl de regelmatige uitbreiding zich op eenvoudige wijze laat aansluiten bij kritische overzichten over de nieuwste Goethe-literatuur, zooals geregeld door geleerden als Witkowski, Maync e.a. in de Germanistische tijdschriften worden gegeven.

Ik eindig derhalve de aankondiging van het werk, waarvoor ik aan Dr. Bijvanck en Dr. Ebbinge Wubben erkentelijk blijf, met de vraag: wanneer zal het mogelijk zijn, een dergelijk werk voor alle openbare bibliotheken van ons land samen te stellen? hoe lang zal de centrale catalogiseering van de officieele boekerijen in Nederland nog op zich laten wachten?

Amsterdam. J. H. Scholte.

E. Brall. Lat. ***foris, foras*** **im Galloromanischen** (besonders im Französischen). Berlin, Mayer & Müller. 1918. (Pr. M. 4). (Diss. Berlijn).

Dit zorgvuldig bewerkte proefschrift geeft een uitvoerig en methodies overzicht van het gebruik van *fors, hors, defors* en *dehors* in het Frans, en van *fors* en *foras* in het Provençaals, voorafgegaan door een, op gegevens van de *Thesaurus* berustende, uiteenzetting van de functies en betekenissen van lat. foris en foras. Twee kwesties van meer algemene aard worden erin behandeld, n.l. het verband tussen het prefix *for-* en germ. *ver-*, en de verandering van *f* in *h* in *dehors*.

In de eerste kiest de schrijver in hoofdzaak partij vóór de Latijnse oorsprong van het prefix, die o.a. door G. Paris tegen Baist (en Nyrop) is verdedigd. Wat de *h* van *dehors* betreft, zo licht hij een geestige, door Morf voorgestelde hypothese toe, volgens welke *defors*, regelmatig tot *deors* geworden, als het emfaties werd gebruikt vóór de *o* een „coup de glotte" heeft gekregen. Emfaties nu werd *dehors* vaak gebezigd in de zin van: „Er uit! weg!" De schrijver zou nog hebben kunnen aanhalen de door Nyrop, *Manuel du français parlé*², p. 54, gegeven voorbeelden: *fléhau* (*fléau*), *géhant* (*géant*).

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

J. Greshoff, Latijnsche Lente. Opstellen en aanteekeningen. (Fransche Kunst, onder redactie van P. Valkhoff, V). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgevers-Maatschappij. 1918. (Pr. *f* 1.75).

Dit werkje getuigt van grote belezenheid. In de inhoudsopgave vinden we o.a. studies vermeld over Léon Daudet, Emile Verhaeren, Pierre Hamp, Marcel Berger, Adrien Bertraud, Georges Duhamel, Rodin, Mirbeau, André Fernet, Henri (lees: *André*) Rouveyre [1]), Bloy en Gide; daarnaast vele andere artikelen, waaronder een beschouwing over Franse en Duitse beschaving, Geloof in Frankrijk, Fransche literatuur in België, de Prix Goncourt 1917.

De heer Greshoff schrijft in zijn Woord vooraf: Dit boekje bevat een reeks dagbladartikelen zonder veel samenhang.... Velen zijn geschreven à l'improviste en in de haast die het bedrijf ons soms als eerste eisch stelt." Het werkje heeft daardoor de frisheid, dikwijls het enthousiasme bij het neerschrijven der indrukken behouden: de schrijver spreekt met warmte over al die jongere schrijvers, wier literaire lente zulk een rijke zomer voor Frankrijk belooft te worden. De kompositie van dit boekje heeft evenwel door het gebrek aan samenhang geleden. Zo vinden we b.v. op blz. 42 zowel als op blz. 130, hier en daar zelfs met dezelfde woorden, een beschrijving van Jules Romains' Unanimisme; op blz. 69 èn op blz. 78 verschijnt dezelfde zin over Mevrouw Verhaeren.

In enkele beschouwingen kan ik niet met de heer G. meegaan. De aanval op de fraaie bloemlezingen van de heer Walch, in 't biezonder op zijn *Poètes d'Hier et d'Aujourd'hui*, lijkt me niet billik. Ik zou kunnnen volstaan met te verwijzen naar het afdoende Verweer van de heer Walch, verschenen in de *Telegraaf* van 14 Julie 1916, onder de titel *Een rectificatie*, indien dit artikel niet moeilik te bereiken ware. *Poètes d' Hier et d' Aujourd'hui* is, zoals in het „avertissement" te lezen staat „une anthologie-revue, où figureront successivement, à côté de leurs aînés, les meilleurs poètes des nouvelles générations," en moet dus niet beschouwd worden als een kompleet overzicht der jonge franse dichtkunst. De samenstelling van een „salon des refusés" zou dus voorbarig zijn. De dossiers voor verscheidene andere dichters, waaronder de meeste dergenen die de heer G. mist, liggen gereed, en zullen een nieuw boekdeel vormen. Hiermede vervalt het grootste gedeelte der kritiek van

[1]) Aan de inhoudsopgave moet toegevoegd worden: Henri Rousseau, blz. 171.

Digitized by Google

de heer Greshoff. Over de keuze van dichters en gedichten kan men lang twisten : dat is een kwestie van smaak. Maar een Paul Hyacinthe-Loyson is toch ongetwijfeld wat anders dan een „rijmziek polemicus", en verdient, om de grote invloed die hij op het moderne franse Protestantisme uitoefent, ongetwijfeld opgenom n te worden.

Het enthousiasme van de heer G. voor Demolder' *Route d'Emeraude* kan ik niet delen ; de schildering van oud-Holland, in àl te felle kleuren, doet vermoeiend aan, en brengt ons niet dichter bij het zieleleven der schilders van de zeventiende eeuw.

„Franse Kunst" doet een goed werk met deze propaganda voor het werk der jongere franse schrijvers. Moge dit boekje tot het sukses van haar streven bijdragen.

Groningen. J. van der Elst.

H. M. R. Leopold, De ontwikkeling van het heidendom in Rome. Rotterdam, Brusse's Uitgeversmaatschappij. 1918.

Met het allergrootst genoegen heb ik dit boek gelezen. Genoegen, in den besten, ruimsten zin genomen. Het boek heeft mij geboeid van het begin tot het eind en veel heb ik er uit geleerd dat mij onbekend was of wat ik was vergeten ; meer nog, dat ik al lang wist, of waarvan ik althans wel had gehoord, heeft nu pas waarde en beteekenis voor mij gekregen nu ik het met vele andere zaken van den zelfden aard zag in verband gebracht.

Wil men weten wat er nu eigenlijk in staat in dat zoo belangrijk en lofwaardig geschrift, dan moet men niet op den titel afgaan. Wij leeren er niet uit dat — als een bloem uit een knop of een boom uit een zaadje — uit het oude heidendom der Romeinen langs „natuurlijken" weg een godsdienst is gegroeid, die in alle eeuwen het angstig zoekend menschenhart vrede en rust kan geven. En gelukkig dat de Heer Leopold zelf niet tracht ons zoo iets te leeren, zoo iets onwaars en onzinnigs. Het Christendom heeft zich niet „ontwikkeld" uit vroegere godsdienst-vormen, het is aan de menschheid *geopenbaard*. Waarom zouden wij schromen dat oude, alles afdoende woord te gebruiken ?

Een veel betere titel van ons boek zou zijn : „de lotgevallen van het heidendom in Rome." En die lotgevallen worden ons omstandig en duidelijk verhaald. Toch kan men ze in een korte formule samenvatten : „in den beginne was er een losse bijeenvoeging van twee godsdiensten, dien van afzonderlijk levende bergbewoners en dien van een boeren-stad, en met die dualistische eenheid is eeuwen lang gebeurd wat wij in het vermaarde hoofdstuk over de Christenen in onzen Tacitus lezen : (*Romam*) *cuncta undique .... confluunt celebranturque*, niet alleen *atrocia aut pudenda*, als Bacchanalia en Cybeledienst maar ook ernstige en achtingwaardige pogingen als Grieksche philosofie, Orphisme, Pythagoreisme en andere mystiek."

Al die elementen, die ten slotte de weinig samenhangende veelheid van het heidendom te Rome hebben gevormd, worden ons, gelijk ik reeds zeide, omstandig en duidelijk beschreven. Het zou mij moeielijk vallen te beslissen welk onderdeel van het boek mij het best geslaagd voorkomt, ze staan ongeveer alle op hetzelfde hooge peil. Toch wil ik op een paar onderdeelen de bizondere aandacht vestigen : de verklåring van Caligula's „waanzin" uit zijn Aegyptische neigingen en bevliegingen, de gevoelvolle woorden aan Marcus Aurelius gewijd, de geestige verklaring van al die voorstellingen op de Igeler zuil, die den oppervlakkigen beschouwer slechts zinledige versieringen toeschijnen, de (vooral in 't eerste gedeelte) uitnemende beschrijving van den invloed van maatschappelijke toestanden op den Romeinschen godsdienst, en (misschien wel boven alles) de uiteenzetting der philosofie van Plotinus.

Wat in dit alles nu eigen vinding van den geleerden schrijver is, kan, wie wil gemakkelijk nagaan : we worden met groote nauwgezetheid verwezen naar bronnen en voorgangers. Doch slechts weinigen zullen dat *willen* nagaan, want wat des schrijvers onvervreemdbaar eigendom is, dat is het boek in zijn geheel genomen. Wat hij ook van elders moge hebben ontleend en vlijtig bijeengegaard, hij heeft er het merk op gedrukt zijner persoonlijkheid ; dat blijkt o.a. uit de, vooral in 't eerste gedeelte, veel voorkomende gemeenzame termen, waaraan sommige lezers misschien aanstoot zullen nemen, maar die voor mij een sprekend bewijs zijn dat de schrijver leeft in zijn onderwerp en er *schik in heeft*.

En die persoonlijkheid is die van een artist, die blijkbaar veel over kunst heeft nagedacht en veel met arti - ten verkeerd. Ook is hij, wat hier van zeer veel belang is, door en door tehuis in Rome en Italië, en gevoelt innig en hartelijk voor *de* wereldstad en haar heerlijk land.

Ten bewijze dat ik het boek nauwkeurig gelezen heb maak ik attent op één foutje : de Scipio van pag. 45 is niet de veroveraar van Karthago, maar de *oudere* Africanus.

Met een hartelijk gemeend eeresaluut aan den Heer Leopold wil ik deze aankondiging besluiten. Moge zijn kostelijk boek vele lezers vinden ! Het is een boek, dat door mannen van het vak zeker hoog gewaardeerd zal worden en waarvan de lezing aan alle beschaafden een edel genot kan schenken. Mocht het eens in een goede Fransche vertaling het licht zien ! 't Is voor den roem onzer philologie te wenschen dat het ver buiten ons beperkt taalgebied gelezen wordt.

Leiden. J. J. Hartman.

SCHOOLBOEKEN.

M. Ten Bouwhuys, Twee Eeuwen. Kleine Wereldgeschiedenis van ± 1700 tot onze dagen, met 18 kaartjes. Groningen—Den Haag, Wolters. 1918. (Pr. *f* 2.75).

Bij een dergelijk werkje, dat voor het Middelbaar en Voorbereidend Hooger Onderwijs bestemd is, komt het in de eerste plaats aan op eene goede keus uit de massa der gebeurtenissen, op duidelijkheid en levendigheid van voorstelling. Aan deze eischen voldoet het boek wel. De 18de eeuw is iets beknopter, de 19de iets uitgebreider behandeld, wat met het oog op de belangrijkheid van het laatste tijdperk voor hen, die met de op deze wijze verworven kennis het leven moeten ingaan, verdedigbaar is. Om te doen uitkomen, wat de schrijver als hoofdzaken en wat hij als bijzaken beschouwt, maakt hij gebruik van groote en kleine letters. M. i. staat er in de laatste te veel ; soms wordt er een geheele § (zie blz. 54 en 155) in afgedrukt. Over het algemeen is het boek onderhoudend geschreven. De politieke stroomin-

Digitized by Google

gen zijn duidelijk aangegeven; in de verwikkelingen tusschen de verschillende machten is de samenhang steeds gezocht; belangrijk zijn in dit opzicht de hoofdstukken over de Oostersche Kwestie, het Gele Gevaar, de koloniale politiek en de wereldpolitiek na 1870. In het laatste hoofdstuk valt op te merken, dat de wording der entente eerder wordt behandeld dan die van de tripp e alliantie, waardoor de chronologische orde is omgekeerd. De oeconomische invloeden en de geestelijke stroomingen komen goed tot hun recht. De inleidende afdeelingen, die over rationalisme, verlichting, de leer der physiocraten, den modernen tijd enz. laten zich zeer goed lezen. De schrijver verwerkt de stof, die hij behandelt zelfstandig; invloed van bekende handboeken is hier en daar merkbaar, maar van slaafsche navolging is geen sprake.

Enkele malen ontmoet men eene minder gelukkige uitdrukking. Zoo waar ministers als Aranda, Pombal, Struensee en Turgot Verlichte Despoten genoemd worden (blz. 33), terwijl men zou verwachten, dat als zoodanig alleen vorsten kunnen worden aangeduid. Op enkele punten zou men aanvulling wenschen. Bij de regeering van Friedrich Wilhelm I van Pruisen mist men eene vermelding van de kolonisatie der woeste terreinen in zijn gebied (blz. 44). Bij de uiteenzetting van de beginselen der partijgroepen, die zich in het begin der fransche revolutie vormden, wordt de club der Cordeliers niet besproken (blz. 75). Onder de oorzaken tot verwijdering tusschen Napoleon en Alexander I treft men niet aan de onttrooning van het huis Oldenburg (blz. 112). Bij den aanslag op Napoleon III door Orsini gepleegd, worden de brieven, die deze aan den Keizer richtte, hetzij uit eigen beweging, of op initiatief van anderen, niet vermeld (blz. 180). De directe aanleiding tot de oorlogsverklaring door de Vereenigde Staten van Noord-Amerika aan Spanje in 1898 wordt niet aangegeven (blz. 237 en 242). Enkele woorden hadden kunnen gewijd worden aan de geschiedenis der Zuid-Amerikaansche staten en van Mexico in den laatsten tijd. Voor de gebeurtenissen in Zuid-Afrika was de moord op Pieter Retief en de zijnen in Natal en de verwerving van West-Griqualand door Engeland in 1871, waardoor de Oranje-Vrijstaat Kimberley verloor, van belang geweest om te vermelden.

Al zijn misschien meer dergelijke opmerkingen te maken, men moet toegeven, dat weinig wat van wezenlijk belang voor het gestelde doel is, over het hoofd gezien is. Enkele malen ontmoet men eene verkeerde schrijfwijze als Tartaren voor Tataren en Sédan voor Sedan. De kaartjes geven eene goede toelichting tot den teks .

Arnhem. S. P. Haak.

Van *Kaegi's Grieksche Grammatica*, bewerkt door Dr. P. V. Sormani is bij P. Noordhoff te Groningen de vierde druk verschenen. De prijs is *f* 2.50, geb. *f* 2.90. Bij dezelfde uitgever zag de tweede druk het licht van *Petites Poésies pour Jean et Jeanne, recueillies par* H. et M. du Crocq. Het boekje is het derde nummer van een serie Franse leesboekjes met aantekeningen, en kost *f* 0.65, geb. *f* 1.—.

Onze redactie ontving herdrukken van de volgende geschriften: E.-E.-B. Lacomblé, *François Coppée, Contes choisis* (5e éd. pr. *f* 0.75, geb. *f* 1.—); G. Lefertstra, *Taaloefeningen voor Gymnasiaal, Middelbaar en Voortgezet Lager Onderwijs* (7e dr., pr. *f* 1.30, geb. *f* 1.50); L. P. H. Eykman and C. J. Voortman, *Florence Montgomery, Misunderstood* (The Gruno Series IV, 4e ed., pr. geb. *f* 2.25); P. Roorda, *Engelsche Spraakkunst voor schoolgebruik*, Dl. I (46e dr., pr. *f* 1.75, geb. *f* 2.—) en II (11e dr., pr. *f* 2.—, geb. *f* 2.25); A. de Froe, *Oefeningen bij de Kern der Engelsche Spraakkunst* (4e dr., pr. *f* 1.10); A. L. de Bont, *Kleine Schoolatlas der Algemeene en Vaderlandsche Geschiedenis (ook voor het Handelsonderwijs)* (2e dr., pr. *f* 2.25, geb. *f* 2.75). Allen uitgegeven door de firma P. Noordhoff te Groningen.

Van het bekende werk van J. M. Vos, *Van Oude Tijden tot heden* (Groningen, Noordhoff, 1918), verscheen de 15de druk, herzien door J. E. Dijkstra.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Nieuwe Taalgids, XIII, 1: D. C. Tinbergen, „Kinderpraat". — N. v. Wijk, Opmerkingen over taalkundig nationalisme en internationalisme. — J. v. d Elst, De hervorming van de Nederl. versbouw. Kritiese beschouwing van enige citaten. — J. J. le Roux, Het onderspit delven. — Dez., Het lidwoord „die". — G. A. Nauta, Nog iets over „een". — Kron. en Krit. — Aankond. en meded. — Uit de tijdschr.

Anglia, XLII, 2-3: M. Förster, Kleine mittelengl. texte. — B. Münz, Shakespeare als philosoph. — Dez., Zwei Shakespeare-studien. — R. Mothes, Das flugwesen i. d. neuengl. wortschatz. — H. Lange, Chaucers „Myn auctour called Lollius" u. d. datierung des Hous of Fame. — Dez., Über die farben könig Richards II von England in ihrer beziehung zur Chaucerdichtung, II. — O. B. Schlutter, Weitere beiträge zur altengl. wortforschung. — M. Förster, Zu den Erfurter pflanzennamen.

Beibl., XXIX, 8: E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 19—21. — Dez., Zum nordhumbr. Liber Vitæ. — F. Holthausen, Zu dem me. gedichte „De arte lacrimandi", II. — Dez., Beitr. zur engl. wortkunde, II.

9: F. Holthausen, Die Geschichte von Martin Waldeck in W. Scotts „*The Antiquary*". — Dez., Zu alt- u. mittelengl. denkmälern, 1—3.

10: E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 22 — 26.

11: E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 27—30.

12: F. Holthausen, Zum älteren engl. **Drama**, 1—2. — M. F. Mann, Die Gesch. v. Martin Waldeck in W. Scotts „*The Antiquary*".

Hist. Zeitschrift, 119, 2: **Dvořák**, Idealismus und Realismus in der gotischen Skulptur und Malerei. — Freitag, Entwicklung und Katastrophe Martin Luthers. — Miszelle (Stählin, Zur Beurteilung der russischen Geschichte).

Studiën, XCI, Febr.: Is. Vogels, De kracht der Organisatie. — P. H. J. Hoenen, De exploitatie der Atmospherische Stikstof, II. — L. P. P. Franke, Edmond Rostand. — A. Borret, Uiteenzetting v. h. Taylorstelsel. — L. v. Miert, Canisiusportretten. — L. Steins Bisschop, Joseph Gratzy. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Groot, Universismus: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 1 (Erkes).
Wensinck, Semitic rites of mourning: D.Lit.Ztg. 1919. n°. 1 (Schwally).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

De nieuwe druk is verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ODYSSEA

PARS PRIOR – CARM. I—XII
PARS ALTERA—CARM. XIII—XXIV

Prijs f1.50 per deel.

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ILIAS

Pars Prior – Carm. I – XII. Prijs f1.50.
Pars Altera – Carm. XIII – XXIV. „ f1.90.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

FRANSCHE KUNST

Een reeks studies over Literatuur, Schilderkunst, Muziek, Enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

In deze reeks zijn reeds verschenen:

I. De Franse geest in Frankrijks letterkunde, door P. Valkhoff. Gecart. **f1.50.**
II. De Troubadours, door J. J. Salverda de Grave, Gecart. **f1.50.**
III. Fransche Caricaturisten, door Corn. Veth. Gecart. **f1.75.**
IV. Francis Jammes, door Jan van Nylen. Gecart. **f1.50.**
V. Latijnsche Lente, door J. Greshoff. Gecart. **f1.75.**
VI. Maurice Barrès, door Joh. Tielrooy. Gecart. **f1.60.**
VII. Het moderne Fransche Tooneel, door C. P. van Rossem. Gecart. **f1.60.**
VIII. De twee Muzieken I, door Matthys Vermeulen. Gecart. **f1.40.**
IX. Idem II. Idem Gecart. **f1.40.**
X. De Pensées van Pascal, door Ca. Serrurier. Gecart. **f1.95.**
XI. Charles Féguy, door Jan van Nylen. Gecart. **f1.60.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS MIJ. te LEIDEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, **is verschenen** als **Deel XXVII**

IRENAEÜS II.

Weerlegging en Afwending der valschelijk dusgenaamde Wetenschap
(EERSTE VERVOLG)
II 13, 8—III 12, 15

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f1.25.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f1.—** per deel.
Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

ENCHIRIDIUM
DICTIONIS EPICAE

SCRIPSIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

EDITIO ALTERA.
AUCTA et EMENDATA.

Prijs Ing. **f6.50** Geb. **f7.50.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Vraag voor Uw nieuwe Uitgaven, Dissertatien, enz. prijsopgave en letterproef aan bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.

Modern ingerichte BOEK-, KUNST-, COURANT- en HANDELSDRUKKERIJ.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** | **Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. **No. 7.** **April 1919.**

Stählin, Editionstechnik (Roos).
De Groot, Untersuchungen z. byzantinischen Prosarhythmus (Hesseling).
Dez., A Handbook of antique Proserhythm (Hesseling).
Ziegler, Ciceronis de Re publica libri (Boas).
Van Wageningen, Seneca's Phaedra (Hartman).
Dez., Seneca's Phoedra vertaald (Hartman).
Van 't Hoog, Anthonis de Roovere (J. A. N. Knuttel)
Boer, Korte Deensche Spraakkunst (Beets).
Mitteil. aus der königl. Bibliothek, III-IV (Sneyders de Vogel).
Bernt u. Burdach, Der Ackermann aus Böhmen (Gorris).
Schoolboeken:
Jacoby. Anthologie aus den Elegikern der Römer, I II (Enk).
Jansonius, Engelsche Handelsbrieven, I-II (Günther).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

O. Stählin, Editionstechnik. Ratschläge für die Anlage textkritischer Ausgaben. Völlig umgearbeitete 2e Aufl. Leipzig-Berlin, B. G. Teubner. 1914. (Pr. M. 2, geb. 2.80, + 30%).

In het nummer van Juni 1911 van het *Museum* schreef ik een woord van warme aanbeveling voor Stählin's werk, dat, als „Sonderabdruck" uit de Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, in 1909 verschenen was. Nu er een tweede, veel vermeerderde, druk van is uitgekomen, kan ik die aanbeveling slechts herhalen. Wie voornemens is, eene critische uitgave van een classiek auteur te bewerken, mag aan dit boekje niet achteloos voorbijgaan: zoo wèldoordachte, op groote praktische ervaring gebaseerde en met voorbeelden verduidelijkte raadgevingen worden er in gegeven, dat het de catechismus dient te worden van iederen editor.

De indeeling van Stählin's werk is ongewijzigd gebleven. Evenals in den eersten druk behandelt de schrijver, na eene inleiding, in zijn eerste hoofdstuk de voorbereiding tot de uitgave, waarbij achtereenvolgens ter sprake komen het gebruik, dat de editor moet maken van vroegere uitgaven en van de oudere literatuur over den uit te geven auteur, ook wanneer zij eventueel ongedrukt gebleven mocht zijn, verder het met vakgenooten te plegen overleg, ten einde te voorkomen, dat twee hetzelfde werk doen, vervolgens het opzoeken, zichten en collationeeren der handschriften, het vaststellen van hunne onderlinge verhouding, de recensio van den text en de inrichting van het voor den drukker bestemde manuscript. In het tweede hoofdstuk, over het drukken der uitgave, worden behandeld de inrichting van het titelblad en van de inleiding, de vragen, die zich bij den druk van den text voordoen (keuze der letters, textcritische teekens, alinea's, interpunctie enz.), het gebruik, dat van de randen gemaakt moet worden, en de inrichting van den apparatus criticus, tenslotte de vervaardiging der registers. Vooral in dit tweede hoofdstuk zullen misschien aan sommigen enkele der besproken quaesties (b.v. die over de text-critische teekens in den text) van weinig belang voorkomen, doch eene dergelijke opvatting is m. i. onjuist. Het is immers de plicht van hem, die eene uitgave bewerkt, het gebruik daarvan zoo gemakkelijk mogelijk te maken, niet slechts voor wie de editie van begin tot eind wil dóórwerken, maar ook voor wie haar slechts op bepaalde plaatsen wenscht na te slaan, en om aan dien plicht te kunnen voldoen, moet de editor zich rekenschap geven van al die schijnbaar onbelangrijke vragen, die Stählin hier met groote kennis der praktijk bespreekt. Uit den aard der zaak zijn de meeste zijner adviezen niet nieuw, en gelukkig voldoen vele uitgaven in meerdere of mindere mate aan de door hem gestelde eischen, maar het was een nuttig werk, deze duidelijk te formuleeren en in een systematisch geheel te brengen.

Terwijl, zooals ik zeide, de opzet en indeeling van het werk onveranderd zijn gebleven, blijkt bij vergelijking met den eersten druk, dat bijna elke paragraaf grootere of kleinere uitbreiding heeft ondergaan. Als voorbeeld wijs ik er op, hoe de schrijver nu nog meer dan vroeger nadruk legt op de wenschelijkheid, zich photographiën te verschaffen althans van de voornaamste handschriften, die men dan telkens weer kan raadplegen. Door de wit-op-zwart-methode is men nu in staat, op veel goedkoopere wijze aan dezen wensch te voldoen dan vroeger mogelijk zou zijn geweest. De schrijver geeft den raad, als men de foto's niet meer noodig heeft, ze aan eene inrichting te schenken, die zich de verzameling van handschriften-photographiën ten doel stelt, zoodat ze ook later aan anderen van nut kunnen zijn, een denk-

Digitized by Google

beeld, dat ongetwijfeld toejuiching verdient. In Duitschland hebben twee bibliotheken te München zich voor de verzameling en bewaring beschikbaar gesteld. In ons land zou als verzamelplaats voor photographiën van handschriften van *classieke* auteurs, zeker die bibliotheek de voorkeur verdienen, die hier verreweg de belangrijkste verzameling van Grieksche en Latijnsche handschriften bezit, nmlk. de Leidsche.

Eene andere belangrijke toevoeging tot den ouden druk is die, welke de schrijver op blz. 35 v. maakt over het nut van het gebruik van den spiegel, wanneer ten gevolge van vochtigheid de letters van eene pagina van een handschrift onleesbaar zijn geworden en op de volgende bladzijde zijn overgedrukt: dan is dáár soms het *spiegelbeeld* ervan nog te ontcijferen. Ook kunnen op deze wijze soms nog bij handschriften, die ernstig van vocht geleden hebben, schriftsporen, die tot dusverre tot misverstand aanleiding gaven, herkend worden als niets anders dan doorschemerende letters van de achterzijde van het blad.

Verwezen zij verder naar de in dezen druk toegevoegde belangrijke uiteenzetting op blz. 38 v. over het al of niet wenschelijke van de opneming van conjecturen in den text.

Doch niet slechts heeft de schrijver zijn werk uitgebreid, hij is er ook niet voor teruggedeinsd, hier en daar zijne meening te wijzigen, en hij geeft dus op sommige punten een ander advies dan vroeger. Deze veranderingen zijn m.i. zonder uitzondering verbeteringen. Zoo, waar hij blz. 67 v. adviseert, de cijfers 5, 10, 15, enz., die het aantal regels op iedere bladzijde aangeven, op den binnensten rand der pagina, de cijfers voor hoofdstukken en paragraphen op den buitensten rand te plaatsen. Deze manier is veel duidelijker dan de vroeger aangeradene, om op elke bladzijde de cijfers voor de regels steeds op den linker-rand, die voor capita en paragraphen steeds rechts te plaatsen. Toe te juichen is het ook, dat de schrijver nu niet meer den editor adviseert, voor voorrede en apparatus criticus zijne moedertaal te gebruiken, maar terugkeert tot het gebruik van het beproefde Latijn. In die taal heeft zich daarvoor in den loop der eeuwen eene vaste terminologie gevormd, die voor iedereen, van welken landaard ook, zonder moeite begrijpelijk is, en die niet zoo gemakkelijk in moderne talen kan worden nagevolgd. Zoo ergens, dan heeft hier het Latijn reden van bestaan.

Dat het boek van Stählin in eene leemte voorzag, blijkt reeds hieruit, dat er in betrekkelijk korten tijd een nieuwe druk van noodig was: het voorbericht is gedateerd Juni 1914. In den handel gebracht is het werk echter eerst in het voorjaar van 1918: de firma Teubner heeft blijkbaar met de uitgave betere tijden willen afwachten, maar heeft ten slotte het wachten opgegeven. Het is te hopen, dat, als buiten onze grenzen de wetenschappelijke arbeid straks zijne rechten geheel hervat — stilgestaan heeft hij nergens —, de lessen van Stählin bij ieder, wien zulks aangaat, ook buiten Duitschland, behartiging zullen vinden. Zij verdienen dit ten volle.

Groningen. A. G. Roos.

A. W. de Groot, Untersuchungen zum byzantinischen Prosarhythmus (Prokopios von Cäsarea); mit fünf Tabellen. Groningen, K. L. Noording. 1918.

Dez., A Handbook of antique proserhythm I (history of greek prose-metre, Demosthenes, Plato, Philo, Plutarch and others; bibliography, curves, index). Groningen-the Hague, J. B. Wolters. 1918.

Het eerste van deze beide geschriften is te beschouwen als een voorproef van hetgeen het handboek, vooral in het tweede deel, zal bevatten; het werd in 1915 geschreven en was bestemd om in de *Byzantinische Zeitschrift* te worden opgenomen. Door de oorlog is het verschijnen van dit tijdschrift tot heden verhinderd; daarom liet de schrijver zijn opstel als afzonderlike uitgave het licht zien. Een bespreking van hetgeen de heer de Groot wenst te onderzoeken, en van de wijze waarop hij dat heeft gedaan, kan de twee hier aangekondigde uitgaven als een geheel beschouwen.

Over metries proza is in de laatste dertig jaar met grote ijver geschreven, en voor zover de onderzoekers tot enigszins scherp geformuleerde gevolg rekkingen kwamen, is hun werk met even groot scepticisme door hun kollega's ontvangen. Die twijfel was, gelijk de heer de Groot aantoont, gerechtvaardigd. De methode die men volgde liet veel te wensen over, de eigenaardigheden die men vaststelde, en waarop men zelfs steunde bij 't maken van verbeteringen in de tekst, bleken zeer los te staan, al verklaarden sommigen, b. v. Zielinski, dat zij „felsenfest" waren. Beroemde philologen, als Blass en von Wilamowitz, kwamen tot konklusies van verstrekkende betekenis op grond van een zeer eenzijdig of onvolledig onderzoek. De hoge waarde van de Groot's werk, waardoor het ongetwijfeld een vastere basis aan de gehele studie van het Griekse kunstproza geeft, ligt m.i. hierin dat het de fouten der voorgangers heeft aangewezen en tevens een nieuwere, betere methode voorstelt en toepast. De schrijver erkent zelf dat nog heel wat studie nodig is eer het onderzoek, zoals hij het instelt, zijn beste vorm en daarmee alle te verwachten resultaten heeft bereikt.

De eerste onderzoekers van het metries proza leden aan clausulomanie. Niet alleen dat zij dikwels de zinsneden vrij willekeurig bepaalden, maar zij bestudeerden gewoonlik uitsluitend de metriese eigenaardigheden van de laatste woorden van elke zin of van elk zinsdeel, zonder zich af te vragen of die eigenaardigheden ook te beschouwen waren als verbindingen die een bepaald schrijver in zijn gehele werk, aan 't begin, 't midden en 't einde der zinnen, bij voorkeur gebruikt, en ook zonder er voldoende rekening mede te houden dat uit de aard der Griekse taal (de betrekkelike frekwentie van lange en korte lettergrepen, in later tijd van beklemtoonde en niet betoonde sylben) de talrijkheid van verschillende serieën volgde. Het gebrekkige van deze methode heeft menig filoloog wel gevoeld, maar dat gevoel leidde òf tot een algemeen scepticisme, zich tevreden stellend met het vage „de Ouden hadden een fijn orgaan voor numeri, ook in proza", òf wel tot een verbetering die onvolkomen moet heten omdat zij niet voldoende rekening hield met het karakter van het oudgriekse proza. Dit laatste geldt van Thumb, die bij zijn interessante behandeling van het vraagstuk in de bewerking van Brugmann's *Griechische Grammatik*, blz. 666, de methode volgde van zijn kollega te Marburg, de psycholoog Marbe, die tot uitgangspunt nam een moderne taal, waarin zelden twee of meer aksenten onmiddellik op elkaar volgen, terwijl een opeenvolging van verschei-

Digitized by Google

dene lange sylben in het Grieks niets buitengewoons is. Een woord als het voor enige jaren in onze schrijftaal aangeprezen *werkloos* (naast *werkeloos*, de enige vorm die een Nederlander in ongebonden taal uit de mond wil), blijft een dood woord, maar drie of meer lange lettergrepen achterelkander (b. v. ἀνθρώπων) leverden voor een Griek niet 't geringste bezwaar op.

Hoe de heer de Groot te werk gaat, moge uit een paar voorbeelden blijken. Hij begint bij de principiële vraag: is er inderdaad een scherp te omschrijven rytme in 't klassieke proza, een telkens terugkomende voorliefde voor een bepaalde afwisseling van lang en kort? Om dit te uit te maken nam hij van verschillende schrijvers stukken, ieder 1000 lettergrepen lang; hij telde uit elke groep van 1000 sylben de twee korte sylben waartussen òf geen andere lettergreep òf een of meer lange sylben zich bevinden. Zo verkreeg hij b. v. voor Thucydides en Plutarchus twee lijsten, waaruit o. a. blijkt dat een opeenvolging van twee korte bij Thucydides 180, bij Plutarchus 237 malen voorkwam. Is dit toeval? Zouden de volgende 1000 sylben niet een ander resultaat kunnen opleveren? Om zeker te zijn telde de schr. niet alleen de 1000 sylben die 't hoofdvoorwerp van zijn onderzoek vormden, maar van elke schrijver 12 zulke groepen, en bij vergelijking bleek de verhouding die in de eerste groep gevonden was ook in de andere groepen aanwezig. De oorzaak van het veelvoudig voorkomen van een bepaalde opvolging kan natuurlik van verschillende aard zijn: 't kan een bewust zoeken naar een bepaald rytme wezen, 't kan samenhangen met de keus van woorden en partikels die de talrijke vorm vertonen, maar in beide gevallen is toch een zekere toonval ontstaan die de ene schrijver van de andere onderscheidt. Zo vermijdt Demosthenes de tribrachys en heeft hij niet (gelijk Norden beweert) een voorkeur voor cretici, maar voor dactyli en choriamben; voor de *Leges* van Plato is een opeenvolging van korte sylben kenmerkend, waardoor het metrum zich b. v. onderscheidt van dat der *Respublica*: zie daar de reden, zegt de schrijver, waarom Plato in zijn latere werken zo dikwels uitdrukkingen gebruikt als κατὰ τὸ δυνατόν, μέχριπερ, καθάπερ enz., waarom hij τινὰ τρόπον en niet τρόπον τινά zegt, enz.; bij Plutarchus vindt men veelvuldig een lange tussen twee korte sylben (◡—◡) en zelden een opeenvolging van lange lettergrepen. Die neiging is voor hem karakteristiek, en zij komt *niet* voor in de *Consolatio ad Apollonium* die op zijn naam staat. De Groot meent dat de echtheid van verschillende stukken der *Moralia* hieraan getoetst kan worden. Waar nu de bedoeling duidelik is om, 't zij door het gehele werk, 't zij alleen in de clausula bepaalde metriese verbindingen te doen uitkomen, kan men van metries proza spreken; bij een schrijver als Thucydides, bij wie zulk een bedoeling niet valt waar te nemen, vindt men (hoe ingewikkeld zijn stijl moge zijn) in *dit* opzicht „artless and natural prose" (blz. 24).

Om uit te maken of een schrijver een bepaalde vorm verkiest voor de clausula, wordt door de Groot eerst vastgesteld hoe talrijk die vorm in de gehele zinsbouw voorkomt, daarna wordt de frekwentie in de clausula onderzocht, en bij het opmaken van de verhouding tussen die twee getallen wordt rekening gehouden met de waarschijnlike fout die in zulk een bepalen van het percentage is gelegen. Die waarschijnlike fout wordt berekend door gebruik te maken van de voorschriften der kansrekening, een onderdeel van de wiskunde waarmee ik zo weinig vertrouwd ben, dat ik in deze de beschouwingen van de schrijver, en de resultaten waartoe hij komt, nauweliks kan volgen en in 't geheel niet beoordelen.

De uitkomsten van het nauwkeurig en veelzijdig onderzoek zijn eigenlik in hoofdzaak neergelegd in de tabellen en grafiese voorstellingen („curves"); de inhoud zou alleen door een wijdlopige omschrijving zijn weer te geven en dan nog weinig indruk maken, vergeleken bij het beeld dat cijfers en heffing of daling van lijnen vertonen.

Voor de studie van het metries proza is misschien geen periode belangrijker dan die waarin de klinkers geheel of zo goed als geheel isochroon waren geworden. Hoe en waardoor dat geschied is, zouden wij misschien alleen kunnen begrijpen als wij een even duidelike voorstelling ons konden vormen van het antieke aksent als de proefondervindelike klankleer ons van lieverlede doet krijgen in zake het aksent van het tegenwoordige Grieks. Pernot heeft aangetoond dat dit niet in hoofdzaak een „dynamies" aksent is, maar veeleer een verbinding van verhoging van toon met verlenging van duur, een ontdekking die zich goed laat verenigen met de opmerking van de Groot dat in 't latere Grieks gevonden wordt „a certain connection between long syllables and accented ones", en die misschien bij kan dragen tot de verklaring van Plutarchus afkeer van vele op elkander volgende lange sylben. Plutarchus toch, al is zijn prosametrum kwantitatief, leefde in een tijd waarin de klinkers waarschijnlik niet meer de kwantiteitsverschillen met de vroegere absoluutheid hadden bewaard; in het gesproken woord zal, naar de onderzoekingen van Hatzidakis, reeds toen de isochronie grote vorderingen hebben gemaakt. Zou hiervan geen invloed zijn uitgegaan op de schrijvers? Mij dunkt, dat is waarschijnlik, zelfs wanneer men aanneemt dat nog in de tweede en derde eeuw van onze jaartelling bij voordrachten de kwantiteit der vokalen in acht werd genomen. Dat dit laatste geschiedde, maar tevens dat het niet altijd gebeurde, blijkt uit het verhaal van Philostratus omtrent de rhetor Pausanias (een Kappadociër) aan wie men verweet dat hij de kwantiteit verwaarloosde en die daarom vergeleken werd bij een kok die een kostbare schotel slecht toebereidde (*Vitae Sophistarum* II, 13).

Over 't ontstaan van 't nieuwe rytme, dat naar 't aksent zich regelt en in 't gehele Byzantijnse kunstproza heerst, zal het tweede deel ons waarschijnlik nog veel wetenswaardigs mededelen. Nu vernemen wij reeds dat het vermoedelik een imitatie is van 't kwantiterende metrum, waarbij 't aksent de vroegere lengte verving, een overgang die, gelijk ik zeide, door Pernot's onderzoekingen begrijpelik wordt gemaakt. Ook over 't metrum in Prokopius, waarbij 't aksent de regulator is, horen wij interessante dingen, die verklaren waarom deze historicus bij zijn navolgen van Thucydides zo dikwels de woorden van plaats deed veranderen; hier komt 't vooral aan op een juiste kennis van 't nieuwgriekse aksent, dat van proparoxytona die door een enclitica

Digitized by Google

gevolgd worden, oxytona maakt, partikels als enclitica behandelt enz.

De mededelingen die de grammatici en rhetoren der Oudheid ons over het metrum in het proza hebben nagelaten, bleken zeer dikwels in strijd te zijn met de uitkomst van de tellingen door de schrijver ondernomen. Geleerden die de uitspraken der antieke schrijvers tot uitgangspunt van hun beschouwingen hebben genomen, zijn tot hypothesen gekomen die door de nog heden te kontroleren feiten worden gelogenstraft. Blijkbaar hebben de oude rhetoren de natuurlik zeer subjectieve en van vele bijomstandigheden afhankelike indruk weergegeven, die de voordracht uit eigen of uit anderer mond op hen maakte; van systematies onderzoek schijnt geen sprake te zijn geweest, even weinig van scherp geformuleerde regels die de schrijvers zich stelden.

Het werk van de heer de Groot is biezonder fraai uitgevoerd en zeer onderhoudend geschreven. Zijn boek is verdeeld in negen „lectures”. Gemoedelik vertellend doet hij ons vergeten dat wij eig nlik door een menigte cijfers, door een opeenhoping van streepjes en boogjes ons moeten heenslaan om zijn betoog te volgen; als wij het daarna nog eens overzien, doet het gezicht van al die grafiese middelen ons er over verwonderen dat de zware lektuur geen ogenblik verveling heeft veroorzaakt. Zou dat niet komen omdat de schrijver ons duidelik laat gevoelen welke vraagstukken van allerlei aard, vooral ook kwesties van aesteties karakter, in 't nauwste verband staan met de becijferingen die oppervlakkige of haastige mensen „dor” noemen, en waarvan zij 't geringschatten gaarne aanzien voor 't kenmerk van een poëties gemoed?

De methode door de heer de Groot gevolgd kan natuurlik ook toegepast worden op tans levende talen, in casu op 't Nieuwgrieks. Ik geloof zelfs dat een moderne taal nog vaster resultaten bij het bepalen van een methode kan opleveren. Hier kan men aard en plaats van aksent en duur zelfstandig onderzoeken; men behoeft er niet naar te gissen of een schrijver zich bewust is van voorkeur voor zekere verbindingen; tal van eigenaardigheden die bij het op schrift brengen verloren gaan kan een geoefend oor waarnemen. Hoeveel verrassends wordt ons niet geopenbaard als we een schrijver die we uit boeken hebben leren kennen, zijn werk horen voordragen!

Behandeling van nieuwgrieks proza zou vergelijking uitlokken met het aksentuerend metrum van het latere Grieks, en zo wellicht leiden tot de verklaring van het ontstaan der versus politici, waarover de geleerden het nog altijd niet eens zijn.... Doch al deze wensen en verlangen worden onbescheiden, als men denkt aan het vele dat de schrijver ons nu reeds heeft gegeven.

Leiden. D. C. Hesseling.

M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia. Fasc. 39. **De Re Publica Librorum VI quae manserunt** recogn. **K. Ziegler.** Lipsiae, Teubner. 1915 (doch verschenen in 1917). (Pr. M. 2, geb. M. 2.25).

In vreedzamen internationalen wedijver was voor het uitbreken van den oorlog in verschillende landen een nieuwe uitgave van Cicero ondernomen: in de Oxfordsche serie verschenen voornamelijk de Orationes (hoofdzakelijk uitg. door Clark), daarnaast de Epistulae (Purser) en eenige deelen der rhetorische geschriften (Wilkins), in de Coll. Scr. Vet. Upsaliensis de Epistulae (Sjögren), terwijl de Teubneriana met het plan van een uitgave in 50 fasciculi voor den dag kwam, waarin de taak, die C. F. W. Müller tot dusver bijna geheel voor zijn rekening had genomen (alleen de op. rhetorica waren van den meer door zijn Catullus bekenden G. Friedrich), op de schouders van niet minder dan 13 medewerkers kwam te rusten. Van eenige fasc. der op. rhet. en philos. dezer serie, welke de redactie mij verzocht aan te kondigen, vermeld ik alleen met een enkel woord *de finibus* van Th. Schiche (1915), *de inventione* van E. Stroebel (1915), *Cato* en *Laelius* van K. Simbeck (1917), *de natura deorum* van O. Plasberg (1917), *Tusculanae* van M. Pohlenz (1918), en wijd een uitvoeriger bespreking aan K. Zieglers uitg. der *Republiek*, de eerste uitgave, die na Mais editio princeps (1822) en volgende uitgaven (ed. 2. 1828, ed. 3. 1846) op een geheel nieuwe lezing van het Vaticaansche palimpsest (Vat. lat. 5757) berust.

Ziegler heeft zich aan het werk gezet οὐκ ἀμελέτητος. Reeds in den winter 1906/7 had hij voor Skutsch, wiens leerling hij is, den text van een aantal plaatsen in het hs. onderzocht, en daarna heeft hij door zijn uitgave van Firmicus Maternus de errore prof. relig. (1908) bewezen, dat de uitgave van een auteur, die slechts in één en dan nog moeilijk leesbaar hs. overgeleverd is en waarvoor bijzondere palaeographische kennis wordt vereischt, bij hem in goede handen berustte. Zoo viel hem na den dood van Skutsch, wien aanvankelijk de uitgave der Republiek van toevertrouwd, deze taak te beurt.

Hij verklaart zelf (praef. p. XXVII), dat de moeizame opbouw tot een geheel uit de op zich zelf staande en de aaneengeschakelde fragmenten van het Vaticaansche palimpsest en uit de rijke neventraditie (de citaten bij de grammatici en de kerkvaders, — waarvan betrekkelijk weinige met den in het palimps. overgebleven text parallel loopen of dezen direkt aanvullen —, hunne niet woordelijke citaten en résumés, het Somnium Scipionis enz.) reeds geheel door zijn talrijke voorgangers, in het bijzonder echter door Kardinaal Mai, den ontdekker van het hs., verricht is. *Zijn* taak bestond in: 1) het verkrijgen van een definitieve voorstelling omtrent hetgeen in het oorspronkelijk hs. geschreven stond, vooral ook omtrent de werkzaamheid van den Corrector, die den door den 1en en den 2en librarius (— Ziegler heeft deze zelf onderscheiden en hun eigenaardigheden vastgesteld, vgl. praef. p. XI vgg. —) geschreven vaak zeer bedorven text naar den zelfden codex (niet naar een ander hs., praef. p. XX, Herm. 51, 268), dien de eigenlijke librarii gebruikt hebben, heeft verbeterd; 2) het hernieuwd nagaan der volgorde der oorspronkelijke pagina's van den cod. rescriptus, den inhoud der nog bestaande quaternionen en den omvang der lacunes, en dit alles den gebruiker zoo voor oogen te stellen, dat hij het raadplegen van Mais 2e of 3e uitg., in tegenstelling met alle andere uitgaven overbodig zou maken (praef. p. VIII vgg.). Hierin is Ziegler in alle opzichten geslaagd, zoodat wij, om met een kleine wijziging van Cicero's eigen woorden te spreken (de Rep. I. 15), *oculis ea cernere videamur aut tractare plane manu.* De nieuwe lezing van het hs. is werkelijk een prestatie. Een aantal kwesties van handschriftelijken en palaeographischen aard, waarvoor de reeds uitvoerige praefatio geen plaats bood, heeft Z.

Digitized by Google

intusschen behandeld in den Hermes 51, 1916, 261—272.

De behoefte aan een zorgvuldige herlezing van het hs. was sedert lang reeds gevoeld, men herinnere zich de sch dae Vaticanae 1860 p. 1—126 van onzen landgenoot du Rieu, die het eerst na Mai het handschrift zelf onderzocht. In 1908 heeft een Amerikaan, van Buren, een transscriptie van het hs. gegeven, maar zooals Ziegler aantoont, volkomen onbruikbaar, al was het alleen daarom reeds, dat hij, met kleine letters liet drukken zoowel den text van den corrector als den in sommige gevallen werkelijk met kleinere letters geschreven oorspronkelijken text; nog afgescheiden van niet weinige mistastingen. P. Ehrle, de (vroegere) praefectus der Vat. Bibl., heeft daarnaast een photographische reproductie van het heele hs. voorbereid, waarvan de uitgave, naar ik meen, door het uitbreken van den oorlog is uitgesteld; doch tevens heeft hij deze photographieën aan Ziegler ten gebruike gegeven en hem bovendien toegestaan op twijfelachtige plaatsen het hs. zelf — of liever de losse folia van het thans uit elkander genomen hs. — te raadplegen: immers de Vaticana beschouwt deze bladen in dubbelen zin als een κειμήλιον, dat zelfs ten behoeve van een uitgever van den text niet dan in hoognoodige gevallen naar voren mag gehaald worden. Uit het materiaal van Ehrle — wien Ziegler zijn boek opdroeg — heeft deze de reproductie van twee photo's aan zijne uitgave kunnen toevoegen ter kenschetsing der hand van den 1en en van den 2en librarius, jammer dat daarop toevallig geen spoor der werkzaamheid van den — door Niebuhr en Halm gewraakten — corrector zich vertoont. De vele fouten van den text zijn voor een deel ontstaan bij het overbrengen van het kapitale in het unciaalschrift (vgl. Hermes l.l. p. 269). Ziegler heeft heel wat meer dan zijn voorgangers kunnen erueeren, vooral van het schrift van den corrector; vgl. praef. p. XIX, in het bijzonder zij zijn ontcijfering van de correctie van II. 51 p. 68, 15: *Socrates* p e r i p a t e t o *illo in sermone* in peri*polit ias* = περὶ πολιτείας vermeld. Van enkele lastig te ontwarren bladzijden geeft hij praef. p. XXIII vgg. een kritisch toegelicht afschrift.

Verklaarbaar is het, dat wie een hs. als het onderhavige hanteert, aan den inhoud een, om zoo te zeggen, lapidair karakter toekent, en zelfs haar orthographische eigenaardigheden bij de constitueering van den text doet gelden. Een auteur echter, ons in slechts één hs. bewaard, was daarom nog niet uniek voor den librarius of diens corrector. Ziegler verwerpt hun schrijfwijze alleen, wanneer die nostra consuetudine aliena (p. XX) is, b.v. *sae*natus, zoo vaak de Corr., *sae*paratio, jazelfs o*pp*ortunus m. 1. Nu schrijft hij echter I, 5 = p. 4, 10 vinclum met het hs., daarnaast eveneens met het hs. p. 29, 18 en p. 101, 6 vinclum (ook saec*u*lum p. 86, 23), maar p. 25, 28 en 81, 22 eveneens vinc*u*lum, hoewel hier de *u* alleen van den Corrector afkomstig is: hier wijst reeds de overlevering (vgl. reeds Osann ed. 1817 ad I, 5) op den onderen vorm zonder den anaptyctischen vocaal. Het heeft geen zin inperium en *im*perium, co*n*m- et co*m*m-, co*n*p- en co*m*p-, enz. voortdurend naar de willekeur van den librarius of den corrector in den text te plaatsen, omdat wij zelf beide vormen als normaal beschouwen. Van editoriaal standpunt zou er dan veel meer voor te zeggen zijn geweest ook de veel belangrijker *vulg. lat.* vormen een plaats in den text te gunnen, wat Z., omdat ze niet de gebruikelijke zijn, natuurlijk niet doet: ik bedoel de herhaaldelijk voorkomende vormen a*d*que en a*d*qui, die, gelijk een door Z. zelf eerst met nauwkeurigheid aan het licht gebrachte correctie van een uitlating van den librarius (I 60, p. 35, 23: ducebat ad*que eam consilio sedari volebat ad*de) bewijst, ouder zijn dan het hs. zelf; verder p. 28, 23 im*u*ellis, p. 35, 25 li*u*idines (naast 38, 2 li*b*ido), p. 51, 9 ad-ci*b*it, p. 51, 5 colloca*b*it (= -vit), e.d. In den text zelf verdient een normale orthographie de voorkeur; de apparatus is de plaats, waar degeen, die dergelijke gegevens voor een onderzoek noodig heeft — en dat kan ik mij heel goed voorstellen — de orthographica behoort te zoeken.

Gaat met een vulgaire schrijfwijze een splitsing in woordvormen gepaard, dan wordt het probleem nog ingewikkelder. Moet men nu met Z. op grond van het hs. Cicero een pron. subst. interrogativum quod (p. 23, 11, p. 32, 11) en pron. subst. indefinitum aliquod (p. 28, 4) toekennen? (Quod? = quid? slechts in één hs. ad fam. 7. 5, 2 vgl. Neue-Wag. 3e dr. II. 448). Hoogstens is te vgl. Varro L.L. 5, 28, p. 10, 16 G.-Sch.: amnis id flumen quod circuit aliquod). Dat reeds Baiter aliquid in den text plaatste, ware de vermelding waard geweest, ondanks de beknoptheid van den appar. Is het niet een praepostera recensio p. 32, 11 met Halm het overgeleverde quid in quod te veranderen: e tribus istis *quid* maxime probas? — recte quaeris quod (*Corr.* quid) maxime e tribus etc.? Veeleer is aan te nemen, dat vulgaire vormen (vgl. aliquod subst. bij Juristen, Thes. L. L. I. 1608) Cicero's eigen taalgebruik hebben verduisterd. De moeilijkheid eener beslissing in het alternatief: vorm gebruikt door den auteur of door den librarius, ontveins ik mij geenszins, men vgl. een analoog geval prode esse-prodesse, dat ik onlangs in Glotta IX (1918) 193 vgg. behandeld heb.

De text is over het algemeen conservatief behandeld, en dit verdient toejuiching, des te vreemder indruk maakt het opnemen van volkomen onberedeneerde conjecturen van anderen. Wanneer Furius uitgenoodigd wordt contra iustitiam te pleiten, aanvaardt hij schoorvoetend (p. 83, 21, III, 5.8) die taak met een bekende schertsende wending (vgl. Cat. I. 28): *p r a e c l a r a m v e r o causam ad me defertis, cum me improbitatis patrocinium suscipere voltis*, waarop Laelius in den zelfden toon herneemt: *atqui id tibi verendum est, si ea dixeris quae contra iustitiam dici solent, ne sic etiam sentire videare.* Het is een frigidissima coniectura hier, met miskenning van het ironisch gebruik van *verendum est ne* (vgl. Cat. I. 5), <*non*> in te lasschen, en roekeloos is het zoo'n conjectuur te aanvaarden. Evenmin is I. 7. 12 *pluribus* verbis, een conj. reeds van Moser (1826), i.p.v. *plurimis* verbis (uitvoerig) bepaald noodig (vgl. Osann ad l.), al zou het op zich zelf niet onmogelijk zijn (meer dan men verwacht zou hebben), vgl. Caes. B. G. I. 20.5, met meer woorden dan aangehaald zijn, Nep. Att. 21. 5, — dan ik zal gebruiken, Cic. Cluent. 115 — dan ik gebruikt heb.

Het uitbreken van den oorlog heeft ongetwijfeld (vgl. p. XXIX) op de voltooiing der uitgave belemmerenden invloed gehad: naast de buitengewone zorg aan het Vat. palimpsest besteed, viel het Somnium — Z. heeft het zelf gevoeld (p. XXIX) — een stiefmoederlijke behandeling ten deel. Van de 15 hss. „*quos adhibui*" (p. XXVIII) heeft Z. geen enkel, hoewel 13 zich in Duitschland bevinden, zelf gezien, filiatie en recensie steunen op collaties in oudere edities hetzij van de Republiek hetzij

Digitized by Google

van Macrobius. Van één hs., een Darmstadiensis, ontbreekt, gelijk bij Z.'s bron, de ed. van Osann p. XXI, zelfs het nummer (bedoeld wordt Darm. 2161 = thans Colon. 186, vgl. Jaffé-Wattenbach, Eccl. Metr. Col. cod. mss. 1874, p. 77, saec. IX, terwijl Osann het s. XII/XIII dateert). Zelfs al zou een nieuwe recensio geheel in Zieglers geest uitvallen, een vollediger grondslag dan zijn heterogeen materiaal is een vereischte. (In de ed. minor der serie is alleen het Somnium opgenomen, n.l. in fasc. 47 na Cato en Laelius van Simbeck, in de ed. maior van dezen fasc. staan aldaar de fr. de gloria van Plasberg).

Zou dus in een tweeden druk het Somnium een grondiger behandeling verdienen, ook in een ander opzicht mag de editie nog eens herzien worden, wil zij de vroegere uitgaven geheel antiqueeren: op het punt der citaten, waarvan ik er enkele, die Mai reeds aanvoert, mis. Op II. 5. 10, waar de gunstige geographische ligging van Rome besproken wordt, zinspeelt Servius ad Georg. II. 157: quod laudat etiam Cic. in libris de R. P. (Thilo p. 234); verder is de opmerking bij het uit Schol. Juv. getrokken fr. over Sardanapallus (III. fr. inc. 4, p. 104: *Sard. ille vitiis multo quam nomine ipso deformior*) „Vincent. Be lov. spec. hist. 3. 93 *addidit Baiter*" onvolledig en overbodig tevens. Vincentius n.l. paraphraseert Cic. Tusc. 5. 101, waar het bekende epigram op Sard. geciteerd wordt (vgl. Anth. Pal. VII. 325), en voegt ter kenschetsing van Sard. de woorden toe *turpior vitiis quam nomine*, die weliswaar een vereenvoudigde traditie van Cicero's woorden zijn, maar niet direkt aan dezen, doch veeleer aan een plaats in Hieronymus' bijbelcommentaar ontleend zijn, welke juist dezen textvorm bevat, en door Baiter overzien doch reeds door Mai aangehaald is. *Deze* plaats had Ziegler moeten noemen, het tweedehandscitaat van den polyhistor is waardeloos.

Een register der vindplaatsen der citaten uit de Rep. is in een toekomstigen herdruk gewenscht, eveneens een duidelijke afscheiding in den text tusschen de niet aan het palimps. ontleende fragmenten; dan kan ook met de sleur gebroken worden om in I. 25. 40 een stuk van Lactantius in te voegen, dat, gelijk Z. zelf erkent, weinig met Cic. heeft uit te staan; verder de mij onverklaarbare asteriscus III. 21. 32 p. 95, 11 vóór het fr. uit Gellius worden weggelaten, en de storende drukfout p. 78, 3 in den apparaat tot het geëmendeerde fr. uit Nonius opteritur *codd.* (i. p. v. operitur) worden verbeterd. Intusschen zij deze degelijke eerste druk den vakgenooten met warmte aanbevolen.

Amsterdam. M. Boas.

Seneca's Phaedra met inleiding en aanteekeningen voorzien door **J. van Wageningen.**

Seneca's Phaedra in het Nederlandsch vertaald door **J. van Wageningen.** Groningen, Noordhoff. 1918. (Pr. *f* 1.90 en *f* 0.90).

Dat is nu eens een aangename taak die mij daar door de Redactie van het *Museum* wordt opgegeven, om bovengenoemde werken aan te kondigen. En ook een gemakkelijke taak, althans voor mij. Want reeds geruimen tijd te voren had ik ze niet alleen met de verschuldigde belangstelling bestudeerd, maar ze ook als leiddraad voor mijn candidaten-college gebruikt.

Welnu, ik kan na een zoo nauwgezette kennismaking verklaren dat ik niets mis in dit nieuwste werk van prof. van Wageningen. Of neen, toch één ding, maar dat gemis kan den schrijver geenszins tot een verwijt strekken. Hij heeft geen gebruik gemaakt of kunnen maken van de te gelijkertijd in de Mnemosyne verschenen voortreffelijke tekstverbeteringen van prof. Damsté. Nu, van deze uitgave en deze vertaling verschijnt zeker wel binnen niet te langen tijd een nieuwe druk en daarin zal dan ongetwijfeld met gezegde tekstverbeteringen worden rekening gehouden, in de eerste plaats met die op vs. 831:

et ora iuveni paria *Pittheo* gerit

een, naar mij voorkomt, magistrale emendatie.

Als alles wat prof. van Wageningen in het licht geeft is ook dit weer uiterst gesoigneerd, knap, smaakvol en overzichtelijk werk. De inleiding bestaat uit: 1 een uiteenzetting van den mythe van Hippolytus en Phaedra, 2 een bespreking der beide Hippolyti van Euripides, van welke de eerste, de verloren gegane, Seneca's voorbeeld is geweest. 3 een ontleding van Seneca's stuk, 4 een verhaal van Hippolytus en Phaedra in den loop der tijden. Alles even wetenswaard en alles even duidelijk en aangenaam behandeld. De commentaar voorziet elk woord, waaromtrent maar iets valt op te merken, van een aanteekening en toch is hij noch te uitvoerig noch wijdloopig. En, wat het voornaamste is, die commentaar vindt zijn bekroning in een even nauwgezette als smakelijke vertaling. Alleen ten bewijze dat ik ook die aandachtig heb gelezen merk ik op dat *pelex* vertaald behoort te worden met „mededingster" of „medeminnares".

Prof. van Wageningen is iemand die Latijn en latijnsche literatuur lief heeft (hoe zou hij 't ook anders in beide zoo ver hebben kunnen brengen?): daardoor kan hij aan Seneca's tragedies, en aan deze in 't bizonder recht doen wedervaren. Hij doet den lezer gevoelen dat de Phaedra wel degelijk Seneca's eigen werk, geen slaafsche navolging, is en maakt hem, waar dat pas geeft, op de verdiensten van het stuk opmerkzaam. Ook wat er afkeurenswaardigs in voorkomt ontgaat hem niet, bepaaldelijk de, waarschijnlijk van Seneca zelven afkomstige, onsmakelijke scène van het bijeenzoeken van 't verscheurde lijk. Hier echter kunnen wij, naar mij voorkomt, Seneca's misslag, zooal niet geheel verontschuldigen, dan toch verklaren. Theseus boet voor zijn overijlde verwensching en 't is, dunkt mij, juist iets in 't algemeen voor den Stoicus en in 't bizonder voor Seneca om die boete, die straf tot in bizonderheden te teekenen. We zouden hiermee de voorliefde van sommige boetpredikers voor nauwkeurige beschrijving der helsche straffen kunnen vergelijken.

Ongetwijfeld zal dit werk van prof. van Wageningen de Latijnsche literatuur en in 't bizonder Seneca tragicus ten goede komen. Want hoe groot het nut ook is dat de geleerde vak-man er van kan hebben, 't is daarbij uitnemend geschikt om ook in veel wijderen kring te worden gebruikt. Wie ooit Latijn heeft geleerd kan, met gebruik van de door prof. van Wageningen verschafte hulpmiddelen, ten volle genieten van de overweldigende schoonheid der dictie van den grooten Romeinschen tragicus. En waarom zou, in deze editie, de Phaedra niet ook op 't gymnasium worden gelezen?

Digitized by Google

De zesde klasse dient toch niet alleen tot het „doen van stukjes voor het eindexamen!"

Leiden. J. J. Hartman.

G. C. van 't Hoog, Anthonis de Roovere. Amsterdam, J. Emmering. (Amsterdamsche diss.).

Een monografie over den eenigen onder de rederijkers der vijftiende eeuw, over wien het mogelijk is er een te schrijven, een dichter wiens beteekenis in onzen tijd evenzeer is miskend, als ze in den zijnen overschat werd, heeft zeker recht op onze belangstelling en behalve om zijn onderwerp, verdient Dr. van 't Hoog haar om de toewijding waarmede hij zijn werk verrichtte. Ook aan grondigheid ontbreekt het zijn studie niet: zij beslaat een boekdeel van 268 bladzijden — en dat over een dichter van wien betrekkelijk weinig werk is overgeleverd, van wiens leven niet heel veel bekend is en omtrent wien archiefonderzoek niet mogelijk was! De vraag mag zeker gesteld worden of minder hier niet meer zou geweest zijn. Voor een korte studie over De Roovere zou een niet onbelangrijke kring van lezers verwacht mogen worden, slechts enkelen zullen zich genoeg voor hem interesseeren, om dit lijvige werk door te lezen. Doch ook afgezien van deze practische overweging meen ik, dat het proefschrift van Dr. Van 't Hoog door beperking alleen maar had kunnen winnen. Van een zekere breedsprakigheid zijn de grootendeels parafraseerende beschouwingen over schier alle afzonderlijke gedichten niet vrij te pleiten en stellig was het niet noodig, voortdurend met tamelijke uitvoerigheid terug te vallen in altijd dezelfde polemiek met Kalff, waarin de schrijver het ongetwijfeld bij het rechte eind heeft, maar die men hem gaat verdenken als aanloopje of opvulling uit te buiten. Naar mijn smaak zouden ook de parallellen tusschen De Roovere en Maerlant en Cats, naar aanleiding van de behandeling van hetzelfde onderwerp, met voordeel hebben kunnen wegblijven. Een tertium comparationis van eenige waarde levert het onderwerp niet en de vergelijking verleidt allicht tot gewaagde gevolgtrekkingen. Zoo kan ik niet inzien, dat er voldoende gronden zijn voor de conclusie: „De poëzie van Maerlant is zeker wel bekende en over 't algemeen geliefkoosde lectuur van De Roovere geweest, die in dezen, hem bijna twee eeuwen voorafgeganen, landsman veel zal gevonden hebben, dat hem sympathiek was. De vader der Dietsche dichtren algader kan in verschillende opzichten ook de geestelijke vader van De Roovere zijn geweest" (blz. 109). Het kan, misschien — maar het kan minstens zoo goed anders geweest zijn. Verder komen we niet met zulke willekeurige vermoedens. Doch geheel afwijzend sta ik tegenover wat volgt: „In elk geval staat hij als moraliseerend en hekelend dichter hem zeer na, is hij als Mariavereerder zijn geestverwant." Voor mij zegt dit ongeveer evenveel als de mededeeling dat twee menschen familie zijn van Adam's wege! Heeft Dr. Van 't Hoog wel een juiste voorstelling van de algemeenheid der Mariavereering in de middeleeuwen?

Als een hoofddeel van zijn taak beschouwt de schrijver het, aan de dichterlijke verdiensten van De Roovere recht te doen wedervaren en hierin is hij wel geslaagd. Overschatting van den auteur in wiens werk men zich geheel heeft ingeleefd, is een zoo natuurlijke verschijnsel, dat men er Dr. Van 't Hoog moeilijk een verwijt van kan maken, dat ook hij daaraan niet altijd ontkomen is. Wel had hij zich misschien wat meer kunnen hoeden voor de neiging algemeene verschijnselen van diens tijd als karakteristiek juist voor De Roovere te beschouwen — diens critiek op kerk en geestelijkheid, bijvoorbeeld, heeft niets opmerkelijks en het is wel wat veel gezegd, daaruit te besluiten dat De Roovere was „een vrij mensch in zijn tijd" en vooral de vraag te stellen: „rijst ook niet onwillekeurig Erasmus' beeld voor u op?" (blz. 175-176).

Een kleine vergissing is het, wanneer Dr. Van 't Hoog het epitheton „geestich poete" met „amuseeren" in verband brengt (blz. 31). De oude beteekenis van „geestig" is veeleer die van het Duitsche „geistreich" en komt dichter bij ons „pittig" dan bij ons „geestig". Tot zijn verontschuldiging moet ik zeggen, dat het Woordenboek verzuimt het oudere van het jongere gebruik te onderscheiden. Een uitvoerige discussie zou ik met hem kunnen opzetten over de mogelijkheid van „groot werk in 't genre der 15e eeuw" (blz. 11). Een helder begrip van oorzaken en gevolgen in de litteraire productie kan ik in zijn opvatting niet ontdekken. Beter kan ik mij vereenigen met zijn betoog aangaande De Roovere's maatschappelijke positie. In het algemeen zijn de gegevens over diens leven met zorg verzameld en met oordeel beschouwd.

Leiden. J. A. N. Knuttel.

R. C. Boer, Korte Deensche Spraakkunst. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink & Zoon. 1918.

Of zijn werk inderdaad ingang zal vinden bij, en in den geest en den smaak vallen zal van „dien breederen kring van gebruikers", op welken Prof. Boer (blijkens zijn „Aan den Lezer" blz. v) bij de samenstelling van deze Korte Spraakkunst mede het oog heeft gehad, zou ik niet durven verzekeren. Ik twijfel er namelijk aan, of hij er in is geslaagd „de stof zoo te behandelen dat het boek (ook) door den ontwikkelden lezer desnoods zonder hulp gebruikt (kan) worden". Ik hoop dat ik mij vergis. Voor die vele belangstellenden in Skandinavische taal en letterkunde, die niet tot academische kringen behooren en die geen philologen zijn (verg. „Aan den L.", t. a. pl.); want dan heb ik van den belangstellenden leek — den „beschaafden Nederlander" — en van de bij hem aanwezige vereischten om dit werkje te kunnen gebruiken en genieten, te geringe gedachten. Ook voor den samensteller; want zijn werk verdient een zoo ruim mogelijke verspreiding.

Maar voor hen die in de bestaande leerboeken der Deensche taal niet vinden wat zij meenen noodig te hebben (op wensch van dezulken heeft Prof. Boer zich tot de samenstelling van deze spraakkunst gezet); voor hen die niet geheel vreemdelingen zijn in het Deensch, maar die hetgeen zij er van kennen wenschen te begrijpen; die antwoord verlangen op, en inzicht wenschen in, allerlei vragen, raadsels, inconsequenties, spellinggeheimenissen die er in het geleerde en gelezene voor hen zijn, is dit zeker wel het leerboek dat hun beknopt en zakelijk geeft hetgeen waar zij behoefte aan gevoelen. Met een beknopte zakelijkheid nochtans, welke menigeen die hulpmiddelen of een helper mist om hem nader in te lichten, zal doen verlangen naar die

Digitized by Google

historische Deensche Spraakkunst, welke Prof. Boer — reeds sedert jaren — eenmaal hoopt te schrijven (blz. VIII). Maar ik moet niet over 't hoofd zien, dat de Schrijver op blz. 4—6 een aantal, ook wetenschappelijke, „Hulpbronnen" vermeldt.

Deze opmerkingen betreffen natuurlijk de eigenaardigheden en bijzonderheden van de eigenlijke grammatica. Welkom in den breederen, en den ruimsten, kring van wie het Deensch beoefenen of willen beoefenen, zullen zeker zijn, in de Inleiding, de geschiedenis, met een paar trekken, van het Deensch in Noorwegen en van het ontstaan van het Noorsch; de omschrijving, kort en helder, van wat het Deensch en het Noorsch nog gemeen hebben en waarin het eene van het andere verschilt; hoe thans het Noorsch en de „landstaal" tegenover elkander staan, en welke hun onderscheidene beteekenis is. Eigenaardigheden van het Noorsch worden — natuurlijk — ook verder in het boek telkens aangewezen en verklaard; maar de hoofdnadruk is gelegd op het Deensch van het moederland (blz. 2). De Inleiding geeft verder een overzicht van de verschillende dialecten van het Deensch, een karakteristiek van de „rijkstaal" en van de Deensche taal in het algemeen. De Deensche „stoot" wordt natuurlijk, bij de Klankleer, in een afzonderlijke afdeeling (blz. 33—39) — ik durf wel zeggen: in een Nederlandsch werk van dezen aard voor het eerst — in bijzonderheden en op wetenschappelijke wijze besproken. Een belangrijk en allernuttigst onderdeel van het werk vormen de Klankschriftproeven, blz. 94—113 tot oefening in de uitspraak, gedeeltelijk begeleid door denzelfden tekst in gewoon schrift en in de gebruikelijke spelling.

Op de laatste bladzijde van zijn werk geeft de Schrijver eenige weinige Corrigenda. Maar moet niet op blz. 32, r. 2 v.o.: eerste, in plaats van: tweede gelezen worden? Op blz. 52, r. 12 v.b.: *jeg er lidet torstig*, „ik ben maar weinig, d. i. niet dorstig"; lees: „d. i. niet erg dorstig"? Blz. 100, r. 13 v.o. staat: hun van, lees: hun var; r. 5 v.o.: se und som, lees: se ud som.

Voor hen die het er met Prof. Boer over eens zijn dat het niet slechts nuttiger maar ook gemakkelijker is, eene taal te leeren met het verstand dan met het geheugen (blz. VIII), is deze Korte Deensche Spraakkunst zeker een uitstekend leerboek, en zij konden het van geen betere hand verlangen. Er zijn er ook die zich de vormenkennis eener taal alleen door memoriseeren zonder verdere inspanning willen eigen maken, en onder degenen die Deensch of Noorsch willen kennen alleen om een of meer schrijvers te kunnen lezen of om er in den omgang en op reis wat aan te hebben, zal hun aantal zoo gering niet zijn. Zullen nu dezen, die uitsluitend „papagaaienwerk" willen doen (blz. VII), zoo gemakkelijk als de Schrijver zich dat voorstelt, in zijn werk kunnen vinden, er uit kunnen afzonderen, wat aan hunne behoefte voldoet; zullen zij er, naar hun zin, genoeg in vinden; zouden dezen niet wat meer en wat uitvoeriger voorbeelden van verbuiging en vervoeging noodig hebben? Ik zal niets liever vernemen, dan dat de praktijk al mijn twijfelingen en bezwaren logenstraft.

Leiden. A. Beets.

Mitteilungen aus der königlichen Bibliothek, herausgegeben von der Generalverwaltung. III **Neue Erwerbungen der Handschriftenabteilung, 2 Die Schenkung Sir Max Wächters 1912.** Berlin, Weidmann. 1917. (M. 10.—).

IV **Kurzes Verzeichniss der romanischen Handschriften.** Berlin, Weidmann. 1918. M. 10.—).

Slechts een korte bespreking kunnen wij aan deze publikatie wijden. Het eerstgenoemde werk bevat een beschrijving der handschriften die Sir Max Wächter, een Duitser van geboorte maar in Engeland genaturaliseerd, in 1912 aan de keizer van Duitsland geschonken heeft, en die alle uit de beroemde handschriftenverzameling van Philipps afkomstig zijn. Het geldt hier voornamelik Duitse handschriften van overwegend godsdienstige aard; maar ook geschriften over geneeskunde, recht en geschiedenis ontbreken niet. Wij volstaan met de vermelding van het Latijns-Duits glossarium dat op bl. 24 beter en vollediger is afgedrukt dan in de uitgave van Steinmeyer; enkele woorden als *polix* (pollex) en *unges* (unguis) zijn ook voor de Romanist belangrijk.

Het is heel jammer dat het tweede hier aangekondigde boek slechts een „kurzes Verzeichniss" der Romaanse handschriften bevat en niet een uitvoerige beschrijving zoals dit met de handschriften uit het eerste werk het geval is; natuurlik had men zo'n beschrijving niet kunnen opdragen aan een student. Toch moeten we Lemme, die nog vóór het voleindigen van zijn inventarisatie gesneuveld is, dankbaar zijn voor de arbeid die hij volbracht heeft, en zijn vriend Dr. Löpelmann voor de index, die ons toont welk een rijke schatten de verzameling bevat.

We vinden hier allerlei wat de historicus belang inboezemt: oorkonden betreffende de regeering van Hendrik III en IV, de Staten van Blois, Orleans en Parijs; verdragen door Frankrijk gesloten met Spanje, Engeland Schotland en Italië, en wel vanaf de XIIIe tot de XVIIe eeuw; huwelikskontrakten; de bekende *relazioni* van gezanten uit Venetië en Genua; brieven, verslagen van conclave's en wat niet al. De verzameling bevat verschillende handschriften die wel bekend zijn, maar niet door de uitgevers gebruikt waren, zó *Le dit du lion* van Guillaume de Machaut in een ms. daterende uit de XIVe eeuw, een *Lapidaire* uit de XVIe eeuw, een verzameling van *Demandes et responses d'amour*, en vooral een handschrift uit de XIVe eeuw van *Le roman de la Rose*, dat door Langlois niet vermeld wordt. Belangrijk zijn verder twee ontdekkingen van Lemme: ten eerste die van een onbekend gedicht van Alain Chartier, een *Débat* tussen een ridder, een *vassal* en een dorpeling; ten tweede die van het sinds honderd jaren verdwenen handschrift van de kardinaal de Rohan, een verzameling ballades, rondeaux en chansons bevattende. In het *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Litteraturen*, CXXXII, 1 en 2, heeft Lemme zelf zijn ontdekking medegedeeld en het *Débat* uitgegeven.

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

Vom Mittelalter zur Reformation, Forschungen zur Geschichte der Deutschen Bildung.

Dritter Band, Erster Teil: **Der Ackermann aus Böhmen,** herausgegeben van **A. Bernt** und **K. Burdach.** Berlin, Weidmann. 1917. (Pr. M. 20).

Reeds vroeger heb ik twee deelen van dit breed-opge-

Digitized by Google

zette werk besproken en gewezen op hun verdiensten: scherpzinnig onderzoek en reusachtige feiten- en literatuurverzameling. Daarnaast wees ik op een zeer ernstige fout, die trouwens ook door de meeste andere critici werd gesignaleerd: de schreeuwende wanverhouding tusschen den uitgegeven tekst (brieven en documenten van en over Cola di Rienzi) en den begeleidenden commentaar. In dit nieuwe deel nu zijn de verdiensten gebleven, maar ook de fout treffen wij weer aan en wel in veel verhoogde mate; ja de echt-Duitsche hebbelijkheid van zwaar-op-de-handsche eruditie is in *Der Ackermann* tot een monstruositeit uitgegroeid, waartegen ik in naam der bruikbare en leesbare wetenschap ernstig wensch te protesteeren.

Zeker, het kan harteloos en brutaal schijnen het jarenlange onderzoek, het onuitputtelijke geduldswerk van twee zeer geleerde en hoogst vernuftige mannen aldus af te breken; ik leg er dan ook den nadruk op, dat beide bewerkers toonen geleerden van hooge en onverdachte wetenschap te zijn, tegen wie ik met eerbied opzie; maar de manier, waarop zij hun uitgebreide kennis verwerken is, naar mijn diepste overtuiging, verderfelijk en in staat alle historich onderzoek in totaal miscrediet te brengen. Daarom mijn protest; thans enkele gronden waarop het steunt.

Der Ackermann aus Böhmen is een strijdschriftje; een Duitsch stuk proza-literatuur uit Bohemen uit het tijdvak der Luxemburgsche Keizers, en als zoodanig een der factoren, die heeft ingewerkt op de „Deutsche Bildung". Vandaar zijn plaatsing in het kader van dit werk. Naar mijn schatting telt het eigenlijke geschrift in Burdach's uitgave ± 35 wijd-bedrukte bladzijden. Dit wordt ingeraamd tusschen ± 55 kleingedrukte blz. met uitsluitend verschillende lezingen volgens ruim een dertigtal manuscripten en oude drukken. Daarbij komen dan 20 blz. Vorwort, 150 blz. Einleitung, 12 blz. zeer klein gedrukte Anhang, 48 blz. Glossar, 250 blz. Kommentar en 16 blz. Nachträge en facsimilé's, te zamen ± 550 bladz., waarin het wemelt van letters en teekens, cijfers en streepjes, kapitalen en vetten, cursieven en gespatiëerden druk, alles om 35 pagina's tekst volgens de eischen der „Wissenschaft" uit te geven! En boven en behalve dit alles staat ons nog een „Zweiter Teil" te wachten, waarin behandeld zullen worden *Der Dichter des „Ackermann", biografische und ideengeschichtliche Untersuchungen* en een *Einführung in das Gesamtwerk*!

Zulk een eruditie is niets minder dan verpletterend. Hier wordt het middel: een bruikbaren tekst te leveren voor de definitieve geschiedbeschrijving, verheven tot een doel op zichzelf: het genot van te betuttelen, varianten op te geven, verklaringen bij te brengen, en bij elk ook maar terloops voorkomend woordje of ideetje geheele tractaten te voegen, die stijf staan van de meest minutieuze geleerdheid.

Dat beide bewerkers dit ook zelf wel gevoeld hebben, blijkt uit de verontschuldiging, die zij voor hun werkwijze den lezers aanbieden:

„Zwischen dem Umfang des hier herausgegebenen Streitgespräches," zegt Burdach, „und unseren kritischen und exegetischen Beigaben klafft äusserlich ein Missverhältnis. Die Einleitung, der Lesartenapparat, der Kommentar scheinen das Werk, dem sie gelten, zu erdrücken und mit dessen künstlerischen Geschlossenheit in einem üblen Widerspruch zu stehen . . . Es liegt hier ein Ausnahmefall vor, der schwerlich sonst seines Gleichen finden wird. Der Ackermann aus Böhmen ist bisher so vernachlässigt und verkannt worden, dass die Bedeutung seiner Erscheinung wie die Fülle schwieriger Probleme, die sich in ihm bergen, möglichst erschöpfend und mit möglichst reichem und objektivem Material nachgewiesen und zur vollen Sinnfälligkeit gebracht werden muss."

Ziedaar een wel zeer magere motiveering voor een allerzonderlingste arbeidsmethode. Ook na de bestudeering van het voor mij liggende boek is de „Bedeutung" van *Der Ackermann* mij niet zóó wereldschokkend gebleken, dat een apparaat gerechtvaardigd zou zijn, zoo als ik mij niet herinner ooit bij eenigen zuiver-historischen tekst te hebben ontmoet. En wat die „Fülle schwieriger Probleme" aangaat, het zijn meestal vragen die men zich naar aanleiding van elk moraal-didaktisch stuk uit de latere Middeleeuwen kan stellen, b.v. bij onze *Wapene Martijn*'s, die in dit opzicht nog heel wat „schwieriger" zijn! Natuurlijk kan men het zich wel buitengewoon moeielijk maken, en bijvoorbeeld bij elk zinnetje vragen: Aan wien kan de dichter dit idee ontleend hebben; maar dit soort van „afhankelijkheids- en invloedsbepaling" is ook al niet van de gezondste in de historisch-critische arbeidsmethoden van de tegenwoordige Duitsche (en ook wel andere) wetenschap, en wordt zeer vaak, en vooral hier, overdreven.

Eveneens voelt Bernt zich verplicht zich te rechtvaardigen: „Manchem wird der umfängliche Lesartenapparat ein überflüssiger Ballast erscheinen und wenige werden mir Dank wissen. Doch will die Ausgabe durch die Vorlage der ganzen reich gegliederten und manchmal recht zerlesenen und wunderlich umgeschriedenen Überlieferung der wissenschaftlichen Forschung auf lange Zeit hinaus genügen und die Nachprüfung des kritischen Textes ebenso wie die Einreihung weiterer Funde erleichtern." Ik heb eerbied voor deze opvatting, die zelfs met geen enkel woord gerechtvaardigd wordt, maar deelen kan ik ze niet!

De inhoud van *Der Ackermann aus Böhmen* is de volgende: Een boheemsche Boer, „wiens ploeg de veder is," dus een schrijver heeft zijn vrouw door den dood verloren, en houdt nu een heftig twistgesprek met den als persoon voorgestelden Dood. Op elken uitval, klacht of beschuldiging van den Boer heeft de Dood een weerleggend antwoord, deels ontleend aan de Christelijke, deels ook aan de Stoïcijnsche levensopvatting, in zoover deze laatste leerstellingen bevat, welke met de eerste vereenigbaar zijn. De Boer laat zich allengs tot kalmte stemmen en vraagt ten slotte den Dood om raad: Zal hij opnieuw trouwen, of zich in een klooster begeven? De Dood toont van beide levensstaten het onvolmaakte aan en vindt slechts één oplossing: „kere von dem bosen und tue das gute . . . . uber alle irdische dinge habe lieb rein und lauter gewissen." Ten slotte doet God uitspraak tusschen den Dood en den klager: Beiden hebben zich dapper geweerd: „Darumb, clager, habe ere! Tot, sige! Jeder mensche dem tode das leben, den leib der erden, die sele uns pflichtig ist zu geben." Het slot is een gebed van den Boer voor de zielerust van zijn vrouw.

Dit kleine stukje verheft zich hier en daar tot de hoogte van een prozagedicht; sommige lofspraken van den Boer op zijn vrouw en op het huwelijk zijn bizonder mooi; niet minder de rede, waarin de Dood het bekende *Vanitas*

Digitized by Google

vanitatum illustreert. Over de totaal-bedoeling van het gedicht wil ik nog niet spreken; het is beter af te wachten wat Burdach ons daar in het tweede deel over heeft mede te deelen. Doch tusschen de regels door van den uitgebreiden commentaar kan men reeds dit als zijn vermoedelijk resultaat lezen:

Der Ackermann is de eerste (Duitsche) uiting van de nieuwe levensbeschouwing, de Renaissance; de Boer verdedigt het recht op aardsch geluk en de waarde van het „Diesseits" tegenover de door den Dood gehandhaafde middeleeuwsche opvatting: de vijandschap tegenover alle levensvreugde en het besef van het vergankelijke van het tegenwoordige. De juistheid dezer tegenstelling laat ik daar; zij heeft het voordeel eenvoudig te zijn, maar zoo ver ik mij als katholiek in de middeleeuwsche gedachtensfeer kan indenken, is de waarheid heel wat gecompliceerder. Doch het ware onbegonnen werk hierover thans te twisten. Wel mogen wij echter vragen, met welk recht Burdach de eigenlijke meening des schrijvers vooral bij den Boer ziet uitgedrukt, dien hij zelfs bedoeld meent te zijn als type van het algemeen menschelijke; terwijl hij de denkbeelden door den Dood verkondigd beschouwt als de middeleeuwsch-christelijke levensopvatting, waartegen de dichter van *Der Ackermann* in opstand komt. Veeleer zie ik in Boer en Dood beiden de elkaar weerstrevende gevoelens in één en denzelfden mensch belichaamd, wiens tweestrijd dan wordt opgelost door de uitspraak van God, d.i. de rede en het Geloof. Doch over dit alles zal pas het tweede deel meer licht doen schijnen.

Ten slotte merk ik op, dat in dit boek een schat van cultuur-historische gegevens ligt besloten, vooral van de hand van Burdach (Bernt verzorgde meer het tekstkritische gedeelte). Door de talrijke *Anmerkungen* heen ligt een overrijk materiaal verspreid van laat-middeleeuwsche geschiedenis; 't gaat daar over Universiteiten en geleerden; goochelaars, kwakzalvers en vaganten; ketters en toovenaars; *Eselsallegorik* en *Turteltaubensymbolik*; dienstcontract en rechtsgebruiken; huwelijksopvattingen en het dooden van kinderen; peripatetische en stoïcijnsche ethiek erfzonde en zondenval; trivium en quadrivium; alchemie, astrologie, magie enz., enz. Wanneer dit alles door een uitvoerig register op het eind van het tweede deel overzienbaar wordt gemaakt voor den belangstellende, zullen wij ten slotte den bewerkers toch uitermate dankbaar moeten zijn voor den ontzaglijken rijkdom van wetenswaardigheden, die in dit en de overige deelen van hun weidsch opgezette onderneming is opeengestapeld. Schatten liggen hier verzameld, maar . . . in een pakhuis, niet in een keurige etalage.

Amsterdam. G. Gorris s. J.

SCHOOLBOEKEN.

Anthologie aus den Elegikern der Römer für den Schulgebrauch erklärt von **K. Jacoby.** In vier Heften: Catull, Tibull, Properz, Ovid. **Erstes Heft**: Catull. Dritte, verbesserte Auflage. Leipzig, Teubner. 1917. (Pr. M. 1.20; geb. M. 1.60 + M. 0.20 toeslag voor gebonden boeken).

Idem: **Zweites Heft**: Tibull. Dritte, verbesserte Auflage, Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. M. 1.20; geb. M. 1.60 + 25 % duurtetoeslag).

Daar deze beide boekjes deel uitmaken van één geheel en op dezelfde wijze zijn ingericht en bewerkt, lijkt 't mij het best ze samen te bespreken. Wie den hier voor mij liggenden derden druk van Jacoby's bekende bloemlezing met den vorigen vergelijkt, die in 1893 en '94 verscheen, zal al spoedig opmerken, dat wij hier inderdaad met een „verbeterde" editie te doen hebben. Zoowel de tekst als de aanteekeningen zijn in vele opzichten gewijzigd. Daar in Duitschland geen uitgave met commentaar op den volledigen Tibullus bestaat, en de woorden „für den Schulgebrauch" wegens de uitgebreide verklaringen in zeer ruimen zin moeten worden opgevat, zal menig lezer der Elegiaci 't boek gaarne bezitten. De beide deeltjes verdienen dan ook een meer dan vluchtige bespreking. Dat Jacoby zich goed op de hoogte gesteld heeft van hetgeen in Duitschland over de Romeinsche minnedichters in de laatste 25 jaar gepubliceerd werd, blijkt ook uit den achter ieder van beide schrijvers geplaatsten „Anhang", die in „Catullus" 10, in „Tibullus" 11 pagina's beslaat. Wat ons in die aanhangsels echter minder bevalt, is de groote eenzijdigheid, waarmee Engelsche en Amerikaansche editie's doodgezwegen worden, iets wat des te opmerkelijker is, daar de meest onbeteekenende Duitsche geschriftjes vermeld zijn. Zoo worden b. v. in 't aan Catullus gewijde deeltje p. 72 noch de Catullus van Merrill (College series of Latin Authors, Ginn and Company, Boston) noch de bloemlezing van Simpson (Macmillan) met haar uitstekende appendices genoemd maar erger nog: de Tibullus-bibliographie mist p. 59 de editie van K. F. Smith (American Book Company) met haar uitgebreiden en leerrijken commentaar, den besten, dien wij op 't oogenblik bezitten. Verder zocht ik tevergeefs de „Selections from Tibullus" van Postgate, een werkje, dat bizonder rijk aan fijne opmerkingen is over 't Latijn in het algemeen, en een dergelijk boek (3:4 pag. groot) van Ramsay (Oxford, Clarendon Press). Waar de aankondigingen in 't *Museum* in de eerste plaats bestemd zijn voor Hollandsche lezers, voel ik mij als recensent gedrongen eens op deze in verscheidene Duitsche boeken voorkomende eenzijdigheid te wijzen. Een e. gelijk voorbeeld van partijdig weglaten van hoogst verdienstelijke werken biedt b.v. de nieuwste druk van Teuffels Geschichte der Römischen Literatur, die (erster Bnd. p. 3) vergeet te noemen het standaardwerk van Clovis Lamarre in 8 lijvige deelen: „Histoire de la littérature latine," een boek dat ook bij ons, als ik mij niet vergis, zoo goed als onbekend is. Doch dit tusschen haakjes; illuc, unde abii, redeo. Wat mij in de beide deeltjes van Jacoby bijzonder bevalt, is de warme toon, waarmee hij over de door hem uitgegeven dichters spreekt. Met de keuze van Tibullus' gedichten kan ik mij geheel vereenigen; in 't andere deeltje mis ik ongaarne 't geestige carmen 13, 't mooie 35ste, de gedichten no. 12, 17, 34, 45. De interpretatie is verstandig en houdt zich vrij van de vooral bij Catullus-commentatoren veel voorkomende fout, om gezochte verklaringen te geven, waar een eenvoudige uitlegging voor de hand ligt. Dit geldt b.v. van 't 30ste gedicht, waar ik zelf ook door Friedrich op een dwaalspoor gebracht werd: met de woorden *inducens* *cq.* wordt niets anders dan „vriendschap voor Alfenus" bedoeld. Trouwens men kan niet anders dan verstandige verklaringen verwachten, wanneer men in 't voorbericht de volgende gezonde uiting leest: „Wer allerdings unbefangen die äuszerst reichhaltige Literatur über Catull durchmustert

Digitized by Google

und die geäuszerten Ansichten selbst von anerkannten Gelehrten prüft, musz sich doch oft wundern, wie sonst verständige und klar denkende Männer so eigentümlich urteilen können."

De vaststelling van den tekst is niet overal even gelukkig. Als voorbeelden noem ik eenige plaatsen waar ik mij met de opgenomen lezing niet kan vereenigen: Catullus No. 2 (p. 42) kan *solaciolum sui doloris* geen vocativus zijn, evenals *deliciae meae puellae*, wegens 't zich bij vs. 7 aansluitende vers 8. Jacoby leest 7, 8 *et solaciolum sui doloris | credo, cum gravis acquiescet ardor*; dit is primo onvertaalbaar en secundo wijst de overlevering een anderen weg, want in V M staat vs. 8 niet *cum*, maar *ut cum*. Lees dus *ut solaciolum sui doloris | (credo, ut tum gravis acquiescat ardor)*.

In carmen 64, 243 (p. 68) leest Jacoby *cum primum inflati conspexit lintea veli | praecipitem sese scopulorum e vertice iecit*. Er was afgesproken, dat Theseus als hij succes had gehad, witte zeilen zou hijschen; hij vergat dit en daarom stortte Aegeus zich in zee. Dit moet in ons vers duidelijk uitgedrukt worden: op *donkere* zeilen komt 't aan; lees dus met de Itali voor *inflati* „infecti", wat vs. 225 alle codices geven: *inde infecta vago suspendam lintea malo*.

Tibullus I. 1. 25 (p. 9) beteekent *posse* in *iam modo iam possim* niet „die Kraft besitzen, es über sich vermögen," maar *mihi liceat*; I. 10. 26 (p. 30): vóór dit vers is een lacune; de aanvulling van *vobis erit* is zoo hard, dat men daaraan vooral bij Tibullus niet denken kan; II, 2, 17 (p. 40) is voor *utinam* te lezen *viden ut*: de woorden *vota cadunt* zeggen immers dat de wensch vervuld is, wat ook uit vs. 10 blijkt: *adnuit ille* (nl. de Genius); hoe kan dan na die toezegging weer volgen *utinam advolet Amor*? II. 5. 4 (p. 42) *nunc precor ad laudes flectere verba meas*; hier kan *laudes meas* onmogelijk beteekenen „Lobesworte aus meinem Munde"; ook is *verba* zonder meer in dit verband vreemd. De verbetering is hoogst eenvoudig en reeds door Lachmann gevonden; men behoeft slechts de s van *meas* te schrappen, en beide bezwaren zijn verdwenen.

IV. 6. 19 (p. 54) leest Jacoby *sic iuveni grata; veniet cum proximus annus | hic idem votis iam vetus adsit amor*. Ook deze lezing houd ik voor onjuist, niet om de *ā* van *grata*, zie mijn editie van Grattius vol. II p. 148, maar omdat, als wij Jacoby volgen, 't verband tusschen de door de: gescheiden zinnen onbegrijpelijk en buitengewoon hard is. Trouwens ook *sic* is slechts conjectuur, A geeft *si*. Door vergelijking met vs. 8 *sed iuveni quaeso mutua vincla para* komen wij tot de volgende, voor de hand liggende, verbetering: *si(t) iuueni grata (ut) ueniet cum proximus annus hic idem uotis iam uetus adsit amor*, 't geen ook uit een palaeografisch oogpunt bevredigt.

Ik heb nog meer in petto, maar de aankondiging mag niet in een commentariolus criticus ontaarden. De verklaringen bieden veel, waar de lezer zijn voordeel mee doen kan. Ook de parallellen uit moderne dichters zijn welkom. Met belangstelling zie ik uit naar 't derde deeltje dat gedichten van Propertius bevat.

Zwolle. P. J. Enk.

H. Jansonius, Engelsche Handelsbrieven I voor beginners. Vijfde druk. Gouda, Van Goor Zonen. 1919. (Pr. ƒ 1.30).

Dez., Engelsche Handelsbrieven II voor examen-candidaten. Tweede druk. Gouda. Van Goor Zonen. 1918. (Pr. ƒ 1.70).

Dat er van het eerstgenoemde werkje, waarvan de eerste druk in 1895 verscheen, thans reeds een vijfde druk noodig gebleken is, toont voldoende aan dat het een in alle opzichten bruikbaar hulpmiddel bij het onderwijs is. Het is dan ook in alle opzichten voortreffelijk werk dat de heer Jansonius geleverd heeft. De oefeningen, die zich bij de brieven aansluiten, zijn met veel zorg gekozen en op elke bladzijde toont de schrijver niet alleen een ervaren docent maar ook zijn onderwerp volkomen machtig te zijn. Slechts een enkele aanmerking. Het wordt tijd dat in den zesden druk een paar onjuistheden verdwijnen: op p. 20 staat nog steeds *if the goods turn out satisfactorily* inplaats van *satisfactory* en op p. 33 dient eindelijk *errare* verbeterd te worden tot *errore* (salvo errore et emissione).

Ook voor het andere werkje, waarvan de tweede druk voor me ligt, heb ik niets dan lof. Het is bestemd voor leerlingen, die reeds eenigermate gevorderd zijn. Evenals in het eerste deel is de stof geheel aan de moderne handelspraktijk ontleend; de oefeningen zijn talrijker dan in het eerste deel en stellen zwaarder eischen aan den leerling. Daarbij toont de schrijver volkomen op de hoogte te zijn zoowel van de Engelsche als van de Nederlandsche handelsphraseologie. Het was goed gezien de inleiding, waarin den leerlingen foutief Engelsch ter verbetering voorgezet werd, in den tweeden druk te laten vervallen; aan dergelijke oefeningen toch is het gevaar verbonden dat juist de foutieve vormen, die de studeerende in druk voor zich ziet, in het geheugen blijven hangen.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De fa W. E. J. Tjeenk Willink te Zwolle gaf een vijfden, herzienen en vermeerderden druk uit van *Verzen van Noord- en Zuidnederlandsche dichters*, bijeengebracht door Pol de Mont.

Met het zesde deel is de uitgave van *Hardenbroek's Gedenkschriften* (Werken Hist. Gen.) door prof. Krämer voltooid — een belangrijke bron voor de kennis van den Patriottentijd en de intieme geschiedenis der regentenheerschappij in haar laatste dagen. De ontijdige dood van dr. A. J. van der Meulen belette dezen dit deel uit te geven.

De heeren De Lour en Van Klaveren bewerkten een nuttig en nauwkeurig register op de *Catalogussen van de bij het stads-archief te Utrecht bewaarde archieven* (Utr., Leydenroth, 1918).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Tijdschr. voor Taal en Letteren, VII, 1: P. C. de Brouwer, Het temperament van Aeneas. — P. Rongen, De symboliek in Frankrijk. — H. M. S. Bernsen, Het waarheidsmotief in Goethe's Iphigenie en in Sophocles' Philoktetes. — Th. E. Absil, Zu den ethischen Auffassungen Walthers von der Vogelweide.

Anglia, XLII, 4: M. Förster, Zu den Erfurter Pflanzennamen. — Dez., Das elisabethanische sprichwort nach Th. Draxes *Treasurie of Ancient Adagies* (1616). — F. Holthausen, Zu me. romanzen. VIII-X. — O. B. Schlütter, Weitere beitr. zur ae. wortforschung.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXIV, 1: De Boer, Wereldoorlog en historie. — Van Hamel, De Schelde-beslommeringen. — Wiltink, Twee boeken over Amerika (Van Mourik Broekman, The Yankee; Te Lintum, Gesch. van het Amerik. volk).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

De nieuwe druk is verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ODYSSEA

PARS PRIOR–CARM. I–XII
PARS ALTERA—CARM. XIII—XXIV

Prijs f1.50 per deel.

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ILIAS

Pars Prior–Carm. I–XII. Prijs f1.50.
Pars Altera–Carm. XIII–XXIV. „ f1.90.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

FRANSCHE KUNST

Een reeks studies over Literatuur, Schilderkunst, Muziek, Enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

In deze reeks zijn reeds verschenen:

I. De Franse geest in Frankrijks letterkunde, door P. Valkhoff. Gecart. **f 1.50.**
II. De Troubadours, door J. J. Salverda de Grave, Gecart. **f 1.50.**
III. Fransche Caricaturisten, door Corn. Veth. Gecart. **f 1.75.**
IV. Francis Jammes. door Jan van Nylen. Gecart. **f 1.50.**
V. Latijnsche Lente, door J. Greshoff. Gecart. **f 1.75.**
VI. Maurice Barrès, door Joh. Tielrooy. Gecart. **f 1.60.**
VII. Het moderne Fransche Tooneel, door C. P. van Rossem. Gecart. **f 1.60.**
VIII. De twee Muzieken I, door Matthys Vermeulen. Gecart. **f 1.40.**
IX. Idem II. Idem Gecart. **f 1.40.**
X. De Pensées van Pascal, door Ca. Serrurier. Gecart. **f 1.95.**
XI. Charles Péguy, door Jan van Nylen. Gecart. **f 1.60.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS MIJ. te LEIDEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, **is verschenen** als **Deel XXVII**

IRENAEÜS II.

Weerlegging en Afwending der valschelijk dusgenaamde Wetenschap
(EERSTE VERVOLG)
II 13, 8–III 12, 15

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.50.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.–** per deel.
Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

ENCHIRIDIUM

DICTIONIS EPICAE

SCRIPSIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

EDITIO ALTERA.
AUCTA et EMENDATA.

Prijs Ing. **f 6.50** Geb. **f 7.50.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Vraag voor Uw nieuwe Uitgaven, Dissertatiën, enz. prijsopgave en letterproef aan bij
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.
Modern ingerichte BOEK-, KUNST-, COURANT- en HANDELSDRUKKERIJ.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. **No. 8.** **Mei 1919.**

Slijper, Eene eigenaardigheid van Tacitus' zinsbouw (Lely).
Enk, Gratti Cynegeticon quae supersunt (v. Wageningen).
Subotic-Forbes, Serbian Grammar (v. Wijk).
Hasebroek, Die Fälschung der Vita Nigri und Vita Albini (Roos).
Lamberts Hurrelbrinck, De Wetgeving der twaalf tafelen (H. M. R Leopold).
Zahn, Kommentar zum Neuen Testament, IX (de Zwaan).
Schoolboeken:
Verdam, Een fragment van Plato's Politeia (Ovink).
Verdenius, Ausgewählte Gedichte (Heyligers).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

E. Slijper, Eene eigenaardigheid van Tacitus' zinsbouw. Utrecht, Kemink & Zoon. 1918.

De eigenaardigheid van den stijl van een schrijver vast te stellen is niet gemakkelijk. Veelal moet men zich beperken tot algemeenheden. Wil men echter een stijl geheel juist bepalen dan ontbreekt gewoonlijk een vaste objectieve maatstaf. Van daar dan ook dat 't zoo uiterst moeielijk is op grond van stijl te beslissen, wie de schrijver van een bepaald geschrift is. Dr. Slijper tracht de eigenaardigheid van Tacitus' zinsbouw uit te drukken in cijfers. Tacitus' zinsbouw berust volgens Dr. S. op het getal, op een evenredigheid der deelen, waaruit een zin bestaat, en der zinnen onderling. Tacitus heeft in zich een gevoel van maat gehad, dat hem bij voorkeur zulke zinnen in de pen geeft, die een gelijk of bijna gelijk aantal lettergrepen hebben. — Voor zijn onderzoek onderscheidt Dr. S. tweeledige, drieledige en meerledige zinnen. De tweeledige en drieledige zinnen hebben weer verschillende onderdeelen. Als voorbeelden van zuiver parallelisme van de deelen van een tweeledigen zin worden een honderdtal plaatsen aangehaald. Zoo Agric. 32. *vacua castella* (6 lettergrepen), *senum coloniae* (6 lettergrepen). Agric 33. *ego veterum legatorum* (9 lettergrepen) *vos priorum exercituum* (9 lettergrepen).

Uit het feit, dat Tacitus zijn zinnen zóó tracht te bouwen, dat de onderdeelen van gelijke lengte worden, zijn ook praktische voordeelen te winnen voor interpretatie of voor de vaststelling van de juiste lezing van den overgeleverden tekst, wellicht ook voor de hoogere critiek. Ter toelichting worden verschillende voorbeelden gegeven.

Ten slotte merkt de schrijver op, dat met hetgeen hij medegedeelt het punt van onderzoek slechts begonnen, volstrekt niet voleindigd is, dat slechts een verschijnsel is vastgesteld maar niet naar de oorzaken is gezocht. Het voornaamste vraagstuk zal zijn bij andere vooral bij moderne schrijvers dergelijke voorbeelden te verzamelen om met behulp daarvan al naar de veelvuldigheid van het verschijnsel Tacitus zijn plaats aan te wijzen onder de schrijvers van alle volken en tijden. — Dr. Slijper's verhandeling 60 bladzijden groot is zeer interessant.

Leiden. I. W. Lely.

Gratti Cynegeticon quae supersunt cum prolegomenis, notis criticis, commentario exegetico edidit **P. J. Enk.** (I prolegomena et textum continens, II commentarium continens). Zutphen, W. J. Thieme en Cie. 1918.

Grattius is noch in de oudheid noch in den nieuweren tijd een bekend dichter geweest. Zijn naam wordt slechts éénmaal door Ovidius in een zijner brieven uit Pontus (IV 16, 34) genoemd, terwijl wij alleen bij Manilius en Nemesianus navolging van den dichter der Cynegetica kunnen constateeren. Een gecommentarieerde uitgave van Grattius uit de zeventiende of achttiende eeuw was zeker niet in het bezit van veel philologen. Wie wat in Grattius had op te slaan, nam daarvoor de teksteditie van Baehrens of Vollmer in de Poetae Latini minores of die van Postgate in het Corpus poetarum Latinorum. Thans schenkt ons Dr. Enk een keurig verzorgde, uitvoerig gecommentarieerde uitgave in twee deelen, die er zóó smakelijk uitziet en zóó tot het bestudeeren van dezen poëet uitlokt, dat de schim van Grattius den Zwolschen Rector wel dankbaar voor zijn arbeid mag zijn. Want — laat ik het onmiddellijk erkennen — door deze uitgave is het mij eerst mogelijk geweest, Grattius te verstaan en in sommige passages beter te waardeeren, maar tot de bewondering die Dr. Enk voor dezen dichter koestert, heb ik mij, ondanks allen goeden wil, niet kunnen opwerken. Gaarne wil ik Dr. Enk toegeven, dat Grattius iets oorspronkelijks weet te leggen in de plaatsen, die hij van Vergilius navolgt, maar mijn be-

Digitized by Google

zwaar tegen zijn poezie is de duistere, onbeholpen dictie, wat Stern een „genus dicendi impeditum arduum salebrosum” noemt. Wanneer het niet uit Grattius' navolging van de Georgica en de Aeneis [1]) duidelijk bleek, dat hij, zooals Curcio ook aanneemt, na 19 v. Chr. zijn gedicht gemaakt heeft, dan zou men niet willen gelooven, dat deze man den invloed van Vergilius' welluidenden hexameter ondervonden heeft, maar hem voor een ouderen tijdgenoot van Catullus houden. Wat toch te zeggen van verzen als deze (172-173):

quanta fides, utinam, et sollertia naris,
tanta foret virtus et tantum vellet in armis!

of als deze (214-215):

te silvis egit Boeotius Hagnon
Hagnon Astylides, Hagnon, quem plurima semper cet.

of (258-259):

nam genus exiguom et [2]) *pudeat, quam informe, fateri*
volpina species,

of 300:

nec me pignoribus, nec te mea carmina fallent. [3])

Maar laat ik niet onbillijk worden tegenover den uitgever door in plaats van z ij n werk het g e d i c h t zelf te critiseeren, en dat werk verdient in alle opzichten een ernstige bespreking.

Het eerste deel bevat den tekst met de prolegomena. De tekst is conservatief behandeld, wat bij een dichter als Grattius wel noodig is, omdat wij dikwijls niet weten, of hij zelf zich zoo duister heeft uitgedrukt, dan wel of de fout in de overlevering schuilt. Eigen conjecturen stelt Dr. Enk voor: 64 *caeli iter* in pl. v. *iret freta* (A), wat een zeer goeden zin geeft, maar zich nog al ver van de overlevering verwijdert, 178 *parvis* in pl. v. *pronuis*, waar ik met Postgate dat laatste zou willen behouden in de beteekenis van „letten op” (vgl. *innuo*); ook hebben wij hier bepaald een werkwoord noodig; 203 *sparsa* in pl. v. *falsa*; 318 *luxuria* in pl. v. *luxuriae*. De adnotatio critica is zeer nauwkeurig bewerkt en vermeldt, wat zeer prijzenswaardig is, meer conjecturen dan de editie van Vollmer. Aan den tekst gaat een hoofdstuk over Grattius en zijn gedicht vooraf, waarin ook a e s t h e t i s c h e beschouwingen zijn opgenomen, vervolgens een over den tijd, waarin de Cynegetica geschreven zijn, eén over de bronnen van Grattius (met recht neemt Enk aan, dat een Alexandrijnsch dichter zal nagevolgd zijn), eén over metrum en prosodie, eén over de codices en eén over de uitgaven en verhandelingen, terwijl aan het slot van dit eerste deel uitvoerige i n d i c e s gegeven worden, die de bruikbaarheid dezer uitgave nog verhoogen.

Het tweede deel bevat den commentaar, die in vloeiend Latijn geschreven is, en voor de behandeling van het zakelijk gedeelte zeker niet minder waarde heeft dan voor de interpretatie van den Latijnschen tekst. Immers Enk heeft zich geen moeite ontzien, om zich van alles wat in de oudheid en in den nieuweren tijd over de jacht geschreven is, op de hoogte te stellen en aan zijn exegese dienstbaar te maken, terwijl hij bovendien nog een achttal illustraties aan zijn boek heeft toegevoegd, welke vooral de passages over de vervaardiging en het gebruik van jachtnetten verduidelijken. Dat de tekstverklaring niet altijd bevredigt, zal wel meer aan Grattius liggen dan aan den geleerden uitgever. Dikwijls toch lezen wij in den commentaar een mooien Latijnschen volzin, die als paraphrase van een of twee verzen moet dienen, maar slaken wij bij ons zelf de verzuchting: „als er dat nu maar eens stond!” Ik veroorloof mij hier eenige plaatsen te behandelen, waar ik in opvatting met Enk verschil of meen iets tot de interpretatie van dit moeilijke gedicht te kunnen bijdragen. In het proöemium lezen wij (10-12):

sed primum auspicium deus artibus altaque circa
firmamenta dedit; tum partis quisque secutus
exegere suas tetigitque industria finem.

Enk verklaart hier *auspicium* = *momentum*, maar zou men bij *primum auspicium* niet eerder moeten denken aan de wijding van een nieuwe stad, waarmee het begin der beschaving door den dichter vergeleken wordt? Ook de volgende woorden wijzen in die richting. Dan gaat Grattius voort (13-15):

tu trepidam bello vitam, Diana, ferino,
qua primam quaerebat opem, dignata (sc.es) repertis
protegere auxiliis cet.

Het onderwerp van *quaerebat* is *vita trepida* = homines trepidi, zooals E. terecht opmerkt, maar met zijn explicatie van dien relatieven zin („qua ex parte homines maxime auxilii indigebant”) kan ik mij niet vereenigen. Als men *quaerere* aldus opvat (= missen, derven), wat voor zin heeft dan *primam*? Ik stel voor te lezen: *quo* (sc. bello ferino) *primam quaerebat* (vita) *opem* = initio se sustentabat. — Indien v. 16 *divae* nom. plur. is, wie zijn dan die 'divae' naast Diana en de *centum* Najaden? De verklaring van Vollmer (*divae* genetivus) lijkt mij juist. — *Silvanus termite gaudens* (20) laat zich illustreeren door de voorstelling van dezen god bij Wissowa, Ges. Abh. zur Röm. Rel. und Stadsgesch. p. 79. — *lusus* (22) is goed; leest men *iussus* dan is het voorafgaande *et* zonder zin. — Na *passa* (of *passi*) moet geinterpungeerd worden (71), terwijl de passage, die aan 24 voorafgaat (62-72) tusschen streepjes moet geplaatst worden, daar zij als tusschenzin bedoeld is. Nu vallen wij (24) op wonderbaarlijke wijze met de deur in huis. — *aestivi* (43) heeft op den tijd van het feest betrekking. — Eigenaardig is de Latijnsche constructie (50) *vitiorum pessumus umor*, daar ons taaleigen *pessimum* doet verwachten. — *coruscare* (78) in de beteekenis van „schitteren” en dan transitief gebruikt, is zeldzaam. — *mendosa coarguat* (84) = *se mendosam coarguat*. — Wat (92) *clausit* beteekent, blijkt uit het plaatje op bl. 40. Het is een werkelijk „afsluiten”. — De *morae* (110) aan de speer dienen om het wild zwijn tegen te houden; er moet dus in den commentaar p. 47, r. 13 v. o. gelezen worden: „morae contra ut morarentur aprum” (niet: *venabulum*), vgl. Xen. Cyn. 10, 16: ὁ δ' (nl. het wildzwijn) ὑπὸ τοῦ μένους

---

[1]) De navolging van de Aeneis komt m. i. het beste uit in Cyn. 239 = Aen. XI 669 + G. I 376.

[2]) Dit *et* = *etiam* is is zeer geliefkoosd bij Grattius, vgl. vv. 126 en 127. Zeer gewrongen is de constructie 240-245 (vgl. Enk's commentaar) en de explicatie van *per tot divertia* 345.

[3]) Enk geeft hier met Stern de volgende verklaring: „carmina mea nec me nec te fallent pignoribus, i. e. haec pignora (= *τεκμήρια βέβαια*) nec me fefellerunt umquam (quandoquidem venator fui ipse) nec te fallent.”

Digitized by Google

πρόεισι καὶ εἰ μὴ κωλύοιεν οἱ κνώδοντες τῆς λόγχης, ἀφίκοιτ' ἂν διὰ τῆς ῥαβδοῦ προωθῶν αὐτὸν πρὸς τὸν τὸ προβόλιον ἔχοντα. — *dubio ponto* (174) slaat op eb en vloed in de Noordzee. — *promittit* (212) = alit. — Kan *iam tum* (226) werkelijk *tandem* beteekenen ? Het lijkt juist het tegenovergestelde te zijn. — Wat is het subject van *admonet* (243) ? Enk meent: een erbij gedacht *lex*. Dat is toch zelfs voor Grattius wat te kras. Zou niet de *venator* onderwerp kunnen zijn (vgl. 341) ? — *commissos leones* (256) zijn de leeuwen die in den strijd tegenover de *thoës* gesteld zijn (vgl. Suet. Ner. 11). — — *tum deinde* is een aan de spreektaal ontleend pleonasme (Kühner LG II 2,573,6). — *totum* behoort (347) bij *orbem* (348). — Over het gebruik van *lotium* (355) als geneesmiddel vgl. Plin. n. h. 28 § 65. — Kan *factus* (337) ook als subst. bedoeld zijn en dus ook van *in* afhangen ? Grattius gebruikt ook *offectus* (406) dat elders niet voorkomt. — *exi* (414) kan het best met *effuge* verklaard worden ; *excute expelle* is iets anders. — De afgesleten beteekenis van *sedent* (434) vindt men ook Iuv. I 96 (vgl. Friedländer). — *impetrato . . . favore* (493) beteekent: nadat de jager Diana's gunst verworven heeft; *favor* kan niet gebruikt worden van het offer dat de jager de godin brengt, en ook past op haar het werkwoord *impetrare* niet.

Ten slotte nog een woord over vv. 310-327, waar een onverwachte uitweiding over de weelde voorkomt, nadat even te voren door den dichter op eenvoudig voedsel voor jonge jachthonden is aangedrongen. Enk vindt dat een „digressio elegantissima", daarentegen zegt Vollmer: „der einzige wirkliche Missgriff ist für mein Gefühl die Anknüpfung der Deklamation über die *luxuria* an die Vorschrift die jungen Hunde knapp in der Kost zu halten." Ik ben het met den laatste eens, doch ter verontschuldiging van Grattius kan men aanvoeren, dat hij in de rhetorenschool geleerd had, zulke digressies mooi te vinden. De typische voorbeelden, Camillus en Serranus (321-322), welke in al de lofredenen op den goeden ouden tijd voorkomen, toonen wel, waar de dichter ter schole is gegaan. De *reges* Pharii (312) daarentegen zijn aan zijn Alexandrijnsch voorbeeld ontleend. Maar het merkwaardigste is, dat de zoon van den r h e t o r Seneca midden in zijn q u a e s t i o n e s n a t u r a l e s (III 18) schrijft: *permitte mihi quaestione seposita castigare luxuriam*, aldus zelfs in een verhandeling over onderaardsche bronnen een aanklacht tegen de weelde van zijn tijd inlascht ! Men ziet het, hoe elke schrijver in de omlijsting van zijn tijd gezien en daarnaar beoordeeld moet worden. Wie dat met Grattius doet en daarbij Enk's commentaar gebruikt, zal wel geen sensaties krijgen, als vertoefde hij met den Horatiaanschen jager *sub Iove frigido, tenerae coniugis immemor*, maar hij zal veel nuttige, nu en dan ook aangename uren in zijn studeerkamer doorbrengen.

Groningen. J. v a n W a g e n i n g e n.

D. Subotic' and N. Forbes, Serbian grammar. Oxford, Clarendon Press. 1918. (Pr. 7 sh. 6 d.).

Deze Servokroatiese grammatika van Subotic' en Forbes, waaraan de heer Šuvakovic' nog heeft meegewerkt voor het aksent, kan niet op één lijn worden gesteld met Forbes' leer- en oefenboeken van Russies. Ik durf dat zeggen zonder aarzelen, al moet ik bekennen, dat ik zelf de Servokroatiese taal prakties niet voldoende ken, om uit te maken, in hoeverre de talrijke zinnetjes, die in de voorbeelden en de oefeningen voorkomen, idiomaties in orde zijn. Maar al mocht hierop ook niets zijn aan te merken, dan staat toch nog deze grammatika verre achter bij de eveneens voor prakties leren der Servokroatiese taal bestemde boeken van Maretic' (Gramatika hrvatskoga jezika za srednje škole, 4 popr. izd. Zagreb 1913) en Rešetar (Elementar-Grammatik der kroatischen (serbischen) Sprache. Zagreb 1916).

De indeling is zeer bruikbaar. De schrijvers beginnen met een korte klank- en aksentleer en dan volgt een overzicht over enige eenvoudige grammatika-paragrafen, waardoor de leerling in staat gesteld wordt, korte zinnetjes te begrijpen en zelf te maken. Eerst dan begint de eigenlike grammatika. De tekst wordt afgewisseld door woordelijsten en door vertaaloefeningen, Servies-Engels en omgekeerd.

De grammatika is hier-en-daar heel oppervlakkig behandeld. Zo ontbreekt bij de groepen van kons. + *j* op blz. 19 *r* + *j*, en die groep had met 't oog op woorden als *ši̇̀ri* (komp. van *širok*) niet genegeerd mogen zijn. De herhaaldelik voorkomende betoning *nòvca* voor *nóvca* maakte mij op het ontbreken van de bekende rekkingsregel (bij Rešetar op p. 35) opmerkzaam. Het gebruik der konditionele konstrukties zal men heus niet leren uit blz. 82v. ; men vergelijke daarmee Rešetar p. 202 vv. Het hoofdstuk over de aksentkwaliteiten, blz. 20 vv., had profijt kunnen hebben van een bestudering der nieuwe literatuur, speciaal van Ekblom's onderzoekingen. — Dit zijn slechts enige voorbeelden.

De grootste tekortkoming van deze grammatika is de door-en-door slordige plaatsing der aksent- en kwantiteitstekens. Op de *a* van de gen. mv. ontbreekt soms 't lengteteken, terwijl 't op de *a* van de gen. enk. wel eens verkeerdelik staat, — de gen. sing. van het type *žènē* mist bijna overal het lengteteken, — blz. 48 staan in het paradigma de gen. en dat sing. *stvári* voor *stvárī*, — de juiste vorm *zâr* vind ik alleen blz. 182 in een lijst van modale adverbia. Blz. 33, waar aldaar naar verwezen wordt, en overal elders wordt *zà r* geschreven. De kwantiteit- en aksentfouten zijn zo talrijk, dat men eenvoudig op een betoning niet aan kan, wanneer men die niet bij meer betrouwbare gidsen verifiëert. Ter toelichting van dit harde oordeel som ik de onjuistheden op, die ik blz. 163 bovenaan in zes zinnetjes, op ruim zes regels aantrof: *pȓvoj* lees *pȓvōj*, — *s dèsne stráne* l. *s dèsnē stránē*, — *šètamo* l. *šètāmo*, — *ràno* l. *rȁ no*, — *nȁ šēg vìnogrādā* l. *nȁ šeg vìnogrāda*, — *rùčāvamō* l. *rùčāvāmo*, — *dvànāest sáti* l. *dvánaest sátī*, — *večèrāvate* l. *večèrāvāte*, — *ȕ osām sáti* l. *ȕ osam sátī*, — *pȍ la sátā* l. *pȍ la sáta*, — *vȁ s* l. *vâs*, — *šétajūc'ī* l. *-c'i*, — *predávānjā* l. *predávānja*, — *ènglēske* l. *ènglēskē*, — *knjižèvnosti* l. *knjȉ ževnosti*.

Leiden. N. v a n W ij k.

J. Hasebroek, Die Fälschung der Vita Nigri und Vita Albini in den Scriptores Historiae Augustae (Zugleich ein Beitrag zur Lösung des Quellenproblems der Historia Augusta). Berlin, 1916. (Heidelbergsche diss.).

Sinds, nu dertig jaren geleden, Dessau's artikel Über Zeit und Persönlichkeit der Scriptores historiae Augustae (Hermes 24, 1889, blz. 337) het onder-

Digitized by Google

zoek omtrent de Historia Augusta, de verzameling biographieën der Romeinsche keizers van Hadrianus tot Numerianus, op nieuwe banen leidde, is over deze belangrijke geschiedbron weliswaar een berg van geschriften verschenen, maar van eenstemmigheid bij de onderzoekers is nog geen sprake. Mogen wij vasthouden aan de overgeleverde zes auteursnamen en aan de opdracht van verschillende levens aan Diocletiaan en Constantijn, zijn dus inderdaad de biographieën ten tijde dier keizers geschreven, of is dit slechts fictie en zijn zij het werk van een onbeschaamden „Fälscher" ten tijde van Theodosius, of heeft misschien, zooals Mommsen meende, een in het begin der 4e eeuw ontstane biographieënverzameling in het laatst dier eeuw eene ingrijpende omwerking zoowel door besnoeiingen als toevoegingen ondergaan? Op die vragen krijgt men een geheel verschillend antwoord, naarmate men zich wendt, om slechts de in de laatste jaren verschenen samenvattende behandelingen te noemen, tot Diehl in Pauly-Wissowa's Realenzyklopädie VIII blz. 2051 s.v. Historia Augusta, tot Hohl, in de Neue Jahrbücher für das klass. Altertum 33, 1914, blz. 698, of tot Soltau, Philologus 74, 1917, blz. 384. Tot de oplossing dezer, inderdaad zeer moeilijke, problemen wil ook de bovengenoemde dissertatie van Hasebroek op haar enger omgrensd terrein een steentje bijdragen.

Het werk van Hasebroek houdt zich bezig met de biographieën van Pescennius Niger en Clodius Albinus, de beide tegen-keizers van Septimius Severus, van wie de eerste in 194, de tweede in 197 door dezen is verslagen en gedood. Er bestaat nu, voor wat de periode van Hadrianus tot en met Macrinus betreft (de latere keizers kunnen hier buiten beschouwing blijven), een groot onderscheid tusschen de negen levens der algemeen erkende keizers eenerzijds en de zeven levens der Caesares, mede-Augusti en usurpatoren dierzelfde periode, dus van Aelius, Verus, Avidius Cassius, Niger, Albinus, Geta en Diadumenus, anderzijds, een onderscheid, waarop in het bijzonder Mommsen (Ges. Schr. 7, blz. 319 v.) de aandacht heeft gevestigd. Terwijl nmlk. in de levens der algemeen erkende keizers een zeer waardevolle kern niet te miskennen is, bevatten, om de woorden van Mommsen te bezigen, die der tweede reeks weinig of geen werkelijk historisch materiaal, en zijn zij in hoofdzaak òf uit de biographieën der keizers samengeflanst òf verzonnen. Mommsen heeft deze meening op zijne gewone kernachtige en overtuigende wijze uiteengezet en verscheiden voorbeelden gegeven, hoe de vervaardiger van de biographieën der tweede reeks te werk is gegaan, maar hij heeft daarbij niet naar volledigheid gestreefd en geen doorloopende analyse der genoemde levens gegeven: nur eingehende pragmatische Behandlung, zegt hij, kann diese wichtigen Fragen erledigen und sie sollen in diesem Zusammenhang nicht erörtert werden. Die taak nu heeft Dr. Hasebroek op zich genomen voor de twee bovengenoemde levens dezer reeks, terwijl hij in een appendix ook dat van Geta bespreekt. Doch Dr. Hasebroek gaat verder dan Mommsen. Hij is, op het voetspoor van zijn leermeester v. Domaszewski, van wiens methode zijn werk de duidelijke sporen vertoont, een overtuigd aanhanger van de theorie van Dessau, en gaat zelfs met Seeck (Rhein. Mus. 67, 1912, blz. 602) mee, die het ontstaan der Historia Augusta op het jaar af, nmlk. in 409/10, weet te dateeren: de levens van Niger en Albinus zijn volgens hem een „Elaborat" van den „Theodosianischen Fälscher", en terwijl volgens Mommsen ook in de levens der secundaire reeks nog wel enkele betrouwbare mededeelingen gedaan werden, vindt men volgens Hasebroek blz. 70 „nichts selbständiges in den viten, nichts, was nicht einfach aus der übrigen, uns bekannten Überlieferung abgeschrieben wäre, und darum auch nichts, was, wie noch Mommsen annahm, durch anderwärtige Überlieferung bestätigt wird. Was den Anschein von Selbständigkeit hatte, war Fälschung. Damit sinkt der historische Wert der Vita Nigri und Vita Albini in ein Nichts zusammen, und beide Viten hören auf, als historische Quelle zu gelten."

Tot dit resultaat komt de schrijver, nadat hij de beide levens zin voor zin is nagegaan, en daarbij telkens den oorsprong van het meegedeelde heeft trachten na te speuren: hij vindt dien nu eens in de levens der primaire reeks (die van de algemeen erkende keizers), dan weer bij Herodianus, bij Victor en Eutropius (daar hij de vervaardiging der Historia Augusta in het begin der 5e eeuw stelt, mag hij de beide laatstgenoemden, wier werken in het derde vierendeel der 4e eeuw zijn verschenen, als bron aannemen), ten slotte zeer dikwijls in de fantasie van den schrijver, die een groot gedeelte van beide levens eenvoudig uit zijn duim zou hebben gezogen. Dit zou b.v. het geval zijn, waar de autobiographie van Septimius Severus en de werken van Marius Maximus en Aelius Cordus worden geciteerd: die citaten zijn volgens Hasebroek niets dan „Schwindel". De schrijver onzer levens wordt dan ook door hem geregeld aangeduid met deze benaming: der Fälscher.

Het is duidelijk, dat het oordeel omtrent de al- of niet-juistheid van Dr. Hasebroek's meening over de nietswaardigheid als geschiedbron der twee door hem onderzochte levens afhangt van de vraag, of hij er in zijne analyse dezer levens inderdaad in geslaagd is te bewijzen, dat de schrijver ervan geen andere dan de ook ons nog bekende overlevering tot zijne beschikking had, en dat de daaruit niet te verklaren berichten dezer biographiën louter verdichtsels zijn. Nu heeft hij m. i. werkelijk voor vele plaatsen onzer vitae aangetoond, dat zij uit levens der primaire reeks, speciaal uit die van Severus en Didius Julianus, zijn overgeschreven, waarvan, zooals gezegd, ook reeds Mommsen voorbeelden gaf, maar waar hij, anders dan Mommsen, aan de door hem geanalyseerde biographiën *alle* zelfstandige waarde ontzegt, gaat hij m. i. te ver.

Het treft nmlk. ongelukkig voor Dr. Hasebroek, dat hijzelf twee mededeelingen, die slechts in onze vitae voorkomen, nmlk. die over de geboorteplaatsen van Niger en Albinus, als juist meent te moeten aanzien. Deze geboorteplaatsen, Aquinum voor Niger (vita Nigri 1,5) en Hadrumetum voor Albinus (vita Albini 1,3) worden overigens in de literatuur nergens genoemd, en, al zou men aan de juistheid van de opgave omtrent Niger desnoods kunnen twijfelen, dat de geboorteplaats van Albinus inderdaad Hadrumetum was, staat door munten vast, en wordt dan ook door Hasebroek p. 14 aanvaard. Hier hebben we dus reeds een voorbeeld eener *betrouwbare* mededeeling, zooals ook Mommsen meende dat in de levens der secundaire reeks hier en daar gevonden werden. Mommsen verklaarde het voor-

Digitized by Google

komen van dergelijke „anderweitig bestätigte Angaben" hierdoor, dat bij de bewerking der levens der secundaire reeks niet slechts allerlei uit die der primaire werd overgenomen, maar ook in laatstgenoemde werd geschrapt, wie denn, zegt hij (Ges. Schr. 7, blz. 322), bei einer solchen Zufügung der Herrscher zweiter Ordnung es nahe lag aus den vorliegenden Biographien der älteren Redaction einzelnes nicht blos in die secundären Biographien hinüber zu nehmen, sondern auch dort zu streichen. Deze verklaring geeft ook Dr. Hasebroek p. 70, om het voorkomen in de vita Nigri en vita Albini der beide bovengenoemde *betrouwbare* mededeelingen begrijpelijk te maken, maar hij ziet blijkbaar niet in, dat hij daardoor zijne conclusie, dat beide levens moeten ophouden, als geschiedbron te gelden, omver stoot. Immers, indien het juist is, dat de bewerker der secundaire levens bijzonderheden, die hij uit de primaire reeks overnam, soms *daar* schrapte, dan zijn aan *ons* die bijzonderheden slechts uit die secundaire levens bekend, kunnen wij dus deze laatste niet zonder meer op zij schuiven, mogen wij mededeelingen, die slechts daar te vinden zijn, niet a priori voor vervalschingen houden, maar moeten wij telkens onderzoeken, of zij misschien oorspronkelijk eene plaats vonden in de oudere, betrouwbaardere, keizerlevens, afgezien nog van de vraag, of de biograaf ze uit andere voor ons verloren bronnen kon putten. Met het door Hasebroek uitgesproken vonnis zijn wij dus niet van de zaak af. Het geval met Aquinum en Hadrumetum behoeft immers niet op zich zelf te staan.

Indien wij nu Hasebroek's analyse der vitae nader onder de oogen nemen, blijkt dit inderdaad niet het geval te zijn, want dan zien we, dat er, behalve de twee genoemde, nog andere *juiste* berichten in voorkomen, die *niet* uit ons nog bewaarde bronnen zijn overgeschreven, al meent ook Dr. Hasebroek, dat dit wèl zoo is.

Vita Albini 3, 2-3 is sprake van het secundaire imperium proconsulare, dat Albinus, dien Severus tot Caesar gemaakt had, van dezen had ontvangen: cum accepit imperium, et quidem Severi, ut quidam, voluntate firmatum. Deze mededeeling omtrent de positie van Albinus kon de schrijver, althans in deze juiste formuleering, niet in de bronnen, waaruit hij volgens Hasebroek alleen geput heeft, vinden, evenmin de mededeeling in vita Alb. 3,6: denique Severus eum et consulem designavit, want het consulaat van Albinus (hij was in 194 samen met Severus consul ordinarius; consul suffectus waren beiden reeds in vroeger jaren geweest) is ons *uitsluitend* uit de fasti en uit munten bekend. Hoe doet nu Hasebroek om *toch* deze beide ongetwijfeld *juiste* mededeelingen af te leiden uit de door hem voor onze vitae aangenomen bronnen? Hij verandert eene, werkelijk corrupte, plaats in de vita Severi, 6, 9, door eene m. i. hoogst ongelukkige conjectuur; in plaats van het overgeleverde: aut Commodianum videbatur imperium leest hij nmlk.: et nomen et cum consulatu imperium; dat zou oorspronkelijk op deze plaats gestaan hebben, en daaruit zouden dan de beide bovengenoemde plaatsen der vita Albini zijn ontleend. Het is duidelijk, dat dit eene petitio principii is en een dergelijk betoog geen bewijskracht heeft.

Vita Albini 13,4 cum Britannicos exercitus regeret (sc. Albinus) jussu Commodi: dat het *Commodus* was, van wien Albinus het stadhouderschap van Britannië kreeg, wordt ons overigens expressis verbis nog slechts meegedeeld door Victor, Caesares 20,9 (Albinus) cum .... in Britannos, quam provinciam a Commodo meruerat, transmittere niteretur, in Gallia invaserat imperium. Daaruit is dus volgens Hasebroek deze plaats der vita Albini gevloeid, maar, afgezien nog van de vraag, of de schrijver der vita zoo laat mag worden gesteld, dat hij Victor *kan* hebben gebruikt — er komt in de levens van Niger en Albinus *niets* voor, dat ons dwingt ze na Constantijn te dateeren —, is er tusschen beide plaatsen een groot verschil: in de vita *is* Albinus *stadhouder* van Britannië, bij Victor is hij eerst *op weg* daarheen, maar laat zich, vóór hij de hem aangewezen provincie bereikt, in Gallië tot imperator uitroepen. Ook hier hebben we dus in de vita eene ongetwijfeld juiste mededeeling, die niet aan ook ons nog bewaarde bronnen ontleend is.

Vita Nigri 3,4 wordt Niger onder de regeering van Commodus gezonden ad comprehendendos desertores, qui innumeri Gallias tunc vexabant: louter verzinsel volgens Hasebroek; het „bellum desertorum" zou de „Fälscher" aan vita Commodi 16,2 (et ante bellum desertorum caelum arsit) ontleend hebben. Echter, daar wordt niet gezegd, dat deze woelingen in *Gallië* plaats vonden.

Vita Nigri 5,2 wordt Plautianus, de bekende praefectus praetorio van Severus, alleen door zijn nomen gentile *Fulvius* aangeduid; op de parallelplaats vita Severi 6,10 heet hij daarentegen alleen Plautianus. Nergens in de literatuur wordt ons Fulvius als nomen gentile van dezen man overgeleverd dan alleen op de genoemde plaats der vita Nigri; dat die naam juist is, bewijzen de inscripties.

Zoo hebben we dus verscheidene voorbeelden gezien (en er zijn er meer), die tegen de conclusie van Hasebroek pleiten. Er komen wel degelijk ook in de vitae Nigri en Albini eenige betrouwbare mededeelingen voor, en op dit punt moeten we dus terugkeeren tot de opvatting van Mommsen. Ongetwijfeld zit er een massa fictie in deze levens, en is heel wat uit de oudere keizerlevens overgenomen, maar niet met alles is dat het geval. We hebben dus ook niet het recht, datgene, wat ons over de carrière van Niger en Albinus wordt meegedeeld, zonder meer als verdichtsel van den „Fälscher" te verwerpen, maar moeten veeleer, met v. Premerstein, Klio 1913 blz. 82 en 97, ook hier het koren van het kaf trachten te scheiden. Kaf blijft er genoeg over; daar Marius Maximus, een der hoofdbronnen m. i. voor de levens der algemeen erkende keizers van Hadrianus tot Macrinus, aan de Caesares en zoogen. „tyranni" geen afzonderlijke biographiën had gewijd, maar over hen bij de levensbeschrijvingen van anderen had gehandeld (cf. vita Firmi, 1), stond goed materiaal voor de levens der secundaire reeks slechts zeer weinig ter beschikking, en voor het opnemen van ficties, in het bijzonder van verdichte namen, schrok ook m. i. de bewerker ervan niet terug. Tot die ficties behooren echter m. i. niet de citaten uit de autobiographie van Severus, uit Marius Maximus en Aelius Cordus, doch het zou te ver voeren, dit hier nader uiteen te zetten. Wat de plaatsen onzer vitae betreft, die Hasebroek uit Victor of (en) Eutropius afleidt: waar inderdaad overeenkomst bestaat, moet die m. i. hieruit verklaard worden, dat daar de

Digitized by Google

voor ons verloren keizergeschiedenis te gronde ligt, die Enmann, Philologus Supplement-bd. 4, blz. 335, heeft gereconstrueerd en die zoowel door Victor en Eutropius als in de Historia Augusta is gebruikt.

Resumeerende herhaal ik, dat, op hoe glad ijs we ons ook bevinden, wanneer we van de levens van Niger en Albinus als geschiedbron gebruik willen maken, Dr. Hasebroek er m. i. niet in geslaagd is, de *totale* onwaarde ervan en hunne *algeheele* afhankelijkheid van ook aan ons nog bekende bronnen aan te toonen. Ook uit zijn boek blijkt weer eens, hoe moeilijk het is, verder te komen dan ons aller leermeester Mommsen het gebracht heeft.

Groningen. A. G. Roos.

P. H. L. Lamberts Hurrelbrinck, De Wetgeving der twaalf tafelen in het licht van den Romeinschen godsdienst. 's Gravenhage, Nijhoff. 1918. (Pr. *f* 3.—).

Men voelt, dat dit boek met liefde geschreven werd. Als recensent dus straks wat aan te merken zal hebben — meest in den vorm van tusschen vierkante haakjes staande parenthesen — moge de schrijver zich troosten met de overweging, dat 't een verliefde geoorloofd is ten opzichte van het voorwerp zijner gunsten wat kortzichtig te zijn.

De gunstelinge van den S. is de gangbare overlevering omtrent de oudste Romeinsche geschiedenis. Dit blijkt uit 't volgend overzicht van inhoud en gedachtengang, dat recensent, vooral waar van het testament sprake is, vrij wat moeite bereid heeft.

't Eerste van de zes hoofdstukken (de „Inleiding") verhaalt hoe de Italiaan Pais zich vermat [op 't voetspoor van onzen 18e eeuwschen landgenoot De Beaufort en vele anderen] de heele Romeinsche geschiedenis vóór de 4e eeuw te schrappen en dus (blz. 2) „zich ook vergrijpt aan de eerwaardige oudheid der 12 tafelen", het heele Virginia-drama met Appius Claudius en al als doublet delgend, daarbij volgens S. geen rekening houdend met den geest dier tijden, waarin zoo vaak oorlogen gevoerd werden om het bezit van vrouwen en men zich zoo herhaaldelijk liet leiden door het exempel van voorvaderen: Brutus, de moordenaar van Caesar bijvoorbeeld door den moordenaar van Tarquinius Superbus. De XII taf. zelf zijn volgens Pais aan 't eind der vierde eeuw gepubliceerd en wel door Cn. Flavius, vrijgelatene van den censor App. Claudius, tegelijk met de boeken der pontifices (Livius IX 46). — Nog erger dan Pais maakte het de Fransche hoogleeraar Lambert. Die wilde [*Nouvelle revue historique de droit* van 1902, blz. 149 vlgg. en — wat S. niet vermeldt — ook later nog in de *Mélanges Appleton* en zijn *Fonction du droit civil comparé*] de XII t. tot aan 't begin van de 2e eeuw neerhalen en ze toeschrijven aan Sextus Aelius Paetus. — Voornaamste argumenten van Pais en Lambert zijn volgens S., dat het verbod van begraven in de stad en van weeldebetoon bij begrafenissen niet in dezen tijd passen, testament en *ius provocationis* pas van veel jongeren datum zijn en in de fragmenten, die we kennen, zeer archaïsche met moderne wetten vermengd zijn. „Onbegrijpelijk echter is het, dat sceptici als Pais en anderen niet tot voorzichtigheid gemaand worden door hetgeen de opgravingen omtrent het leven der ouden aan het licht gebracht hebben." (bl. 8). Als voorbeelden wijst dan S. o. a. op vondsten te Albano en in Etrurië, die bewezen hebben, dat de oudste Romeinsche hut rond was, op de Etrurische bronzen beeldjes, die terecht onbeholpen en slecht gemodelleerd heetten en op het Etrurisch pottebakkerswerk, dat door schoonheid uitmuntte. [Recensent zou deze opmerkingen liever omkeeren: de Etrurische bronzen zijn meestal schitterend, hun vazen vrij wel altijd zeer minderwaardig]. Verovering van steden (Vei b. v.) door 't graven van onderaardsche gangen wordt door S. mogelijk geacht, omdat de Etruriërs en de oude Romeinen zoo voortreffelijke riolen maakten. Maar vooral de bevestiging van de Homerische gedichten door Schliemann's opgravingen overtuigden den S. „Zal men na al deze bewijzen van de waarachtigheid der steeds voor verdichting gehouden Homerische zangen, n g twijfel durven opperen omtrent de overleveringen der Romeinsche historie, welke zich zoovele eeuwen later afspeelden ?" (bl. 12). [Recensent vreest — neen, hoopt —, dat velen zich verstouten zullen tot zulk een twijfel en zich liever houden aan wat S. zelf op de volgende bladzij over Lambert schrijft: „De groote fout, die Lambert beging bij zijne toepassing van de vergelijkende rechtswetenschap, is, dat hij twee volkeren naast elkaar stelde, waarvan de (*sic*) een zich in eene periode van veel hooger ontwikkeling bevond dan de andere."] — Hoofdstuk II (Grieksche invloeden op de oudste Romeinsche beschaving) vertelt van den invloed van de Etruriërs, die zelf door Grieksche kolonisten beschaafd zouden zijn, op Rome, waarbij o. a. goedgeloovig aangenomen wordt, dat de inscriptie met Grieksche letters, die Dionysius van Halikarnassos (IV 26) beweert in den tempel van Diana op den Aventijn gezien te hebben, van Servius Tullius (omstr. 550 v. Chr.) stamt en niet getwijfeld wordt aan het verhaal van denzelfden D. (II 54) over het Grieksche opschrift op een standbeeld, dat Romulus voor zich zelf oprichtte. Coriolanus (c. 500 v. Chr.) — in een bij Plutarchus bewaarde redevoering — en Tarquinius Superbus — door de invoering der Sibyllijnsche boeken en de zending van een gezantschap naar Delphi — bewijzen bekend te zijn met Grieksche toestanden. Ook de *evocatio* bracht nieuwe goden [Grieksche ?] aan; *lectisternia* houden ('t eerste 399) was een Grieksch gebruik. Terwijl de Apollo-vereering pas na 432 ingevoerd werd, werden de tempels van Ceres, Liber en Libera (493), Mercurius (495) en de Dioscuren (496) eerder gewijd. [Al deze jaartallen neemt S. als juist aan, ofschoon hij toch t. o. v. den slag bij het lacus Regillus wel gelooft aan een doublet van den slag der Locriërs en Crotoniaten, waarop trouwens al Cicero wees]. — Hoofdstuk III (Begrafenisplechtigheden) spreekt over den grooten eerbied der Romeinen voor hun dooden en de vrees onbegraven te blijven. Als bewijzen dienen in bonte mengeling even goed de begrafenissen van Servius Tullius (Liv. I 49, Dion. IV 40), Appius Claudius (Liv. II 61, Dion. IX 54), de dreigementen van Sextus tegen Lucretia (Dion. IV 65), het levend begraven worden van Vestaalsche maagden, de vrees van Odysseus onbegraven te blijven (Odyss. 5. 311), Verginius' terugkeer naar Rome om een bloedverwant te begraven (Dion. XI 33), het geduld van de vrijers van Penelope, die wachten op de voltooiing van Laërtes' lijkkleed, als de doodenoffers, zooals die beschreven wor-

Digitized by Google

den door Vergilius. Dit alles moet aannemelijk maken, dat de bepalingen tegen begrafenisweelde in de XII t. niet overdreven zijn. Als voorbeelden van weelde in het oude Rome worden de schitterende feesten van Tarquinius Priscus (Liv. I 35) en de veldtocht der Fabii tegen Vei genoemd en, speciaal wat begrafenissen betreft, aangehaald, dat P. Valerius Poplicola (in 507) geen geld genoeg had voor zijn begrafenis en ook Menenius Agrippa op staatskosten begraven werd. — Cicero zegt (de leg. II 25), dat de bepalingen der XII t. ontleend zijn aan Solon. Als ze door Flavius in de 3e eeuw (Pais) of door Paetus in de 2e (Lambert) gemaakt waren zouden die volgens S. zich wel op Demetrius Poliorcetes' voorschriften (Cic. ib. 26) beroepen hebben. — Dat Sex. Aelius Paetus en L. Acilius zeggen (Cic. t. a. p.) de uitdrukking „lessum funeris ergo habento" niet te verstaan, bewijst volgens S. (die hier Appleton volgt), dat deze juristen geen Grieksch kenden en van Grieksche gebruiken niets af wisten. ['t Lijkt rec. veel eenvoudiger aan te nemen, dat ze, zooals Cic. (t. a. p. 23) ook duidelijk aangeeft: „suspicari vestimenti aliquod genus funebris", het oude woord „lessum" verkeerd vertaalden en dus heelemaal niet dachten aan „rouwmisbaar", dat toch bij alle volken ten allen tijde gebruikelijk is]. Om te bewijzen hoe luxueus soms graven waren spreekt S. van de pyramiden, de Etrurische doodensteden en de schitterende begrafenissen der Galliërs. Zulke weelde ging volgens de overlevering in Rome reeds Numa, lang vóór de XII t., te keer. — Ook 't bekende verbod binnen de stad te begraven blijkt geen bewijs voor jongere redactie. 't Is slechts een navolging van het Etrurische gebruik buiten hun steden te begraven. Dat derg. hygiënische bepalingen noodig waren bewezen — volgens S. — de ernstige besmettelijke ziekten in den koningstijd en ook juist een paar jaar vóór de invoering van de XII t. uitgebroken. Het bestaan van graven van jongeren datum binnen de stad verklaarde reeds Cicero als een gunst verleend aan uitstekende burgers. — Hoofdstuk IV (Testament). Het eerste werkelijke testament te Rome, dat „per aes et libram," wordt naar Gaius geschetst, waarbij ook de [toch zoo echt Alexandrijns wufte] mythe van Acca Larentia (Plut. Q. R. 35, Gell. VI 7) als bewijs gebruikt wordt. Nu volgt een uitvoerige uiteenzetting van de verschillende vormen van erfenis naar aanleiding van de uitdrukking „uti legassit". Eerst bestond n naast 't verplichte overgaan van het familiebezit op den *heres suus* slechts *adrogatio* in de *comitia calata* en *testamentum in procinctu*. Dit laatste had alleen op den krijgsbuit betrekking, waarover het vrije beschikking gaf. Hier alléén bestond dus blijkbaar volkomen vrije eigendom (zoo zegt ook Gaius IV 16 en II 69). [Ligt 't niet voor de hand te veronderstellen, dat oorspronkelijk in Rome alleen communistisch bezit bestond behalve van den oorlogsbuit?]. — 't *Testamentum per aes et libram* baseert op de *mancipatio familiae*, die volgens S. al een zeer oude, en wel plebejische, instelling was en in de XII t. slechts vastgelegd werd „Aan de bepaling *uti legassit* ontleenden de door den erflater bedachten een actie om den familiae emtor te dwingen tot nakoming van hetgeen bij de mancipatio familiae in de nuncupatio bepaald was." (bl. 109). Het familiebezit moet oudtijds onvervreemdbaar geweest zijn (bl. 117). Pas wanneer meer speciaal privaatbezit ontstaat; rijkdom, oorlogsbuit verworven wordt heeft 't „uti legassit" beteekenis en dan verdwijnt het familiebezit in belangrijkheid geheel tegenover dat waarop de *mancipatio* toegepast kan worden. Aan den anderen kant ontstond de *usucapio pro herede*: ieder mocht op een door den eigenlijken erfgenaam niet aanvaard familiebezit zich vestigen en werd na een jaar van ongestoord bezit beschouwd als eigenaar, indien hij de *sacra* in stand hield. — 't Testamentum *per aes et libram* komt deels uit dat *comitiis calatis*, deels uit de *mancipatio familiae* voort, maar bestond tijdens de XII t. nog niet. Waarschijnlijk is het niet veel ouder dan 250 v. Chr., toen Tib. Coruncanius als *pontifex maximus* zich bezorgd maakte over het in stand houden der familiesacra. — Hoofdstuk V (huwelijk) vermoedt in de eerste plaats, dat *usus*, *confarreatio* en *coemtio* altijd in deze volgorde vermeld worden, omdat ze zoo in onbruik zijn geraakt. [Dit lijkt niet waarschijnlijk, de *confarreatio* is toch nooit afgeschaft en de *usus* alleen, omdat de scheidingsmanie en de economische beweegredenen tot het huwelijk van zoo'n lang uitstel niet meer gediend waren]. Waarschijnlijk Romulus heeft aan de *confarreatio* de *manus* verbonden, die nu uitvoerig beschreven wordt. Echtscheiding was oorspronkelijk niet geoorloofd. Het eerste voorbeeld is van 't jaar 520 der stad. Naast de *confarreatio*, waaruit aanvankelijk alleen de *patrimi* en *matrimi* spruiten konden, bestond volgens S. al dadelijk een vrij huwelijk, dat geen *manus* en geen *patria potestas* verleende en vooral bij plebejers in zwang was. Dit huwelijk vindt S. reeds implicite aangeduid in een wet van Numa (Dion. II 27) en 't verhaal van den Sabijnschen maagdenroof, die omdat de Sabijnen geen *conubium* gewild hadden geen *societas sacrorum* kregen (vgl. Dion. II 30). Door zoo'n huwelijk ontstond geen *agnatio*, alleen *cognatio*; de *sacra* erfden dus niet over. ['t Is jammer, dat S. op dit zeer belangrijk verschil niet verder ingaat; hier moet zeker de invloed van de samensmelting van twee volken nog lang doorgewerkt hebben]. Gellius (XVIII 6) onderscheidt d vrouw *cum manu* (*mater familias*) van die buiten *manus* (*matrona*). Oorspronkelijk schijnen de plebejers een huwelijk zonder *manus* gehad te hebben, maar dit veranderde, omdat zij zich ook geld verwierven. „Immers Romulus reeds had de plebejers op den handel aangewezen (Dion. II 9)" (bl. 159) [!].

De nieuwe goden waren meest plebejisch; dus is 't logisch, dat de plebejers 't eerst zitting kregen onder de *duoviri* (later *decemviri*) *sacris faciundis*, de bewaarders der Sibyllijnsche boeken (367 v. Chr.). Toen ontstond bij hen langzamerhand de begeerte ook familiesacra te hebben en ter voortzetting daarvan een huwelijk met *manus* en *patria potestas*. [Het lijkt zeer onwaarschijnlijk, dat dit primitief geloof, deze angst voor de „verzorging van hun schim" bij een groot deel der bevolking eerst na 300 v. Chr. opgekomen zou zijn, terwijl het vroeger bij hen niet bestond]. Dit plebejisch manus-huwelijk zou de *usus* zijn. Deze *usus* immers maakte elk vrij huwelijk tot een met *manus* als niet door 't *trinoctium* de verjaring verhinderd werd. Een voorbeeld van dit laatste noemt S. het huwelijk van Virginius, den vader van de door den *decemvir* Appius Claudius zoozeer begeerde Virginia. — De XII t. verboden het *conubium* tusschen patriciërs en plebejers. De meeste auto-

Digitized by Google

riteiten meenen, dat dit een bezegeling der oude opvatting was, maar S. is het met Speyer (Versl. en Med. Kon. Acad. v. Wet. 1897) eens, dat vóór de XII t. (en vijf jaar later wéér, Liv. IV 6) volledig *conubium* bestond [Liv. IV 4.9 ; 6.2 ; vgl. Weissenborn op IV 4.9], ofschoon het zelden in practijk gebracht werd. Een verbod was ook overbodig zoolang de *usus* niet bestond, want de *confarreatio* was niet toegankelijk voor plebejers en een andere manier om *manus* en dus recht op familie-sacra te krijgen was er niet. Eerst na 't opkomen van den *usus* konden plebejerkinderen in patricische *gentes* opgenomen worden en achtten de patriciërs dus een verbod van *conubium* noodzakelijk. Maar al spoedig zwichtten ze weer en toen — zoo meent S. — ontstond de *coemtio*. Gevallen echter als die van de Fabia, die met C. Licinius Stolo trouwde (377, Liv. VI 34) en de oprichting van een tempel voor de Pudicitia plebeia (296, Liv. X 23) bewijzen hoe zeldzaam gemengde huwelijken waren. — Het laatste (VIe) hoofdstuk handelt over Cn. Flavius en Sex. Aelius Paetus, resp. volgens Pais en Lambert opstellers der XII t. De eerste heeft volgens S. alleen de door de pontifices van de *legis actiones* gegeven uitleggingen tot gemeengoed gemaakt, maar ook toen nog bleef de vertolking der wetten een voorrecht der pontifices — al werden daaronder ook plebejers opgenomen — tot in 254 Ti. Coruncanius als eerste plebejische pontifex maximus openlijk de rechtsbeginselen ging uiteenzetten. — Pas toen ook door geschriften 't recht bekend gemaakt werd vinden we Sex. Aelius Paetus, die een Tripertita schreef, waarvan de XII t. 't eerste deel vormden, 't tweede de interpretatie daarvan, 't derde de *legis actiones*. 't Was toen geen tijd meer (2de eeuw v. Chr.) voor mystificaties. [Hierin heeft S. zeker gelijk]. — Recensent hoopt hiermee den inhoud vrij volledig weergegeven te hebben. Wie zich met de geschiedbeschouwing van den S., die zoo ver afstaat van de moderne, vereenigen kan zal als een herinnering aan de werken der groote renaissancegeleerden waardeeren, dat Cicero steeds naar capita geciteerd, van Plutarchus alleen de titel van het te raadplegen leven genoemd, van moderne werken 't jaartal van verschijnen verzwegen wordt. Aan dit eenigszins ouderwetsch karakter is 't zeker ook toe te schrijven, dat we niets vernemen over den inhoud van de achtste tafel, waarop o. a. de uitdrukkingen „qui malum carmen incantassit", „qui fruges excantassit", „neve alienam segetem pellexeris", „patronus si clienti fraudem fecerit, sacer esto" voorkomen en die we dus in de eerste plaats besproken hadden meenen te mogen zien als de XII t. „in het licht van den Romeinschen godsdienst" worden beschouwd. Eerst sedert kort immers rekenen de godsdienstkenners deze lagere vormen tot de religie. — Aan de talrijke, in de Grieksche citaten zelfs storend talrijke, drukfouten heeft waarschijnlijk de drukker schuld ; verschrijvingen als die op bl. 18, welke Sybaris en Croto tot de eerste Pythagoraeërs maakt, Dionysius voor Dionysus op bl. 30, Gorgias voor Gorgasus (31), „eene sestertia" in pl. v. „een sestertius" (109) enz. benevolus lector corrigit.

Gouda. H. M. R. Leopold.

Zahn's Kommentar zum Neuen Testament, deel IX, **Der Brief des Paulus an die Galater,** von **Th. Zahn**². Leipzig, Deichert. 1907. (Pr. geb. M. 7.20).

De tijd dat men van „de vier brieven van Paulus" sprak en alle andere als werk van „falsators" beschouwde is voorbij en evenzoo de overschatting van den brief aan de Galatiërs, die vaak als norm voor de uitlegging van de overige drie (Rm., I. II Cor.) werd gebezigd. Zelfs de theorie van de drie stadiën van Paulus' ontwikkeling nl. van een nog tegen 't „Jodendom" reageerenden en aldus gebonden geest tot een Hellenistisch theoloog, die veel „geestelijker" en „vrijer" opvattingen zou hebben bereikt, begint men grondig te wantrouwen. Was Paulus niet den middelbaren leeftijd reeds ruim voorbij, eerdat hij optrad ? Had hij niet jaren en jaren van teruggetrokkenheid achter zich vóor hij, in den kring der Antiocheensche gemeente getrokken, een zendingsman werd om straks, zelfstandig, het groote werk te aanvaarden, dat zijn laatste levensjaren heeft gevuld ? De Paulus, die onze brieven — ook dien aan de Galaten — schreef, was een gerijpt man. Nergens vindt men in zijn geschriften een als zoodanig aangegeven herroeping van wat hij vroeger geleerd had.

En wat 't voornaamste is, wij hebben ons bevrijd van de illusie, dat Paulus het met ons (Lutheraan, Anglicaan of Calvinist, orthodox of liberaal) eens geweest zou zijn, wat voor objectieve, wetenschappelijke exegese minstens even schadelijk was als b. v. een exegese van Plato uit 't oogpunt van de Hegelarij. Wij „weten" veel minder van de „partijen" in het oudste Christendom, waar vroegere geleerden soms over spraken alsof als zij bestuursleden geweest waren. 't Is vooruitgang, dat wij thans tusschen den antieken mensch Paulus en 't Paulinisme van de Protestantsche en andere wetenschap onderscheiden met groote scherpte. Zahn is daar wellicht nog niet geheel aan toe, maar juist daarom is zijn commentaar een *antidotum* tegen de natuurlijke maar onwetenschappelijke neiging om dit antieke te bepalen op al te goedkoope manier. Men zegt dan eenvoudig neen, waar vroeger ja gezegd werd. Dat dit niet aangaat en dat Paulus toch nog altijd dichter bij ons staat dan andere antieke geesten, leert deze commentaar wel. Paulus zou men toch — ondanks al het antieke — den eersten modernen mensch mogen noemen. Ons Westersch-christelijk persoonlijkheidsbesef, ons „geweten", de onderschikking ook van het intellect aan de ethisch-religieuze intuïtie zijn bij hem in aantocht. Hij kent geen onsterfelijkheid eener „redelijke ziel", die haar zekerheid ontleenen zou aan de redenatie, dat rede tijdeloos is en dus 't redelijke in den mensch eeuwig zou moeten zijn. Zijn „inwendige mensch" (Rm. 7 : 22) is iets, dat dichter bij ons ligt dan die van Plato of Plotinus, die beiden dienzelfden term gebruiken. Ook is Galaten de meest hartstochtelijke van Paulus' brieven. Daar keert hij zich tegen den geest, waaraan hij ontgroeid was. Alles te samen reden genoeg om dezen commentaar, die zich zooveel mogelijk uit het strijdgewoel terugtrekt en die den stempel van Zahn's werkwijze weder geheel draagt, met nadruk aan te bevelen als punt van uitgang voor zakelijk onderzoek.

Voor onderzoek, want — wat het goed recht van den schrijver is — hij geeft een persoonlijken kijk, dien men wel moet corrigeeren door bestudeering van anderer

Digitized by Google

gezichtspunten en conclusies. In het groote probleem van Gal. 2 en Hand. 15 komt dat b. v. zeer duidelijk uit. Doelt Pls. daar op 't geen in Hand. 15 beschreven wordt, dan is òf hij òf de schrijver van Handelingen aan een onnauwkeurigheid schuldig, die aan vervalsching van feiten grenst. Zahn waardeert dit bekende feit aldus (p. 109) „Houdt men billijk rekening met 't onderscheid tusschen den van een veel later standpunt berichtenden historicus en de polemisch-apologetische toelichting der feiten, die de leider van een der partijen, nadat eerst ruim een jaar geleden de strijd te Jeruzalem was afgeloopen, zich genoodzaakt zag te geven, omdat deze weder ontbrand was, dan moet men zich veeleer verwonderen over de groote overeenstemming bij volslagen onafhankelijkheid tusschen het latere bericht en het veel oudere document." Zoo denken maar weinigen erover en, wonderlijk is dat niet. Trouwens Zahn liet hieraan voorafgaan (p. 107), dat „bis in die neueste Zeit von vereinzelten Gelehrten" niet Hand. 15, maar Hand. 11^{30} 12^{25} met Gal. 2^{1-10} gecombineerd is. Laten we namen noemen: Calvijn, Keil, Gabler, Rosenmüller, Süskind, Berthold, Kuinoel, Heinrichs, Tychsen, Niemeyer, Guericke, Küchler, Flatt, Fritsche, Böttger, Eichhorn, Fischer, Val. Weber, Vernon Bartlett, Ramsay (in allen gevalle niet vóor Hand. 15), Emmett, Lake, een — waarschijnlijk niet volledige — reeks, die de geheele negentiende eeuw door tot ons toe reikt. Vijf „entscheidende Gründe" worden dan genoemd, die deze „vereinzelten" het zwijgen zouden opleggen. De redenen, waarom zij zich hiertoe tot dusver niet genoopt zien, worden echter niet vermeld. Natuurlijk „hoort het niet tot de uitlegging van Gal. om den historischen inhoud van 2^{1-10} met de gegevens van Handelingen grondig te vergelijken en te vereenigen", maar als „kürze Bemerkungen unumgänglich" moeten heeten, is deze kortheid toch te ver gedreven. Immers juist Zahns beoordeeling van het *contra*, is voor den lezer, die zijn *pro* gunstig opnam, van 't hoogste belang.

Bovendien gaat het hier om een snijpunt van lijnen, waar de constructie van onzen kijk op Paulus en het oudste Christendom in alle richtingen mede gemoeid is.

Nog op een ander punt trof mij een kortheid, die daar echter beter is te plaatsen. Gal. 5 luidt: Ἐγὼ δέ, ἀδελφοί, εἰ περιτομὴν ἔτι κηρύσσω, τί ἔτι διώκομαι. Stond hier slechts εἰ περιτομὴν κηρύσσω dan zou men niet aarzelen om aan te nemen, dat een niet-werkelijke onderstelling hier in den vorm eener eenvoudige bizondere onderstelling in heden of verleden was gekleed. Dat komt meer voor en de samenhang verraadt dan, dat de spreker de voorwaarde als niet vervuld beschouwde. Zahn zegt nu (p. 255 n. 79) „das erste ἔτι ist schwerlich echt, sondern nach 1^{10} hinzugesetzt [! ?]; es fehlt nicht nur in DG [F gr.] [al 7] und bei den alten Lat. [d. e. g. demid.] auch noch Hier. z. Stelle, zuerst in Vulg. und nach den Drücken bei August z. St. doppeltes *adhac*, sondern auch bei Ephr. Arm. Goth. In Syr[1] fehlt das zweite ἔτι." Gezonde textcritiek kan dat bezwaarlijk genoemd worden. De weglating van ἔτι is zulk een evidente verbetering, dat de invoeging met een verwijzing naar 1:10 niet afgedaan is. Integendeel de bewijslast moet omgekeerd worden! Verder is in de Paulinische litteratuur de vulgata practisch een Oudlatijnsche text, ongelijk, maar in den regel weinig, gerevideerd, gelijk ook de Boernerianus (g) en de Augiensis (f) een gemengden text vertoonen. Waar 't oudste Latijn van deze brieven op zoo smallen basis rust, is „die alten Lat." een al te suggessieve uitdrukking! Terecht zal men den consensus van de oudste vertalingen en citaten volgen tegen den consensus van desnoods alle Grieksche Mss — zulke gevallen zijn er —, mits interne redenen medewerken. Hier echter lijkt het daar niet naar! Exegetisch en historisch staat hier een ἔτι, dat uiterst lastig is, maar de textcriticus heeft geen reden om te zeggen „schwerlich echt". Zoo sceptisch opgevat, zou er van textconstructie weinig terecht komen. Zahn past deze scepsis dan ook elders niet toe. Het is de historicus en exegeet, die hier voor 't raadsel staat, dat Pls. in den vorm eener gewone onderstelling zegt „*als ik nog besnijdenis predik*". Daar volgt dan immers uit, dat hij dit *inderdaad had gedaan*! De samenhang geeft, wanneer men zich niet laat beïnvloeden door het feit, dat dit gegeven zich lastig in de gangbare voorstellingen omtrent Paulus laat verwerken, m. i. geen voldoenden grond om hier te exegetizeeren alsof er stond εἰ περιτομὴν κηρύσσω of εἰ περιτομὴν ἐκήρυσσον en dus te concludeeren, dat Paulus „einen schlechthin unwirklichen Fall als wirklich setzt". 't Is niet te ontkennen, dat dit waar kan zijn, maar op grond van een „stark betontes ἐγὼ δέ" (d. w. z. minstens: „ik, Paulus, van wien ge toch wel wat anders weet), of alleen wegens den vraagvorm van den nazin τί ἔτι διώκομαι zou men niet tot die conclusie komen, als men 't niet historisch zoo onwaarschijnlijk vond. 't Eigenlijke „Beweis" reduceert zich, m.i. tot de overweging: „Denn Paulus wird ja noch immer *wie seit seiner Bekehrung* verfolgt" ..... en „Also kann der Fall, unter dessen Voraussetzung allein die Folgerungen zutreffen würden, in Wirklichkeit gar nicht vorliegen ...." Zahn ziet dan ook in (p. 256), dat men „sprachlich nicht entscheiden" kan of Paulus hier bij toeval deze misverstand wekkende zinsnede formuleerde of dat hij „damit eine unwahre Behauptung der Gegner wiedergibt um sie als absurd abzuweisen". Hij poneert, dat dit laatste „natürlicher *erscheint* und auch wohl häufiger *vorkommt* wo das Unwirkliche von anderer Seite als der des Redenden behauptet wird" en noemt daarvoor (p. 256, n. 80): Mt. $4^3_\star$, 5^{29} Joh. 8^{39}, cf. ^{33}, Hd. 5^{39}, en vooral Gal. 2^{21} εἰ γὰρ διὰ νόμου δικαιοσύνη, ἄρα χριστὸς δωρεὰν ἀπέθανεν. Hij had ook Rom. 4^2 kunnen noemen, doch overal is dan *'t verband* of zelfs het *tweede deel der zin* beslissend voor 't niet-werkelijke der onderstelling ondanks haar vorm! Dat is hier niet 't geval en op dit historisch belangrijke punt had een nauwkeurig stylistisch onderzoek naar het gebruik dezer onderstellingen bij Paulus, in N. T. ische brieflitteratuur, in de Oudchristelijke letteren en daarnaast in de Papyri en litteratuur (b. v. Epictetus!) veel nut kunnen doen. Ten slotte rust in Zahns betoog alles op de stelling, dat Paulus „seit seiner Bekehrung *immer* verfolgt" werd. Zekerheid daaromtrent in volstrekten zin heeft men tegenover de stelling, dat dit ἔτι „verräterisch" wezen zou eigenlijk niet.

Dat Paulus na zijn bekeering steeds denzelfden afstand van het Jodendom gehandhaafd heeft, is bij een psychologisch zoo eigenaardige figuur nog niet zóo

Digitized by Google

vanzelfsprekend als 't naar enkele fiere en hartstochtelijke woorden wel lijkt.

Doch commentaren zijn slechts hulpmiddelen voor onderzoek en commentarieeren is steeds noodgedwongen ergens blijven staan. De definitieve commentaar zal nooit en nergens geschreven worden. Zahn's toelichting van den brief aan de Galaten doet voor geen andere onder en is een aanwinst, die men zeer noode missen zou. Hoewel het te begrijpen is van dengeen, die het werk te doen heeft, dat men eerst Paulus en daarna Handelingen behandelt, is 't voor den beoordeelaar een groot bezwaar, wanneer men den schrijver niet eerst over Handelingen heeft kunnen hooren. Moge dit deel, met 't oog waarop ook deze aankondigingen eenigen tijd uitgesteld werden, weldra verschijnen en zich waardig aansluiten bij dat IXe deel der „Forschungen", waarin de Grieksche en Oudlatijnsche text van dit boek zoo meesterlijk is bewerkt.

Groningen. J. de Zwaan.

SCHOOLBOEKEN.

H. D. Verdam, Een fragment van Plato's Politeia. Groningen, Wolters, 1918. (Pr. *f* 1.40).

Met goede gronden zou men kunnen betoogen, dat in de lectuur der Grieksche schrijvers op onze gymnasia naast de gedichten van Homerus de Platonische dialogen de eereplaats behoorden in te nemen. Immers deze geven niet alleen het hoogste aesthetisch genot maar zijn ook meer dan andere prozawerken geschikt om den leerling het bijzondere der Grieksche kultuur te doen voelen en hem tot zelfstandig nadenken over het wonderbare wezen van onzen menschelijken geest te prikkelen. De gedachten van Plato zijn zeer actueel en allerminst verouderd. Zeker, eenige zijner werken komen om hun moeilijke dialektiek en andere redenen niet in aanmerking. Maar er blijven toch nog vele over, die (zooals de Protagoras, Gorgias, Hippias Minor, Ion) in hun geheel, of (zooals de Phaedrus, Phaedo en Politeia) althans gedeeltelijk moesten gelezen worden. Toch geschiedt dit in den regel niet. Of men negeert (hoe ongeloofelijk het ook is) Plato geheel, of men leest van hem uit den treure altijd weer uitsluitend de Apologie en den Krito, welke werken toch voor den leerling niet de meest aantrekkelijke zijn en hem niet ten volle onder den indruk van Plato's genie kunnen brengen. De reden is evident. Verreweg de meeste docenten voelen zich in de gedachtenwereld van den Griekschen schrijver alles behalve op hun gemak. Bestonden er nu van de genoemde dialogen goede schooluitgaven en verder praktische inleidingen, die den niet wijsgeerig gevormden maar toch nog iets anders dan alleen taal- en realiakennis bezittenden docent voldoende orienteerden om deze werken met de leerlingen veilig te kunnen behandelen, dan zou een groote verbetering kunnen intreden. Maar zulke inleidingen ontbreken bijna geheel, zoowel in ons land als daarbuiten. Daarom is het hier aangekondigde werkje met blijdschap te begroeten als een stap in de goede richting. Juist de Politeia verdient in onzen sociaalvoelenden tijd de grootste belangstelling. Waarom niet vooraf het heerlijke eerste boek op deze wijze is bewerkt, begrijpen wij echter niet. Dr. Verdam koos uit het tweede en vijfde een aantal fragmenten, waarvan hij in de Inleiding de hoofdgedachten kort en duidelijk weergeeft. Onder den tekst gaf hij zonder omhaal en geleerdheidsvertoon de noodige taalkundige en historische ophelderingen, terwijl aan 't slot nog een den tekst doorloopend volgende lijst van bijna altijd goedgekozen, frissche vertalingen van Grieksche woorden en uitdrukkingen is toegevoegd. Voor de oorspronkelijke termen goede Nederlandsche te vinden is vaak uiterst moeilijk. Gegronde bezwaren echter kunnen worden ingebracht tegen de vertaling van βούλεσθαι (tegenover δοκεῖν) door „wenschen", van κόσμος door „evenwicht", van δικαιοσύνη door „rechtschapenheid, deugdzaamheid" en vooral van θυμός door „heiligen toorn". Over 't geheel had de psychologisch-ethische orienteering in 't begin der Inleiding wat uitvoeriger en principieeler kunnen zijn en hadden wij een dieper ingaan op het parallelisme der individueele en sociale deugden gewenscht. Veel is hier te leeren uit het tweede boek van Natorp's Sozialpädagogik, dat de heele Platonische deugdenleer zeer instructief behandelt. Met dat al heeft dr. Verdam een zeer bruikbaar werkje geschreven en wij hopen dat vele docenten er hun voordeel mee zullen doen.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

Ausgewählte deutsche Gedichte herausgegeben und mit Anmerkungen versehen von **J. A. Verdenius**. Groningen, Wolters. 1917. (Pr. *f* 1.—, geb. *f* 1.40).

De verzamelaar heeft dit boek, zooals hij in de voorrede zegt, bestemd om gebruikt te worden aan een driejarigen cursus en ik waag er bij te voegen in de hoogste klasse. Hij heeft voornamelijk geput uit den nieuweren balladenschat en niet zoozeer gelet op de letterkundige waarde der opgenomen gedichten dan wel op hun mooien vorm, ze daarbij bizonder beschouwend uit een opvoedkundig oogpunt. Er is in dit bundeltje werkelijk veel moois uit den lateren en laatsten tijd samengebracht, soms ontroerend als „Die Schülerin" door Albert Roderich of „Le Malade Imaginaire" door Karl Mayer, soms humoristisch als „Annesmeert" door Lulu von Strausz und Torney of „Fing man vorzeiten einen Dieb" door Wilhelm Busch, een enkelen maal somber, ja spookachtig zooals „Des Braunschweigers Ende" of „Der Fischer von Swendaland". Klassieke voortbrengselen als „Die Bürgschaft", „Das Lied von der Glocke", „Des Sängers Fluch", „Die Wallfahrt nach Kevlaar" en „Der Zauberlehrling" ontbreken evenmin als bekende gedichten uit den nieuwen tijd „Die Brück am Tay", „Bettlerballade", „Wer weiss wo?" Groote meesters der ballade leverden den verzamelaar hun stof zoowel als menig nog weinig bekende dichter, Chamisso, Börries von Münchhausen, Alice Freiin von Gaudy, zoowel als Hans Benzmann, Hede Forstreuter en Rudolf Presber. Hij putte uit „Die zehnte Muse", uit het Volkslied, uit „Velhagen und Klasings Monatshefte", uit Frohe Fracht", „Simplizissimus" en „Jugend", uit nog tal van andere bundels en tijdschriften en bracht veel moois te samen.

Toch vrees ik, dat dit boek geen opgang zal maken, althans niet veel zal gebruikt worden op een drie- of vijfjarigen cursus. Op beide inrichtingen van onderwijs kan men in de hoogste klassen maar betrekkelijk weinig tijd aan het lezen van gedichten wijden. Is het dan geen

Digitized by Google

zaak in dat beperkt aantal uren de leerlingen in de eerste plaats in kennis te brengen met het mooiste, wat de Duitsche letterkunde aan gedichten bezit? En met alle waardeering voor het streven en het kunnen der nieuwere en nieuwste dichters een hoogte als van Goethe, Schiller, Uhland, Heine of Chamisso hebben ze niet bereikt. Hoe schoon de gedachte b. v. ook is in „Nis Randers", hoe verre staat, wat beheersching van taal betreft, Otto Ernst ten achter bij de grootmeesters zoo even genoemd. Nu heeft de heer J. A. Verdenius weliswaar gedichten der groote dichters opgenomen, maar mijns inziens te weinig. Wanneer hij van alle mindere goden één voortbrengsel gekozen had, dan zou bij meer plaats gewonnen hebben voor dichtwerken uit den gouden en den zilveren tijd van Duitschlands letterkunde. Misschien werpt hij tegen: Ik wilde wat nieuws geven. Doch daarop zij geantwoord: Voor leerlingen is een gedicht van Goethe of Heine even nieuw als een van Detlev von Liliencron en de school is er om hun de schoonheden der klassieke letterkunde te leeren kennen, de nieuwere dichters zijn meestal gemakkelijker te begrijpen, die kunnen ze later alleen lezen; om klassieke dichtwerken te leeren waardeeren is de leidende hand van den leeraar noodig. Wil dus de heer Verdenius zijn bloemlezing werkelijk dienstbaar maken aan de school, dan zij hem aanbevolen in den boven aangeduiden geest zijn verzameling te herzien.

Overigens moet gezegd worden, dat hij door veel duidelijke verklaringen en vertalingen het gebruik voor nog niet ver gevorderde leerlingen zeer vergemakkelijkt heeft.

Den Haag. Jan P. Heyligers,

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) ontving de redaktie de volgende op de oorlog betrekking hebbende boeken: L. Barthou, *Sur les Routes du Droit* (voordrachten over de oorzaken van de oorlog, over de Franse soldaten, over de toewijding der vrouwen enz.); A. Baudrillart, *Une campagne française* (vijf opstellen, inhoudende de verdediging van het standpunt der Katholicken in Frankrijk ten opzichte van de oorlog); D. Bertrand de Laflotte, *Dans les Flandres* (opmerkingen van een advokaat die gedurende 1914 en 1915 als vrijwilliger aan „het Roode Kruis" was verbonden).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1918, Janv.-Févr.: E. Picot, Etudes de bibliographie littéraire. — P. Monceaux, Les gnostiques, I. — H. Cordier, Le vieux Paris: Grenelle. — Variétés.

Mars-Avril: P. Fournier, Hist. du Parlement de Paris. — P. Monceaux, Les gnostiques, II. — J.-B. Chabot, Hist. de l'Ethiopie, I. — R. Lantier, La civilisation quaternaire dans la péninsule ibérique, I. — Variétés.

Mai-Juin: G. Lafaye, Les cultes égypto-grecs à Délos. — J.-B. Chabot, Hist. de l'Ethiopie, II (slot). — R. Lantier, La civilisation quaternaire dans la péninsule ibérique, II (slot). — E. Lavisse, Le musée Condée en 1917. — Nouv. et Corresp.

Juillet-Août: H. Lemannier, Poussin et Marino. — E. Cuq, Le cautionnement en Chaldée. — M. Besnier, L'Etat carthaginois, I. — V. Chapot, La collection Leconfield. — Variétés. — Nouv. et corresp.

Sept.-Oct.: M. Prou, Les Vies des papes d'Avignon, I. — M. Besnier, L'Etat carthaginois, II (slot). — L. Léger, Hist. des Roumains de Transylvanie. — Variétés.

Nov.-Déc.: E. Pottier, Le problème de la Céramique ibérique. — M. Prou, Les Vies des papes d'Avignon, II (slot). — C. Huart, Le Bâbisme et le Béhâïsme. — Variétés.

Tijdschr. v. Nederlandsche Taal- en Letterk., XXXVIII, 1: J. W. Muller, Fragment eener zestiendeeuwsche Nederl. spraakkunst. — Dez., Naschrift. — A. Beets, De drukkerstermen *smout*, *smoutwerk* enz. — G. A. Nauta, *Ben je zestig? Hij is gesjochte(n)*. *(On)sjoeg*. — Dez., *Schoelje*. — Dez., *Ravotten*. — G. G. Kloeke, Het aandeel van Willem en Aernout in den Reinaert I. — A. Schillings, Bijdr. tot de geschiedenis v. d. rijmlooze poëzie in Nederl. ged. de zeventiende eeuw. — Kleine Meded.

2: E. Marriage Minkoff, Unveröffentlichtes aus der Weimarer Liederhs. v. j. 1537. — R. v. d. Meulen, Over den Nederlandschen oorsprong der aardrijksk. benamingen *Skagerrak* en *Kattegat*. — J. W. Muller, Aernout en consorten. — Dez., Over enkele oude straatnamen. — Dez., Naschrift (bij blz. 138). — P. Leendertz Jr., Over eenige genitiefbepalingen. — A. C. Bouman, Wulfila's sterfjaar. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XIII, 2: D. C. Tinbergen, „Kinderpraat". — W. H. Staverman, Lief en leed in het Gooi. — D. C. Hesseling, Nog eens „die" als lidwoord — F. A. Stoett, W. A. Winschooten's „Seeman". — Aankond. en Meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, IV, 3: C. de Boer, De plaats v. h. attributieve adjektief i. h. moderne Frans. — P. Leendertz Jr., De strophen v. Rutebeuf. — J. W. Marmelstein, L'édition strasbourgeoise de l'Institution chrestienne. — S. Eringa, Les premières manifestations de la Renaissance dans la poésie Lyrique néerlandaise (1544—1555). — S. A. Krijn, Een gemeensch. bron v. *Fagrskinna* en *Agrip*. — Th. C. v. Stockum, Wilhelm Busch u. d. Humor. — W. v. d. Gaaf, Addenda to *the Pronunciation of Word*. — W. A. v. Dongen Sr., *Bevy* and *Galaxy*. — A. E. H. Swaen, Het 18e Oudeng. raadsel. — C. v. Heerikhuizen, The plot of *A Midsummer Night's Dream*. — A. G. v. Kranendonk, Some notes on the metre of Shelley's *Sensitive Plant*. — A. E. H. Swaen, Unedited letters, III. — Jos. Schrijnen, Gr. *ἅμαξα* en fr. *brouette* en zijn maagschap. — M. Boas, De inf. futuri i. h Grieksch en i. h. Nederlandsch.

Studiën, XCI, Maart: Al. Slijpen, Couperus' Antieke Romans. — P. H. J. Hoenen, De exploitatie der Atmospherische Stikstof, III. — P. Albers, V. de Stuers (1843—1916). De Referendaris, III. De Monumenten, — J. Stein, De Evolutie van het Heelal. — L. P. P. Franke, Losse Gedachten over Hon. de Balzac. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

April: A. Borret, Voor- en Nadeelen v. h. Taylor-stelsel. — P. Albers, Victor de Stuers (1843—1916). De Referendaris, IV. — P. Zeegers, Over Schuldtragiek. — Ir. Vogels, Mystieke Verzen? — H. Wilbers, De Messiaansche Psalmen 2, 72 en 110 uit het Hebreeuwsch vertaald. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Groot, Universismus: D.Lit.Ztg. 1919, n°. 11-12 (Schmitt).
Pijper, Christelijke Kunst: Studiën XCI, April (P. A.).
Plooij en Koopman, De Dood v. Peregrinus: Studiën XCI, Maart (Wilde).
Van Rijn-Deetman, Nic. Beets, III: Het Boek VIII, n°. 2.
Wagenvoort, Seneca, Br. aan Lucilius: Studiën XCI, Maart (Wilde).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

De nieuwe druk is verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ODYSSEA

PARS PRIOR—CARM. I—XII
PARS ALTERA—CARM. XIII—XXIV

Prijs f 1.50 per deel.

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ILIAS

Pars Prior — Carm. I — XII. Prijs f 1.50.
Pars Altera — Carm. XIII — XXIV. „ f 1.90.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

FRANSCHE KUNST

Een reeks studies over Literatuur, Schilderkunst, Muziek, Enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

In deze reeks zijn reeds verschenen:

I. De Franse geest in Frankrijks letterkunde, door P. Valkhoff. Gecart. **f 1.50.**
II. De Troubadours, door J. J. Salverda de Grave, Gecart. **f 1.50.**
III. Fransche Caricaturisten, door Corn. Veth. Gecart. **f 1.75.**
IV. Francis Jammes, door Jan van Nylen. Gecart. **f 1.50.**
V. Latijnsche Lente, door J. Greshoff. Gecart. **f 1.75.**
VI. Maurice Barrès, door Joh. Tielrooy. Gecart. **f 1.60.**
VII. Het moderne Fransche Tooneel, door C. P. van Rossem. Gecart. **f 1.60.**
VIII. De twee Muzieken I. door Matthys Vermeulen. Gecart. **f 1.40.**
IX. Idem. II. Idem Gecart. **f 1.40.**
X. De Pensées van Pascal, door Ca. Serrurier. Gecart. **f 1.95.**
XI. Charles Péguy, door Jan van Nylen. Gecart. **f 1.60.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. te LEIDEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, is **verschenen** als **Deel XXVIII**

IRENAEÜS III.

Weerlegging en Afwending der valschelijk dusgenaamde Wetenschap
(TWEEDE VERVOLG)
III 13, 1—IV 23, 1a

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.50.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.—** per deel.
Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

ENCHIRIDIUM

DICTIONIS EPICAE

SCRIPSIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

EDITIO ALTERA.
AUCTA et EMENDATA.

Prijs Ing. **f 6.50** Geb. **f 7.50.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Vraag voor Uw nieuwe Uitgaven, Dissertatien, enz. prijsopgave en letterproef aan bij
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-Mij. te LEIDEN.
Modern ingerichte BOEK-, KUNST-, COURANT- en HANDELSDRUKKERIJ.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. **No. 9.** **Juni 1919.**

Henke-Siefert, Die Gedichte Homers, II (Valeton).
Dez, Hilfsbuch zu Homer (Valeton).
Herkenrath, Die Handlung in Sophokles' Philoktet u. ihr Bühnengott Herakles (Vürtheim).
Windisch, Geschichte d. Sanskrit-Philologie u. indischen Altertumskunde (Caland).
Bouman, Bijdrage tot de syntaxis der „dat" zinnen in het Germaansch (Kern).
Boorsma, Duitsche Klankleer (Kloeke).
Schuchardt, Die roman. Lehnwörter im Berberischen (Kluyver).
Thomas, Notice sur le manuscrit latin 4788 du Vatican (Sneyders de Vogel).
Johansson, Über die altindische Göttin Dhiṣaṇā (Caland).
Blinkenberg, L'image d'Athana Lindia (Six).
Jastrow, The Psychology of Conviction (T. J. de Boer).
Thiersch, Winckelmann u. seine Bildnisse (G. Knuttel Wzn.).
Opvoeding en Onderwijs:
Dresdner, Gaede u. Wichmann, Neues leben im altsprachl. unterricht (Cannegieter).
Schoolboeken:
Koopmans, Mariken van Nieumeghen (J. A. N. Knuttel).
Kuiper, Otto Ernst, Erzählungen u. Plaudereien (Heyligers).
Dez., Wilhelm Raabe, Drei Erzählungen (Heyligers).
Uitgaven v. d. fa Wolters en de f Noordhoff.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Certamen poëticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Die Gedichte Homers, Zweiter Teil: die Ilias bearbeitet von Prof. dr. **O. Henke**, Text, Erster Band: Buch 1-13 mit Register und geographischen Namen. Fünfte Auflage besorgt von Prof. Dr. **G. Siefert**. Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. M. 2.60 + 25 %).

Hilfsbuch zu Homer, Odyssee und Ilias von Prof. dr. **O. Henke**, in einem Bande neu herausgegeben von Prof. Dr. **G. Siefert**. (Pr. M. 2.60 + 25 %).

„Könnten wir einen Text schaffen, der in planlosem Durcheinander alt-mittel- und neuhochdeutsche Laute und Formen und dazu ein in bairische oder schwäbische Sprachgebilde eingesprengtes plattdeutsches Gemengsel enthielte, so wäre das eine gute Parallele" (zu Homer). Deze „Wundersprache" is „in Jahrhunderte langer Entwicklung langsam geworden", maar Homerus „fand sie vor"; en dit bewijst het bestaan van „Dichtungen die den seinen gleiche oder ähnliche Stoffe poëtisch formten und aus denen er sicherlich reichen Gewinn gezogen hat". „Zahllose Wendungen, Versteile, Verse, ja ganze Versgruppen kehren immer wieder, und zwar nicht nur dort, wo es sich um typische haüfig vorkommende Dinge, wie um Mahl und Opfer, Wappnung und Schlafengehen handelt; sie sind abgegriffen, abgenutzt, aus anderm Zusammenhange stammend wo sie trefflich am Platze waren, und werden nun weitergeschleppt als bequem zur Hand liegendes Material, und gedankenlos auch dort verwandt, wo sie in keiner Weise passen."

Dat met het „reiche Gewinn" genoemd in het boven aangehaalde uit bl. 32 en 33, niet alleen bedoeld is wat er hier van wordt gemeld — een vrij zonderling „reich Gewinn"! — maar ook eene menigte dichtstof uit oudere liederen geput, bewijzen andere plaatsen uit het Hilfsbuch. Uit den samenhang intusschen van het hier aangehaalde schijnt te blijken dat de uitdrukking „fand vor" niet wil zeggen: de „Wundersprache" lag reeds als zoodanig in oudere gedichten voor Homerus gereed; maar: hij las haar samen uit gedichten wier taal niet stond in hetzelfde stadium van ontwikkeling. Het verschil echter tusschen beide opvattingen is niet groot; de laatste is alleen nog iets onwaarschijnlijker om niet te zeggen ongerijmder; in elk geval blijkt er uit, dat over de constitutie van den Homerischen tekst de heer S, gelijk het gros der Duitsche „Homerforscher", gemeend heeft uit de studiën der laatste 50 jaren daaromtrent, in 't bijzonder de Nederlandsche, niets te kunnen leeren. M. i. tot zijne groote schade; maar te trachten dit aan te toonen, nadat het al zoo dikwijls gebeurd is — ook ik heb er mij in dit maandblad herhaaldelijk aan gewaagd—mag zonder twijfel overbodig heeten. Dat de grammatica van het Episch dialekt in 27 pagina's, de eerste „Abschnitt" van het „Hilfsbuch", is zooals zij is, spreekt na het gezegde van zelf.

Overigens zou ik de meer genoemde „Wundersprache" niet zóó onwaarschijnlijk achten, schoon ook dán een fantoom, zoo professor S. niet een stokstijve Unitariër was. Want voor zoover er waarheid is — wat ik volstrekt niet ontkennen wil — in zijn spreken van „bequem zur Hand liegendes Material", is het gedachteloos en ongepast gebruik hiervan alleen begrijpelijk bij dichters van minderen rang; en daarvoor houden de niet-Unitariërs sommige (lang niet alle) uitbreiders der kerngedichten. Intusschen schrijft de heer S. ten minste niet Ilias en Odyssee te zamen aan één dichter toe; hij stelt gene op

Digitized by Google

± 900 deze op ± 800, data, die men meen ik vooral na Langs demonstraties (Homer and his age) voor veel te laag moet houden [1]); Van Leeuwen noemt tegenwoordig (Taaleig. der Ged. v H 1916, p. 2) voor Ilias en „iets jongere" Odyssee de 12e eeuw. — Zijn standpunt als Unitariër verdedigt S. zeer oppervlakkig, hoofdzakelijk met de bij zijne geestverwanten gebruikelijke petitio principii: dat de tegenstanders den dichter „het recht niet gunnen", „den unendlichen Stoff zu géstalten wie er es für gut fand, zu erzählen wie es ihm die Muse gab, auch auf die Gefahr der Unklarheit und des Widerspruchs" (p. 29). [2]) Laat men toch eindelijk eens de kwestie billijk stellen als zijnde juist het verschil van inzicht in hoeverre „Unklarheit und Widerspruch" met éénmakerschap te vereenigen zijn. Dat wij vitten, dat wij verkeerd uitleggen, dat er draden van samenhang zijn, die wij niet opmerken: dat te beweren is uw recht als gij er van overtuigd zijt en het tracht te bewijzen ook al gelukt u dat niet. Maar niet die hooge toon als van wege eene bijzondere openbaring, en die toch uitsluitend zijn bestaan ontleent aan het gevoel, met de meerderheid te zijn.

Over de vóórgeschiedenis der Homerische Epen handelt de schrijver vrij uitvoerig (Hilfsb. p. 43 — p. 64), maar meest in algemeenheden, abstracties eenigzins bombastisch gestileerd; de weinige concrete gegevens die hij aanwijst, zou ik bezwaar maken aan te nemen. Verreweg het beste m. i. van het geheele werk is de schildering van het milieu waarin Ilias en Odyssee gedicht zijn: geographie, maatschappelijke toestand huis- en scheepsbouw enzv. Hier heeft S. ruim partij getrokken van Finslers Homer, wat hij ook zelf met dank erkent, aan F's nagedachtenis zijn werk opdragende; en hij praat F. niet na, maar behoudt zijne zelfstandigheid van oordeel. Echter komt o. a. hierdoor, schoon het goede verreweg overweegt, ook wel een en ander kijken wat m. i. door anderen reeds juister was voorgesteld. Dat ik het met S' beschouwingen over Homerus' „religiosität" evenals met die van Finsler absoluut oneens ben, laat ik natuurlijk daar. Maar S. had o. a. met vrucht kunnen raadplegen, wat hij zeker niet gedaan heeft, Van Leeuwens Commentationes Homericae en diens Boogschutter en Weefster. — Voor eene moeilijkheid stond hij, die hij niet geheel heeft kunnen meester worden. Want de twee deelen van Henke moest hij wegens „Kriegsnot" in een deel samenvatten en buitendien het nieuwe daarin verwerken, dat zooals gezegd, meest aan Finsler ontleend werd. Van herhalingen en minder gelukkige splitsingen heeft hij zich daarbij niet geheel kunnen onthouden.

Aan het „Hilfsheft" is toegevoegd een aantal reprodukten uit grootere plaatwerken, en schetsteekeningen ter toelichting van beschrijvingen.

Arnhem. Matthée Valeton.

[1]) Bethe daarentegen (Neue Jhrb. 1919. I Abt. Heft 1-2 p. 13): So musz unsere Ilias nach festem Plan von einem Manne zusammengedichtet, notwendig erst in das VI Jahrhundert gesetzt werden.

[2]) Juist de meeste „Widersprüche" die S. bij Hom. opmerkt berusten m.i. op onjuiste interpretatie. Een staaltje: In den strijd met Aias „trägt Hektor das kleine Rundschild und den Panzer", 't geen den schrijver doet uitroepen „solches Ringen mit ganz verscheidener Rüstung" (want Aias draagt alleen den „Riesenschild") „ist natürlich unsinnig."

R. Herkenrath, Die Handlung in Sophokles' Philoktet und ihr Bühnengott Herakles. Wissenschaftliche Beilage zum 26. Jahresbericht des Privatgymnasiums Stella Matutina in Feldkirch. Im Verlag der Anstalt. 1917.

Sophokles' Philoktetes pleegt met Goethe's Iphigenie vergeleken te worden, omdat op een gegeven moment de held of heldin met een fijn gesponnen leugensysteem breekt, rondweg voor de waarheid uitkomt, om het even hoe het nu verder moge gaan. Neoptolemus bekent aan Philoktetes, dat hij hem heeft willen bedriegen en is bereid heel het plan op te geven volgens hetwelk de kreupele held naar Troje zou worden gevoerd om daar den val der stad te bewerken. Daar Philoktetes geen Thoas is, zien wij reeds met spanning uit, wat er van de sage terecht moet komen, als nu weldra het heldenpaar aan Troas den rug zal keeren en naar huis gaan. Dan verschijnt op eenmaal Herakles en gelast Philoktetes te doen wat wel in strijd is met zijn menschenwil, doch overeenkomstig is met den raadslag der godheid. Philoktetes gaat naar Troje .... en in Sophokles' drama is — zoo wordt door menig beschouwer hoofdschuddend erkend — de sage nog bijtijds gered door een euripideïschen deus ex machina: maar ten koste van de bevrediging met het stuk!

De heer Herkenrath heeft de verdediging van Sophokles op zich genomen en waarschijnlijk zou de goedmoedige dichter met gelatenheid het goed bedoelde pleidooi over zich heen laten gaan, als het maar niet in zulk een duitschen stijl ware vervat. Want in deze schoone taal kunnen de dingen soms zóó gezegd worden, dat men het gevoel heeft in een lijmpot te hebben gegrepen: alles kleeft aaneen en de draden worden maar steeds langer. Het betoog komt echter hierop neer: er is eigenlijk geen deus ex machina, want: „wo wir organischen Zusammenhang sehen, da verschwindet die Maschine". De verschijnende *god* is eene noodwendigheid geworden, wijl geen *mensch* bij machte is Philoktetes, na zijne ervaringen met menschen, zóó in te lichten over hetgeen er buiten hem om geconspireerd was, hem zúlk een vertrouwen in te boezemen in den thans sprekende, niet bedriegende, geen geheime plannen koesterende, dat de held op grond van het gewonnen inzicht, uit eigen besluit, verkiezen zal ondanks alles naar Troje te gaan en te doen wat hem is opgelegd. Zulk een gevoel van geloof in den spreker kan slechts *Herakles'* woord in Philoktetes wekken. Daarom is Herakles' verschijning voor het publiek eene gehoopte bevrijding uit beklemming, geen kunstmiddel om eene wanhopige situatie te redden.

Aldus Herkenrath, volkomen psychologisch. Want, als Neoptolemus na Philoktetes' vertrouwen te hebben gewonnen nu eens geprobeerd had den bedrogene tot den tocht naar Troje over te halen, zou hij ondervonden hebben, hoezeer zijne eigene leugens van straks in den held diens antipathie tegen het grieksche leger voor Troje hadden doen groeien. Neoptolemus liet deze poging na, wijl hij zelf het vruchtelooze er van inzag. Doch te meer moest hij nu berouw gevoelen over het aanvankelijke medegaan met den bedrieger Odysseus, wijl het thans voorgenomen huiswaarts keeren een einde maakte aan zijn heldendroomen, aan zijne toekomst. En wijl nu in dit stuk — en ik denk daarbij terug aan de opvoering der Utrechtsche jongelui — Neoptolemus de

Digitized by Google

sympathie draagt, wijl hij ons als mensch pakt, misschien meer nog dan Philoktetes, die toch immer goeddeels eene mythologische figuur blijft, is zelfs voor ons modernen deze deus ex machina geen noodbehulp, geen theatertruc, doch eene plotselinge wending ten goede, die ons behoedt voor de ontstemming van het roemlooze einde. Zeker, als Thoas geroerd wordt door Iphigenia's breuk met bedrog, is ons deze wending begrijpelijker, meer aannemelijk dan het op eenmaal neerdalen eener godheid, die zich op den weg der welberekende ontwikkeling van de actie stelt. Maar gegeven het karakter van Philoktetes en gezien wat Neoptolemus den toeschouwer werd, is de oplossing in de richting der sage tevens de eenige die *bevredigt*. De vraag is hier niet, of een moderne, een Ibsen b. v., deze bevrediging juist niet zou hebben geweigerd en het conflict zou hebben doen eindigen met een somberen ouden dag van Philoktetes, een gedésillusioneerd bestaan van Neoptolemus. Ongetwijfeld is er van Sophokles' drama zeer wel een modern tooneelspel met schrijnend slot te maken. De oude dichter mocht dit niet, wijl hij de draden van de mythe moest afspinnen; hij kon het ook niet, daar hij er niet toe had kunnen overgaan de ideale schepping van zijn ouden dag — Neoptolemus — eigenhandig te verstoren; en Philoktetes uit eigen wil naar Troje te laten gaan, ware gelijk geweest aan het scheuren van dit metalen wezen. Neen, wij vragen ons veeleer af, hoe Sophokles in die andere tragedie Philoktetes voor Troje dezen grimmigen hater in zijn dagelijkschen omgang met de grieksche vorsten aannemelijk heeft kunnen maken.

Er staat in de beschouwing van Dio over den aeschyleïschen en euripideïschen Philoktetes eene zeer juiste opmerking. Bij Euripides wordt alles pijnlijk overwogen, of het wel aannemelijk is of niet, maar als Aeschylus een gewenscht effect bereiken wil, stapt hij over de bezwaren en tegenwerpingen heen. Zoo doen de groote poëten, Homerus, Aeschylus, Hugo — ook Sophokles. Het is daarom niet van „geschoolmeester" vrij te pleiten — en er wordt sinds de Alexandrijnen veel aan de Antieken geschoolmeesterd —, waar de dichter onweerlegbaar eene machtige emotie heeft gewekt, hem wegens het aangewende middel een mauvaise note toe te deelen. Wie zegt, dat er in dit stuk een wonder geschiedt, heeft zeker recht van spreken. Maar wie het recht om een wonder te laten inwerken in het tragisch verloop den dichter gaat betwisten, die bedenke dat ook de grieksche tragedie voor het publiek was gewijde historie. Als de katholieke geleerde Herkenrath dit wel niet uitspreekt maar toch krachtens zijn betoog gevoelt, heeft zijn religieus instinct hem op het antieke veld langs juiste paden gevoerd.

Leiden. J. Vürtheim.

E. Windisch, Geschichte der Sanskrit-Philologie und indischen Altertumskunde. (I. Band 1. Heft B. v. d. Grundriss der Indoarischen Philologie und Altertumskunde herausg. v. H. Lüders und J. Wackernagel). Strassburg, Trübner. 1917. (Pr. Mk. 10.20 — M. 12.80).

Het is te betreuren dat, in tegenstelling met den Grundriss der Iranischen Philologie, die in een paar jaren gereed was, de uitgave van den Grundriss der Indoarischen Philologie zoo langzaam voortgaat. Intusschen, dit langzaam voortschrijden heeft ook zijn voordeel. Daardoor kon het plan van wat die Grundriss zou bevatten, veranderd en uitgebreid worden. Zoo maakte het hier aangekondigde werk geen deel uit van den oorspronkelijken opzet. Dat het er in is opgenomen, en dat de voortreffelijke philoloog Windisch het heeft bewerkt, zijn redenen tot groote dankbaarheid. Tot droefheid stemt ons, dat deze reeds hoog bejaarde geleerde onlangs is overleden en dus zelf zijn werk niet zal voltooid zien. Het tweede deel is evenwel gereed en ter perse, naar wordt aangekondigd. Of daarmede het geheel zal voltooid zijn, blijkt niet.

Op schitterende wijze geeft ons Windisch in dit eerste deel een overzicht van de wijze waarop allengs onze kennis van het Sanskrit en zijn literatuur is *geworden*, in uitvoerige en van objectieve zienswijze ruim getuigende schilderingen van wat de oudste berichten, sinds de Portugeezen in Indië kwamen, tot en met Chr. Lassen (overl. 1876) ons geleerd hebben. Men is van ontzag vervuld voor de werkkracht door den betreurden Schrijver in dit boek ontwikkeld: al die tallooze boeken en brochures en verhandelingen heeft hij doorgelezen en kritisch behandeld en gewaardeerd. Het minst heeft hij werk gemaakt van de „Vorgeschichte der Sanskrit-Philologie." Baldaeus bijv. wordt in 't werk zelf ook niet met name genoemd, slechts in een Aanhangsel wordt kortelijk iets over hem gezegd. Dit gedeelte in W's werk wordt thans aangevuld door de „ontdekkingsgeschiedenis van den Veda", door Dr. de Jong's heruitgave van Baldaeus met diens veel omvattende inleiding, en niet het minst door Zachariae's uitvoerige artikels in de G.G.A. Uitmuntend geslaagd is de beschrijving van Colebrooke's werk, waar misschien alleen niet genoeg naar voren komt het gewicht zijner „Essay on the Veda's". Tot het einde toe geboeid leest men verder over Wilson, Bopp, v. Schlegel en hunne school, over de Asiatic Society of Bengal, Burnouf, vader en zoon, en eindelijk over Lassen, die misschien wel wat al te uitvoerig behandeld wordt. Slechts zeer enkele onnauwkeurigheden in eigennamen merkt men op: G. Bürg (p. 31) moet zijn A. Burk, en Linschotten (p. 199) heeft een t te veel.

Eerbied bevangt den lezer bij de lektuur van dit boek, zoowel voor de stoere werkers daarin behandeld, als voor hem, die hunne praestaties zoo weet te schilderen en te waardeeren.

Utrecht. W. Caland.

A. C. Bouman, Bijdrage tot de syntaxis der „dat"-zinnen in het Germaansch. Utrecht, L. E. Bosch & Zoon. 1918. (Utrechtsche dissertatie).

Dat een onderzoek als de Heer Bouman in zijn proefschrift instelt niet overbodig was, blijkt o. a. duidelik als men de bedroevend onvoldoende behandeling van *dat* als voegwoord in 't *Nederlandsch Woordenboek* nagaat. Weliswaar beperkt de Schrijver zijn beschouwingen voornamelik tot het Goties, Oudsassies en Middelnederlands, maar ook voor 't Nieuwnederlands is er veel uit te leren.

Een van de best geslaagde gedeelten van het boek is m. i. het eerste hoofdstuk, waarin wordt betoogd dat de konjunktie in 't Goties een zelfstandig bestaan leidde, en dat men Got. *þatei* niet op één lijn mag stellen met Wgerm. *þat*, maar het, dergelijk als *saei* enz., moet beschouwen als een door de Goten duidelik gevoelde

Digitized by Google

kombinatie van het demonstrativum *þat(a)* met het voegwoord *ei*, dat oorspronkelik een plaatselik adverbium was. De resultaten van Klinghardt en Delbrück worden hier op gelukkige wijze verbeterd of aangevuld. Ik twijfel er echter aan, of *ei* zelf in 't Goties nog demonstratief was, gelijk de Schr. (blz. 28) wil afleiden uit *þaimei iupa sind* als vertaling van τὰ ἄνω: „die dingen, (welke) *dáár*, boven zijn" of „*dáár*, boven, zijn (ze)", en zou dit liever vergelijken (natuurlik buiten alle onderling verband) met een Engelse wijze van zeggen als *those as sleep and think not on their sins* (Shakespeare).

Ook het tweede hoofdstuk, over 't gebruik van *that* in 't Oudsassies, bevat veel goeds, al zou men een minder stiefmoederlike behandeling van de overige Westgermaanse dialekten, in de eerste plaats Oudhoogduits en Oudfries, wensen. Aan 't einde sluit Bouman zich te recht aan bij Paul's verklaring van 't ontstaan van *dat* als konjunktie ter inleiding van een bijzin, terwijl hij Einenkel's verklaring uit *dat dat* verwerpt (blzz. 47, 49). In dit gedeelte vindt men behartigenswaardige opmerkingen over hypo- en parataxe, over woordschikking en over de konjunktief en 't voegwoord *that* „als index der hypotaxis". Verkeerd is de uitleg van *Heliand* 3269 *that thū man ni slah, ni thū mēnes ni sueri*, waarin *sueri* een konjunktief wordt genoemd in plaats van een imperatief (blz. 40), een flater die zich verderop (blz. 44) herhaalt.

In 't Middelnederlands gedeelte, hoofdstuk 3, worden achtereenvolgens gemonsterd: 1°. de substantiefzinnen (oratio obliqua, *neware dat* — *maer, dan* = „maar", verba dicendi en cogitandi zonder *dat*, prolepsis, voegwoorden ontstaan uit de verbinding van voorzetsels met *dat*-zinnen, voegwoorden ontstaan uit absolute konstrukties), 2°. de konjunktie als index van de afhankelike zin, 3°. de *dat*-zinnen als nadere bepaling van een begrip in de hoofdzin, 4°. de *dat*-zin ter aanduiding van allerlei betrekkingen tot de voorzin, 5°. verschillende merkwaardige konstrukties. Ofschoon ook hier treffende opmerkingen niet ontbreken en de Schr. zich telkens beijvert een psychologiese verklaring te geven, zijn er toch enkele onderdelen die minder tot hun recht komen, b. v. de voegwoorden ontstaan uit de verbinding van voorzetsels met *dat*-zinnen (blz. 112-121). Hier in 't biezonder zou de vergelijking met andere dialekten nut hebben afgeworpen. Neem b. v. *eer dat* 'voordat', behandeld op blz. 112 e. v. De theorie van Bouman, dat *eer* als komparatief „oorspronkelijk (zal) zijn gevolgd door *dan*," en dus na *eer* 't woordje *dan* zal „zijn weggelaten, naar analogie van *voor*" wordt maar ten dele aan de van elders bekende feiten getoetst. Om te beginnen is de bewering dat het Oudsassies „steeds" *ēr than* heeft, niet juist, vgl. b. v. *Hel.* 1627 *ēr gī an thana sīd faran*, 4952 *ēr it al is friunde abad Iohannes*; zo staan ook in *Tatian* naast elkaar *ēr* en *ēr thanne*, vindt men bij Otfrid en in 't Oudfries *ēr*, en is in 't Oudengels *ǣr* het gewone, naast *ǣr ðon (ðe)*, *ǣr ðǣm (ðe)* enz.; voorts zou de „analogie van *voor*" nooit kunnen worden aangevoerd ter verklaring van Osa. Ohd. Ofri. *ēr*, Oe. *ǣr* als konjunktie en moet die dus liever ook achterwege blijven als men Mndl. *eer* en *eer dat* wil verklaren. Aan de andere kant is weer heel goed de behandeling van de verschillende middelen om de hypotaxis aan te duiden (blz. 59 e.vv.), waarbij menige Middelnederlandse plaats een juistere verklaring vindt dan hem van uitgevers of grammatici was ten deel gevallen.

Ten aanzien van Mndl. *maer* legt de Schr. zich slechts node neer bij de afleiding uit *neware* (hier had zeker naast het *Mndl. Wdb.* en de daar aangehaalde plaatsen Franck, *Mndl. Gr.*[2] § 114, 10, Anm. mogen worden vermeld) en schijnt er iets voor te voelen, *maer* ook (of uitsluitend ?) uit *meer* 'plus' te verklaren. Als bewijzen van deze verklaring, waarbij geen poging wordt gedaan om rekenschap te geven van de *ā*, moeten dienstdoen een aantal plaatsen uit de preken van Meister Eckhart, op welke m. i. *mēr* zeker niet 'maar' of iets dergelijks, maar eenvoudig 'meer (dan dat)', Nhd. 'vielmehr' betekent, benevens een lijstje van Middelnederlandse teksten waarin *mer* of *mar* voorkomt. De Schrijver ziet hier over 't hoofd dat de *e* in *mer* (en ook de *a* in *mar*) niet in al die teksten dezelfde klank behoeft weer te geven, en dat b.v. in de *Limb. Serm. mēr* of *mĕr* <*ne wēre* mogelik is, terwijl in niet-Oostelike en in latere bronnen de *e* zeker een korte, niet uit *ē* ontstane klank aanduidt (vgl. trouwens Nmaastr. *me(r)*, dat met *mie* 'meer' niets te maken heeft).

Zeer juist wordt op blz. 84 betoogd dat na *dan* een zin met *dat* niet oorspronkeliker is dan een zonder *dat* (dat blijkt b .v. ook uit het Oudsassies en Oudengels), maar dan had het de voorkeur verdiend, niet van een „weggelaten" *dat* te spreken (blz. 85). Wat er verder over de ontwikkeling van *dan* als konjunktie te lezen staat op blz. 91 e. vv. getuigt van opmerkingsgave en nadenken.

Het boek is geschreven in de spelling van de Vries en te Winkel, maar de onderscheiding tussen *de* en *den* is, als nutteloze ballast, overboord gezet. De stijl heeft iets persoonliks. Met de „bedenkselen" op blz. 74 zullen wel „bedenkingen" zijn bedoeld.

Groningen. J. H. Kern.

S. Boorsma, Duitsche Klankleer ten dienste van studeerenden voor akte Duitsch L. O. Groningen, Noordhoff. 1918. (Pr. *f* 1.—).

Een waardelooze compilatie, die vermoedelijk slechts op de twee bekende boekjes van Viëtor en Deelman is gebaseerd. De wijze van werken van den compilator kan men het best beoordeelen door een zin van Viëtor naast een overeenkomstigen van Boorsma te zetten:

Viëtor (Elemente der Phonetik § 19): „Auf der Beweglichkeit des Unterkiefers, der Lippen und *vor allem* der Zunge beruht zugleich die *hervorragende* Beteiligung des Mundes beim Sprechen" wordt bij Boorsma (blz. 6): „Auf der Beweglichkeit des Unterkiefers, der Lippen und *namentlich* der Zunge beruht die *wichtige* Beteiligung des Mundes beim Sprechen." Door *vor allem* in *namentlich* en *hervorragend* in *wichtig* te veranderen zoekt de schrijver op kinderachtige wijze toch nog te verbergen, dat hij de gedachten van anderen napraat. Bovendien begaat hij nog een élementaire fout, door het woord *wichtig* te kiezen, dat voor hem blijkbaar volkomen synoniem met *hervorragend* is. Hier en daar wordt de logische gedachtengang van Viëtor in onbeholpen schooljongenstaal weergegeven. Men vgl. b. v. Viëtor § 109: „Wird eine dentale Enge in einen Verschlusz verwandelt, so entsteht die *Artikulation eines dentalen* Verschluszlautes (*d* oder *t*)," met Boorsma (blz. 39):

„Wird eine Enge an den Zähnen in einen Verschlusz verwandelt, so entstehen die dentalen Verschluszlaute *d* und *t*". De schrijver moet de wenken van Charivarius wat meer ter harte nemen. Zijn Duitsch is ondanks zijn wijze van werken lang niet onberispelijk.

Het werkje is als een gebrekkig leerboek-uittreksel te beschouwen. De schr. drukt dat in de voorrede zeer euphemistisch uit: „Dat het boekje zonder pretenties van volledigheid of het openen van nieuwe gezichtspunten verschijnt, spreekt van zelf. (!) Het is uit de praktijk geboren."

Ik denk bij het lezen van dergelijke boekjes altijd aan de woorden van Schiller:

„*Was sie gestern gelernt, das wollen sie heute schon lehren*;
Ach, was haben die Herrn doch für ein kurzes Gedärm!"

Leiden. G. G. Kloeke.

H. Schuchardt, Die romanischen Lehnwörter im Berberischen. (Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien; Sitzungsberichte, 188. Band). Wien, Alfred Hölder. 1918.

Al zijn wij ook niet in staat een critisch verslag te geven van de hierboven genoemde verhandeling, toch willen wij haar onder de aandacht brengen van de etymologen. Want welke ook de stof moge zijn waarop de etymologische studie van Prof. Schuchardt zich oefent, altijd kan men genieten van het talent, dat de schrijver op hoogen leeftijd nog onverzwakt heeft mogen behouden, en dat ook door geen politieke gebeurtenissen is geschokt in het besef dat de wetenschap internationaal is. Reeds in de periode waarin het Latijn nog bestond, moeten een aantal Latijnsche woorden zijn overgegaan in de volkstalen van Noordwest-Afrika, en nadat het Arabisch in die landen inheemsch was geworden, zijn zoowel de Arabische volkstalen als die van de Berbers met het Romaansch in aanraking gebleven. De lotgevallen van de Romaansche woorden kunnen dus in die streken van allerlei aard zijn geweest, vaak zeer ingewikkeld, en het zijn de vraagstukken die zich hierbij voordoen, waaraan de schrijver in dit werk zijn aandacht heeft gegeven. De stof is in deze 80 bladzijden verdeeld naar de beteekenissen der behandelde vormen: *Luftkreis, Bodenbeschaffenheit, Steinreich, Pflanzenreich, Tierreich, Mensch, Körperteile, Verwandtschaft, Landwirtschaft, Nahrung, Handwerk, Kleidung, Wohnung, Kalender, Märchen, Abstrakte.* In menig geval, zoo b.v. bij de namen van vele planten, is de zaak vrij eenvoudig: in de Berbertalen zijn vele woorden in gebruik, die slechts uit het Latijn (of Romaansch) zijn te verklaren, en waarbij het Arabisch niet in aanmerking komt. Moeilijker wordt het onderzoek van vele namen van dieren, waarbij zekere geluiden of bewegingen in verschillende talen, onafhankelijk van elkaar, tot min of meer gelijksoortige namen aanleiding kunnen hebben gegeven. Die mogelijkheid beseft de schrijver ten volle, maar zijne uitgebreide kennis van de bestaande vormen bewaart hem voor zekere kunstmatige en gezochte verklaringen waaraan etymologen niet altijd ontsnappen; men zie b. v. op blz. 28 vlgg. zijn betoog over *grenouille*, waarin hij vanwege Arabische vormen in Noord-Afrika kan aannemen, dat in de Latijnsche volkstaal naast *rana* ook heeft bestaan *grana*; met eenige ironie zegt hij: „bis auf den heutigen Tag gilt den Fachleuten, vielleicht einige Unbefangene älterer Zeit ausgenommen, das *g* von frz. *grenouille* als „unerklärt". Die opvatting is volgens hem reeds in strijd met wat men in het algemeen weet over namen voor den kikvorsch en zijn geluid, en bovendien kan hij bewijzen dat die *g* niet een toevoegsel uit later tijd is. In het gunstigste geval is de etymologie, wanneer een vorm van zekere lengte duidelijk herkenbaar blijft en ook in beteekenis niet al te zeer verandert, terwijl geen andere woorden van ter zijde eenigen invloed hebben gehad op het beloop. Zoo vindt men in het Berbersch *aldun* (ook in het Arabisch van Noord-Afrika *aldûn*) in den zin van *lood*, naast den gewonen Arabischen term *raṣâṣ*. Hoewel de beteekenissen niet geheel overeenkomen, merkt de schrijver op, dat dit *aldun* moet ontstaan zijn uit sp. *alaton*. De gewone beteekenis hiervan is echter *geel koper*, terwijl *aldun* en de daarnaast staande vormen behalve *lood*, ook *tin*, *soldeersel* en *blik* aanduiden, en men voor *koper* hetzelfde woord gebruikt, maar met een bnw. dat *geel* beteekent. De zaak zou waarschijnlijk nog duidelijker zijn, indien de geschiedenis van het woord *alaton* zelf volledig bekend was. In het Arabisch van Marokko moet *aldun* ook soms eene metathesis hebben ondergaan, althans ik zie, dat Lerchundi onder *Plomo* ook geeft *andûl*. Prof. Schuchardt zegt in een noot, natuurlijk zeer te recht, dat men zich door de toevallige gelijkenis met het Turksche woord voor *goud* (*altyn*) niet van den rechten weg moet laten afleiden. En die toevallige gelijkenissen kunnen des te gemakkelijker plaats hebben naarmate de woorden korter zijn en minder opmerkelijk van vorm. Toch zal men in zekere gevallen de identiteit durven aannemen, en zoo twijfelt Prof. Schuchardt niet aan het ontstaan van arab. *rîf* uit lat. *ripa*. Dat het woord in het Arabisch geen femininen uitgang heeft is geen overwegend bezwaar; wellicht evenmin de gebruikelijkheid van *rîf* niet slechts in het westen, maar ook in Egypte; en wel is waar heeft *rîf* allerlei beteekenissen gekregen die van de oorspronkelijke nogal afwijken, doch dat deze zeer natuurlijk zijn, zou men kunnen afleiden uit het feit dat ook in het Romaansch zelf, met name in het Roemeensch, soortgelijke afwijkingen bestaan (nl. de bet. *steilte, helling*); in het Arabisch verschilt het meest de bet. *land*, in tegenstelling met *stad*, zoodat *rîfi* de bet. krijgt van *boer*. In Berbertalen komt het zelfs voor in praepositionale uitdrukkingen die *ter zijde, opzij* beteekenen, want het begrip van *oever* verandert hier ook in dat van *rand, kant* (*côte, côté, bord, margelle*). Een langer woord, dat echter weer andere bezwaren heeft, is een Arabische term die in een Spaansche transcriptie voorkomt als *nagüela*, en in het Arabisch geschreven wordt *nawwâla*, waarnaast *nawwâl* (zie Dozy, Suppl. II, 739). Deze vormen beteekenen *cabane, chaumière, gourbi*, en Dozy vereenigt zich met het gevoelen van hen die het woord voor identiek houden „avec l'ancien mot africain dont les Romains ont fait *magalia*". Prof. Schuchardt merkt op, dat het Latijn dan toch de keus geeft tusschen de singularisvormen *magale* en *mapale*, en dat de Latijnsche *p* hier bruikbaarder zou zijn dan de *g*. Doch waardoor heeft niet ook het Arabisch (noch het Berbersch) vormen met *m*? Men leze het betoog waarin Prof. Schuchardt zijn gissing verdedigt, dat *nawwâla* is ontstaan uit lat. *navale* ter aanduiding van een huisje, gelijkende op een schip. Wat vreemd klinkt als een eenvoudige bewering, wordt helderder bij de toelichting met behulp van allerlei bijzonderheden

Digitized by Google

uit het Romaansch. Hij merkt intusschen op, dat bij de Berbers *nuala* inzonderheid beteekent een soort van hutten die ongeveer de gedaante hebben van een bijenkorf, en deze gelijkt weer minder op een schip : „hier müssen also gewisse Feststellungen ergänzen”, de zaak is ook voor den schrijver nog niet volstrekt uitgemaakt. Het werk van zulk een meester lezende, wordt men telkens weer herinnerd aan de eenvoudige waarheid, dat de etymoloog niet slechts eene uitgebreide kennis moet bezitten, maar ook een grooten tact waarvoor geene vaste regels zijn te geven. In het eene geval zijn het de reeds geformuleerde klankwetten waaraan men volstrekt moet gehoorzamen, in het andere is het de beteekenis die zoo sterk spreekt, dat men aan een overeenkomst in dat opzicht meer moet hechten dan aan wat bij de kennis van dit oogenblik een phonetisch bezwaar zou wezen. In een ander geval moet men een zoogenaamde „Wortvermischung” durven aanemen, en voorzichtige geleerden zien daartegen op, omdat die onderstelling aanleiding kan geven tot de grootste willekeur. Doch ieder erkent, dat die „contaminatie” vaak moet hebben plaats gehad ; de vraag is, in welke gevallen. Prof. Schuchardt, die in de kennis der realia zoo ver is, en die vaak een verband ziet dat anderen niet zoo licht beseffen, heeft niet de beschroomdheid van de minder ervaren etymologen ; men zie b. v. zijn beschouwing over een groep van woorden waartoe sp. *garbanzo* behoort ; hier en elders bestrijdt hij Prof. Meyer-Lübke, wiens etymologisch woordenboek voor jonge geleerden allicht te veel gezag heeft. Een voorbeeld buiten het Romaansch is het volgende. Een term voor *hagel*, die tot de Berbertalen behoort, maar ook voorkomt in Arabische dialecten van West-Afrika, is *tebrûri*. Daarnaast heeft een Arabisch dialect, dat gesproken wordt door een stam aan de Senegal, den vorm *tebrûd*, dat volgens den schrijver niet kan ontstaan zijn uit *tebrûri*, noch in het Arabisch van die streken regelmatig is gevormd, maar eene contaminatie moet zijn van *tebrûri* en van *berûda* of *brûda*, dat in dit dialect *koude* beteekent. Ieder gevoelt, welk eene intime kennis van verschillende talen men noodig heeft om zulk een geval te kunnen taxeeren. Wij eindigen met den wensch, dat het den geëerden schrijver moge vergund worden nog eenige jaren zijn land te dienen door zijn arbeid in de wetenschap.

Groningen. A. Kluyver.

A. Thomas, Notice sur le manuscrit latin 4788 du Vatican contenant une traduction française avec commentaire par Maître Pierre de Paris de la **Consolatio Philosophiae** de Boèce. (Notices et Extraits des manuscrits de la Bibl'othèque National ete autres bibliothèques, t. XL1). Paris, Klinksieck. 1917. (Pr. fr. 3).

Weinige werken zijn in de middeleeuwen zo vaak gelezen, geëxcerpeerd en vertaald als Boëthius' *De Consolatione Philosophiae* : vrijwel het oudste in het Provensaals geschreven gedicht is een bewerking daarvan ; Simon de Fresne, Jean de Meung en anderen hebben de *Consolatio* in het Frans bewerkt, en ook Pierre de Paris, reeds door de overzetting van het boek der Psalmen bekend, heeft een vertaling van Boëthius geleverd met kommentaar. Dit werk is ons bewaard gebleven in een Vaticaans handschrift, dat E. Langlois in 1889 in de *Notices et extraits des manuscrits* beschreven heeft. Het dateert uit de eerste jaren der veertiende eeuw.

Pierre de Paris is geen stilist : stoplappen als *comme (il) soit chose que, se il avenoit chose que, manifeste chose est que, depuis que ensi est que* zijn overal te pas en te onpas aangebracht. Toch is zijn werk om verschillende redenen niet van belang ontbloot.

Ten eerste toont het hoe onwetend kommentatoren, die aan hun tijdgenooten de Oudheid wilden onderwijzen, zelf waren omtrent allerlei wat aan een leerling uit de eerste klas van het gymnasium overbekend is : het woord *tragicus* beschouwt onze Pierre als een eigennaam ; Alcibiades is voor hem de beminde van Alexander de Grote, die ook de wijze Aristoteles in haar netten weet te vangen (we herinneren ons dat ook Villon Archipiada heeft opgenomen in zijn *Ballade des dames du temps jadis*).

Ook uit taalkundig opzicht is ons werk belangrijk : het glossarium, door Prof. Thomas samengesteld, bevat vele woorden die ons nog niet bekend waren, andere die bewijzen dat Pierre de Paris geboortig is uit Italië : zo *casal, flumaire, gambre, harrapor*.

Zoals we dat van Prof. Thomas gewoon zijn, is deze uitgaaf van uitvoerige stukken uit Pierre de Paris, vertaling en kommentaar voortreffelik : de inleiding, de aantekeningen en de beide registers dragen ten zeerste bij ons de schrijver en zijn werk beter te doen begrijpen (op bl. 30 [54], regel 3, moet men *latin* lezen in plaats van *fransois*). Aan de vriendelikheid van Prof. Hesseling hebben wij het te danken, indien we enige Griekse zinnen — Pierre de Paris heeft ook op Cyprus geleefd — beter kunnen verklaren dan dit Prof. Thomas mogelik is geweest.

Bl. 24 [48] *Is pheos eni a pou oudiga tou cosmou* = Εἷς θεὸς ἔνι, ἀποῦ ὀδηγᾷ τὸν κόσμον, „er is één God die de wereld bestuurt” ; ἔνι is een oudere vorm van εἶν (of εἶναι). waarin Thomas *eni* verandert. — Bl. 25 [49] *douleffgo tou theo ohy tous theous* = δουλεύω τὸν θεὸν, ὄχι τοὺς θεούς. — *Ys oudiga en esty missi sou* schijnt te wezen Εἷς ὀδιγός ἔνεστι μέσα σου, „één rechter is binnen in u.” — B. 38 [62] *Doxa doxa apoticonto consmon efqueresse apou ola cala* moet misschien aldus gelezen worden δόξα, δόξα ἀπὸ τοῦτον τὸν κόσμον εὐκαίρησε ἀπὸ ὅλα καλά, wat Pierre de Paris vertaalt door „La gloire de cest Monde si est vuide de tous biens. — Bl. 45 [69] *Enfisy tou theou ene tatati*, woorden die onze schr. weergeeft door „La nature de Dieu est pure et nete, et n'a en soy nulle (*sic*) mehlement” ; hier moet het laatste woord misschien veranderd worden in *taftoti*, zodat het geheel zou zijn Ἐν φύσει τοῦ θεοῦ ἔνε (jongere vorm voor ἔνι) ταυτότης (identiteit).

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

K. F. Johansson, Über die altindische Göttin Dhisaṇà und Verwandtes. Beiträge zum Fruchtbarkeitskultus in Indien. (Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala, 20,1). Uppsala, Akad. Bokh., Leipzig, O. Harrassowitz. 1919.

De aandacht zoowel van Sanskrit-philologen en Germanisten als van Mythologen en Ethnologen moge door eene korte aankondiging gevestigd worden op eene allerbelangrijkste verhandeling van den Zweedschen geleerde Johannson, ditmaal gelukkig in het Duitsch geschreven, waarin allerlei hoogstgewichtige problemen behandeld worden, betrekking hebbend niet alleen op den Veda, maar ook in 't algemeen op de godsdienstwetenschap

Digitized by Google

en de vergelijkende folklore. De S. gaat uit van het woord *dhiṣaṇā*, over welks primaire beteekenis men 't tot nog toe niet eens was. Hij betoogt, m. i. met goed gevolg, dat *dhiṣaṇā* oorspronkelijk de naam eener godin of liever de benaming eener goddelijke functie is, die aan menschen en goden rijkdom en welvaart schenkt: een verpersoonlijkte vegetatieve-generatieve kracht. Een harer verschijningsvormen is de aarde, daarom wordt ook de *vedi*, d. w. z. de met gras bestrooide verhooging op het offerterrein, waarop de offergaven gereed gezet worden, als *dhiṣaṇā* aangeduid. Deze *vedi* nu had de gestalte van een vrouwelijk lichaam (zonder hoofd en beenen). Ik maak in dit verband opmerkzaam op eene gewichtige plaats, die den S. ontgaan is: *sā vā iyaṃ sarvaiva vediḥ* (TS. VI. 2, 4, 5): „de vedi in de gansche aarde". Deze godheid *dhiṣaṇā* nu wordt door Johannson, naar 't mij voorkomt, overtuigend, vergeleken, en haar naam in etymologisch verband gebracht, met de oudnoorsche Disen (oudijsl. *disir*). De lange *i* in 't germaansche woord tegenover de korte van het indische moet dan zeker door 't verschil in klemtoon verklaard worden: voor de eene taalgroep is de sterke beklemtoonde trap, voor de andere de zwakke trap met suffix-betooning aan te nemen. Een zwak punt in het betoog des S. acht ik zijne behandeling van de slotacte van het oud-indische paardoffer (aśvamedha): de offerande op 't hoofd van zekeren man uit den gotra der Atri's, die onder meer eigenaardigheden die heeft, van kaalkoppig te zijn. J. houdt dezen man voor de personificatie van Varuṇa en, ofschoon dit nergens gezegd wordt, acht de S. het meer dan waarschijnlijk, dat hij verdronken wordt. Volgens J. is deze *jumbaka* de God Varuna zelf. Wij zouden dus hier weer een dooden van een vegetatie-god hebben, want als zoodanig wil J. ook Varuna opvatten. Het bezwaar is alleen maar, dat nergens vermeld wordt, dat die Ātreya verdronken wordt. Juist het tegendeel staat vast: hij krijgt een belooning voor de gepresteerde diensten! Ook het verdere betoog omtrent het wezen van Varuna en Vr̥tra komt mij gezocht voor en minder aannemelijk. Johannson vat zijn betoog in drie theses samen, waaromtent het oordeel van den aankondiger van dit werk zóó zou kunnen luiden: de eerste thesis bevat zeer veel aannemelijks, de tweede insgelijks, de derde hangt in de lucht. Herhaaldelijk voelt zich de lezer tot tegenspraak geprikkeld, doch niemand zal het boek lezen zonder er zeer veel uit te hebben geleerd [1]).

Utrecht. W. Caland.

Chr. Blinkenberg, L'image d'Athana Lindia (Det kgl Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser. I. 2). Kopenhagen, Høst & Søn. 1917. (Pr. Kr. 1.35).

Wonderlijk werkt het toeval dat nu en dan een van de kleine geschriftjes over zeer bijzondere oudheidkundige onderwerpen in handen der redactie van het ***Museum*** speelt, terwijl de groote plaatwerken uit den aard van hun kostbaarheid natuurlijk, maar zelfs de voor een ruimeren kring bestemde boekwerken ook spoorloos aan dit maandblad voorbij gaan.

De meeste lezers van dit tijdschrift zullen dan ook, vrees ik, van Athana Lindia zeggen „Whats Hecuba to me!" En toch geeft de schrijver meer dan alleen de voorstelling van het beeld der Rhodisch-grieksche godin, in vroegeren en lateren tijd.

Belangwekkend is hoe hij, naar afbeeldingen uit Gela en Akragas afkomstig, het beeld der oude stadsgodin van Lindos ons voor oogen stelt, met de gouden *Stephane* (bruidskroon?) en met reusachtige halsketenen omhangen, zoo nauw verwant aan vroeggrieksche voorstellingen van Athene dat men er haar mee gelijk had gesteld. Jammer alleen dat hem bij zijn behandeling der Athene te Erythrae blz. 19 noot 4 ontgaan is wat ik omtrent de Athene van Endoios te Athene heb vermoed, Revue Archéologique 1904. I. p. 92—96.

Belangwekkend niet minder is te zien hoe na den brand van den tempel het vernieuwde beeld door een schild weer nader aan de Attische zuster wordt gebracht.

Bovendien geeft de schrijver hier en daar behartenswaardige opmerkingen over godsdienstige gebruiken en hun vervanging.

Terloops brengt hij nog eens de beschikbare gegevens bijeen omtrent een wonderlijk voorwerp, een metalen vlechtwerk als een kroon voor nieuwe haring waarin hij een *brule parfum* wil zien. Dit lijkt mij evenwel nog steeds niet aannemelijk. Ik mis ook de verwijzing naar Stackelberg Gräber der Hellenen, Taf. XXX, waar het voorwerp alweer op de knieën van een bruid of van Aphrodite voor komt. Het is mij alleen duidelijk dat het tot een bruid in verband staat en ik zou er zeker een bruidskroon, zooals onze voorouders plachten op te hangen, in zien, ware het niet dat het nooit hangende voorkomt maar alleen op den grond staande, in handen of met beide handen op het hoofd gedragen.

Bij een vernieuwd onderzoek zou ik willen aanbevelen na te gaan of er soms nog overblijfselen zijn aan te wijzen zooals bij voorbeeld de bekende Athena in dubbel vlakrelief op de burcht te Athene gevonden, die er op zou kunnen zijn aangebracht zooals de Lindia op het voorbeeld bij Blinkenberg blz. 47 Fig. 12 en 13.

In elk geval zou ik de vraag willen opperen of dit voorwerp en de hooge stephane er niet op wezen dat de Lindia als bruid vereerd werd. De gelijkstelling met de Atheensche Maagd, wier hoofd vaak de zelfde tooi siert, lijkt mij daar tegen geen overwegend bezwaar. Ook de Parthenos van het Thracische Neapolis (die volstrekt geen Artemis behoeft te zijn, maar wegens de Gorgokop der munten eer met Athene verwant is) draagt zulk een *stephane*. Met de bruidskroon der Maagd Maria behoef ik de vergelijking niet uit te werken.

Amsterdam. J. Six.

J. Jastrow, The Psychology of Conviction. A Study of Beliefs and Attitudes. Boston and N. York, Houghton Mifflin Company (Agent: Constable, London). 1918. (Pr. $ 2.50).

In dezen bundel van 11 opstellen — 8 ervan zijn uit algemeene tijdschriften herdrukt — staat meer en minder dan de titel aanduidt. Aan de eischen van eenheid, samenhang en grondigheid, die we gewoon zijn aan een wetenschappelijke „studie" te stellen, beantwoordt dit werk van den Professor in de psychologie te Wisconsin niet.

[1]) Het komt mij voor, dat de S. niet overal zelf tot de bronnen teruggaat, die toch toegankelijk zijn. Waarom wordt bijv. op p. 40 Hiraṇyakeśin geciteerd naar Hillebrandt, terwijl het Āpastambasūtra gedrukt is, en waarom wordt Baudhāyana geheel verwaarloosd, die bijv. op de p. 37 uit Śāṅkh. aangehaalde plaats licht kan werpen?

Digitized by Google

Veel minder nog is er sprake van geleerde volledigheid. Maar een ruime kring van lezers kan hier naar inhoud en vorm veel voortreffelijks vinden.

Over 't algemeen aarzelt de schrijver niet om de overtuigingen, wier ontstaan of verspreiding hij zielkundig behandelt, ten opzichte van haar logische juistheid, haar waarheid en haar waarde voor het leven te beoordeelen en te toetsen ook aan zijn ethische en aesthetische idealen. Meestal beweegt hij zich op het grensgebied van logica en psychologie, waarom hij dan ook zijn boek heeft opgedragen aan de nagedachtenis van „Ch. S. Peirce, Master Logician" en „W. James, Master Psychologist."

Deze houding heeft voor den psycholoog voor- en nadeelen. Uit eigen ervaring moet hij weten wat een overtuiging beteekent, maar naarmate een overtuiging voor hem van werkelijk belang is, zal het hem moeilijker vallen haar onbevooroordeeld te ontleden. Met geen enkel woord verraadt Jastrow ons deze moeilijkheid, wanneer hij de *subjectieve* overtuigingen van weleer en van sommige achterblijvers in onzen tijd stelt tegenover de resultaten van ons *objectief* wetenschappelijk onderzoek.

De schrijver kan zeker op de instemming van de groote meerderheid zijner lezers rekenen, wanneer hij het geloof aan Eusapia Paladino, de paarden van Elberfeld of Mrs Eddy met haar Christian Science als bijgeloof of ziekelijke overtuiging behandelt. Maar er zijn ook andere dingen, waarmee de 3 laatste opstellen zich bezig houden: de „drooglegging" van Amerika, de vrouwenkwestie en het vraagstuk van oorlog en vrede. Daarin, met name ten opzichte van het Duitsche militairisme, getuigt de schrijver meer dan hij overtuigt, spreekt hij meer overtuigingen uit dan dat hij deze aan een psychologisch onderzoek onderwerpt.

Met waardeering van het gezond verstand en den levendigen geest van den Amerikaan moet men toch zeggen dat psychologie een moeilijke wetenschap is.

Amsterdam. T. J. de Boer.

H. Thiersch, Winckelmann und seine Bildnisse. Vortrag gehalten für die Freiburger Wissenschaftliche Gesellschaft am 8. Dezember 1917, zur Vorfeier von Winckelmanns 200. Geburtstag. Mit 5 Abbildungen. München, H. Becksche Verlagsbuchhandlung Oskar Beck. 1918. (Pr. M. 3.50).

Dit boekje is slechts een bescheiden voorlooper van een grootere uitgave, die als „Ikonographie Winckelmanns" met 40 platen bij denzelfden uitgever zal verschijnen, zoo de oorlogsmoeilijkheden het veroorloven, als publicatie van de Freiburger Wissenschaftliche Gesellschaft.

De schrijver behandelt slechts vier schilderijen, die, voorzoover ik af kan leiden uit hetgeen hij daaromtrent meedeelt, de eenige werkelijk naar het leven geschilderde portretten van Winckelmann zijn, die wij nog bezitten. Ook bespreekt hij een eenigszins geidealiseerde herhaling of kopie van het eerste dier vier genoemde werken door een ander schilder, misschien J. H. Brandt, vervaardigd, doch zonder dat de geleerde er voor geposeerd heeft. De schrijver schijnt hierbij te denken aan een idealiseering tot een vage gelijkenis met Goethe.

Die vier portretten „umkränzen sein Andenken in gewissem Sinne, — wenn es erlaubt ist etwas Profanes und sehr Entferntes, Tieferliegendes mit etwas weit höherem zu vergleichen — wie die vier Evangelien das Bild Christi!" (deze vergelijking is misschien in staat een denkbeeld van den stijl van het boekje te geven), daar zij, met tusschenruimte van eenige jaren ontstaan, als mijlpalen der uiterlijke verschijning in Winckelmann's ontwikkeling kunnen gelden; temeer daar de dateering die de schrijver ons, voorzoover deze niet zeker is, door combinaties uit levensomstandigheden, brieven en uiterlijkheden, aannemelijk weet te maken — telkens in een andere phase van de ontwikkeling van den Archaeoloog valt. Zoo werden deze portretten voor den schrijver (of liever den redenaar) aanleiding ons Winckelmanns leven in elk dier perioden te schetsen. En vanzelf ontstond zoodoende een korte biographie, waarbij dan telkens op een bepaald tijdstip bijzondere nadruk valt.

Eerst zien wij voor den weetgierigen, armoedigen, jongen man een nieuwe wereld opengaan door zijn kennismaking met de kunstschatten in Dresden (het zijn vooral de Italiaansche schilderijen die hem interesseeren) en met kunstenaars als Friedr. Ad. Oeser, van wien het eerste portret (van omstreeks 1755), heet afkomstig te zijn. Dit is aanleiding om bij zijn verhouding tot dezen schilder langer stil te staan.

Dan vinden wij hem in Rome, in druk, intiem verkeer met Mengs, die zijn tweede portrettist is (±1761). Zooals bekend is, was deze vriendschap voor beiden van de allergrootste beteekenis en Thiersch wijst op den tegengestelden invloed, dien zij op elkaar uitoefenden; terecht, maar verwonderlijk is dit toch niet, wat Thiersch ons wel wil doen gelooven. Meer nadruk had er misschien op gelegd kunnen worden, hoe de, onder Winckelmanns klassiek enthousiasme, klassicistisch verstarde Mengs, nu op zijn beurt de kunstenaars in zijn omgeving meesleept. Het is hier een mooi voorbeeld welken invloed een zeer krachtige persoonlijkheid door zijn ideeën op den stijl van zijn tijd kan hebben, zonder nog door een aanschouwelijk voorbeeld de kunstenaars tot navolging te brengen. Daarentegen wordt lang uitgewijd over het, door zijn Deensche origine bepaalde, temperament van Mengs, dat zooveel overeenkomst heet te vertoonen met dat van Thorwaldsen. Zoodoende komt er iets ongeproportionneerds in het boekje, wat ook in den aanvang al opvalt bij de zeer lange uiteenzetting over herkomst, auteur, en dateering van het eerste portret en de kopie daarnaar. De bewijsvoering voor de toeschrijving van het origineel aan Oeser lijkt mij bovendien zwak en verraadt den dilettant op dit gebied. Daarbij zijn beide schilderijen zoowel als kunstwerk als als „documents humains" absoluut onbelangrijk. Het portret van Mengs beteekent veel meer. Terecht merkt Thiersch op, dat Mengs het portret opvallend naar antieke voorbeelden geidealiseerd heeft. Een vergelijking met Romeinsche koppen uit den laatste tijd der Republiek bevestigt dit (ik denk hierbij b. v. aan den Cicero in het Vaticaan). Het in het oog vallend plastische van dit portret (trouwens een kenmerk van alle klassicistische kunst, geeft zelfs een gevoel, alsof het naar een marmer of brons geschilderd zou zijn. In den vorm der oogen herkent men daarentegen Mengs' groote voorbeeld Raphael. Door deze stileering verliest het natuurlijk wel aan beteekenis als Winckelmann-portret. Op de andere afgebeelde schilderijen zien wij dan ook een hooger voorhoofd, grover neus, en spitser kin.

Digitized by Google

Winckelmann stijgt dan tot hoog aanzien. Hij komt onder de machtige bescherming van den kardinaal Albani en wordt benoemd tot „Romanarum Antiquitatum praeses". Dan geeft een Zwitsersch Maecenas, Füszli, aan Angelica Kauffmann in 1764 de opdracht voor het derde portret, dat hem, zittend aan zijn schrijftafel, voorstelt.

De, door ingespannen, onverpoosden veelzijdigen arbeid vroeg oud geworden geleerde, poseert dan nog eenmaal voor een door zijn vriend Storch bij den Oostenrijkschen schilder Anton Maron besteld portret(1768). Winckelmann voelde zich afgeleefd en het einde naderen. Aandoenlijke aanhalingen uit brieven toonen het ons. Ook in dit schilderij, een pompeus rokokoportret, is daarvan een aanduiding. Het lijkt mij verreweg het beste, ook als kunstwerk. Er is een koortsachtige nervositeit in den oogopslag, die geheel overreenstemt met den Winckelmann uit de brieven van die jaren. In geen der andere portretten werd ook het modelé zoo ver doorgevoerd. Op dit werk gaan — kondigt Thiersch aan — de meeste der posthume portretten van Winckelmann terug.

Thiersch levert voor de kennis van W's leven weinig nieuws, weet ons echter door zijn vloeienden, eenigszins rhetorischen verteltrant en door vele pakkende citaten uit brieven van en over Winckelmann te boeien. Kunsthistorisch heeft deze publicatie geen waarde, behalve door de afbeeldingen. Een psychologische ontleding van de portretten ontbreekt geheel of is te oppervlakkig om beteekenis te hebben.

Breda. G. Knuttel Wzn.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

Neues leben im altsprachlichen unterricht. Drei preisarbeiten: **A. Dresdner,** Der erlebniswert des altertums und das gymnasium. **R. Gaede,** Welche wandlungen des griechischen und lateinischen unterrichts erfordert unsere zeit. **O. Wichmann,** Der menschheitsgedanke auf dem gymnasium. Berlin, Weidmann. (Pr. geb. M. 6).

In Mei 1917 werd door de Vereinigung der freunde des humanistischen gymnasiums für Berlin und die provinz Brandenburg de prijsvraag uitgeschreven: „Wie lässt sich auf dem gymnasium im griechischen und lateinischen, in darbringungen und anforderungen, der innere ertrag des unterrichts, den bedürfnissen der zeit entsprechend, steigern?" Hoewel in de uitgave van het bekroonde en twee andere antwoorden slechts de prijsvraag op zich zelf wordt genoemd, blijkt uit het eerste antwoord dat, er nog korte „erläuterungen" bij de uitgeschreven pijsvraag zijn gegeven, waarin de wens wordt uitgesproken, dat het klassieke onderwijs in de laatste schooljaren voor de leerlingen „zu einem dauernd wirksamen erlebnisse wird".

Het zijn bekende klanken, die men hierin hoort en niet minder in de antwoorden zelf, dezelfde klanken, bij ons gehoord in het geheel anders tot stand gekomen en geheel anders opgezette deugdelike rapport over *De klassieke oudheid in het gymnasiaal onderwijs* 1916. Een bewijs, dat de volheid der tijden wat het nieuwe klassieke gymnasium betreft, nadert. Of blijken zal, dat zij gekomen is, wanneer de nieuwe voorstellen in zake ons gymnasium tot werkelikheid zijn geworden? Zeer zeker mag men niet beweren, dat de loop der feiten dergelike geschriften reeds achterhaald heeft. Veeleer zijn zij van grote waarde om voor de toekomst te behouden, wat voor verdieping van het geestelik leven onontbeerlik is als rustpunt en richting voor het denken.

Zeer terecht wijst het derde antwoord in een inleiding er op, dat elke poging om met de wijd en zijd verbreide tendens, om het als bewijs van vooruitgang en vrijzinnig denken te beschouwen om het klassieke gymnasium te verwerpen, tot een overeenstemming te komen, ijdele moeite is. Men kan allerlei middeltjes bedenken om de oudheid nader tot de oppervlakkige smaak te brengen, dit alles helpt niets. Er is maar één middel tegen deze tendens, n.l. door haar, „durch stärkste verinnerlichung" openlik de oorlog te verklaren.

Of men ten onzent tegenwoordig ook niet te zeer in de richting werkt om te trachten met de aan het klassieke gymnasium vijandige tendens tot een overeenstemming te komen in plaats van tot een openlike strijd, die door zijn eerlike openheid zou kunnen blijken in zijn wezen een samenwerken te zijn? Zodra men de klassieke opleiding door te sterke besnoeiing en toegeven aan allerlei wensen tot een *leervak* heeft gemaakt heeft zij haar wezen en waarde als *richting* verloren.

Overigens is m. i. zeer terecht het antwoord van Albert Dresdner bekroond. Immers dit antwoord beschouwt de vraag in zijn geheel zonder te veel in biezondere mogelikheden af te dalen.

Erlebnis des altertums, het beleven van de klassieke oudheid, vormt de grondtekst van het gehele geschrift. Gaarne zou men uit dit antwoord vele stukken aanhalen. Evenwel slechts enkele hoofdpunten mogen hier vermeld worden.

De antieke kultuur is tot nog toe het enige „zu ende erlebte grosse erlebnis der abendländischen kultur." Het beleven der oudheid is het beleven daarvan als levende werkelikheid. Dit kan het beste bereikt worden door haar te beleven aan het heden, evenals het heden het beste beleefd wordt aan de oudheid. Deze moet zooveel mogelik in haar geheelheid in levende mensen met levende ziel tot de leerling worden gebracht. Men moet de leerling een afwisselende rijkdom aan lektuur bieden, het tempo moet versneld worden, de moeilikheden moeten, voorzover dat billikerwijze verwacht kan worden, verminderd worden n.l. door goed gekommenteerde uitgaven. Bij de lektuur moet niet alleen naar multum, maar ook naar multa gestreefd worden. Daartoe moet — men bedenke dat de vraag de hoogste klassen alleen geldt — het formeel taalkundige gedeelte van het onderwijs beperkt worden. Trouwens het vroegere doel van het taalonderwijs, zelfstandige beheersing der taal is bij het Latijn nu ook vervallen, gelijk dat bij het Grieks allang het geval was. Zeer juist is in verband met het taalkundige gedeelte van het onderwijs de opmerking „dass die eigene sprache nur an fremder wahrhaft zu begreifen ist". Men ziet, dat hiermee het taalkundig onderwijs dadelik, op een veel hoger plan wordt gebracht. Tot geruststelling zij hier terstond aan toegevoegd een andere opmerking omtrent de noodzakelikheid, „dass der grammatische unterricht .... mit jener genauigkeit, ja selbst strenge durchgeführt wird, ohne die die lateinische und jede grammatik sich nun einmal dem geiste des schülers nicht einhämmern lässt". Al geschiedt en geschiedde reeds vaak, wat Schr. als postulaat stelt voor de toekomst van het gymanasium, nu is het ogenblik gekomen voor de prinsipiële beslissing,

Digitized by Google

óf de nieuwe taak van het doen beleven der oudheid te aanvaarden óf vasthouden aan de formeel-taalkundige opleiding en prijsgeven de volledige benutting van de waarde (auswertung) der kostbare schatten waarover het gymnasium beschikt.

Van belang, meer nog voor het Nederlandse dan voor het Duitse gymansium is dè eis, dat de andere vakken voeling houden met het in het centrum staande klassieke onderwijs en vooral, dat het onderwijs in de moedertaal daarnaast in het middelpunt staat. Interessant en m. i. juist is de verdediging van het gebruik van goede vertalingen, eensdeels als aanvulling van de lektuur in de klasse, anderdeels als steun voor de leerling bij zijn eigen studie. Meer vrijheid van beweging, afhankelik van veranderende omstandigheden, moet het leerplan bieden.

Ongetwijfeld zal men bij menige bewering van de drie schrijvers een vraagteken zetten. Zeer zeker zullen de meer voor de praktiese uitvoering gedetailleerde beschouwingen van Gaede en Wichmann met meer of minder instemming worden gelezen. Het geheel van deze drie geschriften evenwel past zo zeer in de stromingen der gedachten ten onzent, dat de lezing daarvan ieder overtuigd voorstander van de klassieke opleiding in de toekomst steun en richting kan geven voor zijn overtuiging.

Ten slotte een oude onweerlegbare waarheid, die ten allen tijde bij alle en elke onderwijsorganisatie de grootste faktor is: „alle schulfragen sind un bleiben zuletzt doch immer lehrerfragen."

Den Haag. H. Cannegieter Tz.

SCHOOLBOEKEN.

De waerachtige ende een seer wonderlicke historie van Mariken van Nieumeghen, uitgegeven door **J. Koopmans.** (Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde, n°. 7). Groningen-Den Haag, Wolters. 1917. (Pr. *f* 0.75).

Voor de Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde heeft de heer J. Koopmans nu ook de Mariken van Nieumeghen van een inleiding en aanteekeningen voorzien en zoodoende de schoolliteratuur met een van de beste kunstwerken der 15de eeuw verrijkt. Het openen van nieuwe gezichtspunten — iets dat ten opzichte van de Mariken niet gemakkelijk meer zou vallen — kan men in een schooluitgave kwalijk verlangen; de heer Koopmans heeft er zich dan ook toe bepaald de strekking van het stuk en het wezen der Mariavereering te schetsen en den inhoud te parafraseeren. Zeer gul is hij met zijn verklarende aanteekeningen geweest, die ik natuurlijk niet alle gecontroleerd heb, maar waarvan ik ook zonder dat durf getuigen dat er groote zorg aan besteed is. Men zou alleen de vraag kunnen stellen, of het wel aanbeveling verdient ook die moeilijkheden, die hij bij eenig nadenken zelf kan oplossen, voor den lezer weg te nemen. Het is jammer dat het uiterlijk van deze serie zoozeer het ouderwetsche schoolboekkarakter blijft behouden. Het zijn geen deeltjes die men met plezier in zijn boekenkast zet.

Leiden. J. A. N. Knuttel.

J. W. Kuiper, Otto Ernst „Erzählungen und Plaudereien". (Novellen u. Erzählungen, 5). Zweite Auflage. Groningen, P. Noordhoff. 1918. (Pr. *f* 0.90, geb. *f* 1.10).

Dez., Wilhelm Raabe „Drei Erzählungen". (Novellen u. Erzählungen, 3). Zweite Auflage. Groningen, P. Noordhoff. 1918. (Pr. *f* 0.90, geb. *f* 1.10).

Van den blijmoedigen humorist Otto Ernst zijn in dit bundeltje 8 stukjes bijeengebracht. Van eigenlijke vertellingen kan men niet spreken; 't zijn meestal praatjes over kinderen, maar altijd even vermakelijk, altijd even zonnig. Zooveel levensblijheid doet weldadig aan. Oudere leerlingen worden door het gebabbel niet alleen prettig onderhouden, zij kunnen er ook heel wat uit leeren, want er staan niet voor niets 36 bladzijden verklaringen achter in het boekje.

N°. 3 der *Novellen und Erzählungen „Wilhelm Raabe"* herausgegeben von *J. W. Kuiper* heeft bij Noordhoff een tweeden druk beleefd. Er staan drie geschiedkundige vertellingen in. De eerste is „Die schwarze Galeere", een verhaal uit onzen geuzentijd, dat graag door de leerlingen gelezen wordt. Waarom geeft de heer Kuiper in het eerste hoofdstuk slechts een klein gedeelte van Jeronimo's verhaal weer? Had hij het 5e hoofdstuk „Fieberträume" eenigszins bekort, al wil ik hiermede niet zeggen, dat dit wenschelijk ware, ik had me dit kunnen voorstellen, maar de verminking der eerste bladzijden heeft geen reden van bestaan.

Het tweede verhaal „Else von der Tanne" geeft een beeld uit den verschrikkelijken 30-jarigen oorlog. De bouw der geschiedenis is minder stelselmatig, maar ze boeit de leerlingen wel.

Van het derde stukje „Der Marsch nach Hause" kan zulks niet gezegd worden. Weliswaar vertelt de schrijver vol humor, hoe een krijgshaftig Zweedsch korporaal door een boerenvrouw gevangen genomen wordt en na 26 jaar ontvlucht, om kort daarop weer terug te keeren, doch de jeugdige lezers, die in een verhaal handeling en altijd weer handeling zoeken, vinden de ontboezemingen van Sven Knudson Knäckebröd te langdradig. Kon die derde vertelling door een andere vervangen worden — en Raabe heeft genoeg aardigs geschreven — het boekje zou er zeer door winnen.

Den Haag. Jan P. Heyligers.

De firma Wolters te Groningen-den Haag zond ons den 5den druk van C. G. Kaakebeen en Jan Ligthart, *Beatrijs* (Van alle Tijden, n°. 2; pr. *f* 0.75).

P. Noordhoff te Groningen zond ons van „The Gruno Series", annot. by L. P. H. Eykman and C. J. Voortman: n°. 1 F. H. Burnett, *Little Lord Fauntleroy,* 6de dr., pr. geb. *f* 1.75; n°. 2 Marryat, *The Children of the New Forest,* 3de dr., pr. geb. *f* 1.75; n°. 7 B. Harraden, *Ships that pass in the night,* 2de dr., pr. geb. *f* 1.10; — van de „Conteurs Modernes", uitgeg. door E.-E.-B. Lacomblé: n°. 2 Alph. Daudet, *Contes choisis,* 9de dr.; n°. 5 Guy de Maupassant, *Contes choisis* (pr. p. st. *f* 0.75, geb. *f* 1.—); — voorts: M. G. de Boer, *Beknopt Overzicht der Algemeene Geschiedenis,* 5de dr., pr. *f* 0.90, geb. *f* 1.25; en: G. J. Gramberg, *Deutsche Handels-Korrespondenz,* 5de dr., pr. *f* 1.—, geb. *f* 1.25.

Bij de firma P. Noordhoff te Groningen is de zeven en veertigste druk verschenen van P. Roorda's *Engelsche Spraakkunst voor Schoolgebruik* en de een en twintigste druk van het daarbij behorende *Supplement.*

Van de *Kern der vaderl. geschiedenis,* van F. Pluim verscheen bij Noordhoff te Groningen de 6de druk (prijs *f* 0.90).

Digitized by Google

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De derde en vierde jaargang van de *Religionsgeschichtliche Bibliographie*, uitgegeven „im Anschluss an das Archiv für Religionswissenschaft", zag onlangs het licht bij de firma Teubner. De prijs is 4 Mark, behalve een, niet nader bepaalde, opslag door uitgever en boekhandelaar wegens de duurte te heffen. De hoofdredakteur, Carl Clemen, wordt door vele medearbeiders geholpen; het titelblad vermeldt onder deze onze landgenoten W. Caland, H. Juynboll en G. van der Leeuw. De bewerking getuigt van even veel zorg als die der beide eerste jaargangen, eveneens tot een deeltje verenigd.

Van de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) ontving de redaktie *Le petit Français*, zijnde een verzameling van honderd nummers der geillustreerde krant die Franse officieren gedurende hun krijgsgevangenschap in 't geheim schreven, en *Le Drame de Senlis* door A. de Maricourt, 't dagboek van een ooggetuige der daden van de Duitsers in de stad Senlis. Verder werd ons toegezonden B. Shaw, *Peace Conference Hints* (Londen, Constable en Co.), een beschouwing over de oorzaken van de oorlog, gevolgd door een pleit voor een volkenbond, waarin overwinnaars en overwonnenen gelijke rechten zullen hebben. Van de hand van de Deense schrijver Gudmund Schütte ontvingen wij drie geschriften die alle het werken van de pangermanistiese partij in Duitsland tot onderwerp hebben, vele aanhalingen bevatten van Duitse werken waarin Deense kunstenaars en geleerden of Deense landstreken als tot Duitsland behorend worden vermeld enz. De titels zijn: *Pan-Germanism and Denmark*, *Altyske Annexionslaerdomme*, *Af Tyskhedens Saga* I. Deze geschriften zijn alle, zonder vermelding van jaartal, verschenen bij de firma Hagerup te Kopenhagen.

De redaktie ontving de volgende op de oorlog betrekking hebbende boeken, verschenen bij de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) in 1918: Beaupin, *Les Catholiques Français et l'Après. Guerre* (plichten der katholieken ten opzichte van 't vaderland, geloofsgenoten en andersdenkenden), H. Joly, *L'avenir français, tâches nouvelles* (beschouwingen over de toekomstige opvatting van nationalisme, kunst, militairisme, arbeidsverdeling, moraal enz.).

In mijn recensie van het mooie werk van C. M. Robert, *Etudes d'idiome et de syntaxe*, (*Museum* 1918, kol. 34—36) zijn een paar vergissingen geslopen die ik hierbij herstel.

1) Kol. 35 heb ik een uitspraak van de heer R. aangehaald en gewraakt, waarin „le pauvre Subjonctif" verdedigd wordt en waarin zelfs tweemaal de Imparfait du Subjonctif gebruikt werd. Deze zin is echter niet van hem, maar van een ander. Het niet gebruiken van aanhalingstekens in dat gedeelte werkte vergissing in de hand. Trouwens, mijn bezwaar gold voornamelik de onhistoriese opvatting van de Subjonctif, en deze opvatting wordt klaarblijkelik ook door de heer R. gedeeld.

2) Op bl. 105 heb ik over het hoofd gezien dat de zonder enige twijfel goede verklaring van *on n'est-il pas* ? als *veronderstelling* in een voetnoot gegeven wordt (à moins que ce ne soit le suffixe interrogatif *ti* ou *l'y*).

Maar waarom heeft de heer R. dan tegen Gaston Paris het volgende in de tekst laten staan: Mais ce qu'il (Gaston Paris) ne dit pas, et qui est bien curieux, c'est que, de nos jours, parmi les campagnards, le sens nominal de *on* persiste plus ou moins, si on est en droit de l'admettre en s'appuyant sur la formule interrogative: *on n'est-il pas* ?

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1918, Juillet-Août: H. Omont, Fragments d'un très ancient manuscrit latin provenant de l'Afrique du Nord. — Ch. Clermont-Ganneau, Sur un style du Musée de Cologne. — C. Jullian, Les premiers prisonniers germains à Rome. — Léon Joulin, Les Celtes, d'après les découvertes archéologiques récentes dans le Sud de la France et en Espagne. — F. Cumont, La basilique souterraine découverte près de la Porta Maggiore à Rome. — Dez., La triple commémoration des morts. — Note addit. de M. L. Canet sur les τεσσαράκοντα et la recension lucianique des Septante. — Ch. Clermont-Ganneau, L'épitaphe d'Apronia de Salone. — F. Cumont, Les „hastiferi" de Bellone d'après une inscription d'Afrique.

Journal des Savants, 1919, Janv.-Févr.: P. Fournier, De quelques Questions concernant l'ancien Droit public français. — R. Cagnat, Les Musées archéologiques de l'Afrique du Nord. H. Lemonnier, Les Mémoires de Saint-Simon. — Variétés.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIII-XLIV, 1-2: E. Bethe, Zeit *u.* Einheit der Ilias. — L. Alheit (†), Charakterdarstellung bei Sallust. — R. Linder Goethe u. Fritz Jacobi. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: E. Schwabe, Die Entstehung von Johannes Sturms Ausgabe ausgewählter Cicerobriefe.

Nieuwe Taalgids, XIII, 3: Le Rütte, Pallieter. — Ph. J. Simons, Woordgeslacht als eenheidsgraad. — F. den Eerzamen, Spreekw. en Spreekw. uitdrukkingen, voornamelijk uit Goeree en Overflakkee, III. — Kron. en Krit. — Aankond. en meded. — Bladvull. — Uit de tijdschr.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, VII, 2: H. Linnebank, Bewuste Analogie. — F. Buitenrust Hettema, Bredero's laatste Toneelwerk? — G. Royen, Kontaminatie. — J. Witlox, Hadewijch-Bloemaerdinne. — H. H. Knippenberg, Kinderrijmpjes uit Limburg.

Anglia, Beibl. XXX, 1: E. Björkman, *Bedwig* in den westsächs. genealogien.

2: F. Holthausen, Zu den altengl. rätseln.

Bijdr. Vaderl. Gesch., VI, 2/3: Hiak, De wording van het conflict tusschen Maurits en Oldenbarnevelt. — Van Dam van Isselt, Het voorspel van Oostende's val (1599). — Bijlsma. David de Is. C. Nassy. — Nederl. Hist. Literatuur (Dec. 1918-April 1919).

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Goslinga, Willem I als verlicht despoot: Tijdschr. voor Gesch. 34, 2 (Bolkestein).

Groenewald, Rympies en raaisels: N. Taalg, XIII, n°. 3 (Hesseling).

v. d. Laan, Uit Visscher's Brabbelingh: N. Taalg. XIII, n°. 3 (Koopmans).

Verdenius, Heimelijkheid d. H.: Studiën XCI. Mei (Daniels).

Verdeyen en Endepols, Tondalus' Visioen II: N. Taalg. XIII, n°. 3 (de Vooys).

CERTAMEN POETICUM HOEUFFTIANUM.

De triginta quinque carminibus, quæ ad tempus Amstelodamum fuerant perlata sic pronuntiatum est:

præmium Aureum reportavit GIUSEPPE ALBINI
poeta carminis c. t. Vercingetorix.

Præterea in volumen sumptibus legati edendum hæc recipientur carmina (eo ordine quo hic enumerantur) si poetæ Ante Kalendas Iulias scidularum aperiendarum dederint veniam:

Mundi creator.

Pax natalicia (huius iam nunc se poetam professus est *Sofia Alessio Radicenensis*).

Lygdus ad matrem.

Epistola senis ad iuvenem.

C. SNOUCK HURGRONJE,
Ord. lit. Acad. Disc. Nederl. praeses.

Amstelodami, die XIV m. Aprilis A MCMXIX.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

HET LEVEN VAN Dr JAN WIBERTUS BECK

HOOGLEERAAR AAN DE GEMEENTE-LIJKE UNIVERSITEIT TE AMSTERDAM

DOOR

Dr. J. VAN WAGENINGEN.

Prijs . . f 0.75

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

ENCHIRIDIUM

DICTIONIS EPICAE

SCRIPSIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

EDITIO ALTERA.

AUCTA et EMENDATA.

Prijs Ing. **f 6.50** Geb. **f 7.50.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij te LEIDEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling**, onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, is **verschenen** als **Deel XXVII:**

IRENAEÜS III.

Weerlegging en Afwending der valschelijk dusgenaamde Wetenschap

(TWEEDE VERVOLG)

III 13, 1—IV 23, 1a

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.50.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.–** per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

FRANSCHE KUNST

Een reeks studies over Literatuur, Schilderkunst, Muziek, Enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

In deze reeks zijn reeds verschenen:

I. De Franse geest in Frankrijks letterkunde, door P. Valkhoff. Gecart. **f 1.50.**
II. De Troubadours, door J. J. Salverda de Grave, Gecart. **f 1.50.**
III. Fransche Caricaturisten, door Corn. Veth. Gecart. **f 1.75.**
IV. Francis Jammes. door Jan van Nylen. Gecart. **f 1.50.**
V. Latijnsche Lente, door J. Greshoff. Gecart. **f 1.75.**
VI. Maurice Barrès, door Joh. Tielrooy. Gecart. **f 1.60.**
VII. Het moderne Fransche Tooneel. door C. P. van Rossem. Gecart. **f 1.60.**
VIII. De twee Muzieken I, door Matthys Vermeulen. Gecart. **f 1.40.**
IX. Idem. II. Idem Gecart. **f 1.40.**
X. De Pensées van Pascal, door Ca. Serrurier. Gecart. **f 1.95.**
XI. Charles Péguy, door Jan van Nylen. Gecart. **f 1.60.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. te LEIDEN.

De nieuwe druk is verschenen van:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ODYSSEA

PARS PRIOR—CARM. I—XII

PARS ALTERA—CARM. XIII—XXIV

Prijs f 1.50 per deel.

Alsmede:

HOMERI CARMINA

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA

EDITIO MINOR

ILIAS

Pars Prior – Carm. I – XII. Prijs f 1.50.

Pars Altera – Carm. XIII – XXIV. „ f 1.90.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. **No. 10.** **Juli 1919.**

Pernot et Polack, Grammaire de grec moderne (Hesseling).
Oudgermaansche geschriften uit „Festkrift utgiven av Lunds Universitet" (Boer).
Worp, Een onwaerdeerlycke Vrouw (v. d. Laan).
Højberg Christensen, Stud er over Lybaeks Kancellisprog fra c. 1300—1470 (Kloeke).
Tielrooy, Maurice Barrès (Gallas).
Sadee, Rom u. Deutschland vor neunzehnhundert Jahren (A. W. Byvanck).
Oldenberg, Vorwissenschaftliche Wissenschaft. Die Weltanschauung der Brahmana-texte (Caland).
De Jong, Das antike Mysterienwesen (Meyboom)
'Azīmuddīn Ahmad, Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Našwān's im Šams al- 'Ulūm (Houtsma).
Schoolboeken
De Froe, A Manual of Commercial English (Günther).
Dez., English Commercial Correspondence (Günther).
Dez., A Commercial Vocabulary (Günther)
Tijdschrift voor Handelscorrespondentie (Günther).
De Boer, Bloemlezing van Italiaansch proza (Westendorp).
Forbes, First—fourth russian book (v. Wijk).
Oxford russian plain texts (v. Wijk).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Certamen poëticum Hoeufftianum.
Verbetering.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. Pernot et C. Polack, Grammaire de grec moderne (langue officielle). Parijs, Garnier frères. 1918. (Pr. 5 francs).

De op schriftelike overlevering berustende schrijftaal van de tegenwoordige Grieken verschilt zo sterk van het Grieks dat sedert de Oudheid van moeder op kind is overgegaan, dat een beschrijving van die twee talen in één boek geen ander resultaat kan hebben dan een onduidelikheid die in rechte reden staat tot de omvang van de spraakkunst. De *Nouvelle grammaire grecque* van C. Capos (Parijs, 1918; zie *Museum*, XVI, kol. 406) geeft van die waarheid een duidelik voorbeeld. Daarom is het zeer verstandig geweest van de heren Pernot en Polack dat zij, evenals W. Barth in zijn *Neugriechische Unterrichts-Briefe*, Leipzig 1898, een afzonderlik deeltje hebben gewijd aan een der beide talen.

Kennis van de z.g. καθαρεύουσα (oorspr. de van „barbaarse" vormen *zuiverende* taal) heeft men nodig, wanneer men Griekse geschriften over wetenschappelike onderwerpen wil lezen, wetten, kranten enz. wil verstaan, en wenst te begrijpen wat bij 't hoger onderwijs, in 't parlement en bij alle plechtige gelegenheden ook wordt gesproken, zij 't ook met tal van inkonsekwenties. Interessant is tevens de studie van dit Grieks, vooral psychologies. Waarom zijn bepaalde vormen en zinswendingen van het gesproken Grieks te machtig gebleken voor het filarchaïsme en waarom hebben, door de invloed van het schriftelik overgeleverde, andere Oudgriekse vormen een plaats veroverd in de gemeenzame spreektaal? Soms is de reden duidelik: ὑμεῖς kon, door gelijkluidendheid met ἡμεῖς, het moderne σεῖς niet vervangen; in menig geval kon het Oudgrieks een woord aan de hand doen, en zelfs een vorm, die het Grieks van de weinig ontwikkelde helden uit het begin der negentiende eeuw niet kende. Maar heel dikwels ligt de oorzaak dieper. Onderzoekingen op dit gebied zijn mij niet bekend, maar de weg er toe is gebaand door de inrichting van deze grammatika, die van paragraaf tot paragraaf overeenstemt met Pernots behandeling van de „langue parlée" (zie *Museum*, XXV, kol. 75) en een vergelijking gemakkelik maakt.

In grove trekken komt het onderscheid hierop neer, dat bij het substantief in de καθαρεύουσα (door een parlementsbesluit van 1911 tot „langue officielle" verheven), de Oudgriekse deklinatie heeft getriomfeerd, zodat zelfs de z.g. Attiese tweede deklinatie nog op het programma staat, maar bij het werkwoord zeer sterke tegemoetkomingen zijn gedaan aan de gesproken taal: geen verba op -μι, geen enkelvoudig futurum, geen infinitief, geen optatief, geen reduplikatie (wel 't augment tussen voorzetsel en werkwoord), een sterk gemoderniseerd verbum substantivum. Dat de klanken van deze officiële taal, tegen alle historiese ontwikkeling in, volkomen gelijk zijn aan die van 't gesproken woord, behoeft wel geen betoog; dat ook de syntaxis een geheel modern karakter draagt, zal ook niemand verwonderen: uitspraak en denkwijze verandert men niet, zelfs niet met algemene stemmen.

De spraakkunst van dit officiële Grieks valt dus voor een belangrijk gedeelte samen met die van het Oudgrieks. Pernot (de hoofdman van het tweetal) heeft daaraan bij zijn verklaringen gedacht en van de gelegenheid gebruik gemaakt om opmerkingen te maken die ook voor beoefenaars van het Oudgrieks van nut kunnen zijn; als voorbeelden noem ik zijn behandeling

Digitized by Google

van de samentrekking en van het augmentum temporale, waardoor die verschijnselen voor de leerling begrijpelik en gemakkelik te onthouden worden.

Litteratuur waarin 't gevoel tot uiting komt, heeft de „officiële taal" al heel weinig doen ontstaan; wel vindt men daarin stukken die getuigen van een sceptiese en burleske geest, produkten die aan Lucianus en zijn Byzantijnse navolgers doen denken en meestal getuigen van een „blague" die de Atheense journalisten van hun Parijse vakgenoten goed hebben afgezien. Zulk een stuk, getiteld ἡ εὐτυχία καὶ τὸ ὑποκάμισον, een bewerking van 't bekende verhaal van de koning die in 't hemd van een gelukkig mens moest slapen, is als toegift aan de spraakkunst toegevoegd. De Franse vertaling die er naast staat, zal de lezing ook voor een beginner gemakkelik maken.

Ten slotte vermeld ik hier een paar der zeer zeldzame drukfouten die ik aantrof, omdat ik stellig verwacht dat het aangekondigde boek weldra herdrukt zal worden: εὐδαίμοο (blz. 61), ἕκαστο (blz. 78), ἠγαπήθην (blz. 128), ἐἠτ (blz. 251).

Leiden. D. C. Hesseling.

Oudgermaansche geschriften uit „Festskrift utgiven av Lunds Universitet."

Bij de redactie zijn ingekomen een zestal verhandelingen, overdrukken uit *Festskrift*, utgiven av Lunds universite vid dess tvåhundrafemtiårsjubileum 1918 (Lunds universitets årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 14. n°. 16. 25. 26. 28. 29. 30). Lund, Gleerup. Leipzig, Harrassowitz. Een dezer stukken is van sagehistorischen, de overige van taalkundigen inhoud. Op deze plaats kan slechts de aandacht op hun be taan gevestigd worden; eene nadere bespreking zou te diep in bijzonderheden moeten voeren. Zij worden hier aangevoerd in de door hunne nummering aangegeven volgorde.

N°. 16. C. W. von Sydow, Sigurds strid met Fåvne behandelt de verhouding van een gedeelte der Sigurdsage tot de volkspoëzie en trekt een reeks nieuwe parallellen.

N°. 25. Axel Lindqvist, Urg. *đagan-*, *đaga-*-in wörtern des typus ahd. *siohtago* mnd. *rîkedage*, an. *skildagi*, bezw. mhd. *irretac* gaat de ontwikkeling van het substantief *dag*, grootendeels in den zwak verbogen vorm, tot suffix na.

N°. 26. Ernst A. Kock, Jubilee Jaunts and Jottings bespreekt een 250-tal plaatsen in Westgermaansche, grootendeels Angelsaksische poëzie (coniecturen, interpretaties, metrische opmerkingen).

N°. 28. Axel Kock, Altnordischer *u*-umlaut in ableitungs- und beugungsendungen betoogt, dat de *u* in de tweede syllabe van woorden als ijsl. *kolluðu* niet oergerm. *o* voortzet maar door *u*-wijziging uit *a* is ontstaan. (Eene uitvoerigere bespreking van dit stuk verschijnt in den Neophilologus).

N°. 29. Ernst Wigforss, De korta rotstavelserna i Skånemålen houdt een onderzoek in naar de quantiteit van oorspronkelijk korte klinkers voor sluitenden consonant en voor consonant, gevolgd door vocaal, in de dialecten van Skåne. De verlenging is algemeener in het Noorden en Oosten dan in het Zuiden en Westen, en wat onderzoekers, die aan andere verhoudingen gewend zijn, kan bevreemden, veelal sterker is gesloten dan in open syllaben.

N°. 30. Jöran Sahlgren, Västgötska Ortnamn av typen Kölingared, bespreekt het suffix *-ing* in namen, die plaatselijke herkomst te kennen geven, en de plaatsnamen, die met zulke nomina op *-ing* zijn samengesteld.

De geheele hier aangevoerde groep artikelen geeft blijk van de energie, waarmee in Zweden het onderzoek der eigen oudheid gevoerd wordt, en van de aanzienlijke krachten, die zich met dergelijke onderzoekingen kunnen bezig houden.

Amsterdam. R. C. Boer.

J. A. Worp, Een onwaerdeerlycke Vrouw: brieven en verzen van en aan Maria Tesselschade. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1918. (Pr. *f* 7.20).

Hoc extremum munus morientis habeto.

Met deze woorden leidt Sterck dit oeuvre posthume in van der te vroeg gestorven Worp. En inderdaad, dit „laatste geschenk van den stervende," ons geboden in de uitgave van deze brieven en verzen, is een gift, waarvoor we den schrijver dankbaar moeten zijn. Met de uiterste nauwkeurigheid toch is hier alles bijeengebracht uit de correspondentie van en aan Tesselschade, wat strekken kon om haar beeld en dat van haar vriendenkring ons duidelijk omlijnd voor oogen te stellen. Geen lichte taak voorzeker, wanneer men in aanmerking neemt, dat Tesselschade gewoon was, haar brieven niet te dateeren, een verzuim, waarover ook Hooft zich reeds beklaagde, doch waarvan het bezwaar thans, dank zij Worps scherpzinnige nasporingen, tot een minimum is teruggebracht. De geleerde en vriendschappelijke omgang van deze in levensbeschouwing en karakter zoowel als in artistieke en intellectueele ontwikkeling zoo hoog staande vrouw en hare geletterde vrienden is door deze uitgave in het helderste licht geplaatst.

Valt dus op de verdienste van het werk weinig of niets af te dingen, toch moet mij, wat de samenstelling van het geheel betreft, een bedenking van het hart, die, onder het lezen, telkens weer als vanzelve bij mij opkwam. Temidden van de vele bescheiden toch zou af en toe een enkel woord van toelichting, waardoor tevens het verband tusschen de verschillende brieven en verzen wat nader werd aangeduid, zeer welkom geweest zijn. Weliswaar geeft hieropde Inleiding dikwijls den sleutel, doch ook hier was het mogelijk geweest, zonder in het bezwaar van herhaling te vervallen, het geschetste beeld met een enkel kort citaat uit het daarna volgende te verlevendigen. Thans staan Inleiding en Tekst wel wat los van elkaar en werkt de massa van zonder veel verband na elkander afgedrukte stukken tenslotte min of meer verbijsterend. Misschien ook zou zoodoende de uitgever als vanzelf er toe gekomen zijn ons in de Inleiding een wat uitvoeriger uiteenzetting te geven van de plaats, die Tesselschade inneemt in onze Renaissance en van den invloed dier kunstrichting op haar levensbeschouwing, hetgeen vooral m. i. had kunnen worden toegelicht, door direct daarbij aan te halen die uitingen van kinderlijk-stille berusting in Stoïsch-Christelijken geest, bij gelegenheid van het vreeselijk verlies, dat haar trof in het jaar 1634, uit ngen die haar vrienden Hooft en Huygens zulk een diepe bewondering afdwongen voor

Digitized by Google

deze „heldinne, daer de helden bij ter schoole behoorden te gaen.”

Tenslotte nog een paar opmerkingen over de verklaring van den tekst.

dit wel uitgezeidt, bl. 80 zal beteekenen: nu ik dit ronduit heb gezegd; iets dergeliiks dus als in Roemers Brabbeling het bekende: *rechtuit gecalt* (Q. V. 12). Althans Worps verklaring: „dit kwaad uitgezonderd,” begrijp ik niet.

De uitdr. op bl. 90: *ick begin Huighens uit zijn' deer te zetten* behoeft stellig nadere verduidelijking.

Zoo bleef ook onverklaard: *den duyvel een been afsinghen* (bl. 111) een spreekwoordelijke uitdr. waarmee het N. Taalgids XIII, 134 vermelde: *hij liegt een koe de poot af* een eigenaardige overeenstemming vertoont.

ik weet' er een dat aen, bl. 194/5 verklaart Worp: „ik heb het niets in de rekening.” Vgl. echter Ned. Wdb. III, 2308/9 en in Roemers Brabbeling Q IV, 49 waar het woord *dat*, puist beteekent.

vermast, bl. 234, bet. eer overladen, bedolven dan bezoedeld.

lichter, bl. 243, bet. stellig kandelaar, zooals trouwens reeds in 't Mnl. De regel: „Heeft Papen duijster licht Gods lichter uytgedreven” zal een toespeling zijn op het „weren” of verdrijven „van den kandelaar” in Openb. 2. 5.

Eindelijk is op bl. 62 in Huygens' gedicht aan Tesselschade een (door Worp onvermelde) woordspeling vervat op Roemer en zijn Brabbeling, waar H. schrijft:

> Stemme-streeling,
> Snaren-krabbling
> Is een konstelijcke brabbling
> . . . .
> . . . .
> Maer, al stinckt het eigen roemen
> . . . .

's-Gravenhage. N. van der Laan.

A. C. Højberg Christensen, Studier over Lybaeks Kancellisprog fra c. 1300-1470. København, A/S J. H. Schultz Forlagsboghandel. 1918. (Kopenhaagsche diss.).

Het werk, dat ik het genoegen heb hierbij aan te kondigen, zal niet alleen door de Nederduitsche specialisten met groote ingenomenheid worden begroet, maar heeft zeer zeker ook recht op de belangstelling onzer Neerlandici: in de eerste plaats, omdat m. i. bij een ruim opgevatte studie van het Nederlandsch ook het Nederduitsch binnen den gezichtskring moet worden getrokken, in de tweede plaats ook omdat de schr. ons een inzicht in het eigenlijke wezen der kanselarijtaal geeft, dat van algemeen belang mag worden geacht voor allen, die zich voor de geschiedenis der schrijftaal en speciaal hare verhouding tot de dialecten interesseeren.

In zijn inleiding (blz. 1—97) geeft schr. een kritisch overzicht van de tot dusver bij dergelijke onderzoekingen gebruikelijke werkwijzen, om dan zijn in menig opzicht afwijkende onderzoekingsmethode te rechtvaardigen. Men had tot nog toe over het algemeen de neiging om de Middelnederduitsche schrijftaal als iets gegevens aan te nemen en stelde zich bij de karakteriseering van een bepaalde kanselarijtaal tevreden met het naarvorenbrengen van een reeks typische dialectische eigenaardigheden, die aan de taal van elke kanselarij een min of meer individueel cachet verleenden; men ging dus uit van het algemeene en trachtte eerst dan de bijzondere tendenties in de grootere en kleinere kanselarijtaalkringen aan te toonen.

C. gaat juist omgekeerd te werk. Hij begint allereerst met het individueel taalonderzoek, beschouwt achtereenvolgens alles wat uit de hand van elken afzonderlijken schrijver gekomen is en geeft als resultaten van zijn onderzoek op blz. 99—415 een lange lijst van dialectische eigenaardigheden, die hij bij de verschillende schrijvers heeft aangetroffen. De consequente doorvoering dezer methode maakte een opzettelijk schriftvergelijkend onderzoek van het te verwerken materiaal noodzakelijk. Dit voorbereidend werk dwingt op zich zelf reeds bewondering af: schr. heeft niet minder dan 72 verschillende handen kunnen onderscheiden, aan het slot van het boek (Tavle I—LI) wordt een specimen van elke hand in duidelijke reproductie weergegeven. In een twintigtal gevallen kon de schrijver geïdentificeerd worden, wat van groot belang was voor de juiste beoordeeling der dialectische eigenaardigheden.

Hoogst belangrijk is hetgeen schr. over de verhouding der kanselarijtaal tot de gelijktijdige dialecten zegt. Hij toont aan, dat men de taal van de plaatselijke bevolking in de stad waar de kanselarij gevestigd was, vooral niet mag verwarren met de taal waarvan de kanselarijschrijvers zich in geschrifte plachten te bedienen. De schrijvers hadden een eigen taaltraditie, die niet of niet in de eerste plaats behoefde te wortelen in het dialect van de stad hunner inwoning. Zoo is b.v. van de 22 met name bekende stadsschrijvers in Lübeck van 1300—1470 slechts van één met zekerheid te constateeren dat hij werkelijk Lübecker was (blz. 7); de anderen zijn afkomstig uit de meest verschillende streken. Vaak verraden de schrijvers door hun dialectische eigenaardigheden uit welke streek zij afkomstig zijn; van grooten invloed is echter ook geweest de schrijftraditie van de streek waar de schrijver zijn kunst heeft geleerd. Verplaatst de schrijver zijn werkzaamheid naar een nieuwe streek, dan zal zijn schrijftaal ook weer gemodificeerd worden onder invloed van schrijftraditie en dialect van deze streek. De omstandigheid, dat vele documenten in de kanselarij van den ontvanger werden opgesteld of geconcipieerd (*Destinatarudfaerdigelser*, vgl. blz. 11 en 15) is vaak oorzaak van onzuivere conclusies geweest: door zijn verfijnde methode van onderzoek heeft schr. daar echter in ruime mate rekening mede kunnen houden. Men dient trouwens in elk bijzonder geval na te gaan, wie het concept en wie het origineel geschreven heeft. Dat geldt o. a. ook voor die documenten, waarvan de taal tot nogtoe beschouwd werd als een mengsel van de taal van afzender en ontvanger. Schr. staat sceptisch tegenover een dergelijk „gemengd dialect” (waarmee naar het heet, de ontvanger den afzender in zijn taal eenigszins tegemoet gekomen zou zijn). Men heeft lang niet altijd de zekerheid, dat er niet, geheel of ten deele, een concept van den ontvanger aan den eigenlijken brief vooraf is gegaan (blz. 17, 18), vaak worden ook geheele passages uit de te beantwoorden brieven overgenomen, en ten slotte.... zou het ook wel verwonderlijk zijn, dat de schrijvers zoo goed met de vreemde dialecten en dialectische eigenaardigheden der verschillende kanselarij-

Digitized by Google

talen op de hoogte geweest zouden zijn ! (blz. 19). Merkwaardig is het te zien, hoe het soms aan een toevalligheid in de onderlinge verhouding der schrijvers te danken kan zijn, dat zich een bepaalde dialectvorm heeft ingeburgerd. Zoo gebruikt b.v. de schrijver Arndes voor *geen* gewoonlijk *nyn*, ofschoon hijzelf uit een *nen*-streek afkomstig was en ook in Lübeck steeds *nen* gesproken werd. Hij heeft zich die vorm eigen gemaakt toen hij nog als substituut naar de concepten van Hagen en Bracht schreef, die beide *nyn* gebruiken (blz. 421). Nog in talrijke andere gevallen toont C. aan, dat schrijvers, onder invloed van de kanselarij, vormen die hun oorpronkelijk vreemd waren in hun taal opnemen en eigen dialectische vormen prijs geven.

Met al dergelijke algemeene en toevallige factoren dient rekening te worden gehouden, wanneer men zich een juist beeld wil maken van de vorming van een bepaalde schrijftraditie. In den beginne treden de dialectvormen nog duidelijk naar voren, doch in de 15de eeuw zijn ze reeds grootendeels afgesleten (blz. 417), meer en meer onderdrukken de schrijvers hun eigen dialectvormen, waardoor de nivelleering dan van lieverlede haar beslag krijgt.

Ziedaar enkele der belangrijke conclusies, waartoe de schrijver is gekomen en die hij hoofdzakelijk in zijn inleiding en zijn slotwoord nader belicht.

In het hoofdgedeelte van zijn werk (blz. 99—415) geeft schr. een overzicht van de dialectische eigenaardigheden, die hij bij de verschillende schrijvers gevonden heeft. Achtereenvolgens worden de vocalen, de consonanten en de belangrijkste verdere dialectvormen behandeld (*-en*/ *-et* in den Praes. Ind. Plur., *uns*/ *us*, *mi*/ *mik*, etc.). In dit gedeelte, dat voornamelijk den Nederduitschen specialist zal interesseeren, vindt schr. herhaaldelijk gelegenheid om zijn houding te bepalen ten opzichte van verschillende belangrijke problemen, waarvan men de behandeling hier op het eerste gezicht niet zou vermoeden (vgl. o. a. schr.'s opmerkingen aangaande de controverse tusschen Lasch en Frings betreffende de mnd. „Zerdehnung" der oorspr. korte vocalen in open lettergreep op blz. 148 vv.). Het geheele boek draagt de sporen van jarenlangen arbeid, maar het is wel kenmerkend voor schr 's bescheidenheid, dat hij nergens van de aan zijn werk besteede tijd en moeite gewaagt.

Aan den breeden opzet van de geheele studie beantwoordt ook de breede, soms wat al te breede, betoogtrant. Schr. vervalt nogal eens in herhalingen (een sterk voorbeeld daarvan o. a. op blz. 70 en 215) en maakt het den lezer wel eens moeilijk om de hoofdlijnen van zijn betoog te volgen. Daarom is het dubbel te betreuren, dat er geen register aan het werk toegevoegd is, dat het oriënteeren zou kunnen vergemakkelijken. Deze „Schönheitsfehler" doen echter aan mijn waardeering van C.'s resultaten niets af. Geen zijner voorgangers heeft nog met zooveel succes het uiterst gecompliceerde wortelsysteem van een kanselarijtaal bloot gelegd. De gang van zaken moge in andere kanselarijen misschien niet in alle opzichten met de ontwikkeling in Lübeck overeenstemmen, zooveel is wel zeker, dat de kanselarijtaal nergens met het gelijktijdig gesproken dialect op één lijn gesteld mag worden. Voor dialectologische onderzoekingen mag dus slechts met de uiterste behoedzaamheid gebruik gemaakt worden van de kanselarijtaal. Met recht citeert schr. op blz. 426 de woorden van Roethe: „Natürlich ist, war und wird sein für den Durchschnittsmenschen, dass er nicht seine, sondern seiner Vorbilder Sprache schreibt, wenn er sich literarisch betätigen will."

Leiden. G. G. Kloeke.

J. Tielrooy, Maurice Barrès. (Fransche Kunst, VI). Leiden, A. W. Sijthoff's U. M. (Pr. *f* 1.60).

„Une planche d'anatomie psychologique," dat moet volgens Bourget een monographie, een portret of een essai zijn. En dit boekje van een schrijver die blijkbaar zich aan de opvatting der kritiek van Taine en Bourget aansluit, is zoo'n gravure. Scherp omlijnd, krachtig ingesneden, wat hard — terwijl toch de sympathie er wel is — wat intellectueel zuiver analyseerend — terwijl noch de esthetische zijde noch de eind-synthese worden ter zijde gelaten —, strak opgebouwd, dat is de indruk dien het maakt. Een heldere, precieze, betrouwbare inleiding tot een schrijver dien wij Hollanders te weinig kennen en dien we moeten kennen zoo we willen doordringen in de gedachtenontwikkeling der laatste dertig jaar in Frankrijk, in den geest die een deel der Fransche jongelingschap beheerschte bij het uitbreken van den oorlog en dien Barrès in zich incarneerde, terwijl Anatole France blijkbaar een ander deel ervan achter zich had, de France van vóór 4 Augustus 1914, bedoel ik.

Helder en psychologisch juist staat de figuur van Barrès in dit boekje vóór ons : éénheid is er gekomen in deze figuur waaraan men steeds tweeheid heeft verweten ; allen bijna die hem analyseerden — de abt H. Brémond, E. Gaubert, Martin-Mamy, H. Massis, Bourget, R. Gillouin — wezen op deze dubbelheid, waartegenover de groote Taine zelfs stond „déconcerté jusqu'à la souffrance," zooals Bourget dat verraadt (*Pages de doctrine et de critique*, I, 147). Zeker is 't een gevaar een te streng volgehouden éénheid te willen brengen in de figuur van een denker of schrijver, en zelfs van een gewoon mensch, maar de voorstelling die we in deze monographie aantreffen is zeer wel verdedigbaar. Volgens de inleiding is het goed begrijpen van Barrès' psyche noodzakelijk om zijn werk te omvatten. De Heer Tielrooy ziet in het samengaan van de droom en de daad, van het dichtend dilettantisme en het prachtische werkzaam-zijn als uitingen van één consequent individualisme de oplossing van het psychologisch vraagstuk dat Barrès' werk, optreden en persoon stelt.

Bourget wijst er op, dat voor George Sand „la grande affaire fut, comme pour Goethe, non pas de produire des livres, mais de développer sa pensée à travers ses livres" (*Etudes et Portraits*, I, 147). Dat is ook voor Barrès 't geval : hij zoekt steeds zich zelf, zijn meest verborgen ik in en door zijn werk, en soms zelfs verschijnt zijn boek eerst op het oogenblik (z. p. 55) dat de ontwikkeling van zijn ik zich weer verder heeft voltrokken ; toen b.v. *le Jardin de Bérénice* verscheen was hij reeds aan zijn aanvallen tegen het parlementarisme begonnen. Het leven in de ideeën- en gevoelenswereld èn de daad weet Barrès te doen samengaan zóó dat zijn individualiteit tot een volledige uiting komt en zij de synthese vormt van den 'n éénheid vormenden Barrès dien de critici zoo lang zochten.

't Is de verdienste van den schrijver logisch, overtuigend en suggestief dit te hebben aangetoond. Dat zoeken

Digitized by Google

naar de persoonlijkheid begint met de drie deelen van *Le Culte du Moi*; zij vindt de uitdrukking van haar verruiming in *Bérénice*, waaraan zich de drie deelen van den *Roman de l'énergie nationale* met *Au Service de l'Allemagne* en *Colette Baudoche* aansluiten. Zij immers toonen de uitbreiding die het ras aan het ik geeft, dat zich in de dooden voortgezet voelt en tot de aanvaarding van de leer van het traditionalisme overgaat als tot den vorm waarin het ik zich maatschappelijk uit. Daarnaast komt dan het zuiver lyrische werk, — ook alweer een bezingen en daardoor verrijken van het ik, maar thans in een verfijnden en verhevigden vorm, *L'Ennemi des Lois* gedeeltelijk, en dan vooral *Du Sang, Amori et Dolori Sacrum, La Mort de Venise, Greco*, enz. Dat is de hoofdgedachte van deze studie; zij wordt uitvoerig, met welgekozen aanhalingen, met fijne analyseering van de voornaamste werken toegelicht; zij wordt ook verklaard uit de sociale, politieke en letterkundige omstandigheden waaronder het werk ontstaat: de nederlaag van 1870, de triomf van het naturalisme en de daartegen ontstane reactie, de ontwaking van een ander Frankrijk dat zijn meesters ziet in den Taine van ná 1877, in Le Play, in Balzac zelfs en in Brunetière. In die beweging heeft Barrès een afzonderlijke plaats ingenomen en tot nu toe behouden, die van een traditionalist die niet de noodzakelijkheid inziet dat Frankrijk tot het katholicisme terugkeere, zooals Bourget en Brunetière dat wilden, of tot het koningschap, zooals Maurras en Bourget dit verlangden. De traditie is zoo bij hem vooral een verwijding van zijn ik, sterker dan bij Maurras of de Vogüé of Bourget. Aldus is hij een meester geworden van velen die zich zochten, later van velen die een evolutie doorliepen gelijk aan de zijne. „Un maître" zeggen de jongeren die een hernieuwing van Frankrijk verlangen, de mannen van de *Nouvelle Revue française*, hen voor wie H. Clouard, P. Lasserre, E. Rey, Agathon de woordvoerders zijn. 't Is nu eenmaal een wet, dat iedere reactie beweert een vernieuwing te zijn. En of de pseudo-hernieuwing die deze volgelingen van Barrès voorstaan vruchtdragend zal zijn, dat moet de toekomst leeren. Maar kennen moet men Barrès om zich rekenschap te geven van wat in een deel der jongelingschap leeft. En dit boekje is daartoe een betrouwbare, heldere inleiding.

Over de tegenstrooming, die der intellectueele socialisten, der geletterde bourgeoisie die trouw blijft aan de breede opvattingen van den werkelijken geest der Sorbonne en der Ecole normale, aan de dilettanti die na den oorlog rustig weer France's voetstappen zullen drukken, daarover had wel een woordje kunnen worden gezegd. Er zijn nog enkele kleinigheden die misschien hier en daar wat nadere toelichting of uitbreiding hadden verdiend. Zoo b.v. p. 4 over den indruk die ook anderen letterkundigen is bijgebleven van l'Année terrible; p. 11 over de betrekkingen tusschen romantiek en symbolisme; p. 82 had wel even mogen worden aangedrongen op de absolute verschillendheid der zeven typen die de „âme lorraine" vertegenwoordigen, welke door Bouteillier-Burdeau zou zijn vergiftigd; p. 109 over het oplevend celtisme had iets uitgebreider gekund, evenals p. 79 over regionalisme. Maar heeft een criticus wel 't recht de dingen die hij zelf zou hebben aangegeven van een ander te eischen?

De Heer Tielrooy aanvaardt ook slechts half den „Lotharinger" Barrès, den man wien de dooden aan den geboortegrond binden, de grondgedachte van Barrès' geheele wezensontwikkeling. Dien „Lotharinger" bespotten dan ook zijn vijanden, zijn vroegere bentgenoot Laurent Tailhade, of J.-Ernest Charles of H. d'Alméras die een geheel andere eenheid in Barrès zien: die van den zuiveren arrivist. De schrijver spreekt in een noot (p. 66) van een vergelijking met Chateaubriand, „un épicurien à imagination catholique" zooals Sainte-Beuve hem noemde. Zou Barrès ook iets dergelijks zijn, vraagt men zich wel eens angstig af, een „épicurien à imagination traditionnaliste"? 't Is een zoo moeilijke zaak een tijdgenoot te kennen en te beoordeelen, vooral iemand van de waarde en den invloed van Barrès. Zal hij nog veranderen, naar het katholicisme gaan, waarbij hij al half officieel is ingelijfd (z. *La vie catholique dans la France contemporaine*)? Zeker is het, dat *La colline inspirée* een nieuw element brengt, waarop de Heer T. terecht wijst.

Een litteratuuropgave besluit dit zeer geslaagde deeltje in Valkhoff's bibliotheek. Ik wijs den schrijver nog op een vergissing: 't artikel Martin-Mamy is in den *Mercure* van 1 Juli (niet: Aug.) 1906. En ik maak hem attent op: G. de Lauris, *Maurice Barrès* in de *Nouvelle Revue* 15. 8. en 1. 9. 1905; op H. Bordeaux' heel mooie *La Sensibilité de M. B.* in de *Grande Revue* 1904, I (overgenomen in *Quelques portraits d'hommes*, 1913) en op P. Bourget, *Pages de critique et de doctrine*, I, 140. 't Artikel Gillouin is, zeer omgewerkt, overgenomen in *Essais de critique littéraire et philosophique* (1913).

Amsterdam. K. R. Gallas.

E. Sadee, Rom und Deutschland vor neunzehnhundert Jahren. Wesshalb hat das Römische Reich auf die Eroberung Germaniens verzichtet? Bonn, Marcus und Weber. 1917. (Pr. M. 0.80).

Deze Verhandeling is door den Schrijver voorgedragen in een bijeenkomst te Bonn ter herdenking van den geboortedag van Winckelmann, den 9den December 1916. Daarbij wilde hij in herinnering brengen, hoe de Romeinen 1900 jaar geleden hun pogingen hadden opgegeven om Germanië tusschen Rijn en Elbe tot een deel te maken van het Romeinsche Rijk.

Germanië was onderworpen door de veldtochten van Drusus en Tiberius sedert het jaar 12 vóór Christus. Toen was de Elbe de grens geworden van het Rijk, zooals de Rijn het was, sedert den oorlog van Caesar in Gallië. Maar door de nederlaag van Varus, in 9 na Christus, was het gebied rechts van den Rijn verloren gegaan en Tiberius, die na deze nederlaag met het commando in Germanië was belast, heeft geen expeditie ondernomen om het Romeinsche gezag te herstellen. Eerst na den dood van Keizer Augustus, in 14, heeft Germanicus, de aangenomen zoon van Tiberius en zijn opvolger als commandant in Germanië, weer gevochten in het land tusschen Rijn en Elbe.

Deze krijgstochten van Germanicus hadden weinig succes. Na drie jaar was het land nog niet onderworpen. Tiberius riep toen zijn aangenomen zoon terug en den 26en Mei van het jaar 17 kon Germanicus den triumph vieren over alle volken tusschen Rijn en Elbe. Maar van het gebied, bij deze veldtochten doorkruist, bleef alleen het land tusschen Rijn en Eems onder Romeinsch gezag.

Digitized by Google

Reeds dikwijls heeft men met verwondering opgemerkt, dat och Augustus noch Tiberius de verovering van Germanië hebben doorgezet. — Niet lang geleden was de vraag, waarom Keizer Augustus na de nederlaag van Varus Germanië niet heeft laten heroveren, de aanleiding voor eenige opmerkingen van Eduard Meyer en Beloch. Daarbij kwam dan voornamelijk ter sprake de beteekenis der persoonlijke overtuiging van den Keizer voor de definitieve beslissing.

In deze Verhandeling is het probleem anders opgevat. Aanleiding om de zaak ter sprake te brengen was de aankondiging van het werk over deze kwestie van twee Amerikanen (Oldfather and Canters, The defeat of Varus and the German frontier policy of Augustus, 1915), die vooral de aandacht hadden gevestigd op het overwicht in macht en manschappen van Rome tegenover de Germanen. Volgens de meening van den Schrijver dezer Verhandeling overschat men deze macht en in werkelijkheid was Rome niet in staat om het leger aan den Rijn zoo te versterken, dat een verovering van Germanië mogelijk was. Het leger der legioenen werd immers uitsluitend uit Romeinsche burgers gerecruteerd en in Italië waren de maatschappelijke verhoudingen niet gunstig voor het lichten van troepen. De zeden waren daar meer voor vrede dan voor oorlog. Reeds na de nederlaag van Varus had het groote moeite gekost om de manschappen te vinden voor drie nieuwe legioenen ter vervanging van de legioenen, bij de nederlaag vernietigd. Wilde men nu het leger aan den Rijn nog meer vergrooten, dan zouden de persoonlijke lasten zonder twijfel al te drukkend zijn geworden.

Deze opmerkingen van den Schrijver zijn zeer zeker niet ongegrond. Maar de Romeinen beschikten toch nog wel over andere middelen dan het lichten van troepen in Italië om hun legers uit te breiden. Er waren tal van krijgshaftige stammen in het Rijk en uit deze stammen zijn al vroeg hulptroepen gerecruteerd. Deze *auxilia* heeft de Schrijver niet geheel juist beoordeeld. Hij veronderstelt immers, dat de Romeinen de *auxilia* alleen ver van hun vaderland gebruikten. Maar daarin vergist hij zich. Want Germaansche stammen, ook Bataven worden genoemd, vochten mede onder de bevelen van Germanicus. Het gevoel voor nationaliteit was bij de Germanen nog niet ontwikkeld en daarom waren zij ook tegen hun stamgenooten als medestrijders voor de Romeinen zeer goed bruikbaar. Eerst na den opstand van 70 deden de Germaansche *auxilia* in den regel geen dienst meer in hun vaderland.

Inderdaad bestond er dus voor Rome wel degelijk een overwicht in macht en manschappen. Wij kunnen daarom ook niet gelooven, dat de Romeinen, zooals de Schrijver opmerkt, Germanië hebben opgegeven, omdat voor het Rijk de tijd van imperialisme voorbij was ten gevolge van een lange historische ontwikkeling van het organisme van het Romeinsche volk. Was deze opmerking juist, dan hadden de Flavische keizers en Trajanus niet weder een politiek van verovering kunnen voeren. Alleen had het Rijk zijn voornaamste krachten niet meer in Italië maar in de provincie's. Het kwam er slechts opaan om deze krachten te ontwikkelen en dienstbaar te maken aan het geheel. Daarvoor was een hervorming noodig, waarbij de provincies meer beteekenis zouden krijgen, en deze hervorming hebben de Romeinsche keizers slechts langzamerhand voltooid.

Wellicht was onder Tiberius de tijd nog niet gekomen om een einde te maken aan de overheerschende positie van Italië. Althans heeft de Keizer niet alle krachten willen inspannen voor de verovering van Germanië. Een snelle onderwerping scheen hem niet mogelijk en door zijn herhaald verblijf aan den Rijn als opperbevelhebber der troepen was hij volkomen in staat om den toestand te beoordeelen. Tiberius kende de moeilijkheden van het terrein. Vooral het aanvoeren van voorraden was zeer bezwaarlijk door het gebrek aan lastdieren. Bovendien waren de Germanen gevaarlijke tegenstanders, sedert zij zich hadden aaneengesloten en de gevechtstactiek van de Romeinen hadden geleerd. Maar was het gevaar van buiten geweken, dan konden de Romeinen wel zeker wezen, dat zij niet verbonden zouden blijven. Door hun onderlinge twisten zouden de Germanen dan vooreerst geen te duchten vijand wezen.

Tiberius moet dus tot de slotsom zijn gekomen, dat Germanië de inspanning niet waard was, noodig om het land te onderwerpen en in bedwang te houden. Zeker was er in Rome wel een partij, die den strijd niet wilde opgeven. Maar als alleen-heerscher kon Tiberius zijn wil gemakkelijk doorzetten, ook al was zijn besluit in strijd met de traditie van Rome, dat nooit placht af te zien van een eenmaal opgevat plan, of met de natuurlijke wensch van een groot rijk om zijn macht te laten gelden.

Wij zouden het antwoord op de vraag, in deze Verhandeling besproken, eenigszins anders willen formuleeren, dan de Schrijver het deed. Maar toch zijn wij hem dankbaar voor de gelegenheid, die hij ons gaf, om deze vraag nog eens te overdenken.

Den Haag. A. W. Byvanck.

H. Oldenberg, Vorwissenschaftliche Wissenschaft. Die Weltanschauung der Brahmana-texte. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1919. (Pr. Mk. 11.).

Dit jongste werk van den immer rusteloos werkzamen en voortreffelijken Sanskritist vormt in zekeren zin een schakel tusschen zijne beide aan de lezers van dit Maandblad wèl bekende werken „die Religion des Veda" en „die Lehre der Upanishaden." Bij een ondernemen als dit: te schetsen den kijk, dien de auteurs dier Brāhmaṇateksten hadden op de wereld, zijn de grenslijnen natuurlijk niet altijd zuiver te trekken. In zijn „Religion des Veda" behandelde Oldenberg de oudste periode, die waartoe de liederen van den Ṛgveda en den Atharvaveda, doch ook de Brahmanas zelf en de jongere uitloopers dezer texten, de ritueele Sūtras, behooren. Daaruit ziet men, dat het behandelde gebied ten deele hetzelfde is. Zoo is het ook met de leer der Upanisads, want al is het ontwikkelingsstadium van de auteurs dezer boeken in 't algemeen meer gevorderd dan dat van de samenstellers der Brahmanas, niemand zou toch willen beweren, dat de Upani ads ons wèl „wissenschaftliche Wi senschaft" geven. De grenzen vervloeien dus in elkander, en herhaaldelijk grijpt dan ook in dit zijn laatste werk Oldenberg terug en vooruit.

Op meesterlijke wijze, zooals wij dat van hem gewoon zijn, schildert ons de S. hier in vier hoofdstukken, ieder weer onderverdeeld, de voorstellingen, die de auteurs der Brahmaṇas hadden van het wezen der goden en der dingen; hoe zij zich den samenhang van alles wat geschiedt

Digitized by Google

gedacht hebben; welke ethische beschouwngen in deze teksten worden aangetroffen, en eindelijk, *hoe* die auteurs dachten en redeneerden. Ook voor hem, die zich met deze soort van literatuur vertrouwd waant, is het boek van Oldenberg in vele opzichten eene openbaring, daar hier op zoo uitstekende wijze de détails tot één geheel vereenigd worden, zoodat men een klaar inzicht omtrent het verband der dingen erlangt of het inzicht verhelderd en verscherpt ziet, van wat die oude theosophen-theologen hebben gedacht en nagestreefd. Menige détail-onderzoeking is ook voor den philoloog leerrijk, zoo bijv. de behandeling van *cit* en *citta* (p. 73), *tanū* en *rūpa* (p. 99), *nidāna* (p. 117), *puṇya* (p. 195).

Wanneer ik enkele opmerkingen zou willen maken, dan zou ik vooreerst willen zeggen, dat m. i. de S. te weinig nadruk legt op de kracht van het bloote woord. Zoo bijv. op p. 135. Wanneer het heet: „hij reinigt het (voor 't offer benoodigde) water met de woorden: „ik reinig U op aandrijven van God Savitṛ met onberispelijken reiniger," dan wordt door 't bloote woord hier de reiniging tot stand gebracht; immers het bewegen der twee grashalmen door 't water, de handeling, die, altans volgens latere teksten, door deze woorden begeleid wordt, kunnen ook de auteurs dezer teksten niet als eene reiniging hebben opgevat. Aan den anderen kant gevoelt de lezer van Oldenberg's boek misschien het vermoeden rijzen, dat de S. te veel zoekt in tal van (quasi-) kausaliteits-verbindingen. In een Brāhmana (Ts. VI. 2. 11. 2) heet het o. a.: „hij doorboort de uparava-holten (d. i. brengt ze onder den grond met elkaar in contact): daarom is de neus inwendig doorboord: .... hij strooit er gras in: daarom is de neus inwendig behaard." Moet dit nu zoo letterlijk worden opgevat, dat de „Verhältnisse der Natur aus denen des Opfers hergeleit t werden" (p. 151), of zou hier en in alle soortgelijke gevallen het streven moeten worden geconstateerd, eene analogie, eene overeenstemming tusschen offer en natuur aan te geven? immers: *sarvam idaṃ yajñam anu* (p. 150): „alles in de natuur volgt het offer," d. w. z.: „is daarmee in overeenstemming." — Natuurlijk dat na de lektuur van het leerzame werk den O. bij den lezer nog tal van punten overblijven, waaromtrent hij gaarne des schrijvers meening hadde vernomen. Waarom bijv. wordt het water met de *śraddhā* gelijkgesteld? Waarom heeten de dieren (het vee) *antarikṣadevatāḥ*? Op p. 44 mist men noode eene beschouwing van de opmerking (TS. VI. 1. 8. 1), dat de echtgenoote de helft in van den man zelf, en op p. 202 van de merkwaardige voorstelling, zoo vaak in het Pañcaviṃśa-brahmana, in 't Jaiminīya-brahmana en in de Tait'. saṃhitā (hier o. a. VII. 4. 4. 3) aangetroffen, dat de offeraar, de yajamāna, het offer onderneemt om tot den *svarga loka* te komen, doch er dadelijk daarop maatregelen moeten worden genomen, opdat hij er niet blijve, doch in de wereld der levenden terugkeere. Ook over het wezen der goden en hunne verhouding tot de menschen had men gaarne iets meer vernomen: hoe goden gedood kunnen worden, hoe zij ziek kunnen worden, hoe zij op den mensch jaloersch zijn en hem den toegang tot den *svarga loka* willen afsluiten. De materie is door Oldenberg's boek nog niet uitgeput; trouwens hij heeft dat ook niet beoogd. Met een woord van oprechte hulde aan den S. voor deze nieuwe waardevolle uiteenzettingen moge deze aankondiging besloten worden.

Utrecht. W. Caland.

Dr. K. H. E. de Jong, Das antike Mysterienwesen, in religionsgeschichtlicher, ethnologischer und psychologischer Beleuchtung. 2 Völlig umgearbeitete und stark vermehrte Auflage. Leiden, E. J. Brill. 1919.

Juist tien jaren geleden verscheen dit werk in zijn oorspronkelijken vorm. Het zal den schrijver verheugen, dat in dezen tijd van papiernood en hooge loonen de firma Brill den moed gehad heeft het andermaal, en nog wel „stark vermehrt", uit te geven, gelijk wij lezers ons verheugen dat het hem niet ontbroken heeft aan de volharding om de aanvullingen en de verbeteringen aan te brengen, die voortgezette studie van zijn onderwerp hem deed wenschelijk achten, tot in een „völlige" omwerking toe.

De vermeerdering laat zich gelden in het aantal bladzijden, dat van 362 tot 448 gestegen is, en in den prijs die van *f* 5.25 klom tot *f* 9.—. De schrijver zelf wijst ter verklaring op de in het verloopen decennium verschenen litteratuur, die „herangezogen" werd, en op een „Sachverzeichnis," dat ter vervanging van een al te sober register „hinzugefügt" moest worden.

En de omwerking? — Ik moet het den deskundigen lezer overlaten in bijzonderheden na te speuren, waarin die bestaat. Slechts kan ik verzekeren dat het boek in hoofdzaak hetzelfde is gebleven. „An erster Stelle," heet het, „hat der Verfasser sich sowohl strenge e Folgerichtigkeit des Denkens als peinlichere Säuberung der Terminologie zur Pflicht gemacht." Vrucht van het laatste zal zijn, dat b.v. „primitive Völker" in „Naturvölker" veranderd zijn. Die van het eerste zal men te zoeken hebben in omzettingen en kleine wijzigingen van volgorde. Op bijzonderheden van dien aard kunnen wij hier kwalijk ingaan. Wel wil ik wijzen op den inhoud der bladzijden, door welker toevoeging het werk in omvang zoo merkbaar toegenomen heeft.

Op de bladzijden 56—63 zal men belangrijke aanvullingen vinden betreffende den Isisdienst in zijn verhouding tot verwante practijken. Naast Demeter komen er Kybele en Attis ter sprake. Het Taurobolium wordt er in een vertaling van Prudentius' beschrijving geschetst. Als daarna de Mithrasdienst aan de orde komt, wordt het beeld der verhouding daarvan tot andere godsdienstvormen, niet in de laatste plaats het Christendom, met menigen trek verrijkt (bl. 67 vgg.).

In het hoofdstuk over de magie in den Aegyptischen cultus wordt op bl. 129—135 aan de praestaties van het befaamde medium Eusapia Palladino aanmerkelijk veel meer aandacht gewijd dan te voren, wat tevens noopte tot uitvoeriger onderzoek naar het wezen der „telekinesie" (bl. 138—147).

Hetzelfde geldt van de „telepathie", gewilde en spontane (bl. 292 vgg.). Dat zij zoowel werkelijkheid hebben kan, als zeldzaam is, heet onmiskenbaar. Slechts bij een „Weltseele" of een „Weltwille" zoeke men de verklaring niet (bl. 298).

Deze conclusie baant den overgang tot soortgelijke behandeling van het persoonlijk voortbestaan der zielen (bl. 311—317). Heeft telepathie bestand in de werkelijkheid, „so darf man auch Erscheinungen Gestorbener nicht schlechthin für blosse Halluzinationen erklären" (bl. 311). Met name worden in dit verband de „Kreuz-Korrespondenz" of „konkordanten Automotismen" gewaardeerd.

Bl. 355 verwijst betreffende gewichtsvermindering

Digitized by Google

van een medium naar zeker Bulletin. Bij de behandeling der daarmee verwante „Levitation" geven de woorden van Apulejus: „Nach dem ich durch alle Elemente gefahren," den schrijver gelegenheid zich te verweren tegen Debelius, die op het punt van de verklaring dier plaats zich met hem niet eenstemmig had betoond (bl. 363—369, 371).

Nog twee malen eindelijk komt weer Eusapia Paladino uitvoeriger ter sprake. Over bij haar waargenomen „Lichtphänomene" handelen bl. 385—387 over „Materialisationen" bl. 406—416. Ten aanzien van dit onderwerp verklaart de schrijver gebleven te zijn „in der grössten Ungewissheit" (bl. 414).

Overzien wij het geheel, dan komen wij tot het besluit, dat Dr. de Jong bij de voortgezette studie vooral zijn aandacht gewijd heeft aan de verschijnselen van den nieuweren tijd, die over het mysteriënwezen der oudheid licht verspreiden kunnen, alsmede dat hij ten aanzien van het miraculeuse daarin dezelfde gereserveerde, om niet te zeggen neutrale, houding heeft aangenomen van voorheen. Gedaagd voor de rechtbank van Ds. Eldering zal hij niet onvoorwaardelijk op vrijspraak mogen hopen. Ook in dit opzicht is het karakter van zijn boek niet veranderd. Maar verrijkt is het in elk geval. Mocht de verschijning van de eerste uitgave een heugelijke gebeurtenis heeten (zie Museum 1911 n°. 4), die van de tweede noopt te meer om hulde te brengen aan den degelijken bewerker en om wie in het antieke mysteriënwezen belang stellen gelukkig te prijzen wegens het vernieuwd bezit.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Našwān's im Šams al-'Ulūm gesammelt, alphabetisch geordnet und herausgegeben von **'Azīmuddīn Ahmad** Ph. D. (Gibb Memorial Series, vol. XXIV). Leyden, Brill; London, Luzac and Co. 1916. (Pr. 5 shill.).

Shems al-'Ulūm of de Zon der Wetenschappen is de titel van een Arabisch geschrift, bevattende allerlei wetenswaardigheden van lexicographischen, geographischen en historischen aard, voornamelijk met betrekking tot Zuid-Arabië (Jemen), vervaardigd door Neshwân b. Sa'īd al-Himjarī, die in het jaar 1117 overleed. Reeds de gestorven Weener Oriëntalisten A. von Kremer en D. H. Müller hebben zich met dezen auteur bezig gehouden; de eerste gaf een ander werk van hem uit, terwijl de laatste ook uittreksels uit het hier besproken werk bekend gemaakt heeft. Men kreeg daardoor den indruk, dat de schrijver niet zoo hoog stond als zijn voorganger al-Hamdānī en bepaaldelijk in zijne quasi-historische berichten over de Zuidarabische Oudheid niet in alle opzichten te vertrouwen was. Maar dit laat niet na dat hij als zoon des lands toch vele belangrijke berichten bijeengebracht heeft, zoodat de uitgave van zijne werken voor de wetenschap alleszins gewenscht is.

Zoo als uit den hierboven afgedrukten titel blijkt hebben wij hier echter niet met eene volledige uitgave te doen, maar met excerpten door den uitgever alphabetisch gerangschikt. Buitendien is het door een volledig register den gebruiker van het werk zoo gemakkelijk mogelijk gemaakt om dadelijk te vinden wat hij wil naslaan. Minder gemakkelijk laat zich door iemand, die het werk in handschrift niet gezien heeft, een oordeel vellen over de kritische methode van den uitgever. Wel blijkt uit zijne mededeelingen dat hij geene moeite gespaard heeft om de handschriften, die voor hem bereikbaar waren te Berlijn, Londen, Oxford en in het Escuriaal, nauwkeurig te vergelijken bij het vaststellen van den tekst. Merkwaardig genoeg ontbreekt daarbij o. a. het te Bankipore voorhandene handschrift, ofschoon de uitgever zelf een tijd lang aan de bibliotheek aldaar werkzaam geweest is en eene beschrijving van de medische Arabische codices aldaar in het licht gegeven heeft. Het was hem echter onmogelijk gedurende zijn verblijf in Europa den codex in te zien. Oorspronkelijk had men zich voorgesteld dat Prof. Fischer, die den uitgever er toe bewogen heeft zijn werk te ondernemen, daarbij nog eene rij verbeteringen en toevoegsels zoude schrijven, maar daarvan is niets gekomen. Door het een en ander is de uitgave van het werk vertraagd en, daar de uitgever inmiddels weer naar Indië vertrokken was, heeft Prof. Nicholson zich met het nazien der drukproeven en het redigeeren der Indices belast.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

SCHOOLBOEKEN.

A. de Froe, A Manual of Commercial English. Second edition. Groningen, Noordhoff. 1918. (Pr. *f* 2.40; geb. *f* 2.90).

Het Manuel of Commercial English van den heer de Froe, waarvan de tweede druk voor mij ligt, is een boek, dat ik met vertrouwen aanbevelen kan. Het is bestemd voor handelsscholen, maar is m. i. ook uitstekend geschikt voor zelfstudie. Het is in zeer goed Engelsch geschreven en zal den gebruiker niet alleen vertrouwd maken met commercial English, maar hem ook een grondige bekendheid verschaffen met tal van onderwerpen op handelsgebied. Aanmerkingen heb ik zoo goed als geene. Alleen ontbreekt op p. 15 (gewichten) en nauwkeurige opgave van het verschil tusschen een Engelsch en een Hollandsch pond.

In de aan het eind van het boek geplaatste bibliographie mis ik enkele werken, die wegens hun grondigheid, helderen betoogtrant en billijken prijs daarin niet behoorden te ontbreken. Het zijn: *The Stock Exchange* van *Francis W. Hirst* (Home University Library), benevens *Stocks and Shares*, *The Meaning of Money* en *International Finance*; alle drie van *Hartley Withers* en uitgegeven bij John Murray, Londen.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

A. de Froe, English Commercial Correspondence. Practisch oefenboek. Tweede opnieuw bewerkte druk. Groningen, P. Noordhoff. 1918. (Pr. *f* 1.—).

Dez., A Commercial Vocabulary. Tweede opnieuw bewerkte druk. Groningen, P. Noordhoff. 1919. (Pr. *f* 0.50).

Tijdschrift voor Handelscorrespondentie in de Fransche, Duitsche en Engelsche Taal onder hoofdredactie van H. C. P. Dirks, G. Knop, J. H. Mulder en A. de Froe. Groningen, P. Noorhoff. 1919. (Pr. *f* 6.— per jaargang).

De tweede druk van de Froe's English Commercial Correspondence verschilt daarin van den eersten, dat de schrijver getracht heeft het meer geschikt te maken voor beginners. Het bestaat voor een groot gedeelte uit beschrijvingen van transacties, die zoo uitvoerig zijn, dat ze gemakkelijk in goede brieven zijn om te zetten. Het komt mij voor dat de omwerking uitstekend ge-

Digitized by Google

slaagd is en dat het boekje in zijn gewijzigden vorm zich zeker talrijke nieuwe vrienden zal verwerven.

Tegelijkertijd ontving ik ook de tweede druk van *A Commercial Correspondence* van denzelfden schrijver, een werkje dat ongetwijfeld goede diensten zal kunnen bewijzen aan hen, die zich wenschen te bekwamen in de handelscorrespondentie. Mocht, waaraan ik niet twijfel, dit boekje een derden druk beleven, dan geef ik den samensteller in overweging het leelijke germanisme *goed ingevoerd zijn* (goede relaties hebben) op p. 15 te verwijderen. Ook zou het stellig niet overbodig zijn bij den naam Mincing Lane (het Londensche centrum voor den handel in koloniale waren) een kleine toelichting te plaatsen (p. 7).

Het Tijdschrift voor Handelscorrespondentie waarvan de eerste en tweede aflevering van den derden jaargang voor mij liggen, staat onder redactie van de heeren Dirks, Knop, Mulder en de Froe. Het verschijnt tweemaal per maand behalve in de maanden Juli, Augustus en December, waarin het slechts éénmaal verschijnt. Het tijdschrift brengt vertalingen in en uit de vreemde taal van zinnen of samenhangende stukken, die zich bewegen op het gebied van handel en industrie; oefeningen ten behoeve van minder gevorderden, wier kennis der taal en der in handelsbrieven gebruikelijke zinswendingen nog beperkt is, alsmede opgaven voor meergevorderden. Verder wordt de noodige aandacht geschonken aan het taaleigen, aan de handelsterminologie en de handelsusantiën, en is er een vragenrubriek ten behoeve der inteekenaren. Men ziet hieruit dat er geen gebrek is aan geschikte leerstof, en ik wensch het jeugdige tijdschrift toe dat het instaat zal zijn de taak, die het zich gesteld heeft, bij voortduring met succes te vervullen. De prijs is zeer matig gesteld.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

Martine G. de Boer, Bloemlezing van Italiaansch proza met verklaringen in het Nederlandsch en woordenlijst. Groningen, P. Noordhoff. (Pr. gecart. *f* 1.75).

Vooral aan hen, die zonder persoonlijke leiding, kennis willen maken met de Italiaansche litteratuur, zij dit werk aanbevolen. Het boek bevat eenige korte fragmenten, met Hollandsche verklaring, uit werken van bekende Italiaansche schrijvers, fragmenten, die menigeen zullen opwekken tot het lezen van het geheele werk in de oorspronkelijke taal en tot een grondige studie van de Italiaansche letterkunde.

Amsterdam. Theodora Westendorp.

N. Forbes, First russian book. A practical manual of russian declensions. Second edition. Oxford, Clarendon Press. 1917. (Pr. 2 sh. 6 d.).

Id., Second russian book. A practical manual of russian verbs. Second edition. Oxford, Clar. Pr. 1917. (Pr. 3 sh. 6 d.).

Id., Third russian book. Extracts from Aksákov, Grigoróvich, Hérzen, Saltykóv, accented and edited with full notes and complete vocabulary. Oxford, Clar. Pr. 1917. (Pr. 2 sh. 6 d.).

Id., Fourth russian book. Exercises on first and second russian books. Part I: English-russian exercises. Oxford, Clar. Pr. 1918. (Pr. 2 sh).

Oxford russian plain texts. Oxford, Clar. Pr.: Dostoevski. A Christmas tree and a wedding. — An honest thief. 1917. (Pr. 1 sh.). — Krilov. Select fables 1918. (Pr. 1 sh. 3 d.).

In het jongste Januarinummer van het *Museum* besprak ik N. Forbes' Russian grammar. De tans aangekondigde werkjes van dezelfde schrijver tonen zijn onverflauwde ijver als dosent der Russiese taal.

Het 1e en 2de Russian book zijn oefeningboeken, waaruit de Engelsman aan de hand van een massa systematies geordende voorbeelden het gebruik der Russiese deklinatie- en konjugatievormen kan leren. Het tweede boek bevat behalve een overzicht der verbaalformaties een tweede, uitvoeriger gedeelte: een naar de betekenissen geordende lijst van de voornaamste werkwoorden. Voor ieder, die prakties de Russiese taal wil leren en aan korrekt spreken hecht, zijn deze oefenboeken zeer nuttig, en het is niet om de waarde van de arbeid te verkleinen, doch alleen om de schrijver enige wenken te geven voor een eventuële derde druk, dat ik de volgende aantekeningen meedeel, die ik bij de lektuur maakte:

First Russian book: Op de band staat *wtoraja* 'tweede' inplaats van *perwaja* 'eerste', — blz. 3: de uitspraak *ä, e* hangt direkt af van de volgende konsonant, niet van wat daar weer op volgt, bijv. *k näṣn'*, maar *k'neṣn'*; *räš* (geschr. *rèži*), maar *meč*, — blz. 4: in *-yj* en *-ij* wordt wel degelik een *j* gesproken, — blz. 6 v.: *b, w, g, d, z, ż* zijn aan 't woordeind niet „almost like" de korresponderende stemloze kons., doch geheel identies er mede, — blz. 17: veel kinderen zeggen *Wy* tegen hun ouders, — blz. 33: naast *Pawluša* ook *Paša*, — blz. 38: gewoner *gostinnica* met twee *n*'s, — bl. 40: *nužnik* is een vulgair woord; beter: *waterklozet, ubornaja*, — blz. 43: gewoner dan *probo nik* is *ṣtoppor*, — blz. 48: tussen *oblako* en *tuča* bestaat verschil, — blz. 52: naast *Tatiana* gewoner *Tat'jana*, — blz. 53: add. *Lukič, Lukinična* enz. — blz. 75: de vertaling *paršiwyj* 'rotten' lijkt mij weinig gelukkig; 't woord betekent „schurft g", — blz. 78: bij *staryj* enz. add. *wetchij*, — blz. 93: de gen. van *frukty* is *fruktow*; evenzo gewoonlik *jablokow*, — blz. 101: *rojal'* is mannelik en vrouwelik, —blz. 125 vv.: de bepaalde vormen *trudnyj* enz. zijn hier mogelik, gewoner zijn de onbepaalde, — blz. 128: *ich imènie blizko ot našego*: *ot* mag niet weblijven, — blz. 30: *stupen'* 'foot'? Is soms *stupn'a* 'zool' bedoeld? — blz. 145: *do etago* voor 'until now, before this' zegt de Rus niet, — blz. 156: *eto mně dowol'no malo, eto mně budet mnogo*; lees *etogo*, — blz. 169: *w polowině perwago* enz., geen akkus.,—blz. 170: *mně očen' žal' na sčët etogo dèla* is geen Russies; *rad* regeert een dativus,— blz. 196: *Wy byli wčera w etom koncertè?*; *w etom poězdè jest' wagon-restoran, w perwom* etc. *etažě*; niet *na*, — blz. 197: *w etom polě*, niet *na*, — blz. 198: *segodn'á* is natuurlik een drukfout; de woordvolgorde is onrussies; lees: *segodn'a w Nowom Wremeni jest' stat'ja ob Anglii.*

Second Russian book: blz. 50: voor *kórotko* lees *korotkó*, — blz. 62: *Možete li Wy mnè pomoč, požalujsta?* is vertaald Engels, geen Russies, — blz. 64: *otdat' w stirku*, niet *poslat' w stirku*, — blz. 68: *Mnè nado pojti tuda kupit' čto-nibud'*: dat zal een Rus nauweliks zeggen, — blz. 79: *Ja wčera pošël w teatr.* Lees: *chodil*, — blz. 115: *stat'* is 't perfektivum van *stanowit's'a*, niet van *stojat'*, — blz. 119: *Eto stoilo by . . . tys'ača rublej*; lees *tys'aču*, —blz. 149: ik ken alleen de betoning *klála*; evenzo 't akademies woordeboek, — blz. 151: *marku nakleit' na pis'mo*; niet *položit'*, — blz. 155: men betoont *ná spinu*, — blz. 189: *kak mnè nado pojti w . . . ., na . . . .* Men zegt òf *idti* òf: *kak mnė projti.*

Digitized by Google

— blz. 201 : 't aksent is : *wýpejte*, — blz. 208 : *wis* is een imperativus van *widet'*, — blz. 212 : *My uže osmotrèli wse dostoprimèčatel nosti* ; niet *posmotrèli*, — blz. 248 : voor *on dal swistok* lees : *on swistnul* ; *totčás* zegt men zelden, gewoonlik *tótčas*, — blz. 264 : *Ona zowët nas segodn'a k sebè obèdat'*, niet : *ob. u nejo*, — blz. 267 : *on prosit u men'a deneg* ; niet *sprasiwajet* ; *den'gi* zou hier betekenen „the money", niet „money", — blz. 282 : de lettergreepscheiding is : *po-wèsit'*, — blz. 295 : bij *lomat'* had ook *lomit'*, *slomit'* vermeld moeten zijn, — blz. 297 : lees *otodwigat'*, — blz. 300 : *wsë čto popalo* ; niet *popadalo*, — blz. 301 : ook het simplex *skočit'* diende genoemd, — blz. 304 : *podoždalá* is oxytonon, — blz. 306 : *poèzd imèet četwert' časa opazdywanija* is geen Russies, — blz. 312 : de lettergreepscheiding is : *po-služit'* ; — add. *wsenoščnaja*, — blz. 315 : men betoont *pérežil*, *-li*.

Het verdient alle lof, dat in deze beide boeken de aksentfoutjes zo schaars zijn.

Bij Nr. 1 en 2 der serie sluit zich Nr. 4, de „english-russian exercises", aan ; het boekje maakt een goede indruk, maar ik moet bekennen, het slechts zeer vluchtig te hebben ingezien.

Het „third russian book" is een leesboek met noten en glossaar. Hoewel goed proza uitgekozen is en de opvolging der nummers in overeenstemming is met hun relatieve moeilikheid, had ik toch liever een andere keus gedaan en alleen eersterangs literaire teksten, die elk een afgesloten geheel vormen, opgenomen : liever een korte novelle van Turgenew of Tolstoj dan een fragment uit een roman van Grigorowič. Zo ware tegelijk iets gedaan voor de letterkundige vorming der gebruikers van het boek. Ik geef echter toe, dat dit geen bezwaar van overwegend belang is en dat het ruim wordt opgewogen door de voortreffelikheden der uitgave. Ik meen de schrijver een dienst te bewijzen door een lijst van korrekties. Daar waar deze alleen het aksent betreffen, geef ik alleen de juist geaksentueerde vorm op. Deze aksentfoutjes zijn verreweg de talrijkste ; het zijn ten dele drukfouten, andere echter tonen, dat de schrijver niet voldoende heeft geprofiteerd van de medewerking van geboren Moskovieten.

Blz. 3 regel 21 : *búkě*, — blz. 5 regel 20 : *gněwalas'*, blz. 110 regel 10 : *gněwal's'a*, — blz. 14 r. 2 : *utěšila*, — blz. 16 r. 20 : *kakíja-nibud'*, — blz. 17 r. 16 : *gósť'i*, — blz. 21 r. 17 : *tépliwsejs'a*, — blz. 26 r. 3 : *moglí*, — blz. 27 r. 13, blz. 34 r. 13, blz. 36 r. 18 : *pó sadu*, — blz. 28 r. 12 : *okruženó*, blz. 101 r. 2 *okružený*, — blz. 28 r. 14 : *owoščámi*, — blz. 29 r. 20 : *íz sadu*, — blz. 31 r. 18, blz. 35 r. 17, blz. 49 r. 12 : *worótits'a*, — blz. 34 r. 10 : *razwitóe*, — blz. 38 r. 16 : *sžíls'*, — r. 18 : *mýslej*, — blz. 41 r. 11 : *tótčas*, — r. 13 : *krestnyj chod*, maar *krëstnyj otec*, *krëstnaja mat'*, — blz. 42 onderste regel : *dwórn'a*, — blz. 45 r. 11 : *dyrú*, — *lósad'*, — r. 16 : *ottírali snègom, a on wes' byl talyj* 'en die (sneeuw) was helemaal dooiend, en dat was allemaal dooiende sneeuw', niet : „*till he all got thawed*", — blz. 53 r. 13 : m. i. is *zapertúju* gewoner dan *zápertuju*, — blz. 55 r. 5 : *ná serdcě*, — r. 8 : *rězów*, — r. 16/17 : *podběgála*, — blz. 56 r. 17 : *božílas'*, — blz. 59 r. 1. : *rastwórennuju*, blz. 117 r. 13 : *rastwórennom*, — blz. 59 onderste regel : *stichí*, — blz. 60 r. 24 : *měl'kom*, — blz. 65 r. 15 : *slils'á* (altans gewoner dan *slíls'a*), —r. 18 : *deréw*, niet *-ëw*,—r. 19 : *osokor'ámi*, — blz. 70 r. 7, blz. 118 r. 7 : *četwerněj*, niet *-ej*, — blz. 71 r. 3 : *loskutká* — r. 22 : *jarlykámi*, — blz. 81 r. 2 : *ná wody*, — blz. 88 r. 7 : *zawitými* is gewoner dan *zawítymi*, — blz. 90 r. 6 : *wožžú* lijkt mij gewoner dan *wóžžu*, — blz. 92 r. 10/11 : *za-kl'učíla*, niet *zak-l'učila*, — blz. 100 r. 7 : *t'ažëlye*, niet *t'ážělye*, — blz. 105 onderste regel : *powěstéj*, — blz. 106 r. 1 : *izlišnim*, — blz. 107 r. 9 : *jéslib*, — blz. 110 r. 6 : *úmer*, — blz. 114 r. 17, blz. 118 r. 7 : *wsénoščnoj*, — blz. 115 r. 6 : *těn'ámi*, — blz. 116 r. 21 : *roíts'a*, blz. 117 r. 18 : *rojáts'a*, — blz. 118 r. 20 : *mertwó*, — blz. 123 r. 14 : *bumágu-s*.

De Oxford russian plain texts, waarvan mij twee nummers ter recensie gezonden werden, zijn geaksentueerd, doch bevatten geen woordelijst. De keuze van Dostojewskij's Ëlka i swad'ba en Čestnyj wor is zeker verstandig te noemen, evenals die van een aantal fabels van Krylow. Deze boekjes verdienen warme aanbeveling. Wat 't eerste aangaat, zij op een paar aksentfouten gewezen : blz. 16 r. 11 : *tolstének*, — blz. 26 r. 2 : *tót,as*, evenzo blz. 57 r. 19, — blz. 36 r. 16 : *posmatněe*, — blz. 41 r. 32 : *Na útro*, evenzo blz. 51 r. 11, — blz. 44 r. 9 : *pó serdcu*, evenzo blz. 46 r. 5, — blz. 44 r. 21 : *wsénoš-noj*, — blz. 48 r. 9 : *zá serdce*, — 49 r. 6 : *pólzaete*, — blz. 56 r. 16 : *malén'ko*. Naar aanleiding der fabels van Krylow zou ik de redakteur dezer serie willen voorslaan, ook ongeaksentueerde gedichten uit te geven. De leerlingen moeten op de duur wennen aan zulke teksten, en het beste is, met verzen te beginnen, waar de maat aanwijzingen biedt voor de betoning.

Leiden. N. van Wijk.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Philologische Kring te Amsterdam.

Onder blijvende belangstelling heeft de Phil. Kring in het tweede jaar zijn maandelikse vergaderingen gehouden. Het bestuur bestond uit : K. R. Gallas, voorzitter ; Dr. M. Boas, penningmeester en Dr. W. F. Tiemeijer, sekretaris. Er traden vijf nieuwe leden toe. De voordrachten waren achtereenvolgens : *Quelques observations sur les oeuvres d' André Gide* door J. Fransen ; *The Paston Letters*, door Dr. W. v. d. Gaaf ; *Over de Tristan-sage* door prof. J. H. Scholte ; *Over de deense schrijver Herman Bang* door mej. Dr. A. S. Krijn ; *Over de moderne Duitsche novelle* door mej. Dr. C. J. Bouman ; *Een inleidende bespreking van het 2de deel van Wilhelm Dilthey's Schriften* : *Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation* door Dr. A. Zijderveld ; *Over de ontwikkeling van de geographische kennis in de 16de eeuw* (met tentoonstelling van atlassen, kaarten en reisbeschrijvingen) door Dr. C. P. Burger Jr. en *Enige opmerkingen over de artikels leike en leiken in het Wdb. der Ned. Taal* door A. K. Castelein. Bovendien werden mededelingen gedaan, zeldzame boeken ter kennismaking getoond en wederzijds inlichtingen over onderwerpen van studie gevraagd en gegeven.

— — —

Op den „Catalogue supplémentaire des MSS. Grecs de la Bibl. Roy. de Copenhague" van mej. A. Adlor (aangekondigd *Museum* XXV 124) heeft de Kon. Akademie v. Wet. te Kopenhagen twee supplementjes als „Addenda et corrigenda" en „Addenda II," 1917 en 1918, laten verschijnen. Mej. Adler heeft daarin behalve eenige corrigenda, de beschrijving kunnen geven van twee jonge Grieksche hss. van muzikalen inhoud, ἠχήματα, de zoogen. Papadique enz. en heeft verder allerlei aanvullingen meegedeeld die van belang zijn. Ook heeft zij, voldoende aan het verzoek dat hier tot haar was gericht, de papieren van Reiske nog nader onderzocht. Dit heeft al dadelijk tot de uitkomst geleid dat de aanteekeningen op Diogenes Laertius terecht gebracht zijn, die toen Diels die indertijd zocht, verloren heetten. Van hoeveel belang die Reiskiana zijn

Digitized by Google

en hoe noodig het is die zorgvuldig te onderzoeken, bleek toevallig nog onlangs uit de mededeelingen van B. A. Müller in *Berl. Philol. Wochenschrift* van 12 April ll., Sp. 343 f. Hij bericht o. a. dat in genoemde Kon. Bibliotheek te Kopenhagen Reiskes noten op Sextus Empiricus nog voorhanden zijn en spreekt ook over de noten op Artemidorus, die voor een deel later gedrukt zijn, maar in handschrift van Reiske zelf nog niet teruggevonden werden.

S. G. d. V.

De firma Martinus Nijhoff te 's-Gravenhage gaf een proefnummer uit van de *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540*, bewerkt door W. Nijhoff met medewerking van mej. M. E. Kronenberg. De boeken worden hier in alfabetische volgorde beschreven. Het werk zal circa 15 afleveringen van 2 vel druks, op geschept papier, omvatten; de prijs per aflev. is *f* 3.—.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Hermes, LII, 3: G. Wissowa, zum Ritual der Arvalbrüder. — M. Pohlenz, zu den hippokratischen Briefen. — E. v. Stern, Hippias oder Hipparchos? — E. Meyer, Apollonios von Tyana u. d. Biogr. des Philostratos. — E. Ziebarth, Delische Stiftungen. — R. Reitzenstein, Der titel Märtyrer. — P. Vollmer, Kritischer Apparat zu Ovids Remedia. — Misc.

4: W. Jaeger, Emendationen zur aristotel. Metaphysik *Α-Δ*. — C. F. Lehmann-Haupt, zum attischen Volksbeschluss über Chalkis. — L. Weber, Steinepigramm u. Buchepigramm. — E. Stein, kleine Beiträge z. röm. Geschichte. — W. Kranz, zur Composition der „Frösche". — Fr. Thedinga, Plotin oder Numenios? — F. Huhn u. E. Bethe, Philostrats Heroikos u. Diktys. — Misc. — Berichtigung.

LIII, 1: F. Jacoby, Studien zu den älteren griechischen Elegikern. I. — W. Zilles, Hippias aus Elis. — H. Diels, Hippokratische Forschungen, V. — K. Scherling, Gemmen mit der Inschrift *ΜΝΗΣΘΗ*. — H. Swoboda, *ΣΚΥΤΑΛΙΣΜΟΣ*. — Misc.

2: A. Korte, Bacchylidea. — L. Malten, ein neues Bruchstück aus den Aitia des Kallimachos. — U. Kahrstedt, zur Geschichte Groszgriechenlands im 5. Jht. — H. Dessau, über die Abfassungszeit einiger Schriften Senecas. — J. Mussehl, über eine Aporie in der Lehre von den Aggregatzuständen bei Lukrez (II 444—477). — M. Bang, die Grabschrift des Philosophen Iulianus. — Misc.

3: H. Werner, zum *ΛΟΥΚΙΟΣ Η ΟΝΟΣ*. — F. Jacoby, Studien zu den älteren griech. Elegikern, II. — A. Rosenberg, die Parteistellung des Themistokles. — G. Körte (†), zu Xenophons *ΚΥΝΗΓΕΤΙΚΟΣ*. — O. Schroeder, *ΡΥΘΜΟΣ*. — E. Meyer, die Rhapsoden u. d. homerischen Epen.

4: B. A. Müller, zu Stephanos Byzantios. — R. Philippson, Nachträgliches zur Epikureischen Götterlehre. — M. Pohlenz, das zwanzigste Kapittel v. Hippocrates de prisca medicina. — A. Stein, Ser. Sulpicius Similis. — O. Weinreich, die Heimat des Epigrammatikers Poseidippos. — H. Mutschmann (†), die älteste Definition der Rhetorik. — Misc.

LIV, 1: K. Münscher, metrische Beiträge. — U. v. Wilamowitz-Moellendorff, Lesefrüchte. — W. A. Baehrens, literarhist. Beiträge, V. — A. Körte, Glykera u. Menander. — Ad. Jülicher, Augustinus u. d. Topik d. Aretalogie. — Misc. — Berichtigung zu Bd. LI, S. 478 f.

Berl. Philol. Wochenschr., 1919, n°. 10: M. Boas, Apokryphe Catosentenzen.

Studiën, XCI, Mei: J. Bollen, Platduitsche Literatuur. — A. Borret, Toepassing van het Taylorstelsel. — H. Padberg, De Génestet in de school? — H. Wilbers, De Zonen der Profeten. — L. P. P. Franke, Drie Roomsche Romans. — A. Scholte, Een nieuwe Plant: Linaria nova. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Juni: F. Tummers, Empirische en wijsgeerige Zielkunde. — Is. Vogels, Oude en Nieuwe gedichten. — F. de Bruyn, Van onderzeesche Tunnels en overzeesche Vereen. — P. H. J. Hoenen, Sir William Crookes. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MCMXX INDICTI

Quatuor carmina ad certamen admitti non potuerunt utpote quae iusto serius ad nos essent perlata. Eorum tituli erant hi: 1 Volsinii urbis veteris aedes Cathedralis 2 Pus vaccinum 3 Maternus amor 4 Monstrum horrendum informe, ingens.

De ceteris, XXXV numero, sic est pronuntiatum: Unum (c. t. *Psalmus L*) admitti non potuit quia e duobus constabat carminibus, quorum neutrum iustum L versuum implebat numerum.

Undecim carmina statim sunt seposita quae luce publica digna non videbantur. Eorum erant tituli hi: 1 Sub prima luce 2 egregius victor 3 aranea et nati 4 exspectantes Dei iudicium 5 et nunc, reges, intelligite 6 post bellum Europaeum 7 Saltus Caprearum 8 poeta miles 9 de Baccho inimico 10 Cornix in Capitolio lucuta 11 tristia.

Post breviorem longioremve dubitationem haec quoque XVIII non recipienda visa sunt in volumen sumptibus legati edendum:

1 ad quendam sodalem epistolium 2 ad Marcum epistola 3 in simiae amatores 4 imago matris 5 incendium 6 fiat pax 7 super invasione Belgii 8 pro pace exoptata 9 incursio Hellespontiaca 10 colloquia Elysea 11 septuagenarii meditationes 12 in coenobii reliquias 13 Margaritae Edesiae Martyrium 14 in obitum matris dilectissimae 15 funera 16 Iesum puerum Maria queritans 17 Ruth 18 Iulius Sabinus et Eponina.

Restant quinque carmina egregia, verorum poetarum vera poemata. Ea ita hic enumerahtur (quemadmodum et in aliis carminibus factum est) ut adscendatur ad optimum: 1 epostola senis ad iuvenem 2 Lygdus ad matrem 3 pax natalicia 4 mundi Creator 5 Vercingetorix.

Horum carmini c. t. Vercingetorix (poetam eius esse

GIUSEPPE ALBINI

Bononiensem aperta scidula apparuit) praemium Aureum est adiudicatum. Praeterea sumptibus legati hoc ordine post illud in volumen recipientur haec carmina, si poetae eorum scidularum aperiendarum ante kalendas Iulias dederint veniam: 1 Mundi Creator 2 Pax natalicia 3 Lygdua ad matrem 4 epistola senis ad iuvenem.

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus ut carmina Latina non ex alio sermone versa nec prius edita, argumentive privati nec L versibus breviora nitide et ignota iudicibus manu scripta sumptu suo ante kal. Ian. A. MCMXX mittant ad: „het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis, Amsterdam", munita sententia item inscribenda scidulae obsignatae quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit si poetae in transscribendo portabile prelum Britannicum („type-writer") adhibuerint, et si, quemadmodum in editionibus antiquorum poetarum fieri solet sextum quemque versum numero insigniverint.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur eique subiungentur alia laude ornata, quando scidulae aperiendae venia dabitur. *Id autem ante Kal. Iul. proximas fieri debebit.*

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Aprili pronuntiabitur, quo facto scidulae carminibus non probatis additae Vulcano tradentur.

Amstel. die XIV m. Apr. A. MCMXIX

C. SNOUCK HURGRONJE
Ord. lit. acad. reg. praeses

VERBETERING.

In het vorige, 9de, nummer van het *Museum* komt in kol. 198, regel 4 v. o., een hinderlijke fout voor: de lezer gelieve „konjunktie" aldaar te veranderen in „konjunktief".

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

ENCHIRIDIUM DICTIONIS EPICAE

SCRIPSIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

EDITIO ALTERA.

AUCTA et EMENDATA.

Prijs Ing. **f 6.50** Geb. **f 7.50.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij te LEIDEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, is **verschenen** als **Deel XXVIII**

IRENAEÜS III.

Weerlegging en Afwending der valschelijk dusgenaamde Wetenschap

(TWEEDE VERVOLG)

III 13, 1—IV 23, 1a

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.50.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.—** per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Zoo juist verscheen het belangrijke boekwerk:

HUGONIS GROTII

DE IURE BELLI AC PACIS

LIBRI TRES

IN QUIBUS IUS NATURAE ET GENTIUM, ITEM IURIS PUBLICI PRAECIPUA EXPLICANTUR CUM ANNOTATIS AUCTORIS

EDIDIT

P. C. MOLHUYSEN

PRAEFATUS EST

C. VAN VOLLENHOVEN

Omvang ± 800 Bladzijden *Prijs gebonden in linnen band f 7.—*

Hugo de Groot erkende de uitgave van 1632 van zijn „De Iure Belli ac Pacis" als de eenig echte. Deze uitgave heeft daarom gediend als grondslag voor den tekst van dit boek. Maar vooral belangrijk is, dat de Noten naar de editie van 1646, de volledigste dus, zijn gegeven, met aanwijzing waarin zij verschillen met die van 1642, welke het eerst Noten bevatte; ook wordt in aanteekeningen vermeld waar de tekst van de drie genoemde uitgaven onderling verschilt.

De Groot's boek, dat een geweldigen opgang maakte, komt in den boekhandel niet anders meer dan antiquarisch voor. Het was zeer noodig in dezen misstand te voorzien, en het mag toegejuicht worden dat zulke bij uitstek deskundige mannen als Prof. C. van Vollenhoven en Dr. P. C. Molhuysen zich met de verzorging dezer nieuwe, geannoteerde editie wilden belasten.

Elke bibliotheek, ieder, die het Internationaal Recht bestudeert, zoowel hier als in het Buitenland, behoort dit boek te koopen.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ — LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. **No. 11-12.** **Aug.-Sept. 1919.**

Schubart, Einführung in die Papyruskunde (Engers).
Brakman, Opstellen over onderwerpen uit de Lat. letterkunde (Hartman).
Thomsen, Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklós (Houtsma).
Nyrop, Histoire étymologique de deux mots français (Salverda de Grave).
Van Rossem, Het moderne Fransche Tooneel (Premsela).
Van Wijk, Altpreussische Studien (Kern).
Stille, De ledande idéerna i krigföringen i Norden 1563—1570 (de Bas).
Brünner, De order op de buitennering van 1531 (v. Dillen).
Zahn's Kommentar z. Neuen Testament VII-VIII: Bachmann, Die Briefe an die Korinther (de Zwaan).
Høffding, Spinoza's Ethica (W. Meyer).
Schoolboeken:
Van Doorn, Shakespeare's Midsummer-Night's Dream (ten Bruggencate).
Coster, Conan Doyle's Uncle Bernac (ten Bruggencate).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Verbetering.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

W. Schubart, Einführung in die Papyruskunde. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1918. (Pr. M. 16).

Naast de „Grundzüge und Chrestomathie" van Mitteis-Wilcken is nu het bovenstaande boek van Schubart verschenen. Het heeft al direkt het voordeel, dat het vijf jaren na eerstgenoemd werk het licht ziet, een omstandigheid, die bij een jonge wetenschap als de papyrologie, waarbij telkens nieuwe vondsten worden gedaan en onuitgegeven oorkonden het licht zien, op zich zelf reeds tot op zekere hoogte het verschijnen van het boek zou rechtvaardigen. Maar er is veel meer, waardoor het naast de „Grundzüge" een plaats verdient. In de eerste en voornaamste plaats wel daardoor, dat het zich behalve met de oorkonden ook bezig houdt met de litteraire papyri. Een volledige opsomming en bespreking van alles wat de papyri tot nu aan litteratuur hebben opgeleverd, was een desideratum. Schubart geeft eerst een overzicht over de litteraire papyri en behandelt daarna achtereenvolgens reeds bekende teksten en papyri, wier inhoud nieuw is. Van de eersten valt het leeuwenaandeel op Homerus, daarna volgen Demosthenes en Euripides; de laatsten kunnen van tweeërlei aard zijn: zij kunnen ons teksten brengen van schrijvers, die nog slechts weinig of in het geheel niet bekend waren (Bacchylides, Herondas, Menander) of ze kunnen van reeds bekende auteurs nieuwe stukken brengen (Ἰχνευταί van Sophocles, Ἀθηναίων πολιτεία van Aristoteles). Proeven van teksten, die niet zoo gemakkelijk zijn na te slaan, zijn overal met kleinere letters tusschengevoegd, iets wat het genot van het lezen zeer verhoogt.

Zeer te waardeeren is ook wat de schrijver, die als conservator van de Berlijnsche papyrusverzameling een groot deel van zijn leven aan de papyri heeft gewijd en tallooze papyrusteksten heeft uitgegeven, ons vertelt omtrent het schrift en zijn ontwikkeling, omtrent het schrijfmateriaal en het antieke boek. En degene, die de oorspronkelijke teksten wil lezen, zal goed doen, de vele wenken, die deze geleerde van de praktijk hem geeft, wel ter harte te nemen.

Het andere deel van het boek, dat zich met de oorkonden bezig houdt, komt natuurlijk veelal overeen met Mitteis-Wilcken's „Grundzüge" en dankbaar erkent de schr. in zijn voorrede, hoeveel hij vooral den eerstgenoemde in het hoofdstuk over „het Recht" te danken heeft. Maar ondanks deze overeenkomst zijn de twee werken toch in wezen verschillend: terwijl de „Grundzüge" in ieder hoofdstuk de resultaten bieden, welke de papyrologie voor dat onderdeel heeft verkregen en dus den onderzoeker aanwijzen wat reeds gevonden is en wat nog onderzocht dient te worden, wil het boek van Schubart in de eerste plaats een beeld geven van het leven op elk gebied in het oude Nijlland en zoo den aanstaanden papyroloog de basis bieden, welke hij bij zijn studie noodig heeft. Ter aanvulling geeft de schr. dan nog met kleine letters tusschen den tekst bijzonderheden, bronnen en litteratuur over het zoo even behandelde. Zoo is het werk van Schubart een gelukkige combinatie van leer- en leesboek en verdient niet slechts door den papyroloog, maar in uitgebreiden kring gelezen te worden.

Een aantal afbeeldingen aan het slot verhoogen nog de waarde.

Rotterdam. M. Engers.

C. Brakman, Opstellen over onderwerpen uit de Latijnsche letterkunde. Leiden, Brill. 1919.

't Valt niet te ontkennen, er heerscht tegenwoordig heel wat belangstelling in de klassieke oudheid. Niet

Digitized by Google

dat „men" nu zoo bizonder graag Latijnsche of Grieksche auteurs leest: die houdt men er meestal niet eens op na, en zijn Latijn en vooral zijn Grieksch radicaal vergeten te zijn, dat is iets waarop velen roem schijnen te dragen, althans iets waarover men zich geenszins behoeft te schamen. Een raar geval! Geen mensch, die niet blij is dat hij een mondjevol Fransch geleerd heeft, al komt hem dat voor de practijk des levens misschien nooit te pas. Maar niet-literatoren, die, als ze eenmaal het gymnasium hebben verlaten, hun latijnsche en grieksche boeken *niet* naar een stalletje brengen of in een hoek gooien, die zijn met een lantaarntje te zoeken. Ligt de schuld hiervan soms bij 't gymnasium? Krijgt men daar te lang en te veel onderwijs in de oude talen? En is het *niet* waar, wat ik wel eens heb hooren beweren: „het gymnasium is een instelling waar men leert eindexamen doen?"

Nu — hoe het zij: hooren vertalen uit klassieke schrijvers en dichters en hooren vertellen van wat er bij hen te lezen staat, dat wil men in onzen tijd wát graag. Laten wij dat feit dankbaar aanvaarden en er ons voordeel mee doen! *Iets* is altijd oneindig veel meer dan *niets*. En zal de klassieke geest ooit herleven, iets wat moet en ook zal geschieden, dan dient die herleving wel uit te gaan van hen, die althans een flauwe notie van de klassieke auteurs hebben. Meerdere verspreiding van die flauwe notie is dus een zaak van onmiskenbaar nut.

Doch het nut van Dr. Brakman's boek is heel wat grooter. Het is tweeledig. De buitenstaander vindt er een geestelijke inspanning in, die hem rijkelijk en op de genoegelijkste wijze beloont, voor den vak-man is het van 't begin tot het eind een liefelijke verpoozing, want er worden schrijvers en dichters in behandeld, waarin slechts zeer enkele philologen zich plegen te verdiepen en die toch voor hen van het grootste belang zijn.

Het zijn belangrijke en over 't geheel weinig gelezen auteurs, waaromtrent Dr. Brakman zijn lezers onderhoudt. En hij doet dat op voortreffelijke, vooral op boeiende wijze. Zijn taal is zuiver en welluidend Hollandsch, gesoigneerd in den goeden zin des woords: zijn stijl is vlekkeloos maar doet ons nooit, zooals wel eens bij pervers-gesoigneerde schrijvers vragen: „als ik dien man nu eens vroeg hoe laat het is, zou hij mij daarop dan een eenvoudig antwoord kunnen geven, of zou het ook al weer gestiliseerd moeten zijn?"

Om te beginnen met het laatste hoofdstuk „over de gedichten en brieven van Sidonius Apollinaris", „den laatsten Gallo-Romein en den eersten Franschman" wat geeft ons dat hoofdstuk een helderen blik op het openbaar en bizonder leven van dien tijd! Hoe uitnemend is de schildering van de Hunnen, hoe vermakelijk het verhaal over het keizerlijk gastmaal, waarop Sidonius zich zoo dapper en met zooveel succes heeft geweerd tegen laster en lasteraars!

Iets minder vlot laat zich het voorafgaande hoofdstuk „uit 't geschiedverhaal van Ammianus Marcellinus" lezen. Geen wonder: Ammianus is een moeielijk auteur. Mag ik—alleen ten bewijze dat ik Dr. Brakman's boek nauwgezet heb gelezen — opmerken dat op p. 97 de vereischte samenhang ontbreekt? Waarschijnlijk is hier een — misschien vrij groot stuk — uitgevallen: ook de tekst van Gronovius is onverstaanbaar. Maar wat is Ammianus een belangrijk auteur! Voortreffelijk satiricus en, niet minder voortreffelijk historicus. Zijn beschrijvingen van de heerschende weelde der Romeinen, van het verachtelijk bedrijf der *heredipetae* en het niet veel eerbiedwaardigere der advocaten, doen aan Lucianus denken, waarlijk niet ten ongunste van Ammianus. En hoe uitnemend is alles wat wij bij Brakman over Keizer Julianus te lezen krijgen! Waarlijk, het sterven van dezen „afvallige" vult een paar van de schoonste bladzijden uit de oude literatuur! Als een proeve van Brakman's uitstekende appreciatie verwijs ik naar het betoog, dat Ammianus tegenover de Christenen billijker, maar tegenover de Gothen minder billijk is dan Tacitus.

Het „knapst" schijnt mij Hoofdstuk VI „de apologie van Arnobius" en bepaaldelijk daarin het exposé van de moeilijke leer van Arnobius *over de ziel*. Het geheele hoofdstuk is uiterst smaakvol en opwekkend tot eigen lectuur. Arnobius, zooals Brakman hem schildert, is werkelijk een hoogstaand auteur.

Maar het vermakelijkst om te lezen zal wel zijn hoofdstuk V: „het onderwijs van Fronto aan Marcus Aurelius". Vermakelijk en instructief. Wie zich wat meer met den tijd van Trajanus heeft bezig gehouden moet er wel door tot het resultaat komen, dat in de weinige tientallen jaren tusschen Trajanus en Marcus Aurelius de ontwikkelde „heidenen" nóg braver, maar ook nóg kinderachtiger zijn geworden.

De hier besprokene, laatste vier, hoofdstukken moeten gerekend worden tot de „populaire" literatuur. Ze worden vooraf gegaan door de navolgende: 1 Livius en de fabula praetextata 2 over Sallustius Cat. 51 (de redevoering van Caesar) 3 over Seneca ad Marciam 4 eenige opmerkingen over Seneca's Agamemnon. Deze zijn meer van philologischen aard en zouden, in 't Latijn geschreven, een plaats in onze Mnemosyne verdienen. Toch zijn ze ook in dezen bundel geenszins misplaatst. Wetenschap popularizeeren is een bedrijf, dat in een slechten naam staat en voorheen in een nog slechteren stond. Stel u Cobet voor schrijvend in het Hollandsch voor het groote publiek. Dat liet men liever over aan hen, die er wel voor waren maar niet er achter. En ook nu nog doet ieder, die een populair geschrift over de oudheid ter hand neemt, verstandig zich eerst ervan te vergewissen aan wiens leiding hij zich overgeeft. Welnu, in die eerste vier hoofdstukken (die trouwens ook voor den „gewonen" lezer zeer onderhoudend zijn) betoont zich Dr. Brakman een hoogst achtbaar Latinist, een Latinist, die Latijn kent. Dat relatieve zinnetje is in onzen tijd een zeer gewenscht, ja een noodzakelijk toevoegsel aan dien titel.

Moge Dr. Brakman's boek vele lezers vinden! Dat zal hun, dat zal het studievak der philologie ten goede komen, want buiten belangstelling in wijderen kring kan zij 't niet stellen.

Leiden. J. J. Hartman.

V. Thomsen, Une inscription de la Trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklós (Hongrie). (Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Hist. filol. Meddelelser 1,1). København, A. F. Høst & Søn. 1917. (Pr. Kr. 0.65).

In het jaar 1799 werd in het Hongaarsche dorp Nagy-Szent-Miklós eene belangrijke vondst gedaan,

Digitized by Google

bestaande uit 23 gouden voorwerpen, schalen, bekers, drinkhoorn enz. van groote waarde en ook uit kunsthistorisch oogpunt interessant. Omtrent den oorsprong dier voorwerpen was men dadelijk gereed tot de gissing, dat zij eenmaal aan den beroemden Hunnenkoning Attila moesten hebben behoord en in den grond waren verborgen, opdat zij niet in de hand van vijanden zouden geraken. Men placht dus kortweg te spreken van den schat van Attila. Men kan hem thans vinden in het Kunsthistorisches Hofmuseum te Weenen. Om echter het geheim van dien schat te ontraadselen had men vooreerst kunsthistorische gegevens, maar meer zekerheid beloofden de inscriptiën te geven, die op verscheidene voorwerpen waren aangebracht, indien het slechts gelukte die te lezen en te verklaren. Die inscriptiën waren van verschillenden aard: sommige waren aangebracht in een soort Runenschrift, maar andere bestonden uit Grieksche letters en schenen ook gedeeltelijk Grieksche woorden te verbeelden, die echter geen zin opleverden. Eene inscriptie echter was wel in Grieksche letters, maar blijkbaar niet in het Grieksch geredigeerd en het is deze, die den beroemden Deenschen geleerde Thomsen tot een nader onderzoek heeft uitgelokt. Tot een nader onderzoek, want het spreekt wel van zelf, dat reeds voor hem andere geleerden niet alleen de voorwerpen nauwkeurig hadden beschreven, maar zich ook aan de verklaring der inscriptiën hadden gewaagd, evenwel met gering gevolg, zooals men uit Thomsen's opmerkingen dienaangaande kan leeren. Intusschen waren door de uitvoerige beschrijving van Hampel in de *Ungarische Revue* 1885, p. 161 vvg., 598 vvg. toch enkele punten vastgesteld, bijvoorbeeld dat de bewerking der voorwerpen den invloed der Grieksch-Byzantijnsche kunst ondersteldeden, wat voor de dateering van bijzonder gewicht was, dat in de inscriptiën met Grieksche letter de B onderstreept was, hetgeen volgens Hampel eerst gebruikelijk werd onder keizer Basilius 867—886. Had hij aanvankelijk den schat uit de 4de of 5de eeuw gedateerd, toen hij deze bijzonderheid vaststelde nam hij deze tijdsbepaling terug en verviel meteen de legende dat de schat iets met Attila te maken had. Maar eene bevredigende verklaring der inscriptiën vermocht hij niet te geven, ook niet van die, welke boven in het bijzonder als de meest belangrijke is aangemerkt. Natuurlijk komt het daarbij vooral aan op de vraag in welke taal zij is vervat en nu meent Thomsen het antwoord daarop te kunnen geven, nl. in Bulgaarsch-Turksch. Hij gaat daarbij uit van dezelfde onderstelling als alle overige ontcijferaars, dat in die inscriptie twee eigennamen voorkomen, nl. Buela en Butaul, die beide gevolgd worden door het woord Zoapan, waarin men den Slavischen titel Čupan, distriktshoofd zonder moeite herkend heeft. Het voorkomen van dien titel bewijst echter niet dat de taal der inscriptie Slavisch is en, gelijk reeds gezegd werd, Thomsen houdt die taal voor Turksch en vindt in de inscriptie „Le zoapan Bouila a achevé la coupe, coupe à boire qui par le zoapan Boutaoul a été adaptée à être suspendue". Niettegenstaande ik voor niemand wensch onder te doen in bewondering voor de scherpzinnigheid van den Deenschen meester moet ik toch bekennen, dat ik mij niet van de juistheid dezer verklaring heb kunnen overtuigen op gronden, die het te lang zoude zijn hier uiteen te zetten. Daarmede wordt echter niets te kort gedaan aan de belangrijkheid van het hier besproken opstel, dat niemand, ook al kan hij niet in alles den Schrijver volgen, zonder vrucht uit de hand zal leggen.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Kr. Nyrop, Histoire étymologique de deux mots français (*haricot, parvis*). (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser, II, 1). Kopenhagen, Høst & Søn. 1918. (Pr. Kr. 0.60).

Haricot duidt twee zeer verschillende spijzen aan: „een soort ragoût", en „snijboon." Zijn dit twee betekenissen van hetzelfde woord of heeft men hier twee verschillende woorden? Hoewel het niet onmogelik is een brug te leggen tussen de twee zeer uiteenlopende begrippen, is het buiten twijfel dat wij hier te doen hebben met een toevallige klankeenheid van twee termen die, oorspronkelik altans, niets met elkander te maken hebben. Terwijl *haricot*, „ragoût", schijnt samen te hangen met Ofr. *haligoter, harigoter*, waarvan men de oorsprong niet kent, is de naam voor „boon" tegelijk met die plant uit Mexico gekomen: *haricot*, „snijboon," is het Mexic. *ayacolli*. Prof. Nyrop toont ons dat, op die heldere manier die wij van hem gewoon zijn, en hij weet, op de hem eigen wijze, zijn uiteenzetting aantrekkelik te maken door karakteristieke anecdoten en leerrijke voorbeelden, waardoor het betoog veel verder reikt dan het eigenlike onderwerp.

Parvis is Gr. παράδεισος, in de betekenis van het bosje of de tuin waarin de tempels van Adonis werden gebouwd, toegepast op de Kristelike cultus. De vorm *parvis*, Ofr. *parevis*, eist een verklaring; hoe komt die *v* in het woord? Prof. Nyrop verwerpt terecht de onderstelling dat *v* hier zou dienen om de hiatus in **pareïs* uit **paredis* te doen verdwijnen, want vooreerst komt **pareïs* niet voor, en in de tweede plaats zou *pareïs* niet *parevis* maar **paris* hebben moeten worden. De *v* is ontstaan uit de interdentale spirans (ð) waarin de *d* van *paradisus* regelmatig was overgegaan, en deze fonetiese verandering wordt door de schrijver, steunende op O. Jespersen, uitvoerig toegelicht.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

C. P. van Rossem, Het moderne Fransche Tooneel. (Fransche Kunst, 7). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. (Pr. *f* 1.75).

Dit is een prettig boekje, evenals trouwens àlle tot nog toe in de serie „Fransche Kunst" verschenen werkjes; maar misschien meer dan die andere, in het bizonder voor den leek geschikt. De studie van van Rossem over het Moderne Fransche Tooneel wordt m. i. door een dubbel gebrek ontsierd. Eenerzijds een nog al opvallende onvolledigheid, niet geheel goed te maken door de waarschuwing in het *Woord-Vooraf*; is het een „vluchtige rondgang in den tuin der fransche dramaturgie", en „moest er telkenmale gecoupeerd worden", jammer genoeg bracht de gids ons niet in dien mysterieuzen uithoek, waar Maeterlinck en zijn collega's-hoveniers hun vreemde orchideëen kweeken in schemerende, zwoele kassen... Jammer genoeg bepaalt de gids zich er toe, ons te vertellen, dat die geheimzinnige hoek bestaat, maar dat men dien heden ten dage niet meer pleegt te bekijken... Jammer genoeg is „het théâtre in verzen

Digitized by Google

geheel vervallen" — wanneer tenminste de verzen der Unanimisten, Jules Romains e. d. geen verzen zijn; want hún werden een zestal pagina's gewijd —, en dat een Rostand, zelfs niet zijn naam, in het boekje te vinden is. Lijkt den schrijver het zgn. simultaneïsme van een Henri Barzun, in 1½ bladzij herdacht, eerder een plaatsje te verdienen dan de — nu ja! desnoods ouderwetsch geworden, prachtig-zieltogende kunst van Rostand en zijn tweede-ik Zamacoïs? Of acht hij dezen genoegzaam bekend, om de aandacht, voor hen bestemd, op te eischen voor een curiosum?...

Een tweede — en laatste — verwijt moge den schrijver treffen. De heer van Rossem behandelde zijn stof misschien wat te uitsluitend als tooneelschrijver. Hij vergeet wellicht dat het meerendeel der toeschouwers in een schouwburgzaal, en van hùn appreciatie hangt toch het succes af, en, (is het een serieus publiek) naar het succes kan men dan de waarde meten; — dat het meerendeel der toeschouwers zich minder bekommert om den technischen kant dan om de innerlijke waarde, om de juistheid der toestanden, het treffen der dialogen, de waarheid in de karakterteekening, de interesse der handeling... Te vaak worden in van Rossem's boek aesthetische door technische overwegingen verdrongen. Het wordt er door: in plaats een litterair-historische verhandeling over het Fransche tooneel der laatste dertig jaar, een lofzang op de vakkennis der theaterschrijvers.

Maar laten wij, zooals Jules Renard het noemde, na den rozenkrans met (twee) zwarte, den rozenkrans met zeer veel witte kraaltjes ter hand nemen, en ongetwijfeld zullen wij veel verdienstelijks vinden in de beschouwingen van dezen schrijver, welke in vele opzichten een juisten kijk heeft op het moderne tooneelwerk, dat hij grondig blijkt te kennen. Hij wijst ons op het den Franschman aangeboren talent voor optische illusie en voor het aanvoelen der aannemelijke realiteit. De Fransche karakterteekening vindt dáárom overal bijval, omdat zij, universeel van aard, overal begrepen kan worden. Waar een type, hoe verrassend of excentriek ook, ten tooneele wordt gebracht, is het in de allereerste plaats een levend mensch, en zoo heeft de toeschouwer, levend mensch trots alle punten van verschil met zijn bespotten of beklaagden broeder, dadelijk contact met die verwante ziel. Men behoeft geen Rousseau te zijn, om in Alceste's aard, toestand, handelingen en meeningen, overeenkomstigheid te voelen met zijn eigen aard, toestand, daad en gedachte.. Ibsen, Heyermans, geven uitzonderingsgevallen in wier gedachtengang wij ons haast wetenschappelijk moeten inwerken. Wat techniek en dialoog betreft, zitten Heyermans' *Opgaande Zon* b.v. of *Eva Bonheur* onberispelijk in elkaar. Maar figuren als Matthijs de Sterke of Jasper aanvaarden we steeds met voorbehoud. Op hun levensopvattingen zou een Latijnsch dramaturg geen stuk bouwen. Onbewust is zijn kunst internationaal: algemeen menschelijk. En de vorm wordt bij hem aantrekkelijk gemaakt door het optreden van het hem zoo eigen conversatietalent, de luchtige, doch niet oppervlakkige uitdrukking der diepzinnigste gedachten; en de zwaarste kost wordt licht verteerbaar door het pittige zout zijner geestigheid. Ziedaar de hoofdgedachten uit van Rossem's inleiding (pag. 1—9).

Achtereenvolgens worden het „Théâtre Libre", de „Jongeren", het Boulevard-Tooneel en de Comici behandeld. Schrijver leert ons, welk een groote rol Antoine heeft gespeeld, niet alleen òp het tooneel, maar daardoor ook in het eeuwig-wisselend spel der Fransche tooneelgeschiedenis. Stond tot rond 1887 het tooneel nog steeds in het teeken van Scribe's theorieën, Antoine bracht de revolutie teweeg, die van het theaterstuk der jongeren wilde maken: „une tranche de vie mise sur la scène avec art". Het leven. Het leven-zèlf, bron van genot en moraal tevens; het stuk zal ons, dank zij de zoo ver doorgevoerde objectiviteit, belang inboezemen, omdat het *menschen* laat zien, en geen „getruqueerde menschenzielen." (p. 14). Hun fout was natuurlijk, als steeds, mateloosheid, voortkomend uit onontwikkeld smaakgevoel — maar de eerste stoot was gegeven. Pierre Wolff, Georges de Porto-Riche, de Curel, Brieux en Lavedan zijn de meest representatieve figuren dier nieuwe periode. Zoo is weer de grootste verdienste, in het meesterwerk van laatstgenoemde, *Le Duel*, zijn abbé Daniel als *mensch* voor te stellen, en uit zijn *mensch*-zijn komt het conflict voor, dat het stuk zijn actie-waarde verleent. — De Unanimisten gaan nog verder. Het kader van hun kunst, verbreed, omlijst niet meer het individu, maar de menigte, de gemeenschap. Deze innovatie valt samen met het duidelijker geworden begrip van de „psychologie de la foule", die een Shakespeare reeds in zijn *Julius Caesar* voelde en weergaf. Romains en Claudel, ziedaar de protagonisten dezer school; terwijl Francis Jammes het drama, doch zonder erin te slagen, in zijn landelijke poëzie wil drenken. Van minder kunstwaarde is het Boulevard-Tooneel, en de schuld van zijn overdreven lof en wereldverspreidheid ligt bij de critiek, met haar coteriegeest en haar cliché-complimentjes. (pag. 76). Capus en Coolus, Gavault en Kistemaekers zijn succes-fabrikanten, en als zoodanig de groote vijanden van het hedendaagsche tooneel (p. 79); zeer veel gunstiger steken Bernstein en Bataille bij hen af, terwijl ook Donnay, b. v. in zijn *Retour de Jérusalem*, de belangwekkendste onderwerpen op de meest levendige wijze behandelt. Een laatste woord van lof valt den comici ten deel, in het bizonder Courteline en Tristan Bernard, die, na een vergelijking met de „bekende platte burgermansklucht" van Duitsche origine, de Fransche kunst als meesters vertegenwoordigen.

Amsterdam. Martin J. Premsela.

N. van Wijk, Altpreussische Studien. Beiträge zur baltischen und zur vergleichenden Grammatik. Haag, Martinus Nijhoff. 1918. (Pr. *f* 5.80 + 5%).

Reeds vele geleerden hebben zich aangetrokken gevoeld tot de sedert ruim twee eeuwen uitgestorven taal van de Pruisen, de oude bevolking van de streek tussen Weichsel en Deime en Pregel, en heel wat scherpzinnigheid is besteed aan de oplossing van de lastige vraagstukken welke die taal ons opgeeft. Wij hebben hier vóór ons een taal die alleen bekend is uit een paar woordelijstjes en drie katechismen, alle uit de nadagen van zijn bestaan, van welke teksten de uitgebreidste, gedrukt in 1561, met behulp van een tolk in 't Pruisies is vertaald door een eenvoudige dorpsdominee, blijkbaar niet voldoende voor deze taak berekend, daar hij

Digitized by Google

zachtst genomen de taal zelf niet behoorlik meester was. Bovendien vertegenwoordigen de anderhalve eeuw oudere woordelijst van Elbing en de katechismen niet dezelfde tongval; de eerste volgt het dialekt van Pomesanië, de streek beoosten de Weichsel, de katechismen daarentegen in hoofdzaak dat van Samland, ten noorden van Koningsbergen. De beperktheid van de bronnen laat ons dikwijls in 't onzekere, en de veelvuldigheid van de gevallen dat de vertalers of andere personen die met de tekst te maken hebben gehad, fouten van allerlei aard kunnen hebben gemaakt, vergroot de moeilikheden, verbonden aan 't bestuderen van deze taal, welke voor de Indogermaanse taalvergelijking in 't algemeen en voor de Baltoslaviese in 't biezonder zeer belangrijk is.

Wat v. Wijk ons in zijn *Altpreussische Studien* aanbiedt is een reeks van onderzoekingen over grammatiese vormen, voornamelik in de tongval van Samland. Het boek is opgedragen aan de nagedachtenis van August Leskien, de voortreffelike geleerde en leermeester, bij wie veelomvattende kennis, vernuft en gezond verstand gepaard gingen met eenvoud en beminnelikheid en die als beoefenaar van de Balto-Slaviese talen door geen van zijn landgenoten is geëvenaard.

Hoofdstuk I behandelt de ontwikkeling van de Oerbaltiese *ē* in 't Samlands en komt tot het besluit dat *ē* over 't algemeen weliswaar, zoals Bezzenberger aanneemt, *ī* was geworden, maar aan 't eind van een woord *ē* was gebleven, mits er de klemtoon op viel, b. v. *semmé* 'aarde' tegenover *mūti* 'moeder', terwijl *-ē-* vóór *n* overging in een onzekere, door *ie* voorgestelde klank, hetzij monofthong of difthong, b. v. *mien* (= Obulg. *mę*, Oind. *mām*), *semmien* 'terram'.

De beide volgende hoofdstukken zijn gewijd aan de ontwikkeling van Balties *ā* en *ō* in dezelfde tongval. Wat *ā* betreft wordt een wijziging voorgesteld op Bezzenberger's regel, dat *ā* na dentalen blijft, maar na labialen overgaat in *o* als er de klemtoon niet op rust, in *ū* als dat wel het geval is. Volgens v. Wijk is na *m ā* altijd *u* geworden, blijkens *mukint* 'onderwijzen', *lymuczt* (uit **limu-ts*) 'brak', die evengoed *u* hebben als *muti* 'moeder'. Ook de regel die Bezzenberger en Trautmann voor de ontwikkeling van de *ā* na velaren geven is, betoogt hij, onjuist, maar de voorkomende vormen veroorloven ons niet om een afdoende regel op te stellen. Ingewikkelder, ook in verband met de twee vertegenwoordigers in 't Litauws, is de vraag welke klank in 't Pruisies regelmatig aan Balties *ō* beantwoordt. Wel vindt men ook hier na dentalen soms *ā*, nl. in de vormen van *dāt* 'geven', maar daarnaast staan *tickrōma-* 'rechtvaardig' e.dgl. Twee vormen met *o*, *no*(-) en *pro*(-) naast *na*(-) en *pra*(-), schrijft v. Wijk aan 't voorbeeld van *po*(-) toe, maar overigens brengt ook hij het niet verder dan „die Formulierung eines ungelösten Problems."

Hoofdstuk IV levert, in aansluiting aan Solmsen, een betoog, dat de Samlandse uitgangen *-ei* en *-ai* streng van elkaar onderscheiden moeten worden (terloops wordt met de zogenaamd Litauwse datief *mánei* e. dgl. afgerekend en een datief als *nautei* verklaard), en een poging tot verklaring van de gevallen waarin zowel *-ei* als *-ai* voorkomt, met zeer gerechtvaardigde verwerping van de hypothese van Mikkola e.a., als zou er in 't Pruisies een dergelijke difthong als Litauws *ė* hebben bestaan.

In hoofdstuk V komt de genitivus singularis van de Pruisiese substantieven ter sprake. v. Wijk houdt de genitief-uitgangen van de *n*-stammen (*kermenes*) en van de *o*-stammen (*deiwas*) voor oude vormen en acht de laatste ontstaan uit *-oso*. De overige genitief-uitgangen, b. v. die van de *ā*-stammen (*ālgas*), beschouwt hij als analogiese formaties.

In 't volgende hoofdstuk komen de instrumentalis- en datiefvormen aan de beurt. v. Wijk toont aan hoe onwaarschijnlik Trautmann's mening is, dat in 't Pruisies alleen de *ā*-stammen een afzonderlike instrumentalis hadden bewaard, en hoeveel eenvoudiger het is, die schijnbare instrumentalis op *-an* (b.v. *madlan*) als een akkusatief te beschouwen. Waar twee vormen bestaan (b. v. *īstai* 'eten' naast *waldniku* 'koning') doet men z. i. het beste met te geloven dat het verschil in funktie tussen de oude datief en de oude instrumentalis in 't Pruisies verloren was gegaan. Hetzelfde zou gelden bij de *ā*-stammen (b. v. *perdāsai* 'koopwaar' naast *spartisku* 'kracht'), maar de Schrijver schijnt geen kans te zien te verklaren, wáárom de uitgang *-u* alleen voorkomt bij substantiva op *-iskā* en bij 't femininum van adjektieven op *-iska-*. Het bezwaar lijkt mij niet heel gewichtig, daar men zich best kan voorstellen dat enkel in een bepaalde formele groep van feminina de vorm op *-u* (dus de oude instrumentalis) bewaard bleef, ook al bestaat een dergelijk onderscheid bij 't masculinum niet. Het is wel niet geheel hetzelfde, maar het herinnert toch aan deze Pruisiese eigenaardigheid als in 't Oudengels van de *ā*-stammen alleen de verbalia op *-ung* de (in dit geval onoorspronkelike) uitgang *-a* hebben, zij het dan ook naast de bij alle overige uitsluitend gebruikelike *-e*. In 't vervolg van 't hoofdstuk beproeft de Schrijver een verklaring te geven van enige opmerkelike datieven, inzonderheid de pronominale vorm *stessiei*. Naar aanleiding van de verklaring van de Litauwse instrumentalis *ranka* uit *-ām* is het de moeite waard te vermelden dat Leskien die al in 1884 gaf (*Berichte der sächs. Ges. der Wissenschaften*).

Hoofdstuk VII houdt zich bezig met de nominativus pluralis van de *o*-stammen. Te recht verwerpt v. Wijk het denkbeeld van Johannes Schmidt, dat de uitgang *-ai* van de masculina een oude neutrale uitgang is, daar immers de pluralis van 't neutrum in 't Samlands op *-u*, in 't Pomesaans op *-o* uitgaat, maar hij komt niet tot een stellig besluit over de verhouding tusschen Pruisies *-ai* en Litauws *-ai*.

In hoofdstuk VIII vragen de pronomina onze aandacht. De volstrekte onhoudbaarheid van de afleiding van *stas* 'die, de' uit **k̂to-* wordt bewezen, de door anderen gemaakte vergelijking met Litauws *sztái* immers gaat niet op, omdat dit in oude Litauwse teksten nog *szitai* luidt. v. Wijk houdt *stas* voor een mengsel van **sa* (Idg. **so*) en **tas*. Ten slotte speurt hij de oorsprong na van de vormen van 't pronomen *tāns* 'hij'.

Hoofdstuk IX betreft een beginselkwestie: mogen wij in de Oudpruisiese spraakkunst van een „injunktief" spreken? Het antwoord luidt ontkennend en wordt overtuigend toegelicht.

In 't laatste hoofdstuk poogt de Schrijver een verklaring te geven van de uitgang *-imai* in de 1e persoon

Digitized by Google

pluralis en *-ai* in de 3e persoon bij klassen van werkwoorden waar men iets anders zou verwachten dan *-i-* en *-ai*.

Uit dit overzicht moge blijken dat linguistiese fijnproevers in het geschrift veel van hun gading zullen vinden. Voor een uitgebreide kring van lezers is het niet bestemd, en daarom is de dank die de Schrijver in zijn voorrede aan de Uitgever betuigt zeker niet misplaatst.

Groningen. J. H. Kern.

A. Stille, De ledande idéerna i krigföringen i Norden 1563—1570. (Ur „Festskrift utgiven av Lunds universitet vid dess tvåhundrafemtioårs jubileum 1918").

De bekwame vertaler van Shakespeare en het kunstscheppende talent van dr. Royaards hebben het meerendeel onzer beschaafde landgenooten, al zij 't onder den eenigszins vreemden naam van „Driekoningen-avond", bekend gemaakt met een der geestigste werken van den grooten Engelschen tooneeldichter; hetwelk echter met den datum van 6 Januari zoowat niets te maken heeft. Daarentegen herinneren wellicht weinigen onzer zich het Deensch-Zweedsche treurspel, waarin duizenden menschenlevens nutteloos en zonder eenige uitkomst zijn opgeofferd aan een vorstelijke gril: het voeren van een kroontje meer of minder — der wapens van Denemarken, Noorwegen en Zweden [1]) — in het wapen van eerstgenoemd koninkrijk! De schier spottenderwijs zoodanig gedoopte „Driekronen-oorlog" strekt mede als waarschuwend voorbeeld tegen de souvereine bevoegdheid tot het verklaren van oorlog, waartoe veelal het vunzige gespin der diplomatie dreef; — nogmaals één der hoofdoorzaken van den laatsten wereldoorlog, welke aan 5 millioen strijders het leven heeft gekost, 15 millioen dapperen verwondde en verminkte, een nog onbekend millioenental vrouwen en kinderen ontijdig door ziekte en honger ten grave sleepte, 400 milliarden gouds gewetenloos verslond!

Na derdehalve eeuw blijft in de Noordsche rijken nog groot verschil bestaan omtrent de vraag, wie met betrekking tot den zevenjarigen strijd de hoofdschuldige moet heeten: Frederik II, koning van Denemarken, of Erik XIV, opvolger van koning Gustaaf I Wasa van Zweden. Sommigen, en wel het meerendeel der Zweedsche geschiedkundigen, noemen Erik XIV de grootste schurk onder de toenmalige gekroonde hoofden van Europa, wiens rampspoedig uiteinde aan niemand een zweem van sympathie heeft kunnen ontlokken. Anderen verheerlijken hem als een vér vooruitzienden bewindvoerder, die Zweden in nieuwe banen van de Europeesche staatkunde heeft geleid, als de koene ontwerper en uitvoerder van groote staatkundige plannen [2]). De Deensche bronnen voor den „Driekronen-oorlog" schijnen minder partijdig, meer betrouwbaar dan de Zweedsche; beide laten echter tal van staat- en krijgskundige vraagpunten onopgelost, beter gezegd, voor tweeërlei uitleg vatbaar. Zulks wordt zijdelings erkend door dr. Arthur Gustaf Henrik Stille „Professor Filosofiska Fakulteten, Humanistika Sectionen" aan de „Kungl. Karolinska Universitet" te Lund in Zweden — de vroegere geestelijke en wereldlijke hoofdstad van het Deensche rijk, „metropolis Daniae," waar hunne koningen zich lieten huldigen —, die in 1918 aan het tweehonderdvijftigjarige bestaan der hoogeschool een feestuitgave heeft gewijd met den titel „Gedachtengang bij de oorlogvoering in het noorden 1563—1570". In het vóórwoord omschrijft hij zijn doel, nam. meer licht te verspreiden omtrent beide partijen, doch onder bijvoeging „Det är sant, att man ifråga om det nordiska sjuårskriget i väsentlig grad är i saknad af bestämda *redogörelser*, gifna af de handlande och ledande personligheterna själfva, för de bevekelsegrunder, som legat till grund för deras gärningar, för de ursprungligen verkande driftkrafterna såväl som för de moment, som under utvecklingens lopp kommit att modifiera handlingen och drifva den in i nya linjer, *och jag är fullt medveten om att jag på den grund kan ådraga mig förebråelser för konstruktion och hypotesmakeri* (Inderdaad treft men bij den Noordschen Zevenjarigen oorlog geen bepaalde *verklaring* aan omtrent de drijfveeren der leidende personen of de beweegredenen voor hunne staat- en krijgskundige handelingen, tot wijziging hunner oorspronkelijke ontwerpen en inslaan van andere wegen, *zoodat ik mij ten volle bewust ben door eigen voorstellingen wellicht aanleiding te geven tot nieuwe hypothesen*)." Hoewel de geëerde Schrijver zich zoo min door smaad als door overdreven lof laat verschalken, oordeelt zonder vóórliefde of ingenomenheid tegen personen, eere geeft aan wien eere toekomt, valt hij toch, naar onze meening, hier en daar geenszins van een minder juiste polemiek op staat- en krijgskundig gebied vrij te pleiten. Zonder ons daarin, ook niet in strategische critiek te verdiepen, waarvoor dit maandschrift zich geenszins eigent, bepalen wij ons tot een kort overzicht van den „Driekronen-oorlog," zooals dr. Stille dien te boek stelde [1]). De leidende staatkundige gedachten van beide partijen kwamen vrij wel overéén: wederzijdsche misleiding, dwaze ijdelheid, misdadige heerschzucht. Geen verloochening, toen zoomin als heden, van trots, naijver of vijandschap; wél, van Gods vermaning „Gij zijt allen broeders"!

. .

Na gedurende een bijna veertigjarige regeering Zweden tot rust gebracht en aldaar meerdere bronnen van welvaart geopend te hebben, was Gustaaf I Wasa op 29 September 1560 gestorven. Jammer genoeg had hij kort vóór zijn dood de zonen uit zijn tweede huwelijk met aanzienlijke provinciën van het rijk beleend: Johan met Finland, Magnus met Oost-Gottland, Karel met Södermanland als erfelijke hertogdommen, ten gevolge waarvan de koninklijke macht aanzienlijk verminderd en de grond tot binnenlandsche beroeringen gelegd werd. Zijn 27-jarige oudste zoon Erik, de veertiende van dien naam, besteeg den troon in Stockholm.

Ruim anderhalf jaar vóór de troonwisseling in Zweden had Frederik II (1 Januari 1559) in Denemarken de teugels der regeering, doch onder zeer beperkte voorwaarden, aanvaard: het werk van den adel, waarvan

[1]) Noorwegen behoorde toen tot Denemarken.

[2]) Ahlqvist. Konung Erik XIV's sista lefnadsår — Stockholm 1878. — Fr. Westling. Det nordiska sjuårs krigets historia; in Hist. Bibl. 1879.

[1]) Tal van werken over den „Driekronen-oorlog" verschenen in Denemarken en Zweden, door Westling, Rördam, Annerstedt, Schirren, Droysen, Resen, Mollerup, Bricka, Laursen, Daae, Tegel e. a.; bovendien zijn nog enkele in handschrift voorhanden.

Digitized by Google

de invloed, bij de onbeduidendheid der steden en de door 's konings vóórganger Christiaan III verminderde macht der geestelijkheid, sterk was toegenomen.

Twee jonge vorsten dus van nagenoeg gelijken leeftijd in het Noorden, beiden in gelijke mate doordrongen van hun beteekenis en naijverig op hunne rechten. Erik XIV bezat enkele der goede eigenschappen, van zijn vader. Daarentegen hadden diens minder gunstige hoedanigheden zich te sterker bij zijn zoon ontwikkeld; in zijn jeugd onrustig, ruw, onwaarheidlievend, ontaardden deze karaktertrekken al spoedig in wantrouwen en ruw geweld. Hoewel de goede verstandhouding met Denemarken reeds eenigen tijd te wenschen overliet, is toch ten onrechte beweerd, dat Erik 't eerst de „*dominium maris Baltiae*" ter oplossing in Zweedschen zin zou hebben opgeworpen. Frederik II, een verstandige, werkzame vorst, beschermer van onderwijs en wetenschap maar wiens zucht tot het bereiken van zijn ideaal, herstel der unie van Kalmar [1]), aan zijn land en volk groote onheilen en schier ontorschbare geldelijke lasten heeft berokkend.

Alvorens met Denemarken in vijandelijkheden te worden gewikkeld, voerde Erik XIV oorlog met Rusland en Polen over Lijfland.

Lijfland toch, Esthland en Koerland hadden sinds 1199 deel uitgemaakt van de geestelijke Zwaard-orde tot bekeering der heidenen, welke in 1237 met de Duitsche- of Teutonische orde was vereenigd. De grootmeester der Zwaard-orde, Walther van Plettenberg, had zich in 1521 van laatstgenoemde vrijgekocht, en derfde dientengevolge bij de verwoestende invallen van tsaar Iwan IV Wasiljewitsch van Rusland gedurende de eerste helft van de 16de eeuw de hulp van de overige Zwaard-ridders.

Toen de Russen in 1558 opnieuw Lijfland aanvielen, wendden de Zwaard-ridders zich om hulp tot Denemarken, Zweden en Polen. Frederik II kocht eenige stichten van Lijfland en gaf ze aan zijn jongeren broeder, maar toonde zich zoo min als vroeger Gustaaf I Wasa of als Polen geneigd tot dadelijken bijstand. Intusschen bezette Iwan IV de aan Rusland grenzende streken van Esthland. Nauwlijks was Erik XIV ten troon gestegen óf hij toonde zich tot hulp gereed, mits Esthland zich aan hem onderwierp, hetgeen tot groote ergernis van Denemarken geschiedde (4 Juni 1561). Uit vrees dat de reeds sinds een jaar in Denemarken en Zweden gereed liggende eskaders gedurende zijn afwezigheid slaags zouden raken, gaf Frederik o. a. in Augustus 1561 zijn plan op tot bijwoning van het huwelijk van den prins van Oranje met Anna van Saksen te Leipzig, doch bleef te Kopenhagen. De Poolsche koning eischte voor zijn toegezegde maar zeer vertraagde hulp den afstand van nagenoeg geheel Lijfland, zoodat alleen Koerland als erfelijk hertogdom, maar onder Poolsche leenhoogheid, overbleef. Daarmede was de Zwaard-orde ontbonden en haar grondgebied tusschen de vier Noordsche mogendheden verdeeld.

[1]) Denemarken, Noorwegen en Zweden waren in 1397 door de unie van Kalmar vereenigd geworden onder Margaretha, dochter van Waldemar IV van Denemarken en gemalin van Hako VII, koning van Noorwegen, wegens haar schranderheid en beleid genaamd *de Semiramis van het Noorden*. Na haar dood had Noorwegen, vooral Zweden zich meermalen aan de heerschappij der Denen onttrokken. In Juni 1523 werd de unie ontbonden.

Gedurende den oorlog tusschen Polen, Rusland en Zweden ondersteunde Erik's oudste broeder, hertog Johan van Finland, zijn schoonvader koning Sigismund II van Polen met geld. Hierover verontwaardigd, liet Erik zijn broeder te Abo gevangen nemen en verklaarden de stenden hem schuldig aan landverraad. De droefgeestige stemming, welke men reeds vroeger bij Erik had opgemerkt, verkeerde bij de intriges van koning Frederik II van Denemarken in toenemende zwaarmoedigheid. Terwijl deze, tegen den raad zijner vertrouwden, oorlog met Zweden zocht, zijne brieven al vast met de drie kronen der unie van Kalmar zegelde, Lubek en zijn zwager, den keurvorst August van Saksen, als bondgenooten aan zijn zijde trachtte te scharen, sloeg Erik om zijn krachten te versterken den weg in van huwelijksaanzoeken — waaromtrent dr. Stille ons te weinig verhaalt — bij koningin Elisabeth van Engeland, bij Maria Stuart, weduwe van koning Frans II van Frankrijk, later bijna gelijktijdig bij prinses Christine van Hessen [1]) en de hertogin-weduwe Renate van Lotharingen — vrij begrijpelijk vergeefsche, telkens mislukte zetten op „la carte d'amour." Erik zou ten slotte huwen met een eenvoudige boerendochter: een in het moeras ontloken bloem.

Als weerslag op de „drie kronen" in het Deensche wapen nam Erik XIV in het zijne op de „drie Deensche leeuwen" met het bijltje van den heiligen Olaf van Noorwegen. Hoewel 't niet moeilijk zou geweest zijn omtrent dit ijdele twistpunt tot overéénstemming te geraken, weigerde koning Frederik halsstarrig elke tegemoetkoming [2]).

Eigenmachtige handelingen van een Zweedsch gezantschap te Kopenhagen op weg naar Hessen dreven Frederik II tot geweld. Nadat de Zweedsche en de Deensche vloten reeds op 20 Mei 1565 bij Bornholm onverwacht slaags geraakt waren, maakten Denemarken en Lubek op 13 Juni d.a.v. gemeene zaak tegen koning Erik.

De persoonlijke aanhang van Erik XIV bij enkele Europeesche hoven was gedurende de eerste jaren zijner regeering toegenomen; maar hunne telkens herhaalde, mislukte pogingen tot bemiddeling om het dreigende çonflict met Denemarken te voorkomen, lieten ten slotte Zweden aan zijn lot over [3]).

Zweden hield de overhand op zee — op 30 Mei 1564 tusschen Öland en Gottland, 14 Augustus d. a. v. aan den noordspits van eerstgenoemd eiland, dd. 21 Mei en 4 Juni 1565 op de kusten van Pommeren en van Mecklenburg bij Bukow, 7 Juli daarna tusschen Rügen en Bornholm —, de Denen te land, als bij de verovering van Elfsborg nabij Gottenburg op 4 September 1563, de overwinning van Axtorna verder zuidwaarts bij Falkenberg op 20 October 1565 na verlies van de stad Varberg aan het Kattegat, bij Holaveden en in Oost Gottland in het najaar van 1567, de herovering van Varberg in 1569 enz. Zweden dankte zijn roem voornamelijk aan den admiraal Klaes Horn, Denemarken aan den generaal

[1]) Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau, I, pages 77, 81 et 85, 154, 180, 206 et 207, 232, 328 et 329, 395 et 396, 406 — 408.

[2]) Mollerup. Bidrag til den nordiske Syvaarskrigs Historie. Dansk historisk Tidsskrift, Raekke V: 2, 572. Amm. 2.

[3]) Aarsberetninger fra det Kongelige Geheimearchiv (Kopenhagen).

Digitized by Google

Daniël van Rantzau, die zich veel naam maakte door zijn uitmuntend geleiden terugtocht in 't laatst van Januari 1568 uit West Gottland, bij felle kou en zonder levensmiddelen, van Motala aan het Wetter-meer over het bevroren Sommer-meer langs Säby en Ekesjö naar Knäred, waar hij weêr Deensch grondgebied bereikte. Koning Erik, toen reeds verbijsterd van geest, volgde tot Vexjö, en staakte aldaar de vervolging.

Nadat beide rijken elkander met groote verbittering veel schade hadden toegebracht, kwam op 13 December 1570 de vrede te Stettin tot stand, waarbij Frederik II van alle aanspraken op Zweden, de regeering te Stockholm van die op Noorwegen, Schonen, Halland, Jämtland. Härjedalen, Blekinge en het eiland Gottland afzag. Zweden betaalde bovendien nog een aanzienlijke geldsom voor oorlogskosten; de handel der Denen op de Oostzee en die der Zweden door den Sont zouden vrij zijn. Lubek kreeg vrije scheepvaart naar Narwa.

„Spelet var uppskjutet, icke afgjordt" — de strijd was geschorst doch niet beëindigd, schrijft de heer Stille. Reeds in 1611 zou de oorlog, dán tusschen Gustaaf II Adolf en Christiaan IV van Denemarken, worden hervat, nadat deze laatste Kalmar had bemachtigd, schijnbaar om andere redenen dan die waarom Frederik II in 1563 den oorlog was begonnen. De vredesverdragen bevatten telkens den kiem van nieuwe oorlogen. Zweden en Denemarken leden beiden aan een *vitium originus*: nationale eer- en heerschzucht.

De Kalmar-oorlog en latere Zweedsche oorlogen beteekenden voor de geschiedenis van Europa verzwakking van de Scandinavische wereld „*Discordia maximae dilabuntur*" — de ook in onze oude Republiek telkens verwaarloosde waarschuwing op de keerzijde van het Staten-zegel.

Ten bewijze, dat Frederik II met den vrede van Stettin geenszins zijn lievelingsdenkbeeld, herstel der unie van Kalmar, had opgegeven, strekke o.a. dat het wapen op de trompet-vaantjes der in 1571 nieuwe opgerichte „Drabantgarden", den Zweden ten spijt, opnieuw in het derde kwartier *de drie kronen* in goud op blauw veld voerde [1]).

Nog heden vertoont de Koninklijke Deensche standaard dezelfde traditie.

Terwijl Frederik II de gelden tot het voeren van den krijg vooral aan het beleid van zijn overigens weinig vertrouwbaren minister Peter Oxe te danken had, viel de voor Denemarken gunstige uitslag van den doelloozen, bloedigen „Driekronen-oorlog" minder toe te schrijven aan overwicht op Zweden dan aan de binnenlandsche tweespalt aldaar.

De zwaarmoedigheid van Erik XIV toch was in aanvallen van waanzin overgegaan. Vermeenende, dat het hoofd van het aanzienlijke geslacht Sture, nevenknie der Wasa's, hem van den troon wilde stooten om dien aan zijn broeder Johan te verzekeren, liet hij dezen en andere bij hem verdachte personen in de gevangenis werpen. In 1567 ontaardde zijn ongelukkige zielstoestand tot moordzucht; met eigen hand verwondde hij Nils Sture, deed hem en tal van andere staatsgevangenen zonder rechtelijk onderzoek ter dood brengen.

[1]) Den Dansk-Norske Haers Historie af Otto Vaupell med Billeder af C. Lund. I. — 1872.

Den 4en Juli 1568 huwde koning Erik met groote praal Karin Månsdotter, in verband waarmede de hoogere standen zich geheel tegen hem keerden; de volksgunst had hij reeds lang verspeeld. Bovendien lieten de „drie kronen" in het Deensche wapen hem geen rust. Wél toonde hij bij oogenblikken berouw over zijne geweldadige handelingen; wél zocht hij de gezinnen van zijne slachtoffers door geld en tegemoetkomingen te bevredigen; wél trachtte hij het volk weer te winnen door zijn schuldigen broeder hertog Johan op vrije voeten te stellen; ook bleef hij zoo lang mogelijk aan het hoofd van het leger — alles tevergeefs. De aanvallen van verstandverbijstering keerden zoo dikwerf en in zulke gevaarlijke vormen terug, dat zijne broeders Johan en Karel, door een opstand van het volk gesteund, zich tegen hem verbonden. Ten slotte door iedereen verlaten, werd Erik XIV nog vóór den vrede van Stettin gevangen genomen en op 25 Januari 1569 van den troon vervallen verklaard.

Met den vrede van Stettin kwam Zweden niet tot rust. De verheffing van Lijfland door Rusland tot een koninkrijk leidde tot nieuwen strijd met tsaar Iwan IV. Zweden strekte ten prooi aan twist tusschen de beide broeders van Erik, waarbij Karel den meesten aanhang vond. Uit vrees dat een revolutie wellicht Erik, die in de gevangenis zelfs lichamelijke mishandelingen verduren moest, weder op den troon zou brengen, schaamde Johan zich niet, hem door vergif van het leven te laten berooven (16 Februari 1573). Zoo eindigde het leven van een niet onbegaafden, doch tuchteloozen vorst, die in vroegere jaren op allerlei niet altijd even loffelijke wijzen den invloed van Zweden in Europa had weten te verhoogen, wiens geest vooral onder de ijdele aanspraken van Denemarken had geleden. Ook Frederik II moest zijn ideaal tot hereeniging van de „Drie kronen" van Scandinavië prijsgeven.

Onze bespreking heeft reeds de grenzen van het zeer lezenswaardige Zweedsche geschrift overschreden.

Al moge de hoogleeraar dr. Stille o. i. geenszins zijn geslaagd om, uit een psychologisch oogpunt beschouwd, de belofte, welke de titel van zijne feestuitgave vertolkt, geheel te vervullen, blijft zijn arbeid een historisch gedenkstuk van blijvende waarde voor het tweehonderdvijftigjarige jubileum der Lund'sche hoogeschool.

's-Gravenhage. F. de Bas.

E. C. G. Brünner, De order op de buitennering van 1531. (Utrechtsche Bijdragen voor Letterkunde en Geschiedenis XII). Utrecht, Oosthoek. 1918. (Utrechtsche diss.).

Deze Utrechtsche dissertatie bevat een schat van gegevens over den economischen toestand van het graafschap Holland in de eerste helft der 16de eeuw. In het eerste hoofdstuk schetst Dr. Brünner de omstandigheden, waarin Holland verkeerde bij den aanvang van de regeering van Karel V; de schrijver maakt hierbij o. a. gebruik van de vele gegevens, die de bekende enquêtes van 1496 en 1514 verschaffen. Zeer interessant is hetgeen de schrijver mededeelt over de verhouding, waarin het grondbezit op het platteland verdeeld was tusschen boeren, adel, geestelijkheid en poorters. Het blijkt dat in het algemeen het eigen bezit van den boer toenmaals nog weinig te beteekenen had. Het grondbezit

Digitized by Google

van den adel was minder groot dan men verwachten zou. Van meer beteekenis was het geestelijk grondbezit. Verrassend is het feit dat ook de stedelijke burgerij op het platteland zooveel grond in eigendom had. Vele gegoede dorpelingen hadden zich n.l. — vooral in dagen van onveiligheid — in de steden gevestigd. Bovendien kochten rijke poorters dikwijls land als geldbelegging. In landbouw en veeteelt kon de plattelands-bevolking geen voldoende bestaan vinden. Dat is één der oorzaken van het opmerkelijke feit, dat — v. n. in Noord-Holland — zoo'n groot deel der plattelands-bewoners op de koopvaardijvloot diende. Terecht merkt de schrijver op dat een stagnatie in de vaart op de Oostzee-havens derhalve niet alleen van beteekenis was voor de steden maar ook voor de dorpen.

Het feit, dat de bodem aan de dichte bevolking geen behoorlijk bestaan kon verschaffen, had echter ook een sterke toeneming der nijverheid ten platten lande ten gevolge. Zeer ten ongenoege der steden. Op het platteland waren de productiekosten — o. a. wegens het ontbreken van accijnzen — minder hoog zoodat men daar zeer gemakkelijk met de stedelijke nijverheid kon concurreeren. Ook de stedelijke finantieën ondervonden door de mindere opbrengst der accijnzen de schadelijke gevolgen van dit verschijnsel.

In het verloop van de eerste helft der 16de eeuw was de economische toestand in Holland ten gevolge der vele oorlogen verre van schitterend. Door stremming van handel, visscherij en export-industrie heerschte er telkens groote werkeloosheid. Dat veroorzaakte een toeneming der „buiten-nering", hetgeen aan de steden juist in deze jaren van malaise natuurlijk bijzonder onwelkom was. Daarop begonnen de steden een krachtige actie tegen de plattelands-industrie, die zij als een onnatuurlijk en ongeoorloofd verschijnsel beschouwden. Het feit, dat tot dusver tusschen stad en platteland een vrij scherpe arbeidsverdeeling had bestaan, werd nu door de pleitbezorgers der steden tot een economisch en moreel dogma verheven! Dit herinnert aan het „argument", dat de stad Dordrecht bij een andere gelegenheid — zooals Dr. Unger in zijn proefschrift mededeelde — aanvoerde ter rechtvaardiging van den marktdwang, dien zij aan de omgeving oplegde; „gelijk geen saecken redelicker noch behoirlicker en zijn, dan dat een hooft gespijst wordt van zijn leden"!

De plattelandsindustrie werd echter verdedigd door den adel, die natuurlijk groot belang had bij de welvaart van het platteland. De ambachtsheeren verzetten zich met kracht tegen de pretenties der steden, wier actie dan ook voorloopig slechts op weinig succes kon bogen. Doch de steden beschikten over een hoogst belangrijk argument, n.l. een welgevulden geldbuidel! Daar was de landsheer op den duur niet tegen bestand. Zoo kwam dan in het jaar 1531 de „order op de buitennering" tot stand, die weliswaar de bestaande bedrijven niet ophief doch in elk geval de oprichting van nieuwe verbood. Het toezicht op de naleving van dit plakkaat was echter overgelaten aan de belanghebbende ambachtsheeren en baljuwen. Het spreekt dus vanzelf dat er van de naleving heel weinig terecht kwam. Zelfs nam, onder invloed van den oorlogstoestand, in den loop der dertiger jaren de buitennering nog vrij sterk toe!

Doch op den duur kregen de steden toch hun zin. Er ontstond samenwerking voor dit doel tusschen de steden onderling; in 1543 stelden de voornaamste Hollandsche steden twee personen aan om toezicht te houden op de handhaving van de orde op de buitennering. Weliswaar kon de plattelands-industrie niet uitgeroeid worden doch haar omvang verminderde aanmerkelijk. „In de onmiddellijke omgeving der steden — aldus Dr. Brünner — verdwijnt de buitennering: in de dorpen, meer in het binnenland gelegen, handhaaft ze zich nog met moeite. De order heeft derhalve niet geheel en al haar uitwerking gemist, al waren de steden nog niet tevreden met de resultaten." Vooral ook door den aankoop van heerlijkheden hebben de steden later aan de buitennering een zwaren slag toegebracht.

Dit is de korte inhoud van het boek van Dr. Brünner, dat echter bovendien nog tal van tot dusver onbekende of minder bekende gegevens omtrent den economischen toestand van Holland in dien tijd bevat. Het is echter verwonderlijk, dat de schrijver, die met zulk een grooten ijver in binnen- en buitenlandsche archieven naar materiaal heeft gespeurd, zoo slecht op de hoogte is van de litteratuur over zijn onderwerp. Is het niet zonderling dat een schrijver, die de verhouding van stad en land in de Middeleeuwen behandelt, wel Pirenne, Schmoller en Gosses citeert doch het in 1916 verschenen proefschrift van Dr. W. S. Unger over „De levensmiddelenvoorziening der Hollandsche steden in de Middeleeuwen" blijkbaar in 't geheel niet kent? Is Dr. Brünner bekend met de theorie van Bücher over de zelfgenoegzaamheid der middeleeuwsche stad en met de daarop uitgeoefende kritiek? Het is mogelijk doch uit zijn boek blijkt het allerminst. Over de kwestie van het toenemende protectionisme der steden in de latere Middeleeuwen — een vraagstuk, dat de schrijver herhaaldelijk vluchtig aanroert — had hij ook een en ander kunnen vinden in mijn proefschrift „Het economisch karakter der middeleeuwsche stad." Het verzamelen van feiten is een nuttig werk doch daarom behoeft men de algemeene, theoretische vraagstukken toch niet in die mate te verwaarloozen, als zulks in deze dissertatie geschiedt.

Men zou — dunkt mij — aan studenten, die voor hun dissertatie een onderwerp op het gebied der economische geschiedenis kiezen, toch wel den eisch mogen stellen, dat zij zich tevoren eenige elementaire kennis van staathuishoudkunde eigen maken. Welke nadeelige gevolgen het gemis van economische kennis kan hebben, blijkt duidelijk uit de, in 1916 verschenen, Amsterdamsche dissertatie van Dr. W. L. D. van den Brink „Bijdrage tot de kennis van den economischen toestand van Nederland in de jaren 1813—1816". Dr. Brünner heeft de gevaarlijke klippen over het algemeen beter weten te ontzeilen. Evenwel is dit hem niet altijd gelukt; men zie b. v. het onjuiste gebruik van den term „fabriek" in plaats van manufactuur op p. 149.

Ondanks deze kleine tekortkomingen is het werk van Dr. Brünner echter ongetwijfeld een belangrijke bijdrage tot de kennis van de economische geschiedenis van ons vaderland.

Amsterdam. J. G. van Dillen.

Digitized by Google

Zahn's Kommentar zum Neuen Testament, dln. VII en VIII: **Bachmann, Der erste Brief des Paulus an die Korinther**[2] 1910 (Pr. geb. M. 10.50), — **Der zweite Brief** — —[3] 1918 (Pr. geb. M. 9.70). Leipzig, Deichert.

De zwakke zijde van deze in menig opzicht voortreffelijke commentaren is de litteraire critiek. Naar 't heerschend gevoelen zou I Cor. een-en-ondeelbaar, II Cor. wellicht een samengestelde eenheid wezen. Blijkens I, 5 : 9 en II, 2 : 4, 7 : 8 hebben er nl. minstens 4 brieven van Paulus aan de gemeente te Corinthe bestaan. Onze kanonieke brieven moeten dus berusten op een *Sammelcodex.* Wie antieke hss. van dien aard kent, weet, dat er dus tusschen de volgende hypothesen alleen op *interne* gronden beslist kan worden.

	**1 Cor.*	**2 Cor.*
a.	——	I Cor.
b.	. . . II C. 6^{13}—7^{1} . . .	,,
b′.	——	,,
c.	. . . II C. 6^{13}—7^{1} . . .	,,
d.	Frm. v. I C. + .,	Rest van I Cor,
e.	,, + frm. v. II C. + .,	,,

	**3 Cor.*	**4 Cor.*	*x.*
(*a*)	——	II Cor.	——
(*b*)	——	II C. 1—6^{13},7^{2}—13	——
(*b′*)	——	,,	II C. 6^{13}—7^{1}
(*c*)	. . . II C. 10—13 . . .	II C. 1—6^{13}, 7^{2}—9	——
(*d*)	Frm. v. I C. + ,,	Rest van II Cor.	——
(*e*)	,, + frm. v. II C. + ,,	,,	——

Natuurlijk kan men verder b. v. voor *1.2 Cor.* type *d* en voor *3.4 Cor.* type *e* volgen of omgekeerd, terwijl bij *c d e* op dezelfde wijze als bij *b* een variant *c d e′* mogelijk is. Uit dit schema zijn verder ook tal van andere combinaties af te leiden, terwijl weggelaten is de uitlichting van II Cor. 8, II Cor. 9 of beide. Type *c* wordt vaak voor de juiste oplossing gehouden.

Hier blijkt echter terstond, dat wie II Cor. 6 : 13.—7 : 1 als fragment laat gelden, tevens hoogere waarschijnlijkheid moet toekennen aan de oplossingen *c d e.* Immers, bevatte de Sammelcodex één fragment, dan heeft er wel meer in *lacera conditio* verkeerd. Bachmanns positie, b′, is dus wel de zwakst mogelijke. Alleen uiterst dwingende exegetische gronden zouden haar kunnen dekken. Dit klemt te meer, omdat B. niet, met Baljon b. v., dit fragment als een interpolatie uit ± 170 beschouwt, maar het aan Paulus schijnt toe te kennen. Wie zoo staat, behoort, m. i., bij de exegese de compositie-theorieën grondiger te bespreken. Wanneer B. b.v. (VIII p. 338 sq.) den aanhef van II C. 10—13, αὐτὸς δὲ ἐγὼ Παῦλος als kenmerk van den „Ich-brief" (10—13) promoveert tot een „antithetischen schakel", waardoor deze capita „in ein ganz bestimmtes Verhältniss treten" tot de voorafgaande, kan dit wel juist zijn — alleen volgt hieruit volstrekt niet, dat juist caput 1—9 van onzen IIen Cor. brief voorafging! Eerst wanneer bewezen is, dat II Cor. 10—13 niet = *fragm. van* 3 *Cor.* (vgl. b.v. Sanday in de *Encycl. Bibl.* vol. I, col. 906), verkrijgt dit argument kracht. Toch moet ook dan nog voldoende aansluiting tusschen cc. 9 en 10 worden aangetoond. Aan deze eenvoudige eischen voldoet, m. i., B.'s exegese niet. — Joh. Weiss († 1914), wiens positie tot het type *d e* behoort, meende — om een verwante quaestie aan te roeren —, dat I Cor. 10 : 1—23 als concessie aan Joodsche scrupules moest beschouwd worden (*Comm. op I Cor.*, 1910, p. XLI en *Urchristentum*, 1914, p. 247). Wie I Cor. een en ondeelbaar acht, moet, z. i., aannemen, dat Paulus „von Kapittel zu Kapittel in seinem Urteil geschwankt habe, denn in Kap. 8 und 10, 24—11, 1 lautet sein Urteil wesentlich anders" dan in 10 : 1—23.

Of men nu meent, dat dit verschil tusschen het „rigoureuze" μὴ γίνεσθε εἰδωλολάτραι . . . μηδὲ πορνεύωμεν . . . μηδὲ ἐκπειράζωμεν τὸν κύριον . . . φεύγετε ἀπὸ τῆς εἰδωλολατρείας . . . οὐ θέλω ὑμᾶς κοινωνοὺς τῶν δαιμονίων γίνεσθαι. οὐ δύνασθε ποτήριον κυρίου πίνειν καὶ ποτήριον δαιμονίων· οὐ δύνασθε τραπέζης κυρίου μετέχειν καὶ τραπέζης δαιμονίων (10 : 7. 8. 9. 14. 20. 21) en daartegenover: 10 : 23, πάντα ἔξεστιν ἀλλ' οὐ πάντα συμφέρει, of 8 : 8, βρῶμα δὲ ἡμᾶς οὐ παραστήσει τῷ θεῷ met de practische toepassingen 8 : 9, βλέπετε δὲ μήπως ἡ ἐξουσία ὑμῶν αὕτη πρόσκομμα γένηται τοῖς ἀσθένεσιν en 10 : 32, ἀπρόσκοποι καὶ Ἰουδαίοις γίνεσθε καὶ Ἕλλησιν καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ exegetisch glad te strijken is of niet, het is kenmerkend voor B.'s commentaar, dat hij dit alles zoo geruischloos weet te vereffenen en dat hij dan aan 't slot (p. 346) zegt: „De uiteenzetting, welke met deze woorden afloopt, staat . . „in bemerkenswertem Verhältniss" tot die over de eigen discipline der gemeente op zedelijk gebied in cc. 5. 6 „sowohl hinsichtlich der Art der Anlage . . . wie hinsichtlich des Geistes der die Beweisführung beherrscht". Ik geloof, dat het debat zoo niet gesloten kan worden. Al heeft wat men in 't buitenland de „holländische Schule" noemt, zooals Bachmann terecht opmerkt (p. 27), „mit *staunenswertem* Sicherheitsgefühl an diesem Zerlegungsgeschäfte" gewerkt, toch blijft het een feit, dat de ongeschondenheid van I Cor. tot op heden toe niet meer dan een hypothese is. Eenige kleinigheden van philologischen aard mogen hier volgen. 't Slot van I Cor. 6 : 10 is het einde van een zwarte zondenlijst: ἀρσενοκοῖται, κλέπται, πλεονέκται, μέθυσοι, λοίδοροι, ἅρπαγες vormen daar een processie dergenen, die βασιλείαν θεοῦ οὐ κληρονομήσουσιν. Dan volgt v. 11: καὶ ταῦτά τινες ἦτε. Bachmann (p. 236) vertaalt „Und derlei wart ihr, der eine und der andere". Nadruk valt er z. i., op (237), dat „Glieder der Gemeinde wirklich solche Vergangenheit haben". Field, *Notes on the Translation of the New Testament* (*Otium Norvicense* III[2]), Cambridge, 1899, p. 172 citeert hier, m. i. terecht, Chrysostomus, *Hom.* IV in *Ephes.* (Tom. XI, p. 25E): οὐκ εἶπεν ἁπλῶς, ἦτε, ἀλλά τινες ἦτε· τουτέστιν, οὕτω ἦτε. — Bij 6 : 20, ἠγοράσθητε γὰρ τιμῆς en 7 : 24, τιμῆς ἠγοράσθητε wordt, naar het schijnt, de zoenbloedtheorie geruggesteund met de vertaling (p. 251) „Erkauft wurdet ihr ja um (teuren) Preis". In een noot (p. 251) leest men: „τιμῆς eigenlijk tegenover *gratis*, dus ten koste van uitgaven, dikwijls in de Papyri, b. v. Tebt. P. 5, 185. Maar in het verband „spielt das von selbst hinüber in die bestimmtere Bedeutung „um teueren Preis", precies zoo als in I Macc. 9 : 65 ἀριθμῷ = met een groot getal, vgl. I Petr. 1 : 19." Op die laatste plaats heet het echter: ἐλυτρώθητε, niet door zilver of goud, ἀλλὰ τιμίῳ αἵματι ὡς ἀμνοῦ

Digitized by Google

ἀμώμου καὶ ἀσπίλου χριστοῦ. Bachmann had hier toch behooren te verwijzen naar Deissmanns *Licht vom Osten*[1] 1908, p. 235[4], waar op grond van papyri en inscripties terecht geconcludeerd wordt: „Luthers *teuer erkauft* ist wohl nicht richtig. Paulus betont nicht die Grösze des Kaufpreises sondern die Tatsächlichkeit der Loskaufung". Bij 7 : 24 δοῦλος χριστοῦ in verband met v. 22 ἀπελεύθερος κυρίου verwijst hij *wel* naar p. 276 van dit werk en spreekt van „(Schein-) verkauf an eine Gottheit (p. 282, n 1). Ook daar trekt B. echter geen conclusies. Deissmanns aardige opmerking, dat μένειν παρὰ τῷ κυρίῳ vaak plicht van den vrijgelatene was, had zeker ook onderstreeping verdiend. — Ernstiger bezwaar heb ik tegen de wijze, waarop het παραδοῦναι τῷ Σατανᾷ behandeld is op pp. 211—216. B's positie tegenover de analogieën der antieke *devotio* (Ramsay, Dobschütz, Deissmann) komt mij zeer zwak voor. Dat een terminus technicus voor het beladen met den vloek hier ontbreekt en er meer van juridische nuances dan van een „Fluchwunsch" moest gesproken worden, is juist. De Joodsche en antieke parallellen (vgl. J. Weiss, Comm. I Cor. pp. 132/3) geven echter veel meer te denken dan men hier aangeduid krijgt. Wel valt terecht 't volle licht op Paulus' mentaliteit: „Hier spricht .. ein Geist der sich bevollmächtigt weiss richtende Kräfte höherer Art zu handhaben", maar B. tracht nu juist dit, zeer bizondere, verschijnsel te isoleeren! „Wächst der Gedanke so aus gemeinchrīstlichen Grundlagen heraus, so ist es nicht nötig sie durch entfernte Analogien, die es nur dem Schein und nicht der Wirklichkeit nach sind, zu erklären". Dat is even bedenkelijk als het aannemelijk schijnt. Natuurlijk verstaat een Duitsch Protestant beter wat er vóór twintig eeuwen in een *Christen* omging dan in een dienaar van Serapis, Isis of Attis, maar de „genuin christliche Grundlagen" bepaalt men maar zoo niet van uit zijn particulier Westersch Christendom! Over die „Grundlagen" zie ik althans de dwaallichtjes *materie* en *forma* spelen. Het befaamde „Wesen des Christentums" is dan eene onveranderlijke *materie*, die de apostelen aan de reformatoren en tenslotte aan de dogmatische geesten van heden overhandigd zouden hebben. De *forma* zou als iets bijkomstigs in iedere periode verschillen. Daar is veel waars in, alleen wat B. tot de „Grundlagen" rekent, is b. v. volgens Harnack slechts „Hülle", enz., enz. Die scheiding is kunstmatig, al is zij noodzakelijk. Vorm en materie zijn in 't leven steeds één. De vraag naar het „wesentliche" van 't Christendom heeft tenslotte veel van een dispuut over 't probleem of 't „wezen" van een eik te vinden is in de bast, in het hout of in den sapstroom. — In I Cor. 15 exegetizeert B. het bekende beeld van 't „tarwegraan, dat in de aarde valt en sterft" weder eens als symbool voor den dood. Σπείρεται „bezieht sich auf die Überlieferung in den Tod und damit natürlich auch auf das Begräbnis". Er bestaat echter alle reden om dit te betwijfelen. R. H. Charles, *Eschatology, Hebrew, Jewish and Christian*, 1899[2], 1913, p. 450 merkt evenwel ten opzichte van I Cor. 15 : 42—44 terecht op: „The sowing here cannot mean the *mere burying* of the body in the grave: such a meaning of σπείρειν is wholly unattested — it is rather the placing of the vital principle .. in its material environment . . ." Daarbij voegde hij als noot: „Such is to a large extent the view advocated by Reuss [reeds voor hem door Van Hengel] . . . But it has not been observed that the same figure of speech is used in 4 Ezra V, 43, *qui seminati sunt super eam* (i. e., *terram*) . . . Calvin was practically of the same view: „Praesentis vitae tempus metaphorice sationi comparat, resurrectionem vero messi." Beslissend lijkt mij, dat in de reeks σπείρεται ἐν φθορᾷ, ἐγείρεται ἐν ἀφθαρσίᾳ . . . ἐν ἀτιμίᾳ- ἐν δόξῃ . . . ἐν ἀσθενείᾳ- ἐν δυνάμει, waar φθορά en ἀτιμία dan slaan zouden op een *dood* lichaam, als *climax* zou volgen ἐν ἀσθενείᾳ! Zou dat dan soms van de treurende verwanten gezegd moeten zijn? Van Hengel had wel de logica aan zijn zijde, toen hij dit σπείρειν eenvoudig interpreteerde van de *generatio*. Er volgt dan ook: εἰ ''ΕΣΤΙΝ σῶμα ψυχικόν, ''ΕΣΤΙΝ καὶ πνευματικόν en niet εἰ <φθείρεται> σ. φ., <ἐγείρεται> σ. πνευματικόν. Van Hengels exegese is hier even vanzelfsprekend als b.v. bij Stobaeus, *Flor.* I 135: ''Ωσπερ, εἰ ἐν νηὶ ἐσπάρης ἢ ἐτέχθης, οὐκ ἂν ἔσπευδες αὐτῆς κυβερνήτης ὑπάρχειν. Wat den inhoud betreft, behoorde, m.i., gedacht te zijn aan Philo *Leg. Alleg.* I, 12: Διττὰ ἀνθρώπων γένη· ὁ μὲν γάρ ἐστιν οὐράνιος ἄνθρωπος, ὁ δὲ γήϊνος. Ὁ μὲν οὐράνιος ἅτε κατ' εἰκόνα θεοῦ γεγονὼς φθαρτῆς καὶ γεώδους οὐσίας ἀμέτοχος, ὁ δὲ γήϊνος ἐκ σποράδος ὕλης, ἣν χοῦν κέκληκεν, ἐπάγη· διὸ τὸν μὲν οὐράνιόν φησιν οὐ πεπλάσθαι . . . τὸν δὲ γήϊνον πλάσμα, ἀλλ' οὐ γέννημα, εἶναι τοῦ τεχνίτου, vgl. Bréhier, *Idées philosophiques et réligieuses de Philon*, 1908, p. 121 sq. Op deze analogieën vestigt B. de aandacht niet. Ook de *Geschichte der Lehre von den Keimkräften* van H. Meyer, Bonn, 1914 verdiende in dit verband bij een volgenden druk vermelding.

Op p. 54 noot moet het citaat uit Dion. Halic. III, 10 tot rechtte verstand aldus aangevuld, worden: ἅτε νεόκτιστος οὖσα . . . καταρτισθῇ καὶ παύσηται ταραττομένη καὶ στασιάζουσα. Dat het voor καταρτίζω „in der speziellsten Bedeutung", nl. *verzoenen* b.v. van leden van een huisgezin, niets bewijst, blijkt dan uit het voorafgaande νεόκτιστος, vgl. Field, *op. cit.* ad loc. Over 't algemeen konden uit Field en uit Hatch, *Essays in Biblical Greek*, Oxford, 1889 deze commentaren nog menigmaal worden verbeterd en aangevuld. Aan Hatch, p. 100 ontleen ik nog de opmerking, dat 't citaat I Cor. 2 : 16 = Jez. 40 : 13 τίς ἔγνω NOŸN κυρίου de eenige plaats is, waar de LXX רוּחַ vertaalt met νοῦς, wat lijkt op een bewijs, dat Paulus gewoon was een codex der LXX te lezen. Zoo zal althans B. het zeker opvatten. Dat moest hem dan ook nopen tot een opschuiven van Paulus' gedachtenwereld van het Palestijnsche Jodendom af in de richting der διάσπορα, waarvan deze trouwens het stempel, m.i., onmiskenbaar draagt. Bij πάντα στέγει, van de liefde gezegd in I Cor. 13, herinnert Field aan een spreekwoord Ἀρεοπαγίτου στεγανώτερος: geslotener dan een lid van de Eerste Kamer, en geeft nog meer, waaruit volgt, dat „sie hält alles aus" niet de juiste vertaling is. „To keep close, over iets weten te zwijgen" is er blijkbaar dichter bij. Zoo schijnt mij ook minder juist op p. 429, dat ἔκτρωμα (I Cor. 15 : 8) „den lebensunfähigen Embryo" beduiden zou. Terecht merkte reeds Field op, dat dit woord past op de „*various* stages of its development". Zoo is er meer, waarbij — gelijk steeds — een lezer zijn commentaar aanvult of verbetert. Over 't algemeen reikt deze — hoe verdienstelijk ook — toch in philologisch oogpunt en vooral in de textcritiek niet geheel tot het peil, dat Zahn weet te handhaven.

Digitized by Google

Wat den T w e e d e n b r i e f betreft, mis ik een opmerking uit 't grensgebied van litteraire en textcritiek, die juist Zahn (*Geschichte des Kanon* I 650, II 515) gemaakt had, nl., dat bij Marcion wellicht de geheele pericoop 7 : 2—11 : 2 afwezig was. Hij zou gelezen hebben: ... ἀγαπητοί, καθαρίσωμεν ἑαυτοὺς ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς καὶ πνεύματος, ἐπιτελοῦντες ἁγιωσύνην ἐν φόβῳ θεοῦ. Ζηλῶ γὰρ ὑμᾶς θεοῦ ζήλῳ, ἡρμοσάμην γὰρ ὑμᾶς ἑνὶ ἀνδρὶ παρθένον ἁγνὴν παραστῆσαι τῷ χριστῷ. Men kan dit verschillend interpreteeren, maar een auteur, die 6 : 14—7 : 1 voor een fragment houdt, moest althans aan dergelijke gegevens enkele woorden wijden. — De scherpe breuk in II Cor. 2 : 14, waar b.v. zoowel Halmel ('94) als Weiss (*Th. Lz.* '94, nr. 20, *Comm.* 1910, *Urchr.*, 1914 p. 265) een scheur zien, gaf aan Michelsen ('73) en Van de Sande Bakhuyzen aanleiding om vv. 12—13 naar c. 1 te verplaatsen. Bachmann zegt (p. 126), dat „diese Wendung zu einer Doxologie nicht selten den Eindruck auffälliger Unvermitteltheit hervorgebracht" heeft en zelfs, dat deze indruk „erst recht unentrinnbar" schijnt te worden bij zijne exegese, die 2 : 5—11 als uitweiding neemt, 2 : 12 op 2 : 4 en 't voorafgaande terug laat slaan om van deze een pas weder opgenomen draad „schon jetzt wieder und so gründlich wie es hier bis 7 : 5 hin zu geschehen scheint" af te breken. Daar behoeft, m. i., alleen aan toegevoegd te worden, dat zijne exegese, die dit gladstrijkt, een te zware taak op zich nam! In '94 nam Weiss reeds 2 : 14 —7 : 3 als een stuk van 3 *Cor.*, in '14 rekende hij II Cor. 2 : 14—6 : 13 met 7 : 2—4 samen. Ook Halmel nam 2 : 14—7 : 4 als één fragment.

II Cor. 7 : 8 wordt vertaald: wie ihr überreich seid in allem.. so sollet ihr auch in diesem Liebesdienst überreich sein = ἵνα καὶ ἐν ταύτῃ τῇ χάριτι περισσεύητε. Ik laat de betwistbare vertaling van χάρις rusten, maar zou hier althans een noot wenschen om te wijzen op dit nieuwe gebruik van ἵνα, vgl. Moulton *Prolegomena*, 1906, p. 178 sq., Radermacher, p. 138, Blass-Debrunner, §§ 387[3], 389. 't Oudste voorbeeld in de Κοινή was (in 1906) te vinden bij Cicero *Att.* VI, 5 : 2. De grammaticus Didymus, een tijdgenoot van Cicero, bevestigt dit in een scholion op *Oedip. Col.* 156: κατὰ τὴν ἡμετέραν συνήθειαν εἰώθαμεν λέγειν οὕτως· ἵνα παραγένῃ πρός ἐμέ, βούλομαί σοί <τι> σημαίνειν. Hier zijn de oude en de hedendaagsche Κοινή het eens, vgl. Ngr. νά! — Bij II, 1 : 17 να ᾖ παρ' ἐμοὶ τὸ ναὶ κ. τ. λ., vgl. Moulton, p. 210: „is better treated as final. Paul is disclaiming the mundane virtue of unsettled convictions which *aims* at saying yes and no in one breath". — Bij de participia in II Cor. 8 : 24, 9 : 11. 13 en 7 : 5, vgl. Moulton, pp. 180—182. — In 10 : 9 had ὡς ἄν (Ngr. σάν) wel een noot mogen hebben, vgl. Moulton, p. 167, zoo ook bij ὄφελον in II Cor. 11 : 1 (Openb. 3 : 15): „These are the sole N. T. examples of this kind of unreal indicative", Moulton, p. 200. — Bij μηδὲν ὑστερηκέναι na een *verbum cogitandi*, cf. Moulton pp. 239, 171, eene verwijzing naar de Gildersleeve Studies. — Νυχθήμερον ἐν βυθῷ πεποίηκα, II, 11 : 25, is volgens p. 384 n. 1: „ populärer Gebrauch des Perfekts statt des Aorists, vgl. Moulton, *Expos.* Ser. VI, 3, p. 280 sq." Daarmede is de lezer niet veel wijzer. Anno 1918 had men tenminste wel naar de *Prolegomena* p. 144 kunnen verwijzen. Wat daar staat verdient aandacht: „But it does not follow, that we have here a mere equivalent for ἐποίησα. That would only place the experience on a level with the others: this (πεποίηκα) recalls it as a memory specially vivid now. There is in fact a Perfect of broken as wel as of unbroken continuity: in the graph „α. . . . ➤→ . . . .γ," which leads from a past moment to the moment of speech, the Perfect will tolerate the company of adjuncts that fasten attention on the initial point (as in Rom. 16 : 7) or on some indeterminate point in its course (as here), or on several points in its course". Moulton geeft dan voorbeelden uit de classieken en de Papyri en vervolgt: „to this category belong Perfects with πώποτε as Jn. 1 : 18, 5 : 37, 8 : 33, and such cases as II Cor. 12 : 17 ὧν ἀπέσταλκα, „of those whom (from time to time) I have sent". Ook hier (p. 408) geeft B. weder niets. — Bij II, 9 : 4 — in zake de collecte, waarvan Paulus gezegd had, vs. 2, ὑπὲρ ὑμῶν καυχῶμαι ὅτι Ἀχαΐα παρεσκεύασται ἀπὸ πέρυσι — vertaalt Bachmann, p. 327, „auf dass nicht etwa... zu Schanden werden wir, um nicht zu sagen ihr, mit dieser Zuversicht" = μήπως... καταισχυνθῶμεν ἡμεῖς, ἵνα μὴ λέγωμεν ὑμεῖς, ἐν τῇ ὑποστάσει ταύτῃ. Dat B. nu de lezing ὑ. τ. + τῆς καυχήσεως verwerpt, berust op gezonde textcritiek, maar, dat hij alleen 11 : 17, waar ἐν ταύτῃ τῇ ὑποστάσει τῆς καυχήσεως in orde is, over 't curieuze ὑπόστασις wat zegt, is onvoorzichtig. Wij lezen daar, p. 379, „ὑπόστασις entweder = Zuversicht, vgl. 9 : 4, oder, da die Bedeutung: Stoff der Behandlung, Gegenstand zu unsicher ist, = Vorsatz, vgl. Diod. 16, 32. Da der ganze Ton offenbar auf καυχήσεως fallen soll... wird es richtiger sein, ὑπόστασις im Sinne der zweiten Bedeutung zu nehmen". Beter ware hier verwezen naar Hatch' minutieuze *Essays in Biblical Greek* — reeds van 1889 —, waar de pp. 88 en 89 aan dit woord gewijd zijn. „The word is used by the LXX only 18 times.. but it represents 15 different Hebrew words ... There is a small group of passages which furnish a well-established meaning and which throw a clear light upon some instances of the use of the word in the N. T." Dit zijn Ruth 1 : 12, תקוה, *hoop*, Ps. 38 (39) : 8, תוחלת, *verwachting* (Aquila: καραδοκία, Symmachus: ἀναμονή). Ezech. 19 : 5, תקוה (Symm.: προσδοκία, Theodotion: ἐλπίς), „This meaning „*ground of hope*" probably follows from the classical use of ὑπόστασις for the „ground" or „foundation" of anything and it passes... into the meaning of „*hope*" itself".

Voor het N. T. past Hatch dat dan toe op II Cor. 9 : 4, 11 : 17, Hebr. 3 : 14 en 11 : 1, m. i. volkomen terecht. De lezer ware met een verwijzing hier meer gebaat geweest dan met de zeer dubieuze overwegingen van p. 379. — Over het geheel ontbreekt in deze beide deelen te veel van die philologische grondigheid, welke voor den exegeet *conditio sine qua non* is. Zij vormen ongetwijfeld een respectabele praestatie, maar gelijk uit de enkele opmerkingen over litteraire critiek, grammaticale en lexicographische vragen reeds blijkt, geheel op peil zijn zij niet. Men zou dit ook kunnen adstrueeren voor de textcritiek en vooral voor de vragen van het contemporaine milieu. Paulus den Christen te scheiden van den antieken mensch, althans zooveel mogelijk hem van dat tweede te izoleeren, is een pogen, waarmede de wetenschap niet verder komt en dat weldra niet meer *huius saeculi* zal zijn. Een derde, respectievelijk vierde

Digitized by Google

druk moge hier een gewenschte verbetering brengen. Een schrijver, die zooveel besef toont van heldere dispositie en zoozeer de gave van uiteenzetting heeft, kan 't niet moeilijk vallen in de richting van meer feiten en minder redeneeringen, desnoods met toenadering tot de glossatotische methode, ook deze deelen tot een standaard-peil te verheffen.

Groningen. J. de Zwaan.

H. Høffding, Spinoza's Ethica. (Det kgl. Danske Vidensk. Selsk. Skrifter Y. Raekke, Hist. og filos. Afd. III, 3). København, Høst & Søn.

Zoowel het onderwerp als de naam van den schrijver doen ons al terstond dit boek met de grootste belangstelling ter hand nemen en bij nadere kennismaking zal zeker niemand die de wijsbegeerte liefheeft zich over den tijd hieraan besteed beklagen. Met groote kennis van zaken en edele onpartijdigheid heeft de schrijver zijn taak opgevat. In de Inleiding verkondigt hij wel is waar dat de tijd der afgeronde stelsels nu voorbij is, maar dit verhindert hem geenszins de vóór-Kantische stelsels, met waardeering te beschouwen en onder die stelsels aan dat van Spinoza den eersten rang toe te kennen.

De hier verkondigde profetie wekt in onzen tijd bovendien rechtmatigen twijfel, daar van alle zijden het realisme begint veld te winnen en mocht Kants stelsel daartegen bestand blijken, dan toch in diens kritiek zelf het onveranderlijke stelsel reeds gevonden zou blijken te zijn.

Spinoza zelf meende zulk een afgerond stelsel te hebben uitgedacht, niet in dien zin dat het volledig was of dat alle vragen door hem waren opgelost, (hij kende b. v. slechts twee Attributen en wist niet te zeggen *hoe* alles met elkaar samenhing, zie 32sten Brief) maar wel in dit opzicht dat hij meende een volledige schets van een wereldbeschouwing te hebben gegeven waarin de wetenschap van zijn tijd een voegzame plaats kon vinden. Hij geloofde dat de wereld een aaneengesloten geheel (continu) was, al wist hij den samenhang der bizondere deelen ook niet altijd aan te wijzen, en in zijn brief aan den jongen Burgh zegt hij: niet maar te *vermoeden* de beste Philosophie te hebben gevonden, maar te *weten* dat hij de *echte* kende, even zeker als hij wist dat de drie hoeken van een driehoek gelijk waren aan twee rechte.

In een wereld van *n* afmetingen of in een wereld zonder ruimte, hoorde hij niet te huis, maar het wijsgeerig stelsel dat daarvoor bruikbaar is, moet ook thans nog worden gevonden. —

Kunnen we dus omtrent de toekomst van Spinoza's stelsel nog niets voorspellen, bij velen rijst in den laatsten tijd de belangrijke vraag naar zijn wording. Sinds Hegel en Darwin moet alles ook het hoogste in zijn *wording* verklaard worden. En inderdaad is dat ook met alles wat eindig is, het geval. Eth. I St: 28. Maar wat geniaal d. i. oorspronkelijk is, blijft moeielijk historisch te verklaren. Dat blijkt ook uit de verklaring van Spinoza's stelsel.

Von Dunin Borskowsky heeft in dit opzicht een meesterstuk verricht, Prof. Høffding beproeft dit met gelijke kennis van zaken, maar uit een ander gezichtspunt. Hij vindt in Spinoza drie beginselen. De Joodsche theologie waarin hij is opgevoed, de wereldbeschouwing zijner dagen, en de toenmalige scholastiek. Spinoza trachtte deze drie gedachten tot een te brengen, maar 't is hem volgens den schrijver niet gelukt. Ze komen telkens weder met elkander in strijd. De begrippen God, de Natuur en de Substantie zijn begrippen die, elkander verwant, vaak verward worden, maar dat zij ook in de Ethica met elkaar in strijd zouden blijven, schijnt mij toch wat te veel beweerd. Men bedenke vooral, dat noch het korte tractaat, dat Spinoza *niet* gemeen wilde gemaakt hebben, noch ook de Verbetering des Verstands [1]) die onafgewerkt gebleven is, mogen beschouwd worden als bestanddeelen zijner wijsbegeerte of als hulpmiddelen om zijn stelsel aan dat van zijn min of meer bekrompen voorgangers te binden, daar hij hen allen heeft overwonnen, en zelf den band met hen verbroken heeft, toen hij hun te boven gekomen was.

Met de oude Hebreeën, waarvan hij zoo dikwerf met vereering gewaagt, heeft hij de studie van het Hoogste Wezen begonnen. Maar toen hem gebleken was dat in hunne Schriften geenerlei wezenlijke eigenschappen van God te vinden waren, heeft hij openlijk aan de Rabbijnen en later in meer bedekte termen aan de Christenen (Blijenberg, Jellis en Oldenburg) te kennen gegeven dat hun God de ware niet kon zijn.

Toen heeft hij als zoovele Joodsche en Arabische wijsgeeren [2]) God in de Natuur gezocht en is zoodoende tot zijn Monisme gekomen, waarvan hij de uitdrukking vond in 't begrip der Substantie.

Dat dit de gedachtengang is geweest die hij gevolgd heeft, is na de onderzoekingen van Kuno Fischer, v. Dunin Borkowski en Høffding vrij wel aan te nemen maar sluit niet in, dat daardoor de harmonie van 't geheel zou zijn verbroken.

Na deze Inleiding gaat Prof. Høffding over tot de behandeling van het eerste Boek.

De Definities en Axiomata worden zeer vernuftig ontleed en daarin de grondslag van het geheele stelsel opgespoord en uiteengelegd. Deze is volgens den schrijver het begrip der oorzakelijkheid of liever der wettelijkheid, die zoowel in 't denken als in de natuur zou heerschen. Inderdaad is „noodwendigheid" de vox media tusschen causa en ratio. Toch is het verband tusschen oorzaak en gevolg en dat tusschen stelling en gevolgtrekking min of meer verschillend van aard. — Prof. Høffding noemt dit de elementaire en de ideeele oorzakelijkheid. De eerste zou bestaan tusschen de Modi onderling en tijd vooronderstellen, de andere tusschen de Attributen en de Substantie. Daartusschen moet ook inderdaad onderscheid gemaakt worden. Indien men echter met Spinoza het begrip der Aleenheid en der Immanentie ten grondslag legt, ligt het wezen en 't bestaan der dingen in elkander opgesloten en is daarmede 't groote struikelblok tusschen de theologie en Descartes opgeheven. Met het wonder van de schepping uit niets, vervallen ook de twee andere wonderen van de vóór-Spinozistische wijsbegeerte. In de

[1]) De „Verbetering des Verstands" is een verkeerde vertaling van Glasemaker die tot in onzen tijd wordt nagevolgd. Spinoza heeft bedoeld, de zuivering van ons denken (zie den 37sten Brief). Hij wilde enkel alle verdichte, verkeerde en onduidelijke begrippen daaruit verwijderen.

[2]) Men leze vooral over Ibn Jokdan, v. Dunin Borkowski blz. 237 en Meinsma blz. 440.

Digitized by Google

natuurverschijnselen ligt de waarheid voor ons nog verborgen maar hun onderling verband is even ontwijfelbaar als de wiskundige gevolgtrekking. Een gedachte die innerlijk waar is, *moet* ten slotte ook overeenstemmen met zijn voorwerp. Dit beginsel door Parmenides reeds verkondigd, wordt ook thans nog gehuldigd. Elk natuurkundige die moeite noch kosten ontziet om zijn stellingen door proeven te bewijzen gaat onbewust van deze onderstelling uit.

Afzonderlijk worden vervolgens St. 1—14 van het eerste Boek behandeld. Spinoza's Substantiebegrip tegenover de Scholastiek en Kant's Ding an sich wordt helder en duidelijk toegelicht. Over de Attributen zegt Høffding zeer terecht dat deze elkander niet kunnen weêrspreken, zoodat wat logisch samenhangt ook in andere attributen bijeenhoort aangezien in den Intellectus Infinitus geen tegenstrijdigheid denkbaar is.

Het begrip volmaaktheid wordt vereenzelvigd met het Aleene. Het geloof daaraan is de grondslag van Spinoza's waardeering aller dingen en de daaruit voortspruitende gemoedsrust. Afgewezen wordt echter de meening alsof de behoefte daaraan de basis van het geheele stelsel zou zijn.

Velen maken dit op uit den Aanhef der Emendatie die dan wordt begrepen als een Autobiographie. Blijkbaar heeft Spinoza hier niet alleen aan zich zelf maar alleen aan den mensch als zoodanig gedacht, die door alle dichters en denkers als een van nature hebzuchtig, eerzuchtig en genotzuchtig wezen wordt afgeschilderd (Dante).

Stelling 15—28 is de tweede afdeeling, die Prof. Høffding maakt in 't eerste deel: Gods verhouding tot de wereld.

De Attributen drukken niet 't geheele wezen van God uit. Zij zijn de vorm waaruit wij de stoffelijke en de gedachtenwereld kunnen verklaren. De uitgestrektheid is echter niet te verwarren met de materie evenmin als de Intellectus Infinitus met 's menschen Verstand of Wil.

De schrijver wijst er zeer terecht op dat Spinoza hier tot dezelfde conclusie komt als Kant, die evenzeer als Sp. ontkent dat men eenige psychologische uitdrukking op de Godheid mag toepassen.

Wat de verhouding van God tot de wereld betreft, deze wil Høffding tweevoudig opgevat hebben. Alles heeft zijn plaats in de aaneenschakeling der dingen, maar tevens heeft alles zijn plaats in 't Heelal.

Elk levend wezen vindt de oorzaak van zijn ontstaan in zijn ouders, maar tevens in de soort waartoe hij behoort.

De moeilijkheid blijft bestaan om ieder enkeling direct uit de soort af te leiden.

Spinoza heeft dat bezwaar gevoeld en daarom de modi infiniti tusschen de Attributen en de Modi ingeschoven. Dit bezwaar is moeielijk op te lossen, het staat gelijk met de poging der vroegere Natuurkunde om als oorzaak van de beweging een of andere „kracht" te verdichten, met dit onderscheid evenwel dat Spinoza, uitgaande van de Attributen de Modi Infiniti als overgang heeft gedacht tot de eindige bestaanswijzen (St. 28. Opm.), terwijl de Natuurphilosophie in dit opzicht inductief te werk gaat en zoodoende 't onmogelijke beproeft — Zie Eth. II. St. 10. Gevolg en Opm.

Het Aanhangsel van 't Eerste boek wordt door Prof. Høffding gekenschetst als een beschrijving van de verhouding van Spinoza tot de theologie. Zijn ontkennen van een doel in 't Heelal, de basis van 't teleologisch bewijs, en ook de onpersoonlijkheid Gods die daaruit ten stelligste spreken, verhinderen ons elk waardeeringsbegrip op God toe te passen. Høffding betwijfelt echter of 't woord pantheisme terecht op dit stelsel van toepassing zou kunnen zijn.

In deze hoogst belangrijke slotopmerkingen spreekt de schrijver ook over Sp. religieus-philosophisch standpunt.

Dit is tot heden toe vaak misverstaan. Wat men tot nu toe onder *godsdienst* verstond, paste in geene wijsbegeerte en allerminst in die van Spinoza. Sedert men 't woord godsdienst echter door religie verving is dit begrip zoodanig verduisterd, dat er geen helderen en duidelijken zin meer aan te hechten valt.

Wat niet wegneemt dat Spinoza's wijsbegeerte een erkenning van het Hoogste Wezen insluit, die hooger staat dan in eenig ander stelsel.

In een der Aanteekeningen (34) van het Theol. Pol. Tractaat zegt Spinoza: Wie God kent kan hem niet dienen, maar wie God dient kent hem niet (Zie mijn Uitgaaf der Aanteekeningen bij van Looy). In die uitspraak is m. i. Spinoza's religieus-philosophisch standpunt te vinden.

Het Tweede Boek wordt als „zielkunde" omschreven.

Ook bij dezen schrijver zien wij als tot nu toe „Mens" door ziel vertaald, veel juister dan 't woord „Geest" wat in den laatsten tijd (ik meen sedert Kuno Fischer) wordt aanbevolen.

De Definities en Axiomata worden wederom nauwkeurig onderzocht. De denkarbeid zelf wordt hier niet omschreven, zegt Høffding, wèl in 't derde Deel.

Men staat telkens verbaasd over de treffende en diepzinnige opmerkingen die toonen hoe onze schrijver Sp. stelsel heeft doordacht maar hier wordt toch m. i. 't Opschrift van Dl. 2 en Dl. 3 over 't hoofd gezien. Sp. heeft het in Dl. II over den aard en den oorsprong (St. 11) der ziel en in 't derde Deel over den oorsprong en den aard onzer stemmingen. Wat denken was heeft hij te vergeefs gezocht en daarom de Emendatio onvoltooid gelaten. Onze stemmingen echter kunnen gereedelijk uit onze voorstellingen verklaard worden. Er zijn geen stemmingen zonder voorstellingen, wel omgekeerd. De mathesis, het ideaal der kennis voor Spinoza, kent geen stemmingen. Prof Høffding vergeet nooit wat zoovelen vergeten, nml. zich te stellen op 't standpunt van de 17de eeuw waarin Spinoza leefde en zich bewoog. Hij zoekt de reden waarom, (de grond waarop) Spinoza de Attributen zoo scherp van elkander scheidde in diens natuurwetenschappelijke overtuiging en zijn leer van het kenvermogen, waarmede zijn afwijzing van alle doelstelling in 't Godsbestuur volkomen in overeenstemming was.

Terstond laat hij hierop echter volgen dat aan Spinoza deze vraagstukken wel niet zoo duidelijk zullen hebben voor den geest gestaan aangezien de 17de eeuw nog niet zoo gewoon was, zielkunde en kennisleer uit elkander te halen, als thans gebruikelijk is. En dit is juist zooals het volgende ons onmiddellijk doet inzien. De overeenstemming tusschen de dingen en de gedachte in St. 7 van het tweede deel, wordt op blz. (57) (Høffding) helder

Digitized by Google

uiteengezet. Zij geldt voor alle Attributen en steunt op het vierde axioma van het eerste Boek. —

Oorzaak en werking zijn even noodzakelijk als reden en gevolg.

Het is bijzonder belangrijk deze verklaring van het beruchte parallelisme bij Høffding na te gaan. —

Wat in St. 7 wordt gezegd met betrekking tot *het* denken en *de* uitgestrektheid, wordt nu in St. 11—13 en volgende toegepast op de ziel en het lichaam van den mensch, en hierdoor de overgang van de Metaphysica tot de Ethica mogelijk gemaakt. Prof. Høffding kenschetst deze overgang als die van kennis-theorie tot psychophysiek omdat hij Spinoza's, dogmatische vooronderstellingen niet in rekening brengt. Zie (59) (Høffding).

Het onderscheid dat Spinoza ziet tusschen onze subjectieve opvatting en de werkelijkheid der natuurverschijnselen vergelijkt Høffding treffend met hetgeen wij de physische en de physiologische verklaring der kleurgewaarwordingen noemen. Volgens Høffding had Spinoza daartoe op grond zijner Substantieleer het volste recht.

St. 16—36. Psychologie der Voorstellingen. Over den verschillenden aard onzer voorstellingen worden ons hier door H. met verwijzing naar nieuwere inzichten telkens zeer duidelijke verklaringen gegeven. Ook de verklaring van de idea mentis werpt nieuw licht op dit eenigszins duistere punt. De moeielijkheden van het begrip van 't geheel en de beteekenis der notiones communes worden grondig behandeld. Deze Afdeeling is voor Høffding's opvatting van Spinoza's stelsel van groot belang. Dat Spinoza's zuiver rationeele begrippen der kennisvorming geen genade kunnen vinden in Høffding's oogen behoeft geen betoog. Waar Spinoza intuitie beschouwde als evidentie, wil Høffding niet verder gaan dan hypothese.

Derde Boek. Spinoza wordt algemeen ook nu nog geroemd om zijn boek der Aandoeningen, die hij eerst deductief uit de zucht tot volharding in het bestaan (de wet der traagheid), dan in 't Aanhangsel eenvoudig beschrijvend als een natuurwetenschap behandelt.

Hij meent dat de meeste gedachten stemmingen in ons te voorschijn roepen. Zijn die gedachten inadaequaat, alleen 't gevolg van lichamelijke indrukken (ideae corporis) dan noemt hij de stemmingen: lijdingen of passies en daartoe behooren de meeste Affecten. Zij maken den mensch tot een slaaf zijner begeerten. St. 1—58.

Deze Aandoeningen kunnen droef of blijde zijn en worden in 57 stellingen uiteengezet. Zij drijven den mensch tot handelen en worden bij ons „hartstochten" genoemd.

Er zijn echter ook nog Aandoeningen die alleen den aard der stemming van den mensch veranderen. Deze worden veroorzaakt door de verhevene denkbeelden van den mensch waardoor hij de zinnelijke driften zoowel ten goede als ten kwade in toom houdt.

De laatste worden in St. 58 en 59 uiteengezet en actiones genoemd of doeningen. De uitwerking der lijdingen wordt in Hst IV, die der doeningen in het vijfde Boek omschreven.

Als men wil afzien van het onderscheid tusschen kennisleer en zielkunde 't welk Spinoza volgens Høffding niet gekend heeft, is hierin geen bezwaar. Spinoza onderscheidt hier alleen natuur*drift* en geest*drift*, het onbewuste en het bewuste. Wat wij als wisselwerking tusschen lichaam en ziel beschouwen denkt Spinoza zich als eenzelvigheid tusschen de modi van verschillende Attributen, al erkent hij ook zooals Prof. H. terecht aantoont dat de ervaring waarop hij zich in dit opzicht gaarne beroept, hier nog veel duisters te verklaren overlaat. Eth. III. 3. Opm.

Of wij meer weten ? voegt Prof. Høffding, de psycholoog, hier zeer verrassend aan toe. Brunsvicq ziet een analogie van 't bedoelde verband in de analytische meetkunde.

De ontleding van Boek 3 is bijzonder leerzaam en belangwekkend. In Spinoza en Høffding ontmoeten elkander twee denkers die hoewel hemelsbreed verschillend van wereldbeschouwing, toch met dezelfden ijver hebben getracht den afgrond van 't menschelijk gemoed te peilen. Hier wordt Spinoza beoordeeld door zijn evenknie. Geen wonder dat waar zulke krachtige meeningen op elkander stooten, er nu en dan vonken spatten die den lezer ongekende diepten te aanschouwen geven.

Een hoofdbezwaar van H. tegen Spinoza is dat bij alle affecten, de conatus of 't streven naar zelfbehoud moest doorwerken, terwijl volgens zijn eigen verklaring de active aandoeningen geen droefheid kennen.

De levensdrang noopt tot standhouden. Waar nu de geestkracht optreedt bij den wijsgeer werkt dezelfde vis inertiae mede om de vis intelligendi te sterken. Daarom is bij den wijsgeer neerslachtigheid en desiderium uitgesloten.

Bevreemdend is mij hier en elders door H. te hooren spreken van het voluntarisme bij Spinoza. Voluntarisme is anthropomorphisme en dit geldt niet in de Metaphysica.

Vierde Boek. De Sophist had uitgemaakt dat de mensch de maat was aller dingen, de Christelijke wereld leerde dat de kosmos om den mensch geschapen was, de Evolutieleer stelde alles in 't werk om te betoogen dat de dierenwereld uit de oorspronkelijke (lagere) wezens tot den mensch (het hoogste wezen) als einddoel opklom. Spinoza staat buiten al die beschouwingen door den mensch in de Natuur te plaatsen als een modus gelijk andere en diens handelingen en begeerten eenvoudig te beschrijven als lijnen vlakken en lichamen.

Bij hem geen sprake van spot of verachting, verheerlijking of veroordeeling maar alleen van begrip.

Waar het nu echter op handelen aankomt als in 't Vierde Boek moet van dit mathematisch begrip worden afgeweken en een zekere waardebepaling ingevoerd.

Deze echt menschelijke waardeering begint met de waarde der dingen af te meten naar het nut en voordeel dat ze voor ons hebben. Dit zonderling begin schijnt oppervlakkig op de prediking van brutaal egoisme uit te loopen, en daarom voelt Spinoza zich genoopt een oogenblik de geometrische lijn te verlaten om in St. 18 te doen zien dat dit niet de slotsom van zijn Ethiek zal zijn. Na te hebben aangetoond dat het tegendeel het geval is en *zijn* zelfzucht onherroepelijk leidt tot gerechtigheid en naastenliefde hervat hij dan weer den draad van het betoog. Met deze kleine afwijking heeft hij echter volstrekt niet erkend dat zijn geometrische methode ondoelmatig was.

Evenals in het tweede boek de gang der ideeën wordt

Digitized by Google

in het vierde de verschillende vorming der menschelijke deugd omschreven, beiden gegrond in de Substantie waartoe zij worden teruggebracht; 's menschen ziel tot den Intellectus Infinitus, s' menschen deugd of kracht tot den bestaansdrang die in elke modus zich openbaart ten gevolge van zijn samenhang met het Bestendige.

In de eigenlijke Ethiek blijft de verhouding tusschen Substantie en Modi geometrisch, evenals de methode, maar in onze menschelijke verhoudingen verkeeren wij in een wereld waarin geheel andere afmetingen en waardebepalingen heerschen dan in die waarvan wij zijn uitgegaan Het is vooral het begrip van volmaaktheid dat ten opzichte van de modi een buitengewone beteekenis verkrijgt, die geheel afhankelijk wordt van 's menschen begrip (Zie Voorrede Dl. IV).

Met dit gegeven wordt verder voortgewerkt.

De goddelijke volmaaktheid kan nooit het ethisch ideaal worden zoolang 't gaat om onze verhouding tot de menschen als in 't vierde Boek wordt omschreven. Dit is een Christelijk ideaal, alleen bereikbaar omdat in Christus God-mensch geworden was.

Het vierde boek wordt door Prof. Høffding meesterlijk ontleed. Zijn bezwaar blijft dat Spinoza te eenzijdig de ratio op den voorgrond plaatst. De hoogste deugd is het handelen overeenkomstig onze natuur. Waar nu Spinoza ons als denkend wezen bestempelt, moet hij natuurlijk 't eenige heil zien in de verbreeding en verdieping van ons inzicht. Wie daarnevens even groote waarde toekent aan het stemmings- en fantasieleven moet Spinoza geheel pasklaar maken voor onzen tijd, zegt Prof. Høffding zeer terecht. Dit zal echter slecht gelukken.

De ontwikkelingsidee past niet in Spinoza's dogmatiek. Zijn doel was niet anders dan een beschrijving te geven van de exemplaren van het menschdom die hij had leeren kennen, beginnende met den sexueelen mensch die alles goed acht omdat het hem lust, en eindigende met den wijze die niet anders wil dan wat hem goed dunkt te zijn en met de rede overeenkomt.

„Zoo zijn er," zou Alex. Verhuell gezegd hebben. Waarom? Dat vraagt men niet aan de Natuur, die volmaakt is. Zie 't einde van het tweede Boek.

Vijfde Boek. Tegen de Indeeling van het vierde en het 5de Boek heeft Høffding bezwaar. In de laatste stellingen van 't vierde boek behandelt Spinoza den vrijen mensch en deze past dus niet in het Boek der Dienstbaarheid. (beter dan slavernij). De vrije man hier bedoeld is echter de mensch die tegenover de samenleving staat. Daarboven staat de beatitudo die de intuitie ons schenkt sine relatione ad corpus (individu. ikheid), buiten den invloed der passies.—Dit is geen overgang maar een blijvende toestand en wel van den geest. Op het laatst van 't vierde boek blijkt de mensch hoezeer vrij van echte passie toch altijd nog onderhevig aan de wisseling van het lot, waaraan hij onderworpen blijft. In 't vijfde wordt de mensch gedacht die zich ook daarboven weet te verheffen.

De Ethiek in den gewonen zin eindigt met 't vierde boek.

Het vijfde boek is de leer der gelukzaligheid.

Eerst worden de passieve aandoeningen overwonnen door de actieve daarna ontstaat de alleenheerschappij van 't zuivere denken die leidt tot de beatitudo.

Prof. Høffding noemt deze „mystiek" en toont uitvoerig aan dat er tusschen de vorige tijdperken en dit laatste geen overgang bestaat. Inderdaad zou het moeielijk zijn die aan te wijzen evenals alles wat door intuitie tot stand komt. In dit opzicht is de intellectualis amor te vergelijken met het plotselinge der godsdienstige ingeving of openbaring, maar waar Spinoza nooit vergeet het intellect op den voorgrond te plaatsen mag men zijn „unio cum tota Natura" toch geenszins tot de mystiek rekenen, die juist van allen denkarbeid afkeerig is (credo quia absurdum). Bij hem wordt immers juist geloof gewekt door het meest heldere inzicht en niet door extase of geestverrukking. Dat Spinoza niet over onsterfelijkheid spreekt, zooals gewoonlijk geschiedt met 't oog op 't blijvende van onzen levenstoestand, (existentia) maar alleen in den zin van onze afkomst uit iets wat eeuwig is, dus niet met 't oog op toekomst of verleden, wordt door Prof. Høffding duidelijk aangewezen.

Kenschetsing. In dit laatste hoofdstuk vat H. zijn oordeel over Sp. stelsel te zamen. Spinoza zegt hij, was overtuigd van de redelijkheid van het bestaan. Hij vond dat terug in het Godsbegrip, dat hem van kindsaf was bijgebracht en in de nieuwere natuurwetenschap, die alle verschijnselen onder wetten trachtte te brengen. Zoo versmolten de begrippen God en Substantie bij hem tot een.

Bovendien was voor hem het hoogste leven, denkleven.

Deze beginselen zijn inderdaad de beginselen van alle wetenschap. En die overtuiging leidde Spinoza tot zijn geloof in de mogelijkheid van kennis, tot zijn cosmologie; de overtuiging van de wettelijkheid van het gebeuren.

De nieuwere philosophie verplaatste het hoofdvraagstuk van de wereld naar onze kennis; van de metaphysica naar de leer van het kenvermogen. Men zoekt thans naar de mogelijkheid van een wereld*begrip*, Spinoza meende het oerverschijnsel dat geen ander meer van noode had om te bestaan en begrepen te worden te hebben gevonden in zijn monisme.

Hij geloofde in de werkelijkheid, en deze overtuiging steunde bij hem op de waarheid der geometrie, die voor hem het toonbeeld van alle ware kennis was.

Voor hem was niet zoozeer het bestaan (de) (existentia) als wel het *Bestendige* (Essentia) het grondbegrip, waarop alles berustte.

Het is het eeuwige in de dingen waaruit hij het tijdelijke, het oneindige waaruit hij het eindige meende te kunnen. verklaren.

Wie deze grondstelling niet erkent, kan het ware karakter der wereld niet leeren kennen.

Uit de wettelijkheid als zoodanig laat zich het bijzondere niet afleiden wel uit het bestendige, dat in de dingen zelve is op te merken en aan alles waarde geeft.

Dit bestendige is het beginsel van alle wetenschap, want van het wisselende is geen *wetenschap*, zei reeds de wijze der Oudheid. Wij begroeten Prof. Høffding's boek als een der belangrijkste die in de laatste halve eeuw waarin zooveel merkwaardigs over de Ethica is geschreven, zijn uitgekomen.

's-Gravenhage. Dr. W. Meyer.

Digitized by Google

SCHOOLBOEKEN.

W. Shakespeare, A Midsummer-Night's Dream, met verklarende Aanteekeningen door **W. van Doorn.** 2e herziene druk. (Of olden Times and new). Groningen, Wolters. (Pr. ƒ 1.15).

Dit aardige blijspel van den grooten dichter, waarvan de nieuwe druk, geïllustreerd, is opgenomen in de bekende serie "Of olden Times and new" verplaatst ons niet alléén in de grilligste tegenstellingen, maar doet ons de heerlijke lucht van het groene woud en den prikkelenden geur van versch hooi genieten. Het leidt ons tevens in in het hoofsche leven van lang vervlogen tijd, en de eenvoudige gemoederen van naïeve, ongeletterde werklieden, voor wie de sociale kwestie nog niet bestond. Nu de toegejuichte opvoeringen in ons land het stuk meer bekend hebben gemaakt, zullen we maar wenschen, dat èn huis èn school (immers voor beide is de serie bestemd) de gelegenheid mogen aangrijpen, om het stuk in het origineel te lezen. Daartoe geven de aanteekeningen van den heer Van Doorn gereede aanleiding. Zij lossen veel moeilijke kwesties glashelder op, en door ze met verstand te raadplegen zal het voor den leek onbegrijpelijke gedeelte van den tekst geen mysteriën meer bevatten.

Enkele kleine aanmerkingen mogen den derden druk ten goede komen.

Zoo zou ik willen voorstellen "playings upon words" van de inleiding te veranderen in "plays upon [the] words". Voor den vorm op *ing* vond ik geen voldoende bewijsplaatsen. Dan vind ik het wel wat gewaagd, uit de uitspraak *Philostrate* te concludeeren, dat de dichter had "small Latin and less Greek". Ik beweer geenszins dat Ben Jonson het in dezen bij het verkeerde eind had, al oordeelt de geleerde misschien al te streng, maar de conclusie is onjuist in dit geval. Wie zou durven beweren, dat Goethe in Iphigenie den klemtoon verkeerd legde, omdat hij het Grieksch niet machtig was? M. i. deed hij zulks „aus poetischen Rücksichten". „Ich bin es selbst, bin Iphigénien" klinkt mij bijzonder melodieus. Trouwens, als Shakespeare den Griekschen vorm *Philostratos* had gebruikt, zou er voor den klem op de eerste *o* alles te zeggen zijn geweest; nu hij den vorm *Philostrate* koos, is eene aanmerking op den door hem gekozen klem m.i. misplaatst. De Duitschers zeggen b. v. Homer, maar Hesiód en Herodót. Wat voor conclusie moet men nu daaruit trekken? Toch niet, dat de Duitsche geleerden den volledigen vorm niet behoorlijk uitspreken! (p. 5).

Enkele kleinigheden nog: Ik zou "question your *desires*", vooral in verband met het vervolg, anders willen opvatten: „Onderzoek wèl welke ge wenscht" (van deze twee gevolgen uwer liefde). Is "grow to a point" niet beter verklaard door: "Come to the purpose"? "Lob" (19) is meer "awkward fellow" dan "clown". Met noot 5 op p. 48 ben ik het niet eens. Als de maan doen kon wat de tekst vermeldt, zou ze zeker de zon een *displezier* doen. Geen der mij geraadpleegde uitgaven stelt dan ook een verandering voor, of ziet blijkbaar een *corruption* van den tekst. Op p. 51 zou ik *alone* zóó willen opvatten: "That alone.. sport". *Wakest* (7e regel derzelfde bladz.) moet éénlettergrepig zijn. De bekende A. Dyce heeft dan ook *wak'st*. Een verwijzing naar *abide* (p. 54) ware niet ongeschikt geweest, evenals bij *flout* (p. 60) aan ons *uitfluiten* kon zijn herinnerd. Is "Jack and Jill" een *famous* nursery-rhyme? Op p. 79 had "good strings to your beards" wel een aanteekening mogen hebben, evenals *apprehend* op p. 81. *Certain* op p. 87 heeft daar den klem op *ai*.

Enkele drukfoutjes: Bladz. 11 (r. 7) moet *I'ld* òf *I'd* òf *I'll* zijn. Ook *Phaebus* is niet juist (p. 15). *Overcanopied* (p. 30) mist in de noot een hyphen. Daarbij is *canopy* hier niet zóó prozaïsch als de "roof of a bedstead" op te vatten. In noot 1 (blz. 98) moet *rehearse* worden gelezen. —

Natuurlijk staat hier en daar nog een bescheiden vraagteeken. Maar wat deert dat? Ik heb een groote en m. i. welverdiende waardeering voor deze uitgave.

Den Haag. K. ten Bruggencate.

A. Conan Doyle, Uncle Bernac, met verklarende Aanteekeningen door **J. Coster,** 2e druk, geïllustreerd. (Of olden Times and new). Groningen, Wolters. (Pr. ƒ 1.15).

Dat een verhaal, door den overbekenden Conan Doyle, spannend moet zijn, spreekt wel vanzelf, en dat het in dezelfde serie opgenomen werkje gretig door de leerlingen zal worden gelezen, behoeft geen betoog. De heer Coster heeft met zijne duidelijke *annotations* zeer goed werk geleverd. Zijn belezenheid is bijzonder groot, en zijne voorbeelden zijn op de rechte plaats aangebracht en voortreffelijk gekozen. Men had kunnen wenschen, dat het aantal drukfouten wat kleiner was geweest, maar — wien speelt dit booze duiveltje geen parten? Het sluipt binnen, waar men het allerminst verwacht.

Verklaringen van *issues, elemental, ungathered, scaling, prim lips, braced, bow and spear, it stood out, white-clad,* respectievelijk op blz. 4, 10, 19, 24, 32, 43, 46, 59 en 134 waren misschien nog gewenscht geweest.

Kleine bezwaren tegen de uitspraak van *inchoate, desolate, rendezvous, sacrifice, suffice, aristocrat, violin, oblique, sapphires* en *berlin(e)* zouden vermoedelijk de uitgevers van de Concise Oxford Dictionary hebben (respectievelijk op blzz. 10, 16, 24, 45, 61, 66, 92, 112, 148 en 149).

Gewenschte veranderingen en bijvoegingen zouden hier en daar kunnen worden gemaakt: men leze *coastguardsmen* (p. 13); *wholesome* = de gezondheid, etc. (b. v. *wholesome advice*) bevorderend (p. 14); *down the chimney* = den schoorsteen uit, is dubbelzinnig (p. 21); *looked back at me* = keek mij brutaal aan (p. 34; verg. to talk back at = brutaal antwoorden); ik meen, dat de Engelsche uitdrukking is: *forgive and forget* (p. 67); is *spinnijdig* gebruikelijk Nederlandsch, of gevormd naar het D. *spinnefeind*? (p. 79); *upon second thoughts* (p. 85) schijnt juister; *canvas* (p. 89) is hier niet zeildoek, maar (wit) linnen; *enthusiams* (tegeno. *enthusiasm*) had wel een verklaring mogen hebben (p. 135); *lengthy* (p. 138) is eer „gerekt" dan „langdradig"; voor „veranderlijke vrouw" leze men liever „grillige" (p. 146); *to carry it off* = zich er doorslaan (p. 155) mag wel een verklaring hebben; *led by the bridle* (p. 175) vervalle als dubbelzinnig; op p. 188 mag *romance* wel even verklaard worden.

Ik ben de eerste om toe te geven, dat mijne voorstellen slechts kleinigheden betreffen, die ik alléén vermeldde, om het werkje, dat inderdaad uitstekend is verzorgd, nader tot het volmaakte te brengen.

Den Haag. K. ten Bruggencate.

Digitized by Google

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij A. Picard te Parijs is (in 1919) verschenen de tweede druk van *La littérature grecque*, zijnde de tweede aflevering van L. Laurand, *Manuel des études grecques et latines* (zie *Museum*, 1915, kol. 161 en vlg.). De prijs van deze aflevering is fr. 3.50.

Van G. Andresen, *P. Cornelius Tacitus, Dialogus de oratoribus* is bij Teubner te Leipzig in 1918 een vierde, verbeterde druk verschenen, en, bij dezelfde firma in hetzelfde jaar, de zesde druk van A. Kurfess, *Ciceros Rede über das Imperium des Cn. Pompeius.* De nieuwe druk van laatstgenoemd boek is een bewerking van een vroegere uitgave der zelfde redevoering, „für den Schul- und Privatgebrauch erklärt von F. Richter und A. Eberhard."

Documenten en Kleine Teksten, ten gebruike bij de studie van Vaderlandsche Geschiedenis, Taal- en Letterkunde, onder redactie van Dr. **J. W. Muller** en Dr. **C. G. N. de Vooys.** Groningen, Den Haag, J. B. Wolters.

Bij het academisch onderwijs in bovengenoemde vakken, vooral bij philologisch-historische oefeningen met candidaten, heeft zich niet zelden het bezwaar doen gevoelen, dat de stukken, die men zou wenschen te behandelen, niet gemakkelijk in genoegzamen getale verkrijgbaar waren, doordat zij òf alleen in min of meer zeldzame oude, òf in omvangrijke nieuwe, altoos in kostbare uitgaven, bovendien veelal in verschillende deelen of werken verspreid gedrukt, soms ook alleen in handschrift, voorkwamen, zoodat de aanschaffing van zulk kostbaar studiemateriaal onmogelijk was of althans kwalijk van alle studenten te vergen. Wel is meer dan eens, met behulp van bijzondere academische fondsen, in dit gebrek voorzien door den herdruk of de reproductie van een klein getal exemplaren; doch daarmede waren dan telkens alleen de in dit geval betrokken studenten gediend.

Als een meer algemeene poging om dit euvel te verhelpen en ook anderen, buiten het academisch onderwijs, voor eigen studie de stof te verschaffen, zijn thans, onder bovenstaanden algemeenen titel, de twee eerste nummers verschenen eener reeks bloote herdrukken van beknopte teksten (ten hoogste 2 vel druks), zonder toelichting of aanteekening, alleen van een kort inleidend woord voorzien; een en ander naar het voorbeeld der Duitsche Kleine Sammlung für Vorlesungen und Uebungen, hrsg. v. H. Lietzmann.

Reeds verschenen nummers zijn: 1. De „Resolutiën" betreffende de taal van den Statenbijbel met de bijbehoorende stukken, uitgeg. d. Dr. J. Heinsius; 2. Proeven van zestiende eeuws Oosters Nederlands, uitgeg. d. Dr. J. A. Vor der Hake. Ter perse zijn: 3. Fragmenten uit Middelnederlandse Bijbelvertalingen, uitgeg. d. Dr. C. H. Ebbinge Wubben; 4. Bloemlezing uit lyriek, uitgeg. d. Dr. G. Kalff (dit laatste niet beperkt tot de Nederlandsche lyriek). In voorbereiding of ten minste beraamd zijn voorts: de verhalen over den moord van Floris V (kronieken, liederen enz.), door Dr. H. P. Coster; Vondel's omwerkingen (parallelle teksten van epische en andere gedichten), zijne Aenleiding en Pels' Horatius' Dichtkunst, stukken uit Den Nederduytschen Helicon, door Dr. De Vooys; Proeven van middeleeuwsche kanselarijtaal en literatuurtaal uit alle Nederlandsche gewesten, door Dr. Muller; terwijl eindelijk beknopte uitgaven van b. v. Balduinus' Reinardus Vulpes, den Vierden Martijn, stukken uit de vroege Renaissance, Stevin, Hooft's omwerkingen, zijne „Waerneeminghen", de omwerkingen der beide Van Haren's, Staring e. a. overwogen worden.

In de hoop, dat een ruime afzet den Uitgever in staat zal stellen deze plannen te volvoeren en uit te breiden ook over verwante gebieden, houdt de Redactie zich voor wenken en wenschen, vragen en aanbiedingen aangaande onderwerpen en bewerkers gaarne aanbevolen. M.

De firma „Marcus und Weber" te Bonn heeft in 1918 honderd jaar bestaan. Deze gebeurtenis is voor de vrienden en medewerkers van de bekende uitgeversfirma aanleiding geweest om aan het tegenwoordige hoofd van de zaak, Dr. A. Ahn, een groot aantal stukken aan te bieden, die, tot een zware bundel van 392 bladzijden verenigd, in 1919 het licht hebben gezien. De inhoud van dit album gratulatorium wordt gevormd door: een hoofdstuk, getiteld *Aus der Geschichte des Verlags* (met verschillende portretten), gewijd aan opstellen over de vroegere firmanten en wat zij gewild en tot stand gebracht hebben; acht hoofdstukken die genoemd zijn: *Allgemein-kulturelles, Hochschulwesen; Theologie und Philologie; Rechtswissenschaft; Medizin; Naturwissenschaften; Volkswirtschaftliches; Zur politischen, Literatur- und Kunstgeschichte; Erziehung und Bildung.*

Deze negen hoofdstukken bestaan uit een tachtig artikelen, bijna alle onderwerpen behandelend die in verband staan met uitgaven der firma. Een overzicht van de belangrijke fonds-katalogus vindt men aan het einde van het boek.

Van het in *Museum* XXV, kol. 234 besproken *Nederlandsch Leesboek* door G. Bolkestein, M. A. P. C. Poelhekke en Dr. J. Prinsen J.L.zn., 1ste deel, is bij de f[a]. Wolters te Groningen-den Haag een tweede onveranderde druk verschenen.

Bij de firma J. B. Wolters (Groningen-den Haag), 1919, is verschenen, van de hand van Dr. J. van Wageningen, „*Het Leven van Dr. Jan Wibertus Beck*, hoogleeraar aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam". (Pr. *f* 0.75). Een bibliografie besluit het levensbericht, dat de nadruk legt op de grote werkkracht en toewijding van de overleden hoogleraar.

De firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) zond aan de redaktie de twee volgende boeken: A. Droulers, *Sous le poing de fer, quatre ans dans un faubourg de Lille*; H[lle]. Celarié, *Quand „ils" étaient à Saint-Quentin*. In het eerste werk beschrijft een ooggetuige het gedrag van de Duitsers gedurende hun verblijf te Rijssel, in het tweede wordt verhaald wat de bevolking van Saint-Quentin in de oorlogsjaren ondervonden heeft. Beide boeken zijn in 1918 verschenen. De omslag van het eerste werk is versierd met de afbeelding van een zwaar gepantserde vuist, overgenomen van een Duits aanplakbiljet dat in de bezette streken op de Duitse oorlogslening de aandacht vestigde.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. I. et B.-L., 1918, Sept.-Oct.: F. Cumont, Les „hastiferi" de Bellone d'après une inscription d'Afrique. — Carton, Note sur des édicules renfermant des statues en terre cuite, déc. dans la région de Ghardimaou (Tunisie). — P. Paris, Fouilles de Bolonia (1918). — H. Cordier, Rapp. s. l. trav. de l'Ecole franç. d'Extrême-Orient.

Zeitschr. f. vergl. Sprachf., XLVI, 4: J. Brüch, Zwei ligur. Wörter im Lat.-Romanischen. — F. Bechtel, Parerga, 52—54. R. Trautmann, Berichtigung. — Jos. Schrijnen, Das „sabinische" *l* im Lat.

XLVII: A. Fürst, Der Sprachgebracuh der älteren Upanisads verglichen mit dem der früheren ved. Perioden u. dem des klass. Sanskr. — A. Bezzenberger, Lit. *kója* (lett. *kája*) „Fusz". — H. Jacobsohn, Zwei Probleme der got. Lautgeschichte, I. — R. Loewe, Die germ. Iterativzahlen. — Dez., Die Anfügung von *-t* im Deutschen u. das e von ahd. *einēst*. — J. Loewenthal, Slav. *koni* „Pferd". — E. Hermann, Wills Kenntnis des Preuszischen. — A. Bezzenberger, Lit. *kū* „was?" — J. Pokorny, Zur irischen Gramm. u. Wortkunde, 1—7. — G. Hüsing, Altpers. *āmupa*. — A. Fick, Die Kriegszüg nördlicher Völker gegen Ägypten unter den Pharaonen Merneptah u. Ramses III. — A. Zimmermann, Nachtr. zu XLIV 368f. — J. Charpentier, Griech. Etymologien, 1—7. — E. W. Fay, Apropos of Ztschr. XLV 117. — W. Schulze, Der Frühling als *primum tempus*. — W. Prellwitz, Griech. Wörter gedeutet (Ἐρῑνύς, πλιοσομαι). — M. E. Schmidt, Armen. *aner* „Vater der Frau". — St. Mladenov, Eine Bemerkung zu Perssons Beitr. z. idg. Wortforschung. — A.

Digitized by Google

Z i m m e r m a n n, Die Etymologie von *secus*. — D e z., Zur Etymologie v. *Larunda*. — E. H e r m a n n, Berichtigung zu oben XLVI 241 ff. — H. D i e l s, Etymologica, 1—5. — A. Z i m m e r m a n n, Zum Suffix des lat. Part. Präsentis.—G. H e r b i g, Zur Vorgesch. der röm. *pontifices*. — J. P o k o r n y, Der älteste name Irlands. — A. B e z z e n b e r g e r, Drei lit. Frauen-Vornamen. — H. P e t e r s s o n, Beitr. zur armen. Wortkunde, 1—65. — C h r. B a r t h o l o m a e, Zu KZ. XLVII 169 über altpers. *amudah*. — W. P r e l l w i t z, Griech. Etymologien, 1—11. — F. H o l t h a u s e n, Etymologien, 1—32. — A. Bezzenberger, A. Fick (Nachruf).

XLVIII : F. H a r t m a n n, Aorist u. Imperf., I.—A. Z i m m e r m a n n, Zum Suffix des lat. Part. Praesentis. — R. T h u r n e y s e n, Irisches, 1—15. — W. S c h u l z e, Zu den got. Nomina auf. *-assus*. — R. L o e w e. Der germ. Pluraldativ. — D e z., Ags. *ece*. — D e z. , Ags. *geréfa*. — W. S c h u l z e, Gr. *λαγωός*. — E. H e r m a n n, Zur lat. u. roman. Betonung. — D e z., Kleine Beitr. zur lat. Syntax, 1—3. — D e z., Italisches, 1—2. — P. P e r s s o n, Zur lat. u. griech. Wortforschung, 1—7. — W. S c h u l z e, Ags. *húmeta*. — D e z., Lit. *rūžas*. — H. J a c o b s o h n, Zum Akzent im Mordwinischen. — D e z., Got. *baurgs*. — W. S c h u l z e, Zur Blattfüllung. — E. S c h r ö d e r, Studien zu den deutschen Münznamen. — W. S c h u l z e, Zum ahd. Tatian. — A. Z i m m e r m a n n, Ein Beitr. zur Erklärung des carmen arvale. — D e z.— Das lat. Suffix *ment(o)*. — W. P r e l l w i t z, Lat. *vītāre*. — G. H u s i n g, Altpers. *abi-ā-čariš*? — N. v. W ij k, Ndl. *mooi*, ndd. *moi(e)*. — H. D i e l s, Nachtr. zu Bd. XLVII 205 Anm. 1. — K. B. E r m a n, Falisk. *efiles*. — D e z., *'Αρτεμβάρης*. — A. B r ü c k n e r, Über Etymol. u. Etymologisieren, II. — E. B o i s a c q, Gr. *ἔνοσις* f. „secousse". — W. S c h u l z e, Noch einmal ai. *gṛhā*. — J. B e n i g n y, Die Namen der Eltern im Indoiran. u. im Got. — W. S c h u l z e, *τέργον*. — F. H o l t h a u s e n, Etymologisches, 1—10. — W. S c h u l z e, Lückenbüszer. — D e z., Slav. *družiba* u. *vražida*. — W. S c h u l z e, Zu got. *ibnassus*. — E. S c h r ö d e r, Stud. z. d. deutschen Münznamen, II—IV. — R. T r a u t m a n n, Lit. *plė̃kti* „prügeln".

XLIX, 1-2: F. H a r t m a n n, Aorist u. Imperfektum (forts.). — E. K u h n, Zigeun. *manro* „Brot". — J. P o k o r n y, Zur Stammbildung d. irischen Kausativa. — E. K u h n, Reste alter Kasusformen im Zigeunerischen. — N. v. W ij k, Zu den slav. Iterativen vom Typus *bĕgati*. — H. L a t t m a n n, Negation, Indefinitum, Intensivum u. gr. *μή*. — F. M u l l e r, Zum lat. Präfix *au-*. — E. L e w y, Misc. — F. B e c h t e l, Parerga 55—58. — W. K r a u s e, Zur Aussprache des *ϑ* im Gortynischen. — J. P o k o r n y, *Aes* u. *isarnon*.

Rhein. Museum, LXXII, 3: E. F r a e n k e l, Lyrische Daktylen (slot). — V. G a r d t h a u s e n, Namen u. Zensus der Römer. — F. W i l h e l m, Der Regentenspiegel des Sopatros. — E. H o w a l d, Zu den Iliasscholien. — E. S c h w y z e r, Zu griech. Inschriften. — H. E n d r e s, Krateros, Perdikkas u. d. letzten Pläne Alexanders. — A. W. d e G r o o t, Ptolemaios der Sohn. — K. B u s c h e, Zu Senecas Büchern de beneficiis u. de clementia. — A. B r i n k m a n n, Kallimachos Kydippe. — Misz.

Hermes, LIV, 2: A. R o s e n b e r g, zur Geschichte des Latinerbundes. — M. B a n g, Caesaris servus. — E. H o w a l d, eine vorplatonische Kunsttheorie. — Misc.

N. Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIII—XLIV, 3: W. C a p e l l e, Anaxagoras, I. — E. M o g k, Altgerm. Spukgeschichten. — R. P e t s c h, Schiller u. d. ästhetischen Normen. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: O. R i c h t e r, Berufswahl u. Schule. — H. M. S c h u l t z e, Die Behandlung der Schillerschen Balladen in der höheren Schule. — Mitteil.

4—5: W. K r a n z, Die Urform der att. Tragödie u. Komödie. — W. C a p e l l e, Anaxagoras (slot). — H. F. M ü l l e r, Das Problem der Theodicee bei Leibniz. u. Plotinos. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: W. M a r c u s, Der Streit der Fakultäten auf der höheren Schule. — Mitteil.

Bijdragen Vaderl. Gesch., VI, 4: Smit, De levensmiddelenpolitiek in Den Haag 1572/4. — Wiersum, Een naspel van de samenzwering van 1623. — Gijsberti Hodenpijl, De overgang van het bestuur van Ceylon van Steph. Versluys op Did. van Domburgh 1732/3. — Japikse, Middelburg's remonstrantie betreffende de afzwering van Philips II.

Bijdr. en Meded. v. h. Hist. Gen., XL: F. O u d s c h a n s D e n t z, Stukken over de verovering van Suriname. — E. M i k l ó s, De houding der Nederlanden in de Hongaarsche geloofsvervolgingen (1674—1680). — M. P i n k h o f, Plaatsbeschrijving van Oisterwijk met kroniek van de jaren 1566—1609. — J. P. W. A. S m i t, Aanteekeningen op het handschrift van L. van den Hoevel. — E. K. G. F a l c k, Brieven gewisseld tusschen Otto Willem Falck en Iman Willem Falck.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXIV, 2: V a n W ij k, Rusland en de Slaven. — T e n B o u w h u y s, De strijd der Hollandsche steden tegen de buitenneering. — K a l f f, Indische en Hollandsche schilpenkabinetten. — D e B r u i n e P l o o s v a n A m s t e l, Blücher in 1813/4.

Archief Aartsb. Utrecht: K l e y n t j e n s, Jansenistische beroeringen 1690 (vervolg). — V a n d e r L o o s, Seminarium voor Holland en Utrecht. — D e H u l l u, De Katholieken te Deventer en in Twente. — V a n d e r H e y d e n, St. Georgius en St. Lucio Vicarie te Oud-Zevenaar. — A l b. T h y m, Open brief van El. van Culenborch en Antonia van Lalaing over huiszittende armen.

Rev. Hist., XLIII, 2: P u a u x, Origines de la guerre des Camisards. — G a f f a r e l, Marseille et les Philhellènes. — B e r g a, L'auteur de l'Essai politique sur la Pologne (1764). — Bulletin historique: France 1660-1789.

Hist. Zeitschrift, 23, 3; T r o e l t s c h, Ueber den Begriff einer historischen Dialektik. — E l k a n, Die Entdeckung Macchiavelli's in Deutschland. — Miszellen (P h i l i p p i, Neue Gesichtspunkte für die kritische Behandlung mittelalterlicher Geschichtsquellen enz.).

English Hist. Review, April 1919: W h i t n e y, Gregory VII, — L a p s l e y, Knights of the Shire, II. — T u r n e r, Parliament and Foreign Affairs 1603-1760. — Notes and Documents.

Studiën, XCII, Juli: G. G o r r i s, Beginselen en Praktijken der Bolsjewiki. — F. T u m m e r s, Empirische en wijsgeerige Zielkunde, II. — H. P a d b e r g, Verdiende Willem Kloos een nationale hulde? — J. S t e i n, Edward C. Pickering. — L. v. M i e r t, De rozenkrans van den H. Franciscus Xaverius door Vondel bezongen. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

B o e s e r, Mummiekisten v. h. Nieuwe Rijk, II-III: Rev. Crit. 1919, n°. 8 (Moret).

B r a k m a n, Latijnsche Letterkunde: B ll de l'Ac. royale de Belg. 1919, Avril.

V a n H a m e l, Opvattingen over Litteratuur: Rev. Crit. 1919, n°. 2 (L. R.).

H e s s e l i n g, Phlorios et Platzia Phlore: Rev. Crit. 1919, n°. 2 (Dalmeyda).

P l o o y, Leven v. Paulus: Studiën XCI, Juni (Wilbers).

VERBETERING.

Prof. Meyboom verzoekt ons er de aandacht op te vestigen dat in het vorige nummer van 't *Museum*, kol. 230 r. 29 volg., in plaats van „primitive Völker" moet gelezen worden: „Naturvölker", in plaats van „Naturvölker": „primitive Völker".

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

DOCUMENTEN EN KLEINE TEKSTEN,
ten gebruike bij de studie van vaderlandsche geschiedenis, taal- en letterkunde, onder redactie van Dr. J. W. MULLER en Dr. C. G. N. DE VOOYS.

Zoo juist verschenen:

No. 2.

PROEVEN VAN ZESTIENDE EEUWS OOSTERS NEDERLANDS

uitgegeven door

Dr. J. A. VOR DER HAKE.

Prijs . . . . f 1,20.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

ARISTOTELES' ZIELKUNDE.

Met een inleiding, korte overzichten en verklarende aanteekeningen

door Dr. J. M. FRAENKEL

Prijs . . . . f 1,90.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE.

Verschijnt op den eersten van elke maand bij A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ TE LEIDEN.
Abonnement per jaar (12 nummers) **0.90.**

Zoo juist verscheen het belangrijke boekwerk:

HUGONIS GROTII

DE IURE BELLI AC PACIS

LIBRI TRES

IN QUIBUS IUS NATURAE ET GENTIUM, ITEM IURIS PUBLICI PRAECIPUA EXPLICANTUR CUM ANNOTATIS AUCTORIS

EDIDIT

P. C. MOLHUYSEN

PRAEFATUS EST

C. VAN VOLLENHOVEN

Omvang ± 800 Bladzijden *Prijs gebonden in linnen band f 7.—*

HUGO DE GROOT erkende de uitgave van 1632 van zijn „De Iure Belli ac Pacis" als de eenig echte. Deze uitgave heeft daarom gediend als grondslag voor den tekst van dit boek. Maar vooral belangrijk is, dat de Noten naar de editie van 1646, de volledigste dus, zijn gegeven, met aanwijzing waarin zij verschillen met die van 1642, welke het eerst Noten bevatte; ook wordt in aanteekeningen vermeld waar de tekst van de drie genoemde uitgaven onderling verschilt.

DE GROOT's boek, dat een geweldigen opgang maakte, komt in den boekhandel niet anders meer dan antiquarisch voor. Het was zeer noodig in dezen misstand te voorzien, en het mag toegejuicht worden dat zulke bij uitstek deskundige mannen als Prof. C. VAN VOLLENHOVEN en DR. P. C. MOLHUYSEN zich met de verzorging dezer nieuwe, geannoteerde editie wilden belasten.

Elke bibliotheek, ieder, die het Internationaal Recht bestudeert, zoowel hier als in het Buitenland, behoort dit boek te koopen.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ — LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

ZEVENENTWINTIGSTE JAARGANG.

1920.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ].
LEIPZIG. O. HARRASSOWITZ. — PARIJS, H. LE SOUDIER. — LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

Digitized by Google

Digitized by Google

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 27sten Jaargang.

H. van Alfen te 's-Hertogenbosch.
Dr. A. Beets te Leiden.
Dr. A. W. Bijvanck te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Prof. Dr. D. van Blom te Leiden.
Dr. M. Boas te Amsterdam.
Prof. Dr. F. M. Th. Böhl te Groningen.
Mej. M. G. de Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. T. J. de Boer te Amsterdam.
Dr. J. W. Boissevain te Bloemendaal.
E. Boulan te Groningen.
H. H. Breuning te Groningen.
Dr. Brinkgreve te Utrecht.
Prof. Dr. H. Brugmans te Amsterdam.
H. I. Cohen te Leiden.
Prof. Dr. P. H. Damsté te Utrecht.
Ch. F. H. Dumont te Leiden.
J. A. Falconer te Groningen.
Prof. Dr. J. J. A. A. Frantzen te Utrecht.
Dr. W. van der Gaaf te Amsterdam.
K. R. Gallas te Amsterdam.
Prof. Dr. H. van Gelder te Leiden.
Dr. S. P. Haak te Arnhem.
Mevr. N. de Haan—Liégeois te Voorhout.
Prof. Dr. A. G. van Hamel te Rotterdam.
Prof. Dr. J. J. Hartman te Leiden.
Dr. J. Heinsius te Leiden.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
J. P. Heyligers te 's-Gravenhage.
B. Hylkema te Amersfoort.
Dr. C. F. Hofker te Rosmalen.
Mej. Dr. S. Hofker te Leiden.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Prof. Dr. E. Huguet te Parijs.
Prof. Dr. J. Huizinga te Leiden.
Dr. K. H. E. de Jong te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. Th. W. Juynboll te Utrecht.
Dr. G. G. Kloeke te Leiden.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Prof. Dr. L. Knappert te Leiden.
Dr. J. A. N. Knuttel te Leiden.
Chr. Kok te Leiden.
F. Kossmann te Leiden.
B. Kruitwagen O.F.M. te Woerden.
Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Dr. W. E. J. Kuiper te Hilversum.
Dr. N. van der Laan te 's-Gravenhage.
A. D. Leeman te Rotterdam.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Amden (Zwitserland).
Dr. I. W. Lely te Leiden.
Dr. R. Leyds te Groningen.
Prof. Dr. H. Logeman te Gent.
Dr. H. J. Lulofs te Gorinchem.
Prof. Dr. H. U. Meyboom te Paterswolde.
Dr. C. H. Ph. Meijer te 's-Gravenhage.
Mej. Fenna de Meyier te 's-Gravenhage.
Prof. Mr. J. C. Naber te Utrecht.
Mej. Joh. W. A. Naber te Amsterdam.
B. M. Noach te Leiden.
H. Nolthenius te Laren.
Prof. Dr. H. Oort te Leiden.
Prof. Dr. B. J. H. Ovink te Utrecht.
Dr. D. Plooij te Leiden.
L. Polak te Amsterdam.
Dr. K. J. Riemens te Amsterdam.
C. M. Robert te Amsterdam.
Dr. A. Rutgers te Amsterdam.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Amsterdam.
Prof. J. H. Scholte te Amsterdam.
Richard Schutte O.S.B. te Oosterhout.
Dr. M. A. Schwartz te Assen.
Prof. Jhr. Dr. J. Six te Amsterdam.
Dr. J. C. van Slee te Diepenveen.
Dr. E. Slijper te Utrecht.
Prof. Dr. K. Sneyders de Vogel te Leiden.
Dr. W. H. Staverman te Deventer.
Dr. D. C. Tinbergen te 's-Gravenhage.
Dr. M. C. Valeton te Groningen.
Dr. H. D. Verdam te Dordrecht.
Dr. A. de Vletter te 's-Gravenhage.
Albert Vogel te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. J. Wensinck te Leiden.
Dr. W. Werff te Rotterdam.
P. Werkman te Leiden.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Prof. Dr. H. Windisch te Leiden.

Digitized by Google

II. Alphabetische lijst der recensies.

Acta Societatis Liturgicae Sancti Willibrordi MCMXVIII en MCMXIX (Kruitwagen) 266.
Agrell, Zwei Beiträge. zur slavischen Lautgeschichte (v. Wijk) 34.
Aliyyubnu 'l-Hasan el-Khazredjiyyi, zie Muhammad 'Asal.
Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau, XI (Gallas) 58.
Van Arendonk, De opkomst van het Zaidietische imamaat in Yemen (Th. W. Juynboll) 138.
Avalon, The Serpent Power (J. W. Boissevain) 148.

Beloch, Griechische Geschichte, II (M. C. Valeton) 82.
Benjert en Elzinga, Fransch voor de Middelbare School, I (de Haan-Liégeois) 212.
Dez., Fransche Lectuur voor de Middelbare School, I, 1—2; II, 1 (de Haan-Liégeois) 212.
Bertholet, Kulturgeschichte Israels (Oort) 159.
De Bie en Loosjes, Biografisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland, I—II (Blok) 65.
Blass-Jensen, Hyperidis Orationes (K. Kuiper) 217.
De Blécourt en Japikse, Klein Plakkaatboek van Nederland (Brugmans) 113.
Böhl, Het Oude Testament (Th. W. Juynboll) 180.
Boeken, zie Boissevain.
Boissevain (H. M.) en Boeken, Thoukudides' Navorschingen, IV (Leyds) 195.
Bomli, Fragments de prose historique, philosophique et critique du XIXe siècle (Riemens) 273.
Borlé, Cinquante thèmes d'examen (Boulan) 92.
Brandin, La Chanson d'Aspremont, I (Salverda de Grave) 157.
De Brouwer, zie Slijper.

Catalogus van Folklore in de Koninklijke Bibliotheek, I (F. Kossmann) 85.
Charbonnel, La pensée italienne au XVIe siècle et le courant libertin (Huizinga) 67.
Dez., L'éthique de Giordano Bruno et le deuxième dialogue du Spaccio (Huizinga) 67.
Christensen, Contes persans en langue populaire (Houtsma) 52.
Collin, Etude sur le développement du suffixe *-ata* (Sneyders de Vogel) 78.

Dahlerup, Juul-Jensen, Ernst-Hansen, Hansan, Sandvad, Ordbog over Det Danske Sprog, I (Logeman) 13.
Dahms, Odyssee und Telemachie (v. Leeuwen) 241.
Denis, Le cardinal de Richelieu et la réforme des monastères bénédictins (Schutte) 15.
Diehl (Ch.), Byzance (Hesseling) 255.
Dez., Histoire de l'Empire byzantin (Hesseling) 257.
Diehl (E.), Supplementum Lyricum (K. Kuiper) 243.
Dubosq en Hylkema, Leerboek der Fransche Handelscorrespondentie (Werkman) 189.
Dez., Fransch Handelsleesboek (Werkman) 189.
Von Duhn, Pompeji (A. W. Bijvanck) 62.

Van Eeden, De overlevering van de Hallfredar saga (C. F. Hofker) 252.
Ekwall, Skandinavians and Celts in the North-West of England (v. Hamel) 36.
Ellis, The Philosophy of Conflict and other Essays in War-Time, II (de Boer) 115.
Endepols, Die Hystorie van Sunte Patricius Vegevuer (Tinbergen) 246.
Ernst-Hansen, zie Dahlerup.

Faral, Gautier d'Aupais (Salverda de Grave) 157.
Feghali, Etude sur les emprunts syriaques dans les parlers arabes du Liban (Wensinck) 30.
Fokker, Spaansch-Nederlandsch Woordenboek (Leeman) 253.
Fraenkel, Aristoteles' Zielkunde (Ovink) 49.

Gallas, Choix de poésies françaises (Werkman) 187.
De Geus et Schoo, La langue usuelle (Robert) 111.
Ghysen, Betje Wolff in verband met het geestelijk leven van haren tijd (Naber) 107.
Gilbert, La forêt des Cippes, Essais de Critique (Gallas) 223.
Van Ginneken, Gelaat, Gebaar en Klankexpressie (A. Vogel) 183.
Grüner-Nielsen, Danske Viser, IV, 2 (Beets) 176.
Guittart en Rijneke, Shakespeare, The Merchant of Venice (Kok) 187.

Van Haeringen, De Germaansche inflexieverschijnselen („Umlaut" en „Breking") phoneties beschouwd (Frantzen) 170.
Hamaker, Over Willen en Handelen, een boek voor Opvoeders en Geneeskundigen (Polak) 181.
Van Hamel, Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën over litteratuur in Nederland (J. A. N. Knuttel) 76.
Hansen, zie Dahlerup.
Hartman, De Latijnsche poëzie van Giovanni Pascoli (Damsté) 103.
Hecht, Robert Burns (Falconer) 175.
Hermann, Sprachwissenschaftlicher Kommentar zu ausgewählten Stücken aus Homer (Rutgers) 145.
Hylkema, Fransch idioom (Robert) 33.
Dez., zie Dubosq.
Hönigswald, Die Skepsis in Philosophie und Wissenschaft (Polak) 210.
Hooft, zie Koopmans.
Hopman, A Hundred Poems (Kok) 165.

Immisch, Das Nachleben der Antike (Hesseling) 73.

Jansen, C. Suetonii Tranquilli Vita Domitiani (H. v. Gelder) 137.
Japikse, zie De Blécourt.
Jensen, zie Blass.
Juul-Jensen, zie Dahlerup.

Körte, Zu neueren Komödienfunden (v. Leeuwen) 169.
Koopmans, P. C. Hoofts Baeto oft Oorsprong der Hollanderen (C. H. Ph. Meijer) 202.
Kramers, zie Prick van Wely.
Kroes, Abrisz der deutschen Literaturgeschichte (Heyligers) 211.
Kroes-Ligtenberg, Honderd Nederlandsche gedichten (Noach) 186.
Kruisinga, English Sounds (v. d. Gaaf) 133.

Lambert-van der Kolf, Psichari, Jaloerschheid en andere verhalen (Hesseling) 102.
Dez., Chatzopoelos, Verhalen uit de bergen (Hesseling) 102.
Leky, Plato als Sprachphilosoph (Hesseling) 193.
Leskien, Litauisches Lesebuch (v. Wijk) 158.
Loosjes, zie De Bie.

De Man, Hier beginnen sommige stichtige punten van onsen oelden susteren (v. Slee) 105.
Meerkerk, Wolff en Deken, Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart (Knappert) 232.

Digitized by Google

Moberg, Babels Torn (Böhl) 114.
Mohlberg, Radulph de Rivo der letzte Vertreter der altrömischen Liturgie, II (Schutte) 64.
Müller-Kolshorn, Azmi Efendis Gesandtschaftsreise an den preussischen Hof (Houtsma) 83.
Muhammad 'Asal & Nicholson, Aliyyubnu 'l-Hasan el-Khazredjiyyi, The Pearl-strings; A history of the Resuliyyi dynasty of Yemen (Houtsma) 104.
Muller (F.), zie Slijper.
Muller (H. C. A.), Hugo de Groot's „Annales et Historiae" (Haak) 139.

Nelis, Catalogue des Chartes du Sceau de l'Audience, I (v. Alfen) 258.
Nicholson, zie Muhammad 'Asal.
Van Nijlen, Charles Péguy (de Meyier) 32.
Nilsson (A.), Fru Nordenflychts Religiösa Diktning (Beets) 55.
Nilsson (M. P.), Die Uebernahme und Entwicklung des Alphabets durch die Griechen (H. v. Gelder) 160.
Norlind, Das Problem des gegenseitigen Verhältnisses von Land und Wasser und seine Behandlung im Mittelalter (Lulofs) 39.

Öhmann, Studien über die französischen Worte im Deutschen im 12. und 13. Jht. (Salverda de Grave) 56.
Ovidius, zie Veldhuis.

Paedagogische Studiën, 1ste aflev. (de Vletter) 90.
Page, Commerce and Industry (v. Blom) 87.
Palache, Het heiligdom in de voorstelling der Semietische volken (Houtsma) 261.
De Pange, Les Lorrains et la France au moyen-âge (Huizinga) 207.
Pauli, „Enfant", „Garçon", „Fille" dans les langues romanes (Salverda de Grave) 108.
Petersson, Baltische und Slavische Wortstudien (v. Wijk) 80.
Pfeiffer, Studien zum antiken Sternglauben (K. H. E. de Jong) 35.
Plooij, De Chronologie van het leven van Paulus (Meyboom) 14.
Poelhekke, Taalbloei, I (S. Hofker) 21.
Postgate, Phaedri fabulae Aesopiae (Hartman 197.
Prick van Wely en Van der Voort, Kramers' Nieuw Engelsch woordenboek, II (Kok) 164.
Prinsen, Gerbrand Adriaensz. Bredero (J. A. N. Knuttel) 24 7.

Rijneke, zie Guittart,
Robert, Archaeologische Hermeneutik (Six) 84.
Rode, Lectures commerciales et industrielles (B. Hylkema) 61.
Rooth, Eine westfälische Psalmenübersetzung (Kloeke) 249.
Roscher, Die Zahl 50 in Mythus, Kultus, Epos und Taktik der Hellenen und anderer Völker besonders der Semiten (K. H. E. de Jong) 87.
Russkaja Biblioteka, 1—9 (v. Wijk) 225.
Ruys, Petrus Dathenus (Knappert) 269.

Saalborn, Een bundel romantiek (Staverman) 126.
Salverda de Grave, Italië's Letterkunde (Martina G. de Boer) 206.
Sandvad, zie Dahlerup.
Sarauw, Die Entstehungsgeschichte des Goetheschen Faust (Breuning) 8.
Saure, Erzählungen nach Dramen deutscher Klassiker (Heyligers).
Schepers, Potgieter (Staverman) 151.
Schmidt, Der Rahmen der Geschichte Jesu (Windisch) 263.
Schneider, Der Europäische Friedenskongress von Arras (Huizinga) 226.
Schön, Die Scheinargumente bei Lysias, insbesondere in der XII. Rede: *Κατὰ Ἐρατοσθένους* und in der XXIV. Rede: *Περὶ τοῦ μὴ διδόναι τῷ ἀδυνάτῳ ἀργύριον* (Schwartz) 101.
Schoo, zie De Geus.
Schubart, zie Seckel.
Schuchardt, Sprachursprung (Kluyver 121.
Schulz, Vom Prinzipat zum Dominat (H. v. Gelder) 177.
Schwab, Alexander Numeniu *ΠΕΡΙ ΣΧΗΜΑΤΩΝ* (W. E. J. Kuiper) 1.
Seckel und Schubart, Der Gnomon des idios logos, I (J. C. Naber) 218.
Serrurier, De Pensées van Pascal (Gallas) 11.
Shakespeare, zie Guittart.
Singer, Wolframs Stil und der Stoff des Parzival (Scholte) 129.
Dez., Wolframs Willehalm (Scholte) 152.
Slijper, De Brouwer en F. Muller Jzn., Latijnsche Leergang, I--II (Brinkgreve) 229.
Slotty, Vulgärlateinisches Übungsbuch (Slijper) 52.
Sneyders de Vogel, Syntaxe historique du français (Huguet) 176.
Sommige stichtige punten, zie De Man.
Stegmann, P. Cornelius Tacitus, Annalen in Auswahl und der Bataveraufstand unter Civilis (Lely) 43.
Stein, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches (Hesseling) 179.
Stoorvogel, Opstelgedichtjes (Noach) 187.
Le Strange, The geographical part of the Nuzhat-al Qulūb composed by Hamd-Allāh Mustawfī translated (Houtsma) 104.
Sunte Patricius Vegevuer, zie Endepols.

Tacitus, zie Stegmann.
Tal, Hebreeuwsch Leerboek, I (H. I. Cohen) 19.
Tingdal, Ändelsen -*is* i ackus. plur. (Slijper) 3.
Turquet Milnes, Some modern Belgian writers (Gallas) 59.

Uri, Cicero und die epikureische Philosophie (Ovink) 51.

Van der Valk, De ontwikkelingsgang van het denken der oude Grieken, II (Ovink) 115.
Veldhuis, Ovidius, Epistulae ex Ponto (Werff) 91.
Verdenius, Jacob van Maerlants Heimelijkheid der Heimelijkheden (Kluyver) 199.
Vermeulen, De twee muzieken (Nolthenius) 161.
Verwey, Hendrick Laurensz. Spieghel (v. d. Laan) 53.
Volbeda, Strange Winter, He went for a soldier (Kok) 165.
Van der Voort, zie Prick van Wely.
Vrijlandt, De Apologia Xenophontea cum Platonica comparata (Verdam) 243.
Vürtheim, Grieksche Letterkunde (Boas) 123.

Van Wageningen, Seneca's leven en moraal (K. H. E de Jong) 61.
Wahnschaffe, Die syntaktische Bedeutung des mittelhochdeutschen Enjambements (Frantzen) 222.
Wensinck, The Ocean in the literature of the Western Semites (Houtsma) 75.
Von Wilamowitz Moellendorff, Platon, I (K. Kuiper) 26; II (K. Kuiper) 97.
Te Winkel, De ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde, IV (C. H. Ph. Meijer) 4.
Witlox, De Katholieke Staatspartij, I (Blok) 208.
Woldendorp, De incarnatione, een geschrift van Athanasius (Windisch) 227.
Wolff en Deken, zie Meerkerk.

The Year's Work in classical Studies 1917 (Slijper) 25.

Zondervan, Natuurkundige Aardrijkskunde (Dumont) 233.
De Zwaan, Antieke cultuur om en achter het Nieuwe Testament (Plooij) 61.

Digitized by Google

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

Acket, Hildebrand, Camera Obscura 274.
Arabische Traditieverzamelingen 236.

Beatrijs 213.
Blok, Willem de Eerste, Prins van Oranje, I. 93.
Ten Bruggencate, Shakespeare, The Merchant of Venice 21.

Certamen poeticum Hoeufftianum 214. 238.

Esmoreit 165.

Faesi-Sitzler, Homers Iliade VII—XII. 189.

Ganschinietz, verschillende artikelen 69.
Grasé en Swaen, Orczy, The Scarlet Pimpernel 21.

Handelingen van het negende Nederlandsche Philologencongres 165.
Herckenrath, Fransch Woordenboek 189.
Hesseling, Het offer van Abraham 69.
Dez., L'Achilléide byzantine 93.
Hildebrand, zie Acket.
Homerus, zie Faesi.
Hooft, zie Verwijs.

Koninklijke Vlaamsche Academie, prijsvragen 44.
Koopmans, zie Terwey.
Kramers-Prick van Wely, Woordentolk 213.

Laurand, Manuel des Etudes grecques et latines, 7e aflev 116.
Leuvensche Bijdragen 273.

Muller Fzn. (S.), Regesten van het archief der Bisschoppen van Utrecht, III. 165.

Oorlogslitteratuur 44. 116. 166. 189.
Orczy, zie Grasé.

Prick van Wely, zie Kramers.

Roorda, De Klankleer en hare practische toepassing 165.

Schnobel, zie Wohlrab.
Shakespeare, zie Ten Bruggencate.
Sitzler, zie Faesi.
Stichting—de Goeje 69.
Stoett, zie Verwijs.
Swaen, zie Grasé.

Terwey-Koopmans, Joost van Vondel's Jeptha of Offerbelofte 165.
Thesaurus Linguae Latinae 213.

Vereeniging het Nederlandsche Philologencongres 165. 236.
Verwijs-Stoett, Episodes uit Hooft's Nederlandsche Historiën 165.
Vondel, zie Terwey.
Wohlrab—Schnobel, Die altklassische Kultur 21.

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

Analecta Bollandiana 94. 237.
Anglia 45. 117. 213. 276. Beiblatt 45. 70. 118. 190. 237.
Archief voor het Aartsbisdom Utrecht 70. 214.
Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 45. 117. 190.
Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap 276.
Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië 44.
Bijdragen, Leuvensche, 275.
Bulletin de Correspondance hellénique 116.
Bulletin de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 21. 94. 166. 274.
Forschungen, Indogermanische, 274.
Geschichtsblätter, Hansische, 46.
Hermes 44. 189. 275.
Jahrbücher, Neue, für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik 44. 70. 94. 117. 189. 213. 275.
Journal des Savants 22. 94. 142.
Journal of Hellenic Studies 166
Mnemosyne 44. 116. 274.
Museum, Rheinisches, 116. 274.
Neophilologus 22. 45. 117. 213. 275.
Review, English Historical, 70. 166. 214.
Revue historique 46. 118. 166. 276.
Studiën 22. 46. 70. 94. 142. 190. 214. 237. 276.
Studies, English, 45. 94. 142. 190. 276.
Taalgids, Nieuwe, 22. 44. 70. 142. 166. 237. 275.
Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde 46. 70. 190.
Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde 22 142. 275.
Tijdschrift voor Taal en Letteren 22. 94. 117. 213.
Vierteljahrschrift, Historische, 118. 276.
Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 46. 190.
Zeitschrift, Historische. 46. 118. 214.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(*Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid*).

Alberts, Kerkrade 91.
Appelberg, Uppsala 249.
Bloud et Gay, Paris *44. *166.
Bohn, Haarlem 4. 61. 206. *274.
Boissevain en C°, Haarlem 195.
Brill, Leiden 14. 104. 138. 261.
Brusse, Rotterdam 102. 107.
Champion, Paris 15. 30. 67. 157. 207. 223.
Clarendon Press, Oxford 197.
Constable & Co., London 87. 115. *116. *189.
Dekker en Van de Vegt, Utrecht 266.
Dieterich, Leipzig 73. 211.
Doesburgh, Leiden 103.
Van Druten, Utrecht 139.

Digitized by Google

Eranos' Förlag, Göteborg 3.
Flammarion, Paris 255.
Francke, Bern 152.
Gleerup, Lund 34. 36. 39. 55. 80. 114.
Van Goor Zonen, Gouda *142. 164. 165. 186. 187. 189. 211. *213. 253.
Gyldendalske boghandel, København 13. 176.
Henning, Greiz 226.
Gebr. van der Hoek, Leiden 61. 92.
Hölder, Wien 129.
Høst & Søn, København 8. 52. 160.
Humanitas, den Haag 85.
Van In & Cie, Lier *273.
Jullien, Genève 58.
Kemink & Zoon, Utrecht 133.
Kruyt, Amsterdam 199.
Ladyschnikow, Berlin 225.
Lindstedt, Lund 78. 108.
Luzac & Co., London 104. 148.
Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur, Amsterdam 123.
Marcus & Weber, Bonn 52. 243.
Mayer und Müller, Berlin 83. 222.
Metzler, Stuttgart 179.
Meulenhoff, Amsterdam *93. 111. 126. 151. 165. 187. 232. 247.
Müller, Amsterdam 75. *93. 252.
Muirhead, London 59.
Murray, London 25.
Van Nifterik, Leiden 170.
Nijhoff, 's-Gravenhage 65. 76. 105.
Noordhoff, Groningen 33. 61. *116. 211. 273.
Noske, Borna-Leipzig 51.
Oosthoek, Utrecht *165.
Picard, Paris *116. 257.
Ruys, Utrecht 269.
Schöningh, Paderborn 1. 101. 177. 193.
Van Sijn, Rotterdam 115.
Sijthoff, Leiden 11. 32. 161. 183. 243.
Teubner, Leipzig *21. 35. 43. 62 87. 169. 217.
Teuling, 's-Hertogenbosch 208.
Tjeenk Willink, Haarlem *69.
Tjeenk Willink, Zwolle *69.
Trowitsch und Sohn, Berlin 263.
Trübner, Strasbourg 82.
Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 159. 210.
Veen, Amsterdam *142.
Versluis, Amsterdam *165.
Vlaamsche Boekenhalle, Leuven-Leiden *273.
Weidmann, Berlin 26. 84. 97. *189. 218. 241.
Winter, Heidelberg 145. 158. 175.
Wolters, Groningen-den Haag 19. 21. *21. 49. 53. *69. 90. 113. *116. 137. *165. 176. 180. 181. *189. 202. 212. *213. 227. 229. 233. 246.

Digitized by Google

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M'J., te Leiden.** | **Prijs per jaargang van 12 nummers f 9.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. **No. 1.** **October 1919.**

Schwab, Alexander Numeniu *ΠΕΡΙ ΣΧΗΜΑΤΩΝ* (W. E. J. Kuiper).
Tingdal, Ändelsen -*is* i ackus. plur. (Slijper).
Te Winkel, De ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde, IV (C. H. Ph. Meijer).
Sarauw, Die Entstehungsgeschichte des Goetheschen Faust (Breuning).
Serrurier, De Pensées van Pascal (Gallas).
Dahlerup, Ordbog over Det Danske Sprog, afl. 2 (Logeman).
Plooy, De Chronologie van het leven van Paulus (Meyboom).
Denis, Le cardinal de Richelieu et la réforme des monastères bénédictins (Schutte).
Schoolboeken:
Tal, Hebreeuwsch Leerboek (Cohen).
Poelhekke, Taalbloei, I (Hofker).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Th. Schwab, Alexander Numeniu ΠΕΡΙ ΣΧΗΜΑΤΩΝ in seinem Verhältnis zu Kaikilios, Tiberios und seinen späteren Benutzern. (Rhetorische Studien, hrg. v. Dr. E. Drerup. 5. Heft). Paderborn, Schöningh. 1916. (Pr. M. 4.20).

Dit boekje keert zich tegen een communis opinio. Nadat in 1861 Steusloff in een Breslausche dissertatie — „Quibus de causis Alexandri Numenii περὶ τῶν τῆς διανοίας καὶ τῆς λέξεως σχημάτων liber, qui vulgo genuinus habetur, putandus sit spurius et quae epitomae ex deperdito Alexandri libello excerptae sint, demonstratur" — had trachten aan te toonen, wat reeds de titel niet zonder eenige uitvoerigheid vermeldt, had men zich gewend het onder den naam van Alexander Numenius' zoon bewaarde geschrift over de figurenleer (Walz Rhetores Graeci VIII. p. 414, Spengel Rh. Gr. III p. 1), als een excerpt uit den echten Alexander te beschouwen. Men kan deze opinie vinden bij Christ, Pauly-Wissowa, Lübker, Volkmann e. a.

In 1912 publiceerde E. Drerup een artikel in den „Philologus", waarin hij demonstreerde, hoe door een bladverschuiving in het handschrift eenige hoofdstukken van περὶ σχημάτων — het zijn περὶ ἐπαναλήψεως en περὶ ἐπαναφορᾶς — voor een deel op een verkeerde plaats zijn geraakt. Dit artikel sluit met den eisch tot herziening van Steusloff's meening. Het vermoedelijk resultaat van die herziening, zoo concludeert Drerup uit de begeleidende verschijnselen dezer verschuiving, zal aldus luiden: „in der unter Alexanders Namen erhaltenen Schrift besitzen wir nicht den epitomierten, sondern den in der Ueberlieferung zwar verdorbenen, aber den *echten Alexander*".

In het boekje, waarvan de titel hierboven staat opgegeven, levert Schwab onder de auspiciën en met medewerking van zijn leermeester Drerup het gevraagde onderzoek. Hij heeft echter, zooals dit reeds uit dien titel blijkt, zijn doel wat ruimer gesteld. In Deel I van zijn verhandeling gaat hij de verhouding na van Alexander en Tiberius (περὶ τῶν παρὰ Δημοσθένει σχημάτων) tot Caecilius van Calacte, waarbij hij tot de conclusie komt, dat Tiberius een onzelfstandig, Alexander een zelfstandig gebruik gemaakt heeft van Caecilius; in Deel II onderzoekt hij de verhouding van Aquila Romanus en van het onder den naam *Alexander* overgeleverde maar van de gewone traditie sterk afwijkende handschrift Parisinus 2 (2087) tot den „echten" Alexander. Uit deze beide n.l., den Parisinus 2 en Aquila Romanus, had Steusloff vooral zijn conclusies geput voor het bewijs dat de bewaarde Alexander een epitome is. Ook in dit gedeelte echter bepaalt Schwab zich niet tot een weerlegging van Steusloff's inzicht, maar maakt de laatste woorden van zijn titel waar, die een opheldering beloven over de verhouding van Alexander tot „seinen späteren Benutzern".

De duidelijkheid intusschen van zijn betoog heeft, naar het mij voorkomt, daardoor niet gewonnen. Herhaaldelijk wordt de lezer overstroomd met een stortvloed van parallel-plaatsen uit latere rhetoren, als Phoebammon, Gregorius Corinthius, Cocondrius, Georgius Choeroboscus, zonder dat hij daarmee iets wint dan een gevoel van bewondering voor de groote belezenheid van den schrijver. En ook daar, waar die citaten gebruikt worden ter adstructie van het hoofdbetoog, het bewijs dat Parisinus 2, waar hij afwijkt van Alexander, van andere bronnen afhankelijk moet zijn, is het moeilijk met den schrijver in te stemmen. Immers, zoo vraagt men zich af, wat bewijst het voor de bronnen van den epitomator in Parisinus 2, indien blijkt dat b.v. Phoebammon, dien men 2 eeuwen *later* dan dien epitomator pleegt te stellen, in de definitie van deze of gene figuur woordelijk met hem overeenstemt. Totdat misschien dit onbegrip plaats maakt voor een zachtzinnig *ongeloof*, wanneer men bemerkt, dat Parisinus 2 die dingen, waarin

Digitized by Google

hij van „Alexander” afwijkt, put „aus einer Mittelquelle, die selbst ein groszes Kompilationswerk war.” „War” doch helaas niet „ist” !

De systematische indeeling van dit 2e hoofdstuk laat overigens niets te wenschen over. De verschillen tusschen Parisinus 2 en „Alexander” zijn er onder drie hoofden gegroepeerd : A. afwijkingen in de definities, B. afwijkingen in de opvatting, C. afwijkingen in de voorbeelden. Men moet toegeven dat de argumenten voor Steusloff's opinie, voor zoover ze zijn vermeld, geen steek blijken te houden en deugdelijk zijn weerlegd. Maar het komt me voor, dat de verschillen tusschen „Alexander” en Parisinus 2 nergens van dien aard zijn, dat het onmogelijk is beide lezingen tot één geheel te combineeren. En het doet vreemd aan, dat Schwab geen enkele maal de mogelijkheid van zulk een combinatie ook maar heeft overwogen, al was het alleen om haar waarschijnlijkheid te weerleggen.

Zoo staat dus door dit onderzoek de kwestie van de echtheid van Alexander Numeniu περὶ σχημάτων weder op het doode punt. Steusloff's argumenten blijken onhoudbaar, Schwab's bewijsgronden zijn niet overtuigend. Of overigens, indien zij dat wel waren, de aanwinst van dezen „in der Ueberlieferung zwar verdorbenen, aber echten Alexander” zoo heel groot zou zijn ? Ook daaromtrent wordt men wel wat sceptisch gestemd, wanneer men Drerup den tekst ziet reconstrueeren met invoegingen en omzettingen, expuncties en conjecturen, kortom op een wijze, als men in Duitschland aan een Hollandsch philoloog van de critische school bezwaarlijk zou permitteeren.

Hilversum. W. E. J. Kuiper.

G. C : son Tingdal, Ändelsen -is i ackus. plur. hos de efteraugusteiska författarne. Göteborg, Eranos förlag. (Göteborgsche diss.).

Het onderwerp dat deze Zweed zich voor zijn proefschrift gekozen heeft, bewijst, hoe weinig wij eigenlik van sommige vraagstukkn van de Latijnse spraakkunst positief weten. Wij wanen te weten, en praten een regel maar steeds na, zonder ons rekenschap te geven van de werkelike gegevens, waarop de regel steunt.

De Acc. plur. op *-is* is *-ēs* geworden ; sinds wanneer ? *Ernout-Meltzer* laat de verandering met het einde der Republiek beginnen, in Quintilianus' dagen voltrokken zijn ; hoe lang daarna toch nog de vorm op -is voorkomt, vermeldt de schrijver niet (pag. 28).

Corssen schrijft dat reeds in Plinius' dagen ook voor de Acc. Plur. van i-stammen in de beschaafde omgangstaal en in de ambtelike taal -es overheersend was, gelijk uit opschriften blijkt. *Sommer*, nog vager, dat -is in het Latijn tot in de klassieke tijd bij i-stammen zeer gebruikelik was. *Hale* en *Buck*, *Kuhner-Holzweissig* en *Lindsay* geven geen van allen preciese aanduidingen omtrent het wisselend gebruik der beide uitgangen.

De jongere onderzoekers hebben hun taak anders opgevat en gepoogd de data zo nauwkeurig mogelik vast te stellen.

Keller heeft in 1895 de rij geopend met een onderzoek naar de Acc. op -is bij de Augusteiese dichters. Hem volgend heeft *Lundström* een opstel in *Eranos* geplaatst over -is in de Acc. Plur. bij Columella ; aan dit onderzoek heeft deze dissertatie haar ontstaan te danken.

De uitkomsten van *Keller* luiden kort samengevat :

1. Alle woorden, die in de Abl.-i hebben, hebben -is in de Acc. Plur.

2. Alle Adiect., participia en Numeralia met -ium in den Gen. Plur. hebben -is in de Acc. Plur.

3. Adiect. op -x die in de Gen. Pl. -ium hebben, eindigen in de Acc. Plur. zowel op -is als op -es, gewoonlik echter op -es.

4. een enkele comparativus heeft -is in de Acc. Plur.

5. Alle subst. op -x en alle die gewoonlik in de gen. plur. -um hebben, eindigen op -es.

Tegen Kellers methode is verzet aangetekend ; reeds Schuchardt had gewaarschuwd, dat -is en -es in uitspraak gelijk klonken, dat dus de afschrijvers, ook de meest nauwkeurige onder hen, na de 5e eeuw niet betrouwbaar kunnen geacht worden voor een veel vroegere periode, die van de auteurs zelve. Inscripties geven weinig bewijsgrond, omdat er naar verhouding zo weinig dateerbaar zijn ; de spil waarom alles draait is dus deze : in hoeverre kunnen handschriften uit later eeuw betrouwbaar geacht worden omtrent de autentieke schrijfwijze -is of -es. *Tingdal* pleit voor hun betrouwbaarheid ; hij verwijt oudere uitgevers hun willekeurige veranderingen, prijst de jongere, die in de apparatus criticus de afwijkingen -is en -es aantekenen. Zijn vaste overtuiging is het, dat de schrijvers uiterst behoudend hun voorbeeld afschreven met een heilige eerbied voor wat er in hun voorbeeld stond.

Wie Tingdal dit geloof niet toegeeft, legt het boekje misschien ter zijde, beklaagt de buitengemene moeite en het geduld aan dit onderzoek besteed of wil men verspild ; maar op pag. 114 vindt de lezer een tabel, die de uitkomst der tellingen bevat. Van het Mon. Ancyranum tot Ammianus heeft Tingdal 28 Auteurs onderzocht op Acc. Plur. in het algemeen, op Parisyllaba, op het woord *omnis*, op Part. praesentia, telkens -es en -is, en de verhouding in percenten weergegeven. Daaruit blijkt dat bij Gellius -is 81-maal tegen -es 704 maal voorkomt, bij omnis 24 tegen 21, bij de part. pr. 18 tegen 44 ; bij Lactantius staat 15-maal *omnis* tegen 13-maal *omnes*. De part. pr. eindigen bij Columella en bij Persius steeds op -is.

Wanneer Tingdal en Keller de geleerde wereld weten te winnen voor hun stelling, dan zou dus de acc. plur. op -is veel vaker in de teksten verschijnen dan tot dusverre. De dissertatie van Tingdal getuigt van een biezondere vlijt en van onvermoeide arbeid ; vooral de tabel en het onderzoek dat daaraan voorafgaat, verbergen een reuzen-werk. Dat het boek in het Zweeds geschreven is, maakt het lezen in de beginne tot spellen ; maar het went wel ; zou zulk een voorbeeld voor ons er een worden tot navolging ?

Utrecht. E. Slijper.

J. te Winkel, De ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde. 4e Deel. Haarlem, De Erven Bohn. 1918.

Het vierde deel van Prof. te Winkels Letterkunde is verschenen, en daarmede, op het register na, dit werk compleet ; een eerbiedwaardige arbeid, dit moet erkend, ook al is men het niet altijd met de opvatting ervan eens. Over die opvatting heb ik bij de aankondiging van de eerste aflevering uitvoerig gesproken ; toch wil ik nog even er op terug komen, naar aanleiding van hetgeen schrijver zegt over Jonckbloet en Busken Huet, en over

Digitized by Google

de nieuwere literatuur; ook naar aanleiding van een aankondiging van het werk in de *Haagsche Post.*

Wij menschen zijn toch eigenlijk, ja, laat ik het maar zeggen, stumpers; wij zouden iets positiefs, absoluuts, algemeens, blijvends willen tot stand brengen, en kunnen nooit verder komen dan tot iets benaderends, relatiefs, individueels, voorbijgaands. Was er een onveranderlijke, algemeen erkende schoonheidsleer voor alle tijden en volken, dan zou de zaak gemakkelijker zijn; dan zou er een mensch kunnen bestaan, begaafd genoeg om alles daarnaar af te meten, daaraan te toetsen; of, kon een mensch zuiver, on-individueel, als feiten, als geschiedenis, beschrijven al wat er op letterkundig gebied was omgegaan, ook dan zou een blijvend, algemeen erkend werk geleverd kunnen worden.

Schr. heeft zich voorgesteld een overzicht te geven van alle verschijnselen op letterkundig gebied, hun ontstaan en in elkaar overloopen, niet naar onze opvattingen beschouwd, niet getoetst aan een door ons opgestelde of aangenomen schoonheidsleer, maar naar hun waarde voor de tijdgenooten, naar hun voldoen aan de idealen der makers; daartoe wil hij met liefdevollen ijver alle verschijnselen trachten te begrijpen en waardeeren; toch erkent hij, hoewel hij als neutraal geschiedschrijver wil te werk gaan, niet tegenover de besproken werken te kunnen staan als iemand, die geen eigen oordeel heeft, zonder goed- of afkeuring te laten hooren. Bij Jonckbloet en Busken Huet komt dit ter sprake. De eerste had zich een volledige schoonheidsleer gevormd, een stelsel van dogma's voor elk soort van kunstwerk; dit bracht hem op een dwaalspoor; de tweede zou, volgens J., ondanks dat hij van geen stelsel van aesthetica wilde weten, toch een absolute maatstaf hebben aangelegd. t. W. wil als historicus die fouten vermijden, maar kan dit, naar gedeeltelijke erkenning, niet geheel. Natuurlijk; want onze menschelijke beperktheid is daar; ons eigen zijn, gevoelen en denken heeft invloed op onze beschouwing en waardeering. Bij elk uitspreken van een meening, gedachte, waarheid, opmerking, zelfs bij het vermelden van een waarneming, een feit, een gebeuren, is er de invloed van het eigen geluid, het eigen woord, het eigen gevoel; de spiegel kan zuiver weergeven, maar toch altijd in verband met kleur van glas en foelie, helderheid, lichtvalling enz. Intusschen heeft schr. ernaar gestreefd, en is daarbij eerlijk genoeg te erkennen, dat hem dat bij de nieuwere literatuur, die hij als tijdgenoot heeft zien ontstaan, onmogelijk is; hij kan daarbij niet als buitenstaander, gelijkmatig beoordeelaar, waarnemen. Bij zijn opvatting is het dàn ook juist, die laatste periode niet te behandelen, en te doen als zoovele schrijvers van vaderlandsche en alg. geschiedenissen, die bij '30 of '48 eindigen. Hij had dan echter ook weg moeten laten de beschouwing der N.-Gidsbeweging, die nu niet valt in het kader van zijn opvatting, maar wat wegkrijgt van een boutade, een zich-lucht-geven. Daarentegen kan het voor lezers en koopers van het werk teleurstellend zijn, dat er niets van de literatuur nà die periode, of zelfs vàn die periode, wordt gegeven. Hij had daaraan tegemoet kunnen komen door zeer kort als 't ware aan te stippen eenige verschijnselen, te noemen eenige schrijvers en werken. Maar — hij wil het slot niet anders bewerken dan het geheele werk, zijn opvatting getrouw blijven.

In geen geval behoefde hij te voldoen aan 't geen de aankondiger in de *Haagsche Post* zou gewenscht hebben: propaganda maken voor de nieuwere literatuur, voor de nu levende schrijvers, voor den verkoop hunner boeken. Ik ontken niet, dat die aankondiger denkbeelden geeft, die der overdenking waard zijn, dat hij punten aanroert, die wel een uitvoerige bespreking verdienen, doch zijn opvatting van wat een letterkundegeschiedenis moet zijn, en wat de taak is van een hoogleeraar in de Nederlandsche literatuur kunnen toch niet anders dan tegenspraak uitlokken [1]). Evenzoo zijn absolute minachtende verdoordeeling van t. W.'s arbeid: hij heeft de dertig jaren van zijn professoraat besteed „om fossielen uit de Nederlandsche literatuur op te delven, ze te catalogiseeren en van etiketten te voorzien en laat ons dan, als hij aftreedt een stoffig museum van opgezette producten na."

Ik haal dit oordeel aan, omdat daarin, met de bedoeling de grootstmogelijke verwerpelijkheid uit te spreken, iets gezegd wordt, waar veel waars in is, maar tevens een lof. Is een museum, met een goeden beredeneerden catalogus een voorwerp van verachting? Als het stoffig is, is *dit* een gebrek. Dat men de letterkundige geschiedenis kan behandelen, dat het niet aan een museum doet denken: meer dan eens, gelukkig! is het gebleken dat dit kon. Toch heeft een museum, al kan het op een zomerschen dag voor ons een voorwerp van afschuw zijn, een groote verdienste; vooral goed gecatalogiseerd; wij zoeken en vinden er vaak voorlichting, leering. En zoo is het inderdaad met t. W.'s werk. Zijn opvatting doet het boek iets krijgen van een museum, maar het heeft ook de verdienste van een museum. En een klein beetje stof zal in ieder museum wel eens voorkomen! Laten wij iemand de eer geven, die hem toekomt, en hem die niet onthouden, omdat er anderen kunnen zijn, die verdiensten, eigenschappen hebben, welke ons méér voldoen, hun werk meer aanlokkend maken [2]).

Eenige opmerkingen en kantteekeningen mogen deze aankondiging besluiten.

In de eerste plaats, dat dit deel, althans het laatste gedeelte ervan, hier en daar de kenmerken draagt van wat te haastig te zijn bewerkt, alsof de schr. soms te weinig zelfkritiek heeft geoefend. Om met het slot te beginnen: na een breedvoerige bespreking van de Nieuwe-Gidsbeweging komt er op eens in enkele zinnen een soort apotheose, de hoop op een nieuwen kunstbloei; wel kan deze beschouwd worden als een uitvloeisel van de ideeën, bij die uitvoerige bespreking aangeroerd, maar er is toch een onevenredigheid in. Verder zijn er hier en daar slechte, slordige zinnen blijven staan [3]). Het

---

[1]) Hij noemt hen: „degenen die geroepen zijn den weg voor de erkenning en verbreiding van onze moedertaal binnen- en buitenslands te bereiden en te effenen."

Hierover uit te wijden zou elders moeten geschieden, als te plaatsroovend.

[2]) Dat de waarde van het werk voor de studie door vele letterkunde-bestudeerenden erkend wordt, bewijst dat, naar mij iemand verzekerde, het veel gekocht wordt.

[3]) Bl. 958: „Was Schimmel langzamerhand van de romantiek tot het realisme overgegaan, waardoor verscheidene zijner stukken zich nog lang op het tooneel konden handhaven, zoover heeft Hofdijk het, zeker opzettelijk, nooit gebracht met de acht stukken, die hij *enz.*" Bl. 959: „Met Mevr. Kleine-Gartman in de hoofdrol heeft men meermalen van dit stuk genoten." Bl. 971: „Reeds in

Digitized by Google

hinderlijkst is dit wel, waar schr. iets neergeschreven heeft, wat men wel eens sprekenderwijze zegt, maar dat, gedrukt, den indruk maakt van smakeloos of weinig keurig [1]); of waar de logica niet zuiver is [2]).

Enkele leemten vielen mij in het oog: bij v. Koetsveld werd b.v. niet genoemd diens *Bladen uit mijn Pastoraalboek*, en bij Bosscha diens *Leven van Willem II*. Intusschen zou men dit kunnen beschouwen als een bewijs dat er in den regel niet veel onbesproken is gebleven.

Bij de bespreking van de figuren uit Van Lennep's romans (bl. 590) had er op gewezen kunnen worden, dat de vroegere levensloop van Heynsz uit *F. Huyck* nagenoeg geheel overeenkomt met dien van den bekenden Campo Weyerman, en had een parallel getrokken kunnen worden tusschen Lucas Helding en den dichter uit Langendijks *Spiegel d. V. K.*

Weinig plausibel dunkt mij het gebruik van het woord streekspraak (niet gemakkelijk te zeggen!), waar gouwspraak kon dienen.

Niet onderschrijven zou ik zonder meer wat t. W. (bl. 788) zegt over HaverSchmidt's *Drie Studentjes*, dat dit „op sommigen ook later nog wel den indruk heeft kunnen maken, ernstig bedoeld te wezen." Heeft kunnen maken? ja, en terecht. Evenals in meer van de *Snikken en grimlachjes* is er ongetwijfeld veel ernstig bedoelds in; doch hierover zou een artikel op zich zelf te schrijven zijn. Over hetgeen van ten Brink gezegd wordt, zou nog wel iets heen en weder te praten zijn, hoewel erkend moet, dat hem recht gedaan is, meer dan meestal het geval is. Of Nievelt's schetsen den naam van „griezelig" verdienen? ik betwijfel het.

Doch laat ik eindigen met te wijzen op eenige dingen, die mij in 't bijzonder juist of treffend schenen.

De Vlamingen hebben terecht een ruime plaats gekregen in de bespreking; ook allerlei werk, dat in den regel weinig vermeld wordt, maar toch niet over 't hoofd mag gezien, krijgt een deel. De bespreking van Busken Huet is zeer juist, ook de raad geen oordeel van hem te aanvaarden zonder eerst het boek in kwestie gelezen te hebben, en nog wel onbevooroordeeld.

Veel nadruk wordt gelegd op het verband tusschen de letterkundige werken en den politieken toestand voor en na 1800 (Helmers, Loots, Kinker, v. d. Palm, bl. 190 vlgg.) en gewezen op de overeenkomst tusschen den stijl van Tollens' *Overwintering* en Pienemans schilderijen (bl. 387). Met genoegen zag ik in extenso aangehaald het dieptreffende *Gebed* van Bilderdijk (240).

Een blijk van onbevooroordeeldheid ziet men in de beschouwing van t. W. over Potgieters afbreken van de

1878 had deze de *Orestie* van Aeschylus vertaald, wat in 1882 ook Allard Pierson deed, later nog gevolgd door Burgersdijk, die met alle stukken van Aeschylos (en Sophocles) te vertalen zijn laatste levensjaren doorbracht, zooals Willem Hecker met enkele stukken."

[1]) Bl. 839: „Het dwaas-vermakelijk verhaal van *De reis van Gerrit Meeuwsen en zien zeun noar de Amsterdamsche Karmis*, zóó uiterst komiek, dat men er tranen bij lacht." Bl. 1089: „Een echt liefje verklaarde hij (Jacques Perk) echter zelf meestal niet te hebben."

[2]) Bl. 972: „De beste krachten waren het juist niet altijd, die zich voor dit werk (*de maandkritiek over boeken in de tijdschriften*) beschikbaar stelden, al vergoedde het gezag, dat aan de critiek werd toegekend, veel."

piëtistische gedichten van Albertine Kehrer; dat kan men, met instemming, lezen op bl. 973. Te recht heeft hij ook gesproken over de christelijke gezangen, in de kerkboeken opgenomen, waarbij er inderdaad zulke schoone liederen zijn, b. v. het bekende „Rust mijn ziel" van V. d. Kasteele (bl. 227 vlgg.), en in den Vervolgbundel vele van Beets, ter Haar en Benninck Jansonius (bl. 810).

Juist is ook zijn uitspraak over de uitdrukkingen en taalafwijkingen van de Nieuwe-Gidsmannen en hun, veelal slaafsche volgers (1108).

En met genoegen onderschrijf ik het gunstig oordeel over de levens van vader en grootvader door Jacob van Lennep. Waarlijk dit boek is een zoo onderhoudend werk, dat het bijna al zijn romans (zoo niet alle) overtreft in dit opzicht, en als middel tot het leeren kennen van den tijd, waarin zij leefden, onovertrefbaar is.

Moge spoedig het register op t. W.'s werk komen als gids in zijn „Museum"!

Den Haag. C. H. Ph. Meijer.

Chr. Sarauw, Die Entstehungsgeschichte des Goetheschen Faust. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser I, 7). København, Høst & Søn. 1918. (Pr. Kr. 2.35).

Om tot den kern van Goethes Faust, het religieus idee en de niettegenstaande alle veranderingen „sich gleichbleibende Geistesform" van den dichter door te dringen, slaat schrijver twee verschillende wegen in. Hij onderwerpt de wordingsgeschiedenis aan een nieuw onderzoek en wil de geheele veelzijdige productie van den dichter in dienst stellen van de Faustinterpretatie. De resultaten van het eerste gedeelte van zijn taak heeft hij in de hier te bespreken verhandeling neergelegd; die van het tweede zal een later te verschijnen geschrift brengen. Van de vier phases der wordingsgeschiedenis (Urfaust, Fragment 1790, Erster Teil 1808, Zweiter Teil 1832) behandelt Sarauw alleen de tweede en de derde, en de lezer zal zich bij de motiveering, die in de voorrede wordt gegeven, wel moeten neerleggen. De stof is verdeeld over drie hoofdstukken: „die zweite Phase 1788—90", „die dritte Phase 1797—1801. Schiller und Schelling" en „Idee und Urkonzeption".

Afgezien van eenige veranderingen en weglatingen brengt het fragment van 1790 drie nieuwe stukken: „Wald und Höhle", de „Hexenküche" en het slot van de „Paktszene", dat heel abrupt begint: „Und was der ganzen Menschheit zugeteilt ist etc."

Omtrent het ontstaan van deze tooneelen zijn wij slechts zeer gebrekkig ingelicht. Wij bezitten een mededeeling van Eckermann van 10 April 1829, dat Goethe de „Hexenküche" in de Villa Borghese zou hebben geschreven en verder een brief aan Herder uit Rome van 1 Maart 1788, waarin Goethe o. m. schrijft: „Es war eine reichhaltige Woche, die mir in der Erinnerung wie ein Monat vorkommt. Zuerst ward der Plan zu Faust gemacht, und ich hoffe die Operation soll mir geglückt sein. Natürlich ist es ein ander Ding das Stück jetzt oder vor fünfzehn Jahren ausschreiben; ich denke es soll nichts dabei verlieren, besonders da ich jetzt glaube, den Faden wiedergefunden zu haben. Auch was den Ton des Ganzen betrifft, bin ich getröstet; ich habe schon eine neue Szene ausgeführt, und wenn ich das

Digitized by Google

Papier räuchere, so dächt ich, sollte sie mir Niemand aus den alten herausfinden" ....

Welk van de drie nieuwe tooneelen is hier bedoeld? Sarauw pleit voor de „Paktszene", en beweert bovendien, dat toen reeds veel meer af was, ja, hij weet zelfs aan te geven hoe veel: p. 10 „Und es kann gar nicht zweifelhaft sein, wie viel damals geschrieben war. Vor Vers 1635 „Hör auf mit deinem Gram zu spielen" ist eine Naht leicht erkennbar." De chronologische volgorde is volgens hem: de „Paktszene", de „Hexenküche" en ten slotte „Wald und Höhle". Dit laatste tooneel staat in het fragment achter de „Brunnenszene", in het voltooide eerste deel voor het tooneel in de kamer van Gretchen, voor „meine Ruh' ist hin". Uit deze onzekerheid blijkt, dat hier iets niet in orde is. Sarauw is van meening, dat Goethe oorspronkelijk geheel andere bedoelingen met dit gedeelte heeft gehad. Het zou een plaats hebben moeten vinden achter de „Valentinszene" en zou op deze wijze de verbindingsbrug gevormd hebben tusschen dit tooneel en de „Walpurgisnacht", waarvan Sarauw met groote waarschijnlijkheid aanneemt, dat dit gedeelte ook reeds in Rome geconcipieerd is. En nu gelooft hij het plan, waarvan in den brief aan Herder sprake is, te kunnen reconstrueeren. Hij is overtuigd, dat Goethe een stuk in vijf bedrijven voor den geest heeft gestaan. Het tegenwoordige slot zou het einde van het derde bedrijf geweest zijn, het vierde en vijfde zouden Fausts leven aan het hof van den keizer, de Helenaepisode, den dood en de apotheose van den held hebben behandeld.

De argumenten, waardoor de schrijver deze hypothesen tracht te staven, zijn m. i. niet altijd steekhoudend. Als hij beweert, dat met dat nieuwe tooneel in den brief aan Herder het slot van de „Paktszene" bedoeld is, dan is dat op zijn minst twijfelachtig. Waarom zou het niet de „Hexenküche" geweest zijn? Want, dat „das Hauptmotiv der „Hexenküche" die Verjüngung mittelst des Hexentrankes nicht zum alten Plan gehöre und mit dem wiedergefundenen Faden nichts zu tun habe" zijn bezwaren, die gemakkelijk weerlegd kunnen worden. Ook is het opvallend, dat de schrijver gebruik maakt van den brief aan Herder zonder kritiek er op uit te oefenen. Deze brief staat in de „Italienische Reise", maar het origineele stuk is niet bewaard gebleven. Nu is het van algemeene bekendheid, dat Goethe de brieven en documenten, die hij in de „Italienische Reise" opnam nogal willekeurig heeft behandeld en zoo heeft dan ook deze brief tot allerlei twijfel en kritiek aanleiding gegeven.

Vroegere onderzoekers meenden tegenstrijdigheden tusschen het eerste en het tweede gedeelte van de „Paktszene" te moeten constateeren. De schrijver ontkent dit niet alleen, maar meent zelfs, dat de verzen „Verachte nur Vernunft und Wissenschaft etc" V. 1851 noodzakelijk moeten slaan op de pas 1808 gedrukte: „des Denkens Faden ist zerrissen etc." V. 1748 en dat datzelfde ook het geval is met de verzen 1853 en 1752. Daaruit moet nu blijken: „dass Goethe bei der Herausgabe des Fragments eine bereits geschriebene grössere Partie der Paktszene zurückbehielt." De eenvoudige vraag, waarom de dichter dat zou hebben gedaan, wordt niet eens gesteld, en toch dringt zij zich aan ons op. Men zou er op kunnen antwoorden, dat immers ook in het fragment tooneelen van den „Urfaust" zijn weggelaten. Maar daarvoor kunnen wij gemakkelijk een reden opgeven. De dichter had zich afgewend van het realisme van zijn jeugd en wilde niets meer weten van die al te krasse tooneelen. Later heeft hij ze dan ook met uitzondering van „Trüber Tag. Offen Feld." in verzen omgewerkt.

De hypothesen van Sarauw omtrent de plaats en de functie van „Wald und Höhle, als ook zijn vermoedens omtrent het Italiaansche plan, kunnen, naar het ons voorkomt, alleen beschouwd worden als gewaagde, tamelijk willekeurige constructies.

In het tweede hoofdstuk tracht de schrijver de chronologische volgorde van die gedeelten vast te stellen, die tusschen 1797 en 1801 zijn ontstaan. Men heeft altijd aangenomen, dat Schiller in dezen tijd een sterken invloed op Goethe heeft uitgeoefend. Sarauw komt dit minder juist voor. P. 39 zegt hij: „Die Schillerphase der Faustdichtung heisst mit Unrecht so, die *romantische* Phase sollte man sie nennen." In de eerste plaats zou hier moeten gedacht worden aan Schelling, wiens invloed wordt gecharacteriseerd als volgt: p. 42 „Was Goethe einerseits Schelling verdankte, waren nicht sowohl *neue* wissenschaftliche Impulse, als vielmehr die Klärung und Befestigung naturphilosophischer Ansichten, mit denen er sich seit langen Jahren trug."

Het is zeer zeker een verdienste van den schrijver, den invloed van Schelling zoo duidelijk te hebben doen uitkomen, al is hij ook niet de eerste, die daarop heeft gewezen; maar Schiller had daarbij niet op den achtergrond mogen geraken. Hier had de vraag moeten gesteld en beantwoord worden, hoe groot en van welken aard de invloed van Schiller op Goethe in zijn geheel genomen geweest is. Wie zich verdiept heeft in de wordingsgeschiedenis van „Wilhelm Meister", zal hem niet voor onbelangrijk houden.

Het laatste hoofdstuk houdt zich bezig met de religieuze ontwikkeling van Goethe en vooral met zijn onsterfelijkheidsgeloof. De dichter staat onder den invloed van Paracelsus en de Paracelsisten, vooral echter onder dien van *van Helmont* (1577—1644). „Man kann", zegt schrijver p. 102, „den Faust sehr wohl als Dramatisierung der religiösen Idee van Helmonts betrachten." Het bewijs voor deze bewering wordt niet geleverd, dat behoudt hij zich blijkbaar voor tot later tijd.

Deze mystieke richting van Goethes geest maakt dan plaats voor een meer realistische levensopvatting, die haar hoogtepunt bereikt gedurende de Italiaansche reis en de daarop volgende jaren. Dan echter grijpt langzaam een ommekeer plaats, de ideën uit den tijd van de jeugd beginnen weer te ontwaken. Al deze veranderingen vinden hun weerklank in Faust. De onsterfelijkheidsgedachte, zooals hij die bij van Helmont aantrof en het daarmee verbonden idee van een gestadige ontwikkeling en volmaking, dat is volgens schrijver het „Leitmotiv", dat ondanks alle veranderingen steeds weer terugkeert.

Dat Sarauw het bewijs voor den overheerschenden invloed van van Helmont schuldig blijft, is te betreuren. In de laatste jaren heeft men zoo veel nieuwe bronnen, voorbeelden en modellen meenen te vinden, dat het moeielijk is zulke ontdekkingen anders dan sceptisch te beoordeelen. Afgezien daarvan bevat het laatste

Digitized by Google

hoofdstuk zeer veel sympathieks. Alleen al de poging om het blijvende in de wisseling der verschijnselen vast te houden is, om met Klopstock te spreken, „des Schweisses der Edlen wert." Dat dit hier reeds volkomen geslaagd zou zijn, durf ik niet beweren. Het fragmentarisch character der verhandeling maakt een definitief oordeel niet mogelijk. Eerst latere publicaties zullen ons in staat stellen een antwoord te geven op de vraag, in hoeverre de hypothesen van Sarauw als een aanwinst voor de Faustphilologie kunnen worden beschouwd. Verdere mededeelingen zien wij dan ook met gespannen verwachting tegemoet.

Groningen. H. H. B r e u n i n g.

Ca. Serrurier, De Pensées van Pascal. (Fransche Kunst X). Leiden, A. W. Sijthoff's U.-M. (Pr. *f* 1.95).

Wanneer de fijne litteratuurkenner Edmund Gosse in de Voorrede van zijn *Three French Moralists and the Gallantry of France* (p. XVIII) zich afvraagt, waarom hij Pascal niet behandelt als een van hen die een verklaring geven van de bron waaruit Franschen hun ridderlijken moed putten, dan maakt hij er zich, wel wat heel gemakkelijk, af door te zeggen dat Pascal in Engeland zoo overvloedig is bestudeerd dat een Engelsch criticus niets nieuws zal kunnen brengen om diens waarde nader tot het publiek te brengen. In ons land hebben we veel Pascal-litteratuur, vertalingen ook — ik herinner aan de mooie *Pensées*-vertaling door A. Loosjes; we hebben ook in Nederland een waarlijk bijzondere Pascal-verzameling in de Bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam. Maar Pascal is weinig bekend bij ons: hij is te moeilijk, en hij heeft vooral den naam afschrikwekkend moeilijk te zijn, als theoloog, en als visionnair beide. Een inleiding tot Pascal hadden we niet. We hebben er nu een, een zeer goede, bruikbare, die het voornaamste uit de 924 fragmenten brengt, die men onder den titel *Pensées* heeft samengevat.

Pascal en „the spirit of gallantry which inspired the young French officers at the beginning of the war", gaat dat samen, zal men zich afvragen, wanneer men Gosse's mooie essais leest. Pascal eigenlijk één der eersten die voor arbitrage pleitten, die den spot dreven met de massamoorden van den oorlog, omdat één mensch 't wilde, die aan den overkant van de Bidassoa of den Rijn woonde (nos. 292 sq.). Ja, hij was zulk een bron van moed omdat hij voor het jongere geslacht, gevormd door Brunetière, Boutroux, Brunschvicq en Bergson sedert lang een leidende geest was, voor dat geslacht waarvan één hunner, Robert Vallery-Radot zegt: „Après une crise intellectuelle violente et brève vers la vingtième année, soudain ils avaient éprouvé la réalité du Christ avec une telle violence, une telle vérité qu'ils avaient compris d'un coup la douleur du monde, l'horreur du péché et de la mort, tout le renversement de la nature déchue. Pascal était leur guide et ils vivaient continuellement dans sa Nuit de Feu" (*L'Homme de Douleur*, G. Crès et Cie, Paris, 1918, p. 22). En de held van die oorlogsherinnering, Sineuse, sterft „les yeux ouverts et fixes, un livre serré encore dans la main. Ce livre . . . c'est Pascal . . . les paroles suprêmes des *Pensées* rayonnent autour de cette jeune victime: „J'ai versé telle goutte de sang pour toi" (*idem*, p. 89). Velen zijn er zoo geweest die vielen, door Pascal gevoed, gesterkt en getroost in de loopgraven. Ik voeg er bij dat deze verheffing in Pascal niet regel was, dat dikwijls de geest ineenkromp als 't lichaam, dat de mannen uit *Le Feu* zoo goed als die uit *Une Relève* der broeders Tharaud of, aan een ander uiterste, uit Benjamin's *Gaspard*, er ook waren. En nu we toch over Pascal en den oorlog sch ijven, moeten we toch even voor de aardigheid 't zinnetje van Jean Richepin bij de ontvangst van maarschalk Joffre aanhalen: „La victoire de la Marne est un des chefs-d'œuvre de l'esprit national comme les *Méditations* de Descartes et les *Pensées* de Pascal."

Dergelijke uitspraken kunnen Pascal-kenners en -liefhebbers niet aangenaam zijn, omdat voor hen Pascal een bron is van hoog verstandelijk genot, van krachtig zedelijk streven, van vroomheid en van berusting, omdat hij vooral is de schrijver die in een door intellectualisme overladen leven de bron heeft doen vloeien van het intuïtieve, datgene wat Pascal „le cœur" noemt. Voor hoevelen is niet, ouder wordend, het woord waar gebleken: „La dernière démarche de la raison est de reconnaître qu'il y a une infinité de choses qui la surpassent; elle n'est que faible, si elle ne va jusqu'à connaître cela" (N°. 267)? Voor de zoekenden, voor de uit den ban van 't intellectualisme ontwakenden, voor de niet-evenwichtigen, die gaarne tot helderheid zouden willen komen over ons ik, ons leven en zijn doel, over het onkenbare, voor hen is dit boekje een uitstekende inleiding tot een hoog intellectueel en moreel genieten, tot ontplooiing en verrijking.

Fijn van geest en van gemoed moet zij zijn die een keuze uit Pascal doet om hem tot het publiek te brengen. En in die keuze is Mejuffrouw Dr. Serrurier zeer geslaagd. Zij beoogde niets anders dan „een leiddraad voor den leek" (p. V) te brengen; zij bracht meer dan dat: een boekje van liefde en enthousiasme en overgave. Zij had slechts Pascal te laten spreken en koos daartoe de meest typische fragmenten, die ze verbond met haar commentaar en enkele litteraire uitweidingen (b. v. over Pascal en de romantici, p. 51 ss.). Zij bracht deze citaten, getoetst aan de vertaling van Mej. Fenna de Meijier, die in de Wereldbibliotheek verschijnt, een vertaling die dikwijls heel goed geslaagd is (b. v. p. 31 N°. 10; p. 35 n°. 48; p. 74 n°. 195 var.; p. 128 n°. 434; p. 130 n°. 456). Er zijn ook vertalingen waartegen ik bezwaar heb; een enkele wil ik releveeren: p. 38 n°. 134 moet luiden: zij wil de bewondering wekken *door de juiste weergave der* dingen; p. 43 n°. 63 is *weekhartig* te vervangen door *willoos*; p. 45 n°. 72 laat dan onze verbeeldingskracht *verder gaan*; p. 79 in den „Pari" is *gelijk staat . . . voor* niet helder. En ik zou willen voorstellen 't beroemde *abêtir* niet door *uw verstand afstompen*, maar door *eenvoudig leeren worden* te vertalen; zoo is p. 118 in n°. 366 *conseil* zeker *plan* of *besluit*, niet *oordeel*, en op blz. 109 n°. 327 zijn *les habiles* niet de *waanwijzen*, maar de *ontwikkelden*. Ik noteerde zoo nog wat vlekjes, die een tweede druk wel zal uitwisschen.

Ik wijs op een paar drukfouten: op p. 1 leze men 16e eeuw (regel 3); op p. 32 regel 6 v. o. n°. 21; op p. p. 144 n°. 793; op p. 45 kan n°. 857 niet juist zijn. En ik wijs op een paar bedenkingen: heeft (p. 2) de 16e eeuwsche wetenschap de belofte gedaan dat zij de menschen beter en gelukkiger zou maken, 't verwijt dat

Digitized by Google

Brunetière tot „la science" richtte; p. 26 had men ook Havet's naam verwacht. En over *le divertissement*, dat in het Nederlandsche *afleiding* toch al zoo gevaarlijk klinkt, kan ik Mej. Serrurier's opvatting niet deelen, en ik vrees ook nog dat de Nederlandsche lezer daarin heel wat anders zal zien dan Pascal bedoelde. En waarom gaf deze „pascalisante" niet aan 't slot een paar blaadjes bibliographie? Want lezers van een volksleeszaal, hoorders van een volksuniversiteit moeten in deze boekjes stof vinden voor verder zoeken en leven; voor hen is zulks een bibliographie zoo uitstekend.

Behoef ik te zeggen, dat mijn pluizer's opmerkingen niets van de waarde verminderen van dit mooie, degelijke, fijne, ernstige boekje van een Pascal-vereerster?

Amsterdam. K. R. Gallas.

Ordbog over Det Danske Sprog, grundlagt af **Verner Dahlerup**.... udgivet af Det Danske Sprog-og Litteraturselskab. Förste bind A—Basalt Redigeret af **H. Juul-Jensen** samt **J. Ernst-Hansen, Holger Hansen, Holger Sandvad.** København Gyldendalske Boghandel-Nordisk Forlag. 1919. (Pr. kr. 12.—).

Van dit eerste deel is de eerste aflevering, die in het najaar van 1918 verscheen, reeds in het *Museum* (Dl. XXVI, kol. 103 vlgg.) aangekondigd en wel zò uitvoerig dat er voor deze tweede aflevering, die met prijzenswaardige spoed op de eerste gevolgd is, slechts een bescheiden plaatsje in aanspraak genomen mag worden.

De eerste afl. ging tot *Anledning*, de tweede eindigt de *a*, en gaat reeds een stukje de *b* in.

In mijn aankondiging van de eerste aflevering heb ik geklaagd over het merkwaardige sisteem volgens het welk de citaten gedateerd worden en feitelik daarenboven over de bijna totale afwezigheid van die jaartallen. Er is helaas alle reden die klacht te herhalen. Te vergeefs vraagt men zich af waarom de gebruikers geen beter overzicht over de chronologie krijgen. Plaatsgebrek, op zich zelf al een zeer onwaarschijnlik excuus, kan de reden vooral hier niet zijn waar soms een onbehoorlik grote plaats ingenomen wordt door citaten die hier en daar zonder enig nadeel voor de bewijskracht tot op één derde verkort konden worden, zie b.v. col. 852 (*art*)., 1002 (*baby*), 1184 (*bas*).

Het Nederlands komt er hier en daar kaal af en wordt met een paar drukfouten ontsierd: Bij *bas* (1182) vergelijke men ook ndl. *bazelen*, en *verbazen* (zie Paul en Braune's Beiträge, 17, 304); onder *ansjos* leze men ndl. *ansjovis* in pl. v. *ansovis* (indien dit werkelik zo als de ndl. etymologici willen onder invloed van *vis* stond, zou het dan niet — tot op Kollewijn! — *visch* gespeld zijn geworden?); onder *ars* (902) is ndl. *aarzelen* niet genoemd en kol. 403 is het ndl. *assuradeur* verkeerd gespeld.

Verder nog slechts een paar opmerkingen:

Onder *assemblé* zou het interessant geweest zijn de verklaring van Holberg's merkwaardige vervorming: *assombliks* te mogen vernemen. Komt naast *artiom* en *artcom* (met *c* als de *j* in *pjall*) niet ook gewoon *artsiom* en *artsjom* als uitspraak van *artium* (een examen) voor? Achter *du café avec* (964) moesten enige stippeltjes staan! Nu is het als of dit ook als frans erkend wordt. In v. *Balle-Lars* (1080) wordt *Politiken* aangehaald zonder enig citaat. Hoeveel lezers zullen er, zelfs in Denemarken, zijn die dat na kunnen slaan?

Mijne lezers mogen ten slotte toch *vooral* niet uit al de aanmerkingen in deze korte aankondiging opmaken dat er over het werk geen goeds te zeggen valt, — een enkele blik in de genoemde recensie van afl. 1 zou ze van het volstrekte tegendeel kunnen overtuigen.

Gent. H. Logeman.

D. Plooy, De Chronologie van het leven van Paulus, Leiden, Brill. 1918.

Onder bovenstaanden titel heeft genoemde Dr. Plooy een zeer gedegen studie-werk het licht doen zien. De theologen van alle kleuren zullen het ongetwijfeld roemen, van wege de soliditeit van den inhoud, de volledigheid en de nauwgezetheid van de behandeling der stof, de scherpzinnigheid der critiek, de helderheid van den stijl, de gekuischtheid van den vorm, en wat maar meer als een kenmerk van een deugdelijk boek kan worden genoemd. Daarentegen zal de waarde der verkregen resultaten ter rechter en ter linker zijde vermoedelijk op zeer ongelijke hoogte worden geschat. Die resultaten vindt men aan het slot samengevat in een reeks tijdsbepalingen, waarin tusschen de jaren 30 of 31 en 60—62 geheel het traditioneele leven van Paulus, van zijne bekeering tot aan en met zijn verblijf te Rome, een onderkomen vindt. Tegenover een mogelijk „heureka" van rechts meen ik hier van links een „es wäre zu schön gewesen" te hooren.

Niet zonder reden acht de schrijver het een zware taak in de voetstappen van Wieseler en Hoennicke te treden. Toch waagde hij zich daaraan. Het terugdringen der Tubingsche tendenzcritiek — Baur zelf sprak van een „historische Auffassung" — gaf hem vernieuwden moed, en rechtstreeks prikkelde hem 1° de ontdekking van den Delphischen Gallio-steen, 2° Harnack's „vervroegde" chronologie op grond van Eusebius' Chronicon, en 3° de onzekerheid van het woonverblijf der Galatiërs, aan wie in den bekenden brief zal zijn gedacht. De mannen van het vak zullen met belangstelling lezen wat naar aanleiding van elk dezer drie punten wordt te berde gebracht.

Een gunstige omstandigheid in dezen is, dat de schrijver zich verplicht achtte streng onderscheid te maken tusschen de gegevens der wat hij noemt „absolute" en die der „relatieve" chronologie.

De eerste is aan het woord bij de bespreking van Aretas IV van Nabataea, den dood van Herodes Agrippa I en den hongersnood in Palaestina, het proconsulaat van Sergius Paulus, Gallio's proconsulaat van Achaië, de ambtsaanvaarding van Porcius Festus, den praefectus praetorio Beryllus of Burrus. Zij vult ruim de helft van het boek en geeft den lezer gelegenheid kennis te maken met verschillende inscripties, en zelfs zich te oefenen in de lectuur eener Gallio-inscriptie in photographie. Theologen van alle kleuren, mits wetenschappelijk aangelegd, vinden hier van hunne gading.

Dan volgt evenwel de relatieve chronologie en daarbij staan de zaken anders. Wel achtte de schrijver het ter wille van de betrouwbaarheid der te verkrijgen resultaten noodzakelijk alle secundaire gegevens en alle hypothetische dateering uit te schakelen. De onderstelde reis naar Spanje en de dood van Paulus bleven dientengevolge rusten en de chronologie der brieven werd uitgeschakeld. Dit een en ander wekt vertrouwen. Inmiddels wordt geen onderscheid gemaakt tusschen

Digitized by Google

echte en onechte brieven, en ten aanzien van Handelingen heet het, na critiek op de Tubingsche school: „wij zijn niet gerechtigd anders dan in het uiterste geval de concrete, eenvoudige gegevens van Lucas' geschiedwerk voor eigen reconstructie-hypothesen ter zijde te stellen.” Dit geldt tevens de „Holländische radicale Kritik”. Piëteit voor zijn leermeester van Manen belette den schrijver anders dan in een noot (bl. 93) diens methode verwerpelijk te verklaren. Maar Straatman's „Paulus” en Loman's „Quaestiones Paulinae” en zijn behandeling van den Galatenbrief worden zelfs niet genoemd. In één woord: des schrijvers stand- of uitgangs-punt ligt rechts. Wie dus kennis gemaakt heeft met de studiën, die ik vóór jaren aan „Het Romeinsch burgerrecht van Paulus” en aan „Het getuigenis van Paulus te Jerusalem” gewijd heb (Th. T. 1879, 1880), of, als ik, indertijd genoten heeft van Straatman's geestige critiek op het verhaal der reis van Paulus naar Rome (1874, bl. 308 vgg.) die zal zich kunnen voorstellen dat ik voor mij in Dr. Plooy's boek de afdeeling betreffende de relatieve chronologie niet heb kunnen betreden zonder mij als het ware gewaarschuwd te gevoelen door een: „Hier liggen voetangels en klemmen”. In bijzonderheden hier nader op in te gaan is te dezer plaatse niet wèl mogelijk.

Wat niet belet dat ik den schrijver hulde breng voor de massieviteit van zijn onderzoek en de betrekkelijke onbevangenheid, waarvan hij getuigenis aflegt, alsmede voor de groote belezenheid waarvan hij schier op iedere bladzijde zoo overvloedig heeft blijk gegeven. Aan wie meer bepaald met den schrijver op gelijken bodem staan dan het voorrecht om zich in het bijzonder verrijkt te gevoelen door zijne resultaten.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

P. Denis, Le cardinal de Richelieu et la réforme des monastères bénédictins, avec une préface de M. Gabriel Hanotaux de l'Académie française. (Bibliothèque d'histoire bénédictine. rome I). Paris, Champion. 1913. (Pr. frs. 10).

De geschiedenis, welke hier boven wordt aangekondigd, was volgens het plan van den schrijver het eerste van vier deelen, waarin eenige bepaalde onderwerpen van de historie der benedictijner orde in Frankrijk zouden worden behandeld. Het was immers zijn bedoeling na deze uiteenzetting over de bemoeiingen van Kardinaal Richelieu achtereenvolgens een studie te doen verschijnen over Kardinaal Mazarin en de abdij van Cluny, over Kardinaal Fleury en de congregatie van Sint Maurus, en ten slotte over de betrekkingen van paus Pius VI met de beide laatste generaal-oversten van diezelfde congregatie van Sint Maurus. Helaas als zoovele andere plannen heeft de oorlog ook dit voorgoed verijdeld. Gedurende den oorlog toch is Paul Denis aan de ontvangen verwondingen te Parijs overleden.

Het eenig verschenen deel der verzameling is wetenschappelijk en onwetenschappelijk te gelijk. Het was de bedoeling van Denis licht te brengen in de vraag over de verhouding van Kardinaal Richelieu tot de verschillende kloosterorden en op de eerste plaats tot die der benedictijnen. Wetenschappelijk nu is zijn arbeid in dezen zin, dat hij van alle kanten zijn bronnen bijeengezocht en ook gepubliceerd heeft. De laatste honderd bladzijden geven een ontleding of dikwijls een woordelijke wedergave van wat hij noemt „Documents consultés et Pièces justificatives.” Dit werk is ongetwijfeld het best gedocumenteerde over deze stof. Het zal moeilijk zijn meer te geven, terwijl met minder volstaan had kunnen worden, omdat in de aangegeven stukken niet alles van gelijke waarde is.

Zooals de titel duidelijk aangeeft, vormt enkel de invloed van Richelieu op de hervorming der benedictijner kloosters het onderwerp van behandeling. Daartoe is het geheele werk in zes hoofdstukken onderverdeeld. In het eerste hoofdstuk worden in enkele hoofdtrekken aangegeven de ontwikkeling der congregatie de Saint Vanne, aldus genoemd naar haar punt vanuitgang de abdij van Verdun toegewijd aan den H. Vitonus, de oprichting in 1618 van een franschen tak die onder den naam van congregation de S. Maur alom bekend is geworden, en de pogingen tot hervorming die te beginnen met het jaar 1621 door den abt van Cluny werden aangewend tot heil en genezing van zijn huis. Het hervormingsreglement van 1621 was in werkelijk opgesteld door den groot-prior dom d'Arbouse, omdat de abt Louis de Lorraine, kardinaal de Guise, ondanks zijn titel van aartsbisschop van Reims, gehuwd was met een voormalige bijzit van Hendrik IV, en dus al weinig aanspraak er op kon maken een weldadige hervorming te zullen doorvoeren. Trouwens reeds 14 Juni 1621 sterft Louis de Lorraine en wordt als abt opgevolgd door den groot-prior, die zich met ijver toelegt op de invoering eener verandering van levenswijze bij velen zijner onderhoorigen. Hij zoekt dit door een vereeniging van Cluny met de jonge congregatie van Sint Maurus, zonder echter te slagen. Gedurende de onmiddellijk volgende jaren zoekt hij te vergeefs de begeerde vereeniging tot stand te brengen. Beseffende dat een sterke leiding noodig is, doet hij een beroep op hem, die sedert drie jaar gansch Frankrijk bestuurt. Vandaar handelt het tweede hoofdstuk over Richelieu als coadjutor van den Abt van Cluny (1627—1629). De keuze tot coadjutor heeft 17 April 1627 plaats door de monniken zelf, echter niet dan nadat zij tot tweemaal toe door een brief van Lodewijk XIII daartoe waren aangezet. Het eerste wat we van de bemoeiingen van Richelieu vinden, zijn geldelijke beschikkingen waardoor hij zich jaarlijks 30,000 livres uit de kloosterinkomsten voor zijn eigen persoon verzekert. Dom d'Arbouse, niet goed kunnende opschieten met de voorgestelde vereeniging van Cluny met de congregatie van Sint Maurus, gaat 1629 naar Parijs aan en ten voordeele van Richelieu zijn ontslag aanbieden, terwijl hij vroeger steeds verzekerd had zulks te zullen doen ten bate van de beoogde hervorming, hetgeen in deze omstandigheden gelijkluidend was met te zorgen voor de overdracht der abbatiale waardigheid aan de congregatie van Sint Maurus. Nu volgen in twee hoofdstukken, het 3de en 6de de wederwaardigheden van de abtsregeering over Cluny. De eerste periode (1629—1634) gaat tot het afsluiten van het concordaat met de Mauristen, terwijl de tweede (1634—1642) geheel in beslag wordt genomen door de onderhandelingen, welke trouwens nooit tot een goed einde gebracht zijn, om van Rome de ratificatie van dit concordaat te bekomen. In hoofdstuk III worden sommige episoden behandeld uit de bemoeiingen van Richelieu tot andere benedictijner abdijen en tot andere orden,

Digitized by Google

die van Citeaux en van Premonstreit, waarover Richelieu zich in 1629 tot generaal-abt liet benoemen door den koning zonder er evenwel ooit in geslaagd te zijn deze benoeming door den paus goedgekeurd te krijgen, terwijl een afzonderlijk hoofdstuk gewijd is aan de abtsbemoeiingen van Richelieu over Marmontier.

Het onwetenschappelijke van het geleverde werk bestaat hierin, dat de schrijver zijn documenten niet met een onbevangen zin is gaan lezen om daarna zijn oordeel uit te spreken, doch dat hij integendeel met een vooropgezette stelling in het hoofd al zijn gegevens zoo heeft willen doen spreken als hij zelf gestemd was. Dit gemis aan rust in het oordeel komt ook uit in den stijl, want het boek is geschreven met vloeienden, somtijds al te vloeienden gang, zoodat men er slordigheden in vindt, die doorgaans enkel in de dagbladen worden aangetroffen.

De hoofdstelling is : Richelieu is voor de benedictijnerorde, en eveneens voor de orde van Citeaux, een groote en vooral een belangelooze weldoener geweest ; de tijd heeft hem ontbroken zijn toewijding te toonen aan de kanonikale orde van Premonstreit.

Hij was een weldoener, omdat hij de hervorming der kloostertucht oplegde aan de kloosters die tot Cluny behoorden, alsmede aan de congregatie van Chezal-Benoit, die beiden aan die hervorming groote behoefte hadden.

Gaarne geven we het bestaan van die behoefte toe ; evenwel moet men om een zieke te genezen het geschikte geneesmiddel kiezen, het aanwenden in aansluiting aan den toestand en op het juiste oogenblik. Voor de orde van Cluny was de tusschenkomst van den machtigen minister verderfelijk, want zij moest als nasleep hebben het verlies der Cluny-kloosters in den Elzas en in Breisgau ; voor Citeaux en Premonstreit zouden de gevolgen heel wat omvangrijker geweest zijn, indien de kardinaal bij hen geslaagd was. En hoe groot waren de moeilijkheden niet, die na den dood van Richelieu voortkwamen uit de breuk der vereeniging van Cluny met de congregatie van Sint Maurus, een vereeniging die nooit door Rome was goedgekeurd. De congregatie van Sint Maurus moest noodzakelijk haar deel krijgen van en medegesleept worden in de moeilijkheden, omdat zij, ondanks haar weerzin, op het plan van Richelieu was ingegaan. Cluny zag daarenboven de voortgang van haar hervorming, die nog pas in den aanvang was, voor altoos verdacht gemaakt. Meer succes werd bereikt te Chezal-Benoit, doch dàar ging het slechts om een groep van vijf abdijen, waar daarenboven vele voorstanders aanwezig waren van een ernstige hervorming. De fusie met de congregatie van Sint Maurus werd er verlangd en was aangevraagd ; zij zou zeer zeker tot stand zijn gekomen zonder gerucht of stoot, indien de gezagdragers de voorstanders er van enkel gesteund hadden tegen sommige tegenstanders, voor wie alle middelen goed waren. Wat zien wij echter uit het verhaal, zooals het door P. Denis zelf gedaan wordt ? Dat Richelieu, in plaats van de goede elementen te beschermen, ze blootstelt aan allerlei soort mishandelingen in plaats van de aanvraag te steunen, die op officieele wijs gedaan was om met de congregatie van Sint Maurus vereenigd te worden, vervolgens zijn drijvers loslaat op de prooi, en eindelijk zich door den koning laat belasten met het herstel van de orde, na te voren eveneens bij koninklijk rescript Kardinaal de la Rochefoucauld uit de lastgeving ontzet te hebben, waartoe hij door den paus was afgevaardigd van nl. de kloosterorden in Frankrijk te hervormen. Maar waarom was Richelieu dan zoo bezorgd voor de hervorming der kloosters ? Het algemeene gevoelen der geschiedschrijvers heeft reeds lang het antwoord gegeven. Wat P. Denis er ook van moge zeggen, de gansche houding van Richelieu in zijn politiek geeft geen recht bij hem te veronderstellen de zorg voor de belangen van den roomschen godsdienst. De wijze, waarop hij achtereenvolgens van massa's kloosters abt wordt, laat duidelijk zien, hoe zijn agenten achter de schermen in het werk waren ten voordeele van den meester. En zoodra zijn benoeming heeft plaats gehad, bestaat zijn eerste zorg in het zich daar toekennen van een fiksche belooning voor zijn hypothetische diensten in den vorm van een dik jaarlijksch pensioen. Het is niet noodig andere gegevens te zoeken : het boek van Denis toont voldoende, dat in het oordeel over de geldzucht van Richelieu niets behoeft te worden herzien.

Niet beter is P. Denis geslaagd in het tweede gedeelte zijner stelling: Richelieu schoon te wasschen van de smet van het gallicanisme. In een bijna lyrische bladzijde wordt de gematigdheid bezongen van Richelieu ten opzichte van den heiligen Stoel, die hem de bullen weigert voor de abdijen van Citeaux en van Premonstreit, den kardinaalshoed voor de rechterhand van Richelieu, den bekenden kapucijn père Joseph, de post van nuntius te Parijs voor Mazarin. „Il se tait, alors qu'il est le ministre tout puissant, qu'il a dans sa main le conseil privé du roi et le Grand-Conseil : il se tait, alors qu'il pourrait faire tout régler, tout décider, tout organiser par le pouvoir laïque . . . Et il s'agit en somme de religieux français, tous sujets du roi, habitants des monastères français sur lesquels le roi a des droits. Et voilà l'homme que tant d'écrivains ecclésiastiques ont traité de gallican !" (p. 337). In dit laatste woord ligt de verklaring van het werk.

Het voorwoord van Hanotaux bevat het program waarnaar het werk geschreven is : een verheerlijking van het gallicaansche beginsel in dienst van de hervorming der kloosters „Dans mon „*Essai sur les Libertés de l'Eglise Gallicane*", j'ai taché de dégager le principe des rapports entre l'Eglise et l'Etat à cette époque : le gallicanisme royal, système très complet, apportait une solution nationale du problème de la hierarchie religieuse et des biens ecclésiastiques en France. Si j'avais plus de compétence, j'essaierais d'indiquer, d'après le livre de P. Denis, les grandes lignes de cette même politique royale à l'égard des ordres monastiques." Hanotaux heeft echter het gebrekkige aangevoeld van een oplossing in die richting, en daarom haalt hij op het einde van zijn voorwoord den brief aan, dien Colbert schreef aan Mazarin, den opvolger van Richelieu als titulair-abt van Cluny. Colbert wijst er op de reden van het échec der pogingen tot hervorming, onder en door Richelieu gedaan : „n'estant point appuyez de l'autorité du Saint Siège". Dit gemis aan degelijken grondslag wegens het buitensluiten van Rome is door P. Denis niet gezien. Vandaar dat ook zijn oplossing geen steek houdt, en dat zijn geheele boek valt buiten het kader der katholieke opvatting.

Oosterhout. Dom Richard Schutte O. S. B.

SCHOOLBOEKEN.

Justus Tal, Hebreeuwsch Leerboek voor school en zelfonderricht. Eerste deeltje. Groningen, Wolters. 1919. (Pr. *f* 1.75).

Zooals de schrijver in zijn voorwoord betoogt, is er inderdaad groote behoefte aan een geschikt en prettig schoolboek voor Joodsche scholen, ter bevordering der kennis van de Hebr. Taal. Reeds de oude Joodsche wijzen hebben begrepen, dat een eerste eisch der mogelijkheid voor het begrijpen eener taal (dáár specifiek de taal der Pentateuch) is, dat van hooger af getracht wordt, het meest moeilijke voor den gewonen mensch begrijpelijk te maken. Ik meen dat zij dit bedoelden met hun uitspraak הַתּוֹרָה דִּבְּרָה כִּלְשׁוֹן בְּנֵי אָדָם „de Thora spreekt naar het taalbegrip der menschen."

Indien dit nu als voorbeeld geldt voor grooten, hoeveel te meer dient dit in het oog gehouden, waar het betreft een leerboek voor kinderen en voor *zelfonderricht* der ouderen. En wanneer, in het algemeen gesproken, een taalboek niet eenvoudig, prettig en onderhoudend genoeg kan zijn samengesteld, zeer zeker is dit dan vereischt, daar, waar eene Oostersche taal als het Hebreeuwsch, moet worden aangeleerd door kinderen en door ouderen die gewoon zijn te denken en zich uit te drukken in Westersche gedachte en spraak. Het is dus zeer natuurlijk dat er steeds (en vooral in Joodsche kringen) is geweest een zoeken naar de mogelijkheid daartoe. En al is het bekende schoolboekje van H. Italie verre van volmaakt, het heeft de bijzonder goede eigenschap, dat het bij het kinderachtige af, duidelijk en eenvoudig tracht te zijn. Jammer echter, dat de oefeningen zoo eentonig zijn en daardoor intens vervelend. Dat is een zeer groote fout, omdat volgens mij goede en onderhoudende oefeningen, de kern van een goed schoolboek vormen.

Of het nieuwe leerboek van den heer Tal aan de gestelde eischen voldoet, zal de praktijk leeren. De schrijver heeft zeer loffelijk gestreefd naar eenvoud en brengt zoo weinig mogelijk grammatica op den voorgrond. Hij tracht zijn doel te bereiken, door in opvallend korte paragrafen, woordenkennis en woordenbuigingen aan te leeren, op zeer eenvoudige wijze vereenigd met oefeningen van zinsdeelen tot zinnen. Mijns inziens zijn de oefeningen, hoewel de samenstelling getuigt van heel veel werk en ijver, om ze zoo aangenaam mogelijk te maken, af en toe ook te monotoon. Een kleine anecdote, een aardig raadseltje, naar het voorbeeld der Poolsch-Hebreeuwsche leerboeken, afgewisseld door een gemakkelijk stukje geschiedenis uit den Bijbel — een Hebreeuwsche brief als oefening, ware zeer aanbevelenswaardig. Misschien verrast de schrijver ons in het tweede deeltje met deze manier van bewerking. De Hebr. terminologie kon meer beperkt zijn. Waarom zoo herhaaldelijk gewaagd van de נָחֵי נִסְתָּר en de term נָח נִסְתָּר zoo herhaaldelijk gebruikt? Rustende medeklinker of onuitgesproken medeklinker ware toch gemakkelijker geweest, evenals het begrip der שְׁוָא duidelijker kon zijn weergegeven, door שְׁוָא נָח en שְׁוָא נָע onderscheidenlijk te noemen hoorbare en onhoorbare שְׁוָא. Ik had in dit leerboek liever gesproken van verdubbelings- en van verhardingspunt inplaats van *sterke* — דָּגֵשׁ en *zwakke* דָּגֵשׁ. Dat de schrijver de beperking en vereenvoudiging in dezen geest gevoeld heeft, blijkt uit het feit, dat hij de Hebr. benaming voor den term *lettergreep* niet gebruikt. Om welke reden eerst in § 96 gesproken van de *namen* der *medeklinkers* en dan nog slechts bij groepjes in verschillende § § ? Me dunkt, de kunst van het schrijven en onderscheiden van de currentletters reeds (en laat mij zeggen zeer terecht) in § 5, eischt heel wat meer van den leerling. In § 64 mis ik een voorbeeld van een שְׁוָא נָח na een langen klinker. Tevens is de uitspraak van de (קָמֶץ חָטוּף) zeer stiefmoederlijk behandeld. In § 80, alwaar de verkorting van lange ָ in שְׁוָא wordt besproken, had ik gaarne gezien dat de schrijver het voorbeeld had gevolgd in het leerboekje van Prof. Dreher, vertaald door H. Italie (uitg. v. d. Post, Utrecht), en gewezen had op den voortoon — קָמֶץ. Ook in § 89 kon de verandering der klanken door de סְמִיכוּת-vormen duidelijker besproken zijn (ik denk hier aan onderscheiding in open begin- of middenlettergrepen en gesloten eind-lettergreep). In § 90 is de toelichting omtrent het weglaten van de ה' הַיְדִיעָה voor den סְמִיכוּת-vorm, omdat deze vóór het volgende woord staat, in zooverre juist, dat vergeten is te wijzen op de סְמִ' בית voor een eigennaam. In dezelfde § noot 2 is eenige toelichting gewenscht. § 172 spreekt van het lidwoord vóór keelletters. Vergeten is, dat ook het lidwoord meermalen voor הָ den ֶ klank heeft. Het is volgens mij wel radikaal, dat de schrijver zoo vroeg begint met de verba ל"ה. Misschien leert de praktijk, dat dit inderdaad verstandig zal zijn. Een feit is dat deze stammen den onderwijzer steeds een bron van groote moeilijkheid zijn bij het leeren van Hebr. op de lagere godsdienstschool. Zeer aanbevelenswaardig zou het zijn een lijst van vervoegingen der werkwoorden en verbuigingen der naamwoorden achter in het boekje te zetten, zooals in het Duitsche leerboek van Kautsch-Gesenius en zelfs in het „kleine Italie" te vinden is (van de werkwoorden n.l.). Zeer onjuist is het dat de schrijver de uitdrukking טֶרֶם in § 217 zonder eenige verontschuldiging vóór een perfectum gebruikt. Het is hem toch bekend dat dit woord in den Bijbel bijna altijd vóór een imperf. gebezigd wordt.

Evenzeer onjuist is de opvatting van den schrijver in § 292, dat van het praefix ב met het suffix van de 3e persoon vr. M. de vorm בָּן inplaats van בָּהֶן mogelijk zoude zijn. Dit zou direkt aanleiding geven tot verwarring met het perf. in het werkwoord בִּין in den קַל-vorm naar het voorbeeld van de uitdrukking בַּנְתָּה לְרֵעִי מֵרָחוֹק (ps. 139 vs. 2) en ongevocaliseerd met het woordje בֵּן. Consequent doorgevoerd zou men dan volgens hem ook van לָן inplaats van לָהֶן als verbogen dativus kunnen spreken. Toch kom ik tot de conclusie dat het leerboek voorziet in eene behoefte en dat het veel succes kan hebben. Als *leiddraad* voor den onderwijzer is het zeer aanbevelenswaardig. Mijne veeljarige praktijk echter heeft mij geleerd, dat de verwachting van den schrijver, alsof kinderen tot den

Digitized by Google

leeftijd van 9 jaren het eerste deeltje zouden kunnen doorwerken, onmogelijk zal kunnen worden verwezenlijkt, ook omdat de zoozeer gewraakte vertaalmethode nog steeds onmisbaar zal blijken. Zelfs met den besten wil van den onderwijzer en den goeden aanleg van den leerling, zouden gebrek aan een voldoende aantal schooluren en de tijd vereischt voor alle andere vakken van het Joodsch schoolonderwijs, onoverkomelijke beletsels zijn. Ik spreek nog niet eens van de gebrekkige leiding en de weinige belangstelling thuis, waardoor het vlotte lezen in het Hebr. (een eerste eisch toch) zoovele jaren te wenschen overlaat. Tot zelfonderricht van ouderen is het heel geschikt en het zal ook in zionistische kringen als een aanwinst worden beschouwd. Toch is 't een conditio sine qua non, dat de leerling is heel ernstig en vlijtig en niet te beschroomd om meerbevoegden af en toe inlichtingen te vragen, gedachtig aan het woord van den wijzen Hillel לֹא הַבַּיְשָׁן לָמֵד „hij die al te schuchter is, leert niet."

Leiden. H. I. Cohen.

Taalbloei bijeengebracht door **M. P. C. Poelhekke.** 1e deel, 3e druk. Groningen, Wolters. 1919. (Pr. ƒ 2.40, geb. ƒ 3.25).

Taalbloei blijft mij in beide zijn delen, na bijna tienjarig gebruik, „a joy". Ook de derde druk van deel I zal dit wezen, doch niet in alle opzichten. Waar in de 2e druk van deel II zoveel nieuwe gedachten tot uiting kwamen, had ik hetzelfde verwacht van deze herdruk van I, maar waar zijn ze? Angstvallig wordt nog alles van voor '80 geweerd, zelfs de arme Staring mag zijn plaats uit 't oude tweede deel niet hervinden in het nieuwe eerste. En toch kan onze tijd zo goed wat historie gebruiken... Kleine uitgaafjes op 't programma zetten? Ja, als niet Taalbloei zelf in prijs meer dan verdubbeld was! Ook verder vind ik alleen de oude schoonheid in dit deel. Zij is mij lief, maar ik had nieuwe verwacht.

Leiden. S. Hofker.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij de firma Teubner te Leipzig is verschenen een derde, door C. Schnobel herziene, druk van *Die altklassische Kultur,* auf Grund von M. Wohlrab „die altklassischen Realien im Gymnasium", im Abriss dargestellt. Het boekje (112 blz.) is bestemd voor de scholen waar geen Grieks wordt onderwezen; het geeft een overzicht der verschillende uitingen van het leven in de Oudheid (vooral te Rome), bevat acht afbeeldingen en een kaart, en kost, gebonden, M. 2.40 (plus opcenten wegens duurte).

De fa. Wolters te Groningen-den Haag zond ons den achtsten, gewijzigden druk van Shakespeare's *The Merchant of Venice,* uitgeg. door K. ten Bruggencate in de serie „Of Olden Times and New" (pr. gecart. ƒ 1.15); en den zesden druk van Orczy's *The Scarlet Pimpernel,* uitgeg. door J. C. G. Grasé en A. E. H. Swaen in de serie „Revised Editions" (pr. ƒ 1.90).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1918, Nov.-Déc.: S. Reinach, Une parure découverte à Jéruzalem. — J.-B. Chabot, Edesse pendant la première Croisade. — H. de Villefosse, Inscription romaine de Rivières (Charente). — E. Babelon, Fert.

Journal des Savants, 1919, Mars-Avril: Ch.-V. Langlois, Travaux de Ch. H. Haskins sur la littérat. scientif. en latin du XIIe s. — H. Cordier, L'art bouddhique. — H. Prentout, Les Etats provinciaux de Normandie. — Variétés.

Mai-Juin: M. Dieulafoy, L'architecture romane en Catalogne, I. — P. Boissonnade, Les finances de Charles IV le Bel. — M. Croiset, Les papyrus d'Oxyrhynchus. — Variétés.

Tijdschrift v. Nederl. Taal- en Letterkunde, XXXVIII, 3: P. Leendertz Jr., Middeleeuwsche afschrijvers en vertalers. — H. C. M. Ghijsen, Eenige werken van Wolff en Deken beschouwd in hun beteekenis voor de kennis van Betje Wolff's persoonlijkheid. — J. Verdam, Uit Goudsche rechtsbronnen. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XIII, 4: K. W. de Groot, Het purisme van Simon Stevin. — J. Kooistra, Twee Hollands-Engelse parallellen in de syntaxis. — M. Schönfeld, De kleuterroman in de praktijk. — Ph. J. Simons, Woordgeslacht als eenheidsgraad. — C. d. V., Iets over Nederlandse aanspreekvormen. — Aankond. en meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, VII, 3—4: F. Buitenrust Hettema, Bredero's laatste toneelwerk? — Th. Horsten, Vondel en Johan Maurits v. Nassau. — P. Rongen, De Nieuwe Generatie in Frankrijk. — Th. E. Absil, Der Gral im Parzival Wolframs von Eschenbach. — H. Linnebank, Betekeniswijziging. — Chr. Kops, Van 'n Spaans gedicht. — Th. H., Een druk en een herdruk. — H. Linnebank, Onderweg. — H. H. Knippenberg, Kinderrijmpjes uit Limburg. — Tijdschr.

Neophilologus, IV, 4: W. Mulder, Les Taffurs. — G. G. Kloeke, De beoefening der Duitsche dialectkunde, III. — H. Sparnaay, Laudine bei Crestien u. bei Hartmann. — M. W. Rudwin, Des Teufels Schöpferrolle bei Goethe u. Hebbel. — W. A. van Dongen Sr., *He put on his hat* a. *He put his hat on.* — C. van Heerikhuizen, How does the under-plot in *Love's Labour's Lost* reinforce the central motive of the main action? — D. C. Hesseling, Observations sur quelques emplois notables de l'accusatif en grec moderne. — J. J. A. A. Frantzen, Ueber den Einflusz der Mittellat. Litteratur auf die Französische und Deutsche Poesie des Mittelalters. — Varia.

Studiën, XCII, Aug.: W. Mulder, De Hunebedden. — P. H. J. Hoenen, Helium als gasvulling voor Luchtballons. — J. van Rijckevorsel, Paul Claudel. — H. Padberg, Een sterke vrouw. — J. van den Tilaart, De Naastenliefde en de Sociale Actie. — F. de Bruyn, Father Walter Sidgreaves, S. J. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Sept.: C. Wilde, Drie gevallen Dynastieën. — J. H. de Greeve, De Woodbrookers in Holland. — J. v. Rijckevorsel, Paul Claudel, II. — F. de Bruyn, Luther en de Scheikunde. — P. H. J. Hoenen, Lord Rayleigh. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Bijdragen econ. gesch.: Zschr. f. Soz.- u. Wirtschaftsgesch. XV, 1 (Wätjen).

Bijlsma, Rotterdam's Welvaren: Zschr. f. Soz.- u. Wirtschaftsgesch. XV, 1 (Wätjen).

Catalogus Fransche Taal- en Letterk. Kon. Bibl.: Neophil. IV, 4 (Gallas).

Catalogus Goethe-verz. Kon. Bibl.: Neophil. IV, 4 (Meyboom).

Van Hamel, Opvattingen over Litteratuur: D.Lit.Ztg. 1919, n⁰. 33-34 (Opstelten).

Horsten, Vondels Leven en Streven: Studiën XCII, Sept. (Padberg); N. Taalg. XIII, 4 (de Vooys).

De Jong, Baldaeus, Afgoderye: Gött. Gel. Anz. 1919, 1-2 (Zachariae).

Staverman, Potgieters Lief en Leed in het Gooi: N.Taalg. XIII, 4 (M.).

Digitized by Google

BOEKVERKOOPING

3-12 November 1919.

TIEN BIBLIOTHEKEN, nagelaten door bekende Taal- en Letterkundigen, Rechtsgeleerden, Notarissen, Predikanten, Geneeskundigen en Bouwkundigen, wier namen op den catalogus vermeld staan; benevens prenten, boekenkasten en instrumenten.

Catalogus (3000 nos.) fr. p. post 25 cent

Utrecht (Wed 7) J. L. BEIJERS.

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE.

Verschijnt op den eersten van elke maand bij A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ TE LEIDEN.
Abonnement per jaar (12 nummers) **0.90.**

ENCHIRIDIUM

DICTIONIS EPICAE

SCRIPSIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

EDITIO ALTERA.

AUCTA et EMENDATA.

Prijs Ing. **f 6.50** Geb. **f 7.50.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Zoo juist verscheen het belangrijke boekwerk:

HUGONIS GROTII

DE IURE BELLI AC PACIS

LIBRI TRES

IN QUIBUS IUS NATURAE ET GENTIUM, ITEM IURIS PUBLICI PRAECIPUA EXPLICANTUR
CUM ANNOTATIS AUCTORIS

EDIDIT

P. C. MOLHUYSEN

PRAEFATUS EST

C. VAN VOLLENHOVEN

Omvang ± 800 Bladzijden *Prijs gebonden in linnen band f 7.—*

Hugo de Groot erkende de uitgave van 1632 van zijn „De Iure Belli ac Pacis" als de eenig echte. Deze uitgave heeft daarom gediend als grondslag voor den tekst van dit boek. Maar vooral belangrijk is, dat de Noten naar de editie van 1646, de volledigste dus, zijn gegeven, met aanwijzing waarin zij verschillen met die van 1642, welke het eerst Noten bevatte; ook wordt in aanteekeningen vermeld waar de tekst van de drie genoemde uitgaven onderling verschilt.

De Groot's boek, dat een geweldigen opgang maakte, komt in den boekhandel niet anders meer dan antiquarisch voor. Het was zeer noodig in dezen misstand te voorzien, en het mag toegejuicht worden dat zulke bij uitstek deskundige mannen als Prof. C. van Vollenhoven en Dr. P. C. Molhuysen zich met de verzorging dezer nieuwe, geannoteerde editie wilden belasten.

Elke bibliotheek, ieder, die het Internationaal Recht bestudeert, zoowel hier als in het Buitenland, behoort dit boek te koopen.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ — LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. | Prijs per jaargang van 12 nummers f 9.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. | No. 2. | November 1919.

The Year's Work in classical Studies 1917 (Slijper).
Von Wilamowitz-Moellendorff, Platon, I (K. Kuiper).
Feghali, Etude sur les emprunts syriaques dans les parlers arabes du Liban (Wensinck).
Van Nijlen, Charles Péguy (de Meyier).
Hylkema, Fransch idioom (Robert).
Agrell, Zwei Beiträge zur slavischen Lautgeschichte (v. Wijk).
Pfeifler, Studien zum antiken Sternglauben (K. H. E. de Jong).
Ekwall, Scandinavians and Celts (v. Hamel).
Norlind, Das Problem des gegenseitigen Verhältnisses von Land und Wasser und seine Behandlung im Mittelalter (Lulofs).
Schoolboeken:
Stegmann, Tacitus, Annalen in Auswahl und der Bataveraufstand unter Civilis (Lely).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

The Year's Work in classical Studies 1917 edited by Stephen Gaselee. M. A. London, Murray. 1918. (Pr. Half a Crown).

Het jaarboek, waarvan dit het twaalfde vervolgnummer is, behoort ieder klassiek filoloog te bezitten; hij krijgt een overzicht over de vermeerdering onzer kennis gedurende het jaar dat het aangeeft, in de verschillende onderdeelen van onze wetenschap. Niet minder dan een en zeventig tijdschriften zijn bewerkt en behalve een Inleiding en een Index, bevat het boek elf hoofdstukken door een geleerde uit Oxford of Cambridge bewerkt; alleen het eerste hoofdstuk, van de hand van Albert van Buren, is in Rome geschreven. Hier volgen de titels van de hoofdstukken:

1. Archaeologie en opgravingen in Italië; 2. Muntkennis (Macdonald); 3. Papyri (Grenfelt); 4. Grammatica en Metriek (Sonnenschein); 5. Vergelijkende Taalkunde (Giles); 6. Romeinse Geschiedenis (Haverfield); 7. Griekse Godsdienst en Mythologie (Harrison); 8. Romeinse Godsdienst en Mythologie (Fowler); 9. Griekse Palaeografie (Allen); 10. Latijnse Palaeografie en Tekstkritiek (Clark); 11. Latijnse Letterkunde (Appleton).

De oorlog heeft op de werkkracht der Engelse geleerden blijkbaar een zeer remmende invloed gehad; in vroeger jaren was het aantal hoofdstukken negentien en nog meer; de verzamelaar spreekt de hoop uit dat het Jaarboek spoedig weer in volle omvang zal kunnen verschijnen, en wij hopen het met hem, want nergens vindt men in zulk kort bestek en zo zakelik alles bijeen. Natuurlik, er ontbreekt nog wel wat; de Mnemosyne schijnt de medewerkers niet bekend; de Neophilologus daarentegen wel, prof. Schrijnen wordt enige malen genoemd, ook Dr. Vroom, zijn leerling; andere vaderlandse geleerden heb ik niet gevonden. Merkwaardig is het onbevangen oordeel over werk van Duitsers, en een heugelik verschijnsel dat bij de Engelsen trouwens niet nieuw is, de waardering voor buitenlanders en hun werk; merkwaardig ook de bespreking aan de boeken over soldatenargot gewijd, wel een bewijs, hoe ook de levende taal de belangstelling heeft van de geleerden.

Al is de oogst vrij schraal, te verwachten is het, dat deze verbetert en dan is het overzicht in deze bundel een welkome, haast onmisbare gids.

Utrecht. E. Slijper.

U. v. Wilamowitz Moellendorff, Platon. Erster Band. Leben und Werke. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1919. (Pr. M. 28).

Wanneer men in eene aankondiging die, zooals het behoort, de „vier kolommen" niet te zeer overschrijdt, een boek van bijna achthonderd pagina's wil karakteriseeren, dient men zich in allerlei opzichten bekorting op te leggen, o. a. in de uiting van zijne bewondering. Laat ik dus beginnen met te zeggen dat dit jongste werk van den geleerde die geen afmatting noch ontmoediging kent, ontzag en bewondering wekt in de hoogste mate. Uit de duisternis van ons dagelijksch leven wil de schrijver, in één werk samenvattend wat jarenlange omgang met Plato hem heeft geleerd, zijn tijdgenooten den weg toonen naar de eudaimonia van ziels- en verstandsvrede, een' weg die door streng weten leidt tot geloovig aanschouwen. Dit is vaker beproefd, en voor de kennis van Plato's philosofie niet zelden op vruchtbaarder wijze. Maar niet dikwijls is in zoo hooge mate als in dit boek de schrijver met zijn onderwerp samengegroeid. Deze wetenschappelijke biografie is tevens een geestelijke autobiografie geworden, boeiend, maar, laat ik er dadelijk aan mogen toevoegen, subjectief. Voor niet geheel deskundige lezers ligt hierin een

Digitized by Google

gevaar. De beslistheid met welke W. hypothesen als volkomen zekere feiten pleegt voor te stellen kon hen licht misleiden. Ook zullen hier de apophthegmen op ironischen toon naar des schrijvers aard gesteld menigen onbevoegde weer tot „Afterwitz" verleiden. Ook in dit boek vindt menig ernstig betoog door den degenstoot van Wilamowitz' vlijmende apodictie een onverdienden dood — misschien een schijndood.

Zulke dingen verwacht ieder die Wilamowitz kent, en hij weet dat ze niet meer zullen veranderen. Voor een deel hangen die eigenschappen samen met de gaven die hem groot maken, met zijne ongeëvenaarde kennis en zijn sterk poëtische impressionabiliteit. En aan tal van bladzijden in dit boek geven deze laatstgenoemde faculteiten eene zeldzame waarde. Welk eene schilderij is hier de beschijving van Plato's jeugd! De biografie van één man wordt tot eene *scuola d'Atene*, niet gepenseeld met de harmonische gladheid van een albewonderend philhellenisme, maar geschilderd met eene verdeeling van licht en schaduw, zooals alleen volledige kennis van den tijd die kan geven. Alle personen leven hier — maar zij leven het leven dat Wilamowitz hun schenkt: sterke sympathie en sterke haat verdeelen hier de kleuren.

Voor iedere behandeling van Plato's dialogen die zijn levenswerk als levend werk wil doen waardeeren blijft het vraagstuk der chronologie de onmisbare grondslag. De moeilijkheid van dat vraagstuk baart aan Wilamowitz thans geen onrust meer. Plato's arbeid staat hem voor oogen als een vast geordende groep; hij ziet iederen dialoog steeds voor zich op een en de zelfde plaats, en op geene bladzijde ontgaat hem de herinnering aan die volgorde. Onder de overtuigingen — reeds lang verworven — die hem daarbij leiden, is een van de belangrijkste de meening dat de zoogenaamde Socratische dialogen voor een belangrijk deel nog vóór den dood van Socrates zijn gepubliceerd. Noch de verwijzing van Ivo Bruns naar *Apol.* 39D, noch de voortreflijke bewijsvoering van Max Pohlenz (*Aus der Werdezeit*) hebben op den schrijver eenigen invloed gehad.

Dit punt staat namelijk voor hem zóó vast dat hij daarop zijn geheele schets van Plato's werkzaamheid in diens „Jugendübermut" opbouwt. De Io, de Hippias, de Protagoras worden, onder meesterlijke ontleding van enscèneering en dialoog, uit dat oogpunt bezien. Eén hoofddoel vereenigt al deze dialogen: Socrates, den levenden meester, te plaatsen tegenover het onverdiende succes der Sophisten. Afdoende bewijsvoering ontbreekt hier. Naast Apologie en Crato wordt straks in levendige expositie de Laches besproken, van wiens prioriteit ten opzichte van den Protagoras Wilamowitz zich evenmin als von Arnim in zijn „Jugenddialoge' door Pohlenz heeft laten overtuigen, en daarnevens staan Lysis en Charmides. Immers de verwantschap dezer beide dialogen kan, naar W.'s meening, geen verstandigen lezer ontgaan. „Es ist Mode geworden" zoo luidt zijne evenmin genereuze als afdoende uitspraak, „den Lysis zum Symposion zu stellen, nicht ohne die gröbsten Missgriffe." — Hoeveel beter ware het geweest in plaats van dit korte vonnis een duidelijke weerlegging te geven van de door Raeder e. a. gevolgde methode van onderzoek naar Plato's genetische ontwikkeling. Is het dienstig voor een degelijke kennis van Plato eenen medewerker op dat gebied af te wijzen op een toon zooals Wilamowitz het Gomperz doet (p. 95) „Zu Gomperz' Griechischen Denkern gibt es für mich keine Brücke der Verständigung?"

Breeder wordt de schildering en — in overeenstemming met den ontwikkelingsgang van Plato's philosofie — dieper ook het betoog, wanneer wij komen tot diens „Absage an die Welt". Hier culmineert des schrijvers kunst van expositie in de schildering van Socrates' persoon in den Gorgias. Voor niet geheel deskundigen ware hier een kleine waarschuwing niet overbodig geweest. Eene door v. Arnim het eerst ontwikkelde hypothese met eigen argumenten aanvullend en wijzigend roept namelijk W. een door Plato onvoltooid gelaten dialoog „Thrasymachos" in het leven, die in het eerste boek van den Staat zou zijn omgewerkt doch ook in die omwerking door zijn ouderen stijl — en de afwezigheid van den rhetor in de voortzetting van den staatsdialoog—op Plato's „Jugendjahre" zou terugwijzen. De hypothese is verleideiijk en zij beheerscht ook W's beschouwing van den Staat. Overtuigend schijnt zij mij niet — ook niet na de lectuur van W's betoog over den „Aufbau des Staates" in deel II. Dat overigens de Gorgias, Plato's jeugd afsluitend, aan de periode zijner reizen voorafgaat is voor W. geen oogenblik twijfelachtig.

Die reis zelve beschouwt de schrijver niet als eene min of meer toevallige voortzetting van Plato's uitwijking na den dood van Socrates, maar als het gevolg van eene sterk gevoelde en eerst in 390 (dus op zevenendertigjarigen leeftijd) vervulde behoefte om zich door internationale studie voor te bereiden tot het vervullen van een actieve rol in het staatsleven. In levendigheid van voorstelling bereikt hier naar mijn oordeel de schrijver niet de hoogte van zijn door veelzijdiger kennis van de exacte vakken gesteunden Weener ambtgenoot. Dat hij de Aegyptische reis niet, als velen, die hij in eene noot kortweg als „Modernen" afwijst — beschouwt als een fabel, zal weinigen verrassen; belangrijker is in dit hoofdstuk, en vooral in de bladzijde aan Plato's terugkeer gewijd, de scherpe en duidelijke formuleering van de tegenstellingen tusschen Plato zelven en de andere Socratici, de vlugge teekening van Antisthenes, van Isocrates, van Xenophon. Consequent en onafhankelijk in zijn oordeel boeit hij hier en sleept hij den lezer mee. Toch zoeken wij — als wij ons een oogenblik aan zijne suggestie onttrekken — ook in dit gedeelte vaak te vergeefs naar de kalmte van een rustig betoog. Zijne verklaring van den Menexenus als een poging van Plato om zich te habiliteeren als leeraar in de rhetoriek schijnt tot hare schade Pohlenz' diepgaand onderzoek te ignoreeren.

Meesterlijk is de schilderij van de periode die hierop volgt: de „Verklärung des Sokrates", het tijdperk eerst van Menon, Euthydemus, Kratylus, straks van Phaedon en Symposion. Men krijgt den indruk dat de schrijver zich hier richt tot een grooter publiek — is niet voor allen Phaedo en Symposion bereikbaar? Stellig zouden niet vele philogen in staat zijn een ontwikkelingsgeschiedenis der helleensche geloofsvoorstellingen aangaande het wezen der ziel te schrijven als W. hier geeft tot fundament eener voortreflijke Phaedon-exegese; stellig evenaren hem weinigen in de verklaring der ideeënleer. Hij geeft geen philosofische analyse — eigenlijk is zijn boek ook geen philosofisch werk — maar een hoogdichterlijke en bezielde herschepping van het idealisme.

Digitized by Google

De bezieling die van de oorspronkelijkheid zijner opvatting uitgaat kan niet anders dan een ernstig lezer èn tot nadenken èn tot navorschen prikkelen. Dan zal hij niet, terwille van Wilamowitz' boek, Natorp, Gomperz of den ouden Zeller terzijde leggen.

Want een goed Platolezer kan bij Wilamowitz alleen niet leven. Maar hem voorbijgaan, die den ganschen Plato in zijnen geest heeft opgenomen kan hij ook niet, juist omdat dit boek, van aandacht voor Plato's wijsgeerig denken vervuld, niet in de voornaamste plaats een wijsgeerig boek is. Op Plato's persoon, op zijn leven en op de realiteit houdt het voortdurend de aandacht gevestigd: contact zoekend tusschen de idealistische philosofie en de werkelijkheid nadert de schrijver den wijsgeer telkens van eene andere zijde dan wij gewoon zijn. Geniaal is de wijze op welke hij Socrates in het Symposion plaatst tusschen Aristophanes en Alcibiades. En den laatste teekent hij in zijne verhouding tot den Meester zooals alleen een Helleensch denkend man een Helleen kán teekenen.

Het zelfde streven geeft aan de studie over den Staat hare bijzondere waarde. Wilamowitz heeft zich tot taak gesteld dit werk in de allervoornaamste plaats te doen kennen als eene onderrichting in de leer van den staat, een boek van ethische politiek, geboren uit de staatkundige overtuiging van den wijsgeer, maar ook uit diens praktische ervaring. De beroemde uitspraak dat alleen de vereeniging van macht en weten in de Regeerders redding brengen kan, heeft eene reëele, ja een persoonlijke strekking; ook is de parallel tusschen ziel en staat om de wille van den laatsten, niet van de eerste getrokken.

Deze opvatting, die dus samengaat met de overtuiging dat Plato, in de jaren toen hij zijn lang voorbereide Republiek schreef, bepaaldelijk gewenscht heeft op grond van zijne philosofische ontwikkeling deel te nemen aan de staatkundige leiding van zijne stad, schenkt aan den lezer een geleerd, boeiend en zeer persoonlijk geschreven essay, rijk aan fijne opmerkingen — zoo o. a. de parallel tusschen Plato's „Staat van schoonheid" en de katholieke kerk — maar vooral lezenswaard om hetgeen W. de voornaamste taak van den biograaf noemt: de poging om den reëelen achtergrond van Plato's staatstheorie te teekenen: het democratisch Athene, de oligarchie van Corinthe, de personen, wier beeltenis zich weerspiegelt in den tyran, en eindelijk de persoonlijke en teleurgestelde verwachtingen van den wijsgeer, die ten slotte inzag dat zijne Akademie alleen zijn Staat kon zijn, en dat hij zich zou moeten te vreden stellen met „nur noch Lehrer" te zijn.

Ik mag niet voortgaan met aldus in mijne aankondiging den schrijver op zijn weg te volgen als een vluchtig reporter of haastig kantteekenaar. Door hetgeen ik zeide is duidelijk genoeg aangewezen (en de hoofdstukken over Plato's ouderdom bevestigen dien indruk) dat ondanks vele uitweidingen het boek van Wilamowitz in hooge mate is een werk „uit één stuk".

Uit één stuk: niet door architectonische gelijkmatigheid der compositie of door vast aaneengesloten ontwikkeling der platonische philosofie in haar geheel. Een werk als de Parmenides, die „knochedünner Dialog" wordt in een paar bladzijden afgehandeld — nauwelijks toegelicht; doch aan den Phaedrus en aan den Theaetetus wordt een breed hoofdstuk gewijd. Maar juist dit feit is volkomen in overeenstemming met het bouwplan van den schrijver en met zijne eigen persoonlijke waardeering van Plato als historische figuur. In beide hoofdstukken geeft Wilamowitz zelf zich geheel. Het hoofdstuk over Phaedrus noemt hij in romantischen toon „ein glücklichen sommertag" en inderdaad is dit geheele hoofdstuk doortrokken van bezielende, dichterlijke waardeering der hoogste platonische poëzie. En op geheel andere wijze treffend is de pericope over den Theaetetus, die ons den wijsgeer als leeraar in de dialectische methode, Theaetetus als idealen leerling der Akademie doet zien.

En dan volgt het laatste boek: Plato's ouderdom. Ik kan mij voorstellen dat dit hoofddeel den schrijver verreweg de meeste moeite heeft gekost. Een man als Wilamowitz vindt niet gemakkelijk den toon der resignatie, al zocht hij dien eerlijk, en ook als reddingsmiddel, te treffen. Resignatie is voor hem de grondgedachte van de Leges, transactie de leidende gedachte van den Philebus, en in de exegese dezer beide werken verloochent zich bij den schrijver zelven een zeker gevoel van teleurstelling niet. Intusschen, aan de belangrijkheid van dit laatste hoofddeel doet dit geen afbreuk. Plato's tweede en derde reis naar Sicilië, boeiend vooral om de diepgaande beschouwing van Dio's persoon en de schets van Plato's hernieuwde politieke teleurstelling wordt in aansluiting aan Ed. Meyer levendig en overtuigend beschreven, de studie over den Timaeus is een rijkelijke schadevergoeding voor de wel uitvoerige maar dorre exegese van Sophistes en Politicus, Plato's heengaan brengt den schrijver tot een meesterlijke korte samenvatting der rijke slotsom van dit wijsgeersleven, en eindelijk: zoo weinig heeft de geweldige arbeid den onvermoeiden werker uitgeput, dat hij aan het eind den voortgang der platonische wijsbegeerte door de eeuwen heen met kloeke, duidelijke lijnen teekent, de Akademie, de philosofie te Rome, ook Cicero aan wien — na zooveel verguizing — hier thans een woord van bezadigde waardeering ten deel valt.

En daarop keert eindelijk de schrijver na langen rondgang terug tot zijn punt van aanvang en stelt de vraag: verdient inderdaad Plato in dien zin eene levensbeschrijving, dat wij gelooven en wenschen dat hij voor ons nog leeft? Kennis en overtuiging geven aan Wilamowitz de kracht en het recht om op die vraag met een vast en welsprekend „ja" te antwoorden. En van dit antwoord is zijn boek de schoonste bevestiging die zijn machtige kennis kon schenken.

Amsterdam. K. Kuiper.

M. T. Feghali, Etude sur les emprunts syriaques dans les parlers arabes du Liban. Paris, Champion. 1918.

Na een heerschappij van eeuwen is het Arameesch als omgangstaal en als voertuig van hoogere beschaving verdrongen door het Arabisch dat zelf reeds talrijke arameesche elementen in zich had opgenomen. Op de gebieden waarmee de bevolking van Arabië niet of ternauwernood bekend was en waarvoor zij dus geen eigen nomenclatuur bezat, werden arameesche termen gebruikt. Zoo is de arabische woordenschat vermeerderd met een groot aantal arameesche leenwoorden, voornamelijk op het gebied van godsdienst, landbouw, industrie en techniek.

Het Utrechtsch Genootschap voor kunsten en weten-

Digitized by Google

schappen heeft destijds een prijsvraag uitgeschreven naar een lexicon van de arameesche leenwoorden in het Arabisch en Siegmund Fränkel heeft daarin aanleiding gevonden zijn verzamelingen op dit gebied te redigeeren tot zijn boek Die aramäischen Fremdwörter im Arabischen. Het werk van Fränkel rekent alleen met de arabische literatuur. Na hem is de studie van het gesproken Arabisch tot bloei gekomen. Hier was een rijke nalezing te verwachten. M. T. Feghali heeft zich opgemaakt om op grond van persoonlijke ervaring, de syrische elementen in het arabische dialect van Kfar Abida in den Libanon te beschrijven. Aan deze studie heeft hij een overzicht van de geschiedenis van den Libanon in historisch-geographisch en taalkundig opzicht doen voorafgaan. Een gedetailleerde beschrijving van het gebruikte systeem zou in het *Museum* niet op haar plaats zijn. Was dit wel het geval dan zou ieder zaakkundig lezer een indruk krijgen van de wel doordachte en uitstekend doorgevoerde methode door den schrijver gevolgd. Hier kan dus slechts een aanduiding in groote trekken gegeven worden.

Zal een woord als syrisch overblijfsel of als syrisch leenwoord gelden, dan moet een criterium aanwezig zijn, dat willekeur in de beoordeeling uitsluit. In vele gevallen is zulk een criterium in den phonetischen toestand der woorden gelegen; sommige semietische klanken zijn in het Syrisch anders genuanceerd dan in het Arabisch; klankwetten werken hier met groote regelmaat. In andere gevallen blijkt de syrische herkomst der woorden uit de beteekenis, die niet met de arabische maar wel met de klassiek-syrische overeenkomt. In een andere reeks van gevallen heeft de arabische uitspraak de syrische verdrongen en hebben de woorden dus een arabisch voorkomen gekregen; maar de syrische herkomst blijkt weer uit de beteekenis. — Behalve deze phonetische, heeft de auteur ook morphologische en syntactische criteria gebruikt.

En verder heeft Feghali opgemerkt, dat een aantal woorden in dit libaneesche dialect noch met het Syrisch noch met het Arabisch overeenkomt, doch met het Hebreeuwsch (blz. 34 vg.). De Libanon is eens een grensgebied tusschen het Kanaäneesch en het Arameesch geweest. Uit deze periode, die eenige eeuwen vóór Christus reeds geëindigd was, zijn de bedoelde woorden een overblijfsel. Een verwant verschijnsel is ons uit nog vroeger tijd bekend. De inscripties gevonden in het noordelijker gelegen Zendjirli zijn ten deele in het Arameesch, ten deele in het Assyrisch en ten deele in een dialect geschreven dat men gaarne Kanaäneesch noemt omdat het wat zijn phonetiek betreft met de kanaäneesche groep overeenkomst.

Ten slotte enkele opmerkingen die als bewijs van belangstelling in dit deugdelijke boekje mogen gelden. Feghali brengt *kézem* „boos zijn, wrok koesteren tegen iemand" in verband met het syrische *gezam* dat gewoonlijk bedreigen beteekent. De syrische *g* zou dus in een *k* overgegaan zijn. Het ligt, dunkt mij, veel dichter bij *kézem* te identifieeren met het arabische *kaẓima* „zijn toorn onderdrukken", dat phonetisch van dezelfde formatie is en licht zich tot een beteekenis wrokken ontwikkelen kan (blz. 38). Of het syrische šeqal „dragen, wegnemen" iets te doen heeft met teqal „wegen", schijnt mij twijfelachtig (blz. 34). — Zahal „il rampa, se traîna" komt als werkwoord in het syrisch niet voor en is dus eerder als een overblijfsel uit het Kanaäneesch te beschouwen.

Leiden. A. J. Wensinck.

J. van Nijlen, Charles Péguy. („Fransche Kunst", onder redactie van P. Valkhoff, no. 11). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgevers-Mij. 1919. (Pr. ƒ 1.60).

De heer van Nijlen gaf ons een uitvoerige en knappe studie van Charles Péguy, waarvan hij getuigt: „Nooit was in iemand de harmonie tusschen den mensch en den kunstenaar zoo volkomen". Het is dus logisch, dat de schrijver ons veel vertelt van Péguy's leven en vooral van zijn innerlijke evoluties, die belangrijk zijn, omdat de stem van zijn tijd zoo luid spreekt in het werk van dezen schrijver-dichter.

Charles Péguy heeft grooten invloed gehad op zijn tijdgenooten door de kracht van zijn karakter. Het oprichten van de „Cahiers de la Quinzaine" is een litteraire gebeurtenis geweest. Jan van Nijlen vertelt ons hoe „Péguy's groote intellectueele eerlijkheid, zijn onwankelbaar geloof in de hoogste idealen en zijn sterke persoonlijkheid in verzet kwamen tegen de politieke gelukzoekerij en de geestelijke mediocriteit die hij in zoovele kringen aantrof". Zijn heele leven is een reactie geweest tegen den heerschenden tijdgeest en langzamerhand voegden zich vele jongeren (we behoeven Romain Rolland, André Suarès en de gebroeders Tharaud slechts te noemen) aan zijn zijde. Reeds het eerste nummer bevatte een verklaring, die Péguy als motto had kunnen nemen voor zijn gansche werk: hij wilde de waarheid, alleen de waarheid dienen. „Dire la vérité, toute la vérité, rien que la vérité, dire bêtement la vérité bête, ennuyeusement la vérité ennuyeuse, tristement la vérité triste". — Deze voor Péguy karakteristieke zin, waarvan de vorm al duidt op zijn liefde voor de herhaling, het telkens om en om wenden van een idee in telkens andere bewoordingen, toont ons zijn absoluut karakter, dat van geen transigeeren weet. Voor de politiek was hij niet geschikt en hij trok zich liever terug uit dien dagelijkschen strijd om op de gedachte en het geweten van zijn tijd invloed uit te oefenen door het geschreven woord. — Hij begon met zich te wenden tot het socialisme; hij beweerde zelf tot het socialisme gekomen te zijn in volkomen eerlijkheid en door een diepe innerlijke omwenteling. De heer van Nijlen toont ons aan hoe dit op een illusie berustte, hoe eenige jaren later zijn politieke en godsdienstige evolutie hemzelf bewijzen zou hoezeer hij zich vergiste. Het socialisme van Péguy was gevoed door de Dreyfuszaak, waarin hij de Waarheid fanatiek wilde dienen; doch zijn mystieke drang dreef hem op den duur een andere richting uit. Hoe Péguy een trouwe zoon werd van de aloude kerk, zonder zijn wil te buigen voor de geestelijkheid, die hij ongenadig hekelen kon, verhalen ons de volgende bladzijden. Dat hij geen socialist bleef, lag ook aan een eigenschap van zijn karakter; hij was collectivist, maar tevens aristocraat in den geest, Suarès zegt van hem: „Il avait un immense orgueil". Die trots komt sterk uit in zijn litterairen arbeid. Want Péguy is, niettegenstaande zijn geboorte (zoon uit het volk) en ondanks zijn hevige waarheidsliefde, niet eenvoudig. Zijn taal is vol bizarre wendingen en vreemde overgangen. Dit zal maken dat Péguy, die voor het volk schreef, nooit populair zal worden.

Digitized by Google

Na dezen merkwaardigen dichter (dien de heer van Nijlen herhaaldelijk als „genie" aanduidt, hetgeen een bedenkelijke zijde heeft; want Péguy is in vele opzichten te eenzijdig om zulk een naam te verdienen) te hebben beschouwd als criticus en politiek strijder (polemist) geeft hij een overzicht over het meer letterkundige gedeelte van Péguy's arbeid en eindigt met een kleine bloemlezing uit zijn werk, waar ik met spijt de prachtige sonnetten uit de „Tapisserie de Ste Geneviève et de Jeanne d'Arc" mis).

Overigens komt deze studie mij voor als een der beste uit de zoo verdienstelijke serie „Fransche Kunst".

Den Haag. Fenna de Meyier.

B. Hylkema, Fransch idioom, ten dienste van candidaten voor de acte-examens en allen, die belangstellen in de Fransche taal, Groningen, P. Noordhoff. 1919. (Pr. gecart. *f* 1.25).

Ruim een halve eeuw geleden kreeg ik als schooljongen lessen te leeren uit een boekje van ongeveer gelijken aard als het bovengenoemde (het heette, meen ik, Fransche zinswendingen door Bischoff). Die methode van talenleeren werd verlaten en door andere vervangen. De cirkelgang is thans voltooid, daar men blijkbaar de verworpen methode weder in gebruik neemt. Want ook „Fransch idioom" bevat (op 78 bladz. 803 genummerde) Fransche zinnen met vertaling ernaast. Mijn lesboek had iets vóór op dit werkje: de zinnen waren gegroepeerd om een hoofdidee. Hier zijn ze in bonte afwisseling gegeven, en die betreffende eenzelfde zaak zijn wel wat al te zeer verspreid. (Ik speurde o. a., in de daartoe doorzochte nummers 1—250, bijv. het begrip „geld" vertegenwoordigd in de zinnen 17, 20, 56, 85, 112, 137, 149, — 't begrip „auto"' in 89, 109, 124, 141, en na 250 nog vele malen). Om het naslaan te vergemakkelijken zij den schrijver aanbevolen bij eventueelen herdruk een groepeering als de besprokene in te voeren.

De zinnen zijn meest ontleend aan de moderne vrije spreektaal, met hier en daar een litterarisch getinte uitdrukking. De vertaling is over het geheel juist, altijd pittig, en gehouden in den toon van de Fransche uitdrukkingswijze, wat natuurlijk vaak tot afwijkenden zinsbouw noopte, doch ten goede kwam aan het ongedwongene der Nederlandsche zinswendingen. Enkele opmerkingen. Den schrijver wordt in overweging gegeven in No. 66 „Dank je" te vervangen door „Ingerukt" wat beter past bij des majoors „donderende stem". — In 71 „Voilà, monsieur!" te vertalen door „Wat blieft mijnheer?" — In 92 klinkt „Moeder wiesch" wat boekachtig; „waschte" is meer gebruikelijk en hier stellig meer op zijn plaats. — In 466 is een woord uitgevallen: suivre à *la* trace. — In 502 doet de vertaling zien, dat er sprake is van een „client*e*". 's Schrijvers aandacht wordt gevestigd op de verkeerde spelling coeur (op bl. 177 zelfs co eur), die volgehouden is, tot op de laatste bladzijde de juiste verschijnt. Onze leerlingen zijn maar al te zeer geneigd om de verkeerde spelling te gebruiken. — Nog zij herinnerd dat qu' (bl. 18) niet aan 't eind van een regel mag staan.

Deze weinige opmerkingen verminderen in geenen deele de waarde van het werkje, dat uitstekende diensten kan bewijzen aan hen voor wie de schrijver het bestemt.

Amsterdam. C. M. Robert.

S. Agrell, Zwei Beiträge zur slavischen Lautgeschichte. [Ur „Festskrift utgiven av Lunds Universitet vid dess tvåhundrafemtioårsjubileum 1918".] Lund, Gleerup-Leipzig, Harrassowitz. 1918. [Lunds universitets årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 14. Nr. 32.] (Pr. 2 kr. 50 öre).

In de eerste van zijn twee verhandelingen poogt Agrell aan te tonen, dat de Indogermaanse palatale konsonanten onder sommige kondities als slav. *k*, *g* optreden; het grootste deel van 't betoog wil deze klankwet aannemelik voor ons maken: „Vor nachfolgendem *ă̄* (<idg. *ā*, *ă* und *ə*) haben im Urslavischen die vorderen *k*-Laute (*k̂*, *ĝ*, *ĝh*) ihre palatale Aussprache verloren und sind sämtlich zu hinteren *k*-Lauten geworden." En inderdaad voert de schrijver zeer veel materiaal aan, dat zijn these plausibel maken kan. Eerst toont hij aan, dat de door sommige onderzoekers aangenomen gevallen van *s*, *z* uit palataal vóór oude *ă̄* op zeer zwakke bodem staan (*sova*, *sokŭ*, **s[v]orka*, *sraka*, **solma*, r. *soróga*, *sènĭ*); daarna behandelt hij 20 gevallen, waar „anlautende" *k*, *g* vóór oude *ă̄* van palatale oorsprong zijn kunnen; niet alle etymologieën zijn even overtuigend, maar er zijn toch in ieder geval heel wat aanlokkende kombinaties bij, zo N° 1: *kosa* 'zeis': oi. *çásati*, *çā̆sti*, lat. *castrāre*, — N° 2: *kotora* 'strijd': oind. *çátru-*, — N°. 11: r. *cèvka* 'spoel': lit. *szeivà* 'rieten spoeltje', — N°. 12: *gǫsĭ* 'gans': oi. *hąsá-*, lit. *żąsìs*, dor. χᾱ́ν 'id.', — N°. 13: *gadati* 'vermoeden, menen', in sommige slav. talen ook 'praten': lit. *żõdis* 'woord', *żadė́ti* 'beloven', — N°. 15: (*d*)*zvězda* 'ster': lit. *żvai*(*g*)*żdė̃* 'id.', — N°. 16: *kopyto* 'hoef': oi. *çaphá-* 'id.', — N°. 17: r. *komólyj* 'ongehoornd': żemait. *szmúlas* 'id.'; — ook onder het rijke materiaal met inlautende *k*, *g* is veel interessants; vooral zulke gevallen, waar *g*, *k* wisselen met *z*, *s* — welke wisseling door Agrell in verband wordt gebracht met variërend vokalisme na de palataal in één paradigma of in een andere groep van etymologies en voor het taalgevoel bijeenhorende woorden —, zijn merkwaardig. Ik meen dan ook niet te veel te zeggen, als ik beweer, dat met Agrell's onderzoeking ieder, die zich met Slavies konsonantisme bezighoudt, terdege rekening moet houden, — al zou ik ook niet durven verklaren, dat het onomstotelike bewijs van haar hoofdkonklusie geleverd is. Dat is trouwens bij een dgl. thema nauweliks mogelik. Agrell heeft gedaan, wat hij kon, en hij heeft op een methodiese wijze gewerkt.

Ook vóór *ᵘr̥* en *ur* meent Agrell depalatalisatie van *k̂*, *g*, *ĝh* te mogen aannemen. Hier is echter het materiaal te schaars (*krŭmiti* 'voeden': lit. *szérti* 'voederen', *grŭstĭ* 'vuist, handvol': idg. *ĝher-* 'grijpen', *svekrŭ* 'schoonvader': oi. *çváçura-* 'id.') om bewijzend te zijn. Ook het vermoeden, dat een voorafgaande *a* depalataliserend werkt, is niet plausibel gemaakt, hoewel het laatste der drie voorbeelden (*mogǫ* 'ik kan'; de andere zijn *na-kloniti* en *kamy*) niet zonder meer op zij kan worden gezet.

Hoewel in 't algemeen het betoog systematies en degelik is, beweegt de schrijver zich bij de bespreking van sommige détails wel eens op onzekere paden, wanneer hij een feit, dat zich moeilik met een idee van hem laat verenigen, graag hiermee meer in overeenstemming zoude zien. Slechts één voorbeeld uit vele: blz. 18 wordt, om lit. *klausýti*: *klou-* e. dgl. plausibel

Digitized by Google

te maken, vermoed, „dass es im Urbaltischen einen Dialekt gegeben hat, der vor gewissen harten Vokalen (*u*, *a* etc. sowie gewissen harten Konsonanten *l*, *m* etc.) idg. *k̂*, *ĝ*[*h*] entpalatalisiert hat, und dieser Dialekt kann, ehe er ausgestorben, den Nachbardialekten eine Masse von Lehnwörtern gegeben haben.” Zulke vermoedens zijn goedkoop!

Ook het tweede opstel, over slav. *z* uit *s*, verdient onze aandacht. Het ontstaan van *z* uit *s*, zowel vóór een klinker als vóór *i̯*, *n*, *m*, *r*, *l*, wordt hier afhankelik gesteld van de voorafgaande circumflexus. De toekomstige wetenschap moge onderzoeken, door een vergelijking van Zupitza's mening met die van Agrell en zo mogelik door het bijeenbrengen van verder materiaal, hoe de regel precies te formuleren is; in ieder geval echter is Agrell's artikel een waardevolle bijdrage tot de studie en de kennis van het Slaviese konsonantisme. Evenals in het eerste artikel is ook hier hetgeen op 't hoofdthema direkt betrekking heeft, het beste. De beschouwingen over *loza*, *groza*, *gręznǫti*, *pazucha*, *pazurŭ* geven m. i. minder houvast.

Leiden. N. van Wijk.

E. Pfeiffer, Studien zum antiken Sternglauben. (Uit: Στοιχεῖα, Studien zur Geschichte des antiken Weltbildes u. d. griechischen Wissenschaft hrg. v. F. Boll, Hft. II). Leipzig, Teubner. 1916. (Pr. M. 5, geb. M. 6).

Het „Vorwort” behandelt het begrip „Astrometeorologie”, p. V., het eerste hoofdstuk het volksgeloof (p. 1—18), het tweede de Voorsokratici (p. 19—44), het derde de denkers van Plato tot Plotinus (p. 45—80). Er volgen nog vijf „Beilagen” p. 80—130. Een register, p. 131 vlg. besluit het werk.

Volgens het oude volksgeloof hadden de sterren (niet alleen Sirius) invloed op het weer. De Ionische „natuurphilosofen” en de atomisten kwamen door hunne mechanistische opvatting met het volksgeloof in strijd, dat daarentegen door de Pythagoreën werd verdedigd. Aristoteles weifelde; Epicurus en de skeptici ontkenden. De groote Stoicijn Posidonius verklaart zich voor den invloed der gesternten op onze atmosfeer; desgelijks Plotinus en ten slotte ook de Christenen.

De studie van Pfeiffer is over het algemeen als goed geslaagd te beschouwen. De gezichtspunten, waar het om gaat, worden duidelijk uiteengezet en bijv. op p. 70 vlg. bondig en overzichtelijk saamgevat. De inhoud is zeer rijk en geeft meer dan de titel belooft. Men vgl. slechts de vijfde bijlage „Die Seele und die Sterne” p. 113—130, die zoowel voor onze kennis van de philosophie als van de religie van zeer groot interest is.

Hiermede is echter niet gezegd, dat wij alle opvattingen van den auteur deelen. De skepticus Karneades bv. wordt p. 60 te hoog aangeslagen. Dat Posidonius de laatste groote geleerde der oudheid zou zijn geweest, p. 63 en 70, is ook niet vol te houden. En aangaande de „natuurwetten” mocht Pfeiffer eens het werk van onzen landgenoot P. Kohnstamm „Ontwikkeling en onttroning van het begrip natuurwet” (1916) ter hand nemen.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

E. Ekwall, Scandinavians and Celts in the North-West of England. (Ur: Festkrift utgiven av Lunds Universitet vid des tvåhundrafemtioårsjubileum 1918 — Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 14. Nr. 27). Lund (Leipzig), C. W. K. Gleerup (Harrassowitz). 1918.

De geschiedenis der noordwestelijke graafschappen van Engeland (Cumberland, Westmoreland, Lancashire) in den voor-Normandischen tijd is belangwekkend genoeg. Zij biedt tal van ethnologische en linguïstische problemen, waarop tot dusverre slechts heel weinig licht gevallen is. Alle schriftelijke bronnen uit die streken zelf ontbreken. Vreemde bronnen (Iersche of Scandinavische) maken er uiterst zelden melding van. Het meeste houvast geven de eigennamen, wier vroegst overgeleverde vormen ons echter niet tot de periode terugbrengen, waarin de eerste Goidelen en Scandinaviërs in die streken doordrongen. Vandaar dat die namen critisch beschouwd moeten worden; en ook dan blijft nog veel erin duister, zoodat men zonder hypothesen en vernuftige combinaties niet opschiet. Het is Ekwall's verdienste, dat hij de overgeleverde geografische eigennamen, die Keltische of Noordsche sporen vertoonen, in de beschikbare bronnen bijeengezocht heeft, om ze vervolgens te schiften en er zijn conclusies uit te trekken.

Zijn belangrijkheid ontleent het onderwerp vooral hieraan, dat in de genoemde graafschappen verschillende volken, met uiteenloopende taal en zeden elkander ontmoetten. Er waren vooreerst de oorspronkelijke Britsche bewoners, weldra naast hen de Anglische nieuwelingen. Uit het Noorden kwamen de Keltische Schotten (sterk met Pictisch bloed vermengd) met Scandinavische veroveraars, uit het Westen de Noordsche Wikingen van Dublin, vergezeld van onderworpen Goidelische Ieren. Welke taal en cultuur hebben van de tiende tot de dertiende eeuw in Noord-West Engeland geheerscht? Ziedaar een vraag, die door het hier besproken werk iets nader tot haar oplossing gebracht is.

Het betreft hier vooral de vraag naar de beteekenis der Scandinavische kolonies. Dat de oude bevolking Britsch was en haar taal nog eenige eeuwen na het jaar harer eerste onderwerping aan het Schotsch-Pictische rijk (946) behield, was bekend; ook heeft de schrijver het in zijn 5e hoofdstuk nog eens nader aangetoond. Maar in hoeverre daarnaast een krachtig Noordsch en Goidelisch-Keltisch element stond, was nog niet zoo helder in het licht gesteld. Aanzienlijke kolonies van Noormannen, maar vooral van z.g. Gallgaedil (de krijgszuchtige scharen ontstaan uit de vermenging van Noordsch en Goidelisch bloed) moeten zich tusschen de Solway en de Ribble gevestigd hebben.

De politieke verhouding der bevolkingselementen was in de 10e eeuw deze: de Dublijnsche Wikingen steunden de Britsche Kelten, tegen wie zich de Schotten en de Engelschen verbonden hadden. Men zou derhalve verwachten, dat vooral Noormannen uit Ierland zich aan de tegenovergelegen kust zouden gevestigd hebben. Toch geloof ik niet dat deze meening — Ekwall laat zich over het punt in kwestie niet scherp uit — juist is. Immers, waar het aangehaalde materiaal ons niet tot zulk een vroeg tijdperk terugbrengt, dwingt niets ons het opkomen der Goidelische en Scandinavische elementen in de besproken eigennamen, aan de 10e eeuw toe te schrijven. En stellen wij dat een eeuw of langer daarna, dan wordt de waarschijnlijkheid groot, dat de

Digitized by Google

vreemde bewoners Kelten en Noormannen niet uit Ierland, doch uit Schotland (met de Hebriden en de Orkney's) waren. Ik geloof dat de schrijver in deze aangelegenheid een conclusie had kunnen trekken die waarde heeft. De treffende opmerkingen over het woord *erg*, die hij bl. 74 vgg. maakt, en waartegen dank zij twee plaatsen in de *Orkneyinga saga* (zie bl. 75) weinig in te brengen is, wijzen met zekerheid naar Schotland. Immers het Iersche *airge* beteekent in de oudere taal slechts 'koeienstal' of 'kudde', nooit 'a place for summer grazing in the mountains' (de verwijzing naar Windisch's *Wörterbuch* begrijp ik niet), terwijl zich in het Schotsch-Gaelic een beteekenis 'bergweide' kon ontwikkelen. In dezelfde richting wijst *torr* 'heuvel' (bl. 115), dat geen Iersch woord is. Het schijnt dus, dat het Gallogoidelische element in de bevolking van Cumberland en Westmoreland eerder een gevolg was van de onderwerping aan Schotland dan van de vriendschap met het oudere Dublijnsche Wikingenrijk.

De schrijver put zijn bewijsmateriaal uit Goidelische eigennamen, andere Goidelische taalsporen en een syntactisch verschijnsel, door hem dat der „inversion-compounds" gedoopt. Wat dit laatste punt betreft, de „inversion-compounds" zijn geografische eigennamen, wier eerste lid een gemeen zelfstandig naamwoord is, bepaald door een eigennaam in het tweede lid, die den dienst van een genitief vervult. Bijv. *Kirkoswald*, een formatie als Iersche *Tech Duinn*, afwijkend van Noorsch *Hrafnsstadir*. Men denkt hier terecht aan Keltischen invloed, en de meeste gegeven voorbeelden zijn overtuigend. Doch, zooals de schrijver zelf opmerkt, de „inversion-compounds" zijn in sommige gevallen moeilijk van andere groepen van samenstellingen te onderscheiden. Zelf heeft hij, naar mijne meening, hier niet alle gevaren vermeden. De gevallen, waar het tweede lid iets anders dan een persoonsnaam is, behooren hier niet bij. Dat zijn namen als: *Bocblincarn* (18), *Bewcastle* (20), *Fyt Cloffhou* (24), *Holme Cultram* (25), *Sebergham* (34), *Thueitdounegaleg* (35), *Rigrinmelsuthen* (42, vgl. beneden). Dit zijn geen echte samenstellingen, zooals ook uit de spelling in enkele gevallen blijkt. Evenmin toch zijn in het Iersch *Rath Cruacháin* of *Tellach Temra* samenstellingen. Het zijn aaneenkoppelingen van een nomen plus een bepalenden genitief, die nooit zijn zelfstandig aanwijzend karakter geheel verloor, al konden zulke aaneenkoppelingen op den duur min of meer als één geheel gevoeld worden. Daarentegen is bijv. *Cathair Conrói* een echte samenstelling, waarbij niemand eraan denkt, dat dit eigenlijk de 'Burcht van Cúrói' beteekent. De verhouding is dus dezelfde als in onze taal die van 'Baarnsche Bosch' en 'Vondelpark', doch het syntactisch verschil is in het Keltisch minder duidelijk uit te drukken.

Laat mij ten slotte eenige bijzondere punten vermelden, waar ik meen een afwijkende meening tegenover die van den schrijver te mogen stellen.

Bl. 20. Als *Bewcastle* uit On. *búđ* en Ags. *caester* samengesteld is, wat ik met Ekwall geloof, dan is deze naam geen 'inversion-compound'. De beteekenis is dan 'kamp uit hutten bestaande', vgl. bijv. Ndl. *Schipborg*. — Bl. 23. In *Dalemain* kan On. *Máni* schuilen (of een vorm van *Magnus* ?), in geen geval Iersch *Maine*, vgl. *Hy Many*. — Bl. 26. In *Camok* zie ik een Goidelischen vorm op *-óg* naast *-án* in *Kambán*. Het Iersch heeft beide suffixen naast elkaar. — Bl. 31. De vormen van *Scarromannick* wijzen op een korten geaccentueerden vocaal in de derde syllabe. Derhalve zou ik hier aan *manach* 'monnik' willen denken. — Bl. 34. *Staynlenok* bevat ongetwijfeld Iersch *Lennóc*, bijvorm van *Lennán*, vgl. boven *Camok*. — Bl. 34. Ekwall's verklaring van *Thueitdounagaleg* begrijp ik niet. Het tweede lid is het Iersche *Dún na nGaleng* 'Burcht der Galenga'. De stam der Galenga wordt zoowel in Connacht als in Meath genoemd. — Bl. 38. Het postuleeren van een Oudnoorschen naam *Nenninn* lijkt mij wat gewaagd. Ik denk hier liever aan een genitief van het Goidelische *Nennián*. — Bl. 38. Zou in *Gilshaughlin House* het eerste woord niet een persoonsnaam zijn, en wel het Goidelische *Gilla Sechlainn* ? De naam is eerst in de 18e eeuw aangetroffen! Sechlann (of Sechnall) is de Iersche heilige Secundinus. — Bl. 39 *Holme Lion* (*Holmliolsbank*) is m. i. niet te scheiden van *Carlisle* (*Karleol*, bl. 105), dus: het eiland van Luguvallum. — Bl. 39. Zou in *Hustad Heylrig* het tweede woord niet veeleer een persoonsnaam dan een plaatsnaam zijn? Zoo ja, dan hebben we hier met een echt 'inversion-compound' te doen. — Bl. 42. De gegeven verklaring van *Rigrinmelsuthen* voldoet mij niet. Beteekent het niet de 'Bergrug van Rind Maelsuthain'? Dan is het Germaansche 'rug' er nog eens ten overvloede voor geplaatst: immers het Keltische *rind* heeft reeds dezelfde beteekenis. — Bl. 47. Bij *Stanpapan* kan men niet aan het Iersche *popa* 'tutor, master, friend' denken; immers dit woord komt slechts als vocatief voor, vergezeld van een eigennaam. — Bl. 52. *Doun* in *Doun Bardulf* kan m. i. niet Britsch zijn. Alle Britsche dialecten kennen den overgang *ū* — *ī*. Men mag hier voor het Cumbrisch-Britsch geen uitzondering aannemen. — Bl. 60. Ten onrechte spreekt Ekwall van een oudere Keltische bevolking der Shetlandseilanden. Daar hebben stellig nooit Kelten gewoond. Wanneer daar Keltische elementen in de geografische eigennamen aan te wijzen zijn, dan bewijzen die alleen, onder hoe sterke Keltische invloeden de Wikingen leefden, die zich daar vestigden. — Bl. 90. Den Cymrischen vorm *cnwc* mag Ekwall niet voor zijn argumentatie gebruiken; deze is aan het Iersche *cnoc* ontleend. Klankwettig ware in het Cymrisch **cnwch* (vgl. Bretonsch *cnoch*). — Bl. 92. Ik kan in *Portinscale* niet het Goidelische *Portán* terugvinden. De naam beduidt veeleer *Port-in-scáil* (*scál* = 'reus', 'monster'). — Bl. 92. In *Ravenglass* (*Ryngas* enz.) zoek ik het Iersche woord *rathain* 'varenbosch', zeer gebruikelijk in eigennamen (zie Joyce, Placenames II bl. 331, s. v. *rahan*, *rahin*). — Bl. 104, 105. Bij *Blencarn* moet men rekening houden met de mogelijkheid, dat de vorm niet Britsch, doch Iersch is (*bléin* = 'kreek'). In dit verband vraag ik mij af, of ook *Blencogo* en *Blenket* niet oorspronkelijk Goidelisch kunnen zijn: *cóica* = vijftig, *cét* = honderd. — Bl. 105. *Brenkiber* zal wel het Cymrische *gwiber* 'adder, serpent' bevatten. — Bl. 107. *Dronnock* kan wel aan een Ierschen eigennaam *Dronnóg* beantwoorden, afgeleid van *dronn* 'vast, stevig'. — Bl. 108. *Castle Carrock* (of liever: *Kairoc*) bevat misschien een Goidelischen eigennaam *Ciaróg* (naast *Ciarán*). In ieder geval is de afleiding van Cymrisch *caerog* onaannemelijk. — Bl. 109. Tegen een Britsch **cúl* in *Culgaith* heb ik natuurlijk hetzelfde bezwaar als boven tegen **dún*. Maar waarom hier niet aan den Ierschen vorm gedacht?

Digitized by Google

Het verband van het tweede lid met *coel* 'bosch' is toch zeer onwaarschijnlijk. — Bl. 110. Een Britsch **Dyfoc* naast *du* 'zwart' kan ik niet aanvaarden. De *y* is geen verklanking van *u*, doch van *u-o*. — Bl. 111 *Dunmallet* of *Dunmallok* zou een Goidelisch *Dún M' Allóig* kunnen zijn. *Allóg* = *Allan*. — Bl. 112. *Glencoyne* beschouw ik als Goidelisch *Glenn-cuana* 'Glenn of the Litter'. De substitutie van *oy* voor *ua* is zeer gewoon (vgl. *Rob Roy* = *rúadh*). — Bl. 113. Er is geen enkel bezwaar tegen in *Penruddock* een persoonsnaam *Rhuddawg* te zoeken. Ik weet echter niet, of die in het Cymrisch aangetroffen is. — Bl. 114. Is *Tallantire* niet de weergave van een Iersch *Tal na tire*? — Blz. 116. In *Glenridding* zoek in een Cymrisch *Glyn Rhydwen* 'Glen of the White Ford'. Vgl. *Rhyd-ddu* 'de Zwarte Voorde'.

Men denke niet, dat ik enkele der hier voorgestelde afleidingen als zooveel zekerder beschouw dan die van Eilert Ekwall. Alles blijft tasten. Ongetwijfeld moet men het waardeeren, dat de schrijver dit tasten heeft aangedurfd. Maar nog meer, dat hij op zoo overzichtelijke wijze het materiaal bijeengegaard heeft.

Rotterdam. A. G. van Hamel.

A. Norlind, Das Problem des gegenseitigen Verhältnisses von Land und Wasser und seine Behandlung im Mittelalter. (Ur „Festskrift utgiven av Lunds universitet vid dess tuåhundrafentioårsjubileum 1918," Lunds universitets årsskrift. N. F. Avd. I. Bd. 14. Nr 12). Lund, C. W. K. Gleerup; Leipzig, Otto Harrassowitz.

Eén oogenblik, in het begin, verleid tot een gunstiger oordeel over het intellectualisme der eerste christelijke middeleeuwen, verzwakt de Schrijver dit direct door den matigen lof: auch aus diesen *Ruinen* blühte neues Leben en de bekentenis: kenden zij Vertiefung, dan was zij helaas dikwijls zonder Gründlichkeit. Wie als geograaf maar even kennis maakt met wat er van zijn vak terecht kwam enkele eeuwen slechts na Strabo, Mela, Plinius, Ptolemaeus e. a. krijgt al dadelijk de overtuiging, dat hunne geographische aspecten onder het formalisme der theologen, allegorisch of letterlijk aangewend, in een toestand van formeele verwording waren geraakt en iedere volgende eeuw maakte dien nog erger. Wat er nog goeds in bleef, was te danken aan profane wetenschap, voor zoover zij niet indruischte tegen de engheid van scholastische dogmatiek en kon als onschadelijk behouden worden. Zoo bleef men ten minste vrij wel vasthouden aan Aristoteles' physisch-cosmische grondbeginselen, eenigszins ook aan Plinius, maar in den vorm van Solinus' excerpt, Seneca's Nat. Quaest. en Macrobius werden evenmin vergeten.

Meesterlijk heeft Kretschmer dat verval der geographie beschreven en bewezen, het mòest komen: die heilige Schrift bildete die Basis aller geistigen Bestrebungen. Hrabanus Maurus, Isidorus' afschrijver, verkondigde nog: Fundamentum status et perfectio prudentiae scientia est Sacrarum Scripturarum, ruim 3 eeuwen vroeger had de geniale Augustinus, maar voor natuur-onderzoek ongenaakbaar, uitgeroepen: Scriptura .... quae procul dubio verax est, etiamsi non monstretur, verkondigend, dat de autoriteit der Schrift omnis humani ingenii capacitas te boven gaat. Zulke gedachten praeoccupeeren steeds de geographische inzichten der patristische auteurs, welke Kretschmer in zijn bekend werk: die physische Erdkunde im Christlichen Mittelalter bijeenbracht; ingedeeld werden zij over 4 speciale capita, handelend over: het aardlichaam — het water — het land — de lucht. Met opzet werd Kretschmer's arbeid wat scherp gememoreerd, omdat het mij voorkomt, — een herhaald citeeren versterkt dit vermoeden — dat Norlind's geschrift eenigermate op hem geinspireerd schijnt te zijn en het werd er met zoo'n eminent voorbeeld voor oogen niet minder om, integendeel! De historische geographie werd verrijkt met een hoogst belangrijk onderzoek naar een der voornaamste problemen uit de physische geographie n.l. hoe dachten de middeleeuwen over de wederzijdsche verhouding van land en water? Men kan dus in deze monographie een welkome aanvulling zien op Kretschmer's werk, dat meer in het algemeen de natuur-wetenschappelijke beschouwingen der patrologie op het oog had. Bovendien werd het vraagstuk nagegaan in de geographie van Arabië: men kende in deze daar weinig oorspronkelijkheid, had waarschijnlijk eene aversie tegen zulke abstractiën, vond blijkbaar den rijkdom groot genoeg, dien het Westen geschonken had in de geographica van Aristoteles en Ptolemaeus. Onder de bronnen hier genoemd miste ik Lelewel's Géographie du moyen âge, misschien kon Mehren's Cosmographie du moyen âge dit vervangen.

In de beknopte inleiding, waar de despotische theologie geschetst wordt als het eenige intermediair voor restanten der oude cultuur, treft ons de opmerking, dat antieke kennis dáár vooral kon òpleven, waar haar bakermat was, bizonder in Italië, eene ondervinding, naar ik meen, ook voor andere wetenschap waargenomen. Die Ozeanfrage im Altertum volgt: de Oceanus omvatte als wereldgordel de oecoumene, waaraan de religieus-philosophische kringen vasthielden, daarentegen hechtten meer critisch-wetenschappelijke geleerden aan de hypothese der continenten (Kretschmer), waarbij de laatste het water omsloten, al was het land niet te begrenzen. Feitelijk bléef de Oceanus de mythische, alles omknellende oermacht, majestueus belichaamd bij Strabo in de verzen: (waarsch. van Eratosthenes (?) volg. Norlind). Οὐ γαρ μιν δεσμὸς περιβάλλεται ἠπείροιο Ἀλλ' ἐς ἀπειρεσίην κέχυται· τό μεν οὔτι μιαίνει — de Nu van Aegypte, de wereld van éénheid, de oecoumenebewoners in ééne stad van gelijken, peripherisch binnen één stroom saamgehouden, de T — en radkaarten van later .... de Oceanus is de sleutel voor het oneindige: post omnia Oceanus, post Oceanum nihil. In de overige physisch-cosmographische denkbeelden over de onderlinge verhouding van land en water ten opzichte van de horizontale verbreiding en de plaats van het water d. w. z. zijne positie tot het wereldcentrum als element tegenover dat der aarde, wees Aristoteles naast Stoïsche bijwegen den hoofdweg. Zijne leer der elementen gaf den toon aan bij vragen van volume, beweging, het ubi esset en unde esset voor terra et aqua. In treffend-praegnanten vorm is hier het classiek milieu dezer vragen voorbeeldig geteekend.

De cosmisch-geographische tendenzen der „kerkvaders" van höheren und niederen Schicht verrijzen dan, — wie behoorden daartoe? Was Cosmas Indopleustes er eigenlijk een met zijn verzet (evenals Lactantius) van een onwetende tegen den bolvorm der

Digitized by Google

aarde en tegen het bestaan van Antipoden en tegelijk, wonderlijk genoeg, oververzadigd van orthodoxie, een adept zich betoonend van de mystieke wereldvoorstellingen uitgedacht door een Pythagoras, een Plato e. a.? Gelukkig maar, dat zijn speculatie op de massa het moest afleggen tegen de geestelijke majoriteit van een Isidorus van Sevilla en Beda Venerabilis! Éen vulgair terugzetten van de wijzers geographisch is de curieuse kunst van Cosmas, als type daarvan is zijn werk historisch zeer merkwaardig.

Naast een obstructionisme als van Cosmas onderging het W. bovendien de verterende kracht van Rome's onzelfstandige wetenschap, wier compilatie-zucht alle denken bedierf (Plinius-Solinus). Derhalve de heidensche scherpzinnigheid grootendeels overboord gegooid, of door uitrafeling verknoeid, — nog intenser dan eens zocht men in de Schrift de heeling. Echter de willekeurige allegoriën der Alexandrijnsche school, herinnerend aan de Homerus-verklaring der Stoa, de naïever exegese der Syrische, beide ook het nuchterder Westen aantastend, maakten de Bijbelwoorden er niet eenvoudiger op, gesteld, dat zij dit al waren. Doch het fastigium rerum geographicarum bleef, de Oceanus-hypothese, zijn gangen omspoelden nu ook het paradijs in het Oosten, zijne onmetelijkheid legde Hieronymus neer in deze gedachte: Mare certe immensum est et capacitas eius Deo soli nota!

Verrassende uitspraken hooren wij over onze elementen, hun vermogen en plaats, voldoende bewezen reeds door de prioriteit van twee citaten: Genesis I, 9: Congregentur aquae .... en Psalm 135, 6: Qui firmavit terram super aquas. Dreef echter de terra? Wàs zij niet, vroeg Augustinus, hóóger tegenover de zee, zooals Abraham's dienaar sprak: Ecce sto super fontem aquae? cf. al Strabo II. 98. Philastes onderscheidde reeds vroeger een terra, quae continet universa en een quae habitatur a nobis, Ambrosius berust in 'n ἐπέχω: nihil prodest ad spem futuri. Sinds de XIe eeuw durft men wat meer: al gaat het ons begrip te boven, zegt Bruno Astensis, mihi autem non videtur mirabilius terram super aquas esse fundatam, quam aquas, quae eiusdem ponderis sunt, super terras in aëre volare (!), bevredigt dit niet, dan versta men onder terra de Ecclesia (!), de kerk dus. Opnieuw redt alzoo de allegorie. Néckam verklaart super aquam met „aan het water", zooals v. c. super Secanas, von Halberstadt had gedacht aan juxta aquas, quia circumque fluit Oceanus. Het wordt een spelen met praeposities, had Schr. kunnen concludeeren, eene hebbelijkheid, die ik in verschillende studiën reeds meermalen aanwees bij classieke geografen. De vraag naar het ubi in orbe? voor beide elementen moest, ondanks de groote ontdekkingen, tot in de XVIIe eeuw vervangen die naar quantiteitsverhouding. Bij het inzicht, dat water oneindig meer ruimte eischte dan land, liet men zich, wellicht al meer en meer onbewust, nog steeds leiden door oud-mythische en Aristotelische praemissen, bij de onmogelijkheid van plaatsing d. i. het onderscheiden der watermassa's, waardoor van zelf de continenten te voorschijn kwamen, wekt het weer opduiken van het wonderland der Antipoden geen verbazing. Mocht er evenwel bij de oorspronkelijk Helleensche, nu Christelijk geworden, overtuiging van de éénheid van het menschengeslacht gedàcht worden aan meer werelden, dus aan meerdere menschengeslachten? Neen natuurlijk, omdat dit dan ook meerdere „verlossers" eischte. Toch loochenden von Conches en ook Neckam het bestaan van Antipoden niet, Aristoteles noch Averröes immers hadden er eene ongerijmdheid in gezien. Langzamerhand nam de kerk wraak bij obstinatie: d'Abano werd in effigie verbrand, d'Ascoli stierf op den brandstapel.

Kan soms ook het water in de holten der aarde worden opgenomen (waarom Seneca niet herdacht?), bedoelde het congregentur aquae, dat alle vocht eerst in nevelen boven de aarde, nu divina jussione in haar eene plaats vond, gecondenseerd, al had ook water een tienvoudige ruimte noodig en al kon volgens Francesco di Manfredonia een grooter lichaam niet door een kleiner omsloten worden? Water, volgens Aristoteles, had grooteren ruimteinhoud dan land, aarde, als zwaarste element, zocht τὸ κέντρον mundi (idem Strabo), derhalve water moest het geheele aardoppervlak bedekken en wat zien wij? Het omgekeerde: het land stijgt uit het water omhoog! De kerkvaders en Arabië begrepen het raadsel: de goddelijke Voorzienigheid wilde zoo, hoe kon ànders organisch leven zich ontplooien? Die causa finalis voldeed, maar de causa efficiens? Zij werd tweeledig: het land als eiland opgeheven boven de watersphaera, verdedigd door Campanus, waar de woonplaats der menschheid afwijking der regelmatige wereldorde noodig maakte, vervolgens de excentrieke situatie van water tegenover land, opgemaakt uit de triplex aquae materies n.l. als Oceanus (amphitrides) het eigenlijke watergebied, in de aardholten, stroomend aan haar oppervlak. De laatste theorie stond d'Abano voor en liet uit de wereldzee de wereldeilanden opduiken: zag hij hier als causa efficiens het zodiacum, zooals Averröes, naast verdamping en de vrij banale noodzaak van een milieu voor animalia? Maar sit mare altius terra! (hierover nog discussies in saec. XVIII), dan vervalt Arist's principe van de onbegrensdheid en effening van al het vloeibare. De aqua et terra van Dante bracht licht: terra ligt hooger, d. w. z. verder van het aardcentrum dan aqua, omdat de landmassa's waren opgestuwd; de zonderlinge, hóóg gelegen wereldzee verwierp Florence's dichter. Dat hooger zijn der aarde leek in tegenspraak met de elementenleer, doch de „hoogere natuur" der aarde wringt omhoog, zooals een hooger strevende geest lagere neigingen beteugelt, — overigens was voor zulke elementaire paradoxa God's wil als causa finalis afdoende! Bovendien kon als causa efficiens dienen de 8e sfeer der vaste sterren met hare aantrekkingskracht als magneetijzer, Duns Scotus zeide ook: Stellae multa possunt in haec inferiora.

De verhouding tusschen land en water was 't strijdpunt, niet de vraag naar quantiteit en verdeeling in verband met Antipoden: excentriciteit van water of opheffing van land boden ten minste eenige oplossing, theologische dogma's voerden tot cosmographische: Thomisten en Scotisten, zij joegen nog saec. XV de hoogste geestelijkheid in het harnas. Weinig opwekkend, eindigt Schr., geen ontwikkeling, alléén herhaling te zien, compilatie bloeide, een novum, als het kwam, bleek nog subtiel: Sacrobosco's verslonden „de Sphaera" typeert de geestelijke matheid der middeleeuwen. De eenige „vrijdenker" was Roger Bacon, vol eerbied voor de ouden, in de Oceanus-vraag is hij de Aristoteles van zijn tijd. Onlangs noemde Overbeck hem phantast,

Digitized by Google

in den besten zin is hij dit. Ziehier, ut res postulat, wat meer in extenso, een referaat van dezen arbeid.immers patristische geographie is zeker het terrein van een enkele. Hoe weinig loonend ook, het is de moeite waard te zien, hoe ruim 10 eeuwen lang bekrompenheid van hoogere orde ook in geographicis de wetten voorschreef. Van meer dan 30 voorname kerkvaders werden de meeningen en uitspraken chronologisch verzameld en in verband gebracht in.... 54 pagina's slechts! De historie van een der belangrijkste quaesties uit de geographie: land en water in hun onderlinge verhouding boeide ons, maar liet te vèèl indrukken na, zij gaf niet, ondanks de zeer verzorgde constructie, houvast genoeg voor het ensemble, de belangstelling werd te zeer verdeeld. In een te kort bestek werd te veel bijeengebracht, elke zins-periode stapelt weer nieuwe lastige bij-problemen op (nimia brevitas occaecat mentem) de stijl tevens, zeer gedistingeerd overigens, eischt veel inspanning. Kretschmer's verwante arbeid, als ik me niet vergis, uit den aard meer uitgebreid als geheel vermoeit minder dan wat hier partieel is verricht. Toch beloont dit jubileum-geschrift met zijn nobelen opbouw en fijne combinatiën dubbel en dwars de te nemen moeite en dankbaar vooral is men voor de testimonia uit de kerkvaders, met kwistige hand uitgestrooid, waar hunne litteratuur zoo moeilijk te bereiken is. Een enkele vraag naast wat wij terloops opmerkten. Had onder de Romeinsche schrijvers van invloed op de geographie der middeleeuwen naast Solinus (Plinius) Martianus Capella: de nuptiis Philologiae et Mercurii, vooral liber VI geen vermelding verdiend en Seneca's Nat. Quaest. wat meer? Werd de eenheid van den Oceanus ook niet afgeleid, vooral uit de opvallende gelijkheid overal in eb en vloed, voor zoover men de kusten aan den open Oceaan kende? P. 42 moet in effigiem wel in effigie worden, maar speurzin van dat genre doet hier wat mal bij de groote lijnen, volgens welke de moeilijke taak volbracht werd, al had de geographie, eerlijk gezegd, deze lange periode voor hare essentieele ontwikkeling blijkbaar volstrekt niet gemist. Zij is er eenmaal en elke terra incognita, mits, zooals hier, grondig onderzocht, trekt den geograaf, ook al had de cultuur van zijn vak haar niet noodig.

Gorinchem. H. J. Lulofs.

SCHOOLBOEKEN.

P. Cornelius Tacitus, Annalen in Auswahl und der Bataveraufstand unter Civilis, von **Carl Stegmann. Kommentar,** dritte Auflage. Leipzig-Berlin, B. G. Teubners Schülerausgaben. 1919. (Pr. kart. M. 2.20 + verhooging).

In dezen „kommentar" is gebruik gemaakt van de opmerkingen van de bekende uitgevers van Tacitus en van hen, die zijn taal bestudeerden.

Die aanteekeningen, welke in de vroegere uitgaven (1899, 1909) den leerling het vertalen te gemakkelijk maakten, zijn in deze uitgave òf weggelaten òf vervangen door aanwijzingen, die hem tot een juiste vertaling kunnen brengen.

Een vijftal bladzijden geven enkele grammaticale en stilistische eigenaardigheden van Tacitus.

Leiden. I. W. Lely.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De **Koninklijke Vlaamsche Academie** heeft ook op het gebied der prijsvragen haar werkzaamheden hervat: zij zond ons de „Lijst der uitgeschreven prijsvragen" die voor 1920—1926 moeten worden beantwoord.

De Redaktie ontving van de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) *La Réponse du mauvais serviteur* (1918), een franse vertaling (door J. de Coussange) van J. Jörgensens antwoord aan een Deens schrijver, die Jörgensens bekend boek *La Cloche Roland* voor „onbetrouwbaar" en „overdreven" heeft verklaard.

De Redaktie ontving van de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona, 1918): M. Legendre, *La guerre et la vie de l'esprit.* Het bevat psychologiese studies, aan het front gemaakt, over het wezen van verbeeldingskracht, moed, moraal, vaderlandsliefde en godsdienst. e auteur schrijft als Fransman voor Fransen, maar door zijn fijne opmerkingen van algemene aard is zijn werk van blijvender waarde dan de meeste oorlogsboeken.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Mnemosyne, XLVII, 4: G. Vollgraff, De Theocriti et Callimachi dialecto. — J. van Wageningen, Manere-esse. — G. Vollgraff, Theocritea. — H. Wagenvoort, Obiter tacta. — I. I. H., Ad Eurip. Ionis vs. 580. — A. C. Roos, Ad rescriptum Imp. Severi et Caracallae nuper repertum. — C. Brakman, Hyginiana. — I. I. H., Ad versum quendam Pomponii. — P. J. Enk, De Lydia et Diris carminibus. — C. Brakman, Velleiana. — I. I. H., Ad Plutarchi V. Aristidis c. 17. — I. I. Hartman, Ad Propertii elegiam Libri III 18am. — A. G. Roos, Ad Senecam rhetorem. — J. C. Naber, Observatiunculae de iure Romano.

Hermes, LIV, 3: M. Wellmann, eine Pythagoreische Urkunde des IV. Jahrhs. v. Chr. — Fr. Thedinga, Plotin oder Numenios? II. — U. Kahrstedt, die spartan. Agrarwirtschaft. — R. Laqueur, zur Gesch. des Krateros. — W. Kranz, zwei Leider des „Agamemnon". — Misc.

Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië, LXXV, 1-2: Ph. J. van Ronkel, Oud-Javaansche aardrijkskundige namen verklaard? — N. G. Krom, Epigraphische bijdragen — Dez., De begraafplaats van Hayam Wuruk. — E. H. B. Brascamp, De memorie en instructie van Jacobus Couper als hoofd der exped. tegen Soeropati, uitgezonden in 1684. — A. Kruyt, Measa, eene bijdrage tot het animisme der Bare' e-Sprekende Toradja's II. — P. H. v. d. Kamp, De ontslagen gouverneur Van Middelkoop en de schout-bij nacht Buijskes over den opstand in de Molukken van 1817-1818. — Ceylonsch volksrecht, opgeteekend in 1707. — Ph. S. van Ronkel, Verklaring der inheemsche termen in de beschrijving van het Ceilonsch volksrecht. — J. de Hullu, Over de opkomst van den Indischen handel der Vereenigde Staten van Amerika als mededinger der Oost- Indische Compagnie omstreeks 1786-1790.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIII—XLIV, 6: H. Blümner (†), Die Schilderung des Sterbens in der röm. Dichtung. — M. Murko, Neues über südslav. Volksepik. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: E. Stemplinger, Horatius Christianus. Zur Gesch. des Horazunterrichts. — H. Engert, Tassoprobleme. — Mitteil.

Nieuwe Taalgids, XIII, 5: Ph. J. Simons, Het Beeld. — J. M. Acket, De sylleps. — W. de Vries, Naar aanleiding van „Twee Hollands-Engelse parallellen in de syntaxis". — Aankond. en meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Digitized by Google

Neophilologus, V, 1: J. J. Salverda de Grave, Evolution de certains groupes intervocaliques de consonnes en français. — K. R. Gallas, Mérimée et la théorie de l'art pour l'art, I. — H. Sparnaay, Zur Entwicklung der Gregorsage. — Th. C. v. Stockum, De tragiek van den artistiek aangelegden mensch in de nieuwere Duitsche letterkunde. — A. E. H. Swaen, Ballads, tunes and dances in Nash's works. — Dez., Een Japansch portret v. Milton. — R. C. Boer. Ibsen's *Peer Gynt.* — H. Vroom, Een merkwaardige navolging. — J. J. A. A. Frantzen, Zur Vagantendichtung.

English Studies, I, 4: Suggestions for A-students. — F. J. Hopman, Some Aspects of Lord Byron's Character and Poetry, I. — W. v. Maanen, A Literary Portrait of Swift. — Notes a News. — M. O. Translation 1919. — Translation. — Questions. — A. G. v. Kranendonk, Notes on Modern English Books. — Dutch Studies in America.

5: H. Poutsma. Participles. — F. J. Hopman, Some Aspects of Lord Byron's Character and Poetry, II. — Notes and News. — Translations. — Bibliogr.

Beitr. z. Gesch. d. d. Spr. u. Liter., XLIII, 3: W. Braune, Althochdeutsch u. angelsächsisch. — A. Beer, Beitr. z. got. gramm., I. — O. Jiriczek, Das Adelsberger ahd. vaterunser. — F. R. Schröder, Helgis erwachen. — Dez., Aisl. *-t*: *-d*. — F. Kluge, Die heimat des Hildebrandliedes. — Dez., Ags. *iren* = ahd. *isan*. — W. Richter, Die grundlage des Hans Sachsverses. — M. Jellinek, Zu Luther. — K. Helm, Isis Sueborum? — A. Leitzmann, Bemerkungen zu Gottfrieds Tristan. — Dez., Zu Gundacker von Judenburg. — E. Schröder, Legenda aurea u. alphabetum narrationum. — P. Strauch, Noch einmal die abfassungszeit der Legenda aurea. — L. Pfannmüller (†). Meier Helmbrecht-studien, II. — O. Behaghel, Mhd. *entvestenen* verloben. — F. Genzmer, Eine skaldische umschreibung. — W. Stammler, Bruchstücke einer Barlaamhs. — W. B, Nachtr.

XLIV, 1: Ph. Strauch, Zu Taulers predigten. — C. B. van Haeringen, Zur fries. lautgeschichte. — G. Bebermeyer, Zu Murners gäuchmatt u. mühle v. Schwindelsheim. — E. Kieckers, Zur directen rede im nhd. — R. Meiszner, Zur as. Genesis. — O. Fiebiger, Zu den cuneus-inschriften der Friesen. — W. Braune, Die zwei dichter des Reinaert. — A. Wallner, Sechs rätselsprüche. — Dez., Zu Parzival 306, 16. — A. Leitzmann, Zu den Tristanfortsetzern. — Dez., Zu den mhd. minnereden u. minneallegorien. — W. Ziesemer, Zum deutschen text des Elbinger vocabulars. — F. Genzmer, Das eddische preislied. — K. Kärre, Zur etymol. u. bedeutung v. aengl. *bord*- u. *scild-hreoda*. — H. Petersson, Germ. etymologien. — H. Gering, Das dän. volkslied Paris og dronning Ellen u. s. quelle. — F. Perles, Zur erforschung des jüd.-deutschen. — K. Hentrich, Das Vernersche gesetz in der heut. mundart. — G. Schoppe, Zur wortforschung. — R. Loewe, Span. *Pablo*, got. *Pawlus*. — M. H. Jellinek, Zur Muskatplut. — Wenkers Sprachatlas.

Anglia, XLIII, 1: H. Cramer, Das persönl. geschlecht unpersönl. substantiva bei W. Wordsworth. — F. Holthausen, Der me. streit zwischen drossel u. nachtigall. — Dez., London Lickpenny. — V. Langhans, Zu Chaucers legendenprolog. — O. Petersen, Beitr. zu Beaumont-Fletcher. — E. Westergaard, Verbal forms in Middle-Scotch. — O. B. Schlutter, Weitere beitr. zur ae. wortforschung.

Id., Beibl. XXX, 3: B. Fehr, Wordsworths pantheist. intuition in verstandesmäss. beleuchtung. — F. Holthausen, Ae. Hwāla im Widsīð. — Dez., Drei zitate bei Ouida.

4: D. Rózsa, Unveröffentl. deutsche bearbeitungen engl. stücke auf den alten deutschen bühnen in Ungarn, I.

5: D. Rózsa, Unveröffentl. bearb. u. s. w. (slot). — F. Holthausen, Zum Shakespeare-texte.

6: E. Björkman, Zu einigen Namen in Beowulf. — Mann, Druckfehlerverbess. zu Beibl. XXX, 121 f. — Fehr, Zu Shakespeares Titus Andronicus.

7: F. Holthausen, Zur engl. Aussprache des 18. Jahrhs.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXIV, 3: Sernée, Voorrechten en vrijheden van Oranje, verleend door prins Philips Willem, I. — De Bruine Ploos van Amstel, Blücher 1813/4 (slot). — Buttor, De waarde van Afrika voor handel en nijverheid. — Mededeelingen.

Revue Historique, CXXX, 1: Bémont et Pfister, A nos lecteurs. — Cloché, L'affaire des Arginuses (406 av. J. C.). — Marmottan, La mission de Lucchesini en 1811, I. — Bulletin historique: Antiquités romaines, I. — France: Révolution.

2: Courant, La Sibérie coloniale russe, I. — Halphen, Charlemagne, V. — Bulletin historique: Antiquités romaines. II.

3: Courant, La Sibérie coloniale russe (slot). — Marmottan, La mission de Lucchesini, 1811 (vervolg). — Weil, L'expulsion des religieuses dominicaines à Rome (1839). — Bulletin historique (Pays-Bas).

Historische Zeitschrift, 120, 1: Kern, Recht und Verfassung im Mittelalter. — Brinkmann. Sturdza's Etat actuel de l'Allemagne.

Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XV, 1: K. O. Müller, Die Alpgüter der oberschwäbischen Klöster Hofen und Weingarten. — Schöttle, Der Goldkurs in vom Feind besetzten Landschaften. — Miszellen (o. a. Von Below, Romantik und realistische Geschichtsforschung).

Hans. Geschichtsblätter, 1918: Frensdorff, Verlöbnis und Eheschlieszung nach hansischen Rechts- und Geschichtsquellen. — Held, Hansische Einheitsbestrebungen im Masz- und Gewichts-wesen bis 1500. — Techen, Bürgerrecht und Lottacker zu Wismer. — Stein, Sommerfahrt und Winterfahrt nach Nowgorod. — Lehaine, Die Hanse und Holland 1474—1525 (slot).

Studiën, XCII, Oct.: W. Hellings, Pastoor H. C. Verbraak. — A. J. M. Mulder, De ontdekking van den aard der Röntgenstralen. — A. Borret, Naar aanleiding v. h. eerste R. K. Arbeidscongres. — G. Gorris, Geschiedkundig Nieuws. — H. Bolsius, Een werkkring der bacteriën ontdekt? — Meded. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Bredius, Künstler-Inventare, IV: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 26.

Frings, Fläm. Liter.: Neophilologus V, I (A. J. Scholte).

Ghijsen, Betje Wolff: N. Taalg. XIII, 5 (Koopmans).

Van Hamel, Opvattingen over litteratuur: N. Taalg. XIII, 5 (de Vooys).

Heuvel, Sluyter: N. Taalg. XIII, 5 (de Vooys).

Höpke, Karl V und der europ. Norden: Hist. Zeitschr. 120, I (Walther).

Holwerda, Nederl. vroegste Geschiedenis: Studiën XCII, Oct. (W. M[ulder]).

Huizinga, Herfsttijd der Middeleeuwen: Studiën XCII, Oct. (Albers).

Knuttel, Catalogus v. pamfletten: Hist. Zeitschr. 120, 1 (Haupt).

Kruisinga, Present-day English, I: Engl. Studies I, n°. 5 (Jones).

Pieris, Ceylon and the Hollanders: Athenaeum 1919, Aug. 1.

Posthumus, Hollandsche Lakenbereiders: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 28 (Japikse).

Prick v. Wely, Kramers' Nieuw Eng. Woordenb., II, 8e dr.: Engl. Studies I, n°. 5 (P. Schut).

Rombouts, Kleutertaal: N. Taalg. XIII, 5 (de Vooys).

Wieder, Spitsbergen: Athenaeum 1919, Aug. 8.

Van Wijk, Russiese Letterk.: Athenaeum 1919, Aug. 15.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN-DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

NEOPHILOLOGUS.

DRIEMAANDELIKS TIJDSCHRIFT VOOR DE WETENSCHAPPELIKE BEOEFENING VAN LEVENDE VREEMDE TALEN EN VAN HUN LETTERKUNDE EN VOOR DE STUDIE VAN DE KLASSIEKE TALEN IN HUN VERBAND MET DE MODERNE.

Onder Redaktie van

Prof. Dr. J. J. A. A FRANTZEN, Prof. Dr. J. J. SALVERDA DE GRAVE, Prof. Dr. D. C. HESSELING, Prof. J. H. SCHOLTE, Prof. Dr. JOS. SCHRIJNEN, Dr. K. SNEYDERS DE VOGEL, Prof. Dr. A. E. H. SWAEN.

Sekretaris der Redaktie K. R. GALLAS.

Vijfde Jaargang. Eerste aflevering,

Prijs, per jaargang . . . f 4,90,

franko per post . . . . . . - 5,25.

INHOUD:

Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave, Evolution de certains groupes intervocaliques de consonnes en français. — K. R. Gallas, Mérimée et la théorie de l'art pour l'art, I. — H. Sparnaay, Zur Entwicklung der Gregorsage. — Dr. Th. C. van Stockum, De tragiek van den artistiek aangelegden mensch in de nieuwere Duitsche letterkunde. — Prof. Dr. A. E. H. Swaen, Ballads, tunes and dances in Nash's works. — Prof. Dr. A. E. H. S., Een Japansch portret van Milton. — Prof. Dr. R. C. de Boer, Ibsen's *Peer Gynt*. — Dr. H. Vroom, Een merkwaardige navolging. — Prof. Dr. J. J. A. A. Frantzen, Zur Vagantendichtung. — Boekbesprekingen. — Inhoud van tijdschriften.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN-DEN HAAG.

FRANSCHE KUNST

Een reeks studies over Literatuur, Schilderkunst, Muziek, Enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

In deze reeks zijn reeds verschenen:

I. De Franse geest in Frankrijks letterkunde, door P. Valkhoff. Gecart. **f 1.50.**

II. De Troubadours, door J. J. Salverda de Grave, Gecart. **f 1.50.**

III. Fransche Caricaturisten, door Corn. Veth. Gecart. **f 1.75.**

IV. Francis Jammes, door Jan van Nylen. Gecart. **f 1.50.**

V. Latijnsche Lente, door J. Greshoff. Gecart. **f 1.75.**

VI. Maurice Barrès, door Joh. Tielrooy. Gecart. **f 1.60.**

VII. Het moderne Fransche Tooneel, door C. P. van Rossem. Gecart. **f 1.60.**

VIII. De twee Muzieken I, door Matthys Vermeulen. Gecart. **f 1.40.**

IX. Idem II. idem Gecart. **f 1.40.**

X. De Pensées van Pascal, door Ca. Serrurier. Gecart. **f 1.95.**

XI. Charles Péguy, door Jan van Nylen. Gecart. **f 1.60.**

XII. Remy de Gourmont, door André de Ridder. Gecart. **f 2,25.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS MIJ. te LEIDEN.

Verschenen is het belangrijke boekwerk:

HUGONIS GROTII

DE IURE BELLI AC PACIS

LIBRI TRES

IN QUIBUS IUS NATURAE ET GENTIUM, ITEM IURIS PUBLICI PRAECIPUA EXPLICANTUR CUM ANNOTATIS AUCTORIS.

EDIDIT

P. C. MOLHUYSEN

PRAEFATUS EST

C. VAN VOLLENHOVEN

Omvang ± 800 Bladzijden *Prijs gebonden in linnen band f 7.—*

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ — LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden. Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 9.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. No. 3. December 1919.

Fraenkel, Aristoteles' Zielkunde (Ovink).
Uri, Cicero u. d. epikureische Philosophie (Ovink).
Slotty, Vulgärlateinisches Übungsbuch (Slijper).
Christensen, Contes persans (Houtsma).
Verwey, H. L. Spieghel (v. d. Laan).
Nilsson, Fru Nordenflychts Religiösa Diktning (Beets).
Öhmann, Studien über die französ. Worte im Deutschen (Salverda de Grave).
Annales de la Société J.-J. Rousseau, tome XI (Gallas).
Turquet Milnes, Some modern Belgian writers (Gallas).
Rode, Lectures Commerciales et Industrielles (Hylkema).
De Zwaan, Antieke cultuur om en achter het N. T., 2de dr. (Plooij).
Van Wageningen, Seneca's leven en moraal (K. H. E. de Jong).
Von Duhn, Pompeji (A. W. Bijvanck).
Mohlberg, Radulph de Rivo, II (Schutte).
De Bie en Loosjes, Biogr. Woordenboek v. Prot. Godgeleerden in Nederland, I-II en afl. 9 (Blok).
Charbonnel, La pensée italienne au XVIe siècle et le courant libertin (Huizinga).
Dez., L'éthique de Giordano Bruno et le deuxième dialogue du Spaccio (Huizinga).
Schoolboeken:
Uitgaven v. de fa Wolters en de fa W. E. J. Tjeenk Willink.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

J. M. Fraenkel, Aristoteles' Zielkunde. Met een inleiding, korte overzichten en verklarende aanteekeningen. Groningen, Wolters. 1919. (Pr. ƒ 1.90).

Wie weet, wat er (door den toestand van den tekst, Aristoteles' eigenaardige schrijfwijze en de ingewikkeldheid der behandelde problemen) vast is aan het begrijpen van een werk als deze zielkunde, zal, Dr. Fraenkels vertaling doorlezend, moeten erkennen, dat hij zijn zware taak op zeer verdienstelijke wijze heeft volbracht. Zeker, ook deze vertaling is geen lichte lectuur. Zij heeft bovendien iets ongelijkmatigs. Naast passages, die zich vrij vlot laten lezen, zijn er vele van een stroef en weinig toeschietelijk Hollandsch, met eenigszins onnatuurlijke en gezochte woordschikking en vreemde woordenkeus. Maar Dr. Fraenkel heeft blijkbaar het oorspronkelijke zoowel in zijn gedrongenheid en soberheid, die soms tot die van den telegramstijl nadert, als in zijn meer gewone betoogwijze zoo trouw mogelijk willen volgen. De vertaling van Busse (in de Phil. Bibliothek) is door een veelvuldiger gebruik van tegenstellende en andere partikels, 't splitsen van lange zinnen, het aanwenden van nieuwere termen (bv. object voor ding) en andere hulpmiddelen, levendiger, vloeiender en vaak ook duidelijker; zij vordert minder inspanning en spreekt meer tot den modernen lezer. Daartegenover is deze Nederlandsche menigmaal nauwkeuriger en kernachtiger. En de korte inhoudsopgaven boven de afzonderlijke hoofdstukken zijn goed en praktisch.

De aard van de inleiding en verklarende aanteekeningen op een werk als dit wordt natuurlijk bepaald door de subjectiviteit van den schrijver. Het komt er vóór alles op aan, welk wijsgeerig standpunt hij inneemt en voor welke lezers hij zijn werk in 't bijzonder bestemt. Nu schijnt het soms, dat dr. Fraenkel voornamelijk metafysisch-geïnteresseerde filologen op het oog heeft. Wij vinden ten minste in deze inleiding vrij veel grieksch, en allerlei logisch-metafysische beschouwingen. Andere lezers, bv. natuurwetenschappelijk geschoolde en in de historie van hun vak belangstellende psychologen zouden aan een ander soort van inleiding zonder twijfel meer gehad hebben. Bijna alles, wat hij tot recht begrip van den tekst noodig oordeelt, heeft de vertaler in deze inleiding opgenomen. Zou het niet beter geweest zijn, als hij op de vele afzonderlijke passages, die noodwendig voor den modernen lezer toelichting vereischen, dieper was ingegaan, hetzij door aanteekeningen onder aan de pagina, hetzij door te verwijzen naar successieve verklaringen achter den tekst? Er zijn toch talrijke uitspraken en betoogen, die ook met de hier gegeven algemeene ophelderingen nog duister blijven en waarmee de aan onze hedendaagsche begrippen gewende lezer niet recht weg weet.

En dan Dr. Fraenkels wijsgeerig standpunt. Hij komt met volle overtuiging op voor de wetenschappelijke waarheid der aristotelische logika en metafysika. De inconsequenties, die Zeller, Eucken e. a. aan den Griekschen wijsgeer ten laste leggen, zouden maar schijnbaar wezen. Inderdaad is Aristoteles een groot logicus en metafysicus, een ‚stupender Kopf", om met Schopenhauer te spreken. Telkens staat men verbaasd over zijn diepe inzichten en geniale voorgevoelens. Ook wat men tegen hem zou kunnen aanvoeren, schijnt hij al over-

Digitized by Google

wogen en in aanmerking genomen te hebben. Het is intusschen een feit, dat sedert de laatste periode der Scholastiek, door de heele Renaissance heen tot na Descartes, zoowel de filosofie als de natuurwetenschap bijna niets is dan ééne worsteling om zich te bevrijden van de, als onhoudbaar gevoelde, aristotelische metafysika met hare teleologie en formae substantiales en de daarop gebaseerde logika. Was dat alles louter inbeelding? Dr. Fraenkel beroept zich voortdurend op Hegel. Deze is voor hem kortweg *de* filosoof. Wij wagen het echter te beweren, dat deze idealistische denker in zijn leer van de beweeglijkheid en ontwikkeling van het begrip, veel meer overgenomen heeft van Plato, dan van Aristoteles. Over Plato zegt Dr. Fraenkel wonderlijke dingen. „Bij Plato moet men naar wetenschappelijkheid nog niet vragen; zijn Sokrates, zijn wijsheid, levert hymnen op Apollo, is medeslaaf van de zwanen." Maar wat moeten wij dan denken van de nuchter-dialektische onderzoekingen, die, naast al het andere, voorkomen in den Phaedo, de Politeia, den Theaetetus, den Parmenides, Philebus en Sophistes?

Met dit al zijn wij Dr. Fraenkel voor zijn knappe vertaling dankbaar. Hij heeft er een zeer nuttig werk mee verricht. En wij hopen, dat hij, zoo mogelijk met onze opmerkingen rekening houdend, ons met dit deeltje het eerste schenkt van een serie, bij denzelfden uitgever verschijnende en ten slotte alle belangrijkste werken van Aristoteles omvattende, vertalingen. Als deze hoop verwerkelijkt werd, zouden misschien ook onze filologen, die nu meestal Aristoteles links laten liggen, er eerder toe komen zich wat meer met dezen grooten en belangwekkenden schrijver bezig te houden.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

H. Uri, Cicero und die epikureische Philosophie. Eine quellenkritische Studie. Borna-Leipzig, R. Noske. 1914.

Meestal, zegt de schrijver in zijn inleiding, behandelt men bij het onderzoek naar de bronnen van Cicero's wijsgeerige geschriften, deze geschriften afzonderlijk en op zichzelf. Het zou echter als aanvulling ook gewenscht zijn telkens één filosofenschool in het oog te vatten. Hij zelf, deze gedachte verwerkelijkend, koos de Epicureische, wier leer in De Finibus, De Natura Deorum en de Tusculanae ter sprake komt en gedeeltelijk veroordeeld wordt. Verrassende resultaten zijn op dit terrein, dat zoo vele knappe filosofeerende filologen reeds lang ijverig doorzochten, niet licht te bereiken, te meer daar van de werken der in aanmerking komende grieksche wijsgeeren bijna alles is verloren gegaan. Ook Uri's oogst is schraal: De positieve uiteenzettingen ontleende Cicero meest aan een latere Epicureische bron, de gezichtspunten ter weerlegging in 't bijzonder aan Antiochus van Askalon. Van Epicurus' persoonlijkheid had Cicero geen klaar individueele, maar slechts een vage typische voorstelling, en hij was met diens leer slechts in hoofdlijnen oppervlakkig bekend. Dat hij de werken van den meester zelf gelezen heeft en als bron gebruikte, kan nergens worden aangetoond. Interessant zijn die passages van deze degelijke en zorgvuldig bewerkte dissertatie, die de vraag behandelen, waar Cicero door vluchtigheid van excerpeeren de bedoeling van het origineel minder juist moet hebben weergegeven; wat hij uit zichzelf toevoegde en waarom hij deze toevoegingen aanbracht. Aardige opmerkingen treffen wij hier aan over Cicero's persoonlijkheid, en zijn daardoor bepaalde schrijfwijze o. a. zijn neiging om in het ontwikkelen van abstracte gedachtegangen, die zijn emotioneele natuur sterk aangrijpen, zich door associaties van den oorspronkelijken samenhang te laten afbrengen.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

F. Slotty, Vulgärlateinisches Übungsbuch. (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen 143). Bonn, Marcus und Weber. 1918. (Pr. M. 2.50).

Slotty heeft een zeer nuttig werk gedaan, waarvoor alle belangstellenden hem dankbaar zullen zijn. Hij heeft in een boekje van het bekende formaat der serie, 64 bl. groot, vulgair latijnse teksten verzameld uit de 1e tot de 6e eeuw na Chr., hoofdzakelik opschriften maar ook een fragment uit de Cena van Petronius (36—46), uit Lucifer van Calaris, de non parcendo (27—29), het begin van de Peregrinatio, een fragment van Anthimus (cap. 3, 10—15, 65), enige gedichten van Commodianus, en van Venantius Fortunatus (I. 20), welke teksten voorafgegaan worden door het Appendix Probi, dat in dit boekje voor het eerst binnen het bereik gebracht is van een ieder, die niet beschikt — en wie doet dit wel — over Heraeus' uitgave met kommentaar in het Archiv für lat. Lexikographie, die van Foerster in de Wiener Studien of die van Ullmann in de Rom. Forschungen.

Het is nu gebleken hoe nuttig de inhoud van dit Appendix kan zijn reeds op het Gymnasium voor sommige eenvoudige taalvraagstukken toe te lichten, die anders veel omhaal van betoog eisen, het zo bij de hand te hebben met zijn valse analogieën, zijn reeds geheel Romaanse woorden, is een wezenlik voordeel.

In het eerste deel brengt Slotty voorbeelden die de klank-veranderingen illustreren bijeen, hoofdzakelik in de volgorde, waarin Sommers Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre ze behandelt. Men ziet hier dus een gehele inscriptie gedrukt, waarin een verschijnsel door Sommer besproken, voorkomt. Vele verwijzingen maken het gebruik gemakkelik.

Het Petronius-fragment hier afgedrukt, is opnieuw door Slotty bewerkt; hij geeft meer variae lectiones dan Heraeus in de Sammlung Vulgärlateinischer Texte, de bekende groene boekjes; dit geldt ook van het Silvia-fragment.

Dit boekje geeft ons een verdienstelik, zeer bruikbaar hulpmiddel bij de studie in het biezonder van het vulgair latijn.

Utrecht. E. Slijper.

A. Christensen, Contes persans en langue populaire publiés avec une traduction et des notes. (D. Kgl. Danske Vidensk. Selsk. Hist.-filol. Middelelser I, 3). København, Høst & Søn. 1918. (Pr. Kr. 2.90).

De heer Christensen, wiens studiën over het perzisch dialekt van Semnan ik in den 24sten Jaargang van dit Maandblad, bladz. 90 aankondigde, schenkt ons thans eene nieuwe vrucht van zijn verblijf in Perzië, nl. eene serie van 53 vertellingen, die hij uit den mond van zijn Perzischen leermeester Saijid Muallim in 1914 heeft opgeschreven. Deze zijn meerendeels van humoristischen aard in den trant van Tijl Uilenspiegel en uit andere Ara-

Digitized by Google

bische en Turksche verzamelingen van dien aard wel bekend. Eigenlijke sprookjes, zooals Radloff en Kunós er zoovele in het Turksch hebben verzameld en bekend gemaakt, komen daaronder niet voor, hoewel juist deze voor de kennis van het naïeve volksgeloof zoo karakteristiek zijn. Maar Christensen's zegsman was in zijn soort een verlicht man, die hoewel hij beweerde ook vele dergelijke verhalen te kennen, het beneden zich achtte deze over te vertellen. Nu ook zonder deze heeft de verzameling hare waarde, want oorspronkelijk of niet, zij toonen in den mond van den Saijid een zuiver Perzisch koloriet. Natuurlijk is die waarde des te grooter naar mate wij juist in het Perzisch weinig van dien aard bezitten. Wel bestaan er Perzische vertelselboeken, maar deze zijn dikwijls door den bewerker min of meer gestyliseerd, zoodat het oorspronkelijke karakter van taal en stijl daaronder geleden heeft. Ditzelfde is bijvoorbeeld ook het geval met de Perzische spreekwoorden-verzamelingen; minstens drie vierde daarvan bestaat uit dichtercitaten, die tot spreekwoord geworden, mogelijk ook soms naar echte spreekwoorden berijmd zijn, maar echte onvervalschte zegswijzen, zooals zij in den mond des volks voorkomen, vormen daarin slechts een onderdeel. Christensen heeft dus een zeer verdienstelijk werk verricht met deze uitgave, waaruit wij althans de taal des volks hooren, zooals zij in het dagelijksch leven gesproken wordt, terwijl bijna alle oudere uitgaven, de dagboeken van wijlen den Sjah Nasir ed dîn uitgezonderd, in min of meer opgesmukten stijl zijn gesteld. Die taal is bijzonder gemakkelijk verstaanbaar, zelfs voor een beginner, maar bij enkele moeilijkheden kan men Christensen's vertaling buitendien raadplegen. Bijzonderen lof verdient nog de zorg, waarmede allerlei parallelen in andere Oostersche en Westersche vertellingen zijn gezocht en aangewezen.

Utrecht, M. Th. Houtsma.

A. Verwey, Hendrick Laurensz. Spieghel. Groningen-Den Haag, Wolters. 1919. (Pr. *f* 2.40).

De schrijver noemt zijn werk een pleidooi. Een pleidooi om Spieghel de eer te geven, die hij in onze 20ste eeuwsche waardeering verdient. En werkelijk — voor zulk een pleidooi werd het eindelijk tijd. Nog steeds toch behoort Spieghel tot die schrijvers, die meer geprezen dan gelezen worden. Evenals het werk van Coornhert werd dat van Spieghel tot nog toe àl te stiefmoederlijk behandeld. De taal is niet aantrekkelijk; de gang der ideeën vaak duister; aan den invloed der Stoa op onze 16de en 17de schrijvers is nog weinig aandacht gewijd. Na Bilderdijk's parafraze van den Hertspiegel, waarin dit dichtwerk trouwens weinig tot zijn recht kwam, volgde de miskenning van Drost, Fruin e. a. Toch moet Spieghel's taal- en letterkundig werk, dat op tijdgenoot en nageslacht een ver-strekkenden invloed heeft gehad, èn uit historisch èn uit aesthetisch oogpunt onze belangstelling waard zijn. Het is Verwey's verdienste met ruimen blik de figuur van Spieghel en den gang zijner gedachten uit een algemeen gezichtspunt te hebben beschouwd en in forsche trekken te hebben aangegeven de lijnen, die Spieghel's beeld meer omlijnd afbeelden dan tot dusver het geval was. Zulk een algemeen gezichtspunt was hier te meer vereischt, omdat men anders, afgaande op uitingen van Spieghel zelf, zich onwillekeurig verliest in het opmerken van reminiscenzen aan Montaigne, Epictetus e. a. die misschien maar heel toevallig voortkomen uit Spieghel's belezenheid in die schrijvers. Zoo bijv. doen de uitlatingen, waarmee Spieghel en Coornhert alle aardsch bezit als geleend beschouwen, denken aan Epictetus (Handtboexken, 8ste kap.): „Als ghy van enighe dingen beroofts wort, en wilt niet zeggen: ick hebbe dat verloren, maer zegt dat ghy 't wederomme ghegeven hebt" (vert. van Marc. Ant. Gillis). En zoo zou er meer te noemen zijn, wat Verwey terecht verzweeg om de aandacht van de hoofdtrekken niet af te leiden.

Trouwens ook over den omgang met *Nederlandsche* geestverwanten en over hun invloed op Spieghel's gedachtenleven is nog heelwat te onderzoeken. Ook hieromtrent geeft Verwey menige belangrijke aanwijzing, die ons den weg wijst tot beter begrijpen van Spieghel. Van Hout schijnt zijn voorganger en medestander te zijn geweest bij zijn streven tot navolging der Ouden met behoud van het nationale. Maar het innigst lijkt wel het geestelijk verkeer tusschen Spieghel en Coornhert, die, ondanks hun verschil van opvatting omtrent het godsbegrip, over de diepste vragen van levens- en wereldbeschouwing voortdurend met elkaar in betrekking hebben gestaan.

En de omgang met Roemer Visscher? Is die meer van uiterlijken aard geweest? Ook hierover lijkt mij toch het laatste woord nog niet gezegd. Ongetwijfeld is er bij Spieghel en Roemer verschil in karakter, in temperament, maar in het diepst van hun zieleleven moet toch veel overeenkomst geweest zijn. Het geloof „dat de poezie hier op aarde een hemelsche roeping heeft te vervullen" noeme Verwey een „bij uitstek Spieghelsche hulding" (bl. 15), ook Roemer roemt in zijn Lof van Rethorica de dichtkunst in haar souvereiniteit:

Geen van alle andere consten machmen vry nomen
Dan dese alleen, die altijt sonder schroomen,
Vryelijck uytroept voor alle straten en steghen,
Teghen al der Tyrannen straffe ghesetten,
Steeckent het deur-dringhent gheluydt der Trompetten,
Des waerheyts, daer sy is toegheneghen.

(Brabb. 1614, 159).

Beiden zijn na de alteratie van 1578 teleurgesteld: wel schijnen twist en strijd verdwenen, maar haat en nijd „siet men noch vierig branden" zegt Spieghel en Roemer denkt er precies zoo over in zijn bekende vergelijking tusschen „Abel" en „Kain" (Q. VII, 30). Spieghel's weigering van een ambt in 1589 zal dan ook wel grootendeels hieruit te verklaren zijn, dat hij de uiterlijke vormen in staat en maatschappij niet aan zijn hooggestemd ideaal zag beantwoorden.

Tenslotte moet er ook op godsdienstig gebied overeenstemming geweest zijn in denkwijze tusschen Spieghel en Roemer. Het „simpelyk geloven en weldoen" dat Spieghel boven een van zijn Nieuwjaars-liederen plaatste teekent hem in dat eenvoudig, kinderlijk geloof, waarin ook Roemer heil zocht boven den fellen strijd der beide godsdienstige richtingen zijner dagen. Beiden hebben zij, zooals Fruin het uitdrukt, zoowel priesterdwang als predikantenregeering geschuwd en het algemeen Christelijke hooger gesteld dan het eigen-

Digitized by Google

aardige, dat het Protestantisme van het Katholicisme onderscheidt.

Tenslotte zij hier nog gewezen op een kleine vergissing, die Verwey op het voetspoor van Del Court en Six maakte betreffende de Amsterdamsche schutterstukken. Op de schilderij van Barentsz. nl. komt Spieghel niet voor, wel op een teekening van Ketel, in portefeuille bewaard op 's Rijks Prentenkabinet te Amsterdam.

's-Gravenhage. N. van der Laan.

Albert Nilsson, Fru Nordenflychts Religiösa Diktning. (Ur: Festskrift utgiven av Lunds Universitet vid dess tvåhundrafemtioårsjubilaeum 1918. — Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 14. Nr 15). Lund (Leipzig), C. K. W. Gleerup (Harrasowitz). 1918.

De poëzie van Hedvig Charlotta Nordenflycht (geb. 1718, overl. 1763) draagt het kenmerk van te zijn ontstaan in een tijdperk van geestelijke botsingen. Reeds als jong meisje was deze vrouw blootgesteld aan invloeden van ver uiteenloopenden aard: de gemoedelijke, mystiek getinte vroomheid der vaderen en het scepticisme van een nieuweren tijd streden in haar ziel om den voorrang en de oppermacht. Gedurende heel haar leven heeft in haar die strijd — de strijd van gevoel en verstandelijkheid — voortgeduurd. Het lot is hard geweest voor deze teere natuur en heeft niet gedoogd dat zij haar rijke gaven ten volle zou ontwikkelen (blz. 1).

De heer Nilsson schetst ons het — droevig, aan teleurstellingen en smarten zeer rijke — leven van deze vrouw, en teekent ons de ontwikkeling van haar talent en de geschiedenis van de voortbrengselen van haar geest onder de invloeden van levenservaringen en lotgevallen, van omgang, correspondentie, studie en lectuur. Het komt mij voor dat de heer N. van gevoelen is dat Fru Nordenflycht zich door een gewild, een opzettelijk intellectualisme heeft laten leiden; dat haar talent geleden heeft onder hare „verstandelijke" ontwikkeling. Dat is, natuurlijk, niet het gevoelen van de mannen der verlichting onder hare landgenooten die haar tot een der hunnen zijn gaan rekenen, maar die dan ook haar eerste gedichten willen en moeten beschouwen als te behooren tot een verouderde, verwerpelijke periode, waarmede de dichteres, „wijzer" geworden, later had afgedaan. Maar over die voortbrengselen der eerste periode oordeelt de heer N. geheel anders. Hij speurt er in, over het „Aufklärungs"-tijdperk heen, de voorboden der romantiek; slechts in die eerste gedichten komt het eigenlijk innerlijk wezen dezer dichteres aan 't licht en nu nog vernemen wij daarin het kloppen van haar naar rust zoekend hart (blz. 86).

Naar buiten heeft het werk dezer vrouw geen invloed gehad, en naar 't mij voorkomt ook in Zweden zelf maar in beperkten kring en voor een bepaalden tijd. Ik geloof niet dat het nut zou hebben hier nader in bijzonderheden te treden over de religieuse poëzie van Fru N., door b.v. titels van gedichten te noemen, enz. De figuur en de werken van Fru N. zijn, behalve voor Zweden, natuurlijk op zich zelf belangwekkend en belangrijk. Maar eenig bijzonder belang heeft haar persoon en haar werk, naar 't mij is voorgekomen, voor Nederland niet.

Toch ontbreekt het, in het leven dezer vrouw, niet geheel en al aan „literaire betrekkingen tusschen Zweden en de Nederlanden." Er bestaat van Fru N. een gedicht (nu ga ik toch een titel noemen), waarin zij het vraagstuk van de emancipatie der vrouw behandelt: „De Plicht der Vrouw om haar Verstand te oefenen". Het is — ofschoon Fru N. zich in een later tijdperk van haar leven met zekere geringschatting over de „pedanterie" van Anna Maria van Schurman heeft uitgelaten — nochtans vrij zeker dat enkele van de argumenten waarmede de dichteres het recht en den plicht der vrouw om zich te ontwikkelen bepleit, ontleend zijn aan de *Dissertatio de ingenii muliebris ad doctrinam et meliores litteras aptitudine* van onze geleerde landgenoote (Nilsson, blz. 42, noot).

Leiden. A. Beets.

E. Öhmann, Studien über die französischen Worte im Deutschen im 12. und 13. Jht. (Diss. Helsingfors, 1918).

Gebruikmakende van materiaal, tot zijn beschikking gesteld door zijn leermeester, Prof. H. Suolahti, en dat in de Annalen der Finse Akademie van Wetenschappen zal worden uitgegeven, heeft dr. E. Öhmann over de Franse woorden die in de XIIe en XIIIe eeuw in Duitsland zijn overgenomen, enige zorgvuldige en interessante studies gemaakt. Hij stelde zich in hoofdzaak ten doel na te gaan langs welke wegen de Franse woorden zijn binnengedrongen, en bedient zich daarbij van de gegevens die hun vorm hem verschaft.

In een inleiding vat hij samen wat bekend is over de handelsroutes, daar langs deze de vreemde woorden zich kunnen hebben verspreid; hij wijst op de rol die daarbij wordt gespeeld door Vlaanderen en de landen van de Nederrijn, en noemt de wegen die van Frans naar Duits gebied hebben gevoerd; zeer gewichtig is Keulen, dat een middelpunt van verkeer was. Andere routes leidden naar Midden-Duitsland, vooral Verdun-Metz-Mainz, en naar Zuid-Duitsland, van uit Bourgondië, maar deze stonden in belangrijkheid ten achter bij de Noordduitse verbindingsweg. De Franse letterkunde is eveneens een gewichtige factor geweest, en ook hierover, evenals over enige vraagpunten van algemene aard (mondelinge of schriftelike ontlening, chronologie der ontlening, mogelikheid van de Latijnse oorsprong) geeft deze inleiding veel waardoor de schrijver toont het nauwgezetheid zijn onderzoekingen te hebben voorbereid.

Een eerste hoofdstuk is gewijd aan de vraag, in hoeverre uit de vorm der woorden is op te maken aan welk dialekt zij zijn ontleend. Het blijkt dat dit slechts voor een gering aantal mogelik is. Vele detailkwesties komen hierbij ter sprake; ik noem er enkele. Dat *i* na een klinker niet slechts een teken van verlenging is geweest en een gesproken klank zou aangeven, evenals de Noord- en Oostfranse *i* die na vocalen is ingelast, lijkt wel waarschijnlijk; ik merk echter op dat, volgens Franck, die *i* in het Mnl. vooral in de Hollandse tongval voorkomt, dus in een streek die niet aan Frans taalgebied grenst, en dat, in de tweede plaats, de verandering van Fr. *-oi* in *oo*, *ai* in *aa* in strijd schijnt te zijn met die onderstelling dat de Mnl. *i* inderdaad is uitgesproken, daar er in dat geval geen aanleiding tot die wijziging van Fr. *ai* en *oi* zal zijn geweest. Waarom scheidt de schrijver Fr. *ai* van $a + \underset{\cdot}{i}$? Dat „de Franse uitgang *-aigne* in het Pikardies als *-agne* voorkomt", zoals de schrijver zich uitdrukt, is zeker niet geheel juist. Hij beroept zich op

Digitized by Google

een paragraaf van Schwan-Behrens, waarin *-agne* genoemd wordt „vreemd aan het dialekt van Isle-de-France", en waarin dus van het Pikardies niet wordt gesproken. Trouwens, de mening van Schwan-Behrens lijkt mij moeilik te verdedigen: dat vóór *n mouillé* zich een *i* heeft ontwikkeld, juist dat is een Noordfrans verschijnsel, zodat Fr. *chataigne* dialekties, maar *Bretagne* Centraalfrans is. Ik kan ook niet toegeven dat het verkeerd is een verschillende behandeling van Lat. *c* vóór *a* die *a* bleef, en vóór veranderde *a* in een bepaald gebied van Noord-Frankrijk te veronderstellen; ik verwijs de schrijver nog naar Morf, *Zur sprachlichen Gliederung Frankreichs*, p. 23.

In het tweede hoofdstuk zoekt de Heer Öhman in de vorm der woorden bewijzen voor de reeds door vele geleerden besproken talrijke ontlening van Franse woorden in het Duits door bemiddeling van het Middelnederlands. Dit feit is inderdaad zeer opmerkelik, te meer omdat de Mnl. litteratuur, voor zover zij bewaard is gebleven, niet zo oud is als de Duitse, zodat het zou schijnen dat de woorden in het Mnl. jonger zijn dan in het Duits; toch is dat niet zo, al zijn daar ook langs andere weg Franse woorden binnengedrongen. Van hoeveel belang de invloed van het Middelnederlands als bemiddelaar is geweest, bewijst de schrijver uit het feit dat enkele Franse woorden die uit Vlaanderen zijn gekomen, in Duitsland een Hoogduitse vorm hebben gekregen, hetgeen alleen mogelik was wanneer die woorden niet als Franse, maar als Nederlandse woorden werden gevoeld; uit de Middelduitse Nederrijnstreken kunnen die verhoogduitste woorden als *schâch*, *zerbentine* niet zijn gekomen, daar in deze de *k* aan het eind, en de *t*, tot *ch* en *z* waren verschoven, zodat Fr. *k* en *t* er onveranderd zouden zijn gebleven; die vormen zijn alleen verklaarbaar als zij werden overgenomen uit een Germaans gebied dat die verschuiving niet kende. Als zodanige „hyperkorrekte" klankovergangen vermeldt de schrijver, behalve de reeds genoemde, nog *-ol* voor Mnl. *-ou*, in *Kolze*, *pf* in *pfasch*, dat aan Fr. *pas* zou beantwoorden, *ir* voor *er*, *sch* aan het eind van het woord voor *s*, *ü* in *pruefen*, *t* aan het begin van het woord voor *d*, *nz* voor *ns* in *tanzen*. Natuurlik zijn in sommige gevallen ook andere verklaringen mogelik. Voor *pruefen* meen ik dat de geaccentueerde vorm, Ofr. *pruef*, niet zo maar ter zijde mag worden gesteld, daar immers ook in het Mnl. *prueven* voorkomt. Wat betreft het naast elkander staan van vormen met *ei* en *oi*, zo is mij des schrijvers bedoeling niet geheel klaar. Beschouwt hij *turnei* als een oudere vorm van *turnoi*? [1]). In dat geval moet het woord langs een andere weg dan het Mnl. zijn binnengedrongen, omdat aldaar *ei* een latere vorm van *oi* is. De verandering van Mnl. *banier* tot *banner* staat in verband met de verplaatsing van het accent. Een alfabetiese lijst van Franse woorden die zowel in het Mnl. als in het Duits voorkomen, in de XIIe en XIIIe eeuw, sluit dit hoofdstuk.

Het derde en laatste eindelik houdt zich bezig met de scheiding van de woorden die door de omgang en die welke door de letterkundige werken in het Duits zijn gekomen, en, in verband daarmede, met de geografiese verspreiding der woorden in Duitsland zelf. De schrijver weegt hierbij angstvallig alle mogelik- en waarschijnlikheden tegen elkander af, en het is een genoegen deze consciencieuse uiteenzetting te lezen, ook al leidt zij niet tot tastbare rezultaten. De vele vragen die zich voordoen bij het probleem der ontlening zijn in dit werk tot hun volle recht gekomen.

Groningen. S a l v e r d a d e G r a v e.

[1]) Vgl. p. 99: „Die formen auf *-ei*... lassen sich kaum als die frz. ältere *ei*-stufe ... erklären", en p. 100: „die form auf *ei* erklärt sich wohl durch das verhältnismässig hohe alter der entlehnung."

Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau, tome XI (1916—1917). Genève, A. Jullien. 1919.

Ieder Rousseau-liefhebber of -kenner weet, dat er twee mannen zijn te Genève voor wie de Rousseau-vraagstukken bijna geen geheimen hebben: de Heer Théophile Dufour, dien schroom voor onvolledigheid terughoudt van de voorgenomen uitgave van teksten en studies, en de Heer Eugène Ritter, wiens naam onafscheidelijk verbonden is aan de opleving van de belangstelling voor Jean-Jacques en voor de studie van de 18e eeuw in 't algemeen. De derde kenner, Louis Dufour-Vernes, had slechts enkele korte mededeelingen in 't licht gegeven; Théophile Dufour heeft enkele belangrijke werken gepubliceerd — inedita in de *Annales* I en II, de *Confessions* in deel IV — maar de meest productieve rousseauist is toch wel „le père Ritter", zooals men hem in Genève ondeugend noemt. 't Is dan ook een goede gedachte van het bestuur der S o c i é t é J. J. R. geweest om negentien artikelen van E. Ritter te vereenigen in dezen bundel; hij heeft ze aangevuld en gewijzigd en daaraan een lijst van zijn publicaties (n⁰. XX) toegevoegd.

Uit den aard der zaak is 't moeilijk een overzicht te geven van deze verhandelingen; 't is dan ook eenvoudig om de aandacht op enkele er van te vestigen dat ik nog plaatsruimte vraag voor de volgende aankondiging.

Ik laat de onbelangrijke nummers (I, II, IV, V, VII, VIII, XIII, XVIII) ter zijde; wijs in III op een artikel waaruit blijkt, dat „le bosquet de Julie" uit de *Héloïse* voortkomt uit herinneringen van Mme de Warens; in VI op een zwakke verdediging van Thérèse (p. 40 vv.); in IX op een poging om de tegenstrijdigheid te overbruggen tusschen de getuigenissen van Diderot en Rousseau in zake het eerste *Discours* (cfr. *Annales*, VII); op het rijke feitenmateriaal in X voor de wederopname in de kerk van Genève en in XI voor de R. aangeboden bibliothecarisplaats, een sinecure; op de beschouwingen in XV over het tijdsverloop en de ontknooping in de *Héloïse* en op de Voltaire-draaierijen in XVI.

De hoofdzaak in deze publicatie zijn de nos. XII en XIV over de verhouding van R. tot Vernet en tot Charles Bonnet en zijn groepje vrienden, Haller, De La Lande, den Leidschen hoogleeraar Allamand en R's beschermer, graaf Karel Bentinck, enz.; men krijgt hierin een levendigen indruk van de wijze waarop de eigenaardige figuur van R. door hem welgezinden werd beoordeeld. In 't voorbijgaan wijs ik op enkele details over de relaties tusschen de Waalsche kerken in Holland en Genève, die gevaar liepen door R's optreden. En ook

Digitized by Google

op het gebruik van *humour* in 1761 (z. p. 163), waar 't oudste voorbeeld bij Baldensperger (*Etudes d'histoire litt.*, I, 187) van 1762 is, ten minste als onaangevochten woord. No. XVII brengt details over de beraadslagingen die de veroordeeling van 't *Contrat* en den *Emile* voorafgingen. Een bibliographie en een kroniek sluiten dit deel der *Annales* af, dat niet zoo heel belangrijk is, al brengt het vrij ontoegankelijke artikels in herdruk.

Amsterdam. K. R. Gallas.

G. Turquet Milnes, Some modern Belgian writers, with a prefatory note by E. Gosse, C. B. London, H. Muirhead. 1916.

Reeds te lang wacht dit boekje op een bespreking. En toch kan ik mij niet in een paar regels van de aankondiging afmaken, daar het een vraagstuk aanroert, waarover men niet gemakkelijk tot helderheid zal komen: bestaat er een „âme belge", waarvan de Belgische letterkunde de weerspiegeling is, onafhankelijk van de Fransche en de Nederlandsche letteren? L. Dumont-Wilden, in de voorrede van zijn *Anthologie des écrivains belges* (H. Crès et Cie, 1917, 2 dln), heeft deze vraag eveneens onder de oogen gezien. Wat is 't zuiver Belgische element in de werken van Vlaamsche en Waalsche schrijvers? Dumont-Wilden spreekt van „nuances assez délicates mais sensibles" (p. XXI), uitingen van de poëzie van 't onbewuste van Germaanschen oorsprong, zekere beeldenkeuze, een soort familiaar mysticisme en een bijzonder gevoel voor het intime, en vooral van een doorslaan van den geest, een jagen naar het nieuwste en overdrevene (p. XXVI), als gevolg van een bijna volslagen gebrek aan een soliede, classieke cultuur, die den Franschman karakteriseert en die hem — ik wijs op de evolutie van Henri de Régnier, Charles Guérin of Verlaine — weer doet terugkeeren tot een nationaal Fransch besef van maat en smaakvolheid.

Zoowel Gosse, in de inleiding, als Turquet Milnes houden zich met het bovengenoemde vraagpunt bezig; de laatste wordt daartoe gebracht door het eerste hoofdstuk van zijn boekje: „The renascence of Belgian letters", dat een vrij volledig overzicht van de beweging van 1880 geeft. Zooals te verwachten was, hecht de schrijver van *The influence of Baudelaire in France and England* (London, Constable & Co., 1913) een groote waarde aan de rol van Baudelaire — men ziet zoo gaarn invloeden van een auteur dien men van nabij heeft bestudeerd — juist door hetgeen deze aan Germaansche geestesnuances had. In dat hoofdstuk tracht hij eveneens de elementen van de Belgische ziel in de letterkunde terug te vinden; ze zijn wel verschillend en tegenstrijdig: krachtige liefde voor het leven en voor de natuur, ongebonden uiting der gevoelens, voortkomende uit een onweerstaanbaren drang om zich geheel te geven en om pantheistisch het leven te omvatten, naast mysticisme en droomleven en „grüblend" verwijlen in het onbewuste, levensmoeheid en overprikkeling zich uitend in grilligheid. Men ziet wel hoe onmogelijk het is een „âme belge" te construeeren uit hetgeen men meent te vinden als haar uitingen in letterkundig werk.

't Is dan ook beter af te stappen van deze beschouwingen en te wijzen op de lezenswaardige schetsen die dit boekje samenstellen: Maeterlinck, Verhaeren, Rodenbach, C. Lemonnier en Eekhoud, Max Elskamp en Ch. van Lerberghe, de broeders Olivier en Jules Destrée, ten slotte Courouble, gaan aan ons oog voorbij, wat onsamenhangend en zonder chronologische preoccupaties; 't is alles wat vlak en wat vaal, vooral wanneer men het leest naast de fleurige, suggestieve, soms diep doordringende schetsen van van Hamel in zijn *Letterkundig Leven* (dl. III). Maar 't getuigt toch dat hij goed weet te analyseeren, wanneer de schrijver rustigjes Maeterlinck's geschriften uit de tweede periode karakteriseert als „purple patches cut out of the solid material sold by the old-established firm Emerson, Carlyle and Co." (p. 25), uit een heel goede vergelijking tusschen Verhaeren en Hugo (p. 57), uit de verklaring van Rodenbach's succès (p. 74), wanneer hij Lemonnier typeert als „the pilgrim of every school" (p. 89), wanneer hij het typisch Vlaamsche in Eekhoud doet zien (p. 103), vooral wanneer hij in de gebroeders Destrée de Belgische beweging der Katholieken en der socialisten belichaamt en hen doet zien als uitersten der Vlaamsche ziel (p. 129), om ten slotte, misschien wel analyseerens-moede, te constateeren: „Truly, Belgium offers us the two extremes of art" (p. 158).

Zoodat de lezer zeker niet tot een eenheid van begrippen zal zijn gekomen omtrent de „âme belge", zooals ze zich weerspiegelt in al deze „auteurs d'expression française".

Over details zou nog wel wat te zeggen zijn; ik vrees dat de schrijver in de moderne letterkunde meer thuis is dan in die van vroegere tijden. Anders zou hij Descartes niet hebben toegeschreven dat hij de menschelijke actie met die van een machine vergelijkt (p. 17), zou hij niet Pascal zuiver als „a stern Cartesian philosopher" hebben gekarakteriseerd, zou hij Gilbert's rommelige boek over *Le Roman en France pendant le XIXe siecle* niet zulk een waarde hebben toegekend (p. 133), zou hij Villemain's „La littérature reproduit les mœurs de la société" niet verkeerd hebben geciteerd (p. 140), zou hij de generalisatie, die weer opduikt met Pierre Lasserre of Ernest Seillière, „the great social revolution always goes back to the literary revolution", niet hebben aangedurfd (p. 5). Gebrek alleen aan perspectief kon hem doen schrijven dat Anatole France en Remy de Gourmont aan de eene zijde, Faguet of Bourget aan de andere zijde de meesters van 't oogenbik zijn (p. 73). En wat doet (p. 153) 't procédé van Molière in *Don Juan* naast Courouble? En er zijn nog wel opinies die ik niet zou onderschrijven: dat Rodenbach nog wel meesterstukken zou hebben kunnen voortbrengen (p. 74; cfr. van Hamel, *l. c.*, 139) en dat hij populair was in België (p. 2). Het procédé van Charles Péguy in de herhaling van zekere woorden is niet te plaatsen naast dat van Maeterlinck (p. 36); de „raison mystique" in Maeterlinck's *Trésor des Humbles* is niet Bergson's „intuition" (p. 44); „Malbrouk s'en va-t-en guerre" onder de oude balladen te zien gerangschikt, die Max Elskamp's volksronden verklaren (p. 118) doet wel wat heel vreemd aan. Schrijvers over de Belgische letterkundige geschiedenis moeten maar uitmaken of van Hasselt, de Coster en O. Pirmez meetellen in de beweging (p. 3; cfr. Dumont-Wilden, *l. c.*, p. XI en XIII). En er is een leesfout (p. 79): Rodenbach's vroomheid wordt volstrekt niet bewezen doordat de held uit *Bruges-la-Morte* (p. 267 vs.) Jane worgt, omdat zij bij een processie had gelachen; hij doet dit omdat de vrouw met de geverfde haren spot met de vlecht van de doode echtgenoote. Een paar uitlatingen doen zien dat het boekje geschreven werd in oorlogstijden (p. 25, 71, 141, 149).

Amsterdam. K. R. Gallas.

Digitized by Google

J. F. Rode, Lectures Commerciales et Industrielles. Leyde, van der Hoek frères. 1919.

Dit werkje bevat een serie artikelen, die vóór en na in Zwitsersche couranten zijn verschenen, benevens enkele korte studiën, grootendeels handelende over de crisistoestanden tijdens en na den oorlog. Met *groot genoegen* hebben we een en ander gelezen : de stof is *leerzaam* en *interessant*.

Wie het werkje *ernstig* bestudeert d. w. z. nauwkeurig vertaalt, de typische uitdrukkingen en woorden noteert en daarna leert, zal niet alleen zijn technische vocabulaire hebben uitgebreid, maar bovendien zijn kennis van het Fransche taaleigen belangrijk hebben vergroot.

Het is echter geen gemakkelijk Fransch en *„ceux qui se destinent à l'enseignement du français"* (candidaten L. O. en M. O. dus ?) zoowel als *„ceux qui s'adonnent uniquement aux études commerciales,"* voor wie het werkje, blijkens het voorbericht, is bestemd, zullen menigmaal „au bout de leur latin" zijn. Daarom zijn wij, in tegenstelling met den schrijver (die, *„sedert er goede dictionnaires zijn*, met name Gallas", de „notes explicatives" overbodig acht) van oordeel, dat het boekje zeer in bruikbaarheid zou winnen, door degelijke verklarende aanteekeningen, hetzij „en marge", hetzij in een apart boekje.

Op iedere bladzijde toch komen tal van woorden en uitdrukkingen voor, die ook de meergevorderde leerling beslist zal moeten opzoeken. En bij ervaring weten wij, hoe men 't land heeft aan dat tijdroovende „woordjes zoeken."

Bovendien zal de schrijver het, met ons, geen overbodige weelde achten den gebruikers van het werkje de beteekenis te geven van moderne woorden als :

profitard (O.W.er), *versements de repentance* (gewetensgeld), *l'accaparomanie* (de hamsterwoede) enz. die men, *zelfs* in *Gallas*, tevergeefs zoekt.

Amersfoort. B. Hylkema.

J. de Zwaan, Antieke cultuur om en achter het Nieuwe Testament, tweede druk. Haarlem, de Erven Bohn. 1910.

Deze tweede druk wordt met blijdschap begroet, omdat daaruit blijkt, dat voor deze vragen belangstelling is en omdat de wijze, waarop zij behandeld worden, in breede kringen waardeering gevonden heeft. Tot bijzondere opmerkingen geeft deze nieuwe uitgaaf geen aanleiding. Behoudens stilistische wijzigingen en de vervanging van eenige saamgevatte aanhalingen uit Epictetus door volledige citaten, is de nieuwe druk aan den ouden gelijk en vergezellen dien onze goede wenschen.

Leiden. D. Plooij.

J. van Wageningen, Seneca's leven en moraal. Groningen, Noordhoff. 1917. (Pr. *f* 0.50).

Dit geschrift van den bekenden hoogleeraar verscheen juist toen de ondergeteekende zijn artikel : „Een staatsman en moralist uit de eerste eeuw, Seneca" aan de „Vragen van den dag" had opgezonden. En ruim een jaar later gaf Prof. J. J. Hartman zijn „Honderd jaren geestelijk leven in den Romeinschen keizertijd" uit, waarvan een groot gedeelte evenzeer aan Seneca is gewijd. Wel een bewijs dat Seneca althans ten onzent in hooge mate de aandacht trekt.

En 't is dan ook geen wonder, dat men zich intens bezighoudt met zulk een begaafd en veelzijdig man, bekwaam bestuurder van een wereldrijk en schitterend belletrist ; met zulk eene fascineerende persoonlijkheid, die door velen bijna als een heilige is vereerd en door anderen, waaronder eene autoriteit als Mommsen, voor een huichelaar wordt uitgemaakt. Welke houding moet men tegenover zulk een figuur aannemen ?

Prof. J. van Wageningen's verhandeling is duidelijk van stijl en degelijk van inhoud ; wie ook maar een weinig Latijn verstaat, kan haar met gemak lezen, en wie op het onderwerp dieper wil doorgaan, veel er in vinden, dat tot voorlichting strekt. Wat de waardeering van Seneca betreft, komt van Wageningen p. 27 tot de conclusie „dat Mommsens oordeel geheel onjuist is," al is Seneca dan ook „niet van ijdelheid en eerzucht vrij te pleiten."

Over 't geheel kunnen wij ons met de opvatting van den hoogleeraar best vereenigen ; op één kwestie, waaromtrent wij van hem verschillen, zij het ons vergund hier nader in te gaan.

Prof. van Wageningen zegt nl. tegen het einde van zijn verhandeling p. 28 :

„Opmerkelijk is het ook, dat Seneca in zijn laatste oogenblikken, met den dood voor oogen, Nero den moordenaar van moeder en verwanten noemt, maar zelf zich volstrekt niet van eenige schuld bewust is." Zeer zeker opmerkelijk, wanneer men bedenkt, dat „die vreeselijke daad van moedermoord" door Seneca niet „verhinderd", p. 12, of, juister uitgedrukt, in de hand gewerkt is, volgens Tacitus Ann. XIV, 7. Zou Seneca dan werkelijk nog te „redden" zijn ?

Maar mogen wij den „moedermoord" wel als een bewezen feit aannemen ? Zijn de bezwaren van Hochart en Hartman tegen het bekende verhaal van Tacitus afdoende weerlegd ? Is de officieele, door Seneca geredigeerde mededeeling, dat Agrippina, na een mislukten aanslag op Nero, zich zelven van 't leven zou hebben beroofd, per slot van rekening niet toch nog het meest geloofwaardige in zake dit duistere feit ? O. i. moet dit alles nog eens ter dege worden overwogen.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

Fr. von Duhn, Pompeji, eine Hellenistische Stadt in Italien. Dritte Auflage. (Aus Natur u. Geisteswelt 258). Leipzig, B. G. Teubner. 1918. (Pr. M. 1.50 + 30 %).

In de „Sammlung wissenschaftlich-gemeinverständliche Darstellungen, Aus Natur und Geisteswelt" is in 1905 het boekje uitgekomen, waarvan thans de derde uitgaaf verscheen. Het zijn een achttal voordrachten over het ontstaan en het wezen van het Hellenisme, het Hellenisme in Pompeji, de ontwikkeling der stad, de openbare gebouwen en de woningen met hun versiering en huisraad, het leven in de stad, de graven buiten de poorten. Het boekje is voor deze derde uitgaaf zorgvuldig herzien. Nieuw zijn de afbeeldingen der muurschilderingen in de Villa Item buiten Pompeji. Maar de resultaten der laatste opgravingen in de Strada della Abbondanza kende de Schrijver nog niet.

Als een beknopt overzicht van onze kennis over Pompeji heeft het boekje zeer zeker voldaan. Wil men een uitgebreider studie maken, dan zal men het welbekende werk van August Mau, Pompeji in Leben und Kunst,

Digitized by Google

en het Aanhangsel, in 1913 uitgegeven door F. Drexel, waarin de literatuur over Pompeji is verzameld, niet kunnen missen. Maar in het boekje van den Heer Von Duhn zal men in de „Literaturnachweise" aan het slot eenige zeer belangrijke aanvullingen vinden.

Bij kleinigheden willen wij niet stilstaan. Alleen is op te merken, dat de Schrijver bij het bespreken der bouwkunst wellicht meer had kunnen rekening houden met de onderzoekingen van Richard Delbrück over de bouwkunst in Italië onder de Republiek. Voor de geschiedenis der schilderingen op de muren had zeker ook de opvatting van Albert Ippel, verdedigd in zijn Dissertatie „Der dritte Pompejanische Stil", een nauwkeurige overweging verdiend. Maar wij willen ons daarmee niet ophouden. Liever geven wij een oogenblik aandacht aan den opzet van het geheel.

Een Hellenistische stad in Italië noemde de Schrijver Pompeji om daarmee aan te duiden, dat het leven daar een geheel Hellenistisch karakter had, en Pompeji wordt besproken als het type van een stad uit den Hellenistischen tijd. Maar deze uitdrukking verraadt reeds den eenzijdigen opzet. Want men mag het leven in Italië niet uitsluitend Hellenistisch noemen. Steeds vindt men daar immers een eigen aard ondanks de afhankelijkheid van Hellas.

Deze eigen aard blijkt reeds in de kunst van het oude Etrurië. Daar vond het Grieksche handwerk met zijn bijzondere vormen en motieven vroeg ingang. Maar het uiterlijk der Etruscische kunst werd nooit geheel Grieksch. Ook in de kunst van Zuid-Italië, uit den tijd van het begin der groote expansie voor de Grieksche kunst in de vierde eeuw vóór Christus, bespeurt men een bijzondere, niet-Helleensche richting. Blijkbaar heeft het Italiaansche element daar krachtigen invloed gehad op de Grieksche kunst.

Door de onderwerping onder Rome is deze inheemsche aard voorloopig op den achtergrond gedrongen. Het was, alsof Italië geheel zou opgaan in het algemeene Hellenisme, dat heerschte in het Romeinsche Rijk. Maar in werkelijkheid sluimerden de krachten van Italië slechts en vele eeuwen later zou daaruit weer een groote kunst ontstaan met eigen karakter.

Ook in Pompeji kan men in de verschillende perioden tot den ramp van het jaar 79 het uitwisselen van Grieksche en Italiaansche elementen bespeuren. Oorspronkelijk was het een Oscische stad en als elders in Campanië heeft zich daar, veel meer dan in het Zuiden en in Silicië, het Italiaansche karakter gehandhaafd. Maar sedert de dagen van Sulla, in de eerste helft der eerste eeuw vóór Christus, werd de Stad onder den invloed van de colonie, die zij moest opnemen, meer en meer Romeinsch. Daarbij begon ook in Pompeji het Hellenisme de inheemsche elementen geheel te verdringen.

De beste krachten evenwel der groote beweging, die van Hellas was uitgegaan om de wereld te veroveren, waren toen reeds verbruikt. Bij het begin onzer jaartelling had er een ommekeer plaats in het leven. De volken, die onder den invloed stonden van het Hellenisme, kwamen langzamerhand in verzet tegen de binnengedrongen beschouwing en herinnerden zich hun eigen aard. Voorloopig was deze beweging nog zwak. In Italië konden de eerste Keizers wel oude gebruiken in eere herstellen, maar voor de kunst was het niet meer dan een gezochte terugkeer tot de oude vormen der classieke Grieksche kunst.

In de laatste periode echter van het leven in Pompeji had de kunst zich reeds weer afgekeerd van het classicisme uit den tijd van Augustus en het is juist deze periode, die onzen indruk van de stad geheel beheerscht. Want in 63 was door een aardbeving veel verwoest en daarom dateert een groot deel van de uiterlijke versieringen, vooral bij de woningen, uit de laatste jaren vóór 79.

Toen zocht de kunst niet meer aansluiting bij de vormen der vijfde eeuw uit Griekenland, maar bij de Hellenistische kunst met haar bewogen figuren en onrustige opvatting.

Deze laatste kunst is zeker meer in overeenstemming met den Italiaanschen aard en daarbij meent men ook te bespeuren een eigen manier om de dingen te beschouwen, een richting, die zich trachtte los te maken van den overheerschenden vreemden invloed om weer een Italiaansch karakter aan de kunst te geven.

Met deze eigen, Italiaansche aard zal men geen rekening kunnen houden, als men Pompeji beschouwt als een Hellenistische stad. Ook in het boekje van den Heer Von Duhn zal men te vergeefs zoeken naar een onderscheid met andere steden der groote Hellenistische wereld uit de eerste eeuw onzer jaartelling. Dat deze stad der Oudheid, die voor ons zoo goed is bewaard gebleven, in Italië lag aan den voet van den Vesuvius, is voor den Schrijver slechts een toeval. Zijn doel was het vooral om ons het leven te leeren kennen in een Hellenistische stad van algemeen type. Met zijn boekje heeft hij dit doel ook zeer zeker bereikt.

Den Haag. A. W. Bijvanck.

Radulph de Rivo der letzte Vertreter der altrömischen Liturgie von Dr. **P. Cunibert Mohlberg,** Benedictiner der Abtei Maria Laach. Zweiter Band. Texte. Münster 1915.

Deze tekstenverzameling vormt het twee en veertigste deel van de „Recueil de travaux publiés par les membres des conférences d'histoire et de philologie" onder de leiding van enkele professoren der Leuvensche universiteit, waar Dom Cunibert Mohlberg meerdere jaren wetenschappelijke gastvrijheid en vorming genoot. Een tastbaar resultaat dier hoog-wetenschappelijke vorming was zijne doctorale dissertatie over onzen vaderlander Radulph de Rivo, een der belangrijkste liturgische verschijningen van de latere middeleeuwen. Deze dissertatie werd in het *Museum* (Dl. XX, kol. 23, vlgg.) besproken.

Zijne beide voornaamste werken heeft de deken van de collegiale kerk te Tongeren geschreven tot voorlichting van het pas gevormde kapittel van de congregatie van Windesheim, zoodat eene uitgave zijner geschriften bijzonder welkom moet wezen aan een ieder, die de inwendige organisatie dier wijdvermaarde congregatie wil bestudeeren.

Een van de drie gepubliceerde werken van de Rivo werd reeds vroeger gedrukt nl. zijn Liber de canonum observantia. De eerste editie bezorgde Hittorp en zij werd in 1568 te Keulen gedrukt. Sedert dien werd het werk altijd overgenomen in de Bibliotheca S. S. Patrum en in de Maxima bibliotheca Patrum van 1677 te Lyon. Hittorp publiceerde zijn tekst naar een handschrift hetgeen in het bezit was van den Bruggesche kanunnik

Digitized by Google

Pamelius. Dat handschrift is nog niet teruggevonden. Dom Mohlberg heeft tot grondslag voor zijn tekstuitgave de editio princeps genomen van Hittorp, doch het is hem gelukt op de gis vele verbeteringen aan te brengen. Hittorp toch beklaagt zich over het slechte schrift en over de vele afkortingen. Het handschrift zal nl. geschreven zijn geweest in het voor den oningewijden lezer bijna onleesbare cursief van het einde der 14de eeuw.

Het eerste werk van de Rivo, hetgeen ook in deze uitgave vooraan staat, Liber de officiis ecclesiasticis wordt hier voor het eerst door den druk algemeen toegankelijk gemaakt en wel naar een handschrift uit het stadsarchief van Keulen.

Het derde en laatste tractaat is eveneens een eerste uitgave en wel naar het handschrift afkomstig van het klooster Korsendonck, en het bevindt zich tegenwoordig in de koninklijke bibliotheek van Brussel. Een volledig plaats- en naam- en een zeer uitvoerig liturgisch woorden zaakregister verhoogen de bruikbaarheid. Dit is ook in overeenstemming met het doel van de uitgave. de vele kostbare liturgische gegevens, welke door de Rivo op zijne reizen en voornamelijk te Rome uit oude handschriften of plaatselijke gebruiken werden verzameld, gemeen goed te maken van de liturgische wetenschap.

De uitgave is, gezien de vele verklarende voetnoten, met degelijk wetenschappelijken zin verzorgd.

Oosterhout. Dom Richard Schutte O. S. B.

Biografisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland, red. **Dr. J. B. de Bie** en **Mr. J. Loosjes.** Dl. I en II en afl. 9. 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff. z.j. (Pr. *f* 20, compl. ± 200 vel à *f* 0.40).

Dit Woordenboek heeft reeds een vrij lange geschiedenis. Het denkbeeld om het samen te stellen is oorspronkelijk van den in 1896 overleden Utrechtschen hoogleeraar Kleyn, die evenwel zeer weinig dienaangaande heeft nagelaten, eigenlijk weinig anders dan het denkbeeld. Na zijn dood werd de taak opgevat door Dr. De Lind van Wijngaarden en Dr. van Langeraad, die bij Kemink en Zn. te Utrecht een aantal afleveringen — ongeveer wat thans werd geboden — hebben uitgegeven. Maar de inteekening erop werd slechts door „enkele tientallen" belangstellenden gesteund, zoodat het werk zoo goed als onbekend is gebleven. Na den dood van de beide bewerkers bleef het liggen, totdat de firma Nijhoff bereid gevonden werd het onder een nieuwe redactie weder op te nemen. Zoo zijn wij thans in de gelegenheid het begin der nieuwe uitgave aan te kondigen. Uitgever en bewerkers stellen zich voor per jaar ongeveer 20 vel af te leveren. Het is niet duidelijk, of bij de 200 vel de reeds verschenen 98 vel gerekend zijn, dan wel niet. Ik onderstel het laatste, want de 98 vel omvatten de letters A tot F, dus reeds de helft van de 200 vel voor de eerste zes letters van het alphabet, waaruit blijkt, dat het vervolg op veel beknopter wijze zou moeten worden ingericht; als ik mij vergis en het geheel op 300 vel zal komen, zal toch reeds een aanzienlijk grootere beknoptheid noodig zijn om het overblijvende $^3/_4$ van het alphabet in de dan nog overblijvende 200 vel onder te brengen. Het geheele boek is reeds door de eerste bewerkers, die de thans aanwezige voorrede hebben gesteld — van de nieuwe bewerkers zagen wij nog niets dergelijks — toegewijd aan de nagedachtenis van Acquoy, die door Kleyn nog over zijn voornemen geraadpleegd is, en van Kleyn zelven.

Vergelijken wij de uitgegeven twee deelen met de thans verschenen 4 deelen van het groote algemeene Nieuw Biographisch Woordenboek (uitg. Sijthoff, red. Knappert, Molhuysen en Blok), dan treft allereerst het verschil in de opeenvolging der artikelen. Dit Biogr. Woordenboek van protestantsche godgeleerden is ingericht op alfabetische wijze; het onze volgt een nieuwere methode, naar welke ieder verschijnend deel alfabetisch is ingericht en door middel van registers en verwijzing het opslaan vergemakkelijkt wordt. Is dit reeds een belangrijk verschil, nog belangrijker is dat, hetwelk blijkt uit den vorm der artikelen zelve. Dit Woordenboek is veel uitvoeriger, ook waar het minder op den voorgrond tredende personen betreft maar vooral bij degenen, die een bijzondere plaats innemen in de geschiedenis der protestantsche kerken. Zoo is Acquoy behandeld in een uitvoerige biografie van 9 zeer groot 8° bladzijden, d. i. zeker meer dan zesmaal zooveel als in het Nieuw Biogr. Wdbh. aan hem werden gewijd; Menso Alting, die in het Nieuw Biogr. Wdbk. nauwelijks 2 kolom beslaat, krijgt hier 5 blz. enz. enz. In het N.B. Wdbk. zou het technisch onmogelijk geweest zijn zoo uitvoerig te werk te gaan maar in een alleen aan protestantsche theologen gewijd boek kon dit wel geschieden, al is het duidelijk, dat, op deze wijze tot het einde toe behandeld, ook deze uitgave op verre na niet uit zou kunnen komen met den vooraf bepaalden omvang zooals boven werd aangetoond. In ieder geval zijn de talrijke thans reeds gegeven uitvoerige biografieën, voorzoover ik zien kan, zeer goed en nauwkeurig samengesteld; ook met groote onpartijdigheid — en dat valt bij deze beschouwingen op theologisch gebied vooral te waardeeren. Voor snelle orienteering is de beknoptere methode van het N. B. Wdbk. te verkiezen; wil men op zijn gemak voortlezen, dan zal die van dit Wdbk. beter voldoen.

Een paar opmerkingen mogen de nieuwe bewerkers wel ter harte nemen. Vooreerst plegen de auteurs voor „literatuur" soms eenvoudig te verwijzen naar den ouden Van der Aa. Dit is niet zonder bedenking te achten, want het is bekend genoeg, dat de aanwijzingen daar, vooral die van dr. Schotel, aan nauwkeurigheid, zoowel bibliographische als eenvoudig uit het oogpunt van drukfouten, zeer veel te wenschen overlaten; zelfstandige bibliographische aanteekeningen, behoorlijk gecontroleerd met de titels zelf, zijn een bepaalde noodzakelijkheid. Een tweede opmerking geldt de omstandigheid, dat bij tal van artikelen de afkomst, resp. ouders en kinderen, van den beschrevene niet of onvolledig genoemd is; ook dat geeft allerlei bezwaar, ook al zij toegegeven, dat een „biografisch" Wdbk. volstrekt niet hetzelfde is als een „genealogisch" dito, wat bij de beoordeeling dikwijls vergeten wordt. Overigens mogen wij met lof spreken van de stipte nauwkeurigheid, waarmede de oudere bewerkers hunne taak hebben vervuld. Deze zoowel als de reeds geroemde onpartijdigheid behooren tot de beste tradities der school van Moll en Acquoy, waaruit ook dit boek is voortgekomen. Onze beste wenschen vergezellen de nieuwe bewerkers bij hunnen arbeid, welks bezwaren de samenstellers en redacteuren van boeken als deze van nabij kennen.

Digitized by Google

Waarom onthielden zij ons een eigen voorrede of zoo iets, waarin zij hunne taak nader omschreven en toelichtten? Wij bezitten van dien aard nu niets dan het uitgevers-prospectus en de op dit punt ook onduidelijke voorrede hunner voorgangers.

Leiden. P. J. Blok.

J. Roger Charbonnel, La pensée italienne au XVIe siècle et le courant libertin. Paris, Champion. 1919. (Pr. fr. 20).

J. Roger Charbonnel, L'éthique de Giordano Bruno et le deuxième dialogue du Spaccio (traduction avec notes et commentaire). Contribution à l'étude des conceptions morales de la Renaissance. Paris, Champion. 1919. (Pr. fr. 10).

De philosophische gedachten van het Renaissance-tijdperk zijn moeilijk te vatten en over het algemeen slecht bekend. Elke poging om ze duidelijker in hun oorsprong, samenhang en ontwikkeling te ontvouwen, verdient de levendigste belangstelling. De beide werken van Charbonnel leveren een ware schatkamer, om gegevens uit te putten voor de kennis der wijsgeerige stroomingen in de 16e eeuw. *La pensée italienne* begint met een rijke bibliographie, dan volgt een hoofdstuk over den invloed der italiaansche gedachte buiten Italië, met name in Frankrijk, vervolgens een résumé van de verschillende antieke denksystemen, waarop de philosophie der Renaissance is gebaseerd, om daarna over te gaan tot een analytische behandeling der verschillende richtingen zelve. Vooreerst de Paduanen, „interprètes ou exégètes d'Aristote", onder wie Pomponazzi, Cremonini, Cardanus en Vanini de voornaamste plaats bekleeden. Machiavelli neemt voor zich een hoofdstuk in beslag, als „un positiviste politico-social." Het dan volgende draagt den titel: „Le nouveau système du monde, L'orientation vers la philosophie de l'immanence" en behandelt Leonardo da Vinci, Telesio, Giordano Bruno, om met Galilei en Campanella de 17e eeuw te bereiken. De beide slothoofdstukken zijn van concludeerenden aard, terwijl een reeks van 13 aanhangsels nog allerlei excursen aan het werk toevoegt.

Er is veel goeds van het werk te zeggen. De uiteenzettingen zijn helder, de hoeveelheid van de verwerkte stof ontzagwekkend. Voor iemand, die het meer met cultuurhistorische dan philosophische belangstelling ter hand neemt, is de hoofdindruk wel, wat de schrijver zelf in een noot (p. 712[1]) aldus uitdrukt: „Le seizième siècle est peut-être un ‚tournant' décisif: il est surtout un *confluent* où se mêlent des doctrines très diverses." Het karakter van bontheid, van heterogeniteit en onoverzichtelijke verwardheid, dat de Renaissance ook in andere geestelijke manifestaties vertoont, komt hier bijzonder sterk uit. „Une conquête de l'esprit, ébloui par l'immensité et la fécondité de l'univers" (p. 712), dat blijft het beeld, waaronder de philosophische Renaissance zich vertoont, maar het is een verovering zonder plan, waarbij de in bezit genomen gebieden slechts zeer gebrekkig worden ingevoegd in het algemeene systeem van het denken.

Geheel in overeenstemming met hetgeen omtrent de oorsprongen der Renaissance op elk ander gebied hoe langer hoe duidelijker wordt, constateert de schrijver sterke banden, die de philosophische gedachte der 16e eeuw aan de middeleeuwen binden, met name aan het Averroïsme der 13e eeuw. Aan den anderen kant wordt de nadruk gelegd op den samenhang tusschen het vage scepticisme der Renaissance en de opkomst van den kritischen geest der 18e eeuw. De libertijnsche geestesstrooming verbindt de gedachte der Renaissance aan de philosophie der Encyclopedisten, zegt de schrijver in het voorbericht, en het schijnt mij, dat hij in het bewijs van die stelling wel geslaagd is. Slechts vraagt men zich af, of bij den sterken nadruk op de neo-platonistische invloeden het zuivere platonisme, zooals dat b.v. door Abel Lefranc in zijn werking op de fransche litteratuur is beschreven, niet eenigermate te kort komt.

Ernstige bezwaren zijn te maken tegen de compositie van het boek. Met prof. Gustave Cohen sprak ik eens over het werk van Renaudet, *Préréforme et humanisme à Paris.* De fransche geleerde deelde mijn bewondering voor dat boek, maar vond het toch ten slotte niet „un livre bien français", doelende op een overmaat van geleerde bijzonderheden tot schade van den klaren vorm. Hoe moet dan een fransch criticus wel oordeelen over het werk van Charbonnel! Want hier ontbreekt elke gelijkmatigheid van opbouw, elke waarlijke samenvatting. De schrijver heeft zijn geheele studiemateriaal in het boek gesleept, soms met volkomen verwaarloozing van den vorm. Zoo behelst chap. I niet veel meer dan de aaneengeregen adversaria over Machiavelli's verspreiding in Frankrijk, met het doel om te bewijzen, dat de italiaansche invloed veel sterker is geweest, dan sommigen, b.v. Strowski, aannemen. Dit doel wordt overigens niet geheel bereikt, want de meeste getuigenissen doen juist zien, hoe eenstemmig Machiavelli in Frankrijk verworpen werd. Op p. 434 geeft de schrijver dan ook eigenlijk zelf toe, dat de invloed van Machiavelli niet bijzonder groot is geweest. Ongelijkmatigheid is het te noemen, wanneer de behandeling van Cardanus 25, van Cremonini 44, van Vanini 81 bladzijden beslaat, terwijl Telesio in 6 wordt afgedaan. Terwijl van de meeste auteurs een korte biografie aan de bespreking van hun werk en stelsel voorafgaat, zoekt men die vergeefs van Pomponazzi en Cremonini. Uitvoerige citaten van allerlei herkomst doen de noten soms tot tal van bladzijden uitdijen. Waartoe een aanhaling over Raymundus Lullus uit Cesare Cantù's *Histoire universelle* (p. 461[1]), als men daarin de mededeeling mee verzwelgt, dat Camden in de 14e eeuw leefde? — De in de noten vermelde autoriteiten zijn meer dan eens blijkbaar uit de tweede hand geciteerd: G. Benedetto Carpzovio, *Paradoxon stoïcum* (p. 460[1]), bedoelt een lid van het Leipziger geleerdengeslacht Carpzow, nl. Johann Benedict IV, 1720—1803, kleinneef van den bekenden criminalist.

De bibliographie vertoont vele sporen van een haastige bewerking, b. v. p. U: onder de uitgaven van Machiavelli ontbreekt die te Milaan 1804/5; p. E.E en p. 716[1]: Gebhardt — lees: Gebhart; p. GG: Lanson, Hist. de la litt. française, 10e ed. 1908 — sedert verscheen de 14e 1918, ib. de verspreide verhandelingen van Abel Lefranc thans te citeeren naar den verzamelbundel *Grands écrivains français de la Renaissance*, 1914. p. HH: Maudonnet — lees: Mandonnet, Hotmann — lees: Hotman, p. KK: Voëtius — lees: Voetius, Wulf (E. de —) — lees: (M. de —), Wolf (M. V.) — lees: Wolff (F. von —). Bij de litteratuur over Bodin ontbreekt de verhandeling van F. von Bezold, Jean Bodins *Colloquium heptaplomeres und der Atheismus des 16.*

Digitized by Google

Jahrhunderts, 1. Teil, Historische Zeitschrift 113, 1914, die voor het geheele werk van hoogst belangrijke beteekenis zou zijn geweest.

Het boek over de ethica van Giordano Bruno wordt door den schrijver de logische aanvulling van zijn andere, grootere werk genoemd. Het deelt daarmee alle verdiensten, en voorzoover ik zie, minder van de gebreken. Blijkens de voorrede had *La pensée italienne* reeds in 1917 moeten verschijnen. Tezamen vormen de beide werken een buitengewoon rijk hulpmiddel tot de studie van de Renaissance in haar moeilijkst te beheerschen verschijningsvorm.

Leiden. J. Huizinga.

SCHOOLBOEKEN.

Van de fa Wolters te Groningen-den Haag ontving de Redactie den 3den dr. van het 1ste deel van het vroeger in dit blad besproken werk van mevr. W. C. Wittop Koning-Rengers Hora Siccama en H. Poort, *De bloeiende Bongerd* (pr. ƒ2.75, geb. ƒ3.60); van de fa W. E. J. Tjeenk Willink te Zwolle den 2den dr. van 't 2de deel van J. W. Pik, *Leerboek der Vaderlandsche Geschiedenis* (pr. ƒ4.90, geb. ƒ5.30), en den 3den van 't 4de deel van J. W. Pik, *Leerboek der Algemeene Geschiedenis.*

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De redaktie ontving van Prof. R. Ganschinietz te Poznan' (Posen) afdrukken van enige artikels door hem in Pauly-Wissowa's *Realenzyklopädie* geschreven. Het Museum bespreekt zulke afzonderlike artikelen niet, doch gaarne vestigen wij de aandacht van onze lezers op deze mythologiese studies, waarvan er een, over *Katabasis* (ad inferos), de omvang heeft van een boekje (92 kolommen). De andere handelen over *Κάτοχος*, *Κατοπτρομαντεία*, *Kombabos*, *Κοσκινομαντεία*, *Kranz* en *Κριθομαντεία*.

Bij de firma H. D. Tjeenk Willink & Zoon te Haarlem is verschenen *Het Offer van Abraham*, een Grieks mysteriespel in twee bedrijven, geschreven op Kreta in de zestiende eeuw en vertaald door Dr. D. C. Hesseling. In een korte inleiding wordt aangetoond dat dit drama, in versus politici geschreven, vooral de aandacht verdient wegens de psychologiese behandeling der personen; het staat in dat opzicht ver boven de overeenkomstige stukken uit West-Europa van die tijd.

STICHTING DE GOEJE.

1. Het bestuur der stichting heeft sedert November 1918 geen verandering ondergaan en bestaat derhalve uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. T. J. de Boer, Dr. K. Kuiper en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. In het jaar 1919 verscheen als uitgave no. 4 der stichting: „Bar Hebraeus's Book of the Dove, together with some chapters from his Ethikon", door Dr. A. J. Wensinck, en als uitgave no. 5: „De opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen", door Dr. C. van Arendonk. Het reeds aangekondigde werk van Dr. I. Goldziher over de geschiedenis der uitlegging van den Qor'an (een vermeerderde bewerking der in 1913 te Uppsala door hem over dit onderwerp gehouden voordrachten) ligt ter perse en is bestemd uitgave no. 6 te worden.

3. Van de vijf uitgaven der stichting zijn nog een aantal exemplaren over, welke bij den uitgever Brill te Leiden verkrijgbaar zijn en waarvan de opbrengst aan de stichting ten goede komt: no. 1, de photographische reproductie van het Leidsche handschrift van al-Buhturi's Ḥamâsah (1909) is verkrijgbaar voor ƒ96; no. 2, al-Mufaḍḍal's Kitâb al-Fâkhir, ed. C. A. Storey (1915) voor ƒ6; no. 3, Streitschrift des Gazâlî gegen die Bâṭinijja-Sekte, door I. Goldziher (1916) voor ƒ4.50; no. 4, Bar Hebraeus's Book of the Dove, together with some chapters from his Ethikon door A. J. Wensinck (1919) voor ƒ4.50; en no. 5, De Opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen, door C. van Arendonk (1919) voor ƒ6.

November 1919.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIII-XLIV, 7-8: R. Heinze, Horazens Buch der Briefe. — F. Hartmann, Aorist u. Imperf. im Griech. — M. Pohlenz, Un mensonge de la science allemande? — Mitteil.

In het paedagog. ged.: H. Friese, Die Zentralstellung des Deutschen im höheren Schulunterricht. — G. Mayer, Goethes Lied 'Über allen Gipfeln'. — Mitteil.

Nieuwe Taalgids, XIII, 6: J. Koopmans, Jacob Steendam. — D. C. Tinbergen, Taal. en litteratuuronderwijs. — J. J. Salverda de Grave, Het onderwijs van de franse taal in ons land in vroegere tijd. — J. Kooistra, Nog eens „Twee Hollands-Engelse parallellen in de syntaxis". — Aankond. en meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Anglia, Beibl. XXX, 8: F. Holthausen, Zu 'Eule u. Nachtigall'.

Tijdschrift Gesch. en Aardrijkskunde, 1919, 4. Sernée, Voorrechten van Oranje, II. — Brugmans, De oorsprong van den Europeeschen oorlog. — De Witt Huberts, Een Fransch hulpkorps op Hollandschen bodem 1665/6. — Breen, De afstand van de statisfactie van Amsterdam. — Meded. op geographisch gebied.

Archief aartsbisdom Utrecht, XLV, 1: Waeyer, Nopens het aartspriesterschap van Swolle, uitg. Meyer.

English Historical Review, July 1919: Foster, The requisition of St. Helena. — Sedgwick, The Inner Cabinet 1739/41. — Notes and Documents; Oct. 1919 · Stephenson, The aids of the English boroughts. — Malcolm Letts, Some French travellers in Naples (16th century). — Domer Harris, Memoirs of Hopkins. — Notes and Documents. —

Studiën, XCII, Nov.: C. Wilde, Drie gevallen Dynastieën, II. — Al. Slijpen, Een nieuwe zwenking van Frederik van Eeden? — P. Albers, V. de Stuers. De Referendaris, V. — A. J. M. Mulder, De ontdekking van den aard der Röntgenstralen, II. — Meded. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Enk, Grattus: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 37 (M.)

Van Haeringen Inflexieverschijnselen: Anglia, Beibl. XXX, n°. 8 (v. d. Meer).

Van Hamel, Opvattingen over litteratuur: D.Lit. Ztg. 1919, n°. 35 (Opstelten; slot).

Jolmers, Staring: N. Taalg. XIII, n°. 6 (Opstelten).

Kiliaan, Jav. Spraakk.: Rev. Crit. 1919, n°. 16 (Meillet).

Knuttel, Catal. Pamflettenverzam. VII—VIII: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 39 (Japikse).

Pienaar, Taal en poëzie: N. Taalg. XIII, n° 6 (Hesseling).

Riemens, Enseignement du français: N. Taalg. XIII, n°. 6 (Salverda de Grave).

Schröeder, Amor et Psyche: D.Lit. Ztg. 1919, n°. 41—42 (Weinreich).

Vorrink, Nederlandsche Taal II: N. Taalg. XIII, n°. 6 (Tinbergen).

Wensinck, The Navel of the Earth: D.Lit. Ztg. 1919, n°. 41—42 (Gressmann).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

KLEIN PLAKKAATBOEK VAN NEDERLAND.

Verzameling van ordonnantiën en plakkaten betreffende regeeringsvorm, kerk en rechtspraak (14e eeuw tot 1749)

bijeengebracht door

Mr. A. S. DE BLÉCOURT,
Hoogleeraar te Leiden,

en Dr. N. JAPIKSE,
Directeur van het bureau voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën.

Prijs, ing. f 9,75, gebonden f 11,50

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. / DEN HAAG.

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Over allerlei aantrekkelijke onderwerpen van kunst en literatuur — we noemen slechts moderne architectuur en muziek in ons land — bestaan geen geschriften die den weetgierige kunnen inlichten, of hem nader brengen tot de bedoelingen van den ge'eerde of den kunstenaar.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 1.75**, geb. **f 2.25**.

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.—**, geb. **f 3.90**.

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw, geïll. Ing. **f 3.90**, geb. **f 4.50**.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

FRANSCHE KUNST

Een reeks studies over Literatuur, Schilderkunst, Muziek, Enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

In deze reeks zijn reeds verschenen:

I. De Franse geest in Frankrijks letterkunde, door P. Valkhoff. Gecart. **f 1.60**

II. De Troubadours, door J. J. Salverda de Grave, Gecart. **f 1.60**

III. Fransche Caricaturisten, door Corn. Veth. Gecart. **f 1.90**

IV. Francis Jammes, door Jan van Nylen. Gecart. **f 1.60**

V. Latijnsche Lente, door J. Greshoff. Gecart. **f 1.90**

VI. Maurice Barrès, door Joh. Tielrooy. Gecart. **f 1.75**

VII. Het moderne Fransche Tooneel, door C. P. van Rossem. Gecart. **f 1.75**

VIII. De twee Muzieken I, door Matthys Vermeulen. Gecart. **f 1.50**

IX. Idem. II. Idem Gecart. **f 1.50**

X. De Pensées van Pascal, door Ca. Serrurier. Gecart. **f 2.25**

XI. Charles Péguy, door Jan van Nylen. Gecart. **f 1.75**

XII. Remy de Gourmont, door André de Ridder. Gecart. **f 2,25**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. te LEIDEN.

ENCHIRIDIUM

DICTIONIS EPICAE

SCRIPSIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

EDITIO ALTERA.

AUCTA et EMENDATA.

Prijs Ing. **f 6.50** Geb. **f 7.50.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE.

Abonnement per jaar (12 nummers) **0.90.**

Verschijnt op den eersten van elke maand bij A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ TE LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden. | Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 9.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. **N°. 4.** **Januari 1920.**

Immisch, Das Nachleben der Antike (Hesseling).
Wensinck, The Ocean in the literature of the Western Semites (Houtsma).
Van Hamel, Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën over litteratuur in Nederland (J. A. N. Knuttel).
Collin, Le développement du suffixe -ata dans les langues romanes (Sneyders de Vogel).
Petersson, Baltische u. slavische Wortstudien (v. Wijk).
Beloch, Griechische Geschichte, II (Valeton).
Müller-Kolshorn, Azmi Efendis Gesandtschaftsreise an den preussischen Hof (Houtsma).
Robert, Archaeologische Hermeneutik (Six).
Catalogus van Folklore in de Koninklijke Bibliotheek, I (F. Kossmann).
Roscher. Die Zahl 50 in Mythus, Kultus Epos und Taktik (K. H. E. de Jong).
Page, Commerce and Industry (v. Blom).
Opvoeding en Onderwijs:
Paedagogische Studiën (de Vletter).
Schoolboeken:
Veldhuis, Ovidius, Epistulae ex Ponto (Werff).
Borlé, Cinquante thèmes d'examen (Boulan).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

O. Immisch, Das Nachleben der Antike. Leipzig, Dieterich. 1919. (Pr. M. 3.50, gebonden M. 5.50).

Prof. Immisch heeft enige voordrachten die hij in het voorjaar van 1918 voor de troepen in Macedonië gehouden heeft, tot een boekje verwerkt, dat, als no. 1 van een nieuwe Serie der „Schriften über Wesen und Wirkung der Antike" die de algemene titel „Das Erbe der Alten" dragen, het licht heeft gezien.

De schrijver betoogt dat bij het verloren gaan van de kennis der Oudheid de Duitsers — men mag wel zeggen de gehele beschaafde wereld — het ontstaan van hun eigen volksleven en hun eigen beschaving niet langer zouden begrijpen. In een overzicht van de belangrijkste elementen van onze staatsinrichting, van onze taal, onze godsdienst, onze kunst en onze wetenschap, toont hij aan hoe nauw wij historios verwant zijn aan de Ouden, hoe wij bijna op elk gebied hun leerlingen zijn en in de allereerste plaats van de Grieken. Hij bedient zich daarbij vooral van hetgeen de taal ons leert. Daarbij hecht hij terecht minder waarde aan de wetenschappelike termen die een antiek uiterlik vertonen (vele zijn van zeer modern maaksel), als aan de uitdrukkingen die een oningewijde geneigd is voor echt Duitse woorden te houden, maar die niet anders zijn dan zeer oude vertalingen van Griekse techniese termen, b.v. „erörtern", „ermitteln", „Versuch" (in de zin van „essai") enz. Dit verschijnsel gaat hij na op elk van de straks genoemde domeinen van onze beschaving; natuurlik zijn vele van zijn voorbeelden reeds vroeger aangehaald, maar daarnaast noemt hij een groot getal nieuwe blijken van onze samenhang met de Oudheid.

Het boek is in de oorlog ontstaan, maar toont daar weinig of geen blijken van in ongunstige zin. Immisch wenst ook van de vijand te leren. Als hij over de rhetorica spreekt, geeft hij als zijn mening te kennen dat de propaganda van de geällieerden in menig opzicht zo vruchtbaar is geweest omdat men, met name in Frankrijk, vastgehouden heeft aan de beproefde voorschriften der Griekse kunst om helder en aangenaam zijn gedachten uit te drukken. De Duitse journalistiek moet, volgens hem, daar rekening mee houden; zij moet opgenomen worden in 't Hoger Onderwijs daar zij, ook in vredestijd, „der zielbewussten Schulung und der wissenschaftlichen Organisation bedarf" (blz. 50). De vraag is, dunkt mij, geoorloofd of het meesterschap in de vorm een resultaat is van „Schulung" en „Organisation" ad hoc, dan wel van de voorkeur voor litteraire behandeling der stof, die in Frankrijk Lager, Middelbaar en Hoger Onderwijs kenmerkt.

De stelling door Immisch met talent en geleerdheid verdedigd, kan aanvaard worden zonder dat men het eens wordt over de praktiese gevolgen die er aan verbonden dienen te worden. Moeten allen, zonder onderscheid, die hoger ontwikkeling begeren Latijn en Grieks leren, of is „Das Erbe der Antike" in veilige bewaring als slechts zeer enkelen door beoefening van die talen zelfstandig zich bewust worden van onze verplichtingen aan de Oudheid? Moeten alle geleerden tevens historici zijn of is onder hen een aantal, niet groter dan b.v. dat der Semitici, voldoende? Weinigen zullen een van die twee uitersten kiezen, maar dan blijft de moeilikheid over om de grootte van de groep te bepalen. Het lijkt mij onvermijdelik, dat bij het ouder worden van onze beschaving die groep geleidelik slinkt.

Leiden. D. C. Hesseling.

A. J. Wensinck, The Ocean in the literature of the Western Semites. (Verhandelingen K. A. v. W., Afd. Letterk., Nieuwe Reeks, XIX, 2). Amsterdam, J. Müller. 1918.

Nadat Prof. Wensinck in eene vroegere verhandeling (*The ideas of the Western Semites concerning the navel of the earth*) ons tot gids gestrekt heeft naar den navel der aarde, leidt hij ons hier rond in de diepten van den Oceaan en vindt daarbij gelegenheid nog over tal van andere zaken, over de eilanden der gelukzaligen en de onderwereld, over de levensbron en den wereldboom enz. te spreken aan de hand van de aanwijzingen, die zijne Hebreeuwsche, Arameesche en Arabische zegslieden over deze onderwerpen ten beste geven. Hij heeft die overrijke stof ondergebracht in drie hoofdstukken. In het eerste, dat tot opschrift heeft: The Ocean in the Cosmogony, tracht hij ons een overzicht te geven van de verschillende kosmogonische voorstellingen omtrent den Oceaan, die nu eens als eene vijandige macht tegenover den Wereldschepper, dan weder als diens werktuig of rustplaats wordt afgebeeld. Het tweede, getiteld: The Ocean in Cosmography, handelt over de verschillende plaats aan den Oceaan toegewezen onder, boven of rondom de aarde. Het derde eindelijk heeft tot opschrift: The character of the Ocean, waarin de Schrijver zoekt aan te toonen dat de natuur van den Oceaan nu eens eene negatieve, verderf aanbrengende, dan weder eene positieve, leven wekkende is. Blijkens het voorwoord wil hij echter dit alles slechts beschouwd hebben als eene verzameling van gegevens en geeft hij toe dat bepaalde gevolgtrekkingen daaruit slechts op grond van een omvangrijker materiaal, dat ook de voorstellingen van andere volken omvat, mogelijk zijn. Gemeten aan deze bescheidene waardeering van zijn eigen werk verdient deze verhandeling allen lof, want al is hier en daar nog eene nalezing te houden, het hier bijeengebrachte is waarlijk niet weinig en legt een gunstig getuigenis af van 's Schrijvers belezenheid in de West-Semietische literatuur, te meer daar de gegevens niet alleen uit kosmographische werken, maar uit de meest verschillende geschriften, uit heilige boeken en commentaren daarop, uit romans en vertellingen, kortom uit de meest verschillende bronnen moesten worden bijeengegaard.

Een duidelijk beeld, hoe de Westersche Semieten zich den Oceaan hebben voorgesteld, ontvangen wij hier niet. Daarvoor zijn de gegevens van te verschillenden aard, daar wij nu eens te doen hebben met mythologische verhalen, dan weder met dichterlijke phantasieën, of wel met geleerde bespiegelingen. Het begrip Oceaan dekt zich in geenen deele met het Semietische *Tehōm*, dat eigenlijk de eigennaam is van een zeemonster, vijand van den Wereldschepper, wiens element de chaos is. In jongere bijbelteksten, zooals Ez. 31, 4, of bij den Arameeschen vertaler van Ps. 42, 8 is het woord echter synoniem geworden met *Majim*, water en daaruit verklaart zich het tweevoudig karakter van den Oceaan, waarvan W. in zijn derde hoofdstuk spreekt, want het water is zoowel een leven wekkend als een vernielend element. Ziet men van den mythologischen *Tehōm* af, waarover wel niet te handelen is, tenzij men ook de Oostelijke Semieten (Babyloniërs) in het onderzoek betrekt, dan zal men, meen ik, bij de verschillende teksten over den oceaan steeds voor oogen moeten houden de bekende drie verdiepingen, hemel, aarde en onderwereld, waarin ook de westelijke Semieten zich de wereld verdeeld voorstelden. In elk dezer verdiepingen bevindt zich ook water, of wil men, een Oceaan, zoodat er feitelijk niet één, maar drie Oceanen zijn, die elk hun eigen wonderen hebben. De door Wensinck geciteerde Koranplaats 11, 9, waarin sprake is van Gods troon op het water handelt, evenals Openb. Joh. 4, 6; 15, 2, van den hemelschen oceaan. Vg. Wensinck, t. a. p., p. 20, waar een citaat uit Tabari dit uitdrukkelijk leert. Andere teksten handelen over den aardschen, nog andere over den onderaardschen Oceaan, zoodat het m. i. wenschelijk geweest ware bij de indeeling der stof daarmede meer rekening te houden. Doch de aard dezer aankondiging verbiedt mij verder op dit onderwerp door te gaan, of met den Schrijver in debat te treden over andere zaken door hem besproken, waarin ik niet met zijne opvatting zoude kunnen medegaan. Trouwens de waarde van het geschrift ligt, zoo als reeds boven is gezegd, hierin, dat de Schrijver de verschillende teksten over het onderwerp heeft bijeengebracht.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

A. G. van Hamel, Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën, over litteratuur in Nederland. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1918 [1]). (Pr. *f* 4.20, geb. *f* 5.50).

Het zou onbillijk zijn, er den schrijver een verwijt van te maken, dat hij met dit werk niet veel nieuw licht over de Nederlandsche letteren der 17de eeuw heeft doen opgaan. Maar even misplaatst ware een beklag om de onevenredige vruchten van heel wat arbeid: het resultaat immers was (zooveel kon men ook zonder speciaal onderzoek van de 17de-eeuwsche theorieën weten) van tevoren te voorzien. Toch meen ik, dat bij een andere werkwijze en een andere opvatting van de gestelde taak, uit het onderwerp van dr. van Hamel wel wat meer te halen ware geweest.

In de eerste plaats zou ik gewenscht hebben, dat de schrijver zijn werk minder het karakter van éen referaat en meer dat van een critische studie had gegeven. In hoofdzaak levert hij een verslag van wat er alzoo getheoretiseerd is en wijst hij de weinig varieerende bronnen der bespiegelingen aan; zijn critiek bepaalt zich in het algemeen tot incidenteele opmerkingen, als over de aesthetische waarde van een gezichtspunt of over het verband tusschen het volkskarakter en de strengere of minder strenge handhaving van aesthetische theorieën. Vrijwel geheel ontbreekt de critische beschouwing der theorieën in hun samenhang met de practijk: in hoeverre hebben de verkondigde denkbeelden de practijk gunstig of ongunstig beïnvloed, in hoeverre komen zij, althans waar zij afwijkingen toonen van de Fransche of Italiaansche, uit behoeften van de practijk voort, in hoeverre worden zij gebruikt om gevoelde tekortkomingen te excuseeren of om nieuwe opvattingen te doen baanbreken? Ziedaar vragen die door den schrijver ten hoogste eens in het voorbijgaan worden aangeroerd, maar nergens ingaand beantwoord [2]). Het is waar dat hij daartoe zijn

[1]) Eerst in Sept. 1919 heb ik de beoordeeling van dit werk overgenomen.

[2]) Op blz. 98, waar dr. Van Hamel het laatste dezer vraagstukken even aanroert, neigt hij tot overschatting van den invloed der theorie.

Digitized by Google

werk geheel anders had moeten indeelen, niet zooals hij verkozen heeft tot in de onderdeelen systematisch, maar zooveel mogelijk chronologisch. Dat dit in eenig opzicht nadeelig zou gewerkt hebben, meen ik stellig te mogen ontkennen en ik geloof zelfs dat alleen een auteur als dr. van Hamel, die meer vertrouwd is met de werkwijze der linguistiek dan met die van de geschiedschrijving, den weg kon volgen dien hij gekozen heeft. De schrijver splitst de theorieën naar hun onderwerp tot in zeer kleine onderdeelen en gaat van ieder onderdeel in den breede na, wat er alzoo over beweerd is. Het gevolg is een volkomen versnippering van de inzichten der afzonderlijke auteurs, die men wel met behulp van het register bijeen kan zamelen, maar waarvan men nergens een samenvattend overzicht krijgt. Ook leidt het systeem als vanzelf tot een vervallen, wanneer eenzelfde auteur opnieuw aan de beurt komt, in herhalingen, die medewerken om het boek met zijn toch al niet bizonder sappigen inhoud een vermoeiend karakter te geven. Een sprekend staaltje van deze fout is het, dat op blz. 132 naar aanleiding van de eenheid van plaats herhaald wordt, wat op blz. 126 naar aanleiding van de eenheid van tijd over de verhouding van Hooft tot de Italianen en Seneca gezegd is. Naar mijn meening zou het vruchtdragender geweest zijn, als dr. v. H. telkens had nagegaan welke theorieën verschillende groepen van verwante auteurs gehuldigd hebben, om dan die theorieën onderling te vergelijken en in verband te brengen met de nieuwe richtingen, de stijgingen en dalingen in de letterkundige practijk en de veranderingen in het maatschappelijk leven.

Een dergelijke werkwijze zou ongetwijfeld ook genoopt hebben meer evenredigheid te brengen tusschen de belangrijkheid der theoretiseerenden en de aan hen gewijde plaatsruimte. Nu wordt wel het oordeel van Vondel of Hooft met veel meer reverentie ontvangen, maar dr. v. H. doet ons toch overwegend verwijlen bij Jan Vos en bij Nil Volentibus Arduum, bij Pels en Meyer, terwijl wij ook geregeld onthaald worden op het oordeel van autoriteiten als Pieter Langedult, Adam Karelsz van Zjermes en nog wel mindere goden. Geheel te vermijden was het schenken van veel aandacht aan Vos en Meyer niet: zij hebben nu eenmaal het meest getheoretiseerd, en de geschiedenis der theorie wordt er niet te belangrijker om. Maar bij een historische indeeling der stof zou zeker de geringe beteekenis van deze figuren, die het aardig kan zijn te verklaren, doch die geen blijvenden invloed gehad en niets blijvends geschreven hebben, veel scherper zijn uitgekomen. Een tegenwicht tegen het onbescheiden aandeel dat deze heeren in de theoretische beschouwingen genomen hebben, had voorts gevonden kunnen worden door het onderwerp niet strikt tot de 17de eeuw te beperken. De belangrijke inzichten der eerste renaissancisten, van den Helicon, Van Mander, Van Hout, wier invloed een heel eind in de 17de eeuw reikt, hadden met voordeel de mannen uit het versteeningstijdperk op den achtergrond kunnen dringen.

Het leggen van meer verband tusschen de theorie en de practijk had er toe kunnen medewerken, dat meer werd ingegaan op de uitlatingen van Bredero, die weliswaar geen geformuleerde theorie bevatten, maar op indirecte wijze zeer belangrijke en persoonlijke opvattingen uitdrukken, die eenig recht geven wat af te dingen op de verzekering: „een zelfbewust voorvechter ... heeft zij (de romantiek) in ons land nooit gevonden.” M. i. is de meening van dr. v. H. alleen te aanvaarden als men den nadruk legt op de tusschengevoegde woorden: „gelijk Lope de Vega in Spanje”, maar ook zoo gelezen ontslaat zij niet van de verplichting een minder krachtig voorvechter als zoodanig te erkennen en te analyseeren.

Hoe gevaarlijk het is de theorie te zeer als iets zelfstandigs te zien, blijkt wanneer de schrijver het heeft over het ethisch karakter der 17de-eeuwsche literatuur. Inderdaad ademen de voorredenen, die uiteraard het voornaamste materiaal vormen, een en al ethiek, maar wie in het oog houdt dat in de werken zelf vaak van die ethische strekking weinig of niets is te bespeuren en welk een rol juist de woordkunst in de 17de eeuw speelt, ziet in die ethiek menigmaal slechts een in het vertheologiseerde Nederland onmisbare vlag, die de meest verschillende ladingen dekte, of wel een poging om, bij het ontbreken van een zelfstandige aesthetiek, met zichzelf tot vrede te komen over de waarde van zijn werk. Hij zal dan ook slechts met het noodige voorbehoud van Hamel's oordeel onderschrijven, wanneer deze zegt: „Stichtelijke en leerrijke kunst, ziedaar wat den Nederlander een behoefte des harten was, waarvan hij nooit afstand kon doen” (blz. 58). In het hoofdstuk over taal en stijl over deze vaak zoo curieuse woordkunst geen woord. Dat ligt in de lijn: theoretisch aangeprezen is zij nooit, tenzij heel uit de verte door Bredero. Maar de „opvattingen” over taal en stijl worden door van haar te zwijgen zeer onvolledig weergegeven. Jammer dat dr. v. H. onder „opvattingen” zoo beslist uitgedrukte, niet ook blijkbare opvattingen verstaat.

Wanneer ik naast deze opmerkingen die meer de algemeene gezichtspunten betreffen, er nog een paar aangaande details mag maken, zou ik willen betreuren dat op blz. 94 bij den overgang van de allegorische beschouwing van het rederijkerstooneel naar het classieke drama, niet gedacht is aan Bredero's allegorische uitlegging van zijn Rodderick ende Alphonsus en betwijfelen of op blz. 107 Vondel wel terecht in tegenspraak met zichzelf wordt gebracht, wanneer hij zegt dat „het zien meer de harten beweegt dan het aanhooren en verhael van het gebeurde”. Immers Vondel doelt hier alleen op de verkieslijkheid van het ten tooneele brengen der gebeurtenissen boven het gebruikmaken van het verhaal van een bode.

Zooals men ziet, had ik in het werk van dr. v. H. verschillende dingen graag anders gehad. Gaarne wil ik echter erkennen, dat hij zijn taak, zooals hij die zag, ernstig heeft opgevat. In de litteraire theorieën der ouden, der Italianen en Franschen heeft hij zich terdege ingewerkt en van Hollandsche schrijvers een zeer volledig materiaal verzameld. Wie op dit gebied gegevens zoekt, is tamelijk zeker ze hier te vinden.

Leiden. J. A. N. Knuttel.

C. S. R. Collin, Etude sur le développement du suffixe -ata (it *-ata*, prov., esp., port. *-ada*, fr. *-ée*, *-ade*) **dans les langues romanes spécialement au point de vue du français.** Lund, Lindstedts Universitets-bokhandel. 1918.

Dit werk doet de Zweedse filoloog die het geschreven

Digitized by Google

heeft en diens meesters welke het geïnspireerd hebben eer aan. De lijst der woorden die de schrijver te behandelen had omvat niet minder dan zeventien bladzijden, in drie kolommen verdeeld. En die woorden bieden zulk een verscheidenheid van betekenis aan — handeling, gevolg ener handeling, collectiva, augmentativa, abstracte en concrete —, dat alleen een helder verstand en een vaste metode in staat zijn de bijkans onontwarbare kluwen uit elkaar te halen, gevormd door de verschillende functies van het suffix *-ata*. En de heer Collin heeft zich zijn taak niet gemakkelik gemaakt: hij heeft zich niet tevreden gesteld de geschiedenis van ons achtervoegsel alleen in het Frans te behandelen, hij heeft ook de andere Romaanse talen, vooral het Spaans, te hulp geroepen, en vaak dienen het Zweeds, het IJslands, het Goties, het Engels, het Duits, het Hollands, het Russies zelfs om een verschijnsel te verduideliken of om een schakel te vormen, die in de Romaanse talen ontbreekt.

Wij kunnen er niet aan denken een denkbeeld te geven van het rijke materiaal in dit boek verwerkt of de uiteenzetting stap voor stap te volgen. Het moge voldoende zijn als wij in het kort de grondgedachten aangeven die de schrijver hebben geleid.

Het punt van uitgang voor die overvloed van woorden op *-ée, -ade, -ata, -ada* is, volgens de heer Collin, niet het vrouwelik der verleden deelwoorden (uitgezonderd natuurlik zelfstandige naamw. als *accouchée*), maar de Latijnse nomina actionis op *-atus*, die, vooral ten gevolge van de aanwezigheid van substantiva als *cogitatum, peccatum*, overgegaan zijn tot de onzijdige der tweede verbuiging; het meervoud dezer onzijdige woorden, opgevat als vrouwelik enkelvoud (evenals dit het geval is geweest met *gaudia* en *folia*), zal aan de Romaanse vormen ten grondslag liggen, dus bijv. *mercatus*> *mercatum*> *mercata*> *marchiee*. — De heer C. heeft deze hypothese zeer handig verdedigd; toch is het te betreuren dat de teksten betrekkelik zo weinig woorden op *-us* en *-atus* van de vierde verbuiging aanbieden; en ik geloof niet dat er onder de talrijke substantiven in de Romaanse talen een enkel is waarvan men met zekerheid de veronderstelde vormen weervindt.

In tegenstelling met Darmesteter, *La vie des mots*, verklaart schr. dat de concrete betekenis van het suffix zich ontwikkeld heeft uit de abstracte. Evenwel, zomin als de betekenis van een woord zich vrij ontwikwilt, maar afhangt van de samenhang (cf. *valetudo*, dat in *per causam valetudinis* de betekenis krijgt van „ziekte"), zomin kan men suffix en radicaal van elkaar scheiden. „Die Bedeutungsänderung eines Suffixes ist aus dem Bedeutungsübergang einzelner Wörte zu erklären", zegt Jaberg. „Lorsqu'un nombre suffisant de mots, formés avec le même suffixe, ont changé leur signification dans le même sens, on les associera et l'on rattachera la nouvelle signification au suffixe même: le suffixe prend une nouvelle fonction et peut donner naissance à des formes analogiques." Daar nu volgens Collin, de gehele vorming op *-ata* teruggaat op de verba denominativa van de eerste conjugatie, heeft hij de substantiva op *-ata*, evenals de werkwoorden, waarvan zij zijn afgeleid, gerangschikt volgens de funktie, die het woord waarvan zij zijn afgeleid, uitoefent: zo is dit praedikaat in *fanfaronnade*, voorwerp in *vinée*, instrumentalis in *dentée*; het duidt de plaats aan in *fessée*, de tijd in *journée*; en bij elk van deze groepen — hij onderscheidt er elf, als we de onderverdelingen buiten rekening laten — voegt hij de talrijke substantiva die niet van een werkwoord worden afgeleid, maar die naar analogie van reeds bestaande woorden zijn gevormd: zo *asnade*, „domheid", *brongnee*, „slag op de *brogne*", *aubade* en zoveel andere. — Misschien had de schrijver meer de nadruk kunnen leggen op het feit dat de substantiva die van een verbum denominativum zijn afgeleid hun eigen ontwikkeling hebben gehad, zodat bijv. de radicaal *épaule* in *épaulée* instrumentalis is, terwijl hij in het ww. *épauler* de plaats aanduidt.

Wij zullen schrijver niet lastig vallen over al zijn indelingen en onderverdelingen die, naar hij het zelf ruiterlik erkent, de toets der kritiek niet altijd doorstaan kunnen. We moeten een uitzondering maken voor hetgeen hij zegt over woorden als *année, journée, matinée*. Hij beweert nl. dat deze woorden oorspronkelik een abstracte betekenis hadden; wel geven de teksten in dat geval alleen *ajournee, anuitee, avespree*, maar, volgens schr., moet men soms lezen *la journee* en *la vespree* in plaats van *l'ajournee* en *l'avespree*. Deze stelling wordt onwaarschijnlik, als men bedenkt dat men nooit *le* en *li vespree*, *le* en *li journee* met abstracte betekenis vindt in teksten waar het vrouwelik artikel *le* en *li* is; verder heeft, voor zover ik weet, *année*, waarover Collin niet spreekt, nooit de betekenis gehad van „begin van het jaar", nog daargelaten de moeilikheid om zich de semantiese ontwikkeling voor te stellen van „begin van 't jaar" tot „jaar". Wij geloven dus dat *année, journée, matinée* onder dezelfde rubriek moeten gerangschikt worden als *bouchée, cuillerée* enz.

Alles bij elkaar genomen, is het een merkwaardig boek, waarvan ik de lezing warm kan aanbevelen.

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

H. Petersson, Baltische und slavische Wortstudien. [Ur „Festskrift utgiven av Lunds universitet vid dess tvåhundrafemtioårsjubileum 1918".] Lund, Gleerup — Leipzig, Harrassowitz. 1918. [Lunds universitets årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd 14. No. 31.] (Pr. 2 kr. 50 öre).

Dit boekje bevat op 74 pagina's 36 etymologiese opstellen. Daarin is een zeer rijk woordmateriaal bijeengebracht, dat met grote kennis van zaken en grote bedrevenheid, wat de techniek van woordonderzoek aangaat, door de schrijver bewerkt is. Dat verbaast ons allerminst na de antecedenten van Petersson op dit terrein.

Ook al zijn veel van deze etymologiese kombinaties onzeker, daardoor wordt de waarde van een dergelijke arbeid niet zoveel geringer. De schrijver is zich er trouwens van bewust, dat veel van wat hij voorslaat, niet vaststaat. Het is heel moeilik, nauwkeurig aan te geven, wat etymologiese verwantschap eigenlik is; zelfs bij woorden, die geen etymoloog zal aarzelen verwant te noemen, is het best mogelik, dat de stamboom minder eenvoudig is dan hij bij het eerste gezicht lijkt en dat voor het totstandkomen van een of meer der afzonderlike vormen kruisings-, analogie- en kontaminatieprocessen zijn nodig geweest. Derhalve is het in elk afzonderlik geval van grote betekenis, dat zoveel mogelik woorden bijeen worden verzameld, die in een verwante semantiese sfeer thuis behoren en die ook formeel iets met elkaar

Digitized by Google

te maken kunnen hebben, 't zij dat ze van eenzelfde wortel komen 't zij ze slechts een deel van de wortel gemeen hebben, 't zij ze als rijmformaties of anderszins van wortels komen, waartussen associatief verband aanneembaar is. Wanneer twee of meer woorden een deel van de wortel gemeen hebben, dan kan men van worteldeterminatieven of van wortelformantia spreken; echter moeten wij uit die termen niet afleiden, dat inderdaad steeds de langere wortels uit de kortere door aanhechting van formatieve elementen ontstaan zijn. De zaak kan veel ingewikkelder zijn dan wij in elk afzonderlik geval kunnen aantonen, daar uit de aard der zaak kruisings- en analogieprocessen uit een zo vroege periode van het Indogermaans zelden met evidentie gekonstateerd kunnen worden. Ik handelde hierover in de inleiding van Franck-Van Wijk's Etymol. Wdb.

De grote waarde van onderzoekingen als die van Petersson bestaat in het verzamelen en kritics schiften en ordenen van dergelijk woordmateriaal als waarvan hierboven sprake was. De daaraan vastgeknoopte etymologieën liggen tussen de twee uiterste polen van zeer waarschijnlik en van zeer fantasties; fantasties wil echter nog niet zeggen, dat de schrijver tegen de klankwetten gezondigd of anderszins fouten gemaakt heeft; om dat te doen, daarvoor staat hij wetenschappelik te hoog. Toch is er een tekort aan zelfkritiek.

Op één etymologie, die mij biezonder fantasties voorkomt, wil ik hier wijzen. Blz. 59v. wordt russ. ***dzyk*** 'eine Art Stechfliege' uit ****dĭzykŭ*** verklaard en van een wortel ***dīgh-*** : ***dāigh-*** afgeleid; het naast ***dzyk*** voorkomende ***bzyk*** 'Viehbremse; Biesen des Viehs' wordt als ****bŭzykŭ*** opgevat en met čech. ***bzíti*** 'summen', slov. ***bzikati*** 'biesen' enz. gekombineerd. Zou de zaak niet veel eenvoudiger zijn? Is ***dzyk*** niet eenvoudig een sekundaire vorm naast ouder ***bzyk***? Zowel ***bzyk*** als ***dzyk*** zijn geen algemeen grootrussiese vormen. Het Akademiese Woordeboek vermeldt geen van beide, doch alleen ***zyk*** 'klank; kreet; 't geluid van insekten, die zich 's zomers op 't hoornvee storten; onrust van 't vee in de zomer", en ook Preobraženskij geeft in zijn Russies etym. wdb. als „stichwort" alleen dit ***zyk*** op. Dat neemt niet weg, dat ***bzyk*** dialekties bestaat en dat de door Petersson hiervoor gegeven etymologie wel juist zal zijn; zie Berneker Et. Wtb. I, 111, s. v. ***bŭžǫ***, ***bŭzěti***, Preobraženskij I, 57 s.v. ***byz***. Wat is echter ***dzyk***? Ik vind het alleen bij Dal', als een zuidelik woord zowel ter aanduiding van een insekt als in de betekenis 'onrust van het vee: het jaargetijde dezer onrust' ('zyk, moška, moškara, owod, mucha, ot kotoroj bĕsits'a letom skot, i // pora eta: stroka, bzyk, drok, byzy'), — naast ***bzyk***, in het dialekt van 't goevernement Penza, in dgl. betekenis: 'rew i bĕgotn'a skota, korow, ot owoda i žara; zyk, byzy, stroká, drok'. Ik twijfel niet, of ***zyk*** in de betekenis 'onrust van 't vee' is een bijvorm bij ***bzyk***, die bij een onomatopoëties gevoeld woord licht kon opkomen, te meer daar ter aanduiding van verschillende klanken een onomatopoëties ***zyk(ŭ)*** toch al bestond. En ***dzyk*** is evenzo te verklaren: vgl. klr. ***dzyznuty*** 'fluiten', ***dzyzčaty***, ***dzyžčaty*** 'gonzen', ***dzyz*** 'horzel' (Hrinčenko). Men vergelijke de talrijke bijvormen van du. ***biesen***, mnl. ***bîsen*** 'wild rondlopen'; zie Franck-Van Wijk 65.

Leiden. N. van Wijk.

K. J. Beloch, Griechische Geschichte. Band II Bis auf die Sophistische Bewegung und den Peloponnesischen Krieg. Strassburg. K. J. Trübner. Abt. I, 1914. Abt. II, 1916.

Dat deze beide vervolgen van Belochs Griechische Geschichte pas aangekondigd worden vijf jaar na verschijning van het eerste der twee, is noch de schuld der Redactie van het M., noch die van referent; ten gevolge van den oorlog is het pas in 1919 ter aankondiging aangeboden. — De inhoud wordt op den titel niet voldoende duidelijk aangegeven; Abt. I brengt het geschiedverhaal tot aan *het einde* van den Peloponn. oorlog, Abt. II geeft, evenals Abt. II van Band I, monographieën over verschillende controverse onderwerpen; het zijn er 26, o.a. over de geschiedbronnen van het behandelde tijdperk, over de chronologie der Perz. oorlogen, over die der geschiedenis van 't Westen, over die van den Peloponn. oorlog, over Attische adellijke geslachten, over de partijen te Athene tijdens de Perz. oorlogen, over de „Leonidaslegende" (de inneming der Thermopylae uitsluitend het gevolg van Leonidas' verregaande zorgeloosheid), over de Pentakontaetie; tenslotte vorsten- en beambtenlijsten, stamtafels en kaarten.

De karakteristieke eigenschappen van Beloch als geschiedschrijver, bij de aankondiging van Band I besproken (*Museum* 1913 p. 430 vgg. 1914 p. 181 vgg.), komen ook in Band II sprekend uit. In Band I schreef hij ergens „der Historiker steht über seinem Material, er ergänzt die Lücken der Ueberlieferung durch Rückschlüsse, er sucht ferner stets von den Ereignissen zu den Ursachen emporzusteigen". Ook op Ed. Meyer bijv. is deze definitie ten volle toepasselijk. Maar toch, voor hoeveel verschil is hier ruimte! En wanneer men de altijd scherpzinnige, zelden onwaarschijnlijke, meermalen echter hoogst ingewikkelde combinaties waarmede deze de „gaten" stopt, vergelijkt met de sobere maar zoo dikwijls in 't oog springend rake van Beloch, is men geneigd dezen een juister kijk op de zaken toe te kennen. Dit geldt m. i. vooral voor 't verhaal der Perz. oorlogen, en in 't bijzonder voor het leven van Themistokles. — Eenigszins ruw klinkt B.'s spot met „Thucydidesdienst" en „Periklesvergoding"; toch merkt men al spoedig dat zijn oordeel in dezen niet den lust verraadt om af te breken, dat het nauwgezet is gedocumenteerd, dat het hoogstens te kras is uitgedrukt.

Intusschen toont zich Beloch meer wetenschappelijk denker dan geboren wijsgeer. Niet omdat hij „die ganze Sokratik" ongenietbaar vindt; vreemder klinkt het nog heden wijsgeeren van professie te hooren, die bij Socrates mystieke wijsheid zoeken. Evenmin omdat hij de teleologie, door Anaxagoras in de wijsbegeerte ingevoerd, „ein Gespenst das noch heute umgeht" noemt. Maar omdat hij Zenons bewijzen dat beweging en deelbaarheid uitsluitend als phaenomena bestaan, voor „dialektische Spitzfindigkeiten" verklaart. En omdat zijne psychologie slechts waardeering heeft voor het intellekt. Zeker, „Sophokles worstelt niet als Aeschylus met de ethische problemen". Hij predikt eerbied voor de goden omdat het de goden zijn, en critiseert niet hunne beschikkingen. Maar verdient dit den naam „scheinheilige Jesuitenmoral"? Is soms Sophokles niet, zooals Herodotus, „der goden afgunst", door de ziel gegaan? Is niet zijn dichtwerk daar de illustratie

Digitized by Google

van? Omtrent deze en dergelijke zaken vindt men, meen ik, dieper inzicht bij Ed. Meyer dan bij Beloch.

Ik keer terug tot den wetenschappelijken denker. Hij had aan 't begin van Band I Abt. I tegen Meyer de theorie verdedigd, dat de loop der geschiedenis door algemeene oorzaken gedetermineerd wordt, waarbij het gewicht van toevallige factoren, dus ook van bepaalde persoonlijkheden verdwijnt. Daarmee strookt het wanneer hij nu zegt: „Oppervlakkig oordeelt, wie meent dat de geheele ‚culturentwicklung' een anderen loop genomen hadde, waren niet, dank zij Themistokles en zijne vlootwet, de Perzen bij Salamis verslagen. Van zulke toevalligheden hangt het lot van groote volken niet af. Anders zou men aan den storm die Xerxes' vloot teisterde niet minder beteekenis moeten hechten dan aan Themostokles. Zelfs al had Xerxes Griekenland tenondergebracht, het zou toch spoedig zijne vrijheid herwonnen hebben." Maar wat laat hij er op volgen? „Toch heeft de zege over de barbaren de ontwikkeling der Grieksche kultuur machtig verhaast." Is deze opmerking juist, wat niet licht iemand ontkennen zal, zoo blijkt de theorie, boven aangeduid, te overdrijven. Want dan zijn de toevalligheden die op die zege invloed hadden toch voor den loop der geschiedenis van meer dan verdwijnend belang geweest.

Met dat al houdt B. m.i. terecht tegenover Meyer de macht der algemeene oorzaken voor overwegend. En zijn verhaaltrant, die zakelijk is, maar evenmin tot de kleine bijzonderheden afdaalt als hij zich verdiept in waardeoordeelen, weet de lijnen van geleidelijkheid overtuigend naar voren te brengen. Nergens treffender dan in de teekening van 't beloop der Atheensche demokratie: hoe zij zonder iemands persoonlijke bedoeling, en juist in strijd met haar eigen bedoeling, geworden is tot eene diktatuur van het proletariaat, die zich zelf vernietigde en den staat te gronde richtte. Wie dat gelezen heeft, zal allicht tot de verzuchting geneigd zijn: och of zij die de geschiedenis maken, degenen waren die van de geschiedenis hebben geleerd!

Groningen. Matthée Valeton.

Azmi Efendis Gesandtschaftsreise an den preussischen Hof u. s. w. von Dr. **O. Müller-Kolshorn.** (Türkische Bibliothek herausgegeben von G. Jacob und R. Tschudi B. XIX). Berlin, Mayer und Müller. 1918. (Pr. M. 10).

Zooals men weet dateeren de betrekkingen van Pruisen en Turkije uit den tijd van Frederik den Grooten. Reeds voor den zevenjarigen oorlog deed deze vorst pogingen om zich tegen Rusland en Oostenrijk de hulp van Turkije te verzekeren en herhaalde hij deze gedurende dien oorlog, maar aanvankelijk met weinig gevolg. Evenwel in het jaar, waarin de vrede tot stand kwam 1763 kreeg Berlijn bezoek van een Turksch gezantschap onder Resmi Ahmed, waaromtrent men eene monographie van G. B. Volz (*Eine türkische Gesandtschaft am Hofe Friedrichs des Groszen im Winter* 1763/4) kan vergelijken. Daar Frederik echter thans de Turken minder noodig had leidde dit gezantschap tot niets, hoewel van toen af omgekeerd de Turken zich de hulp van Pruisen zochten te verwerven tegen dezelfde vijanden. Eerst onder Frederiks opvolger Friedrich Wilhelm II kwam het in 1790 tot een verdrag van alliantie tusschen beiden, zonder dat evenwel Pruisen zijn toenmaals zeer hulpbehoevenden bondgenoot feitelijk tegen Rusland ondersteunde. De Porte besloot toen andermaal een bijzonder gezantschap naar Berlijn te zenden, een voornemen, dat zij reeds vroeger te kennen gegeven had, doch dat men te Berlijn alles behalve aanmoedigde. Evenwel ditmaal kon men de uitvoering er van bezwaarlijk verhinderen, daar de Porte het liet voorkomen, alsof het gezantschap slechts eene beleefdheid was voor de gelukwenschen ontvangen bij de troonsbeklimming van Sultan Selim II, hoewel de gezant Ahmed Azmi Efendi feitelijk in opdracht had Pruisen tot deelneming aan den oorlog tegen Rusland te bewegen en gedurende de vredesverhandelingen met Oostenrijk in Berlijn te blijven. De gezant kwam dan ook werkelijk naar Berlijn 1791 en werd, ook om zijne persoonlijke hoedanigheden, zeer beleefd ontvangen, maar toen hij naar den zin des konings te lang toefde, onttrok deze hem de daggelden, zoodat de Efendi genoodzaakt werd in Jan. 1792 onverrichter zake terug te keeren. Hij gaf echter een verslag van zijne reis en wedervaren te Berlijn met eenige opmerkingen over Pruisische staatszaken, dat o.a. opgenomen is in het groote geschiedwerk van Ahmed Djewdet, uitgegeven te Constantinopel 1854—1883. In den 2den druk, die voor mij ligt, kan men het vinden in deel V, p. 411—436. Daarnaar is de Duitsche vertaling van Müller Kolshorn gemaakt met vergelijking van een paar handschriften en eene andere uitgave, die echter geene belangrijke varianten opleveren. De vertaling laat zich vlot lezen en is, voorzoover ik heb nagegaan, getrouw. Het boekje is verder versierd met de reproductie van eene zeldzame houtsnee, voorstellende de ontvangst van den Turkschen gezant aan het Pruisische hof. Onder de bijlagen vindt men een facsimilé van het Turksche document, den brief van den Kaïm-mekam der Hooge Porte, die door den Gezant werd overgereikt, met Duitsche vertaling. Verder uittreksels uit de Nieuwsbladen van dien tijd, betreffende het bezoek van den Turkschen Gezant, opgeluisterd door de afbeelding van een vijftal medailles met diens borstbeeld, welke bij zijn verblijf te Breslau werden vervaardigd.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Carl Robert, Archaeologische Hermeneutik. Anleitung zur Deutung klassischer Bildwerke mit 300 Abbildungen im Text. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1919. (Pr. Mrk 20.—).

Het is mij een ware vreugd dit boek te kunnen aanbevelen, niet alleen voor aankomende archaeologen, maar voor een ieder die belangstelt in het verstaan van de kunst der ouden of haar beteekenis als aanvulling van de karige gegevens omtrent godsdienst en dichtkunst die tot ons kwamen. Het is de vrucht van een lang leven gewijd aan scherpzinnig onderzoek in archaeologie en philologie beiden en het geeft blijkbaar een beeld van uitnemend onderwijs voor de opleiding in de wijze van onderzoek dier eerste wetenschap. Ik zou het in ieders hand willen zien en de prijs van Mrk 20.— voor een deel van 432 bladzijden met 298 afbeeldingen is daar bij den lagen markenkoers zeker geen bezwaar tegen.

Ik zelf, die over dikke boeken pleeg in te slapen, heb het met onverflauwde belangstelling uit gelezen en, al was uit den aard der zaak niet alles nieuw voor mij, onder de met zooveel zorg gekozen voorbeelden vond ik

Digitized by Google

veel meer wat mij onbekend was gebleven, dan wel had mogen zijn. Wat hij aan voorbeelden geeft echter, nieuw of oud, wordt niet mee gedeeld om zich zelfs wille, maar tot toelichting van de lessen die hij brengt omtrent het leeren zien; het beschrijven en benoemen der figuren; het verklaren uit de voorstelling zelve, de godenleer of de geschriften der ouden, andere kunstwerken en verschillende omstandigheden; de leering die de werken bieden omtrent onbekende of anders overgeleverde mythen; dan ook over de oorzaken van vergissingen; oude herstellingen en vervalschingen; het aanvullen van wat verloren ging en eindelijk verkeerde verklaringen, onverklaarde en onverklaarbare dingen en de redenen daarvan.

Hoe ingenomen ik met dit werk ook ben en hoe vol bewondering voor de helderheid en eerlijkheid, het spreekt van zelf dat er onder de vele voorbeelden, van heinde en ver, die de schrijver aanhaalt wel eens een enkel is dat mij minder gelukkig gekozen of onjuist voorkomt, maar het zijn weinige en het is hier zeker niet de plaats er op in te gaan. Waar de schrijver anderen bestrijdt blijft hij in den regel zakelijk, te meer, heeft mij zijn geheel ongegronden uitval verwonderd, tegen de eindelijk zich baanbrekende erkenning van de beteekenis van Mikon als vroegsten onder de groote schilders der vijfde eeuw. Maar aan de wäarde van het boek doet een enkele vergissing niet af, omdat het niet om de feiten, wel om de wijze van werken gaat en hier tegen heb ik maar op een punt overwegend bezwaar. De schrijver heeft ongetwijfeld gelijk dat in de beeldende kunst een stand, een houding, een gebaar zoo vaste beteekenis kan krijgen dat de bedoeling onmiddellijk duidelijk is, maar dat neemt niet weg dat de kunstenaars ten allen tijde aan zulke vormen van hun eigen vinding of van anderen, zonder bezwaar een nieuwen zin hebben gegeven en zich ook daarmee verstaanbaar hebben gemaakt, even goed als woorden van gelijken klank, die ramp voor den leerling die met een woordenboek werkt, generlei bezwaar leveren voor wie zijn moedertaal spreekt.

Had Robert ook dit verschijnsel behandeld, misschien zou hij zijn laatste hoofdstuk van enkele andere voorbeelden hebben moeten voorzien.

Het zou evenwel ondankbaar zijn lang bij zulke bezwaren stil te staan en hoe zeer ik ook een *index* mis, liever dan daarover te klagen, wil ik de hoop uitspreken dat een, weldra noodig geworden tweede uitgaaf, daarmee verrijkt zal worden.

Amsterdam. J. Six.

Catalogus van Folklore in de Koninklijke Bibliotheek. Eerste Deel: Europa. Den Haag, Drukkerij „Humanitas". 1919.

Wederom heeft de Koninklijke Bibliotheek de reeks harer vak-catalogi met een omvangrijk boekdeel vermeerderd en daarmee opnieuw een onschatbaar hulpmiddel aan de gebruikers dier bibliotheek niet alleen, maar aan alle beoefenaars van dezen tak van wetenschap in handen gegeven. Tot algemeene waardeering van de taak, die de K. Bibl. door de uitgave van dergelijke catalogi op zich neemt, en van de grondige wijze waarop zij die volbrengt kan met een verwijzing naar hetgeen de aankondigers van den franschen letterkunde- en den Goethe-catalogus kort geleden in dit blad (26e jg. nr. 4 en 6) schreven, worden volstaan. Ook hier zijn niet alleen zelfstandige boekwerken maar tevens op ruime schaal tijdschriftartikelen opgenomen: zoo opgevat geeft de catalogus eener rijke verzameling, hoewel natuurlijk geen volledige bibliographie, toch een belangrijke bijdrage daartoe.

De zeer strenge systematiek eischt eenige studie eer men er volkomen wegwijs in geworden is; vooral het „algemeen gedeelte" dat in theorie iedere afdeeling voorafgaat, waarvoor echter in de praktijk gewoonlijk naar het eigenlijk inleidend „algemeen gedeelte" wordt verwezen, kan het zoeken moeilijk maken. Dat men b.v. Harrebomee's en Stoett's Spreekwoordenboeken op blz. 4 in het „algemeen gedeelte" en niet op blz. 204 vindt, berust op een tamelijk uiterlijke onderscheiding, nml. de alphabetische rangschikking die in deze boeken gevolgd is, en belet een duidelijk overzicht over de literatuur van het nederlandsche spreekwoord; hetzelfde geldt van de meeste andere nummers dezer rubriek „woordenboeken en -lijsten". — Waar staat van Duyse's „Oude Nederlandsche Lied"? Had het nog op blz. 216 ingevoegd moeten worden, evenals Erk-Böhme's „Deutscher Liederhort", dien men onder de „aanvullingen en verbeteringen" bij blz. 286 vindt opgenomen? Ik vond het nergens. Wie de literatuur over het nederlandsche volkslied zoekt zou het boekje van Jaap Kunst „Terschellinger Volksleven", misschien wel de belangrijkste nieuwere noord-nederlandsche verzameling op dit gebied, niet vinden; het staat op blz. 179 onder het hoofd „Varia, gewestelijk en plaatselijk"; inderdaad bevat het ook nog iets meer dan de liederen, die er echter verreweg de voornaamste plaats in beslaan. Natuurlijk mag men van een catalogus niet eischen, dat hij geheel een bibliographie wordt, maar was toch in een dergelijk geval niet even een verwijzing mogelijk geweest, temeer daar de taak toch zoo ruim is opgevat?

Dit intusschen zijn moeilijkheden bij het gebruik die het beloofde zaakregister zal kunnen opheffen. Natuurlijk zullen er ook leemten zijn zoowel in de eigenlijke boekverzameling als in de bibliographie van tijdschriften. Zoo missen wij noode, om slechts een paar nederlandsche werken te noemen, Dr. Boekenoogen's „Onze Rijmen" (1893), dat de K. Bibl. zooal niet in boekvorm dan toch als Gidsartikel bezit, en de rijke verzamelingen amsterdamsche straatroepen van Garms en Saghers in deel IX (1914) en X (1919) van het Tijdschrift der Vereeniging voor Nederlandsche Muziekgeschiedenis, dat blijkbaar in 't geheel niet geëxcerpeerd is (vgl. blz. XIII), hoewel het ook voor het volkslied natuurlijk een en ander zou hebben opgeleverd.

In het korte Voorbericht wordt uiteengezet welke grenzen bij de bewerking van den catalogus aan het begrip folklore gesteld zijn; beperking was onvermijdelijk in een zoo breed veld; niettemin is het te betreuren dat de rubrieken woningbouw en kleederdracht buiten die grenzen gevallen zijn; bezit vergroot de wenschen, en het is te hopen, dat zij door deze voorloopige uitsluiting niet buiten de belangstelling van Dr. Bijvanck en van mej. Schouten, zijn assistente op dit gebied, zullen geraken. Met verlangen moeten wij uitzien naar het vervolg van hun arbeid, dat de buiten-europeesche folklore zal bevatten en tevens de persoons- en zaakregisters op het geheele werk, waardoor het nut ook van

Digitized by Google

dit eerste deel nog belangrijk verhoogd zal worden. Daarmee zal de folklorist voor nagenoeg ieder onderdeel van zijn studie een steeds gemakkelijk overzicht der voornaamste literatuur bezitten.

Leiden. F. Kossmann.

W. H. Roscher, Die Zahl 50 in Mythus, Kultus, Epos und Taktik der Hellenen und anderer Völker besonders der Semiten. (Abhandl. phil.-hist. Klasse Kön. Sächs. Ges. d. Wiss. Bd. XXXIII, N°. V). Leipzig, Teubner. 1917. (Pr. M. 6).

S. Reinach had beweerd, dat wij bijna tot in 't oneindige de veertigtallen ontmoeten en dat men er niet in zou slagen, slechts twintig voorbeelden van het vijftigtal te vinden; W. H. Roscher daarentegen toont in deze verhandeling aan, dat ook het vijftigtal bij verschillende volkeren naar verhouding geenszins een onbeduidende rol heeft gespeeld.

Na een voorrede, p. 3—8, behandelt hij in I „Die mit der Erfindung oder Einführung der fünfzigrudrigen Kriegsschiffe (Pentekontoren) zusammenhängenden Mythen und Sagen", p. 9—31, waarbij hij ook op de mythe van de vijftighoofdige en honderdarmige zeereuzen (Hekatoncheiren) nader ingaat, p. 20—31, in II „Die mit der pentekontadischen Gliederung des Landheeres zusammenhängenden Mythen u. Sagen" p. 31—42, bijv. die van de vijftig helden in 't Trojaansche paard, p. 33 vlg.; in III „Pentekontadische Chöre und Kollegien", p. 43—54, te beginnen met den rei der vijftig Nereïden; in IV „Weitere mythische Pentekontaden" p. 54—80 o. a. de vijftig koppen der hydra van Lerna, p. 66—72; in V „Mythische Herden von Rindern, Schweinen u. Hunden zu je 50 Stück" p. 80—87, als bijv. de vijftig door Hermes ontvoerde runderen van Apollo, in VI „Sonstige Pentekontaden im älteren Epos", p. 87—90, bijv. de vijftig slavinnen in de paleizen van Alkinoos en Odysseus, in VII „Pentekontadische Tag- u. Jahrfristen", p. 90—94, waarvan de eerste hoogst zelden, de tweede veelvuldiger voorkomen; in VIII „Die typische u. heilige Zahl 50 bei anderen Völkern" p. 94—104, inzonderheid bij de Babyloniërs; daarop volgen een „Schlusswort" p. 105, „Nachträge" p. 106—115, een „Erläuterndes Verzeichnis der Abbildungen" p. 116—120, een „Systematische Inhaltsübersicht" p. 121—125 een „Alphabetisches Inhaltsverzeichnis" 126—131 en een „Stellenregister" p. 131—133.

Eene goed geschreven, nauwkeurige studie, die nog meer wetenswaardigs bevat, dan men naar den titel zou vermoeden. Vgl. bijv. de voortreffelijke uiteenzettingen p. 107—112, over de opvatting der zeelieden van het schip als een bezield wezen, waardoor de mythe van de Argo en de Hekatoncheiren nader wordt toegelicht.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

Commerce and Industry.

A Historical Review of the Economic Conditions of the British Empire from the Peace of Paris in 1815 to the Declaration of War in 1914, based on Parliamentary Debates. Edited by **William Page,** F. S. A., General Editor of the Victoria History of the Counties of England. With a preface by **Sir William Ashley,** M. A., Ph. D., Vice-principal of the University of Bermingham and Dean of the Faculty of Commerce;

Tables of Statistics for the British Empire from 1815. Edited by **William Page,** F. S. A.

London, Constable and Company. 1919. (Pr. 32 en 24 sh.).

Naar zijn opzet zou men dit statig werk, typografisch verzorgd naar de inhoud verdient, het boek der economische hoofdstukken uit de parlementaire geschiedenis van het Vereenigd Koninkrijk van 1815 tot 1914 kunnen noemen.

Toch zou deze karakteristiek geschikt zijn om juist den bewoner van het vasteland van de wijs te brengen.

Nog niet zoozeer, wijl de debatten in Lager- en Hoogerhuis wel de voornaamste doch volstrekt niet de eenige bron voor de groep van onder Page's leiding samenwerkende geleerden geweest zijn.

Maar wel omdat de continental reader daarvan den indruk zou kunnen krijgen: dit boek kan niet goed, het moet een misgreep zijn.

Wilde men bijvoorbeeld in Nederland een historisch overzicht geven van de ontwikkeling der economische toestanden sedert 1815, welk deerlijk gebrekkig materiaal zou voor dit doel de raadpleging der Handelingen van Tweede en Eerste Kamer opleveren.

Volstrekt onvoldoende, slechts af en toe, weerspiegelen deze den groei van het maatschappelijk leven en de wijzigingen, die daarin zich voltrokken of aankondigden, al doen onze Handelingen dit, naarmate de wetgever zich meer daarmede inlaat, in klimmende mate. En in die gevallen, waarin zij het deden of doen, hoe overwoekert dan de breedsprakigheid de groote lijnen. Onze parliamentary debates zijn voor Nederland's sociale historie een bron, die òf weigert òf oncritisch maar raak spuit.

Engeland is fortuinlijker, met zijn parlement, dat in beide de opzichten, waarop het hier in de voornaamste plaats aankomt, een vrij zuiveren spiegel geeft om af te lezen wat er woelt en te gebeuren staat buiten zijn muren.

Veel eerder en dus veel vollediger leeft daar de vertegenwoordiging het maatschappelijk leven mee; en voorzoover aan deze volledigheid nog ontbreekt, waren de samenstellers het feit indachtig, zochten zij naar andere bronnen en verwerkten zij hun gegevens van niet-parlementairen oorsprong in den tekst of gaven zij deze in het aparte deel der 234 bladzijden beslaande Statistical Tables, dat, evenals de Historical Review, van een uitvoerigen Index voorzien is, die den indruk van bizondere volledigheid maakt.

Ook geeft een parlementair debat in Engeland een klaarder beeld van zijn onderwerp doordien het aantal sprekers naar verhouding klein en hun gemiddeld gehalte hoog pleegt te zijn.

In dit licht leze men de Preface van Ashley: „These two volumes are an attempt to set forth the last century of Britain's economic history . . . by a novel method . . . The present publication . . . is based throughout, not exclusively but substantially, on the Parliamentary Debates as reported by Hansard, and this not only because they are, in any case, among the most important sources of information, but even more because — in consequence of the party system — they may be counted upon to give „both sides" of every controverted issue . . . In the main the first volume of this work is an attempt to view the movement of British industrial and commercial life through the eyes, at each period, of Parliament; or, rather, through the eyes of the leading or more voluble personages in the two Houses. Such a method has valuable qualities; it has also their defects. For obviously we cannot turn to the debates, even of the

Digitized by Google

House of Commons, with like confidence in each decade that we shall find an adequate statement there of every significant body of fact or opinion. The very intention of the several Reform Bills throughout the century was simply to make the Commons' House more completely representative of the nation. But more must be said than this. During many sessions, and these not only the earlier ones, there were happenings in the world outside Parliament of which no one, inside or out, who could make himself widely audible was altogether conscious. The significance of an event often requires a long perspective to make itself apparent. The eyes of each generation for the facts of its own time are the eyes of contemporaries, and there are facts whose meaning no contemporary can discern. An effort has been made — with, I think, some success — in the course of the editing of the volume to overcome these inevitable limitations by calling into service other sources of information; but to reshape the volume entirely, and to assign space and prominence from the point of view of a judgment of to-day, would have been to change the character of the work. It would have succumbed to the very temptation it was planned to avoid — the danger of unconsciously colouring the whole narrative to fit into a particular scheme of thought."

De parlementaire debatten derhalve het stramien, waarop de economische geschiedenis van Engeland in de 99 jaren tusschen de twee jongste tijdperken van wereldoorlog geborduurd staat. Doch telkens met inslag van andere herkomst, als dit noodig bleek.

Men kan zich, met behoud van dien grondslag der parlementaire debatten, in het algemeen tweeërlei opzet denken van een boek als dit. De economische geschiedenis laat zich in hoofdstukken splitsen (als handelspolitiek, sociale wetgeving, financiën), die elk afzonderlijk, de besproken eeuw door, kunnen behandeld worden. Maar zij laat ook zich zien als één geheel (telkens met zijn handelspolitischen, zijn sociaal-legislatieven, zijn rijks-financieelen kant en met nog andere kanten natuurlijk bovendien) dat het best tijdrekenkundig in beeld wordt gebracht.

Page en zijn staf (die van de Victoria Counties History) lieten hun keus op een methode vallen, die het meest op de tweede gelijkt. Met dit bezwaar voor den lezer, die in één onderdeel met bekwamen spoed wijs wil worden, dat hij heel de 459 bladzijden door van den Historical Review te zoeken heeft; dan helpt hem evenwel de Index (van 64 kolommen druks!) zonder falen. En dit groote voordeel zit aan de gekozen wijze van behandeling vast, dat wat historisch samenhangt niet behoeft te worden uiteengerukt.

Met de nawerking der napoleontische oorlogen (Effects of war, 1815 to 1820) zet, na een inleidend hoofdstuk, het geschiedverhaal in. Het besluit met de sociale beroeringen, die aan den oorlog van 1914—'19 onmiddellijk voorafgingen (Unrest, 1910 to 1914). Daartusschen tien hoofdstukken, welker korte opschriften natuurlijk den inhoud niet gansch kunnen dekken: aan een enkel, het tijdvak teekenend feit, aan een enkele, tijdelijk naar voren springende, groote lijn, zijn zij ontleend: het hindert alweder nauwelijks: de geduldige lezer vindt, lezende, wat hij zoekt; den ongeduldigen helpt de index. Hij vindt het echter wel eens elders dan de jaartallen bij de hoofdstuk-titels laten vermoeden. Zoo wordt de fabriekswetgeving van de jaren veertig, die, niet toevallig, onmiddellijk op de intrekking der graanwetten volgde, niet behandeld in „Chapter V, Repeal of the Corn Laws (1841 to 1852)", maar in „Chapter VI, War and Finance (1852 to 1859)".

De jaartal-opschriften zijn dus lichtelijk misleidend. Ziehier een aanmerking. Misschien zijn er meer te maken. Zelfs één zeer degelijk geheel doorlezen zou een boek als dat van Page en de zijnen nog maar ongenoegzaam doen kennen; het gestadig gebruik alleen geeft recht tot een eind-oordeel. Maar zij, die in economische geschiedenis belang stellen, hadden er recht op, reeds aanstonds opmerkzaam te worden gemaakt op de verschijning van dit boek, dat bij eerste kennismaking toch den stelligen indruk maakt van eerste-klas werk te zijn.

Leiden. D. van Blom.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

Paedagogische Studiën. Driemaandelijksch tijdschrift voor Paedagogiek en Methodiek, enz. onder redactie van **Dr. H. J. F. W. Brugmans, R. Casimir, Dr. J. H. Gunning Wzn., Dr. Ph. Kohnstamm, Dr. E. Reinders, Dr. F. Roels.** Groningen, J. B. Wolters. (Pr. p. jaarg. *f* 3.90, p. post *f* 4.25).

Dit nieuwe tijdschrift zal door sommigen met scepticisme, door velen met objectieve belangstelling, door anderen met grote ingenomenheid worden begroet. Onder de laatsten zou ik mijzelf kunnen rekenen, ook op grond van ervaring. Toen ik aan mijn academiese dissertatie bezig was („Over de opvoedkundige denkbeelden van Betje Wolff en Aagje Deken") vond ik als enig samenvattend wegwijzend werk de uitnemende dissertatie van Dr. H. Pomes „Over Van Alphen's Kindergedichtjes". Verder was er nagenoeg niets op het gebied der Nederlandse opvoedings- en onderwijsgeschiedenis. Toen ik mij zette tot een studie over „Schoolreizen en hun betekenis voor het Middelbaar onderwijs in Nederland" was er, behalve het uitstekende boekje van onze veteraan Dr. J. H. Gunning Wzn. niets ter oriëntering; toen ik later mij rekenschap gaf van de problemen, die er liggen op het gebied van het geschiedenisonderwijs („Over geschiedenisonderwijs, Doel en Methode") vond ik buitenlandse (Duitse en Engelse) bronnen en .... een eerbiedwaardige reeks geschriften uit de kringen van het lager onderwijs. Degenen, die over de methodiek van het middelbaar-geschiedenisonderwijs hadden geschreven, waren .... gewezen onderwijzers. De Duitse academici en de Hollandse en Duitse schoolmeesters waren en zijn onze vraagbaken ook voor de methodiek van onze middelbare school.

Op ditzelfde wijst de redactie van het nieuwe tijdschrift in het Inleidend artikel: de lagere onderwijzers en de leken-ouders deden heel wat; de Nederlandse universiteit niets. Daarom wil het tijdschrift baanbrekend, terreinverkennend werk doen voor de methodiek der leervakken van de middelbare school; het wil een vrije spreektribune zijn voor de docenten van het middelbaar- en gymnasiaal onderwijs; en het wil in voortdurende aanraking blijven met de universiteit, o. a. met het Nutsseminarium te Amsterdam. Daarom wordt de redactie ook gevoerd door de vertegenwoordigers der paedagogiek aan de vier openbare universitei-

Digitized by Google

ten [1]) (Dr. Brugmans, Casimir, Dr. Gunning, Dr. Kohnstamm, en de Utrechtse docent in experimentele en paedagogiese psychologie Dr. F. Roels, Katholiek); het secretariaat der redactie wordt waargenomen door een practiserend docent van het middelbaar onderwijs (Dr. E. Reinders), die een leergang voor natuurlike historie heeft gepubliceerd.

Het komt mij voor (maar van de plannen der redactie is mij niet anders bekend dan wat de Inleiding vertelt), dat de titel *Paedagogische* Studiën ruim opgevat moet worden òf eenzijdig onjuist vastgesteld is: het methodologies-didactiese gedeelte zal voorlopig wel het belangrijkste zijn; de hoofdtitel ware waarschijnlik juister geweest „Didactiese en Paedagogiese Studiën". Dit is ook, gezien de positie van onze middelbare school en de langzame evolutie van deze (tot dusver meer instructief dan educatief, meer intellektualisties, analyserend dan paedagogies-syntheties) niet vreemd.

De „Paedagogische Studiën", die *studie*, verdieping, objectief onderzoek willen geven in een tijd van wilde drang tot vernieuwing en omverwerping, komen op een gewichtig ogenblik. Alles dringt naar verandering, verbetering; het probleem der „volksontwikkeling" (bijna gelijktijdig verscheen het nieuwe maandblad van deze naam) staat in het brandpunt van de belangstelling; de vragen van opvoeding en onderwijs beroeren brede volkslagen, doen ook eindelik officieel hun intrede in de academiese gehoorzalen; nu komt dit studietijdschrift dus wel op een goed moment. Al lijkt de eerste aflevering niet zo belangrijk (de rubriek „kleine mededelingen" belooft aardig te worden) de verwachting kan goed zijn. De firma Wolters verzorgt, als altijd, de uitgave op aangename wijze.

Den Haag. A. de Vletter.

SCHOOLBOEKEN.

Ovidius, Epistulae ex Ponto. Bewerkt en met aanteekeningen voorzien door **Dr. H. N. Veldhuis.** Kerkrade, Alberts. (Pr. geb. 1.25).

Men kan zich afvragen, of naast de uitgebreide bloemlezing van Kruijtbosch en Ovidius Elegiacus van v. IJsendijk nog behoefte bestaat aan een volledige schooleditie van de Epistulae ex Ponto. Misschien echter was het de bedoeling van den uitgever, een hulpmiddel te bieden aan wie deze gedichten nog eens voor zichzelf mocht willen lezen. In dat geval zal men ook het bezwaar niet gevoelen, dat er onder de verklaringen verscheidene zijn, die men in een schooluitgave liever zou missen.

Bij het doorlezen van de noten, die in een afzonderlijk bandje staan, krijgt men hier en daar den indruk, dat te groote haast tot slordigheid leidde. Zoo lezen we op:

I, 2, 122: Diomedes, een Thracische vorst uit den voortijd, wierp reizigers aan zijn paarden voor om ze te verslinden. I, 7, 19: En al is dat ook waar n.l. dat ik uw vriend niet geweest ben, dan moet gij mijn leugen niet kwalijk nemen. I, 3, 90: Perditus aeger, een opgegeven zieke. Maar II, 2, 47: perditus aeger, een verloren zieke. IV, 10, 39: Bedoeld is de wagen van de Groote Beer.

[1]) De redactie betreurt het ontbreken van de Vrije Universiteit; wellicht zou Prof. Dr. Buitendijk, die ook verbonden is aan de Amsterdamse opleidingscursus der Nederlandse Montessori-Vereniging bereid zijn mede te werken.

Wat heeft men verder aan vertalingen als deze:

II, 3, 73: En dit, daar uw familie altijd van mijn prilste jeugd af door mij geëerd is, noodzaakt mij om voor u van het begin een oude last te zijn.

III, 4, 111: En wat verder de onoverwinnelijke dapperheid der uwen, terwijl het dikwijls door u gereedgemaakt is, maakt dat het dikwijls door u gereedgemaakt moet worden.

IV, 12, 11: Tūtĭcani more = als Tuticanus.

IV, 13, 43: Studii sacri, der heilige studie.

Een vreemden indruk maken op het eerste gezicht de volgende noten:

I, 2, 68: Gratia = h. invloed.

Pudor = h. eerbied.

III, 2, 124: Nexa = medium, die gevlochten heeft.

IV, 5, 9: Pompeja = adjectief.

„ „ Augustus = „

Bij een nieuwen druk moge ook aan interpunctie, druk en correctie meer zorg besteed worden. De drukfouten zijn hinderlijk talrijk.

Voor den tekst is de Teubner-editie gevolgd. De afwijkingen zijn achter de noten opgegeven.

Rotterdam. W. Werff.

E. Borlé, Cinquante thèmes d'examen. Leyde, Van der Hoek frères. 1919.

Les *Cinquante thèmes d'examen* ne sont pas une simple réimpression des deux éditions de *trente thèmes.* M. Borlé nous dit dans son Avertissement qu'il a dû renoncer à donner une troisième partie à ces *Trente Thèmes* (la deuxième partie est son *Etude d'un certain nombre de synonymes*, parue en 1917). C'est pour prendre un moyen terme, probablement, que M. B. donne une édition „entièrement refondue". Nous ajouterons, considérablement augmentée, car ce volume qui traite les thèmes I à XXV, et qui comprend deux cent cinquante pages, sera suivi d'une deuxième série. Ce sera donc, au total, environ cinq cents pages que M. B. consacrera, pour la majeure partie, à la Syntaxe.

Il a fait, avec juste raison, la part plus grande à l'emploi des temps, si délicat en français, et des modes. La construction n'a que trois rubriques; sans doute, dans sa seconde série, M. B. s'y attardera davantage. La place de l'adjectif est traitée en cinq endroits, et il est intéressant de comparer ses observations avec celles de M. de Boer (dans le dernier fascicule de *Neophilologus*).

Les considérations de M. B. sur la syntaxe sont précieuses. Sa longue expérience dans l'enseignement du français à des Hollandais, sa connaissance approfondie des deux langues lui permettent un rapprochement constant et des plus suggestifs, grâce à la mise en valeur des difficultés spéciales aux étudiants hollandais. Les traductions diverses qu'il donne souvent d'une même phrase hollandaise mènent l'élève par la main, en même temps qu'elles lui rappellent qu'une langue est par définition une chose souple qui répugne aux solutions trop tranchées. C'est ainsi que dans ses Notes M. B. a pleinement raison de s'inscrire en faux (p. 18) contre cette affirmation que *tandis que* marquerait fatalement l'opposition. Cela était loin d'être entièrement vrai

Digitized by Google

au XVIIe siècle déjà. M. B. qui relève diligemment les onze exemples de *tandis que*, dans *Britannicus*, ne trouve ce sens qu'une seule fois. Pour *quoique* et *malgré que*, M. B. a bien vu que la tendance est d'employer l'indicatif au lieu du subjonctif et il donne cinq exemples modernes dont trois exigent même le conditionnel, à l'exclusion du subjonctif (p. 125). M. B. est un lecteur attentif et il complète les exemples habituellement donnés de l'indicatif après *supposer* par des phrases ou l'impératif est fort bien suivi de ce mode (p. 203). Toutes ces observations qui desserrent les liens des règles, sont excellentes, l'esprit humain ayant une tendance à codifier. C'est ainsi que M. B. nous apprend (p. 85) que dans certains milieux scolaires *l' Arrêté* de M. Georges Leygues concernant la syntaxe d'accord est transformé en loi, tandis que le ministre a spécifiquement marqué qu'il s'agit de „tolérances".

M. Borlé enregistre les faits sans trop se plaindre s'ils donnent parfois une entorse à la logique. *Il n'est pas rare*, en tant que synonyme de *il arrive souvent*, devrait être suivi de l'indicatif. Mais quoi, le subjonctif l'emporte, inclinons-nous. *Plutôt*, dans „il ne l'eût pas *plutôt* dit", signifie évidemment *plus tôt*; on n'en rencontre pas moins les deux orthographes, parfois chez le même écrivain, et M. B. en donne deux exemples pris dans Bourget (*Lazarine* et *Le démon de midi*). Cette belle indifférence, beaucoup d'étrangers doivent trouver que les auteurs modernes l'appliquent dans l'emploi de l'imparfait et du passé défini. M. B., avec un zèle louable, s'efforce d'élucider nombre de cas. Certes, un passé défini étant donné, on trouve une raison probante à son emploi, mais si par aventure l'imparfait venait à le remplacer, une autre raison valable l'expliquerait. C'est qu'au dessus du fait et de ses contingences, plane la vision de l'écrivain : c'est cet élément subjectif qui l'emporte et juge en dernier ressort. Il est évidemment des cas hors de toute contestation, mais il en est d'autres pour lesquels ce n'est pas l'action et ses circonstances qui expliquent l'emploi du passé défini ou de l'imparfait, mais où, inversement, le temps est un renseignement supplémentaire sur cette action et la façon dont elle a affecté l'écrivain.

Nous souhaitons à ces intéressantes études de trouver beaucoup de lecteurs ; elles le méritent.

Groningen. E. Boulan.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij Johannes Müller te Amsterdam is verschenen, als No. 3 van deel XIX der Nieuwe Reeks van Verhandelingen der Kon. Akad. te Amsterdam, *L' Achilléïde byzantine*, publiée avec une introduction, des observations et un index par D. C. Hesseling. Als grondslag van de uitgave is genomen een handschrift uit Napels; een redaktie die overgeleverd is in een manuscript uit de Bodleana is achter de vastgestelde en gekommentarieerde tekst afgedrukt. De Inleiding geeft een overzicht van de inhoud van het gedicht, bespreekt het litteraire karakter en de bronnen van het werk en behandelt de taalkundige biezonderheden van de verschillende redakties.

In de bekende groote serie Meulenhoff verscheen onlangs het eerste deel van het werk: *Willem de Eerste, Prins van Oranje* door P. J. Blok (Amst., Meulenhoff, 1919, dl. I, Pr. *f* 10.75). Dit werk, de eerste nieuwere levensbeschrijving van den Prins in het Nederlandsch, afgezien van de vertalingen der geschriften van Ruth Putman en Harrison, tracht de figuur van den Prins te midden van de groote gebeurtenissen, waarin hij een zoo belangrijke rol vervulde, duidelijk te doen uitkomen. Bijzondere zorg werd daarbij gewijd aan 's Prinsen houding op staatkundig en godsdienstig gebied zoowel als aan de geheele ontwikkeling zijner persoonlijkheid. Het werk, dat aan Hare Majesteit de Koningin is opgedragen, is met dat eerste deel gevorderd tot de komst van den Prins in Holland in Oct. 1572. Het tweede deel, dat in Februari zal verschijnen, loopt tot den moord van 1584. Aan beide deelen is een groot aantal aanteekeningen toegevoegd, waarin naar de bronnen wordt verwezen, die ten grondslag strekten aan het in den voorafgaanden tekst gezegde. Het boek is door Mr. N. Beets op voortreffelijke wijze geïllustreerd met een reeks van portretten en afbeeldingen van op 's Prinsen leven betrekking hebbende feiten, allegorieën enz., alle uit den tijd zelf.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1919, Janv.-Févr.: M. Dieulafoy, Quarante. — J. Svoronos, L'atelier monétaire franc du Péloponnèse. L'atelier monétaire du Stéphanophore des Athéniens. Monnaies d'or frappées par le tyran Lacharés avec l'or de la parure de l'Athéna Parthénos de Phidias. — E. Albertini, Milliaires de la route de Senlis à Soissons. — P. Durrieu, Deux tableaux des collections du duc Jean de Berry.

Journal des Savants, 1919, Juillet-Août: C. Huart, La France et le Liban. — R. Pichon, Les *Histoires* de Tacite. — M. Besnier, Les guerres de Carthage. — Variétés.

Septembre-Octobre: M. Dieulafoy, L'architecture romane en Catalogne (fin). — A. Piganiol, Les attributions militaires et les attributions religieuses du Tribunat de la plèbe. — L. Bréhier, Salonique et la civilisation byzantine, I. — Variétés.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIII-XLIV, 9: L. Deubner, Paian. — R. Petsch, Das tragische Problem in Shakespeare's Hamlet. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: G. Reichwein, Der Sinn der Schule im Kultursystem, I—II. — H. Schmidt-Breitung, Der Geschichtsunterricht im Gymnas. der Gegenwart. — Mitteil.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, VII, 5: C. J. Zwijsen, Grepen uit de Spaansche Letterkunde, I. — J. Kleijntjens en H. H. Knippenberg, Een hs. uit 1458. — Th. de Jager, Het perspektief van onze Middeleeuwse Letteren. — Th. Horsten, Vondel en Johan Maurits van Nassau (slot). — P. Maximilianus, Een baanbrekend artikel. — H. H. Knippenberg, De namen „Peel" en „Polen". — Dez., Kinderrijmpjes uit Limburg. — Tijdschr.

English Studies, I, 6: H. Poutsma, Participles, II. — Notes a. News. — Questions. — Translation. — Notes on Modern English Books.

Analecta Bollandiana, XXXIII, 4: P. Peeters, La canonisation des Saints dans l'Église russe. — H. Delehaye, Saint Almachius ou Télémaque. — R. Lechat, Le Liber Miraculorum S. Cornelii Ninivensis. — Bull. des publications hagiographiques.

Studiën, XCII, Dec.: G. Gorris, Het Grootmoedertje van de Russische Revolutie. — C. Wessels, Straatsburg als Fransche Rijnhaven en de Fransche Rijnbelangen. — C. Wilde, Drie gevallen Dynastieën, III. — H. Padberg, Een Autographische Bekeeringsgeschiedenis van Johannes Jörgensen — Meded. — Lezers en Red.

XCIII, Jan.: J. v. Ginneken, De Persoonlijkheid van den Docent. — H. Padberg. Bij het eeuwfeest van Multatuli's geboorte. I, De Mensch, — J, H. de Greeve, De Woodbrookers in Holland, II. — J. v. Rijckevorsel, Een boek over de Pensées van Pascal. — M. v. Steen, Joegd-Slavië. I, Groot-Servië. — P. Albers, Onze vroegste beeldhouwkunst. — Meded. Uit de Pers. — Lezers en Redactie.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

UITGAVEN VAN J. B. WOLTERS — GRONINGEN, DEN HAAG.

LATIJNSCHE LEERGANG
VOOR GYMNASIA EN LYCEA
door Dr. P. C. DE BROUWER, Prof. Dr. F. MULLER Jzn. en Dr. E. SLIJPER.

Zoo juist verschenen:

I. BUIGINGSLEER, door Dr. E. SLIJPER,
Conrector aan het Stedelijk Gymn. te Utrecht.
Prijs . . . . f 2,40.

OEFENINGEN BIJ DE BUIGINGSLEER,
DOOR
Dr. P. C. DE BROUWER en Dr. E. SLIJPER.
Prijs . . . . f 1,90.

II. SYNTAXIS, door Dr. F. MULLER Jzn,
Hoogleeraar aan de Universiteit te Amsterdam.
Prijs . . . . f 2,25.

Ter perse:
OEFENINGEN BIJ DE SYNTAXIS,
DOOR
Dr. P. C. DE BROUWER en Dr. E. SLIJPER.

20 % crisistoeslag.

UITGAVEN VAN J. B. WOLTERS — GRONINGEN, DEN HAAG.

Nederlandsche Kunst
Een reeks artistieke handboeken
onder redactie van
JOH. VORRINK
Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Over allerlei aantrekkelijke onderwerpen van kunst en literatuur — we noemen slechts moderne architectuur en muziek in ons land — bestaan geen geschriften die den weetgierige kunnen inlichten, of hem nader brengen tot de bedoelingen van den geleerde of den kunstenaar.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 1.75**, geb. **f 2.40.**

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.25**, geb. **f 3.90.**

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw, geïll. Ing. **f 3.90**, geb. **f 4.50.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Verschenen:

STESICHOROS'
FRAGMENTE und BIOGRAPHIE

VON

Dr. J. VÜRTHEIM
Ord. Prof. an der Universität Leiden

Prijs f 3.25

Uitgave A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ.
LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 9.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. — No. 5. — Februari 1920.

Von Wilamowitz-Moellendorff, Platon, II (K. Kuiper).
Schön, Die Scheinargumente bei Lysias (Schwartz).
Lambert-van der Kolf, Psichari, Jaloerschheid en andere verhalen. Chatzopoelos, Verhalen uit de bergen (Hesseling).
Hartman, De Latijnsche poëzie van G. Pascoli (Damsté).
Aliyyubnu 'l-Hasan el-Khazredjiyyi, The Pearl-strings, ed. by Shaykh Muhammad 'Asal & R. A. Nicholson, V (Houtsma).
Hamd Allāh Mustawfi, The geographical part of the Nuzhat-al Qulūb, transl. by G. le Strange (Houtsma).
De Man, Hier beginnen sommige stichtige punten van onsen oelden susteren (v. Slee).
Ghysen, Betje Wolff in verband met het geestelijk leven van haren tijd (Joh. Naber).
Pauli, „Enfant", „Garçon", „Fille" dans les langues romanes (Salverda de Grave).
De Geus en Schoo, La langue usuelle (Robert).
De Blécourt en Japikse, Klein Plakkaatboek van Nederland (Brugmans).
Moberg, Babels Torn (Böhl).
Van der Valk, De ontwikkelingsgang van het denken der oude Grieken, II (Ovink).
Ellis, The Philosophy of Conflict and other Essays in War-Time, II (T. J. de Boer).
Schoolboeken:
Uitgn. v. d. fa. Noordhoff en de fa. Wolters.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

L. S.

Het voortbestaan van het Museum wordt van twee kanten bedreigd: de wetenschappelijke productie is sterk afgenomen en de gewoonte van sommige medewerkers om werken die zij ter bespreking hebben aanvaard, eerst na jaren (somtijds in het geheel niet) aan te kondigen, belemmert het geregeld inkomen van kopij. De redactie verzoekt de recensenten dringend de boeken zoo spoedig hun dat mogelijk is te willen aankondigen; alleen op die wijze zal het tijdschrift deze periode van schaarschte te boven kunnen komen.

U. von Wilamowitz-Moellendorff, Platon. Zweiter Band: Beilagen und Textkritik. Berlin, Weidmann. 1919. (Pr. M. 16).

Evenals Wilamowitz aan zijn groote Aeschylus-uitgave een deel „Interpretationen" heeft toegevoegd, waarin hij met groote vrijheid van keuze verschillende vraagpunten uitvoerig behandelt, andere slechts aanraakt, en veel voorbij gaat, zoo heeft hij ook gedaan met zijn Plato. Alleen, met grooter vrijgevigheid. Het is alsof hij tot zijn lezers zegt: „Wilt gij weten hoe ik gewerkt heb? Komt in mijn werkplaats — ziehier mijn materiaal;" en met deze woorden brengt hij ons te midden van een schat van diatriben en excursen, alle nagenoeg belangrijk voor ieder die het geraamte wil kennen waarop het groote boek over Plato is opgetrokken, boeiend ook door de rijke afwisseling, maar soms een lastige en vermoeiende lectuur voor hen die op gewichtige controverse punten door een regelmatig ἔλεγχ' ἐλέγχου zich zelfstandig een vaste meening willen vormen.

Het karakter dezer Plato-studiën is zeer uiteenloopend, evenals hare belangrijkheid Soms — als in de eerste schets (Das Material zu einer Biographie Platons) — is, om zoo te zeggen, de hoogleeraar aan het woord, die zijnen candidaten duidelijk en systematisch demonstreert, van welke Grieken men wèl, van welke men niet eene betrouwbare levensgeschiedenis kan schrijven; voor wie luisteren wil, ook al is hij den tijd van zijn candidaats lang voorbij, vloeit zulk een rijk geïllustreerde schets over van behartenswaardige wenken. Een andermaal, als in de derde studie (over den „Io") is het alsof de schrijver als vakgenoot aan uwe zijde komt zitten en zoo de bekende twijfelingen aangaande de echtheid van de Platonische dialogen met U wikt en weegt. In zulke hoofdstukken spreekt hij niet voor de aanvangers. Veel verzwijgt hij als bekend, ook als gewogen en te licht bevonden; naar nieuwe argumenten zoekt hij niet altijd, maar de oude, die hem de overweging waard dunken, keurt hij met consequente zelfstandigheid — en natuurlijk niet zelden met die welbekende grimmigheid die helaas bij velen onverzwakt succes heeft. Een andermaal is het betoog weer eenvoudiger, en voor ruimeren kring bestemd. De vraag, wat in de Apologie „historisch" mag heeten, boeit ook den nietdeskundigen Plato-lezer en wordt door Wilamowitz op zeer levendige wijze beantwoord: hoe duidelijk illustreert de schrijver, ook hier weer, het oudgrieksche leven, wanneer hij de quaestie onder de oogen ziet, of werkelijk Chaerephon het welbekende orakel over Socrates' wijsheid uit Delphi heeft meegebracht, en hoe de Meester tegenover zulk eene uitspraak kan hebben gestaan.

De uitvoerige beschouwing aan de „oudste" dialogen gewijd — uitvoerig, maar zelden of nooit breedsprakig — raakt natuurlijk telkens punten aan over welke de viri platonici sinds jaren strijden. Bij zulke punten volstaat Wilamowitz soms met een uiterst korte argumentatie. Zoo zegt hij o. a.: „de Crito moet vóór 395 zijn geschreven." Waarom? „Na 395 kon Plato onmogelijk het gehate Thebe, zooals hij p. 53 a doet, in vereeniging

Digitized by Google

met Megara als eene πόλις εὐνομουμένη prijzen." Is dat een stringent bewijs? Aangaande Sparta gebruiken de wetten in hare toespraak tot Socrates immers eenige regels vroeger de zelfde uitdrukking; bovendien: Plato laat Socrates zóó spreken als deze in 399 zeer goed had kunnen spreken! — Maar in zulke zeer korte uitspraken is het boek van Wilamowitz rijk. Bij al zijne uitvoerigheid is hij soms apodictisch kort. Zoo o. a. in de uiterst nuchtere wijze op welke hij elke mystieke uitlegging van Socrates' stervenswoord in den Phaedo „ὦ Κρίτων, τῷ Ἀσκληπιῷ ὀφείλομεν ἀλεκτρυόνα" afwijst. Het was — zoo zegt hij ongeveer — een vergeten plicht, die hem op het laatste oogenblik inviel: „Xanthippe oder eins der Kinder wird krank gewezen sein; einerlei was es war."

Niet om distelen te lezen in dit rijke werk, teeken ik zulke kleinigheden aan; alleen om op eene eigenaardigheid te wijzen, die bij de groote suggestie, welke van Wilamowitz' krachtige zegswijze uit gaat, voor de minder deskundige legers niet zonder gevaar is. De groote, en vruchtbare beteekenis ook van dit tweede Plato-deel ligt in de breede schildering. Meesterlijk zijn in dit opzicht de hoofdstukken over Plato's verhouding tot de Pythagoreërs, over zijne reizen — waarbij met sterke beslistheid de historische werkelijkheid der Aegyptische reis wordt geconstateerd; meesterlijk ook zijn „Aufbau" van den „Staat", zijn schets van den Gorgias, en zijn verrassende studie over den Parmenides als proeve van dialectisch betoog niet voor de leeken doch voor de leerlingen zelf van Plato's school.

Het gaat niet aan, deze opsomming van voortreffelijke studiën voort te zetten; ook is dat volkomen overbodig, daar niet licht een litterator die in Plato belang stelt dit boek ongelezen zal laten. Maar er behoort iets gezegd te worden ter algemeene karakterizeering van het geheele werk. Een allermeest in het oog vallende trek van deze Beilagen is wel de volkomene beheersching der Plato-litteratuur, gepaard aan groote vastheid van meening. In de meer historische gedeelten van het boek geeft die vastheid van overtuiging treffende kloekheid aan de teekening. Welk eene levendigheid in het hoofdstuk over Isocrates en Plato! Welk eene stelligheid tegenover de moderne Isocrates-litteratuur. Prikkelend vaak door den apodictischen toon, die hier niet zelden moeizame bewijsvoering vervangt, maar indrukwekkend door de zekerheid met welke de schrijver zich beweegt in de geheele litteratuur van Isocrates en zijne tegenstanders, de werking en tegenwerking in deze „litterarische Fehden" opmerkt en de troepenschakeering op dit geestelijk slagveld ordent: Isocrates tegenover Antisthenes, Isocrates tegenover Alcidamas, Isocrates tegenover Plato. Levendiger en instructiever illustratie van Münschers gedegen Isocrates-artikel in Pauly-Wissowa kan men zich niet denken. Maar zéér verbaast het mij dat een zoo scherp luisteraar als Wilamowitz de ironie niet hoort in Plato's bekende lofspraak op den „veelbelovenden" Isocrates. Hij meent toch ook dat de Phaedrus nà den Staat en nà het Symposion is geschreven. Welnu, klinkt dan ten opzichte van een man die de zestig nadert niet als spot dat woord ὥστε οὐδὲν ἂν θαυμαστόν, προϊούσης τῆς ἡλικίας enz.? Is die lof „ἔνεστι τις φιλοσοφία τῇ τοῦ ἀνδρὸς διανοίᾳ" niet vlijmend tegenover een rhetor die juist zijn eigen παιδεία als de eenige ware philosophie placht aan te prijzen?

Het kan zijn dat deze en dergelijke opvattingen samenhangen met het zeer vast in elkaar geschroefde systeem van dialogen-dateering dat Wilamowitz volgt. Ten slotte bindt iederen Plato-onderzoeker de chronologische theorie die hij accepteert, en Wilamowitz behoort niet tot die philologen die gereedelijk eene eenmaal verdedigde meening prijs geven. Zoo wordt ook in deze Beilagen de herhaaldelijke door hem geuite opvatting weer verdedigd dat de bekende woorden uit Aristophanes' symposion-rede (193 *a*) „διῳκίσθημεν καθάπερ Ἀρκάδες ὑπὸ Λακεδαιμονίων" geen anachronistische toespeling op den door Xenophon (Hell. V. 9. 7) vermelden dioikismos van Mantinea bevatten, doch eene aanduiding van Sparta's ingrijpen in Arkadie's concentratiepogingen omstreeks den tijd in welken Plato zelf den maaltijd bij Agathon plaatst. Overtuigend schijnt mij ook nu nog deze bewering niet, evenmin als eene andere, aangaande een bekende pericope uit den Gorgias, die ik hier vermeld omdat ze, naar ik meen, in deze Beilagen voor het eerst uitvoerig door Wilamowitz is voorgedragen.

In het bekende Pindarusfragment (Gorg. 484) over den Νόμος, πάντων βασιλεύς hebben in den vierden regel zoowel de Clarkianus als de Venetus in plaats van δικαιῶν τὸ βιαιότατον de woorden βιαιῶν τὸ δικαιότατον. Dat Pindarus dit laatste niet had gezegd, wist Plato heel goed. Hij citeerde dus in den Gorgias — alzoo zegt Wilamowitz — onjuist, of beter, hij liet Kallikles onjuist citeeren. En op die onjuiste citeerwijze komt nu Libanius in zijne apologie van Socrates 87 terug. Wat volgt daaruit? De apologie van Libanius is immers op de verloren κατηγορία Σωκράτους van Polycrates „aufgebaut." Welnu — dan heeft Polycrates den Gorgias gekend en is dus de Gorgias kort na 394 gepubliceerd. — De conclusie is gewichtig. Maar is zij ook bindend? Kan iemand ter wereld bewijzen dat Libanius uitsluitend Polycrates schrede voor schrede heeft gevolgd? Dat hij niet naast het werk van den rhetor de Apologie van Lysias en zijne eigene litteraire herinneringen heeft geraadpleegd?

Bij de lectuur van een werk als Wilamowitz' Beilagen plaatst ieder aandachtig lezer vele zulke vraagteekens. Zoo zal zeker ook menigeen onder het lezen van de uitnemende schets van den „Staat" zich afvragen hoe toch de magische kracht der „Sprach-statistik" den schrijver zóó vast kon kluisteren aan de „Thrasymachos-hypothese" terwijl juist hij zelf door zijne analyse de eenheid van het eerste boek met de overige op zoo voortreffelijke wijze in het licht stelt! — En soms zullen dergelijke „vraagteekens" ook wel betrekking hebben op de onverschilligheid met welke de schrijver de betoogen van andere vir platonici behandelt. Menigmaal missen wij wederleggingen van andere opvattingen, die wel de eer van de bestrijding hadden verdiend (o. a. Raeder ten opzichte van de tijdsverhouding tusschen Theaetetus en Parmenides). Maar met dit al blijft ook dit tweede Plato-boek een „groot" werk. En niet licht zal een philoloog zich over tijd of inhoud van Plato's dialogen eene meening vormen of eene opgevatte meening herzien, zonder met gespannen belangstelling na te gaan „wat Wilamowitz er van zegt."

Amsterdam. K. Kuiper.

Digitized by Google

K. Schön, Die Scheinargumente bei Lysias, insbesondere in der XII. Rede: Κατὰ Ἐρατοσθένους und in der XXIV. Rede: Περὶ τοῦ μὴ διδόναι τῷ ἀδυνάτῳ ἀργύριον. (Rhetorische Studien, herausgegeben von Dr. E. Drerup, 7. Heft.) Paderborn, Schöningh. 1918. (Pr. M. 6).

De inleiding van dit werkje geeft een duidelijk overzicht van de kentering, die gedurende de laatste halve eeuw in de waardeering van Lysias' betrouwbaarheid heeft plaats gevonden, van wat men zou kunnen noemen „de ontmaskering van Lysias." Terwijl K. O. Müller uitroept: „Durch die ganze (Eratosthenes)-rede geht der Ausdruck wahrster Überzeugung und einer unerkünstelten Wärme" en E. Curtius deze zelfde redevoering „eine von tiefem Rechtsgefühle getragene Anklage der gesamten Oligarchie" noemt, heeft de kritiek van Ed. Schwartz, v. Wilamowitz, Ed. Meyer, Drerup e.a. uitgewezen, dat Lysias op meesleepende en geraffineerde wijze de feiten in het belang van zijn zaak pleegt te verdraaien en zijn hoorders en lezers een valschen kijk op personen en toestanden weet te suggereeren. Deze algemeene karakteristiek heeft Schön nog eens in bijzonderheden getoetst aan de historische feiten, die in Lysias' 12de redevoering ter sprake komen en scherper belicht door de rhetorische en sophistische kunstgrepen van den redenaar in deze en in de 24e redevoering een voor een bloot te leggen, van de 12de, „weil sie die bedeutendste der uns erhaltenen Reden des Lysias ist und von dem Redner selbst als Klagrede in eigener Sache gehalten wurde, weil sie zugleich eine Fülle historischer Einzelheiten bietet, die eine besondere Untersuchung erfordern; die XXIV., für den Krüppel, weil sie im stärksten Gegensatz zur XII. eine Verteidigungsrede in einer Bagatellsache ist und an einem unbedeutenden Gegenstande ein besonders charakteristisches Beispiel für die spielerische Art der lysianischen Beweistechnik bietet".

Zijn analyse dezer beide redevoeringen brengt wel is waar niet veel nieuws, maar heeft de verdienste van nauwkeurig te zijn en den lezer in duidelijken samenhang voor oogen te stellen, hoe door Lysias „der ganze Apparat der sophistischen Rabulistik" in werking wordt gebracht om zijn tegenstander verdacht te maken en alles, wat dit doel weerstreeft, in een verkeerd daglicht te plaatsen of op den achtergrond te schuiven.

Het is stellig van groot belang zoo nog eens punt voor punt de werkwijze van Lysias na te gaan en het boekje van Schön vermaant ons opnieuw alle naïveteit bij de beschouwing van Lysias' argumentatie op zij te zetten. Toch blijft één vraag gewettigd, die ik bij Schön niet beantwoord, zelfs niet gesteld vind en die toch zeker de overweging van hem en zijn groote voorgangers had verdiend, de vraag n.l. of dit beter inzicht in Lysias' methode en betoogtrant, dat onderzoekingen als deze ons hebben gegeven, nu een zóó vernietigend vonnis over den geheelen persoon van Lysias wettigt, als b.v. Ed. Meyer uitspreekt, wanneer hij verklaart, dat Lysias' redevoeringen uit de jaren 390/388, „in denen jeder Sinn für Recht und Gesetz geschwunden ist, zu den widerwärtigsten Erzeugnissen aller Literatur gehören, würdig des französischen Revolutionstribunals und nur um so ärger, weil sie mit geistreichem Raffinement abgefaszt sind." Even scherp en minachtend zijn de uitlatingen van Wilamowitz, die naar aanleiding van de Eratosthenesrede van een „vom wildesten Hasse eingegebenen und gröbste Lüge nicht scheuenden Angriffe auf den toten Theramenes" spreekt en van Drerup, Schön's leermeester en wegwijzer, die in Lysias aantreft „die schwere Kunst, für sich und andere den Schein des Biedermannes zu erwecken und mit unnachahmlicher Virtuosität die gekränkte Unschuld zu spielen."

Zulk een oordeel over Lysias' karakter mag dan het resultaat zijn, indien men hem de maatstaf onzer hedendaagsche moraal aanlegt, ook hier geldt toch het „andere tijden, andere zeden." Ongetwijfeld verschilden de begrippen van eerlijkheid en rechtvaardigheid van de Atheners uit Lysias' dagen in menig opzicht van de onze. En niet alleen elke tijd, ook elke sfeer, de school, de handel, de politiek en niet 't minst de advokatenstand heeft en had zijn eigen moraal. Een levendig besef van de advokatenpraktijk dier dagen in Athene, waar men het zoo goed verstond τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιεῖν, zal ons ook over Lysias — gezien in het kader van zijn tijd en zijn kring — een zachter en rechtvaardiger oordeel doen vellen.

Assen. M. A. Schwartz.

J. Psichari, Jaloerschheid en andere verhalen, vertaald uit het Nieuwgrieks door J. A. Lambert—van der Kolf. **M. Chatzopoelos, Verhalen uit de bergen,** vertaald door J. A. Lambert—van der Kolf. Twee deeltjes. Rotterdam, W. L. en J. Brusse's Uitgevers-Maatschappij. 1919. (Prijs per deeltje *f* 0.75).

Mevrouw Lambert heeft de verzameling *Nieuw Grieksche Novelles*, waarvan de firma Brusse reeds drie deeltjes het licht deed zien (zie *Museum* XXVI (1919), n°. 5, kol. 99) met nieuwe proeven van Helleense vertelkunst verrijkt. Een enkel woord ter inleiding geeft een beknopte biografie van de beide schrijvers; bij die van Psichari zijn nog enige opmerkingen gevoegd ter karakterisering van zijn talent en van zijn rol in de taalstrijd die Griekenland reeds zo lang verdeeld heeft.

De verhalen van Psichari onderscheiden zich voornamelik door de fijnheid der psychologiese behandeling; zijn echt Griekse voorliefde voor diagnose is in de school der grote Franse prozaschrijvers, Renan, Taine, de Maupassant en Anatole France, tot volle ontwikkeling gekomen. Chatzopoelos vertegenwoordigt het type van de in Griekenland zo talrijke schrijvers van dorpsnovelles. Hij geeft schetsen die alle iets weemoedigs hebben, alle van een dichterlike visie der natuur getuigen en ons het karakter der Grieken laten kennen, niet, als bij Psichari, door ontleding der hartstochten, maar door het gedrag der personen in de omstandigheden waarin zij geraken.

De vertaling van Mevrouw Lambert is, gelijk 't oorspronkelike, in eenvoudige, soms zeer gemeenzame, taal geschreven. Haar taak was dikwels niet gemakkelik, want vooral bij Chatzopoelos, taalpartikularist gelijk de meeste schrijvers van Griekse dorpsnovelles, vindt men telkens woorden en uitdrukkingen die door geen lexica verklaard worden en waarvoor men goede kenners van Griekenland, dikwels zelfs geboren Grieken, tevergeefs om inlichtingen vraagt. In zulke gevallen moet men wel eens raden naar de juiste betekenis.

De aantekening op blz. 7 van de eerstgenoemde bundel, waarin de Hestia het tijdschrift genoemd wordt dat zich aan 't hoofd van de nieuwe beweging ten bate der volkstaal had gesteld, zegt iets meer dan de vertaal-

Digitized by Google

ster verantwoorden kan. De Hestia nam stukken op die in de algemeen gesproken taal waren geschreven; de hoofdredakteur, Drossinis, was voorstander van een grote vereenvoudiging der op de schriftelike overlevering gebaseerde καθαρεύουσα, de officiële taal van het Koninkrijk, maar verder ging het tijdschrift niet.

Leiden. D. C. Hesseling.

J. J. Hartman, De Latijnsche poëzie van Giovanni Pascoli (1855—1912). Leiden, S. C. van Doesburgh. 1919. (Pr. f 1.25).

De Latijnsche gedichten van Pascoli zijn na zijn dood door Hirmengild Pistelli, bijgestaan door 's dichters zuster Maria, verzameld en door Zanichelli in een fraai verzorgd boekdeel uitgegeven. In een keurig boekje van 48 bladzijden heeft prof. Hartman zich tot taak gesteld Pascoli te eeren door zijn edel karakter te schetsen en zijne verdiensten als dichter en geleerde aan te wijzen. Diepgevoelde pieteit en oprechte bewondering hebben hem blijkbaar gedreven om den man, met wien hij zich in het Hoeufftiaansche strijdperk meermalen heeft gemeten, een laatste hulde te brengen. Elke bladzijde getuigt van die gevoelens en bewijst tevens, hoezeer de Schr. thuis is in de gansche poëzie van Pascoli, niet slechts in de Latijnsche, maar ook in de Italiaansche, waaruit menig heerlijk gedichtje en menige treffende versregel wordt aangehaald. Ongetwijfeld is het hem gelukt, het beeld van den dichter in zijn zachtheid en bijna weeke teerheid te teekenen. Hij geeft den lezer een kort overzicht van de schoonste gedichten en wordt niet moede, verzen, die hem bizonder hebben getroffen, te herhalen, zooals het aandoenlijke:

quin facitis ignem, pupulus meus friget,

hoewel ik moet bekennen, dat in de vertaling het verkleinwoord mij niet juist lijkt. Bladz. 35 vlgg. beveel ik ter lezing en overweging aan aan hen, die telkens weer de reeds zoo dikwijls door de praktijk weerlegde stelling uiten, dat een dichter slechts in zijne moedertaal waarlijk poëtische werken kan scheppen.

Uit Schr.'s definitie van „den latinist comme il faut" (bladz. 46 vlg.) herkent men den causeur der feuilletons in de N. R. Ct., aan wiens paradoxen ik uit mijne herinnering deze naar aanleiding van zijn bezoek aan Pascoli toevoeg. Toen hij mij van dat bezoek verhaalde en ik vroeg, of zij Latijn met elkaar hadden gesproken, antwoordde hij: „Latijn? Neen, dat kan hij niet". Op mijne volgende opmerking, dat het gesprek dus zeker in 't Italiaansch was gevoerd, luidde het verrassend bescheid: „Italiaansch? Neen, dat kan hij eigenlijk ook niet". De verklaring ligt natuurlijk in het feit, dat het dialect van den landelijken dichter heel wat afweek van de „lingua Toscana in bocca Romana".

Het boekje zij tenzeerste ter lezing aanbevolen aan allen, die belangstellen in de Latijnsche poëzie van Pascoli en niet opzien tegen de moeite, die zij zich dikwijls zullen moeten getroosten om door de vaak stroeve dictie door te dringen tot de immer schoone gedachten. Heeft D'Annunzio ook hieraan wellicht gedacht, toen hij Pascoli „l'ultimo figliuolo di Virgilio" noemde? Zeker zullen de lezers prof. Hartman dankbaar zijn voor vele schoonheden, die hij, Latinist en dichter, in Pascoli's verzen aan hun minder geoefend oog en oor openbaart, ook al aanvaarden zij niet voetstoots zijn uitspraak, dat P. op grond daarvan *Latinorum princeps* moet heeten, een eeretitel, dien ik toevallig onlangs in geschrift door een Zwitsersch philoloog aan prof. H. zelven zag toegekend.

Utrecht. P. H. Damsté.

The Pearl-strings; A history of the Resuliyyi dynasty of Yemen by Aliyyubnu 'l-Hasan el-Khazredjiyyi, ed. by Shaykh Muhammad 'Asal & R. A. Nicholson. Vol. 5. (Gibb Memorial Series III, 5). Leyden, E. J. Brill. London, Luzac and Co. 1918. (Pr. Sh. 8).

Ter aanvulling van mijne aankondiging van boven genoemd werk in dit Maandblad, 23ste Jaargang, 173 vvg., deel ik hierbij mede dat thans ook het 5de en laatste deel daarvan verschenen is, behelzende het 2de deel van den Arabischen tekst, uitgegeven door Shaykh Muḥammad 'Asal met Indices van de hand van Dr. R. A. Nicholson. Schreef ik toen reeds dat ik het werk van den geleerden Arabier niet onvoorwaardelijk durfde te loven, maar mijn eindoordeel meende te moeten opschorten, totdat het werk compleet zoude zijn, nu dit het geval is, kan ik met meer zekerheid zeggen, dat de uitgave zeer veel te wenschen overlaat. De bewerker heeft zich tevreden gesteld de hem uit Londen toegezonden photographische reproductie van het handschrift te laten afdrukken en waar de diacritische punten daarin ontbraken, deze op goed geluk af daarbij gezet, wat natuurlijk bij de vele eigennamen, die in het werk voorkomen, bijzonder gevaarlijk is, inzoover dezelfde naam nu eens zus, dan zoo gespeld is en de lezer geheel onzeker blijft omtrent de ware lezing daarvan. Maar ook de overige tekst wemelt van vergissingen, die door vergelijking van de vertaling van Redhouse voor een goed deel hadden kunnen worden vermeden. Wel heeft de uitgever eene lijst van verbeteringen aan dit deel toegevoegd maar deze is verre van volledig. Kortom het eenigste, dat in dit deel te prijzen is, zijn de door Prof. Nicholson bewerkte Indices, waarin de valsche lezingen der eigennamen ook zijn opgenomen met verwijzingen naar den juisten vorm daarvan, voorzoover hij deze heeft kunnen vaststellen. Wie de uitgave gebruiken wil, zal dus goed doen de vertaling van Redhouse, die echter, zooals ik reeds in mijne vorige aankondiging opmerkte, voor sommige gedeelten van den tekst ons in den steek laat, daarnaast te leggen.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

The geographical part of the Nuzhat-al Qulūb composed by Hamd-Allāh Mustawfī of Qazwīn in 740 (1340) translated by G. le Strange. (Gibb Memorial Series XXIII, 2). Leyden, E. J. Brill. London, Luzac and Co. 1919.

Nadat in 1915 de Perzische tekst van het hierboven genoemde werk in het licht was verschenen ontvangen wij thans van den blinden geleerde le Strange de toen beloofde Engelsche vertaling, die hij reeds tevoren bewerkt had. Hoewel de oorspronkelijke tekst gemakkelijk verstaanbaar is en de Oriëntalisten dus eene vertaling kunnen ontberen, schijnt het mij toch een verdienstelijk werk, dat de uitgever zijne taak niet als afgedaan beschouwd heeft, voordat hij zijn werk voor allen toegankelijk had gemaakt. Dat hij darvoor berekend was zal wel niemand betwijfelen, die weet dat hij een goed deel van zijn leven aan de studie der Middeleeuwsche Ara-

Digitized by Google

bische en Perzische geographische literatuur gewijd heeft en in eenige zeer nuttige handboeken van zijne groote kennis daarvan heeft blijk gegeven. Meer ervan te zeggen schijnt overbodig.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

D. de Man, Hier beginnen sommige stichtige punten van onsen oelden susteren, naar het te Arnhem berustende handschrift uitgegeven. 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff. 1919. (Amsterdamsche diss.).

In het huisarchief van de familie van Rhemen op den Gelderschen Toren onder Spankeren, sinds 1707 in het bezit van dit geslacht, dat vóór eenige jaren naar het Rijksarchief te Arnhem is overgebracht, bevinden zich, onder tal van stukken van historisch belang, twee hoogstbelangrijke middeleeuwsche handschriften, beide afkomstig uit het Meester-Geerts-huis te Deventer. Het eene bevatte de „Levens van de zusters in het klooster Diepenveen", het andere de „Levensberichten van de zusters van het Meester-Geerts-huis". Zij waren reeds in 1674 in het bezit van den te Deventer wonenden edelman Steven van Rhemen, herhaaldelijk Raad en Schepen aldaar, een man, die zich als verzamelaar van belangrijke stukken van de geschiedenis des vaderlands heeft doen kennen. Van beide levensberichten werd door mijn hooggeschatten leermeester, Professor W. Moll, dankbaar gebruik gemaakt, toen hij zijn in 1854 verschenen monographie over Johannes Brugman samenstelde, en meer dan eens sprak hij op zijn college over de Vaderlandsche Kerkgeschiedenis de wenschelijkheid uit, dat iemand zich tot de uitgave en bewerking dier handschriften mocht aangorden. Wat de Levens der nonnen van Diepenveen betreft, is zulks in 1902—1904 door mijn vriend D. A. Brinkerink in de Bibliotheek van Middelnederlandsche Letterkunde (afl. 70, 72—74) geschied, maar bleef, tot ons leedwezen, eene Inleiding daarop achterwege.

Thans heeft ook het tweede handschrift, de Levens der zusters van het Meester-Geerts-huis, door de zorgen van den heer D. de Man, die het tot onderwerp voor zijn academisch proefschrift koos, tot onze groote voldoening het licht gezien, en dat te meer, omdat daaraan een uitvoerige, belangrijke Inleiding (bl. 1—XCIV) voorafgaat.

Het handschrift, blijkens de correcties niet het oorspronkelijke, maar een afschrift, bevat de levens van 64 „oelden susteren", tot het jaar 1456. Een betrekkelijk klein aantal. Het waren slechts diegene, die door een voorbeeldig leven hadden uitgemunt, maar niet die welke, schoon niet minder verdienstelijk, buiten het Meester-Geerts-huis waren gestorven, zooals Margaretha Scherpings, die in 1415, met nog andere zusters naar Brabant gezonden, te Leuven een Zusterhuis vestigde, in 1420, toen zij de orde der Reguliere Kanunnikessen van Augustinus aannamen, priorin werd en in 1422 overleed. (Zie Necrologium en Cartularium van Diepenveen, door mij uitgegeven in Arch. Aartsb. Utrecht Dl. XXXIII).

Aan deze 64 biographieën zijn eenige hoofdstukken toegevoegd over de aanvankelijke armoede van het huis, de deugden der zusters in het algemeen, hare lotgevallen tijdens het Utrechtsche Schisma, benevens eenige mededeelingen over ongenoemde zusters.

Het geheel levert een belangrijke bijdrage voor de kennis der middeleeuwsche vroomheid.

In zijn Inleiding behandelt Dr. de Man achtereenvolgens: 1° Geert Groote en de moderne devotie, 2° Geert Groote en zijn stichting, 3° De Statuten, 4° De gebouwen, 5° Komst in het huis, 6° Kleeding, 7° Plichten der zusters, 8° Ambten in het huis, 9° Godsdienstig leven, 10° De zusters in hare verhouding tot de kloostergeloften, 11° De deugden der zusters, 12° Ontwikkeling, 13° Oeconomie, 14° Gezondheidstoestand, 15° Gegevens betreffende de uitwendige geschiedenis van de Stichting, 16° De Schrijfster en haar stijl, 17° Biographische vorm, 18° De bronnen, 19° De dateering, 20° De ontwikkeling van de Schrijfster, 21° Historische zin bij de Schrijfster, 22° Beschrijving van het Handschrift, 23° Wijze van bewerking. Met groote nauwkeurigheid is daarin weergegeven wat uit het Handschrift zelf omtrent het Meester-Geerts-huis is af te leiden. Dr. de Man heeft daardoor onze kennis van de moderne devotie tot aan het midden der 15de eeuw in niet geringe mate verrijkt, waarvoor wij hem alleszins dankbaar kunnen zijn.

Een enkele bedenking echter meen ik te mogen maken tegen hetgeen hij op bl. XC in noot 2 zegt omtrent de afkorting van den naam Jhesus; dat daarbij namelijk, door een foutieve transcriptie van de Grieksche afkorting in majuskels, de êta door een h werd weergegeven en alzoo tot i h' s is geworden. In tegenstelling toch met Thomson (Handbook of greek and latin paleography), Prou (Manuel de paléographie) en Wattenbach (Anleitung zur lat. Paleographie), ben ik van oordeel, dat de naam I H S (met kruis boven de H) is afgeleid van de Middeleeuwsche schrijfwijze „Jhes" of met weglating van de e, i h s, zooals ook in dit handschrift op fol. C 6 voorkomt, en dat dus de h geenszins in plaats van de Grieksche êta is getreden.

Minder juist is het ook dat bl. 68 noot h, een wijbisschop, een bisschop genoemd wordt, die gewijd is, maar nog geen bisdom heeft. Een wijbisschop toch is een coadjutor van den bisschop; hij heeft de bisschopswijding ontvangen en verricht in 's bisschops plaats en op diens last de wijdingen van geestelijken, kerken, altaren enz. Hij kan bisschop zijn cum jure successionis, maar ook zonder dit recht.

Het erf „Willemink" (bl. 251) is niet bij Assen te zoeken, maar onder Bathmen bij Deventer, en wordt nog door een landbouwer „Willemink" bewoond.

Deze kleinigheden doen evenwel niets te kort aan de voortreffelijkheid van het werk van Dr. de Man. Wij kunnen er hem alleszins dankbaar voor zijn, dat hij ons die „oelde susteren" van Meester-Geerts-huis heeft leeren kennen. Want, zooals de schrijfster er van aan het einde van haar proloog (Dd) terecht zegt: „overmids datmen goeder menschen leven ende zeeden bescrijvet ende die anmercket, soe schijnen si oec in eenre manieren te leven na den Doede; ende veel menschen, die levende doot sin, verwecken sie weder totten waeren leven."

Diepenveen. J. C. van Slee.

Digitized by Google

H. C. M. Ghysen, Betje Wolff in verband met het geestelijk leven van haren tijd. Jeugd en Huwelijksjaren. Rotterdam, W. L. & J. Brusse's Uitgevers-Maatschappij. MCMXIX. (Leidsche diss.).

Dit academisch proefschrift geeft een uiterst nauwkeurig en van groote belezenheid getuigend overzicht van de eerste periode uit het particulier zoowel als uit het letterkundig leven van Betje Wolff, van de periode welke deze zelve in later jaren „een strijd op aarde heeft genoemd". Op aangrijpend aanschouwelijke wijze zien wij hier dien strijd geschilderd, dien strijd met hare eigene, al te aandoenlijke, al te hartstochtelijke natuur, dien strijd van hare eerlijke, oprechte vroomheid met schijnheiligheid en letterknechterij vooral. Tot in de kleinste bijzonderheden vinden wij hier het verloop van dien kamp nagespeurd met verklaring van den invloed, die niet alleen door lectuur maar ook door vrienden en vriendinnen, ouderen en jongeren, op Betje's ontvankelijk gemoed werd uitgeoefend. Zeer scherpzinnig is daarbij de vondst, dat de vriendin over wie Betje Wolff zich zoo bitter beklaagt in het schrijven, waarmede de door Johs. Dyserinck uitgegeven brievenverzameling opent, niemand anders kan zijn geweest dan Anna van der Horst, de destijds wel bekende dichteres van *De Gevallen van Ruth*; het is trouwens slechts ééne uit de vele belangrijke uitkomsten van nauwgezet en vergelijkend onderzoek, welke ik hiermede naar voren breng.

Voor de rechte kennis der litteratuur en der omtrent het midden der 18de eeuw op godsdienstig gebied heerschende stroomingen vinden wij in dit proefschrift een rijken schat van gegevens. Dat daarbij blijkt, dat Fransche en vooral Engelsche litteratuur, meer dan Duitsche, Betje Wolff's letterkundige en persoonlijke ontwikkeling hebben beheerscht, is alleszins verklaarbaar, was bij haar geene uitzondering. De Duitsche taal en de Duitsche letterkunde werden in die jaren en nog lang daarna vergelijkenderwijs, over het algemeen veel minder beoefend dan de Engelsche en de Fransche. Jacob van Lennep schrijft ten minste: „in de voor het overige zoo uitgebreide boekerijen mijner beide grootvaders heugt het mij niet, Hoogduitsche werken te hebben aangetroffen." Maar ook zoo is het verwonderlijk om aan de hand van Mejuffrouw Ghijsen na te gaan, hoeveel en hoevelerlei door Betje Wolff in haren ontwikkelingstijd is opgenomen en verwerkt, alsook welken langen ontwikkelingsweg er moest worden afgelegd, eer, om hier slechts iets te noemen, het sentimenteele dweepstertje met de doodsgedachten van een Young, van een Blair, kon worden de bezielde schrijfster van de in zijnen meesterlijken eenvoud zóo verwonderlijk schoone beschrijving van het sterfbed van Abraham Blankaart.

Terecht noemt Mejuffrouw Ghijsen deze periode, welke afsluit met den dood van Ds. Wolff en met het begin van Betje's samenleven met Aagje Deken, die periode, waarin Elizabeth Wolff, na zoo vele en zoo verscheidene invloeden op zich te hebben voelen inwerken, tot zelfstandigheid van denken en van werken komt, een afgesloten geheel. Maar hoe uitvoerig en hoe zorgvuldig die verschillende invloeden van lectuur en van vrienden ook door Mejuffrouw Ghijsen zijn nagegaan, zoo blijft het toch een open vraag, of deze daarbij voldoende aandacht heeft geschonken aan den invloed, door Ds. Wolff ontwijfelbaar zelf op zijne jeugdige echtgenoote heeft geoefend, of niet de aanvankelijke verwijdering tusschen beiden door haar te breed is uitgemeten? Dat die verwijdering heeft bestaan en dat die zeer diep is geweest, is ontegenzeggelijk waar; maar zij is toch slechts van voorbijgaanden aard geweest en bij de waardeering daarvan moet wel ter dege worden rekening gehouden, vooral wat Betje's eigene uitspraken betreft, met wat J. van Vloten heeft genoemd hare „gulle uitsprekelijkheid", hare overgevoeligheid voor iederen indruk van het oogenblik, hare onoverwinnelijke hebbelijkheid om ook haar diepsten ernst te verbergen achter dikwijls maar al te losse scherts. Het einde van haar huwelijk is in ieder geval zeer gelukkig en zeer innig geweest, veel meer dan enkel een berustend samenleven, eene lijdelijke, plichtmatige aanvaarding van wat nu eenmaal haar deel was. Gedurende de Santhorstsche periode, die in Mejuffrouw Ghijsen's boek naar verhouding van de gedetailleerde uitwerking van het overige wel wat heel vluchtig is behandeld, waren de twee zoo verschillend aangelegde echtgenooten zeker geheel één van zin. Menige ongezochte, als ongewilde trek uit de latere brieven, zoowel als uit het gedicht *Beemster Winterbuitenleven* en nog zoo veel meer wijst op een werkelijk liefelijk huiselijk intérieur; en met hoe liefdevolle vereering ook heeft Betje Wolff haren echtgenoot na diens overlijden herdacht.

Mejuffrouw Ghijsen resumeert haar werk met de woorden: „zoo Elizabeth Wolff in deze jaren nog weinig „van letterkundige beteekenis geeft, zoo ligt toch in „dit tijdperk de bron van hare latere geschriften, zijn „deze de vrucht der levenservaring en ontwikkeling „toen verworven; is het vooral uit de schatkamer van „hare herinneringen, innerlijke en uiterlijke, van dezen „levenstijd, dat zij haar stof put bij de vervulling harer „taak als romanschrijfster en opvoedster, die nu gaat „beginnen." Als die tweede periode uit Betje's werkzaam leven ons, naar wij zeer hopen, in een volgend deel door Mejuffrouw Ghijsen zal worden geschetst, zullen wij dan niet een stukje auto-biografie, een beeld van den omgang van Ds. Wolff met zijne weerbarstige echtgenoote terugvinden in den omgang van Abraham Rijzig met Alida Leevend, die onvergelijke karakterstudie, waarin het oude Shakespaeriaansche thema van *The taming of the Shrew* op eene geheel oorspronkelijke wijze wordt behandeld met vermijding van de smakeloosheden, waarin Richardson vervalt bij de uitwerking van hetzelfde gegeven in Charlotte Grandison?

Met het betoog, dat ik mij hebt vergist in de dateering van Betje's gedicht *Die dankbaar is, is blij*, ga ik natuurlijk gaarne accoord.

Amsterdam. [Johanna W. A. Naber.

I. Pauli, „Enfant", „Garçon", „Fille" dans les langues romanes. Essai de lexicologie comparée. Lund, Lindstedt. 1919. (Pr. Kr. 10).

Welke termen worden in de Romaanse talen gebruikt om de begrippen „kind", „jongen", „meisje" uit te drukken? Een onderzoek hiernaar, mits de uitkomsten goed geordend zijn, moet wel hoogst leerzaam wezen; het heeft belang voor de semantiek en leidt tot de behandeling der etymologie van verschillende woorden; het is scherp en toch niet te scherp omschreven, omdat

Digitized by Google

de bestudeerde begrippen bijna altijd een zekere speling zullen laten; daar het alle Romaanse talen omvat, is het eén bijdrage tot een vergelijking van deze onderling.

De Heer Pauli is niet de eerste die zulk een onderzoek instelt. In 1895 schreef Tappolet zijn klassiek geworden werk *Die romanischen Verwandtschaftsnamen*, in 1903 Zauner *Die romanischen Namen der Körperteile*, in 1904 Merlo *I nomi romanzi delle stagioni e dei mesi*, in 1907 Streng *Haus und Hof im Französischen*, in 1911 v. Wartburg *Die Ausdrücke für die Fehler des Gesichtsorgans in den roman. Sprachen*. In deze rij neemt de studie die wij hier aankondigen, een eervolle plaats in.

Ziehier hoe de schrijver zijn onderwerp heeft ingedeeld. Hij scheidt de woorden die uit het Latijn komen van de nieuwe formaties der Romaanse talen. Bij de eerste voegt hij de afleidingen van reeds in het Latijn gebruikte termen, ook al zijn deze afgeleide vormen eerst in het Romaans ontstaan, en hij onderscheidt de „eigenlike" van de „oneigenlike" traditie; met deze qualificatieven, die hij aan Tappolet heeft ontleend, bedoelt de schrijver een splitsing te maken tussen enerzijds de termen in kwestie die reeds in het Latijn voor „kind", enz., werden gebezigd, en anderzijds die welke in het Latijn gewoonlik een andere betekenis vertoonden en niet dan bij gelegenheid die van „kind", enz., hadden. Voorbeelden van deze laatste groep zijn c r e a t u r a, p a r v u s, p a r v u l u s (Ital. *pargolo*), p u l l u s, enz.

De in het Romaans gevormde benamingen worden in twee groepen verdeeld, nl. die welke door een „passieve" en die welke door een „actieve" betekenisovergang zijn ontstaan. Ook deze termen moeten worden verklaard. Wanneer bijvoorbeeld een woord dat oorspronkelik „slaaf, dienaar" beduidt (m a n c i p i u m) langzamerhand de betekenis „jong" krijgt, daar de dienst vooral door jonge lieden werd uitgeoefend, en zo de naam wordt voor „jonge man" (Sp. *mancebo*), dan is deze onmerkbare accentuering van een schakering die oorspronkelik bijkomstig was, „passief". Doch als ter uitdrukking van een begrip, door plotselinge overdracht, de naam van een ander begrip wordt gebruikt, zoals wanneer men een „kind" aanduidt met een liefkozings- of een afkeuringswoord of noemt met een dierennaam of naar een lichamelike of geestelike eigenaardigheid, en wanneer die termen langzamerhand ook door anderen worden gebezigd en soortnaam voor „kind" worden, dan is wèl deze laatste uitbreiding „passief", maar het eerste begin dezer naamgeving is een „actieve" daad geweest. Voorbeelden van „actieve" betekenisverandering zijn: Prov. *tous, tousa* uit t o n s u s, t o n s a, Fr. *gosse*, oorspr. „hond", Zwitsers-Frans *gracha*, d. i. *gracieux*.

Naast de Romaanse formaties die door wijziging van betekenis zijn ontstaan, plaatst de schrijver die welke hij „créations primitives" noemt (refreinen, onomatopeeën), verder de aan vreemde talen ontleende termen, terwijl een laatste rubriek wordt gevormd door woorden waarvan de oorsprong onzeker is.

De Heer Pauli heeft met bewonderingswaardige ijver alle taal- en dialektwoordenboeken doorzocht. Voor de „actieve" betekenisverandering biedt deze methode dit gevaar dat niet zelden de zekerheid ontbreekt of een term werkelik soortnaam is geworden in een bepaalde streek. Als Mistral bijvoorbeeld vermeldt dat *mastin* (Fr. *mâtin*) wordt gebezigd voor een „dik kind", dan zouden wij gaarne weten of dit gebruik algemeen is, of wel in de mond van degeen die zich ervan bedient, nog steeds de kracht heeft van een persoonlike vinding. Ik weet wel dat dit bezwaar bijna onvermijdelik is bij dialektstudies; alleen zij die een streektaal kennen door eigen aanraking, zullen de noodzakelik onvolledige mededelingen der woordenboeken kunnen aanvullen.

Van de ontzaglik grote hoeveelheid woorden die in dit werk ter sprake komen, zullen alleen specialisten voor elk deel kunnen beoordelen in hoeverre hetgeen de schrijver erover zegt juist is. De indruk die men bij (minus kel) het lezen krijgt, is dat de etymologieën met strenge kritiek worden besproken en dat gestreefd is naar een zo volledig mogelike documentatie.

Ik veroorloof mij enkele weinige opmerkingen. Onder de woorden van onbekende oorsprong (p. 373) noemt Pauli verscheidene termen voor „knaap, straatjongen" uit N., N. W. en N. O.-Frankrijk, die beginnen met *gal-* en een enigszins ongunstige betekenis hebben: *galmite, galmin, galmiche, galmiron*. Hij vraagt of die woorden ook behoren tot „de grote familie van termen van het type *galup, gulap*", waarin hij met Meyer-Lübke afleidingen ziet van Lat. g u l a, al of niet beïnvloed door *galoper* (p. 228-229). *Gamin* beschouwt hij, evenals de *Dict. gén.* en Meyer-Lübke, als een ontlening aan Hgd. *gemein*, *Gemeiner* (p. 367).

Om met dit laatste woord te beginnen. Wanneer men naast elkander vind *galmin* en *gamin* in dezelfde betekenis, het eerste in het N., N. W. en N. O., het laatste eveneens in het Waals, en verder in het Oosten en het Centrum van Frankrijk — blijkbaar is het uit het N. O. of O. dieper ingedrongen, ook naar het Zuiden toe — dan zal men moeielik ertoe kunnen besluiten deze woorden van elkaar te scheiden, als men bedenkt dat in het Waals, en in het algemeen in N. Frankrijk, naast het pejoratieve prefix *ga-* (=*ca-*), ook *gal-* voorkomt. Ik heb vroeger (*Mélanges Kern*, p. 123—126) over dit prefix geschreven, doch voeg hierbij tans het volgende. Een der veelvuldigste benamingen voor de kat is *mine* (of afleidingen hiervan); men zie Sainéan, *La Création métaphorique, Le Chat* (1905), p. 16, en Pauli, p. 311. Daarnaast vindt men ook *mite* voor een kat (Sainéan, p. 17). Dat kinderen vaak met katjesnamen worden genoemt, bewijst Pauli t. a. p. Wat is nu eenvoudiger dan te veronderstellen dat *gamin* en *galmin* latere masc. formaties zijn van het fem. *gamine, galmine*, samengesteld uit *ga-*, *gal-* en *mine*, terwijl *galmite* een compositie is van *gal-* en *mite*? In *galmiche* zou men *miche* kunnen herkennen dat, volgens Pauli (p. 288), in Normandië wordt gebruikt voor „klein meisje", tenzij men in dat woord het simplex van *michette*, „katje" (Sainéan, p. 23), wilde zien. Dit laatste lijkt mij waarschijnliker, te meer omdat ook *galmiron* kan worden verklaard als een samenstelling van *gal-* en *miron*, „kat" (Sainéan, p. 16). Het komt mij dus voor dat deze woorden in Pauli's boek in § 325 behoren.

Duister is de oorsprong zowel van Fr. *garçon* als van Ital. *ragazzo*, twee woorden die volkomen dezelfde ontwikkelingsgang hebben doorgemaakt en waartussen men gaarne verband zou willen leggen. De stammen *gar* en *rag* zijn anagrammen van elkander, en het is in alle geval curieus te constateren dat in het argot het

Digitized by Google

anagram een middel van taalvorming is (Nicéforo, *Le Génie de l'Argot*, p. 136) en dat er ook onder de benamingen voor kinderen voorkomen: *loupiot, loupel* zijn afleidingen van een anagram van de stam van *pouilleux* (Pauli, p. 224).

Nog één kleine opmerking: op p. 122 spreekt de schrijver van de oorsprong der uitdrukking *mon joven*, die door Appel met „Ik jonge man" wordt vertaald. Pauli zegt dat dit een bewijs is dat het woord *joven* gebruikt is met een individuele betekenis, naast de kollektieve van „jonge lieden". Doch in *mon joven* betekent dit woord niet anders dan „jeugd", geenszins „jonge man". *Mon joven*, d.i. *ma jeunesse*, wordt voor *ik* gebruikt, zoals *son joven* voor *hij* zou kunnen staan (Sneyders de Vogel, *Syntaxe histor.*, p. 42) [1]).

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

P. de Geus et H.-J. Schoo, La langue usuelle. Vocabulaire systématique à l'usage des Hollandais qui préparent un examen de français. Troisième édition. Amsterdam, J.-M. Meulenhoff, éditeur.

Toen ik onlangs in dit tijdschrift op den cirkelgang van de methode van onderwijs in het Fransch wees, verwachtte ik weinig zoo spoedig een tweede verschijnsel van dien aard te kunnen bespreken. Want wie onder de ouderen van dagen herinnert zich niet het eertijds veelgebruikte A. B. Maatjes, *Mots et Dialogues?* Als vocabulaire meer uitgebreid, mist het bovenaangekondigde echter de „dialogues", al zijn er hier en daar zegswijzen en spraakwendingen ingevoegd. In hun voorbericht (tusschen haakjes, de titel is geheel Fransch, waarom ook niet het voorbericht ?) zeggen de schrijvers, dat zij tot het samenstellen van het werkje werden gebracht „door de behoefte, welke (zij) bij (hun) onderwijs gevoelden aan een niet te onvolledig en toch practisch vocabularium." Dat die behoefte bestond, blijkt wel door het verschijnen van dezen derden druk. Met instemming haal ik aan: „De woordenvoorraad door lectuur aangebracht, die uit den aard der zaak onvolledig is, dient systematisch te worden aangevuld." Deze eenvoudige waarheid wordt maar al te veel uit het oog verloren, ook bij het Midd. onderwijs. „Wie een vreemde taal met succes wil bestudeeren (en lezen en spreken, zou ik erbij willen voegen), dient zich nu eenmaal een behoorlijken voorraad woorden eigen te maken". Zoo is 't inderdaad.

De inhoud van *La langue usuelle* (261 bladz.) door de samenstellers in 168 kortere of langere rubrieken ingedeeld, betreft om zoo te zeggen al wat op aarde bestaat, en zelfs daar boven; de woorden en uitdrukkingen, met hun meestal zeer goede vertaling in twee kolommen geplaatst, zijn over het geheel „woorden, die werkelijk worden gebruikt en die dus, uit een practisch oogpunt, de belangstelling ten volle verdienen" (Voorbericht). Bij het doorlezen maakte ik eenige kantteekeningen, die den schrijvers van nut kunnen zijn bij een te verwachten herdruk. De voorgestelde verbeteringen zijn tusschen haakjes gezet.

Bladz. 9 paître l'herbe (liever: *brouter*) — 10. hangar (niet: schuurtje) — 12. débiter une blague (liever *dire* — 14. De druiven enz. (beter: *Les raisins sont trop verts*)— 17. grenssteen (*borne-limite*) — 24. banquise, ijsmassa (liever: *ijsdam*) — 29. docks (lees als vertaling: *loskaden en pakhuizen*) — 47. inwendig (*interne*, weggevallen) — 55. de ezelsbrug, le pont aux ânes (heeft verklaring noodig om niet verward te worden met een ezelsbruggetje, *un expédient*) — 64. mot, teigne (meer gebruikelijk *mite*) — naast het gegeven paarlemoer, nacre, mocht *het* schildpad, *écaille*, niet ontbreken — 69. Zoo ook naast *sternum*, niet weggelaten worden: borstholte, *thorax* — 85. Het 47e hoofdstuk: De ziekten, vangt aan met: Het verschijnsel, le phénomène; dit moet wezen: *le symptôme* — 95. Le maire *marie* moet een nadere bepaling hebben — 97. lijkrede, *oraison* (ja, voor vorstelijke personen, in de 17e eeuw; anders *discours*) — 111. waterkan, lampetkan (lampetkan is *pot à eau*, maar niet *aiguière*, dat een meestal metalen schenkkan beteekent); plat à brosses, à savon (bedoeld is *boîte*) — 112. visiteboekje, porte-cartes (ook *carnet de visite*) — 117. le bois de lit is niet bedstede, maar (verouderd) ledikant. (Bedstede, *lit-armoire*) — 118 buitenplaats, villa (liever: *propriété*) — 121. Soupe (*potage* ontbreekt) — 122. Sap, sirop de framboise, etc. (neen: sap, *jus*); maar *sirop*, strooperig, verdikt sap, waarvan een zekere hoeveelheid met water aangelengd als „limonade" wordt gedronken) — 122. macis (de vertaling *foelie* is vergeten); jam, marmelade (wat wij jam noemen heet *confitures*; marmelade is wat wij moes noemen); een verkoelende drank, une boisson frappée (neen, dat is een in ijs afgekoelde drank) — 123. bij tremper son vin, en mettre de l'eau dans son vin, mocht *de l'eau rougie*, water met wijn, niet vergeten worden — 124. *beurrier* is vergeten — 125. Kroes, gobelet (in 't gewone leven *timbale*); *marmite* is kookpan; *hachoir* (tegenwoordig liever *planche à hacher*) — 126. Cet aliment se détériore vite (liever: *se gâte*) — 128. *voorgerecht* is een geschikte vertaling voor hors-d'oeuvre — 129. kandelaar, chandelier (thans liever: *flambeau*); gloeilampje (liever: ampoule électrique; une lampe à incandescence is een groote lamp voor pleinverlichting, bijv.) — 130. asch, les cendres (neen: *la cendre*); vuur aanleggen, faire du feu (neen; liever *allumer le feu*; *faire du feu*, stoken: je fais du feu dès octobre). — 131. onderaan, tweemaal dezelfde holl. vertaling voor twee verschillende fr. uitdrukkingen? (*faire la part du feu*, laten branden wat brandt) — 133, noot. En cas d'équivoque on traduit (lees: *pour éviter une ambiguïté*) — 135. le chauvinisme, un chauviniste (neen: *un chauvin*) — 159. de vertaling van caisson vergeten, en 161, foerier en officier van administratie, idem — 162. patroontasch, giberne (ja, vroeger; thans *cartouchière*) — 164. wapenstilstand, trêve (neen, *armistice*; trêve is wat anders) — 168. Subir une perte (zeldzaam, liever *faire*) — 171. firma, raison sociale (in den laatsten tijd meest *firme*) — 180. Schets van , Essai (neen: *Précis*); Geschiedenis des Vaderlands, Cours d'histoire nationale, en, 248. Vaderlandsche geschiedenis, histoire, nationale (niet gebruikelijk aldus. De Fr. spreken van *histoire de France*) — 190. un étui (une boîte) de mathématiques? (*boîte à compas*) — 193. le tender (spr. uit tandère) — 229. de kardinaalshoed, la barrette (neen, *le chapeau cardinalice*; de barrette of barette is een soort

[1]) Bij Du Cange (IV, 29) vind ik *garcifer* „idem qui *Garcio*". Kan dit ook een contaminatievorm zijn van *gars* en *lucifer*, dat (Pauli, p. 192) voor „drukke jongen" wordt gebruikt in Anjou?

Digitized by Google

muts door dien geestelijke gedragen) — 231. de collecteschaal, le plat (neen, *le bassin*) — 233. de opperpriester (? liever, de hooge priester, *le grand prêtre*) — 238. de speelplaats, binnenplaats, la cour de récréation, le préau (de *préau* is de overdekte speelplaats) — 253. *survoler une ville* mocht niet ontbreken, evenmin als *avion* en *hydravion*, en wat daarbij hoort.

Ik ben hiermede aan 't eind van mijn opmerkingen, want een dertigtal zetfouten (niet veel voor zoo'n boek) kan de aandachtige lezer zelf verbeteren.

Mijn slotindruk is deze, dat het werkje met veel zorg is samengesteld, en zoowel aan de in den titel genoemde examencandidaten als aan andere beoefenaars van het Fransch uitstekende diensten kan bewijzen.

Amsterdam. C. M. Robert.

Klein Plakkaatboek van Nederland door mr. **A. S. de Blécourt** en dr. **N. Japikse.** Groningen-Den Haag, J. B. Wolters' U.-M 1919. (Pr. *f* 9.75, geb. *f* 11.50).

In opzettelijke tegenstelling tot het groote magazijn van documenten, den historicus bekend en vertrouwd, noemen prof. de Blécourt en dr. Japikse hun bundel het Klein Plakkaatboek. Reeds daardoor heeft hij een voorsprong. Want het Groot Plakkaatboek is niet gemakkelijk te hanteeren; het is in den meest letterlijken zin zwaar op de hand. Het Klein Plakkaatboek is meer handzaam; het zal dus stellig zeer veel worden geraadpleegd en daarmede is zijn nut reeds bewezen en zijn verschijnen gemotiveerd. Wij begroeten het boek dus als een aanwinst voor onze bibliotheek en verheugen ons liever in hetgeen wij hier vinden dan dat wij vragen om hetgeen wordt gemist.

De uitgevers noemen hun bundel een verzameling van ordonnantiën en plakkaten betreffende regeeringsvorm, kerk en rechtspraak. Is de kerk hier naar oude gewoonte in het midden geplaatst, opdat niet al te zeer in het oog zou vallen, dat zij er eigenlijk wat buiten valt? Dat regeeringsvorm en rechtspraak nauw samenhangen, spreekt van zelf en is ook historisch in orde. De documenten daarover behooren natuurlijk bij elkander. Maar hoe nauw kerk en staat ook samenhingen oudtijds, hier staan de verschillende kerkordes wat gesepareerd naast de rest. Omgekeerd missen wij allerlei documenten, die juist voor de kennis van regeeringsvorm en rechtspraak van groot belang zijn. Wij denken hier b. v. aan de vele stedelijke privilegiën, waarvan een bloemlezing hier stellig niet zou hebben misstaan.

Maar nu gaan wij eigenlijk toch doen, wat wij wilden nalaten. Daarom ten bewijze van onze waardeering slechts enkele opmerkingen. De methode van uitgeven van documenten naar den ouden druk met collatie naar het origineel lijkt ons bedenkelijk. Alleen een uitgave naar het origineel en, zoo dat niet meer aanwezig is, naar een betrouwbaar afschrift of oude uitgave, kan toch eigenlijk wetenschappelijk voldoen. Ten slotte, wat de stukken zelf betreft, waarom is niet duidelijk aangegeven, dat de kerkenordening van Holland van 8 Maart 1591 (blz. 202 vlg.) slechts een concept is, dat nimmer is ingevoerd?

Amsterdam. H. Brugmans.

A. Moberg, Babels Torn, en översikt. (Lunds Universitets Årsskrift, N.F. Avd. 1. Bd. 14. Nr. 20) Lund (Gleerup) & Leipzig (Harrassowitz). 1918. (Pr. 2 kr. 25 öre).

„De Toren van Babel, een overzicht": eene nauwgezette verhandeling in het Zweedsch, gepubliceerd in een feestbundel naar aanleiding van het 250 jarig jubileum der Universiteit Lund. Welke feitelijke voorstelling ligt aan het oude bijbelverhaal van den torenbouw in Genesis hoofdst. 11, vers 1—9 ten grondslag? De voorzaten der oude Babyloniërs waren afkomstig uit een bergland. Op de toppen der bergen dacht men de woonplaats der goden. Bij elken tempel in de Babylonische vlakte behoorde een kunstmatige berg, in den vorm van een toren, die den troon der godheid moest verbeelden. Wat het uiterlijk betreft, kan met vooral twee grondvormen van deze tempeltorens onderscheiden: *a*) de terrasvormige torens, bestaande uit (meestal zeven) kubusvormige vertrekken, waarvan het hoogere telkens kleiner is dan datgene waarop het rust, en met een breede, schuine trap aan den buitenkant als opgang; *b*) de spiraalvormige torens, òf rond òf vierhoekig, in beide gevallen naar boven smal uitloopend, met een breeden wenteltrapvormigen trans als opgang. Beide typen vindt men ook *c*) gecombineerd: als fundament een terras met trap en als bovenverdieping een spits toeloopend gevaarte met een breeden trans [1]). Tot welk type de eigenlijke „Toren van Babel" behoort, d. w. z. de toren bij den hoofdtempel van Marduk te Babylon, is moeilijk uit te maken. Weliswaar staat de plaats, waar de tempel (*Esagila*) en de toren (*Etemenanki*) gezocht moeten worden, sedert de opgravingen van Koldewey met absolute zekerheid vast. Maar een reconstructie met behulp van archaeologische gegevens is onmogelijk. Wij weten, dat Alexander de Gr. het puin zorgvuldig heeft laten verwijderen, maar dat het plan tot wederopbouw gestuit is door zijn vroegen dood. [2]) Wij moeten dus pogen het vraagstuk op te lossen op grond van de litteraire en epigraphische gegevens: in de eerste plaats de ietwat vage beschrijving van Herodotus (I 178—187), en voorts een spijkerschrift-tablet, door G. Smith al in 1876 ontcijferd en beschreven, maar pas in 1913 door Scheil (en Dieulafoy) teruggevonden en gepubliceerd. De tekst is moeilijk; tal van bijzonderheden zijn voor meer dan één uitlegging vatbaar.

De Schr., die vooral den nadruk legt op de geschiedenis van het onderzoek, geeft het materiaal vrij volledig. De nieuwste verhandelingen van Th. Koldewey en van Th. Dombart heeft hij pas in den loop van zijn onderzoek en slechts gedeeltelijk kunnen verwerken (p. 64 en 66 v.). Zijn eigen resultaten zijn niet in elk opzicht bevredigend. De schuld hieraan heeft echter niet zijn zeer zorgvuldig onderzoek, maar de onvolledigheid van het materiaal.

Groningen. F. M. Th. Böhl.

---

[1]) Vgl. thans vooral Th. Dombart, Kunsthistorische Studie zum Babelturm-Problem (Mitteil. der Vorderasiat. Gesellsch., 21. Jahrg., S. 1 ff.).

[2]) Vgl. hierover F. Delitzsch in het Festschrift für Ed. Sachau (1915) S. 98.

Digitized by Google

J. van der Valk, De ontwikkelingsgang van het denken der oude Grieken, II. Rotterdam, v. Sijn. 1919.

Aangemoedigd door de goede ontvangst van het eerste stuk, dat van Thales tot Plato loopt, besloot de schrijver tot het publiceeren van deze Overzichten van den tweeden Cursus aan de Rotterdamsche Volksuniversiteit, waarin alleen Plato en Aristoteles worden behandeld. Men kan gerust aan dit tweede deeltje een niet geringer succes voorspellen. Het is niet alleen bruikbaar voor hen, die voor 't eerst met de Grieksche filosofie kennis maken; maar ook wie daarmede al min of meer vertrouwd zijn, zullen het met genoegen lezen. Want Dr. Van der Valk schrijft klaar en eenvoudig, frisch en levendig; hij maakt menige goede opmerking en geeft in tekst en noten aardige illustraties uit latere en nieuwste dichters en denkers. — Het moet iedereen treffen, met hoe merkbare voorliefde Plato behandeld is. Van de 86 pg's neemt hij er 20 meer in beslag dan Aristoteles. Het aan dezen gewijde deel bevat meer een objectieve uiteenzetting der leer en is daardoor wat drooger uitgevallen. De schrijver laat weinig blijken welke stelling hijzelf inneemt tegenover de aristotelische logika en metafysika. — Het is hier niet de plaats, bezwaren te opperen tegen bijzondere uitspraken en formuleeringen. Alleen moet ik even zeggen, dat Dr. Van der Valk mij in zijn bepaling van den zin der platonische Idee niet geheel vast en consequent toeschijnt.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

Havelock Ellis, The Philosophy of Conflict and other Essays in War-Time. Second Series. London, Constable. 1919. (Pr. 6/6).

De schrijver, van aanleg kunstenaar en door opleiding medicus, behoort tot die groep van Engelschen die, zooals Belloc, Carpenter, Chesterton, Shaw, Webb, de filosofie op hun manier onder de menschen brengen. Filosofie beteekent hier niets anders dan populair-wetenschappelijke behandeling van de vraagstukken die aan de orde van den dag zijn, en wel van kosmopolitisch en demokratisch standpunt beschouwd. Zóo leert ons de proeve, waaraan deze verzameling haar naam ontleent, dat de oorlog slechts éen van vele mogelijke konflikten is, of liever dat er altijd uit den aard der menschelijke natuur konflikten zullen zijn, maar dat de oorlog niet het eenige, waarschijnlijk zelfs een voorbijgaand middel is om ze op te lossen.

Een bundel Essays, met deze eenheid dat ze in oorlogstijd zijn geschreven en voor een deel ook met oorlogstoestanden verband houden. In het middenpunt staan de vrouw en de voortplanting van het menschelijk geslacht. Voorts komt er allerlei ter sprake dat daaromheen draait. Vrij zich uitend zonder cynisch te zijn, onafhankelijk van *mob-opinion* maar toch niet paradoxaal wil de schrijver ons tot het inzicht brengen dat, trots de leuzen van Recht en Vrijheid en Demokratie en Volkenbond, de Groote Oorlog er een van dezelfde soort geweest is als vroegere, en dat er nog voldoende redenen bestaan om over de aarde vrede te prediken den menschen die van goeden wille zijn.

Moge de stem van Ellis, die vroeger voor zijn werken in Amerika een uitgever moest zoeken, nu in zijn naar we hopen wijzer geworden vaderland en daarbuiten weerklank vinden.

Amsterdam. T. J. de Boer.

SCHOOLBOEKEN.

Van de *Opstellen ter vertaling in het Latijn* door J. B. Kan, *derde stuk,* herzien door Dr. H. Smit, alsmede van de in een afzonderlik deeltje bijeengebrachte *Woorden behoorende bij het derde stuk* van deze opstellen, ontving de redaktie de achtste druk. De prijs van de beide deeltjes te zamen is ƒ 1.40 + 20 % crisistoeslag; zij zijn verschenen bij de firma P. Noordhoff te Groningen (1919).

Van J. Kleyntjens S. J. en Dr. H. H. Knippenberg, *Van Goden en Helden* (zie de bespreking door Dr. C. A. A. J. Greebe, in het *Museum* 1916, kol. 185—188) is bij de firma Wolters te Groningen de derde druk verschenen.

Bij dezelfde uitgever zag het licht de zesde, herziene druk van F. F. Fischer, *Vocabularium op Xenophons Anabasis,* herzien door Dr. J. de Jong Tzn.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De zevende aflevering is verschenen van L. Laurand, *Manuel des Etudes grecques et latines* (Parijs, Picard, 1919; pr. fr. 5.) Deze aflevering (groot 135 blz.) geeft een overzicht van de metriek, de palaeografie, de epigrafie, de muntenkennis, de archaeologie, de geschiedenis der filologie en de methode van werken der filologen.

De eerste afleveringen zijn besproken in het *Museum* (1915, kol. 161 en vlg.). Een laatste aflevering zal de indices op het gehele werk bevatten.

Te Londen is verschenen bij de firma Constable and Company, in 1919, en aan de redaktie toegezonden: W. T. Massey, *How Jerusalem was won,* being the record of Allenby's campaign in Palestine. Het fraai gebonden boek bevat kaarten en vele illustraties naar foto's van Palestina; tegenover blz. 217 vindt men een afbeelding van de beschildering der kapel in het Keizerin-Augusta-Victoria hospitaal op de Olijfberg, waar de vroegere beheerders van Duitsland zijn voorgesteld in het gewaad van middeleeuwse Keizer en Keizerin, als donatores het door hen gestichte gebouw in effigie op de knieën dragend. Het boek kost 21 shilling.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Mnemosyne XLVIII. 1: I. I. Hartman, De Joanne Pascolo poeta Latino, — M. Valeton, De praetoribus Atheniensium qui victoriam reportaverunt apud Arginusas insulas. — P. H. Damsté, Ad Gellii N. A. Lib. VI—X.—I. I. H., Ad Platonis convivium. — J. S. Phillimore, Statius Siluae III. II, 30. — J. Janssen, De die quo Nero Claudius Drusus natus est. — C. Brakman, Sidoniana. — J. Janssen, Quam aetatem significet vox quae est „puer." — I. I. Hartman, Ad Taciti Ann. XIII, 26. — Dez., Ad Taciti Ann. I, 1. — A. Poutsma, Ad Herodoti l. I, c. 91. — J. Berlage, Tacit. Hist. III, c. 26. — I. I. Hartman, Varia ad varios. — Dez., Silentium, elegiam. —

Rheinisches Museum, LXXII, 4: H. Kallenberg, Bausteine zu einer hist. Gramm. der griechischen Sprache. — W. Soltau, Nochmals die Enniusfinsternis. — B. Sauer, Favorinus als Gewährsmann in Kunstdingen. — A. Ludwich, Plutarch über Homer. — M. Boas, Die Lorscher Handschr. der sog. Monosticha Catonis. — O. Klotz, Zu Aischylos thebanischer Tetralogie. — M. Wallies, Zur Textgeschichte der ersten Analytik. — Misz.

Bulletin de Correspondance hellénique, 1916, Janv.-Août: J. Paris, Contributions à l'étude des ports antiques du monde grec, II. — P. Graindor, Les cosmètes du Musée d'Athènes. — P. Cloché, Les naopes de Delphes, et la politique hellénique de 356 à 327 av. J.-C. — Ch. Dugas, Tête d'Héraclès du Musée de Tégée. — A. Plassart, Fouilles de Delos (1912—1913).

Digitized by Google

Neue Jahrbücher f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIII-XLIV, 10: W. Büchner, Die psychol. Begründung im Philoktetes des Sophokles. — E. Wolf, Die allegor. Vergilerklärung des Christoforo Landino. — E. Stein, Die byzantin. Geschichtswiss. im letzten halben Jahrh. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: G. Reichwein, Der Sinn der Schule im Kultursystem, III. — Mitteil.

Neophilologus, V, 2: L. Delibes, Le subjonctif dans la phrase adjective après un superlatif relatif ou autres fournures exprimant une idée de relativité. — K. R. Gallas, Mérimée et la théorie de l'art pour l'art, II. — N. v. Wijk, Zur Betonung des slavischen Duals. — J. H. Scholte, Der rote Ritter. — J. de Vries, Rother en Wolfdietrich. — Th. C. v. Stockum, Der Ursprung der phänomenalistischen Gedankenreihe in Schillers *Philosophischen Briefen*. — W. v. d. Gaaf, Notes on English orthography (*ie* and *ea*), I. — A. E. H. Swaen, Thersytes. — Jos. Schrijnen, Het oog in de taal. — D. C. Hesseling, Le coucher du soleil en Grèce. — J. J. A. A. Frantzen, Die Gedichte des Archipoeta. — Varium.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, VII, 6: C. J. Zwijsen, Grepen uit de Spaansche Letterkunde, II. — P. C. de Brouwer, Het handgebaar bij de Romeinen. — H. H. Knippenberg, Letterkundigen uit Limburg, VII. — J. Kleijntjens en H. H. Knippenberg, Een handschrift uit 1458 (slot). — H. M. S. Bernsen, Das „Erzen". — H. H. Knippenberg, Vereering en kleineering. — In het „Album Amicorum" van den heere Jan v. Hoogstraten. — Tijdschr.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Sprache u. Liter., XLIV, 2: R. Palgen, Willehalm, Rolandslied u. Eneide. — H. Vetter, Die sprüche bruder Wernhers. — G. Ehrismann, Zu Rudolf von Ems weltchronik. — J. Fiebach, Die dualist. weltanschauung im Armen Heinrich. — H. Naumann, Zu Hartmanns lyrik. — A. Leitzmann, Bemerkungen zu den spätmhd. lyrikern, 1-3. — Dez., Suchenwirtiana. — E. Ochs, Gottesfürchtig, andachtig, fromm im ahd. — R. Hünnerkopf, Die drachensage im Hürnen Seyfrid. — M. H. Jellinck, Zu den e-reimen der Schlesier. — Dez., Zum Tatian. — S. Feist, Die Ripuarier. — F. Holthausen, Zum Heliand. — O. Behaghel, Die altdeutschen adverbien v. *hôch*. — Dez., Zum genetivus part. bei zahlwörtern. — Dez., Nachtrag z. acc. *einem*. — F. R. Schröder, Eröffnung des kampfes durch speerwurf. — Dez., Aisl. *skinndráttr*. — E. Kieckers, Die directe rede im nhd. als object. — W. Braune, Nachtrag z. d. zwei dichtern des Reinaert.

Anglia, XLIII, 2: H. Cramer, Das persönl. geschlecht unpersönl. substantiva bei W. Wordsworth, II. — A. E. H. Swaen, The Airs a. Tunes of John Gay's Beggar's Opera. — M. Förster, Zu den 'Kleineren me. Texten' (Anglia 42, 145 ff.). — O. R. Schlutter, Weitere beitr. zur ae. wortforschung.

3-4: J. Koch, Das handschriftenverhältnis in Chaucers '*Legend of Good Women*'. — M. Trautmann, Weiteres zu den altengl. rätseln u. metrisches. — H. Cramer, Das persönl. geschlecht unpersönl. substantiva bei W. Wordsworth, III. — E. A. Kock, Interpretations a. Emendations of early English Texts, V. — F. Holthausen, Zu me. romanzen. — Dez., G. Ashby's trost in gefangenschaft.

Id., Beibl., XXX, 10: B. Fehr, In Memoriam Wilh. Creizenach. — H. Mutschmann, Zu Oscar Wildes Gedichten.

11: E. Ekwall, Erik Björkman †. — E. Björkman (†), Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 31-32. — H. Mutschmann, Milton u. d. Licht, I.

12: H. Mutschmann, Milton u. d. Licht (Schluss).

Revue Hist., CXXXI, 2: Homo, La grande crise de l'an 238. — Babut, Recherches sur l'administration mérovingienne. — Zeller, Lonvois, Colbert Croissy et les réunions de Metz. — Mathier, Un essai de taxation populaire (1793). — Bulletin historique: Histoire de l'art, I.

Historische Zeitschrift, 120, 2: Taubler, Römisches Staatsrecht und Verfassungsgeschichte. — Stimming, Kaiser Friedrich II und der Abfall der deutschen Fürsten. — Weisbach, Renaissance als Stilbegriff.

3: Troeltsch, Der Marxismus. — Mayer, Das politische Testament Karls V 1555.

Hist. Vierteljahrschrift, XXVII, 2: Von Bezold, Ein antisimonistisches Gelübde Heinrichs I. — Schiff, Vorgeschichte des Bauernkrieges, II. — Zwingmann, Johan de Witt und Ludwig XIV, 1663.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Erens, Augustinus' Belijdenissen: Studiën XCII, Dec. (Vogels).

Van Hamel, Opvattingen over litteratuur: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 49 (-tz-).

Hulshof, Schrift i. d. Niederl.: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 45 D.Lit.Ztg. 1919, n°. 48 (Schillmann).

Japikse, Waard. v. Joh. de Witt: Hist. Zeitschr. 120, 3 (Michaël).

Knetsch, Geneal. d. Herzöge v. Brab. u. d. Landgrafen v. Hessen: Hist. Zeitschr. 120, 3 (Gundlach).

Ligtenberg, Rom. Steinplastik: Studiën XCIII, Jan. (Albers).

Miedema, Menas: Anal. Bolland. XXXIII, n°. 4 (P. P[eeters]).

Pohl, Thomae a Kempis Opera, IV: D.Lit.Ztg. 1919, n°. 47 (Windel).

Serrurier, Pensées v. Pascal: Studiën XCIII, Jan. (v. Rijckevorsel).

Visart, Het tweetalig België: Tijdschr. v. T. en Letteren VII, n°. 6 (Michels).

Wensinck, Ocean: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 42 (Brockelmann).

Digitized by Google

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Over allerlei aantrekkelijke onderwerpen van kunst en literatuur — we noemen slechts moderne architectuur en muziek in ons land — bestaan geen geschriften die den weetgierige kunnen inlichten, of hem nader brengen tot de bedoelingen van den geleerde of den kunstenaar.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 1.75**, geb. **f 2.40.**

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.25,** geb. **f 3.90.**

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw, geïll. Ing. **f 3.90,** geb. **f 4.50.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

FRANSCHE KUNST

Bibliotheek van Fransche Letterkunde, Schilder-, Bouw-, Beeldhouw- en Tooneelkunst, Muziek, enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

Zoo juist verschenen:

XIII

EMILE BOULAN

Figures du XVIII Siècle

LES SAGES

Fontenelle et la Marquise de Lambert

f 2.90

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. - LEIDEN.

MENANDRI

FABULARUM RELIQUIAE

IN EXEMPLARIUM VETUSTORUM FOLIIS LACERIS SERVATAE

CUM PRAEFATIONE, NOTIS CRITICIS, COMMENTARIIS EXEGETICIS

TERTIUM EDIDIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

Lit. Hum. Dr.,

in Academia Lugduno-Batava Antehac Prof. Ord.

Prijs Ing. **f 4.90.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij te LEIDEN.

Verschenen:

STESICHOROS'

FRAGMENTE und BIOGRAPHIE

VON

Dr. J. VÜRTHEIM

Ord. Prof. an der Universität Leiden

Prijs f 3.25

Uitgave A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. LEIDEN.

DE APOLOGIA XENOPHONTEA CUM PLATONICA COMPARATA

SCRIPSIT

Dr. P. VRIJLANDT

Gymnasii neomagensis praeceptor.

Prijs Ing. **f 4.50.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN.

: : Van al deze werken zijn prospectussen op aanvraag verkrijgbaar : :

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. Prijs per jaargang van 12 nummers f 9.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. **No. 6.** **Maart 1920.**

Schuchardt, Sprachursprung (Kluyver).
Vürtheim, Grieksche Letterkunde (Boas).
Saalborn, Een bundel Romantiek (Staverman).
Singer, Wolframs Stil und der Stoff des Parzival (Scholte).
Kruisinga, English Sounds (v. d. Gaaf).
Janssen, Suetonii Vita Domitiani (H. v. Gelder).
Van Arendonk, De opkomst van het Zaidietische imamaat in Yemen (Th. W. Juynboll).
Muller, Hugo de Groot's „Annales et Historiae" (Haak).
Schoolboeken:
Uitgaven v. d. fa. Veen en de fa. Van Goor Zonen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. Schuchardt, Sprachursprung. (Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften, 1919). (Pr. M. 2).

Wij willen de aandacht vestigen op twee verhandelingen van Prof. Schuchardt, de eerste van Juli, de tweede van October 1919, en onder bovengenoemden titel in de werken van de Berlijnsche Academie gedrukt. In de eerste wordt gesproken over het vraagstuk of men al dan niet moet gelooven aan een enkelvoudig begin der menschelijke taal, in de tweede over den vorm dien de oudste taal kan hebben gehad. Ieder begrijpt, dat men bespiegelingen over zulke onderwerpen moet overlaten aan geleerden van de allergrootste ondervinding, en dat alleen zij, die eene diepe studie van allerlei zeer verschillende vormen der taal hebben gemaakt, het recht hebben een gevoelen uit te spreken over iets dat voor het rechtstreeksch onderzoek niet toegankelijk is. Tot hen behoort Prof. Schuchardt, si quis alius. Wanneer men de vraag stelt: eenheid of veelheid van afkomst, dan stelt men een zeer eenvoudig alternatief, maar dat bij de werkelijkheid misschien niet past. Want de taal ontstaat en ontwikkelt zich door de behoeften der maatschappij. Vele eeuwen lang kan een menschdom hebben bestaan, en wel op een groot gebied, met zulke primitieve behoeften, dat deze ternauwernood aanleiding konden geven tot het ontstaan van wat wij een taal kunnen noemen, en waarin allerlei kreten en gebaren alle behoeften vervulden. Indien reeds in zulk een tijd enkele elementen werden gevormd waarop men den term *woorden* mag toepassen, hoe gering zal hun aantal zijn geweest, vergeleken met dat van de vele elementen die eerst later op verschillende plaatsen zijn ontstaan, en die het begin zijn geweest van wat voor ons de menschelijke taal is; derhalve: „die allermeisten Urwörter würden auf polygenetischem Wege entstanden sein".

Doch hiermede is het laatste woord niet gezegd. Want overal waar wij de taal waarnemen, zien wij het uitwerksel van tegenovergestelde krachten: overal ontstaat eenheid uit verscheidenheid door de behoeften van het maatschappelijk verkeer, en overal wordt eenheid verbroken door de kracht van het individu. Zoo moet het ook in den oudsten tijd zijn geweest. Waar de menschelijke taal begint, kan men niet goed zeggen, want het begrip *taal* is eenigszins vaag; maar stelt men het voornaamste kenmerk in de niet-onwillekeurige, maar wel opzettelijke mededeeling aan anderen van hetgeen in den mensch omgaat, dan onderstelt de mogelijkheid daartoe altijd een soort van niveleering, terwijl de voorafgaande verscheidenheid die geniveleerd wordt, uit iets meer eenvormigs zal ontstaan zijn. De schrijver kan zich dus niet vereenigen met de manier waarop Trombetti zijn vraag heeft gesteld: „die Frage darf gar nicht in der Entweder-oder-Form gestellt werden, die Lösung liegt in dem Sowohl-als-auch".

In de tweede verhandeling spreekt Prof. Schuchardt over den oudsten vorm van den *zin*, en zóó kan men iedere mededeeling noemen. De zoo vaak verdedigde stelling, dat een zin van nature uit twee elementen bestaat, dat, hoe de uitdrukking in de taal ook moge zijn, een verbinding van twee voorstellingen toch altijd door den zin wordt aangeduid, deze bewering wordt hier bestreden. Ten deele is die beschouwing nog altijd een gevolg van de theorie van het oordeel in de logica, ten deele ook maakt men in zijn gedachte allerlei aanvullingen, die wel zeer natuurlijk zijn, maar die toch vallen buiten datgene wat de zin uitdrukt. Hier moet men er zich voor wachten het geestelijk leven van een primitieven tijd met het onze gelijk te stellen, ook al neemt men aan dat in beginsel altijd en overal dezelfde krachten de taal regeeren. Van den term „psychologisch onderwerp" moet men geen misbruik maken, en zelfs een imperatief moet men liever beschouwen als in beginsel een zin met één element, al kan men zich gemakkelijk een pronomen van den 2en persoon daarbij denken. De

Digitized by Google

oudste zinnen zullen de allereenvoudigste mededeelingen van één feit zijn geweest, zij waren „eingliedrig", en de latere interjecties, imperatieven en inpersonalia hebben dat type nog bewaard. Men kan zich voorstellen, dat uit twee zulke zinnen die op elkaar volgden, gaandeweg een nieuw type is ontstaan, waarin zich een subject en een praedicaat laten onderscheiden. Het element van die oudste zinnen zal dus een gebeuren hebben aangeduid, hetzij men heeft willen te kennen geven dat men dit gebeuren verlangde of dat het plaats had gehad ; men kan dus zeggen dat dit element een verbaal karakter moet hebben gehad; en dan moeten de eigenlijken omina, waardoor dingen op zich zelf, buiten alle gebeuren, worden aangeduid, van lateren oorsprong zijn. In de kindertaal, die in haar geheel zoozeer den invloed van de taal der volwassenen ondergaat, is nog vaak iets primitiefs, en het is daarom wel van belang haar in dit verband te bestudeeren, doch men moet daaruit weten af te zonderen wat voor rekening komt van de „Ammensprache". Verder zijn van gewicht de creoolsche negertalen : „sie sind das denkbar Anfängerhafteste". Hiermede meenen wij het betoog van Prof. Schuchardt in hoofdzaak te hebben gegeven. Men vindt in deze beknopte verhandeling natuurlijk weinig polemiek tegen bepaalde passages in de werken van andere geleerden ; juist om den aard van het vraagstuk niet te verduisteren, heeft de schrijver willen volstaan met in algemeene trekken, en met de noodige onderscheiding van begrippen, datgene te zeggen wat zijn groote en langdurige ondervinding van de taalstudie hem heeft geleerd. Het is overbodig op te merken, dat Prof. Schuchardt in zijn waardeering van andere geleerden zich ook hier volstrekt niet door nationale gevoelens laat leiden ; zijn volmaakte onpartijdigheid is welbekend, zij kan als een voorbeeld worden gesteld aan velen.

Groningen. A. Kluyver.

J. J. G. Vürtheim, Grieksche Letterkunde. Grepen uit de Helleensche en Hellenistische perioden. (Wereldbibliotheek n°. 368). Amsterdam, Mij. v. Goede en Goedkoope Lectuur. 1918.

Populair schrijven is een kunst, die niet iedereen gegeven is. Er schuilt waarheid in de uitspraak, dat slechts òf zij haar verstaan, die de stof aan anderen ontleenen en haar door hun schrijverstalent weten te bezielen, òf degenen, die — gelijk prof. Vürtheim—hun onderwerp geheel beheerschen en uit de volheid van hun kennis met de noodige zelfbeperking anderen weten te boeien. Wat aan de populaire geschriften van prof. Vürtheim hun bekoring schenkt en bij voorbaat een aandachtigen kring van lezers verzekert, zijn de pikante stijl met onverwachte en leuke wendingen, die soms aan de populaire geschriften van Th. Birt doet denken, de historische beschouwing der dingen, die zoetsappige ophemeling evenzeer vermijdt, als het werkelijk belangrijke in het licht stelt, het bezien der gegevens ook uit anthropologisch, folkloristisch, religieus en zelfs economisch oogpunt, het te berde brengen van soms zelfs niet voor de hand liggende voortbrengselen van de moderne literatuur, en zijne persoonlijke bekendheid met land en tegenwoordige bewoners. Dit alles kenmerkt ook zijn nieuw boek, waarmede hij een breede laag van ons beschaafd publiek tracht te bereiken : zijn „Grepen uit de Helleensche en Hellenistische perioden der Grieksche Letterkunde."

„Grepen." Immers wanneer ik meen op dit geschrift éene aanmerking te mogen maken — en dat ik hiermede mijn aankondiging aanvang, bewijst, dat zij tot op zekere hoogte buiten prof. Vürtheim om gaat — dan, betreft die den titel. Er wordt niet veel philologische speurzin gevergd, om tot de vermoedelijke slotsom te komen, dat prof. V. zelf wel zijn boek den titel „Grepen uit. . . .", die thans als ondertitel dienst doet, zal hebben geschonken, en dat de tegenwoordige hoofdtitel „Grieksche Letterkunde", die door den druk den ondertitel sterk op den achtergrond dringt en bovendien boven iedere linksche bladzijde prijkt, aan den invloed der Redactie van de Wereldbibliotheek te danken zijn zal. Deze titel is het opschrift van het etiket, waarmede dit boek geinventariseerd wordt in de serie „encyclopaedie in monografieën", gelijk de achterzijde van het titelblad ons inlicht. Het is waarlijk niet de schuld van prof. Vürtheim, dat de Redactie der W. B. het begrip monographie vrijmoedig uitstrekt tot zijn reeks losse essays over onderwerpen der Grieksche Letterkunde, waaruit de lezer „grijpen kan waar hij wil", dus in een zin, die, prof. V. zal het zelf erkennen, bezwaarlijk met den gebruikelijken overeenkomt.

Door deze samenvatting echter onder één gemeenschappelijken titel van de beschouwingen, die aan bijna alle genres der Gr. litteratuur zijn gewijd, wordt nu, meer dan anders het geval zou zijn geweest, de aandacht gevestigd op leemten, die deze verzameling schetsen als geheel vertoont. In dit „Grieksche Letterkunde" betitelde boek, wordt ondanks het feit, dat een hoofdstuk, het laatste, gewijd is, aan de Alexandrijnen, de naam van Aristoteles nauwelijks genoemd ; van het hoofdstuk over Plato's Staat springen wij over op Menanders Samia. Ook de rhetoren missen een vertegenwoordiger. De schr. tracht deze opmerking bij voorbaat te weerleggen door te wijzen op het eigen terrein, dat zij vragen. Maar — waarom zij meer dan de meeste der andere genres, van wie een vertegenwoordiger wel een plaats gekregen heeft ? Is het misschien moeilijk Demosthenes in klein bestek in de lijst van zijn tijd te schetsen, Lysias b.v., wiens vader zelfs, zij 't ook niet onder die kwaliteit, ten tooneele komt in het hoofdstuk over de Politeia, had een nummer op het programma verdiend, liefst met een oratie, gelijk die tegen Diogiton, waarin hij eens niet met schijnargumenten werkt. Ch. M. van Deventers Helleensche Studiën (1897) worden zelfs met een hoofdstuk over hem geopend.

Het hoofdstuk, dat het diepst gaat, is wel, dat „den aanvang der Grieksche tragedie" behandelt, kennelijk met veel voorliefde geschreven. Het vloeiendst laat zich het hoofdstuk over Aristophanes lezen, dat, volgens het opschrift, wel wat bescheiden, alleen aan de Ecclesiazusae gewijd heet te zijn.

Wie denkt prof. Vürtheim zich als vruchtdragende lezers van zijn boek ? Er zijn capita, die zelfs zonder veel voorbereiding kunnen begrepen worden, ook door den leek, b.v. dat over de Trachiniae. Maar het hoofdstuk over de Medea veronderstelt bij den lezer een vrij behoorlijke kennis van het onderwerp, gelijk dat over Hesiodus bekendheid aanneemt met den tijd, waarin deze dichter leefde. In de meeste gevallen is het noodig, dat zij,

Digitized by Google

die nog weinig in de Gr. literatuur zijn ingewijd, zich eerst ter dege orienteeren. Er komen bovendien ook vele détails in het boek voor — ik noem b.v. p. 13 „hun (der Phaeaken) naam leeft voort op het Atheensche Stuurmansfeest", p. 119 „zooals het oude vrouwtje bij Theocritus zegt", p. 168 „het monument van Lysicrates", en deze zijn zelfs niet in het af en toe verklarend Zaken- en Naamregister opgenomen —, waarvan misschien zelfs candidandi in de klassieke letteren, om van hoogere regionen maar te zwijgen, op het eerste gezicht de explicatie schuldig blijven. De lezer diene zich dus de lectuur van dit boek niet te licht voor te stellen : dat ook maar iemand het onbevredigd uit de hand legt, verdient het niet.

Eenige algemeene opmerkingen. Gelijk boven reeds opgemerkt werd, had de schr. gerust het hfdst. over Aristophanes' Vrouwenregeering enkel en alleen met „Aristophanes" mogen betitelen; ditzelfde geldt voor „Menanders Samia": de inhoud van dit hfdst. is zoo rijk, dat „Menander en de nieuwe comedie" een gepaste titel ware geweest. Omgekeerd echter belooft het tweede hfdst. met den gepointeerden titel „de Ilias van en vóór Homerus" — waarom gaat dit niet aan dat over Homerus' Odyssee vooraf ? — eigenlijk meer dan het geeft. Ik zou dit opschrift willen emendeeren : „de Ilias [van en] vóór Homerus", want het hfdst. behandelt slechts den achtergrond en de vermoedelijk voorafgaande vormen van het Ilias-verhaal, zelfs de onder de illustraties opgenomen vaas met het oordeel van Paris heeft geen betrekking op eenig deel van den text. Hoogstens komt aan het slot van dit hfdst. de eigenlijke Ilias ter sprake, wanneer verteld wordt, hoe om de vermoedelijk oorspronkelijke kern van het verhaal, waarin Aias de Lokriër nog de hoofdpersoon is onder de vijanden der Trojanen, zich de heldenfeiten van steeds meer nieuwe helden cristalliseeren en Aias zelfs verdringen. Hier ontlokt de schr. zonder noodzaak een reeds eenigszins met de materie bekenden lezer de vraag : wanneer, gelijk prof. V. te verstaan geeft (p. 40 vg.), de tweestrijd van Hector en Aias in *H* een neerslag is van den strijd in een voorperiode onzer Ilias tusschen Aias den Lokriër en Hector, — een tweestrijd waarin men in een vroeger stadium van het wetenschappelijk onderzoek niets anders zag dan een repliek van de monomachie van Hector en Achilles —, waarom is het bij Homerus dan Aias de zoon van Telamon, die met Hector in het strijdperk treedt ? De geleerde schrijver van *de Aiacis origine* had *zijn* antwoord toch wel bij de hand gehad en behoefde over de opneming van *dezen* Aias in de keten der sage niet geheel te zwijgen.

Een tweede opmerking gelde de vertalingen, die prof. Vürtheim op een aantal plaatsen inlascht. Op pag. 127 ontveinst de schr. terecht zich de moeilijkheid van het vertalen van een stuk van Thucydides niet. En dan te bedenken hoe een jaar of wat geleden iemand met een Thucydidesvertaling voor het voetlicht kwam, zonder zelfs de noodige grammaticale, laat staan philologische kennis. Toch zijn prof. V.'s vertalingen uit Thuc. m. i. beter geslaagd dan die uit Herodotus, welke m. i. het Herodoteische coloriet te veel missen. Ik dacht daarbij aan het bekende stuk van Van Deventer over Napoleon „in den trant van Herodotus." De schr. valt soms uit den toon, b.v. wanneer hij (p. 138) in een bekenden zin uit Thucydides' karakteristiek van Pericles (II. 65) vertaalt „. . . . als zij dan weer zonder reden ***in den put zaten*** (δεδιότας), richtte hij hen op." Daar het boek geen noten aan den voet der pagina's kent, moesten in de vertalingen zelf hier en daar verklarende en niet als zoodanig gekenmerkte toevoegsels worden ingelascht, b.v. p. 137 in Thuc. II. 65 „wijl zij in hem de oorzaak zagen van den krijg en de ellende" ; p. 22 Odyssee π 91 : „want het is mij toch wel vergund *op uwe vraag over mij* ook *zelf* een woord te spreken", zelfs niet geheel juist. De stukken uit Herodotus zijn meer om den inhoud gekozen dan om den verhaaltrant, waarop ik gaarne meer nadruk had zien gelegd ; de eerste hoofdstukken van het 3e boek boek leenen zich hier goed toe. Juist Herodotus' zwakheden, althans in onze oogen, in zijn methode van verhalen kunnen de ontluikende geschiedschrijving doen waardeeren. Omdat zij daartoe nog niet in staat zijn, vinden juist gymnasiasten of zelfs studenten Herodotus meestal vervelend. Een bijzondere vermelding verdient de keurige proza-vertaling van Pindarus' zesde Olympische ode.

De stijl van prof. Vürtheim heeft iets zeer persoonlijks, alleen vind ik het jammer, dat hij daarbij de medewerking zoekt van vele, waaronder zeer bedenkelijke, germanismen, zoowel in woordkeus als in woordvorming.

Wat de détails betreft, wil ik mij tot enkele uiterlijkheden beperken. De druk kon beter. Machinezetsel — vgl. de verwarring op p. 139 reg. 2 en 3 — deugt niet voor boeken. Men weet nooit, waaraan men met de correctie toe is. Zinstorende drukfouten zijn o.a. p. 16 reg. 25 ampel voor amper, p. 219 in het fr. uit den 7en Brief van Plato : „. . . . . moet de wijze zich in stilte terugtrekken en voor zich zelf *in* (m. z. *en*) den staat het beste wenschen." Bij een herdruk is het gewenscht de eigennamen naar één norm te behandelen. Thans staat nu eens de Grieksche, dan weer de Latijnsche of de Hollandsche, soms zelfs een hybriede vorm. De illustraties, die achter in het boek bijeenstaan, hebben niet alle op de behandelde stof betrekking, terwijl omgekeerd voorstellingen, die men daar zou zoeken, b.v. de op pag. 60 vermelde Epimetheusvaas uit Oxford, er niet in voorkomen. Het ware wenschelijk geweest bij de plaatjes, die geen landschappen voorstellen, de herkomst der afbeelding aan te teekenen. Ik erken zelf gaarne mijn onkunde omtrent den oorsprong van het plaatje, dat „een epischen held naar de constructie uit het heldenlied" te zien geeft.

Prof. Vürtheim heeft er recht op, dat men hem dankbaar is voor het flinke populaire werk over Hellas, waarmede hij onze vaderlandsche literatuur heeft verrijkt.

Amsterdam. M. Boas.

Een bundel Romantiek. Nederlandsche balladen en romantisch proza, uitgegeven en ingeleid door **Arn. Saalborn.** (Meulenhoff's Bibliotheek van Nederlandsche schrijvers). Amsterdam, Meulenhoff. 1919.

Het begint langzamerhand een communis opinio te worden, dat we staan aan het begin van een nieuw romanties tijdperk, dat veel overeenkomst zal bezitten met het oude, en daarom is het een aantrekkelike taak, ons lezend publiek met die oude romantiek bekend te maken. Gemakkelik is die taak niet, want de oude romantiek is moeilik tot een paar grondbeginselen terug te brengen ;

Digitized by Google

men dient kennis te hebben van de vele maatschappelike, economiese en politieke factoren, die hebben meegewerkt tot het ontstaan en de groei er van. Maar het lastigst is te verklaren de ontwikkeling dier romantiek, die zo wonderlik is, dat ze leidt tot het opstandige van Byron en Heine evenzeer als tot het katholicisme en clericalisme der Schlegels. Walter Scott en Victor Hugo, die zich in het verleden verdiepen, Novalis, die zich verzinkt in de mystiek, Keats en Shelley, die zich wijden aan de zuivere schoonheid, Hoffmann, die z'n bijna krankzinnige koortsfantasieën uitschrijft, ze zijn evenzeer romantici als Goethe, die in de *Werther*, en Rousseau, die in de *Julie* de rechten opeisen voor het gevoel. En wat we op het wijde europese veld der literatuur waarnemen, zien we, zij het in kleinere afmetingen, ook in het perk der vaderlandse letteren. Dit alles te verklaren is een zware doch aantrekkelike taak. Het ligt niet op mijn weg, die hier te vervullen; wel had het gelegen op de weg van de heer Saalborn. Maar hij heeft z'n plicht jammerlik verzaakt. In de inleiding heeft hij ons geen beeld der romantiek getekend zo, dat we het verschijnsel beter begrijpen, noch heeft hij in de keuze der stukken (want wie niet verstandelik een literair verschijnsel begrijpt, bezit soms wel het intuitieve aanvoelen, dat tot een richtige keuze leidt) ons het grote en schone der romantiek, benevens haar buitensporigheden en zwakheden doen aanschouwen.

Het is een eis van goede zeden, niet te veroordelen zonder de motieven voor het vonnis aan te geven; daarom volge hier een nadere toelichting. De inleiding begint met de kernachtige verklaring: „Het Romantische is het gevoelige. Wat de ziel beweegt en niet het verstand." Maar zo eenvoudig is het niet. Want zit er geen sterk gevoel achter de hardste realistiese werken als *Madame Bovary* en *La Débacle*? Was Anatole France zonder gevoel, toen hij schreef *Les dieux ont soif*? of Bourget in *Le Disciple*? of v. Looy in z'n *Proza*? En anderzijds zou de romantiek het verstand hebben uitgeschakeld? Het tegendeel is waar. De romantici waren intellectueel uitstekend geschoold en beschikten over een grote voorraad wetenschap en wijsheid, veel groter dan onze 80-ers ooit hebben bezeten. Daarom juist was hun aanval zo vernietigend; de franse revolutie is immers het resultaat der vroegste romantiek en die heeft binnen een half jaar tijds geproclameerd de culte de la raison (het verstand) en het geloof in een Etre Suprême (het gevoel). De grote romantici: Rousseau, Goethe, Schlegel, Novalis, Shelley, Scott, Hugo, Potgieter, ze wisten allen buitengewoon veel. — Waar dus de eerste zin van den heer Saalborn onhoudbaar blijkt, daar verliest z'n beschouwing der romantiek haar basis en stort z'n gehele gebouw ineen. Ook het vervolg van deze eerste alinea deugt niet, want de romantiese mens zoekt niet alleen het sombere of verhevene, en z'n leven is niet één teleurstelling; hij zoekt evenzeer het titaniese en het zachte-schone, hij heeft evengoed z'n tijden van hoogste zielsverrukking. — In de 2e alinea staat, dat de klassieke kunst „tegen het einde der 18e eeuw" oud en fossiel begint te worden. Maar de *Werther* werd geschreven in 1774, de *Julie* reeds in 1759; en de klassieken werden juist toen door Winckelmann en Goethe met nieuw leven bezield. — Het hoofdgebrek der inleiding blijkt uit deze 2 alineaas reeds: ze is verward, onoverzichtelik en ondeskundig. Oppervlakkig zijn ook de inleidingen op de verschillende schrijvers. Op p. 16 ontbreekt Miller, die juist zo'n grote invloed op Feith heeft geoefend. Bilderdijk werd niet in 1776, maar eerst in 1782 advocaat (zie p. 42). Is van Lennep (p. 115) wel de „aanvoerder eener positief-historische romantiek?" Het is veeleer de geest van Drost en Potgieter die onze historiese-romanschrijvers bezielde.

De verzamelaar geeft romanties werk van Feith tot Hofdijk. Maar wie deze bundel doorleest, zou menen dat de romantiek niet anders kent dan sentimentaliteit, griezeligheden en historiese vertellingen. Was van Staring opgenomen *De Verjaardag*, dan was aan deze dichter meer recht gedaan dan met het ondiepe *Lenora* en tevens een lacune aangevuld. Doch er blijft nog veel meer aan te vullen; er ontbreken tal van romantici en juist van de besten: Bakhuizen v. d. Brink, da Costa, Alb. Thijm, Oltmans, Bosboom-Toussaint, Schimmel. Onvergefelik echter is dat niet genoemd wordt Potgieter; door deze leemte alleen reeds is het werk veroordeeld. Wel ontbreekt ook Multatuli, doch dat is hierbij vergeleken maar een kleinigheid. De verzamelaar pleite niet gebrek aan ruimte. Van tweeën één: óf hij had tweemaal zoveel ruimte moeten eisen; óf hij had wat beters moeten geven.

Nog even moet gewezen worden op de slappe, verwarde stijl. Om kort te zijn, citeer ik maar 3 stukjes, zonder commentaar. p. 42 Over Bilderdijk: „Een hard werker, maar zonder maatschappelijke erkenning (men passeerde hem bij het zoo vurig begeerde professoraat in Leiden 1817) stierf hij na vele omzwervingen in Duitschland en Engeland. . . . Van 1795 tot 1806 leeft hij in ballingschap en voorziet moeizaam door veel lessen geven en veel schrijven in zijn onderhoud. . . . Na 1810 is de goede tijd van het leeraarschap bij Koning Lodewijk Napoleon weer voorbij en zien we hem, door ziekten, onrust, moedeloosheid, zorgen en miskenning gekweld, hard werken en bundel op bundel uitgeven tot zijn dood in 1831."

p. 75 Staring: „Zelden hartstochtelijk-lyrisch, is vertellen naast het geliefde landbouwwerk zijn levenslust."

p. 199: „Nicolaas Beets was nog zoo slecht niet als dichter in zijn gesmaden Zwarten Tijd. Het was allemaal zoo heerlijk echtgemeend die liefde voor de riddertijden, hun zwerftochten, heldendaden en onzekerheid. Waarom toch keert de mensch altijd weer terug tot de idealen van zijn kindertijd? Toch zeker wel omdat die zoo mooi was en zoo waar, al was het in den droom. Beets' werk is drieledig: eerst de Romantische periode, waarin hij Scott en vooral Byron bewondert en navolgt, zijn studententijd, waarin hij sceptisch realist (sic!) wordt en een toon van gemoedelijke geestigheid weet aan te slaan (Camera), en tenslotte zijn „degelijke" tijd, als man, vader en dominee . . ." — Desverlangd kan de lezer op vrijwel elke bladzijde door de verzamelaar geschreven aanvullingen vinden.

Wij menen dus, dat de heer Saalborn ons de romantiek niet nader heeft gebracht, en dat hij z'n doel, „haar geest weer eens onvertroebeld tot uiting te doen komen" (p. 11), heeft gemist.

Deventer. W. H. Staverman.

Digitized by Google

S. Singer, Wolframs Stil und der Stoff des Parzival. (Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-Hist. Klasse, 180. Bd., 4e Abhlg.). Wien, Hölder. 1916.

Toen Wendelin Foerster kort voor den oorlog zijn vruchtbare, maar eenigszins eenzijdig georienteerde werkzaamheid ten dienste van onze kennis van den zoo begaafden Oudfranschen dichter *Chrétien de Troyes* afsloot met een *Wörterbuch zu seinen sämtlichen Werken* (Halle a. S., Verlag von Max Niemeyer), formuleerde hij zijn eind-conclusie ten opzichte van de bekende „Kyôt-Frage" in de volgende klinkende woorden: „Und so ergibt sich mit Notwendigkeit der Schluss: *Wolfram beruht, was den Gralstoff betrifft, ganz allein auf Kristian — alles, was diesem fehlt, also die Vor- und Nachgeschichte, ist ebenso wie Kyot, seine Erfindung.*" Zoo hechtte ook hij zijn gezaghebbenden naam aan een theorie, die, gesteund door mannen als Rochat, Zarncke, Birch-Hirschfeld, Lichtenstein, Golther, niettemin wankel moet blijven, daar ze in directe tegenspraak is met een niet-dubbelzinnige uitspraak van den Middelhoogduitschen Parzival-dichter zelf, waar hij naar aanleiding van den naam *Liddamus* verklaart:

Kyôt in selbe nennet sus.
Kyôt la schantiure hiez,
den sîn kunst des niht erliez,
er ensunge und spraeche sô
dês noch genuoge werdent frô.
Kyôt ist ein Provenzâl,
der dise âventiur von Parzivâl
heidensch geschriben sach.
swaz er en franzoys dâ von gesprach,
bin ich niht der witze laz,
daz sage ich tiuschen fürbaz.

Juist bij hen, die zich speciaal met Wolfram von Eschenbach en zijn werken hebben bezig gehouden, heeft deze verklaring vertrouwen, verdediging, motiveering gevonden; ik noem onder de gesmade „Kyôtlingen": San Marte, Bartsch, Martin, Heinzel, Hertz. Bötticher, Wechssler, Hagen. Tweemaal heeft op onze Nederlandsche Philologen-congressen deze veelbesproken quaestie een onderwerp van behandeling uitgemaakt: in 1910 trachtte Frantzen op het Congres te Leiden waarschijnlijk te maken, dat Kyôt zijn *Perceval* dichtte ter verheerlijking van de Anjou's en van hun politieke vrienden, de Tempeliers, zooals Chrétien de Troyes zijn *Conte del Graal* dichtte in dienst van den Franschen Rijksbestuurder Philippe d'Alsace; op het voorlaatste, te Utrecht gehouden, Congres gaf dezelfde spreker een taalkundig betoog over de Fransche woorden in Wolfram's *Parzival*, met bijzonderen nadruk op het Normandisch karakter van vele ontleeningen, waaruit de conclusie werd getrokken, dat Wolfram voor zijn *Parzival* naast den *Conte del Graal* van Chrétien de Troyes een tweede, in Normandisch-Fransch geschreven, gedicht moet hebben gebruikt, dat de geschiedenis van zijn held vollediger en uitvoeriger verhaalde dan Chrétien en er die van zijn vader aan liet voorafgaan. Terzelfder tijd, dat dit laatste betoog werd uitgesproken, verscheen het werk, waarvan een aankondiging hier volgt.

Singer's verhandeling bestaat blijkens den samenvattenden titel uit twee afzonderlijke bewijsvoeringen, die bijeen worden gehouden door het gemeenschappelijke voorwerp van onderzoek en het gemeenschappelijke einddoel der dubbele bewijsvoering: „den für jeden Einsichtigen unwiderleglichen Beweis zu erbringen, dass Wolfram nicht Crestiens erhaltenes Gedicht von Perceval, sondern ein anderes verlorenes als Vorlage gedient habe, an das er sich viel enger angeschlossen hat, als irgend jemand bisher anzunehmen wagte." Of dit verstrekkend doel door den geleerden schrijver bereikt is, zal eerst de toekomst kunnen bewijzen, wanneer de te verwachten communis opinio zich zal hebben gevormd en zal zijn vastgelegd. Op dit oogenblik kan ik niet verder gaan dan de verklaring af te leggen, dat zijn bewijsvoering voor mij inderdaad overtuigend is. Moge een kort overzicht over den gang van Singer's betoog er toe bijdragen, dat zij, die daarvoor bekwaam en ontvankelijk zijn, de gepretendeerde bewijskracht op zich laten inwerken!

Singer's verhandeling over den **Stil des Parzival** gaat uit van de tegenstelling tusschen den, soms precieuzen, soms bombastischen, Aziaanschen stijl in de poëzie en de tot helderheid en eenvoud leidende stijltendentie, die aansluiting zoekt bij de ongedwongen elegance der beschaafde omgangstaal, zooals in de Duitsche middeleeuwen de gezwollen duisterheid van een Wolfram von Eschenbach staat tegenover de doorzichtige woordkunst van een Hartmann von Aue, — een tegenstelling, die, voorzoover wij een literaire toespeling bij Gottfried von Strassburg juist interpreteeren, reeds door den tijdgenoot gevoeld werd als die tusschen *„wilde maere"*, waarvoor een speciale uitlegkunde noodig was, en *„kristallîne wortelîn"*, die door hun louteren eenvoud het ontvankelijk gemoed ontroeren en verheugen. Waar had Wolfram von Eschenbach zijn duisteren stijl vandaan? Tot zijn voorgangers behoorden die lyrische dichters van Provence, die een „gesloten dichtkunst", het *trobar clus*, cultiveerden, als Marcabru en Guiraut de Bornelh. De Noordfransche en Duitsche lyriek, hoewel onder Provençaalschen invloed, heeft het *trobar clus* niet overgenomen, al heeft zij blijkbaar de tegenstelling tusschen het *trobar clus* en het *trobar planh*, de gesloten, duistere en de vlakke, eenvoudige techniek, gekend. Ook schijnt uit een toespeling in den *Roman d'Escanor* te mogen worden afgeleid, dat reeds in de twaalfde eeuw het *trobar clus* der Provençaalsche lyriek in een Franschen Perceval-roman werd nagevolgd. Duidelijker wijst Wolfram's stijl op dezen Provençaalschen invloed; zijn beeldrijke inleiding herinnert in beeld en woord aan Marcabru, zijn daarop volgende vermaning tot de vrouwen aan Garin le Brun. Inwerking van de gesloten, duistere techniek blijkt uit zijn voorliefde voor nieuwvormingen en archaismen, voor gezochte omschrijvingen en vergelijkingen, voor opvallende rijmverbindingen, voor de negatie als stijlvorm, voor syntactische onregelmatigheden, als den plotselingen overgang van de indirecte in de directe aanhaling, het praesens historicum, het anacoluthon, de constructio ἀπὸ κοινοῦ. Van al deze verschijnselen geeft Singer talrijke voorbeelden, waarbij hij door Provençaalsche en Oudfransche parallellen waarschijnlijk tracht te maken, dat Wolfram daarin onder Romaanschen invloed stond, om daarmee de conclusie te verbinden, dat de Fransche bron voor den Parzival hem niet alleen de stof en de structuur moet hebben

Digitized by Google

geleverd, maar ook den vorm, waarbij de Duitsche dichter zich veel nauwer nog moet hebben aangesloten, dan de heftigste strijder voor de Kyôt-hypothese tot dusver voor mogelijk heeft gehouden.

Belangrijker nog is het tweede deel van Singer's bewijsvoering, waarin hij zich met de **Stof van den Parzival** bezighoudt. De beide eerste boeken, *Gahmuret und Belakane, Gahmuret und Herzeloyde*, die een voorgeschiedenis schilderen, waarvan Chrétien de Troyes blijkbaar niet heeft geweten, staan op een zoo volmaakt Franschen grondslag, dat het onbegrijpelijk lijkt, hoe men er toe heeft kunnen komen, ze aan de phantasie van een Duitschen dichter toe te schrijven. Parzival stamt volgens Wolfram van moederszijde af van de Graalkoningen, van vaderszijde van de koningen van Anjou en is door deze afstamming van vaderszijde gelieerd met niemand minder dan Koning Artus en de Fee Morgue. Van deze relatie met het huis van Anjou, met de Fee Morgue en Koning Artus weet Chrétien niets te vertellen. „Dat zoo iets niet door Wolfram verzonnen zal zijn", concludeerde Frantzen op het Zesde Nederlandsche Philologencongres, „behoeft geen betoog ; maar men begrijpt heel goed, dat een onderdaan van de Plantagenets zijn souverein heeft willen eeren en vleien door zijn geslacht in verband te brengen aan den eenen kant met de Graalkoningen, aan den anderen met koning Artus, d. w. z. met de hoogste ideale figuren der middeleeuwsche romantiek ; om dit te gevoelen, moet men zich de wonderbaarlijke politieke fortuin van het huis Anjou in de twaalfde eeuw herinneren en den diepen indruk, dien de groote Plantagenets Hendrik II en Richard Leeuwenhart door hun schitterende persoonlijke hoedanigheden, hun macht, hun fabelachtigen rijkdom op de fantasie van hun tijdgenooten maakten." Singer komt tot dezelfde conclusie op grond van tal van argumenten, ontleend aan de verheerlijking van het huis Anjou als hoofddoel, aan de verbintenis van den stamvader van dit geslacht met een fee, een trek, die bijzondere beteekenis heeft gekregen door de vondst van een parallel in een kroniek van Anjou door miss Weston, ontleend verder aan schilderingen van verhoudingen ten opzichte van het erfrecht en van bepaalde liefdesbetrekkingen, aan geographische toespelingen en alliteereerend verbonden eigennamen.

Ook voor de verdere boeken van den *Parzival* doet zich de invloed van deze voorgeschiedenis gevoelen : *Lähelîn* resp. *Llewelyn* en *Norgâls* resp. *North-Wales* moet Wolfram uit Kyôt en deze reeds uit een vroegere bron geput hebben. Bepaalde episode's, vormen en mededeelingen uit het *Derde Boek* verraden onafhankelijk van Chrétien hun Franschen oorsprong: o. a. het verhaal van de vogels, die op bevel van Herzeloyde moeten worden gedood ; de wijze, waarop Parzival zijn moeder door de jacht verzorgt ; de definitie's van God en Duivel in den mond van de Moeder en de afwijkingen in haar raadgevingen van die bij Chrétien ; de gierige visscher bij Wolfram tegenover den kolenbrander bij Chrétien ; het gebruik van de brandende stroofakkel als rechtsmiddel ; de naam *Meljahkanz* en de woordvorm *tavelrunder*.

Wat het *Vierde Boek* betreft, is *Condwîramûrs* als naam van Parzival's beminde stellig oorspronkelijker dan het conventioneele *Blancheflor* bij Chrétien ; *Condwîrenâmûrs* (327, 20 ; 508, 22) is niet—zooals Martin aanneemt — een in het eerste deel „geflecteerde" samenstelling, maar een oorspronkelijk *Conduire en amors*, op 't gehoor af weergegeven. Dat zij bij Chrétien vóór de voltrekking van het huwelijk door Perceval verlaten wordt, wijst op een in de Graalsage toenemende strekking, in den Graalkoning het ideaal te zien van den monnik-ridder ; in verband daarmee wordt een, misschien reeds verzacht, erotisch bijmotief (*Liâze*) geëlimineerd.

Ook in het *Vijfde Boek*, dat van den Graal, heeft Wolfram menigen oorspronkelijken trek der Graalsage bewaard, al is lang niet alles voor ons doorzichtig. De Arabische hoofdbron, waarvoor Hagen zeer opmerkelijke gronden aanvoert, wordt door Singer niet aanvaard, al laat hij de mogelijkheid open, dat inderdaad *Flegetânîs* met *felek thani* (*sphaera altera*) is te identificeeren. De bestempeling van dezen als *fisîôn* is een van de bij Wolfram zoo veelvuldig voorkomende contaminatie's, hier van *vision* en *fisicen*. Eveneens *Munsalvaesche*, misschien van een *Mons Salvationis* met het adjectivum *salvage, sauvage*, waarin evenwel geen toespeling op *Wildenberc* zou moeten worden gezien. Voor *Terre de Salvaesche* is een oorspronkelijk *Terre de Salvation* nog duidelijker. De zonderlinge vorm *Templeis* (uit *templensis*) moet op Franschen bodem zijn ontstaan, wat ook door Frantzen als meest bevredigende verklaring aangegeven is (*Handelingen* 1916, p. 116). *Plimizoel*, door Chrétien geëlimineerd, moet door Wolfram aan Kyôt, door dezen aan de voor hem en Chrétien gemeenschappelijk aan te nemen bron ontleend zijn.

Het *Zesde Boek* schildert het hof van Koning Artus meer op den grondslag der Oudfransche traditie dan van de Duitsche navolging. Een parodistische toespeling:

> Artûs der meienbaere man,
> swaz man ie von dem gesprach,
> zeinen pfinxten daz geschach,

laat zich eerder als geslaagde vertaling denken dan als spontaan opgekomen Duitsche scherts. Daarvoor was de situatie in Duitschland ondanks de literaire werkzaamheid van Hartmann von Aue toch nog wel niet rijp. Hetzelfde geldt voor de rehabilitatie van Keie (296, 13 — 297, 29). De levendige schildering van den wilden Segramors laat eveneens naast Chrétien een andere bron veronderstellen :

> Uz fuor Segramors roys,
> kalopierende ulter juven poys.

Ook het *Zevende* en *Achtste Boek*, die aan *Gâwân* zijn gewijd, wijzen op bepaalde Fransche invloeden buiten hetgeen Chrétien ons biedt : *Scherules* en *Vergulaht*, *Bearosche* en *Antikonîe* als namen, *Liddamus* als type en het *spilwîp* als requisiet.

Het *Negende Boek*, Parzival's bekeering, heeft tegenover Chrétien in menig opzicht oorspronkelijke waarde : de aardige dialoog met Frau Aventiure als inleiding is stellig van Fransche origine ; de nadere mededeelingen over den *Graal*, over de *lans*, over de kwetsuur van den *Koning-Visscher*, over de orde van de *Templeise* kunnen onmogelijk met een beroep op Wolfram's phantasie tot den *Conte del Graal* als eenige bron worden teruggebracht.

Tegen het eind van Gâwân's verdere avonturen, die bij Wolfram het *Tiende tot en met Dertiende Boek* vul-

Digitized by Google

len, breekt de Graalredactie van Chrétien af. De voortzetting van Wauchier stemt op een enkele plaats (Potvin 10712) bijna woordelijk met Wolfram (650, 9 volg.) overeen: men mag veronderstellen, dat zij eveneens uit Kyôt of wellicht uit diens onmiddellijke bron putte.

Het *Veertiende* en *Vijftiende Boek*, waarin de gevechten met Gâwân, Gramoflanz en Feirefîz worden geschilderd, geven aan het epos de noodzakelijke afronding, waarbij de belangstelling tot den hoofdheld terugkeert en Gâwân als contrastfiguur in het juiste licht wordt geplaatst. De strijd tusschen Parzival en Gâwân, die niet als een overeenkomstige strijd tusschen de hoofdpersonen in den *Ywain* onbeslist blijft, maar Parzival's superioriteit duidelijk doet blijken, is voor het Parzivalepos een noodzakelijk en gewichtig bestanddeel, dat reeds tot de redactie moet hebben behoord, waarop zoowel Chrétien als Kyôt teruggaan. De overeenstemming met *Sir Perceval* is daarvoor mede een aanwijzing.

Ook het *Zestiende Boek* ten slotte bevat motieven (den doop van Feirefîz, de verbinding met Loherangrîn), die in de Oudfransche poëzie hun aequivalenten vinden.

Moet men dus concludeeren, dat in stof en vorm Wolfram zich in zijn *Parzival* ten nauwste aansluit bij zijn bron, het feit, dat deze bron zelve ons niet overgeleverd is, behoeft geen te groote verbazing te wekken. Wanneer Paul Meyer aanneemt, dat van de Provençaalsche literatuur misschien slechts het twintigste deel voor ons is bewaard, dan mag men toch ook bij de andere middeleeuwsche literaturen wel een breede marge openlaten voor spoorloos verdwenen gedichten. Voor het Oudfransche epos hebben wij een vrij betrouwbare aanwijzing. Van de ongeveer veertig omvangrijke Middelhoogduitsche gedichten, die naar Fransche voorbeelden moeten zijn bewerkt, zijn voor meer dan de helft deze Fransche voorbeelden onbekend. Er is dan ook weinig tegen in te brengen, wanneer men in dubiis de conclusie stelt, dat naast de vele bewaarde Graalredactie's er althans drie verloren zijn gegaan: een zeer oude, welker held nog niet Perceval, maar wellicht Gauvain was en waarvan wij in *Bleheris* misschien den auteur hebben aan te nemen; een latere, bron zoowel voor Kyôt als voor Chrétien en gekend nog door Wauchier en Gerbert; een derde, die door Wolfram von Eschenbach in nauwe aansluiting bij het origineel werd weergegeven. Den dichter van deze derde redactie mogen we met Wolfram Kyôt noemen; hij moet een belezen man zijn geweest, wien Latijnsche, Arabische, Provençaalsche en Oudfransche verhalen bekend waren.

Amsterdam. J. H. Scholte.

E. Kruisinga, English Sounds (Dl. I van **A Handbook of Present-Day English**). Derde druk. Utrecht, Kemink & Zoon. 1919. (Pr. ƒ 3.25, geb. ƒ 3.90).

Er behoort tegenwoordig moed toe om een leerboek over phonetica te schrijven, een boek dat kan dienen als een veilige gids ter inleiding in deze belangwekkende, maar moeilijke wetenschap. Vooral wat de klinkers aangaat, doet zich bij deze wetenschap de eigenaardigheid voor, dat de *sum total* van wat als vaststaand beschouwd wordt, in de laatste jaren eerder kleiner dan grooter is geworden. Tot voor betrekkelijk korten tijd meende men vrij algemeen, dat Bell-Sweet's uiteenzetting van de vorming van de klinkers op verreweg de meeste vragen, die zich hierbij voordeden, een plausibel antwoord gaf. "But the advent of experimental (i. e. instrumental) phonetics has dealt the severest blow to the system" (Kruisinga, § 74).

Deze "blow" heeft veel dingen op losse schroeven gezet, maar.... is er voor wat men meende te weten altijd iets positiefs in de plaats gekomen? Dat de verschillende apparaten en de Röntgen-plaat nauwkeurig weergeven, wat er bij een experiment geschiedt, is natuurlijk boven allen twijfel verheven; de vraag is alleen maar, of onze spraakorganen, wanneer ze bewust moeten functioneeren, en bovendien nog gehinderd worden in hun bewegingen — zij het dan ook in nog zulk een geringe mate — precies datgene doen wat er bij het natuurlijke, ongedwongen spreken geschiedt. Bij het experimenteeren laten zich zooveel bizondere factoren gelden (accommodatie-vermogen van de spraakorganen; het isoleeren, en dikwijls langer dan gewoonlijk aanhouden van een klank; de gevaarlijke zucht van den onderzoeker of het „proefkonijn" om alles zoo natuurlijk en te gelijker tijd zoo nauwkeurig mogelijk te doen; de gedwongenheid, het min of meer onnatuurlijke van een bewuste handeling, die in de plaats treedt van wat gewoonlijk geheel, of bijna geheel, onbewust geschiedt), dat een zeker scepticisme, dat sommigen gevoelen met betrekking tot de resultaten van de experimenteele phonetica, misschien niet geheel ongerechtvaardigd is.

Dat Kr.'s boek in betrekkelijk korten tijd een derden druk beleefd heeft, bewijst, dat er aan zulk een werk behoefte bestond, en verder, dat de Schr. zich goed van zijn taak heeft gekweten.

Slechts de eerste 99 bladz. handelen over de phonetica; de volgende 90 blz. zijn gewijd aan de lastige Engelsche spelling, en aan het eind van het boek geeft de Schr. twee nuttige woordenlijsten.

De volgende opmerkingen, die ik bij een aandachtige lezing van Parts I en II gemaakt heb, zouden misschien den Schr. aanleiding kunnen geven bij een vierden druk hier en daar kleine veranderingen aan te brengen.

In Hoofdst. I wordt niet gesproken over de faucale explosivae, zooals men die hoort in de Groningsche uitspraak van *loopen*, *zitten*, enz.; ook in het Engelsch meen ik die herhaaldelijk gehoord te hebben in *open*, *bitten*, *mutton*, enz. — Heeft de Schr. met opzet afgezien van een bespreking van deze klanken? Zoo ja, waarom? — In de definities in § 23 wordt, naar het mij voorkomt, aan de *h* geen plaats ingeruimd; de leerling zal vragen: is de *h* een klinker of een medeklinker? — § 27. Hier wordt stilzwijgend aangenomen, dat de lezer weet, waarin het trillen van de stembanden bestaat; een paar opmerkingen hierover zouden nuttig zijn. — § 31,4 munt niet uit door duidelijkheid, en het is de vraag of wat hier gezegd wordt, juist is, want de Schr. denkt blijkbaar zoowel aan klinkers met een "gradual" als aan die met een "clear" begin. — In § 34 zegt de Schr. dat de *k*'s in [i : k] en [u k] niet als verschillende medeklinkers moeten worden beschouwd, hoewel hij toegeeft, dat de "difference is easily perceived." Maar de *t*'s in *mat* en in *matje* zijn wel verschillende medeklinkers, omdat "the acoustic difference is quite clear." Is echter het verschil tusschen deze twee *t*'s werkelijk zooveel grooter dan dat tusschen de twee *k*'s? En laten we eens nemen *boek-boekie* naast

Digitized by Google

boek-boekje. Ik begrijp wel, wat de Schr. bedoelt, maar hij is er m. i. niet in geslaagd dit glashelder uit te drukken. — Bij § 35 zou een opmerking over het fluiten niet onaardig geweest zijn. — §§ 40 en 48. Is het raadzaam zulk een belangrijken klank als de *th* eerst maar gedeeltelijk te behandelen, en dan acht paragrafen verder een aanvulling te geven? Schr.'s systeem van behandeling brengt dit weliswaar mee, — maar men kan zich ook te streng aan een systeem houden. — Zin 1 en zin 2 van § 40 spreken elkaar eenigszins tegen. — § 45. Het zou raadzaam zijn iets meer te zeggen over het verschil tusschen den eersten klank van het Eng. *shoe* vergeleken met dien van het Fr. *chou*. — § 41. De hier beschreven *s* komt in het Ned. ook wel voor; hier in Amsterdam heb ik herhaaldelijk in een klasse verscheiden leerlingen opgemerkt, die de *s* uitspraken met de punt van de tong achter de ondertanden. — § 50. De benaming "reduced sound" voor Ned. *w* vind ik niet bizonder gelukkig. — § 57. Wat heeft de lezer er aan, dat hem gezegd wordt, dat in sommige talen bij het uitspreken van de *m* de tong opgeheven wordt? Een voorbeeld wordt niet gegeven. — In § 88 is sprake van een "checked vowel"; de beteekenis van deze benaming wordt echter pas in § 157 uitgelegd. — § 94. Is de stemspleet *gesloten*, wanneer er stem wordt voortgebracht? Ik weet wel, dat Sweet de uitdrukking "closed for voice" ook gebruikt (*Primer*[3], § 117*b*, § 121*b*), maar dit neemt niet weg, dat "closed" hier misleidend is. — § 96. De beschrijving van wat verstaan wordt onder "gradual beginning" leidt tot misverstand, zooals mij herhaaldelijk gebleken is; de opmerking in § 99 schijnt veelal over het hoofd gezien te worden. Zou de Schr. bij een volgenden druk geen gebruik kunnen maken van Gutzmanns uiteenzetting? (*Phys. der Stimme und Sprache*, blz. 46—49). — In § 100 wordt niet gewezen op het verschil tusschen de Engelsche en de Nederlandsche *h*, en dit komt ook niet ter sprake in Ch. III, (English) Consonants. Wie van het verschil niet overtuigd is, luistere maar eens naar een Engelschman, die Nederlandsch spreekt. — § 105. De opmerking "The off-glide in North-German is quite distinct, so that it almost sounds like an independent sound (an *h*), whereas in English the off-glide is much weaker", is te vaag. Het Duitsche *ich komme* klinkt nooit als *ich khomme*; het verschil tusschen den overgangsklank en een echte *h* had hier duidelijk gemaakt moeten worden. — Ook de verklaring van wat men verstaat onder affricatae kon duidelijker zijn; bij degenen, voor wie K's boek bestemd is, moet men niet te veel aan individueele vindingrijkheid en verbeeldingskracht overlaten. De volgende zin in dezelfde § klinkt een beetje paradoxaal; "In *ap* we do not really hear the on-glide of *p* as such; but we do hear it." — De bewering aan het slot van § 107, dat in het Ned. alle stemhebbende slotmedeklinkers stemloos worden, zal voor velen een verrassing zijn. Zijn de slotmedeklinkers in *bel, boom, man, ring, peer* stemloos? — In § 109, 1 en 2 doet de Schr. een poging om wat Sweet zegt in § 135 *a* en *b* anders uit te drukken; het wil mij voorkomen, dat Kr.'s voorstelling van de zaak minder duidelijk is. — De behandeling van *free* en *close contact* § § 156—160 had grondiger kunnen zijn; voorbeelden, veel voorbeelden zijn hier gewenscht. — De laatste zin van § 164 munt niet uit door fraaie constructie. — § 166. Dat het eerste element van Ned. *ui* identiek is met den klinker in *Sir*, geloof ik niet. — § 173. Tegen de bewering, dat we Eng. *why, your* als drieklanken kunnen beschouwen, valt weinig in te brengen, maar wanneer de Schr. er zoo maar apodictisch als iets vaststaands bijvoegt, dat we ook drieklanken hebben in Ned. *jij, jou*, dan gaat hij te ver. Dit is blijkbaar de meening van den Schr., maar het lijkt me een beetje gewaagd, om dit in een leerboek te vermelden, alsof het een feit was. Ik meen in de gangbare uitspraak van *jij, jou* de *j* beslist als stemhebbende spirant te hooren. — § 184. Met de transcriptie van het Ned. *van mijn* (broer) ben ik het niet eens; in de Hollandsche uitspraak zijn de klinkers in deze beide woorden nasaal (fã m͂]. Wanneer Groningers hun dialectische uitspraak trachten af te leggen, en *kome, zitte, werke* enz. zeggen, dan hoort elke Hollander dadelijk, dat er bij deze uitspraak iets niet in den haak is. — Wat in § 227 gezegd wordt over het verschil tusschen de Ned. en de Eng. *l* (*melk* — *milk*) is natuurlijk volkomen juist, en de waarschuwing om de Hollandsche gewoonte van [heləp] te zeggen, niet op het Eng. over te brengen, is zeker niet overbodig, maar de lezer komt er niet veel verder mee. De Schr. had eens moeten uitleggen, hoe het komt, dat die [ə] in de uitspraak van *melk* wordt ingevoegd. — Wat de Schr. zegt over assimilatie in het Eng., §§ 231—246, vind ik niet het best geslaagde gedeelte van zijn boek. Er is natuurlijk assimilatie in het Eng., d.i. de assimileerende neiging bestaat in het Eng. even goed als in andere talen. Onder gelijke omstandigheden zal assimilatie in verschillende talen wel tot dezelfde resultaten leiden. Het proces kan evenwel door bepaalde invloeden worden tegengehouden, zooals die van het schriftbeeld, die van het grondwoord op de samenstelling of afleiding, enz. Dat zulke invloeden een factor van gewicht zijn, wordt bewezen door het feit, dat bij sprekers, bij wie zij zich niet, of althans minder, laten gelden, de gevolgen van assimilatie ook in het Eng. in veel grooteren omvang merkbaar zijn, zooals de Schr. trouwens zelf opmerkt in §§ 243—246. — Zelfs de bewering van den Schr. dat er in *continue, manufacture* geen ass. is, zou ik niet willen onderschrijven. Laat de Schr. maar eens vergelijken (door fluisteren) de *n* in *continue* met die in *contain all*. Bij *continue* en *manufacture* dient bovendien in het oog gehouden te worden, dat de *j* er nog niet zoo heel lang geweest is, en verder dat de Eng. en de Ned. *j* niet volkomen gelijk zijn. Over assimilatie in het Eng. is het laatste woord nog niet gezegd. —

Uit den aard der zaak heb ik de woorden in de woordenlijsten niet alle één voor één nagegaan; een paar opmerkingen moet ik evenwel maken. Het treft mij, dat de Schr. niet geheel consequent te werk is gegaan. Als er van een woord twee of meer uitspraken bestaan, dan worden die in den regel opgegeven; bij sommige evenwel (*absolute, bankruptcy, diphthong, figure* enz.) komt slechts één uitspraak voor. Bij *designate*, bijv. nw. en ww., en bij *graduate*, znw. en ww. worden twee uitspraken aangeduid, doch bij *conglomerate*, dat znw. bijv. nw. en ww. is, maar één. Waarom twee uitspraken van *Berkeley, Berkshire, Jervaulx, Jervo*[*i*]*s*, en slechts één van *Derby, Hervey, Rievaulx, Southwark*? *Hertford, Herts, Berkhamstead* (bij Londen), alle drie ook op twee manieren uitgesproken, ontbreken. De namen *Bournemouth* en *Chicago* worden op meer dan één

Digitized by Google

manier uitgesproken. — De aangegeven uitspraak van *Bridlington*, die ook voorkomt in de *Pronouncing Dictionary* van Jones (met de bijvoeging 'locally'), is een fictie. Deze uitspraak is reeds daardoor onmogelijk, omdat de klinker [ə:], of zelfs een klank, die er maar iets op lijkt, in het dialect van East Yorkshire niet voorkomt. De uitspraak in den volksmond is [bolintən], met een *o* als in de Groningsche uitspraak van *op*. In de plaats zelve, waar ik herhaaldelijk geweest ben, en ook elders, is de gewone uitspraak die, welke met de spelling overeenkomt.

Ten slotte nog een vraag. Komt de klankgroep (eil] werkelijk voor in de gewone uitspraak van *alienate*, *detail*, *gaol* (en dus ook in *ale*, *ail*, *dale*, enz.)? De *i* kan hier natuurlijk wel worden uitgesproken, en zal ook wel eens gehoord worden, vooral bij langzaam en zeer duidelijk spreken, maar zou, in 't algemeen genomen, [e:l] of [eəl] niet dichter bij de waarheid zijn?

Amsterdam. W. van der Gaaf.

J. Janssen, C. Suetonii Tranquilli Vita Domitiani. Groningen, J. B. Wolters. 1919. (Amsterdamsche diss.).

In Suetonius' levensbeschrijvingen van Romeinsche keizers ontbreekt de groote lijn. Noch psychologisch ontwikkelt hij het karakter zijner keizers noch ook den gang der rijksregeering. Trouwens, voor hem bestond ternauwernood een rijk; hem interesseerde alleen de hoofdstad. Omtrent die hoofdstad geeft hij bij iedere regeering vele en velerlei bijzonderheden, dikwijls zeer wetenswaardige. Zelfs de stadspraat omtrent keizer, hof en aristocratie, waarmede hij zoo kwistig is, zouden wij niet gaarne willen missen. Maar deze los aaneengeregen rijkdom van heterogene en meestal korte mededeelingen heeft voor den lezer van na 1800 jaar dringend behoefte aan een commentaar. Ook wie thuis is op het gebied van Romeinsche geschiedenis doorziet zonder bijgebrachte parallelplaatsen en nadere uitlegging lang niet altijd de volle bedoeling van wat hier staat opgeteekend. Daarom eigenen zich deze biographieën zoo goed voor een academisch proefschrift.

Onder de leiding van Boissevain is dit de vierde, die in den loop der jaren verschijnt; Tiberius, Claudius en Constantijn (deze natuurlijk niet door Suetonius beschreven) gingen vooraf. Janssens commentaar op het leven van Domitianus is even bruikbaar als die drie andere. Reeds de keuze is gelukkig te noemen. Misschien is er geen enkele keizer, te wiens gunste in de laatste eeuw de meening der bevoegden zich met zoo groot recht heeft gewijzigd. Juist bij hem is het aantal opschriften, dat aangaande zijne regeering inlicht, bijzonder groot. En zij laten geen twijfel, of de senaatsvrienden, Dio, Tacitus, Plinius, Suetonius, die ons hem hebben beschreven, hebben dat niet zoozeer onjuist, maar dan toch in zeer hooge mate eenzijdig gedaan. Naast den onsympathieken mensch, dien zij ons schilderen, bestaat een voortreffelijke regent, dien zij ons onthouden hebben. Janssen in zijn commentaar doet dat uitkomen; het maakt zijn commentaar interessant. Niet door te polemiseeren of te betoogen; hij kan volstaan met veel opschriften uit te stallen onder het in zijn tekst meegedeelde. Die spreken eene duidelijke taal. Behalve de inscripties haalt hij ook de plaatsen uit alle Grieksche en Romeinsche schrijvers aan, die over de door Suetonius te berde gebrachte feiten handelen. Zoo krijgen wij wat wij noodig hebben: een groot materiaal, dat zeer veel ter verheldering van den tekst medewerkt, en dat ons in staat stelt, een behoorlijk oordeel te vormen over de waarde (respectievelijk onwaarde) van wat ons door Suetonius wordt geboden.

Over de vlijt en nauwkeurigheid van Janssen bij het verzamelen van dit materiaal niets dan lof. Men zou zelf eene uitgebreide studie van Domitianus moeten maken, om met zekerheid te kunnen beslissen, of hier iets van belang is vergeten; maar de kans hierop is stellig gering. Wellicht zal zelfs deze of gene vinden, dat er te veel is verzameld of liever uitgestald. Men kan zich afvragen, of het noodig was, bij iederen persoon, die slechts even genoemd wordt, zijne loopbaan na te pluizen van de wieg tot aan het graf; men zou ook elders op bekorting kunnen aandringen. Doch ik voor mij kan mij bij een commentaar als deze toch best met de uitvoerigheid van Schr. vereenigen; hij wordt dan een vraagbaak voor alles, wat maar in de verte met Suetonius' biographie verband houdt. Vooral ook, omdat Schr. niet lijdt aan de fout van vele commentatoren, om uit te leggen wat iedereen al lang weet, en soms te vergeten, wat uitlegging noodig heeft.

De aard van den commentaar brengt mee, dat er materiaal wordt bijeengedragen veel meer dan dat er wordt gedemonstreerd. Dus is er niet heel veel ruimte voor onderling oneens zijn. Ik stiet op niets, wat mij bepaald onjuist leek. Alleen geloof ik niet, dat onder hen „qui vel inprofessi Judaïcam vivebant vitam" (cap.12) in de eerste plaats de Christenen moeten worden verstaan. Mij dunkt, het zijn in de eerste plaats de alom over het geheele rijk verspreide zoogenaamde σεβόμενοι.

Alles te zamen een proefschrift, dat er wezen mag, en een bewijs (van belang in onzen tijd van papierduurte), dat een classieke promovendus het niet in het volumineuse behoeft te zoeken, om iets nuttigs te leveren.

Leiden. H. van Gelder.

C. van Arendonk, De opkomst van het Zaidietische imamaat in Yemen. Leiden, N. V. voorh. E. J. Brill. 1919. (Leidsche diss.).

De omvang van dit geschrift, waarmede de Schr. in Juli 1919 te Leiden den doctorstitel in de Semietische Taal- en letterkunde heeft verworven, overschrijdt verre de grenzen, die men gewoonlijk aan een academisch proefschrift stelt. Het is een boek van niet minder dan XVI + 348 bladzijden, verschenen als afzonderlijk deel in de reeks van uitgaven van het „de Goeje-fonds".

De kern van het werk wordt gevormd door de beschrijving der lotgevallen en daden van den Alide Jahjâ ibn al-Hoesain al-Hâdî, die in het einde der 3e eeuw van de hidjrah den grondslag voor de heerschappij der Zaidietische imâms in Zuid-Arabië legde. Wel was over dezen afstammeling van den Profeet (die van 245 tot 298 H. leefde) reeds het een en ander bekend uit eenige, zeer korte aanteekeningen bij Tabarî, Mas'oedî, Ibn al-Athîr en andere Arabische schrijvers over de algemeene geschiedenis der Arabieren, maar bijzonderheden over de rol, die hij in Jemen gespeeld heeft, waren slechts te vinden in de Zaidietische werken, die in eenige handschriften bewaard, thans door Dr. v. A. onderzocht en bewerkt zijn. Daaronder verdienen vooral vermelding: de *Sîrat al-Hâdî*, eene biographie van den imâm door een zijner

Digitized by Google

tijdgenooten geschreven, in handschriften te Londen en Milaan bewaard, de *Ifâdah fî ta'rîch al-a'immah al-sâdah* uit de 4e eeuw (Cod. Arab. Leid. 1974), de *Hadâ'iq al-wardijjah* en de *Anbâ' al-zaman* uit lateren tijd, in hss. te München, Londen en Berlijn.

Na eene korte uiteenzetting van den politieken toestand in Jemen in den loop der 3e eeuw (blz. 98—114) behandelt de Schr. aan de hand zijner Arabische bronnen de vestiging van al-Hâdî's gezag in de Jemenitische stad Sa'dah, het verzet in Balad Chawlân en Nadjrân, den strijd met de Qarmaten en al-Hâdî's rigoristisch bestuur (blz. 115 vv.), terwijl het laatste hoofdstuk (blz. 228 v.v.) vooral eene ontleding van al-Hâdî's karakter en van zijne geschriften bevat. Aan deze, speciaal aan de opkomst der Zaidietische heerschappij onder al-Hâdî gewijde hoofdstukken gaat eene algemeene Inleiding (blz. 1—97) vooraf, hoofdzakelijk handelende over de politieke rol van Alî en de Alidische pretendenten, al-Hâdî's voorgangers, in de 1e en 2e eeuw. Ook voor die zorgvuldig bewerkte Inleiding werd menig gegeven aan de Zaidietische bronnen ontleend.

Dr. v. A's werk is niet alleen belangrijk voor de geschiedenis in engeren zin, maar levert ook zeer te waardeeren bijdragen tot de literatuurgeschiedenis en tot de kennis der ontwikkeling van sommige godsdienstige opvattingen in Moslimsche kringen. Hij putte zijne gegevens over dit laatste onderwerp niet alleen uit de Zaidietische geschriften van al-Hâdî, maar o.a. ook uit al-Asj'arî's *Maqâlât al-islâmijjîn* (in handschrift te Constantinopel bewaard). Naar de voorstelling zijner Arabische biographen behoorde de imâm al-Hâdî tot de helden van het oud-Arabische slag; zijne onversaagdheid had hij in dienst gesteld van zijn religieus-politiek ideaal: de vestiging van een in alle opzichten aan de eischen der goddelijke wet beantwoordend gezag van Fâtimah's nakomelingschap over de Moslimsche gemeente. De betrekkelijke onbeduidendheid van vele der ter sprake komende gebeurtenissen had den Schr. hier en daar wellicht aanleiding tot eenige bekorting kunnen geven. De onafgebroken aaneenschakeling der feiten, de vermoeiende veelheid der namen vergen heel wat van de aandacht zijner lezers! Toch maakt dit werk, de vrucht van zooveel degelijken, uiterst nauwgezetten en blijkbaar met groote belangstelling verrichten arbeid, een gunstigen, aangenamen indruk. De Schr. heeft tijd noch moeite gespaard om zijne stof tot in de kleinste bijzonderheden te leeren kennen en beheerschen. Nagenoeg elke bladzijde van zijn boek bevat, behalve tekst, nog talrijke opmerkingen, aanteekeningen, Arabische citaten, tekstverbeteringen, enz. in de noten, getuigende van zijn ijver en eerbiedwaardige belezenheid zoowel in de Arabische auteurs als in de verdere literatuur over zijn onderwerp. Zijn eerste arbeid werd, zooals hij zijne taak opvatte, meer dan eene dissertatie van de gewone soort, veeleer eene doorwrochte monographie, een werk, met welks voltooiing men hem geluk mag wenschen.

Een register en literatuur-opgaven met gedétailleerde ophelderingen over de geraadpleegde Arabische handschriften zijn aan het werk toegevoegd.

Utrecht. T h. W. J u y n b o l l.

H. C. A. Muller, Hugo de Groot's „Annales et Historiae". Utrecht, Van Druten. 1919. (Utrechtsche diss.).

Eene studie over De Groot als geschiedschrijver kan niet anders dan met vreugde worden begroet. Zijn hoofdwerk is om den bondigen, nu en dan op Taciteïsche wijze gewrongen, maar buitengewoon verzorgden stijl geprezen. Het Latijn maakte het werk voor buitenlanders toegankelijk. Vertalingen stelden degenen, die deze taal niet machtig waren in staat, om van den inhoud kennis te nemen. De naam van den schrijver wekte op zich zelf belangstelling voor zijn arbeid. Toch zijn de Annales niet zooveel gelezen als andere werken over den opstand tegen Spanje. Zij vormen geen goudmijn voor den historicus, die naar nieuwe bijzonderheden zoekt, zooals het droge werk van Bor. Het groote publiek kon wegens de taal, waarin het werk geschreven is, niet genieten van den schoonen vorm, zooals van Hooft's Historiën.

Maar het zou verkeerd zijn, de Groot's boek zonder meer ter zijde te leggen. De opvattingen van den schrijver over vele gebeurtenissen, die hij persoonlijk heeft medegemaakt, blijven ons belang inboezemen. De heer Muller heeft ons uitvoerig over die opvattingen ingelicht door vergelijking met andere werken, zooals „De veritate religionis christianae", waaruit blijkt, dat de Groot een Christendom boven geloofsverdeeldheid mogelijk achtte en met „Van de Oudheyt van de Batavische nu Hollantsche Republique", waarin hij zich een aanhanger toont van de leer, dat de souvereiniteit reeds in de middeleeuwen bij de Staten had berust. Men moet toegeven, dat zijne theorieën De Groot bij zijne geschiedschrijving niet te ver van het rechte pad der objectiviteit gevoerd hebben. Muller gaat na in welke gevallen hij niet strikt onpartijdig is; werkelijk speelt zijn patriotisme hem nu en dan parten en stelt hij de handelingen en beweegredenen der Nederlanders in een te gunstig, die van de vijanden in een te slecht licht. Maar blind voor de fouten van zijne landgenooten is hij niet en zijn billijk oordeel over persoonlijke vijanden als Maurits, Aerssen en Prounink bewijst zijn hoogstaande moraal. Muller's meening, dat hij het Leicestersche tijdperk eenigszins partijdig zou behandeld hebben, kan ik niet geheel deelen. Het is waar, dat de Groot geloof slaat aan enkele feiten, die Leicester ten laste zijn gelegd en waaraan hij later gebleken is onschuldig te zijn, zooals de vermoording van Essex. Maar wat hij overigens mededeelt omtrent Leicester's optreden hier te lande, het onverantwoordelijk beheer der geldmiddelen door den landvoogd en zijne dienaren en het gebruiken van den godsdienst als dekmantel van diens heerschzucht, is geheel overeenkomstig de historische waarheid. Van opzettelijke partijdigheid, of doorloopende verblindheid is bij De Groot nergens sprake. M. rekent de Annales tot de pragmatische geschriften, die met de behandeling van geschiedkundige gebeurtenissen een bepaald doel nastreven en in het bijzonder nut trachten te stichten door te doen uitkomen, welke lessen uit het verloop der feiten kunnen getrokken worden. Gelukkig drukt M. zich hierbij niet te sterk uit. Er is onderscheid tusschen geschriften, waarbij de tendens overheerschend is en die, waarin de schrijver de verwachting uitspreekt, dat zijn werk tevens tot leering kan dienen, zonder dat hij echter de stof om het doel verwringt. Tot de laatste soort behooren de Annales.

Eene hoofdverdienste van M.'s werk is, dat hij het standpunt, dat de Groot ten opzichte van de voornaamste

Digitized by Google

vraagstukken van zijn tijd inneemt, zoo nauwkeurig mogelijk bepaalt. Over de geschiedenis der Annales eene lijdensgeschiedenis, daar de eerste bewerking op last der Staten van Holland ondernomen, niet gedrukt is, waarna de schrijver zijn geheele leven verder zijn werk is blijven polijsten, totdat het eindelijk na zijn dood in het licht verscheen — worden wij uitvoerig ingelicht. Het belangrijkste hoofdstuk is wel dat, waarin het onderzoek naar de bronnen van de Annales en het gebruik dat de Groot daarvan maakt, wordt ingesteld.

Schr. heeft zich veel moeite gegeven, om den invloed der verschillende schrijvers op De Groot te bepalen; het blijkt, dat deze de meeste geschriften, die over het behandelde tijdvak waren verschenen, dikwijls met groote moeite, heeft weten te bemachtigen. Eene enkele maal beroept Schr. zich uitsluitend op het oordeel van Fruin, bijv. ten opzichte van het gebruik van de Commentarios van Mendoça.

Er is hier geen mogelijkheid voor vergissing, maar bij eene andere kwestie, waarin schr. zich ook op Fruin verlaat, hadden wij gaarne een nieuw onderzoek gezien. Dit geldt de vraag, of De Groot de hand heeft gehad in de revisie van Van Meteren voor de uitgave van 1614. Het is zeker, dat Ledenberg en de Staten-klerk Tresel aan deze herziening hebben medegewerkt, waarom Fruin gist, dat de Groot, die sedert 1601 bezig was met de beschrijving van den opstand in opdracht van de Staten van Holland en die in 1615 benoemd is in de commissie tot onderzoek van de bouwstoffen, die Bor voor zijne Historiën verzameld had, ook wel een oog in het zeil zal hebben gehouden voor den druk van Van Meteren. Hij was immers een geestverwant der genoemde reviseurs.

Het is echter opvallend, dat De Groot ten opzichte der uitgave eene onjuistheid van niet onbeteekenenden aard verkondigt, nl. dat de herziening door aanhangers der stadhoudersgezinde partij, die in 1618 de overwinning behaalde, zou zijn volbracht. Hij schreef dit acht jaren later; door het tijdsverloop is de vergissing begrijpelijk. Zou hij deze echter begaan hebben, als hij zelf in het werk betrokken was geweest? Fruin's gissing is op zijn minst genomen gewaagd. Gaarne hadden wij gezien, dat M. had getracht, zekerheid te verkrijgen [1]).

Zoo blijven enkele desiderata over [2]), maar in het algemeen krijgen wij een duidelijk beeld van De Groot's werkwijze. Hoofdstukken over de vertalingen der Annales en het gebruik van dit werk door latere geschiedschrijver en over de Annales als kunstwerk besluiten het boek, dat zich goed laat lezen. Het is eene belangrijke bijdrage tot de kennis der nederlandsche geschiedschrijving. Een bewijs, dat Schr. De Groot goed gelezen heeft, zijn de talrijke emendaties op den latijnschen tekst, achterin opgenomen.

Arnhem. S. P. Haak.

[1]) Zie hierover **Fruin**, Verspr. Geschriften VII, blz. 383 vg., Muller blz. 85.

[2]) Gaarne had ik de vraag beantwoord gezien, of De Groot ook gebruik gemaakt heeft van het Journaal van Anth. Duyck, waaruit Bor ook veel heeft geput. Zie Bijdr. voor Vad. Gesch. en Oudh. Ve R. VI blz. 103 n. 2.

SCHOOLBOEKEN.

Bij den uitgever L. J. Veen te Amsterdam is een derde druk verschenen van 't eerste deel van E. Rijpma's leesboek *Jonge Kracht*, dat vroeger in het *Museum* (Dl. XXIII, 285) is besproken. De prijs bedraagt *f* 3.30.

De heer F. W. Leeman heeft bij G. B. van Goor Zonen te Gouda een *Vocabulaire Nederlandsch-Fransch* uitgegeven, behoorende bij de Inleiding tot de Fransche Handelscorrespondentie I en II en de Exercices de grammaire et de lexicologie van denzelfden schrijver (pr. *f* 0.75).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1919, Nov.-Déc.: H. Cordier, W. Shakespeare. — L. Bréhier, Salonique et la civilisation byzantine (slot). — Variétés.

Tijdschrift v. Nederl. Taal- en Letterkunde, XXXVIII, 4: W. de Vries, Etymol. Aanteekeningen. — J. Vercoullie, Negerhollands *molee*, Afrikaans *boetie, katjipiering, bibies, bottel, ou sanna, ewwa-trewwa, foolstruis*. — Joha Snellen, Hadewijch—Hendrik Mande. Merkwaardige overeenkomst.—W. F. Tiemeijer, Naar aanleiding van W. v. Hildegaersberch's gedicht „*Van Mer*" (Tijdschr. XXXVII blz. 154). — P. Leendertz Jr., *Spaansche Brabander*, vs. 455. — Dez., *Den haring om de kuit braden.* — Kleine meded.

Nieuwe Taalgids, XIV, 1: J. W. Muller, Over ware en schijnbare gallicismen in het Middelnederl. — J. Prinsen JLzn., Ossian. — Ph. J. Simons, Lege voornaamwoorden. — W. de Vries, Iets over afwijkende „konstrukties". — C. G. N. de Vooys, Uit en over oude spraakkunsten. — Aankond. en meded. — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

English Studies, II, 7: A. G. v. Kranendonk, Joseph Conrad. — H. Poutsma, Participles, III. — Notes a. News. — Translation. — Bibliogr.

Studiën, XCIII, Februari: H. Padberg, Bij het eerste eeuwfeest van Multatuli's geboorte, II. De Denker. — J. v. d. Tillaart, De naastenliefde schutse der rechtvaardigheid. — G. Gorris, De persoonlijkheid van Catherina Breshkovsky. — M. v. Steen, Joego-Slavië, I. Groot-Servië. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Maart: H. Padberg, Bij het eeuwfeest van Multatuli's geboorte, III. De Literator. — A. Borret, Gilden en Bedrijfsraden. — J. v. Rijckevorsel, René Bazin: Les Nouveaux Oberlé. — H. Belsius, Iets naders over Koolwitje en Kleinbuikje. — Is. Vogels, Een breedvoorige commentaar op 's Heeren Passie. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Bie en Loosjes, Biogr. Woordenboek: Studiën XCIII, Febr. (Tummers).

Van Ginneken, Gelaat enz.: N. Taalg. XIV, n°. 1 (de Vooys).

De Groot, Antique Prose-rhythm, I: De Numero Oratorio Latino: Journ. of Hell. Stud. 1919 (E. A. S.).

Kleijntjens en Knippenberg, Schetsen Vaderl. Gesch. II: Studiën XCIII, Maart (G. G[orris]).

De Man, Van onsen oelden zusteren: N. Taalg. XIV, n°. 1 (de Vooys).

Prinsen, Hist. roman: N. Taalg. XIV, n°. 1 (Koopmans).

Spitz, Elckerlijc: N. Taalg. XIV, n°. 1 (de Vooys).

Verwey, Spieghel: N. Taalg. XIV, n°. 1 (Prinsen).

Wensinck, Semitic rites of mourning: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 51-52 (Brockelmann).

Digitized by Google

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

NEOPHILOLOGIESE BIBLIOTHEEK.

Zoo juist verschenen:

FRANÇOIS VILLON,

Les Ballades en Jargon

DU MANUSCRIT DE STOCKHOLM.

Essai de restitution et d'interprétation précédé d'une introduction, suivi de notes et de commentaires, d'un index des noms propres et d'un glossaire étymologique

par le Dr. René-F. Guillon.

Publiées par les soins de K. SNEYDERS DE VOGEL.

Prijs. . . . . f 1,90
Voor inteekenaren op Neophilologus . . . - 1,60
Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

DE APOLOGIA XENOPHONTEA CUM PLATONICA COMPARATA

SCRIPSIT

Dr. P. VRIJLANDT

Gymnasii neomagensis praeceptor.

Prijs Ing. **f 4.50.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN.

MENANDRI

FABULARUM RELIQUIAE IN EXEMPLARIUM VETUSTORUM FOLIIS LACERIS SERVATAE

CUM PRAEFATIONE, NOTIS CRITICIS, COMMENTARIIS EXEGETICIS

TERTIUM EDIDIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

Lit. Hum. Dr., in Academia Lugduno-Batava Antehac Prof. Ord.

Prijs Ing. **f 4.90.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

FRANSCHE KUNST

Bibliotheek van Fransche Letterkunde, Schilder-, Bouw-, Beeldhouw- en Tooneelkunst, Muziek, enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

Zoo juist verscheen:

XIII

EMILE BOULAN

Figures du XVIII Siècle

LES SAGES

Fontenelle et la Marquise de Lambert

f 2.90

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. - LEIDEN.

VERSLAG

betrekkelijk de in 1920 uitgegeven werken over de

Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA,** te *Makkum,* is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT,** onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal,* van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook,* over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE;** onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van f 1000.**— zoodanig Verslag over de in **1920** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1921 op te maken en vóór 1 Juni 1922 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland.

LEEUWARDEN, Februari 1920.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 9.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. — No. 7. — April 1920.

Hermann, Sprachwissenschaftlicher Kommentar zu ausgewählten Stücken aus Homer (Rutgers).
Avalon, The Serpent Power (J. W. Boissevain).
Schepers, Potgieter. Bloemlezing, I (Staverman).
Singer, Wolframs Willehalm (Scholte).
Faral, Gautier d'Aupais (Salverda de Grave).
Brandin, La Chanson d'Aspremont (Salverda de Grave).
Leskien, Litauisches Lesebuch (v. Wijk).
Bertholet, Kulturgeschichte Israels (Oort).
Nilsson, Die Uebernahme u. Entwicklung des Alphabets durch die Griechen (H. v. Gelder).
Vermeulen, De twee muzieken (Nolthenius).
Schoolboeken:
Prick van Wely en Van der Voort, Kramers' Nieuw Engelsch Woordenboek, II (Kok).
Hopman, A Hundred Poems (Kok).
Volbeda, Strange Winter, He went for a soldier (Kok).
Uitgave v. d. fa. Wolters.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Ed. Hermann, Sprachwissenschaftlicher Kommentar zu ausgewählten Stücken aus Homer. (Indogerm. Bibliothek. II. Abteil. VII. Band.) Heidelberg, Carl Winter. 1914. (Pr. gecart. M. 2.40 + 40 %).

„Meine Absicht ist es, den Philologen, der auf der Universität keine Musse gefunden hat, die historische Grammatik der klassischen Sprache kennen zu lernen, in die Probleme der homerischen Sprache und damit zugleich in ein wissenschaftliches Verständnis der griechischen Sprache mit den einfachsten Mitteln einzuführen." „So habe ich mich denn auf so viel beschränkt, als man etwa in einer zweistündigen Vorlesung in einem Semester erledigen kann." „Auf eine wissenschaftliche Leistung macht das Büchlein keinen Anspruch." Met deze drie citaten uit het „Vorwort" (blz. VIII, VII, IX) is, dunkt mij, het boekje geschetst in zijn bescheiden, maar nuttige bedoeling: een aanvullingscollege te zijn voor die breede schare van philologen, die, om het eenigszins anders te zeggen dan Schr., met hun louter (!) philologische studie aan de Universiteit bedrogen zijn uitgekomen en het gevoelde tekort willen trachten bij te werken. En, om het maar dadelijk te zeggen, voor dat doel is dit boekje bizonder geschikt. Behandeld worden die verzen, „mit denen erfahrungsgemäss die Homerlektüre zumeist begonnen wird," nl. α. 1-10 en ι 99 e.v., in 160 bladzijden, waaraan een „Wort"- en een „Sachverzeichnis" zijn toegevoegd. Van het grootste belang daarbij zijn de voortdurende verwijzingen naar de, voornamelijk linguistische, handboeken en tijdschriften, waarmede de beginnelingen vanzelf worden binnengeleid in de zoo uitgebreide litteratuur, die hun voor het verstaan van Homeros' taal onontbeerlijk zal blijken.

Het is Schr. gelukt, zijn materie doorgaans beknopt en duidelijk te rangschikken, problemen helder open te leggen en in enkele gevallen zijn eigen afwijkende meening even objectief tegenover andere te stellen, als hij elders anderer inzichten tegenover elkaar afweegt. Deze rustige toon is een aantrekkelijkheid te meer.

In het algemeen weet Schr. het minder waarschijnlijke af te weren en kan zijn opvatting instemming verwerven. Zoo verwerpt Schr. terecht van ἕλιξ (ι 46) de beteekenis „kromhoornig" (vgl. μ 348 en 355). Schr. vertaalt „voetdraaiend" (vgl. ἕλιξ subst., ἑλίσσω, Lat. volvo, D. wälzen). De afleiding van Ameis A 98 van een wortel ἑλ-, vgl. σέλας (zie Mehler[4]) vermeldt Schr. niet. — ἀρείους (ι 48) noemt Schr. met Güntert (I. F. 27,67 e. v.) wegens de voor een compar. ongewone Ablaut geen comp. bij ἄριστος, maar vermoedt een adj. ἄρειος = „aan Ares gewijd," vd. dapper, voortreffelijk, dat wegens χέρειον als compar. werd opgevat. — Tegenover de gewone afleiding van θέμις van τίθημι (zie o.a. Mehler[4]), waarbij de genitief onverklaard blijft, verkiest Schr. die van Fraenkel (Glotta 4. 22 e. v.), waarbij θέμις uit θεμι (vgl. θεμέρη · βεβαία, σεμνή Hesych.) + de kortste vorm van στᾱ- = staan, dus: „de vaststaande." Daarnaast is Θέμις van huis uit aardgodin (Kretschmer, Glotta 4,50 e. v.). — πωλέομαι (ι 189) kan moeilijk met v. Leeuwen (Enchir.[2] 358, q) uit metrische verlenging verklaard worden. De ω verschijnt in tal van verba op -αω met nomentypus φορά, φόρος, zooals τρωχάω, νωμάω, στρωφάω. Dit maakt een ontstaan van πωλέομαι uit *πωλάομαι waarschijnlijk (vgl. Brugmann-Thumb § 372.1) en verwijdering door conjectuur met v. L. overbodig. — Bij νηλέι (ι 272) onderscheidt Schr. een νηλέης van νη + ἀλέομαι (in νηλεὲς ἦμαρ Λ 484) van νηλέης = νη + ἔλεος = onbarmhartig. De stam van νηλέι en νηλέα ontwikkelde zich uit de genitivus (Brugm.-Thumb 68). Aldus met Schulze

Digitized by Google

(K. Z. XXIX 262). — ἕνεικεν (ι 285) noemt Schr. met Brugm.-Thumb 322,, Boisacq 251,372 een compos. van ἐν + εἰκ-, ἰκ- (ἐξενιχθῆναι. Gortun) = „met de hand reiken." Van Leeuwen (Enchir.[2] § 149,6) en Mehler[4] houden aan een simplex vast.

Intusschen ontbreekt het niet aan plaatsen, waar ruimte blijft voor op- of aanmerkingen. Zoo volgt Schr. bij de ontwikkeling van het augmentprobleem (πλάγχθη, α 2) Wackernagel, Drewitt en Brugmann ten betooge, dat 't augment bij voorkeur in meersyllabige vormen staat, in de ῥῆσις veel talrijker is dan in het verhaal en dat de iterativa op -σκον „durchweg" een augment missen. In plaats echter, dat deze beweringen, die stellig geen axioma's zijn (vgl. v. Leeuwen, Enchir,[2] 257 e.v.) nader worden toegelicht, wijdt Schr. uit over 't augment in later proza, nieuw Grieksch en andere modi. — Van νόστιμον ἦμαρ is de vertaling „dag der terugkeer" met Schr., die hier Hesych. volgt, te verwerpen; beter is: „dag der redding." Dat de beteekenis „gelukkig ontkomen" van νόστιμος ook zou blijken uit ἄσμενος (wellicht uit *n̥s-smenos), is mij in Ξ 108 niet duidelijk geworden. — De vertaling, die Schr. pg. 44 geeft van εἰλίποδας „de voeten langzaam bewegend" is even weinig passend als het malle gebruikelijke „sleepvoetend" beter acht ik: traagstappend. — Bij ἐς (ι 161) had voor -ς kunnen gewezen worden op ἄψ, ἰθύς, ἀμφίς e. a., waarin -ς uit -σε = naar. De polemiek hier met v. Leeuwen, Enchir.[1] kan sinds 't verschijnen van de 2e druk (pg. 378) vervallen. — Van ἰδέ (ι 186) zegt Schr. dat het alleen achter een methrische pauze voorkomt. Juister gezegd staat ἰδέ steeds achter een vrouwelijke caesuur, behalve T 285, Ξ 175 en Σ 589, in welke beide laatste vss. ἰδέ niet na een caesuur staat (vgl. v. L. Enchir.[2] 396 m.) Van een samenstelling van ἰδέ uit ἰ (demonstr. *ι-, Lat. i-s) + δε (vgl. Brugm.-Thumb 284 e. v.) vermeldt noch v. Leeuwen noch Mehler[4] iets. — Bij οὕνεκα (ι 199) had Schr. zich beter kunnen houden aan Brugm.-Thumb 648 en 524. Zijn manoeuvreeren met de vertaling van Υ 53 „darüber, weswegen" overtuigt niet en is bv. niet toepasselijk op A 11 (=τούτου ἕνεκα, ὅ). In Υ 53 staat οὕνεκα evenals A 684 e.c. met de beteekenis: dat, (vgl. Brugm.-Thumb 649) — In tegenstelling tot v. Leeuwen, die (Enchir.[2] 283) ἔφη tegenover ἔβην voor imperfectum houdt, meent Schr. dat „die Betrachtung der einzelnen Stellen" recht geeft ἔφη en ἔφατο als aoristi te beschouwen. Zoolang echter bv. het imperfectum van εἶμι èn imperf. èn aor. kan zijn, lijkt het eene uiterste al even gevaarlijk als het andere.

De verwijzingen hadden een enkele maal anders kunnen luiden dan Schr. geeft. Bij de behandeling van κρατός (ι 140), dat van *καρασ-n̥ stamt, verwijst Schr. naar twee artikelen van Ehrlich en Brugmann. Korter was een verwijzing geweest naar Brugm.-Thumb 221, waar beide bronnen vermeld worden en bovendien het overgaan van ntr. *en*- stammen in de τ-declinatie wordt toegelicht. Ook had verwantschap met κραίνω genoemd kunnen worden. (vgl. Prellwitz en v. L. Enchir.[2] 357, die echter in § 82 als stam geeft καρᾱατ.)

Als voorbeelden van eigen vinding van Schr. noem ik: ἴς, ἰνός (ι 71) = „spier," hetwelk Schr. beschouwt als een verdere afleiding van de stam ἰ- = „kracht," of een ander woord ·(?). In E 245, H 269, ι 538, waar de casus obliqui van ἴς alleen voorkomen, acht Schr. de lezing ἶν' ἀπέλεθρον mogelijk wel ontstaan uit ἶν ἀπέλεθρον, waarin dan ἶν = Lat. „vim." — ἄψορρος (ι 282) gaat terug op een wortel *ors- of met Ablaut *ers- met de beteekenis: „zich bewegen," vgl. Lat. „errare," D. „irren." Ook παλίνορσος (Γ 33) behield -ρσ-; hetgeen de meening weerspreekt van Wackernagel e.a., die -ρσ- alleen vlak na het accent behouden dachten. Ook de genese van σχέτλιος (ι 295), volgens Schr. gevormd evenals γενέ-θλιος, waarna *σκέθλιος > σχέτλιος (cf. ἀμπίσχω > ἀμφίσκω) lijkt mij vermeldenswaard.

De vraag, of de ϝ in de taal van Homeros thuis hoort, beantwoordt Schr. met Cauer, Solmsen e.a. ontkennend; z.i. is het verkeerd de digamma in de tekst op te nemen, ofschoon erkend dient te worden, dat Homeros de digamma in zijn metrische werkingen nog respecteerde (pg. 19). Het artikel van Danielsson (I. F. 25, 264 e.v.), waarin vlgs Schr. het probleem het best uiteengezet is, vond ik bij v. L. Enchir.[2] niet vermeld.

Moge het bovenstaande voldoende zijn, om de belangstelling in dezen Kommentar in die mate te wekken, als hij verdient. Ontegenzeggelijk is het Woordenboek van Mehler een voortreffelijk hulpmiddel bij de Homeroslektuur, maar voor het behandelen van problemen is een lexicon niet de plaats. Hermann's Kommentar kan daarnaast goede diensten bewijzen, vooral daar hij niet steeds ermee overeenstemt.

Drukfouten vond ik: pg. 90 r. 10 staat ἐς ὅ i.pl.v. ἐς ὅ, pg. 157 r. 29 staat Diximilation i.pl.v. Dissimilation en pg. 166 κύματα ι 157 i.pl.v. ι 147.

Amsterdam. A. Rutgers.

A. Avalon, The Serpent Power being the Shat-Chakra-Nirūpana and Pādukā-Panchaka. Two works on Tantrik Yoga, translated from the Sanskrit, with Introduction and Commentary. London, Luzac & Co. 1919.

Tusschen Oostersche en Westersche mystiek bestaan twee groote verschillen: in het Westen stellen de mystici zich ten doel hunne ziel met God te vereenigen en hun weg is krachtig geloof, reine levenswandel, gebed en overpeinzing, waardoor zij, geholpen door hun mystieken aanleg, langs verschillende trappen exstasis en Goddelijke visioenen verkrijgen. Geheel anders gaan in het Oosten — en vooral in Voor-Indië — de mystici te werk. Hun uitgangspunt is dat de ziel in haar hoogste aanzicht, het Zelf of de Ātmā, God *is*, zoodat er geen sprake is van vereeniging doch van louterheid: de Ātmā moet in zijn kaiwalyam (term bij Patañjali), in zijn louterheid, geïsoleerdheid, overblijven. Dit is de mokṣa of mukti: bevrijding van het persoonlijke, van al het vergankelijke, tijdelijke en ruimtelijke, iets geheel anders dan verlossing uit zonde. Het tweede verschilpunt is dat de Indiërs hun mystieke oefeningen baseeren op een (of liever verschillende) subtiel stelsel van ingewikkelde zielkunde en hun mystisch geloof verbinden met uitgebreide kennis. Krijgt men bij het lezen der levens van sommige Europeesche heiligen dikwijls den indruk: zij bezaten het Koninkrijk der Hemelen en alles werd hun toegeworpen — de yogi's veroveren eerst stap voor stap, onder leiding van bevoegde leeraren, de gelouterde afzondering van hun Zelf, volgens psychologische theorieën.

Bovenstaand boek doet weer de beide karakteristieke hoofdpunten der Indische mystiek sterk uitkomen; onder mystiek versta ik hier den yoga. Het boek be-

Digitized by Google

hoort tot de Tantra-litteratuur en zijn schrijver Avalon is een Indoloog, die dit deel der Indische letterkunde, waarvan nog weinig studie gemaakt was, door zijn werken meer bekend gemaakt heeft. Verschillende Tantrateksten zijn door hem of onder zijn toezicht uitgegeven en verschillende vertalingen daarvan en studies daarover heeft hij geleverd. Hiertoe behooren niet alleen werken van Sanskritsch doch ook van Tibetaansch Tantrisme. Zijn werk maakt een degelijken en wetenschappelijken indruk, geheel anders dan "External Issue", Vol. V, No. 1 van het *International Journal Tantrik Order*, dat voor mij ligt en erg naar Amerikaansche reklame en sensatiezucht riekt. Deze bloedroode aflevering bevat o. a. artikelen over: "In re fifth Veda" (Tantra), alleen bestaande uit bijeengesleepte aanhalingen van schrijvers uit alle landen en tijden, vertalingen van het Mahā Nirwāṇa Tantra (gedeeltelijk), de Uttarā Gītā, stukken over inwijding in de Tantra Order en ook tot onze verbazing iets van het — Pañca *Tantra*! Verder komen er een paar afbeeldingen in voor van Amerikanen, half als Hindoe verkleed, waarvan een in een voorgeschreven houding zit, wat altijd belachelijk aandoet. Ten slotte is het nummer doorstrooid met afbeeldingen van kunstenaars, die zich vooral op het naakt hebben toegelegd, zooals de platen op de kamer van den charmanten van der Hoogen. Ik meld dit alles, om te laten zien, hoe in Amerika (en daar niet alleen) gebeunhaasd wordt in Yoga en Tantra, als mode, versterkt door sexualiteit en tot "excitement."

De eerste 291 bladzijden van het boek bevatten dan een *Inleiding*, de volgende 183 de Engelsche *vertaling* van een groot en een zeer klein werk over Tantra, met commentaren. Beide zijn voortreffelijk. Wat het laatste betreft, Tantrische teksten zijn zeer moeilijk te verkrijgen, doch overal waar de Sanskritsche verzen in den tekst of in noten gegeven worden, blijkt dat de vertaling nauwkeurig en goed is.

En wat de *Inleiding* aangaat, hieruit blijkt de groote kennis van Avalon. Eén bedenking heb ik daartegen en één tegen de redactie van zijn boek. De redactie is zoo dat het weinig overzichtelijk is: op haast iedere bladzijde komen zooveel vreemde woorden en namen voor, dat het ondoenlijk is iets terug te vinden, tenzij men telkens woorden onderstreept of regels op de marge aanstreept. Beter zou dan ook geweest zijn als de schr. zijn hoofdstukken in paragrafen met sprekende hoofdjes verdeeld en een index achter het boek gemaakt had, want deze ontbreekt onvergefelijkerwijze. De andere bedenking is dat de *Inleiding* eenigszins onstelselmatig is en wel eens denkbeelden uit den Yoga, den Wedānta, het Sāṅkhya en andere richtingen door elkaar geeft. Maar toch is deze *Introduction* zeer leerrijk en geeft hoofdbegrippen en een aantal bijzonderheden, welke de leeringen der Tantra yogi's bevatten.

Het boek is versierd met 8 fraaie, gekleurde platen, waarvoor weer de redactiefout geldt: men moet het heele werk en iedere noot lezen, om de beteekenis er van te begrijpen, daar ze door het boek verspreid staan en niet afzonderlijk toegelicht worden; terwijl ook ergens een nootje de bandteekening verklaart. Die platen stellen de cakra's voor, een hoofdonderwerp uit het boek, want het zijn de organen der onstoffelijke lichamen van den mensch, welke de yogī door zijn oefeningen tot ontwaking brengt door Kundalinī, waardoor hij trapsgewijze zijn bewustzijn verheft. Het zijn zinnebeeldige voorstellingen van die organen, geen natuurlijke, want in werkelijkheid (zoo zeggen helderzienden) zijn de cakra's draaiende, lichtende bollen van afwisselende kleuren, terwijl de platen de "lotussen" voorstellen, met dieren, vierhoeken, driehoeken, godenfiguurtjes enz., alles in zijn vereischte kleuren. Ik kan hier bijvoegen waarom altijd van lotussen gesproken wordt in het liṅga çarīra en de andere ijlere lichamen (wat Avalon niet vermeldt): evenals wij uit onze wereld van 3 afmetingen een plat figuur in haar geheel zien, terwijl een wezen van 2 afmetingen (als zoo iets bestaan kon) het bij gedeelten om zich heen zou zien, zoo ziet de ware helderziende de uit concentrische bollen bestaande cakra's uiteengeslagen als de bladen van een lotus. Nu, dit zullen de meeste lezers wel niet aannemen.

De *Inleiding* bevat de hoofdstukken over het bewustzijn, de cakra's of lotussen, en theorie en praktijk van den Yoga. Hierin zet Avalon de beginselen der Indische zielkunde uiteen in verband met wat de Indische wijsgeeren ermee in betrekking brengen. En dat verband is niet het minst merkwaardige, want het wekt onze bewondering, en Avalon doet er volle recht aan wedervaren, hoe brahmaansche wereldbeschouwing makrokosmos en mikrokosmos met elkaar verbindt en nagaat, hoe iedere kracht, werking of onderdeel van het lichaam een overeenkomstige kracht enz. in het Heelal voorstelt. Zoo worden physiologie, psychologie en sterrenkunde (vooral leer der kosmische krachten) met elkander in verband gebracht, alsmede mythologie, en bij mythologische goden denken wijsgeerige yogi's niet aan menschvormige wezens doch aan krachten in het Heelal en den mensch. Dat alles blijkt voortdurend bij Avalon's uiteenzetting en beschrijving der organen, welke voor Tantra Yoga in aanmerking komen. En Tantra Yoga is nu eenmaal niet zoo verheven en rein als Rājā Yoga, vanhier dat ook lagere cakra's het onderwerp van behandeling vormen, daar de Tantrist ook deze tracht op te wekken; want Tantra is wel geen sexueele magie (waar in het Westen en Oosten meer aan gedaan wordt dan menigeen vermoedt) doch staat er niet altijd ver van af en behoort in ieder geval tot Hatha Yoga, die zich ook met het stoffelijk lichaam inlaat, wat de Rājā Yoga geheel verwerpt. Tantra Yoga is lagere mystiek en magie.

Twee goede dingen bij Avalon zijn ten slotte dat hij Indische opvattingen vergelijkt met Westersche, zooals van Gnostieken, Haeckel, Spencer, Lombroso, Kant, Hegel, de moderne natuurwetenschappen en zielkunde enz. Ik heb mij afgevraagd, of de dieren, welke in de cakra's zinnebeeldig voorkomen, niets met den dierenriem te maken hebben. Behalve bespreking, of althans aanstippingen, van verscheidene Indische stelsels is het zeer goed, dat Avalon veel aanhaalt uit de kleinere Oepanishads. Vreemd is dat hij niet de "Secret Doctrine" door H. P. Blavatsky noemt, die reeds in 1888 leeringen bekend maakte over "the pinal Gland" en allerlei dingen, welke Avalon behandelt. Wel haalt schr. Leadbeater en Annie Besant aan en zegt terecht, dat de Theosofische terminologie niet geheel dezelfde is als de Indische en onder sommige termen wat anders verstaat. Het tweede goede punt, hier bedoeld, is dat Avalon niet met minachting spreekt van Indiërs, die zoo achterlijk

Digitized by Google

zijn in ontleedkunde, zielkunde enz. en i. c. gelooven dat de nādī's 72000 holle aderen in het lichaam zijn, waar lucht door zou stroomen, doch hij beseft, hoe de nādī's banen zijn waarlangs krachten zich bewegen, dat de prāna geen adem maar een kracht is en dat de Indische zielkunde èn theoretisch èn praktisch door eeuwen ervaring een groote hoogte bereikt heeft, in menig opzicht hooger dan de Westersche, die aan het *boven*bewustzijn ternauwernood toe is.

Bloemendaal. J. W. Boissevain.

Potgieter. Bloemlezing uit zijn gedichten en prozawerk. Uitgezocht door en met een inleiding voorzien van **Dr. J. B. Schepers.** Deel I Historie en Romantiek. (Meulenhoff's Bibliotheek van Nederlandsche schrijvers). 1919. (Pr. *f* 1.25 + crisistoeslag).

Een bloemlezing uit Potgieters werk biedt het dubbele voordeel, dat zij Potgieter en de Romantiek beide kan doen kennen. Want Potgieter is romanticus, van het begin zijner literaire werkzaamheid tot aan z'n dood; ja, hij heeft bijna niets geschreven dat niet naar vorm of inhoud romanties is. Een onderscheiding in de historiese romanticus en de dichter en schilder met de pen, zoals dr. Schepers zich voorstelt, is dus uit de aard der zaak enigzins willekeurig en men zou bij sommige stukken kunnen vragen, waarom ze tot de ene en niet tot de andere rubriek behoren. Maar ook is een dergelike indeling onvolledig, want Potgieter was ook maatschappelik schrijver, in proza en in poëzie, en niet in de laatste plaats was hij criticus. Kunnen dus het boven genoemde en het nog te wachten deeltje hem slechts ten halve doen kennen, iedere poging om Potgieter bij ons volk in te leiden verdient toejuiching. De historiese methode zou eisen een keuze uit het eerste werk evenzeer als uit het latere; uit het gebrekkige zowel als uit het volmaakte. Potgieter is daartoe echter nog niet genoeg bij ons volk bekend, en terecht verwerpt de verzamelaar deze methode en laat hij zich leiden door de vragen: wat is mooi? en wat is niet afschrikkend-moeilik? Maar allereerst is nodig liefde en bewondering; en die bezit dr. Schepers blijkens de mooie inleiding. Die inleiding bewijst bovendien grondige bekendheid met Potgieters leven en werk. Al schrijvende zal de verzamelaar echter gevoeld hebben het onbevredigende dat elke bloemlezing schenkt, die niet beschikken kan over zoveel ruimte als Busken Huet voor het *Proza* was toegestaan. Want wie zal uit dit deeltje kennen *Het Rijksmuseum* of de *Liedekens van Bontekoe*, het eerste zo geniaal van compositie en inhoud, het andere zo schitterend van conceptie? Maar gegeven deze noodzakelike onvolledigheid is de keus van bijna alle stukken uitstekend. Alleen heb ik er met verwondering in aangetroffen *Pieter Breugel en Katelyntje* en *Marten Harpertsz.* Vooral het laatste stuk, 50 blz. lang, met z'n hooggekleurde romantiek, z'n gebrek aan diepte en z'n onhandig aangebrachte verheerliking van Tromp, had met voordeel vervangen kunnen worden door tal van mooiere romantiese stukken in proza of poëzie. Door een korte inleiding op de *Liedekens van Bontekoe* en het opnemen van *Roeltjen uit de Bontekoe*, *Machteld* en het sonore *Jan Compagnie* (waarvoor ik het *Papegaaijen-deuntjen* wel zou willen geven) was dit werkje dan tevens beter tot z'n recht gekomen. Verdienstelik is het, dat de door Potgieter aangehaalde gedichten van Hooft, Huygens en Poot zijn opgenomen. De fotoos van stoel en vouwbeen zullen misschien hen die wat voelen voor reliquieën-verering aangenaam zijn; indien i.p.v. het ietwat zoetelike portret door van Trigt de ets van Dupont was opgenomen, had zich tevens het kalotje op het hoofd van de dichter bevonden.

Tenslotte een paar kleine opmerkingen en wensen. Het is jammer, dat de verzamelaar de lezer, die door de inleiding sympathie voor Potgieter heeft gekregen, niet een paar werken heeft opgegeven, in de eerste plaats dat van Verwey; en verzuimd heeft te vermelden, dat de Persoonlijke Herinneringen van Huet te vinden zijn in het 13e deel van diens *Lit. Fant. en Kritieken.* De aantekeningen zijn gelukkig kort, maar voldoende. De verklaring voor *een toontje min* (p. 25 c. 2) als *een toontje lager* lijkt me minder gelukkig.—In de noot bij blz. 39 r. 6 van ben. vraagt de verzamelaar, of wellicht Hinlopen en z'n hofstede „Rustenbergh" bij Naarden worden bedoeld. Hoogstwaarschijnlik; v. Lennep (VI 166) noemt het „Rustenburgh"; de Rijk, *Wandelingen door Gooi- en Eemland* p. 59 vlg. noemt Oud-Bussum de hofstede der Hinlopens; of Oud-Bussum vroeger Rustenburgh heette is me niet bekend. — Wie is de rijke koopman, bedoeld op p. 40 tweede helft? — Ik noteerde, behalve verschillende kleinigheden, vooral in de leestekens, de volgende drukfouten: p. 121 r. 19 *stil voor* i.p.v. *van*; p. 131 r. 8 v.o. *trekken* i.p.v. *treken*. Dit zijn echter zaken van geringe betekenis, die weinig afdoen aan de verdienste van het werkje: Potgieter bij ons publiek ingeleid door eèn deskundige hand.

Deventer. W. H. Staverman.

S. Singer, Wolframs Willehalm. Bern, A. Francke. 1918.

Men is sinds lang gewend, in zake de Kyôt-quaestie, waarover ik in het vorig nummer van dit tijdschrift de meening en bewijsvoering van Prof. Singer (*Wolframs Stil und der Stoff des Parzival*) refereerde, bewijskracht toe te kennen aan de wijze, waarop Wolfram von Eschenbach in zijn *Willehalm* een oudfransche stof uit den cyclus van Guillaume d'Orange heeft bewerkt. Ook hier is de samenhang gecompliceerd, maar door de onderzoekingen van San Marte (Quedlinburg 1871), Aschermann (Lübeck 1878), Saltzmann (Königsberg 1883), Seeber (Brixen 1884), Bernhardt (ZfDPhil, 1900), Nassau Noordewier (Delft 1901) en Bacon (Tübingen 1910) is toch in toenemende mate waarschijnlijk geworden, dat Wolfram's bron niet al te ver afstaat van wat uit dezen cyclus onder den naam *Bataille d' Aliscans* is bewaard.

Deze Bataille d'Aliscans, reeds door Jonckbloet gepubliceerd in zijn *Guillaume d'Orange* (Den Haag 1854) en door Guessard en de Montaiglon in de *Anciens Poètes de la France* (deel X, Parijs 1870), is in latere jaren critisch, onder gebruikmaking ook van Wolfram's bewerking, uitgegeven door *Gustav Rolin* (Leipzig 1894) en door *Wienbeck, Hartnacke en Rasch* (Halle a.d.S. 1903), waardoor meer gedetailleerde en beter gefundeerde onderzoekingen omtrent de verhouding van Wolfram's *Willehalm* tot de overgeleverde redacties van de *Bataille d' Aliscans* en tot verwante verhalen mogelijk werden. Onze landgenoote Dr. J. M. Nassau Noordewier kwam daarbij, in afwijking van San Marte, maar goeddeels in overeenstemming met Seeber, tot het resultaat, dat Wolfram behalve de Bataille d'Aliscans geen andere gedich-

Digitized by Google

ten uit den cyclus van *Guillaume d'Orange* gekend heeft, dat echter in andere bewerkingen van dezelfde stof, die van den Willehalm geheel onafhankelijk zijn — de *Storie Nerbonesi* en de *proza-redactie* — afwijkingen van de bekend geworden metrische redacties van de Bataille d'Aliscans voorkomen, die soms volledig met den Willehalm overeenstemmen en door Wolfram derhalve aan zijn Fransche bron moeten zijn ontleend, waaruit is op te maken, dat de redactie van de Bataille d'Aliscans, die door Wolfram werd gebruikt, een andere was dan die, welke ons zijn overgeleverd. Deze conclusies vonden in hoofdzaak een bevestiging in het onderzoek van Miss Susan Almira Bacon, die slechts op enkele punten tot afwijkende meeningen kwam: wellicht is naast de Bataille d'Aliscans toch nog de *Charroi de Nîmes* als bron voor Wolfram te beschouwen, terwijl de niet zeer overtuigende parallellen met de *Storie Nerbonesi* zeer goed op toeval kunnen berusten; de *proza-redactie van Aliscans* echter bewijst door verschillende trekken, die in den Willehalm voorkomen, terwijl ze in de overgeleverde metrische redacties ontbreken, dat Wolfram inderdaad een andere redactie als bron moet hebben gebruikt dan ons is overgeleverd; het meest stemt zijn Willehalm overeen met den tekst van een manuscript der Marcusbibliotheek te Venetië, al bevat het middelhoogduitsche gedicht daarnaast toch ook versregels en tekstvarianten, die weer in andere handschriften van de Bataille d'Aliscans voorkomen; enkele trekken schijnen op geheel andere herkomst, als uit het Duitsche *Rolandslied* en de *Kaiserchronik*, te wijzen. De resultaten van een recente onderzoeking geeft het in October 1918 afgesloten werk van Singer, welks titel boven deze aankondiging is geplaatst.

Het is een doorloopende vergelijking van het middelhoogduitsche gedicht met de in aanmerking komende oudfransche parallellen, waarbij de schrijver gelegenheid vindt, op verschillende plaatsen den tekst van den Willehalm te verbeteren, op andere de interpretatie te verduidelijken, om echter daarbij als hoofddoel doorloopend de verhouding van Wolfram's gedicht tot zijn te reconstrueeren bron alsook tot de verschillende Duitsche gedichten, die op den Willehalm invloed hebben uitgeoefend, te bepalen. Wat de stof betreft, is het inderdaad slechts een redactie van de Bataille d'Aliscans, die door Wolfram werd gevolgd. Evenwel is dat niet een van de ons bewaarde redacties, zoodat ook hier de verhouding van Wolfram tot zijn bron terrein van velerlei hypothese blijft.

Het onderzoek bevestigt opnieuw de superioriteit van Wolfram's gedicht. Het is de rijpste vrucht van zijn dichterlijk genie, verheven in schittering van taal en uitbeelding als in humaniteit van gedachten- en gevoelsleven. Singer is van meening, dat het gedicht ten naaste bij als voltooid is te beschouwen, al heeft dan wellicht de dood des dichters de laatste afronding verhinderd. Met recht, naar het ons voorkomt, neemt hij met Ulrich von Türheim aan, dat de regel

Sus rûmte er Provenzâlen lant

als het slot van Wolfram's gedicht is te beschouwen: „der überlieferte Rest, mag er jetzt dem Archetypus angehören oder nicht, dürfte das begonnene Werk eines nicht talentlosen Fortsetzers gewesen sein."

De Bataille d'Aliscans is door Wolfram von Eschenbach volgens een zelfstandige opvatting bewerkt. Hij zoekt de stof aan te passen bij zijn ideaal van ridderlijke strijdwijze, waarvan de verhalen der uit geloofshartstocht en met de bedoeling om te verdelgen geleverde gevechten tegen de heidenen belangrijk afwijken. Duidelijk blijkt Wolfram's opvatting uit zijn schildering van de ontmoeting van Willehalm met zijn stiefzoon Ehmereiz in het Tweede Boek. De heidensche tegenstanders van zijn held zijn dan ook voor Wolfram geen gevoellooze barbaren, die op menschelijke behandeling geen aanspraak kunnen doen gelden, maar medeschepselen, wier ondergang het hart van den dichter niet minder doet bloeden dan de dood van zoovele voortreffelijke Fransche strijders:

ein herze, daz von vlinse
im doner gewahsen waere,
daz müeten disiu maere.

Het is duidelijk, dat het hier een eigen opvatting van den dichter geldt, te meer, waar hij een zoo persoonlijke zegging daarvoor weet te vinden: van een hart te spreken, dat „als vuursteen door den bliksem zou zijn gesmeed," is een voor Wolfram typisch beeld, ontleend aan het ook in onze zandstreken voorkomend volksgeloof, dat de als „dondersteen" en „donderpijl" (belemniet) bekende verkiezelingen van den zeeëgel en van den rugpijl van den voorwereldlijken inktvisch, als waren het werkelijke fulgurieten, door de hitte van den ingeslagen bliksem uit zand zouden zijn ontstaan. Wij zien het beeld in Wolfram's dichtertaal tot gedrongener plastiek herschapen, wanneer het wordt geplaatst naast een strophe uit zijn lyriek, waar in een vroeger stadium hetzelfde beeld wordt gebruikt in verband met onverhoorde liefde:

got müeze ir herze erweichen.....
ein vlins von donerstrâlen
möhte ich zallen mâlen
hân erbeten,
daz im der herte entwiche ein teil.

Wolfram's zelfstandige opvatting blijkt ook uit de teekening van sommige der karakters: koning Lodewijk de Vrome wordt in een gunstiger licht geplaatst (vgl. 193, 16 vlgg., alsook 129, 30 tegenover Al. 2499), terwijl de koningin tegenover het origineel aan sympathie verliest. Soms hangt de gewijzigde opvatting van een karakter samen met de humanere beschouwing van de heidensche wereld. Dit is bepaaldelijk met Rennewart het geval: „es lockt Wolfram zu zeigen, wie in diesem verprügelten Jungen durch die Freundlichkeit Willehalms und seiner Frau einerseits, durch die Liebe zur Königstochter anderseits alle guten Instinkte erwachen: so zeigt sich sein Trotz darin, dass er auf die französische Ansprache Willehalms, obwohl er Französisch kann, nicht antwortet und erst auf dessen sarazenische Anrede reagiert; man glaubt sich in die Zeit der Sprachenkämpfe nach Budapest oder nach Prag versetzt."

Een van de hoofdverdiensten van Singer's Willehalmcommentaar is het, dat telkens weer en dientengevolge met stijgende bewijskracht de invloed van den Parzival op den Willehalm wordt aangetoond. Zelfs gelukt het den schrijver, op enkele plaatsen aannemelijk te maken, dat Wolfram motieven uit zijn bron voor den Parzival, uit Kyôt, van welke hij gemeend had, in den Parzival geen

Digitized by Google

gebruik te moeten maken, thans in den Willehalm opneemt. Singer bevestigt daarmee een hypothese van Heinzel, die op de vraag, hoe Anfortas dan toch wel in het bezit van het „krâmgewant" was gekomen. dat Orgelûse „durch minne" van hem ontving (*Parzival* 616.15), op grond van *Willehalm* 279.13 had mogen antwoorden, dat hij dezen rijkdom aan Secundille te danken had: „aller Wahrscheinlichkeit nach stand es bei Kyôt und ist von Wolfram im Parzival ausgelassen worden" (Heinzel, *Über Wolframs von Eschenbach Parzival*, Sitzungsberichte der Wiener Akademie, 1894, Phil.-Hist. Klasse, 1e Abhlg., p. 27).

Singer is van meening, dat Wolfram ook zijn indeeling in boeken, waardoor de Willehalm zich van alle overgeleverde redacties van de Bataille d'Aliscans onderscheidt, onder invloed van den Parzival zou hebben aangebracht, terwijl hij die voor den Parzival uit Kyôt zou hebben overgenomen. Wanneer men met Heinzel en Singer aanneemt, dat de dialoog met Frau Aventiure aan het begin van het Negende boek van den Parzival van Franschen oorsprong is, dan zal men Singer's conclusie voor de indeeling van de stof in zestien boeken door Kyôt hebben te aanvaarden. Het is zeer wel begrijpelijk, dat Wolfram dan later hetzelfde systeem op zijn Willehalm-bewerking toepaste, waar het intusschen niet tot een zoo organische groepeering van de stof voerde.

Naast den invloed van Wolfram's eigen werk wordt die van Hendrik van Veldeke, van Hartman von Aue, die van de Kaiserchronik en vooral van het Rolandslied, van den Trojanerkrieg en het volksepos, van geestelijke poëzie en minnelyriek gesteld. Stilistische elementen, die op de volkstaal, op het spreekwoord, den bijbel als beinvloedende factoren wijzen, worden zorgvuldig onderscheiden. Uit dit overvloedig materiaal van detail-constateeringen worden soms conclusies van verre strekking afgeleid. En uit al deze constateeringen en conclusies te zamen laat zich een vrij volledige voorstelling van Wolfram's werkwijze construeeren, die door de wijze, waarop het materiaal daarvoor is verkregen, vertrouwen wekt. Nergens vinden wij in deze voorstelling steunpunten voor de hypothese van die toomeloos wilde phantasie en die ethisch min of meer bedenkelijke neiging tot mystificatie, die moeten worden verondersteld, indien men voor den Parzival geen andere bron dan Chrétien de Troyes wil doen gelden. Integendeel geeft het door Singer bijeengebrachte materiaal telkens weer den indruk van de nauwgezette zorgvuldigheid en de ernstige toewijding, die uit Wolfram's schepping spreekt. Ook hier ontbreken de misvattingen en vergissingen niet, die in den strijd voor of tegen Kyôt een zoo belangrijke rol hebben vervuld, maar duidelijker dan in den Parzival zijn ze hier af te leiden uit Wolfram's wijze van werken. Een psychisch deraillement als in 439.16 en geheugenfouten, zooals herhaaldelijk voorkomen, zijn sterke aanwijzingen, dat Wolfram zijn gedicht grootendeels improviseerend voordroeg. Aan die improvisaties echter ging een zorgvuldige studie vooraf, waarbij de dichter, dien wij ons, ook volgens Singer, op grond van zijn eigen bekentenis *inc kan decheinen buochstap* als analphabeet hebben voor te stellen, door een tot zijn beschikking gestelden schrijver werd bijgestaan. Deze maakte de aanteekeningen, die de dichter noodig vond, en las hem uit de bron of ook uit andere werken die gedeelten voor, waarmee de auteur zijn geheugen wenschte op te frisschen. In aansluiting aan miss Bacon wordt overtuigend aangetoond, hoe verschillende misvattingen als fouten van het oor, niet als vergissingen van het oog zijn op te vatten.

Dat Wolfram deze bron aan den landgraaf van Thüringen te danken had, wordt ons door hem zelf medegedeeld:

lantgrâve von Düringen Herman
tet mir diz maere von im bekant.

Kennis van deze bron mocht de dichter zelfs bij zijn gehoor, het dichtlievend milieu van den Wartburg, veronderstellen:

ir habet ouch ê wol vernomen
(es endarf iu nû niht maere komen),
wie daz mit dienste sich gezôch,
des manec hôhez herze vreude vlôch.

Uitgaande van deze mededeelingen aan het begin van den Willehalm ontwerpt Singer op grond van het door hem bijeengebrachte materiaal en in den samenhang van bekende historische bijzonderheden een ontstaansgeschiedenis van Wolfram's gedicht, waarbij aan de phantasie een vrij belangrijk aandeel is toegestaan, maar die belangwekkend genoeg is om als hypothese te worden aanvaard en onder dit gezichtspunt deze aankondiging moge besluiten:

In Januari 1215 kort voor zijn kroning tot keizer van het Duitsche Rijk bezocht Frederik de Tweede den landgraaf van Thüringen in zijn residentie. De verhouding van den machtigen leenman tegenover zijn jongen vorst was eenigszins koel: door den opstand tegen Keizer Otto had Hermann van Thüringen meer dan iemand anders voor den kleinzoon van Frederik Barbarossa den weg tot den troon gebaand. maar de belooning voor deze diensten beantwoordde in 't geheel niet aan de gekoesterde verwachtingen. Het bezoek van den vorst had ten doel, de verhouding te verbeteren. Bij die gelegenheid zal Frederik stellig van zijn plan gesproken hebben, dat kort daarop openlijk werd bekend gemaakt, een kruistocht te ondernemen. Dit voornemen moest den landgraaf van Thüringen sympathiek zijn: hij zelf had aan twee kruistochten deelgenomen en was derhalve niet ongevoelig voor het ideëele doel; daarnaast kon het hem voor zijn practische politiek niet ongewenscht zijn, dat de Keizer aan zijn voornemen gevolg gaf. „In dieser Stimmung mochte dem Landgrafen ein französisches Gedicht in den Sinn kommen, das er seinerzeit aus Frankreich mitgebracht hatte, in dem ein Markgraf Wilhelm einem deutschen Kaiser gegen die widerstrebenden Fürsten die Krone verschafft hatte, wie dieser von dem übelberatenen Monarchen zurückgesetzt wurde, ihn aber gegen seinen Willen zu einem Kreuzzug nötigte. Er liess sich das Buch der Bataille d'Aliscans aus seiner Bücherei holen, und an langen Abenden vor der versammelten Tisch- und Hofgesellschaft vorlesen. Er hatte sich seinerzeit in Frankreich nach den Voraussetzungen der Geschichte, die darin selbst nicht erzählt waren, erkundigt und diese in untrüglichem Gedächtnisse festgehalten. Mit diesen Erinnerungen unterbrach er die fortlaufende Vorlesung. Während derselben mochte sich der Landgraf immer mehr mit dem Helden indentifizieren und den Entschluss fassen, sich in dieser idealisierten Gestalt dem deutschen

Digitized by Google

Volke vorzustellen; aber zugleich mochte ihm klar werden, dass das Gedicht dann so nicht bleiben durfte, zu roh und blutrünstig war ihm der Ton des Ganzen, zu krass die Erniedrigung des deutschen Kaisers. Vor allem aber sollte sein Kreuzzug aus politischen, kirchlichen, religiösen Motiven unternommen werden, aber nicht aus Hass und Verachtung gegen die Andersgläubigen, wovon das alte Gedicht sprühte. War er doch selbst im Orient gewesen und hatte dort Heiden kennen gelernt, sich um ihre Religion nicht viel gekümmert, aber in ihnen Menschen und teilweise edle, ritterliche Menschen gesehen. Er hatte eine Neigung zum klassischen Alterum, hatte Heinrich von Veldeke, Herbort von Fritzlar und Albrecht von Halberstadt den Auftrag zu ihren Gedichten gegeben und konnte sich nicht mit dem Gedanken vertraut machen, das die edlen Heiden ewig sollten verdammt sein... Wenn er sich an seinem Hofe umsah, fand er nur einen, der zu einer solchen Umarbeitung in seinem Sinne tauglich war, den berühmten Dichter des Parzival, der in diesem ersten Werk bereits im Anschluss an sein Original glänzende Heldengestalten unter den Heiden zu entwerfen verstanden hatte, und der ihm so in der Gesinnung nahe stand. In langen Unterredungen wurde nun wohl der Plan des Ganzen festgestellt. Nicht nur, dass der Landgraf Vor- und Nachgeschichte aus dem Gedächtnisse ergänzte, er verschaffte auch die lateinsche Vita des Heiligen und hielt in der ihm zugänglichen deutschen Literatur Umschau, wo sich weitere Materialien für die Ausgestaltung des Stoffes finden könnten. Da lag das Rolandslied des Pfaffen Konrad am nächsten, das über Karls Kriege mit den Heiden unterrichtete: es wurde beigeschafft und lieferte nun nicht nur gewisse Einzelheiten, sondern das Vorbild für die Einleitung, für die Versammlungsszenen, für die Ansprachen vor dem Beginn der Schlachten; dann konnte man noch in der alten Kaiserchronik die auf Karls Kriege bezüglichen Stellen nachsehen: man entnahm daraus die Geschichte von Karls Bruder Leo und den Särgen bei Arles. Und im Blättern stiess man auf die Geschichte des H. Silvester, die nun auch vorgelesen wurde und zu den Religionsdisputationen zwischen Giburg und ihrem Vater Terramer Anlass gab. Man erinnerte sich etwa auch der Totenklage um den *edlen heiden* Turnus in der Eneide 12612 und fand Ähnlichkeit zwischen dem jungen Pallas und Vivianz. So ungefähr mag es zugegangen sein. so ausgerüstet trat Wolfram an seinen Stoff."

Amsterdam. J. H. Scholte.

Gautier d'Aupais, édité par **E. Faral. La Chanson d'Aspremont,** I, édité par **L. Brandin.** (Les Classiques français du moyen âge, publiés sous la direction de Mario Roques). Paris, Champion. 1919. (Pr. fr. 1.65 en 4.95).

De voortreffelike serie Oudfranse teksten en handboekjes, uitgegeven onder leiding van Prof. Roques, is opnieuw uitgebreid met twee deeltjes, die van dezelfde nauwlettende zorg getuigen als de vroegere. Op *La Chanson d'Aspremont* zal later gelegenheid zijn terug te komen, wanneer dit gedicht in zijn geheel zal zijn verschenen. Hier zij de aandacht gevestigd op het „poème courtois du XIIIe siècle", *Gautier d'Aupais.*

Het is in één handschrift tot ons gekomen en is reeds vroeger, in 1835, door Fr. Michel gepubliceerd. De Heer Faral heeft het onveranderd laten afdrukken en stelt op een afzonderlike plaats enkele verbeteringen voor. In een inleiding behandelt hij, kort en zakelik, de verschillende kwesties die voor de kennis van het gedicht van belang zijn. Ongelukkig is er weinig dat vaststaat. Volgens de taal zou het werkje uit een streek tussen het Ile-de-France en Picardië kunnen zijn; men weet echter hoe onzeker de conclusies zijn uit taaleigenaardigheden voor de plaatsbepaling; de Heer Faral geeft zich daar zeer goed rekenschap van en drukt zich voorzichtig uit. Ik mis, in zijn beschrijving der fonetiese biezonderheden, de vermelding van het samenvallen van *e* uit vrije Latijnse *a* met *ai*; in de XXe laisse komen, te midden van woorden als *frere*, *mere*, *arere*, de termen *repaire* en *faire* voor (geschreven met *e*), terwijl in laisse XXVIII *amere*, *frere*, *pere* (gespeld met *ai*) en *mere* verbonden zijn met *faire*, *plaire*, enz. Zoals men ziet, zijn het uitsluitend woorden op *-aire*. Suchier, in zijn *Voyelles toniques*, spreekt over deze combinaties, op blz. 43 en 44, zonder trouwens *Gautier d'Aupais* te vermelden. Het ligt voor de hand ze te beschouwen als een bewijs dat de *e* uit Lat. *a* hier een open klank had. Voor de datering zijn zij misschien in zover van belang dat zij in het algemeen de onderstelling van de uitgever bevestigen, die als tijd van vervaardiging de XIIIe eeuw aanneemt, doch haar in zover beperken dat het gedicht niet in het begin daarvan zal zijn geschreven, zoals hij mogelik acht.

De tekst zelf is niet overal geheel duidelik, hoewel hij gunstig afsteekt bij die van andere, in één handschrift tot ons gekomen werken. Hoe verstaat de uitgever vs. 241 *por le grant non d'avoir* ? Ik begrijp die woorden niet. Moet men lezen *por le grant non avoir*, „om roem te behalen voor zichzelf?" Of is *grant* hier „verlangen", zoals in *en grant de* ? Dat na vers 491 er een zou uitbreken, wordt bevestigd door vs. 718. Zou, in vers 515, het onbegrijpelike *loir* ook een fout kunnen zijn voor *tor* ? *Le tour et le retour* zou kunnen beduiden, in overdrachtelike zin: „geheel en al, in alle biezonderheden." Godefroy geeft een voorbeeld van die uitdrukking uit de XVIe eeuw, in de letterlike betekenis.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

A. Leskien, Litauisches Lesebuch mit Grammatik und Wörterbuch. [Indogermanische Bibliothek, herausgeg. v. H. Hirt und W. Streitberg. I Abt.: Sammlung indogermanischer Lehr- und Handbücher. I Reihe: Grammatiken. XII. Bd.] Heidelberg, Winter. (Pr. M. 9, geb. M. 11.50).

De grote slavist en baltoloog A. Leskien heeft kort voor zijn dood (20 Sept. 1916) een Litaus leesboek met grammatika en woordelijst voltooid, dat tans door de goede zorgen der professoren W. Streitberg en E. Berneker het licht ziet. Het voorziet in een dringende behoefte. Het leesboekje van A. Kurschat bevatte niets meer dan lektuur en Wiedemann's grammatika, waaraan ook leesstukjes toegevoegd waren, is als grammatika een mislukking geweest.

Leskien's teksten zijn: volksteksten (sprookjes, liedjes enz.), — fragmenten uit Donalitius, — een stuk uit Baranowski, Anykszczu szilelys, — bijbelteksten en kerkliederen, — nieuwlitause varia, — oudlitause fragmenten.

De grammatika is zeer beknopt (ruim 100 pagina's), maar zeer volledig; zij bevat behalve klank- en vormleer ook een en ander uit de syntaxis. Zij is slechts in zeer

Digitized by Google

geringe mate taalvergelijkend — wie zou dat trouwens in een dergelijk leesboek verlangen? —, maar desniettemin uitnemend geschikt om bij het universitair onderwijs als uitgangspunt voor een komparatieve taalbehandeling gebezigd te worden.

Leiden. N. van Wijk.

A. Bertholet, Kulturgeschichte Israels. Göttingen, Vanderhoeck u. Ruprecht. 1920. (Pr. M. 13, geb. M. 16, mit Teuerzuschlag von 10%).

De titel van dit boek bereidt den gebruiker een zeer groote teleurstelling. Immers, wanneer iemand de geschiedenis van een volk wil beschrijven, is het noodig den terminus a quo en den terminus ad quem aan te geven. Nu, wat genen betreft heeft de lezer niet te klagen: wij leeren het land Kanaän en zijn bewoners kennen van den „jongeren palaeolitischen” tijd af, dus vele eeuwen, of jaarduizenden, voordat van een Israël sprake kon zijn. Maar wat het eind der door hem geschetste geschiedenis betreft, het schijnt dat de schrijver gedacht heeft aan het begin der Babylonische Ballingschap; immers, van de volgende eeuwen hooren wij zoo te hooi en te gras iets; van den invloed dien Perzië en Griekenland op Israël gehad hebben geen woord. En dat, terwijl in die eeuwen al de boeken van het O.T. zijn geschreven of met grooter en kleiner, onwillekeurige en opzettelijke veranderingen geredigeerd.

Nu, het zij zoo! Wij krijgen dan alleen de beschrijving van Israëls leven tot 586; maar in hoever is dat wat wij ontvangen een „geschiedenis”? De tijdvakken waarvan wij zeer zeer weinig weten, het voorhistorische en die der Amorieten en der Kanaänieten, worden na elkander geschetst; ook wordt de beschaving der Hebreeën die Kanaän binnendrongen, die wij uiterst gebrekkig kennen uit sagen en herinneringen van later eeuw, afzonderlijk geteekend. Maar als wij komen aan den tijd waaromtrent wij vrijwel zijn ingelicht, de ongeveer zeven eeuwen tusschen Jozua en den val van Jeruzalem, wordt de historische methode vaarwelgezegd en achtereenvolgens gehandeld over huiselijken toestand, woning, kleeding, voeding enz., beroepen, maatschappelijk, staatkundig en geestelijk leven. Juist als in de archaeologieën van Benzinger en Nowack.

Bertholet staat op kritisch standpunt, d.i. erkent dat vele Bijbelsche verhalen legenden zijn en b.v. het boek Kronieken ons niets nieuws leert omtrent den koningstijd, maar de gebruiken en denkwijze weerspiegelt van den tijd waarin het geschreven werd, een drietal eeuwen na het begin der Ballingschap; maar desondanks gebruikt hij ettelijke verhalen over de Aartsvaders en Mozes als historische berichten, en uitvoerig over Israëls muziek handelend, haalt hij zijn gegevens uit de beschrijving van den tempelzang in Kronieken.

Schromelijk onkritisch, om niet te zeggen slordig, gaat de schrijver te werk. Een paar voorbeelden! De eerstgeborenen in Egypte zijn vóór Israëls uittocht om het leven gekomen, zegt hij, omdat de Egyptenaren de Israëlieten hadden verboden hun eerstgeborenen te dooden (S. 100). Waar haalt hij dit van daan? Uit den vóórhistorischen tijd zijn vele beenderen van zwijnen te voorschijn gebracht; zeker was het zwijn toen dus een heilig dier, en hieruit wordt het begrijpelijk dat de Israëlieten het voor onrein hebben verklaard (S. 23). Andere bezwaren daargelaten, Bertholet ziet voorbij dat in de Wet het zwijn volstrekt niet onreiner is dan kameel of haas, en de afkeer der Joden van dat dier dus dagteekent uit den tijd nadat de Wet geschreven was. De afkeer zal wel veroorzaakt zijn door het feit dat tijdens Antiochus Epifanes dat heilige dier van Jupiter Capitolinus drie jaren lang het altaar van den Tempel bezoedeld heeft. S. 152 wordt op „den vijver van Salomo” bij Bethlehem gewezen als proeve van het handwerk tijdens dien koning; doch in de aanteekening staat „Eigenlijk weet men trouwens niet, uit welken tijd het werk is; de waterleiding is althans voor een deel Romeinsch werk.” Nog ééne proeve, waarbij men eens lachen kan! Bekend is het verhaaltje dat de profeet Nathan aan David deed, om hem na zijn zonde met Bathsjeba tot erkenning van schuld te brengen: een rijk man stal het eenige ooilam van een armen. Dit „at van zijn brood, dronk uit zijn beker, en sliep in zijn arm; het was hem zoo lief als een dochter.” Hieruit haalt Bertholet (S. 121) dat toentertijd menschen en dieren in één vertrek leefden!

Herhaaldelijk verwijst Bertholet, wanneer hij een belangrijk onderwerp, o.a. den kalender, zeer vluchtig behandelt, naar „de Archaeologieën.” En zeker, Benzinger en Nowack bespreken vele zaken uitvoeriger dan hij. Maar in één opzicht is zijn werk rijker dan de hunne. Zij schreven in 1894, en in de laatste kwarteeuw is door opgravingen in Egypte, Babylonië en Palestina zeer veel nieuws gevonden en menig archaeologisch onderwerp met vrucht bestudeerd. Bertholet nu geeft van een en ander verslag en verwijst tallooze keeren naar de bronnen, terwijl een uitvoerig register zijn boek bruikbaar maakt.

Leiden. H. Oort.

M. P. Nilsson, Die Uebernahme und Entwicklung des Alphabets durch die Griechen. Köbenhavn, Höst & Sön. 1918. (Pr. Kr. 0.70).

Eene korte, lezenswaardige studie over een onderwerp vol voetangels en klemmen. Hoe zijn de namen van al de letters van het Grieksche alphabet te verklaren? En hoe staat het met de verklaring der vormen, welke de Grieken aan al die letters hebben gegeven? Nilsson stoot zich te recht aan het gebrek aan methode, dat tot dusverre bij de beantwoording dezer vragen heeft geheerscht. Het eene verschijnsel legde men op deze, een volkomen overeenkomstig op eene geheel andere wijze uit. Zoo iets is ten slotte schijn en niets meer. Hij daarentegen zoekt naar beginselen, die algemeen geldig zijn, en wijst dan ten behoeve van de verklaring der namen op het zoogenaamde acrophonische principe, op de eigenaardigheid, dat de namen der letters zoowel van het Semietische als van het Grieksche alphabet steeds beginnen met den klank, die door de letter in kwestie wordt aangeduid. In het Grieksch bestaan letters (de vijf oudste vocalen, de êta, thêta en ksi), die andere namen dragen dan de in plaats overeenkomstige in het Semietische alphabet. Nilsson bewijst nu stuk voor stuk, dat bij deze acht letters het acrophone principe deze veranderingen moet hebben bewerkt. Bewijst, zeg ik; op bijzonderheden kan ik hier natuurlijk niet ingaan, maar mij ten minste hebben op dit punt zijne uiteenzettingen volkomen overtuigd.

Moeilijker is het, om eene naar één beginsel luisterende verklaring te vinden voor de vormen van al de Grieksche

Digitized by Google

letters. Die vormen zijn vrij gereedelijk te verklaren voor de letters, die rechtstreeks en dadelijk uit het Semietische alphabet zijn afgeleid. Men vindt ze daar terug en, ofschoon sommige niet onbelangrijke afwijkingen vertoonen, men zal waarschijnlijk met Nilssson (en zijne voorgangers) in deze wijze van uitlegging mee willen gaan. Maar dan blijven nog de lettervormen (phi, chi, psi, wau, o mega), die de Grieken later aan hun alphabet hebben toegevoegd (meerendeels, omdat het klanken betrof, die den Semieten onbekend waren), en verder de vrij talrijke gevallen, dat de oudste Grieken bij de weergeving van één zelfden klank meer dan één lettervorm hebben gebruikt. Nilsson grijpt hier tot het algemeene principe der differentieering en wijst op analogieën in moderne alphabetten, die ons vollediger bekend zijn dan het oudste Grieksche. Daar vindt hij eene differentieering van dezen aard, dat bij het zich bewust worden van het bestaan van een nieuwen klank men een lettervorm daarvoor invoert, die eene wijziging is van dien van den reeds bekenden klank, die het dichtst staat bij den nieuw tot bewustzijn gekomenen. Het principe is zeer bruikbaar en de methode onberispelijk; maar de vormen dier Grieksche letters, waar het hier om gaat, zijn weerbarstig. Zij komen — Nilsson geeft het zelf toe — dikwijls niet voldoende overeen met de theorie. Of eene andere theorie dan meer kans op afdoende verklaring biedt? Ik twijfel er aan en geloof veeleer, dat de vormen der niet direct op het Semietische letterschrift teruggaande Grieksche letters te grillig en te vaak zijn veranderd, dan dat het ons meer mogelijk is, ze, zooals wij ze in de zevende eeuw leeren kennen, op wetenschappelijk werkelijk bevredigende wijze te duiden.

Leiden. H. van Gelder.

M. Vermeulen, De twee muzieken, I—II. (Fransche Kunst 8—9). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1918. (Pr. p. dl. ƒ 1.90).

De twee deeltjes, waarin deze musicus, redacteur voor de muziek van het bekende dagblad „De Telegraaf", voor een zeer groot deel de fransche kunst verheerlijkt ten koste van de duitsche, is deel VIII van de serie „Fransche kunst", onder redactie van Dr. P. Valkhoff. Dat iemand zijn voorliefde heeft, (à chacun son — mauvais-goût) dat iemand met een hartstochtelijk temperament, daaraan overwegend in modo superlativo uiting geeft, het is gemakkelijk te begrijpen, maar dat men meent, zijn helden in de hoogte te moeten steken door andere natuurgenooten naar beneden te duwen, om niet te zeggen door het slijk te sleuren, lijkt me niet bevorderlijk voor het aannemelijke der geleverde bewijzen(?). En dan nog, als in den ellendigen tijd, dien we, althans voor zijn direct moorddadige periode, achter den rug hebben, de eene partij der strijdenden haar groote mannen wil eeren boven die der andere, is dat ook al in te zien als een gevolg van alles dat zoo verkeerd begon, maar wat doet eigenlijk een buitenstaander zich voor zijn persoonlijke sympathieën zoo verbazend op te blazen en te zijn wat hij sine dubio is „plus royaliste que le roi"? Geen Franschman heeft zóó tegen Duitschland geraasd als deze onze landgenoot, want zelfs de grijze Saint Saëns, die zijn gal in den laatsten tijd — hij heeft het zeker niet altijd gedaan, vooral niet toen hij onder den machtig bekorenden invloed van Franz Liszt zijn fijn gracieuse „Poëmes symphoniques" heeft geschreven en toen hij in Duitschland optredende èn als componist èn als pianist, èn als organist, o. a. te Berlijn, met de vleiendste waardeering, die hem daar ten deel viel, uitermate ingenomen is geweest — op een met zijn hoogen ouderdom weinig passende wijze over de duitsche muziek heeft uitgebraakt, (sit venia verbo!) moet het toch wel tegen onzen Vermeulen afleggen. „Et nos, we hebben hier zoo iets!" Overigens blijkt, zelfs uit den allerlaatsten tijd, van groote kunstenaars van het „Latijnsche ras" [1]), volstrekt niet die verloochening van hun zeker nog zoo lang niet geleden getuigde waardeering en hulde voor het grootsche, dat ook in de germaansche kunst is aan te treffen, of men moet hoorende doof en ziende blind willen zijn. Vincent d'Indy bijv. is ook een veel te nobele figuur voor zulk in elk geval onaesthetisch en zeker onethisch gedoe en hij is te zeer op de hoogte van wat er ook elders gepraesteerd is, om tot de gekheid te vervallen wezenlijke verdiensten van anderen te verloochenen. Hoe d'Indy Wagner bijv. huldigt en vereert, bewijzen het best zijn composities „Le chant de la cloche" en zijn muziekdrama „Fervaal", waarin de aansluiting aan Wagner's theorieën onweerlegbaar is. Ik herinner mij, dat hij schreef — het was gedurende den oorlog — als kunstenaar over kunstwerken die hij vroeger vereerd had, o. a. over Lohengrin, niet anders te denken dan voorheen. Van César Franck, die in zekeren zin de grondlegger is van een andere, ut ita dicam degelijkere, meer ernstige opvatting van het heele begrip muziek in Frankrijk dan zijn tijdgenooten (Gounod, Massenet, etc.) die deelden, kennen we het „Wagner, c'est ma religion."

Er bestaat een boekje van Albert Lavignac, professor in de harmonie aan het conservatorium te Parijs, een Franschman „pur sang" „Le voyage artistique à Bayreuth" (Paris, Ch. Delagrave 1897); het is van a—z een welsprekende getuigenis van wat Wagner voor het muzikale Frankrijk is geweest en hoe dit dezen meester tijden lang en *sempre crescendo* vereerd heeft. Ja, Wagner's invloed bij de Fransche toonkunstenaars is zelfs verbazend groot geweest. Wellicht *te* groot? Wat nood! „Post nubila lux." Helios breekt wel weer door. Wagner's suprematie in Frankrijk heeft ongetwijfeld geleid tot den geheel natuurlijk en zoo ook volkomen begrijpelijk gegroeiden tegenzin van de *Gallische* psyche om zich door de macht eener *Germaansche* in den hoek te laten dringen. Daaraan danken we den opbloei van wat men nu de moderne Fransche kunst kan noemen. Debussy's genie is er door tot snellere ontwikkeling gekomen, en congeniale naturen, als die van Ravel en Roussell, om bij deze enkele grooten te blijven, zijn aanstonds gevolgd. Dat kan, wat mij betreft, met volle vreugde over de resultaten grif worden toegegeven. Hoe daarin echter aanleiding te vinden om Wagner te verguizen? Veeleer moeten die door dik en dun de moderne (!) kunst huldigenden Wagner dankbaar zijn; immers hij was dan toch de causa movens. Aan de groote vereering, die Wagner ten deel viel, in Frankrijk, is hij zelf geen schuld: Wagner heeft in zijn jonge jaren veel van Frankrijk verwacht en toen ook moeite gedaan de sympathie der grande nation te verwerven. Met welken uitslag is bekend. Later echter heeft hij zich daartoe geen moeite meer gegeven.

---

[1]) Daartoe laat de heer V. de Franschen behooren.

Digitized by Google

In steeds stijgend aantal zijn de Franschen toen naar Bayreuth gekomen en hebben zij den grooten meester daar gehuldigd — wat hem begrijpelijk zeer aangenaam was. — Onder de ban hunner echt sympathieke Gallische vereering is er te Parijs een ware Wagner-cultus geweest. Men wilde de werken niet eens meer in vertalingen hooren! Met den oorspronkelijken, Duitschen, text moesten ze ten gehoore worden gebracht; men begreep dat er anders iets van de bij Wagner juist volkomen geworden eenheid van woord en toon verloren zou gaan. Te dien opzichte hadden de Fransche kunstbroeders toen, ook veel, om niet te zeggen nog alles te leeren. Wat doet de òverigens zoo enorme Berlioz niet op dit gebied voor eigenlijk onbegrijpelijks in een zóó schranderen geest. In moderne vocale muziek zal men niet gauw de vroegere aequissimo animo gemaakte gekheden meer aantreffen. Zie, dat is o. a. een gelukkig gevolg van Wagner's invloed; maar de groote zege van het verschijnen van deze ster, als eene der eerste grootte, met die drie andere: Palestrina, Bach en Beethoven, is van nog veel dieper gaande beteekenis. In de opera was meer en meer het *drama* volkomen bijzaak geworden, ja, ze was iets van wezenlijk hybridischen aard; daaraan nu heeft Wagner, den wijsgeer, dichter en toonkunstenaar in zich vereenigende — een reuzenwonder! — met de mokerslagen van zijn verstand, gevoel en zijn nog steeds niet overtroffen muzikale kunnen een eind gemaakt. Voor alle tijden? Och neen! Na verval komt bloei, na bloei verval. Maar zoomin als wij in deze 20e eeuw de heerlijke Grieken, Aeschylus en Sophocles vergeten, zal men in de toekomst — of ze moet van alle goden van den Olymp verlaten zijn — een kunstenaar als Wagner is geweest niet in vereering blijven gedenken. Dezulken schreven voor alle tijden en alle volken, totaal afgescheiden van wat een volk verder voor ons meer of minder aantrekkelijks heeft. Ook die oude Grieken waren, behalve hoogst kunstzinnige menschen, zulke heilige boontjes niet. Zoo zullen verre nageslachten niet meer vragen of de Germanen nu wel de sympathiekste menschen van hun tijd waren, dan wel òf de Galliërs dat zijn geweest, wanneer het de beoordeeling van een groot man geldt. Waarvoor zijn bijv. de Galliërs in het begin van den Romeinschen keizertijd niet gehouden! Omnia mutantur.

Een groot gedeelte van de beschouwingen des heeren Vermeulen zijn gewijd aan zijn beweren, dat de Germanen, voor zoo ver ze dan nog iets hebben gepraesteerd, dat gedaan hebben, er toe gebracht door de inventiegave van andere volken. Ik vind het niet de moeite waard na te gaan, in hoeverre dat in de vele genoemde gevallen zoo is; wat doet het er eigenlijk toe of iemand tijden geleden reeds eens gedacht heeft: „Wat zou het heerlijk zijn als we in de dramatische kunst de synthese konden krijgen van alle zusterkunsten om het drama, zooals we dat als iets volkomens van de oude Grieken kennen, voor ons menschen van het heden te verwezenlijken. Zulken zijn er ongetwijfeld hier en daar geweest; zulke verzuchtingen zijn geslaakt, en zelfs zijn pogingen om tot het doel te geraken niet uitgebleven. Geen echter heeft de kracht gehad tot de zoo innig gewenschte daden over te gaan vóór den grooten toovenaar van Bayreuth, en aan daden hebben wij toch eerst iets, zoo hier, als in alle andere gevallen. „Im Anfang war die That."

Het is alsof de heer V. den Duitschers kwalijk neemt, dat hun aard hen dadelijk dieper op een onderwerp doet ingaan; zeker, daardoor missen ze ook dat charmante luchtige, maar niettemin ook wel tevens vluchtige van den tegenwoordigen Gallischen geest. Intusschen, zoo zijn de Galliërs niet altijd geweest, maar.... laat toch een Galliër een Galliër zijn en een Germaan een Germaan! en misgun den laatsten niet zijn groote mannen te eeren, zooals voorzeker de Galliër het volste recht heeft de zijne hoog te stellen.

De schrijver geeft den indruk, voor de oude kunst der Grieken veel te gevoelen; niet begrijpelijk is het mij daardoor, dat hij zoo beslist énkel voor den dienst der schoonheid is; vermenging met ethiek bijv., hij wil er niet van weten, maar.... daar dachten die onvolprezen Grieken dan toch anders over; laat ons slechts denken aan hun καλοκἀγαθία.

Heb ik blijkens het bovenstaande nog al reserves gemaakt tegen den inhoud van het werkje, zooveel gereeder ga ik er toe over op de goede kwaliteiten te wijzen. De heer Vermeulen is een persoonlijkheid en dat maakt het lezen van zijn boekje, ook waar men het niet met hem eens is, toch tot een genoegen, al is het een eigenaardig. Waar hij in het tweede gedeelte meer algemeen wordt, waar hij het o. a. over de symphonieën van Beethoven heeft, komt hij tot gedachten, die even nieuw als hoogelijk te waardeeren zijn; daar voelt men een kunstenaar van groote eruditie aan, werkende op het terrein, waarin hij onder de bescherming der Muzen geheel zich zelf is, daar is de heer V. niet meer de journalist, die meegesleurd wordt in den maalstroom der oorlogspsychose, daar is hij niet meer de Gallomaan, daar denkt hij niet langer aan zijn Germanenhaat. Voor het belang der kunstbeoefening in ons land hoop ik, dat hij zich nog eens voor goed gescheiden kan houden van het een artiest nimmer goed bekomend slavenwerk van criticus in een dagblad.

Het boekje is goed geschreven; hier en daar zijn de gevolgen van een journalistiek bedrijf niet uitgebleven, evenmin als die van zich hoofdzakelijk in Fransche litteratuur te verdiepen.

Laren. Hugo Nolthenius.

SCHOOLBOEKEN.

Kramer's Nieuw Engelsch woordenboek, Deel II, Achtste Druk bewerkt door Dr. **F. P. H. Prick van Wely** en **J. H. van der Voort**. Gouda, G. B. van Goor Zonen. 1919. (Pr. geb. ƒ 3.25).

Ook dit tweede deel geeft blijk van groote aandacht en kennis, die de bewerkers aan dit woordenboek hebben besteed.

Wanneer wij de vaktermen, die er in voorkomen, buiten beschouwing laten (en wat weten litteratoren van vaktermen), dan is de nauwkeurigheid in de hoogste mate te roemen, en is dit woordenboek in vele opzichten de anderen vóórgekomen.

Voor den werkelijk billijken prijs van ƒ 4.75 hebben wij nu een zeer betrouwbaar woordenboek, dat wij gerust aan alle Gymnasia en Hoogere Burgerscholen kunnen aanbevelen.

Leiden. Chr. Kok.

Digitized by Google

A Hundred Poems, Collected by **F. J. Hopman.** Gouda, G. B. van Goor Zonen. 1918. (Pr. *f* 0.80, geb. *f* 1.15, + 10 %).

Het zijn „gedichten", deelt de verzamelaar ons mede, „die gemakkelijk uit het hoofd geleerd kunnen worden." Dit uit het hoofd leeren schijnt vooral bij meisjes op de Mulo Scholen een geliefkoosde oefening te wezen. Ze vinden het een genot. En het glanspunt komt dan, wanneer ze deze, op de openbare les, voor Wethouder van Onderwijs, Schoolcommissie en mama's mogen voordragen. Welnu, deze verzameling is er een die zich door goede smaak en gelukkige keuze onderscheidt. Het lijdt geen twijfel of menig schoolmeisje zal het bezit van zulk een boekje in verrukking brengen.

Leiden. Chr. Kok.

J. Strange Winter, He went for a soldier, bewerkt door **R. Volbeda.** (Meulenhoff's English Library, 8). 1919. (Pr. geb. *f* 0.85).

Het is een vlotgeschreven verhaal, dat met genoegen gelezen zal worden, en, zooals meerdere in deze Bibliotheek, wel geschikt om beginners aan het lezen te brengen.

Leiden. Chr. Kok.

Ook van het tweede deel van 't *Nederlandsch Leesboek ten dienste van het voortgezet lager, middelbaar en gymnasiaal onderwijs* door G. Bolkestein, M. A. P. C. Poelhekke en Dr. J. Prinsen J.Lzn. is thans bij de fa Wolters te Groningen-den Haag een tweede druk (pr. *f* 2.60, geb. *f* 3.25) verschenen; deze is nagenoeg gelijk aan den eersten.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De *Handelingen van het negende Nederlandsche Philologencongres*, in April 1919 te Amsterdam gehouden, zijn thans aan de leden van dat Congres toegezonden; de voordrachten der verschillende sprekers zijn daarin deels in extenso, deels in uittreksel opgenomen. De fa Wolters te Groningen zorgde voor den druk. Een bijgevoegde mededeeling meldt, dat men zich voor het lidmaatschap der *Vereeniging Het Nederlandsch Philologencongres* (contributie *f* 1.75 per jaar) kan opgeven bij den Heer K. R. Gallas. Palestrinastraat 7, Amsterdam.

In de serie *Nederlandsche Klassieken*, indertijd in 't leven geroepen door Dr. Eelco Verwijs, verscheen onlangs bij A. Versluys te Amsterdam de vierde druk van n°. 2: *Episodes uit Hooft's Nederlandsche Historiën*, evenals de vorige bewerkt door Dr. F. A. Stoett. Deze uitgave is doorloopend herzien en op de hoogte gebracht van de tegenwoordige wetenschap. J. H.

Van het bekende werk van P. Roorda, *De Klankleer en hare practische toepassing*, is bij de fa. Wolters te Groningen-den Haag, een vijfde, hier en daar gewijzigde uitgave verschenen (pr. *f* 2.75).

Dezelfde uitgever zond ons den vierden druk van *Joost van Vondel's Jeptha of Offerbelofte*, in de *Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde* aanvankelijk uitgegeven door T. Terwey, in latere drukken door J. Koopmans (pr. *f* 0.90).

Ook verscheen bij de fa. Wolters de achtste druk van *Esmoreit*, n°. 1 van de serie *Van alle tijden* oorspronkelijk onder redactie van C. G. Kaakebeen en Jan Ligthart.

Van de *Regesten van het archief der Bisschoppen van Utrecht* (722—1528), uitgegeven door Mr. S. Muller Fzn. met de ambtenaren van zijn bureau, is thans bij A. Oosthoek te Utrecht het derde deel verschenen; de hierin vermelde stukken loopen van 1455 tot 1546.

Van de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) ontving de redaktie de volgende boeken, beide verschenen in 1918: M. Chossat, S. J., *La Guerre et la Paix, d'après le Droit naturel chrétien* (met voorrede van J. de la Brière), en M. Legendre, *La Paix prochaine et la Mission des Alliés*. In het eerste werk worden de opvattingen van Augustinus, Thomas van Aquino, Suarez en Hugo de Groot vergeleken met verschillende uitspraken van Duitse geleerden en filosofen, o. a. met die van Kant; in het tweede wordt de taak van de Volkenbond vastgesteld, waarbij als beginsel van werkzaamheid wordt geëist volledige schadeloosstelling, te ramen en te regelen door een „ministère d'indemnité."

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B. L., 1919, Mars-Avril: Clermont—Ganneau, La mosaïque juive de 'Ain Doûq. — H. Delehaye, *ΜΙΕΡΕΥΣ*. Note sur un terme hagiographique. — A. Blanchet, Thurinus, surnom de l'empereur Auguste. — P. Monceaux, Un vétéran chrétien de Madaure. — M. Soutzo, Note sur les origines et les rapports de quelques poids assyro-chaldéens. — Rapport sur les travaux des Ecoles franç. d'Athènes et de Rome pendant l'année 1917-18. — Dieulafoy, Balthasar et Darius le Mède.

Mai-Juin: J. Loth, La langue des Hittites d'après un travail récent. — J. B. Chabot, Rapport sur une mission épigraph. dans l'Afrique du Nord. — P. Monceaux, Florentia. — Babelon, Le Congrès franç. de la Syrie. — P. Roussel, Un édit de Ptolémée Philopator relatif au culte de Dionysos. — G. Schlumberger, Les fouilles de Jean Maspero à Bâouit. — P. Monceaux, Une inscription chrétienne d'Algérie. — F. Cumont, Les „Cistiferi" de Bellone. — E. Cuq, Une tablette à la cire du Musée de Leeuwarden. — J. Maurice, La politique religieuse de Constantin le Grand.

Journal of Hellenic Studies, XXXIX: F. G. Kenyon, Greek Papyri and their Contribution to Classical Literature. — B. P. Grenfell, The Value of Papyri for the Textual Criticism of Extant Greek Authors. — J. T. Sheppard, Admetus, Verrall, and Professor Myres. — W. W. How, Corn. Nepos on Marathon and Paros. — G. H. Macurdy, The North Greek Affiliations of certain Groups of Trojan Names. — P. Gardner, A Bronze Head of the Fifth Century B. C. — E. Douglas van Buren, A Vase Fragment of Orvieto. — J. D. Beazly, Three Red-figured Cups. — M. Rostovtzeff, Queen Dynamis of Bosporus. — D. S. Robertson, A Greek Carnival. — G. T. Hill, Notes on the Imperial Persian Coinage. — J. Six, Mikon's Fourth Picture in the Theseion. — M. Rostovtzeff, Ancient Decorative Wall-Painting. — J. K. Fotheringham, Cleostratus. — I. Carleton Thallon, Some Balkan a. Danubian Connexions of Troy. — A. H. Sayce, Two Notes on Hellenic Asia. — W. R. Lethaby, The Venus de Milo and the Apollo of Cyrene. — M. N. Tod, The Progress of Greek Epigraphy, 1915—1918. — P. Gardner, Postscript to Paper on Diadumenus Head.

Nieuwe Taalgids, XIV, 2: J. W. Muller, Over ware en schijnbare gallicismen in het Middelnederlandsch (slot). — J. Koopmans, Jacob Steendam (slot). — S. Kalff, Koloniale idiomen. — Aankond. en meded. — Bladv. — Uit de tijdschr

Revue Historique, 132, 1: Homo, La grande crise de 238 ap. J. C. (slot). — Duchesne, Le Concile de 1551. — Mathiez, La proclamation du Concile exécutif 4 Sept. 1792. — Marmottan, La mission de Lucchesini 1811 (slot). — Bulletin historique (histoire de l'art).

English Historical Review, Jan. 1920: Whitney, Erasmus. — Stewart-Brown, Chester. — Butler, Roman Law and the New Monarchy in France. — Crester, Francis Haverfield. — Notes and documents (o. a. Furley, John Wyclif, canon of Lincoln; Davies, Three letters on Monmouth's Rebellion).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

MENANDRI

FABULARUM RELIQUIAE

IN EXEMPLARIUM VETUSTORUM FOLIIS LACERIS SERVATAE

CUM PRAEFATIONE, NOTIS CRITICIS, COMMENTARIIS EXEGETICIS

TERTIUM EDIDIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

Lit. Hum. Dr.,
in Academia Lugduno-Batava Antehac Prof. Ord.

Prijs Ing. **f 4.90.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij te LEIDEN.

FRANSCHE KUNST

Bibliotheek van Fransche Letterkunde, Schilder-, Bouw-, Beeldhouw- en Tooneelkunst, Muziek, enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

Zoo juist verschenen:

XIII

EMILE BOULAN

Figures du XVIII Siècle

LES SAGES

Fontenelle et la Marquise de Lambert

f 2.90

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. - LEIDEN.

Verschenen:

STESICHOROS'
FRAGMENTE und BIOGRAPHIE

VON

Dr. J. VÜRTHEIM

Ord. Prof. an der Universität Leiden

Prijs f 3.25

Uitgave A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. LEIDEN.

DE APOLOGIA XENOPHONTEA CUM PLATONICA COMPARATA

SCRIPSIT

Dr. P. VRIJLANDT

Gymnasii neomagensis praeceptor.

Prijs Ing. **f 4.50.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN.

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Over allerlei aantrekkelijke onderwerpen van kunst en literatuur — we noemen slechts moderne architectuur en muziek in ons land — bestaan geen geschriften die den weetgierige kunnen inlichten, of hem nader brengen tot de bedoelingen van den geleerde of den kunstenaar.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 1.75**, geb. **f 2.40.**

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.25**, geb. **f 3.90.**

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw, geïll. Ing. **f 3.90**, geb. **f 4.50.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Nederlandsche Bibliographie.

Abonnement per jaar (12 nummers) 1.—.

Verschijnt op den eersten van elke maand bij A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ TE LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers f 9.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. • **No. 8.** **Mei 1920.**

Körte, Zu neueren Komödienfunden (v. Leeuwen).
Van Haeringen, De Germaansche inflexieverschijnselen (Frantzen).
Hecht, Robert Burns (Falconer).
Grüner Nielsen, Danske Viser, IV, 2 (Beets).
Sneyders de Vogel, Syntaxe historique du français (Huguet).
Schulz, Vom Prinzipat zum Dominat (H. v. Gelder).
Stein, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches (Hesseling).
Böhl, Het Oude Testament (Th. W. Juynboll).
Hamaker, Over Willen en Handelen (Polak).
Van Ginneken. Gelaat, Gebaar en Klankexpressie (A. Vogel).
Schoolboeken:
Kroes-Ligtenberg, Honderd Nederlandsche gedichten (B. M. Noach).
Stoorvogel, Opstelgedichtjes (B. M. Noach).
Guittart en Rijneke, Shakespeare's Merchant of Venice (Kok).
Gallas, Choix de poésies françaises (Werkman).
Dubosq en Hylkema, Leerboek der Fransche handelscorrespondentie (Werkman)
Dez., Fransch Handelsleesboek (Werkman)- Uitgave v. d. f^a. **Wolters.**
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

A. Körte, Zu neueren Komödienfunden. (Berichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften, Philol.-hist. Kl. 71,6). Leipzig, B. G. Teubner. 1919. (Pr. Mk. 1.30).

Sinds 1908, toen prof. Körte de kort tevoren bekend geworden Menander-fragmenten van elders met meer dan honderd regels verrijkte, is er heel wat op dit terrein gewerkt. Nevens Körte zijn inzonderheid te noemen prof. Chr. Jensen en prof. S. Sudhaus (†), die de origineelen op nieuw nauwkeurig hebben onderzocht, en menige plaats met verrassend succes hebben aangevuld. Ook allerlei andere fragmenten der comici kwamen gaandeweg aan den dag, waarvan er drie in het hierboven vermelde opstel op nieuw worden besproken: de Demi van Eupolis, de Misumenos van Menander, en een niet nader te bepalen stuk, — men gist dat het van Alexis is. Door vriendelijke toezending van den schrijver was het mij al aanstonds na den druk mogelijk er kennis van te nemen, — juist iets te laat om het nog in mijn onlangs verschenen derde Menander-uitgave te kunnen vermelden, wat ik wegens onze opmerkelijke overeenstemming ten opzichte van het (in 1918 te Berlijn bekend gemaakte) fragment van den Misumenos gaarne had gedaan.

Natuurlijk biedt een korte aankondiging in het Museum geen gelegenheid allerlei plaatsen te behandelen; het zou ook niet veel nut hebben, daar zooveel onzeker moet blijven, zoolang geen nieuwe vondsten het onverstaanbare komen aanvullen en ophelderen. Met de meeste van prof. Körte's opmerkingen kan ik mij zeer goed vereenigen. In plaats van ἔ[δω]κ' en [ἱκε]τηρί[ω]ι Alexis (?) regel 15 en 19 is naar ik vermoed ἐ[φῆ]κ' en [ἀλι]τήρι[ος] te lezen.

Amden (Zwitserland). J. van Leeuwen Jr.

C. B. van Haeringen, De Germaansche inflexieverschijnselen („Umlaut" en „Breking") phoneties beschouwd. Leiden, Van Nifterik Hzn. 1918. (Leidsche diss.).

Dat deze aankondiging zoo laat verschijnt, moge men niet aan nalatigheid of gebrek aan belangstelling wijten; gaarne had ik dadelijk na opdracht der Redactie de aandacht op deze uitnemende dissertatie willen vestigen. Zij is het werk van een zelfstandigen rijpen geest, die, niet tevreden met gangbare formules, tracht door te dringen tot den grond van het taalgebeuren. Als alle wetenschappelijke geesten zoekt hij de eenheid in de veelheid der verschijnselen, en zoo heeft hij in zijn proefschrift een poging gedaan om de bonte verscheidenheid der inflexies in de Germaansche talen tot één grondbeginsel te herleiden. Niet dat hij meent, de „eerste aanleiding" (blz. 9) tot deze of eenige andere klankovergangen te kunnen opsporen: hij is zich zeer goed bewust, dat wij daarvan nog zeer ver verwijderd zijn, zoo wij er ooit toe zullen komen. Maar hij tracht rekenschap te geven van het psychophysisch gebeuren, door den weg na te gaan, waarlangs de klankovergangen hebben plaatsgegrepen, in verband met de werking der spraakorganen en de psychische eigenschappen der spraakgroep. Komt bij dit onderzoek een algemeene neiging in de Germ. taalgemeenschap aan het licht, dan is ons inzicht reeds een heel eind gevorderd, al blijft de vraag, waarom juist deze neiging zich in dien tijd en op dat gebied heeft geopenbaard, voorshands onbeantwoord.

Aan de beschouwing der inflexies laat v. H. een alge-

Digitized by Google

meen hoofdstuk voorafgaan over klankveranderingen. Terecht geeft hij aan de genetische beschouwing de voorkeur boven de acustische, die, hoewel zeker niet te verwaarloozen, toch tot min of meer vage uitkomsten leidt. Het onderzoek naar de vormingswijze van een klank geeft niet alleen een duidelijke, gemakkelijk te controleeren voorstelling, maar houdt ook rekening met het „Bewegungsgefühl", dat als physisch-psychische factor zulk een groote rol in het spreek-proces speelt. Voor de ontleding en beschrijving der articulatie maakt v. H. gebruik van de drie criteria van **Jespersen**: *plaats* [1]), *orgaan* en *openingsgraad*. Volgens deze methode wordt het vaak besproken verschil tusschen vocaal en consonant herleid tot een verschil in openingsgraad, dat ook, in overeenstemming met **De Saussure**, dient om het begrip „syllabe" te bepalen. Theoretisch beteekent dit, dat een strenge scheiding tusschen vocaal en consonant niet mogelijk is, al kunnen wij dat onderscheid in de praktijk niet missen. Hetzelfde geldt voor de onderscheiding van plotselinge en geleidelijke klankovergangen, en binnen de laatste categorie voor de indeeling in *spontane* (*isolatieve*) en *combinatorische*. Het zijn practisch bruikbare termen, die echter geen nauwkeurige afbakening toelaten. Op den keper beschouwd vervloeien alle grenzen. Trouwens, reeds het feit dat een taalklank niet geïsoleerd is, maar slechts een moment in een doorloopende rhythmische klankenreeks, moet tot het besluit leiden, dat geen wijziging van één klank uit dit verband is los te maken. Ook op een schijnbaar spontanen overgang kan de positie van den klank in de rhythmische groep invloed hebben geoefend. Dit is o. a. duidelijk waar te nemen aan de ogm. en ohd. klankverschuivingen. Deze laatste term reeds wijst er voorts op, dat de psychische voorstelling (de acustische indruk en het daarmee gepaard gaande bewegingsgevoel) van den éénen klank niet los te maken is van die der andere. Verandert dus die éene klank zoozeer, dat hij het (door v. H. zoo genoemde) ‚grensgevoel' overschrijdt, dan kan het nieuwe phonema in botsing komen met een reeds in de psyche aanwezig klankbeeld, en dit van zijn plaats verdringen, *verschuiven*.

Van „isolatieve" klankovergangen door verschuiving der articulatieplaats of door wijziging in den openingsgraad geeft v. H. eenige voorbeelden tot toelichting van zijn genetische methode. Wat den overgang van *s* in *h* betreft, geloof ik niet aan een door v. H. mogelijk geacht tusschen-stadium [x], dus een verschuiving van articulatie naar achteren, maar veeleer aan een trapsgewijze vergrooting van de spleet tusschen voortong en tanden (alveolen), waardoor de sibilatie ten slotte overging in een zachte schuring van den ademstroom. Zoo verklaar ik mij althans de spelling *ht* voor *st* in mhd. handschriften: *tehtiere foreht*, en waalsch *hn*, *hm* < *sn*, *sm*, zooals *maihnie*, *blahmer*. — Overigens geeft v. H. toe, dat er zeer belangrijke klankwijzigingen zijn, zoowel isolatief als combinatief, die aan genetische beschrijving ontsnappen, zooals vocaalrekking en verkorting, verdwijning van vocalen en consonanten. Het komt mij echter voor, dat de verklaringen, die hij blz. 36—38 daarvan

[1]) Waar blz. 16 van de stemlooze *b d g* „in Noord-Duitsland en Denemarken" sprake is, moet *Zuid- en Oostmiddel-Duitsland* gelezen worden.

geeft, in den grond ook „genetisch" zijn, al vallen zij buiten de drie rubrieken van Jespersen. Zoo bijv., dat het wegblijven der ontploffing van een occlusiva aan het woordeinde tot het verdwijnen van dien slotklank heeft geleid, terwijl daarentegen het doorstroomen van den adem na de explosie een soort van „voyelle d'appui" heeft voortgebracht, zooals in het Italiaansch, dat geen consonantisch woordslot duldt (maar ook in het Fransch, waar men vaak zeer duidelijk hooren kan: *bref(ə)*, *caduc(ə)*, *Am(ə)-sterdam(ə)*. Op het accent wel is waar heeft de genetische methode al heel weinig vat, vooral waar het historische processen betreft.

Onder de combinatieve klankwijzigingen zijn de gevallen van assimilatie talrijker en meer wetmatig, dan de dissimilaties. Wat de termen *partiëel* en *totaal* betreft, die slaan niet op de genesis, maar op het resultaat der assimilatie, welk woord trouwens niet „geheele gelijkmaking" beteekent. Het vermoeden, dat de oern. overgang van *ht* tot *tt* langs den weg van *kt* kan gegaan zijn, wordt gesteund door den lateren overgang van *ft* tot *pt*. Zeer juist is na de beschrijving van het verloop *pt* > *tt*, de opmerking, dat in werkelijkheid, d. i. in ieder individuëel geval, het verloop niet zoo geleidelijk is, maar soms sprongen maakt, doordat tusschenstadia overgeslagen worden. Maar die laatste, voegt v. H. er bij, hebben dan toch hun „psychische werkelijkheid". Deze uitdrukking lijkt mij eenigszins vaag en abstract. Wordt er mee bedoeld, dat in de psyche van den spreker, die voor het eerst in plaats van *grootfader* zei *groofader*, toch de voorstelling van een gerekte *f* opkwam, dan acht ik dit niet juist. Na de verwaarloozing der *t*-articulatie bleef vooreerst nog slechts het gevoel voor de mora. Hoe dit echter zij, dat de factoren, waarmee de genetische verklaring werkt, voor het taalbewustzijn bestaan, heeft v. H. duidelijk in het licht gesteld.

Na deze algemeene beschouwingen komt de schr. tot zijn eigenlijke onderwerp: „Umlaut" en „Breking". Den eersten, niet zeer gelukkigen, term gebruikt hij in de algemeen aangenomen beteekenis; onder „breking" echter verstaat hij — en dat schijnt mij een gelukkige keuze — alleen den overgang van een enkele vocaal in een tweeklank [1]). Den naam *inflexie*, door **Meillet** voor *umlaut* gekozen, gebruikt hij voor beide wijzigingen, maar op blz. 63 boven verschijnt op eens ook de term *mutatie*. — Uitgangspunt van de discussie is blz. 54 de hypothese van **Scherer-Sievers**, dat bij den *i*-umlaut de mouilleering der tusschenconsonant(en) een bemiddelende rol zou spelen. Tegen deze theorie is een groot deel van v. H.'s betoog gericht. In aansluiting aan de formuleering van **Wilmanns** neemt hij directe afstandswerking tusschen de vocalen aan. Als het meest sonore deel der syllabe en als dragers van het sylbisch accent staan zij vooraan in het bewustzijn van den spreker. Daar nu de induceerende *i* psychisch zwakker is, een eerste vereischte voor het totstandkomen van umlaut, wordt zij door de sterkere vocaal aangetrokken, wat physisch tot uiting komt doordat zij in de articulatie van deze wordt opgenomen. Het is duidelijk, dat bij deze opvatting een bemiddeling door tusschenconsonanten wordt

[1]) In den tekst is blz. 48 onderaan iets uitgevallen; men leze ongeveer: (Grimm) die sprak van een „breking", van *i* tot *e* bijv., *hetzij door volgende consonanten*, hetzij enz.

Digitized by Google

uitgesloten; zij kunnen alleen negatief, remmend werken.

De vraag: mouilleering of directe werking? wordt in het volgende hoofdstuk nader toegelicht. Zeer scherpzinnig brengt v. H. hier tegen zijn eigen opvatting een argument te berde, dat ook mij steeds het krachtigst scheen te pleiten voor mouilleering, het feit namelijk, dat *j* dezelfde uitwerking heeft, als *i̯*, terwijl zij toch niet de functie van vocaal vervult. Wat v. H. daartegen aanvoert, lijkt mij echter niet afdoende. Hij weigert te gelooven aan die gemouilleerde consonanten van het Oudgermaansch, maar in gevallen als ags. *brycg*, eng. *bridge* zijn die toch niet te betwijfelen; v. H. meent wel is waar met **Vietor** te mogen onderstellen, dat de umlaut in elk geval ouder is, dan de mouilleering, en haalt als voorbeeld het hd. *bücher* aan. Dit is echter ongelukkig gekozen: de umlaut van *bücher* is een moderne analogievorm naar het model *hüner* e.d. Een ohd. plur. *buohhir* heeft nooit bestaan; natuurlijk is dus de gemouilleerde *ch* hier een gevolg van den umlaut. Maar in ags. *bece*, eng. *beech*, naast *boc*, eng. *book*, hebben we een oude mouilleering van *k*. Het minder heldere van dit betoog blijkt ook uit de wonderlijke herhaling op blz. 65 van wat reeds blz. 62 over de *k* van eng. *seek* en *think* gezegd was. Zeer scherp schijnt mij de schr. daarentegen het zwakke punt der mouilleerings-theorie getroffen te hebben, waar hij blz. 63 opmerkt, dat mouilleering alleen waar te nemen is bij tongvlakconsonanten. Dat is m. i. het eenige afdoende argument, dat overal geldt: werkelijke mouilleering (Iotierung) d. i. samensmelting met de *j* (i) - articulatie is alleen mogelijk bij dentaal - alveolare en palatale consonanten; daarom begrijp ik niet, hoe men kan spreken van gemouilleerde labialen, zooals v. H. blz. 65 doet naar aanleiding van on. *faviss*, tenzij men daarmee bedoelt: verplaatsing der articulatie naar de voortong, zooals in fr. *sapi̯a* > *sache*; *rabi̯a* > *rage*. Een soortgelijk bezwaar oppert trouwens v. H. zelf tegen „lipronding" van dentalen door u-umlaut, zooals in oijsl. *rǫndom*.

Men zou dus, dunkt mij, de zaak zoo kunnen voorstellen: Over het algemeen is umlaut door directe assimilatie van vocalen bewerkt, maar de mouilleering door *j* van de tusschenconsonanten kan soms het proces bevorderd hebben door de met de hoofdvocaal gecombineerde *i-glide*. Het bestaan van glides ontkent v. H. tegenover **Wislicenus** (blz. 78) niet, maar hij vraagt, waarom bijv. uit de *a* en de „mystieke i-achtige glide" niet een diphthong in plaats van een umlaut ontstond. Daarop kan men antwoorden, dat de te onderstellen diphthong *ai* door assimilatie in *è* kan zijn overgegaan, zooals in het Fransch, waar de spelling den *i*-glide meestal bewaard heeft; verg.: *masi̯one* — *maison* — *mèson*; *vari̯u* — *vair* — *vèr*; *castani̯a* — *chastaigne* — *chatègne*. In *champagne*, *bataille* e.d. is, althans wat het moderne Fransch betreft, de *a* + *i*-glide gebleven. En ook in ons Nederlandsch is, naar het mij voorkomt, de mouilleering van voortongconsonanten door *j* met den *i̯*-glide duidelijk te hooren; men vergelijke bijv. *plasje*, *vaasje*, *botje*, *kantje*, *handje*, *val je?* *kon je?* met *lapje*, *dopje*, *pakje*. Wat v. H. blz. 65—69 tegen den glide bij diphthongen inbrengt, schijnt mij niet overtuigend. Spellingen, als on. *ey* en mhd. (niet ohd.!) *öu* naast *öi*; *u* met *i* erboven voor umlaut van *iu*, pleiten er geenszins tegen.

Een moeilijke quaestie is het verloop van den ohd.-mhd. umlaut. De schr. geeft daarvan, na een critiek op **Hadwiger's** theorie, een nog al ingewikkelde verklaring ten betooge, dat de ohd. *ẹ* niet het stadium der ohd. *ë* behoeft gepasseerd te hebben. Hij is echter, volgens een mededeeling op blz. 153, door Dr. W. Wiget te Uppsala van het tegendeel overtuigd[1]). Overigens moet ik bekennen, dat mij ook na de uiteenzetting van v. H. blz. 85 de voortgang der umlaut-beweging na het verdwijnen der induceerende vocaal eenigszins „mystiek" voorkomt, — tenzij men alweer mouilleering der tusschenconsonanten aanneemt.

De beschrijving der *u-w* umlaute en *u*-brekingen stelt helder in het licht, dat de lipronding bij de *u*, vooral de onbeklemtoonde, bijzaak is, dat dus de on. *u*-umlaut alleen in ‚back rounding' bestaat, bijgevolg de *e* en *i* niet aantast, terwijl bij *w* de lipronding onmisbaar is. Door *w* gingen dus *e* in *ø*, *i* in *y* over, maar *u* bewerkte slechts breking van e tot *eu*, *eo*, *ió*, evenals door a-breking *ea*, *ia* ontstond. **Pipping's** meening daaromtrent, hoewel door **Noreen** aanvaard, acht v. H. terecht onaannemelijk. Tegen de door **Sievers** e. a. voor de u-breking onderstelde „labiovelare" affectie der tusschenconsonanten en dito glide heeft hij natuurlijk dezelfde bezwaren, als tegen de mouilleeringstheorie. Hoe zou bijv. de *t* in on. *kiǫt*, ags. *meotod* labiovelare articulatie kunnen overbrengen? Zeer duidelijk is blz. 102—103 uiteengezet, hoe umlaut en breking, hoewel beide op anticipatie berustend, physisch verschillende uitwerking moesten hebben.

Waar verder in Hoofdst. V sprake is van den invloed van consonanten op de inflexies, betoogt v. H., dat de verhindering van den a-umlaut van *u* door nasalen, *w* *ggw*, *l* aan ‚back rounding' is toe te schrijven. Den twijfelachtigen ogm. a-umlaut van *i* laat hij wijselijk buiten beschouwing; zoo spreekt hij ook niet van de breking door *e* en *o* in het ohd. De belemmeringen van den *i*-umlaut in het ohd. door *h*, *l*, *r* schrijft hij eveneens aan de achtertongarticulatie dier consonanten toe: het *u*-timbre van *r* en *l* is daarvan slechts een gevolg. Wat de *w*-*u*- en ‚gecombineerde' umlaute en de *u*-breking betreft, legt hij vooral nadruk op de versterking van den *u*-umlaut door nasalen, die weer in verband te brengen is met de achter-ronding. Vreemd, dat v. H. daarbij niet herinnert aan os. ags. overgangen als *gans-gons-gōs* en aan de ags. spelling *lond*, *mon*. Bij de gecombineerde *w* + *u*-mutatie in het ags. speelt de *w* dezelfde rol. Verwant hiermee is de on. *u*-umlaut van *i e* (in plaats van breking), waar deze voorafgegaan worden door *v*, *r*, *l*, die door hun achtertongheffing de werking der *u* ondersteunen, hetgeen de *a* niet of in mindere mate vermag, zoodat de *e* in *verða* enz. onveranderd blijft. Het bevreemdende feit, dat in het ags. soms juist de gutturalen de breking het meest beletten, tracht v. H. te verklaren door aan te nemen, dat de *k g* in die dialecten eenigszins naar voren (tegen den top van het gehemelte?) werden gearticuleerd, hetgeen de tongheffing naar achter belemmerde.

Ten slotte de on. *R*-umlaut en de oud-eng. brekingen. Wanneer v. H. niet aan een ‚palatale' *R* gelooft, waardoor de voorafgaande vocaal zou gemouilleerd zijn, zal

---

[1]) **Het daar aangekondigd artikel van Wiget heb ik nergens kunnen vinden.**

Digitized by Google

hij wel gelijk hebben : de umlaut verklaart zich gemakkelijk als gevolg van een *z* met *i*-timbre, zooals die in het Grieksch en Ofr. blijkt uit den overgang van *dj* in *dz*. De oudeng. breking van palatale klinkers door *w, r, l, h* is het gevolg van dezelfde velare articulatie, die in het ohd. den *i*-umlaut verhinderde. Toch hebben, zooals v. H. blz. 133 opmerkt, deze cons. in het ohd. geen breking van palatalen veroorzaakt; wij kunnen, zegt hij, hier alleen constateeren, dat in het ohd. de voorstelling van de palatale articulatie en het gevoel van de eenheid der vocaal sterker was. Zoo ontgaat ons ook de oorzaak, waardoor in de inflexies der van elkaar gescheiden germ. taalgebieden eenzelfde principe is te bespeuren; v. H. spreekt van een ,dispositie in de oorspronkelijke gemeenschappelijke taal', die eerst later in de dochter-talen tot uiting komt; men zou minder abstract kunnen zeggen : een psychophysische aanleg in de individuën eener taalgemeenschap, die zich eerst in latere geslachten openbaart. Maar dat van die neiging in het Gotisch, zoo nauw verwant met het Oost-Noorsch, nog niets te bespeuren is, blijft toch vreemd. Dit alleen zien wij, dat de inflexies ten nauwste samenhangen met de versterking van het germ. hoofdaccent en de voortschrijdende verzwakking der uitgangen, d. w. z. met den rhythmus der taal.

Het is jammer, dat v. H. niet meer aandacht heeft geschonken aan taal en stijl. Bastaardwoorden als *resistantie* (31) *époques* (49) *frappante* (62) *geafficeerd* (65) *rapprochementen* (143) hadden gemakkelijk vermeden kunnen worden ; zoo ook germanismen, als *wezenlik* (*wesentlich*) ; *de betreffende jaargangen* ; *gestalte van phonemen* ; *zienswijze, die geldend is gemaakt* ; *zo volkomen was het runenalphabet niet* ; constructies als : *hier is te herinneren aan* ; *er zal toch wel een scheiding aan te nemen zijn* ; *een pauze tussen beide is het niet noodig te stellen* ; *we zullen ons te denken hebben.* Wij allen, germanisten, zondigen dagelijks in velen, maar dit kan toch niet door den beugel.

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

H. Hecht, Robert Burns. Leben und Wirken des schottischen Volksdichters. Heidelberg, Carl Winter. 1919. (Pr. M. 8.40, geb. 11.—, + 30 %).

There was room for a concise scientific discussion of the facts of Burns' life. The short Lives in existence are either popular or out of date. Herein lies the justification of Hecht's book, which, chiefly biographical, contains no startling discoveries but sifts and tests all the old material and fixes the result in a clear straightforward narrative. Hecht shares Henley's revolutionary views of Jean Armour and Highland Mary, not however his conception of Burns as an "inspired faun." And so far from regarding, like Henley (and Carlyle), the final phase of Burns' life as a period of decadence, he enthusiastically sides with Lockhart in maintaining the tireless striving, the moral ascent under the stimulus of the French Revolution, the high poetic achievement of the Dumfries years. Almost thou persuadest me ! — and one is only too willing to be persuaded ; but could not, in a future edition, the case against Burns which is dismissed as the "Klatsch" and "böswillige Übertreibung" I dare say it was, be destroyed more piecemeal ? This whole last chapter indeed, which should, for Hecht's purpose, have been the strongest, is open to the very charge of sketchiness he makes against Henley, so that an impression is created that the period is not really of such importance as Hecht insists it is. Why for example is deserving Jean Armour left wholly out of sight ? Some of the space given to the excessive description of Edinburgh (116—139 !) might be better employed here. Otherwise the attempt to rescue for us from the past the poet's living presence by vivid pictures of the scenes, the very houses, associated with Burns is a high merit of the book. Hecht has well caught the spirit of the south Scottish landscape.

Aesthetic criticism is almost wholly absent and can be spared best ; individual poems (like the church satires, *Tam o' Shanter*, *The Jolly Beggars*) are treated at length but from the "literar-historische" side ; and the same is true of the songs, to which the longest chapter in the book (and the most scholarly), is rightly devoted.

The printing leaves much to be desired. The ineffective type makes the page swim before the eye ; the want of headlines makes it look like a galley-proof. In essentials however, "guid gear in wee buik."

Groningen. J. A. Falconer.

H. Grüner Nielsen, Danske Viser. Fjerde Binds 2. Hefte. København, Gyldendalske Boghandel. 1919.

Dit tweede stuk van het vierde Deel der *Danske Viser* (zie over Dl. 1, 2 en 3 *Museum* XX, 176 ; XXII, 234) is het vervolg op het in 1913 (zie *Museum* XXI, 332) uitgegeven eerste gedeelte der commentaren en varianten, dat verkeerdelijk (urigtig) met het opschrift *Sjette* Binds 1. Hefte verschenen is. Het behelst de commentaren op nos. 32—71 van de in Dl. 1, 2 en 3 afgedrukte teksten.

Als inhoud van het vijfde Deel worden aangekondigd : de commentaren en varianten op de overige *Viser* (n°. 72—97) ; een aanhangsel op de *Historiske Viser* ; de beschrijving der voor de teksten in Dl. 1, 2 en 3 gebezigde handschriften en boeken. Het zesde (laatste) Deel zal bevatten : een volledig glossarium ; een verhandeling over de versvormen in de *Viser* ; een register op de plaats- en persoonsnamen.

Het schoone werk nadert dus de voltooiing. Dan zal de lezer over alle gegevens en hulpmiddelen beschikken, noodig om de afzonderlijke stukken naar eisch te verstaan en te waardeeren.

Leiden. A. Beets.

K. Sneyders de Vogel, Syntaxe historique du français. Groningen, Wolters. 1919. (Pr. *f* 7.50, geb. *f* 8.50).

Le livre de M. Sneyders de Vogel est d'une érudition sûre et bien informée. La documentation est abondante et les matériaux sont bien choisis. L'auteur connaît bien le latin classique, le latin de la décadence et le latin vulgaire. Toutes les époques de notre langue lui sont familières, depuis nos plus anciens textes jusqu'à ceux d'aujourd'hui. Il ne craint pas de chercher dans les publications les plus récentes comment se manifestent les tendances de la langue populaire. Son travail mérite un bon accueil et sera utile aux études françaises.

M. Sneyders de Vogel prend toujours comme point de départ le latin, et son premier soin est d'exposer, sur chaque partie, l'état du latin classique. Peut-être le

Digitized by Google

procédé est-il un peu discutable. Sans doute une comparaison entre le latin et le français est toujours intéressante, mais ce n'est qu'une comparaison. La langue que parlaient les soldats de César différait sensiblement de celle qu'écrivait leur chef. Parmi les ressources et les procédés du latin classique, combien manquaient déjà à la langue vulgaire? Parmi les créations du français, combien étaient déjà en germe ou toutes formées dans le latin parlé?

Si j'ai quelque regret que M. Sneyders de Vogel ait fait une si large place au latin classique, c'est qu'il a dû, par compensation, restreindre l'étude du français. Parmi les faits grammaticaux, il a choisi les plus importants, et en a laissé de côté beaucoup d'autres qui ne sont pas sans intérêt. Même pour ceux qu'il étudie, son historique est souvent un peu trop restreint. Sur les modes et les temps du verbe, par exemple, il y avait beaucoup plus à dire.

M. Sneyders de Vogel a très bien compris qu'une histoire de la syntaxe française ne devait pas être un simple exposé des faits. Partout il s'efforce de les interpréter, et de montrer le rapport qui existe entre l'expression et la pensée. La tâche aurait été plus facile et la clarté encore plus grande, s'il avait résolûment brisé les vieux cadres grammaticaux qui depuis tant de siècles nuisent à l'étude des langues. Les considérations judicieuses et fines que l'on rencontre à chaque page de son livre prouvent qu'un peu plus d'indépendance à l'égard des traditions grammaticales aurait augmenté l'intérêt psychologique de son exposé.

Je ne veux pas m'attacher à relever minutieusement les passages qui peuvent donner lieu à la critique ou à la discussion. Je me contenterai, en terminant, d'exprimer deux souhaits. Le premier, c'est que dans la prochaine édition de son livre, M. Sneyders de Vogel s'efforce d'éliminer ce que le vocabulaire grammatical a d'un peu trop rébarbatif. Il y réussira sans peine. Le second, c'est qu'il fasse disparaître les fautes d'impression, la parfaite correction typographique étant une des élégances d'un travail scientifique. J'espère que cette nouvelle édition ne se fera pas longtemps attendre, car le succès du livre la rendra nécessaire.

Paris. E. Huguet.

O. Th. Schulz, Vom Prinzipat zum Dominat. Das Wesen des römischen Kaisertums des dritten Jahrhunderts. (Studien zur Geschichte des Altertums IX, 4/5). Paderborn, Schöningh. 1919. (Pr. M 20).

Dit boek is een vervolg op een ander van denzelfden schrijver, dat ik Mus. XXV. 252 — 253 aankondigde. Het is veel lijviger dan het andere en per slot van rekening armer aan uitkomsten. Dáár werd de vraag gesteld: Wat is staatsrechtelijk de grondslag, waarop het dusgenaamde „Romeinsche keizerrijk" der eerste twee eeuwen rust? Wat zijn de kenmerkende bevoegdheden er van, wie vergeeft het? Hier wordt die zelfde vraag in hare twee zelfde onderdeelen beantwoord voor de derde eeuw. Maar het antwoord is niet dan langs een veel omslachtiger weg te vinden. Niet wat de kenmerkende bevoegdheden van het keizerrijk betreft. Wie, zooals Schulz, te huis is in de letterkunde en de opschriften der derde eeuw, kan met betrekkelijk weinig moeite uit tal van plaatsen bewijzen, dat die dooreengenomen gelijk zijn aan die der beide voorafgaande eeuwen. Noch de imperia, waarop 's keizers macht leunt, noch zijne tribunicia potestas zijn in wezen gaan afwijken. Alleen zijne titulatuur wordt gaandeweg uitgebreider, overdrevener, meer naar de volstrekte vorstenmacht zweemende, die ten slotte voor het opgedragen ambt in de plaats is getreden. Maar het hart van Schrijvers betoog ligt voor dit boek in iets, dat reeds in het vorige eene hoofdzaak was, en hier *de* hoofdzaak is geworden: aannemelijk te maken uit de bronnen (tegen Mommsen in), dat de keizer altijd en altijd weer als ambtenaar door den senaat werd aangesteld, en dat het leger met die aanstelling niets te maken had. Om dat bewijs te leveren, moet regeering voor regeering worden nageplozen, wie in werkelijkheid den keizer heeft benoemd; of de talrijke pronunciamento's, waardoor het leger in de derde eeuw zijne veldheeren op den troon bracht, ooit als wettige aanstelling hebben gegolden, of ooit verzuimd is, de medewerking van den senaat in te roepen, ooit is getwijfeld aan het recht van dat lichaam, om het beslissende woord te spreken. De regeeringen der derde eeuw zijn bijna alle kortstondig; ongeveer zestigmaal moet dus een zelfde onderzoek worden herhaald. Het is reeds ver van boeiend, dat eeuwige eenerlei te lezen; de begaafdheid van den schrijver ligt daarenboven niet op het gebied van stijl en voorstelling, en dat maakt de zaak nog erger; ten derde is het, bij geschiedbronnen van het gehalte als de Scriptores Historiae augustae, Herodianus en wie verder voor ons de derde eeuw hebben beschreven, onvermijdelijk, dat er betreffende de betrouwbaarheid van het ons overgeleverde uitwijdingen, dikwijls zeer wijdloopige, worden gemaakt. Maar wie met geduld dat alles tot den einde heeft gevolgd, zal dan omtrent de wetenschappelijke uitkomst het boek van Schulz met volkomen bevrediging naast zich leggen. Vaak is het bij den stand onzer bronnen niet mogelijk, de zaak in kwestie werkelijk uit te maken; in de zeer vele gevallen echter, waarin wij wèl conclusies kunnen trekken, is die onveranderlijk dezelfde: de senaat heeft de keizerlijke waardigheid verleend, nooit rechtens het leger. Alleen in 235 heeft keizer Maximinus gemeend, op het leger alleen te kunnen steunen, en daarom de aanstelling door den senaat niet gezocht. Maar juist hij kwam, ofschoon hij schijnbaar sterk stond, na drie jaar door die minachting voor het republikeinsche staatsrecht ten val. Wel zien wij natuurlijk in altijd verergerende mate, dat die aanstelling door den senaat slechts eene vormelijke bekrachtiging wordt eener voorloopige keuze, door het een of ander legercorps gedaan.

Aan de feitelijke regeeringloosheid, door dien toestand geschapen, maakte in 282 Carus een einde. Hij liet den senaat ter zijde en maakte zich ook officieel tot dominus, tot gebieder die aan zich zelf zijn recht ontleent. De consequenties uit het nieuwe beginsel te trekken, werd hem niet gegeven; na enkele jaren trokken ze Diocletianus en Constantijn.

Voor de wijze, waarop Schulz het dorre en ook moeilijke onderzoek heeft ter hand genomen, voor zijne beheersching van het ingewikkelde bronnenmateriaal komt hem alle lof toe.

Leiden. H. van Gelder.

Digitized by Google

E. Stein, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, vornemlich unter den Kaisers Justinus II und Tiberius Constantinus. Stuttgart, J. B. Metzler. 1919.

Deze studies van Dr. Stein over Byzantijnse geschiedenis bestaan uit twee gedeelten. In 't eerste wordt de politieke geschiedenis behandeld van het Rijk onder de naaste opvolgers van Justinianus. De schrijver verhaalt ons hoe 't beleid van Justinus, en de zuinigheid door hem en zijn opvolger Tiberius betracht, de berooide toestand waarin Justinianus 's Rijks geldmiddelen had achtergelaten wist te herstellen, maar tevens hoe hun politiek een langdurige, met wisselende uitslag gevoerde oorlog tegen de Perzen noodzakelik maakte. Uitvoerig wordt ons de slag bij Melitene (575) beschreven en door een schetskaartje verduidelikt. De grote krachtsinspanning die in het Oosten moest worden aangewend, had tot onvermijdelik gevolg dat de Byzantijnse belangen in het Westen slecht behartigd konden worden. De achteruitgang van de Oost Romeinse macht in Italië was echter de natuurlike reaktie op de overspanning van Justinianus' imperialisme en, gelijk Dr. Stein goed laat uitkomen, geen absoluut kwaad. Immers „het huis was te groot geworden voor de bewoner", zoals de schrijver aardig opmerkt naar aanleiding van soortgelijke gevolgen der expansie onder het huis der Macedoniërs.

Achter elk der zes hoofdstukken die dit geschiedverhaal vormen, volgen enige bladzijden, dicht bedrukt met aantekeningen die de bronnen aangeven en betwiste punten nader bespreken. Voor zo ver iemand die van dit onderdeel der veeleeuwige Byzantijnse geschiedenis geen speciale studie heeft gemaakt kan oordelen, is alles wat oude en nieuwe, Oosterse en Westerse schrijvers hebben bijeengebracht hier met de grootste zorgvuldigheid gewikt en gewogen. Soms geven de Oosterse getuigen die eerst in later tijd bekend zijn geworden, een geheel andere kijk op de zaken, maar menigmaal wordt ook bevestigd wat oudere onderzoekers reeds hadden beweerd. Zo krijgt door de nieuwere gegevens Gibbon gelijk met zijn lofrede op Tiberius' karakter (blz. 89).

In een der aantekeningen verklaart Dr. Stein dat, naar zijn overtuiging, alle grote historiese gebeurtenissen ekonomiese oorzaken hebben (blz. 36). Het is dus begrijpelik dat hij van de huishoudkunde en de inrichting van de Byzantijnse staat een diepgaande studie heeft gemaakt. Daarvan getuigen de drie hoofdstukken die het tweede gedeelte van zijn *Studien* uitmaken. Hij behandelt het eerst de ontwikkeling van de instelling der themata, de overgang van het civiel tot het militair bestuur bij het beheer der provincies. Hij sluit zich in deze materie dichter aan bij Diehl dan bij Gelzer, en betoogt dat de aanvang is gemaakt door Heraklius, wiens werk door de tweede keizer der Isauriese dynastie is opgevat en voltooid.

In een volgend hoofdstuk wordt een bijdrage geleverd tot de kennis der Byzantijnse finantieën. De schrijver komt tot de slotsom dat de opgaven omtrent de omvang van het staatsbudget der Byzantijnen gewoonlik zeer overdreven zijn. De meningen lopen in deze biezonder lastige kwestie blijkbaar zeer uiteen: sommige getallen zijn bij de ene onderzoeker het vijfvoud van hetgeen een andere meent te moeten aannemen. Het laatste gedeelte van het boek is een studie over de werkkring van verschillende hoogwaardigheidsbekleders; de titulatuur is in Byzantium ingewikkeld, en moeilik te overzien door de talrijke veranderingen.

Vooral de laatste hoofdstukken eisen van een beoordeelaar een grondiger kennis van de Byzantijnse staatsinstellingen dan waarover de ondergetekende beschikt. Maar ook zonder die speciale kennis te bezitten, durft de aankondiger van dit werk het wel als een zeer degelik, geleerd en helder geschreven boek roemen.

Leiden. D. C. Hesseling.

Bijbelsch-kerkelijk Woordenboek onder redactie van Prof. dr. **A. van Veldhuizen** bewerkt door Prof. dr. F. M. Th. Böhl, Prof. dr. A. van Veldhuizen, Prof. dr. W. J. Aalders en Prof. dr. H. Th. Obbink. — I. **Het Oude Testament** door Prof. dr. **F. M. Th. Böhl.** Groningen, Den Haag, J. B. Wolters' U.-M. 1919. (Pr. geb. *f* 7.25, bij inteek. *f* 6.50).

De Encyclopaedie, waarmede Prof. B. onder bovenstaanden titel de Oud-testamentische literatuur heeft verrijkt, vertoont uiterlijk den vorm van een beknopt handboek. De ruim 300 bladzijden zijn niet eens in kolommen verdeeld, zooals dat in een encyclopaedie gewoonlijk het geval is. Daarentegen is getracht, eenige plaatsruimte te winnen door zoowel de bijbelboeken als de geciteerde tijdschriften en dgl., met slechts *twee* (dikwijls min of meer raadselachtige) letters aan te duiden, een bezuinigingsstelsel, dat in dien vorm zeker geen navolging verdient.

De alphabetisch gerangschikte artikelen bevatten, veelal in enkele regels, maar soms ook uitvoeriger, op eene bladzijde of meer, een aantal wetenswaardigheden uit verschillende vakken van wetenschap, die rechtstreeks of zijdelings met het O.T. in verband staan, zoo noodig met opgave van literatuur over het behandelde onderwerp, vooral Duitsche maar ook Nederlandsche en andere. De artikelen handelen, o.a. over de namen, inhoud en samenstelling der bijbelboeken, over oudtestamentische personen en plaatsen (meestal met eene verklaring van de etymologische beteekenis der Hebreeuwsche namen), over volksinstellingen en gebruiken der Israëlieten, fauna en flora van Palestina, ook over vragen van exegese en tekstkritiek (zooals, bijv., de artikelen „Adino de Ezniet" in 2 Sam. 23,8, „buithalzen" in Richt. 5,30, Meteg Amma in 2 Sam. 8,1, Christologie, berouw Gods, aangezicht des Heeren, enz.). Men vindt ook artikelen over: Misjna, Talmud, Targum, Midrasj, Polyglot en Rabbijnsche bijbels, over Philo, Akiba, Kimchi, Aben Ezra, Abrabanel, Maimonides, Barhebraeus, over Hebreeuwsch en andere Semietische talen. Groote plaatsruimte wordt ingenomen door hetgeen medegedeeld wordt over de oudste beschaving van West-Azië, zooals o. a. in de artikelen over Hethieten, Amorieten, Amarnabrieven, Babylonië, Assyrië en vele andere, daarmede verwante artikelen, aan welke de Schr. met zekere voorkeur zijne aandacht heeft geschonken. Ten slotte zijn ook talrijke biographische artikelen opgenomen, wederom vooral over Duitsche, maar ook wel over Nederlandsche en andere beoefenaren der oudtestamentische vakken.

Het werk is blijkens den inhoud vooral bestemd voor — en zal dan ook meer in het bijzonder gewaardeerd kunnen worden in — die kringen van theologen, waarin elke twijfel aan Israëls uitverkiezing buitengesloten is en het volgen van methoden als die van Wellhausen en zijne school reeds a priori als verblinding geldt. Toch kunnen

Digitized by Google

ook zij, die buiten dien kring staan, bij oordeelkundig gebruik van dit boek, zeer vele bruikbare gegevens daarin vinden, waaronder verscheidene, die zij wellicht tevergeefs in andere handboeken zullen zoeken. Een register der niet in alphabetische volgorde behandelde namen, die in verschillende artikelen voorkomen, zou nog grootere bruikbaarheid in dit opzicht aan het werk verleend hebben. Wie kan toch vermoeden, dat hij inlichtingen, bijv., over Kades moet zoeken in het artikel Amorieten, over Elephantine in het artikel Syene ? Eenige moeilijk met elkander overeen te brengen chronologische opgaven in de afzonderlijke artikelen over de koningen van Juda en Israël zijn stilzwijgend herzien in een, aan het slot toegevoegde „volgorde der koningen."

Niet onopgemerkt mag blijven, dat het boek wel in het Nederlandsch is geschreven, maar niet zonder ernstige fouten tegen het Nederlandsche spraakgebruik. Het stelsel van transscriptie der Semietische woorden, door den Schr. gevolgd, is zuiver Duitsch; zijne kennis van de Nederlandsche geleerden en van de resultaten van hunnen wetenschappelijken arbeid vertoont belangrijke leemten. Als aanbeveling kan dit moeilijk gelden voor een werk, dat toch voor Nederlandsche lezers geschreven is.

Utrecht. Th. W. Juynboll.

H. G. Hamaker, Over Willen en Handelen, een Boek voor Opvoeders en Geneeskundigen. Theoretische Wilsleer. Groningen, Wolters. 1913. (Pr. geb. 1.90).

„Dit boekje is een poging om de deterministische wilsleer meer bekend te maken en beter te doen begrijpen", aldus de aanhef van het *Voorbericht.* Bij de samenstelling hoopte Schr., dat zijn boek in de 1e plaats van enig nut zou kunnen zijn voor *opvoeders*, zowel pedagogen van beroep als ouders; in de 2e plaats dacht Dr. H. bij het schrijven aan zijn ambtgenoten, de *geneesheren.* Zijn ervaring als praktiserend arts leerde hem de grote waarde van een helder inzicht in het wilsvraagstuk. Bij „stoornissen in het willen en handelen" — Dr. H. doelt speciaal op wat men noemt *„gebrek aan wilskracht"* — kan naar schr. slechts hij goede raad geven, die òf over een grote mate van intuïtieve mensenkennis beschikt òf over grondige kennis van wat Dr. H., eigen beter inzicht ten spijt, helaas nog noemt „het wilsmechanisme". Schrijver bedoelt met zijn geschrift, aan ontwikkelde leken uiteen te zetten, wat de wetenschappelike psychologie ons in hoofdtrekken heeft geleerd omtrent de wijze waarop het willen en het al dan niet dienovereenkomstig handelen tot stand komt.

Het is een rustig en voorzichtig, meestal helder en zuiver betogend, vriendelik en eenvoudig geschreven, van ernst en nadenken getuigend, voor pedagogen, dus voor leraren speciaal aanbevelenswaardig werkje, waarin duidelik de goede invloed te bespeuren valt van Prof. Heymans' colleges en de minder gunstige nawerking van geheel anders georiënteerde, daarmee soms strijdige geschriften, waarin de fysiologie nog de baas speelt over de psychologie. Zo bij de behandeling der reflexen op prikkels in hoofdstuk I van het zestal. Dit handelt *Over de oorzaken der handelingen in het algemeen.* Hierin geeft schr. van de wilshandelingen, in onderscheiding der „reflexhandelingen" en „instinkthandelingen" een niet geheel bevredigende definitie, want ook tot de determinering van „onwillekeurige" handelingen dragen zij het ook sekundair funktionerende voorstellingen en oordelen bij. (bl. 42). En heeft schr. niet *„weifeling"* bedoeld waar hij op bl. 39 van *„twijfel"* spreekt ? Merkwaardigerwijze komen in dit hoofdstuk de neigingen, het karakter qua oorzaken der wilshandelingen, nog niet ter sprake, maar pas in II: *Over de oorzaken van de verschillen in het handelen van verschillende menschen onder gelijke omstandigheden*, te weten: 1o verschil in ervaring, 2o verschillen in het denken, „de denkkracht", die uit de ervaring al of niet gevolgtrekkingen maakt, 3o verschil in aangeboren karakteraanleg.— Terecht wordt hier onderscheiden tussen „constante motieven" (vaste voorstellingskomplexen) en echte neigingen: dezelfde daden kunnen geschieden „als een van buiten geleerd lesje" of „uit iemands natuur voortkomen", zodat kan blijken, dat „wat een slecht karakter scheen, slechts een stel ongunstige constante motieven was". — Hoofdstuk III behandelt *Determinisme en Vrije Wil.* Hierin wordt vooral betoogd, dat het determinisme, de leer der oorzakelike bepaaldheid van het willen, de zgn. „kiesvrijheid" en het „vrijheidsgevoel" niet loochent, maar juist verklaart, zodat men voor geen van beide zijn toevlucht behoeft te nemen tot een met het oorzakelikheidsbeginsel strijdig indeterminisme. Gewezen wordt op de overheersende rol, die het „eigen ik" speelt bij het tot standkomen onzer daden. Volgens het determinisme zijn wij het dus wel terdege „zelf, die onze handelingen bepalen, zij het dan ook op grond van de indrukken, die wij van de dingen buiten ons door onze zintuigen krijgen." Het determinisme wordt aldus *„een wetenschappelijke theorie van den vrijen wil"*. Een „nog vrijere wil" zou slechts op „volslagen ongebondenheid en onberekenbaarheid" neerkomen. — Schr. waarschuwt terloops tegen de verwarring van determinisme en fatalisme. Op dit punt had hij wel iets dieper mogen ingaan — te meer, daar Dr. H. zelf aan het slot van dit hoofdstuk helaas wederom aan het fatalisties vooroordeel tegen het determinisme voedsel geeft, dat het met vergelding en verontwaardiging onverenigbaar zou zijn, en slechts voor een speciaal- en generaal-preventieve „straf" ruimte zou laten. Dit is wel de zwaarstwegende onjuistheid van Dr. H.'s geschrift. Vermoedelik had hij Prof. Heymans' artikelen over *Zurechnung und Vergeltung* (in de Vierteljahrsschr. für wissensch. Philos. VII vv.) niet gelezen, terwijl tans ook diens *Einführung in die Ethik* de zoon van Prof. Hamaker wellicht van deze erfdwaling kan genezen, waarvoor altans het determinisme zelf niet aansprakelik mag worden gesteld. — Hoofdstuk IV. *Over de beteekenis der* [willekeurige] *aandachtsconcentratie voor het denken, willen en handelen*, beantwoordt een voor de opvoeding belangrijke vraag (hoe en inhoeverre wij invloed ten goede kunnen oefenen op ons toekomstig handelen) in anti-fatalistiese zin, met een helder uitgewerkt voorbeeld; hoofdstuk V over *„Het begrip Wilskracht"* ontleedt dit begrip en onderzoekt, welke van de 3 faktoren, die het handelen beheersen (sc. motiefvoorstellingen, karaktereigenschappen, aandachtsconcentratie), de „wilskracht" bepalen, in tegenstelling tot enerzijds de „wilszwakte", anderzijds de „koppigheid". Het slothoofdstuk *„Over de vraag of het opbouwen eener praktische wilsleer wenschelijk en mogelijk is"* antwoordt bevestigend en betoogt het belang, vooral tot

Digitized by Google

prophylaxis, van een soort *gezondheidsleer van de wil*, ter voorkoming van de ongewenste afwijkingen, zodat een *ziekteleer* van de wil vooraf nodig is. Uitnemend zijn hier de bladzijden tegen de overijld diagnose, dat het iemand, die zijn taak niet afdoet, „aan goeden wil ontbreekt" of „dat hij lui is", waar de schr. aantoont, welk een nauwkeurige geestelike analyse zulk een „patiënt" vereist: omtrent bepaalde karaktereigenschappen en temperament („activiteit"), vermogen tot aandachtsconcentratie, „verhouding der primaire en secundaire functie", intellektuele begaafdheid en voorstellingsleven (bij welk laatste ter sprake komen: gebrek aan zelfvertrouwen, conventionele opvattingen, afleiding en verleiding, omgang). Behartigenswaardig is de wenk: het voor karakteronderzoek nodig „vertrouwen wint men nooit, wanneer men te spoedig begint. . . gebrek aan goeden wil te verwijten".

Een boekje, dat opvoeders tot rechtvaardiger beoordeling en kundiger en doeltreffender behandeling van slecht werkende, futloze leerlingen kan leiden.

Enige filosofiese onhelderheden en ketterijen (op bl. 37 zijn bij reflexen „geen psychische factoren in 't spel", op bl. 16 zijn ze zelf „psychisch", het dualisme, trots p. 16, van p. 17, 25, 26, 37, het onnodig ingelast empirisme van p. 28), een slordigheidje (het boek van Dr. Levy, p. 91, ontbreekt in het voorbericht) en de gebruikelike germanismen (het „betroffen" dier, „wij danken deze wetenschap aan", „akten nog lang niet gesloten", „kennen leert", „opmerkzaamheid", „lust- en onlust-gevoelens") moet en kan Dr. H. in een ev. volgende druk vermijden.

Amsterdam. Leo Polak.

Jac. van Ginneken, Gelaat, Gebaar en Klankexpressie. (Nederlandsche Kunst, 2). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1919. (Pr. *f* 3.90).

De wijze waarop de innerlijke gevoelens zich naar buiten openbaren in de uiterlijke bewegingen van gelaat en lichaam en in de klank-bewegingen van de stem en hoe deze drie elementen van het menschelijk uitdrukkingsvermogen met elkander verband houden, — ziehier het onderwerp door Dr. Jac. van Ginneken in dit werkje behandeld.

Het is, in onzen verlichten tijd, opmerkelijk, hoe weinig de meeste menschen met gewone algemeene ontwikkeling van dit onderwerp afweten. In de scholen wordt de kennis van het menschelijk lichaam onderwezen, wordt het geheele mechanische samenstelsel van botten, spieren en organen zorgvuldig ontleed. Maar de beteekenis van datzelfde mechanisme in dienst der uitdrukking wordt er gewoonlijk niet bij geleerd. Zoo bleef dit voor ieder toch hoogst belangrijke onderwerp meer speciaal een studie-tak voor diegenen, die door hun vak of bijzondere ambitie gedreven werden er dieper in door te dringen.

En wie dit met ernst doet, ziet zich vanzelf aangewezen op een groote vergelijkende studie; want er bestaan immers op dit gebied zoovele werken, waarin zoovele en met-elkaar-in-strijd-zijnde theoriëen worden voorgestaan. Het gaat er mee als met alle dingen: een theorie handhaaft zich tot ze door een andere wordt verdrongen en de wetenschap van een nieuweren tijd bewijst telkens op welke punten die van een vorig tijdperk gefaald heeft. Maar ook in éénzelfden tijd kunnen verschillende tegenstrijdige theorieën naast elkaar bestaan — eenvoudig doordat men verschillende uitgangspunten kiest. Soms ook ontstaan slechts schijnbare of relatieve verschillen, alleen omdat men dezelfde dingen met verschillende namen aanduidt, of wel een of andere zéér geliefde conclusie zóó sterk op den voorgrond plaatst, dat die alles gaat overheerschen. Zoo staat b.v. Hughes dichter bij de symbolisten, dan men wellicht door zijn vooruitgeschoven psycho-physisch wils-principe zou denken. Zoo hebben Wundt en Freud punten van overeenkomst, die niet dadelijk in het oog vallen, omdat ze dikwijls éénzelfde begrip anders noemen, of omdat b.v. de een in één grootere eenheid samenvat, wat de ander in twee kleinere bij-elkaar-behoorende eenheden splitst.

Ten slotte brengt een nauwgezette studie tot het volgende inzicht:

Er bestaat een onloochenbaar feiten-materiaal, — n.l. de telkens opnieuw bewezen vaste betrekkingen tusschen bepaalde gevoelens en bepaalde uitdrukkingsbewegingen, — en dàt materiaal vormt de basis voor alle theorieën. Maar de psychologische verklaring van den oorsprong en onderlingen samenhang, die de kern dezer theorieën uitmaakt, berust voor een deel op directe conclusies en blijft voor het overige synthetisch. Sommige richtingen trekken zelf een scheidslijn. B.v. de psychophysische school van Wundt, die slechts als „vaststaand" aanneemt, wat ze proefondervindelijk te bewijzen acht en verder wèl de meest-logisch-schijnende gevolgtrekkingen aangeeft, maar erkent: deze, zoolang het wetenschappelijk hersen-onderzoek nog zoovele duistere punten biedt, niet onvoorwaardelijk te kunnen bewijzen.

Een afdoende verklaring van het „hoe" en „waarom" is langs wetenschappelijken weg nog niet verkregen, — en zoo ziet de studeerende zich telkens voor een keuze gesteld en zal gewoonlijk diè theorie tot de zijne maken, die hijzelf in de meest-logische overeenstemming met het feiten-materiaal acht, of uit verschillende theorieën gaan combineeren.

Voor den leek echter, die zich niet in zoo'n veelomvattende studie verlangt te begeven, maar er toch graag „wat meer van wil weten," bestaat er eigenlijk weinig geschikte litteratuur op dit gebied. En nu komt het mij voor, dat dit populaire, zéér onderhoudende boekje van Dr. J. van Ginneken geschreven is om in die leemte te helpen voorzien.

Zonder in zwaarwichtige redeneeringen of breedvoerige beschouwingen te vervallen, vertelt hij hier het een en ander van de resultaten, die hij, door eigen vergelijkende studie, combineerenderwijze verkregen heeft. Hij doet dit zoo dood-eenvoudig, als zat hij gemoedelijk met zijn lezers te praten, maar tevens zóó levendig en enthousiast, dat vanzelf de aandacht geboeid en de belangstelling gespannen blijft.

Al dadelijk blijkt uit de eerste hoofdstukken, waarin de mimiek en pantomimiek behandeld zijn, dat hij vóór alles „aanschouwelijk" wilde blijven. Uit het bestaande feiten-materiaal heeft hij losse grepen gedaan en houdt die den lezer voor, met korte verklarende opmerkingen erbij. In de keuze van die „grepen" is hij gelukkig geweest: het zijn eenvoudige voorbeelden, die ieder gemakkelijk bij zichzelf en anderen controleeren kan. Voor het meerendeel zijn ze geput uit Piderit en Darwin, uit wier werken ook de meeste der bijgevoegde illustraties

Digitized by Google

zijn overgenomen. Daarentegen vinden we in de verklarende gedeelten iets van Wundt en andere modernen terug. In aansluiting met het voorafgaande wijst hij vervolgens op het innige gevoels-verband tusschen de mimiek van den mond, de houding van het lichaam, het timbre van de stem en den klank van het woord, en leidt zijn lezers de theorieën van Rutz en Sievers binnen.

En nu komt Dr. van Ginneken eerst recht in zijn element.

Het is zéér goed te begrijpen, dat hij, die de psyche van de taal zóó liefheeft, aan de klank-expressie de grootste plaats inruimt en de nu volgende hoofdstukken over Rhythme en Melodie zijn m.i. de allerbeste van dit bundeltje. Zeker valt het te bewonderen, dat hij ook hier niet komt overstelpen met de veelheid van zijn eigen weten, maar zich weer zooveel mogelijk bepaalt tot beknopte, bevattelijke uitleggingen en aanschouwelijke voorbeelden.

Zoo geeft hij een korte uiteenzetting van het „gevoels-rhythme," — de golvingen en deiningen der gemoedsbeweging, — waarbij hij voornamelijk wijst op de slingeringen van het gevoel tusschen contrasten. Dan komt hij tot het „taalrhythme," — de rhythmische beweging van het taalgeluid, veroorzaakt door diezelfde golvingen en deiningen der gevoelens, — de rhythmische constructies in poëzie en proza en hun juist-opgevatte metrische ontleding, zooals die ook door Wundt en Sievers wordt voorgestaan.

Wie de Grieksche Rhythmusgeslachten slechts kent als een verzameling van dorre namen uit een litteratuurles en de „versvoeten" als een rij van „boogjes en streepjes," beveel ik dit hoofdstuk nadrukkelijk aan. Zie, hoe hij hier de gevoelsbeteekenis der verschillende rhythmen verklaart; lees vooral zijn prachtig-doorvoelde ontleding van een oogenschijnlijk „jambisch" sonnet van Kloos!

Van het rhythme gaat hij over naar de melodie, — de „muziek in de taal," — de toonaccenten, de intervallen van het spreken en hun onmiddellijke beïnvloeding door het gevoel, — de beteekenis der leesteekens voor de toonstijging-of-daling in den volzin, — de toonhoogte-contrasten in zinnen en tusschen-zinnen. Verder behandelt hij: de „individueele gevoelsgolven" in muziek en taal, — hoe het werk van den dichter, evengoed als dat van den componist, diè melodie en dàt rhythme meekrijgt, als beantwoordt aan de vertolkte gemoedsstemming. En hij toont aan, dat dit beginsel óók geldt voor al die fijne nuancen van het spreken, die wisselingen van logische en gevoelsaccenten, van kleine en groote intervallen, die nu eens geleidelijke, dan weer bruuske overgangen. Kortom: voor al die speciale eigenaardigheden van toonval en accentuatie, die in het dagelijksche en individueele spreken te onderkennen zijn en die men ook in de meer algemeen-geworden eigenaardigheden van de verschillende volkstalen terugvindt.

Dit gedeelte wordt besloten met een beschouwing van de ontwikkeling der wisselwerking tusschen taal en muziek: eenerzijds de invloed van de spreek-intervallen op de lied-melodie, anderzijds de invloed van de muzikale melodie op het spreken. In deze drie hoofdstukken, aan het melodische element gewijd, laat Dr. van Ginneken zijn lezers zien tot welke verrassende resultaten de onderzoekingen van Merkel, Pierson, Storm, Kienz, Combarieu, Rietsch, Wundt-en-Schmidt, Luick, Krüger en Sievers geleid hebben. Met tal van notenvoorbeelden uit hun werken weet hij telkens het bedoelde op duidelijke en overtuigende wijze toe te lichten en voor ieder begrijpelijk te maken.

Na nog iets te hebben medegedeeld over de methodes van onderzoek, betreffende het opteekenen in noten en curven van gesproken woorden en zinnen, waarbij hij verschillende proefnemingen en instrumenten bespreekt, eindigt hij zijn boekje met een hoofdstuk over „het gevoel-zelf." Hier begeeft hij zich op zuiver psychologisch terrein. Uitgaande van uitdrukkingsvormen, waaruit de contrastgevoelens, de tegenstellingen der neigingen, het onderscheid tusschen zinnelijke driften en hooger gemoedsleven in den mensch blijken, neemt hij een indeeling der gevoelens binnen vier gevoelsdimensies aan.

Nu kan het woord „gevoels-dimensie" óók ànders opgevat worden en er zijn richtingen, die meenen aan de uiteinden eener „dimensie" geen gemoedstoestanden van gecompliceerden aard te kunnen plaatsen en die dus in het schema van Dr. van Ginneken liever een „classificeering van affecten" zullen zien. Verder zijn er, die bij een dergelijke indeeling van een ander standpunt dan het contrast-principe uitgaan en nòg andere, die, met het oog op de vele variabele gevoelsvermengingen, geen enkele „indeeling" doorvoerbaar achten. In onzen tijd, vol uitloopers van vroegere en voorboden van nieuwere richtingen, is voor vele opvattingen plaats, en de conclusies van Dr. van Ginneken getuigen zeer zeker van zijn veelzijdige studie en ijverig streven.

Summa summarum: een héél mooi, frisch-geschreven boekje, dat men, al lezende, wel moet liefkrijgen om het warme gevoel, dat er uit spreekt, om de geestdrift van den schrijver voor zijn onderwerp.

Den Haag. Albert Vogel.

SCHOOLBOEKEN.

Honderd Nederlandsche gedichten, verzameld door Dr. **Chr. Kroes—Ligtenberg.** Gouda, G. B. van Goor Zonen. 1919. (Pr. *f* 0.90, gecart. *f* 4.25).

Met deze bloemlezing, die de serie der honderd Fransche, Duitsche en Engelsche gedichten bij denzelfden uitgever verschenen, vol maakt, beoogde de verzamelaarster verschillende doeleinden: versjes, geschikt om op te laten zeggen; epische gedichten uit verschillende perioden onzer letterkunde; stof voor het voorbereidend letterkunde-onderwijs; ziehier wat deze bloemlezing, *op verzoek van den uitgever samengesteld,* ons wil brengen. Men lette op wat wij cursiveerden. Want ook de verzamelaarster zal niet kunnen beweren, dat voor het doel, dat zij zich bij de keuze gesteld heeft, nog een nieuwe bloemlezing noodzakelijk was. Overigens willen wij van deze keuze niets dan goeds zeggen; de gedichten zijn veelsoortig, rijk aan afwisseling, uit verschillende perioden onzer letterkunde, Nederlandsch, Vlaamsch en Zuid-Afrikaansch; de uitgave is goed verzorgd en eenige noodzakelijke, korte verklarende aanteekeningen besluiten het bundeltje.

Leiden. B. M. Noach.

Digitized by Google

Opstelgedichtjes, bestemd voor het hoogste leerjaar en vervolgklassen der Lagere School; bijeengebracht door **A. C. Stoorvogel**. Gouda, G. B. van Goor Zonen. 1920. (Pr. *f* 0.90, gecart. *f* 1.25).

Het bundeltje is een berijmd pendant van de vroeger verschenen „Opstelverhaaltjes" van denzelfden verzamelaar. Den laatstgenoemden bundel geef ik boven de „Opstelgedichtjes" de voorkeur om den natuurlijker stijl. Want in de gedichtjes vindt men veel rijmelarij, terwijl de moraal van menig versje vergoeden moet, wat het aan leukheid-van-vertelling ontbeert. Echte geestigheid vinden wij er weinig. 't Is geen verwijt aan den verzamelaar. 't Is niet *zijn* schuld, dat onze letterkunde niet rijk is aan aardige kinderpoezie, en dat hij dus, om zijn bundeltje vol te krijgen veel ontleenen moest aan Laurillard, Immerzeel, Van Oosterwijk Bruyn en hun ongeestige geestverwanten. Het zou niet moeilijk zijn, hier een reeks citaten te geven van slecht Nederlandsch uit deze versjes of van een bombaststijl, waarop de gebruiker van dit bundeltje niet mag nalaten, de aandacht van de leerlingen te vestigen. Ik bepaal me tot een paar:

„verklaart niet gaarn' zich ongezind" (blz. 36); „aanzoek" (blz. 86) in de beteekenis „verzoek"; „en blijkbaar wordt door hen geloofd" (blz. 87) uit rijmdrang in plaats van den bedrijvenden vorm; „een rechte taalverkrachter" (blz. 60), „die zich een koppel blauwe dagen op Siegenbeek had toegelegd" (blz. 60).

Natuurlijk vindt men ook aardige voorbeelden van Nederlandsche epiek in 't boekje; het zijn meest oude bekenden van Staring, Lovendaal en Van Lennep en b. v. het aardige „Inkwartiering" van Abrahamsz. Willen we iets goeds van het bundeltje zeggen, dan is het dit: dat de leerlingen gedwongen worden den „dichtstijl" door eigen prozastijl te vervangen. Maar een afzonderlijke verzameling berijmde verhalen lijkt ons daartoe voor een goeden docent, die liever zijn eigen keuze doet, niet beslist onontbeerlijk.

Leiden. B. M. Noach.

„The Merchant of Venice" by W. Shakespeare, met aanteekeningen voorzien door **L. J. Guittart** en **P. J. Rijneke**. Amsterdam, Meulenhoff. (Pr. geb. *f* 0.95).

Waar we reeds een geannoteerde Schooluitgave hebben van dit stuk, vind ik het jammer dat de bewerkers niet op een ander werk hun keus hebben laten vallen.

Het stuk zelf wordt voorafgegaan door een „Introduction," die niets anders is dan de inhoud van het stuk, in 't kort verteld, waarbij dan nog gevoegd een kleine ontleding van de karakters der hoofdpersonen. Hoe de bewerkers kunnen denken dat zooiets aangenaam is aan hun collega's, is mij een raadsel. Welk leeraar zal eerst een vertelseltje laten lezen over den inhoud van een stuk. dat hij met zijn leerlingen gaat lezen? Of moet het soms dienen om den leerlingen voor het eindexamen de noodige vaardigheid te geven? Als dit zoo is, is het een bewijs temeer van de treurige inpomperij voor een eindexamen H.B.S. en degradeert het ons onderwijs.

Leiden. Chr. Kok.

K. R. Gallas, Choix de poésies francaises, 2e édition. I. Du quinzième siècle à Verlaine. II Poètes modernes. Amsterdam, Meulenhoff.

Het is een goed idée geweest van den Heer Gallas, deze twee deelen poésies françaises bij Meulenhoff uit te geven. Zeker, werkjes als deze ontbreken en ontbraken niet, maar in de keuze van de gedichten kan de verzamelaar meer of minder gelukkig zijn, en ik meen te mogen zeggen, dat, om nu vooreerst maar alleen te spreken van het eerste deeltje, de keuze over 't algemeen bijzonder gelukkig is geweest.

Het werk is natuurlijk voornamelijk samengesteld met het oog op de bruikbaarheid voor onze inrichtingen van voortgezet onderwijs. De leerlingen moeten dus een bundel onder de oogen krijgen, die hun smaak kan vormen en vooral die zoodanig is gekozen, dat een jongmensch met eenig gevoel voor poezie het boek uit zichzelf nog eens opneemt en doorleest, als hij het heeft opgeslagen.

Ik weet wel, dat de leeraar, die goed voorleest, de klasse boeit en daardoor een heel goed werk verricht, maar men mag toch ook nog hopen, dat de voordracht na zal werken en zal maken, dat het lezen van gedichten voor en door den leerling een genot wordt.

Daarvoor is noodig, dat de keuze met veel zorg is gedaan, dat ze afwisseling geeft en dat ze tevens een beeld geeft, al is het natuurlijk een vrij flauw beeld, van 't geen de Fransche taal op 't gebied der poezie kan geven.

Ik meen, dat het een genot kan worden voor vele leerlingen, wanneer ze nader met de verzameling kennis maken.

De enkele aanteekeningen aan den voet van den tekst zijn niet te talrijk en vooral niet overbodig. Ook de vertalingen van enkele woorden zullen er zeker toe bijdragen het lezen en genieten van de gedichten te vergemakkelijken en des te boeiender te maken.

Tal van de gedichten zijn daarbij geschikt van buiten geleerd te worden, wat voor onze scholen van groot belang is.

Het tweede deel begint met een inleiding: Quelques mots sur la poésie à partir de 1880. Deze benaming is zeer kenmerkend voor de groote, ik zou haast zeggen, te groote bescheidenheid van den verzamelaar, hier den schrijver. „Ces quelques mots" bevatten een degelijke, doorwrochte studie van de verschillende stroomingen op het gebied van de Fransche poésie in de laatste 40 jaar. Wanneer men nagaat, uit welke bronnen de Heer Gallas hiervoor heeft geput, wat een macht van werken en werkjes hij heeft geraadpleegd, hoeveel opstellen in tijdschriften en couranten door hem zijn doorgewerkt en met welk een meesterschap hij de stof beheerscht, dan kan men niet anders doen, dan de inleiding met zorg te lezen en te herlezen om van het vele wetenswaardige en interessante, dat hier bijeengebracht is, volop te profiteeren.

En dan ook gaat men van zelf over tot het lezen van de meesterwerken, die daarop van tal van dichters, allen meer of minder modern, meer of minder nieuw, en vooral meer of minder belangwekkend, worden gegeven. En al is het niet te ontkennen, dat niet alle gedichten allen even gemakkelijk zullen aanspreken, het doel dat de Heer Gallas zich heeft voorgesteld schijnt mij bereikt: we krijgen een overzicht van den grooten rijkdom van de Fransche poésie der laatste jaren, die als altijd, tenminste als in vele andere perioden, een groote bloei vertoonde.

Deze bundel, ook naar het oordeel van den verzamelaar, richt zich minder tot onze jeugd dan wel tot „les connoisseurs".

Leiden. P. Werkman.

Digitized by Google

Y. Dubosq en B. Hylkema, Leerboek der Fransche handelscorrespondentie. Gouda, Van Goor Zonen. 1919. (Pr. *f* 1.70).
Des., Fransch Handelsleesboek. a. b. (Pr. *f* 0.95).

Het eerstgenoemde werk zal, naast andere bekende en veel gebruikte werkjes, die dezelfde stof behandelen, zeker een plaats weten te verwerven. Het is bepaaldelijk samengesteld voor de candidaten voor de praktijk diploma's en geeft in zeer beknopten vorm zoo ongeveer alles, wat voor hen noodig en nuttig is.

De schrijvers hebben een goed werk verricht, daar ze het verkrijgen van een diploma, voor velen een levenskwestie, belangrijk hebben verlicht. Een goed en eenvoudig, sober gehouden leerboek heeft in zulke gevallen groote waarde.

Het „Fransche handelsleesboek" van dezelfde schrijvers lijkt mij een uitstekende aanvulling van het leerboek. Ook in dit werk heeft zich de meester in de beperking getoond.

Leiden. P. Werkman.

Onze redactie ontving den vierden herzienen druk van het *Leerboek der Nederlandsche Geschiedenis* door Dr. N. Japikse (uitg. f[a] Wolters te Groningen-den Haag; pr. *f* 3.80, geb. *f* 4.75).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij de firma Weidmann te Berlijn verscheen de zevende uitgave van *Homers Iliade*, erklärt von J. U. Faesi. Deze uitgave werd bezorgd door J. Sitzler, die 't aantal opmerkingen en aantekeningen heeft vermeerderd en in overeenstemming gebracht met de belangrijke resultaten waartoe de studie van Homerus sedert de vorige uitgave (vele jaren geleden verschenen) heeft geleid. Dit deel bevat Boek VII - XII ; de prijs is 5 Mark.

Bij de fa. Wolters te Groningen-den Haag is de vierde, vermeerderde en verbeterde druk verschenen van het bekende *Fransch Woordenboek* door C. R. C. Herckenrath. Het werk kost, gebonden in één of in twee deelen, *f* 9.90.

Bij de firma Constable & Cie te Londen verscheen *The public service in war and peace* door Sir William Beveridge; het boekje bespreekt de veranderingen die gedurende de oorlog in het burgerlik bestuur van de staat plaats vonden en de regeling van dat bestuur in de toekomst. De prijs is 2 sh.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN

Hermes, LIV, 4: O. Viedebantt, Hannibals Alpenübergang. — J. Mussehl, Bedeutung u. Geschichte des Verbums *cēvēre*. — K. Barwick, die sogen. Appendix Probi. — Fr. Preisigke, Die Begriffe *ΠΥΡΓΟΣ* u. *ΣΤΕΓΗ* bei der Hausanlage. — Misc.

LV, 1 : U. Wilcken, zu den Kaiserreskripten. — K. Münscher, zu den Persern des Aischylos. — B. Keil (†), ein neues Bruchstück des Diagoras von Melos. — E. Howald, das philosophiegeschichtl. Compendium des Areios Didymos. — Misc.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLV-XLVI, 1-2 : M. Gelzer, Die röm. Gesellschaft zur Zeit Ciceros. — W. Süss, Das Problem des Komischen im Altertum. — E. Pfuhl, Gedanken über Wesen u. Werden der klass. Kunst. — P. Merker, Der Ausbau der deutschen Literaturgesch. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: W. Nestle, Schicksalswenden im Völkerleben. — P. Sickel, Universitäts- u. Schulwiss. — H. Friese, Vom pädagog. Stil. — E. Stemplinger, Der Aberglaube im Unterricht.

English Studies, II, 8 : L. Snitslaar, Patrick Mac Gill.— E. Kruisinga, Critical Contributions to English Syntax, I-III. — Notes a. News. — Translation. — A. G. v. Kranendonk, Notes on Modern English Books, VI. — Reviews.—Bibliogr.

Beiträge z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Liter., XLIV, 3 : H. W. Pollak, Studien z. germ. verbum, I. — S. Singer, Studien z. d. minnesängern. — F. Holthausen, Etymologisches. — A. Leitzmann, Der wortschatz der Engelberger Benedictinerregel. — Dez., Erwiderung. — E. Schwentner, Zum lautwandel germ. *n* > *l*. — Dez., Ags. *óleccan* 'schmeicheln'. — E. Sievers, Zum Heliand. — Dez., Zum Tatian. — K. Preisendanz, Eine altdeutsche namenliste. — M. Spanier, Zu Thomas Murner.—E. Kieckers, Zum nhd. infinitivgebrauch. — Dez., Die 2. sing. imperat. im nhd. als indicativ. — E. Ochs, Spätmhd. *redbusle*. — O. Behaghel, *Schöpfen*. — S. Feist, Zu den Ripuariern.

Anglia, Beibl. XXXI, 1: F. Holthausen, Zu ae. dichtungen.

Tijdschrift voor Geschiedenis en Aardrijkskunde, XXXIV, 5/6 : Blok, Vrede op aarde. — Van Hamel, Het Keltische vraagstuk. — Van der Kemp, Don Carlos. — Antheunissen, De raadpensionaris van Holland. — Billenkamp, Ontginning in Drente.

Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XV, 2: Müller, Die Alpgüter von Hofen und Weingarten (vervolg). — Baasch, Zur Statistik des Schiffspartenwesens. — Miszellen (o. a. Kaphahn, 1648, 1919. Historische Problemen zur Liquidatur des Weltkrieges).

Studiën, XCIII, April: L. P. P. Franke, George Bernard Shaw. — F. de Bruijn, Onze Kolennood in de Oorlogsjaren.— Is. Vogels, „Gregorianum." — G. Gorris, Dramatiek in dienst van den Vlaamschen Strijd.— Is. Vogels, De Vrijmetselarij in Indië en de Katholieke Onderwijzers. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Acket, Ged. v. De Génestet: N. Taalg. XIV, n°. 2 (Engels).
Caland, Ontdekkingsgeschiedenis Veda: D. Lit. Ztg. 1920 n°. 9 (Oldenberg).
Van Dillen, De Russische revolutie: Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. XV, n°. 2 (E. B).
Frantzen en Hulshof, Schwankbücher: Lit. Zentralbl. 1920, n°. 5.
Gaastra, Gopatha Brāhmaṇa: Lit. Zentralbl. 1920, n°. 9. (B. L.)
De Groot, Antique Prose-Rhythm, I: Berl. Philol. Wochenschr. 1920, 6 Maart (Ammon); Lit. Zentralbl. 1920, n°. 10 (Preisendanz).
Dez., De numero oratorio Latino: Berl. Philol. Wochenschr. 1920, 6 Maart (Ammon).
Hesseling, L'Achilléide byzantine: Wochenschr. f. klass. Philol. 1920, 1 Maart (G. Wartenberg).
Janssen, Suetonii Vita Domitiani: Rev. Crit. 1920, n°. 3 (Chabert).
Murray, Erasmus and Luther: Athenaeum 1920, Maart 12 (Saintsbury).
Nauta, Leeuwendalers: N. Taalg. XIV, n°. 2 (de Vooys).
Prinsen, Ged. v. De Génestet: N. Taalg. XIV, n°. 2 (Engels).
Dez., Leeuwendalers: N. Taalg. XIV, n°. 2 (de Vooys).
Vürtheim, Stesichoros' Fragmente und Biographie: Athenaeum 1920, April 2 (J. T. Sheppard).
Wille, Byencorf: N. Taalg. XIV, n°. 2 (de Vooys).

Digitized by Google

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

NEOPHILOLOGIESE BIBLIOTHEEK.

Zoo juist verschenen:

OSSIAN ET L'OSSIANISME

DANS LA LITTÉRATURE EUROPÉENNE
AU XVIIIE SIÈCLE

par P. VAN TIEGHEM,

Docteur ès lettres, Professeur au Lycée condorcet (Paris).

Prijs . . . . fl. 2,40
Voor inteekenaren op Neophilologus . . . . . . fl. 2,10
Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

MENANDRI

FABULARUM RELIQUIAE
IN EXEMPLARIUM VETUSTORUM FOLIIS LACERIS SERVATAE

CUM PRAEFATIONE, NOTIS CRITICIS, COMMENTARIIS EXEGETICIS

TERTIUM EDIDIT

J. VAN LEEUWEN J.F.

Lit. Hum. Dr.,
in Academia Lugduno-Batava Antehac Prof. Ord.

Prijs Ing. f 4.90.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

DE APOLOGIA XENOPHONTEA CUM PLATONICA COMPARATA

SCRIPSIT

Dr. P. VRIJLANDT

Gymnasii neomagensis praeceptor.

Prijs Ing. f 4.50.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN.

FRANSCHE KUNST

Bibliotheek van Fransche Letterkunde, Schilder-, Bouw-, Beeldhouw- en Tooneelkunst, Muziek, enz.

Onder Redactie van Dr. P. VALKHOFF.

Zoo juist verscheen:

XIII

EMILE BOULAN

Figures du XVIII Siècle

LES SAGES

Fontenelle et la Marquise de Lambert

f 2.90

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS MIJ. - LEIDEN.

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken
onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde
aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Over allerlei aantrekkelijke onderwerpen van kunst en literatuur — we noemen slechts moderne architectuur en muziek in ons land — bestaan geen geschriften die den weetgierige kunnen inlichten, of hem nader brengen tot de bedoelingen van den geleerde of den kunstenaar.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn., De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. f 1.75, geb. f 2.40.

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. f 3.25, geb. f 3.90.

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw, geïll. Ing. f 3.90, geb. f 4.50.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Nederlandsche Bibliographie.

Abonnement per jaar (12 nummers) 1.—.
Verschijnt op den eersten van elke maand bij
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ TE LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden. | Prijs per jaargang van 12 nummers f 9.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. | No. 9. | Juni 1920.

Leky, Plato als Sprachphilosoph (Hesseling).
Boissevain en Boeken, Thoukudides' Navorschingen. IV (Leyds).
Postgate, Phaedri fabulae Aesopiae (Hartman).
Verdenius, Maerlant's Heimelijkheid der Heimelijkheden (Kluyver).
Koopmans, Hoofts Baeto (C. H. Ph. Meijer).
Salverda de Grave, Italië's Letterkunde (Mw G. de Boer).
De Pange, Les Lorrains et la France au moyen âge (Huizinga).
Witlox, De Katholieke Staatspartij, I (Blok).
Hönigswald, Die Skepsis in Philosophie u. Wissenschaft (Polak).
Schoolboeken:
Kroes, Abrisz der deutschen Literaturgeschichte (Heyligers).
Saure, Erzählungen nach Dramen deutscher Klassiker (Heyligers).
Benjert en Elzinga, Fransch voor de Middelbare School, I (de Haan-Liégeois).
Dezelfden, Fransche Lectuur voor de Middelbare School, I, 1—2, II, 1 (de Haan-Liégeois).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Certamen poeticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

M. Leky, Plato als Sprachphilosoph, Würdigung des platonischen Kratylus. (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums X. Band. 3. Heft). Paderborn, F. Schöningh. 1919. (Pr. M. 6.60 + 20 %).

In een voorbericht deelt Dr. Leky ons mede dat hij binnenkort een werk zal doen verschijnen, getiteld Über den Ursprung der Sprache, nadat hij in 1917, bij de firma Bachem te Keulen, Grundlagen einer allgemeinen Phonetik als Vorstufe zur Sprachwissenschaft uitgaf. Tussen die twee geschriften staat de hier aangekondigde studie, die ontstaan is bij het voorbereiden van het grotere werk dat nog niet het licht zag, en tevens een uitvloeisel schijnt van het, mij niet bekende, boek over algemene klankleer. De schrijver richt zich in de eerste plaats tot belangstellenden in taalkwesties. Hij hoopt dat hij ook begrepen kan worden door „Nichtgriechen"; wanneer hij daarmede bedoelt mensen die geen Grieks verstaan, vrees ik dat het karakter van deze grotendeels onvertaalbare dialoog zijn verwachting zal teleurstellen.

Overeenkomstig het doel van Dr. Leky wordt de Kratylus hier uitsluitend behandeld als getuigenis van Plato's gedachten over het wezen en de oorsprong der menselike taal. De schrijver rept niet van de poging door Schaarschmidt beproefd om de onechtheid van de dialoog te bewijzen; hij onderzoekt niet wat de Kratylus betekent voor Plato's leer over 't verkrijgen van kennis; de etymologieën beschouwt hij eenvoudig als een parodie op de leer van Heraclitus; van de talrijke verklaringen die van de dialoog zijn gegeven, bespreekt hij alleen drie recente studies en, in een naschrift, de mening van von Wilamowitz in diens jongste boek over Plato. Al zijn kracht en alle ruimte wijdt Dr. Leky aan een uitvoerige, fijn verdeelde ontleding van de dialoog (blz. 17-78). Deze hoofdstukken van de studie munten uit door helderheid.

Zulk een analyse is onvermijdelik subjektief, niet alleen omdat zij gepaard gaat met een verklaring van Plato's eigenlike bedoeling, maar ook omdat elke indeling afhankelik is van het standpunt dat de indeler heeft gekozen. Wat voor de een iets bijkomstigs is, zal voor de ander een zeer essentiële uitspraak zijn, die hij in extenso meedeelt, die hij voor de kern van het betoog houdt of als slotsom van de bewijsvoering aanziet. Mij komt het voor dat Leky terecht in de bekende etymologieën geen ernstig-gemeende woordafleiding ziet (gelijk b.v. Schäublin gedaan heeft), maar of nu daarom alles als parodie is bedoeld, betwijfel ik. Men heeft er dikwels opgewezen dat veel wat ons wild voorkomt, zich niet onderscheidt van wat de Oudheid bij 't zoeken naar een etymon gerechtvaardigd achtte; ook lijkt het mij wel wat wonderlik dat Plato bijna twee derden van zijn dialoog aan zulk een parodie zou hebben gewijd: een tiental goed gekozen, d.i. in dit geval zeer zotte, voorbeelden zou beter gewerkt hebben. Maar dat er parodie bij is, geloof ik stellig; zeer duidelik is die voor mij wanneer, als verdere reduktie niet mogelik blijkt, κακόν voor een buitenlands woord wordt verklaard.

Leky stelt Plato als „Sprachphilosoph" zeer hoog, en niet ten onrechte. Dat de keus θέσει ἢ φύσει tot niets leidt, maakt Plato zeer duidelik; geniaal moet men, met Leky, 't betoog vinden dat de etymoloog niet verder kan komen dan tot de πρῶτα ὀνόματα, en dat men daarmee eigenlik heel weinig genaderd is tot de verklaring van het ontstaan der taal. Bij deze hoofdverdiensten, die, ook volgens Leky, echter alleen „eine rein propädeutische"

Digitized by Google

waarde hebben (blz. 85), wil ik gaarne nog vele kleinere erkennen, zoals het inzicht dat „barbaärse" talen niet behoeven onder te doen voor de Griekse, dat de Griekse taal veel vreemde woorden heeft opgenomen, dat de vrouwen konserverend werken op de taal, verder de opmerking dat op elkaar volgende woorden door sluit- en beginklank wederkerige invloed oefenen, al volgt ook die opmerking uit een onzinnige etymologie van Ἥρα (p. 404 C). Zo zou ik nog meer aan Leky's lof kunnen toevoegen.

Toch is 't mij niet mogelik de dialoog even zeer te bewonderen als hij. De vorm is niet aantrekkelik; ik gevoel een gebrek aan evenwicht tussen de bestrijding van Hermogenes, bij wie θέσει of ξυνθήκῃ als „uit willekeur" wordt geïnterpreteerd, en die van Kratylus, in wiens opvatting 't woord φύσει verzacht wordt tot „door een natuurlik verband"; dan komt het mij voor dat de vergelijkingen met handelingen en voorwerpen uit het dageliks leven de aard van ons spreken en benoemen niet verduideliken, en eindelik schijnt mij de opvatting van het ontstaan der taal eenzijdig verstandelik. Indien als οἱ θέμενοι τὰ ὀνόματα de Goden werden vermeld, zou zeer zeker 't scheppen van de taal tot een wonder zijn teruggebracht en dus alle verklaring zijn opgegeven, maar is dat eigenlik niet aannemeliker dan zich, gelijk Plato doet, die ὀνοματοθέται voor te stellen als mensen (οἱ ἄνθρωποι, οἱ πάνυ παλαιοί), die, ofschoon nog onbespraakt (?) reeds namen geven? Geen mens mag Plato er een verwijt van maken dat hij niet de ontwikkeling van de taal zich parallel dacht met de ontwikkeling van het gemoed en het verstand, doch als hij deze opvatting niet gehad heeft kan men hem, met alle eerbied voor zijn genie, toch niet rekenen tot de voorlopers van de hedendaagse beschouwing omtrent het wezen der taal.

Leiden. D. C. Hesseling.

Thoukudides' Navorschingen. De Peloponnesische oorlog van 431 tot 411 v. C. in acht Boeken. Vertaald uit het Grieksch door Mej. **H. M. Boissevain** met medewerking van Dr. **H. J. Boeken**. Boek IV. — Haarlem, J. W. Boissevain en Co. 1919.

Evenals de drie eerste boeken is de Redactie zoo vriendelijk geweest mij het 4e ter recensie te sturen. Het moeilijke werk schrijdt rustig voort; daarvoor kan men eerbied hebben. Maar veel van het vroeger opgemerkte geldt ook hier; er zijn nog altijd te veel vergissingen. Ik zal ze maar op de rij af behandelen.

Aan 't eind van c. 2 moet bijgevoegd worden: (vergunden zij), *toen hij er zelf om vroeg.*

In c. 5 staat: Toen nu de Ath. de landzijde van de plaats h. v. in *hoogstens* zes dagen, lees: de landzijde en *wat 't meest noodig was* van de plaats h. v. in zes d.

In c. 9 doet zich weer het geval voor, dat de vertaling een anderen tekst veronderstelt, nl. ἐπισπάσεσθαι, terwijl in den tekst staat: ἐσβιάσασθαι, een goede verbetering, die de volgende vertaling zou eischen: (meende hij dat) *zij hun best zouden doen dáár binnen te dringen.* In den volgenden zin is οὔτε... τε vertaald, alsof de ontkenning ook op 't tweede gedeelte sloeg; 't moet zijn: *en* dat voor de vijanden .... de plaats *toch* neembaar zou zijn.

In c. 10 is: *willen worden gevonden* geen fraai Nederlandsch; waarom niet: *willen schijnen.* — Verderop zou ik in pl. v. *handelen* liever zetten: *wagen.* — Het einde van datzelfde hoofdstuk is verkeerd opgevat, lees: als iemand blijft staan en niet door vrees voor 't gedruisch en *het overweldigende van de landing der* schepen verschrikt terugdeinst, *die landing niet kan afgedwongen worden.* — En verder: om nu <ook zelf> stand te houden (evenals ik).

In c. 11 zou ik liever zeggen: *bemoedigd* dan *getroost.*

In c. 17 is τῶν προύργου niet uitgedrukt, lees: iets *doelmatigs.*

In c. 18 staat: opdat ge niet... *een verkeerd besluit neemt,* lees: *tegenspoed ondervindt.*

In c. 20 aan 't eind staat: *en hen er niet toe dwingt,* ik zou verkiezen: *liever dan hen er toe te dwingen.*

In c. 23 is naar de vulgata vertaald *werd* .... opgeheven, terwijl de tekst het pl. q. pf. heeft. Verderop staat *zooals ook,* lees: *dat toch.*

In c. 25 staat: *van voren* aanvielen, moet zijn: *eerder.* En verderop: als bezetting waren *gehouden,* lees: *achtergebleven.*

In c. 35 staat: *omtrek,* waar ik zou schrijven: *ringmuur.*

In c. 41 staat: dat de omwenteling.... zich verder zou uitstrekken *dan onder die van dat land,* behoort eenvoudig te zijn: *verder in hun land.*

Bovenaan blz. 71 staat: die Aioliërs *zijn,* lees: *waren.* Op dien heuvel *nu is,* lees: *is nu.* — Aan 't eind van c. 43 staat: het dorp *van* Solugeia, ik zou dat *van* maar weglaten. C. 44 in fine: weinig *meer* dan vijftig, moet zijn: *minder.*

In c. 45 zou ik daarentegen tusschen de woorden *schiereiland* en *Methone van* inlasschen.

En iets verder in pl. v. *het schiereiland de landengte* schrijven.

De bijvoeging aan 't eind van c. 46: *zoo laten zij hen er in loopen* is wel juist en schilderachtig, maar in parenthesi te zetten.

In c. 49 is in te lasschen: aan <de monding van> de Ampr. golf.

In c. 55 staat: als een te kort in *het ten uitvoer brengen,* lees: in *hetgeen zij meenden te kunnen doen.*

In c. 57 staat weer eens *veertig* in pl. v. *vier.*

In c. 61 in fine staat: zeer snel zou *er vrede zijn met den Athener,* lees: zou *de bevrijding hiervan* (sc. τοῦ κοινῶς φοβεροῦ) *zijn.* En 't volgende behoort zóó te zijn: de Ath. breken niet op uit hun eigen land, maar uit het gebied van diegenen, die hen ingehaald hebben.

C. 62 in. staat: zoo *iets* goeds, lees: zoo *veel* goeds.

In c. 64 staat: *voor elkander en niet voor uw vijanden te zwichten,* lees: *uit zichzelf en niet door uw v. gedwongen* te zw.

In c. 66 staat: *aan die bespreking deel te nemen,* lees: *dit door te zetten.* De volgende eigennamen zijn een weinig verhaspeld; de verbetering ligt voor de hand.

Bovenaan p. 107 staat peripoloi; dit zijn niet de gewone Attische, die ook in de noot aangeduid worden: *alleen binnenl. krijgsdienst deden,* dus niet hier.

Op p. 109 (c. 68) staat *twist,* verbeter: *wist* en rechtsomkeerd in pl. v. — *t.*

In c. 72 is achter Nisaia bij te voegen: *en de zee.*

In c. 79 staat: bang voor *den ingekankerden afkeer van de steden tegen* de Ath., lees: bang voor de *oude geschillen met* de Ath.

In c. 87 staat: der Laked, *daar* die — *door hun goede*

Digitized by Google

bedoeling jegens u, lees: *opdat die niet door uwe welwillendheid* (iron.)

Pag. 151 bovenaan staat: *in* deze Ath., lees: *tegenover*.

In c. 94 had in den tekst in overeenstemming met de vertaling behooren te staan < οἱ > πολλοι.

Op p. 157, r. 9 staat *rechter*vleugel, moet zijn: *linker*—. Verderop *gemakkelijk*, lees *gemakkelijker*.

In c. 99 staat: ze zelf *maar moesten weten*, lees: zelf *wel wisten*.

Op p. 167 staat in de noot: schoon*zoon*, moet zijn: schoon*vader*.

Op p. 185, r. 9 staat: *Atheners*, lees: *Toronaeërs*.

In c. 117 staat: zoolang Brasidas *niet nog meer* voorspoed had, lees: *nog* v. h. En verder: *die mannen wel prijs geven en*, lees: *van die mannen wel beroofd worden, maar*.... En voor *probeeren* zou ik zetten *kans hebben* het nog te winnen.

Bovenaan p. 195 moet staan: *En* de gez., die aanwezig *zijn*, hebben — bindend *te verklaren*.

Onderaan diezelfde pag. staat *zij*, lees: *de Achaiers*. Op p. 207 vinden wij: *hebben zij een werkelijk voordeel*, moet dit niet zijn: *hebben zij echter werkelijk dapperheid*? En aan 't eind van die pag.: *want anders* (γὰρ ἄν) *zouden zij het laatste liever doen dan het eerste*.

In c. 128 in fine staat: *nu door den loop der gebeurtenissen met beiden overhoop geraakt*, lees: *afwijkende van het voor hem onweerlegbaar voordeelige* (met behoud van den gen. τῶν ἀναγκαί ν ξυμφόρων).

Op p. 213 even over 't midden staat: *van* den heuvel, dit *van* moet weg.

Ten slotte wil ik opmerken, dat op 't zesde kaartje *Sikuoon* staat in pl. v. *Skione*. — De zoogenaamde drukfouten vermeld ik maar niet.

Groningen. R. Leyds.

Phaedri fabulae Aesopiae cum Nicolai Perotti prologo et decem novis fabulis recognovit brevique adnotatione critica instruxit **S. P. Postgate**. Oxonii e typographeo Clarendoniano. 1919. (Pr. 4/6, geb. 5 sh.).

Waarom moet zoo'n boekje eigenlijk worden aangekondigd? Mij dunkt, wie geen Phaedrus bezit en met dit curieus poeetje wenscht kennis te maken, schaft zich natuurlijk dit keurig gedrukt, allernieuwst editietje aan. En de vakman, die er al een paar dozijn in zijn kast heeft staan, koopt deze editie er nog bij, daar hij gaarne weten wil, wat een man als Postgate denkt over de diverse puzzles, die deze ijdeltuit oplevert, en die haast even talrijk zijn als de pedante versregeltjes, die hij heeft geschreven.

Maar, de redactie van het *Museum* verlangt een aankondiging van mij. Laat ik dan eenige gronden aanvoeren, waarom het mij aanbevelenswaardig lijkt, met dit jongste werk van den vermaarden Engelschen Latinist kennis te maken.

Postgate betoont zich ook hier een bezonnen en bezadigd geleerde, die volkomen op de hoogte van zijn taak is. En dat wil hier heel wat zeggen. Toen ik mijn *de Phaedri fabulis commentatio* had geschreven, legde ik eens bovenop elkaar al de geschriften en boeken, die ik daarvoor had doorgewerkt of doorgebladerd: 't was een stapel, die mij boven 't hoofd uitkwam.

„Ook zelfs mijn naam wordt mij strijdig gemaakt" zou ons poeetje kunnen jammeren.

Ook Postgate doet daaraan mee; m. i. volkomen terecht. Mij dunkt, wij moeten hem voortaan met Havet *Phaeder* noemen: *Phaedrus* is een onmogelijke latinizeering van het correspondeerend Grieksche adjectivum. En evenzeer terecht laat P. hem den eeretitel *Augusti libertus* behouden, dien Lucian Müller hem wilde afnemen.

Omtrent de *premythia* en *epimythia* meent P. dat ze ieder afzonderlijk moeten worden beoordeeld, of ze kunnen blijven staan dan wel geschrapt moeten worden. Daarmee kan ik natuurlijk instemmen. Ik heb immers boven het hoofdstuk, dat ik aan deze kwestie wijdde, het motto geplaatst:

si merui, videorque nocens abscidite ferro.

En evenzeer juich ik het toe dat P. al de titels der fabels voor onecht houdt, al laat hij ze gemakshalve staan.

Een vraagteeken zet ik bij de beslissing, die P. neemt in zake den 5den voet. Dat iemand zich verbeeldt een finesse in te voeren, waaraan geen zijner voorgangers ooit heeft gedacht, vind ik heel mal, maar ik begrijp het (ook Seneca tragicus handelde zoo). Maar dat hij dien regel *niet trouw* opvolgt (zooals P. wil en vóór hem Speyer wilde), vind ik ongeloofelijk. In den versregel:

elephanti vires et leonis impetum

een opzettelijk streven te willen zien om *vlugheid* te doen hooren, lijkt mij een beetje gezocht. (Trouwens heel overtuigd daarvan is P. ook niet).

Dat Martialis met den bekenden versregel:

an aemulatur improbos iocos Phaedri

op onzen *Phaeder* doelt, is voor P. een uitgemaakte zaak. Hij kan gelijk hebben, maar ik twijfel. Hoe kon ons dichtertje zóó in 't vergeetboek raken, als hij in M.'s tijd zóó beroemd was geweest. Doch „in densis latet vita Phaedri tenebris", dat is altijd weer de verzuchting, waarop onze Phaedrus-studiën uitloopen.

Gelijk ik reeds te kennen gaf heeft P. kennis genomen van al wat er, ook in lateren tijd over *Phaeder* geschreven is. Natuurlijk heeft hij steeds rekening gehouden met de grootere werken van Havet, Hervieux, Tiele; maar ook kleinere geschriften heeft hij niet ter zijde gelaten. Bepaaldelijk denk ik hier aan de geestige Mnemosyne-artikelen van onzen landgenoot L. Rank. En daarbij heeft P. nog heel wat eigen voorstellen van tekstconstitutie gevoegd. Of ik het overal met hem eens ben? Wat doet het er toe daarover hier uitteweiden!

De bevoegde lezer zal toch zelf moeten oordeelen en kiezen, en P. is waarlijk mans genoeg om overal zijn eigen zaak te verdedigen. Doch, al was 't alleen maar „om een bewijs mijner belangstelling te geven", sta ik ten slotte even stil bij II. Prol. 5:

Hier trekt ons dichtertje omtrent de tegenstelling, navolging en oorspronkelijkheid, deze conclusie:

quicumque fuerit ergo narrandi iocus,
dum capiat aurem et servet propositum suum,
re commendatur, non auctoris nomine

Zoo geeft P. uit. Mij lijkt dat onzin. Vooreerst is *narrandi iocus* een zeer onhandige wijze van uitdrukking voor: „de (meerdere of mindere) geestigheid van ver-

Digitized by Google

tellen." Dan is *iocus* bij *Phaeder* altijd = fabula, narratio. Eindelijk, wat een logica: „hoe de manier van vertellen ook is (goed of mal), als de vertelling er bij den hoorder maar in gaat en doel treft, vindt ze haar aanbeveling in zich zelve, niet in den naam des auteurs"! De eenig ware lezing is, zou ik meenen deze:

quicumque fuerit ergo narrator, iocus
dum capiat aurem et servet propositum suum,
re commendatur, non auctoris nomine.

En.... „hiermede neem ik afscheid van Postgates uitgaafje"? Neen, waarlijk niet: ik hoop er nog jaren lang veel profijt van te hebben, en dat zelfde wensch ik alle lezers dezer weinige regels toe.

Leiden. J. J. Hartman.

A. A. Verdenius, Jacob van Maerlant's Heimelijkheid der Heimelijkheden. Opnieuw naar de handschriften uitgegeven en van inleiding en aanteekeningen voorzien. Amsterdam, A. H. Kruyt. 1917. (Dissertatie van de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam).

Te lang is verzuimd van dit proefschrift een aankondiging te geven in het *Museum.* De volgende regelen mogen dit verzuim nog zooveel mogelijk goedmaken. Een nieuwe uitgave van dezen tekst was inderdaad zeer wenschelijk. De inleiding van den heer Verdenius is zeer uitvoerig. Niet alleen spreekt hij over alles wat op het Nederlandsche gedicht betrekking heeft, maar hij behandelt ook de Latijnsche bewerkingen, ja zelfs het oorspronkelijke Arabische tractaat, en zijn tweede hoofdstuk is zelfs getiteld: „onderzoek naar de bronnen van het Arabische werk". Ieder lezer zal terstond inzien, dat de heer V. zich de grootste moeite heeft gegeven bij de bewerking van deze inleidende hoofdstukken. Doch men vraagt onwillekeurig: is de uitgever hier niet te ver gegaan? Is het mogelijk voor iemand die de Arabische teksten zelf niet lezen kan, daarover een critische beschouwing te ontwerpen? De heer V. erkent openhartig, dat hij hier vooral de uitkomsten van anderen moest vermelden en onderling vergelijken. Wij willen aannemen, dat hij daarin niet ongelukkig is geweest, doch moeten het oordeel overlaten aan de inderdaad deskundigen. Het zou wellicht voldoende zijn geweest, indien hij had vermeld, wat ook reeds meermalen gezegd is, dat het werk oorspronkelijk niet is geweest een soort van handboek voor vorsten, al hebben sommigen dat ook beweerd. Eene uitweiding over de Latijnsche vertalingen was in dit proefschrift meer op hare plaats, inzonderheid over den Latijnschen tekst die de basis van den Nederlandschen moet zijn geweest, maar die volgens den heer V. niet met stelligheid is te bepalen (blz. 64); dat de Nederlandsche tekst zou vertaald zijn uit een Franschen acht hij, zeker wel terecht, niet waarschijnlijk: daarvoor is de overeenkomst met zeer vele passages in het Latijn al te groot.

Blz. 70—115 vindt men de inleidende beschouwingen over den Nederlandschen tekst. Behalve van de drie reeds bekende hss. heeft de schrijver nog van een vierde kunnen gebruik maken dat een fragment bevat en van geringe waarde is. Evenals Clarisse heeft hij het Leidsche hs. als basis van zijn uitgave gekozen, vooral omdat hem gebleken is, dat de taalvormen in dit hs. de meeste overeenkomst hebben met wat men als de taal van den maker van het gedicht moet beschouwen. Dit is af te leiden uit de rijmen, en in wat de schrijver hiervan zegt heeft hij een voorbeeld genomen aan de redeneeringen van Franck in zijn inleiding op Maerlant's *Alexander.* Dat ook de *Heimelijkheid der Heimelijkheden* een werk van Maerlant is, daarvan is de heer V. overtuigd, en sommige van zijn opmerkingen, als b.v. die over het gebruik van *ontvesten* (blz. 98), klinken zeer overtuigend. Jammer, dat nu juist in L de proloog niet den naam van Maerlant heeft, en in vs. 7—9 heeft de heer V. dan ook de woorden van C in zijn tekst opgenomen. Krijgt men dan iets dat in alle opzichten voldoet? Den term *lieve neve* wil ook de heer V. toepassen op Floris V, wat toch misschien gewaagd blijft. Wel is het zeer waarschijnlijk, dat ook in de middeleeuwen *neef* gebruikt werd om iemand aan te spreken van wien de spreker geen familie is, maar was dit ook mogelijk tegenover personen uit een veel hoogeren stand? Aan den anderen kant heeft men geen enkele aanwijzing om te besluiten wie dan wel bedoeld kan zijn, indien men aan Floris niet mag denken. Daarbij komt nog iets. In vs. 1—6 wordt gezegd, dat het mededeelen aan anderen van wat men bezit een zedelijke voldoening geeft waardoor men zelf rijker wordt; en de schrijver verzekert, dat ook hij daarom van geven nooit afkeerig was. Wat nu in L volgt schijnt wel te beteekenen: bovendien geeft de mildheid eer in de wereld. Dit is een zeer natuurlijke overgang, en die woorden of dergelijke klinken beter dan wat in C staat: *ende noch helpt mi alsic gheve,* wat een zeer flauw en onnoodig toevoegsel is aan hetgeen onmiddellijk te voren is gezegd. Men zou bijna vragen: is het niet mogelijk, dat in den proloog aanvankelijk de naam van Maerlant niet voorkwam, en dat iemand dien er in heeft willen brengen, omdat hij te recht of ten onrechte meende, dat Maerlant de dichter was? Hij zou dan ook aan het slot van den proloog die vermelding van God en de H. Maagd kunnen hebben toegevoegd, omdat die geheel in den stijl van Maerlant was; doch die 4 verzen kunnen ook wel reeds in het origineel hebben gestaan, want blijkbaar zijn er in L verschillende kleine lacunen. In vs. 7 zou de term *lieve neve,* in het rijm voorkomende, dan misschien niets hebben te beteekenen. Hoe het zij, ook de heer V. heeft deze moeilijkheden evenmin als iemand anders op een onbetwistbare wijze kunnen verhelpen. De recensie van den tekst is verder zeer voorzichtig, en waar de heer V. veranderingen maakt, heeft hij door de duidelijke opgave der varianten en door zijn aanteekeningen den lezer in staat gesteld hem te volgen. Vs. 40 hebben alle hss. *mesprise tale,* wat, zooals op blz. 189 wordt opgemerkt, niet goed kan zijn. In het Latijn (dat zooveel mogelijk wordt opgegeven aan den voet der bladzijden) staat *non est vicium in rege,* en *mesprijs* zou hier wel passen, maar *tale* schijnt overtollig. Men zou natuurlijk allerlei kunnen gissen, b.v. *het nes gheen mesprijs te male,* het is volstrekt geen blaam. Maar de heer V. heeft zich liever van alle veranderingen willen onthouden.— Minder angstvallig is hij geweest in vs. 59, dat in L ontbreekt, en waar C en H hebben *vrecken,* waarvoor in den tekst is gezet *brecken*: maar stel, dat *brec* in den zin van *gebrek,* bij Maerlant mogelijk is, moet men dan een pluralis *brecken* bij hem niet voor onwaarschijnlijk houden? Het liefst zou men in vs. 59 als oorspronkelijke

Digitized by Google

lezing willen aannemen *ghebreken*, althans wanneer in vs. 60 het praesens *treken* kan hebben gestaan, later door een afschrijver veranderd in *trecken*. De geheele uitdrukking in vs. 60 is zonderling: was in plaats van *van* de oudste lezing *na*, dan zou de beteekenis zijn: „daar (op dat punt) waar deugden en gebreken op elkaar gelijken (in elkaar overgaan). — In vs. 68 is het misschien niet noodig *dat* te lezen in plaats van *daar*: „ieder heeft dat wel ingezien, wanneer hij" *enz.*— In vs. 273 wil de heer V. *in haren sinne* opvatten als *in haren ghesinde*: dit is dunkt mij in dezen tekst niet geoorloofd, en *in haren sinne* zal wel te verklaren uit een van de vele beteekenissen van *sin*.— In vs. 375—'76 houdt de uitgever zich aan de lezing van L zonder van *vermaet* meer te kunnen zeggen dan er al van gezegd is; vs. 375 past bij *potentia non ledatur*, waarop volgt *et debita reverentia tribuatur*, wat in 376 moet zijn uitgedrukt: de heer moet alle eer hebben die hem toekomt, hij moet niet met geringschatting worden bejegend. Dit begrip is in 393, zooals Clarisse reeds heeft opgemerkt, uitgedrukt door *versmaet* (*bedi het maect den here versmaet*): zou de gissing van Bilderdijk dus niet eenige aanbeveling verdienen?— Een andere onopgehelderde plaats is vs. 1020, dat hier gegeven wordt volgens B en L, en dat de uitgever evenmin wil veranderen, maar in zijn aanteekening vindt men een uitvoerige beschouwing over verschillende mogelijkheden; de dichter is hier blijkbaar zeer afgeweken van het Latijn, zoodat men daarin geen steun vindt.— Ook in vs. 1237 heeft de uitgever het onduidelijke *diere* in den tekst laten staan, doch in de aanteekeningen stelt hij de vraag, of men wellicht *seere* zou mogen lezen.— Wel is daarentegen in vs. 1329 *om die sieke* bij gissing veranderd in *om phisiken*, hoewel, zooals de uitgever zelf opmerkt, het rijm daardoor onzuiver wordt. Een ander bezwaar is, dat dan de woorden *die vorsocht men om phisiken* waarschijnlijk zouden moeten beteekenen: „die vroeg men om medicijnen", maar vooreerst is *phisike* in dien zin ongewoon, en ten tweede is de constructie met *om* in dit geval blijkbaar weinig of niet in gebruik geweest. De vraag is, of de Latijnsche tekst nauwkeurig is vertaald, dan wel of de dichter een eenigszins andere gedachte dan die van zijn voorbeeld heeft uitgedrukt. De bedoeling van het Latijn is zeker wel, zooals de heer V. ook aanneemt: zij moesten een medicijn geven of een leefregel, waaraan de mensch zich slechts had te houden om gezond te blijven, zoodat hij geen andere medicijn noodig had. Doch het Latijn zegt alleen: „facere talem medicinam qua si utatur homo proficiat sibi et non indigeat medicina alia." Het is dus wel mogelijk, dat de Nederlandsche dichter niet zoozeer heeft gedacht aan eene „prophylactische" methode als wel aan een geneesmiddel waarbij een zieke terstond baat zou vinden. *Die ghesonde* in vs. 1329 zou in dat geval kunnen worden opgevat als *de gezondheid* of *de genezing* (en die opvatting vindt men in het *Mnl. Wdb.* onder *Pine*, kol. 355); voor den heer V. daarentegen is *die ghesonde* hier „de gezonde mensch". Stelt men *die ghesonde* echter gelijk met *salus*, dan is *met sire pinen* wat zonderling, want wie is dan de persoon op wien *sire* betrekking heeft? Neemt men in aanmerking, dat *met sire pinen* een vaste uitdrukking is, die zeer dikwijls voorkomt, dan zou men misschien mogen gissen, dat zij in de plaats is gekomen van een andere uitdrukking die door de afschrijvers niet werd begrepen. Nu kan men in het Mnl. zeggen *ghesonde van pinen* voor „genezing van een ziekte": wellicht kan de dichter hebben geschreven *ende hoe die ghesonde van hare pinen volghen mochte der medicinen*: en hoe de genezing van hunne kwalen het gevolg kon zijn van het gebruiken van het geneesmiddel. Indien de verzen 1329 en 1330 oorspronkelijk dit ongeveer kunnen hebben uitgedrukt, dan zou het noemen van *zieken* in vs. 1328 niet vreemd zijn, en dan zou men in dit vers geen verandering behoeven te maken. Mij dunkt, dat de heer V. hier is afgeweken van de groote ingetogenheid waarmede hij in andere moeilijke gevallen den tekst heeft gerecenseerd, en waarmede niet in strijd is, dat hij in enkele evidente gevallen de gemeenschappelijke, maar foutieve lezing heeft veranderd. Moge het verdienstelijke werk door velen worden gebruikt.

Groningen. A. Kluyver.

J. Koopmans, P. C. Hoofts Baeto oft Oorsprong der Hollanderen. Treurspel. (Bibl. v. Ned. Letterk. onder Red. van J. Koopmans en Dr. C. G. N. de Vooys, N°. 10). Tweede druk. Groninger, den Haag, Wolters. 1919. (Pr. *f* 1.00).

Wanneer ons een nieuwe tekstuitgaaf (of herdruk ervan) in handen komt van een werk van een onzer klassieken, is dat een welkome aanleiding tot aandachtige herlezing. En niet alleen, dat wij het geheel tot ons laten spreken; wij worden tevens bepaald bij sommige regels, uitdrukkingen, woorden, door aanteekeningen, die ze ons duidelijker maken, of die ons tot onderzoek prikkelen.

De lezing wordt voor ons hier nog verkwikkelijker gemaakt door de inleiding van den bewerker, die er in geslaagd is in beknopten vorm ons een helder inzicht te geven in de denkbeelden, die Hooft in dit treurspel ontwikkelt, men zou kunnen zeggen in Hoofts politieke en religieuse belijdenis, en dat wel in verband met zijn omgeving en zijn tijd; ons Hooft te doen zien als den beminnelijken en begaafden humanist. Niet minder is hij er in geslaagd, ons hem te doen zien als taalhervormer, ons te doen gevoelen, hoe er in Hoofts taal is (om een nu bijna afgezaagde uitdrukking nog eens te gebruiken, omdat ze hier zoo gepast is) een „nieuw geluid". Door het lezen van de inleiding wordt men voorbereid en toegankelijker gemaakt om zich te laten medesleepen door schoone gedachten in een schoone taal. Want door die beide worden wij werkelijk medegesleept; wij worden tot het eind geboeid. Niet door het treurspel als treurspel. Als zoodanig kan het ons niet treffen, omdat de personen te veel de zuivere dragers van denkbeelden zijn, te weinig menschen van vleesch en bloed; te schetsmatig geteekend ook. Om een voorbeeld te geven: Als Rijcheldin omgekomen is, in schijn, omdat zij schuldig is, neemt Baeto dit grif aan, en verklaart haar ten onrechte liefgehad te hebben. Als hooggestemd vorst, en als ideeëndrager kan men hem dit als verdienste toerekenen, als mensch kan men niet met hem medevoelen. We zouden strijd hebben willen zien, of in allen geval een zachter oordeel; vooral daar hij later, als zijn vederbos ontvlamt[1])

[1]) Er is niets nieuws onder de zon! Penta weet met behulp van booze hoogere machten een „ontvlamming op tijd" te fabriceeren. Trouwens in Hoofts *Historien* lezen wij van vergiftige gassen, in den

Digitized by Google

en hij dus zich zelven ook schuldig moet gevoelen, toch wel zich afvraagt, of hij ook een schuldige bijgedachte kan gehad hebben. 't Is waar, hij was heilig overtuigd oprecht het goede gewild te hebben, maar had hij voor zijn echtgenoote dan ook niet die vergeeflijke bijgedachte kunnen veronderstellen ?

Enkele opmerkingen, bij 't lezen gemaakt, laat ik hier volgen alvorens over de wijze van uitgave van het stuk te spreken. In de eerste plaats, hoe er eenige overeenkomst is tusschen de Baetofiguur en Willem van Oranje, niet zoozeer in de omstandigheden, als in de zorg voor zijn volk; Willem gesteund door zijn broeders, Baeto door de twee heeren uit zijn geslacht. Eigenaardig is het ook, dat Hooft Baeto „vaeder 's lands" laat noemen.

Vervolgens vestig ik de aandacht op de herhaling van de bede van de priesteres en die van de nonnen, een herhaling, die op allerlei wijzen in allerlei letterkundige producten voorkomt, maar in 't bijzonder en op gelijke wijze in de zinnespelen der rederijkers, waar dikwijls de zinnekens telkens een spreukachtig gezegd achter elkaar aan herhalen. Een herhaling dient natuurlijk altijd om een bepaalden sterken indruk te maken, om een bepaalde uitspraak sterk in de toehoorders te doen indringen. Maar toch wil ik hier eenige zinnen aanhalen, die mij bij het lezen in de gedachte kwamen, zinnen, geschreven naar aanleiding van het voor en tegen van 't gebruik van litanieën in den protestantschen kerkdienst [1]): „Denzelfden *magischen* oorsprong hebben ook de Litanieën, die door herhaling de Godheid willen dwingen het gebed te verhooren .... Reeds oude babylonische boetpsalmen en tooverformulieren vertoonen dit litanietype .... De eigenaardige suggestieve werking die er uitgaat van een litanie." In die herhaalde bede van priesteres en nonnen zit ook wel een litanietype, en ze doen denken aan het bijbelsche „niet loslaten tenzij", en het „worstelen met God".

Ten derde wil ik wijzen op het verschil en de overeenkomst tusschen het afscheidstooneel hier in de *Baeto* en dat in de *Gijsbrecht*. Dit uit te werken zou mij hier te ver voeren, hoe verlokkend het denkbeeld ook moge zijn. En 't wordt tijd te komen tot het bespreken van de uitgave zelf.

Wat de wijze van aanbrengen van verklaringen betreft, de nu meestal gevolgde methode van woordenlijstjes achteraan, evenzoo die van enkele uitgebreidere aanteekeningen achteraan, is opgegeven, en teruggekeerd tot die van enkel verklaringen aan den voet der bladzijden, waarnaar verwezen wordt met cijfertjes. Wat zijn *voor* en *tegen* heeft. *Tegen*, dat weder de storende, dikwijls meer dan één in een regel voorkomende cijfertjes het aangenaam geleidelijk lezen zeer in den weg staat, vooral voor hen, die niet als 't ware woord voor woord, zin voor zin behoeven te bestudeeren; maar toch ook voor anderen; te meer nog omdat er achter de nootcijfers haakjes staan, wat bij eventueele tusschenzinnen tusschen haakjes nog hinderlijker is, en er ook nog andere noot-teekentjes, als sterretjes met haakjes, voor de varianten gebruikt worden. Evenwel, er is ook een *voor*, dat niet gering te achten is. Hoeveel woorden en uitdrukkingen worden dikwijls niet achteloos gelezen, zonder dat men een woordenlijst raadpleegt, omdat men *meent* volkomen te begrijpen. Den lezer moet het gemakkelijk gemaakt worden zich te overtuigen, óf hij begrijpt; hij moet, zoo het kan, liefst genoopt worden dit te doen. Toch lijken mij die verwijzingen te storend; m. i. zou het, wil men deze methode volgen, het beste zijn de haakjes achter de cijfertjes weg te laten; en, wil men iets van het effectvolle dezer methode opofferen aan het geleidelijker, aangenamer lezen en overzien, dan de verklaringen onderaan te plaatsen met aanwijzing der versregels, en de noot-cijfertjes te laten vervallen; ze desnoods alleen te gebruiken, als er een adder in het gras schuilt.

Om nu al de verklaringen aan den voet te kunnen geven, moest de strikste beknoptheid in acht genomen worden; daardoor is er hier en daar wel eens wat te weinig gegeven. Soms had een enkel woord tot verduidelijking, soms een synoniem als tusschenschakel bij begripsovergang kunnen bijgevoegd zijn; soms ook was een bepaalde verklaring niet overbodig geweest.

Zoo zou bij *uenjer* (vs. 52) iets omtrent de etymologie wel gewenscht geweest zijn; nu staat er alleen „helsche geest, spook" (m. i. beter toovenares, zooals Stoett geeft en wat ook klopt met „tooveresse" in de Inleiding van Hooft zelf; althans waar het op Penta slaat, zooals het cijfertje aanduidt; bij het volgende *uenjers* past helsche geest wel). Bij *peen* (vs. 105), was iets meer dan „straf" niet te veel geweest; bij *slissen* (vs. 183) had als overgang tot „bevredigen" b. v. „effenen" kunnen staan. Bij vs. 468 vlgg. *Al deden porfir, jasp, en goudt des hemels straelen Met spiegelgladde glans afstuijten, en de Son Daar, met zijn hel gesicht geen oogh op houden kon*: *Wat soud het wesen* enz. had gewezen kunnen worden op dezen vroeger meer voorkomenden onjuisten zinsbouw, evenals op de latijnsche constructie bij vs. 477: *Prjeelen, Welcke als ghij dujsendmael .... besiet, Van dujsendmael aenschouwt op een gestalte niet.* Bij *mie, miede* (vs. 847 en 878) = „tijding" had wel als oudere bet. „loon, bodeloon, boodschap" kunnen ingevoegd zijn. Bij *batser* (vs. 839) wordt wel, op *batser* (vs. 848) aangeteekend, dat het geen comparatief is, maar die *r* niet verklaard. *Hoogher niet* (vs. 991) beteekent zeker „verder niet", maar 't zou toch aardiger geweest zijn, als er op gewezen had kunnen worden, dat dit een vaste uitdrukking was, eigenlijk een bevel aan den man te roer; even zooals men bij *Ik leg te laegh* (vs. 23) m. i. te doen zal hebben met een vaste uitdrukking = ik ben te zwak voor iets. *Nu fors* (vs. 1131) en *God wouds* hadden behalve de tegenwoordige aequivalenten toch wel een etymologische verklaring kunnen eischen. Bij *Katten* (vs. 1446) had gewezen kunnen worden op Polen, Pruisen, Saksen, Zweden en Perzen (bij Hooft en Vondel voor Perzië).

Tot hiertoe geldt het verklaringen, die weggebleven of te kort uitgevallen zijn, waarschijnlijk tengevolge van het streven naar kortheid. Nu nog een enkel woord over eenige plaatsen, waaromtrent de Heer K. niet tot

---

80jarigen oorlog gebruikt; Cornelis Drebbel, de uitvinder, bouwde een onderzeeboot(je), en blijkens de vermaarde ongevallen hebben de klassieken ook hun vliegeniers gehad, die niet slaagden, maar dan ook streefden naar iets, dat voor onze vliegsport nog maar toekomstmuziek is.

[1]) L. J. van Holk, in *Uit de Remonstrantsche Broederschap*, Januari 1920.

Digitized by Google

een beslissing is gekomen, of waarvan de verklaring mij niet zoo juist schijnt.

Vs. 26: *Ten eynd ick opgejuckt een kortswijl schoon verstreck Aen d'opgeblaesenheit.* K. teekent aan: „Niet duidelijk. Wellicht een geschikte speelpop. Schoon kan echter ook bijwoord zijn". Omtrent het laatste geeft Stoett geen uitsluitsel; voor den zin maakt het niet zooveel uit; m. i. is het b. nw. De paraphrase van K. lijkt mij niet gelukkig. Het beeld zal wel aan de triumhale intochten in Rome ontleend zijn. Dus b.v.: opdat ik aan de zegekar geketend een schoon, vermakelijk schouwspel, of een mooi voorwerp van spot of vermaak verstrekke aan de opgeblazenheid der overwinnaars)."

Vs. 36. *Om .... eensaem te verouwen En sonder inkoomst vanden afkoomst hof te houwen.* K. zegt met een vraagteeken: „zonder inkomen alleen van mijn rang te leven?" Stoett geeft een derg. verklaring. Leendertz zag *vanden afkoomst* als afhankelijk van *inkoomst*, en beschouwt *afkoomst* als familie. K. en St. laten het als bepaling bij *hof houwen* behooren, m. i. terecht. Maar het woord rang lijkt mij niet het ware, of men zou aan een spelende uitdrukking in den trant van ons: van den wind leven, moeten denken; men leeft van geen rang, tenzij men bedoelt de relatiën ten gevolge van zijn rang; dan zou echter het woord van L.: *familie* beter zijn. Zij zou immers, als zij geen inkomst had, moeten leven van 't geen haar om haar afkomst, dus door haar bloedverwanten, om haar niet te laten verhongeren, zouden worden afgestaan; dus zou ik willen omschrijven: om zonder een rechtmatig inkomen te hebben als een verarmd familielid der koningsfamilie onderhouden te worden.

Vs. 1164. *Dat's 't onrecht recht gezocht.* K. verklaart *'t onrecht* als „op een verkeerde manier"; St, die de lezing *t' onrecht* heeft, verklaart *recht* als „juist", zoodat hij in *onrecht* het voorwerp ziet. Merkwaardig bij den een: *'t onrecht* = ten onrechte, bij den tweede *t' onrecht* = het onrecht! Niet zoozeer, als men bedenkt, dat men het kommaatje in beide gevallen zoowel voor als achter de *t* gedrukt vindt. De lezingen geven dus geen uitsluitsel. In het verband beschouwd, geven beide verklaringen een goeden zin. Volgens K.: *Hoewel groot onrecht drijft den vorste toe dit lijden*, toch mag hij zich niet verzetten, indien hij dan zijn vader en heer zou moeten bestrijden: Dat zou op verkeerde manier (of met onrecht) zijn recht gezocht zijn. *Nu wort' er maar gevloden: 'T welk sonder onrecht kan geschieden van het rijck.* Volgens St.: *Hoewel groot onrecht drijft den vorste toe dit lijden*, toch mag hij zich niet verzetten, indien hij dan zijn vader en heer zou moeten bestrijden. Dat zou juist het onrecht [zelf] zoeken zijn. *Nu wort' er maer gevloden: 'T welck sonder onrecht kan geschieden van het rijck.* Men ziet, beide redeneeringen komen wel uit; men gevoelt echter, dat bij beide iets voor en tegen te zeggen is. M.i. zou die van K. 't nog even winnen, welke tevens zou kloppen met de schrijfwijze *t* 'o. in het handschrift.

Vs. 1423: *Voor u, de goden onbelaen Een leêghgelaete pleck bewaeren.* K. teekent aan, dat het niet duidelijk is of *onbelaen* bij *goden* of bij *pleck* als bepaling gevoegd moet worden, in 't eerste geval = „boven den druk verheven, welgemoed," in het tweede = „vrij van aanspraken. M. i. zonder twijfel [1]) bij *pleck*. In 't eerste geval zou het een epitheton ornans zijn, dat weinig juist gekozen of schoon zou zijn; bij *pleck* zou het zeer gepast zijn: een streek, die niet alleen onbewoond is, maar waarop niemand rechten kan doen gelden, zonder servituten, zoodat Baeto 't veilig en zonder gemoedsbezwaar kan bezetten. Bij vs 518: *En jaeght een bleeckheit aen 't bestorven landt*, teekent K. aan: „Jaegt = aanjagen". Dus zou hij in *aan* het voorzetsel zien, terwijl het m. i. het scheidbaar voorvoegsel bij jagen is. Men zou bijna aan een drukfout of iets derg. denken. Is dit misschien ook het geval bij de verklaring van *schotst* (vs. 1), als „superlatief van *schot*, en dit = „onbehouwen, lomp", waar toch zeker *schots(ch)* zal moeten staan [1]).

Zoo kom ik van zelf op een aanmerking, die ik niet weerhouden kan, nl. dat er eenige, en daaronder zelfs hinderlijke, drukfouten zijn blijven staan; om de meest in 't oog vallende te noemen: *steunen* voor *steuren* (102), *woorden* voor *wonden* (13), *tand* voor *stand* (26), *heef'* voor *geef'* (1474); ook eenige leesteekens (1190, 1235, 1366) om van minder hinderlijke niet te spreken.

Tot die drukfouten zal ook wel behooren de plaatsing van *even* in den volgenden zin: „Het loont even de moeite na te gaan" (*Inleiding* X). Als drukfouten zou ik ook wel gaarne willen beschouwen uitdrukkingen als: „de voorliggende uitgave"; „Bij de aanteekeningen heb ik geleund tegen die van Dr. Stoett"; „Gehouden worden als" (*Inl.* XIX, XX, XV). Evenwel zullen deze meer behooren tot de rubriek *lapsus calami*.

Het spijt mij, dat deze aanmerkingen als slot komen, en dus den slotindruk ongunstiger zouden kunnen maken. Doch de bewerker heeft in zijn inleiding zelf de kritiek uitgenoodigd tot het maken van opmerkingen, die tot verbetering kunnen leiden. Bij „kritiek" voegt hij het woord „welwillend"; nu, ik hoop niet den schijn van onwelwillendheid gewekt te hebben; en wil zelfs nog eens verzekeren, dat de kleine vlekjes mij juist zoo spijten, omdat het geldt zulk een goede uitgaaf, waarvan de inleiding den lezer zoo juist in de stemming brengt en geschikt maakt om het treurspel in al zijn schoonheden te waardeeren.

Den Haag. C. H. Ph. Meijer.

J. J. Salverda de Grave, Italië's Letterkunde. (Volksuniversiteitsbibliotheek, 2). Haarlem, Erven F. Bohn. 1920. (Pr. geb. *f* 2.50).

Met zeer veel genoegen heb ik kennis gemaakt met dit werkje, dat in een mooie, aantrekkelike vorm een duidelik, beknopt overzicht geeft van de Italiaanse litteratuur. Zoals de schrijver in zijn voorbericht zegt, worden alleen de grootste auteurs en hun belangrikste werken er in behandeld. De personen worden vooropgesteld en zoveel mogelik in verband gebracht met het genre, dat zij beoefenen. Het komt mij voor, dat prof. Salverda de Grave biezonder goed geslaagd is in deze karakteristiek der schrijvers, terwijl ook de inhoud hunner werken soms prachtig in brede trekken wordt weergegeven, zoals b.v. die van de gekompliseerde roman „I Promessi Sposi." Nauwkeurig worden ook

[1]) Stoett zegt = „onbezorgde", dus voegt hij het bij *goden*.

[1]) Dit *schotsch* zal wel van den volksnaam komen; zoo vond ik ook: *een schotsch koopman* voor een koopman in lucifers enz. (Marin, *Fransch Wdb.*). Men denke ook aan de ongunstige bet. van Deensch, Noorsch, Spaansch, een Deen, een Jut, een Pruis, enz.

Digitized by Google

nagegaan de invloeden op hun werk van andere Italiaanse, klassieke, of Franse schrijvers. De volgende tijdvakken worden onderscheiden: Het begin van Italië's letterkunde; de Renaissance (XIVe-XVIe eeuw): het Klassicisme (XVIIe en XVIIIe eeuw); de litteratuur van de herlevende nationaliteit; oudere tijdgenoten.

In de eerste hoofdstukken wordt uiteengezet, hoe de Italiaanse letterkunde laat begint: in de XIIIe eeuw. De oudste „fraaie" litteratuur in het Italiaans is lyriese liefdepoëzie, welke gedicht is door keizer Frederik II en zijn omgeving op Sicilië tussen 1220 en 1250. Zij is de navolging van de Provençaalse lyriek, die door troubadours uit Provence naar Italië was overgebracht. Vóór die tijd had echter in Italië reeds een in het Latijn geschreven litteratuur gebloeid, terwijl zonder twijfel reeds vroeg onder het volk een dichtkunst in de volkstaal zich had ontwikkeld. Na de val der Hohenstaufen is eerst Bologna, daarna Toscane een middelpunt van letterkundig leven geweest. Daar werd de lyriek meer bespiegelend, diepzinniger. De veredelende invloed die van de vrouw uitgaat werd meer op de voorgrond gebracht. Deze vergeesteliking van de liefde heeft haar hoogste uitdrukking gevonden in Dante's „Vita Nuova". Dit alles wordt zeer helder uiteengezet.

De voornaamste schrijvers die prof. Salverda de Grave behandeld heeft na Dante zijn: Francesco Petrarca; Lorenzo dei Medici en zijn hof; Giovanni Boccaccio; Pulci, Boiardo, Ariosto (de schrijvers van ridderromans); Tasso; de geschiedkundigen Macchiavelli en Guicciardini; Metastasio (de schrijver van operateksten); de blijspelschrijver Goldoni; de treurspeldichter Alfieri; Monti; Foscolo; Manzoni; Leopardi. Van de „oudere tijdgenoten" worden besproken de dichters Carducci en Pascoli, de dichteres Ada Negri; de romanschrijvers Fogazzaro, Verga, Mathilde Serao; de toneelschrijvers Giacosa en Rovetta. Gabriele d'Annunzio wordt bij alle drie deze categorieën behandeld. Een overzichtje van de staatkundige geschiedenis, die in Italië in zo nauw verband staat met de letterkunde, en een kleine verhandeling over de taal verhogen nog de waarde van dit zeer aantrekkelike boekje.

Amsterdam. Martina G. de Boer.

Comte Maurice de Pange, Les Lorrains et la France au moyen-âge. Paris, Champion. 1919. (Pr. fr. 13.20).

Een verzameling studiën van een ernstig onderzoeker op het gebied der Lotharingsche geschiedenis, na den dood van den auteur (1913) in het licht gegeven en voorzien van een inleiding die ze bijeenhoudt, geteekend J. P., gedateerd 5 Juni 1914 en zonder verandering afgedrukt. De inleiding geeft een overzicht van de politieke verhouding van Lotharingen tot Frankrijk en het Keizerrijk in de middeleeuwen. Daarbij sluit als eerste afdeeling van het werk van De Pange een drietal studiën aan, getiteld: Le patriotisme français en Lorraine antérieurement à Jeanne d'Arc, Le Pays de Jeanne d'Arc, en: Les Baudricourt. De Lotharingers, door het lot van het Fransche koninkrijk gescheiden en bij het Keizerrijk gevoegd, zijn desniettemin altijd Franschen geweest en gebleven; dat is de these, die op grond van goed gekozen gegevens in de eerste studie verdedigd wordt, een these, die men gereedelijk zal aanvaarden. Enkele anti-germanistische overdrijvingen zullen het betoog van den schrijver meer schaden dan ten goede komen. In de tweede studie, over de feodale positie van het Domremy, waar Jeanne d'Arc geboren werd, keert zich het Lotharingsch patriotisme van den schrijver eenigermate tegen zijn naburen, de Champenois. Evenals er tusschen 2 Domremy's te kiezen valt, zoo ook tusschen 2 Baudricourt's als plaats van herkomst van den kapitein van Vaucouleurs. Deze vraag geldt de derde studie.

In een afdeeling: Les Lorrains dans l'histoire littéraire de la France, zijn opstellen vereenigd over Garin le Loherain, Albéron de Montreuil, aartsbisschop van Trier, en Gautier d'Epinal. Het maakt een ietwat vreemden indruk, dat de auteur, bij het behandelen der prozabewerking van de Chronique du Loherain Guerin door Philippe de Vigneulles, over het leven van dezen burger van Metz zich vergenoegt met een citaat van 1779, (dat hem het auteurschap der Cent nouvelles nouvelles toeschrijft!) en aangaande de uitgave van Vigneulles' merkwaardige autobiografie enkel opmerkt, dat Michelant in zijn inleiding daarop „a dit, malheureusement en allemand, tout ce qu'on peut savoir de cet écrivain français", zonder dat zelfs de titel van Michelant's werk wordt genoemd (Gedenkbuch des Metzer Bürgers Philippe von Vigneulles 1471—1522; Bibliothek des litterarischen Vereins, Stuttgart, XXIV, 1852).

Een onderzoek omtrent den persoon van Ferri de Bitche, hertog van Lotharingen in het eind der 12e eeuw, vormt de derde afdeeling, La Lorraine et le Barrois au XIIe siècle.

Leiden. J. Huizinga.

J. H. J. M. Witlox, De Katholieke Staatspartij. I. De Noord-Nederlandsche Katholieken in de politiek onder Koning Willem I. 's-Hertogenbosch, Teuling's Uitg. Maatsch. 1919. (Amsterdamsche diss.). (Pr. ƒ 5.75, geb. ƒ 7.—.)

Deze lijvige dissertatie maakt een begin met een beeld der in den titel genoemde partij „in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst". De opzet is wat al te breed. Het is bekend, dat die partij eerst in de dagen van Schaepman ontstond. Het zware eerste deel nu brengt ons niet verder dan 1840. Als de schrijver op die wijze voortgaat, is het einde niet te voorzien — en dat is een fout voor een promovendus, al heeft hij die met anderen gemeen. De schrijver heeft mogen beschikken niet alleen over de uitgegeven bronnen maar bovendien over een belangrijk getal onuitgegeven geschriften van geloofsgenooten, die een rol in de geschiedenis der ontwikkeling van het politiek besef onder de Katholieken ten onzent hebben gespeeld; hij heeft daar veel interessants in gevonden en is bezweken voor de verleiding om al die aardige en belangwekkende bijzonderheden in zijn boek op te nemen: vandaar voor een deel die wat onmatige breedheid, die ons overigens — dat moet gezegd worden — niet verveelt, dank zij den levendigen verhaaltrant. De een weinig ironisch klinkende bladzijde in de inleiding over „onpartijdigheid" is blijkbaar niet zoo erg bedoeld als het wel lijkt. De schrijver wil „een mensch van vleesch en bloed blijven". Opperbest, maar ik vrees, dat hier weder „onpartijdigheid" met „partijloosheid" verward wordt; vooral de hartstochtelijken van aard hebben het altijd over die verwenschte onpartijdigheid en doen hun best om hun eigen zwakheid op dit punt om te tooveren in zwakheid hunner tegenpartij. In de praktijk van zijn werk echter blijkt de schrijver — zooals

Digitized by Google

hij trouwens ook belooft — onpartijdig te willen zijn zonder „kleurloosheid" te betrachten, wat vooral uitkomt in zijn oordeel over koning Willem I, die van zijn kant tegenover de Katholieken allerminst onpartijdig mocht heeten.

Met deze opmerkingen zijn mijn bezwaren tegen het uitnemende proefschrift, rijpe vrucht van ernstige studie, eigenlijk aangegeven. Het is een belangrijk boek gebleken, dat, als alle deelen voltooid zullen zijn — wij wenschen den schrijver een lang leven toe! — zeker de stof ongeveer zal hebben uitgeput en dikwijls verrassend nieuw licht werpt op gebeurtenissen en personen, waarover reeds veel gezegd en geschreven is.

Het boek begint met een hoofdzakelijk aan Colenbrander's *Gedenkstukken* en het officieele *Dagverhaal* ontleend overzicht van het aandeel, dat de Katholieken hebben gehad in den Patriottenstrijd en den revolutietijd vóór 1798. Hij legt er den nadruk op, dat er van samenwerking onder de Katholieken toen nog heel weinig sprake is geweest en dat de houding van velen hunner het verwijt van slapheid niet kan ontgaan, terwijl anderen aan heftigheid van „Jacobijnsche" gevoelens weinig te wenschen overlieten, vooral in de Eerste Nationale Vergadering. Het optreden van de katholieke leden der beide Nationale Vergaderingen wordt uitvoerig toegelicht en met nadruk wordt gewezen op het gemis eener principieel Katholieke actie onder hen, terwijl alle actie na 1800, tot onder koning Louis, geheel verslapt om onder Napoleon zoo goed als geheel te verdwijnen. Eerst met de restauratie van 1813 schijnt een andere tijd te komen. Maar ook dan nog zijn het maar enkelen, die als werkelijk katholieke strijders op den voorgrond durven treden: de vurige bekeerling Le Sage Ten Broek, stichter van katholieke bladen en tijdschriften en van de „Katholieke Maatschappij", moedig strijder voor katholiek onderwijs en katholieke rechten in het algemeen; deze „eenige verdediger uit Noord-Nederland in het parlement" wordt hoogelijk geprezen in zijn krachtige actie vooral in de beide petitie-perioden vóór 1830; naast hem komt in 1829 Luyben, die krachtig protesteert tegen de godsdienst-, de pers- en de onderwijspolitiek der regeering van Willem I. In die periode wordt van de werkzaamheid van de „Jozefisten" Goubau d'Hovorst en Van Ghert een scherpe karakteristiek gegeven. Dan volgt de periode van „rust", gevolgd door die van „ontwaken" tijdens en na de Belgische revolutie tot 1840. Het slot vormt de beschrijving van het „liberale" Katholicisme der katholieke medestanders van Thorbecke in de Dubbele Kamer, waarbij dezen in strijd komen met de conservatieve gezindheid van de katholieke bevolking en de geestelijkheid in het algemeen. Met een „besluit", waarin op voortreffelijke wijze een beeld der houding van de regeering van koning Willem I met betrekking tot de Katholieken wordt gegeven, eindigt het boekdeel, dat in zijn laatsten regel van het slot dier regeering spreekt als van een „tragedie", door de „ironie der geschiedenis" overschaduwd, als men denkt aan 's Konings zoeken van persoonlijke „vergoeding" zijner teleurstellingen „aan de zijde eener Katholieke Belgische". — Wij hopen op spoedige voortzetting van het zoo goed begonnen werk, dat den schrijver buitengemeen aantrekkelijk moest schijnen.

Leiden. P. J. Blok.

R. Hönigswald, Die Skepsis in Philosophie und Wissenschaft. (Wege zur Philosophie, Schriften zur Einführung in das philosophische Denken, no. 7). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1914. (Pr. M. 2.50).

De Red. vraagt mij ook van dit boek van 170 bladzijden een bespreking in het *Museum*, verleid waarschijnlik door de ondertitel.

Duitsland heeft veel „Wege zur Philosophie" — het heeft zelfs een Ueberweg — maar deze nieuwe weg is zó grondig, dat hij voor alle andere.... onder doet.

Wie aan een beginnend of aankomend roker een zware havana-sigaar toedient, bezondigt zich zwaar.... niet het minst aan het „edele cruydt". Ik moet betwijfelen of ten onzent tien rokers déze Havana verdragen.

Een enkel trekje:.... hoe Prof. H. de zgn. „*Phaenomenologie*" duidelik maakt (blz. 26). Het gaat hier over „die Frage nach der wissenschaftlichen Zergliederung der *Beziehungen* selbst, die in der Tatsache des begründeten Zweifels vorliegen. Gemeint ist damit ein Sachverhalt, wie er jetzt gewöhnlich dem Problemkreis der sogenannten „*Phänomenologie*" eingegliedert zu werden pflegt. Man hat nämlich, um die entscheidenden Gesichtspunkte kurz hervorzuheben, zu unterscheiden zwischen dem Objekt, zwischen den mit dem Tatbestande des Objektdenkens als solchen gesetzten Beziehungen und zwischen dem zeitlichen Vorgang des Objektdenkens [1]). Die phänomenologische Problemstellung nun geht im wesentlichen auf das *zweite* der drei Momente. Sie grenzt sich damit ebensowohl gegen das erste, wie gegen das dritte scharf ab. Das heiszt: Sie ist weder eine Theorie des Objekts, genauer eine Theorie der Struktur des Objektsbegriffs, noch auch ist sie eine Untersuchung, der Vorgänge, in welchen das Denken des Objekts besteht; vielmehr ist sie eine Theorie der Beziehungen, in welchen der Tatbestand des Objektsdenkens beschlossen ist, und wie sie der Darlegung jener Vorgänge allemal schon zu grunde liegen. Denn es ist klar: Der Begriff des Vorgangs, im Verlauf dessen ein Objekt gedacht wird, hat zu seiner unerläszlichen Voraussetzung einen Begriff der Beziehung des Objektdenkens selbst. Man kann von dem Vorgange des Objektdenkens nicht sprechen, ohne den spezifischen Sinn mitzudenken der mit dem Wort „Objektdenken" gesetzt, oder, was das gleiche bedeutet, der mit dem System von Beziehungen gegeben ist, die das Wort „Objektdenken" repräsentiert. Zum mindesten aber treten in scharfer Gliederung auseinander die Probleme jenes Vorgangs und dieser Beziehung. Für die wissenschaftliche Betrachtung des Tatbestandes der begründeten Skepsis nun bedeutet solches Auseinandertreten das Aufwerfen einer Reihe von Sonderfragen, die dem Bereich der empirischen Psychologie ihrer Natur nach entrückt sein müssen. Sie beziehen sich insgesamt, wie dem Vorangegangenen zufolge ganz von selbst einleuchtet, auf die Struktur, nicht auf die Entstehung der „Gedanken", in welchen der Tatbestand des begründeten Zweifels eben vorliegt."

M. a. w.: voor de vakgenoten is dit boek, als al wat de zeer scherpzinnige HÖNIGSWALD schrijft, een kostelik kluifje.

Amsterdam. Leo Polak.

[1]) **Is dit foutief herhaald „zwischen" wellicht een hebraïsme?**

Digitized by Google

SCHOOLBOEKEN.

H. W. J. Kroes, Abrisz der deutschen Literaturgeschichte. 2de dr. Gouda, G. B. van Goor Zonen. (Pr. *f* 2.60, geb. *f* 2.90).

Waar de geschiedenis der letterkunde van de vreemde talen als zoodanig van het eindexamen-programma der H. B. S. geschrapt is, en het gevaar voor de hand ligt, dat dit onderdeel bij het onderwijs in de hoogste klassen nog meer veronachtzaamd zal worden, dan nu reeds veelvuldig geschiedt, daar is het een verblijdend verschijnsel, dat van deze schets der geschiedenis van de Duitsche letterkunde een tweede druk verschenen is. Het boekje geeft vaak een helder overzicht van de hoofdstroomingen en kan in de hand van den leeraar, die erbij verklaart en voorbeelden geeft en uit de verschillende tijdperken werken in de klas leest, veel nut hebben. De samensteller geeft echter nu en dan te veel bizonderheden, te veel namen zonder meer, een euvel, dat volgens mijn overtuiging juist de reden geweest is, waarom het eindexamen thans alleen tot de kennis van eenige gelezen werken beperkt is. Deze wijziging wordt door vele leeraren betreurd en dezen vragen zich af, hoe het mogelijk is het Nibelungenlied, Götz van Berlichingen of werken van Heine en van zoo vele anderen te doen begrijpen zonder den leerlingen een beeld te geven van den tijd en het persoonlijk leven van den dichter. En waarom mag dan in verband met het gelezene op het eindexamen daarnaar niet gevraagd worden? Maar ik dwaal af. De heer Kroes noemt namen als der Kürenberger, Reuchlin, Ulrich von Hutten, Thomas Murner, Logau en zelfs Ewers. Zullen de leerlingen daarvan veel onthouden? Van Goethe's Faust vermeldt hij wel de jaartallen, doch over het werk zelf lezen wij bijna niets. Bij Schiller wordt gewezen op de moeilijke gedichten „Die Macht des Gesanges" en „Das Ideal und das Leben". Waarom niet hiervan gezwegen en meer verteld over zijn balladen en drama's?

In de „Auswahl" van den heer Kroes zijn verschillende dier drama's en balladen in hun geheel te vinden, maar niet iedereen, aan wien de „Abrisz" welkom is, zal de „Auswahl" gebruiken, om redenen hier vroeger al eens ontvouwd.

Dichters als Chamisso en Uhland worden naar even genoemd, namen als von Ebner Eschenbach, v. Wildenbruch, Jensen geheel verzwegen.

Uitvoeriger behandeling van hoofdzaken en hoofdpersonen en weglaten van veel, wat men letterkundigen ballast voor de leerlingen noemt, zou het verdienstelijke werkje zeer ten goede komen.

Dat de samensteller ook wijst op schilders, beeldhouwers en toondichters is een verheugend iets, daar hierover maar al te vaak wordt gezwegen.

Den Haag. Jan P. Heyligers.

H. Saure, Erzählungen nach Dramen deutscher Klassiker. Zweite unveränderte Auflage. Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung. 1919. (Groningen, P. Noordhoff.).

Er bestaat in den Haag een krantje van twee H.B.-Scholen „Het Uiltje". Daarin stonden nu en dan uittreksels uit verschillende klassieke drama's, zoo men mij meedeelde, zij 't direct of indirect, van leeraren afkomstig. Ook mij verzocht de redactie reeds een paar maal een zoodanige bijdrage voor het blaadje te leveren. Hoe gaarne ik ook met de leerlingen buiten de school tot hun ontspanning samenwerk, dit verzoek heb ik telkens geweigerd. Ik acht zulke inhoudsopgaven zonder meer nutteloos. De leerlingen kunnen die veel beter zelf maken en er hun eigen opmerkingen bijschrijven, tegelijkertijd gebruik makend van wat de leeraar ter verheldering van het inzicht in het kunstwerk onder de les gezegd heeft. Maar niet alleen acht ik het verstrekken van zulke uittreksels nutteloos, ik acht het ook uit den booze, daar zij helaas licht tot bedrog aanleiding kunnen geven. Het gevaar is niet denkbeeldig. Eenige jaren geleden vervoegde zich een jongmensch uit een andere stad bij mij om les te nemen voor het eindexamen. „Maar", zoo zei hij na de eerste kennismaking, „het is mij niet om de lessen te doen, die zal ik u betalen, u moet me echter uittreksels verschaffen van boeken, want ik heb geen tijd om die te lezen." Hij was zeer verwonderd, dat ik hem de deur van mijn kamer wees. Of hij een anderen raadsman gevonden heeft, weet ik niet, ik wil het niet hopen. Saure's verzameling kende hij klaarblijkelijk niet, anders was hij niet bij mij gekomen.

Daarmee is dit werkje meteen veroordeeld. De samensteller noemt het boekje „Einführung in Lessing, Schiller, Goethe". Kan men zich een mislukter „Einführung" in de prachtige tooneelwerken van Duitschlands grootste dichters denken dan deze slappe prozaïsche vertellingen, nota bene in den verleden tijd, om toch vooral elke herinnering aan tooneeleffect te doen verdwijnen? Drie futlooze levensbeschrijvingen gaan aan deze uittreksels vooraf.

Den Haag. Jan P. Heyligers.

P. B. Benjert en J. J. B. Elzinga, Fransch voor de Middelbare School, I.

Dezelfden, Fransche Lectuur voor de Middelbare School: 1e serie, 1: G. Bruno, Le tour de la France par deux enfants. 2: Vingt récits. 2e serie, 1: P. Loti, Ramuntcho. Groningen-den Haag, Wolters. 1920. (Pr. per deeltje *f* 1.60).

Overtuigd, dat het onderwijs in de Fransche taal op de middelbare school gewijzigd worden moet, hebben de Heeren P. B. Benjert en J. J. B. Elzinga een paar boekjes het licht doen zien, die als doel hebben den leerlingen op een aangename wijze het gewone Fransch te leeren.

In de meening, dat, als een te groote plaats aan de Grammaire gegeven wordt, het taalonderwijs vervelend en doodend moet worden, hebben zij getracht de taalregels op een aantrekkelijke manier te leeren, door die aan korte, gemakkelijke verhaaltjes te verbinden.

Het eerste deeltje van „Fransch voor de middelbare school" is bovendien aardig en geestig versierd door de silhouetten van Henriette Baukema.

Ongetwijfeld zal dit schoolboekje groote diensten bewijzen.

Van dezelfde schrijvers zijn eveneens verschenen drie lectuurboekjes voor de middelbare School „Le Tour de la France par deux enfants" door G. Bruno geschreven, een boekje dat in Frankrijk aan sommige Lycées wordt gebruikt. Ofschoon de taal er soms wat ouderwetsch van is, kan het zeer geschikt voor de klas zijn, daar het uitmuntend is om veel woorden te leeren en bovendien den lezer ook herinnert aan de schoonheid van de Fransche landschappen en steden.

Digitized by Google

Het tweede boekje „Vingt Récits" bevat verschillende goed gekozen verhaaltjes en verdient ook een aanbeveling.

Het laatste boek „Ramuntcho" van Loti voor de hoogere klassen bestemd is misschien een minder gelukkige keuze — omdat ten eerste de taal te dikwijls geen „gewoon Fransch" is en ten tweede de artistieke waarde van dit stuk waarschijnlijk aan de leerlingen ontgaat, terwijl het eigenaardige van de karakters hun wel niet aantrekken zal.

Wat de woordenlijsten betreft, lijkt het mij eenigszins gevaarlijk de woorden zonder „contekst" te vertalen, vooral wanneer het woorden geldt, die zeer verschillende beteekenis hebben.

Toch is dit geen bezwaar als de leerling de woordenlijst uitsluitend bij het lezen gebruikt en niet domweg van buiten leert.

De boekjes, verschenen bij J. B. Wolters, zijn van buiten reeds aantrekkelijk door de keurige uitvoering.

Voorhout. N. de Haan—Liégeois.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij G. B. van Goor Zonen te Gouda is de zestiende druk verschenen van het bekende werkje *Kramers' Woordentolk bevattende de vertaling en verklaring van de meest voorkomende Vreemde Woorden en Uitdrukkingen.* De verdienstelijke bewerking van deze nieuwe uitgaaf is te danken aan Dr. F. P. H. Prick van Wely.

Thesaurus Linguae Latinae.

Door de HH. L. Alma, M. Boas, U. Ph. Boissevain, F. Muller Jzn., Jos. Schrijnen, J. J. G. Vürtheim, J. van Wageningen en R. H. Woltjer werd een oproep verspreid tot financieelen steun aan den Thesaurus Linguae Latinae. Reeds kon 8000 Mark naar München worden gezonden. Bijdragen worden nog gaarne in ontvangst genomen door Dr. M. Boas, Den Texstraat 35, Amsterdam.

Een nieuwe, zesde, druk is verschenen van de *Beatrijs*-uitgaaf, no. 2 van de serie *Van alle Tijden* oorspronkelijk onder redactie van C. G. Kaakebeen en Jan Ligthart. De prijs is ƒ 1.20; uitg. J. B. Wolters' U. M. te Groningen-Den Haag.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLV-XLVI, 3: J. Stenzel, Platon u. Demokritos. — H. Wagenvoort, Pantomimus u. Tragödie im august. Zeitalter. — W. Stammler, Die mnd. geistliche Literatur. — Mitt.

In het paedagog. ged.: M. Pohlenz, Thukydides u. wir.

Neophilologus, V, 3: G. J. Geerts, El problema de los romances. — J. W. Marmelstein, L'état primitif de L'Epistre au Roy. — C. Serrurier, Voltaire et Shakespeare. — C. Kramer, Les poèmes épiques d'André Chénier, I. — A. C. Bouman, De zinsbouw van Berthold von Regensburg's *Predigten*, I. — R. Volbeda, *Armageddon.* — A. G. v. Kranendonk, Het dichtwerk v. Francis Thompson. — J. v. Wageningen, Ex-minister, ex-keizer. — E. Drerup, Homer u. d. Volksepik. — Var.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, VIII, 1: P. Aurelius, 'n Paar Volksliedjes, met naschr. v. L. C. M[ichels]. — L. C. Michels, Europese Talen. — G. Royen, Kontaminatie. — H. H. Knippenberg, Een Venlosche Taaleigenaardigheid. — J. J. Kleijntjens en H. H. Knippenberg, Een Handschrift uit 1458. — Tijdschr.

Anglia, XLIV, 1: F. Hagel, Zur sprache der nordengl. prosaversion der Benediktiner-Regel. — J. Koch, Das handschriftenverhältnis in Chaucers '*Legend of Good Women*', II. — H. Lange, Die legendenprologfrage. Zur steuer der wahrheit. — F. Holthausen, Zu mittelengl. dichtungen. — Dez., Das me. streitgedicht „*The Eye and the Heart*". — O. B. Schlutter, Weitere beiträge zur ae. wortforschung.

Archief aartsbisdom Utrecht, XLV, 2: Meyer, Het aartspriesterschap Zwolle (vervolg). — De Hullu, Kerkelijke toestanden in Zwolle 12-jarig Bestand. — De Jong, Parochie Joure. — Van Veen, Collatie van Wichmond 1548/9. — Van Miert, J. J. van Asten S. J. te Deventer 1565/6. — Van Veen, Pastoorsvacature te Arnhem 1547/8. — Van Miert, Relikwieën uit Utrecht; 3: De Jonge van Ellemeet, Cartularium St. Clemens te Steenwijk. — Van Veen, Pastoors van Velp 16de eeuw. — J. K., Ridders van St. Jan in St. Jansdal. — J. K., Pastorie te Wijhe. — Van Veen, Elburg en Doornspijk. — Van Veen, Bethlehem aan den Paus enz.

Historische Zeitschrift, 121, 1: Meinecke, Luther über christliches Gemeinwesen. — Ritter, Deutschland und der Ausbruch des Weltkrieges. — Miszelle (Vigner, Schlözers Römische Briefe).

English Historical Review, April 1920: Reid, Barony and thanage. — Green, Wellington and the Congress of Verona 1822; Notes and Documents.

Studiën, XCIII, Mei: In Memoriam † P. Joannes Helmich de Greeve. — M. v. Steen, Joego-Slavië II. Montenegro. — J. Stein, Einstein's Theorie, I — H. Padberg, Een boek dat hevig doet instemmen en heftig doet tegenspreken. — Al. Slijpen, Bedroevends en Verheugends uit Protestantschen Huize. — Is. Vogels, Dom Willibrord Verkade's Autobiografie. — P. Darmosepoetro, Twee tjepakabloemen in den Mataramschen lusthof der Middeleeuwsche Scholastiek. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Bie en Loosjes, Biogr. Woordenb., afl. 10: Studiën XCIII, Mei (Vogels).

De Blécourt en Japikse, Plakkaatboek: Engl. Hist. Review, April 1920 (C. d. K.).

Blok, Willem I: Engl. Hist. Review, April 1920 (H. L.).

Colenbrander, Zeeoorlogen: Engl. Hist. Review, April 1920 (Firth).

Documenten en kleine teksten 1—3: Studiën XCIII, Mei (Daniels).

Kampinga, Opvattingen: Engl. Hist. Review, April 1920 (Geyl).

De Pater, Raad van State: Engl. Hist. Review, April 1920 (Geyl).

Riemens, L'enseignement du français: Tijdschr. v. Taal en Letteren VIII, no. 1 (Weerenbeck).

Verwey, Spieghel: Studiën XCIII, Mei (Padberg).

Certamen poeticum Hoeufftianum.

Carmina tria utpote iusto serius Amstelodamum perlata, in proximum certamen reservanda fuerunt. Eorum hi sunt tituli:

Uxori procul aegrotanti epistula; In nuptiis viri docti;
Flavius et Ruso.

Nunc aureo praemio ornatum est carmen c. t. *Ultimi Tibulli dies* (compositum apparuit a Sofia Alessio, Radicenensi).

Sex praeterea carmina in volumen sumptu legati edendum hoc ordine recipientur:

Pollitta; Somnus hibernus; Amadei V laudes; Persianum funus; Maternus amor; Pus vaccinum.

Horum VI carminum poetae invitantur ut *quam primum* scidularum aperiendarum dent veniam. Quod ni Ante Kalendas Iunias fecerint, eorum carmina ab Academia edi non poterunt.

C. SNOUCK HURGRONJE,
Ord. lit. Ac. Reg. praeses.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

UITGAVEN VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

BIJBELSCH-KERKELIJK WOORDENBOEK, onder redactie van Prof. Dr. **A. van Veldhuizen**, bewerkt door Prof. Dr. **F. M. Th. Böhl**, Prof. Dr. **A. van Veldhuizen**, Prof. Dr. **W. J. Aalders** en Prof. Dr. **H. Th. Obbink.**
IV. Godsdienstwetenschap door Dr. **H. Th. Obbink.**
Prijs per deel bij inteekening, gebonden . . *f* **6,90**
Buiten inteekening . . . . **- 7,90**

Dr. **F. Muller Jzn.**, Grieksch-Nederlandsch woordenboek, gebonden . . . . *f* **13.90**

NEOPHILOLOGIESE BIBLIOTHEEK.
P. van Tieghem, Ossian l'ossianisme, dans la littérature Européenne au XVIIIe siècle. Prijs *f* **2,40**, voor inteekenaren op Neophilologus . . . *f* **2,10**

UITGAVEN VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

PLATO'S VERDEDIGINGSREDE VAN SOKRATES

door Dr. J. M. FRAENKEL,
Privaat-Docent te Utrecht,
en Dr. P. GROENEBOOM,
Hoogleeraar aan de Rijks-Universiteit te Groningen.

Prijs . . . . f 1.90
Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

CONSTABLE
10-12 ORANGE STREET, LONDON, W.C. 2, ENG.

LEADING PUBLISHERS OF

BOOKS on Engineering. Chemistry. Medicine. Education and all Technical Subjects.

BOOKS by George Meredith. Bernard Shaw. Havelock Ellis and leading poets, critics and novelists.

BOOKS of Liverpool University Press. Houghton, Mifflin Co. (Boston.) D. van Nostrand Co. (New York.) Franklin & Charles Co. (Philadelphia). Junta para Ampliacion de Estudios. (Madrid.)

CONSTABLE PUBLISH FOR·
General Medical Council.
Victoria History of the Counties of England.
XIX. Century and After.
Scribner's Magazine.

Application invited for Complete Catalogue of Publications for Technical, Medical, Educational and Spring Announcement Lists, for individual Prospectuses of leading Books and Authors.

Dr. H. BRUGMANS
Hoogleeraar aan de Universiteit van Amsterdam

Het Belang der Economische Geschiedenis

f 0,60

Deze rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt in de geschiedenis, is thans weer van groote actualiteit.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

M. H. VAN CAMPEN

Over Literatuur, Critisch en Didactisch, II

Prijs ingenaaid f 3.60; gebonden f 4.60

De critische en didactische literatuur-studies van VAN CAMPEN zijn onmisbaar voor ieder die, hetzij als vakman, hetzij als dilettant, de hedendaagsche letterkunde van ons land bestudeert. VAN CAMPEN legt uit, wijst aan, verklaart, oordeelt, maar niet als een docent. Zijn handboek is wederom tot een kunstwerk geworden en in zijn conscientieus betoog klinkt de stem van den kunstenaar.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ — LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden.** | **Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 9.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. **No. 10.** **Juli 1920.**

Blass-Jensen, Hyperidis Orationes (K. Kuiper).
Seckel-Schubart, Der Gnomon des idios logos (J. C. Naber).
Wahnschaffe, Die syntaktische Bedeutung des mittelhochdeutschen Enjambements (Frantzen).
Gilbert, La Forêt des Cippes (Gallas).
Russkaja Biblioteka 1—9 (v. Wijk).
Schneider, Der Europäische Friedenskongress von Arras (Huizinga).
Woldendorp, De incarnatione (Windisch).
Schoolboeken:
De Brouwer-Slijper-Muller, Latijnsche Leergang. I-II (Brinkgreve).
Meerkerk, Sara Burgerhart (Knappert).
Zondervan, Natuurkundige Aardrijkskunde (Dumont).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Certamen poeticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Hyperidis Orationes cum ceterarum fragmentis post **Fridericum Blass**, papyris denuo collatis, edidit **Christianus Jensen**. Lipsiae, Teubner. MCMXVII. (Pr. M. 4, geb. M. 5.80).

De Hyperides-uitgave van Blass, die door de scherpzinnigheid en de stijlkennis van haren auteur, eene eereplaats innam onder de oratorenuitgaven der bibliotheca Teubneriana, is door den arbeid van Jensen in hooge mate verrijkt. Het „papyris denuo collatis" van den titel mag men gerust vertalen op deze wijze: „na een zeer minutieus hernieuwd onderzoek van de papyri, en zorgvuldig overwegen van alles wat over deze is gepubliceerd."

Van die zorg getuigt iedere bladzijde der nieuwe editie, en zij maakt deze niet slechts tot eene voorbeeldige uitgave van redenaarsfragmenten, doch tevens tot een welsprekend bewijs, hoezeer, sinds de verschijning van Blass' derde Hyperides-editie zoowel de methode van papyrus-ontcijfering als van publicatie van papyri is vooruit gegaan. Controleeren kon ik het werk van Jensen alleen uit de bladzij, door Kenyon uit de oratie tegen Althenogenes in de Palaeography of Greek papyri gepubliceerd — de lithographische reproducties bij Wattenbach geven natuurlijk geen autoriteit — maar het lijdt m. i. geen twijfel of de zorgvuldigheid van zijn collatie is elders even betrouwbaar als zij mij in dat éene fragment is gebleken.

Naast die palaeografische nauwkeurigheid, en de daarmee gepaard gaande fijngevoeligheid voor het idioom van den orator, treft den lezer die zich de moeite van eene vergelijking met Blass' laatste editie wil getroosten de piëteit en het echt wetenschappelijk overleg waarmee de schrijver, sparende wat hij sparen kon, verkortende wat concisie eischte en toevoegende wat later onderzoek aan het licht had gebracht, in zijne prolegomena is te werk gegaan. Voor een deel moest daar alles vernieuwd worden. De beschrijving van de papyri en hun lotgevallen moest duidelijker worden gepreciseerd, de monografieën bij de tekstbewerking gebruikt, moesten nauwkeurig worden opgegeven, en ook de *vita Hyperidis*, destijds door Blass van een zeer rijke exegetische annotatie voorzien, had op allerlei punten aanvulling noodig. Dit alles is door Jensen met veel zorg gedaan, en wanneer wij hier nog bijvoegen dat op vele plaatsen zijn aanvulling van tekst-lacunes, dank zij zijn scherpziend oog, tot werkelijke teksverbetering leidt, dan blijkt daaruit dat wij zonder aarzelen den geleerden uitgever mogen danken voor deze nieuwste Hyperides-editie.

Amsterdam. K. Kuiper.

Der Gnomon des idios logos bearbeitet von **Emil Seckel** und **Wilh. Schubart.**

Erster Theil: der Text von Wilhelm Schubart mit einer Lichtdrucktafel. (Aegyptische Urkunden aus den staatlichen Museen zu Berlin. Griechische Urkunden V. Band. 1. Heft). Berlin, Weidmann. 1919. (Pr. M. 4).

Ὁ τοῦ ἰδίου λόγου [1]) γνώμων post literas renatas primum innotuit anno 1821, quum est in vulgus editum triennio ante repertum Tiberii Alexandri celeberrimum edictum [2]). Esse credebatur officii genus, quod appareret τῷ ἰδίῳ λόγῳ, quin verteba aperte Paulus Meyer [3]): *Ressort*, sed fuerit oportet eadem mens clarissimis viris Bissing atque Dittenberger, quum supplerent ibi (lin. 43/4), Bissing: καὶ καθόλου δὲ ἐπικελεύσομαι τὸν γνώμονα τοῦ ἰδίου λόγου [πάν]τα [4]) καινοποιηθέντα παρὰ τὰς τῶν

---

[1]) Cf. Strabo XVII 1 § 12: *ὁ προσαγορευόμενος ἰδιόλογος, ὅς τῶν ἀδεσπότων καὶ τῶν εἰς Καίσαρα πίπτειν ὀφειλόντων ἐξεταστής ἐστιν.*

[2]) Orientis graeci inscr: sel. 669.

[3]) Festschrift für O. Hirschfeld (1903) p. 150.

[4]) Pro: *πάντα τά.*

Digitized by Google

Σεβαστῶν χάριτας ἐπανορθῶσαι, Dittenberger: [ἀεὶ] τὰ, quasi mente praefecti γνώμων esset ὁ ἐπανορθώσων. Atqui dispulit tenebras anno 1912 Pap. Oxyrrh. 1188, ubi proponuntur ξύλα ξηρὰ καὶ ἀδέσποτα καὶ ὀφείλοντα εἰς ἴδιον λόγον ἀναληφθῆναι κατὰ τὸν γνώμονα, quibus demonstratur γνώμων fuisse legis vel constitutionis [1]) vel formulae genus, cui subiecta essent τὰ τοῦ ἰδίου λόγου. Consequens est, in edicto Tib. Alexandri γνώμονα non esse τὸν ἐπανορθώσοντα, sed τὸν ἐπανορθωσόμενον, proinde ibi supplendum: [εἰς] τὰ καινοποιηθέντα κτέ. Ipse tamen γνώμων adhuc in taberna quadam latebat, unde paulo post extractus velut ab inferis rediit, emptus privata pecunia tunc potentissimi mortalium, nunc humillimi, editus autem a Gulielmo Schubart, sagacissimo papyrorum Graecorum quum descriptore tum interprete, cuius industriae sollertiaeque iam debebantur papyri Alexandrini complures [2]) quum lectu difficillimi tum cognitu dignissimi, debebantur Papyrorum magnifica specimina (Bonnae 1912), introductio ad Papyros (1918), alia multa frugis plenissima, quo praeceptore ipse usus sum, quum magno ardore sed sero anno 1910/1 legendi artem adsequi festinabam. Quam quidem adsecutus non sum, nullo doctoris vitio; sed, ne plane vacuus abirem, dedit mihi fortuna, quod paucis dedit: primarium philologum cognoscere, cui mature tradant se nostrates, auctor sum, qui literis operam daturi sunt: petite hinc puerique senesque finem animo certum miserisque viatica canis; magistratibus autem nostris, quibus studia non tantum curae sed etiam cordi sint, ut tanti viri industriam et benevolentiam studiosis Batavis Berolini ex recenti fonte speciosa miracula hausturis digno salario pignerent. Indecorum enim est gratis proficere velle, quum opibus abundes, benefacturus algeat. Et quis ignorat, maiores nostros, quorum sapientiam hoc sapientes uno extollere solemus, non ob aliam rem Scaligero publicum salarium constituisse, nisi ob copiam sui cupidae literarum iuventuti faciendam? Num eius poenituit? Num sine Scaligero Grotius ille Hugo cogitari potest? Quae ideo praemisi, ut sponte lector intelligeret, editionem γνώμονος, quae nobis offertur, omnibus numeris absolutam esse.

Addidit singulis sententiis versionem editor Teutonicam [3]), commentarium historicum parat. Parat item commentarium iuridicum iurisconsultorum, qui nunc sunt, facile princeps Seckel. Opus uterque maturet opto, nihil enim est vel esse potest, quod semel promissum avidius expectetur. Quamquam ex parte praeverterunt clara nomina Friburgenses Lenel Partsch edito, ne, sicut ipsi dixerunt, peregrinitas (*das Ausland*) occuparet, repentino γνώμονος commentario [4]). Quo grate utendum interim Romani utique iuris cultoribus. Reliqua enim silentio transmiserunt, obiter et sparsim tractavit ipse editor in introductione ad Papyros, quam laudavi supra.

[1]) *Σεουήρου καὶ Ἀντωνίνου .... γνώμονος*, id est, constitutionis mentio fit Pap. Lond. 1157 Vo. III (Chrestom. II 199) lin. 4/5.

[2]) BGU IV 1050-1059, 1098-1209. Ipsam editionem instruxit notis magni pretii; iustum commentarium superstruxit in: Archiv V. p. 35-131.

[3]) Ad Specimina (Bonnae 1912) ubique Latine disputat, quod quum civilius tum tanto doctore dignius.

[4]) Heidelberger Sitzungsberichte 1920 I.

Scriptum videtur novum documentum Theadelphiae ad exemplar exemplaris Alexandrini [1]). Quo continentur praecipua capita mandati sive formulae [2]) a divo Augusto datae vectigalibus per Aegyptum exercendis cum supplementis successorum usque ad Antoninum Pium. Quae res per se magnam habet utilitatem, etiam maiorem, quia cohaeret ius fiscale cum privato, quamobrem fieri non potuit, quin ex hoc ipso fonte multa accederent ad iuris privati vel Romani vel enchorii nota praecepta melius aestimanda. Etsi nonnunquam difficile est nova dogmata cum veteribus axiomatis recte componere, veluti quum legimus (§ 2) apud Romanos nihil esse extra commercium (ἀκαταχρημάτιστον) vel (§ 8) a cive Romano nihil Graecis verbis relinqui posse [3]) vel (§ 16) relictum civis Romani liberto ita, ut ad liberos eius perveniat, post mortem legatarii caducum fieri, si tempore testamenti faciendi nulli liberi extiterint, vel (§ 28) quinquagenaria maiorem heredem esse non posse [4]) vel (§ 34) militem debere τῷ ὁμοφύλῳ καταλείπειν καὶ οἷς ἔξεστιν [5]), quae quidem aenigmata aliquando solvet Seckel. Novum quoque, quod caelibes et orbi, masculi minus centum milia sestertium habentes (§ 32), feminae eius dimidium (§ 30), solidum capiunt, sexagenarius maritus et orbus, modo ipse se deferat, semissem (§ 27).

Ad singula capita haec adnotavi:

ad § 3. Videtur ad certos incertosque literarum ductus sic locus in integrum restitui posse: τῶν εἰς ἴδιον λόγον εἰσδιδομένων ὁ πόρος πρὸ παραδοχῆς οὐ κρατεῖται τεταρτον, et emendandum τετάρτων. Explicandum denique sic: fortunam eius qui nuntietur fisco, id est, ipsum nuntiatum et mox quadrante multandum (τεταρτολογησόμενον), antequam descriptio totius patrimonii accipiatur probetur [6]) (παραδεχθῇ), ne sui quidem dodrantis κρατεῖσθαι, id est, κυριεύειν [7]). Alias quoque et in hoc ipso papyro (lin. 28: ἐπιδικάζονται, lin. 32: ὅσων, lin. 97/8: βούλωνται, lin. 155: στέρωνται) utrumque *O* commutatur [8]).

ad § 20. Δοῦλος ἐν δεσμοῖς γενόμενος non est, ut vertit Schubart, in vinculis natus sed, ut Friburgenses, in vincula datus (cf. Gai. I § 13). Apud solos poetas in vinculis nascuntur homines. Praeterea ὕστερον significare videtur ὑπὲρ τριάκοντα ἔτη γενομένῳ, nisi hoc ipsum excidit (post ἀπελευθερωθέντι) nam sequitur: ἢ καὶ μηδέπω τριάκοντα ἔτη γενομένῳ (cf. Gai. I § 15).

ad § 33. Ῥωμαίᾳ οὐκ ἐξὸν ὑπὲρ τὴν καλουμένην κουηεμπτιωνα διατάσσειν. Viderunt Friburgenses κουηεμπτιωνα esse *coemptionem*, ut hic sit sensus: civem Romanam testari non posse *sine coemptione* (Gai II § 112), id est, nisi coemptionem fecerit (Gai. I § 115a), et notandum ὑπὲρ = citra (παρά). Notandum praeterea et notaverunt

[1]) Einleitung p. 2/3.

[2]) Schubart, Einführung p. 264: „Amtsanweisung".

[3]) Cf. in contrariam partem Gai. II § 281.

[4]) Ad ius Romanum caput pertinere, propterea dicendum est, quia statim sequitur, quinquagenaria minorem posse succedere, si ius liberorum habeat.

[5]) Plane contrarium docet Gaius II § 110, 111.

[6]) Cf. Pap. Londin. 1157 Ro. (III pag. 62/8) passim: *συμφώνως πρὸς παραδοχήν*.

[7]) Similiter habet Pap. Cattaoui Ro. III (II) lin. 2/3 (Archiv III pag. 58): *τῶν διακοσίων ἑξήκοντα κρατεῖσθαι οὐ δύναται.*

[8]) Alio rem deducit Pringsheim apud Friburgenses p. 11 not. 3.

Digitized by Google

Friburgenses: rationem hic non haberi senatusconsulti, quo sub Hadriano haec necessitas coemptionis faciendae feminis remissa est (Gai. ll. ll.). Similiter § 25, quod iidem notaverunt, ratio non habetur senatusconsulti Claudiani, quod laudat Ulpianus XVI § 3.

ad § 36. Inter sicarios damnatorum vel ex ea causa profugorum liberis conceditur bonorum paternorum decima pars, uxoribus autem αἱ ἐν ἀργυρίῳ προῖκες [1]), καὶ αὐτοῖς δὲ τὸ δωδέκατον Ἀντωνῖνος Καῖσαρ ὁ κύριος συνεχώρησεν. O intempestivam [2]) clementiam, quae sceleratis hominibus donat! Emendabimusme αὐταῖς?

ad § 45. Qui duxerit ἀστὸς Αἰγυπτίαν, eius post mortem publicantur τὰ ἐπίκτητα, nisi tres relinquat natos priore exore et iusta. Quodsi duos, cedit iis τέταρτον [3]) ἢ τὸ πέμπτον; quodsi unum, τὸ ἥμισυ. Duos minus ferre uno, credere quis po est? Ferre puto illos τέτταρα πέμπτα et errorem natum Theadelphiae ex compendio Alexandrino non intellecto: $\overset{\epsilon}{\delta}$. Sic enim fractos numeros in Metricis (ed. 1903) passim signat Hero. Scriba rusticus, opinor, fractos numero non didicerat praeter simplices: γ″ δ″ ε″ etc.

ad § 58. Incensi τεταρτολογοῦνται. Καὶ ἐὰν δυσὶν ἀπογραφαῖς μὴ ἀπογραψάμενοι εἰσδοθῶσιν, [ἐν] τέταρτ[ο]ν κατακρίνονται. Ambigit editor, fueritne potius [δὶς] τέταρτ[ο]ν. Non puto, sed, quia spatium tribus elementis vacat, reponam: [ἐκ β΄] τετάρτ[ω]ν. Cf. § 108: οἱ σύνοδον νέμοντες κατεκρίθησαν ἐκ δραχμῶν πεντακοσίων.

ad § 61. Τῶν ἀναπογράφων δούλων ἡ ἐπ[ιγον]ὴ δίδοται τοῖς δεσπόταις, ἐάνπερ μηδένα πόρον ἔχωσι ἢ μόνους τοὺς δούλους. Etiamsi maxime impuberis aliquae operae esse possint [4]), non tamen videtur domino esurienti munus fore gratissimum, quo interim compellatur infantem alere, educare, artificium docere, ut post annos operis eius ditescat. Vidit editor multo magis convenire vocabulum, quod ususfructus notionem contineat. Quidni igitur supplevit ἐπ[ιμον]ή? Cf. Dittenb. Syll. (ed. 2) 515, ubi passim scribuntur pecuniae ἐν ἐπιμονῇ τῷ δεῖνι.

ad § 70. Τοῖς [ἐν] δημοσίαις χρείαις. Teutonice οἱ ἐν χρείαις, Graece οἱ ἐπὶ χρείαις appellantur. Locos dedimus in Mnemos. vol. 44 (1916) p. 74 not. 1.

ad § 98. Παραχειρογραφία etiam versatur Pap. Lond. 359 (II pag. 150).

ad § 100. Supplementa valde placent. Initio tamen ἐνθάδε ἐπὶ τῆς [ἀρχῆς] rectius habiturum videtur quam ἐπὶ τῆς [πόλεως]. Quid enim aliud ἐνθάδε? Ἀρχῆς vocabulo designatur τὸ Ναναῖον. Ne hic quidem ratio habetur novi iuris et τῆς κατασκευασθείσης τῷ αὐτῷ τῷ εἰς τὸ Ναναῖον εἰωθότι τελεῖσθαι Ἀδριανῆς βιβλιοθήκης. Qua de re accuratius quam ceteri disputavimus Mnemos. vol. 44 (1916) p. 85/6.

Eiusdem capitis quam non supplevit lacunam Schubart, ea capere videtur [συνάλλαγ]μα.

ad § 104. Ἀτρύγητα γενήματα οὐκ ἐξὸν πωλεῖν οὐδὲ γένημα ἀνεπίγραφον ε..[..]ν. Infinitivo opus esse adnotavit editor, inveniendi periculum faceremus ipsi voluit. Itaque timidus conicio: ἐξάγειν, exeoque.

Traiecti J. C. Naber.

Friedrich Wahnschaffe, Die syntaktische Bedeutung des mittelhochdeutschen Enjambements. Berlin, Mayer und Müller. 1919. (Palaestra 132). (Pr. M. 9.).

De bedoeling van den schr. is blijkens bovenstaanden titel: na te gaan, wat wij uit het enjambement in mhd. verzen (12-14 eeuw) kunnen te weten komen omtrent mhd. zinsbouw. Het is dus niet te doen om de kennis van het enj. als stijlmiddel, dat in de mhd. litteratuur sedert den klassieken tijd zulk een voorname rol speelt: een zeer geliefde kunstgreep tot verlevendiging van den dichterlijken verhaaltrant, vaak stuitend voor moderne Duitsche aan gladvloeiende verzen gewende ooren. Er zijn namelijk, merkt W. op, talrijke gevallen, waarin het vaneenscheuren der syntactische groep door het vers blijkbaar zonder eenige artistieke bedoeling plaats heeft. De vraag rijst dan, of zulke scheuren niet te verklaren zijn uit andere zinsgroepeering in de me. taal. W. tracht inderdaad aan te toonen, dat „grosse Gruppen der *uns befremdend schweren* mhd. Enjambements vom mhd. Sprachgefühl aus gesehen überhaupt nicht oder nur als leichte Enjambements gelten dürfen" (S. 3). Hij heeft dus niet gevallen op het oog, waar de verspauzen samenvallen met de natuurlijke zinsgeleding, bijv. *subj.praed.—object*, lichte overgangen ook voor het nhd. oor, maar ‚Härten', zooals Parz. 644, 28 *Daran si geschriben vant— schrift, die si bekante.*

Het onderzoek gaat volgens tijdsorde te werk. De verschijnselen worden gegroepeerd; iedere groep wordt chronologisch tot het einde nagegaan, te beginnen met de vroeg-mhd. voorbeelden, die zooveel mogelijk volledig worden aangehaald, omdat wij hier doorgaans zeker kunnen zijn van de afwezigheid van technische kunstgrepen. Voor deze oudere, meer primitieve kunst behoefde ook geen verschil gemaakt te worden tusschen epische en lyrische poëzie, terwijl de laatste in den bloeitijd der hoofsche kunst zich vanzelf tegenover het enj. anders verhoudt, dan de vrijere epische techniek, en dus aparte beschouwing vereischte.

De 'Quellenübersicht' (blz. 8-13), loopende van Wiener Gene is tot Hans Sachs, omvat niet minder dan 142 mhd. gedichten, die, hetzij volledig, hetzij gedeeltelijk voor dit doel geëxcerpeerd zijn: honderdduizenden verzen, een ware reuzenarbeid!

Ter kenschetsing van schr.'s methode diene de beschouwing over de rol der relatieve zinnen in 1. Teil. 1 Kap. *Abtrennung der Bestandteile des einfachen Satzes voneinander.* Wanneer in mhd. verzen, als *Sie begunden vragen — Die wisen die da waren*, het van zijn zin gescheiden subst. gevolgd wordt door een relatief, dan is dit voor het nhd. taalgevoel een — zij het dan licht — enjambement, omdat vóór het vers een pauze valt, waardoor het subst. min of meer geïsoleerd wordt. Daarvandaan de nhd.

[1]) Ergo in reliquis dotibus tenebat regula: ἀλλοτρίας εἶναι καὶ οὐ τῶν εἰληφότων ἀνδρῶν, quae hactenus nitebatur sola fide Tiberii Alexandri (lin. 25). Eodem modo Athenis pecuniaria utique dos cum bonis mariti miscetur et periclitatur Demosth. XXVII § 4 et XXX § 7, 10, 16), sed reliquas ibi dotes ἀλλοτρίας visas, non sequitur, etsi contendit visas Caillemer, Mémoires (Caen) 1868 p. 114 (cf. p. 115/7). Nam ceteri indistincte Atheniensem uxorem dotis dominam faciunt, quibus obstiti Mnemos. XXXII (1904) p. 444[3].

[2]) Theodosianam εἰρονικῶς appellat Gothofredus ad c. 8 C. Th. 9. 42, ubi cuilibet deportato conceditur sextans ad fortunam ab extrema inopia vindicandam, quod resecuit Iustinianus c. 8 C. 9. 49.

[3]) Id est, τὸ τέταρτον.

[4]) L. 31 D. 6. 1. Alibi legitur post XXV (l. 32 D. 6. 1), alibi post V annum (l. 6 § 1 D. 7. 7) operarum rationem haberi. Repono utrubique XV.

Digitized by Google

komma vóór ieder relatief. W. betoogt echter op grond van zijn tabellen (15-58), dat een mhd. vers, als *Die wisen die da waren* zonder pauze werd gesproken, en dus tegenover *Sie begunden vragen* als een syntactisch geheel werd gevoeld, m. a. w. dat hier van enj. geen sprake kan zijn. Hij maakt echter een onderscheid tusschen ‚notwendige' en ‚ausführende Relativsätze'. Tot de eerste behooren zinnen, als de boven aangehaalde, en in het bijzonder alle met een dem. pron. als antecedent : *Daz du helfest uf — Dem der da gevallen was* ; tot de tweede zinnen in dezen trant : *Und gap dem künege Matune — Einen slac, des er sin ende nam.* [1]) Nu blijkt uit de tabel blz. 52-54, dat in de vroeg-mhd. gedichten, tot Veldeke, tegenover 95 voorbeelden van de eerste soort slechts 5 van de tweede s aan, en dat ook in het vervolg het aantal van deze laatste slechts toeneemt me dat der echte, d. i. opzettelijke enjambements ! W. beslui hieruit, m. i. terecht, dat vóór deze soort rel. zinnen een kleine syntactische pauze viel, waardoor zij het enj. naderden. Hetzelfde geldt van de rel. zinnen in den vorm van hoofdzin : *Des selben pfelles leit er an — Einen mantel der was wit.* Op verrassende wijze wordt deze uitkomst bevestigd door de praktijk van Notkers ‚Anlautsgesetz': in de drie eerste boeken van Boëthius vindt W. elf voorbeelden van *ter, tiu, taz* enz., onmiddellijk na een woord met stemhebbenden uitgang, hetgeen niet mogelijk is zonder een tusschenin vallende pauze. Daarvan behooren *tien* tot de ausführende Relativsätze !

Op dezelfde oordeelkundige wijze is ook de verdere door W. met eindeloos geduld verzamelde stof geschift, gezift, geordend en toegelicht. Telkens weer verrast hij ons door scherpe onderscheiding en fijn taalgevoel. Dit in bijzonderheden aan te toonen gedoogt de beschikbare ruimte niet, maar wij verwijzen naar de ‚Ergebnisse' blz. 186 vgg., waar o. a. het ontstaan van het voegwoord *daz* en het betr. vnw. *der* in het licht der mhd. versrhythmiek wordt beschouwd. „Eine der Kardinalfragen der deutschen historischen Syntax, das Verhältnis von Parataxe und Hypotaxe, tritt hier von neuem in den Gesichtskreis der Untersuchung."

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

Pierre Gilbert, La Forêt des Cippes, Essais de Critique, 2 dln. Paris, E. Champion. 1918. (Pr. 20 fr.).

La Forêt des Cippes .... De titel verdient wel even te worden uitgelegd : de uitgever van Gilbert's werk,de criticus Eugène Marsan, zegt dien gekozen te hebben, omdat het scheen alsof Gilbert zich haastte „d'élever chaque jour un nouveau monument pour décorer son précoce tombeau, jusqu'à faire ressembler son œuvre à quelque forêt où le souvenir et le pas sont retenus et guidés par les Cippes" (I. p. XXVII, n. 1). In hoeverre deze monumenten duurzamer dan 't brons zullen zijn, dat moet de toekomst leeren ; op het oogenblik zijn ze te aanvaarden als de uiting van een zeer begaafden geest, van een groote belezenheid, een talent dat voortdurend boeit, ondanks zijn vooropgezette ideeën en zijn wensch om met eenmaal geldige meeningen te breken. 't Gaat niet aan tegenover zijn kritiek een hyperkritiek te plaatsen ; ik wilde mij er toe bepalen op Gilbert (1884-1914) te wijzen als op een typisch vertegenwoordiger van de nationalistisch-classieke geestesrichting, die zich sedert de Dreyfuszaak in Frankrijk openbaart. Ik laat dus geheel buiten de beschouwing de vraag of hij de groote criticus zou zijn geworden dien Frankrijk nog zoekt, zooals de *Mercure de France* (1 avril 1919, p. 493) in hem ziet ; ik constateer alleen, dat zijn werk, uit de *Action française* en de *Revue critique des idées et des livres* samengelezen, den Prix de la Critique voor 1919 heeft gekregen. Waar ik mij verder van kritiek onthoud, wil ik slechts een paar opmerkingen over feiten maken : waar hij Flaubert in *Madame Bovary* gemis aan sympathie en begrip verwijt (I, 115), daar leert diens correspondentie ons het tegendeel ; Duclos was niet Rousseau's laatste vriend (I, 137), 't was veleer René de Girardin ; Racine was niet „un tout jeune homme", toen hij een kritiek schreef op de opdracht van den *Dictionnaire de l'Académie* (II, 34) ; of Maupassant zich wel heeft voorgesteld de menschen te waarschuwen tegen het misbruiken van „manifestations cocardières et chauvines" lijkt me zeer de vraag (II, 172) ; er is een absoluut verkeerd verstaan van 't woord „citoyen de Genève" bij Rousseau, dat op 't grootburgerrecht wijst, niet op 't staatsburgerschap (II, 394).

Wat wil de nationalistische kritiek, zooals zij wordt, en werd, uitgeoefend door zijn medestanders, in de eerste plaats door hun meester Charles Maurras, dan door Louis Dimier, Pierre Lasserre, Henri Clouard, André du Fresnois, Eugène Marsan, nu onlangs nog door Alphonse Mortier in *Le témoignage de la génération sacrifiée* ? Zij willen een politieke wedergeboorte door 't Koningschap nauw verbinden aan een classicistische herleving in de kunst, omdat voor hen én de Revolutie én het romantisme de wet van continuïteit voor Frankrijk hebben verbroken (I, 504) ; in hoeverre een terugkeer naar de traditie, tegen de onloochenbare verschijnselen van evolutie in, mogelijk is langs den weg van politieke en letterkundige aanvallen op 't heden en het nabije verleden, dat is een ander vraagstuk. Deze theorie der traditie, opgebouwd op Joseph de Maistre, de Bonald, Bourget, Brunetière, Barrès, met aanleuningen aan Balzac en Auguste Comte, brengt met zich mede een verwerping van alles wat niet katholiek is : 't protestantisme, dat beschuldigd wordt meegewerkt te hebben aan de catastrophe van 1870 door zijn, „culte admiratif de leur frères d'outre-Rhin" (I, 396), 't semitisme, waarover ik de krasse citaten maar liever niet geef (I, 197 ; II, 185 ; II, 328 en passim), en van alles ongeveer wat niet Fransch is. 't Spreekt van zelf, dat de mannen die als intellectueelen voor Dreyfus getuigd hebben, Croiset, Seignobos, Lavisse, Lanson, ook als Sorbonne-mannen, worden aangevallen, dat 't pacifisme er van langs krijgt. Toch is Gilbert volstrekt niet anti-intellectualistisch, zooals de verkeerde uitwas van 't Bergsonisme dat onderstelt bij iederen nationalist (I, 21). De verheerlijking van de traditie brengt in de eerste plaats mede de op den voorgrond stelling van Lodewijk XIV (I, 57) en zijn tijd, van Richelieu (I, 65), Racine (II, 11-37 en passim) ; Stendhal vooral (I, 261 ; II, 336) ; Jules Lemaître (I, 165) ; zij houdt ook in de verguizing van de Romantiek (des Barbares ! z. II, 415) en van den ongelukkigen Jean-Jacques, op wien niet genoeg slagen kunnen vallen (I, p. XXVIII, 93, 125, 333 ss, 351, 386, 500 ; II, 361, 388) en die „demeure

[1]) W. had hier kunnen herinneren aan de Fransche schrijfwijze, die slechts in dit tweede geval een komma toelaat.

Digitized by Google

au premier rang de nos mortels ennemis", hetgeen wel bewijst, dat hij dan nog springlevend is; van Chateaubriand (I, 129) en Bernardin de Saint-Pierre (I, 97); van de Duitsche kritiek (I, 47); van Anatole France (I, 369) en *Madame Bovary* (I, p. XXXVII en 103). De laatste aanval, waarbij Gilbert Flaubert verweet, dat hij slecht schreef en dat hij slechts feiten gaf, geen psychologie bezat en beneden Stendhal stond, heeft heel wat stof doen opwaaien onder de critici die nog in dien roman het knapste boek van de 19e eeuw zien.

Het geheele tweede deel wordt ingenomen door tooneelkritieken (en eenige appendices); ze loopen over werken die grootendeels reeds vergeten zijn, maar ze zijn toch misschien wel het belangwekkendste deel van zijn werk, omdat hij, doctrinair criticus, een nieuwe kunst bracht te helpen voorbereiden, vooral ook omdat hij op de grove fouten van het tegenwoordige Fransche tooneel wijst, dat in de namen van Bernstein en Bataille wordt samengevat. In verband daarmee wijs ik op een hoofdstuk (II, 309), waarin hij tracht den geest van den Joodschen tooneelschrijver te benaderen en dat misschien voor een internationaal onderzoek over dit onderwerp stof zou kunnen brengen. Hij meent eenige aanwijzingen te zien, dat er een vernieuwing van de Fransche tooneelkunst zal komen; men mag 't beste wenschen maar 't laatste groote succès, de Curel's *l'Ame en folie*, geeft al weinig vertrouwen op een terugkeer tot een tooneel op 't leven gegrond. En een herleving van de tragedie als door den Griek Jean Moréas met zijn *Iphigénie* — waarom noemt hij niet ook Samain's *Polyphème*? — is wel uitgesloten.

Terugkeer tot 't leven, dat boven de litteratuur gaat, aanvaarding van de daad, die hooger is dan de droom, dat wil deze jonge Latijn van gezond verstand, van klaarheid, van een met humanisme doortrokken geest, van evenwicht ook, wanneer de politiek hem niet verblindt en hij zich laat verleiden tot afkammerijen en miskenningen of paradoxen. Wat hij wil, is een stijl zonder breede rhetoriek, een litteratuur waaruit de schittering van het schilderachtige, het sentimenteele en de voorliefde voor de uitwendige eigenschappen van den stijl zijn gebannen, een terugkeer tot het humanisme dat haar schoonste uitdrukking in Racine vond. Zelf gaf hij eenige voorbeelden van zulk een kunst; ik wijs b.v. op zijn studies over den Prince de Ligne, Duclos, Stendhal, Jules Lemaître's bewerking van de *Princesse de Clèves*, over *Bérénice*, op het prachtige stukje dialectiek in zijn Platon et Montesquieu (I, 232 ss.), alles vol van vruchtbare, krachtige denkbeelden. Men moge het niet eens zijn met zijn esthetische leer die slechts in de letteren plaats laat voor datgene wat in overeenstemming is met een politiek van rede en autoriteit, men geniet toch van dezen zeer knappen schrijver.

Amsterdam. K. R. Gallas.

Russkaja Biblioteka (Russische Bibliothek). Tom 1-9: L. N. Tolstoj, Anna Karenina (t. 1/2), — F. M. Dostojewskij, Bratja Karamazowy (t. 3/4), — I. S. Turgenew, Otcy i děti, Nakanuně (t. 5), — M. E. Saltykow, Gospoda Golowlëwy (t. 6), — I. A. Gončarow, Oblomow (t. 7), — F. M. Dostojewskij, Prestuplenie i nakazanie (t. 8), — I. S. Turgenew, Dym, Dwor anskoe gnězdo. Berlin, Ladyschnikow. (Pr. per deel 12 Mk., geb. 15 Mk.).

In geheel Westeuropa laat zich een grote schaarste aan Russiese boeken gevoelen. Heeft men iets nodig, geen boekhandelaar of antikwaar kan u helpen; uit Rusland wordt niets uitgevoerd, en hoewel volgens betrouwbare berichten van ooggetuigen de Sowět-regering de herdruk van klassieke werken met ijver ter hand heeft genomen, staat het toch te bezien, of na de hervatting van een enigszins regelmatig handelsverkeer Rusland in staat zal zijn, tegen schappelike prijs de buitenlandse lezer te voorzien van hetgeen hij wenst te ontvangen.

Het is derhalve een loffelike onderneming, wanneer de Berlijnse uitgever Ladyschnikow tot een herdruk van een aantal der allerbelangrijkste klassieke werken der Russiese letterkunde besloten heeft. Hij heeft Dr. E. Boehme bereid gevonden de redaktie op zich te nemen, en tans verschijnt de serie met stoom. Op deze negen delen zullen er binnen enige weken negen andere volgen, werken van niet geringere betekenis dan de tans gepubliceerde. De keus is zeer gelukkig; dat ziet ieder, die enigszins in het onderwerp is ingewijd, direkt.

In zoverre is deze editie zelfs beter dan menige in Rusland verschenene, dat de redakteur, zoveel als zijn eigen biblioteek en andere binnen zijn bereik staande verzamelingen dat toelieten, de beste drukken als model heeft genomen voor zijn tekst.

Het uiterlik is zo goed verzorgd als het in deze tijd slechts te verwachten is.

Gaarne beveel ik deze uitgave aan allen aan, die de Russiese taal beoefenen en Russiese auteurs in het origineel lezen.

Leiden. N. van Wijk.

Friedrich Schneider, Der Europäische Friedenskongress von Arras (1435) und die Friedenspolitik Papst Eugens IV, und des Basler Konzils. Greiz, O. Henning A. G. 1919.

De schrijver, die eenige jaren geleden een monografie over Jan van Beieren in het licht gaf, biedt thans een uitvoerig relaas van de onderhandelingen, die in 1435 te Atrecht met den vrede tusschen Karel VII en Philips van Bourgondië bekroond werden terwijl Engeland zich, toen de voorwaarden wederzijds onaannemelijk bleken, van de vredehandeling terugtrok. Het werkje, dat vóór den oorlog voltooid was, is gebaseerd op het beschikbare archiefmateriaal uit Frankrijk, Engeland, de Nederlanden enz., naast de gedrukte bronnen, die in overvloedige hoeveelheid zijn gebruikt. Het is er den schrijver vooral om te doen, het internationale karakter van de vredespogingen in het licht te stellen. De grootste verdienste van het vredeswerk komt toe aan den onvermoeiden kardinaal Albergati, die er reeds jaren lang zich aan gegeven had, eer hij te Atrecht het welslagen zag. Hij was daar vergezeld door twee geestelijken, die nog meer beroemd zouden blijven dan hij: Enea Silvio Piccolomini en Thomas Parentucelli, de latere paus Nicolaas V. Over de politieke bedoelingen van Philips den Goede denkt Schneider gunstiger dan Du Fresne de Beaucourt, wiens werk over Karel VII hij met dit geschrift beoogt aan te vullen.

Op het verhaal volgt de uitgave van drie belangrijke bescheiden betreffende het vredescongres, benevens eenige bijlagen over speciale punten.

Aangaande Albergati had wel even mogen zijn opgemerkt, dat wij van hem een voortreffelijk portret bezitten door Jan van Eyck.

Digitized by Google

De tekst is niet vrij van fouten, in eigennamen vooral (o. a. steeds Alencon in plaats van Alençon), alsook in het middelnederlandsch op blz. 218. — In het artikel van het vredesverdrag, dat is weergegeven als „33. Der Burgunder und seine Getreuen führen auch fürderhin kein anderes Wappen als das St. Andreaskreuz" (blz. 71), zal in plaats van „Wappen" iets als „Zeichen" gelezen moeten worden. Het Andrieskruis is nooit een wapen geweest.

Leiden. J. Huizinga.

8. S. Woldendorp, De incarnatione, een geschrift van Athanasius. Groningen-Den Haag, Wolters. 1919. (Groningsche diss.).

Het geschrift De incarnatione (Migne Script. Graeci 25) waaraan Dr. Woldendorp zijn onderzoek wijdt, heeft groote waarde voor de oud-christelijke dogmengeschiedenis, aangezien de schrijver de religieuse motieven, die tot het orthodoxe christologische dogma geleid hebben, op bijzonder duidelijke wijze uiteenzet. De overlevering schrijft het aan Athanasius toe, en de heerschende meening beschouwt het als jeugdwerk van dezen grooten Kerkvader. Alleen *I. Draeseke* (Theol. Stud. en Krit. 1893, 251 vlg. Zeitschr. f. wiss. Theol. 1895, 238 vlg. 517 vlgg., Woch. f. Klass. Phil. 1913, 768 vlgg.) en *Tr. Kehrhahn*, De S. Athanasii quae fertur contra gentes oratione (Dissert. Berolin. 1913) hebben het auteurschap van Athanasius bestreden, en dat is de reden, waarom Dr. W. zijn proefschrift begint met een Onderzoek naar de echtheid der „Incarnatio" (hfdst. I), waar hij de door Draeseke en Kehrhahn aangehaalde argumenten tracht te ontzenuwen. In de critiek op Dr. sluit hij zich in hoofdzaak aan bij hetgeen al andere onderzoekers, b. v. Stülcken Athanasiana (Texte u. Unters. 1899) en K. Hoss, Studiën über das Schrifttum u. die Theologie des Athanasius 1899 tegen Dr. ingebracht hebben. Hier is zijn betoog in hoofdzaak overtuigend : de meeste bezwaren van Dr. zijn ook werkelijk niet van groot gewicht, behalve een tweetal : 1e. het oordeel van Gregorius v. Nazianz (Oratio 21), dat Ath. van de profane wetenschappen weinig studie gemaakt heeft, hetgeen geenszins strookt met den inhoud van De incarn, nog minder met die van het tractaat contra gentes, waarvan De incarn. klaarblijkelijk de voortzetting vormt ; 2e. het rhetorisch karakter van beide tractaten, dat geenszins aan het auteurschap van een jongen man en aan een eerstelingswerk doet denken.

Ook deze bedenkingen zouden evenwel ook naar mijn gevoelen weggenomen kunnen worden, indien niet een zeer gewichtig moment er bij kwam, namelijk de literaire verhouding van Ad gentes en De inc. tot de *Theophanie van Eusebius* van Caesarea (ed. Gressmann 1904). Volgens Kehrhahn zou de auteur van beide aan Ath. toegeschreven tractaten de Theophanie gebruikt hebben, en daar eenerzijds de Theoph. na 325 geschreven is, anderzijds een na 325 geschreven boek van Ath. sporen van den Ariaanschen strijd zou moeten dragen, bovendien Ath. na 325 niet meer een boek van zijn tegenstander Euseb. gebruikt zou hebben, zou de auteur niet Ath. kunnen zijn. Uitvoerig heeft K. de parallellen tusschen de Theoph. en Ad gentes behandeld, terwijl hij die tusschen de Theoph. en De incarn. maar heel kort opsomt. Dr. W. is bij mijn weten de eerste, die de meening van K. tracht te weerleggen. Ik kan niet vinden, dat zijne weerlegging overtuigend en afdoende is.

1e. vergelijkt hij alleen de parallellen tusschen Theoph. en Inc. ; maar het vraagstuk van literarische afhankelijkheid van Ad gentes is voor de Inc. evenzeer belangrijk en de bewijsvoering aangaande Inc. daarom onvoldoende, zoolang niet aangetoond is, dat ook in Ad gentes geen gebruik van de Theoph. gemaakt is. 2e. lijkt mij ook de behandeling van de door K. aangevoerde parallelle plaatsen in Inc. en Theoph. onvoldoende. Dr. Wold. geeft iedere keer den tekst van Euseb. in extenso, daarna de plaats van de Inc. (maar niet den tekst zoodat de vergelijking voor den lezer niet gemakkelijk is), eindelijk zijn eigen negatief betoog, dat veelal weinig zakelijks inhoudt en ook wanneer het uitvoeriger is, mij niet klemmend voorkomt. 3e. is er nog eene rij van parallelle plaatsen aan te wijzen, die noch Kehrhahn noch Dr. W. aanhalen, en wel : uit Ad gentes c. 42 de vergelijking van het heelal met eene lier van vele snaren cf. Theoph. I 28 ; uit de Inc. c. 6 de gedachte dat het ongepast zou geweest zijn als God de menschheid aan het verderf had overgelaten cf. Theoph. III 55 (K. en W. halen alleen de parallel Theoph. III 55 en Inc. 23 aan) ; c.17 de idee dat de Logos ook tijdens zijn verblijf op aarde toch het heelal bleef omvatten èn de vergelijking tusschen de zon en den Logos (beide worden door de aanraking met het aardsche niet bevlekt) cf. Theoph. III 39 p. 142* en 143* vlg. Gr. ; c. 21 en 22 Jezus niet tengevolge van ziekte gestorven cf. Theoph. III 44 p. 148* Gr. ; c. 26 de opstanding mocht niet al te spoedig op den dood volgen cf. Theoph. III 61 p. 159* Gr. ; c. 28 de zeer eigenaardige vergelijking met een onbrandbaar voorwerp cf. Theoph. III 57 p. 153* ; c. 32 Jezus en de daemonen cf. Theoph. III 13 ; c. 46 vlg. het ophouden der orakels cf. Theoph. III 13 ; c. 51 de bekeering der ruwe volkeren cf. Theoph. III 7 ; c. 52 Christus vredestichter cf. Theoph. III 2 en 7 ; c. 53 Christus strijder tegen de hele afgoderij enz. cf. niet zoozeer Theoph. III 4 (K. en W.) als 8 en 35, waar de congruentie grooter is; c. 54 de daden van Christus onmetelijk talrijk cf. Theoph. III 80 ; c. 55 de uitbreiding van de goddelijke leer cf. Theoph. III 79. Al deze parallellen lijken mij wat aard en aantal aangaat, van zulke beteekenis, dat ik aan toeval niet gelooven kan, veeleer een literairen samenhang tusschen Ath. en Euseb. meen te moeten aannemen. Dit onderzoek *moet* dus bepaald nog eens gedaan worden en er moet dan ook nog eens nauwkeurig onderzocht worden, welke gevolgtrekkingen uit de aanwijzing van gebruikmaking van Euseb. door Ath. gemaakt moeten worden aangaande auteurschap van Ad gentes en De inc. Ik durf de onechtheid van die twee geschriften nog niet ronduit te beweren, daar zooals ook W. terecht aantoont, leer en stijl der geschriften met die van de ontwijfelbaar echte tractaten van Ath. sterk overeenkomen. Maar kan Ath. na 325 nog van een geschrift van Euseb. een dergelijk gebruik gemaakt hebben (om van andere bedenkingen, die dan rijzen, te zwijgen)?

In hoofdstuk II tracht Dr. W. eene analyse der Inc. te geven. Deze „analyse" geeft echter niet meer dan (gelukkig gekozen) kapittelopschriften en vertaling van de belangrijkste stukken, Hoofdst. III behandelt de Theologie der „Inc." en die der overige geschriften, en moet ten bewijze dienen, dat het theologische gehalte van de Inc. goed athanasiaansch is. M. i. had echter,

Digitized by Google

wanneer het ook hier om de echtheid van De inc. ging het betoog meer een vergelijking tusschen de leer der Inc. eenerzijds en de leering in de overige geschriften anderzijds moeten inhouden; dan was ook tevens duidelijk geworden, in hoe ver Ath. de gedachten, die hij in zijn „jeugdwerk" aanstipt, later breeder ontwikkeld heeft. Belangrijk vond ik de vergelijking met het hellenisme, namelijk de hermetische geschriften, ook de bestrijding van Harnack.

De schr. heeft de verdienste, de aandacht der geleerden weer op het zoo belangrijke tractaat van Ath. en op de problemen die ermee gemoeid zijn, gevestigd te hebben. M. i. had hij de stoffen en de problemen wat grondiger moeten doorwerken. Laten we hopen, dat het onderzoek naar de echtheid en den oorsprong van het tweetal athanasiaansche tractaten nog eens opgenomen en tot een meer bevredigende oplossing worde gebracht.

Leiden. H. Windisch.

SCHOOLBOEKEN.

Latijnsche Leergang. Deel I: Buigingsleer door **Dr. E. Slijper.** Oefeningen bij de Buigingsleer door **Dr. P. C. de Brouwer** en **Dr. E. Slijper.** Deel II: Syntaxis door **Prof. Dr. F. Muller Jzn.** Groningen-Den Haag, Wolters. 1919. (Pr. *f* 2.40; *f* 1.90; *f* 2.25).

De heeren de Brouwer en Slijper zeggen in de voorrede bij hun oefeningen:

„Maar laten dan de leeraren, vooral de jongere, nu ook eens afstappen van den ouden sleur en het met deze nieuwe Oefeningen tenminste probeeren. Al te lang reeds wordt in veel scholen aan 't oude en verouderde vastgehouden."

Inderdaad. Het is wel onbeholpen en in zeer slecht Hollandsch gezegd, maar de bedoeling juicht ondergeteekende van ganscher harte toe. En ook ik wensch en hoop, dat vele leeraren den moed zullen hebben den „Leergang" bij hunne lessen te gebruiken.

Men probeere het maar eens. Maar dan ook liefst aan vele scholen tegelijk. Met de leerboekjes van Slijper en de Brouwer en Muller komt men werkelijk niet in „het booze nieuwe", 't is geen directe methode. 't Valt heusch mee. En men doet dáárom zoo'n goed werk met de invoering van deze boekjes, omdat dit een belangrijke stap in de goede richting beteekent. In dezen heelen Leergang is althans gepoogd en bedoeld om werkelijk Latijn te leeren, en in dezen heelen Leergang merkt men tenminste, dat de samenstellers naar krachten getracht hebben het onderwijs te doordringen met de inzichten, die voor hen als uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek golden, en bovendien, dat het hun eerlijk en ernstig gemeend is geweest den goeden weg tenminste te zoeken.

Beschouwen we de verschillende deeltjes nader.

Over de Buigingsleer kunnen we kort zijn. Van de gebruikelijke soortgelijke boekjes onderscheidt dit zich te weinig. Naast de Oefeningen lijkt het voor de eerste klassen overbodig en om het als handleiding te gebruiken bij meer wetenschappelijk onderwijs in vormleer van het Latijn is het te onwetenschappelijk. Wel blijkt er uit, dat de schrijver gepoogd heeft, zich op de hoogte te stellen en hier is zeker ook het pogen schoon — maar..

Grondiger kennis, zuiverder inzicht en vooral klaarder blik en helderder uiteenzetting zouden noodig zijn.

Trouwens het zwaartepunt van het 1ste deel van den Leergang ligt in de Oefeningen. Dit boekje heeft geen andere bedoeling dan schoolboekje te zijn en hier kan men inderdaad zooveel en velerlei waardeeren, dat men niet genoeg kan aandringen op spoedige invoering. Metteraard heeft ook dit boekje vele der bijkans onvermijdelijke zwakheden van iets, dat tot op zekere hoogte nieuw is, terwijl aan den anderen kant, met name in de keuze der „zinnetjes" (het woord zelf zegt al zoo veel) de oude booze geest nog hoogtij viert. Maar als het gebruikt wordt, zoodat spoedig een herdruk komen kan, en de leeraren, die er mee werkten, zenden eens op ruime schaal hun opmerkingen, dan kan uit dit boekje inderdaad een bruikbaar schoolboekje worden, dat voor de analytische methode in het eerste jaar allicht in hoofdzaak genoeg is en voor de directe methode een misschien moeilijk te ontberen en zeker weinig hinderende en veel voordeelen biedende aanvulling kan zijn. Alleen zouden bij een tweeden druk verbindingen, die voor het Latijnsch taalgevoel volstrekt onmogelijk zijn, als *Quae est rotunda? Mensa rotunda est*, uiteraard weg moeten blijven. Het ware aan te bevelen, dat iemand die werkelijk Latijn gevoelt, b.v. Prof. Muller, welke immers aan den Leergang medewerkt, een strenge censuur oefende.

Doch genoeg hierover, ik wijs thans op enkele m. i. gelukkige grepen:

Zeer nuttig zijn de oefeningen waarbij de leerlingen gegeven Latijnsche woorden zelfstandig moeten verbinden of gegeven woordverbindingen in een anderen vorm moeten overbrengen. Dit is wel een zwakke aanloop, maar het is tenminste een aanloop tot het zelfstandig vormen van Latijnsche zinnen door de leerlingen. En daar moeten we heen.

De keuze der woorden voor de eerste oefeningen is over het algemeen gelukkig — eenvoudige woorden, zaaknamen meest, die, ook vertaald, weinig onheil stichten. Jammer, dat de daze opmerking over de beteekenis van esse daarmee zoo weinig stemt. Jammer ook, dat, verder op, de woordenkeus hoe langer zoo meer op den woordenschat (!) der gewone themaboeken gaat lijken.

Zeer nuttig zijn de vele spreuken, verzen e. d., die klaarblijkelijk bedoeld zijn om uit het hoofd geleerd te worden.

Toe te juichen is het streven om de leerlingen met de meest voorkomende afleidingen vertrouwd te maken en etymologisch samenhangende woordgroepen als zoodanig te doen herkennen.

De oefeningen in het herkennen van vormen zijn zeer nuttig, alleen moesten zij veel talrijker zijn. Men moet het niet aan den leeraar overlaten de zoo geboden oefenstof met eigen voorbeelden uit te breiden — integendeel de leeraar heeft het recht te verlangen, dat de samenstellers van een oefeningsboekje een zoo ruime keuze van oefenstof te zamen brengen, dat de leeraar slechts te kiezen en niet aan te vullen heeft. Wil deze aanvullen, dan kan dat altijd nog.

Ongeveer hetzelfde geldt van de oefeningen in het vlug vinden van Latijnsche vormen. Wat het werkwoord betreft, geeft hier de oefening op blz. 160, 161 en 162 een zeer prijzenswaardige aanvulling. Van deze oefening — een soort verbeterde uitgave van een reeds vroeger ver-

Digitized by Google

schenen hulpboekje van den heer Slijper—zullen in dezen vorm zeker vele leeraren aanzienlijk gemak en nut ondervinden. Ook de herinneringen aan den ouden, en vooral door analytici, zonder eenigen grond, gesmaalden Volcke (ik doel op het eerste deeltje) zullen zeker ook thans weer hun nut doen.

En zoo is er meer. Men ziet, het zijn geen weidsche of grootsche vindingen, die dit boekje brengt, het is geen methode, die hier ingeleid wordt, maar het boekske is voldoende rijk aan handige kleinigheden en kleine handigheden om met nut gebruikt te worden en het zal zoo door het goede dat het biedt, als door het verkeerde dat er in is, den overgang tot werkelijk zakelijke, eenvoudige, doch zuiver gebouwde en goed volgehouden leermiddelen (die er nog niet zijn) kunnen voorbereiden.

Ik wensch dit boekje van harte een volkomen welslagen toe.

Met de Syntaxis van Muller komen we op geheel ander gebied.

Als er zulke boekjes komen en ze worden gebruikt, dan is er wat van het onderwijs te maken. Onnoodig te zeggen, dat we hier met een wetenschappelijk zuiver werkje te doen hebben. Doch geluk wenschen wil ik den schrijver hiermee, dat hij zijn rijke weten en langdurige onderzoekingen zóó beheerscht, dat hij er zoo eenvoudig en begrijpelijk, zonder eenig vertoon van geleerdheid van vertellen kan.

De behandeling van tempus en modus vind ik buitengewoon geslaagd. De strakke en strenge lijn van den klassiek-Latijnschen zinsbouw komt keurig uit.

Minder gaaf is de uiteenzetting van de casus-leer en als gevolg daarvan van de leer der nominaal-vormen van het werkwoord. Is in tempus en modus voortdurend gewezen op de omstandigheid, dat verschillende vormen van een zelfde woord de verschillende *wijzen* uitdrukken, waarop een spreker iets *ziet*, of zich iets *denkt* — in de casusleer gelden de vormen nog als uitdrukkingen van een verband in het afgetrokkene tusschen eenheden der mededeeling. Ten deele ligt dat wel hieraan, dat Muller zijn beschouwingen ontwikkelt op grond van het geschiedkundige, in hoofdzaak klassieke, Latijn. Andere talen leveren stof tot vergelijking, maar de lijn der uiteenzetting wordt, terecht, alleen door de zuiver Latijnsche verschijnselen bepaald. Zooals gezegd, is dat in het algemeen volstrekt juist, maar het brengt het bezwaar met zich, dat het Latijn de casus in hun oorspronkelijke zelfstandige functie bijna niet meer kent, en men dus, het Latijn alleen volgend, altijd min of meer gevaar loopt, het perspectief der ontwikkeling verkeerd te ontwerpen.

Naast dit algemeene bezwaar kan ik niet nalaten er op te wijzen, dat de localistische groepeering der stof ook voor de bruikbaarheid op school ernstige bezwaren heeft. Ten bewijze diene al dadelijk de gewrongen redeneering om van den accusativus van richting aan den objectsaccusativus toe te komen.

Doch deze bezwaren tellen des te minder, omdat het casus-gebruik in het Latijn, juist als reeds veel meer verschoven toestand dan het gebruik der werkwoordsvormen, zeer veel dichter bij het taalgevoel van onze dagen staat.

De hoofdmoeilijkheden van den Latijnschen zinsbouw voor den mensch van nu zijn drie in getal :

relativum
imperfectum en perfectum.
coniunctivus.

De beide laatste zijn zooals reeds gezegd meesterlijk behandeld. En wat het eerste betreft, kan men voor schoolgebruik bezwaarlijk meer wenschen dan hier geboden wordt. Wel hoort de leer van het pronomen niet thuis in de leer der woordvormen, doch evenals die van het adjectief in de leer der woordsoorten. Doch de usus, dien Muller hoffelijk weet te ontzien, waar het niet om hoofdzaken gaat, eischt nu eenmaal een behandeling. En dan zij hier dankbaar vermeld, dat met name over het relativum in bezonnen en klare beknoptheid zooveel en zoo weinig gezegd wordt, als de leerling noodig heeft.

Alzoo samenvattend, meen ik, dat aan Prof. Muller hartelijk dank betuigd moet worden voor het keurige boekske, waardoor hij tegelijk de inheemsche wetenschappelijke litteratuur over het Latijn met een belangrijk werkje heeft verrijkt en aan het Gymnasium een voortreffelijk leerboek heeft geschonken.

Utrecht. B r i n k g r e v e.

Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart. Met inleiding van en verkort door **J. B. Meerkerk.** Amsterdam, J.M. Meulenhoff. 1919.

De redactie vroeg mij enkele woorden over deze uitgave te schrijven. Ik ga dat doen, maar het doet mij leed dat mijn toon niet hooggestemd zal zijn. Het boek is, vindt de heer Meerkerk, voor leerlingen te lang en te langdradig. Daarom heeft hij het verkort. Inderdaad heeft hij er het mes ongenadig ingezet. Reeds tegenover die leerlingen (van gymnasium, burger- of kweekschool) vind ik de methode ongeoorloofd. Is voor de letterkundeles het boek te lang, men toone hun het origineel, vertelle iets van den inhoud, leze er iets uit voor en rade tot kennismaking aan. Doch bovendien, ook anderen zullen dit verminkte boek lezen. Ik kan slechts herhalen wat ik meermalen schreef: klassieke werken als deze mag men niet willekeurig besnoeien, het is een vergrijp aan wat de auteur als één geheel schiep. Wie tijd noch lust heeft voor het geheel late het liggen. Indertijd, 1872, heeft mevrouw van Westhreene de Historie van den Heer Willem Leevend „naverteld". Zij wilde er een „prettig boek" van maken voor „lezers in onze drukke dagen." Te hunnen behoeve heeft zij, gewis met de beste bedoelingen, het kunstwerk jammerlijk geweld aangedaan. Er is nog erger. Ik bezit eene uitgave van dienzelfden roman van 1851. Behalve door andere malle bekortingen, heeft de bewerker er zich aan bezondigd door, zonder waarschuwing, alle brieven van tante Martha de Harde te schrappen. Vermoedelijk waren ze hem te ongekuischt. Zoo vergrijpt men zich aan de literatuur, waarvan men de opperste schoonheid zelfs niet bevroedt.

In deze uitgave der Sara Burgerhart ontbreken er, heb ik mij niet verteld, van de 175 brieven van het origineel 105. De inhoud daarvan wordt met een enkel woord weergegeven. Daaronder de eerste brieven van Anna Willis aan Saartje, die toch ook daarom van belang zijn, omdat zij de herinnering bewaren aan Aagje's bits en hoog optreden tegen Betje vóór hare kennismaking, 38 met de aardige beschrijving van het kapsel,

Digitized by Google

43 met het avondje en het overdadig souper te Rotterdam, 44 met de geschiedenis der weduwe Spilgoed, brieven van broer Benjamin en Cornelia Slimpslamp, 55 met de beschrijving van Schiedam en de parodie op het verzet tegen de nieuwe psalmberijming, 76 met de luthersche apologie van den ouden heer Edeling, 102 met de geschiedenis van Aletta Brunier, 126 met het eerste relaas van Saartjes avontuur met R. Hoe verder wij het korenveld inkomen, hoe meer halmen de zeis wegmaait, 129-135, 140-145, 163-170. Bovendien zijn nog uit de wel opgenomen brieven soms gansche stukken geschrapt, 33, 45, 51, 160. Natuurlijk zal de bewerker voor dat alles zijne redenen hebben; voor mij is deze methode eene verminking die den ganschen opzet des romans, zijne schoonheid en het begrijpen ervan gelijkelijk geweld aandoet. Ook de narede ontbreekt.

Nog een woord over de aanteekeningen. Ik gedenk wel dat dit hachelijk werk is: men geeft licht te veel of te weinig. Maar deze zijn toch wel heel sober, en ik kan mij die al te krappe kortheid alleen verklaren, als deze uitgave bepaaldelijk voor scholieren bestemd is en men bedoelt dat het mondeling onderricht de noten zal aanvullen. Krap toegemeten, zijn ze bovendien nog niet immer juist. Wolff met zijn ratio sufficiens is niet „Kaspar Friedrich 1733-1794," blz. 20, dat was de anatoom en physioloog, maar Christian von Wolff 1679-1754, de wijsgeer, die aan Leibniz o. a. het begrip der „raison suffisante" ontleende, begrip dat ook wel had mogen toegelicht worden. De bloote vermelding van Coccejus, Voetius (niet Voetsius) en Lampe, blz. 41, baat den lezer ook maar luttel. Als Blankaart zegt het teeken des beestes niet in de Evangeliën te kunnen vinden, blz. 45, geeft de noot „Openbaringen" in plurali, wat de zaak zeker niet duidelijk maakt aan wie zich Openb. 17 niet herinneren, waarvoor bij genoemde leerlingen eenig gevaar bestaat. Gajus op blz. 47 is niet de „Gerechtigheid" (het is waar dat er een ? achter staat), maar de adressant van den derden Johannes-brief, die immers volgens vs. 5 zooveel goed doet aan broeder en vreemdeling. Of men van de zaadjes van de tonca-boom beursjes maakte, blz. 51, weet ik niet, maar wel dat ze in brief 31 en 32 dienen om aan de snuif, ook door vrouwen genoten, hooger aroma te geven.

Bij alle erkenning der goede bedoeling moeten wij het blijven betreuren dat deze uitgave aan niet ingewijden een verknipt kunstwerk en mitsdien een geheel verkeerden indruk geeft van Betjes en Aagjes kunst.

Leiden. L. Knappert.

H. Zondervan, Natuurkundige Aardrijkskunde. 2 Deelen. Groningen-den Haag, J. B. Wolters. 1919. (Pr. p. dl. *f* 1.60).

In twee deeltjes, het eene van ruim, het andere van nog geen honderd bladzijden wil schrijver een overzicht geven van de leerstof, die hij zich voorstelt te geven aan leerlingen van de 4e en 5e klasse eener Hoogere Burgerschool. In het voorbericht althans spreekt hij er zijn vreugde over uit, dat voor de invoering van het normaalprogramma het aardrijkskundig onderwijs in de 4e klasse der R. H. B. Scholen van één op twee uren zal worden gebracht, en later, bij de leerstofverdeeling, wordt uitsluitend gesproken over de 4e en 5e klasse eener H. B. S. Het is dus blijkbaar speciaal voor deze inrichting dat het werkje is samengesteld.

Vooropstellende, dat de bestudeering daarvan mij werkelijk een genot is geweest, en dat ik schrijver hulde breng voor de zorg en den ernst, waarmede hij zijn arbeid heeft samengesteld, bekroop mij toch een gevoel van vrees, dat de natuurkundige aardrijkskunde in haar geheel te uitgebreid is behandeld.

Schr. erkent in zijn voorrede, dat dit gedeelte der geographie het moeilijkst is, dat zij niet alleen bij den docent, maar ook bij den leerling de noodige kennis van andere vakken, zooals natuurkunde, scheikunde en natuurlijke historie, vereischt, maar dat is juist het verleidelijke, en m.i. de gevaarlijke zijde van het vak, en ik voor mij waag mij niet meer dan hoogst noodzakelijk is, op het terrein van mijne mededocenten: men dient zich soms te beperken!

Allerminst zou ik willen betwisten, dat onderwerpen als anthroposfeer en anthropogeografie in min of meer nauw verband staan met de natuurkundige aardrijkskunde, maar dit geheele hoofdstuk zou ik liever verplaatst zien naar het hoofdstuk *Volkenkunde* naast de landsbeschrijving, bij de gewone geographie dus. Dit is echter geheel een persoonlijk oordeel, dat ik gaarne geef voor een beter.

Het eerste deeltje behandelt achtereenvolgens het ontstaan en de ontwikkeling der aarde, waarbij afzonderlijk de aardkern, de aardkorst en de zee worden beschreven; vooral de aardkorst neemt hier een voorname plaats in: verdeeling van land en water, bouw der aardkorst, vulkanisme, verweering, erosie, de meren, eilanden, kusten, aeolische vormen en natuurlijk de zeestroomen, om bij de belangrijkste onderwerpen te blijven, krijgen achtereenvolgens, het eene minder, het andere meer uitvoerig een beurt.

Zeer juist acht ik 't van schr. gezien, om al deze zaken, als barysfeer, lithosfeer en hydrosfeer samen te te vatten als leerstof voor de 4e klasse met het oog op de leerstofverdeeling der verwante vakken en den graad van ontwikkeling der leerlingen, om het moeilijkste gedeelte, de atmosfeer, biosfeer en anthroposfeer eerst in de 5e klasse onder handen te nemen.

Het is dan voornamelijk dit eerste deel, dat ik werkelijk met klimmende belangstelling heb doorgewerkt. Het onderdeel „vulkanisme" o.a. is inderdaad voortreffelijk, zoowel wat de indeeling betreft als de wijze van voorstelling. Hoe boeiend en toch kort en zakelijk is b.v. die beschrijving van het Pelée-type; deze indeeling in typen is voor een schoolboek nieuw en de heer Zondervan is in de wijze van samenvatting daarvan bijzonder geslaagd. Ook het hoofdstuk „aardbevingen", in vele werkjes maar even aangestipt, is hier duidelijk en met interessante diagrammen en photo's weergegeven; de illustratie van dit deel laat trouwens niets te wenschen over; de photo's zijn duidelijk en fraai. —

Gaat werkelijk, zooals in fig. 54 op bl. 116 aangeeft, een tak van den Atlantischen stroom door het Kanaal langs onze kust? Ik meende, dat geen druppeltje water van dien warmen stroom in de Noordzee kwam?

Met deze korte opmerkingen neem ik van het eerste deeltje afscheid, om iets langer stil te staan bij het tweede. Wanneer ik bij enkele onderdeelen hierin met schr. van meening mocht verschillen, dan gelieve de heer Zondervan mijne opmerkingen niet te willen beschouwen als „fouten", waarop ik hem zou willen

Digitized by Google

wijzen, maar meer als vragen om opheldering in een en ander. En zoo zou ik dan willen vragen, of schr. het tweede gedeelte van de Wet van Buys Ballot op bl. 24, in verband met de daarbij gegeven fig. 12 *zelf* wel erg duidelijk vindt; aan de figuur ontbreken de letters (wellicht onwillekeurig verzuimd), maar ook de tekst eischt m.i. wel een *zéér* duidelijken uitleg van de zijde van den docent, om den leerling geheel te kunnen bevredigen.

Ik blader het boek verder door, en kom dan tot de volgende gevolgtrekkingen:

Bl. 29. ***Invloed der cyclonen op het weer.*** Bij de mededeeling, dat het gemakkelijk te begrijpen is, dat de windrichting verandert, als zij aan de plaats voorbijtrekt, zoude een figuur, dit aangevende, hier niet misplaatst zijn.

Bl. 35. *Passaten*; een korte duidelijke definitie der passaten ontbreekt. Niets dat bij de leerlingen meer pakt dan een korte definitie, die alles omvat. Het windstelsel wordt wel beschreven, maar zou men den leerling na het lezen van deze regels vragen: „Wat zijn nu passaten?" dan vrees ik, dat hij erom heen zou draaien en geen afdoende verklaring van het wezen der passaten zou geven.

Bl. 37, 4e r. v. o. Waarom wordt de „N. Atlantische cycloon" niet met den gewonen naam: „Yslandsch minimum" aangeduid? Bij de beschrijving van de uitgestrektheid van dit minimum (3e r. v. o. en bl. 38 de vijf eerste regels) had zeer duidelijk, liefst door een figuur moeten worden aangegeven, dat het zich met met een tong boven het vastland van Europa uitstrekt, omdat het anders voor de leerlingen niet duidelijk is, dat langs de geheele kust van West-Europa ***Westenwinden*** overheerschend zijn.

Bl. 38. Fig. 23 (De moessons in den Indischen Oceaan) geeft den indruk, alsof de moessons voornamelijk heerschen in Voor- en Achter-Indië en den ***Nederlandsch-Indischen Archipel***, terwijl toch de moessons voornamelijk dáár zijn, waar *groote* landoppervlakten grenzen aan groote zeeën, en dus Oost-Afrika en Zuid-Arabië daarbij inbegrepen zijn. Dat de ***Ind. Archipel*** in deze teekening is opgenomen, geeft den *verkeerden* indruk, dat deze archipel ook in 't moessongebied ligt, terwijl hij een zeer speciaal klimaat heeft, waarbij het woord „moesson" niet op zijn plaats is. De natte moesson toch in Voor- en Achter-Indië is volstrekt niet de natte tijd voor 't gedeelte van den Archipel ten Z. van den evenaar, evenmin als de droge moesson in Zuid-Azië ook de droge tijd in Ned. Indië ten Z. van den evenaar is; het is hier de zuivere *Z.O. passaat*, die de droogte aanbrengt, en die bij de moessons in Zuid-Azië geen rol speelt. Het spijt mij werkelijk, dat schrijver niet voldoende aandacht gewijd heeft aan het zeer speciale klimaat van onze zeer belangrijke koloniën in Azië.

Bl. 39. Bij de behandeling der moessons in het *zomerhalfjaar*, zegt Schr. dat ten N. van den evenaar een Z. W. moesson optreedt. Dit is niet geheel juist; aan de west-kusten van Voor- en Achter-Indië zal de de Z. W. moesson waaien, doch aan de Zuid- en Oostkusten van deze landen alsmede van Zuid-China zullen Z. en Z. O. moessons heerschen; door deze speciale vermelding wordt het den leerlingen ook duidelijk, dat *passaten* slechts uit *één* richting kunnen waaien, moessons echter uit *alle* richtingen.

Bl. 40. 4e r. v. b. „Er moeten derhalve boven de Middellandsche Zee noordenwinden waaien, die op hun weg zuidwaarts hoe langer hoe bestendiger worden, en tevens een *passaat-achtig karakter* aannemen." — Een passaatachtig karakter? Volgens de wet van Buys-Ballot is de windrichting naar het minimum boven de Sahara *negatief*, d.w.z. tegen de wijzers van een liggend uurwerk in; er zullen dus m.i. *noordwestelijke* winden boven de Middellandsche zee heerschen, die nimmer een passaatachtig karakter kunnen hebben, omdat passaten altijd Oostelijke winden zijn. Iets verder wordt gezegd, dat deze winden droogte geven in *alle* landen rondom de Middellandsche Zee. Bij de landsbeschrijving van de Barbarysche landen wordt gewoonlijk gewezen op de groote vruchtbaarheid van de Tell, de noordelijke helling van de Kleine Atlas, alsook van het plateau van Barka. Zou 't niet wenschelijk geweest zijn, deze landstreken bepaald te noemen als uitzonderingen op den algemeenen regel, dat *alle* landen om de Middellandsche Zee in den zomer van te groote droogte hebben te lijden?

Bij de beschrijving van den toestand in den winter wordt gezegd dat in de afzonderlijke bekkens zelfstandige kleinere minima optreden „*met als gevolg veel regenbuien*". De oorzaak van deze regenbuien is hier niet duidelijk aangegeven; gaarne had ik hier bijgevoegd gezien, dat de regens speciaal veroorzaakt worden door de in de minima opstijgende warme lucht, die in de hoogere luchtlagen tegen de de koude randgebergten der onderscheidene schiereilanden condenseert.

Bl. 41. 13e r. v. b. Het woord „Oostmoesson" acht ik, om redenen hierboven aangegeven, niet juist. Hier wordt de droge „tijd" bedoeld; die droge tijd valt voor 't gedeelte van N. I. ten Z. van den evenaar gedurende onzen zomer, en de heerschende wind is dan de zuivere Z. O. passaat, en deze is geen moessonwind.

Hiermede wil ik mijn opmerkingen over het werk van den heer Zondervan staken. Het waren werkelijk geen kardinale fouten, waarop ik de aandacht vestigde, en ik wensch daarom hier nog eens nadrukkelijk te doen uitkomen, dat ik de boekjes hoogelijk waardeer, en ze een aanwinst acht voor het onderwijs; mogen auteur en uitgever veel genoegen van hun arbeid, ieder op eigen gebied, beleven!

Leiden, Mei 1920. Ch. F. H. Dumont.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Vereeniging Het Nederlandsche Philologencongres.

De secretaris dezer vereeniging verzoekt hen die lid willen worden en hun bij de *Handelingen van het negende Congres* gezonden kaart nog niet aan hem opzonden, dit wel te willen doen, om een gemakkelijke contrôle en een kaartsysteem mogelijk te maken. Over de contributie voor 1920 (*f* 1.75) zal na 15 September worden beschikt. Zijn adres is K. R. Gallas, Palestrinastraat 7, Amsterdam.

Arabische Traditieverzamelingen

Derde mededeeling

1. Sinds de tweede mededeeling (*Mus.* Juli 1918) hebben de volgende heeren hunne medewerking toegezegd: Dr. C. van Arendonk (Leiden); Rev. R. Bell (Beattock, Schotland); Rev. J. Robertson

Digitized by Google

Buchanan (Culross, Schotland); A. Fück (Frankfort a. d. Main); Rev. Brockwell King (Toronto); F. Krenkow (Quorn, Engeland); Prof. Langhlin (Toronto); Prof. Dr. A. Schaade (Hamburg); Dr. A. Siddiqi (Sandila, Britsch-Indie); T. H. Weir (Glasgow).

Niettegenstaande deze belangrijke uitbreiding van het aantal medewerkers blijven nieuwe krachten nog zeer gewenscht.

2. Van den text van Bokhārī zijn groote gedeelten behandeld; nagenoeg alle hoofdstukken zijn in handen van de bewerkers. Ook uit de andere traditieverzamelingen zijn enkele stukken gereed gekomen.

3. Het is gebleken, dat van den text van Dārimī ten minste één oostersche editie bestaat, die niet onderdoet voor de uitgaven waarnaar de andere auteurs bewerkt zullen worden. Het schijnt Professor Snouck Hurgronje, mede met het oog op de hooge drukkosten, raadzaam van een nieuwe editie af te zien.

Omtrent de uitgave van Ibn Mādja moet een definitief oordeel nog opgeschort worden.

Leiden, Juni 1920. A. J. Wensinck.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Nieuwe Taalgids, XVI, 3: Ph. J. Simons, Graduering. — S. Kalff, Koloniale idiomen (slot). — C. G. N. de Vooys, Uit en over oude spraakkunsten (verv.). — Aankond. en meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Anglia, Beibl., XXXI, 3: F. Holthausen, Zur vergleichenden Mä chen- u. Sagenkunde, I. — S. B. Liljegren, Two American Words.

4: Mitteil. — Bericht.

5: F. Holthausen, Zu der ae. Zaubersprüchen u. Segen.

Analecta Bollandiana, XXXVIII, 1-2: H. Delehaye, Saint Martin et Sulpice Sévère. — P. Peeters, Un nouveau manuscrit arabe du récit de la prise de Jérusalem par les Perses en 614. — Ch. v. d. Vorst, Note sur S. Joseph l'Hymnographe. — R. Lechat, Vita beatae Framehildis viduae. — Fr. v. Ortroy (†), Un incunable des Fioretti. — P. Peeters, La Canonisation des Saints dans l'Église russe. Note complém.

Studiën, XCIII, Juni: H. Padberg, Ter herdenking van Thijm's honderdsten geboortedag. I, De Mensch. — J. Stein, Einsteins Theorie. II, Tijd en Aether. — L. v. Miert, Spotnamen van Noordbrab. plaatsen. — A. Borret, Van twee boeken over Moraal en Recht. — J. v. Rijckevorsel, Fransche Literatuur. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Bouman, „Dat"-zinnen: N. Taalg. XIV, n°. 3 (Tinbergen).

Japikse, Joh. de Witt: Hist. Viertelj.schr. XIX, n°. 3 (Zwingmann).

Kalkoff, Erasmus enz.: Lit. Zentralbl. 1920, n°. 13-14 (G. B.).

Kiliaan, Jav. Spraakkunst: D. Lit. Ztg. 1920, n°. 18 (Brandstetter).

Kleijntjens en Knippenberg, van Goden en Helden[3]: Studiën XCIII, Juni (P.).

Kruisinga, English Sounds: Anglia, Beibl. XXXI, n°. 5 (Mutschmann).

Logeman, Commentary on Peer Gynt: Anglia, Beibl. XXXI, n°. 5 (Jiriczek).

Riemens, Enseignement du français: Rev. Hist. CXXXII, n°. 2 (G. Cohen).

Smit, Oud-christelijke monumenten van Spanje: Anal. Boll. XXXVIII, n°. 1-2 (H. D[elehaye]).

Sneyders de Vogel, Syntaxe: Rev. Crit. 1920, n°. 5 (Bourciez).

Verdenius, Heimelijkheid: Lit. Zentralbl. 1920, n°. 15-16 (Muller).

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MCMXXI INDICTI

Pridie Idus Apriles in conventu Ordinis Litterarii a iudicibus ita est relatum de triginta octo carminibus, quae ad tempus iis erant tradita.

Septem carmina statim sunt reiecta: 10 *In Virginem perdolentem*, 12 *Pristina me meminisse iuvabit*, 25 *Matris praecepta*, 27 *Medicus et magister*, 31 *Cum legerem Paradisum Dantis*, 32 *Arminius*, 33 *A Caporecto ad Victorium Venetum.*

Etiam tria seposita sunt, etsi paulo meliora esse videbantur: 22 *Ioca et seria*, 23 *Mater ad dulcem natum*, 24 *Valetudo.*

Praetera haec quindecim luce publica digna non visa sunt: 1 *Poena*, 4 *Monstrum horrendum*, 5 *Volsinii urbis veteris aedis Cathedralis*, 7 *Omnia vincit amor*, 11 *Stabat mater dolorasa*, 15 *Ad scribam ab epistulis*, 16 *Anxia nox*, 17 *Leo XIII Pontifex Maximus*, 19 *Sibylla Cumana*, 20 *Cyclops*, 21 *Mense Augusto*, 29 *Aeris sacri voces*, 30 *Callisthenes*, 34 *Religio solatrix*, 35 *Inarime.*

Magis placebant sex carmina, quae tamen post breviorem longioremve dubitationem in volumen sumptibus legati edendum recipi non poterant: 6 *Kitchener*, 14 *Aedituus*, 18 *Lacrimarum obsequium*, 37 *Insula pithecorum*, 38 *Levita Stephanus*, 13 *Telemachus*, e quibus carmen decimum tertium laudabile esset, nisi aliquot vitiis metricis laboraret.

Restant septem carmina egregia, quorum poetae animi affectus et sensus verbis vere Latinis versibusque pulchris et numerosis expresserunt, quae ita hic enumerantur, ut adscendatur ad optimum: 3 *Pus vaccinum*, 2 *Maternus amor*, 36 *Persianum funus*, 9 *Amedei V laudes*, 8 *Somnus hibernus*, 28 *Pollitta*, 26 *Ultimi Tibulli dies.*

Itaque carmini, quod inscribitur *Ultimi Tibulli dies*, cuius poetam esse

FRANCISCUM SOFIA—ALESSIO

Radicenensem aperta scidula apparuit, praemium aureum est adiudicatum. Praeterea sumptibus legati hoc ordine post illud in volumen recipientur haec carmina, si poetae eorum scidularum aperiendarum ante Kalendas Iulias veniam dederint: *Pollitta, Somnus hibernus, Amedei V laudes, Persianum funus, Maternus amor, Pus vaccinum.*

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus ut carmina Latina, non ex alio sermone versa nec prius edita argumentive privati, nec quinquaginta versibus breviora nitide et ignota iudicibus manu scripta, sumptu suo *ante Kalendas Ianuarias* anni proximi mittant ad „Het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis, Amsterdam", munita sententia item inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit si poetae in transscribendo portabile prelum Britannicum („type-writer") adhibebunt, ac si, quemadmodum in *editionibus* poetarum Latinorum fieri solet, inde a vs. 5 sextum quemque versum numero ornabunt.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur eique subiungentur alia laude ornata, simulac scidulae aperiendae venia dabitur a poetis. *Id autem ante Kalendas Iulias* fieri debebit (tum quoque tabellarii nostrates sic sunt edocendi „Aan het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis, Amsterdam"),

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Aprili pronuntiabitur, quo facto scidulae carminibus non probatis additae Vulcano tradentur.

Amstelodami C. SNOUCK HURGRONJE
Kal. Maiis, MCMXX *Ord. lit. acad. reg. praeses*

Digitized by Google

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

PLATO'S VERDEDIGINGSREDE VAN SOKRATES

door Dr. J. M. FRAENKEL,
Privaat-Docent te Utrecht,
en Dr. P. GROENEBOOM,
Hoogleeraar aan de Rijks-Universiteit te Groningen.

Prijs . . . . f 1.90

Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

CONSTABLE
10-12 ORANGE STREET, LONDON, W.C. 2, ENG.

LEADING PUBLISHERS OF

BOOKS on Engineering. Chemistry. Medicine. Education and all Technical Subjects.

BOOKS by George Meredith. Bernard Shaw. Havelock Ellis and leading poets, critics and novelists.

BOOKS of Liverpool University Press. Houghton, Mifflin Co. (Boston.) D. van Nostrand Co. (New York.) Franklin & Charles Co. (Philadelphia). Junta para Amplicacion de Estudios. (Madrid.)

CONSTABLE PUBLISH FOR
General Medical Council. Victoria History of the Counties of England. XIX. Century and After. Scribner's Magazine.

Application invited for Complete Catalogue of Publications for Technical, Medical, Educational and Spring Announcement Lists, for individual Prospectuses of leading Books and Authors.

Dr. H. BRUGMANS
Hoogleeraar aan de Universiteit van Amsterdam

Het Belang der Economische Geschiedenis

f 0.60

Deze rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt in de geschiedenis, is thans weer van groote actualiteit.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

TIJDSCHRIFT VOOR ZIELKUNDE EN OPVOEDINGSLEER

Onder bestuur der Docenten van het Psychologisch en Paedagogisch Instituut der R. K. Leergangen te Tilburg

Secretarissen der Redactie:
Dr. J. HOOGVELD (Culemborg) en
Dr. F. ROELS (Maarssen)

Het tijdschrift is met 1920 zijn 12en jaargang ingegaan en verheugt zich in de medewerking van talrijke binnen- en buitenlandsche vakgeleerden.

Het geeft naast oorspronkelijke bijdragen, algemeene overzichten over speciale onderdeelen van de psychol. en paed. beweging, een kroniek en boekbespreking. Daarbij levert het geregeld referaat van alle belangrijke tijdschriften, die op ziel- of opvoedkundig gebied verschijnen. De referaten worden o. a. verzorgd door Dr I. v. d. Berg, Dr. Ferd. Sassen, Dr. Palmen, Dr. Hoogveld, Zr. E., Fr. S. Rombouts, Pater G. Lamers, Br. Canisius, Dr. Roëls, W. Poelman e. a.

In de beide afgeloopen jaargangen verschenen o. a. van Dr. Roels: Over het schatten van afstanden, Psychologie en arbeid, Over psychognostiek en psychotechniek; van Dr. Hoogveld: Psychologische arbeidsverdeeling; Over de methoden der zielkunde, Rondom het onderbewustzijn; van Fr. Rombouts: De studie der kindertaal, Het onderzoek naar de voorstellingstypen, Kongenitale alexie, De experimenteele studie der kinderidealen; van Dr. Ferd. Sassen: Plotinus in het gymnasiaal onderwijs; van Dr. Roels en Joha. Werker: Proeven van opmerkzaamheid bij doove, slechthoorende en normale kinderen; van I. v. d. Berg: Psychologie en Logica; van Pater Gervasius: De empirische godsdienstpsychologie; van G. J. Suring: De vrije school en de finantieele gelijkstelling; Overlading; van G. Voskuilen en E. Pompe: Over seminarie en gymnasium; van W. Brom-Struick: Rytmiese opvoeding; van Dr. Margriet Baers: Algemeene ontwikkeling en specialisatie enz.

Voor deze jaargang liggen gereed studies over: psycho-analyse, aandacht, godsdienstpsychologie, meten der psychische acten, ontwikkeling der zielkunde, eenheidsschool, textsystemen, arbeidspsychologie, beroepspsychologie enz.

Het tijdschrift verschijnt viermaal 's jaars. Prijs per abonnement f 8,75 uitsluitend bij vooruitbepaling, desgewenscht ook betaalbaar per kwartaal.

HET NEDERLANDSCHE BOEKHUIS
TILBURG - AMSTERDAM - GOUDA.

Het Hoofdkantoor: TILBURG, Industriestraat 1.

Nederlandsche Bibliographie.

Abonnement per jaar (12 nummers) 1.—.
Verschijnt op den eersten van elke maand bij
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ TE LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 9.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. **No. 11-12.** **Aug.-Sept. 1920.**

Dahms, Odyssee und Telemachie (v. Leeuwen).
Diehl, Supplementum Lyricum (K. Kuiper).
Vrijlandt, De Apologia Xenophontea cum Platonica comparata (Verdam).
Endepols, Sunte Patricius Vegevuer (Tinbergen).
Prinsen, G. A. Bredero (J. A. N. Knuttel).
Rooth, Eine westfälische Psalmenübersetzung (Kloeke).
Van Eeden, De overlevering van de Hallfredar saga (C. F. Hofker).
Fokker, Spaansch-Nederlandsch Woordenboek (Leeman).
Diehl, Byzance (Hesseling).
Dez., Histoire de l'Empire byzantin (Hesseling).
Nelis, Catalogue des Chartes du Sceau de l'Audience (v. Al'en).
Palache, Het heiligdom in de voorstelling der Semietische volken (Houtsma).
Schmidt, Der Rahmen der Geschichte Jesu (Windisch).
Acta Societatis Liturgicae S. Willibrordi 1918-19 (Kruitwagen).
Ruys, P. Dathenus (Knappert).
Schoolboeken:
Bomli, Fragments de prose (Riemens).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

R. Dahms, Odyssee und Telemachie. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1919. (Pr. Mk. 4).

De schrijver heeft zich als aankomend gymnasiaaldocent gedurende de jaren 1905—1914 inzonderheid met Homerus bezig gehouden. „Ik las daarbij Lach„mann, raadpleegde de Scholia, las Fr. A. Wolf, doch „hield mij overigens aan Homerus zelf, en niet aan „de moderne meeningen over Homerus."

Uitnemend — dit laatste! Maar verderop lezen wij in het voorbericht: „Kirchhoff heeft de samenstelling „der Odyssee duidelijk gemaakt (klargelegt). Hij heeft „daarbij de ... Telemachie en de daarbij behoorende „gedeelten van ο en π verwijderd (ausgeschieden). „Niese heeft ... de stelling uitgesproken dat de gestalte „van Telemachus door de latere poëzie (Dichtung) is „geschapen. Ik ben, onafhankelijk van hem en om „andere redenen, tot hetzelfde resultaat gekomen."

Duidelijker dan in de aangehaalde woorden van den schrijver zelf, kan het onzelfstandige van dit werk wel niet worden aangeduid. Uit eigen oogen wil de schrijver zien: hij zal Homerus zelf raadplegen, en wat modernen beweerd mogen hebben voorloopig ter zijde laten. Maar feitelijk staat zijn resultaat van te voren voor hem vast: Kirchhoff heeft het indertijd aangetoond. Zoo wandelt hij dan de wegen van Kirchhoff en tutti quanti, en het oude spelletje begint voor de zooveelste maal opnieuw: De Odyssee wordt weer eens in flarden gescheurd.

Onbillijk geoordeeld? Laat ons een voorbeeld geven. De schrijver hecht vooral aan zijn onderzoekingen omtrent de boeken ρ, σ en φ.

„Penelope had haar zetel op het portaal laten zetten, „en hoorde daar alles wat door de mannen in de zaal „beneden werd gesproken. Zij waren onder vroolijk „gelach aan het middagmalen; maar een droeviger „avondmaal, dan de godin en de held hun bereidden „als vergelding van hunne schanddaden, kan men zich „niet denken. Toen gaf Athene dan (ἄρα) Penelope „in het hart, den boog aan de minnaars ter beschikking „te stellen" enz.

Wanneer een onbevangene, — zeg een belangstellend gymnasiast, die met Homerus voor het eerst kennis maakt door de lezing van dit gedeelte der Odyssee, — de aangehaalde woorden leest, zal hij allicht tot zich zelf zeggen: „over dien boog, waarvoor het nu de tijd „is, en over de wraakplannen van de godin en den „held zelf, is dus in het voorafgaande reeds een en „ander verhaald." — Edoch de Heer Dahms begint (blz. 45) zijn beschouwingen over deze plaats aldus: „φ 1 geeft Athene, blijkbaar als iets nieuws, aan „Penelope het denkbeeld van den boogwedstrijd in [1]), „terwijl volgens τ 572—587 Penelope het besluit daar„toe reeds heeft genomen: φ 1 weet dus van τ niet af „(ignoriert also das τ)."

„Blijkbaar" en „dus"! Indien al niets anders, dan had althans de partikel ἄρα tot ander inzicht kunnen brengen. De grondfout van dit werk blijkt uit het aangehaalde voorbeeld zóó duidelijk dat het mij onnoodig schijnt in verdere bijzonderheden te treden. Dat ik van dergelijke onderzoekingen geen heil kan verwachten spreekt wel van zelf; ik wensch den schrijver van ganscher harte toe — al zal hij het van den ouderen vakgenoot wel niet in dank willen aannemen — dat ook hij eenmaal tot dat inzicht moge komen.

Amden (Zwitserland). J. van Leeuwen Jr.

[1]) Bij de woorden: „Toen gaf Athene dan" begint nl. een nieuw „boek"; het verhaal loopt echter zonder eenige pauze door.

Digitized by Google

Supplementum Lyricum. Neue Bruchstücke von Archilochos Alcaeus Sappho Corinna Pindar Bacchylides ausgew. u. erkl. v. Dr. **E. Diehl.** 3e Aufl. (Kleine Texte f. Vorles. u. Übungen, 33/34). Bonn, Marcus u. Weber. 1917. (Pr. 2.40 Mk.).

In de practische en zorgvuldig bestuurde serie der „kleine Texte für Vorlesungen und Uebungen" neemt het Supplementum lyricum van Prof. Diehl te Insbruck, vooral sinds de tweede uitgaaf, in 1908, een eereplaats in. De strekking van zijn „supplement", door afdruk en verklaring van niet voor ieder te bereiken fragmenten de meest gebruikte bloemlezingen aan te vullen, is te bekend om daarbij hier stil te staan; ten opzichte van de lyrici is zulk eene aanvulling te meer welkom omdat zij niet — zooals bij enkele andere uitgaven in deze verzameling wèl het geval is. — den student in de verleiding brengt zich met de „kleine Texte" te vreden te stellen en de aanschaffing van volledige auteursuitgaven uit te stellen tot tijden van grootere welvaart na zijne promotie.

Zoo behoeft dan tot aankondiging van deze derde editie slechts weinig gezegd te worden. Natuurlijk behoort zij de tweede uitgave te vervangen, want zij brengt zeer belangrijke aanvullingen. De nieuwste papyrus-vondsten (tot 1917) van fragmenten van Alcaeus, Sappho, Pindarus en Bacchylides heeft Diehl in zijn boekje opgenomen en de ten deele voortreffelijke commentaren der eerste uitgevers met zorg en zaakkennis zijnerzijds aangevuld. Voor Pindarus' fragmenten ligt de waarde zijner editie in den commentaar, aangezien de kleine uitgave van Schroeder den text van al deze door Grenfell en Hunt in de Oxyrhynchus-papers gepubliceerde brokstukken bevat; de nieuwe fragmenten van Bacchylides echter, in 1915 (Ox. XI.) door de Engelsche papyrologen gepubliceerd, zijn niet zoo gemakkelijk te bereiken en geven aan het supplementum eene bijzondere, zelfstandige waarde door den uitvoerigen commentaar. De akademische leeraar, die deze skolionfragmenten met zijne studenten zou willen behandelen, zal wellicht ervaren dat Diehls aanteekeningen hem heel veel gras voor de voeten wegmaaien, den studenten echter die buiten de „Vorlesungen" om deze nieuwe stukken wenschen te bestudeeren, vinden in de annotatie een voortreffelijke orienteering, al eischt de gedrongen vorm dier mededeeling niet zelden een weinig combinatievermogen.

Bijzondere waarde heeft daarbij de veelvuldige opgave van aanvullingspogingen en menige eigene gissing van den uitgever. Deze laatste echter te dezer plaatse te bespreken acht ik, zonder uitvoerigheid, ondoeltreffend.

Amsterdam. K. Kuiper.

P. Vrijlandt, De Apologia Xenophontea cum Platonica comparata. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Maatschappij. 1919. (Leidsche diss.).

Door de eeuwen heen, aldus schr. in de inleiding voor bovengenoemde dissertatie, is naar de ware persoonlijkheid van Socrates gezocht en nog loopen zijn persoonsbeschrijvingen totaal uiteen. Er is een tijd geweest, dat Xenophon als de hoofdbron werd beschouwd; sedert de laatste tientallen jaren echter is hij als zoodanig op de tweede plaats gebracht. Dr. Vrijlandt wil hem rehabiliteeren, neemt daartoe inzonderheid de Apologie in oogenschouw en gaat terecht van het standpunt uit, dat de Xenophontische Apologie een echt geschrift is.

In het eerste hoofdstuk zet schr. de Socrates-teekening van Plato en Xenophon naast elkaar. Hij schetst den Platonischen Socrates, meer in het bijzonder den Socrates van de Apologie, als een door Plato gepolijsten Socrates. Plato was, aldus schr., als leerling uit piëteit wel verplicht, om niet den werkelijken Socrates te teekenen met alle gebreken, die hij, als mensch, had, maar een idealen; en door zijne teekening komt het, dat de geleerden, als ergens een andere Socrates-teekening te voorschijn komt, daar niet van willen weten. Schr. spoort aan, om Socrates' verkeerde eigenschappen — verwaandheid, onaangenaamheid, platheid, ruwheid — zooals die bij Xenophon worden geschetst, niet te verbloemen, te meer daar ze gesteund worden door Aristophanes en zelfs hier en daar bij Plato om den hoek komen kijken en vooral niet Platonische dialogen als onecht stempelen (Hippias I, Alcibiades), op grond dat daarin een Socrates optreedt, wiens ruwheid afsteekt tegen den Socrates van het gros der Platonische dialogen. Hij wijst erop, dat Plato Socrates alleen volgt in zijn woord, niet ook in zijn leven, zooals de Cynici.

Het tweede hoofdstuk handelt uitvoerig over het daemonium. Tegenover Taylor betoogt hij, dat het daemonium in de aanklacht niet onvermeld zal zijn gebleven (§ 3); van de twee hiertoe door schr. geciteerde plaatsen heeft evenwel de tweede (Euthyphro 3b) geen bewijskracht, daar niet Socrates in zijne mededeeling van de aanklacht, maar eerst Euthyphro het daemonium onderstellenderwijs noemt en de eerste (Apol. 31d) kan voor Dr. V. bij de wijze, waarop hij over de Apologie oordeelt (p. 73 qui autem saepe aut iam mentitus est aut sibi constanter non dixit, dignus non videtur cui hac in re fidem habeamus, cf. p. 77, 96) ook moeilijk bewijskracht hebben. Hij betoogt voorts (§ 5), dat het daemonium mantische kracht had en (§ 6), dat het niet alleen kon ontraden, maar ook aanraden en ziet in Apol. 31d *ἀεὶ ἀποτρεπει, προτρέπει δὲ οὔποτε* polemiek tegen Xenophon. Nu is zulk eene omkeering met negatie in het Grieksch overigens iets zeer gewoons, vgl. Homerische wendingen als *ϝέϝοικέ τοι, οὔ τοι ἄϝεικες* en hoeft niet op polemiek te wijzen. Ten slotte (§ 11) polemiseert hij met succes tegen het standpunt van Taylor, dat Socrates om Pythagoreïsme zou zijn veroordeeld.

In het derde hoofdstuk worden overeenkomstige passages van Plato's en van Xenophon's Apologie naast elkaar gezet en tegen elkaar opgewogen en even zoovele malen Plato te licht bevonden en aangetoond, dat hetgeen hij zegt, *displicet* (§ 2, 3, 5, 12, 13), dat hij *mentitur* (4, 16, 17) of althans dat Xenophon juister mededeelt (8, 9, 14, 15), dat Plato Xenophon navolgt (14), ja dat hij soms gedachteloos van hem overneemt (7).

In hoofdstuk IV tracht schr. (§ 1), hoofdzakelijk in polemiek tegen Schanz, aan te toonen, dat niet Xenophon, toen hij zijne Apologie schreef, Plato's Apologie gekend en daarop gedoeld heeft, maar omgekeerd Plato op Xenophon. Als tijd van de Apol. Xen. geeft hij aan ± 394. De titel van § 2 (De Platone, scriptore et philosopho docto, literato, imitatore, plagiario)

Digitized by Google

behoeft, aldus schr., geen aanstoot te geven: immers ook Vergilius heeft veel aan andere dichters ontleend en van Plato zelf is het zeker, dat hij sterk onder Homerus' invloed heeft gestaan en (§ 4) hoogstwaarschijnlijk ook van Aristophanes; waarom dus ook niet van Xenophon? In § 3 wordt aangetoond, dat Plato's Hippias I navolging is van Xen. Mem. IV, 5.

Dat Dr. Vrijlandt aan de Apol. Plat. historische beteekenis ontzegt, acht ik juist. Het is goed, dat dit nog eens in het licht wordt gesteld, daar men in dit opzicht in 't algemeen tegenover de Apologie niet zoo vrij staat als tegenover de andere dialogen en daarin nog steeds gaarne het woord van den Meester (Socrates) wil zien. Dit inziende had nu schr. tegenover Plato de verplichting, aan de Apol. niet meer een maatstaf aan te leggen, alsof Plato dat eigenlijk als een historisch geschrift had *bedoeld* en hem verwijten te maken, als hij niet schrijft zooals men, nuchter gesproken, van Socrates mocht verwachten, dat hij voor het gerecht heeft gesproken. Door dit wel te doen wordt schr. niet alleen onbillijk tegen Plato, maar er ontstaat ook zekere onklaarheid. Want waartoe, zoo vraagt men zich af, dat aanhoudend verwijt, dat Plato liegt en bedriegt, als het nooit in zijn bedoeling heeft gelegen een historisch relaas te geven?

En nu schrijft Plato van Xenophon over? Plato, die vermoedelijk bij het geding van Socrates tegenwoordig is geweest, van Xenophon, die er zeker niet bij is geweest? Plato, die een zelf beleefden Socrates geeft, van Xenophon, die (volgens V.) een historischen Socrates bedoelt te geven, zoodat de twee werken zich zouden verhouden als het Johannes-evangelie tot de synoptische? Maar, als Xenophons mededeeling juist is, dat er vóór zijne Apologie reeds andere bestonden, die hij alleen maar wil *aanvullen* (vgl. V. p. 146), waarom zou dan Plato juist de Xenophontische zoo goed hebben kunnen gebruiken en niet liever Xenophon's *bronnen* hebben genomen? Omdat Plato, die het geheele proces van Socr. mee doorleefd had, enkele bijzonderheden niet zou hebben gekend, bijzonderheden die Xenophon na jaren afwezigheid terstond werden medegedeeld? Schr. blijft in gebreke, de innerlijke waarschijnlijkheid van dezen gang van zaken aan te toonen. En zijn betoog, dat Xenophon na Plato geene aanleiding meer gehad zou hebben tot het schrijven van eene Apologie, is zwak. Want wat geeft Xenophon als aanleiding tot zijn geschrift op? Niet, zooals schr. schijnt aan te nemen, dat in de hem voorafgaande Apologieën niet over de voordeelen van dood boven leven was gesproken, maar omdat ze die voorkeur niet in haar ware beteekenis hadden in het licht gesteld (**διεσαφήνισαν**). Let men op deze uitdrukking, dan blijft Xenophon's geschrift ook na Plato uitermate denkbaar. Immers het is mogelijk, dat Xenophon daarmee wilde wraken de door Plato en anderen aan Socrates in den mond gelegde religieuze redenen, om den dood niet te vreezen —, redenen, die in Plato's Apologie uiting hebben gevonden in eenige zeer schoone passages, waarin door schr. zonder pardon en op eene wijze, die wel pijn doet, het mes wordt gezet (p. 68 sq., 74 sq.).

Schr. waarschuwt met aandrang, onbevooroordeeld tegenover Plato te staan, alle bewondering verre te houden (p. 155) en te bedenken, dat ook hij, als Socrates, ten slotte een mensch was met menschelijke fouten; dan zullen wij bij scherpe waarneming zien, dat de schoone schijn om hem heen wel ietwat verduistert (p. 151). Schromen we dan niet, te constateeren, dat hij plagiaat heeft gepleegd bij Xenophon; dat hij aan Homerus heeft ontleend, is immers zonneklaar! Deze bewijsvoering is aanvechtbaar. Want gesteld nu eens, dat men in dezen Xenophon op één lijn wil stellen met Homerus, dan nog werd met de vergelijking met Homerus niets bewezen. Want iets anders is het, in een dichterlijk geschrift als de Phaedrus, aan Homerus ontleende dichterwoorden te gebruiken, met de bedoeling ze als zoodanig te doen herkennen en juist daarmee het gewenschte effect te bereiken, iets anders, tot in het gedachtelooze toe (p. 78) van een tijd- en vakgenoot af te schrijven zonder de bedoeling, dat de lezer dit gewaarwordt.

Geeft Xenophon nu zelf wel aanleiding, om als vaststaand aan te nemen, dat hij niet dan de historische waarheid over Socrates' geding wil geven, „sic ut historicum decet" (p. 149)? Zou niet ook hij een subjectieven Socrates hebben kunnen teekenen? Want de Socrates in den mond gelegde reden, den dood niet te vreezen, omdat hij het maar het best vond, er uit te zijn, vóór hij aftands werd, lijkt mij even Xenophontisch als Platonisch de rustige zekerheid van overwinning over den dood, zooals de Platonische Apologie die geeft. Gevaarlijk vind ik daarom schr.'s methode, om uit de verschillende berichten aangaande Socrates een soort G. G. D. te willen zoeken, daar dan zeer wezenlijke dingen, die slechts bij één auteur vermeld zijn, zouden kunnen worden uitgeschakeld. Ik zocht het liever in de richting van een K. G. V. en bouwde mij het Socrates-beeld op, door te zien, hoe verschillende naturen op Socrates hebben gereageerd. Daartoe zal men natuurlijk een keus moeten doen en b.v. voor Plato niet den Socr. uit den Philebus nemen, maar uit een vroeg geschrift als den Protagoras en uit een, dat een zeer levenden Socrates geeft als het Symposion. Maar ook deze keus is weer subjectief en laat ik het subjectivisme, waartoe het onderwerp aanleiding geeft, niet nog vermeerderen. Mijn eindoordeel vat ik dan aldus samen: Juist acht ik schr.'s opvatting van het onhistorische der Apol. Plat. en zijn taaie verdediging van Xenophon verdient waardeering, al voel ik mij persoonlijk gansch anders tegenover Xenophon staan. Maar te bejammeren is het, dat de Socrates-figuur door hem weer verengd wordt in plaats van verruimd en vooral, dat de verdediging van Xenophon gansch ongerechtvaardigde blaam op Plato met zich heeft gesleept.

Dordrecht. H. D. Verdam.

Die Hystorie van Sunte Patricius Vegevuer, uitgegeven door dr. **H. J. E. Endepols.** (Van Alle Tijden, 8). Groningen-Den Haag, Wolters. 1919. (Pr. ƒ 0.90).

Naast de wetenschappelike uitgave van Tondalus' Visioen en St. Patricius Vagevuur door Dr. R. Verdeyen en Dr. J. Endepols heeft de tweede bewerker er van het laatstgenoemde verhaal een bezorgd die voor ruimere kring is bestemd. Hiermee is niet gezegd

Digitized by Google

dat hij deze taak minder wetenschappelik zou hebben uitgevoerd. De opzet is eenvoudiger in zoverre dat slechts één handschrift is gevolgd; de verklaringen voor de Diets-onkundige lezer zijn op de bekende manier van de serie Van Alle Tijden in margine bijgevoegd. Er is echter zorg gedragen dat de lezer ook aan deze tekst duidelik kan zien wat het hs. bevat en wat de uitgever heeft gewijzigd of toegevoegd. In de Inleiding lees ik echter: Hetgeen gecursiveerd tusschen haakjes staat is van ons; wil dat zeggen: is door ons aan andere hss. ontleend? Vermoedelik wel, anders was b.v. de invoeging van „dan yser" op blz. 9 niet nodig geweest en kon op blz. 13 gelezen worden „mit even moede". De verklaringen zijn over het algemeen zo, dat men er de letterlike betekenis van de Dietse tekst mee kan begrijpen, maar een enkele keer blijft de lezer daaromtrent in onzekerheid, zoals bij „volborden" op blz. 7. Enkele plaatsen die ik noteerde, waar een verklaring niet overbodig zou zijn geweest, zijn: blz. 4, r. 4 v. o. schijnen (= blijken); blz. 5, r. 6 v. o. in welken lande (vgl. blz. 7 in wes bisdom); blz. 8, r. 11 v. o. manier (aard), blz. 9, r. 5 v. o. dat licht alre claerheit; blz. 10, r. 14: also (ook, evenzo); blz. 15, r. 9 v. o. schenen (werden gezien, zag men); blz. 17, r. 9 v. o. schenen; blz. 31, r. 8: engelsche. Een paar vragen: betekent „omdat" op blz. 2, r. 5 v. o. niet „op grond daarvan dat"? Is „verbrant" op blz. 18, r. 12 geen praet. en „socht" blz. 25 r. 13 v. o. geen praesens (vgl. „coft" Franck § 47)? Op blz. 7 r. 2 staat in de noot „vinden met genit."; waarom niet „niet met genit."?

De uitvoerige inleiding had hier en daar wat eenvoudiger en duideliker kunnen zijn met het oog op degenen voor wie deze uitgaaf voornamelik bestemd is, een publiek dat over geen andere vakliteratuur beschikt om zich op de hoogte te stellen. Toch kan men over het algemeen zeggen dat de lezer voldoende wordt ingeleid in de sfeer waarin hij moet verkeren om de zin van de Middelnederlandse vertaling te begrijpen. Met belangstelling doet dit deeltje uitzien naar het aangekondigde volgende nummer, waarin Dr. Verdeyen Tondalus' Visioen zal bewerken.

's-Gravenhage. D. C. Tinbergen.

J. Prinsen, J. Lzn., Gerbrand Adriaensz. Bredero. (Onze groote schrijvers). Amsterdam, J. M. Meulenhoff. z. j. (1919).

Dr. Prinsen verstaat bij uitnemendheid de kunst zijn onderwerp op een voor het groote publiek smakelijke wijze voor te dragen. Hij houdt geen vermoeiende betoogen, zorgt voor afwisseling en schrijft een uiterst levendigen stijl, men begrijpt dat hij den lezer boeit — al zullen sommigen vinden dat het levendige wel eens in het drukke ontaardt en termen als „ras-artist" (p. 31), „zuiverste, reinste menschelijkheid" (p. 43), „rulle lijfspassie" (p. 49), „extatische dichteroogen, dronken van passiegloed" (p. 67), „het grijnzend gluren van den zinnenleugen" (p. 133) beurtelings wat dik, banaal of leeg noemen. Een andere vraag is echter of de schrijver een alleszins betrouwbaar gids is door leven en werken van Bredero en die vraag kan ik helaas niet bevestigend beantwoorden: er is daarvoor te veel verdichting tusschen de waarheid die hij ons brengt. Waarom het karakterbeeld dat hij van den dichter geeft onjuist is, heb ik uitvoerig betoogd in den Gids van April 1919, maar ik wil toch nog even wijzen op een voorstelling als op p. 63 van dit boekje, waar dr. P. aan den eenen kant dingen vertelt, die slechts schijnbaar speciale, in werkelijkheid echter zeer algemeene trekken zijn en dus van Bredero wel kunnen gelden, doch hem niet karakteriseeren, maar daartusschendoor toch ook met beslistheid andere verkondigt, waarvan hij niets weet, die hij eenvoudig fantaseert. Dat doet deze schrijver meer. Waarop grondt hij de toekenning van „zwierige Rubensschoonheid" aan Margriete? (p. 26) Zelfs zijn onjuiste meening dat Margriete de Schoonheydt is, kan deze vrijmoedigheid niet rechtvaardigen. Hoe komt hij er aan, dat Br. zijn boertige liederen zelf als beuzeling beschouwde? De uiterst belangrijke voorrede bij het Geestich Liedt-Boecxken getuigt wel zeer sterk van het tegendeel, en voor wie deze en andere voorredenen goed leest, is het onbegrijpelijk hoe dr. P. kan spreken van B.'s „wijding tot het ware Renaissance-dichterschap." (p. 31). Hij bedoelt daarmede alleen de vrij duidelijke waarheid, dat B. geen middeleeuwer was, maar hij zou tot een dergelijk goochelen met begrippen niet zijn gekomen, als hij scherp had gevoeld, dat B. juist de nationaal-romantische reactie tegen de renaissance vertegenwoordigt. Hoe komt hij er toe den toon van de boertige liederen „min of meer luguber" te noemen (p. 49)? Men zou B. op de „Gastgheboden en Waart-schappen" waarvoor hij ze dichtte (geenszins dus voor de bierbank, gelijk P. wil, deze liederen zijn in de eerste plaats voor de vrijsters) hebben zien aankomen! Hoe stelt dr. P. zich B.'s leven vóór 1611 (zijn eigen jaartal) voor, als hij zegt „Margriete heeft hem in zijn volle eerste liefdebrand gezet" (p. 64)? Is het vergeeflijk dat hij, zonder nadenken Schepers napratend, spreekt van „de acht jaren dat B. zich aan zijn kunst gewijd heeft" (p. 48), tegen alle gegevens en de stellige getuigenis des dichters in?

Een zeer simplistische en moderne, m. i. een geheel verkeerde verklaring geeft de schrijver van B.'s keuze van Palmerijn-stoffen (p. 82). De bewering dat Van Velden Het daghet niet zou hebben begrepen (p. 101), wekt den verkeerden indruk dat er een gedeeltelijk stuk van dien naam van B. zou bestaan, en niet enkel twee monologen. Met welk recht wordt de Fransche vertaling van den Eunuchus, waarnaar B. werkte, slecht genoemd? (p. 121). Bedenkelijker, als meer een hoofdzaak betreffend, is P.'s verklaring van den Spaanschen Brabander, waarin hij, in plaats van een uiting van levensvreugde en schoonheidsliefde, ziet „de klagende vertrapte menschenziel, de ziel van de grotesk rampzalige menschheid zelve, gezien door de lachende somberheid van den ontmoedigden dichter, die tegen het leven in verzet komt (p. 140, let op de tegenspraak in de laatste woorden!). Hiertegen te polemiseeren zou mijn bestek te buiten gaan, maar lijkt ook tamelijk overbodig: het hineininterpretiren is te evident! Ik wil alleen verwijzen naar het voorwoord, niet naar B.'s eigen daarin neergelegde opvatting van het stuk, maar naar den krachtigen, moedigen toon. B. belooft een veel „geesticher" stuk (een met meer geest) na dit. Spreekt hier een geslagene? Groot bezwaar heb ik ook tegen dr. P.'s Inleiding, die zeer veel overhoop haalt (zelfs dat het werk van Cats en Huygens eerst na den dood van B. komt wordt ons niet gespaard), maar geen enkele vaste lijn trekt. Het eclecticisme dat P.'s methode beheerscht, komt hier

Digitized by Google

niet voordeelig uit. Doch ook de afzonderlijke beweringen kunnen de toets niet altijd doorstaan. „De Renaissance heeft den afstand tusschen volk en kunst grooter gemaakt.” (p. 10). Juist is natuurlijk: de renaissance valt in den tijd dat de afstand tusschen volk en kunst grooter wordt — maar dat is heel wat anders. Verwarrend zijn de op een enkel uiterlijk kenmerk gebaseerde parallellen: „Of is de eenvoudige kousenkoopman Vondel niet de krachtig stijgende voortzetting van de kunst van Hadewijch en Ruusbroec, zweeft zijn geest niet om de mysteriën van het Allerhoogste? Leeft in de verfijnde, aristocratische kunst van Hooft niet de nobele ridderlijke eeredienst voort der menestreelen en troubadours?” (p. 15). Een beslist„ neen” zij het antwoord. Zoo vermag ik ook niet in te zien dat een gesprek in de Klucht van de Koe „La terre in twee pagina's” (p. 109) is en dat een bepaald lied doet denken aan het Hooglied (p. 66).

Er zouden aan de lijst mijner grieven nog een aantal zijn toe te voegen, ook over de appreciatie van afzonderlijke liederen, maar het bovenstaande is m. i. voldoende om te staven, dat de ware Bredero in dit boekje onvoldoende wordt benaderd.

Wat voor taal is „den vast ouderenden Hooft” (p. 66)?

Leiden. J. A. N. Knuttel.

E. Rooth, Eine westfälische Psalmenübersetzung aus der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts untersucht und herausgegeben. Uppsala, Appelbergs Boktryckeri Aktiebolag. 1919. (Diss. Uppsala).

De belangstelling voor de Nederduitsche taal en literatuur in Denemarken en Zweden is, blijkens de vele in den loop der jaren op dit gebied gepubliceerde verhandelingen, heel wat grooter dan in ons land — al zou men om onze nadere betrekkingen met de Nederduitschers eerder het tegendeel mogen verwachten. In den vorigen jg. van het *Museum* kon ik de aandacht vestigen op het belangrijke werk *Studier over Lybaeks Kancellisprog fra c.* 1300—1470 van den Deen Højberg Christensen; thans is het weer een jonge Zweed, Erik Rooth, die ons in zijn bovenvermelde diss. een proeve van zijn bekwaamheid in het Nederduitsch voorlegt. Naar ik verneem kunnen we binnenkort nog de verschijning van verdere nd. dissertaties in Zweden verwachten!

In een uitvoerige inl. tracht Rooth het hs. te localiseeren. Het voorkomen van de copula *ande* blijkt een goed criterium te zijn, om den tekst al dadelijk als Westfaalsch te kunnen karakteriseeren. Om zich een zelfstandig oordeel te kunnen vormen heeft schr. zelf nog eens bewijsplaatsen bijeenverzameld (blz. XI—XIII), waarbij het blijkt, dat hij voor zijn gebied nog heel wat vollediger materiaal heeft, dan E. H. Sehrt in zijn — toch wel zeer gespecialiseerde — verhandeling *Zur Geschichte der westgermanischen Konjunktion und* (= *Hesperia* 8). De *a* voor *ld* en *lt*, die schr. in het hs. aantrof, wijst naar het Zuiden van Westfalen: „Durch auszüge aus urkunden v. d. j. 1300—1350 habe ich feststellen können, dass nördlich einer ungefähren linie Dortmund—Soest—Paderborn zu dieser zeit *a* vor *ld*, *lt* selten und südlich dieser linie überwiegend vorkam. Das gebiet südlich *der Ruhr* weist, soviel ich sehe, gar keine *o*-formen auf.” (XVI). Zoo verder gaande komt schr. ten slotte tot het resultaat dat de taal van zijn hs. als „märkisch-sauerländisch” moet worden beschouwd.

Voor zoover schr. voor deze localiseering gebruik gemaakt heeft van oorkondenmateriaal maakt hij den indruk een betrouwbaar gids te zijn. Minder overtuigend is hij echter, wanneer hij zich in zijn betoog bedient van dialectgeographische gegevens uit de huidige tongvallen. Over het algemeen is er tegenwoordig onder de philologen een noodlottige neiging om de m. e. dialectgrenzen maar gemakshalve te identificeeren met de isoglossen der moderne dialecten. Immers, ook na de meest nauwkeurige onderzoekingen der m. e. bronnen heeft men tot nog toe niet veel meer kunnen doen dan bepaalde gebieden, waarin bepaalde schrijfwijzen „overwegen” in groote trekken aan te duiden. Dat de kringen, die men op grond van het s c h r i f t e l ij k overgeleverde materiaal zou kunnen construeeren geheel zouden samenvallen met de verbreidingsgebieden van de overeenkomstige verschijnselen der g e s p r o k e n taal is nauwelijks aan te nemen. Wel zullen de gebiedsk e r n e n eenige gelijkenis vertoonen, maar de p e r i p h e r i e ë n zullen — vooral in gebieden met minder scherp profiel — over het algemeen een verschillend verloop hebben. De invloedssfeer van de schrijftaal van een bepaalde streek is namelijk niet alleen afhankelijk van het daar gesproken dialect maar wordt ook in hooge mate bepaald door het cultureele niveau der in die streek gelegen verkeerscentra, door de traditie der schrijversscholen, etc. Voegt men daar nog bij, dat we slechts over het materiaal van een beperkt aantal plaatsen beschikken, dan is het wel duidelijk, dat de brug van de overgeleverde m. e. schrijftaal naar het werkelijk gesproken m. e. dialect nog maar niet in eens geslagen is. Nu is het wel zeer verleidelijk om aan de dialectgrenzen onzer m. e. dialectkaart wat meerdere vastheid te geven, door de lijnen eenvoudig over te calqueeren van een kaart van het moderne dialect (de reeds vaak gebleken gelijkenis van m. e. en moderne gebiedsk e r n e n kan weer tot overijlde conclusies leiden) maar het komt mij voor, dat een dergelijke sprong toch niet geoorloofd is, zoo lang men zich niet van den taaltoestand in de tusschenliggende periode van 5 à 6 eeuwen op de hoogte heeft gesteld. De bedenkelijke gevolgen van de tot dusver algemeen gevolgde methode van taalonderzoek blijven niet uit: Aller aandacht is geconcentreerd op het m. e. stadium en op het eindpunt der ontwikkeling, maar naar de tusschenliggende etappen wordt nauwelijks omgezien. Het gevolg is, dat we omtrent de taaltoestanden in de overgangsperiode van m. e. tot nieuweren tijd slechts zeer gebrekkig onderricht zijn. En toch is het m. i. juist het taalmateriaal der 15de, 16de en ten deele ook 17de eeuw, waaruit we wellicht nog het best de tendenties voor de huidige dialectontwikkeling zullen kunnen aflezen.

Rooth nu ziet al deze bezwaren nog over het hoofd en heeft een sterke neiging om de m. e. dialectgrenzen met de tegenwoordige isoglossen op een lijn te stellen (blz. XIII, vgl. ook XXI). Wanneer hij zich echter ter verdediging der stabiliteit o. a. van *et-en-* en *ik-ich*-lijnen beroept op de resultaten van de school van Wenker (XIV), dan is hij daarbij niet bijster gelukkig,

Digitized by Google

daar immers Frings juist heeft aangetoond, dat de *ik-ich*-lijn (althans het Westelijk gedeelte) zich sinds de m. e. eenige tientallen K. M. Noordwaarts heeft verplaatst (*Beitr.* XXXXII, 218—219).

Een glossarium heeft schr. niet kunnen geven, inplaats daarvan vinden we een rijke oogst van nieuw lexicalisch materiaal, dat in de beide mnd. wbb. nog ontbreekt of niet in dezelfde vorm of beteekenis voorkomt. Schr. heeft dit materiaal met zorg gegroepeerd; met voldoening kan worden geconstateerd, dat hij ook steeds het oog op het mnl. gericht houdt. Het blijkt dat de woordenschat sterk door het Midden- en Hoogduitsch is beïnvloed, wat verklaard wordt, niet alleen door de onmiddellijke nabijheid van de Middenduitsche taalgrens, maar voornamelijk ook door de machtspositie van het hd. op kerkelijk gebied (XLI). Schr. neemt trouwens aan, dat het geheele nd. gebied reeds in de 12—14de eeuw onder sterken hd. invloed gestaan heeft (XLII en nog eens extra onderstreept in het naschrift).

De omstandigheid, dat er in het hs. zooveel oude woorden worden aangetroffen, heeft Rooth tot de conclusie geleid, dat de schrijver gebruik heeft gemaakt van een oudere „vorlage". Omtrent die „vorlage" worden verschillende vermoedens geuit (XLV—XLVII), die .... vermoedens blijven. Het is R. niet gelukt een bron te vinden, waarvan met zekerheid kan worden aangenomen, dat zij door den schrijver van dit hs. is gebruikt. Bij het doorwerken der literatuur is R. echter opgevallen, dat de westf. vertaling verschillende punten gemeen heeft met de minstens 400 jaar oudere oud-Oostnederfrankische psalmfragmenten, wat hem doet gelooven „dass wir eine beeinflussung von der tradition der altniederfränkischen psalmen auf unseren text für wahrscheinlich halten dürfen" (LII). Schr. houdt zich dan nog bezig met een onderzoek naar den Lat. tekst waarop de oorspr. Duitsche tekst teruggaat, het is het *Psalterium Gallicanum Hieronymi*, waarin echter verschillende interpolaties en wijzigingen zijn aangebracht (LIX, vgl. LXVIII).

Aan het slot der inl. vindt men een „Geschichtliche darstellung der laute", waaraan de opmerking voorafgaat: „Nur gelegentlich ist auch die zwischenzeit mit berücksichtigt worden. Ich erstrebe also keine lückenlose darstellung der sprachformen von mnd. zeit bis heute" (LXXV, noot); mijn bezwaren tegen deze methode vooral van dialectgeographisch standpunt heb ik reeds boven ontvouwd.

Voor het overige heeft schr. zich behoorlijk van zijn taak: het uitgeven van den tekst en het opdelven en groepeeren van het nieuwe linguistisch materiaal gekweten. Hij geeft wel blijk van thuis te zijn in de zeer uitgebreide literatuur, waarvan hij een lange lijst aan zijn werk vooraf doet gaan (ik mis Hasenclever, *Der Dialekt der Gemeinde Wermelskirchen* en de opstellen van Frings in *Beitr.* XXXXI en XXXXII).

Een opmerking nog tot slot. In zijn „Nachschrift" polemiseert schr. met Højberg Christensen over de kwestie of de schrijfwijze *u*(*ů*) voor germ. *ô* al of niet aan hd. invloed te danken is. R.'s argumenten vóór hd. herkomst dezer schrijfwijze overtuigen mij niet. Ik zie in het naast elkaar voorkomen van *u* en *o* slechts een bewijs, dat de schrijver zijn *ô* zeer gesloten heeft uitgesproken en dat hij bij de keuze van een orthographisch teeken voor deze uitspraak nog sterk onder invloed van de Latijnsche orthographie stond. Elders vestigt R. de aandacht op de „sklavische abhängigkeit von dem latein" (XLVI) en op het gebrek aan „vertrautheit mit dem schriftlichen deutschen ausdruck" (LXXIV) van den schrijver. Wellicht is het dan ook aan meerdere vertrouwdheid met het nd. toe te schrijven, wanneer de *u* juist bij de Zuid-Westfaalsche oorkondenschrijvers vrij zelden voorkomt (zie CXVII). In andere streken met vermoedelijk gesloten *ô*-uitspraak vinden we de *u* ook juist in de oudste, dus nog het sterkst onder Lat. invloed staande, periode, terwijl ze in de 15de eeuw meerendeels verdwijnt (vgl. Højberg Christensen, blz. 178 en Lasch, § 160).

Leiden. G. G. Kloeke.

W. van Eeden, De overlevering van de Hallfredar saga. (Verhandelingen der Kon. Ak. van Wetenschappen te Amsterdam. Afd. Lett. N. Reeks Deel XIX, No. 5). Amsterdam, Joh. Müller. 1919.

Dat de levensgeschiedenis van Hallfredr Ottarsson vandrædaskáld (geb. op IJsland ± 970): zijn vele reizen en gevechten in Noorwegen, Zweden, Denemarken en op IJsland; zijn verhouding tot Kolfinna, Gríss' vrouw; zijn omgang met koning Oláfr Tryggvason van Noorwegen (995—1000); zijn bekering tot het Christendom met de koning zelf als peetvader; zijn dichterschap (bijv. de hoonstrofen op Gríss en het herinneringsgedicht op Oláfr); stof waren voor 'n aardige oudnoorse sage, is niet te verwonderen. Na 'n mondelinge overlevering van meer dan twee eeuwen moet de sage opgetekend zijn. Zij is ons bewaard gebleven in 'n groot aantal handschriften.

In het eerste hoofdstuk van het 1e deel van zijn boek (p. 3—15) noemt dr. van Eeden er 'n zeventien en bespreekt meer uitvoerig de zeven voornaamste. Haast alle leveren de saga broksgewijs geinterpoleerd in de Oláfssaga Tryggvason. In één handschrift zijn die brokken verzameld. Slechts één (A. M. 132 fol.) heeft de vertelling zelfstandig. Vele handschriften vertonen grote lacunes.

Wel zijn nu bovengenoemde „brokken" in druk te vinden in de serie Fornmanna Sögur (II en III), en naar 'n ander handschrift (1005 folio uit de oude kon. verzameling) in de druk van de „grote" Oláfssaga van 1860—1868, wel is de „zelfstandige vertelling" opgenomen in de serie Fornsögur van 1860 en in Gíslason's Oud-IJslandse bloemlezing van hetzelfde jaar, maar terwijl laatstgenoemde uitgave moeilik toegankelik is, vond schrijver in de andere vele (waaronder ernstige) onnauwkeurigheden en willekeurigheden. Hij stelt nu de bezitters van deze boeken in staat de tekst, wat de H. S. betreft te verbeteren, geeft de varianten van andere, nooit gepubliceerde hss. en drukt in het 2de Deel van zijn werk (p. 109—126) „de H. S. volgens A. M. 62 fol." voor het eerst af. Aan dit alles is biezondere zorg besteed.

Het belangrijkste gedeelte van dr. van Eeden's boek is Hoofdstuk II van het 1e Deel (p. 16—83) „Groepeering der handschriften." Met veel geduld en scherpzinnigheid wordt de handschriften-stamboom voorbereid en verdedigd. A. M. 132 fol. blijkt dichter bij het

Digitized by Google

origineel (S[1]) te staan als enig ander bestaand handschrift, maar op zich zelf 'n slordige bewerking te zijn.

Met betrekking tot de overige handschriften, alle afstammend van S[2], spreekt schrijver de verwachting uit, dat zijn resultaat zal gelden voor deze redactie van de Oláfssaga Tryggvason[1]) in z'n geheel. Het handschrift, dat uitgegeven is in de Fornmanna Sögur, wordt met één tussenlid afgeleid van S[2], terwijl het door schrijver zelf afgedrukte manuscript met 'n ander tussenlid op diezelfde bron teruggevoerd wordt. Ook staat met A. M. 62 op één lijn het bovengenoemde 1005 fol. uit de oude kon. verzameling, welks schrijver echter tevens A. M. 132 gebruikt heeft.

Maar dr. van Eeden moest in z'n onderzoek nog 'n vijftal andere hss. betrekken en bij de ingewikkeldheid van de stof is het soms moeilik „het bos te blijven zien." De schrijver mocht natuurlik nergens z'n conscienscieusheid opofferen aan de overzichtelikheid. Op de boven aangegeven punten is zijn resultaat overtuigend verdedigd, en dat zijn de hoofdzaken.

Hoofdstuk III van het 1e Deel (p. 84—106) heeft tot titel „Hoofdpunten uit de geschiedenis der schriftelijke en mondelinge overlevering." Het behandelt o. a. de invloed van de Vatnsdœla saga[2]) en der Gunlaugs saga op de H. S. Ook wordt de vergelijking van A. M. 132 met S[2] nader uitgewerkt.

Misschien zal deze of gene zich 'n andere, *uit de aard der zaak* meer vage voorstelling gevormd hebben van die eeuwenlange, mondelinge, geleidelik zich ontwikkelende traditie als Dr. van Eeden. Het zal hem dan bevreemden te lezen over het al of niet „ouder" zijn van de Vatnsdœla-vertelling dan de mondelinge H. S., over „secundaire vertellers" en dergelijke begrippen, ons zo gemeenzaam bij de geschiedenis der *schriftelike* overlevering. Aan de andere kant zal het mogelik iemand verwonderen, dat de schrijver op p. 94 liever terwille van één strofe alleen, 'n geheel nieuwe, verloren gegane schriftelike bron aanneemt, als zich te beroepen op het feit, dat door de „fixering" in S[1] de mondelinge overlevering niet uitgeput hoefde te zijn. Intussen, al stelt ons deze conclusie even teleur: de voorafgaande bladzijden, handelende over de „Már-overval" zijn helder en juist en behoren tot de beste van het boek. Ook is er veel in dit derde hoofdstuk, dat ons tot ernstig nadenken brengt en geen geringe verdienste mag dit heten.

Het interessante geschrift van Dr. W. van Eeden moet blijkens de eerste regel van het korte voorwoord beschouwd worden als 'n bewijs te meer, hoe de Amsterdamse hoogleraar, Prof. Boer, zijn liefde voor de oudnoorse letterkunde weet mee te delen aan anderen.

Rosmalen. C. F. Hofker.

A. A. Fokker, Spaansch-Nederlandsch Woordenboek. Tweede druk verbeterd en vermeerderd. Gouda, G. B. van Goor Zonen.

Dr. Fokker verdient den dank van alle Nederlandschsprekende beoefenaars van het Spaansch voor de uitstekende bewerking van zijn Spaansch-Nederlandsch Woordenboek, waarvan kortelings de *tweede* druk is verschenen. Reeds de *eerste* druk van dit schoone werk was een ware triomf: het was de eerste proeve sedert ruim twee en een halve eeuw van een Spaansch Woordenboek ten behoeve van onze landgenooten. Ieder begrijpt wat een reusachtigen arbeid de samenstelling van een woordenboek onder die omstandigheden vertegenwoordigt.

De tweede druk onderscheidt zich van den eersten door het weglaten der provincialismen (zou het niet mogelijk zijn van deze een afzonderlijke verzameling te maken?), verder door het opnemen van verschillende Americanismen en door aanmerkelijke uitbreiding van den schat van woorden en uitdrukkingen.

Een karakteristieke eigenschap van dit Woordenboek is de prachtig-rake vertaling van tal van Spaansche woorden en uitdrukkingen in de moedertaal. De schrijver heeft er zich op toegelegd, zooveel mogelijk in zijn vertaling te doen uitkomen de gevoelswaarde van woord of uitdrukking, het stijlmilieu waarin zij thuis hooren. De voorbeelden liggen voor het grijpen. Hier volgen er enkele:

oso, *beer, lomperd, „buffel"*; mequetrefe, *„vent van niks"*; cisco, *mot, ruzie*; más contento que un cuco, *„zoo lekker als kip"*; cualquier día! *morgen brengen!* trapitos de cristianar (bautizar), *Paaschbeste kleeren*; levantar el cuello, *er weer bovenop komen*; la de Dios es Cristo, *de poppen aan het dansen*; echársela de (guapo), (*den dappere*) *uithangen*; yo te hacía en Granada, *ik dacht dat je in G. zat*, hacer oído de mercader, *O.-I. doof zijn*; estemos a cuentas, *laten we zien elkaar goed te verstaan*, cuando la rana críe pelos, *met St. Juttemis*; rueda la bola; *laat maar waaien*; enz. enz.

We zouden dit lijstje met tallooze andere voorbeelden kunnen uitbreiden, maar het geciteerde moge volstaan om te doen zien met hoeveel talent de schrijver zich van zijn taak gekweten heeft.

Bij de steeds toenemende studie van het Spaansch te onzent mogen we verwachten, dat binnen enkele jaren een derde druk van dit hoogst verdienstelijk werk zal noodig blijken. In dat geval zou ik den geachten schrijver in overweging willen geven het aantal termen betrekking hebbend op nieuwere verkeersmiddelen en uitvindingen eenigszins te vermeerderen en bijv. op te nemen:

ciclista, ciclismo, velódromo, pista (in de beteekenis: *renbaan*), garaje de velocípedos, neumático (in de bet.: *luchtband*); sillín (in de bet.: *zadel*), asiento (*id.*), guía (in de bet.: *stuurstang*), horquilla (in de bet.: *fietsvork*), cuadro (in de bet.: *frame*), cárter of guardacadena (*kettingkast*), maletín (in de bet.: *fietstaschje*);

aeroplano, *vliegmachine*; aeronave, *luchtschip*; (globo) dirigible; barquilla (in de bet.: *schuitje*);

plataforma (in de bet.: *trambalkon*), cobrador (in de bet.: (*tram*)*conducteur*), conductor (in de bet.: *wagenbestuurder*);

guadañadora, *maaimachine*; trilladora, *dorschmachine*;

afirmado (in de bet.: *plaveisel*), enturagado (*houten plaveisel*).

Misschien zou het ook aanbeveling verdienen enkele artikelen een weinig uit te breiden. Bij het snuffelen in dit merkwaardig Woordenboek (iets, dat ik heel

[1]) Schrijver belooft ons 'n „verhandeling" over de verhouding van deze compilatie met de andere Oláfs saga's Tryggvason bijv. die van Oddr Snorrason en die van Snorri Sturluson.

[2]) Schrijver belooft ons 'n nieuwe kritiese uitgave van de V. S., na die in de Fornsögur zeer nodig.

Digitized by Google

vaak en telkens met vernieuwd genoegen doe) heb ik o. a. genoteerd:

Bij alabardero (hellebardier): andere beteekenis: *claqueur.*

Bij azucarero (suikerpot, enz.): andere beteekenis: *adj.* bvb. industria azucarera.

Bij chifladura (gefluit): andere beteekenis: *dolle, dwaze ingenomenheid.*

Bij deshilvanar (lostornen): discurso, escrito deshilvanado, *onsamenhangend.*

Bij subasta, —ción, —r: subastador, *vendumeester.*

Bij dimisión: dimisionario, bvb. ministro dimisionario.

Bij criar: crío, *zuigeling*;

Bij puntilla: andere bet.: *dolk om den doodelijk gewonden stier af te maken*;

Puntillero, *hij die daarmee belast is*;

Bij manuela: andere bet.: *open rijtuig, victoria*;

Bij dar el alma (den geest geven): dar alma, *aanmoedigen*;

Bij tomar el hábito (monnik worden): tomar hábito, *de gewoonte aannemen*;

Bij alfiler: ir con todos sus alfileres *of* estar de veinticinco alfileres, *poesmooi zijn*;

Bij guante: salvo el guante, *excuseer mijn handschoen*;

Bij mar: do va la mar, vayan las arenas (las ondas), *komt men over den hond enz.*;

quien no se aventura no pasa la mar, *wie (niet) waagt, die (niet) wint.*

Bij dar calabazas (een blauwtje laten loopen): llevar calabazas, *een bl. loopen.*

Verder eenige ontbrekende woorden:

de samenstellingen met *miso*, bvb. misógamo, *huwelijkshater*, misogamia, *haat tegen het h.*, misogino, *vrouwenhater*, misoginia, *haat tegen de vr.*; silueta, ácrata, *anarchist(isch)*; contratorpedero, *torpedojager*, agabachado, *verfranscht*; alemanizado, *verduitscht*; mono sabio, *helper bij stierengevechten* (= chulo), e. a.

Maar laat ik niet den schijn van ondankbaarheid op mij laden en, waar zooveel geboden wordt, steeds meer vragen. Buitendien, bij den overweldigenden rijkdom van het Spaansch zoowel aan woorden als aan idiomatische uitdrukkingen, is de lexicoloog wel genoodzaakt zich hier en daar te beperken.

Laat ik eindigen zooals ik ben begonnen, nl. met een woord van dank en hulde aan Dr. Fokker, den stoeren werker, voor den krachtigen stoot dien hij weer gegeven heeft aan de studie van het Spaansch te onzent.

Rotterdam. A. D. Leeman.

Ch. Diehl, Byzance. Grandeur et Décadence. Paris, Flammarion. 1919. (Pr. fr. 5.75).

De heer Diehl, die in een lange rij van geschriften zich een der beste kenners van Byzantiums staatkundige en ekonomiese gesteldheid heeft getoond, en die tevens een autoriteit van de eerste rang is op 't gebied der Byzantijnse kunst, heeft in dit boek een voorstelling gegeven van de beschaving der Byzantijnen zoals er tot heden geen zo veelzijdige was geschreven. Zijn werk is in vier boeken verdeeld. Het eerste, dat geheel 't karakter van een inleiding draagt, verhaalt de politieke geschiedenis van het Rijk. In 25 blz. is aangegeven hoe Byzantium zich vormde, hoe het zijn Oosters-Grieks karakter kreeg, tot macht kwam en bloei en, twee eeuwen later, tot onherstelbaar verval. Met hoeveel meesterschap hier uit het vele belangrijke een keus is gedaan, de beknoptheid van het bestek brengt mede dat dit eerste boek meer waarde heeft voor hen die reeds met een uitvoerige behandeling van deze stof kennismaakten dan voor lezers die zich nooit om het wel en wee der Byzantijnen bekommerden.

Veel uitvoeriger, en daardoor voor leken gemakkeliker te bestuderen, is het tweede boek, dat tot titel draagt *les éléments de puissance* (blz. 25—blz. 136). Hier wordt ons beschreven de inrichting van het Rijksbestuur, de grootte en de grenzen der autokratie, de samenstelling van leger en vloot, beide naar moderne begrippen onbegrijpelik klein voor een wereldmacht, maar gevormd uit een nationale kern, door vreemde elementen versterkt; de veelzijdige diplomatie der Byzantijnen wordt ons geschetst en de buitengewone welvaart die handel en landbouw aan het Rijk gaven; de twee laatste hoofdstukken behandelen Konstantinopel, het militaire, mondaine, godsdienstige, wetenschappelike en artistieke centrum van het Rijk, en Klein-Azië, „force de l'Empire."

Les éléments de faiblesse vormen titel en inhoud van het derde boek (blz. 137—241). De schrijver zet uiteen hoe de eenheid van het Rijk voortdurend werd bedreigd, en eindelik vernietigd, door revoluties van allerlei soort, opstanden van militaire, sociale en godsdienstige aard, en door 't opkomen van een feodale aristokratie die 't centrale gezag ondermijnde. Als een der voornaamste oorzaken van Byzantiums val wordt de bekrompen imperialistiese trots genoemd, die in tijden van zwakheid het aanmatigendst en het verderfelikst was; daardoor ging de grote assimilerende invloed, die de Byzantijnse beschaving vooral op minder beschaafde volken oefende, verloren wanneer de vroegere leerlingen tot zelfstandige ontwikkeling kwamen. Op geen gebied was dat imperialisme stuitender dan op dat van de godsdienst. Biezonder gelukkig is Diehl in zijn opmerkingen over het voor ons zo raadselachtige karakter der Byzantijnen (blz. 155 en vlg.) en in zijn verklaring van de eigenaardige belangstelling in theologie die keizer en onderdaan koesterde (blz. 152). Verwaarlozing van het leger en een noodlottige handelspolitiek— beide door de noodzakelikheid opgelegd — werden de onmiddellike oorzaken van Byzantiums val.

Het vierde en laatste boek behandelt *les services rendus par Byzance* (blz. 259—338). In het eerste hoofdstuk wordt ons een analyse gegeven van 't eigenaardige der Byzantijnse beschaving. Bij de bespreking van de overlevering der klassieken, de invloed van het Kristendom en de nauwe aanraking met het Oosten heeft Diehl gelegenheid gevonden een blik te werpen op de ontwikkeling der filosofie en theologie, der letterkunde en plastiese kunst bij de Byzantijnen. In de moeilike kwestie betreffende de afhankelikheid der Byzantijnse kunst van het Oosten, vooral in haar oorsprong, toont hij zich, gelijk de meeste Fransen, een aanhanger van de theorie die na Courajod, Choisy, Bayet en anderen door Strzygowski met groot talent, maar niet zonder overdrijving, is verdedigd. Gelijk uit zijn *Manuel de l'art byzantin* bekend is, aanvaardt Diehl met het nodige voorbehoud de verreikende invloed van de

Digitized by Google

voorbeelden uit Antiochië en Alexandrië, maar hij kent aan de Byzantijnen een grote mate van oorspronkelikheid toe. Zijn oordeel over de Byzantijnse letterkunde is naar mijn mening te gunstig. Het is waar dat hij de gebreken niet verzwijgt, doch de wijze waarop hij over 't heldendicht van Digenis Akritas spreekt, over de hymnendichter Romanos, over de „meesterstukken" van Johannes Moschus en over Psellus zullen, vrees ik, teleurstelling opleveren voor hen die er door aangespoord worden om met die litteratuur kennis te maken. In 't algemeen kan men zeggen dat de Byzantijnen, bij wie Diehl herhaaldelik een betreurenswaardige ongelijkheid tussen knapheid en karakter konstateert (blz. 159—164), geen litteraire kunst hebben geschapen die ons waarlik ontroert.

Met voorliefde heeft Diehl de verspreiding der Byzantijnse beschaving naar alle hemelstreken behandeld. Hij gaat na wat Bulgaren, Russen, Serviërs en Roemeniërs aan Byzantium te danken hebben, hoe kunst en wetenschap der Byzantijnen op 't Oosten heeft gewerkt en wat het Westen aan hen heeft ontleend. In deze hoofdstukken (blz. 292—323) vindt men niet alleen opmerkingen van algemene aard, maar tal van biezonderheden die getuigen van Diehls buitengewone kennis van zijn vak; als voorbeeld noem ik zijn fijne onderscheidingen bij 't bestuderen der „Byzantijnse kwestie" in de kunst van Italië. Het laatste hoofdstuk van het boek, de *conclusion*, bespreekt *l'héritage de Byzance*; aangeduid wordt het vele dat de Turken van hun voorgangers overnamen, en de hoop op 't herwinnen van Konstantinopel, die zo lang de Russen en ook de Bulgaren heeft voortgestuwd en die nu meer dan ooit leeft bij de Grieken. Ook bij 't behandelen van deze zeer aktuele onderwerpen is nergens te bespeuren dat dit werk in oorlogstijd is ontstaan; dat laatste blijkt alleen uit de kwaliteit van 't papier en misschien uit enkele drukfouten, die de lezer echter gemakkelik verbetert. De enige „zinstorende" vond ik op blz. 61, waar *allés* ongetwijfeld *ailés* moet wezen.

Een der hoofddeugden van dit boek is zeker de voortreffelike kompositie. De verdeling in boeken en hoofdstukken en de door vette letters aangegeven inhoudsopgave der paragrafen, schaadt niet aan de eenheid van het verhaal en maakt dat wij, aan het einde er van gekomen, ons niet verbijsterd gevoelen door zo veel wetenswaardigs.

Leiden. D. C. Hesseling.

Ch. Diehl, Histoire de l'Empire byzantin. Paris, Picard. 1919. (Pr. 7 francs).

Het hierboven besproken werk van de heer Diehl bevatte in zijn eerste hoofdstuk een zeer kort overzicht van Byzantiums' politieke geschiedenis. Weinig maanden na het verschijnen van dit eerste boek is nu verkrijgbaar gesteld een verhaal van de politieke geschiedenis der Byzantijnen, dat als een zeer welkome uitwerking van het bedoelde, al te bondige, hoofdstuk kan worden beschouwd. Dat dit nieuwe werk op voortreffelike wijze de lotgevallen van het Oosters-Romeinse Rijk beschrijft, op uitgebreide kennis van alle gegevens berust en door zijn kompositie in de eigenlike betekenis van het woord als handleiding kan gelden, daarover behoef ik na 't reeds gezegde niet uit te weiden.

Deze geschiedenis van het Byzantijnse keizerrijk is niet zo uitsluitend aan de staatkundige gebeurtenissen gewijd als b.v. Gelzers *Abriss der byz. Kaisergeschichte*, die in Krumbachers *Geschichte der byzantinischen Litteratur* is opgenomen. De schrijver behandelt ook de ekonomiese toestanden en hun invloed op de kracht en de verzwakking van het Rijk, hij gewaagt ook, zij 't met een enkel woord, van de litteratuur en van de kunst. Daardoor vindt men hier wel het een en ander dat, op verschillende wijze en vooral uitvoeriger, reeds in het boek over de beschavingsgeschiedenis is te lezen, maar zulk een herhaling nemen ook de lezers van het eerste werk gaarne voor lief omdat het een der middelen is waardoor licht en ruimte in het boek wordt verkregen; een vergelijking met Gelzers *Abriss*, die werkelik vermoeiend is door de tegen elkander gedrongen feiten, is in dit opzicht zeer leerzaam.

Vijftien afbeeldingen van kunstwerken bedoelen de lezer enig denkbeeld te geven van 't leven, de klederdracht en de kunst der Byzantijnen; een viertal kaarten maken de aangroeiende en afnemende grootte der rijksgrenzen aanschouwelik. Als appendices zijn aan het boek toegevoegd: een lijst der Byzantijnse Keizers, naar dynastieën ingedeeld; een kronologiese tafel van de belangrijkste gebeurtenissen; een bibliografie van de voornaamste werken die de schrijver ter lezing of ter raadpleging aanbeveelt. In die bibliografie worden ook boeken over de geschiedenis van de godsdienst, de staatsinrichting, de handel, de litteratuur en de kunst der Byzantijnen genoemd.

De schrijver heeft dus alles gedaan om de beoefening van zijn lievelingsvak gemakkelik en aantrekkelik te maken.

Leiden. D. C. Hesseling.

H. Nelis, Catalogue des Chartes du Sceau de l'Audience. Tome premier. Bruxelles. 1915.

Langen tijd zijn wij verstoken gebleven van veel wetenschappelijk werk, waarop we gewoon waren geraakt vergast te worden door het buitenland. Meer dan in eenig ander land lag in België op wetenschappelijk gebied de publicatie van geleerd onderzoek stil. Wat over staatkundige geschiedenis en kunsthistorie van België verscheen, was voornamelijk van Duitsche zijde. De eigen organen werkten niet meer, noch de Académie royale noch de Vlaamsche Academie: het land was niet zichzelf.

Langzamerhand komen nu de uitgaven weer over — de Bulletins der Académie verschenen weer van 1919 af — en het blijkt, dat er ook in den oorlogstijd een en ander verschenen is, wat ons niet eer heeft mogen bereiken. Mij althans was de kennismaking met den wetenschappelijken arbeid, welks titel hierboven staat, nu nog geheel nieuw. Hij sluit zich aan bij die reeks van inventarissen, welke onder directie van den heer J. Cuvelier als Algemeen Rijksarchivaris aldaar worden gepubliceerd en die ons, Nederlanders, telkens opnieuw het genoegen verschaffen van zulk een gewenscht en bruikbaar hulpmiddel bij de eigen vaderlandsche studie te verwerven. Vergelijken wij ons in dit opzicht met

Digitized by Google

België, dan mogen wij voor ons eigen archiefonderzoek tegenwoordig ook waardig voor den dag komen en behoort een toestand als waarover Bakhuizen van den Brink bij eenzelfde vergelijking in zijn Briefwisseling zijn hart luchtte, geheel tot het verleden. Cuvelier zelf noemde in een vergelijkend overzicht van archiefzorg, waar hij zijn eigen land niet wilde prijzen, Nederland en Frankrijk op eene lijn (Introduction de l'Inventaire des Inventaires etc.). Maar wij zullen België den lof niet onthouden, dat het althans op dit gebied van wetenschap onder de eersten mag gerekend worden en door zijn uitgaven uit den aard van zijn verleden onze historiekennis voortdurend rijkelijk vermeerdert. In verschillende opzichten zijn deze inventarissen voor ons het werktuig en het model tegelijk.

De loop van onze gedachten prijst in zichzelf het werk, dat ons hier bezig houdt. De heer Nelis bereidde mij daarmee wel een verrassing. Het lag mij toch in de gedachte, dat zijn naam zou verbonden worden aan een uitgaaf, waarop wij hier al jaren vlasten en waarvoor het meeste werk alleen in België kan worden verricht. Vóór den oorlog bestond er immers een op instigatie van prof. G. Kurth door de Commission royale d'histoire opgemaakt werkplan van Belgische archiefuitgaven, waarbij aan den bewerker van dezen Catalogue met anderen de verzameling van op Brabant betrekking hebbende oorkonden was opgedragen. Een nog veel belangrijker uitgaaf dan de heer Verkooren al sinds jaren heeft ondernomen en die den grondslag moet vormen van de eerste Brabantsche historie, die als zoodanig nog moet geschreven worden.

In plaats daarvan biedt de heer Nelis ons nu deze studie aan. Wij zouden ze niet gaarne missen, daar ze ons al weer wat beter kijk geeft in die centrale administratie der Bourgondische hertogen uit het tijdperk, dat van den nieuwen staat de voornaamste organen werden opgezet. Wat voor een zwakke vertooning is in een centraliseerend Rijksbestuur als dat van Duitschland de tegenwoordige kanselarij bij die in het Bourgondische rijk! De Bourgondische hertogen wisten niet alleen wat ze wilden, maar zij leefden in een tijd, dat door hun wil tot het kleinste toe gebeuren moest. De ontginning van hun kanselarijarchieven schenkt ons om zoo te zeggen ineens het volle beeld van hun merkwaardigen staat.

Zooveel moeten wij echter van dezen Catalogue niet verwachten. Wij zijn het volmaakt met den heer Nelis eens, dat de lettres patentes en mandementen, uitgegaan van de Bourgondische hertogen, de rijkste mijn van gegevens vormen voor de geschiedenis der XVe eeuw, maar het mag niet uit het oog verloren worden, dat de stukken, die hier gecatalogiseerd werden, voor het belangrijkste deel, de uitvoerigste namelijk, slechts tegen de natuur der acten zelf van deze verzameling deel uitmaken. Het zijn door een of andere oorzaak achtergebleven stukken, die nooit aan het doel, waartoe zij werden opgesteld, beantwoord hebben. Dat zulke van zeer veel gewicht zouden zijn, lijkt ons vanzelf uitgesloten. Zij leveren daarom wel een bijdrage tot de kennis van den tijd, waartoe zij behooren, vooral op maatschappelijk gebied, maar die noodzakelijk van elders moet vervolledigd worden: wel eenige trekken, ook karakteristieke, maar niet het volle beeld. De actenregisters zijn ongetwijfeld belangrijker dan deze losse acten: want de voornaamste dezer laatste vinden we stellig in de eerste geregistreerd.

Van archivalisch standpunt beschouwd, is deze actenmassa ondanks haren omvang van meer dan 10000 stukken nog minder volledig dan van historisch. Zij vormden een deel der Bourgondische rekenkamerarchieven te Rijssel als overtuigingsstukken bij de daar ingezonden rekeningen van den audiencier voor het zegel. Wij weten, hoe er in de 17e en 18e eeuw ter uitvoering van grensregelingsverdragen met de archieven geschommeld is en hoe er veel is overhoop gehaald, terwijl er feitelijk maar weinig werd teruggegeven. Wat wij van de Oostenrijksche Nederlanden met de Vilvoordensche charters, op de generaliteitslanden betrekking hebbende, ondervonden, hebben die Nederlanden zelf ten opzichte der Rijsselsche archieven ervaren: slechts een gedeelte van wat voor hun bestemd was, kregen zij in bezit. Het is van dat gedeelte, voor zoover het nu nog te Brussel berust, dat de heer Nelis den catalogus heeft opgemaakt, wat betreft de afdeeling van het zegel van audientie.

Verreweg het belangrijkste deel dezer studie is de inleiding er van, door den heer Nelis zeer bescheiden une esquisse très incomplète et imparfaite genoemd. Wij krijgen er werkelijk een duidelijken kijk door op dat regeeringsorgaan der legaliseering van alle soort acten. Hoe belangrijk dit onderdeel der administratie was, zegt ons nog de uitdrukking van zijn zegel er aan hechten. Wij leeren de omstandigheden, wanneer en door wien het groot zegel en het geheim zegel werd gebezigd, wat onder het *saing manuel* en het *signet* werd verstaan, welke rechten er werden geheven of vergeven, waaraan een enkele of een dubbele staart moest worden gehecht. Ook het taalgebruik was de menschen in die tijd, toen het ideaal van vrijheid het privilege was, niet onverschillig: er heerschte een zekere regelmaat, wanneer het Latijn, de Fransche hoftaal of de Vlaamsche volkstaal werd gebruikt. Een stukje diplomatiek uit den Bourgondischen tijd wordt ons hier geleerd.

Ik dien echter de opmerking te maken, dat Denis' uitspraken in 't algemeen te absoluut zijn. Wel werden de Bourgondische regeeringsorganen door allerlei ordonnanties herhaaldelijk gereglementeerd, maar het was toch nog als een machine, die eerst moet worden ingeloopen. Zoo scherp als Denis het voorstelt, werkte dit alles niet. Hoeveel akten zouden hier niet voorkomen, als er werkelijk een scherpe scheiding tusschen de akten uit de audientiekamer, die Denis als Flandre-Bourgogne aanduidt, en die van Brabant had bestaan; ik vestig de aandacht op akten als onder II no. 550, 557, 585, 1601, 1673, 1725, 1812, enz. Ook de Rekenkamers hadden niet zulk een scherp afgebakend terrein; zie een betalingsordonnantie als II no. 147 en een aan twee kamers verbonden ambtenaar no. 125. Hoe dikwijls wordt er ook van het te verwachten taalgebruik afgeweken. Het woord *charte* was in de 15e eeuw op de kanselarij van Bourgogne onbekend, teekent Denis op pag. LVI aan; nochtans komt voor het gewone *lettres sellees* in een registerhoofd van 1468 de term *chartres seellees* wel degelijk voor (zie de noot op pag. V en de akte II no. 205). Ook teekende ik het

Digitized by Google

woord *placquart* in 1458 (pag. X) in de beteekenis eener *lettre* aan. Een andere door Nelis niet gereleveerde term is de betiteling van den audiencier als *secrétaire-signant au fait de l'épargne du duc* (II no. 694) voor het gewone *signant en finances.*

Eén ding heeft mij echter getroffen. Het is alsof de inleiding een anderen en een veel nauwkeuriger bewerker dan het actenmateriaal en in meerdere mate nog dan de registers gehad heeft. De heer Nelis dekt alles met zijn naam, maar wie de degelijke inleiding heeft doorgewerkt, zou zweren, dat de rest van een ander is. 't Zou niet de eerste maal wezen, dat een vertrouwen op geleende hulp een vermetel vertrouwen bleek. In II no. 13 merk ik een *comte de Chavalois* i. p. v. *Charolais* op; II no. 193 een *Georges Gacopenninc* met een onmogelijken naam i. p. v. *Gaerpenninc*, zooals in no. 842 Garpenninck's voorkomen. *Philippe de Dicquemue*, op blz. 113 goed verklaard als *de Dixmude*, heet in het Register *de Dicquenuel* (?). Wat dus te denken van vormen als *Wybroot* (no. 120), *Raephoest* (no. 154), *Willesoene* (no. 218) e. d., die sterk onder verdenking staan van apocrief voor *Wilbroot*, *Raephorst* en *Willemsoene* te fungeeren? Een *Barthélémy a la Truye* komt tweemaal achtereen in het Register voor; wie zegt dat het niet dezelfde is? Ondoenlijk is het in een kort bestek de foutieve en de weggelaten cijfers van het zaakregister aan te geven; onverklaarbaar, waarom niet maar eenmaal, doch herhaaldelijk het eene ambt wel, het andere gelijkwaardige niet daarin voorkomt. En wat er wel in voorkomt, hoe staat het er! Eén voorbeeld: voor het kosterambt heeft men zonder eenige onderlinge verwijzing naar *Coustre, custode, marguilliers* en *matriculaires* te zien.

Tenslotte: het artikel *maeltote* kan in het Mnl. Wdb. worden verbeterd naar aanleiding van het in dezen Catalogue voorkomende *droit de maltote*; wederkeerig kan de heer Denis daar toelichting vinden van het onverklaarde *crickhouder* (I no. 591). Dat een *spyckermeester* van het Soniënbosch ook geen „maitre cloutier" kan wezen (II no. 1601), zal hem daar ook duidelijk worden.

Slaan wij het boek van achteren weer naar voren open, dan vergeten we gaarne die feilen om de mooie inleiding.

's- Hertogenbosch. H. van Alfen.

J. L. Palache, Het heiligdom in de voorstelling der Semietische volken. Leiden, E. J. Brill. 1920. (Leidsche diss.).

Al heeft de schrijver van bovengenoemd werk daardoor den titel van Doctor in de Semietische Letteren verworven, zoo is het toch geen Proefschrift in den letterlijken zin des woords. De heer Palache toch was reeds tevoren in de wetenschappelijke wereld geen onbekende en zijn werk zelf toont duidelijk dat hier niet een eerstbeginner aan het woord is. Blijkbaar beheerscht hij zijn onderwerp en heeft hij zich eene zelfstandige meening gevormd over de vele vraagstukken, die daarbij ter sprake kwamen en door tal van geleerden reeds voor hem in dezen of genen zin waren beantwoord. Daarbij verheugt het ons uitermate, dat eindelijk ook eens een Nederlandsch Israëliet toont begrip te hebben van de beteekenis der tegenwoordige Semietische studiën tot recht verstand van de Hebreeuwsche oudheid en dat te meer, omdat hij op alleszins voortreffelijke wijze het bewijs daarvoor door zijn Proefschrift geleverd heeft. Wij twijfelen niet of het zal in de geleerde wereld algemeen gewaardeerd worden, maar wij hopen tevens dat het in de kringen zijner geloofsgenooten bevruchtend moge werken en ter plaatse, waar dit bovenal gewenscht is, eindelijk eens de oogen zal openen voor den achterlijken toestand der Hebreeuwsche philologie aan de Israëlietische seminarieën ten onzent.

Om den lezer van deze aankondiging eenig denkbeeld te geven van den inhoud van dit geschrift en hem daardoor op te wekken het boek zelf te lezen, doe ik allereerst opmerken dat het onderwerp door den titel reeds met volkomen duidelijkheid is aangewezen. Het wordt bovendien in eene korte Inleiding nog nader toegelicht. Wij vernemen daar (bladz. 8), dat de schrijver zich aanvankelijk had voorgesteld al de voorstellingen van het Heiligdom, die wij in de litteratuur der Semieten vinden, systematisch te behandelen, maar dat hij (begrijpelijkerwijze) wegens te groote uitgebreidheid van het materiaal daarvan althans voorloopig heeft moeten afzien. Alleen de denkbeelden, die den aard en de plaats van het heilige gebied betreffen, naar zakelijke gezichtspunten gegroepeerd zullen hier besproken worden. Welke die gezichtspunten zijn leeren de opschriften der 5 hoofdstukken, nl. 1o. de oudste heiligdommen, 2o. Godshuis en hemel, 3o. Godshuis en Natuurheiligdom, 4o. Heiligdom en Kosmos en 5o. Heiligdom en Paradijs.

Niemand zal verwachten dat wij hier den schrijver voet voor voet zullen volgen bij de behandeling der op zijnen weg liggende vraagstukken. Wij moeten zelfs nalaten de aandacht te vestigen op vele juiste en fijne opmerkingen, die wij telkens weer ontmoeten en merken slechts in het algemeen op, dat de schrijver overal blijk geeft van een gezond en bezadigd oordeel en terecht op vele plaatsen waarschuwt tegen het dogmatisme en de schematische behandeling van vele vraagstukken, zooals wij die bij vele Duitsche geleerden vinden, en die helaas! ook elders, met name ten onzent, maar al te veel het wetenschappelijk onderzoek beheerschen. Dat wil natuurlijk niet zeggen, dat wij daarom overal met hem instemmen en zelfs meenen wij dat hij in zijne overigens rechtmatige polemiek soms het doel voorbijschiet. Zoo onderschrijven wij gaarne wat hij (bladz. 78 vvg.) tegen de opvatting van Jensen, Winckler, Jeremias e. a., dat aan de inrichting van heiligdommen louter kosmologische en astronomische speculatiën ten grondslag liggen, zoodat wij met dezen sleutel alles in de Oudheid zonder moeite kunnen verklaren, inbrengt. Daarop valt inderdaad heel wat af te dingen, maar het blijft niettemin waar dat deze sleutel op sommige sloten past. Het voorbeeld dat de schrijver zelf aanhaalt om dit te bestrijden, nl. dat van de „koperen zee" bij den Jerusalemschen tempel schijnt mij veeleer dit te bevestigen. Indien ik hem goed begrijp ziet hij daarin eene kunstmatige nabootsing van de heilige bron, die tot den vasten inventaris der aloude heilige plaatsen behoort. Waartoe echter die nabootsing, wanneer, zooals de schrijver terecht tevoren (bladz. 61) betoogd heeft, bij den tempel een dergelijke heilige bron aanwezig was, nl.

Digitized by Google

de Siloah-bron? En wanneer hij tegen de door hem bestreden opvatting in het veld voert, dat een belangrijk deel van de symboliek moet schuilen in het feit dat die zee op 12 runderen rustte, dan zijn wij toch inderdaad nieuwsgierig, hoe hij bij zijne opvatting die symboliek zal kunnen verklaren. Wij blijven daarom de kosmische verklaring voor juist houden, al geven wij aanstonds toe, dat het allerminst bewezen is dat de Phoenicische werklieden en *a fortiori* de gewone Israëliet zich van die beteekenis bewust waren, evenmin als de bouwlieden van katholieke kerken, of de leek in het algemeen eenig vermoeden hebben van de symbolische beteekenis van sommige inrichtingen en ornementen. Zij weten alleen dat het zóó behoort volgens eene aloude traditie, en zóó zal het in het oude Israël ook geweest zijn.

Zoo zouden wij ook protest willen aanteekenen tegen de meening, bladz. 127 vvg., uitgesproken dat Josephus en Philo louter persoonlijke opvattingen voordragen, wanneer zij over de kosmische beteekenis van het priester-ornaat spreken. Integendeel zij hadden die wijsheid niet uit zich zelven, maar wel degelijk bij overlevering. Dat zij onderling bij de verklaring der onderdeelen verschillen bewijst daartegen niets, daar daaruit alleen volgt dat zij niet het naadje van de kous wisten en de lacunes in hunne kennis door phantasie aanvulden, zooals wel meer geschiedt. Het is trouwens de vraag of inderdaad niet hier, zooals in vele analoge gevallen, in bijzonderheden aan de persoonlijke opvatting eene groote speelruimte van ouds voorbehouden is, maar het zoude geheel verkeerd zijn daaruit af te leiden dat alles aan persoonlijke opvattingen van latere schrijvers zijn ontstaan te danken heeft.

Natuurlijk wordt met de hier gemaakte opmerkingen niets te kort gedaan aan de verdiensten van het hier besproken geschrift. Wij willen dus ten slotte nog even vermelden, dat drukfouten en slordigheden uitermate zeldzaam zijn en dat een register het naslaan van hetgeen men wil weten vergemakkelijkt.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

K. L. Schmidt, Der Rahmen der Geschichte Jesu. Literarkritische Untersuchungen zur ältesten Jesusüberlieferung. Berlin, Trowitsch u. Sohn. 1919. (Pr. M. 19).

Dit verdienstelijk boek van K. L. Schmidt, privaatdocent in Berlijn, levert eene nieuwe en belangrijke bijdrage tot het begrip van het literarisch karakter onzer evangeliën evenals van hun historische waarde. Onder 'Rahmen' is te verstaan de chronologische en topographische fixeering van het verloop van de openbare werkzaamheid van Jezus, met name van zijne 'reizen'. Er wordt nog altijd veelal verondersteld, dat één evangelist, namelijk Marcus, een getrouw bericht van de geschiedenis van Jezus gegeven heeft, met name wat de volgorde der gebeurtenissen en de chronologisch-topographische Gesamtanschauung betreft. Nu is ook K. L. Schm. de meening toegedaan, dat Marcus de eerste evangelist geweest is, die een bepaalde schets van de geschiedenis van Jezus gemaakt heeft, en dat de andere evangelisten deze schets als grondslag gebruikt en alleen wijzigingen en aanvullingen er in gebracht hebben. Maar zijn betoog komt toch ook voor Marcus hierop neer, dat de rangschikking van de overleveringen ook bij dezen oudsten evangelist veelal willekeurig, schematisch, meer overeenkomstig een literarisch schema dan historische overlevering plaats heeft gehad. De leidende gedachte van Schm. is namelijk deze — en hierin heeft hij mijne volle instemming — dat onze evangelische overlevering oorspronkelijk bestaat uit 'Einzelpericopen', die op weinig uitzonderingen na topographisch noch chronologisch nauwkeurig bepaald waren, laat staan, dat hun onderling chronologisch verband overeenkomstig het historisch verloop der gebeurtenissen overgeleverd was. Ze hebben veelal het karakter van 'anecdoten', korte verhalen, die meestal eene nauwkeurige opgave van plaats en tijd doen missen. Niettemin hebben de evangelisten de voorstelling van een doorloopend en historisch itinerarium trachten te verwekken; maar bij nader onderzoek, zooals Schm. dit met zeer groote accuratesse instelt, blijkt telkens, dat deze Rahmen op weinig of geen concrete gegevens berust. Om dit te bewijzen, vestigt de schr. bijzonder de aandacht op de begin- en slotzinnen der pericopen en levert het bewijs (meestal overtuigend), dat wij hier met begin- en overgangswendingen te doen hebben, die niet in de overlevering vastzaten, maar door de evangelisten gevormd werden ten einde de afzonderlijke pericopen op pragmatische wijze met elkander te verbinden. Meestal blijkt het niet historisch karakter dezer opgaven reeds uit hun onduidelijken en zeer algemeenen aard. Terecht merkt de schr. echter op, wanneer deze beginwendingen een concreet karakter toonen, dat dan ook betrouwbare overlevering verondersteld kan worden.

Hiermede is al aangeduid, dat deze methode van onderzoek voor de beoordeeling van de historische waarde onzer evangelische overlevering zeer belangrijk is, hetgeen dan ook door Schm. iederen keer aangeduid wordt, al spreekt het vanzelf, dat gevolgtrekkingen van dezen aard dikwijls een zeer subjectief karakter dragen. Toch zal het een of ander principieel door iedereen of door de meeste onderzoekers erkend worden. Dat geldt met name van de door Schm. telkens weer aangetoonde onmogelijkheid, om de door Marcus evenals door Mattheus en Lucas toegepaste verdeeling en rangschikking der stoffen zonder critiek te aanvaarden: wat b. v. Mc. 10 staat hoeft niet bepaald op reis door Peraea, wat in Mc. 11 en 12 staat, niet bepaald in Jeruzalem geschied te zijn; men moet met de mogelijkheid rekening houden, dat de evangelist eenige willekeur toegepast heeft; wat Schm. hierover zegt, lijkt mij nog niet voldoende: de vraag, waarom de evangelist zijne stoffen aldus gerangschikt heeft, moet nog eens grondiger onderzocht worden. Positief krijgen wij dan ook de vrijheid, om b. v. deze of gene galileïsche pericope wegens haar inhoud naar Jeruzalem te verplaatsen en omgekeerd jeruzalemsche stukken naar Galilea. Schm. geeft voor het een en het andere voorbeelden. Verder — en hierop stelt de schr. bijzonder prijs — staat het ons vrij, de juistheid van het heele grondschema der synoptici (één jaar galileïsche werkzaamheid en ééne reis naar Jeruzalem) ten gunste van Johannes (twee of drie jaar werkzaamheid en drie reizen naar de hoofdstad) te betwijfelen. Zekere kalenderaanduidingen (de rijpe aren Mc. 2, 23; het groene

Digitized by Google

gras Mc. 6, 39; de leliën in bloei Mc. 6, 28 en de termijn van de inzameling der tempelbelasting (Februari) Mt. 17, 24) in verband met bepaalde vooronderstellingen van jeruzalemsche overleveringen laten wel de gevolgtrekking toe, dat Jezus langer dan een jaar in het openbaar is opgetreden en meer dan een keer naar Jeruzalem gegaan is. Toch mag men de beteekenis van een dergelijke concessie ook niet overschatten: de historiciteit van wat Jezus volgens Johannes bij die vroegere verblijven in Jeruzalem gedaan en geleerd zou hebben, wordt er niet door bevestigd.

Van grooter beteekenis is de vraag (waarop de schr. niet ingaat), of deze beoordeeling van de elementen der evangelische overlevering niet ook tot een zeer radicale oplossing van het historisch probleem leiden kan of moet. In zijn recensie (in Nieuw theol. tijdschr. 1920) heeft Dr. van den Bergh van Eysinga opgemerkt, dat hij na lezing van ons boek tot de overtuiging gekomen is, hoe weinig de levensbeschrijving van een historischen Jezus bij deze studie baat vindt en hoe integendeel eene symbolische beschouwing van de Evangeliegeschiedenis daaraan nieuw voedsel kan ontleenen. Mijn indruk is een andere, namelijk deze, de bevestiging van het oordeel, dat geen onzer evangeliën eene biographie is in den modernen zin, maar evenmin in zijn geheel eene symbolisch-theologische schepping is; ook het laatste niet, omdat dan meer samenhang, meer Einheitlichkeit, meer een organisch geheel moest aan te wijzen zijn. Veelmeer blijken onze evangeliën losse verzamelingen te zijn van anecdoten en apophthegmen, fragmenten dus van een 'bios', herinneringen vermeerderd en aangevuld met legenden en mythen, materiaal voor een 'bios', evenals in vele andere antieke bioi. Eene beschouwing als deze, die de phasen van de litteraire overlevering aldus beschrijft: 1) Einzelpericope en Einzelwort, 2) kleine groepen van pericopen en van woorden, 3) een evangelie, behelzende de daden en toespraken van Jezus in Galilea en Jeruzalem — pleit m. i. eerder tegen dan voor de radicale hypothese.

De uiteenzettingen van Schm. zijn in het algemeen zeer accuraat; ook de tekst-varianten in de 'Rahmenstücke' worden in den breede (soms onnoodig breed) aangehaald, omdat zij voor de aanwijzing van het pericopenachtig karakter van de stukken belangrijk zijn. Misschien had de behandeling van Mc. 1—8 soms minder uitvoerig, die van de tweede helft van Mc. iets minder beknopt kunnen zijn. Ik denk hier voornamelijk aan de lijdensgeschiedenis. Wel is waar is het betoog, dat dit gedeelte van de evangelische overlevering een eigen literair karakter draagt en wel niet zoo zeer een mozaiek van Einzelgeschichten dan een doorloopend chronologisch bericht (een „martyrium") vormt, duidelijk genoeg; niettemin had de schr. hier weer meer in bijzonderheden kunnen afdalen, b. v. eene vergelijking maken tusschen de lijdensgeschiedenis en de overige (galileïsche en jeruzalemsche) stoffen. Het merkwaardige feit, dat met name bij het verhoor van Jezus de heele voorafgaande overlevering omtrent daden en woorden van Jezus, die aanstoot gegeven hebben, totaal geïgnoreerd wordt, verdient in dat verband nog sterker de aandacht te trekken; het bevestigt de meening, dat de lijdensgeschiedenis een heel zelfstandig stuk der overlevering is, dat heelemaal onafhankelijk van de overige overlevering samengesteld is geworden. Ook de kindsheidberichten verdienen nog een grondiger onderzoek. Zeker hebben uitwendige redenen tot deze beknoptheid van de laatste hoofdstukken geleid. Daarom ontbreekt ook een meer uitvoerige samenvatting van de resultaten aan het eind van het boek, zooals ook mij hier de plaatsruimte ontbreekt, om in de critiek ook tot details van minder beteekenis af te dalen; zoo besluit ik met tot grondige bestudeering van dit in methodisch opzicht voortreffelijk boek op te wekken.

Leiden. H. Windisch.

Acta Societatis Liturgicae Sancti Willibrordi MCMXVIII en MCMXIX. Utrecht, Dekker & Van de Vegt. (1918, 1919). Beide 16 pp. 8o.

Eindelijk heeft dan ook Nederland zijn Vereeniging tot uitgave van middeleeuwsche liturgische teksten. Een korte algemeene oriënteering moge dienen ter inleiding van, en nadere kennismaking met dit wetenschappelijk novum.

Dat de studie der middeleeuwsche liturgie van groot belang is voor de geschiedenis van het christelijk Europa, mag als bekend worden verondersteld. Men denke maar eens aan de oude Evangeliaria (Pericopenboeken), waarvan er zeker ruim honderd nog bestaan — in Nederland vond ik er tot nu toe 10 — en die meestal uit de 8e-12e eeuw, soms zelfs uit de 5e-7e eeuw dateeren. Deze met zorg geschreven en met miniaturen en initialen versierde boeken, die deels nog zijn bewaard gebleven in hun prachtige, met goud, zilver, kostbare gesteenten, émail en ivoorsnijwerk versierde banden, bevatten òfwel alleen de pericopen uit de vier Evangeliën, welke bij de plechtige H. Mis door den loop van het kerkelijk jaar werden gezongen, òfwel den volledigen tekst van alle vier de Evangeliën, waaraan dan een lijst van de telkens uit te kiezen pericopen is toegevoegd. Deze Evangeliaria geven reeds op zichzelf als 't ware een algemeen overzicht van de cultuurtoestanden in Europa tijdens de 5e-12e eeuw. De bijbelexegese gebruikt ze voor het vaststellen der oudste lezingen; de liturgicus vorscht erin na, of en in hoever een bepaalde cyclus van Evangeliën den invloed der Angelsaksische (resp. Iersche), Gallikaansche, Karolingische, Westgothische (Mozarabische) of Romeinsche liturgie vertoont; de historicus grijpt deze liturgische resultaten aan, om ze te benuttigen voor en te combineeren met zijn gegevens uit de politieke, economische en vroegste beschavingsgeschiedenis, die hij uit kronieken, oorkonden en oude heiligenlevens heeft opgediept; de kunsthistoricus vindt in de miniaturen en initialen van het handschrift, en in de diverse materialen, welke voor de versiering van den band zijn gebruikt, kostbare gegevens ter vaststelling en ter détailleering van de artistieke invloeden, die in de Merovingische en Karolingische periode vanuit het Oosten en het Westen hier in Europa op elkaar hebben gereageerd, terwijl de techniek, volgens welke de materialen der bandversiering werden bewerkt, hem een kijk geeft op het ontstaan en de ontwikkeling der verschillende artistieke centra van dien tijd; en eindelijk vindt de philoloog-paleograaf in die Evangelie-boeken niet alleen de verschillende schriftsoorten en schrijfscholen van het vroegste beschaafde Europa vertegenwoordigd, maar zal hij u ook met de stukken in de hand bewijzen, dat die kostbare boeken, nadat zij 1 of 2 eeuwen gebruikt

Digitized by Google

zijn geworden, dikwijls aan een technische herstelling en vernieuwing zijn onderworpen, zoodat men in één zoo'n boek twee, drie over elkaar geschoven cultuurlagen kan bestudeeren.

Ook de andere liturgische handschriften, met name de oude Sacramentaria, die sedert de 11e-12e eeuw uitgroeiden tot volledige Missalen; de dikwijls prachtigversierde Pontificalia, die de bisschop bij zijn plechtige functies gebruikte; de Breviaria, welke de priesters als officieel dagelijksch gebedenboek plachten te hanteeren; de Ordinarii, welke de algemeene liturgische voorschriften voor een of andere hoofdkerk aangaven, en tegelijk als norm golden voor een geheel bisdom; de Ritualia, die gebruikt werden bij het Doopsel, het Oliesel (ook bij het sterven en de begrafenis) en bij het Huwelijk, en die soms nog een serie, voor de cultuurgeschiedenis interessante Benedictiones bevatten; de Capitularia, Collectaria, Passionalia, Homiliaria, Epistolaria, en niet minder de van muziek voorziene Gradualia, Troparia, Antiphonaria, Hymnaria, Cantualia, Processionalia enz. enz. — al die boeken interesseeren weliswaar op de eerste plaats den liturgicus; maar vooral wanneer ze dateeren uit de 13e-16e eeuw, toen de volksopvattingen en -gewoonten mede hun invloed op de ontwikkeling der liturgie uitoefenden, bevatten zij tevens een schat van cultuurhistorische, speciaal folkloristische bijzonderheden, welke dikwijls onder een bijna onherkenbaren vorm in de hedendaagsche roomsche liturgie nog voortleven, en die geen alzijdig-ontwikkeld historicus ongebruikt mag laten.

Wie eens wil nagaan, wat bijv. alleen reeds uit de geschiedenis van het Missaal, of uit de Ritualia te halen is, neme de schitterende boeken ter hand van Adolph Franz, *Die Messe im Deutschen Mittelalter* (Freiburg i. Br., 1902), en *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*, I-II (Freiburg 1909). Men bedenke daarbij, dat Franz meestal nog moest werken met ongeprepareerd materiaal. Ware zulks niet het geval geweest, dan zouden zijn resultaten wel drie- à viermaal zoo rijk geweest zijn.

Tot heden toe hebben de Engelschen het meeste en kostbaarste materiaal uitgegeven voor de geschiedenis der middeleeuwsche liturgie. De Alcuin Club, en meer nog de Surtees Society, benevens vele geleerden die op eigen gelegenheid arbeidden, hebben heel wat oude liturgische teksten, of (en) samenvattende studies in het licht gegeven. En vooral de in 1890 gestichte Henry Bradshaw-Society, die het uitgeven van zeldzame liturgische teksten ten doel heeft, gaf, alhoewel zonder een systematisch plan, en meermalen zonder voldoende bewerking, reeds ongeveer 30 octavo-deelen uit, die voor de liturgische geschiedvorsching onmisbaar zijn (de bibliotheek der Liturgische Vereeniging te Kuilenburg is de eenige in Nederland, die een exemplaar van deze kostbare serie bezit).

Na Engeland komt Frankrijk met zijn *Bibliothèque liturgique* van Ulysses Chevalier, de *Paléographie musicale* van de Benedictijnen van Solesmes, de te Parijs verschijnende *Monumenta ecclesiae liturgica* van de Benedictijnen van Farnborough, en tal van alleenstaande werken, waaronder vooral die van Mgr. Duchesne, Dom Morin (thans te München) en Dom Cabrol dienen genoemd te worden. Italië leverde tot nu toe niet veel meer dan Magistretti, die zich in hoofdzaak bepaalde tot de studie der oude Ambrosiaansche liturgie, welke thans nog te Milaan in gebruik is. Duitschland toonde natuurlijk door tal van détailvorschingen, bijv. van Ebner, Bäumer, Dreves, Blume, Franz, enz. óók zijn belangstelling, doch merkwaardig genoeg werkte men daar niet volgens een vaste methode. Men bleef dan ook bij Frankrijk en Engeland ten achter, zooals herhaaldelijk van Duitsche zijde werd erkend. Dezen achterstand in te halen is het doel van de onlangs (1919) door de Benedictijnen van Maria-Laach begonnen *Liturgiegeschichtliche Forschungen*, en *Liturgiegeschichtliche Quellen*, die ook nog door een wetenschappelijk-liturgisch tijdschrift zullen worden geflankeerd. Een en ander staat onder leiding van den bekwamen, ook in dit maandblad (XX. 23-26) wel eens besproken Dom Cunibert Mohlberg. Alleen zou men kunnen vragen, of dit Duitsche plan niet gevaar loopt in aanvaring te komen met het Fransche spreekwoord: Qui trop embrasse, mal étreint.

In Nederland zijn tot nu toe slechts sporadisch eenige tijdschriftartikelen verschenen, die zich met de geschiedenis der Nederlandsche liturgie bezighouden, of waarin eenige teksten van beperkten omvang werden uitgegeven. Dat eerst in 1918 door de afzonderlijk daartoe opgerichte „Societas liturgica S. Willibrordi" (secretaris Dr. W. van Koeverden, Seminarie Culemborg. Contributie *f* 7.50 per jaar) de uitgave van liturgische teksten werd ter hand genomen, is, alles wel beschouwd, nog heel knap te noemen. Vooreerst toch plegen wij, Hollanders, steeds 'n 25 à 50 jaren achter andere landen aan te komen; en ten tweede moet men in aanmerking nemen, dat Nederland betrekkelijk arm is aan oude liturgische handschriften van groote beteekenis. Het meeste is in de 16e eeuw vernietigd.

Het plan is, teksten uit te geven en te voorzien van een commentaar, die in 't Duitsch, Engelsch, Fransch of Latijn kan worden geschreven. Reeds is men begonnen met de uitgave van den „Ordinarius S. Martini Traiectensis", in de wandeling genoemd: de Ordinarius van den Dom, een liturgisch document, dat door Mr. S. Muller Fz. terecht genoemd is: „de meest belangrijke tekst voor de geschiedenis van de liturgie in het bisdom Utrecht" (pag. 3b). Het handschrift dateert uit de 14e eeuw, doch de redactie van den Ordinarius stamt uit het begin der 13e, en vertegenwoordigt in hoofdzaak de Utrechtsche Liturgie van de 12e eeuw. De bewerking van dit kostbare stuk is toevertrouwd aan Dom Paul Séjourné, Benedictijn te Oosterhout. De reeds verschenen 1e en 2e aflevering (160 pp., in -4°), die een zeer uitvoerige Inleiding bevatten, welke nog niet ten einde is, wekken de allerbeste verwachtingen omtrent de uitgave in haar geheel. Later komen wij uitvoeriger erop terug.

De twee Acta oftewel Jaarverslagen over 1918 en 1919, welke men hierboven aangekondigd vindt, bevatten behalve de gewone officieele mededeelingen (de Societas telt tot nu toe slechts 30 leden), eenige kleine liturgische studies, nl. in 1918 een korte oriënteering over den reeds genoemden Ordinarius, en een artikeltje over een Gallikaansch-Romeinsche hervorming van het Utrechtsche Pontificale, door bisschop Jan van Arkel (1342-1364), beide van de hand van Dom Séjourné, terwijl in die van 1919 Pater L. van Miert twee oude Latijn-

Digitized by Google

sche zegen-formules mededeelt voor den wijn van de zgn. Sint Joannes-minne, en Dom Séjourné een Avant-propos voor zijn Ordinarius van den Dom geeft.

Door de goede zorgen van Mr. S. Muller Fz., die zich voor de uitgave van den Ordinarius sterk interesseert, is ook aan de Regeering subsidie aangevraagd, om de wetenschappelijke plannen der Societas S. Willibrordi te steunen. Maar op de eerste plaats zal de steun toch moeten komen van nieuwe leden ; want mocht de deelneming van particulieren zoo gering blijven als zij thans is, dan bestaat er gevaar, dat het verkrijgen van Regeeringssubsidie er niet gemakkelijker op zal worden.

Woerden. fr. B. Kruitwagen O. F. M.

Th. Ruys, Petrus Dathenus. Utrecht, Ruys. 1919. (Diss. Vrije Univ.).

Dit boek is een academisch proefschrift ter verkrijging van den doctorsgraad aan de Vrije Universiteit. Reeds meermalen heb ik gelegenheid gehad er op te wijzen, hoe hard daar gewerkt wordt, in de faculteit der godgeleerdheid met name op het terrein der geschiedenis des christendoms, waarbij het verblijdend is dat men vooral der vaderlandsche historie zijne aandacht wijdt — het is waar nog te weinig der 18de en 19de eeuw. Dus ga ik met ingenomenheid over dit boek schrijven, ook al werd het niet aan het „Museum" ter aankondiging toegezonden.

In zijn artikel over Datheen in het „Nieuw Biografisch Woordenboek" II, 367—382 zegt prof. van Schelven, dat eene monografie op de hoogte der tegenwoordige wetenschap over dezen man ontbreekt. Die hoogte moge nog hooger kunnen, dankbaar mogen wij erkennen, dat noch ter Haar's „Specimen hist. theol. Petri Datheni vitam exhibens", Utr. 1858 noch H. Q. Janssen's „Petrus Dathenus", Delft 1872, hoe goed ook in hun tijd, ons thans nog voldoen. Aan zulk eene nieuwe biografie mag men zekere eischen stellen. Wederom is het van Schelven die elders, „Nederl. Archief v. kerkgesch." 1913, X 330 schrijft : „De hoofdlijnen van het te teekenen beeld staan wel zoowat vast... eene nauwkeurige detailstudie zou aan de nieuwe monografie vooral hare beteekenis moeten geven." Aan die hoofdlijnen heeft dr. Ruys inderdaad niets veranderd, het behoefde ook allerminst, zijne verdienste is, dat hij den ganschen man uitvoerig teekent na vrijwel al het beschikbaar materiaal te hebben bijeenverzameld. Maar ook alleen den man zelven. Te weinig bespeur ik van het leven dat hem omringde, van de wereld waarin hij heeft gearbeid, te weinig ook van de omstandigheden en ondervindingen, die invloed op zijne ontwikkeling moeten geoefend hebben. Datheen's huwelijk en gezin b.v. behandelt de schrijver in een aanhangsel, verdienstelijke studie op zich zelve, maar zulk een lang huwelijk is toch niet een aanhangsel bij, maar een gewichtig deel van iemands leven. Ik haast mij te bekennen, dat het aanbrengen van deze toetsen bij uitstek moeielijk is en dat ik er niet aan denk het gemis ervan, het gemis van kleur, den beginnenden historieschrijver zwaar aan te rekenen. Wat dat materiaal aangaat — men vindt het in het overzicht van bronnen en literatuur. De lijst is eerbiedwaardig. Slechts zou ik willen vragen : daar het den schrijver toch te doen moet zijn om zijnen lezers de plaatsen te wijzen, waar zij, zoo zij willlen, zelven kunnen gaan zoeken, is het toch zeker gewenscht die plaatsen te geven en niet een titel zonder meer ? Hij doet dit in de noten. Stellig, maar wat heb ik dan aan de vermelding van Gerdes' „Scrinium", van Groen's „Archives", van Ypey en Dermout's „Geschiedenis", van het „Archief", waarvan de onderscheiden serieën alle worden opgenoemd ? Voorts stip ik hier nog aan, dat Blok's „Geschiedenis van het Nederl. volk" niet meer naar den eersten druk mag worden aangehaald, blz. 60 n. 2. en sparsim, daar er een tweede, herziene verschenen is.

Goed gedocumenteerd dan en logisch verdeelende geeft de schrijver eerst het leven van zijn held, zijn, vorming in Engeland, zijn arbeid in Frankfort en Frankenthal, telkens onderbroken door korter of langer verblijf in de Nederlanden, zijn tragischen levensavond en zijn dood te Elbing 17 Maart 1588, van hem den balling, niet door 's vijands macht maar door eigen onverstand en politiek fanatisme, waardoor een verblijf in het vaderland onmogelijk was geworden. Een tweede deel handelt over 's mans geschriften, de psalmberijming, de vertaling van den catechismus, de bewerking der liturgie, zijn overige geschriften, waaronder dat „libellus supplex" aan den Rijksdag van Spiers 1570, dat men inderdaad wel aan Datheen mag toeschrijven, al steunt hij misschien in enkele zinnen en uitdrukkingen op Marnix' gelijknamig smeekschrift, 1566, dat Gillis Leclercq naar keurvorst Frederik III bracht ten rijksdag van Augsburg. Aanhangsel, bijlagen en registers besluiten het boek, dat zeker welgeslaagd mag heeten, dat ons nu wel alles brengt wat wij van Datheen weten en met de voltooiing waarvan men den nieuwen doctor oprecht mag gelukwenschen.

Geven de verhaalde feiten mij geene aanleiding dan tot enkele kleine opmerkingen (aan het eind van dit artikel), met de beoordeeling ervan staat het anders. Natuurlijk. Hier is het subjectieve nooit gansch uit te schakelen, Colenbrander heeft er ons 25 Mei j.l. te Utrecht nog aan herinnerd. Stellig heeft Dr. Ruys geen partijdig werk geleverd, hij heeft oog voor de fouten van zijn held ; het is niet vreemd dat hij nochtans de dingen anders ziet dan ik. Over Reael en de andere Hollanders te Emden in 1571 kunnen wij het eens worden, zoo de geachte schrijver zou willen toestemmen, dat Reael niet alleen bang is voor „zich gehaat maken bij de Duitsche vorsten" (blz. 88), maar dat hij met zijn „Nieu pausdomme" ook die rechtzinnigheid bedoelt, die de eensgezindheid bedreigde, zoals later ook burgemeester Hooft zoo goed zou inzien [1]). Voor het overige vind ik „precies" en „rekkelijk" niet „minder fraaie" benamingen (blz. 87). Ze zijn zeer uitbeeldend, uit den tijd zelven en slechts over de hoegrootheid der tegenstelling kan eenig verschil van gevoelen bestaan. Van meer, van groot gewicht is de verhouding tusschen Oranje en Datheen. Wat het nageslacht ook van zijne historie moge ver-

[1]) **Vergel. ook wat Bullinger aan Datheen schrijft, bij Ruys blz. 95. Ik zou ook Datheen's Amsterdamsche preek van 31 Aug. 1578 niet zoo stellig in bescherming durven nemen als dr. R. (blz. 139) doet.**

Digitized by Google

geten zijn — Datheen kent het als den psalmberijmer èn den fellen tegenstander van Oranje's vrijzinnige politiek. Ook op dit punt licht dr. R. ons uitvoerig en volstrekt betrouwbaar in. Tegen het „beschouwen van Oranje als type der rekkelijk gereformeerden en van Datheen als dat der preciesen" (blz. 133) kan geen schepsel bezwaar hebben. Hij verhaalt uitvoerig Datheen's handelingen te Gent met Hembyze en erkent dat D. blijk gaf van „onbezonnen ijver en gebrek aan zelfbeheersching" (blz. 143), dat hij „edeler wapens" had moeten hanteeren (blz. 147), zoodat hij, R., hem „niet in bescherming kan nemen" (blz. 155). Bij alle erkenning van schrijvers onpartijdigheid houd ik toch zijn oordeel voor veel te zacht. Wanneer hij kennis wil nemen van mijne berichten over Petrus Audomarus (Nederl. Archief 1909, VI, 236—248) en vooral van de brieven van Regius, die ik uitgaf (aldaar 1910, VII, 15—65, met name van nos. XII—XV), welke bronnen aan zijn aandacht zijn ontsnapt, dan zal hij zeker, met mij, Datheens optreden sterker veroordeelen en betreuren. Dat hij de schrijver is van het berucht pamflet (ook bij Bor, Oorlogen, II 85b. vlgg.) valt niet meer te betwijfelen, noch dat hij zóó ongehoord te keer is gegaan, dat Regius zelf heeft vernomen, dat Oranje zich van de gereformeerde religie geheel zou afwenden. Zeker ook moet men de verhouding tusschen Hembyze en Datheen in zwarter kleuren zien dan dr. Ruys blz. 187 doet. Was Datheen zóó naïef, dat hij niets van Hembyzes plannen bevroedde? Laat het zijn. In elk geval heeft hij openlijk gepredikt dat de belegerde stad met Parma zou onderhandelen. Dat hij Anjou wantrouwde, verontschuldigt hem niet. Ook de brief van Maurits aan de gewesten (bij dr. Ruys blz. 192 vlg. noot) is uiterst bezwarend. En wat dr. Ruys' oordeel over Oranje aangaat, hij drukt de plaatsen af, waaruit blijkt dat de Prins Datheen geen wrok toedraagt (blz. 173 noot, 177 noot 1; denk ook aan zijne woorden: „quant à ce qui me touche en mon particulier, je ne porte aulcune rancune ou mauvaise affection a maitre pierre d'athenus, s'il en eut esté aultrement je ne vouldraye pas me presenter à la table du Seigneur", bij Janssen, „Dathenus", blz. 124) en zegt voorts: „hem kan feitelijk alleen verweten worden, dat hij zijn tijd vooruit is geweest" (blz. 155). Verwijten is hier een zonderling woord voor wat Oranje's eeuwige roem zijn zal, doch de bedoeling is goed. Intusschen waren er toch, ook met name in de zaak van den godsdienstvrede en der Gentsche troebelen, die wel iets van zijne idealen begrepen, met name de schrijver van het pamflet „Een goede waarschouwinghe voor den borgeren", Gent 1579, thans ook bij Paul Fredericq, „Het Nederl. proza in de 16de eeuwsche pamfletten", 1907, blz. 83 vlg., die b.v. zegt: „wij zien wel dat wij deen sonder dander niet en connen" en die er aan herinnert, dat het christendom onderlinge liefde wil met ieder van wat religie hij zij. Dat dr. Ruys ons medelijden vraagt voor Datheen op het laatst zijns levens, als de vroegere kalvinist voor een poos verstrikt is geraakt in de dwaalleer der davidjoristen (blz. 215), heeft onze volle sympathie. Ook met zijn eindoordeel blz. 286 gaan wij mede, slechts met een lichten glimlach lezend, dat hij juist als kalvinist verdraagzaam was, indien men althans de ware religie niet tegenstond. Want de ware religie was immers nergens dan in den kring zijner eigen denkbeelden.

Ten slotte dan nog eenige losse aanteekeningen. Dat „les grands esprits se rencontrent" blijkt ook hier. Datheen schrijft aan die van Emden: „wilt ons ons (vroeger zeer heftig) schrijven niet voor ongoet afnemen, want het quam uit eenen ijver, die niet onchristelijck was" (blz. 24). Niet anders J. Pzn. Coen aan Heeren XVII: „Ick ben beschaempt door goeden ijver... sulcke ongeschicte woorden gebruyct te hebben" („Bescheiden" 1919 I, 804). Hij althans had alle reden gehad „met inpertinente woorden uytgeborsten te zijn." En als Datheen schrijft aan het Middelburgsch moderamen, dat synodes slechts schade aanrichten als zij niet Christus' eer maar menschengunst zoeken (blz. 168), wat is dat anders dan Episcopius' uitroep, dat hij synodes haat, die tot een ander doel dan tot het overtuigen van de waarheid samenkomen („Epp. praest. ac. erud. vir." 1704 fol. 491a)? Slechts de motieven verschillen. Er is iets anders. Het was niet noodig dat Dr. Ruys lang over David Joris sprak en de verwijzing naar A. M. Cramer's (ietwat verouderde) biografie was wellicht voldoende (blz. 203 n. 3). Maar bij het woord „naaktvertooning" ware het misschien niet ongewenscht geweest (blz. 205 n. 2) te herinneren, dat dit ledepoppen waren, waaraan Davids leerlingen zijne leer demonstreerden dat de uiterlijke lichaamsdeelen figuren zijn van geestelijke waarheden. Stichtelijk was het niet, en vandaar de verdenking tegen Datheen. De verdediging van Datheen's psalmen gaat dr. R. zeer ter harte (blz. 235—238) èn in Wilh. te Water's „Petrus Datheen en zijne psalmberijming verschoont" (Archief, 1859, II, 113—128) vindt hij een welkom medestrijder. Natuurlijk moet ook deze arbeid historisch beoordeeld worden; wat tegen den smaak der natie of liever van het gereformeerde volk pleit, is, dat het tot 1775 er zich mede tevreden heeft gesteld.

De geachte schrijver, wiens boek ik uit een open gemoed kan loven, vergunne mij nog één woord over de taal. Hij weet zoo goed als ik, hoe slordig vele haar schrijven, o. a. wat een misbruik zij van den lijdenden vorm maken. Daarom had ik wel gewenscht bij hem niet te lezen: „20 September wordt door Datheen aan Calvijn geschreven" (blz. 30); „en 22 April door den Raad het noodlottig besluit werd genomen" (blz. 35); „evenmin wordt door ons uit het oog verloren" (blz. 60); „die wijze kan door ons nimmer in bescherming worden genomen" (blz. 155); „daarin werd er door haar op gewezen" (blz. 175) — want als dit aan het groene hout geschiedt, wat dan aan het dorre? De samenstelling van den tweeden zin van § 3 op blz. 195 „Behandeld als..." enz. is natuurlijk een lapsus calami. Dat hij — met velen — weêr schrijven gaat „Datheensche berijming" (blz. 232), „Datheensche uitgave" (blz. 245) acht ik bedenkelijk. Spoedig krijgen wij dan ook weêr het „ontstelde Bismarcksche been."

Te lang ben ik al aan het woord. Dr. Ruys wille in deze aankondiging het bewijs zien, met hoe groote aandacht ik zijn werk heb bestudeerd, eene aanwinst voor onze historische literatuur.

Leiden. L. Knappert.

Digitized by Google

SCHOOLBOEKEN.

E. J. Bomli, Fragments de prose historique, philosophique et critique du XIXe siècle. Groningue, P. Noordhoff. 1919. (Pr. ƒ 3.50).

De verzamelaar heeft deze fragmenten in de eerste plaats voor de twee hoogste klassen van het Gymnasium bestemd, daarbij denkend aan de eisen van het eindexamen. Gelukkig heeft hij zijn taak niet te eng opgevat, zodat zijn boek niet een verzameling van stukjes ter vertaling is geworden, maar een keur van degelik frans proza in niet al te kleine fragmenten bevat. In zijn keuze uit de rijke stof heeft hij zich ook niet al te zeer beperkt; naast grepen uit de oude en nieuwe geschiedenis wordt een en ander uit filosofie en esthetica, uit litteraire kritiek en parlementaire redevoeringen geboden, terwijl sommige brokken reisbeschrijving, waaronder de indrukken van Michelet over de nu voor altijd verwoeste Yperse lakenhal, en de kostelike ondeugendheden van Sarcey voor wat lichtere kost zorgen.

Ook onder de zwaardere stukken is er menig — ik denk b. v. aan de bladzijden uit de *Cité antique* en aan die van Fouillée over Plato — dat de gymnasiasten en ook anderen interesseren zal. En wie leest niet graag de beschouwingen over de oud-hollandse schilders van een kenner als Fromentin? Maar ik sluit de lijst van goede stukken met de verzekering, dat er nog veel meer zijn, genoeg om een enkel weinig belangrijk als dat van About over het onderwijs in Griekenland omstreeks 1855 te kunnen verwaarlozen.

Jammer is, dat niet bij elk stuk een korte inleiding wordt gegeven, om het in het kader van het volledige werk te plaatsen, zoals Sensine zo meesterlik doet en wat de schrijver zelf in zijn allerlaatste fragment met succes heeft toegepast. Op die wijze wordt het bezwaar, dat aan een bloemlezing nu eenmaal onafscheidelik verbonden is, altans enigszins opgeheven.

De noten zijn opzettelik uiterst schaars gehouden; de korte histories-geografiese aantekeningen aan het eind zullen goede diensten kunnen bewijzen.

Amsterdam. K. J. Riemens.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Het is voor de beoefenaars van de Nederlandsche, en blijkens 't onderstaande van de nieuwe philologie in 't algemeen, een verblijdend bericht, dat de *Leuvensche Bijdragen*, na gedurende den oorlog te hebben stilgestaan, thans weer uitkomen: dezer dagen is de slotaflevering van dl. XII verschenen, waarvan wij den inhoud geven in de rubriek Inhoud van Tijdschriften. „Voortaan", zegt een bericht in deze aflev., „zal het tijdschrift alle onderdeelen van de moderne (Germaansche en Romaansche) philologie omvatten.... Wij zullen dan ook eenen meer omvattenden ondertitel aannemen, namelijk: *Tijdschrift voor Moderne Philologie*. Daarenboven zullen onder den titel Bijblad geregeld verschijnen: nieuws uit de wetenschappelijke wereld en uit het onderwijs der moderne talen, boekbeoordeelingen, titels van nieuw verschenen boeken, inhoud van tijdschriften, enz."

De redactie zal, te beginnen met den 13den jaargang, bestaan uit: L. Goemans, C. Lecoutere, L. Scharpé, A. Carnoy, A. Noyons, J. Mansion, J. van Ginneken, J. Schrijnen, J. Duqué, H. de Vocht, J. van de Wijer, J. Kleyntjens en L. Grootaers. — Het abonnement kost voor Nederland ƒ 11.50; de uitgave geschiedt door De Vlaamsche Boekenhalle te Leuven-Leiden, en Joz. van In & Cie te Lier.

Van Hildebrands *Camera Obscura* is bij de Erven F. Bohn te Haarlem de 31ste druk verschenen, die zich van alle vorige onderscheidt door verklarende noten aan den voet der bladzijde. Die noten, met een oogenbedervende kleine letter gedrukt, zijn van de hand van den heer J. M. Acket, die natuurlijk een goed gebruik heeft gemaakt van Hildebrands „Na vijftig jaar"; zij munten uit door beknoptheid, en geven toch ongeveer alles wat de lezer, vooral de jonge lezer, noodig heeft om de Camera Obscura te begrijpen.

J. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1919, Juillet-Août: H. Omont, Manuscrits grecs du Mont-Athos provenant des missions de Minoïde Mynas. — F. Cumont et L. Canet, Mithra ou Sarapis *Κοσμοκράτωρ*. — Espérandieu, La Maison Carrée de Nîmes. — Th. Lefort, Un texte original de la règle de saint Pachôme. — L. Chatelain, Une inscription nouvelle de Volubilis.

Sept.-Oct.: A. Merlin, C. Vettius Sabinianus, proconsu d'Afrique. — J. Carcopino, La table de mesures des *Mediani*. — P. Durrieu, Rapport s. l. concours des Antiquités de la France en 1919. — J. Capart, Le „pseudo-Gilgamesh" figuré sur le couteau égyptien de Gebel el 'Arak au Louvre. — G. Bénédite, Note. — De Mély, Nos vieilles basiliques et leurs maîtres d'oeuvre.

Indogermanische Forschungen, XXXVIII, 3-4: K. Brugmann (†), Gleichklangvermeidung in der lautgesetzlichen Entwicklung u. in der Wortbildung. — Dez., Zur griech. u. lat. Wortgeschichte. — R. Thurneysen, Zum idg. u. griech. Futurum. — E. Hermann., Die dorische Betonung. — E. Schwyzer, Zwei Vermutungen zu Homer. — Dez., *ΟΡΦΑΣ*. — Dez., Erhaltender Einflusz nicht-idg. Sprachen auf die idg. Deklination? — M. Olsen, Zur thrak. Inschrift von Ezerovo. — Dez., Phryg. *Γάλλοι*. — St. Mladenov, Alb. *butə* u. arm. *but*. — F. Sommer, Osk. *iiv*. — J. B. Hofmann, Zut lat. Wortforschung u. Syntax. — J. Pokorny, Die Lautgruppe *ov* im Gallo-Britischen. — C. Marstrander, Das Futurum van air. *agid* u. d. Indikativ von *era*. — O. L. Jiriczek, Tenuis für Media im Altengl. — Dez., Nachtr. zu S. 203. — R. Trautmann, Ahd. *zweio* 'zu zweien'. — G. Burchardi, Eine nd. Form, die es gar nicht gibt! — Dez., „Halb sieben sein" = „betrunken sein". — Dez., Nachträge. — K. Brugmann (†), Haplologisches im heutigen Rheinfränkischen. — Dez., Verschiedenes.

Mnemosyne, N. S. XLVIII, 2: I. I. Hartman, Antonius et Petrus. — A. W. Byvanck, De Theatro antiquo. — I. I. Hartman, De versu notissimo Naeviano. — J. Janssen, Utrum Domitiano imperante duo bella Dacica gesta sint an unum. — I. I. Hartman, Ad Horatii *A. P.* vs. 437. — I. I. H., Ad Platonis *de Rep.* 434 A. — J. C. Naber, Observatiunculae de iure Romano. — I. I. Hartman, Annotationes ad Hor. *Epl.* 1. 94. — J. van Wageningen, De Manilii aetate. — B. Keulen, Ad Laberium. — P. H. Damsté, Ad A. Gellii *N. A.* Lib. XI—XX. — I. I. H., Ad Platonis *Hipp. maiorem*. — J. Janssen, Ad expeditionem Gai principis in Germaniam. — K. Kuiper, De Alexandro Euripideo. — I. I. H., Ad Ciceronis *Or. pro Milone* § 29. — J. S. Phillimore, Statiana.

Rheinisches Museum, LXXIII, 1: B. Laum, Alexandrinisches u. byzantinisches Akzentuationssystem. — E. Ritterling, Zur Zeitbestimmung einiger Urkunden vom Opramoas Denkmal. — G. Helmreich, Zum sogen. Aurelius de acutis passionibus. — W. Bannier, Zu griech. u. lat. Autoren, II. — O. Seeck, Libanius gegen Lucianus. — T. O. Achelis, Die fabel Doligami. — Misz.

2: P. E. Sonnenburg, De Catulli phaselo. — H. Schöne, Verschiedenes. — P. Cauer, Terminologisches zu Platon u. Aristoteles. — K. Münscher, Kritisches z. Panegyrikus

Digitized by Google

d. jüngeren Plinius. — A. v. S a l i s, Die Brautkrone. — O. H o f f m a n n, Latina. — L. R a d e r m a c h e r, Christus unter den Schriftgelehrten. — K. W i t t e, Das achte Gedicht d. theokritischen Sammlung.

Hermes, LV, 2: J. H a s e b r o e k, z. griech. Bankwesen der klass. Zeit. — E. P r e u n e r, zwei Hydrophoren. — W. S c h u b a r t, aus einer Apollon-Aretologie. — A. M e n t z, die Handschr. C. von Iustins Epitome. — E. H o w a l d, die Schriftenverzeichnisse des Aristoteles u. d. Theophrast. — Misc.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLV—XLVI, 4: A. K l o t z, Beiträge z. Verständnis von Vergils Hirtengedichten. — H. M e y e r - B e n f e y, Die Elektra des Sophokles u. ihre Erneuerung durch Hofmannsthal. — G. R o s e n t h a l, Das Laokoonproblem in Goethes 'Dichtung u. Wahrheit'. — J. H a s h a g e n, Hinwendung z. Staate im Zeitalter der Erhebung. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: B. K u m s t e l l e r, Die Quellenbenutzung im Geschichtsunterricht. — Mitteil.

5: H. A m m a n n, Der Begriff des Gesetzes in der Sprachwissenschaft. — A. K ö r t e, Das Prometheusproblem. — A. J o l l e s, Der Humanismus u. d. niederl. Dichtung des XVII Jhrhs. — F. T e l l e r, Grillparzers Ahnen in seiner Dichtung.

In het paedagog. ged.: W. H o l t s c h m i d t, Versuch einer pädagog. Grundlegung.

Tijdschr. v. Nederl. Taal- en Letterkunde, XXXIX, 1-2: J. d e V r i e s, Het epos van Koning Rother. — J. B o l t e, Zur Schwankliteratur des 16. u. 17. Jhrhs. — P. L e e n d e r t z J r., *Ontcliven.* — D e z., *Blam.* — D e z., *Voor de vuist.* — D e z., *Inridich.* — D e z., *Baren.* — D e z., *Begrijp, Begripen.* — D e z., *Gaerleger.* — D e z., *Catte.* — D e z., *Falikant.* — D e z., Minder bekende woorden. — H. H o o g h i e m s t e r, Onjuiste toepassing van de vaktermen *Debet* en *Credit.* — G. W. W o l t h u i s, Twee onbekende gedichten van Starter. — G. K a l f f, Het proza in *Marieken van Nimweghen.* — J. W. M u l l e r, Aernouts en Everaerts broederen. — H. B e c k e r i n g V i n c k e r s, Enige aantekeningen bij Dr. Stoett's „Nederl. Spreekw., Uitdr. en Gezegden". — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XIV, 4: C. G. N. d e V o o y s, Bestaan er grondslagen voor een nieuwe regeling van het taalkundig-mannelik en vrouwelik geslacht? — F. B a u r, Gezelle-studie. — E. J a s p a r en J. E n d e p o l s, Maastrichtse zegswijzen, spreekwoorden, enz. — J. J. S a l v e r d a d e G r a v e, Over Nederlandse en Franse verskunst. — Aankond. en meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Leuvensche Bijdragen, XII, 2: J. D u p o n t, Het dialect van Bree (verv.). — Kron. — (†) Ph. Colinet. — Bericht.

Neophilologus, V, 4: C. B. L e w i s, The origin of the Aalis Songs. — C. K r a m e r, Les poèmes épiques d'André Chénier, II. — A. C. B o u m a n, De zinsbouw van Berthold van Regensburg's *Predigten,* II. — M. L e d e r e r, Die Novelle des Dramatikers. — W. v. d. G a a f, Notes on English Orthography (*ie* and *ea*), II. — P. F i j n v a n D r a a t, The article before superlatives. — O. B. S c h l u t t e r, Is there sufficient evidence to warrant the authenticity of OE. *treppan* 'to trap'? — Dez., OE. *óht-rip.* — S. B. L i l j e g r e n — Th. A. P o m p e n, A note on the *Neophil.*, 1919, pp. 88—96. — J. J. A. A. F r a n t z e n, Nachtr. zu *Neoph.* V, 1, 58—79, und 2, 170—181. — P. J. E n k, Shakespeare's „Small Latin". — Varia.

English Studies, II, 9: W. v. D o o r n, W. Butler Yeats. — E. K r u i s i n g a. Two Notes on Sweet's *Primer of Phonetics.* — Notes *and* News. — Translation. — Bibliogr.

10: E. K r u i s i n g a, A History of English Lawcourts. — W. v. M a a n e n, George Gissing: A Short Sketch. — E. K r u i s i n g a, Critical Contributions to English Syntax, IV—VII. — Notes and News. — M. O. Translation 1920. — Translation. — Notes on Modern English Books. — Bibliogr.

Anglia, XLIV, 2: E. A. K o c k, Interpretations a. Emendations of Early English Texts, VI. — P h. A r o n s t e i n, John Donne. — H. L a n g e, Zur Priorität des F-Textes in Chaucers Legendenprolog u. z. Interpretation von F 531-2 — Gg 519-20.

Bijdragen en Meded. v. h. Historisch Genootschap, XLI: G. G r o s h e i d e, Verhooren en vonnissen der Wederdoopers, betrokken bij de aanslagen op Amsterdam. — A. H u l e s h o f, Extracten uit de rekeningen van het schoutambacht van Haarlem betreffende Wederdoopers (1535—1539). — D e z., Alphabetisch register op de verhooren der Wederdoopers te Amsterdam en te Haarlem. — P. J. B l o k, Brief van den Utrechtschen burgemeester Aernt Dircxsz. van Leijden over zijne zending naar den Prins van Oranje (Antwerpen, 26 Febr. 1579).

Revue Historique, CXXXII, : D u n a n, L'armée après guerre il y a cent ans. — H a l p h e n, Etudes critiques sur Charlemagne. — Bulletin historique (Allemagne).

Hist. Vierteljahrschrift, XIX, 1/3: 1: S c h i f f, Vorgeschichte des Bauernkrieges. — H e r r e, Reichskriegssteuergesetz von 1422. — S c h m i t t, General von Meyer bei Friedberg 1762. — Kleine Mitteilungen; 3: H e r z f e l d, Das Strafverfahren Gregors VII. — G e r l a c h, Anfänge der Städte im Mittelalter. — B e r g s t r a s s e r, Studien zur Konfliktszeit. — Kleine Mitteilungen.

Studiën, XCIV, Juli: H. P a d b e r g, Ter herdenking van Thijm's honderdsten geboortedag. II, De Emancipator. — P. H. J. H o e n e n, Prof. Jaeger over Aristoteles en de Scholastiek. — L. v. M i e r t, Spotnamen v. Noordbrab. Plaatsen, II. — I s. V o g e l s, De nieuwe stichting van het Pauselijk Bijbel-instituut te Jerusalem. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Aug.: H. P a d b e r g, Ter herdenking van Thijm's honderdsten geboortedag. III, De Literator. — J. v. G i n n e k e n, Kunstschepping en -uitvoering. — C. W e s s e l s, De Ontdekkingsgeschiedenis der Zuidpool. IX, De Tweede Expeditie v. Sir E. Shackleton. — Meded.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

A c k e t, Hildebrand's Camera Obscura met aanteekeningen: N. Taalg. XIV, n°. 4 (Engels).

D e B i e en L o o s j e s, Biogr. Wdb. 3, 9—10: Het Boek IX, n°. 6 (Burger).

M u l l e r en S c h a r p é, Everaert: Leuv. Bijdr. XII, n°. 2 (Lecoutere).

S c h e p e r s, Bloemlezing Potgieter: N. Taalg. XIV, n°. 4 (de Vooys).

S c h r i j n e n, Leven d. oude Kerk: Studiën 1920, Aug. (Albers).

T i e m e i j e r, Klankleer Hildegaersbergh: Leuv. Bijdr. XII, n°. 2 (Fraussen).

V o r r i n k, Minnedicht in de 17de eeuw: Studiën 1920, Aug. (H. P.).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN

M. H. VAN CAMPEN

Over Literatuur, Critisch en Didactisch, II

Prijs ingenaaid f 3.60; gebonden f 4.60

De critische en didactische literatuur-studies van VAN CAMPEN zijn onmisbaar voor ieder die, hetzij als vakman, hetzij als dilettant, de hedendaagsche letterkunde van ons land bestudeert. VAN CAMPEN legt uit, wijst aan, verklaart, oordeelt, maar niet als een docent. Zijn handboek is wederom tot een kunstwerk geworden en in zijn conscientieus betoog klinkt de stem van den kunstenaar.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ — LEIDEN

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 1.75**, geb. **f 2.40.**

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.25**, geb. **f 3.90.**

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 3.90**, geb. **f 4.50.**

Deel 4. J. KOOPMANS, Middelnederlandsche Romans. Ing. **f 2.25**, geb. **f 2.90.**

Ter perse:

Deel 5. J. MATHIJS ACKET, Verzamelde Opstellen.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Keurboekerij

van het

Nederl. Boekenhuis

Tilburg Amsterdam Gouda Weenen

De „KEURBOEKERIJ" geeft alleen goede en goedkoope boeken en wel de mooiste uit de wereldletterkunde. De prijs per deel gebonden is f 2.50

René Bazin: **Uit heel haar hart.**
R. H. Benson: **De Toovenaar.**
R. H. Benson: **Roeping.**
R. H. Benson: **De Gevoelsmensch.**
Edw. Halliwells: **De Misdaad van Robert Weston.**
Edw. Halliwells: **Mij is de Wraak!**
Melati van Java: **Naar het Geluk!**
M. v. Scharlau: **Martin Augustin.**
Louis Veuillot: **Corbin en d'Aubecourt.**

Voor nadere inlichtingen wende men zich tot zijn boekhandelaar

Digitized by Google

Het Nederlandsche Boekhuis

TILBURG
Industriestraat 1.

AMSTERDAM
Marnixstraat 372.

GOUDA
Dubbele Buurt 3.

WEENEN XIV
Sechshauserstrasse 44.

Uitgeverij - Boekhandel

Import-Export

Binnen- en Buitenlandsche Boekhandel.
Kantoor- en Schoolbehoeften.
Kunstvoorwerpen.
Speciale afdeeling: Schoolboekhandel.
Muziek.

CONSTABLE

10-12 ORANGE STREET,
LONDON, W.C. 2, ENG.

LEADING PUBLISHERS OF

BOOKS on Engineering.
Chemistry.
Medicine.
Education and all Technical Subjects.

BOOKS by George Meredith.
Bernard Shaw.
Havelock Ellis and leading poets, critics and novelists.

BOOKS of Liverpool University Press.
Houghton, Mifflin Co. (Boston.)
D. van Nostrand Co. (New York.)
Franklin & Charles Co. (Philadelphia).
Junta para Ampliacion de Estudios. (Madrid.)

CONSTABLE PUBLISH FOR

General Medical Council.
Victoria History of the Counties of England.
XIX. Century and After.
Scribner's Magazine.

Application invited for Complete Catalogue of Publications for Technical, Medical, Educational and Spring Announcement Lists, for individual Prospectuses of leading Books and Authors.

Zoo even verscheen:

KEIZERIN EUGÉNIE

Mijn Gedenkschriften

Met 25 platen en portretten

TWEE DEELEN

Ing. *f* 9.75   Geb. *f* 12.75

Nu Keizerin Eugénie, de weduwe van Napoleon III, gestorven is, mogen haar Gedenkschriften eindelijk verschijnen. Zij zijn de belangrijkste bijdrage tot de geschiedenis van het Tweede Keizerrijk.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ, LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

ACHTENTWINTIGSTE JAARGANG.

1921.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}.
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. — PARIJS, H. LE SOUDIER. — LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

Digitized by Google

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 28sten Jaargang.

Mej. Dr. M. M. Assmann te Leiden.
Dr. A. Beets te Leiden.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Dr. M. Boas te Amsterdam.
Prof. Dr. F. M. Th. Böhl te Groningen.
Dr. C. de Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. U. Ph. Boissevain te Amsterdam.
Dr. C. Brakman Jz. te 's-Gravenhage.
H. H. Breuning te Groningen.
Dr. Brinkgreve te Bunnik.
Prof. Dr. H. Brugmans te Amsterdam.
Prof. Dr. W. Caland te Utrecht.
Dr. B. A. P. van Dam te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. Eekhof te Leiden.
Mejonkvr. C. Engelen te Zutfen.
Dr. P. J. Enk te Zwolle.
Prof. Dr. B. Faddegon te Doorn.
J. A. Falconer te Groningen.
Dr. R. Foncke te Molenbeek (Brussel).
Dr. J. M. Fraenkel te Utrecht.
Prof. Dr. J. J. A. A. Frantzen te Utrecht.
K. R. Gallas te Amsterdam.
†Prof. Dr. H. van Gelder te Leiden.
Prof. Dr. I. H. Gosses te Groningen.
Dr. A. Greebe te 's-Gravenhage.
Dr. C. A. A. J. Greebe te Groningen.
Prof. Dr. P. Groeneboom te Groningen.
Dr. C. P. Gunning te Amsterdam.
Mevr. N. de Haan-Liégeois te Voorhout.
Prof. Dr. A. G. van Hamel te Rotterdam.
Dr. J. Heinsius te Leiden.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
Dr. G. E. W. van Hille te 's-Gravenhage.
Dr. G. J. Hoogewerff te Rome.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Dr. J. van IJzeren te 's-Gravenhage.
Dr. N. Japikse te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. G. Kalff te Noordwijk a/Zee.
Dr. L. A. Kesper te 's-Gravenhage.
Dr. G. G. Kloeke te Leiden.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Prof. Dr. L. Knappert te Leiden.
Dr. W. Koch te Tiel.
F. Kossmann te Leiden.
Prof. Dr. N. J. Krom te Leiden.
Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Dr. I. W. Lely te Leiden.
Dr. R. Leyds te Groningen.
Prof. Dr. H. Logeman te Gent.
Dr. H. J. Lulofs te Gorinchem.
Mr. J. H. van Meurs te Santpoort.
Prof. Dr. H. U. Meyboom te Paterswolde.
H. Middendorp te 's-Gravenhage.
Dr. W. Mulder S. J. te Amsterdam.
Prof. Dr. F. Muller Jzn. te Amsterdam.
Prof. Dr. J. W. Muller te Leiden.
Mej. Dr. M. A. Muusses te Utrecht.
B. M. Noach te Leiden.
Prof. Dr. H. Oort te Leiden.
Prof. Dr. F. Pijper te Leiden.
Prof. Dr. J. Prinsen JLz. te Amsterdam.
Dr. K. J. Riemens te Amsterdam.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Amsterdam.
Prof. Dr. Jos. Schrijnen te Utrecht.
Dr. M. A. Schwartz te Assen.
Mej. Dr. C. Serrurier te Leiden.
Prof. Jhr. Dr. J. Six te Amsterdam.
Dr. J. C. van Slee te Diepenveen.
Dr. W. H. Staverman te Deventer.
Dr. J. F. M. Sterck te Heemstede.
Dr. D. C. Tinbergen te 's-Gravenhage.
Dr. M. C. Valeton te Groningen.
B. J. F. Varenhorst te 's-Gravenhage.
Dr. H. van der Velden te Nijmegen.
Prof. Dr. J. Ph. Vogel te Leiden.
Dr. J. A. Vollgraff te Middelburg.
Prof. Dr. S. G. de Vries te Leiden.
Prof. Dr. J. Vürtheim te Leiden.
Prof. Dr. J. van Wageningen te Groningen.
Prof. Dr. A. J. Wensinck te Leiden.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Dr. C. Wilde S. J. te Mariendaal bij Grave.
Prof. Dr. H. Windisch te Leiden.
Mej. A. W. C. Zuidema te 's-Gravenhage.

Digitized by Google

II. Alphabetische lijst der recensies.

Acket, Verzamelde opstellen (Tinbergen) 234.
Alberdingk Thijm, zie Poelhekke.
Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau, XII, 1918—1919 (Gallas) 227.

Bartsch et Wiese, Chrestomathie de l'ancien français (C. de Boer) 14.
Basson, De Cephala et Planude syllogisque minoribus (Hesseling) 51.
Beiträge zur Alttestamentlichen Wissenschaft Karl Budde zum siebzigsten Geburtstag am 13 April 1920 überreicht (Böhl) 249.
Benjert en Elzinga, Anatole France, Le Crime de Sylvestre Bonnard (de Haan-Liégeois) 211.
Besançon et Struik, Précis historique et anthologie de la littérature française. I (Riemens) 92.
Beversen, Bikelas, De leelijke zuster (Hesseling) 6.
Van de Bilt, Letterkundig Leesboek (B. M. Noach) 189.
Björkman, Ofen zur Türkenzeit (Houtsma) 155.
Van den Blink en Eigenhuis, Verzenbundel (Middendorp) 210.
Bloch (J.), La formation de la langue marathe (Faddegon) 55.
Bloch (L.), Soziale Kämpfe im alten Rom (v. Hille) 262.
Blommaert, Les châtelains de Flandre (Gosses) 134.
De Boer, Zie Schlimmer.
Boyer, zie Stein.
De Brouwer en Slijper, Oefeningen bij de Syntaxis, I (Brinkgreve) 235.
De Budé, zie Dindorf.
Bywater, Four centuries of Greek learning in England (Hesseling) 17.

Canter, zie Oldfather.
Catalogus der Fransche Taal- en Letterkunde in de Koninklijke Bibliotheek, II—IV (Serrurier) 226.
Classen und Steup, Thukydides, I (Leyds) 172.
Clemen, Fontes historiae religionis persicae (Caland) 117.
Constant, zie Rudler.
Conway, zie Walters.
Da Costa, zie Poelhekke.
Curtius, Die literarischen Wegbereiter des neuen Frankreich (Gallas) 16.
Cuperus, Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de Republiek, II (v. Slee) 270.

Dahlerup, Ordbog over det Danske Sprog, II (Logeman) 83.
Delahaye, Verlaine (Gallas) 109.
Dindorf et De Budé, Dionis Chrysostomi Orationes, II (K. Kuiper) 244.
Dio Chrysostomus, zie Dindorf.

Ebbinge Wubben, Middelnederlandsche bijbelvertalingen: Documenten enz. 3 (Tinbergen) 11.
Eigenhuis, zie Van den Blink.
Elzinga, zie Benjert.
Ernout, Reçueil de textes latins archaïques (F. Muller) 73.
Eugénie (Keizerin —), Mijn Gedenkschriften (Blok) 156.

Feist, Etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache, afl. 1—2 (v. Wijk) 252.
Fischer und Muhieddin, Anthologie aus der neuzeitlichen türkischen Literatur, I (Houtsma) 194.
FitzHugh, The Indoeuropean Superstress and the Evolution of Verse (F. Muller) 97.
Dez., The Old-Latin and Old-Irish monuments of verse (v. Hamel) 248.

Foucart, Le culte des Héros chez les Grecs (Vürtheim) 41.
Dez., Un décret athénien relatif aux combattants de Phylé (U. Ph. Boissevain) 199.
France, zie Benjert.
Frazer, Folk-lore in the Old Testament (Wensinck) 177.
Fruin-Mees, Geschiedenis van Java, I (Krom) 88.

Gaastra, Das Gopatha Brāhmaṇa (Faddegon) 26.
Geffcken, Das Christentum im Kampf und Ausgleich mit der griechisch-römischen Welt (Meyboom) 21.
Geiger, Die Aməṣ̌a Spəntas. Ihr Wesen und ihre ursprüngliche Bedeutung (Caland) 148.
Van Gelder, Algemeene Geschiedenis, IV (Brugmans) 62.
Geyl, Christofforo Suriano (v. d. Velden) 37.
Griss, zie De Raaf.

Hagemann, Griechische Panzerung, I (Six) 183.
Van der Hagen, zie Schrijnen.
Von Harnack, Marcion: Das Evangelium vom fremden Gott (Windisch) 267.
Havelaar, Auguste Rodin (Engelen) 65.
Heiberg, Naturwissenschaften, Mathematik und Medizin im klassischen Altertum (J. A. Vollgraff) 266.
Heusler, Deutscher und antiker Vers, der falsche Spondeus und angrenzende Fragen (F. Kossmann) 222.
Hoogewerff, Joannes Stalpart van der Wielen. Zijn leven en keur uit zijn lyrische gedichten (Sterck) 150.
Housman, M. Manilii Astronomicon liber quartus (v. Wageningen) 173.

Kaakebeen en Ligthart, Reinaert de Vos (J. W. Muller) 11.
Kalff, Lyrische poëzie: Documenten enz. 4 (Tinbergen) 11.
Van Kalken, Histoire de Belgique (Japikse) 86.
Keil, Beiträge zur Geschichte des Areopags (v. Meurs) 259.
Kern und Strzygowski, Orpheus (Vürtheim) 18.
Von Kiesling, Damaskus (Wensinck) 21.
Dez., Rund um den Libanon (Wensinck) 270.
Klappstein, Vier turkestanische Heilige (Houtsma) 232.
Klee, Zur Geschichte der Gymnischen Agone an Griechischen Festen (K. Kuiper) 203.
Koch, zie Schlimmer.
Konow, Das indische Drama (J. Ph. Vogel) 75.
Kooistra, Onze groote kinderen, I (C. P. Gunning) 207.
Koopmans (J.), Middelnederlandse romans (Prinsen) 149.
Koopmans (J. J.), De servitute antiqua et religione Christiana capita selecta (Meyboom) 162.
Koster, Mythologisch Woordenboek (C. A. A. J. Greebe) 263.

Lambert-van der Kolf, Christovasilis, Terugkeer uit den Vreemde (Hesseling) 6.
Långfors, L'Histoire de Fauvain (Beets) 197.
Lecoutere, Schets van den ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde (A. Greebe) 238.
Van Leeuwen, Menandri Fabularum Reliquiae (Groeneboom) 49.
Lichtenstein, Das Wort נפש in der Bibel (Oort) 8.
Ligthart, zie Kaakebeen.
Löfstedt, Kritische Bemerkungen zu Tertullians Apologeticum (Wilde) 128.

Manilius, zie Housman.
Marres, Leesboek voor Voortgezet lager onderwijs (B. M. Noach) 165.
Massé, Essai sur le poète Saadi (Houtsma) 57.
Meillet, Linguistique historique et linguistique générale (Kluyver) 241.
Menander, zie Van Leeuwen.

Digitized by Google

Meyer, Natur und Kunst bei Aristoteles (Fraenkel) 25.
Dez., Platon und die Aristotelische Ethik (Fraenkel) 64.
Möller, Die Semitisch-Vorindogermanischen laryngalen Konsonanten (F. Muller) 169.
Mulder, Quaestiones nonnullae ad Atheniensium matrimonia vitamque coniugalem pertinentes (Groeneboom) 265.
Muller, Grieksch Woordenboek (v. IJzeren) 121.
Muusses, Koecultus bij de Hindoes (Faddegon) 130.

Niedermann, Essais d'étymologie et de critique verbale latines (F. Muller) 246.
Nyrop, Etudes de grammaire française (Salverda de Grave) 259.

Oldfather, Pease, Canter, Index Verborum quae in Senecae fabulis necnon in Octavia Praetexta reperiuntur (Enk) 148.

Panconcelli-Calzia, Experimentelle Phonetik (Kloeke) 217.
Partsch, Die Stromgabelungen der Argonautensage (Lulofs) 112.
Pease, zie Oldfather.
Petersen, Homers Zorn des Achilleus und der Homeriden Ilias (Valeton) 101.
Pingaud, La Jeunesse de Charles Nodier (Gallas) 60.
Poelhekke, Isaäc da Costa. Bloemlezing (Zuidema) 80.
Dez., J. A. Alberdingk Thijm. Een keus uit zijn werken (Zuidema) 80.
Pompe, zie Schrijnen.
Potgieter, zie Schepers.
Price, The Text of Henry V (v. Dam) 255.

De Raaf en Griss, Stroomingen en Gestalten (Varenborst) 163.
Rachfahl, Don Carlos (Brugmans) 200.
Rapson, zie Stein.
Van Rhijn, Wessel Gansfort (Knappert) 42.
Riemens, Esquisse historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle (Kesper) 184, 204.
Riesz, zie Weber.
De Roux, Pascal en Poitou (Serrurier) 30.
Rudler, Benjamin Constant, Adolphe (Gallas) 153.
Russkaja Biblioteka, 10—25 (v. Wijk) 112.

Sarauw, Goethes Augen (Breuning) 180.
Schepers, Potgieter. Bloemlezing (Staverman) 254.
Schlimmer en de Boer en Koch, Woordenboek der Grieksche en Romeinsche Oudheid (Assmann) 68.
Schmidt (C) und Wajnberg, Gespräche Jesu mit seinen Jüngern (Windisch) 138.
Schmidt (L.), Geschichte der deutschen Stämme, II, 3 (Koch) 31.
Schopf, Die konsonantischen Fernwirkungen (Schrijnen) 1.
Schrijnen, Van der Hagen, Pompe en Vroom, Uit het leven der oude Kerk (Pijper) 20.
Schuiling, Italia Irredenta (Hoogewerff) 63.
Schwartz, Das Geschichtswerk des Thukydides (Vürtheim) 5.
Dez., Zur Entstehung der Ilias (Valeton) 101.
Dez., Charakterköpfe aus der antiken Literatur (Schwartz) 193.
Senart, zie Stein.
Slijper, zie De Brouwer.
Stalpart van der Wielen, zie Hoogewerff.
Stein, Kharosthi Inscriptions, I. Text of Inscriptions discovered at the Niya Site, by Boyer, Rapson and Senart (J. Ph. Vogel) 220.
Steup, zie Classen.
Strauch, Paradisus anime intelligentis (Frantzen) 12.
Struik, zie Besançon.
Strzygowski, zie Kern.

Thucydides, zie Classen.
Van Tieghem, Ossian et l'Ossianisme (Prinsen) 10.
Dez., Ossian en France (Mulder) 105.
Tuxen, Forestillingen om Sjaelen i Rigveda (Muusses) 115.
Traube, Kleine Schriften (S. G. de Vries) 219.

Valkhoff, zie De Vooys.
Visser 't Hooft, De Dichter Jan van Walré (Zuidema) 195.
De Vooys en Valkhoff, Uit den Nederduytschen Helicon: Documenten enz. 5 (Foncke) 58.
Vorrink, Het Minnedicht in de zeventiende eeuw (Kalff) 29.
Vroom, zie Schrijnen.

Wajnberg, zie Schmidt.
Waller Zeper, Jan van Henegouwen, Heer van Beaumont (v. d. Velden) 158.
Walter, Das Streitgedicht in der lateinischen Literatur des Mittelalters (Brakman) 51.
Walters et Conway, Titi Livi ab urbe condita, II (Lely) 7.
Weber und Riesz, Allgemeine Weltgeschichte, I (v. Gelder) 228.
Weniger, Altgriechischer Baumkultus (Vürtheim) 65.
Wiese, zie Bartsch.
De Wilamowitz-Moellendorff, Vitae Homeri et Hesiodi (K. Kuiper) 145.
Wille, Marnix' Byencorf (Eekhof) 108.
Winternitz, Geschichte der Indischen Litteratur, II (Caland) 252.

Zuber, Kind und Kindheit bei George Eliot (Falconer) 82.

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

Ameis, Hentze und Cauer, Odyssee 166.
Van Anrooy, zie Koenen.

Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde 45.
Bouman, zie Muller.
Buma-Bibliotheek 44.

Cauer, zie Ameis.
Certamen poëticum Hoeufftianum 214. 276.
Clemen, Religionsgeschichtliche Bibliographie 212.
Le Cosquino de Bussy, zie Fruin.

Endepols, zie Koenen.

Fehlinger, Deutsche in der Fremde 45.
Fischer en De Jong, Vocabularium op Caesaris Bellum gallicum 45.
Foto's van Latijnsche Handschriften 272.
Fruin en Le Cosquino de Bussy, Catalogus van het archief der heeren van Montfoort 141.

Geerebaert, Cicero's Pleitrede voor Milo 272.
Van Goor's Miniatuur Fransch Woordenboek, en — Engelsch Woordenboek 166.
Le Gout français 190.

Hentze, zie Ameis.
Heyne, zie Stamm.
Historisch Genootschap, Verslag van de Algemeene Vergadering op 25 Mei 93.
De Hoest, Sententiae 69.

Digitized by Google

De Jong, zie Fischer.

Koenen en Van Anrooy's Klassiek Handwoordenboekje 45.
Koenen en Endepols, Verklarend Handwoordenboek der Nederlandsche Taal 190.
Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, prijsvragen 165.
Kroll, zie Teuffel.
Laurand, Manuel des Etudes grecques et latines 93.
Ligthart, De kleine Johannes, I 93.
Lommatzsch und Wagner, Romanische Texte 190.

Meillet, Aperçu d'une histoire de la langue grecque 165.
Muller en Bouman, Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301 141.
Museum te Franeker 212.

Rode, Lectures instructives et pittoresques 69.

Skutsch, zie Teuffel.
Stamm-Heyne-Wrede, Ulfilas 212.
Stichting-de Goeje 117.

Terwey en De Vooys, J. van Vondel's Gijsbrecht van Aemstel 272.
Teuffel, Kroll und Skutsch, Geschichte der römischen Literatur. II 93.
Thesaurus Linguae Latinae 69.
Tijdschrift voor Geschiedenis 45.

Ulfilas, zie Stamm.

Vondel, zie Terwey.
De Vooys, zie Terwey.

Wagner, zie Lommatzsch.
Wrede, zie Stamm.

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

Anglia 166. 214. 274. Beiblatt 46. 94. 166. 214. 274.
Archief voor het Aartsbisdom Utrecht 118. 274.
Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 142. 274.
Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap 274.
Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde 46. 214.
Bulletin de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 69. 141. 212.
Forschungen, Indogermanische, 69.
Hermes 70. 213. 273.
Jahrbücher, Neue, für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik 94. 166. 213. 273.
Journal des Savants 273.
Journal of Hellenic Studies 70.
Mitteilungen, Neuphilologische, 22. 94. 274.
Mnemosyne 273.
Neophilologus 70. 118. 213.
Review, English Historical, 274.
Revue historique 46. 142. 274.
Studiën 46. 70. 94. 118. 142. 214. 275.
Studies, English, 46. 94. 142. 213. 273.
Taalgids, Nieuwe, 45. 70. 118. 213. 273.
Tijdschrift voor Geschiedenis 46. 118. 142. 214. 274.
Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde 118. 166.
Tijdschrift voor Taal en Letteren 94. 213. 273.
Vierteljahrschrift, Historische, 22. 275.
Wochenschrift, Berliner Philologische, 94.
Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 45.
Zeitschrift, Historische, 274.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid).

Amelong, Leipzig 252.
Anderson Brothers, Charlotteville 97. 248.
Attinger, Neuchâtel 246.
Beck, München 51. 64. 219.
Bohn, Haarlem 68. 195.
Boltze, Freiburg 200.
Bosch & Zn., Utrecht 265.
Brand, Bussum 20. 150.
Brill, Leiden 26.
Brusse, Rotterdam 6. 164.
Champion, Paris 30. 55. 60. 241.
Clarendon Press, Oxford 7. 17. 220.
Cohen, Bonn 5.
Commissie voor de Volkslectuur, Weltevreden 88.
Dekker en Van de Vegt, Utrecht 20.
Dewit, Brussel 238.
Dieterich, Leipzig 21. *45. 51. 65. 270.
Engelmann, Leipzig 228.
Friederichsen und Co., Hamburg 155.
Geuthner, Paris 57, 197
Van Goethem, Gent 134.
Van Goor Zonen, Gouda 165. *166.
Grant Richards, London 173.
Gyldendalske boghandel, København 83.
Hachette, Paris *165.
Harrassowitz, Leipzig 128.
Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig 138. 267.
Gebr. van der Hoek, Leiden *69.
Hölder, Wien 148.
Host & Søn, København 115. 169. 259.
Huber, Frauenfeld 82.
Humanitas, den Haag 226.
Kiepenheuer, Potsdam 16.
Klincksieck, Paris 41. 73. 199.
Koek, Scheveningen 108.
Ladyschnikow, Berlin 112.
Librairie Européenne (Pistra), Paris *190.
Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur, Amsterdam 263.
Macmillan & Co., London 177.
Mandler and Unett, Newcastle 255.
Marcus & Weber, Bonn 117. 145.
Mayer und Müller, Berlin 8. 232.
Messein, Paris 109.
Meulenhoff, Amsterdam 80. 254.
Meyer en Schaatsma, Leeuwarden *44. *270
Müller, Amsterdam *93.
Muusses, Purmerend 130.
Niemeyer, Halle 252.
Nijhoff, 's-Gravenhage 37. 42. *45.
Noordhoff, Groningen *45. 63. *140. *141.

Digitized by Google

Office de Publicité, Bruxelles 86.
Oosthoek, Utrecht *141. *141.
Picard, Paris 93.
Rieder et Cie, Paris 105.
Ruys, Utrecht *69.
Schöningh, Paderborn 25. *212.
Sijthoff, Leiden 29. 40. 65. 149. 156. 184. 204. 234.
Standaard (N. V. de), Brussel *272.
Teubner, Leipzig 21. *93. 112. *166. 183. 193. 194. 203. *212. 244. 259. 262. 266.
Töpelmann, Giessen 249.
Trübner, Strasbourg 101. 222.
University Press, Manchester 153.
Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1.
Vereinigung Wissenschaftlicher Verleger Walter de Gruyter & Co., Berlin 75. 101. 219.
Vogel, Leipzig 14.
Weidmann, Berlin 12. 18. 31. 172. *190.
Wolters, Groningen-den Haag 10. 11. 11. *45. 58. 62. 92. *93. *93. 121. 162 189. *190. 207. 210. 211. 235. *272.

Digitized by Google

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. No. 1. October 1920.

Schopf, Die konsonantischen Fernwirkungen (Schrijnen).
Schwartz, Das Geschichtswerk des Thukydides (Vürtheim).
Lambert-van der Kolf, Christovasilis, Terugkeer uit den Vreemde (Hesseling).
Beversen, Bikelas, De leelijke Zuster (Hesseling).
Walters et Conway, Titi Livi ab urbe condita, II (Lely).
Lichtenstein, Das Wort נפש in der Bibel (Oort).
Van Tieghem, Ossian et l'Ossianisme (Prinsen).
Kaakebeen en Ligthart, Reinaert de Vos (J. W. Muller).
Documenten en kleine teksten 3-4 (Tinbergen).
Strauch, Paradisus anime intelligentis (Frantzen).
Bartsch-Wiese, Chrestomathie de l'ancien français (C. de Boer).
Curtius, Die literarischen Wegbereiter des neuen Frankreich (Gallas).
Bywater, Four Centuries of Greek learning in England (Hesseling).
Kern, Orpheus (Vürtheim).
Schrijnen, Van der Hagen, Pompe en Vroom, Uit het leven der oude Kerk (Pijper).
Geffcken, Das Christentum im Kampf und Ausgleich mit der griechisch-römischen Welt (Meyboom).
Von Kiesling, Damaskus (Wensinck).
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Dr. Ernst Schopf, Die konsonantischen Fernwirkungen: Fern-dissimilation, Fern-Assimilation, und Metathesis. Ein Beitrag zur Beurteilung ihres Wesens und ihres Verlaufs und zur Kenntnis der Vulgärsprache in den lateinischen Inschriften der römischen Kaiserzeit. (Forschungen zur griechischen und lateinischen Grammatik herausgeg. von Paul Kretschmer und Wilhelm Kroll 5 Heft). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1919. (Pr. M. 12).

Dit belangrijk geschrift bestaat uit twee wél onderscheiden deelen. Het eerste, dat als akademisch proefschrift diende, behandelt de „Prinzipienfrage", en tracht de psychologische oorzaken, het wezen en verloop van de verschillende soorten van afstandsverschijnselen, als daar zijn: assimilatie, dissimilatie, metathesis enz. nader te bepalen. Het tweede gedeelte voert den titel: Beispiele für die konsonantischen Fernwirkungen. Deze voorbeelden zijn verzameld uit de Vulgairlatijnsche inschriften van het Principaat, en zoo vormt deze verhandeling dus een belangrijke bijdrage tot de kennis van de taal, die in zoo hooge mate onze aandacht vraagt als schakel in de historische ontwikkeling — ik zeg niet met Schopf van het klassieke Latijn, maar van het Oudlatijn tot de Romaansche talen. Toch ligt het belang van dit boek meer op het gebied der algemeene taalkunde en met name op dat van de algemeene fonetiek. Juist bij verschijnselen als deze, die behooren tot hetgeen ik de bizondere klankverandering noemde (doorgaans voorwaardelijke en springende klankverandering genoemd), is het uitermate gewenscht, maar ook zooveel beter mogelijk, de voorwaarden na te gaan, onder welke de veranderingen tot stand komen. Zoo dient b. v. op breede basis te worden vastgesteld, waarom de *r* krachtens dissimilatie niet altijd tot *l*, maar in dezelfde taal en in hetzelfde woord ook tot *n* wordt. Te dezen einde moet voor elke kategorie van klanken worden bepaald, in welke andere zij door dissimilatie kan overgaan, en wel zóó, dat men uit deze bepaling zonder veel moeite kan besluiten, niet alleen welke soorten van dissimilatie voorkomen, maar ook welke soorten in het algemeen principieel mogelijk zijn, en welke niet. De heer Schopf heeft zich trouw aan dit gezonde beginsel gehouden en in het tweede gedeelte de Vulgairlatijnsche voorbeelden ter illustratie van de konsonantische afstandsverschijnselen aldus verdeeld: Der dissimilatorische Lautwechsel. 1. Wechsel der Artikulationsart. 2. Wechsel der Artikulationsstelle. 3. Wechsel der Kehlkopfartikulation. 4. Wechsel der Quantität. Dezelfde indeeling wordt gevolgd bij den assimilatorischen Lautwechsel, den dissimilatorischen Lautschwund, den assimilatorischen Lautzuwachs (waarover nader), de reziproke en einseitige Fernmetathese.

Het zwaartepunt is dus gelegd op de vraag, in welke verhouding de konsonanten tot elkaar staan, die door afstandswerking onderling in betrekking kunnen treden, d. i. welke klanken elkaar kunnen beïnvloeden, welke elkaar kunnen vervangen, en welke mogelijkheden voor het verloop van dissimilatie, assimilatie en metathesis daaruit voortvloeien. Gaarne breng ik hulde aan de scherpzinnigheid, veelzijdigheid en nauwgezetheid waarmee S. zich van zijn taak heeft gekweten. Het gewonnen resultaat, wat de voorwaarden voor het verloop van de afstandswerkingen betreft (bl. 204 vv.) is zeker niet geheel nieuw, hetgeen trouwens na de onderzoekingen van Meillet, Brugmann, Meringer en vooral, wat de dissimilatie betreft, van Grammont,

Digitized by Google

nauwelijks te verwachten was. Maar wél worden de in deze materie geformuleerde „wetten" of „regels" in belangrijke mate gewijzigd en uitgebreid en aldus het fonetisch-psychologisch onderzoek een goed stuk vooruit gebracht. Men vergelijke daartoe slechts het resumeerend overzicht van Schopf b. v. met de concentratie van de regels voor afstandsassimilatie en afstandsmetathesis die Faddegon in het Tijdschrift XXIX, bl. 239 vv. en XXX, bl. 277 vv. gaf.

Uit de fonetische behandeling van de epigrafische monumenten is het eerste gedeelte van het boek met de „Prinzipielle Erörterungen" gegroeid, en dit vraagt in het bizonder onze aandacht. Vooreerst al wat de nadere definitie van de termen *regressief* en *progressief* betreft. Inderdaad heerscht hier verwarring, en worden „regressief"- en „progressief" gebezigd met betrekking tot het verloop der rede: maar men dient te bedenken, dat bij het regressieve proces de gedachtenbeweging zich in vooruitstrevende richting beweegt, terwijl bij het progressieve de nawerking van het gesprokene zich doet gevoelen, en dus de gedachtengang in zekeren zin een achterwaartsche is. Zou het geen aanbeveling verdienen, om alle dubbelzinnigheid te vermijden, in plaats van „progressief" en „regressief" voorgoed de termen „persevereerend" en „anticipeerend" of „proleptisch" te bezigen?

Maar dit is van geen overwegend belang. Evenmin het feit dat, wanneer S. er de voorkeur aan geeft de dissimilatie op afstand te definiëeren als een afstandswerking, waardoor een gelijkheid of overeenstemming van klanken niet tot stand komt (in plaats van „opgeheven" wordt), omdat wij ons den taalvorm niet als iets objektiefs, maar als een levend spreekproces dienen voor te stellen, hij dan konsekwent van de assimilatie zeggen moet, dat hierdoor een ongelijkheid niet tot stand komt. Immers door de formule $y - x > x - x$ wordt uitgedrukt, dat ten gevolge der afstands-assimilatie strikt genomen niet de ongelijkheid $y - x$, maar wèl de gelijkheid $x - x$ tot stand komt. Meer te betreuren houd ik het, met alle waardeering voor de moeite die S. zich geeft om telkens het dessous van de verschijnselen te ontdekken, dat hij de eenheid van de schijnbaar zoo geheel divergeerende verschijnselen van akkommodatie (associatie) en dissimilatie niet beslist op den voorgrond geplaatst heeft, al waarschuwt hij met Grammont herhaaldelijk, dat men de dissimilatie niet mag beschouwen als het tegenovergestelde van de assimilatie. Al deze verschijnselen, schreef ik in mijn Handleiding (hiermee bedoelend het komplex van akkommodatie- en dissimilatieverschijnselen) hebben een grooter spreekbaarheid, een verlichten der artikulatie ten gevolge: hier werkt stellig de groote sociale wet van doelmatigheid en eenvoud. Maar zij is de resultante van twee andere onbewuste tendenzen, nl. van de *inertie* of de neiging tot herhalen voor de akkommodatie-verschijnselen, en van de *subordinatie* (of rhythme) voor de differentiatie-verschijnselen.

Bij het verdringen van konsonanten, den zoogen. „dissimilatorischen Schwund", hebben we te doen met een proces, waardoor van twee gelijke klanken de eene wegvalt: regr. $x - x > 0 - x$ en progr. $x - x > x - 0$. We hebben hier dus een verschijnsel, dat van de dissimilatie niet in wezen verschilt, maar slechts in graad. En nu is, zooals S. terecht opmerkt, juist het tegenovergestelde van dit verschijnsel die toevoeging, waardoor een reeds aanwezige klank op een andere plaats wordt ingelascht, zoodat juist de niet bestaande opeenvolging van twee gelijke klanken tot stand komt: regr. $0 - x > x - x$; progr. $x - 0 > x - x$. „Ich glaube bereits... deutlich gemacht zu haben, dass dieser Vorgang das genaue Gegenstück zum dissimilatorischen Lautschwund darstellt und wage es daher, dies auch in der Weise zum Ausdruck zu bringen, dass ich diesen Vorgang mit dem Namen *assimilatorischer Lautzuwachs* bezeichne" (bl. 10). Ik geloof, dat tegen theorie en benaming niets valt in te brengen.

Maar wél tegen het volgende. Volgens S. bestaat een wezenlijk verschil tusschen assimilatie, dissimilatie en metathesis in kontakt en op afstand: maar zijn betoog heeft mij geenszins overtuigd. Op bl. 15 en 28 spreekt hij over het verschil tusschen *assimilatie* in kontakt en op afstand, en wijst o. a. op het artikel van Vendryes in de MSL. XVI, bl. 53 vv. Dit artikel is echter, zooals ik trouwens reeds in mijn Handleiding heb betoogd, slechts ten deele juist, en de bewering, dat de afstands-assimilatie fonemen betreft „qui ne sont pas assez semblables pour être dissimilés" kan niet door den beugel. Het gebeurt, dat dezelfde fonemen nu eens geassimileerd en dan weer gedissimileerd worden, dit laatste natuurlijk alleen met betrekking tot het punt van overeenkomst, zoo b. v. $b - p > d - p$. Voor zoover ik zie, wordt ook door Paul en Brugmann geen wezenlijk verschil aangenomen. Geene soort van afstands-assimilatie heeft plaats, die niet ook in kontakt voorkomt. Verder is de bewering op bl. 15: alsof men bij afstands-assimilatie niet met Lautwandel maar met Lautwechsel zou te doen hebben, onjuist. De aangehaalde passus van Paul, *Prinzipien* bl. 68, is verkeerd begrepen. Klankwisseling, zegt Paul, die moet beschouwd worden als nawerking van de klankverandering, heeft plaats b. v. tusschen vormen als **ἐρείδω: ἐρεισθῆναι; ἀνύτω: ἀνυσθῆναι** enz., waar volgens de gebruikelijke terminologie de dentaal vóór een andere dentaal in **σ** overgaat. Maar men meene niet, dat deze en dergelijke klankveranderingen steeds opnieuw voltrokken worden, doordat men het eene woord uit het andere vormt, maar wij hebben hier te doen met herinnerings- of analogieprodukten. Daarentegen heeft bij een vorm als *vulva* uit *vulba*, evengoed klankverandering plaats als bij *collis* uit **colnis*, omdat de gevormde klanken *niet* beantwoorden aan het bestaande spreekbeeld en klankbeeld, en door duurzaam te worden een vervorming van die beelden ten gevolge hadden. Het verschil kan slechts hierin gelegen zijn, dat de kontakt-assimilatie méér van fysiologischen, de afstands-assimilatie méér van psychologischen aard is. Bij beiden zijn ook anticipatie en perseveratie werkzaam.

Hetzelfde geldt voor de dissimilatie. Ook hier kan ik, ten spijt van Meillet MSL. XII, bl. 14 vv., geen twee verschillende verschijnselen zien, en Schopf bl. 30 vv. overtuigt mij evenmin. Ik sta beslist aan de zijde van Brugmann. Ook bij de kontakt-dissimilatie treedt zeer zeker het klankfysiologisch moment meer beslist op den voorgrond, maar: hetzij het *herhalen* van eenzelfde artikulatie-*beweging* vermeden wordt — zooals

Digitized by Google

in *militaris* uit **militalis*, — òf het *aanhouden* van een bepaalden artikulatie-*stand* — als in *carmen* uit **canmen* — in beide gevallen wordt toch de uitspraak verlicht, en in beide gevallen heeft dit door dfifferentiatie plaats. En deze differentiatie dient toch niet om de klanken uit elkaar te houden, maar omdat men het aldus (grootendeels onbewust) makkelijker vindt. Ook de prophylaktische dissimilatie berust op hetzelfde beginsel, b. v. *caesaries* voor het klankwettige **caeraries*. Ter verklaring van het proces behoeven wij stellig niet met Brugmann een „horror aequi (aequivoci)" aan te nemen; maar evenmin treft Schopf het juiste, wanneer hij zegt: „Wenn nun das Gleiche an der einen Stelle weggelassen oder durch etwas Verwandtes ersetzt wird, so herrscht hier eben das dunkle Gefühl, dass der betreffende Laut schon vorhanden ist und daher nicht mehr artikuliert zu werden braucht" (bl. 35). Men tracht door te veranderen of door te delgen — in geval van Schwund — de uitspraak te verlichten, niet omdat een bepaalde klank niet meer, of niet meer aldús *behoeft* te worden herhaald (of geanticipeerd), maar omdat men het „dunkle Gefühl" heeft, dat dit psychisch vermoeit en men door een anderen weg in te slaan zich de zaak vergemakkelijkt.

Wat nu ten slotte de metathesis betreft ga ik gaarne met S. akkoord, waar hij bl. 44 vv. de reciproke metathesis een kombinatie van assimilatie en dissimilatie noemt. Het is een vernuftige en aannemelijke verklaring, dat b. v. *religio* door anticipeerende assimilatie *leligio* werd, en dit weer door persevereerende dissimilatie tot *lerigio*. De eenzijdige regressieve metathesis kan men dan beschouwen als een kombinatie van anticipeerend-assimileerenden Zuwachs met persevereerend-dissimileerenden Schwund, b. v. *Prancatius* uit *Pancratius*; en de eenzijdige progressieve metathesis als Schwund met persevereerende assimilatie, b. v. *cocodrillus* uit *crocodillus*.

Of men nu de metathesis in kontakt en op afstand principieel dient te scheiden, blijft m. i. een open kwestie. Terecht schorst ook Schopf in deze zijn oordeel op.

Utrecht. Jos. Schrijnen.

E. Schwartz, Das Geschichtswerk des Thukydides. Bonn, Friedr. Cohen. 1919. (Pr. M. 19.50).

Meer dan honderd pagina's van een boek te vullen met conjecturen en dat in een tijd, waarin de boeken duur zijn, mag geen navolgenswaardig voorbeeld heeten, nog daargelaten, dat het op zichzelf reeds verkeerd is in boekvorm conjecturen uit te geven. Immers als de goede en waarschijnlijke emendaties in de edities of in eene editie zijn opgenomen en de verkeerde gissingen stilzwijgend zijn afgewezen, is de waarde van het boek nihil geworden, daar gecommentarieerde uitgaven ook de argumenten der verbetering plegen te vermelden en over het algemeen eene goede conjectuur onmiddellijk voor zich zelf spreekt en weinig toelichting behoeft. Zoo b.v. als Nicias in een brief zich beklaagt, dat zijne hulptroepen wegloopen **ἐπ' αὐτομολίας προφάσει**, kost het Classen eene pagina gecomprimeerde druk om dezen onzin te verdedigen, terwijl Schwartz' lichte wijziging **ἐπ' αὐτουργίας προφάσει** slechts de vertaling behoeft: „onder voorgeven hun eigen akkers te moeten bestellen" (VII, 13). In V 15 leest men, waarom de Spartanen er zoo naar verlangden hunne gevangenen van Sphakteria vrij te krijgen: **ἦσαν γὰρ οἱ Σπαρτιᾶται αὐτῶν πρῶτοι τε καὶ ὁμοίως σφίσι ξυγγενεῖς**. Natuurlijk onverstaanbaar. De corruptie is oud, daar de Scholiast bij Ar. Pac. 479 letterlijk zoo de woorden citeert. Schwartz schrijft **ὁμοίοισ φίλοι καὶ ξυγγενεῖς**; de laatste drie woorden geeft Plut. Nic. c.10, voor het eerste behoeft Schwartz slechts een enkele aanduiding te geven aangaande de beteekenis van **ὅμοιοι**: Xen. Hell. III, 3,5. Deze beide voorbeelden mogen volstaan om te laten zien, hoe zonder eenigen ophef of bazuingeschal Schwartz voortreffelijk werk voor den tekst heeft geleverd.

In het eerste deel van het boek worden hoofdstuksgewijze in samenhang historische problemen behandeld, waarbij de portretschilder, die Schwartz is, telkens om den hoek gluurt. Niet de feiten vormen de geschiedenis, maar de indrukken door de feiten gewekt, de aandoeningen die na-bleven. Wie het niet inziet, leere het uit Schwartz' behandeling van den Peloponnesischen krijg. Natuurlijk spreekt het huidige telkens tusschen de regels mede; ja menigmaal heeft de realiteit om hem heen des schrijvers oogen voor de juiste beteekenis van het historische feit geopend, gelijk omgekeerd de atheensche situatie vaak eene gelegenheid bood in duitschen stijl op het contemporaine te duiden b.v.: „wo das Aas liegt, sammlen sich die Geier, und wenn ein grosser geschichtlicher Organismus zusammengebrochen ist, fehlt es nie an klugen Leuten, die genau wissen, worans gefehlt hat." Ten deele dient eene Plato-uitgave van Wilamowitz of een Thucydidesboek van Schwartz om ongehinderd, frischweg, te zeggen wat op het hart ligt. Iets wat zij niet zouden kunnen doen, indien ook de Oudheid niet voor hen leefde als realiteit. In toorn en droefenis grijpen zij de antieke lier en zingen daarbij hunne aandoeningen uit.

Moge Schwartz' boek ook in Holland zijne plaats erlangen, die het ruimschoots verdient. Schrijvers eigen pessimisme (p.19) over de onpopulariteit van deze onderzoekingen zou ik deelen, indien onpopulair een gebrek ware. Doch er zijn tijden en landen, waarin het eene eer is voor de grieksche studiën onpopulair te zijn.

Leiden. J. Vürtheim.

C. Christovasilis, Terugkeer uit den Vreemde, vertaald uit het Nieuwgriekech door **J. A. Lambert-van der Kolf.** — **D. Bikelas, De leelijke Zuster,** vert. uit het Nieuwgrieksch door **Dr. N. J. Beversen.** Rotterdam, W. L. en J. Brusse. 1920. (Pr. *f* 0.75 het deeltje).

Andermaal is de verzameling Nieuwgriekse novelles door de firma Brusse uitgegeven, met twee nummers verrijkt. Zij zijn op dezelfde wijze bewerkt als de vorige (zie *Museum* XXVI, kol. 99 en XXVII, kol. 102); een korte inleiding over de schrijvers en hun kunst vergemakkeliken het begrijpen van de tekst.

Mevr. Lambert- van der Kolf heeft uit de talrijke novelles van Christovasilis er een viertal gekozen die alle betrekking hebben op de lang verbeide terugkomst van man of zoon uit een vreemd land. Om de nauwe samenhang van deze vertellingen met de volksliederen duidelik te doen gevoelen, heeft zij, bij wijze van aan-

Digitized by Google

hangsel, enkele liederen die hetzelfde onderwerp behandelen aan het proza toegevoegd. Mej. M. C. van der Kolf heeft deze metriese vertaling bezorgd en daarbij maat en woordenkeus van het origineel getrouw en met talent weergegeven; terecht heeft zij van alle versiering afgezien: men kan de eigenaardigheid van deze poëzie alleen weergeven door de allergrootste eenvoud in acht te nemen, al zal menig modern lezer in het begin moeite hebben om het dichterlike van deze ongekunsteldheid te waarderen. Dat de novelles zelf op voortreffelike wijze in onze taal zijn overgebracht, behoeft, na hetgeen reeds vroeger over de vertalingen van Mevr. Lambert is gezegd, zeker niet nader uiteengezet te worden.

Ook Dr. Beversen heeft de door hem gekozen vertelling in uitmuntend Hollands vertaald; de tekst is naar vorm en inhoud nauwkeurig weergegeven. Over de keus zelf kan ik mij minder verheugen. Bikelas heeft veel beter novelles geschreven dan dit weinig karakteristieke verhaal. De kracht en de diepte van een Palamas of een Eftaliotis bereikt deze gemoedelike auteur nooit, maar in sommige stukken, b.v. in zijn „Papa-Nárkissos", toont hij toch een fijnheid van waarneming die we in „De leelijke Zuster" missen.

Leiden. D. C. Hesseling.

Titi Livi ab urbe condita recognoverunt et adnotatione critica instruxerunt **C. F. Walters** et **R. S. Conway.** Tomus II. Libri VI—X. Oxonii e typographeo Clarendoniano. 1919. (Pr. paper 5 sh., cloth 5 sh. 6 d., India paper 7 sh. 6 d., interleaved 10 sh.).

Het eerste deel van deze uitgaaf is beschreven in het *Museum* van April 1915. Dit deel toont dezelfde eigenaardige voordeelen maar ook nadeelen. Aan den eenen kant volgen de uitgevers met de meeste piëteit de handschriften, een piëteit, die zóó ver gaat, dat zij zich angstvallig aan die handschriften vasthouden, maar aan den anderen kant, wanneer een bepaalde interpretatie van een zin zich in hun geest heeft vastgezet, deinzen zij niet terug voor veranderingen van den tekst of voor invoegingen, waarvan men met H. J. Müller zou kunnen zeggen „die Heilungsversuche sind mitunter etwas gewaltsam". Bij het nagaan van den tekst en bij het lezen van de verdediging van hunne lezingen in The classical Quarterly XII 1918 krijgt men den indruk dat, hoe vreemd 't ook klinke van critici, de interpretatie niet hun sterkste kant is. Ook komt meer dan eens voor, dat zij in enkele woorden een speciale beteekenis leggen, welke die woorden alleen hebben door het verband, waarin zij voorkomen.

In Liv. X,43,13. staat *in fugam consternantur conspecti ab equitibus, qui — viderant multitudinem non vallo, non stationibus firmatam*, wel zou in dezen zin *conspecti* vertaald kunnen worden met „toen zij zich opgemerkt zagen", maar daarom behoeft nog niet in *conspici* steeds de beteekenis te liggen, dat het subject zich bewust is opgemerkt te worden. Ook W. B. Anderson komt tegen die meening op in The Classical Quarterly XII pag. 119.

Liv. VI, 9.9 *Camillus — moenia adgredi iubet, non tanta spe scalis capi urbem posse quam ut — oppidanis — fessis laxaretur labor.* In dezen zin wordt het niet passende *tanta* met klem verdedigd o.a. door de bewering dat de lezing *non tam a spe* daarom niet zou deugen, omdat „*a spe* non facile reperies, nisi raro cum verbis motum aliquem vel corporis vel animi significantibus", eene opmerking die zeker niet juist is, cf. Liv. XXVII 17,5 en Draeger, Hist Syntax I pag. 624. Te meer bevreemdt dit vasthouden aan *tanta*, omdat in den Parisiensis *tanta* niet veel verschilt van *tama.*

Voor Liv. VI, 9.10 geeft Conway den tekst aldus: *Quod cum simul utrimque factum esset ancepsque terror Etruscos circumstaret et moenia summa vi oppugnari et extra moenia hostem* (*ut*) *viderunt, porta se — trepidi — eiecere.* Conway vat *et — et* op in den zin van *non modo — sed etiam* en geheel bevangen door die meening voegt hij *ut* in en leest *viderunt* in plaats van *viderent*, wat de handschriften op een paar uitzonderingen na geven. Vreemd is het dat Conway niet bemerkt heeft, hoe gewrongen de zin door de invoeging van *ut* wordt en op welke vreemde plaats dat ingevoegde *ut* in den zin staat.

In het interessante voorwoord bespreken Walters en Conway de codices en geven aan, van welke codices in hun editie lezingen voor 't eerst bekend gemaakt werden of in den tekst worden opgenomen.

Uit het feit dat in verschillende handschriften vaak 16 à 21 letters worden gemist, trekt Walters het besluit dat de archetypus regels had van 16 à 21 letters. Wanneer nu een afschrijver een of meer regels (groepen van 16 à 21 letters) wellicht oversloeg, kunnen die regels later op den rand van het blad of onderaan bijgeschreven zijn en vervolgens op een verkeerde plaats in den tekst ingevoegd zijn. Door deze mogelijkheid in 't oog te houden hebben Walters en Conway hier en daar een onbegrijpelijken tekst hersteld. B.v. in *Liv.* VI, 18,5-7. is de gewone lezing *quousque tandem ignoratis vires vestras, quas natura ne beluas quidem ignorare **voluit**? Numerate saltem quot ipsi sitis, quot adversarios habeatis. Si singuli singulos adgressuri essetis, tamen acrius crederem vos pro libertate quam illos pro dominatiome certaturos, quot enim clientes circa singulos fuistis patronos, tot nunc adversus unum hostem eritis. Ostendite modo bellum, pacem habebitis.* In dezen zin heeft Madvig *enim* willen wegwerken door te lezen *quoteni*, enkelen lezen *quot autem*, anderen alleen *quot.* Maar al die pogingen zijn vruchteloos, de gedachtengang en de volgorde van de zinnen deugen niet. De juiste lezing is waarschijnlijk *quot adversarios habeatis. Quot enim clientes circa singulos fuistis patronos, tot nunc adversus unum hostem eritis. Si singuli adgressuri essetis* etc. Nu is het curieus dat in een groep codices de woorden *si singuli — essetis* ontbreken, maar in enkele codices hersteld zijn. Wat is er gebeurd? Het oog van den afschrijver is van *habeatis* in eens afgedwaald naar *essetis.* De overgeslagen woorden bevatten 104—109 letters, als *enim* en *unum* geschreven zijn geweest *enī* en *unū.* Dit aantal letters omvat juist zes regels van het unciaal schrift van den Veronensis (18 letters). Dit geheele eerst overgeslagen stuk is later op den rand bijgeschreven en vervolgens op een verkeerde plaats ingevoegd.

Leiden. I. W. Lely.

Max Lichtenstein, Das Wort נפש in der Bibel. (Schriften der Lehranstalt für die Wissenschaft des Judenthums IV Heft 5,6). Berlin, Mayer u. Müller. 1920. (Pr. M. 12).

Dit boekje is gegroeid uit de beantwoording eener

Digitized by Google

prijsvraag van de Theologische faculteit van Berlijn, luidende: Das Leben nach dem Tode nach den Anschauungen des Alten Testaments und die Entwickelung der Bedeutung des Wortes נפש"; maar het eerste deel dezer opgave wordt daarin nagenoeg geheel voorbijgegaan; alleen over het tweede handelt Lichtenstein.

Een hachelijke onderneming! Immers, uit elk Hebreeuwsch woordenboek kan men leeren dat het woord in velerlei beteekenis is gebruikt; en dat de zinlijke aan de geestelijke vooraf ging is even vanzelfsprekend als dat de geestelijke allerlei schakeering vertoont: נפש is de adem, vandaar de ziel, d.i. het leven of de zetel des levens; het duidt daarom allerlei aandoeningen aan: de ziel is bedroefd of verheugd, verlangt of vreest, bemint of haat, is hoogmoedig of verslagen. Eindelijk — en dit is het belangrijkste in dit onderzoek — het is de persoon zelf, met een voornaamwoord „ik" „gij" enz. Hierover straks een enkel woord. Welnu, is dit algemeen bekend, de vraag in welken tijd zich het woord naar den een of anderen kant ontwikkeld heeft is zeer moeilijk te beantwoorden. Lichtenstein onderscheidt drie tijdperken: dat vóor den bloeitijd van Israëls letterkunde, zooals hij, terecht, de dagen van Jezaja en Jeremia noemt, dien tijd zelf en de eeuwen daarna; maar hij moet telkens erkennen op een glibberigen weg te zijn, als hij uit een zeldzaam gebruik van het woord wil opmaken dat dit gebruik eerst uit dezen of genen tijd dagteekent. Immers, daargelaten het feit dat wij waarschijnlijk slechts een klein deel der Israëlietische letterkunde bezitten, de boeken van vóor de Ballingschap zijn én bijna alle samengesteld uit oudere geschriften, én alle slechts in een jongere bewerking bewaard gebleven. Dus, stel het woord komt in een eigenaardige wending bij Jezaja voor; wie zegt ons dan dat zij niet overoud en zeer algemeen was, toevallig alleen daar overgeleverd, en dat dat gedeelte van Jezaja echt is? Het wemelt dan ook in Lichtensteins werk van onbewezen en onbewijsbare uitspraken als: dit is blijkbaar overgenomen; dit lied is zeker oud; die schrijver was een zeer hoogstaand man, zijn tijd vooruit.

Slechts op èen punt is, zoover ik zie, de tijdbepaling zeker: eerst in de jongste geschriften van het O. T. wordt het woord te eenen male van zijn geestelijke waarde beroofd. Oud is het gebruik er niets bij te denken dan „iemand"; zooals wij ook zeggen: een stad heeft zooveel duizend zielen; maar men ging eindelijk zelfs spreken van de נפש van een doode, ja, op ettelijke plaatsen werd het woord zonder eenig toevoegsel voor „een lijk" gebruikt (S. 148). Hieruit wordt door Lichtenstein, hoewel aarzelend, het nog wonderlijker gebruik van het woord in het nieuw-Hebreeuwsch, waarin het soms „een grafsteen" beduidt, verklaard. Levy geeft er in zijn „Neuhebräisches u. Chaldäisches Wörterbuch" een onhoudbare verklaring van. Nog vreemder wordt het, als wij zien dat het woord niet alleen voor een grafsteen, maar ook voor andere gedenkteekenen gebruikt wordt (Zie Revue de l'histoire des Religions VII 385 s.).

Doch hierin verdiept Lichtenstein zich niet; het gaat buiten het O. T. om. Het spreekt vanzelf dat als een bekwaam man tallooze plaatsen, met gebruikmaking van de beste commentaren, bespreekt, wij ook goede opmerkingen te lezen krijgen. Ook is S. 10—25, waarin over het bloed als zetel des levens gehandeld wordt, zeer lezenswaard.

Leiden. H. Oort.

P. van Tieghem, Ossian et l'Ossianisme dans la littérature européenne au XVIIIe siecle. (Neophilologiese Bibliotheek 4). Groningen, Wolters. 1920. (Pr. ƒ 2.40, voor inteek. op Neoph. ƒ 2.10).

Van Tieghem is een goed kenner van de 18de-eeuwsche litteratuur in Europa; in het bijzonder de Gaelische en Oud-Scandinavische invloeden heeft hij zelfstandig nagespoord. Na zijn uitvoerige, grondige studie over Ossian in Frankrijk geeft hij thans een klare, leerzame samenvattende schets van den Ossiaanschen invloed in het West-Europa der 18de eeuw, voor zoover de reeds bereikte resultaten in de verschillende litteraturen dit toelaten.

Hij geeft een overzicht van de enorme massa vertalingen; sommige, trouw volgend den geest der oorspronkelijke fragmenten van 1760 en '62, in rhythmisch proza. Andere vertalers konden zich niet onthouden van een dichtvorm; ze maken er oden, elegieën, „lieder" van. Voor een Herder o.a. was immers de oudste, eenige vorm van alle volkspoëzie de lyrische. Weer andere, de geleerden, geven eenvoudig woordelijke vertaling van wat voor hen uitsluitend wetenschappelijke beteekenis heeft. En daartegenover komt de epische vorm, die alleen past aan het werk van hem die velen de Homerus van het Noorden leek: „Je chante ma jeunesse et les temps révolus."

Dan komt de imitatie die Ossian wekte, de inspiratie, die van hem uitging. Bij Tieck, bij Gessner, bij Klopstock („La révélation des chants du barde calédonien venait fort à propos appuyer d'arguments qu'il croyait irréfutables ses idées ou ses rêveries sur le passé de la race germanique et les caractères d'une poésie nationale allemande"), bij Herder („Son sens historique, insuffisamment précis pour nous, mais remarquablement aiguisé pour son temps, l'empêche d'être dupe de ces prétentions de renouveler la poésie par l'extérieur"). Verder de groote beteekenis van Ossian voor Goethe in de Werther-periode! Het Ossianisme in Italië en Oostenrijk met Cesarotti en Denis aan het hoofd wordt kort en duidelijk aangegeven; ook in Scandinavië. Voor Holland vinden we alleen Lelyveld en Van Goens vermeld en de vertaling van Van de Kasteele. Een opzettelijk onderzoek naar de vertalingen en de invloeden in de 18de eeuw en in het bijzonder op onze romantici moet nog plaats hebben.

Vooral de stijl der Ossiaansche proza-gedichten heeft Europa gepakt, „cette prose brusque, passionnée, usant de l'inversion, surchargée de figures, particulièrement de métaphores et de comparaisons, était chose unique et bien hardie en plein XVIIIe siécle," die style oriental, die herinnerde aan den Bijbel, aan de psalmen en het Hooglied. En dan de persoon van Ossian. „Ossian est mélancolique et résigné: il erre, dernier témoin des temps qui ne sont plus; il inspire le respect, mais aussi l'affection et la pitié. On salue en lui le vrai poète, celui qui hante les déserts."

Hier ligt het samentreffen van Ossian met de stemming der 18de eeuw, waarvan Macpherson tegelijk de uiting en de versterker is. Daar lag een wijde wereld,

Digitized by Google

woest en eenzaam, waar de 18de-eeuwer zijn „natuur” kon vinden, zijn vage melancholische droomen kon laten rondwaren. Maar daarnaast ziet men in Ossian toch ook den dichter van den nobelen eenvoud en de stille grootheid, die beantwoordt aan het Grieksche ideaal, zooals Winckelmann het schilderde.

Van Tieghem komt o.a. tot dit belangrijke resultaat: „Ossian n'a nullement été pour tous le modèle ou le point de départ d'une poésie nouvelle opposée à la poésie classique, plus vague et rêveuse, plus personnelle et irrégulière. C'est bien dans ce sens que le lisent les préromantiques et c'est dans cet esprit que l'adoptent les iconoclastes; mais beaucoup d'autres qui sont de sages classiques, louent en lui les qualités mêmes qu'ils estiment essentielles à toute oeuvre qui compte, les qualités classiques. C'est pour cette raison qu'on ne s'est pas querellé sur Ossian autant qu'on pourrait le croire, et que l'admiration a été presque unanime: chacun le tirait à soi et lui faisait parler son langage. Aussi de l'extrême droite à l'extrême gauche des idées littéraires, du docteur Blair à Sébastien Mercier par exemple, il a des partisans enthousiastes.”

Als omstreeks 1775 de voornaamste Ossianisten van Europa samen een vriendschappelijk diner hadden aangericht, hadden ze elkaar na den eersten gang al in het haar gezeten.

In eenige pagina's teekent dit boekje zeer beknopt en duidelijk een zeer gewichtig element van de West-Europeesche litteratuurgeschiedenis der 18e eeuw.

Nijmegen. J. Prinsen J.Lz.

Reinaert de Vos. (No. 3 van **Van alle tijden**, onder redactie van **C. G. Kaakebeen** en **Jan Ligthart**). Derde druk. Groningen-Den Haag, Wolters. 1919. (Pr. *f* 1.10).

Voor dezen 3den druk zijn een dozijn nieuwe lezingen — waarom juist deze, blijkt niet — uit mijne critische editie overgenomen; overigens is Martin's tekst behouden gebleven: „als zoodanig alleen — nl. als herdruk van Martin's uitgave — heeft de hier gegeven tekst nog waarde” zegt het Voorbericht. „Voor het overige zijn de Inleiding en de tekstverklaringen, ook op grond van de jongste onderzoekingen en uitkomsten, met zorg herzien” luidt het daar voorts. Inderdaad zijn nu (verg. *Mus.* XXV 59-60) in de beknopt-volledige Inleiding niet alleen de namen en werken van Sudre en Foulet, mijne editie en commentaar en Kloeke's opstel (maar niet dat van Braune in PBB., „noch de herdruk van Dijkstra's uitgave) vermeld; ook geven enkele voetnoten nadere verklaring of verwijzing, natuurlijk zonder aanspraak op volledigheid. Alles bijeen een uitgaafje, voldoende aan bescheiden eischen van het groote publiek, mits het ook genoegen neemt met de castigatie of castratie der schrapping van de 52 meest scabreuse verzen uit Tibeert's avontuur. Een paar aanmerkingen. Speciaal „Oudsaksisch” is de naam *Reginhard* (blz. 34) eigenlijk niet. En is „redenen verantwoorden ?” (ald.) te verantwoorden ?

Leiden. J. W. Muller.

Documenten en kleine teksten ten gebruike bij de studie van vaderlandsche geschiedenis, taal- en letterkunde, onder redactie van dr. J. W. Muller en dr. C. G. N. de Vooys, n° 3 en 4. Groningen-Den Haag, Wolters. 1919.

Als n° 3 in deze verzameling, die het mogelik maakt om teksten die tot dusver of moeilik te verkrijgen of te duur waren als onderwijsmateriaal te gebruiken, geeft dr. Ebbinge Wubben enige fragmenten van Middelnederlandse (proza-) bijbelvertalingen met varianten; van een paar hoofdstukken van de Openbaring zijn twee vertalingen naast elkaar geplaatst. Daar onze bloemlezingen weinig proza bevatten, zullen deze teksten menigeen welkom zijn.

N° 4 is een bloemlezing, bijeengebracht door Dr. G. Kalff om als grondslag te dienen voor een kollege over lyriese poëzie, een aantal voorbeelden van verschillende lyriese genres, gekozen uit onze en uit de Franse, Engelse en Duitse leterkunde. Uit de aard der zaak heeft deze verzameling hoofdzakelik alleen waarde voor de student die er de beschouwingen van professor Kalff over hoort; voor anderen misschien deze, dat men er verschillende gedichten in vindt die men anders niet zo licht onder de ogen krijgt.

Den Haag. D. C. Tinbergen.

Deutsche Texte des Mittelalters, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. Band XXX. **Paradisus anime intelligentis** (Paradis der fornuftigen sele). Aus der Oxforder Handschrift Cod. Laud. Misc. 479 nach E. Sievers' Abschrift hgg. von **Philipp Strauch.** 1919. (Pr. M. 14).

Het door Priebsch (*Deutsche Handschriften in England* I, No 147) beschreven Oxfordsche hs. (Perk. XIV eeuw) bevat o.a. een bundel mhd. ‚predigaden' onder het opschrift: ‚dit buchelin heizit ein paradis der fornuftigen sele.' Reeds in 1872 had Sievers (ZsfdA. XV, 373—435) daaruit 26 aan Meister Eckehart toegeschreven stukken laten afdrukken; Preger, die deze verzameling eerst over het hoofd had gezien, voegde er in Deel II van zijn *Gesch. d. d. Mystik im MA.* (1881) als ‚Anhang' nog 14 preeken bij. Hoewel dus een groot deel van de 64 sermoenen der verzameling reeds bekend was, bleef een volledige uitgave nog steeds gewenscht. Het hs. *O* is namelijk, zooals Spamer in zijne verdienstelijke studie over de *Überlieferung der Eckeharttexte* (Beitr. XXXIV, 307—420) heeft aangetoond, belangrijk als vertegenwoordiger der Thüringsche traditie, in het bijzonder van Erfurt, waar E. zijn eersten tijd tot 1300 heeft doorgebracht. De door hem blz. 355 uitgesproken wensch: „Was die md. Erfurt-thüringische textgruppe anbelangt, so werden wir über sie erst volle klarheit bekommen, wenn Strauch die Oxf. hs. in den texten der Pr. Ac. völlig ediert hat. Hoffentlich schenken uns die beteiligten bald die langversprochene gabe” is nu eindelijk na tien jaren vervuld.

Het hs. *O* is afkomstig uit het Karthuizenklooster op den Michelsberg bij Mainz, maar het is een aldaar gemaakt afschrift van een te Erfurt bij de Predikheeren geschreven origineel. Van Eckeharts werkzaamheid daar werd reeds gewaagd, maar ook de meeste andere met name genoemde predikers behoorden in die streek thuis of leefden te Erfurt; van Florentius van Utrecht o.a. wordt uitdrukkelijk gezegd, dat hij ‚unsir lesemeister was zu Erforte zu den predigerin'. Het dialect is dan ook over het algemeen oostmd. (thüringsch), maar Strauch toont *Einleitung* XIII—XX duidelijk aan, dat vele eigenaardigheden in de schrijfwijze op rijnfrankisch en oorsprong van *O* wijzen. De oorspronkelijke preeken

Digitized by Google

dagteekenen waarschijnlijk uit het einde der XIII eeuw; de op naam van E. staande, bijna de helft, zullen wel uit zijn eersten tijd zijn. Toch zal men, naar Str. terecht opmerkt, de kritische waarde van deze teksten niet mogen overschatten: ieder sermoen moet in verband met de van elders bekende redacties op zich zelf beoordeeld worden. De onderzoekingen van Spamer hebben de onbetrouwbaarheid van de overlevering der mystieke sermoenen en tractaten helder in het licht gesteld. Wat in het bijzonder ons hs. aangaat, maken vele gedeelten eer den indruk van een niet zeer duidelijk uittreksel, dan van een getrouwe wedergave.

In de *Einleitung* XXI—XXVIII heeft Str. zich de moeite getroost, alles bijeen te verzamelen, wat omtrent de verdere overlevering dezer preeken bekend is. Zoo wordt de gebruiker van zijn uitgave in staat gesteld, ieder stuk met de elders bewaarde redacties te vergelijken. Nog dankbaarder zal hij misschien zijn voor de *Zitate und Quellennachweise* XXVIII—XL, de aanwijzing der bronnen, waaruit de predikers hebben geput, der namen van de *Meister*, waarop zij zich beroepen, enz. Voor dit ‚moeilijk, tijdroovend en toch vaak ververgeefsch' onderzoek hebben twee deskundige theologen: Bihlmeyer in Tübingen en Grabmann in München welwillend hunne hulp verleend.

Naar aanleiding van de *Woordenlijst* volgen hier, in verband met den tekst, eenige opmerkingen.

Het subst. *aneval* ‚accidens,' gewoonlijk ml., is 35,14 onzijdig gebruikt. — Bij *behülsen* ‚umhüllen, bedecken' had gewezen kunnen worden op mnl. *onbehulsd* ‚onomwonden'. — *bestentlich* 35,28 is niet ‚sicher', maar, evenals in het mnd. ‚beständig' in tegenstelling tot *flizende* ‚veränderlich'. — De cruces **erkufit*, *gekufit*, waarbij Str. vraagt: „eingetaucht, gebadet ? zu kuofe ?" zijn ontstaan door verwisseling van f en ſ, welke laatste hier, zooals elders, voor *sch* staat; men leze dus *erkûschit*, *gekûschit* = ndl. *gekuischt*, *gereinigd*, en alles is in orde ! — Zoo is ook *gedinen* 82, 22 niet te lezen als *gedienen*, wat hier geen zin geeft, maar als *gedingen* ‚verwachten, berekenen' (over md. gutturale *n* zie Weinhold *Mhd. Gr.* § 199 en 201); de bedoeling is: ‚wonderdaden Gods, die de menschelijke geest niet kan vooruitzien, noch inzien (begrijpen)'. — Het subst. **lockenunge* moet eveneens geschrapt worden; het hs. heeft *lokenunge*, waarin *o* staat voor *ou* (*Einl.* XIV: *zoge* enz.), en *k* voor *g* (*Einl.* XIX, waar Str. zelf *forleukint* aanhaalt!); het is dus in mhd. vorm *lougenunge* ‚Läugnung,' wat hier juist bedoeld wordt. — *halpsinnic* is ook (oost)-mnl. *halfsinnig*.— *himelluogaere* beteekent 35,22 niet ‚Himmelwart' (dat is Petrus), maar ‚Himmelschauer' d.i. Paulus. — Naar aanleiding van 59,3: *wider allis daz nicht lof ist*, vraagt de woordenlijst: *lof* ? (*lies loflich* = *lobelich* ?) Maar de varianten *puer* (nl. *puur*, *rein*) en *luter* wijzen er op, dat *lof is(t)* verschreven is uit *lutir*. — Minder eenvoudig is het geval 16,1—4. E. spreekt van de boodschap des engels, en heeft in het voorafgaande betoogd, dat de engelen medewerken en helpen tot Gods geboorte in de ziel, wat echter geen eigen daad is, maar ‚ein dînisthaft werk.' Daarop volgt nu in het hs.: „Der engil was genant Gabriel. *he teil ouch swaz he teit ouch swar*, he hiz alse wenic Gabriel alse Cûnrat. niman inkan wizzin des engilis namen. da der engil genant ist, da inquam ni meister noch sin i zu. vil lichte ist he nennelich. di sele inhait ouch keinen namen" enz. Voor het cursief gedrukte zet Str. in den tekst: *he teil ouch swar* en teekent daarbij een gissing van Roethe aan: ‚lies *zwâre* ? *he entet ouch zw.*, ‚in Wirklichkeit hiess er nicht so' ? M.i. moet echter de lezing van het hs. behouden worden, op de twee laatste woorden *ouch swar* na, die blijkbaar een in den tekst geraakte schrijversvariant zijn voor *ouch swaz*. De constructie *er taete ouch swaz er taete* is algemeen bekend en komt nog in het Duitsch voor (*er sei auch wer er sei*). De bedoeling is dus: „wat hij ook deed, wat ook zijn werk was, hij heette evenmin Gabriël als Koenraad", klaarblijkelijk met het oog op het vroeger omtrent het werk der engelen gezegde, en op het volgende 16,8: „den namen Gabriel den nam he von dem werke des he ein bode was, wan Gabriel sprichet craft." In verband hiermede zou ik in plaats van *vil lichte ist he nennelich* (waarbij Str. aanteekent: *lies unnennelich* ?) willen lezen: *bit nichte ist he nennelich* ‚mit nichten ist er nennbar.'

Ten slotte nog een woord naar aanleiding van onzen onbekenden landgenoot Florentius van Utrecht, omtrent wien ook de nasporingen van P. B. Kruitwagen en P. G. A. Meyer geen licht hebben kunnen geven. Deze Nederlander heette dus Floris, een toen hiertelande zeer populaire naam. Ik heb eens nagegaan, of er in de twee op zijn naam staande sermoenen ook invloed van het Nederlandsch te bespeuren is, maar de oogst is schraal. Slechts in No 31 doet het herhaalde gebruik van *volmachtt*, maar vooral het subst. *volmachtheit* aan het Ned. denken, voorts ook *relacie*, waar de Duitscher *relacio* zou zeggen, en *inwesin* (naast *zuwesin*), dat ook in het mnl. voorkomt; *volmachtheit* wordt ook gevonden in het anonyme sermoen 56; zou dit misschien ook van Florens zijn ?

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

K. Bartsch, Chrestomathie de l'ancien français (VIIIe—XVe siècles), accompagnée d'une grammaire et d'un glossaire. 12e édition, entièrement revue et corrigée par **Leo Wiese.** Leipzig, Vogel. 1920. (Pr. geb. 28 M.).

In 1866 verscheen de eerste druk van de sedert zo bekend geworden *Chrestomathie de l'ancien français* van Karl Bartsch. Nadat enige latere drukken bezorgd waren door Horning, is, vanaf de negende druk, de leiding overgegaan op prof. Leo Wiese, aan wie dan ook deze twaalfde druk te danken is. In de ruim vijftig jaren van zijn bestaan is de bloemlezing min of meer een kollektief werk geworden, waaraan zeer vele romanisten van naam, Duitsers en Fransen, hebben meegewerkt, direkt door 't aanbrengen van verbeteringen, indirekt door het kritics uitgeven van teksten welke voor 't eerst in de *Chrestomathie* verschenen waren. Geen wonder dan ook dat het werk langzamerhand verreweg het beste geworden is in zijn soort, spesiaal wat de buitengewone zorg betreft waarmee in de opeenvolgende edities — ook weer in deze twaalfde — de teksten der verschillende stukken en fragmenten zijn samengesteld, met opgave der varianten en een zeer verzorgd vocabularium. In dit opzicht steekt deze bloemlezing zeer gunstig af bij de bij ons zoveel gebruikte *Chrestomathie* van Clédat, welke laatste weliswaar eigenlik slechts bestemd is voor het middelbaar onderwijs in Frankrijk, maar zelfs voor dit minder

Digitized by Google

wetenschappelike doel absoluut onvoldoende moet heten wat het verzorgen der teksten betreft.

Intussen moet m. i. de vraag onder 't oog gezien worden of de *Chrestomathie* van Bartsch, welke meer *wil zijn* en meer *is* dan een gewoon leesboek, zelfs in zijn modernste vorm niet als min of meer verouderd moet beschouwd worden.

Bartsch heeft zijn bloemlezing samengesteld in een tijd waarin er nog betrekkelik zeer weinig goede tekstuitgaven bestonden — kritiese zelfs in 't geheel nog niet — en waarin deze zelfs dan nog zeer weinig toegankelik waren: zijn doel was dan ook, behalve het geven van een levend overzicht van de oud-Franse letterkunde, het onder 't bereik der studerenden brengen van een aantal onuitgegeven werken of fragmenten van onuitgegeven werken. Nu de toestand echter geheel veranderd is; nu een zeer groot aantal werken in goede, dikwijls zelfs goedkope, uitgaven binnen 't bereik der studerenden gekomen is, zelfs in kleine studiecentra, nu is zeker de vraag gewettigd of deze twaalfde druk genoegzaam rekening gehouden heeft met die geheel veranderde omstandigheden. Ik meen dat dit in vele opzichten niet het geval is en dat een werkelik nuttige bloemlezing tans aan andere eisen moet voldoen. Ten eerste is de „grammaire" geheel overbodig geworden. Ten tweede is ook veel van wat hier geboden wordt aan teksten niet veel meer dan ballast. Wie zal, waar de *volledige* teksten, in zeer goedkope uitgaven, binnen ieders bereik liggen, in een bloemlezing gaan bestuderen, of laten bestuderen, *fragmenten* van b. v. *Le jeu de la Feuillée*, of *La Vie de St. Alexis*, of *Aucassin et Nicolette*, of *Le grand Testament de Villon*, enz. enz.? Al deze fragmenten kunnen verdwijnen om plaats te maken voor andere. Heeft men verder wel heel veel aan b. v. drie romanfragmenten van Chrétien de Troyes, drie gedichtjes van de zo vruchtbare en veelzijdige Eustache Deschamps, twee fragmenten, zeer gelukkig gekozen trouwens, van Guillaume de Machaut, vijfhonderd verzen van het *Chanson de Roland*, enz. enz.? Ten derde: in 1866 was een overzicht van de toen bekende letterkunde in de vorm waarin Bartsch dat gaf, een kostbare aanwinst van studiemateriaal; tegenwoordig echter kan een dergelike bloemlezing nooit meer zijn dan òf een soort erg onvolledige illustratie der handboeken, òf een keurkeuze van interessante poezie of proza. Van volledigheid kan geen sprake meer zijn, evenmin als van zelfstandige waarde als litteratuuroverzicht. Ik geloof daarom dat een volgende druk ons een gehele omwerking van het boek zou moeten geven om het blijvend nuttig te doen zijn, een omwerking die zo ver zou moeten gaan, dat het eigenlik een geheel nieuw werk zou worden. Deze feitelik nieuwe bloemlezing zou m. i. uit vier rubrieken moeten bestaan:

A. Stukken welke niet gemakkelik toegankelik zijn, 't zij omdat ze onuitgegeven zijn, 't zij omdat ze in oude edities moeilik te bereiken zijn: wat deze laatste kategorie betreft zouden dan opgenomen kunnen worden gedichten van schrijvers als Baudouin de Condé of Watriquet de Couvin, fragmenten van werken als de *Comput*, de *Histoire de Guillaume le Maréchal*, fragmenten uit de werken van schrijvers als Le Menestrel de Reims, Martin Lefranc, koning René van Anjou (b. v. met enkele zijner tekeningen, uit de editie De Quatrebarbes), Pierre Gringore, vele andere nog welke in Bartsch ontbreken.

B. Mooie of karakteristieke gedichten of fragmenten van enkele der grootste schrijvers.

C. Stukken welke op andere wijze van belang zijn voor de kennis of de studie der oud-Franse letterkunde, zonder daartoe zelve te behoren, b. v. fragmenten uit de Mabinogion, vertalingen van uitheemse stukken, b. v. zulke welke de Tristansage betreffen, of van fragmenten van buitenlandse bewerkingen van de grote schrijvers uit de twaalfde eeuw.

D. Latijnse werken, uit de Franse middeleeuwen, welke tot de sfeer der Franse letterkunde behoren, b. v. Vagantenliederen, fragmenten van Abelard, enz. enz.

Het is hier niet de plaats dit alles uit te werken: ik heb slechts willen aangeven op welke wijze het boek m. i. omgewerkt zal moeten worden om het zijn grote waarde als studiewerk te doen behouden. Dat er van het oude werk van Bartsch niet veel zou overblijven is duidelik. Maar ik geloof dan ook dat, hoe verdienstelik deze twaalfde editie ook is, de nieuwe uitgever het „Tempora mutantur...." niet genoeg in het oog heeft gehouden. Het getuigt van pieteit een ruïne te restaureren, en het getuigt van grote bekwaamheid als men het weet te doen zoals prof. Wiese het heeft gedaan. Het is echter dikwijls praktieser op de oude plek een nieuw gebouw te zetten.

Amsterdam. C. de Boer.

E. R. Curtius, Die literarischen Wegbereiter des neuen Frankreich. o. j. (1918). Potsdam, G. Kiepenheuer. (Pr. M. 15).

Vijf monographieën (Gide, Rolland, Claudel, Suarès, Péguy), een inleiding en een soort conclusie: Zum Bilde Frankreichs. 't Is wat mager voor een werk dat de aankondigers van het nieuwe Frankrijk moet bekend maken. „Het" nieuwe Frankrijk? Welk van de Frankrijken die steeds, door de historie heen, elkaar bestrijden, afwisselen of in éénheid terugvinden, wat is „das neue ..., das wirkliche, das ewige Frankreich," „die neue, ihre geschichtlichen Fesseln abstreifende Seele des jungen Frankreich"? Want de Schr. beweert zelf reeds dat men van hem geen „Ueberblick über das Nebeneinander aller geistigen Strömungen des heutigen Frankreich" mag verwachten, als vreesde hij, dat men hem zou tegenwerpen, dat de nationalistisch-katholicistisch-classicistische stroom misschien wel zoo sterk zal blijken, dat de „geschichtliche Fesseln" weer worden aangelegd.. zoo ze in werkelijkheid afgeworpen zouden zijn. En de schrijver vergeet, dat deze vijf mannen niet als vuurbollen in de letterkunde zijn verschenen, maar dat zij in een traditie wortelen: Péguy b.v. in de mystiek, dat zijn werk beurtelings is de mystiek van 't socialisme, die van 't nationalisme, die van 't katholicisme; Rolland b.v. in Rousseau, den Hugo van de *Misérables* en Zola, misschien. Dat Schr. zijn auteurs niet voortdurend en ten innigste heeft verbonden aan het voorafgaande, opdat zij, niet-revolutionnairen in de kunst, hun plaats in de evolutie innemen voor ons geestesoog, dat is wel de groote fout van dit boek. „Stürmer" zijn ze voor hem en zijn ze ook gedeeltelijk, maar men vergete niet, dat zij niet los staan van het bestaande en het vorige.

Digitized by Google

Doel van 't boek is de nieuwe stem uit Frankrijk in Duitschland te doen hooren; of men er waarlijk aan „Bierbankurteile" en „Kaffeehausstimmung" toe is, bij de beoordeeling van 't Frankrijk van 1914, dat waag ik niet te beoordeelen, maar twijfel daaraan wel, na den goeden arbeid verricht door Otto Grautoff, von Oppeln-Bronikowski en anderen. Om zijn doel te bereiken geeft de Schr. een groot aantal aanhalingen in Duitsche vertaling, hetgeen een minder juiste wijze is om een stem te doen hooren; in zulk een boek, niet voor leeken bestemd, moest men geen vertalingen vinden. Waar hij dus als hoofddoel de betere vorming van juistere begrippen omtrent Frankrijk heeft, daar is de keuze van een Gide en van een Suarès, wien hij een „führende Bedeutung" toeschrijft, van een Claudel, die in de traditie van het anti-vrijgeestige dieper verzinkt, van een Péguy, wiens nationalisme, na *Notre Patrie* (1905) hem zeker niet tot een voorbereider van den „citoyen du monde" maakt, wel bevreemdend. Gide en Suarès mogen al eenigen invloed hebben op een kleinen kring van zeer fijne geesten, Claudel door zijn esoterisme en zijn mystiek jongeren tot zich hebben getrokken, Péguy, meer dan deze drie, voor velen een meester zijn geweest, zoowel de Péguy der eerste *Cahiers*, als die van de *Mystères*, hun werk is beperkt gebleven in zijn uitwerking. Slechts Rolland — meer nog in 't buitenland dan in Frankrijk zelf — heeft breede lagen van lezers gevonden en waarlijk een „führende Bedeutung" kunnen krijgen. Of 't juist is de vijf essais te geven in de volgorde die Schr. koos is eveneens de vraag: Rolland en Péguy behooren bij elkaar, zooals Suarès bij Gide, terwijl Claudel weer, hoewel eenzamer, met Suarès verwant is. En een krachtigen, gezamenlijken indruk zal de lezer niet hebben, zelfs al is het werk alleen als een boek voor inlichting, niet als een van discussie bedoeld. Zelfs de aanhalingen in het laatste hoofdstuk, die doen zien dat deze Franschen Duitschland hebben trachten te begrijpen en soms aan het ideaal van Rolland's *Jean Christophe* (X, 252) hebben gedacht, kunnen de gedachte aan een éénheid dezer geesten niet vestigen. Naast Victor Giraud's *Les Maîtres de l'Heure* legge men dit boek niet, want de nog zich ontwikkelende geesten als een Suarès en een Gide leenen zich nog niet voor een volledig oordeel, en de vergelijking zou dus onbillijk zijn. Maar ook zonder zulk een vergelijking kan men zeggen dat, jammer genoeg, dit goed bedoelde boek niet aan de verwachtingen beantwoordt. Nuttig kan het zijn door heldere analyses van werken van Gide en Rolland, door een goede bibliographie, door goedgekozen aanhalingen, maar 't mist persoonlijken kijk, 't mist éénheid, die zoo noodig zou zijn om ons te doen zien welken weg zoo verschillende geesten — b.v. de aristocratische individualist Suarès, een echte zoon van Stendhal, en een internationalistisch altruïst als Rolland — Frankrijk hebben gebaand.

Amsterdam. K. R. Gallas.

I. Bywater, Four Centuries of Greek learning in England. Oxford, Clarendon Press. 1919. (Pr. 1 sh. 6).

Deze inaugurele rede door Bywater als regius professor te Oxford in 1894 gehouden, wordt eerst tans, elf jaar na zijn dood, uitgegeven. De korte toespraak (20 blz.) geeft een overzicht van het universitair onderwijs in het Grieks, beginnende met het jaar 1491. Bywater, die voor het Grieks van alle tijden, ook het hedendaagse, grote liefde had, karakteriseert in zeer beknopte vorm de mannen die de roem der klassieke filologie in Engeland zijn geweest, als Bentley, Dawes, Porson, Dobree en zo vele anderen, tot aan de in Nederland welbekende vertegenwoordiger der kritiese school, Charles Badham. Hoe klein het bestek is, men vindt er niet alleen de hoofdpersonen in beschreven, maar ook tal van biezondere opmerkingen, o.a. de betekenis van Erasmus voor de invoering van het Grieks in Cambridge, de later uitgebroken strijd over de uitspraak van het Grieks enz. Het boekje is biezonder fraai gedrukt en laat zich aangenaam lezen.

Leiden. D. C. Hesseling.

O. Kern, Orpheus, eine religionsgeschichtliche Untersuchung mit einem Beitrag von **Josef Strzygowski.** Berlin, Weidmann. 1920. (Pr. M. 5).

Vermoeid van Homerus werpt men zich op Orpheus; een ander raadsel, doch beter passend voor onze dagen, die het epos aan het front vertoonden en de mystiek maakten tot lusthof der geleerdheid. Terwijl nu Homerus' naam slechts weinig speculaties wakker riep over het geheim zijner persoonlijkheid, tracht men achter het orphische probleem te komen door Orpheus' naam „af te leiden", waarbij methoden opgeld doen, die men glimlachend als bekenden begroet — hoewel verwonderd ze nog in leven te zien. Dat de „duisternis" (ὄρφνη) Orpheus zou stempelen tot „Heer der Schimmen en Onderwereld", was zoo vreemd niet: eene vruchtdragende etymologie, die op het gemoed werkte en eschatologische vizioenen schiep. Men had er vrede mede kunnen hebben, of voorgeven te hebben. Maar in een momentum lucidum ontdekte iemand verwantschap tusschen de namen Orpheus en ὀρφώς, eene soort zeevisch, die te Athene op de betere tafels verscheen. De fortuin dier etymologie was gemaakt, toen uit Aristoteles kon worden bewezen, dat onze visch bijzonder snel groot wordt en na het opensnijden langen tijd in leven blijft; voor onomstootelijk gold zij, toen, naar antieke mededeelingen, de orphoi in Lycië een rol heetten te spelen in een domein van den waarzeggenden Apollo. Zoo werd gesproken over die „weissagenden Fischen" onder verwijzing naar Athen. VIII p.333. Dat daar van voorspellende visschen geen woord staat en de orphoi genoemd worden onder een groot aantal visschen (haaien, zaagvisschen, meerwallen), die dus gezamenlijk met de orphoi hadden moeten worden heilig verklaard, deerde de theorie niet. Orpheus was dan ook al braaf op weg tot een vischdaemon te worden gemaakt, wellicht uit Derketo's omgeving, doch zeker uit die van Apollo den „dolfijngod", toen op eenmaal een ander verrassend licht op hem geworpen werd. Wel hing, zoo klonk het, zijn naam met dien van den ὀρφώς samen, doch die samenhang duidde op Orpheus den Voorganger van Visschersbonden. Orphici waren eenvoudige (orphoi)-visschers tot eene religieuze secte vereenigd. Waarschijnlijk met een vischnet tot embleem: de zielenfuik. Maar met de heiligheid der orphoi was het gedaan: zij mochten desnoods heel profane schollen geweest zijn.

Nog was men in Holland door deze geniale oplossing gefascineerd, toen Otto Kern met eene fonkelnieuwe

Digitized by Google

verklaring kwam. Fonkelnieuw ten minste voor hen, die in de oorlogsjaren geen kennis hadden genomen van Kerns universiteitsrede „Reformen der griechischen Religion" (Halle, 27 Jan. 1918). In dat kranige stuk kwam reeds voor de zin: „Sie (die Orphiker) zogen von Land zu Land, von Stadt zu Stadt, hatten nirgends eine wirkliche Heimat: Wanderpropheten (p. 17)." Wat daarachter school zal Kern eerst in den kring, die om C. Robert gegroepeerd **οἱ Ἄνομοι** heet (geen wettelooze Spartaciërs!) hebben onthuld, thans schrijft hij het in zijn aan Robert opgedragen boekske: de schellen vallen ons van de oogen. Het grieksche **ὀρφός** luidt in het latijn orbus en werd door het meer bekende **ὀρφανός** (weeskind) verdrongen. „Dies Wort (**ὀρφός**) muss den Sinn *verlassen* haben. Orpheus ist der Sohn des **Οἴαγρος** d.h. desjenigen, der einsam (**οἶος**) auf dem Felde lebt. Die ganze Orpheusgestalt ist die Schöpfung einer *Kultgemeinschaft, die einsame Pfade wandelte.*" Aan den afstand, die er ligt tusschen „beroofd van" (orbus) en „vrijwillig eenzaam" heeft Kern geen woord gegeven; en toch ligt hier een verschil van passief en actief. Geen oogenblik schijnt hij er aan te hebben gedacht, zelfs niet als hij zijn Orphici (die Verlassenen!) den naam geeft van Propagandisten „die werbend durch die griechischen Lande ziehen" (p. 39). De lezer zal met Kern inzien, dat Orpheus „de Zwerver" geen beter geliefde hebben kon, dan Eurydike: natuurlijk „de wijd heerschende Aardmoeder" oftewel „het wijde aardvlak," gelijk zijn vader was „Alleen in 't Veld." Er behoort toch moed toe, om in dezen duren tijd zijne fantazieën te laten drukken.

— Aan de waarheid en aan mijne waardeering voor Kern zou ik te kort doen, door onvermeld te laten, dat de verhandeling over Orpheus naast de etymologische beschouwing heel wat wetenswaardigs bevat, nu eens in meer samenhangenden vorm — en dan komt er kleur in Kerns pen —, dan als nog niet gekristalliseerde bouwstof. Zoo is van beteekenis het onbevangen onderzoek naar den tijd, waarin de figuur Orpheus in de grieksche literatuur opduikt; naar de verbreiding van den naam Orpheus; naar zijne verhouding tot Eleusis en Dionysos en Apollo: alles voorbereidend werk, dat Kerns toegezegde editie van de orphische fragmenten inleidt. Dat deze editie, die Abels werk moet vervangen en *verbeteren*, meer te rade zal gaan met den Aglaophamus, is te verwachten. Te hopen blijft, dat Kern ook in zijne onvermijdelijke uiteenzettingen zich meer door Lobeck dan door Creuzer en Schelling zal laten leiden; te vreezen, dat de mystieke Wanderpropheten hem zullen vervoeren. Want als eenmaal zoo'n pakkende leuze is uitgedacht, wordt zij niet verdreven... dan door eene volgende. Overigens is het fijne werk om de orphische gedachten van uit de zesde eeuw tot bij de neo-Platonici en over deze heen in de europeesche mystiek te vervolgen eerst mogelijk, als de Orphica volledig en zuiver geschift voor ons liggen. Een werk voor een stilist als Erwin Rohde was.

Josef Strzygowski voegde aan Kerns bladzijden eene beschouwing toe over „Orpheus — und verwandte iranische Bilder." Zijne conclusie, dat het Orpheusmotief er slechts een is uit een groep van voorstellingen, die eene jeugdige gestalte als „goeden herder" te midden van dieren toont, en dat lichte sporen van deze voorstellingen uit steeds weer naar Iran voeren in het gebied van het Mazdaisme (**Yima = Orpheus**), zal slechts bevestiging kunnen krijgen, indien opgravingen eerst iets van mazdaistische kunst aan het licht hebben gebracht. Maar aan opgravingen in Klein-Azië waagt in de eerste decenniën geen Europeaan of Amerikaan het hoofd.

Ten slotte: vooraan in het boekje een portret van Carl Robert, die op 8 Maart 1920 zeventig jaar werd: ongeveer zestig leden der Anomia betuigen door hun naam, wat de **ἀρχηγέτης** voor hen geweest is, voorgaande langs Bild und Lied. De uitgave is typografisch zoo goed verzorgd, als wij voor 1914 gewoon waren van duitsche zijde te ontvangen.

Leiden, J. Vürtheim.

Jos. Schrijnen (Met medewerking van **O. van der Hagen, W. Pompe** en **H. Vroom**), **Uit het leven der oude Kerk.** Bussum, P. Brand; Utrecht, Dekker & van der Vegt. 1919. (Pr. *f* 7.—; geb. *f* 8.50).

De schrijver van dit belangrijke boek heeft zich ernstig rekenschap gegeven van zijne methode. Zij is die van de kultuurgeschiedenis. „De wetenschappelijke geschiedvorsching", aldus Dr. Schrijnen, „is een nieuw tijdperk ingetreden. De reusachtige vooruitgang van ekonomie en techniek, de verbazende ontwikkeling van het verkeersleven over alle werelddeelen, de wetenschappelijke veroveringen op het uitgestrekte veld der natuurwetenschappen verwekten een hoogere mate van bedrijvigheid, schonken tal van nieuwe prikkels, vernieuwing van het gezichtsveld en tevens uitbreiding der psychische werkzaamheid. Nieuwe wetenschappen als sociologie, anthropologie, volkskunde, vergelijkende taalstudie verrezen, andere werden in belangrijke mate uitgebreid. Maar de grootste omwenteling wellicht had plaats op het terrein der geschiedenis, een ommekeer van methode, een voortschrijden van de individualistische tot de kollektivistische, van de beschrijvende tot de verklarende methode: de kultuurgeschiedenis was geboren." Vele lezers zullen hier den schrijver met instemming volgen.

Iets anders is het met hetgeen hij hieraan toevoegt, waar hij de politieke geschiedenis tegenover de kultuurgeschiedenis stelt. „Had de politieke geschiedenis meer haar aandacht geschonken aan het singuliere, aan den mensch beschouwd als individu, de kultuurgeschiedenis houdt meer het generieke in 't oog, beschouwt den mensch meer als historischen soortvorm. Zij slaat den invloed van het individu niet te hoog aan en vergeet niet, dat ook de leidende persoon min of meer een kind is van zijn tijd. De politieke geschiedenis beweegt zich meer in analytische, de kultuurhistorie meer in synthetische richting. Ik zeg: meer; want elke wetenschap vordert natuurlijk èn analyse èn synthese." Ik dacht, dat men bij elk historisch onderzoek, zoowel bij de politieke als bij de kultuurhistorie, hetzij naar de analytische hetzij naar de synthetische methode te werk kon gaan. De tegenstelling is dus een andere dan de schrijver zich voorstelt. Prof. Schrijnen voegt de daad bij het woord. Hij behandelt zijne stof voornamelijk uit kultuurhistorisch oogpunt. De onderwerpen worden samengevat onder de hoofden: Geloofsleven, Privaatleven, Rechtsleven, Taalleven, Bedrijfsleven, Wetenschap-en-kunstleven.

Enkele opstellen zagen geheel of gedeeltelijk reeds

Digitized by Google

vroeger het licht. De heeren Pompe, Vroom en V. d. Hagen verrijkten den inhoud ieder met een artikel. Ofschoon een welsluitende samenhang aan het boek ontbreekt, zullen velen de verschijning van dit interessante werk met vreugde begroeten.

Leiden. F. Pijper.

J. Geffcken, Das Christentum im Kampf und Ausgleich mit der griechisch-römischen Welt. 3e Aufl. (Aus Natur und Geisteswelt 54). Leipzig, Teubner. (Pr. *f* 0.85 en *f* 0.70).

Dit werkje van den Rostockschen hoogleeraar Geffcken verscheen als derde druk van een, dat ten titel voerde: „Aus der Werdezeit des Christentums". Het diende tot feestgave ter gelegenheid van het vijfhonderdjarig bestaan der Universiteit Rostock. De gewijzigde titel geeft bij voorbaat de „völlige Neugestaltung" te kennen, die het geschrift onderging ten gevolge van de „fortgesetzte Erweiterung" van des schrijvers „religionsgeschichtliche Studien". „Vieles ist gestrichen, vieles neu hinzu gefügt worden", heet het. Hoe vele en welke veranderingen zijn aangebracht, weet ik niet te zeggen, daar de beide vorige drukken niet te mijner beschikking staan. Van het nieuwe is het een en ander ontleend aan een toekomstig werk uit dezelfde pen, en aan een artikel uit „den Neuen Jahrbüchern für das Klassische Altertum, 1918", dat daarop het vooruitzicht opent. Alles te zamen vormt een schets van 130 bladzijden. „Ein Ganzes" mag het volgens den schrijver niet heeten, doch slechts „Studien", of ook „Betrachtungen". Deze verschaffen een aangename en leerzame lectuur en loopen over de eerste drie eeuwen. Als hoofddeelen worden onderscheiden: „Die religiös-philosophische Kultur der griechisch-römischen Welt beim Eintritt des Christentums", „Die Stellung des alten Christentums zu den anderen Religionen", „Die literarischen Kämpfe mit den Griechen und Römern", en „Die äusseren Verfolgungen". De slotsom kon geen andere wezen dan: „Der Sieg des Christentums ist ein Werdeprocess. Das Christentum bleibt ebensowenig wie das Heidentum dasselbe. Es hat alle ... Feinde überwunden, nicht ohne in manchen Kompromissen dem Zeitgeiste sich anzubequemen". Het eindoordeel van den lezer mag zijn: populair, maar degelijk.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

H. von Kiesling, Damaskus. Altes und Neues aus Syrien. Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung. 1919. (Pr. 9 Mk., geheftet 11 Mk.).

De schrijver heeft als officier van den Duitschen generalen staf gedurende den oorlog eenigen tijd in het Oosten doorgebracht. Zijn geschrift over Damaskus houdt dan ook het midden tusschen de beschrijving van een tourist en een wetenschappelijk werk. Het is vooral het uitwendig voorkomen van Damaskus dat zijn aandacht getrokken heeft; met byzondere voorliefde heeft hij de bouwkundige geschiedenis van de stad bestudeerd, niet uit boeken, maar door eenvoudig toe te zien.

Na een algemeene inleiding die een kort overzicht over de geschiedenis van de stad en over hare bevolking geeft, worden de merkwaardige gebouwen en resten van gebouwen uit verschillende perioden beschreven. „De straat genaamd de rechte", de stadsmuur, de moskeeën en, voor zoover noodig, hare voorgeschiedenis, de typische vormen van de minaret, verschillende merkwaardige gebouwen geven aanleiding tot een reeks van architektonische opmerkingen, waarvan ik de waarde moeielijk kan beoordeelen, maar die zeker voortkomen uit geduldige en liefdevolle observatie.

Het derde deel beschrijft de stad, haar verschillende deelen, de inrichting der huizen, de meubels en kunstvoorwerpen.

Was dit boekje door een Oriëntalist geschreven, dan zou het er in vele opzichten anders uitzien; in zoover beter, als zeker eenige onnauwkeurigheden en vergissingen zouden ontbreken, die mij in dit geval geen aanleiding tot bijzondere vermelding geven.

De aardige plaatjes verdienen genoemd te worden.

Leiden. A. J. Wensinck.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Neuphilologische Mitteilungen, 1917, 1-4: A. Wallensköld, Un fragment de chansonnier, actuellement introuvable, du XIIIe siècle. — H. Ojansuu, Zu den finnisch-germanischen Berührungen. — B. Sjöros, Beiträge zur Kenntnis des Suffixes *-ung*, *-ing* in den germanischen Sprachen. — E. Hagfors, Stellung, Ziel und Aufgaben des deutschen Unterrichts unserer Lyceen in der Zukunft. — Beprechungen; 5-8: A. Långfors, Paul Meyer, In memoriam. — O. J. Tallgren en E. Öhmann, Studi su la lirica siciliana del Duecento, IV. — O. J. Tallgren, L'expression figurée adverbiale de l'idée de *promptitude* (essai pour contribuer à un chapitre de la future Sémantique polyglotte, avec un appendice sur catal. *aviat*, ital. *diviato* etc.). — Besprechungen.

1918, 1-6: W. Söderhjelm, Lettres inédites d'Ugo Foscolo. — L. Spitzer, Zu Tallgren, des poésies de Rinaldo d'Aquino. — E. Öhmann, Die französischen nomina propria in den deutschen denkmälern des 12. und 13. jh. — H. Suolahti, Etymologien (nhd. *windhund*, engl. *kipper*). — Besprechungen; 7-8: H. Ojansuu, Altes und neues zu den germanisch-finnischen Berührungen. — G. Landtman, The Pidgin-English of British New Guinea. — J. Poirot, Miszelle: une édition des Fables de La Fontaine. — Besprechungen.

1919, 1-4: L. Spitzer, Zu Studi zu la lirica siciliana del Duecento, IV. — O. J. Tallgren, Réplique à M. Leo Spitzer. — Dez., Publicaciones españolas faltas de esmero. — E. Öhmann, Miszelle: lat. $\bar{a}$ = got. $\bar{o}$; lat. $\bar{o}$ = got. *a*. — Besprechungen; 5: Hommage adressé à M. Werner Söderhjelm à l'occasion de son soixantième anniversaire. — E. Walberg, Sur l'authenticité de deux passages de la Vie de Saint Thomas le Martyr par Guernes de Pont-Sainte-Maxence. — H. Schuchardt, Chauvinistisch? — Heikki Ojansuu, Finn. *nivus* (*nius*) ein germanisches Lehnwort? — Besprechungen; 6-8; A. Rosenqvist, Limites administratives et division dialectale de la France. — E. Öhmann, Nochmals über die Canzone „Donna eo languisco" Giacomo da Lentino's. Anlässlich der Langley'schen Edition (1915). — Besprechungen.

1920, 1-2: H. Ojansuu, Altes und Neues zu den germ.-finn. Berührungen, II. — L. Spitzer, Kat. *aixecar*, „heben". — Besprechungen; 3-4: H. Kjellman, *Calēre* au sens de „il fant" en provençal (nebst einer Note additionnelle von O. J. T.). — E. Öhmann, Über die Verbreitung der Adjektivabstrakta auf *-ida*, *-(e)de* im Deutschen. — L. Spitzer, Romanisches bei Oswald von Wolkenstein. — Dez., Kat. *nissage*, „Rasse", „Geschlecht"; kat. (tortosa) *bèmio* m., „imbécil", „idiota". — Besprechungen.

Historische Vierteljahrschrift, XXVII, 4: Grohne, Ueber Grundlagen und Aufbau der Weltgeschichtliche Betrachtungen Jacob Burckhardts. — Laubert, Die polnische Frage auf dem Posener Provinziallandtage 1843.

Digitized by Google

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

AARDRIJKSKUNDE

VAN HET

MIDDELLANDSCHE-ZEEGEBIED

vooral ten dienste van Gymnasia en Lycea

door Dr. D. COHEN,

Conrector aan het Nederlandsch Lyceum te 's-Gravenhage

en G. J. A. MULDER,

Leeraar in de Aardrijkskunde aan de Gemeentelijke Kweekschool voor Onderwijzers te Rotterdam.

Prijs . . . . f 2,75

Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 2.25**, geb. **f 3.40.**

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.75**, geb. **f 4.90.**

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 4.25**, geb. **f 5.40.**

Deel 4. J. KOOPMANS, Middelnederlandse Romans. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

Deel 5. J. MATHIJS ACKET, Verzamelde Opstellen. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

DER GRAL

LITERARISCHE MONATSCHRIFT

geleitet von FRANZ EICHERT, Wien XVIII.

Abonnementsprijs **f 6.—** per jaar bij vooruitbetaling te voldoen. Men verplicht zich voor den geheelen jaargang. De eerste Nummers der 14e jaargang zijn verschenen.

Wat ons méér gezonden wordt dan de abonnementsprijs, wordt beschouwd als Liebesgabe voor het noodlijdend intellect van Weenen en ter beschikking gesteld van de Redactie der Gral, tenzij uitdrukkelijk anders vermeld wordt.

STEUNT door het nemen van een abonnement. De lage prijs van dit zéér hoog staande Oostenrijksche tijdschrift stelt ieder in staat hiervan te profiteeren.

ALLEENVERKOOP VOOR HOLLAND:

HET NEDERLANDSCHE BOEKHUIS

Industriestraat 1, Tilburg

Zoo juist verscheen:

DE VERLOREN STAMMEN ISRAËLS TERUGGEVONDEN IN DE VOLKEREN VAN EUROPA

Een psychologisch-historische schets belichtende de taak van Nederland in den Volkenbond

DOOR

J. A. F. MÖRZER BRUIJNS

f 1.25

In Amerika en Engeland zoekt men sinds 1850 ijverig naar de verloren stammen Israëls; er bestaat daar een geheele literatuur over dit onderwerp.

De schrijver heeft het onderzoek veel scherper doorgezet en is erin geslaagd niet alleen alle stammen in de Europeesche volken terug te vinden, maar ook hun roeping aan te wijzen, en in het bizonder Nederland's taak in den Volkenbond,

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Abonneert u op het **beste, het mooiste en meest onderhoudende geïllustreerde weekblad:**

PANORAMA

Vraagt een proefnummer en het uitgebreide geïllustreerde prospectus, die overal in den Boekhandel en ook bij ons gratis verkrijgbaar zijn.

Boeiende, degelijke lectuur en prachtige illustraties.

Prijs per 3 maanden slechts f 2.25 franco thuis.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ.
LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M"., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. **No. 2.** **November 1920.**

Meyer, Natur und Kunst bei Aristoteles (Fraenkel).
Gaastra, Das Gopatha Brāhmana (Faddegon).
Vorrink, Het Minnedicht in de zeventiende eeuw (Kalff).
De Roux, Pascal en Poitou (Serurier).
Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme, II, 3 (Koch)
Geyl, Christoforo Suriano (v. d. Velden).
Foucart. Le culte des Héros chez les Grecs (Würtheim).
Van Rhijn, Wessel Gansfort (Knappert).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. Meyer, Natur und Kunst bei Aristoteles. (Studien zur Geschichte und Kultur des Alterthums X : 2). Paderborn, Ferd. Schöningh. 1919. (Pr. M. 9 + 50 %).

De hoofdinhoud van dit geschrift is een nauwkeurige verhandeling hoe Aristoteles door de overeenkomst van 't geen op kunstgebied geldt, in physica, metaphysica en biologie tot de vorming van de begrippen stof, mogelijkheid en werkelijkheid, vorm en doel gekomen is. De schrijver merkt op, dat Aristoteles hierin op Plato voortbouwt; op p 112 enz. gaat hij terecht terug tot de Pythagoreërs en Herakliteërs, die ook hun principes in het handwerk terugvinden; hetzelfde geldt — wat hij voorbij gaat — van de Sokratische ἐπιστήμη. Het slothoofdstuk behandelt de Aristotelische godsleer.

Zoowel in 't algemeen zijn de uiteenzettingen van prof. Meyer bevorderlijk voor de kennis van de Aristotelische wijsbegeerte — vooral die van het 2e hoofdstuk betreffende εἶδος en de onzekerheden in dit begrip — als in 't bizonder de opmerkingen over het verband tusschen logica en metaphysica (p.6 n. 2, p.10,12, 58 n.2) en andere. De indeeling van het behandelde maakt herhalingen veelvuldig en het onderdeel over de voortplanting (p 62-73) is buiten verhouding uitgebreid. De behandeling van het *negatieve* (de στέρησις) laat te wenschen over (p15). Ten onrechte is p 1,2 het methodische principe: dat het begrip van de zaak uit haar *wording* gekend wordt, gehaald uit het begin der Politica, dat immers ook van het *doel* als kenbron spreekt vgl. p 61 „das Vollkommene steht bereits am Anfang." En minder juist is p. 86 de plaats Physic. 198 b 34 over het doel in de natuur weergegeven. Maar deze aanmerkingen doen geen afbreuk aan de waarde van het geschrift.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

Das Gopatha Brāhmana, herausgegeben von **Dr. Dieuke Gaastra.** Leiden, E. J. Brill. 1919. (f 7.20).

Het zij mij toegestaan mijn bespreking door een paar algemeene opmerkingen te laten voorafgaan, en wel over de beteekenis der Brāhmana-literatuur in het algemeen en over de verdiensten, die Caland en zijn leerlingen zich op dit gebied hebben verworven.

Toen ik voor jaren mijn leermeester Speyer om raad vroeg, hoe de studie van den Veda aan te vatten, gaf hij mij ten antwoord: lees vooral de Brahmana's, doch sprak ik met hem over de publicaties van Caland en diens leerlingen, dan liet hij zich eenigszins ironisch uit.

Thans na voortgezette eigen studie geloof ik, dat het ongelijk hier aan Speyer's kant is en dat Caland gelijk heeft, waar hij in zijn necrologie aan Speyer onvoldoende waardeering der Brāhmana-literatuur verwijt. Inderdaad, de Brāhmana's hebben een geheel andere en grootere beteekenis dan alleen die eener grammatische propaedeusis voor het lezen van Vedische hymnen. Zij vormen een belangrijk cultuur-historisch monument. En wie ze wil verstaan, moet het ritueel kennen, en kan daarin niet ten halve gaan.

Wie, zooals Deussen dat deed, de Upaniṣads wil verklaren met behulp van S'amkara (± 800 n.C.) en dezen weer met behulp van Schopenhauer, komt tot allerlei onhoudbare voorstellingen. In de allereerste plaats moet men deze geschriften beschouwen in verband met het primitieve denken. En verder, zooals de Brāhmana's herhaaldelijk mysticisme bevatten, zoo zijn ook de oudere Upaniṣads nog doortrokken van ritualisme. Wie de Upanisads wil begrijpen, moet de Brāhmana's verstaan en het ritueel kennen, — liefst grondig kennen.

Het orthodoxe monisme van de Hindoes, de Vedānta, heeft zich uit de Upanisads ontwikkeld, en werd daarbij geleid door de interpretatie-methode, die de Indische ritualisten, de Pūrva-Mīmāṃsaka's, toepasten op de Brāhmana's. Ook bij de interpretatie van den Vedānta

Digitized by Google

is dus kennis van gebedsboek en ritueel van grooter beteekenis dan geloof in de wijsbegeerte van Schopenhauer.

Zoo dan vormen de Brāhmaṇa's ook den sleutel tot het begrijpen der Indische wijsgeerige letterkunde. De kennis van de détails van het offer-ceremoniëel heeft voor de Indische philologie een nog grootere waarde dan de studie der Romeinsche staats-instellingen voor den Latinist.

Beseft men eenmaal ten volle de bizondere beteekenis van Brāhmaṇa's en ritueel eenerzijds en de moeilijkheid van vele daarvoor te raadplegen teksten anderzijds, dan zijn daarmede tevens de verdiensten van Caland's school erkend.

De tekst, door Mej. Gaastra ter uitgave gekozen, is zeer moeilijk, overgeleverd als hij ons is in èèn groep van zeer corrupte handschriften. Eenmaal werd hij reeds uitgegeven, doch bij die gelegenheid werd de moeilijkheid van den tekst nog door de slordigheid der uitgevers verergerd. De uitgave, die thans voor ons ligt en die blijkbaar gedurende jaren werd voorbereid, kenmerkt zich door de keurige typografische verzorging, de zorgvuldigheid der bewerking en de vertrouwdheid van de uitgeefster met de Brāhmaṇa-literatuur.

Door de regelmatige plaatsing van daṇḍa's is de lezing althans iets verlicht; in de gedeelten, die ik tot nu toe heb doorgewerkt, heb ik slechts weinig drukfouten aangeteekend; het viel me op, dat van de slanke *e*-boogjes zoovele gebroken, soms zelfs verdwenen waren.

Als de zwakste zijde van de uitgave beschouw ik de bewerking der Upaniṣad-passages, inzonderheid I, 1, 24-30 en 31-38. Hier, waar de uitgeefster geen parallele teksten tot haar beschikking had [1]), komt het ook sterker uit, dat zij de kunst, een tekst kritisch te lezen en te doordenken, nog niet ten volle beheerscht. En toch is geoefendheid daarin van nog grooter belang dan de uitvoerigste concordantie.

Op p. 9 der „Einleitung" schrijft ze: „Bemerkenswert ist es, dass am Schluss jedes Khaṇḍa vorkommt: *iti brāhmaṇam.* Man hat wohl angenommen, dasss das Gop. Br. ein Anubrāhmaṇa eines verloren gegangenen Brāhmaṇa ist." Deze laatste hypothese acht ik door niets gerechtvaardigd. Maar er laat zich meer opmerken ten aanzien van deze formule; ze komt in het uttara-brahmana slechts eenmaal voor, doch in het pūrva-brāhmana 54 maal. Soms vallen de afdeelingen, door *iti brāhmaṇam* besloten, met de hoofdstukken der tegenwoordige overlevering samen, soms worden meerdere hoofdstukken tot een groep samengevat, klaarblijkelijk in verband met den inhoud. Zoo vormen, in overeenstemming met het gebruik dezer formule I, 1, 1—13 èèn geheel, waarvan de hoofdstukken 14 en 15 — het eerste ontleend aan de Chandogya Upaniṣad — twee aanhangsels zijn. De constateering van dit feit, dat *iti brāhmaṇam* ons hier de scheiding tusschen hoofddeel en toevoegsel doet kennen, zal ons aanstonds van dienst zijn.

In hoofdstuk 24 vindt men een reeks van themata genoemd in verband met de lettergreep *om*. En wel zijn er, volgens de woorden van den tekst, 3 × 12 zulke themata; de eerste, de grammatische, groep eindigt duidelijk met *vyākaraṇa*, de tweede, de phonetische, met *varṇa*, en de derde, de ritualistisch-exegetische, bevat 13 onderwerpen in plaats van 12! De uitgeefster heeft deze passage niet nauwkeurig gelezen; op p. 36 van haar Einleitung noemt ze *nāmākhyāta* onder de woorden, in het Petersburger Woordenboek niet opgenomen, terwijl we hier duidelijk met twee asyndetisch verbonden woorden te doen hebben, die later dan ook afzonderlijk worden besproken. Uit het feit, dat de derde reeks 13 themata bevat, volgt, dat *adhyātma* en tevens het geheele hoofdstuk 30, een interpolatie is, een conclusie, die haar bevestiging vindt in de omstandigheid, dat zoowel hoofdstuk 29 als 30 met de formule *iti brāhmaṇam* eindigt.

Op p. 20 reg. 2 moet men, in overeenstemming met het betoogde *athottarau dvau dvādaśakau vargau*, vervangen door den nominativus singularis, met schrapping van *dvau*: het betreft hier de themata no. 25—36.

Op p. 18 reg. 10 en 11 is de interpunctie verkeerd, men leze: *kṛdantam arthavat pratipādakam*; *adarśanam pratyayasya*; *nāma sampadyate*; de plaats berust op Pāṇini I, 2, 45 en 46. Men merke ook op, dat de definitie van *avyaya* ontleend is aan Patañjali, en dat *nipāteṣu... samānanti* een verwijzing is naar Pāṇini I, 4, 57, VIII, 2, 82 en 87, Gaṇapāṭha 85.

Op p. 18 reg. 15 zou men verwachten op grond van de thematalijst · *ko vikāraś cyavate? prasāraṇam*, d.w.z.: „welke wijziging verandert zich hier, (heeft plaats)? Prasāraṇam [de overgang van *v*, uit *p* ontstaan, in *u*]."

Op p. 19 reg. 6 moet men *dvitīya* als afzonderlijk woord lezen.

Op p. 19 reg. 8 moet men een daṇḍa plaatsen achter °*vacanāni ca* en contractie aannemen met den vorigen zin.

De lezing, zooals die door de handschriften gegeven wordt, op p. 20 reg. 3 en 4, is juist; de reeks van nominativi is een gedeeltelijke herhaling der themata-lijst; Deussen's opvatting is onaannemelijk. Daarentegen moet *vibhaktyām* op p. 19 reg. 12 een fout in de overlevering zijn; in de legende van *Pancāla-Caṇḍa* (ook genoemd in het Aitareya-Āraṇyaka) gaat het om de uitspraak en spelling van *om*, dus om *varṇa*, *akṣara* en *pada*. Achter *pṛcchanti* p. 19 reg. 16 verwacht men geen *iti*; „de oude leeraren kenden het van het hooren; ze vroegen niet naar de reden."

Opmerking verdient, dat in hoofdstuk 29 de term *nirukta* door *chandas* is vervangen; deze afwijking is begrijpelijk.

Het is mij niet duidelijk, hoe de invoeging van *iti* op p. 23 reg. 15 ons verder kan brengen; ik zou de volgende conjecturen willen voorstellen: *ācārya uvāca* en *brūyā, durādhīyānam*. „Indien [deze Maitreya] een onkundige mocht zijn, dan zal hij erkennen: 'ik noemde mij weliswaar een leermeester, maar slechts als een leerling (*brahmacārin*) van een leerling (vgl. p. 23 reg. 9) heb ik de Savitrī-strofe meegedeeld'; zeg gij hem dan de waarheid ...."

Ook na Bloomfield's uitvoerige analyse, Caland's vertaling van het verwante Vaitana-Sūtra, en de vele nieuwe gegevens, door Mej. Gaastra verzameld, blijft het Gopatha-Brahmana een moeilijke tekst, doch een tekst, die in menig opzicht de studie loont. Moge de keurige en kundige uitgave door verdere uitleggende en critische studiën gevolgd worden!

Doorn. B. Faddegon.

---

1) Den tweeden druk van Deussen's 60 Upanishads bezit ik niet; blijkens de citaten, in Mej. Gaastra's Einleitung voorkomende, laten Deussen's vertalingen hier veel te wenschen over.

Digitized by Google

Joh. Vorrink, Het Minnedicht in de zeventiende eeuw. Met vijf portretten. (Nederlandsche Kunst). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij. 1919.

In een Inleiding heeft de samensteller getracht het karakter der zeventiend'eeuwsche liefde in tegenstelling met dat der middeleeuwsche uiteentezetten en de gronden aan te geven voor zijn indeeling van het zeventiend'eeuwsch minnedicht in deze vijf genre's: het spontane, het gekunstelde, het bruiloftsdicht, het boertige en het didactische. Van die genre's heeft hij talrijke voorbeelden medegedeeld, en die voorbeelden onderling verbonden door beschouwingen over den inhoud en den vorm dier poëzie. Zoodoende heeft hij een bloemlezing van lyrische minne- en liefdepoëzie samengesteld, die wij op prijs moeten stellen als een nieuwe poging om het groote publiek nader te brengen tot onze zeventiend'eeuwsche lyriek.

Die poging mag in meer dan één opzicht geslaagd heeten: zelf warm voelend voor zijn onderwerp, heeft de samensteller een goede kans zijn lezers en hoorders warm te maken; zijn keuze van voorbeelden schijnt mij over het algemeen gelukkig; hij heeft ernaar gestreefd, zich goed op de hoogte te stellen van hetgeen over zijn onderwerp door anderen geschreven is, om zoo zijn publiek de noodige voorlichting te kunnen geven.

Overigens is het niet overal gemakkelijk den schrijver in zijne beweringen na te gaan, daar hij soms zijne autoriteiten noemt, vaker ze verzwijgt. Eenparigheid van behandeling ware hier m.i. verkieslijk. Ik wensch den samensteller gaarne een tweeden druk van zijn werk toe. Komt het zoover, dan kan hij misschien zijn voordeel doen met eenige kantteekeningen die ik al lezend en bladerend maakte, en die ik hier laat volgen.

De Inleiding schijnt mij te eenenmale onvoldoende. Ik twijfel of de schrijver zich wel rekenschap heeft gegeven van de moeilijkheden die zulk een parallel medebrengt. Met parallellen is de heer V. ook overigens niet gelukkig. Tweemaal verwijst hij naar Faust en Gretchen (blz. 27 en blz. 154); in beide gevallen is de overeenkomst zóó gering en het verschil zóó groot, dat de verwijzing beter achterwege ware gebleven.

De bewering dat Vondel minnedichten voor Mayken de Wolff geschreven, doch „zorgvuldig verborgen" en „stellig vernietigd" heeft, mist allen grond. Vermoedelijk heeft de heer V. deze bewering grootendeels overgenomen uit Dr. Leendertz' *Leven van Vondel* en het „zorgvuldig verbergen" erbij gefantazeerd [1]). Dat de Nederlanders in de 17de eeuw „een grooten familiekring" vormden, en „elkaar zoo goed kenden", is een voorstelling die eveneens allen grond mist. Indien de schrijver even denkt aan den toestand der verkeersmiddelen toen en nu — om slechts van dit onderdeel dezer vraag te spreken — dan zal hij mij misschien toegeven, dat zijne woorden eer op de Nederlanders der 20ste dan op die der 17de eeuw passen. Wie een afzonderlijk hoofdstuk aan het bruiloftsdicht wijdt, ligt toch wel onder de verplichting iets over de beschouwing en de opvatting van het huwelijk in dien tijd te zeggen. De heer V. verbaast zich over Vondel, Hooft en Huygens (blz. 144). Zou een poging tot begrijpen en verklaren niet beter zijn dan zich verbazen? Met „den Bruggeling Lermitius" zal Lernutius wel bedoeld zijn. Een paar maal is de schrijver minder gelukkig geweest in zijn woordenkeus. Zoo b.v. in dezen val van hoog op laag: „De adem van het goddelijke strijkt langs 's dichters voorhoofd en kust het, maar het wordt geen .... zoenpartij." Evenzoo in deze aanvangszinnen van hoofdstuk VII: „Zoo zijn we genaderd tot het einde van onze studie. *Heel wat dichters hebben wij een blik in hun hart geslagen.*" Is deze, door mij gecursiveerde zin blikslagers mooi of blikslagers leelijk?

Noordwijk a/Zee. G. Kalff.

1) Zie mijn beoordeeling van Leendertz' *Leven van Vondel* in *De Gids* van 1910.

Mis de Roux, Pascal en Poitou et les Poitevins dans les Provinciales Paris, Honoré Champion. 1919. (Pr. fr. 2.75).

Men kan slechts met vreugde elke nieuwe bijdrage begroeten, die wat meer licht werpt op het leven van Pascal, want niettegenstaande de talrijke studies die over het karakter van dezen denker bestaan, is daarin nog veel dat ons onbegrijpelijk en tegenstrijdig voorkomt. Telkens staan wij voor raadselen in deze gecompliceerde persoonlijkheid en alleen een nog nadere kennis van zijn leven en handelingen kan doen hoopen dat wij ons eenmaal een geheel duidelijk beeld van hem zullen vormen. Naast volledige biografieën bestaan reeds ettelijke detail-studies: geleerden hebben nasporingen gedaan in plaatselijke archieven van Normandië en Auvergne, die allerlei wetenswaardigheden aan het licht brachten; markies de Roux deed nu hetzelfde in Poitou, een landstreek waarmee Pascal, door zijn vriendschap met den hertog van Roannez, in nauwe aanraking is gekomen. Het lag voor de hand te onderzoeken of daar nog bijzonderheden over zijn leven en werken te vinden waren.

In het eerste en voornaamste gedeelte van zijn studie houdt de schrijver zich bezig met de vermaarde reis die Pascal in gezelschap van de heeren de Roannez, Miton en de Méré in Poitou gemaakt heeft en die reeds zoo dikwijls de pennen der critici in beweging heeft gebracht. Vervolgens geeft hij aan, in hoeverre er sporen van zijne relaties met die provincie in de geschriften van den denker te vinden zijn, en ten slotte behandelt hij de vraag of, zooals beweerd is, de *Pensées* geschreven werden met het doel eenige Poitevinsche vrijdenkers te bekeeren.

Na de veronderstellingen en critische uiteenzettingen van Molinier, Adam en Boudhors, tracht de heer de Roux op zijn beurt het jaartal van Pascal's reis naar Poitiers vast te stellen, een jaartal dat van belang is, omdat de gesprekken die hij toen met zijn drie reisgenooten hield, van grooten invloed op zijne geestelijke evolutie zijn geweest. De schrijver legt er m.i. terecht den nadruk op, dat het niet uitsluitend godsdienstige overwegingen waren die Pascal er toe brachten zich met de jaren steeds meer van de wiskunstige wetenschappen aftewenden, zooals Mme Périer (wier biografie van haren broeder, hoewel ter goeder trouw geschreven, toch hier en daar wat geromantiseerd is) doet voorkomen, maar dat het zijn geletterde, scherpzinnig-psychologisch aangelegde reisgezellen waren, die hem de oogen geopend hebben voor het belang der zielkunde, voor „*la science de l'homme*", zooals zij het noemden. Ook

Digitized by Google

zonder zijn bekeering zou hij psycholoog en moralist geworden zijn en zich met de jaren meer en meer van de wiskunde hebben afgewend. *Pensées* 67 en 144 (in de kleine uitgave van Brunschvicg) getuigen voor deze stelling. Aan de hand van onuitgegeven documenten bewijst de schrijver overtuigend dat Pascal niet, zooals men vermeende, den hertog van Roannez begeleid kan hebben, toen deze zijn functie als gouverneur van Poitou ging betrekken, en met veel waarschijnlijkheid plaatst hij de veelbesproken reis in Augustus van het jaar 1652. De geraadpleegde documenten spreken voor zichzelf en de heer de R. had gevoegelijk andere, zeer zwakke bewijzen kunnen weglaten, gedachtig aan het: *qui prouve trop* . . . , zooals bijv. de bewering dat de reis niet vóór 1651 kon hebben plaats gehad, omdat er tusschen de proefnemingen op den Puy du Dôme (Sept. 1648) die stellig voorafging aan het tijdperk waarop Pascal de mathematische wetenschappen ging verzaken, „geen tijd voor vrij was in het leven van Pascal". (18) Dat hij in die ruim twee jaren geen gelegenheid zou hebben gehad voor een uitstapje naar Poitou, lijkt mij een wat àl te boute uitspraak! Zoo óók dat hij alleen maar vóór en niet na zijn kennismaking met ridder de Méré, die zulk een afschuw voor vertoon van geleerdheid had, er vòor te vinden zou zijn geweest om een populair-wetenschappelijke lezing te houden ten huize der hertogin van Aiguillon (20). Dergelijke, eenigszins wilde stellingen, zijn den schrijver blijkbaar lief. Zegt hij niet (30) dat Pascal er in latere jaren over dacht zijn vriend de Roannez eens per boot te gaan bezoeken en dat dit voornemen hem wellicht de bekende *pensée* geïnspireerd heeft: *Les rivières sont des chemins qui marchent et qui portent où l'on veut aller.* Alsof een reisplan van noode was om hem dit beeld te doen kiezen!

In het tweede gedeelte, brengt het boekje ons eenige bijzonderheden over den anti-jansenistischen geest te Poitou en over de twee inwoners dier provincie die in de *Provinciales* gehekeld worden: François Garasse, den vermaarden ketterjager, en den magistraat Jean Filleau. Bij dezen laatsten vooral staat de schrijver stil en hij schetst de handige wijze waarop Filleau de Jansenisten in het vaarwater wist te komen (40). Op de vraag wie de acht Poitevinsche vrijgeesten van Poitou waren, voor wier bekeering Pascal, volgens Bridieu, de *Pensées* geschreven zou hebben, brachten de nasporingen van den heer de R. geen antwoord en hij moest zich troosten met eenige vage veronderstellingen.

Alles wèl beschouwd kunnen wij zeggen dat het boekje enkele nieuwe gegevens verschaft, andere, reeds bekende, feiten in een beknopt en duidelijk overzicht samenvat en slechts een zéér kleine, maar toch te waardeeren bijdrage is tot een nadere kennis van Pascal's leven.

Leiden. C. Serrurier.

L. Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange der Völkerwanderung, II, 3. Mit einer Karte. (Heft 29 van Sieglin's Quellen u. Forschungen). Berlin, Weidmann. 1915. (Pr. M. 5).

In dit deel bespreekt Schmidt (zie *Museum* XXII p. 116—121) eerst als vervolg op I. 3 (Heft 12, *Museum* XVI p. 16—18 door Dr. Strootman aangekondigd) het Spaansche rijk der Sueven (p. 221—236). Het lag in den Noordwesthoek van Spanje, in Gallaecia. Bracara (Braga) schijnt het middelpunt ervan geweest te zijn. Overigens zijn de berichten hieromtrent erg onvolledig. Den Suevi was als Foederati in het jaar 411 Gallaecia *ad inhabitandum* door Honorius toegewezen. Vreeselijk hebben ze hier en in de omgeving huisgehouden. Het rijk heeft tot 585 bestaan, maar uit de periode van 468—538 hebben we in het geheel geen berichten.

Hierop volgt (p. 236—324) een uitvoerige bespreking van de geschiedenis der Semnonen en Alamannen. De Semnones (cf. Tacitus, Germania c. 39), die op den rechteroever van de Elbe wonen, worden het laatst genoemd in het jaar 178. Ze trekken zuidwestelijk, en treden dan sedert het jaar 213 onder den naam Alamannen in de geschiedenis op (p. 238). Ze doen invallen in het Decumaatland, en worden daarop door Caracalla aangevallen en verslagen. Tengevolge van die gebeurtenissen werd de *limes* weder versterkt. De Alamannen trekken nu verder noordwaarts en verdringen de Chatten (zie hierachter).

Na de invallen onder Severus Alexander (233—235) blijft het eenige jaren rustig, maar onder Gallienus (± 260) gaat het geheele gebied aan den rechteroever van den Rijn voor Rome verloren. Dit geheele stuk Romeinsche geschiedenis is voor ons weer opgeleefd door de opgravingen van de limes-commissie, en de vondsten van munten, die er mede gepaard gegaan zijn (Schm. p. 246—248).

Sinds 258 wordt ook Gallië platgebrand door de Franken, die tot Tarraco in Spanje doordringen. In 260 dringen Alamannen door Zwitserland door in Zuidoost-Gallië, en in Italië tot bij Ravenna en Rome. Daarom is in 260 Vindonissa (Windisch) in Zwitserland opnieuw door Gallienus bevestigd, en zijn de muren van Verona hersteld. Eindelijk lukt het Postumus in 262 den Rijn als grens te behouden, en deze bevestigt nu Trier, Keulen, Novaesium en andere plaatsen, terwijl hij overal aan den overkant *castra* en *burgi* als vóórwerken aanlegt. In 267 trekken de Alamannen weer over de Alpen, maar worden in 268 door Claudius II verslagen. Onder Aurelianus vinden we geweldige invallen, eerst van de Juthungen (of Euthungen) alleen, later van Juthungen en Alamannen.

De Juthungen zitten, waar vroeger de zuidelijke afdeeling der Hermunduren (z. hierachter) woonde, tusschen Neurenberg en Regensburg; dit is dus de nieuwe naam voor dit volk; ze worden dan ook gewoonlijk Sueben genoemd (Schmidt, p. 269 Note 1; dat die twee namen identiek zijn, had ik reeds opgemerkt, Kaiser Julian p. 423). In 270 verwoesten ze Raetië, en vallen in Boven-Italië. Ze worden echter op den terugweg aan den Donau door Aurelianus verslagen.

Spoedig komen ze met de Alamannen terug, verwoesten de omstreken van Milaan, veroveren Placentia, en verslaan Aurelianus. Ten slotte worden ze echter vernietigd. Maar nu besluit men Rome te ommuren, en ook andere steden van Italië, en van Gallië, dat in 273 weer bij het rijk gekomen was. Na de vermoording van keizer Aurelianus (Aug. 275) vallen Franken en Alamannen weer in Gallië en verwoesten 60 of 70 steden. Probus jaagt ze er weer uit (276—278) en versterkt de vestingen, door Postumus op beide oevers van den Rijn aangelegd. Ook wordt weer een streek aan den Neckar bezet, en Straatsburg ommuurd. De Alamannen wonen

Digitized by Google

nu in het vroegere Romeinsche gebied binnen den *limes*; aan de overzijde daarvan de Burgunden.

In 287/8 wordt Mainz ommuurd en door een vaste brug met het *castellum Mattiacorum* (Kastel) verbonden. Later wordt vooral Zwitserland versterkt, en Vindonissa wordt hoofdkwartier. Maar de invallen herhalen zich (in 298/9, 306, 310, 313, 320, 323 en 328). Dan blijft het rustig tot 350.

Pg. 226—281 bespreekt Schm. de gebeurtenissen van de jaren 350—360, in mijn werk Kaiser Julian, in het hoofdstuk: Die Kriege gegen die Germanen p. 375—419, uitvoerig behandeld. Hij komt over het algemeen tot dezelfde conclusies. Ik bespreek hier enkele dingen, waarin hij van mij afwijkt. Eerst enkele kleinigheden. Castra Herculis plaatst hij met mij (Kaiser Julian p. 378 onderaan) bij Huyssen; wij weten nu, dat het Kesteren is. Pg. 265 Note 4 meent hij, dat Kaiseraugst (Rauraci) bij Basel in 350 opgegeven is; dit komt mij onwaarschijnlijk voor, daar het bij Ammianus herhaaldelijk genoemd wordt, en Julianus van daar uit zijn bekende tocht naar Sirmium en Succi ondernomen heeft. De Campi Canini, die ik in Grauwbunderland zocht (p. 377), liggen bij Bellinzona (Schm. p. 266; zie ook Nissen, Italische Landeskunde II 1, 185). Omtrent den slag bij Straatsburg sluit Schm. zich, evenals ik, bij von Borries aan; alleen wat den tijd betreft bij Wiegand (2de helft van Augustus 357, in plaats van zooals ik p. 397 aannam, 2de helft van Juli). De expeditie echter, die Julianus nog in hetzelfde jaar naar het overrijnsche gebied ondernomen heeft, behandelt hij geheel anders dan ik (Julian p. 399—400) gedaan heb. Hij gaat uit van het denkbeeld, dat de vorsten, die aan den slag bij Straatsburg hadden deelgenomen, allen ten Zuiden van den Main woonden, hoewel uit Amm. XVIII 2, 8 m.i. duidelijk blijkt, dat het gebied van Suomarius tegenover Mainz ligt. Hij laat derhalve Julianus van Mainz (Kastel) uit ten zuiden van den Main den (vroegeren) militairen weg naar Gross-Gerau-Dieburg inslaan, waarbij deze stuit op een uitgestrekt bosch ten O. van Gross-Gerau en ten N. van Darmstadt gelegen. Dit bosch ligt werkelijk ongeveer 10 leugae = 25 kilometer (Amm. XVII, 1, 8, vgl. omtrent de leugae: Julian p. 400 Note 84) van Mainz, maar de interpretatie, die Schm. p. 275 Note 2 geeft aan Amm. XVII 1, 6: quae res Germanorum percutit animos, atque desertis insidiis, quas per arta loca et latebrosa struxerant nostris, trans Menum nomine fluvium ad opitulandum suis necessitatibus avolarunt, waarbij hij door het wegnemen van de komma achter *nostris* Ammianus laat zeggen, dat de Romeinsche troepen ten Z. van den Main stonden, lijkt mij onjuist of ten minste gezocht. Er had dan moeten staan: nostris trans Menum nomine fluvium *agitantibus* of iets dergelijks. Hij moet nu ook het *munimentum, quod in Alamannorum solo conditum Traianus suo nominė voluit appellari* (Amm. XVII, 1, 11) zoeken ten Z. van den Main. Nu is de meening, dat hiermede de nederzetting bij Nied, daar waar de Nidda in den Main stroomt (Julian p. 399), bedoeld wordt, door de latere opgravingen niet bevestigd; de Mainstreek is niet eerst door Traianus, maar reeds door Domitianus na den oorlog tegen de Chatten (83 n. C.) met *castella* versterkt (z. Schm. II, 3, 357, en vooral Kornemann, Klio VII (1907) p. 84 vgl.). Schm. meent, dat Lopodunum (Ladenburg), de hoofdplaats („Vorort") van de door Traianus ingerichte *civitas Ulpia Sueborum Nicretum* bedoeld is. Dit echter ligt 40 à 50 kilometer van het hierboven bedoelde bosch af. Hoe heeft Julianus die in de sneeuw, die niet alleen de bergen, maar ook de velden bedekte (Amm. XVII 1,10: superfusae nives implevere montes simul et campos), kunnen afleggen?

Ook de expeditie van 358 behandelt Schm. anders. Om Suomarius aan te vallen laat hij Julianus bij Nierstein, dat 18 kilometer ten Z. van Mainz ligt, overtrekken, en dan weer, om Hortarius aan te vallen, hem bij Spiers den Rijn passeeren, alleen omdat Julianus daar in 359 gedurende eenigen tijd verblijf gehouden heeft (Eunap. fr. 13). Ook lijkt het mij onwaarschijnlijk, dat Julianus in 359 van Mainz uit langs den Rijn trekkend, terwijl de vijanden hem op den anderen oever begeleidden, heelemaal tot Spiers (ruim 80 kilometer) is opgerukt, vóór hij gelegenheid vond, ongemerkt over den Rijn te komen. En wanneer nu het *munimentum Traiani* = Ladenburg is, waarom valt dan op dezen tocht het garnizoen van die vesting de vijanden niet in den rug? Waarom maakt Julianus niet van Ladenburg gebruik als steunpunt voor zijne expedities in deze streken? Heeft het *munimentum* ergens ten N. van den Main gelegen, dan sluit het zich uitstekend aan bij de door Julianus herstelde vestingen Bingium, Antennacum enz. (Amm. XVIII 2,4). Ik geloof dus dat we de opvattingen van Schm. moeten afwijzen.

Op de overwinningen van Julianus heeft betrekking een *titulus* uit 361, die onlangs (1906) te Sophia gevonden is, waar Julianus Germanicus, Alamanicus en Francicus genoemd wordt.

Aan de krijgsgevangen Alamannen en Franken werd als hoorigen (Laeti en Gentiles) land aangewezen in verschillende deelen van Frankrijk; daardoor werden de gemeenten, aan wie ze geattribueerd waren, ontlast, en de staat beschikte zoodoende over flinke recruten. Zoo interpreteert Schm. p. 279 op het voorbeeld van Mommsen (Hermes XXIV 250 ff.) Amm. XX, 4,1 en XXV, 4,15, maar hij had ook op Fustel de Coulanges kunnen wijzen (l'Invasion Germanique, 1891 p. 375). Betrekkelijk spoedig na den dood van Julianus herhalen zich de invallen der Germanen (365). Jovinus verslaat hen eindelijk in 366 en Valentinianus verwoestte hun land (368). Ten slotte vond hij het praktischer de Rijn- en Donaugrenzen met *castella* te versterken (Ammian. XXVIII 2,1), van welke versterkingen de opgravingen de bevestiging gebracht hebben (Schm. p. 285). Ook enkele bruggehoofden werden op den rechteroever van den Rijn aangelegd, o.a. tegenover Alta Ripa (Altrip) aan de instrooming van den Neckar in den Rijn. Het aanleggen van een versterking meer in het binnenland (Mons Piri, volgens Schm. bij Heidelberg) slaagde niet. In 377/8 vielen de Lentienses in Raetië, en daarna in den Elsass, maar werden teruggedreven. Gratianus trok toen over den Rijn, hetgeen de laatste maal was, dat een Romeinsch keizer op duitsch gebied oorlog gevoerd heeft.

Aan het einde van de 4de eeuw hebben de Alamannen het noordelijkste gedeelte van hun gebied moeten afstaan, en wel het gebied rechts van den Main aan de Franken, dat tusschen den Beneden-Main en den Neckar aan de Burgundiërs. Daar Stilicho in 401 de bezettingen aan de

Digitized by Google

Rijn- en Donau-grenzen wegriep, vallen ze nu geregeld in den Elsass en de Pfalz, zonder er zich nu reeds blijvend te vestigen. Ze blijven over het algemeen trouwe bondgenooten van het rijk, tot na den dood van Aëtius (454). Dan nemen ze voorgoed bezit van den Elsass, en vandaar uit van de Pfalz en het Zuiden van Rheinhessen; ook Worms hoort hun; ten N. van hen zitten nu de Franken. De streken ten W. in de buurt van Langres, Besançon en Mandeure hebben ze wel tijdelijk bezeten, maar reeds omstreeks 480 aan de Burgundiërs moeten afstaan (Schm. p. 290). De verovering van Zwitserland en het westelijk gedeelte van Raetië (tot aan de Lech) heeft volgens schrijver zijn volledig beslag gekregen omstreeks 470. In de hoogere dalen der Alpen echter heeft de romaansche bevolking zich nog honderde jaren gehandhaafd. Aan de hand van den Geographus Ravennas gaat nu Schm. p. 293 het gebied der Alamannen na omstreeks 470: Worms en Spiers behooren er nog toe; zuidgrens is de hoofdkam der Alpen, oostgrens het land der Thuringers (de Juthungen, die om Neurenberg wonen); in het N. en W. grenzen ze aan de Franken, in het Z.W. aan Burgondië.

Door de onder Clovis vereenigde Franken wordt dan de macht van Alamannië voorgoed gebroken (Schm. p. 294 — 299). Ze komen nu gedeeltelijk (later geheel) onder de Franken en moeten het noordelijkste gebied inruimen, waar we dan ook later Franken vinden, terwijl Raetië zich bij Theodorik aansluit.

De Alamannen hebben nooit één staat gevormd; ze staan in de 4de eeuw tijdens Julianus onder *reguli*, en zijn in stammen verdeeld, en dat blijft later ook zoo: Koning Theodorik spreekt, aan zijn zwager Clovis schrijvende, van *Alamannici populi* tegenover *gens Francorum*; vgl. Kaiser Julian p. 375.

In het algemeene gedeelte, over zeden enz. der Alamannen, komt Schm. tot dezelfde conclusie omtrent het verschil tusschen Alamannen en Franken, als ik in mijn boek p. 398 en 403/4. Hij schrijft p 313: „Man erkennt den Unterschied zwischen der Rücksichtslosigkeit der alamannischen Kolonisation und dem schonenden Vorgehen der Franken.” Toch heeft de romaansche bevolking gedeeltelijk kunnen standhouden in de steden, en ook in de bergachtige distrikten, waar de plaatsnamen op — weiler op romeinschen oorsprong wijzen (weiler = *villare*, afgeleid van *villa*), ook die met Wahlen, Wallen enz. beginnen.

P. 324—347 worden de Hermunduren en Thuringers behandeld. Ongeveer 100 v.C. hebben de in Thuringen wonende Sueben zich als Hermunduren afgezonderd (vgl. Schm. II p. 141). Ze wonen ten N. van de lijn Eisenach-Dresden aan beide zijden van de Elbe, in Thuringen en Westelijk Sachsen; later breiden ze zich westelijk uit en strijden in 58 n.C. met de Chatten; de grens valt voortaan samen met de tegenwoordige grens van Hessen en Thuringen, die tevens de taalgrens is. (De Zuidelijke Hermunduren vinden we bij Tacitus geschilderd als een vreedzaam, den Romeinen goedgezind volk; ze mogen over den Donau handeldrijven. Dezen gaan later op in de Juthungen; z. hiervoor).

De Hermunduren vormen het hoofddeel der bevolking van Thuringen; ook hun naam is daarmede verwant; de taal is hoogduitsch, wat op suebische afkomst wijst; hun land is echter in het midden van de 3de eeuw veroverd door de Angelen en Warnen, die uit de Chersonesus Cimbrica (z. Schmidt II p. 29 vgl.) daarheen getrokken zijn, en hun wetten hun opgelegd hebben: Lex Angliorum et Werinorum, hoc est Thuringorum. De taal is echter hoogduitsch gebleven; de Angelen zijn in hen opgegaan; de Warnen zijn in de 6de eeuw bij den opstand door de Franken vrijwel uitgeroeid, zoodat het gebied ten O. van de Saale door de Slaven bezet werd. Hier vinden we dan ook — maar dat vermeldt Schm. niet — bijna uitsluitend Slavische namen van plaatsen, en de bevolking heeft daar een geheel onduitsch karakter.

De naam Thuringers vinden we voor het eerst vermeld in de Mulomedicina van Vegetius ten tijde van Theodosius I; ze heeten daar *Toringi*. In de 5de eeuw breiden ze zich naar alle kanten uit; den grootsten bloei heeft het rijk omstreeks 500, wanneer het verbonden is met het rijk der Langobarden. Tusschen 530 en 550 is Thuringen dan door de Franken veroverd, en door Frankische hertogen bestuurd, die er het Thuringsche recht en de taal lieten bestaan. Noord-Thuringen echter, dat aan de Saksers toeviel, werd veel erger behandeld; hier is de Saksische taal en het saksische recht doorgedrongen.

Nu nog een woord over de raadselachtige Thuringers, die ten W. van den Rijn in ons land zouden gewoond hebben, een questie die ook Dr. Krom, *de populis Germanis* p.107 vgl. uitvoerig bespreekt. Uit de vaak aangehaalde plaats van Gregorius Tur. (II 40) blijkt voldoende, dat er een streek aan de Zuidzijde van den Rijn, waarschijnlijk Toxandria, geweest is, die een tijdlang Thoringia heette, naar de daar ingedrongen Turingi of Toringi. Men neemt gewoonlijk aan, dat deze reeds in de 4de eeuw, misschien samen met de Saksers in ons land gekomen zijn; maar in de schrijvers van dien tijd, vooral in Ammianus, worden ze met geen woord vermeld, en, zooals Schm. zelf toegeeft, komt de naam Turingi het eerst voor in de Mulomedicina van Vegetius ten tijde van Theodosius I. We moeten dus aannemen, dat deze Thuringers eerst ± 400 in ons land doorgedrongen zijn, en daar tijdelijk den naam Toxandria verdrongen hebben. De bevolking van Oost-Braband is van geheel ander type als die van West-Braband, die het zuivere frankische karakter en taal bewaard heeft; misschien is dit verschil dus niet te wijten aan het binnendringen van Ripeuarische Franken, zooals ik vroeger dacht, maar aan deze altijd eenigszins raadselachtige Thuringers.

Daarop worden p. 347-366 als 3de afdeeling der Herminonen de Chatten besproken. Men zie hieromtrent *Museum* XXII p. 120, waar reeds gebleken is, dat de Chatten *niet* tot de Sueven behoord hebben (Schm. II. 2 p. 140). Het zijn echter Herminones, zooals uit Plin. H. N. IV 99 blijkt. Ze hebben oorspronkelijk aan de Midden- en Beneden-Ruhr gewoond, het gebied later door de Chattuarii bezet. Chattuarii beteekent n.m. bewoners van een streek, waar Chatten gewoond hebben. Later vinden we ze aan de Eder (Edrana) en den Diemel, zooals voldoende blijkt uit de oorlogen van Germanicus 15 n.C. Hun hoofdplaats is Mattium (Metze ten N. van Fritzlar), waarnaar een afdeeling van hen, de in de Rheingau wonende Mattiaci, haar naam ontleent. Schmidt houdt terecht (met Stolle, Wo schlug Cäsar die Usipeter und

Digitized by Google

Tenkterer, Schlettstadt 1897 p.1 vgl., Klotz, Cäsarstudien, Leipzig 1910 p. 36 vgl. en Holmes, Caesar's Conquest of Gaul 2 Edition, Oxford 1911 p. 453, 691 vgl.) het bekende hoofdstuk van Caesar de Bello Gallico IV c. 10 voor een latere interpolatie, zie *Museum* XXI p. 49. Hij neemt aan, dat, toen eenmaal de Ubii door Agrippa in 38 v.C. naar den linkeroever van den Rijn verplaatst waren, de Chatten zich van het leegstaande land hebben meester gemaakt, zonder hun eigen land op te geven. Ze wonen dus nu aan den Rijn; kort daarop hebben waarschijnlijk de Batavieren en Caninefaten zich van hen afgezonderd, en zijn naar onze streken getrokken. Bij Strabo, die oudere bronnen gebruikt (zie Klotz), wonen aan de Rijnmondingen nog de Menapii.

Omtrent de oorlogen door Drusus in 10 en 9 v. C. en door Germanicus in 15 n.C. tegen de Chatten gevoerd, heb ik niets nieuws bij Schm. opgemerkt. Schm. bespreekt ook hun twisten met de Cheruscers; de Chatten blijven beperkt tot het eerst ingenomen gebied; in de buurt van den Diemel grenzen ze ten N. aan de Chauci, en de Hermunduren beletten hun uitbreiding naar het oosten. Zeer verstandig bespreekt de schr. de expeditie van Caligula in 39/40 n.C., die niet zoo onbeduidend was, als aangenomen wordt. Er worden *castella* aangelegd in het land der Mattiaci, o.a. te Wiesbaden, terwijl ook in 41 n. C. Galba onder Keizer Claudius hen teruggedrongen heeft. Behalve de Rheingau wordt in de volgende jaren ook de Wetterau onder romeinschen invloed gebracht. P. 354 en 355 bespreekt Schm. de veroveringspolitiek van Vespasianus en Domitianus. De oorlog door Domitianus met goed gevolg tegen de Chatten gevoerd, valt in 83. Bron voor dezen veldtocht, door Domitianus zelf ondernomen, is Sextus Julius Frontinus, die de expeditie meegemaakt heeft. De andere schrijvers hebben Domitianus' verdiensten verzwegen of belachelijk gemaakt. In dezen tijd is het noordelijkste gedeelte van den *limes* aangelegd, zoodat de Mattiaci en de Wetterau dan onderworpen zijn; de Chatten blijven echter onafhankelijk en hernieuwen telkens den strijd (88/89 n.C.). Uitvoerig worden hun zeden geschilderd in de Germania van Tacitus c.30 en 31, een schildering, die waarschijnlijk aan den ouden Plinius ontleend is. Dan hooren we weer van invallen van de Chatten in 162 en 170, en het laatst in 213. Waarschijnlijk sedert 162 zijn ze in het bezit van het aan den *limes* grenzende Beneden-Maindal; later worden ze door de Alamannen teruggedrongen.

Na 213 verdwijnt hun naam uit de geschiedenis; terecht neemt Schm. aan, dat ze in de Franken opgegaan zijn. Hun naam duikt eerst in de 8ste eeuw weer op als Hessi, Haessones, Hassi, de bewoners van het oude stamland aan Eder en Diemel.

Hiermede eindigt deze zeer belangrijke aflevering van Schmidt's omvangrijk werk, waarvan ik de bespreking ten gevolge van allerlei omstandigheden langer heb moeten uitstellen, dan mij lief was.

Tiel. W. Koch.

P. C. A. Geyl, Christofforo Suriano, Resident van de Serenissime Republiek van Venetië in den Haag 1616-23. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1913. (Leidsche diss.).

Als bronnen voor dit boek, waarvan de kleinste helft aan de Leidsche Universiteit tot proefschrift heeft gediend, heeft Dr. Geyl de brieven gebruikt van Suriano aan de venetiaansche regeering, voorzoover die thans berusten in het voormalig klooster van de Frari, het Staatsarchief, te Venetië; hij heeft die aangevuld met andere ongedrukte bronnen èn in Venetië èn in 's Gravenhage. Natuurlijk hebben hem ook gedrukte gegevens goeden dienst gedaan, zooals de Jonge's bekende studie en de Relazioni Veneziane van Blok; niet echter de uitgave in bloemlezing, die Brill in 1883 van Suriano's brieven bezorgd heeft: onbewust had hier het Historisch Genootschap een uitgave met haar naam gedekt, die onstelselmatig en onbetrouwbaar bleek. —

Bij de gevaren, die Venetië bedreigden van den kant der Habsburgers, zocht zij aansluiting bij de Republiek der Zeven Gewesten, die in het Noorden tegen de Habsburgers de leiding had, en onderhield sedert 1616 een blijvend gezantschap in den Haag. Christofforo Suriano, uit den lageren, maar schranderen en werkzamen ambtenaarsadel der Republiek van San Marco, werd de vertegenwoordiger der Venetiaansche belangen.

Dat duurde zoo tot 1623.

Van 1626-27 heeft Suriano nogmaals hier vertoefd, nu als zaakgelastigde. Hij heeft het verbond niet kunnen redden; een „giving too little, and asking too much" was aan weerskanten de fatale fout. Populair is het verbond trouwens nooit geweest. Noch van venetiaansche, noch van hollandsche zijde werd van voortzetting ook maar gerept. Voortaan bleef het bij „buona corrispondenza" [1]). De „Leeuw met het Zwaard" vergenoegde zich, zeer vredelievend, met alleen staatsche consuls in Venetië; de „Leeuw met het Boek" zond, bij gebleken wenschelijkheid, nog een enkel maal een extra gezant.

Hoofdfiguur is dus inderdaad Suriano.

Toch, schoon de titel een biografie schijnt te beloven, handelt dit boek minder over hem dan over de betrekkingen tusschen beide republieken gedurende Suriano's verblijf en over de indrukken, die de gebeurtenissen hier te lande — in dien zwangeren tijd van omstreeks 1618 — op Suriano hebben gemaakt. De onbelangrijke betrekkingen tusschen Venetië en Holland hadden zooveel studie en arbeid, als aan dit boek besteed zijn, heusch niet verdiend: dr. Geyl constateert het zelf aan het einde van zijn werk (p. 348) en in zijn eerlijke voorrede. Het spiegelbeeld daarentegen en de bespiegelingen van deze jaren op te vangen in de trouwe dispacci van een venetiaansch gezant, loonde stellig de moeite wel. Blaam en lof beide heb ik dientengevolge voor wat de schrijver ons geschonken heeft.

Men heeft, zoo men wil, in de dispacci het dagboek van een scherp luisterend-en-toeziend buitenstaander vóor zich, van een, die zeldzaam goed is ingelicht. Wat is nu de aandacht van schrijver en lezer waard: bij uitstek de persoon van den resident? de opteekeningen over het geheel? of de opteekeningen slechts zeer ten deele? In het eerste geval ontwerpt men een biografie, die, bij meesterschap over de taal, — en dr. Geyl bezit die — met noodwendigheid den lezer zal boeien; in het tweede geval is de gemakkelijkste weg van bekendmaking de uitgave of vertaling van zulke memoriën, de moeilijkste het leven inblazen aan de losse opteekeningen door de bezieling der als spontane synthese; in het

[1]) Blok, Relazioni, 276.

Digitized by Google

derde geval schrijft men een boek of essay ter toelichting van het verrassend nieuwe, dat vreemde oogen hebben gezien.

De groote fout van dr. Geyl dunkt mij, dat hij zich geen rekenschap gegeven heeft van wat het onderwerp vereischte. Hij volgt beurtelings elk der hier genoemde methoden .... onmethodisch. Soms is dit proefschrift biografie, hoe luttel de weinig markante figuur van den resident zich daartoe leent. Al suggereert het de titel, wie zal, aan het einde van dit boek gekomen, nog meenen, een biografie gelezen te hebben? De naam van Suriano blijkt dan enkel het schijnbare eenheidsetiket, dat dit mixtum compositum samenhoudt. Soms is de schrijver, terwijl hij zich bewust het recht ontzegd heeft, zoo maar de brieven uit te geven, doch den plicht van „keuze, oordeel, rangschikken" (Inleiding, XI) heeft aanvaard ter samenstelling van een boek, toch aan het uitgeven, wanneer hij letterlijk niets den lezer onthoudt, ook de meest onbeduidende bizonderheden niet. Ik meende dan den schrijver te zien op het archief der Frari, in zijn documenten gedoken, en niet terug uit het wondere bad, waarin men zich, o zeker, tot verzadigens toe moet hebben ondergedompeld, maar om straks het overdadige af te schudden en boven de documenten te staan. Ook hier mis ik de eenheid der synthese, in de verwarring van het drukke velerlei. Soms echter, en dat zijn de gezegendste oogenblikken, past dr. Geyl de laatste methode toe: hij kiest met vaardige hand en geeft treffend de beschouwingen weer van dezen Venetiaan, wiens hooren, zien en schrijven zoo veel belangrijks voor het nageslacht heeft bewaard. Zulke hoofdstukken stellen schadeloos voor heel wat breede leegheid. De gezantenkring in den Haag om Stadhouder en Raadpensionaris (p. 105-118), Suriano en de partijtwisten (p. 118-141), van Aerssen gezant — praatgraag gezant — in Venetië en Trevisano gezonden naar hier (p. 289-305), verwachting en bemiddeling van vrede aan het einde van het Bestand (p. 305-315), — dat zijn uitmuntend geslaagde fragmenten.

Waarom heeft de schrijver niet den te-velen ballast overboord geworpen en alleen deze kostbare lading en een gelukkigen greep van de rest nog gered? Ballast is het toch, als, tot ragfijne bizonderheden, èn van graaf Johan Ernst van Nassau èn van jonker Johan Seghers van Wassenhoven de troepenlichting uitgeplozen wordt, wier resultaat zoo bedroevend poover was. Zoo ook, als, in het derde hoofdstuk, Johan van Nassau-Siegen — de broer van Johan Ernst — zijn diensten aanbiedt aan de Venetiaansche Republiek, of Frederik Hendrik er een oogenblik over denkt, zijn degen te harer beschikking te stellen. Dan heet het: „over twee besprekingen, door Suriano zelf gevoerd, wil ik — schoon ook deze tot niets geleid hebben — om de personen der betrokkenen hier uitweiden," en daarmee zoekt de schrijver het goed te praten, dat hij een tiental bladzijden aan deze mislukkingen besteedt en straks een twintig en zestig aan de al even futiele onderhandelingen met den graaf van Levensteyn of het uitrusten van ettelijke schepen. Voor een afzonderlijke schets, een kleurig tijdschrift-artikel zouden deze onderwerpen aardige materie hebben geleverd, mits ontdaan van hun ook dan nog teveel; in het kader van het boek gewrongen, eigenlijk immers buiten het kader springend, werken zij hinderlijk en storend. Plaats daartegenover Suriano's rapporten over het dualisme Maurits en Oldenbarnevelt.

Terecht waarschuwt dr. Geyl (p. 124) om hier van de brievenreeks niet te groote verwachtingen te koesteren, maar, al brengt hetgeen uit Suriano's missives valt op te diepen, geen al-onderstbovendwerpend spiksplinternieuws voor den kamp der machtige antagonisten, toch vinden we vele trekjes, die het beeld van den strijd verlevendigen — ik herinner, bijvoorbeeld, aan het relaas van Suriano over Maurits' ontvangst in Amsterdam (p. 130). Foutief is het daarom, als dr. Geyl een enkel maal het belang dezer bizonderheden wegdoezelt in een noot (p. 127). Geyl's opvatting over Maurits' drijfveeren lijkt me zeer goed gezien: het godsdienstig element speelt sterke rol bij Maurits, maar na de Scherpe Resolutie komt een to be or not to be voor de eigen macht hem nopen tot energiek zich schrap zetten, moet het dan zelfs ten uiterste zijn. Ik noemde reeds het gedeelte over van Aerssens gezantschap. Menige niet bijster flatteerende lichtstraal valt hier op diens karakter; pralerij en grootspraak komen pijnlijk uit in elk gesprek met de venetiaansche nobili. Terwijl Venetië in het algemeen hare nobili van de vreemde gezanten verre hield, was ieder, hetzij nobile, hetzij secretaris, die toch met Aerssen in aanraking kwam, verplicht, terstond schriftelijk bij den Senaat verslag in te dienen. Zonder het te weten, laat dus van Aerssen zich telkens uithooren en geeft zich, met het ijdele gesnap over zijn onmisbaarheid in het vaderland en allerlei nederige zelfverheffing, deerlijk bloot. Levendig is ook de ontmoeting met Paolo Sarpi geteekend — zonderling doet slechts de vertaling „vader" voor het italiaansche „padre" in dit geval. „Ik zei dit tot den vader, die opstond"; „de vader dankte hem met veel gratie"; „men moet den vader een lang leven toewenschen" (p. 295). Het dagboek van Huygens had dr. Geyl op weg kunnen helpen: daar is steeds van „le père Paolo" sprake. [1]) Alleszins voortreffelijk heeft dr. Geyl de ambtelijke en ondershandsche aanbiedingen van Peckius beschreven om het Bestand te verlengen of in een blijvenden vrede om te zetten, en het drukke heen-en-weergevlieg van mevrouw Tserclaes als vredesduif.

Naast veel lof had ik voor het werk van dr. Geyl dus ook veel blaam. Ik heb die blaam niet teruggehouden, hoezeer de voorrede de kritiek heeft trachten te ondervangen. Het is den schrijver immers, na beëindiging van het boek, een behoefte geweest, zich te rechtvaardigen tegen mogelijk verwijt van geen beperking gekend te hebben. „Zal niet menigeen oordeelen, dat ik veel tijd en papier heb besteed aan het verhalen van bizonder oninteressante zaken? .... Wat komt het er op aan, hoeveel geld en moeite die niet erg wereldhistorische graaf Johan Ernst van Nassau-Siegen heeft overgehad voor een paar regimenten, die tot niets nut zijn geweest? En waarmee hebben Van Wassenhoven of van Levensteyn de eer van afzonderlijke hoofdstukjes in een twintigsteeuwsch geschiedwerkje verdiend? Zelfs dat bondgenootschap, waarom vijftig bladzijden kommentaar op tien regels (zoo al!) in een algemeene geschiedenis: is dat geen overdaad?" (p. X.).

[1]) BMHG 1894, dl. 15, p. 130. Terloops wijs ik erop, dat daar op p. 123 Huygens ook het palazzo, waar men Aerssen huisvestte, nader aanduidt. Dit ter invulling van het vraagteeken in de noot van dr. Geyl op p. 292.

Digitized by Google

De kracht van Geyl's verweer ligt hier: „Mocht er dus iets van het bonte, roezige, driftige leven, van het onhistorische leven, als ik zoo spreken mag, dat de dagen van het Bestand in dit land vulde en zooals de Venetiaansche secretaris het heeft meegeleefd, natrillen in mijn boek, dan zal ik verwijten over de onbelangrijkheid van allerlei soms breed vertelde kleinigheden met gelatenheid dragen." (p. XI-XII).

Wij hebben dat natrillen menigmaal gevoeld, — de vaak wanhopige onbelangrijkheid toch nog meer...

Ook het andere argument: „in de talrijke bizonderheden, die Suriano aan zijn meesters schreef, schuilt vrij wat nieuws (p. XII)", lijkt een sofisme. Hij had zich zelf en ons moeten overtuigen, dat *noodzakelijk* was „de omstandigheid, waarmee ik obscure personen en gebeurtenissen heb beschreven (p. XII)." Het nieuwe uit de bronnen halen zonder overtollige lengte van verhaal — dat had zijn leuze moeten zijn. „Uit Suriano's briefwisseling tijdens zijn verblijf in den Haag" zou dan de titel zijn geworden, de inhoud zich streng tot het gewichtige nieuws hebben beperkt. Tegenover den vorm, waarin het boek thans tot ons gekomen is, dringt lof en blaam zich nogmaals te zamen: als eenheid niet geslaagd, als kaleidoskoop van velerlei gebeuren verbijsterend bont, maar in bepaalde, afzonderlijke tafereelen waarlijk uitmuntend.

Nijmegen. H. van der Velden.

P. Foucart, Le culte des Héros chez les Grecs. (Extrait des Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Tome XLII). Paris, Klincksieck. 1918. (Pr. fr. 6.20).

De schrijver gaat uit van de stelling: les héros ne sont pas d'anciens Dieux déchus de leur dignité, tot wier toelichting hij de figuren Erechtheus, Pandrosos, Hyacinthos, Lycurgus behandelt. Tegenover de critique néo-allemande, die het werkelijke bestaan van een Lycurgus loochent, stelt de schrijver den raad zich niet te veel in de subtiliteiten dezer sophistiek te verdiepen, maar ons rechtstreeks te wenden tot de antieken, onze eenige bron van informatie. Wie dit nu b.v. ten opzichte van Lycurgus doet, belandt bij Herodotus I 65, waar de delphische Pythia den wetgever toevoegt: „ik twijfel, of gij god dan wel mensch zijt" en bij Plutarchus in Vita c. I, waar de aanhef luidt: „over den wetgever Lycurgus kan men niets beweren, dat niet voor tegenspraak vatbaar is." „Welnu", zal de z.g. duitsche hyper-critiek zeggen, „heb ik dan zooveel meer ongelijk, als ik mijn ongeloof laat gelden, dan gij, die aanmaant aan eene realiteit te gelooven, waaraan zelfs de Oudheid aanstoot nam?" Zeker, het heeft er weleens naar uitgezien, alsof de duitsche vakmannen iets voor onwaar verklaarden, omdat het door de Oudheid was overgeleverd, en alleen voor waar achtten, wat niet door eenigen antieken auteur werd vermeld. Schrijvers, van wie nergens een letter over was, ja, wier bestaan door geen Oude werd gedroomd, kregen een nauwkeurig ingevulde geboorteacte (Stesichoros II); uitvoerige epen verschenen als bij tooverwoord op het tafeltje-dek-je eenvoudig om tot schakel te dienen in een anders niet sluitend betoog, hoewel de Oudheid er ten eenenmale onkundig van was (het z.g. apollinische epos met de Orestie tot inhoud); waartegenover de door heel de Oudheid gekende Tyrtaeus tot eene fantasie werd vervluchtigd en de Cyclische zangen, wier inhoud en auteurs wèl zijn opgegeven, daarom juist van anderen inhoud en zoo mogelijk van geen auteur moesten zijn. Doch van deze excessen komt men wel terug, ook zonder dat het noodig is nu dan maar weer alle kritiek op te bergen en gehoorzaam aan te nemen, wat wordt overgeleverd.

Overigens laat zich de aangenaam geschreven en verstandig gecomponeerde verhandeling van den heer Foucart met vrucht en genoegen lezen.

Leiden. J. Vürtheim.

Dr. M. van Rhijn, Wessel Gansfort. 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff. 1917.

Van dit werk, ons voor een sedert opgeheven wetenschappelijk tijdschrift ter recensie toegezonden, willen wij gaarne hier ter plaatse iets zeggen. De schrijver en zijn held verdienen gelijkelijk, dat het boek aandachtige lezers vinde. Het is met groote zorg ontworpen. In eene inleiding hooren wij van de uiteenloopende beoordeeling van Wessels persoon in den loop der tijden, den een een reformator vóór de reformatie, den ander het type van den Nederlandschen katholiek, of ook zuiver katholiek, of eene menging van roomsche en niet roomsche elementen, of eindelijk vooral bijbelsch-humanistisch. Reden genoeg voor een nieuw onderzoek naar 's mans theologische denkbeelden, die door von Hase „der theologisch Bedeutendste unter den Vorläufern der Reformation" is genoemd, waarnaast echter ook zijn leven een vernieuwd onderzoek verdiende. Zoo geeft dan des boeks eerste deel dat leven van Wessel, het tweede zijne theologie, het derde beoordeelt die theologie uit dogmenhistorisch oogpunt. De bijlagen geven bronnen en literatuur, varia (naam, geboortejaar, reizen, graf) en bibliografie. Men ziet, eene voortreffelijke indeeling. Wat dien naam aangaat, dr. van Rhijn houdt „Gansfort" voor ontleend aan den dorpsnaam in Westfalen, van waar de familie later naar Groningen is gekomen (Bijl. XXXV), en die afleiding schijnt onder de vele wel de aannemelijkste. Zoo heeft dan nu Wessel, gelijk Agricola (in H. J. E. M. van der Velden, 1911) zijnen biograaf naar den tegenwoordigen eisch gevonden.

Wij gaan natuurlijk hier het leven van den Groningschen broodbakkerszoon niet uitvoerig navertellen, van Rhijn heeft met de uiterste nauwkeurigheid het voor ons uit de documenten opgebouwd. Ik stip het een en ander aan. Men weet dat Wessel, tijdens zijn verblijf op de fraterschool te Zwolle (eerst als leerling, daarna als leermeester) in nauwe aanraking kwam met Thomas à Kempis. Op gezag van Hardenberg (*Vita Wesseli* vóór diens uitgave van 's mans *Opera*, 1614) vermeldt nog von Hase, dat Wessel, door Thomas op Maria gewezen, zeide: „Vader, waarom leidt gij mij niet liever tot Christus?" Van Rhijn (blz. 42 vlg.) betwijfelt dit op goede gronden. Van overwegend belang in Wessels leven is zijn overgang te Parijs van de „via antiqua" naar de „via moderna", van Aquinas naar Occam, van het intellectualistisch systeem naar dat, hetwelk „zich verlustigt in het tegenredelijke van het geloof te accentueeren". Met groote klaarheid heeft dr. v. Rhijn ons dezen overgang van realist tot occamist begrijpelijk gemaakt; ook wijs ik op zijn kort maar helder overzicht van de stelsels van Thomas, Duns Scotus en Occam (blz. 80—83). Te Parijs

Digitized by Google

heeft Wessel wel niet de persoonlijke kennis gemaakt van Jacobus Hoeck, den lateren deken van Naaldwijk, onder wiens nagelaten papieren immers Gansfort's „De sacramento eucharistiae" zou gevonden worden, maar toch van hem gehoord en later eenige correspondentie met hem onderhouden, al zag Hoeck in Wessel meer den ketter dan den vriend (blz. 86 vlg., 149—53, 257—263 en dr. v. Rhijns artikel over Hoeck in *Ned. Archief voor Kerkgesch.* XII 209—228). Wessels lange studiejaren te Keulen en te Parijs geven onzen schrijver gelegenheid ons omtrent het academieleven der periode grondig in te lichten, gelijk in het algemeen „de lijst van den tijd", waarin hij zijn held plaatst, allen lof waardig is. Wat hij vertelt van Wessels lijfartsschap bij zijnen beschermer, bisschop David (sinds 1479) heeft Joosting in den *Gron. volksalmanak* 1918, blz. 121—124 nog bevestigd en aangevuld. De laatste veertien jaren zijns levens verbleef Gansfort veel onder het veilig dak der beroemde abdij van Aduard, een soort van athenaeum wijd vermaard, over het wetenschappelijk leven binnen welks muren de brief van zijn vroegeren famulus Goswinus van Halen belangrijk is. Brugmans drukte hem daarom af in *Bijdr. Hist. Gen. Utr.* XXIII 66—69 noot. Over Aduard en de Roode School schreef sinds nog J. Vinhuizen in den *Gron. volksalmanak* 1919, blz. 109—123. Gaarne stellen wij ons den ouden man voor, met de broeders aan tafel (de aardige anecdote over zijne afkeuring van Caesarius van Heisterbach ook hier, blz. 133), of op zijne wandelingen door den kloosterhof en over de akkers, waar hij den leeuwerik jubelend ziet omhoogstijgen en Gods glorie zingen hoort (*Opera* 1614 fol. 361), spoor van belangstelling in de natuur, dat wij te liever opmerken naarmate deze boekengeleerden er te minder oog voor hadden. Wessel is 4 October 1489 in het „Olde Convent" der Clarissen te Groningen gestorven en in de kloosterkerk begraven. De geschiedenis van zijn graf geeft van Rhijn Bijl. blz. XLVI—IL met die stevig gedocumenteerde nauwkeurigheid, die den historicus ook klein détail-onderzoek met liefde volbrengen doet.

Aldus zien wij hem ook aan het werk als hij Wessels theologie beschrijven gaat, te moeilijker daar 's mans geschriften al te vaak duister, verward en onsamenhangend zijn. Ook is de geduldige lectuur van dergelijke bespiegeling niet ieders gave. Met van Rhijn en Lindeboom mogen wij Wessel voor een bijbelsch humanist houden (245), van bijbelsche vroomheid en eene den bijbel verklarende geleerdheid. De autoriteit der Schrift gaat bij hem verre boven de uitspraken van paus en conciliën (200). Hij erkent de transsubstantiatie, maar Christus kan ook daarbuiten door vrome herdenking den geloovige tegenwoordig zijn (211 vlgg.) De biecht is niet noodzakelijk ter vergeving van zonden, ook werkelijk berouw rechtvaardigt (217 vlgg.) In zijne beschouwingen omtrent den aflaat wijkt Gansfort stellig van de kerkleer af (222-228). Als wij van hem hooren dat Christus den mensch opleidt en hem van klein begin doet opklimmen tot de volheid van het leven in God (193 vlg.), begrijpen wij zoo goed Wessels invloed op de latere Groninger school, van welke immers ook deze opleiding door Christus tot God een der centrale punten was. Ik zou mijn oordeel over dit tweede en derde deel van van Rhijns boek aldus willen samenvatten, dat beginnende dogmen-historici hier een model vinden van onderzoek, waarnaar zij zich veilig richten kunnen. Van hem kunnen zij ook leeren dat algemeene beschouwingen slechts mogelijk en geoorloofd zijn bij nauwgezet détail-onderzoek.

Is Wessel nu een „reformator vóór de reformatie" naar Ullmann's opvatting? Of hebben hedendaagsche roomsche schrijvers gelijk, als zij hem voor de Kerk blijven opeischen, zooals b.v. dr. N. Paulus (vergel. *Bibl. Ref. Neerl.* III 378) naar H. J. Allard in *Studiën* LXV 86 vlg. doet? Wessel, zeggen zij, dacht roomsch, maar drukte zich alleen onnauwkeurig uit, omdat de geloofsdecreten der Trentsche kerkvergadering in de door haar gevestigde terminologie nog niet verschenen en bij gevolg hem onbekend waren. Maar dit is al te naïef: Wessels ketterijen gaan dieper dan eene onnauwkeurige uitdrukking van overigens orthodoxe dogmata. Even zeker is hij geen geestverwant van Luther. Zullen wij dan zóóver gaan als Lindeboom, die hem zelfs geen voorlooper der Hervorming noemen wil? Ons dunkt dat wij voor het minst met van Rhijns wel zeer voorzichtige woorden mogen medegaan, dat Wessel onbewust heeft mede geholpen de wegen voor de Hervorming eenigszins te effenen (246). Voor het minst. Met name immers in Groningen heeft door hem een geest van verlichting en vrijzinnigheid geheerscht, die zich in mannen als Steph. Sylvius en Regnerus Praedinius openbaren, de stad voor de invoering der inquisitie behoeden en voor nieuwe denkbeelden toegankelijk maken zou. Afgescheiden van dit alles is Wessel in elk geval in de geschiedenis van het godsdienstig leven ten onzent de eerste vertegenwoordiger van dat godsdienstig humanisme dat geleerdheid, geestesontwikkeling en vroomheid tot één geheel te verbinden zocht. In dat opzicht is Rudolf Agricola, als geleerde zijn evenknie, stellig zijn mindere.

Ik wil van het boek van dr. van Rhijn geen afscheid nemen zonder mijne bewondering te hebben uitgesproken voor de (nergens overladen en wel verwerkte) geleerdheid welke er uit spreekt, terwijl de vorm overal aangenaam blijft.

Leiden. L. Knappert.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Buma-Bibliotheek.

De redaktie ontving het *Tiende Vervolg* (1917—1919) van de *Catalogus van de Buma-Bibliotheek te Leeuwarden* (Leeuwarden, Meyer en Schaafsma, 1920). De inrichting van deze bibliografie wijkt enigszins af van die der vorige „vervolgen". In dit deel zijn ook opgenomen de belangrijkste tijdschriftartikelen, gedurende de behandelde jaren verschenen, en bovendien zijn de vermelde werken ook *systematies* gerangschikt. Dit laatste geschiedt in aansluiting aan 't voornemen om van de gehele verzameling een systematiese catalogus te doen verschijnen. Reeds is, naar wij vernemen, de rubriek *Archaeologie en Kunst* in bewerking; Dr. W. H. C. van Esveld, aan wie wij dit tiende vervolg danken, heeft zich belast met het vervaardigen van de gehele systematiese catalogus. De Buma-bibliotheek die reeds lange jaren aan de Nederlandse filologen zulke uitnemende diensten heeft bewezen, zal door het werk dat Dr. van Esveld heeft ondernomen nog meer dan vroeger een onschatbaar hulpmiddel worden bij de studie van de Griekse en Romeinse Oudheid in ons vaderland. Men weet dat de Buma-Bibliotheek het begrip „Oudheid" ruim opvat; ook zij die vooral belangstellen in de jongere periodes van de beide klassieke talen

Digitized by Google

vinden er heel veel van hun gading. De systematiese catalogus zal stellig op grote belangstelling kunnen rekenen.

Het *Tijdschrift voor geschiedenis* heeft bij het begin van zijn 25sten jaargang de aardrijkskunde, die het sinds vele jaren ook onder zijn hoede had genomen, weder losgelaten. Met den oprichter en redacteur M. G. de Boer vormen thans de heeren Bolkestein, Van Dillen, Enno van Gelder, Severyn en Tenhaeff voortaan de redactie van het „gereorganiseerde" tijdschrift, waaraan wij een lang en voorspoedig verder leven toewenschen. Dr. Van Gelder opent het eerste nummer met een program-artikel.

Ook de *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* zijn na een korten tijd van overleg herrezen, naar het uiterlijk in eenigszins gewijzigden vorm, overigens op den ouden voet, en onder de oude redactie, die van de heeren Blok en Japikse. Moge de geest van de Nijhoffs en die van Fruin en zijn leerlingen het tijdschrift nog lange jaren bezielen.

In het voorjaar verscheen Fehlinger, *Deutsche in der Fremde, eine Uebersicht nach Abschluss des Weltkrieges* (Leipzig, Dieterich, 1920). Het boekje geeft wat het belooft: cijfers en beschouwingen, die getuigen van moeielijke toestanden, van onrecht en strijd, gevolg van internationalen haat en internationale concurrentie. Wij zien er weder uit, hoe de oorlog niet in de laatste plaats een oorlog tegen den wereldomspannenden Duitschen handel en het voor zoo goed als alle volkeren hinderlijke opdringen van den Duitschen geest is geweest. Het baart verwondering, dat hier geen woord gezegd wordt van de Duitschers in Nederland. Als wij ons niet zeer vergissen, zouden zij in het kader van het geschrift een niet onbelangrijke plaats hebben ingenomen. Overigens zij de lezing ervan aanbevolen als bijdrage tot de kennis van wat Duitschland bij den oorlog heeft moeten verliezen en zal hebben te herwinnen na den vrede, voorzoover het mogelijk is. Arbeid, arbeid, arbeid is noodig.

P. J. B.

Bij de firma Wolters (Groningen—den Haag) is de vierde, vermeerderde druk verschenen van M. J. Koenen en Dr. J. F. P. van Anrooy's *Klassiek Handwoordenboekje* „bevattende de verklaring van namen uit het gebied der Grieksche en Romeinsche Mythologie, Aardrijkskunde en Geschiedenis, alsmede van die uit de Noordsche (Germaansche) Mythologie". — Bij dezelfde firma zag het licht de zevende druk van Dr. Fischer's *Vocabularium op Caesaris Bellum gallicum*, herzien door Dr. J. de Jong en met voorbericht van Dr. J. Woltjer.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN

Zeitschr. f. vergleichende Sprachf., XLIX: F. Hartmann, Aorist u. Imperfectum (Forts.), 3—9. — E. Kuhn, Zigeun. *manro* „Brot". — J. Pokorny, Zur Stammbildung der ir. Kausativa, 1—3. — E. Kuhn, Reste alter Kasusformen im Zigeun. — N. v. Wijk. Zu den slav. Iterativen vom Typus *bĕgati*. — H. Lattmann, Negation, Indefinitum, Intensivum u. gr. *ur*. — F. Muller, Zum lat. Präfix *au-*. — E. Lewy, Misc. — F. Bechtel, Parerga, 55—58. — W. Krause, Zur Aussprache des *s* im Gortynischen — J. Pokorny, *Aes* u. *isarnon*. — H. Jacobsohn, Zwei Probleme der got Lautgesch., II. — H Möller, Zur Vorgeschichte d. idg Genetivs sing. — Dez., Dann u. wann. — W. Schulze, Lit. *piemenesp.* — H. Lüders, Pali *uddiyāna*. — Dez., Pali *dhita*. — R. Trautmann, Die lit. Adverbia auf *-ai* u. d. slav. Adverbia auf *ĕ*. — W. Schulze, Got. *hliftus*, — I. Hopfner, Zwei Götternamen, I—II. — W. Schulze, Ahd. *suom* u. *womba*.

Nieuwe Taalgids, XIV, 5: A. Kluyver, De heer Willems en de proloog van „Reinaert". — F. Baur, Gezelle-studie (*slot*). — N. v. Wijk, Een opmerking over Nederlandse aksentverschuivingen. — F. den Eerzamen, Spreekwoorden en spreekw. uitdrukkingen, voornamelik van Goeree en Overflakkee. — Aankond. en meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

English Studies, II, 11: H. Logeman, Air Songs, — E. Kruisinga, A History of English Lawcourts, II. — P. J. H. O. Schut, Aids to Translation, II. — Notes and News — Translation. — Notes on Modern English Books. — Reviews. — Bibliogr.

Anglia, Beibl. XXXI, 6: G. Herzfeld, Zu Annette von Drostes engl. Quellen. — F. Holthausen, Zu Chaucers „Hous of Fame". — Dez., Der Übergang von me. ne. *-n* zu *-m*. B. Fehr, Über Oscar Wildes Gedichte u. anständige Kritik. — O. Behaghel, Zum Umlaut.

Bijdragen vaderl. Gesch. VII, 1-2: Blok, Oranje en de Unie. — Haak, Het aandeel van Willem Lodewijk aan het offensief van 1590. — Kalff, Isaac de St. Martin. — Wolff, De beteekenis der regeering van koning Lodewijk Napoleon voor de Joden in Nederland. — Nederl. hist. litteratuur (April 1919/20).

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXV, 1-2: Enno van Gelder, Een tijdschrift der historische wetenschappen. — Japikse, Bismarck's buitenlandsche politiek na 1871. — De Boer, De hervatting der vijandelijkheden na het Twaalfjarig Bestand. — Van Dillen, Lenin en de opkomst van het Bolsjewisme. — Tenhaeff, Keizerlijke macht. — Severijn, Religie en kunst.

Revue historique, CXXXIII, 2: Reinach, La Bossue d'Assise. — Doucet, Pierre du Chastel. I. — Halecki, L'Union de Lablin. — Durand, Un discours de Charles Colbert aux Etats de Bretagne. — Bulletin historique (France. Epoque moderne; Suède).

Studiën, XCIV, Sept.: W. Mulder, Moderne Iersche Geest. John Millington Synge, I. — J. v. Ginneken, Dialectstudie. — J. Bollen, Thor Lange's Bekeering tot het Katholicisme. — J. W. Kemper, Het Kerkelijk Leven in Zweden. — Meded. — Lezers en Red.

Oct.: J. Beuns, Zondagsheiliging en de Wet. — W. Mulder, Moderne Iersche geest. John Millington Synge, II. — A. Borret, De Roeping der Vrouw in den tegenwoordigen tijd. — Meded. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Van den Berg, Antidotarium Nicolai: Studiën XCIV, Sept. (Daniels).

Van den Bergh van Eysinga-Elias, Multatuli: N. Taalg. XIV, n°. 5 (de Vooys).

Dez., Multatuli als denker en dichter: N. Taalg. XIV, n°. 5 (de Vooys).

Blok, Geschiedenis van het Nederl. Volk[3]: Hist. Vierteljahrschrift XXVII, n°. 4 (Mentz).

Dez., Willem I: Tijdschr. v. Gesch. XXXV, 1-2 (E. v. G.).

Dominicus, Huiselik en maatschappelik leven van de Zuidafrikaner: Tijdschr. v. Gesch. XXXV, 1—2 (T.).

Eymael, Hofwijck[2]: N. Taalg. XIV, n°. 5 (de Vooys).

De Gruyter, Leven en Werken v. E. Douwes Dekker: N. Taalg. XIV, n°. 5 (de Vooys).

Kalff, Bloemlezing Lyrische Poëzie: Studiën XCIV, Sept. (Daniels).

Leyds, Het insluiten van de Boerenrepublieken: Tijdschr. v. Gesch. XXXV, 1-2 (T.).

Padberg, Multatuli: N. Taalg. XIV, n°. 5 (de Vooys).

Ruinen, De oudste handelsbetrekkingen van Holland en Zeeland met Engeland: Tijdschr. v. Gesch. XXXV, 1-2 (Unger).

Riemens, Esquisse historique de l'enseignement du Français en Hollande: Tijdschr. v. Gesch. XXXVI, 1-2 (Van Gelder).

Sneyders de Vogel, Syntaxe historique: Neuphilol. Mitt. 1920, 1-2 (Wallensköld).

Digitized by Google

TIJDSCHRIFT VOOR TAAL EN LETTEREN

ONDER BESTUUR DER DOCENTEN DER R. K. LEERGANGEN

Verschijnt twee-maandelijks en geeft minstens 18 vel inhoud

Prijs per jaargang f 7.50

HET NEDERLANDSCHE BOEKHUIS
TILBURG

ZOO JUIST VERSCHEEN:

Christina van Trigt—Hoevenaar

Fausta Brunhilda

RHYTHMISCH PROZA

f 1.75

Dit dramatisch gedicht neemt een geheel eigen plaats in tusschen de voortbrengselen der moderne schrijvers, zoowel naar den vorm als naar den inhoud. Het verwerpt den dwang der schoolsche verstechniek, die trouw ns ondragelijk zou zijn voor de opstandige gedachten, die de poëtische filosofische schrijfster in woord gebracht heeft.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ — LEIDEN

Te Koop gevraagd:

MUSEUM

Jg. 22, 24, 25, 26, 27 of eene reeks, deze jaargangen bevattende.

Aanbiedingen met prijs aan MART. NIJHOFF, Lange Voorhout 9, Den Haag.

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken
onder redactie van
JOH. VORRINK
Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. f 2.25, geb. f 3.40.

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. f 3.75, geb. f 4.90.

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. f 4.25, geb. f 5.40.

Deel 4. J KOOPMANS, Middelnederlandse Romans. Ing. f 3.25, geb f 4.40.

Deel 5. J. MATHIJS ACKET, Verzamelde Opstellen. Ing. f 3.25, geb. f 4.40.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. – LEIDEN

Nederlandsche Bibliographie

Abonnement per jaar (12 nummers) f 1.–.

Verschijnt op den eersten van elke maand bij
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ TE LEIDEN

Abonneert u op het **beste, het mooiste en meest onderhoudende geïllustreerde weekblad:**

PANORAMA

Vraagt een proefnummer en het uitgebreide geïllustreerde prospectus, die overal in den Boekhandel en ook bij ons gratis verkrijgbaar zijn.

Boeiende, degelijke lectuur en prachtige illustraties.
Prijs per 3 maanden slechts f 2.25 franco thuis.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ.
LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. — No. 3. — December 1920.

Van Leeuwen, Menandri Fabularum Reliquiae (Groeneboom).
Basson, De Cephala et Planude syllogisque minoribus (Hesseling).
Walter, Das Streitgedicht in der lateinischen Literatur des Mittelalters (Brakman).
Bloch, La formation de la langue marathe (Faddegon).
Massé, Essai sur le poète Saadi (Houtsma).
De Vooys en Valkhoff, Uit den „Nederduytschen Helicon” (Foncke).
Pingaud, La Jeunesse de Ch. Nodier. — Les Philadelphes (Gallas).
Van Gelder, Algemeene Geschiedenis IV (Brugmans).
Schuiling, Italia Irredenta (Hoogewerff).
Meyer, Platon u. d. Aristotelische Ethik (Fraenkel).
Weniger, Altgriechischer Baumkultus (Vürtheim).
Havelaar, Auguste Rodin (Engelen).
Schoolboeken:
Schlimmer, De Boer en Koch, Woordenboek der Grieksche en Romeinsche Oudheid (Assmann).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Menandri Fabularum Reliquiae — cum praefatione, notis criticis, commentariis exegeticis tertium edidit J. **van Leeuwen** J. F. Lugduni Batavorum in Aedibus Societatis cui nomen: A. W. Sijthoff's Uitgevers-Maatschappij. MCMXIX. (Pr. ƒ 4.90).

De vondst van de nieuwe Menander-fragmenten heeft in de republiek der letteren groot enthousiasme gewekt: om strijd prees men des dichters gave om het leven na te bootsen, zijn kunst om een knoop te leggen en te ontwarren, zijn gladden dialoog en wat al niet meer. Ik heb dat enthousiasme nimmer kunnen deelen en wel voornamelijk daarom, omdat Aristophanes mijn jonge jaren heeft verblijd en na hèm Menander tegenvalt: wie den prairiehengst heeft bewonderd, kijkt met koele oogen naar de fraaie evoluties van het best afgerichte manègepaard. Daar komt bij, dat de maatschappij die Menander schildert, ons met tegenzin vervult: die wereldwijze oude heeren, die met wat geld de moeilijkste situaties „arrangeeren”; die jonge mannen, die van den vroegen morgen tot den laten avond niets beters te doen hebben dan wijn te drinken en meisjes te verkrachten, lafhartige egoïsten, wier deugdzaam verlangen naar een wettig huwelijk in veel gevallen niet weinig wordt aangevuurd door een aanzienlijken bruidschat; die gansche godsdienstlooze, cosmopolitische burgerij, overgoten met een sausje van verwaterd Epicurisme — ze doen ons terug verlangen naar den ongelikten Aristophanes en zijn brave boeren en burgers. Wie zou den bliksemslingerenden Zeus met al zijn pekelzonden willen ruilen voor de grillige vrouw Fortuna, wie den knoestigen Marathonkamper voor den snoevenden Pyrgopolinices?

Doch dit is een particuliere meening en de meeste philologen denken er anders over. Zeker is dit: zoo iemand een ontevredene met Menander kan verzoenen dan is het van Leeuwen. De eerste uitgave van zijn Menander verscheen Januari 1908, de tweede April 1908, de derde in de lente van 1919: reeds deze omstandigheid is een gelukwensch waard! Deze derde editie geeft alles wat combinatie van vlijt en geleerdheid bieden kan en laat ons duidelijk zien, hoe groote vorderingen de interpretatie van Menander in de laatste tien jaren gemaakt heeft.

De praefatio geeft in het eerste hoofdstuk een korte, doch duidelijke uiteenzetting van Menander's techniek, de overeenkomst en het verschil met Aristophanes, stelt in het licht, hoe gansch anders de houding is, die de nieuwe comedie tegenover de machtige meesters aanneemt, hoe ze typen beschrijft i. p. v. levende personen, hoe ze de moeder wordt van het moderne drama: caput II spreekt over de wijze, waarop de fragmenten van Menander voor ons bewaard zijn gebleven.

Dan volgt de text der fragmentarisch overgeleverde comedies met inleiding, critische adnotatie onder de pagina en een uitvoerig commentaar aan het einde van het boek. In het algemeen laat Menander zich vrij vlot lezen, slechts waar het moderne vernuft met supplementen den text heeft aangevuld, raak ik hier en daar bij de lectuur den grond onder mijn voeten kwijt. De commentaar heeft al de goede eigenschappen, die we met recht in v. Leeuwen's Aristophanes-uitgave bewonderen; bij de lezing heb ik, gelijk het een braaf philoloog betaamt, talrijke kantteekeningen gemaakt, bijv. op Discept. 210, waar het heet dat de haan door herstelde zieken aan Asklepios wordt geofferd als „animae ipsiusve vitae insigne” en deze bewering wordt geadstrueerd, door verwijzing naar Herodas Mim. IV; maar dáár is de haan het offer van den arme, want in de volgende verzen zegt het vrouwtje uitdrukkelijk, dat ze — ware

Digitized by Google

ze rijker — een rund of een vet varken aan Asklepios zou gebracht hebben — doch deze aanteekeningen houd ik voorloopig maar liever voor mij, daar ze gewoonlijk slechts kleinigheden betreffen. Eén opmerking zou ik echter willen maken: er wordt te veel uitgelegd en verschillende opmerkingen, die in een college op haar plaats zijn, zou men in een wetenschappelijk commentaar gevoeglijk kunnen missen: hoever men evenwel hierin gaan kan, blijft steeds een moeilijke vraag.

Mijn oordeel samenvattend schroom ik ten slotte niet te verklaren, dat deze uitgave een glorie is voor de Nederlandsche wetenschap en een bewijs te meer, hoe de grijze Leidsche geleerde in het verre land zijn arbeidzaam leven voortzet en ons jongeren tot een schitterend voorbeeld blijft!

Groningen. P. Groeneboom.

J. Basson, De Cephala et Planude syllogisque minoribus. Göttingen, Dieterich. 1917. (Berlijnse diss.).

De heer Basson, „natione Boerus”, gelijk 't levensbericht aan 't eind van deze dissertatie vermeldt, is in 1917 te Berlijn gepromoveerd na verdediging van een studie over de samenhang tussen de twee grote en de zes kleine verzamelingen waaruit men de Anthologia Graeca kan leren kennen. Misschien is het niet overbodig om, ter verklaring van het woord „Boerus”, mede te delen dat de heer Basson geboren is in de Kaap-Kolonie.

De schrijver begint met de verzameling door Planudes bijeengebracht te vergelijken met de codex Palatinus (voor een deel te Heidelberg, voor een ander deel te Parijs berustend). Zijn slotsom is dat Planudes niet de collectio Palatina gebruikt heeft, maar een ander, vollediger eksemplaar van het werk dat Constantinus Cephalas in 't begin der tiende eeuw heeft tot stand gebracht. Daarna worden de kleinere collecties besproken en, telkens op grond van vergelijking der lezingen, vastgesteld in hoeverre zij afkomstig zijn van een codex, ouder dan de Palatinus of de Planudeus, dan wel uit de verzameling van Planudes zijn afgeleid. Een stemma aan het eind van de verhandeling geeft de resultaten grafies weer. De heer Basson wijkt van zijn voorgangers vooral hierin af dat hij niet gelooft aan een verzameling ontstaan vóór Constantinus Cephalas, maar aanneemt dat de beroemde codex Palatinus niet volledig het werk van de Byzantijnse bloemlezer heeft overgeleverd.

De dissertatie maakt de indruk van met nauwkeurigheid en zelfstandigheid van oordeel te zijn samengesteld.

Leiden. D. C. Hesseling.

H. Walter, Das Streitgedicht in der lateinischen Literatur des Mittelalters. (Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters Fünfter Band. Zweites Heft). München, Beck'sche Verlagsbuchhandlung. 1920. (Pr. M. 7, geb. M. 10).

De Latijnsche litteratuur der Middeleeuwen heeft een internationale beteekenis, zij toch vormt den grondslag van de Romaansche talen en litteraturen en hangt ten nauwste samen met de Germaansche. Bovendien kan zij op niet weinig mooie en verheven producten wijzen. Om het historisch en aesthetisch belang er van heeft een eigen wetenschap dit rijke gebied voor zich opgeëischt. Jong als deze wetenschap is, heeft zij nog niet systematisch al haar materiaal geordend, zeker is nog niet alles bekend, wat van gewicht is, maar voor een bepaalde soort Middeleeuwsche Latijnsche poëzie beschikt men reeds over zoo overvloedige gegevens, dat een grondige behandeling er van mogelijk is, nl. voor de *Streitgedichte*, wil men, voor de Carmina Controversa.

Walther geeft deze eenvoudige definitie: 't zijn gedichten, waarin gewoonlijk twee personen of dingen, die gepersonifieerd zijn, elkaar den voorrang betwisten. Elk wil dus zijn eigen voortreffelijkheid, maar de minderheid van zijn tegenstander aantoonen, zeer vaak gebeurt het bovendien, dat de partijen door een rechter een vraag laten beslissen. In de handschriften dragen de gedichten velerlei namen: Altercatio, Conflictus, Dialogus, Certamen, Causa, Lis, Pugna enz. Onze schrijver heeft zich ten zeerste verdienstelijk gemaakt door in een aanhangsel, behalve eenige strophen uit een dispuut tusschen een arm en een rijk student, vijftien onuitgegeven twistredenen in dichtmaat op te nemen. Aan deze gewichtige toegift gaan de twee hoofddeelen van 't werk vooraf: 't eerste, wat wij de theorie van 't *Streitgedicht* kunnen noemen, 't tweede, een overzicht over al de bekende carmina van deze soort.

Voor den klassieken philoloog is 't eerste hoofdstuk 't belangrijkste, omdat de auteur alle denkbare factoren uit de oudheid, die van invloed zijn geweest op de ontwikkeling van dezen tak van poëzie, nagaat. 't Oudste voorbeeld van een wedstrijd, zooals hier wordt bedoeld, in de litteratuur is een Aesopische fabel, nl. een kamp tusschen de Lente en den Winter. Prodikos' verhaal „Herakles aan den Tweesprong” heeft het type van de allegorische twistrede in de Grieksche letterkunde ingevoerd. Chrysippos en andere Stoici, voorts Philo namen de inkleeding over, al kiezen zij een anderen naam voor de tegenpartij der Arete. De komedie van Aristophanes kent den strijd tusschen den Dikaios Logos en den Adikos, de tragedie van Euripides dien tusschen oud en nieuw, vertegenwoordigd door Zethos en Amphion. Ten onrechte zwijgt Walther over de sophisten, slechts constateert hij in 't algemeen, dat de rhetores 't pro en contra scherp leerden uiteenzetten. Van een debat tusschen twee *dingen* hooren wij daarna: Meleager van Gadara laat 't linzenmoes en de heele linzen een altercatio houden. Nu beschouwt Walther de certamina van dichters en wijzen, wier spreuken tegenover elkaar gesteld worden: hij herinnert o. a. aan Plutarchus' Gastmaal en Ausonius' Spel der Zeven Wijzen. Dit laatste wordt door den schrijver te vroeg gedateerd, hij plaatst het in den aanvang der vierde eeuw, ofschoon 't nagenoeg aan 't einde daarvan valt. Ernstiger vind ik het, dat hij in dit verband niet gewaagt van den strijd om den „tragischen troon” tusschen Aischylos en Euripides in de Kikvorschen van Aristophanes. Ook de dialoog en de daaruit ontstane diatribe hebben elementen gemeen met de *Streitgedichte*: de dialogen van Lukianos kunnen dit 't best illustreeren, men denke slechts aan den wedkamp (in den „Droom”) tusschen de Beeldhouwkunst en Paideia en aan dien in de onderwereld tusschen Alexander, Hannibal en Scipio ten overstaan van Minos. Wij stappen af van de Grieksche litteratuur. In de Latijnsche vallen er in den beginne slechts titels te noemen; wij weten, dat Ennius in een satire een dispuut inlaschte

Digitized by Google

tusschen den Dood en 't Leven. Wij hebben echter een werkelijk *Streitgedicht* van een zekeren Vespa uit den tijd der tweede sophistiek, dus ongeveer 200 na Chr. De dichter laat een kok en een bakker twisten over de vraag, wie van beiden 't voortreffelijkste vak uitoefent. Vulcanus verklaart beiden voor even verdienstelijk, zij moeten met elkaar tot overeenstemming geraken, anders zal hij hun het vuur ontnemen. Bij lezing van Vespa's poëem kan 't niemand ontgaan, dat 't sterk gelijkt op de bukolische gedichten van Theokritos en Vergilius: werkelijk hebben sommige hunner Eclogae volkomen 't karaker van *Streitgedichte*. Vergilius is 't model voor de Eclogae van Calpurnius, beiden zijn het voor Nemesianus. Wij moeten dan vijf eeuwen overspringen om weer een dergelijk litterarisch product aan te treffen en wel Conflictus Veris et Hiemis, door Manitius bestempeld met den naam van Ecloga, door Walther gequalificeerd als *Streitgedicht*. De vervaardiger zou niemand minder zijn dan Alcuin, de minister van onderwijs en eeredienst van Karel den Groote. Vast staat het in elk geval, dat in de Karolingische Renaissance 't genre van Calpurnius en Nemesianus in hooge eere stond.

Niet minder dan de Ecloga heeft de fabel ingewerkt op onze controversen in dichterlijken vorm. De fabel door Menenius Agrippa verteld heeft tot voorbeeld gestrekt voor een Middeleeuwsch *Streitgedicht* Dialogus Membrorum. Overigens ondergaat de fabel van Aesopus door de behandeling van Phaedrus, Avianus en Romulus geen geringe metamorphose: niet alleen dieren spreken, maar ook boomen bijv. in 't *Streitgedicht* van Avianus: de Abiete et Dumo, waarin de den en de doorn elkaar den voorrang betwisten. Ten slotte krijgen wij in den Dialogus Creaturarum de bontste afwisseling van certamina o. a. tusschen Zon en Maan, Lucht en Water, Berg en Dal, Goud en Lood, Sleutel en Slot en ook hier weer tusschen Dood en Leven.

De vaste organisatie van 't onderwijs in de scholen der Romeinsche rhetoren, waar men zich met de borst toelegde op 't disputeeren, is overgenomen door de kloosterscholen. Van de laatste ging de groote zorg voor het onderwijs in dit vak over op de universiteit der Middeleeuwen. Iedere week werd aan de hoogeschool een disputatio ordinaria gehouden, waarin alleen de leermeesters optraden, daarnaast vonden geregeld oefeningen in 't debatteeren voor studenten plaats onder leiding der magistri. Men beschouwde de dialektiek als de disciplina disciplinarum nog meer in theologische dan in juridische kringen. In dat milieu werden de meeste schrijvers van de *Streitgedichte* opgeleid, zoo laat zich gereedelijk de betrekkelijke bloei van die poëzie verklaren.

Daarop bleef ook niet geheel zonder invloed de apologetische litteratuur; de dialoog door deze in 't leven geroepen sedert de 2e eeuw onzer jaartelling is de voortzetting van den Peripatetischen, herinnerd zij slechts aan den Octavius van Minucius Felix.

Dat 't *Streitgedicht* feitelijk een dramatisch karakter bezit, behoeft geen betoog; 't ligt dan ook voor de hand, dat er lijnen loopen van den dialoog in 't drama bijv. van de stichomythiën naar 't dispuutgedicht. Men kan er zich dus niet over verbazen, dat menig *Streitgedicht*, ofschoon geschreven om gereciteerd te worden, opgevoerd is. Uit een schrijven van den bisschop van Lincoln (omstreeks 1244) weten wij, dat de strijd tusschen Zomer en Winter vertoond is.

De groote populariteit, waarin dit genre van gedichten stond, heeft, naar Walther meent, zich ook in 't volksepos doen gelden en wel in die mate somtijds, dat aan elken strijd met de wapenen een strijd met woorden voorafgaat, zooals in Ekkehard's Waltharius. Hier diende toch vermeld te zijn, dat dit reeds voorkomt bij Homerus, ik verwijs alleen naar de twistredenen van Hektor en Achilles in 't tweeëntwintigste boek der Ilias. Een duidelijk voorbeeld biedt verder Vergilius in de scherpe kritiek op de Trojanen van Numanus (Aeneis, IX vs. 598—620). In geen geval mag de invloed van den grooten Romeinschen epischen zanger uitgeschakeld worden.

Afgezien hiervan moet erkend worden, dat de schrijver op breede basis de genetische ontwikkeling van het twistgedicht heeft geschilderd, en alle draden, waaruit deze poëzie geweven is en die van de oudheid leiden naar de Middeleeuwen, heeft getoond. Hij gaat er thans toe over een overzicht te geven van al 't materiaal, zooveel mogelijk naar de stof ingedeeld. De revue wordt geopend met een analyse van den (reeds genoemden) Conflictus Veris et Hiemis tegenover Palaemon als rechter, die als zoodanig ook fungeert in Vergilius' derde Ecloga. Dit dichtstuk uit de vroege middeleeuwen werd toegeschreven aan een poëet uit de oudheid en vond daarom opname in de Anthologia (Riese, no. 687). Reeds de omstandigheid echter, dat de koekoek optreedt als lentebode, wijst op Germaanschen oorsprong. Verwante onderwerpen komen daarna aan de beurt, waarbij telkens de inhoud wordt meegedeeld en men opmerkingen krijgt over metrum en rhythmus. Weldra volgen de strijd tusschen Water en Wijn en tusschen Bier en Wijn — dit laatste gedicht dagteekent waarschijnlijk uit den tijd van Frederik I, toen 't gebruik van bier algemeen werd. Verder worden besproken 't Certamen Rosae Liliaeque, alsmede de strijd tusschen 't Viooltje en de Roos. Onder de vele carmina, gewijd aan den strijd tusschen Ziel en Lichaam of tusschen Geest en Vleesch, trekt vooral de aandacht de Visio Philiberti, waarvan ook een Hollandsche redactie bestaat. Voor menig stuk van deze rubriek is kennelijk 't model geweest Boethius' geschrift de Consolatione Philosophiae. Zeer talrijk zijn de *Streitgedichte* van theologischen aard en die, waarin Deugden en Ondeugden met elkander twisten. Het is den geleerden schrijver niet ontgaan, van hoe groote beteekenis in 't algemeen en hier in 't bijzonder de Psychomachia van Prudentius is. Wij krijgen daarna zelfs een poëtisch proces: het geding tusschen Lazarus (uit den dood opgewekt) en zijn zuster Maria Magdalena, die, nadat haar broer overleden was, de heele erfenis van haar vader aanvaard had. De eerste rechter stelt de zuster in 't gelijk, maar Lazarus gaat in hooger beroep: de keizer kent hem, evenwel niet op grond van 't recht, maar krachtens de volheid van zijn macht, zijn aandeel toe. Dit allermerkwaardigst uitvoerig *Streitgedicht* behoort tot de vijftien, welke Walther 't eerst gepubliceerd en in zijn tekst besproken heeft. De liefde is een vruchtbare bodem geweest ook voor dispuutgedichten: een echte parel is de Altercatio Phyllidis et Florae. Phyllis bemint een ridder, Flora een geestelijke — vraag: wie van beide bezit den voortref-

Digitized by Google

felijksten geliefde ? Amor's uitspraak luidt, dat de geestelijke de voorkeur verdient. Geen wonder, daar deze poëzie bovenal 't werk is van geestelijken. Satiriek is 't karakter van de controversen, welke betrekking hebben op 't verschil der standen: de politieke hebben een zeer gevarieerd programma: de oneenigheid tusschen twee pausen, tusschen Franschen en Engelschen enz.

Ten aanzien van de chronologie dezer poemata erkent Walther, dat hij bij de meeste zijner gissingen een paar eeuwen speelruimte moet laten. 't Doel, hetwelk den dichters van deze *Streitgedichte* voor oogen stond, was te onderrichten, te hekelen of te amuseeren. Kan men niet ontkennen, dat enkele exemplaren bepaald mooi verdienen te heeten, 't meerendeel heeft slechts geringe aesthetische waarde. 't Waren gedichten van geleerden voor geleerden. Reeds 't feit immers, dat zij in 't Latijn geschreven zijn, bewijst, dat zij niet voor 't volk bestemd waren, de onderwerpen zelf echter genoten algemeen groote populariteit.

Deze degelijke, streng methodische, rijk gedocumenteerde studie heeft een groot gebrek: zij bevat, behalve de lijst der in 't aanhangsel opgenomen gedichten, geen enkelen index.

Den Haag. C. Brakman Jz.

Jules Bloch, La formation de la langue marathe. (Bibliothèque de l'école des hautes études 215). Paris, E. Champion 1920. (Pr. fr. 25).

Het Marāṭhī wordt gesproken in het Westen van de Dekhan, en wel in het driehoek-vormig gebied, waarvan de basis wordt gevormd door de kust van Daman tot Karwar en de top door de voet van het gebergte, dat de bovendalen van Waiganga en Narbada scheidt. Hier stichtte in de tweede helft der zeventiende eeuw Sivaji het rijk der Marathen, dat zijn zelfstandigheid tegenover het Gangetiese, Mongoolse rijk wist te handhaven. De algemene verkeerstaal van deze landstreek is het Deç, d. w. z. het dialect, gesproken tussen de Ghats en de grenzen van Berar.

Terwijl het Singhalees, het Zigeuners, en het Kashmiers, met de daaraangrenzende talen, een afzonderlike plaats innemen in de linguistiese ontwikkeling, hangen de overige Hindoese talen, gesproken ten Oosten van de Indus, nauw met elkander samen; men pleegt ze te verdelen in drie groepen, waarvan de Westelike o. a. het Marāṭhī en het daaraan grenzende en nauw verwante Gujarāṭī omvat. Een goed woordeboek van het Marāṭhī werd door Molesworth, met medewerking van pandits, tot stand gebracht, terwijl ook zeer bruikhare, descriptieve grammatica's door inlandse geleerden werden geschreven. Linguisties-verklarend werd de taal bestudeerd, allereerst door Beames, later door Grierson en zijn medewerkers; en behalve tans door J. Bloch, ook door Louis H. Gray, in zijn *Indo-Iranian Phonology*, Columbia 1902. De heer Bloch, leerling van Sylvain Lévi en A. Meillet, werd door de Ecole Française d'Extrême-Orient in staat gesteld het land tweemaal te bezoeken en met Indiese taal-onderzoekers persoonlik kennis te maken.

In letterkundig opzicht biedt de taal interesse, in zoverre een zijner oudste geschriften — de Jñāneçvarī van Dñāndev — een poëtiese commentaar is op de Bhagavadgītā.

In linguisties opzicht is de taal, in verband met Sanskrit en Prākrit, om velerlei belangwekkend. Vooreerst om de overgang van de synthetiese zinsbouw tot de analytiese, die we ook hier kunnen waarnemen. Dan, om de formatie van conjugatie-vormen, o. a. van het praesens; hier heeft zich namelik een vervoeging uit nominale vormen opgebouwd, op een soortgelijke wijze, als men zich vaak het Germaanse, zwakke praeteritum uit het participium passivum ontstaan denkt.

Maar voornamelik heeft zijn grammatica waarde om de klankgeschiedenis. In het werk van de heer Bloch zal dan ook menig hoofdstuk de beoefenaar van het Sanskrit en Prākrit belang inboezemen. Allereerst noem ik de *Introduction*, met zijn beknopte, aantrekkelike schets der Aries-Indiese taalontwikkeling. Bij de bespreking der Açoka-edicten komen de onderzoekingen van Michelson ter sprake, betreffende de dialectische verschillen, daarin waargenomen. Ten aanzien van de verhouding tussen Prākrit- en moderne Hindoese talen komt de schrijver tot deze gevolgtrekking:

„Sauf quelques altérations phonétiques aisément définissables et quelques indications, d'ailleurs obscures et rares, sur des formes grammaticales spéciales, on peut grouper tous les faits en une série historique unique et les utiliser pour l'histoire d'une langue indo-aryenne quelconque, pourvu qu'elle se localise à l'est de l'Indus." M. a. w. men mag bij de studie van de moderne Hindoese talen (met uitzondering van het Singhalees en de uiterst Noord-westelike groep) de Prākrit-talen (met uitzondering van het Paiçācī) als één geheel beschouwen en de verschillen tot op zekere hoogte verwaarlozen.

Behalve de *Introduction* is voor de Sanskritist van belang het hoofdstuk: *Traitement de ṛ sanskrit*, en ook het daarop volgende hoofdstuk: *Altérations dépendant de la place des voyelles dans le mot.* — In de *préliminaires* van dit hoofdstuk bespreekt de schrijver het accent; de theorie van Pischel, volgens welke het Vedies accent aanvankelik zijn plaats behield, doch expiratories werd, en als zodanig zijn invloed in vele Prākrit-talen deed gevoelen, wordt verworpen. Met instemming haalt de schrijver de mening van Jacobi aan: Prākrit-woorden werden geaccentueerd op de wijze als het tegenwoordige Sanskrit, d. w. z. ongeveer volgens de regels van het Latijn; naast het accent op de voorlaatste of optwee-na-laatste lettergreep werd er ook een zwakker accent gelegd op de voorste lettergreep. Met de instemming, die de schrijver gevoelt voor Jacobi's theorie, *schijnt* niet geheel te kloppen zijn verwerping van de accent-regels, door Haug en Bühler gegeven voor het latere Sanskrit. Deze geleerden zouden misleid zijn door een gehoor-bedrog, een auditieve illusie, of, zoals Bloch het uitdrukt: een „préjugé natural à ces savants d'origine germanique". Hun vermeende waarneming, zegt hij, „sont d'ailleurs contredites non seulement par mon expérience personnelle, mais aussi par des enregistrements phonographiques (*vide* Felber, *die indische Musik der vedischen und der klassischen Zeit*, Sitz. ber. Kais. Ak Wiss., Wien, phil.-hist., Kl., CLXX, VII, 1912 p. 77 & suiv.)".

In ieder geval bij zijn eigen bespreking van het Marāṭhī-vocalisme houdt de schrijver alleen rekening met het „quantitatieve rhythme".

Ten opzichte van de vorm van het boek zij nog opge-

Digitized by Google

merkt, dat de voorbeelden in een „index étymologique" zijn samengevat; in de tekst zelf vindt men slechts beknopte aanduidingen. Daardoor is samenhang in de descriptie verkregen, en de vermoeiende overstelping vermeden, die zovele grammatica's (ik noem bijv. Pischel's Prākrit-Grammatik) kenmerkt.

Doorn. B. Faddegon.

H. Massé, Essai sur le poète Saadi. Suivi d'une bibliographie. Paris, P. Geuthner. 1919. (Pr. 20 fr.).

Onder alle Perzische dichters is er geen wiens werken eene zoo groote populariteit hebben verworven als Sa'di. De namen van Firdausi en Hafiz mogen even beroemd en Omar Khajjam moge in den nieuwsten tijd dank zij de vertaling van Fitzgerald in Europa meer gelezen zijn, maar geen van allen heeft van ouds in Oost en West eene zoo groote bekendheid gekregen als de dichter van den Rozengaard (Gulistān). Men behoeft slechts de bibliographie aan het slot van het hierboven genoemde werk, die niet minder dan 57 bladzijden beslaat, in te zien, om zich van de juistheid van het hier gezegde rekenschap te geven. En die bibliographie, hoewel met zorg samengesteld, is nog niet eens volledig: ik zag o.a. daarin niet de uitgave van de gezamenlijke werken van den dichter van Cawnpore 1895, die toevallig voor mij ligt, vermeld en ik ben er zeker van dat bij verder onderzoek nog menige aanvulling noodig zoude blijken. Toch is Sa'di geen grooter dichter dan bijvoorbeeld de beide eerstgenoemden, en zelfs kan hij bezwaarlijk gelijk gesteld worden met dichters als Nizami, Attār en Djalāl eddīn Rumi. Maar het geheim van zijne groote populariteit is zeer juist in het licht gesteld door Prof. Browne, als deze schrijft (*A literary history of Persia*, 2, bladz. 532): „His writings are a microcosm of the East (inzonderheid van Perzië) alike in its best and its most ignoble aspects and it is not without good reason that, whereever the Persian language is studied, they are and have been for six centuries and a half, the first books placed in the learner's hands". Een der best geslaagde hoofdstukken in Massé's werk is dan ook dat, hetwelk tot opschrift heeft: L'observation du monde extérieur (Chap. III, bladz. 222-236), waarin hij aan de hand van gegevens in Sa'di's geschriften ons een beeld ontwerpt van het leven in eene Perzische stad, een onderwerp dat reeds voor hem door C. Philipp, *Beiträge zur Darstellung des pers. Lebens nach Muslih-uddīn Sa'dī* behandeld was. Kortom men zoude Sa'di den Perzischen Jacob Cats kunnen noemen, om zijne populariteit door een voorbeeld te verklaren, mits men de vergelijking niet verder uitstrekt, want tusschen de saaiheid van den Nederlandschen en het schitterende vernuft en de levendigheid van den Perzischen dichter is een verschil als van nacht tot dag.

Om die reden kan het niemand verwonderen, dat een zoo aantrekkelijk onderwerp als het leven en de werken van Sa'di telkens weder op nieuw de aandacht trekt en dat wij daaraan nu weder het werk van Massé te danken hebben. De schrijver noemt dat in den titel terecht een *essai*, want meer dan dat is het niet: de verschillende vraagstukken van biographischen en bibliographischen aard, die hier ter sprake komen, worden niet au fond behandeld en tot eene voorloopige beslissing gebracht, maar min of meer uitvoerig toegelicht en bekeken. Lof verdient daarbij de belezenheid van den schrijver in de literatuur over zijn onderwerp, ook waar deze niet in het Fransch is opgesteld. Kleine vergissingen, zooals bijv. (p. 7), dat het rijk der Seldjuken door Toutouch ten val gebracht is, wil ik hem niet te zwaar aanrekenen en de les ter harte nemen, die de schrijver aan het slot van zijn werk ons met de woorden van Sa'di zelf geeft: „Sache que je n'ai jamais oui dire qu'un homme d'esprit s'évertuât à découvrir des imperfections dans autrui". Veeleer wil ik ter verschooning in rekening brengen, dat niettegenstaande de populariteit van Sa'di eene eenigszins aan redelijke eischen beantwoordende uitgave zijner werken niet bestaat en dat de bronnen voor zijne levensbeschrijving heel wat te wenschen overlaten. Wij hebben hier hetzelfde geval dat ten aanzien van zoo menig Oostersch vraagstuk geldt, namelijk dat zij nog niet rijp zijn om geheel en nauwkeurig begrepen te worden, omdat het noodzakelijke voorwerk niet is gedaan. Zoolang dat niet het geval is zal men zich met een „essai" moeten tevreden stellen en er zich over verheugen dat men op die wijze de belangstelling wekt of gaande houdt. Wij twijfelen niet of ook deze essai kan er veel toe bijdragen om voor den persoon en het werk van den Perzischen dichter nieuwe vrienden te verwerven en hun, die dit reeds waren, door menige opmerking eenige aangename oogenblikken te bezorgen.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

C. G. N. de Vooys en P. Valkhoff, Uit den „Nederduytschen Helicon" (1610). — Fragmenten met Franse parallel-teksten. Groningen—Den Haag, Wolters. 1920. (Pr. f 1.40).

Dit is no. 5 van een nieuwe uitgave bij den bekenden uitgever J. B. Wolters: „Documenten en kleine teksten ten gebruike bij de studie van vaderlandsche geschiedenis, taal- en letterkunde onder redactie van Dr. J. W. Muller en Dr. C. G. N. de Vooys. Wij in Vlaanderen kennen ze nog niet goed, doch de namen van de redacteurs wekken meer dan vertrouwen.

Van den eenen, Dr. De Vooys, den uitstekenden kenner van onze taal- en letterkunde, vinden wij den naam weer op het titelblad van dit 5e nummer naast dien van Dr. P. Valkhoff, die ook hier bij ons doorgaat, voor een voortreffelijk kenner van Fransche taal, literatuur en kunst. Men neemt derhalve het bundeltje op met de overtuiging dat het een goed nummer in een goede reeks zal blijken te zijn.

Of „Den Nederduytschen Helicon" een echt zeldzaam werk is geworden? Ik meen wel, dat het op de meeste bibliotheken van beteekenis voorhanden is en zelfs in sommige private boekerijen kan men het aantreffen: wijlen mijn vriend V. A. Dela Montagne bezat het, naar ik me herinner, en bij den heer F. Toussaint van Boelaere te Brussel kreeg ik het ook te zien. Deze uitgave, echter, brengt een deugdelijk brokje ervan binnen het bereik van het groote publiek — en daarover zullen wij ons zeer verheugen.

Immers „Den Nederduytschen Helicon" verdient een plaats naast de drie andere belangrijke rederijkers-bundels, die zijn de Spelen van Sinne van 1539 te Gent, van 1562 te Antwerpen en de „Schadt-kiste der philosophen en poëten" van 1621 te Mechelen. Doch anders dan deze werken, welke alleen van beteekenis zijn omdat zij mijlpalen stellen op de ontwikkelingsbaan der kamers,

Digitized by Google

verdient de „Helicon” zijn goeden naam om zijn kunstwaarde. Het groote deel van de pennevruchten van zijn twintig dichters wijst daarbij op voortaan onaangevochten invloed van de Renaissance, inz. van de Fransche Pléiade-school van na 1549, op onze rederijkers. Aardig licht het boekje van Dr. de Vooys en Dr. Valkhoff dezen invloed toe.

Van zes verschillende „Dicht-Konst-oeffenaers” hebben zij dertien stukjes, meest sonnetten, uitgekozen en van tien daaronder wisten zij den Franschen tekst aan te geven, waarnaar zij of vertaald of op den voet nagevolgd werden — verzen van Clément Marot, Pierre de Ronsard en Philippe Desportes.

Natuurlijk wordt telkens de bladzijde uit den „Helicon” vermeld, waarop het Nederlandsche stuk begint. Waarom dat ook niet gedaan voor de Fransche werken, wier titel nu alleen wordt opgegeven? Bij allebei de gedichten van Desportes wordt die dan nog aangeduid, doch op blz. 20 leest men „Uit: *Le second livre des Amours*” zonder meer. Ik zou hier maar liever den naam van Ronsard nog eens hebben aan toegevoegd: vooral tusschen de twee verwijzingen naar Desportes in kan deze beknoptheid aanleiding geven tot missing.

Aan 't slot vindt men een „Litteratuur”-opgave, die voor zoover ik kan nagaan volledig en zeker zeer voldoende is. Volgt dan nog de verklaring van de zinspreuken der opgenomen Helicon-dichters.

Het is me niet heelenal duidelijk wat deze „Documenten. . . . . ” willen bereiken. Doel en voornemen van de redacteurs werden mogelijk blootgelegd in een voorgaand nummer, dat nog niet in mijn handen kwam? Streeft deze uitgave er slechts naar proefjes te bezorgen uit werken die, tot in uitgebreide bloemlezingen toe, over het hoofd moeten gezien worden? Dan heb ik er verder vrede mee — doch dan konden de Fransche variantes zonder bezwaar achterwege blijven. Het afdrukken ervan doet nu meenen, dat er ook voor enkele andere nota's van veel, veel grooter belang diende plaats gevonden. Immers niet altijd zijn de stukken uit den „Helicon” de eenige vertalingen van de Fransche teksten. Ronsard's „Elégie à Ianet,” bv. werd zoo maar twee keeren „vervlaamscht” in het „Cort Begryp. . . . Olympiados” door Jonker Jan van der Noot (1579). Desportes' „O Nuict. . . .”, blijkens de stemaanduidingen in oude liedboeken wel een van de populairste liederen van den tijd binnen onze Nederlanden, werd gedeeltelijk vertaald door Iaques Ymmeloot en in zijn geheel in den „Apollo” (1615). Het „Chanson: Qui veut sçavoir” van Ronsard is ook te lezen in den „Zeeuschen Nachtegael” doch tevens reeds in „Den nieuwen verbeterden lust-hof” (1607), als een ongeteekende bijdrage, die echter één enkele variante slechts vertoont van den Helicon-tekst (II, 2 = Veel medecijns. .) en daarom zeker van „Doorsiet den grondt” moet zijn.

Op deze bizonderheid althans wou ik graag wijzen. Meteen zou ik er aan herinnerd hebben dat de brief van „Jonckheer Johan van der Does, aen Daniel Heyns” met slechts weinige veranderingen in de „Nederduytsche Poëmata” van dezen laatste (1618) afgedrukt staat.

Met dit al ging ik vergeten een pluimpje te steken op den hoed van drukker en uitgever om het leuke voorkomen van het boekje, dat alleen wat hoog in prijs lijkt, vooral voor Belgische beurzen.

Molenbeek (*Brussel*). Robert Foncke.

Léonce Pingaud, La Jeunesse de Charles Nodier. — Les Philadelphes. Paris, Ed. Champion. 1919. (fr. 7.50).

In 't „Avertissement” van zijn *Souvenirs de Jeunesse* verklaarde Nodier rustig, dat hij den lezer bracht: „non pas la vérité positive, la vérité des indifférents et des sages, la vérité des penseurs et des pédants, mais toute la vérité que peut comporter la nature”, hetgeen niet belette dat men jaren lang zijn bedenksels en hersenschimmen voor ernstig heeft aangezien. Noch het boek (1867) over hem door zijn dochter Mme Marie Mennessier-Nodier, die Félix Arvers' beroemde sonnet inspireerde, noch de uitgave der *Correspondance inédite* door A. Estignard (1876) brachten daarin verandering: Montégut (1882) en Brandes namen kritiekloos een reeks onjuistheden van Sainte-Beuve, Mérimée en vooral van Nodier zelf over. Oskar Wiese, in een te weinig bekende dissertatie van Kiel, *Kritische Beiträge zur Geschichte der Jugend und Jugendwerke Nodiers* (1904), was de eerste die probeerde zorgvuldig na te speuren welke waarde de getuigenissen van Nodier hadden en op welke wijze men tot een dateering en een classificeering der door Estignard kritiekloos uitgegeven brieven moest komen. Noch Michel Salomon in de eerste complete studie over hem (*Ch. Nodier et le groupe romantique*, 1908), noch Léonce Pingaud hebben blijkbaar kennis genomen van dit verdienstelijke stukje peuterwerk.

Léonce Pingaud heeft zich dertig jaar en langer bezig gehouden met het werk van zijn streekgenoot, den Franc-Comtois Nodier, vóór hij er toe kon besluiten zijn boek, dat op den titel den datum 1914 draagt, te publiceeren. Nodier was bang, zooals hij in zijn *Souvenirs de Jeunesse* zegt voor den „critique ingénieux et malin, qui suspend sur toutes vos périodes son point d'interrogation défiant et ricaneur”; Pingaud is de man geweest, die de vraagteekens niet alleen heeft geplaatst, maar ook de vragen heeft beantwoord. Zijn boek is een sprekend voorbeeld van de waarde van nauwgezet detailonderzoek in onuitgegeven documenten in provinciale archieven en collecties, zooals alleen zij dat doen, die een streek bewonen waarin zij nog het leven van den held hunner studie dagelijks op den voet kunnen volgen. Ik voeg er bij, dat de in de Pièces justificatives gegeven inedita niet zeer belangrijk zijn, behalve 't reglement der Philadelphes en N's redevoering in hun club.

De titel van het boek doet zien, dat er twee verschillende vraagstukken behandeld worden: N's jeugd en de orde der Philadelphes. Wat het eerste onderwerp aangaat, brengt Pingaud een groot aantal preciseeringen, die medewerken om de door Nodier in de wereld gebrachte legendaire verhalen uit den weg te ruimen; dat is alles zuivere winst voor den auteur die eenmaal een definitieve studie over het leven en over het werk moet geven, zelfs, en vooral, na Salomon, wiens boekje een aardige aanloop daartoe was. Het laatste hoofdstuk, Dernier état de vie et d'esprit de Ch. N., valt wat buiten 't kader van 't boek. Eigenaardig is 't te zien hoe Wiese, die geen archiefstudie verrichtte, maar louter critisch te werk ging, en Pingaud elkaar ontmoeten (b.v. over het geboortejaar, Wiese p. 23, Pingaud p. 14; over den datum van 't eerste verblijf in Parijs, Wiese p. 31, Pingaud p. 68; over het verblijf bij Euloge Schneider, Wiese p. 27 en Pingaud p. 27) en hoe Pingaud Wiese aanvult (b.v. 't verblijf bij den ridder Girod de Chantrans

Digitized by Google

Wiese p. 31, Pingaud p. 35). Dit eerste deel brengt een levendig geschreven overzicht van N's leven tot 1827. Ik merk nog op dat de op blz. 31 als Appendice I toegezegde afdruk van de *Apothéose de Joseph Barra et d' Agricola Viola* ontbreekt.

Heine zei eens, dat hij zich niet er over verwonderde dat Nodier, die zoo dikwijls geguillotineerd was, „völlig den Kopf verloren" had ; misschien gaf hij daarmee een anderen vorm aan een grap van een journalist, die N. deze woorden toevoegde : „Tu abuses un peu trop de l'honneur d'avoir été guillotiné avec ces pauvres Girondins". Zeker is 't, dat Nodier toen hij zijn *Histoire des Sociétés secrètes de l'Armée* schreef de meest dolle verhalen opdischte, die men jaren lang voor waarheid heeft opgenomen. Waarschijnlijk beschouwt Pingaud zelf wel het tweede gedeelte van zijn boek als de hoofdzaak ; 't lijkt me als een historische studie bedoeld te zijn van den politieken toestand van Franche-Comté onder de Republiek, het Consulaat en 't Keizerrijk en vooral bestemd te zijn om een einde te maken aan de legende van de Loge der Philadelphes en haar rol in de „Conspiration de Malet". Als historisch werk valt 't buiten mijn beoordeeling, maar ik wil toch even de resultaten samenvatten, waartoe Pingaud komt en die wij geheel overeenkomstig de psyche van N. lijken. In een studie *Le complot de l'an XII* heeft G. Caudrillier (*Revue historique*, t. LXXVIII, p. 51 en 52) het aandeel der Philadelphes aan die samenzwering gememoreerd en 't bovengenoemde boek van Nodier „pas tout à fait un roman" genoemd. Pingaud doet zien hoe Nodier, die op tienjarigen leeftijd een toespraakje opzegde of oplas, waarin hij, namens andere dreumessen, verklaarde later de Constitutie te handhaven, de natie, de wet, den koning te doen respecteeren (p. 19), die op zijn elfde jaar over de vaderlandsliefde oreerde en weldra tot een club der Amis de la Constitution behoorde, welke Jacobijnsch gezind was, die voortdurend geheim-genootschapje speelde met andere jongelui van 17 tot 20 jaar, aan de vereeniging der Philadelphes een beteekenis heeft toegekend, die dit genootschap van jolige, drinkende, geheimzinnig doende „arrivistes" niet verdiende. In een inleidend hoofdstuk (p. 137—160) doet hij zien hoe weinig Nodier om de historische getrouwheid gaf (cf. Salomon, *o. c.*, 244—255), hoe hij een legende rondom zijn leven heeft geschapen, hoe hij o. a. meewerkte aan de pseudo-*Mémoires* van Ida de Saint-Elme, hoe hij, politieke windwijzer, zijn pamphlet *La Napoleone* en de *Histoire des Soc. secr.* doet dienen om een wit voetje bij de nieuwe regeering te krijgen. Pingaud vat zijn meening aldus samen : „C'est donc une légende qu'il édifie de toutes pièces" (p. 165), en in deze karakteristiek van 't komplot : „une suite de va-et-vient et de bavardages dans le huis-clos d'un café interprétés par quelques policiers maladroits". Dat is alles wat de Philadelphie van Besançon, door Nodier als een centrum van samenzwering tegen Napoleon voorgesteld, is geweest. Pingaud (p. 174) geeft toe, dat de Philadelphie onder 't Keizerrijk heeft bestaan, naast de Vrijmetselarij, als een „parti d'hommes dispersés, surtout de militaires unis par des idées et des souvenirs, en disgrâce passagère". Jammer is 't, dat Pingaud over die Philadelphes verder niets meedeelt, noch over hun ontstaan, hun verband met de Engelsche illuminés uit de 18e eeuw of den Hollandschen tak. De noot op blz. 39 over de Philadelphes in Moscou en in Haïti zou hem moeten hebben doen zien, dat er aan dit vraagstuk nog kwesties annex zijn, die onopgelost blijven. Hoe dan ook, Pingaud lijkt mij de onhoudbaarheid van Nodier's bewering omtrent het aandeel van de Philadelphes uit Besançon aan de samenzwering van Malet te hebben aangetoond. Dit is de waarde van dit boek, dat onpartijdig, zonder vooroordeel tegen Nodier, hem tracht te schetsen, al zijn er (blz. 49, 80, 145) eenige uitlatingen, die verraden dat de Schr. rechts staat in de politiek. Indien, zooals Sainte-Beuve, beweerde „Nodier a le don de l'inexactitude", dan is dit boek een zeer gelukte poging om heel veel onjuists weer recht te zetten en een kostbare bijdrage tot een definitief werk over Nodier.

Amsterdam. K. R. Gallas.

H. van Gelder, Algemeene Geschiedenis. Vierde deel. Groningen.— Den Haag, Wolters. 1919. (Pr. *f* 7.50).

Het vierde deel van prof. van Gelders Algemeene Geschiedenis volbrengt een belofte, waarvan de inlossing al te lang op zich heeft laten wachten. Het derde deel draagt het jaartal 1912. Gelukkig geeft de schrijver ons in de voorrede de verzekering, dat wij op de volgende deelen niet zoo lang zullen behoeven te wachten ; alle maatregelen zijn genomen om het werk in het vervolg geregeld voortgang te doen hebben. Wij zullen ons er hartelijk in verheugen, zoo het prof. van Gelder mag gelukken zijn Algemeene Geschiedenis met bekwamen spoed tot een goed einde te brengen.

Hij heeft anders nog heel wat voor den boeg. Dit vierde deel beschrijft volgens den titel de geschiedenis van het westen tot het beginnend verval der pauselijke macht. Wat meer gepreciseerd wil dat zeggen, dat dit deel bestrijkt de geschiedenis van West-Europa te beginnen met Karel den Groote tot en met den dood van Keizer Karel IV. Zoover ten minste gaat de geschiedenis van Duitschland door ; die van Engeland en Frankrijk brengt het niet verder dan de troonsbeklimming van Eduard III en het ongeveer gelijktijdig uitsterven van het huis Capet. Maar bovendien wordt de geschiedenis van Byzantium weer aangevat bij het punt, waar het derde deel haar had gelaten, het begin van de dynastie der Comnenen ; zij loopt nu door tot het einde der kruistochten. Verder vinden wij in dit deel nog hoofdstukken over de Islamietische landen in de elfde, twaalfde en dertiende eeuw, over Oost-Europa tot de veertiende eeuw en zelfs over China tot de dertiende en Voor-Indië tot de elfde eeuw.

Ik heb den inhoud eenigszins uitvoerig gegeven vooreerst om een denkbeeld te geven van de historische periode, die door prof. van Gelder in dit deel wordt beschreven. Maar daarnaast ook om de al te weinige coherentie aan te geven, waardoor dit deel zich kenmerkt. Naarmate de geschiedenis voortgaat, wordt het zeker steeds bezwaarlijker alle feiten en verhoudingen te groepeeren om één middelpunt. In de oudheid gaat dat van zelf, maar bij de voortschrijdende middeleeuwen wordt dat steeds moeilijker. Het is dan ook waarlijk niet te verwonderen, dat zelfs Ranke met zijn Weltgeschichte in de dertiende eeuw is blijven steken ; de eenheid van het geheel begon hem steeds meer te ontvallen. Datzelfde verschijnsel zien wij

Digitized by Google

ook in het boek van prof. van Gelder; ook zijn hoofdstukken beginnen hoe langer hoe losser van elkander te staan. Naast elkander worden verschillende weefsels op het getouw gezet en afgewerkt, zonder dat daartusschen verband van beteekenis wordt aangegeven.

Ook elders heb ik reeds gewezen op wat mij de hoofdfout in dit deel toeschijnt. Er zijn natuurlijk ook wel onderdeelen, waartegen ik eenig bezwaar heb. Maar het is onnoodig daarop den nadruk te leggen, omdat in zulke dingen altijd wel eenig verschil van opvatting zal bestaan. Liever constateer ik, dat de verschillende hoofdstukken op zich zelf beschouwd in den regel datgene brengen wat zij moeten geven en wat wij verwachten. De uiteenzetting is helder en klaar; de groote lijnen zijn met de noodige scherpte getrokken; op de groote momenten wordt telkens de volle nadruk gelegd; de stijl is eenvoudig en precies. Daaruit volgt, dat het boek zich aangenaam laat lezen en ook, dat de lezer den aangenamen indruk ontvangt met een alleszins betrouwbaren gids op weg te zijn. Want prof. van Gelder blijkt uitnemend thuis te zijn in de historische landschappen, waarin hij ons brengt. Er is zeer veel onderzoek noodig om zoo vlot te kunnen schrijven over zoo uiteenloopende momenten als de middeleeuwsche geschiedenis nu eenmaal aanbiedt. Dat onderzoek voor zulk een algemeene synthese als deze niet te hebben geschroomd, is zeker wel de uitnemendste verdienste van prof. van Gelder.

Amsterdam. H. Brugmans.

R. Schuiling, Italia Irredenta. Met een kaart. Groningen, P. Noordhoff. (Zonder jaar). (Pr. *f* 0.75).

Dit boekje, in 1919 geschreven, had in 1920 niet meer mogen verschijnen, daar het door de feiten is achterhaald. Het heeft den schijn actueel te wezen en geeft daardoor een onjuiste voorstelling van den stand van zaken. Aangaande het verleden zegt het soms zeer wetenswaardige dingen, doch leert ons allerminst het huidige aspect van het behandelde vraagstuk kennen. Trouwens óók wat het verleden aangaat doet de schrijver aan zijn eigen onderwerp niet altijd recht wedervaren: Als hij beschrijven wil, „hoe de Italianen het in Oostenrijk hadden onmiddellijk vóór den oorlog", steekt hij zijn licht op bij den Zwitser Hektor Ammann, door wien een voor het „Deutschtum" hoogst rooskleurige voorstelling van de situatie werd gegeven. En als hij beschrijft hoe de Italianen in het veroverde Zuid-Tirol te werk gaan, herhaalt hij den inhoud van de reeks artikelen, door G. Nijpels gepubliceerd in het Handelsblad van 19 Aug.—9 Sept. (1919 !) Nu waren de artikelen van den heer Nijpels zéér verdienstelijk geschreven, doch gaven uitteraard vluchtige indrukken weer, zooals een journalist die opdoet. Zij bevatten naast menige rake opmerking verscheidene tastbare en deels zeer ernstige onjuistheden.

De heer Nijpels kon het stellig niet helpen, dat hij alleen Duitsch verstond en dus zich alleen van een zijde kon laten inlichten, die den Italianen slecht gezind was. Doch het gaat niet aan het werk van den meest bekwamen reizenden journalist zoo maar, zonder contrôle hoegenaamd, als „bron" te gebruiken! Dat was de bestemming der artikelen ook allerminst. Zij werden bovendien opgesteld, toen er in de bezette gebieden, bij wijze van voorloopigen toestand, nog militair gezag was gevestigd. Maar het is een misleiding, wanneer de sedert lang opgeheven bepalingen van soms wat heetgebakerde militaire commandanten, ons hier nu worden naverteld als een bestuurstelsel van definitieven aard. Van het voornemen b.v. om aan de Duitsche bevolking van Zuid-Tirol zelfbestuur te geven, wordt in deze brochure niet gerept, noch weet de schrijver er van, dat tegenwoordig in de schaduw van het kapitool reeds openlijk besproken wordt, of het niet beter is het niet-Italiaansche gebied aan Oostenrijk terug te geven, onder zekere garanties betreffende de militaire grens. — Maar heeft de schrijver eigenlijk ooit kennis genomen van wat er in Italië voor en na gezegd en geschreven is over de „terre irredente", vóór hij zich zette om te schrijven over dit bij uitstek *Italiaansche* onderwerp? Hoe zouden wij Nederlanders ons niet ergeren, als een buitenlander over de Schelde-kwestie ging schrijven zonder de uiteenzettingen van Nederlandsche zijde bij zijn betoog te betrekken!

Hilversum. G. J. Hoogewerff.

H. Meyer, Platon und die Aristotelische Ethik. München, Beck, 1919. (Pr. M. 16).

Deze studie, veel uitgebreider dan het boven aangekondigde werk, behandelt de verhouding van de Platonische en Aristotelische Ethica. Na een overzicht over de vóór-sokratici en Sokrates heeft Meyer 6 hoofdstukken over I de leer van het hoogste goed II de deugden III zedelijkheid en lustgevoel IV de plicht de V wilsvrijheid VI ethica en politica en ten slotte samenvatting. Eerlijk gesproken bevalt mij dit werk veel minder dan het vorige; het bleek mij niet volgens den titel den invloed van Plato op de Aristotelische ethiek aan te toonen; het behandelt beider opvattingen achtereenvolgens en de Platonische meer uitgebreid. Ik twijfel aan de wenschelijkheid van zulk een geschrift voor anderen dan den schrijver, en ter verduidelijking van deze meening, zal ik het 5e hoofdstuk „das Problem der Willensfreiheit" doorloopen (77 pagina's). Na gesproken te hebben van Sokrates' redeneerende opvatting van de deugd en hoe Plato eerst daarin meeging, maar, ofschoon vasthoudende aan de leer dat niemand vrijwillig kwaad doet, allengs de eenzijdigheid van deugd = weten opgaf, waaruit nadere bepaling van toerekenbaarheid en straf en ontwikkeling van het zedelijkheidsbeginsel in den mensch volgde, gaat de schrijver over tot de leer van Aristoteles, waarvan hij de bizonderheden betreffende toerekenbaarheid behandelt en hoe Aristoteles met Plato overeenstemt in de opvatting dat de deugd niet van redelijkheid alleen afhangt, maar ook door natuurlijke aanleg en oefening bepaald wordt; zoodat bij beiden de wilsvrijheid een zielige of redelijke gebondenheid is. Het heele midden wordt ingenomen door de behandeling van de vele onderscheidingen bij Aristoteles (b.v. van de ἀκολασία en de ἀκρασία), die niet nader brengt tot A.'s begrip van de wilsvrijheid. Zoo treft p 241 de omschrijving van Ethic. Nic. 1139 b4 Διὸ ἢ ὀρεκτικὸς νοῦς ἡ προαίρεσις ἢ ὄρεξις διανοητική, καὶ ἡ τοιαύτη ἀρχὴ ἄνθρωπος „jede Willenshandlung wächst aus der Vernunft und zwar praktische Vernunft heraus und zu einer solchen Handlung ist nur der Mensch fähig" den waren zin in 't geheel niet: die is: „de wil (ἡ προαίρεσις) is dus strevende

Digitized by Google

rede of redelijk streven *en het zoodanige principe is (de) mensch*," waarin echt-Aristotelisch de mensch als *bewijs* genomen wordt voor de redelijkheid van den wil. Hier blijkt dat A. over de vrijheid van den wil dieper gedacht heeft dan Plato, al is ook hij nog niet tot de eenheid van denken en willen in zuiver besef gekomen, die den wil doet verstaan ook als het element der redelijke vrijheid in alle gebondenheid van aanleg en omstandigheden. Dat is anders dan wat p. 251 staat: „das höchste Freiheitsideal (besteht) in der Herrschaft der Vernunft über alle Anstürme der Sinnlichkeit. Aristoteles spricht hier im Prinzip dasselbe wie Sokrates und Plato aus." Om Aristoteles juist te schatten kan men niet volstaan met zijn uitingen op te sommen en nu en dan van•Leibnitz en Kant te gewagen — men moet boven Aristoteles uitgekomen zijn en met Hegel de kennis van het begrip zelf nastreven.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

L. Weniger, Altgriechischer Baumkultus. Leipzig, Dieterichsche Verlagsbuchhandlung. 1919. (Pr. M 3.50, geb. M 5.50).

Als Heft II der uitgave „Das Erbe der Alten", na den dood van Crusius bezorgd door O. Immisch, schreef Weniger te Weimar een aanbevelenswaardig boekje over een onderwerp, dat voor zeventig jaar op soliede wijze behandeld was door Karl Boetticher, den man der Tektonik. Sinds is de materie vermeerderd, maar in hoogere mate — dank zij velerlei détailonderzoek — de beschouwing verdiept en verruimd. Wie zich vroolijke momenten heeft verschaft door de monographieën van Rendel Harris over den oorsprong van den Aphroditecultus uit de kennis en aanwending van den mandragorawortel, over Apollo den appelgod, over Zeus den spechtgod (Picus, óók in Engeland vereerd, zie Pickwick), hem zal Wenigers verhandeling tot de ietwat sentimenteele stemming van de „Götter Griechenlands" terugbrengen: maar met erkentelijkheid zal hij den schrijver volgen, die op rustige wijze, zonder eenig streven naar het vertoonen van „Blender", de beteekenis uiteenzet van olijf, laurier, eikenloof als gaven bij agonen. Een voordeel is bovendien de beknopte, samenvattende, wijze van behandelen. In de dagen der welsprekendheid zou van dezelfde stof een omvangrijke kwartijn zijn geblazen. Papiernood heeft ook goede zijden.

Leiden. J. Vürtheim.

Just Havelaar, Auguste Rodin. (Fransche Kunst, XIV). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij. 1920.

Het is een loffelijke prestatie Hollandsche boeken over moderne buitenlandsche kunst uit te geven. Over het algemeen moeten Nederlanders dergelijke monographieën in een vreemde taal lezen. De serie Fransche kunst zal daarom voor velen een welkome verschijning geweest zijn. Te waardeeren is het ook, dat er nu eens niet de bij de Nederlanders zoo geliefde schilderkunst wordt behandeld, maar dat een der grootste mannen uit onzen tijd, een beeldhouwer, beschreven wordt. Dit werk over Rodin, niet te groot van volume, zal zeker zijn weg in ons land vinden, al is de band ook van niet al te sterk karton, het papier grof, de reproducties niet de beste, hetgeen echter aan den nood der tijden te wijten is. Dit zijn dan ook uiterlijkheden, die niet in de eerste plaats in aanmerking komen en die men vergeeft ter wille van den inhoud. Deze is samengesteld in den karakteristieken stijl aan Just Havelaar eigen, ons bekend door „Figuurschilders" en „Symboliek der Kunst." De schrijver leert meer voelen dan zien; de stof is meer philosophisch dan kunsthistorisch verwerkt; het is meer te doen om de aandoening, dan om een verstandelijk begrijpen; het is een plaatsen van Rodin en niet een verduidelijking van zijn werken. Havelaar tracht zijn doel niet te bereiken langs een rechte lijn, maar hij gebruikt veel en zeer verschillende kronkelpaden. Hij vergt veel van zijn lezers, wat in een meer uitvoerig werk als „Symboliek der Kunst" op zijn plaats is, maar in een klein, populair bedoeld handboekje over een enkelen kunstenaar te vermoeiend wordt. Hersens en geest hebben een zwaren arbeid te verrichten om den schrijver te volgen; waar deze nu zooveel aandacht voor zijn eigen gedachten vraagt, is er kans dat men den kunstenaar, om wien het gaat, te kort doet. Men is moegedacht voor men aan Rodin zelf toe is.

Te betreuren is het, dat Havelaar zich niet een eenvoudigen stijl kan eigen maken. Wellicht heeft het philosophische systeem, dat hij opbouwde, hem tot deze ingewikkelde manier van schrijven gebracht en voelt hij niet hoe moeilijk het voor anderen is, hem te volgen. Vooral een gecompliceerde geest als Rodin moet in de eerste plaats duidelijk beschreven worden. Het is niet noodzakelijk, dat moeilijke problemen ook in een moeilijk te lezen stijl geschreven zijn. Tot voorbeeld zouden de Franschen kunnen worden aangehaald, of een man als Pierson, die toch nòch oppervlakkig, nòch onkundig was, maar nooit verwarrende of onduidelijke termen gebruikt.

Een reeks van lezingen leverden de grondstof voor dit werk; geheel ongestraft schijnt deze omzetting niet te kunnen plaats hebben. Het gesproken woord komt anders tot ons dan het geschreven, er is een directe betrekking tusschen spreker en publiek. In lezingen kan men zich een zekere vrijheid permitteeren, omdat men door den toon van spreken den nadruk kan leggen op de gewenschte punten en zoo ongestraft van den draad afwijken. Schijnt het goed van elke lezing uit een serie een geheel te maken, bij een boek verwacht men een nauw verband tusschen de hoofdstukken. Dit verband mist men bij „Auguste Rodin" vooral in het begin. Mogen herhalingen bij lezingen niet hinderen, wel is het hinderlijk op twee kort opeenvolgende bladzijden bijna denzelfden aanhef te lezen (p. 15 en 17), of herhalingen zooals op p. 3 en 23 over den kosmischen geest van Rodin. Dit maakt het lezen „stroef" en schaadt het geheel.

Evenals bij „Figuurschilders" en „Symboliek der Kunst" ontbreekt het den schrijver aan concentratie, die in dit kleine werk in elk geval noodzakelijk was geweest. Het is te veelzijdig. Ingrijpende en interessante vraagstukken worden en passant behandeld, en zij brengen den lezer langs een langen omweg tot Rodin. De rechte weg had gekozen kunnen worden door eenige aanhalingen te doen uit Rodin's eigen aanteekeningen over „Les Cathédrales de France." Coquiot zegt hierover: „il expliquera toute sa sculpture mieux que tous nos essaies et toutes nos faibles critiques." Rodin geeft hier in veel opzichten den sleutel tot zich zelf. Zijn „il suffit

Digitized by Google

de faire penser" brengt den beschouwer dichter tot hem, dan een menigte woorden. In zijn korte kernachtige zinnen spreekt hij over planverdeeling, over licht en schaduw, over de suggestieve kracht van het onbeëindigde kunstwerk, de impressie van het blok, de ziel van den steen, de groote geometrische lijn, en ook zijn liefde voor de natuur, vooral voor boomen en bloemen. Hoe karakteristiek voor den persoon van Rodin is zijn woede tegen de misdaad van gewetenlooze restauratie, het redden van het Hôtel Biron uit sloopershanden, en zijn gezegde: men zou met de eene hand moeten beeldhouwen en met de andere moeten vechten tegen „les fous qui brisent et les hypocrites qui restaurent." Dergelijke, zij het dan ook wat anecdotische aanhalingen, worden den lezer onthouden en toch zouden zij er toe bijbrengen Rodin beter te begrijpen.

Door zijn veelzijdigheid is Havelaar dikwijls in tegenspraak met zich zelf, zijn stellingen komen in botsing met elkaar, doordat in weinig woorden de meest uiteenloopende en de meest ingrijpende vraagstukken opgelost moeten worden. In een uiteenzetting over het Impressionisme zijn veel te veel gedachten samengeperst, in enkele regels worden Rodin, Goethe, Tolstoï en Rousseau vergeleken; men wordt van 't een naar 't ander geslingerd en van het te vele hoort men toch nog te weinig. Al direkt in het begin wordt gezegd, dat Rodin tot het geslacht der Renaissancisten behoort, niet tot dat van Berlage en Van Gogh (p. 2). Deze stelling wordt echter, zeer terecht, reeds dadelijk en verder in den loop der beschrijving verzacht,, op p. 24 ziet Rodin den mensch als symbool; p. 40 het gebaar is bij hem enkel psychisch; verder leze men de goede beschrijving van den Balzac, p. 73; de vergelijking Millet—Rodin, p. 80; de eigen bekentenis van Rodin p.90, om zich er van te overtuigen, dat Havelaar wel degelijk den modernen kant van den beeldhouwer heeft gezien. Hij had evenwel nog verder kunnen gaan en Rodin een van de eersten kunnen noemen, die den nadruk legt op het symbolische inplaats van op het tijdelijke; die de esthetische waarheid voelt boven de anatomische waarheid. Bij de beschrijving van de „Burgers van Calais" en de figuren boven de „Poort der Hel" had een vergelijking ingevoegd kunnen worden met de werken van Cézanne en Hodler, die evenzeer als Rodin de psychische eenheid der vormen voelen. Ook de stelling, dat er geen klare lijn van noodzakelijkheid in den groei van Rodin is, wordt door latere beschrijvingen gelogenstraft; de opeenvolging: „de man met den gebroken neus", „het bronzen tijdvak", „Johannes de Dooper", „Eva", wijst er op, dat de schrijver wel degelijk verschil ziet tusschen jeugdwerk en werk uit een rijperen tijd.

Niettegenstaande tekortkomingen en onduidelijkheden, die min of meer alleen den uiterlijken vorm raken en die de schrijver niet heeft bedoeld, zal de aandachtige lezer verscheiden nieuwe gedachten uit de beschrijving halen, want die verdienste heeft Havelaar ontegenzeggelijk, hij opent oog en geest voor een moderne aanschouwing der dingen. Juist is de opmerking over stabiliteit en overgang (p. 10); vanaf p. 13 de ontwikkeling Rodin—Frankrijk—de moderne kunst; gezegden zooals: hij zoekt het niet in de constructie, die aandoening geeft, maar in de aandoening zelf; de Balzac en het verzet tegen de traditie, — daarin ligt een groote rijkdom van gedachten. Maar waarom na van den Balzac gezegd te hebben: „als een zuil rijst de gestalte voor ons op, maar als een zuil willend en levend organisme" nog zooveel woorden te gebruiken die den indruk verzwakken?

Dergelijke vragen komen voortdurend op bij het lezen van dit werk over Rodin, dat toch geenzins onbeteekenend is en waard is gelezen en besproken te worden.

Zutfen. C. Engelen.

SCHOOLBOEKEN.

J. G. Schlimmer en Z. C. de Boer, Woordenboek der Grieksche en Romeinsche Oudheid. Derde druk herzien door **C. G. Th. W. Koch.** Haarlem, De Erven F. Bohn. 1920. (Pr. geb. *f* 9).

De derde druk van Schlimmer en de Boers Woordenboek der Grieksche en Romeinsche Oudheid, die reeds negen jaar na den tweeden noodig was, wijkt, zooals de bewerker Dr. C. G. Th. W. Koch in zijn voorrede zegt, in hoofdzaken niet veel af van den vorigen, daar 't wetenschappelijk onderzoek in de verloopen oorlogsjaren vrijwel heeft stilgestaan. Toch telt deze nieuwe druk twintig bladzijden meer dan zijn voorganger, en dat komt niet slechts door het toevoegen van de artikelen, door den bewerker in zijn voorrede vermeld.

Niet meer dan de eerste honderd bladzijden heb ik exact met den vorigen druk vergeleken. Telkens vond ik korte opmerkingen ingelascht (bv. bij de artikelen Aelana, L. Aelius Seianus, Aemilius, aerarium), nieuwe artikelen (agentes in rebus, **ἀγῶνες, μητραγύρτης,** Albunea, Amastris, Andocides 2, Apame, **ἀποικία,** Apulum, Archermus, Asisium, Athenis, Bardi, bigati, Brinio, Brygus, **βύβλος**), andere nauwkeuriger geredigeerd of namen juister geschreven. Zoo is bv. terecht de lex Acilia de coloniis deducendis verdwenen en in verband daarmee het artikel Acilii herzien en een nieuw artikel Atinia lex de coloniis deducendis opgenomen. M. i. had ook vermelding verdiend de lex Acilia calendaria. Verder werden verbeteringen aangebracht in de artikelen aerarii, **ἀειναῦται,** Aenipons, Batavodurum e. a., op vele plaatsen ook in de jaartallen (zoo werd bv. 't geboorte- en sterfjaar van P. Aelius Aristides nauwkeuriger aangegeven). Bij de Afranii werd C. Afranius Stellio, in den vorigen druk ten onrechte vermeld als leider in den oorlog tegen Perseus in plaats van C. Afrinius, weggelaten. Het is ook volstrekt niet noodzakelijk in een schoolwoordenboek namen op te nemen van personen, die de leerlingen alleen kunnen kennen van de enkele plaats in de litteratuur, waar zij zijn vermeld. Is daarom misschien het artikel admissionalis, alleen uit den lateren keizerstijd bekend, in dezen druk weggelaten? Bij ager publicus viel aan 't eind de aanhaling uit Cicero weg, m. i. terecht, omdat dergelijke aanhalingen in den stijl van een woordenboek niet passen. De bewerker gebruikt echter zelf in zijn nieuw artikel over **ἀγῶνες** aanhalingen. De eerste alinea had daar geheel kunnen wegvallen en een klein artikel over **ἆθλα** zou voldoende zijn geweest.

Nu nog een paar opmerkingen in 't algemeen. Voor velen zou misschien een artikel over Iustinianus van nut zijn. Ook miste ik een artikel Pythii. Bucephala wordt vermeld, maar niet 't paard Bucephalus. Waarom wer-

Digitized by Google

den andere maten wel, χοῖνιξ echter niet vermeld? Op dergelijke vragen, bij de beoordeeling van den tweeden druk geuit, heeft deze derde druk niet steeds een bevredigend antwoord gegeven. Zoo ontbreekt ook hier weder een artikel Hero(n)das, mist men noode artikelen viae en leges, werd bij Pons Milvius 't gevangennemen van de gezanten der Allobroges niet vermeld en werd wel een afzonderlijk artikel aan γεῖσον en columna, niet echter aan metope en andere deelen van den tempel gewijd. Ook prijkt Hierosolyma weer met lange paenultima.

Verder is niet verbeterd Atilii no. 8, zie Marcii no. 14, lees 15, zooals in de corrigenda van den tweeden druk werd aangegeven, ook niet in het artikel Aemilia lex „beperkte tot" veranderd in „bepaalde op" waardoor eenige verwarring is ontstaan in het artikel censor.

Tot de wenschen voor een volgende editie blijven behooren verbetering van illustraties en toevoeging van kaarten van Griekenland, Italië, Athene en Rome. Het boek en zijn bewerker verdienen, dat die nieuwe druk spoedig noodig zal zijn.

Leiden. M. M. Assmann

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Thesaurus Linguae Latinae.

Aan de Thesaurus-commissie te München is een tweede bijdrage (vgl. *Museum* 1920, kol. 213) gezonden, groot 5636 Mark, hoofdzakelijk de opbrengst eener gift van een onzer genootschappen. M. B.

Onder de titel *Sententiae* verscheen bij de firma G. J. A. Ruys te Utrecht een verzameling latijnse spreuken, spreekwoorden en citaten, bijeengebracht door Dr. J. W. A. de Hoest. De schrijver geeft de overeenkomstige Hollandse spreekwijzen op, en spreekt de hoop uit dat de spreuken door de leerlingen van onze gymnasia uit het hoofd geleerd zullen worden. Een afzonderlike afdeling vormen gedachten van Romeinse auteurs die op een moraal wijzen, verwant aan die van het Kristendom.

De heer J. F. Rode, oud-leraar aan de Handelschool te Amsterdam, heeft bij de Gebroeders van den Hoek te Leiden (1920) een boekje uitgegeven dat zijn titel *Lectures instructives et pittoresques* ten volle verdient. Het bevat een 26-tal opstellen over merkwaardigheden op 't gebied der dier- en plantkunde, over eigenaardige zeden en over geschiedkundige biezonderheden. De lektuur is vol afwisseling en altijd interessant. Verschillende termen aan 't Latijn ontleend en talrijke techniese woorden zullen de lezer nog al eens naar het woordenboek doen grijpen (voorb.: *caudal, fuie, baguer* enz.).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1919, Nov.-Déc.: L. Chatelain, Deux inscriptions de Volubilis relatives au culte de Mithra. — P. Paris, Fouilles te Bolonia, avril-juin 1919.

1920, Janv.—Févr.: P. Durrieu, Miniatures pour l'illustration d'une oeuvre du roi René retrouvées à Metz. — E. Passemard, Un félin sculpté en bois de renne. — E. Pottier, Note sur les fouilles de M. F. Mouret à Ensérune. — E. Cuq, Un diptyque latin sur la tutelle dative des femmes. — Papadopoulos, Note sur quelques découvertes récentes faites à Constantinople.

Indogermanische Forschungen, XXXIX, 1-2: W. Streitberg, Karl Brugmann †. — Ph. Wegener (†), Der Wortsatz. — K. Brugmann, Das got. *-ada*-Passivum. — F. Holthausen, Wortdeutungen. — A. Walde, Lat. Etymologien. — J. Friedrich, Die altpers. Stelle in Aristophanes 'Acharnern' (V. 100). — Dez., Καρχηδών u. Carthago. — G. Bergmann, Lat. *pica, picus.* — L. Spitzer, Albanisches. — J. Loewenthal, Anord. *Loki.* — K. Brugmann, Zur Geschichte des Ausrufungssatzes im Griech. — J. Brüch, Nhd. *Attich.* — E. Kieckers, Zum mittelkymprisch *heb* 'sagte er'. — Dez., Zum Acc. absol. im Got. — Dez., Zur 1. sing ind. praes. auf *-q* im Altbulg. — F. Kluge, Gr. δέσποινα = ags. *fæmne*? — Dez., Τυρταῖος. — K. Brugmann, Dissimilation bei *garderobe* u. *parterre.* — E. Schwyzer, Zum IF. 38, 165 f.

Hermes, LV, 3: R. Philippson, zu Philodems Schrift über die Frömmigkeit. — J. Geffcken, Religionsgeschichtliches in der Historia Augusta. — E. Hohl, über den Ursprung der Historia Augusta. — K. J. Beloch, Hipparchos u. Themistokles. — Misc.

Journal of Hellenic Studies, XL, 1: T. W. Allen, The Origin of the Greek Minuscule Hand. — J. F. Mountford, Greek Music a. its Relation to Modern Times.—S. Casson, Cornelius Nepos: Some further Notes. — J. T. Sheppard, The Heroic *Sophrosyne* a. the Form of Homer's Poetry. — H. F. Brown, The Venetians a. the Venetian Quarter in Constantinople to the Close of the Twelfth Century. — W. M. Ramsay, Military Operations on the North Front of Mount Taurus. — Gisela M. A. Richter, The Subject of the Ludovisi a. Boston Reliefs.

Nieuwe Taalgids, XIV, 6: C. G. N. de Vooys, Eufemisme. — E. Wellander, Over den datief als subject v. e. passieve constructie. — Ph. J. Simons, Bij de zwakke plek v. e. technikus. — Kron. en Krit. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, VI, 1: B. H. J. Weerenbeck, A propos de *Galimatias.* — E. Boulan, La littérature féminine et le dix-huitième siècle „charmant et maudit". — C. Kramer, Les poèmes épiques d'André Chénier, III. — S. Feist, Der Name der Germanen. — J. J. A. A. Frantzen, Kleine Beiträge zur Wortkunde. — F. Schoenemann, Wilh. Busch u. Schopenhauer. — P. Fijn v. Draat, The place of the Adverb. A study in Rhythm. — Jos. Schrijnen, Genitivus mysticus. — Dez., De Latijnsche accusativus absolutus.

Studiën, XCIV, Nov.: P. Albers, Victor de Stuers als Kamerlid. — P. Zeegers, Over Onschuldtragiek. — A. Roelandts en F. Tummers, Een Protestantsch Theologisch Handboek. — J. Sevink, Oude Volkszangen van Midden-Flores. — Th. Padberg, In hoeverre kan een Roomsche van niet-Roomsche kunst genieten? — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Baekelmans, Oubollige Poëten: N. Taalg. XIV, n°. 6 (de V[ooys]).

Fruin en Japikse, Brieven aan De Witt I: Lit. Zentralbl. 1920, n°. 33.

De Groot, Der Thûpa: Lit. Zentralbl. 1920, n°. 38 (Haas).

Horsten, Vondels leven en streven: Tijdschr. v. Taal en Letteren VIII, n°. 4 (P. Maximilianus).

Leyds, The Transvaal surrounded: D.Lit.Ztg. 1920. n°. 41 (Lenz).

De Man, Van onsen oelden susteren: Tijdschr. v. Taal en Letteren VIII, n°. 5 (Michels).

Van der Meulen en Krämer, Gedenkschriften Hardenbroek IV-VI: Lit. Zentralbl. 1920, n°. 32 (J[apikse]).

De Meyere en Baekelmans, Het boek der Rabauwen en Naaktridders: N. Taalg. XIV, n°. 6 (Frantzen).

F. Muller, Grieksch Wdb.: Paedagog. Stud. II, n°. 1 (Boas).

Ubbink, Het eeuwige leven bij Paulus: Lit. Zentralbl. 1920, n°. 28 (G. H.... e).

Van Wageningen, Seneca's Phaedra: Lit. Zentralbl. 1920, n°. 24 (Preisendanz).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

LATIJNSCHE LEERGANG
voor Gymnasia en Lycea
door Dr. P. C. DE BROUWER,
Prof. Dr. F. MULLER Jzn. en Dr. E. SLIJPER.

Zoo juist verschenen:

OEFENINGEN BIJ DE SYNTAXIS
door Dr. P. C. DE BROUWER
en Dr. E. SLIJPER.
EERSTE DEELTJE. -:- CASUSLEER.
Prijs f 2.25. -:- **Geen toeslag.**

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

WIJ LOVEN UIT ALS PREMIE
voor dengene, die ons de meeste abonnés aanbrengt (minstens vijf) op het
TIJDSCHRIFT VOOR R. K. OUDERS EN OPVOEDERS
EEN GRATIS REIS EERSTE KLASSE (SPOOR EN HOTEL) NAAR PARIJS EN LOURDES
onder de bekwame leiding van het
Reisbureau LISSONE & ZN.
Abonnementsprijs per jaar **f 4.80.** Proefnummers op aanvraag gratis bij de Uitg. Het Nederlandsche Boekhuis, Industriestr. 1
TILBURG

Nederlandsche Kunst
Een reeks artistieke handboeken
onder redactie van
JOH. VORRINK
Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn., De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 2.25**, geb. **f 3.40.**
Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.75**, geb. **f 4.90.**
Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 4.25**, geb. **f 5.40.**
Deel 4. J. KOOPMANS, Middelnederlandse Romans. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**
Deel 5. J. MATHIJS ACKET. Verzamelde Opstellen. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**
Deel 6. CORNELIS VETH, De politieke prent in Nederland. Met 25 afbeeldingen. Ing. **f 3.90**, geb. **f 5.—.**
Deel 7. EDMOND VISSER, Het Nederlandsche Cabaret. Met 33 afbeeldingen. Ing. **f 4.75**, geb. **f 5.90.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. – LEIDEN

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

NEOPHILOLOGUS.
DRIEMAANDELIKS TIJDSCHRIFT VOOR DE WETENSCHAPPELIKE BEOEFENING VAN LEVENDE VREEMDE TALEN EN VAN HUN LETTERKUNDE EN VOOR DE STUDIE VAN DE KLASSIEKE TALEN IN HUN VERBAND MET DE MODERNE.
Onder Redaktie van
Prof. Dr. J. J. A. A. FRANTZEN, Prof. Dr. J. J. SALVERDA DE GRAVE, Prof. Dr. D. C. HESSELING, Prof. J. H. SCHOLTE, Prof. Dr. JOS. SCHRIJNEN, Prof. Dr. K. SNEYDERS DE VOGEL, Prof. Dr. A. E. H. SWAEN.
Sekretaris der Redaktie K. R. GALLAS.
Zesde Jaargang. Aflevering 1.
Prijs per jaarg. f 4,90; fr. p. p. f 5.25.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

Abonneert u op het **beste, het mooiste en meest onderhoudende geïllustreerde weekblad:**

PANORAMA

Boeiende, degelijke lectuur en prachtige illustraties.
Prijs per 3 maanden slechts f 2.25 franco thuis.

Vraagt een proefnummer en het uitgebreide geïllustreerde prospectus, die overal in den Boekhandel en ook bij ons gratis verkrijgbaar zijn.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ.
LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ. Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. **No. 4.** **Januari 1921.**

Ernout, Recueil de textes latins archaïques (F. Muller Jzn.).
Konow, Das indische Drama (Vogel).
Poelhekke, Isaäc da Costa (A. W. C. Zuidema).
Dez., J. A. Alberdingk Thijm (A. W. C. Zuidema).
Zuber, Kind u. Kindheit bei Georg Eliot (Falconer).
Ordbog over det Danske Sprog, II (Logeman).
Van Kalken, Histoire de Belgique (Japikse).
Fruin-Mees, Geschiedenis van Java, I (Krom).
Schoolboeken:
Besançon et Struik, Précis historique et anthologie de la littérature française, I (Riemens).
Uitgave v. d. fa Wolters.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

A. Ernout, Recueil de textes latins archaïques. Paris, Klincksieck. 1916.

De Fransche wetenschap heeft de laatste jaren met succes getracht het kleine philologische publiek in Frankrijk zijn eigen uitgaven en hulpmiddelen te verschaffen. Zij combineert daarbij op zeer gelukkige wijze de studie der texten met de bestudeering van hun taal. De schrijver van bovengenoemd werkje treedt daarbij zeer op de voorgrond: na een beknopte en zeer heldere morphologie te hebben gegeven brengt hij nu onlangs een uitgave van Lucretius, die ik weldra hier kort hoop te bespreken.

Ook hier weer toont de schrijver zich voor zijn zaak goed voorbereid: de door hem gebruikte uitgaven, de in zijn boekje blijkbaar bewerkte literatuur toonen, dat hij een dankbaar en zelfstandig critisch gebruik heeft weten te maken van de resultaten onzer wetenschap, zoowel in eigen land als in den vreemde bereikt.

Vergelijkt men dit deeltje met de bekende „Kleine Texte" bij Marcus und Weber uitgegeven, dan blijkt dit deeltje te vereenigen, wat Diehl daar gaf als Poetarum romanorum veterum reliquiae (No. 69) en als Altlateinische Inschriften (2 1911, No. 38-40). Zooals de schrijver in zijn voorrede vermeldt, is sinds 1843— het jaar waarin Egger's Latini sermonis vetustioris reliquiae selectae verschenen — een dergelijk werkje aan het Fransche publiek niet aangeboden: recht van bestaan heeft het dus zeer zeker, ook voor het buitenland. Voor het gebruik door Nederlandsche studenten zou ik althans het verkiezen boven de compilaties van Diehl. Deze geeft wel is waar meer inscripties (ruim 500) dan Ernout, die in het eerste deel van zijn werkje de epigraphische monumenten ten getale van 150 behandelt, hij is ook in de keuze van niet-epigraphische texten wat ruimer, maar.... telkens stuit men op een zeer weinig persoonlijke behandeling van het gegeven: het wil niet meer dan materiaal voor Vorlesungen en Uebungen zijn. Bovendien gevoelt men bij den Duitschen uitgever steeds, dat Diehl (ondanks zijn studies over de slot-*m* in de inscripties) toch in de Latijnsche taalstudie zich weinig thuis gevoelt en een minder betrouwbaar leidsman zou zijn, indien hij meer had willen geven.

Als introductie is dientengevolge het boekje van Ernout persoonlijker, het is echter ook vollediger. Enkele prozatexten zijn nl. in het begin van het tweede deel opgenomen uit Cato's boekje over den landbouw, onder den text worden voorts naast den apparatus criticus telkens plaatsen opgenomen, die de lectuur kunnen vergemakkelijken of de meening van den schrijver nader toelichten en met prijzenswaardige soberheid wordt telkens naar de beste moderne publicaties verwezen, die de student geleidelijk in de diepte van een voortgezette studie zullen doen binnendringen. Een index van de besproken of slechts in de texten voorkomende woorden maakt het aardig boekje tot een wegwijzer, waar met graagte en met vertrouwen ieder naar zal grijpen, die het ongemeene belang van dit ook zoo echt ongekunsteld Latijn tegenover de kunsttaal der klassieke periode steeds meer gaat doorgronden. De schrijver heeft dit alles nog dichter bij zijn publiek gebracht door een ruime en overzichtige druk, groote en voor de epigraphische texten zelfs vette letter, die, rustig voor het oog, ieder oogenblik den lezer doet beseffen, dat hij bij deze steenoorkonden tegenover onmiddellijk, niet afgeleid of weerspiegeld taalmateriaal staat

Is het noodig hier den lezer te vermoeien met de bespreking van kwesties, waarvoor een andere oplossing mogelijk is en wellicht beter ware? Laat deze korte

Digitized by Google

aankondiging zich instellen op de tact en niet opdringerige degelijkheid van dit zeer bruikbare werkje en tevreden zijn, indien de aanbeveling een handwijzer tot zijn gebruik voor oudere en jongere studenten zou mogen wezen.

Amsterdam. F. Muller Jzn.

Sten Konow, Das indische Drama. (Grundriss der indo-arischen Philologie und Altertumskunde. II. Band, 2. Heft D). Berlin und Leipzig, Vereinigung wissenschaftlicher Verleger Walter de Gruyter & Co. 1920. (Pr. *f* 5.75).

Voor het Indische drama bestonden tot nog toe twee standaardwerken: H. H. Wilson's *Select specimens of the Theatre of the Hindus* (1ste uitg. Calcutta 1826—27) en Sylvain Lévi's *Le théatre indien* (Parijs 1890). Hoe hoog ook de wetenschappelijke waarde van het laatst genoemde boek te achten is (dat van Wilson was reeds lang verouderd), toch maakten de gewichtige ontdekkingen der laatste kwart-eeuw ook op dit gebied een nieuwe behandeling van het onderwerp uiterst gewenscht. Thans is in die behoefte voorzien door het werk van den kundigen Noorschen Sanskritist Sten Konow, dat een waardige plaats komt innemen in de reeks deelen van den aan ieder indoloog wel-bekenden „Grundriss" van Bühler en Kielhorn.

Konow behandelt eerst de theorie der tooneelkunst, daarna de dramatische litteratuur der Indiërs. Omtrent de eerste worden wij vooral ingelicht door het aan Bharata toegeschreven *Nāṭya-çāstra*, waarvan de tijd onzeker is (Konow stelt het kort vóór Bhāsa) en het veel latere *Daçarūpa* van Dhanamjaya (einde 10de eeuw).

Uit deze werken valt op te maken dat de inrichting van het oud-Indisch tooneel uiterst primitief was. Er waren geen coulissen; de achtergrond werd steeds gevormd door een gordijn (Skt. *yavanikā*). Rotsen, spelonken, godenwagens, paarden en elefanten werden nagebootst door op bamboe-staken gespannen huiden of lappen. Of wel de aanwezigheid van elefanten en paarden werd slechts aangeduid door den ijzeren haak (Skt. *aṅkuça*) of het leidsel, waarmede die dieren worden bestuurd. Zelfs de wapens waren niet van metaal maar van riet. Wij zullen ons dus hebben voor te stellen, dat wanneer in het eerste bedrijf van de *Çakuntalā* koning Dusyanta optrad, met zijn wagenmenner op zijn jachtwagen in razende vaart een gazel vervolgend, de toeschouwer geen wagen, paarden of gazel te zien kreeg, maar de handeling eensdeels door koning en wagenmenner mimisch werd aangeduid, en overigens door hen in Kālidāsa's verzen geschilderd op een wijze, zooals niet de allermodernste tooneelnabootsing die zou kunnen weergeven.

Veel werd aan de verbeelding overgelaten, en daaraan ontbrak het den Indischen toeschouwer allerminst. Bovendien bezat de tooneelspeler een buitengewoon vermogen van uitbeelding in de bewegingen der ledematen, vooral in die der handen. Uitvoerig wordt dit in het *Nāṭyaçāstra* toegelicht. Als b.v. de vier vingers naast elkander worden uitgestrekt, terwijl de duim gebogen wordt, noemt men dit den „banier" (Skt. *patāka*). Houdt men de hand in deze stelling tegen het voorhoofd, dan duidt dit kommer, maar ook vreugde of trots aan. Worden echter de vingers gescheiden en snel heen en weer bewogen, dan is dit een aanduiding van een brand, van regen of wel van een bloemenregen.

Interessant is ook wat omtrent het „schminken" (Skt. *aṅgaracanā*) wordt voorgeschreven. Goden en bovennatuurlijke wezens onderscheiden zich door een bepaalde lichaamskleur (in de Indische miniatuurkunst is Viṣṇu steeds blauw, ook in zijn *avatāra's* als Rāma, Kṛṣṇa enz.) en dit geldt ook van de verschillende volksstammen en casten. Zoo zijn de niet-Ariërs zooals de Kirāta's, Draviḍa's en Pulinda's zwart (vreemd, dat bij deze groep ook de Kāçi's en Kosala's worden genoemd.) Daarentegen zijn de bewoners der noord-westelijke grenslanden — Çaka's, Yavana's enz., dus volken van Griekschen en Iraanschen stam — blank (Skt. *gaura*) [1]. De huidskleur van Pañcāla's, Çūrasena's en andere Arische stammen wordt beschreven als *çyāma*, waarmede dus de bruine tint der Hindu's wordt bedoeld. Nog wordt onderscheid gemaakt tusschen de vertegenwoordigers der hoogere casten (Brāhmaṇa's en Kṣatriya's), die blank (*gaura*) zijn, terwijl Vaiçya's en Çūdra's *çyāma* worden genoemd.

Ook over den tooneelspeler en zijn maatschappelijke positie in het oude Indië wordt het een en ander medegedeeld. Over het geheel werd de acteursstand geminacht. Echter kwam het voor, dat personen van goeden huize, zelfs vorsten, zich op de tooneelspeelkunst toelegden.

Onder de vaste tooneeltypen is het vooral de *vidūṣaka*, die uitvoerig wordt besproken. Het is „die lustige Person", die steeds tot de caste der Brahmanen behoort en wiens nuchtere opmerkingen een comisch contrast vormen met de hoogdravende, vaak sentimenteele uitingen van den *nāyaka*, den held van het stuk, dien hij steeds begeleidt. Konow verwerpt de hypothese van Windisch, die in den *vidūṣaka* een navolging van den slaaf der klassieke komedie wilde zien, en beschouwt hem veeleer als een figuur van zuiver Indischen oorsprong. „Der *vidūṣaka*", zegt hij, „ist eben eine Figur der alten Volksstücke, in welchen die Sitten und das Benehmen der höheren Kasten, besonders der Brahmanen, genau so wie heutzutage, verspottet wurden". Een dergelijken oorsprong kent schr. ook toe aan den *viṭa*, (den bon-vivant, den „geriebenen Lebemann") en den *çakāra* (den koningszwager, of juister, den broer van de vorstelijke concubine), die vooral uit de *Mṛcchakaṭikā* bekend zijn. De eerste is een man van litteraire cultuur, die Sanskrit spreekt, terwijl de ander iemand van geringe afkomst en ontwikkeling is. Zijn taal is het dialect van Magadha, waarin o.a. de dentale sibilant steeds door de palataal vervangen is. Vandaar zijn naam, die „*ça*-maker" beteekent.

Bij de bespreking van den innerlijken bouw van het drama treft ons vooral, hoe met echt Indische systeemzucht de verschillende elementen van het drama in de leerboeken der tooneelkunst worden behandeld. Eigenaardig is hierbij ook de uitgesproken voorkeur voor een vijfvoudige indeeling. Men onderscheidt vijf elementen bij de ontwikkeling der handeling (*artha-*

[1] **Konow geeft Skt. *gaura* weer met „rötlich-gelb" in overeenstemming met de verklaring *raktapītasamāyogād gauraḥ*. Het komt mij voor, dat het woord gerust met „blank" mag worden weergegeven. Ook Hindī *gorā* duidt als adjectief een lichte huidskleur aan en als substantief een Europeaan, vooral een Europeeschen soldaat."**

Digitized by Google

prakrti), vijf trappen of toestanden (*avasthā*) en vijf „voegen" (*saṃdhi*), die uit een verbinding van de vijf eersten met de vijf laatsten ontstaan.

De Indische dramaturgie onderscheidt niet minder dan tien hoofdsoorten (*rūpaka*) van tooneelspelen en nog vele bijsoorten (*uparūpaka*), waarvan het aantal door het *Sāhityadarpaṇa* op achttien wordt gesteld. Tot de *rūpaka*'s behoort in de eerste plaats het *nāṭaka*, het tooneelspel bij uitnemendheid, waarvan de stof moet ontleend zijn aan de oude heldensage. Het bekendste voorbeeld is Kālidāsa's *Çakuntalā*. Daarentegen is in het *prakaraṇa* (tot deze soort behoort de *Mṛcchakaṭikā*) het onderwerp eigen vinding van den dichter. Konow vermoedt dat de oude dramaturgie slechts tien soorten kende en dat, aangezien aan de indeeling van Bharata niets mocht worden veranderd, men de latere tooneelstukken, die in het oude systeem niet pasten, op nieuw heeft geschematiseerd en daarbij aan de „moderne" genres den naam *uparūpaka* of „bijsoort" heeft gegeven. In elk geval is de geheele indeeling tamelijk willekeurig. Immers worden zoo uiteenloopende stukken als het *Çāriputra-prakaraṇa* en de *Mṛcchakaṭikā* tot één zelfde soort gerekend, waarbij nog valt op te merken, dat de definitie die de dramaturgische geschriften van het *prakaraṇa* geven, niet op het eerstgenoemde tooneelstuk van toepassing is. Evenmin is het duidelijk, waarom Kālidāsa's *Mālavikāgnimitra* een *nāṭaka* (dus een *rūpaka*) wordt genoemd, maar Harṣa's *Ratnāvalī* een *nāṭikā* (dus een *uparūpaka*). Inderdaad zijn inhoud en intrigue van beide deze stukken vrijwel gelijk. Een koning vat liefde op voor een meisje uit het gevolg van één zijner gemalinnen. Deze zoekt een ontmoeting der beide gelieven op alle mogelijke wijzen te beletten, totdat blijkt dat de gewaande dienares inderdaad een vorstendochter is en dus aan een nieuwe echtverbintenis van den held van het stuk niets meer in den weg staat.

Over den oorsprong van het Indische drama is veel geschreven; want, zooals met „oorsprongen" veelal het geval is, tast men hier vrijwel in het duister en bestaat er dus ruimte voor zeer uiteenloopende theorieën. Konow neemt tegenover deze in 't algemeen een sceptische houding aan. Hij verwerpt zoowel de aan de ethnologie ontleende verklaringen van Berriedale Keith en Ridgeway, die volgens hem berusten op het misverstaan eener plaats uit het *Mahābhāṣya* (zie p. 45), als de zoogenaamde *ākhyāna*-theorie, die aan zekere in dialoog-vorm gedichte liederen van den *Ṛgveda* een dramatisch karakter toekent. Evenmin kan hij zich vereenigen met de opvatting, dat het ontstaan van het Indische drama aan Griekschen invloed zou zijn toe te schrijven. Deze opvatting, indertijd met veel talent door Ernst Windisch verdedigd, vond reeds bestrijding van zeer bevoegde zijde, n.l. door Lévi en Pischel. Volgens de meening van Windisch was het de nieuw-Attische comedie, waarvan de bewuste invloed zou zijn uitgegaan en was deze het duidelijkst te bespeuren in de *Mṛcchakaṭikā*, die toen voor het oudste Indische tooneelwerk gold. Maar sedert zijn oudere tooneelstukken ontdekt, die de „Grieksche" theorie niet bevestigen. In elk geval is in deze kwestie het laatste woord nog niet gesproken.

Konow leidt het Indische drama af van het oude volkstheater, waar stukken in de volkstaal werden opgevoerd en veel werk werd gemaakt van dans en zang begeleid door instrumentale muziek. Voor deze opvatting spreekt ongetwijfeld de etymologie van de Sanskritwoorden *naṭa* (tooneelspeler), *nāṭaka* (tooneelstuk) en *nāṭya* (tooneelspel), inderdaad prakritismen, waarvan de wortel *naṭ* beantwoordt aan den Sanskrit wortel *nṛt*, die „dansen" beteekent. Voordrachten uit het epos, zoowel als schimmen- en marionettenspel waren reeds vroeg in Indië bekend en hebben ongetwijfeld invloed geoefend op het ontstaan en de ontwikkeling van het drama, hoewel het onmogelijk is den aard van dien invloed vast te stellen. „Aus einer Verschmelzung" aldus concludeert Schr. (p. 47), „des durch Schattenbilder illustrierten Vortrages epischer Sagen und der Kunst der alten Mimen ist somit das indische Drama entstanden."

Wat het geboorteland van het Indische drama aangaat, vermoedt Konow, dat het ontstaan is in het land der Çūrasena's, waarvan Mathurā de hoofdstad was. Hij wijst er op dat Çaurasenī het voornaamste Prākrit der Indische tooneelstukken is; het wordt ook door den *vidūṣaka* gesproken. Verder valt op te merken dat Açvaghoṣa, de oudste ons bekende tooneeldichter, volgens de overlevering heeft geleefd aan het hof van koning Kaniṣka, die omstreeks het midden der tweede eeuw na Chr. als erfgenaam der Çaka satrapen in Mathurā heerschte. Onder de regeering dezer satrapen (de zoogenaamde „oostelijke" *kṣatrapa*'s), dus in de eerste eeuw na Chr., zou volgens Konow het Indische drama te Mathurā zijn ontstaan. Is deze hypothese juist, dan is het zeker opvallend dat het Indische drama ontstond in een plaats en tijd, die gekenmerkt waren door een zeer uitgesproken Hellenistischen invloed. Hiervan getuigen de in en om Mathurā gevonden beeldhouwwerken.

In het tweede gedeelte van zijn werk behandelt Konow de dramatische litteratuur. In tijdsorde behandelt hij achtereenvolgens de bijna driehonderd tooneelschrijvers en hunne werken, waarbij van ieder werk een korte inhoudsopgave met bibliographie (litteratuur, uitgaven en vertalingen) gegeven wordt.

Al dadelijk blijkt hier de groote vooruitgang, dien verschillende belangrijke vondsten in onze kennis der Indische tooneellitteratuur hebben te weeg gebracht. Terwijl men vroeger de geschiedenis dier litteratuur aanving met Çūdraka, wiens *Mṛcchakaṭikā* als het oudste Indische tooneelwerk gold, staan nu vooraan de beroemde namen van Açvaghoṣa en Bhāsa, wier tooneelwerken pas in het laatste tiental jaren aan het licht zijn gekomen. Van den eerste kende men niet meer dan den naam, totdat Sylvain Lévi in 1892 het eerste hoofdstuk van zijn *Buddhacarita* („het Leven van Buddha") uitgaf. Thans kennen wij hem als een der grootste dichters der Sanskrit litteratuur en als één der scheppers van het *kāvya* of kunstdicht. Dat Açvaghoṣa ook tooneelschrijver was, is gebleken uit de fragmenten van een drama, die in handschrift zijn opgedolven te Turfan in Centraal-Azië en in 1911 door den Berlijnschen hoogleeraar Lüders zijn uitgegeven. Het bedoelde tooneelstuk, het *Çāriputra-prakaraṇa*, behandelt de bekeering van Çāriputra en Maudgalyāyana, de

Digitized by Google

beide voornaamste discipelen van den Buddha, en berust dus op de gewijde overlevering.

Een vondst van niet minder belang werd tien jaren geleden gedaan door den Zuid-Indischen geleerde Gaṇapati Śāstrī. Zij bestond in de ontdekking van niet minder dan dertien tooneelstukken van Bhāsa, die tot op dien tijd alleen bij name bekend was. Want Kālidāsa noemt hem als één zijner voorgangers in den proloog van zijn *Mālavikāgnimitra*, en ook enkele andere latere schrijvers maken van hem gewag. Thans zijn wij plotseling in het bezit gekomen van een reeks drama's van dien ouden poëet, zooals wij van geen lateren Indischen tooneelschrijver bezitten. Daaronder is er één, dat bijzondere aandacht verdient. Het is de *Cārudatta* (ook wel *Daridra-Cārudatta* d. w. z. „de arme Cārudatta" genoemd), een stuk in vier acten, die blijken overeen te komen met de eerste vier bedrijven van de *Mṛcchakaṭikā*. Dus is Bhāsa de eigenlijke auteur van dit meesterwerk der Indische tooneellitteratuur, terwijl Çūdraka het slechts heeft omgewerkt en vermoedelijk voltooid.

In Çūdraka ziet Konow een historisch persoon en wel den Abhīra koning Çivadatta. In verband hiermede meent hij dat de vervanging van koning Pālaka door den herder Āryaka een historischen achtergrond zou hebben in den ondergang van de dynastie der Andhra's door bovengenoemden vorst Çivadatta of door diens zoon. Is deze veronderstelling juist, dan zou Çūdraka in de 3de eeuw hebben geleefd. Indertijd meende Kern (*Verspr. Geschr.* III 43) hem te moeten stellen omstreeks 400. Terwijl Kern op een zeer vernuftige wijze, maar met ontoereikende middelen gepoogd heeft, Çūdraka's tijd ongeveer te benaderen, bezitten wij thans zekerder chronologische gegevens. Wij mogen het als uitgemaakt beschouwen dat Çūdraka moet worden gesteld tusschen Bhāsa en Kālidāsa.

Wat betreft den tijd van dezen grootsten der Indische tooneeldichters, dien men vroeger in de 6de eeuw stelde, zijn nu vrijwel alle deskundigen het er over eens dat hij geleefd moet hebben in dien bloeitijd der schoone kunsten, toen Noordelijk Indië werd beheerscht door de keizerlijke dynastie der Gupta's. Zeer waarschijnlijk is Konow's vermoeden dat Kālidāsa's vorstelijke beschermer Candragupta II is geweest. Deze voert op zijn munten den titel *Vikramāditya*, en men weet dat volgens de traditie Kālidāsa aan het hof van een vorst van dien naam zou hebben gedicht. Dus is 400 A. D. de tijd, die thans voor Kālidāsa mag worden aangenomen.

Dat ook Viçakhadatta, de schrijver van den *Mudrārākṣasa*, in het tijdperk der Gupta's heeft geleefd, is reeds door Speyer betoogd. Konow stelt hem eveneens in den tijd van Candragupta II en beschouwt hem als een jongeren tijdgenoot van Kalidāsa.

Men ziet welk een ontzaglijken vooruitgang het wetenschappelijk onderzoek heeft gebracht in onze kennis der Indische tooneellitteratuur, vooral wat betreft de tijdsbepaling der groote dichters uit de eerste vijf eeuwen onzer jaartelling. Hoeveel hebben wij gewonnen sedert de dagen toen Wilson zijn *Select Specimens* schreef!

De bibliographische opgave, die Konow aan ieder tooneelstuk toevoegt is zeer volledig. Uit het groote aantal overzettingen in Europeesche talen blijkt duidelijk, hoezeer het Indische drama ook in den smaak is gevallen van de litterati van het Westen. Kālidāsa's *Çakuntalā* spant ook hier weder de kroon met niet minder dan zes-en-veertig vertalingen, waarvan zestien in het Duitsch. Daaronder zijn ettelijke tooneelbewerkingen en zelfs een ballet! Onlangs verscheen nog een Engelsche vertaling van den Amerikaan W. H. Ryder (Everyman's Library, London, zonder jaartal).

Onder de vertalingen van de *Mṛcchakaṭikā* is nog te noemen die van H. C. Kellner, verschenen in de bekende Reclam editie (Leipzig 1893). De door Konow genoemde Fransche tooneelbewerking van hetzelfde stuk door Victor Barrucand, die in 1895 door *l'Oeuvre* is gespeeld (ook in Nederland), is in datzelfde jaar te Parijs in druk verschenen.

Van den *Nāgānanda* van Harṣa bestaat nog een Engelsche vertaling van Rev. B. Hale Wortham (London en New York, zonder jaartal). Onder de litteratuur over dit stuk ware nog te noemen de dissertatie van Dr. A. D. K. Bosch (Leiden 1914).

Het hier gegeven overzicht van Sten Konow's boek moge volstaan om te doen zien, hoe groote dankbaarheid wij den geleerden schrijver schuldig zijn voor zijn door helderheid en volledigheid uitmuntenden arbeid over het Indische drama.

Leiden. J. Ph. Vogel.

Isaäc da Costa. Bloemlezing uit zijn werken, ingeleid door **M. A. P. C. Poelhekke.**

J. A. Alberdingk Thijm. Een keus uit zijn werken met een inleiding door **M. A. P. C. Poelhekke.** (Meulenhoff's Bibliotheek van Nederlandsche Schrijvers). Amsterdam, Meulenhoff. 1920.

Deze nieuwe deeltjes der Meulenhoff-editie geven een keus uit het werk van twee oude bekenden uit onze 19de eeuwsche letterkunde. Beiden waren ze hier te lande de vertegenwoordigers van de reactie tegen het rationalisme der 18de eeuw, een reactie waarvan zoowel het Réveil als het versterkt godsdienstig leven in de Katholieke kringen het gevolg was.

Zéér belangrijk zijn de beide inleidingen. Die over Da Costa beziet den mensch en den dichter uit een geheel bijzonder oogpunt en in overeenstemming hiermede draagt ook de keuze der stukken in de bloemlezing een bepaald karakter. Poelhekke ziet in Da Costa vóór alles den mysticus, den Godzoeker. Uit dien mystieken aanleg, veeleer dan door Da Costa's afkomst uit het land „waar de zon ontwaakt", wil hij de vlammende verbeelding, den brandenden zielsgloed verklaren, die het onuitsprekelijke tot uiting tracht te brengen. „Mystieke zielen," zegt Poelhekke, „zijn in hun diepste wezen poëet . . . . 't Is geen toeval dat de geschriften der mystieken alle tot dichtkunst maakt." En dan toont hij verder aan, hoe juist bij Da Costa de mystieke trek het karakter en de uitdrukkingswijze minstens evenzeer bepaalt, als zijn Joodsche afkomst en atavisme. Zóó belangrijk acht hij dit, dat hij tot de conclusie komt, dat Da Costa „mysticus en geen Jood stellig feller zou hebben geblaakt dan Da Costa Jood en geen mysticus". De bronnen der mystiek, gevoel en verbeelding, waren ook de bronnen van Da Costa's poëzie. We krijgen in Poelhekke's bloemlezing dus vooral Da Costa als lyricus, zijn gedichten uit den tijd van lijden en strijden. Het individueel-

Digitized by Google

religieuse heeft de overhand in den bundel (inleiding en slot tot de beroemde hymne *Voorzienigheid*, *God met ons*, *Paasch- en Pinksterzangen*, *Bij de rivieren van Babel*, enz.); daarnaast komt het algemeen religieuse tot zijn recht in fragmenten uit het boek van *Job*, uit Tassoos *Verlost Jerusalem* en het schoone gedicht *David* met zijn parabolische beteekenis. Van de tijdzangen, de meest gelezene, maar waarin de lyrische onderstrooming te herhaaldelijk onderbroken wordt, is alleen opgenomen de Voor- en de Slotzang van *Vijf en twintig Jaren* en *Wachter, wat is er van den nacht?* „omdat het de schoonste is en de geheele Da Costa er in leeft: in zijn grootheid als Ziener en zijn innigheid als mensch." Ook *Hagar* vond een plaats. Uit den aard der zaak heeft de samensteller dezer bloemlezing, die niet het verstandelijk begrijpen vooropstelt, maar het poëtisch meevoelen, geen bergen commentaren aan zijn uitgave toegevoegd. Hij is soms zelfs wel wat heel zuinig met zijn aanteekeningen geweest. Een goed denkbeeld was het om door aanhaling uit brieven en uit het Dagboek van Willem de Clercq sommige gedichten toe te lichten, of ter verklaring gedeelten aan te halen uit Byvanck's *Jeugd van Isaäc da Costa* en Pierson's *Oudere Tijdgenooten*. Die stukken geven tevens een historischen achtergrond. En zoo is door dit alles Poelhekke volkomen geslaagd in wat hij zich voorstelde: ons nader te brengen tot den geheelen en intiemeren Da Costa. De portretten, de afbeelding van Da Costa's woonhuis en een fac-simile verhoogen de aantrekkelijkheid van het handige boekje; alleen zal het ontbreken van een inhoudsopgave eenig ongerief bij het gebruik veroorzaken.

De inleiding op Alberdingk Thijm, die onder het beste mag worden gerekend, dat in dit herdenkingsjaar over hem is verschenen, geeft eveneens blijk van een eigen kijk op diens persoonlijkheid. Deze geloofsgenoot heeft Poelhekke's groote liefde. Hij schetst ons Thijm den pionier, den wegbereider tot een nieuwe Roomsche kunst en beschaving; Thijm den minnaar van zijn mooie oude geboortestad: Thijm den historischen snuffelaar, Thijm den novellist. En vooral ook doet hij ons Thijm kennen als den romanticus, met zijn liefde voor de Middeleeuwen en haar Gotische kathedralen, die voor hem de verstoffelijking waren van zijn eigen religieusen zin. Hun bouworde te verklaren als draagster eener alles omvattende synthese, zijn eigen tijd nader te brengen tot hun symboliek, gelijk Viollet-le-Duc het voor Frankrijk deed, dat is een belangrijk deel van Thijms levenstaak geweest en juist hierop laat Poelhekke veel licht vallen. Ook in de bloemlezing kiest hij fragmenten, die dit illustreeren: een groot stuk b.v. uit het merkwaardige boek *de Heilige Linie*, over architectuur als gemeenschapskunst; een hoofdstuk uit *de Kompositie in de Bouwkunst*, een stuk over *de Gothiek*. Zeker waren er uit de fijne, schoon soms ietwat précieuse genrestukjes, die Thijms novellen zijn, schoonere fragmenten te halen, maar het is Poelhekke vooral om het karakteristieke te doen. Daarom zijn ook een paar gedichten uit Thijms „zwarten tijd" opgenomen, waarvan de rhetorische taal ons weinig kan bekoren. De keuze uit het verhalende proza mag gelukkig worden genoemd. We krijgen o.a. het geestige *Avondje bij Oom Braamcamp* uit de novelle *Joan Nanning*, een van de vele, waarin Thijm ons de maatschappelijke verhoudingen en het huiselijk leven der Katholieken in de 17de eeuw schildert. Schoon het ons in gansch andere kringen binnenvoert, dan die van Hildebrand's burgerluidjes, kan het toch in veel opzichten een tegenhanger van het beroemde avondje uit de Camera worden genoemd. In het „schilderachtig malicieuse" (een qualificatie van Thijm zelf voor Hildebrands geest) komt Thijm den auteur der Camera zeer nabij, ook in de gevoelige geestigheid; diens humor mist hij. Om te doen zien, dat deze novelle in Protestantsche kringen eenig stof heeft opgejaagd, is de brief aan prof. v. Gilse opgenomen, door Thijm, den Pauwels Forestier der Dietsche Warande, in zijn tijdschrift geplaatst. Verder zijn er fragmenten uit *de Organist van den Dom* en *Geertruide van Oosten*, de beide verhalen van een zuiver middeleeuwsche schoonheid, die tot het beste van Thijms novellistische kunst behooren, daar de artiest en de oudheidkenner er niet zoo met elkander in conflict geraken, als wel in andere het geval is. Behalve aan dit gedeelte van Thijms werk wordt in de inleiding ook een belangrijke beschouwing gewijd aan het ontstaan van den tijdzang het *Voorgeborchte*; in verband hiermede aan Thijms verhouding tot Bilderdijk en Da Costa, terwijl in de bloemlezing, behalve de opdracht van het *Voorgeborchte* aan laatstgenoemde, ook een tweetal fragmenten zijn opgenomen, in een waarvan Thijms lievelingsdenkbeeld, dat Bilderdijk in zijn hart nagenoeg Katholiek zou zijn geweest. En na zijn verhouding tot Bilderdijk, „den Meester, tegen wien hij opzag, die hem overweldigde", geeft Poelhekke in een fijngevoelige ontleding van geheel Thijms innerlijk wezen zijn verhouding tot Vondel „den hartevriend," met wien hij meeleefde, wiens *Portretten* — proeven der romantische literatuurbeschrijving van dien tijd — hij plaatste in de lijst van het schilderachtige 17de-eeuwsche Amsterdamsche stadschoon. De bloemlezing bevat er een tweetal van. Zoo is ook dit deeltje der Meulenhoff-editie, eveneens voorzien van eenige illustraties en van een fac-simile, een welkome aanwinst bij de studie onzer letterkunde. Als eenige bedenking moet mij ook hier van het hart, dat wat meer aanteekeningen gewenscht waren, 't zij om bijzonderheden uit den tekst toe te lichten, die buiten het verband met het geheel niet te begrijpen zijn, als „de buitenveldertsche herder" op pag. 130, „het Mirakel" op pag. 110, 't zij om het tijdbeeld toe te lichten, als b.v. de term „waardschap" op pag. 106.

Den Haag. A. W. C. Zuidema.

Elisabeth Zuber, Kind und Kindheit bei George Eliot. Eine Studie zum hundertsten Geburtstag der Dichterin, 22 November 1919. Frauenfeld, Huber. 1919. (Pr. fr. 4.50).

"Touch not a thing so exquisite" one is inclined at first sight to warn the scientist — with George Eliot in her diary. We have reason to be thankful that the subject has been undertaken by a woman and one who has known how to dissect with tenderness. Something there is of the unlovely German manner nevertheless. Why the familiarity of calling George Eliot and Miss Martineau Eliot and Martineau as if they were chambermaids? And why indicate novels by M. F. and D. D.?

The treatise is a demonstration of the originality and

Digitized by Google

permanent value of George Eliot's portrayal of children. From being almost wholly neglected in classical and Hebrew literature, the child acquired prominence from Christ's teaching and consequently miraculous powers in medieval legend, was dethroned by the rationalists, to be reinvested with heavenly gifts by the romantics. The succeeding phase, the study of the child in the light of the evolution theory, cleared the way for George Eliot. In all previous literature the child wherever introduced had been used as a means, for example by Fielding as a go-between, by Dickens as the medium of pathos. George Eliot was the first to introduce children for their own sakes, to give them a central place, and to depict them as they really are. (Miss Zuber may be interested to know that a genuine Maggie and Tom idyll is to be found in a now forgotten novel, *The Man of the World*, by a disciple of Rousseau. But Mackenzie went no further in a province for which he was well fitted and this pretty scene found no imitators).

Miss Zuber shows convincingly how complete was George Eliot's departure from all previous usage. Eppie, it is true, is still the angel-child fallen from heaven to comfort and save — the Wordsworthian conception; but the typical child in George Eliot is not Eppie but Maggie, or, in a minor way, little Totty Poyser. George Eliot's great service is that she created real children, with their little naughtinesses, their lisping broken speech, their passionate loves and griefs. But her subject is not only the child, it is childhood; and not childhood as the golden time of popular acceptation but, in accordance with her own painful experience, as the period of misunderstood ambitions and shattered ideals. She was the first to introduce the figure of the misunderstood child. And, what is of more positive value, "sie hat als erste die Lebensanschauung des jugendlichen Menschen beleuchtet und den Unterschied zwischen ihr und derjenigen von Erwachsenen festgestellt" (81).

Not the least valuable feature of the booklet is the chapter in which George Eliot's representation of children is tested by the results of modern psychologists like Stern und Sully, and not found wanting. The work is of some psychological as well as literary interest. The only fault I have to find is that Miss Zuber does not always reinforce her statements by examples from the novels (cf. pp. 39, 40, 42 for instance). In other respects she has succeeded in impressing us with George Eliot's greatness as a pioneer in child-portraiture; her little book is no unworthy tribute to the centenary.

Groningen. J. A. Falconer.

Ordbog over det Danske Sprog, grundlagt af **Verner Dahlerup**... udgivet af det Danske Sprog-og Litteraturselskab. Andet Bind Basar-Brystværn... Köbenhavn, Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag. 1920. (Pr. Kr. 12.—).

In de bespreking van de eerste aflevering van dit uitstekend werk (*Museum* XXVI, 103) zal de lezer een uitvoerige uiteenzetting van het plan van deze Deense „de Vries en te Winkel" kunnen vinden. Evenals bij mijn korte aanmelding van de tweede afl. (ib. XXVII, 13) kan ik hier dus zonder verdere in- en uitleiding enkele opmerkingen maken die om de een of andere reden misschien schrijvers of gebruikers van dit lexicon te pas zullen kunnen komen.

Voor de geschiedenis van het woord *basilisk*, d.w. hier z. voor de betekenisontwikkeling ervan, zal men veel interessants kunnen vinden in die van het Eng. *cockney*; zie b.v. en vooral de N.E.D. *in voce*. — *baskes* wordt hier merkwaardigerwijze met *bask*, = klask, smæk, dus *slag* in verband gebracht, waarbij de semasiologiese moeilikheid niet opgelost is. Is het niet eerder evenals Eng. to bask (cf. N. E. D. *in voce*) op te vatten als staande voor *baðask*? — De eigenaardige betekenis van *Bedemand* wordt geïllustreerd door die van het ndl. *bidder*, wat de uitgevers wel gedaan zouden hebben te citeren. In het algemeen is op te merken dat zij wel is waar Nederlandse vormen hier en daar citeren, maar dat uit niets blijkt dat hun kennis van onze taal verder gaat dan die van een Woordenboek. Hier had Dahlerup, die zeer goed Nederlands kent, ze nog menige dienst kunnen bewijzen. — *Begine*, welks oorsprong volgens de uitg. onzeker is. Ja, matematiese zekerheid bestaat er niet, maar de verwijzing van Franck-Van Wijk (Appendix) naar het werk van Dr. Greven schijnt de reeds lang vermoede verwantschap met Lambert Lebègue nu toch wel buiten twijfel te stellen. Is de *r* in de Deense vormen Bergine, Birgine een „versterkende" klank (volgens de teorie van Prof. Salverda de Grave; denk aan *korporaal*) of aan verwarring met *Birgitte* te danken? — Voor *hvad behager* wordt niet de uitspraak [va'ba'r] noch (va ba] opgegeven, die toch beide voorkomen. — De spelling *Arendse*, indien dit staat over *Arendje*, de welbekende hoewel nu niet meer zeer „modieuze" ndl. eigennaam, werpt een eigenaardig licht op de Deense uitspraak van de ndl. *-dj-* groep, waar Deense (en Nederlandse!) fonologen hun voordeel mede kunnen doen; zie col. 185 *in v. behjertet*. — Dat **bekajet**, ndl. **bekaaid** oorspronkelik omgeven door een muur (kaai) betekend zou hebben is niet waarschijnlik; zie van Wijk in v.— *bekæfre*, iemand dronken maken kan niet van *kæfert* komen maar moet met het (t-loze) oorspronkelike ***kæfer*** in verband gebracht worden; *kæfer* = een kever, als hij wiens hoofd door de genoten spiritualia duizelt, ***bromt***? De semasiologie zal onder *kæfer* te behandelen zijn. — ***ben*** als adjectief had niet opgenomen moeten worden, als zodanig is het uitsluitend Noors (*den bene vei, benveien*), het had dus als adv. *bent* in col. 310 moeten staan. — Wat zijn de „benlegender" die in col. 306 onder *benling* geciteerd zijn? — ***benove*** [benɔu'ə] wordt via het hd. *benauen* van het ndl. *benauwen* afgeleid; in verband met van Lennep's boutade over het onzinnige moderne *auw* — *ouw* rijm, ligt hier een aardig probleem voor een germanist-vokalist verborgen. — De grappige uitdrukking *blöd paa bergamotten*, versufd, wordt onder *blöd* verklaard in pl. v. onder het substantief dus *bergamot*: de verkorte vorm *blöd paa motten*, (of zelfs *matten*!) en de daarvan door alliteratiedrang geschapen variant: *mör paa maatten*" had er wel (uit Dania I, 224) bij geciteerd mogen worden. — *In v. bide* wordt (col. 627) dit woord uit: *Konen snerrede ad hende som om hun vilde bide hende*, in de overdrachtelike betekenis van *optræde med hidsighed* etc. geciteerd. Zo als uit het *som om* duidelik blijkt is *bide* hier zonder twijfel in de gewone betekenis *bijten* op te vatten. — Bij de aan het H. D. ontleende uitdrukking *det er ens bier* wordt *ens* niet ver-

Digitized by Google

klaard; het is natuurlik hier geen genitief meer maar als in ndl. *wij zijn het eens*, de uit een gen. ontstane adjectief vorm. — In kol. 647 ontbreekt het compositum *bilaar*, dat infra in v. *bilisme* te vinden is. — *In v. bitter* wordt de uit de oorlogsjaren zo bekende uitdrukking *til den bittre end* niet gememoreerd; tot mijn spijt heb ik geen enkel van de voorbeelden die ik er van tegen ben gekomen aangetekend; het zou de moeite waard zijn die voor het te laat is voor het supplement op te zoeken; in elke speech van Lloyd George, that pink of bitter-endians, kan men hopen die te vinden, waarbij dan gewezen zal moeten worden op de etymologie van dit *bitter* dat oorspronkelik zeker niet het adj. (amarus) is, maar wel een sb. *bitter*, = ndl. *beting*, als zeeterm = de balk of staander voor de fokkemast, waar het ankertouw of de ankerketting om gewonden wordt, terwijl het Eng. *bitter* dat kabeltouw zelf betekent; zie de hoogst belangrijke citaten in de N. E. D., o.a.: „*When a chain or rope is paid out to the bitter-end, no more remains to be let go*”, uit Smyth's Sailor's Wordbook. Hieruit blijkt ten duidelikste dat wanneer die zelfde N. E. D. in v. *bitter* adj. de uitdrukking ook citeert met de een poging tot een andere verklaring inhoudende omschrijving: *to the last* and direst *extremity*, Dr. Murray ten onrechte hier op twee gedachten hinkte en wel omdat hij hier, zo als zo vele gebruikers van de uitdrukking door de vormovereenstemming met het adj. in de semasiologiese periferie van dat woord gekomen was, om het deftig uit te drukken, in het zog ervan, om een andere zeeterm te adapteren. De door de woorden *and direst* uitgedrukte nuance moge er onder de invloed van *bitter* adj. tussen doorspelen, — zelfs wanneer b.v. Lloyd George zijn slogan deed horen kan hij er bij gedacht hebben: al *zou* dat einde ook nog zo *bitter* zijn, — zeker is het dat de uitdrukking voor hem, zo als oorspronkelik, in de eerste plaats, betekende: to the end of the rope [1]), — tot het laatste. — In kol. 716 ontbreekt *Bjarkemaal*; zie kol. 1081 *in* v. *bragamaal*. — Wanneer (zie kol. 742 *in* v. *Björnetjeneste*) een Deense krant in 1905 van „*Hr.* Björnstjerne Björnsons björnetjenester” spreekt, ligt er in dit gebruik van *Hr.* bij die zo beroemde naam zulk een *intens* gevoel van blaam, bijna verachting uitgedrukt dat men zich geen beter voorbeeld dan dit kan denken om die nuance te illustreren welke maar al te veel door de woordenboeken over het hoofd gezien wordt „Herr Björnson”, — het is voor Nederlandse woordenaren eenvoudig om te watertanden! Stel je voor: Mijnheer Louis Couperus, — Herr Goethe! — In kol. 942 vind ik *in v. Bogjöde* een zeldzaam *Mosait* = jöde; aan te tekenen voor de M. — Hier verschijnt nu ook ons aller schrikbeeld (ofschoon niet voor het eerst in een woordenboek; ik had het ook al in Cassell's *Baker* getroffen, uitgekomen 1919) de Bolsjeviek, waarvan wij lezen dat het van ads. *boljshe* komt. Maar de laatste syllabe blijft hier in het duister. Prof. van Wijk schrijft mij hierover: (25, 7, 20) “*Bol'še* = meer, met suffix (vgl. *trudovik* 'arbeidsman', naam van een partij van *trud* arbeid, *parovik* 'damp-ding' voor een stoomtram gebruikt van *par* 'damp, stoom') *bolševik* man van de meerderheid, op een Soc. D. congres was n.l. eenmaal deze fractie in de meerderheid; zij had toen een wat ander werkplan dan nu,” — wat gelijk men zien zal een andere verklaring geeft dan die van ons woordenboek: maksimalisterne.

Van *bonmot* wordt de uitspraak als [bɔŋmo] opgegeven, waarbij de *ŋ* duidelik toont dat de uitgevers niet de echte franse maar wel de echt-deense willen weergeven. Maar dan had, zo niet in plaats van, dan toch naast deze ook die met de visargah-achtige vokaal b.v. [bɔŋmoh] genoteerd moeten worden. — Met het oog op de moeilikheden in verband met de geschiedenis van het eng. *to brag* is het de moeite waard er hier de aandacht op te vestigen dat reeds in 't Deens het subst. *brag* een (nu verouderde) betekenis *praleri*, *broften* had. — Bij *Bramarbas* had voor de verklaring van dit woord, als die zelf niet in de tekst aangeduid kon worden, wel een verwijzing naar voor vreemdelingen minder ontoegankelike bronnen dan Arland en Salmonson opgegeven kunnen zijn, b.v. Brockhaus. — In het onder *brik* 2. 2. geciteerde *op med brikkerne* wordt i b. *brik* verklaard als *penge* en het is natuurlik mogelik dat dit de betekenis is in het aangehaalde werk van Poulsen. Maar er schijnt hier toch een vergissing te schuilen, altans in het hier ook aangevoerde *Ordbog over gadesproget* komt die uitdrukking voor als = *ud med sproget*. Bij dit *brik* = geld denke men aan het frans *brique* = geld b.v. in de vrijmetselaarstaal: cinq briques d'un franc = cent sous, en dan zal men de geestigheid appreciëren die onlangs in een hier overal verspreide plaat lag, waar een *jas* in volle oorlogstenu bezig is het verwoeste België (onder de vorm van een half afgebroken toren) te restaureren en de toeschouwer toeroept: pour notre restauration donnez-nous des briques! il nous faut restaurer notre maison, of iets dergelijks. — Onder: *brud* 3, waar het bijbelse gebruik van die woord als *schoondochter* vermeld wordt, had aan de overeenkomstige betekenisontwikkeling van het franse *bru* (en zelfs *bruman* = schoonzoon) herinnerd kunnen worden.

Zo als ik reeds vroeger opmerkte laat het aangeven van de uitspraak te veel te wensen over. — niet alleen dat men maar gissen moet hoe verouderde woorden nu door een Deen zouden worden uitgesproken, er zijn ook in dit deel al te veel nog gangbare woorden te vinden, waar de uitspraak ontbreekt. Tot mijn groot genoegen kan ik onze Nederlandse Scandinavisten hier mededelen dat er een apart Deens uitspraakwoordenboek in voorbereiding is. Het is ernstig te hopen dat hier wat meer met de behoeften der vreemde gebruikers rekening gehouden zal worden. Men zou zelfs zonder overdrijving kunnen beweren dat dit in de eerste plaats het geval moest zijn.

Gent. H. Logeman.

Frans van Kalken, Histoire de Belgique. Bruxelles, Office de Publicité. 1920. (Pr. fr. 15).

Dit is een nuttig en ook een goed boek. Een Belgische geschiedenis van zóó handigen omvang en van toch zóó veel inhoud bestond tot dus verre niet, was mij althans geheel onbekend. Het verhaal bereikt een hoogen graad van betrouwbaarheid. De schrijver put in hoofdzaak uit grootere Belgische geschiedwerken — natuurlijk in de eerste plaats uit Pirenne's vier deelen —, maar kent ook zelf, getuige menig citaat, velerlei bronnen. Over het algemeen is het goed geschreven, op meer dan

[1]) Vgl. het eng. to come to the end of one's tether.

Digitized by Google

één bladzijde treft de levendigheid der voorstelling. De compositie komt mij niet onverdeeld gelukkig voor, zoowel omdat de schrijver de neiging heeft heel veel feiten mede te deelen, wat hier en daar een encyclopedischen indruk maakt, als omdat de indeeling mij niet ten volle kan behagen; maar het is moeilijk voor de geschiedenis van het Belgische volk, over welks geboorteuur men in het onzekere verkeert — en de heer van Kalken lost deze puzzle ook niet geheel op —, een aannemelijke indeeling te vinden.

De schrijver legt den nadruk op de Middeleeuwen en op de 19e en 20e eeuw, de wereldoorlog is in het verhaal begrepen. Dit laat zich goed begrijpen. Het tusschenliggende gedeelte is voor de geschiedenis der Belgische gewesten het minst belangrijk. Dit gedeelte is ook het zwakst in de behandeling van den heer Van Kalken. Men ziet hier niet, hoe uit de Zuidelijke Nederlanden van het einde der 16e eeuw het België van het begin der 20e geworden is. Er moet met de Belgen bij alle verschil van ontwikkeling in de 17e en 18e eeuw iets dergelijks gebeurd zijn als met ons, Nederlanders: de nationale eenheid der 19e eeuw moet zijn vóórbereid —, zooals er meer overeenkomstigs is in de geschiedenis van de beiden helften der lage landen bij de zee na hunne scheiding van ± 1580: de privilegiën-liefde en het zelfstandigheidsstreven der deelen. Opmerkelijk is ook, hoeveel overeenkomst er is in het streven onzer patriotten en dat der Belgische Vonckisten en Nootisten. Deze parallel had den heer Van Kalken voor zijne voorstelling wel iets kunnen leeren, maar ik geloof, dat de schrijver de geschiedenis van de Noordelijke helft der Nederlanden niet best bestudeerd heeft. Daarom wellicht ook is hij in zijn oordeel over de Belgische politiek van onze voorouders al te hard.

In zijn voordeel pleit het, dat hij koning Willem met groote onpartijdigheid behandeld heeft. Hij ziet de schaduw- en lichtzijde van dezen koning precies als de meesten onzer dit doen. Ik heb alles, wat hij over Willem I en diens regeering en over de scheiding zegt, met de grootste belangstelling, en ook haast uitsluitend met instemming, gelezen. Evenzoo heeft de behandeling van de Belgische geschiedenis na 1840 mijn bewondering gewekt, al gaat de schrijver hier enkele brandende kwesties voorzichtigheidshalve wat veel uit den weg. Het is voor ons, Noord-Nederlanders, zeer wenschelijk de 19e eeuwsche geschiedenis van ons buurvolk beter te kennen dan we gemeenlijk doen en daartoe leent zich dit overzicht uitnemend. „Versatiles et impressionables” noemden de Romeinen de Belgische stammen. Wij hebben eenige neiging dit na te zeggen. Maar ook welk een werkkracht, toewijding, begaafdheid, vrijheidsliefde! Wanneer men dit boek uit handen legt, betreurt men het, dat de Belgen en wij zóó ver van elkander zijn blijven staan. Wij hadden zooveel van en aan elkander kunnen leeren.

Op bijzonderheden wil ik niet ingaan. De enkele fouten, die ik noteerde — meestal een gevolg hiervan, dat de heer Van Kalken de nieuwste literatuur over een of ander onderwerp niet kent —, zijn niet belangrijk genoeg, om hier opgesomd te worden [1]). Slechts één punt roer ik nog aan: de schrijver spreekt de Nederlanders der 16e eeuw met „Belges” aan. Hij doet dit opzettelijk: hij vermijdt het woord Nederlanders, omdat dit thans alleen dient, om de bewoners der Noordelijke helft aan te duiden (p. 228). Ik wil hiertegen inbrengen, dat de naam Belgen op alle Nederlanders nimmer toegepast is geworden behalve in enkele Latijnsche toespraken en werken. Daarentegen wordt de naam Nederlanden, Pays-Bas, in de 16e eeuw voor alle gewesten veelvuldig gebruikt. Het ware daarom beter geweest dezen niet te verwaarloozen voor dien van Belgen, een naam, die voor de wereld nooit iets meer beteekend heeft dan de bewoners der Zuidelijke Nederlanden.

's-Gravenhage. N. Japikse.

W. Fruin-Mees, Geschiedenis van Java. Deel I, Hindoetijdperk. Weltevreden, Uitgave van de Commissie voor de Volkslectuur. 1920.

Een „inleidend woord” van Dr. H. Djajadiningrat brengt ons ervan op de hoogte, met welke bedoeling dit werk geschreven is. De steeds toenemende belangstelling in de oude Javaansche cultuur deed in ruimen kring het gemis gevoelen van een populaire samenvatting der vele verspreide gegevens, welke ons thans voor de reconstructie der Hindoe-Javaansche geschiedenis ten dienste staan. Indertijd is een dergelijk overzicht, naar den toenmaligen stand der wetenschap, gegeven door Veth in zijn standaardwerk „Java”, doch juist na den tweeden druk van dat werk, uit 1896, heeft het historisch en archeologisch onderzoek zijn groote vlucht genomen en in allerlei opzichten nieuwe gezichtspunten geopend. Het werd inderdaad tijd, de verkregen uitkomsten eens in hun samenhang binnen het bereik der belangstellenden te brengen (behalve in het uit den aard der zaak zeer beknopte overzicht in de nieuwe uitgave der Encyclopaedie v. Nederl. Indië, s.v. Java, was dat nog nergens beproefd), en zoo heeft dan Mevrouw Fruin-Mees zich tot taak gesteld het materiaal te verzamelen, samen te vatten, en in eenvoudige taal weder te geven, als „volksboek”, vooral met het oog op Inlandsche lezers, voor wie het werk niet in de laatste plaats bestemd is. In dezen niet gemakkelijken arbeid is de schrijfster ongetwijfeld geslaagd; dit aangenaam geschreven, voor ieder begrijpelijke boek blijkt een over het algemeen zeer betrouwbare gids te zijn. Een gelukwensch aan Mevr. Fruin is dus zeker op zijn plaats; daarnaast dient ook de Commissie voor de Volkslectuur herdacht te worden, die tot de uitgave het initiatief nam en het werk op royale wijze deed verschijnen, met een dertigtal illustraties en de noodige stamtafels en kaarten. Het is jammer, dat haar zorg zich niet tot de correctie der proeven schijnt te hebben uitgestrekt; talrijke drukfouten ontsieren den tekst en de lijst van errata zou belangrijk kunnen worden uitgebreid.

Onze ingenomenheid met deze publicatie sluit echter niet in, dat wij tegen de gevolgde werkwijze geen enkel bezwaar zouden hebben. Zich niet in staat achtend

---

[1]) **Laat ik één uitzondering mogen maken: dat Willem I vóór 1813 groote diensten aan de geallieerden gedurende de oorlogen tegen Napoleon bewezen had en dat dit een der motieven vóór de vereeniging is geweest, is een lapsus van den heer Van Kalken.**

Digitized by Google

om de waarde der bronnen zelfstandig te beoordeelen, heeft de schrijfster af moeten gaan op de meeningen der moderne geleerden. Door een voorzichtige keuze harer leidslieden is het haar gelukt de combinatie van deze gegevens vrij te houden van groote fouten, doch het is haar klaarblijkelijk niet altijd mogelijk geweest om uit te maken, wat in de artikelen, die zij gebruikte, geacht kon worden vast te staan, en wat slechts op min of meer waarschijnlijke veronderstellingen berustte. Waar twee meeningen tegenover elkander stonden, was het natuurlijk haar goed recht er één van te kiezen en den lezer niet te verwarren met allerlei tegenstrijdige opvattingen; met het weglaten dier laatste kunnen wij ons dus vereenigen, ook al rijst weleens de vraag, welke gronden eigenlijk tot de keuze hebben geleid. Maar wat ons bepaald een nadeel van de methode lijkt, is dat hier en daar zuivere hypothesen zonder waarschuwing als vaststaande feiten worden verteld. De verklaring van de twee partijen onder Tohdjaja's regeering (bl. 52) wordt tenminste nog met „schijnt" ingeleid, maar in het verdere verhaal worden de gebeurtenissen zonder meer aan het optreden van „koningspartij" en „anti-koningspartij" vastgeknoopt. Noch het verloop dezer geschiedenis, noch de namen der partijen wettigen o.i. deze opvatting. Op bl. 70 wordt het beeld van Tjandi Djawi beschreven als Çiwa met een Boeddhabeeldje in de kroon. Niet zonder het grootste voorbehoud had van dit iconografisch monstrum, berustend op een n. h. o. v. verkeerd begrepen Nagarakertagama-plaats, gewag mogen worden gemaakt. Desgelijks zijn de moeielijkheden van Erlangga bij de regeling der troonopvolging (bl. 40) slechts fantasie; zoo kan men b.v. in de beide opvolgers even goed kleinzonen uit de kroonprinses, als zoons uit een bijvrouw zien.

In een ander dreigend gevaar, over dingen, waarvan eigenlijk niets bekend is, toch te schrijven, is de schrijfster niet vervallen, of het moest zijn (en dan nog in zeer geringe mate) in de beide eerste hoofdstukken, die het stamland der bewoners van Java, en de oudste tijden (vóór de komst der Hindoe's) behandelen. Wel wat heel kinderlijk is hetgeen van het animisme gezegd wordt (bl. 3), en de overgang van ijzergebruik tot het vervaardigen van steenen werktuigen (bl. 6) lijkt ons voor bestrijding vatbaar, evenals wat verder de bewering (bl. 13), dat de Soendaneezen tot de laagste kaste werden gerekend; zouden zij niet veeleer kasteloos geweest zijn? De toch niet zoo onbelangrijke megalithische overblijfselen op Oost-Java hadden ook wel vermeld mogen worden.

Aan eigen gissingen heeft de schrijfster zich slechts zelden gewaagd, en ze nergens naar den voorgrond gebracht; men kan over de verminking van Meng-ki (bl. 59) of het afmaken van Tohdjaja (bl. 53) anders denken, aan het betoog schaadt dat niet, evenmin als twijfel, of de beruchte *palapa* van Gadjah Mada (bl. 76) wel werkelijk een „zeer beminde spijs" is. Een paar verschrijvingen als de drie Boeddhabeelden van den Mendoet (b. 26) en Mandjoeçri, „de komende verlosser" (bl. 78) zal de lezer gemakkelijk verbeteren. Ook de vertalingen van *bekasih* (bl. 14) en *akoewoe* (bl. 47) blijven voor rekening van de schrijfster! Terecht wordt opgemerkt, dat het syncretisme geen speciaal Javaansch verschijnsel is (bl. 23), maar op wat er verder over de verhouding der beide groote eerediensten wordt medegedeeld is nog wel wat af te dingen, en de bewering, dat een Boeddhistisch koning alleen om die reden waarschijnlijk niet de stichter zou zijn geweest van een Çiwaitischen tempel (bl. 31) achten wij onhoudbaar.

Na de beide reeds genoemde begin-hoofdstukken wordt de aanraking van West-, Midden- en Oost-Java met de Hindoe's behandeld, en dan, van Hoofdstuk VI tot XXII, in bijzonderheden de Oost-Javaansche geschiedenis verteld, met tusschenvoeging van een hoofdstuk (XX) over bouw- en beeldhouwkunst; ten slotte worden in Hoofdstuk XXIII de Soendalanden van de 5e tot de 16e eeuw besproken. De beschikbare stof heeft bij de indeeling der hoofdstukken en hun uitgebreidheid natuurlijk den doorslag moeten geven; de samenhang komt echter overal duidelijk uit, en het geheel is juist wat het zijn moest: een prettig leesbaar, aaneengeschakeld verhaal. In haar prijzenswaardig verlangen om allen aanstoot te vermijden, is de schrijfster misschien wel iets te ver gegaan; dat b.v. Ken Arok „'t de vrouwen zeer lastig maakte" (bl. 47) is wel een heel tamme, en daardoor eenigszins misleidende omschrijving van 's mans liederlijkheden.

Eenige punten, waarin ons de in het boek gehuldigde opvattingen minder juist toeschijnen, mogen hier nog volgen; misschien kan er bij een nieuwen druk — of een verkorte bewerking ten behoeve der Indische scholen? — rekening mee worden gehouden. Tegen de schrijfster zijn deze opmerkingen natuurlijk allerminst gericht; zij volgde slechts haar autoriteiten met een alleen wat al te groote aanhankelijkheid: vandaar de opname van de oude, naar wij meenden reeds verlaten, gissing, dat Djapara de eerste Midden-Javaansche hoofdstad zou zijn geweest (bl. 16) en van de wilde, geheel onverdedigbare conjectuur, dat in het Chineesche Do-a-la-pa-mo de naam Poernawarman zou kunnen steken (bl. 15). Dat ook de gerst, die geen gerst maar rijst is, bij gelegenheid van den naamsoorsprong van Java weer ten tooneele verschijnt (bl 11), zal alle oude bekenden van die goocheltoer oprecht genoegen doen

Onze vraagteekens dan betreffen vooreerst den zeer hoogen ouderdom van de wajang (bl. 7), tenzij men zich een hoogst primitieve oer-wajang mag voorstellen; wat men thans onder wajang verstaat, laat zich (afgescheiden van de stof) o.i. het best verklaren als product van den Hindoe-Javaanschen tijd, en in verband met de ontwikkeling van het zoogenaamde wajang-type der beeldende kunst. Voor de herkomst van de oudste Hindoe-kolonisten (in tegenstelling tot de latere) o.a. uit het brongebied van Kistna en Godawari (bl. 12), is er geen enkele aanwijzing, evenmin als stijl of schrift van den Diëng gegevens in die richting bevatten (bl. 19); het is het Javaansche Boeddhisme, dat uit die streken afkomstig is of schijnt, mede tengevolge van het gebruik in genoemd gebied van een met het Javaansche overeenkomend Nagari, hetwelk allerminst tot Noord-West-Hindoestan beperkt is gebleven (bl. 20). Het eigenaardig karakter reeds der oudste Hindoe-Javaansche kunst doet het ons hoogst onwaarschijnlijk achten, dat de kunstenaars van Kalasan uit Voor-Indië gekomen zouden zijn (bl. 25) en de bewering dat Tjandi Bima „bepaaldelijk" den stijl der Bombay-Girnar-streek

Digitized by Google

vertoont (bl. 27) is onbewezen en o.i. onverdedigbaar. Even stellig meenen wij de „zekerheid" eener nieuwe instrooming van Hindoe's in de 13e eeuw (bl. 98) te moeten ontkennen; kunst en Boeddhisme van het Singasarische tijdperk kunnen veel beter opgevat worden als de voortzetting van de overeenkomstige verschijnselen uit den lateren Midden-Javaanschen tijd, zonder inwerking van buiten, doch met inachtneming van de noodzakelijke veranderingen, die zich, in overeenstemming met het verloop der geheele Hindoe-Javaansche cultuur, gedurende de vier tusschenliggende eeuwen moeten hebben voltrokken. Desgelijks gelooven wij op stilistische gronden de opvatting van Tjandi Watoe-Kelir als de kluizenarij van Poetjangan (bl. 37) te mogen ontraden. De duisterheid der eeuw na Erlangga (bl. 41) ligt, dunkt ons, meer aan onze beperkte gegevens dan aan een inzinking in werkelijkheid; zoodra op een der figuren uit dezen tijd eenig nieuw licht geworpen kan worden, gelijk dat onlangs geschiedde ten opzichte van Kameçwara I, krijgt men toch den indruk van een bloeiend rijk met een opgewekt kunstleven. In zake de Radjapatni (bl. 69, 76, 78) volgen wij zonder voorbehoud de mededeelingen van den Nagarakertagama-dichter, die haar tijdgenoot was, zoodat wij in deze vorstin de vierde dochter van Kertanagara, tevens de moeder der koninklijke prinsessen en zoodoende de levende band tusschen de dynastieën van Singasari en Madjapahit zien. Wat onderaan bl. 89 over de organisatie van het oppergerechtshof wordt verteld, moet geschrapt worden; de tekst, waar dit bericht op berust, heeft ten rechte betrekking op de geestelijkheid, niet op de rechterlijke macht. De taak van den op bl. 90 bedoelden functionaris wordt met „rijksbouwmeester" zeer onvoldoende omschreven. Voorts hebben wij eenig bezwaar tegen de voorstelling van de verhouding tusschen koning en geestelijken (bl. 86) en van den gang van zaken gedurende de Chineesche expeditie (bl. 65 vlg.); het zou echter te veel plaatsruimte vorderen daarop in te gaan, en datzelfde geldt van de samenstelling der lijst van de Madjapahitsche onderhoorigheden (bl. 82 vlg.). Kleinigheden zijn nog, dat Blitar als residentie van Balitoeng (bl. 30) evenzeer in de lucht hangt als Kahoeripan in Zuid-Soerabaja voor Sindok (bl. 31); dat de op bl. 28 bedoelde spraakkunst niet uit 775 dateert; dat Indreçwari niet in Kediri het bewind voerde (bl. 72), doch slechts vermeld wordt als moeder van den als prins van Kediri fungeerenden troonopvolger; dat Tjandi Sari waarschijnlijk niet het bij Kalasan behoorende klooster is (bl. 19), zoowel om den afstand als om de bouwwijze; en dat de Mataramsche residentie Medang heette, doch niet Medang Kamoelan (bl. 20), een zaak die voor de localisatie van die plaats niet zonder belang is.

Eenige stamtafels verduidelijken den tekst: die van bl. 77 is typographisch niet bijster gelukkig uitgevallen en zal menig lezer misschien een puzzle lijken. Een bijzonder goed denkbeeld was het, dit werk zoo fraai te illustreeren; behalve de bekende koningsbeelden en historische heiligdommen, die natuurlijk niet mochten ontbreken, vindt men zoodoende een representatief overzicht van de kunst van verschillende tijdperken. Bij plaat 7 had wel vermeld kunnen worden, dat niet de hoofdtempel van Sewoe, doch een bijtempeltje is afgebeeld; plaat 15, waar men van den onder den Oosterschen plantengroei verscholen tempel zoo goed als niets kan onderscheiden, en plaat 25, naar een leelijk gipsafgietsel genomen, hadden zonder schade gemist kunnen worden.

Bovenstaande opmerkingen doen niets af aan onze waardeering voor het werk als geheel, bij welks opzet verschil van opvatting in de details, en zelfs het insluipen van fouten, onvermijdelijk was. De Commissie voor de Volkslectuur wenscht er natuurlijk in de eerste plaats Indische lezers mede te bereiken, doch ook hier te lande zal een groote groep belangstellenden, vooral onder de studeerenden, die zich voor een Indischen werkkring voorbereiden, er veel profijt van kunnen hebben. Door er te dezer plaatse de aandacht op te vestigen, hopen wij er toe mede te werken om Mevr. Fruin's welgeslaagd boek in veler handen te brengen.

Leiden. N. J. Krom.

SCHOOLBOEKEN.

J. B. Besançon et W. Struik, Précis historique et anthologie de la littérature française. Première partie. Groningue—La Haye, J. B. Wolters. 1920. (Pr. *f* 4.90).

Een mooi boek. Allereerst naar het uiterlik: 't is werkelik een verkwikking, na de oorlogsedities weer eens een boek met mooi blank en glad papier te zien, dat de talrijke illustraties goed tot hun recht doet komen. Maar ook naar de inhoud een mooi boek: met smaak gekozen fragmenten, een helder geschiedkundig overzicht, dat de hoofdzaken in een goed afgerond geheel geeft.

Het is niet de bedoeling van de samenstellers, dat alle tijdvakken worden bestudeerd of zelfs ook alle stukken uit een te kiezen tijdvak; zij dienen hun boek aan als een chrestomathie. Deze opzet, die ruimte laat aan de persoonlike voorkeur van de docent of aan zijn verlangen naar afwisseling, heeft zeker veel voor, al maakt hij het werk noodzakelikerwijs vrij omvangrijk en dus nog al prijzig.

De schrijvers hebben terecht begrepen, dat er samenhang moet zijn tussen het overzicht en de leesstukken, waarom beide met elkaar afwisselen. Ik zou echter in overweging willen geven, bij het gebruik (en in een nieuwe druk) de volgorde in hoofdzaak om te keren; een korte historiese inleiding tot een tijdvak is nodig, evenzo een samenvatting van hetgeen aan een te lezen fragment voorafgaat, maar geen beschouwing over de waarde van een tekst vóór die zelf gelezen is! Men overwege nog eens de mooie bladzijden, die Emile Hovelaque wijdt (in *Instructions concernant les programmes de l'Enseignement secondaire*; Paris, Delagrave, ± 1902) aan de toepassing van de direkte methode bij het litteratuur-onderwijs van de vreemde talen, bladzijden waarin hij het beginsel der eigen waarneming nog veel verder doorvoert dan ik hier aangeef. Om met een konkreet voorbeeld uit het boek m'n bedoeling toe te lichten: geef eerst de analyse en de brokstukken van het Roelandslied (blz. 12—16), daarna de beschouwing over het gedicht (blz. 11, § 12), eindelik de theorie van Bédier (§ 11). Niets is meer te duchten dan verbalisme bij het litterair onderricht; de oude methode: een betrekkelik volledig

Digitized by Google

overzicht van de hele letterkunde met hier en daar een stukje ter illustratie gaf er al te gerede aanleiding toe. Het nieuwe eindexamen-programma der H. B. S. — alleen bespreking van de gelezen werken — wijst in precies tegenovergestelde richting. De auteurs doen een loffelike poging om die kant uit te gaan zonder de geschiedenis prijs te geven, maar hadden m. i. nog radikaler met het oude stelsel kunnen breken.

Ook door nog wat minder feitenkennis ex cathedra te doceren: de groepen van „gestes" (blz. 9), de opsomming van de werken van Ronsard (blz. 111), de indeling van de 18e eeuwse „salons" (blz. 266), om een paar voorbeelden te noemen. Dat zij niet schromen in biezonderheden af te dalen om hun verhaal levendig te maken is uitstekend (men zie b. v. het hoofdstuk over Molière met de aardige illustraties), maar bij het opnoemen der feiten zij grote soberheid betracht: onze H. B. S.'ers zijn geen B-kandidaten!

Doch mijn opmerkingen vullen reeds meer plaats dan m'n bijval, en dit zou licht een scheef beeld van m'n indrukken geven. Laat ik die daarom nog eens samenvatten zoals ze mij aan 't begin spontaan uit de pen vloeiden: een mooi boek!

Amsterdam. K. J. Riemens.

De fa Wolters te Groningen—den Haag gaf den 6den druk in 't licht van B. E. Bouwman en Th. A. Verdenius, ***Deutsche Literaturgeschichte.*** De prijs der beide, met tal van platen en portretten geïllustreerde, deelen samen is *f* 5.50, geb. *f* 7.50.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij Auguste Picard te Parijs is een tweede druk verschenen van de derde aflevering van L. Laurand's *Manuel des Etudes grecques et latines.* Deze aflevering behandelt de *Grammaire historique grecque*; in een kort bestek wordt hier het belangrijkste behandeld van klankleer, vormleer en syntaxis, gevolgd door een kort hoofdstuk met opmerkingen over *stijl, volgorde der woorden, rytme van het proza* enz. Ook dit stuk van het in dit tijdschrift meermalen genoemde werk is een voortreffelik repetitorium, dat tevens goede bibliografiese aanwijzingen geeft.

Het tweede deel van W. S. Teuffels *Geschichte der römischen Literatur* heeft tans een zevende uitgave beleefd (Leipzig—Berlijn, Teubner, 1920; Pr. *f* 2.— + 100% verhooging). Door de bewerkers van deze nieuwe editie, de heren W. Kroll en F. Skutsch, is gezorgd dat het boek zijn oude naam van veel te geven in beknopte vorm kan handhaven. De voorrede is getekend Januarie 1920; het is te begrijpen dat wat korte tijd voor die datum is verschenen, niet meer vermeld kon worden, doch de Grattius-uitgave van onze landgenoot Dr. Enk, die in 1918 het licht zag, kon in 1919 wel aan de bewerkers bekend zijn geweest.

Van Jan Ligthart's bekende studie over *De Kleine Johannes,* eerste deel, is bij de fa. Wolters te Groningen—den Haag de zesde druk verschenen; deze is geheel gelijk aan den vorigen. De prijs is *f* 3.50 gebonden.

De leden van het Historisch Genootschap te Utrecht ontvingen het *Verslag van de Algemeene Vergadering,* ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van 't Genootschap gehouden op 25 Mei jl. Het bevat de feestrede, door den heer P. J. Blok gehouden, en de bespreking van den heer H. Th. Colenbrander van een tekst uit Haldane's „Before the War".

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Berl. Philol. Wochenschrift, XL, 39: M. Boas, Das sich auf Sardanapalus beziehende Fragment von Cicero de Republica.

Neue Jahrbücher f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Liter. u. f. Päd., XLV-XLVI, 6-7: R. Laqueur, Cäsars gallische Statthalterschaft u. d. Ausbruch d. Bürgerkrieges. — J. Geffcken, Stimmungen im untergehenden Weströmerreich. — E. Maasz, Goethes Elegien. — J. K. von Hoeszlin, Das erfindende Denken. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: J. Gerhards, Die Sprachwissenschaft im lat. Gymnasialunterricht. — P. Pendzig, Die Anfänge der griech. Studien in den gelehrten Schulen Westdeutschlands. — Mitteil.

Tijdschrift voor Taal en Letteren, VIII, 3: G. Royen, Woordgeslacht. — B. H. Molkenboer, De onbekende Vondel. — J. J. Kleijntjens en H. H. Knippenberg, Een Handschrift uit 1458. — C. J. Zwijsen, Spaansche Letterkunde. — H. H. Knippenberg, Op eenige getallen. Tijdschriften-Schouw.

4: M. Molenaar, Over Alberdingk Thijm. — G. Royen, Woordgeslacht. — H. Linnebank, Taalles buiten de klas. — Dez., Onderweg. — Th. Absil, Zu Wolframs Gral. — Tijdschriften-Schouw.

5: J. Moormann, „Louter Lekoris". Een levende geheimtaal. — G. Royen, Woordgeslacht. — Th. Absil, Zur Geschichte der ahd. Diphthonge. — J. Engelman, Nieuw Materiaal. — A. J. v. Huffel Jr., Lambertus van den Bosch. — H. H. Knippenberg, Geschiedenis v. d. Amsterdamschen Schouwburg (naar aanleiding van Worp-Sterck).

English Studies, II, 12: W. v. Doorn, W. Wilson Gibson. — Notes a. News. — Translations. — Rev. — Bibliogr.

Anglia, Beibl. XXXI. 8: F. Holthausen, Zu alt- u. mittelengl. Texten, 1—3. — V. Langhans, Erwiderung.

9: J. Wallenberg, Me. *fled(de),* ne. *fled.* [pret. tense of „to *flee*"]. — O. Funke, Zum Verkleidungsmotiv im King Horn.

Neuphilologische Mitteilungen, 1920, 5-8: B. Sjöros, Assimilation und Quantität in den germanischen Sprachen. — Y. H. Toivonen, Miszellen aus dem Gebiet der germanisch-finnischen Lehnwortstudien. — H. Pipping, Ueber dem sogenannten Rückumlaut im Altdeutschen. — L. Spitzer, Miszellen (mallorq. *ell*). — O. J. Tallgren, Cat. *ell* dans le *Spill* de Jaema Roig. — L. Spitzer, Nochmals frz. *bêmi*, tortosa. *bèmio* „thöricht." — Dez., Zu „Romanisches bei Oswald von Wolkenstein". — Besprechungen. — Protokolle des Neuphilologischen Vereins. — Mitteilungen.

Studiën, XCIV, Dec.: In Memoriam † P. Jozef Bollen. — F. de Bruyn, De Zeilvlucht der Vogels. — P. Segers, Over Onschuldtragiek, II. — J. v. Rijckevorsel, Een Française over het Feminisme. — J. Sevink, Oude Volkszangen van Midden-Flores, II. — M. v. Steen, Joego-Slavië, III. Dalmatië. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Bie en Loosjes, Biogr. Woordenb.: Lit. Zentralbl. 1920, nº. 42 (Herrmann); Engl. Hist. Rev. 1920, Oct. (Beasby).

Blauwkuip, Taalbesluiten van Willem I: Tijdschr. voor Gesch. XXXV, 3.

Drennan, Cockney English a. Kitchen Dutch: Engl. Stud. II, nº. 12 (v. Bruggen).

Hoogewerff, Cosimo de' Medici: Engl. Hist. Rev. 1920, Oct. (G. N. C.).

Hulshof, Albertus Mettensis: Engl. Hist. Rev. 1920, Oct. (X).

Riemens, Enseignement du français: Rev. Crit. 1920, nº. 23 (L. R.).

Digitized by Google

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde
aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 2.25**, geb. **f 3.40.**
Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.75**, geb. **f 4.90.**
Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 4.25**, geb. **f 5.40.**
Deel 4. J KOOPMANS, Middelnederlandse Romans. Ing. **f 3.25**, geb **f 4.40.**
Deel 5. J. MATHIJS ACKET, Verzamelde Opstellen. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**
Deel 6. CORNELIS VETH, De politieke prent in Nederland. Met 25 afbeeldingen. Ing. **f 3.90**, geb. **f 5.—.**
Deel 7. EDMOND VISSER, Het Nederlandsche Cabaret. Met 33 afbeeldingen. Ing. **f 4.75**, geb. **f 5.90.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

NEDERLANDSCHE LYRIEK
VAN AF DE DERTIENDE EEUW TOT 1880

Verzameld door Th. E. C. KEUCHENIUS
toegelicht door Dr. D. C TINBERGEN

Eerste deel: DE MIDDELEEUWEN
Ingenaaid f 4.90; gebonden f 5 90

Een bloemlezing uit de nederlandsche lyriek als deze werd nog niet eerder uitgegeven. De samensteller heeft, na jarenlang speuren en schiften, een bundel gedichten bijeengebracht die niet alleen door zijn schoonheid verrassen zal, maar ook door zijn rijkdom aan geheel nieuwe vondsten. — De toelichtingen van Dr. Tinbergen verhoogen de waarde van dezen in de eerste plaats aesthetisch opgevatten arbeid

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ — LEIDEN

WIJ LOVEN UIT ALS PREMIE

voor dengene, die ons de meeste abonnés aanbrengt (minstens vijf) op het

TIJDSCHRIFT VOOR
R. K. OUDERS EN OPVOEDERS

EEN GRATIS REIS EERSTE KLASSE (SPOOR EN HOTEL) NAAR PARIJS EN LOURDES

onder de bekwame leiding van het
Reisbureau LISSONE & ZN.

Abonnementsprijs per jaar **f 4.80**, Proefnummers op aanvraag gratis bij de Uitg. Het Nederlandsche Boekhuis, Industriestr. 1
TILBURG

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling**, onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, is **verschenen**

als **Deel XXIX**

IRENAEÜS IV

Weerlegging en Afwending der valschelijk dusgenaamde Wetenschap
IV 23, 1b—V 36.

Prijs **f 3.90**

als **Deel XXX**

IRENAEÜS V

Aanwijzing der apostolischen Verkondiging; Fragmenten

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM

Prijs **f 2.10.**

Uitgave van:

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. | N°. 5. | Februari 1921.

Fitz-Hugh, The Indoeuropean Superstress and the Evolution of Verse (F. Muller Jzn.).
Schwartz, Zur Entstehung der Ilias (Valeton).
Petersen, Homers Zorn des Achilleus, und der Homeriden Ilias (Valeton).
Van Tieghem, Ossian en France (Mulder).
Wille, Marnix' Byencorf (Eekhof).
Delahaye, Verlaine (Gallas).
Russkaja Biblioteka 10—25 (v. Wijk).
Partsch, Die Stromgabelungen der Argonautensage (Lulofs).
Tuxen, Forestillingen om Sjælen i Rigveda (Muusses).
Clemen, Fontes historiae religionis persicae (Caland).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Th. Fitz-Hugh, The Indoeuropean Superstress and the Evolution of Verse. (University of Virginia, Bulletin of the School of Latin No. 9). Charlotteville, Anderson Brothers. 1917. (Pr. $ 2½).

In de studies van den Heer Fitz-Hugh zit wel samenhang: de laatste pagina's van dit geschrift bevatten een inhoudsopgave van Bulletin 1—8 van denzelfden schrijver, en daar ziet men opnieuw, hoe hij uitgaande van den „driepas", het *tripudium*, moderner „*threestep" hierin „the accentual and rhytmic norm of Italico-Romanic speech and verse" (Bulletin 3) ziet en ook anderen wil laten zien. Daartoe heeft hij uitvoerig (in Bull. 5 en 6) den literairen saturnius bestudeerd en ook bij het Keltische metrum steun trachten te vinden voor zijn stelling (Bull. 4). Een voorloopige afsluiting krijgen zijn nasporingen dan in de (gewaagde!) generaliseering van Bulletin 7, waarin dit principe eenvoudig tot Indogermaansche basis van het vers wordt verheven. Opnieuw brengt nu de schrijver zijn gedachten aan het rollen in de hierboven vermelde brochure.

Klaarblijkelijk ontbreekt het dus Fitz-Hugh noch aan moed, noch aan originaliteit; men leze daarvoor slechts de veroordeeling als „onbruikbaar" door een hypervoorzichtig man als Tolkiehn in de Berl. phil. Woch. 1912, 208 of de kalmer afkeuring van Draheim Woch. kl. Phil. 1911, 624-628.

Wij zitten hier midden in het épineuze vraagstuk van den versus saturnius, dat afgezien van de oudere boeken van Havet en Thurneysen in de laatste twintig jaar een onverkwikkelijke hoeveelheid literatuur in het leven heeft geroepen. Het is goed de verschillende posities kort te monsteren, waarbij ik alleen de hoofdpunten noem.

De eene groep gaat uit van het „quantiteerend" principe, gaat dus even goed als bij de niet-saturnische poezie uit van de quantiteit, spreekt dus van baccheën en cretici en legt dienovereenkomstig den ictus. Met den grootsten nadruk is dit betoogd door Leo in de Göttinger Abhandlungen van 1905, VIII 5: Der saturnische Vers, vgl. Jachmann Glotta 7, 62. Wel heeft Leo zijn theorie plooibaar gemaakt en gaat hij uit van een hoofdvorm met zeer vele, aanmerkelijk verschillende bijvormen zooals hij vooral op p. 77 betoogt, en vindt hij steun in Wilamowitz' nieuwe opvattingen over Grieksche metriek, speciaal in zijn Proteusachtige choriambische dimeter, maar in hoofdzaak neemt hij voor het vóór-literaire Latijn een — in onze oogen blijkbaar slechts literair — den vorm bepalend principe aan.

Aan de andere zijde staan de „accentueerende" geleerden: zij nemen als hoofdzaak aan, dat het woordaccent, dus voornamelijk druk-accent, de structuur van het vers bepaalt en vinden sporen, dat de saturnius, blijvend binnen deze omlijning — door evenwichtsverplaatsing tusschen primair en secundair accent — de periode van het vóór-historisch accent op de eerste lettergreep en daarna de periode van het historisch accent volgens de drie-lettergrepen-wet beide heeft meegemaakt. *Het spreekt dus vanzelf*, dat in deze laatste periode met de quantiteit van de tweede lettergreep van achteren, gewoonlijk de middenlettergreep, werd rekening gehouden, immers daarnaar werd juist de plaats van het bewuste woordaccent bepaald; daarom mag men echter nog niet van „quantiteerenden" saturnius spreken! Het meest consequent is in de verdediging van dit standpunt geweest, tegen Leo en Skutsch ingaande, Lindsay, die het laatst in 1914 (Berl. phil. Woch. kol. 412) zijn standpunt formuleerde en onder de Franschen heeft ook Vendryès Recherches sur l'intensité initiale p. 318 met groote kracht deze beschouwing verdedigd, evenals elders Thulin Italische sacrale Poesie p. 21 vlg.

Skutsch, een van de beste kenners in deze materie, heeft ten slotte een wat weifelende houding aangenomen

en zoekt eigenlijk een compromis tusschen beide theorieën, zooals duidelijk wordt uit zijn betoog in Vollmöllers Jarhresberichte XI, I, 51 vlg. en later Glotta 3, 379.

Het lijkt mij nu van gewicht hieraan toe te voegen, dat wij van het accentueerend principe volgens het historisch woordaccent haast een bewijs in handen hebben in de beide Faliscische inscripties, die ook Friedrich als saturnii opvat (Ind. Forsch. 37, 143): *foied vino pipafo cra carefo* (Corp. inscr. etrusc. 8179) naast de andere versie, waar *pafo* in plaats van *pipafo* wordt aangetroffen (ib. 8180). Dit is een onweerlegbaar getuigenis tegen een nog „praehistorisch" accentueerende uitspraak ***pipāfo***, waarnaast ***pâfo*** onbegrijpelijk zou zijn: phonetisch vinden we hier natuurlijk *p(i)pâfo* precies zooals het Praenestinische *cŏnea* uit *(c(ⁱ)cóⁱnia*, waar Plautus over spreekt (Truc. 691). en zooals inderdaad in het Paelignisch *pperci* voorkomt.

Aan den anderen kant is de afslijting van de slotconsonanten *-m* en *-s* (dezelfde als in het Latijn!) een quantiteerende structuur **foiéd vinó pipâfo* al bijzonder weinig gunstig, zelfs indien men *vinō* met een genasaleerde en (dus ?) ietwat verlengde slotklinker zou willen aannemen.

Fitz-Hugh sluit zich nu, zooals van zelf spreekt bij zijn voorliefde voor de sterk gemarkeerde driepas, bij de ***accentueerende*** richting aan. Hij gaat uit van het volgende schema, in overeenstemming met de theorie van Aristoteles:

éen tweè, éen twèe	éen tweè dríè (◡ éen [tweè])
é—nòs Lá—sès	***iú—va— tè***
dá—bùnt má—lùm	***Mé—tèl— lì***

terwijl bijv. Lindsay (Handbook of Latin Inscriptions 15) geeft:

dábunt málum Metélli

d.w.z. geheel volgens het ***historisch*** woordaccent.

De verdere oplossing, vooral dus voor de vraag naar de verhouding van en de strijd tusschen druknuanceering in metrum of rhytme (zoogen. ***ictus***) en druknuanceering in gesproken, dagelijksche taal (zoogen. ***[woord]accent***), zoekt hij nu in dezelfde richting als ondergeteekende gedaan heeft voor het Latijn en de Italische dialecten (Ind. Forsch. 37, 190 vlg.), waar ik het accent — in rhytmische taal of in proza — over twee lettergrepen uitbreidde: ***dixísti, laudávísti*** en daarvoor ook het reeds door Sommer en anderen vermelde *facilia*, in een inscriptie de waarde van een dactylus, ◡́◡◡◡ vertegenwoordigende, met dezelfde eigenaardigheden bij de Comici in verbinding bracht. Ik geloof de dus reeds met den schrijver, dat in deze richting de oplossing der tallooze moeielijkheden gezocht moet worden. Jammer genoeg is het hem nu vaak niet gelukt zijn gedachten voor den lezer duidelijk en daardoor aannemelijk te maken. De oorzaak daarvan ligt in zijn onvoldoende graphische uitbeelding en in het feit, dat hij ondanks al zijn onderzoekingen toch nog niet voldoende in de diepte is gegaan.

We moeten, meen ik, het volgende opstellen:

a. ***Verschil in druk of nadruk*** geeft werkelijk het recht en den plicht om de twee daardoor ontstane klankvolumina beide toch als werkelijken ***druk*** te blijven beschouwen. Tegenover elkaar staan dan „hoogdruk" (superstress) en „laagdruk", d.w.z. acutus (ictus, arsis) en gravis (thesis). [De schrijver gebruikt nog, uitermate verwarrend, de termen arsis en thesis juist omgekeerd!]

b. Maken we dan gebruik van het grove graphische middel der *moren* en passen we daarop het bovenvermelde beginsel van een ***drukeenheid over twee lettergrepen verdeeld*** toe, dan ligt daarin voor de verschillende typen oplossing opgesloten, zoodra we daarmee de onderlinge verwisseling van primair (′) en secundair (″) accent en in verband daarmee het ontstaan van de zgn. drie-lettergrepen-wet: — in een woord van meer dan twee moren ligt de „hoog-druk" of accent op de derde (of vierde ?) more: *ămās* = ◡́ ◡◡, *făcĭlĭs* = ◡́◡◡, *crēdās* = ◡◡́◡◡ (of voor een ouderen tijd, waarover elders meer, ◡́◡ ◡◡) — in verbinding brengen.

c. Men vindt dan als de waarde van den „hoogdruk" ongeveer 2 moren, van den „laagdruk" 1 more en dientengevolge:

Waarde	Type	Woord	Rhytmisch	Proza
1 ◡◡◡	◡ ◡ ◡	*facile* (Pl.Capt. 151)	*fácile>facˡl, facul*	*fácile*
2 ◡◡◡	◡ —	*modō* of *Lasēs*	***módó/ò>mŏdŏ*** *Lasé/ès=Lás ès*	***módŏ*** ***Láres***
3 ◡◡◡	◡ ◡◡	***malum***	***málú/ùm(=málûm)***	***málum***
4 ◡◡◡	◡◡ ◡	***artĕ***	**varieert**	***árte***
5 ◡◡◡	— ◡	***prāvă***	**varieert**	***práva***
6 ◡◡◡◡	◡◡◡◡	*facilia* **(z. bov.)**	***fácília***	***facília***
7 ◡́◡◡◡	◡—◡	***iuvate***	***iúváate***	***iuváte*** ***= iuváate***
8 ◡◡◡◡	◡ ◡◡ ◡	***Metelli***	***Mételli***	***Metélli***
9 ◡◡◡◡◡	◡ ◡◡ ◡ ◡	***Prosérpina***	***Prósérpina***	***Prosérpina***

Keeren we ten slotte nog eens tot de saturnii terug, aldus:

Énôs Lásês/iúvâte″ //
dábûnt málûm/Métélli″` // Naévìo″ pò/étáè
príma ìncédìt/Cérèri″s̀ // Prósérpìna″`/pûér

in het rhytme van

éen tweè éen tweè/éen tweè dríè//éen tweè eén tweè/éèn twéè

wat men voor zijn oorspronkelijken vorm zeker liever met versjes en rijmpjes met een natuurlijk arbeidsrhytme uit eigen omgeving dan met statige gedichten moge vergelijken („Moeder, als je me kousen koopt, koop me kousen met kuiten" e tutti quanti)!

In een nog niet verschenen studie over de geschiedenis van de Latijnsche satire ben ik van een ander punt uitgaande ook weer tot een dergelijk resultaat gekomen. Dat deze theorie ook een gave verklaring van de zgn. Iambenkürzung (*bĕnē> bĕnĕ, mŏdō> mŏdŏ*) geeft, is een aanbeveling. De eigenaardige metrische wetten of juister beperkte mogelijkheden in de taal der comici worden door haar duidelijk, de invloed van het woordaccent op het metrum wordt daardoor tastbaar. Is, zoodra men het tracht te ***hooren***, het verschil wel zoo groot tusschen:

malum = *málú/ùm* (saturn.), ***má/lúùm*** = ***málûm*** of *malúm* (Plautus) en *málum* (proza), tusschen ***Métél/li*** (saturn.) en *Metélli* (proza), tusschen *iúvá/ate* = ***iuváäte*** (saturn.) en *iuváäte* (proza), tusschen *Prósérpina″* ◡ *Naévio″* (saturn.) en *Prosérpina* ◡ *Naévio* (proza)?

Tenslotte, wat betreft mijn taxatie van woorden als *malum* als ◡ ◡◡, niet als ◡◡, daarvoor verwijs ik naar

Digitized by Google

de uitvoerige studie van C. Juret in zijn boek Dominance et résistance dans la phonétique latine, waar hij tot deze conclusie komt (p. 95): „en fin de mot une consonne est traitée comme dans *un groupe intérieur, où elle est suivie d'une occlusive sourde.*"

Amsterdam. F. Muller Jzn.

E. Schwartz, Zur Entstehung der Ilias. Strassburg, Karl J. Trübner. 1918. (Berlin u. Leipzig, Verein. Wissenschaftl. Verleger, Walter de Gruyter & Co.) (Pr. M. 3 + 100 %)).

E. Petersen, Homers Zorn des Achilleus, und der Homeriden Ilias. Berlin u. Leipzig, Verein. Wissenschaftl. Verleger, Walter de Gruyter & Co. 1920. (Pr. *f* 2.40).

„Wer die Ilias, wie Sie ist, für das Werk eines Mannes hält, wie Aristarch, hat auf geschichtliches Verständnis verzichtet." Aldus v. Wilamowitz in zijn „die Ilias und Homer" (p. 322). En Schwartz in de voorrede van zijn hierboven vermeld geschrift: „es steht ja, dank gewissen Modeströmungen jetzt so, dasz es wieder eine Notwendigkeit geworden ist, in der Ilias auch nur ein Problem zu sehen, und sich ihre Entstehung als einen verwickelten Prozesz vor zu stellen." Dat „dank" doet eenigszins vreemd aan, daar het immers juist in de laatste tien jaren, zoowel in Duitschland als in ons land op gezag van toonaangevende deskundigen meer en meer *uit* de mode gekomen is, in het ontstaan der Ilias een probleem te zien, en het haast mode is geworden haar „zooals Aristarchus" voor het werk van éénen man te houden". Hoe dit zij, het zal hun, die er zich onmogelijk in konden vinden met *die* mode mee te gaan, op hoe hoogen en verzekerden toon ook zij èn in ons land èn daar buiten werd aangegeven, zonder twijfel een hart onder den riem steken, dat een man als v. Wilamowitz, wiens enorme geleerdheid en groote scherpzinnigheid niemand met schouder ophalen waagt voorbij te gaan, zich er vierkant tegen verzet en, niet alleen bij de door hem gevormde school, maar ook bij een zoo bekend en geacht geleerde als Schwartz, om Petersen voorloopig buiten beschouwing te laten, instemming vindt.

Wat het negatieve, het tegen het eenmakerschap getuigende betreft, was het allervoornaamste punt, n.l. dat *Π* en *I* in open strijd met elkaar zijn, al lang geleden vastgesteld door Grote, Naber, Leaf, om geen anderen te noemen. v. W. vindt de (zeer uiteenloopende) pogingen der Unitariers om dit te bestrijden kinderachtig. „*Π* kann ja *I* gar nicht kennen. Achilleus will ja hier 84 das erreichen, was er in *I* haben konnte und abgeschlagen hat. Und die Rede hier ist so fest gefügt, dasz ihre Zerreiszung durch moderne Hypothese kein Wort verdient" (p. 120). Maar genoemde geleerden hadden een kerngedicht aangenomen, waar *I niet*, en de Patroklie *wel* toe behoorde. En ook *T*. Want anders had Achilleus geene satisfaktie gekregen. W. ziet in dat *T*. van *I* afhangt (p. 173). Ook dit intusschen reeds vóór hem opgemerkt en in den breede toegelicht. Overigens gaat hij zijn eigen weg. En waar hij *niet* op gelet heeft is dit, dat in *A* Thetis bij Zeus pleitende voor haren zoon, dezen bidt den Trojanen kracht bij te zetten *totdat* de Grieken hem in zijne eer hersteld zouden hebben. Waaruit noodwendig volgt, dat Achilleus daarmee tevreden zou zijn en dat dus in 't kerngedicht *I* èn voorkwam èn andersom afliep als in onze Ilias [1]). Hetgeen bevestigd wordt doordat Athene, als ze van den hemel komt om Achilleus te bedaren (*A* 123 vgg.), hem als vergoeding van Agamemnons overmoed „drie maal zooveel schitterende geschenken" in 't vooruitzicht stelt. De dichter vindt het blijkbaar heel mooi voor Achilleus, en evenmin als hij in zijn verder gedicht die belofte niet in vervulling kon laten gaan, evenmin kon hij, als ze in vervulling ging, Achilleus de geschenken laten afwijzen.

De dichter van *A* dichtte volgens v.W. ook de godenscènes in *ΝΞΟ*, enkele plaatsen van *Σ*, verder, op grootere of kleinere bijvoegsels na, *ΦΧΨ* tot vs. 257^{b}, en stelde, door daar tusschen in te voegen, deels meer deels minder omgewerkt, de in zijn tijd reeds bestaande boeken *B-E*, stukken van *ΖΗΛΜΟ* en de, na hem, sterk overovergewerkte Patroklie, de Achilleïs samen; het overige der Ilias is jonger. Maar de Achilleïs eindigde niet met *Ψ*257^{a}; ook het sneuvelen van Achilleus kwam er in voor en is door Athla en Lytra verdrongen. Dat in deze Achilleïs alle satisfaktie van Agamemnons zijde ontbreekt, tracht v.W. goed te maken door te onderstellen (p. 252), dat zij wel reeds „in epischer Erzählung" voorhanden zal zijn geweest. Wat mij hoogst onwaarschijnlijk voorkomt. En ook zoo kon zij door den dichter van Thetis' verzoek aan Zeus niet verzwegen worden. Bovendien, v. W.'s Achilleïs verzwijgt haar niet alleen, maar verbiedt ook den lezer haar er bij te denken; er is daartoe in haar nergens plaats. Geen minder bezwaar intusschen heeft het sneuvelen van Achilleus ook dáárom dat *A* 1 als inhoud van het volgende gedicht alleen zijnen toorn aankondigt. Behoorde ook zijn ondergang er toe, het had niet kunnen verzwegen worden.

Schwartz stelt zich op de basis van v. W.'s analyse, hij analyseert alleen ook nog 't een en ander, dat gene met rust had gelaten. Hij ziet in *B-E* nog weer 3 epen met verbindingsstukken n.l. het Thersitesverhaal, den tweekamp van Menelaos en Paris, en de aristie van Diomedes. Maar belangrijker is het, dat hij ook v. W.'s Achilleïs oplost. Hij is het met dezen eens, dat zij oorspronkelijk ook Achilleus' dood bevatte; in onze Ilias echter meent hij dat er niets van is overgebleven dan de redding van Patroklos' lijk, het gesprek met Thetis, 't gevecht bij en in de rivier, de strijd met Hektor, de oproep tot bestorming van Trojes muur; niets in *Ψ* noch iets in *A* [2]). Zijne Achilleïs deren dus

---

[1]) Achilleus aan zijne moeder de opdracht gevende van het verzoek, zegt alleen (*A* 407 vgg.): „Vraag Zeus de Trojanen te helpen en de Grieken te benauwen opdat Atreus' zoon zijne verblinding inzie." Maar zal iemand beweren, dat hij zich eenen slag om den arm hield, om ook *dan* te kunnen blijven toornen? en dat zijne moeder zijn verzoek anders overbracht dan hij het bedoeld had? — Uiterst weinig is er noodig om den uitslag van het gezantschap om te keeren. Het is alsof 't er in Achilleus' antwoorden al heen gaat, dat hij niet vol zal houden. En als men bijv. *Π* 59 (= *I* 648) met de daarop volgende versregels zich als uit het oorspronkelijke *I* overgenomen denkt, is de hoofdzaak gewonnen. Voor het nadere kan schrijver dezes verwijzen naar zijn „de Iliadis Fontibus et Compositione" p. 182 sqq.

[2]) De oorspronkelijke voortzetting van *A* is volgens Schw. geheel verbrongen door *B* enz. Eerder geloof ik dat er in de Ilias een kerngedicht steekt ongeveer bestaande uit *A*, stukken van *ΒΓΔΝΟ*, daarna 't slot van *Θ*, eindelijk *I* en *T* tot en met 276, thans beide overgewerkt, in hun oorspronkelijken vorm. Zie de Il. Font. et Comp., p. 169-202.

Digitized by Google

niet de bezwaren tegen die van v. W. ingebracht. Maar het blijft de vraag of zij voldoende gemotiveerd is. Thetis verkondigt haren zoon *Σ* 96 „dasz er sich nur rächen kann, wenn er sofort darnach selbst in den Tod gehen will”. Patroklos smeekt zijnen vriend, *Ψ* 91, hun beider asch te vereenigen. Achillens zelf verzoekt *Ψ* 245 de vorsten, den grafheuvel van Patroklos onvoltooid te laten tot na zijnen dood. Hierin ligt voor v. W. genoeg bewijs dat Achilleus' einde in de Achilleïs niet heeft kunnen ontbreken; en hij vindt het bevestigd door de waarzegging der paarden *T* **416**[b]vg. (p. 76 vgg., 166, 180). Voor Schw. zijn de woorden van Thetis ook volkomen overtuigend (p. 27); de plaatsen van *Ψ* kan hij natuurlijk niet gebruiken; maar hij voert nieuwe gronden aan. De Kleine Ilias begint met Hoploon Krisis, sloot zich dus aan bij een gedicht, dat met Achilleus' dood eindigde. De Aethiopis vertelde Achilleus' dood, maar had ook de Hoploon **Krisis** en vertelde die anders dan de Kleine Ilias. Daar de Aethiopis dus het gezochte gedicht niet zijn kan wordt de gedachte gewekt dat dit misschien een oudere vorm onzer Ilias was (p. 24 vgg.). Hier is tweeërlei op te merken. Want ten eerste is het mogelijk dat de Kl. Ilias in opzettelijke tegenstelling met de Aethiopis juist dáár begon, waar zij iets anders wilde geven dan gene. En ten tweede was toch zeker lang eer er iets van de Ilias bestond, de dood van Achilleus bij de Skaeïsche poort van Troje, in lied gebracht, en een dien ten gevolge algemeen bekend feit. Dat die onmiddellijk na dien van Hektor zou volgen, behoeft daar niet bij behoord te hebben. Het kan bedacht zijn door den dichter der Patroklie. Zoo kan dus ook zelfs een beroep op *Σ* 96 of de daarvan afhankelijke plaatsen *Ψ* 53 en 252 niet baten om te bewijzen, dat het gedicht van Hektors uiteinde ook dat van Achilleus bevat heeft.

Maar, zegt Schw., onmiddellijk na Hektors dood roept Achillens de zijnen op (*X* 381 vg.) om de stad te bestormen, bij welke bestorming hij natuurlijk den dood zou vinden. En wanneer hij vs. 385 met **ἀλλὰ τίη μοι ταῦτα φίλοσ διελέξατο θυμός**; zijn plan opgeeft „so ist es hier deutlich dasz ein anderer Dichter das Wort ergreift” (p. 28), want die formule past alleen „nach dem das Gemüt mit sich selbst, wie das Verbum deutlich besagt eine Alternative erörtert hat (zooals *Λ* 407 *P* 97 *Φ* 562 *X* 122). Deze opmerking is m.i. volkomen ongegrond. Waarom zou de formule niet passen, waar men van 't eene plan op 't andere overgaat? Niemand ziet het; ook v. W. heeft het niet gezien. En als Schw. in *Φ* 294 vgg. eene vermaning voor Achilleus leest om, als hij de Trojanen naar de stad gedreven had, naar de schepen terug te keeren, en daarbij opmerkt „solche Rathschläge sind dazu da um nicht befolgt zu werden” (p. 27), kan men m.i. daarop alleen antwoorden: nego maiorem, *Φ* 294 vgg. bevat geen raadgeving.

Ten slotte ziet Schw. in Athene's hulp bij het dooden van Hektor, in verband met haar gesprek met Zeus *X* 167 vgg., ja ook daarin dat de Skamander *Φ* 230 vg. Apollo er aan herinnert dat Zeus hem opgedragen had de Trojanen „tot aan den derden avond te beschermen”, waaruit zou blijken dat dan het oogenblikkelijk gevaar voor de stad voorbij was omdat Achilleus dan gesneuveld zou zijn, eene aanwijzing (p. 30) „dasz der Dichter den letzten Lebenstag des Peliden durch ein mannigfaltiges Walten feindlicher und freundlicher Gottheiten, mit dem höchsten Glanze ausstattete” — dit is dan door wegsnijding en omwerking in onze Ilias geheel verduisterd —, ja zelfs meent hij dat ook Zeus' gesprek met Hera *Σ* 356 vgg. benevens de in *Y* en *Φ* geheel verminkte en bedorven Theomachie en ook Hektors ongeneigdheid om volgens Polydamas' raad naar de stad terug te keeren, daarmee in verband staan (p. 31 vg). Zeker raakt Schw. hier mogelijkheden, die niet onwaarschijnlijk zijn — behalve wat betreft Hektors hardnekkigheid, die hier m.i. niet bij behoeft gebracht te worden —, en veel raadselachtigs in de door Schw. aangehaalde plaatsen vindt misschien daarin zijn grond. Maar die bemoeiing en strijd der goden kunnen gestaan hebben in het oude lied van Achilleus' dood, en reminiscenties daaraan kunnen in de Patroklie — waaronder ik hier ook versta de Anastasis en den daarop volgenden veldslag tot en met Hektors dood, samen een geheel misschien eindigende *X* 393 of 404 — betrekkelijk laat zijn ingewerkt. Dat ook de dichter der Patroklie dat lied voor zich had, valt m.i. niet te betwijfelen. Dat hij n.l. eenige passages, daarin op Achilleus betrekkelijk op Patroklos heeft overgebracht. Dat Patroklos „nadat de goden hem ten doode hadden geroepen” nog 3 maal negen mannen deed vallen, dat hij niet zonder Apollo's hulp kon overweldigd worden, dat nevel de aarde bedekte toen er om zijn lijk gestreden werd, dat onsterfelijke paarden om hem weenden, dit alles schijnt te gigantesk om te kunnen passen bij het sneuvelen van een gewoon menschenkind. Voeg hierbij Thetis' geleide van 49 zeegodinnen en haar jammerklacht, waarvan de zes eerste regels (*Σ* 54—60) treffend gelijken op eene doodenklacht over haren zoon.

Van den heer Petersen, in Dec. ll. 84 jaar oud overleden, is het geschrift over Achilleus' Toorn uitgegeven door Studniczka. Petersen neemt ook eene **Μῆνισ Ἀχιλῆοσ** aan als kerngedicht der Ilias, het bevat volgens hem iets minder dan $^1/_5$ er van. Den „Waffentausch” van Patroklos houdt hij (even als v. W. en Schw.) voor ingevoegd. Den hoofdinhoud zoowel van *I* en *T* als van *Π* rekent hij er toe; de voor de Unitariers zoo lastige verzen *Π* 72 vgg. verwerpt ook hij. In zijne schifting tusschen „Homer und Homeriden” laat hij zich uitsluitend leiden door ethische en aesthetische overwegingen. Ongeveer al wat hij leelijk of zedelijk minderwaardig vindt — waarin zeker menigeen het niet met hem eens zal zijn — is het werk van deze laatste. Alleen Hektor en Andromache's afscheid, hoewel ook van eenen Homeride, vindt genade in zijne oogen (p. 46). Homerus' geest is die van Aeschylus en Sophokles, de Homeriden zijn „Euripideïsch”. Van de „Homeridenart” is Petersen volkomen op de hoogte, getuige uitlatingen als deze: „Echtes Homeriden fabulier” (p. 45), „Ordinäre Rhapsodenmache” (p. 47) „Wie immer bij diesen späten” (p. 50), „mit der den Nachfolgern eigenen Ausführlichkeit” (p. 67) „Ungenauigkeit der Homeriden” (p. 75) „das bei Homeriden so beliebte Eingreifen der Götter” (p. 80) enzv.

Groningen. Matthée Valeton.

Digitized by Google

P. van Tieghem, Ossian en France. 2 dln. Paris, F. Rieder et Cie. 1917. (Pr. p. dl. fr. 7.50).

Bij het hooren van den naam: Ossian, zullen velen wellicht voor een oogenblik weer onder de bekoring komen van de vage malancholie en nevelige natuurstemming, waarin vroeger hen de zangen van Selma, Fingal of Darthula hebben gebracht. Misschien zijn zij het eerst door Mendelssohn's Hebriden of Gade's Nachklänge met die wereld van verlatenheid en dood in kennis gekomen, misschien zijn ze ook het eerst door de werken van Macpherson er mee in aanraking gebracht. Zouden er velen zijn, die de Poems of Ossian lazen en later, bij het herhalen van die bekende namen niet nog iets voelden natrillen in hun ziel, van wat er eens vollen weerklank vond?

Er zijn zeker weinig boeken geschreven, die zoo machtigen invloed op de literatuur van West-Europa hebben uitgeoefend, als de Gedichten van Ossian. Goethe en Bilderdijk, Cesarotti en de Lamartine mogen er voor getuigen. Verwondering zou dit niet behoeven te wekken wanneer Macpherson's werk op één lijn gesteld mocht worden met Ilias, Divina Commedia, den Cid of Hamlet. Maar het zonderlinge van Ossian's succes ligt wel vooral hierin, dat Macpherson's rhythmisch proza noch echt, noch geniaal werk genoemd mag worden. Zelden is er meer onoprechtheid, ja vervalsching bij den oorsprong van eenig literair werk ontdekt; zelden stond een kunstwerk verder af van het origineel, dat het zich aanmatigde te vertolken; zelden eindelijk ontbrak het een dichter zoozeer aan inzicht en objectieve orientatie in zijn stof als Macpherson. Stern heeft in zijn magistrale artikelen in Zeitschrift für Litteraturgeschichte 1895 een en ander afdoende bewezen. En toch: bijna honderd jaar lang is Ossian troef geweest; modeartikel ongetwijfeld, want ook in de literatuur heerschen en verdwijnen de modes; maar dan toch geen modegril. Te duurzaam immers was de bekoring, die er van Ossian's naam uitging.

Het zou van Tieghem's plicht geweest zijn, bij den omvang van zijn werk—meer dan 900 blzz.—de tegenspraak te verklaren, die er schijnt te zijn tusschen Ossian's geringe dichterlijke waarde en gebrek aan legitimiteit eenerzijds en zijn overhoopt groot succes ten andere. De lange reeks van voor het grootste deel onbekende of vergeten schrijvers, te beginnen bij den klinkenden naam Turgot en zich over Le Tourneur, Hill, Baour-Lormian uitstrekkend tot Lamartine en Hugo in het midden der negentiende eeuw, zou wellicht wat hebben kunnen worden ingekort. Zeker heeft de S. zich niet geheel aan dien plicht onttrokken. Eenige bladzijden in het eerste deel (210—220) waar Rousseau en wat ik zou willen noemen de eenzaamheidsliteratuur worden aangehaald, geven iets in die richting. Maar veel, wat voor Ossian's succes heet te pleiten, is misschien juist het gevolg van dat succes. Met name zou ik de Keltomanie in Frankrijk niet graag willen voorstellen als de bewerkster van den opgang van het Ossianisme. Zij zal er minstens evenzeer door zijn bevorderd. En onoverbrugd laat S. de klove tusschen Cesarotti's zoo gegronde bevroeding: dat Ossian in Frankrijk wel geen populariteit zou erlangen, en de feiten, die haar niet deden uitkomen.

Bij alles, waarin Macpherson van zijn kwasi-origineelen afweek, bij zijn gebrek aan inzicht in de eigenlijke Schotsch-Iersche sage, bij zijn pedant razen tegen wat Schotland in dezen aan Ierland verschuldigd was, bij zijn onkunde of gebrekkige kennis van het Gaelic en vooral bij zijn gewetenloosheid en slordigheid, waarmee hij, tegen beter weten in, wijzigde en verdraaide, hebben zijn Poems toch altijd iets overgehouden van den sterken en aangenamen nativen geur, die immers bestand was tegen een eeuwenlange mondelinge overlevering. Dien geur determineeren; met anderen woorden en een ander beeld: den grondslag blootleggen, waarop de heele Ossian rust; de aantrekkelijke frischheid van het oud-Iersche epos doen uitkomen en aanwijzen, wat van al dat natuurlijke en ongedwongene onder Macphersons' kunstbewerking was overgebleven, altijd nog genoeg, om den onnatuurlijken en aan allerlei klassieke conventies gebondenen achttiend'eeuwer te charmeeren, zooals ongerepte reinheid zelfs den diepst gezonkene pleegt te prikkelen; dat ware tegelijkertijd het antwoord geven geweest op de bovengestelde vraag. Maar dat kon van Tieghem, volgens zijn eigen verklaring: „N'ayant aucune connaissance des langues et des antiquités celtiques", natuurlijk niet. En dat gebrek aan kennis geeft niet alleen aan zijn Introduction een zekere onzekerheid, maar belet hem ook den eigenlijken grond te peilen, waarop het Ossiaansche succes rust.

Het doet hem ook hier en daar vergissingen begaan, die men hem, eenmaal toegegeven, dat hij op zijn standpunt recht heeft, niet al te kwalijk mag nemen. Ik bedoel de plaats, waar hij het laat voorkomen, alsof het woord Fenians ware afgeleid van Finn (I. blz. 10). Stern, dien hij in de nabijheid van deze plaats citeert, had hem voor deze vergissing kunnen behoeden. Ook doet het eenigszins wonderlijk aan, bij de verklaring van het patronymicum Macpherson, tusschen haakjes aan te treffen: „Mac-Mhuirich; Macphersain, Macpherson, parce qu'ils desdendaient d'un prêtre, parson" (I, p. 27). Het eerste woord: —Mac-Mhuirigh, zal wel bedoeld zijn —, beteekent namelijk: kleinzoon van een zeeman en heeft niets uit te staan met Macphersain.

Met deze opmerkingen heb ik ook bijna alles, wat er op het omvangrijke en gedegen boek van van Tieghem valt aan te merken, gezegd. Onverdeeld kan ik instemmen in den lof, die van literair-historische zijde, bij monde van Prinsen in de Nieuwe Taalgids is uitgesproken: „het (boek) kenmerkt zich door de rijkdom van feiten en nauwkeurigheid, die Duitsche boeken eigen is, en door de grondigheid, klaarheid en aangename vorm van de Fransche wetenschap." Ik acht mij beslist onbevoegd, v. Tieghem's uiterst gedocumenteerd en volledig onderzoek te controleeren. Men zou er de geheele Fransche letterkunde van 1760 tot op heden voor van buiten moeten kennen. Maar ook zonder dat recht tot en die macht van controle, laat zich toch wel aan een boek zien, of het degelijk, dan wel vluchtig maakwerk is. Hier en daar b.v. geeft van Tieghem van die kleine korte mededeelingen, dat er in heel Frankrijk precies geteld zoo en zooveel exemplaren van deze of gene uitgave voorkomen, die ofwel een reusachtigen naspeuringsijver en boekenkennis verraden, of van onmetelijke onbeschaamdheid getuigen; wat we uit den bescheiden toon van het geheel gerust mogen uitsluiten. En overigens, die verdenking van onbeschaamdheid, zoo ze in ons al zou mogen opkomen, wordt weerlegd door de rijke lijst van werke-

Digitized by Google

lijk gelezen boeken, waarvan met groote gewetensstriktheid aan den voet der bladzijden rekening wordt gegeven: en door de bibliografie, die aan het eind van het tweede deel een vijftig bladzijden beslaat en voor alle Ossianophilen van het grootste gewicht is. Ter loops mag ik wel even, waar van Tieghem blijk geeft ook de Nederlandsche literatuur te hebben geraadpleegd, opkomen tegen een kwalifikatie van Bilderdijk als „le pur classique" (II, 47) en een (druk) fout verbeteren op blz. 318 van het tweede deel, noot 6, waar Wap i. p. v. Wasp moet worden gelezen.

Het lijkt mij overbodig en voor een aankondiging, van den omvang waarvoor in het *Museum* plaats is, te wijdloopig, heel dit mooie werk hier de revue te laten passeeren. Tot slot slechts enkele punten, die dunkt mij de aandacht verdienen. Ossian's poems hebben in Frankrijk niet plotseling door een complete vertaling gepakt, maar zijn eerst langzaam en als druppelsgewijs in de Fransche letteren binnengedrongen. Maar bij heel dat doordringingsproces hebben de vreemdste en wonderlijkste verwarringen en misverstanden geheerscht. Al spoedig heeft zich de Keltomanie storend en verwarrend met Ossian gaan bemoeien. La Tour d'Auvergne speelt ook hier zijn overmijdelijke hansworstenrol: „Plusieurs des hymnes gauloises.... sont renfermées dans un poème erse, nommé l'Edda.... Ce monument runique....serait propre a nous éclairer sur les Celtes...." (I, p. 193). Wanneer men met die Keltomanen aan den gang is, zijn de vermakelijke vergissingen niet van de lucht. Eden is een keltisch woord volgens Poinsinet de Sivry, waaruit de Latijnsche taal het woord edo=ik breng voort heeft getrokken. Daignan d'Orbesson verwart Kelten, Germanen en Goten met elkaar. Helaas zou het niet den laatsten keer zijn, dat dergelijke verhaspelingen zouden voorkomen, evenmin als men blijkens II, p. 366 tot op onze dagen heeft moeten wachten, om het bestaan zelfs der Kelten te hooren ontkennen. Voor Daignan heeft de afleiding van het woord Kelt geen moeilijkheid, daar het ongetwijfeld met hd. Zelt moet samenhangen. Galli en gr. γάλα zijn natuurlijk een en hetzelfde (I, p. 194).

Onder het eerste keizerrijk bereikt de Keltomanie haar hoogtepunt. En Ossian wordt de lievelingsdichter van den keizer. Dit alles is nochtans niet alleen vermakelijk. Voor de geschiedenis van philologie en praehistorie mist het zijn nut niet, er op te wijzen, dat in Macpherson's Ossian aan Europa is geopenbaard het bestaan van een taal en literatuur, die op het punt stond van te verdwijnen. En de Ieren, die door Macpherson's brutaal optreden gewezen werden op hun eigen schatten, zijn van dat oogenblik wakker geschrikt uit hun doodslaap. De heftige invectieven van den Schot tegen zijn Iersche bestrijders zijn er het best bewijs voor. Ook de keltomanen hebben niet alleen potsen gemaakt. Zonder hen ware wellicht Zeuss te laat gekomen met zijn Grammatica Celtica. Nog lang na het verschijnen van de Poem's is men in Ierland en waarschijnlijk ook wel in Schotland en de andere keltisch sprekende landen doorgegaan met handschriften te vernietigen en de moedertaal af te leeren voor het deftiger en makkelijker Engelsch. Wat zou de verwoesting en verwording niet een omvang hebben bereikt, wanneer onbekendheid en onbemindheid de oude Keltische literatuur en geschiedenis waren blijven verbergen, indien Macpherson niet met zijn maakwerk ware voor den dag gekomen!

Het kon immers wel moeilijk anders, of zoowel in Frankrijk Labaume als andere dichters in andere landen moesten zich wenden tot Ierland, het eigenlijk vaderland van Oisin. Daarvoor zorgden de critieken op de authenticiteit van Macpherson's werken wel. En inderdaad, hoe primitief en gebrekking ook, de Iersche literatuur hoefde niet op Zeuss te wachten, voor zij aan de aandacht van geleerd Europa werd voorgehouden. Reeds het begin der negentiende eeuw ziet een „ancien poème irlandais" aan den literairen horizon opkomen, ja het eind der achttiende kent reeds „Usnoth, ancien poème irlandais". Lang heeft het geduurd, voor het volle licht over die geheimzinnige literatuur is opgegaan. En nog zijn we niet dan in het ontwikkelingsstadium van onze kennis dienaangaande. Maar Ossian is hier toch ontegenzeggelijk de morgenster en zonder Ossian zouden de Táin en Deirdre en Finn, zoowel als Keating en de Four Masters en O'Flaherty wel hoogst waarschijnlijk met het Iersche volk spoorloos zijn verdwenen.

Van Tieghem's groote werk heeft daarom niet alleen voor de studie van de Fransche letterkunde, voor die van de Europeesche romantiek maar ook voor die van de Keltische zoowel geschiedenis als literatuur groote beteekenis. Moge het in veler handen komen! Het zal kostbare diensten kunnen bewijzen aan den toekomstigen schrijver van een boek, dat den titel zou kunnen voeren: Ossian in Nederland, waar Prinsen in zijn reeds genoemd artikel in de Nieuwe Taalgids de mogelijkheid van in het verschiet stelt.

Amsterdam. W. Mulder.

J. Wille, Marnix' Byencorf. Met herdruk van G. Hervet's brief. Scheveningen, Eirma D. Koek (L. C. van Schaik). 1919. (Pr. *f* 2).

De heer Wille heeft op den 18den October 1918 het lectoraat in de Nederlandsche Taal- en Letterkunde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam aanvaard met eene „openbare les", waarin hij „Marnix' Byencorf" aan eene uitvoerige bespreking heeft onderworpen. Hij heeft deze rede het licht doen zien, en daarbij vele bladzijden aanteekeningen gegeven, om zijn betoog te staven; achter de voordracht, die 26 blzn. beslaat, volgen 44 blzn. aanteekeningen, terwijl het overige van het boekje (blz. 71—89) wordt in beslag genomen door de uitgave van de „Epistre aux desvoyes de la Foy" van Gentian Hervet, een lang reeds gezochten Fransche text, welke Marnix bij de samenstelling van zijn boek waarschijnlijk voor zich zal hebben gehad, en die hij heeft willen weerleggen. Rede en aanteekeningen geven blijk van uitgebreide en goed-gefundeerde kennis van het terrein waarop de schrijver zich beweegt. Men zou kunnen vragen of hier en daar de aanteekeningen niet iets te uitvoerig zijn. Het pleidooi in aant. 14 voor de toekenning van het auteurschap van het „Wilhelmus" aan Marnix, hoe interessant ook op zichzelf, had in dit geschrift gevoeglijk kunnen worden gemist.

De schrijver beoogde meer dan eene historisch-kritische literatuurstudie te leveren. Hij wijst op den tijd van ontstaan van de „Byencorf", waarschijnlijk in de tweede helft van 1568; hij toont aan hoe Marnix' geschrift was opgesteld naar aanleiding van een document, den „brief" van Hervet, welke de schrijver achter in zijn boekje publiceert; de compositie van het werk wordt nauwkeurig nagegaan; de oorspronkelijkheid en afhankelijkheid

Digitized by Google

gewikt en gewogen; de verhouding van de „Byencorf" tot de Fransche bewerking „Tableau des Differends de la Religion" beschouwd; ook worden de bezwaren welke tegen het boek zijn ingebracht door roomsch-katholieke schrijvers, en auteurs als Busken Huet en anderen, uitgestippeld, en de lof weder van dezulken als Fruin en Groen vermeld —, maar de schrijver wilde in zijn betoog nog iets meer. Het lag vooreerst in zijne bedoeling, om op te wekken tot eene nieuwe uitgave van de „Byencorf", waar die van A. Willems (1858) volstrekt onvoldoende en voor taalkundige doeleinden onbruikbaar is (blz. 14, 41); dan wil hij er ook de aandacht op vestigen welk eene dankbare stof voor studie er nog altijd is in den rijkdom van beelden en spreekwijzen door Marnix gebruikt, inzonderheid ook met het oog op zijne anonieme geschriften. Doch bovenal is het hem er om te doen, om tegen de aller-modernste uitingen, die Rabelais boven Marnix verheerlijken, en in geestdrift geraken voor „innig gezond paganisme, prachtige grofzinnelijkheid en luidruchtig schaterende natuuraanbidding" (blz. 8), te poneeren de positief-christelijke literatuur-beschouwing en literatuur-beschrijving, die vooral wil aanknoopen bij Bilderdijk, bij Da Costa en inzonderheid ook bij Marnix, een persoon, die voor den schrijver geldt „als de grootste auteur der 16de eeuw" en wiens geschrift hij beschouwt „als de treffendste satire der gansche Nederlandsche Letterkunde, als men den Reinaert er buiten laat" (blz. 8). Zoo heeft deze rede dus niet alleen eene wetenschappelijke, doch ook eene ethische en apologetische strekking, namelijk, om belangstelling te wekken voor die groote mannen in onze Nederlandsche Letterkunde, die „onderworpen aan het Woord, vaststaand in het geloof, alle gaven stelden in den dienst van hun Volk en hunnen God" (blz. 26). Volgens den schrijver moet in deze richting nog zéér veel werk worden gedaan. Deze rede draagt de sporen van ernstig, voorzichtig en nauwkeurig onderzoek; de uitgave is goed, al zou een minder groot getal nieuwe alinea's op een bladzijde, het uiterlijk aanzien nog hebben verfraaid.

Leiden. A. Eekhof.

E. Delahaye, Verlaine. Paris, A. Messein. 1912. (Pr. 7 fr. 50).

Na de biographie door Verlaine's ouden vriend Edmond Lepelletier, komt thans een andere getrouwe van hem, Ernest Delahaye, een plaatsgenoot van Arthur Rimbaud, met een werk van ongeveer gelijken omvang over Verlaine, na van en over hem en over Rimbaud een drietal werken te hebben gepubliceerd. Hij brengt weinig onuitgegeven geschriften, maar heeft de herinnering behouden aan een aantal vertrouwelijke mededeelingen, die hij (z.p. 257, noot) zonder litteraire opsmukkerij in dit boek weergeeft.

Voortdurend heeft D., evenals Lepelletier, Verlaine van dichtbij kunnen beschouwen en hij tracht ons een V. te teekenen, die terug te brengen is tot een soort van éénheid: 't is een kind, 't is een katholiek gebleven en steeds weer naar 't katholicisme strevend kind: argeloos, genotzuchtig, lekkerbekkig, vol dolle kinderlijkheden, er behagen in scheppend zich zelven bang te maken, plotseling tot uitbarstingen komend na een langdurige toegevendheid, dol op toertjes in den draaimolen en op den schommel, als een kind er een genot in vindend in 't karkas van een walvisch pijpjes te rooken en biertjes te drinken, e.d. Maar dit kind-zijn verklaart ook, dat hij als een kind zijn straftijd aanvaardt, dat hij zich volledig geeft aan de overweldigende persoonlijkheid van den schitterenden, tot 't krankzinnige gaanden Rimbaud, dat hij, in tegenstelling daarmee, als een kind geniet van den omgang met de kinderlijk-eenvoudige paters in het instituut Notre Dame te Rethel (zie b.v. de mop van den pater die Verlaine's weinige haren omblaast, p. 262), dat hij zoo gemakkelijk zich aanpast aan zijn schooljongens in Engeland, dat hij een zwerver als Bibi-la-Purée tot zich trekt, dat hij ten slotte in zijn kunst niet anders kan doen dan zijn eigen ik geven en er niet in kan slagen Académie-française-waardig werk te leveren. Zelfs behoudt Delahaye deze visie van Verlaine op zijn sterfbed: „Cet air à la fois docile, câlin, boudeur qu'ont les enfants révoltés et tendres, à la suite d'une scène" enz. (p. 543). En daarnaast stelt hij Verlaine's leven onder de overheersching van een godsdienstig element, dat hij afleidt uit een volzin der *Confessions*: „Ma première communion fut bonne", een omstandigheid die ons op een streng wetenschappelijke manier (de woorden „rigoureusement scientifique" staan p. 76) waarborgt, dat deze goede eerste communie op heel zijn bestaan haar invloed heeft uitgeoefend. En van dit standpunt uitgaande behoeft 't ons dan ook niet te verwonderen, dat Delahaye eindigt (p. 545) met in het standbeeld dat voor Verlaine in den Luxembourg-tuin werd opgericht te zien „une statue à la foi, au repentir, à l'espérance, à la souffrance du péché, au christianisme". In hoeverre men 't christendom een dienst bewijst met zulke uitlatingen, dat is een zaak waarover ik niet mag oordeelen. Maar men kan zich toch niet vrijmaken van de herinnering aan een andere voorstelling van Verlaine: „un paysan madré", zooals Laurent Tailhade hem noemt in *Quelques fantômes de jadis*, die hem beschuldigt van „le plus parfait égoïsme", wat misschien wel de kindereigenschap bij uitnemendheid is, dat geef ik toe, noch van het beeld van den faun, die Stéphane Mallarmé waarschijnlijk inspireerde, dien Byvanck in 1891 zag, den Tityre uit den *Pèlerin passionné*. Maar men kan dien Verlaine-kind wel aanvaarden; zag reeds Lemaître hem niet als zoodanig: een kind, „qui a une musique dans l'âme. . . . . „surtout un primitif" (*Les Contemporains*, IV. p. 76 sq.).

Over die muziek brengt het uitgebreide hoofdstuk XVI: L'art et l'idée, veel fijne, mooie, van een sterk doordringen in zijn kunst getuigende opmerkingen: dit gedeelte brengt meer nieuws dan de rest van het boek, dat over het algemeen geeft wat Lepelletier bracht. Hierbij gaat D. ook weer van V's „naïveté" uit, die hij verklaart als een ontsnappen aan „ce dessèchement par mutilations successives que l'on appelle maturité d'esprit" en hij doet daarbij zien de voortdurende hernieuwing in inspiratie en in vorm die door V's werk te volgen is en die voortkomt uit een voortdurende vernieuwing door de indrukken die de natuur en 't leven hem brengen. Volledig is dit deel over de kunst niet. Zoo zou er nog b.v. wat bij te voegen zijn over V's omgekeerde sonnetten ***Résignation*** en ***Sapho*** en over LV en LVI der ***Dédicaces***.

't Werk leent zich niet tot discussies, omdat over verschillende feiten uit 't leven van V. zoo geheel uit-

Digitized by Google

eenloopende meeningen kunnen bestaan. Wat weldadig aandoet is de rustige manier waarop 't geval Rimbaud wordt beoordeeld, zuiver van 't letterkundige standpunt, evenals de bundel *Amour* en de gevoelens voor Lucien Létinois. D. doet psychologisch juist uitkomen hoe onzinnig de beschuldiging is, dat V. zijn moeder wilde dooden. Over de waarde van de zooveel geciteerde *Art poétique* zegt Delahaye (p. 381), dat Verlaine zich er over vermaakte, dat zijn volgelingen deze „boutades lancées autrefois parmi cent autres fantaisies" als definitieve principes aannamen ; hij gelooft dan ook niet aan een werkelijk-opzettelijk samengestelde groep van regels der dichtkunst, evenmin als b.v. nog onlangs Ferdinand Vandérem, die spreekt van een „caprice sans lendemain d'une inspiration fortuite" (*Revue de Paris*, 15 déc. 1919, p. 852). Maar zij vergeten, dat V. onder Rimbaud's invloed Marceline Desbordes-Valmore had ontdekt, die niets heeft van „l'emphase", „le toc" der „impassibles", zooals hij de Parnassiens, die „houten" dichters noemde („du bois, du bois. . . . et encore du bois", z. *Œuvres complètes*, ed. Messein. t. IV, p. 8 en 51), dat hij Shakespeare in de gevangenis te Mons had bestudeerd, wiens sonnetten hem gebracht hadden vér van Hugo's „éloquence". Meer dan ooit geloof ik, dat Verlaine geniaal heeft voorzien, wat de dichtkunde moest worden, wilde zij zich vernieuwen, terugkeeren tot de kinderlijke teerheid die de lyriek moet kenmerken en die in hem zoo sterk aanwezig was ; voor het overige verwijs ik naar de studie van E. Dupuy in de *Revue des deux Mondes* van 1 Dec. 1912, p. 626 over dit onderdeel. Eigenaardig is 't dat D. weinig waarde schijnt te hechten aan de vruchten van de uitgebreide lectuur van Verlaine, die toch niet vrij is van letterkundige invloeden, ook na zijn Parnasse-tijd.

't Werk bevat nog al veel drukfouten, wat misschien te verklaren is uit een onderbreking der correctie tijdens den oorlog. Maar dat een litterator *agonir* laat staan voor *agoniser* (p. 193), is wel wat kras. Men verbetere ook blz. 205 :

. . . . Quels *Autrans* soufflèrent à travers
· La montagne ?

in Quels *autans*, want Joseph Autran zal hier wel misplaatst zijn. Men verbetere eveneens blz. 385:

De rendre un peu la *ruine* assagie

in la *rime*. Men leze blz. 497 : *Zilcken*, blz. 532 ***amenassent***; op blz. 475 deugt de interpunctie der twee eerste verzen niet.

Naast 't boek van Lepelletier, dat meer verhalend is, minder 't psychologisch element op den voorgrond doet treden, niet V. tot een soort van eenheid zoekt te herleiden, komt dit nieuwe boek te staan als een waardevolle aanwinst. Tusschen beide biographieën is vooral op een dubbel onderscheid te wijzen : Lepelletier, die 36 jaar Verlaine's vriend was, ziet in Rimbaud zijn kwaden genius (p. 31 : „le grand artisan des malheurs du poète"), en hij ziet in Verlaine geen christen (p. 16 : „ses élans mystiques, sa religiosité théâtrale, extérieure et livresque, car V. ne fut guère qu'un croyant littéraire"), terwijl Delahaye tegenover Rimbaud een neutrale houding aanneemt en in Verlaine den echten christen ziet.

Amsterdam. K. R. Gallas.

Russkaja Biblioteka (Russische Bibliothek). No. 10—25 (No. 10: Čechow, Ližnie l'udi, — No. 11—14: Tolstoj, Wojna i mir, — No. 15: Turgenew, Now', Rudin. — No. 16: Tolstoj, Tak čto že nam dělat'? O žizni, — No. 17: Čechow, Žitejskaja meloč, — No. 18: Turgenew, Zapiski oohotnika, — No. 19: Tolstoj, Carstwo božie wnutri was, — No. 20/21: Dostojewskij, Idiot, — No. 22: Gogol', Mërtwyja duši, — No. 23: Čechow, Step', — No. 24: Turgenew, Andrej Kolosow, — No. 25: Čechow, Duel'). Berlin, Ladyschnikow. 1920. (Pr. p. d. 15 Mark, geb. 20 Mark).

Nog zeer onlangs kondigde ik in het *Museum* de eerste negen delen van deze serie aan (Jg. 27, kol. 225 v., Julie 1920), en reeds zijn er weer zestien nieuwe delen in mijn bezit, op dezelfde wijze uitgegeven en evenzeer alle lof verdienend als de voorafgaande nummers. Ik verwijs derhalve naar mijn vorige recensie.

Het spreekt vanzelf, dat de Čechow-delen alsmede No. 24 meer novellen bevatten dan die welke als titel van het boek gekozen zijn.

De uitgever heeft zich genoodzaakt gezien de prijs met een kwart resp. een derde te verhogen.

Teneinde niet telkens weer nieuwe nummers te moeten aankondigen, deel ik reeds tans mee, dat de volgende 15 nummers deze werken zullen bevatten : 26—29 : Puškin, Sobranie Sočinenij, — 30—32 : Bir'ukow, L. N. Tolstoj, — 33. Turgenew, Zatišje (e. a. verhalen), — 34 : Gogol', Wečera na chutorě bliz Dikan'ki, Mirgorod, — 35. Tolstoj, Dětstwo, Razskazy, — 36—38 Lermontow, Sobranie sočinenij, — 39/40 Dostojewskij, Běsy. Vooral op No. 32, een nog nooit gepubliceerd gedeelte van Bir'ukow's Tolstoj-biografie, zij de aandacht gevestigd. Ook Nr. 30 en 31 zullen onuitgegeven stukken bevatten. Ik had reeds in September '20 gelegenheid deze drie delen in proef door te zien, — een nieuw bewijs, hoe vlug er aan de serie gewerkt wordt.

Leiden. N. van Wijk.

J. Partsch, Die Stromgabelungen der Argonautensage. Ein Blatt aus der Entdeckungsgeschichte Mitteleuropas. (Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philol.-histor. Klasse. 71. Band, 1919, 2 Heft). Leipzig, Teubner. 1919. (Pr. M. 0.80).

Geographisch bieden oude dichters voorál raadselen, dit geldt voor poëten uit Alexandrië met hun geleerdheid ook. Historisch is het streven (de lust had ik haast gezegd) om op een gebrekkig aard-beeld het terrein der door hen afgeschilderde tafereelen te ontdekken, levendig, zelden gelukte dit tot algemeene tevredenheid, men kan dus aan het werk blijven. En dan, welk een verschil in uitslag en methode !

Homerus' Odyssee moge voor de meesten hare avonturen laten afspelen in de inheemsche, welbekende landschappen van de eilanden-wereld aan de kusten van Ionië en Beneden-Italië, 'n deel in meer exotische gewesten, een enkele durfde het milieu der handeling te verleggen naar den Pontus (Baer), of in geestigen overmoed zelfs naar de Canarische eilanden (Jarz), — fantasie moest terugvinden, wat zij zelve grootendeels geschapen had. Toonen de Homerische gedichten omtrent het verre O. en W. zonderlinge verbindingen geographisch en krijgt Italië voor den Griek uit die dagen het karakter van een eilandenrijk zooals zijn naaste omgeving, zegt Berger, zoo vindt men in de

Digitized by Google

zwerftochten der Argonautensage dergelijke dwalingen. Pindarus laat de Argonauten de Erythraeische zee bereiken d.w.z. den zuidelijken Oceanus, in 12 dagen brengen zij dan hun schip over (land)? en geraken aldus eindelijk in de Middellandsche zee. Apollonius Rhodius (ook Scymnus, Timaeus, misschien Hecataeus) doen hetzelfde, doch de weg waarlangs verschilt. Volgens Apollonius varen zij uit den Pontus in den Ister en op een anderen arm van dezen stroom in de Adria, door den Po—Eridanus, dien de dichter met den Rhodanus en Rhenus door bifurcatie verbonden dacht: aldus komen zij terecht in de Sardoïsche zee. Die laatste excursie, de bifurcatie speciaal, is de kern dezer rede. Beider stroomgebied (van Eridanus en Rhodanus), de duistere woorden van Apoll. laten dit toe, kan door de Argon. nù dus in het W. verzeild, bevaren zijn geworden, in die richting is dat tevens de eerste kennismaking met Europa's Westen, hoezeer ook dat deel van hun tocht geographisch een totale warboel lijkt: nog eeuwen zouden land en zee aldaar den Grieken regionen der sage blijven. In sierlijk — metrische vertaling licht Partsch de passages van dit merkwaardig westersch gebeuren uit den tekst, waagstukken van verbeeldingskracht. Een enkel punt brengen wij naar voren, al waren deze weinige, doch aan stof òverrijke pagina's een détail-bespreking waard.

In de toelichting p. 10 lezen wij: — die glatte Fahrt aus dem Eridanus—Po in die Rhône. Der Dichter ahnt nichts von dem trennenden Alpenwall. Ergo, alsof het een schip van äëronauten was, zweeft het er over heen. Ligt dit warbeeld aan den Aegyptenaar—dichter, voor wien het Cis- en Transalpijnsche Keltenland één nationale éénheid was? vraagt Partsch voorzichtig. Echter, is zoo'n vermoèden zelfs denkbaar, al laat die fabuleuse Eridanus, Hesiodus' bedenksel, tegelijk alle territoriale verwarring toe, waar die rivier achtereenvolgens in verband gebracht met de Po — Rhône— Rijn, volgens Götz met stelligheid terug te vinden is in een van de Baltische stroomen tusschen Weichsel en Dünn? Is het aannemelijk verder, dàt 'n geleerde bibliothecaris onder Ptolemaeus Euergetes en Philopator, eind 3e eeuw v. C. zóó weinig benul had van de toen al vrij druk bevaren oude wereldzee vol Phoenicische en Grieksche koloniën, dat hij niet eens wist, dat aan een druk-bezochte golf harer omranding de hooge wal der Alpen omhoog rees? De Alexandrijn bleef rechtzinnig trouw aan de mythische overlevering en deed mythisch- juist door degelijker kennis buiten die sfeer te houden. Zoo'n orthodoxie kent pendanten, dat je maintiendrai achtte twee eeuwen later ook Strabo zijn plicht, toen hij in Augustus' dagen zijn al-wetenden Homerus durfde verdedigen tegen ieder, die wat op diens geographische kennis had aan te merken.

Het befaamde Hercynische woud wordt dan besproken. In vage contouren dook het langzaam op: uit het N. W. voor Timaéus, uit het Z. O. tegelijk met het bronnengebied van den Donau (door Timaeus al hier gezocht) voor Aristoteles, Eratosthenes e. a., wijzen van bekendwording, waarin Caesar later vertrouwen stelde (B. G. VI. 24/5.). Doch de eigenlijke weg der kennis van dat reuzenwoud vol geheimen moet uitgegaan zijn van het Rhône-gebied, kolonisten uit Massilia waren wel de berichtgevers. Interessant die eerste ontsluiting van het Keltenland! Aristoteles hoort van la perte du Rhône, Genfer-en Boden-See worden ontdekt, op de Zwitsersche hoogvlakte Massiliotische munten gevonden. In die regionen lagen de wijde **λίμναι, αἵτ' ἀνὰ Κελτῶν ἤπειρον πέπτανται ἀθέσφατον,** (Argon. IV. 635),de schrik der Argonauten, nog verhoogd door angsten te land, waar wouden het uitzicht en stroomen het voortgaan beletten. Als een dea ex machina daalt Hera neer op de Hercynische rots en schreeuwt hun den weg der terugkeer toe. In dat gecompliceerde bodem-areaal met een bijna niet te ontwarren waterstelsel, waarin 'n **ἀπόρρωξ** zonder naam voor 't eerst op den Rijn schijnt te doelen, meent Partsch de bifurcatie, een vrij zeldzaam verschijnsel, waarmee Apoll. echter kwistig omspringt, te herkennen in de Nozon, die, zich splitsend in twee beken, de een naar de Genfer, de andere naar de Neuenburger See stuurt.

De fortuinlijke ligging van Alexandrië was óók zeer bevorderlijk voor de geographische wetenschap: Eratosthenes en Ptolemaeus werkten er hun geheele leven, Hipparchus en Strabo een deel er van. Maar, zegt Partsch, de geographische horizon aldaar werkte tevens kortzichtigheid in de hand. Verklaart dit vermoeden voldoende de onwetendheid van Apollonius? Ik twijfel en waag het wederom als boven tegenover een grootmeester der historische geographie den dichter zelfs in bescherming te nemen, die voor zijn Argonautentocht uitging van wat de mythe hem van hemel en aarde openbaarde. Ja, al had er een Baedeker bestaan for the ancient far West and East, de dichter had hem niet opgeslagen, de omranding der oecoumene was daarin bovendien toch een margo incognita gebleken.... of hadden N. W. Europa, een Thule, Ophir en Taprobane een vindbare plaats op de oude wereldkaart?

Men mag spreken van eine Bifurkation, verklaart Partsch, wenn einem Flusse in mehr als einer Richtung die Möglichkeit einer Fortsetzung seines Laufes geboten ist. Günther (Geophysik II[1]. p. 594) karakteriseert dit verschijnsel scherper door er op te wijzen, hoe het soms sichtbar, meestal unterirdisch, tot stand komt, welke laatste vorm bizonder kenschetsend is voor het geloof der ouden in deze.

Ten slotte nog eene overweging bij een onderwerp als dit, zij is al oud van dagen. In zijn bekend Handbuch der alten Geographie vraagt Forbiger al, of de moeite door Voss, Zeune, Völcker, Welcker, Hermann, Reinganum e.a. besteed om eenige wèrkelijke lijn te vinden in de dwaaltochten van Io en dergelijke verhalen, ooit eenig gelukkig resultaat zal en kan opleveren. Ondanks alle grondigheid en scherpzinnigheid weerspreken de conclusies der viri docti elkaar menigmaal e diametro, pogingen om locale aanduidingen in overeenstemming te brengen met werkelijk-geographische gegevens brengen verdeeldheid, in één woord bij een mythischen ondergrond blijkt de vrijheid van een dichter volkomen onbeperkt, — Scythen, Chalybes, Amazonen, waar huisdet gij? Hybristes en Aethiops, waar was uw loop, wàs die er ooit?

En toch, wij zeiden het vooraf, zulk onderzoek trekt en is instructief. Partsch bewees het weer in dit thema. Al kòn hij hier niet bereiken een overtuiging gewekt door zijn model-studie over De inundacione Nili n.l., dat

Digitized by Google

dit anonyme opus van Aristoteles *is* en de Nyl-aanwas, door regens verklaard, ***οὐκέτι πρόβλημά ἐστιν,*** toch worden wij bij deze fragmenten van onzekerheid meegesleept door een uiterst gaaf betoog. Men gunt daarbij gaarne den leidsman 'n aliquid est audendum, men zou graag àlles willen gelooven, als niet de scepsis bij zooveel realiseeren wat rumoerig werd.... De oude geograaf Agatharchides begreep de bezwaren al zoo aardig: — ***αὐτὸς ἑαυτῷ αἴτιος καθίστατο ἐλέγχων ὁ τὴν τῶν μυθοποιῶν ἐξουσίαν εἰς πραγματικὴν μετάγων ἐναργειαν· ἧς ἄν τις ἀφέλῃ τὸν ἔλεγχον, οὐθὲν εὐτελέστερον καταλείψει γένος τῆς πίστεως ἡρμένης.***

Gorinchem. H. J. Lulofs.

P. Tuxen, Forestillingen om Sjælen i Rigveda med nogle Bemærkninger om Sjæleforestillingens Udformning i de ældste Upanisader. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser. II, 4). København, Høst & Søn. 1919. (Pris kr. 0.65).

Na het lezen van deze titel verwacht men iets te horen over de voorstellingen, die in de Rigveda heersen over de ziel, maar al lezende merkt men, dat de schrijver zich in tegendeel tot doel heeft gesteld te bewijzen, dat de Indiërs uit de Vedatijd nog geen begrip „ziel" kenden; de idee „ziel" zou eerst zijn opgesteld in de oudste Upaniṣads. Tuxen meent n.l., dat men bij de studie van de RV niet is ontkomen aan het grote gevaar bij het onderzoek van vreemde religies, dat men eigen godsdienstige voorstellingen te veel mee laat spreken: ten gevolge daarvan worden in de RV. begrippen gevonden, die daar in werkelikheid niet aanwezig zijn.

Zo zegt Oldenberg („Die Religion des Veda", blz. 524), dat het geloof aan een ziel bij de Vediese Indiërs bestond; ze dachten zich de ziel als een wezen (uit lucht of schaduw bestaand), dat het lichaam kon verlaten, terwijl het zelf rondzwierf. In dat geval werd het lichaam bewusteloos. Met de dood verlaat de ziel het lichaam voor altijd en voert zijn eigen bestaan, onzichtbaar of zichtbare vormen aannemend.

Het is evenwel moeiliker om te zeggen, hoe dat zielewezen in de RV. werd genoemd; soms is van *asu*, soms van *manas* sprake. *Manas* is meer de geest, het denken, terwijl *asu* eigenlik leven, levenskracht betekent. Tuxen tracht nu aan te tonen, dat in de gevallen, waar men *manas* of *asu* soms met „ziel" vertaalt, steeds de eigenlike betekenis van geest, bewustzijn of leven meer aannemelik is.

Zijn eerste aanval richt hij tegen de opvatting van RV. X 58, „een hymme, die beschouwd wordt als voornaamste bewijsplaats van onze opvattingen van 't vediese geloof aan een ziel." T. neemt de hymme in zijn geheel in vertaling op en verdedigt daarna zijn eigen opinie, dat we hier niet te doen hebben met een dode, wiens ziel hem verlaten heeft, maar met een zieke, die zijn bewustzijn (*manas*) heeft verloren en die men door middel van bezweringsformules weer tot bewustzijn tracht te brengen. Wanneer we nu bij Oldenberg (RdV. blz. 526) lezen: „Den bewusstlos daliegenden Kranken hat das *manas* verlassen; es schweift schnell wie der Gedanke in die Ferne zu Yama dem Beherrscher der Todten, zu Himmel und Erde, dem Meer und den Bergen, der Sonne und Morgenröthe: aber die priesterliche Zauber- und Heilkunst bemüht sich es zurückzurufen „hier zu wohnen, zum Leben" (RV. X 58)", dan schijnt het mij toe, dat de beide opvattingen niet zo ver van elkaar staan, al wil Oldenberg hier *manas* met „ziel" vertalen. Dit gevoel nu, dat het eigenlik een kwestie van benaming is, die aan de betekenis niets afdoet, dringt zich nog sterker, bij ons op, wanneer de woorden *asu* en *ātman* worden behandeld.

Waarschijnliker lijkt het afwezig-zijn van het geloof aan een ziel, wanneer we de hymnen beschouwen, die over de dood en de toestand na de dood handelen. De dode heet *preta* (overledene), van de aanduiding van een ziel is geen sprake; het woord *tanu*, dat wel in deze teksten ermee wordt vertaald, kan tevens worden opgevat als vorm, gestalte, soms zelfs als lichaam. Duidelik blijkt uit de voorzorgen, die men bij de verbranding neemt, dat het van het grootste belang is, dat de dode met een onbeschadigd lichaam in het hiernamaals komt. Mocht soms een van de ledematen zijn achtergelaten door Agni, dan wordt de hulp van de *Manes* ingeroepen. Men dacht zich dus een leven hiernamaals met eenzelfde lichaam als hier beneden.

Toch wijst de schrijver zelf op een plaats in de A V. (XVIII 3.9), waar gezegd wordt: „ga daarheen, na uw *manas*, die daarheen is gegaan"; „zo bad men de dode om zijn lichaam bijeen te houden: manas, het bewustzijn, dat immers het eerst deze wereld verlaat, wordt hiermee verzocht zich met de overige delen te verenigen."

Hier is Tuxen, dunkt me, van de weg, die hij meende te gaan, afgedwaald. Als *manas* ook hier slechts bewustzijn betekent, dan verwachten we eerder, dat evenals in RV. X 58 *manas* naar deze wereld wordt terug geroepen; niet, dat de andere delen naar het Jenseits moeten volgen.

En wat de voorzorgsmaatregelen betreft om het lichaam van de dode in zijn geheel en gaaf in gene wereld te laten komen, ook deze zijn nog geen stellig bewijs voor het ontbreken van een ziel: het bewijst slechts, dat men ook voor het lichaam aan een voortzetting van het leven geloofde. (Hoe moeilik het overigens is, zich een ziel te denken zonder lichaam, laten de middeleeuwse helletochten zien, zoals ze o.a. in Tondalus' Visioen en in de verhalen over 't vagevuur van St. Patricius worden beschreven. De „zielen", die de martelingen van de hel doorstaan, zijn niets anders, dan de menselike lichamen).

In de oudste Upaniṣads begint zich eerst het eigenlike begrip „ziel" te vormen.

Het uitgangspunt zijn de zinsorganen en funkties, hele synoniemenreeksen vinden we daarvan, meestal behoren oog, oor, *manas* (gedachte), stem en adem tot de vaste bestanddelen. Is men eenmaal zover, dan stelt men zich ook de vraag, welke van deze nu de belangrijkste is; in de Chāndogya-up. V, 1 wordt door Prajāpati aan *prāṇa* de voorrang toegekend, daar slechts met het verlies van *prāṇa* het leven is gemoeid.

Naast 't streven om het onontbeerlikste voor het leven te vinden komt een tweede: het principe naar voren te brengen, dat achter alle zinnen ligt. Soms verheft men *manas* tot die plaats, die dan echter slechts relatief dominerend is, daar *manas* nu eenmaal slechts „gedachte" was.

Ten slotte is er klaarheid gekomen over dit probleem. De Kauṣītaki-up zegt (III, 7), dat geen funktie in staat

Digitized by Google

is te funktioneren, indien ze niet begeleid wordt door het bewustzijn (*prajñā*), dat in 't begin van het hoofstuk reeds met *prāṇa* is geïdentificeerd. Men moet niet tevreden zijn met het begrijpen der verschillende funkties, maar men moet steeds zoeken naar het aktieve principe, dat achter alle funkties ligt en in hen werkt. — Hiermee is de gewichtigste stap gedaan, die voerde naar het opstellen van de idee „ziel".

Tegen dit laatste hoofdstukje bestaat geen enkel bezwaar; er wordt in duidelik gemaakt, hoe in de filosofie der Upaniṣads de idee „ziel" is ontstaan. — Wat Tuxen tenslotte met zijn opstel heeft aangetoond, is dit: in de hymnen van de RV. wordt niet één bepaald woord gevonden, dat in alle gevallen een equivalent is van ons begrip „ziel". Hiermee is evenwel volstrekt niet gezegd, dat het geloof aan een ziel nergens in de R V. tot uiting komt.

Utrecht. Martha A. Muusses.

K. Clemen, Fontes historiae religionis persicae. Bonn, Marcus & Weber. 1920.

Het boekje, welks titel hierboven staat, is het eerste deeltje eener serie: fontes historiae religionum ex auctoribus graecis et latinis collecti. Clemen heeft hier bijeen verzameld uit de gedrukte teksten, alles wat de Grieksche en Latijnsche auteurs, tot in de vroege middeleeuwen, over de Perzische religie vermelden. Uitgesloten worden de inscripties en de papyri. Dit is te betreuren, daar al het andere reeds genoegzaam bekend was, doch juist deze bronnen nog nieuws kunnen bevatten. Een buitenstaander moet wel den indruk ontvangen, dat de verzamelaar enorm gezocht heeft, om al die plaatsen bij elkaar te krijgen, doch den ingewijde is het bekend, dat een groot deel dezer teksten, reeds is bijeenverzameld geworden (door Jackson in zijn boek: Zoroaster, the profet of Ancient Iran, van 1899). Aan de teksten, die Clement ons geeft, en die zeker wel volledig zijn, worden de varianten der hss. en de gissingen der verschillende uitgevers toegevoegd.

Wat ons van dit nuttige werk het meest interesseert, is dat, wat er op volgen moet: de door Clemen aangekondigde interpretatie, die in de „Religionsgeschichtliche Versuche und Arbeiten" zal verschijnen. Het is van groot gewicht, dat deze teksten eens behandeld worden door iemand, die vertrouwd is met de bronnen der religie, waar het om gaat. Na de Perzische bronnen komen de Aegyptische; wij hopen, dat dan de Indische zullen volgen: een verbeterde en vermeerderde editie van Schwanbeck.

Utrecht. W. Caland.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

STICHTING DE GOEJE.

1. Het bestuur der stichting heeft sedert November 1919 geen verandering ondergaan en bestaat derhalve uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. T. J. de Boer, Dr. K. Kuiper en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester)

2. In het jaar 1920 verscheen als uitgave no. 6 der stichting: „Die Richtungen der islamischen Koranauslegung" door Dr. I. Goldziher, zijnde een vermeerderde bewerking der in 1913 te Uppsala door hem over dit onderwerp gehouden voordrachten.

3. Van de zes uitgaven der stichting zijn nog een aantal exemplaren over, welke bij den uitgever Brill te Leiden verkrijgbaar zijn en waarvan de opbrengst aan de stichting ten goede komt: no. 1, de photografische repoductie van het Leidsche handschrift van al-Buhturi's Hamâsah (1909), is verkrijgbaar voor f 96; no. 2, al-Mufaddal's Kitâb al-Fâkhir, ed. C. A. Storey (1915), voor f 6; no. 3, Streitschrift des Gazâlî gegen die Bâtinijja-Sekte, door I. Goldziher (1916), voor f 4,50; no. 4, Bar Hebraeus' Book of the Dove together with some chapters from his Ethikon, door A. J. Wensinck (1919), voor f 4.50; no. 5, De Opkomst van het Zaidietische Imamaat, in Yemen, door C. van Arendonk (1919) voor f 6; en no. 6, Die Richtungen der islamischen Koranauslegung, door I. Goldziher (1920), voor f 10.

4. Door de over eenige jaren te verdeelen kosten van dit laatste werk zijn de geldmiddelen der stichting voorloopig geheel in beslag genomen.

November 1920.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterk., XXXIX, 3-4: J. H. Kern, Losse opmerkingen over woorden uit de Goudse Rechtsbronnen. — Dez., Enkele plaatsen en woorden uit *Dat Kaetspel ghemoralizeert*. — R. C. Boer, Studiën over Oudnoorsche spraakleer, I-VII. — G. G. Kloeke, Dialectgeographische onderzoekingen, I. — Dez., Naschrift. — R. v. d. Meulen, De Mallegazen van de Kaap. — Dez., Schevinken van Oostland. — Dez, Kabardijn in blazen. — W. v. Eeden, Een episode uit de Hallfredarsaga. — J. Prinsen JLzn., De Nederlandtsche Wech-corter. — John Snellen, Een verrassing. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XV, 1: P. J. v. Winter, Iets over taal en stijl van Dr. Abraham Kuyper. — C. B. v. Haeringen, Over verschrijvingen. — G. G. Kloeke, Opmerkingen over dialectgeographie. — Ph. J. Simons, De term „betekenen" in en buiten de kleuterroman. — Aankond. en Meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, VI, 2: M. Boas, De raetoromaansche versie der *Disticha Catonis*. — W. v. Eeden, De groote Olafs saga Tryggvasonar en de Hallfreðar-saga. — N. v. Wijk, Zum slavischen Zeitworte *chotěti*. — A. G. v. Hamel — K. R. Gallas, Over Ossian. — J. J. A. A. Frantzen, Ein spätes Zeugnisz lateinischer Klerikerdichtung.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXV, 3: Bolkestein, Nieuwe handboeken voor de geschiedenis der Oudheid. — Severijn, Religie en Kunst. — Kuiper, Schouten en Le Maire.

Archief Aartsb. Utrecht, XLVI, 2: Van Veen, Pastorie te Epe. — Dez., Willekensklooster te Groenlo. — J. H[offman], Bijdr. tot de gesch. der Katholieken te Gorcum, enz.—Van Veen De stichting van Mariengaard te Opheusden, enz. — Meyer, Aertspriesterschap te Zwolle (vervolg).

Studiën, XCV, Januari: A. Borret, De drang naar Organisatie. — A. Slijpen, Israël Querido. — A. J. M. Mulder, Over de Telefonie zonder Draad. — T. W., Een berijmda Vertaling van Thomas à Kempis' Navolging. — G. Gorris, Een „Jaarlijksche Boekenschouw" voor Katholieken. — Meded. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Besançon & Struik. Précis et anthologie de la littér. française: Neophil. VI, n°. 2 (Salverda de Grave).

Eringa, La Renaissance et les rhétoriques néerlandais: N. Taalg. XV, n°. 1 (Salverda de Grave).

Geschiedk. Atlas van Nederland: Hist. Zeitschr. 121, n°. 2 (Fabritius).

Monteyne, Maurits Sabbe: N. Taalg. XV, n°. 1 (de Vooys).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

ACHTZIG AUFGABEN

ZUR ÜBERSETZUNG INS DEUTSCHE

Gesammelt und teilweise
mit Anmerkungen versehen

von J. H. VAN BECKUM und J. M. RAMECKERS,

Lehrern der deutschen Sprache und Literatur.

Prijs f 4,25. -:- **Geen toeslag.**

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

DE NIEUWE TAALGIDS.

TWEEMAANDELIKS TIJDSCHRIFT

onder redaktie van

J. KOOPMANS en Prof. Dr. C. G. N. DE VOOYS.

Prijs per jaargang . . . . f 5,90
franko per post . . . . . f 6,30

Zoo juist verschenen:

Vijftiende jaargang. — Afl. 1.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

WIJ LOVEN UIT ALS PREMIE

voor dengene, die ons de meeste abonnés aanbrengt (minstens vijf) op het

TIJDSCHRIFT VOOR R. K. OUDERS EN OPVOEDERS

EEN GRATIS REIS EERSTE KLASSE (SPOOR EN HOTEL) NAAR PARIJS EN LOURDES

onder de bekwame leiding van het Reisbureau LISSONE & ZN.

Abonnementsprijs per jaar **f 4.80,** Proefnummers op aanvraag gratis bij de Uitg. Het Nederlandsche Boekhuis, Industriestr. 1 TILBURG

Nederlandsche Bibliographie

Abonnement per jaar (12 nummers) **1.—.**

Verschijnt op den eersten van elke maand bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ TE LEIDEN

VERSLAG

betrekkelijk de in 1921 uitgegeven werken over de

Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA,** te *Makkum,* is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT,** onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal,* van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook,* over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE;** onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van f 1000.**— zoodanig Verslag over de in **1921** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1922 op te maken en vóór 1 Juni 1923 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland.

LEEUWARDEN, Februari 1921. MR. C. B. MENALDA.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. **No. 6.** **Maart 1921.**

Muller, Grieksch Woordenboek (v. IJzeren).
Löfstedt, Kritische Bemerkungen zu Tertullians Apologeticum (Wilde).
Muusses, Koecultus bij de Hindoes (Faddegon).
Blommaert, Les châtelains de Flandre (Gosses).
Schmidt u. Wajnberg, Gespräche Jesu mit seinen Jüngern (Windisch).
Schoolboeken:
Uitgaven v. d. fa Noordhoff.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

F. Muller Jzn., Grieksch Woordenboek. Groningen—Den Haag' J. B. Wolters' Uitgeversmaatschappij. [1920]. (Pr. ƒ 13.90).

Het is, meen ik, Scaliger geweest, die zeide, dat het schrijven van een lexicon eer het werk was van een vadermoordenaar dan van een fatsoenlijk mensch. Is 't misschien daaraan te wijten, dat de schrijvers van Grieksche woordenboeken zoo op het woord *vadermoordenaar* gesteld schijnen te zijn, dat ze het bepaald noodig achten ter vertaling van *πατραλοίας*? Toch blijkt reeds uit de plaatsen, ook door den heer Muller aangehaald, dat de beteekenis veeleer is *hij, die zijn vader mishandelt*; duidelijk kan men dit zien door Ar. Ranae 274 te vergelijken met vss. 149 sq. Dat de beteekenis zich meer in moorddadige richting heeft ontwikkeld, doordat men verband zocht met *ὄλλυμι* in plaats van met *ἀλοάω* is zeer begrijpelijk (vgl. Radermacher, N.T.Gr. p. 35).

Ik begon met dit woord, omdat het toevallig het eerste was, dat ik door nieuwsgierigheid gedreven opzocht in het nieuwe woordenboek; dat ik een kleine teleurstelling ondervond, is gelukkig geen slecht voorteeken gebleken. Integendeel, na eenige maanden gebruik kan ik in het algemeen slechts met lof en bewondering spreken van den arbeid van Prof. Muller: telkens bleek het boek een betrouwbare vraagbaak. Ik meen dit voorop te moeten stellen, omdat ik in deze bespreking uit den aard der zaak meer het licht zal laten vallen op de bezwaren, waarop ik stuitte, dan op de verheugenissen, die het gebruik van het boek mij gaf.

Die bezwaren meen ik in het algemeen te moeten toeschrijven aan het feit, dat de heer Muller te vlug heeft gearbeid; daardoor is het hem niet geheel gelukt zich te houden aan het in de Voorrede ontwikkeld werkprogram. Dat „van een bewerking van het Woordenboek van Van den Es geen sprake kon zijn" is begrijpelijk: hoe verdienstelijk ook het werk van den Amsterdamschen Rector geweest is, waarin wel bijna allen, die in ons land de beginselen van het Grieksch in de laatste 60 jaren hebben geleerd, steun gevonden hebben — er zijn thans andere eischen te stellen ook aan een beknopt woordenboek. In de eerste plaats eischen van volledigheid. Het Grieksche woordenmateriaal is sterk uitgebreid door nieuwe vondsten, terwijl ook de catalogiseering van het reeds sinds lang bekende vocabularium flinke vorderingen heeft gemaakt, hoeveel er ook nog te doen overblijft. De heer Muller heeft allereerst de nieuwe aanwinsten willen verwerken; hij heeft daartoe de verschillende *Supplementa*, in Lietzmann's *Kleine Texte* opgenomen, geexcerpeerd, verder voor Menander gebruik gemaakt van Körte's tweede uitgave, en voor de *Ἀθηναίων πολιτεία* en Bacchylides van den arbeid van Blass. Voor Timotheus, Herondas en voor verspreide fragmenten werd gebruik gemaakt van Van Herwerden's *Lexicon Dialecticum et Suppletorium*. Hier nu ligt m. i. een principieele fout. Volledigheid is zeker nooit het resultaat geweest, door Van Herwerden bereikt: zijn, door hem zelf steeds erkende, onnauwkeurigheid maakte dit wel onmogelijk. Bovendien heeft de heer Muller het werk van Van Herwerden niet altijd nauwgezet geexcerpeerd; zoo komt het dat b.v. de lectuur van Herondas alleen met hulp van het Woordenboek van den heer Muller lastig of vrijwel onmogelijk is. Uit den *Διδάσκαλος* b.v. vind ik niet opgenomen de woorden *παίστρα, κηρόω, δορκαλῖδες, κυρτεύς, βύβλιον, ἰσσᾶ* (*ἴσσα*); de uitdrukking *ἐκ τετρημένης ἠθεῖ* (vs 33) is niet door het Woordenboek te begrijpen, al wordt de plaats ook s. v. *ἠθέω* genoemd. Ook over den *κόκκινος βαυβὼν* uit de zesde mimiambe, waarover nog al wat te doen is geweest, worden we niet duidelijk ingelicht; het woord is niet als eigen lemma opgenomen, maar s. v. *βαυβάω* teekent de heer M. aan: „*vgl. βαυβών* = *ὄλισβος*, Ar. Lys. 109 enz.;" daar nu *ὄλισβος* niet in 't woordenboek is opgenomen, is de naieve Herondas-lezer nog niet veel verder, terwijl de beter ingewijde wel zal begrijpen, dat de schrijver niet meegaat met de minder aanstootelijke verklaring, inder-

Digitized by Google

tijd door Prof. van Leeuwen gezocht. Dat ook Timotheus te kort komt, kan men gauw genoeg constateeren door den Index in Von Wilamowitz' uitgave te vergelijken; ik noteerde voetstoots het ontbreken van **ἀντίτοιχος, γυμνοπαγής, δενδροέθειρος, ἑνδεκακρὸύματος, ὀξυπαραύδητος, στερεόπαγής**; slechts éen van deze woorden is niet te vinden in den door Van Herwerden in 1904 uitgegeven Appendix. En waarom ten slotte heeft het inventariseeren van Menander's woordenschat den heer Muller er niet toegebracht ook zijn aandacht te geven aan de andere nieuwgevonden fragmenten der comici, die verzameld zijn door Schroeder en door Demiańczuk? In beide uitgaven vindt men uitvoerige indices, die aantoonen, dat ook hier heel wat uitbreiding van den Griekschen woordenvooraad te vinden is.

Beter is het gesteld, naar 't schijnt, met de inventarisatie van den woordschat der Papyri. De heer Muller heeft zeer terecht ingezien, dat hij zich hier binnen enge grenzen moest houden: hij heeft zich beperkt tot wat hem werd aangeboden in de bekende verzameling van Preisigke en in de bloemlezingen van Witkowski en Helbing. Hoe verstandig deze keuze is geweest, zag ik daaruit, dat het Woordenboek ook ongeveer voldoende bleek voor de lectuur van de eenigszins uitvoeriger verzameling van George Milligan, *Selections from the greek papyri*.

Daarentegen heeft Prof. Muller zich, naar 't mij voorkomt, weer niet altijd genoeg geinteresseerd voor de aanvulling van het vocabularium, voor zoover die mogelijk is geworden door de publicatie van speciale Indices en Lexica voor reeds sinds lang bekende auteurs. Ik acht het b.v. een ernstig bezwaar, dat de heer Muller blijkbaar geen gebruik heeft gemaakt van den voortreffelijken *Wortindex*, door Walther Kranz toegevoegd aan Diels' *Fragmente der Vorsokratiker* en van den *Index verborum* der *Poetarum philosophorum fragmenta*. Hierdoor toch ontbreken niet alleen vele woorden, die in een modern woordenboek zeker thuis hooren, maar ook wordt het beeld der beteekenisontwikkeling, waaraan de schrijver, blijkens de theorie van de Voorrede en blijkens de practijk van het boek zelf, zoo groote waarde hecht, er minder zuiver door geteekend. Voor **ἀναθυμίασις** b.v. wordt niets anders opgegeven dan „droge verdamping ARISTOT." voor **ἀναθυμιάω**; „**1** laten verdampen, verdampen ARISTOT.; (met rook) opvlammen, *overdr.* POL. — **2** dampen omhoog-, tot zich trekken, ***v. d.*** *zon* ARISTOT. — **3** Pass." Dat het slot van dit artikel blijkbaar door een fout van den zetter verdwenen is, zal wel niemand den heer Muller kwalijk nemen; maar het is zeer te betreuren, dat niet door een klein excerpt uit Kranz wordt aangetoond, dat Aristoteles de woorden gebruikt heeft in aansluiting bij oudere wijsgeeren, die ze, zooals uit de bewaard gebleven fragmenten te zien is, druk gebruikt hebben. Hier zou uit het woordenboek-artikel een stukje philosophie-geschiedenis kunnen gehaald worden. Niet minder belangrijke uitbreiding had de behandeling van **φύσις** kunnen ondergaan, van welk woord niet eens vermeld is, dat het bij de Voor-Socratici voorkomt, terwijl het in den Index van Kranz — wat zeer begrijpelijk is — niet minder dan 4½ kolom in beslag neemt. Zonderling daarentegen vond ik het, dat wel is opgenomen **ἀνατμίζομαι**, met de bijvoeging, dat het voorkomt bij Democritus: bij Kranz ontbreekt dit woord, dat ik met behulp van Pape teruggevond bij Athenaeus II 89 in een Democritus-citaat, dat, als ik wel zie, door Diels niet is opgenomen.

Maar ook de Indices en Lexica, die de heer Muller, naar zijn eigen mededeeling, wèl heeft gebruikt, zijn, naar het schijnt, niet altijd met de vereischte nauwkeurigheid door hem geexcerpeerd. Voor Pindarus b.v. herlas ik eens ter controle de eerste Pythische ode. Niet voldoende toelichting vond ik voor **ἀμαιμάκετος** in vs. 14: de vertaling *niet te verslaan, niet te dooden*, de eenige, die opgegeven is, kan toch slecht dienst doen waar het woord gebruikt wordt als epitheton van de zee; bij **μετανάγω**, dat speciaal voor vs. 52 is opgegeven, had vermeld moeten worden, dat de vorm **μεταναξοντας** aan een onzekere coniectuur van Bergk het leven dankt; **μετανάσσοντας**, de m.i. veel waarschijnlijkere verbetering van Wakefield, wordt niet door het lexicon verklaard. Ook voor **πείρατα** in vs. 81 vond ik niet voldoende toelichting, terwijl de alleen uit Pindarus geciteerde plaatsen Ol. II 34 en Pyth. IV 220 hier geen steun kunnen geven. En om nog even van Pindarus uit te gaan: zeer terecht vond ik **ἀγλαόθρονος** Ol. XIII 96 verklaard door „met schoone bloemen (in het haar)". Zoo vond ik bij **εὔθρονος**: „op schoonen troon.... *beter*: met schoone bloemen". Maar waarom wordt dan voor **ποικιλόθρονος** bij Sappho de beteekenis *op bont versierden zetel zittend* gehandhaafd?

Minder zal men, naar 't mij schijnt, te klagen hebben over onvolledigheid bij de lectuur van Aeschylus en Sophocles; ook Thucydides komt niet te kort. Euripides daarentegen kan nog wel wat aanvulling velen; zoo ontbreekt **καρποτρόφος** (Ion 475); s.v. **πέτρος** had wel de uitdrukking **πάντα κινῆσαι πέτρον** *omnem lapidem movere* uit Heraclid. 1002 geciteerd mogen worden; voor **πρᾶγμα** *macht, positie* is een markante plaats Hel. 286 (**τοῖς πράγμασι τέθνηκα τοῖς δ' ἔργοισιν οὔ**); bij **πῶς ἄν** *utinam*, waarbij alleen **σ** (lees **o**) 195 wordt aangehaald, mochten zeker bekende plaatsen als Med. 97 en Hippol. 345 niet ontbreken. Ook voor Plato kan nog wel wat gedaan worden. Te vergeefs zocht ik **κατηβολη** (Hippias Minor 372 E) en **ὀρτυγοτρόφος** (Euthyd. 290 D, wel opgenomen is **ὀρτυγοθήρας**. dat in de onmiddellijke nabijheid staat); herhaaldelijk miste ik verwijzing naar Plato, waar die volgens het programma van den heer Muller zeer gewenscht was. Zoo moest m. i. bij **ἀρτεμής** verwezen worden naar Cratylus 406 B, speciaal omdat de s.v. **ἄρταμος** gegeven etymologie zich aansluit bij wat in den Cratylus gezegd is; **προκαλεῖσθαι** *zich beroepen op* komt niet alleen voor bij Polybius, maar ook Euthyphro, 5 B, **σαθρός** ***zwak*** Euthyphro 5 C, **αἰωρεῖσθαι** *hangen, zweven* Menexen. 248 A, **ἐπήβολος** niet alleen bij Homerus en Hesiodus, maar ook Euthyd. 289 B. Ik geef hier eenige voorbeelden van wat ik aanteekende; natuurlijk heb ik niet den heelen Plato er op nagekeken.

Toch kan in het algemeen gesproken, het werk van den heer Muller beschouwd worden als een betrouwbare gids voor het taalgebruik der zoogenaamde klassieke periode; niet met volle overtuiging kan ik dat zeggen, waar het gaat om de auteurs uit lateren tijd. Reeds uit de Voorrede kan men dit begrijpen: nadat verschillende rubrieken van schrijvers onderscheiden zijn, worden te zamen genoemd „de latere schrijvers, vaak in ***Κοινή***-nuanceering en ten slotte het Nieuwe Testament". Laatst-

Digitized by Google

genoemd taalmonument is met goede zorg behandeld; in de voorafgaande bewoordingen echter had ik gaarne eenige nadere aanduiding gelezen. Wordt b.v. de *Tractatus de Sublimi* binnen het kader getrokken, zooals men zou verwachten bij een woordenboek, dat „in beknopten vorm zoowel den gymnasiast als den student voldoende (wil) zijn?" Ik vind niet vermeld, dat **εἱρμός** er in voorkomt (XXII, 1) of **σκῆνος** voor *lichaam* (XXXII, 5); bij **χωρεῖν** *animo concipere* kon verwezen worden naar IX 9 (in de omgeving en het veel besproken Genesis-citaat). Verder lette ik eens speciaal, behalve op Herondas, op Theocritus, Callimachus en Lucianus; dat Plutarchus niet geheel tot zijn recht is gekomen, merkte ik reeds op in het *Weekblad voor Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs* XVII blz. 594. Voor Theocritus vond ik vrij wel voldoende toelichting, hoewel ik herhaaldelijk verwijzing naar zijn poezie miste, waar die voor de aanwijzing van de gebruikssfeer van een woord gewenscht was (b.v. VIII 3 **ἄνηβος**, VIII 6 **ἐπίουρος**, VIII 82 **ἐφίμερος**, XIV 4 **ἀυσταλέος**, XIV 23 **ἐφάπτω**, XV 16 **νίτρον**, XV 68 **ἄπριξ**). Callimachus daarentegen schijnt wat verwaarloosd te zijn. Terwijl uit de opneming van woorden als **ἐνδρομίς**, **ὑπογλαύσσω**, **καλιστρέω** blijkt, dat het niet de bedoeling van den heer Muller is geweest hem voorbij te gaan, mis ik uit den Hymnus in Dianam, dien ik er op nalas, tal van woorden b.v. **λαγωβολία** (vs. 2), **λεγνωτός** (vs. 12), **ἄμορβος** (vs. 45), **ἀμβολαδίς** (vs. 61), **μορμύσσομαι** (vs. 70), **μελάμψηφις** (vs. 101), **λεχωίς** (vs. 127), **κεραελκής** (vs. 179), **πυδορρώη** (vs. 215), **πρωτόθρονος** (vs. 228), **κατακροταλίζω** (vs. 247).

Veel bezwaarlijker lijkt mij de achterstelling van Lucianus, voor wien de heer Muller veel uitgebreider materiaal had kunnen vinden in den, blijkens de Voorrede, ook door hem geraadpleegden *Index* van Reitz. Niet alleen om practische redenen verdient Lucianus dat men hem voor een Grieksch woordenboek nauwkeurig excerpeert: de observatie van zijn taalgebruik is van groot belang bij de bestudeering van de verhouding tusschen Atticistische en *Κοινή*-schrijvers; nog altijd zeer lezenswaardige opmerkingen zijn hierover gemaakt door Cobet, V. L. p. 75 sqq. Hoe geschikt had b.v. voor het veelvuldig gebruik van **λαλέω** in het later Grieksch verwezen kunnen worden naar de Saltatione 62, waar Lucianus het bij Herodotus I 47 aangehaalde orakel **καὶ κωφοῦ συνίημι καὶ οὐ φωνεῦντος ἀκούω** parafraseert in de woorden: **ἀλλ', ὅπερ ἔφη ὁ Πυθικὸς χρησμός, δεῖ τὸν θεώμενον ὄρχησιν καὶ κωφοῦ συνιέναι καὶ μὴ λαλέοντος (τοῦ ὀρχηστοῦ) ἀκούειν**. Of, waardoor kan het gemotiveerd worden om, zooals de heer Muller doet, wel uit Plato te citeeren de uitdrukking **ἐν ὕδασι γράψαι**, maar niet **καθ' ὕδατος γράφειν** uit den **Κατάπλους** 21? Bij **ἐξαντλέω** had ik graag verwezen gezien naar Hermotimus 61 **ἐπιρρεῖ γὰρ κατὰ τὴν παροιμίαν τὸ πρᾶγμα ἐξαντλούμενον**; bij **πίθηκος**, waar geen jonger plaats geciteerd wordt dan Demosth. XVIII 242, had vermeld moeten worden, dat het woord herhaaldelijk bij Lucianus voorkomt; uit het begin van den Timon kon de uitdrukking **τὸ κεχηνὸς τοῦ μέτρου** aangehaald zijn. Elders wordt minder juist in het algemeen aangegeven, dat een woord bij Lucianus in gebruik is, terwijl het slechts een enkele maal bij hem voorkomt; zoo had bij **σακέρδως** naar Alexander 43 verwezen moeten worden, bij **πτίσσειν** had uit den Hermotimus 79 de uitdrukking **ἂν ἀποβάλῃ τοὺς ὤμους πτίττων** moeten worden genoemd. Niet vermeld vond ik — wat ook Reitz verwaarloosd heeft — **ἐπίστασις** in de beteekenis van **ἐπιστήμη** uit Vit. Auct. 27; om hier te besluiten met een iets meer algemeene opmerking wil ik er op wijzen, dat i.v. **πάνυ** het gebruik van **ὁ πάνυ** *de zeer bekende* zeer onvolledig geillustreerd wordt door verwijzing naar een plaats uit Thucydides en een uit Xenophon: bij Lucianus komt de wending herhaaldelijk voor, ook bij Dio Cassius en Plutarchus.

Ten slotte een omissie van algemeenen aard. Reeds in mijn hierboven genoemde Weekblad-bespreking zeide ik, dat het voor de school jammer is, dat de eigennamen niet zijn opgenomen; hier is het de plaats om daaraan toe te voegen, dat de weglating ook om wetenschappelijke redenen te betreuren is. Eigennamen toch en appellativa zijn in het Grieksch dikwijls niet te scheiden; duidelijk ziet men dit b.v. in het Woordenboek s.v. **κύκλωψ**, waar zoowel naar Homerus en Hesiodus wordt verwezen, bij wie de eigennaam voorkomt, als naar Empedocles, die, evenals Parmenides, het woord als adiectivum in den zin van *rond* heeft gebruikt. Vooral om die reden behooren m.i. de eigennamen te worden opgenomen in een woordenboek, dat zich tot doel stelt ook „de vóór-geschiedenis van het woord, voor het binnen ons gezichtsveld, de Grieksche taal, treedt" te behandelen. Dat de heer Muller dit ook gevoeld heeft, blijkt b.v. bij **εὐρωπός**, waar hij aanteekent „**εὐρωπός** = **εὐρύς**, Eur. Iph. T. 626 (cf. *Εὐρώπη*)" — meer niets. Het zou nu toch in de rede liggen ook een verdere verklaring te geven van den naam van ons werelddeel, hetzij de heer Muller zich hier kan aansluiten bij het artikel van Wolf Aly, *Glotta* V p. 63-74, hetzij hij inderdaad aansluiting bij **εὐρύς** wil zoeken. Elders viel het mij op, dat wel opgenomen is **Κένταυρος**, blijkbaar om de etymologie van Kretschmer (*Glotta* X p. 50-58) te kunnen plaatsen. Daarentegen miste ik **Νάξος**, hoewel s.v. **νάσσω** wordt aangeteekend „*vgl.* **νάκη** *en z.* **Νάξος**"; het artikel van Geffcken en Herbig, *Glotta* IX p. 97-109 had hier tot eenige uitbreiding aanleiding kunnen geven, ook tot het opnemen van een lemma **ναξός**, met het oog op het epigram, waarop Plato Phaedrus p. 236 B zinspeelt. Evenzoo had ik — zij het ook om andere redenen — gaarne *Λήμνιος* teruggevonden, vgl. Aeschyl. Choeph. 632, Herod. VI 138.

Over het etymologisch gedeelte durf ik slechts met groote bescheidenheid te spreken; grootendeels mis ik hier de bevoegdheid tot oordeelen. Dat de heer Muller aan dit onderdeel van zijn reuzentaak met bizondere voorliefde heeft gewerkt, blijkt m.i. uit iedere bladzijde; aanwijzen laat zich b.v. die voorliefde i.v. **βούλομαι**, waar wordt verwezen naar **βάλε**, **ἂ βάλε** = *utinam* bij Alcman, terwijl een afzonderlijk lemma *βάλε* ontbreekt. Een enkele maal meen ik, dat de schrijver wat al te veel aan zijn scherpzinnigheid heeft toegegeven; zoo kan ik moeielijk gelooven, dat bij *bekennen* in onze bijbelsche uitdrukking *een vrouw bekennen* inderdaad, zooals s.v. *ΓΙΓΝΩΜΑΙ* wordt gezegd, te denken is aan verwantschap met W. *ĝenē/ō*. Ik heb hierbij altijd gedacht aan een letterlijke vertaling van **γιγνώσκειν γυναῖκα**; minder duidelijk werd de zaak me, toen ik in het Middel-nederlandsch Woordenboek vond, dat de zegswijze ook reeds in het Mnl. voorkomt. Misschien

Digitized by Google

wil een Neerlandicus hier wel eens voorlichting geven.

Zoowel de laatst besproken opmerking als menige andere, die ik met meer vertrouwen aanvaard, is vermoedelijk van den heer Muller zelf afkomstig. De beknoptheid van het werk liet natuurlijk niet toe dit te vermelden; dat de schrijver b.v. zelf aan het woord is s.v. ῥηξήνωρ weet ieder, die z´n belangrijk artikel *Mnemosyne* XLVI p. 135-139 heeft gelezen. Zelfs geloof ik, dat de heer Muller soms zijn eigen werk wat te veel op den achtergrond heeft gehouden: waarom b.v. laat hij s.v. *ἐσχάρα* ten deele de etymologische combinatie weg, die hij heeft gegeven *Mnemosyne* XLIII p. 336? Slechts zelden waagde ik het een eigen opmerking te stellen tegenover de veel meer diepgaande kennis van den heer Muller; zoo geloof ik, dat hij zich evenals velen vóór hem bij de verklaring van *βεκκεσέληνος* ten onrechte heeft aangesloten bij den scholiast op Ar. Nubb. 398, die verwantschap zocht met het bij Herod. II 2 vermelde, zoogenaamd Phrygische, *βέκος* Ook ben ik niet overtuigd in zake **δολιχόσκιος**. Ik begrijp nog maar altijd niet *qua re haec vox ab umbra duci non potuerit*, om gebruik te maken van de woorden van Prof. Van Leeuwen (ad *Γ* 346); maar zelfs indien de oude afleiding verkeerd is, dan is daarmede nog niets gezegd omtrent de beteekenis van het woord. Zoodra het door volksetymologie met *σκιά* in verband werd gebracht, hechtte men er toch zeker de beteekenis *langschaduwig* aan; daarom geloof ik, dat de heer Muller niet ver genoeg is gegaan, toen hij als vertaling gaf „m e t l a n g e s c h a c h t (schaduw)."

Dat intusschen de behandeling der etymologie binnen nauwe grenzen moest blijven, is begrijpelijk, maar brengt een groot bezwaar mede: de niet-deskundige gebruiker van het boek — en men kan zeker zijn, dat verreweg de meeste gebruikers hier niet-deskundigen zijn — zal dikwijls in de veronderstelling komen, dat de vaststaande waarheid hem voor oogen gebracht wordt, terwijl hij slechts met een hypothese te doen heeft. Om een voorbeeld te noemen: **ἐνιαυτός** wordt door den heer Muller geexpliceerd als „*hypostase uit ἐνὶ αὐτῷ, daar ἑ. eig. is* de jaar-dag, het tijdstip, waarop het jaar weer „op het zelfde punt" gekomen is". Slechts gebrek aan plaatsruimte kan den heer Muller hier verhinderd hebben ook melding te maken van de door Brugmann tweemaal in de *Indogermanische Forschungen* verdedigde etymologie, waardoor **ἐνιαυτός** in verband gebracht wordt met **ἰαύω** (**ἐνιαύω**), zoodat de oorspronkelijke beteekenis zou zijn *Ruhestation, Raststation im Sonnenlauf, solstitium*. Ik zal het wel laten hier te kiezen tusschen beide woordverklaringen, al wil ik de bekentenis niet voor mij houden, dat de eerste een eenigszins naieven indruk op mij maakt; maar ik meen wel, dat de keuze den belangstellenden philoloog mogelijk gemaakt moet worden. Mocht door een dergelijke uitbreiding het boek bij een eventueelen herdruk te omvangrijk worden, dan zou het m. i. gewenscht zijn over te gaan tot splitsing: een afzonderlijk etymologisch woordenboek van de hand van den heer Muller zou zeker recht van bestaan hebben naast de werken van Prellwitz en Boisacq. Groote uitbreiding zou dan ook kunnen gegeven worden aan blz. XIII en XIV van het boek, waarin een verklaring gegeven wordt van de teekens en afkortingen benevens een graphische voorstelling der Phasen; vooral de laatste is voor den niet-linguist m.i. veel te beknopt.

Men ziet: ik heb heel wat optemerken, en toch heb ik de lijst mijner aanteekeningen, die ik, het voorbeeld van den heer Muller volgend, trachtte „zelfstandig op te bouwen", volstrekt niet uitgeput. Dat ik daartoe niet verder een poging doe, vindt zijn oorzaak niet alleen daarin, dat ik van de Museum-redactie niet te veel plaatsruimte wil vragen: ik zeide reeds in het begin dezer aankondiging, dat ik vreesde te veel licht te zullen doen vallen op bezwaren. Ik acht het daarom een dure plicht het nogmaals uit te spreken, dat m.i. door het nieuwe woordenboek de Grieksche lexicographie voor ons land een flink eind is vooruitgebracht. Zijn bizondere waarde ontleent het lexicon, naar het mij voorkomt, aan de voortreffelijke wijze, waarop de beteekenisontwikkeling der woorden erin wordt verklaard. Het is haast onnoodig hiervan voorbeelden aan te halen; ieder deskundige kan sommige stukken ik zou haast zeggen voor zijn genoegen gaan doorlezen. Niet licht zal men in een woordenboek een artikel vinden, geschreven met de levendige opgewektheid, waarmede de heer Muller schrijven kan, als dat waarin b.v. **σοφιστής** wordt behandeld. Uitnemend is ook de verklaring der praeposities, die in het Grieksch zoo dikwijls in een onontwarbaar kluwen schijnen dooreengehaald. Nog uitnemender schijnen mij de artikelen, die de heer Muller in de Voorrede aardig heeft genoemd, „een paar kleine syntactische centrales". Terwijl ik in mijn Weekblad-recensie den twijfel uitsprak of dergelijke uitvoerige artikelen wel thuis hooren in een ook voor de school bestemd woordenboek, wil ik hier gaarne zeggen, dat ze voor den gebruiker van het lexicon, die de schooljaren reeds achter zich heeft, buitengewone aantrekkelijkheid bezitten, zoozeer, dat men het bezwaar van onevenredigheid in verhouding tot andere artikelen gaarne over het hoofd ziet. Zeker, er is veel subjectiefs in het artikel over **ἄν**, dat anderhalve bladzijde in beslag neemt; maar weinigen zullen een zoo duidelijke uiteenzetting nalezen zonder er hun voordeel mee te doen.

Aan het eind dezer bespreking zou ik den heer Muller willen vragen toch vooral niet zich te laten leiden door het beruchte *in magnis et voluisse sat est*. Hij heeft inderdaad iets groots gewild en is er niet geheel in geslaagd het te bereiken; maar ik houd mij overtuigd, dat zijn reusachtige werkkracht en zijn omvangrijke kennis hem binnen afzienbaren tijd in staat zullen stellen van zijn Woordenboek een nieuwe uitgave te bewerken, die van het in de Voorrede gestelde ideaal niet ver zal verwijderd blijven.

Den Haag. J. v a n I J z e r e n.

E. Löfstedt, Kritische Bemerkungen zu Tertullians Apologeticum.
(Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1 Band 14 No. 24). Lund, C. W. K. Gleerup. Leipzig, O. Harrassowitz.

Gelijk vele andere Kerkelijke Schrijvers verheugt Tertullianus zich sinds een reeks van jaren in een steeds aangroeiende belangstelling en dit niet slechts in theologische kringen, maar ook bepaaldelijk bij de philologen, die bij den genialen maar vaak duisteren Afrikaan, wiens tekst zeer onvolmaakt werd overgeleverd, stof te over vinden om hun taalkennis en scherpzinnigheid te toonen.

Naast Belgen, Duitschers, Italianen hebben ook Noordsche geleerden de hand geslagen aan dien rijken oogst.

Digitized by Google

Prof. Einar Löfstedt, die zich reeds meermalen met de taal der latere Latijnsche schrijvers, inzonderheid ook met Tertullianus bezig hield, biedt ons in de hier te bespreken verhandeling wederom een rijpe vrucht zijner grondige studie.

Sinds lang wist men, dat er van het Apologeticum een dubbele overlevering bestond. De eerste is bewaard in zoo goed als alle thans bestaande handschriften en werd door nagenoeg alle uitgevers gevolgd.

Daarnaast, of liever daartegenover, staat of stond een *codex Fuldensis*, die zelf spoorloos verdwenen is, maar wiens talrijke afwijkingen van de Vulgata door den Vlaamschen humanist *Fr. Modius* zijn opgeteekend en in een appendix bij de uitgave van *Junius* (Franeker 1597) staan afgedrukt.

Deze varianten geven in zeer vele gevallen een betere lezing dan de Vulgata; vooral in het eerste deel van het werk; gaandeweg, voornamelijk voor de laatste 10 of 15 capita, worden zij minder goed. Enkele uitgevers, zooals b.v. *Haverkamp* (Leiden 1718) en kort geleden *Rauschen* bij de tweede uitgave van het Apologeticum in zijn Florilegium Patristicum (Bonn, Hanstein 1912), hebben van den Codex Fuldensis partij getrokken, doch volgens L. lang niet genoeg.

In een verhandeling, eenige jaren geleden (1915) uitgegeven [1]), had hij zijn meening desaangaande aldus geformuleerd:

„Der Fuldensis ist also zwar mit einer gewissen Vorsicht zu benutzen, bleibt aber trotzdem unsere weitaus beste kritische Quelle, die uns im Gegensatz zu der stark interpolierten Vulgata im grossen und ganzen den einzig echten und richtigen Text bietet" (S. 10).

Thans echter komt L, zoowel door eigen nadere overweging, als door de opmerkingen van andere zijde gemaakt, tot een meer gematigde opvatting.

„Wenn auch die Entscheidung, soviel ich sehe, überwiegend zugunsten des Fuldensis ausfallen wird, so wird er (der künftige Herausgeber des Apologeticum) doch die von L. selbst empfohlene Vorsicht in der Bewertung dieser immerhin besten Textquelle weit treiben müssen." Aldus *Heinze* in D. Ltztg. 1917 S. 612, waarmede L. volmaakt overeenstemt (S. 12).

Een vaste en algemeene regel voor de keuze tusschen Fuldensis en Vulgata kan dus niet worden gegeven. Men dient elke plaats op zichzelf te beschouwen en alle factoren, die voor de bepaling van den tekst in aanmerking komen, rijpelijk te overwegen.

Toch geeft L. eenige hulpmiddelen aan, die ons daarbij kunnen leiden.

Vooreerst de opmerking, dat de interpolaties der Vulgata veelal opzettelijk in den tekst zijn gebracht, teneinde „den eigentümlichen Stil des Autors einigermassen zu normalisieren und das Verständnis der Schrift überhaupt zu erleichtern". Ceteris paribus verdient dus in het algemeen de *lectio difficilior* de voorkeur (S. 10). Ook de metrische clausulae geven in menig geval een nuttige vingerwijzing. Zooals Norden heeft aangetoond (Antike Kunstprosa II S. 943) houdt Tertullianus zich overal, waar hij met zorg schrijft, aan de wetten van het rythmische proza. Bij voorkeur bezigt hij op het einde zijner volzinnen een creticus met trochaeus (–́ ⏑ ⏓ –́ ⏑), twee cretici (–́ ⏑ ⏓ –́ ⏑ ⏓) of een dubbelen trochaeus (–́ ⏑ –́ ⏑).

De Fuldensis verdient ook hier in den regel de voorkeur boven de Vulgata (SS. 15—20).

In het tweede hoofdstuk zijner verhandeling (SS. 21—36) bespreekt L. de *indirecte overlevering*, die mede een zeer belangrijk hulpmiddel vormt om onze keuze tusschen de verschillende lezingen te bepalen.

Hier komen op de eerste plaats in aanmerking de twee *Libri ad Nationes*, die ongeveer op denzelfden tijd als het Apologeticum werden geschreven en grootendeels dezelfde stof met dezelfde woorden behandelen. De vergelijking der beide teksten is bijzonder leerzaam en bevestigt wederom meestal de lezingen van den Fuldensis. Dit is natuurlijk op zich zelf geen afdoend bewijs: waarom zou Tertullianus niet nu eens deze dan weder een andere wending hebben gebruikt? Toch versterkt het wel de goede meening, die men van elders van den Fuldensis heeft kunnen opvatten. Iets dergelijks kan men van de meeste indirecte getuigen der overlevering zeggen. Zoowel de *Grieksche vertaling* van het Apologeticum, als de citaten bij *Rufinus*, en de *Altercatio Heracliani laici cum Germininio episcopo Sirmiensi* en de weinige plaatsen uit *Isidorus*' Etymologiae begunstigen opmerkelijk den verloren codex tegenover de gebruikelijke lezing.

Alleen *Cyprianus* of *Ps. Cyprianus* in de verhandeling *Quod idola dii non sint* [1]), komt driemaal met den Fuldensis en evenzoo driemaal met de Vulgata overeen. Dit laat zich echter gemakkelijk verklaren wanneeer men opmerkt, dat de citaten in de andere werken bijna alle genomen zijn uit de eerste capita van het Apologeticum, terwijl Ps. Cyprianus toevallig *al* zijn aanhalingen aan C. 21 ontleent. Nu zagen wij reeds, dat de Fuldensis juist in de eerst hoofdstukken het meest vertrouwbaar schijnt, terwijl hij verderop gaandeweg meer en meer fouten en interpolaties vertoont. Geen wonder, dat dit bij de citaten van Ps. Cyprianus reeds merkbaar is.

Het grootste deel der verhandeling wordt ingenomen door het derde hoofdstuk (SS. 36—110), waarin L. de in het voorgaande vastgestelde beginselen op een menigte afzonderlijke plaatsen toepast. Niet minder dan ca. 120 plaatsen uit het Apologeticum vinden daar een even scherpzinnige als zaakkundige bespreking en toelichting.

Het spreekt van zelf, dat hier veel van persoonlijke opvatting afhangt en menig philoloog zal hier en daar niet met den schrijver meegaan. Maar overal, ook daar, waar men hem niet volgt, zal men van hem kunnen leeren, te meer, daar de bescheiden en beleefde toon, ook tegenover wetenschappelijke tegenstanders, het luisteren aangenaam en gemakkelijk maakt.

Mariendaal b/Grave. C. Wilde S. J.

M. A. Muusses, Koecultus bij de Hindoes. Purmerend, J. Muusses. 1920. (Utrechtse diss.).

In een vorig artikel gaf een publicatie van Mej. Gaastra mij aanleiding de studie-richting van Caland te verdedigen tegen de te koele waardering van mijn leermeester Speyer. Het proefschrift van Mej. Muusses noopt mij,

[1]) **Tertullians Apologeticum textkritisch untersucht von Einar Löfstedt.**

[1]) **Migne, *P. L.* IV, 583-603.**

beide geleerden nog eenmaal tegenover elkander te stellen, en tans als academies docent, waarbij ik mij evenwel zal hoeden in een beoordeling te treden.

Speyer was bij de bewerking van een proefschrift uiterst spaarzaam met hulp. Toen ik indertijd na een maandenlange, eigen voorbereiding de eerste schets van mijn dissertatie hem toezond, ontving ik een schrijven, waarin hij me mededeelde, dat mijn werk meer filosofie dan filologie was, dat de daarin verwerkte Hindoese dialectiek voor een Europees brein ongenietbaar was en dat ik maar uit moest zien naar een andere promotor. Enige weken daarna kon ik hem reeds de eerste helft van het werk zelf toezenden en hij beantwoordde mij met een opgetogen brief.

Geheel anders de opvatting van Caland! In haar voorwoord richt de schrijfster zich tot hem o.a. met de volgende woorden: „Meermalen heb ik mij afgevraagd, of ik wel recht had op zoo'n groot gedeelte van Uw tijd, maar wanneer U mij dan weer met Uw belangstelling tegemoet kwam, verdween mijn vrees."

De wijze, waarop Caland zijn taak als promotor opvat, brengt mede, dat al de proefschriften, onder zijn leiding tot stand gekomen, trekken van familie-verwantschap vertonen. Vooreerst gaan ze alle over het studiegebied in engere zin van de leermeester zelf. Ze betreffen dus het Indiese ritueel, en de gebruikte bronnen zijn vooral de Brāhmaṇas en Sūtra's. Voor dit proefschrift komen daarbij: enige Atharvaveda-teksten, het 12e en 13e boek van het Mahābhārata, de Avesta, en mededelingen van Europeese reizigers. Behalve kennis van bronnen en realia kan men verder in Caland's leerlingen prijzen hun grammatiese geoefendheid. Naast deze middellike invloed herkent men hier en daar in een noot of opmerking de hand van de meester.

Toch blijft er nog individueels genoeg over, om de schrijfster ook om haar eigen kwaliteiten te kunnen waarderen. De geestige samenvatting aan het begin van het laatste hoofdstuk, bijv., schonk mij veel genoegen.

De voornaamste tekortkoming van het proefschrift acht ik daarin gelegen, dat de schrijfster zich nog onvoldoende in de geest van de tijd weet te verplaatsen. De afstand tussen oude Indiër en moderne Europese mens is bij haar te kort. Dit blijkt m.i. uit de algemene beschouwingen van het laatste hoofdstuk, en inzonderheid uit haar onvermogen, om de beide vertaalde Atharvavedaliederen bevredigend te interpreteren.

Hoewel ik haar oordeel over Deussen en Winternitz (p. 19) geheel onderschrijf, zou ik haar betoog gaarne krachtiger gezien hebben. Ook had ze het niet zo spoedig moeten opgeven, de „symboliese en mythologiese betekenis" dezer gedichten op te sporen.

Tegenover het verwijt van eigenbaat en sluwheid, door beide geleerden geuit, had ze de naiveteit van de dichter behoren te accentueren. Wanneer bijv. een Brahmaans priester afschildert, aan welk een ontzettende misdaad zich schuldig maakt degene, die de koe van een Brahmaan steelt, dan is het toch geen politie-maatregel van de dichter. De Hindoese dieven zullen van zijn verzen wel geen notitie hebben genomen. Maar zoals in onze tijden de bezitter van een groot vermogen geneigd is hoge vermogensbelastingen voor te stellen als vernietiging van kapitalen, en als een maatschappelike ramp, zo zijn naar oorspronkelik geloof vergrijpen tegen priesters niet alleen maatschappelike misdaden, maar in verband met de cosmiese betekenis van het offer zelfs aanslagen op de orde van het heelal. We kunnen uitingen, als Mej. Muusses aanhaalt, enkel beschouwen als trots en vooroordeel van een kaste; van sluwheid en eigenbaat hier te spreken, is onbillik.

Deussen zegt, dat de dichter zijn hoorders „mysties zand" in de ogen strooit. Maar eigenlik is zijn hele interpretatie-methode, om in alles Schopenhauer'se filosofie te zoeken, en als dit niet lukt, de dichter uit te schelden, meer dan belachelik. Het doet denken aan een criticus, die een dansliedje zou veroordelen, omdat het niet voldoet aan de eisen van een grafrede.

En tans de interpretatie van de gedichten zelf! Ten opzichte van A. V. IV, 11. had de schrijfster de waarde van Muir's opmerking veel hoger moeten aanslaan. Uit de paradoxale metafoor van een stier, die melk geeft, besluit Muir, dat deze stier de *mahāvīra*-ketel is van het *pravargya*-offer. Daaraan kan men m.i. de volgende opmerkingen vastknopen: wie een *pravargya*-offer brengt, moet zich door strenge ascese hebben voorbereid (vs. 6); het offer, eenmaal gebracht, behoedt de *yajamāna* na de dood tegen verdwaling in „nevels" (vs. 3); het maakt, dat de brenger ervan, „de ploeger met de stier" (vs. 10) in de hemel, in de „wereld der deugd" (vs. 4) of kortweg in „*de* wereld" (vs. 9), de melk van de stier geniet, d.w.z. het *puṇya*, door het offer teweeggebracht. Ook schenkt het offer vruchtbaarheid en nageslacht (vs. 3 en 9).

Nog andere verzen hebben een duidelik metaforiese, wellicht sacrale, betekenis. Zo zegt vs. 12, dat de stier 3 maal daags melk geeft, hetgeen waarschijnlik wil zeggen, dat er drie offeranden op een dag plaatsgrijpen. Vs. 12 zegt, dat twaalf nachten aan Prajāpati zijn gewijd (vgl. o.a. G. Thibaut, Astronomie, Astrologie und Mathematik p. 10 § 5); welnu, Prajāpati wordt vaak voorgesteld als god van het jaar en daarmee dan ook van de jaarliks weerkerende uitbreiding van de veestapel. Tover-riten, ten bate van de vruchtbaarheid, duren derhalve vaak twaalf dagen. Vs. 8 met zijn ogenschijnlik nuchtere en bovendien onjuiste meedeling, dat het juk op het midden van de stier wordt gelegd, moet eveneens een metaforiese betekenis hebben.

In vs. 4 wordt „de stier, die melk geeft", laat ons zeggen: de *mahāvīra*-ketel, op naiëf-mystiese wijze geïdentificeerd enerzijds met het offer in zijn geheel, anderzijds met de wereld. „De wind uit 't Oosten komend doet hem zwellen, Parjanya is zijn stroom", betekent: de tijd van de droge moesson — gedurende welke de grote rijstoogst en o. a. de *vṛṣotsarga* plaats vinden — is identiek met de vetheid van de stier, de neerdalende regen met de melk, die inwendig naar zijn uiers stroomt: of m.a.w.: er bestaat een magiese betrekking tussen offer en wereld.

Trachten we de détails tot een geheel te verenigen, dan moeten we allereerst opmerken, dat het gedicht uit twee gedeelten bestaat: vs. 1—6 in „lange" verzen, vs. 8—12 in „korte" verzen, van elkander gescheiden door het *nirvid*-achtige vers 7, (dit laatste door Mej. Muusses zeer dubbelzinnig en onduidelik vertaald!). Bovendien vormen de verzen 1-6 in compositie een geheel; daarin bevatten vs. 1—5 de verheerliking, vs. 6 de samen-

Digitized by Google

vatting en wens. Op grond hiervan mogen we besluiten: het eerst deel betreft hoogst waarschijnlik uitsluitend het *pravargya*-offer; het laatste deel is een reflectie en uitbreiding; misschien wordt hier het *pravargya*-offer geïdentificeerd met offers, waarvan het deel uitmaakt.

Ook het lied A.V. X, 10 wordt veel begrijpeliker, indien men zich losmaakt van vooroordelen. De koe als offerloon, de *dakṣiṇā* wordt hier, volgens een simpel mysticisme, dat naief-egoïsties getint is, identiek verklaard of in causale relaties gedacht met betrekking tot: de wereld der verschijnselen, inzonderheid wateren en aarde, de wereld der goden, en de menselike maatschappij, en wel voornamelik de ksattriya en de priester. Een hoofdgedachte van het vers daarbij is, dat de priester, die dit alles zo inziet, teweegbrengt, dat de krijgsman, die het offer betaalt, zijn wensen bereikt (vs. 27). Een dergelike gedachte vindt men bijv. ook Chānd. Up. (I, 1, 7; I, 7, 9 etc.).

De literaire vorm, die Mej. Muusses hier voor haar vertaling bezigt, acht ik niet gelukkig. Waarom ze verzen, die ze maar half begrijpt, in een soort van rhythmies proza overbrengt — dat mij aan gekramd porselein doet denken — is me een raadsel. Liever had ze haar aandacht moeten geven aan de stilistiese eigenaardigheden van de Sanskrit-tekst, aan het parallelisme vooral, dat kenmerkend is voor 't lied X, 10. Dan had ze in vers 14 laten uitkomen, dat *Vāta* als god wordt bedoeld; in vs. 15 zou ze om de samenhang *cakṣus* niet door „licht" hebben vertaald; in vs. 18 had ze de vertaling, tans in de noot gegeven, in de tekst opgenomen en in plaats van *daaruit* geschreven: *uit haar*; immers het vers betekent: „aan de *dakṣiṇā* danken hun bestaan: krijgsman en *svadhā* (vertegenwoordigend: de priester), het wapen van de krijgsman en de gedachte wederom: de priester)." Ook had ze in vs. 12 de koe laten *staan op* de oceaan; die koe immers maakt op haar manier gebruik van de „voeten, waarmee ze zich heeft verend"!

Bij vs. 12 had de vertaalster kunnen aantekenen, dat de drie schalen met soma, de schijngestalten van de maan zijn, dat de mythe van de koe, die de soma rooft, een weinig keurige variant is van de adelaar, die deze roof pleegt, dat het gouden *barhis* van de Atharvan de zon is: men vergelijke Chānd-Up., waar de zon geïdentificeerd wordt met de *udgātar*. Voor het woord *deṣṭrī* in vs. 17 vergelijke men R.V. X, 85, 47 (huweliks-voltrekking!).

In vs. 23 tweede regel schrappe men *āhur vaśeti*. Het vers is dan metries in orde en de betekenis wordt: „allen vreesden de vrucht [d. w. z. de *dakṣiṇā*-koe, die volgens het vorige vers in de buik van Varuṇa was gedrongen en door de brahmaan met spreuken er uit werd gehaald], de vrucht, geboren uit hem, die baarde en niet baarde (*asū-sū*); immers hij bracht haar te voorschijn; maar ook: [enkel] door gebeds-spreuken werd hij haar tot een bloedverwant."

Behalve de beide besproken Atharvaveda-liederen heb ik de vertaling uit de *Maitrāyaṇī-Saṃhitā* met de oorspronkelike tekst vergeleken. Behoudens enige onnauwkeurigheden — o.a. de zonderlinge fout *hij* i.p.v. *zij* op p. 31 reg. 1, waardoor het gehele verband van een hoofdstuk verloren gaat — betekent deze vertaling een belangrijke schrede voorwaarts, in vergelijking met dit gedeelte in Schröder's uitgave.

Laat ik met een wens en een raad eindigen. Moge de schrijfster haar gelukkig begonnen Indologiese studiën met toenemend geluk voortzetten, maar ook om Brāhmanas en ritueel de Upanisads en het Indiese mysticisme niet vergeten! Dan zal ze tevens, (ik doel hier op haar voorwoord), ervaren, dat ook de filologie iets vermag te zijn voor het leven.

Doorn. B. Faddegon.

W. Blommaert, Les châtelains de Flandre. Étude d'histoire constitutionelle. (Université de **Gand. Recueil de travaux, publiés par la** Faculté de Philosophie et **Lettres.** 4e **fasc.**). **Gent, Van Goethem** 1915. (Pr. ir. 7.50).

In 1915 verscheen het werk van den heer Blommaert over de Vlaamsche burggraven, begin 1920 zond de redactie van het *Museum* het aan mij en nu pas, eind 1920, zet ik mij tot een bespreking, die kwalijk meer een aankondiging zal mogen heeten. Maar een boek uit België van 1915 is in 1920 eigenlijk nog niet oud. Het behoort zeker wel tot het laatste van wat daar binnengebracht werd van den wetenschappelijken oogst, die voor den oorlog te velde stond, en de nieuwe zaai is er nog maar pas begonnen. Bovendien, onderzoekingen over de Vlaamsche burggraven plegen elkaar niet zoo snel op te volgen, dat nieuwe resultaten de voorgaande spoedig doen verouderen. De eenige algemeene studie over dit onderwerp, welke tot nog toe bestond, kwam voor in Warnkönig's Flandrische Staats- und Rechtsgeschichte van 1835. Sindsdien waren enkele monographieën verschenen over de burggraven van Rijsel, van Douay en van St. Omer, die meer dienden tot vermeerdering van kennis dan tot verbetering van inzicht, en had Pirenne in zijn Histoire de Belgique (1902) een kleine schets gegeven van Vlaanderen, zooals het gedurende de 11e en 12e eeuw in burggraafschappen georganiseerd geweest was. Deze leek wel juist, maar ze was toch met te weinig lijnen en te zeer met de losse hand geteekend dan dat men niet naar meer nauwkeurigheid en scherpte verlangen zou. Die wensch werd geprikkeld door het bekende boek van Rietschel, Das Burggrafentum und die hohe Gerichtsbarkeit in den deutschen Städten (1905), waarin de vraag gesteld werd, of misschien niet de Noordfransche en Lotharingsche burggraafschappen en zelfs die, welke dieper in Duitschland aangetroffen worden, nabootsingen geweest zijn van de Vlaamsche. Doch eerst diende men deze goed te kennen. Hiervoor nu heeft Dr. Blommaert een langdurig en geduldig onderzoek over gehad.

Opzet en indeeling van het werk herinneren aan Rietschel's boek, dat trouwens als voorbeeld kan gelden voor onderzoekingen als deze. Afzonderlijk van elkaar behandelt de schr. achtereenvolgens de burggraafschappen van Brugge, Gent, Douai, Rijsel en St. Omer, in vijf los naast elkaar geplaatste hoofdstukken, elk afgesloten door een samenvatting. Hierop volgt een uitvoerige „conclusion générale", waarin de gevonden resultaten en de gegevens omtrent de andere Vlaamsche burggraafschappen, welke geen stof leverden voor een afzonderlijke beschrijving, tot één geheel verwerkt worden, en waar de schr. gelegenheid vindt om te spreken over algemeene kwesties: over den aard, over opkomst en verval van

Digitized by Google

de burggrafelijkheid in Vlaanderen, over de verhouding tusschen het ambt hier en elders.

De eerste vijf hoofdstukken, de grondslagen van het gansche boek, zijn alle opgebouwd naar een gelijk schema: eerst een beschrijving van den burcht, voorzoover die uit de, meest verspreide en schaarsche gegevens opgemaakt kan worden, dan een genealogie van de daarover gestelde burggraven, vervolgens een onderzoek naar de bevoegdheden van deze, eindelijk de conclusie.

De bronnen, meest oorkonden, hebben voor de genealogieën wel het beste materiaal opgeleverd. Jaartallen, namen, ook enkele mededeelingen over familiebetrekkingen, dat alles is voor onmiddellijk gebruik geschikt. Nu het in elkaar gevoegd voor ons ligt, blijkt wel, dat het ambt in den regel van vader op zoon vererfde. Of die regel in den ouderen tijd al zoo vast was, dat bijv. een minderjarige zoon, die de ambtsplichten zelf niet kon waarnemen, ook opvolgde, zou ik niet durven zeggen. De schr., die een enkelen keer eenvoudig maar aanneemt, dat zoons ontbraken, *omdat* een broeder opvolgde, heeft evenwel blijkbaar dien twijfel niet bij zich voelen opkomen. Over het algemeen echter heeft hij wel de noodige omzichtigheid betracht bij het omgaan met het materiaal, dat hij hier aan elkaar heeft moeten lijmen.

Namen van burggraven vinden wij in Vlaanderen nergens vroeger vermeld dan in de eerste helft der 11e eeuw — met één uitzondering. Ver vóór de andere, reeds van 938 tot 961 staat genoemd een castellanus van St. Omer. Hij was commandant van het castellum, waarmee men omstr. 900 uit vrees voor de Noormannen de abdij van St. Omer omgeven had. Is werkelijk deze kloosterversterking te vereenzelvigen met het latere castrum van St. Omer en mag men dien vroegen burggraaf, zoo al niet als den voorvader, gelijk de schr. onderstelt, dan toch als den ambtsvoorganger beschouwen van de castellani van St. Omer, die sedert 1042 genoemd worden? Overtuigd heeft de schr. daarvan mij niet.

Van meer belang dan de burggraven te kennen en hunne familie, is het te weten, waaruit hun ambt bestond. De schr. heeft een nuttig werk gedaan met eens alles bijeen te zetten, wat hij daarover uit de bronnen te weten kon komen. Hij heeft dit voor elk der vijf afzonderlijk behandelde kasselrijen gerangschikt in drie afdeelingen: attributions militaires, droits de justice, attributions judiciaires. Gelukkig vind ik die groepeering niet. Wat de schr. verstond onder „droits de justice" in tegenstelling met „attributions judiciaires", was mij aanvankelijk volkomen duister; bij de lezing van het boek werd mij langzamerhand eenigszins duidelijk, wat hij daaronder begreep; pas tegen het einde, op blz. 221, vond ik den verklarenden zin: „ils (d. z. de burggraven) exercent des fonctions administratives dont découlent des revenus très importants et auxquels on peut donner le nom collectif de justiciae: le teloneum, sous ses formes les plus diverses, leur appartient et est soumis à leur juridiction." Een rare benaming toch blijf ik die aanduiding „droits de justice" vinden voor bestuurlijke werkzaamheden en tolrechten. Bovendien, de bevoegdheid om recht te spreken in tolzaken, welke er toe behoorde, zou men m.i. moeten rekenen tot de „attributions judiciaires". Ook van de „attributions militaires" kan ik soms de grens niet vinden. Onder deze neemt de schr. op het recht, dat sommige castellani hadden om van de bewoners van hun ambtsdistrict den „balfaert" te heffen, een belasting, die in de plaats getreden moet zijn van den verplichten arbeid tot onderhoud van het castrum, van het elders wel zoo genaamde burgwerk. Dus, zou men zeggen, — en dit lijkt mij juist — dan komt 's burggraven aanspraak op den „balfaert" voort uit zijn militaire bevoegdheden. Maar neen, op eens leest men, dat de „balfaert" was: „une véritable taille *justiciaire*, imposée aux habitants en vertu de *la haute justice*. Le châtelain, sans doute, procédait ordinairement au prélèvement de cet impôt et cela comme *vicecomes, exerçant la haute justice par délégation comtale.*" Wel, dan zou m. i. het recht tot heffing van den „balfaert" behooren onder de „droits de justice", òf onder de „attributions judiciaires."

Meer bezwaar echter dan tegen de indeeling der gegevens heb ik tegen de uitweidingen, die de schr. er telkens aan toevoegt. Ter verduidelijking van hetgeen ik bedoel, neem ik een aantal voorbeelden uit de verhandeling over de kasselrij van Gent.

Volgens een keur van 1242 voor de Vier Ambachten, die een deel vormden van dit burggraafschap, kan daar in zaken van een bepaalde categorie op willekeurige dagen en in andere éénmaal per maand recht gesproken worden door graaf en burggraaf. Doch ook de baljuw mag ze behandelen met de schepenen; dan echter behoort de rechtzitting op den Zondag tevoren aangekondigd te worden en de graaf en de burggraaf dienen er zelf of in de persoon van een plaatsvervanger bij tegenwoordig te zijn, indien zij dit verkiezen: „uterque.... comes vel aliquis loco comitis debet interesse, et castellanus vel alius loco castellani, si voluerit" (§ 18). Maar zaken betreffende wateringen, wegen, dijken, sluizen en dgl. mag de amman, de „praeco", met de schepenen berechten, wanneer het noodig is, en zonder bijwezen van den graaf en den burggraaf: daarover, zoo staat er, „potest placitari, quando necesse fuerit, coram scabinis et praecone sine comite et castellano" (§ 63). Op deze laatste passage nu past de schr. de volgende redeneering toe: „Est-ce à dire que le châtelain avait perdu toute compétence en cette matière? Nous ne le pensons pas. Le passage en question semble indiquer que les droits accordés avaient un caractère exceptionnel; quand le châtelain est absent, le praeco a le droit de le remplacer; cela donne à entendre que, s'il est présent il exerce lui-même les fonctions de police inhérentes à son office." Doch waar staat, dat die functies van den amman een uitzondering waren, dat dit artikel slechts diende voor het geval, dat de burggraaf afwezig was, of dat deze bevoegdheden verloor? Me dunkt, dat de schr. uit het artikel slechts haalt, wat hij er zelf in gelegd heeft. En zeker kan daarop niet de gevolgtrekking steunen: „qu'avant 1242 le châtelain exerçait à lui seul la police sur les routes, les canaux, les rivières etc. de sa circonscription"; dat de graaf „jaloux de la puissance de son délégué (d.i. de burggraaf) institua de nouveaux fonctionnaires, parmi lesquels l'amman qui dorénavant pourra exercer des droits de police, même sans l'intervention du châtelain". Alles, naar mij voorkomt, petitio principii. Ammans daarenboven kennen wij, zoo al niet juist in de

Digitized by Google

Vier Ambachten, dan toch in aanliggende streken reeds meer dan een eeuw vroeger [1]).

Binnen het deel van de Gentsche kasselrij, misschien overeenkomende met den ouden pagus Gandensis, dat later het district van den Oudenburch (Vieuxbourg) genoemd werd, bezat de burggraaf voor een deel van de z.g. Scipgracht of Borchgravenstroom de bevoegdheid om verordeningen te maken ten einde dat bevaarbaar te houden en om overtreders van deze voorschriften bepaalde boeten op te leggen. Ook dit gegeven breidt de schr. verder uit; die bevoegdheid is slechts een overblijfsel: „la conclusion d'après laquelle le châtelain a exercé primitivement des droits de police sur *tout* le cours de cette rivière, s'impose à l'esprit.". Nu nog maar een schrede verder, of men ontdekt, dat de burggraaf oorspronkelijk de politie op wateren en wegen in den heelen „pagus Gandensis" uitgeoefend zal hebben. Inderdaad schroomt de schr. niet ook dezen stap te doen.

En nu hij eenmaal den burggraaf belast heeft meenen te zien met de politie en de rechtspraak over wateren en wegen in het grootste deel der kasselrij, acht hij het ook waarschijnlijk, dat deze de zorg daarvoor oorspronkelijk in zijn heele ambtsdistrict gehad heeft. „Nous sommes amenés tout naturellement à supposer que ce ne sont là que des survivances d'un droit de police primitif, appartenant au burchgrave de Gand, sur tout le domaine public de la châtellenie. Si l'absence de sources pour les XIe et XIIe siècles ne nous permet pas d'émettre une affirmation trop catégorique à ce sujet, elle ne peut fournir par contre aucune preuve à l'encontre de notre hypothèse."

Het gaat bij redeneeringen als deze maar om een enkel woord: men neemt aan, dat iemand rechten *niet meer* bezat, waarvan ons verteld wordt, dat hij ze *niet* had. Het meest krasse voorbeeld van dezen betoogtrant levert de schr. wel, wanneer hij bij de bespreking van 's burggraven rechterlijke bevoegdheden komt aan het land van Waes. Tot 1241 wordt in de stukken nergens iets meegedeeld over de rechterlijke organisatie van deze streek; in dat jaar evenwel krijgt zij van den graaf en de gravin van Vlaanderen een uitgebreide keur. In geen enkele bepaling daarvan wordt de burggraaf maar genoemd; voor den burggraaf als rechter bestaat om zoo te zeggen het land van Waes *niet*. Maar de schr. zegt, even anders: „au point de vue judiciaire le pays de Waes n'existe *plus* pour le châtelain." En dan verder: la ratification de la keure de 1241 par le comte Gui en 1277 ne fait que confirmer *la déchéance* complète des pouvoirs du „Borchgrave" de Gand."

Het laat zich wel eenigszins verklaren, dat de schr. zoo te werk gegaan is. Om vast te stellen, welke macht de burggraven gehad hebben in de 11e en 12e eeuw, had hij zoo goed als geen andere bronnen dan uit de 13e eeuw en later, uit een tijd, toen het burggraafschap veel meer een waardigheid was dan een ambt, en de burggraven hun plaats bijna geheel geruimd hadden voor de baljuwen.

Men zou zich er over kunnen verwonderen, dat bekleeders van aanzienlijke bedieningen zich door deze nieuwe landsheerlijke ambtenaren hebben laten verdringen. De eerbied voor bestaande rechten toch was toen nog groot en de staatsmacht gering. In den regel echter gelukten, naar mij voorkomt, zulke hervormingen, doordat men den ouden functionarissen hun profijten liet, maar het werk afnam. Deze kwamen daardoor buiten het actieve staatkundige leven te staan en terwijl de nieuwe overheidspersonen hun bemoeiïngen uitbreidden, de vorstelijke macht en de landsheerlijke inkomsten vergrootten, bleven zij slechts bezitters van een lucratief eereambt zonder wezenlijken invloed en met eens voor al bepaalde inkomsten. Dat echter de graaf hun van deze, van de baten aan het ambt verbonden, ook een deel afhandig heeft kunnen maken, de schr. gelooft het, maar ik kan het mij kwalijk voorstellen. Integendeel, ik houd het er voor, dat de inkomsten van het burggraafschap, die nog te herkennen zijn als emolumenten, eens genoten voor diensten, een vrij volledig beeld geven van de voormalige ambtswerkzaamheden der burggraven.

De schr. is niet tevreden geweest met de onmiddellijke en middellijke gegevens, welke de berichten omtrent burggrafelijke inkomsten verschaffen, hij is verder gaan uitbreiden en generaliseeren. En nu wordt de burggrafelijkheid een ambt, dat overal de kasselrij geheel of ten naastenbij vult; behalve commandant van het castrum en aanvoerder van den heerban is de burggraaf daar de rechter, de handhaver van het recht, de tolheffer, de bestuurder, naast wien voor andere ambtenaren geen plaats is. Zelfs de schouten, die men anders overal wel zeer vroeg kent, en dat ook in Vlaanderen, worden in de voorstelling van den schr. een jonger soort ambtenaren, aangesteld om de gevaarlijke macht der burggraven te ondermijnen. De oude regeeringsinrichting van Vlaanderen wordt op die wijze wel zeer eenvoudig, maar ik twijfel, of bij een schildering van middeleeuwsche staatsstellingen eenvoud wel altijd kenmerk is van het ware.

Ziehier, breed uitgemeten, mijn voornaamste bezwaar tegen het boek van den heer Blommaert. Er is wel meer van te zeggen en ook heel wat meer goeds dan ik er hier van verteld heb. Het is zeer volledig, het berust op onmiddellijke bronnenstudie, het geeft op vele nevenvragen een duidelijk en verstandig antwoord, — en eigenlijk ook wel op de hoofdvragen, doch mits men heenleest over wat onbewezen en onbewijsbaar is.

Groningen. I. H. Gosses.

Gespräche Jesu mit seinen Jüngern. Ein katholisch-apostolisches Sendschreiben des 2. Jahrhunderts, nach einem koptischen Papyrus... herausgegeben, übersetzt und untersucht nebst drei Exkursen von **Carl Schmidt**. Mit Lichtdruck-faksimile der Handschrift. Uebersetzung des aethiopischen Textes von Dr. **Isaak Wajnberg**. (Texte u. Untersuchungen hrsg. v. A. v. Harnack u. C. Schmidt Bd. 43). Leipzig, J. C. Hinrichs'-sche Buchhandlung. 1919. (Pr. M. 54).

Een nieuw ontdekt, tot nu toe in zijn geheel bijkans onbekend gebleven oudchristelijk geschrift uit de 2e helft van de 2e eeuw, een apocrief evangelie, maar van een rechtzinnig, wel gnostisch beïnvloed, maar toch antignostisch gericht schrijver afkomstig — ziedaar met weinig woorden de belangrijkheid en de groote waarde dezer editie geschetst. Wel is waar was de existentie

[1]) Daarmee wil ik niet beweren, dat de burggraaf in het geheel niets met de wateren en wegen in de Vier Ambachten te maken had, maar dan dient men m. i. uit te gaan van de bepalingen omtrent boeten, die hij wel kreeg, en niet van een artikel over werkzaamheden, die hij niet verrichtte.

Digitized by Google

van het werk al lang bekend: C. Schmidt, de gelukkige ontdekker van den koptischen tekst had al in 1895 in de Sitzungsberichte der Berliner Akademie (phil.-hist. Klasse 1895 cf. 1896, 1908) een kort verslag er over uitgebracht, en een aethiopische vertaling was in 1913 in de Patrologia orientalis (IX 3) door L. Guerrier gepubliceerd. Maar eerst de volledige uitgave van de koptische vertaling, die nu voor het eerst het licht ziet, met eene verbeterde vertaling van den aethiopischen tekst daarnaast, leert ons den hoogen ouderdom en de groote waarde duidelijk zien, die het geschrift voor onze kennis van het christendom der 2e eeuw heeft.

De degelijkheid van de vertalingen en van de tekstkritische opmerkingen is door de philologische geschooldheid van de twee genoemde geleerden gewaarborgd. Schmidt laat op den tekst Untersuchungen volgen, waarin titel en omvang, strekking, het theologisch karakter en tenslotte tijd en plaats van oorsprong van het geschrift behandeld worden. Hij komt tot de slotsom, dat, gelet op het antignostisch karakter van het boek en op de gebruikmaking van de boeken van het Nieuwe Testament eenerzijds, op de archaistische leeringen en primitive inrichtingen, die verondersteld worden, anderzijds, het boek in de 2e helft van de 2e eeuw (160—170 n. Chr.) en wel in Klein-Azië ontstaan is, eene dateering, die ook door Harnack aangenomen is (Theol. Litztg. 1919 No. 21/22), terwijl de Zwaan (Nieuwe theol. studiën 1919, 218 vlg.) een syrisch origineel vermoedende, liever aan N.-W.-Syrië en aan het eind van de 2e eeuw denkt, eene opinie, die op zich zelf niet onwaarschijnlijk zijnde, niettemin nog verdere toelichting verlangt.

Wat bij de lezing van dit interessante document het eerst in het oog valt, is zijn eigenaardig *literair karakter*. Volgens de inleiding is het een boek, geschreven door de 11 apostelen met het doel de gemeenten in de heele wereld te waarschuwen voor de ketterijen van Kerinth, in zoo verre dus eene 'katholieke epistel'. Toch mag men het boek niet onder de apostolische zendbrieven rangschikken; veeleer is het een „11-apostel-evangelie": de apostelen berichten hetgeen zij van Jezus gehoord en gezien hebben, geheel en al in den trant van 1 Johs. 1, 1-4; maar een evangelie nu van zeer bijzonderen aard, namelijk beginnende met een heel korte schets van de aardsche werkzaamheid van Jezus tot aan zijnen dood, vandaar overgaande naar de opstanding en nu in het breede de laatste openbaringen van den Heer op paaschdag meedeelende, en wel openbaringen over de menschwording, het werk der verlossing, verder voorschriften b.v. voor passah, apocalyptische voorspellingen enz. Dit evangelie, het oudste apocriefe evangelie dat wij intact bezitten, is dus in hoofdzaak een groot '*paaschevangelie*': wat in Matt. 1-27 en Par. uitvoerig bericht wordt, is hier tot inleiding samengeperst, terwijl hetgeen Matt. 28 Par. staat, hier den hoofdinhoud van het evangelie beslaat. Reeds de canonieke evangelisten hebben de behoefte gevoeld, om den Heer op een geschikte plaats zijne 'laatste' vermaningen, waarschuwingen en beloften te laten uitspreken; we vinden drie verschillende gelegenheden: 1) kort voor het begin van den lijdenstijd, het besluit van de openbare werkzaamheid, Marc. 13 Par.; 2) bij den laatsten maaltijd, een korte schets Marc. 14, 17 vlg. en Par., en breed uitgewerkt Joh. 13-17; 3) na de opstanding Matt. 28, 16 vlg. Par., waarbij de Acta 4) nog den dag van hemelvaart (niet identiek met paaschdag) voegen. De derde gelegenheid heeft onze auteur gekozen, en evenals Joh. in tegenstelling met de synoptici zeer uitvoerige afscheidsgesprekken bevat, zoo geeft onze auteur, tegenover de korte gesprekken, die de canonieke overlevering den Heer bij zijne verschijning laat houden, een lang gerekt en zeer uitvoerig onderhoud, ,afscheidsredenen op Paschen'. Misschien heeft hij met opzet juist dezen vorm van evangelie gekozen, omdat hier de canonieke overlevering, die hij toch veronderstelt en erkent, nog het meest vrije baan voor nieuwe uitvindingen gelaten had en conflicten en tegenstrijdigheden er mee nog het best vermeden konden worden. Een uitvoerige vergelijking dezer 'laatste openbaringen' van Jezus met de bij de verschillende gelegenheden in de canonieke evangeliën en de handelingen uitgesproken 'laatste woorden' van Jezus zou buitengewoon interessant kunnen worden, met name als men hierbij van het standpunt uitgaat, dat de onder 1, 3 en 4 aangehaalde redevoeringen (zooals wij ze nu lezen) evenzeer uitvindingen zijn van de evangelisten als die in ons apocrief paaschevangelie.

Doch het is hier niet de plaats, om op den inhoud nader in te gaan.

C. Schmidt heeft reeds in zijn onderzoek goede commentaren op de meeste belangrijke plaatsen geleverd. Niettemin zullen exegeten en dogmenhistorici nog veel belangrijks uit het nieuwe boek kunnen halen. Menige plaats is trouwens nog duister gebleven en zal nog menige poging tot verklaring uitlokken. Laat ik alleen op dit eene punt wijzen, dat ons evangelie den Heer onmiddellijk na de beëindiging dezer gesprekken ten hemel laat varen — dus hebben wij weer een nieuw bewijs voor de (vermoedelijk oorspronkelijke) voorstelling, die verrijzenis, eene enkele verschijning en hemelvaart op een en denzelfden dag laat vallen.

Evenals het evangelie, waarmede Schmidt ons bekend maakt, heeft ook zijn boek eene eigenaardige structuur: op tekst en onderzoek (p. 1—402) volgen namelijk drie „excursen" (over Kerinth en de Aloger, den descensus ad inferos en de Passahfeier) die meer dan 300 bladzijden beslaan en die de oorzaak zijn, dat het boek zoo omvangrijk en ook zoo duur geworden is. Hoe belangrijk en waardevol deze „excursen" ook mogen zijn, ze hadden toch niet in dezen omvang aan eene zoo belangrijke nieuwe tekst-editie toegevoegd mogen worden; zij belasten de publicatie veel te sterk. Ik zou wenschen, dat de Verleger het heele werk in twee helften kon splitsen en deze apart verkoopen, of eene aparte editie van den tekst alleen konde afscheiden.

Leiden. H. Windisch.

SCHOOLBOEKEN.

De fa. P. Noordhoff te Groningen zond ons herdrukken van de volgende boeken: M. G. de Boer, *Leerboek der Algemeene Geschiedenis*, 2de deel (7den, vermeerderden druk; pr. ƒ 2.25, geb. ƒ 2,90); Dez., *Beknopt Leerboek der Algemeene Geschiedenis tot aan de Fransche Revolutie* (12den druk van het eerste gedeelte van schrijvers *Beknopt Leerboek der Algemeene Geschiedenis*, „met het oog op de wijziging in het leerplan door de invoering van het normaal program, afzonderlijk verkrijgbaar gesteld"; pr. ƒ 1.90, geb

f 2.50, geb. en doorschoten *f* 3); Dez., *Beknopt Overzicht der Algemeene Geschiedenis* (6den, bijgewerkten druk; pr. *f* 1.10, geb. *f* 1.50); Dez. en L. J. de Wilde, *Historische Lectuur, Nieuwste Geschiedenis* (2den, zeer uitgebreiden druk; pr. *f* 2.50, geb. *f* 3.25); A. L. de Bont, *Schoolatlas der Algemeene en Vaderlandsche Geschiedenis* (*ook voor het Handelsonderwijs*) (7den herzienen en vermeerderden druk; pr. *f* 4.75, geb. *f* 6); *Goden- en Heldensagen. Naar het Duitsch van* Ernst Hoffmann *omgewerkt door* Dr. J. S. Theissen (8sten dr.; pr. *f* 1.90, geb. *f* 2.50).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De eerste aflevering verscheen van het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot* 1301, uitgegeven door Mr. D. S. Muller Fz. en Dr. A. C. Bouman I, 1 (tot 1000) (Utr. 1920). Met groote ingenomenheid moet dit belangrijke werk begroet worden. Sinds lang ontbrak nog het Sticht in de rij onzer nieuwere oorkondenboeken, die, zooals in de inleiding terecht gezegd wordt, ingericht zijn „volgens het oude werkplan van oorkondenboeken". Dit kan echter moeielijk gezegd worden van dat voor Groningen en Drente, dat bovendien niet tot 1300 — zooals daar beweerd wordt — maar tot na 1400 loopt en dus wel degelijk „het buitengewoon omvangrijke materiaal" tot op dien tijd heeft „aangedurfd" . voor de 15de en 16de eeuw is het ook daarvan waar.

Het Utrechtsche Oorkondenboek moest zeker het belangrijkste van alle zijn en reeds lang wenschten wij vurig, dat er toch een begin mede gemaakt zou worden, nadat mr. Muller reeds 30 jaar geleden het Programma ervoor opstelde. Wij mogen nu de verschijning van de eerste aflevering met 147 oorkonden tot 997 van harte toejuichen. Brom's *Regesten* (2 dl. 1903) vormden er den grondslag voor. Van alle kanten hebben de bewerkers weinig of in het geheel niet bekende oorkonden opgespoord en ze in voorbeeldige uitgave opgenomen. Wij noemen die uitgave voorbeeldig, al zou het o.i. overweging verdiend hebben uitvoeriger te verwijzen 1o. naar de over sommige oorkonden bestaande literatuur 2o. naar de, zij het dan minder goede, vroegere uitgaven. Dit zou, blijkens mijne ondervinding bij het gebruik dezer eerste aflevering, voor de gebruikers gemakkelijk geweest zijn. Maar wij moeten dankbaar zijn, dat het werk begonnen is, en wenschen den heer Muller en onszelven toe, dat het hem gegeven moge zijn de voltooiing van het werk te beleven. Hij kan zich nu geheel aan dat levensideaal wijden.

Ten opzichte van den heer Bouman kunnen wij dat, tot onzen spijt, niet zeggen, want wij weten, dat hij reeds tot een andere eervolle taak geroepen is. Wij mogen met voldoening vermelden, dat zijn opvolger bij het Oorkondenboek gelukkig spoedig is gevonden.

P. J. B.

In de bekende serie der uitgaven van de Rijksarchieven in Utrecht verscheen als een nieuw belangrijk nummer de *Catalogus van het archief der heeren van Montfoort* (Utr., Oosthoek, 1920), bewerkt door de heeren Fruin en Cosquino de Bussy en door mej. Van Soest van een index voorzien. Het zorgvuldig bewerkte boek bevat 454 nummers met 771 regesten van oorkonden van 1249 tot 1528. Een belangrijke inleiding verhoogt de waarde.

P. J. B.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. & B.-L. 1920, Mars-Mai: P. Monceaux, Une invocation au „Christus medicus" sur une pierre de Timgad. — E. Chatelain, Rapport sur les travaux des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome 1918—1919. — P. Paris, Le rocher de Perescrita. — J. Baillet, Les graffiti grecs dans les tombeaux des rois à Thèbes d'Egypte. — P. Monceaux, Martyrs de Bourkika. — J. de Morgan, Note sur la succession des princes mazdéens de la Perside. — L. Poinssot, Deux inscriptions d'Aunobari. — A. Blanchet, Intailles représentant des génies de la secte des Ophites. — Langlois, Rapport sur le Concours des antiquités de la France, en 1920. — A. Thomas, Le nom de lieu Pertu (Creuse) et la légende du roi Artur.

Juin-Août: P. Monceaux, Note sur une croix de bronze trouveé à Lambèse. — Delattre, La basilique voisine de Sainte-Monique à Carthage. — Ch. Diehl, A propos d'une inscription grecque de la basilique d'Ererouk. — E. Pottier, Un colosse „criophore" archaïque découvert à Thasos. — A. Gabriel, Les fouilles de Foustat. — H. Sottas, Le papyrus démotique inédit de Lille no. 3 et la notation des jours épagomènes. — J. de Morgan, Sur un signe indéchiffré des monnaies sassanides et arabo-pehlvies. — L. Villecourt, La date et l'origine des „Homélies spirituelles", attribuées à Macaire. — Carton, Découverte d'une fontaine antique à Carthage. — F. Cumont, Les Enfers selon l'Axiochos. — L. Poinssot, La civitas Mizigitanorum et le pagus assalitanus.

English Studies, III, 1: W. v. Doorn, Vers Libre in Theory and Practice, — E. Kruisinga, Affective Sound-Changes. — Notes and News. — Translation. — Rev. — Bibliogr.

Beiträge z. Gesch. d. deutschen Sprache u. Literatur, XLV, 1: F. Holthausen, Nordfriesische Studien. — M. H. Jellinek, Zwei dichter des Reinaert? — Dez., Zu Hartmanns lyrik. — Dez., Zu den pseudoreinmarischen gedichten. — Dez., Zur as. Genesis. — G. Hübener, Das problem des flexionsschwundes im ags. — E. Ochs, Die heiligen u. die seligen. — Dez., Larmstänge. — A. Leitzmann, Die Freidankcitate im Renner. — Dez., Zu den mnd. sprichwörtersammlungen. — O. Behaghel, Deutsch. — Dez., Mischen. — Dez., Ein possessiver dativ. — Dez., Deutsche präposition mit lateinischer casusform. — Dez., Eine vorlage Boners. — J. Meier, Zur ältesten deutschen gaunersprache. — W. Horn, Zur wortgeschichte. — v. Grienberger, Sivitus. — W. Braune, Gentilis. — P. Ortmayr, Zur deutung der abkürzung N. N.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXV, 4: Van Wijk, Een modern panslavisme. — Enno van Gelder, Recente gegevens omtrent de 16de eeuwsche koopman. — S. Kalff, Pieter Post. — Severyn, Religie en Kunst (slot). — Büchner, Achmed Razi over de Oude Russen. — Van Hille, Romeinsche ridders en ruiters. — De Kroon, Caesar over het grondbezit bij de Germanen.

Revue Historique, 134, 1: Docet, Pierre du Chastel (slot). — Halphen, Etudes critiques sur Charlemagne, VI. — Bulletin historique: Antiquités chrétiennes.

2: Boissonnade, Le mouvement commercial entre la France et les îles Britanniques au 16me siècle. — Nestler Tricoche, Les Anglais à Buenos Ayres 5—6 Juill. 1807. — Bulletin historique (Italie). —

Studiën, XCV, Febr.: A. Slijpen, Israel Querido, II. — H. Padberg, Over en van Roomsche Dichters. — A. Borret, De Voorstellen tot Wijziging van het zesde Hoofdstuk der Grondwet. — G. Gorris, Esperanto, Ido en de Katholieke Internationale. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Acket, Verz. Opst.: Studiën XCV, Febr.
Blok, Willem I: Rev. Hist. 134, n°. 2 (Waddington).
Elias, Voorspel van den Eersten Eng. oorlog: Tijdschr. voor Gesch. XXXV, n°. 4 (Unger).
Hoogewerff, Cosmo III: Rev. Hist. 134, n°. 2 (Waddington).
Koopmans, Mnl. Romans: Studiën XCV, Febr. (Daniels).
Mulder, Quaestiones ad Ath. matrimonia: Tijdschr. voor Gesch. XXXV, n°. 4 (H. B[olkestein]).
S. Polak, Gesch. der staathuishoudkunde: Tijdschr. voor Gesch. XXXV, n°. 4 (Drilsma).
Riemens, Esquisse historique: Het Boek IX, n°. 9 (Burger).
Snijder, De forma matris: Tijdschr. voor Gesch. XXXV, n°. 4 (H. B[olkestein]).

Digitized by Google

ROEPING

GEÏLLUSTREERD MAANDSCHRIFT GEWIJD AAN DE BEELDENDE, BOUWENDE EN SIERENDE KUNSTEN, AAN TAAL EN TOONKUNST

Abonnementsprijs per jaar f 17.50

HET EERSTE NUMMER VERSCHIJNT IN MEI

HET NEDERLANDSCHE BOEKHUIS
Industriestraat 1 — TILBURG

NEDERLANDSCHE LYRIEK
VAN AF DE DERTIENDE EEUW TOT 1880

Verzameld door Th. E C. KEUCHENIUS toegelicht door Dr. D. C. TINBERGEN

Eerste deel: DE MIDDELEEUWEN
Ingenaaid f 4.90; gebonden f 5.90

Een bloemlezing uit de nederlandsche lyriek als deze werd nog niet eerder uitgegeven. De samensteller heeft, na jarenlang speuren en schiften, een bundel gedichten bijeengebracht die niet alleen door zijn schoonheid verrassen zal, maar ook door zijn rijkdom aan geheel nieuwe vondsten. — De toelichtingen van Dr. Tinbergen verhoogen de waarde van deze in de eerste plaats aesthetisch opgevatten arbeid.

A W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. Prinsen J Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 2.25**, geb. **f 3.40.**
Deel 2. Dr. Jac. van Ginneken, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.75**, geb. **f 4.90.**
Deel 3. Joh. Vorrink, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 4.25**, geb. **f 5.40.**
Deel 4. J Koopmans, Middelnederlandse Romans. Ing. **f 3.25**, geb **f 4.40.**
Deel 5. J. Mathijs Acket, Verzamelde Opstellen. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**
Deel 6. Cornelis Veth, De politieke prent in Nederland. Met 25 afbeeldingen. Ing. **f 3.90**, geb. **f 5.—.**
Deel 7. Edmond Visser, Het Nederlandsche Cabaret. Met 33 afbeeldingen. Ing. **f 4.75**, geb. **f 5.90.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

M. H. VAN CAMPEN

Over Literatuur,
Critisch en Didactisch, II

Prijs ingenaaid f 3.60; gebonden f 4.60

De critische en didactische literatuurstudies van Van Campen zijn onmisbaar voor ieder die, hetzij als vakman, hetzij als dilettant, de hedendaagsche letterkunde van ons land bestudeert. Van Campen legt uit, wijst aan, verklaart, oordeelt, maar niet als een docent. Zijn handboek is wederom tot een kunstwerk geworden en in zijn consciëntieus betoog klinkt de stem van den kunstenaar.

A W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. **No. 7.** **April 1921.**

Von Wilamowitz-Moellendorff, Vitae Homeri et Hesiodi (K. Kuiper).
Oldfather, Pease, Canter, Index Verborum quae in Senecae fabulis necnon in Octavia Praetexta reperiuntur (Enk).
Geiger, Die Amesa Spentas (Caland).
Koopmans, Middelnederlandse romans (Prinsen).
Hoogewerff, Joannes Stalpart van der Wielen (Sterck).
Rudler, Benjamin Constant, Adolphe (Gallas).
Björkman, Ofen zur Türkenzeit (Houtsma).
Keizerin Eugénie, Mijn Gedenkschriften, vert. d. Burgersdijk (Blok).
Waller Zeper, Jan van Henegouwen, Heer van Beaumont (v. d. Velden).
Koopmans, De servitute antiqua et religione Christiana (Meyboom).
Schoolboeken:
De Raaf en Griss, Stroomingen en Gestalten (Varenhorst).
Marres, Leesboek (B. M. Noach).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Vitae Homeri et Hesiodi in usum scholarum ed. **U. de Wilamowitz-Moellendorff.** (Kleine Texte etc. herausgeg. v. H. Lietzmann, n°. 137). Bonn, Marcus und Weber. 1916. (Pr. 1.60 M.).

Door een verzuim, waarvoor ik de schuld geheel op mij moet nemen, is dit uitnemende boekje vier jaar zonder aankondiging in het Museum gebleven. Het had beter lot verdiend, want met groote philologische zorgvuldigheid en op grond van de beste handschrift-overlevering is hier door Wilamowitz bijeengebracht al wat met het oog op de Homeruslegende en de halfmythische biografie van Hesiodus van belang is: de zg. pseudohesiodeïsche Vita Homeri, de twee βίοι die Planudes in zijnen codex van Plutarchus' Moralia (Par. 1671) aan de Moralia toevoegde, het belangrijke Proclus-excerpt, de twee anonyme vitae Scoralienses, voorts de niet zoo bekende „Vita Romana" uit de Bibl. Vittor. Eman. (vgl. Witte bij Wissowa VIII 2189), de Vita Hesychii uit Suidas en eindelijk het Certamen, aangevuld door het Flinders Petrie-fragment van eene Hesiodus-biographie (Pap. Fl. Petr. XXV. 1) de Hesiodus-Vitae van Tzetzes en Hesychius. Bedenkt men dat de uitgever aan dit alles ook nog de verspreide testemonia van Plutarchus toevoegt en ter vergelijking met de Samische Eiresione ten slotte de gegevens over de Iresione Attica en over den Chelidonismus Rhodius doet afdrukken, dan zal men erkennen dat op de 57 bladzijden van dit kleine boekje een kostbare collectie is bijeengebracht voor allen die zich ten opzichte van de ontwikkeling der volksoverlevering aangaande de beide dichters, en vooral ten opzichte van de vraag van het even dikwijls onderstelde als verworpen „volksboek" over Homerus eenigermate willen oriënteeren. Meer dan eene inleiding tot die questie geeft natuurlijk dit boekje niet, meer wil het niet geven; maar het brengt een tekst die in hooge mate de aandacht verdient.

Het spreekt van zelf, dat dit niet in de zelfde mate geldt van alle onderdeelen. De zorg met welke Rzach de Hesiodea heeft bewerkt gaf weinig gelegenheid tot kritische nalezing — al ontbreekt zij ook daar niet; in den afdruk van het fragm. Fl. Petr. wijkt Wilamowitz ook niet veel van Mahaffy en Blass af; maar wie de akribie en scherpzinnigheid van den Berlijnschen philoloog wil leeren kennen, die raadplege voornamelijk de Vita Herodotea.

Het kan m. i. aanleiding tot begripsverwarring geven als men een geschrift als deze Vita aanduidt met den naam „pseudo-Herodotus". Het is in geheel anderen zin pseudepigrafische litteratuur dan b. v. pseudo-Plutarchea of pseudo-Demosthenica. Misschien is dit ook de meening van den uitgever, wanneer hij zegt dat „<eam> exeunte aetate quam Hellenisticam vocamus arrepta Herodoti persona ignotus homo concinnavit." In elk geval is het, dunkt me, wel zeker dat de onbekende schrijver er geen oogenblik aan heeft gedacht zijn boekje voor het werk van Herodotus te doen doorgaan. Hij volgt door den naam van Herodotus boven zijn novellistisch verhaal te plaatsen, eenvoudig een mode van zijn tijd, ook te Alexandrië reeds toegepast, en wat den stijl betreft doet hij dat niet kwaad.

Ongetwijfeld lijdt die stijl door het feit dat hij „concinnavit." Hij heeft allerlei tradities en verhalen samengevoegd; soms is het meer conglutinare geweest dan concinnare, en juist in deze wijze van werken ligt voor den uitgever een der groote moeilijkheden. Waar is hier de grens tusschen correctie van den codex en van den auteur?

Digitized by Google

De inderdaad op vele plaatsen bedorven toestand van den — reeds door Westermann boven al de andere handschriften gestelden — Parisinus 2766 (R), (slechts van tijd tot tijd verholpen hetzij door den Vaticanus 305, welken op verzoek van Wilamowitz G. Wentzel opnieuw raadpleegde, hetzij door varianten bij Suidas), gaf aan den editor eene groote mate van vrijheid in zijne text-kritiek. Misschien heeft Wilamowitz, daar het hier eene editie voor seminariumgebruik gold, van die vrijheid nog iets ruimer gebruik gemaakt dan hij in een breeder gecommentarieerde uitgave zou hebben gedaan. Herhaaldelijk herstelt hij de graeciteit, of brengt kleine stijlverbeteringen aan voor welke zeker de onbekende tijdgenoot van Hadrianus hem dankbaar behoort te zijn, maar die m. i. geen codex-corruptelen corrigeeren. Ook wekt soms de zekerheid, met welke hij plooien gladstrijkt, op andere gronden twijfel. Een paar maal teekent Wilamowitz bij eene zinsnede, die inderdaad veel op eene herhaling gelijkt, aan: „Alius videntur recensionis." Mij zij het citeeren van één voorbeeld veroorloofd, al is het wat uitvoerig. Pag. 12. 24 (§ 21):

Ἐντεῦθεν δὲ ἀναστὰς Ὅμηρος ἐπορεύετο κατὰ φωνήν τινα αἰγῶν νεμομένων· ὡς δὲ ὑλάκτεον αὐτὸν αἱ κύνες, ἀνέκραγεν. ὁ δὲ Γλαῦκος, ὡς ἤκουσε τῆς φωνῆς· ἦν γὰρ τοῦτο ὄνομα τῷ νέμοντι τὰς αἶγας· ἐπιδραμὼν ὀτραλέως τάς τε κύνας ἀνεκαλεῖτο καὶ ἀπεσόβησεν ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου. ἐπὶ πολὺν δὲ χρόνον ἐν θωύματι ἦν ὅπως τυφλὸς ἐὼν μόνος ἀπίκοιτο ἐς τοιούτους χώρους καὶ ὅ τι θέλων, προσελθών τε μιν ἱστόρεεν, ὅστις τε ἦν καὶ τίνι τρόπῳ ἀπίκοιτο ἐς τόπους ἀοικήτους καὶ ἀστιβέα χωρία καὶ τίνος κεχρημένος εἴη.

Zeker, de „lactea ubertas Herodotea" vloeit hier wel heel ruim. Maar is er genoeg aanleiding om de woorden ***ἐπὶ πολύν .... θέλων*** als tautologisch naar eene andere recensie te verwijzen? De schrijver is telkens breed, maar de reden daarvan kan dikwijls ook in de stof, die hij te verwerken had, hebben gelegen. Ik geloof dat hij herhaaldelijk met zijn eigen proza aansluiting zoekt aan „poëtische" stukjes overlevering. Soms citeert hij die in verzen, soms zet hij ze over in proza, waar dan toch de vers-vorm nog door schemert. De eerste zin is hier het eigen werk van „Herodotus" (Glaucus denkt bij zich zelven na), in den tweeden klinkt op het eind de dactylische vorm nog duidelijk „***τίνος κεχρημένος εἴη***" en bewaart het overige nog eene reminiscentie aan een vers als b. v. „***ἀστιβέ' ἔς τε τόπον τε καὶ ἄβροτον***." En iets dergelijks kunnen wij — naar mij voorkomt — op verschillende plaatsen van de Vita Herodotea opmerken.

Intusschen, Wilamowitz' recensie van de Vita — het uitnemendste gedeelte van deze uitgave — verdient door een keur van evidente emendaties aller aandacht. Ik wil daarvan geene opsomming geven, doch alleen ééne, de geestigste, noemen. In de Samische Eiresione (p. 19) is één vers, dat reeds van oudsher de wanhoop opwekt van alle viri critici; „***πέρσαι τῷ Ἀπολλώνος γυιάτιδος***." Even ingenieus als eenvoudig corrigeert Wilamowitz, opmerkende dat deze regel bij het jambische slot behoort: ***ὑπέρ σε τ' Ὡπόλλωνος, ὦ γύναι, τι δός***. Zulk eene emendatie moet zelfs de meest fanatieke haters van „conjecturen-jacht" wel tot inkeer brengen.

Amsterdam. K. Kuiper.

Index Verborum quae in Senecae fabulis necnon in Octavia Praetexta reperiuntur a G. Abbot Oldfather, A. Stanley Pease, H. Vernon Canter confectus. (University of Illinois studies in Language and Literature). 1918[1]). (Pr. Part I $ 2; Parts II and III $ 1.50 each).

Wie tot nu toe een *index verborum* op Seneca's tragedie's raadplegen wilde, gebruikte de uitgave van Johan Caspar Schroeder, die in 1728 te Delft verscheen. Deze editie toch is voorzien van een tamelijk volledigen „index verborum et locutionum." Onze tijd stelt echter aan zulk een „index" geheel andere eischen. Wij wenschen iederen vorm van een woord afzonderlijk vermeld te zien, liefst met toevoeging der afwijkende lezingen van handschriften en uitgevers. Volledigheid en pijnlijke nauwkeurigheid zijn hier in de eerste plaats vereischt. De vervaardiger van een modernen index verborum, moet dan ook den auteur, waarop hij de woordenlijst maken wil, grondig bestudeerd hebben en met de geheele philologische literatuur over dien schrijver vertrouwd zijn. Dit is met de drie bewerkers van dezen Seneca-index inderdaad het geval, zoodat zij een hoogst nuttig en onmisbaar werk geleverd hebben, niet slechts ten behoeve van Seneca-specialisten, maar voor ieder, die met het oog op linguistische of philologische onderzoekingen volledige indices noodig heeft.

De samenstellers legden de tekstuitgave van Peiper en Richter (Teubner 1902) ten grondslag, maar vermeldden tevens zeer getrouw „lectiones varias quae, etsi in Peiperi et Richteri textum non admissae, codicum subsidiis eruditorumque coniecturis nituntur." Zoo is bv. voor de Octavia Prof. Vürtheim's editie nauwkeurig vergeleken.

Woorden uit verzen, die terecht of ten onrechte voor onecht verklaard zijn, worden als zoodanig aangeduid.

In hun (in niet al te zuiver Latijn geschreven) praefatio geven de bewerkers een bizonder volledige literatuuropgave der laatste 20 jaar. Verstandig vind ik, dat zij niet alleen de boeken en artikelen over Seneca's tragedie's doorgelezen hebben, maar ook de kritieken op deze studie's.

Dit is hun werk zeer ten goede gekomen, daar wij nu bij een door conjectuur in den index vermelde lezing ook de *bestrijders* der gissing genoemd vinden.

Men heeft hierdoor een klapper op de Seneca-literatuur, waarvan ik het nut wel niet behoef aan te toonen.

Wetenschappelijke beoefenaars van het Latijn zullen dus goed doen in het handige boekje van Paul Rowald „Repertorium Lateinischer Wörterverzeichnisse und Speziallexica" (Teubner 1914) dezen Seneca-index te noteeren.

De drie Amerikanen hebben recht op onze dankbaarheid.

Zwolle. P. J. Enk.

B. Geiger, Die Aməša Spəntas, Ihr Wesen und ihre ursprüngliche Bedeutung. (Kais. Akad. der Wiss. in Wien, Phil.-hist. Klasse, Sitzungsber. 176. Band, 7. Abhandlung). Wien, A. Hölder. 1916.

Het zou kunnen zijn, dat het anderen gegaan is evenals mij: dat zij door de omstandigheden niet eerder kennis

---

[1]) Nov. 1920 ter bespreking ontvangen.

Digitized by Google

hebben kunnen nemen van de hierboven vermelde, reeds in 1916 verschenen, verhandeling. Zoo moge dan kortelijk op het gewicht en de beteekenis van dit werk de aandacht ook hier te lande gevestigd worden. — Geiger behandelt de questie, of de Aməša Spəntas, de aartsengelen der Zoroastrische leer, die in lateren tijd vereenzelvigd worden met concrete dingen (resp. met het vee, het vuur, de metalen, de aarde, het water, de kruiden), oorspronkelijk, zooals velen willen, abstracte begrippen waren, of integendeel — en ook deze zienswijze heeft tal van aanhangers — hun oorspronkelijk concreet wezen hebben opgegeven en personificaties van abstrakte begrippen g e w o r d e n zijn. Hij doet aan zijn betoog vooralgaan een onderzoek naar de beteekenis van het woord *spənta*, hetwelk hij etymologisch wil scheiden van lit. *ẓventas* enz., en in verband brengen met den Vedischen verbaalwortel ***pan***. Deze aequatie heeft d.m. zeer veel voor zich, vooral het feit, dat in den Ṛgveda het woord ***aramati*** tweemalen het epitheton ***panīyasī*** ontvangt, hetgeen merkwaardig overeenstemt met ***spəntā ārmaitiš***, *Spendarmat*. In de Arische Sectie van het in Januari van dit jaar te Leiden vergaderde Oostersche Genootschap is door S. van deze aankondiging, die toen Geiger's verhandeling nog niet kende, juist hetzelfde betoogd. — Het komt mij voor, dat Geiger een overvloedig en bewijskrachtig materiaal heeft aangevoerd ten bewijze van de stelling, dat de Aməša Spəntas, die zoo nauw verwant zijn met de Ādityas, personificaties zijn van Abstracta, en dat zoowel zij als de Ādityas in Indo-iraansche voorstellingen wortelen: *dakṣa (sumati)*: *vohu manō*, ***ṛta***: ***aša***, ***kṣatra***: ***χšaϑra***, *aramati*: ***ārmaiti***, *sarvatāti*: ***haurvatāt***, *amṛtatva*: ***amərətāt***. Het is jammer, dat een Index aan 't werk niet is toegevoegd, en dat de S. als Sanskritist een enkele maal tekort schiet, waar hij (pag. 184), blijkens zijne woordscheiding, eene passage uit de Maitr. Samhitā niet begrepen heeft. — Voor Indologen, Iranisten, Assyriologen en beoefenaars der Godsdienstwetenschap valt uit deze verhandeling veel te leeren.

Utrecht. W. C a l a n d.

J. Koopmans, Middelnederlandse romans. (No. 4 van de serie Nederlandsche Kunst). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1920. (Pr. ing. f 3.25, geb. f 4.40).

Dit boekje is eigenlijk wel vooral bestemd voor de talrijke leeken, die tegenwoordig ook in onze oudere litteratuur belang gaan stellen. Zij vinden er voortreffelijke beknopte paraphrasen in van eenige onzer ridderromans, die stellig die belangstelling zullen prikkelen en enkelen ertoe zullen brengen zich op het verstaan van de verhalen in hun oorspronkelijken vorm toe te leggen. Want Koopmans verstaat uitstekend de kunst om het karakteristieke te doen uitkomen, den geest van oude werken te doen spreken. De schets van den inhoud weet hij te verlevendigen door korte vergelijkingen van de romans onderling en pittige verklarende opmerkingen. Zoo b.v. over de jacht achter het schaakspel in den Walewein: „Er ligt een veraanschouwelijking in van de fantastiese Middeleeuwse jacht naar onbereikbare ridder-idealen. Niet alleen Walewein vliegt uit, maar ook Torec, Ferguut, Lancelot, Percheval, en hoe verder de ridders uit de Arthur-romans heten mogen. Eén zelfde stuwkracht drijft ze op, om wijde bogen van roem te beschrijven: als vuurpijlen wier enige waarde berust in een kortstondige schittering door het ijle ruim."

Zeer te recht vestigt hij telkens de aandacht op het Christelijk element in deze ridderverhalen. Voortreffelijk doet hij uitkomen het wonderbaarlijke en fantastische, dat allen verblindt en aanzet tot steeds hooger inspanning van alle heldenkrachten; hoe de middeleeuwsche verbeelding voor niets staat, niets onmogelijk of onbereikbaar acht.

Wel liet hij in zijn paraphrasen soms elementen weg, die men gaarne terug zou vinden. Zoo mis ik b.v. noode de levendige schets van het ridderleven, waar de Ferguut mee begint en die eigenlijk het motief is, dat heel de handeling in beweging stelt. Hoe de heeren na tafel zich zetten aan schaak- en verkeerbord, elkaar hun avonturen vertellen; hoe mijn her Gawein en mijn her IJwein vertrouwelijk bij elkaar zitten en „spraken beide gader van menigen saken". Hoe de koning binnenkwam en „viel neder tusschen hem tween". De heeren springen op; nooden hem een lettelkijn bij hen te zitten en wat te praten. Maar neen,

„Neen ic", seit hi, „ic sie tweder
Scone ende claer, in wille niet dagen,
Bedi ic wille varen jaghen
Int foreest van Goriende
Den witten hert, die noit en kende
Dat grote geloep van minen honden."

En de stoet trekt uit. De schildering van de jacht is een juweel en van een pakkende aanschouwelijkheid. Hoe ten slotte de koning „een cop van roden goude" uitlooft aan hem die „den witten herte mochte vaen" en Perchevael den prijs wint. Hoe ze daarna buiten kampeeren, „die mane scheen scone ende claer". Dat is alles een schitterende teekening van het ridderlijk bedrijf. En dan 's morgens het ontwaken, het toiletmaken, het opbreken en hoe juist dan door den huiswaarts trekkenden stoet in al zijne vorstelijke praal, in het dal bij het kasteel, de verbeelding van Ferguut wordt getroffen, zijn hartstocht naar de ridderlijke glorie plotseling opvlamt.

Maar Koopmans kon niet alles navertellen. Waar zou trouwens de verrassing van het nieuwe blijven voor hen, die de middeleeuwsche teksten zelf gaan lezen?

Nijmegen. J. P r i n s e n JLz.

Joannes Stalpart van der Wielen. Zijn leven en keur uit zijne lyrische gedichten, uitgegeven door **Dr. G. J. Hoogewerff.** Bussum, N. V. Uitgevers-Maatschappij vh. Paul Brand. 1920.

Het behoorde tot de vurige wenschen van den te vroeg gestorven Dr. Gijsb. Brom, dat een goede uitgave zou verschijnen van Joannes Stalpaert van der Wielens beste gedichten; en nu is, na lang uitstel en tal van wederwaardigheden, gevolgen van de oorlogscrisis, dit merkwaardige boek uitgegeven door de zorgen van den hollandschen Romein Dr. G. J. Hoogewerff. Hoe sympathiek hem de bewerking van dit boek is geweest over den priester-dichter, die 5 jaar te Rome heeft gestudeerd, bewijst zoowel de goed gedocumenteerde Inleiding, met een schat van nieuwe gegevens, als de keurig verzorgde uitgave met tal van portretten, titelfacsimilé's, en bovenal de smaakvolle keuze uit Stalpaerts beste gedichten. Hier treffen wij een niet-katholiek, die over

Digitized by Google

roomsche zaken schrijft met een nobele onpartijdigheid, die zeldzaaam mag worden genoemd, al had hij zich over enkele katholieke bijzonderheden wel wat nauwkeuriger mogen laten inlichten. Stalpaert is een van die vergeten dichters, wier verzen, voor een beperkten kring geschreven, vooral door de geloofsgenooten gelezen werden, maar overigens weinig werden opgemerkt. Zij zijn des te merkwaardiger, omdat de priesters in die dagen veelal hunne verzen in 't latijn schrijven, zoo b.v.b. de oudere Cornelius Musius en Simon Sovius. Maar Stalpaert wilde voor het volk dichten en door zijn geestige verzen een tegengift verstrekken tegen het venijn, waarvan de geschriften, van vele volksdichters en schrijvers overvloeiden. Deze tijdgenoot van Hooft heeft beter dan hij den echten volkstoon weten te vatten, al was het hem, den Delftschen katholieken priester, meer te doen om zijn geloofsgenooten door zijn poëzie te versterken in het oude geloof, dan hun een literair genot te verschaffen. En toch, hoe zoet vloeien zijn verzen op de „Gulde-jaers feestdagen"; hoe pittig weet hij in zijn „Extractum Catholicum", tegen alle gebreken van verwarde hersenen, de leeringen der nieuw gezinden te weerleggen, en, geoefend theoloog, de meest gewichtige vraagstukken geestig te verklaren in korte verzen. De zeldzaamheid der oude uitgaven geeft wel het bewijs, dat zijn bundels ingang vonden in de gezinnen, dat de inhoud begrepen werd, en een echte volkslectuur heeft gevormd, die door jong en oud werd verslonden. Of moet men uit die schaarschheid besluiten, dat Stalpaerts liedeboekjes als contrabande werden beschouwd door de nieuwgezinden, en als zoovele zeldzame werkjes, ten vure gedoemd zijn?

Maar niet alleen het eenvoudige roomsche volk heeft Stalpaerts liedjes gewaardeerd. Toen in 1622 Stalpaerts „Het Vrouwelick Cieraet van Sint Agnes versmaedt" verscheen, gaf het boekje, onder een negental lofdichten, ook een van I. V. V(ondel) te lezen, dat van groote waardeering getuigt èn voor het werk, èn voor den persoon van Stalpaert. Hoe juist begrijpt Vondel het doel en de beteekenis van het gedicht, dat, merkwaardige samenloop, gelijktijdig met Huygens' „Costelick Mal", de weelde en overdaad der vrouwelijke kleedij berispt, waarop toen dan toch wel veel aan te merken moest zijn, dat een streng katholiek priester en een wereldsch hoveling als Constanter zich er evenzeer aan ergerden.

Vondel eindigt zijn lofgedicht met S. Agnes' gunst af te bidden over Stalpaert:

„.... hem bij naem, die met dit dicht
Zijn duitsche wereld heeft gesticht;
Opdat hem voor dit zoete schrijve(n)
Een eeuwigh loon ten hemel blijve.
Want ander loon (nae dat ick raem)
En wil hij niet om dat zijn naem
Alhier, op hoop van meerder zegen,
Zoo ganschelicken is verswegen.

Geen van Stalpaerts bundels geeft zijn naam te lezen, „op hoop van meerder zegen", zegt Vondel terecht; al heeft hij zijn duitsche wereld, dat zijn, z'n talrijke hollandsche lezers, gesticht en opgewekt, zijn nederigheid zocht geen bekendheid.

Men heeft zich verwonderd, dat de nog niet roomsche Vondel in 1622 een lofgedicht wijdt aan de echt-katholieke verzen van een priester. Al valt dit ook te verklaren uit Vondels Keulsche jeugdindrukken, waarop ik reeds elders heb gewezen [1]), die hem niet vreemd, noch afkeerig maakten van katholieke zaken, lang vóór zijn overgang, er bestond tusschen Stalpaert en Keulen ook een relatie, die den Delftschen pastoor wellicht met de Keulsche verwanten van Vondel, en met den 8 jaar jongeren dichter in kennis kan hebben gebracht. Uit de nalatenschap van Jos. Alberdingk Thijm bezit ik een latijnschen brief van Joannes Stalpaert van der Wiel, rector van het klooster ter Olijven te Keulen, waarschijnlijk een neef van den Delftschen dichter-pastoor, waarin hij den Aartsbisschop A. Sasbout bedankt voor het hem verleende kleed, of de rectorale waardigheid, en onder andere mededeelingen, ook zegt, dat door zijn oom en curator, d.i. vermoedelijk den pastoor, een schuldeischer voldaan zal worden. De brief, in handschrift, is gedateerd 5 November 1604, te Keulen.

Dit wijst op een neef en naamgenoot van Stalpaert in Vondels geboortestad, waar toen o.a. nog leefde Vondels tante Suzanna, die daar gehuwd was met François Provoost, en als katholieke, den rector ter Olijven, Stalpaert, niet onbekend zal zijn geweest. Al zijn dit veronderstellingen, zij wijzen toch op de mogelijkheid van een vroege relatie van den nog onroomschen Vondel met Stalpaert.

Er valt nog een raadsel op te lossen. Stalpaerts graf in de oude S. Hippolytus-kerk te Delft werd gedekt door een zerk, waarop de nog niet-roomsche Anna Roemers in 1630 een vers liet beitelen bij den dood van pastoor Stalpaert. Ook hier moet de oplossing niet alleen gezocht worden in een geestelijke verwantschap van dichter tot dichteres. Herinneren we ons, dat Anna's moeder, de vrouw van Roemer Visscher, de Delftsche Aefje Onderwater is geweest, volgens de laatste vondsten [2]), en dat deze een echt Delftsche familie was, dan ligt het voor de hand, dat Anna Roemers in deze stad niet vreemd was en zeker gemakkelijk met den algemeen bekenden en geachten pastoor-dichter van het Begijnhof in kennis is gekomen. Anna was 5 jaar jonger dan Stalpaert.

Een paar maal blijkt Dr. Hoogewerff, in zijn „Inleiding" niet erg ingenomen te zijn met Dr. v. Vlotens in 1865 uitgegeven bloemlezing uit Stalpaerts gedichten, ofschoon dit toch, voor die dagen, een zeer verdienstelijk werkje was, waarin, na de herleving van Stalpaert door Alberdingk Thijm in zijn Volks-Almanak van 1853, voor het eerst een meer algemeene bekendheid en waardeering van den dichter gegeven werd. Ten onrechte ziet Dr. H. laag neer op dit boekje, dat ook belangrijke fragmenten geeft uit Stalpaerts eerste dichtwerk „'t Hemelrijck", die wij bij Dr. H. vergeefs zoeken. Al heeft Van Vloten laten drukken „Abacuk zijnen broeder", inplaats van het meer zeggende „fijnen broeder", dat is: protestant; ook Dr. H. is niet onschuldig aan tal van tekstfouten in zijn uitgave, waarvan wij een gelijksoortige als bij V. Vloten, aantreffen, op bl. 78, in „Seiffelmaer", waar de tekst heeft „Seisselmaer", n.l. de stad Scissia en niet Siffia. Oberevanten op bl. 107 zal wel drukfout zijn voor Observanten? Maar dat Stalpaert in de laatste strofe op deze bladzijde met „las hij Scotus en Du-

[1]) Oorkonden over Vondel, bl. 32.
[2]) Zie „de Groene Amsterdammer", 7 Febr. 1920, bl. 10.

Digitized by Google

rand", volgens Dr. H.'s verklaring bedoeld zou hebben „Scotus Erigena uit de negende eeuw", en niet Duns Scotus, acht ik aan gegronden twijfel onderhevig. Jammer, dat in Hoogewerffs uitgave nog zoovele drukfouten den tekst ontsieren, waaronder zeer zinstorende, als het 2e vers van de derde strofe op bl. 135: „Tot overvloed was 't niet genoug", waar gelezen moet worden: „Tot overvloed? wast niet genoug", en waar de commentator zelfs nog een verklaring tracht te geven van den manken tekst, in noot 4): „Was 't niet overvloedig genoeg"! — 't Eerste vers op bl. 138 begint: „Dan dezen", waar de tekst heeft „Van dezen". Maar dit, en zoo zijn er vele, zijn foutjes, die te wijten zijn aan Dr. H's uitlandigheid, ver van de drukkerij. Edoch die verre afstand is niet de oorzaak van het bokje, neen van den geweldigen bok, die Dr. H. heeft geschoten bij zijn verklaring van: „positijf" op bl. 175, vers 5 van onderen. Er staat heusch! in noot 9: „positief, als subst. wezenlijke kennis"! Heeft Dr. H. dan nooit gehoord, dat een klein muziek-orgeltje een *positief* heet in de 17e eeuw? en dat de „Leewerk", in dit liedje, dat wel wat herinnert aan Tesselschades „Wilde en tamme Sangster", bij een klein orgeltje wordt vergeleken?

Ten slotte zou ik willen vragen of er geen verwarring bestaat tusschen Joannes Stalpaert en zijn neef, den Carmeliet Vincentius, in verband met de Haagsche gevangenis in 1619 (bl. 10, noot, in vergelijking met bl. VIII). Als deze in 1601 geboren is, kan hij toch bezwaarlijk in 1619 „pastor di Leyden" zijn. Wellicht is ook hier een drukfout de oorzaak van dit raadsel. In een nieuwen druk, die spoedig noodig moge blijken, zullen deze, en andere dergelijke smetten van dit fraai uitgegeven boek verwijderd kunnen worden.

Heemstede. J. F. M. Sterck.

Benjamin Constant, Adolphe. Edition historique et critique par **Gustave Rudler.** [Modern Language Texts. French Series: Modern Section]. Manchester, University Press. 1919. (Pr. 7 sh. 6 d.).

De groote oorlog heeft den honderdjarigen herinneringsdag van *Adolphe*'s publicatie (1816) in 't niet doen verdwijnen, en dit wreede, scherp analyseerende, in zijn ontwikkeling zuiver classiek aandoende boekje heeft het slechter getroffen dan de *Méditations poétiques* van Lamartine, die in 1920 werden herdacht zooals zij het verdienden.

Het is niet zonder opzet, dat ik deze *Adolphe*-uitgave stel naast die der *Méditations*, welke Lanson gaf (z. *Museum* XXIV, 260): beide beoogen niet anders dan door bronnenonderzoek en ontwarring der ondergane invloeden de scheppende originaliteit in haar aard en haar kracht te onderkennen en te schatten, een soort inventaris op te maken van alles wat het werk in zijn uiteindelijke originaliteit van het gelijksoortige uit denzelfden tijd onderscheidt.

Toen Constant aan den vooravond was van zijn nieuwe huwelijk met Charlotte von Hardenberg, gevoelde hij de behoefte (1806) zich zelven zuiver te zien; daaruit is *Adolphe* voortgesproten. In dat werk, „le plus original et le plus touchant que j'ai lu", zooals Mme de Staël, de eerste belanghebbende bij deze biecht, schreef, heeft C. groote wijzigingen aangebracht; Rudler doet zien hoe de eerste lezing een Adolphe bracht heen en weer geslingerd tusschen een coquette en een despotische, hoe C. afzag van dezen vorm, omdat hij het publiek en zijn vrienden niet tegen zich wilde innemen. Tusschen 1809 en 1810 werd de *Adolphe* die wij bezitten samengesteld uit de herinneringen van zijn leven en werd de Ellénore-figuur van nu geschapen: een samenvatting van de ondervinding van C. in het liefdesleven: Mrs. Lindsay, Mme Trévor, Julie Talma, de vrouw van den grooten tooneelspeler waarover hij de *Lettre sur Julie* schreef, die, jammer genoeg, niet in deze editie is afgedrukt, Mme de Staël, zijn beide vrouwen en Belle van Zuylen, die als Mme de Charrière zoo'n eigenaardigen invloed op den jongen C. uitoefende. Benjamin zelf was Adolphe; de andere personen, behalve C.'s vader, zijn moeilijk te identificeeren. De allereenvoudigste intrige omvat de veertien jaar van zijn eigen leven die de breuk met Mme de Staël voorafgaan; de atmospheer van den roman is die van Coppet. Zoo werd dit boek „abstrait comme une tragédie" samengesteld. Zeer voorzichtig laat Rudler zich uit over de letterkundige bronnen: hij plaatst *Adolphe* zeer terecht voortdurend naast de *ich*-romans van zijn tijd, zonder tot directen invloed te concludeeren: *René, Corinne, Werther, Valérie, Amélie Mansfield, Claire d'Albe, Delphine* en de *Héloïse*, terwijl hij de parellele plaatsen uit de *Correspondance* en 't *Cahier rouge* aangeeft. Tot mijn verwondering ontbreekt *Caliste* van Mme de Charrière bij de opgave der bronnen. Rudler heeft in zijn inleiding kunnen vaststellen, dat de publicatie van 1816 door voorlezingen in besloten kring werd voorbereid om de meening der bekenden en vrienden te vernemen, en dat C. genoodzaakt was zijn werk vrij te pleiten van eenige persoonlijke aanduiding, waardoor hij zijn vrienden of kennissen zou hebben verraden. Hij stelt eveneens vast, dat de uitgave van Londen de werkelijke editio princeps is en dat de gelijktijdige Parijsche gedrukt is naar de proeven van de Londensche: dat er een tweede tot nu toe onbekende uitgave moet hebben bestaan zooals blijkt uit de Fransche voorrede voor de tweede editie, waarvan hij de ontwerpen vond en waarvan 't bestaan wordt bevestigd door de vertaling van Walker's „Essay on the character and the moral result of the work", dat in Engeland bitter noodig was.

Rudler heeft als grondslag genomen de Londensche uitgave, die hij vergeleken heeft met 't handschrift uit de verzameling Monamy. Juist deze vergelijking is zoo allerbelangwekkendst, omdat zij doet zien op welke wijze C. zijn werk veranderde: hoe hij steeds er naar streeft den classieken vorm van elke onnutte opsiering te ontdoen (b.v. weglating van *tout* in ch. II, r. 298 en ch. III, r. 1; van *encore* ch. VI, r. 260; ch. VII, r. 71, enz.), elke onnutte uitweiding of verzwakking ontwijkt (*Avis*, regel 38; ch. V, r. 180; ch. VI, r. 212), persoonlijke gevoelens vermijdt te kwetsen (ch. I, r. 173; ch. VIII r. 265), Ellénore's leven minder aanstoot gevend doet zijn (ch. I, r. 71; ch III, r. 261; ch. IV, 227). — De kunst van componeeren, den Franschman zoo eigen, blijkt uit een paar overeenstemmende bijvoegingen (ch. II, r. 120 en 128), die meewerken tot het effect op *impétuosité*, waarna dit portret afsluit op *un bel orage*. De eenige groote bijvoeging in 't begin van chap. IV is zeer karakteristiek: een prachtig stuk proza, dat er moest komen, omdat C. wel moest geven een passage van hartstocht vol lyrisme, nu Adolphe Ellénore tot de

Digitized by Google

zijne had gemaakt. Daarentegen herstelt Rudler een passage (ch. VIII, r. 164—251), die C. niet tijdens het leven van Mme de Staël had durven publiceeren en die de uitgave van 1824 had gegeven.

Aldus brengt deze nieuwe uitgave het diepe, wreede boek nader tot ons. Er zijn enkele drukfouten: p. XXIX, noot 1 staat 1897, moet zijn 1789 (?); p. 75, r. 144 *lé'tonnement*, p. 77, r. 193 cette *grand* crise; p. 142 onder no 32, 19 février, moet zijn 15 février. Waarom drukt Rudler steeds *Volmar* en Krü*dner*? Bij de bibliographie mist de Hollander Busken Huet's vertaling. En zou de noot over C.'s verhouding tot godsdienstvraagstukken (ch. X, r. 261) niet wat meer uitbreiding hebben verdiend?

Amsterdam. K. R. Gallas.

W. Björkman, Ofen zur Türkenzeit. (Hamburg. Universität, Abhandlungen aus dem Gebiet der Auslandskunde, Band 3, Reihe B, 2). Hamburg, L. Friederichsen und Co. 1920.

Wij begroeten in dit wel gedocumenteerde geschrift eene eerste poging, om een juist en onpartijdig oordeel te vormen over de verdiensten der Turken als beheerschers van veroverde landen en volken. De voorstellingen daaromtrent van hunne Christelijke tegenstanders ten allen tijde zijn in de hoogste mate partijdig en onbillijk, zoodat het menigeen, die nooit iets anders te hooren kreeg, vreemd in de ooren mag klinken, dat men nog van verdiensten spreken kan. Waren de Turken alleen geweest, wat men gewoonlijk grifweg aan neemt, eene verwoestende horde, die geene andere sporen achterliet, dan rookende puinhoopen en eene ellendige half uitgemoorde bevolking, dan zouden zij zich waarlijk geen vijf eeuwen lang in Europa staande gehouden hebben. Een onpartijdig en zorgvuldig onderzoek leert dan ook iets anders en een zoodanig onderzoek heeft Dr. Björkman ingesteld ten aanzien van de hoofdstad van Hongarije, die van 1541—1686 onder Turksche heerschappij heeft gestaan. Dat deze periode in de geschiedenis der stad geen bloeitijd geweest is, spreekt wel van zelve, daar de herhaalde belegeringen en de voortdurende oorlogstoestand de mogelijkheid daarvan afsneden. In zoover kan men met recht beweren, dat de Turksche verovering een groote ramp voor haar geweest is. Maar desniettemin hebben de Turken toch hun best gedaan om een geordend bestuur in te richten, voor de militaire bevestiging der stad, voor Mohammedaansche bedehuizen, inrichtingen van onderwijs en armenzorg en wat dies meer zij zorg gedragen. Zij hebben aan de Joden en kettersche Christelijke sekten, die onder Christelijk bestuur aan bloedige vervolgingen bloot stonden, hunne bescherming verleend en daardoor de positie van dit deel der bevolking feitelijk verbeterd. Wel verre van al het bestaande te verwoesten hebben zij getracht het zooveel mogelijk in stand te houden en de vroegere inrichtingen in wezen gelaten. Dit alles kan men in bijzonderheden en door oude bescheiden gestaafd in de studie van Dr. Björkman vinden, ofschoon zeker nog eene rijke nalezing te houden zal zijn, wanneer vele hem niet toegankelijke archiefstukken o.a. te Constantinopel hunne geheimen hebben ontsluierd. Wat van dien aard tot op heden in verschillende geschriften verstrooid bereikbaar was is door hem vlijtig en oordeelkundig bijeen gebracht. Eene grondteekening van het oude Ofen en een facsimilé van eene Turksche oorkonde zijn aan het geschrift toegevoegd.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Keizerin Eugénie, Mijn Gedenkschriften, geaut. uitg., vert. van **dr. L. A. J. Burgersdijk Jr.,** 2 dl. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij. (Pr. *f* 9.75).

De beide vrij zware deelen zijn ongelijk in waarde. Het eerste deel bevat in hoofdzaak de beschrijving van de afkomst en jeugd der vorstin, van de jeugd van haar zoon, van de hofhouding en het hofleven in de Tuileriën, van hofreizen en hofbezoeken, van hofvermaken en dergelijke. Dit deel is vol bijzonderheden, die op zichzelf niet zonder belang zijn maar vooral belangstelling zullen kunnen wekken bij de ouderen onder ons, die nog tijdens het Keizerrijk hebben geleefd en in hunne jeugd veel hebben hooren spreken van de Parijsche modewereld van toen, waarin keizerin Eugénie troonde als een fee — die Parijsche wereld, waarin onze koningin Sophie, nicht en vriendin der Bonapartes, een welkome gast was en waarin onze begaafde kroonprins zijn droevig einde heeft gevonden: het Parijs van Mérimée en Sainte Beuve, van Veuillot en Dupanloup, van Renan en About, van De Lesseps en Hausmann, van de triestvroolijke „Rois en Exil".... Cultuurhistorisch is dat alles, met lichte pen beschreven, van belang als een welkome bijdrage. Met belangstelling zal men vooral het hoofdstuk lezen over de verstandige en begaafde prinses Mathilde, zuster van den bekenden „liberalen" prins Napoleon, gescheiden echtgenoot van den Russischen prins Demidoff, dochter van koning Jérôme, die met waardigheid de Napoleontische traditie hooghield, zelve het middelpunt van de kunst en de wetenschap van het tweede keizerrijk, voorzoover beiden zich bij de Napoleons hadden aangesloten, en zelfs min of meer van de oppositie. Alleen het hoofdstuk over den coup d'état van 1852, die het tweede keizeerrijk vestigde, bevat bijzonderheden van algemeen historische beteekenis, ontleend als zij zijn aan persoonlijke mededeelingen en aanteekeningen van den Keizer zelven en sommige personen uit zijn omgeving. De keizerlijke waarschuwing: „wantrouw uw geheugen zooals gij uw vrouw wantrouwt", is daarop wel van toepassing, maar de kenschetsing van personen uit dat drama als Rouher, Persigny, Morny ('s Keizers onechten broeder), Maupas, Fleury en St. Arnaud is toch van groot belang, vooral omdat zij grootendeels de inzichten van den Keizer zelf en zijn oordeel over de zaak weergeeft. Merkwaardig is zijn uiting (blz. 37), dat men dacht: hij zal niet durven, maar dat hij driest genoeg was om hen, die hem wilden ter zijde stellen, door zijn goed voorbereid optreden te overbluffen en te voorkomen. Terecht spreekt de auteur van zijn sphinxachtige geslotenheid, die hem toen buitengemeen groote diensten heeft bewezen en die hem ook later menige diplomatieke zegepraal heeft bezorgd.

Over die zegepralen en ... misgrepen handelt het tweede deel. De Krimoorlog en de samenwerking met koningin Victoria, wier figuur op aantrekkelijke wijze uit de lijst te voorschijn treedt en die prins Edward laat knielen bij de tombe van Napoleon, Engeland's doodsvijand; de Italiaansche oorlog, die onder leiding van den genialen Cavour een andere Italiaansche eenheid vestigde dan de Keizer zich als gevolg van zijn steun

Digitized by Google

had voorgesteld. De Keizer had zich een Sardinië gedacht tusschen de Alpen en de Adriatische Zee in het Noorden, volstrekt geen nieuwe groote Latijnsche mogendheid aan Fankrijk's zuidergrens; hij wilde een Italiaanschen statenbond onder presidentschap van den Paus, met behoud vooral van de Parmensische en Napolitaansche Bourbons en van den Oostenrijkschen aartshertog in Toscane. Dan de Mexicaansche kwestie, door Maximiliaan's ridderlijke zelfopoffering zoo droevig geëindigd en ook al anders geloopen dan de Keizer zich had voorgesteld; de Poolsche kwestie, waarin de Keizer zich al even besluiteloos toonde; de oorlog van '70. Vooral over dezen laatste komen merkwaardige onthullingen en beschouwingen, die intusschen de na Von Sybel en Benedetti reeds bekende voorstelling weinig wijzigen. Met eenigen hartstocht bestrijdt de auteur in drie bladzijden de bewering, dat de Keizerin „sa petite guerre" zou hebben gewild. Ook hier allerlei herinneringen, mededeelingen, brieven, aanteekeningen van den Keizer, wier authenticiteit echter niet geheel boven bedenking verheven schijnt, en van personen uit zijn omgeving; de afwijzende houding van den te hulp geroepen Thiers, die wel de Orleansen had willen helpen, de ridderlijke figuur van Changarnier, de aarzelingen van Mac Mahon, de dubbelzinnigheid van Bazaine, de pedante verraderlijkheid van Trochu, „participe passé du verbe trop choir" zooals Hugo hem teekende, de onbekwaamheid en besluiteloosheid voor Sédan, waar De Wimpffen slecht te pas komt, de dramatische vlucht der Keizerin uit Parijs, haar avontuurlijke reis naar Wilhelmshöhe, Bismarck's harde staatkunde tegenover de veelszins ridderlijke welwillendheid van koning Wilhelm en kroonprins Friedrich — dat alles gaat aan onze oogen voorbij als een droomgezicht uit lang vervlogen — en hoe veranderde! — tijden. Het aandeel der Keizerin in de vredesonderhandeling besluit het geheel.

De indruk van het boek, dat dagteekent uit het laatst der 19de en het begin der 20ste eeuw en tot ongeveer 1910 is bijgewerkt, is deze, dat de Keizerin inderdaad een niet buitengewone vrouw is geweest, die echter haar ongeluk met waardigheid heeft gedragen gelijk zij haar geluk zonder overmaat van trots heeft genoten. De Keizer verschijnt hier als een begaafd droomer, die slechts een enkele maal met kracht en verstand op het juiste oogenblik heeft durven ingrijpen en de gevolgen van zijn handelingen niet juist vermocht te doordenken. Voorzoover men over prins Louis kan oordeelen, zou hij een man van opbruisender initiatief geweest zijn; een intelligent jongmensch was hij zeker, maar ook hij bezat het genie van zijn oudoom niet; zijn droevige dood in het Kafferland vult in het eerste deel een reeks van diepgevoelde bladzijden. Van de hand zijner moeder, die ook dezen zwaren slag met waardigheid heeft weten te dragen, krachtig gesteund door het sterkende geloof, dat haar steeds heeft bezield, haar heeft getroost in haar lang leven, haar heeft bewaard voor wanhoop en verbittering?

Men zal deze Gedenkschriften met eerbied blijven lezen. Maar zijn zij werkelijk van de Keizerin zelve? Er is twijfel gerezen, sinds men verzekert, dat zij geen gedenkschriften heeft willen nalaten, en men beweert, dat haar testament dit zegt. Voorloopig kan de vraag niet worden opgelost.

Leiden. P. J. Blok.

S. A. Waller Zeper, Jan van Henegouwen, Heer van Beaumont. Bijdrage tot de Geschiedenis der Nederlanden in de eerste helft der veertiende eeuw. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1914. (Leidsche diss.).

Dit is een proefschrift uit de dagen van olim. Uit den tijd van vóór den oorlog, toen de drukkersrekening matig was, papiernood onbekend, geduld der lezers eindeloos. Gaarne geef ik de omstandigheden de schuld, wanneer ik het werk van Dr. Waller Zeper, dat onder gelukkiger gesternte wellicht lofwaardig geheeten had, slechts uiterst spaarzaam meen te mogen prijzen.

Het boek, waarvan het eerste gedeelte aan de faculteit werd voorgelegd, is een biografie. De held is Jan van Beaumont, de broer van Graaf Willem III van Henegouwen-Holland, een der ridderlijkste figuren uit de riddereeuw om en aan den honderdjarigen oorlog, een der best financierende ridders uit de eeuw van opkomst van de burgerij. „Messire Jean de Hainaut", zooals Jean le Bel en Froissart hem plegen te noemen, verdiende ten volle, ook van het standpunt onzer territoriale geschiedenis, een onbekrompen levensbeschrijving.

Maar mocht de grens van onbekrompenheid nu worden uitgezet tot boek van nagenoeg vierhonderd bladzijden, de bijlagen nog niet medegerekend? Dat lijkt me de eerste ernstige fout: de schrijver heeft de verhouding uit het oog verloren, die bestaan moet tusschen de belangrijkheid van den persoon en den omvang van het werk, dat hij hem zal wijden. Twee, drie momenten zijn er in het leven van Jan van Beaumont, dat hij waarlijk op den voorgrond treedt; de andere jaren zijn voorbijgegaan met de kleine verrichtingen van den „gentile chevalier", verrichtingen, die van verre gezien en als geheel beschouwd, typeerend kunnen zijn, maar die alle bekoring verliezen, bekeken onder het scherpe licht van het afzonderlijk naar u toehalen.

Dr. Waller Zeper heeft verder òf het doen en laten van Beaumont zóo op het voorste gedeelte van het tooneel gebracht, dat er weinig diepte in de handeling komt, òf zooveel lotgevallen van anderen zich laten afspelen met Jan als bijna zwijgende figuur of louter figurant, dat men tenauwernood heer Jan kan onderscheiden. In beide gevallen wordt de belangstelling zeer ernstig gestoord.

Dr. Waller Zeper heeft ook, door ons uit zijn materiaal haast niets te sparen, de karakteristieke trekken van den hoofdpersoon onvoldoende laten werken. Men wordt vermoeid door de opeenvolging van het bonte allerlei; men ziet verbijsterend veel, en juist door het teveel wordt de blijvende indruk van zelfs het voornaamste weggewischt.

Reeds bij het eerste hoofdstuk „De dynastie Avesnes in hare kritieke jaren" vraagt men zich af, of de ingewikkelde bizonderheden niet beter waren weggebleven, waar ze immers slechts moeten dienen als achtergrond van de vergeefsche verdediging van Lessines, „het eerste ons bekende wapenfeit, waarbij Jan van Henegouwen naar ons bekend tegenwoordig was" (blz. 18), tegenwoordig — let wel — in zéer ondergeschikte rol. Zoo strekt ook de wijdloopige beschrijving tot den vrede van Athis enkel en alleen om de „bescheiden mate" (blz. 27) breed uit te meten, waarin Jan van Beaumont deel eraan heeft. En wanneer straks heer Jan „zijn debuut als diplomaat" (blz. 32) inleidt met een rol van wat meer beteekenis — scheidsrechter met Robert van Cassel

Digitized by Google

tusschen Henegouwen en Vlaanderen — dan wordt deze arbitrage wel al te veel uitgesponnen, die toch tenslotte uitgeloopen is op niets.

Zoo wordt het hoofdstuk „Beaumont's leerjaren" ontsierd met een overbodige uitweiding over de opkomst der familie Avesnes, zonder dat eigenlijk op het buitengewoon gewicht van het antagonisme Avesnes-Dampierre genoeg de aandacht valt. Had dr. Waller Zeper hier ontleend aan Pirenne of naar Pirenne verwezen, dan zou het meest teekenachtige niet verwaarloosd zijn.

Het gaat in vrijwel ieder hoofdstuk op denzelfden trant: breed ophalen van allerlei bizonderheden, die met de rol van Jan van Beaumont weinig of niets te maken hebben, om dan, als hij zelf handelend optreedt, — met een uitvoerigheid, die niets ongezegd laat, ook zijn meest beteekenislooze daden na te speuren. Een markant voorbeeld (blz. 131): de verkoop van Mechelen aan Vlaanderen. Eerst wordt de oorlog, die er het gevolg van is, de eentonige oorlog van adellijk belang tegen adellijk belang, uitgeplozen in ontstaan, groepeering der partijen en gemanoeuvreer. Dan komt heer Jan erbij te pas en stapelen zich de quasi-heldenfeiten op: „Jan van Beaumont vinden wij in dezen tijd in het gezelschap van koning Jan van Bohemen, al brandende in het Zuiden van het vroegere hertogdom Limburg. Hervé werd door hen in de asch gelegd met de omliggende plaatsen, terwijl de bezetting van Hervé zich versterkt had in de kerk („moustier"): doch, vreezende anders door het vuur te zullen omkomen, gaven de verdedigers zich na vier dagen over en koning Jan liet nu door eigen troepen het gebouw bezetten. De tocht werd nu voortgezet naar Villers-aux-Tours en Anthisnes, waar een viertal sterkten lagen, leenroerig aan den hertog; ook deze plaatsjes zagen zich tot overgave gedwongen en tot erkenning van den Luxemburger tot hun leenheer, die er weer zijne lieden in garnizoen legde" (blz. 133). Ik spaar u het overige: men is nog slechts aan het begin.

Aan het einde van wat gelukkig dr. Waller Zeper zelf waardeert als „de zoo weinig boeiende levensloop dezer coalitie" (blz. 139), heet het: „En Jan van Beaumont? Dat hij iets gewonnen heeft bij de lange verwikkelingen blijkt niet; we mogen veronderstellen, dat de hulpvaardige man er niet bij verloor en zijne vorderingen op den Bohemer voldaan heeft gezien, nu zulk een goudstroom den koninklijken buidel vulde" (blz. 138).

Mocht dan al zulk geoorlog stilzwijgend worden voorbijgegaan? De vaardige levensbeschrijver zou het oogenblik hebben afgewacht, dat een der vele veldtochten biografisch wat belangrijker werd — zooals de inval der Franschen in Henegouwen van 1339 op 1340. De Franschen hadden het toen — men is in het begin van den honderdjarigen oorlog — vooral op de goederen van Jan van Beaumont gemunt, om hem te straffen voor zijn platbranden van Noord-Fransche stadjes en gehuchten. Hier zou goede gelegenheid zijn geweest, om een voorbeeld te geven van het drukke wapengekletter zonder beslissenden slag. Aan de uitwerkingd aarvan zou de levensbeschrijver meer dan genoeg gehad hebben en in alle gerustheid had zoo in het volgend hoofdstuk: „Het beleg van Doornik" weer allerlei kunnen wegvallen, dat nu een vasthouden van den draad haast onmogelijk maakt.

Met het betrachten van pijnlijke volledigheid heeft dr. Waller Zeper de leesbaarheid van zijn boek geducht geschaad. Een enkel maal doet in het kader van het werk dat streven uitmuntend; dan wordt de fout tot voortreffelijke eigenschap. Vooral geldt dat een hoofdstuk als „De goederen tusschen Oestvrieslant en de Schelde". Hier is de opbouw uit steentjes als partikels op zijn plaats; hier kan alleen uit mozaïek het beeld verkregen worden. Jan van Beaumont blijkt evenzoo secuur financier als avontuurlijk ridder; hij besteedt even geduldige zorg aan waterkeering en droogmakerij als aan kleedij of toernooi.

Een hoogtepunt in het ridderleven van Jan van Beaumont zijn de jaren 1326 en '27 geweest, toen hij, aan het hoofd zijner kleine stoute schaar, koningin Isabella naar Engeland geleidde om er haar echtgenoot Eduard II te onttronen en door den jongen Eduard III te vervangen en toen hij, kort daarop, naar Engeland zijne nicht Philippa van Henegouwen-Holland mocht voeren, bestemd tot bruid van dezen nieuwen koning Eduard. In het bizonder die bladzijden, welke Beaumont's rol bij den terugkeer van Isabella en de overvleugeling van Eduard II beschrijven, behooren tot de best geslaagde in het werk van dr. Waller Zeper. Men weet, hoe, door de opdracht van Beaumont aan Jean le Bel om „la veritéit de la mateire" te boek te stellen, deze tocht naar Engeland aanleiding en inleiding is geworden tot Jean le Bel's beroemde kroniek (blz. 111). Ook den heer Waller Zeper heeft deze ridderlijke expeditie het meest geïnspireerd.

Minder misschien, maar toch zóo, dat over het algemeen de samenhang vrij duidelijk is, heeft hem geïnspireerd „Die reyse up die Vriesen", de tocht van 1345 naar Friesland, waarbij Willem IV sneuvelde en Jan van Beaumont nauwelijks aan het noodlot ontkwam. Doch storend werkt hier de wijdloopige opsomming van den leeftocht, dien de graaf bijeenbrengt, voordat hij de reis onderneemt.

Is dit nog een vlekje, dat men welwillend over het hoofd mag zien — een paar ernstige fouten tegen de samenstelling van het boek heeft de schrijver gemaakt in de hoofdstukken over Beaumont's leerjaren en over zijn verwanten en vrienden. Bij de bespreking van de jeugd van Beaumont brengt dr. Waller Zeper in genoeglijken keuveltrant de heele middeleeuwsche ridderopleiding te pas, ofschoon hij zelf verklaart, dat ons: „voor de kennis van het leven aan het grafelijke hof in die jaren van Jans jeugd geene berichten van belang ten dienste staan" (blz. 55). Nog vermoeiender wordt de eruditie, wanneer hij, van Beaumont's verwanten en vrienden verhalend, noodzakelijk acht, een langen excursus in te vlechten over de kleedij dier tijden, vier bladzijden, met een aantal noten bezwaard[1]) en een tenminste evenlangen excursus over de steekspelen en toernooien[2]). Als hij aan den „echten oorlog" toe is, waarin Jan van Beaumont zoo'n groot genot gevonden heeft, verwijst hij: „voor de formatie, marsch- en slagorde der troepen en voor de hoogere taktiek in den riddertijd" naar de beschouwingen van generaal Köhler[3]). Hoezeer ik deze

---

[1]) Blz. 229—232. [2]) Blz. 232—238. [3]) Blz. 238.

Digitized by Google

zelfbeperking toejuich, begrijp ik de logica toch niet van dàt weg te laten en over de eerste vragen zoo uit te weiden. Onverbiddelijk had de schrijver ook bij steekspel en kleedij zich zoo wetenschappelijke terughoudendheid moeten opleggen. Of waarom anders niet, — wanneer hij van het huwelijk van Beaumont gewaagt of van de geboorte zijner dochter — ook even zwaar betoog over ridderlijken echt en ridderlijke kraam?

Met besnoeiing en nogmaals besnoeiing zou het boek van dr. Waller Zeper ontzaglijk gewonnen hebben. Dan zouden de bladzijden, waar hij van zijn gegevens uitnemend partij weet te trekken, tot haar recht gekomen zijn. Als hij „le Voeu du héron" beschrijft, naar het merkwaardige gedicht uit het begin van den honderdjarigen oorlog, weet hij beweging te krijgen in dat tooneel, waar Robert van Artois, de fransche balling, Eduard III tot den oorlog tegen Frankrijk prikkelt. Den lafsten vogel, den reiger, dien Robert zoo juist bemachtigd heeft, bestemt deze voor Eduard III als den grootsten laffeling. Eduard vliegt op en zweert tegen Frankrijk den oorlog en nu komen de geloften „op den reiger", van Eduard en de andere edellieden. Dat laat de karakteristiek van Jan van Beaumont ten duidelijkste zien: geen woordenpralerij maar daden, „vantise ne vaut nient, qui n'a achièvement" (blz. 369). Zulk tooneel nu had dr. Waller Zeper niet, of hij het met opzet ten spoedigste wou doen vergeten — had hij niet mogen verstikken onder de vracht van feitjes en kleinigheidjes, vlak erbovenop, in „de veldtocht in Thièrache".

Met besnoeien tot over de helft had de schrijver zich ook de rust kunnen gunnen, zijn taal naar behooren te verzorgen. Gelijk het werk thans in den wilde is gegroeid, stoot men greep na greep op zinnen zonder reliëf, op zinnen van bare leelijkheid [1]). En dat alweer, terwijl de schrijver wel degelijk in staat is, stijl te leggen in zijn woorden. Wie goede bladzijden van hem lezen wil, neme de slotpassages van zijn boek. Men zou enkel tureluursch gaan worden, als men door bijna vierhonderd bladzijden heeft moeten heenworstelen, om dan het talent te ontdekken, dat men overal had mogen verwachten.

De schrijver heeft, met eerlijke onbevangenheid, zelf in de inleiding gewezen op wat hem het hoofgebrek in zijn werk geschenen heeft. „Gewis" — zoo zegt hij — „of het den genoemden held meer paste een artikel te hebben in een biografisch woordenboek dan een afzonderlijke lofrede, het antwoord daarop kan twijfelachtig zijn.... Toch, daar een academisch proefschrift, waarvoor op Jan van Beaumont mijne aandacht was gevestigd en mijne keuze gevallen, nu eenmaal één boek moet zijn, is dit een boek en, omdat het anders niet ging, een lijvig boek geworden". Mij dunkt, wie met dr. Waller Zeper redentwisten wou — slechts op dit *„omdat het niet anders ging"* zou hij zijn dialectischen aanval behoeven te richten. Had dr. Waller Zeper van zijn foliant een handig boek gemaakt met sappige teekening van persoon en tijd, hij zou er inderdaad van hebben gemaakt een .... boek, inplaats van nu helaas teveel een rudis indigestaque moles. Na het vergaderen van materiaal had hij allen ballast van futiele gebeurtenissen, waarin Jan van Beaumont betrokken was, moeten scheiden van wat waarlijk voor het beeld van zijn held hem dienen kon. Hij zou zich over die gebeurtenissen de klacht bespaard hebben, die een eigen aanklacht tegen onvoldragen compositie is: „voor onze waarneming staat hij (Jan van Beaumont) er nimmer boven, maar midden in en alleen op gevaar af, dat hij er onder bedolven raakt, kunnen deze voorvallen om hem heen worden gegroepeerd".

Zoo komt het, dat men, met hoe groote spijt ook om den voor dit maal onbeloonden ijver van den begaafden geleerde, constateeren moet: wie de figuur van Jan van Beaumont wil zien, ten voeten uit, die grijpe naar de schets van P. L. Muller en vulle ze voor zich zelven aan met de goedgetroffen trekken in het werk van dr. Waller Zeper. De bijkomstigheden doezele hij weg — dankbaar, zoo hij wil, maar niet voldaan, dat toch ook de voorstudies tot het beeld in dit werk verzameld zijn.

Nijmegen. H. van der Velden.

[1]) Vgl. o. a. blz. 27 voorlaatste alinea.

J. J. Koopmans, De servitute antiqua et religione Christiana capita selecta. Pars prior. Groningen, Wolters. 1920. (Diss. Vrije Univ. te Amsterdam).

In den zomer van 1920 verwierf de bovengenoemde heer Koopmans den graad van doctor in de letteren na het verdedigen van een proefschrift onder bijgevoegden titel. Hij noemde het een „pars prior" en betitelde het geheel als „capita selecta". Zijn tijd was beperkt en het onderwerp onder zijne handen uitgebreid, zoodat hij een gedeelte gaf en een ander deel in uitzicht stelde, niet zonder schade voor de eenheid. Wat hij gaf was een overzicht van het lot der slaven in de oudheid tot aan den keizertijd. Achtereenvolgens worden bezocht Aegypte, Assyrië, Phoenicië, Carthago, het land der Philistijnen, en vooral Palaestina, voorts Grieken en Romeinen. Als tegenhanger komt de slavernij tijdens het oudste Christendom aan de orde, zooals het gekend wordt uit het Nieuwe Testament. Wat hij beloofde is onder anderen, of naar aanvankelijk plan — fere sunt — een onderzoek naar het oordeel van de oud-christelijke schrijvers der eerste drie eeuwen over de slavernij, als vervolg op de behandeling der Nieuw-testamentische stof; een aanwijzing van de oorzaken, waardoor het lot der slaven gedurende die periode wijziging heeft ondergaan, en eene van die, waardoor de slavernij in het Romeinsche rijk langzamerhand verdwenen is. Alles te zamen een veelomvattend geheel, waarboven niettemin de titel „capita selecta" wel past. De schrijver is van oordeel dat zoowel classici als theologen zijn tekort geschoten in de waardeering van wat voor het onderwerp zoowel het „Verbum Dei" als het „Verbum hominum" te beteekenen heeft. Zelf stelt hij zich voor, ze beiden te beluisteren ter beantwoording van de vraag: „quomodo ante Christiana tempora servi aestimati et tractati sint, quomodo in servitute rationes, quae inter doctrinam Christianorum et gentilium intercedebant, judicandae sint, utrum religio Christiana effecerit ut condicio servorum melior fieret necne, quibus causis factum sit ut servitus in imperio Romano paulatim evanuerit". Als kweekeling der Vrije Universiteit is hij in zake het „Verbum divinum" geen vreemdeling. De bladzijden, die hij aan Oud en Nieuw Testament wijdt, vullen meer dan de helft van zijn boek. „Quomodo Christus ipse, quomodo Christiani antiquissimi de servitute cogitaverint" onderzoekt hij met voorliefde. Een en ander uit den aard niet zonder zeker realisme in de

Digitized by Google

schriftverklaring. Een modern theoloog heeft er zijn reserves bij. Wat niet belet dat het geheel een leerzaam beeld geeft van de slavernij der oudheid. De disputatio getuigt van ijverige studie en van groote belezenheid. Als zoodanig neemt zij een waardige plaats in onder de dissertaties die aan de Vrije Universiteit verdedigd werden. Van den aanvang af heeft men daar zich toegelegd op zekere massiviteit, haast voegde ik er bij: en vertoon van geleerdheid. Geen wonder, daar het er op aan kwam reputatie te vestigen en te handhaven. Ook bij Dr. Koopmans ontbreekt, behalve het legio noten, een lijst der „tituli librorum ad hujus operis argumentum spectantium, partim supra allatorum", en wel eene van twintig bladzijden, niet. Den jongen doctor, wien trouwens het „munus praeceptoris multis jam annis impositum" was, wordt toegewenscht, dat het hem gegeven moge worden zijn verdere plannen uit te werken, en dat het hem aan belangstellende lezers niet ontbreke.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

SCHOOLBOEKEN.

Dr. K. H. de Raaf en J. J. Griss, Stroomingen en Gestalten, Geschiedenis der Nederlandsche Letteren. (Zeven Eeuwen, Spiegel d. Ned. Letteren IV). Rotterdam, Brusse's Uitgevers-maatschappij. 1920. (Pr. geb. *f* 10.50).

Dit werk, XIX en 542 bladzijden groot, is geen schoolboek in den gebruikelijken zin van het woord. Daarvoor is het te dik en te geleerd. Het is bedoeld als hulpmiddel bij het gebruik van der schrijvers bloemlezing „Een nieuwe Bundel" III, IV en V, als lees- en leerboek voor leerlingen en oud-leerlingen en in het algemeen voor alle landgenooten, die op de literatuur wat dieper willen ingaan.

Het wil den blik richten op de geestelijke stroomingen, die sinds de Middeleeuwen het denken van ons werelddeel in een bepaalde richting hebben geleid, op de uitingen daarvan in de literatuur, vooral in de Nederlandsche, en voornamelijk op hun cultuur-historische beteekenis en aesthetische waarde. De schrijvers achten studie van onze oudere letterkunde broodnoodig ook voor de aankomende dichters. Een beetje letterkundige scholing zou hen voor zelfoverschatting kunnen behoeden en hun oorspronkelijkheid, zoo ze die bezitten, niet in gevaar brengen. Dante, Göthe, Vondel, Shakespeare, Milton en Shelley hebben nooit schade ondervonden van hun studie en belezenheid.

Het moet den schrijvers, zelfstandig oordeelenden menschen van goeden smaak, genoegen hebben gedaan, dat hun werk door velen geprezen is, o.a. door Willem Kloos in zijn Literaire Kroniek in De Nieuwe Gids van Augustus 1920. Hij noemt het een over het algemeen verdienstelijk boek, waarin o.a. door De Raaf recht wordt gedaan aan Jeremias de Decker. Het kan, zegt Kloos, den letterlievenden jongeren op veel punten onzer oudere letterkunde een gezonder en juister inzicht geven dan wat hun door de gewone handboeken, die Jonckbloet naschreven, werd bijgebracht.

Het laatste gedeelte van Kloos' uitspraak is nu toch wel wat al te kras. De bewering, dat Te Winkel, Kalff, De Vooys en Prinsen, om slechts dezen te noemen, naschrijvers van Jonckbloet zouden zijn, getuigt niet van dat gezonde en juiste inzicht, waarop Kloos pleegt prijs te stellen. Het kan zijn, dat Kloos iets anders bedoelt, maar dan heeft hij, dunkt me, die bedoeling niet zoo duidelijk uitgedrukt, als wenschelijk ware.

Met de gunstige recensies over Stroomingen en Gestalten ben ik het niet heelemaal eens. Het is een boek vol tegenstrijdigheid: zeer uitvoerig en toch onvolledig; vol treffend juiste opmerkingen, maar ook vol onnauwkeurigheden; hier en daar levendig van stijl, maar elders verwarrend breedsprakig. De lezer staat telkens bloot aan verrassingen: aangename, maar ook onaangename. Door het vele goeds dat er in het werk staat, wordt men des te meer teleurgesteld en geërgerd door vele soms naïeve zonderlingheden en onjuistheden. Het is niet mogelijk in deze aankondiging hierover veel te zeggen, maar op enkele er van wil ik toch even de aandacht vestigen.

Behooren de Eskimo's tot de volken van *Europa* en woonden de Goten *oorspronkelijk* in Zuid-Rusland?

Had niet medegedeeld moeten worden, waar over de uitspraak van het Gotisch gesproken wordt, dat de intervocalische Got. *d* = zachte *th* en de intervocalische Got. *b* = *v*?

Had niet i.p.v. *ima*, *guths* en *gutha* moeten geschreven zijn *imma*, *gudis* en *guda*?

In verband met de geschiedenis der Nederlandsche taal in hoofdtrekken, welke aan de geschiedenis der letterkunde voorafgaat, ware het niet overbodig geweest te wijzen op het leerzame boek van wijlen Prof. J. Verdam, Uit de geschiedenis der Nederlandsche taal.

Is het juist, dat het tegenwoordige Vlaamsch *regelrecht* van het Middeleeuwsche Dietsch afstamt?

Is het wel juist te zeggen, dat de baronnen op hun sterke burchten *in volmaakte anarchie* leefden?

Er is niet gewezen op de waarde van Erasmus' geschriften over onderwijs en opvoeding.

Waarom wordt er zoo goed als niets gezegd over Marnix' Byencorf?

Had niet, althans met enkele woorden, gesproken moeten worden over de 15e-eeuwsche volksboeken en de 17de-eeuwsche reisverhalen? Waarom wordt er in 't geheel geen melding gemaakt van de Statenvertaling van den Bijbel?

Had bij de behandeling van den historischen roman niet gesproken moeten worden, zoo niet over Van Hall, Van Apeltern en Mej. de Neufville, dan toch zeker over de twee van Limburg Brouwer's?

De bibliographische aanteekeningen laten te wenschen over. Zoo wordt b.v. voor een nadere kennismaking met Erasmus en andere humanisten alleen genoemd Busken Huet's Land van Rembrandt en ontbreekt voor de Renaissance o.a. het standaardwerk van Burckhardt—Geiger: Die Cultur der Renaissance in Italien, 1919[12].

Het zou niet moeielijk zijn, deze lijst van vragen en opmerkingen veel langer te maken, maar ze is lang genoeg voor mijn doel, en dat is er op te wijzen, dat een eventueele herdruk van dit in opzet en ten deele ook in uitvoering toch wel verdienstelijk boek een zorgvuldig herziene uitgave zal moeten wezen.

Dat het werk zonder de bijbehoorende bloemlezing ook als zelfstandig studieboek zeer goed te gebruiken zou zijn, meen ik te moeten betwijfelen.

Den Haag. B. J. F. Varenhorst.

Digitized by Google

P. Marres, Leesboek voor Voortgezet lager onderwijs. Gouda, van Goor Zonen. 1921. (Pr. twee deelen à f 2.60. Compleet geb. f 5.90).

Blijkens de Inleiding heeft de Verzamelaarster met dit leesboek bedoeld een boek voor de „bij de nieuwe wet bedoelde 1e en 2e klasse der Ulo-school". Tevens zal het zijn een overgang van 't „gewone boek der lagere school" tot het letterkundige leesboek, welke sprong volgens de ervaring der Verzamelaarster te groot is. Uitgaande van het beginsel, dat de opgenomen stukken („lessen" noemt Mej. Marres ze, met een term, die een beetje heel erg aan het leesonderwijs der lagere school herinnert) literaire waarde moeten bezitten, heeft de Verz. er naar gestreefd, stukken te vermijden uit boeken, „die, in hun geheel, voor dezen leeftijd beslist te ontraden zijn." Daardoor wilde zij n.l. voorkomen, dat de leerlingen door hun bewondering voor het fragment grijpen zouden naar het geheel en uit een bibliotheek of van den boekhandelaar het voor hun leeftijd nog ongeschikte boek zouden trachten te bemachtigen. Ik wil in deze korte recensie met de Verz. geen discussie beginnen over het gewenschte of noodzakelijke van dezen voorzichtigheids- of censuurmaatregel. Alleen geloof ik, dat zij in deze bloemlezing haar eigen principe niet consequent heeft doorgevoerd. Men treft er b.v. fragmenten aan uit „De kleine Johannes" 1e deel (onder den kinderenlokkenden titel „Bij de kabouters"), „Majesteit" van Couperus („Het zieke prinsje" heet het) en „Tien jaren uit den 80-jarigen oorlog" van Fruin. Acht de Verz. dat wel boeken voor leerlingen der 1e en 2e klasse eener Ulo-school?

Behoudens deze aanmerkingen vermoed ik wel, dat de leerlingen, waarvoor deze bloemlezing bedoeld is, er graag in zullen lezen. Het zijn over 't algemeen levendige, „gezellige" stukken, die er in voorkomen, meestal van 19e- en 20e-eeuwsche auteurs. Misschien zit in de gekozen gedichten een beetje te veel van het lyrische soort; de zin en belangstelling daarvoor is afhankelijk van den aard der leerlingen en der klasse-in-haar-geheel. Maar daar doet een verstandig docent zijn oordeelkundige keuze; uit een bloemlezing leest men ook bloemen!

Leiden. B. M. Noach.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde te Gent (secr. de heer Edw. Gailliard) zond ons een lijst van de prijsvragen, door haar uitgeschreven voor de jaren 1921—1926.

Van A. Meillet's voortreffelik boek, *Aperçu d'une histoire de la langue grecque*, is een tweede druk verschenen, aangekondigd als een „édition revue et corrigée" (Parijs, Hachette, 1920; pr. fr. 20.—). Vergelijking met de eerste uitgaaf, die besproken werd in *Museum* XXI, kol. 81—83, toont aan dat het herzien en verbeteren zich bepaald heeft tot het wijzigen van de redaktie, waar de schrijver meende zijn gedachten nog duideliker te kunnen weergeven, en tot het aanvullen van de bibliografie met enkele sedert 1913 verschenen titels. De leemten en sommige onjuistheden waarop in de hierboven genoemde bespreking gewezen werd, komen ook in deze editie voor; te betreuren valt dat ook tans een index ontbreekt. Het is te hopen dat de belangrijke prijsverhoging (van fr. 3.50 tot fr. 20.—) geen al te nadelige invloed zal hebben op de verbreiding van het werk, dat onmisbaar is voor iedere classicus. H.

De uitgave der *Odyssee*, „für den Schulgebrauch erklärt" door K. F. Ameis, verscheen in 1856 en beleefde vier edities C. Hentze zette het werk voort en na diens dood (1908) nam P. Cauer de taak over. Nadat van hem reeds de boeken ν—ω in nieuwe bewerking zijn verschenen, zag in 1920 bij de firma Teubner een dertiende uitgave van de zes eerste boeken het licht. In een voorbericht zet de bewerker, gelijk hij ook bij de andere onderdelen van zijn editie deed, uiteen in welke zin hij het verklaren van de tekst heeft opgevat. Hoofddoel is 't bevorderen van een vertaling die de visie van de oorspronkelike dichter voor de lezers van onze tijd — niet alleen voor leerlingen — begrijpelik maakt.

Bij de fa. G. B. van Goor Zonen te Gouda is de vijfde druk verschenen van *Van Goor's Miniatuur Fransch Woordenboek* (Fransch-Nederlandsch en Nederlandsch-Fransch), en van *Van Goor's Miniatuur Engelsch Woordenboek* (Engelsch-Nederlandsch en Nederlandsch-Engelsch).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLV-XLVI, 8: W. Capelle, Die griech. Erdkunde u. Poseidonios. — H. Nachod, Bemerkungen zu Spenglers 'Untergang des Abendlandes'. — W. Martini, Die grosze Episode in Lessings dramatischer Technik. — K. Kunst, Wo hat die Betrachtung der attischen Neuen Komödie literarhistorisch anzuknüpfen?

In het paedagog. ged.: Th. Herrle, Eine pädagogische Auswertung Herodots. — H. Friese, Die Ballade als Mittel der ästhet. Beziehung.

9: F. Oertel, Der Niedergang der hellenist. Kultur in Ägypten. — W. v. Brunn, Die Bedeutung Salernos für die Medizin. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: F. Strohmeijer, Wert u. Bedeutung der grammat. Termini. — Mitteil.

Tijdschrift voor Nederl. Taal- en Letterkunde, XL, 1: A. Kluyver, Bilderdijk's *Afscheid* (1811). — J. L. Walch, *Thea traal.* — J. v. Mierlo Jr., S. J., Hadewych en de ketterin Blommardinne. — H. J. Eymael, Hugeniana. — C. G. N. de Vooys, Een Utrechtse navolging van Huygens' *Voorhout.* — J. Prinsen JLzn., *Gloriant.*

Anglia, XLIV, 3: A. Nicoll, Scenery in Restoration Theatres. — V. Langhans, Chaucers Anelida and Arcite. — E. A. Kock, Interpretations and Emendations of early English Texts, VII. — H. Richter, Die philosoph. Weltanschauung von S. T. Coleridge u. ihr Verhältnis zur deutschen Philosophie. — O. B. Schlutter, Weitere Beitr. zur altengl. Wortforschung.

4: H. Richter, Die philosoph. Weltanschauung von S. T. Coleridge u. ihr Verhältnis zur deutschen Philosophie (slot). — A. Nicoll, The Origin a. Types of the Heroic Tragedy. — V. Langhans, Hugo Langes Artikel in Anglia, N. F. 32, S. 213. — F. Holthausen, Zu altengl. Dichtungen. — Dez., Zu den mittelengl. medizin. Gedichten. — H. Lange, Die Sonnen- u. d. Lilienstelle in Chaucers Legendenprolog. Ein neuer Beweis für die Priorität der F-Redaktion. — E. Einenkel, Bemerkung. — O. B. Schlutter, Zu den Leidener Glossen.

Id., Beibl. XXXI, 10: E. Blau, Zu Chaucer's „Tale of Sir Topas". — F. Liebermann, Der Ausdruck *leet.*

11: K. Jost, Zur Textkritik der altengl. Soliloquienbearbeitung.

12: W. Horn, Croxall. An Original Canto of Spenser. — K. Jost, Zur Textkritik der altengl. Soliloquienbearbeitung (verv.).

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Blase, Colerus: Lit. Zentralbl. 1921, nº. 1 (J. H.).

Blok, Holland im Weltkrieg: Mitt. histor. Literatur XLVIII, nº. 3-4 (Markull).

Poelhekke, Alberdingk Thijm: Studiën XCV, Maart (Daniëls).

Digitized by Google

Tijdschrift voor Taal en Letteren

Abonnementsprijs per jaar *f*7.50

Proefnummers gratis.

HET NEDERLANDSCHE BOEKHUIS

TILBURG

Tijdschrift voor Zielkunde en Opvoedingsleer

Abonnementsprijs per jaar *f*8.75

Proefnummers gratis.

HET NEDERLANDSCHE BOEKHUIS

TILBURG

NEDERLANDSCHE LYRIEK

VAN AF DE DERTIENDE EEUW TOT 1880

Verzameld door Th. E. C. KEUCHENIUS toegelicht door Dr. D. C. TINBERGEN

Eerste deel: DE MIDDELEEUWEN

Ingenaaid f 4.90; gebonden f 5.90

Een bloemlezing uit de nederlandsche lyriek als deze werd nog niet eerder uitgegeven. De samensteller heeft, na jarenlang speuren en schiften, een bundel gedichten bijeengebracht die niet alleen door zijn schoonheid verrassen zal, maar ook door zijn rijkdom aan geheel nieuwe vondsten. — De toelichtingen van DR. TINBERGEN verhoogen de waarde van deze in de eerste plaats aesthetisch opgevatten arbeid.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

FRANSCHE KUNST

Prijs per deel in cartonnen band *f* 2.50.

In de serie **FRANSCHE KUNST** zijn verschenen:

1. P. Valkhoff, *De Franse Geest in Frankrijk's letterkunde*, 2e druk.
2. J. J. Salverda de Grave, *De Troubadours.*
3. Corn. Veth, *Fransche Caricaturisten*, met 28 afbeeldingen.
4. Jan van Nijlen, *Francis Jammes*, met portret.
5. J. Greshoff, *Latijnsche lente.*
6. J. Tielrooy, *Maurice Barrès*, met portretten en autograaf.
7. C. P. van Rossem, *Het moderne Fransche Tooneel.*
8. Matthijs Vermeulen, *De Twee Muzieken, I.*
9. Idem, *De Twee Muzieken, II.*
10. Ca. Serrurier, *De Pensées van Pascal*, met portretten.
11. Jan van Nijlen, *Charles Peguy*, met portret.
12. André de Ridder, *Remy de Gourmont*, met portretten.
13. Emile Boulan, *Figures du XVIIIe Siècle.*
14. Just Havelaar, *Auguste Rodin.*
15. Marguerite de Rouville, *De Levenskunst van Vauvenargues.*

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

66ste Jaargang

12 Nummers — Per jaar *f* 1.—

De **Nederlandsche Bibliographie**, het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. **N°. 8.** **Mei 1921.**

Möller, Die Semitisch-Vorindogermanischen Laryngalen Konsonanten (F. Muller Jzn.).
Classen-Steup, Thukydides, I (R. Leyds).
Housman, M. Manilii Astronomicon liber quartus (v Wageningen).
Frazer, Folk-lore in the Old Testament (Wensinck).
Sarauw, Goethes Augen (Breuning).
Hagemann, Griechische Panzerung, I (Six).
Riemens, Esquisse historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle (Kesper); *eerste ged.*
Schoolboeken:
Van de Bilt, Letterkundig Leesboek (B M. Noach).
Berichten en Mededeelingen.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. Möller, Die Semitisch-Vorindogermanischen Laryngalen Konsonanten. (Kgl. Danske Vidensk. Selsk. Skrifter, 7. Raekke, Historisk og Filosofisk Afd. IV, 1). Kopenhagen, Høst & Søn. 1917. (Pr. Kr. 4).

Is de vergelijkende taalstudie van Indogermaansch en Semitisch een hersenschim, lijden haar beoefenaars aan hallucinaties? Brockelmann zegt in zijn Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen (p. 4): „ganz ergebnislos endlich sind alle Versuche geblieben, das Semitische mit noch anderen Sprachstämmen, namentlich dem Indogermanischen, in Beziehung zu bringen.... Wenn sie (d. w. z. Semieten en Indogermanen) wirklich einmal in näheren Beziehungen gestanden haben sollten, so liegen diese jedenfalls so weit zurück, dass sie in der Sprache keine Spuren mehr hinterlassen haben." Zijn overtuiging op dit punt is zoo sterk, dat hij ook het groote publiek dit meedeelt in het uittreksel van zijn werk, dat hij in de Sammlung Göschen uitgaf (N°. 291², p. 18).

Voorzichtiger en minder overtuigd drukt zich Meillet uit in zijn artikel over „Le problème de la parenté des langues" (Scientia XV, 1914, p. 403—425), waar hij (p. 424) zegt, dat het is „prématuré de vouloir relier le sémitique à l'indo-européen." Möller heeft daarop geantwoord in een open brief aan Meillet, „Sul problema della parentela delle lingue", Bologna 1915, in de taal en in het vaderland van zijn strijdmakker Trombetti verschenen.

Heeft Brockelmann gelijk, wat vormt dan wel den inhoud van de boeken van Trombetti en de beide, latere, deelen van de hand van Hermann Möller; hoe is hun inhoud te qualificeeren? Of heeft Brockelmann geen gelijk? De vraag is merkwaardig genoeg om er een oogenblik bij stil te staan!

Hermann Möller heeft eigenlijk zijn gansche leven lang de stelling van verwantschap tusschen Indogermaansch en Semietisch verdedigd. Reeds in 1877, nog vóór de Saussure's beroemde Mémoire van 1879, heeft hij voor het begrijpen van oud-Indogermaansche klankontwikkelingen steun gezocht in het Semietisch. Bij hem kunnen wij werkelijk spreken van een theorie, waarmee hij thans vijf en veertig jaren vertrouwd is geraakt, die hij voortdurend aan de feiten heeft getoetst en door zijn onderzoekingen op spontane wijze vruchtbaar heeft zien worden.

Aan dit laatste kan niemand twijfelen, die zijn beide omvangrijke boeken slechts even ter hand neemt: Semitisch und Indogermanisch, I. Konsonanten 1906 en Vergleichendes indogermanisch-semitisches Wörterbuch 1911. Behalve in het laatstgenoemde werk heeft hij de vocalen bestudeerd in Zs. f. vergl. Sprachf. (K. Z.) 42, 174; 49, 223. Voorts heeft hij in 1915 aan één bepaald woord, Duitsch *gegen* gedemonstreerd, hoe deze algemeene vergelijking van twee taalgroepen in staat is ook over moderne woorden van de spreektaal plotseling licht te verspreiden (verschenen in de verhandelingen van de Accademia delle Scienze dell'Instituto di Bologna). Kort geleden heeft hij ook voor een morphologische eenheid zijn theorie vruchtbaar trachten te maken in zijn eerst onlangs gepubliceerd, doch reeds vroeger geschreven artikel: Zur Vorgeschichte des indogerm. Genetivs Singularis (K. Z. 49, 219 vlg.). Tenslotte heeft hij in het werk thans hier aangekondigd de moeielijkste oorspronkelijke klanken uitvoerig bestudeerd. In zijn theorie is daardoor weliswaar geen nieuw element opgekomen, maar toch moet juist de rijke voorraad van woordverklaringen, die alle gebaseerd zijn op dit, hier thans volgende, op zichzelf zeer eenvoudige gegeven, zelfs den meest overtuigden ongeloovige een oogenblik doen aarzelen. Wat is deze inhoud, met een enkel woord weergegeven?

Eigenlijk doet Möller in deze studie niets anders, dan de stellingen uitwerken, waarvan hij in zijn Wörter-

Digitized by Google

buch reeds telkens gebruik heeft gemaakt. Synoptisch krijgt men de volgende samenlezing. Hij onderscheidt nl. 5 laryngale klanken: 2 consonanten en 3 spiranten waarvan slechts één (een spirant) „stimmhaft" is.

1. Van de „stimmlose" hebben de emphatische (onverschillig of consonant of spirant) in verbinding met de vocalen (of juister gezegd, de oorspronkelijke vocaal of Indifferenzlaut *a*) in het Indogermaansch de korte of lange ***a*** als resultaat.

2. Van de „stimmlose" hebben de niet-emphatische (onverschillig of consonant of spirant) in verbinding met de vocalen (of juister gezegd, de oorspronkelijke vocaal of Indifferenzlaut *a*) in het Indogermaansch de korte of lange ***e*** als resultaat.

3. De „stimmhafte" emphatische spirant heeft in verbinding met de vocalen (of juister gezegd, de oorspronkelijke vocaal of Indifferenzlaut ***a***) in het Indogermaansch de korte of lange ***o*** als resultaat.

4. Emphase verplaatst de laryngaal dieper den mond in, niet-emphatisch staat dus gelijk met meer palataal.

Deze consonanten hebben, zoo betoogt Möller, oorspronkelijk in het woordbegin geplaatst, de qualiteit van de later „anlautende" vocaal als ***é, á, ó*** bepaald, zij geven ook de oorzaak aan in de zgn. zware bases — of tweelettergrepige wortels op lange vocaal eindigend — van de qualiteit van die vocaal als -ē, -ā, -ō.

Een enkel voorbeeld (p. 14): een grondvorm Ḥ r-, „radere" d. w. z. stimmlos emphatische Spirant + oorspronkelijke vocaal + ***r*** heeft tot resultaat: idg. ***ar-*** in gr. ***ἀρόω***, (lat. ăro), got. arjan, lit. ariù (naast het verwante lat. rādo); Semietisch vinden we: hr-, in verlengden vorm hrs- met de beteekenis „ingriffen, openrijten ∽ ploegen."— Een tweede grondvorm Ḥ n t- geeft dit resultaat: idg. *andh-* in oind. ándhas- „plant, kruid", gr. ***ἄνθος***; Semietisch beantwoordt daaraan ḥnṭ-, dat bijv. hebr. Pred. 2, 13 gebruikt wordt van het uitbotten en vruchtzetten van den vijgeboom.

Men onderschatte ook verder de groote voordeelen van deze theorie niet. Niet slechts geeft zij voor het eerst een samenhangende verklaring van den zgn. Anlautwechsel, waardoor bijv. tenuis en media aspirata in het begin van bepaalde wortels met elkaar in verwantschap komen, bijv. W. per- ∽ bher- „dragen, drachtig zijn", vgl. bijv. lat. pario, puer-perā ∽ fordus, fertilis, maar ook tot in het eigen leven van een bepaalde taal kan van uit deze beschouwingen plotseling een lichtstraal vallen.

Een voorbeeld voeg ik zelf hierbij. De Indogermanist gaat voor het begrip „vullen" uit van een W. p(e)l-ē-: o.ind. pṝṇā-ti hij vult, gr. ***πίμπλημι***, jonger ***πίπλημι***, lat. -plēre, plēnus enz. Vanwaar die ***-μ-*** in de praesensreduplicatie van het Grieksch? Semitisch vindt men voor „vullen" ***m-l-***' (Möller noteert ***m l A***). Gaat men nu, als van een ev. gemeenschappelijk uitgangspunt, uit van ***m-l-***' = idg. mel- ∽ m(e)l-ē > (m)plē- (men kent voor een latere periode de ontwikkeling van ****μ(β)ρο-τός*** ∽ lat. mortuos, vgl. *ἄμβροτος*), dan wordt alles duidelijk en vinden wij voor het Indogermaansch nog een nadere verwantschap, nl. met gr. ***μάλα***, lat. *multus* enz.

Een waarschijnlijkheidsbewijs te meer voor deze theorie zou men dan kunnen zoeken in het met het vorige verbum op één lijn te stellen gr. ***πί(μ)πρημι***, ***πρήθω*** (∽ ***πί(μ)πλημι, πλήθω***). De oorspronkelijke beteekenis is blijkbaar geweest: „blazen (∽ aanblazen), koken, pruttelen, razen." Weliswaar gaat Möller zelf (Semitisch und Indogermanisch 148) uit van W. p(e)r-ē- ∽ bh(e)r-ē- in bijv. ndl. braden enz. Maar zelfs dit sluit een uitgangspunt voor ouderen tijd m(e)r-ē- niet uit. Misschien is hier dus hebr. m-r-' te vergelijken, dat Job 39, 18 voorkomt en blijkbaar beteekent: „snel door de lucht zweven, voortgeblazen worden".

Doch het valt niet te ontkennen, dat vooral in semasiologisch opzicht vaak een voor historische taalphasen ongewone elasticiteit of wel een lange ontwikkelingsgang verondersteld moet worden. Men kon dit van te voren verwachten en er dus niet al te zeer een verzwarende omstandigheid in zoeken of zien, doch op zichzelf kan het bezwaarlijk als aanbeveling van deze theorie worden uitgelegd.

Bovendien heeft de schrijver — wat bij het geweldige materiaal, dat hij verwerkt heeft in al deze boeken, niet te verwonderen is, — een phonetische samenvatting, zooals ik die boven aanduidde, niet gegeven en ook daardoor reeds dit rijke gegeven niet geëxploiteerd voor een zuiver phonetische verklaring. Vragen als deze: „waardoor hangt juist de ***o***-vocaal met het optreden van een „*stimmhafte*" laryngale consonant samen?" heeft hij niet gesteld en dus zeker niet beantwoord. Toch ware dat waarschijnlijk een steun voor zijn stelling geworden, zooals ik zelf indertijd heb trachten uit te werken, en zoo zou ook de bespreking van bepaalde woorden daarvan weer hebben geprofiteerd.

Hieraan is het ook toe te schrijven, dat twee categorieën van vocalen in zijn theorie zonder verband naast elkaar blijven staan. Want de eerste *o* bijv. in gr. ***ποδ-***(*ός*) of lat. mod-(us) verklaart hij door het accent, als Tieftonstufe (vgl. Vergl. indog.-sem. Wtb. XVII), dus door „Akzententziehung", de *o-* in ***πέδον*** eveneens door het accent, als „nachtonig", en met de tweede *e-* van *genes-* (in ***γένε(σ)-ος***, lat. *generis*) weet hij eigenlijk geen raad, getuige zijn vraagteeken: hij laat ook deze „nach der Tonsilbe" ontstaan. Op zichzelf is dit reeds onwaarschijnlijk en ook hier zullen we van een paradigma met oorspronkelijk wisselend accent moeten uitgaan: gén-os, gen. gon-és-os, waarop nivelleering volgde. Sporen daarvan zijn dan waarschijnlijk te vinden in lat. *modes-* (∽ gon-és-) in *modes-tus*, ***moder-ari*** naast ***modo-s***, terwijl het ntr. ***medos*** (∽ ***γένος***) zooals bekend is in de dialecten voortleeft: umbr. *mers* „ius," *mersto* (<med(e)s-to-m) „iustum", vgl. osc. m e d d í s s „med-dix, iū(s)-dex." Doch deze geheele verklaring door middel van het accent, ook indien afgerond zooals hierboven werd aangegeven, staat geheel los naast de vocaalverklaring door oude laryngale consonanten: en dit voelt men duidelijk als een voorloopige zwakheid.

Amsterdam. F. Muller Jzn.

Thukydides erklärt von **J. Classen.** Erster Band. Einleitung. Erstes Buch, 5e Auflage bearbeitet von **J. Steup.** Berlin, Weidmann. 1919. (Pr. M. 12.—.).

Vijf jaren na de uitgave van den 5en druk van 't 2e boek, die ik heb aangekondigd in het Museum van

Digitized by Google

Mei 1915, verschijnt nu pas in dienzelfden druk het 1e boek. De oorzaak der vertraging begrijpt iedereen. Over de voortreffelijkheid dezer uitgave behoeft niet veel gezegd te worden: reeds lang is men 't hierover eens. De inleiding behandelt alle „fragliche" punten met een volledigheid en nauwkeurigheid, die wij van de Weidmannsche uitgaven gewoon zijn. Het voornaamste verschil met Classen is, dat Steup zich, wat de compositie door Thuc. betreft, in hoofdzaak aansluit bij de meening van Ullrich, dat Thuc. eerst de 10 eerste jaren van den oorlog als geheel heeft opgevat en beschreven, met talrijke inlasschingen uit later tijd, o. a. de pentekontaëtie, doch niet geheel op nieuw bewerkt, zoodat de laatste toets er aan ontbreekt. De bewijsplaatsen spreken, dunkt mij, ook te sterk, dan dat men de unitarische opvatting van Classen nog kan aanhangen. Verder past Steup de ars nesciendi ietwat gemakkelijker toe dan Classen, reeds dadelijk in c. 1 § 2, waar hij een kruisje zet tusschen **τὰ γὰρ πρὸ αὐτῶν** en **καὶ τὰ ἔτι παλαιότερα** (sic): Thuc. heeft niet van den geheelen vroegeren tijd, dus ook van de Perz. oorlogen tot den Peloponnesischen kunnen zeggen: **σαφῶς εὑρεῖν διὰ χρόνου πλῆθος ἀδύνατα ἦν** en ook heeft hij niet van de periode der Perzische oorlogen kunnen meenen **οὐ μεγάλα γενέσθαι οὔτε κατὰ τοὺς πολέμους οὔτε ἐς τὰ ἄλλα.** Waarschijnlijk, zoo denkt Steup, is er wat uitgevallen, zoodat het **σαφῶς μὲν εὑρεῖν** alleen geldt van den tijd vóór het einde van de tyrannis of vóór de Perzische oorlogen.

Alle verschilpunten kan ik natuurlijk niet op deze uitvoerige wijze behandelen. Ieder, die eerbied heeft voor dien altijd merkwaardigen Thucydides, zal gaarne willen weten, hoe een degelijk geleerde als Steup denkt over betwistbare plaatsen: in 't onzekere laat hij ons nooit. — De afbeeldingen betreffen (behalve de bekende Thuc.-herme van Napels) de oud-Atheensche kleederen haardracht, waarover Fr. Studniczka bijdragen heeft geleverd.

Dat het papier en het innaaien van 't boek de gevolgen van den oorlog toonen, is begrijpelijk. Toch stemt 't hoopvol, dat de uitgave rustig voortschrijdt; wij wenschen Steup toe, ook van de volgende boeken de nieuwe drukken te mogen ten einde brengen.

Groningen. R. Leyds.

M. Manilii Astronomicon liber quartus, recensuit et enarravit **A. E. Housman.** Londinii, apud Grant Richards. 1920. (Pr. Sh. 6).

Een werk van Housman te bestudeeren is geen onverdeeld genoegen, want onze bewondering voor de scherpzinnigheid en belezenheid van dezen geleerde wordt aanmerkelijk getemperd door onze ergernis over zijn bitse uitvallen tegen anderen, met wie hij van gevoelen verschilt of die hij op een onnauwkeurigheid meent betrapt te hebben. Zelfs een man als Bouché—Leclercq moet het ontgelden en krijgt een terechtwijzing van Housman (p. X noot), omdat hij een fout heeft gemaakt in de optelling van de *partes damnandae* in de ecliptica. Nu heeft evenwel de wrekende Nemesis gewild, dat Housman zelf niet vrij uitgaat, maar ook hij zich nu en dan in een opgave vergist. Zoo heeft de codex Lipsiensis van Manilius (waarvan ik een photographische reproductie bezit) IV 350 alleen de lezing *ingratus*, maar Housman schrijft: *ingrati* L, *ingratus* L². Waar komt die fout vandaan? In de editie van Jacob leest men op deze plaats: „*ingrati* V2 idemque in L fuerat; sec. manus inde fecit *ingratus*", wat blijkbaar éen vergissing van Jacob is. Moet ik nu ook Housman nazeggen: „mavult describere Iacobum quam ipse inspicere Lipsiensem?" Eveneens is IV 369 in den Lipsiensis de eenige lezing: *cunctisque*, terwijl Housman opgeeft: *coniunctisque* L, *cunctisque* L². Ware deze vergissing aan een ander overkomen, dan zou H. zeker uitgeroepen hebben: „en fidei specimen!" Nog een ander voorbeeld! De lezing IV 44 in L is:

et:·
pugnantem membris:· adice civilia bella,

waar Housman als eerste lezing van L *adice et* opgeeft met een „nisi fallor" erbij. Dezelfde fout maakt („vix credideris, lector, sed crede", om in het Latijn van Housman te spreken) de veel gesmade Breiter! Doch ik heb een afkeer van dergelijke vitterijen en heb alleen bovenstaande voorbeelden vermeld, om Housman aan het woord uit den bijbel te herinneren: „and why beholdest thou the mote that is in thy brothers eye, but perceivest not the beam that is in thine own eye?"

Thans komende tot mijn eigenlijke aankondiging, wil ik gaarne constateeren, dat ook dit deeltje van de Astronomica met de noodige zorg en groote kennis van zaken door Housman bewerkt is. Daarvan geeft al dadelijk de voorrede het bewijs, waarin drie moeielijke passages van het 4e boek uitvoerig en duidelijk besproken zijn: de *decani* (294—386), de *partes damnandae* (408—501) en de astrologische geographie (744—817). Wat de tweede passage betreft, zegt Housman: „I have found no counterpart to this scheme anywhere else and I have discovered no plan or principle at the bottom of it." Ik veroorloof mij, hem hier te wijzen op twee plaatsen in den Cat. codd. astr. Gr. (VII p. 111, 19—112, 4 en V, 1, 208, 17—209, 2) en op de poging, die ik zelf heb aangewend, om een verklaring van het ontstaan van dit systeem der *partes damnandae* te geven (Verslagen en Mededeelingen der Kon. Acad. van Wet. afd. Letterkunde 5de reeks, dl. IV p. 515 sqq., a° 1920). Wat het woord *decanus* betreft, wil ik opmerken, dat dit bij Manilius niet voorkomt en v. 298:

quam partem Graiae dixere decānica gentes

er zeer verdacht uitziet. Men moet onderscheid maken tusschen het Grieksche **δεκἄνός = δεκαμοιρία** en het Latijnsche ***decānus*** hoofdman over tien (Thes. l.l. V 119, 6). Vandaar dat voor Firmicus (II 4, 1) de *decani* niet de deelen van tien graden der ecliptica zijn, maar de planeten, die daar heerschen: „singula signa in tres partes dividuntur, singulae autem partes habent singulos ***decanos***, ut sint in singulis signis terni *decani*, quorum singuli ex triginta partibus denas possident partes et d o m i n i u m suum ac potestatem in X partes exerunt".

Moge al door deze voorrede met haar drie verhandelingen de commentaar eenigszins ontlast worden, overladen blijft deze toch, niet zoozeer door de vele geciteerde parallelplaatsen, ofschoon ook hier het snoeimes had kunnen aangewend worden, als wel door de voortdurende polemiek, die ter verdediging van eigen conjecturen door H. gevoerd wordt tegen hen, die den overgeleverden tekst in bescherming genomen hebben, en door de excursen, die overal elders beter op hun plaats

Digitized by Google

waren dan in een commentaar op een dichter, die zoo moeielijk te verstaan is. Zoo wordt b.v. in een noot van meer dan dertig regels op v. 469 de lezing *Erigones* tegenover *Erigonae* verdedigd, terwijl daaraan deze opmerking voorafgaat: „*Erigonae* Iacobus quique ei successerunt editores, homines poetarum consuetudinis nec gnari nec studiosi". Van iemand, die zulk een toon tegen zijn voorgangers aanslaat, mag men verwachten, dat z ij n conjecturen vóór alles door den zin gevorderd en overtuigend zullen zijn, voorts dat zij niet alleen in het metrum van het vers zullen passen, maar ook taalgevoel verraden, doch dat kan men van de meeste van Housman's conjecturen niet beweren. Goed geslaagd acht ik *notans* voor *nocens* v. 451, dat ik ook in mijn teksteditie heb opgenomen, en ***adsuetum*** (844) voor ***ad coetum*** (***ad se tum*** Dulcinius), dat mij helaas ontgaan is, maar wat te zeggen van een regel als 757 [1]).

ultimus et sŏlă vos tranans colit Indica Ganges

dien toch zeker geen Romeinsch dichter voor zijn rekening zou w llen nemen, of een vers als 248:

materiamque manu certa duplicare erit a te,

waarvan het slot een vinding van Housman is. Niet grooter is de welluidendheid van dezen hexameter 800: [2])

Piscibus Euphrates datus est, ubi ab his ope sumpta

waar ook het slot gewrongen en hard is. Maar als bepaald verkeerd beschouw ik een conjectuur, die Housman al in 1903 op v. 115 gemaakt en nu in den tekst opgenomen heeft. Manilius spreekt daar over de verantwoordelijkheid van den mensch voor zijn daden, al zijn deze ook door de sterren bepaald: *nec refert scelus unde cadat, scelus esse fatendum* (117). Ook in de natuur verfoeien wij, zegt hij, de vergiftige planten, terwijl van den anderen kant onze eetlust bij aangename spijzen er niet minder om is, daar de natuur, niet een vrije wil ze ons geschonken heeft. Dan volgt in alle hschr.:

sic hominum meritis tanto fit gloria maior,
quod caelo gaudente venit,

waarvoor Housman wil lezen:

sic hominum meritis tanto sit (M) *gloria maior,*
quod caelo laudem debent.

Daargelaten al het stroeve van het laatste vers, dat met al zijn spondei vóór de caesuur eenigszins herinnert aan het beruchte vers van Cicero: *o fortunatam natam me consule Romam*, is nu ook de gedachtengang niet meer juist. Indien Manilius inderdaad geschreven had: *quod caelo laudem debent* (omdat zij hun roem aan de sterren te danken hebben), dan moest daaraan een zin als deze zijn voorafgegaan: idcirco hominum meritis gloria non minor est, maar nu de dichter bevestigend sprak: *sic .... tanto fit gloria* ***maior***, verwacht men ook een reden van dit *maior* en die is juist „de vreugde des hemels". De sterren, hier wel van *caelum* te onderscheiden, geven den mensch deugd of ondeugd, roem of schande, maar de roem van den deugdzame wordt grooter, omdat de hemel (de goden) zich erover verblijdt. Dit onderscheid tusschen den wil der sterren en de vreugde der goden is H. ontgaan. Het onderwerp van *venit* (bijna = *est*, Mnem. 1919, 344) is natuurlijk *gloria*.

In vv 27—28 leest H. met F. Iunius:

pecudumque magistri
in Capitolinos duxissent [1]) *fulmina montis*

terwijl hij *fulmina* met *Capitolinum tonantem* verklaart en het meervoud *Capitolinos montes* door een beroep op Prop. IV 9,3 verdedigt. Doch om meer dan een reden komt mij de conjectuur van Breiter verkieslijker voor:

pecudumque magistri
in Capitolino sanxissent fulmina monte.

Toen eenmaal de eerste *s* van *sanxissent* bij het voorafgaande woord gevoegd was, is *anxissent* tot *auxissent*, *monte* tot *montes* geworden.

Niet altijd evenwel is de conjectuur die palaeographisch het dichtst bij de overlevering schijnt te liggen, ook de meest aannemelijke. Man. IV 610 heb ik met Scaliger uitgegeven:

Eridanique bibit (sc. mare) *fluctus* ; *secat aequore laevum*
Illyricum,

waar de hschr. in plaats van *laevum*: *bellum* hebben, dat H. verandert in *lembum*, maar deze palaeographisch niet onwaarschijnlijke, in het verband evenwel minder minder goed passende conjectuur maakt een tweede verandering van *secat* in *fertque* noodig, welke aldus verdedigd wordt: „scriptum fuerat,' ut puto, *ferta* ..... inde factum *ferat*, ex quo *secat* nasci potuisse probat *sacra* V 283 pro *farra* scriptum in GL". Welke woorden zou H. wel gebruikt hebben over een ander, die op dergelijke wijze zijn conjectuur had toegelicht? (vgl. Housman's oordeel over E. Baehrens, Inl. Man. I p. XLIII).

Ten slotte wil ik nog op een merkwaardige plaats wijzen, die uitstekend door H. verklaard is, maar waaruit voor de beoefenaars van het vulgair-Latijn nog wat meer te halen valt dan tot nu toe geschied is. Manilius zegt IV 534 van de onder Cancer blindgeborenen:

se quisque et vivit et effert (= begraaft),

wat H. terecht aldus verklaart: „*se* tamquam mortuum *effert* etiam dum vivit. raro apud Latinos exemplo illa *et vivit et* ita interposita sunt ut *se* ad solum efferendi verbum pertineat." Maar H. voelt zelf het bezwaar van het dubbele *et*, waardoor *se* bij beide werkwoorden lijkt te behooren, want na eenige voorbeelden van hyperbata gegeven te hebben, laat hij volgen: „alterum duplicatae in hac figura coniunctionis exemplum Latinum non novi, sed Graecum Theocriti anth. Pal. VII 664, 1: Ἀρχίλοχον καὶ στᾶθι καὶ εἴσιδε τὸν πάλαι ποιητάν." Zou het dan ook mogelijk zijn, dat wij hier reeds een voorlooper hadden van gevallen.

[1]) De Vossianus heeft hier: *ultimus et Ganges et te colit India Cancer*, de beste hschr.: ***ultimus et solidos Ganges et transcolit India Cancer.***

[2]) Rossberg leest hier: *Piscibus Euphrates datus est, ubi piscis operta* (*piscis uruptor* LG).

[1]) Codd. ***auxissent.***

Digitized by Google

als in het vulgair-Latijn meermalen voorkomen, dat nl. een werkwoord reflexief wordt gebruikt door den invloed van een werkelijk reflexief in zijn nabijheid, vgl. Aeth. Perigr. 25,7: „recipit se episcopus et *vadent se* unusquisque ad hospitium suum" (vgl: ils s'en vont,' Spaansch 'vanse', Löfstedt Comm. zur Peregr. p. 140). Men kan ook in het Fransch 'je me meurs' vergelijken en in het oud-Fransch „se vivent" (vgl. Sneyders de Vogel, Synt. hist. du Fr. p. 107 § 164 c).

Zoo geeft Manilius behalve door zijn onderwerp ook door zijn taal veel stof tot nadenken, en willen wij hopen, dat spoedig ook bij de interpretatie van het 5de boek Housman ons als een goede gids zal ter zijde staan, maar dan door de jaren: ex Truculento factus lepidus.

Groningen. J. van Wageningen.

Sir James George Frazer, Folk-lore in the Old Testament. Studies in comparative religion, legend and law. 3 vols. London, Macmillan & Co. 1919.

Wie den overgang van het oude systeem in de Oudtestamentische wetenschap naar de manier van Gunkel wat gewaagd vindt, zal beter doen het boek van Frazer niet ter hand te nemen; het zou hem al te veel doen denken aan dien zeer hoogen berg vanwaar al de koninkrijken der aarde zichtbaar waren. Maar wie houdt van het wijde uitzicht zal niet klagen wanneer niet alle dagen even helder zijn.

Studies in comparative religion, legend and law — de ondertitel geeft den aard van het boek aan. Vergelijkend zijn deze studies, in zoover ze wijdverbreide volkstradities met oudtestamentische verhalen vergelijken zelfs in gevallen waarin de band tusschen beide twijfelachtig is. Men denke evenwel niet dat deze laatste trek den schrijver niet bewust geweest zou zijn: hij weet heel goed, dat vele zijner studies in los of twijfelachtig verband staan met den hoofdtitel. Hij geeft uit zijn volheid en wij hebben daarvoor slechts dankbaar te zijn.

Spencer (de zeventiende-eeuwsche), Robertson Smith en Frazer; de schrijver slaat een band om deze trias van Cambridge. En ieder die de drie deelen voor zich heeft zal wenschen dat Robertson Smith dezen dag gezien had. En toch — er is een groot methodisch verschil tusschen hem en Frazer. Het was hem om den godsdienst der Semieten te doen, Frazer heeft andere bedoelingen. Niet wat de semietische geest is en voortgebracht heeft, maar wat hij beteekent te midden van de stammen, of eigenlijk: wat hem verbindt met de stammen die de aarde bewonen, wil hij weten; ,vergelijkende anatomie van den menschelijken geest' is zijn object. De belezenheid die hem bij deze werkwijze ten dienste staat, is spreekwoordelijk geworden. Van de nederlandsche literatuur over onze koloniën is hij volkomen op de hoogte. Naar aanleiding van Jona en zijn visch geeft hij (III 83) een ,less artistic, but equally veracious' verhaal uit Nieuw Guinea. Hans Schmidt heeft den visch van Jona uitvoerig in een afzonderlijk boek behandeld; blijkbaar is deze publicatie den auteur ontgaan. De ongestoorde musch uit Psalm 84 wordt niet gezet naast haar tot op den huidigen dag te Mekka getolereerde zusters; als vergoeding voor dit gemis compareeren gegevens over beschermde dieren in Centraal Australië, die ons anders wellicht zouden zijn ontgaan.

Het werk is aangelegd naar de volgorde van de bijbelsche geschiedenis: de praehistorische periode, de tijd der patriarchen, van richters en koningen, en geeft ten slotte eenige hoofdstukken over wettelijke voorschriften in algemeen ethnologisch verband. Alleen de lijst der behandelde onderwerpen zou te lang zijn om hier af te drukken; van de een en veertig hoofdstukken kunnen slechts enkele genoemd worden.

Na het ontstaan van den mensch — de schepping uit de aarde en de totemistische afstamming — wordt de zondeval bij een groot aantal volken weergegeven en op grond van deze trekken het volgende algemeene schema geconstrueerd: Nadat de schepper man en vrouw uit aarde gevormd en adem in hun mond en neus geblazen had, plaatste hij hen in het paradijs. Het toppunt van al het goede dat hij hun toegedacht had zou de gave der onsterfelijkheid zijn. Maar deze gave zou de mensch door eigen keuze moeten verwerven. Daartoe plantte God twee boomen in den hof, de boomen van leven en dood, en zond de slang tot den mensch met de boodschap: Eet niet van den boom die den dood brengt, maar van den boom die u het eeuwige leven zal schenken. Doch — de slang zei juist het omgekeerde, met het gevolg dat de vrouw van den boom des doods at. De slang echter at van den boom des levens en verkreeg de onsterfelijkheid: ieder jaar werpt zij haar huid af en wordt weer jong. —

Over het teeken van Kain zijn vele vermoedens ten beste gegeven. Frazer deelt reeksen van gegevens mede over werkelijke moordenaarsteekens bij vele volken: het teeken kan dienen om anderen te waarschuwen, maar ook om den moordenaar te beveiligen. Hierbij verschijnt telkens het teeken op het voorhoofd en ieder herinnert zich de populaire exegese van het Kaïnsteeken, die mogelijk dichter bij de bedoeling van den bijbelschen schrijver staat dan de geleerde vermoedens.

Uit de praehistorische periode noem ik alleen nog de ontelbare zondvloedverhalen, waarvan volgens Frazer (I 335) alléén het bijbelsche onder babylonischen invloed staat. O pan-babylonisten.

Reconstructie van het bijbelsche verhaal op grond van de collectieve trekken in de wereldtradities is ruimschoots toegepast op den cyclus van vertellingen over Jacob. In de eerste plaats is er een menigte van gegevens over de ultimogenituur, de voorrechten van den jongeren boven den ouderen zoon. Hebben de Israëlieten evenals vele volken in Azië en Afrika deze figuur gekend en is Jacob bevoorrecht boven Esau, dan zijn alle verhalen die de omgekeerde verhouding onderstellen, ontstaan in een tijd die zich den ouden toestand niet meer herinnerde: het incident bij de geboorte der tweelingen, de voorliefde van den vader voor den oudsten zoon, en Jacob's streek tegenover Esau (I 484).

In de tweede plaats wordt deze methode toegepast op het verhaal over Jacob's gebruik van geitevellen. Frazer geeft een overvloed van riten bij geboorte, adoptie en huwelijk voltrokken aan personen, die zich voor deze gelegenheid met dierenvellen bekleeden. Zoo zal ook Jacob zich met geitevellen bedekt hebben,

Digitized by Google

niet om zijn vader te bedriegen, maar om den ritus der tweede geboorte te vervullen, die hem eerstgeboorterechten moest schenken (II 27). Deze episode zou dus uit een lateren tijd stammen, dan de verhalen die van de ultimogenituur uitgaan. Zijn Frazer's opvattingen juist, dan is Jacob, vlekkeloos lam, eerst door het wanbegrip van latere geslachten wolf geworden.

De afstand tusschen Spencer en Frazer blijkt treffend uit beider opvatting van „het bokje in de melk zijner moeder." Spencer ziet in zulke verboden pogingen om Israël vrij te houden van heidensche praktijken. De ethnologische school meent dat de motieven veel dieper zitten, in animistische of prae-animistische opvattingen van de Israëlieten zelf. Vele volken blijken, naar de gegevens van Frazer, te gelooven dat het koken van melk op het melkvee een ongunstige werking heeft. Zij verhinderen alle aanraking tusschen melk en vuur. Bij een andere reeks van volken is het gecombineerde gebruik van vleesch- en melkspijzen verboden, op dezelfde gronden (III 150 vgg.); onder deze categorie valt de joodsche praktijk, die dus evenmin als het bijbelsche verbod iets specifiek israëlietisch blijkt te zijn. Spencer heeft het veld moeten ruimen voor de ethnologische methode.

Naar aanleiding van het eenige godsoordeel dat in het Oude Testament voorkomt (de van echtbreuk verdachte vrouw, Numeri 5) behandelt Frazer godsoordeelen, voornamelijk in Afrika (III 304—414). Ook hier wordt het water vaak met aarde gemengd (III 320); ook hier wordt de proef wel toegepast in geval van verdachte huwelijkstrouw (III 328, 332, 372); ook hier veroorzaakt het water, in geval van schuld, zwelling van den buik (III 321, 384, 411).

Deze weinige voorbeelden hebben alleen ten doel de aandacht op het groote werk te vestigen; zij kunnen geen denkbeeld van den rijkdom der gegevens wekken. De beteekenis van Frazer's monument zit evenwel niet alleen in het overstelpend materiaal; zij is mede van algemeenen aard. Ik noem enkele gezichtspunten.

Weer heel sterk is de indruk van een primitieve logica, zeer verschillend van de onze, maar bij haar bezitters een even groot vertrouwen wekkend; zij heeft plaats gemaakt voor een andere; heeft de onze de eeuwigheid in pacht?

Verder: blijft er één oudtestamentisch thema over, dat ook niet in de wereldtradities voorkomt? Is er één ritus die ook niet bij andere volken bekend was? Frazerzelf heeft in zijn voorrede het israëlietische talent voor religie, ethiek en literatuur gehuldigd. Israël steekt uit boven anderen; maar het staat op denzelfden bodem.

Ten slotte: de groote verhalen uit de wereldtradities over schepping, paradijs, zondeval enzoovoort bestaan uit een groot aantal trekken, die wij wel van overal kunnen samenlezen, maar die nergens als geheel voorkomen. Voor de oudtestamentische kritiek volgt hieruit het voorschrift: maak den israëlietischen auteur niet wijzer dan hij was; hij heeft slechts beschikt over een door toeval vereenigd stel gegevens; dring hem de rest, die wij van elders kennen, niet op; hij is niet een vrij scheppend kunstenaar geweest, maar heeft op zijn wijze geordend wat hem van de wereldtradities in den schoot gevallen is.

Leiden A. J. Wensinck.

Chr. Sarauw, Goethes Augen. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Medelelser II, 3). København, Høst & Søn. (Pr. Kr. 4.50).

In zijn „Entstehungsgeschichte des Goetheschen Faust" heeft Sarauw verdere mededeelingen in uitzicht gesteld om zijn daarin neergelegde hypothesen met nieuwe bewijzen te staven. De vervulling van deze belofte geeft hij in zijn nieuwe geschrift „Goethes Augen".

De titel is eenigszins misleidend. Niet om het lichamelijk zien maar om het innerlijk zien, het zien met de oogen des geestes is het hem te doen. Laten wij hooren, wat hij daaromtrent zelf te zeggen heeft: (p. 5) „Um Goethes seelische Konsitution recht zu verstehen, musz man sich klar machen, dasz er ein ungemein stark entwickeltes Vermögen besasz, subjektive Gesichtsbilder zu sehen. Es kann nicht zweifelhaft sein, dasz gerade diese Eigentümlichkeit seine psychische Organisation tief geprägt und auf seine dichterische, religiöse und wissenschaftliche Entwickelung bestimmend eingewirkt hat," en (p. 8) „Die subjektiven Gesichtsbilder, von welchen hier die Rede ist, sind natürlich zu unterscheiden, nicht nur von den Blendungsbildern, die alle kennen, sondern auch von den auf den Gesichtseindruck unmittelbar folgenden Nachtbildern, die bei einiger Aufmerksamkeit jeder bei sich selbst beobachten kann. *Hier* handelt es sich um das Vermögen, längst empfangene Gesichtsbilder zu reproduzieren, umzugestalten und so etwas mehr oder weniger Neues hervorzubringen."

Sarauw bestudeert deze herinneringsbeelden bij Goethe. Hij onderzoekt welke omstandigheden het ontstaan ervan begunstigen, hij wijst op gevallen, waar zij zich aan hem opdringen en hoe hij somtijds de behoefte gevoelt zich aan hun dwang te onttrekken. Maar ook datgene, wat hij niet heeft gezien, waarover hij alleen heeft gelezen of heeft hooren spreken, tracht hij zich voor zijn geest te tooveren. Een voorbeeld moge dit duidelijk maken. In de „Skizzen zu Castis Fabelgedicht" (1817) zegt Goethe: „Dasz wir sinnliche Gegenstände, wovon wir hören, auch mit Augen sehen wollen, ist natürlich, weil sich alles, was wir vernehmen dem innern Sinn des Auges mitteilt und die Einbildungskraft erregt." Goethe gebruikt daarvoor de eigenaardige uitdrukking „ahnden" of „sich ahnden". In een brief aan Sophie La Roche (21/10 74) lezen wij: („Ich lag zeither, stumm in mich gekehrt, und ahndete in meiner Seele auf und nieder, ob eine Kraft in mir läge all das zu tragen, was das eherne Schicksal künftig noch mir und den meinigen zugedacht hat".

Sarauw beschrijft vervolgens hoe de dichter dezen visueelen aanleg in dienst stelt van zijn artistieke en wetenschappelijke doeleinden. In zijn geest versmelten idee en werkelijkheid, waardoor dan iets geheel nieuws ontstaat. Deze voor Goethe zoo kenmerkende wijze van voortbrenging is algemeen bekend. Verwant daarmee is het samenvloeien van het verleden en het heden. Faust „Zueignung": „Was ich besitze, seh' ich wie im weiten, Und was verschwand, wird mir zu Wirklichkeiten". Zijn wetenschappelijk denken is nauwverwant met zijn dichterlijk scheppen. De anthropoloog Heinroth sprak van een „gegenständliches Denken" en daarop ingaande spreekt Goethe van „gegenständlicher Dichtung". Een van zijn biographen (Emil Ludwig, Goethe 1920) zegt naar aanleiding van het verblijf in Straszburg: „Um

Digitized by Google

diese Zeit beginnt Goethe mit den Augen zu denken."

Eindelijk spreekt schrijver over de wijze, waaropGoethe op gezichtsindrukken reageert, ze in zich opneemt en reproduceert. In tegenstelling met Lessing (Laokoon XVII), die de methode aanbeveelt om het geheel op te bouwen uit de afzonderlijke bestanddeelen, kiest hij den omgekeerden weg. In een brief aan v. Leonhard (12/10 07) schrijft hij: „Um manches Miszverständnis zu vermeiden, sollte ich freilich vor allen Dingen erklären, dasz meine Art, die Gegenstände der Natur anzusehen und zu behandeln, von dem Ganzen zu dem Einzelnen, vom Total-Eindruck zur Beobachtung der Teile fortschreitet."

In het volgende hoofdstuk „Das Göttliche" tracht Sarauw Goethes godsbegrippen te ontwikkelen, waarbij hij voorzichtig te werk gaat. „Goethes Auffassung war viel zu kompliziert, als dasz man sie klipp und klar hinstellen könnte" zegt hij p. 90. En inderdaad heeft hij zich met fijnen tact van zijn taak gekweten. Hij wacht er zich zorgvuldig voor, onvereenigbare tegenstrijdigheden weg tè doezelen, steeds in het oog houdende wat Goethe aan Iacobi schrijft (6/1 1813): „Ich für mich kann bei den mannigfaltigen Richtungen meines Wesens nicht an *einer* Denkweise genug haben; als Dichter und als Künstler bin ich Polytheist, Pantheist hingegen als Naturforscher, und eins so entschieden als das andere. Bedarf ich eines Gottes für meine Persönlichkeit, als sittlicher Mensch, so ist dafür auch schon gesorgt." Een enkele opmerking zou ik mij willen veroorloven. Sarauw geeft een groot aantal voorbeelden van uitdrukkingen als „Schicksal", „Geister", „Dämonen" etc. Het zou wenschelijk geweest zijn, dat hij een schifting had gemaakt tusschen die gevallen, waar deze uitdrukkingen in hun volle kracht zijn gebruikt, en die, waar zij reeds traditioneel zijn geworden en dus hun bewijskracht hebben verloren. Ook nog om een andere reden is het gevaarlijk om aan bewijsplaatsen uit brieven al te veel waarde toe te kennen. Goethe heeft de gewoonte (vooral in zijn jeugd) zooveel mogelijk in te gaan op de gedachten en de gevoelsspheer van den geadresseerde, en dan bedient hij zich gaarne van diens taal. In de brieven aan Lavater en Auguste von Stolberg zijn tal van bewijzen te vinden.

In het begin van het hoofdstuk wijst Sarauw op de groote overeenkomst tusschen de ideen van Goethe en die van den philosooph van Helmont, een van de mystieke schrijvers, die Goethe volgens zijn eigen getuigenis na zijn terugkomst uit Leipzig in het ouderlijk huis met Fräulein von Klettenberg heeft bestudeerd. Nu zijn er twee van Helmonts geweest, vader en zoon. Welke van de twee is bedoeld? Sarauw neemt aan, dat hij de werken van beiden heeft gekend. Beiden vertoonen een zeer sterken visueelen aanleg, hetgeen een verklaring zou zijn voor de groote aantrekkingskracht, die zij op Goethe hebben uitgeoefend.

Een zeer belangrijk bestanddeel van Goethes levensbeschouwing is zijn polariteitstheorie. Aangezien wij hierover reeds een voortreffelijke monographie bezitten (Boucke, „Goethes Weltanschauung") bepaalt schrijver er zich toe enkele punten nauwkeuriger uit te werken en te wijzen op de overeenkomst tusschen de opvattingen van Goethe en het systeem van van Helmont. Van bijzondere beteekenis, vooral voor de Faustphilologie, zijn de beschouwingen over de Cosmogonie in het 8 boek van Wahrheit und Dichtung". Sarauw komt tot de slotsom: (p. 126) „Die Kosmogonie stellt, gnostisch aufgestutzt, die Gedanken nicht des Jünglings sondern des alten Goethe über die Beziehungen des Menschen zum Übersinnlichen dar."

In het hoofdstuk „Centralgeist und Geisterverkehr" brengt Sarauw zekere emanistische en immanistische ideeen ter sprake, die wij in de werken en brieven van den dichter aantreffen. Ook hier meent hij afhankelijkheid van van Helmont te kunnen aannemen. Met deze voorstellingen worden nu ook de „Unendlichkeitsdrang" en het verkeer met geesten in verband gebracht.

Vers 1774 uit Faust „Und so mein eigen Sellst zu ihrem Selbst erweitern" wordt aldus omschreven (p. 138) „Und so will Faust sein eigen Selbst zum Selbst der Menschheit erweitern, dadurch dasz er mit seinem Geist das Höchste und Tiefste (d. h. das Niedrigste) des Menschenlebens greift („immanieren" läszt), das der ganzen Menschheit Zugeteilte in seinem innern Selbst genieszt (durchlebt, auswirkt). Indem sein Centralgeist alle „Bilder" aufnimmt und auswirkt, hofft er, dem Unendlichen nahe zu kommen, der Menschheit-Krone zu erringen."

In verband met Goethes denkbeelden omtrent onsterfelijkheid en een persoonlijk voortbestaan wordt zijn monadologie besproken en schrijver toont aan, dat zij met die van Leibnitz slechts uiterlijk en toevallig overeenstemt, maar feitelijk berust op die van den jongeren van Helmont. Een uitvloeisel van deze monadologie zijn dan de metamophosenleer, de biologie en de daarmede evenwijdig loopende kunsttheorie, waarbij de term *„innere Form"* een groote rol speelt.

In het laatste hoofdstuk „Werther und Faust" maakt Sarauw opmerkzaam op verwante stemmingen in beide werken en gaat dan over tot een ontleding van den eersten monoloog van Faust. Hij gaat uit van de kritiek van Scherer („Aufsätze über Goethe" 1886), die de eenheid er van in twijfel trok om stilistische redenen (V 386—427) en ook omdat V 418 „Flieh! auf! hinaus in's weite Land!" niet in overeenstemming te brengen is met het volgende. Faust wil weg uit de enge studeerkamer en buiten in de natuur in verbinding treden met de geestenwereld. Maar wat zien wij gebeuren? Faust blijft kalm in zijn laboratorium en voltrekt hier de bezwering. Wat de stilistische bezwaren betreft, beroept Sarauw zich op Erich Schmidt, die deze in zijn inleiding tot den „Urfaust" weerlegt. De bedoelde tegenstrijdigheid bestaat volgens Sarauw niet, want: (p. 195) „Es ist klar, dasz Faust nicht etwa mit dem Körper in 's weite Land hinaus will.... sondern nur mit dem Geist": en een paar regels verder: „Faust *ahndet* sich hinaus". Wat dat zeggen wil, hebben wij reeds gezien. Zeer gelukkig komt mij de interpretatie voor van V. 424, 437 en 444. In de verzen 447—53 ziet Sarauw met Grafunder (Preusz. Jahrbücher 1891 Bd. 2 p. 700 ff) invloed van van Helmont.

Erich Schmidt en Max Morris (Goethe Studien I p. 13 ff en „Der junge Goethe" I, XXIV meenen gedachvan van Swedenborg in den monoloog te vinden. Schrijver waarschuwt voor overdrijving (p. 196). „Die Hauptquelle, woraus diese Vorstellungen geflossen sind, ist die eigene seherische Natur des Dichters, wie sie im

Digitized by Google

Jahre 1769 durch die mystisch-naturphilosophischen Studien und besonders durch Helmont beeinfluszt wurde." Aan het slot komt Sarauw dan weer op Goethes visualiteit terug en betoogt, dat ook het „Faustidee" er haren oorsprong in vindt: (p. 200) „Die Faustidee, die Idee des nach göttlichem Schaffensvermögen verlangenden Forschers, wurzelt in Goethes angeborener Visualität."

Maar evenals Goethe langzamerhand zich zelf leerde beheerschen, zoo heeft hij zich ook gedwongen objectief te zien. Het beste voorbeeld is de „Italienische Reise". Het is een wonder, hoe zuiver en rein natuur en kunst zich daar spiegelen in zijn geest.

In mijn aankondiging van „Die Entstehung des Goetheschen Faust" heb ik mijn bezwaren tegen de hypothesen van Sarauw niet onduidelijk uitgesproken. Met stellingen als: „Man kann den Faust sehr wohl als Dramatisierung der religiösen Idee Helmonts betrachten" kon en kan ik altijd nog niet meegaan. In „Goethes Augen" is schrijver veel voorzichtiger en het komt mij billijk voor hem zelf het woord te geven: (p. 73) „Wenn ich nun im Verfolg meiner Darstellung die Züge hervorhebe, in welchen sich Goethes Denkart mit der Helmontschen nahe berührt und also mit gröszerer oder geringerer Sicherheit direkte Beeinflussung anzunehmen ist, so verhehle ich mir natürlich nicht, dasz diese oder jene Übereinsteimmung zufällig sein könnte, auch nicht dasz andere damals von Goethe gelesene Schriften ähnlicher Art Anregungen gegeben haben mögen, die reinlich zu scheiden, wenn überhaupt, erst bei tieferer Vertrautheit mit jener Literatur gelingen wird."

Rekening houdende met deze restricties geloof ik thans, dat hij er inderdaad in geslaagd is den invloed, die van Helmont naast anderen op den jongen Goethe heeft gehad, aan te toonen, en ook, dat die invloed, al is het dan ook onbewust, nog lang heeft nagewerkt.

Een duidelijk overzicht te geven van den inhoud van Sarauws boek was niet gemakkelijk, ja bijna ondoenlijk. Twee hoofdgedachten, de invloed van de van Helmonts en Goethes visualiteit beheerschen het geheel, maar overigens is het verband tusschen de te berde gebrachte problemen verre van duidelijk. Nieuw zijn deze problemen niet, maar door ze telkens in een nieuw licht te plaatsen, weet hij ze vruchtbaar te maken voor diepere studie. Ten slotte zou ik nog als een bijzondere verdienste willen doen uitkomen de rijke verzameling van voorbeelden en bewijsplaatsen, die Sarauw met groote belezenheid van alle kanten bijeen heeft gebracht.

Groningen. H. H. Breuning.

A. Hagemann, Griechische Panzerung. Eine entwicklungsgeschichtliche Studie zur antiken Bewaffnung mit 173 Abbildungen im Text. I Teil: **Der Metallharnisch.** Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1919. (Pr. Mrk. 10.— (met toeslag)).

In 1919 verschenen is dit eerste deeltje van een veel omvangrijker werk niet vrij gebleven van den invloed van den oorlog, zooals blijkt uit de voorrede en uit een der laatste noten die reeds van den oorlog spreekt, maar de opzet is al van 1912 en aan de uitvoering of aan de 164 duidelijke afbeeldingen bespeurt men daar dan ook geen nadeel van.

En wanneer het ietwat zonderling aandoet dat de schrijver bij de uitwerking van zijn zorgvuldig doorwerkten breed opgezetten arbeid, de behandeling van het Grieksche metalen pantzer, zich niet heeft weten los te maken van zijn eersten opzet, een onderzoek naar den landaard der wapenen op een Pergameensch fries, dan zou ik dat liefst aan zijn eigen langdurige ziekte willen toeschrijven.

Hinderen doet die eene bladzijde aan het begin ook nauwelijks, want op de volgende begint reeds de behandeling van het eigenlijke onderwerp en als de voorgeschiedenis daarvan eerst aan het slot komt, is dat geenszins te misprijzen, wij moeten ons toch eerst rekenschap geven hoe de dingen zijn, vóor dat wij hun ontstaan kunnen nagaan.

Eveneens is het juist dat de schrijver eerst de antieke afbeeldingen en overgebleven stukken behandelt, eer hij ons bezig houdt met de geschreven bronnen die er van spreken of de wijze van vervaardiging.

Naast niet onbekende zaken, zooals zulk een volledig overzicht uit der aard vele moet geven, treft men er natuurlijk ook minder bekende aan. Mij ten minste waren tot nu toe naast de scheenplaten, nog wel dijbedekkingen bekend, maar de boven- en onderarmbepantsering was mij even goed ontgaan als de verschillende deelen van de nog zeldzamer bronzen voetbekleeding, voorhiel of wreef, soms zelfs met de teenen in getrouwe nabootsing, nagels en al, door een scharnier er aan bevestigd.

Moge het den schrijver gegeven worden een zeker niet minder belangrijke geschiedenis van lederen en linnen kolders binnen niet al te langen tijd te laten volgen even rijk met goede afbeeldingen verzorgd.

Amsterdam. J. Six.

K. J. Riemens, Esquisse historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle. Leyde, société d'éditions A. W. Sijthoff. 1919. (Parijsche diss.). (Pr. fl. 5,50).

Wie den invloed wil leeren kennen, die in den loop der tijden de Fransche beschaving gehad heeft op de onze, zal zich natuurlijk óók de vraag moeten stellen, hoe 't in vroegere eeuwen in ons land toch wel gesteld was met het onderwijs in het Fransch. Deze vraag nu beantwoordt, voorzoover 't de zestiende en de beide volgende eeuwen betreft, de Heer Riemens in zijn belangrijke studie, waarvan wij hierboven den titel afschreven en waarmede hij, Nederlander van geboorte, te Parijs op de meest eervolle wijze den doctorsgraad verwierf.

Dat ik zooeven uitging van de waarde, die schrijver's onderzoek heeft voor hen, die wenschen na te gaan, welk aandeel de Fransche taal- en letterkunde gehad heeft aan de geestelijke ontwikkeling van ons volk, lag voor de hand. Dr. Riemens is een leerling van de hoogleeraren Salverda de Grave en Cohen; de studiën van eerstgenoemde op het hier bedoelde gebied zijn bekend, en dat ook prof. Cohen zich aangetrokken gevoelt tot onderzoekingen als deze, die de verbreiding der Fransche beschaving betreffen, blijkt o.a. uit schrijver's voorwoord, waarin wij lezen, dat hij de keuze van zijn onderwerp juist aan diens — toenmaals door den oorlog te vroeg afgebroken — onderwijs te danken had.[1])

[1]) Toen ik deze aankondiging schreef was Cohen's „Ecrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe siècle" nog niet verschenen.

Digitized by Google

Maar dr. Riemens heeft ook tal van anderen ten zeerste aan zich verplicht, en onder dezen zeker wel in de eerste plaats hen, die belangstellen in de geschiedenis van ons vaderlandsch schoolwezen. Dat reeds op zich zelf de geschiedenis van het onderwijs in een bepaald vak — welk dat dan ook moge zijn — een belangrijke bijdrage zou vormen voor de kennis van die van het onderwijs in zijn geheel, behoeft niet te worden aangetoond. Maar er is hier van heel wat meer sprake dan van maar louter een vak. De „Fransche" scholen, reeds in den aanvang der zestiende eeuw „handelsscholen", waar behalve Fransch ook nog rekenen werd geleerd en verder alles, wat den aanstaanden koopman van nut kon zijn, behoorden tot een bijzonder soort „bijscholen" n.l. tot die, welker oprichting en instandhouding door de stedelijke regeeringen bevorderd werden, omdat zij in nieuwe behoeften voorzagen. Wie dus, gelijk schrijver, de lotgevallen der „Fransche" scholen beschrijft, levert tevens een hoogst belangrijke bijdrage tot de kennis van de over het geheel slechts weinig bekende geschiedenis van wat men zou kunnen noemen het geprivilegieerd bijschoolonderwijs, dat, overal waar het opkwam, het bewijs leverde, dat de betrokken stedelijke regeering aan den eenen kant erkende, dat hare „groote" of „Latijnsche" school — hetzij dan te samen met een of meer vrijgelaten bijscholen voor lezen en schrijven, hetzij nog in haar ouden doch telkens weder opdoemenden vorm van volkschool èn opleidingsinstituut voor geleerden — niet meer aan alle behoeften voldeed, doch aan den anderen kant er niet toe kon of wilde overgaan om haar oude, aan kerkelijke of humanistische eischen beantwoordende school te hervormen. In dit geprivilegieerd bijschoolonderwijs der zestiende eeuw nu, dat, zoo al niet uitsluitend, dan toch voor verreweg 't grootste gedeelte de „Fransche" school betrof, ligt, gelijk men in zijn tegenstelling met het aan de „groote" school gegeven onderwijs reeds a priori vermoeden kon, doch thans, dank zij schrijver's onafgebroken tot het einde der achttiende eeuw voortgezet onderzoek, als zeker mag worden aangenomen, de oorsprong van ons middelbaar onderwijs. Hoe mooi Riemens' studie in dit opzicht aansluit bij de „Voorgeschiedenis van het Middelbaar Onderwijs" van Bolkestein, wiens ook voor de geschiedenis der klassieke opleiding zoo belangrijke onderzoekingen slechts teruggaan tot den tijd, waarop de staat zich met de regeling van het geheele onderwijs gaat bemoeien en dus loopen over de jaren 1796—1863, blijkt ten duidelijkste uit al datgene, wat in laatstgenoemd werk in verband met de totstandkoming van de wet van 1863 omtrent de „Fransche" scholen gezegd wordt. Aan deze opmerking omtrent de groote beteekenis, die het werk van dr. Riemens, wanneer men dit in zijn geheel beschouwt, voor de kennis van de algemeene geschiedenis van ons vaderlandsch schoolwezen heeft, zou ik thans nog tal van andere kunnen voegen, die meer op enkele belangrijke onderdeelen van schrijver's studie betrekking hebben. Maar zoodoende zou ik te veel vooruitloopen op mijn bespreking van het geheele werk, waarvan ik dus allereerst een kort overzicht zal geven.

Behalve het reeds vermelde voorwoord, gaat ook nog een inleiding het eigenlijke werk vooraf. Deze is verdeeld in twee gedeelten, waarvan het eerste handelt over de kennis van het Fransch in ons land vóór de zestiende eeuw, het tweede een overzicht bevat over den toestand van ons onderwijs omstreeks de genoemde eeuw.

Bij de behandeling van het eerstgenoemde onderwerp gaat schrijver uit van het bekende verdrag, dat Floris V met Philips den Schoone sloot en den nauwen band, die daardoor tusschen de Hollandsche graven en het Fransche koningshuis gelegd werd. De tusschen deze beiden gewisselde oorkonden zijn in den regel in het Fransch opgesteld. Gewezen wordt op het feit, dat Floris V zich ook in twee brieven aan den koning van Engeland van de Fransche taal bediende. Evenals van dézen graaf, is 't ook van twee graven van Gelre uit het begin der dertiende eeuw bekend, dat zij Fransch kenden. Over de wijze, waarop de adel die taal leerde, zijn weinig stellige berichten. Slechts van Floris V weten wij met zekerheid, dat hij onderwijs in het Fransch heeft gehad. Hoogstwaarschijnlijk echter had ook de Nederlandsche adellijke jeugd Fransche gouverneurs of kregen zij een page-opvoeding aan Fransche hoven. Bij de geestelijkheid werd de kennis van het Fransch verbreid door het bezoeken van Fransche universiteiten: schrijver is over dit punt zeer uitvoerig en behandelt vooral de vraag, of zoo'n universiteits-bezoek toenmaals wel veel aanleiding gaf tot het aanleeren van de landstaal. Zij, die zich tot het ambtelijk leven voorbereidden, hadden een bijzondere reden, om Fransch te leeren: deze taal toch was 't, waarin — vooral in den Bourgondischen tijd — zoo vele van de regeering uitgaande stukken geschreven waren. Ten slotte wordt nog de aandacht gevestigd op de vele middelnederlandsche navolgingen en vertalingen van Fransche werken, die althans dit bewijzen, dat die navolgers en vertalers in staat waren Fransche teksten te begrijpen.

In het overzicht over het onderwijs wijst spreker op den kerkelijken oorsprong der scholen, op de begeving der scholasteriën door de graven — waarschijnlijk als kerkpatronen daartoe bevoegd — op het schoolmonopolie en de daarmede samenhangende regeling van het bijschoolwezen. Dit laatste bespreekt schrijver nog al uitvoerig en komt dan ten slotte tot de eerste Fransche school, die in het begin der zestiende eeuw te Amsterdam werd opgericht en waarin hij reeds dadelijk de kiem ziet van onze *Hoogere Burgerschool* tegenover de groote of Latijnsche school, het prototype van ons *Gymnasium*.

Met een nadere bespreking van die Amsterdamsche school, waaraan schrijver een afzonderlijk hoofdstuk wijdt, vangt dan het eigenlijke werk aan, dat, in tweeën verdeeld, in het eerste gedeelte de zestiende, in het laatste de beide volgende eeuwen behandelt.

Het bedoelde hoofdstuk is getiteld: Oorspronkelijk doel van het onderwijs in het Fransch. Dat dit doel uitsluitend in de belangen van den handel gelegen was, zien wij uit de rechten, die de Amsterdamsche magistraat in 1503 en 1505 een uit Brugge gekomen schoolmeester toekende. Zoo lezen wij bijv. dat hem werd vergund, om onderwijs te geven in het lezen en schrijven van Hollandsche en Fransche brieven, het rekenen en verder in *tgene dat tot coopmanscape dienen mach.* De beteekenis, die het Fransch reeds toenmaals voor den koopman had, zet schrijver uiteen in een overzicht van de geschiedenis onzer handelsbetrekkingen met Frankrijk gedurende de veertiende en vijftiende eeuw, terwijl ten slotte nog de aandacht gevestigd wordt op de bijzonderheid,

Digitized by Google

dat het juist een inwoner van het toen reeds vervallende Brugge was, die zich naar het opkomende Amsterdam begaf, om daar handelsonderwijs te geven.

In de vijf volgende hoofdstukken deelt schrijver mede wat hij omtrent de overige Fransche scholen der zestiende eeuw heeft kunnen vinden en stelt hij op grond van deze gegevens algemeene resultaten vast betreffende de nationaliteit der meesters, het door hen gegeven onderwijs en de daarbij gebruikte leermiddelen.

Na aangetoond te hebben, dat vele stedelijke regeeringen als bijv. die van Leiden, Delft, Rotterdam, Gouda e.a. het voorbeeld van Amsterdam volgden en eveneens de oprichting van Fransche scholen bevorderden, soms zelfs door een kleine jaarlijksche geldelijke tegemoetkoming in het uitzicht te stellen, wijst schrijver op de Belgische refugiés, die sinds de gebeurtenissen van 1572, doch vooral na den val van Antwerpen in 1585 in ons land kwamen. Eenigen van hen, en wel natuurlijk in de eerste plaats zij, die reeds vóór hun uitwijking onderwijzer waren geweest, openden hier Fransche scholen. Dat vele dier onderwijzers boeken hebben geschreven over rekenkunde en boekhouden, signaleert opnieuw de Fransche school van dien tijd als handelsschool. Dit door Belgische refugiés gegeven onderwijs had twee bijzondere gevolgen, waarop schrijver met nadruk wijst, n.l. het dieper indringen in onze taal van Fransche handelstermen en het „Belgische" Fransch, dat daarbij en ook overigens een rol heeft gespeeld. Tot de leermiddelen behoorden in zekeren zin ook opvoeringen van Fransche schooldrama's. Het oudste voorbeeld van een „spel in Walsch" vindt men in Amsterdam (1533). Ook te Utrecht, Gouda [1]) en elders hadden dergelijke vertooningen plaats. Omtrent de leerboeken merkt schrijver op, dat men hier te lande eerst in het laatste kwart der 16e eeuw leerboeken voor het Fransch begon uit te geven. Vóór dien tijd moest men dus Belgische of andere uitgaven gebruikt hebben. Van het oudste der in ons land verschenen leerboeken — de grammatica van Hyperphragme (Overdhage) — geeft schrijver een uitvoerig overzicht.

Het tweede gedeelte van het werk begint met een inleidend hoofdstuk over de betrekkingen van Nederland en Frankrijk in de zeventiende eeuw. Besproken worden de handelsrelaties, het Fransch als hoftaal aan het stadhouderlijk hof, vooral dat van Frederik Hendrik, en de in dit opzicht van het hof uitgaande invloed, de gewoonte van Nederlanders om hunne studiën aan Fransche universiteiten te voltooien, het optreden van Fransche hoogleeraren aan de Leidsche Universiteit en verder, om kort te gaan, alles wat de verbreiding van de kennis van het Fransch in ons land kon bevorderen. In het tweede hoofdstuk keert schrijver dan weer tot de Fransche scholen terug. Bij zijn onderzoek over dit tijdperk gaat schrijver uit van den toestand in de gemeente Gouda — een punt van uitgang om geen andere reden gekozen, dan omdat schrijver daar destijds woonde en dus gelegenheid had om in het Gemeentearchief aldaar uitgebreide onderzoekingen te doen, maar ten slotte toch niet geheel ongeschikt, omdat het toenmalige Gouda van middelmatige handelsbeteekenis was, vooral wat den buitenlandschen handel betreft. De vele belangrijke gegevens, die schrijver te Gouda vond, vergeleken en aangevuld met die, welke hij omtrent andere steden kon opsporen, leidden hem tot enkele conclusies, waarvan wij de voornaamste hier bijeenvoegen. In het midden der zeventiende eeuw is er in het centrum en het zuiden van ons land geen enkele stad van eenige beteekenis, die niet haar Fransche school of zelfs haar Fransche scholen heeft. De positie van den Franschen meester wordt beter, hij krijgt zelfs weleens een tractement, dat dat van den Rector nabij komt. Kostscholen komen op: het meebrengen van een aantal kostleerlingen schijnt aanbeveling bij benoeming. De meisjes-dag- en kostscholen hebben tot programma: lezen, schrijven, Fransch, handwerken en goede manieren. Uit België komen thans weinig onderwijzers, maar de kinderen der Belgische refugiés, die zich hier aan het onderwijs gewijd hadden, kiezen vaak weer het vak van hun vader. Daarnaast treft men een aantal Franschen aan en ook enkele Nederlanders. Tot de laatsten behoort o.a. de beroemde Bartjens, die, na zijn vertrek uit Amsterdam, te Zwolle onderwijs gaf in Fransch, rekenkunde, lezen, schrijven en boekhouden, terwijl zijn vrouw jonge meisjes in handwerken bekwaamde. Afzonderlijke schoolgebouwen zijn er voor dit onderwijs niet: er wordt school gehouden in het huis van den meester. Over „de geleerden in het Fransch" handelt het derde hoofdstuk. Geleerden kenden meestal geen Fransch — een gevolg van hunne opleiding op de Latijnsche school, waar slechts de oude talen werden onderwezen. Maar van de gelegenheid, die de aanwezigheid eener Fransche school bood, om vóór of tijdens het bezoek der Latijnsche school eenig Fransch te leeren, werd hoogstwaarschijnlijk wel eens gebruik gemaakt. Op enkele plaatsen, den Briel, Amsterdam, Rhenen en later Elburg, werd gedurende eenigen tijd ook op de Latijnsche school onderwijs in het Fransch gegeven. Wie later die taal wilde leeren, vond daartoe gelegenheid op de Universiteit, waar, gelijk schrijver omstandig uiteenzet, het Fransch zich ook een plaats — zij 't dan ook vaak een zeer eigenaardige — had weten te verwerven.

De kennis van het Fransch drong meer en meer door. Niet meer alleen de koopman, de staatkundige en de ambtenaar hadden aan kennis dier taal behoefte, maar elke man of vrouw van de wereld moest de „kunst" van Fransch spreken en schrijven verstaan. Zóó was de toestand reeds vóór de aankomst der Fransche refugiés, over wie in Hoofdstuk IV gesproken wordt. Bij de vaststelling van den invloed, die de herroeping van het edict van Nantes had voor de verbreiding der Fransche taal in ons land, dient dus meer dan tot nog toe geschiedde met dien reeds bestaanden toestand rekening gehouden te worden. Ten opzichte van het onderwijs stelt schrijver vast, dat, ofschoon er zich natuurlijk onder de onderwijzers aan de Fransche scholen van omstreeks dien tijd óók Fransche uitgewekenen bevonden, het aantal dier scholen toch niet veel vermeerderde. Enkele refugiés vonden bij aanzienlijke families een plaats als gouverneur of gouvernante.

Daarna behandelt schrijver de achttiende eeuw

---

[1]) Het is hier de plaats, om schrijver dank te zeggen voor het licht, dat hij heeft doen vallen op eenige, destijds (in mijne Geschiedenis van het Gymnasium te Gouda I. 1897) door mij medegedeelde doch niet volkomen begrepen plaatsen, betrekking hebbende op de opvoering van Fransche schooldrama's omtrent het midden der zestiende eeuw.

Digitized by Google

(Hoofdstuk V—VII). Na herinnerd te hebben aan de algemeene verbreiding van het Fransch over het grootste gedeelte van Europa sinds het tijdperk van Lodewijk XIV en de verschijning van werken als die van Montesquieu, Voltaire en Rousseau en aan de belangrijke rol, die Nederland, dank zij vooral de hier bestaande drukpersvrijheid en de activiteit der refugiés, bij die verbreiding heeft vervuld, gaat schrijver over tot een opsomming van de Fransche scholen, die men in deze eeuw in ons land vond. Onder de onderwijzers en onderwijzeressen zijn er zeer vele, die Fransche namen dragen, maar daarom zijn zij nog geen geboren Franschen: zij stammen vaak af van de refugiés of van hen, die reeds lang vóór 1685 in ons land gekomen waren. Om goede Fransche meesters te krijgen, begint men zich van nieuwe middelen te bedienen: oproeping per advertentie, afleggen van een vergelijkend examen enz. De gewoonte, om de geheele opvoeding van kinderen aan gouverneurs of gouvernantes toe te vertrouwen, verbreidt zich. Verreweg de meeste van hen kwamen uit Frankrijk en Zwitserland. Ten opzichte van de klachten van Van Effen e.a., dat een Fransche opvoeding van Hollandsche taal en zeden vervreemdt, merkt schrijver op, dat in de opvoeding, die zij voorstaan, het onderwijs in de Fransche taal- en letterkunde toch ook weer een ruime plaats inneemt. In de Fransche scholen werd bovendien minder Fransch gesproken, dan men zou denken. Van de onderwijs-programma's der Fransche jongens- en meisjes-kostscholen deelt schrijver enkele mede. Op één daarvan — natuurlijk van een jongens-kostschool — komt ook Grieksch en Latijn voor, wat dus wijst op opleiding tot de Universiteit.

Over de methode van het onderwijs in het Fransch merkt schrijver op, dat, terwijl deze vroeger vooral op het gebruik dier taal gegrond was en de grammatica's dus, behalve een kort overzicht van verbuigingen en vervoegingen, in hoofdzaak modellen bevatten voor het voeren van gesprekken en het schrijven van brieven, in de achttiende eeuw meer de grammaticale methode opkwam, die het maken van thema's noodzakelijk maakte. Dit alles zet schrijver uiteen in het laatste hoofdstuk, waarin de leerboeken der zeventiende en achttiende eeuw besproken worden.

Met een korte samenvatting van de bereikte resultaten eindigt dan het werk, waaraan nog is toegevoegd een aanhangsel, bevattende een zeer omvangrijk repertorium van voor het onderwijs in het Fransch bestemde leerboeken, die vóór 1800 in Nederland verschenen zijn. Op dit aanhangsel volgt dan ten slotte nog een opgave der door schrijver geraadpleegde archivalia en gedrukte werken en een alphabetische lijst van persoonsnamen.

Den Haag. L. A. Kesper.

(Slot in het volgend nummer).

SCHOOLBOEKEN.

E. F. van de Bilt, Letterkundig Leesboek. 2e druk. Groningen-Den Haag, Wolters. 1920. (Pr. *f* 3.75, geb. *f* 4.75).

Ofschoon het aantal „letterkundige" leesboeken niet al te klein is, heeft dit werk in nog geen twee jaar zijn tweeden druk beleefd. Het is er dus wel ingegaan. En dat verdient het. De keuze der stukken is veelzijdig: de voornaamste schrijvers van de Middeleeuwen af tot op onzen tijd zijn er met goed kenschetsende specimina in opgenomen. Steeds gaat een korte biographie vooraf en het portret van den schrijver vergezelt deze meestal (waarom niet altijd, als er een portret bestaat?). Kleine onnauwkeurigheden of vlekjes in deze levensbeschrijving moge de verzamelaar in een volgende uitgave verbeteren. Zoo keerden de Dames Wolff en Deken niet in 1795 naar Holland terug; bij Onno Zwier van Haren wordt van eerherstel gesproken, maar niet van *eerroof*; bij Poot wordt gezegd, hoe hij in Delft aan den drank geraakte en „zeer ontnuchterd" het volgend jaar weer naar Abtswoude vertrok, welke mededeeling een ongewild comischen indruk maakt; het landgoed van Staring heet niet de Wildenborcht; het jongste werk van Felix Timmermans is niet „Het kindeke Jezus in Vlaanderen".

Het werk in zijn geheel maakt evenwel, zooals gezegd, een prettigen indruk.

Leiden. B. M. Noach.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Le Goût français is de titel van een *Revue Mensuelle des plus récentes publications, présentée par la Librairie Européenne* (P. Pistra, Boulevard Saint-Germain, 38, Parijs). Deze Revue geeft de titels van de voornaamste Franse werken op elk gebied der wetenschap, voorzien van een korte karakteristiek en met vermelding der prijzen. De redaktie verklaart zich bereid aan de abonnés alle verdere bibliografiese inlichtingen te geven die gewenst worden. Men abonneert zich voor fr. 18; afzonderlike nummers kosten fr. 1.50.

Bij de fa. Wolters te Groningen—den Haag verscheen de dertiende druk van het *Verklarend Handwoordenboek der Nederlandsche Taal (tevens vreemde-woordentolk)* van nu wijlen den heer M. J. Koenen; aan deze nieuwe uitgave heeft Dr. J. Endepols zijn medewerking verleend. Het boek heeft verschillende practische verbeteringen ondergaan, o.a. nummering van de verschillende beteekenissen der woorden. De prijs is geb. *f* 6.25.

Door de „Weidmannsche Buchhandlung" te Berlijn wordt een serie *Romanische Texte* uitgegeven, onder de leiding van Prof. E. Lommatzsch en Dr. M. L. Wagner, en bestemd om te worden gebruikt bij colleges en in seminaria. Hiervan zijn verschenen: 1. *Del Tumbeor Nostre Dame, altfranzösische Marienlegende*; 2. Joachim du Bellay, *La Deffence et Illustration de la Langue françoise*; 3. Victor Hugo, *La Préface de Cromwell*; 4. *Cantar de Mio Cid*; 5. *Vita di Dante* van Boccaccio. Aangekondigd wordt *Le Lai de Guingamor* tezamen met *Le Lai de Tydorel*, terwijl nog verder op het programma staan talrijke Franse, Italiaanse en Spaanse teksten. Gaarne vestigen wij de aandacht op deze degelike en handige publicaties.

S. d. G.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Van Hamel, Isolement en gemeenschap: N. Taalg. XV, n°. 2 (Schönfeld); Tijdschr. v. Taal en Letteren VIII, n°. 6 (Michels).

Muller en Scharpé, Everaert, 3de afl.: N. Taalg. XV, n°. 2 (Vor der Hake).

Plooy, Leven v. Paulus: Lit. Zentralbl. 1921, n°. 9 (G. H-e).

Poelhekke, Thijm: N. Taalg. XV. n°. 2 (de Vooys).

Rust, Stange: Lit. Zentralbl. 1921, n°. 10 (Bergmann).

Veth, Beelden en Groepen: Zeitschr. f. Bücherfr., Beibl. XII, n°. 7-8 (Henkel).

Digitized by Google

FRANSCHE KUNST

Prijs per deel in cartonnen band f 2.50.

In de serie **FRANSCHE KUNST** zijn verschenen:

1. P. Valkhoff, *De Franse Geest in Frankrijk's letterkunde*, 2e druk.
2. J. J. Salverda de Grave, *De Troubadours.*
3. Corn. Veth, *Fransche Caricaturisten*, met 28 afbeeldingen.
4. Jan van Nijlen, *Francis Jammes*, met portret.
5. J. Greshoff, *Latijnsche lente.*
6. J. Tielrooy, *Maurice Barrès*, met portretten en autograaf.
7. C. P. van Rossem, *Het moderne Fransche Tooneel.*
8. Matthijs Vermeulen, *De Twee Muzieken, I.*
9. Idem, *De Twee Muzieken, II.*
10. Ca. Serrurier, *De Pensées van Pascal*, met portretten.
11. Jan van Nijlen, *Charles Peguy*, met portret.
12. André de Ridder, *Remy de Gourmont*, met portretten.
13. Emile Boulan, *Figures du XVIIIe Siècle.*
14. Just Havelaar, *Auguste Rodin.*
15. Marguerite de Rouville, *De Levenskunst van Vauvenargues.*

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. Prinsen J.Lzn., De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 2.25**, geb. **f 3.40.**

Deel 2. Dr. Jac. van Ginneken, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.75**, geb. **f 4.90.**

Deel 3. Joh. Vorrink, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 4.25**, geb. **f 5.40.**

Deel 4. J. Koopmans, Middelnederlandse Romans. Ing. **f 3.25**, geb **f 4.40.**

Deel 5. J. Mathijs Acket, Verzamelde Opstellen. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

Deel 6. Cornelis Veth, De politieke prent in Nederland. Met 25 afbeeldingen. Ing. **f 3.90**, geb. **f 5.—.**

Deel 7. Edmond Visser, Het Nederlandsche Cabaret. Met 33 afbeeldingen. Ing. **f 4.75**, geb. **f 5.90.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

BOEKENSCHOUW

geeft U een enorme publiciteit

BOEKENSCHOUW bezit twee factoren welke de adverteerders onfeilbaar zeker tot het succes voeren: het **gehalte** der lezers en de **oplage**.
BOEKENSCHOUW bereikt een serieus, koopkrachtig publiek.
BOEKENSCHOUW verschijnt (onder accountantsattest) met een oplage van 25.000 exemplaren.
BOEKENSCHOUW geeft beslist de **grootste** publiciteit tegen den **laagsten** prijs.

Regelprijs **30 cent**; 1000 regels **20 cent**; 3000 regels **15 ct.**

HANDELS-, HOTEL- EN PENSIONREGISTER, zonder tekstverandering en bij vooruitbetaling: 12 plaatsingen voor slechts f 25.—

Boekhandel en Uitgeverij genieten speciale condities: **f 15.—** per pagina, bij een afname van minstens 12 pagina's.

EEN advertentie in **BOEKENSCHOUW** spaart uit op het verspreiden van circulaires, afgezien van de kosten aan drukken, papier, enveloppen, tijd en arbeid, f 500.— aan porto, en introduceert u bij minstens tienmaal 25,000 = een kwart millioen menschen, die met belangstelling van **BOEKENSCHOUW'S** inhoud kennisnemen.

BOEKENSCHOUW wordt gelezen en voortdurend geraadpleegd, het wordt uitgeleend, het circuleert in portefeuilles, het ligt ter lezing op leestafels enz. Alle veertien voorafgaande jaargangen zijn uitverkocht.

Het Nederlandsche Boekhuis

Industriestraat 1, TILBURG

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. — No. 9. — Juni 1921.

Schwartz, Charakterköpfe aus der antiken Literatur (Schwartz).
Fischer-A. Muhieddin, Anthologie aus der neuzeitlichen türkischen Literatur, I (Houtsma).
Visser 't Hooft, De Dichter Jan van Walré (A. W. C. Zuidema).
Långfors, L'Histoire de Fauvain (Beets).
Foucart, Un décret athénien relatif aux combattants de Phylé (U. Ph. Boissevain).
Rachfahl, Don Carlos (Brugmans).
Klee, Zur Geschichte der Gymnischen Agone (K. Kuiper).
Riemens, Esquisse historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle (Kesper); vervolg en slot.
Opvoeding en Onderwijs:
Kooistra, Onze groote kinderen, I (C. P. Gunning).
Schoolboeken:
Van de Blink-Eigenhuis, Verzenbundel (Middendorp).
Benjert-Elzinga, Fransche lectuur voor de Middelbare School. II, 2: Anatole France Le Crime de Sylvestre Bonnard (de Haan-Liégeois).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Certamen poëticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Eduard Schwartz, Charakterköpfe aus der antiken Literatur. I. Reihe, 5. Auflage, fünf Vorträge. II. Reihe, 3. Auflage, fünf Vorträge. Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1919. (Pr. M. 3.90 + zuschlag).

Aan den eenen kant moet het weinig voldoening schenken de aandacht te vestigen op twee bundeltjes, die zoo bekend en geliefd zijn als de bovengenoemde en reeds lang hun weg hebben gevonden naar hoofd en hart niet alleen van vakgenooten, maar ook van vele buitenstaanders, die hun geloof aan de beteekenis van de oud-Grieksche cultuur voor de hedendaagsche en toekomende nog niet hebben verloren.

Te overbodiger wordt deze aankondiging, daar de schrijver ons zijn tien voordrachten in vrijwel onveranderden vorm opnieuw voorlegt, voordrachten — zoo schrijft hij in zijn voorwoord — die hem nu in de ooren klinken als een getuigenis van betere tijden, voordat met het Duitsche leven ook de Duitsche wetenschap was ineengestort, „aus einer fernen Vergangenheit, vor der eine unselige Gegenwart einen Abgrund der Schande aufgerissen hat".

Overbodig dan misschien, maar spontaan gerezen zijn de enkele woorden van bewondering, die ik hier na herlezing van dit werk neerschrijf. Om in korte trekken een sprekend portret, een Charakterkopf, te teekenen van de meest uiteenloopende figuren uit de Oudheid, daarvoor is niet alleen groot talent, maar ook een jarenlange en diepgaande vertrouwdheid met het antieke leven noodig.

Ook van meer nevelachtige gestalten als Polybios en Poseidonios doet de schrijver het beeld helderder naar voren treden uit een periode van de Grieksch-Romeinsche geschiedenis, die nog steeds te weinig kleur voor ons heeft. Toch is het ook een Eduard Schwartz niet gelukt om van al deze vijftien persoonlijkheden een even duidelijke en sprekende schets te ontwerpen. Het meest valt dit op bij een vergelijking van de twee portretten, door den schrijver in één lijst gezet, van Thucydides en Euripides (très étonnés de se trouver ensemble), een samenkoppeling, noch door hun onderlinge overeenkomst noch door hun contrast voldoende door Schw. gemotiveerd. Zoo krachtig en afgerond de figuur van den historicus ons voor oogen staat, zoo vaag en onsamenhangend blijft het beeld van den dichter. Misschien is Euripides een te veelzijdige en gecompliceerde geest om in enkele bladzijden tot een krachtig geheel te worden samengevat; in elk geval heeft Schwartz hem niet als eenheid gezien, zijn beeltenis beschreven, maar niet gegeven.

Maar in het algemeen zijn zijn portretten sprekend genoeg. Ook welgelijkend? Een onoplosbare en tevens onnadenkende vraag. Hoe langer en scherper men de figuren der oudheid gadeslaat, hoe duidelijker men gevoelt, dat het bijna nooit zal gelukken één daaruit in zijn geheel, van alle kanten helder belicht, te zien verrijzen. Ook al kan de kijk van Ed. Schwartz niet de eenig ware zijn, toch blijft het een voorrecht en een genot deze Charakterköpfe aus der antiken Literatur door zijn oogen te mogen bezien.

Assen. M. A. Schwartz.

A. Fischer, A. Muhieddin, Anthologie aus der neuzeitlichen türkischen Literatur. I Texte und literargeschichtliche Einführung. Leipzig-Berlin, B. G. Teubner. 1919. (Pr. M. 6, geb. M. 7.50 + toeslag).

Bovengenoemd werk is, zooals uit den titel blijkt,

Digitized by Google

onvolledig en zal eerst juist beoordeeld kunnen worden, wanneer ook het tweede deel bevattende een „Glossar aller ungewöhnlichen Wörter und Wendungen" verschenen zal zijn. Van harte hopen wij dat dit binnen niet al te langen tijd het geval zal zijn, want eerst dan zal men van den rijken schat, die ons hier geboden wordt, het juiste gebruik kunnen maken. Evenwel de tijden voor het uitgeven van boeken zijn slecht, de plotseling in Duitschland oplaaiende belangstelling voor Turksche philologie schijnt door den loop der gebeurtenissen even snel weer te zullen uitdooven, zoodat ik mij jegens de Redactie van dit Maandblad niet verantwoord acht, indien ik de gevraagde aankondiging tot het verschijnen van het tweede deel uitstel, wat ik anders gaarne gedaan had.

Wij ontvangen hier dan niet minder dan 61 proeven der nieuwste Turksche letterkunde, zoowel in proza als in poëzie. Bij de laatste is steeds het metrum aangegeven, maar overigens ontbreken alle aanteekeningen bij den tekst behalve de titels der werken, waaruit zij genomen zijn, en de namen der schrijvers. Alle richtingen in deze letterkunde komen daar aan het woord, bij voorkeur bij monde van de voornaamste vertegenwoordigers daarvan. Alleen de grondleggers daarvan, Shinasi en Zia Pasha schitteren door hunne afwezigheid, maar de uitgevers rechtvaardigen dit door de opmerking dat zij eer als voorloopers, dan als echte vertegenwoordigers der Turksche Moderne moeten beschouwd worden. Als zoodanig gelden veeleer Kemal, Abdoel Hakk Hamid en Ekrem, die alle in de vorige eeuw leefden, hoewel de tweede nog in leven is. De Nieuw-literaten, die het Tijdschrift *Servet-i-Funun* grondvestten, omstreeks 1896, maakten zich geheel los van de oude Arabisch-Perzische Aesthetika en volgden Europeesche, inzonderheid Fransche voorbeelden. Eindelijk omstreeks 1911 stonden de Nationalisten op, ook wel Turanisten genoemd, die de onvervalschte oud-Turksche beschaving zochten te doen herleven en hun oogmerk vooral richtten op eene grondige hervorming van de taal met verbanning van alle vreemde Arabische, Perzische en Europeesche elementen. Men ziet hieruit dat er op literarisch gebied in Turkije in den jongsten tijd een opgewekt leven heerscht en dat er aan bonte verscheidenheid geen gebrek is. Van dat alles geeft deze Anthologie een voortreffelijk beeld, want, gelijk reeds werd opgemerkt, de bewerkers daarvan hebben door eene zorgvuldige keuze van de beste stukken al deze richtingen willen doen kennen. Ieder die daarin belangstelt zal niet beter kunnen doen, dan haar ter hand te nemen en, wanneer hij met de taal moeite heeft, kan hij zich de wenken ten nutte maken, die op blz. 14 der Inleiding ten aanzien van het meer gemakkelijke en het moeilijkere der verschillende stukken gemaakt worden. Die Inleiding is ook op zich zelve zeer lezenswaardig, omdat zij in zeer beknopten vorm, maar toch tamelijk volledig en volkomen helder den ontwikkelingsgang der Nieuw-Turksche letterkunde schetst.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

H. Ph. Visser 't Hooft, De Dichter Jan van Walré. (Uitgegeven door de Vereeniging „Haerlem"). Haarlem, de Erven Bohn. 1920.

De Vereeniging „Haerlem" heeft haar geschriften over Haarlems geschiedenis en oudheden vermeerderd met een werkje over dezen oud-stadgenoot, die zich voor het maatschappelijk, het letterkundig en het tooneelleven der Spaarne-stad bijzondere verdiensten heeft verworven. Tevens wil het boekje een tijdbeeld geven van de Haarlemsche samenleving van vóór honderd à honderdvijftig jaar. In dit gedeelte van zijn arbeid lijkt me de schrijver het best, nu en dan zelfs zeer gelukkig, geslaagd. De Haarlemsche uitgevers kunnen er aardige bijzonderheden in vinden omtrent de wijze, waarop een nieuweling in het vak destijds in hun gilde werd opgenomen; de Haarlemsche bestuurders van gast- en weeshuizen zien hun voorouders in gelijke functie werkzaam; de Haarlemsche tooneeldilettanten krijgen het gezellig bedrijf van de rederijkerskamers en tooneelgezelschappen geschetst, van welke Walré het bezielend middenpunt was en waarvoor hij verscheidene zijner dichtwerken schreef. Want hij mag gelden als een typisch vertegenwoordiger van den nabloei der dichtgenootschappen; dien „tijd van rederijkerij en verzenmakerij en onderlinge bewierookerij". Maar omdat hij toch meer beteekende dan de meeste zijner tijdgenooten en, zooals zijn Haarlemsche biograaf zegt, „gelijk een tweede Blinkert boven het geestelijk duinlandschap van zijn tijd uitstak" heeft zijn vaderstad hem thans (naar aanleiding van zijn 160sten geboortedag ?) willen herdenken.

Minder gelukkig dan de historische schets is het beeld van den mensch en den dichter geslaagd. Het eerste bepaalt zich, gelijk het silhouet op de titelprent, tot den omtrek; het laatste doet niet genoeg recht aan Walré's verdiensten als dramatisch dichter. Wel aan zijn gelegenheidsverzen en aan zijn luimige en boertige poëzie. Alleen begrijp ik niet, hoe de schrijver der zoo fijne en juiste karakteristiek van den humor (in het boekje *Beets als student*), beweren kan, dat Beets, die wel is waar in zijn jonge jaren den ouden Walré goed heeft gekend en hem dikwijls op zijn wandelingen in den Hout vergezelde, een der bronnen van zijn humor zou gevonden hebben in Walré's luim. Eerder zijn diens oubolligheden en malle grappen het voorbeeld geweest voor de koddige gedichten van Oosterwijk Bruyn en kan de *Democrietische feestzang*, een boertig rijmkroniekje over de jaren 1770—1813, ter eere van Neerlands bevrijding voor de gekkenorde „Democriet" geschreven, Van Lennep hebben geïnspireerd voor zijn *Vermakelijke Vaderlandsche Geschiedenis.*

Wat Walré's verdiensten ten opzichte van het tooneel betreft, zeker wordt de qualiteit van zijn werk ook hier overtroffen door de quantiteit. Maar naast de blijspelletjes en gelegenheidsstukken voor zijn beide tooneelgezelschappen schreef hij een paar treurspelen in Fransch-klassieken stijl, *Willem de Eerste* en *Diederik en Willem van Holland*, niet beter en niet slechter dan de vele vaderlandsche treurspelen uit dien tijd met hun gezwollen pathos en valsche rhetoriek, maar welke stukken toch enkele goede dramatische momenten bevatten, die verdiend hadden een plaats te vinden naast het vele uit de vaak zeer middelmatige gedichten, dat in het boekje wordt aangehaald. Ook de voorrede van *Diederik en Willem van Holland* had eenige aandacht verdiend, omdat Walré er in toont juiste denkbeelden te hebben omtrent de tooneelkunst; zoowel omtrent het wezen der tragedie, als over de taak van den tooneelspeler;

Digitized by Google

getuige b.v. een opmerking als deze: „In het heldendicht mag zich overal de dichter vertoonen; in het treurspel moet niet hij, maar alleen de persoon zijner verbeelding spreken, gevoelen, handelen — en daar, waar hij hiertoe den genoegzamen grond gelegd heeft, begint de verheven kunst van den tooneelspeler. Vindt deze niets meer uit te beelden dan de dichter geschreven heeft, dan is zijn grootste talent ijdel....." Een ware uitspraak voorzeker, niet slechts voor dien tijd van kracht. Het stuk zelf werd geschreven als antwoord op een prijsvraag, maar niet bekroond, Wie de jury vormden en hoe het bij dergelijke gelegenheden toeging, wordt uitvoerig beschreven en bewijst al weer, dat het den schrijver vooral om het tijdbeeld te doen was.

Een volledige lijst van Walré's gedrukte werken (tot 1809 naar diens eigen opgave) is aan het boekje toegevoegd.

Den Haag. A. W. C. Zuidema.

Arthur Långfors, L'Histoire de Fauvain. Réproduction phototypique de 40 dessins du Manuscrit francais 571 de la Bibliothèque Nationale (XIVe siècle). Précédée d'une introduction et du texte critique des légendes de Raoul Le Petit.... (Dix Planches). Paris, Librairie Paul Geuthner. 1914. (Pr. fr. 20).

Deze „reproduction phototypique" maakt het voor 't eerst mogelijk om volledig en gemakkelijk kennis te nemen van de *Histoire de Fauvain*, pendant, parallel — of wat anders moet men het noemen? — van den *Roman de Fauvel*, van welken de heer Långfors ook een uitgaaf geven zal (die wellicht alreeds verschenen is?). Volledig, vóor zooveel de overlevering het toelaat, want aan deze „historie", dit „leven" in beelden en onderschriften, ontbreekt in het handschrift, tusschen de met XXIV en XXV geteekende voorstellingen (blijkbaar — want de „geschiedenis" sluit niet aan—, en trouwens ook door een rafelkant zichtbaar) een blad met vier tafereelen. En gemakkelijk, want wel zijn al de teekeningen welke deze „historie" in beeld brengen reeds bij gelegenheid van eene uitgave der bijschriften vroeger eens beschreven, maar in een Russisch genootschapswerk (1888), en ook zijn sommige er van, evenwel niet meer dan vijf (in een werk over kunstgeschiedenis) al eens eerder gereproduceerd, maar slecht en misduid, omdat men ze als „karikaturen" had opgevat (1844). Zoodat, voor wie niet in de gelegenheid was het handschrift te gaan zien, er tot nog toe niets bestond waar men werkelijk wat aan kon hebben. Nu heeft men op tien platen, in duidelijken lichtdruk, de tafereelen en de onderschriften tegelijk, zoogoed alsof men 't handschrift voor zich had, onder 't oog, en in de Introduction van den heer Långfors tevens alles bijeen wat men verlangen mag te weten over den inhoud en de geschiedenis van Ms. fr. 571 (blz. 5—8); over het zonderling onwezenlijk wezen, welks historie op de hier gereproduceerde bladen uit dat hs. wordt afgebeeld en toegelicht (blz. 9—10); over den auteur der bijschriften en de taal (of het dialect) waarin deze laatste ons zijn overgeleverd (blz. 10—12).

Zijn de voorstellingen in Ms. fr. 571 welke men hier in reproductie voor zich heeft — deze tafereelen uit het leven van Fauvain, het snoode paardwezen, personificatie van de menschelijke boosheid en verdorvenheid in al haar vormen —, zijn ze oorspronkelijk of niet? Waarschijnlijk zijn zij het in zooverre niet, als ze gevolgd zullen zijn naar, althans geinspireerd door oudere teekeningen of schilderingen (muurschilderijen misschien); dezelfde of van denzelfden aard als die, van wier bestaan wij weten uit het begin van den *Roman de Fauvel*, waar de dichter verklaart dat niet of verkeerd begrepen aanschouwelijke voorstellingen hem aanleiding hebben gegeven tot het maken van zijn gedicht. Men kan dus, in betrekkelijken zin, namelijk voor zooveel hun geschiedenis betreft, wel zeggen dat de gereproduceerde teekeningen ouder zijn dan de *Roman de Fauvel*. Dat is stellig niet het geval met de onderschriften. Op zich zelf reeds — zegt de heer Långfors — zou het nauwelijks waarschijnlijk zijn dat de dichter van den *Roman de Fauvel* bij de onsamenhangende rijmelarij van deze *légendes* te markt zou zijn gegaan voor zijn gedicht. Integendeel. Er zijn punten genoeg die bewijzen dat de schrijver der bijschriften de beide deelen van den *Roman de Fauvel* heeft gekend, en derhalve zijn die bijschriften jonger dan deze. De *Roman de Fauvel* was voltooid in 1314; in het handschrift waarin de *Histoire de Fauvain* is vervat zijn aanteekeningen waaruit blijkt dat het in 1396 bestond. Tusschen de genoemde jaren dus, zijn de bijschriften gemaakt, en het is bekend door wien: de auteur noemt zijn naam in den eersten regel (Raous Li Petiz, ki ryma Ce qe *etc.*), maar meer dan die naam en deze *légendes* is er van hem niet bekend. Behalve dat hij vermoedelijk van Noordfransche afkomst is geweest. Wij kennen zijn werk (deze bijschriften) in den vorm, of onder de (taal)vormen, waarin het door een Anglo-Normandischen afschrijver is overgezet, maar er zijn gegevens genoeg om aan te kunnen toonen dat de landstaal van den oorspronkelijken dichter waarschijnlijk het Picardisch is geweest.

Op de inleiding van den heer Långfors volgt het belangrijkste gedeelte van zijn aan de platen voorafgaand geschrift: de beschrijving van de teekeningen en de critische tekst van de bijschriften (blz. 13—31). Elk tafereel der *Histoire* wordt afzonderlijk besproken, zoo noodig uitgelegd en toegelicht, en dan volgt de *légende* in de lezing die naar de meening van den heer Långfors de juiste moet zijn. Van hetgeen hij gemeend heeft te moeten veranderen of verbeteren geeft hij geen rekenschap; immers men heeft op de platen a.h.w. het handschrift bij de hand om daarin na te gaan hoe de overgeleverde lezing luidt. Van elke poging om de taal van den oorspronkelijken tekst (het Picardisch?) te herstellen, heeft de heer Långfors zich onthouden.

Een zijdelingsche illustratie van den *Roman de Fauvel*, een prentenboek daarnaast, zoo zou men deze *Histoire de Fauvain* in tafereelen kunnen noemen, althans haar als zoodanig beschouwen. En zoo iets is zeker ook wat de heer Långfors zich bijkomstig voorstelt met deze uitgaaf der *Histoire*, waar hij een critische uitgaaf van den *Roman* op wil laten volgen: de *Histoire* onder 't bereik brengen van de lezers of kenners van den *Roman* om, door de ***Histoire***, den ***Roman*** beter te doen begrijpen.

Nederlandsche philologen zullen in 't bijzonder belang stellen in het tafereel op *Plaat* V, dat met de cijfers XIX—XX geteekend is: de aanschouwelijke verbeelding van de Fransche uitdrukking *chevaucher Fauvain*, aan welke, zonder twijfel, mnl. *Valen mennen, met Valen mennen, in Valuwe(n) riden* en verdere varianten zijn ontleend. Op het *Philologen-congres* te Leiden, in 1910,

Digitized by Google

heb ik op het verband tusschen deze uitdrukkingen de aandacht gevestigd (zie *Handel. v. h. Zesde Philologencongres* blz. 115 vlg.); ik was toen door vriendelijke hulp in de gelegenheid om van dit dubbeltafereel een photografische afbeelding te laten zien. Ik acht het niet onwaarschijnlijk dat de *Histoire de Fauvain* van Långfors bij deze teekenachtige en teekenende voorstelling wel eens in onze studeervertrekken en collegekamers zal worden opgeslagen.

Leiden. A. Beets.

P. Foucart, Un décret athénien relatif aux combattants de Phylé. (Extrait des Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres, Tome XLII). Paris, Klincksieck. 1920. (Pr. fr. 2.50 + 75 %).

Van het Atheensch volksbesluit, na Ziebarth, Prott en Koerte thans opnieuw door Foucart behandeld (I. G. II^2 10, Dittenberger^3 120, Hicks-Hill 80, Michel 1442), is slechts een brokstuk over en dat zeer verminkt. Het verleent belooningen aan de *μέτοικοι* die Thrasybulus bij zijne verdrijving van de Dertig geholpen hebben. Op grond van een zeer zorgvuldig en methodisch geleid onderzoek komt de Fransche epigrafist tot eene van die zijner voorgangers sterk afwijkende herstelling van den tekst op den zoowel links als rechts gebroken steen. Zijn bewijsvoering is bij eerste lezing zeer overtuigend en ongetwijfeld is er in zijne aanvullingen der lacunes niet weinig dat juist kan zijn. Toch heb ik overwegend bezwaar tegen zijne opvatting van de in regel 5 bewaarde woorden, eene opvatting die juist het uitgangspunt is van zijn betoog. Ik moet wel de beide teksten naast elkander zetten. Na de natuurlijk lacuneuse curialia, waaraan ook het altijd het laatst komende *εἶπεν* van den voorsteller van het psephisma ontbreekt, luiden zij aldus:

Dittenb.^{3} 120	Foucart
[ὅπως ἂν τῆς δωρεᾶς μετέχωσιν οἱ μέτοικ]οι ὅσοι συνκατῆλθον ἀπὸ Φυλῆς, ἢ τοῖς κατ[ελθõσι τῶν πολιτῶν ἐδόθη (32 letters)	*[ὅπως ἂν τῆς πόλεως μετέχωσι οἱ μέτοικ]οι ὅσοι συνκατῆλθον ἀπὸ Φυλῆς ἢ τοῖς κατ[ελθοῦσι ἐς Πειραιέα εὐθὺς ἐβοήθησαν σὺν ὅπλοις πρὸς τοὺς ἐναντίους,*
5 *ἐ]ψηφίσθαι Ἀθηναίοις· ἒναι αὐτοῖς καὶ ἐκγόν[οις πολιτείαν καὶ φυλῆς καὶ δήμο καὶ φρατρίας ἧς ἂν βόλωνται], νόμοις δὲ τοῖς αὐτοῖς περὶ αὐτῶν τὰς ἀρχὰς χρ[ῆσθαι οἷς καὶ περὶ Ἀθηναίων, ὅτι* (23 letters) *[συνεμάχησαν δὲ τὴμ μάχην τὴμ Μονιχίασιν, τὸν δ[ὲ* (46 letters) *ὅ]τε αἱ διαλλαγαὶ ἐγένοντο καὶ ἐποίον τὰ προστατ[τόμενα*	*ἐ]ψηφίσθαι Ἀθηναίοις εἶναι αὐτοῖς καὶ ἐκγόν[οις, καταΝεῖμαι δὲ αὐτοὺς κλήρωι αὐτίκα μάλα ἐς τὰς φυλὰς δέκαχα·] νόμοις δὲ τοῖς αὐτοῖς περὶ αὐτῶν τὰς ἀρχὰς χρ[ῆσθαι οἷσπερ περὶ Πλαταιέων· τοῖς δὲ ἄλλοις ὅσοι ἦλθον ὕστερον] συνεμάχησαν δὲ τὴμ μάχην τὴμ Μονιχίασι ἢ τὸν δ[ῆμον φεύγοντα κατήγαγον ἐς ἄστυ ξυνεχῶς ξυνπολεμοῦντες ἕσ]τε αἱ δ[ιαλλ]αγαὶ ἐγένοντο καὶ ἐποίουν τὰ προστατ]τόμενα ὑπὸ τῶν στρατηγῶν εἶναι ἰσοτέλειαν] κ. τ. λ.*

Terwijl de oudere lezing in regel 5 na *ἐψηφίσθαι Ἀθηναίοις* interpungeert en daarop in een nieuw zinsdeel de woorden van het psephisma laat volgen, vormen bij Foucart de woorden *ἐψηφίσθαι Ἀθηναίοις αὐτοῖς εἶναι καὶ ἐκγόνοις* één zin, die beteekenen moet „dat voor hen besloten zij dat zij en hunne nakomelingen Atheners zijn". Aan een zoo wonderlijke inversie als men bij Foucart's lezing zou moeten aannemen zou ik alleen bij een volkomen vaststaanden volledigen tekst kunnen gelooven. Er komt bij dat de formule *ἐψηφίσθαι τῷ δήμῳ* of *ἐψηφίσθαι τῇ βουλῇ*, met daarop volgenden inhoud van het besluit, zeer gewoon is. Foucart weet dit natuurlijk ook, maar juist daarop grondde hij zijn bezwaar tegen het *ἐψηφίσθαι Ἀθηναίοις* van zijn voorgangers: *Une autre erreur est la transcription ἐψηφίσθαι Ἀθηναίοις dans laquelle Ἀθηναίοις serait l'équivalent des mots τῆι βουλῆι καὶ τῶι δήμωι qui sont, ou tous les deux ou l'un deux, les seuls employés dans cette formule bien connue. Aucun exemple n'existe où ils soient remplacés par Ἀθηναῖοι* (p. 11). Inderdaad is dit een afwijking, waarvoor ook Prott eene verklaring heeft gezocht en daarin trachten te vinden dat ten tijde dat het besluit genomen werd de restauratie der staatsmachten nog niet zou hebben plaats gehad. Dit wordt terecht door Foucart bestreden. Maar de verklaring is naar het mij voorkomt veel eenvoudiger. In de Attische decreten is de formuleering wel over het geheel gelijk, maar toch niet zóo gelijkvormig dat een verschil als het onderhavige niet mogelijk zou zijn, Men vergelijke *εἶναι δὲ] καὶ νῦν* h*ευρίσκεσθαι αὐτὸς παρὰ τ[õ δ]έμο τὸ Ἀθεναίον* hó *τι ἂν δοκεῖ ἀγαθ[ὸν ἄλλο* hóτο *ἂν δέονται]* Dittenb.^{3} 107, 47 (a. 410/9) en *εἶναι δὲ καὶ εὑρέσθαι αὐτῶι παρὰ τοῦ δήμο[υ ἐ]άν τι δύνηται καὶ ἄλλο ἀγαθόν* Dittenb.^{3} 174, 18 (a. 363), met *ἒναι δὲ καὶ εὑρέσθαι αὐτõι π]αρὰ Ἀθεναίον κ[αὶ ἄλλο ἀγαθὸν ἐάν το δέεται]* Dittenb.^{3} 108, 19 (a. 410/9). Meestal lezen wij *ὅτι ἀνὴρ ἀγαθός ἐστι περὶ τὸν δῆμον τὸν Ἀθηναίων*, maar *ὡς ὅσιν ἀνδράσιν [ἀγαθοῖς περὶ τὸς Ἀθηναίος]* Dittenb.^{3} 116, 36 (a. 405/4) en *[ὅτι ἐσὶν] ἄνδρες ἀγαθοὶ περὶ Ἀθηναίος* Dittenb.^{3} 117, 3 (a. 403/2). En eveneens *ἀνθ' ὅν εὐεργέτε]σεν τέν τε πόλιν [καὶ τὸν δε̃μον τὸν Ἀθεναίον]* Dittenb.^{3} 104, 33 (a. 411/0) en 108, 10 (a. 410/9), maar *ἀντὶ ὧν εὖ πεποιήκασιν Ἀθηναίος* Dittenb.^{3} 116, 11 (a. 405/4).

Met deze voorbeelden voor oogen acht ik de vervanging van *ἐψηφίσθαι Ἀθηναίων τῷ δήμῳ*, zooals er b.v. Dittenb.^{3} 117,12 (a. 403/2) staat, door *ἐψηφίσθαι Ἀθηναίοις* zeer wel begrijpelijk en zeker aannemelijker dan Foucart's *ἐψηφίσθαι* zonder meer. Het spreekt van zelf dat, als Foucart ten opzichte van het door mij bestreden punt ongelijk heeft, een deel van zijne aanvullingen moet vervallen. Toch acht ik zijn stuk, waarin de vaste opbouw van het betoog en het elegante der bewijsvoering groot aesthetisch genot geven, van blijvende waarde voor de reconstructie van het zoo jammerlijk geschonden psephisma.

Amsterdam. U. Ph. Boissevain.

F. Rachfahl, Don Carlos. Kritische Untersuchungen. Freiburg i. B., Julius Boltze. 1921. (Pr. M. 48).

Rachfahl is ten onzent bekend als de auteur van een biographie van Margareta van Parma en vooral van een breed opgezette levensgeschiedenis van Willem van Oranje. Daarvan verschenen tot 1908 twee deelen, die

Digitized by Google

de geschiedenis van den prins brachten tot zijn vlucht naar Duitschland in het voorjaar van 1567. Er is met verlangen uitgezien naar het vervolg; want eigenlijk is in 1567 het levenswerk van den prins nog nauwelijks begonnen, zoodat de twee, of liever drie verschenen deelen eigenlijk nog slechts een inleiding vormen op het eigenlijk onderwerp. Intusschen spreekt het van zelf, dat de oorlog ook hier remmend heeft gewerkt; er gingen zelfs geruchten, dat Rachfahls werk in het geheel niet zou worden voltooid.

In de voorrede van het bovengenoemde boek deelt de auteur mede, dat het derde deel van *Wilhelm von Oranien* in handschrift gereed ligt, maar wegens den papiernood voorloopig niet kan verschijnen. Wij mogen dus hopen, dat als de papierprijzen — en niet te vergeten, de drukkersloonen — weer tot een redelijke hoogte zullen zijn teruggevallen, ook dit deel van het groote werk zal kunnen verschijnen. Wat Rachfahl ons thans geeft, is eigenlijk een excursus op het groote werk. De Don Carlos-episode speelt zich af in de meest kritieke periode van den Nederlandschen opstand. De vraag ligt daarom voor de hand, of er tusschen beide geen verband bestaat, of Don Carlos, die in 1568 van het hof wilde vluchten, misschien naar de Nederlanden, ook in eenige relatie stond tot de leiders der beweging, met name tot den prins van Oranje. Die vraag eischte een opzettelijk onderzoek; daar dat onderzoek evenwel een beslist negatief resultaat opleverde, was er geen plaats daarvoor in de levensgeschiedenis van Oranje.

Daarom heeft Rachfahl zijn onderzoek van de Don Carlos-episode nu afzonderlijk uitgegeven. Daarvoor bestond nog een bijzondere reden in het verschijnen van het boek van dr. Victor Bibl, wiens rijk gedocumenteerd boek *Der Tod des Don Carlos* twee jaar geleden de kwestie weer aan de orde stelde. Dr. Bibl heeft een rehabilitatie van Don Carlos bedoeld en daarvoor ook heel wat argumenten weten aan te voeren. Hij heeft veel nieuw en onbekend materiaal voor den dag gebracht. Hij heeft de problemen met groote juistheid gesteld en de argumenten met groote scherpzinnigheid ten bate van zijn voorstelling van de Don Carlos-tragedie gerangschikt. Zoo bracht zijn boek, dat onmiskenbaar groote verdiensten heeft, de geïdealiseerde Don Carlos-figuur weer op een oogenschijnlijk stevige basis van historische gegevens. Voor dr. Bibl is Don Carlos weer een figuur als Schiller ze heeft ten tooneele gebracht, een kroonprins van goede gaven, uitnemenden aanleg en groote verwachtingen, voor wien aan het hof van den wantrouwenden Philips II geen plaats was; de koning heeft zich in 1568 van hem meester gemaakt en hem ten slotte laten sterven, mogelijk doen dooden, omdat hij zich niet veilig gevoelde tegenover een zoon van zulk een sterke beteekenis en van zulke afwijkende idealen en beginselen.

In *Onze Eeuw* van Juli van het vorige jaar heb ik uitvoerig uiteengezet, dat en waarom ik mij met Bibl's opvatting en resultaten niet kan vereenigen. Het geeft mij een groote voldoening, dat Rachfahl in het boven aangehaalde boek op gelijke en dergelijke gronden tot vrijwel dezelfde conclusie komt als ik. Ook hij beschouwt de poging tot rehabilitatie van Don Carlos, die door dr. Bibl is beproefd, als mislukt. Ook zijn betoog richt zich tegen de methodische fout van dr. Bibl om aan de officieele documenten over de Don Carlos-tragedie zoo goed als alle waarde te ontzeggen, maar daarentegen iederen uiting, die vóór den infant wordt vernomen, als van groote waarde te beschouwen en naar voren te schuiven. Evenals ik hecht Rachfahl niet al te veel waarde aan het visum repertum bij de opening van de lijkkist van Don Carlos in 1701 in tegenwoordigheid van koning Philips V en in 1812 in presentie van koning Jozef Bonaparte. Met mij komt Rachfahl tot de conclusie, dat de oude voorstelling van Ranke nog steeds ten volle door de documenten wordt gesteund; nog steeds mogen wij ons Don Carlos voorstellen als een lichamelijk en geestelijk nimmer geheel uitgegroeid man. Wij mogen de voorstelling aanvaarden van een klein, leelijk, contrefait jong man, die afkeerig was van allen ernstigen arbeid, heftig tot dol worden toe, verkwistend, onmatig in eten en drinken. Een gevolg daarvan waren voortdurende moeilijkheden met den koning, die bovendien de al te scherpe loslippigheid van zijn zoon kwalijk verdroeg. Philips was in alles het tegendeel van Don Carlos, kalm, rustig, bedaard, nauwgezet, zelfs kleingeestig en peuterig, begaafd of liever behept met een strakken, weinig bewegelijken geest, die zich moeilijk in het geestesgestel van anderen kon indenken, vooral niet van iemand, van wien hij in de eerste plaats gehoorzaamheid meende te mogen eischen. Toen Don Carlos hem die gehoorzaamheid niet bewees, integendeel hem een zekere spottende minachting ging betoonen, ging de onverschilligheid, waarmede de koning zijn zoon van jongs af had aangezien, over in afkeer, zelfs in haat. Philips is dan ook reeds spoedig na zijn terugkomst in Spanje voornemens geweest zijn zoon uit te sluiten van de successie, die hij voor de toekomst van staat en kerk voor gevaarlijk hield. Dat het niet spoedig tot een beslissing kwam, is vooreerst toe te schrijven aan Philips' langzame natuur, die hem het nemen van een besluit tot een zwaren plicht maakte. Maar ook heeft de koning zijn zoon zoo lang mogelijk willen gebruiken als een belangrijk stuk in het politieke schaakspel, dat hij met voorzichtige virtuositeit speelde. Toen er evenwel ernstig gevaar bleek te dreigen, tastte Philips ten slotte door; of dat gevaar ernstig was, blijve in het midden gelaten, maar in ieder geval beschouwde Philips het als zoodanig en handelde dienovereenkomstig. Dat hij tegen zijn zin, zelfs met een bloedend hart aldus handelde, zijn eenigen zoon gevangen nam en in een engen kerker liet opsluiten, kan onmogelijk worden volgehouden; integendeel kan geen vader harder tegen zijn zoon zijn opgetreden dan Philips het deed tegen Don Carlos. Van een neiging om zijn zoon te begrijpen is bij Philips evenmin sprake als van een poging om hem te beveiligen voor zijn eigen buitensporigheden, die zijn ondergang onvermijdelijk maakten.

Het is hier niet de plaats om op verdere bijzonderheden in te gaan. Ik wil alleen op twee punten den nadruk leggen, een algemeen en een bijzonder. Het algemeene, waarop ook Rachfahl terecht met klem de aandacht vestigt, is de wijze, waarop dr. Bibl de officieele bronnen behandelt of liever niet behandelt, want op zijde schuift. Rachfahl wijst erop, dat men in dezen ook ieder stuk naar zijn eigen waarde en verdienste moet beoordeelen. Officieele brieven van den koning zelf en van zijn ministers, depêches van vreemde gezanten, rappor-

Digitized by Google

ten van ooggetuigen zijn niet volstrekt waardeloos, omdat zij alleen de officieele voorstelling van den gang van zaken geven. Vooreerst is die officieele voorstelling niet steeds onjuist. Maar ten andere zijn b.v. de depêches der gezanten volstrekt niet altijd de phonogrammen van den koning. De Venetiaansche en de Toscaansche gezant b.v. hadden geen enkele reden iets anders dan hun eigen waarneming en ervaring uiteen te zetten in hun brieven. Ook brieven van den koning kan men vertrouwen, zoo zij gericht zijn aan den Keizer en vooral aan den Paus. Een verzoek van den laatste om inlichtingen over de detentie van Don Carlos kon de koning onmogelijk met uitvluchten en onbeduidendheden beantwoord en hij heeft dat dan ook niet gedaan. Men moet dus weten te onderscheiden en berichten niet wantrouwen, alleen omdat zij officieel zijn.

Op het andere punt geeft Rachfahl een welkome aanvulling, op dat van het visum repertum. Hij wijst erop, dat de kist van Don Carlos kort na zijn dood in 1568 twee maal en in 1573 nogmaals is geopend; toen is door niemand der talrijke aanwezigen iets bijzonders aan het lijk van den infant opgemerkt. Dat resultaat doet zeker de waarnemingen van 1701 en 1812 te niet.

Amsterdam. H. Brugmans.

Th. Klee, Zur Geschichte der Gymnischen Agone an Griechischen Festen. Leipzig-Berlin, B. G. Teubner. 1918. (Pr. M. 6 + 30 %).

Deze dissertatie — door inhoud en methode van onderzoek hooger van waarde dan men van eene eerstelinge gewoonlijk verwacht — is helaas ook het laatste werk geweest van den jongen zwitserschen archaeoloog, dien de titel vermeldt. Na des schrijvers vroegtijdigen dood werd zij door zijn vriend Ed. Lichtenhan uitgegeven, begeleid door een zeer warm gesteld „in memoriam" van R. Herzog onder wiens leiding het proefschrift ook was bewerkt. Het is gemakkelijker een overzicht van den rijken inhoud te geven, dan de speciale onderzoekingen waartoe het verspreide en grootendeels door anderen met zeer verschillenden uitslag reeds bewerkte materiaal den schrijver aanleiding gaf, in eene korte aankondiging naar waarde te karakterizeeren.

Het eerste hoofdstuk brengt eene reconstructie van Coïsche overwinnaarslijsten — fragmenten door Herzog gevonden en door dezen welwillend aan den schrijver ter bewerking afgestaan. Die bewerking is geschied met zorgvuldige archaeologische methode en brengt voor verschillende, later in het boek te behandelen, vraagpunten kostbaar materiaal. Anderen commentaar dan die welke ter adstructie van de namen-aanvulling moet dienen geeft Klee hierbij niet, blijkbaar geleid door den wensch om de grenzen van zijn toch reeds netelig onderzoek niet te veel uit te breiden. Aan dit min of meer op zich zelfstaande inleidingshoofdstuk voegt hij toe vooreerst eene samenstelling van de programma's der voornaamste wedspelers, dan eene studie over de ouderdomsklassen en de waarschijnlijke begrenzing daarvan, voorts een onderzoek naar de tijden des jaars op welke de verschillende feesten — niet slechts die van de periodos, doch ook de voornaamste andere nationale agones — plaats hadden, dan — in aanvulling aan de door G. H. Förster uitgegeven lijst der Olympioniken — een uitvoerig gecommentarieerd register der overwinnaars in de gymnische Agones van de Olympia, de Pythia, de Isthmia en de Nemea, en eindelijk — niet het minst opmerkelijke hoofdstuk — een studie over de herkomst der overwinnaars.

Wie deze lijst van onderwerpen een oogenblik overdenkt, en daarbij overweegt in hoe ontzaglijke mate sinds den tijd van J. H. Krause's Theagenes en Hellenika het ter zake dienende materiaal is verrijkt geworden, zal begrijpen dat vooral bij den fragmentarischen toestand van vele inscripties, de schrijver een moeilijke taak had, en in vele gevallen zich tot een voorzichtig afperken der mogelijkheden moest bepalen. Juist uit te maken wanneer b.v. de klasse der **ἀγένειοι** — die te Olympia niet voorkomt — aan de **παῖδες** is toegevoegd, welke leeftijd de hier en daar genoemde **παῖδες πρώτης, δευτέρας, τρίτης ἡλικίας**, zelfs ook de **πάμπαιδες**, hebben gehad, is te bezwaarlijker omdat — zooals Klee zelf aantoont — de leeftijdsgrenzen noch voor alle onderdeelen van den wedstrijd, noch voor alle plaatsen de zelfde zijn geweest. Hoe nauwkeurig intusschen in alle onderdeelen het onderzoek van den schrijver is, kan men het best waarnemen in het hoofdstuk, dat, Försters Olympionikenlijsten aanvullend uit het Oxyrhynchus-fragment en andere sindsdien aan het licht gekomen gegevens, ook de Pythiën-, Isthmiën- en Nemeën-lijsten samenstelt. Hier vindt ieder Pindarus-lezer kostbaar en met omzichtigheid bijeengebracht materiaal, dat natuurlijk den schrijver niet anders dan tot praeliminaire conclusies kon leiden, stellig ook menigeen tot vraagteekens in den rand brengen zal, maar steeds den lezer treft door de kundigheid waarmee de bouwstoffen zijn verzameld, en door de opmerkelijke bescheidenheid toegepast bij de niet zelden klemmende bestrijding van mannen als Pomtow, Robert, of. Wilamowitz.

Om de „vraagteekens" toe te lichten, die ik zelf hier en daar in den rand van Klee's boek plaatste, en die grootendeels het hoofdstuk over de volgorde der Agonennummers bij de verschillende wedstrijden betreffen, zoude ik meer in bijzonderheden moeten treden dan wenschelijk is in eene korte aankondiging. Bovendien: hoe verdienstelijk dit opus posthumum ook is, stellig zou de schrijver, indien hem het leven ware gebleven, den thans te gecondenseerden arbeid hebben herzien en uitgebreid, en daarbij de litteraire bronnen — met name bepaalde plaatsen uit Pausanias en Plutarchus met uitvoeriger overweging der philologische kritiek hebben behandeld.

Amsterdam. K. Kuiper.

K. J. Riemens, Esquisse historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle. Leyde, société d'éditions A. W. Sijthoff. 1919. (Parijsche diss.). (Pr. fl. 5 50).

(*Vervolg en slot*).

Uit dit werkelijk korte overzicht (het boek telt met inbegrip van het aanhangsel en de lijst van persoonsnamen 295 bladzijden met tal van uitvoerige klein gedrukte aanteekeningen) blijkt reeds voldoende, dat schrijver zijn taak breed heeft opgevat. Dat groote speurzin en niets ontziende ijver voorwaarden waren, waaronder een boek als dit kon worden samengesteld, behoeft geen betoog. Om opsommingen van Fransche scholen en de daaraan verbonden onderwijzers te kunnen geven, gelijk schrijver op blz. 89—119 en 159—176 doet, moesten er héél wat minutieuse onderzoekingen voor-

Digitized by Google

afgaan. Evenzoo liggen namen van Fransche gouverneurs en gouvernantes of prospectussen van Fransche kostscholen ook maar niet zoo direct voor het grijpen. En om te kunnen vaststellen, welk aandeel kinderen of verwanten van Belgische of Fransche refugiés aan het onderwijs in het Fransch gehad hebben, waren zelfs uitgebreide genealogische onderzoekingen onontbeerlijk.

Dat er verder in dit werk, dat vlot geschreven is en onze aandacht gaande houdt, veel voorkomt, dat herinnert aan de studies van prof. Salverda de Grave over de verbreiding van het Fransch en den invloed daarvan op onze taal, is volkomen begrijpelijk. De „Fransche" scholen verbreidden natuurlijk de kennis van het Fransch, maar de door andere oorzaken verbreide kennis dier taal deed weer haar invloed gelden op het onderwijs, zoodat dr. Riemens zijn aandacht ook op die verbreiding moest vestigen en zoodoende een eenigszins ruim gebruik moest maken van de door genoemden hoogleeraar daaromtrent bijeengebrachte belangrijke gegevens. Merkwaardig is 't, dat schrijver's onderzoekingen de bekende meening van prof. Salverda de Grave betreffende het te hoog aanslaan van den invloed der Fransche refugiés bevestigen. Schrijver zegt, dat deze Fransche refugiés (d.w.z. voorzoover zij als onderwijzers optraden) het aantal scholen (n.l. het overtalrijke aantal scholen, dat er reeds vóór 1685 bestond) niet veel hebben vergroot. Voorzoover ik uit de verschillende door schrijver bijeengebrachte gegevens heb kunnen nagaan, is schrijver tot die uitspraak gerechtigd. Maar er komt een vraag bij mij op. Waarom laat schrijver bij deze kwestie den lezer zelf toch zoo speuren? De beteekenis van schrijver's mededeelingen omtrent de refugiés aan de scholen te Alkmaar en Brielle, (blz. 145) wordt eerst duidelijk, wanneer men de geschiedenis van de Fransche scholen dier plaatsen voor een gedeelte nog eens nauwkeurig herleest (zie blz. 100 en 105). Was het niet beter geweest, dat schrijver voor een oogenblik de steeds moeilijkheden opleverende indeeling der stof naar eeuwen had laten varen en de plaatsen, die op de geschiedenis der Fransche scholen van bijv. 1680—1720 betrekking hebben, hier bijeen had gebracht?

Met het stellen dezer laatste vraag heb ik mij reeds op het terrein der kritiek begeven. Dit terrein wil ik thans verder betreden, doch mij daarbij slechts ophouden bij een drietal in het oog vallende punten.

1. Schrijver deed geen archivalia afdrukken. Dit is zeer te betreuren. Den tekst van het Amsterdamsche contract van 1503 en de aanvullingen daarvan in 1505 — grondslagen van schrijver's geheele werk — hadden wij gaarne in onverkorten vorm voor oogen gehad. Ook van de Goudsche contracten hadden enkele — bijv. de oudste — een uitgave ten volle verdiend. Dit ontbreken van oorspronkelijke teksten is misschien een gevolg van het feit, dat schrijver zijn werk samenstelde met het oog op Fransche beoordeelaars, maar door die teksten onder de bijlagen op te nemen en in zijn werk den korten inhoud daarvan mede te deelen, zou schrijver de waarde van zijn studie ook in de oogen der Parijsche hoogleeraren stellig niet verminderd hebben. Dat schrijver somtijds bijna gedwongen werd tot mededeeling van een tekst, maar dit toch naliet, bewijst aant. 1 blz. 129, waar schrijver een verkeerde lezing van Scheltema (Aemstel's Oudheid VII. 86) herstelt, maar den tekst zelf (waarvan ook Scheltema zelf slechts den zakelijken inhoud mededeelt!) ons geheel en al onthoudt. Daarbij komt dan nog, dat Scheltema, op wien wij dan aangewezen zijn, door „Duitsch" (Hollandsch) voor een vreemde moderne taal aan te zien, den hier bedoelden tekst grootendeels heeft misverstaan (verg. schrijver's aant. 1 blz. 12). Is het wonder, dat wij, te midden van zulk een verwarring, smachtend uitzien naar den oorspronkelijken tekst? Het gaat hier bovendien niet om een kleinigheid: de ons onthouden tekst handelt over de combinatie van de beide Amsterdamsche scholen in 1678 en het daarmede in verband staande ontslag van de aan deze beide scholen verbonden Fransche onderwijzers. Ook bij kleinere stukken missen wij vaak den oorspronkelijken tekst, dien schrijver wellicht zonder bezwaar in de aanteekeningen had kunnen plaatsen. Zoo bijv. die van de Amsterdamsche keuren van 1556 en 1568. (zie blz. 23).

2. Schrijver stelt herhaaldelijk de „Fransche" school tegenover de Latijnsche, dus de „moderne" en praktische opleiding tegenover de klassieke (men zie de scherp geformuleerde samenvatting op blz. 197). Over het geheel genomen is die tegenstelling juist. Maar schrijver vergeet wel eens, dat dat „moderne" en „praktische" toch niet alleen en uitsluitend in het onderwijs in het Fransch gelegen was en dat dus niet speciaal het Fransch tegenover het Latijn stond, maar de plooibare, naar de tijdsomstandigheden zich richtende „Fransche" school tegenover de meer onwrikbare Latijnsche, wier eenige bewegelijkheid daarin bestond, dat zij al naar gelang van het — meestal finantieele — inzicht der betrokken stedelijke regeering al of niet het lager onderwijs in zich opnam. Schrijver gaat in die tegenstelling Fransch-Latijn zéér ver: hij is zelfs geneigd, om in de verbreiding van het Fransch gedurende de 17e eeuw een daarmede geëvenredigden teruggang van het Latijn te zien (zie over dit alles blz. 128, 142 en 143). Ik geloof, dat tegen een dergelijke opvatting wel iets te zeggen is. Juist in die kringen, waar de kennis van 't Fransch bijzonder verbreid was, in die van den adel en den aanzienlijken stand, werd een klassieke opleiding — hoezeer men zich vooral in die kringen tegen de bij de bestudeering der oude talen gevolgde m e t h o d e verzette — onmisbaar geacht. Zelfs aan de kunst van Latijn-s p r e k e n bleef men daar waarde hechten: blijkens de statuten van de in 1646 te Breda gestichte „ridderakademie" mochten in het daaraan verbonden internaat geen andere talen gesproken worden dan Latijn en Fransch.

3. Schrijver weet — we wezen er reeds op — de aandacht van zijn lezers gaande te houden. Hij doet dit echter somtijds op een wijze, die mij niet aanbevelenswaardig schijnt. Hij breekt dan, juist wanneer hij bij een belangrijk punt gekomen is, plotseling af en zegt dan, dat hij dit punt nader zal behandelen, wanneer hij eerst over iets anders gesproken heeft (zie blz. 119 en 183). Dat andere volgt dan in een nieuw hoofdstuk. Men meene nu echter niet, dat dit nieuwe hoofdstuk iets bevat, dat dienen kan, om den lezer het ontijdig afgebroken betoog later beter te doen begrijpen. Deze wijze van „indeeling" der stof bereikt zeker

Digitized by Google

ten van ooggetuigen zijn niet volstrekt waardeloos, omdat zij alleen de officieele voorstelling van den gang van zaken geven. Vooreerst is die officieele voorstelling niet steeds onjuist. Maar ten andere zijn b.v. de depêches der gezanten volstrekt niet altijd de phonogrammen van den koning. De Venetiaansche en de Toscaansche gezant b.v. hadden geen enkele reden iets anders dan hun eigen waarneming en ervaring uiteen te zetten in hun brieven. Ook brieven van den koning kan men vertrouwen, zoo zij gericht zijn aan den Keizer en vooral aan den Paus. Een verzoek van den laatste om inlichtingen over de detentie van Don Carlos kon de koning onmogelijk met uitvluchten en onbeduidendheden beantwoord en hij heeft dat dan ook niet gedaan. Men moet dus weten te onderscheiden en berichten niet wantrouwen, alleen omdat zij officieel zijn.

Op het andere punt geeft Rachfahl een welkome aanvulling, op dat van het visum repertum. Hij wijst erop, dat de kist van Don Carlos kort na zijn dood in 1568 twee maal en in 1573 nogmaals is geopend; toen is door niemand der talrijke aanwezigen iets bijzonders aan het lijk van den infant opgemerkt. Dat resultaat doet zeker de waarnemingen van 1701 en 1812 te niet.

Amsterdam. H. Brugmans.

Th. Klee, Zur Geschichte der Gymnischen Agone an Griechischen Festen. Leipzig-Berlin, B. G. Teubner. 1918. (Pr. M. 6 + 30 %).

Deze dissertatie — door inhoud en methode van onderzoek hooger van waarde dan men van eene eerstelinge gewoonlijk verwacht — is helaas ook het laatste werk geweest van den jongen zwitserschen archaeoloog, dien de titel vermeldt. Na des schrijvers vroegtijdigen dood werd zij door zijn vriend Ed. Lichtenhan uitgegeven, begeleid door een zeer warm gesteld „in memoriam" van R. Herzog onder wiens leiding het proefschrift ook was bewerkt. Het is gemakkelijker een overzicht van den rijken inhoud te geven, dan de speciale onderzoekingen waartoe het verspreide en grootendeels door anderen met zeer verschillenden uitslag reeds bewerkte materiaal den schrijver aanleiding gaf, in eene korte aankondiging naar waarde te karakterizeeren.

Het eerste hoofdstuk brengt eene reconstructie van Coïsche overwinnaarslijsten — fragmenten door Herzog gevonden en door dezen welwillend aan den schrijver ter bewerking afgestaan. Die bewerking is geschied met zorgvuldige archaeologische methode en brengt voor verschillende, later in het boek te behandelen, vraagpunten kostbaar materiaal. Anderen commentaar dan die welke ter adstructie van de namen-aanvulling moet dienen geeft Klee hierbij niet, blijkbaar geleid door den wensch om de grenzen van zijn toch reeds netelig onderzoek niet te veel uit te breiden. Aan dit min of meer op zich zelfstaande inleidingshoofdstuk voegt hij toe vooreerst eene samenstelling van de programma's der voornaamste wedspelers, dan eene studie over de ouderdomsklassen en de waarschijnlijke begrenzing daarvan, voorts een onderzoek naar de tijden des jaars op welke de verschillende feesten — niet slechts die van de periodos, doch ook de voornaamste andere nationale agones — plaats hadden, dan — in aanvulling aan de door G. H. Förster uitgegeven lijst der Olympioniken — een uitvoerig gecommentarieerd register der overwinnaars in de gymnische Agones van de Olympia, de Pythia, de Isthmia en de Nemea, en eindelijk — niet het minst opmerkelijke hoofdstuk — een studie over de herkomst der overwinnaars.

Wie deze lijst van onderwerpen een oogenblik overdenkt, en daarbij overweegt in hoe ontzaglijke mate sinds den tijd van J. H. Krause's Theagenes en Hellenika het ter zake dienende materiaal is verrijkt geworden, zal begrijpen dat vooral bij den fragmentarischen toestand van vele inscripties, de schrijver een moeilijke taak had, en in vele gevallen zich tot een voorzichtig afperken der mogelijkheden moest bepalen. Juist uit te maken wanneer b.v. de klasse der **ἀγένειοι** — die te Olympia niet voorkomt — aan de **παῖδες** is toegevoegd, welke leeftijd de hier en daar genoemde **παῖδες πρώτης, δευτέρας, τρίτης ἡλικίας**, zelfs ook de **πάμπαιδες**, hebben gehad, is te bezwaarlijker omdat — zooals Klee zelf aantoont — de leeftijdsgrenzen noch voor alle onderdeelen van den wedstrijd, noch voor alle plaatsen de zelfde zijn geweest. Hoe nauwkeurig intusschen in alle onderdeelen het onderzoek van den schrijver is, kan men het best waarnemen in het hoofdstuk, dat, Försters Olympionikenlijsten aanvullend uit het Oxyrhynchus-fragment en andere sindsdien aan het licht gekomen gegevens, ook de Pythiën-, Isthmiën- en Nemeën-lijsten samenstelt. Hier vindt ieder Pindarus-lezer kostbaar en met omzichtigheid bijeengebracht materiaal, dat natuurlijk den schrijver niet anders dan tot praeliminaire conclusies kon leiden, stellig ook menigeen tot vraagteekens in den rand brengen zal, maar steeds den lezer treft door de kundigheid waarmee de bouwstoffen zijn verzameld, en door de opmerkelijke bescheidenheid toegepast bij de niet zelden klemmende bestrijding van mannen als Pomtow, Robert, of Wilamowitz.

Om de „vraagteekens" toe te lichten, die ik zelf hier en daar in den rand van Klee's boek plaatste, en die grootendeels het hoofdstuk over de volgorde der Agonennummers bij de verschillende wedstrijden betreffen, zoude ik meer in bijzonderheden moeten treden dan wenschelijk is in eene korte aankondiging. Bovendien: hoe verdienstelijk dit opus posthumum ook is, stellig zou de schrijver, indien hem het leven ware gebleven, den thans te gecondenseerden arbeid hebben herzien en uitgebreid, en daarbij de litteraire bronnen — met name bepaalde plaatsen uit Pausanias en Plutarchus met uitvoeriger overweging der philologische kritiek hebben behandeld.

Amsterdam. K. Kuiper.

K. J. Riemens, Esquisse historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle. Leyde, société d'éditions A. W. Sijthoff. 1919. (Parijsche diss.). (Pr. fl. 5 50).

(*Vervolg en slot*).

Uit dit werkelijk korte overzicht (het boek telt met inbegrip van het aanhangsel en de lijst van persoonsnamen 295 bladzijden met tal van uitvoerige klein gedrukte aanteekeningen) blijkt reeds voldoende, dat schrijver zijn taak breed heeft opgevat. Dat groote speurzin en niets ontziende ijver voorwaarden waren, waaronder een boek als dit kon worden samengesteld, behoeft geen betoog. Om opsommingen van Fransche scholen en de daaraan verbonden onderwijzers te kunnen geven, gelijk schrijver op blz. 89—119 en 159—176 doet, moesten er héél wat minutieuse onderzoekingen voor-

Digitized by Google

afgaan. Evenzoo liggen namen van Fransche gouverneurs en gouvernantes of prospectussen van Fransche kostscholen ook maar niet zoo direct voor het grijpen. En om te kunnen vaststellen, welk aandeel kinderen of verwanten van Belgische of Fransche refugiés aan het onderwijs in het Fransch gehad hebben, waren zelfs uitgebreide genealogische onderzoekingen onontbeerlijk.

Dat er verder in dit werk, dat vlot geschreven is en onze aandacht gaande houdt, veel voorkomt, dat herinnert aan de studies van prof. Salverda de Grave over de verbreiding van het Fransch en den invloed daarvan op onze taal, is volkomen begrijpelijk. De „Fransche" scholen verbreidden natuurlijk de kennis van het Fransch, maar de door andere oorzaken verbreide kennis dier taal deed weer haar invloed gelden op het onderwijs, zoodat dr. Riemens zijn aandacht ook op die verbreiding moest vestigen en zoodoende een eenigszins ruim gebruik moest maken van de door genoemden hoogleeraar daaromtrent bijeengebrachte belangrijke gegevens. Merkwaardig is 't, dat schrijver's onderzoekingen de bekende meening van prof. Salverda de Grave betreffende het te hoog aanslaan van den invloed der Fransche refugiés bevestigen. Schrijver zegt, dat deze Fransche refugiés (d.w.z. voorzoover zij als onderwijzers optraden) het aantal scholen (n.l. het overtalrijke aantal scholen, dat er reeds vóór 1685 bestond) niet veel hebben vergroot. Voorzoover ik uit de verschillende door schrijver bijeengebrachte gegevens heb kunnen nagaan, is schrijver tot die uitspraak gerechtigd. Maar er komt een vraag bij mij op. Waarom laat schrijver bij deze kwestie den lezer zelf toch zoo speuren? De beteekenis van schrijver's mededeelingen omtrent de refugiés aan de scholen te Alkmaar en Brielle, (blz. 145) wordt eerst duidelijk, wanneer men de geschiedenis van de Fransche scholen dier plaatsen voor een gedeelte nog eens nauwkeurig herleest (zie blz. 100 en 105). Was het niet beter geweest, dat schrijver voor een oogenblik de steeds moeilijkheden opleverende indeeling der stof naar eeuwen had laten varen en de plaatsen, die op de geschiedenis der Fransche scholen van bijv. 1680—1720 betrekking hebben, hier bijeen had gebracht?

Met het stellen dezer laatste vraag heb ik mij reeds op het terrein der kritiek begeven. Dit terrein wil ik thans verder betreden, doch mij daarbij slechts ophouden bij een drietal in het oog vallende punten.

1. Schrijver deed geen archivalia afdrukken. Dit is zeer te betreuren. Den tekst van het Amsterdamsche contract van 1503 en de aanvullingen daarvan in 1505 — grondslagen van schrijver's geheele werk — hadden wij gaarne in onverkorten vorm voor oogen gehad. Ook van de Goudsche contracten hadden enkele — bijv. de oudste — een uitgave ten volle verdiend. Dit ontbreken van oorspronkelijke teksten is misschien een gevolg van het feit, dat schrijver zijn werk samenstelde met het oog op Fransche beoordeelaars, maar door die teksten onder de bijlagen op te nemen en in zijn werk den korten inhoud daarvan mede te deelen, zou schrijver de waarde van zijn studie ook in de oogen der Parijsche hoogleeraren stellig niet verminderd hebben. Dat schrijver somtijds bijna gedwongen werd tot mededeeling van een tekst, maar dit toch naliet, bewijst aant. 1 blz. 129, waar schrijver een verkeerde lezing van Scheltema (Aemstel's Oudheid VII. 86) herstelt, maar den tekst zelf (waarvan ook Scheltema zelf slechts den zakelijken inhoud mededeelt!) ons geheel en al onthoudt. Daarbij komt dan nog, dat Scheltema, op wien wij dan aangewezen zijn, door „Duitsch" (Hollandsch) voor een vreemde moderne taal aan te zien, den hier bedoelden tekst grootendeels heeft misverstaan (verg. schrijver's aant. 1 blz. 12). Is het wonder, dat wij, te midden van zulk een verwarring, smachtend uitzien naar den oorspronkelijken tekst? Het gaat hier bovendien niet om een kleinigheid: de ons onthouden tekst handelt over de combinatie van de beide Amsterdamsche scholen in 1678 en het daarmede in verband staande ontslag van de aan deze beide scholen verbonden Fransche onderwijzers. Ook bij kleinere stukken missen wij vaak den oorspronkelijken tekst, dien schrijver wellicht zonder bezwaar in de aanteekeningen had kunnen plaatsen. Zoo bijv. die van de Amsterdamsche keuren van 1556 en 1568. (zie blz. 23).

2. Schrijver stelt herhaaldelijk de „Fransche" school tegenover de Latijnsche, dus de „moderne" en praktische opleiding tegenover de klassieke (men zie de scherp geformuleerde samenvatting op blz. 197). Over het geheel genomen is die tegenstelling juist. Maar schrijver vergeet wel eens, dat dat „moderne" en „praktische" toch niet alleen en uitsluitend in het onderwijs in het Fransch gelegen was en dat dus niet speciaal het Fransch tegenover het Latijn stond, maar de plooibare, naar de tijdsomstandigheden zich richtende „Fransche" school tegenover de meer onwrikbare Latijnsche, wier eenige bewegelijkheid daarin bestond, dat zij al naar gelang van het — meestal finantieele — inzicht der betrokken stedelijke regeering al of niet het lager onderwijs in zich opnam. Schrijver gaat in die tegenstelling Fransch-Latijn zéér ver: hij is zelfs geneigd, om in de verbreiding van het Fransch gedurende de 17e eeuw een daarmede geëvenredigden teruggang van het Latijn te zien (zie over dit alles blz. 128, 142 en 143). Ik geloof, dat tegen een dergelijke opvatting wel iets te zeggen is. Juist in die kringen, waar de kennis van 't Fransch bijzonder verbreid was, in die van den adel en den aanzienlijken stand, werd een klassieke opleiding — hoezeer men zich vooral in die kringen tegen de bij de bestudeering der oude talen gevolgde m e t h o d e verzette — onmisbaar geacht. Zelfs aan de kunst van Latijn-s p r e k e n bleef men daar waarde hechten: blijkens de statuten van de in **1646** te Breda gestichte „ridderakademie" mochten in het daaraan verbonden internaat geen andere talen gesproken worden dan Latijn en **Fransch**.

3. Schrijver weet — we wezen er reeds op — de aandacht van zijn lezers gaande te houden. Hij doet dit echter somtijds op een wijze, die mij niet aanbevelenswaardig schijnt. Hij breekt dan, juist wanneer hij bij een belangrijk punt gekomen is, plotseling af en zegt dan, dat hij dit punt nader zal behandelen, wanneer hij eerst over iets anders gesproken heeft (zie blz. 119 en 183). Dat andere volgt dan in een nieuw hoofdstuk. Men meene nu echter niet, dat dit nieuwe hoofdstuk iets bevat, dat dienen kan, om den lezer het ontijdig afgebroken betoog later beter te doen begrijpen. Deze wijze van „indeeling" der stof bereikt zeker

Digitized by Google

wel het doel, dat de schrijver zich stelde: de aandacht van den lezer blijft gespannen, omdat hij verlangend uitziet naar de voortzetting van het betoog, dat juist zoo belangrijk zou worden. Maar 't bezwaar is natuurlijk, dat die ongemotiveerd ingeschoven hoofdstukken (of onderdeelen) — zij mogen dan misschien op zich zelf zeer aantrekkelijk zijn — het overzicht over het geheel belemmeren. Dit bezwaar weegt des te meer, doordat de titels van sommige hoofdstukken niet zóódanig zijn, dat de lezer, die het geheel nog eens wil overzien, dit gemakkelijk doen kan, zelfs niet met behulp van de vóóraan in het boek geplaatste inhoudsópgave. Zoo zijn bijv. de mededeelingen over het onderwijs in het Fransch aan de Universiteiten gedurende de 18e eeuw vervat in een afzonderlijk gedeelte, dat den titel draagt van „Universiteiten", terwijl diezelfde mededeelingen, voorzoover zij de 17e eeuw betreffen, verscholen liggen in een hoofdstuk getiteld „De geleerden en het Fransch". Evenzoo verwacht men niet, dat in het eerste gedeelte, dat in zijn geheel betiteld is met „De zestiende eeuw" het tweede hoofdstuk „Scholen en meesters" slechts gewijd is aan de scholen en meesters uit de eerste helft der genoemde eeuw en dat ditzelfde onderwerp verder behandeld wordt in een paar volgende hoofdstukken, getiteld „Het Noorden en het Zuiden" (dit ziet op den toevloed der Belgische refugiés na 1572) en „Het einde der eeuw". Die mindere overzichtelijkheid, waarop wij hier gewezen hebben, is voor den lezer niet meer dan eenigszins hinderlijk. Voor hem echter, die het werk voor een bepaald punt wenscht te raadplegen, kan dit gebrek vooral dáárom bezwaren opleveren omdat schrijver aan zijn zoo omvangrijke studie geen register van zaken heeft toegevoegd.

Hiermede zou ik kunnen eindigen. Maar 't zou weinig nauwgezet van mij zijn, als ik, na het vele goede, dat ik van schrijver's werk heb mogen zeggen, ten slotte den lezers van dit blad de scherpe woorden der kritiek te lang in de ooren deed naklinken. Daarom zij hier nog eens met nadruk herhaald, wat ik meermalen deed uitkomen: dr. Riemens heeft ons een studie geschonken, die door niemand, die belangstelt in de geschiedenis onzer beschaving, in 't bijzonder in die van ons vaderlandsch schoolwezen, ongestraft ongelezen kan worden gelaten.

Den Haag. L. A. Kesper.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

I. Kooistra, Onze groote kinderen, I Hun wezen en ons doel. Tweede druk. Groningen, Wolters. (Pr. f 3.50; geb. f 4.50).

Binnen twee jaar tijds beleefde bovengenoemd werk een tweeden druk — de eerste is van het najaar 1918. Geen wonder: immers een begaafde en gevoelvolle opvoedster, die niet alleen jaren lang voor en met de haar toevertrouwde jeugd heeft gewerkt, maar haar ervaringen ook heeft weten te verwerken, is hier aan het woord. Reeds lang was Mej. I. Kooistra in ons land bekend als de schrijfster van „Zedelijke Opvoeding", welk boek thans reeds kan bogen op 8 herdrukken — in ons land voor soortgelijke paedagogische lectuur waarschijnlijk een unicum. Scherp herinner ik mij nog hoe ik het begin van mijn studententijd op dit werk opmerkzaam werd gemaakt, en hoe het mij vanaf de eerste bladzijde als het ware een nieuwe visie op het werk, de taak van een leeraar, gaf. Hoe vaak heb ik het boek sinds dien tijd zoo al niet doorgelezen dan toch ingezien — en nimmer werd ik teleurgesteld. Hier geen zwaarwichtige „Duitsche" kamergeleerdheid, geen theorethische bespiegelingen, evenmin een oppervlakkig heenglijden over de diepere problemen en moeilijkheden van het werk, maar wat ik zou willen noemen een inwijding in het opvoedingswerk zelf, door iemand wie ervaring en studie — die men op elke bladzijde speurt — wel louterde, nimmer ontmoedigde. Daarbij heeft de schrijfster een benijdenswaardige gave om hare gedachten frisch en pakkend mede te deelen; haar vlotte stijl dwingt tot doorlezen.

Hetzelfde zou men van bovengenoemd werk kunnen zeggen. Hier beperkt zij het terrein harer beschouwingen tot de z.g.n. rijpere jeugd: Over opvoeding in de puberteitsjaren — zoo luidt de ondertitel. Ongetwijfeld zijn dit de jaren waarvoor de opvoeder het meest behoefte heeft aan voorlichting, welke hij tot nog toe al te veel moest ontberen. Het zijn de „probleem-jaren" bij uitnemendheid. Wie met deze problemen worstelt, wij durven hem of haar de lectuur van dit boek met den meesten nadruk aanraden. Niet dat men daarin een antwoord op alle vragen zal vinden; opvoedkunde is geen receptenleer, al wordt haar dat door haar bedillaars verweten. Juist dit boek kan hen leeren hoe studie en nadenken liefdevol inzicht in het „wezen" dezer kinderen, welbewuste instelling al onzer geesteskrachten op het „doel" bij alle opvoedingswerk de onmisbare trawanten zijn van de veelgeroemde intuitie. Zij plaatsen ons op een hooger plan, van waaruit wij vaak plotseling den weg dien wij moeten inslaan, en die te voren voor ons verborgen bleef, kunnen zien. Dit nu is de groote kracht van het boek van Mej. Kooistra: het verheft ons en geeft ons weer die visie op ons werk die in de dagelijksche beslommeringen al te zeer verloren dreigt te gaan. De schrijfster leert ons opmerken, waarnemen, daar waar een enkel „zien" niet voldoende is, zij leidt ons rond in een haar welbekende landstreek, en, als ervaren gids, leert zij ons de moeilijke, gevaarlijke punten vermijden, wijst zij ons de vaak verborgen schoonheden, brengt zij ons op hoogten vanwaar nooitgedachte vergezichten ons verkwikken en ons voor altijd als sterkende herinnering bijblijven. Zoo gaan wij beseffen hoe, bij het omgaan met deze adolescenten, het doel dat wij ons stellen door liefdevol volharden, geduldig begrijpen en krachtig vertrouwen kan worden bereikt.

Gaarne zou ik het bij deze „algemeene beschouwingen" willen laten. Het boek maakt er geen aanspraak op „wetenschappelijk" te zijn; het leent zich dàn ook niet tot een critische bespreking. Toch heeft de lezer die het naar aanleiding dezer recensie ter hand mocht willen nemen (en hij zal dan vanzelf ook het vervolg, als II-deel getiteld: Streven naar ons doel, in 1919 voor het eerst verschenen, opslaan) recht op iets meer dan bovenstaande vage uitlatingen. Laat mij er dan nog twee opmerkingen aan mogen toevoegen; misschien wat „critische" opmerkingen. Doch na het bovenstaande zal men er zeker geen afbrekende critiek in willen lezen.

Ten eerste dan: de titel had eigenlijk moeten luiden: onze groote meisjes. De schrijfster wil uitdrukkelijk over jongens en meisjes spreken, maar het geheele boek gaat

Digitized by Google

eigenlijk alleen over de meisjes. Zij spreekt ook wel over jongens, o ja; maar het verschil is opmerkelijk. Hebt ge wel eens het verschil gevoeld tusschen de kennismaking met een land uit den mond van iemand die er zelf heeft rondgereisd en er jaren lang heeft vertoefd — en door middel van platen, foto's, films en boeken? Zoo ook hier. De schrijfster kan putten uit een 20-jarige ervaring opgedaan aan de Kweekschool voor onderwijzeressen te Apeldoorn — en zij heeft daar al die jaren als een moeder met haar meisjes geleefd. Maar zij heeft nooit rondgezworven met jongens van dezen leeftijd door bosch en veld, of hun school-lief en leed meegestreden. De bedoeling is allerminst der schrijfster daarvan een verwijt te maken: maar het boek zou duidelijker spreken wanneer dit bijzondere karakter op den voorgrond ware gesteld. Men heeft vaak — en terecht — geklaagd over de stiefmoederlijke behandeling der meisjes in opvoedingszaken. Door dit boek echter krijgt de meisjesopvoeding een grooten voorsprong en men zal hard moeten werken om iets dergelijks voor jongens te krijgen. Wij begrijpen dan ook waarom de schrijfster het sexueele zoo primair heeft behandeld (men zie b.v. het begin van hoofdstuk II, handelende over de puberteitsjaren, bld. 16). Mij heeft dat verderop in het boek vaak gehinderd. Ik besefte echter hier een groot verschil tusschen jongens en meisjes; men vrage maar eens bij ingewijden b.v. naar den inhoud van intieme gesprekken van jongens en meisjes onderling op dezen leeftijd. De taak van de „leidster" verschilt ongetwijfeld van dien van den „leider". Over de eerste mag ik weer niet oordeelen. Toch meen ik dat ook in dat geval — en zeker waar het geldt jongens — een vooropstellen van het sexueele element bij bespreking van de problemen van den puberteitsleeftijd vele bezwaren met zich mede brengt. Waar men in den laatsten tijd al te veel neiging hiertoe mag bespeuren, — vooral sinds de artsen op ons gebied mee gaan praten — acht ik een waarschuwing hier niet overbodig. Afgezien van dat punt echter zullen — op welhaast elke bladzijde — zij die geroepen zijn meisjes op te voeden heel wat meer kunnen leeren dan de jongens-leider. Een uitzondering zou ik alleen willen maken (ook al om er hier in het bijzonder de aandacht op te kunnen vestigen) voor het zoo uitnemende 5de deel van Hoofdstuk III, handelende over „Eergevoel en gevoel voor verantwoordelijkheid. En haar pleidooi voor „enthousiaste activiteit" (men zie bld. 35, 133, 155) geldt ongetwijfeld evenzeer de jongens. Laat mij nog een stap verder gaan: in de opvoedkunde is nu eenmaal het omgekeerde van elke stelling evenzeer waar. Juist omdat het zoo'n typisch vrouwelijk boek is — vinde het zijn lezers allereerst onder „mannen", of onder hen die dat hopen te worden. Wat ik daarmee bedoel zal ieder beseffen die het (korte) derde hoofdstuk heeft gelezen, over de „doeleinden", waar Mej. Kooistra als einddoel onzer opvoeding in de puberteitsjaren aanstuurt op een gansch andere, veel zuiverder, verhouding tusschen man en vrouw, waar zij oorsprong en ontstaan van de thans nog veelal bestaande onzuivere verhouding schetst (een uiterst suggestief, zeer „wetenschappelijk" gedeelte) en ons den weg wijst naar een beter land van gerechtigheid en geluk. Dit behoort tot de gedeelten die geen opvoeder, maar zeker ook geen aanstaand echtgenoot, ongelezen mag laten.

Mijn tweede opmerking is van anderen aard. In den laatsten tijd gaat men, juist voor de opvoeding in de puberteitsjaren, scherper drie elementen onderscheiden die hier elkaar moeten aanvullen: het huisgezin, de school en de z.g.n. vrije jeugdvorming. Nu verkeerde Mej. Kooistra in een bijzonder geval; door haar positie te Apeldoorn, waar de leerlingen der Kweekschool gehuisvest waren in tehuizen die mede onder haar toezicht stonden (zie de noot op bld. 21) bestreek zij eigenlijk alle drie de terreinen. Nu vrees ik dat vele ouders bij menigen goeden wenk zullen zeggen: och ja, dat kan wel op school, maar thuis is dat alles zoo anders; en eveneens vele leeraren en leeraressen het gevoel zullen hebben dat al die inwerking en doorwerking die hier geschetst wordt meer bij de vrije jeugdvorming thuis hoort en mogelijk is dan op hun gewone dagschool. Ten slotte zal het snel toenemend getal „leidsters" van meisjesclubjes enz. enz. raadgevingen, die speciaal voor haar waarde hebben, moeizaam bijeen moeten garen. Is dit een nadeel? Misschien toch veeleer het tegendeel. In bovenbedoelde driedeeling schuilt het gevaar van analyse, ontleding. En terecht wijst Mej. Kooistra er op dat wij thuis en op school ons moeten hoeden voor zulk particularisme, en de menschvorming in haar geheelen omvang als doel in het oog moeten vatten. Een betere leidster dan Mej. Kooistra kunnen wij ons daarbij moeilijk denken. Haar werkkring schonk haar volop gelegenheid in dezen synthetischen zin te werken. Zij deelt ons mee van haar rijke ervaring, meer nog: zij doet ons gevoelen hoe al die ervaring haar deel werd en ook ons deel kan worden. Waar zij ons dan het „wezen" dezer „groote kinderen" leert aanvoelen en ons het „doel" duidelijk voor oogen stelt, ja met-der-daad bewees dat dit „bereikbare idealen" zijn die zij ons voorhoudt zullen wij allen, ouders, docenten, jeugdleiders, slechts al te gaarne bij haar „schoolgaan". Wij wenschen dit boek een zeer ruimen kring van lezers, ons volk kan er slechts wel bij varen. En het zal ook voor menigen geleerde nog „openbaringen" blijken te bevatten.

Dat de uitgave door de firma Wolters uitnemend is verzorgd behoeft nauwelijks te worden vermeld. Papier en druk voldoen aan alle eischen. Ik noteerde slechts enkele drukfouten: in de inhoudsopgave staat bld. 144 voor 142; bld. 106 r. 15 v.o. lees *peil*; bld. 112 noot — en evenzoo in het tweede voorwoord op bld. VIII al. 5 — lees Dr *de Vrijer*; bld. 146 r. 8 v.o. lees *poezie*; bld. 152 r. 9. v.b. is blijkbaar een woord als „*eischen*" weggevallen; bld. 177 r. 5 v.o. lees *zij neer*; en ten slotte op bld. 69 r. 2 v.o. waar *van hoe zij zijn* niet geheel duidelijk is, en leelijk afsteekt tegen de overigens zoo uitnemend verzorgde zinnen.

Amsterdam. C. P. Gunning.

SCHOOLBOEKEN.

T. van den Blink en **J. Eigenhuis, Verzenbundel.** Een bloemlezing uit de Poëzie onzer nieuwere dichters voor het voortgezet onderwijs. Groningen-Den Haag, J. B. Wolters. 1920. (Pr. *f* 2.50).

Er komt zoo langzamerhand een respectabel getal moderne bloemlezingen voor het middelbaar onderwijs in den handel. Wat volstrekt niet zeggen wil, dat er

Digitized by Google

voor een nieuwe, goede bloemlezing uit onze nieuwere dichters en schrijvers geen plaats meer zou zijn.

De samenstellers van dezen „Verzenbundel" hebben zich geen gemakkelijke taak gesteld. Zij bestemden hun boek n.l. „om gebruikt te worden vanaf het 7e leerjaar der Lagere Scholen, in de (M) Ulo-klassen, op Kweek- en Normaalscholen en in de eerste drie jaren der Gymnasia en Hoogere Burgerscholen." Voor twaalf- tot vijftienjarige leerlingen dus ongeveer. En als men dan van het eenig-zuivere, dus van het aesthetische, beginsel wil uitgaan, dan *moet* men voor de moeilijkheid komen te staan, dat deze leeftijd het mooiste uit de poëzie der tachtigers en die na hen kwamen, niet kan savoureeren.

De heeren van den Blink en Eigenhuis hebben gedaan wat zij konden, om „begrijpelijke" poëzie voor hun boekje uit te kiezen. Over het geheel is hun dat gelukt, maar het aesthetische gehalte van de stof moest daaronder lijden.

Maar al te dikwijls waren de samenstellers gedwongen, zich op te houden aan den zelfkant van de letterkunde. En wat erger is: zij bleven zich ook in die omgeving ophouden, als het, met het oog op den lezerskring waarvoor zij verzamelden, *niet* noodig was.

Het hier opgenomen werk van Marie Boddaert, S. Bonn, Nellie van Kol, Morie Metz-Koning, G.H. Priem, Felix Rutten, Helène Swarth, om maar enkele auteurs te noemen, kan niet meer dan middelmatig genoemd worden. Ik spreek alleen over *het hier opgenomen werk*. Ik neem graag aan, dat Nellie van Kol nooit iets beters heeft geschreven dan de onschuldig-idealistische versjes, die in deze verzameling voorkomen, maar van Felix Rutten, Morie Metz-Koning, Hélène Swarth waren er stellig verzen te kiezen geweest, veel mooier, en uit een practisch oogpunt even geschikt.

Toch staan er ook veel mooie verzen in deze bloemlezing, en als geheel is het stellig een bruikbaar boek. De keuze van de Afrikaansche gedichten had gelukkiger kunnen zijn, en bovendien — was het vertegenwoordigen van de Afrikaansche poëzie in een klein bestek als dit wel noodig geweest? Ditzelfde geldt in nog sterkere mate voor de opgenomen „poëzie" in Groningsch dialect en voor het Friesche vers van Pieter Jelles.

Den Haag. Herman Middendorp.

Fransche lectuur voor de Middelbare School onder redactie van **P. B. Benjert** en **J. J. B. Elzinga,** 2de Serie No. 2. **Anatole France, Le Crime de Sylvestre Bonnard** (Jeanne Alexandre). Groningen-Den Haag, Wolters. 1920. (Pr. *f* 1.75).

Dit boekje is weer bestemd voor de hoogere klassen van Gymnasium en H.B.S. met 5-jarigen cursus. De heeren P. B. Benjert en J. J. B. Elzinga meenen met recht, dat de lectuur voor leerlingen van dien leeftijd gekozen moet zijn uit eenvoudige litteraire kunstproducten van Fransche schrijvers.

En een van de boeken, die hun het meest voor dit doel geschikt schenen, is het beroemde „Crime de Sylvestre Bonnard" van Anatole France.

Dit zoo beroemd, geestig en gevoelig boek bestaat uit twee verhalen, die ieder op zichzelf een geheel vormen. Het eerste, verreweg het mooiste maar tegelijk het moeilijkste wat taal en inhoud betreft, hebben de heeren Benjert en Elzinga niet gekozen, maar de voorkeur gegeven aan „Jeanne Alexandre", het tweede verhaaltje, ook wel mooi en waar de fijne geest van A. France verborgen onder den persoon van Sylvestre Bonnard eveneens overal te herkennen is. Het is zeker geschikter voor de klas dan de geschiedenis van de „Légende dorée", maar het komt mij eenigszins vreemd voor, dat noch voor noch achter „Jeanne Alexandre" vermeld staat, dat dit slechts een gedeelte van „Sylvestre Bonnard" is. Het is toch zeer te wenschen, dat de leerlingen later de geheele „Crime de Sylvestre Bonnard" in handen krijgen, en nu zouden zij kunnen denken, dat het alleen uit de geschiedenis van „Jeanne Alexandre" bestaat. Dit daargelaten acht ik het boekje uitstekend voor de klas geschikt. De mooie, vloeiende, eenvoudige en toch zoo kunstige taal van „Anatole France", de fijne psychologie van de karakters, het afwisselende der gesprekken, het bijzonder komische van sommige situaties en bovenal die geestige glimlach van Anatole France, waarachter zooveel gevoel en een weinig melancholie verborgen is, dit alles zullen de leerlingen in meer of minder mate van zelf mee voelen.

Het is een boekje dat men leest en herleest en waarin men telkens iets anders ontdekt en meer van geniet; als de leerlingen ver genoeg zijn om niet al te veel woorden op te moeten zoeken, zal het lezen er van ongetwijfeld een genoegen zijn.

Tot mijn spijt kan ik de teekeningen niet erg bewonderen, mij dunkt beter geen platen dan deze bij een boek van „Anatole France".

Voorhout. N. de Haan-Liégeois.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij Ferd. Schöningh te Paderborn is de „13de en 14de" druk verschenen van Stamm-Heyne's bekende *Ulfilas*-uitgaaf, evenals de vorige edities welke na Heyne's dood zijn verschenen door F. Wrede bewerkt. Het geheele boek is met zorg herzien en bijgewerkt; Wrede had er echter — niet ten onrechte — bezwaar tegen den tekst vast te stellen naar Sievers' theorieën over intonatie en woordmelodie, zooals Streitberg wel gedaan heeft. — De prijs van het werk is 19 M. + 50%.

J. H.

De vijfde en zesde jaargang der *Religionsgeschichtliche Bibliographie* (1918-1919), uitgegeven door Carl Clemen met medewerking van verschillende Duitse en enige Hollandse geleerden, geeft, gelijk zijn voorgangers, een zeer overzichtelik geordende bibliografie van hetgeen in 1918 en 1919 uitgegeven is op het gebied van de geschiedenis der godsdiensten in de uitgebreidste zin van het woord. Deze uitgave van B. G. Teubner (Leipzig-Berlijn, 1920) is te beschouwen als een appendix van het *Archiv für Religionswissenschaft*, doch is ook afzonderlik in de handel verkrijgbaar.

Men verzoekt ons te melden, dat het museum te Franeker den 2den Mei door den Burgemeester, den heer Okma, is geopend. Het vervangt de vroegere oudheidkamer: de belangrijke verzameling oud porselein en zilverwerk, door wijlen den heer J. Stapert aan de stad geschonken, maakte de uitbreiding noodzakelijk. Het museum is gevestigd in het op zichzelf al zeer bezienswaardige raadhuis, dat in 1591 is gebouwd.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad des Inscr. & B.-L., 1920, Sept.-Oct.: P. Monceaux, Martyrs de Djemila. — Begouen, Un dessin relevé dans la caverne des Trois-Frères, à Montesquieu-Avantès. — Durrieu, Deux miniatures à caractère historique de la Biblioth. de Vienne. — Albertini, Table de mesures de Djemila. — L. Carton, Rapport s. l. fouilles exécutées à Bulla Regia en

Digitized by Google

1919-1920. — Cagnat, Note complémentaire. — P. Monceaux, Deux victimes des Maures à Madauros. — E. Cuq, La cité punique et le municipe de Volubilis. — L. Poinssot, Datus, conductor praediorum regionis Thuggensis. — P. Lacau, Les travaux du service des Antiquités de l'Egypte en 1919-1920. — Ch. Fraipont, Essai de chronologie du néolithique en Belgique. — H. Cordier, Rapport s. l. travaux de l'Ecole française de l'Extrême-Orient avril 1918—juillet 1920. — Wilmart, Un manuscrit de Tertullien retrouvé.

Hermes, LV, 4: A. Rosenberg, die Entstehung des sogen. Foedus Cassianum u. des latein. Rechts. — R. Philippson, zu Philodems Schrift über die Frömmigkeit, IV. — C. Robert, die Hera von Tiryns. — E. Preuner, Honestos. — F. Münzer, die Fanniusfrage.

LVI, 1: F. Jacoby, Das Prooemium des Lucretius. — K. Münscher, metrische Beiträge. — Misc.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Liter. u. f. Päd., XLV-XLVI, 10: E. Kalinka, Die Herkunft der griech. Götter. — A. Werminghoff, Die Wahl des Staatsoberhauptes in der deutschen Geschichte. — Mitteil.

XLVII-XLVIII, 1-2: G. Rodenwaldt, Die Form des Erechtheions. — G. Wissowa, Die germ. Urgesch. in Tacitus' Germania. — J. Ilberg, Philol. Probleme der Medizingesch. des Altertums. — W. Holtschmidt, Dichter u. Übersetzer. — E. Abegg, W. v. Humboldt u. d. Probleme der allgem. Sprachwissenschaft. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: H. Friese, Wesen u. Aufgaben pädag. Schriftstellerei. — O. Richter, Schulreform u. Bodenreform. — E. Bruhn, Die oligarch. Denkschr. über die Verfassung Athens als Schullektüre. — W. Lindner, Beethoven. — Mitteil.

3: W. Nestle. Der Pessimismus u. seine Überwindung bei den Griechen. — W. Kroll, Die Kunst des Livius. — J. Haller, War Kaiser Heinrich VI. ein Minnesänger?

In het paedagog. ged.: W. Marcus, Falsche u. wahre Konzentration. — Mitteil.

Nieuwe Taalgids, XV, 2: Ph. J. Simons, De term „betekenen" in en buiten de Kleuterroman (slot). — C. B. v. Haeringen, Over verschrijvingen (slot). — C. G. N. de Vooys, Uit en over oude spraakkunsten. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, VI, 3: G. Busken Huet, „Tartuffe". — C. Kramer, Les poèmes épiques d'André Chénier, IV. — A. L. Corin, Über den Ursprung von mhd. *zecke* u. dessen Bedeutung bei Tauler. — Th. C. v. Stockum, Schopenhauer u. Raabe, Pessimismus u. Humor. — W. A. v. Dongen Sr., *Almost* and *nearly*. — D. C. Hesseling, Spoken. — Aankond. v. eigen werk. — Inh. v. tijdsehr.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, VIII, 6: Fr. Th. Horsten, Katholiek-Geestelik-Toneel, I.—J. Moormann, „Louter Lekoris". Een levende geheimtaal, II. — Gerl. Royen, Kontaminatie, X. — Chr. Kops, „De Pits kussen".

IX, 1: J. F. M. Sterck, Vondels eerst-gedrukte gedichten. — L. C. Michels, Stalpaert, I. — Fr. Th. Horsten, Katholiek-Geestelik-Toneel, II. — J. Moormann, „Louter Lekoris". Een levende geheimtaal, III. — Tijdschr.-schouw.

2: L. C. Michels, Stalpaert, II. — G. Royen, De Pits Kussen, I. — J. Moormann, „Louter Lekoris". Een levende geheimtaal (slot).

3: L. C. Michels, Stalpaert (slot). — H. H. Knippenberg. De Aegyptische dagen. — H. Linnebank, Puntletters. — G. Royen, De Pits Kussen (slot). — Fr. Chr. Kops, Toegift. — Tijdschriftenschouw.

English Studies, III, 2: J. A. Falconer, Sir Walter's Edinburgh. — H. C. Wyld, The Surrey Dialect in the XIIIth Century. — E. Kruisinga, Critical Contributions to English Syntax. — Notes a. News. — Translation. — Rev. — Brief Mentions. — Bibliogr.

Anglia, XLV, H. Lindkvist, On the Origin a. History of the English Pronoun *she*. — G. Dubislav, Studien z. mittelengl. Syntax, III. — F. Holthausen, Ashby-Studien, II, I; III, 2.

Id., Beibl., XXXII, 2: K. Jost, Zur Textkritik der altengl. Soliloquienbearbeitung (Schluss). — F. Holthausen, Zur engl. Wortkunde, III.

3: Klaeber, Zu altengl. *œndian* = *œr(e)ndian* — Dez., The first line of *Deor*.

Bijdr. Vaderlandsche Geschiedenis, VII, 3-4: Heeringa, Zeeuwsche jonkers. — Elias, Schetsen uit de gesch. van ons zeewezen, III. — Blok, Prins Willem III te Leiden. — Theissen, Iets over de verhoudingen in de Republiek 1684. — Pont, Uit de geschiedenis van Frederikstad. — Bouman, Oudste oorkonden van Mariënweerd. — Hist. literatuur (April—Oct. 1920).

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXV, 5-6: Frederiks, Fockema-Andreae. — Bolkestein, Nieuwe Handboeken, II. — Snijder, L. van Sybel's werk over de vroeg-christ. kunst. — Van Gelder, Recente gegevens omtrent de 16de-eeuwsche koopman, II. — De Boer, Bismarck en Treitschke. — Geest, Joh. Corn. Wattier.

Studiën, XCV, Maart: F. Tummers, Een brutale Vervalsching van het Leven van Jezus. — B. W. Speekman, Der Deutsche Held. — M. v. Steen, Joego-Slavië IV. Bosnië en de Hercegovina. — J. Beuns, De Grondrente. — J. C. J. Groot, George Eliot en haar Romans. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

April: Fr. de Bruijn, Voetstappen van den tertiairen mensch. — J. Beuns, Is de Tijdsverschil-theorie door Innocentius XI veroordeeld? — H. Bolsius, Gezonde Voedingsvoorwaarde. — P. Albers, Historisch Nieuws. — Dez., Dr. P. J. H. Cuypers. — Meded. — Uit de Pers.

Mei: Canisius-nummer.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Blok, Willem de eerste: Onze Eeuw 1921, April (Japikse); Tijdschr. v. Gesch. XXXV, nº. 5-6 (v. Gelder); Revue hist. CXXXV, nº. 2 (Waddington); Lit. Zentralbl. 1921, nº. 13 (J[apikse]).

Meijer Drees, Stroomingen: Lit. Zentralbl. 1921, nº. 13 (Menne).

Heymans, Renaissance: Tijdschr. v. Gesch. XXXV, nº. 5-6 (Tenhaeff).

Huizinga, Herfsttij: Tijdschr. v. Gesch. XXXV, nº. 5-6 (Tenhaeff).

Posthumus, Documenten: Tijdschr. v. Gesch. XXXV, nº. 5-6 (v. Nierop).

Certamen Poeticum Hoeufftianum

Praemium aureum reportavit FRANCISCUS SOFIA ALESSIO RADICENENSIS qui carmen cecinit cui titulus ASTERIË. Post hoc magna laude ornata sumptibus legati in lucem haec edentur carmina:

Regnum paupertatis. Telemachus. Arminius. Davi reditus ad inferos. Optarim pro bile iecur tibi Flacce moveri. Epistola Flori ad Horatium. De velivolo curru, si poetae ad tempus scidulae aperiendae dederint veniam, quod iam fecit *Carlo Bianchini* qui carmen fecit c. t. Davi reditus ad inferos.

C. VAN VOLLENHOVEN,
Ord. lit. Acad. Reg. Neerl. praeses

Digitized by Google

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

ANTIEKE CULTUUR
ONDER REDACTIE VAN
Dr. D. COHEN, Dr. E. SLIJPER
en Dr. H. WAGENVOORT.

Zoo juist verschenen:

III.
GRIEKSCHE KUNSTGESCHIEDENIS
door Dr. F. MULLER Jzn.,
Hoogleeraar aan de Gem. Universiteit van Amsterdam.
Geïllustreerd. : : Prijs f 1,90
Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

J. Matthijs Acket
VERZAMELDE OPSTELLEN
Ingenaaid f 3,25, gebonden f 4.40

Dit twaalftal opstellen over literatuur van Acket, den veelgelezen schrijver der studies over Thomas à Kempis en Van Deyssel, beteekent een nieuw en frisch geluid in onze letteren.

Groote kennis en weldadige geestdrift spreken uit dit boeiend geschreven boek.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

Zooeven verschenen
Het Beroep van Advocaat
DOOR
Mr. J. A. TELDERS
Landsadvocaat
Prijs 30 Cent

Bovenstaande brochure is de eerste van een drietal, dat wij op verzoek van de Juridische Faculteit der Leidsche Studenten uitgeven. Deze eerste brochure bevat een korte schets van het beroep van Advocaat. In de tweede brochure zal geschetst worden de toekomst van den jurist bij de Rechterlijke macht, terwijl in de derde de toekomst van den jurist bij het Bankwezen zal worden behandeld.

Deze drie brochures zijn niet alleen van belang voor juridische studenten, doch ook voor juristen, die reeds in de Advocatie, bij de Rechterlijke macht of in het Bankwezen werkzaam zijn.

De prijs van elke brochure is **30 cent.**

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ — LEIDEN

J. KOOPMANS
Middelnederlandse Romans
Ing. *f* 3.25, geb. *f* 4.40

In dezen tijd van opleving der romantiek zal deze verklarende beschouwing over de middeleeuwsche ridderromans zeer in den smaak vallen. Zij is helder en boeiend geschreven, ondanks een diepgaande documentatie zonder vertoon van geleerdheid.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE
LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

12 Nummers — 66ste Jaargang — Per jaar f 1.—

De **Nederlandsche Bibliographie**, het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. — No. 10. — Juli 1921.

Panconcelli-Calzia, Experimentelle Phonetik (Kloeke).
Traube, Kleine Schriften (S. G. de Vries).
Stein, Kharosthi Inscriptions, I: Text, by Boyer, Rapson and Senart (J. Ph. Vogel).
Heusler, Deutscher und antiker Vers (F. Kossmann).
Catalogus der Fransche Taal- en Letterkunde in de Kon. Bibliotheek, II-IV (Serrurier).
Annales de la société J. J. Rousseau, XII (Gallas).
Weber-Riesz, Allgemeine Weltgeschichte, I (H. v. Gelder).
Klappstein, Vier turkestanische Heilige (Houtsma).
Opvoeding en Onderwijs:
Acket, Verzamelde Opstellen (Tinbergen).
Schoolboeken:
De Brouwer en Slijper, Oefeningen bij de Syntaxis, I (Brinkgreve).
Lecoutere, Schets v. d. ontwikkelingsgang der Nederl. letterkunde (A. Greebe).

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

G. Panconcelli-Calzia, Experimentelle Phonetik. (Sammlung Göschen). Berlin und Leipzig, Vereinigung wissenschaftlicher Verleger Walter de Gruyter & Co. 1921.

Het is een goede gedachte geweest van schrijver en uitgever, om dit overzicht van de resultaten der experimenteele phonetica in den beknopten vorm van de bekende verzameling Göschen te doen verschijnen. P.—C. is sinds jaren leider van het model-ingericht phonetisch laboratorium te Hamburg en heeft in deze hoedanigheid tallooze proeven kunnen nemen op personen van den meest verschillenden landaard. De resultaten van deze eigen onderzoekingen nemen in het werkje een vrij groote plaats in, maar daarnaast is ook de vakliteratuur uit Binnen- en Buitenland verwerkt. Dat er althans vóór 1914 veel over het hoofd gezien is, zal men van den schrijver der „Bibliographia phonetica" wel niet kunnen aannemen.

Over de waarde van het experimenteel-phonetisch onderzoek zijn de geleerden het nog niet eens. Men leze de felle kritiek van van Ginneken (*Als ons moedertaalonderwijs nog ooit gezond wil worden*, blz. 12—13) die de resultaten zoo miniem acht, dat „een voorstander der moderne menschen-oeconomie eenvoudig de haren te berge rijzen." Men kan daarop antwoorden, dat menig medicus of mathematicus zich met soortgelijke ontsteltenis pleegt af te wenden van onze linguistische literatuur .... wat dan toch per slot van rekening niets anders bewijst, dan dat *onze* belangstelling en methode van onderzoek *hem* vreemd zijn. Toegegeven moet worden, dat de philoloog zich over het algemeen in een phonetisch laboratorium niet thuis zal voelen. De phonetica is langzamerhand een bijzonder vak van wetenschap geworden, waartoe zich in de eerste plaats physiologen en medici voelen aangetrokken. Maar toch zou men verkeerd doen de banden tusschen de philologie en de experimenteele phonetica geheel te verbreken. Doen zich bij het onderzoek der levende taal bij zekere taalklankverschijnselen moeilijke kwesties voor, hebben we tevergeefs gepoogd, door scherp luisteren gewaar te worden, wat voor verborgen werkingen er in de spraakwerktuigen plaats hebben, dan zullen we goed doen, in het phonetische lab. ons licht op te steken; we kunnen ons door een ervaren laborant omtrent de te gebruiken instrumenten laten voorlichten en dan met zijn hulp de noodige experimenten op bepaalde dialectsprekers verrichten. In vele dubieuze kwesties, die tevoren onoplosbaar schenen, geven de instrumenten uit het phonetisch laboratorium ons wit op zwart (van het beroet papier) een antwoord, dat voor geen dubbelzinnigen uitleg meer vatbaar is.

Uit het boekje van P.—C. zal men zich allereerst kunnen orienteeren omtrent den aard der proefnemingen, die men in het lab. zal kunnen verrichten. Jammer is het (hoewel zeer verklaarbaar), dat illustraties geheel ontbreken. In dit gemis zal ten deele schr's prachtig geïllustreerde *Einführung in die angewandte Phonetik* (Berlin 1914) kunnen voorzien. Met genoegen zag ik een uitvoerig hoofdstuk gewijd aan de grammophoon en de phonograaf. Dat deze instrumenten van beteekenis zijn bij de beoefening der levende taal, zal geen linguist willen ontkennen. Eenige teleurstelling wordt ons bereid door de mededeeling van Goldhammer (waarbij zich onze landgenoot Struycken aansluit) dat „die durch Phonograph und Grammophon aufgenommenen Klänge physikalisch im allgemeinen durchaus verzerrt sein müssen" (blz. 37).

Leiden. G. G. Kloeke.

Digitized by Google

Ludw. Traube, Kleine Schriften. Hg. von **Sam. Brandt.** (= Vorlesungen und Abhandlungen v. L. Traube. Hg. von **Franz Boll.** Bd. III). München, C. H. Beck. 1920. (Pr. M. 35).

De Redactie van het *Museum* heeft mij een weemoedig genoegen verschaft door mij bovengenoemd boek ter aankondiging toe te vertrouwen. Aldus vond ik aanleiding het nauwkeuriger door te lezen dan anders waarschijnlijk het geval geweest zou zijn. En zeker is het een genoegen met piëteitvolle gedachte aan den al te vroeg overleden auteur te herlezen wat destijds bij verschijning in verschillende periodieken de aandacht trok door geleerdheid en scherpzinnigheid. Over vele der thans herdrukte opstellen heb ik voor en na het verschijnen drukke briefwisseling met den schrijver gevoerd; reeds vroeg was ik met hem in betrekking die echter eerst meer intiem werd na zijn „O Roma nobilis" (1891), eene verhandeling evenzeer uitblinkende door groot vernuft als door eene werkelijk bewonderenswaardige kennis en zeker behoorende tot het beste wat Tr. geleverd heeft. Het is jammer dat dit voortreffelijk werk niet in dezen bundel is opgenomen. De reden daarvan ligt in de omstandigheid dat het oorspronkelijk werd gepubliceerd in de Abhandlungen der Beiersche Akademie d. Wet. en de heer Brandt alles wat daarin verscheen, wegliet, daar het afzonderlijk gemakkelijk te raadplegen zou zijn. Hierin vergist hij zich, naar ik meen. Zij die als hij gewoon zijn te werken ter plaatse waar eene groote openbare bibliotheek gevestigd is, maken zich dikwijls eene al te gunstige voorstelling daaromtrent. Voor velen zijn zulke Abhandlungen allesbehalve toegankelijk en dan gewoonlijk nog in dikke zware banden met allerlei heterogenen inhoud, waardoor het zeker niet gemakkelijk wordt een stuk voor rustige lectuur beschikbaar te krijgen of voortdurend bij de hand te hebben. Het zou dus wel een nuttig werk geweest zijn die fraaie en in menig opzicht baanbrekende verhandeling te herdrukken voor het gebruik en ten profijte van velen.

Overigens is de keuze en is het samenstellen van den bundel zeker met de grootste zorg geschied. Men vindt er zelfs in wat de auteur zelf niet eens tot een artikel verwerkt heeft, b.v. zijne opmerkingen omtrent een eigenaardig gebruik van het afkortingsteeken voor *-us*, door Traube in een brief aan Delisle medegedeeld en door dezen sedert met andere opmerkingen dienaangaande gepubliceerd. Thans is daarvan een artikel hier gemaakt met leerrijke aanvullingen, waarbij slechts gemist wordt de vermelding dat men een spoor van dit gebruik ook vindt in den cod. Heidelberg. van Plautus. In de voorrede tot de reproductie daarvan zegt Zangemeister dat dit „errore" aldaar zou voorkomen. Maar, zooals ik meen aangetoond te hebben in mijn Album palaeogr. p. XXIV, is dit niet juist en geldt het hier wel degelijk een oud en vrij ver verspreid gebruik.

Een aardig en geleerd artikel over de verhandeling „Quid sit ceroma" is herdrukt zonder die verhandeling zelve, waardoor het aan belang verliest. Wel wordt verwezen naar de sedert verschenen uitgaaf achter de brieven van Servatus Lupus, maar niet wordt herinnerd aan de toch zoo curieuse bijzonderheid, dat Traube hier een steek liet vallen en als „ineditum" opdischte wat reeds Baluze had uitgegeven en Migne had herdrukt. Voor den naam van Tr. kon dit uitteraard geen kwaad, daarvoor staat hij veel te hoog. Maar voor tijd- en vakgenooten was het destijds curieus en tot op zekere hoogte een troost te zien dat zelfs hij, de primus inter pares, tot zulke eene vergissing kon komen, die hij trouwens zelf volmondig en op haast comisch-bescheiden wijze erkend heeft.

De groote massa werk door Traube in betrekkelijk korten tijd (hij overleed helaas reeds op 45-jarigen leeftijd) overal verspreid geleverd, is hier praktisch verdeeld in drie groepen: klassieke philologie, middeleeuwsche philologie, palaeographie en handschriftenkunde. In die groepen zijn de artikels gerangschikt zooveel mogelijk naar chronologie der behandelde auteurs of onderwerpen. Dit lijkt geene gelukkig gekozen indeeling. Chronologie zou m.i. hier uitsluitend te pas komen voor het verschijningsjaar der artikels, zoodat men de voortdurende ontwikkeling van den auteur kon gadeslaan, hem als 't ware kon bespieden bij den voortgang zijner studiën. Afgezien van dit bezwaar, moet erkend worden, dat alles met de uiterste zorg behandeld is en dat prof. Brandt zich hoogst verdienstelijk heeft gemaakt door die zorg en door de toevoegingen waarmede hij elk artikel tot op den huidigen dag heeft bijgewerkt. Hij toont hier eene toewijding en eene kennis der uitgebreide en overal verspreide literatuur, die bewondering afdwingen. Hetzelfde geldt van hetgeen prof. Boll als algemeen leider van de uitgaaf der Vorlesungen und Abhandlungen in zijn „Vorwort" ten beste geeft, met name van zijne geleerde aanvullingen op de *Nomina sacra*.

Dit 3e deel der oorspronkelijk op 5 deelen geraamde uitgaaf der Vorlesungen und Abhandlungen zal het laatste moeten blijven. De tijdsomstandigheden veroorloven de voortzetting niet. Nu het dus afgesloten moest worden en één geheel vormen, is dit 3e deel voorzien van registers op alle drie deelen te zamen. Met de samenstelling daarvan heeft zich Traube's bekende leerling en opvolger prof. Paul Lehmann belast. Ook aan hem komt veel dank toe voor zijn even nauwkeurig als nuttig werk.

Leiden. S. G. de Vries.

Kharosthi Inscriptions discovered by Sir **Aurel Stein** in Chinese Turkestan. Part. I. **Text of Inscriptions discovered at the Niya Site** 1901. Transcribed and edited by **A. M. Boyer, E. J. Rapson, and E. Senart.** Published under the authority of His Majesty's Secretary of State for India in Council. Oxford, at the Clarendon Press. 1920.

Onder de kleine groep van geleerden die zich hebben gewijd aan het archaeologisch en geografisch onderzoek van Centraal Azië neemt de als Engelschman genaturaliseerde Hongaar Sir Aurel Stein ongetwijfeld de eerste plaats in door zijn drie aan resultaten zoo uiterst rijke ontdekkingsreizen in Chineesch Turkestan van de jaren 1900-'01, 1906-'08 en 1913-'16. Het is tot nog toe Stein's gewoonte geweest van zijn reizen eerst een eenigszins populair relaas („a personal narrative") te doen verschijnen en daarna een zeer uitvoerig en zuiver wetenschappelijk verslag. Zoo verscheen over de expeditie van 1900-'01 (afgezien van een reeds in 1901 te Londen uitgekomen *Preliminary Report*) eerst *Sand-buried ruins of Khotan*, London 1904, en daarna *Ancient Khotan*, 2 dln., Oxford 1907. Evenzoo bezitten wij in *Ruins of desert Cathay*, 2 dln., London 1912, het populaire verhaal van de tweede ontdekkingsreis van 1906-'08, terwijl het groote definitieve werk *Serindia* binnenkort het licht zal zien. Hoewel het beschaafde publiek, dat belang stelt in Stein's

Digitized by Google

onder zooveel gevaren en ontberingen verrichten arbeid, alle reden heeft den schrijver dankbaar te zijn voor de onbekrompen wijze waarop hij in boeiende reisverhalen daaraan openbaarheid heeft gegeven, toch kan het wel niet anders of deze dubbele publiceering moest leiden tot vertraging zelfs bij een geleerde van zoo verwonderlijke werkkracht als Stein. Neemt men in aanmerking, dat de beide deelen van het „voorloopige" werk *Ruins of desert Cathay* meer dan 1000 bladzijden druks beslaan, dan zal men zich niet verwonderen dat het hoofdwerk *Serindia* nu eerst gaat verschijnen zooveel jaren na die tweede reis, die het beschrijft. En in dien tusschentijd heeft de onvermoeide onderzoeker al weer een derde reis ten einde gebracht, die zich uitstrekte over een wijder grondgebied en een nog grootere tijdsruimte omspande dan de beide vorige. Van deze expeditie zal dan ook geen „personal narrative", maar mettertijd „alleen" een definitief verslag worden gepubliceerd. Onlangs hebben wij te Leiden en Amsterdam het voorrecht gehad een boeiend relaas van die gedurende de oorlogsjaren uitgevoerde derde expeditie uit Sir Aurel's eigen mond te mogen vernemen.

In de daareven genoemde vier werken geeft Stein ons een hoogst nauwkeurig en voortreffelijk geïllustreerd verhaal zijner onderzoekingstochten waarbij de opgravingen een groote plaats innemen met de beschrijving van de door hem onderzochte bouwvallen en de daarbij aan het licht gebrachte voorwerpen. Bijzonder rijk was daarbij de oogst van geschreven documenten en zoo uiteenloopend waren zij in taal en schrift, dat het zelfs aan een taalkenner als Stein onmogelijk was aan deze zijne vondsten meer te wijden dan een zeer voorloopig onderzoek. De ontcijfering en verklaring van die honderden documenten in Sanskrit, Prākrit, Chineesch, Tibetaansch, Pehlevī, Perzisch en Turksch, om niet te spreken van die in onbekende talen, moest Stein overlaten aan specialisten, waarvan hij in de inleiding van zijn *Ruins of desert Cathay* niet minder dan vier-en-twintig bij name noemt. Beter dan in tijdroovend epigrafisch speuren in het studeervertrek kon Stein zijn energie aanwenden in de woestijnen van Turkestan met het verzamelen van nieuw materiaal.

In het hier aangekondigde werk hebben wij thans de eerste uitgave van 427 inscripties, die afkomstig zijn van Stein's eerste expeditie van 1900-'01. Bij die gelegenheid bepaalde zich het onderzoek hoofdzakelijk tot de omstreken van Khotan. Eind Januari bereikte Stein een „ancient site" aan de Niya rivier, waarop een inlandsche schatgraver zijn aandacht had gevestigd. In dit eenzame oord bracht Stein drie weken door. Zijn moeite werd beloond door een vondst van honderden documenten meest van hout, die uit de 1ste en 2de eeuw na Chr. dagteekenen.

Het zijn inderdaad „brieven", bestaande uit twee houten, meest wigvormige plankjes, samengebonden met touw en verzegeld met zegels van leem, die vaak getuigen van een Hellenistischen invloed, die langs den weg van Bactrië en Gandhāra tot deze oostelijke streken moet zijn doorgedrongen. Enkele dezer houten brieven werden gevonden in gezegelden, dus ongeopenden toestand. Het was een geheel archief uit de eerste twee eeuwen onzer jaartelling, dat dus aan het licht werd gebracht. Niet weinig merkwaardig is het dat voor deze officiëele correspondentie een Prākrit, d.w.z. een Indisch dialect, werd gebruikt. Op zijn tweede reis heeft Stein zulke documenten nog veel oostelijker aangetroffen, nl. in de streek van het Lop Nor.

De te Niya gevonden stukken zijn geschreven in een linksloopend schrift, dat Kharoṣṭhī wordt genoemd en van Arameeschen oorsprong is. Ook in Gandhāra en Panjāb was dit schrift in zwang gedurende de periode van 300 v. Chr. tot 300 n. Chr. Zoowel taal als schrift der documenten van Niya wijzen op kolonisatie van Khotan door kolonisten uit het noord-westen van Indië, een gevolgtrekking op verrassende wijze bevestigd door een overlevering die de Chineesche pelgrim Hiuen Tsiang ons heeft bewaard.

Wat nu de eigenlijke inhoud is van het door Stein aan de Niya-rivier ontdekte archief, dat zal behalve voor de vakmannen voorloopig nog een geheim blijven, aangezien in de hier aangekondigde uitgave slechts de tekst der documenten wordt afgedrukt. Ieder die ooit te maken heeft gehad met inscripties in dit lastige schrift zal zeker den arbeid niet onderschatten, dien deze publicatie moet hebben gekost. Moge zij spoedig worden gevolgd door een vertaling of althans een bespreking van den inhoud der hier gepubliceerde teksten, Aan het werk zijn zes platen toegevoegd, waarop negentien der beschreven stukken zijn gereproduceerd, terwijl nog een dertiental vroeger reeds zijn verschenen in Stein's *Ancient Khotan*. Ongetwijfeld ware reproductie op ruimer schaal niet ongewenscht geweest, waar het een schrift geldt, waarvan de elkander vaak gelijkende lettervormen niet zelden aanleiding kunnen geven tot onzekerheid. Deze opmerking moet niet worden opgevat als een blijk van wantrouwen in de drie bewerkers der hier ontcijferde teksten, wier bevoegdheid op dit terrein algemeen wordt erkend. Wij zijn hun dan ook dankbaar voor dit voortreffelijk uitgegeven boekdeel, dat ons de eerste uitvoerige behandeling brengt van een deel der epigrafische schatten, die Sir Aurel Stein in de woestijnen van Turkestan heeft opgedolven.

Leiden. J. Ph. Vogel.

A. Heusler, Deutscher und antiker Vers, der falsche Spondeus und angrenzende Fragen. Strassburg Trübner 1917. (Quellen u. Forschungen z. Sprach- und Culturgesch. d. German. Völker 123 Heft). (Pr. M. 6.50).

Sedert de tijden van Klopstock hebben de hoogduitsche dichters, kleinere zoowel als de allergrootste, gebruik gemaakt van rijmlooze versvormen in wier rythme zij eenig grieksch metrum meenen na te bootsen; zij hebben daarmee aan dergelijke verzen een blijvende plaats in de duitsche letterkunde verzekerd. Een bewuste ontleening als deze moest uiteraard van den aanvang af begeleid worden door een theorie, die zoowel de verkieslijkheid van het nagevolgde voorbeeld als de mogelijkheid en de gewenschte wijze der nabootsing in het licht stelde. De onoverkomelijke tegenstrijdigheden, die tusschen de navolging en de voorbeelden moeten blijven bestaan, en de ijverige pogingen der theoretici, die te goeder trouw de juistheid der nabootsing trachten aan te toonen, behooren tot de dankbaarste en leerzaamste onderwerpen voor den historicus; hier valt vaak het vrome zelfbedrog dat de geschiedenis leidt in al zijn sluipwegen te volgen.

Een belangrijke grieksch-metrische litteratuur is

Digitized by Google

in het nederlandsch niet ontstaan; zeer groote dichters ontbraken; Bilderdijk, indien men dezen daartoe zou willen rekenen, verzette zich ertegen: Ossian in hexameters (van de Kasteele had dit gedaan) was hem een gruwel en hijzelf beproefde het in.... alexandrijnen. Toch hebben de metrische verzen en de betoogen daarvoor hier opschudding genoeg gebracht en een rijke theoretische ader geopend. Kinker's Prosodie is zeker de belangrijkste vrucht die de metrische dichtkunde in Nederland heeft doen rijpen, de latere zuid-nederlandsche dichters niet te na gesproken.

In Duitschland bestaat een zeker gemeen-oordeel, dat onderscheid maakt tusschen een „mooier" en een „juister" wijze van navolging; als voornaamsten vertegenwoordiger van de eerste noemt men Goethe, van de tweede Platen. De beteekenis van een dergelijke uitspraak en de maatstaven, die in dezen bij de beoordeeling dienen, vormen het onderwerp van Heusler's onderzoek. Het spreekt van zelf, dat een deugdelijke moderne behandeling van dit detail niet mogelijk was zonder breeder uitzicht op de vormeischen van het germaansche vers in het algemeen. Daarom vooral is deze studie van den Bazelschen hoogleeraar een belangrijke bijdrage tevens voor de nederlandsche philologie.

De vraag hoe een germaansche taal zich verhoudt tot de klassieke verstheorie, kwam in de tweede helft der 18e eeuw niet voor de eerste maal aan de orde. Reeds in de 16e en 17e eeuw had men zich ermee bezig gehouden, hoe wij in onze talen (hetzij duitsch of nederlandsch) voeten vormen, in dezen tijd in het bijzonder jamben en trocheeën. Heusler geeft een overzicht van de theoretische beschouwingen, gedurende deze eeuwen te berde gebracht en tracht die naar hun standpunt te rangschikken. Hij vindt een scala van vier trappen, wier geleidelijke ontwikkeling echter niet volkomen met de geschiedkundige volgorde gelijk opgaat. Op de *eerste trap* plaatst hij degenen, die kortweg met lange en korte lettergrepen rekenen en meenen (of schijnen te meenen) dat hiermee ook voor onze talen een zonder meer afdoende maatstaf gegeven is, „die roh quantitierende Lehre des 16. Jhs." Hiernaast ontstond spoedig het inzicht van de *tweede trap*: dat namelijk de bij de klassieken door lengte en kortheid bepaalde versfactoren bij ons als kenmerk al of niet den klemtoon moeten dragen, een zienswijze die zich zonder moeite opdrong bij de beschouwing der algemeen toegepaste alterneerende versschema's. De gelijkstelling van lang-kort met beklemd-onbeklemd had verscheiden schakeeringen; men verwisselde beide eenvoudig, noemde een lettergreep met klemtoon daarom lang en omgekeerd, of men beweerde dat klemtoon lang maakt in het algemeen, of alleen dat dichters daaraan hun benoodigde lange lettergrepen kunnen herkennen. Als *derde trap* onderscheidt Heusler hen, die verklaren dat er in onze talen in het geheel van lengte geen sprake is, dat wij daarmee dus ook niet hebben te rekenen, maar ons eenvoudig aan het onderscheid van beklemtoond en onbeklemtoond hebben tè houden. De overgangen tusschen het 1e en 2e standpunt zijn zeer subtiel, Heusler zelf bespreekt nog verscheiden gevallen van „vermenging" dezer twee. Ik zou het niet wagen, naast de duitsche auteurs, die erin gerangschikt zijn, de nederlandsche theoretici in te deelen. Meenden allen, die van lang en kort spraken en toch klaarblijkelijk de lettergrepen volgens den woordklemtoon in die beide klassen verdeelden, dat zij een verschil in tijdsduur waarnamen? De meesten waarschijnlijk, sommigen zeker wel, zooals Jan van Belle, van Alphen en later Dautzenberg c.s. Eenigen echter zeggen nadrukkelijk, dat wij de lengte „naar het accent nemen" (van Mander, Hooft, van Heule). Duidelijke vertegenwoordigers van de 3e trap kunnen wij wel naast Opitz stellen: vooreerst van der Mijl, in menig opzicht diens leermeester, hoewel Heusler hem juist deze plaats niet geheel wil toewijzen [1]), later de heeren van Nil Vol. Ard., die de verhandeling over de accentus samenstelden (in: Verh. van der letteren affinitas enz. 1728). Ook Huygens naderde misschien tot deze meening met zijn uitspraak, dat „les tons ou accens naturels" der lettergrepen „la *seule* marque de leur quantité" zouden vormen.

Als *vierde trap* beschrijft Heusler zijn eigen inzicht: niet de spraakkundige kenmerken van lengte of klemtoon en hun tegengestelden zijn de eigenlijke formanten van het vers, maar arsis en thesis, en dit in het nieuwgermaansch zoo goed als in de klassieke talen. Indien onze dichters dus een grieksch schema willen nabootsen, moeten zij niet lengte aan lengte of lengte aan klemtoon doen beantwoorden, maar thesis aan thesis; en een thesis kan bij ons lang of kort zijn en kan meer of minder klemtoon dragen; de plaats in het vers is thesis (Hebung) of arsis (Senkung) niet de lettergreep; deze dient slechts voor zoo'n plaats passend nml. „hebungsfähig" te wezen, wat zij door allerlei eigenschappen van zich zelf (b.v. klemtoon, lengte) of ook door haar plaats in het geheel kan worden (blz. 24). Hiermee is Heusler tot het m.i. eenig juiste inzicht genaderd, waarop alle verdere vruchtbare beschouwing van onzen versbouw gegrond moet zijn. De groote fout der leeraars van trap 1 tot 3 bestond niet alleen uit een verkeerd bepalen der duitsche „Gegenwerte" van — en ⏑, er school een „allgemeinere, grundsätzlichere Unklarheit" achter: „die nachzuahmenden Metra schwebten ihnen als *Silbenreihen* vor, als Ketten langer und kurzer Silben. Statt dessen müssen wir bei jedem Metrum, das wir in unsrer Sprache nachbilden wollen zu allererst die Frage stellen: welchen Rhythmus hat es? *Rhythmus* als sinnliche, gehörte Grösse verstanden, als eine Grösse, die wir in reinen Stimmklängen oder in *lalala* oder mit fingernder Hand uns gegenständlich machen können" (blz. 67).

Intusschen hoefde de praktijk door deze theoretische geschillen niet te worden verontrust, zoolang men de gewone alterneerende schema's bezigde; daarin volgden regelmatig arsis en thesis na elkaar en het was betrekkelijk onverschillig of men zich deze voorstelde als onderscheiden door duur of door nadruk. Men kon zelfs den eenen of den anderen factor in de voordracht doen overwegen en het maakt zeker eenig verschil of bij den dichter zelf meer deze of gene wijze van hooren het overwicht had. Anders werd dit echter zoodra men hexameters

[1]) Het vb. op blz. 18 is niet v.d. Mijls eigenlijke uiteenzetting (Lingua Belgica p. 169) maar een „Additamentum" (ib. p.259), dat polemiseert tegen de miskenning der klemtoonen door sommige buitenlandsche nabootsers van hexameters en ode-maten: illa syllaba sit longa in qua est accentus, d.w.z., zooals hij zelf onmiddellijk doet volgen: eo *loco metri Latini*, ubi longa *praecipitur* (wordt voorgeschreven!) ponatur syllaba cum accentu.

Digitized by Google

en andere meer samengestelde metra, waarin „voeten" van twee en van meer lettergrepen elkaar afwisselen, ging gebruiken. Hoe beantwoordde men aan een schema, dat spondeeën en dactylen als gelijkwaardige grootheden ondereen mengde ? Tot nog toe had men steeds ongevaarlijk aan een „lange" de eigenschappen eener thesislettergreep kunnen verbinden; wat nu te beginnen met de lange 2e lettergreep van den spondeus ? Tegen twee klemtoon-syllaben als één voet verzette zich het gehoor; de ontwikkeling leidde ertoe dat men het voorshands hield op een sterke en een zwakkere en daarbij erkende, dat de spondeus in onze talen minder aangenaam was en vrijelijk door een trochaeus vervangen mocht worden; aldus bij Klopstock en de velen, ook hier te lande, die hem volgden. Scherper theoretici meenden echter, en volgens de nog steeds in het oog gehouden moren-theorie terecht, dat hiermee de regelmatigheid van het schema verbroken werd; in plaats van louter voeten met 4, ontstond thans een mengsel van voeten met 3 en 4 tijden. Zij stelden de werkelijke lengte als eenig criterium, zochten daarvoor kenmerkende eigenschappen in de taalklanken der lettergreep en meenden zoo, buiten de klemtoonen om of daartegen in, het klassieke voorbeeld getrouw te blijven. Zoo kwam men tot de spondeeën, die eenvoudig uit twee zoogenaamd lange lettergrepen bestonden en waarin de geschiktheid der eerste boven de tweede om in thesi te staan veronachtzaamd werd. Heusler beschrijft uitvoerig en met fijne onderscheiding de verschillende vormen van den „falschen Spondeus" en de geschiedenis van zijn optreden. Van Klopstock loopt de lijn over Schiller, Goethe en Voss naar de strengsten, Schlegel en Platen. Vooral aan de analyse van Goethe's hexameters, waarbij de dichter in later tijd wel de hulp van prosodische specialisten heeft ingeroepen en zoo ook meer dan vroeger aan het ideaal der gewaande juistheid heeft geofferd, is een uitvoerig en vruchtbaar onderzoek gewijd.

In plaats van in bijzonderheden af te dalen, wil ik hier de aanmerkingen die m.i. te maken zouden zijn, slechts in hun principieelen kern aanwijzen.

Hoewel ik het beginsel van Heusler's opvatting, zijn „4e trap", als het juiste beschouw, in zooverre hij los van de letters en klanken het rythme van den geheelen versgang volgt, meen ik toch dat zijn onverbiddelijke afkeuring van alle vergrijpen tegen de „hebungsfähigkeit" niet geheel vrij is van een zekere eenzijdigheid. Zeker juist is, dat onze alterneerende verzen een rythmischen val bezitten, die zich bij gewone voordracht beweegt over tonen (syllaben) van gelijken duur (Zeitverhältnis 1 : 1), dat wij echter door een andere „rhythmische Agoge", een „stärker stilisierende Behandlung des Sprachstoffs" (blz. 47), daarin verandering kunnen brengen door het sterke maatdeel (de thesis) te rekken, b.v. tot de dubbele lengte der arsis; dan ontstaat dus een drieledige maat ♩ ♪ Nu echter verklaart Heusler dat hij de duitsche hexameters niet anders kan hooren dan in dergelijke drieledige maat: d.w.z. dat dus de „dactylen" door drie evenlange noten kunnen worden weergegeven, de „spondeeën" daarentegen (die dan dus feitelijk trocheeën zijn) steeds de meer „stilisierende Behandlung des Sprachstoffs" moeten dulden. Daardoor wordt de eisch van hebungsfähigkeit voor de thesis van deze spondeeën in zijn oor dus zeer streng en missen deze „voeten" een zekere fluïditeit, die aan alle inheemsche verzen eigen is en ook voor de „dactylen" van hetzelfde schema naar Heusler's opvatting bewaard blijft. Deze vloeiendheid echter is een natuurlijke en noodzakelijke eigenschap van alle rythme, waaraan niet door eenige noodzaak of moedwil schematizeerend geweld is aangedaan (b.v. door begeleidende arbeidsgeluiden, dansbewegingen, tegenstemmen in muzikale polyphonie of een scandeerend philoloog). Een juiste doorvoering van het juiste inzicht, dat uit Heusler's studie valt te leeren, zal niet angstig zijn voor de aaneenschakeling van twee- en drieledige maten (zonder daarom in de normalisatie ♪ ♪ ♪ = ♪. ♪. te vervallen); zij zal veeleer de aesthetische symmetrie ook van objectief ongelijke waarden onder het oog moeten zien. Dan zal deze werkwijze ons in staat stellen een versrythme in zijn norm *en* zijn vrijheden te begrijpen en ons niet dwingen telkens ook bij de beste dichters fouten of afwijkingen aan te wijzen.

Leiden. Fr. Kossmann.

Catalogus der Fransche Taal- en Letterkunde in de Koninklijke Bibliotheek. Tweede, derde en vierde Deel. 1725—1919. 's-Gravenhage, Drukkerij Humanitas. 1919.

Met dit deel is een omvangrijke en nuttige arbeid voleindigd en de catalogus geheel compleet geworden. De oud-bibliothecaris kan met trots terugzien op dezen rijken voorraad studie-materiaal door hem, in samenwerking met zijn assistente, mej. A. de Kempenaer, verzameld en — als ware het een afscheidsgroet — kort voor zijn aftreden geheel voltooid in druk verschenen. Een ieder die zich op de studie van het Fransch toelegt, zal met groote waardeering en erkentelijkheid van dit kostbaar hulpmiddel gebruik maken.

Op de moeilijkheden die de niet altijd duidelijke of practische rangschikking der boekwerken oplevert, en waarop ik in een vorige kritiek [1]) gewezen heb, zal ik hier niet terugkomen.

Met blijdschap begroette ik de verschijning van het laatste deel, hopende dat het eindelijk het „Cesam open U", in den vorm van het lang begeerde register van schrijvers en onderwerpen zou brengen. Helaas, volgens een mededeeling vóórin geplakt, heeft de stijging der drukkosten noodzakelijk gemaakt dat van de toevoeging dier registers voorloopig moest worden afgezien. Dit beteekent niet minder dan dat de catalogus voorshands zoo goed als *onbruikbaar* blijft. Alleen wie over eindeloos veel geduld en tijd te beschikken heeft, of wie grondig thuis is in de chronologische opvolging der Fransche schrijvers, zal het werk met profijt kunnen raadplegen en loopt dan toch nog veel kans zich te vergissen. Het valt te betreuren dat dus voorloopig de catalogus, behalve voor de uitzonderingen die ik noemde, een Tantalus-kwelling zal blijven: men weet dat de bron overvloeit en kan er zich toch niet aan laven.

De plaatsruimte laat niet toe uitvoerige besprekingen te wijden aan den inhoud van alle vier de deelen van den catalogus. De groote auteurs zijn over het algemeen goed vertegenwoordigd, maar ook de minderen en zij wier werken slechts historisch belang hebben, zijn met

———

[1]) Zie Museum, Januari 1919.

Digitized by Google

treffende kennis van zaken uitgekozen. Dat er niettegenstaande het streven naar volledigheid ook onverwachte en ongewenschte lacunes zijn, valt niet te verwonderen. Opmerkelijk is de zorg waarmee de tijdschriftartikelen, die op Fransche schrijvers of hunne werken betrekking hebben, zijn verzameld en gesorteerd. Wie zich bezig houdt met het bestudeeren van den invloed der Fransche letterkunde in Nederland, zal zich kunnen vergasten aan de talrijke vertalingen van Fransche geschriften, die in de boekerij aanwezig zijn en nauwkeurig onder de oorspronkelijke vermeld staan. Buitengewoon rijk is de bibliotheek aan werken op tooneel-gebied, vooral waar het de achttiende eeuw betreft. Hoe goed is ook vertegenwoordigd de Molière-litteratuur, hoe rijk aan detailstudies over de verschillende stukken! (Jammer dat bekende werken als Larroumet, *La Comédie de Molière* en Moland, *Molière, sa Vie et ses Oeuvres*, ontbreken.) De moderne literatuur, tot en met 1919 is, in aanmerking genomen de hooge kosten der tegenwoordige boeken en de moeilijkheid om gedurende de oorlogsjaren de Fransche werken te bemachtigen, goed bijgehouden. Men vindt er, hoewel lang niet altijd zoo volledig als men zou wenschen, romans en studies van Gide, Duhamel, Romains, Clermont, Ghéon, Proust, Mayran, Salmon en vele anderen die zich in de laatste jaren naam hebben gemaakt. Onder de nieuwe dichters zijn vertegenwoordigd o.a. Péguy. Paul Fort, Jammes, Charles Guérin, Gregh, Tailhade; er zijn enkele bundels van Le Cardonnel, Apollinaire, Arcos. Men zou de gedichten van G. Kahn, la Comtesse de Noailles en van de jongeren Beauduin, Porché, Saint-Pol-Roux, om mij tot enkele namen te beperken, beter aangevuld willen zien. Onder de prozawerken is men verwonderd bekende romans van Léon Bloy, de gebr. Tharaud, Neel Doff, Hamp en de mooie studie van Suarès: *Trois Hommes*, niet aan te treffen. Ook op het gebied van het moderne tooneel blijft nog veel te wenschen over. Stukken van Hervieu, Donnay, Tristan Bernard, Bataille, Claudel, Curel, zijn er in voldoende mate om zich een oordeel over deze schrijvers te kunnen vormen. Veel ontbreekt echter van het oeuvre van Brieux, Abel Hermant, Bernstein, Fabre, Porto-Riche e.a. Namen als Pierre Wolff, de Croisset, Dujardin, Jouve, mist men geheel.

Den nieuwen directeur wacht een animeerende taak: de verzameling is van zóó groote waarde, dat zij zijn volle belangstelling verdient en haar betrekkelijke onvolledigheid dringt tevens haar, door aanvulling, nog doelmatiger te maken.

Leiden. C. Serrurier.

Annales de la société Jean-Jacques Rousseau, t. XII, 1918-1919. Genève, A. Jullien. z. j. [1921].

Ditmaal brengen de *Annales*, naast de gewone bibliographische rubrieken en de kroniek, niets anders dan de publicatie van de *Institutions chymiques* van Rousseau. Het voornaamste handschrift, 't ms. de Trélex (Waadtland), thans Bibl. te Genève Mf. 238, aangevuld met de ontwerpen Genève Mf. 240 en Neuchâtel 7884bis, wordt hier door Maurice Gautier gedeeltelijk uitgegeven, n.l. boek I, *des élémens des corps et de leur composition*, en van boek II, *des instrumens naturels*, de drie eerste hoofdstukken, zoodat later de rest daarvan en boek III, *des instrumens artificiels*, en boek IV, *des opérations*, moeten volgen. Van boek V zijn slechts enkele ontwerpen. Gelijk al zijn tijdgenooten heeft R. zich met exacte wetenschappen bezig gehouden: waar Mme du Châtelet en Voltaire Newton's onderzoekingen bestudeeren, Montesquieu over niersecretie schrijft, is Rousseau, bij Madame de Warens, in 1737 met natuurkundige onderzoekingen bezig, die hem bijna het leven kosten en hem zijn zoo belangwekkend testament doen opstellen. De *Institutions* zijn evenwel van later datum, 1747 ongeveer; zij schijnen bestemd te zijn geweest om, als een uitgeversonderneming, een vulgarisatie van de begrippen over „cette partie de la physique qu'on appelle chymie" te zijn. Uit den aard der zaak leent dit werk zich niet tot een bespreking in het *Museum*; ik wil slechts er op wijzen, dat de Heer Gautier als bronnen van dit compilatiewerk vaststelt: J. B. Sénac, J. J. Becher, Boerhave (voor boek II en een deel van III) en J. Juncker; misschien is 't van belang te vermelden, dat Rousseau Boerhave's *Elementa chemiae* (eerste Fransche vertaling pas in 1754) dikwijls tegenspreekt. De publicatie heeft alleen waarde uit geschiedkundig oogpunt, als een document uit den tijd waarin de scheikunde zich met moeite uit de alchemie begon te ontwikkelen.

Amsterdam. K. R. Gallas.

Georg Webers Allgemeine Weltgeschichte in 16 Bänden. Dritte Auflage, vollständig neu bearbeitet von **Ludwig Riesz.** Iter Band. Leipzig, Engelmann. 1919.

De noeste vlijt van Georg Weber schonk ons een Lehrbuch, eene kleine en eene groote Weltgeschichte. Alle drie zijn te recht zeer bekend geworden; de groote Weltgeschichte verdient dat het meest. Zij was voor haar tijd (de eerste druk verscheen in 1857) een bewonderenswaardig werk. Geheel alleen door hem opgezet en voltooid, overtrof zij nog de gelijksoortige werken van Rotteck en Schlosser, die kort te voren haar waren voorafgegaan, en vond alleen in de half voltooide Weltgeschichte van Ranke later op hare beurt haar meester. In 1882 verscheen zij in tweeden druk; thans, lang na Webers dood, in derden. Ludwig Riesz heeft de zorg voor die derde bewerking op zich genomen en nu een eerste deel daarvan uitgegeven. Het loopt van den aanvang af tot de Perzische Oorlogen. Van den ouden Weber is daarin bijzonder weinig overgebleven, eene onvermijdelijkheid, zooals ieder deskundige zal moeten toegeven. Men vraagt zich echter af: Waarom dan Webers glorieusen naam aan dien van Riesz gekoppeld? Doet hij thans dienst als uithangbord, om klanten te lokken?

In allen geval, wat Riesz hier geleverd heeft, is goed, uitnemend zelfs in hoofdzaak. Wat is bij eene Algemeene Geschiedenis de hoofdzaak? Riesz zegt het zelf. „Waar het in de eerste plaats op aankomt bij eene wetenschappelijke behandeling der wereldgeschiedenis, is, dat men het historisch leven weet uit te beelden; dat historisch leven, dat in den loop der eeuwen zonder onderbreking van den éénen volkerenkring tot den anderen voortschrijdt, en in zijn samenhang als een gemeenschappelijk fondament wordt gevoeld en erkend door alle volkeren, die er tegenwoordig deel aan hebben, als een bezit, dat nog in hen voortwerkt." Dien samenhang van historisch leven wilde hij bovenal geven, en daarin is hij zeker merkwaardig goed geslaagd. Niet afzonderlijke behandeling van Egyptenaren, Babyloniërs, Assyriërs, enz. enz.,

Digitized by Google

met verwijzing tijdens die behandeling naar het contact, dat de volkeren onderling hadden. Neen: synchronistische, algemeene behandeling zoo vroeg mogelijk en daarna steeds zoo volledig mogelijk. Het verband der volkeren is de hoofdzaak. Men heeft onlangs Eduard Meyer zeer geprezen, dat hij in den derden druk zijner Geschichte des Alterthums de wisselwerking in de geschiedenis der oudste menschengroepen zoo schoon naar voren heeft gebracht. Hier evenwel heeft Riesz hetzelfde in nog beslist gelukkiger mate weten te bereiken.

Hij begint met eenige hoofdstukken echt Duitsche Geschichtsphilosophie, onverteerbaar als zulke kost pleegt te zijn, vervolgt dan met eene meesterlijke schets der vóórhistorie, komt tot de alleroudste Egyptenaren en Tweestroomenlanders, stapt over hen, die nog altijd geen synchronistische behandeling toelaten, misschien wel wat al te vlug heen, maar maakt reeds vóór 2000 op draden opmerkzaam, die van het Nijl- naar het Euphraatdal en vice versa zijn gespannen, en begint omstreeks 2000 met zijne algemeene behandeling. Die blijft dan natuurlijk tot het einde. Algemeene gezichtspunten worden vooropgesteld en taai vastgehouden; nooit langer dan een tien of hoogstens twintig bladzijden verwijlt het verhaal bij éénzelfde volk; scherp treedt overal de samenhang naar voren, het ingrijpen der dingen in elkander, de gestadige verwijding van den historischen gezichtskring. De groei van den staat trekt vooral zijne aandacht, die, eerst in kleine menschengroepen besloten, imperialistisch altijd meer zijne macht naar buiten wil doen gelden. De cultuurfactoren worden vermeld, voorzoover zij die staatsmacht onmiddellijk schragen. Op het eind komt de bekroning: de steeds beter geordende staat schept de wereldomspannende rijken der Assyriërs en der Perzen.

Deze streng synchronistische methode heeft hare bezwaren. Als de handel der Phoeniciërs wordt besproken en zij in Griekenland met eene Indogermaansche bevolking in aanraking komen, moet, haar ter wille, plotseling de oorsprong der Indogermanen en het vele, wat daarmee samenhangt, worden opgehaald. Als Darius naar Indië tijgt, komt even onverhoeds de geheele Voorindische geschiedenis op het tapijt (om natuurlijk daarna voor eeuwen vrijwel weer geheel te verdwijnen). Als Egypte herleeft, doordien de Hethieten hunne oorlogen er tegen staken, rijzen als oorzaak dier verandering geheel onbekende Thracische stammen op, die in Klein-Azië vallen; bij hen, hunne plundertochten en de oorspronkelijke bevolking van Klein-Azië moet vrij uitvoerig worden stilgestaan. Zoo is er, klein en groot, van allerlei. Het hoofdbezwaar hierbij lijkt mij, dat voor nog weinig ingewijden op deze manier het overzicht over tal van bijzonderheden aanzienlijk wordt verzwaard. Men moet te veel tegelijk onthouden. Maar een kolossaal voordeel staat daartegenover. De oudere methode, die eigenlijk de Algemeene Geschiedenis in eene reeks van monographieën oploste, heeft toch ééne allerbedenkelijkste zijde. Hoe gaat het dan maar al te vaak met het inzicht in den loop van het *geheel*? Reeds lang en steeds meer beweegt men zich daarom in de richting, welke Riesz hier in hare uiterste consequenties aanvaardt. Theoretisch heeft hij gelijk. Of echter zijn radicalisme het laatste woord zal blijken te zijn? Zijn kranig boek toont in allen geval dat men ook in de oudste geschiedenis der menschheid bij het achterafduwen der afzonderlijkheden zeer dikwijls zonder eenige schade verder kan gaan dan tot dusverre gebruikelijk was.

Er zijn heel wat bijzonderheden, vooral in de Grieksche geschiedenis, waarin ik het met Riesz oneens ben. Daar wil ik echter niet op ingaan; een schrijver immers van eene Algemeene Geschiedenis moet heel dikwijls van anderen afhankelijk zijn en dus vergissingen maken. Bovendien wil het toeval, dat ik van de door hem behandelde stof juist het meest voor de Grieken mij bevoegd gevoel; terwijl hij blijkbaar voor die menschen met weinig zin voor statenbouw, voor orde en voor autoriteit geen voorliefde bezit en ook, dunkt mij, van hen weinig eigen studie heeft gemaakt.

Doch bezwaren van algemeenen aard tegen zijn boek wil ik nog enkele te berde brengen. Mijn grootste is wel dit, dat hij naar mijn smaak het hoogste leven van den mensch, zijn godsdienst, ethiek en kunst in de door hem geschetste volken te weinig laat uitkomen. Een mensch is het product van zijne godsdienstige (en zedelijke) opvattingen. Dat dit zoo is, demonstreert ook Riesz door zijne waarlijk prachtige behandeling van het Israëlietische volk. Hij wordt niet moede, het verheven, zedelijk karakter van hun godsdienst te verkondigen, maakt er de stuwkracht van hunner historie en verleent daardoor aan die historie een leven en een gloed als bij geen enkel ander volk. Maar hadden dan Perzen, Grieken, Egyptenaren niet ook een godsdienst met veel schoons, in allen geval — want dat is eene zaak van opinie — een godsdienst, waarvan stuwkracht uitging? De overweldigende meerderheid der Egyptische documenten heeft een religieusen inhoud. Gaat het aan, bij zulk een volk zoo weinig van hun godsdienst te vertellen, eigenlijk niet veel meer dan dat hij verward, eentonig en onzinnig was? Het valt op, dat, terwijl van den Israëlietischen godsdienst het hooge en schoone steeds naar buiten wordt gekeerd, van alle andere liefst het gelijkvloersche en leelijke wordt vermeld. Zij worden soms als „Aberglauben" aangeduid. En in dit verband is het zeker opmerkelijk, dat verder alleen van den Phoenicischen, volgens Riesz — en wie zou het met hem oneens zijn? — een der afstootendste der Oudheid, een eenigszins uitvoerig en samenhangend relaas wordt gegeven, omvangrijker dan al wat over Perzen, Grieken en Egyptenaren wordt in het midden gebracht.

Bij de Egyptenaren bijv. wordt over hun onsterfelijkheidsgeloof en over den Osirisdienst geheel gezwegen. En toch staat daarenboven de geboorte en wasdom van hunne plastiek en hunne bouwkunst met dat geloof in het allernauwste verband. Maar ook over de heerlijke oud-Egyptische plastiek wordt gezwegen. Met vermelding of niet-vermelding van kunst springt Riesz zeer eclectisch om. De letterkunde komt er verreweg het beste af: het Gilgamesj-epos, de Ilias, de Odyssee, Hesiodus, de historische en profetische literatuur der Israëlieten worden breed, wellicht naar verhouding soms te breed behandeld. De gewichtigste gebouwen worden vrij volledig geregistreerd; hun tijd, hun vorm, hunne grootte vooral wordt opgegeven. Maar dat die gebouwen uitingen zijn van een bepaald Egyptisch, Syrisch, Hethietisch geloofs- en geestesleven, innig saamgeweven met tijd en plaats van hun ontstaan, daarvan blijkt niets. Beeldhouwkunst,

Digitized by Google

schilderkunst en muziek moeten het met uiterst bescheiden vermeldingen doen. Er zijn nog altijd geschiedschrijvers, die uit beginsel het cultuurleven ver van hun geschriften houden. Maar dat beginsel is het bij Riesz niet. De Israëlietische godsdienst wordt prachtig besproken; de meer materieele kant van het cultuurleven, handel, industrie en practische uitvindingen verheugen zich juist bij de verschillende volken in eene bijzonder schoone en rijke behandeling. Wat het bezwaar is van dit min of meer veronachtzamen van het ideëele, hoogere zoeken der menschheid? Dat de menschelijke individuen en ook de volken dan zooveel meer onderling op elkander gaan gelijken. En juist bij de oude en zeer oude volken met hunne nog minder gecompliceerde toestanden is het zoo betrekkelijk gemakkelijk, om hunne individualiteit, hunne verschillen met nadruk te doen uitkomen. Wij voelen ook nog heden het onderscheid tusschen een Spanjaard en een Nederlander; maar het laat zich veel lastiger duidelijk onder woorden brengen dan tusschen een Griek en een Assyriër. Riesz, die aan deze factoren weinig aandacht wijdde, is de moeilijkheid niet kunnen te boven komen, dat ten slotte zijne verschillende volken eene onderlinge, globale overeenkomst vertoonen, die zij in werkelijkheid niet zoo sterk bezaten. Zijn onplastische, conventioneele stijl verhoogt nog dit bezwaar. De lezer van zijn geschiedboek, vrees ik, zal, als bij zoo honderden geschiedboeken onzer dagen, van tijd tot tijd de vraag op de lippen nemen: Zijn nu werkelijk de lotgevallen en kibbelarijen van al deze uniforme, lang doode menschen interessant genoeg, om ze nog te onthouden en te bestudeeren?

Eene tweede grief van algemeenen aard heb ik tegen de verhoudingen in Riesz' boek. Dit is natuurlijk iets zeer subjectiefs. De volkeren, die pas in de historie zijn komen kijken (Hethieten, Mitani, Alarodiërs), of omtrent wie pas nieuwe gezichtspunten zijn geopend (Etruscers, Thraciërs, Filistijnen), zijn, dunkt mij, wel wat uitvoerig behandeld. Het is uitermate begrijpelijk. Van de Phoeniciërs is meer (en uitnemend) werk gemaakt dan in de laatste halve eeuw gewoonte was. Dat acht ik eene deugd in plaats van eene fout; zij plachten te veel te worden verwaarloosd. Maar dan blijven nog de Israëlieten, waarvan, vermoed ik, geen deskundige zal ontkennen dat zij veel te veel plaats beslaan, de Grieken en vooral de Egyptenaren, die zich met eene te bescheiden ruimte en waardeering moeten tevreden stellen. De Israëlieten, zegt Riesz meermalen, zijn om hun godsdienst het belangrijkste volk der Oudheid. Zeer velen zullen dat grif beamen. Hun tempel is het „wichtigste Bauwerk, das die Weltgeschichte kennt" (p. 163). Maar zelfs wie ook dat grif toegeeft, ziet daarin nog geen reden, om alles, wat maar dat volk betreft, zoo omstandig mede te deelen. Van de vele, soms zeer kortstondige koningen der twee Israëlietische rijken wordt ons van geen enkelen naam en regeeringsduur gespaard. De oorlogen van David vergen meer plaats dan die van Cyrus, die van Jozua meer dan die van Thoetmosis III.

Riesz is zeer conservatief in de critiek. Dat is de mode tegenwoordig, eene zeer goede mode: het geslacht vóór ons heeft in dit opzicht niet weinig misdreven. Misschien nergens meer dan in de hypercritiek op den Bijbel. Zeer mooi is hier Riesz' behandeling der kwesties; hij verwerpt veel van de zoogenaamde „moderne critiek", doch niet te veel. Elders echter, vooral bij Grieken en Romeinen, lijkt hij mij minder maat te hebben gehouden. Hij herstelt veel als geschiedenis, wat toch heusch den toets niet kan doorstaan. Mommsen indertijd noemde zelfs niet de namen der zeven koningen van Rome. Daar lag een zekere pose in; maar in het wezen der zaak had hij gelijk. Dat Riesz nu weer van de laatste vijf koningen historische feiten meent te kennen (Shuckburgh in zijn History of Rome kende ze onlangs reeds van alle zeven), is voor gezonde toepassing der critiek niet aannemelijk te maken. En zoo staat het ook niet de historiciteit van den Tocht der Argonanten, van Aristodemus in den Eersten Messenischen Oorlog en met meer andere „feiten".

Nog iets over den opzet van het boek. Het is een leesboek, tekst zonder voetnoten. Dat is ook volgens mij de eenige ware weg bij het schrijven eener Algemeene Geschiedenis. Maar na de 446 bladzijden tekst volgen er nog 194 met Erläuterungen, eigenlijk voetnoten, die achteraan zijn geplaatst. Daar is op zich zelf niets tegen; integendeel, deze soms zeer omvangrijke Erläuterungen zijn vol soliede geleerdheid en interessante opmerkingen. Maar mijn bezwaar is, dat soms de tekst niet volkomen helder en begrijpelijk is, als men de Erläuterungen er niet bij leest, en dat zelfs eene enkele maal in den tekst van den lezer verondersteld wordt, dat hij eene voorafgaande Erläuterung heeft gelezen.

Drukfouten zijn er merkwaardig weinig. Ik stiet er slechts op twee, en nog wel twee, die beide samenhangen met gebrek aan dagelijksche vertrouwdheid met het Grieksch. Op p. 249 staat: „Rossezüchter oder Hypposboten" (l. Hippoboten) en op p. 532 „Eunomaos" (l. Oinomaos). Hierbij behoort ook, dat op p. 322 de jaartallen van koning Alyattes volgens nieuwste berekening te recht op 620—563 worden gesteld, terwijl dan toch op p. 355 zijn zoon Croesus als van ouds van 560—546 regeert; en dat op gelijke wijze (p. 193) de veldtocht van Sjesjonk I ten behoeve van Jerobeam in 926 wordt gezet (te recht, berekening naar Egyptische monumenten), terwijl op p. 197 (naar Israëlietische berekening) Jerobeam reeds in 927 heet gestorven te zijn. De ware jaartallen van Jerobeam (931—912) staan echter op p. 544.

De belangrijkheid van Riesz' boek diene als verontschuldiging voor de lange bespreking. Het moge nog even worden opgemerkt, dat onder zoo gedrukte omstandigheden, als waarin Duitschland thans verkeert, toch in 1919 deze voortreffelijke Algemeene Geschiedenis uitkwam en tegelijk in 1919 en 1920 de twee eveneens voortreffelijke deelen der in collaboratie geschreven Algemeene Geschiedenis van Ludo Hartmann, Kromayer en Klauber.

Leiden. H. van Gelder.

P. Klappstein, Vier turkestanische Heilige, ein Beitrag zum Verständnis der islamischen Mystik. (Türkische Bibliothek B. 20). Berlin, Mayer und Müller. 1919. (Pr. M. 9).

Het is een bekende twistvraag of de Mohammedaansche mystiek aan vreemden invloed haar ontstaan dankt en zoo ja, of in dat geval Buddhistische, dan wel Neoplatonische invloed aan te nemen is. De schrijver van bovengenoemd geschrift spreekt daarover in het kort in eene Inleiding, en komt, zonder het vraagstuk *au fond* te behandelen, tot het besluit, dat in elk geval een Buddhis-

Digitized by Google

tische invloed bewezen geacht moet worden, inzonderheid in het eens zoo heerlijke Balch (Baktra), dat van ouds een middelpunt van den handel was, waarlangs, zooals bekend is, het Buddhisme zich van uit Indië naar Centraal- en Oost-Azië uitbreidde. Uitgaande van dit denkbeeld heeft hij zich tot taak gesteld eene Duitsche vertolking te geven van de levensbeschrijvingen van vier Mohammedaansche heiligen, die uit dat gebied afkomstig, of althans van uit Turkestan „entscheidend beeinflusst" waren. De vertaling is gegrond op den Perzischen tekst van Ferid ed-din. Attār, den bewerker van eene Mohammedaansche heiligengeschiedenis, naar de uitgave van Nicholson. Het spijt mij er dadelijk te moeten bijvoegen, dat die vertaling zeer veel te wenschen overlaat, daar de auteur blijkbaar nog een aanvanger is in het lezen van Perzische teksten en de eigenlijke beteekenis van vele Perzische uitdrukkingen niet juist weergeeft. Reeds dadelijk in den aanhef van de biographie van Scheqîq Balchi heeft hij het zeer gewone *jagane-i ahd* (eenling van zijn tijd) misverstaan en weergegeven door „war unvergleichlich an Verpflichtung". Bladz. 5 schrijft hij voor het telwoord *sih* zes in plaats van drie; bladz. 7 vertaalt hij „wenn wir einen Edelstein finden, heben wir ihn auf, selbst wenn er in den Schmutz gefallen ist, und haben keine Angst". Het laatste moet zijn „zelfs als hij in het vuil gevallen is houden wij hem voor rein", hoewel hier ter verschooning kan aangevoerd worden dat de uitgever eene valsche lezing opgenomen heeft, n.l. *wabak nedarim* in plaats van *wapak bedarim*. Eenige regels verder heeft hij de uitdrukking *dad sitadan* misverstaan en zelfs *machluk perastan* weergegeven met *andächtige Kreatur*, terwijl het beteekent *aanbidders van het geschapene*. Bladz. 14 heeft hij zich door zijn vriend Bagiroglu laten wijs maken dat eene Perzische in den tekst voorkomende uitdrukking beteekent *mit jem. etwas teilen*, terwijl de juiste beteekenis in Vullers woordenboek II, 1249b gemakkelijk te vinden geweest ware. Op tal van plaatsen is de Perzische syntaxis niet begrepen, waarvoor ik één voorbeeld bijbreng, om niet den schijn te wekken, dat ik zonder reden deze opmerking maak. Op bladz. 37 en 38 komt een verhaal voor, handelende over het dooden van de zinnelijke lust (want dat beteekent in dit verband *nafs* en niet zoo als de vertaling heeft *Ich*). Ten slotte doorziet de Heilige de listige overleggingen van de lust en zegt hij, dat zij noch in deze, noch in de toekomstige wereld het tot den waren Islam zal brengen. Daarop volgt: ik dacht dat gij (de lust) een goed werk op het oog hadt en begreep niet dat gij den gordel omgehouden hadt. Deze woorden, die een zin op zich zelf vormen, heeft de vertaler in tweeën geplitst en het eerste deel bij het voorafgaande getrokken als volgt: „weder in dieser Welt wird sie es zur Ergebung in Gottes Willen (Islam) bringen, noch in jener Welt, denke ich, findest du Gehorsam gegen Gott. Nicht wusste ich dass du ein Unglaübiger bist".

Door deze voorbeelden, die zich gemakkelijk laten vermeerderen, meen ik het bewijs geleverd te hebben, dat de schrijver goed gedaan zoude hebben zich voorloopig nog niet aan het publiceeren van Duitsche vertalingen uit het Perzisch te wagen, zonder deze eerst door een grondigen kenner van deze taal te laten verbeteren. Moge hij een volgende maal beter beslagen ten ijs komen!

Utrecht. M. Th. Houtsma.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

J. Mathijs Acket, Verzamelde opstellen. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgeversmij. 1920. (Pr. f 3.25).

„Men spreekt tegenwoordig veel over de versiering der school, maar de mooiste versiering die men kan aanbrengen is die bij de leraar van binnen. Wat geest en wat ziel, geven aristokratie aan 'n schuur van 'n klas. Het is te goedkoop om beelden en platen aan de muur de glans te laten geven die van de leraar moest uitgaan."

Dit woord, ontleend aan het opstel „De leraar in het Nederlands", kon als motto op het titelblad van de aangekondigde bundel staan. Het geeft meteen antwoord op de vraag of deze artikelen, door Acket in de Nieuwe Taalgids, de Gids e.a. tijdschriften gepubliceerd, terecht onder de vlag van „Nederlandsche kunst, een reeks artistieke handboeken", in de haven van de vakliteratuur worden binnengeloodst. Wie naar dit boek grijpt om zich de tijd te doden met „artistieke" lektuur, in de verwachting een reeks beschouwingen te vinden die, kleine kunststukjes op zich zelf, misschien echter meer om de artistieke allure dan om de behandelde onderwerpen worden gegeven, die grijpt mis. En wie meent dat onverschilligheid voor kunst of gebrek aan waardering voor het artistieke dat Acket's persoonlikheid kenmerkt deze woorden deed neerschrijven, voor hem voeg ik er aan toe dat naar mijn overtuiging de waarde van deze opstellen niet zo zeer in het artistieke als in het pedagogiese element is gelegen, of wil men in het artistiek-pedagogiese. In Acket is een artistiek schoolmeester aan het woord, een leraar in de Nederlandse taal, zoo verstandelik aangelegd als men zich een leraar voorstelt en tegelijk zo kunstgevoelig als men ze allen zou wensen. „Al schrijvende," zegt hij, „begin ik zelf enigszins te vergeten of ik 't heb over de hele Hollandse natie of over Van Koetsveld alleen. Ik voel dat ik over mezelf spreek en over mijn vrienden en kollega's en buren. Ja, ja, de bezadigde nuchtere Van Koetsveld, met zijn gezond verstand en zijn prozaïese geest, dat ben ik, dat zijt gij, dat is hij, dat zijn wij." Maar ook: „Werk aan uzelf en laat de wetenschap slechts middel wezen. Eet niet zonder honger. Doe niets zonder liefde". Zijn liefde voor zijn taak heeft gemaakt dat hij zich niet tevreden stelde met het toepassen van geijkte werkmethoden, dat hij langs de wegen van literatuurstudie en zelfonderzoek trachtte te komen tot het doel dat hij zich had gesteld: levend onderwijs geven. Een idealist, maar die tegelijk met nuchtere blik de waarheid weet te zien en te karakteriseren: „Zes uur per dag z'n geest laten bevruchten! Onze jongens assureren zichzelf tegen zo'n gevaar, door niet op te letten. Ze zitten stil, ze kijken naar 't boek, ze kijken u aan, maar ze luisteren niet. Odysseus stopte z'n oren met was om 't verleidende gezang der lieflike Sirenen niet te horen, maar zij kijken u plezierig aan, en horen geen woord." En in weerwil van die nuchtere kijk: een idealist, en een die zijn idealen zoekt te verwezenliken.

Het is een bekende zaak dat aan de meeste universiteiten nu juist niet zo heel veel aandacht wordt besteeds aan de opleiding tot leraar als zodanig; ook dat men daarin verbetering wil brengen door de een of andere mooie instelling of regeling. Hoe mooi die instelling of regeling ook zal zijn, behoefte is er vóór alles aan mannen die de opleiding kunnen geven. Zulk een man hebben we in

Digitized by Google

Acket, zoals hij spreekt uit dit boek. Akademiese zowel als niet-akademiese studenten in de Nederlandse letteren, die zich voor het leraarsambt willen bekwamen, mogen zijn opstellen niet ongelezen, neen niet on-doordacht laten. Over de betekenis van Van Koetsveld, van Staring, van Ernest Staas, van de Sensatie, van de Renaissance kunnen ze — hoe lezenswaard de studies van Acket ook zijn — ook door handboeken, door andere artikelen worden ingelicht. Hoe men zich in zulke onderwerpen moet inwerken om er tot jongelieden over te kunnen spreken; hoe het ten slotte niet aankomt op het overbrengen van pasklaar gemaakte kennis in de hoofden van leerlingen maar op de ziel van de leraar, of die misschien de ziel van de leerling even zal kunnen doen meetrillen, daarin zal Acket hun de weg kunnen wijzen. Of ze zich dan zoveel mogelik tot zijn evenbeeld moeten vormen, zijn lessen moeten nabootsen? Natuurlik moet dit het einddoel niet zijn, maar het voorbeeld van iemand die zijn weg heeft gezocht en gevonden moge ook anderen doen zoeken; als zij ieder hun eigen weg vinden zal het onderwijs er wel bij varen.

's-Gravenhage. D. C. Tinbergen.

SCHOOLBOEKEN.

Latijnsche Leergang voor Gymnasia en Lycea door **Dr. P. C. de Brouwer, Prof. Dr. F. Muller Jzn** en **Dr. E. Slijper. Oefeningen bij de Syntaxis** door **Dr. P. C. de Brouwer** en **Dr. E. Slijper.** Eerste Deeltje, Casusleer. Groningen-Den Haag, Wolters. 1920. (Pr. ƒ 2.25).

In het voorbericht van dit boekje zeggen de schrijvers: „Het is bovenal noodig de leerlingen dieper te laten doordringen in het wezen van den Latijnschen zin. *Als er dus opgezegd moet worden, dan liever Latijn dan Nederlandsch.*" Dit is inderdaad het juiste standpunt. Er is op dit aambeeld trouwens in de laatste jaren druk gehamerd en we begroeten deze zinsnede dan ook meer als een conventioneele phrase dan als een uiting van overtuiging. Edoch, ook dit is verheugend, dat het reeds „convenable" geworden is, zoo te spreken.

Misschien gaat „men" dan op den duur ook nog eens zoo denken.

Jammer genoeg verraden niet alleen vele opmerkingen en wendingen in het verwarde voorbericht, dat de bewering omtrent „het wezen van den Latijnschen zin" nog slechts geënt op vreemden stam en allerminst vergroeid is, doch merken we in het boekje zelf *niets* van de daarmee uitgedrukte overtuiging.

Met boekjes als het onderhavige dringt men niet alleen niet dieper in het wezen van den Latijnschen zin, maar heelemaal niet in het wezen van welken zin ook, omdat dit soort oefeningen geen zin heeft.

In het algemeen vervalt het leeren van een taal, wanneer het er om te doen is, dat de leerling zich in de taal zal kunnen uitdrukken, in drie afdeelingen. Eerst moet men het uiterlijke, de door de lijfelijke vooronderstellingen bepaalde toevalligheden zich eigen maken. Dit is *het* gebied van de oefeningen, omdat het in dit gebied (de spraak, als klankvorming en vorming van klankverbindingen in uitgebreidsten zin) gaat om reflex geworden *gewoonten* der spraakorganen. Dit gebied komt in hoofdzaak overeen met wat men gewoonlijk onder vormleer samenvat. Zonder strenge oefeningen door het eindeloos vaak herhalen der eenvoudige „bewegingen" (Volcke) komt men er niet. In deze behoefte moet in den „leergang", waarvan het hier aangekondigde boekske deel uitmaakt, het Oefenboekje bij de Buigingsleer der zelfde schrijvers voorzien.

Zooals ik destijds reeds opmerkte is er in dat boekje naast veel verkeerds inderdaad veel te waardeeren. Er worden werkelijke „Oefeningen" in gegeven, al zal een leerling, die gemelde oefeningen heeft doorgewerkt, nog lang niet aan het eind der eerste afdeeling zijn.

Voor hen, die het echter, hoe dan ook, zoover brengen, dat zij het werktuiglijke van de taal beheerschen, komt de tweede afdeeling van het taalonderwijs: de tijd, dat de leerling de bijzonderheden van het spraakgebruik zich moet eigen maken. In laatsten aanleg komt dan de scholing, welke den leerling in staat moet stellen de taalmiddelen te gebruiken om uit te drukken wat hij te zeggen heeft.

Met deze laatste afdeeling van taalonderwijs hebben we hier niet te maken. Deze laten we dus verder buiten beschouwing. Geen der „thema"-, „opstellen"- of „oefen"-, dan wel „oefeningen"-boekjes bij de Syntaxis maakt er aanspraak op hulpmiddel bij zulk onderwijs te zijn. Edoch, en hier komt het bedenkelijke, eigenlijk willen zij ook niet hulpmiddel bij het onderwijs in het spraakgebruik zijn. Maar wat dan wel?

Het zij gezegd, al klinkt het niet vriendelijk: al deze boekjes berusten op misverstand en waanvoorstellingen.

Men ziet niet, dat men, na de vormleer tot iets anders overgaande, komt in een gebied, waar het deels op begrijpen en deels op weten doch niet meer op geoefendheid aankomt.

Men ziet niet, dat „oefeningen in den zinsbouw" slechts „stijloefeningen" kunnen zijn en alzoo voor veel verder gevorderden, dan zelfs eindexaminandi der gymnasia, van voor de nieuwe leerstofregeling. Men ziet niet, dat in het spraakgebruik alleen de geaardheid, de aanleg en de levenshouding van het betrokken volk de innerlijke samenhang vormen en zijn stelselmatigheid, doch dat voor hen, die dien volksaard niet kennen, hier geenerlei regelmaat of stelsel is.

Men ziet niet, dat de groepeering, welke men toepast, noch een systematische noch een idiomatische, doch een zuiver accidenteele is, welke de onsamenhangenste zaken naast elkaar doet komen, en bij den leerling slechts een toestand van onthutste verwarring, of onnadenkende botheid kan teweegbrengen.

Dit geldt van alle dusdanige boekjes en helaas ook van dit. Dat is jammer, des te meer, omdat:

terecht de meening heerscht, dat een leerling tenminste eenigermate Latijn moet kunnen schrijven of althans Hollandsche voorbeelden in het Latijn kunnen vertalen, wil het verklaren en vertalen (lezen?) van Latijn werkelijk nut hebben;

hiertoe de oefening bij de buigingsleer van dezen leergang, uiteraard onvoldoende zijn;

Muller in zijn Syntaxis van het juiste standpunt uitging, dat zulk een boekje de groote lijnen van den zinsbouw moet aangeven, en geen handleiding tot het spreken of schrijven van Latijn of het vertalen in het Latijn is (hiervoor is eenige Syntaxis-kennis vereischt doch Syntactisch begrip heeft hiermee niet onmiddellijk te maken);

Digitized by Google

derhalve een hulpmiddel noodig en onontbeerlijk is om den leerling dit bij te brengen;

alzoo er een bepaalde behoefte bestaat waarin nog steeds niet voorzien is.

Deze mijn beginsel-bezwaren maken uiteraard, dat het moeilijk is, in bijzonderheden te treden, zonder dat de bespreking zelfs plaatsruimte, welke men bij uiterste onbescheidenheid kon vragen, verre te buiten ging.

Het lijkt mij echter wel gewenscht niet bij algemeenheden te blijven. Ik wil daarom uit de oefeningen, waarboven staat „Pronomina" eenige grepen doen.

Oefening 92 op pag. 67 heeft als titel Idem. De gegeven voorbeelden brengen echter — zooals te begrijpen is — niets bijzonders over „Idem", waar inderdaad zeer weinig bijzonders over te zeggen is (of wel: Aristoteles! a=a). De voorbeelden met idem wisselen af met voorbeelden waarin idem voorkomt.

Waar gaat het dus eigenlijk over? Wel, over het Hollandsche „ook". De Heeren De Brouwer en Slijper hebben een doodgewone thema over „ook" gemaakt en meenen nu wat bijzonders te hebben gedaan, doordat zij die den leerlingen in het Latijn voorzetten.

Hiermee zijn wij echter geen stap verder. Men behandele dit zoo, dat men zich afvraagt: waarom valt het ons op, dat de Romein zegt „Antonius edit idemque bibit". Omdat wij hier een adjectivische uitdrukking in het Latijn vinden, waar het Hollandsch een bijwoordelijke uitdrukking heeft. Alzoo men brenge dit niet onder het hoofd *idem*, maar behandele dit als geval in een reeks, (waarin met name primus, solus e.d.) waaruit de leerling merkt dat het hem opvallende idem, *niet* een bijzonder gebruik van idem is, doch dat hem aan idem (per accidens, *κατὰ συμβεβηκός*) opvalt een der verschijnselen van dat wat in wezen niets anders is dan de omstandigheid, dat in het Latijn Subject en Verbum nog geen organische eenheid zijn, doch slechts federatie, desnoods vakverbond, terwijl in het Hollandsch onderwerp en gezegde slechts onderdeelen van den zin zijn. Van die oefening 92 is voorbeeld 9 daarom zoo verkeerd, omdat na het vorige, dat juist door het gebrek aan het verband waarin de verschijnselen zin hebben, de aandacht der leerlingen verontrust heeft, in zulk een voor den Hollander volstrekt onopmerkelijke, wel lange, maar weinig zeggende woorden — opeenvolging, naar iets bijzonders wordt gezocht.

Voorbeeld 10, is een stijlfiguur, welke hier waarschijnlijk alleen staat omdat de schrijvers haar als zoodanig niet herkenden.

Over ipse geldt mutatis mutandis hetzelfde.

De „behandeling" van het relativum is ontstellend. Dit voor den Hollander, in het algemeen: voor den modernen mensch misschien wel het moeilijkste punt in het Latijnsche spraakgebruik wordt gedemonstreerd aan 2 voorbeelden, die ter zake doen, en 4, die bij de comparatio thuis hooren!

Oefening 95 brengt een *niets* zeggende reeks gevallen van quisquis, 95 dito van quicumque. — (welke generalia natuurlijk indefinita blijven heeten).

Dergelijke nuance als het verschil tusschen quisquis en quicumque (alle *leden* (ieder *lid*) van een groep; alle leden van een *groep*) laten zich alleen duidelijk maken aan zeer pakkende voorbeelden in voldoende verband om de nuance te waardeeren.

Volgen de indefinita.

Deze afdeeling opent met een onbenullige opmerking over *quis* met dito voorbeelden, daarna een beslist verkeerde uiteenzetting over *aliquis*. Er staat *Aliquis (sed nescio quis est) lapidem iecit.* Nemen we aan, dat *est* een drukfout is voor *sit*. Edoch de eigenlijke functie van *aliquis* — *nemo* — (het stellende pronomen) is verloren.

Maar genoeg. Mijn oordeel is duidelijk uit het vorige.

De opzet deugt niet, en de uitvoering evenmin.

In gemoede kan men niemand aanraden dit boekske in te voeren.

Bunnik. Brinkgreve.

C. P. F. Lecoutere, Schets van den ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde. Tweede herziene druk. Brussel, A. Dewit. 1921.

Dat een tweede druk van prof. Lecoutere's boekje na drie jaar noodig bleek, bewijst dat er in België behoefte was aan een dergelijk schoolboek. Of Noordnederlandsche leeraren het zullen verkiezen boven de schets van de Vooys meen ik te moeten betwijfelen. Het is te uitgebreid, leert niet gemakkelijk, doordat de aanteekeningen te los naast elkaar staan en onduidelijk geformuleerd zijn, schuift een roomsche, niet-aesthetische beoordeeling naar voren zonder ook maar eenigszins een roomsche litteratuurgeschiedenis te zijn (waaruit veel te leeren zou zijn), en is wetenschappelijk niet voldoende op peil. Van de twee plichten: beschrijven en verklaren kwijt de schrijver zich niet naar behooren.

De volgende karakteristieken stip ik even aan: De meeste romans van Couperus zijn voortreffelijk, maar veel daarin lijkt onecht en aanstellerig. De verzen van Henriette Roland Holst hebben een lossen zwier, Frans Coenen is objectief in zijn beschrijvingen. „Schildert" van Eeden ooit met sterke kleuren? Van Deyssel is den schr. een gesloten boek en voor zijn romans zal hij goed doen Henry James te vergelijken. Volgens den schr. was de kritiek van De Gids onbevooroordeeld en grondig. De liedekens van Bontekoe worden niet juist gekarakteriseerd. Zij zijn de historische achtergrond, waarop Bontekoe moet uitkomen. Synthetiseert Vondel werkelijk de geheele XVIIde eeuw?

Bedenkelijker is het, wanneer een onjuiste karakteristiek den geheelen ontwikkelingsgang verstoort. Indien wij even afzien van den gevoelstoon, kunnen wij zeggen, dat de Middeleeuwer zijn romans vanuit de intrige, die voor hem de levens- en wereldbeschouwing moet dragen, bouwt. Een sprekend voorbeeld daarvan is Beatrijs. Dit gedicht heeft dan ook het kenmerk, dat veel romans, op deze wijze ontstaan, typeert: de karakter-schildering wordt verwaarloosd en de personen maken den indruk aan den draad van de intrige te loopen. De psychologie is afwezig. Ware daarom een woord als „psychologische diepte" niet beter verzwegen?

Ook met de verklaringen kan ik het niet vinden. De strophische gedichten op naam van Maerlant gesteld te beschouwen buiten de beweging der bedelmonniken om, lijkt mij minder gelukkig. Meester Eckhart als oorspronkelijken Duitschen mysticus op te vatten is toch na de beroemde ontdekking van P. Denifle minder raadzaam en verbreekt het verband der mystici en Harnack's spot had den schr. in de gedachte moeten blijven

Digitized by Google

(Dogmengeschichte III, S. 436 zie echter ook in Ueberweg—Heinze IIde deel 643 flgg. Baumgartner). De mimus had toch bij de sotternieen wel eens genoemd mogen worden. De vraag of de 18de-eeuwsche roman een voortzetting is van den zeventiende-eeuwschen, of dat bij de Spectator aangeknoopt moet worden, gaat L. voorbij, etc. Ook is de schrijver niet altijd nauwkeurig. Hoe weet hij, dat de Madoc een Iersche roman is? De Wapene Martijn te analyseeren volgens te Winkel nadat Leendertz de nieuwe uitgave bezorgd heeft, is niet te rechtvaardigen. Als tweede schrijver van Reinaert I is Arnout hier nog te vinden. Al moge Bédier soms gegeneraliseerd hebben, een herinnering aan zijn scherpzinnig werk zou het boekje van prof. Lecoutere goed gedaan hebben.

De Vooys moet een veer laten wegens gemis aan preciesheid. Mij moet echter van het hart, dat de Schr. zelf soms op gespannen voet is met biographie en bibliographie.

Den Haag. A. Greebe.

ADVERTENTIEN

VERSCHENEN:

Ontbindende en samenbindende krachten in het Friesche Rechtsleven der Middeleeuwen

Intree-rede bij de aanvaarding van het Hoogleeraarsambt aan de Gem. Universiteit te Amsterdam, uitgesproken door

Prof. Mr. L. J. VAN APELDOORN.

Prijs **f 1.20**, fr. p. p. **f 1.25**.

Alom in den Boekhandel te bekomen, alsmede bij de Uitgevers
N. V. Noord-Nederl. Boekhandel afd. MEYER & SCHAAFSMA, te Leeuwarden.

M. H. VAN CAMPEN

Nederlandsche Romancières van onzen Tijd

Ingenaaid f 2.75, gebonden f 3.90

De voortreffelijke essayist en fijnzinnige kritikus geeft in zijn nieuwste werk een diepgaande en toch aangenaam leesbare studie over enkele onzer meest bekende hedendaagsche romanschrijfsters, die niet slechts leerzaam materiaal brengt maar ook als litterair kunstwerk valt te waardeeren.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

Esquisse Historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle

PAR

K. J. RIEMENS

DOCTEUR DE L'UNIVERSITÉ DE PARIS

Ing. f 5.50

Dit werk, dat bekroond is door de Académie Française, bevat een grondige en hoogst belangrijke studie over de ontwikkeling van het Onderwijs in de Fransche taal in ons land.

Uitgegeven bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

J. J. SALVERDA DE GRAVE

De geschiedenis van Jan van Parijs

In soepelen prachtband en met 4 illustraties f 3.25

De geestige geschiedenis van Jan van Parijs, een oude, naief-vermakelijke spaansche vertelling, waarvan in de 17e eeuw een nederlandsche bewerking verscheen, werd door prof. Salverda de Grave opnieuw vertaald en door den bekwamen teekenaar Hofman uit- en inwendig fraai versierd.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE.
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. **No. 11-12.** **Aug.-Sept. 1921.**

Meillet, Linguistique historique et linguistique générale (Kluyver).
Dindorf-de Bredé, Dionis Chrysostomi Orationes, I (K. Kuiper).
Niedermann, Essais d'étymologie et de critique verbale latines (F. Muller).
FitzHugh, The Old-Latin and Old-Irish monuments of verse (v. Hamel).
Beiträge zur Alttestamentlichen Wissenschaft Karl Budde überreicht (Böhl).
Winternitz, Geschichte der Indischen Litteratur, II, 2 (Caland).
Feist, Etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache, afl. 1-2 (v. Wijk).
Schepers, Potgieter, Bloemlezing, II (Staverman).
Price, The Text of Henry V (v. Dam).
Nyrop, Etudes de grammaire française (Salverda de Grave).
Keil, Beiträge zur Geschichte des Areopags (v. Meurs).
Bloch, Soziale Kämpfe im alten Rom (v. Hille).
Koster, Mythologisch Woordenboek (C. Greebe).
Mulder, Quaestiones nonnullae ad Atheniensium matrimonia pertinentes (Groeneboom).
Heiberg, Naturwissenschaften, Mathematik u. Medizin im klassischen Altertum (J. A. Vollgraff).
Von Harnack, Marcion: Das Evangelium vom fremden Gott (Windisch).
Von Kiesling, Rund um den Libanon (Wensinck).
Cuperus, Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland, II (v. Slee)
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Certamen poeticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius. Wasstraat 29. Leiden.

A. Meillet, Linguistique historique et linguistique générale. Paris, H. Champion. 1921. (Pr. 40 fres).

In dit boek heeft Prof. Meillet meer dan twintig opstellen vereenigd, die op een paar uitzonderingen na reeds vroeger zijn uitgegeven, doch waarvan ook de herdruk velen welkom zal zijn. Bijna al deze stukken waren bestemd voor een niet al te klein publiek, meer of minder bekend met de taalwetenschap, of althans in staat de heldere voorstelling van die denkbeelden in zich op te nemen; maar stellig zullen ook vele deskundigen het genoegen van de lectuur niet klein achten. Want het moet inderdaad een genoegen zijn zulk een meester in het vak te hooren redeneeren over desnoods bekende zaken, doch waarover niet iedereen spreekt op eene even aantrekkelijke wijze. Men moet daarbij in het oog houden, dat het boek niet één doorloopend vertoog bevat, en dat soms in verschillende artikelen dezelfde denkbeelden in eenigszins ander verband opnieuw worden uiteengezet, maar dat ook die herhalingen voor den lezer van nut kunnen zijn. Zooals ieder weet, heeft Prof. Meillet datgene wat men in het algemeen heeft voorgesteld als uitkomsten der historische taalstudie aan een strenge critiek onderworpen; hij heeft getracht alle begrippen van die wetenschap te verduidelijken en strenger te bepalen, hij heeft vooral getracht te onderscheiden tusschen datgene wat men weet, datgene wat men waarschijnlijk of wellicht zal kunnen weten en datgene wat men nooit zal weten, tenzij er gegevens aan het licht kwamen waarop men niet durft hopen. Onder de vele bijzondere feiten die in deze artikelen ter sprake komen, zullen er wellicht niet vele zijn die de geleerden niet reeds kenden; maar de schrijver heeft in bijna al deze stukken willen handelen niet zoozeer over de feiten zelf als wel over hunne beteekenis voor de wetenschappelijke opvatting en methode. En daarom is zijn boek zoo nuttig voor den student, die hier door zijn betrekkelijk geringe kennis niet wordt verhinderd den schrijver in zijn betoog te volgen. Er zijn geleerden in historische vakken wier grootste genoegen het is nieuwe historische bijzonderheden te ontdekken, hetzij rechtstreeks door het opsporen van geheel nieuwe gegevens, hetzij door een verrassende combinatie van gegevens die reeds bekend waren. Anderen zijn daarmee niet tevreden, en zij verlangen naar algemeene waarheden, uit die vele bijzondere waarnemingen afgeleid. Tot hen behoort de schrijver. Dan begrijpt men ook, dat de gewone historische taalwetenschap hem niet kan voldoen. Men kan wel de dwalingen van vroeger geleerden verbeteren, men kan de begrippen verfijnen, men kan er op wijzen, dat juist de geschiedenis van jongere perioden der taal, waarbij men meer weet van maatschappelijke toestanden, van veel meer belang is dan vroeger wel werd geloofd; maar ten slotte hadden de oudere geleerden toch reeds in de hoofdzaak gelijk: hunne definitie van *klankwet* mocht niet altijd goed zijn, in de practijk maakten zij van de klankwetten, althans in beginsel, een goed gebruik; wat *analogie* was, wisten zij zeer goed; hunne onderscheiding van *inheemsche* en *uitheemsche* woorden was zeker vaak te grof, maar zij kenden die onderscheiding en wisten ze toe te passen. In 1885 werd Ascoli eenigs-

Digitized by Google

zins boos over het geschrijf van de „Junggrammatiker”, die als het ware een nieuwe periode der wetenschap aankondigden, terwijl hij zich bewust was op zijn wijze altijd te hebben gehandeld volgens beginselen waarvan nu, naar hij meende, zooveel ophef werd gemaakt alsof ze iets nieuws waren (zie *Sprachwissenschaftliche Briefe* p. 102 vlgg.). Prof. Meillet spreekt van oudere geleerden altijd met de hoogachting die zij verdienen. In hunne reconstructies zijn zij dikwijls te ver gegaan, over het Indogermaansch waarvan men zich eenigszins een voorstelling kan maken, hadden zij stellig een verkeerd begrip wanneer zij er een soort van primitieve taal in zagen, maar wat zij wilden was verdedigbaar en in een zekere mate niet onuitvoerbaar: vroegere en latere phasen van een taal tegenover elkaar stellen, en aldus met zoo weinig mogelijk discontinuiteit laten zien hoe de talen waren veranderd. Doch dit bleef het onderzoek van verschillende bijzondere gevallen: immers ook de zoogenaamde klankwetten gingen in hare algemeenheid niet verder dan dat zij iets formuleerden dat in een gegeven taal in een gegeven periode had plaats gehad. Zeer natuurlijk was het verlangen naar conclusies van grooter omvang, naar een nieuwe wetenschap, die de regels zou uitspreken waardoor alle taalverschijnselen, waar en wanneer ook voorkomende, worden beheerscht. Die behoefte heeft ook Prof. Meillet, en reeds de titel van zijn boek is er het bewijs van. Uitdrukkelijk zegt hij op blz. 11, dat men zich niet kan tevreden stellen met beschouwingen of regels, die eigenlijk behooren tot geheel andere wetenschappen, maar die met de taalwetenschap in eenig verband staan; zoolang men b.v. spreekt over physiologie of psychologie, spreekt men niet over linguistiek; men moet trachten nieuwe *taalwetten* te vinden: „ ce ne seront ni des lois physiologiques ni des lois psychiques, mais des lois linguistiques”. Van die wetten leest men in dit boek minder dan de titel misschien deed verwachten, en zooals blz. 49 wordt opgemerkt, zouden door die regels alleen mogelijkheden kunnen worden uitgedrukt. Wat gebeurt heeft moeten gebeuren; maar indien de wetenschap niet heeft kunnen voorzien wat gebeurt, dan heeft zij niet heel strenge wetten „certaines possibilités sont réalisées d'une manière nécessaire dans chaque langue, mais sans qu'on puisse jamais prévoir *a priori* lesquelles”. Zonder twijfel kan hij die vele talen in haar historisch beloop heeft bestudeerd, een zeer fijn gevoel hebben voor wat in de taal waarschijnlijk moet worden geacht; en die tact in de waardeering is een kostbaar bezit, volkomen te vergelijken met het politieke inzicht van hem die de geschiedenis der politiek met zorg heeft beoefend. Maar de politicus komt niet op het denkbeeld zijn inzicht wetenschap te noemen, en hij zal niet spreken van wetten die hij in zijne beschouwingen toepast, tenzij hij dergelijke termen eenigszins figuurlijk wil gebruiken. Wat aan de taalkunde der 19de eeuw een zoo wetenschappelijk voorkomen heeft gegeven, zijn de historische klankwetten, maar deze blijven geheel binnen een bepaald gebied, zij betreffen een bepaalde geschiedenis. Dat men b.v. met de vergelijkende grammatica van het Indogermaansch iets anders bereikt dan wat het doel van een algemeene taalwetenschap zou zijn, wordt door Prof. Meillet zeer duidelijk te kennen gegeven. Zie blz. 33: „La linguistique générale qu'on obtient en faisant abstraction de l'histoire (d.i. van de geschiedenis zooals zij zich voordoet in de bijzondere gevallen der historische grammatica) est une science encore peu faite, difficile à faire et qui pour se faire suppose du reste qu'on ait déjà décrit aussi complètement que possible l'histoire du plus grand nombre de langues possible. Ce qui sert à l'établissement de la linguistique générale est ce qui est dénué de valeur pour la grammaire comparée et inversement”. Dit is zeer sterk uitgedrukt; maar de schrijver bedoelt, dat de algemeene taalwetenschap regels zou moeten stellen die gelden voor alle talen, ook zonder genealogische verwantschap, terwijl deze laatste juist het object is van de gewone vergelijkende grammatica. Men kan het den schrijver onmogelijk kwalijk nemen, dat hij niet veel meedeelt over „une science encore peu faite”, en met erkentelijkheid leest men de vele opmerkingen van algemeenen aard die hij aan zijn groote ondervinding heeft te danken. Die opmerkingen vormen met elkaar wel geene „linguistique générale”, maar wellicht behooren zij tot het beste wat van meer algemeenen aard is te verkrijgen. Op blz. 301 is gedrukt *meat* in plaats van *mead*.

Groningen. A. Kluyver.

Dionis Chrysostomi Orationes post **Lud. Dindorfium** ed. **Guy de Budé.** Vol. II. Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri. 1919. (Pr. M. 8, geb. M. 9.40).

Het tweede deel van de Budé's Dio-uitgave — naast de helft der oraties ook de „testimonia”, Arnims dissertatie de Geticis en de βίοι van Philostratus, Synesius, Photius en Arethas enz. bevattend, benevens Emperius' dissertatio de exilio Dionis — handhaaft het karakter van nauwkeurigheid en voorzichtige kritische behandeling, waarop ik in mijne aankondiging van het eerste deel mocht wijzen (Mus. 1918. p. 22.). De uitgever heeft zorgvuldig overwogen wat in de jaren na 't verschijnen van von Arnims Dio-uitgave op het gebied der tweede sophistiek en der Dio-kritiek is gepubliceerd en maakt daarvan voor zijn tekst een weloverdacht, over 't geheel zeer conservatief gebruik. Intusschen steunt de editie in hoofdzaak op von Armins groote werk: de schrijver weet dat en erkent dat in zijne voorrede, terwijl hij tevens wijst op de eigenaardige bezwaren die zich voordoen bij de selectie der variae lectiones. En inderdaad is daar een der grootste moeilijkheden gelegen bij het bewerken eener editie die eigenlijk een hybridisch karakter heeft, eene moeilijkheid die zich bij den eigenaardigen toestand der sterker varieerende Dioncodices dubbel doet gevoelen.

Een uitgave als deze houdt het midden tusschen eene editio maior en eene editio minor; en aan dien tusschenvorm zijn onvermijdelijke bezwaren verbonden. In de eerste heeft de philologische lezer het recht, althans die handschrift-varianten te vinden die hem van dienst kunnen zijn bij eventueele emandatie-pogingen; de tweede geeft hem alleen eene editio in usum Scholarum. Voor philologische lectuur nu schijnt mij Dr. Budé's uitgave niet volkomen voldoende. Ik bedoel allerminst hiermee te zeggen dat mij een apparatus criticus gewenscht lijkt zooals men dien in den tijd van Tischendorffs N.T. een ideaal achtte; ook erken ik dat

Digitized by Google

in de vermelding van z.g. coniecturae probabiles persoonlijke — soms schijnbaar willekeurige — selectie door den uitgever onvermijdelijk is. Maar eene vergelijking van von Arnim's uitgaaf met deze Teubneriana versterkt bij mij den indruk dat Dr. Budé, voorzichtig als hij is in het opnemen, zelfs in het vermelden van eigen gissingen, in zijne keus van varianten en conjecturen wat willekeurig en niet altijd even gelukkig is geweest. Eén enkel voorbeeld veroorloof ik mij tot toelichting van die meening iets uitvoeriger te bespreken. In de Borysthenica (Or. XXXVI) p. 7 d. B.) vinden wij in de adnotatio critica wèl vermeld dat de Urbinas **τὰ γένεια ἀφηκότες** heeft in plaats van **ἀφεικότες** (door Casaubonus trouwens te recht in **καθεικότες** veranderd), maar niet — wat veel belangrijker is dan deze spelafwijking — dat in den volgenden zin (ibid. v. 17) zoowel in den Urbinas als in den Marcianus de woorden **τὸ αἰσχρόν** ontbreken. Dio vertelt daar namelijk dat er onder de langharige Borystenites die naar hem kwamen luisteren een was die kort haar droeg en geen baard (**ἐξυρημένος**). De man deed dat om den Romeinen in 't gevlei te komen en was daarom algemeen geminacht, **ὥστε εἶδεν ἄν τις ἐπ' ἐκείνου τὸ αἰσχρὸν τοῦ πράγματος καὶ οὐδαμῇ πρέπον ἀνδράσιν**. Overduidelijk is die zinsnede niet, en stellig is het vòor den lezer de moeite waard te weten, dat de woorden **τὸ αἰσχρόν** in twee zeer belangrijke handschriften ontbreken en derhalve wellicht in de andere niet op hun plaats staan. Immers dit zou tot de overweging kunnen leiden of men ook zou behooren te lezen: **ὥστε εἶδεν ἄν τις ἐπ' ἐκείνου τοῦ πράγματος τὸ αἰσχρὸν καὶ οὐδαμῇ πρέπον ἀνδράσιν.**

Ik moet wel met dit eene voorbeeld volstaan, indien deze korte aankondiging binnen de juiste grenzen zal blijven: ook zou ik ongaarne zien dat men in mijne opmerking een aanmerking zocht. Onvermijdelijk blijft — bij selectie — onderscheid van keuze. Wellicht zal b.v. bij de lectuur van Or. LII menigeen zich verwonderen dat De Budé p. 139. 22 de onhoudbare verandering van **βασιλείᾳ** in **ἁλώσει** — welke v. Herwerden in der tijd voorstelde — wèl vermeldt, en daarentegen stilzwijgend voorbijgaat (136.13) de fijne correctie door von Arnim gevonden in **οὐδ' ἐμοῦ γε ἕνεκεν.**

Ook in zulke vragen echter moeten wij, meen ik, een editor die zuinig met het papier moet zijn, niet verkeerd verstaan. Het vermelden van een gissing heeft dikwijls niet de bedoeling om die gissing zelve sterk aan te bevelen, maar veeleer om op de gecorrigeerde plaats zelve, als wellicht corrupt, de aandacht te vestigen. Twee goede voorbeelden daarvan — het zullen mijne laatste zijn — geeft wederom de Borysthenica. Op p. 8. 27 geeft De Budé den overgeleverden tekst: „**τῶν μὲν ἡγσομένων τεκαὶ πρώτων θεῶν *χωρὶς ἔριδος καὶ ἥττης**" en onder de bladzijde teekent hij aan: „**πρωτευόντων** Wil." — „**θεῶν <τῶν δὲ ἑπομένων>** Arn." Op deze wijze heeft hij blijkbaar willen aanduiden dat noch de conjectuur van Wilamowitz, noch Arnim's aanvulling geheel kan bevredigen, maar dat hij met den laatstgenoemde eene lacuna vermoedde na **θεῶν**. In de zaak zelve heeft hij mij niet overtuigd. Ik geloof dat men Wilamowitz moet volgen, maar eene schrede verder gaan: niet **πρώτων** in **πρωτευόντων** veranderen maar **πρωτευόντων** voor de beide woorden **πρώτων θεῶν** in de plaats stellen.

Ongeveer op dezelfde wijze moeten wij, meen ik, eene aanteekening van De Budé op p. 10. 2 beschouwen. Wij lezen daar: **Καίτοι ἴσως ἄτοπον βαρβαρίζοντα τῶν πολιτῶν μάλιστα τῷ ἑλληνικωτάτῳ καὶ σοφωτάτῳ χαίρειν καὶ ξυνεῖναι.** Von Arnim drukt deze woorden zonder aanteekening af; De Budé vermeldt: „**ποιητῶν** pro **πολιτῶν** Heinze". Hij neemt die conjectuur niet op in den text; terecht, want in dit verband kan Plato bezwaarlijk **ποιητής** worden genoemd. Maar hij wil er, dunkt me, de aandacht op vestigen, dat **πολιτῶν** hier toch ook wel achterdocht wekt. Zou er wellicht **τῷ Πλατωνι** hebben gestaan?

Ik mag deze bespreking niet verder uitbreiden. Het gezegde moge volstaan om te doen uitkomen, dat naar mijne meening de uitgave van De Budé een goeden en betrouwbaren text in handen geeft aan hen die zich von Arnim's groote editie niet kunnen aanschaffen. Een Arnimius dimidiatus" mag intusschen de editie van De Budé niet heeten, ook reeds hierom niet, omdat von Arnim zelf waarschijnlijk eene verkorte bewerking van zijnen Dio eenigszins anders zou hebben gewenscht.

Amsterdam. K. Kuiper.

M. Niedermann, Essais d'étymologie et de critique verbale latines. (Recueil de travaux publiès par la faculté des Lettres de l'Univ. de Neuchatel). Neuchatel, Attinger Frères. 1918.

Met bijzondere vreugde en instemming heb ik de nieuwste studies van Niedermann gelezen, omdat evenals in vorige verhandelingen van den schrijver ook hier weer een uiting voor ons ligt van een geleerde, die begrijpt studie van de texten te moeten vereenigen met vergelijkende en algemeene studie van (Indogermaansche) talen. Als Zwitser biling, beurtelings tehuis in Duitsche wetenschap en Fransche studie, vertrouwd met de resultaten van de Romanistiek, bekend ook met de eischen der moderne dialectgeographie, heeft hij daarnaast zich aan de philologische uitgave niet onttrokken: zijn voortreffelijke editie van Marcellus de medicamentis (als deel V van het Corpus medicorum latinorum) in 1916 verschenen getuigt daarvan. Doch van deze zonder twijfel vaak zware en lang niet altijd aantrekkelijke taak weet hij zich bijtijds los te maken om in minder diepgeploegde terreinen een gemakkelijker gewonnen oogst binnen te halen: kort geleden heeft hij in Festgabe für Adolf Kaegi een beschouwing gegeven (p. 66—92) over de namen van den ooievaar in het Litausch, waar we ook duidelijk weer den philoloog den linguist op zijn tocht zien vergezellen. Behoeft het nog uitdrukkelijk gezegd te worden, dat voor het ontraadselen van zoo menig onbeholpen grafschrift, van zoovele gevallen van gedachtewoekering of van vergroeiing op een inscriptie de verduidelijkende parallellen vaak beter ver weg te vinden zijn, dan in het slechts schijnbaar zoo dichtbijstaande of nauw verwante kunstvolle, ja, kunstmatige Latijn der klassieke periode? Ook Niedermann wijst er, juist door den vorm van zijn betoog, weer op, iets waar ik van harte mee instem, dat men voor de interpretatie van één simpel taalfragment zijn taalaanvoelen en taalbegrijpen niet breed en veelzijdig genoeg kan fundeeren. Een kort overzicht moge dat, met enkele opmerkingen mijnerzijds doorvlochten, aantoonen.

Eerst wordt een viertal etymologieën gegeven, vervolgens komen text-critische beschouwingen in den bes-

Digitized by Google

ten zin des woords, gewijd aan Büchelers Carmina Latina Epigraphica, de Hisperica Famina en aan medische glossen uit het derde deel van Goetz' Corpus Glossariorum Latinorum.

Enkele opmerkingen volgen hier:

Aequiperare beschouwt N. als denominativum van een zgn. tautologisch compositum **aequo-păro-s* ∽ *aequus* + *par*. N. brengt een groot materiaal bijeen van herhalingen van hetzelfde woord of van in beteekenis verwante woorden in verschillende talen, doch meest slechts in syntactische coordinatie, *niet* in compositie. Het resultaat van dezen betoogtrant is dan ook, dat men juist duidelijker gaat beseffen, hoe volslagen geïsoleerd *aequiperare* in het Latijn is, gesteld dat deze nieuwe verklaring juist is of ware. Bevreemdend is voorts, dat N. het woord, dat morphologisch het naast verwant schijnt, niet in dit verband noemt: ***vĭtŭperare***. Zooals *vĭtŭperare* in de uitdrukking *alci omen v.* (Pl. Cas. 411) nog duidelijk met *vĭtiāre* verwant is, zoo dekt het gebruik van *aequiperare* zich grootendeels met *aequare*. De *u* van *vituperare* is zonder twijfel al ***ŭ*** op te vatten, die in dit alleenstaande woord zich — anders dan bijv. in de superlativi op *-tĭmus, -tŭmus* — zonder de concurrentie van ***i*** handhaafde: zoodra de labiaal niet aanwezig is, trad de algemeene ontwikkeling *ŏ* > *ĭ* aan den dag, zie ***vĭtĭ-lĭtĭgāre***; zoo is dan ook *aequiperare* te verklaren door het bekende bezwaar van het Latijn tegen *quu* zoowel als klank als in de functie van klankteeken of spelling. Zooals *vituperare* dus eigenlijk was „*vĭtŏ-păro-s* maken" of „vinden": „afwijkend (vgl. *vitium*) vinden", beteekende *aequiperare* „gelijk maken" of „vinden"; een passage bij Gellius 20, 1, 34, die met oud taalmateriaal werkt, stelt klaarblijkelijk met *parissimum facere* op één lijn *ad amussim aequiperare* en juist voor de vóór-historische periode van het Latijn is de overeenkomstige werkkring van *facere* en *părĕre* ∽ *părāre* typisch.

Methodisch aantrekkelijk is de tweede studie, gewijd aan *falx*. Zeer sterk verkort is de inhoud deze. Uit de identiteit van **ζαγκλή** met **ζάγκλον = δρέπανον**, beide „sikkel" en daardoor ook als naam van de beide steden Messina en Drepanum welbekend, terwijl de munten der eerstgenoemde stad in VI en V v. Chr. ***Δανκλε̄*** als opschrift dragen, construeert N. ingenieus een oorspr. *đanklā, waarvan de interdentale spirant **đ** in het Grieksch met **ζ** en **δ**, in het Latijn eigenaardig met *f* is weergegeven. Uit **fanklā* moet dan door assimilatie **falklā*, later **falcula* ontstaan zijn, dat als deminutivum opgevat een zgn. stamwoord *falx* in het leven riep. Dit alles is zeer hypothetisch, iets wat des te meer hindert, doordat de tot nog toe gebruikelijke verklaring: *falx* ∽ *flecto* phonetisch door *farcio* ∽ *frĕquēns* wordt gesteund en semasiologisch werkelijk niet zoo zwak staat als Niedermann wel wil doen gelooven. Is het niet te boud gesproken (p. 22 noot), gegeven dat bij dichters *falx* vaak met de aanduiding *curva*, *incurva*, *adunca*, voorkomt, „qu'il n'y a naturellement aucune conclusion quelconque à tirer relativement au concept, qui est à la base du mot *falx* lui-même"?

De oplossing hier gegeven heeft de etymologie van *parma* aan de hand gedaan, dat als later-vergroot „woord" bij het dan oudere *parmula* hier uit *palmula* door dissimilatie heet ontstaan te zijn; *palmula* als deminutivum moet dan aanvankelijk beteekend hebben; „wat de hand(palm) bedekt", zelfs voor het kleine ronde schild toch een — zacht uitgedrukt — zonderlinge aanduiding.

De bespreking van het tweede gedeelte moet ik tot mijn spijt hier weglaten, hoezeer ook enkele uitnemende conjecturen en haar veelzijdige adstructie zouden kunnen verleiden tot buitensporigheid.

Amsterdam. F. Muller Jzn.

Th. FitzHugh, The Old-Latin and Old-Irish monuments of verse.
(University of Virginia, Bulletin of the School of Latin, nº. 10). Charlotteville, Anderson Brs. 1919. (Pr. $ 3).

De schrijver van bovengenoemd werk, het tiende van een reeks studiën over het Italische, Keltische en Indo-Europeesche accent, gelooft aan een kongsi van obscurantisten, wier toeleg is de bestrijding van hem en van zijn theorie van het „Heilige Tripudium". Indien zoo iets al mocht bestaan, dan is de schrijver van deze regelen daaraan geheel vreemd. Ook waag ik mij met geen enkel woord aan een oordeel over hetgeen Fitz Hugh over het Latijnsche versrhythme opmerkt, en beschouw uitsluitend de opmerkingen van den schrijver over het Keltisch. Evenwel, wat de Keltische rhythmiek aangaat, handhaaf ik mijn vroeger uitgesproken meening volkomen, op gevaar af den toorn en den spotlust mijns tegenstanders in nog heviger mate op te wekken. dan reeds het geval was.

De methode van FitzHugh lijkt mij te eenenmale verkeerd. Hij heeft een theorie over het Latijnsche versrhythme gemaakt, en wil die nu ook op het Iersch en Kymrisch toepassen. Daartoe gebruikt hij alle vroege Iersche poëzie, die wij bezitten, en verklaart haar rhythmiek naar willekeur. Met hetgeen de Ieren zelf over hun poëzie gezegd hebben, houdt hij geen rekening, met de historische ontwikkeling slechts voor zoover hij haar gebruiken kan. Van de resultaten der wetenschap aanvaardt hij slechts die, welke uit de eerste periode der keltologie stammen, toen door het meesterwerk van Zeuss de eerste algemeene gezichtspunten werden gegeven, doch verwerpt alles wat wij aan een later tijd te danken hebben, toen men door nauwgezet onderzoek erin slaagde een reeks détails bloot te leggen en daardoor een beeld van den geleidelijken ontwikkelingsgang te ontwerpen.

Voor iemand, die op deze wijze te werk gaat, kan het geen beteekenis hebben, dat de resultaten der wetenschap van de jongste jaren veeleer in de kaart zijner tegenstanders spelen dan in zijn eigene. De laatste onderzoekingen van Kuno Meyer hebben ons de wording der Iersche poëzie onder invloed van Gallolatijnsche rhetoriek getoond, en de langzame groei van de Iersche prosodie is daaruit duidelijk gebleken. Sir John Rhys — met wien Fitz Hugh anders nogal opheeft — liet de Kymrische *englyn* uit den Latijnschen pentameter ontstaan. Van twee zijden werd dus bevestigd, dat de Keltische prosodie een ent van vreemden bodem is. Voor FitzHugh echter blijft alles „oer". Hij is een romanticus in merg en been. Er bestaat een Indo-Europeesch oer-rhythme, even oud als het ras der „blond Northmen", en daaruit is alle latere rhythme te verklaren. Als in den Kymrischen *cywydd* iets te vinden is, dat zich met dat oer-rhythme vereenigen laat, wordt dat onmiddellijk geannexeerd, onverschillig of de *cywydd* het resultaat is van een lange ontwikkeling, wier vroegere stadia aan te wijzen zijn. Wanneer FitzHugh een geleerde aantreft, wiens methode hem

Digitized by Google

aanstaat, neemt hij diens leerstukken kritiekloos over. Zoo bijvoorbeeld John Morris Jones' theorieën over *Pre-aryan Syntax in insular Celtic.* De tegenwerpingen, die iedereen tegen het opstellen van zulke theorieën — en dus a fortiori tegen het klakkeloos overnemen ervan — moet maken, worden natuurlijk ter zijde gesteld onder verwijzing naar de kongsi. Trouwens FitzHugh's opvattingen over taalverwantschap kan ik ook niet deelen. Wanneer hij wijst op de inderdaad treffende overeenstemming van Italisch en Keltisch, moeten die twee dadelijk een „groep" binnen het Indo-Europeesche kader vormen en mogen zij met andere „groepen" niets te maken hebben. Het is de ouderwetsche stamboomleer tot het uiterste doorgedreven.

Vreemd is ook de stilzwijgende overbrenging der phenomenen van prosodische rhythmiek op den taalrhythmus, waaraan een aanhangsel besteed is. Ook daartegen mag wel eens gewaarschuwd worden. Uit het wisselspel van taalrhythmus en een ideaal prosodisch stelsel kan de dichterlijke vorm van iedere bepaalde taal begrepen worden. Daarom is de leer der vereeniging van het krachtige Iersche woordaccent en de syllabentellende prosodie heelemaal niet zoo gek als FitzHugh meent. Integendeel. Had de schrhijver zich willen houden aan hetgeen wij weten over het Iersche en het Kymrische accent, en aan hetgeen vaststaat over de wording der Keltische prosodie onder vreemde invloeden, dan had hij ertoe kunnen bijdragen, ons inzicht in de Keltische poëzie te verhelderen. Nu hij echter de zijde der Indo-Europeesche romantische speculatie verkozen heeft, en tegelijkertijd die van den hoogmoed, kan ik in zijn werk geen aanwinst voor de Keltische philologie zien.

Rotterdam. A. G. van Hamel.

Beiträge zur Alttestamentlichen Wissenschaft Karl Budde zum siebzigsten Geburtstag am 13 April 1920 überreicht von Freunden u. Schülern und in ihrem Namen hrsg. v. K. Marti. (=Beihefte zur Zeitschr. f.d. Alttestamentl. Wissenschaft 34). Giessen, A. Töpelmann. 1920. (Pr. M. 40.—).

Prof. K. Budde, hoogleeraar in de Oud-Testam. Theologie te Marburg, bereikte den 70-jarigen leeftijd en werd „rude donatus". Dank zij het initiatief van den uitgever en den redacteur van het „Zeitschrift für die Alttestam. Wissenschaft" werd hem een *Festschrift* aangeboden, waaraan 22 vrienden en geestverwanten van den jubilaris medewerkten. Het getal van deze medewerkers was (met uitzondering van prof. Marti in Bern) beperkt tot de Duitsche universiteiten. Maar ook onder de Duitschers missen wij namen als R. Kittel, E. König, E. Sellin. Deze beperkingen, hoezeer te betreuren, waren onder de gegeven omstandigheden wellicht onvermijdelijk. Het ligt voor de hand, dat prof. Budde ook in het land van zijn beminden leermeester Kuenen vrienden en geestverwanten telt, die gaarne ook in 't openbaar van hun belangstelling blijk hadden gegeven. Sinds zijn studietijd in Utrecht heeft hij de connecties met Nederland steeds aangehouden. Van zijn bedrevenheid in 't Nederlandsch getuigen zijn vertalingen der werken van wijlen prof. Kuenen: *Volksreligion u. Weltreligion* (1883) en *Gesammelte Abhandlungen zur biblischen Wissenschaft* (1894).

De 22 bijdragen van dezen feestbundel zijn alphabetisch gerangschikt. Wij rangschikken ons overzicht zooveel mogelijk systematisch.

Op exegetisch (litterair-kritisch) terrein behandelt G. Beer (Heidelberg) het scheppingsverhaal. Gen. 1 is volgens hem geschreven met het doel om de meer mythologisch getinte oude verhalen in Gen. 2 en 3 (J^1 en J^2) te vervangen. De bron van dit verhaal (P) was echter noch J^1 noch J^2, maar òf een derde verhaal (E ?), dat wij uit tal van toespelingen in de profetische en historische boeken nog gedeeltelijk kunnen reconstrueeren, òf wellicht eerder de door den exilischen schrijver in monotheïstischen geest bewerkte Babylonische kosmologie. — Volgens J. Meinhold (Bonn) moet men in het Paradijsverhaal (Gen. 2 en 3) drie bronnen onderscheiden: *a*) het overoude (nog polytheïstische) brokstuk vs. 22, waaruit in vs. 9 de levensboom ingelascht is; *b*) J^1: de eerste menschen, Kaïn en Hawwa (stamouders der Kenieten) zijn als kinderen gedacht en geplaatst in een oase. van de Oostelijke woestijn; *c*) J^2: de menschen als bebouwers en bewakers van den tuin der goden in de Armenische bergen. — J. W. Rothstein (Münster) poogt aan te toonen, dat de redactor (R^P) het oude brokstuk Gen. 6^{1-4} (J^1) in zijn werk heeft opgenomen als een waarschuwing tegen gemengde huwelijken. Deze redactor (ten tijde van Ezr. en Neh.) beschouwt dus de zonen Gods inderdaad als de nakomelingen van Seth (het uitverkoren volk) in tegenstelling tot de kinderen van Kaïn („menschen" zonder meer). — C. Steuernagel (Breslau) merkt in Gen. 17 tegenstrijdigheden op: terwijl het verbond slechts op de nakomelingen van Isaäk van toepassing is, ontvangen ook Ismaël en de slaven het verbondsteeken, n.l. de besnijdenis. Bronnenschifting moet de verschillen oplossen. Hij onderscheidt in dit ééne hoofdstuk niet minder dan 4 „beddingen" (Schichten). — Volgens W. Nowack (Straatsburg, thans Leipzig) is het z.g. Verbondsboek (Ex. 20^{22} — 23^{19} en ook Deut. 27^{4-8} en Joz. 8^{30vv}) een oorspronkelijk bestanddeel noch van E noch van J^1, maar werd in het tijdperk tusschen E en D (wellicht uit J^1) door een interpolator ingelascht. — Baron v. Gall (Giessen) distilleert uit 1 Kon. 8^{53} LXX een vermeend orakel naar aanleiding van een zonsverduistering op 22 Mei 948 v. Ch.

Wat de profetische en poëtische boeken betreft, zoo vermelden wij in de eerste plaats het artikel van K. Marti (Bern), die uit de eertijds zelfstandige boekenrol Jez. 6^1—9^6 de „kern" afzondert, die hij van Jez. zelf afkomstig acht: in hoofdzaak 6^{1-11}, $7^{2-14,16}$, $8^{1-8a,11-18}$ — Volgens P. Volz (Tübingen) is het eigenlijke probleem in Jez. 53 niet de figuur van den „Knecht", maar hetzelfde als in het boek Job; waarom moet de rechtvaardige lijden ? De oplossing, die de profeet vindt, is het plaatsvervangend karakter van het lijden. De Theodicea wordt den volke voor oogen gesteld in den vorm van een levensbeschrijving, een parabel, waarvan de vrome „Knecht" de held is. — O. Procksch (Greifswald) poogt ons het visioen, beschreven in Ez. 1, aanschouwelijk te maken. Een draaibaar toestel op raderen, door den wind gedreven, met de cherubs als caryatiden en daar overheen de zonneschijf met het spiegelbeeld van Jahwè. — H. Schmidt (Tübingen) verdedigt de stelling (ten onzent reeds voorgestaan door prof. Oort), dat de profeet Amos van Noord-Israëlietische afkomst geweest is. Ook was hij (blijkens 7^{14}) geen arme schapenhoeder, maar een welgesteld landman, die een span runderen

Digitized by Google

bezat en een kweekerij van vijgen of moerbeien. — W. Baumgartner (Marburg) teekent de situatie van Joël 1 en 2. Naar aanleiding van de sprinkhanenplaag wordt een boetedag uitgeschreven. 2^{18-20} bevat de godspraak, die het eind van de plaag verkondigt, 2^{21-24} behelst het danklied. Het geheel is uit één stuk, uitgezonderd 1^{15-20}, dat uit een ander verband (droogte!) is ingelascht. — Wijlen prof. C. H. Cornill (overl. 1920) behandelde Ps. 130 („E profundis") met het oog op den rhytmischen vorm en ook op den inhoud (vs. 4!). — In de bewerking van Ps. 133 ontvangen wij een voorsmaak van den commentaar op de Psalmen, door H. Gunkel (thans te Halle). Met verlangen zien wij dit werk te gemoet. — M. Löhr (Königsberg) behandelt en vertaalt de drie reden van Bildad in het boek Job.

Godsdiensthistorische artikelen zijn meer dan schaarsch. De litteraire kritiëk voerde in de school van Kuenen en Wellhausen, waarvan prof. Budde immers een der voornaamste vertegenwoordigers is, den boventoon. H. Holzinger (Ulm) behandelt naar aanleiding van het betoog van prof. Völter (1916) de vraag, of de uitdrukking „de Zoon des Menschen" in de evangeliën steunt op gegevens in Ez. of wellicht eerder in de Ps. — Graaf Baudissin (Berlijn) stelt een onderzoek in naar de ontwikkeling van het Hebreeuwsche woord voor „knecht" in de beteekenis van „vereerder der Godheid".

Op archaeologisch terrein verplaatst ons een artikel van H. Gressmann (Berlijn) over de manier, waarop men het haar en den baard droeg: de nomaden droegen kort geknipt haar en geschoren boven- en benedenlip; de boeren lang hoofdhaar en kort geknipten knevel. — Volgens H. Guthe (Leipzig) beteekent het Hebreeuwsche woord *siddēd* (= Assyr. *šadādu*!) niet „eggen" maar „een veld door diepe voren rondom afbakenen."

Een overzicht over de beginselen der Arabische, Syrische en Hebreeuwsche dichtmaat biedt G. Hölscher (Giessen). De beknoptheid vooral van dit artikel is te betreuren. Gaarne zou men de aanduidingen betreffende de Hebreeuwsche metriek (die neerkomen op een synthese der stelsels van Sievers en Bickell, op grond van de analogie van het Syrisch) nader uitgewerkt zien. — Het taalkundig artikel van J. Hehn (Würzburg) over „Waw inversivum" is gericht tegen de stellingen van H. Bauer en C. Brockelmann. Het (afformatieve) „perfectum" duidt de voltooide handeling aan; het (praeformatieve) „imperfectum" de onvoltooide; het temporale moment blijft op den achtergrond. Evenals wij in een volzin als „daar gaat hij" het voornaamwoord achter het werkwoord plaatsen, gebeurd iets dergelijks in 't Hebreeuwsch door den invloed van de copula „en": het perfectum (= werkw. + voornaamw.) wordt gewijzigd tot imperfectum (= voornaamw. + werkw.) en omgekeerd.

A. Bertholet (Göttingen) behandelt de oorkonden van de z.g. Zadokietische secte te Damascus, die in 1910 gepubliceerd en in 1910 in het Theol. Tijdschrift in 't Duitsch vertaald zijn. De stichting van de gemeente te Damascus valt volgens hem wellicht onder Alexander Jannaeus (den „man der leugen" en „bouwer van den scheidsmuur"); te boek gesteld is het geschrift echter waarschijnlijk pas ten tijde van Pompeius („het hoofd der koningen van Jawan"), omstr. 63 v. Chr. — G. Dalman (thans te Greifswald) biedt een keur van Arabische liedjes in Palestijnsch dialect aan, waaronder één door hem zelf gedicht ter eere van den jubilaris.

Met deze beknopte inhoudsopgaven moeten wij volstaan. Ons doel was een indruk te geven van den rijkdom, die in deze 22 artikels is opgestapeld en die ook ten onzent en ook door degenen gewaardeerd zal worden, die niet tot de leerlingen of geestverwanten van Prof. Budde behooren.

Groningen. F. M. Th. Böhl.

M. Winternitz, Geschichte der Indischen Litteratur. 2 Band, 2. Hälfte. Leipzig, Amelang. 1920. (Pr. M. 15).

Eerst na eene lange tusschenruimte zien wij eindelijk het tweede deel van Winternitz's Literatuurgeschiedenis voltooid; de eerste helft van het tweede deel verscheen in 1913, vgl. *Museum*, jaarg. XXI, kol. 214. Na den Veda en het Epos en de Purāṇas werd de Boeddhistische literatuur behandeld en in aansluiting daaraan volgt thans die van het Jainisme. Een derde deel moet nog volgen, waarin de lyrische en dramatische poëzie, de vertellings- en de wetenschappelijke literatuur zullen behandeld worden. Over de beschrijving der Jainaliteratuur kan zeker niet minder goeds gezegd worden dan over die der Boeddhistische. Ook hier is Winternitz de eerste, die de groote verdienste heeft, eene samenvattende beschrijving te geven. Hij heeft zich voortreffelijk van die moeilijke taak gekweten en verdient den dank niet alleen van de vakgeleerden, maar ook van alle niet-Indologen, die in Godsdienstwetenschap en Folklore belang stellen. Want, ofschoon uit den aard der zaak vele titels moesten gegeven worden, de beschrijving is allerminst eene droge opsomming van feiten; de S. weet de lektuur aantrekkelijk te maken door uitvoerige met smaak en oordeel gekozen stukken in vertaling: ik vestig bijv. de aandacht op het verhaal van den koopman en zijne vier schoondochters (p. 302), dat zoo levendig aan de parabel der talenten in het N. T. doet denken. Aan 't slot geeft de S. welkome aanvullingen op de Boeddhistische literatuurbeschrijving. Moge nu spoedig het laatste deel, dat zich, naar bericht wordt, reeds ter perse bevindt, deze voortreffelijke literatuurgeschiedenis voltooien.

Utrecht. W. Caland.

S. Feist, Etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache mit Einschluss des Krimgotischen und sonstiger gotischer Sprachreste. Zweiten eubearbeitete Auflage. 1. und 2. Lieferung: A—Hl. Halle, Niemeyer. 1920/21. (Pr. p. afl. 10 Mark).

De eerste druk van Feist's etymologicon verscheen in 1909. Deze tweede druk is zo grondig omgewerkt en zo belangrijk aangevuld, dat men bijna van een geheel nieuw boek kan spreken. Voor dezelfde artikels, die vroeger 138 bladzijden vulden, zijn tans 192 bladzijden gebruikt. Reeds aan het begin van elk artikel valt het ons op, dat de betekenis der Gotiese woorden vollediger wordt meegedeeld, met opgave der Griekse woorden, waarvan zij in de bijbeltekst de vertalingen zijn. Verder is heel wat meer literatuur aangehaald en besproken: ten dele zijn dat natuurlik de sedert 1909 verschenen geschriften, maar ook de oudere literatuur is vollediger opgesomd. Het boek heeft veel gewonnen, doordat min-

Digitized by Google

der belangrijke zaken, in de eerste plaats pro memorie meegedeelde en voor onaannemelik verklaarde hypothesen, met kleine letter gedrukt zijn.

Reeds de eerste druk was een zeer bruikbaar boek. Jonger dan de tweede druk van Uhlenbeck's Goties etymologicon, bevatte hij allerlei, wat daar niet te vinden was: en al droeg Feist's arbeid ook een weinig persoonlik karakter en al waren ook leemten en fouten aan te wijzen, deze tekortkomingen wogen niet op tegen de goede eigenschappen. In de sedert verlopen elf of twaalf jaar is nog steeds het aangekondigde Gotiese etymologicon van Lidén niet verschenen, Uhlenbeck's boek en Feist's eerste druk zijn in menig opzicht verouderd, zodat tans deze tweede druk van Feist het onontbeerlike handboek van iedere germanist en indogermanist moet wezen. Evenmin als de eerste druk draagt ook deze tweede een subjectief karakter. De schrijver somt op, refereert en doet met bescheidenheid zijn keuze uit de voorhanden hypothesen. Deze geringe originaliteit is geen ondeugd. Integendeel, waar in de meeste afzonderlike gevallen zo weinig positieve, onweerlegbare resultaten te bereiken zijn als op het terrein der etymologie, daar is het een grote deugd van de lexicograaf, wanneer hij de verschillende hypothesen op zulke wijze refereert, dat de lezer zichzelf een oordeel kan vormen, en wanneer hij zich onthoudt van gewaagde eigen combinaties.

Het taalmateriaal, dat wordt meegedeeld, is zeer rijk, en het is aan alle Indogermaanse taalgroepen ontleend. Zelfs van het Tocharies is een rijk gebruik gemaakt. Herhaaldelik blijkt het, dat de auteur niet op alle delen van het Indogermaanse gebied in gelijke mate thuis is. Zo troffen mij telkens kleine onjuistheden bij de Baltiese en Slaviese vormen. Dat kan wel ten dele daardoor komen, dat ik deze taalgroepen het beste ken; ik heb geen speciaal onderzoek ingesteld naar de betrouwbaarheid van het materiaal, ontleend aan andere minder algemeen gekende talen. Voor het Kelties had de auteur hulp van Thurneysen; het is jammer, dat hij niet ook een slavist en baltoloog als raadsman heeft gehad. Het dient echter erkend, dat de Baltiese en Slaviese tekortkomingen in het algemeen van ondergeschikte betekenis zijn.

Ik veroorloof mij enige kleine opmerkingen, die ik bij het doorlezen maakte, mee te delen. Het spreekt vanzelf, dat zij een vrij toevallig karakter dragen; een etymologies woordeboek is nu eenmaal een boek, dat zich weinig leent voor doorlezen; zonder voortdurend raadplegen van eigen materiaal wordt men slechts op vrij toevallige wijze opmerkzaam op kleine onjuistheden.

blz. 13: Het is moeilik, de wortels *ak-* en *ok-* van elkaar te scheiden; ook al mochten ze oorspronkelik niet identies zijn (gewichtiger dan de ablaut *a* : *o* is m.i. de wisseling van palataal en velaar), dan zijn zij toch door associatieve betrekkingen zo dooreengelopen, dat zij niet meer uit elkaar gehouden kunnen worden, — blz. 14: opr. *ape* is niet geheel identies met lit. *ùpė*. Waarom wordt de spelling van Kurschat: *ùpė* hier vervangen door die van Baranowski: *ūpe*? Elders schrijft Feist *ù*: *dùrys* blz. 87, enz. — blz. 16: met *ainakls* vgl. nog ndl. mnd. *enkel*, mnl. (limb.) *ènec*, gloss. bern. *ejneker saken*, — blz. 29 en 127: *fulls* zal wel evenals oi. *pūrṇá-s*, lit. *pìlnas*, obg. *plŭnŭ*, iers *lán* een Indogermaanse lange liquida sonans gehad hebben; blijkbaar is 't Feist onbekend, dat de Balties-Slaviese akutus (serv. *pȕn* = lit. *pìlnas*) op lange *l̥̄* wijst, — blz. 44: is de verklaring van *asilus* uit lat. *asinus* zelfs niet meer vermeldenswaard?, — blz. 47: mnl. *toenen*, *tōnen* (sub *augo*) is een jongere vorm dan *tōghen*, dat hier niet meer recht vermeld had kunnen zijn: zie ook onder *augjan*, — blz. 48: obg. *dětŭ*, lit. *dė́tų* zijn supinum, geen infinitivus, — blz. 58: *bolĭ* „ziekte" is zeker een Slavies woord, maar in het Obg. betekent *bolĭ* alleen „de zieke", — blz. 61: voor oijsl. *boer* lees *bø'r*, — blz. 62: zouden oijsl. *bónde* en *búande* niet veeleer een en hetzelfde woord zijn? — blz. 64: gewoonlik duidt Feist van de Litause woorden het aksent aan, terwijl de hardheid van de *l* niet wordt aangeduid; voor *vìlkusi* zal dus *vìlkusi* te lezen zijn, — blz. 71: sub *biþe* ware mnl. *bedi* te vermelden geweest, — blz. 83: obg. *dojǫ* betekent alleen „säuge", — blz. 86: voor lit. *duktė́* lees *duktė̃*, — blz. 89: ndl. *tornen* = duits *trennen*, — blz. 94: got. *du* uit slav. *do*—een onaannemelik vermoeden, — blz. 95: obg. *po-čĭnǫ*, *na-čĭnǫ*, l. *-čĭnǫ*; obg. *konĭ* bestaat niet, alleen *iskoni*, — blz. 97: Altpreuss. Studien 125 v. vermoedde ik een dgl. pluralis als got *eis* in lit. *an-ỹs*, — blz. 100: čech. *pásati* van *pás* <*pojasŭ*; ik houd obg. *pasti* 'beschützen' voor identies met *pasti* 'weiden', — over obg. *prěgynja* zie Leskien I.F. 21, 197 vv., — blz. 106: bij *fastubni* wordt naar een oude druk van Streitberg's Elementarbuch en niet naar de nieuwste verwezen, — blz. 108: ndl. *tanen*, *tenen* ('reizen') zijn een staaltje van de te geringe kennis van onze taal bij veel buitenlandse germanisten, — blz. 110: een van *pasti* 'vallen' te scheiden obg. *po-pasti* 'vatten' mist de nodige fundéring, — blz. 111: obg. *četvera* 'je vier,' lees: *četvero* 'vier bijeen', — blz. 118: een obg. *bŭrlĭ* komt in de teksten niet voor; de obg. vorm zou **brŭlĭ* zijn, — blz. 120: obg. *prěsĭnŭ*, lees **prěsnŭ*, *oprěsnŭkŭ*, *-ŭci*, — blz. 123: obg. *věmi*, l. *věmĭ*, — blz. 125: obg. *prijatelŭ*, l. *-el'ĭ*, — lit. *pìrmas* heeft idg. lange *r̥̄*, — blz. 131: Feist's gewone orthografie zou zijn lit. *drąsà*, niet *drąsà*, — „ndl." *gadelijk* is aan de meeste Nederlanders onbekend, — blz. 133: lit. *gėžiù*, *-ùs*, lees *gẽžiu*, *-ùs*; de vergelijking met got. *gageigan* is te minder plausibel, daar de voor de Litause woorden opgegeven betekenissen bezwaarlik oorspronkelik zijn; zie de wdbb. van Kurschat, Juškevič, Lalis, — blz. 134: oi. *jáṅghā*: het is jammer, dat Feist hier en elders voor de palatale en de gutturale nasaal één teken gebruikt, — blz. 140: voor iers *moin*, *main* lees *mōin*, *māin*, — blz. 161: lit. *grėbiu*, l. *grė́biu*, — blz. 173: lit. *szirdìs* 'Mark, Kern des Holzes' verdiende geen afzonderlike vermelding, daar het met *szirdìs* 'hart' identies is; de door Feist opgegeven betoning *szìrdis* is dialekties, — blz. 176: lit. *kãkls*, l. *kãklas* (Von Grienberger's etymologie is bezwaarlik juist), — obg. *cěchlŭ*, l. *čechlŭ*, — blz. 179: obg. *cělo*, l. *čelo*, — blz. 191: obg. *-cęti*, l. *-čęti*; obg. *zakonŭ*, *iskoni* komen voor, niet *pokonĭ*.

Leiden. N. van Wijk.

Potgieter. Bloemlezing uit zijn gedichten en prozawerk. Uitgezocht door en met een inleiding voorzien van **Dr. J. B. Schepers.** Deel II, Lyriek en schildering. (Meulenhoff's Bibl. van Nederl. Schrijvers).

Na de aankondiging van het 1e deeltje in het *Mus.* van April 1920 kan een bespreking van dit 2e deel kort zijn. Het staat op dezelfde hoogte als het vorige. De inleiding

Digitized by Google

kenschetst goed Potgieters lyriek: hoe hij alles in zich verwerkte tot hij het geobjectiveerd had. Aardig is ook de vergelijking tussen Potgieter en Beets (altans de Beets van de Camera). Met genoegen zien we hier het karakteristieke portret met het kalotje. Wat de keuze der stukken betreft, die lijkt me nog beter dan in het eerste deeltje. Alleen (de verzamelaar heeft het zelf gevoeld en betreurd) ook nu nog is Potgieter slechts onvolledig te kennen. Maar dit was ook het doel niet, de beide deeltjes hebben hun plicht gedaan, als ze Potgieter „leren lezen en liefhebben", zoals de inleiding zegt.

Ook hier mogen een paar opmerkingen volgen. Bij de Aantekeningen heeft het drukfoutenduiveltje systematies 2 bladzijden te ver doen verwijzen. Op p. 156, waar nu aan de wens naar wat literatuur wordt voldaan, had bij opgave van wat er door P. geschreven is, niet mogen ontbreken Groenewegens Bibliographie. Vatel, op p. 127 genoemd, was geen kok van Lodewijk XIV, maar van Condé (vlg. de Beer-Laurillard, *Woordenschat*). Misschien hadden de volgende woorden even een verklaring nodig gehad: *de naalde zwijmt*, (p. 17; ontleend aan de *Palamedes*), *weggedast* (p. 69), *vertikt* (p. 104: een paardeliefhebber zou er een halven morgen hebben vertikt). Over Tékéli (p. 117) geeft *Albert* z'n mening ook (zie de aant. van Engels in de Zw. Herdr. p. 26). Het *Weeuwtje* is tevens een van de „humoristiese" stukken van P.; op de humor had inleiding of aant. even kunnen wijzen; terwijl de mededeling, dat P. het schreef, onderwijl de drukkersjongen in de gang op kopij stond te wachten, een denkbeeld zou hebben gegeven van het gemak waarmee hij werkte; al te veel is men geneigd te denken, dat zulk moeilik te begrijpen werk ook moeizaam ontstaan moet zijn. — Van de drukfouten noteerde ik op p. 135 *lieftallig*; lees *lieftalig*. Ook zijn er vrij wat leestekens verkeerd. Nu behoeft dat niet zo erg te zijn; maar bij schrijvers als Vondel, Staring, Potgieter, die zich van alles rekenschap geven, moet men toch uiterst zorgvuldig wezen. Bovendien wordt door onzuivere interpunctie een moeilik schrijver nog moeiliker. Hiervoor waarschuwde reeds de Vooys in z'n inleiding op de *Gysbreght van Aemstel* p. VI—VII. Eigenlik moet men op de interpunctie kunnen vertrouwen als op het maatslaan van een dirigent. — Een merkwaardige fout staat op p. 124 r. 10: *zuster* moet zijn *dochter*; deze fout echter vindt haar oorsprong niet in deze uitgave, doch staat reeds in de *Gids* van 1844 en is in alle uitgaven van het *Proza* gebleven.

In de Voorrede van het 1e deeltje zegt de verzamelaar, hoe de lectuur van P. hem schonk ogenblikken van echt genot en dat hij die velen wenste te doen smaken. Dit doel is bereikt, mij altans heeft de herlezing van deze stukken veel genot verschaft en m'n leerlingen heeft deze bloemlezing op een prettige wijze met Potgieter in kennis gebracht.

Deventer. W. H. Staverman.

Hereward T. Price, The Text of Henry V. Newcastle-under-Lyme, Mandley and Unett. (Pr. 2 Sh. 6 d.)

Wanneer men in een hedendaagsche uitgaaf van Shakespeare's werken *Henry V* opslaat, heeft men F, den folio-tekst van 1623, voor zich, die in spelling en interpunctie is gemoderniseerd en die hier en daar van drukfouten is gezuiverd. Een deel der aangebrachte verbeteringen is ontleend aan Q, den quartotekst van 1600, herdrukt in 1602 en 1608. Die Q is een roofdruk. Hij beslaat nog minder dan de helft van den F, slechts ongeveer 250 regels zijn in beide drukken gelijk en al de andere regels van den Q bevatten kleinere of grootere afwijkingen, die goeddeels minderwaardig en somtijds bewijsbaar corrupt blijken te zijn. Ook van *Romeo and Juliet*, van *Hamlet* en van *The Merry Wives* bestaan dergelijke, sterk afwijkende en minderwaardige teksten. Dat zij roofdrukken zijn, wordt door niemand betwijfeld, maar de belangwekkende vraag, waartoe zij aanleiding hebben gegeven, is nog steeds niet afdoende beantwoord: zijn die roofdrukken enkel verdorvenheid, of vertegenwoordigen zij, zij het ook in corrupten vorm, Sh.'s eerste ontwerpen van de genoemde tooneelstukken? De laatste veronderstelling telt, hoewel m. i. volmaakt ten onrechte, verreweg de meeste aanhangers. Juist niet echter ten opzichte van den Q van *Henry V*; vooral na P. A. Daniel's welbekende studie heeft men tamelijk algemeen de opvatting gehuldigd, dat deze Q slechts een corruptie is van den reeds vóór 1600 bestaanden F. Men neemt daarbij aan, dat hij zijn ontstaan dankt aan een stenographische opname van de op het tooneel gesproken woorden.

Een paar jaar geleden hebben de heeren Pollard en Wilson wederom een pleidooi geleverd ten gunste van de eerste-schets-hypothese. Volgens hen zit de zaak zoo: al de roofdrukken berusten ten deele op eerste ontwerpen, in der haast bekort om ze te gebruiken voor opvoeringen buiten Londen; het bekort tooneelstuk werd gestolen door een acteur, die meespeelde in het stuk, zooals het later vertoond werd in den door Sh. herbewerkten en definitieven vorm; de dief-tooneelspeler benutte het gestolen handschrift, vulde het aan uit zijn eigen rol en schreef er zoo goed mogelijk uit zijn herinnering bij, wat hij zijn medetooneelspelers zoo vaak had hooren opzeggen. Zulk een roofdruk zou derhalve, wat de beste gedeelten betreft, berusten op schriftelijke overlevering; wat de slechtere passages aangaat, het lapwerk zijn van den dief-acteur.

Na zijn historische inleiding begint Mr. Price met er de aandacht op te vestigen, dat de Q al het kenmerkende heeft van een *acting edition*, maar dit brengt ons niet verder. Dan betoogt hij, dat de heeren Pollard en Wilson veel te lichtvaardig de hypothese van het stenogram ter zijde hebben gesteld. Hij geeft hun toe, dat er eenige overeenkomst van spelling en gelijkheid van drukfouten bestaat tusschen den roofdruk en de goede editie van *Hamlet*, maar hij ontkent elke overeenkomst, elke bibliographische schakel tusschen de beide teksten van *Henry V*. Hij wijst op het feit, dat reeds in 1591 Henry Smith's *Sermons* gedrukt werden „*taken by Characterie*" en dat de vergelijking van dezen tekst met de geautoriseerde uitgave van 1592 aantoont, hoe in den eersten druk, evenals in den Q van *Henry V* goede en slechte gedeelten elkander afwisselen, zoodat de zuiverheid van enkele passages geenszins aan hare mogelijk stenographische herkomst in den weg staat. Al erkent hij het volstrekte bewijs schuldig te blijven, hij gelooft in de stenographische opname naar de methode van Bright, in 1588 gepubliceerd. Hij bespreekt allerlei groepen van fouten

Digitized by Google

in den Q, wier ontstaan ongedwongen verklaard wordt door de gebreken, die Bright's methode aankleven; ja, hij heeft zelfs vijf fouten gevonden, waarvoor hij geen andere verklaring heeft kunnen bedenken.

Wat dit laatste betreft moet ik echter opmerken, dat druk- en schrijffouten van denzelfden aard als in deze vijf gevallen inderdaad voorkomen, maar ik zal hier niet nader op ingaan, omdat die vijf fouten nog veel meer wijzen op acteur's versprekingen. Het is een bepaalde leemte in Mr. Price's werk, dat hij blijkbaar aan de mogelijkheid van deze soort fouten niet heeft gedacht en dit is des te meer jammer, omdat door het aantoonen van onbetwistbare versprekingen in de roofdrukken het volstrekte bewijs kan geleverd worden, waarnaar men reeds zoo lang heeft gezocht en dat ik elders hoop te publiceeren.

Mr. Price neemt aan, ofschoon het zijn betoog aanmerkelijk verzwakt, dat de rollen van Gower en van Exeter aan een theater-manuscript zijn ontleend. Deze meening berust m.i. op geen deugdelijken grondslag. Van de 73 regels, die Gower volgens den F spreekt, ontbreken er 21 in den Q, in de overige 52 regels van den Q heb ik geteld 10 woorden meer en 30 woorden minder dan in den F, 2 transposities van woorden, 15 andere woorden en 3 grootere veranderingen. Een dergelijke staat van zaken, namelijk 60 verschillen in 52 regels, wettigt waarlijk de gevolgtrekking niet, dat Gower's rol (Exeter's rol vertoont nog grootere verschillen!) zóó voortreffelijk in den Q is weergegeven, dat zij op schriftelijke overlevering zou moeten berusten. Te minder, omdat in de rollen met groote afwijkingen toch ook vrij zuivere en zeer zuivere gedeelten voorkomen; ik beroep mij op de zes achtereenvolgende regels 1, 2, 18—23 uit de rol van Henry V, die zonder fout in den Q worden weergevonden!

Het grootste bezwaar tot nu, ook Mr. Price erkent het, om aan de stenographische opname van den Q geloof te schenken, ligt in de gebrekkigheid van Bright's methode. Allerlei fouten van den tekst worden er keurig door verklaard, maar men begrijpt niet goed, hoe er met die inderdaad stumperige methode nog zooveel goeds van een tooneelstuk te recht kan komen. Bright's boekje is een echt *curiosum*, dat door een herdruk van 1888 alom bekend is geworden; het heeft aanleiding gegeven tot een vloed van beschouwingen, vooral Duitsche, zoodat wie aan stenographie en Sh. denkt, aan Bright denkt. *Inde lacrimae.* Bright's methode is volstrekt onbruikbaar, de herinnering aan zijn boekje en wat er over geredeneerd is, kan men veilig op de aschbelt van zijn geheugen werpen. Het eerste Engelsche, praktisch bruikbare systeem, van kortschrift is vervat in *The Art of Stenographie* van John Willis, het werd gepubliceerd in 1602 en veertienmaal herdrukt! Aleer Willis zijn methode openbaarde, moet hij haar langen tijd beoefend en langzaam aan volkomener hebben gemaakt. Niet Bright of een zijner adepten, maar veeleer Willis hebben wij dank te weten voor dien merkwaardigen en uiterst belangrijken tekstenroof van *Romeo and Juliet* in 1597, van *Henry V* in 1600, van *The Merry Wives* in 1602 en *last not least* van *Hamlet* in 1603.

Mr. Price geeft een zeer geslaagd hoofdstuk over den F. Hij acht het om verschillende redenen onmogelijk, dat de F een door Sh. herbewerkte tekst zou zijn, o.a. toont hij aan — en dit is van doorslaand gewicht! — dat er een veel grootere woordelijke en zakelijke overeenkomst bestaat tusschen Holinshed, Sh.'s bron, en den F, als tusschen Holinshed en den Q. Alles saamgenomen heeft Mr. Price m.i. inderdaad bewezen, dat de F het oorspronkelijke stuk vertegenwoordigt en dat de Q als een latere, uit den F ontstane vorm moet worden beschouwd.

In het laatste hoofdstuk handelt Mr. Price over *textus receptus* Hij bespreekt verschillende voorgestelde verbeteringen, waartoe de vergelijking van beide teksten aanleiding geeft, ten deele om ze te ondersteunen, ten deele om ze te verwerpen en bovendien geeft hij een vrij groot aantal nieuwe emendaties ten beste. De plaatsruimte ontbreekt om er behoorlijk verslag van te geven, ik beperk mij tot het meedeelen van mijn overtuiging, dat verreweg het grootste aantal door den eerst volgenden *editor* van *Henry V* dankbaar behoort te worden aanvaard. Slechts één enkel voorbeeld: de woorden „How now mine Hoaste *Pistoll*?" (II, 1, 29—30) die tot nu op gezag van den F aan Bardolph zijn toegekend, moeten zonder twijfel aan Nym worden gegeven.

Natuurlijk is men het op het gebied van de tekstkritiek niet steeds met elkander eens. Het zij mij daarom vergund ook nog één enkel voorbeeld ter sprake te brengen van de gevallen, waarover ik anders denk dan Mr. Price. De F heeft in V, 1, 93—94:

> And patches will I get vnto these cudgeld scarres,
> And sw[ea]re I got them in the Gallia warres.

De eerste regel is te lang, de Q laat „cudgeld" weg en daarom volgen Pope, Malone en andere *editors* de lezing van den Q. Dit weglaten is onoordeelkundig, want „cudgeld scarres" is een *striking phrase*, waarvan men moet aannemen, dat zij door Sh. is geschreven. Er moet dus een andere fout in dien te langen regel schuilen, maar Mr. Price verdedigt de lengte en beroept zich op drie andere gevallen, waarin één regel van het *heroic couplet* eveneens twee extra lettergrepen telt. Wanneer echter Mr. Price voldoende de prosodie beheerschte en kennis had genomen van de leer der interpolaties, zou hij gemakkelijk de fout in regel 93 en de fouten in zijn drie andere gevallen hebben kunnen vinden. In regel 93 zijn „*will I*" geinterpoleerd, want deze woordjes zijn volmaakt overtollig en hun schrapping brengt den regel in orde. Sh. heeft Pistoll laten zeggen: *and there Ile steale, and patches get.....* evenals twee regels te voren, zie den *context*: „*Well, Baud Ile turne, and something leane to....*" De herhaling van *Ile* of van *will I* is hier even onnoodig vóór het werkwoord *get* als vóór de werkwoorden *leane* en *sweare.* Hoe dit ook zij, mijn geuite en verzwegen aanmerkingen zijn niet van dien aard, dat zij afbreuk doen aan de algemeene degelijkheid van Mr. Price's studie, die meer aandacht verdient, dan gemeenlijk aan dergelijk wetenschappelijk werk wordt geschonken.

Den Haag. B. A. P. van Dam.

Digitized by Google

Kr. Nyrop, Etudes de grammaire française. (Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Hist.-filolog. Meddelelser, II, 6, 1919). København, Høst & Søn. (Pr. kr. 1.75).

Behalve enige uittreksels uit brieven, door de schrijver ontvangen naar aanleiding van zijn vroeger verschenen studie over *haricot* en *parvis* (zie *Museum*, XXVI, kol. 246), bevat deze bundel bijdragen tot de kennis der woordenschat van het jongste Frans, verdeeld over vier paragrafen: onomatopeeën, afgekorte woorden, neologismen, onlangs overgenomen woorden. Men vindt er de vrucht ener onverpozen en nauwkeurige lectuur der oorlogsboeken van de laatste jaren, en hier en daar van enkele andere werken en koeranten, en zo vormt dit geschrift een aanvulling van het derde en vierde deel van Nyrop's *Grammaire historique*.

Wij vestigen in het biezonder de aandacht op de bladzijden gewijd aan de hetzij pasgevormde hetzij in een nieuwe betekenis gebruikte termen. De schrijver stelt hier een vraag van wijdere strekking, n.l. welke invloed de oorlog op de taal heeft gehad. In het algemeen constateert hij dat in vroegere tijd grote historiese gebeurtenissen de woordenschat meer hebben gewijzigd dan tans; het aantal neologismen is veel geringer dan men zou verwachten in verband met de hevige beroering die de krijg in het maatschappelik leven heeft verwekt. Afgezien van klanknabootsingen, waardoor men aan beschrijvingen van gevechten levendigheid heeft willen bijzetten, en van afkortingen van namen door middel van de beginletters, bevatten de jongste geschriften slechts weinig nieuwe woorden (*amerrir*, „in zee dalen", *après-guerre*, *avant-guerre*, *désannexion*, *ententiste*, *kaisériole*, *lance-mines*, *marrainage*, *pare-éclat*, *survoler*, *travailliste*) en enkele begripswijzigingen (*bonhomme*, *marmite*, *Rosalie*, „de bajonet", *tortillard*). En van deze heeft *kaisériole* eigenlik slechts een uiterst enge bestaanskring.

Onder de overgenomen woorden treffen ons die welke, gedurende de oorlog, door de Fransen aan hun vijanden zijn ontleend (*Minenwerfer*, *Drache*, *Trommelfeuer*, „feu de tambour"; het Duitse woord was oorspronkelik een navolging van de Franse uitdrukking *feu roulant*, die haar ontstaan dankt aan het commando *Roulez*, gegeven aan de trommelslagers).

Amsterdam. J. J. Salverda de Grave.

B. Keil, Beiträge zur Geschichte des Areopags. (Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse. 71 Band (1919). 8 Heft). Separat erschienen. Leipzig und Berlin, Teubner. 1920. (Pr. M. 3.20).

Dit werkje van Bruno Keil werd na zijn dood onder zijn papieren gevonden en uitgegeven door R. Laqueur, die alleen de voetnoten soms moest samenstellen uit aantekeningen van Keil, maar de tekst zelf geheel gereed vond.

In ongeveer honderd bladzijden druks behandelt Keil hier, behalve een aantal andere onderwerpen, de positie van de Atheense Areopagus onder de Romeinse heerschappij van republiek en principaat. Wie wel eens nagegaan heeft, hoe weinig in het algemeen over de staatsinstellingen der Griekse staten in die periode gezegd wordt, zowel bij de schrijvers over Romeinse, als bij die over Griekse antikiteiten, zal met belangstelling de pogingen volgen, die deze uitnemende kenner van het Oudhelleense staatsrecht deed, om met zijn scherpe blik te boren door de schemering, die hier heerste. Wel is er, zoals Keil zelf zegt (bl. 27), van een eigenlik staatsleven in deze tijd bij de Grieken geen sprake meer en wel is het voor de kennis van het Romeinse bestuur niet van al te groot belang te weten, welke organen presies gebruikt werden om, onder de schijn van zelfstandigheid, Hellas aan Rome te doen gehoorzamen. Maar geen detail is in de wetenschap waardeloos, en het belang van een deel dezer Beiträge voor de rechtsgeschiedenis bijvoorbeeld, ligt al dadelik voor de hand. Want ze kunnen misschien helpen bij het beantwoorden der vraag, door welke rechterlike organisatie het mogelik was, dat het Helleense privaatrecht zich handhaafde naast en tegenover het officiële Romeinse recht. En de theoloog interesseert het misschien, dat Keil — terecht of ten onrechte, dat laat ik hier in het midden — het bekende verhaal van Paulus-voor-de-Areopagus (Hand. d. Ap. 17, 19) gebruikt als een argument voor zijn stelling: dat dit kollege in de eerste eeuwen van Romes overheersing het voornaamste orgaan was van de Atheense staat.

Het bewijzen van deze stelling tegenover de opvattingen van bijvoorbeeld Philippi en Thalheim, maar in overeenstemming met de getuigenis van Cicero (de natura d orum 2, 29, 74), is het hoofddoel van Keil en hij komt van zijn vele uitstapjes op ander terrein dan ook telkens weer hierop terug, al is het soms langs een moeilik te volgen weg.

Al dadelik op de eerste bladzijden geeft hij drie verschijnselen aan, waarin deze voorname positie van de Areopagus uitkomt, en de nadere beschouwing van die verschijnselen brengt hem tenslotte tot de volgende beschrijving van de Atheense staat in het bedoelde tijdperk:

Hij denkt zich Athene als een timokraties-oligarchiese republiek, met een soort dyarchie. Aan de ene kant de oude organen, **βουλή** en **ἐκκλησία**, aan elkaar gebonden, al is het minder nauw dan vroeger, en beide onderworpen aan de leiding van de **στρατηγὸς ἐπὶ τὰ ὅπλα**, een der beide presidenten der republiek.

Daartegenover stond dan de Areopagus, nu weer, na vele eeuwen van achteruitzetting, stralende in de volle glorie van zijn aloude staatsmacht en geleid door een nieuw magistraat, de **κῆρυξ τῆς ἐξ Ἀρείου πάγου βουλῆς**, die de andere president der republiek was geworden.

En in schijn daarboven een erepresident, de **ἄρχων** (**ἐπώνυμος**), zonder macht, maar toch zo zeer in aanaanzien, dat Romeinse keizers het niet versmaadden, zijn ambt te bekleden.

De Areopagus had zelfstandige bestuurs- en rechtsmacht op een terrein, dat Keil tracht af te palen, maar had verder ook overheersende invloed op de besluiten van **βουλή** en **ἐκκλησία**, daar alleen de **στρατηγὸς ἐπ τὰ ὅπλα** en de Areopagiten het recht van initiatief in die kolleges hadden en bovendien deze **στρατηγός** zo goed als altijd een lid van de Areopagus was.

De Areopagus zelf werd aangevuld door kooptatie uit gewezen **ἄρχοντες** (**ἐπώνυμοι**), en gewezen **βασιλεῖς** en niet meer uit *alle* oud-archonten en tenslotte: voor de genoemde hoge ambten (**στρατηγὸς ἐ. τ. ὅ.**; **κῆρυξ**

Digitized by Google

τ.ἐ.'Α.π.β.; *ἄργων[ἐπ]*; *βασιλεύς*) waren alleen personen uit de kleine kring der „hoogstaangeslagenen" gekwalificeerd.

Zo berustte dus de hele leiding van de staat middellik of onmiddellik in handen van een klein kliekje voorname, rijke, families en het was geen grote kunst voor Rome om dat kliekje aan zich te binden en zo, zonder gewelddadig ingrijpen, de civitas libera et foederata Athene volkomen in zijn macht te houden — en daar was het toch maar om te doen.

Men ziet het, het beeld dat Keil zich vormde, heeft relief genoeg en verschilt nog al wat van de vrij vage voorstellingen, die anderen hadden van de Atheense staatsinrichting in deze tijd, terwijl het geheel afwijkt van het beeld, dat ons allen vertrouwd is uit de vroegere perioden van Athenes geschiedenis.

Wij kunnen Keil dus dankbaar zijn voor dit werkje, temeer, daar hij de juistheid van zijn opvatting ook bewezen heeft, naar ik geloof.

Zoals ik zei, gaat hij bij dit bewijs uit van drie opmerkelike verschijnselen en wel:

1e. In deze periode komt de *κῆρυξ τῆς ἐξ 'Αρείου πάγου βουλῆς* ten tonele als gelijkwaardig magistraat naast de *στρατηγὸς ἐπὶ τὰ ὅπλα*.

2e. In officiële stukken, gericht aan de Atheense staat, staat nu de Areopagus vóóraan.

3e. De Areopagus kan nu zelfstandig besluiten nemen, hetzij alleen, hetzij in laatste, beslissende instantie, na de twee andere organen.

En van deze drie punten uit spant Keil de draden van zijn betoog voor het bewijs van zijn hoofdstelling, gebruik makend van Latijnse en Griekse schrijvers, maar vooral natuurlik van de inskripties.

Het is alleen jammer, dat het bewijs soms moeilik is te volgen. Dit komt, doordat Keil in deze „Beiträge", behalve zijn hoofdonderwerp, nog allerlei bijonderwerpen behandelde, die wel allemaal min of meer met de Areopagus in verband staan, maar toch niet in deze éne monografie hadden moeten samengeperst worden. Nu werken ze storend, waar ze in de tekst verwerkt, of liever niet-verwerkt, staan, en worden ze haast ongenietbaar, waar ze opgeborgen zijn in kleingedrukte voetnoten of aanhangsels.

Maar ze staan nu eenmaal in deze Beiträge en nu ik van het hoofdonderwerp afstap, het volgen van Keils betoog tusschen de aangegeven begin- en eindpunten aan de lezers van het werkje overlatend, moet ik deze monografietjes tenminste in het kort aanduiden.

Bij de behandeling van een groep inskripties, van belang voor zijn hoofdonderwerp, vindt Keil gelegenheid, in voetnoten de slechte stijl en kwasiretoriek van een dier inskripties, een *ψήφισμα* van *βουλή* en *ἐκκλησία* op, voor een onbevoegde als mij tenminste, overtuigende wijze aan te tonen (bl. 5—10), en ook om een verhandeling te geven over de *ὑπομνηματισμοί*, commentarii, „Ambtstagebücher" in het algemeen en in het biezonder bij de Areopagus (bl. 14—23). Verder knoopt hij daaraan vast een bespreking van de manieren, waarop volgens hem de Atheense politieke organen er in slaagden hun condoléancebetuigingen ter gelegenheid van sterfgevallen in voorname families meer of minder plechtig te maken (tekst bl. 31—34 en 41—45). Een paar interessante hypothesen op het gebied der rechterlike organisatie — strafrecht voor de Areogus, privaatrecht voor het forum der heliasten — vullen de tekst van bladzijde 64—67, terwijl bladzijde 45 tot 52 gewijd zijn aan de geschiedenis van het ambt van *στρατηγὸς ἐ.τ.ὅ.* en *ἄρχων (ἐπών.)*. Enige kleine stukjes ter interpretatie van een plaats uit Aristides (voetnoot bl. 16) en van een paar inskripties nl. Dittenberger Syll.[3] no. 888 (op bl. 14 voetnoot) en I. G. III 47, vergeleken met Eph. Arch. 1894, 211 (bl. 62 vg. voetnoot), maken dan met de „Exkurs" over de echtheid van Dittenberger I. O. G. no. 262 (bl. 96 vg.) de serie kompleet.

Ook in deze kleine verhandelingen kan ik meestal met Keils heldere betogen meegaan of zijn hypothesen aannemelik vinden, voorzover ik tot oordelen bevoegd ben en niet, zooals in stijl- en grammatikakwesties, mij bepalen moet tot bescheiden luisteren en meedenken.

Bij één onderwerp echter kan ik Keils gedachtegang niet zuiver en zijn betoog niet schitterend vinden, nl. bij de behandeling der condoléancebetuigingen van de Areopagus. Hij meent uit de inskripties meer te kunnen lezen, dan er volgens mij uit te halen is, wanneer hij daar *δόγμα, ὑπομνηματισμός* en *ἐπερώτημα* als verschillende vormen van Areopagusbesluiten tegenover elkaar stelt. Volgens hem maakte de Areopagus van die verschillende vormen gebruik, naar gelang hij meer of minder achting in zijn betuiging van deelneming wilde leggen, terwijl dan voor het onmisbare verlof tot oprichting — buiten bezwaar van de schatkist — van een of meer standbeelden voor de overledene nog een nonchalanter vorm kon gekozen worden, door zonder een dier condoléancevormen, op de *αἴτησις* van belanghebbenden eenvoudig het verlof verlenen.

Gaarne zou ik Keils onklaar betoog op dit punt hier ontleden, maar dat zou deze recensie te lang maken; ik zal elders erop terugkomen. Misschien zou het ook misplaatst zijn, hier veel regels te wijden aan deze éne zwakke plaats in zijn werk en daardoor te doen vergeten, dat deze Beiträge in hun geheel superieur werk zijn en een waardig legaat, door de overledene vermaakt aan de wetenschap der Helleense oudheden.

Santpoort. J. H. van Meurs.

L. Bloch, Soziale Kämpfe im alten Rom. (Aus Natur und Geisteswelt 22). 4e Auflage. Leipzig-Berlin, Teubner. 1920. (Pr. ƒ 0.60, geb. ƒ 0.70, + 100%).

Het boekje is te bekend, dan dat de Museum-Redactie een lange aankondiging van me kan wenschen. Ik had liever gewild, dat Schr. het Soziale Geschichte had getiteld. Dan had hij veel namen van strijders kunnen weglaten, die nu in te grooten getale het geheugen van den ondeskundigen lezer verschrikken. De beschrijving van al die conflicten onderbreekt den samenhang en dwingt Schr. tegen zijn zin meer „Personalgeschichte" te geven, dan noodig is. We krijgen daardoor karakteristieken (b.v. een „ablehnende" van M. Livius Drusus op p. 105), die niet aannemelijk gemaakt worden. Dat Cicero menige veer moet laten, ja, dat hij er nauwelijks één overhoudt, kunnen we verwachten van een auteur, die in de monarchie alleen te berispen vindt, dat ze zoo laat is gekomen. De lof overigens, die hij over heeft voor de administratie des rijks tijdens de monarchie moet volledige instemming vinden.

Digitized by Google

Natuurlijk zijn er altijd twistpunten aan te halen: Het aannemen van een verplichte senatus auctoritas voor de toelaatbaarheid eener relatio in het concilium plebis (p.37) acht ik met een beroep op de talrijke tegen den zin van den senaat gemaakte plebiscita onjuist, eveneens het uitsluiten der niet-grondbezitters van het stemrecht in de tribus-vergaderingen (p. 41) en de bewering, dat continuatio van het tribunaat niet verboden zou zijn (p. 94.). 't Schijnt me zeer twijfelachtig, of App. Claudius censor werkelijk een zoo hoog boven al zijn tijdgenooten uitblinkend genie is geweest en of hij geheel vrij geweest is van partij-politiek (p. 62 sq.) enz. enz. — Liever wijs ik op een paar iets belangrijker zaken. Op p. 48 trof me de zin, die de voorteekenleer inleidt: Die Römer waren nämlich wie alle Bauern überaus abergläubisch; zoo maakt men zich toch „zelfs" in een „für den Gebrauch des Laien" bestemd boek niet van de primitieve religie af! P. 56 beweert Schr., dat Hannibal, die zoo slecht gesteund werd uit het vaderland, zich nooit zoo lang zou hebben kunnen handhaven tegen de overmacht, als Rome's bondgenooten hem niet „lebhaft als Befreier begrüszt" hadden. Liever zou ik zeggen: Hannibal werd, dank zij het systeem der Romeinen, slechts zoo matig door de Italiërs ondersteund, dat hij nooit op Rome heeft kunnen marcheeren en dat de Romeinen zelfs na Cannae geen soldaat uit Sicilië of waar ook vandaan hoefden terug te roepen. Tenslotte onderschat Schr. m.i. de beteekenis van den senaat, als hij dien p. 58 sq. een „blosz beratenden Bürgerausschusz" noemt. Dat hij van oudsher de drager der regeermacht geweest is, bewijst de regel: res redit ad patres en de onontbeerlijkheid der patrum auctoritas voor alle besluiten en verkiezingen in de comitia curiata en centuriata. Maar al deze bedenkingen beletten me niet een prettig leesbare, helder beschrevene, in 128 pagina's samengevatte Sociale geschiedenis van Rome een mooie praestatie te noemen. Bovendien is de overlevering bedachtzaam gevolgd en niet onberaden over boord geworpen. Ondanks de bezwaren, die men hier en daar tegen de voorstelling kan hebben, is het een boekje, dat een warme aanbeveling verdient.

Den Haag. E. van Hille.

Edw. B. Koster, Mythologisch Woordenboek. Inleiding van Dr. P. de Koning. Wereldbibl. Woordenboeken). Amsterdam, Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur. 1920.

Het vorige geslacht maakte veel gebruik van het *Handwoordenboek der Mythologie* door J. L. Terwen vrij bewerkt naar het *Illustrirtes Taschenwörterbuch der Mythologie* van Johannes Minckwitz, Leipzig 1852, waarin de schrijver ten dienste dergenen, die geen tijd hebben om zich in mythologische studiën te verdiepen en toch bij de beoefening van litteratuur en kunst bekendheid met de oude fabelleer niet missen kunnen, de belangrijkste verhalen der mythologie zonder verklarende toevoegsels in alphabetische volgorde gerangschikt had. Het werk heeft ook mij in mijn jeugd groote diensten bewezen. Sindsdien heb ik het eene mythologische handboek na het andere zien verschijnen. Het heeft mij verbaasd, dat niemand tot nu toe in een nieuwe uitgave als van Terwen heil scheen te zien. Dr. Edw. B. Kosters mythologisch woordenboek kan in menig opzicht als een Terwen redivivus worden beschouwd. Zijn artikelen laten zich aangenaam lezen. Hoe had men het anders kunnen verwachten van een man van zijn talent van vertellen, van zijn fijnen letterkundigen smaak en groote belezenheid? Op enkele punten wijkt echter Kosters boek van dat van Terwen af. Terwen was rijk met afbeeldingen voorzien. Hoe primitief ook zijne houtsneden mogen zijn geweest, ik herinner mij, dat zij niettemin op mijn jeugdige verbeelding een blijvenden indruk maakten. Tegenwoordig is de boodschap: hoog-op of thuisblijven! Koster zal om begrijpelijke redenen tot het laatste genoodzaakt zijn geweest, hoe zwaar het hem mag zijn gevallen. Het eenige, wat hij kon doen, was nu en dan te verwijzen naar de afbeeldingen voorkomende in J. H. Holwerda's *Hellas en Rome* en Vürtheims *Mythologie der Grieken*. Eenmaal de alphabetische vorm gekozen, had Terwen de mythologische verhalen van de meest verschillende volken in bonte afwisseling op elkander laten volgen. Koster heeft in 4 verschillende afdeelingen bijeengegroepeerd eerst de overleveringen der Grieken, daarna die der Romeinen, vervolgens die der Egyptenaren en ten slotte die der Noordelijke volken. Ik betwijfel of dit een voordeel is. Laten wij het groote publiek, waarvoor het boek blijkens de uitgave bestemd is, niet te hoog aanslaan. Niet iedereen zal terstond weten waar hij zoeken moet. Ik acht het b.v. geenszins ondenkbaar, dat iemand, die naar aanleiding van Ovidius de namen Deucalion en Pyrrha opzoekt, onder de romeinsche rubriek kijkt — waar hij teleurgesteld zal worden. Bij een eventueelen herdruk zij eene wijziging van dit systeem in overweging aanbevolen. Tevens mogen dan eenige onnauwkeurigheden verbeterd worden. Van de Laokoöngroep heet het, dat zij vervaardigd werd in de tweede of eerste eeuw v. Chr. (p. 149). Het *Troisième rapport sur l'exploration archéologique de Rhodes*, bevattende het verslag van de opgravingen der Deensche expeditie op den burcht van Lindos in 1903, heeft toch met voldoende zekerheid aangetoond, dat haar ontstaan op ongeveer 50 of 40 v. Chr. moet worden bepaald. Het senaatsbesluit betreffende de Megalesia heeft zeker niet die verstrekkende beteekenis gehad, welke de woorden op p. 293 de meeste lezers zullen doen vermoeden. Een ander spoor van te haastigen arbeid zal de schrijver ontdekken, als hij het slot van zijn artikel over Antigone nog eens wil overlezen.

Dr. P. de Koning heeft aan het werk eene inleiding vooraf doen gaan, waarin hij de beteekenis der mythologie heeft trachten te schetsen. Indien de schrijver hiervan niet die voldoening smaakt, die hij zich heeft voorgesteld, moge hij dit wijten aan de moeilijkheid der stof. Het is inderdaad geen geringe taak in een voorwoord, al is dit hier tot 77 bladzijden druks uitgedijd, de ontwikkeling der mythologie uit haar vroegste phasen voor het groote publiek duidelijk te maken. Ik vrees, dat tegelijk te veel en te weinig is geboden. Aan den eenen kant heeft de zucht om zoo volledig mogelijk te zijn eene opeenhooping van namen teweeggebracht, aan den anderen kant zal de kenschetsing van de Lieder- en Erweiterungstheorie, van de hypothesen van Bethe en anderen, van de kritiek van Gruppe op Useners beweringen voor de meesten te kort zijn om zich daarvan eene behoorlijke voorstelling te maken. Ook smaakt mij het gansche opstel te veel naar uitheemsche bron. Het boek is opgedragen aan de gymnasiasten van Nederland. Waarom nu ter illustratie van de mythologische voorstelling van

Digitized by Google

de maneschuit (p. XIV) een vers van von Stolberg aangehaald, terwijl in de allen gymnasiasten zoo door en door bekende *Mei* van Gorter eveneens gezongen wordt van: Cynthia als zij zit in hare nachtboot enz.? Waarom bij de bespreking van de zielestof in haar en nagels (p.XIX) en van de kracht van het speeksel (p. XVIII) niet gewezen op de voorschriften voor den flamen Dialis, die voor de meeste gymnasiasten een reden zijn van zooveel vermaak en op de wonderdadige geneeswijze van Vespasianus te Alexandrië (Tacit. Hist. IV, 81)?

Omdat bij geen volk van het blanke ras eenig zuiver voorbeeld van totemisme aangetroffen is, ware ten aanzien hiervan nog grooter voorbehoud wellicht niet misplaatst geweest.

Groningen. C. A. A. J. Greebe.

J. J. B. Mulder, Quaestiones nonnullae ad Atheniensium matrimonia vitamque coniugalem pertinentes. Traiecti ad Rhenum, L. E. Bosch en Zn. MCMXX. (Utrechtsche diss.).

Homerus was een wijs man en zijn bekende uitspraak *αὐτὸσ γὰρ ἐφέλκεται ἄνδρα σίδηροσ* geldt ondanks al het gepraat in Europa en aan gene zijde van de zee over eeuwigen vrede oók voor onzen tijd; anderzijds blijkt tot mijn groote vreugde, hoezeer voor de moderne vrouw, zelfs al gaat zij gebukt onder den last van ontzagwekkende geleerdheid, het huwelijk en Aphrodite's *μείλιχα δῶρα* hun bekoring hebben behouden: getuige deze dissertatie, welke zich bezig houdt met het Atheensche huwelijk en huwelijksleven in de 5de en 4de eeuw vóór Chr.

In het eerste hoofstuk worden uit de philosophen (Plato, wiens voorschriften in Republiek en Leges door „causae eugeneticae" worden beheerscht, en Aristoteles), uit dichters, uit Xenophon en oratoren de plaatsen bijeengezocht, die ons inlichten omtrent den leeftijd, waarop man en vrouw plachten te huwen. Hieruit blijkt — zooals reeds bekend was — dat de mannen over het algemeen later, de vrouwen vroeger trouwden dan bij ons; op het getuigenis der enkele verzen wordt met recht weinig acht geslagen.

De verklaring van het late trouwen der mannen — de meeste(?) bewoners van Attica zouden boeren zijn — heeft m.i. nog wel eenige nadere toelichting noodig, vóór zij kan overtuigen, en het comediepraatje(?), dat de volksvriend Solon *διὰ τὴν τῶν νεῶν ἀκμὴν* officieele bordeelen opende, lijkt mij nog steeds bedenkelijk, ondanks de geruststellende toevoeging der geleerde schrijfster: „apparet autem Solonem consuluisse adulescentibus nondum uxorem habentibus, nam eum patrum familiarum in usum lupanaria instituisse vix credibile est"!

Uitvoerig worden in het tweede hoofdstuk de redenen besproken, die den Atheenschen man tot het aangaan van een huwelijk bewogen. Als hoofdreden geldt natuurlijk „liberorum desiderium" (opdat de familie niet uitsterft, het vaderland geen gebrek heeft aan mannen, de *γηροβοσκοί* niet ontbreken enz.), gelijk met tal van citaten wordt aangetoond; dat de Grieken spreken van „kinderen en vrouwen" is bekend en wordt met recht door de schrijfster gememoreerd: mijn persoonlijke indruk, dat sinds ± 400 het omgekeerde „vrouw en kinderen" meer en meer in zwang komt, wordt tot mijn spijt door de — trouwens betrekkelijk weinige — plaatsen, die ik in de dissertatie geciteerd vind, niet bevestigd.

Als tweede reden wordt aangevoerd „uxorem viri habere cupiunt quae domum custodiat" — *τῶν ἔνδον φύλακα πιστὴν* zegt Demosthenes—, in welk onderdeel het treurig lot der thuiszittende matronen met vrouwelijk medegevoel wordt beklaagd, de gronden, die tot dien toestand leidden, worden nagespeurd, de positie en het werk der vrouwen binnenshuis besproken. Daarbij komen dan nog — hoewel zelden — eenige minder aardsche beweegredenen. —

Twee korte hoofdstukken besluiten de dissertatie: „de numero liberorum" en „de virtutibus muliebribus": geëerd is in het publieke leven de vrouw, die zedig thuis blijft en weinig praat, de matrone, als ze de noodige reverentie voor haar heer gemaal aan den dag legt en het huis wèl bestelt, de jonge maagd, als ze kuisch is, de vrouw in het algemeen, als ze „comitas", „animi moderatio", „pulchritudo" en andere begeerenswaardige eigenschappen bezit. Men schrikt even als men onder de vrouwelijke deugden, die de „litterarum monumenta" vermelden, „audacia" genoemd vindt (Eur. Heraclid. 570!).

Een onderzoek, als in deze dissertatie is ingesteld, heeft ongetwijfeld zijn nut, ook indien men weinig nieuws hoort: immers men ziet de in schrijvers en inscripties verspreide mededeelingen geördend vóór zich en vormt zich nu en dan een duidelijker beeld van datgene, waaromtrent men vroeger slechts een vagen indruk had.

Maar een gevaar bedreigt dergelijke onderzoekingen, vooral als ze door jonge lieden worden gedaan: afgezien nog van de vaak hinderlijke breedsprakigheid wordt men getroffen door het onredelijk verlangen, om per se resultaten te zien en verklaringen te geven, ook daar, waar de gegevens beslist onvoldoende zijn. Dit gevaar is de schrijfster niet ontkomen: geen fraaie statistieken of lange lijsten van namen kunnen ons doen vergeten, dat wij slechts enkele weinige gevallen uit duizenden en nog eens duizenden kennen en dat wij steeds werken in een ruïne. Men zoude bijna wenschen, dat in de nieuwe wet op het H. O. een artikel werd opgenomen, hetwelk de onbesuisde jeugd nadrukkelijk gelast stof te vergaren, het trekken van conclusies slechts vergunt aan den voorzichtigen grijsaard.

Groningen. P. Groeneboom.

J. L. Heiberg, Naturwissenschaften, Mathematik und Medizin im klassischen Altertum, 2te Auflage. (Aus Natur aus Geisteswelt 370). Leipzig, Teubner. 1920. (Pr. ƒ 0.60. geb. ƒ0.70, + 100 %).

Op verlangen van den uitgever heeft de Heer Heiberg het overzicht over „Exakte Wissenschaft und Medizin" dat hij voor Gercke-Norden's „Einleitung in die Altertumswissenschaft, Bd. II (1910) schreef tot een uitvoeriger en meer populair werkje doen uitdijen. De volgorde der hoofdstukken is dezelfde gebleven, behalve in den aanvang, waar uit de „Ionische Philosophie" thans ontstaan zijn „Die Ionische Naturphilosophie", „Die Pythagoreer", „Die Entwicklung der Heilkunde im V^ten^ Jahrhundert, „Hippokrates", en „Die Entwicklung der Mathematik im V^ten^ Jahrhundert". De Pythagoraeers en de medische wetenschap (vooral deze laatste) worden dus uitvoeriger behandeld. De omvang van het geheel

Digitized by Google

is met ongeveer 50 % toegenomen. Echter is het critisch litteratuuroverzicht vervallen en vervangen door een beknopte „Literaturnachweise" (benevens naamlijst), zoodat de belangstellende, dien het in de eerste plaats om de bronnen te doen is, toch meer heeft aan de kortere „Einleitung".

Een vraag: is het zeker dat de **νοῦς** van Anaxagoras (pag. 9) een „Denkstoff" („" van H.) of „h lbgeistiges Prinzip" genoemd moet worden? — Men vindt een zoodanige omschrijving van den **νοῦς** wel meer; ook A. Gercke (in de genoemde „Einleitung" Bd. II p. 294) noemt hem „das feinste und reinste von allen Dingen, von allem Stofflichen reinlich geschieden, und doch ursprünglich als Denkstoff mit jenem eins und wesensgleich". — Uit de fragmenten etc. in Diels „Vorsokratiker" krijg ik niet den indruk dat dit laatste juist is. Wel zegt Simplicius (fragm. 12): **ἔστι γὰρ λεπτότατόν τι πάντων καὶ καθαρώτατον,** maar een uitdrukking die men met „denkstof" zou kunnen vertalen of als „één met de stof en in wezen daaraan gelijk" komt niet voor. Daarentegen b.v. Aët. I, 7, 14 **'Αν. νοῦν κοσμοποιὸν τὸν θεόν**; en Plut. Pericl. 4 **πρῶτος οὐ τύχην οὐδ' ἀνάγκην διακοσμήσεως ἀρχήν, ἀλλὰ νοῦν ἐπέστησεν.** Enz. enz. Zou hier niet de bedoeling zijn dat de **νοῦς** evenzeer onstoffelijk is als de **τύχη** of de **ἀνάγκη** en dit ook als de meening van Anaxagoras kunnen gelden?

Middelburg. J. A. Vollgraff.

Ad. von Harnack, Marcion: Das Evangelium vom fremden Gott. Eine Monographie zur Geschichte der Grundlegung der Katholischen Kirche. (Texte und Untersuchungen Bd. 45). Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung. 1921. (Pr. M. 80; geb. M. 89.60).

De groote beteekenis van den haeretischen kerkreformator en bijbel-criticus Marcion (ca. 140) heeft *v. Harnack* reeds in zijne vroeger verschenen werken, voornamelijk in zijne Dogmengeschichte in korte betoogen aan het licht gesteld. Nu schenkt hij, de 70-jarige, ons eene geleerde monographie over deze merkwaardige figuur, die de resultaten van eene 50-jarige studie ontvouwt en samenvat. In het eerste gedeelte van zijn werk begint H. met de godsdiensthistorische Voraussetzungen van de christelijke prediking van Marcion te schetsen; en hier wordt reeds duidelijk eene hoofdthese, die H. in zijn boek tracht te verdedigen: dat M. geen eigenlijke „gnosticus" geweest, en niet, zooals *Bousset* denkt, onder de gnostieke dualisten te rekenen is, veeleer een heel op zichzelf staande theoloog en religieuse denker, die niets anders beoogt, dan het kerkelijke christendom van joodschen en joodsch-christelijken zuurdeesem te zuiveren en het onvervalschte paulinische christendom te restaureeren. Deze religieuse grondgedachten van M. worden nu in het vervolg behandeld, en wel in nauw verband met eene reconstructie van de literarische nalatenschap van M., den marcionitischen bijbel (een door M. gerecenseerd Lucas-evangelie en een uit 10 insgelijks diep ingrijpend gerecenseerde brieven bestaand corpus Paulinum) en de „Antitheseis." Reeds met dezen meer philologischen arbeid heeft H. zich den dank van allen, die op het terrein der geschiedenis van het oudste christendom werken, in rijke mate verworven. H. geeft ons in de eerste helft van zijn boek een overzicht over den *bijbeltekst*, zooals M. dien bewerkt, over de beginselen, die hem geleid, over de belangrijkste wijzigingen en weglatingen die M. noodig heeft gevonden, om den z.i. „oorspronkelijken" tekst te herstellen. In de tweede helft van het werk (die eene reeks van Beilagen bevat: bronnenonderzoek, tekstreconstructie, verzameling van testimoniën aangaande M.) vinden wij in Beilage III en IV eene nieuwe tekstrecensie van het Apostolicon en het Evangelie van M., door welke nu alle andere tekstreconstructies verouderd zijn geworden, ook de voortreffelijke arbeid van Th. Zahn. Tevens geeft H. een interessant en soms verrassend betoog over de plaats die de tekst van Marcion inneemt in de ontwikkeling van den tekst van het N.T. Ten eerste levert H. het bewijs, dat Tertullianus reeds eene latijnsche vertaling van M.'s evangelie en apostolos gebruikte. Ten tweede wordt duidelijk aangetoond, dat de meeste „marcionitische" tekstvarianten gewone „westersche" varianten zijn, waaruit de conclusie getrokken moet worden, dat M. een „westersche" tekstrecensie aan zijne editie ten grondslag legde — de teksten van M. zijn dus de oudste oorkonden voor ons van de W — recensie — terwijl anderzijds enkele specifiek marcionitische varianten = textwijzigingen in katholieke manuscripten overgegaan zijn, hetgeen immers een zekere invloed van marcionitische bijbelhandschriften op den katholieken bijbeltekst aanwijst. Het heele onderzoek draagt, en wat de verzameling van het materiaal en de bewerking er van aangaat, een abschliessend karakter. Ik zou op dit oogenblik slechts een enkele aanmerking kunnen maken: bij de pericope Jezus in Nazareth Lc. 4, 16—30 dient nog herinnerd te worden aan de weglating van **τεϑραμμένος** en **αὐτῷ** 4, 16 in D, die blijkbaar door Marcion is geïnspireerd en waaruit volgt, dat M. van deze pericope nog iets meer heeft opgenomen dan H. denkt (p. 167 *f.) cf. R. Harris in Texts a. Studies II 1 p. 232, Plummer St. Luke p. 119. Aarzelend voeg ik er nog bij, dat M. toch misschien ook de parabel van den Samaritaan (10, 29—37) in zijn ev. had; in ieder geval zou ik de vreemde opgave in een syrisch mscr. dat de Heer voor het eerst verscheen tusschen Jeruzalem en Jericho (Harnack p. 283*) uit eene allegorische uitlegging dezer parabel (Jezus = de Samaritaan) willen afleiden!

Het evangelie, dat M. gebruikt, hieraan is geen twijfel meer mogelijk, was dus een Lucas-evangelie in W-recensie, maar door M. deerlijk verminkt en besnoeid. H. tracht ook de vraag te beantwoorden, hoe het komt, dat M. juist dit evangelie koos. Ik zou hier toch sterker den nadruk er op leggen, dat Joh. ondanks sommige bezwaren die ook dit evangelie voor hem inhield, toch in zijn geheel veel beter aan zijne doeleinden beantwoord zou hebben dan Lc.: Joh. had eigenlijk het gnostieke evangelie, ook het Marcionietische evangelie moeten worden. Nu staat echter M. met zijne voorliefde voor Lc. niet alleen; ook „het evangelie van Basilides" was eene recensie van Lc. (cf. mijn artikel: „Zeitschr. f. neut. Wiss. 1906, 236 vv.). M. moet dus met kringen in aanraking geweest zijn, waar uitsluitend of bij voorkeur Lc. gebruikt werd en waar b.v. Joh. nog niet er in geslaagd was, naast Lc. zich te plaatsen, laat staan—overeenkomstig de eigenlijke strekking van dien auteur — Lc. te verdringen.

Dat ook Mt. in de oogen van M. geen genade vond, kan men in zoover verwonderlijk vinden, als juist Mt.

Digitized by Google

en niet Lc. een voorganger van M. geweest is in de literarische vorming van „*Antitheseis*" (Christus contra O. T.) cf. Mt. 5,21 vlg., met name 5,39 vlg. en Lc 6,27 vlg.: wanneer M. Lc. 6,27 vlg. in vorm van een „antithese" citeert, staat hij dichter bij Mt. dan bij Lc. Van de Antitheseis nu van M. geeft H. eene volledige lijst van fragmenten, waaruit wij ons eene voldoende voorstelling kunnen vormen van inhoud en strekking van dit belangrijk geschrift, al kunnen wij ons nog altijd geen duidelijk beeld van de literaire structuur er van maken. Terloops zij aangeduid, dat de Antitheseis (Mt. 5.... Marcion.... enz.) een zeker tegenhanger vormen op de „Testimonia", waarop R. Harris in den laatsten tijd onze aandacht gevestigd heeft: evenals de Testimonia zijn de Antitheseis antijoodsch van strekking; alleen is daar de polemiesche tendentie nog radicaler en dus ook voor het aanzien van het O.T. zelf gevaarlijker.

Op grond van deze zeer nauwkeurige onderzoekingen naar den tekst van de aan den naam van M. verbondene werken voert H. verder eene diep indringende en geestige analyse van het religieuse en dogmatische karakter van den persoon en de leer van Marcion, tevens een buitengewoon interessante beschouwing omtrent de historische, kerkhistorische en godsdienstphilosophische beteekenis van hem — dat alles eene belangrijke uitbreiding en aanvulling van hetgeen hij reeds in zijne Dogmengeschichte uiteengezet heeft. De grootste nadruk wordt o.a. hierop gelegd, dat het ditheisme, dat M. propageert, baseert op de tegenstelling van den „rechtvaardigen" God van het O.T. en den „goeden" en „vreemden" God van Christus, terwijl de gewone gnostische tegenstelling van goed en slecht, licht en duisternis, die aan het perzische dualisme herinnert, bij M. van weinig beteekenis zou zijn. Van daar de polemiek tegen *Bousset*, die, zeker ten onrechte, den Demiourg van M. direct met Ahriman gelijk zet, ofschoon H. anderszijds te weinig rekening houdt met het feit, dat de rechtvaardige God vaak „ook" trekken van een „boozen" God, een Satan-Ahriman vertoont. M. is zeker geen gewoon gnosticus, meer religieus reformator en bijbeltheoloog dan kosmoloog en wijsgeer; maar de echte gnosis heeft soms ook op hem invloed gehad, en ik zou den invloed van Cerdo hooger aanslaan dan H. toegeeft, al zijn wij over M. beter onderricht dan over Cerdo.

Ook aan de ontwikkeling van de school of beter kerk van M. wijdt H. lezenswaardige bladzijden; als eene bijzonder interessante figuur wordt voornamelijk Apelles geteekend en gewaardeerd, die man die een zoo duidelijk inzicht vertoont in het intuitief (niet-intellectueele) karakter van de **πίστις**. Verder blijkt, dat het latere Marcionitisme sterker onder den invloed van de oostersche gnosis geraakt is; op deze latere phase past dan ook de charakteriseering van Bousset veel beter.

De kirchen- en religionsgeschichtiche toelichting van M. knoopt eenerzijds aan de verwerping van het O.T., anderzijds aan zijne prediking van den God der liefde aan. Hier leest men alles met instemming en stichting. Gaarne had ik hier M. nog breeder in de lijst van zijn tijd geteekend willen zien; ik doel op de ontwikkeling van de critiek op het O.T. in de 2e eeuw (Justinus, Barnabas, Ptolemaeus, de andere gnostici etc.). Dat de problemen, die M. bewogen, ook in onzen tijd actueel zijn, bewijst H. in het laatste hoofdstuk van zijn grootscheepsch betoog; ik verwijs alleen hierop, dat H. Tolstoi een marcionietische Christen noemt en het „Nachtasyl" van Maxim Gorki een Marcionitisches Schauspiel.

Het onderzoek van H. is van bijzonder belang ook voor de problemen van het N.T., en wel niet alleen voor de tekstkritiek. Een van de steunpilaren van de z.g. radicale theologie toch is eene uitgesproken skepsis tegenover de overlevering omtrent Marcion (Loman, v. Manen enz.). H. heeft m.i. het bewijs geleverd, dat dit wantrouwen ongerechtvaardigd is; hiermede vallen echter alle hypothesen waarvoor eene hypercritische stemming vrije baan scheen te openen, in duigen. De meening, dat het paulinisme in hoofdzaak eene schepping zou zijn van tijdgenooten of oudere tijdgenooten van M. is onmogelijk nog te handhaven, tenzij er heel nieuwe argumenten voor gevonden worden.

Leiden. H. Windisch.

H. von Kiesling, Rund um den Libanon. Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung. 1920. (Pr. M. 9, geb. M. 14).

Op de beschrijving van Damascus (*Museum* 1920, October) volgt die van den Libanon, waarin de auteur zich van een nieuwe zijde doet kennen. Hier is het niet de geschiedenis van oude gebouwen en kunstvoorwerpen, maar het landschap en zijn ekonomische beteekenis dat belangstelling vraagt. En in dit opzicht gaat de lektuur ook weer uit boven een toeristenverhaal, zonder anderzijds wetenschappelijke pretenties te doen gelden. Uitstekende natuurbeschrijving (blz. no. 111, 117), gegevens over planten en dieren (blz. 19, 12), afgewisseld door goede reproducties van foto's.

De schrijver heeft in zijn militaire functie den Libanon tijdens den oorlog leeren kennen. Over den achteruitgang van dit prachtige gebied gedurende de laatste jaren vertelt hij dingen, die diep medelijden met de bevolking zullen opwekken.

Evenmin als in zijn boek over Damascus schijnt hier de auteur naar nauwkeurigheid ten opzichte van oostersche namen (en ook wel eens zaken) gestreefd te hebben.

Leiden A. J. Wensinck

S. Cuperus, Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de Republiek. Tweede deel. De Gemeente. Leeuwarden, Meyer en Schaafsma. 1920.

Dr. Cuperus is zeker een bewonderenswaardig man. Archieven na te pluizen is een langwijlig en meestal droog werk en het nasnuffelen in Classikale en Synodale acten maakt daarop allerminst een uitzondering. Men moet soms heel wat bladzijden doorloopen om één deugdelijk graankorreltje voor historisch materiaal te vinden. Dr. Cuperus heeft er zich niet door laten afschrikken. Hij weet dat men den dag der kleine dingen niet gering moet achten. Met groot geduld en taaie volharding heeft hij het eens begonnen onderzoek voortgezet. Vóór enkele jaren was het Eerste deel van het Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de Republiek, waarin ons de „Predikantenwereld" werd geteekend, daarvan de vrucht. Nu is een Tweede deel verschenen, dat ons

Digitized by Google

met de „Gemeente" kennis doet maken. De uitgever zeide hem daartoe belangeloos zijn hulp toe, wat hem in een tijd van duur papier en hooge arbeidsloonen aanspraak geeft op onzen dank, te meer waar de schrijver zich het aantal lezers niet talrijk en mitsdien ook het debiet niet aanzienlijk heeft voorgesteld. Dr. Cuperus vestigt achtereenvolgens onze aandacht op: I Den kerkeraad, II Doop en Avondmaal, II De Kerk en het huwelijk, IV De Kerk tegen de Volkszonden, V Kerkelijk opzicht en tucht, VI De kerk tegen de ketters, VII Kerk en school, VIII Kerk en staat, en IX Zendingswerkzaamheid, terwijl een Register van plaats- en persoonsnamen daaraan is toegevoegd.

Onze blik wordt daarin hoofdzakelijk op het platte land van Friesland gericht. Daar tierde het onkruid, zooals ook elders, nog het weligst. Het is dus het „zwarte boekje" dat hier geopend wordt en ons „Friesland op zijn smalst" te zien geeft. Men zou uit het boek van Dr. Cuperus een zeer breede lijst kunnen opmaken van de gevallen, waarin Classen en Synoden tuchtmiddelen toepasten op allerlei lidmaten, ter zake van dronkenschap, oneerlijk gewin, ontucht en andere zonden, optraden tegen Sabbatsontheiliging, bijgeloof, Paapsche stoutigheden, ketterijen, lombardhouders, comoediën en ruwe volksgebruiken, of bij de Overheid aandrongen op het verbieden van allerlei gevaarlijk geachte boeken, waartoe de Sneeker Classis in 1659 ook de „Hekeldichten van Vondel" als een dier „godslasterlijke geschriften", rekende. En deze breede lijst zou allicht nog eens zoolang worden, indien iemand den Sisyphus-arbeid kon en wilde verrichten, alle kerkeraadsboeken der Friesche gemeenten te ontsluiten. Maar ook zonder zoodanige aanvulling blijken de Friezen gedweeër geweest te zijn in het aannemen van een Calvinistischen leer-regel, dan in het opvolgen der Christelijke levensregelen. Wij onthouden ons echter liefst van het bijbrengen van allerlei onverkwikkelijke staaltjes, waaraan het boek van Dr. Cuperus zoo overrijk is.

Men meene echter niet dat de minderwaardigheid van zoo velen recht zou geven — wat ik ook ten opzichte van de Friesche predikanten in mijne aankondiging van het eerste deel van Cuperus' arbeid (*Museum* 24ste jaargang no. 10, Juli 1917), heb opgemerkt, — alle lidmaten en gemeenten over één kam te scheren. Zij, die geen aanstoot gaven door dronkenschap of andere zonden, kwamen niet in het kerkelijk politie-boekje. En zij maakten zeker toch de overgroote meerderheid uit. Bovendien, wie zich de moeite wil geven de door Dr. Cuperus vermelde tuchtgevallen in de 17de en 18de eeuw op te tellen, zou bespeuren dat na 1700 het zondenregister kleiner wordt, niet zoozeer omdat bij de Kerkelijke besturen de tucht slapper werd, maar omdat zij minder veelvuldig noodig was. Al waren de naar Classis of Synode afgevaardigden niet alle heiligen, zij hebben toch hun best gedaan om de Friesche kerk tot een hooger peil van Christelijke reinheid en heiligheid op te voeren, en, — Dr. Cuperus heeft er terecht bij herhaling op gewezen, — dit strekt hun tot eer. Daartoe mag ook gerekend worden, wat eerst in onzen tijd in de Ned. Hervormde Kerk tot zijn recht is gekomen, dat de Friesche Kerk, overeenkomstig Art. 28 van de Synode van Dordrecht in 1574, ernst heeft gemaakt met de bevoegdheid van alle manslidmaten tot het verkiezen van Kerkeraadsleden en daartoe zelfs de bedeelden toeliet, al werd deze bevoegdheid ook soms tot de keuze uit een bepaalde voordracht beperkt. Evenzoo verdiende het allen lof, dat de Kerk in haar oordeel over aangeklaagden, voor het getuigenis van hun geweten halt hield en hun het toetreden tot het Avondmaal „op eigen beproeving" vrij liet. En zeker maakte zij zich in 1672 en 1673 alleszins verdienstelijk door haar herhaalde en voor dien tijd zeker stoutmoedige actie, waarbij, onder leiding van den bekenden Balthasar Bekker, bij de Staten met kracht en ernst werd aangedrongen op „reformatie der regeering en reparatie der abusen". Dat de Friesche Kerk hare gebreken maar ook hare deugden had, leeren wij uit Dr. Cuperus' hoogstbelangrijk boek alleszins kennen en daarvoor mogen wij hem recht dankbaar zijn.

Een paar opmerkingen mogen hier nog aan toegevoegd worden. De eerste betreft het gemis van een bespreking van hetgeen de Kerk ten opzichte van het Godsdienstonderwijs deed, want wat de schoolmeesters te dien aanzien deden was uiterst gebrekkig. Daarom zouden wij hier eenige plaats ingeruimd hebben willen zien voor de beteekenis, die Balthasar Bekker daarvoor heeft gehad, door zijn geschriftjes „Kindermelk", „Gesneden Brood" en „Vaste spijze der volmaakten", — dat slechts even genoemd wordt, — voor het dienstonderwijs op verschillenden leeftijd opgesteld, en die hij tegenover het advies der Franeker hoogleeraren en van de Classen van Bolsward, Franeker, Leeuwarden en Dokkum in zijn „Noodig antwoord" verdedigde.

Een andere opmerking is, dat ik Dr. Cuperus bezwaarlijk kan nazeggen, dat „de Kerk niet zonder liefde haar pleegkind, het onderwijs, jaren lang heeft verzorgd". Dit oordeel rijmt dan ook niet geheel, met wat hij een paar bladzijden vroeger schreef, namelijk „dat, zoolang het onderwijs nauw verbonden was aan de Kerk, daarvan weinig is terecht gekomen". De schoolmeester was voor haar allereerst kerkdienaar; meer dan een Platonische liefde heeft zij voor het onderwijs niet aan den dag gelegd.

Ten slotte koester ik den wensch dat Dr. Cuperus' verwachting „dat weinigen het boek zullen lezen" beschaamd moge worden, want het is zeer lezenswaard.

Diepenveen. J. C. van Slee.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Wij vestigen de aandacht op de verzameling foto's naar Latijnse Mss. vervaardigd door wijlen Pater Paul Liebaert, verbonden aan de Bibliotheek van het Vaticaan. Een exemplaar der zeer uitgebreide lijst van deze foto's (meer dan 1600 nummers) wordt op aanvrage toegezonden aan belangstellenden door Prof. W. M. Lindsay (University of St. Andrews, Schotland); de foto's zelve worden geleverd door de firma Pompeo Sansaini, Via Antonio Scialoja 3, te Rome.

Van Cicero's *Pleitrede over Milo*, vertaald door A. Geerebaert S. J. (N. V. „De Standaard" Em. Jacqmainlaan, 127, Brussel, 1921) is een tweede druk verschenen. De prijs van het deeltje is fr. 3.25.

De fa. Wolters te Groningen-den Haag zond ons den zesden herzienen druk van de bekende uitgave van *J. van Vondel's Gijsbrecht van Aemstel*, door T. Terwey en later door Dr. C. G. N. de Vooys in de „Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde" bezorgd. De prijs bedraagt *f* 1.60.

Digitized by Google

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1920: H. Lemonnier, Chantilly, I. — A. Thomas, Une nouvelle édition de Marcellus de Bordeaux. — H. Dehérain, L'oeuvre des géographes normands au XVIe et XVIIe siècles. — Variétés. — M. Rostovtzeff, L'exploration archéol. de la Russie méridionale de 1912 à 1917, I. — H. Lemonnier, Chantilly (slot). — G. Bloch, Virgile et les origines d'Ostie. — C. Huart, Le Yémen au XVIe siècle. — M. Rostovtzeff, L'exploration archéol. de la Russie merid. de 1912 à 1917 (slot). — A. Dieudonné, Le numismatique du règne de Charles IV le Bel. — A. Blanchet, Le monnayage anglais en France du XIIe au XVe siècle. — P. Fabia, L'amphithéatre de Lugudunum. — G. Fagniez, La marine française au XVIIe siècle, I. — E. Lavisse, Le Musée Condé en 1919. — A. Merlin, La civilisation carthaginoise. — G. Fagniez, La marine française au XVIIe siècle (slot). — Variétés. — P. Monceaux, L'évolution intellectuelle de saint-Augustin. — C. Huart, Saadî, poète persan. — M. Besnier, Le commerce romain dans la Méditerranée orientale.

Mnemosyne, N. S., XLIX, 2: G. Vollgraff, De inscriptione argiva. — I. I. H., Ad Cic. pro Milone § 68. — P. H. Damsté, Ad C. Valerii Flacci Argonautica. — J. H. van Haeringen, Scriptores forense sapud Ambrosium. — C. C. F. Charitonides, Varia ad varios. — G. V., Plut. Sol. 19,4. — J. C. Naber, Observatiunculae de iure Romano. — I. I. H., Ad Senecae Epist. XXII, 7. — F. Muller Jac. f., De Hygini aetate. — J. v. IJzeren, De Cratylo Heracliteo et de Platonis Cratylo. — J. J. E. Hondius, Novae inscriptiones atticae. — J. Révay, Lectiones Serenianae. — I. I. H., Ad Ciceronis pro rege Dejotaro § 8. — C. Brakman, Horatiana. —

Hermes, LVI, 2: G. Wissowa, die Varronischen *di certi* und *incerti*. — R. Laqueur, Scipio Africanus u. d. Eroberung von Neukarthago. — Misc.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLVII-XLVIII, 4: O. Weinreich, Alexandros der Lügenprophet und seine Stellung in der Religiosität des II. Jahrh. n. Chr. — J. Stenzel, Ueber den Einflusz der griech. Sprache auf die philosoph. Begriffsbildung. — W. Weinberger, Beziehungen zwischen griech., latein. u. unserer heutigen Schrift. — B. Schulze, Rilkes 'Cornet'.

In het paedagog. ged.: Th. Litt, Gleichwertigkeit. — A. v. Scheindler, Der gegenwärtige Stand der Reform der Mittelschulen in Oesterreich.

Nieuwe Taalgids, XV, 3: C. G. N. de Vooys, Het onderzoek van de nederl. dialekten. — N. v. Wijk, A. Meillet als taalgeleerde en taalhistorikus. — J. de Vries, Boeken bij het literatuuronderwijs. — R. Foncke, Bij twee „handschriften" v. Frans de Cort. — F. Kossmann, Het Rijmboek v. Enghelbrecht van der Donck. — Aankond. en meded. — Bladvull. — Uit de tijdschr.

4: J. W. Muller, De uitbreiding van ons taalgebied in de zeventiende eeuw. — G. G. Kloeke, De dialecten en de klankwetten. — J. de Vries, Taal- en spellingstrijd in Noorwegen. — Aankond. en meded. — Bladvull. — Uit de tijdschr.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, IX, 4: A. v. Delft, Dante-studie. — Chr. Kops, De jongste Nederl. Dante-verklaring. — G. Royen, Woordgeslacht, V. — Tijdschriftenschouw.

English Studies, III, 3: W. v. Maanen, Defoe and Swift. — J. H. Schutt, The Study of Grammar. — A. Anscombe, The „Greeks" of Lincolnshire. — Notes and News. — Translation. — Rev. — Brief Mentions. — Bibliogr.

4: E. Kruisinga, Critical Contributions to Engl. Syntax, IX-X. — R. W. Zandvoort, The Messenger in the Early Engl. Drama. — A. Anscombe, Margitunum. — Notes and News. — Translation. — Rev. — Brief Mentions. — Bibliogr.

Neuphilologische Mitteilungen, 1921, 1-4: W. Mulertt, Ueber die Frage nach der Herkunft der Trobadorkunst. — E. Bendz, George Bernard Shaw: Oscar Wilde in memoriam. — V. Tarkiainen, Quelques observations sur le roman „Persiles y Sigismunda" de Miguel de Cervantes. — L. Spitzer, Hispanistische Wortmiszellen. — Dez., Katalanisch . . . *y tot*. — O. J. Tallgren, *Fortuna*, „tempête". — H. Ojansuu u. Y. H. Toivonen, Polemisches über fi. *aaluva* und *aittua*. — Besprechungen. — Protokolle des Neuphilologischen Vereins. — Mitteilungen.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Lit., XLV, 2: V. Moser, Zur gesch. d. nhd. schriftspr. in Bern. — K. Zwierzina, Steyrer bruchstück von Notkers psalmenübers. — Th. v. Grienberger, Ahd. texterklärungen. — J. Loewenthal, Religionswissenschaftl. parerga zur german. altertumsk. — A. Bach, Die schärfung in der moselfränk. mundart von Arzbach. — R. Hünnerskopf, Die Rothersage in der Thidrekssaga. — F. Holthausen, Etymologien. — K. Hentrich, Zum Vernerschen Gesetz. — E. Kieckers, Zum nom. und accus. sing. der *ja*-stämme im altengl. — Dez.; Zu altengl. *specan* und ahd. *spechan* 'sprechen'.

Anglia, XLV, 2: E. A. Kock, Interpretations and Emendations of early Engl. Texts, VIII. — K. Luick, Beitr. zur engl. Grammatik, VI. — J. Wihan, Literaturgesch. u. Volkskunde in Amerika. — O. B. Schlutter, Weitere Beitr. zur altengl. Wortforsch. — A. Nicoll, A. Correction.

Id., Beibl., XXXII, 3: F. Holthausen, Zur engl. Wortkunde, IV.

Bijdr. en Meded. Hist. Gen., XLII: De Savornin Lohman, Groen's reis naar Parijs en Besançon (1836). — Wiersum, Onuitg. brief van Oldenbarnevelt. — Brünner, Recuel uit overgesonden cedullen van de wapenschouwingh over Hollant (1551).

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXVI, 1-2: Unger, De regeering van Middelburg. — Cartellieri, Ritterspiele am Hofe Karls des Kühnen. — Engers, Grieken en Egyptenaren onder de Ptolemaeën. — Theissen, Groninger studenten te Leiden, 1720/2. — Van Schelven, Z.-Ned. schoolmeesters en schoolvrouwen in N.-Nederland.

Archief Aartsbisdom Utrecht, XLVI, 3: Meyer, Aartspriesterschap van Swolle (vervolg).

XLVII, 1: Smeets, Het seminarie 's Heerenberg. — Van Veen, St. Agathenklooster te Arnhem.

Revue Historique, CXXXV, 1: Boissonnade, Le mouvement commercial entre la France et les Iles Britanniques au 16me siècle (slot). — Halphen, Etudes sur Charlemagne, VII. — Bulletin historique (Grande-Bretagne, France).

2: Ganshof, Etude sur l'administration de la justice en Bourgogne, X-XIIIe siècle. — Halphen, Etudes critiques sur Charlemagne. — Ledeuil d'Enquin, Captivité de Georges d'Autriche. — Combes, Les fêtes à Nice sous le premier Empire. — Bulletin historique (Grande Bretagne, slot).

CXXXVI, 1: Boot, Les Prophètes du Languedoc 1701/2, I. — Déprez, La bataille de Najera (1367). — Gorceix, Les sources de Voltaire sur la capture de Charles XII. — Bulletin historique (Hist culés.).

Historische Zeitschrift, CXXI, 2: Joachimsen, Aus der Entwicklung des italienischen Humanismus. — Stengel, Jugendbriefe von Georg Waitz. — Neumann, Jakob Burckhardt als Redner. — Miszellen (Egloffstein, Zur Geschichte des Fürstentages in Dresden, 1812).

3: Platzhoff, Ludwig XIV, das Kaisertum und die europ. Krisis von 1683. — Mayer, Die Junghegelianer und der preuss. Staat. — Ziekursch, Ludendorffs Kriegserinnerungen.

English Historical Review, July 1920: Poole, Masters of the schools in Paris and Chartres. — Miller, Modern revival in Greece. — Davies, Macpherson and the Nairne papers. — Notes and Documents.

Digitized by Google

Historische Vierteljahrschrift, XXVIII, 1: Brandenburg, Spengler's Untergang des Abendlandes. — Haller, Innocenz III und das Kaisertum VI. — Kleine Mitteilungen.

2: Schmeidler, Kleine Forschungen 11 Jahrh. — Wennighoff, Zur Lehre von der Erbmonarchie. — Loewe, Französische Rheinbundidee 1692. — Kaufmann, Die deutschen Universitäten 16-19 Jhrh. — Hashagen, Verfassungsgeschichte und Staatsrecht.

Studiën, 1921, Juni: In Memoriam P. Jo. v. d. Tillaart. — A. Borret, Naar een nieuwe Maatschappij. — L. de Jonge, Over de Behandeling v. h. Godsbestaan in Apologie en Theodicee. — J. v. Rijckevorsel, E. Baumann. — J. v. Ginneken, Kruisvaarders van onzen Tijd. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Juli: J. Beuns, Het privaatgrondbezit. — L. v. Miert, Over het veelvuldig Communiceeren in vroeger eeuwen in de Nederl. — M. v. Steen, Joego-Slavië, IV. Bosnië en de Hercegovina. — L. Senden, De Orde in de Natuur, I. De Gulden Reeks. — P. Albers, De stand v. h. Maria-Stuart-vraagstuk volgens Pastor. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Aug.: H. Padberg, Dante's Divina Commedia, I. De Kernidee. — P. H. J. Koenen, De jongste aanval op Matt. 16: 18. — W. Mulder, De Vereering v. h. Goddelijk Hart in de Middeleeuwen. — J. v. Heugten, Th. M. Dostojefski (1821—1881). — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Van Arendonk, Imamaat in Yemen: Journ. d. Sav. 1920, n°. 7-8 (Huart).

De Bie en Loosjes, Biogr. Wdb., afl. 11-12: Studiën 1921, Juli (Tummers).

De Blécourt en Japikse, Plakaatboek: Tijdschr. voor gesch. XXXVI, 1/2 (De Boer).

Colenbrander, Gedenkstukken, X: Engl. Hist. Rev. April 1921 (H. L.).

Elias, Voorspel van den Eersten Eng. oorlog: Engl. Hist. Rev. April 1921 (G. N. C.).

Geyl, Holland and Belgium: Engl. Hist. Rev. April 1921 (P.)

Hoogewerff, Stalpaert: N. Taalg. XV, n°. 3 (de Vooys).

Horsten, Stemmen VI: Studiën 1921, Juni (H. P.).

Houtsma, Nizâmi: Rev. Crit. 1921, n°. 10 (Huart).

Japikse, Die Stellung Hollands im Weltkriege: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, 1/2 (Brugmans).

Kalff, Fransche revolutie: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, 1/2 (van Dillen).

Koopmans, De servitute antiqua: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, 1/2 (Bolkestein); Lit. Zentr. bl. 1921, n°. 14-15 (C.).

Kosters, Xen. Λακεδαιμονίων Πολιτεία: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, 1/2 (Bolkestein).

Laman Trip-de Beaufort, Vondel: N. Taalg. XV, n°. 4 (P. H. G.).

Lecoutere, Inl. t. d. taalk.: Tijdschr. v. T. en Lett. IX, n°. 4 (Michels).

Muller, Reinaert: Zschr. f. deutsches Alt. LVIII, n°. 3-4 (Frings).

Orbaan, Rome onder Clemens VIII: Studiën 1921, Juli (Albers).

Posthumus, Bescheiden: Engl. Hist. Rev. April 1921 (G. U.).

Poutsma, English Verb: Engl. Stud. III, n°. 3 (Kruisinga).

Prinsen, Bredero: N. Taalg. XV, n°. 3 (Koopmans).

Schönfeld, Hist. Gramm.: Tijdschr. v. T. en Lett. IX, n°. 4 (Michels).

Schrijnen, Isogl. v. Ramisch: Tijdschr. v. T. en Lett. IX, n°. 4 (Michels); Studiën 1921, Juli (Daniels).

Van Stockum, Spinoza-Jacobi-Lessing: Zschr. f. deutsches Alt. LVIII, n°. 3-4 (Unger).

Tenhaeff, David van Bourgondië: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, 1/2 (Bouman).

Veth, Spotprenten: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, 1/2 (De Boer).

Vierlingh, Dyckagie: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, 1/2 (De Boer).

Van Wijngaarden, Vrouw bij Israel: D. Lit. Ztg. 1921, n°. 14.

Von Wolzogen Kühr, Nederl. vrouw: N. Taalg. XV, n°. 3 (Koopmans).

Worp en Sterck, Amsterd. Schouwburg: N. Taalg. XV, n°. 3 (de Vooys).

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MCMXXII INDICTI

De XXXVI carminibus quorum III tardius ad nos erant perlata quam ut ad certamen in annum MCMXXI indictum, cui fuerant destinata, admitti possent ita est pronuntiatum:

Septem carmina statim sunt seposita utpote quae publica luce plane indigna viderentur. Erant haec: in nuptiis viri docti; aeterni feriatur foedus otii; Pax; plaustrorum seriem machina protrahens aquae vaporatae vi; Satira; epistula matri amantissimae; cena Balthassaris.

Paulo meliora visa sunt, haudquaquam tamen tanto meliora ut recipi possent in volumen sumptibus legati edendum *sex* haec:

Danti Alighierio carmen saeculare; Roma.... amor; Publius sive de Melita clarissima insula; Eucharis; mysticum iter; de communismo inducendo.

Post aliquam dubitationem et haec seposita sunt, licet aliqua laude non plane indigna sint visa.

Sunt XV numero: Uxori procul aegrotanti epistula; Flavius et Ruso; Corydon; epistula ad meos discipulos; postridie kalendas Novembres; praesidium Lucae; in militaris ephebei iuventutem; nepotuli pensum; Augusta Taurinorum diuturna obsidione liberata; amant alterna camenae; Mincius; Pax (sententia: sic vos non vobis); Somnium Horatii; pervigilium beatissimae semper virginis Mariae in caelum assumptae; aevi primi memoria.

Restant octo carmina egregia, verorum poetarum vera poemata. Ea hic enumerantur sic ut adscendatur ad optimum:

De velivolo curru; epistula Flori ad Horatium; optarim pro bile iecur tibi, Flacce, movere; Davi reditus ad inferos; Arminius; Telemachus; regnum paupertatis; Asterie.

Praemium ergo aureum adiudicatum est

FRANCISCO SOFIA ALESSIO RADICENENSI

qui Asterien cecinit. Praeterea sumptibus legati hoc ordine post illud in volumen recipientur haec carmina, si poetae illorum scidularum aperiendarum dederint veniam: *Regnum paupertatis*; *Telemachus*; *Arminius*; *Davi reditus ad inferos*; *Optarim pro bile iecur tibi, Flacce, movere*; *Epistula Flori ad Horatium*; *De velivolo curru*.

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus ut carmina latina non ex alio sermone versa, nec prius edita argumentive privati, nec L versibus breviora, nitide et ignota iudicibus manu scripta ante Kal. Jan. A. MCMXXII mittantur ad „het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis Amsterdam", munita sententia, item inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit si poetae in transscribendo portabile prelum Britannicum („type-writer") adhibuerint, et si, quemadmodum in editionibus poetarum fieri solet, sextum quemque versum numero insigniverint.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur eique subiungentur alia laude ornata, quando scidulae aperiendae venia dabitur. Id autem ante kal. Jul. proximas fieri debebit.

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Aprili pronuntiabitur, quo facto scidulae carminibus non probatis additae Vulcano tradentur.

Amstel. die XI m. Apr. A. MCMXXI

C. VAN VOLLENHOVEN
Ord. lit. acad. reg. praeses

Digitized by Google

ADVERTENTIEN

FRANSCHE KUNST

Prijs per deel in cartonnen band f 2.50.

In de serie **FRANSCHE KUNST** zijn verschenen:

1. P. Valkhoff, *De Franse Geest in Frankrijk's letterkunde*, 2e druk.
2. J. J. Salverda de Grave, *De Troubadours.*
3. Corn. Veth, *Fransche Caricaturisten*, met 28 afbeeldingen.
4. Jan van Nijlen, *Francis Jammes*, met portret.
5. J. Greshoff, *Latijnsche lente.*
6. J. Tielrooy, *Maurice Barrès*, met portretten en autograaf.
7. C. P. van Rossem, *Het moderne Fransche Tooneel.*
8. Matthijs Vermeulen, *De Twee Muzieken, I.*
9. Idem, *De Twee Muzieken, II.*
10. Ca. Serrurier, *De Pensées van Pascal*, met portretten.
11. Jan van Nijlen, *Charles Peguy*, met portret.
12. André de Ridder, *Remy de Gourmont*, met portretten.
13. Emile Boulan, *Figures du XVIIIe Siècle.*
14. Just Havelaar, *Auguste Rodin.*
15. Marguerite de Rouville, *De Levenskunst van Vauvenargues.*
16. J. J. Salverda de Grave, *De geschiedenis van Jan van Parijs.* In soepelen prachtband en met 4 illustraties van P. A. H. Hoffman **f 3.25**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

OVER LITERATUUR

Critisch en Didactisch

DOOR

M. H. VAN CAMPEN

Ingenaaid f 3.60. Gebonden f 4.90.

Van Campen's critische en didactische literatuurstudies zijn overbekend. Zijn vorige bundel vond een zeer ruime verspreiding, en dat is begrijpelijk: Van Campen schrijft niet voor het oogenblik, zijn studies hebben blijvende, historische waarde. Wie onze literatuur kennen wil, kan niet buiten Van Campen's boek.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Esquisse Historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle

PAR

K. J. RIEMENS

DOCTEUR DE L'UNIVERSITÉ DE PARIS

Ing. f 5.50

Dit werk, dat bekroond is door de Académie Française, bevat een grondige en hoogst belangrijke studie over de ontwikkeling van het Onderwijs in de Fransche taal in ons land.

Uitgegeven bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Staatkundige Geschiedenis van 1887-1917

door **Dr. N. JAPIKSE**

Directeur van het Bureau voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën

Ingenaaid f 11.—. Gebonden f 13.50.

Hoewel dit werk als een afzonderlijk boek wordt uitgegeven, kan het tevens beschouwd worden als een vervolg op het werk van DE BRUYNE, dat in 5 deelen reeds vroeger is verschenen.

De prijs van de zes deelen compleet bedraagt gebonden f 37.—.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

Prof. Dr. H. BRUGMANS en Prof. Dr. G. W. KERNKAMP,

Algemeene Geschiedenis

Tweede, herziene en geheel bijgewerkte druk

Dit groote historiewerk is compleet in vier groote deelen. Prijs per gebonden deel f 12.50.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

Digitized by Google

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 2.25**, geb. **f 3.40.**

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.75**, geb. **f 4.90.**

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 4.25**, geb. **f 5.40.**

Deel 4. J. KOOPMANS, Middelnederlandse Romans. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

Deel 5. J. MATHIJS ACKET, Verzamelde Opstellen. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

Deel 6. CORNELIS VETH, De politieke prent in Nederland. Met 25 afbeeldingen. Ing. **f 3.90**, geb. **f 5.—.**

Deel 7. EDMOND VISSER, Het Nederlandsche Cabaret. Met 33 afbeeldingen. Ing. **f 4.75**, geb. **f 5.90.**

Deel 8. M. H. VAN CAMPEN, Nederlandsche Romancières. Ing. **f 2.75**, geb. **f 3.90.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Nederlandsche Lyriek van af de Dertiende Eeuw tot 1880

Een bloemlezing verzameld door Th. E. C. KEUCHENIUS, toegelicht door Dr. D. C. TINBERGEN.

Eerste deel: de Middeleeuwen.

De samensteller heeft na jarenlang speuren en schiften een bundel gedichten bijeengebracht, die niet alleen door zijn schoonheid verrassen zal, maar ook door zijn rijkdom aan geheel nieuwe vondsten. De toelichtingen van Dr. Tinbergen verhoogen de waarde van dezen aesthetisch opgevatten arbeid.

Prijs ingenaaid f 4.90. Gebonden f 5.90.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

Prof. Dr. P. J. BLOK,

Geschiedenis van het Nederlandsche Volk.

Tweede druk, door den schrijver geheel herzien en bijgewerkt.

Dit belangrijke geschiedkundige werk van den bekenden Leidschen Hoogleeraar mag met recht een standaardwerk genoemd worden en kan elke aanbeveling ontberen.

Prijs compleet in 4 kloeke gebonden deelen f 10.50 per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UIT.-MIJ. te LEIDEN

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

12 Nummers **66ste Jaargang** **Per jaar f 1.—**

De **Nederlandsche Bibliographie**, het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

NEGENENTWINTIGSTE JAARGANG.

1922.

LEIDEN. – A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ].
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. – PARIJS, H. LE SOUDIER. – LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

Digitized by Google

Digitized by Google

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 29sten Jaargang.

Dr. C. van Arendonk te Leiden.
Dr. A. Beets te Leiden.
Dr. J. W. Bierma te Alkmaar.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Dr. P. A. A. Boeser te Leiden.
Dr. J. W. Boissevain te Bloemendaal.
Prof. Dr. U. Ph. Boissevain te Amsterdam.
Dr. A. Borgeld te Amsterdam.
E. Boulan te Groningen.
H. H. Breuning te Groningen.
Prof. Dr. H. Brugmans te Amsterdam.
Dr. V. F. Büchner te Leiden.
Prof. Dr. W. Caland te Utrecht.
Dr. B. A. P. van Dam te 's-Gravenhage.
Mej. Dr. S. Drossaers te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. Eekhof te Leiden.
Dr. S. Eringa te Rotterdam.
Prof. Dr. B. Faddegon te Doorn.
J. A. Falconer te Groningen.
Prof. Dr. J. J. A. A. Frantzen te Utrecht.
K. R. Gallas te Amsterdam.
Prof. Dr. C. van Gelderen te Amsterdam.
†J. H. Groenewegen te Amsterdam.
Prof. Dr. A. W. de Groot te Heemstede.
J. H. A. Günther te Amsterdam.
Prof. Dr. A. G. van Hamel te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. J. J. Hartman te Leiden.
Dr. J. Heinsius te Leiden.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
Dr. G. E. W. van Hille te 's-Gravenhage.
Dr. C. F. Hofker te Rosmalen.
Dr. G. J. Hoogewerff te Rome.
Dr. G. van Hoorn te Utrecht.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Prof. Dr. J. Huizinga te Leiden.
G. Italie te 's-Gravenhage.
Dr. K. H. E. de Jong te 's-Gravenhage.
Dr. J. P. B. de Josselin de Jong te Oegstgeest.
Dr. A. H. Kan te Utrecht.
†P. H. van der Kemp te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Prof. Dr. L. Knappert te Leiden.
Dr. W. Koch te Tiel.
Chr. Kok te Leiden.
Mevr. E. H. Korevaar-Hesseling te 's-Gravenhage.
Dr. F. Kossman te Oegstgeest.
Dr. E. B. Koster te 's-Gravenhage.
†Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Dr. W. E. J. Kuiper te Berlicum (N.-B.).
Dr. P. Leendertz Jr. te Amsterdam.
Prof. Dr. G. van der Leeuw te Groningen.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Melchthal (Zwitserland).
Dr. I. W. Lely te Leiden.
Dr. R. Leyds te Groningen.
Dr. H. J. Lulofs te Gorinchem.
Dr. C. H. Ph. Meijer te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. H. U. Meyboom te Paterswolde.
Dr. B. H. Molkenboer O. P. te Huissen.
Dr. W. Mulder S. J. te Amsterdam.
Prof. Dr. F. Muller Jzn. te Leiden.
Dr. H. C. Muller te 's-Gravenhage.
Mr. C. B. Nederburgh te 's-Gravenhage.
B. M. Noach te Leiden.
Prof. Dr. H. Th. Obbink te Utrecht.
Prof. Dr. B. J. H. Ovink te Utrecht.
Dr. J. L. Palache te Leiden.
Dr. Y. H. Rogge te Rotterdam.
Prof. Dr. A. G. Roos te Groningen.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Amsterdam.
C. W. Lunsingh Scheurleer te 's-Gravenhage.
Prof. J. H. Scholte te Amsterdam.
Prof. Dr. Jos. Schrijnen te Utrecht.
Mej. Dr. C. Serrurier te Leiden.
Prof. Jhr. Dr. J. Six te Amsterdam.
Dr. J. C. van Slee te Diepenveen.
Prof. Dr. K. Sneyders de Vogel te Groningen.
Prof. Dr. C. C. Uhlenbeck te Leiden.
Dr. H. D. Verdam te Dordrecht.
Th. A. Verdenius te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. Vermeylen te Brussel.
C. Veth te Amsterdam.
Prof. Dr. J. Ph. Vogel te Leiden.
Prof. Dr. S. G. de Vries te Leiden.
Prof. Dr. J. Vürtheim te Leiden.
Dr. H. Wagenvoort te 's-Gravenhage.
B. Weerenbeck te Amsterdam.
Prof. Dr. A. J. Wensinck te Leiden.
Dr. F. W. van Wijk te Maastricht.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Dr. C. Wilde S. J. te Mariendaal bij Grave.
Prof. Dr. H. Windisch te Leiden.

Digitized by Google

II. Alphabetische lijst der recensies.

Aeschylus, zie Boutens.
Aristophanes, zie Robert.
Aristoteles, zie Kenyon.
Asin Palacios, Los precedentes musulmanes del pari de Pascal (Salverda de Grave) 34.
Von Aster, Geschichte der antiken Philosophie (Ovink) 119.
Aucassin, zie Suchier.
Ἀφιέρωμα εἰς Γ. Ν. Χατζιδάκιν (Hesseling) 103.

Baehrens, Origenes Werke, VI (Meyboom) 32.
De Barenton, La langue étrusque dialecte de l'ancien égyptien (Büchner) 131.
Bar Hebraeus, zie Wensinck.
Bartstra, zie Muller.
Beckh, Etymologie und Lautbedeutung im Lichte der Geisteswissenschaft (Kluyver) 153.
Beth, Einführung in die vergleichende Religionsgeschichte (v. d. Leeuw) 18.
Bethe, Griechische Lyrik (Vürtheim) 209.
Blase, Johannes Colerus en de groote twisten in de Nederl. Luthersche Kerk zijner dagen (Knappert) 123.
Blinkenberg, Hades's munding (K. H. E. de Jong) 192.
Boeken, zie Boissevain.
Boer, Oudnoorsch Handboek (C. F. Hofker) 137.
Boissevain en Boeken, Thoukudides' Navorschingen, V (Leyds) 51; VI (Leyds) 261.
Bonnel de Mézières, Recherches de l'emplacement de Ghana (Wensinck) 252.
Bornhausen, Pascal (Serrurier) 86.
Dez., Schiller. Goethe und das deutsche Menschheitsideal (Breuning) 162.
Boutens, Platoons Phaidoon (W. E. J. Kuiper) 6.
Dez., Aischylos, Doodenoffer (W. E. J. Kuiper) 235.
Ten Bouwhuys en Tenhaeff, Onze Tijd (F. W. v. Wijk) 202.
Brenot, Recherches sur l'éphébie attique (v. Hille) 87.
Brie, Aesthetische Weltanschauung in der Literatur des XIX. Jahrhunderts (Groenewegen) 185.
Brouwer, Schets der Kerkgeschiedenis in Tabellen (Eekhof) 90.
Ten Bruggencate, Engelsch Woordenboek[9] (Kok) 148.

Carré, La Noblesse de France et l'opinion publique au XVIIIe siècle (Huizinga) 17.
Casel, De philosophorum graecorum silentio mystico (K. H. E. de Jong) 282.
Catalogus van Folklore in de Koninklijke Bibliotheek, II (F. Kossmann) 42.
Cats, zie Vorrink.
Von Christ-Schmid-Stählin, Geschichte der Griechischen Litteratur, II, 1 (K. Kuiper) 76.
Clemen, Das Leben nach dem Tode im Glauben der Menschheit (K. H. E. de Jong) 149.
Cohen (D.) en Mulder, Aardrijkskunde van het Middellandsche-Zeegebied (Lulofs) 43.
Cohen (G.), Écrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe siècle (Eringa) 141.
Dez., Mystères et Moralités du ms. 617 de Chantilly (Sneyders de Vogel) 221.

Delbrück, Grundlagen der neuhochdeutschen Satzlehre (Th. A. Verdenius) 245.
Demant-Hatt and Wikfund, Turi, Lappish Texts (Uhlenbeck) 247.
Diels, Antike Technik[2] (v. Hoorn) 88.
Van Doorn, Shakespeare's Twelfth Night or What You will (Kok) 92.
Drosinis, zie Lambert-van der Kolf.

Eringa, La Renaissance et les Rhétoriqueurs néerlandais (Vermeylen) 106.
Van der Essen, Ganshof, Maury et Nothomb, Atlas de géographie historique de la Belgique, fasc. 5—7 (Blok) 169.
Eymael, Constantijn Huygens' Hofwijck[2] (C. H. Ph. Meijer) 56.

Fehrle, Studien zu den griechischen Geoponikern (Hesseling) 51.
Festschrift Adalbert Bezzenberger dargebracht (N. v. Wijk) 177.
Fischer (A.), Die Vokalharmonie der Endungen an den Fremdwörtern des Türkischen (Houtsma) 84.
Fischer (R.), Quellen zu Romeo und Julia (v. Dam) 272.
Fraenkel en Groeneboom, Plato's Verdedigingsrede van Sokrates (Ovink) 27.
Frick, Ghazālīs Selbstbiographie (Wensinck) 196.
Frings en Vandenheuvel, Die südniederländischen Mundarten, I (Schrijnen) 159.

Ganshof, zie Van der Essen.
Geffcken, Die griechische Tragödie (Vürtheim) 260.
De Gelder, Bartholomeus van der Helst (C. Veth) 284.
Van Gelder, Mānava-s'rauta-sūtra cayana (Faddegon) 157
Gloriant, zie Spitz.
Götze, Frühneuhochdeutsches Glossar (Frantzen) 180.
Groeneboom, zie Fraenkel.
De Groot, Der antike Prosarhythmus, I (Verdam) 257.

Van der Hagen, De Clementis Alexandrini sententiis oeconomicis (Wilde) 121.
Van Hamel, Isolement en Gemeenschap (Mulder) 58.
Hamélius, Introduction à la Littérature française et flamande de Belgique (Eringa) 270.
Hammarström, Beiträge zur Geschichte des etruskischen, lateinischen und griechischen Alphabets (F. Muller Jzn.) 73.
Hasebroek, Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus (U. Ph. Boissevain) 38.
Heinemann, Die tragischen Gestalten der Griechen in der Weltliteratur (Borgeld) 5.
Vandenheuvel, zie Frings.
Hillebrandt, Kalidasa (Vogel) 80.
Hirt, Indogermanische Grammatik, II (N. v. Wijk) 97.
Hoffmann-Krayer, Volkskundliche Bibliographie für das Jahr 1918 (F. Kossmann) 42.
Huygens, zie Eymael.

Jansen en Snijders, Fragmenten uit onze Literatuur voor de M.U.L.O.-school (B. M. Noach) 20.
De Jong, Humphry Ward, Canadian Born (Kok) 92.

Kenyon, Aristotelis Atheniensium Respublica (v. Leeuwen) 209.
Kielstra, De vestiging van het Nederlandsch gezag in den Indischen archipel (v. d. Kemp) 279.
Kittel, Rabbinica (Windisch) 120.
Koch, Quellenuntersuchungen zu Nemesios von Emesa (Meyboom) 195.
Kooistra en Schutt, Eenvoudige Engelsche Spraakkunst (Kok) 91.
Dezz., Oefeningen bij de Eenvoudige Engelsche Spraakkunst (Kok) 92.
Krumbacher, Die Stimmbildung der Redner im Altertum (W. E. J. Kuiper) 192.
Kurfess, C. Sallustii Crispi Epistulae ad Caesarem senem de re publica (Bierma) 103.

Lambert-van der Kolf, Drosinis, Het Liefdekruid (Hesseling) 79.

Digitized by Google

Land, Oscar Wilde, A House of Pomegranates (Kok) 98.
Von Lempicki, Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des 18. Jahrhunderts (Scholte) 108.

De Maar, English Passages for Translation (Kok) 92.
Magne, Un ami de Cyrano de Bergerac, Le Chevalier de Lignières (Gallas) 16.
Mainage, Les religions de la préhistoire (J. P. B. de Josselin de Jong) 188.
Mānava-s'rauta-sūtra cayana, zie Van Gelder.
Marouzeau, La Linguistique ou Science du Langage (Kluyver) 25.
Maury, zie Van der Essen.
Meijer, Een en ander in verband met het Oera Linda Bok (J. W. Boissevain) 202.
Mentz, Geschichte der griechisch-römischen Schrift (S. G. de Vries) 101.
Meuwese, De rerum gestarum Divi Augusti versione graeca (Roos) 29.
Morel, De Eurypidis Hypsipyla (Italie) 155.
Mulder, zie Cohen.
Muller (F.), Grieksche Kunstgeschiedenis (v. Hoorn) 252.
Muller (P. L.) en Bartstra, Geschiedenis van onzen tijd sedert 1848, V, 3 (Brugmans) 117.
Mystères et Moralités, zie Cohen (G.).

Nala, zie Van Prooije-Salomons.
Naville, L'évolution de la langue égyptienne et les langues sémitiques (Boeser) 238.
Neubert, Die literarische Kritik Guy de Maupassants (Gallas) 36.
Dez., Die kritischen Essays Guy de Maupassants (Gallas) 36.
Nicholson, Recherches philologiques romanes (Weerenbeck) 274.
Nöldeke, Das Iranische Nationepos (Houtsma) 105.
Nöldeke-Schwally, Geschichte des Qorāns, II (v. Arendonk) 8.
Nothomb, zie Van der Essen.

Oppenheim, zie Ziegler.
Origenes, zie Baehrens.

Pedersen, Les formes sigmatiques du verbe latin et le problème du futur indo-européen (Schrijnen) 233.
Persson, Die Exegeten und Delphi (Vürtheim) 171.
Phaedrus, zie Zander.
Pirenne, Histoire de Belgique, V (Blok) 65.
Plasschaert, Jacob Maris (Korevaar-Hesseling) 286.
Plato, zie Boutens en Fraenkel.
Poulsen, La collection Ustinow. La sculpture (Lunsingh Scheurleer) 194.
Dez., Ikonographische Miscellen (Six) 281.
Poutsma, Mood and Tense of the English Verb (Günther) 219.
Van Prooije-Salomons, De geschiedenis van Koning Nala (H. C. Muller) 213.

Ras, Goethe-Buch (Breuning) 124.
Reeb, Tacitus, Germania (Kan) 67.
Reinach, Recueil Milliet (Six) 223.
Reinhardt, Die Anakoluthe bei Platon (Verdam) 129.
Reitzenstein, Das iranische Erlösungsmysterium (Obbink) 283.
De Ridder, Remy de Gourmont (Gallas) 115.
Riesz, zie Weber.
Rijpma en Schuringa, Nieuwe Stijloefeningen (B. M. Noach) 20.
Robert, Die Vögel des Aristophanes (Koster) 179.
Roose, Het Karakter van Jean-Jacques Rousseau (Gallas) 183.
Rosenberg, Geschichte der römischen Republik (Wagenvoort) 249.
De Rouville, De Levenskunst van Vauvenargues (Boulan) 63.

Saalborn, Vondel, Adam in Ballingschap (Molkenboer) 85.
Sallustius, zie Kurfess.
Salsmans, De Index en de Kerkelijke boekenwetten (v. Slee) 198.
Samlaren (Beets) 273.
Scheftelowitz, Die altpersische Religion und das Judentum (Palache) 39.
Scheil, Recueil de Lois assyriennes (v. Gelderen) 264.
Schmid, zie Von Christ.
Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme, II, 4 (Koch) 163.
Schroeder, Platonismus in der englischen Renaissance vor und bei Thomas Eliot (Falconer) 182.
Schuringa, zie Rijpma.
Schutt, zie Kooistra.
Schwally, zie Nöldeke.
Shakespeare, zie Van Doorn.
Shakespeare's Quellen, zie Fischer.
Snellmann, De interpretibus Romanorum deque linguae Latinae cum aliis nationibus commercio (F. Muller Jzn.) 31.
Snijder, De forma matris cum infante sedentis apud antiquos (Six) 89.
Snijders, zie Jansen.
Spitz, Gloriant (Leendertz) 12.
Stählin, zie Von Christ.
Suchier, Aucassin und Nicolette[9] (Sneyders de Vogel) 247.

Tacitus, zie Reeb.
Tenhaeff, zie Ten Bouwhuys.
Thurneysen, Die irische Helden- und Königsage bis zum siebzehnten Jahrhundert (v. Hamel) 267.
Tiele, De zending van Pesters naar Hannover (Drossaers) 251.
Turi, zie Demant-Hatt.

Veth, De Politieke Prent in Nederland (Hoogewerff) 227.
Dez., Geschiedenis van de Nederlandsche Caricatuur (Hoogewerff) 228.
Van Vollenhoven, Het adatrecht van Nederlandsch-Indië, afl. 6—9 (C. B. Nederburgh) 200.
Vondel, zie Saalborn.
Vorrink, Jacob Cats (Beets) 216.

Wackernagel, Vorlesungen über Syntax (de Groot) 1.
Wagenvoort, De Toekomst der klassieke Vorming in Nederland (Rogge) 288.
Ward, zie De Jong.
Weber-Riesz, Allgemeine Weltgeschichte, II (Brugmans) 278.
Wensinck, Bar Hebraeus' book of the dove etc. (K. H. E. de Jong) 52.
Wikfund, zie Demant-Hatt.
Von Wilamowitz-Moellendorff, Griechische Verskunst (Vürtheim) 260.
Wilde, zie Land.
Windisch, Geschichte der Sanskrit-Philologie und indischen Altertumskunde (Caland) 8.
Te Winkel, De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde, V (C. H. Ph. Meijer) 239.
Wolffhardt, Shakespeare und das Griechentum (Koster) 113.
Woltjer, Serta Romana[5] (Lely) 229.

Zander, Phaedrus solutus (Hartman) 262.
Ziegler und Oppenheim, Weltuntergang in Sage und Wisschenschaft (Meyboom) 195.
De Zwaan, Imperialisme van den oud-christelijken geest (K. H. E. de Jong) 89.

Digitized by Google

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

De Bibliotheekgids, I 172.
Bolkestein, Poelhekke en Prinsen, Nederlandsch Leesboek ten dienste van het voortgezet lager, middelbaar en gymnasiaal onderwijs, I 204.
Bouman, zie Muller (S.).

Certamen poëticum Hoeufftianum 230. 254.

Debrunner, zie Stolz.
Dunstan-Kaluza, Englische Phonetik mit Lesestücken 172.

Van der Essen e. a., Atlas de géographie historique de la Belgique 230.

Fischer, zie Schrijnen.

Geerebaert, Iets over vertalen 125.
Dez., Noord-Nederlandsche boeken over klassieke Taal- en Letterkunde 171.
Van Gelder, Leerboek der Oude Geschiedenis 93.
Van Gelderen, Duitsch Woordenboek 70.
Geschiedkundige Atlas van Nederland 126.

Hoekstra, Blijspelen van Terentius 93.

Jacobs-Wirz-Kurfess, Sallustius' Bellum Jugurthinum 289.

Kaluza, zie Dunstan.
Kleyntjens en Knippenberg, Van Goden en Helden 253.
Kluyver en Muller, Ontwerp voor een vereenvoudigde regeling van de spelling en van het grammatisch geslacht in het Nederlands 93.
Knippenberg, zie Kleyntjens.
Koch, Geschichte der deutschen Literatur, I 70.

Kurfess, zie Jacobs.

Leuvensche Bijdragen 20.

Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome, I 125.
Muller (J. W.), zie Kluyver.
Muller (S.) en Bouman, Oorkondenboek van het Sticht Utrecht 126.

Paul, Prinzipien der Sprachgeschichte 69.
Philological Quarterly, I 172.
Philologische Kring te Amsterdam 69.
Poelhekke, zie Bolkestein.
Prijsvraag over een Bibliographie betreffende de Geschiedenis der Joden in Nederland 21.
Prinsen, zie Bolkestein.

Realenzyklopädie Pauly-Wissowa 46.
Richthofen's Friesche Handschriften 289.
Rossbach, zie Weissenborn.

Schrijnen, Einführung in das Studium der indogermanischen Sprachwissenschaft, vert. d. Fischer 69.
Stichting-de Goeje 93.
Stolz-Debrunner, Geschichte der lateinischen Sprache 204.

Weissenborn-Rossbach, Livius, IV, 1 172.
Wirz, zie Jacobs.
Wüst, Vom Wert der alten Sprachen für die Ausbildung unserer Jugend 289.

Zauner, Romanische Sprachwissenschaft, I 204.

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

Anglia 22. 126. 230. Beiblatt 22. 70. 205. 291.
Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 126. 291.
Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap 292.
Bijdragen voor Vaderlandcche Gesehiedenis en Oudheidkunde 45. 150.
Bijdragen, Leuvensche. 22. 291.
Bulletin de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 21. 289.
Bulletin de Correspondance hellénique 70. 173.
Forschungen, Indogermanische, 253. 290.
Geschichtsblätter, Hansische, 206.
Hermes 45. 126. 253. 290.
Jahrbücher, Neue, für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatvr und für Pädadogik 21. 70. 150. 205. 230. 291.
Journal des Savants 21. 45. 149. 230. 290.
Journal of Hellenic Studies 205.
Mitteilungen des kaiserlich deutschen archäologischen Instituts, Röm. Abt., 149.
Mitteilungen, Neuphilologische, 126. 206. 292.
Mnemosyne 45.
Museum, Rheinisches, 94.
Neophilologus 21. 94. 150. 205. 291.
Philologus 172. 230.
Review, English Historical, 22.
Revue historique 126. 206. 292.
Studiën 22. 46. 94. 150. 174. 206. 253. 292.
Studies, English, 45. 94. 150. 205. 253. 291.
Taalgids, Nieuwe, 45. 94. 150. 173. 253. 291.
Tijdschrift voor Geschiedenis 126. 206. 292.
Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde 45. 150.
Tijdschrift voor Taal en Letteren 22. 94. 150. 174. 253. 291.
Vierteljahrschrift, Historische, 46. 292.
Zeitschrift für deutsches Altertum 205.
Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 290.
Zeitschrift, Historische, 126. 150. 206. 292.

Digitized by Google

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid.)

Allmquist och Wiksells Boktryckeri-A.-B. 273.
Beck, München 76.
Biblioteca Menéndez y Pelayo, Santander 34.
Birkhäuser & Cie, Basel 1.
Bohn, Haarlem 89. *93. 239. 279.
Boissevain & Co., Haarlem 49. 261.
Boltze, Freiburg i. Br. 185.
Brill, Leiden 52. 200.
Ten Brink & De Vries, Amsterdam 123.
Brusse, Rotterdam 6. 79. 235. 284.
Champion, Paris 17. 87. 141. 221. 274.
Chiberre, Paris 16.
Clarendon Press, Oxford 209.
Dekker en Van de Vegt, Utrecht 121.
Desclée, de Brouwer & Cie, Paris 188.
Dieterich, Leipzig 5. 8. 31. 101.
Dybwad, Kristiania 194.
Elwert, Marburg 159.
Engelmann, Leipzig 278.
Geuthner, Paris 25. 131. 238. 264.
Gleerup, Lund 171. 262.
Gronau, Chemnitz 36.
Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig 32. 120. 196.
Høst & Søn, København 192. 233. 247. 281.
Holland-drukkerij, Amsterdam 106.
Humanitas, den Haag 42.
Klincksieck, Paris 223. 252.
Der Kommende Tag A.-G. Verlag, Stuttgart 153.
Lamertin, Bruxelles 65.
Landsdrukkerij, 's-Gravenhage *125.
Lebègue & Cie, Bruxelles 270.
Van Loghum Slaterus & Visser, Arnhem 286.
Malmberg, 's-Hertogenbosch 20.
Marcus, Breslau 80.
Marcus & Weber, Bonn 180. 272. 283.
Mayer und Müller, Berlin 113. 182.
Meulenhoff, Amsterdam 92. 92. 124. 216.
Niemeyer, Halle *69. 267.
Nijhoff, 's-Gravenhage *20. 53. *93. *126. 141. 251.
Noordhoff, Groningen 219.
Noske, Leipzig 155.
Van Oest & Cie, Bruxelles 169.
Oosthoek, Utrecht *126.
Picard, Paris 188.
Reinhardt, Basel 86.
Sansot, Paris 16.
Schöningh, Paderborn 192. 247.
Sijthoff, Leiden 63. 115. 157. 227. 228.
De Sikkel, Antwerpen *172.
Standaard (N. V. de), Brussel 198.
Teubner, Leipzig 18. 34. 51. 67. 88. 103. 149. 162. 195. 209. 249. 260.
Teulings, 's-Hertogenbosch 29.
Thieme & Cie, Zutphen 56. 213.
Tjeenk Willink & Zoon, Haarlem 117. 137.
Tjeenk Willink, Zwolle 93.
Töpelmann, Giessen 39. 282.
Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 108. 177.
Vereinigung Wissenschaftlicher Verleger Walter de Gruyter & Co., Berlin 8. 42. *70. 105. 119. *172. *204. *204. 245.
Vlaamsche Boekhandel, Leuven *125. *171.
Vorkink, Bandoeng 202.
Weidmann, Berlin 129. 163. *172. 179. 195. 260. *289.
Winter, Heidelberg 38. *69. 97.
Wolters, Groningen-den Haag 20. *20. 27. 43. *70. 90. 91. 92. 92. *93. 148. 183. 202. *204. 229. 252. *253. 257. 288.
De Zonnebloem, Apeldoorn 12. 85.

Digitized by Google

Digitized by Google

MUSEUM.

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. **No. 1.** **Oct. 1921.**

Wackernagel, Vorlesungen über Syntax (A. W. de Groot).
Heinemann, Die tragischen Gestalten der Griechen in der Weltliteratur (Borgeld).
Boutens, Platoons Phaidoon (W. E. J. Kuiper).
Windisch, Geschichte der Sanskrit-Philologie und indischen Altertumskunde, I, 1, B (Caland).
Nöldeke-Schwally, Geschichte des Qorāns, II (v. Arendonk).
Spitz, Gloriant (Leendertz).
Magne, Un ami de Cyrano de Bergerac, Le Chevalier de Lignières (Gallas).
Carré, La Noblesse de France et l'opinion publique au XVIIIe siècle (Huizinga).
Beth, Einführung in die vergleichende Religionsgeschichte (v. d. Leeuw).
Schoolboeken:
Rijpma en Schuringa, Nieuwe Stijloefeningen (B. M. Noach).
Jansen en Snijders, Fragmenten uit onze Literatuur, IV (B. M. Noach).
Uitgaven v. d. f^a Wolters.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

Jacob Wackernagel, Vorlesungen über Syntax mit besonderer Berücksichtigung von Griechisch, Lateinisch und Deutsch. Basel 1920. In Kommissionsverlag von Emil Birkhäuser & Cie.

De schrijver van deze aankondiging is er zich zeer wel van bewust niet de aangewezen persoon te zijn voor een grondige kritische bespreking van een werk over vergelijkende syntaxis. Wanneer hij dan toch hier enkele beschouwingen over het nieuwste werk van Wackernagel heeft gegeven, is dit gebeurd uit den wensch, dat het werk in het *Museum* niet onbesproken zou blijven; ook zouden een reeks kritische opmerkingen minder op hun plaats zijn, waar Wackernagel de kennelijke bedoeling heeft gehad, de resultaten van eigen onderzoek als iets bijkomstigs te vermelden.

Het werk geeft, zooals de titel zegt, een reeks Vorlesungen; ze zijn gehouden in het zomersemester 1918 in Basel. Volgens de voorrede zal de vakman daarin weinig nieuws vinden en is het werk dus niet voor een klein wetenschappelijk publiek bestemd. Deze erste Reihe bevat uitsluitend dat, wat volgens Ries en Brugmann niet in de syntaxis thuishoort, n. l. de leer van de beteekenissen der flexievormen, welk gedeelte door oudere grammatici wel semasiologie genoemd wordt en volgens Ries bij de vormleer behandeld moet worden. De reden waarom W., evenals Delbrück, dit gedeelte bij de syntaxis behandelt, is niet dat hij met een dergelijke indeeling principieel akkoord zou gaan, maar uitsluitend de praktische overweging, dat in het algemeen bij de behandeling der vormleer de leer van de beteekenissen der vormen niet voldoende tot haar recht komt. Het praktisch karakter van dit werk komt natuurlijk ook uit in de willekeurige combinatie der behandelde talen, die aan Sommers Vergleichende Syntax der Schulsprachen herinnert.

Het is waar, dat het meeste van wat hij geeft wel eens eerder ergens gezegd is. Intusschen wordt hier door iemand die in tegenstelling met tallooze Einzelforscher het geheele gebied rustig overziet en beheerscht, het in tijdschriften of elders verstrooide kritisch samengebracht, de theorie, met weglating van het overbodige, met dikwijls nieuwe en verrassende voorbeelden toegelicht, alles op een levendige wijze tot een geheel verwerkt, zoodat wel degelijk iets nieuws voor den dag is gekomen.

De wijze van behandeling is deze, dat alleen datgene wordt genomen, wat voor de historische beschouwing van belang is; is deze laatste gegeven, dan wordt het feitenmateriaal losgelaten, zoodat oorsprong en ontwikkeling helder voor oogen staan.

Het zij mij vergund enkele opmerkingen te maken. Als bibliografie wordt in het algemeen een bloemlezing gegeven; dit is echter geen voldoende verontschuldiging voor het feit, dat W. bij een bespreking van de plaats der enklitische woorden in den zin (p. 46) wel op de verdiensten van Delbrück opmerkzaam maakt, daarentegen zijn eigen studie in den eersten Band der Indogermanische Forschungen, die het uitgangspunt van zoo veel moderne onderzoekingen is geworden, onvermeld laat. Dit zelfde streven naar objektiviteit is opvallend bij de behandeling van de plaats in den bijzin van het verbum in het Duitsch p. 7 (vgl. eveneens IF I), en bij die van de vermijding der korte woordvormen (p. 106 lat. *for*, vgl. Gött. Gel. Anz. 1906). Bij de behandeling van het probleem der Aktionsarten bij simplicia en composita in het Latijn was den schrijver blijkbaar het artikel van Lejay in de Revue de Philol. 1921 nog niet onder oogen gekomen (p. 156).

Bij de bespreking van het praesens pro futuro zegt W., dat dit gebruik het Latijn in het algemeen vreemd is, zoowel in zijn oudste als in zijn jongste periode (159).

Digitized by Google

Dat de romaansche talen weliswaar het futurum geheel nieuw vormen, maar de uitdrukking van het toekomstige scherp van die van het tegenwoordige scheiden. Het komt mij voor, dat dit niet geheel juist is. Het gebruik van het praesens pro fut. behoort tot de eigenaardigheden der latijnsche onliteraire omgangstaal; men krijgt bepaald den indruk, dat dit gebruik in den loop der eeuwen toeneemt en, naast phonetische faktoren, het verdwijnen van het oude Latijnsche futurum zeer in de hand heeft gewerkt (literatuur b.v. bij Ettmayer, Geschichte der Erforschung des Vulgärlateins 273). Daarentegen meent W. in het Latijn een voorbeeld van een praes. pro fut. te vinden om de gelijktijdigheid van twee of meer handelingen in de toekomst uit te drukken. Hij zegt: „Bei Cäsar b. c. III 94, 6 sagt Pompeius zu den Centurionen: (tuemini castra et defendite diligenter, si quid durius acciderit). ego reliquas portas circumeo et castrorum praesidia confirmo „ich werde bei den übrigen Toren herumgehen und den Besetzungen des Lagers Vertrauen einflössen". Man erwartet durchaus circumibo und confirmabo, aber das Präsens ist gerade zo gezetzt wie in den griechischen Stellen. Wir können dem gerecht werden, wenn wir übersetzen: „gleichzeitig (oder „inzwischen") werde ich herumgehen und Vertrauen einflössen". Durch die Präsensform kommt die Koinzidenz dieses Tuns mit dem der andern zum Ausdruck. Dieser Gebrauch ist durchaus an die zeitlose Gebrauchsweise des Präsens anzuschliessen, die wir festgestellt haben."

Het komt mij voor, dat we hier met iets anders te doen hebben, dan met zeitloser Gebrauch des Präsens. Circumeo is een praesens pro futuro, dat zich zeer goed laat verklaren uit de perfectieve beteekenis van het verbum ire of circumire (in tegenstelling met ambulari, currere, spatiari etc., vgl. d. gehen aan de eene kant, laufen, schreiten etc. aan de andere): dit is ook in overeenstemming met wat W. zelf van ire bij Plautus zegt (p. 361), vgl. Bacch. 572: non it, negat se ituram. Waar nu naast circumeo de vorm confirmo met de beteekenis van een futurum staat, waar verder deze plaats van Caesar wellicht het eenigste voorbeeld zou zijn, hebben we hier eenvoudig invloed van het praesens circumeo, een geval van assimilatie dus.

Bijzonder interessant is in het hoofdstuk Syntaktische Forschung der Neuzeit zijn bespreking van het werk van Kroll, Die wissenschaftliche Syntax im lateinschen Unterricht (p. 64 vgg.). De groote waardeering, die W. voor dit werk heeft, belet niet, dat hij scherpe kritiek uitoefent op het standpunt van Kroll, die alles uit het Latijn zelf wil verklaren zonder met de resultaten van het onderzoek van verwante talen zijn voordeel te doen. Zoo laat hij b.v. zien, dat Kroll bij de verklaring der relatieve bijzinnen op een dwaalspoor is geraakt, doordat hij verzuimd heeft verwante verschijnselen in de andere italische talen te vergelijken. Kroll meent n.l., dat quis en qui oorspronkelijk zonder verschil van beteekenis door elkaar gebruikt zijn, terwijl toch zoowel in het oudste Latijn quis en quid, als in het Oscisch pís en píd en in het Umbrisch pis en piře, indien relatief gebruikt, alleen als relativa indefitita en niet als gewone relativa voorkomen.

Tenslotte nog een enkel woord over wat W. zegt van de subjektlooze zinnen. Hij bespreekt voornamelijk die, welke natuurverschijnselen aanduiden: pluit, ὕει, es blitzt etc. Soms staat daarbij een subjekt: Juppiter fulgurat, ὁ θεὸς ἔσεισεν etc. (p. 115): „Wir haben also bei allen diesen Verben einerseits subjektlosen Gebrauch, anderseits mannigfache Verbindung mit einem wirklichen Subjekt. Und weil ein logisches Urteil ohne Subjekt und Prädikat nicht möglich ist, haben die Logiker gefunden, solche subjektlose Sätze seien im Grunde etwas undenkbares. Im Anschluss an die Philosophen hat Paul in seinen Prinzipien der Sprachgeschichte die Forderung aufgestellt, man müsse sich zu allen diesen Sätzen ein Subjekt hinzudenken. Damit wird aber in die Beurteilung sprachlicher Erscheinungen ein fremdes Moment hineingebracht; wir haben uns an das zu halten, was in der Sprache vorliegt." Het komt mij voor, dat hier, afgezien van de vraag of W. in zijn opvatting, dat zinnen als ὕει geen subjekt hebben, gelijk heeft, een misverstand plaats heeft. Immers onder subjekt verstaan beide geleerden iets geheel verschillends. W. bedoelt wat Paul noemt het grammaticale subjekt, Paul zelf daarentegen bedoelt het psychologisch subjekt. Dat hier overal een grammaticaal subjekt als Juppiter, ὁ θεός of zoo iets bijgedacht moet worden, bedoelt Paul niet. Voor hem is het psychologisch subjekt „die zuerst in dem Bewustsein des Sprechenden, Denkenden vorhandene Vorstellungsmasse, an die sich eine zweite, das psychologische Prädikat anschliesst" (Prinzipien 1920, 124). Wanneer men zegt (wie is vandaag koning ?) *Albert* is vandaag koning, dan is in den tweeden zin Albert ps. praedikaat, koning subjekt. Wat men zich dus bij zinnen als pluit, ὕει, es blitzt zou moeten hinzudenken is niet een grammaticaal subjekt, doch de eerst in den geest des sprekers aanwezige Vorstellungsmasse, b. v. de situatie. Dergelijke gevallen doen zich nu ongetwijfeld voor. In den zin (welke kleur had het dak ?) het dak was rood is rood ps. praedikaat: zegt men nu (wat voor weer is het vandaag ?) het regent, dan bestaat psychologisch hetzelfde verband tusschen het weer van den dag en den regen als tusschen de kleur van het dak en het rood zijn. Wil men dus de vraag beantwoorden of deze zinnen een ps. subjekt hebben in den zin van Paul, dan moet men m. i. toegeven, dat ze dikwijls een dergelijk subjekt hebben, en vragen: „zijn er ook gevallen, waar dit ps. subjekt ontbreekt ?" Ik voor mij geloof, dat men ook zonder in den ban te staan van het logisch oordeel, deze vraag ontkennend moet beantwoorden. Daarop wijst dunkt me o. a. de intonatie van zinnen als (iemand komt de kamer binnen, groet de aanwezigen en zegt dan zonder inleiding:) het is koud. De nadruk valt dan sterk op koud, wat bewijst, dat spreker en hoorders ongeveer hetzelfde ondergaan, als wanneer hij gezegd had het is koud vandaag of het is koud hier, waar vandaag en hier ps. subjekt zijn. Ik hoop echter daarop elders, in aansluiting aan de beschouwingen van K. Bühler in het Indogerm. Jahrbuch VI, nader terug te komen. In elk geval is de intonatie noch de uitdrukking van noch zelf een fremdes Moment, dat in de taal hineingebracht wordt.

Moge de schrijver spoedig op dit deel een even schitterend tweede laten volgen.

Groningen. A. W. de Groot.

Digitized by Google

K. Heinemann, Die tragischen Gestalten der Griechen in der Weltliteratur. 2 Bde. (Das Erbe der Alten, Schriften über Wesen und Wirkung der Antike, Neue Folge, gesammelt und herausgegeben von Otto Immisch, heft III. IV). Leipzig, Dieterich. 1920. (Pr. M. 14; geb. M. 20 en 25).

De herinnering aan een kort opstel van K. Heinemann over het kind in de dramatische litteratuur van de Grieken, een paar jaren geleden in *Westermanns Monatshefte* verschenen, was mij bijgebleven en deed mij vol verwachting dit boek ter hand nemen; in die verwachting werd ik dan ook niet teleurgesteld. Wel belooft de titel eigenlijk meer dan gegeven wordt. Immers — de schrijver zegt het trouwens zelf — met de twee deelen van het woord „Weltliteratur" worden bedoeld, wat het eerste betreft, voornamelijk Frankrijk, Engeland, Italië, Spanje en Duitschland, terwijl van de litteratuur alleen de dramatische behandeld wordt (ten minste in hoofdzaak; een enkele maal komt ook een episch werk ter sprake). Ofschoon de groote belezenheid van den schrijver telkens aan den dag komt, heeft hij, ook binnen de grenzen, die hij zich gesteld heeft, bij het opgeven der verschillende bewerkingen niet naar volledigheid gestreefd. „Opern und Singspiele sind nur in besonders wichtigen Fällen erwähnt, Parodien, Komödien und ganz wertlose Tragödien, die nie zur Aufführung gelangt sind, überhaupt nicht aufgenommen worden". In zekeren zin kan men dat betreuren, omdat door het vermelden van meerdere bewerkingen, ook al zijn ze niet van den eersten rang, toch in ieder geval het voortleven en de populariteit van de stof blijkt, van den anderen kant moet men erkennen, dat, bij de hem ten dienste staande ruimte en zijn wijze van behandeling, de schrijver zich tot het voornaamste heeft moeten bepalen. Bovendien wordt in de aanteekeningen naar verschillende monographieën en verdere litteratuur over zijn onderwerp verwezen.

Het is een werk, dat bij de ook bij ons bestaande belangstelling in het Grieksche drama — getuige de herhaalde opvoering van Sophokles' Elektra in Boutens' vertaling in den laatsten tijd — zeer zeker de aandacht verdient, al komt ook de Nederlandsche litteratuur blijkens het boven gezegde eigenlijk niet ter sprake. Slechts nu en dan wordt er terloops — en dan niet altijd nauwkeurig — iets van vermeld.

Na een inleiding, waarin nog eens weer op het verschil tusschen Seneca en de Grieksche tragici gewezen wordt en op de groote beteekenis, die de Latijnsche auteur voor de verbreiding van de classieke stoffen heeft, vóór de nieuwere dichters de Grieken zelf gaan navolgen, behandelt de schrijver het voortleven in de dramatische litteratuur van de helden uit de volledig bewaard gebleven drama's van de Grieken en wel naar de voornaamste helden en heldinnen, terwijl de nevenfiguren daaromheen zijn gegroepeerd, zooals blijkt uit de titels van zijn negen hoofdstukken: I. *Prometheus*, II. *Die Atriden*. 1 *Elektra*. 2 *Iphigenie*, III. *Alkestis*, IV. *Medea*, V. *Ödipus und die Seinen*: *Antigone*, VI. *Herakles*, VII. *Hippolytus*, VIII. *Ion*, IX. *Gestalten aus dem Trojanischen Kriege*: *Hekabe und ihre Töchter*, *Philoktet*, *Ajas*, *Helena*.

Het boek heeft geen „geleerd" voorkomen, het is geen dorre opsomming van de verschillende bewerkingen, integendeel het is in zeer leesbaren, haast populairen vorm geschreven, met aanhaling hier en daar, in vertaling, van verschillende citaten. Het geeft een duidelijk overzicht van den inhoud der drama's en van de verschillende wijze, waarop de dichters de karakters hebben opgevat en weergegeven. Ik wijs b. v. op de bladzijden, gewijd aan de behandeling der figuur van Elektra door Aeschylus, Sophokles en Euripides (I, p. 41 vv.). Bij de bespreking van de bewerkingen door nieuwere dichters zou men kunnen opmerken, dat aan sommige wel eens een wat onevenredig groote ruimte wordt gegeven (z. b. v. in het eerste deel p. 134—149 de vergelijking van de *Alkestis* van Euripides en van Von Hofmannsthal, in het tweede deel p. 12—26 die van de *Medea* van Euripides en van Grillparzer), toch kan men zeggen, dat ook hier het belangrijkste de grootste plaats inneemt. Alles samengenomen, is het boek m. i. een aanwinst te noemen voor de vergelijkende litteratuurgeschiedenis. Het is een bewijs voor de waarheid van de door den schrijver met instemming geciteerde woorden van G. Roethe (1919): „Die auffällige Vorliebe, mit der die Dichter des letzten, höchst unklassischen Dezenniums in der griechischen Sage und Tragödie eingekehrt sind, bringt uns zum Bewusstsein, wie unverwüstlich diese Helden und Heldinnen uns als Urbilder der Menschlichkeit vor der Seele leben etc."

De schrijver spreekt de hoop uit, dat anderen de op zijn onderwerp betrekking hebbende dramatische litteratuur van de Scandinavische en Oosteuropeesche volken, de fragmentarisch overgeleverde Grieksche tragici en het voortleven van de tragische figuren in de niet-dramatische nieuwere letterkunde mogen behandelen. Als ik dezen wensch tot den mijnen maak, wil ik er bijvoegen, dat dat op dergelijke wijze moge geschieden als door hem gedaan is.

Amsterdam. A. Borgeld.

Platoons Phaidoon. Uit het Grieksch overgebracht door **P. C. Boutens.** Rotterdam, Brusse. 1919.

Voor een ieder, die in de Grieksche litteratuur belangstelt zonder in staat te zijn hare voortbrengselen in het oorspronkelijk te lezen, maar evenzeer voor allen, die de Grieksche taal lezen en liefhebben, is het een groote verheugenis, dat Dr. Boutens besloten heeft zijne vertalingen naar Aeschylus en Plato door den handel voor het publiek beschikbaar te stellen, en in de firma Brusse een uitgever gezonden heeft, die dezen werken voor het uiterlijk hun volle recht kon laten wedervaren.

De vertaling van den Phaedo, welke wij hier bespreken, werd voor het eerst in boekvorm uitgegeven in 1905, bij J. Hoekstra & Co te 's-Gravenhage, in een oplaag van 50 exemplaren. Ofschoon het een kwarto-formaat is, beslaat de tekst er niet minder dan 90 bladzijden, doordat elk der pagina's voor meer dan de helft blank is gelaten. Zoo kwistig met het papier is de nieuwe uitgever niet geweest. Terecht naar het ons voorkomt. Al staat het zetsel misschien iets te dicht bij de middenvouw, de verhouding tusschen wit en zwart en de mooie letter van de Roos bevallen ons beter dan de breede randen wit om het compres-gedrukte type van de eerste uitgaaf.

Digitized by Google

Naar het innerlijk is er tusschen de beide edities slechts weinig verschil. Er zijn aan den nieuwen druk enkele aanteekeningen toegevoegd van geschiedkundigen of geografischen aard en het aantal tekst-wijzigingen blijkt met ééne vermeerderd. Veranderingen in de vertaling vindt men zoo goed als niet. Ik noteerde op 6 plaatsen een kleine wijziging, wat in een stuk van dezen omvang inderdaad een gering aantal is. En dit wekt geen verwondering, want zelden of nooit naderde een vertaler een kunstwerk met zooveel eerbied als Dr. Boutens deed. Nooit stelt hij zich er mee tevreden den zin van het oorspronkelijk ten naaste bij weer te geven, maar steeds streeft hij er naar de bedoeling van den schrijver geheel te doorgronden en de uitdrukking dezer bedoeling met het Hollandsche woord en de Hollandsche wending zoo dicht mogelijk te volgen. Letterlijk is dus deze vertaling, zoo letterlijk als ze maar zijn kan; zóó letterlijk, kan men daar bijvoegen, als alleen een kunstenaar het recht en de macht heeft haar te geven. Want alleen een kunstenaar voelt, hoever hij in dezen gaan kan, en alleen een kunstenaar als Boutens is in staat, zijn woord-formaties zoo eng aan het oorspronkelijke werk te adapteeren.

Natuurlijk heeft ook deze methode hare bezwaren, en we zijn daarvoor niet blind. Meermalen n. l. is op deze wijze het Hollandsch kleuriger, nadrukkelijker, ongemeener dan het Grieksch voor den Griekschen lezer moet geweest zijn, soms wordt die ongemeenheid zelfs gekunsteld. Men zie b.v. 59a *εἷς δὲ ἡμῶν καὶ διαφερόντως*, dat vertaald wordt „en één van ons zelfs *onderscheidenlijk*", of 61c, waar de woorden *ὅτῳ ἀξίως τούτου τοῦ πράγματος μέτεστιν* worden weergegeven als „ieder die daar aan *waardiglijk* deel heeft." Doet hier de neiging om met het Hollandsch aequivalent de kern van het Grieksche woord zoo dicht mogelijk te benaderen geen afbreuk aan de natuurlijkheid der uitdrukking? En kunnen wij gelooven, dat Socrates, had hij Hollandsch gesproken, zich in 64d aldus zou hebben uitgelaten: en verder.... lijkt U de zoodanige de overige dienstplegingen betreffende het lichaam van-waarde te houden, als de verwervingen van keur-onderscheiden opperkleederen en schoeiselen en de overige uiterlijk-vermooiingen betreffende het lichaam?

Edoch, wie onzer is in staat de gevoels- en gebruikswaarde van ieder Grieksch woord nauwkeurig te bepalen? Een enkele lichte stoornis daargelaten is het lezen van Dr. Boutens' vertaling voor den Graecus een genot, omdat hij er den Griekschen tekst in al zijn schakeeringen in terug vindt, en dieper leert waardeeren, en zij, die het origineel niet naast de vertaling kunnen leggen, vinden in dit ongemeene Nederlandsch een weerspiegeling van het hun-ongemeene Grieksch.

Is nu deze verhollandsching van Plato's gedachtengang geheel vlekkeloos, is ze, grof-weg uitgedrukt, zonder fouten? Het is moeilijk dat te ontkennen zonder aanmatigend te schijnen, maar de taak van een criticus leidt nu eenmaal er toe, dat hij naar fouten speurt. Ik heb dan ook verscheidene plaatsen aangeteekend, waar een woord mij niet volkomen juist vertaald lijkt, ook waar de zin van het Hollandsch mij een andere schijnt dan van het Grieksch. Maar het heeft, dunkt mij, geen nut die bezwaren en bezwaartjes hier op te sommen, ook al omdat men zou moeten beginnen met het eens te zijn over de lezing van het origineel. Maar ware het niet mogelijk, dat Dr. Boutens aan enkele Graeci in Nederland verzocht hem voor een nieuwen druk hun twijfelingen kenbaar te maken? Immers slechts door de samenwerking van meerderen zou dit boek volkomen kunnen worden, wat het om zijn taal en stijl en om de toewijding van den maker verdient te zijn: een Nederlandsche standaard-vertaling van Platoons Phaidoon.

Berlicum (N.-Br.). W. E. J. Kuiper

E. Windisch, Geschichte der Sanskrit-Philologie und indischen Altertumskunde. (1. Band 1. Heft B, II. Teil v. d. Grundriss der Indo-arischen Philologie und Altertumskunde herausg. v. H. Lüders und J. Wackernagel). Berlin und Leipzig, Walter de Gruyter & Co. 1920. (Pr. f 5.30).

Het eerste deel van de Geschiedenis der Sanskritphilologie (aangekondigd in den 26sten Jaargang van dit Maandblad), dat in 1917 verschenen was, had ons gebracht tot ongeveer in de helft der 19de eeuw (Chr. Lassen); het tweede voert voor ons geestesoog de heroën der Indische philologie, de geniale en onvermoeide werkers, zooals Benfey, Böhtlingk, Roth, Max Müller, Weber, Whitney en vele anderen, wier bloeitijd in 't midden en de tweede helft dier eeuw viel. De schrijver heeft het helaas niet meer mogen beleven, dit deel geheel afgedrukt te zien. Of een derde deel verschijnen zal, dat ons tot op den tegenwoordigen tijd zal brengen, is geheel onzeker. Met dezelfde ijver, belezenheid en objectiviteit schildert Windisch hier de verdere ontwikkeling der oud-indische philologie zoo uitvoerig, dat niets hoegenaamd over 't hoofd gezien wordt; zelfs mindere goden worden, wel eens wat te uitvoerig, behandeld. Doorgaans wordt niet slechts gerefereerd, doch de verschillende beschouwingen worden aan een grondige kritiek onderworpen. Met groote bewondering zoowel voor den schrijver als voor de geschilderde figuren legt men ook dit deel uit de hand, en met dankbaarheid voor alles. wat men er uit heeft geleerd. Hier toch vindt men over menige quaestie — ik denk bijv. aan de Ākhyānatheorie — alles verzameld, wat men in verschillende artikelen en verhandelingen zou moeten bijeenzoeken. Ook heeft men menigen nuttigen wenk aan den S. te danken. Misschien had de S. in het breed opgezette werk enkele hoofdstukken, wier inhoud slechts van verre verband houdt met de oud-indische philologie, zooals de uitvoerige beschouwing over de vergelijkende taalwetenschap, kunnen weglaten en enkele geleerden van den tweeden of derden rang wat korter kunnen bespreken, waardoor ruimte verkregen ware het geheel ten einde te brengen.

Utrecht. W. Caland.

Geschichte des Qorāns von **Th. Nöldeke.** 2. Auflage völlig umgearbeitet von **F. Schwally.** Zweiter Teil. Die Sammlung des Qorāns mit einem literarhistorischen Anhang über die muhammedanischen Quellen und die neuere christliche Forschung. Leipzig, Dieterichsche Verlagsbuchhandlung. 1919. (Pr. M. 16).

De verdienstelijke Semitist, van wiens hand in 1909 het eerste deel van het boven genoemde werk het licht zag (zie *Museum* XVII 370—3), had ternauwernood het tweede deel voltooid, toen de dood hem in Februari 1919 uit zijn werk wegrukte. Aan de goede zorgen van

Digitized by Google

H. Zimmern en den deskundigen bijstand van A. Fischer is het te danken, dat dit nagelaten werk in een welverzorgde uitgave geraadpleegd kan worden.

Zooals ook in het voorwoord wordt opgemerkt, heeft Schw., anders dan in het eerste deel, hier een veelszins zelfstandig werk geleverd, daar er met aanmerkelijke vermeerdering van bronnenmateriaal en vordering van het onderzoek te rekenen viel.

Schw. opent zijn onderzoek met een bespreking van het aandeel, dat Muḥammed aan het op schrift stellen en redigeeren van zijn openbaringen moet gehad hebben, en acht het waarschijnlijk, dat er, behalve het vanwege den Profeet geboekstaafde, door of voor ijverige volgelingen min of meer omvangrijke teksten opgeteekend waren, terwijl anderen groote stukken Qur'ān in hun geheugen geprent hadden en zoo voor te loor gaan bewaarden. Na den dood van den Profeet moest wegens de bijzondere beteekenis zijner openbaringen voor zijn gemeente allengs de behoefte opkomen om de goddelijke teksten zoo volledig mogelijk bijeen te hebben.

De verdienste van het verzamelen van den Qur'ān geeft de overlevering aan de drie eerste khaliefen, maar de vele, in bijzonderheden uiteenloopende berichten daarover dienen wegens steeds mogelijke tendentieuze voorstelling nader onderzocht te worden. Na gewezen te hebben op het feit, dat in tal van tradities gewagende van een „verzamelen" van den Qur'ān bij Muḥammed's leven het bewaren in het geheugen bedoeld is, en op de gebrekkige Qur'ānkennis van het overgroote deel der oudste Muslims, gaat Schw. over tot de bespreking van de schriftelijke verzamelingen en uitgaven. De overleveringen, die een verzameling door 'Alī tot stand laten komen, moeten als tendentieuze vinding beschouwd worden. Uitvoerig behandelt Schw. de berichten omtrent de eerste verzameling, die van Zaid b. Thābit. Hij komt tot de slotsom, dat de voorstelling, dat zij geschiedde op last hetzij van Abū Bakr, hetzij van 'Umar zeer aanvechtbaar is. In een paragraaf over den vorm dier verzameling toont de schr., dat de zgn. bladen (*ṣuḥuf*) van Zaid het bewaren van een zekere vaste orde niet uitsloten. Vervolgens gaat Schw. de gegevens na over de tekstrecensies, die naast die van Zaid opkwamen en hier en daar gezag kregen, bijzonderlijk die van Ubayy b. Ka'b en van 'Abd Allāh b. Mas'ūd. De eigenaardige rangschikking en de meest overeenstemmende titels der Sūra's in deze beide recensies en in de kanonieke brengen Schw. tot het veronderstellen van weliswaar niet nader te bepalen „literarische Beziehungen", die zich ook moeten uitgestrekt hebben tot het exemplaar in het bezit van 'Umar's dochter Ḥafṣa, dat aan 'Uthmān's uitgave ten grondslag lag. — De traditie, volgens welke eenige Gezellen de Sūra's in chronologische volgorde bezaten, blijkt ongeloofwaardig te zijn.

In zijn onderzoek nopens de recensie van 'Uthmān stelt Schw. de „herrschende" traditie daarover nevens de afwijkende overleveringen en geeft, na de laatste onbetrouwbaar bevonden te hebben, een beoordeeling van de eerste, van welke niet veel meer aannemelijk blijkt te zijn, dan dat 'Uthmān, ingevolge klachten van zijn veldheer Ḥudaifa over twisten aangaande den juisten tekst, onder leiding van Zaid b. Thābit afschriften liet vervaardigen van het exemplaar van Ḥafṣa en andere verzamelingen liet onderdrukken. De rangschikking der Sūra's, die een plan om de langere door de kortere te laten volgen slechts gebrekkig doet uitkomen, zou, naar Schw. onderstelt, in verband kunnen staan met den staat van Ḥafṣa's afschrift, in welks volgorde men schroomde wijziging te brengen.

De verschillende verklaringen, zoo van Muslimsche als van Westersche geleerden, van de raadselachtige letters aan den aanvang van een aantal Sūra's blijken met één uitzondering (Sūra 68) onbevredigend te zijn. Zijn ze van Muḥammed afkomstig, waarvoor veel te zeggen valt, dan moet ook de redactie der gemerkte Sūra's aan den Profeet toegekend worden. Ten aanzien van Schw.'s aanteekening omtrent de *Ḥawāmīm*-Sūra's S. 68 Anm. 2 zij terloops opgemerkt, dat ook Sūra 42 onder deze benaming valt evenals S. 26 en 28 onder de *Ṭawāsīn* (vgl. het vers *Lisān* XV 40 r. 14 en al-Kumait, *al-Hāsjimiyyāt*, ed. Horovitz, II vs. 29). — De *Basmala*, die voor alle Sūra's op één na staat, was misschien reeds in het afschrift van Ḥafṣa en andere vóór-'Uthmānische teksten aanwezig. Hoewel de formule den Profeet bekend was, schijnt ze toch wegens haar plaats met het redactioneele werk verband te houden.

De bespreking van de tekstvervalschingen, door Christelijke Westersche geleerden Abū Bakr en 'Uthmān ten laste gelegd, leidt Schw. tot de slotsom, dat de betichtingen op geen enkel punt steek houden.

De twijfel aan de integriteit van den Qur'ān, die van Muslimsche zijde geopperd werd, berustte niet op historische kritiek, maar kwam op onder invloed van dogmatische en ethische opvattingen. Verreweg de meeste gravamina tegen den kanonieken tekst kwamen van den kant der Sjī'a, die, 'Alī en zijn „recht" om den Profeet op te volgen in den Qur'ān onvermeld vindend, Abū Bakr en 'Uthmān betichtte de plaatsen, die Alī noemden of zijn verwerpers laakten, veranderd of geschrapt te hebben. Men wijst van deze zijde aanzienlijke lacunen aan en geeft varianten ten beste, die den naam van 'Alī in de Schrift inlijven. Schw. laat niet na de onhoudbaarheid van deze beweringen der Sjī'ieten, die, trots alle bedenkingen, tot nu toe met den tekst van 'Uthmān genoegen nemen, in 't licht te stellen. Evenwel mag hier niet uit het oog verloren worden, dat de Sjī'a op dit punt niet eenstemmig was. Van Zaidietische zijde is al vroeg betoogd, dat er niets aan den Qur'ān ontbrak. In den kanonieken tekst wisten trouwens Sjī'ieten en Sjī'iet schvoelende orthodoxen genoeg plaatsen te ontdekken, die de meerwaardigheid van 'Alī en zijn geslacht en hun „recht" op de leiding der gemeente heetten aan te toonen.

Van de Sūra's, die verdonkeremaand zouden zijn, is er een bekend geworden, de Sūra „De twee Lichten", van welke Schw. tekst en vertaling geeft. Allerlei kenmerken stempelen haar als Sjī'ietisch maakwerk en zij schijnt van vrij jongen datum te zijn.

De inlichting omtrent de wijze, waarop men den tekst van 'Uthmān gezag trachtte te verschaffen, is gebrekkig. Ondanks de eenstemmigheid der traditie omtrent de vernietiging der afwijkende recensies, is Schw. tot twijfel geneigd, daar hij van de noodzakelijk-

Digitized by Google

heid van den maatregel noch van zijn doeltreffendheid overtuigd is. Van de oudere recensies bleven, zeer tot schade van het onderzoek, slechts vage sporen over.

In een afsluitend hoofdstuk de kanonieke schrift der Muslims met die der Joden en Christenen vergelijkend, brengt Schw. de eigenaardigheid der eerste naar voren: het werk van één man, in één menschenleeftijd tot stand gekomen, het eigen woord van Allāh, overgebracht door zijn orgaan, den Profeet.

In een „Anhang", die een uitbreiding is van Nöldeke's Literarische Einleitung en die bijna de helft van het werk beslaat, handelt Schw. allereerst over de Muhammedaansche bronnen betreffende den Qur'ān. Ondanks belangrijke voorstudiën op het gebied van den Ḥadīth en de biographie van den Profeet bleven er tal van Arabische werken over, welker bouw en bronnen Schw. meende eenigszins nader te moeten bezien. Na een overzicht over de wijze van overleveren van historische stof, waarin de schr. o. a. het vroege opkomen eener eigen historische litteratuur in het Arabisch mede in verband wil brengen met het optreden der rhapsoden (*rāwī*), staat hij stil bij de beschrijvers van het leven van den Profeet, de op hen uitgebrachte kritiek, de bijzondere beteekenis en de eigenaardigheid hunner werken en de daarin verwerkte bronnen. Dan geeft Schw. een kenschetsing van den „gesetzlichen" Ḥadīth en van de werken, waarin hij is vervat, met aanduiding van hun historische en exegetische gedeelten.

Alvorens over te gaan tot de werken, die vermeerdering van inzicht in en over den Qur'ān beoogen, waaronder in de eerste plaats de commentaren, schetst de schr. de Muslimsche schriftuitlegging in haar eigenaardig karakter en vat hij in 't voetspoor van Nöldeke de voornaamste misvattingen samen, die zich in deze exegese doen gelden. Vervolgens wijdt hij een hoofdstuk aan de grondleggers der exegese, die behoorden tot de kringen der traditiekenners. Van hen geldt vooral 'Abd Allāh b. 'Abbās als gezaghebbend, doch over den omvang van zijn werkzaamheid als exegeet loopen de gegevens uiteen. Gelet op zoovele op zijn naam staande tegenstrijdige uitleggingen moet het beroep op zijn gezag meestal wel als een fictie beschouwd worden. Het oordeel, sinds Sprenger gangbaar, dat hem als leugenaar brandmerkt, acht Schw. dan ook niet te billijken. Hij vermeldt voorts de exegeten uit de school van Ibn 'Abbās benevens andere uit de eerste en tweede eeuw der Hidjra, wier werken niet of niet zelfstandig bewaard zijn. De behouden exegetische litteratuur gaat Schw. na van de oudste proeven, vervat in de biographiën van Muḥammed en in traditiewerken, tot op den *Tafsīr* der beide Djalāl's, waarbij de beteekenis van aṭ-Ṭabarī's beroemden commentaar en zijn invloed op de latere werken in 't licht wordt gesteld. We missen in dit overzicht den commentaar van Abū Ḥayyān al-Gharnāṭī, — wiens geboortejaar, 654, S. 178 als zijn sterfjaar wordt opgegeven —, *al-Baḥr al-muḥīṭ*, die blijkens Oostersche catalogi gedrukt is. Ook van 'Abd ar-Raḥmān ath-Tha'ālibī's *al-Djawāhir a-ḥisān fī Tafsīr al-Qur'ān* (Algiers 1323—7) had gewaagd kunnen zijn.

Afzonderlijk bespreekt Schw. de exegetische werken der Sji'ieten. Dat in de oudere, niet bewaarde werken op dit gebied van de Sji'ietische gezindheid niet zooveel te bespeuren zou zijn en dat de „eigentliche schiitische Tendenz.... erst später in die Exegese eindrang" (S. 179), zouden we den schr. niet willen toegeven. De hier genoemde schrijver van een *Tafsīr*, Ziyād b. al-Mundir, werd ook van Imāmietische zijde om zijn extreme opvattingen gelaakt.

In korte hoofdstukken krijgen we verder inlichting over de werken, die de aanleiding tot de openbaringen behandelen, over de inleidingen in den Qur'ān, van welke de eenige gedrukte, as-Suyūṭī's *Itqān*, nader besproken wordt, en over gedichten, die als bronnen tot de kennis van den Qur'ān in aanmerking kunnen komen.

In de tweede helft van den „Anhang" schenkt Schw. een welkom historisch overzicht over het nieuwere onderzoek van Westersche geleerden aangaande den aard der Traditie en de levensbeschrijving van den Profeet, over hun studiën betreffende Muḥammed's gemeente en zijn openbaring, en over de vertalingen van den Qur'ān.

Wij konden den rijken inhoud van het werk hier slechts kortelijk aangeven. Was het resultaat, waartoe Schw. kwam, ook in menigerlei opzicht negatief, men mag hem dankbaar zijn voor de verstrekking van zulk een voortreffelijken gids, die niet nalaat telkens tot nader onderzoek te prikkelen en meermalen aanduidt, hoeveel er nog op dit gebied te doen valt.

Ten slotte eenige kleine opmerkingen en verbeteringen: S. 7 ult. moet eer „acht" dan „sieben" gelezen worden, daar in de *Fihrist* (p. 27 ult.) òf „bn" voor „*Zaid*" geschrapt moet worden òf na „*bn*" een lacune moet aangenomen worden. — S. 17 Anm. 1: „Petermann I 17" moet zijn „Petermann II 17" (Ahlwardt, *Verzeichn.* No. 578). — S. 18, 11: l. „Sure 9" i. p. v. „Sure 7." — S. 22, 7 v. u.: l. „Nachfolgers" i. p. v. „Vorgängers." — S. 25, 8 v. u.: Bij de hier voorkomende verwijzingen mist men S. 11. — S. 33 Anm. 4: De citaten uit Tasjköprüzade's *Miftāḥ as-Sa'āda* hadden gegeven kunnen zijn naar de uitgave van Ḥaidarābād 1329. — S. 34, 1: juister ware „Qunūt al-Fadjr" i. p. v. Du'ā' al-Fadjr". — S. 181, 4 v. u.: l. „553" i. p. v. „653". — S. 184, 3 v. u.: l. „Wetzstein I 103" i. p. v. „Wetzstein I 94" (Ahlwardt, *Verzeichn.* No. 910).

Leiden. C. van Arendonk.

Gloriant. Met inleiding en aanteekeningen van **R. J. Spitz.** (Zonnebloem-boekjes no. 23). Apeldoorn, Uitg.-Mij. de Zonnebloem.

Nog altijd zijn er menschen, die meenen, dat men voor eene populaire uitgave of voor het schrijven van een schoolboek al gauw genoeg weet. Daarbij komt immers geene geleerdheid te pas en de uitgever kan die ook zeer wel missen. Indien hij maar een klein beetje meer weet dan degenen, voor wie het boek bestemd is, en dat zonder aarzelen en vlotweg weet voor te dragen, is het al voldoende.

Dit is eene dwaling. Voor den schrijver van eene wetenschappelijke verhandeling is het dikwijls toelaatbaar, soms zelfs onvermijdelijk, dat hij slechts één onderdeel van het vak kent, slechts ééne zijde van een vraagstuk onderzoekt en de rest verwaarloost. Maar wie voor leeken of leerlingen schrijft, moet het onderwerp in zijn vollen omvang beheerschen en van alle

Digitized by Google

kanten beschouwd hebben, om uit den rijkdom van zijn weten met helder inzicht juist datgene te kiezen, wat voor zijne lezers noodig en nuttig is. Daarvoor behoeft hij niet van alle onderdeelen eene diepgaande studie gemaakt en alle vraagpunten zelfstandig onderzocht te hebben. In vele gevallen zou dat zelfs onmogelijk zijn. Wel is het wenschelijk, dat hij een enkel onderwerp zelfstandig en grondig bestudeerd heeft, om een juist oordeel te kunnen hebben over den arbeid van anderen en uit verschillende meeningen eene verstandige keuze te doen. Wel moet hij, en liefst nauwkeurig, kennis genomen hebben van wat door anderen over het behandelde onderwerp is geschreven en gewerkt.

De laatste uitgever van den *Gloriant* voldoet niet aan dezen eisch. Men kan zeker niet verlangen, dat elke leeraar op de hoogte is en blijft van hetgeen er over het Middelnederlandsch geschreven wordt en alle Mnl. uitgaven kent. Maar dat hij niet weet, hoe hij daarvan op de hoogte komen moet, of, als hij een tekst uitgeeft, het niet de moeite waard acht te onderzoeken, of er ook andere uitgaven zijn, dat is heel sterk en getuigt van eene lichtvaardigheid, die in een wetenschappelijk man onverdedigbaar is.

De boekenlijst van deze reeks — die toch zeker niet zonder voorkennis van den uitgever is opgesteld — deelt onder no. 23 mede: „Dit stuk werd sedert 1875 niet uitgegeven." Ook de inleiding noemt geene latere uitgave. Dit zal wel de reden zijn, waarom de tekst van Moltzer is overgenomen. Op zichzelf is dit trouwens niet zoo erg, omdat het Hulthemsche hs. zeer duidelijk is en daardoor dit stuk weinig stof geeft voor tekstcritiek. Maar toch zou het raadplegen van de latere uitgave niet alleen op vele plaatsen eene betere spelling hebben opgeleverd, maar ook enkele betere lezingen.

„De verklarende noten pretendeeren niet steeds wetenschappelijk-getrouwe „vertalingen" van de Middelnederlandsche text te zijn." Dat is zoo de gewone formule om de verwachte fouten van te voren te vergoelijken. Dat het er niet zoo heel veel zijn, komt doordat de tekst weinig moeilijkheden oplevert en de uitgever ook hier Moltzer kon naschrijven.

Dat hij alle verkeerde verklaringen van Moltzer overneemt, ligt voor de hand. Waar hij van M. afwijkt of dezen aanvult, is zijne verklaring meermalen onjuist. B. v. in vs. 589 is „berispen" beter dan „verwijten", in vs. 672 „in eer en deugd" beter dan „op kuische wijze", in vs. 980 „zeggen" beter dan „melden". In vs. 1056 is „allemaal" als vertaling van *al toe* geheel verkeerd: *toe* moet met *comt* verbonden worden en *toecomen* = „gebeuren". Terwijl Moltzer op *Esmoreit* 55 *wigant* terecht weergeeft door „strijder, krijgsheld", voegt de uitgever er hier op vs. 18 verkeerdelijk „ridder" bij. Zoo is ook in vs. 44 *vrome* wel „flink", maar niet „dapper", enz.

Voor leerlingen en anderen, die nooit iets van Middelnederlandsch gezien hebben, waren Moltzer's aanteekeningen niet voldoende: *moet* = „moge", *rike* = „machtig", *toren* = „verdriet" enz. moesten verklaard worden. Voor het meerendeel zijn deze nieuwe aanteekeningen natuurlijk goed, maar er zijn ook vrij wat verkeerde of minder juiste bij. B. v. in vs. 14 *ghescint* is niet „ten verderve gevoerd" maar „te schande gebracht"; in vs. 64 is *na* niet „nabij" maar „naar" en moet niet met *wel*, maar met *sien* verbonden worden; in vs. 103 is *lijf* niet = „leven": *u selves lijf* is slechts eene omschrijving van *u selven*; in vs. 372 wordt niet van eene „gelofte" gesproken, maar van eene „belofte"; vs. 423 is geheel onjuist vertaald; in vs. 539 is *raet* niet „plannen, onderneming" maar „gedrag, optreden"; in vs. 959 is *op die waerden* niet „op uwe hoede", wel „op wacht"; in vs. 962 is *over al* niet „ondanks alle hindernissen", maar „in den hoop"; in vs. 1012 is *meint* niet „is er van overtuigd", maar „is van plan".

„Aan textcritiek is bij deze populaire uitgave wederom niet gedaan." Waar dus Moltzer eene van het hs. afwijkende lezing voorstelt, volgt de uitgever hem niet, maar .... neemt wel zijne verklaring over. Zoo vinden wij dan hier in vs. 213 *sueght* verklaard met „zegt" en bij vs. 415, waar M. een paar woorden wilde invoegen: „dat = dat er was".

Van dezen uitgever kan men zeker niet verwachten, dat hij een getrouw lezer is van het Tijdschr. voor Ned. Taal- en Letterkunde, en dat hij Verdam's artikel over *sweren op sinen tant* niet kent, is begrijpelijk. Maar zelfs het Middelnederlandsch Woordenboek schijnt voor hem niet te bestaan. Anders had hij zeker in vs. 67 voor *noyael* niet de beteekenis „kuisch" naast „edel" opgegeven; voor *verdacht* in vs. 272 niet „uitgedacht" i. pl. v. „verschenen"; voor *te gemake doen* in vs. 272 niet „doen uitrusten"; voor *prenten* in vs. 290 niet „drukken" i. pl. v. „afbeelden"; voor *pas* in vs. 411 niet „tred" i. pl. v. „weg"; voor *te ghenaden comen* in vs. 428 niet „welwillend gestemd worden ten opzichte van" i. pl. v. „genade afsmeeken" of „zich verootmoedigen"; voor *vore hem bringen* in vs. 620 niet „voor-uit brengen" i. pl. v. eenvoudig „meebrengen, meenemen"; voor *last* in vs. 940 niet „lust", al geeft ook het Mnl. Wdb. voor deze plaats geene bevredigende verklaring.

Taalkundige aanteekeningen lagen zeker niet in de bedoeling van deze uitgave. Hun aantal is dan ook gering, en nog grootendeels woordafleidingen. En toch zijn taalkundige verklaringen voor onervaren lezers soms noodiger dan woordverklaringen. *Dat heeft mi wonder* in vs. 136 zouden de meeste lezers ook zonder aanteekening wel begrijpen, maar dat *gheckerdien* in den volgenden regel enkelvoud is, nl. een zwakke genitief, ziet de gewone lezer niet; zelfs deze uitgever heeft het niet gezien en maakt er een meervoud van.

Dat in vs. 376 *mockt*, vs. 650 *wijst*, vs. 396 *dats* enz. verklaard worden als *mocht 't*, *wist 't*, *dat es* enz. is goed gezien, de verklaring van *jaic*, *jahi* was misschien ook noodig, maar zeker hadden vs. 122 *in* = *ic en*, vs. 1065 *dan* = *dat en*, vs. 372 *ghelovet* = *ghelovede 't*, vs. 414 *maket* = *makedet 't* enz. niet onverklaard mogen blijven. Door hier niet op te letten en over het hoofd te zien, dat *hevet* in vs. 987 = *hevet 't* is, ziet de uitgever in dit vers geen object en geeft eene onjuiste verklaring.

Gebrekkige kennis van middeleeuwsche toestanden blijkt o. a. uit de aanteekeningen bij vs. 509 en 879. Een *ridder van aventuren* toch is niet „een ridder die op avontuur uit is" maar een „die bider aventuren levet". Wanneer iemand zegt, dat de heele wereld van goud hem niet van den dood zou kunnen redden, is dit geene „beeldspraak", maar droeve werkelijkheid:

Digitized by Google

wie zijn leven verbeurd had, kon dat in vele gevallen van den wreker koopen.

De inleiding is al niet beter dan de rest. Wel is de jongste bron van den uitgever hier niet meer van 1875, maar van 1887, doch van hetgeen er later geschreven is, heeft hij nog geene kennis genomen. Daardoor moet hij voor „den oorsprong van het gegeven van ons drama" verwijzen naar Moltzer. Daardoor is „abel spel" voor hem nog de benaming van eene bepaalde groep van drama's. Daardoor meent hij, dat dit stuk in 1920 „na ongeveer 500 jaar voor het eerst weder opgevoerd" is, en weet niet, dat dit b. v. in 1899 ook reeds gebeurd is.

Erger nog is, dat hij de hoofdgedachte van het stuk niet begrepen heeft en daardoor kan zeggen: „heel de opzet is in Gloriant voor een modern mensch veel aannemelijker" (dan in *Esmoreit* nl.), terwijl die toch zoo door en door middeleeuwsch is, dat juist daardoor het stuk tegenwoordig minder behaagt. Er is immers geene sprake van „dien trotschen man en die trotsche vrouw die zich allebei te goed vinden voor het huwelijk en die dus met fatale zekerheid bestemd zijn om in elkanders handen te vallen". Hier worden ons de man en de vrouw geteekend, die volstrekt niet afkeerig zijn van het huwelijk, maar die zichzelf zoo hoog rekenen, dat niemand hunner waardig is. Maar zoodra zij hooren, dat er iemand is, even aanzienlijk van geboorte en even trotsch van zin, gevoelen zij onmiddellijk dat zij voor elkander geschapen zijn: de *ghelijcheit van moede* baart liefde. Men moet zich in den geestestoestand van vroegere eeuwen en andere volken (want ook in het verre Oosten komt dit motief voor) weten te verplaatsen, om de beide hoofdpersonen te kunnen waardeeren. Voor het publiek van onzen tijd is Gloriant veelal een lompe bluffer, de middeleeuwer bewonderde hem. Het is dan ook volkomen onjuist, als de uitgever zegt, dat Gloriant „door zijn oom Gheraert met zijn eigen woorden.... wordt vastgezet".

Had de uitgever wat meer Middelnederlandsch gelezen, dan zou hij zeker niet gezegd hebben, dat de gelijkstelling van goddelijke en menschelijke liefde „ongewoon in de middeleeuwen" is. Ook is het feit, dat Floerant onmiddellijk weet, dat de schaker de hertog van Brunswijk is, niet „aardig van ongemotiveerdheid". Hij had immers Florentine den naam van haren minnaar hooren noemen.

Hoogst eigenaardig zijn ook de aesthetische beschouwingen van dezen uitgever. De naieveteiten zijn voor hem in de eerste plaats „grappig". Vandaar zeker wel de meewarig spottende toon van sommige aanteekeningen, b. v. op blz. 55, en dat hij van een „mop" spreekt. Zelfs schrijft hij (blz. 9): „de Gloriant zou geen waardig abel spel zijn.... als hij niet gelardeerd was met een tal van prachtige naïeveteiten". Die naïeveteiten, waarvan hij erkent, dat de middeleeuwers ze niet als zoodanig gevoelden, zijn dus een van de voornaamste verdiensten van het stuk. Hier hebben wij dan een dichter, die schreef voor een publiek van vijf eeuwen later. Daarbij zinkt zelfs het genie van Vondel in het niet, die eene allegorie schreef, welke eerst twee eeuwen later als zoodanig herkend werd.

Aan het uiterlijk van het boekje is nog al zorg besteed. Ook de hinderlijke plaatsing der cijfers onderaan de bladzijde heet, meen ik, artistiek. Het boekje zal dus zijn weg wel vinden, ook ondanks deze critiek.

Het blijft echter een raadsel, hoe men zulk werk aan een ernstig tijdschrift ter beoordeeling heeft durven zenden.

Amsterdam. P. Leendertz Jr.

Emile Magne, Un ami de Cyrano de Bergerac, Le Chevalier de Lignières. Paris, Ed. E. Sansot. R. Chiberre Sr. z. j. [1921] (Pr. fr. 20).

Uit 't empyreum der dronkaards is François Payot, écuyer, sieur de Lignières (1626—1704), dank zij Rostand's *Cyrano* tot ons gekomen. Emile Magne heeft hem ontmoet op zijn omzwervingen die hem in aanraking brachten met zooveel meer of minder aanbevelenswaardige „outlaws" der officiëele letterkundige geschiedenis: de Cyrano Bergerac, Scarron, de maar al te plaisante Boisrobert, Gauthier-Garguille, Henriette de Coligny, dochter van Gaspard III en voorname précieuse als Mme de la Suze, de zoo woest levende Mme de Villedieu, Voiture vooral en Ninon, een aantal van die *Grotesques* dus, waaraan Théo Gautier zijn krachten had beproefd. In zijn pittig, schuimend leerrijk boek teekent Magne den man en zijn tijd: een hartenverovenaar, dol, koen, driftig, verfijnd en „libertin", in alle beteekenissen; het tijdstip van overgang tusschen Henri IV en Louis XIV, vol verwarring en strijd, uitgelatenheid en pedanterie, onbeschaamde genotzucht en geestelijke verfijning, een veertigtal jaren, waarin het absolute koningschap en de klassieke litteratuur worden voorbereid in een wirwar van sterke contrasten. Magne leeft werkelijk in dien tijd, dien hij door en door kent en dien hij zoo graag weergeeft in zijn schittering en zijn verfijning of in zijn genotzucht en dollen levensdrang: précieux, vechtersbazen, fijnproevers, avonturiers, précieuse vrouwen met toch gemakkelijke zeden, zij allen maken zijn boek tot één kleurrijk tableau, beginnend bij het avontuur bij de Porte de Nesle en eindigend met een auto-da-fé van Lignières geschriften door Condé's zoon, Henry-Jules, vroom geworden evenals zijn oom, de jansenist Conti.

Van 't werk van Lignières is weinig tot ons gekomen, het beste deel niet; dank zij Frédéric Lachèvre's en zijn eigen onderzoekingen kan Magne een lijst der gedrukte gedichten van Lignières samenstellen, waarbij hij nog 12 onuitgegeven gedichten en 5 prozastukken voegt. Van poëtische waarde is dit alles niet; het is alleen teekenachtig voor de precieuse milieux waarin hij verkeert: dat van Mlle de Scudéry, van Mad. de la Suze en van de markiezin de Villaine, en voor den strijd rondom de opkomende klassieke leerstellingen, vertegenwoordigd door Chapelain, Ménage, later door Boileau, waarbij noch Chapelain, noch Boileau voor ontoelaatbare middelen om te triomfeeren terugdeinsden. 't Boek laat zich lezen als een roman van 't genre van Dumas' *Mousquetaires*: gelukkig is 't geschreven in een stijl, die 't, wat kleurrijkheid betreft, doet staan dichter bij Rostand's *Cyrano* dan bij 't proza van de firma Dumas en Maquet.

Vraag: Is de voorstelling van Chapelain, „dépenaillé, crasseux, avare, malpropre" (p. 49 en 112) wel geheel juist?"

Amsterdam. K. R. Gallas.

Digitized by Google

Henri Carré, La Noblesse de France et l'opinion publique au XVIIIe siècle. Paris, Champion. 1920. (Pr. fr. 20).

De methode, door den schrijver gevolgd, om het tafereel van den Franschen adel gedurende de geheele achttiende eeuw te ontwerpen, is de illustratieve. Uit een zeer groot aantal treffende feiten en uitingen, ontleend aan het buitengewoon uitgebreide bronnenmateriaal, waarvan de bibliographie rekenschap geeft, wordt het beeld als een mozaïek opgebouwd. Het werk geeft nog meer dan de titel zou doen verwachten; niet alleen het ancien régime wordt behandeld, maar ook de lotgevallen van den adel tijdens de Revolutie, met een slothoofdstuk over zijn positie van 1800 tot 1815.

De mozaïekmethode heeft haar voor- en nadeelen. Door haar levendigheid en onmiddellijkheid geeft zij houvast, temeer daar de schrijver de tallooze persoonlijke feiten duidelijk en precies beschrijft. Hun overmatig aantal evenwel werkt vermoeiend en op den duur verwarrend. Hoewel het werk genoeg cijfers geeft, aangaande inkomsten, pensioenen enz., mist men toch elke statistische verwerking van het materiaal, en blijft de vraag open, of de ontelbare gevallen van losbandigheid, zwendelarij, gewelddadigheid en arrogantie toch tenslotte van den adel niet een te zwart beeld geven.

De ongunstige indruk van de moreele, politische en sociale waarde van den adel, dien het boek zoodoende achterlaat, is misschien niet volkomen in overeenstemming met de bedoeling van den schrijver zelf. Immers hij laat duidelijk uitkomen, hoe de sociale nutteloosheid, waarin de adel als stand zich gedrongen zag, aan diepere oorzaken te wijten was dan aan de vele tekortkomingen zijner leden, die hier worden meegedeeld. De regeering zelf had door haar systeem van uitsluiting van den adel uit de winstgevende bedrijven, van beperking tot den onvoordeeligen krijgsdienst, en tegelijk van overmatige en willekeurige belooning van geringe of denkbeeldige diensten, den adel tot een klasse gemaakt, die in haar leven en streven beheerscht werd door andere motieven dan door haar werkelijk economisch belang. Niet alleen door belastingvrijdom en privilege was het adellijk bezit steriel, ook doordat de adel zelf belet werd, zijn bezit op gezonde wijze productief te maken.

Het boek toont tevens duidelijk aan, hoe naïef het is, den haat tegen den adel, die gedurende de geheele achttiende eeuw wassende is, eenvoudig te verklaren als het direct gevolg van de economische benadeeling van hen, die onder de sociale steriliteit van den adel het meest te lijden hadden. Het is een klassenhaat, zeer zeker, maar de klasse, die hem opvatte en uiting gaf, was volstrekt niet in de eerste plaats een van benadeelden; de bourgeoisie was er in de meeste opzichten economisch veel beter aan toe dan de adel zelf. Met het woord „une guerre d'amour-propre" heeft Condorcet in zijn Mémoires de vijandigheid van burgers en geletterden tegen den benijden adel treffend gekarakteriseerd. Overigens is de formule, waarvan die vijandschap gebruik maakt: de gelijkheidsgedachte, in haar oorsprongen veel ouder dan het begin der achttiende eeuw, zooals men uit de woorden van den schrijver op p. 309 zou opmaken.

Ik zou het werk van Carré bijna willen vergelijken met de bekende prentenboeken van Armand Dayot over de Revolutie, de Restauratie enz.: voortreffelijk ter illustratie, indien men daarnaast beschikt over een behandeling van het onderwerp, waarbij minder aan den indruk van een suggestieve afbeelding of een éclatant geval blijft overgelaten.

Leiden. J. Huizinga.

K. Beth, Einführung in die vergleichende Religionsgeschichte. (Aus Natur und Geisteswelt 658). Leipzig u. Berlin, B. G. Teubner. 1920. (Pr. *f* 0.60, geb. *f* 0.70, + 100%).

Algemeen dringt in de laatste jaren de overtuiging door, dat de tijd gekomen is om te beproeven in het zich steeds maar opstapelend godsdiensthistorisch materiaal wat orde te brengen. Niet, dat het détailonderzoek afgeloopen is of ook maar binnen afzienbaren tijd zou kunnen afloopen. Niet, dat alles reeds klaar en helder voor het oog van den onderzoeker staat. Ook in de toekomst blijft een zorgvuldig onderzoek van de bronnen eerste eisch voor een goeden gang der wetenschappelijke ontwikkeling. Daarnaast ligt evenwel een groote en gewichtige taak voor hem, die niet het quantitatieve, maar het qualitatieve, niet het bizondere, maar het algemeene verschijnsel, niet de historische, maar de psychologische bepaaldheid zoekt. Hierbij gaat het dus niet om eene classificatie naar volken en tijden, maar om eene rangschikking naar de verschijnselen zelf, vooral om eene wetenschappelijke motiveering van die rangschikking en nauwkeurige definitie van de verschijnselen.

Hoe men deze nieuwe behandelingswijze van de godsdienstgeschiedenis noemt, doet er minder toe: phaenomenologie, allgemeine Religionsgeschichte en andere namen zijn voorgeslagen. Beth spreekt van vergelijkende godsdienstgeschiedenis. Maar de oude term dekt den bovenbedoelden nieuwen inhoud. Hier geen angstig speuren naar verwantschap, historisch en etymologisch verband. Beth gaat direct op het wezen der verschijnselen af en voegt ze samen of scheidt ze naar hun inhoud. Hij heeft in deze inleiding voortreffelijk werk geleverd. In een zeer beknopt bestek wordt in vijf hoofdstukken leesbaar gehandeld 1o. over de religie, haar wezen en verschijningen; 2o. de religieuze grondvoorstellingen; 3o. het verkeer tusschen godheid en mensch; 4o. de religieuze goederen en het heil; 5o. religie en wereldbeschouwing. Daarbij komen de voornaamste religieuze verschijnselen en stroomingen ter sprake, al missen wij natuurlijk wel een en ander, dat wij gaarne behandeld hadden gezien. Maar in honderd vijf en twintig bladzijden kan men niet alles verlangen!

Voortreffelijk is reeds dadelijk in de inleidende methodologische opmerkingen de verhouding aangegeven tusschen godsdienstgeschiedenis en godsdienstpsychologie. De eerste arbeidt de laatste „unmittelbar vor und liefert ihr den Anschauungsstoff aus der Geschichte; dabei arbeitet sie aber selbst bereits mit den Kategorien der Religionspsychologie .... Einmal hat sie in historischer Forschung die religiösen Ueberlieferungen und den Tatbestand der Glaubens- und Anschauungsweisen sowie der Kulte und Riten zu ermitteln; sodann aber hat sie, weil dieser Tatbestand

Digitized by Google

allein noch nicht die Religion ausmacht, auch zu ergründen, was bei und unter jenen Vorstellungen und Zeremonien gedacht, empfunden, gefühlt, gefürchtet, gehofft wurde und wird."

Dit zijn gulden woorden voor ieder, die op dit terrein in de boven aangegeven richting wil werken.

Nog nergens las ik ook een zoo duidelijke ontleding van den monistischen en den pluralistischen drang in de religieuze psyche, de een resulteerend in de voorstelling van eene onpersoonlijke wereldkracht, de ander in die van tallooze *Sondergötter*, als hier op blz. 18 v. en 42.

Zeer juist is het gezien aan de verschijnselen van fetiçisme (den term „chrematomorphisme" kan ik niet bewonderen), diercultus, heroendienst enz. de *mana*-voorstelling ten grondslag te leggen. Daarmede zijn ze natuurlijk niet verklaard, maar zonder die voorstelling laten ze zich niet denken

Treffend is de samenvatting van overgangsriten, mysteriën met als doel eeuwig leven, en mystiek onder het gezichtspunt van de verkrijging van „gesteigertes Leben." Alleen zóó is de overeenkomst tusschen deze drie verschijnselen te verklaren.

De verhouding tusschen magie en religie is ook in dit boek van Beth niet duidelijk geworden. Wat „bloss magisch" is kan ik mij nog altijd niet voorstellen.

Aan de geestelijke stroomingen en verschijnselen in den engeren zin is, naar verhouding, beslist te weinig aandacht gewijd. Bekeering, mystiek, gnosis, pantheïsme, dualisme enz. behooren òf veel uitvoeriger te worden behandeld, dan hier het geval is, òf uitgesloten. Het eerste is zeker beter. Maar nu vallen we in het laatste hoofdstuk wel wat abrupt in Kant en Schleiermacher.

Eene voortreffelijke inleiding dus. Wie schrijft het boek, dat op deze inleiding volgen moet? Beth zèlf? De voorbeelden zijn over het geheel goed gekozen, maar alleen door veelheid en variatie van voorbeelden kan de stof levend worden. Ook dit boekje is nog van de meeste waarde voor wie de dingen al weet. Natuurlijk kan Beth dit niet helpen

Eenige détailcritiek moge deze bespreking besluiten:

Als voorbeeld van sceptercultus in Aegypte (blz. 22) ware beter dan de *dd*-zuil (die meer op de vegetatie betrekking heeft), de *šhm*-scepter genoemd. *šhm* is „macht" en scepter tegelijk. — De karakteristiek van de romeinsche *Sondergötter* als „blutlose Schemen" is nu eenmaal reçu en de een schrijft haar van den ander over (blz. 32). Juist is zij allerminst (zie mijn critiek op Leopold Th. T. 1919. 161). — In hoofdstuk 10 zijn zeer juist wereldorde-begrippen als *Rita*, *Mât* enz. naast elkaar gezet. Hier ontbreekt evenwel het verband met de Macht-voorstelling, waarvan de orde- of wet-voorstelling slechts eene nuance is. Het duidelijkst is dit bij het chineesche *tao*. Is er in het christendom geene strooming in deze richting? (blz. 53). Dat kan de schr. toch niet meenen. — Bij de bespreking van het orakel (blz. 59) ontbreekt het begrip voor het religieus karakter van de daar gezochte wijsheid. Het „rein magische" speelt Beth weer parten. En de Pythia ontbreekt hier dan ook. — Hoofdstuk 13 had duidelijker kunnen zijn, wanneer meer ware uitgekomen, dat voor eene cultushandeling niet bepaald een god noodig is. — Blz. 67: voor den primitieven mensch is een wensch *per se* magisch; hij heeft „wünschliche Gedanken". — In hoofdst. 15 over het offer ontbreekt de voorstelling der consecratie, waarop andere schrijvers juist eenzijdigen nadruk leggen.

Groningen. G. van der Leeuw.

SCHOOLBOEKEN.

E. Rijpma en **T. G. Schuringa, Nieuwe Stijloefeningen,** ten dienste van inrichtingen voor Hooger, Middelbaar en Voortgezet Lager Onderwijs. Eerste en tweede deeltje. Groningen-Den Haag, J. B. Wolters. 1920—1921. (Pr. p. dl. *f* 1.20).

De naam „*Nieuwe*" Stijloefeningen zou op een dwaalspoor kunnen leiden. Nieuwe principes toch vonden we nòch in het inleidend voorbericht, nòch in de oefeningen zelf. De laatste herinneren aan oude en nieuwe richtingen op het gebied der „stijloefeningen". Duyser, De Vries, Van den Blink en Lancée, Van Ginneken, Acket, Van de Water ..... ziehier eenige namen van auteurs, wier werken en werkjes ongetwijfeld de schrijvers tot voorbeeld hebben gediend, en, natuurlijk zonder dat er van plagiaat zou mogen gesproken worden, den aard der oefeningen hebben bepaald.

Zeggen we hiermee iets ten nadeele van die boekjes? Geenszins. Er is veelheid en veelzijdigheid; het oude (type-Duyser) wordt niet verworpen, *omdat* het oud is; we denken hier aan de lexicologische oefeningen, aan de tegenstellingsoefeningen, enz.; maar evenmin wordt uitsluitend het nieuwe kritiekloos aanvaard (type-van Ginneken; groepstalen, enz.). Kortom: het is een gelukkige combinatie, samengesteld door ervaren leeraren, die met de „literatuur" van het vak op de hoogte zijn en er op nuttige wijze partij van hebben getrokken.

Leiden. B. M. Noach.

G. M. A. Jansen en **J. C. Snijders, Fragmenten uit onze Literatuur voor de M.U.L.O.-school.** Deel IV: Dichterlijke Vertellingen. 's-Hertogenbosch-Antwerpen, L. C. G. Malmberg. (Pr. *f* 0.80).

In dit bundeltje treft men negen vertellingen op rijm aan; vandaar dat de verzamelaars ze „Dichterlijk" noemen. Het heeft sinds ongeveer veertig jaar geen zin meer, te beweren, dat b.v. „Koning Knuts Familiezwak" van Bogaers niet „dichterlijk" is in den goeden zin van het woord. Hetzelfde geldt van verschillende andere dezer negen „gedichten". Totzoover onze aanmerking op den ondertitel. Van deze verzameling zelf kan men vragen: waartoe deze uitgave, die negen vertellingen bevat, waarvan er minstens zeven sinds onheuglijke tijden in alle mogelijke bloemlezingen voorkomen?

Leiden. B. M. Noach.

De f[a] Wolters te Groningen-den Haag heeft den 11den druk in 't licht gezonden van Dr. J. S. van Veen, *Beknopt overzicht der Grieksche mythologie* (pr. *f* 1.—), en den 79sten van M. J. Koenen's *Verklarend zakwoordenboekje der Nederlandsche taal*, bewerkt door Th. Lancée en W. K. D. Lustig (pr. *f* 0.75).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Wij vestigen er de aandacht van belanghebbenden op, dat de verspreiding buiten België van het tijdschrift *Leuvensche Bijdragen* geschiedt door de f[a] Mart. Nijhoff te 's-Gravenhage, tot welke aanvragen dienaangaande gericht moeten worden. Zaken betreffende de redactie adresseere men aan Dr. L. Grootaers, Naamsche Steenweg 162, Heverlee-Leuven.

Digitized by Google

Prijsvraag over een Bibliographie betreffende de Geschiedenis der Joden in Nederland.

Het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland, gevestigd te Amsterdam, vraagt eene „Bibliographie betreffende de Geschiedenis der Joden in Nederland".

Bedoeld wordt niet alleen eene opsomming van boeken en artikelen over de geschiedenis der Joden in Nederland, maar ook van het gedrukte bronnenmateriaal voor die geschiedenis, als resoluties, pamfletten, gelegenheidsgeschriften, reglementen en dergelijke, in den meest uitgebreiden zin.

De indeeling en rubriceering is geheel vrij, mits ingericht naar een doorzichtig schema, dat in een inleidend woord worde uiteengezet.

Terwijl opgaven van biographieën van Joden, die in Nederland een rol hebben gespeeld, mede worden bedoeld, behoeven hieronder, om een voorbeeld te geven, evenmin alle Spinoza-biographieën als alle levensbeschrijvingen van Isaac da Costa te vallen. De hierbij te volgen grenslijn dient ook in het inleidend woord te worden uiteengezet.

Het antwoord, gegeven in het Nederlandsch, Duitsch, Fransch of Engelsch, geschreven met een andere hand dan die van den auteur of met eene schrijfmachine, moet voor 1 April 1923 aan den Secretaris van het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland worden toegezonden. Het moet worden geteekend met een spreuk en vergezeld gaan van een gesloten en gezegeld briefje, dat dezelfde spreuk tot opschrift heeft en den naam en het adres des schrijvers bevat.

Op de jaarlijksche algemeene vergadering van het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland in 1923 wordt het oordeel van het bestuur over de ingekomen antwoorden afgekondigd en aan den schrijver van het meest voldoende antwoord, dat door het bestuur de bekroning waardig wordt gekeurd, eene som van driehonderd gulden uitgereikt.

Thans is het Secretariaat van dit Genootschap gevestigd bij mr. Izak Prins, Sarphatistraat 52 te Amsterdam.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1920, Nov.-Déc.: E. Albertini, Mosaïque à inscription découverte à Tipasa. — G. Marçais, La chaire à prêcher de la grande mosquée d'Alger. — Clermont-Ganneau, Le Paradeisos royal achéménide de Sidon. — G. Jéquier, L'Ennéade osirienne d'Abydos et les enseignes sacrées. — H. de Castries, Graciosa: une ville portugaise oubliée au Maroc. — R. Cagnat, Un diplôme militaire de Corse.

Journal des Savants, 1921: Janvier-Février: H. Lemonnier, La création d'une ville seigneuriale. Chantilly (1692—1740). — E. Cuq, Les pierres de bornage babyloniennes du British Museum, I. — A. Rébelliau, Les nonces en France sous Louis XIII. — Nouv. et Corresp.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLVII-XLVIII, 5: O. Regenbogen, Hippokrates und die Hippokratische Sammlung. — J. Kohl, Die homerische Frage der Chorizonten. — A. Laudien, Gerhart Hauptmanns „Bogen des Odysseus".

In het paedagog. ged.: W. Nestle, Die Verwertung der Religionswissensch. in den höheren Schulen. — Mitteil.

Neophilologus, VI, 4: J. L. Walch, Een paar opmerkingen over *L'Ecole des Femmes*. — R. C. Boer, Gotisch *rz*. — O. B. Schlutter, Additional remarks on OE. *Schǽnan* = mod. Engl. *sheen*. — Dez., OE. *Cléat* = mod. Engl. *cleat*. OE. *(Ge)stéapan* = mod. Engl. to *steep*. — Dez., OE. *Héolca* 'pruina': ON. *Héla* 'pruina'. — Dez., Traces of the masculine gendsr of OE. *Eorþe*. OE. * *Bæsn*, *bysn* 'fermentum'. — J. W. Draper, The Theory of Translation in the 18th Century. — J. v. Wageningen, De ontdekking van Barbelenet. — C. Weyman, Lexikalische Notizen. — P. J. Enk, Het woord *Saeculum* en 't Carmen Saliare. — Jos. Schrijnen, Het vrouwelijk collectivum. — Aankond. v. eigen werk. — Inh. v. tijdschr.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, IX, 5: A. v. Delft, Dantestudie, II. — F. Buitenrust Hettema, Over Oud-Friese letterkunde, I. — G. Royen, Woordgeslacht, V. — L. Hermans, Een opmerking over de Paradijsvloek.

Leuvensche Bijdragen, XIII, 1-2: J. Mansion, Oud-Gentsche Namenkunde. — A. J. Carnoy, The Semasiology of American and Other Slangs. — J. M., Kleine Medel. — E. Ulrix, Les Chansons inédites du ms. f. f. 844 de la Biblioth. Nationale, à Paris. — L. Grootaers, Limburgsche Accentstudiën, I.

In het Bijblad: L. Grootaers, De dialectgeographie op Duitsch en op Nederlandsch Taalgebied.

Anglia, XLV, 3: Th. Grienberger, Das ags. Runengedicht. — V. Langhans, Der Reimvokal e bei Chaucer. — G. Dubislav, Studien z. mittelengl. Syntax, IV.

Id., Beibl., XXXII, 4: F. Holthausen, Ein neues Zeugnis f. d. engl. Musspr. im 16. Jahrh. — Dez., Zu Death and Life. — Mutschmann, Toland u. Milton.

English Historical Review, Oct. 1920: **Round, Early sheriffs of Norfolk. — Adair, English galleys in the 16th century. — Grair Evans, Emoluments of principal secretaries of State 17th century. — Clark, The dutch missions to England 1689. — Notes and documents.**

Jan. 1921: Beginnings of the English Historical Review. — Ashley, The Alimenta of Nerva. — Powicke, Maurice of Rievaulx. — Devies, The battle of Edgehill. — Notes and Documents (Neale, Townshend's Historical Collections).

April 1921: Wheeler, Genealogy of the early West Saxon kings. — Newhall, The War finances of Henry V and Bedford. — Ballou Morse, The supercargo in the China trade about 1700.

Studiën, XCVI, Sept.: H. Padberg, Dante's Divina Commedia, II. Boeteling en Boeteprediker. — W. de Veer, Spiritisme. — L. Senden, De Orde in de Natuur, II. De Tafel v. Mendelejeff. — F. Tummers, De Leenrente. — Medel. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Acket, Stijlstudie: Leuv. Bijdr XIII, n⁰. 1-2 (Gr[ootaers]).

Ten Brink-Eckhardt, Chaucers Sprache: Neophil. VI, n⁰. 4 (Kern).

Cohen, Ecrivains français en Hollande: Rev. Crit. 1921, n⁰. 11 (Waddington).

Coster e. a., Nieuwe Europeesche geest: Leuv. Bijdr. XIII, n⁰. 1-2 (B[aur]).

Van der Elst, L'alternance binaire: Rev, Crit. 1921, n⁰. 17 (Piquet).

Van Ginneken, Handboek II: Leuv. Bijdr. XIII, n⁰. 1-2 (Gr[ootaers]).

Koopmans, Mnl. romans: Leuv. Bijdr. XIII, n⁰. 1-2 (L[ecoutere]).

Laman Trip-de Beaufort, Vondel: Leuv. Bijdr. XIII, n⁰ 1-2 (B[aur]).

Lecoutere, Inl. t. d. Taalkunde enz.: Leuv. Bijdr. XIII, n⁰. 1-2 (Baur).

Rijpma, Gids Nederl. Letterk.: Leuv. Bijdr. XIII, n⁰. 1-2 (L[ecoutere]).

Sterck, Oorkonden over Vondel: Leuv. Bijdr. XIII, n⁰. 1-2 (S[charpé]).

Terwey-De Vooys, Spaansche Brabander: Leuv. Bijdr. XIII, n⁰. 1-2 (L[ecoutere]).

De Vooys, Spellingvraagstuk: Leuv. Bijdr. XIII, n⁰. 1-2 (L[ecoutere]).

Vorrink, Nederl. taal: Leuv. Bijdr. XIII, n⁰. 1-2 (B[aur]).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN

VERSCHENEN:

Prof. Dr. J. VÜRTHEIM

GRIEKSCHE LYRISCHE DICHTERS EN HUNNE POËZIE

„Een unicum in onze taal, waarin over dit onderwerp niets is te vinden".

Ingenaaid *f* 2.75

Gebonden *f* 4.—

Mij. v. Goede en Goedkoope Lectuur AMSTERDAM

BOEKVERKOOPING.

De firma J. L. BEIJERS, te Utrecht, zal van 1—10 November a. s. publiek verkoopen een groote en zéér belangrijke verzameling boeken en tijdschriften op alle gebied van **Wetenschap, Kunst, Muziek** en **Letteren,** afkomstig uit de bibliotheken van bekende personen, wier naam op den catalogus zijn vermeld.

De catalogus is à 25 Cent verkrijgbaar.

Abonneert U op

PANORAMA

Prachtige uitvoering. Goede en degelijke lectuur.

Slechts f 2.25 per kwartaal.

Vraagt proefnummer aan bij A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN

Prof. Dr. P. J. BLOK,

Geschiedenis van het Nederlandsche Volk.

Tweede druk, door den schrijver geheel herzien en bijgewerkt.

Dit belangrijke geschiedkundige werk van den bekenden Leidschen Hoogleeraar mag met recht een standaardwerk genoemd worden en kan elke aanbeveling ontberen.

Prijs compleet in 4 kloeke gebonden deelen f 10 50 per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UIT.-MIJ. te LEIDEN

KEURBOEKERIJ

in luxe band met medaillon à f 2.50

Abonneert U tot wederopzeggens toe. De deelen worden U dan terstond na verschijnen thuis gestuurd, zoodat U er zeker van is, de geheele serie compleet te krijgen, wat de waarde der verzameling aanzienlijk verhoogt. Er verschijnen ongeveer 8 deelen per jaar. Vormt U een fraaie huis-bibliotheek.

De Keurboekerij verdient aller belangstelling en steun, voor haar mooie en goede uitgaven. *De Maasbode.*

Met de deelen uit de Keurboekerij wordt inderdaad een dam opgeworpen tegen de minderwaardige werken die voor een koopje hun weg vinden en weinig nut, maar vaak veel kwaad stichten. Het is onze oprechte wensch dat de Keurboekerij succes moge hebben. *Nieuwe Zeeuwsche Courant.*

Het Nederlandsche Boekhuis te Tilburg is zeker actief genoeg en verdient gesteund te worden in zijn voortreffelijk streven om een Keurboekerij onder de menschen te brengen. De Keurboekerij doet haar naam eer aan. *Ons Eigen Blad.*

Uitgevoerd in fraai linnen band en duidelijk gedrukt is de Keurboekerij èn om het goede gehalte èn om de algeheele afwerking een sieraad als huisbibliotheek. *Onze Courant.*

De Keurboekerij, die zooveel goede boeken onder het volk brengt, kunnen wij zeer aanbevelen. *Overijselsch Dagblad.*

De Keurboekerij van Het Nederlandsche Boekhuis wil een dam opwerpen tegen de inférieure goedkoope edities. Men steune deze uitgave nu eens krachtig. Geen „maren" doch direct zich met de Keurboekerij in verbinding gesteld. De pogingen om goede lectuur te verkrijgen vinden helaas nog nog maar al te weinig steun. Laat men nu eens doorbakken. *De Residentiebode.*

Keurboekerij van HET NEDERLANDSCHE BOEKHUIS—TILBURG

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

12 Nummers **66ste Jaargang** **Per jaar f 1.—**

De **Nederlandsche Bibliographie,** het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. No. 2. November 1921.

Marouzeau, La Linguistique ou Science du Langage (Kluyver).
Fraenkel en Groeneboom, Plato's Verdedigingsrede van Sokrates (Ovink).
Meuwese, De rerum gestarum Divi Augusti versione graeca (Roos).
Snellman, De interpretibus Romanorum deque linguae Latinae cum aliis nationibus commercio (F. Muller Jzn.).
Baehrens, Origenes Werke, VI (Meyboom).
Fischer, Die Vokalharmonie der Endungen an den Fremdwörtern des Türkischen (Houtsma).
Asin Palacios, Los precedentes musulmanes del pari de Pascal (Salverda de Grave).
Neubert, Die literarische Kritik Guy de Maupassants (Gallas).
Dez., Die kritischen Essays Guy de Maupassants (Gallas).
Hasebroek, Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus (U. Ph. Boissevain).
Scheftelowitz, Die altpersische Religion und das Judentum (Palache).
Hoffmann-Krayer, Volkskundliche Bibliographie für das Jahr 1918 (F. Kossmann).
Catalogus van Folklore in de Koninklijke Bibliotheek, II (F. Kossmann).
Schoolboeken:
Cohen en Mulder, Aardrijkskunde van het Middellandsche-Zeegebied (Lulofs).
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Realenzyklopädie Pauly-Wissowa

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

J. Marouzeau, La Linguistique ou Science du Langage. Paris, Paul Geuthner. 1921. (Pr. fr. 7.50).

Op de laatste bladzijde van dit werkje wordt het doel genoemd waarmede het is geschreven: bij het beschaafde publiek, zelfs bij vele philologen, vindt men zeer weinig begrip van de hedendaagsche taalwetenschap. Dat publiek kent den naam van Max Müller, het weet dat het Grieksch en het Latijn met elkaar in verband staan, en gelooft dat deze talen beide „afstammen van het Sanskrit"; verder dat alle woorden zijn afgeleid van „wortels", die de allereerste elementen der menschelijke taal zijn. Wat tot dit publiek is doorgedrongen, bestaat vooral uit verouderde dwalingen. De schrijver wil het beter inlichten, en behandelt in een aantal hoofdstukken (te zamen 188 bladzijden) de volgende onderwerpen: Phonetiek, Woorden, Syntaxis, Leer van den stijl, Beschrijvende grammatica, Historische grammatica, Vergelijkende grammatica, Algemeene grammatica, Hulpwetenschappen van de taalkunde, Geschiedenis der taalwetenschap. De voorbeelden zijn zooveel mogelijk genomen uit het Fransch, en wel het allermeest uit de moderne taal, zoodat de lezer de methode der wetenschap kan leeren kennen zonder dat het gebrek aan kennis van verschillende talen hem in zijn lectuur behoeft te belemmeren. Het spreekt van zelf, dat een dergelijk werkje, van een zoo bevoegd auteur, groote verdiensten heeft; minder zeker is het, dat het met vrucht zal bestudeerd worden door de personen voor wie het is bestemd. De eenigszins deskundigen zullen het met veel genoegen lezen; zij zien telkens, hoe de schrijver in een eenvoudigen vorm heeft uitgedrukt wat langzamerhand na veel studie gevonden is. Maar wie geheel leek in het vak is gebleven, en dus niet kan raden wat de schrijver moet verzwijgen, hij ontkomt niet aan een zekere verwarring. Op blz. 30 b. v. wordt met behulp van *informateur, information* tegenover *former, informe* enz. uitgelegd wat een thema-vocaal is; indien de leek nu tot de conclusie kwam, dat in *il forma* de verbale vorm bestond uit den wortel met die zonderlinge vocaal zonder verder suffix, zou men het hem kwalijk kunnen nemen? Tusschen de beteekenissen van *formel* en van *formalité* voelt hij een nauw verband, ook ziet hij in beide een *l*, doch de thema-vocaal ziet hij niet in beide: zal hij nu met zijn geleerdheid gaan pronken, en *formel* verklaren voor een „dérivé athématique", *formalité* voor een „dérivé thématique"? Zou dit beantwoorden aan het besef van een gewonen Franschman? Zal deze niet de elementen *-el* en *-alité* tegenover elkaar stellen, zooals hij die ook voelt in *mortel-mortalité, personnel-personnalité*? Zal hij de *a* in *formalité* niet beschouwen als een dergelijken dienst doende als de *e* in *formel*? Waartoe dan hier zulk een geleerde onderscheiding? Mij dunkt, een niet-geleerde Franschman zal van woorden als *information* en dergelijke zeggen, dat men hier heeft *-ation* in tegenstelling met *-tion* als in *distinction*, met *-ition* als in *munition*, maar dat hij zal de *a* niet beschouwen als een toevoegsel aan den „wortel". De schrijver heeft een zeker begrip, dat in de Indogermanistiek gewoon is, willen illustreeren door middel van het moderne Fransch, en slechts de deskundige begrijpt volkomen de bedoeling. Een andere gewone term, nu meer buiten het Indogermaansch, is „harmonie vocalique." Als voorbeelden worden uit het Fransch gegeven *à la queue-leu-leu*, ontstaan uit *à la queue le leu*, en de onjuiste uitspraak *manman* in

Digitized by Google

plaats van *maman* (blz. 16); een leek zal misschien zeggen: „welk een zonderlinge term: twee vocalen worden hier aan elkaar gelijkgemaakt, en het begrip *harmonie* doet toch eer denken aan ongelijkheid bij een zekere gelijksoortigheid.” Maar de schrijver heeft, doordat hij zich in zijn voorbeelden moest beperken, ook niet ten volle kunnen zeggen wat men onder vocaalharmonie verstaat. Zal iedere lezer begrijpen wat op blz. 70 wordt gezegd: „c'est la manie de l'analyse logique qui conduit à ramener la phrase verbale au type de la phrase nominale, et qui fait croire que „je marche” doit s'analyser „je suis marchant?” Mij dunkt, iemand die de geschiedenis der taalbespiegeling niet kent en niet weet hoe de leer van het logische oordeel daarop invloed heeft gehad, zal *je marche* niet tot een anderen vorm willen herleiden, en hij zal niet begrijpen waarom anderen het zouden willen. Ik geloof ook niet, dat een onbevooroordeelde en ongeleerde lezer zal zeggen, dat in „il est pauvre” het werkwoord is „vide de contenu” (zie blz. 48), al heeft men het hem soms voorgepraat. Want „il est pauvre” staat b. v. tegenover „il était pauvre”, en „est” dient dus in elk geval om een begrip van tijd aan te duiden. Aangezien ook de schrijver dit natuurlijk niet ontkent, vraagt men onwillekeurig, of hij de tegenstelling tusschen „phrase nominale” en „phrase verbale”, die elders duidelijk genoeg uitkomt, niet met eenig geweld — evenals in de gewone schoolboeken nog gebeurt — op het moderne Fransch heeft willen toepassen. In de jongere vormen van het Indogermaansch is die tegenstelling niet zoo helder meer. In enkele gevallen heeft de schrijver dunkt mij, zich wat weinig moeite gegeven, b. v. bij de behandeling der rededeelen (blz. 24): hier doet hij niet veel meer dan herhalen wat in de eenvoudigste schoolboekjes staat, en ziet men niets van een diepere opvatting. Kan men volstaan met te zeggen, dat substantieven worden gebruikt „pour nommer les objets”, en werkwoorden om te zeggen „ce qu'ils font”? Later verklaart hij, dat „verbes d'action” slechts éène soort zijn onder vele, maar een definitie van het begrip *werkwoord* geeft hij niet. Evenmin kan voldoen wat over voornaamwoorden wordt gezegd. Maar indien ook niet alle onderdeelen blijk geven van even groote zorg, zeer veel blijft er over dat men met groote belangstelling leest: het zijn de zoo heldere denkbeelden der moderne Fransche school, die niet heeft versmaad wat ook elders te leeren viel, en die wel zeer zelfstandig, maar in het geheel niet chauvinistisch is. Ik wil nog opmerken, dat op blz. 92 *amour* wordt verklaard voor een provençaalschen vorm: zie daarover nu Salverda de Grave in *Meded. d. K. Akad.* 1921 (Dl. 53, Serie A, no. 3). In het Duitsch is de pluralis *die Jungens* misschien anders te verklaren dan de schrijver wil: is het zoo onbetwistbaar, dat men de *s* aan Fransche meervouden heeft ontleend?

Groningen. A. Kluyver.

J. M. Fraenkel en **P. Groeneboom, Plato's Verdedigingsrede van Sokrates.** Groningen, Wolters. 1920. (Pr. *f* 1.90).

Wanneer de twee geleerden Fraenkel en Groeneboom een taak als deze Plato-uitgave op zich nemen, kan men niet alleen een grondig-wetenschappelijk maar ook een frisch en oorspronkelijk werk verwachten. Wij worden dan ook hier niet teleurgesteld. In hun voorwoord zeggen zij deze uitgave te bestemmen „voor den beschaafden Nederlander, die Sokrates' woord wil hooren” en te hopen, dat zij „ook bruikbaar zal blijken voor jonge studenten en oudere gymnasiasten”. Wij hopen het met hen en verwachten het op goede gronden. Wie, in het Grieksch behoorlijk onderlegd, voor het eerst Plato's Apologie gaat lezen en bestudeeren, vindt hier ongeveer alles wat hij noodig heeft. Na een uitnemende inleiding, niet te uitvoerig en aan 't slot een kort overzicht van den inhoud gevend, volgt onder den griekschen tekst een doorloopende parafraseerende commentaar, in den trant van die van Schmelzer, maar veel degelijker en instructiever, meer op de moeilijkheden ingaande, vol fijne opmerkingen, illustraties uit modernere litteratuur (o. a. Milton en Shakespeare), en goede Nederlandsche vertalingen aan de hand doend. — Er is echter in dit werkje een zekere tweeslachtigheid. Volstrekt niet alleen aan nog weinig geoefenden zal het goede diensten bewijzen. Ook Plato-kenners kunnen er van genieten en er uit leeren. Maar juist daardoor wordt het voor de eerste kategorie van lezers misschien weer iets minder bruikbaar. Zij zullen het allicht op sommige plaatsen te geleerd en te overladen vinden. De verleiding om allerlei interessants, dat zij bij hun eigen veelzijdige lectuur van zeer uiteenloopende schrijvers opteekenden, te pas te brengen, bleek zelfs voor geleerden als deze vaak te machtig. Inleiding en commentaar krioelen van verwijzingen niet slechts naar bewijsplaatsen en illustreerende passages uit Plato's vele dialogen, maar ook uit Grieksche en Romeinsche redenaars, dichters, wijsgeeren etc. Zou ook maar een klein deel van de in het voorwoord bedoelde lezers lust en gelegenheid hebben om de genoemde plaatsen (waaronder zelfs in geleerde tijdschriften) op te zoeken? Wij betwijfelen het sterk. — Zoo wordt hun menigmaal niet te weinig, maar te veel gegeven. Om maar eens de eerste twee bladzijden van den commentaar te nemen: is de uitwijding over de woorden **ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι** met de aanhaling uit Demosthenes werkelijk noodig? Had bij **κεκοσμημένους** het citaat uit Euripides' Medea niet achterwege kunnen blijven en de m. i. problematische verklaring, dat wij hier met eene, aan het militairisme ontleende trope te doen hebben? Moeten wij bij **πλάττοντι λόγους** (anders dan in de passage uit Xenophanes) niet denken aan zoo iets als een kunstig opgebouwd betoog? Van het te pas brengen van mythen of sprookjes zal hier toch wel geen sprake zijn. En wat moet een student of gymnasiast aanvangen met de bij **τῷ ὄντι** gevoegde opmerking, dat Hellas met het Oosten nog de gelijkstelling van „het ware” en „het zijnde” deelt?

De Inleiding toont duidelijk de eigenaardigheden van dr. Fraenkel's denk- en schrijfwijze. Niet overal is zij gemakkelijk te verstaan. Zoo bv. de slotbeschouwing over feitelijkheden en leer, en op pg. 14 de uiterst gedrongen weergeving van Schanz's meening in de kwestie, of deze rede zoo door Sokrates gehouden is met wat daaraan is toegevoegd. Voortreffelijk is de schildering van Sokrates' persoonlijkheid en de opmerking over het daemonium.

Aangaande de redenen zijner veroordeeling had nog iets principieelers kunnen gezegd zijn, in den geest van

het belangrijke boekje van Is. v. Dijk „Het Conflict van Sokrates en zijn volk" (1890). — Aardig en wel aannemelijk is de (in den Aanhang nader toegelichte) verklaring van de „beruchte" woorden in 26 d.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

A. P. M. Meuwese, De rerum gestarum Divi Augusti versione graeca. Buscoduci, C. N. Teulings. 1920. (Amsterdamsche diss.).

In deze, onder de auspiciën van Boissevain geschreven en uit een „Seminar-arbeit" gegroeide dissertatie wordt de taal der Grieksche vertaling van het Monumentum Ancyranum aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen. Kaibel, de eerste, die zich met dit onderwerp heeft bezig gehouden, had in eene door Mommsen in zijne groote uitgave der Res gestae Divi Augusti (2e druk, 1883, p. 197 v. v.) opgenomen verhandeling de meening uitgesproken, op grond van latinismen, die hij meende ontdekt te hebben, en van sommige onbeholpen vertalingen, dat de vertaler geen Griek was geweest, doch een Romein, terwijl Nissen (Rhein. Museum 1886, p. 493 v. v.) de talrijke afwijkingen van het classieke Grieksche taalgebruik aldus trachtte te verklaren, dat hij den vertaler noch voor een Romein noch voor een Griek hield, maar voor een Aziaat, voor wien zoowel het Latijn als het Grieksch vreemde talen waren. De latere onderzoekers, Viereck, Hahn, Diehl, sloten zich bij de meening van Kaibel aan, en wezen nog op meer uitdrukkingen, die zij als slecht Grieksch of als latinismen beschouwden. Men mag de opvatting van Kaibel dan ook, tot aan de verschijning der hier besproken dissertatie toe, als de communis doctorum opinio beschouwen.

Het is nu de groote en onbestrijdbare verdienste van Dr. Meuwese, door een nauwgezet onderzoek te hebben aangetoond, dat die zoogen. latinismen en onbeholpenheden, die den vertaler van het Monumentum Ancyranum ten laste gelegd worden, grootendeels niet op diens persoonlijke rekening geschreven moeten worden, maar overeenstemmen met de taal van het dagelijksch leven, zooals die bij den aanvang onzer jaartelling bij de Grieksch sprekenden in de Oostelijke helft van het Romeinsche Rijk in gebruik was. Wèl heeft de vertaler zijn best gedaan, zoo letterlijk mogelijk te vertalen, en van die begeerte zijn eenige latinismen inderdaad het gevolg, maar bij de groote meerderheid van wat tot dusverre daarvoor werd aangezien, en evenzeer bij de overige afwijkingen van het classieke taal-eigen, toont Dr. Meuwese overtuigend aan, dat zij *ook* voorkomen, of althans analogieën hebben, in de, ons voornamelijk uit de papyri en de inscripties bekend geworden, taal van de eerste eeuwen vóór en nà Christus. Het zou onbillijk zijn, aan Kaibel te verwijten, dat niet reeds hij tot dit resultaat gekomen is, want het meerendeel van het materiaal, waarop Dr. Meuwese zijne conclusies baseert, was in den tijd, toen Kaibel zijne verhandeling schreef, nog onbekend. De kennis der *κοινή* was toen nog gering, en verscheidene uitdrukkingen en zegswijzen, waarvoor Dr. Meuwese andere voorbeelden of analoga aanhaalt, moesten toen iets singuliers lijken. De vraag, of nu de vertaler een Romein is geweest, laat Dr. Meuwese in het midden. Een doorslaand argument, dat dit het geval was, is z. i. in het taalgebruik der vertaling niet te vinden, want die eigenaardigheden, die ook hij voor latinismen houdt, trof hij merkwaardigerwijze *ook* aan in verscheidene Grieksche inscripties uit Klein-Azië uit dezen tijd, die zeker niet door Romeinen zijn geconcipieerd. Het betreft hier vooral de weergave in het Grieksch van vaste Romeinsche termen, b. v. *δῆμος Ῥωμαίων* zonder artikel voor „populus Romanus", de dativus *Τιβερίῳ Νέρωνι καὶ Ναίῳ Πείσωνι ὑπάτοις* in plaats van den genitivus voor „Ti. Nerone et Cn. Pisone consulibus", en we hebben hier dus te maken met Latinismen der kanselarij-taal, die waarschijnlijk het eerst in Grieksche vertalingen van officieele Romeinsche stukken zijn ontstaan en daarop gemeengoed zijn geworden, en dus ook gebruikt werden in documenten, die geen vertaling, maar een Grieksch origineel waren. Het argument, alsof dergelijke latinismen zouden pleiten voor een Romein als vervaardiger der vertaling van het Monumentum Ancyranum behoort dus, daarin heeft Dr. Meuwese volkomen gelijk, te vervallen.

De schrijver heeft aan zijn onderzoek den vorm gegeven eener volledige grammatica van het Grieksch der vertaling, waarbij hij voor de indeeling Radermacher's grammatica van het Nieuw-Testamentisch Grieksch als voorbeeld koos. In vier hoofdstukken worden achtereenvolgens de orthographie, de vormleer, de syntaxis, en de woordenkeus behandeld, waarbij telkens bijzondere aandacht wordt gewijd aan die eigenaardigheden, die door de vroegere onderzoekers als „fouten" of althans als afwijkingen van den regel waren gekenmerkt. Het slot vormt een Conspectus operis, waarin worden opgesomd 1. die zoogen. „onbeholpenheden" volgens de vroegere meening, die in werkelijkheid, blijkens Dr. Meuwese's uiteenzettingen, eigen zijn aan de vulgaris Graecitas, 2. die zoogen. „latinismen", die in werkelijkheid in den na-classieken tijd bij de Grieksch sprekenden in gebruik waren of althans niet in strijd zijn met het Grieksche taal-eigen, 3. die eigenaardigheden, die een gevolg zijn van een al te letterlijke vertaling uit het Latijn, en die, hoewel zij in de *κοινή* niet in algemeen gebruik waren, toch een enkele maal ook buiten het Monumentum Ancyranum worden aangetroffen. Deze conspectus doet dus den dienst van eene systematische inhoudsopgave.

De wijze, waarop in de verschillende hoofdstukken achtereenvolgens de quaesties worden behandeld, is zonder voorbehoud te prijzen. De schrijver geeft blijk, het vergelijkingsmateriaal te kennen — de lijst der door hem geraadpleegde werken op blz. IX tot XIII zijner Praefatio zou dienst kunnen doen als eene bibliographie der *κοινή* — en te beheerschen, hij gebruikt het op conscientieuze wijze, en is bezonnen in zijne oordeelvellingen. Daardoor is zijne grammatica der Grieksche vertaling van het Monumentum Ancyranum m. i. eene besliste aanwinst voor onze kennis der *κοινή*. Zij zal door wie met Grieksche inscripties of papyri uit den Romeinschen tijd te doen heeft, dikwijls met vrucht kunnen worden geraadpleegd. Dr. Meuwese heeft eene juiste beoordeeling van het Grieksch van het Monumentum Ancyranum mogelijk gemaakt, en het de er aan toekomende plaats aangewezen in den ontwikkelingsgang der Grieksche taal. Wij wenschen dan ook den schrijver met zijn degelijk en goed geslaagd werk van harte geluk.

Groningen. A. G. Roos.

Digitized by Google

De interpretibus Romanorum deque linguae Latinae. cum aliis nationibus commercio scripsit Dr. **Walter I. Snellman.** Leipzig, Dieterich. Deel I 1919, deel II 1914. (Pr. p. dl. M. 10).

Een vraag, die bij velen onzer vaak opkomt, is door den heer Snellmann met grooten ijver bestudeerd: hoe moeten we ons voorstellen, dat het taalverkeer, linguae commercium, tusschen de Romeinen en de om hen wonende, later door hen overwonnen volken heeft plaats gehad? Leerling van den Latinist Gustafsson uit Helsingfors heeft Snellman later te Tübingen zijn studies voortgezet. Geholpen ook door materiaal van den Thesaurus heeft hij zelf een groote reeks van publicaties doorgewerkt — zooals de Index librorum adhibitorum aangeeft — en het resultaat van zijn talrijke aanteekeningen ons in twee deeltjes voorgelegd. Het eerste (door den oorlog eerst in 1919 verschenen) geeft de Enarratio van de Testimonia in het tweede deel verzameld. In v e e r t i e n hoofdstukken worden de verschillende volken behandeld, waarbij de schrijver in concentrische kringen voortgaat, van Rome uit naar de peripherie toe. Een kort samenvattend hoofdstuk besluit deze enarratio, waarbij zich een laatste beschouwing aansluit: de statu et condicione interpretum.

Ook hier is het belang van het werk in het feit gelegen, dat men hier alles bij elkaar zal kunnen vinden, wat op dit onderwerp betrekking heeft. Nog grooter acht ik het gewicht van dergelijke onderzoekingen, dat ze ons weer eens duidelijk en waarschuwend voorhouden, hoe kleurloos vaak en onvolledig steeds het beeld is, dat de oude literatuur ons in zijn fragmentairen toestand op velerlei gebied in handen geeft.

Over zulk werk een kort bericht gevend kan men over de volledigheid der bewerking moeielijk een oordeel uitspreken zonder zelf denzelfden weg af te leggen. Zelfs in den zeer uitgebreiden Index van geraadpleegde werken vielen mij eenige lacunes op, die Snellmann misschien met opzet heeft weggelaten. Positiever is mijn bezwaar tegen de wijze, waarop hij zijn texten geexcerpeerd heeft. In zijn voorrede zegt de schrijver, dat hij zijn opzet, de bestudeering der interpretes, weldra als een hinderlijke beperking is gaan voelen: mihi persuasi, heet het dan verder, etiam perscrutandum esse, quousque Latina lingua ac Romanorum cultus apud exteras nationes in commune propagatus esset, ex qua quidem re interpretum usus prorsus penderet. Welnu, dit thema is den schrijver — en volkomen begrijpelijk — veel te machtig geworden: geen citaten uit Paul's Grundriss maken hier een classicus, die een zuiver philologische opleiding heeft gehad, inzicht en overzicht mogelijk.

Uit de Enarratio blijkt voorts wel in het algemeen, hoe ongeveer de schrijver in de verschillende hoofdstukken zijn groote stof gegroepeerd heeft, maar de indeeling is hier niet streng volgehouden en sommige hoofdstukken maken bij de Testimonia een rommeligen indruk.

Een ander bezwaar vloeit voort uit de thans veel te ruime omschrijving van schrijvers taak. Nu geeft hij feitelijk bijv. bij de gentes Italicae en de Etrusci al het taalmateriaal, dat ons van die dialecten in de Latijnsche traditie bewaard is gebleven. Waarvoor is dit noodig? Voor het Italisch is dit door A. Ernout goed verzameld en taalhistorisch bewerkt — wat hier geheel ontbreekt — in zijn bekende boek: Les éléments dialectaux du vocabulaire latin, voor het Etruscisch is dit werk reeds eenige malen verricht. Wat voor waarde bijv. heeft voor de interpretes Festus' mededeeling: f a l a e dictae ab altitudine, a f a l a d o, quod apud Etruscos s i g n i f i c a t caelum? Hoe maakt de schrijver daar gebruik van? Hij zegt (dl. I p. 7): neque alia desunt testimonia Etruscam linguam extrema liberae reipublicae aetate vel primis imperatorum temporibus — ne dicam posterius (daarbij wordt Festus aangehaald) — extitisse. Doch wie meer en langer zich met dit soort literatuur heeft bezig moeten houden, weet, dat hier aan het praesens s i g n i f i c a t veel te veel gewicht wordt gehecht door den schrijver.

Even goedgeloovig staat hij tegenover de historici. Als Livius zegt (X, 3, 6, dus uit de periode op de grens van IV—III v. Chr.): Cn. Fulvius legatus.... iubet peritos linguae adtendere animum, pastorum sermo agresti an urbano propior esset (de taal van enkele Etrusci, die een krijgslist uitvoerden) constateert de schrijver, dat sommigen in Rome voor dialectische verschillen in het Etruscisch een geschoold oor hadden! Dat dit zoo geweest is, spreekt van zelf bij twee volken, die zoo dicht naast elkaar woonden, doch dat de plaats bij Livius daarvoor als bewijs, als fundament mag worden aangehaald, is bij de werkmethode van oudere en jongere annalisten niet goed denkbaar. Precies zoo staat het met de litterae van Porsenna (bij Serv. ad Aen. 8, 646). Methodisch juist is alleen te zeggen: zoo was omtrent deze dingen de voorstelling van de Romeinsche schrijvers of van hun niet veel oudere bronnen!

Modernismen in het Latijn spreken ook bij dit onderwerp van zelf: Etrusci Campaniae rura Latinis amiserunt (I p. 6) en multas res gerere cum Etruscis in de beteekenis van „verkeer, omgang hebben met iemand" zijn slechts enkele staaltjes.

Critisch en nuchter schiften van het materiaal en van de daarop gebouwde conclusies zal bij dit boek zeer noodig zijn: wie dit echter doet, zal den schrijver zeer dankbaar blijven voor zijn trouwe en noeste voorlichting.

Amsterdam. F. M u l l e r J z n.

Origenes Werke, sechster Band, Homilien zum Hexateuch in Rufins Uebersetzung, herausgegeben im Auftrage der Kirchenväter-commission der Preussischen Akademie der Wissenschaften von Prof. Dr. **W. A. Baehrens.** Erster Teil, die Homilien zu Genesis, Exodus und Leviticus. Leipzig, Hinrich. 1920. (Pr. M. 31.25, geb. M. 41.25, + 60%).

Ondanks de stijging der drukkosten, die tijdschriften vermoordt en gedrukte academische proefschriften onmogelijk maakt, ondanks ook den financiëelen druk en den geldnood in Duitschland, gaat de niet meer „königlich" genoemde Preussische Akademie der Wissenschaften voort met hare kostbare Patres-uitgaven. Een enkele maal stelt zij ook Nederlanders aan het werk. Zoo bezorgde in 1901 Dr. W. H. van de Sande Bakhuyzen den dialoog van Adamantius. Ditmaal werd aan den jongen Dr. Baehrens de behandeling van Origenes mee opgedragen. Hij kreeg voor zijn deel de Homilieën, oorspronkelijk toevertrouwd aan den ontijdig overleden Skutsch. Ter voorbereiding bracht

Digitized by Google

hij sinds 1913 een paar jaren in Parijs, München, Berlijn en Italië door, en bezocht hij er de bibliotheken, waaronder een enkele die slechts gedurende twee uren daags toegankelijk was. Het resultaat van zijn onderzoek legde hij neer in de eerste aflevering van het 42ste deel der Texte und Untersuchungen, in 1916, ten gevolge waarvan hij nu, met verwijzingen derwaarts, bij de eigenlijke uitgaaf zich kon bepalen tot een meer beknopte praefatio. Uit een en ander leeren wij dat in acht handschrift(klassen) de Genesis-homilieën, in zeven dito's de Exodus-homilieën, en in tien de Leviticus-homilieën bewaard gebleven zijn. Al deze handschriften bleken te berusten op een gemeenschappelijken archetypus, afkomstig uit Zuid-Italië en de zesde eeuw, die zelf reeds correctiën had ondergaan. De Numeri-homilieën vormden een groep op zich zelve. Evenzoo die betreffende Jozua en Richteren. Alles overeenkomstig den periodieken vertalersarbeid van Rufinus, die zich uitstrekte over den geheelen Octateuch. Behalve al deze handschriften kwamen voor de vaststelling van den tekst in aanmerking de aanhalingen daaruit door Caesarius van Arelate, Isidorus, Beda, Hrabanus Maurus, Angelomus van Luxeuil, pseudo-Eucherius, Walafridus Strabo, Jonas van Orleans en Aeneas van Parijs. En voorts wat er aan oorspronkelijk Grieksche fragmenten in Catenen of elders overbleef. Een probleem op zich zelf leverde de 17de of laatste Genesis-homilie, die bleek geen homilie, maar identisch met Rufinus' geschrift de benedictionibus patriarcharum te zijn. Voorts zegt nog Dr. Baehrens: „Es wird eine dankbare Aufgabe der Zukunft sein, die Stellung, welche die Homilien in der alttestamentlichen Exegese einnehmen, und ihre enge Anlehnung an Philo Judaeus in ausführlicher Form darzustellen." Ook over den door Origenes gebruikten bijbeltekst en over de door Rufinus bij vertaling van bijbelwoorden gevolgde methode beloofde hij nader bescheid.

Werk genoeg aan den winkel derhalve! Wij moeten hoogelijk de vlijt en de volharding roemen, krachtens welke het reeds nu meer dan ten halve is volbracht, te meer daar de oorlog storend tusschenbeiden kwam. De nieuwe editie zal de derde en de beste zijn. De editio princeps van Aldus Minutius dagteekent van 1503. Zij gold slechts den Heptateuch. Uit haar vloeiden rechtstreeks of middellijk de latere uitgaven van Merlin, Erasmus, Grinaeus, en Genebrardus voort. Een tweede moeder-uitgave bezorgde in 1732 Delarue. Hare dochters waren die van Oberthür, Lommatzsch en Migne. Of die van Baehrens weer voor lateren als grondslag zal dienen, moet de toekomst leeren. Bescheiden zegt hij aangaande zijn voorgangers: „Wir wollen nicht richten über Werke, welche in einem vor-Lachmannischem Zeitalter erschienen sind, und das gute in den beiden Ausgaben dankbar anerkennen, wenn auch an unzähligen Stellen jetzt anders gelesen werden muss." Ten einde eenigen indruk te verkrijgen van den omvang der veranderingen, heb ik mijne Lommatzsch-editie opgeslagen en op goed geluk eenige parallele capita vergeleken. Ik telde toen in de eerste homilie op Genesis in c. 13 twintig, in de zevende op Exodus in c. 5 vijftien en in de negende op Leviticus in c. 2 dertien verschillen van meer of minder belang. De conclusie was, dat ik mijn handige Lommatzsch-deeltjes nog niet behoef aan den kant te doen, maar dat toch de uitgaaf van Baehrens een belangrijke aanwinst is. Zij zal te meer blijken dat te zijn, als later de „am Schluss des zweiten Halbbandes" beloofde „Register und Wortindices" ter algemeene beschikking zullen staan. Moge het den stoeren werker gegeven worden het geheel te zijnen tijde met succes te voltooien! De beoefenaren der Patristiek zullen hem dankbaar zijn.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

A. Fischer, Die Vokalharmonie der Endungen an den Fremdwörtern des Türkischen. (Morgenländische Texte und Forschungen 1, 2). Leipzig, B. G. Teubner. 1920. (Pr. *f* 0.88).

De regels, die in het Turksch als uitvloeisel van de wet der vokaalharmonie de keuze der klinkers en dientengevolge de uitspraak der woorden beheerschen, zijn niet gemakkelijk zóó te formuleeren, dat men daarmede in alle gevallen aanstonds terecht kan. Zeer ingewikkeld en netelig wordt dit vraagstuk, wanneer het betreft den klinker van Turksche uitgangen aan vreemde woorden gehecht. Müller gaf indertijd den regel: de klinker van de laatste lettergreep van het vreemde woord is beslissend, terwijl Weil beweerde dat die van de klemtoonsyllabe den doorslag gaf. Fischer nam daaruit aanleiding deze vraag nauwkeuriger te onderzoeken en raadpleegde daarvoor de uitspraak van twee ontwikkelde Turken, die in Duitschland werkzaam waren en geacht konden worden het Turksch van de beschaafde inwoners van Constantinopel te vertegenwoordigen. Men kan daarmede vrede hebben, want bedoelde heeren zijn inderdaad niet de eersten de besten en het Turksch van den beschaafden Constantinopolitaan zal wel ieder als richtsnoer willen laten gelden. Het resultaat van zijn onderzoek is, dat noch de formuleering bij Müller, noch die bij Weil geheel juist is, daar men allereerst moet onderscheiden tusschen vreemde woorden uit het Arabisch en Perzisch eenerzijds en alle andere anderzijds. Dit leidt hem er dan toe zelf een dubbelen regel te formuleeren en de toepassing daarvan door tal van voorbeelden toe te lichten. Ongetwijfeld zullen de Turkologen hem voor dit nauwkeurig en subtiel onderzoek dankbaar zijn, al is het niet onmogelijk dat andere kenners van de levende taal, die de uitspraak van andere personen raadplegen, in sommige gevallen afwijkingen zullen constateeren.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

M. Asín Palacios, Los precedentes musulmanes del pari de Pascal. Santander, Boletin de la biblioteca Menéndez y Pelayo. 1920.

Men weet welk beroemd apologeties argument wordt aangeduid onder de naam van „Pascal's weddenschap": ten einde de ongelovigen te overtuigen van de wenselikheid om de deugd te betrachten, ook voor het geval een toekomstig leven niet bestaat, stelde hij hen vóór het dilemma: „Als gij wint, wint gij alles; als gij verliest, verliest gij niets."

Reeds vóór Pascal was dit argument gebezigd, en men had het reeds in Arnobius, de kerkvader uit de IVe eeuw, en in twee tijdgenoten van de schrijver der *Pensées* aangewezen. De Heer Asín heeft het aangetroffen bij Arabiese schrijvers, en vooral bij Al-Ghazâlî, een apologeet uit de XIIe eeuw. Wat bovenal treft bij een vergelijking tussen Pascal en

Digitized by Google

deze laatste is, dat de overeenkomst tussen beiden zich niet tot de „pari" bepaalt. Met name op drie punten vertonen zij een merkwaardige gelijkenis, zoals blijkt als men hun teksten, die door de Schrijver in extenso worden gedrukt, naast elkander legt. Men kan die drie punten samenvatten in de volgende bekende formules van Pascal: 1. „Le cœur a ses raisons, que la raison ne connaît point"; 2. „Si vous gagnez, vous gagnez tout; si vous perdez, vous ne perdez rien" (d. i. de „pari"); 3. „Suivez la manière par où ils (d. z. degenen die zich reeds hebben bekeerd) ont commencé, c'est en faisant tout comme s'ils croyaient, en prenant l'eau bénite, en faisant dire des messes . . . Naturellement même cela vous fera croire et vous abêtira." Wèl verschilt de wijze van behandeling in zover, als Al-Ghazâlî uitvoerig en met delicate psychologiese analyses uitwerkt hetgeen bij Pascal enigszins schematies is voorgesteld; Pascal is de mathematicus, die streeft naar de welsprekendheid welke ontstaat uit de nauwkeurigheid van de uitdrukking, zodat zijn „pari" op sommige punten moeielik is te volgen en ingewikkelder is dan die van Al-Ghazâlî, de litterator, meester van het woord, begaafd met een rijke verbeelding, die techniese uitdrukkingen vermijdt, zelfs waar hij metafysiese problemen behandelt.

Voor iemand die, zoals de schrijver dezer aankondiging, als leek de brochure leest, is de overeenkomst, door Asín aangewezen, werkelik hoogst merkwaardig; of de vakmannen er evenzo over zullen oordelen, durf ik niet uit te maken, alhoewel de nauwkeurigheid en volledigheid van de vergelijking de indruk geven dat de uiteenzetting op een zeer soliede basis rust. De moeielikheid is ook hier — evenals bij het vraagstuk der Arabiese bronnen van Dante — te weten hoe Pascal kennis kan hebben gehad van de werken van Al-Ghazâlî, of, zo hij de „pari" aan oudere tijdgenoten heeft ontleend, hoe deze de geschriften van de Muzelman kunnen hebben gekend. Asín laat de bespreking hiervan over aan de „pascalisants" en bepaalt zich tot enkele opmerkingen. Hij herinnert eraan dat Pascal volop uit een oudere schrijver heeft geput, zonder hem te noemen (trouwens Pascal beweerde zelf dat hij „niets nieuws had gezegd", hetgeen overdreven is); het is Raymond Martin, die op zijn beurt weder veel aan Al-Ghazâlî had ontleend. Bij hem vond Pascal dus de naam van de apologeet en de vermelding van diens werken. Dit heeft zijn nieuwsgierigheid kunnen prikkelen. Maar Pascal kende geen Arabies. Heeft hij, of hebben zijn zegsmannen door Franse oriëntalisten van hun tijd, zoals d'Herbelot, kunnen vernemen wat zijzelf niet konden halen uit de werken van Al-Ghazâlî? De wijze waarop de denkbeelden overgaan van de ene litteratuur op de andere is geheimzinnig, en men zal er niet aan denken hier dadelik een „onmogelik" uit te spreken.

In elk geval, en in welk verband ook de Arabiese schrijver tot Pascal moge staan, dit feit is zeker: dat het Kristelike probleem, in de evangelieën zo vaak uitgesproken, van het ontzaglike verschil in belangrijkheid tussen het wereldlike en het eeuwige leven, na door Arnobius in de vorm van een „weddenschap" te zijn geformuleerd, door Al-Ghazâlî in de XIIe en door Pascal in de XVIIe eeuw, op nieuw op dezelfde wijze voorop is gesteld, omdat in hun tijd twijfel aan het geloof in een toekomstig leven heerste, zodat een zelfde apologeties argument door twee theologen, Al-Ghazâlî en Pascal, gebruikt is geworden ter verdediging van hun respectieve godsdiensten.

Amsterdam. Salverda de Grave.

F. Neubert, Die literarische Kritik Guy de Maupassants. (Supplementheft VIII der Zeitschr. für frz. Spr. und Litt.). Chemnitz u. Leipzig, W. Gronau. 1914.

Dez., Die kritischen Essays Guy de Maupassants (mit Ausschlusz der literarischen Kritik). (id. IX). id. 1919.

I. Toen Paul Bourget, in 1893, in een liefdevol artikel zijn vriend Maupassant herdacht, drukte hij den wensch uit 't critisch gedeelte van diens werk vereenigd te zien en hij gaf de groote lijnen aan van de uitgaven die zouden moeten plaats hebben (*Etudes et Portraits*, III, p. 308). De samensteller van de beide boven aangegeven onderzoekingen heeft dat critisch werk van M. met groote zorgvuldigheid en liefde onderzocht, maar heeft blijkbaar geen kennis gehad van Bourget's studie, wijl hij de op blz. 309 aangegeven artikelen uit *La Nation* niet in zijn onderzoek heeft betrokken; dit is te betreuren, daar ze blijkbaar zeer belangwekkend zijn en het zich niet laat aanzien, dat het critisch werk opnieuw wordt uitgegeven (Neubert, I, p. 2). Toch mogen we tevreden zijn met het omvangrijke, door hem onderzochte materiaal, dat voornamelijk ontleend is aan de dagbladen *Le Gaulois* en *Gil Blas* en aan *La république des lettres*, naast de meer algemeen bekende artikelen uit *La nouvelle revue* en *La revue politique et littéraire*. Wat 't sterkst in 't oog valt is de volledige overeenstemming tusschen Gustave Flaubert en M. waar het 't criterium voor kunst geldt; we zien ten duidelijkste dat de principes van Maupassant geheel met die van Flaubert overeenstemmen. Ze zoeken beiden slechts 't schoone: hun kunst moet zijn aristocratisch en onpersoonlijk, op wetenschappelijken grondslag gevestigd, kunst en moraal streng gescheiden houdend, onbewogen en onpartijdig. Deze overeenstemming behoeft ons niet te verwonderen, wanneer we weten dat Flaubert jaren lang zich heeft beziggehouden met de leiding van Maupassant's eerste werk, al moge hij ook slechts de eerste verzen en weinig van 't eerste proza van M. hebben gekend.

Op een enkel punt is M. verschillend van Flaubert, nl. in zijn bewondering voor de 18e eeuw (z. I, 72), die hij met De Goncourts gemeen heeft en die Flaubert niet kende. Neubert geeft in een reeks goed gekozen citaten de voornaamste ideeën uit Maupassant's werk, over proza, over poëzie en over enkele schrijvers, Flaubert, Bouilhet en de vrienden van Flaubert, Tourgenjef, Zola en Edmond de Goncourt; daaraan verbindt hij een reeks uittreksels uit andere opstellen, waaruit we de meening van Maupassant kunnen vernemen omtrent E. Rod, C. Mendès, Pierre Loti, *Manon Lescaut*, en vele andere schrijvers en werken.

Uit deze eenvoudige opsomming van het behandelde kan men zien, welke waarde deze studie van Neubert heeft, nu men vrijwel de zekerheid heeft dat de litteraire essais van Maupassant in afzienbaren tijd niet zullen worden herdrukt. Er zijn enkele opmerkingen te maken, die kleine onjuistheden van Neubert betref-

Digitized by Google

fen. P. 2 doet schrijver het voorkomen dat M. er in geslaagd is zijn persoonlijke meeningen in de romans en in de novellen te verbergen; we weten wel, dat hem dit evenmin is gelukt als aan Flaubert of aan Leconte de Lisle; pag. 2 en 27 spreekt hij van de beroemde voorrede van *Pierre et Jean*, die, mijns inziens, deze karakteriseering niet verdient, omdat zij geen waarde als critisch monument heeft; p. 63 zou Neubert bij de uiteenzetting van de betrekkingen tot De Goncourt moeten hebben gebruik maken van Maynial, *La vie et L'œuvre de Guy de Maupassant* (p. 205 en 207); p. 11 is een vergissing: Maupassant liep niet gevaar achtervolgd te worden na de publicatie van zijn bundel *Des Vers*, maar na die van 't gedicht *Le Mur* in *La revue moderne et naturaliste* (z. Maynial, *l. c.*, p. 94); p. 68 lijkt mij in de vergelijking tusschen M. en den held uit Huysmans' *A Rebours* geheel onjuist. Jammer is het, dat Neubert toen hij zijn boek schreef, blijkbaar 't uitstekende werk van Cassagne, *La théorie de l'art pour l'art* niet kende, want hij zou dan niet alleen voorbeelden van overeenstemming van M. met Flaubert hebben aangehaald, maar met de geheele groep van de mannen van l'art pour l'art wier kunstideaal dat van M. is. Zoo b.v. is de invloed van Turgenjef en van Bouilhet, dien Bourget (*l. c.*, p. 311 en 308) zoo groot acht, door Neubert niet gansch naar waarde geschat.

Jammer is 't, dat er een groot aantal zinstorende drukfouten in 't boekje zijn blijven staan.

II. Met evenveel vlijt en toewijding heeft Neubert de andere artikelen van M. nauwkeurig nagegaan, om te komen tot een samenvatting van diens opvattingen omtrent de menschheid. Uit al zijn uitlatingen blijkt dat deze een zeer hooge opvatting had omtrent de waarde van den mensch, en hoe hij voortdurend er op bedacht was de groote gebreken in de maatschappij te geeselen. Al moge M. een zuivere pessimist zijn en al moge 't menschelijk geslacht voor hem weinig waarde hebben, omdat al zijn streven gevestigd is op egoïsme en omdat schijnmoraal en huichelarij de wereld regeeren, men voelt dat hij vol medelijden neerziet op 't menschdom.

Het zuiver nihilistische en pessimistische in zijn beschouwing over kunst, dichtkunst, de vrouw, de politiek, de wetenschap belet ten slotte niet, dat hij voor den kunstenaar 't brengen van schoonheid als 't hoogste beschouwt, dat den ongelukkigen menschen in dit leven troost kan brengen. Het is natuurlijk een gevaar boutades van den schrijver op te nemen als uitingen van werkelijke overtuiging en het is dan ook de vraag of werkelijk alle uitingen van M. geheel kunnen beschouwd worden als een weergave van zijn intiemste overtuigingen. Belangwekkend is de voortdurende overeenstemming die Neubert constateert tusschen de gedachten van M. en die van Schopenhauer, een schrijver dien gene blijkbaar wel gekend heeft en waaraan Neubert een grooten invloed toekent op M's ideeën (b.v. blz. 25, 35, 46, 70, 109, 129). Toch blijft mijns inziens de vraag nog open in hoeverre La Rochefoucauld met zijn theorie van 't egoïsme meer dan Schopenhauer invloed op M. heeft gehad.

Het is alweer te betreuren dat ook hier een groot aantal drukfouten den tekst ontsieren.

Jammer is 't, dat Neubert zoo weinig vergelijkingen heeft gemaakt met de romans en de novellen die hij een enkele maal betrekt bij de door hem met zooveel zorg gelezen critische essais. Misschien zal hij er nog eens toe komen, door deze beide werkjes samen te smelten met onderzoekingen over M.'s kunst in diens zuiver litterair werk, een samenvattend boek te geven waarin 't geheele œuvre van M. in zijn volledigen omvang wordt bestudeerd. Hoe dan ook, de beide werkjes kunnen ter inleiding in een deel van M.'s werk, dat niet gemakkelijk voor iedereen toegankelijk is, een goeden leiddraad vormen. Ik heb gezegd, „een goeden leiddraad vormen", al moge men niet grif onderschrijven dat M. „auch auf dem Gebiete der literarischen Kritik eine bedeutende Fähigkeit entfaltet hat."

Als een aanvulling bij Maynial's boek en bij de studie van Mahn, *Guy de Maupassant, sein Leben und seine Werke* (1908), zijn Neubert's onderzoekingen van waarde, al moge men niet vergeten, dat de journalistieke arbeid van M., louter een kwestie van veel geld verdienen, niet op dezelfde lijn mag worden geplaatst als zijn romans en enkele zijner novellen en dat een deel er van, onder allerlei pseudoniemen verschenen, niet zal zijn terug te vinden.

Amsterdam. K. R. Gallas.

J. Hasebroek, Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus. Heidelberg, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung. 1921. (Pr. M. 13.20 + Zuschl.).

Na de Ceuleneer's *Essai sur la vie et le règne de Septime Sévère* (1880) hebben Fuchs en Wirth, de eerste in zijn *Geschichte des Kaisers Septimius Severus* (1884), Wirth in zijn *Quaestiones Severianae* (1888) de geschiedenis van den uit Africa geboortigen keizer, wiens regeering een reformatie van het principaat van Augustus beteekent, zeer gedetailleerd behandeld. In de sindsdien verloopen jaren is onze kennis van Septimius Severus door het niet stilstaand onderzoek van de monumentale en litteraire bronnen van den Romeinschen Keizertijd zeer verruimd. In het bijzonder is de waarde en de onwaarde van de levensbeschrijvingen der Keizers in de Historia Augusta eerst vastgesteld door Dessau's bekende studie in de Hermes en de door dit stuk uitgelokte omvangrijke litteratuur op dit onderwerp in ruimeren of engeren zin betrekking hebbende. Op grond van alle beschikbare, op hun deugdelijkheid onderzochte, zooveel mogelijk in onderling verband gebrachte gegevens heeft Hasebroek het leven en de regeering van Septimius Severus beschreven, het geraamte wel te verstaan. Hij heeft niet meer willen geven dan *ein Bild des innern Gangs der Ereignisse* (p. v.) Alleen op de feiten komt het bij hem aan; die vast te stellen en ze chronologisch en in hun verband te fixeeren is zijn doel. Het zijn immers slechts *Untersuchungen zur Geschichte*, niet de geschiedenis zelf.

Deze feiten dan geeft Hasebroek met groote volledigheid. De inscripties, de munten, de papyri kent hij even goed als de litteraire traditie en de oudere en jongere moderne litteratuur over zijn onderwerp.

Binnen de grenzen, die hij zich zelf stelde, heeft Hasebroek uitmuntend werk geleverd. Hij heeft den bodem gelegd, waarop de geschiedenis van Severus' regeering kan worden opgetrokken.

Digitized by Google

Maar ik heb wel bedenkingen tegen sommige van zijne conclusies en constructies. Zoo, als hij met O. Hirschfeld — die echter weifelt — twee slagen aanneemt. waarin Albinus door Severus geslagen wordt, bij Tinurtium, dat de Vita noemt, en bij Lyon. Het komt mij niet twijfelachtig voor dat er slechts één slag geweest is en wij òf een vergissing in de biographie moeten aannemen òf de conjectuur van Chifflet, die voor Tinurtium (Tournus) Trivurtium (Trivoux) wilde lezen, dat op korten afstand van Lyon is gelegen. En waarom de conjectuur *edit* voor *cadit* in de woorden der vita 11, 2 *cum quidem ingens periculum equi casu cadit* onaannemelijk zou zijn, daar Herodianus schrijft *ὡς αὐτὸν τοῦ ἵππου ἐκπεσεῖν* (p. 98, 3), ontgaat mij. Severus valt van zijn paard (*ἐκπεσεῖν*) omdat het paard zelf valt (*equi casu*). Op grond van Herodianus 3, 8, 2 *διοικήσας δὲ τὰ κατὰ τὴν Βρεττανίαν καὶ διελὼν ἐς δύο ἡγεμόνας τὴν τοῦ ἔθνους ἐξουσίαν* zegt Hasebroek *dass er in Britannien, der Provinz die den Gegenkaiser erhob, bereits in dieser Zeit war, müssen wir Herodian schon glauben.* Ik zie niet in waarom hij de maatregelen ter reorganisatie van Britannië niet in Gallië heeft kunnen nemen. Ook des schrijvers opvatting van Dio's aan Herodotus 7, 235 ontleende uitdrukking *πάροικος πόλεμος* (75, 5, 4) kan ik niet deelen. Bij Herodotus is geen *Helotenkrieg* bedoeld. Een strijd door de Perzen tegen Sparta gevoerd van uit Cythera, indien zij dat eiland als basis van hun operaties zouden gebruiken, wordt door Demaratus een *πάροικος πόλεμος* genoemd. Een *innerer Krieg* is het niet. En ook de geheele voorstelling van een op Albinus' nederlaag en dood gevolgden in verschillende gedeelten van het rijk woedenden burgeroorlog, die in 206—208 (10 jaren daarna!) zijn hoogtepunt bereikt (p. 99—104) komt mij zeer onwaarschijnlijk voor.

Aan het slot vier appendices: 1. *die Münzen*, 2. *Sammlung der als Material benutzten Inschriften*, 3. *Chronologische Uebersicht*, 4. *die Titulaturen*; voorts een register.

Amsterdam. U. Ph. Boissevain.

J. Scheftelowitz, Die altpersische Religion und das Judentum; Unterschiede, Uebereinstimmungen und gegenseitige Beeinflussungen. Giessen, Töpelmann. 1920. (Pr. M. 48).

Dr. Scheftelowitz, privaat-docent aan de Universiteit te Keulen, heeft zich in de wetenschappelijke wereld bekendheid verworven door een aantal studies op ethnologisch gebied, deels gepubliceerd in het Archiv f. Religionswissenschaft, deels uitgekomen in de Serie Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten herausgeg. von Malten u. Weinreich. Het boek, dat thans ter bespreking voor ons ligt, is ook geheel van een ethnologisch gezichtspunt uit geschreven. Een enkele blik op de inhoudsopgave doet dit al dadelijk zien. Na een korte inleiding (p. 1—6) en een slechts achttien blz. omvattend eerste deel over de „Wesentliche Unterschiede zwischen Judentum und Parsismus" (p. 6—25) volgt het tweede deel (p. 25—229) over „Die gleichartige Religionsvorstellungen im Parsismus und Judentum" in twintig hoofdstukken, die achtereenvolgens behandelen: 1. Dämonenglaube im Pars. u. Jud. 2. Dynamismus (erste Haarschur, böser Blick, Fluch.) 3. Magie. 4. Apotropaea (Feuer, Kreis, Umschlingung, rote Farbe, Knoblauch, Horn etc.) 5. Bedeutungsvolle Zeichen (gerade und ungerade Zahlen, Erforschung der Zukunft mittels Stäbchen.) 6. Gleichartige Mythen (Schlinge und Netz als Götterwaffe, Blendung feindlicher Krieger, Reste primitiver Tierverehrung. Mutter Erde etc.) 7. Ähnliche Sagen und Legenden (Sündenfall, Sintflut, Aussetzung Moses etc.) 8. Ähnliche Sittlichkeitslehren, 9. Ähnliche Kultushandlungen. 10. Gleichartige Sitten. 11. Gleichmässige religiöse Ideenentwicklungen. 12. Gleichartige poetische Bilder und allgemein menschliche Gedanken. 13. Ähnliche Begriffsentwicklungen. 14. Fravašismus, 15. Der Unsterblichkeitsglaube im A. T. Seine vom Parsismus unabhängige Entwicklung. 16. Dem Parsismus ähnliche Vorstellungen über das Schicksal der Seele unmittelbar nach dem Tode in den nachexilischen Religionsschriften. 17. Heilserwartungen unmittelbar nach dem Tode. 18. Die Auferstehung. 19. Entlehnungen parsischer Vorstellungen aus dem Judentum. 20. Entlehnung einer persischen und jüd. Vorstellung aus dem Babylonischem.

Men herkent hierin een groot aantal onderwerpen, die in de boeken over algemeene volkenkunde, speciaal in die gedeelten, die de z. g. primitieven behandelen, ter sprake worden gebracht. Inderdaad hooren wij in de inleiding (p. 1 v.): „Zur richtigen Verwertung des Materials ist auch die Kenntnis der Religion der Primitiven erforderlich, denn sie gibt uns vielfach Aufschlusz über die Entstehung mancher dem Parsismus und Judentum gemeinsamen Vorstellung." En even verder: „Manche Ähnlichkeiten im Pars. und Jud. werden sich als Nachwirkungen primitiver Religionsvorstellungen erweisen lassen. Zwecks Kennzeichnung solcher im Jud. erhaltenen Rudimente aus primitiver Zeit hielt ich es für nötig das erforderliche ethnologische Material anzuführen." Men kan daar vrede mee hebben. Maar toch vragen wij hier al onwillekeurig, of en in hoever die nawerkingen van primitieve voorstellingen juist in het Jodendom en het Parsisme meer dan elders te constateeren zijn, en vooral zijn wij nieuwsgierig te vernemen, wat de bedoelde gegevens voor deze speciale studie, die een parallel tusschen de beide godsdiensten bedoelt te trekken, zullen opleveren.

In dat opzicht nu heeft het boek mij zeer teleurgesteld. Zeker, Jodendom en Parsisme worden bij elk van de besproken punten ter vergelijking naast elkaar gezet, maar dan volgt telkens een heele reeks van volken, waarbij precies hetzelfde gevonden wordt of werd. Alsof de schrijver zeggen wil: Ziet ge wel, dat van een typische en karakteristieke overeenkomst tusschen de godsdiensten van Joden en Perzen geen sprake is? Het zijn altijd min of meer primitieve trekken, die *onder anderen* bij Joden en Perzen voortleefden, waarin deze beide zich echter volstrekt niet onderscheiden, maar die zij gemeen hebben met de meest uiteenliggende volken van den aardbol. En hoe verder men het boek leest, des te minder begrijpt men, waarom op het titelblad juist Jodendom en Parsisme genoemd worden.

Eenige voorbeelden: In § 11 hooren wij: „der Glaube, die Welt sei von Geistern überfüllt, ist überall verbreitet gewesen. Nach dem Parsismus ist die ganze Luft von Dämonen bevölkert.... Dieser Anschauung begegnen wir bei den Juden, Mohammedanern, Indern,

Digitized by Google

Sundanesen und Grönlandern. Auch die Griechen nahmen an...." (hetzelfde).. Daarmee eindigt de paragraaf. § 12 leert ons, dat „nach altpers. Anschauung die Dämonen sich besonders Zahlreich auf den Leichenplätzen aufhalten. Dasselbe glaubten die Babylonier, Juden, Araber, die ältesten Christen, die brahmanischen und buddhistischen Inder, die Garos in Assam, die Dajaks auf Borneo, die Chinesen, die Neger in W.-Afrika, die Eskimos, die Neuseeländer und die Deutschen." Dit punt is daarmee afgehandeld. Het wijd en zijd verbreide geloof, dat alles, wat met een lijk in aanraking komt, „onrein" wordt, „hat bei den *verschiedensten* Völkern die gleichen Lustrationsriten hervorgerufen" (p. 34), en het gebruik om zich na deelneming aan een begrafenis met water te wasschen „lässt sich *auf allen Erdteilen* nachweisen" (ib.) „Das Niesen wird in der primitiven Auffassung *der meisten Völker* auf dämonische Einflüsse zurückgeführt." (p. 41). De „erste Haarschur" gaat met plechtige ceremoniën gepaard bij Perzen, in sommige Joodsche kringen en verder.... in alle deelen van de wereld (p. 61 v.). — § 22 (p. 62) handelt over „böser Blick". Het geloof aan het „booze oog" is „weit verbreitet. Er findet sich Z. B. (let bovendien op deze zonderlinge wijze van opsommen) bei den alten und heutigen Persern, Kaukasiern, Wotiäken, Babyloniern und allen übrigen semitischen Völkern, Ägyptern, Indern, Griechen, Römern, Germanen, Slaven, Chinesen, Tibetanern, Türken, Indianern, Negern Afrikas, den Südsee-Insulanern und den Juden." (niet-Semieten ?!). De paragraaf is uit. — Wilgentakken dienden „bei den *alten Per ern und andern Völkern*" tot het verjagen van booze geesten (p. 83). — „Die persische Vorstellung, dass der Hahn zur Vertreibung der Dämonen geschaffen ist, lässt sich gleichfalls *bei allen Völkern, wo das Huhn heimisch geworden ist*, belegen" (p. 86). — Resten van primitieve diervereering zijn te vinden „im Parsismus *und in den übrigen alten Religionen*", zooals § 37 (p. 98) begint, zijn bij tal van volken ook tegenwoordig nog aan te wijzen, en sporen van een oud-Semietischen diercultus zijn in den Bijbel bewaard. Op eenig historisch of ander verband wordt weer niet gewezen.

Hoe weinig karakteristiek de gegevens zijn, die de Schr. ons in dit boek over „die altpersische Religion und das Judentum" biedt, drukt hij zelf, blijkbaar zonder het te merken, herhaaldelijk uit in zinnen als deze: „Der weitverbreitete Glaube, dass Krankheiten von Dämonen hervorgerufen werden, findet sich natürlich (sic) auch in Altiranischen." (p. 31) of: „Da die apotropäischen und kathartischen Mittel bei den meisten primitiven Völkern die gleichen sind, so lassen sich auch hierin einzelne Uebereinstimmungen des Parsismus mit dem ehemaligen jüdischen Volksglauben aufdecken", waarmee § 26 (p. 66) begint. Dit laatste is zelfs van een wat zonderlinge logica.

Ook in het laatste deel (p. 158 v.v.), dat de meer specifiek-godsdienstige voorstellingen behandelt over onsterfelijkheid, het lot van de ziel na den dood en derg. worden wij voortdurend de geheele aarde rondgesleept om analoge denkbeelden en zeden en gebruiken waar te nemen „bei den verschiedensten Völkern sämmtlicher Erdteile" (p. 161. Vgl. p. 163, 167 Anm 2 en 3, 169, 170, 171, 179 enz.). Een enkele maal wijst Schr. op voorstellingen in den Talmoed, waar inderdaad invloed van het Parsisme aangenomen schijnt te moeten worden (de drie groepen engelen, die de ziel van den vrome tegemoet gaan, p. 179, Leviatan en Behemôt als maaltijd in het hiernamaals p. 207 e. a.). Veel nieuws heb ik echter na de bekende verhandelingen van Kohut en Stave ook hierin niet gevonden.

Ook over détails zouden nog vele opmerkingen te maken zijn. Zoo doet het — om iets te noemen — vreemd aan, als ten bewijze, dat de Mohammedaan voor de ritueele wassching zand gebruiken mag, als er geen water aanwezig is, het boek van Endres „die Türkei" als bron geciteerd wordt (p. 129 Anm. 3); de vertaling van Ps. 139, 2: „Gott, du weisst, ob ich sitze oder stehe" (p. 142) is niet goed, „משגע (zoo moet wel gelezen worden i. p. v. משגה) rasend, verzückt, Seher" (p. 150) is in dezen vorm onjuist; en als de Schr. zegt (p. 164): „Diese Vorstellung, dass die Seelen der Gläubigen nach dem Tode in die Sternenwelt aufsteigen und zu Sternen werden, ist auch in dem urisraelitischen Glauben vorhanden gewesen. So heisst es in Deborah-Lied (Ri. 5. 20): „Vom Himmel herab stritt man für uns; die Sterne stritten von ihren Bahnen gegen Sisera", dan zal menigeen wel een vraagteeken daarachter zetten.

Wij kunnen het hierbij laten. Alles bijeengenomen kan het oordeel over dit boek, dunkt mij, niet gunstig zijn. Toch is er veel uit te leeren. De Schr. beheerscht blijkbaar de Joodsche en de Perzische litteratuur volkomen; bij elk van de behandelde punten geeft hij daaruit het ter zake dienende materiaal in grooten overvloed, en daarnaast biedt hij uit de overrijke ethnologische litteratuur, die hem ten dienste staat, parallellen — en vaak zeer interessante — bij tientallen. Dat de Schr. er niet in geslaagd is, om met behulp van dat alles de taak, die hij zich gesteld heeft, te vervullen, ons geen beeld heeft ontworpen van de wederzijdsche betrekkingen, die er tusschen de beide godsdiensten bestaan en dat hij er vooral in te kort geschoten is, om die betrekkingen naar haar wezen en haar ontstaan in een helder licht te plaatsen, hebben wij moeten constateeren. Maar wie een dergelijke godsdienst-vergelijkende studie nog eens wil ondernemen, of wie voor een theologisch of ethnologisch onderzoek met eenig speciaal punt, dat hier door Scheftelowitz is behandeld, in aanraking komt, zal uit het rijke materiaal, dat door hem bijeengebracht is, zonder twijfel met dankbaarheid en niet zonder succes kunnen putten.

Leiden. J. L. Palache.

E. Hoffmann-Krayer, Volkskundliche Bibliographie für das Jahr 1918. Berlin u. Leipzig, Verein. Wiss. Verl., W. de Gruyter. 1920. (Pr. *f* 4.—).

Catalogus van Folklore in de Koninklijke Bibliotheek. Tweede Deel. Den Haag, Drukkerij „Humanitas". 1920.

Twee bibliographische hulpmiddelen van verscheiden aard voor den beoefenaar der volkskunde.

Het eerste, een boekje van niet meer dan 90 blz. druks, gevolgd door een 36 blz. beslaand schrijvers- en zaak-register, bevat de verschenen literatuur van één jaar. De Zwitsersche bewerker, die het voor den „Verband Deutscher Vereine für Volkskunde" samen-

Digitized by Google

stelde, ondervond nog groote belemmering door de moeilijkheden van het internationaal verkeer. „Noch immer zeigt der bescheidene Umfang dieser Bibliographie, mit welchen Schwierigkeiten der Redaktor zu kämpfen hatte. Die Verkürzung der volkskundlichen Zeitschriften und die Verlangsamung ihres Erscheinens dauert in allen Ländern an. Einige haben ihre Sendungen eingestellt...” enz. Zoo heft het Vorwort van het werkje met een reeks van klachten aan. Desondanks is er een literatuur van 1391 titels verzameld, handelend over de folklore van den geheelen aardbodem, maar toch wel in hoofdzaak van Europa. Het Nederlandsche taalgebied is niet zeer sterk vertegenwoordigd; in de lijst van afkortingen worden alleen de „Driemaandelijksche Bladen” en het Antwerpsche „Volkskunde” genoemd; wel troffen we ook een enkelen boektitel en opgaven uit het Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk. en het Museum aan. Al mag de folklore een wetenschap zijn, waarvan in menig ander land naar verhouding meer werk wordt gemaakt dan ten onzent, toch zou een in het bijzonder op ons taalgebied ervaren medewerker (dien wij in het Vorwort niet genoemd vinden) zeker nog menige bijdrage uit onze tijdschriften en gewestelijke uitgaven hebben kunnen aanbrengen. Wat echter vooral ook voor volgende jaren van deze bibliographie veel doet verwachten, is de uitstekende opzet en inrichting; de geheele literatuur is in één alomvattend en helder systeem geschikt onder 18 hoofdrubrieken, waarbinnen de kleinere systematische en de geographische onderverdeelingen zijn aangebracht; de uitvoerige zaak- en schrijversregisters maken het mogelijk op iedere bijzondere vraag onmiddellijk het antwoord te vinden.

Anders van opzet is de Catalogus der Koninkl. Bibliotheek. Het over de 600 blz. tellende eerste deel, in het Januari-nr. 1920 van dit blad aangekondigd, besloeg het Europeesche gebied; het met eerbiedwekkende snelheid thans gevolgde tweede bevat de overige werelddeelen (op bijna 200 blz.) en nog een 70 blz. groot Supplement op het eerste deel. Sterker nog dan bij de uitteraard rijker literatuur over Europa maakt het onnoodig ingewikkelde systeem hier soms een verwarrenden indruk; telkens moet men het uitvoerige „voor alle [geographische] afdeelingen geldende” schema in het eerste deel naslaan en op die wijze zelf een gedetailleerde inhoudsopgave construeeren. Intusschen de rijke stof is thans volledig gegeven en de beloofde schrijvers- en zaakregisters, waarvan de druk alleen nog door oeconomische oorzaken moest worden uitgesteld, zullen dit werk maken tot een handboek van groote waarde voor elken folklorist en bibliothecaris.

Leiden. F. Kossmann.

SCHOOLBOEKEN.

D. Cohen en **G. J. A. Mulder, Aardrijkskunde van het Middellandsche-Zeegebied,** vooral ten dienste van Gymnasia en Lycea. Groningen-den Haag, J. B. Wolters. **1920.** (**Pr.** *f* **2.75**).

Met al te veel ernst zich af te vragen, of óók schoolboeken alléén worden geschapen in maiorem eruditionis gloriam, lijkt me gewoonlijk een gemis aan practischen zin; men kon even goed vragen, of Gorgias' lang niet nadeelige sophismen alléén dienden ter bevordering van de wetenschap. Bij wat hier echter in een recordtijd bereikt is door de auteurs èn voor het doel èn in gehalte, moet verklaard worden, dat zij het geographisch onderwijs een bizonderen dienst bewezen hebben. Een keurig afgewerkt materiaal ligt hier voor ons, pasklaar gemaakt voor het door wat veel nieuw tuig afgetakelde gymnasium: moderniseeren eischt offers. Merkwaardig! de zoo stiefmoederlijk bedeelde aardrijkskunde won evenwel door een nieuwe bepaling, dat n.l. de IVe klasse der Gymnasia meer uitvoerig moest worden ingewijd in de cultuur-historie der landen aan de omranding der oude wereldzee, waarbij geographische perspectieven meer dan tot nog toe het gewenschte relief moesten aanbrengen.

Ten eerste de literatuur! Wie zich ooit meer speciàal bezighield met oude geographie, zal waardeeren de ruime en gelukkige keuze der bronnen, maar ik miste Bunbury's kleinkind, Tozer's History of ancient geography, dat plaats genoeg overliet voor een eigen visie van beteekenis en eveneens Wimmer's Historische Landschaftskunde, een titel, die in dit verband genoeg zegt. Aanhalingen uit Aristoteles, Vergilius, Horatius, Ovidius e. a. ter inleiding van verschillende hoofdstukken doen pittig aan, het hadden er méér kunnen zijn. Waarom echter, terwijl er stukken uit Philippson e. a. worden overgenomen, ook niet hier en daar eens ingelascht een authentieke beschrijving van de ouden zelf? Uit Plinius b.v. die van Palaestina, uit Strabo vooral, b.v. over de Flora van Z.-Frankrijk, de N.-kust van Italië, den tuinbouw van Jericho, de nelumbium speciosum in Aegypte, het stadsbeeld van Alexandrië, dat van Rome zelf, alle terecht reeds door Wimmer geprezen, en bovenal de meesterlijke voorstelling van Italië als milieu der toenmalige beschaving, volgens Carl Ritter nog door niemand tot op zijn tijd geëvenaard. Zonder bezorgdheid voor *te* wetenschappelijk-classieke overlading, was het gegevene historisch nog meer instructief geworden voor leerling en lezer.

Met elegante vaardigheid zijn overigens in dit werk de hypothetische verklaringspogingen der ouden op physisch en meteorologisch gebied (o. a. Aristoteles over aardbevingen en vulcanisme, hagel, winden etc.) aangepast aan de meerdere ervaringszekerheid onzer dagen. Fijne parerga als een opmerking, dat Grieken één woord hadden voor kunst en beroep, brengen scherp eigenaardigheden der oude cultuur naar voren.

De behandeling naar *onze* geographische aspecten over geologische structuur, klimaat, bodemgesteldheid, kusten, bewoners en hunne middelen van bestaan, biologie etc. moest bij bewerkers daarvan als Philippson, Fischer, Neumann—Partsch, Banse, Hehn, Kuiper e. a. het beste beloven, — zij voldeed aan de gestelde verwachtingen. In een duidelijken, aangenamen stijl werd geschreven. Enkele kleinigheden teekende ik aan: p. 60, 61, 62, 63 viermaal aan het eind eener passage „spreekt van zelf”, wat meer jaartallen en tijdsaanwijzingen konden gegeven worden, bij Pomp. Mela is de uitgever Hans Philipp vergeten, eenige geogr. termen, stofnamen enz. hadden in het Grieksch en Latijn genoemd kunnen worden.

Summa summarum: deze arbeid, het resultaat eener uitmuntende samenwerking op classiek-modernen grond-

Digitized by Google

lag werd voor het Gymnasium in 't bizonder en niets minder voor geographische studie in het algemeen een aanwinst, waarvoor men den ondernemers groote dankbaarheid verschuldigd is. — Druk en photo's maken een smakelijken indruk.

Gorcum. H. J. Lulofs.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1921, Mars-Avril: E. Babelon, Le voyage archéologique des P. P. Janssen et Savignac en Arabie. — E. Cuq, Les pierres de bornage babyloniennes du British Museum, II. — L. Mirot, La pénétration des étrangers en France, I.

Mai-Juin: P. Paris, Stèles funéraires discoides de l'Espagne. — E. Cuq, Les pierres de bornage babyloniennes du British Museum (slot). — L. Mirot, La pénétration des étrangers en France (slot). — E. Lavisse, Le Musée Condé en 1920. — Nouv. et Corr.

Mnemosyne, N. S., XLIX, 3: K. Kuiper, De Theocriti Carmine XVIII. — I. S. Philimore, Ad Moretum. — J. J. H., Ad Cic. in Vatinium int. § 21. — G. Vollgraff, Ἐν μυῤτου κλαδὶ. — P. H. Damsté, Ad C. Valerii Flacci Argonautica. — J. J. Hartmann, De locorum similium considerandorum ratione. — P. H. D., Ad Taciti Ann. XV, 50. — G. Vollgraff, De voce Thracia αδαπταις. — C. Brakman, De Ciceronis libris de Republica. — J. J. H., Ad Luciani de Saltatione § 64. — G. V., Ad legem collegii cantorum Milesii. — J. J. Hartman, Propertiana. — Bonus e Gallia nuntius. — J. J. H., Laus Arnhemiae.

Hermes, LVI, 3: E. v. Stern, zur Beurteilung der politischen Wirksamkeit des Tiberius und Gaius Gracchus. — C. Robert, zu Euripides' Troerinnen. — L. Deubner, zum Freiburger Makedonierdialog. — U. Kahrstedt, Sparta und Persien in der Pentekontaetie. — O. Weinreich, Blutgerichte ΕΝ ΥΠΑΙΘΡΩΙ. — Misc.

Tijdschrift v. Nederl. Taal- en Letterk., XL, 2-3: W. de Vries, Etymolog. aanteekeningen. — J. Prinsen JLzn., *Rommelsoo* I, 2. — R. Priebsch, Die Passion der hl. Christine in Mnl. Strophen. — D. C. Hesseling, *Kandeel*. — J. Prinsen JLzn., Gedrukte Nederl. fragmenten in de Universiteitsbibl. te Cambridge. — J. W. Muller, Een en ander over den Nieuwnederl. tweeklank *ŏi* of *ŏu* („ui"). — G. J. Boekenoogen, De mansnaam *Wuiten*. — W. de Vreese, *Velthem* IV, 22, 65. — A. A. Verdenius, Lexicolog. aanteekeningen bij stichtelijk proza uit de Middeleeuwen. — J. L. Walch, Nog eens: Het Proza in *Mariken van Nieumeghen*. — Kleine meded.

Nieuwe Taalgids, XV, 5: C. G. N. de Vooys, Het onderzoek naar de Middelnederl. woordgeografie. — R. Foncke, Bij een gedichtje van Roemer Visscher. — J. W. Muller, De uitbreiding van ons taalgebied in de zeventiende eeuw (verv.). — Kron. en Krit. — Uit de tijdschr.

English Studies, III, 5: W. v. Doorn, Mainly About the Prose-Poem. — L. Snitslaar, Some Plays by Barrie. — Notes a. News. — Translation M. O. 1921. — Translation. — Rev. — Brief Mentions. — Bibliogr.

Bijdragen Vaderl. Gesch., VIII, 1-2: Blok, Philips Willem van Oranje's gevangenschap in Spanje. — Abendanon, De vlootaanval onder Pieter van der Does op de Canarische eilanden (1599). — Van Dam van Isselt, De geldmiddelen onzer Republiek (1599). — Theissen, Iets over de verhoudingen in de Republiek in 1684 (slot). — Pont, Uit de geschiedenis van Frederikstad, II. — Nederl. hist. literatuur.

Hist. Vierteljahrschrift, XXVIII, 3: Volkelt, Die Grundbegriffe in Spenglers Geschichtsphilosophie. — Mayer, Der Urprung der germanischen Gottesurteile. — Kleine Mitteilungen.

Studiën, 1921, Oct.: H. Padberg, Dante's Divina Commedia. III, De Dichter. — J. Thewissen, J. P. Coen en de Zending in Indië. — F. de Bruyn, Eerlijke Bekentenissen van een Transformist. — L. P. P. Franke, Chesterton over Joden en Zionisme. — J. Holtus, Rusland en de Roomsch-Kath. Kerk — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Nov.: C. Wilde, Het achtste eeuwjaar van St. Norbertus' Orde. — M, v. Steen, Joego-Slavië, IV, Bosnië en de Hercegovina (verv.). — F. v. Lith, De vertaling van het „Onze Vader" in het Javaansch. — J. Stein, Einstein's theorie en de feiten. — J. C. J. Groot, De Katholieke Engelsche dichter Francis Thompson. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Bock, Conscience: N. Taalg. XV, n°. 5 (de Vooys).

Caland, Śrautasūtra: Lit. Zentralbl. 1921, n°. 28 (B. L.).

Dante. Omaggio dell' Olanda; Studiën 1921, Nov. (Padberg).

Japikse, Stellung Hollands: Lit. Zentralbl. 1921, n° 28 (Wentzcke).

Roose, Rousseau: Studiën 1921, Oct. (Daniels).

Le Roux, Handl. in het Afrikaans: N. Taalg. XV, n° 5 (Hesseling).

Schlüter, Die Theologie des H. Grotius: Lit. Zentralbl. 1921, n°. 36 (W. K—r).

Valentiner, Rembrandt: Lit. Zentralbl. 1921, n°. 20-21 (W. B[ode]).

Te Winkel, Ontwikkelingsg. V: N Taalg. XV, n°. 5 (de Vooys).

REALENZYKLOPÄDIE

PAULY-WISSOWA.

De voortzetting der uitgave van dit werk is, vooral voor de Classici, een ernstig belang. Ook in Holland.

De Redactie te Breslau verkeert in de moeilijkste omstandigheden. Hulp is dringend noodig.

Moge aan iedere Universiteit, aan ieder Gymnasium of Lyceum, iemand zich met inzameling van bijdragen belasten. Laat ieder iets doen!

Wij belasten ons met de overzending van wat ons gezonden wordt.

J. VÜRTHEIM.
D. C. HESSELING.

LEIDEN, 1 Nov. '21.

ADVERTENTIEN.

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

66ste Jaargang.

12 Nummers Per jaar f 1.—

Verschijnt den 1sten van iederen maand.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. TE LEIDEN.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN

Zoo juist verschenen:

DER ANTIKE PROSARHYTHMUS

von A. W. DE GROOT.

ZUGLEICH FORTSETZUNG DES HANDBOOK OF ANTIQUE PROSE-RHYTHM.

I.

Herausgegeben mit Unterstützung des Groninger Universitätsfonds.

Prijs f 3,90 : : Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

J. B. WOLTERS
GRONINGEN, DEN HAAG.

Zoo juist compleet verschenen:

J. WOLTJER,

SERTA ROMANA

POETARUM DECEM LATINORUM CARMINA SELECTA EDIDIT ET NOTIS INSTRUXIT

Editionem quintam
curavit
R. H. WOLTJER,

Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. Doct. Prof. ord. in Univ. libera ref Amstelodamensi.

Prijs, gebonden f 6,50. Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

KEURBOEKERIJ

in luxe band met medaillon à f 2.50

Abonneert U tot wederopzeggens toe. De deelen worden U dan terstond na verschijnen thuis gestuurd, zoodat U er zeker van is, de geheele serie compleet te krijgen, wat de waarde der verzameling aanzienlijk verhoogt. Er verschijnen ongeveer 8 deelen per jaar. Vormt U een fraaie huis-bibliotheek.

Wij kunnen niet anders dan de aansporing der uitgevers herhalen: „Abonneert U!" Inderdaad, uiterlijk zijn deze boekjes een lust voor de oogen, inwendig een verkwikking voor het gemoed. *Studiën*
De boeken zien er keurig („snoezig") uit. *De Tijd.*
Wij hopen dat de Keurboekerij in veel gezinnen een ereplaats zal innemen. *Tilburgsche Courant.*

René Bazin: Uit Heel Haar Hart

Het is een prachtig boek, dat wij gaarne volwassenen aanbevelen. *De Residentiebode.*

R. H. Benson: Een Gevoelsmensch

Raak en krachtig; met een sobere maar kleurige teekening staat een levensprobleem voor ons oog; er is bij al den ernst in den ondergrond steeds een heerlijke glans van lichtende humor. *De Maasbode.*

R. H. Benson: Roeping

Veel frissche gedachten, aantrekkelijk humor, geestige situaties. *De Maasbode.*
...... alles gezien en gevoeld met een scherpe geest en een warm hart. *De Nieuwe Eeuw.*
Een echt Keurboek! *Ons Eigen Blad.*
Spannend en verheffend. *Studiën.*
Dit is een prachtig boek in den volsten zin van het woord. *De Tijd.*

Keurboekerij van HET NEDERLANDSCHE BOEKHUIS—TILBURG

Esquisse Historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle

PAR K. J. RIEMENS

DOCTEUR DE L'UNIVERSITÉ DE PARIS

Prijs ing. f 5.50

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Bij A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ, TE LEIDEN, is verschenen:

De Beteekenis van Bergson voor de Philosophische Theologie

DOOR

Dr. L. J. VAN HOLK, Rem. Pred.

Prijs, ing. f 3.25

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE.
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. **N°. 3.** **December 1921.**

Boissevain en Boeken, Thoukudides' Navorschingen, V (Leyds).
Fehrle, Studien zu den griechischen Geoponikern (Hesseling).
Wensinck, Bar Hebraeus' book of the dove (K. H. E. de Jong).
Van Hamel, Isolement en Gemeenschap (Mulder).
Eymael, Constantijn Huygens' Hofwijck, 2de druk (C. H. Ph. Meijer).
De Rouville, De Levenskunst van Vauvenargues (Boulan).
Pirenne, Histoire de Belgique, V (Blok).
Schoolboeken:
Reeb, P. Corn. Tacitus, Germania (A. H. Kan).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Thoukudides' Navorschingen. De Peloponnesische oorlog van 431 tot 411 v. C. in acht Boeken. Vertaald uit het Grieksch door Mej. **H. M. Boissevain** met medewerking van Dr. **H. J. Boeken.** Boek V. Haarlem, J. W. Boissevain & Co. 1920. (Pr. f 4.—).

Niet lang nadat mijne recensie van het 4e boek in 't *Museum* was verschenen (Juni 1920), werd mij reeds het 5e deel ter aankondiging toegezonden. Op deze wijze kunnen wij spoedig den geheelen Thucydides in Ned. vertaling voor ons zien en wensch ik den bewerkers toe, dat zij nog eenmaal de 2e uitgave in verbeterden vorm mogen tot stand brengen.

Laat ik eerst wijzen op 't goede, dat dit deel eigen is: op verscheidene plaatsen geven geschikte zegswijzen de beteekenis treffend weer; zoo in c.29: nu zij de handen vrij hadden gekregen (**οχολὴνῆγον**); c. 40: zoo goed en zoo kwaad als 't ging (**ὅπῃ ἂν συγχωρῇ**); c. 45: 't verbond zou worden gekitst (**ἀπωσθῇ**): c. 46: **εὕρημα**, een lotje uit de loterij; c. 49: **λαθεῖν ἀδικήσαντας** in 't geniep kwaad hadden gedaan; c. 52: **θορυβούμένων** hun handel vol hadden; c. 57: **εἰ μὴ προκαταλήψονται ἐν τάχει** als zij niet in allerijl ingrepen; c. 65: **καταπλαγέντες** beteuterd.

Er zijn over 't algemeen ook minder vergissingen begaan dan in de eerste deelen. Mijne kantteekeningen beperken zich tot de volgende. In c. 14 is na „sloopen" weggelaten: indien zij hun land verwoestten. En is ramp mannelijk geworden? In datzelfde c. 14 op p. 27, 1e r. staat: bouwend op de afwezigheid der Spartiaten, moet zijn: b. op de Heloten daarbuiten. Iets verder staat Kunouria voor Kunosouria. Het woord *nederlaag* ziet men tegenwoordig wel meer mannelijk gebruiken, maar daarom is dat toch niet goed. Even over 't midden van p. 29 staat *henzelf*: dit „zelf" behoort daar niet. En aan 't eind van dat hoofdstuk staat: *ingewijd*, lees: *aangesteld*. In pl. v. *vertoornd* in c. 17 zou ik verkiezen *geërgerd*. Verbeter midden op die bladz. *toon* in *toen*. En onderaan staat *tot* de Ath. en *tot* de Laked; is *tegenover* niet beter?

Op p. 33 (c. 18) staat: zich aan de eeden houden*over* alles enz.; moet dit niet zijn: *ten opzichte van*? In c. 20 staat tien jaren, voeg bij: *juist* tien (**αὐτόδεκο**). C. 22 staat: toch zonder de Ath.; nauwkeuriger is *alleen* (**αὐτοὺς**) zonder de Ath. Even vóór 't eind van c. 23 is weggelaten: *en de Atheners, die daarvoor naar Sparta komen met de Hyacinthia.*

In c. 26 zou ik in pl. v. *hoe de oorlog door de feiten ingedeeld is* willen lezen: h o e d i e t i j d d. d f. b e p a a l d i s. En in c. 27 voor: *niet ingrijpt in de rechtspraak van anderen*: *gelijk recht verleent*. In c. 31 staat: de Lepreaten, die ze het land voor hen lieten bebouwen, lees: de L., terwijl zij het land voor zichzelf bebouwden (konden bebouwen).

In c. 40 staat: *als het verbond van de Lak. met hen (de Arg.) was afgeloopen*; beter is: *geen stand hield* (**μὴ μείνειαν**).

Op p. 79 (c. 43) staat: *dat ze daarom met de Argeiërs een verbond hadden gesloten om ze door dat verbond naar zich toe te halen*, moet zijn: *dat ze daarom met de Atheners een verbond sloten om de Arg. door dat verbond te overweldigen.*

In c. 45, 3e r. staat: *werd Alk. bang*, lees: *maakten zij Alk. bang.*

Boven aan p. 87 staat onnoodig tweemaal: *gedurende honderd jaren (jaar).*

P. 91 (c. 47) staat: *het beter vinden iets toe te voegen*, behoort te zijn: *het goed vinden iets beters toe te voegen.*

Midden op p. 93 behoort *zelf* ingelascht te worden tusschen *zij* en *daarna*.

Op p. 103 (c. 56) moet tusschen *de Argeiërs* en *een aanval* ingevoegd worden: *met stormladders*. En onderaan p. 105: een steilen *anderen* weg. Een fout als Menea op p. 107 is gemakkelijk te verbeteren.

Dan staat iets verder in c. 59: *was afgestroopt*, lees: *werd afg.*

Digitized by Google

Op p. 113 (c. 63) staat: *Hij verbood hen evenwel iets v.d.a. te doen; want dat hij .... de beschuldigingen zou te niet doen*; beter is: *smeekte hen ev. niets v. d. a. te doen; dat hij .... de besch. weer zou goedmaken.* Op p. 117, r.5 staat: *anderen*, lees ouderen. Op p. 121, r. 14 staat: *van jongs af aan*; moet dit niet zijn: *reeds lang*?

In c. 69 staat: *en de Pelop.*, lees: *in de P.* Op p. 131 (c. 74) staat: *beste strategen*, lees: *beide str.* Aan het eind van c. 75 voege men toe: *En de zomer eindigde.*

In c. 76, r. 5 staat *land*, lees: *hand*; r. 12: *bij de Lak.*, moet zijn: *van de Lak.* en laatste r.: *vredesaanbiedingen* moet enkelvoudig zijn.

Op p. 135, 3e r. staat: *Laked.*, lees: *Argeiërs*; r. 10 *der Arg.* lees: *der Lak. en Arg.*; r. 14: *en dezen moeten zweren*; lees *zoo niet, moeten dezen zelf zweren.* Aan 't eind van dat c. 77 is voor: *wanneer zij zich binnen hun eigen gebied houden* te lezen: *hun eigen gebied behoudende.* En verder: Ze *kunnen* (niet *moeten*) .... *Maar als de bondgen. het niet goed vinden*, dan moeten ze *de gezanten naar huis sturen.*

Op p. 137 onderaan lassche men vóór *rechtspreken* in: *onder elkander.*

In c. 80 (de Grieksche tekst daarvan is onvoldoende verbeterd) staat *de forten* in pl. v. *het fort.*

Iets verder: *maakten de Ath.* lees: *hernieuwden de Ath. zelf hun verdrag* (met de Arg.) *en leverden aan de Epid. het fort over.*

Voor *smeden* (einde c. 82) leze men: *timmerlieden.* En aan 't eind van p. 143 de *meesten* in pl. v. *velen.*

Van c. 90 is slechts de kleinste helft vertaald; hoe zit dat?

In c. 97 leze men: *ze meenen dat het geen van die twee categ. aan een rechtsgrond ontbreekt.* En in c. 99: *een duidelijk gevaar* in pl. v. *onvoorzien*, waarvan *on* in allen gevalle verkeerd is.

In c. 105, r. 4, leze men: *buiten de menschelijke meeningen ten opzichte van den eeredienst jegens de goden, noch tegenover zich zelf.* In datzelfde c. op p. 159 bovenaan behoort te staan: *maar hoe ze zich gedragen tegenover de anderen, daarover* enz.

In c. 106 zou ik liever in pl. v. *verraden* schrijven: *prijsgeven.* In c. 110 vóór *richten* inlasschen: *kunnen* en in c. 111, 4e r. vóór *Wij*: *Maar.*

Groningen. R. Leyds.

E. Fehrle, Studien zu den griechischen Geoponikern. (Stoicheia. Studien zur Geschichte des antiken Weltbildes und der griechischen Wissenschaft, herausgegeben von F. Boll, Heft III). Leipzig. B. G. Teubner. 1920. (Pr. *f* 0.80 + 100% prijsverhoging).

Deze studies vormen een deel van een boek over de Geoponika dat in 1914 zou verschijnen; de oorlog, en daarna de ekonomiese nood die er het gevolg van was, hebben de schrijver verhinderd zijn plan ten uitvoer te brengen. Wij ontvangen tans slechts een der drie gedeelten waaruit het gehele werk zal bestaan.

In het eerste hoofdstuk behandelt Dr. Fehrle wat de Geoponika mededelen over middelen om hagelslag te keren. In de volgende kapittels worden de verschillende vertalingen (in 't Armeens, Arabies en Syries) besproken en wat zij ons leren over de overlevering van de oorspronkelike tekst. Aan 't einde wordt vastgesteld welke rol daarbij gespeeld is door Cassianus Bassus, in wie men in vroeger tijd de man zag die, op last van Keizer Constantinus Porphyrogenitus (10de eeuw), de kompilatie van Vindanius Anatolius op nieuw zou hebben uitgegeven. De onjuistheid van deze mening staat sedert lang vast, maar eerst door de onderzoekingen van Dr. Fehrle, en door de hulp hem door Orientalisten verleend, is tans uitgemaakt dat een bepaalde Arabiese vertaling het werk van Cassianus Bassus heeft overgeleverd.

De Geoponika zijn niet alleen, en waarschijnlik niet in de eerste plaats, van belang voor de kennis van de landbouw. Zij geven vooral een beeld van de bijgelovige praktijken die in de Oudheid gepaard gingen met alles wat het leven op het land en het boerenbedrijf betrof. Het is wel merkwaardig dat de Byzantijnse keizer dit alles ernstig opvatte en een nieuwe uitgave bevorderde. Het hoofdstuk over afweer van hagelslag somt op wat de gevreesde ramp kan bezweren. De heer Fehrle heeft door uitvoerige annotatie, en vooral door het aangeven van overeenkomstige magiese gebruiken bij andere volken, van dit hoofdstuk een interessante bijdrage gemaakt tot de kennis der postklassieke volkskunde. Daardoor zal zijn geschrift ook belang inboezemen aan hen die buiten de kleine kring staan van beoefenaars der tekstgeschiedenis van de Geoponika.

Leiden. D. C. Hesseling.

Bar Hebraeus' book of the dove together with some chapters from his Ethicon translated by **A. J. Wensinck** with an Introduction, Notes and Registers. Printed for the trustees of the „De Goeje fund" No. IV. Leyden, E. J. Brill. 1919.

Na een „Preface" p. V, „Contents" p. VII vlgg., „References" p. XI vlg., volgt de „Introduction", XIII—CXXXVI, waarvan het betoog „Bar Hebraeus and Ghazālī", p. CXI—CXXXVI een onderdeel uitmaakt. „The book of the dove" beslaat p. 1—81 „Ethicon", d.w.z. book IV, chp. XV „On the love of God" en book I, chap. V „On Music", p. 83—133. Voorts nog een „list of technical terms in Syriac, Arabic and Greek" p. 135—142, een „General Register", p. 143—151 en „Corrections" p. 152.

De vertaler toont aan dat Bar Hebraeus (gest. 1286), wellicht de bekendste van alle Syrische schrijvers, zeer veel aan Ghazālī, (gest. 1111) den grootsten theoloog der Mohamedanen, heeft ontleend, dat echter „de hoofddenkbeelden van het Moslemische mysticisme als bijv. dat van Ghazālī reeds bij Christelijke auteurs van veel vroegeren datum worden gevonden en dat deze op hun beurt van Hellenistische gedachtestroomen afhankelijk zijn", p. CX.

Prof. Wensinck geeft ons in zijne „Introduction" een duidelijke en veelzijdige uiteenzetting aangaande tal van mystieke opvattingen. Hij haalt tal van overeenstemmingen tusschen de oostersche mystici en Plotinus aan, vgl. o. m. p. XXIX, LVI, LXXIX. Hij toont aan, dat de Stoicijnsche philosophie, hetzij rechtstreeks of indirect, het Semitische mysticisme heeft beïnvloed, p. LXVIII. Hij wijst er op, p. XIX, dat de inhoudsverdeeling in het „Book of the Dove" treffende overeenkomst vertoont met die van de „Imitati Christi".

De geschriften zelve van Bar Hebraeus, die ons hier in een vloeiende vertaling worden aangeboden, verdienen niet minder onze aandacht dan die van beroemde Wes-

Digitized by Google

tersche mystieken. Meer dan ééne passage prent zich onwillekeurig in ons geheugen. Zoo erkent bijv. de schrijver in „the book of the dove", chapt II, sect. 7 i. f. op zeer sympathieke wijze zijn eigen tekortkomingen: „Ik onderwijs, maar leer niet . . . . ik preek, maar breng niet in praktijk" en zet in „Ethikon", book I, chapt. V. sect. 8 niet onaardig uiteen, hoe jongelui, vervuld van aardsche begeerte, zekere passages uit den Bijbel op een ongewenschte manier opvatten.

Wij hopen, dat deze van zoo veel vlijt en scherpzinnigheid getuigende publikatie van Prof. Wensinck in ruimen kring moge gelezen worden.

den Haag. K. H. E. de Jong.

A. G. van Hamel, Isolement en Gemeenschap. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1920.

Zoo gaat dàn de studie van het Keltisch langzaam en bescheiden haar stillen gang. Nog voor eenige jaren hadden we niets. Toen kwamen er artikelen van Van Hamel in Onze Eeuw en van ondergeteekende in de Studiën, die nog wel geen Keltische taalstudie dorsten aanprijzen, maar toch alvast liefde poogden op te wekken voor Ierland en de volken van Keltische taal. Het jaar 1917 bracht opeens grooten voortgang. Van Hamel's „Inleiding tot de Keltische Taal- en Letterkunde" bewees niet alleen den frisschen geest van Neophilologus maar schafte ook een schoone gelegenheid aan een ruimer publiek, om zich van de taalkundige zijde van het Keltisch probleem op de hoogte te stellen. Ik mocht dit boek bij de lezers van dit tijdschrift aankondigen en sluiten met den wensch, dat er spoedig een leerstoel voor de Keltische Taal- en Letterkunde aan een onzer Universiteiten zou worden opgericht. Ik dacht daarbij natuurlijk aan onze oudste Hoogeschool, waar reeds het Slavisch op zoo voortreffelijke wijze werd gedoceerd.

En drie jaar na het verschijnen van die Inleiding wordt mijn bescheiden wensch ten deele vervuld! Nog wel geen eigenlijke leerstoel is het, want het boek, dat ik thans de eer heb te bespreken, is geen inaugureele rede, maar een openbare les. Maar toch wel te Leiden wordt nu reeds een jaar college gegeven in de taal en letterkunde, die tot heden toe stiefmoederlijk werd bedeeld. Dr. van Hamel heeft op 29 October van het vorige jaar als privaatdocent zijn lessen geopend in de talen van Ierland en Wales en hare literaturen!

Voor ik overga tot de waardeering van die openbare les, zij het mij veroorloofd den nieuw-benoemden Privaatdocent met dien stap-vooruit geluk te wenschen. Die zijn streven kennen, weten, dat het hem alleen er om te doen is, het heerlijk vak zijner keuze vooruit te helpen. Moge hij daarin slagen op een wijze, die hijzelf wellicht zich niet durft droomen. Moge de belangstelling in zijn colleges blijvend en degelijk zijn. Dan gebeurt er waarschijnlijk nog wel eens iets, wat de harten van allen, die de Keltische taal, literatuur en geschiedenis beminnen, onuitsprekelijk zal verheugen.

Isolement en Gemeenschap is de titel, dien Dr. van Hamel boven zijn boekje geplaatst heeft. Daarmede wil hij typeeren het karakter van de twee taalgroepen, die op het oogenblik nog levend zijn van de vele talen, die eens tot de groote Keltische talenfamilie hebben behoord: van het Iersch en het Kymrisch, de taal van Wales. Want, zooals hij in den loop van zijn betoog doet uitkomen, de Ieren hebben zich door geografische ligging en door natuurlijken aanleg van de bewoners van overig Europa geïsoleerd, terwijl de Britten, waarvan de bewoners van Wales de nakomelingen zijn, meer in de Europeesche gemeenschap zijn opgegaan.

Deze typeering lijkt mij zeer gelukkig en in het vervolg van het betoog goed gegrondvest. Alleen dunkt mij, dat S. zijn betoog van wat te hoog in de geschiedenis ophaalt. Als hij b.v. als onderdeel van zijn redeneering de verbrokkelingszucht der Keltische volken aanvoert en hun isolement al van vroege tijden wil aantoonen, zegt hij (blz. 3) dat lang voor de Britsche Kelten het Kanaal overstaken, om zich in Groot-Brittannië te vestigen, de Goidelen (Ieren) reeds op hun vaartuigen Ierland hadden bereikt. Dit is nu zeer waar, maar eveneens is het zoo goed als zeker, dat diezelfde Goidelen ook naar Engeland overvoeren, wat natuurlijk de kracht van het versplinteringsargument wel een weinig verzwakt. Immers, de Britten kwamen in Engeland niet op zuiver prae-Keltischen bodem, maar troffen er reeds stamverwanten aan. (Vgl. Déchelette, II, 2, p. 575). Ook kan ik mij niet volkomen neerleggen bij hetgeen S. op blz. 4 schijnt te veronderstellen, dat er nl. in Schotland geen beschaving van beteekenis geweest zou zijn, vóór het in godsdienst en politiek tegenover Ierland kwam te staan. Mij dunkt, dat Iona en zelfs Lindisfarne en Northumbrië in Engeland, waar talrijke Iersche kloosters bloeiden, ons anders leeren. (Vgl. Gougaud, Les Chrétientés celtiques, pp. 136 ss.). Natuurlijk weet v. H. dat ook wel, maar in zijn voorstelling van die oude toestanden is toch een zekere vaagheid, die wellicht misleidend zou kunnen werken. En tegen blz. 5 moet ik beslist in verzet komen, waar S. zegt, dat degenen, die naar Schotland uitweken, niet de groep uitmaakten, die als dragers der hoogste kultuur kan gelden. Want de monniken weken naar Schotland uit, zelfs naar IJsland, en zij waren juist wèl de dragers der hoogste kultuur van dien tijd. Dezelfde moeilijkheid heb ik ook tegen de voorstelling, die S. geeft van de emigratie naar Bretagne.

Maar op zuiver taal- en letterkundig gebied liggen de voornaamste argumenten voor van Hamel's stelling. Daar maakt hij ons werkelijk duidelijk, dat het Iersche nomen en verbum een merkwaardige veelheid van vormen heeft weten te bewaren, die nog slechts een rest zijn van den Oud-Ierschen rijkdom en dat nog wel niettegenstaande de verplaatsing van het woordaccent naar voren. Inderdaad, hier steken Iersch en Kymrisch wel scherp tegen elkaar af! (blz. 7). Hier voelt men ook de meerdere lenigheid van het Kymrisch tegenover het vormenconservatisme van het Iersch. De oude verbuiging der adjectieven is in het Kymrisch weg: in het Iersch bewaard gebleven, maar ter onderscheiding der geslachten heeft het eerste een klinkerwisseling onder het hoofdaccent ingevoerd, een taalmodernisme, waarvan wij noch in Kornisch, noch in Bretonsch sporen aantreffen. (blz. 10). Verlies en aanwinst van vormen zijn wel het beste bewijs voor de levenskracht eener taal! Uit werkwoords- en naamwoordsveranderingen illustreert S. èn de zucht tot behoud der Ieren èn het aanpassingsvermogen der bewoners van Wales (blz. 10—16).

Waaraan is het verschil in ontwikkeling van twee talen, die oorspronkelijk verwant waren, toe te schrijven?

Digitized by Google

Van Hamel antwoordt hierop met groote beslistheid. Dat verschil is ontstaan uit den invloed van de Romeinsche beschaving. Hij plaatst het begin van de gisting in de talen van Groot Brittannië in de eerste eeuwen onzer jaartelling, onder inwerking van de Romeinsche kultuur. Niet zoo geweldig als op de Galliërs maar toch altijd nog zeer krachtig heeft èn Latijn èn Latijnsche beschaving de oude bewoners van Engeland aangegrepen (blz. 16—17). En toen in de vijfde eeuw de intocht der Germanen in Brittannië begon, kon de hoogere Keltische beschaving zich wel tegenover die barbaren handhaven, terwijl ze ongetwijfeld, als het Gallisch, voor een langdurige penetratie van Romeinsche taal en beschaving zou hebben moeten onderdoen. De scharen der Angelen, Saksen en Jutten zijn zonder het zelf te weten of te willen de beschermers geworden van een stuk Keltisch leven in de bergen van Wales en Cornwallis, waarop de Romeinsche kultuur juist genoeg invloed gekregen had, om er, ook na scheiding van het kultuurland, gistenden invloed op te blijven uitoefenen. (blz. 16—19). Maar in Ierland ging alles anders. Daar traden de Romeinen nooit als veroveraars, hoogstens als kooplieden en zendelingen op, daar werd men uit den Keltischen droom nooit tot rijpere realiteit gewekt, daar ontleende men aan het Latijn woorden, op school- en kerkgebied, maar onderging nooit een verromeinsching, krachtig genoeg, om een eeuwendurend taalproces in het leven te roepen. (blz. 20). En de Iersche kwestie, die vooral een vraagstuk van onderling begrijpen is, werd reeds in de vijfde eeuw geboren, toen de Engelschen kultureel vastelanders werden, terwijl de Ieren meer dan ooit hun eilandenisolement verkoren. Ja, Ierland is convervatief gebleven (blz. 20) en wanneer Iersch conservatisme wil triomfeeren — ook heden — over Engelsch wereldburgerschap, dan mag het geen compromis aangaan, op gevaar van op te houden zich zelf te zijn.

En er is een tijd geweest, de tijd van O'Connell en eigenlijk van de heele 19de eeuw, dat Ierland dien weg der concessies opging, dat het Iersch verdween van school en kerk; dat de oude Iersche handschriften, zooals O'Curry ons verhaalt, in de prullemand terechtkwamen; dat er een Iersch franskiljonisme voortwoekerde, dat de Irish Melodies verkoos boven de Love Songs of Connacht. De wisseling der eeuwen heeft evenwel een gelukkigen omkeer in dien geestestoestand gebracht. Sinn Féin werd geboren uit den drang der geesten, die voor Ierland nog iets anders wenschten, dan een literaire en kultureele home rule. Of Ierland nog genoeg Keltisch conservatisme bezit, om op zuiver nationalen beschavingsgrondslag tegen het cosmopolitisme te strijden en het te overwinnen?

Ik zou uit het interessante boek van Van Hamel nog veel willen aanhalen en meedeelen, waaruit zou blijken, dat de studie van de Keltische talen van groot belang is voor een klein volk als het Nederlandsche. Wij ook staan vroeg of laat of liever we hebben altijd gestaan voor de keus tusschen eigenheid en vreemden invloed. Tot nu toe hebben wij veel prijsgegeven zonder nochtans opgehouden te hebben, ons zelf te blijven. Maar niemand waarborgt ons dat de drang van buiten niet ooit zoo groot zal worden, dat we er ons slechts met de grootste inspanning tegen zouden kunnen verzetten. Welnu, de kennis van den strijd van anderen tegen een analoog gevaar kan ons les en leering zijn. En afgezien van alle nationale neigingen en strevingen, is onze belangstelling wel besteed aan een beschaving en aan talen, die zoo voortreffelijk zijn als de Keltische.

Moge dan ook het optreden van Dr. van Hamel aan de Leidsche Universiteit de verschuldigde waardeering vinden, zoowel bij hen, die geroepen zijn de studenten te leiden, als bij de studenten zelf. Zoo zal er allicht een school van Nederlandsche Keltisten worden gevormd, zooals er in de vorige eeuw een waardige beoefening van de Oud-Indische taal en literatuur ontstaan is onder invloed van den grooten Kern!

Amsterdam. W. Mulder.

H. J. Eymael, Constantijn Huygens' Hofwijck. Tweede geheel omgewerkte druk. Zutphen, W. J. Thieme en Cie. 1920. (Pr. *f* 3.90; geb. *f* 4.90).

Evenals de aankondiging van Eymael's Trijntje Cornelisz-editie hier ter plaatse zou ik nu ook die van bovenstaande uitgave kunnen beginnen met de woorden: „Wanneer er door Dr. Eymael een werk van Huygens wordt uitgegeven zou een korte vermelding eigenlijk voldoende zijn." Ik zou er bij kunnen voegen: wat wel de hoogste lof is, die den scherpzinnigen, smaakvollen geleerde gebracht kan worden. Maar evenals toen zou ik ook weder kunnen tegenwerpen: „dat dit bij den aankondiger weinig belangstelling zou doen veronderstellen." En ik zou er bij kunnen voegen: ook bij de lezers van het ***Museum***.

Mij dunkt, dat ik den Heer E. het best mijn waardeering kan toonen, en bij de lezers het meest de belangstelling kan bevredigen of wekken, door eenige kantteekeningen, die ik onder de bestudeering van deze uitgave maakte, ingeleid door een paar woorden over de wijze van uitgeven, hier toegepast.

Een juiste keuze te doen uit de manieren, waarop men de vele verklaringen, die bij H. noodig zijn, aanbrengen kan, blijkt weer moeilijk. De Heer E. heeft bij deze Hofwijck-uitgaaf zijn bij den 1en druk gevolgde methode opgegeven, en ook de verklaringen zelf op andere wijze opgevat. Terecht zegt hij, het onnoodig gevonden te hebben de polemiek tegen Bilderdijk en v. Vloten te herhalen, omdat de critiek hem gelijk gegeven heeft, waar hij van dezen in verklaring afweek; ook het minder plaats inruimen aan etymologie en grammatica kan men billijken, vooral omdat deze uitgave berekend is juist ook voor volwassen, niet-studeerende lezers, wier belangstelling gewekt is tengevolge van het inrichten van het oude Hofwijck tot een Huygens-monument. Nu staan de meeste aanteekeningen aan den voet der bladzijde; het nut van het achteraanplaatsen der verklaringen (dat nl. de lezer eerst zelf zal trachten den tekst te begrijpen) is hem gebleken niet zoo groot te zijn in de werkelijkheid, daar dikwijls de aanteekeningen uitgescheurd en naast den tekst gebruikt werden, en dus toch voortdurend geraadpleegd: voor den gewonen lezer heeft het natuurlijk veel voor, dat hij niet achteraan behoeft op te zoeken. Zijn raad om eerst het geheele gedicht door te lezen, en dan bij de tweede lezing de niet begrepen en aangestreepte plaatsen met hulp van de aanteekeningen te bestudeeren, gegeven bij den 1en druk, kan ook hier nog worden gevolgd, al staan de aant. aan den voet.

Digitized by Google

Zoo kan men met de gewijzigde opvatting van E. zeer goed medegaan. Alleen lijkt het mij toe, dat de haakjes achter de cijfertjes voor de noten beter weg hadden kunnen blijven; een enkel klein cijfertje hier en daar is weinig storend, terwijl de haakjes bij het lezen wel wat hinderlijk zijn.

Dat de inleiding zeer belangrijk en volledig is, behoef ik eigenlijk nauwelijks te zeggen; de geschiedenis van de buitenplaats, de verwijzing naar gedichten over Hofwijck, de mededeelingen over de Hss. enz. zijn een waardevol materiaal. Een kleine omissie moet ik even aanvullen: E. noemt eenige hofdichters als voorgangers van H. onder verwijzing naar te Winkel's *Ontwikkelingsgang* III, 266 vlgg., doch vermeldt niet, dat de eerste, zoover bekend is, was Philibert van Borselen, die in 1593 zijn hofstede *Den Binckhorst* bezong (a. w. II, 46).

Dat de uitvoerige plaat van Hofwijck bij het gedicht gevoegd is, verhoogt zeer de waarde van de uitgave, die trouwens er prettig royaal uitziet: zulk een ferm gedrukte tekst, op groot papier, maakt toch wel een aangenamer indruk dan zoo'n klein drukje, op schoolgebruik berekend. Wij hebben dit zeker te danken aan zijn bedoeling om ook het gewone lezende publiek (al is het dan niet het romanverslindende publiek) te bereiken[1]).

En nu de kantteekeningen, die ik maakte. Om te beginnen een paar plaatsen, waarin ik het niet met den Heer E. eens ben. Dat is slechts een paar maal 't geval; bijna altijd m o e t men het met hem eens zijn, omdat men gevoelt: zóó is het. Bij vs. 25:

'k Wil Hofwijck, als het is, 'k will Hofwijck, als 't sal wesen,
Den Vreemdelingh doen sien, den Hollander doen lesen.
Soo swack is menschen-werck, het duert min als papier,

teekent E. aan: „De vreemdeling moet het buiten z i e n, omdat hij het h o l l a n d s c h gedicht niet kan lezen." Dat lijkt me niet geheel juist. H. zou dus het buiten laten kijken aan vreemdelingen, en het in dicht beschrijven voor den Hollander. Maar hij spreekt van: „zooals het is en sal wezen", en hij wil dit doen, omdat het buiten misschien na zijn dood niet zal blijven bestaan. Ook klinkt dit laten kijken aan den vreemdeling, wat ongewoon, waar hij zijn bedoeling met het gedicht omschrijft. M. i. doelt hij met het laten zien aan den vreemdeling op de uitvoerige plaat bij het gedicht. Door plaat en gedicht kan hij vreemdeling en Hollander het buiten doen kennen, ook als het er niet meer is.

Of zou ik hier een deur willen opentrappen, die reeds open is, en heeft E. met het woord *zien* gedoeld op de plaat? Dan zou hij echter tegen zijn gewoonte zich zeer onduidelijk hebben uitgedrukt, wat ik niet kan veronderstellen.

Vs. 2577 vlgg.:

Mijn trouwste Nacht-slot is...
Der vromen vriend te zijn, den boosen noyt geterght
Noyt ongelijck gedaen te hebben, *noch geverght*.

[1]) Enkele drukfouten verbetere men: bl. 53 het nootcijfertje [4]) staat achter *sy*, doch moet achter *viel* staan; bl. 108, noot 1. *Slaan*, lees: *staan*; bl. 111, noot 16 *absoluté*, lees: *absolute*; bl. 113 in den tekst en bij de noot is het cijfer weggevallen, zoodat nu die noot doorgelezen wordt achter de vorige.

De curs. gedrukte woorden omschrijft E. aldus: „noch verlangd te hebben dat men het hun doe". De geheele passage dus = ik heb den boozen nooit onrecht aangedaan, noch over hen onrecht ingeroepen bij anderen. Dat lijkt mij niet geheel zuiver. Zou het niet eer zijn: den boozen geen onrecht gedaan, noch hun aanleiding om 't mij te doen gegeven; gevergd dus in den zin van: opgewekt, verlokt; vergelijk de bet. van vergen in vs. 2599: Of de boose lust uw' handen vergen moght De kunst die enz.

Een belangrijke kwestie is de beteekenis van *Kindermael* in de volgende passage (vs. 2767 vlgg.)

mijn Rijdertjens zijn moe;
Sy doen de Schaetsen af, en ick de Venster toe.
Verheught u, Leser-lief: 't is met my omgekomen;
Mijn' penn is afgedicht; vreest voor geen' langer droomen;
't Kan soo voor eens bestaen, en nu ick, uytgemaelt,
Naer schijn en schaduwen tot Schaets-spel ben gedaelt,
Soo wist ick lichtelick niet lyvighs meer te vinden
Daerom ick uw geduld aen 't mijne sou verbinden.
Gevalt u, voor de moeyt, van 't kinder-mael te zijn:
Wy sullen uw verdriet verdrincken in mijn wijn.

E. teekent aan: „den maaltijd met mijn kinderen te deelen." Dit op grond van het bezoek van zijn kinderen, beschreven vs. 2634 vlgg. en van het schaatsenrijden van *mijn rappe jeughd* (2742), waarmede volgens E. zijn kinderen bedoeld zijn. M. i. is er hier echter geen sprake meer van 't bezoek van zijn kinderen, en moet men zich den gedachtegang van H. zoo voorstellen. Hij vertelt van het bezoek van zijn kinderen; dan wordt alles gedaan om voor de ontvangst te zorgen: zoo wordt er dan ook gevischt in zijn vijver. Bij 't noemen en beschrijven van dien vijver, wijdt hij ook uit over het mooie er van als de vorst het water dicht legt. Dan roept hij *zijn rappe jeugd* om schaatsen te rijden. M. i. zijn dit niet zijn eigen kinderen, zooals E. aanteekent, en zooals ook wel zou k u n n e n zijn, maar de jeugd uit zijn omgeving, de kinderen van bedienden of boeren. Immers over dat bezoek van zijn kinderen spreekt hij nu niet meer. Hij philosopheert over het schaatsenrijden, en eindigt dan: mijn rijdertjes zijn moe en ik sluit het venster. Dit zou op eigen zelfs volwassen kinderen kunnen slaan, en hij zou het venster kunnen sluiten om ze dan binnen op een maal te ontvangen. Doch natuurlijker lijkt het mij, dat hij 't voorstelt, dat hij aan 't venster staat te kijken, en als de schaatsenrijdertjes afbinden en naar huis gaan, het venster dichtdoet. Te meer omdat hij niets meer van die kinderen (of zijn kinderen) spreekt, maar over het gedicht, en den toehoorder of bezoeker verder toespreekt. Hem voegt hij toe, dat het gedicht nu uit is: hij heeft *uitgemaald*, is er klaar mede, en noodigt den bezoeker op het kindermaal, d. i. het vandmaal, of kraammaal ter eere van het ter wereld gebrachte kind, het gedicht, dat hij nu „af" heeft genoemd[1]). In die opvatting word ik versterkt door het feit, dat zijn zoon in zijn opdracht aan H.'s zuster hetzelfde beeld gebruikt: „Nu het kind schielick ter wereld is gekomen, ende my... vertrouwt".

[1]) In het *Fransche Woordenboek* van M a r i n lezen wij als omschrijving van Kindermaal: Onthaal aan de gebuurtjes en maagen die de kraamvrouw komen geluk wenschen.

Digitized by Google

Wat H. na die regels verder zegt, sluit geheel aan bij het begin van het gedicht: hij spreekt weer met zijn bezoeker, en laat hem zijn kamers zien; blijkbaar zijn de kinderen en hun bezoek in 't geheel niet meer in zijn gedachten.

Eigenlijk zou bij 't noodigen op het kindermaal het gedicht uit kunnen zijn, want hij heeft gezegd, dat zijn pen afgedicht is. Werkelijk zou men kunnen meenen, en ik vind er veel voor te zeggen, dat hier het oorspronkelijke slot van 't gedicht is, en H. het laatste gedeelte er later bijgemaakt heeft om het nog niet beschrevene te vermelden. Doch bepaald noodzakelijk is het niet dit aan te nemen. Geleidelijk voegt het laatste gedeelte zich aan het vorige. De buitenplaats heeft hij beschreven, maar hij moet nog iets van het huis zeggen, en beschrijft nu in een klein getal regels het uitzicht en de bibliotheek, waarna het werkelijk slot in dezelfde woorden, als waarmede hij, in een anderen zin, begon: „De groote Webb is af."

Bij eenige plaatsen zou een verklaring hebben kunnen staan, of de verklaring misschien iets breeder of anders hebben kunnen zijn.

Vs. 757 vlg.

All aenstekelick wat Donder kon bereicken.
Of Blixem Donders kind.

E. teekent aan, dat in H.'s tijd donder en bliksem nog niet scherp uit elkaar werden gehouden, dat donder niets kan aansteken. Dit is in 't algemeen zeker waar; toch geloof ik, dat H. hier niet aan verwarring schuldig is; men leze: dat aangestoken kan worden door den donder of liever (d. i. juister gesproken) den bliksem. Dat hij den bliksem het kind van den donder noemt, wat E. terecht, volgens de logica, de omgekeerde volgorde acht, meen ik zoo te moeten opvatten: bij *donder* denkt H. aan 't geheele natuurverschijnsel in de wolken, bij bliksem aan een straal uit die werkende luchten, naar de aarde afgezonden, dus voortgebracht door 't natuurverschijnsel donder, dus het kind ervan.

Vs. 770. *Uyt slipte penn en gat*, oneigenlijk omdat de pen uit het gat, niet het gat uit de pen slipt, doch niet ongewoon is de manier van zeggen, alleen wordt er dan meestal *elkander* bij *uit* gevoegd.

Vs. 1501 vlg. d'onstuymigheden
Van over-heerigh volck in ongeruste Steden.

E. verklaart: 't volk, dat overheeren, regeeren wil, en voert ter vergelijking aan: overaardsch = bovenaardsch, overvolkig = boven het volk geplaatst. Zeer terecht; doch de woorden „dat overheeren wil", zouden kunnen doen denken, dat hij in over-heerig een afleiding van dat werkwoord ziet, terwijl de analoga doen zien, dat hij er terecht in ziet volk, dat zich boven den heer verheft (wat door 't streepje nog duidelijk wordt aangewezen.

Vs. 2001 vlg. Mijn' eigen Mannetjens...
Die all dat Boomen kont, kost ghy, als Boomen sterven.

Tusschen *Boomen* en *kont* moet natuurlijk in gedachte aangevuld *konnen*, wat uit *kont* te halen is (Die al dat boomen konden ook kondt, zoo ge kondt sterven als boomen doen).

In *openhertige* (2032) kan men nog iets meer hooren dan rechtschapenen; 't zijn rechtschapenen, die openhartig zijn, die komen voor 't geen zij zijn, niet als de boozen, die onder een dekmantel, met verborgen bedoelingen trachten binnen te komen.

Bij vs. 2047 vlg.

het Hemelsch natt, dat door de Masten druypt,
En opent scheur bij scheur, daer blad voor blad in kruypt.

vraagt E.: Is dit wel juist? Scheuren van den grond ontstaan door droogte, niet door regen. Toch lijkt het mij niet onjuist, als men de geheele schildering nagaat: de regen valt uit den hemel, en druppelt (al maar) van de takken der mastboomen; dit doet stroompjes ontstaan, die in de weeke plekken grond doorzakken en geultjes maken, waarin zij de bladeren medezuigen. 't Woord scheur is zeker eigenaardiger voor een opening door droogte ontstaan, doch kan door een dichter toch wel gebezigd worden als aanduiding van langwerpige openingen, die zich door vocht in de aardkorst vormen.

Bij vs. 2141 vlg.

Soo laet spel spelen zijn, ja oeffeningh van leden
Met vrolickheit vermoeyt; ja oeffeningh van reden
Op 't handighste beleidt, en sonder achtersmaeck *enz.*

E. omschrijft: verstandsoefening op de grootste behendigheid, en meent in *beleidt* het z. nw. te moeten zien, omdat het Hs. *beleid* heeft. De verklaring is plausibel, hoewel het argument van de spelling mij niet afdoende lijkt. M. i. is hier toch eer te denken aan 't verl. deelw., omdat het evenwicht met den vorigen regel dan beter bewaard is: leden die vermoeid zijn met vroolijkheid, reden, die toegepast is op behendigheid (op: wie het handigste is). Ik geef echter toe, dat E. gelijk kan hebben.

Twee kwesties zijn open gebleven in de verklaringen. Ten eerste deze passage (2618 vlg.):

Peurt aen mijn' keucken niet: ick weet 'er niets van [waerde:
Mijn Bleck en Silverwerck, mijn' schotelen van aerde:
Mijn' linnen-kassen kael *enz.*

De uitgave 1653 en het kladhs. hebben *Blecken Silverwerck*. E. zegt niet bepaald welke lezing hij voor de rechte houdt; alleen zou men uit de opmerking: „men zou dan (d. w. z. als *Blecken* b.nw. was) echter *b* in plaats van *B* verwachten", opmaken dat hij overhelt tot de hier afgedrukte lezing. Deze zegt nu: mijn blik en mijn zilverwerk; de andere: mijn blikken zilverwerk, d. w. z. mijn zilverwerk, dat wezenlijk niet van zilver, maar van blik is, dus imitatie. Dat moet stellig de bedoeling zijn, immers alles moet als waardeloos genoemd worden: de schotelen van aarde, niet van porcelein, de linnenkasten met maar enkele stukken voorzien. De hoofdletter is m. i. geen bezwaar; in 't b. nw. zou men een kleine letter verwachten, doch H. gebruikt bij de z. nw. de hoofdletter nu eens wel, dan weder niet, blijkbaar bij voorkeur, waar er nadruk op 't woord is gelegd; doch ook bij 't b. nw. gebruikt hij enkele malen de hoofdletter, vooral waar er verband is tusschen een ander z. nw. met een hoofdletter en het grondwoord van het b. nw., b. v. *Peze-loos* naast *gespannen Boogh* (2535), en, nog meer met ons

geval overeenkomend: *Beesten Mensch-gelijck* (432). Zoo hier *Blecken Silverwerck*.

De tweede open kwestie is de beteekenis van *polder* in deze regels:

Daer zijn de gasten; flucks den Room-pot uyt den [Polder,
De Boonen van den staeck, de Netten van den solder,
. . . . . . de Snoecken in de Ly (2653 vlgg.)

Dit *polder* is door Bilderdijk en van Vloten verschillend verklaard. Zou een beteekenis *schapraai* er aan toegekend kunnen worden, zeker zou ik met E. dit een mooie oplossing vinden. Ontwijfelbaar is het, dat zoolang dit niet zeker is, men toch niet met v. Vloten in de roompot een koe kan zien, maar met Bilderdijk moet denken aan het laten halen van room uit den polder. Daarbij moet men bedenken, dat er niet gesproken wordt van boter, maar van room: boter zal er wel genoeg geweest zijn op Hofwijck zelf, al kwamen er plotseling gasten; dat hij voor hen een extra-voorraad versche room liet aanrukken van een boerderij in de nabijheid, is begrijpelijk.

Eenige plaatsen volgen hier, waar in de uitgave niet op een geval van woordspeling is gewezen, maar ze m. i. bedoeld is. Trouwens alle woordspelingen behoefden niet aangewezen te worden.

In vs. 552 maakt H. een woord *nijdblin*, dit is zeker in woordspeling met nij(d)nagel, waar de volksetymologie het woord nijd in zag.

Ick vongh hem (*een bergje*) in dit nett,
In dese groene Muts (*van zoden*); die werd hem opgesett,
Als gaende nu te bedd om slapers-wijs te dienen,
Met gras en bloemekens (635 vlgg.)

De aardigheid is, dat de berg, voor 't stuiven met zoden belegd, als 't ware een groene slaapmuts opkreeg. Zeker heeft H. tevens aan de overeenkomst met een met gras en bloemen begroeiden slaper of slaperdijk gedacht.

Waar hij zegt (vs. 639) door het tot stand brengen van den roodaardigen berg (Roodenberg) Heer van Roodenberg te zijn geworden, voegt hij er bij: Heer in 't groen van Roodenberg, omdat de berg nu groen was, zeker in woordspeling met Juffertje in 't groen. Kan hij ook aan den Heer Theodore v. Rodenburg gedacht hebben?

In de regels 759 vlg.:

Aen brand (gingh) Gewasch en Bergh: en doe 't [aen Bergen gingh,
Scheen 't niet onredelick dat ick mijn deel ontfingh,

spreekt hij van gewas en berg, die in brand raken, en denkt dus aan hooibergen (berg of barg); nu de bliksem in bergen sloeg, dacht hij dat zijn berg (nu = heuvel) ook wel zijn deel kon krijgen.

In vs. 1593 vlgg.:

Dat bidden is mijn haet...
Dat sult ghij in mijn' wraeck, in plaets van mutsaerd, [vinden,
Dat Christelicke vyer, in plaets van rad en galgh.

heeft H. blijkbaar het woord *Christelick vyer* (als bijstelling van bidden) gebruikt in tegenstelling met *mutsaerd*, het onchristelijke vuur der Inquisitie.

In: Het fruyt der Boecken: fruyt, dat niet en kan verrotten, Fruyt dat den Maeyeman... Sijn maenen niet en vreest (1697 vlg.) bedoelt hij zeker den „zeisman", doch juist het vorige woord *verrotten* doet tevens denken aan de maden, waarvan *Maeyeman* ook gevormd zou kunnen zijn. Een woordspeling zou er ook kunnen schuilen in *verschoonen* (2118): *middelmatigh nutten* (t. w. door kaartspel) *Verschoont de leegheit zelf, en kan mijn' opspraeck stutten*. Het kan behalve mooier maken[1]) ook verontschuldigen beteekenen, waardoor men den zin ook lezen kan: als men van een tijdkorting een matig gebruik maakt, kan dit het leegzijn (het niets d. w. z. niets nuttigs doen) verontschuldigen (doordat men dan toch iets doet) en zoo voor kritiek beveiligen. Ook in de volgende regels is een woordspeling (blad van een boom en van een boek; boek = beuk en = geschrift):

Soo dat een rijs tot Boom, een blad tot Bladen wordt,
En bladen tot een Boeck, en Boecken wilde wouden
enz. (2760 vlg.)

Ten slotte nog eenige opmerkingen van verschillende aard bij enkele plaatsen. Over 't algemeen vinden wij in de werken van H. weinig weerklank van den politieken toestand; hij schijnt zich wel stelselmatig ervan onthouden te hebben de politiek in zijn „bijwerk" te mengen. Meestal, waar er sprake van is, is het met het doel verdraagzaamheid te prediken of het trekken van een les eruit, zeer in 't algemeen. Zoo vinden wij in *Hofwijck* slechts twee plaatsen, die eenigszins een politiek tintje kunnen hebben. Als hij den lezer boven op zijn uitkijktoren heeft gebracht, moraliseert hij over het *langs trappen naar boven gaan* en zegt o.a.:

Met suchten en gesteén:
Dat heeft het klimmen in... wy (zijn) menschen,
En konnen niet als gaen; het vliegen is quaet spel
En met den hals betaelt."

Dit vliegen kan op Icarus slaan, maar een bijgedachte aan Oldenbarneveld zou niet onmogelijk zijn, vooral omdat wij wat lager lezen:

Half wegen is zoo veil, dat, konden wy 't beseffen,
Wy souden 't eens soo lief als 't Papegaeyken treffen,
Ten einde van de Stengh: 'k beroep my op de pijn
Van die van all te hoogh te laegh gevallen zijn

(873 vlgg.) Verder kan in vs. 2289 vlgg. een toespeling zijn op de tijden gedurende de regeering van Willem II. Is het gewaagd te veronderstellen, dat H. bij ervaring spreekt, als hij klaagt, dat in den Haag *zelfs de Vredemin misduydt werdt voor misdaed*?

In vs. 771 vlg. spreekt H. van de door elkaar geslingerde letters C en S (Constantyn en Susanne), die als windwijzer bij den val van de obelisk niet gebroken, maar *onverdeelt* gebleven waren. Hoe herinnert dit aan de bekende C en D, waarvan de D gebroken maar de C nog heel gebleven was, uit den tijd, toen hij Dorothea van Dorp lief had en deze hem teleurstelde! een kalverliefde, wier poëzie hem zijn leven lang niet onverschillig deed zijn voor zijn vriendin, al brak ze

[1]) De uitdrukking *mooier maken* dunkt mij nog beter dan tot sieraad verstrekken.

Digitized by Google

hem het hart niet, al maakte ze hem slechts een tijdlang tot huwelijkshater.

Bij de klankspeling: *oud grijs volk, oud Krijghsvolck* (911) moet men bedenken, dat de uitspraak van het laatste woord veelal krijsvolk schijnt geweest te zijn, daar Hooft het in zijn *Historien* geregeld zoo schrijft. Vs. 1793 is merkwaardig als bewijs, dat het dragen door dames op straat van zwarte, halve maskers iets gewoons was.

Vs. 1805 bewijst, dat reeds in H.'s tijd de boeren 's Maandags in de stad kwamen om de Hagenaars hun boter en kaas te brengen.

Bij vs. 1914 lette men wel op het eigenaardige van H's omschrijving van zijn huwelijksgeluk; hij en Susanne hebben *eenlijvelijck en evenzielligh* geleefd. Een van lichaam (dat is naar de schrift) doch evenzielig hebben zij geleefd, niet eenzielig. Is dit verschil tusschen *één* en *even* van beteekenis? of is het een gevolg van maatdwang? of dissimilatie? Het kan meer zijn: zij waren even, gelijkzielig, eensgezind, gelijkgestemd, doch hadden toch elk hun eigen zieleleven, wat bij een karakter als van H. te begrijpen is, al moge zelfs in zijn tijdens het huwelijk gemaakte werk invloed van Susanne's smaak duidelijk merkbaar zijn.

Bij vs. 2640 tot 2644 denkt men onwillekeurig aan die prachtige opdracht van de Korenbloemen, zóó kort en krachtig, zóó recht uit het hart, dat ik niet kan nalaten het grootste deel ervan hier neer te schrijven:

„Aan mijne lieve dry overige Sonen, Mannen Broeders: daer ick God voor danck; die U tot Broeders heeft geschapen, ende onder mijne oogen tot Mannen laten opwassen; Broeders in Vreugd van Eendracht, Mannen in Kracht van Jaren, van Reden ende van geen' gemeene Wetenschap .... Ick ontfange daeren-tegen geern de vermaninge uyt U-lieden voordoen, ***οἱ ζηλῶτε τὰ χαρίσματα τὰ κρέιττονα,*** *potuisse has horas minus perdi:* want ick voor winste reken van mijne kinderen overtreft te werden, en heb altoos daer naer gewenscht. God stercke haer daer in, en zij met haer in der eeuwigheit."

En nu blijft mij niets over dan den wensch uit te spreken, dat het den Heer Eymael gegeven moge worden nog veel te doen voor de Huygensstudie, die reeds zooveel aan hem te danken heeft.

Den Haag. C. H. Ph. Meijer.

Marguerite de Rouville, De Levenskunst van Vauvenargues. (Fransche Kunst 15). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgevers-Mij. (Pr. f 2.50).

Mad^elle^ de Rouville a bien raison d'aimer le marquis de Vauvenargues, ce soldat philosophe, qui excite à la fois la pitié et l'admiration, puisque, mort à trente-deux ans, il n'a pas rempli sa destinée. Une âme cornélienne, un moraliste profond et délicat, un homme d'excellente compagnie et qui ne sépare pas le respect, ni la pudeur, de l'amour, voilà, pour les femmes, autant de raisons d'accorder leur sympathie. Et si l'on ajoute la bravoure militaire pour laquelle elles ont un faible, secret ou avoué, on ne s'explique pas qu'elles ne l'aient pas plus souvent pris comme sujet d'étude. Mad. Guizot, qui n'était alors que Mlle de Meulan (quelle détestable vanité masculine se trahit dans cette phrase, que je laisse pour ma punition), Mlle de Meulan est la seule, je crois bien, avant Mlle de Rouville, qui ait apprécié brièvement, mais en termes fort justes, Vauvenargues. Je souhaite que les chaînons soient désormais moins espacés ou qu'on lise davantage l'indulgent moraliste. A coup sûr le livre de Mlle de R. est bien fait pour élargir le cercle des lecteurs de ce continuateur de La Rochefoucault.

La vie a été beaucoup plus cruelle pour le marquis que pour le duc, et cependant c'est La Rochefoucault qui est pessimiste [toutes nos vertus sont mêlées de vices], tandis que Vauvenargues croit finalement en la bonté de la nature humaine [tous nos vices sont mêlés de vertus]. Le premier est désabusé; pour Vauvenargues, son indéracinable amour de la gloire en fait un professeur de courage et d'énergie. Les larges extraits que Mlle de R. a excellement choisis dans toute l'oeuvre du moraliste le montrent à souhait. Ce qu'a écrit Vauvenargues tient en deux volumes, aussi Mlle de R. a-t-elle pu donner place a des fragments de tous les essais: elle a traduit pieusement, con amore, quelques Caractères (pp. 18–29), des Réflexions sur divers sujets (pp. 30—40), des Conseils à un jeune homme (pp. 41—45), des lettres (pp. 46—73), entre autres à Voltaire, de vingt ans plus âgé que Vauvenargues et dont cependant l'affection profonde se teintait de respect. Dans les trente dernières pages Mlle de R. a enchassé en hollandais trois cents maximes, soit environ la moitié des incisives et ingénieuses maximes écrites par Vauvenargues.

Dans une introduction trop courte, car nous lui reprocherons de s'être fait une part trop modeste, Mlle de R. a dressé de Vauvenargues un portrait ressemblant. La chose n'est pas aisée pour les écrivains de transition. Entre un dix-septième siècle religieux et un dix-huitième démolisseur, il faut prendre garde de ne pas rompre l'équilibre instable de ces âmes que le passé retient et qu'attire l'avenir. Mlle de R. a, selon nous, dosé dans une parfaite mesure la part de foi et de doute chez ce contemporain de Voltaire placé entre Pascal et Jean-Jacques Rousseau. Si l'on en veut la preuve par les textes, on pourra lire en particulier les maximes 58 et 59, qui sont du pur Spinoza [Eth. 4e p^ie^, LXVII), un philosophe que Vauvenargues à coup sûr n'a jamais lu, celles 61 à 66, où Vauvenargues réhabilite les passions, la 152e, la 200e, et la 219e dont le début est d'un philosophe optimiste, le milieu, d'un observateur qui regarde en face la réalité, aussi fâcheuse soit-elle, et la fin, d'un moraliste qui enveloppe d'un peu d'amertume son indulgence et sa bonté. Il semble que Vauvenargues ait écrit cette maxime pour notre époque troublée. La voici: „L'essence de la paix est d'être éternelle, et cependant nous n'en voyons durer aucune l'âge d'un homme, et à peine y a-t-il quelque règne où elle n'ait été renouvelée plusieurs fois. Mais faut-il s'étonner que ceux qui ont eu besoin de lois pour être justes, soient capables de les violer?" Si l'on se reporte au texte hollandais on verra combien nous avions raison de féliciter Mlle de R. de son souci d'exactitude. Presque toujours elle a également approché de la concision de Vauvenargues, et lorsque ce n'est pas le cas, comme pour la 140ème, l'on nous dit que c'est la langue hollandaise qui est seule coupable. Tous nos compliments donc, et sans réserve, à Melle de Rouville.

Groningen. Emile Boulan.

Digitized by Google

H. Pirenne, Histoire de Belgique, t. v. Bruxelles, Lamertin. 1921. (Pr. fr. 30).

Het vijfde deel van Pirenne's boek was reeds voltooid tijdens den oorlog, te midden van het groote ongeluk, dat België had getroffen. Vóór het kon gedrukt worden, werd de schrijver, slachtoffer der Duitsche plannen met het bezette gebied, naar Duitschland gedeporteerd. Eerst na zijn terugkeer kon de druk aanvangen, nadat de schrijver besloten had den tekst onveranderd te laten ten einde niet in de booze verleiding te komen om dien te wijzigen onder invloed der verbittering over het geleden onrecht. Hij wijdde het werk aan de nagedachtenis van zijn in den strijd voor zijn vaderland aan den Yser gesneuvelden zoon.

Zoo is het boek thans in onze handen en kunnen wij genieten van de voortzetting van den voortreffelijken arbeid, die tot den vrede van Munster genaderd was. Dit deel, en het verscheen nog slechts in het Fransch — de Nederlandsche en Duitsche uitgaven zijn voorloopig gestaakt — omvat de periode van dien vrede tot den aanval der Franschen onder Dumouriez in 1792. Het is in drie boeken verdeeld, omvattende den laatsten tijd van de Spaansche regeering, de Oostenrijksche heerschappij en de Brabantsch-Luiksche revolutie.

De eerste periode, geëindigd met den vrede van Utrecht is een tijd van diepe ellende en verval. De Spaansche Nederlanden, te Madrid beschouwd als een troef in de hand tegenover het de monarchie belagende Frankrijk van Lodewijk XIV, als een veiligheidsklap voor Spanje zelf, dat bereid was het stuk voor stuk, desnoods ten slotte geheel aan Frankrijk over te laten, mits het grondgebied in Spanje en Italië ongerept bleef, waren het slagveld van West-Europa geworden. Fransche, Staatsche, Engelsche, Oostenrijksche legers leverden er elkander slag en vertrapten het ongelukkige gebied telkens opnieuw. Het is weinig minder dan een wonder en — zooals de schrijver opmerkt — een getuigenis van de taaiheid der bevolking, dat het niet geheel te gronde ging onder die aanhoudende beproevingen en, speelbal van de Europeesche politiek, niet onder de naburen verdeeld werd; als de Vereenigde Provinciën niet bevreesd geweest waren voor de onmiddellijke nabuurschap van Frankrijk. Engeland niet voor de overheersching van de Vlaamsche zeekust en Antwerpen door ditzelfde Frankrijk, zou het — de schrijver laat daarop zeker te weinig licht vallen — echter niet hebben kunnen voortbestaan.

Hij beschrijft den voortgang van het reeds sedert het begin van den Tachtigjarigen Oorlog aangevangen verval en de toeneming der ellende in scherpe kleuren en met den levendigen stijl, dien wij uit de vroegere deelen kennen, minder in détails dan wel in algemeene trekken. Hij doet duidelijk zien, dat niet — zooals van Belgische zijde in den laatsten tijd door Nothomb c. s. met bekenden toeleg herhaaldelijk is beweerd — het verval en de ellende van België de schuld is van de noordelijke Republiek. Neen, het was de staatkunde van Lodewijk XIV en de zwakke houding van Spanje, het „gebroken riet", die, met de bekrompen monnikenheerschappij, die alle geestelijk leven buiten de Kerk onderdrukte, dat verval, die ellende hebben veroorzaakt. De Oostenrijksche tijd heeft bewezen, dat ondanks de sluiting van de Schelde, ondanks de vernederende Barrière, ondanks de beletselen op het gebied van handel en nijverheid in den weg gelegd, de Zuidelijke Nederlanden bij betere politieke omstandigheden en een minder bekrompen leiding tot voorspoed konden geraken, al was die voorspoed beperkt door de economische politiek der zeemogendheden. Dat blijkt duidelijk uit Pirenne's helder overzicht.

Der zeemogendheden. Want het zijn de Republiek èn Engeland samen geweest, die de Zuidelijke Nederlanden op het gebied van handel en nijverheid de keel hebben toegebonden. Men kan dit afkeuren op ethische gronden, volgens overwegingen van ideaal-wereldpolitieken aard, maar men zal moeten toegeven, dat de koopman — en deze gaf in de beide genoemde staten den toon aan — nooit bijzonder geneigd is geweest om een gevaarlijken concurrent in bijzonder gunstige omstandigheden te brengen of te laten, en dat de politiek van een land, als het erop aankomt, beheerscht wordt door zijn eigen belang en niet door ideale motieven van internationalen aard. Men vergete daarbij niet, dat ook Lodewijk XIV er verre van af was om het belang der bewoners van de Zuidelijke Nederlanden te dienen: hij volgde met onverbiddelijke energie de Fransche traditie, die de Rijngrens begeerde — en begeert — en lang vóór Napoleon de commercieele en politieke beteekenis van Antwerpen heeft begrepen — en die nog begrijpt. Alles wat hij achtereenvolgens van de grensstreken in de Nederlanden machtig kon worden, was winst in die telkens weder ingeslagen richting.

En dit land geraakte niet alleen meer en meer in een staatkundig en economisch moeras maar onder de bekrompen heerschappij der „monniken", van de Jezuieten in de eerste plaats, ook in diep geestelijk verval: kunst, wetenschap, onderwijs werden slechts in roomsch-kerkelijke richting — en hoe dan nog? — bevorderd.

Eerst met de Oostenrijksche periode komt er voor het ongelukkige land, welks gewesten meer en meer alleen voor zichzelf zorgden en zichzelf regeerden met wegcijfering van wat er nog van een centrale landsregeering was overgebleven, een betere tijd, een tijd van vrede en rust, vooral onder Maria Theresia in het midden der eeuw. België, zooals men meer en meer gaat zeggen, wordt in de eerste plaats een landbouwstaat of liever een agglomeraat van kleine landbouwstaatjes, wier handel en nijverheid in verband daarmede ook een betrekkelijken bloei gaat aanwijzen. Het zelfstandige, door het Duitsche Rijk en zijn Westfaalschen kreits maar weinig vastgehouden bisdom Luik ziet tegelijk een bloeiende industrie zich herstellen, die reeds duidelijk moderne ontwikkeling vertoont. De beide deelen van het latere België hadden geringen, eigenlijk geen samenhang en zeer verschillende lotgevallen en ontwikkeling, waarbij rasverschil ook een rol speelt.

Maar dan komt Jozef II met zijn koortsachtigen hervormingsijver het werk zijner verstandige moeder in 1780 verstoren. Zijn onbarmhartig, onstelselmatig, op zichzelf logisch gedachte maar weinig oordeelkundig en zonder begrip van den aard der bevolking opgezette hervormingen veroorzaken de Brabantsche revolutie, die evenwel door den tweespalt der conservatieve Statisten onder den bekrompen Van der Noot en der revolutionnaire, het revolutionnair gistende Frankrijk volgende Vonckisten en vooral ook door de diplomatieke handigheid van Jozef's opvolger, Leopold II, even klaaglijk afloopt

als de patriotsche beweging ten onzent. Met een korte schildering van het karakter der kortstondige Oostenrijksche Restauratie en de aankondiging van den Franschen inval in de Zuidelijke Nederlanden en het door Pruisen, dat een oogenblik de Maaslinie feitelijk in handen had, losgelaten woelige Luiksche gebied eindigt het boek.

De geschiedenis van ons land treedt natuurlijk in dit deel geheel op den achtergrond, meer dan wel wenschelijk schijnt met het oog op den bijzonder gewichtigen invloed der Staatsche economische en staatkundige toestanden op die van het in die richting nauwlettend en jaloersch in het oog gehouden Zuiden. Met name is de voor de onderlinge waardeering der beide bevolkingen zoo gewichtige periode der „Hollandsche" heerschappij na den slag bij Ramillies tot den vrede van Utrecht buitengemeen stiefmoederlijk bedeeld: zij is, ook voor de latere verhoudingen, van meer belang dan in dit boek blijkt, daar zij de „Hollandsche" heerschappij in het Zuiden van een zeer ongunstigen kant deed kennen (zie de Mémoires van Mérode-Westerloo). Ook de politiek van Jan de Witt en Willem III wordt ons hier niet duidelijk genoeg uiteengezet. Het is alsof de schrijver geschroomd heeft deze onderwerpen met de volle kracht van zijn helder inzicht aan te vatten met het oog op tegenwoordige gevoelens, die hem allicht zouden kunnen leiden tot scherper oordeel dan in een geschiedwerk wenschelijk geacht mag worden. In zooverre mogen wij dankbaar zijn voor deze opvatting, die zoo weinig in overeenstemming is met de denkbeelden, of wel hersenschimmen, van het onzalige Comité de politique nationale.

Gelukkig wist de begaafde geschiedschrijver van België, in verband met zijn opzet om onpartijdig te blijven, zich te onthouden van hinderlijke toespeling op „frontières naturelles" en dergelijke fraaiigheden, ook al vinden wij natuurlijk in dit boek het streven terug om op den voorgrond te brengen wat maar even dienen kan tot versterking van de van het begin af verdedigde stelling: dat het moderne België niet eerst van 1830 dagteekent maar de Belgische gewesten van meet af iets van onderlingen samenhang hebben vertoond. Die onderlinge samenhang komt echter èn in de Spaansche èn in de Oostenrijksche Nederlanden, agglomeraat van gewesten met nòg minder centraal gezag dan in het Noorden aanwezig was, al zeer weinig uit en Luik gaat geheel zijn eigen weg. Eerst de Fransche heerschappij zal op dien samenhang een beslissenden invloed oefenen.

Met de grootste belangstelling zien wij uit naar het volgende deel, waarin de kritieke periode der verbinding met Nederland op het tapijt zal komen. Moge de schrijver erin slagen, gelijk in dit deel, om de wederzijdsche verhouding der beide deelen van de oude Bourgondische landen op onpartijdige wijze te schetsen.

Leiden. P. J. Blok.

SCHOOLBOEKEN.

P. Cornelius Tacitus, Germania, herausgegeben von Prof. Dr. **Wilhelm Reeb.** Text. Erläuterungen. (Teubners Schülerausgaben). Leipzig, Teubner. 1920. (Pr. f 0.40 en f 0.50 met 100% Zuschlag).

In Duitschland is de Germania geliefkoosde schoollektuur. Ook in deze uitgaaf is sprake van „Urkundenbuch für das Deutschtum" en „diesem goldenen Büchlein". Voor Nederlandsche gymnasia lijkt mij het werkje minder geschikt, hoe interessant het overigens moge zijn. Het is dikwijls uiterst moeilijk aan den kunstigen — soms ook gekunstelden — stijl een zékere beteekenis te ontwringen, terwijl de praehistorische en ethnografische problemen, waaraan de Duitsche geleerden smullen, den gewonen Nederlandschen gymnasiast minder smaken.

Afgezien van dit algemeene bezwaar tegen de Germania als schoollektuur heb ik voor deze uitgave groote waardeering. De verklaring van woorden en zinsneden is duidelijk, degelijk en doeltreffend. Aangezien misschien geen enkel werk uit de Oudheid relatief zooveel controverse plaatsen telt als de Germania, heeft de uitgever telkens uit de verschillende uitleggingen een keuze moeten doen. Hij heeft zich echter wijselijk van elke polemiek in deze schooluitgave onthouden. Op ieder caput volgt een korte verhandeling over den inhoud, waarbij tevens wordt uiteengezet, in hoever opgravingen, monumenten of mededeelingen van andere auteurs, hetgeen bij Tacitus te lezen staat, bevestigen of logenstraffen. Verder zijn de belangrijkste stukken uit de antieke schrijvers, die op de Germaansche oudheid betrekking hebben, achter het „Text" deeltje afgedrukt, bijv. uit Caesar, Plinius Maior, Strabo en Plutarchus' Vitae, deze beide laatste met vertaling. Een drietal „Tafel" achter de „Erläuterungen" dienen ter illustratie. De afbeeldingen zijn voor een klein deel dezelfde als die in de bekende uitgave van Schweizer-Sidler, maar er zijn ook verscheidene nieuwe bijgekomen.

Het is jammer, dat de uitgever blijkbaar nog geen gebruik heeft kunnen maken van het voor het goed verstaan der Germania zoo allergewichtigste boek van Eduard Norden: Die Germanische Urgeschichte in Tacitus' Germania. Ik vermoed, dat, als hij daarvan had kunnen kennis nemen, zijn inleiding in sommige opzichten anders zou zijn uitgevallen. Norden heeft toch wel zeer waarschijnlijk gemaakt, dat de Germania een voorstudie is voor de Historiën, bestemd: „in verkürzter Gestalt als ethnographischer Exkurs in das Geschichtwerk aufgenommen zu werden." Reeb daarentegen meent, dat staatkundige doeleinden Tacitus tot de publicatie van zijn werkje hebben geleid, en ontkent, dat hier van een „Vorarbeit" voor de Historiën sprake kan zijn. Norden heeft verder bewezen, dat de stijl en de compositie der Germania de eigenaardigheden van het ethnographische litteratuurgenre vertoonen, zooals die door de Grieken waren geijkt. Ook hiervan is natuurlijk bij Reeb in zijn bespreking van „die Germania als kunstwerk" niets te vinden. Dat hij overigens een door en door kundig, scherpzinnig en omzichtig geleerde is, blijkt o. a. uit zijn verstandige verklaring van den locus vexatissimus op het eind van caput 2, waar Tacitus den oorsprong van den naam „Germani" nagaat. Reeb komt geheel zelfstandig tot ongeveer dezelfde conclusie als Norden, die de plaats van alle mogelijke gezichtspunten bekijkt, en als Sigmund Feist, die aan deze kwestie een speciaal artikel heeft gewijd in den Neophilologus (6de jaargang I p. 29 v.v.): „Der Name der Germanen". De beteekenis van den naam weet hij evenmin als Norden en Feist te verklaren. Hoe Tacitus echter zich het ontstaan en de uitbreiding van den naam voorstelde, daarvan kunnen wij ons een alleszins aan-

Digitized by Google

nemelijk denkbeeld vormen, wanneer wij met Reeb en Norden de beruchte plaats vertalen als volgt: „De naam Germania echter zou, volgens mijn zegslieden, jong en eerst kortgeleden toegevoegd zijn, aangezien zij, die het eerst den Rijn waren overgetrokken en nu Tungri heeten, toen Germanen zouden genoemd zijn. Zoo zou de naam van een stam, niet van een volk, zich langzamerhand hebben uitgebreid, zoodat het heele volk eerst uit vrees (door de overwonnen Galliërs) naar den overwinnenden stam Germanen werd genoemd en daarna ook met dien (eenmaal) gekregen naam zich zelf noemde."

Utrecht. A. H. Kan.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

PHILOLOGISCHE KRING TE AMSTERDAM.

Gedurende het afgeloopen jaar (Oct. 1920 — Oct. 1921) heeft de Phil. kring 8 vergaderingen gehouden. Het bestuur bestond uit Dr. C. P. Burger Jr. (voorzitter), Mej. Dr. C. J. Bouman (penningmeester) en Dr. A. Zijderveld (secretaris). De heer Gallas hield een voordracht over *Een valselik aan Rousseau toegeschreven werk*, Dr. Burger over *De Hollandse poolreizen in de 16e eeuw*, Dr. Verschuur over *Nieuwere taalbeschouwing*, Dr. Riemens over *Drie 16e eeuwse handleidingen om Frans te leren*, Dr. Boas over *De Disticha Catonis*, Dr. van der Gaaf over *Engelse spellinghervormers*, en de heer Zeeman over *Rudolf van Ems*.

Gedurende het seizoen 1919—1920 zijn de volgende onderwerpen behandeld: *De vermoedelike woonplaatsen der Angelen en Saksen in ons land* (Dr. Tiemeyer); *Naar aanleiding van Minucius Felix* (Dr. Bierma); *De dichter Stephan George* (H. Wolf); *De dichter Potgieter tot* 1833 (T. de Boone); *De uitspraak van het Latijn in verband met de Romantiek* (Dr. Fokker); *Dr. Samuel Johnson en Miss Thrale* (Grondhoud); *Over het Latijn in Amersfoort in de 16e eeuw* (Dr. Burger); *Reizende troepen Franse comedianten in ons land voor* 1650 (J. Fransen); *Een Engelse banneling in Nederland in 't begin der 16e eeuw* (Dr. van der Gaaf); *Vijftienregelige sonnetten bij Albert Samain* (Gallas); *Over een gedicht van Spieghel* (Dr. Boas); *Vermoedelike invloed van Boethius op Spieghel* (Dr. Zijderveld).

Bij de firma Max Niemeyer te Halle is verschenen de vijfde druk van H. Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*. In het voorbericht wordt medegedeeld dat deze nieuwe druk zich van de vorige slechts op enkele punten, enige verbeteringen en toevoegsels, onderscheidt. De schrijver kan sedert jaren door een ooglijden niet meer lezen en moest dus bij de korrektie vreemde hulp inroepen. Na de vierde druk, die het lang en door velen begeerde register ons bracht, is het bijna onveranderde der uitgave van het veel gelezen boek geen grote teleurstelling. H.

In de *Indogermanische Bibliothek*, uitgegeven door Hirt en Streitberg, is, onder de titel *Einführung in das Studium der indogermanischen Sprachwissenschaft* (Heidelberg, Carl Winter, 1921) verschenen een vertaling van Prof. Schrijnen's *Handleiding bij de studie der vergelijkende Indogermaansche Taalwetenschap* (Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij., 1917). De vertaler is Dr. W. Fischer, die de oorspronkelike tekst getrouw en nauwkeurig heeft weergegeven; alleen zijn vele voorbeelden vervangen door Duitse aequivalenten, hetgeen vooral bij semasiologiese beschouwingen noodzakelik was. Prof. Streitberg, die het Nederlandse boek gaarne in zijn *Bibliothek* zag opgenomen, heeft bij het aangeven der Duitse voorbeelden de vertaler ter zijde gestaan en, evenals de Nederlandse schrijver, nog enkele toevoegsels geleverd. De bibliografie is in hoofdzaak onveranderd in de vertaling opgenomen; daardoor zullen ook Nederlandse geschriften die buiten onze grenzen weinig gelezen worden, meer bekendheid kunnen verkrijgen in het buitenland. H.

De fa. Wolters te Groningen-den Haag zond ons de „vijfde veel verbeterde en vermeerderde uitgave" van I. van Gelderen, *Duitsch Woordenboek*, dat behoort tot haar bekende serie van woordenboeken der nieuwe talen. De prijs van de twee deelen, in één of twee banden, is *f* 12, van elk deel afzonderlijk *f* 6.25.

In de bekende „Sammlung Göschen" verscheen bij de actieve Vereinigung wissenschaftlicher Verleger Walter de Gruyter & C°. te Berlijn en Leipzig het eerste deeltje der 9de, herziene, uitgaaf van Max Koch, *Geschichte der deutschen Literatur*; dit deeltje loopt tot 1748. De vele drukken bewijzen dat het boekje zijn weg gevonden heeft. Een enkele opmerking: 't verdient waardeering dat de schrijver vrij is van 't, maar al te vaak in duitsche litteratuurgeschiedenissen voorkomende pangermanisme, dat de duitsche historia litteraria met de gotische bijbelvertaling laat beginnen (blz. 11); maar zou 't dan ook geen aanbeveling verdienen, bij de opsomming van „sprachdenkmäler" in verschillende germaansche maar niet-duitsche dialecten, voor de lezers niet te spreken van „flämisch" maar van „niederländisch"? — De prijs van de nummers der Sammlung Göschen bedraagt nu *f* 0.80. J. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de Corresp. hellénique, 1916, Sept.-Déc. (verschenen in 1920): L. Rey, Observations s. l. sites préhistoriques et protohistoriques de la Macédoine. — S. Casson, Note on the ancient sites in the area occupied by the British Salonika force 1916—1918. — F. Durrbach, La chronologie des archontes déliens. — A. Plassart, Fouilles de Délos. — Ch. Picard, Note sur les timbres amphoriques rhodiens trouvés à Cheikh-Zouède. — A. Plassart, Note sur les inscriptions de la mosaïque de Cheikh-Zouède.

1920, Janvier-Juin: Ch. Picard, L'Ecole Française d'Athènes de 1914 à 1919. — E. Hébrard, Les travaux du Service archéol. de l'Armée d'Orient à l'arc de triomphe „de Galère" et à l'église Saint-Georges de Salonique. — Ch. Picard, Un texte nouveau de la corresp. entre Abgar d'Osroène et Jésus-Christ, gravé sur une porte de ville, à Philippes. — J. Hatzfeld, Inscriptions de Lagina en Carie. — F. Poulsen, Statuette archaïque de style ionien. — P. Cloché, La Grèce de 346 à 339 av. J. C. — A. de Ridder, Le temple d'Athène Areia à Platées. — A. Philadelpheus, Un hermès d'Hérode Atticus.

Juillet-Déc.: N. J. Giannopoulos, Les constructions byzantines de la région de Démétrias. — G. Millet, Remarques sur les sculptures byzant. de la région de Démétrias. — W. Vollgraff, Fouilles d'Argos, 1912. — L. Bizard, Fouilles du Ptoïon (1903), II. — Ch. Picard, Fouilles de Délos (1910). — P. Cloché, Les naopes de Delphes et la création du collège des tamiai. — J. Replat, Note sur la restauration partielle de l'autel de Chios à Delphes. — A. Salaë, Note sur trois inscr. de Sinope. — G. Glotz, Note sur les archontes déliens de 314 à 302. — Chronique des fouilles et découvertes archéol. dans l'Orient hellénique (nov. 1919—nov. 1920). — Addenda et corrigenda.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLVII-XLVIII, 6-7: R. Laqueur, Cäsars gall. Statthalterschaft u. d. Ausbruch des Bürgerkrieges, II. — P. Geigenmüller, Plutarchs Stellung zur Religion u. Philos. seiner Zeit. — R. Pagenstecher, Die Landschaft in der Malerei des Altertums. — K. Strecker, Die deutsche Heimat des Ruodlieb. — G. Salomon, War Heinrich (VII.) ein Minnesänger?

In het paedagog. ged.: F. Giesing, Die Dauer des Bildungsganges bis zur Hochschulreife. — F. Friedrich, Der Geschichtsunterricht als Vermittler polit. Bildung, I.

Anglia, Beibl., XXXII, 8: B. Fehr, Zur zeitgenoss. engl. Literatur.

9: F. Holthausen, Zu *Everyman*. — H. Mutschmann, Nachtr. zu O. Wilde's Gedichten.

10: B. Fehr, Zur zeitgenoss. engl. Literatur.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN

Esquisse Historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle

PAR K. J. RIEMENS

DOCTEUR DE L'UNIVERSITÉ DE PARIS

Prijs ing. f 5.50

Dit werk, dat bekroond is door de Académie Française, bevat een grondige en hoogst belangrijke studie over de ontwikkeling van het Onderwijs in de Fransche taal in ons land.

Uitgegeven bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Bij A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ. TE LEIDEN, is verschenen:

De Beteekenis van Bergson voor de Philosophische Theologie

DOOR

Dr. L. J. VAN HOLK, Rem. Pred.

Prijs, ing. f 3.25

Uitgaven van

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ.

te LEIDEN

CORNELIS VETH

Geschiedenis van de Nederlandsche Caricatuur

met 166 afbeeldingen, waarvan 118 op kunstdrukpapier buiten den tekst en een vierkleurendruk

Dit is het eerste uitvoerige werk dat over bovengenoemd onderwerp verschijnt. Niemand is zeker meer bevoegd een zoo veelzijdig boek over de Nederlandsche Caricatuur samen te stellen dan Cornelis Veth, wiens naam als kenner op dit gebied een groote reputatie geniet. In dit boek wordt aangetoond dat de Nederlandsche Caricatuur een hoogst belangrijke bijdrage levert tot de kennis van onzen volksaard. Dit boek is een begeerlijk bezit voor ieder beschaafd mensch.

Prijs ingenaaid f 9.— Gebonden f 10.75

Nederlandsche Lyriek

vanaf de Dertiende Eeuw tot 1880

Verzameld door Th. E. C. KEUCHENIUS,
Toegelicht door Dr. D. C. TINBERGEN

I

DE MIDDELEEUWEN

Met 12 illustraties

Een bloemlezing uit de Nederlandsche lyriek als deze werd nog niet eerder uitgegeven. De samensteller heeft, na jarenlang speuren en schiften, een bundel gedichten bijeengebracht die niet alleen door zijn schoonheid verrassen zal, maar ook door zijn rijkdom aan geheel nieuwe vondsten. — De toelichtingen van Dr. Tinbergen verhoogen de waarde van dezen in de eerste plaats aesthetisch opgevatten arbeid.

Prijs ingenaaid f 4 90 Gebonden f 5.90

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

12 Nummers **66ste Jaargang** **Per jaar f 1.—**

De **Nederlandsche Bibliographie,** het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. **No. 4.** **Januari 1922**

Hammarström, Beiträge zur Geschichte des etruskischen, lateinischen und griechischen Alphabets (F. Muller).
Von Christ-Schmid-Stählin, Geschichte der griechischen Litteratur, II, 1 (K. Kuiper).
Lambert-van der Kolf, Drosinis, Het Liefdekruid (Hesseling).
Hillebrandt, Kalidasa (Vogel).
Saalborn, Vondel, Adam in Ballingschap (Molkenboer).
Bornhausen, Pascal (Serrurier).
Brenot, Recherches sur l'éphébie attique (v. Hille).
Diels, Antike Technik (v. Hoorn).
Snijder, De forma matris cum infante sedentis apud antiquos (Six).
De Zwaan, Imperialisme van den oud-christelijken geest (K. H. E. de Jong).
Brouwer, Schets der Kerkgeschiedenis in tabellen (Eekhof).
Schoolboeken:
Kooistra en Schutt, Eenvoudige Engelsche Spraakkunst (Kok).
Dezz., Oefeningen bij de Eenvoudige Engelsche Spraakkunst (Kok).
De Maar, English Passages for Translation (Kok).
De Jong, Humphry Ward, Canadian Born (Kok).
Van Doorn, Shakespeare's Twelfth Night or What You will (Kok).
Land, Wilde, A House of Pomegranates (Kok).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

M. Hammarström, Beiträge zur Geschichte des etruskischen, lateinischen und griechischen Alphabets. 1920. (Dissertatie van Helsingfors).

Het gaat met wetenschappelijke theorieën vaak als met een epidemie: beide zitten zij in de lucht en het aantal aanhangers of slachtoffers blijft, als het zoover is, niet tot één beperkt. Men kan vriendelijker en wellicht ook juister zeggen, dat dan de tijd voor theorie of epidemie rijp is geworden: de slechts schijnbaar diffuse instelling van verschillende geleerden bij hun studie, hun tastende orienteeringen in meer dan één richting vinden, zoo lijkt het, toevallig weer een realiteit, een vast punt, waaromheen dan als het ware met een schok zich velerlei grijpbare conclusies krystalliseeren, die blijken een nieuwe synthese te vormen.

De dissertatie van den heer Hammarström maakt deel uit van zulk een geheel: de rol en beteekenis van het het Etruscische volk. De auteur is er, mede door het vreemde taalkleed waarin hij zijn gedachten moest hullen, niet altijd in geslaagd zijn adstructies zoo doorzichtig te maken, als juist bij een zoo speciaal onderwerp wel gewenscht ware geweest. Na deze restrictie te hebben gemaakt, kan men met des te meer waardeering en dank den inhoud van zijn boekje aanvaarden. Heeft de schrijver zich met opzet het genot ontzegd, al ware het slechts in een korten epiloog te wijzen op het groote belang van de door hem bereikte of bereikbaar geworden resultaten? Dit blijkt niet. Toch vormt dat juist de grootste bekoring van het schijnbaar drooge onderwerp, dat door het nauwkeurig en vol wetenschappelijke belangstelling opsporen en naspeuren van allerlei kleine vormverschillen en intieme bedoelingen in de geschiedenis van volken lang geleden, lijnen worden blootgelegd, die op haar beurt weer verder leiden naar andere mogelijkheden.

Bij een zoozeer gespecialiseerd onderwerp is het den bespreker niet geoorloofd tot een critiek in bijzonderheden af te dalen, al ware het slechts omdat hij de daarvoor noodige bijzondere teekens niet tot zijn beschikking heeft. Voor het oogenblik wil ik dus aan het thans volgende overzicht enkele opmerkingen, en hier slechts over het eerste hoofdstuk, toevoegen.

De schrijver heeft zich klaarblijkelijk laten leiden door de vraagstukken, die juist het Etruscische alfabet ons nog opgeven. Wat op dien onderzoekingstocht voor het Latijnsche en het Grieksche alphabet gewonnen wordt, is een toegift.

Men weet, dat de opinie van Mommsen en Kirchhoff nog door velen wordt gedeeld: het Grieksche Chalcidische alfabet is door het intermediair van Cymae het punt van uitgang geworden voor twee vertakkingen, het Latijnsche aan den eenen kant, aan den anderen kant het Etruscische in een ouderen vorm (met bijv. een teekenvoor de mediae, althans voor de B, dat later ontbreekt), waaruit weer het historische Etruscische, het Umbrische en het Oscische alphabet zouden zijn ontstaan. Buck bijv. in zijn Oscian and Umbrian Grammar (p. 24) sluit zich nog onvoorwaardelijk daarbij aan. Toch is, reeds uit een zuiver historisch oogpunt bezien, deze afzonderlijke plaats van het Latijnsche alfabet — NB. van Cumae gescheiden door het Oscische alphabet, dat tot de andere groep behoort! — bijna ongeloofelijk.

Na enkele aanwijzingen van voorgangers in die richting wordt hier het bewijs geleverd, dat oorspronkelijk

Digitized by Google

en in hoofdzaak *ook* het Latijnsche alfabet zijn ontstaan aan de Etruriërs dankt. Deze zelf hebben hun alfabet, zoo betoogt de schrijver verder, niet aan de Chalcidische kolonies in Campanië ontleend, maar uit het Oosten gekregen. Een gewichtige rol speelt hierbij het teeken 8 = *f*. Hammarström toont aan, dat de oudste Etruscische ABC-inscripties en de oudste opschriften *f* door FH (= *uh*) weergeven en dat in dien tijd 8 nog niet voorkomt. Dit laatste teeken is onlangs weer in Sardes gevonden in epichorisch schrift, komt ook op Lemnos voor. Hoe kwamen de Etruriërs aan dit teeken? Hier is de schrijver niet geslaagd: het denkbeeld (p. 5), dat „unter den Kriegsgefangenen aus der grossen Seeslacht (nl. bij Corsica, in 534) der lydischen Buchstaben kundige Griechen oder sogar eingeborene Lyder sich befanden, welche die Etrusker auf das einfache lydische 8 = *f* Aufmerksam machen konnten" is al te casuïstisch! Zonder twijfel is de 8 een ronde vorm van de Hēta ⊟ en H. heeft zeer juist op tusschenvormen als B ꓭ gewezen. Als men ziet, dat deze letter in het Umbrische alfabet den vorm ⴱ heeft, in het Oscische ⊟, dan heeft men hier eenvoudig voor de labiodentale spirant — evenals in het Grieksch, vgl. boeot. *ϝhεκαδάμοι* uit *su-* — aanvankelijk de juiste *dubbele* noteering gebruikt FH (zoo de oudste Etruscische *en ook* de oudste Latijnsche inscriptes), later *een van beide* letterteekens daarvoor voldoende geacht: het Latijn de F, het Etruscisch, vooral in het Noorden en in later tijd, de ⊟, waaruit 8 (in welken vorm dan het Oscisch-Umbrisch zijn teeken voor *f* kreeg).

Ik geloof, dat hier twee tot nog toe niet opgeloste vraagstukken elkaar kunnen steunen. Is het mogelijk, dat men van de twee letterteekens F + ⊟ het tweede, niet het eerste gebruikt heeft om de eerst door beide aangeven klank aan te duiden? Ja, het Grieksche alfabet geeft hiervan een teekenend voorbeeld. Het Grieksch drukte in den oudsten tijd de aspiratae aldus uit: *kh* (of beter *k'*) door K⊟ of KH. Voor de waarden *kh*, *ks*, *ph* en *ps* heeft het nu gebruik gemaakt, naar ik meen, van de Semitische *samech* Ξ. Het Grieksche oor bespeurde, dat niet *ks* maar *k's* phonetisch de juiste uitdrukking was en zoo vindt men later in Attica en elders niet Kσ en *πσ* maar *χσ* (= *k's*) en φσ (= *p's*) genoteerd. In ouderen tijd moet ditzelfde juiste inzicht tot een combinatie van de teekens voor *k*, *h* en *s* (*samech*) hebben geleid, tot K⊟Ξ, d. w. z. K⊞ [1]) (welk laatste teeken eerst in Griekenland, doch niet in het Semitisch taalgebied wordt aangetroffen) of gecombineerd tot |‾K|; de *k'* en *p'* (*χ* en *φ*) zijn als het ware abstracties uit dit teeken, voor *k'* het binnenwerk in de Oostelijke alfabetten, nl. + of ×, waarbij de omraming of afsluiting als de weergave van *samech*, *s*, werd beschouwd, in de Westelijke met een, vaak voorkomende, kanteling of oprichting \|/ of Y. De *p'* (later >*f* juist zooals bij 8) nl. Φ houd ik gekanteld voor hetzelfde teeken als de 8, nl. oudtijds ⊟, slechts met enkele, niet dubbele ronding; een tusschenphase vinden we in het Umbrisch, waar de *h* door ⴱ wordt weergegeven, doch met een streep tusschen horizontaal en verticaal in. De Oostelijke alfabetten hebben het teeken \|/, dat zij niet noodig hadden voor *k'*, toen gebruikt voor *ps* of *p's*. Dit is ginds de afsluiting geweest, die inderdaad kunstmatig was. Een bevestiging vindt men, doordat ook in de Westelijke alfabetten sporadisch een teeken voor *ps* wordt aangetroffen, dat zich zonder moeite al het „binnenwerk" van het bovenbedoelde letterteeken laat zien, nl. ✳, in Ozolisch Lokris en Arcadië. Voor verder materiaal vergelijke men A. Gercke *Hermes* 41, 549 vlg. — Zoo vindt F ⊟ dus het gebruik van 8 als niet-eerste teeken van de combinatie voor de geheele combinatie zijn verklaring door bovenstaande feiten uit het Oosten.

In het *tweede* hoofdstuk bespreekt Hammarström dan in détail de afleiding van het Latijnsche alfabet in hoofdzaak uit het Etruscische. Het eenige niet geheel zekere punt in zijn betoog is hier, dat de Romeinen dan toch later de teekens BDX en waarschijnlijk ook O later van de *Grieken* moeten hebben gekregen.

Het *derde* hoofdstuk behandelt de namen der Etruscische letters waarbij ook voor de klankleer van het Etruscisch enkele nieuwe gegevens worden gewonnen.

Het *voorlaatste* hoofdstuk bespreekt de geschiedenis van gr. Hēta, semit. hēt (oorspronkelijk een *ch*-klank). Hij tracht aan te toonen, al weet hij er (p. 38) ook geen verklaring voor te geven, dat ⊟ of H als *h*, *e*, en *he* gebruikt is en plaatst het gebruik als *e* buiten de ionische psilose.

Voor de geschiedenis van de volken rondom de Middellandsche Zee is het *laatste* hoofdstuk van groot belang, dat inhoud en oorsprong van het Etruscische alfabet bespreekt. Door een zeer zorgvuldige studie van tallooze bijzonderheden komt de schrijver tot de conclusie, dat er een opvallend sterke verwantschap bestaat tusschen het Etruscische alfabet en enkele andere ten N. van de Korinthische golf en wel speciaal het Boeotische, wat hij dan met vage tradities in de Romeinsche literatuur in verbinding brengt.

Zoo komen ook hier weer nieuwe mogelijkheden oprijzen en oude worden in een bepaalde richting waarschijnlijker gemaakt. We hopen, dat de schrijver zelf zal voortgaan en zal blijven voortgaan, nadat hij hier zoo goed den weg gewezen heeft.

Leiden. F. Muller Jzn.

Wilhelm von Christs Geschichte der Griechischen Litteratur. Sechste Auflage, unter Mitwirkung von **Otto Stählin** bearbeitet von **Wilhelm Schmid.**

Zweiter Teil: die nachklassische Periode der Griechischen Litteratur. Erste Hälfte, von 320 vor Christus bis 100 nach Christus. München, Beck. 1920. (Pr. 35 Mark, geb. 55 Mark)

Het zevende deel van J. v. Müllers handboeken-serie (VII. II[1]) ontkomt niet aan het noodlot der compendia. Evenals de artikelen in Roschers Lexicon in den loop der jaren uitdijen tot monografieën, en enkele hoofdstukken in Pauly-Wissowa den omvang van kleine boekwerken krijgen, zou groeit ook Christs Geschiedenis der Grieksche Letterkunde bij iederen nieuwen druk tot meer ontzagwekkende uitgebreidheid. De vijfde uitgave bevatte 506, de zesde heeft 656 pagina's. Voor de afnemers in het Buitenland maakt deze „Zuwachs", gepaard met den bekenden „Zuschlag", dien wij aan de zonderlinge methode van het Berlijnsche Börsenverein danken, den aankoop van dit onmisbare werk vrij bezwaarlijk En voor

[1]) Dit is veel waarschijnlijker, dan, zooals Larfeld[3] 219 en Hammarström p. 44 doen, te spreken van: „ das aus Ξ geometrisch weitergebildete (?) Samech ⊞."

de gebruikers van het handboek, dat toch in zijn oorspronkelijken vorm voornamelijk voor studenten in de klassieke letteren was bedoeld, werkt de opstapeling van verklarende — ook polemizeerende — aanteekeningen verwarrend zonder dat zij daarbij den troost hebben van nu ook eene complete litteratuur-opgave voor zich te zien: immers behoudens enkele uitzonderingen (zooals Rostagni's poëti Alessandrini, Fergusons Hellenistic Athens, sommige monographieën van Reinach e.a.) is het leeuwendeel der aangehaalde geschriften van Duitschen oorsprong, en worden Fransche, Amerikaansche, Engelsche studiën — om van Nederlandsche te zwijgen — niet dan bij uitzondering vermeld.

Het boek is dus — ook in deze zesde uitgave — een monument van Duitsche geleerdheid; maar dan ook als zoodanig een zeer eerbiedwaardig monument. De toeneming van 150 bladzijden beteekent niet eenvoudig dat in de noten de sinds tien jaar nieuw verschenen studiën zijn opgenomen. Wie zich de moeite getroost om de vijfde en de zesde uitgave te vergelijken zal erkennen dat prof. Schmid zijn werk van bladzijde tot bladzijde heeft herzien en de resultaten der door hem geciteerde studiën heeft overwogen. Het boek is in den vollen zin des woords up to date: het leeft, óók omdat de noodzaak tot het schrijven van een compendium den schrijver er niet toe heeft gebracht àf te zien van zelfstandig beoordeelen, en hij de soms zoo afmattende opsommingen van auteursnamen afwisselt door kundige en persoonlijk gestelde algemeene overzichten — al zijn die dienstiger voor hen die daar eigen oordeel tegenover kunnen stellen, dan voor de tirones.

Wil men voorbeelden van de bedachtzame wijze op welke Schmid zijn herzieningswerk heeft volbracht? Men leze dan bij voorkeur paragrafen als die ter inleiding dienen van de tweede periode (met juiste karakteristiek geteekend als het tijdperk van overgang tot het klassicisme) waar de invloeden van Oostersche en Aegyptische stroomingen op geestelijke gebied in tegenstelling met het oorspronkelijke zuiverder Grieksche karakter der Alexandrijnsche litteratuur worden gepeild. Ieder zal opmerken hoe zorgvuldig hier de resultaten van Wilckens publicaties en van de studiën van Boll. e.a. zijn verwerkt, en tegelijk — bij de beschouwing van het hellenisme te Rome — met ingenomenheid erkennen dat naast Wendlands uitnemend werk, en het — mischien met wat al te onbeperkt vertrouwen gebruikte — boek van Hahn, hier althans ook aan de fransche eruditie van Besançon's *les adversaires de l'Hellénisme pendant la période républicaine* aandacht is geschonken.

Niet minder trekken, om nog één voorbeeld te noemen, de bladzijden aan Posidonius gewijd onze opmerkzaamheid. Vooral in de paragrafen over de philosofische litteratuur zag de schrijver zich geplaatst voor eene moeilijke taak: Wàt valt eigenlijk bij de bespreking van zóó fragmentarisch bewaarde geschriften binnen, wàt buiten het bestek van eene litteratuurgeschiedenis? De Schrijver heeft zich terecht hier zijne grenzen niet te eng gesteld. Op het gevaar af van het verwijt te ontmoeten dat hij van zijn letterkundig handboek een philosofisch compendium maakt schetst hij kort, doch niet onvolledig, den ontwikkelingsgang der wijsgeerige scholen om daarna langer te kunnen stilstaan bij mannen als Panaetius, Posidonius, Epictetus. Wat den laatst-genoemde betreft, schijnt Schmid mij toe zich al te eenzijdig door Duitsche onderzoekingen te hebben doen leiden. Iedere relatie van Epictetus, met het N. T. zoo verklaart hij (overtuigd door Bonnhöffer) apodictisch „ist ausgeschlossen". Maar de bladzijden over Posidonius, tot het dubbele aantal van de vorige uitgave uitgebreid, geven een voortreflijk en objectief overzicht van de veelzijdige onderzoekingen, in de laatste jaren aan den Rhodiër gewijd, en deze bladzijden worden besloten door een bezadigde karakterschets van Posidonius, met de stellig niet misplaatste waarschuwing, om toch niet overal sporen van den grooten onbekende te ontdekken.

In zulke bladzijden veroorlooft zich de schrijver, stellig niet zonder welbehagen, de lastige banden van registratie en referaat een oogenblik slakend, eigen, zelfstandig oordeel uit te spreken en toe te lichten Dergelijke pagina's zijn niet zeldzaam en zij verlevendigen de lectuur van zijn uitteraard zwaar te lezen boek. Een sprekend voorbeeld daarvan geeft o.a. de thans grondiger dan te voren behandelde vraag naar den al of niet hellenistischen oorsprong der Romeinsche elegie, belangwekkend ook op dezen grond, dat hier meer dan elders is kennis genomen van buitenlandsche onderzoekingen, bepaaldelijk van de studiën der Fransche philologen, voortgaande op het voetspoor van Couat. Wat Schmid zelven aangaat, wèl voert hij in rijk gedocumenteerde aanteekeningen de nieuwste litteratuur op dit vraagstuk betrekking hebbende met groote volledigheid aan; maar hij handhaaft zijn standpunt. Wat eertijds Wilamowitz in zijne Griechische Litteraturgeschichte met karakteristieke beslistheid heeft verkondigd („diese ganze Elegie ist erwachsen aus dem Epigramm") is voor Schmid — ook na de onderzoekingen van Jacoby en anderen, die Wilamowitz' koers volgen — geenszins een uitgemaakte zaak. Zeer te recht acht hij de afleiding der romeinsche „subjective Liebeselegie" uit het epigram een bedenkelijke methode. De geheele beschouwingswijze welke deze elegie maakt tot een afzonderlijk, te Rome geboren genre en den Alexandrijnschen oorsprong terug brengt tot het epigram heeft in het philologisch onderzoek veel verwarring gesticht. Schmid is dan ook niet geneigd deze methode te aanvaarden, vermeerdert zelfs in den zesden druk de argumenten die er tegen pleiten en had deze nog kunnen versterken door meer aandacht te wijden aan de beschouwingen van Otto Crusius, die zulk een uitnemend kenner was van het geheele genre (P. W. i. v. Elegie).

Opmerkingen als deze zal ieder aandachtig lezer van Schmids Handbuch gemakkelijk kunnen vermeerderen. Voor eene aankondiging, die tevens eene warme aanbeveling wil zijn, kan het gezegde volstaan. Want een register te geven van de ontelbare toevoegselen die van bladzijde tot bladzijde de bruikbaarheid van het handboek verhoogen, is ongewenscht. Als enkele voorbeelden van kundig en kort refereeren noem ik nog de behandeling der echtheidsvraag van Epicurus' brieven (blz. 96), de schets van de nawerking van het Epicuréisme (blz. 98), de beschouwingen over de ars metrica (blz. 117), de voorzichtige waardeering van Reitzensteins studiën over het Epigram (blz. 153), ook de biografische aanteekeningen over Theocritus (door Schmid met meer billijkheid beoordeeld dan door Wilamowitz), de duidelijk omlijnde teekening van den strijd over Aristarchus

Digitized by Google

(Römer en Ludwich) en eindelijk de belangrijke uitbreidingen van het hoofdstuk over Plutarchus en de kundige aanvullingen in de paragrafen over den anonymus *περὶ ὕψους*. — Tegenover zoo grooten rijkdom waag ik het niet een lijstje van desiderata samen te stellen. Zelfs een handboek als dit kan niet zoo compleet zijn als de Jahresberichte plegen te zijn.

Die Jahresberichte blijven — uitgenomen de philosofie — in gebreke waar het de hellenistisch-joodsche litteratuur geldt. Reeds daarom alleen zal ieder philoloog die in de graeco-iudaica belang stelt, Christ-Schmid doorbladerend onmiddellijk nagaan welke winst de laatste hoofdafdeeling, door Otto Stählin bewerkt, heeft aan te wijzen. Quantitatief is die winst niet gering. De publicaties van vele papyri, de werken van Witteis en anderen brachten veel nieuw materiaal, en wie Stählin's studie, opgebouwd op de grondslagen van Susemihls Alexandrinische Litteraturgeschichte, kent, zal begrijpen dat geen belangrijk geschrift, ook van nietduitsche afkomst, aan zijne aandacht is ontgaan. Zoo valt dan dank zijne hernieuwde zorg door dezen zesden druk helderder licht op menige eigenaardigheid van de Septuagint, zoo wordt de paragraaf over de Sapientia Salomonis verrijkt, zoo wordt eene belangwekkende pericope gegeven over vertalingen van den text der LXX. en zoo wordt in de uitvoeriger behandeling van Josephus wel de alombekende plaats over Jezus (Antt. XXIII. 3. 3. 65) — welker echtheid nog voor enkele jaren door onzen landgenoot dr. Al. Slijpen in de Mnemosyne (1914) is verdedigd — in de zelfde bewoordingen als te voren gevonnisd als een Christen interpolatie; maar het ter zake dienende monografische materiaal werd in de noten met grooter nauwkeurigheid geordend en gecompliteerd.

Het is niet aan Stählin te wijten, dat over de meeste geschriften van Joodsche auteurs in Griekschen litterairen vorm thans 45 jaar, na de verschijning van Freudenthals Hellenistische studiën nog moet worden gezegd: „die gründlichste Untersuchung dieser ganzen Litteraturgruppen in der Schrift Freudenthals". Over Josephus, over Philo Judaeus e.a. mocht Stählin veel en belangrijk werk refereeren; Eupolemos, Kleodemos, Artapanos brachten geen nieuws, en schaduw blijft hangen over de hoofden dier wonderlijke dichters Philo en Theodotus. Misschien zal ook ten opzichte van dergelijke raadselachtige grootheden een volgende uitgave van het handboek licht mogen verspreiden.

Amsterdam. K. Kuiper.

J. Drosinis, Het Liefdekruid; een roman van het land, vertaald door J. A Lambert-van der Kolf. Rotterdam, W. L. en J. Brusse. 1921.

Dit negende deeltje van de serie *Nieuwgrieksche romans en novelles* door de firma Brusse uitgegeven, wijkt minder af van de Westeuropese verhaaltrant dan Palamas', Karkavitsas' en Christovasilis' novelles, en het zal daarom aan Hollandse lezers misschien minder Grieks toeschijnen. Zij zullen herinnerd worden aan het romantisme van vóór 1880. Toch is ook deze roman voor wie niet bij uiterlikheden blijft stilstaan, een echt Helleens produkt; het conventionele van sommige gebeurtenissen vergeet men door de fijne karakteristiek van de personen, ook van de slechts even optredende, en wellicht nog meer door de liefde waarmee het Griekse landschap is getekend. De natuurbeschrijvingen dringen zich nooit op als proefjes die de auteur ons van zijn talent wilde geven; de personen zijn door hem altijd gezien tegen deze achtergrond.

De vertaling van Mevr. Lambert is uitmuntend. Een inleiding van een paar bladzijden en een enkele aantekening aan het slot zijn voldoende om het geheel begrijpelik te maken ook voor lezers die met Griekenland en de Grieken onbekend zijn.

Leiden. D. C. Hesseling.

A. Hillebrandt, Kalidasa. Ein Versuch zu seiner literarischen Würdigung. Breslau, Verlag von M. und H. Marcus. 1921. (Pr. Mk. 20).

Het ligt voor de hand dat een monographie over den Indischen dichter Kālidāsa bijna uitsluitend aan zijn werken zou zijn gewijd, terwijl hetgeen ons omtrent zijn leven is overgeleverd — niet meer dan een paar anecdoten zonder historische waarde — in enkele bladzijden kon worden samengevat. Wij mogen ons reeds gelukkig achten dat, dank vooral aan het archaeologisch onderzoek, thans met voldoende zekerheid is uitgemaakt, in welken tijd ongeveer Kālidāsa moet hebben geleefd. Toen Sir William Jones door zijn *Sacontalá or the fatal ring* (1789) den roem van Kālidāsa ook in het Westen vestigde, kon hij niet anders dan, de inheemsche overlevering volgend, des dichters naam verbinden aan dien van zijn vorstelijken schutspatroon, Vikramāditya van Ujjayinī, die in de eerste eeuw vóór Chr. zou hebben geleefd „at a time when the Britons were as unlettered and unpolished as the army of Hanumat."

Christian Lassen noemt in zijn *Indische Alterthumskunde*² (1874) II, p. 1172 Kālidāsa terecht een tijdgenoot van de Gupta koningen Candragupta II en Kumaragupta, maar stelde dezen in de tweede helft der 3de eeuw. Reeds vroeger had Kern in het voorbericht zijner uitgave van de *Bṛhatsaṃhitā* (1864) er op gewezen dat de auteur van dit werk, Varāhamihira, in de eerste helft der 6de eeuw moet hebben geleefd. Aangezien nu zoowel Varāhamihira als Kālidāsa heeten te behooren tot „de negen juweelen" van het hof van Vikramāditya, meenden Albrecht Weber, Leopold von Schröder, e. a. [1]), dat Kālidāsa nu ook veilig in de 6de eeuw mocht worden gesteld.

Maar het bleek dat men zich te zeer had verlaten op de traditie: koning Vikramāditya van Ujjayinī met zijn „negen juweelen" moest worden verwezen naar het rijk der fabelen. Een steviger grondslag voor de kwestie van Kālidāsa's tijdsbepaling leverden eerst de uitkomsten van het epigraphisch onderzoek. Het was J. F. Fleet, die de tijdrekening van de Gupta dynastie vaststelde. Naast hem verdienen vooral de namen der Duitsche geleerden Bühler en Kielhorn met eere te worden genoemd. Laatstgenoemde wees op het merkwaardig slot van het in steen gehouwen lofdicht van Aihole, dat de daden van koning Pulikesin II van de Cālukya dynastie verheerlijkt. In het laatste vers wordt gezegd, dat Ravikīrti, de dichter dezer *praçasti*, den roem van Kālidāsa en Bhāravi evenaarde. Het inschrift van

[1]) Zie ook: Georg Huth, *Die Zeit des Kālidāsa. Inaugural-Dissertation.* Berlin 1890.

Digitized by Google

Aihole is gedateerd Çaka 556 (= A. D. 634—35). Dus gold omstreeks dezen tijd Kālidāsa reeds als één der grootste dichters van Indië.

Doch reeds in oudere inscripties vindt men duidelijke sporen van Kālidasa's invloed. Zoo bevat Vatsabhaṭṭi's lofgedicht op den Zonnetempel van Mandasor een vers, dat, zooals Bühler heeft aangetoond, moet zijn geïnspireerd door strofe 65 van den *Meghadūta*. Volgens Kielhorn zou in die zelfde *praçasti*, die gedateerd is in het Malava-jaar 529, d.i. A. D. 472, ook een vers uit den *Ṛtusaṃhārā* zijn nagevolgd.

Terwijl dus een *terminus ad quem* is vastgesteld, vinden wij in één van Kālidāsa's werken, den *Raghuvaṃça*, een gegeven waardoor ook naar den anderen kant een vrij zekere begrenzing wordt verkregen. In den *digvijaya* beschreven in den vierden zang (vs. 68) van dat gedicht spreekt Kālidāsa ook van de Hūṇa's, d.i. de Hunnen. Nu trokken dezen in 435 den Oxus over en het is moeilijk aan te nemen, dat hun naam lang te voren in Indië bekend is geweest. Een inschrift van A. D. 455 gewaagt van een overwinning op de Hunnen behaald door den Gupta koning Skandagupta.

Het mag dus thans wel als zeker worden beschouwd, dat Kālidāsa behoort tot de 5de eeuw, toen onder het bewind der Gupta dynastie Indië een tijdperk beleefde van grooten bloei van beeld- en letterkunst. Men heeft in zijn epische dichtwerken zinspelingen op vorsten uit deze dynastie meenen te zien.

In den *Kumārasambhava* zou hij de geboorte van den oorlogsgod hebben bezongen met het oog op de bijzondere vereering die deze van de zijde der Gupta's genoot. Bij den daarvoor reeds genoemden *digvijaya*, de verovering der wereld (d.w.z. Indië) door Rāma's voorvader Raghu, zou Kālidāsa hebben gedacht aan den historischen veroveringstocht van Samudragupta, waarvan ons een dichterlijk relaas is bewaard in de eulogie van Hariṣena gegrift op de zuil van Allahabad. Ik kan volstaan met te verwijzen naar het geschrift van Gawronski (*The Digvijaya of Raghu and some connected problems*, Krakau 1914—15), dat ook door Hillebrandt wordt aangehaald. Het spreekt van zelf dat zulke „zinspelingen" een groot element van onzekerheid bevatten. In elk geval is het niet onwaarschijnlijk, dat Kālidāsa de hofdichter is geweest van Candragupta II en van diens opvolger Kumāragupta. Eerstgenoemde draagt op sommige zijner munten den titel *Vikramāditya*. Zoo zou Kālidāsa dan toch aan het hof van een Vikramāditya hebben geleefd.

Nadat Hillebrandt in zijn tweede hoofdstuk ons den tijd van Kālidāsa, d.w.z. het tijdperk van de dynastie der Gupta's, heeft geschilderd als „eine Glanzzeit des Brahmanismus, eine Blüte von Wissenschaft und Kunst", gaat hij over tot een uitvoerige bespreking van des dichters afzonderlijke werken. Eerst behandelt hij de vier *kāvya's*: *Meghadūta*, *Kumārasaṃbhava*, *Raghuvaṃça* en *Ṛtusaṃhāra* (ook dit laatste gedicht meent Hillebrandt aan Kālidāsa te mogen toeschrijven) en daarna de drie tooneelstukken: *Mālavikāgnimitra*, *Çakuntalā* en *Vikramorvaçī*. De chronologische volgorde dezer werken vast te stellen is een hopelooze taak, waarvan de schr. terecht afziet. Wel is er op grond van den proloog voldoende aanleiding om aan te nemen dat de *Mālavikāgnimitra* het oudste van Kālidāsa's tooneelwerken is.

Van de *kāvya's* houdt Hillebrandt den *Raghuvaṃça* voor het laatste. Hij ziet daarin „die Spur eines alternden Geistes" en wijst op „die Neigung zum gelehrten Beiwerk, zur Einführung grammatischer, wenn auch sehr seltener Spielereien und scholiastischen Wissens". Die beeldspraak aan de regels der grammatica ontleend treft ons inderdaad als hoogst eigenaardig. In *Raghuv.* XI, 56 wordt het huwelijk van Rāma en Sītā vergeleken met de vereeniging van woordwortel en suffix. Een dergelijke vergelijking vindt men ook *Raghuv.* XII, 58.

Men doet echter m.i. verkeerd daarin een kenmerk van seniliteit te zien. Veeleer blijkt uit de aangehaalde verzen dat de grammatica in de Indische gedachtesfeer een geheel andere plaats innam dan bij ons, en dat men zich die wetenschap allerminst voorstelde als iets dors. Het was de verheven kennis, nauw verwant met die van den geopenbaarden Veda, waardoor de geheimzinnige beteekenis der woorden uit hun vorm en samenstel werd verklaard. Waarom zou een Indische dichter dan zijn beeldspraak niet ontleenen aan het *Çabdaçāstra* gelijk hij dat deed aan *Dharma-*, *Nīti-* en andere *çāstra's*. Een Indische spreuk (Böhtlingh's *Ind. Spr.* no. 3545) noemt in één adem „de spraakkunst die een sieraad is der rede" met de „lotusbloemen, die een sieraad zijn van het water" en de „vollemaan, die een sieraad is van den nacht". Men vergete niet dat Pāṇini de groote grammaticus, een *ṛṣi* wordt genoemd. In een bekende passage van de *Bhagavadgītā* (X, 33), waarin Kṛṣṇa als de pantheïstische godheid zich zelf verkondigt als de goddelijke ziel, de essentie, die in alle dingen huist, leest men ook: „van de letters ben ik de *a* en van de samenstellingen ben ik de *dvandva* (de copulatieve samenstelling)". Richard Garbe (*Die Bhagavadgītā*, p. 117, n. 1) geeft m.i. blijk van gebrek aan inzicht, wanneer hij bedoeld vers „mit der gräulichen Geschmacklosigkeit der ersten Zeile" voor een late interpolatie houdt. In het oude Indië was dichterschap nu eenmaal onafscheidelijk verbonden met letterkundige geleerdheid.

Het derde gedeelte van Hillebrandt's werk over Kālidāsa geeft ons, wat door den bijtitel wordt aangeduid als „ein Versuch zu seiner literarischen Würdigung." Daartoe behandelt hij in een zevental hoofdstukken: „Kālidasa's Quellen" (de beide oude heldendichten, Açvaghoṣa, Bhāsa en misschien Hariṣena), „Kālidāsa als Kunstdichter", „Der Vergleich bei Kālidāsa", „Humor bei Kālidāsa (waarbij vooral de *vidūṣaka* der tooneelstukken ter sprake komt), „Die Naturempfindung bei Kālidāsa", „Kālidāsa's Philosophie und Glaube", en „Das Gebet bei Kālidāsa". Deze hoofdstukken waren gedeeltelijk vroeger reeds afzonderlijk verschenen. Ten slotte geeft schr. vijftien pagina's aanteekeningen, grootendeels van bibliografischen aard, waarbij hij blijk geeft van volkomen vertrouwd te zijn met de zeer uitvoerige litteratuur die reeds over zijn onderwerp bestond.

De algemeene beschouwingen, die Hillebrandt over Kālidāsa ten beste geeft, getuigen m.i. van een zeer juiste waardeering der eigenaardige verdiensten van den grooten dichter. Zijn oordeel wordt in de volgende zinnen samengevat (p. 26): „Er [Kālidāsa] bewegte sich in den gegebenen Formen der indischen Weltanschauung und wich nicht von dem durch Sitte und Gesetz vorgezeichneten Pfade des Brahmanismus ab, um dessen Gedanken und Regeln seine zarte und stimmungsvolle Poesie ihre

Digitized by Google

Kränze wand. Er verstand aber in den Formen des Kunstausdruckes weise Masz zu halten und hat sich zu den Wunderlichkeiten und Verstiegenheiten, die später, und vielleicht auch schon zu seiner Zeit, die Form über den Inhalt stellten, nicht fortreiszen lassen, ohne darum zu verabsäumen, dem entwickelten Formgefühl der Kenner der Poetik gerecht zu werden."

Kan ik mij dus met schr.'s beschouwingen over Kālidāsa in het algemeen zeer goed vereenigen, zoo mag in deze aankondiging toch niet worden verzwegen, dat het hier beoordeelde werk een grooter aantal kleine onnauwkeurigheden (deels blijkbaar drukfouten) bevat, dan wij juist in Duitsche geestesproducten gewoon zijn te verwachten. Maar vergeten wij niet dat Breslau, waar Hillebrandt reeds zooveel jaren met eere de indologie vertegenwoordigt, in de huidige tijdsomstandigheden zeker allerminst het geschiktste oord is voor rustige concentratie op wetenschappelijken arbeid.

Zoo is op blz. 13, l. 23 *Rāmas* blijkbaar een verschrijving voor *Raghus*. Op blz. 45 schijnt „die Zeremonie der Haarfrisur" mij een ietwat vreemde aanduiding van het sacrament, dat in het Sanskrit *caulakarman* wordt genoemd. Is *frisur* misschien een drukfout voor *tonsur*? Het woord „suikerriet" wordt op blz. 46 ten onrechte met *ikṣvāku* weergegeven[1]). Of er etymologisch verband bestaat tusschen *ikṣu* (suikerriet) en *ikṣvāku*, waag ik niet te beoordeelen. Maar in elk geval wordt met het laatstgenoemde woord een soort augurk of komkommer aangeduid. Dat het tevens als eigennaam den stamvader van het doorluchte koningshuis van Ayodhyā aanduidt (heet niet zelfs Buddha een afstammeling van Okkāka?), is wellicht uit totemisme te verklaren.

De *svayaṃvara* van Indumatī, in den *Raghuvaṃça* beschreven, heeft niet te Ayodhyā plaats (blz. 51), maar in de hoofdstad van Vidarbha. Op dezelfde blz. staat *Anurūpa*, waar de tekst (VI, 37) *Anūpa* heeft. Op blz. 57 is *Mithilī* blijkbaar een drukfout voor *Mithilā* en op blz. 108 leze men *bhujalatām*. Op blz. 123 wordt *sullamaṃsabhūüttho āhāro* („aan het braadspit gebraden vleesch") minder juist weergegeven met „ganz heiszes Fleisch." Ook de vertaling „Pomadenkopf" voor Prākrit *kassa bi tabassiṇo iṅgudītellamissacikkaṇasīsassa* (Çāk., ed. Böhtlingk, p. 26, l. 6.) komt mij minder gelukkig voor.

Ook in de „Anmerkungen" trof ik enkele onnauwkeurigheden aan. In Anm. 61 kan de verwijzing naar V. A. Smith niet juist zijn, want op de aangehaalde blz. 36 vlgg. wordt niet de bouwkunst van het Gupta tijdperk, maar de Dravidische tempelstijl behandeld. In Anm. 80 (p. 156) wordt het Sanskrit vers niet geheel correct weergegeven. In den tweeden *pāda* is na *kavitā* het woord *svayaṃ* weggevallen, terwijl in den derden te lezen is *yāsūtāmarasiṃhamāghadhanikān*. In dezen vorm althans vind ik het vers bij Cowell (*J. R. A. S.* 1883). Sir William Jones, die er het eerst de aandacht op vestigde in het voorbericht zijner *Çakuntalā*-vertaling, kende het blijkbaar in eenigszins afwijkende lezing, wat betreft de namen der in den vierden *pāda* genoemde dichters. In Hillebrandt's weergave (blz. 27) leze men „Amarasiṃha, Magha und Dhanika". Het slotwoord van den laatsten *pāda* is natuurlijk *nāçritā*.]

Op blz. 163 (noot 169) leze men *sarvasvam*. Naar aanleiding van een plaats in den *Raghuvaṃça*. (IV, 67) wordt in de aanteekeningen (36 en 102) tweemaal verwezen naar Monmohun Chakravarti (*J. R. A. S.* 1904, p. 159), die de aldaar genoemde saffraan in verband brengt met Kashmir. Dat de saffraan een typisch product is van dat bergland is wel bekend. Kalhaṇa noemt reeds in den aanvang van zijn *Rājataraṅgiṇī* „geleerdheid, hooge huizen, saffraan, ijswater en druiven" als de vijf zaken, die — „zelfs in den hemel moeilijk te krijgen" — eigen waren aan zijn vaderland. De door Hillebrandt aangehaalde Bengaalsche geleerde vergist zich echter, wanneer hij beweert dat saffraan *slechts* in Kashmir groeit. Het medische woordenboek *Bhāvaprakāça*, aangehaald bij B.R. *i.v. kunkuma*, beschrijft drie soorten saffraan, waarvan de eerste en beste uit Kashmir komt, de tweede en middelmatige uit Bāhlīka (d.i. Bactrië, Balkh[1]) en de derde en minste uit Perzië. Heeft dus Kālidāsa in *Ragh* IV, 67 een werkelijke militaire expeditie van één der Gupta vorsten op het oog gehad, dan zou men ook aan Bāhlīka kunnen denken, dat immers genoemd wordt in de bekende inscriptie op de IJzeren Zuil van Dehli. Maar de vermelding van den Indus past bij Bactrië evenmin als bij Kashmir, tenzij men aan den Sind, de zijrivier van de Jehlam (Vitastā) zou willen denken. Dat deze weinig bekende rivier en niet de Sindhu bij uitnemendheid, d.w.z. de Indus, door Kālidāsa bedoeld zou zijn, is echter hoogst onwaarschijnlijk. Onze slotsom is dat, hoewel de dichter in zijn *digvijaya* een merkwaardige geographische kennis van Indië ten toon spreidt, men toch de nauwkeurigheid zijner gegevens niet moet overschatten.

In het weergeven van Indische namen volgt schr. niet de onder oriëntalisten gebruikelijke transscriptie, maar doet zekere concessies aan het Duitsche spellingssysteem. Hij houdt daarbij terecht rekening met den lezerskring, voor wien zijn boek is bestemd. Echter komt het mij voor, dat de in Duitschland niet ongewone populaire transscriptie der Sanskrit palatalen *c* en *j* door *tsch* en *dsch* verwerpelijk is, aangezien zij niet alleen omslachtig is (voor Ujjayinī komt men tot een wanstaltigen vorm Udschdschayinī! Hillebrandt schrijft blz. 113 Udschayinī met verwaarloozing der verdubbeling van de consonant), maar bovendien de Indische klankwaarde zeer gebrekkig weergeeft. Ware niet in populaire werken *tj* en *dj* te verkiezen? De spelling Dschumna (blz. 23) is bepaald onjuist met het oog op den eersten klinker, die niet door *u* maar door *a* is weer te geven. Ook op Duitsche landkaarten vindt men dien wanvorm (ontstaan uit een misverstaan van het Engelsche *Jumna*), die dan weer in Nederlandsche atlassen somtijds wordt overgenomen als Djoemna of iets dergelijksch! De juiste vorm is Djamna (Skt. *Yamunā*).

Hillebrandt (blz. 23) noemt het dier, waarop de riviergodin Ganga wordt afgebeeld een dolfijn en volgt daarbij het Petersburgsch Woordenboek. De *makara* is echter in zijn oorsprong ongetwijfeld de krokodil, hoewel de phantasie zoowel der Indische beeldhouwers als dichters

[1]) Misschien wil schr. er alleen de aandacht op vestigen, dat Kālidāsa door de vermelding van *ikṣu* mogelijk een zinspeling op Iksvāku heeft bedoeld. Vgl. Th. Bloch, *Z.D.M.G.* LXII, pp. 67, vlgg.

[1]) Vgl. Albrecht Weber, *Ueber Bāhli, Bāhlika. Sitzungsber. der kön. preuss. Ak. der Wissensch.* XLVII (1892), p. 990, waaronder de beteekenissen van *Bāhlika* ook „saffraan" wordt vermeld.

Digitized by Google

dat dier tot onherkenbaar wordens toe heeft vervormd. Het is hier niet de plaats daarop nader in te gaan.

Moge de lijst van *Corrigenda*, die ik hier aanbied door den schr. nog eens kunnen worden benut voor een tweede uitgaaf van zijn werk. Dat het vlot geschreven boek in des schr.'s vaderland vele lezers zal vinden, mag met recht worden verwacht. Sedert de dagen van Goethe heeft Kālidāsa's roem zich in Duitschland gehandhaafd, getuige het groote aantal Duitsche vertalingen en bewerkingen van zijn meesterwerk, de Çakuntalā.

Leiden. J. Ph. Vogel.

Joost van den Vondel, Adam in Ballingschap. Met inl. en aant. van Drs. A. Saalborn. (Zonnebloem-boekjes no 19—20). Apeldoorn, N. V. Uitg. Mij „De Zonnebloem". 1920.

Voor deze zonnige, want inderdaad fraaie en bekoorlijke reeks heeft de doctorandus A. Saalborn Vondels Adam bewerkt, die, zonder eenige rethoriek, de zonnebloem van heel Nederlands letterkundigen tuin mag heeten. Wie daaraan mocht twijfelen — er is immers zèlfs aan de koninklijke hoogheid van Vondels dichtkunst getwijfeld — late zich beleeren door den inleider, dien hij aan den drempel van deze uitgave ontmoet, den heer Saalborn. Zonder „wetenschappelijke pretenties" (bl. 23) biedt hij zijn liefdevolle bewerking van der treurspelen treurspel al degenen, die werkelijk naar iets heel bizonders uitzien, aan; maar zijn indringen in Vondels geest, zijn besef, gevoel en genot van deze ongeëvenaard hooge dichtkunst is er te weldadiger om. Het doet werkelijk een mensch goed, na allerlei filologie en historische detailleering over Vondels werk en Vondels leven doorvost te hebben, eindelijk weer eens iemand te ontmoeten, die er rond voor uit komt, dat bij zóó'n dichter toch de schoonheid, de poëzie het eigenlijke is. De heer Saalborn bewondert en bemint Vondel; hij geniet hem zooals iemand van de natuur geniet, en hij juicht zijn liefde en genot zoo eerlijk als een kind op 't papier. Inderdaad: dat doet goed en 't werkt aanstekelijk. Zoo'n uitroep als waarmee hier de inleiding besloten wordt:

„O, hebt hem lief, onzen Joost van den Vondel.
Ge kunt niet anders, als ge hem hebt leeren kennen!"

ontroert als een hartekreet en klinkt overtuigender dan het geleerdste betoog.

Ook is de inleider, blijkbaar nog jong, geen blind enthusiast. Zoowel uit zijn fraaie voorrede als uit zijn sobere, maar kundige noten blijkt duidelijk, dat hij het drama ter dege bestudeerd heeft. En al geeft hij den brui van alle literatuur-vergelijkende geleerddoenerij: inzichtig stelt hij een zeer merkwaardigen passus uit de Erste Bliscap van Maria voorop, om Vondels middeleeuwsch mysterie-speligen geest helder te belichten. Ook wat hij opmerkt over Vondels drie kulturenomvattende grootheid (bijbelsch, heidensch, christelijk), welke bij andere werelddichters niet zóó te vinden is, lijkt me uitstekend gezien.

Het smaakvol verzorgd boekje is met enkele prenten gesierd, o.a. Vondels mooi portret door Flinck en foto's naar de *Adam*-opvoering van Royaards. Bij bl. 48, noot 1 merk ik op, dat naam en persoon van Asmodé wel niet voorkomt in den *Staten*bijbel, maar wel in de Vulgaat (Tobias III, 8), welke de katholieke dichter gebruikte. 't Is jammer, dat de mooie uitgaaf door te veel drukfouten schade leed.

Huissen. B. H. Molkenboer O. P.

D. K. Bornhausen, Pascal. Basel, Fr. Reinhardt. 1920.

Dit geschrift, met de ietwat pronkerige opdracht: „Der hochwürdigen theologischen Fakultät Heidelberg ihrem weltweiten Wirken" versierd, is voor den Hollandschen lezer van weinig belang, omdat het niet veel nieuws brengt. De schrijver stelde zich ten doel „een erste historisch-critische biografie van Pascal" (nog eerdere dan deze eerste als: H. Reuchlin, Pascal's Leben und der Geist seiner Schriften, 1840 en J. G. Dreydorff, Pascal, sein Leben und Kämpfe, 1870, gaat hij zwijgend voorbij) te schrijven. Die levensschets zelf is kort: het grootste deel van het 285 pagina's dikke boek, wordt in beslag genomen door uitnemend geslaagde, geannoteerde Duitsche vertalingen van Pascal's kleinere geschriften. De titel „Pascal" belooft te veel, omdat hij een volledige uitbeelding van zijn leven en werken doet verwachten en de schrijver betuigt trouwens dat hij zijn landgenooten den grooten godsdienstigen denker wil doen kennen. Maar van Pascal's hoofdwerken de *Lettres Provinciales* en de *Pensées*, wordt zoo goed als niets gezegd, tenminste in vergelijking met de lange uitweidingen over de andere geschriften. De oningewijde lezer maakt zich daardoor een verkeerde voorstelling van de eigenlijke beteekenis van dezen denker; immers de *Provinciales* zijn meesterstukjes van dialectiek en stijl, maar van de diepte van Pascal's philosophie krijgt men slechts een juist begrip door het bestudeeren der *Pensées*. Voortdurend treffen allerlei wanverhoudingen in deze studie: zoo ook de lange uiteenzetting over de juiste dateering van de verhandeling over *l'Esprit géométrique*, terwijl het veel interessanter probleem, of Pascal werkelijk de *Discours sur les Passions de l'Amour* geschreven heeft, niet wordt gesteld; de schrijver zegt alleen dat twijfelen aan de authenticiteit er van weinig recht van bestaan heeft en licht dit oordeel verder niet toe. Lang niet alle critici zijn dit echter met hem eens.

Zeer thuis in de bibliografie van zijn onderwerp is prof. Bornhausen blijkbaar niet. Dit verschaft hem het genoegen om het als een voorbeeld van Duitschland's „Weitherzigkeit" te roemen, dat daar, in den loop der jaren, vertalingen van Pascal's werken zijn verschenen! Het feit dat er, lang voor de Duitsche, reeds Engelsche en Hollandsche vertalingen van de *Pensées* waren en er sinds vele jaren Amerikaansche, Spaansche, Italiaansche, Deensche en Hollandsche overzettingen van de *Provinciales* bestaan, maakt het minder opmerkelijk dat Duitschland óók zijn aandacht aan dien denker heeft willen wijden. Vreemd doet het volgende zinnetje in de voorrede aan: „Het is voorzeker de vraag of een Duitsche kritische Pensées-uitgave, die het, in de Fransche navorschingen veelvuldig versnipperde, verzamelde en voor de verklaring der *Gedachten* gebruikte, niet een behoefte zou zijn." Alsof er slechts een Duitscher noodig is om orde in den chaos te doen verschijnen en alsof die een meer wetenschappelijke rangschikking en verklaring der *Pensées* zou kunnen verschaffen dan bereikt is in de werkelijk schitterende uitgave van Brunschvicg, Boutroux en Gazier, de groote Fransche Pascalkenners! Het handschrift der *Gedachten* bestaat, zooals men weet, uit een verzameling losse aanteekeningen; aanwijzingen omtrent het plan van het boek waarvoor Pascal ze bestemde, zijn nagenoeg niet aanwezig; men kan er alleen naar gissen. *Elke* rangschikking (zelfs een

Digitized by Google

Duitsche!) blijft dus willekeurig en gebrekkig: niemand kan zeggen hoe Pascal zijn ideeën nader uitgewerkt en wellicht gewijzigd zou hebben in de Apologie van den Christelijken godsdienst die hij zich voorgenomen had te schrijven. In bovengenoemde levensschets neemt prof. Bornhausen er genoegen mee om na te schrijven wat Brunschvicg en Strowski, die hij onophoudelijk citeert (vooral het bekende werk van den laatstgenoemde *Pascal et son temps*), van Pascal's leven, denkwijze en historische beteekenis verteld hebben, zoodat het boek geen nieuwe gezichtspunten opent. De eigen inzichten van den schrijver, die men hier en daar vindt, verhoogen meestal niet de waarde er van, bijv. als hij verkondigt dat blinkend egoïsme, zonder echt geloof aan iets van werkelijke waarde, de karakteristiek is van den Franschen geest (p. 70). — Is de Fransche geest, zooals hij zich uit in Frankrijk's letterkunde, niet juist bij uitstek altruïstisch? Kan men zich een land denken waar de groote mannen er meer naar streven leiders en voorlichters der menschheid te zijn dan dat waar het klooster Port Royal gestaan heeft, waar een Bossuet predikte, de Encyclopedisten de sociale deugden verheerlijkten, een Voltaire streed voor de verdraagzaamheid en Rousseau hartstochtelijk zijn idealen verkondigde .... om slechts enkele namen te noemen?

Akelig dun, in letterlijken en figuurlijken zin, is het, uit één pagina bestaande hoofdstuk „Pascal's zending", waarmee het boek besluit en dat uit een vergezochte parallel bestaat tusschen den Gallischen veldheer Vercingetorix en Pascal (omdat het stadje Clermont-Ferrand toevallig herinneringen aan beide mannen draagt!) — een parallel die alleen moet dienen om het geschrift met een hatelijke beschouwing, die bovendien eenigszins verward is, over het streven van het Fransche volk te doen eindigen.

Dit alles neemt niet weg, dat de vertalingen, waaruit dit werk grootendeels bestaat, uitstekend verzorgd zijn en de Duitsche lezers, voor wie de origineele tekst ontoegankelijk is, daardoor kennis kunnen maken met de zeer belangrijke kleinere geschriften van Pascal.

Leiden. C. Serrurier.

Alice Brenot, Recherches sur l'éphébie attique et en particulier sur la date de l'institution. (Bibliothèque de l'école des hautes études, sciences historiques et philologiques, fasc. 229). Paris, Champion. 1920. (Pr. fr. 9.50).

Voor zoover ik weet, wordt de instelling der *ἐφηβία* te Athene algemeen op kort na 338 gesteld. Tot die slotsom komt ook Mlle Brenot in haar aan M. Havet gewijde studie. Zij gaat na, dat het instituut nog niet bestond in het midden van de 4e eeuw, waarbij zij er op wijst, dat het woord *ἔφηβος* gebruikt werd, voordat het de technische beteekenis had, die zij bedoelt en legt uit, dat een instelling als de *ἐφηβία*, een soort staand leger, niet past in den geest der Atheners van den bloeitijd. Dit laatste is de vraag. Waarom zou een jong Athener zich wel te paard en niet te voet mogen oefenen, waarom wel te paard en niet te voet mogen deelnemen aan feestelijke optochten? Maar in deze opmerking zie men geen bestrijding van haar conclusie. Als inleiding vertaalt en bespreekt Schr. c 42 van Arist. *Ἀθ. Πολ.*

In het tweede gedeelte behandelt zij de door Foucart in B C H XIII p. 253 gepubliceerde inscriptie ter eere van de epheben der phyle Kekropis van 334/3, voorts den eed, den dienst, de opzieners der epheben en den politieken toestand van Athene in 339. Men vraagt zich af, of Mlle Breton werkelijk geen kennis genomen heeft van het artikel van Thalheim in Pauly-Wissowa en of ze van Ziebarths Aus dem griechischen Schulwesen niets gelezen heeft dan de aanhaling op p. 41. Nieuws bevat het werkje niet, trouwens het onderwerp is niet zeer dankbaar. Enkele drukfouten en verschrijvingen zouden vermeden zijn, als een vriend of vriendin de drukproeven had gelezen.

den Haag. E. van Hille.

H. Diels, Antike Technik. Sieben Vorträge. Zweite, erweiterte Auflage. Leipzig, Teubner. 1920. (Pr. M. 9 + 60 %).

De tweede uitgave van het frisch geschreven werkje van Diels [1]) is uitgebreid met een hoofdstuk over het antieke uurwerk, dat een derde gedeelte van het geheele geschrift beslaat. Weer is de lezer tegenwoordig bij de studie van den technisch aangelegden philoloog en hij krijgt in het laboratorium een heldere verklaring van vernuftige en curieuse tijdmeters uit de oudheid. Tegenover de grootere volledigheid van een handboek zooals van Neuburger, staat de tinteling van oorspronkelijkheid in de studies van Diels.

Dat de 6 eerste hoofdstukken niet onveranderd zijn herdrukt, spreekt bij een zoo stoer werker van zelf. Van de zeer talrijke wijzigingen en toevoegingen zijn eenige der voornaamste: op pag. 18, 22, 92 vindt men literatuur uit de laatste jaren over het antieke oorlogswezen; naast plaat I is de vertaling gevoegd, evenals elders bij moeilijke teksten; pag. 25 getallenmystiek bij moderne psychologen wordt op de kaak gesteld; pag. 31—33 uitweiding over het geringe aanzien van den technicus in de oudheid; pag. 74 vergelijkt geheimschrift uit den laatsten oorlog, zooals pag. 99 de wederopstanding van den onager vermeldt; pag. 101—103 een vondst in Emporion verbetert onze kennis van de katapult; pag. 128—130 handelt over den pseudo-Demokritos: Bolos; dat diens chemie een mystiek karakter droeg, wordt volgehouden in een polemiek, pag. 133—138; pag. 154: een der smedende Eroten in het huis der Vettii bedient den blaasbalg. Van de nieuwe *afbeeldingen* is te vermelden: plaat VIII een groot pistool voor Grieksch vuur, uit een handschrift van de 11de eeuw; pag. 23 een eenvoudige schets, die de beteekenis van *palintonon* verduidelijkt.

Het nieuwe hoofdstuk begint met de invoering van den *gnomon* (schaduwwijzer) uit Babylon in Griekenland. Het verbeterde zonne-uurwerk hield rekening met den wisselenden stand der zon in de jaargetijden en met de groote verschillen der uren, de lange daguren en korte nachturen in den zomer, en omgekeerd in den winter. Dit leidt tot merkwaardige figuren op de wijzerplaat, o. a. bij het spinnewebuurwerk en bij het dubbelebijl- of zwaluwstaartuurwerk. Verstelbare reisuurwerken moest men bij elke waarneming regelen naar de geographische breedte. Van de klepsydra worden 2 soorten onderscheiden: gewoonlijk wees deze een tijdruimte door het wegvloeien van water; in de oasen van Afrika is sinds de oudheid een klepsydra in gebruik, die zich langzaam vult. De fluitende wekker van Plato, waartoe Diels

[1]) 1ste uitgave zie *Museum* 1918 p. 160.

Digitized by Google

uit Athenaeus meent te mogen besluiten, wordt door een teekening geïllustreerd. Ktesibios heeft een mechanisch uurwerk uitgevonden, waarvan de wijzer zich geleidelijk verplaatste naarmate de dag- en nachturen langer of korter werden. Een te Salzburg gevonden fragment van een bronzen wijzerplaat waarop teekens van de dierenriem zijn gegraveerd, gaf aan Diels voldoende aanwijzing om dit astronomische uurwerk door water gedreven te reconstrueeren.

Kunstig en vermakelijk was het groote automatenuurwerk in Gaza met vleugelklappende adelaars, een gongslaanden en een pijlschietenden Herakles, e tutti quanti. Ook in dit nieuwe hoofdstuk volgt de schrijver de verdere ontwikkelingsgeschiedenis van het automatenuurwerk tot in onzen tijd; het wonderuurwerk in Straatsburg (vervaardigd in 1838—42), dat gedurende 25804 jaar geen correctie noodig heeft bij het aanwijzen van astronomische verschijnselen en kerkelijke feesten, is principieel niets nieuws. Dat veel van het nieuwe een erfenis is der oudheid, is het thema van het boekje, waarmee het ook wordt besloten.

Utrecht. G. van Hoorn.

G. A. S. Snijder, De forma matris cum infante sedentis apud antiquos. (Utrechtsche diss.)

Een archaeologische dissertatie is en blijft in Nederland een zeldzaamheid, en met blijdschap heb ik dus kennis genomen van het boekje van Dr. Snijders, dat er zoo smakelijk uitziet in zijn roode kaftje, met den quasi-antieken titel, zijn keurigen Weenschen druk en zijn bescheiden, maar voldoende plaatje.

De schrijver verontschuldigt zich om zijn onderwerp, voor ietwat barbaarsch latijn, maar is vlot te lezen, wat van alle hedendaagsch latijn niet gelden mag.

Hij behandelt zijn onderwerp in korte, goed ingedeelde hoofdstukken, uitvoerig zonder breedsprakigheid. Hij zou anders bezwaarlijk in zijn kort bestek het beeld der moeder, zittende met het kind, van de voor-Grieksche tijden af tot vroeg-christelijke hebben kunnen nagaan.

Bij de bescheiden plaats, die deze moeder (die vaak maar de min is) bij de ouden inneemt, komt het mij voor, dat de laatste hoofdstukken de belangrijkste zijn, daar het toch schijnt te blijken, dat de christelijke ikonographie, ook in deze, niet zonder invloed van heidensche voorloopers is gebleven, van hoeveel grooter beteekenis ook de Moedermaagd met het Kindeke voor de Christelijke kunst is geworden.

Amsterdam. J. Six.

J. de Zwaan, Imperialisme van den oud-christelijken geest. Haarlem, De Erven F. Bohn. 1919.

Dit boek van den bekenden Groningschen hoogleeraar bevat, na eene Voorrede, negen hoofdstukken over „Geloof en Geschiedenis" p. 1 — 45, „Jezus tusschen verleden en toekomst" p. 47 — 104, „De moeilijkheden der Joodsche Christenheid" p. 105—148, „Paulus' levenswerk" p. 149— 191, „Christendom, staat en maatschappij" p. 193—226, „De wording der oudste vormen van kerkelijke organizatie" p. 227—281, „Concentratie tegenover oud en nieuw", p. 283—323 „„Christelijk verweer en aanval" p. 325—354, „Kerk en kerkleer, opgenomen in de antieke wereld" p. 355—390.

De schrijver betoogt, dat het historische Christendom uitteraard imperialistisch is in den geestelijken zin van dit woord, dat het steeds zijn „absoluutheid "heeft gehandhaafd en de „normativiteit" van Jezus Christus gepredikt, p. 39 vlg. f.f. Hijzelf is geneigd van Jezus te spreken „als de hoogste historische realizatie van de persoonlijkheid-vormende Dominant", p. 104. Voorts zet hij nader uiteen, hoe het Joodsche Christendom, dat geen secte wezen, maar het volk bekeeren wilde, p. 122, geleidelijk uitsterven moest, Paulus daarentegen Jezus' gezag in zulk een vorm heeft uitgedrukt, dat de weerstand der antieke voorstellingswereld gebroken kon worden, p. 191 f.f. De Romeinsche staat stond uit ter aard vijandig tegenover het Christendom, maar had toch redenen, om van lieverlede, over het geheel, meer humaan op te treden, p. 214 f.f. De oudchristelijke gemeente werd aan 't eind van eene zekere ontwikkeling, een monarchaal geregeerd lichaam p. 244 vlg. Ten gevolge van de vastere organisatie der kerk werden visionnaire dwepers als Montanus en „gnostieke" hervormers als Marcion, uitgestooten. Tertullianus leerde de Westersche Christenheid Latijn „lezen en spreken", p. 354 f.f. Clemens van Alexandrië ontwikkelde zijn logosleer om „Grieksche zielen te overtuigen van de redelijkheid van zijn Christendom", p. 367 f.f. Met de gedachten van Origenes, den vader der Christelijke dogmatici „forceerde de kerk de poorten der antieke cultuur" p. 384 f.f. Het werk besluit met eene beschouwing over Athanasius, p. 388 vlgg.

Dit boek is ook voor dengene, die een ander standpunt dan de schrijver inneemt, hoogst lezenswaardig. Prof. de Zwaan bespreekt theorieën van beroemde theologen als Bousset, Harnack, Kirn en haalt ook uit minder bekende antieke bronnen interessante gegevens aan. Uitnemend verstaat hij de kunst, leeken aangaande de meest ingewikkelde historische vraagstukken op leerrijke en onderhoudende wijze in te lichten. Hij plaatst ook in dit werk het Christendom in de lijst van zijn tijd. Gaat het over de prediking van Jezus, dan haalt hij uitspraken van toenmalige Rabbijnen aan, die er in zekeren zin eene parallel mee vormen p. 61 vlgg. Bij de behandeling van de moeilijke vraag, hoe de oud-Christelijke organisatie zich vormde, vernemen wij tevens een en ander over het vereenigingsleven bij de Joden, Grieken en Romeinen dier dagen p. 230—244. Sprekende over de apologeten geeft hij ons meteen een aardig kijkje op zekere religieuze voorstellingen bij Plutarchus p. 342 vlgg. De schrijver bezit voorts niet slechts groote kennis, maar ook kijk op het praktische leven en gevoel. Treffend schetst hij bijv. de bezwaren, die de opvatting van het huwelijk in I Cor. VII in zekere kringen moesten veroorzaken p. 201. Aangrijpend is de beschrijving van het wereldbeeld zooals wij het ons vormen en van dat der antieke wetenschap, p. 328 vlgg. Het best geslaagde echter van heel dit werk is o.i. de reproductie van Origenes' systeem „misschien het grootste epos, dat ooit geschapen is door die poëtische gaven, welke het dogmatische denken eischt", p. 369.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

A. M. Brouwer, Schets der Kerkgeschiedenis in Tabellen. Groningen-Den Haag. J. B. Wolters. 1920. (Pr. gecart. f 2.90).

De heer Dr. A. M. Brouwer, rector der Ned. Zendingsschool te Oegstgeest bij Leiden, thans kerkelijk hooglee -

Digitized by Google

raar te Utrecht, heeft aan de hand van Karl Heussi's bekend „Kompendium der Kirchengeschichte (dritte Auflage") in deze schets, die in vrij groot, atlas-formaat, is uitgegeven, overzichtelijk de kerkgeschiedenis tot op den huidigen dag toe, behandeld. Het geleidelijk ontstaan der verhoudingen is eenerzijds geteekend, anderzijds is de invloed van personen in het licht gesteld. De schrijver heeft niet alleen feiten afgedrukt, maar ook de ontwikkeling van de dogmengeschiedenis en het kerkelijk leven aangestipt, en vooral ook aan de geschiedenis van Nederland na de Hervorming een ruime plaats gegeven. Zoo vindt men bijv. voor het Oudste Christendom in tabellen naast elkaar: Uitwendige geschiedenis — Leerontwikkeling — Kerkvorming — Christelijk Leven en Eeredienst. Voor den Hervormingstijd: Uitbreiding van het Christendom (feitelijk: Zendingsgeschiedenis in hoofdlijnen, welke rubriek door de geheele schets heenloopt) — Hervorming door het Protestantisme — De Nederlanden — Protestantsche Theologie — Roomsch-Katholieke kerk. Bij iedere richting of persoon is het karakteristieke in eenige pittige opmerkingen aangeduid. Het gebruik van verschillende letter is terecht met soberheid toegepast, zoodat het oog niet door de afwisseling wordt vermoeid; het vele wit om en onder de bladzijden had voor eenige hoofdlitteratuur kunnen worden gebruikt. Deze Schets zal aan leeraren van christelijke gymnasiën, hoogere burgerscholen en normaalscholen goede diensten bij hun onderwijs kunnen bewijzen, en studenten zullen haar bij de repetitie voor het examen kunnen gebruiken. Natuurlijk vindt men hier slechts een geraamte van dorre beenderen, doch een van superieure kwaliteit, waarom het vleesch zal moeten worden gelegd, en waarin door persoonlijke bezieling geest zal moeten worden geblazen, opdat het levend worde, op zijn voeten sta, en leven wekke ook in onzen tijd.

Leiden. A. Eekhof.

SCHOOLBOEKEN.

J. Kooistra en J. H. Schutt, Eenvoudige Engelsche spraakkunst. Deel I en II. Groningen, Wolters. (Pr. per deeltje f 0.90).

Hoewel de schrijvers in de voorrede mededeelen, dat de Grammatica uitsluitend middel en geen doel is geweest, hebben zij toch door vele en gelukkige voorbeelden getracht den leerlingen een duidelijk inzicht te geven in de verschillende eigenaardigheden der Eng. Grammatica. Jammer dat de uitleg daarbij wel eens wat te onvoldoende blijkt. Zoo b.v.b. Deel II bl. 8, de vage aanduiding: „Should is used to express uncertainty". Vooral op een Gymnasium waar men er naar streeft het gebruik van de modi zoo duidelijk mogelijk te maken, vind ik het wel een erg slordige manier van onderricht in Grammatica om dergelijke vage algemeenheden te zeggen; alsof een onzekerheid in 't algemeen maar door should wordt uitgedrukt.

't Volgende is ook niet gelukkig gezegd: p. 9 (D. II) In compound tenses we cannot use will.

De leerling zal bij zich zelf zeggen: „Is: *Will he do that?* dan geen compound tense?"

Overigens geven deze twee deeltjes juist wat we voor onze leerlingen moeten hebben.

Leiden. Chr. Kok.

J. Kooistra en J. H. Schutt, Oefeningen bij de Eenvoudige Engelsche Spraakkunst. Deel I en II. Groningen, Wolters. (Pr. f 0.90 en f 1.25).

Het moet gezegd worden, dat de leerlingen die deze twee boekjes hebben doorgewerkt, zeker een flinke hoeveelheid Engelsch idioom zullen hebben opgedaan.

En de bewerking van de stof is ook gelukkig. Hier hebben we voor de beginners wat ons nog ontbrak. Een Engelsche text en daarna een Hollandsche variant.

Daardoor zal de leerling tot het gebruik van werkelijk Engelsch komen en niet van het ongelukkig vertaald Hollandsch.

Alleen vraag ik mij af of wat minder phonetische transcriptie en wat minder Holl. vertaling daarnaast, niet een betere aansporing tot oplettendheid en begrijpen zouden zijn. En wanneer ik dan zie: „Schrijf deze zinnen over in phonetisch schrift en probeer het dan te lezen," dan geloof ik zeker dat de tijd nuttiger besteed kan worden. Buiten deze bezwaren vind ik het een cursus, waar ik ieder leeraar zou aanraden eens een proef mee te nemen.

Leiden. Chr. Kok.

H. G. de Maar, English Passages for Translation, for the use of higher forms in School and students. Deel I, II en III. Groningen, Wolters. 1921. (Pr. f 1.10 per deel).

Deze drie deeltjes bieden een rijke verzameling vertaaloefeningen aan, die zeker heel nuttig kan wezen, en er zeer aanlokkelijk uitziet, door de keurige bewerking.

Ik twijfel niet of de heer de Maar zal van zijn werk veel succes zien, vooral met het oog op de acte-examens. Maar ik vrees dat we nu op de H.B.S. evenals op sommige Gymnasia de ellendige gewoonte zullen krijgen om de leerlingen af te richten op schriftelijke vertalingen uit: „Extracts for Translation" en „Passages for Translation", inplaats van hen tot het lezen aan te zetten. En dan moesten zulke boeken door den censor verboden kunnen worden.

Leiden. Chr. Kok.

Canadian Born by Mrs. **Humphry Ward,** adapted and annotated for the use of Schools by **R. R. de Jong.** (Meulenhoff's English Library). 1920. (Pr. f 1.45).

Alweer een prachtig geschikt boekje voor onze scholen, bij de andere mooie collectie van de firma Meulenhoff. 't Beste bewijs dat het werk goed is, is zeker wel dat wanneer de leerlingen één van deze serie hebben gelezen, ze al heel gauw om een tweede vragen.

De verklaringen zijn eenvoudig en duidelijk, juist zooals onze begeerige lezers en lezeressen ze moeten hebben.

Leiden. Chr. Kok.

Shakespeare's Twelfth Night or What You will. Edited and annotated by **W. van Doorn.** (Meulenhoff's English Library).

De heer Van Dooren heeft, met de bewerking van dit stuk, een, voor onze scholen, zeer nuttig werk verricht. De vele en zeer eenvoudige aanteekeningen, brengen het stuk, dat anders voor onze leerlingen wat al te veel moeilijkheden biedt, behoorlijk binnen hun bereik.

Van harte hoop ik dat de bewerker het mag beleven dat Shakespeare voor de H.B.S.-scholieren nog wat anders wordt dan de schrijver van „Julius Caesar".

Leiden. Chr. Kok.

Digitized by Google

A House of Pomegranates, by **Oscar Wilde,** with explanatory notes by **S. C. Land.** Zwolle, W. E. J. Tjeenk Willink. (Stories and Sketches no. 24). (Pr. f 0.90).

Een werkelijk gelukkig idee van mejuffrouw Land om, behalve de gewone verkorte romans, nu eens iets van meer litteraire waarde aan de leerlingen te geven. Uitstekend als dit werkje van aanteekeningen is voorzien, hoop ik dat het veel tot ontwikkeling van de smaak onzer jongelui mag bijdragen.

Leiden. Chr. Kok.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

STICHTING—DE GOEJE.

1. Het bestuur der stichting verloor zijn lid Dr. K. Kuiper, die ontslag verzocht, en in wiens plaats de Koninklijke Akademie van Wetenschappen (Afd. Letterkunde) in Dec. 1920 benoemde Dr. J. J. Salverda de Grave. Het bestuur bestaat derhalve thans uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. T. J. de Boer, Dr. J. J. Salverda de Grave en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. Van de zes uitgaven der stichting zijn nog een aantal exemplaren over, welke bij den uitgever Brill te Leiden verkrijgbaar zijn en waarvan de opbrengt aan de stichting ten goede komt: no. 1, de photografische reproductie van het Leidsche handschrift van al-Buhturi's Hamâsah (1909), is verkrijgbaar voor f 96; no. 2, al-Mufaḍḍal's Kitâb al-Fâkhir, ed. C. A. Storey (1915), voor f 6; no. 3, Streitschrift des Gazâlî gegen die Bâtinijja-Sekte, door I. Goldziher (1916), voor f 4.50; no. 4, Bar Hebraeus' Book of the Dove together with some chapters from his Ethikon, door A. J. Wensinck (1919), voor f 4.50; no. 5, De opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen, door C. van Arendonk (1919), voor f 6; en no. 6, Die Richtungen der islamischen Koranauslegung, door I. Goldziher (1920), voor f 10.

3. Door de over eenige jaren te verdeelen kosten van dit laatste werk zijn de geldmiddelen der stichting voorloopig geheel in beslag genomen.

November 1921.

Bij de firma Martinus Nijhoff te 's-Gravenhage is verschenen een *Ontwerp voor een vereenvoudigde regeling van de spelling en van het grammatisch geslacht in het Nederlands,* aanwijzende in hoeverre die regeling van het stelsel van de Vries en te Winkel zou afwijken, door Prof. Dr. A. Kluyver en Prof. Dr. J. W. Muller. — In dit ontwerp, aangeboden aan de Minister van Onderwijs, is het voorgestelde systeem van spelling toegepast.

De Redaktie ontving de vijfde, herziene druk van wijlen Prof. van Gelder's *Leerboek der Oude Geschiedenis* (Groningen—den Haag, J. B. Wolters; pr. *f* 3.90). Deze nieuwe uitgave, verschenen na het overlijden van de schrijver, doch nog geheel door hem zelf verzorgd, onderscheidt zich van de vorige editie (gelijk Mej. Dr. J. M. van Gelder in een kort voorbericht meedeelt) o.a. door 't weglaten van de behandeling van het schrift bij Egyptenaren en Soemeriërs, door omwerking der geschiedenis van het oude Rome en door iets uitvoeriger bespreking van de slag bij Salamis en van de opkomst der Griekse schilderkunst.

Een derde, geheel herziene druk heeft het licht gezien van Dr. P. Hoekstra, *Blijspelen van Terentius* (met inleiding en aantekeningen, Haarlem, de Erven F. Bohn; eerste stuk: Andria, Heauton timoroumenos). De wijzigingen bestaan in het opnemen van een groter aantal pogingen om de tekst te verbeteren, en in het uitbreiden van inleiding en aantekeningen, de laatste vooral voor zover zij verklaring van moeilike plaatsen tot doel hebben. De prijs van dit eerste stuk is *f* 2.50.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Rheinisches Museum, LXXIII, 3: W. Kroll, Quintilianstudien. — E. Preuner, Aus Heinrich Nicolaus Ulrich's Nachlass. — O. Hense, Zu Antipatros von Tarsos. — Th. Birt, Eine Siegesinschrift u. geograph. Karte des Tuditanus. — H. Kallenberg, Bausteine für eine hist. Gramm. der griech. Sprache. — U. Hoefer, Zu alten Geographen. — C. Clemen, Zu Fermicus Maternus. — Misz.

Nieuwe Taalgids, XV, 6: J. M. Acket, Waar halen ze 't vandaan? — A. Kluyver, Een nieuwe historische grammatica van onze taal. — J. W. Muller, De uitbreiding van ons taalgebied in de zeventiende eeuw (slot). — Aankond. en Meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, VII, 1: J. W. Marmelstein, De eenheid in het leven van Rimbaud. — J. A. v. Praag, Les traductions de *El mayor encanto Amor* de Calderón en néerlandais. — B. Jansen, Ueber den Okkultismus in Gustav Meyrinks Roman *Der Golem*. — J. de Vries, Oudnoorsche sagen op de Færoer. — G. Hübener, Die Entstehung von *Gulliver's Travels* und die „curiosity"-Kultur. — R. Priebsch, Ein Beitrag zu den Quellen des *Esmoreit*. — W. E. J. Kuiper, De gedaante-verwisselingen van Polyphemos. — Varia. — Inh. v. tijdschr.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, IX, 6: F. Buitenrust Hettema, Over Oud-Friese letterkunde, II. — H. Linnebank, Naar het Nederlanderschap. — J. Witlox, Is Vondel's „Hollantsche Transformatie" of „Op de Waeghschael van Holland" een Hekeldicht. — A. v. Delft, Een aanvulling op een kritiek. — Tijdschriftenschouw.

English Studies, III, 6: A. C. E. Vechtman-Veth, Lancelot and Guinevere. — W. A. Ovaa, Dekker and *The Vergin Martyr*. — E. Kruisinga, Crit. Contributions to English Syntax, XI.—Dez., *Ward* in the *Christmas Carol*.—Notes a. News. — Transl. — Rev. — Bibliogr.

Studiën, XCVI, Dec.: F. v. Lith, De vert. van het „Onze Vader" in het Javaansch (verv.). — H. Duurkens, Een eigen Hoogeschool. — M. v. Steen, Joego-Slavië, IV. Bosnië en de Hercegovina (verv). — L. de Jonge, Paradijsvloek en Paradijszegen. — P. Albers, Bezetenen en Heksen in Duitschl. na den 30-jar. oorlog volgens Duhr. — Meded. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Dante. Omaggio dell' Olanda: Lit. Zentralbl. 1921, n°. 47 (Schneider); Tijdschr. v. Taal en Letteren IX, n°. 6 (C.K.).

Davids, Ndl. en Spaansche letterk.: Lit. Zentralbl. 1921, n°. 41 (Menne).

Van Dijk, Dante's Vita Nova: Lit. Zentralbl. 1921, n°. 47 (Schneider).

Salverda de Grave, Dante: Lit. Zentralbl. 1921, n°. 47 (Schneider).

Hoogewerff, Reizen van Cosimo: Hist. Zeitschr. 124, n°. 2 (Wätjen).

Hulshof, Deutsche und lateinische Schrift: Hist. Zeitschrift 124, n°. 1 (Brendi).

Jansen, Dante: Tijdschr. v. Taal en Letteren IX, n°. 6 (C. K.).

Molkenboer, Dante: Studiën XCVI, Dec. (Padberg); Tijdschr. v. Taal en Letteren IX, n°. 6 (C. K.).

Van der Vaart Smit, Natuurphilosophie: Lit. Zentralbl. 1921, n°. 48 (Schöler).

Veth, Politieke prent: Studiën XCVI, Dec. (Daniels).

Von Winning, Joh. de Brune: Tijdschr. v. Taal en Letteren IX, n°. 6 (Michels).

Digitized by Google

Zoo juist verschenen:

NEOPHILOLOGUS

Driemaandeliks tijdschrift voor de wetenschappelike beoefening van levende vreemde talen en van hun letterkunde en voor de studie van de klassieke talen in hun verband met de moderne.

Onder redaktie van

Prof. Dr. J. J. A. A. FRANTZEN, Prof. Dr. J. J. SALVERDA DE GRAVE, Prof. Dr. D. C. HESSELING, Prof. J. H. SCHOLTE. Prof. Dr. JOS. SCHRIJNEN, Prof. Dr. K. SNEYDERS DE VOGEL, Prof. Dr. A. E. H. SWAEN.

Sekretaris der redaktie K. R. GALLAS.

ZEVENDE JAARGANG. EERSTE AFLEVERING.

Prijs per jaargang . . f 8,40
franko per post . . . f 8.75
Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

Genootschap van Leeraren aan Nederlandsche Gymnasiën.

DE TOEKOMST DER KLASSIEKE VORMING IN NEDERLAND

DOOR

Dr. H. WAGENVOORT Jr.

Prijs f 0,40 : : Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

ANTIEKE CULTUUR

ONDER REDACTIE VAN

Dr. D. COHEN, Dr. E. SLIJPER en Dr. H. WAGENVOORT.

IV.

DE HELLENISTISCHE CULTUUR.

MET EEN BLOEMLEZING UIT SCHRIJVERS, INSCRIPTIES EN PAPYRI

door Dr. D. COHEN,

Conrector aan het Nederlandsch Lyceum te 's-Gravenhage.

Prijs f 1,90 : : Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

NEOPHILOLOGISCHE BIBLIOTHEEK.

Petit Traité de Prononciation Française

par LÉON GOEMANS,

Inspecteur général de l'Enseignement moyen,

et ANT. GRÉGOIRE,

Professeur à l'Athénée royal de Liège et à l'École normale moyenne de l'État, Chargé de cours à l'Université.

DEUXIÈME ÉDITION.

Prijs . . . . f 1,90
Voor inteek. op Neophilologus f 1,60
Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

12 Nummers — 66ste Jaargang — Per jaar f 1.—

De **Nederlandsche Bibliographie,** het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[ij]., te Leiden. — **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. **No. 5.** **Februari 1922.**

Hirt, Der indogermanische Vokalismus (v. Wijk).
Mentz, Geschichte der griechisch-römischen Schrift (S. G. de Vries).
Ἀφιέρωμα εἰς Γ. Ν. Χατζιδάκιν (Hesseling).
Kurfess, C. Sallustii Crispi Epistulae ad Caesarem senem (Bierma).
Nöldeke, Das Iranische Nationalepos (Houtsma).
Eringa, La Renaissance et les Rhétoriqueurs neerlandais (Vermeylen).
Von Lempicki, Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft (Scholte).
Wolffhardt, Shakespeare und das Griechentum (Koster).
De Ridder, Remy de Gourmont (Gallas).
Muller en Bartstra, Geschiedenis van onzen tijd, V, 3 (Brugmans).
Von Aster, Geschichte der antiken Philosophie (Ovink).
Kittel, Rabbinica (Windisch).
Vonder Hagen, De Clementis Alexandrini sententiis (Wilde).
Blase, Johannes Coleius en de grootetwisten in de Nederl. Luthersche Kerk zijner dagen (Knappert).
Schoolboeken:
Ras, Goethe-Buch (Breuning).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. Hirt, Indogermanische Grammatik. Teil II: **Der indogermanische Vokalismus.** (Indogermanische Bibliothek, hsgg. von H. Hirt und W. Streitberg. 1e Abt.: Sammlung indogermanischer Lehr- und Handbücher. 1e Reihe: Grammatiken, Nr. 13²). Heidelberg, Winter. 1921. (Pr. ƒ 4.— + Zuschlag).

Het tans te bespreken boek (zonder de woordindex 230 pagina's) is het tweede deel van een Indogermaanse grammatika, waarvan de drie andere delen respective zullen bevatten: 1. Einleitung und Konsonantismus, 3. Akzentlehre, 4. Stammbildungs- und Flexionslehre. Het is, te oordelen naar het ene nu verschenen deel, niet de bedoeling van de schrijver, om uiteen te zetten, hoe de afzonderlike talen en taalgroepen zich uit de Indogermaanse grondtaal hebben ontwikkeld, doch om van deze laatste een beeld te geven, geconstrueërd niet alleen op grond van de gegevens van jongere perioden, doch ook op grond van datgene, wat wij van de voorgeschiedenis weten of vermoeden kunnen. Natuurlik leent zich het vokalisme bij uitstek goed voor zulk een behandelingswijze; hier hebben wij te doen met een ablaut-systeem, dat een verklaring vereist en ons daardoor vanzelf van de historiese tijden terugvoert naar zeer oude perioden van de Indogermaanse grondtaal.

Hirt's nieuwe boek is hoofdzakelik aan de ablaut gewijd, aan hetzelfde onderwerp dus, dat deze zelfde schrijver in een monografie van 1900 behandeld had. In hoofdzaak vinden wij tans dezelfde ideeën van toen terug. In de eerste jaren der twintigste eeuw behoorde ik tot diegenen, die Hirt's „Ablaut", trots slordigheden en gewaagde etymologieën, als de hoogste prestatie der moderne indogermanistiek beschouwden, en mijn dissertatie, van 1902, droeg van die waardering de duidelike sporen. Al wijd ik tans mijn belangstelling vooral aan andere dan ablaut-vraagstukken, ik heb nooit opgehouden mij ook hiervoor te interesseren en nog steeds houd ik het systeem van Hirt voor in hoofdzaak juist. Trouwens, in ruime kring heeft het waardering gevonden, en ook Brugmann, die in de „Lautlehre" van zijn „Grundriss", zelfs in de tweede druk, nog op geheel andere bodem stond, heeft in zijn „Kurze vergleichende Grammatik" Hirt's systeem waarderend besproken en gerefereerd, hoezeer hij ook in 't algemeen tegenover glottogoniese problemen een sceptiese houding aanneemt. Het is jammer, dat Hirt in dit nieuwe boek de „Kurze vergleichende Grammatik" zo negeert, maar wel meer dan eens op de onvoldoende behandeling van de ablaut in de „Grundriss" opmerkzaam maakt.

Ook Hirt zelf is in de twintig jaar, verlopen sedert het verschijnen van zijn „Ablaut", aan zijn oude ideeën trouw gebleven. Natuurlik zijn er verschilpunten; slechts ten dele zijn die een gevolg van de sedert 1900 verschenen literatuur. Een voorbeeld, waar dat wel het geval is, is de „Abtönung" *e*: *o*, die Hirt tans in aansluiting aan Güntert's onderzoekingen behandelt, wiens mening hij tot de zijne maakt. Een paar andere modifikaties, en wel zodanige, waartoe de schrijver zelfstandig gekomen is, zijn deze: de twee eenlettergrepige lichte wortels *es-* en *wel-*, die Hirt vroeger aannam, beschouwt hij nu, zeker terecht, als tweesilbig. De *ēi*-bases van de „Ablaut" beschouwt Hirt tans als *eje*-bases; *ē(i)* is de „Dehnstufe" van *eje*; evenzo is *ō(u)* de „Dehnstufe" van *owe*, — en voor de zgn. tweelettergrepige zware bases is Hirt geneigd, alleen de „Auslaut" *ā* aan te nemen. Deze opvatting hangt samen met de in het nieuwe boek zeer duidelik geformuleerde gelijkstelling van *set*-wortels (= tweelettergrepige zware bases) met *ā*-stammen, van *i*-,

Digitized by Google

ei- (*eje-*)wortels met *i*-stammen, van *u-*, *eu-* (*ewe-*) wortels met *u*-stammen, van *aniṭ*-wortels (= tweelettergrepige lichte bases) met consonant en *e/o*-stammen. Men vergelijke de definitie van „basis" op blz. 104: „Meine Basen sind im wesentlichen W o r t e, werden es wenigstens in den meisten Fällen sein, und meine ein-, zwei-, dreisilbigen Basen sind im wesentlichen ein-, zwei-, dreisilbige Worte. Wenn ich z. B. die Basis idg. *dhē* ansetze, so liegt sie in ai. *dhā*, dem Wurzelnomen, unmittelbar vor." Dat is klaar en juist, evenwel: dezelfde „basis" hebben wij ook in **dhi-dhē-mi* en in **dhē-tó-s* > **dhə-tó-s*, en m. i. had Hirt duideliker kunnen zeggen, dat een basis tegelijk een woord en een uit onderling verwante woorden geabstraheerd gemeenschappelik element kan zijn.

Trouwens, Hirt geeft wel eens meer aanleiding tot verkeerd begrijpen. Zo lezen wij op blz. 55, dat de locativus oi. *agnā́* op idg. **ognēi* teruggaat en met de nomin. *agnis* in ablaut staat en dat de grondvorm **ognéje* is. Geheel juist, dunkt mij. Nu verbaast het mij echter, dat Hirt, die in andere gevallen de volste vorm der bases als uitgangspunt neemt (*telā-*, *ese-* enz.), telkens spreekt van „*i*-Basen", „*u*-Basen", „*etei*-Basen", „*eteu*-Basen"; „*eje*-Basen", „*ewe*-Basen" ware m. i. beter. En evenzo zou ik ook van *etene-*, *eteke-*, *ereke*-bases enz. willen spreken; dat lijkt mij een systematiese aanwending van hetzelfde principe, dat Hirt genoopt heeft tans *ese-*, *wele-* inplaats van *es-*, *wel-* en *-eje-* inplaats van *-ĕi-* te schrijven. Onbegrijpelik voor mij is Hirt's opmerking op pag. 156/7, naar aanleiding der *erek-* en *elek*-bases: „Ob die Basis zwei- oder dreisilbig, athematisch oder thematisch war, lässt sich oft nicht sagen. Sicher athematisch war sie, wenn sie ein Präsens nach der indischen siebenten Klasse bildet." Wanneer oi. *ásti* van een basis *ese-* en *dvéṣṭi* van een basis *dwejese-* (*dweise-*) komt (zie Hirt pag. 42), waarom zou dan *pṛṇákti* niet van *pereke-*, doch alleen van *perek-* kunnen komen?

De indeling van het boek is zeer rationeel: I. Der Ablaut innerhalb der Silbe, II. Der Ablaut mehrerer Silben, III. Ergänzende Fragen. In dit laatste deel komt ook een kort hoofdstukje voor over andere dan ablaut-kwesties. In de paragraaf over „Auslautsdehnung" verbaast het mij, dat geen melding is gemaakt van Gauthiot, La fin de mot en indo-européen. Trouwens, Hirt is vaak karig met het aangeven van literatuur, hetgeen mogelik samenhangt met het zeer persoonlike karakter van zijn werk. Hiermee hangt zonder twijfel ook de neiging samen, om sterk hypothetiese zaken, die menigeen in een handboek of leerboek zou weglaten, toch mee te delen. Wel is Hirt wat voorzichtiger geworden dan toen hij zijn „Ablaut" schreef; meer dan toen ter tijde wijst hij tans zelf op het onzekere van sommige etymologiese en andere hypothesen.

Met het oog op de titel „der indogermanische Vokalismus" zou men de schrijver kunnen ten laste leggen, dat hij te veel zich beperkt heeft tot de ablaut en zijn voorgeschiedenis. Vragen wij, hoe in de laatste tijd der Indogermaanse eenheidsperiode het vokalisme was voor het bewustzijn der sprekenden, dan moeten wij natuurlik ablaut-betrekkingen als *e* : *o*, *e* : *ē* als zeer belangrijke taalfeiten beschouwen, doch tegelijkertijd bestonden de kategorieën lange klinker en korte klinker; in de eerste behoorden zowel „dehnstufige" als „vollstufige", in de tweede zowel „vollstufige" als „schwundstufige" vokalen: *e*, *o* enerzijds en *i*, *u* anderzijds, die voor het taalgevoel der oudere Indogermanen bezwaarlik tot één kategorie behoord hebben, deden dat wel voor het laat-Indogermaanse taalgevoel. Over dergelijke zaken had ik graag wat meer gevonden in Hirt's nieuwe boek. De taalgeschiedenis is een voortdurende verandering in de groepering der taalkategorieën, en tussen de periode der vokaalreduktie en het einde van de Indogermaanse tijd hadden inderdaad heel wat verschuivingen plaats gehad. Een mogelik verschil tussen het oudere en het jongere Indogermaans is ook het wel resp. niet onderscheiden van twee *ō*'s en twee *ō*'s. Blz. 29 baseert Hirt zijn mening, dat er twee *ō*'s hebben bestaan, alleen op het feit, dat sommige *ō*'s met *e* ablauten, andere niet. In de afzonderlike Indogermaanse talen vindt hij geen sporen van dit onderscheid; noch de wet van Brugmann noch de hypothese van De Saussure betreffende het Armeens erkent hij. Wat is er dan echter voor bezwaar tegen om te vermoeden, dat het Indogermaans, altans het latere Indogermaans, de geneties verschillende klanken gelijk heeft uitgesproken? En hetzelfde kan gelden van de twee *ō*'s; immers de o. a. door Hirt aangenomen regel, dat de *ō*, die met *ē* in ablaut staat, als lit. *o*, de niet „abtönende" *ō* als lit. *ů* optreedt, is slechts een van de vele verklaringshypothesen voor de Litause *u*, en *nůmà*, *nůmas* spreken tegen deze hypothese. Behalve aan het Litaus en Letties kan men aan geen andere taal een getuigenis voor de onderscheiding van twee *ō*'s ontlenen.

Ik onthoud mij er van, op verschillende druk- en andere foutjes opmerkzaam te maken, die mij bij de lektuur opvielen [1]). Wel wil ik op twee punten opmerkzaam maken, waarbij ik meen, dat Hirt wat al te veel over het hoofd ziet, dat wij van het oudere Indogermaans heel weinig weten kunnen en dat wij dus bescheidenlik moeten rekening houden met door ons niet gekende en misschien nooit kenbare feiten. Het eerste punt betreft de „Dehnstufe." Niemand zal het vreemd vinden, dat Hirt Streitberg's theorie aanvaardt; maar de vraag komt toch op, of Streitberg's „Ersatzdehnung" de enige Indogermaanse „Dehnung" is geweest. De verklaring, die Hirt geeft van de perfectum-*ē* (oi. *sāhvás-*, got. *sētum*, lat. *sēdimus*), voor welke hij van een „dehnstufige" 3. pers. plur. (idg. **sĕzd-ṛ* > **sēdṛ*) uitgaat, wordt te onwaarschijnliker, als wij bedenken, dat het *ē*-perfectum ook Balties is (lit. *ėmė*, *kėlė*) en dat hier de *ē*, gelijk in het Latijn, in alle perfectum-vormen staat. Ook de verklaring der vṛddhi op pag. 50 is slechts een los vermoeden, en dat het type lat. *cēlāre*, gr. *πηδᾶν*, obg. *lětati* in laatste instantie op vormen met „Ersatzdehnung" teruggaat, is al evenmin bewijsbaar.

Mijn tweede opmerking betreft de nomina op *-ā*. Het ligt voor de hand, om ze op te vatten als wortelnomina van zware bases. Reeds in 1902 herinner ik

[1]) Voor één inderdaad storende lapsus maak ik een uitzondering: blz. 41, regel 3 lezen wij, dat de vocativus in tegenstelling tot de „Dehnstufe" van de nominativus „vielfach nur Schwundstufe" heeft. Lees: „Vollstufe". Bedoeld zijn gr. *πάτερ*, oi. *pitar* e. dgl.

Digitized by Google

mij een dergelijke opinie te hebben uitgesproken. Maar de zaak is toch niet in het reine, zolang wij niet deze hypothese in verband hebben beschouwd met de ongetwijfeld zeer oude betrekkingen tussen nominaalstammen op *-e/o-* en de daarbij behorende neutra pluralis resp. collectiva op *-ā*. Hirt raakt dit punt even aan, wanneer hij blz. 188 vlg. (in het hoofdstuk over „die Basen nebeneinander") dgl. betrekkingen als gr. *φόρος* : *φορά*, *νόμος* : *νομή*, *τόμος* : *τομή* ook voor het Indogermaans van vóór de ablaut-wetten veronderstelt. Wanneer hij echter beweert: „So wird die Sache ausserordentlich einfach", dan ben ik enigszins scepties en blijf ik de vragen stellen: Bevat de voorgeschiedenis van idg. **bhoros* : **bhorā*, **jugom* : **jugā* wellicht nog allerlei momenten, die Hirt noch een van zijn tijdgenoten kunnen opmerken? Zijn de betrekkingen tussen deze vormparen en het ablautsysteem niet zo ingewikkeld, dat wij de draden niet meer ontwarren kunnen? Heeft Hirt niet meer willen weten dan weetbaar is?

Deze laatste neiging vinden wij meer bij Hirt. Zij hangt met zijn hele persoonlikheid samen en is onafscheidelik verbonden met die goede eigenschappen, die veel van wat hij schrijft, en daaronder ook dit nieuwe boek, zo interessant maken.

Leiden. N. van Wijk.

Arth. Mentz, Geschichte der griechisch-römischen Schrift bis zur Erfindung des Buchdrucks mit beweglichen Lettern. Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung. 1920. (Pr. M. 28).

De auteur noemt dit zijn boek bescheidenlijk „Ein Versuch", ofschoon het veelszins het karakter draagt van een doorwrocht hand- of leerboek. hoofdzakelijk in de latere gedeelten. In de eerste hoofdstukken: Die Zeit des Werdens, Unter der Führung Athens, zelfs Die Zeit des Hellenismus, is veel onzeker of onduidelijk moeten blijven, zonder schuld van dezen auteur die evenals anderen hier te kampen heeft met schaarsche, elkaar weersprekende en moeielijk te duiden overlevering. Wat op dit gebied verschijnt moet noodzakelijkerwijs veel twijfel en onzekerheid laten. Zoo b. v. een wel zeer geleerd artikel van den bekenden prof. Gardthausen „Die epichorische (prähellenische) Schrift im Westen Kleinasiens" dat de heer M. nog niet schijnt gekend te hebben, ofschoon het reeds van 1918 dagteekent. Een verwijt mag men hem daarvan niet maken, want dat art. is opgenomen in een tijdschrift dat wonderlijk genoeg nog bijna onbekend is gebleven en eigenlijk slechts bij toeval ontdekt kan worden, de Zeitschrift des Deutschen Vereins für Buchwesen und Schrifttum, I.

In de verdere afdeelingen echter komt de heer M. hoe langer hoe meer op dreef, beheerscht zijne stof en spreekt met groote kennis van minder of meer gewichtige zaken. Belangrijk is de voortdurende vergelijking van Grieksch met Latijnsch schrift, waarbij de aandacht valt op den nog veel te weinig bestudeerden invloed van het Grieksche systeem van afkorten op het Latijnsche. Over afkortingen in 't algemeen worden zeer verstandige dingen gezegd. Hier had de auteur veel voor boven de meesten, door zijne langjarige studie van oudere en nieuwere stenographie, getuige zijn werk „Geschichte der Stenographie", waarvan in 1920 reeds een tweede druk verscheen. Door die studie is hij in staat gesteld over het moeielijke vraagstuk van talrijke afkortingen heel wat verstandiger en duidelijker te handelen dan gewoonlijk geschiedt. Met name geldt dit voor vele zoogenaamde Angelsaksische afkortingen die met het eigenaardig karakter der Ang. afschrijvers niets te maken hebben; maar oorspronkelijk echt-Romeinsche teekens, notae Tironianae of overblijfselen van Rom. cursief zijn, overigens in onbruik geraakt, doch door hen in hun conservatisme behouden en aldus ons bekend geworden.

Bij de groote nauwkeurigheid van den auteur verwondert het mij dat hij blz. 141 schrijft dat eene „Ligatur" van O en R reeds ten tijde van Karel d. Gr. gebruikt werd. Deze verbinding toch, die trouwens in ons palaeographisch jargon geen ligatuur heet, maar contignatie, is véél ouder, komt b. v. reeds herhaaldelijk voor in den Weener Livius 15 saec. V—VI, naar analogie van eene dergelijke verbinding van O en S, in den cod. Augusteus van Vergilius.

Een ander voorbeeld dat de auteur m. i. juist in genoemde studie nog verder had kunnen gaan, is blz. 122: „das geschwärzte e ist wohl auf die Unziale zurückzuführen." Hier geldt het niet de unciaal, maar de oude manier een a in open vorm, gelijkende op cursief *u* aan te hangen vooraan de volgende letter, zooals ook weer de Angelsaksische afschrijvers dit zoo vaak in praktijk brachten als een overblijfsel van oud-Romeinsch cursief.

Onvolledig lijkt mij wat blz. 140 wordt verzekerd over de onderscheiding van de i door een schuin streepje, waaruit later de punt werd. Dit is oorspronkelijk het zeer oude afscheidingsteeken, in tal van oude hss. bewaard. Zorgvuldige afschrijvers hebben het vaak alléén gebruikt waar i voor of na m, n, u staande onduidelijk zou zijn, maar nog niet in verbinding met andere letters die dat bezwaar niet opleveren.

Bij de bespreking der schrijfschool in Luik blz. 125 had behalve op de Duitsche dissertatie van Schubert wel gewezen mogen worden op de belangrijke bijdragen van Hub. Nelis in Belgische tijdschriften, met de aanvulling van H. Obreen in Ned. Archievenblad 22 blz. 49 vv.

In het Schlusswort wordt uitvoerig en leerrijk gesproken over de tegenstelling van antiqua tot fractuur. De voorliefde der Duitschers voor h u n schrift de Fraktur, wordt daar m. i. niet geheel juist voorgesteld of liever gezegd, die voorstelling is door den loop der omstandigheden verouderd. Wanneer blz. 153 geschreven staat „Im Druck werden jetzt die wissenschaftlichen Arbeiten meist in Antiqua, volkstümliche Werke in gotischer schrift veröffentlicht", zoo kon dit wellicht gelden vóór Aug. 1914, maar daarna niet meer. Sedert toch is in Duitschland ook in wetenschappelijke kringen het verhoogde nationaliteitsgevoel er toe gekomen wederom iets bijzonder nationaals in dat Gotische schrift te zien en kan overal een teruggang tot dat schrift opgemerkt worden. Merkwaardig komt dit uit b. v. zelfs bij een zoo universeel geleerde als Ad. von Harnack wiens Reden und Aufsätze in 2 dln. in antiqua gedrukt zijn. Bij het verschijnen van een 3e deel sedert het uitbreken van den oorlog (in 1916) bericht de auteur het te betreuren, dat de uitgever

voor de gelijkvormigheid ook nu nog die letter moest gebruiken en nog niet kon terugkeeren tot de „zeitgemässe Änderung" der Fraktur. Onbegrijpelijk schier voor niet-Duitschers, maar niettemin een feit. En een feit dat de heer M. schrijvende in 1920, wel afzonderlijk had mogen bespreken.

Leiden. S. G. de Vries.

'Αφιέρωμα εἰς Γ. Ν. Χατζιδάκιν· *διατριβαὶ φίλων καὶ μαθητῶν ἐπὶ τῇ τριακοστῇ πέμπτῃ ἐπετείῳ τῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ καθηγεσίας αὐτοῦ*, Athene, 1921.

Ter gelegenheid van de vijf-en-dertigste verjaardag der aanvaarding van het hoogleraarschap in de linguistiek te Athene door G. N. Hatzidakis, hebben zijn leerlingen en vrienden een album gratulatorium uitgegeven, dat drie en dertig studies bevat over onderwerpen van Griekse taal- en dialektkunde, numismatiek, archaeologie en folk-lore; één opstel is gewijd aan tekstverbetering bij Cicero en Seneca. De kwartijn van 211 blz. geeft een goed beeld van de veelzijdige belangstelling die de tegenwoordige Grieken koesteren voor het onderzoek van hun verleden en van de hedendaagse staat der volkstaal; het boek getuigt tevens van de internationale achting die Hatzidakis als geleerde geniet (ὁδηγὸς ῥηξικέλευθος wordt hij terecht in de voorrede genoemd): al zijn de meeste medowerkers (26) Grieken, ook Duitsland, Engeland, Frankrijk, Nederland en Zwitserland zijn vertegenwoordigd bij dit huldebetoon.

Leiden. D. C. Hesseling.

C. Sallustii Crispi Epistulae ad Caesarem senem de re publica, recensuit A. Kurfess. Leipzig, B. G. Teubner. 1921. (Pr. f 0.35).

Toen ik dit boekje, waarvan de eigenlijke tekst 19 pagina's beslaat, voor 't eerst in handen kreeg en doorbladerde, vroeg ik mij met een zekere verbazing af, wat wel de gedachte van den uitgever bij deze uitgave geweest kon zijn; zoo geheel gelijk scheen mij de tekst toe aan die van de editie van Jordan. Van dergelijke afzonderlijke uitgaven van kleine geschriften is het doel meestal een tot in de kleinste bizonderheden nauwkeurig beeld van de hndschr. te geven, zooals bijna nooit de editie van een grooter werk die verschaft en men toch voor studiedoeleinden dikwijls noodig heeft. Maar hier geeft Kurfess niets meer uit het eenige in aanmerking komende handschrift dan E. Hauler in de Wiener Studien heeft gedaan. „In tota terrarum perturbatione atque tumultu quoniam fieri non potuit, ut codicem et editiones denuo conferrem, satis habui diligentissima Hauleri collatione uti" zegt hij in het voorbericht. Alleen twee incunabelen heeft hij vergeleken. Hij heeft er eenige foutieve lezingen en een paar humanistenconjecturen uit gehaald.

Het meeste nut vindt de lezer in de parallelplaatsen onder den tekst, achter in een overzicht vereenigd, en in den Index Congruentiae Sallustianae, waarin alle opvallende uitdrukkingen en woorden bijeengebracht zijn, die deze twee politieke strijdschriften met de andere werken van Sallustius gemeen hebben. De uitgever zal het meeste hiervan ook wel gegaard hebben uit de verschillende geschriften, die het auteurschap van Sallustius hebben trachten te bewijzen of te bestrijden. Maar in ieder geval, moge hij ook tweedehandswerk hebben gedaan, het is nuttig werk geweest, dat 't mogelijk maakt zich over deze vraag een voorloopige meening te vormen, die op meer dan den eersten indruk berust, zonder dat men de heele literatuur heeft doorgewerkt. Alleen dient wel in 't oog te worden gehouden, dat met de door hem opgestelde lijsten van woorden en zinnen de mogelijkheden van taalkundig onderzoek der vraag nog niet zijn uitgeput.

Wat den tekst aangaat, is Kurfess nog wat conservatiever dan Jordan. Maar dat geldt eigenlijk meer uiterlijkheden, want vóór alles is hij van Jordan afhankelijk. De verschillende kleine aanvullingen, bijna uitsluitend van onbelangrijke dingen, maken den apparatus criticus niet tot iets eigens,; nog sterker geldt dit van den tekst. Dat hij er niet vrij tegenover staat, blijkt uit verschillende plaatsen, waarvan ik een paar wil bespreken.

Het begin van cap. 9, waarin de politieke tegenstanders van Caesar worden besproken, luidt in de editie van Jordan: Sed quid ego plura quasi de ignotis memorem? M. Bibuli fortitudo atque animi vis in consulatum erupit; hebes lingua, magis malus quam callidus ingenio. Quid ille audeat, quoi consulatus, maximum imperium, maxumo dedecori fuit?

De interpunctie breekt hier voor mijn gevoel zoowel de kracht van den zinsgang als dat ze de eigenlijke beteekenis van de passage verkeerd doet zien. De woorden ‚hebes lingua, magis malus quam callidus ingenio' hangen volkomen in de lucht en breken het verband tusschen de rhetorische vraag en den voorafgaanden sarcastischen houw. Wanneer men evenwel leest, de nieuwe zin met hebes beginnend: „hebes lingua m. m. q. c. ing.. quid ille audeat" cet. worden beide bezwaren opgeheven.

In ditzelfde gedeelte heeft Jordan ‚in consulatum erupit' der hndschr. behouden en Kurfess heeft dit zonder eenige aarzeling overgenomen. Maar is deze beteekenis „heeft zich baan gebroken tot een consulaat, is onweerstaanbaar uitgeloopen op het consulaat" hier wel te verdedigen? Dit zou alleen dan 't geval zijn, als 't consulaat werd voorgesteld als een belachelijk resultaat, ten slotte door de gewaande geestelijke kracht en flinkheid van Bibulus bereikt. Maar dit is aan het heele verband vreemd. Ik meen, dat er geen twijfel kan bestaan, of er moet gelezen worden ‚in consulatu', d.w.z. „hoe groot zijn geestkracht en mannenmoed wel waren, is tijdens zijn consulaat onweerstaanbaar gebleken". En nu geloof ik wel, dat Lövsted gelijk heeft gehad met zijn betoog, dat al in den klassieken tijd de grenzen van het accusativus- en ablativusgebruik bij „in" door elkaar zijn geloopen, maar dat geldt toch niet voor gevallen als deze, waar beteekenisverschil het constructieverschil steunt.

Ik kies nog een ander voorbeeld, waaruit, naar mij dunkt, Kurfess' onzelfstandigheid tegenover Jordan nog sterker blijkt. In II, 5 waar een kort overzicht van Rome's politieke geschiedenis wordt gegeven naar het inzicht van den schrijver, stelt hij den beteren politieken toestand van vroeger tegenover de ontreddering van zijn eigen tijd. In dien tijd was er van eigenlijke armoede geen sprake: ‚humillimus quisque in armis aut in militia nullius honestae rei egens satis sibi satisque patriae erat'. Jordan geeft hierbij reeds de conjectuur van Van der Does ‚in arvis', Kurfess neemt deze over en geeft daarnaast nog ‚in agris' van Poehlmann. Voor mij is het volkomen onbegrijpelijk, hoe men hier ‚armis' kan hand-

Digitized by Google

haven, daar juist de gedachte is, dat de arme Romein zoowel in oorlogstijd als in vredestijd een behoorlijk bestaan had en dat dit bestaan voor allen 't zelfde beroep was. Dat kan dan alleen 't boerenbestaan zijn geweest. Het is de traditioneele gedachte, die we hier vinden: „de zegen van den ouden tijd was 't uitgebreide, kleine boerenbedrijf." Kan ik mij bij dit alles niet indenken in den gedachtengang van hen, die kalm weg ‚in armis' handhaven, nog veel minder begrijp ik iemand, die naast ‚arvis' ‚agris' vermeldenswaard vindt, wat een slechte formuleering geeft van dezelfde gedachte. Want ‚agris' zegt niet, wat hier juist de gedachte van den schrijver is, dat de kleine bouwerij het onderhoud van velen op een klein landsbestek mogelijk maakte.

Dat de uitgever conservatief is in de behandeling van zijn tekst, heeft op zich zelf mijn volle instemming. De meeste lezers zullen het prettiger vinden daar, waar geen handtastelijke fouten aanwezig zijn, den tekst van het hndschr. vóór zich te hebben dan een tekst, die door allerlei niet goed te verdedigen gissingen is veranderd, zelfs al zijn dat heel „mooie conjecturen". Maar daarom kan toch niet alles er door. De uitg. erkent dit zelf trouwens op verschillende punten door niet absoluut onverdedigbare lezingen van het hndschr. te verwerpen, b.v. in voor faciendo aan het einde van II, 1. Aan het einde van I, 5 lijkt mij de tekst veel sterker corrupt dan hij aanneemt en ik vind, dat de conjectuur van Hauler, door hem opgenomen, alleen de constructie oppervlakkig wat in orde maakt, maar den zin niet verbetert. In het voorafgaande consuexata van 't hndschr. is klaarblijkelijk een randglosseem opgenomen, dat wel eens een gedeelte zou kunnen zijn van meer in den volgenden regel uitgevallen woorden.

In de notitia critica komen enkele vergissingen voor, waarover ik niet wil vallen.

Alkmaar. J. W. Bierma.

Th. Nöldeke, Das Iranische Nationalepos. (2. Auflage des im Grundriss der Iranischen Philologie erschienenen Beitrages). Berlin und Leipzig, Vereinigung wissenschaftlicher Verleger Walter de Gruyter & Co. 1920. (Pr. ƒ 5.—).

De uitgevers van bovengenoemd geschrift schrijven in een korten Prospectus daarvan het volgende, dat ik meen te moeten aanhalen, omdat het inderdaad de aandacht vestigt op het merkwaardige daarvan: „Der bekannte Nestor der Orientalisten war 82 Jahre alt, als er diese neue Auflage vorzuberoiten begann, und jetzt, im Alter von 85 Jahren, hat er die Genugtuung sein Werk veröffentlicht zu sehen." Inderdaad een zeldzaam voorrecht, dat nog te grooter beteekenis krijgt, wanneer wij bedenken dat de grijze geleerde op dien hoogen leeftijd de stad, waar hij jaren lang als Professor werkzaam geweest is (Straatsburg) heeft moeten verlaten en op die wijze ook persoonlijk zijn deel bekwam in de groote rampen, die zijn vaderland ten gevolge van den wereldoorlog getroffen hebben. Evenwel al heeft hij daaronder geleden, zij hebben noch de helderheid van zijn geest, noch zijne altijd werkzame studielust kunnen deren, gelijk niet alleen blijkt uit dezen herdruk, maar ook uit artikelen van zijne hand over onderwerpen van zijn studiegebied in den jongsten tijd in tijdschriften publiek gemaakt. Men meene toch niet dat wij hier slechts met een eenvoudigen herdruk te doen hebben, die den schrijver betrekkelijk weinig moeite behoefde te kosten. Daarvoor is hij veel te nauwgezet; hij verzekert ons in de voorrede, dat het hem de eerste voorwaarde scheen het geheele Shāhnāme nogmaals door te lezen, ja dat hij dit niet alleen gedaan heeft, maar zelfs een aantal grootere afdeelingen daarvan twee tot vier maal heeft onder handen genomen. Wat dit zeggen wil moge men daarnaar afmeten, dat het Shahnāme bij de 60.000 verzen telt en dat de lectuur van het fijne Perzische schrift uit den aard der zaak hoogst vermoeiend voor de oogen is. Wij hebben hier dus met eene buitengewone „Leistung" te doen, die tot eerbiedige bewondering dwingt.

Nagenoeg een kwart eeuw (24 jaar) is verloopen sedert Nöldeke voor de *Grundriss der Iranischen Philologie* het hierboven aangeduide onderwerp voor het eerst behandelde en het pleit niet weinig voor de nauwgezetheid en volledigheid, waarmede hij dit deed, dat hij nu zoo weinig te veranderen en toe te voegen had. Trouwens de verdiensten van het artikel in den *Grundriss* zijn overbekend en, voorzoover ik weet, nooit door iemand betwist. Toch heeft de schaarsch beoefende Perzische philologie in dien tijd niet geheel stil gestaan en ook over het ontstaan van het Shāhnāme en de voorgangers van Firdausi eenig nieuw licht geworpen. In het bijzonder moet hier genoemd worden de uitgave van Tha'ālibi's Geschiedenis der Perzische koningen door Zotenberg, welke dan ook door Nöldeke in deze tweede bewerking herhaaldelijk wordt aangehaald. Verder zijn te noemen de belangrijke artikelen in het Perzische Maandblad *Kave*, jaargang 1920, nr. 10, 11 en 12, en 1921, nr. 1, 3 en 10—12, die hij niet heeft kunnen raadplegen, omdat zij pas na de voltooiïng van zijn werk verschenen zijn. Inderdaad ontvangt dat deel van Nöldeke's geschrift, dat over Firdausi's voorgangers handelt, daardoor eene welkome aanvulling, zij het ook dat de Perzische geleerde overigens meestal door zijne onderzoekingen de door Nöldeke gegeven voorstelling nader bevestigt. Nieuw zijn in deze tweede uitgave, behalve tal van kleinere opmerkingen, de in een aanhangsel bijeengebrachte aanteekeningen over maat en rijm in het Shāhname, die nog wel langen tijd het beste zullen blijven, dat men over dit onderwerp kan raadplegen.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

S. Eringa, La Renaissance et les Rhétoriqueurs néerlandais. Amsterdam, Soc. d'imprimerie „Holland". 1920. (Parijsche diss.).

De heer S. Eringa had ons reeds in „Neophilologus" (1917 en 1919) een paar voorproeven gegeven van zijn onderzoekingen omtrent den invloed van de renaissance op onze zestiende-eeuwsche dichtkunst. In het hier besproken werk, waarop hij bij de Faculteit van Letteren te Parijs den doctorstitel verwierf, biedt hij ons een volledig overzicht van het door hem bewandelde gebied, dat hij, het zij dadelijk gezegd, volkomen beheerscht.

De aanvang van onze zoogenaamde „renaissance"-dichtkunst, met Jan van der Noot, Jan van Hout, Karel van Mander, was al het onderwerp van aandachtige studie geweest: de heer Eringa legde zich toe op de geschiedenis van wat die „vroege renaissance" onmiddellijk voorafging en soms aankondigde. Daar

Digitized by Google

hebben we vooreerst de rederijkers wier voortbrengselen in het „Antwerpsch Liedeboek" van 1544 verzameld zijn (waarbij echter dient opgemerkt dat vele aldaar opgenomen liederen uit de vorige eeuw dagteekenen), benevens Matthijs de Casteleyn (1485—1550) en Anna Bijns (1494—1575)[1]: zij zijn typische vertegenwoordigers van de rederijkerij uit de eerste helft der eeuw, terwijl aan Matthijs de Casteleyn, die in 1548 zijn „Const van Rhetoriken" voltooide, als wetgever van den toenmaligen Parnassus een bizondere beteekenis toekomt. Daarna staat Lucas de Heere (1534—1584)[2] met zijn „Hof en Boomgaerd der Poësien" (1565) in kunstopzicht tusschen hen en den eigenlijken inluider van onze renaissance-poëzie, Jan van der Noot. Aan Lucas de Heere is het grootste deel van het werk des heeren Eringa gewijd.

Wat er van humanistischen invloed op de eerste groep aan te wijzen valt, blijkt me ten slotte nogal uiterlijk. Anna Bijns is de oudheid niet ten eenen male onbekend, doch die voorvechtster van de Katholieke Kerk had voor het heidendom bijster weinig vereering over. In het Antwerpsch Liedeboek beheerscht Venus de minnepoëzie, mythologische zinspelingen zijn er anders heel schaarsch. Alleen mag erkend worden, dat de nieuwe schilderkunst, die in Italië ter schole ging, hier wat rijkere beschrijving van de vrouwelijke schoonheid bracht. Dit geldt ook voor De Casteleyn, met wien we een stapje verder geraken: de klassieke herinneringen zijn bij hem talrijker, hij drukt zijn eerbied uit voor de oudheid als bron van geleerdheid, hij deelt met de humanisten de verachting voor „d'ongheleerde volck vul ignorante vlecken." Doch dat hij „meer dan welk ander rederijker uit de eerste helft der zestiende eeuw voor de denkbeelden der renaissance open stond" (blz. 26) kan licht tot overschatting leiden: dat „meer" is hier nog bitter weinig. Van den *geest* der renaissance is bij hem toch niet veel te bespeuren: het blijft bij schermen met veel namen uit de oudheid, — en of De Casteleyn van antieke schrijvers iets meer dan de namen kende . . ? Er zou tevens kunnen onderzocht worden, wat hij aan Franschen als Molinet ontleende, en wat hij er uit eigen koker aan toevoegde. Maar dit staat buiten kijf: zijn vers is nog het rederijkers-vers zonder meer.

Lucas de Heere verschijnt integendeel als de man van den „overgang." Het is me niet duidelijk, waarom de heer Eringa ook van zijn psalmenberijming (1565) geen gebruik heeft gemaakt om de ontwikkeling van zijn vers-vorm na te gaan. Maar „Den Hof en Boomgaerd" heeft hij zorgvuldig uitgeplozen en ik geloof dat er na hem slechts weinig nog uit dat onderwerp zal te halen zijn. Als slotsom van zijn onderzoek meen ik het volgende te mogen vaststellen: door een deel van zijn gedichten zit De Heere nog vast in het rederijkers-gerijmel, in een ander deel heeft hij den invloed ondergaan van Marot en Mellin de Saint-Gelays, in enkele verzen eindelijk, de meest „moderne", heeft hij getracht Ronsard na te zingen. Hij had het duidelijke besef, dat het beter was, Latijnsche, Fransche en Hoogduitsche voorbeelden te volgen[1], dan „den ouden vlaemschen treyn van dichten, die (om de waerheyt te zegghen met oorlove) in veel zaken te ruut, ongheschickt en ruum is gheweest." Wat hem voornamelijk tot de poging bracht, om eenzelfde gedicht uit regels van eenzelfde aantal lettergrepen samen te stellen. Tot een konsekwente toepassing van die methode is hij echter niet geraakt. Zeker is, dat in zijn vers, korter dan de meeste rederijkers-verzen, de rol van het rijm afneemt ten gunste van een regelmatiger vers-lengte, door een cesuur verdeeld, waardoor een zuiverder gevoel voor het rythme mogelijk werd, al zorgt hij gewoonlijk nog niet voor een regelmatige afwisseling van beklemtoonde en onbeklemtoonde lettergrepen.

Dien vers-vorm van De Heere heeft de heer Eringa aan een grondige studie onderworpen. Daar vooral zal de groote verdienste van zijn werk gezocht worden. Zulk een systematische indeeling en toetsing van het materiaal is een niet genoeg te waardeeren bijdrage tot de geschiedenis van ons vers in de zestiende eeuw. Op dien weg zal het, meen ik, blijken, dat we hier met een innerlijke ontwikkeling te doen hebben, in gestadige wisselwerking met den invloed van de Fransche voorbeelden. Een De Casteleyn behoort tot hetzelfde stadium als de Fransche „rhétoriqueurs", De Heere tot hetzelfde stadium als Marot, Van der Noot tot hetzelfde stadium als Ronsard: door die innerlijke ontwikkeling worden de uitheemsche invloeden ten deele bepaald.

In mijn „Leven en Werken van Jonker Jan van der Noot" (1899) had ik reeds gewezen op dertien stukken uit „Den Hof en Boomgaerd" die min of meer vrij naar Marot vertaald zijn (blz. 169)[2]. De heer Eringa heeft nog veel meer sporen van navolging ontdekt, en belangrijk is vooral zijn bewijs, dat De Heere ook wel eens naar Du Bellay en Ronsard gekeken heeft, al is de overeenstemming hier niet altijd even overtuigend.

De vraag, vroeger door mij opgeworpen (Van der Noot, blz. 130), of De Heere wel als een voorlooper van Van der Noot mag beschouwd worden, en niet veelmeer als een minder-vooruitstrevend tijdgenoot van den Antwerpschen dichter, werd door den heer Eringa niet aangeraakt. Ik blijf voorloopig bij mijn meening, dat Lucas de Heere maar vaag gedroomd heeft van wat Van der Noot *in diezelfde jaren* volbracht.

Brussel. Aug. Vermeylen.

S. von Lempicki, Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. 1920. (Pr. M. 28, geb. M. 37).

Goethe was niet zoo on-historisch, als men gewoonlijk meent en ten onrechte uit zijn befaamd onderhoud met

[1]) In de bibliographie mocht nog het boek van den Antwerpschen archivaris J. F. van den Branden over Anna Bijns (Antw. 1911) vermeld worden.

[2]) Merkwaardig genoeg ontbreken deze datums in de levensschets die de heer Eringa ons op blz. 63—65 van Lucas de Heere geeft.

[1]) Waarom „Hoogduitsche?" En wat konden die toen wel zijn? Op die vraag heb ik nog geen antwoord gevonden.

[2]) Dit schijnt den heer Eringa ontgaan te zijn. In zijn bibliographie wordt mijn „Van der Noot" ook niet opgegeven, al heb ik daar getracht (blz. 129) de plaats van De Heere in de algemeene ontwikkeling te bepalen.

Digitized by Google

Heinrich Luden afleidt. Den historicus voor te houden, dat „niet alles in werkelijkheid geschied is, wat ons als geschiedenis geleerd wordt", dat „hetgeen daarvan werkelijk geschiedde, niet zoo geschied is, als men het ons leert", en dat „wat dan inderdaad zoo geschied is, slechts een heel klein gedeelte is, van alles, wat er gebeurde", mag immers bij doorvoeling van aard en aanleiding van het gesprek eer vóór een juiste prae-dispositie van 't historisch onderzoek worden aangevoerd, dan tegen een waardeering dezer wetenschap. En ook het in dien samenhang door hem gebezigde citaat uit den Faust:

Die Zeiten der Vergangenheit
Sind uns ein Buch mit sieben Siegeln,

laat zich in positieven niet minder dan in negatieven zin uitleggen. Eindelijk spreekt ook Goethe's eigen werkzaamheid in dezen duidelijk genoeg, zoowel daar, waar hij in de *Geschichte meiner botanischen Studien* een stuk van zijn wetenschappelijke ontwikkeling vastlegt, als in den ruimeren opzet van zijn autobiographie, die vermoedelijk door den schrijver van het werk, dat ik hiermee het genoegen heb aan te kondigen, als uitgangspunt van zijn beschouwingen zal worden genomen, wanneer hij er in slaagt, zijn *Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des Achtzehnten Jahrhunderts* af te sluiten met een tweede deel, dat de negentiende eeuw zal behandelen.

Het thans verschenen werk, een op slecht papier goed gedrukt groot octavo-deel van ruim 480 bladzijden, bestaat, behalve uit voorbericht, inhoudsopgave, drukfoutenlijst, inleiding en twee bijlagen (Mylaeus' *De scribenda Universitatis rerum historia* en Vossius' verdeelingstabel der wetenschappen), uit twee gedeelten, waarvan het eerste onder den titel *Die Ansätze* de middeleeuwen, het Humanisme en de Renaissance behandelt, terwijl het tweede deel, dat, blijkbaar met het oog op het aangekondigde vervolg, *Die Voraussetzungen* wordt genoemd, een omvangrijke behandeling van de literatuurwetenschap in de achttiende eeuw geeft.

Niet alleen de literairhistorische „revue's" van Gottfried von Straszburg en Rudolf von Ems, van Heinrich von Freiberg en Konrad von Würzburg, van Heinrich von dem Türlin en Hugo von Trimberg, benevens de voortzetting van deze traditie in de opsommingen der „ersten Meister der alten Singekunst" bij de *Meistersinger*, maar ook bepaalde vormen en typen van geleerde literatuurbeschrijving tijdens de middeleeuwen zijn als uitgangspunten van de latere literatuur-wetenschap te beschouwen.

Vier vormen van geleerde literatuurbeschrijving worden door prof. Von Lempicki in de middeleeuwsche wetenschap onderscheiden: de biographische vorm van den *catalogus illustrium virorum* — door den kerkvader Hieronymus in aansluiting aan Suetonius ingevoerd —; de literair-historische uitweidingen in kronieken — sinds het *Chronicon Novalicense* —; de didascalia der latijnsche scholen — in welk licht ook het *Registrum multorum autorum* van Hugo von Trimberg geplaatst wordt —; de middeleeuwsche **βίοι φιλοσόφων** — waarvoor het *Liber de vita et moribus philosophorum [et poetarum]* van den Engelschen geleerde Gualterus Burlaeus als voorbeeld wordt aangehaald. Aan elk dezer vier vormen beantwoordt volgens hem een specifieke richting van latere literatuurwetenschap: aan den *catalogus illustrium virorum* de later zoo overheerschende vorm der biographische teekening; aan de literairhistorische uitweidingen in middeleeuwsche kronieken de cultuurhistorische behandeling van letterkundige verschijnselen; aan de didascalia der latijnsche scholen de onderzoekingen der philologisch literaire methode, waarin zich dikwijls scholastische systematiseering laat herkennen; aan de gemeenschappelijke behandeling van philosofen en dichters de beschouwing van het dichtwerk onder het gezichtspunt van de philosofische grondgedachte.

Doorloopende lijnen laten zich evenwel niet trekken: de literatuurwetenschap in de middeleeuwen heeft een toevallig en steeds bijkomstig karakter; aan de eeuw van het humanisme bleef het voorbehouden ook voor de geschiedenis der letterkunde den grondslag te leggen. Alle wetenschap wordt nieuw georienteerd: zij richt zich op de cultuur der ouden, maar de orienteering zelf is modern. Waardeering van stijl en vorm geeft aanleiding tot de ontwikkeling van literaire aesthetiek. Conrad Celtes geeft in zijn *Ars versificandi* voorschriften voor het aanleeren der dichtkunst door navolging, die nog in Gottsched's *Kritische Dichtkunst* hun invloed doen gevoelen. De philologische zijde van het humanisme komt middellijk aan de nieuwere literatuurwetenschap ten goede. De cultuurhistorische richting van het geschiedenisonderzoek versterkt het nationale bewustzijn en brengt Trithemius er toe, Otfrit te ontdekken. Kenschetsend is een teekening van Albrecht Dürer, voorstellende, hoe Conrad Celtes aan keurvorst Frederik van Saksen de werken van Hrosvitha von Gandersheim aanbiedt. Ook de Hervorming met haar conscientieuze bijbel-interpretatie brengt winst voor de literatuurbeoefening; uit het arsenaal van kerkhistorische bronnen, door Flacius Illyricus bijeengebracht, komt de Heliand te voorschijn.

In deze eeuw van wetenschapscultus ontstaat het type van den wetenschapsbeoefenaar ter wille van de wetenschap zelve: de polyhistor; als typisch uitvloeisel van zijn werkzaamheid de systematiseering der wetenschap ten dienste van haar beoefening als zoodanig: de bibliographie. Conrad Gesner's *Bibliotheca universalis sive Catalogus omnium scriptorum locupletissimus veterum et recentiorum in hunc usque diem* (1545) staat hier aan de spits. Lempicki karakteriseert het werk door de tegenstelling van *labor* en *ingenium*. Iets hooger mag het stellig wel getaxeerd worden, al wil men er ook niet met Von Raumer de „eerste moderne literatuurgeschiedenis" in zien. In de reeks Gesner—Clessius—Draudius—Georgi enz., die in de *Allgemeine Bibliographie* en talrijke andere periodieken haar moderne voortzetting vindt, zoowel als in de reeks Gesner—Mencke—Jöcher—Adelung, die in de *Allgemeine Deutsche Biographie* onlangs een monumentale afsluiting gevonden heeft, handhaaft het grootsch opgezette werk van den Züricher polyhistor met waardigheid zijn plaats. Terecht oordeelt Arnold in den tweeden druk van zijn *Allgemeine Bücherkunde zur deutschen Literaturgeschichte* (Berlin 1919, pag. 239) van dit werk: „Von einem Gelehrten für Gelehrte geschrieben, *immer noch brauchbar.*"

Ook met betrekking tot de zeventiende eeuw kan ik het met de waardebepalingen en groepeeringen in Lempicki's werk niet altijd eens zijn. Ik heb daarbij minder zijn poging op het oog, Christoph Müller (Mylaeus) tegen Baco's fundamenteele onderzoekingen over de

Digitized by Google

taak en het wezen, de methode en het nut der pragmatische literatuurgeschiedenis uit te spelen, dan wel zijn geheele schematiseering van de literatuurwetenschap in de periode der Renaissance, waarbij de geschiedenis der poëzie van de historia literaria gescheiden wordt. Daarbij krijgt Opitz naar het mij voorkomt een relief, dat hij in den opzet van de geheele beschouwing, die overal tracht internationale gezichtspunten tot hun recht te doen komen, niet verdient. De invloed van Opitz' *Buch von der Deutschen Poeterey* voor de Duitsche literatuur kan moeilijk overschat worden; in het verband der algemeen-europeesche stroomingen evenwel is Opitz van de „geistlose Sammelarbeit der Polyhistoren und Literarhistoriker, denen es (nicht) gelang Bacos Postulate zu verwirklichen" geenszins zoo onafhankelijk, als de schematiseering van den schrijver het hier doet voorkomen. Juist op de plaats, waar door hem een scheiding wordt gemaakt tusschen het afstervende oude en het hoopvol moderne, bestaat een hechte verbinding, die zich afteekent in de Nederlandsche literatuur. De geleerde schrijver noemt Vossius, maar onderschat zijn invloed. Daarnaast ontbreekt de teekening van Daniel Heinsius. Deze „vir incomparabilis" vertegenwoordigt met Vossius, Scriverius en anderen de doorloopende strooming, waarvan Opitz niet te scheiden is. Wanneer Prof. Lempicki aan Heinsius evenveel aandacht had geschonken als aan Mylaeus, zou zijn hoofdstuk over *Die Historia litteraria und die Poetik der Renaissance in Deutschland* een geheel ander karakter gekregen hebben.

De Duitsche literatuurgeschiedenis in de zeventiende eeuw, en nog minder het verband der geestelijke stroomingen in West-Europa in dien tijd, laat zich zonder kennis van het Nederlandsch en van de letterkunde van ons vaderland eens voor al niet grondig bestudeeren noch beschrijven. Lempicki schiet in dit opzicht, zooals trouwens zoovelen, te kort. Ik geef één voorbeeld. De interessante schets van onzen bloeitijd, die in de tweede helft van de zeventiende eeuw door Hofmann von Hofmannswaldau in zijn *Deutsche Uebersetzungen und Gedichte* werd gegeven, leidt bij Lempicki tot de volgende mededeeling: „Von den Niederländern schätzt er besonders Daniel Heinsius hoch, die erbaulichen Werke Cats, Heigens (!) und den in Deutschland bekannten Vandel (!) wegen ihrer hohen Art zu schreiben, neben einigen, die er nur nennt." Het was toen de tijd van de verhaspeling van eigennamen; maar de moderne geleerde, die kennis wil aanbrengen, heeft in dezen de taak te corrigeeren: in geen geval mag hij namen als Vondel en Huygens nog meer, en zelfs tot onherkenbaarwordens toe, bederven.

Voor onze Nederlandsche literairhistorici geef ik het oorspronkelijk citaat in zijn volledigen vorm: „Sowohl in Nieder- als in Teutschland ist iederzeit des Singens und Dichtens sehr viel gewesen; aber mit schlechter Glückseligkeit, bisz D a n i ë l H e i n s i u s, der gelehrte und anmutige Kopff sich hervorgethan, und die zierliche reine Art der Gedichte in das Licht gestellet, dem neben vielen andern C a t s in seinen erbaulichen Wercken, besonders in seinem Gedicht vom Ehestand und dem Trau-Ring, so zwar keine so künstliche, aber doch eine reine Redens-Art führet, und von gar erbaulichen Sachen handelt, wie auch H ü g e n s und V o n d e l e n, so gar einer hohen Art zu schreiben sich angemasset, nebenst H o f f t und W e s t e r b a e n, V e e n s, V o s und D e k e r rühmlich nachgefolget."

Op veel hechter grondslag staat de behandeling der literatuur-wetenschap in de achttiende eeuw. In de eerste helft teekenen zich de principe's van Baco nog duidelijk af. Vooral in het werk van Jacob Friedrich Reimmann, die door Lempicki als de „erste deutsche Literarhistoriker des achtzehnten Jahrhunderts" bestempeld wordt. Meer en meer treedt de wetenschap der belles lettres in het teeken van het rationalisme. Het bekende boek van Heumann *Conspectus Reipublicae literariae sive via ad historiam literariam iuventuti studiosae aperta*, dat in drogen, maar didactisch gewaardeerden vorm de literatuurgeschiedenis van af de Egyptenaren tot Heumann behandelt, is een specimen van eenzijdig rationalistische wereldbeschouwing. Gelijktijdig met dit in het Latijn geschreven leerboek verscheen in de landstaal de *Anleitung zur Historie der Gelahrtheit* van Gottlieb Stolle, die trouwens weldra ook in Latijnsche vertaling verspreiding vond. Dit type, Stolle en meer nog Heumann, beheerscht praktisch het onderwijs tot in de tweede helft van de achttiende eeuw. Nog Wieland dikteert aan zijn leerlingen in Zürich een *Geschichte der Gelehrtheit*, die volledig van Heumann afhankelijk is.

Langs wetenschappelijken weg komt intusschen de achttiende eeuw er toe, de grondslagen der literatuurwetenschap solider te leggen: meer philosophisch-intellectualistisch in het werk van Gottsched, in hoofdzaak psychologisch-artistiek, en dus moderner, in dat van Bodmer en Breitinger. Weldra wordt Lessing dan de grondlegger der literaire critiek, Winckelmann die der kunstgeschiedenis. Een nieuwe geest, die de grenzen van het rationalisme bedreigt, wordt door Gerstenberg aangekondigd; het is de nieuwe leer van het genie als het ondefinieerbare: „Wo Genie ist, da ist Erfindung, da ist Neuheit, da ist das Original, aber nicht umgekehrt." De namen L e s s i n g — G e r s t e n b e r g — H e r d e r teekenen in de geschiedenis van het menschelijk denken, bepaaldelijk ten opzichte van het wezen der literatuur, een hoofdlijn af. Herder is een culminatiepunt en, zooals ik het zie, de eigenlijke afsluiting van dit boek, dat immers als eerste helft van een volledige geschiedenis der Duitsche literatuurwetenschap is geconcipieerd: „Herder vereinigt alle Tendenzen der literarhistorischen Forschung seiner Zeit, doch so originell, dasz sie zu fruchtbaren Anregungen für diejenigen, die ihm folgten und zu fast selbstverständlichen Voraussetzungen der modernen Literaturwissenschaft wurden." Hij heeft van Montesquieu geleerd zoowel als van Hume en Shaftesbury, van Leibniz zoowel als van Winckelmann en Lessing, bovenal van Hamann, maar ook van Kant. „Herder ist kein *Forscher* gewesen, er hatte auch der Literaturforschung keine neuen Methoden gezeigt, aber die Literatur*betrachtung* auf ganz neue Aufgaben hingewiesen, enorme Perspektiven eröffnet und die wertvollsten Anregungen gegeben. Er hatte Ehrfurcht vor dem Einzelnen und dem Eigenartigen gehabt, zugleich aber den mächtigen Blick für grosze, bis dahin ungeahnte Zusammenhänge[1]). So ist Herder der Schöpfer der modernen literarhistorischen Synthese geworden, wie Lessing die moderne ästhetisch-analytische Betrachtung begründet hat. Den Wert von Herders Anregungen

---

[1]) Deze zin is geconjectureerd uit den niet geheel juisten volzin op pag. 414 en de blijkbaar evenmin geheel juiste „Berichtigungen" op pag. 469.

Digitized by Google

kann man aber erst ermessen, wenn man die ersten Versuche der literarhistorischen Synthese im letzten Drittel des achtzehnten Jahrhunderts überblickt.”

Twee kleine hoofdstukken behandelen dan nog *Geschichtswissenschaft und Geschichtsforschung* (Gatterer, Schlözer, Iselin, Meiners, Adelung, Hegewisch) en de eerste *Versuche der literarhistorischen Synthese* (Ebeling, Meister, Chr. H. Schmid, Küttner, Riedel, Schubart, Garve, Plant, Nasser, Manso).

Zonder dat de schrijver het zegt, wordt onze aandacht gespannen voor Goethe. Zijn literair-historische milieuschildering van Straatsburg wordt terloops geciteerd om met zijn woorden Herder te karakteriseeren. Daarin kondigt de genius zich reeds aan, die de achttiende eeuw met de negentiende zou verbinden. En alsof de schrijver ook uitwendig zijn eerste deel met het, door ons belangstellend verwachte, tweede in samenhang heeft willen brengen, plaatst hij op het titelblad Goethe's aphorisme als motto: „Die Geschichte der Wissenschaften ist eine grosze Fuge, in der die Stimmen der Völker nach und nach zum Vorschein kommen.”

Wij wenschen den geleerden schrijver de energie toe, aan zijn omvattend en grondig boek voort te bouwen, tot hij in een volledige geschiedenis van de Duitsche literatuurwetenschap ons een werk zal hebben geschonken, waarin de geestelijke geschiedenis van het Duitsche volk in haar onderscheiden uitingen van woordkunst zich in de afspiegeling der opeenvolgende samenvattingen laat overzien.

Amsterdam. J. H. Scholte.

Elisabeth Wolffhardt, Shakespeare und das Griechentum. Berlin, Mayer u. Müller. 1919. (Pr. M. 3). (Berlijnsche diss.).

Dit proefschrift geeft duidelijk en overzichtelijk wat we alzoo te weten kunnen komen omtrent Shakespeare's verhouding tegenover en kennis van de oud-Grieksche wereld.

Het werkje is in verschillende hoofdstukken verdeeld, die aldus worden betiteld: Wege zur Kenntnis des Griechentums in der englischen Renaissance; Die Griechen im Urteil der Römer; Fortentwicklung der literarischen Tradition von den “Griechen”; Urteile der englischen Renaissance-schriftsteller über die Griechen; Quellen für Sh.'s Griechenkenntnis; Schilderung des griechischen Milieus”; Anspielungen auf Griechen und Griechentum in anderen Dramen; Shakespeares Stellung zur Trojasage; Shakespeares griechische Charaktere; Allgemeine Eigenschaften der Griechen bei Sh.; Schluss.

Schrijfster wijst er in 't begin van haar verhandeling op dat velen zich in Sh.'s tijd tevreden stelden met een schijn van kennis, maar de klassieke schrijvers niet in het oorspronkelijk konden lezen, er waren destijds ook al vrij veel vertalingen. De Romeinen oordeelden niet gunstig over de Grieken; de naam Graecus (vaak verachtelijk-deminutief Graeculus) duidde maar al te dikwijls een sluw-bedriegelijk wezen aan. Deze opvatting werd vrijwel traditioneel, en ook voor een groot deel door de Renaissanceschrijvers gehuldigd.

Bij de bespreking van Sir Philip Sidney haalt Schr. een van zijn sonnetten aan, beginnend:

> I Neuer dranke of Aganippe well,
> Nor euer did in shade of Tempe sit....

Dit doet denken aan de choliambische regels uit Persius' proloog

> Nec fonte labra prolui caballino,
> Nec in bicipiti somniasse Parnasso
> Memini etc.

In den tijd van de Renaissance zijn de termen *mad Greek(e)* en *merry Greek(e)* schering en inslag; verder vinden we gewag gemaakt van de epitheta *wily*, *subtle* en *false*, terwijl een bedrieger bij 't kaartspel meermalen *a Greek(e)* (*Greke*) heet. Daarmee staat dan dikwijls in tegenstelling de *true Troian*, hoewel de Trojaan op andere plaatsen ook wel valsch wordt genoemd, waarbij dan vooral werd gedacht aan Paris tegenover Oenone en Aeneas tegenover Dido. De braafheid en eerlijkheid van de Trojanen worden hierbij voornamelijk op den voorgrond gesteld, omdat de Engelschen evenals de Romeinen, die ze zeer bewonderden, hun afkomst aan de Trojanen toeschreven. De betiteling van de Grieken als bedriegers en listelingen is vooral ontleend aan bekende figuren als Ulysses en Sinon. Ook worden nu en dan de Grieken als wijs, kundig en vrijheidlievend afgeschilderd.

Of in de Grammar school van Stratford ook Grieksch werd onderwezen, is niet bekend. Shakespeare zou er de beginselen van die taal hebben *kunnen* leeren, maar dat is ook alles. En nu is 't wel opmerkelijk, dat in zijn werken geen enkel Grieksch citaat voorkomt, terwijl hij toch graag en grif, vooral in zijn eerste drama's, met Latijnsche, Fransche en Italiaansche aanhalingen pronkt. Hij gebruikt ook betrekkelijk weinig aan 't Grieksch ontleende woorden, waarvan er dan nog verscheidene via het Latijn en het Fransch zijn gekomen. Het staat vrijwel vast dat Shakespeare voor zijn klassieke drama's geput heeft uit de Plutarchus-vertaling van Sir Thomas North (eigenlijk een vertaling van een vertaling, n.l. van die in het Fransch door Jacques Amyot, 1579). Misschien kende hij ook de Latijnsche en Fransche vertaling van Lucianus' dialoog *Timon* (een Engelsche was er destijds nog niet), terwijl hij de figuur van Thersites in *Troilus and Cressida* met nog andere bizonderheden heeft genomen uit de *Ilias*, die door Chapman was vertaald.

Een bepaalde Grieksche locale kleur is vrijwel afwezig in de Grieksche gegevens behandelende tooneelstukken: ook vindt men allerlei Romeinsche en Engelsche gebruiken op de Grieken overgebracht.

Alles bij elkaar genomen komt de schrijfster tot de volgende, m.i. in hoofdzaak wel te aanvaarden slotsom: „Sh. zeigt Vertrautheit mit den beiden Betrachtungsweisen des Griechentums. Freilich hat auch er in der Schilderung des Milieus und der griechischen Charaktere nur wenige für die Griechen eigentümliche Züge eingeführt, aber in Gelegentlichen Aeusserungen, besonders in den bei ihm sehr zahlreich vertretenen allgemeinen Redensarten über die Griechen zeigt er völlige Uebereinstimmung mit ihrer volkstümlichen Beurteilung durch seine Zeit. Andererseits ersehen wir aus einer Stelle auch seine Bekanntschaft mit der Anschauung seiner gelehrten Zeitgenossen von der grossen und vielseitigen Begabung der Griechen. Ueber seine politische Stellung zum Griechentum erfahren wir wenig, und dies Wenige hat er direkt aus Plutarch übernommen. Immer treten bei Sh. die Griechen an Bedeutung weit hinter den staats-

Digitized by Google

klugen, mächtigen Römern zurück, die das Ideal der Renaissance bildeten."

Op blz. 3 wordt gewaagd van Euripides' *Iokasta*; bedoeld worden de *Phoenissae*, aan welk stuk de vertalers van 1556, Gascoigne en Kinwelmarsh, den naam gaven van een van de hoofdpersonen.

Veel drukfouten zijn er niet; behalve eenige onbeteekenende in het Duitsch, noteerde ik op blz. 8 Anarchasis in pl. v. Anacharsis en op blz. 49 breseyda in pl. v. Creseyda.

den Haag. Edward B. Koster.

André de Ridder, Remy de Gourmont. (Fransche Kunst, XII). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1919. (Pr. *f* 2.25).

Te lang reeds heb ik gewacht met de aankondiging van dit uitstekende, levendige, frissche boek over de Gourmont, in de eerste plaats omdat ik een deel van zijn werk wilde lezen of herlezen, maar vooral omdat ik, kritiek over een kritiek moetende geven, dacht aan zijn wrange uitlating in den *Mercure* van Maart 1896 (p. 413): „que font tous ces doumiculets sinon de vivre à même autrui, en dépeçant l'organisme qui les fait vivre." Men staat tegenover dien veel-, bijna allesomvamenden geest, tengevolge van eigen specialisatie, zoo nederig, men gevoelt dat deze man van algemeene ontwikkeling en algemeene belangstelling niet te omvatten en te beoordeelen is. Hij is immers alles: denker, wijsgeer, dichter, romanschrijver, essayist, kriticus, moralist; zijn superioriteit en zijn origineele kritiek zijn, juist door die algemeenheid, tot weinigen doorgedrongen en toch is hij één der meest vertegenwoordigende figuren van het intellectualisme in 't begin der 20e eeuw geweest, van de geestesonafhankelijkheid, de levensliefde, de humanistische levensopvatting der enkelen die toen diep en volledig 't leven hebben genoten. Terecht vergelijkt T. de Miomandre in *Le Pavillon du Mandarin* hem met een Erasmus.

André de Ridder was echter wel de aangewezen man om over dien afstammeling van Fontenelle en Saint-Evremond, van Renan en Voltaire te schrijven. Zijn studies over de dilettantische kringen van Lafontaine, Saint-Evremond, Ninon de l'Enclos toonden een fijn doordringen in een geesteshouding, die hem lief is, zooals uit heel het eerste hoofdstuk blijkt, één der meest geslaagde, liefdevol geschreven analyses van 't dilettantisme, „l'infini divertissement", waartegen Suarès zich verheft in zijn *Essais* (p. 75). Daarnaast kende men de Ridder ook als een fijn aanvoeler van de psyche van een Laforgue, een Samain, zoodat men zeker was, dat het „symbolistische" deel in de Gourmont's werk (p. 20 vv.) ook een bevoegden inleider zou vinden. Maar hij heeft misschien niet sterk genoeg 't licht doen vallen op wat er anti-religieus in de Gourmont's persoon en werk is verspreid, dat sterker aanvalt dan de gewone sceptische uitlatingen; zeker, men zou verkeerd doen met deze uitvallen te gaan samenvoegen tot een anti-godsdienstige bloemlezing en men zou aldus lijnrecht in strijd komen met de Gourmont zelf, die in *Les Pas sur le Sable* God handhaafde als een behoefte aan liefde voor datgene wat men zelf schept (no. LXVIII). Daarnaast had de Ridder ook nog sterker kunnen aandringen op de waarde van de Gourmont als philosoof, wiens ideeën toch zeker vruchtdragend zijn, al mogen ze niet officieel in een handleiding van D. Parodi of van V. Delbos worden vermeld: op 't gebied der psychologie zijn onderzoekingen over ideeëndissociatie (*La Culture des Idées*) en over casuïstiek (*Le Chemin de Velours*); in de philosophie: de loi de constance intellectuelle (in de *Promenades philosophiques*, II), alles onderzoekingen die men toch niet in de toekomst als amateurswerk zal kunnen ter zijde schuiven, al moge de Gourmont meer essayist, zooals Montaigne, dan philosoof zijn, omdat hij, evenals deze, „une trongne trop impérieusement magistrale" haatte.

Essayist en kriticus, dat is de Gourmont waarschijnlijk vóór alles, geen groot schepper van warm levende romanfiguren; daarvoor is zijn geest te kritisch, zijn kunst te cerebraal, zijn emotie te zuiver intellectualistisch. In dat opzicht is zijn romanwerk wel een uiting van zijn tijd; al moge zijn woord: „Il y a une forme générale de la sensibilité qui s'impose à tous les hommes d'une même période" niet geheel juist zijn, toch is zij waar voor 't gelijktijdige werk van een Barrès, een Gide of een Huysmans. Zijn rol in de symbolistische beweging moge niet groot zijn geweest — was hij daarin waarlijk „het denkend hoofd, de leidende bezieler", waarvan de Ridder spreekt (p. 21)? —, hij is zonder twijfel een man geweest wiens kritisch œuvre meegewerkt heeft tot de vorming van de kunst van een Francis de Miomandre, een Edmond Jaloux. De litteraire kritiek heeft immers te allen tijde sterk bijgedragen tot de vorming der Fransche letterkunde en hoogere cultuur, zooals we dit b. v. nog op 't oogenblik kunnen constateeren uit het werk van Brunetière of — aan de overzijde — van een André Gide, den Gide, die over de Gourmont schreef (*Nouv. Prétextes*, p. 118): „Le scepticisme est peut-être parfois le commencement de la sagesse, mais c'est souvent la fin de l'art", een uitlating die wel eenige waarheid bevat en welke men soms op hem kon toepassen, omdat er dikwijls gekunsteldheid ontstaat door een te sterke analyse en een overheerschend intellectueel leven. Dit laatste maakt wel dat de Gourmont voor velen gesloten blijft, voor hen in de eerste plaats die onderschrijven wat Merlant constateerde (*De Montaigne à Vauvenargues*, p. 87): „Il y a un immoralisme des gens uniquement intelligents." Maar ook blijft hij vereenzaamd voor het groote publiek, dat door de groote specialiseering geen algemeene belangstelling meer heeft en ze nauwelijks kan hebben: de man die alle intellectueelen kan boeien en representeeren, die man bestaat in onzen tijd niet meer.

Deze overwegingen kwamen bij mij op, toen ik de Ridder's boekje bestudeerde. 't Is een uitstekend geslaagd, suggestief deel van de serie *Fransche Kunst*, dat, hoop ik, menigeen van hen die de Gourmont niet kennen er toe brengen zal eens iets van hem te lezen, b.v. de *Dialogues des Amateurs*, misschien zijn knapste en sterkste werk. Ik prees reeds het eerste hoofdstuk, waarin de Ridder 't dilettantisme verheerlijkt en ik wijs daarin speciaal op de vergelijking met Anatole France (p. 10 vv., cfr. p. 118); 't wordt gevolgd door een zeer goed hoofdstuk over de ontwikkeling van zijn loopbaan, waarin ik het deel over 't symbolisme (p. 20—30) zeer aanbeveel, evenals de eerste bladzijden van 't hoofdstuk, over zijn scheppend werk, waarin

Digitized by Google

schrijver de romans karakteriseert (p. 54—57). 't Vierde hoofdstuk, over 't beschouwend werk, vormt een uitstekende inleiding tot een lezing van de Gourmont's fijnste essays. Een zeer volledige bibliographie, waarin ik de vertaling mis van *La gloire de Don Ramire* door Larreta, een zeer rijke lijst van studies en artikelen en een uitstekende keuze van fragmenten uit heel het zoo rijke werk vormen het slot van deze zoo geslaagde, bijna volledige monographie van een „der verstandigste en ontwikkeldste" mannen van zijn land.

Een paar opmerkingen tot slot. Is 't niet wat sterk uitgedrukt, wanneer de Ridder (p. 39) zegt dat de Gourmont een „gedisciplineerde kracht" aan de jeugd toebedeelde? Op pag. 65 zou gewezen kunnen zijn op den titel „roman familier" van *Le Songe d'une femme*, ironisch bedoeld zooals Gide's *Symphonie pastorale* of France's *Histoire comique*. De mode om over zijn onbegrepen-zijn te jammeren (p. 67) dateert niet van Baudelaire, eerder van Byron of zelfs nog vroeger. Laclos en Gourmont, zeker! in de overeenstemming tusschen *Le Songe* en *Les Liaisons*; maar dan ook geen boek „zwoel als een zomernacht, vol loome roken en tooverachtigen maneschijn" (p. 68). Jammer is 't dat de Ridder (p. 73) niet sterk de schoonheid onderstreept van 't philosophische deel van den dialoog in *Une Nuit au Luxembourg*, iets van een verfijnde, verhelderde Diderot-kunst. Nog wat: op p. 9 vind ik „heerenmoraal"; we hebben nu al, in de advertenties, de „heerenkamer", die schoone uitvinding, waarin de heer en meester, dampend en drinkend, zich met de vrienden terugtrekt om bediend te worden door zijn echtgenoote. Maar moet dit germanisme er nog bij, Meneer de Ridder?

Amsterdam. K. R. Gallas.

P. L. Muller, Geschiedenis van onzen tijd sedert 1848, voortgezet door **J. S. Bartstra.** Vijfde boek. Derde stuk. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zoon. (Pr. *f* 3.75).

Reeds meermalen mocht ik in deze periodiek de aandacht vragen voor het groote werk, dat voor bijna twintig jaren door P. L. Muller is op touw gezet. En steeds had ik andere namen te vermelden. Na den dood van Muller werd het werk overgenomen door W. H. de Beaufort. Toen het dezen blijkbaar te zwaar begon te vallen, heeft hij het aan den bij uitstek bevoegden Bussemaker overgegeven. Bussemaker heeft zich met zijn gewone toewijding aan dezen hem sympathieken arbeid gezet. Maar ook hem overviel de dood, toen het boek zijn voltooiing naderde. Bussemaker stierf in de tweede oorlogsmaand van 1914; zijn leerling, de heer Bartstra, werd uitgenoodigd de Geschiedenis van onzen tijd te voltooien. Het voltooide boek ligt thans voor ons.

Wie deze laatste aflevering doorleest, zal gaarne erkennen, dat de heer Bartstra wel de man was om Bussemakers werk te voltooien. Men speurt overal duidelijk, wiens geestes kind de heer Bartstra is; men moet zich telkens weer losmaken van den indruk, dat het Bussemaker zou zijn, die deze bladzijden schreef; den klaren, duidelijken, zeer beheerschten, wat drogen stijl, die Bussemaker eigen was, heeft de heer Bartstra van hem overgenomen. Alleen zijn zijn zinnen soms wat lang en daardoor verdraaid en verward, een stijlsoort, die ons niet onbekend is en waaraan Bussemaker een hartgrondigen hekel placht te hebben.

In zooverre is het wel degelijk het afmaken van Bussemakers werk, wat hier is gebeurd. Ook nog in een ander opzicht. Bussemaker was ten onzent de man der staatkundige, zelfs wel wat eenzijdig der diplomatieke geschiedenis. Voor andere uitingen van historisch leven had hij oog, vooral voor de stoffelijke geschiedenis der maatschappij; maar zijn aandacht en vooral zijn toewijding had de staatkundige geschiedenis; vandaar dan ook, dat deze Geschiedenis van onzen tijd ook juist een kolfje naar zijn hand was. Voor den heer Bartstra was zij dat aanvankelijk blijkbaar minder. In zijn voorbericht zegt hij, dat een Geschiedenis van onzen tijd zonderling contrasteert met haar titel, wanneer zij alleen politieke en wel hoofdzakelijk internationaal-politieke geschiedenis geeft. Wij zien dat contrast ook zeer goed, gelijk Bussemaker het zag: maar het schijnt ons minder groot dan blijkbaar den heer Bartstra. Dit heeft de groote oorlog ons toch wel met treffende, soms harde duidelijkheid geleerd, dat de groote machtsconflicten tusschen de staten veel meer de groote volksgemeenschap beheerschen dan men vóór dien vooral in ons pacifieke vaderland voor mogelijk had gehouden. De heer Bartstra wijst op het belang van de geschiedenis der geestelijke stroomingen en hij noemt daarbij het katholicisme, het socialisme, de vrouwenbeweging. Welnu, wat hebben deze drie internationale, oogenschijnlijk zoo onweerstaanbare bewegingen, kunnen doen om den wereldoorlog te verhinderen, te beperken of ook maar een dag te bekorten? Er is maar één antwoord op deze vraag te geven: in het geheel niets. Daarmede wordt aan de beteekenis van zulke bewegingen en organisatiën natuurlijk volstrekt niet te kort gedaan, maar wordt wel hun altijd betrekkelijke beteekenis in de historische ontwikkeling in het algemeen duidelijk geaccentueerd.

Intusschen, de heer Bartstra heeft zijn overtuiging in dezen beheerscht en geschreven zooals dit boek nu eenmaal door Muller was opgezet en door De Beaufort en Bussemaker was vervolgd. Natuurlijk en ook gelukkig. Want hij heeft het zeer goed gedaan. Men kan zijn bezwaren hebben en hier en daar een vraagteeken of zelfs een eenigszins krachtiger leesteeken naast den tekst willen plaatsen. Maar in het algemeen kan men niet alleen meegaan met de voorstelling van den heer Bartstra, maar is zijn uiteenzetting in hooge mate instructief. Wel kan men betreuren, dat de schrijver gebonden was aan bepaalde afmetingen. Dat spreekt eigenlijk bij een boek van dezen omvang wel van zelf; vooral in zulke dingen mag een uitgever in dezen tijd wel een woord meespreken. Maar ten slotte is het toch jammer. Wij zouden allerminst hebben gewenscht een boek als een middeleeuwsche kroniek, die steeds uitvoeriger wordt, naarmate de schrijver zijn eigen tijd dichter nadert. Maar het omgekeerde is toch ook weer niet goed. De versnelde pas, waarmede de schrijver de catastrofe van 1914 nadert, gaat ten slotte vermoeien. En dan — staat men plotseling voor den chaos. Dien chaos zelf, den wereldoorlog, heeft de heer Bartstra niet meer beschreven. Dat is wel het grootste gebrek van dit boek, dat het niet

Digitized by Google

waarlijk doorloopt tot onzen eigen tijd met al zijn verheffing en zijn verval, zijn geestelijke hoogte en zijn maatschappelijke diepte, zijn gouden beloften en zwarte dreigingen. Zoo breekt het boek toch weer af als een middeleeuwsche kroniek soms, juist, ik wil niet zeggen, als het interessant begint te worden, maar als men meer zou willen weten.

Toch alles te zamen genomen een uitnemend werk, geen slot, dat pakt, maar een goed slot van een voortreffelijk opgezet en gelukkig uitgevoerd werk.

Amsterdam. H. Brugmans.

E. von Aster, Geschichte der antiken Philosophie. Berlin u. Leipzig, Vereinigung Wissenschaftlicher Verleger, Walter de Gruyter & Co. 1920. (Pr. M. 20, geb. M. 29).

Al deze, telkens weer verschijnende, beknopte door bevoegde geleerden voor een wijderen lezerskring geschreven leerboeken der Grieksche wijsbegeerte, hebben natuurlijk hun voor en tegen. Zoo ook dit. Er valt zonder twijfel veel goeds van te zeggen. Het vervult volkomen de in de voorrede gegeven belofte van „Klarheit und Lesbarkeit der Darstellung" en bewijst overal te berusten „auf eingehenden Quellenstudien und sorgfältiger Benutzung der Literatur." De schrijver poogt echter slechts zelden den modernen lezer het blijvende en verouderde, het houdbare en onhoudbare in die hem noodwendig vaak vreemd aandoende formuleeringen en gedachtengangen te leeren begrijpen, en kritisch daartegen positie te nemen. Na een korte praktische inleiding over de eigenaardigheid van de Grieksche Filosofie, hare ontwikkelingsperioden en bronnen begint hij rustig en zakelijk refereerend de belangrijkste leerstellingen van de verschillende denkers (van Thales tot Boethius) mede te deelen.

Daarbij treft echter terstond een zekere onevenredigheid. Het geheele werk telt 263 blz. Vrij kort wordt de zoogenaamde vóór-Sokratische periode (in 30 blz.) afgedaan. Verder neemt Plato er 50, Aristoteles slechts 25 in beslag. Reeds in het midden van het boek zijn wij bij de Stoa aangekomen. Aan Epikurus worden dan slechts 4, aan de Skepsis (in hare drie periodes) 25 pg's gewijd, dus evenveel als aan Aristoteles. Deze laatste komt er al heel kaal af. Ook aan Plato is wel niet voldoende recht gedaan, in het bijzonder niet aan zijn ethiek en staatsleer. Maar in elk geval wordt dan toch de kentheoretische beteekenis der Idee door een inhoudsopgave van de voornaamste der (niet op geheel juiste wijze in drie groepen verdeelde) dialogen voldoende in het licht gesteld. Of echter de lezer aan de dorre opsomming van de hoofdresultaten van het Organon veel hebben zal en eenig inzicht zal krijgen in het verband van Aristoteles' logika en metafysika, lijkt mij zeer twijfelachtig. — Zooals blijkt worden, anders dan in de meeste handboeken, de na-Aristotelische denkers het uitvoerigst behandeld. Dit deel van het werk is dan ook, naar onze meening, verreweg het best geslaagd en bevat voortreffelijke bladzijden. Het boek is bestemd als „Leitfaden für Studierende." Over het geheel genomen zouden wij echter aan studenten in de klassieke letteren eer het oudere werk van Vorländer (met zijn goede bibliografie) of zelfs, ondanks zijn Schopenhaueriaansche ontboezemingen, dat van Deussen aanraden.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

G. Kittel, Rabbinica: Paulus im Talmud. Die „Macht" auf dem Haupte, Runde Zahlen. (Arbeiten z. Religionsgesch. d. Urchristentums I 3). Leipzig, Hinrichs. 1920.

Dit boekje kan weer ten bewijze dienen, welke waarde de studie van den Talmud voor het juiste begrip van het Nieuwe Testament bezit. De schr., hoogleeraar in Greifswald, werkt samen met Israel I. Kahan, lector voor Talmud in Leipzig, die dan ook bij deze studiën meegeholpen heeft. In het eerste stuk wordt betoogd, dat eene bekende uitspraak van Rabbi Eleazar († 135 n. Chr.): „Der da entweiht die Heiligtümer und verachtet die Feiertage [und beschämt seinen Nächsten öffentlich] und auflöst das Bündniss unseres Vaters Abraham und sein Angesicht entblösst gegen die Tora, nicht entsprechend der Halacha—obwol er aufzuweisen hat (Kenntnis der) Tora und gute Werke, so hat er doch keinen Anteil an der zukünftigen Welt" (Aboth III 11 u. par.) tegen niemand minder dan Paulus gericht was. De bewijsvoering is in vele deelen zeer waarschijnlijk: Paulus *kan* in elk geval oorspronkelijk en in den oorspronkelijken vorm van het woord bedoeld zijn. Maar het kan ook een joodsche haeresie bedoeld zijn, men denke b. v. aan die vrijzinnige joden, die Philo de migr. Abr. I 450 bestrijdt. Bedenkelijk stemt mij ook dit, dat de autoriteit, aan wie het woord wordt toegekend, zoo veel jonger dan Paulus is. Het oordeel van joodsche Talmudkenners in dezen te vernemen, zou zeer gewenscht zijn.

In het tweede artikel geeft K. eene nieuwe verklaring van een van de duisterste plaatsen in de Paulusbrieven, namelijk I Cor. 11, 10: „daarom moet de vrouw op het hoofd eene ἐξουσία (Oort: een krachtig middel) hebben, ter wille van de engelen (Oort: om de engelen te weren)." De schr. vermoedt, dat ἐξουσία vertaling is van een araméesch woord dat afgeleid was van den stam šlṭ, en dat men twee verschillende stammen šlṭ heeft te onderscheiden, den eenen bekenden, die 'heerschappij, macht' enz. beteekent, den anderen die in de beteekenis van 'Köcher, Sack, Jacke' aan te wijzen is en oorspronkelijk ‚umhüllen' moet beteekend hebben; bij de vertaling in het grieksch werden beide stammen vereenzelvigd en op zoo'n manier werd een woord, dat „Kopfhülle" beteekende, met ἐξουσία vertaald.

Deze verklaring zou zeker heel goed in den tekst van I Cor. 11 passen; de philologisch-lexicalische bewijsvoering lijkt mij niet onwaarschijnlijk. Ook hier moet het oordeel van meer deskundigen afgewacht worden. — De wending διὰ τοὺς ἀγγέλους doelt volgens K. niet op daemonische engelwezens, die afgeweerd moeten worden (cf. Oort), maar op de beschermengelen, die iedereen begeleiden en aan wie men geen ergernis dient te geven. Ook deze verklaring wordt door aanhalingen uit den Talmud gestaafd.

Onder het opschrift 'Runde Zahlen' behandelt de schr. ten slotte de getallen Dreiundeinhalb en die Fünfzahl als geläufige Zahl und als stilistisches Motiv. Van bijzonder belang is het eerste stuk. Hier keert zich K. tegen de gewone voorstelling, dat het getal 3½ een ongeluksgetal zou zijn; hij geeft talrijke bewijzen uit den Talmud, dat 3½ eenvoudig als runde Zahl gebruikt werd. Niettemin kan m. i. onder den invloed van Daniël het getal 3½ in de apocalyptische terminologie een Unglückszahl geworden zijn en als zoodanig

Digitized by Google

gebruikt en gevoeld zijn. Een belangrijke Anhang handelt nog over het gebruik van het getal 3 in de overlevering van de opstanding van Jezus. Dat dit gebruik niet met de mythologisch-apocalyptische voorstelling van het getal 3 of 3½ als ongeluksgetal samenhangt, schijnt K. bewezen te hebben. Maar ook dan kan de 3 of 3½ hier ook als runde Zahl gebezigd zijn, wat voor de beoordeeling van de historische waarde van die overleveringen belangrijk is.

Leiden. H. Windisch.

O. van der Hagen, De Clementis Alexandrini sententiis oeconomicis socialibus, politicis. Traiecti ad Rhenum apud Dekker & v. d. Vegt. 1920. (Utrechtsche diss.).

Clemens van Alexandrië is een der belangrijkste figuren uit de vroegste eeuwen der Christelijke letterkunde. Eerst leerling aan de vermaarde Alexandrijnsche Katechetenschool onder haar grooten leeraar Pantaenus, later de opvolger van zijn meester, vermeerderde hij nog den glans dier „eerste Katholieke Universiteit", die onder zijne leiding het voornaamste centrum der kerkelijke wetenschap voor geheel het Oosten werd; zijn uitstekendste leerling Origenes was een der heerlijkste genieën van de geheele Oudheid.

Ook Clemens zelf is inderdaad een man van beteekenis. Verbazingwekkend is zijne belezenheid zoowel in de gewijde als in de ongewijde letterkunde en, al mag van de duizenden citaten uit alle mogelijke schrijvers, waarmede zijn geschriften als doorweven zijn, een goed deel op „tweedehandsche wetenschap" berusten —, waar vindt men die niet! —, toch blijft er nog meer dan genoeg over om elk philoloog jaloersch te maken.

Niet minder groot is zijn scherpzinnigheid in het oplossen van philosophische en theologische strijdvragen. Niet altijd vindt hij het volmaakt juiste antwoord op die dikwerf zoo ingewikkelde en toen nog zoo nieuwe kwesties; toch kan men met recht beweren, dat hij meestal de orthodoxe kerkleer in haar redelijkste en meest gematigde opvatting weergeeft.

Wat zulk een man, als leeraar en leidsman van velen zijner geloofsgenooten in een stad als Alexandrië levende, over economische, sociale en politieke kwesties heeft gedacht en geschreven, zal dus, zou men meenen, wel van groote en algemeene beteekenis moeten wezen, en wie de dissertatie van Dr. v. d. Hagen ter hand neemt, zal ze allicht met hooggespannen verwachting openen.

Aanstonds echter treft ons een pijnlijke teleurstelling; wij mogen, zoo verwittigt ons de schrijver reeds op de eerste bladzijde zijner praefatio, niet al te veel verhopen; noch Clemens, noch de andere Kerkvaders kunnen ons voor sociologie en economie veel baten. Beide wetenschappen bestonden toen nauwelijks en wanneer de kerkelijke schrijvers ze al eens aanraken, dan doen zij dit meestal niet als vakgeleerden, maar met het oog op de praktische zielzorg, zoodat van diepgaande onderzoekingen of theoretische beschouwingen geen sprake kan wezen.

Een dergelijke waarschuwing lezen wij nog herhaaldelijk (o. a. pp. 8, 23, 24, 81, 84, 109, 110), zoodat men geneigd zou zijn te vragen, of het onderwerp zich eigenlijk wel voor een zoo uitvoerige behandeling leende.

Toch heeft de schrijver uit Clemens' werken eenige interessante vraagstukken kunnen opdiepen, waarvan wij er hier enkele gaan vermelden.

Zoo vinden wij in het eerste hoofdstuk: „*De sententiis oeconomicis*" (pp. 1—43) o. a. wat Clemens denkt van koophandel (pp. 21—33), privaateigendom (pp. 27—30) en rijkdom (pp. 30—33).

Hier toont de schrijver, m. i. op goede gronden aan, dat noch Clemens, noch ook over het algemeen de andere Kerkvaders, den koophandel *in zich* veroordeelen, zooals eenige nieuwere geleerden — o. a. de bekende Lujo Brentano — beweerden, maar slechts het buitensporig winstbejag en ander onrecht, dat maar al te vaak met dit bedrijf gepaard gaat.

Evenmin kan schrijver zich vereenigen met de meening, dat de groote Alexandrijn eigenlijk een voorstander van het Communisme zou wezen, zooals dezelfde Brentano staande houdt. Ook hier bewandelt Clemens den gulden middelweg. Handhaaft hij de heiligheid van het eigendomsrecht, hij verlangt, dat de rijke zijn overvloed bestede aan goede werken en wel bedenke, dat hij zijn schatten slechts in bruikleen van God ontvangen heeft en die dus volgens Gods bedoelingen moet beheeren. Slechts weinig heeft de mensch voor zijn onderhoud noodig; de rest behoort hij aan zijn noodlijdende medebroeders uit te deelen. Wie zóó handelt, behoeft niet te vreezen, dat zijn aardsche rijkdom hem het Rijk der Hemelen zal doen verliezen. Zoo leert Clemens in zijn verhandeling *τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος*.

Het tweede hoofdstuk der dissertatie draagt den titel: „*De sententiis socialibus*". Het is gesplitst in drie onderdeelen: § 1 De Paupertate, mendicatione, de beneficentia. § 2 De Matrimonio. § 3 De Servitute.

Het leeuwendeel van dit hoofdstuk wordt ingenomen door § 2. Clemens trouwens bespreekt het huwelijksleven met zóó groote juistheid en uitvoerigheid, dat sommige geleerden hem voor een gelukkigen huisvader houden, die slechts beschreef, wat hij zelf had ondervonden. Daarmede is Dr. v. d. Hagen het echter niet eens (pp. 51—54), wijl de daarvoor aangehaalde plaatsen geen zekerheid, ja zelfs geen groote waarschijnlijkheid opleveren.

Veel opmerkelijks is overigens in Clemens' leer over het huwelijk niet te vinden. Zij is in hoofdzaak dezelfde, die sinds eeuwen en eeuwen door de Katholieke Kerk wordt verkondigd en verdedigd. Krachtig weert hij de aanvallen van allerlei ketters tegen de geoorloofdheid en heiligheid van het huwelijk af; toch stelt hij den maagdelijken staat, wanneer die op goddelijke ingeving en met zuivere bedoeling wordt verkozen, beslist hooger, hoewel hij voor de meeste menschen het huwelijk den besten levensstaat oordeelt. Natuurlijk kan men bij Clemens in zijn polemiek tegen de ketters tal van plaatsen aanwijzen, waar hij, niet zonder eenige overdrijving, het nut en de schoonheid, ja den betrekkelijken plicht van het huwelijk uiteenzet en verheerlijkt; andere plaatsen, door den schrijver aangehaald, toonen overduidelijk, dat hij daarmede de verhevenheid der onthouding, door St. Paulus, ja door Christus zelf, zoo hoog geprezen, geenszins wil ontkennen. Wie Clemens als een tegenstander van het Christelijk Caelibaat voorstelt, vergist zich. Dit betoog is, dunkt mij, wel het best geslaagde deel dezer degelijke dissertatie.

Uit het derde hoofdstuk: „*De sententiis politicis*" (pp. 96—114) wil ik slechts de conclusie aanstippen, die Clemens' gevoelen over de betrekking tusschen de

Digitized by Google

Christenen en den Romeinschen Staat samenvat (pp. 110—114). Veel zegt de Alexandrijn er niet over — al die tijdelijke en wereldsche zaken hebben in het oog van den geleerden Asceet slechts een zeer betrekkelijke waarde —, maar opmerkelijk is, dat hij niet, gelijk zoovele zijner geloofsgenooten, aanraadt, zich geheel van de openbare aangelegenheden te onthouden, maar, waar het pas geeft, door nuttige werkzaamheid ten algemeenen bate de welwillendheid der Heidensche medeburgers te winnen en aldus tot de verzoening van „Kerk en Staat" mede te werken.

De gedetailleerde inhoudsopgave, vóór de dissertatie geplaatst, verdient allen lof en vergemakkelijkt ten zeerste de studie en het begrip van het werk. Waarom heeft de corrector op p. 112 een leelijke drukfout *ingenii* Augusti cultum i. p. v. *genii* enz. laten staan? Stijl en taal had ik toch gaarne wat meer verzorgd gezien. Wellicht dacht de Schrijver bij deze bijzonder „klerikale" stof wat al te veel aan het bekende versje:

Grammaticae leges plerumque Ecclesia spernit.

Mariendaal b. Grave. C. Wilde S. J.

J. E. B. Blase, Johannes Colerus en de groote twisten in de Nederl. Luthersche Kerk zijner dagen. 1920. (Utrechtsche diss.).

Ds. Colerus is den meesten alleen bekend als biograaf van Spinoza. Hij woonde in het huis aan de Veerkade, waar de wijsgeer in 1670 en 1671 eene bovenachterkamer had gehad, thans zijne studeerkamer. Ook was het Colerus' ouderling van der Spyck, bij wien Spinoza de laatste zes jaren zijns levens had ingewoond. Dat mag hem op het denkbeeld hebben gebracht het leven van den grooten doode te beschrijven: „Korte dog waaragtige levensbeschrijving van Benedictus de Spinoza." Het verscheen 1705, een nieuwen druk bezorgde M. F. A. G. Campbell in 1880. Reeds 1706 verschenen er Fransche en Engelsche vertalingen en 1906 gaf Nijhoff een letterlijken nadruk van „The life of Benedict de Spinosa, written by John Colerus, minister of the lutheran church at the Hague, done aut of French, London 1706." Over deze biografie dan schrijft dr. Blase blz. 183—196 van zijn boek en stelt in het licht, dat C., schoon geen geestverwant van Spinoza, toch met onpartijdigheid en waarheidsliefde over hem geschreven heeft, zooals de moderne biografen, b.v. Freudenthal, ook dankbaar erkennen. Doch dr. Blase geeft ook critiek, wijst een aantal vergissingen van Colerus aan (188) en verzwijgt niet dat zijn held niet kon nalaten zijn afschuw van b.v. den „Tractatus theologico-politicus" breed uit te meten, zonder daardoor Spinoza's denkbeelden ook maar eenigszins te wederleggen.

Toch is Colerus als biograaf van Spinoza voor dr. Blase allerminst hoofdzaak. Blijkens den titel zijner dissertatie wil hij vooral handelen over den polemicus, die in de kerketwisten der Amsterdamsche en Haagsche lutherschen zulk een rol heeft gespeeld. En hij doet dat met groote uitvoerigheid en stipte nauwkeurigheid. Voor een deel was het een richtingsstrijd tusschen de Nederlandsche, gematigde groep, de „hoppeaansche" naar Conradus Hoppe, èn de Duitsche, streng confessioneele, de Wittenbergsche fractie. Deze, om haar zinkende macht te schragen, trachtte toen het in onbruik geraakte stemrecht van contribueerende gemeenteleden bij kerkeraadsverkiezingen weer toe te passen (zie ook het zoo juist verschenen boek van Mr. J. Loosjes, *Gesch. der Luth. kerk*, blz. 140 vlg.) en ziehier een aanleiding tot velerlei twist. Colerus, een dezer malcontenten, gaf nog bovendien onrust door zijn aanval op een rekkelijker collega, Dominicus, die geleerd had dat niemand gestraft wordt voor de zonden van een ander, wat streed tegen het dogma der erfstraffen. Dat was 1683 en 1684. Twee jaar later kwam C., altijd in 't geweer, in botsing met den kerkeraad over de vraag wie het recht had den ban uit te spreken? Men heeft toen den bekenden Philipp Jacob Spener gevraagd als scheidsrechter op te treden en daaraan danken wij een langen brief (17 Febr. 1686) van den grooten piëtist, dien dr. Blase op 't einde van zijn boek afdrukt. October 1693 vertrekt C. naar Den Haag. 19 Juli 1707 overlijdt hij daar.

Het lijvig boek van dr. Blase is van groot belang voor onze kennis van de inwendige geschiedenis der lutherschen ten onzent en gaarne loven wij zijnen ernstigen arbeid. Maar het is wel „kleine geschiedenis", deze historie van splinterige haarkloverijen en venijnige ruzie, waarbij, als het te erg werd, de overheid tusschenbeide kwam en den vrede gebood. De kwestie van het stemrecht is zeker van belang — toch schijnt deze strijdlustige dogmaticus Colerus en zijn kring wel verre te staan van de groote dingen op godsdienstig gebied, los ook van het druk en kleurrijk leven van het Amsterdam hunner dagen.

Ik eindig met den hartelijken wensch dat dr. Blase, thans predikant te Solo, bij zijnen gewichtigen ambtelijken arbeid in de tropen, tijd moge vinden voor verdere studie op het wijde gebied der kerkgeschiedenis.

Leiden. L. Knappert.

SCHOOLBOEKEN.

G. Ras, Goethe-Buch. Eine Einführung in Goethes Leben und Dichtung für die Schul- und Privatlektüre. Amsterdam und Leipzig, Verlag von Johannes M. Meulenhoff. 1921. (Pr. ƒ 1.40, geb. ƒ 1.95).

Aan bloemlezingen uit de werken van Goethe is geen gebrek. Een verzameling echter, die put uit den geheelen Goethe, ook uit de prozawerken, de brieven en de gesprekken is, op het gebied der hollandsche schoollectuur, voor zoover mij bekend is, iets nieuws.

Het verdient m. i. lof, dat de uitgever stukken uit grootere afgeronde dichtwerken heeft weggelaten; deze immers zijn gemakkelijk aan te schaffen zonder veel te kosten. De keuze uit de gedichten komt mij in het algemeen gelukkig voor, en aangenaam doet het aan, dat ook de latere perioden van Goethe's productie vertegenwoordigd zijn. Natuurlijk speelt bij een dergelijke „Auswahl" de persoonlijke smaak een groote rol, en het zou onbillijk zijn, zijn eigen voorliefde aan een ander te willen opdringen. Maar toch mis ik ongaarne het gedicht „Ilmenau", dat zoowel om zijn poëtische schoonheden als ook om zijn biographische waarde wel een plaatsje had verdiend.

Op een kleine vergissing zou ik den uitgever attent willen maken. In de uitgaven van Goethe's gedichten volgt op „Wandrers Nachtlied" (Der du von dem Himmel bist) het gedicht „Ueber allen Gipfeln ist Ruh'" met het opschrift „Ein gleiches." Deze titel slaat op het vorige gedicht „Wandrers Nachtlied." Het verband is volkomen duidelijk, maar in het „Goethe-

Digitized by Google

Buch" zijn vier regels uit een brief tusschen die beide gedichten ingeschoven, zoodat het opschrift van het tweede zijn beteekenis verliest.

Vermeld dient nog te worden, dat ook enkele uitlatingen van anderen (Wieland, Beethoven, Carlyle) en een stuk uit een brief van Goethe's moeder en van Schiller opgenomen zijn.

De „Anmerkungen" zijn kort en sober, en dat is goed, want aan den leeraar moet ook iets worden overgelaten. Enkele opmerkingen moeten mij echter van het hart. P. 146 wordt naar aanleiding van „Werthers Leiden" gezegd : „Die Leiden des jungen Werther" beruhen auf dem, was Goethe in Wetzlar erlebte und empfand. Dat is niet juist, want niet alleen wat hij zelf beleefde heeft de dichter in zijn roman uitgebeeld. Men denke slechts aan het tragische einde van Jerusalem. Of meer, of minder zou beter geweest zijn. Onmiddelijk volgt dan: „Der Roman der erste deutsche Ich-Roman." Hier had toch wel aan den Simplicissimus van Grimmelshausen gedacht kunnen worden. Op dezelfde pag. is mij niet recht duidelijk „Diese Verse, die in ihrer Form altdeutschen Wächterliedern verwandt sind." Ook al ware deze mededeeling juist, waaraan ik twijfel, dan nog zou zij voor leerlingen geheel overbodig zijn. Pag. 147 lezen wij : „Die Eingangspforte zum Paradies der Mosleminen wird von Jungfrauen — eine von ihnen ist Huri — bewacht." Deze „Jungfrauen" zijn allen Huri's. De toevoeging „eine von ihnen ist Huri" is dus misplaatst.

Deze opmerkingen doen echter geen afbreuk aan de waarde van het boekje. Ik ben overtuigd, dat het op school uitstekende diensten kan bewijzen, mits de docent, die er achter staat, opgewassen is tegen zijn taak, hetgeen, dunkt mij, eerder een voor- dan een nadeel is.

Groningen. H. H. Breuning.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In een brochure van slechts zeven bladzijden heeft de heer A. Geerebaert, S. I. de veelbesproken kwestie van het vertalen, vooral van klassieke schrijvers, behandeld. Hij gaat na welke opvattingen door verschillende auteurs als de juiste zijn aangeprezen en komt tot het besluit dat z. i. een goede vertaling bij de lezer de aandoeningen moet opwekken die het oorspronkelike op de vertaler heeft gemaakt. Hij gelooft niet, als von Wilamowitz, dat 't mogelik is door een vertaling de indruk weer te geven die de tijdgenoten van de oorspronkelike schrijver ontvingen. De zeer lezenswaardige brochure is getiteld *Iets over vertalen* en verkrijgbaar bij *De Vlaamsche Boekhandel* (Leuven, Gent, Mechelen, Leiden, 1921).

De redaktie ontving de eerste jaargang van *Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut* te Rome, 's-Gravenhage, Algemeene Landsdrukkerij, 1921. De rijke inhoud van dit boek bestaat uit de volgende onderdelen: P. J. Blok, *Het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome* (1904—1921). — *Jaarverslag van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome over* 1920. — H. M. R. Leopold, *Archaeologische Studien*. 1. *Mundus en Roma quadrata*. — 2. *De Apollo van Veii*. — 3. *De Venus van Cyrene*. — 4. *De onderaardsche „basilica" te Rome*. — H. Wagenvoort, *Ara Pacis Augustae*. — G. J. Hoogewerff, *De ontwikkeling der middeleeuwsche kunst in Italie*. — Dez., *Prelaten en Brabansche tapijtwevers* 1610. — Mgr. A. H. L. Hensen, *Prins Maurits en de bisschop van Oranje, Jean de Tulles*. — Dez., *Bijzonderheden over het bezoek van Koningin Anna Paulowna in* 1846 *aan Genua en Rome gebracht*. — Dez., 20 *Sept*. 1870 *op het Vaticaan*.

Van den grooten *Geschiedkundigen Atlas van Nederland* verschenen 7 bladen van de kaart der *Kerkelijke Indeeling in* 1530 (ten deele naar de gegevens van S. Muller Hz. bewerkt door mr. Joosting en dr. Beekman) benevens het blad *Zeeland in* 1300, met tekst, door dr. Beekman.

Van het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, uitg. Muller en Bouman, verscheen de tweede aflevering van dl. I, loopende van 1000 tot 1130, omvattende 177 oorkonden, waaronder verscheidene totnogtoe onbekende of in afgelegen hoeken verscholen.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Hermes, LVI, 4: O. Weinreich, zu Tibull I 1, 11—24. — A. Gercke, der neue Tyrtaios. — R. Philippson, zu Philodems Schrift über die Frommigkeit. — W. A. Baehrens, literarhist. Beiträge, VI. — K. Praechter, der fünfte Anacharsisbrief. — Misc.

Neuphilologische Mitteilungen, 1921, 5: W. Söderhjelm, Dante et l'Islam. — Besprechungen.

Beiträge z. Gesch. d. deutschen Sprache u. Literatur, XLV, 3: W. Steller, Der leich Walthers von der Vogelweide u. s. verhältnis zum religiösen leich. — Th. Grienberger, Ahd. texterklärungen, II. — F. Panzer, Ein rumänisches Siegfriedmärchen. — K. Zwierzina, Ampezzaner bruchstücke von Wolframs Willehalm. — E. Schwentner, Zur wortsippe *dunkel* im germ. — F. Vogt, Zum Kürenberger. — C. H. Diebel, Ein eigentümlicher ordnungsprincip bei Herbort von Fritslar. — H. Naumann, Der grosze eber. — J. Loewenthal, Berichtigung u. nachtrag.

XLVI, 1: R. Priebsch, Bruchstücke deutscher dichtungen des 13. — 14. jhrhs., A—D. — R. Löwe, Der wechsel von *u* und *au* in der got. *u*-decl. — K. Viëtor, Die kunstanschauung der höfischen epigonen. — F. Holthausen, Wortdeutungen. — E. Ochs, Der lautwandel *-b-*>*-w-* in Baden. — G. Neckel, Zu Heinrich von Morungen. — F. Klaeber, Zur ae. Genesis. — S. Singer, *Blume*. — Th. Siebs, Krimgot. *kilemschkop*.

Anglia, XLV, 4: V. Langhans, Der Reimvokal *e* bei Chaucer (slot). — Th. Grienberger, Déor. — O. B. Schlutter, Weiteres zu Holthausens Krit. Ausgabe der ae. Leidenglossen.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXVI, 3: Brugmans, De gedenkschriften van keizerin Eugénie. — Severyn, Tagore. — Tenhaeff, De auteur van het Utr. Kroniekje 1481/3. — Snijder, Een nieuw boek over Delphi. — Kroon, Struensee en Karoline Mathilde.

Revue Historique, CXXXVII, 1: Bost, Les prophètes du Languedoc (1701—2) (slot). — Boudier, Charles Desmarets. — Weil, Un précédent de l'affaire Mortara. — Stern, L'insurrection polonaise de 1863 et l'impératrice Eugénie. — Bulletin historique (Syrie, France: ép. moderne).

4: Homo, Les privilèges administratifs du Sénat romain, I. — De Labriolle, Le mariage spirituel dans l'antiquité chrétienne. — Bulletin historique (paléographie, diplomatique, bibliographie, divers 1912—20).

CXXXVIII, 1: Homo, Les privilèges du Sénat romain (slot). — Waldner, Lettre de Charles Marchand (1662). — Blanchet, Les journées de juillet et août 1789 à Strasbourg. — Bulletin historique: France 1378—1498; l'Islam.

Historische Zeitschrift, CXXIV, 1: Erben, Betrachtungen zu der italienischen Kriegstätigkeit der Schweizer. — Hartung, Carl August von Weimar als Landesherr. — Miszelle.

2: Heshagen, Rheinisches Geistesleben im späteren Mittelalter. — Lonel, Rediger. — Miszellen (Schneider, Neuere Dante-Literatur; Hartung, Burgundische Einflüsse auf die Behördenorganisation in Oesterreich).

3: Troeltsch, Der historische Entwicklungsbegriff, II. — Wenck, Die römische Kurie 1263/4. — Miszellen (Lenz, Karl Marx; Schultz, Zur Entstehungsgeschichte der Hist. Zeitschr.).

Digitized by Google

Zoo juist verschenen:

LATIJNSCH WOORDENBOEK

DOOR

Dr. J. VAN WAGENINGEN,

Hoogleeraar a/d Rijksuniversiteit te Groningen.

DERDE DRUK,

bewerkt door

Dr. F. MULLER Jzn.,

Hoogleeraar a/d Rijksuniversiteit te Leiden.

Prijs, gebonden . . . f 14,90

Onze 3 Woordenboeken OUDE TALEN zijn thans weer compleet leverbaar. Prijs per stel besteld f 33,50

Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

Enchiridium Dictionis Epicae.

EDITIO ALTERA AUCTA ET EMENDATA

EDIT

Prof. Dr. J. VAN LEEUWEN J.f.

Prijs Ing. f 8.— Geb. f 9.—

Menandri fabularum reliquiae cum praefatione,

NOTIS CRITICIS, COMMENTARIIS EXEGETICIS.

EDIT

Prof. Dr. J. VAN LEEUWEN J.f.

Editio tertia. Prijs f 4.90

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.—LEIDEN

VERSLAG

betrekkelijk de in 1922 uitgegeven werken over de

Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA,** te *Makkum,* is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT,** onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal,* van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook,* over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE;** onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van f 1000.** – zoodanig Verslag over de in **1922** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1923 op te maken en vóór 1 Juni 1924 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland,

LEEUWARDEN, Februari 1922. MR. C. B. MENALDA.

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

12 Nummers **67ste Jaargang** **Per jaar f 1.20**

De **Nederlandsche Bibliographie,** het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. No. 6. Maart 1922.

Reinhard, Die Anakoluthe bei Platon (Verdam).
De Barenton, La langue étrusque dialecte de l'ancien égyptien (Büchner).
Boer, Oudnoorsch Handboek (C. F. Hofker).
Cohen, Ecrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe siècle (Eringa).
Ten Bruggencate, Engelsch Woordenboek (Kok).
Clemen, Das Leben nach dem Tode im Glauben der Menschheit (K. H. E. de Jong).
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

Luise Reinhard, Die Anakoluthe bei Platon. (Heft XXV der „Philologische Untersuchungen"). Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1920. (Pr. M. 20).

Een aantrekkelijk onderwerp. Want in de anakolouth hebben wij bij uitstek het spontane en levende in den stijl en meer dan elders heeft de auteur hierin gelegenheid, zich van stijlconventie los te maken. Ook in schr.'s behandeling is veel aantrekkelijks. Zij spoort op, welke gedachtegolven en -golfjes in Plato's onderbewustzijn het waren, die zijn gedachtegang kruisten en zoodoende zijn zinnen van den regelmatigen loop af brachten en het ontstaan veroorzaakten van die kunstwerkjes van stijl, waarvan men de onregelmatigheid soms eerst bij gezette verstandsoverweging gewaarwordt. Hierin inzicht te geven kon haar slechts gelukken doordat zij niet alleen goed thuis is in Plato, maar ook in het bezit is van smaak en stijlgevoel. Voor de tekstcritiek had haar werk vrucht in tweeërlei richting: in de eerste plaats verdedigt schr. op tal van plaatsen de hs.-lezing, waar men de anakolouth niet had begrepen en daardoor verwijderd, maar aan den anderen kant verdedigt zij ook conjecturale lezingen, als daardoor een anakolouth verkregen wordt, die in de lijn ligt van Plato's stijl.

Zij schrijft de anakolouth toe aan de omstandigheid, dat onder het spreken een herinnerings- of fantasiebeeld, dat plotseling met groote intensiteit optreedt, de regelmaat van den gedachtengang stoort. Zij beziet dus haar onderwerpen van de psychologische zijde en legt een nauw verband tusschen het psychologische en de uitdrukking in de taal. Zij meent, dat een bepaald soort van anakolouthische wendingen in een bepaald soort van opkomende gedachten haar oorzaak vindt en wil zoo komen tot een „Logik des Gedankenausdrucks, d. h. des Verhältnisses zwischen Gedanken- und Sprachbild, gegenüber der Logik des Sprachbildes, die die Grammatik fordert." De tien hoofdstukken, waarin het boek is verdeeld, moeten telkens een speciaal soort psychisch proces behandelen, waarmee een speciale anakolouthische vorm in correlatie staat. Dat dit specialiseeren gevaarlijk is, blijkt reeds uit het feit, dat soms eenzelfde psychisch proces tweeërlei anakolouthische vormen tot uitdrukking heeft (hoofdstuk 6 en 7) of tweeërlei psychisch proces eenzelfde anakolouthische uitdrukking (hoofdstuk 1 en 2). En wanneer men als uitdrukking van het in hoofdstuk 3 behandelde psychisch proces leest, dat de zin in „veränderter Konstruktion zu Ende geführt" wordt, vraagt men zich af, of deze woorden niet toepasselijk zijn op tal van andere groepen (c. 1, 2, 4). Is dus in c. 3 het anakolouth-type vaag gesteld, in c. 5 is dit type weer scherp omschreven, maar het psychisch proces vaag of nauwelijks gesteld.

Dat een eenigszins scherpe schifting ontbreekt, blijkt ook als men, na het doorzien der inhoudsopgave, de hoofdstukken zelf opslaat. Als voorbeeld neem ik hoofdstuk I. Schr. gaat hierin voorbeelden geven, dat eene opkomende herinnering aan een vroegere gebeurtenis of gesprek zich met zoo groote kracht tusschen de gedachte dringt en den zin gaat beheerschen, dat daaraan het vervolg van den oorspronkelijken zin ondergeschikt wordt gemaakt. Na eene algemeene opmerking over invloed van de herinnering op de syntaxis, waarbij zij uitgaat van de bekende plaats Phaedr. 230 a. „Maar, tusschen twee haakjes, *was* dit niet de boom, waar je ons heen wou brengen" met zijn door de opkomende herinnering ontstane impf., gaat schr. een achttal voorbeelden geven, die haar stelling duidelijk illustreeren. Maar daarna komen drie plaatsen (Rep. 493d, 471cd Symp. 200bcd), waaraan geen herinnering ten grondslag ligt en ook geen subjunctie plaats heeft, vervolgens een (Apol. 28bcd), waar herinnering is, maar geen subjunctie, integendeel sejunctie, en daarna twee (Nom. 886 Lach. 184b), waar wel subjunctie plaats heeft, maar niet als gevolg van een opkomende herinnering.

De min of meer sluitende correspondentie, die schr. dus heeft willen vinden tusschen psychologische werking

Digitized by Google

en uitdrukking in de taal en het systeem, dat zij daartoe heeft willen opstellen, kan ik dus niet aanvaarden. De goede kwaliteiten van het boek liggen m. i. in eene andere richting dan die zij zich als hoofddoel heeft gesteld en wel in de behandeling der plaatsen afzonderlijk. Daar is het, dat men haar meestal met instemming en bijna altijd met genoegen volgt om haar fijn gevoel voor Plato's stijl en den psychologischen achtergrond van zijn stijl en de goede vorm, waarin zij hare beschouwingen heeft weten uit te drukken.

Dordrecht. H. D. Verdam.

Hilaire de Barenton, La langue étrusque dialecte de l'ancien égyptien. Parijs, Geuthner. 1920. (Pr. fr. 10).

Eene nieuwe poging, om het raadsel van de Etruskische sphinx op te lossen — of het nu eindelijk gelukt is, zullen wij dadelijk zien. Eerst echter eene korte inhoudsopgave van het typographisch zeer goed verzorgde boek.

Vooraf gaan eenige inleidende paragraphen: de schrijver constateert, dat vroegere onderzoekers, die het Etruskisch met het Baskisch, Finsch-Ugrisch, etc. vergeleken, geene resultaten bereikt hebben; dit kon ook moeilijk, want „l'étrusque est une forme dialectale de l'ancien égyptien, c'est à dire, du copte et de l'hiéroglyphique." Het eigenlijke werk, dat nu volgt, moet die stelling bewijzen; het bestaat uit de volgende onderdeelen:

1) „La grammaire étrusque et la grammaire copte-hiéroglyphique" (p. 7—14).

2) „Etude philologique des mots étrusques" (p. 15—35).

3) „Traduction de morceaux choisis" (p. 36—50), waar in drie kolommen resp. een Etruskische text, deszelfs Fransche vertaling, en de Egyptische of Koptische aequivalenten der Etruskische woorden naast elkander staan.

4) „L'origine des Etrusques" (p. 51—56), waarna nog een „Lexique étrusque de 450 mots avec références étymologiques" komt; die woorden zijn in den text behandeld. Een algemeen register sluit het geheele werk.

Alvorens over een en ander in bijzonderheden te treden, zij het mij vergund eene opmerking van methodischen aard te maken, die wel is waar hoogst eenvoudig is, maar, o. a. blijkens het verschijnen van een boek als het onderhavige, niet voor alle onderzoekers als juist schijnt te gelden. Toch zullen de meesten het er wel over eens zijn, dat degene, die een zoo goed als volkomen onverstaanbare taal (en dat is het Etruskisch toch voor ons allen), a priori met een of ander meer of minder goed gekend idioom gaat vergelijken (omdat het hem voorkwam, dat sommige woorden van eerstgenoemde taal op anderen van de tweede geleken) — en dan zijne geheel duistere texten met behulp van het lexicon van het door hem voor verwant gehouden dialect gaat verklaren, zoo goed als nooit tot een bevredigend resultaat zal komen. Het is natuurlijk een geheel ander geval b. v. met de texten, die in de afgeloopen jaren uit Midden-Azië bekend geworden zijn, als Tochaarsch, en Leumann's „Noordarisch." Dit waren veelal Buddhistische texten: men wist al spoedig zoo ongeveer wat er in moest staan, vooral als de Indische leenwoorden den weg wezen. Daarna bleek dan ook aan de structuur der talen, tot welke groepen zij behoorden. Dat niets van dat alles voor het Etruskisch opgaat, is bekend. Men zal eene taal als deze nooit leeren kennen, zoo er niet eerst eene, of liever meer, omvangrijkere bilinguen ontdekt worden, dan tot nog toe gevonden zijn. Als dan de inhoud eenmaal zoo ongeveer bekend is, zal de verklaring der woorden moeten uitgaan van de texten zelf, door de samenhang en alle plaatsen waar een of ander woord voorkomt te vergelijken — niet, door er andere idiomen bij te halen. Is men eerst zoo ver, dan kan er misschien sprake zijn van rangschikking onder eene bepaalde taalfamilie. Doch ook dan: hoevele moeilijkheden kunnen er toch nog overblijven. Zoo bezitten wij eene niet al te kleine Lydisch-Arameesche bilingue, wij verstaan ongeveer, wat daar in staat, maar wie zou er een langere, enkel in 't Lydisch geschreven inscriptie durven vertalen, of willen beweren, dat hij zeker wist, met welke idiomen het Lydisch verwant is? Ongetwijfeld zou het met het Etruskisch wel 't zelfde geval zijn: het maakt een minstens even zonderlingen indruk als het zoo juist genoemde Klein-Aziatische dialect. Om nu maar niet in te gaan op iets anders, nl. de omstandigheid, dat het Etruskisch, ook al wist men er veel meer van, mogelijk nooit in eene bekende taalgroep ingedeeld zou kunnen worden, daar er waarschijnlijkheid bestaat, dat de Etruskers uit het Noorden (dus uit Middel-Europa) gekomen zijn, en dus een voor-Indogermaansch idioom gesproken hebben — dus iets, wat wel altijd duister zal blijven.

Uit het voorgaande zal de lezer reeds bemerkt hebben, dat ik het werk van den heer de Barenton voor eene mislukking houd — tot mijne spijt zal ik nu nog hebben aan te toonen, dat het niet eens eene mooie mislukking is.

Het eerste gedeelte, zagen wij, behandelt de grammatica van het Etruskisch en het „Copte-Hiéroglyphique", dus van 't Koptisch en 't Egyptisch. Van de Etruskische grammatica, zeker het belangwekkendste onderwerp, vindt men er echter niet veel in [1]).

Wij hooren o. a.: „L'étrusque, comme le copte et l'égyptien, n'a qu'une déclinaison et une conjugaison très simplifiées, et pour ainsi dire, nulles" (p. 7). Dat de Koptische, en vooral de Egyptische conjugatie zoo eenvoudig is, als hier gezegd wordt, gelooft niemand meer. Inderdaad heeft men 't vroeger wel gedacht, in den tijd nl., toen men van de eigenlijke grammatica van het Egyptisch nog niet zooveel afwist als tegenwoordig [2]). Dit hoofdstuk doorlezend, bemerkt men trouwens, dat de schrijver met zijne Egyptische kennis

[1]) Op p. 51 vindt men nog eene paragraaf „La déclinaison étrusque", die echter niets anders bevat, dan een zeer twijfelachtig schema der „casusuitgangen" met hunne hoogst onwaarschijnlijke verklaring uit het Egyptisch.

[2]) Een voorbeeld o. a. bij W. D. Whitney: Oriental and Linguistic Studies I p. 201: „the Egyptian is... of a structure so exceedingly simple that it can scarcely be said to have a history. In this latter respect it is even surpassed by the Chinese." Even voorbij 't midden der vorige eeuw kon eene autoriteit als Whitney nog zoo spreken — nu heeft zich ons inzicht echter belangrijk gewijzigd.

Digitized by Google

lang niet up to date is. Hij gaat nu over tot de „permutation des lettres (sic !) dans le copte," daarna „dans l'ancien égyptien": zijne gidsen hierin zijn, naar hij mededeelt, resp. Peyron en V. Loret [1]). Wat volgt, is eene opsomming dier „permutations", en daarna die der „additions que peut recevoir le radical, sans changer de sens"; dit laatste neemt niet weg, dat daaronder gerangschikt is: *sh* „préfixe ajoute un sens intensitif." Hier blijkt reeds, dat het niet altijd gemakkelijk is te doorgronden, welke praefixen, suffixen, etc. schrijver in elk speciaal geval op 't oog heeft, daar hij, tenminste in zijne Koptische paragraaf, geene voorbeelden geeft; met dit *sh* bedoelt hij denkelijk het eerste gedeelte van een woord als *əšgom* (kracht), etc.: dat gaat trouwens op het werkwoord *eš*— (kunnen) terug. Als praefixen, die de beteekenis niet veranderen worden nog genoemd: *a*, *en*, *n*, en als dito suffixen *e*, *em*, *m*, *š*, *f*. Blijkbaar is hier sprake van de vorming der nomina, maar om een eenigszins genietelijke uiteenzetting daarvan te geven, had de schrijver beter gedaan b. v. eerst eens de paragraphen over suffixen en praefixen in Steindorff's Koptische Grammatik door te lezen. Dat is werkelijk geen buitensporige eisch aan iemand, die zich niet alleen met Egyptisch en Koptisch bezig houdt, maar die talen ook gebruiken wil om er een nog onbekend idioom uit te verklaren. En wat beteekent een verdict als: „Les voyelles peuvent être multipliées dans l'intérieur d'un mot, sans en altérer le sens." Natuurlijk wordt hier bedoeld de vocaalverdubbeling van 't Sa'īdisch (Steindorff K. G.[2] §§ 69, etc.), maar wat moet iemand, die niets van Koptisch afweet (en er zullen toch zeker wel Latinisten en Romanisten zijn, die van schrijver's theorieën kennis willen nemen) daar van maken? In de twee aan het Egyptisch gewijde paragrafen gaat het evenzoo, maar hier zijn tenminste voorbeelden gegeven, zoodat men gemakkelijker kan zien, waar het om gaat. Ook hier is wel een en ander aan te merken: zoo heeft het Egyptisch vijf vocalen — natuurlijk die vijf teekens, die de oudere Egyptologen voor vocalen hielden; dus een verouderd standpunt. En later worden die „vocalen" gebruikt, om er Etruskische klinkers mede te vergelijken. Op p. 9 vindt men: „*f* se change souvent en *ou*: *pef*, *pou*, pronom démonstratif". Hoewel dit in de eerste „Egyptische" paragraaf staat, is hier blijkbaar sprake van de Koptische possessiefartikels *pef* en *pou*, resp. voor een' mannelijken en eene vrouwelijke bezitter(ster), dus „se changer" komt hier niet te pas. Op p. 10: „*r* disparait souvent à la fin des mots: *noutir*, *nouli*, Dieu." Alsof de vorm van *ntr* zonder slotconsonant niet historisch na den vollen vorm komt. Vreemd is ook de vergelijking Etr. *Cai* = Lat. *Gaius* = Kopt. *haï* (echtgenoot) — hier is blijkbaar aan de bekende formule „ubi tu Gaius, etc." gedacht. (p. 10). Er is nog meer, maar wij moeten verder. Er volgt nu eene paragraaf over praefixen en suffixen a) in 't Koptisch en b) in 't Egyptisch; op p. 14 leest men de bewering: „les lettres radicales d'un mot peuvent se transposer, sans que soit altéré le sens du mot." Hier heeft men dus de metathesis

[1]) Het van Loret geciteerde „Manuel de la langue égyptienne" is mij hier niet toegankelijk.

(Erman Äg. Gr.[3] § 131, Steindorff K. G.[2] § 55); door de woorden van den schrijver wordt de indruk gewekt, dat een algemeen chassez-croisez in alle Egyptische woorden geoorloofd is; gelukkig echter wordt daar in de etymologische gedeelten weinig gebruik van gemaakt.

Zoo zijn wij genaderd tot het Etruskische gedeelte van het boek, de „Étude des mots étrusques." Eerst behandelt de auteur „les mots dont le sens est connu avec certitude", t. w. die Etruskische woorden, welke met hunne beteekenis, bij de klassieke schrijvers overgeleverd worden. Van de Grieken komt Hesychius 12 maal aan 't woord, en Strabo eens, van de Romeinen Varro 3 maal, Servius en Isidorus elk 2 maal, Paulus-Festus 3 maal, en dan nog eenmaal Livius. Zonder opgave van bron staat op p. 18: „Ce sont les Etrusques qui introduisirent en Italie l'usage des atrium", en dus is dat laatste woord ook Etruskisch.

Opvallend is, dat alle Grieksche en Latijnsche citaten nog eens in 't Fransch vertaald worden. Waar is dat goed voor? Allicht zal niemand, die niets van de klassieke talen verstaat, zich voor des schrijvers onderwerp interesseeren. Het ware veel beter geweest, dat de Aegyptiaca wat helderder uiteengezet waren, inplaats van dat deze volkomen nuttelooze vertalingen opgenomen werden. Veel critischen zin verraadt de verzameling van aanhalingen ook niet. Natuurlijk worden er die woorden in aangetroffen, die algemeen voor Etruskisch gehouden worden, als *mantisa*, *arse verse*, etc., maar indien men eene Hesychius-glosse vindt als deze: ***Κάπρα· αἴξ Τυρρηνοί*** (p. 19), is het duidelijk, dat hier moeilijk anders dan het Latijnsche woord *capra* bedoeld kan zijn. Van Servius worden op p. 25 deze woorden geciteerd: „Tusci a frequenti sacrificio sunt dicti." Dat is niets anders dan eene van de in de oudheid zoo geliefde etymologieën op den klank af: er is eenvoudig aan het Latijnsche *tus* gedacht. Desalniettemin komt het Egyptisch te voorschijn, om de woorden ***Κάπρα*** en *Tusci* te verklaren. Dat de Etruskers zichzelf *Rasennae* noemden en geen Tusci e. t. q. schijnt er voor den schrijver niet toe te doen. Andere glossen maken den indruk van zeer weinig waarde te hebben, zoo het Strabo-citaat over den naam *Arimoi*.

Op alle etymologieën in te gaan is evenmin mogelijk als dat het de moeite loonen zou. Als specimen geef ik b.v. de tweede: ***Αἴσοι· θεοὶ ὑπὸ Τυρρηνῶν.*** Hesych.

Zooals bekend is, hebben wij hier hoogst waarschijnlijk een goed Etruskisch woord. Maar wij kunnen deze glosse verder terug vervolgen dan bij Hesychius. Sueton. Aug. 97 verhaalt: „Sub idem tempus ictu fulminis ex inscriptione statuae eius prima nominis litera effluxit: responsum est, centum solos dies posthac victurum, quem numerum C litera notaret, futurumque ut inter deos referretur, quod *aesar*, id est reliqua pars e Caesaris nomine, Etrusca lingua *deus* vocaretur." Hetzelfde staat bij Dio Cassius 56, 29, zoodat het nu duidelijk wordt, hoe de Grieksche lexicographie aan die glosse kwam. Met het Etruskische woord wordt nu vergeleken de godennaam Osiris; daaruit is het „élément essentiel": *ás* (de auteur leest den naam nl. als *ásár*), en dat woord, „exprime la paternité." Over die laatste enormiteit kan men nog het een en ander vinden op p. 12, hetwelk hier gevoegelijk kan weg-

Digitized by Google

blijven. Dat Osiris oorspronkelijk *wśr* of iets dergelijks geheeten moet hebben, en dat de schrijfwijze van den naam in het eerste gedeelte beinvloed is door den naam van zijne consort Isis, blijkt uit de Koptische vormen der woorden in quaestie, en is ten overvloede ook te vinden in een zoo bekend leerboek als Erman's Aegyptische Grammatik[3] § 83.

Alle etymologieën in deze paragraaf maken den indruk van groote onwaarschijnlijkheid. Dat is natuurlijk een subjectief oordeel, maar ik vrees toch, dat ik in dezen niet alleen zal staan.

Zoo moet het woord „*atrium*" volgens eene geforceerde afleiding beteekenen: „la maison, la chambre du lit (nuptial)."

De nu volgende afdeeling, „mots étrusques moins exactement définis" behandelt voornamelijk woorden, die op inscripties voorkomen, en dus grootendeels nog vrij duister zijn. De telwoorden, van dobbelsteenen bekend, vindt men hier (de schrijver weet van elk de beteekenis aan te geven, anderen twijfelen hier liever), dan woorden als *clan*, *ril*, *tiv*, wier beteekenis bekend is, en andere, wier zin min of meer gelukkig geraden kan zijn, of wel op bilinguen voorkomen.

Bij het woord *hinthial* (p. 33) is misschien een waarschijnlijkere gissing mogelijk; volgens den auteur, die opmerkt, dat hij hier eene aanwijzing van Scheil gevolgd heeft, beteekent het woord: „spiegel", daar het op zulk een voorwerp voorkomt, en wel naast de afbeelding van eene persoon met eenen spiegel in de hand. Volgt eene Egyptische etymologie, en dan moet de letterlijke zin zijn: „moyen de voir son visage." Echter, zoo vervolgt de schrijver, komt het woord meer voor, b. v. in eene grafschildering, die Achilles' offer van twaalf Trojanen aan de schim van Patroclus voorstelt, met bijschrift: „*hinthial Patrucles.*" Hier moet het beteekenen: „moyen de faire resplendir Patrocle" of „glorification de Patrocle." Op een' spiegel ziet men Odysseus, Tiresias en Mercurius; bijschrift „*hinthial Tircsias*", wat nu beteekenen zal: „moyen de voir Tirésias". Is het dan niet eenvoudiger aan te nemen, dat *hinthial* „doodenoffer" of iets dergelijks beteekent? Op den eersten spiegel ware het dan zooveel als „geschenk in 't graf medegegeven,". Natuurlijk is ook dit niets dan een bloot vermoeden. Of het woord *Hirpini* (p. 28) niet eerder Indogermaansch-Italisch dan Etruskisch is, staat te bezien. *Charu* (Charon) wordt evenzoo voor Etruskisch gehouden en krijgt dus eene etymologie uit 't Egyptisch (p. 28) — een gewoon sterveling houdt het voor Grieksch. De etymologieën zien er hier al evenmin vertrouwenwekkend uit; het suffix *al* moet samenhangen met het Egyptische verbum *'ir(j)*, en daarvan moet ook het Koptische *alou* (kind) komen. Als men nagaat, dat *'ir(j)* in 't Koptisch tot *eire* is geworden, ziet men duidelijk welke phantastische denkbeelden de auteur aangaande de historische grammatica van 't Egyptisch heeft. Om den vorstentitel *Lucumo* (*lau*,*me*) te verklaren, komen niet minder dan vijf Egyptische woorden te pas, en de naam *Macstrna* beteekent: „serviteur du grand sacrificateur" — hoe dat uitkomt kan men nalezen op p. 34. *Tinia*, de Etruskische Juppiter ontbreekt natuurlijk niet op het appèl. Daar Zeus, volgens Aristoteles, iemand is, δι' ὃν ζῶμεν, volgt er op deze basis eene etymologie: *(r)dj* = geven (hier nog *du* omschreven) = Koptisch *ti* (Koptisch en Egyptisch worden dikwijls door elkander gebruikt, zonder op het groote tijdsverschil tusschen beiden te letten — wij krijgen later nog een voorbeeld), en *ʿnh* (leven), dus een soort van actief van de bekende formule *(r)dj ʿnh* (!)

Slaan wij het volgende kapittel op, dan vinden wij hier de vertaling van vijf inscripties. In eene noot op p. 49 wordt aangemerkt, dat die overzettingen misschien nog wel voor verbetering vatbaar zijn, en dat „nous avons traduit comme si nous avions devant nous du copte hiéroglyphique." Wat is dat voor Koptisch? De inhoud der texten is soms eigenaardig. Zoo is in no. I een als redenaar afgebeeld persoon ook nog „prêtre de Flora *immolatrice*", en ook „illustre orateur de l'assemblée où l'on parle (du Parlement), grand chancelier du prince." Het Etruskische parlement is iets nieuws. Doch van de drie vertalingen van zijne voorgangers in dezen, Fabretti, Fregni en Martha (zij zijn na de Barenton's vertaling afgedrukt) zijn tenminste de twee laatstgenoemden nog veel onzinniger. De tweede inscriptie behoort bij de afbeelding van een' „magistrat en toge", op een' tweespannigen wagen, voorafgegaan door twee lictoren met fasces en gevolgd door twee apparitores. Volgens het inschrift blijkt zijne waardigheid te zijn: „chef des fabricants de miroirs peints, père de neuf enfants, grand maître des peintres et écrivain en couleurs variées." Fabrikanten komen meer voor in deze texten, zoo in no. IV een van bijlen en andere ijzerwaren; no. III bevat het — zeer zonderlinge — tarief van eenen „ensevelisseur" en no. V is het grafschrift van „Pul le prêtre des morts", welke heer in de uitoefening van zijn bedrijf overleden is, daar zijn dood op de volgende, ongewild komieke manier wordt beschreven: „Le serpent qui donne à boire a produit son venin pour Pul, prêtre des sépultures, pendant qu'il allait ensevelir un enfant."

Uit de kolommen, die, zooals boven gezegd is, de vertaling staven moeten, zal het wel niet noodig zijn, nog veel aan te halen. Een paar voorbeelden slechts: „bier" is in 't Egyptisch *ḥkt* en niet *henk* (p. 41); het Koptische *tōre* komt, zonderlinger wijze, eenmaal in 't Etruskisch voor als *zul* (p. 40), een anderen keer als *turune* (p. 44), en dan ook nog als *tru* (p. 29). Weder worden Koptisch en Oud-Egyptisch voor gelijkwaardige factoren aangezien: zoo worden Etruskische vormen verklaard met behulp van de late formaties Koptisch *tre-* (van den „infinitivus causativus") en *t-* (causatiefpraefix) (p. 46).

Het voorgaande kan ons er van ontslaan, nog uitvoerig op het laatste hoofdstuk „L'Origine des Etrusques", in te gaan. Men leest daar, dat de Etruskers eens Egypte veroverd zouden hebben, en de taal van dat land aangenomen; later werden zij verdreven: Manetho's koning Boëthos zou een Etrusker geweest zijn, etc. Wie daarin belang stelt, kan het zelf nalezen.

Er zijn nog allerlei kleinigheden, die echter bewijzen, dat de auteur zonderlinge ideeën over de verwantschap der talen heeft. Zoo staat op p. 53: „Les grammariens dérivent ordinairement du sanscrit les formes casuelles et verbales de la déclinaison et de la conjugation latines et grecques. Mais, par dessus le sanscrit, il faut remonter jusqu'au copte-hiéroglyphique pour atteindre les premières origines... C'est là également que nos langues

Digitized by Google

indo-européennes ont leur racines profondes." Desalniettemin vindt men op p. 34 dat de naam Servius Tullius verklaard moet worden uit het „sumérien, auquel se rattache le latin primitif." Ook zij terloops opgemerkt, dat (p. 17) het woord *bâz* (valk), dat verwant genoemd wordt met Eg., *blk bk*, geen „arabe" is, maar een leenwoord in die taal uit 't Perzisch; het Arabische woord is *ṣaqr*.

In het bovenstaande is alleen dat gesignaleerd, wat het meest in 't oog valt, maar 't zou niet moeilijk zijn, nog eens zoo veel aan te halen, waaruit blijken kan, dat de schrijver, volkomen onvoldoende voorbereid, zich aan de oplossing van een vraagstuk heeft gewaagd, dat, ronduit gesproken, op het oogenblik voor geene oplossing vatbaar is. Voor geleerden kan het boek geen kwaad: daartoe zijn de tekortkomingen te evident. Laten wij hopen, dat het ook in de hoofden van jonge beginners geen al te groote verwarring zal stichten.

Leiden. V. F. Büchner.

R. C. Boer, Oudnoorsch Handboek. (Oudgermaansche Handboeken. Tweede Deel). Haarlem, Tjeenk Willink. (Pr. geb. *f* 12).

Dat ik na lange aarzeling toch wil proberen iets over dit werk van mijn promotor te zeggen, is niet omdat ik mij in deze bevoegd zou rekenen; verre van daar; maar omdat ik meen te zijn 'n lezer, zoals prof. Boer zich gedacht heeft blijkens de „Voorrede": 'n beginner (zij het dan voor de tweede maal; mij maakte het leven oud van jaren, jong van uren), een, die wat Oudnoorse teksten heeft gelezen, doch nu 'n al helderder inzicht tracht te krijgen in de „structuur" dier taal. Ten overvloede wijs ik er nadrukkelik op, dat de redactie mij vroeg 'n aankondiging en niets meer of anders.

Tempora mutantur. In mijn tijd kon het college-Oudnoors niet altijd het „tres faciunt" verdragen. Nu laat het Academies statuut die taal ook als examenvak toe, nu vindt de candidaat die die richting kiest dit mooie handboek, dat aansluit bij deel I der Oudgermaansche Handboeken (Oergermaansch handboek), 'n werk dat zeker wel heel wat bruikbaarder zal zijn als onze Streitberg. Voor dit alles — van toen en nu — zijn wij Prof. Boer grote dank verschuldigd.

Het Oudnoorsche Handboek dan is even rijk van inhoud als stevig van eenheid. Voor het eerste getuige de volgende korte opgave: als inleiding: „Overzicht van den historischen samenhang" (p. 1—6). Dan volgt Klankleer (p. 7—126), waarbij volgende onderwerpen ter sprake komen: Het schrift (p. 7—15); Het accent (p. 16—18); Oorsprong der Oudnoorsche vocalen (p. 19—25); Geschiedenis van het Vocalisme (p. 25—88); De Consonanten (p. 89—126). Hierna: Vormleer (p. 127—215), aldus onderverdeeld: Substantiva (p. 127—147); Adjectiva (p. 148—156); Adverbia (p. 157—163); Numeralia (p. 164—169); Pronomina (p. 170—182); Verba (p. 183—215).

Eindelik: Bronnen en Hulpmiddelen (p. 216—228); Overzicht van de in dit werk geciteerde Inscripties (p. 229—232); Register (p. 233—266); Addenda en corrigenda (p. 267—269).

Wat het tweede betreft — de stevige eenheid — deze komt, behalve door de talrijke en nuttige verwijzingen van Klankleer naar Vormleer en van daar naar hier, tot stand door het gebruik dat S. maakt van de Oernoorse vormen. In de voorrede merkt Prof. op dat de ontwikkeling der klanken en vormen gedurende de Oernoorse periode tot het eigenlik onderwerp van zijn boek behoort, en dat door de vele nieuwe runenpublicaties der laatste jaren het Oudnoors steeds meer de klassieke Oudgermaanse taal wordt, „die nog meer dan het Gotisch voor iederen germanist onontbeerlijk is." Zo vindt men dan haast op iedere bladzijde vormen van inscripties, waarvan de oudste uit de 3de eeuw, de jongste uit de 11de stamt. Heel belangrijk zijn die uit de laat-Oernoorse periode (650—950) omdat in die tijd het latere Westnoors (aanvankelik alleen Noorweegs) zich begint te differentieren van het Oostnoors (het latere Deens en Zweeds) en ook die klankwetten werken of beginnen te werken die het grote verschil veroorzaken tussen het Oernoors en het Noors der litteratuurperiode, die circa 1200 begint, als de grondslagen al gelegd zijn voor de 3 — straks 4 — skandinaviese hoofdtalen (het Noorweegs, Yslands, Deens en Zweeds).

Ik moet tot mijn schande bekennen dat de bovenstaande paar regels mij veel moeite gekost hebben, dat ik zelfs nu nog niet zeker ben S. goed begrepen te hebben (§ 2—§ 8). Met grote bescheidenheid en hopend in naam van andere beginners te spreken, waag ik het verzoek of Prof. Boer bij 'n volgende druk ons hier nog iets te gemoet zou willen komen. Ook door bij de Oern. vormen de vertaling te geven, hetgeen bij de Oudnoorse woorden, voorbeelden en paradigmata overal met zoveel zorg geschiedt. En nu ik eenmaal die stoute schoenen heb aangetrokken, mag ik zeker wel even vertellen hoe het mij ging met het hoofdstuk „Het Accent" (p. 16—18). Wie jarenlang leerling van Prof. Boer was en daarna jarenlang aandachtig „De Nieuwe Taalgids" las, die is wel doordrongen van het belang van dit onderwerp. En als ie dan bovendien zijn onwetenheid en onbegrip op dat punt betreurt, dan begint hij zo'n hoofdstuk met dubbel interesse. Hoewel ik nu gewaarschuwd was door de Voorrede, dat S. (en in het algemeen zeer terecht) weert wat reeds behandeld is in zijn „Oergermaansch Handboek", kon ik niet nalaten bij de vér-strekkende verwijzingen daarheen, waarmee dit uiterst belangrijk kapittel aanvangt, mij af te vragen: had hier niet gena vóór methode kunnen gaan. Maar ook verder viel mij de behandeling wat kort. Wel slaagde ik na veel overpeinzing erin S.' uiteenzettingen beter te waarderen. Ik kwam zo ver dat ik klaar *zag* hoe groot de invloed was op de Skandinaviese talen van het verschil tussen Accent 1 en Accent 2 en bij het verder bestuderen van het boek werd dat mij door vermeerdering van voorbeelden al duideliker. En toch ... maar misschien ontmoet ik wel es 'n Zweed, die mij dit lesje wil voor*zingen* en zullen dan mijn ... oren open gaan.

Wel volkomen bevrediging gaf het aan „Het Accent" voorafgaande hoofdstuk „Het Schrift"; en van gering belang lijkt de invallende gedachte of het wel in de „Klankleer", of het niet in de „Inleiding" thuis behoort. Maar de waarlik schitterende verdiensten van het werk ontplooien zich volkomen in de „Geschiedenis van het Vocalisme."

Digitized by Google

Opvattingen van andere geleerden — Noreen, Bugge, Olsen e. a. — worden telkens in het boek vermeld en vaak besproken. 'n Bevoorrechte plaats genieten in dit opzicht de geschriften van Prof. Dr. Axel Kock aan wie het boek „met dankbaren eerbied" is opgedragen. wiens studieën van zo grote betekenis zijn voor de Oudnoorse taalgeschiedenis, „ofschoon zij in de eerste plaats over het Zweedsch handelen", en met wie S. in voortdurende briefwisseling heeft gestaan. Deze geleerde heeft waargenomen en uitgewerkt de periodiciteit van de i- en u-wijzigingen en van de brekingen, slechts voor 'n gedeelte steunend op vroegere onderzoekingen. Al deze gegevens heeft Prof. Boer nu tot 'n compact geheel verwerkt, ze aanvullend en op enkele plaatsen bestrijdend (bijv. in § 89 Aanm. I). Met S. als gids kan ook de beginner langzaamaan zich wagen in het doolhof van klankwijzigingen, palatalisaties, labialisaties, brekingen, rekkingen, verkortingen, syncoperingen en velerlei andere mutaties, oudere of jongere klankwetten die het Oudnoorse vocalisme vertoont.

Ook in „De Consonanten" blijft het boek ons 'n leermeester, onder wiens leiding we ons volkomen veilig voelen zelfs bij de moeilikste onderwerpen, de meest subtiele kwesties: ik noem maar, enkel als voorbeeld-voor-het-grijpen: de klankwaarde van de w in verschillende stadia en in z'n verschillende posities (§ 171).

In de „Vormleer" trof mij telkens vooral de korte, maar zo volkomen bevrediging gevende bespreking van de uitgangen bij de verschillende verbuigingen, vaak gevolgd door niet minder te waarderen §§ „Bijzonderheden der flexie" (§§ 221, 222—223; 230, 231—232 enz. enz.). Ik kan daar niet genoeg goeds van zeggen. Slechts op één punt: de ia stammen viel mij de uiteenzetting wat kort, is mij na herhaalde lezing nog niet alles duidelik geworden. Maar daarvoor ben ik als het ware schadeloos gesteld bij de Pronomina. Daar zitten ook zoveel moeilikheden, waar ik al vaak mee geworsteld had, die mij altijd de baas waren gebleven. Dat is nu beter geworden sinds ik § 291—§ 312 van het „Oudnoorsch handboek" mocht onder de ogen krijgen. En dan de vervoeging! Ook hier dat telkens in korte woorden doorzichtig maken van die uitgangen, die anders vaak zoveel bezwaren bieden voor de studerende geest. Alleen bleven weer de ian-verba ietwat misdeeld, ook al door de verwijzingen naar „Oergerm." en zelfs naar Tijdschr. ndl. T. en L. Alleen op dit punt gaat Prof. Boer dunkt me wel eens buiten de grens aan 'n „Handboek" te stellen. Ieder zal het ten hoogste op prijs stellen dat S. dikwels na de hem bevredigende oplossing gegeven te hebben, daarvoor of naar aanleiding daarvan ook naar eigen of anderer studies nog verwijst, maar bij *deze* kwestie, de zo moeilike -ian formatie krijgt de lezer het gevoel of de milde hand zich sluit: „ik heb het, ik hou het."[1])

Biezonder mooi en helder is het Mediopassivum behandeld (§ 352—354) en de „Andere Verbaalvormen met gesuffigeerde pronomina en adverbia." Hier is weer de veilige gids in het doolhof van vormen waar men zonder hem zeker zich „verloren zou lopen." Hoe doorzichtig, levend worden nu woorden als budumk voor te verwachten *baudumk, stódumk = stódu mér —. Dat er geen afzonderlik hoofdstuk aan de syntaxis gewijd is, zal geen lezer van Oudnoors veel deren al zijn er ook wel voetangels op dat gebied. Hoe zeer daarentegen verplicht prof. Boer alle beginners in die studie aan zich door de flinke, overzichtelike lijst van Bronnen en Hulpmiddelen, waaronder vooral de opgave van Woordenboeken en „Enkele belangrijke Uitgaven" in grote dank te aanvaarden zijn. Ook het „Register" is met veel zorg, uitgebreid en volledig, bewerkt. Het stelt ons in staat, zovaak onder de lectuur 'n vorm taalkundig ongewoon aandoet, ondoorzichtig blijft, het boek te raadplegen. Hoewel ik in dit opzicht nog weinig ervaring heb, ben ik overtuigd — na herhaalde lezing van het werk — dat men hoogst zelden vergeefs zal zoeken.

Naar aanleiding van de „Addenda en Corrigenda" — voor zover ik heb gezien zijn er heel weinig storende drukfouten overgebleven in dit grote boek met al zijn vormen. Op p. 115 r. 12 van boven staat p: lees f. Op p. 144 r. 15 van boven staat § 102 aanm.. lees § 108 aanm. 1(?) Op p. 184 r. 14 van beneden staat tiuhan, lees teihan. Op p. 210 r. 15 van boven staat kalliztré, lees kalliztér. In de aanm. 2 van § 153 schijnen twee formuleringen dooreen geraakt te zijn, al blijkt de bedoeling volkomen duidelik uit de voorbeelden.

In dit verband moge de aandacht gevestigd worden op de zuiverheid van taal, zeker geen geringe verdienste bij deze materie. 'n Gezond purisme is hier werkzaam, waar bijv. „umlaut" klankwijziging heet. En wie zonder germanismen-phobie het boek leest, zal nergens aanstoot vinden. Het is dan ook alleen om S. te bewijzen dat ik met verschuldigde aandacht las, wanneer ik hier vermeld dat het woord „wicht" als *vertaling* van vættr op p. 66 boven en bijv. p. 135 onder minder gelukkig klinkt als „wezen" (p. 34). Eén zaak blijve buiten bespreking, want daarin heeft „De Nieuwe Taalgids" mij tot 'n maniak gemaakt: zelfs is het wel goed af en toe door 'n formulering eraan herinnerd te worden dat alleen *geschreven* materiaal voor ons ter beschikking is, de oernoorse klanken voor altijd zwijgen.

Hoe nu ten slotte in enkele woorden samen te vatten wat de kracht, de ziel van dit boek is, wat er in mij telkens zo'n stille vreugde gaf? 't Is de helderheid van uiteenzetting, het is dat zijn inhoud wetenschap is. § 244 begin luidt: „De woorden met den stamklinker a hebben vóór verloren of bewaarde u u-wijziging, vóór i i-wijziging; het vocalisme is dus a—o—e. Woorden met den stamklinker e hebben u-breking, a-breking, i-wijziging, dus jo—ja—i."

Zie, nu gaat het paradigma der u-stammen voor u leven. Het zijn niet meer woorden die wat op elkaar lijken: het verband is belicht. Deze helderheid zal de lezer op iedere pagina kunnen bewonderen; bij de uiteenzetting van het subtielste probleem zal hij ze vinden. Doceren is de kracht van het boek. Men versta mij niet verkeerd. Nergens wordt het schoolsheid: „zonder hersenen gaat het nu eenmaal niet", heb ik

[1]) Nu ik (door omstandigheden eerst na het verzenden van deze boekaankondiging) het vroeger verschenen „Oergermaansch Handboek" van Prof. Boer heb kunnen lezen, mag ik persoonlik dat niet meer zo zeggen. Ook is mijn veronderstelling aangaande dat werk (al. 2 van dit opstelletje) volkomen tot zekerheid geworden.

Digitized by Google

wel eens horen zeggen. Maar de helderheid der uiteenzetting lokt uit tot en maakt mogelik de overpeinzing en na de overpeinzing bewondert men eerst recht de helderheid. Daarom is 'n tweede lezing van het boek niet gemakkeliker, maar wel genotvoller als de eerste en hiermee verraadt het zijn kern, zijn ziel: de wetenschappelikheid. § 134 Aanm. 1 luidt: „Het verschil tusschen geval 1 en 2 berust op de syncopeeringswetten. In den n. pl. *hǣïstō R is de i der 2de syllabe volgens § 159 gesyncopeerd; er blijft dus ǣ over, en de ĕ van Ysl. hestar is dus verkorting van ǣ. In den n. s. *hǣïsta R is de a der derde syllabe volgens § 155, 2 gesyncopeerd en ǣī is dus gebleven en daarna gecontraheerd tot ǣi. De ĕ van ysl. hestr is dus verkorting van ǣi." Omdat hier — en op iedere bladzijde zal men dergelijke dingen vinden en niet alleen in de „Aanm." ! — de duidelikheid der voorstelling zo zuiver belicht het alleen uit echt wetenschappelik oogpunt belangrijke verschil tussen de e van hestr en de e van hestar, ontstaat in de lezer iets dat ik geen andere naam kan geven als vreugde, enthousiasme.

Misschien vindt deze of gene mij hier overdreven in mijn termen; hem zou ik mogen toevoegen: wie met volle belangstelling en volle aandacht 'n boek leest en meer dan eens, die is 'n dwaas als hij aan eigen indruk gaat twijfelen: zijn indruk is de juiste. Waarom ik dan niet nog meer bewijzen aanvoer? Als ik het deed zou ik ondermijnen mijn stelling: dat het twee inhaerente eigenschappen van het boek zijn. Neen het is totaal onverschillig welke voorbeelden men kiest. In § 71 Aanm. 1 wordt bewezen dat de e van réttr eens i was, hoewel oorspr. Ide toch e. In § 109 wordt het wegblijven der breking bij sommige a-stammen besproken. Het zijn wat hardere noten, maar de pitten zijn even gaaf en op beide plaatsen vindt men op even bewonderenswaardige wijze de helderheid belichtend het wetenschappelik-belangrijke. Het is voor mij 'n zwaar gelag met citeren op te houden maar het moet zijn.

Met grote aarzeling ben ik aan deze aankondiging begonnen; wel was het schrijven ervan mij 'n genot, maar toch is nog groter de zorg waarmee ik het opstelletje verzend. Ben ik er in geslaagd de zuivere toon te treffen, eerlik en eenvoudig te zeggen waar de S. van mij, beginneling, nog te veel eiste, maar ook aan te duiden wat aan bewonderende vreugde ik voelde onder het bestuderen van dit prachtige handboek? Aan de redactie van het Museum de beslissing.

Rosmalen. C. F. Hofker.

G. Cohen, Écrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe siècle. La Haye, Martinus Nijhoff; Paris, Édouard Champion. 1921. (Pr. ƒ 15). (Parijsche diss.).

Met veel belangstelling hebben we de uitvoerige studie gelezen van Prof. G. Cohen over *Écrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe siècle.* De schrijver, die vóór zijn professoraat te Straatsburg aan de Universiteit van Amsterdam hoogleraar was in de Franse taal- en letterkunde, heeft zich ten doel gesteld een bijdrage te leveren tot de geschiedenis der „expansion française" in de eerste helft der XVIIe eeuw, het tijdperk waarin niet alleen de betrekkingen tussen Frankrijk en Nederland, door overeenkomst van godsdienstige en staatkundige belangen, buitengewoon vriendschappelik waren, maar waarin ook de letteren in beide landen een merkwaardige hoogte hebben bereikt. Voor dat doel lag een grote hoeveelheid ongebruikt of ten halve gebruikt studiemateriaal te zijner beschikking, en de voortreffelike methode welke Prof. Cohen zich onder de leiding van Gustave Lanson eigen maakte, heeft tot uitnemende resultaten gevoerd. Wat hij zich voorstelde: om voor de vage algemeenheden van handboeken en biografieën, feiten, datums, namen in de plaats te stellen, de grote persoonlikheden der geschiedenis te doen herleven voor onze ogen, werd door de schrijver ten volle gerealiseerd.

De studie van Prof. Cohen is in drie boeken verdeeld. Het eerste handelt over *Régiments français au service des États*, en meer bepaald over de soldaat-dichter Jean de Schelandre; het tweede over *Professeurs et étudiants français*, en bevat biografiese biezonderheden over Balzac en Théophile; in het derde, *La Philosophie indépendante*, volgt Prof. Cohen stap voor stap de wegen van Descartes en de ontwikkeling zijner wijsbegeerte in de Nederlandse gewesten. Drie onderwerpen die ten zeerste de belangstelling van de historikus verdienen. Misschien heeft Jean de Schelandre geen beslissende invloed uitgeoefend op de evolutie der Franse letteren; als persoonlikheid is hij interessant, en voor Prof. Cohen een dankbaar voorwerp van studie geweest.

Jean de Schelandre, tot dusver hoofdzakelik als toneeldichter bekend, en om zijn verzet tegen de Aristoteliaanse regelen, heeft een paar lyriese gedichten, die hij aan prins Maurits van Nassau opdroeg, en het ontwerp ener *Stuartide* nagelaten, welke als bijlage in 't werk van Prof. Cohen voorkomen. De biezonderheden van zijn verblijf in de Nederlanden, de gebeurtenissen die zijn gedichten hebben geïnspireerd, zijn uitvoerig behandeld; met behulp van de dokumenten uit de „Staten van oorloghe" en de „Resolutiën" der Staten-generaal, kon in details worden nagegaan aan welke krijgsbewegingen de dichter heeft deelgenomen. Toen dit eenmaal was vastgesteld, werden aan de hand van het *Journaal* van Duyck, de slag bij Nieuwpoort, de veldtochten van 1601 en 1602, en de belegering van Grave, met behulp der kronieken van Fleming en Van Meteren 't beleg van Ostende weergegeven, en een vergelijking met de Pindariese ode van Schelandre bewees de buitengewone nauwkeurigheid waarmee de dichter de krijgsverrichtingen heeft geschetst.

Die historiese nauwgezetheid geeft Schelandre een afzonderlike plaats onder de dichters van de tweede helft der zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw, en onderscheidt hem zelfs gunstig van Ronsard en Malherbe, die door de rijkdom hunner mythologiese ornamentatie aan de waarheid der dichterlike gevoelsuiting wel eens hebben schade gedaan.

Weliswaar kan de realistiese tendens de dichter Schelandre op de klip van smakeloos prozaïsme doen stranden, welke de eenheid van onderwerp en inspiratie niet altoos vermag te doen ontzeilen. Anderzijds verhoogt weer het meesterschap over kompositie en vorm, en de oorspronkelikheid van de versbouw belangrijk

Digitized by Google

de waarde van 't gedicht. De bouw der strofen is door Schelandre zelf gevonden, ze wordt niet aangetroffen bij Malherbe of Ronsard, en evenmin, voorzover we konden nagaan, bij Marot of Du Bellay. Slechts de algemene methode om door een nieuwe verbinding van reeds bestaande rijmgroepen (*rimes croisées, embrassées* of *suivies*) nieuwe strofen te scheppen heeft Schelandre van zijn voorgangers afgezien.

Is overigens het realisme van deze dichtersoldaat wel in alle opzichten zo origineel als Prof. Cohen 't wil doen voorkomen? Realistiese kunst is bij de voorgangers van Schelandre, bij Marot, Ronsard en Du Bellay overvloedig voorhanden, zij treedt na Ronsard steeds duideliker naar voren en verheft zich bij Mathurin Régnier tot een hoogte die Boileau niet bereikt en Molière slechts evenaart. De invloed van Régnier op Schelandre, die zich wat de eerste gedichten van deze betreft, moeilik laat bewijzen (op z'n best zou 't verblijf van Schelandre te Avignon een vage aanduiding in die richting kunnen zijn), komt, dunkt ons, later beter uit in het door Prof. Cohen geciteerde fragment uit de *Stuartide*, in zijn afkeer van de theoretiese voorschriften van Malherbe en in sommige gedeelten van *Tyr et Sidon*, waarvan een omwerking in 1628 het licht zag. Eenzelfde opmerking kan worden gemaakt, wanneer Schelandre met zijn *Procez d'Espagne contre Hollande* als voorloper van D'Aubigné wordt voorgesteld: de toon van dit gedicht doet even goed denken aan de *Discours* van Ronsard als aan de *Tragiques*; de gedichten van Agrippa d'Aubigné schijnen trouwens, vóór ze werden uitgegeven, reeds sedert 1593 in handschrift te hebben gecirkuleerd (Lanson, *Histoire de la Littérature française*, p. 367 n. 2).

Een niet minder belangrijke bijdrage tot de geschiedenis van de doorwerking van 't Calvinisme in Noord-Nederland, die in de stichting en bloei der Leidse hogeschool haar hoogtepunt bereikte, vormt het tweede boek van Prof. Cohen's studie. Hier werden vooral geraadpleegd de door Dr. Molhuyzen uitgegeven *Bronnen tot de Geschiedenis der Leidsche Universiteit*. Eerst behandelt Prof. Cohen de oprichting van dit Calvinisties instituut voor hoger onderwijs, waarin Cappel en Feugeray een werkzaam aandeel hadden. Minder uitvoerig echter dan dit geschiedde in 't proefschrift van Dr. S. Ridderbos over *De Philologie aan de Leidsche Universiteit gedurende de eerste vijf en twintig jaren van haar bestaan* (Leiden, 1906), dat we bij Prof. Cohen niet vermeld vinden en dat ongetwijfeld een aanvulling vormt van wat deze ons daarover mededeelt. Uitvoerig wordt ook in dit proefschrift gehandeld over de betekenis die Lipsius en Vulcanius en vooral Scaliger voor de klassieke en niet-klassieke letteren hebben gehad, terwijl de *Bijlagen* omtrent deze drie geleerden verschillende levensbiezonderheden berichten.

Een kwestie, die Prof. Cohen niet aanroert en die ons toch met het oog op het laatste boek van zeer groot belang schijnt, is het debat tussen Saravia en Coornhert. Busken Huet, wiens *Land van Rembrand* door de geleerde schrijver zelf geciteerd wordt (p. 474), wijdt daaraan deze passage: „In 1582 verdedigde hij (Coornhert) in Den Haag tegen den leidschen hoogleeraar Saravia, ten aanhoore van vijftien heeren uit den Hoogen Raad en de Staten van Holland, zijn traktaat over den heidelbergschen katechismus. Zonder grieksch, zonder hebreeuwsch, alleen gewapend met bijbelteksten uit de Vulgata of uit een hollandsche vertaling, hield hij van einde October tot einde November, vier weken aan één stuk, den woordenstrijd vol; vertrok toen voor een paar dagen naar Haarlem, om zijn zieke vrouw te gaan verplegen; was voor 1 December in Den Haag terug, en hervatte het openbaar dispuut, — tot de vijftien scheidsrechters, door zooveel theologie tot wanhoop gedreven, er een eind aan maakten" (Busken Huet, II[1], p. 59). Dergelijke disputen waren het voorspel tot het konflikt tussen Remonstranten en Contra-Remonstranten, dat later, schoon onder een andere vorm, met vernieuwde felheid tussen Descartes en Voetius uitbarsten zou. De redetwist waarvan Busken Huet gewaagt is ongetwijfeld een der ontwikkelingsfazen geweest van een proces dat uitliep op de afzetting van Saravia en Doneau onder het rektoraat van Lipsius in 1587. Prof. Cohen wijst op het verband tussen Doneau's orthodoxie en zijn betrekkingen tot Leicester (p. 163). Zou hetzelfde verband bij Saravia niet bestaan en tekenen zich de politieke verhoudingen niet in overeenstemming met de religieuze opvattingen af? Ook de houding, in dezen door Lipsius aangenomen, lijkt ons karakteristiek en Coornhert's optreden tegen de Leidse Universiteit was ook voor hem, zoals Busken Huet (p. 59) opmerkt, van betekenis.

Dat Prof. Cohen voor dergelijke religieuze en politieke strijdvragen niet genoeg belangstelling koestert, kan allerminst worden beweerd. De wijze waarop hij in het konflikt tussen Maurits en Oldenbarneveldt partij kiest, bewijst meer dan genoeg het tegendeel. Het grote beginsel der menselike vrijheid bezielde, volgens hem, de Remonstrantie der Arminianen, vrijheid op het terrein der metafysika, wat beduidde verzet tegen de strenge genadeleer van Calvijn, vrijheid op politiek gebied, wat verdraagzaamheid betekende, de Stadsregenten dierbaar, en waar Maurits van Nassau en de „kleine luyden", door Calvinistiese predikanten opgehitst, vijandig tegenover stonden (p. 262); en dit verklaart zijn sympathie voor Oldenbarneveldt, zijn afkeer van prins Maurits. De terechtstelling van Oldenbarneveldt wordt gekwalificeerd als een „exécution abominable" (p. 343), als een misdaad (p. 389), en zelfs gaat Prof. Cohen zover te beweren dat, ofschoon Nederland het land der vrijheid was, het in 1619 zijn „crise d'intolérance" gehad heeft, en „*le grand crime de meurtre de chef d'état*", die het lot aan geen der schutsvrouwen („marraines") van de vrijheid, Engeland, Frankrijk en Amerika, bespaarde, ook hier werd gepleegd (p. 424).

't Wil ons voorkomen dat de opvatting van Prof. Cohen, misschien door de kernachtige beknoptheid waarmee ze werd uitgedrukt, iets aan objektiviteit te kort schiet. Er zijn trouwens weinig kwesties waarin het zo moeilik valt een scherp geformuleerd oordeel uit te spreken als die van Maurits en Oldenbarneveldt, en een vollediger kennisnemen van de argumenten door de verschillende geschiedschrijvers aangevoerd, had misschien tot matiging genoopt. Fruin, Groen van Prinsterer, Motley, hadden de geleerde schrijver tot richtsnoer kunnen dienen. Busken Huet komt na verschillende overwegingen (II[1], p. 64, 67 sqq.) tot

Digitized by Google

de konklusie (II[1], p. 70), dat Oldenbarneveldt en De Groot te streng maar rechtvaardig geoordeeld zijn; hun optreden zou, waren hunne voorschriften gevolgd, burgerbloed hebben doen stromen (II[1], p. 72 cf. noot 1). Hoewel Prof. Blok in zijn *Geschiedenis van het Nederlandsche volk* (IV, p. 203), de dood „van den grooten staatsman" beschouwt als „een bloedige vlek in het historieboek der roemrijke Republiek, een vlek ook op de nagedachtenis van den grooten veldheer, die in alle goede trouw handelend, zijn vooringenomenheid, zijn wrok niet heeft kunnen overwinnen", erkent hij toch dat „redenen van staat" „tot grooter strengheid kunnen dringen dan in andere omstandigheden noodig schijnt" — en dit argument wint aan kracht als men let op 't feit dat in 1621 het Bestand zou zijn afgelopen en de vijand voor de poorten der veste stond — „dat Oldenbarneveldt en de zijnen ook van hunne zijde hebben gezondigd door hardnekkigheid en eigenzinnigheid, door onverdraagzaamheid jegens andersdenkenden, door maatregelen van geweld, door schending van recht en billijkheid." Oldenbarneveldt te beschouwen als „chef d'état" lijkt ons een bewering die naar de staatsrechterlike mutsaard riekt, en slechts de vrees Prof. Cohen's demokratiese gevoelens in opspraak te brengen, weerhoudt ons hier op hem het „plus royaliste que le roi" toe te passen.

Keren we tot het letterkundig terrein terug. Sprekend over de *Discours politique* van Balzac, waarvan de kopie aan Daniel Heinsius werd toevertrouwd, vraagt Prof. Cohen zich af, of een Nederlander een werk zou hebben aanvaard dat een Frans student aan de Leidse hogeschool in zijn moedertaal („en langue vulgaire") had opgesteld. En hij voegt er aan toe: „Heinsius, à qui on pourrait songer, mais qui enseignait le grec, l'eût repoussé avec dédain" (p. 271). Later (p. 276) merkt de schrijver op dat het werk moeilik voor Baudius bestemd kon zijn, en vermoedt hij dat het dan toch wel voor Heinsius moest zijn geschreven. „Si ce n'est donc pas pour ce dernier (Baudius) que Balzac a fait le *Discours* dont il a été question plus haut, ce ne peut guère être que pour Heinsius, qui en a, en tout cas, conservé le manuscrit." De aarzeling van Prof. Cohen schijnt voort te vloeien uit het feit dat hij Heinsius beschouwt als iemand die uitsluitend Latijn of Grieks schreef. In werkelikheid bestaat er heel wat Nederlands dichtwerk van Heinsius, zijn *Nederduytsche Poëmata*, waaronder zijn vaderlandse verzen niet het minst bekend zijn, verschenen in 1618 (Busken Huet, II[1], p. 157 vlg.); daarvóór had hij meegewerkt aan de *Nederduytsche Helicon* (Prinsen, *Handboek*, p. 226), en aan de *Bloem-hof van de Nederlandsche jeught* (Prinsen, *ib.*, p. 365).

Naar aanleiding van dit punt en het niet-vermelden van 't dispuut Coornhert-Saravia zou een vaag vermoeden kunnen ontstaan dat Prof. Cohen zich minder goed op de hoogte heeft kunnen stellen van de Nederlandse litteratuur die rechtstreeks of zijdelings op zijn onderwerp betrekking heeft. Zo schrijft hij ook over Simon Stevin: „Car Stévin, nous a révélé M. Brunot, était très féru de son flamand" (p. 381). Wanneer deze revelatie alleen de Fransen geldt, hebben we er vrede mee, in Nederland wist men lang reeds voor de voortreffelike *Histoire de la Langue française*, hoe goed Stevin zijn Nederlands kende. Busken Huet (II 15 vlg.) beveelt een nadere bestudering er van aan, zoals reeds met Marnix en Vondel geschied was, en citeert uitvoerig voorbeelden van Stevin's glasheldere taal.

Hiermee zijn we bij het derde gedeelte van Prof. Cohen's studie terecht gekomen, over *La Philosophie indépendante* en 't verblijf van Descartes in Nederland. Want de naam van de mathematikus Stevin suggereert niet alleen die van zijn uiterst begaafde Franse tijdgenoot, Descartes kan ook persoonlik de wiskundige beschouwingen van Stevin hebben aangehoord. Méér dan deze heeft echter Beeckman de richting van Descartes' wiskundige en zelfs wijsgerige ideeën bepaald. De jonge Franse geleerde, wiens opleiding aan het kollege te La Flèche een meer letterkundig dan mathematies karakter droeg, ofschoon de ontdekkingen van Galilei er gunstig ontvangen werden en ook haar invloed op Descartes niet hebben gemist (Adam, *Vie et Oeuvres de Descartes*, p. 29 vlg.), bewondert zeer de denkbeelden van zijn Nederlandse vriend en noemt hem zijn geestelike vader. Beeckman vertegenwoordigde in zekere zin voor hem de Nederlandse wetenschap, en het is bekend hoe het stelsel van Copernicus, later door Descartes in zijn *Traité du Monde* overgenomen, in de Nederlanders Gemma Frisius en Stevin ijverige propagandisten had gevonden. Wat Gassendi later, in 1629 aan Peiresc schrijft: dat „iedereen" in Nederland „de beweging der aarde verdedigt" (Cohen, p. 480), zegt in dat opzicht genoeg.

Met bewonderenswaardige nauwgezetheid heeft Prof. Cohen de plaatsen bestudeerd, waar Descartes achtereenvolgens vertoefde, en op gelukkige wijze heeft hij „l'art de vérifier les dates" met „l'art de vérifier les lieux" gekombineerd. De eerste vindingen van Descartes, zijn relaties met de Rozekruisbroeders, zijn tocht langs de Friese kust — is de benaming „West-Frise" voor Friesland (p. 408) wel juist? —, zijn reizen in Frankrijk en Italië, zijn afzondering te Parijs, zijn terugkeer in Nederland, waar hij van 1628 tot 1649 zich ophoudt, de episoden van dat verblijf: Franeker, Endegeest, Egmond, Santpoort, Amsterdam, Utrecht en Deventer, de ontwikkeling zijner wijsbegeerte en de strijd met de Calvinistiese theologen, dat alles wordt vermeld of in den brede behandeld.

Zo Prof. Cohen ook hier de tegenstellingen verscherpt die tot deze strijd aanleiding gaven door te zeggen dat de „Dieu métaphysique" van Descartes al zeer weinig overeenkomst vertoont met „le Dieu de la religion" (p. 427) — Faguet stelt in zijn *Dix-septième siècle* in 't licht hoeveel Christelike elementen Descartes' Godsbegrip nog bevat[1]), — aan de andere zijde is daarmee het verzet der Calvinisten zeer goed te verklaren. Zij vergisten zich niet toen zij de mathematiese methode van Descartes om tot het juiste Godsbegrip te komen verwierpen als een inbreuk op de Christelike religie en zedeleer. Voetius, zegt Duker (*Gisbertus Voetius*, II, p. 163), veroordeelde „als atheïstisch in strekking het gedrag dergenen, die zich beijverden — ten minste er den schijn van aannamen — alles te vergeten en af te leeren, wat zij zich vroeger hadden eigen gemaakt;

[1]) We mogen in dit verband evenzeer verwijzen naar L. Blanchet. *Les antécédents historiques du Je pense, donc je suis*, Paris Alcan, 1920.

Digitized by Google

.... en dit met het zonderlinge doel om hunnen geest, eerst tot eene „tabula rasa" ontredderd, daarna weer op te pronken met uitsluitend zelf verworven kundigheden." Dat was het kritieke punt. Terwijl eerst aan de Utrechtse hogeschool de Cartesiaanse wijsbegeerte ongehinderd gepropageerd wordt en Descartes in Reneri en Regius getrouwe en ijverige aanhangers vindt, begint men de alarmklok te luiden wanneer Regius over de verbinding van lichaam en ziel stellingen verdedigt die met de beproefde theologiese waarheden in strijd zijn. Dan pas veroordeelt de Senaat der Utrechtse universiteit de nieuwere wijsbegeerte, kiest hij tegelijk voor Aristoteles partij (Duker II, p. 155), en wordt Regius met aandrang verzocht in 't vervolg zijn lessen tot de „medicina" te beperken (pp. 159, 160)[1].

Het mag betreurd dat in dit konflikt de kwestie waar 't om ging niet zuiver wijsgerig werd gesteld. Enerzijds zijn we getuige van de „dernières convulsions de l'aristotélisme finissant, qui a conclu cet étrange mariage de raison avec les Églises et qui devra céder la place au cartésianisme" (Cohen, p. 535), anderzijds trachtte ook Descartes de hulp van machtige beschermers te verkrijgen door de Nederlandse Protestanten die zich bij de Katholieke Confraternitas Mariana hadden aangesloten tegen Voetius' scherpe veroordeling te verdedigen, terwijl heftige persoonlike aanvallen van weerskanten, toegejuicht of afgekeurd door 't belangstellend publiek, het probleem vertroebelden. Thans, na bijna drie eeuwen de ontwikkeling der mechanies-deterministiese wijsbegeerte te hebben gevolgd, kan men vaststellen dat de filosofie van Descartes, door de intuïtie te beperken tot de grondaxioma's van metafysika en natuurwetenschap met hunne dedukties, door intuïtie en intelligentie te vereenzelvigen, ons wereldbeeld verhelderd heeft, en daardoor tot de positieve wetenschap sterk heeft bijgedragen, maar het ook heeft verarmd, en zodoende religie, moraal en dichtkunst in haar groei heeft belemmerd. In dat opzicht lijkt ons de jongere tijdgenoot van Descartes, Pascal, een hoger standpunt te hebben bereikt, en de toenemende invloed, die deze op de nieuwere Franse wijsbegeerte uitoefent (cf. V. Giraud, *Blaise Pascal*, Paris, 1910), dunkt ons een gelukkig verschijnsel.

De naam van Pascal voert ons tot Prof. Cohen's arbeid terug. Na de hoogst belangrijke korrespondentie met prinses Elisabeth van Bohemen, die tot de *Traité des Passions* aanleiding gaf, vinden we in 1647 Descartes te Parijs, waar hij een ontmoeting heeft met de jeugdige Pascal, om door hem te worden ingelicht over de aanstaande proefnemingen op de Puy-de-Dôme.

De vermelding van deze gebeurtenis besluit Prof. Cohen met te zeggen: „Ce qui intéresse Descartes dans la question est que sa théorie de la négation du vide absolu est mise en cause; gardons-nous bien de l'en railler, puisqu'elle correspond exactement à l'hypothèse de l'éther des physiciens modernes" (p. 639).

Gaat ook hier de geleerde schrijver niet te ver? Wie de studie van F. Strowski (*Pascal et son temps*, II, p. 162 vlg.) heeft gelezen zal deze bewering ietwat skepties bejegenen. Descartes' hypothese van de „mouvement circulaire" is heel iets anders dan het moderne atomisme, dat de atoom als energie-centrum, en rust, beweging en zelfs de ruimte als zuiver-relatieve begrippen beschouwt (Men zie hierover o. a. H. A. Lorentz, *Das Relativitätsprinzip*, Leipzig und Berlin, 1914). Ook op dat punt heeft het mechanisme zijn tijd gehad, even goed als de theorie van „l'animal-machine" die reeds door La Fontaine niet geheel au sérieux werd genomen.

We begrijpen en waarderen evenwel een bewondering voor Descartes die, waar ze hier en daar tot enigzins paradoxale uitspraken voerde, en niet altoos van waardering voor de tegenstanders van de Franse wijsgeer getuigt, de stimulans is geweest tot een met buitengewone volharding tot stand gebrachte arbeid die voor de biografie van een der geniaalste denkers der zeventiende eeuw een hoogst belangrijke bijdrage moet worden geacht. Omstuwd door zijn Amsterdamse leerlingen, heeft Prof. Cohen kloek de hand geslagen aan het pionierswerk dat reeds door Van Hamel en Prof. Salverda de Grave met zoveel kracht werd aangevat. Hij heeft opnieuw in 't licht gesteld welk een betekenis de Franse taal, litteratuur en wetenschap hebben gehad voor het Nederlandse volk. Die invloed begon lang voor de Nederlanders zich tot een afzonderlike volksgroep verenigden, zij duurt voort tot op de huidige dag. Er breidt zich hier een onafzienbaar veld uit voor een wetenschappelik onderzoek, waaraan Fransen en Nederlanders reeds met goede uitslag de hand hebben gelegd, zoals ze vroeger kampten tegen een gemeenschappelike vijand. Toen waagden de Fransen liever hun huid dan in de loopgraven te werken, en deed op dat terrein één Fries meer dan vier Fransen. Prof. Cohen heeft aan Franse geestdrift, Hollands doorzettingsvermogen gepaard en zich in staat getoond het tegen één Fries en vier Fransen op te nemen.

Rotterdam. S. Eringa.

[1]) Men vergelijke deze uitspraak met het oordeel van J. Bertrand, in zijn artikel over *Un ennemi de Descartes, Gisbert Voet* (*Revue des deux Mondes*, 1er janvier 1891).

K. ten Bruggencate, Engelsch Woordenboek. 9de druk. Groningen, Wolters. (Pr. 2 dln. ƒ 12.—, elk deel afzonderlijk ƒ 6.25).

In de voorrede neemt de samensteller van dit welbekende woordenboek, afscheid van zijn werk en laat de taak van een volgende herziening aan jongere krachten over. Dat dit den schrijver weemoedig moet stemmen is te begrijpen.

De verschijning van Ten Bruggencate's Woordenboek in 1894, is voor de toenmalige studeerende jeugd van buitengewoon veel nut geweest. Het bleek terstond ver boven andere dictionnaires te staan en werd met allen lof begroet. Sedert dien tijd heeft de schrijver, door anderen geholpen, steeds het werk verbeterd en uitgebreid, zoodat het ook heden nog een van de beste en misschien het meest aanbevelenswaardige woordenboek is dat wij bezitten.

De schrijver kan met recht zeggen: „Exegi Monumentum", en een dat nog vele jaren een waardig gedenkteeken zal blijven in onze rij van woordenboeken. Moge hij nog meerdere herdrukken van zijn werk beleven.

Leiden. Chr. Kok.

C. Clemen, Das Leben nach dem Tode im Glauben der Menschheit. (Aus Natur und Geisteswelt Bd. 544). Leipzig-Berlin, Teubner. **1920**. (Pr. M. 2, geb. M. 2.65).

Na eene „Einleitung" p. 3 vlgg. en eene „Vorbemerkung, „Die Verbreitung und das Alter des Glaubens an ein Leben nach dem Tode", p. 5 vlgg. behandelt hoofdstuk I: „Die Form des Lebens nach dem Tode", p. 7—42, hoofdstuk II: „Der Ort des Lebens nach dem Tode" p. 42—62 en hoofdstuk III: „Der Inhalt des Lebens nach dem Tode" p. 62—104. Er volgen een „Schluss" p. 104—118 en Literaturangaben p. 119.

De schrijver betoogt, dat de menschen aanvankelijk aan een „Weiterleben des ganzen Menschen" p. 9—20 en eerst later aan het „Weiterleben eines vom Körper unterschiedenen geistigen Prinzips" p. 21—33 zouden hebben geloofd. De „Auferstehung des irdischen Leibes" wordt vrij uitvoerig p. 33—40, de „Unsterblichkeit der Seele" kort behandeld p. 40 vlgg. Zeer belangwekkend zijn de uiteenzettingen over „Das Totenreich auf der Erde", p. 47—54 en over den hemel p. 55—62. Het voortbestaan der ziel wordt dikwijls als een „Verschlechterung" beschouwd p. 65—75, echter vereert men ook veelal de overledenen als „hoogere wezens" p. 75 vlgg. Aangaande „Das verschiedene Geschick der Verstorbenen" worden tal van treffende bijzonderheden meegedeeld, p. 79—104. Als zijn eigen overtuiging verkondigt de schrijver, dat het geloof aan een voortbestaan slechts dan waarde heeft, wanneer het leven hiernamaals onze zedelijke ontwikkeling tot „Abschluss" brengt, p. 110 en 118 f.f.

Dit boekje munt uit door rijken inhoud en behartigenswaardige overwegingen. Het is echter onvermijdelijk, dat ten opzichte van een dergelijk onderwerp de „meeningen" zoowel wat bijzonderheden als wat hoofdzaken betreft, uiteenloopen. O. i. slaat bijv. prof. Clemen p. 97 den invloed der Eleusinische mysteriën te gering aan, en heeft hij p. 119 te veel met Rohde's „Psyche" op. Wanneer de schrijver p. 113 zegt dat men de gedachte van een zedelijken vooruitgang der menschheid moet blijven vasthouden, dan is referent zoo vrij, daar een vraagteeken achter te zetten. En wanneer prof. Clemen p. 109 beweert, dat het voortbestaan der ziel slechts door een nauwkeurig onderzoek der spiritistische en occultistische verschijnselen kan worden „bewezen", dan is dat zeer zeker een echt wetenschappelijke opvatting, maar doet ons te meer verbazen, dat hij aan bedoelde verschijnselen niet nader de aandacht heeft geschonken.

's Gravenhage. K. H. E. de Jong.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1921, Juillet-Août: P. Jouquet, Les Grecs au temple d'Abydos. — J. Mathorez, Rapports intellectuels de la France et de la Hollande du XIIIe au XVIIIe siècle. — Variétés.

Sept.-Oct.: P. Monceaux, Le Manichéisme, I. — A. Ernout, Linguistique historique et linguistique générale, I. — Variétés. — Nouv. et Corresp.

Nov.-Déc.: H. Cordier, Missions russes chez les Kalmouks et en Chine. — P. Monceaux, Le Manichéisme (slot). — A. Ernout, Linguistique hist. et linguistique gén. (slot). — Variétés.

Mitteil. d. kais. deutschen Arch. Instituts, Roem. Abt., XXX, 1-2: H. Koch, Studien zu den Campanischen Dachterrakotten. — H. Nachod, Das Baptisterium von Canosa. — C. Albizzati, Due fabbriche etrusche di vasi a figure rosse.

3-4: H. Koch, E. v. Mercklin, C. Weickert, Bieda.

Neue Jahrbücher f. d. klass. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLVII-XLVIII, 8: A. Gercke, Auch ich war in Arkadien geboren. — H. Peters, Die Einheit der Ilias. — E. Bickel, Gyges und sein Ring. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: C. Hölk, Gymnasium und Universitätsunterricht. — F. Friedrich, Der Geschichtsunterricht als Vermittler politischer Bildung, II.

9: L. Deubner, Ein Stilprinzip hellenistischer Dichtkunst. — G. Steinhausen, Die Tragik der höheren Menschen. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: Mitteil.

Tijdschrift v. Nederlandsche Taal- en Letterk., XL, 4: G. Neckel, Zur lehre von den germ. synkopen. — J. F. M. Sterck, Tessalica. — Fr. Kossmann, De wijs van het Wilhelmus in 1574. — C. B. van Haeringen, Sporen van Fries buiten Friesland. — C. G. N. de Vooys, Twee mystieke traktaatjes uit de eerste helft van de veertiende eeuw. — C. Bake, Huygens en de Groote Zaal. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XVI, 1: W. H. Staverman, Rousseau en de Romantiek. — J. J. le Roux, Berichten over Afrikaans, Hottentots en Portugees. — W. de Vries, Opmerkingen over ontleding. — Ph. J. Simons, Kenniskritiese beschouwingen. — C. G. N. de Vooys, Een nieuwe regeling van het grammaties woordgeslacht. — Kron. en Krit. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, VII, 2: M. J. Premsela, A propos d'un poème d'Edmond Rostand. — S. Eringa, La proposition infinitive simple en français moderne. — A. C. Bouman, *Laura, vom Dom umzingelt.* — J. J. A. A. Frantzen, Zu *Neoph.* VI, 2, S. 130. — 136. — Dez., Romantische Erotik, I. Heinrich v. Kleist. — E. Zuber, George Eliot als Gelehrte, Dichterin u. Frau. — H. Wagenvoort Jr., Lat. *quisquam* en *ullus*. — C. Weyman, Zu latein. Dichtern, I. — Varium. — Boekbespr. — Aankond. v. eigen werk. — Korte aankond. — Inh. v. tijdschr. — Meded.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, X, 1: Fr. Th. Horsten, Niet-Geestelik Toneelwerk v. Katholieken. — L. C. Michels, De beginstrofe v. Maerlant's Der kerken claghe. — J. Moormann, „Lossche Nekôdesch". Een Limburgsche geheimtaal. — Tijdschriftenschouw.

English Studies, IV, 1: A. G. v. Kranendonk, Notes on Methods of Narration in some English Novels. — F. P. H. Prick v. Wely, War Words a. Peace Pipings. — E. Kruisinga, Contributions to English Syntax, XII. — E. B. Koster, Lewis Theobald. — Notes a. News. — Translation. — Rev. — Bibliogr.

Hist. Zeitschrift, 125, 1: Von Sybel, Entwicklungsgeschichte der christl. Antike. — Wentzcke, Drei Darstellungen els.-lothr. Geschichte. — Friis, Die Aufhebung des art. V des Prager Friedens. — Miszellen.

Bijdragen vaderl. Geschiedenis, 5de R. VIII, 3-4: De Pater, De landraad bewesten Maze, I. — Elias, Schetsen uit de geschiedenis van ons zeewezen, IV. — Van Schelven, De doop van Frederik Hendrik. — De Man, Maatregelen ten opzichte van het economisch leven der kloosterlingen en congregaties. — Nederl. historische literatuur.

Studiën, XCVII, Jan.: W. Mulder, De knechting van Ierland. — Is. Vogels, P. v. Meurs en Dr. Schaepman. — H. Duurkens, De Liberaal-Katholieken aan de Laan v. N. O.-I. in den Haag. — J. Salsmans, De zondenbelijdenis psychologisch beschouwd. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Febr.: W. Mulder, Home Rule. — J. v. Heugten, Geestesoriënteering. — Is. Vogels, P. v. Meurs en Dr. Schaepman, II. — J. C. Alberdingk Thijm, Maria's algemeene genade-bemiddeling. — K. Hermsen, Matthäus Schiestl. — L. P. P. Franke, Chesterton over Ierland. — Meded. — Lezers en Red.

Digitized by Google

FRANSCHE KUNST

Prijs per deel in cartonnen band *f* 2.50.

In de serie **FRANSCHE KUNST** zijn verschenen:

1. P. Valkhoff, *De Franse Geest in Frankrijk's letterkunde,* 2e druk.
2. J. J. Salverda de Grave, *De Troubadours.*
3. Corn. Veth, *Fransche Caricaturisten,* met 28 afbeeldingen.
4. Jan van Nijlen, *Francis Jammes,* met portret.
5. J. Greshoff, *Latijnsche lente.*
6. J. Tielrooy, *Maurice Barrès,* met portretten en autograaf.
7. C. P. van Rossem, *Het moderne Fransche Tooneel.*
8. Matthijs Vermeulen, *De Twee Muzieken, I.*
9. Idem, *De Twee Muzieken, II.*
10. Ca. Serrurier, *De Pensées van Pascal,* met portretten.
11. Jan van Nijlen, *Charles Peguy,* met portret.
12. André de Ridder, *Remy de Gourmont,* met portretten.
13. Emile Boulan, *Figures du XVIIIe Siècle.*
14. Just Havelaar, *Auguste Rodin.*
15. Marguerite de Rouville, *De Levenskunst van Vauvenargues.*
16. J. J. Salverda de Grave, *De geschiedenis van Jan van Parijs.* In soepelen prachtband en met 4 illustraties van P. A. H. Hoffman **f 3.25**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

67ste Jaargang

12 Nummers Per jaar *f* 1.20

De **Nederlandsche Bibliographie**, het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. Prinsen J.Lzn., De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 2.25**, geb. **f 3.40.**

Deel 2. Dr. Jac. van Ginneken, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.75**, geb. **f 4.90.**

Deel 3. Joh. Vorrink, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 4.25**, geb. **f 5.40.**

Deel 4. J. Koopmans, Middelnederlandse Romans. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

Deel 5. J. Mathijs Acket, Verzamelde Opstellen. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

Deel 6. Cornelis Veth, De politieke prent in Nederland. Met 25 afbeeldingen. Ing. **f 3.90**, geb. **f 5.—.**

Deel 7. Edmond Visser, Het Nederlandsche Cabaret. Met 33 afbeeldingen. Ing. **f 4.75**, geb. **f 5.90.**

Deel 8. M. H. van Campen, Nederlandsche Romancières. Ing. **f 2.75**, geb. **f 3.90.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Enchiridium Dictionis Epicae.

EDITIO ALTERA AUCTA ET EMENDATA

EDIT

Prof. Dr. J. VAN LEEUWEN J.f.

Prijs Ing. f 8.— Geb. f 9.—

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Digitized by Google

//
MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. **No. 7.** **April 1922.**

Beckh, Etymologie u. Wortbedeutung im Lichte der Geisteswissenschaft (Kluyver).
Morel, De Euripidis Hypsipyla (Italie).
Van Gelder, Mānava-s'rauta-sūtra cayana (Faddegon).
Frings u. Vandenheuvel. Die südniederländischen Mundarten, I (Schrijnen).
Bornhausen, Schiller, Goethe u. das deutsche Menschheitsideal (Breuning).
Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme, II, 4 (Koch).
Van der Essen, Atlas de géographie historique de la Belgique, 5–7 (Blok).
Persson, Die Exegeten u. Delphi (Vürtheim).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Dr. H. Beckh, Etymologie und Lautbedeutung im Lichte der Geisteswissenschaft. Stuttgart, Der Kommende Tag A.-G. Verlag. 1921.

Het kan in de wetenschap gebeuren, dat een hypothese, na lang en vruchteloos gebruik verworpen, toch weer in eere komt. Ook de schrijver van bovengenoemde verhandeling brengt een oud denkbeeld ter sprake, dat men lang en met weinig gevolg heeft trachten toe te passen; maar ik geloof niet, dat het hem gelukt is er iets mee uit te richten. Hij stelt zijne methode voor als iets nieuws, waardoor de taalwetenschap diepzinniger zal kunnen worden; maar zijne betoogen gelijken zeer op die van de etymologen der oudheid, die men heeft nagevolgd tot in de 19de eeuw toe, totdat men het onjuiste beginsel van hun methode duidelijk leerde inzien. De Romeinsche grammaticus P. Nigidius behoorde tot hen, die verband meenden te kunnen vinden tusschen de woorden en datgene waarvan die woorden de namen waren. Dat *vos* een vnw. is van de 2e persoon en *nos* een van de 1e, vond hij wel te begrijpen: bij het uitspreken van *v* immers maakt men met de lippen een beweging in de richting van de personen tot wie men spreekt; zegt men daarentegen *nos*, dan trekt men ze naar binnen, naar zich zelf toe („et spiritum et labeas quasi intra nosmet ipsos coercemus": zie Gellius X, 4). Bilderdijk nog kon zich met die redeneering wel vereenigen. Men zou in de eerste plaats kunnen opmerken, dat er ook (Indogermaansche) talen zijn waarin juist het vnw. van de 1e pers. plur. met een *w* begint, b. v. het Sanskrit en de Germaansche talen, en dat het daardoor twijfelachtig wordt, dat die *w* iets eigenaardigs van het vnw. der 2e pers. zou zijn. Doch men zal thans bij voorkeur een veel algemeener argument noemen: het begin der menschelijke taal moet men zoeken in een voorhistorisch verleden, zeer vele eeuwen ouder dan de oudste periode waaruit men gedenkstukken heeft. Men weet volstrekt niet, hoe eenig deel van het menschdom gesproken heeft toen zijn uitingen in klank den naam van menschentaal pas verdienden. Wel kan men gissen, dat in dien voorhistorischen tijd groote veranderingen hebben plaats gehad, indien men hier ten minste uit het bekende iets mag afleiden voor het onbekende.

De heer Dr. Beckh redeneert natuurlijk niet juist zóó als Nigidius, want hij weet van historische taalwetenschap en erkent dat deze hare verdiensten heeft. Hij vindt goed, dat men het Indogermaansch zoowat tracht te reconstrueeren, maar reeds in de oudere vormen die bewaard zijn, inzonderheid in die van het Sanskrit, ook in die van het Awesta, ja zelfs in zeer moderne talen, vindt hij duidelijk verband tusschen de taal en het karakter van hen die haar spreken. De klank der *h* is volgens hem een uitdrukking van het geestelijke in den mensch, die van de *s* daarentegen een uitdrukking van het stoffelijke, het aardsche. Nu ziet hij, dat er Indogermaansche talen zijn die in bepaalde gevallen *s* hebben waarin andere *h* zeggen. Dat is voor hem een teeken van een duidelijk verschil tusschen het karakter van het eene volk en dat van het andere; hij noemt b. v. *septem* tegenover **ἑπτά**, en zegt: „zwischen Griechisch und Latein liegen in dieser Beziehung Welten, die griechische Sprache stellt eine ganz andere Bewusstseinsstufe der Menschheit dar als die lateinische". Maar wanneer een varken in het Latijn *sus* heet en in het Grieksch ὗς, volgt dan daaruit, dat de Grieken het begrip „varken" anders hebben opgevat dan de Romeinen? Menigeen zal dit niet zoo gemakkelijk inzien. Dat de *h* in het Fransch, het Italiaansch en het Russisch weinig of niet voorkomt, wordt door den schrijver opgemerkt: waarschijnlijk pleit dit niet ten gunste van de volken die deze talen spreken; daarentegen is de *h* „ausdrucksvoll", wanneer men in het Duitsch zegt „himmlische Höhen". Het is waarlijk, alsof hier de taalwetenschap

Digitized by Google

in dienst komt van de politiek. Zoo heeft iedere klank zijn eigen beteekenis: *k* heeft eene „schöpferische Bedeutung", de vocaal *r* is het teeken „des rollenden Willens- und Bewegungsimpulses", *t* de aanduiding van „Vollendetheit, Abgeschlossenheit der Handlung"; vandaar skr. *krta*, en lat. *creatus*. Uit het karakter der *t* laat zich dan ook verklaren, dat in *Tod* en in *θάνατος* twee dentalen voorkomen; *mors* met zijne *m* drukt iets geheel anders uit. Zoo gaat de heer Beckh voort, doch hij merkt daarbij op, dat zulk een ontleding niet op alle woorden „unserer heutigen lebenden Sprachen" kan worden toegepast. Met die opmerking zal hij zich tegen allerlei aanvallen kunnen verdedigen. Maar wat wil hij eigenlijk? Hij zegt niet duidelijk wat het beteekent, wanneer b. v. *sapta*, *septem* en *ἑπτά* naast elkaar worden gesteld. Waarschijnlijk zal hij toch aannemen, dat die woorden uit één Idg. vorm zijn ontstaan. Beschouwt hij *s* als den oorspronkelijken klank aan het begin, of wel *h*, of neemt hij een onbekenden klank aan, waaruit in de eene groep van talen *s*, in de andere *h* is geworden? In elk geval moet hij klankveranderingen aannemen, en hij zal ook wel erkennen, dat er in zulke klankveranderingen een zekere regelmatigheid is, die met de beteekenis der woorden niets heeft te maken. En wanneer nu de Grieken in dit geval van *zeven* en in andere dergelijke gevallen een *h*, en niet een *s* hebben gezegd, dan zal die *h* dus ook niet in verband staan met de beteekenis van één bepaald woord, waarin het onstoffelijke (dat de schrijver in den *h*-klank vindt) opzettelijk moest worden uitgedrukt. De Grieken hebben *ἑπτά*, *ἕδος*, *ἕπομαι* enz. met *h*, waartegenover men Indische vormen met *s* kan stellen. Hebben de Grieken in al zulke vormen, wat zij ook mogen beteekenen, door het gebruik der *h* hunne geneigdheid tot het niet-materieele willen te kennen geven? Tot die gevolgtrekking zou men komen, doch wellicht zal de schrijver ze niet willen aanvaarden. Hij beschouwt vooral willekeurig door hem gekozen vormen, en redeneert daarover als een antiek etymoloog, maar met een zeker vertoon van modernisme. Het is wel moeilijk in een verhandeling als deze een proeve te zien van een nieuwen vorm der taalwetenschap.

Groningen. A. Kluyver.

W. Morel, De Euripidis Hypsipyla. Lipsiae, Noske. 1921. (Diss. Inauguralis).

Van de in Egypte teruggevonden fragmenten uit Euripides' Hypsipyle bezitten wij, behalve de editio princeps in de Oxyrhynchus Papyri (1908) door Grenfell en Hunt, critische uitgaven van v. Herwerden (1909), Hunt (1912) en v. Arnim (1913). Bovendien zijn er, vooral in de eerste jaren na de kostbare vondst, vele artikelen verschenen, waarin de schrijvers philologische en mythologische details trachtten op te helderen. De pasgewonnen fragmenten brachten de oplossing van enkele vragen, die verbonden waren met de tot dusverre bekende spaarzame overblijfselen. Maar veel grooter bleek het aantal nieuwe problemen. De geleerdheid van Valckenaer en de verbeeldingskracht van Hartung zouden niet voldoende zijn om de geprikkelde weetlust te bevredigen. — De schrijver van bovengenoemde dissertatie, die vier kostbare jaren aan den oorlog moest afstaan, heeft de energie gehad om, zoo kort na de onderbreking zijner studiën, een verhandeling te publiceeren, waarin een aantal punten aan een hernieuwd onderzoek onderworpen worden. De lijst van geraadpleegde boeken en artikelen had grooter kunnen zijn. In een Duitsche dissertatie is zulk een korte conspectus librorum, alsook het ontbreken van lange noten aan den voet der bladzijden, zelfs iets ongewoons. Maar het geheel is er niet door geschaad.

Het werkje, niet grooter dan 49 bladzijden, is verdeeld in twee hoofdstukken. In het eerste reconstrueert de schrijver den gang der handeling en gaat hij na, welke rol de zonen van de heldin hadden, in het tweede volgen observationes selectae bij de koorliederen. Geheel onaangeroerd blijft de vraag naar den vorm, dien de sage bij Euripides gehad moet hebben en de behandeling van hetzelfde onderwerp door anderen. Evenmin tracht Morel de fragmenten bij Nauck in het kader van de thans bekende gedeelten te plaatsen. Het oude recept om met behulp van Ovidius' Heroides, Apollodorus, Statius, Apoll. Rhodius en vazenafbeeldingen de groote lijnen van het stuk terug te vinden, wordt hier niet toegepast. Tenslotte ontbreekt een poging tot nadere dateering.

Met deze opsomming van hetgeen er *niet* in het boek te vinden is, bedoel ik geenszins, afbreuk te doen aan de waarde van het hier gebodene. De schrijver zelf uit aan het slot niet meer dan de bescheiden hoop, dat hij iets heeft bijgedragen tot het begrijpen van den grooten dichter.

Morel's betoog, dat Hypsipyle de eerste scène van den proloog (waarvan de beginverzen uit Aristophanes' Ranae welbekend zijn) heeft uitgesproken, is overtuigend. Tot tegenspraak echter lokt zijn opvatting (die hij met v. Arnim deelt), dat de verzen

ἰδού, πρὸς αἰθέρ' ἐξαμίλλησαι κόρας
γραπτούς τ' ἐν αἰετοῖσι πρόσβλεψον τύπους

zouden gezegd zijn door Hypsipyle tot het kleine kind, dat zij op haar armen draagt. Terwijl de Engelsche uitgevers meenden, dat deze verzen tot een dialoog van Thoas en Euneos behooren, gelooft M. niet, dat volwassenen elkaar met drie verschillende werkwoorden van *zien* aansporen om naar ornamenten te kijken. Maar 1°. *behoeft ἰδού* niet meer te zijn dan een tot interjectie verzwakte imperatief (zooals M. zelf terecht op pag. 35 opmerkt), 2°. zal een klein kind wel niet tot bedaren gebracht worden door naar de gevelversiering van het ouderlijke huis te zien, 3°. in Eur. Ion 190 sqq. zegt het eene deel van het koor tot het andere:

ἰδοὺ τάνδ', ἄθρησον,
πρόσιδ' ὄσσοις,

waar dus ook drie verba videndi naast elkander gebruikt zijn.

Twijfelachtig is ook M.'s interpretatie van de veelbesproken woorden 60, 1, 21: *κενὰ δ' ἐπῃδέσθην ἄρα*. Volgens hem zou Hyps. hiermede bedoelen, dat zij blijkbaar tevergeefs verecunda geweest is (sc. erga Amphiararum cui viam ad fontem monstraverat), daar Amphiaraos niet verschijnt om haar in haar nood te helpen. Zou haar voorkomendheid wel gekwalificeerd

Digitized by Google

kunnen worden door **ἐπαιδεῖσθαι** (zie Soph. Ant. 510)?

Van Morel's coniecturen zijn vermeldenswaardig: Fr. I, Col. II, 6: **ἐκπονήσω καὶ** (i.p.v. [..] **υνήσωμαι**). **Ἐκπονεῖν** moet hier dan doelen op het werk der opvoeding. In hetzelfde fragment vs. 11 is **θέλει** een fraaie emendatie voor **μέλει**, goed gesteund door Horatius: me dulcis dominae *Musa* Licymniae cantus, *me voluit dicere* etc. In Col. III, vs. 29 verandert M. [**οἶσ**]**τρῳ** in **κα**[**ι**]**ρῷ**, *opportune*. Col. IV vs. 9 is **ἐπὶ πόνους ἐλθεῖν** goed vertaald en tegelijk verdedigd met *aggredi labores*. Ib. vs. 2 geeft ons de oudste bewijsplaats voor Prokris als jageres.

Fr. 57, vs. 21 sq. stelt M. de van scherpzinnigheid getuigende lezing voor:

> **φ**]**άος ἄσκοπον** [–⏑⏑–⏑⏑ **αἰ-**
> **θ**]**έρι πρωτόγονο**]**ν** ....[1])

Ib. vs. 23 stelt hij voor: *Ἔ*]**ρως**.

Reeds aan deze weinige voorbeelden is te zien, hoe met geduld, methode en kennis uit de verminkte overlevering bruikbare resultaten te winnen zijn. En zoolang de Egyptische vondsten niet ophouden het bestaande materiaal te verrijken en aan te vullen, behoeft de philoloog niet te vreezen voor verstarring zijner studiën. Het werk van Morel is een verblijdend bewijs daarvan.

Den Haag. G. Italie.

Mānava-s'rauta-sūtra, cayana, uitgegeven door **J. M. van Gelder.** Leiden, A. W. Sijthoff. 1921. (Utrechtsche diss.).

Ook indien het begeleidwoord het ons niet gezegd had, zou uit de stellingen gebleken zijn, dat de schrijfster te Leiden gestudeerd had, en aan taalvergelijking en algemeene taalstudie haar voorkeur geschonken. Het laatste jaar van haar studietijd werkte ze onder leiding van Caland, en we mogen zeggen, met grooten ijver en nauwgezetheid. Want, ofschoon het boekje licht op de hand weegt: XX plus 22 bladzijden, daarachter ligt de studie van vier parallele Brāhmaṇa-teksten en even zoovele Sūtra-teksten (het *cayana*-gedeelte van MS., KS., TS., S'B.; van B. S'r. S., Hir., Āp. S'r. S., en K. S'r. S.); terwijl ook de s'ulba-sūtra's een enkele maal geraadpleegd zijn[2]).

De inleiding is gericht tot den vakgeleerde, in den meest engen zin van het woord, en betracht een bestudeerde beknoptheid. M. i. had hier alle reden bestaan, om den arbeid van Knauer wat uitvoeriger te herdenken. De polemiek tegen Garbe is overtuigend en afdoende, maar wat te breed uitgemeten; de lijst van voorschriften, gelijkelijk karakteristiek voor Mānava- en Āpastamba-s tra, is ongetwijfeld nuttig.

De tekst-uitgave bevat in de noten behalve den apparatus criticus, ook verwijzingen naar andere Sūtra's en naar Brāhmaṇa's, en wel in aansluiting bij het voorwoord.

Op moeilijke plaatsen laat de schrijfster ons nog wat vaak in den steek. Eenige aanteekeningen, ten deele ter staving van deze uitspraak, laat ik thans volgen. De lezer verontschuldige het, dat ik, tijdens de voorbereiding van deze recensie, geen beschikking kon krijgen over de Maitrāyaṇī-Saṃhitā.

Sutra (VI), 1, 3, 3 is moeilijk, maar niet hopeloos moeilijk. De 24 *sāmidhenī*-verzen bestaan uit de 11 verzen, gebruikelijk bij het nieuwe- en vollemaansoffer; 9 verzen van de 10, voor deze gelegenheid bepaaldelijk voorgeschreven, (TS. IV, 1, 7), d.w.z. met voorloopige weglating van het tiende vers. Vervolgens 3 *āprī*-verzen: één beginnend met *uttama*: één identiek met RV. II, 35,1; één bevattende de uitdrukking *apsu* (lees *apsumatīṃ*). Dan tot besluit het tiende der genoemde 10 verzen. Derhalve 11 + 9 + 3 + 1 = 24.

De verandering van *āvṛtya* (1, 4, 13) in *āhṛtya* is ongewenscht. *Āhṛtya* zou slaan op het geciteerde mantra; *āvṛtya* slaat op *āvartate* van het voorafgaande sūtra. Voor mij bestaat er geen twijfel aan de juistheid der overlevering. Sutra 13: *japa* bij den terugkeer, is parallel met sutra 11: *japa* na den heengang. Het *akārṣam* in het geciteerde mantra geeft geen nieuwe handeling aan, interpreteert alleen metaphorisch, hetgeen gebeurd is.

In 1, 5, 9 kan men *evam* niet te streng opvatten; het is technisch onmogelijk, de op elkaar rustende vloeren op gelijke wijze te leggen; ook hier moet de regel gegolden hebben: de even vloeren anders dan de oneven-genummerde. Het ware wenschelijk geweest, dat de uitgeefster het *śulba-sūtra* hierover had geraadpleegd.

In 1, 4, 31 geloof ik niet, dat de „Bedeutung unsicher" mag heeten. „Indien het vuur al te zeer de pan vult (d. w. z. te fel brandt), moet men het temperen met asch; in het geval van iemand, begeerig naar vermeerdering van veestapel, met *purīṣa*." Men moet dit doen om het barsten der pan te voorkomen, hetzij ter wille van de pan zelf (aldus, indien *iṣṭakā*, „baksteen", ook beteekent: „pan van aardewerk"), of, ter vermijding van een ongunstig *omen*. De genetivus *paśukāmasya* is typisch voor den sūtra-stijl.

In 1, 6, 11 wil de uitgeefster lezen: *cāpyayaloke loke*. Is dit soms een drukfout? In ieder geval moet het tweede *loke* zijn *lokā(ḥ)*. Men denke zich het vierkant van den *agnyātman* in vijf deelen verdeeld, te weten een concentrisch, gelijkstandig, kleiner vierkant in het midden, en daaromheen vier congruente, gelijkbeenige trapezia, van elkander door diagonaal-stukken gescheiden. De bedoeling is dan: de 5 *loka*'s of *diśaḥ* der wereld zijn vertegenwoordigd door — letterlijk: „liggen ter plaatse van" — deze vijf deelen van den *agnyātman*. Het sūtra vormt een inleiding tot sūtra 12, waar voorgeschreven wordt de plaatsing van acht *kumbheṣṭakā's* op de diagonaal-stukken van den rand, en van vier *kumbheṣṭakā*'s op de mediaan Z-N van het kleine vierkant. De voorstelling van vijf *loka's* vindt men telkens en telkens in Indië, zoowel in de Brahmaansche, als de Buddhistische letterkunde.

In 1, 7, 27 lijkt *vikartana* synoniem te zijn met *cheda*: ook in de doorgesneden keel van het hoofd steekt men een goud-splinter.

In 2, 2, 14 moet men lezen *manvālānam*. De bedoeling is deze: bij de *nānāyajus*-steenen gebruikt men telkens andere mantra's bij den eersten, tweeden en derden

---

[1]) Van deze en de volgende coniectuur is de schrijver, zooals hij mij mededeelde, thans teruggekomen.

[2]) Terloops moet ik hier klagen over de wijze, waarop Mej. Van Gelder haar notities neerschrijft in boeken van openbare bibliotheken.

Digitized by Google

bouw van het altaar. Doet men, op grond van teleurstellingen, den eersten altaar-bouw over, dan heet het neerleggen dezer steenen de Manu-bouw, en heeft zijn eigen mantra's. Ook Taittirīya-Saṃhitā V, 4, 10, 5 noemt in dit verband Manu. Zooals *vitāna* beteekent de „verspreide bouw" van drie altaren; zoo beteekent *ātāna* hier blijkbaar hetzelfde als *citi*.

De ritueele altaarbouw is om tal van redenen belangwekkend voor ons: om de primitieve pottebakkers- en bouwkunst, erin overgeleverd; om de elementaire meetkunde, die ermede gemoeid is; om de eschatologische en mystieke voorstellingen, die er in den loop der tijden aan verbonden werden. Eenerzijds wijst het *agni-cayana* terug op praehistorische toestanden; anderzijds is het verbonden aan een werk van zulk een hooge literaire en religieuse waarde als de Kāṭhaka-Upaniṣad.

En terwijl Mej. Van Gelder ons verheugt met een zorgvuldige uitgave van het *cayana*-deel van het Mānava-S'rauta-Sūtra gaan onze verlangens al weder uit naar een even betrouwbare editie van het Mānava-S'ulba-Sūtra. Moge in ieder geval de uitgeefster van het *cayana* den tijd vinden en den lust bezitten, haar Sanskrit-studiën voort te zetten. Ze zal er ongetwijfeld veel in vinden, dat aansluit bij hetgeen haar in haar Leidschen studie-tijd boeide.

Doorn. B. Faddegon.

Theodor Frings, und Jozef Vandenheuvel, Die südniederländischen Mundarten. Texte, Untersuchungen, Karten. Teil I: Texte. (Deutsche Dialektgeographie, Heft XVI). Marburg, Elwert'sche Verlagsbuchhandlung. 1921. (Pr. M. 35).

„Nordniederländische Leser und Kritiker bitte ich (daher) die Untersuchungen und Erläuterungen des zweiten Heftes abzuwarten". Dit verzoek van den schrijver is alleszins gerechtvaardigd, waar het eerste deel sléchts materiaal, geen verwerkt materiaal, geen resultaat van onderzoek steunend op de verzamelde teksten geeft. Het tweede zal dit mét de kaarten brengen. Maar nu dit tweede deel zich laat wachten, acht ik een korte aankondiging van het eerste niet van onpas.

Prof. Frings heeft zich de oorlogsperiode ten nutte gemaakt, en is in 1917 begonnen, ondersteund door de Pruisische Akademie van Wetenschappen, in de gevangenkampen Zuidnederlandsche dialektteksten op te teekenen met behulp vooral van een jong Vlaamsch geleerde, Dr. J. Vandenheuvel, wiens naam dit deeltje dan ook mede draagt. Keuze van personen, wijze van opteekenen, fonetische transkriptie, dit alles beantwoordt — zooals trouwens te verwachten viel — aan de hoogste eischen, zoodat te dezen opzichte alle wetenschappelijke betrouwbaarheid volstrekt gewaarborgd is. Ook dient men te waardeeren den omvang en dus de ruimheid van opzet van het onderzoek, dat immers met materiaal uit Belgisch Limburg, Brabant, Antwerpen, West-, Oost- en Fransch Vlaanderen werkt. Slechts meen ik, met alle waardeering voor het vele goede dat ons hier reeds wordt opgedischt en zonder het verzoek van Frings uit het oog te verliezen, te mogen betwijfelen, of het wel aanbeveling verdiende, de methode van den Sprachatlas op de Vlaamsche dialekten toe te passen. Immers, dit deeltje bevat wel eenige vrije teksten, maar toch hoofdzakelijk dialektische vertolkingen van de bekende Wenkersche zinnetjes, en in zijn inleiding verklaart Frings uitdrukkelijk „es konnte für mich kein Zweifel sein, dass Wenkers vierzig Sätzchen den tragenden Grund der Untersuchungen bilden mussten". Ik wensch geenszins te behooren tot de „Verächter der Wenkerschen Sätze", maar wél ben ik van oordeel, dat men het dialektisch onderzoek van Rijnland en Noordwest-Duitschland en van de landen aan Maas, Schelde, Leye en Yser kwalijk op eenzelfde leest kan slaan.

Immers ten gevolge van hun politieke zelfstandigheid en de hieruit voortvloeiende betrekkelijkeisoleering vormen de Vlaamsche, Noordnederlandsche en Nederduitsche gewesten met hun dialekten afzonderlijke kultuurgroepen met eigen idiotismen, waarvan juist de Duitsche groep het meest afwijkt, zoodat het m.i. niet aangaat, voor de Duitsche groep berekende zinnetjes ten behoeve van het onderzoek der beide andere groepen pasklaar te maken. Doet men zijn best, de eigenaardigheden van het origineel zoo trouw mogelijk weer te geven, dan zullen zulke pasklaar gemaakte zinnetjes al heel gauw een *vitium originis* vertoonen. Tot staving van mijn beweren laat ik hier enkele zinnetjes volgen, hetzij van de vertaling van Frings (II), of van die van Mejuffrouw Zijlstra (III), terwijl ik de Germanismen kursiveer.

1. In den winter vliegen de drooge bladeren in de lucht *rond* (herum).

3. Doe kolen op de kachel, *opdat* de melk spoedig *begint te koken* (zu kochen anfängt). Het woord *opdat* bestaat in onze dialekten niet meer.

4. De goede oude man is met het paard door het ijs *gebroken* (gebrochen).

5. Hij is *voor vier of zes weken* gestorven (vor vier oder sechs Wochen).

6. De koekjes zijn *van onder veel te zwart gebrand* (II); — *onderaan heelemaal verbrand* (III); unten ganz schwarz gebrannt). Lees: aangebrand.

9. Zij zeide dat zij het ook aan haar dochter *wou zeggen* (sie wollte es auch ihrer Tochter sagen).

12. Zullen wij *met je gaan* ? (mit dir gehn ?)

15. Je hebt vandaag *het meest geleerd* (am meisten gelernt).

17. Zeg aan je zuster dat ze de kleeren voor jullie moeder *klaar naaien* (fertig nähen), en *met de borstel schoon maken* (mit der Bürste rein machen) moet.

18. Het zou *beter met hem staan* (besser um ihn stehen).

29. „Onze bergen zijn niet zeer hoog, die van jullie zijn veel hooger" lijkt mij voor Nederland en Vlaanderen niet bizonder geschikt.

33. Zijn broer *wil zich* twee mooie nieuwe huizen bouwen (will sich).

34. Dat woord *kwam hem van harte* (II); — *kwam uit zijn hart* (III); kam ihm von Herzen). Lees: kwam hem uit het hart.

38. De menschen zijn vandaag *allen buiten op het veld en maaien* (alle draussen auf dem Felde und mähen).

40. *Ik ben met de menschen daarachter over de wei in het koren gereden* (Ich bin mit den Leuten da hinten über die Wiese ins Korn gefahren).

Men versta mij goed: ik leg de minder goede kwaliteiten van deze vertaling geenszins aan de vertalers ten

Digitized by Google

laste. Immers, om goed Nederlandsch te krijgen, hadden zij deze zinnetjes veel te vrij moeten vertalen om van het origineel nog iets over te houden. Maar juist daarom beweer ik, dat men andere zinnetjes moet maken, voor Nederlandsche dialektsprekers berekend, ja zelfs, wil men goed doen, berekend en pasklaar gemaakt voor elke dialektgroep. Ik kan me dan ook levendig voorstellen, dat Dr. Kloeke bij de vertaling van de bewuste zinnetjes in het Groninger dialekt, maar al te vaak de volkstaal geweld moest aandoen. Ook hij komt tot de konklusie: „ik geloof dat de zinnen van Wenker, ondanks alle voordeelen, voor *Nederlandsche* dialekten niet onvoorwaardelijk zijn aan te bevelen" (Neophilol. IV, bl. 27, aanm. 1).

Dit klemt te meer, omdat de zinnetjes niet alleen goed begrijpelijk moeten zijn; maar de punten waar het op aan komt, de eigenaardigheden, die wij door onze nasporingen willen achterhalen, moeten terdege worden vastgelegd, en deze varieeren van dialekt tot dialekt, in alle geval van dialektgroep tot dialektgroep. Wat heeft Wenker bedoeld? En geldt precies ditzelfde voor Vlaamsche en Nederlandsche dialektgroepen? Ik waag het te betwijfelen. Het materiaal-Willems omvat dan ook heel wat anders dan transkripties van de Wenkersche zinnetjes. En toen de kommissie Schrijnen—van Ginneken—Verbeeten een vraaglijst ging samenstellen ten behoeve van het wetenschappelijk onderzoek der zuidoostelijke Nederlandsche dialekten, heeft zij zich eerst grondig afgevraagd, welke verschijnselen juist voor déze dialektgroep van belang geacht konden worden en op eenigerlei wijze tot uiting moesten worden gebracht. Onze lijsten bevatten inderdaad allerhande typen van verschijnselen, die wij zeer bepaaldelijk *voor ons gebied* wetenswaardig vonden, en deze typen zijn belichaamd in woorden, buigingsvormen, zegswijzen, en ook in kleine zinnetjes als: De meid heeft 't met een blik opgeveegd; — hij heeft nooit gedeugd; — hij druipt van den regen; — kinderen, doet het maar eens! — dat hondje is het mijne; — schoot hij den vogel maar af! — sla hem op zijn neus: — ik geloof, dat het twaalf uur is; enz. Uitdrukkelijk wensch ik hierbij nog eens op te merken, dat ofschoon onze lijsten, doorgaans in alfabetische volgorde gerangschikt, een dertigtal bladzijden bevat, wij toch 170 zorgvuldig bewerkte lijsten hebben terug ontvangen, zooals ik ook reeds in mijn *Isoglossen* heb meegedeeld. Zonder twijfel is hierbij de steun van de Heeren Schoolopzieners van ons van onschatbare waarde geweest.

Nu is het door mij gemaakte bezwaar: dat van wanverhouding tusschen de taal van het origineel of van de vertolking en het dialekt, wel is waar door Frings zooveel mogelijk verholpen, doordat de Vlaamsche helpers doorgaans eerst in het dialekt de situatie uiteenzetten, en aldus gaandeweg tot een soort van kernzinnetje kwamen, dat het origineel zooveel mogelijk nabij kwam. Maar dialektvaste, ontwikkelde personen waren toch „die besten Beobachtungs- und Untersuchungsobjecte", — een opmerking, waarmee mijn bevinding absoluut klopt —, en aan dezen werd het origineel „ohne weiteres" in de hand gegeven. —

Wat ik in het bovenstaande wenschte te geven, was slechts een brokje kritiek op de gevolgde methode, waar Frings van meening schijnt te zijn, dat op het geheele Nederduitsche taalgebied dezelfde methode, als die bij den SA ten grondslag ligt, kan worden toegepast. Ik meende dit te mogen betwijfelen, hoezeer ik ook van oordeel ben — en dit in mijn *Isoglossen* heb getoond — dat heel wat Nederduitsch dialektonderzoek op gemeenschappelijken bodem kan stoelen. Bij dit gemeenschappelijk onderzoek kan de hulp en voorlichting van een ongemeen begaafd geleerde als Prof. Frings, die met even groot gemak de Nederlandsche als de Duitsche taalwetenschap, theoretisch en praktisch, beheerscht, niet licht te hoog worden aangeslagen. En daarom zie ik met groot verlangen het tweede deel te gemoet, in het goede vertrouwen, dat deze vreedzame oorlogsarbeid, den m. i. niet geheel bevredigenden opzet ten spijt, toch zeer belangrijke resultaten zal opleveren voor het onderzoek der Zuidnederlandsche dialekten.

Utrecht. Jos. Schrijnen.

K. Bornhausen, Schiller, Goethe und das deutsche Menschheitsideal. Leipzig und Berlin, Teubner. 1920. (Pr. Kart. M. 5.).

Toen in het najaar 1918 de groote catastrophe kwam en het Duitsche rijk ineenstortte, richtten zich de oogen van het meerendeel van het Duitsche volk naar Weimar, om in een groot verleden hoop en kracht te putten voor een duistere toekomst. De herinnering aan dien tijd te verlevendigen en vruchtbaar te maken voor het heden en de toekomst, dat is het doel van een serie van geschriften, die onder den naam „*Aus Weimars Vermächtnis*" bij Teubner verschijnt. Het eerste van deze reeks is „Schiller, Goethe und das deutsche Menschheitsideal". Uit den aard van de zaak draagt zulk een product meer een stichtelijk dan een wetenschappelijk karakter. De gevaren, die daarmede gepaard gaan heeft de auteur niet altijd weten te vermijden. Terwille van de strekking worden de feiten en verschijnselen maar al te dikwijls geperst in het keurslijf van een vooropgesteld idee, en daarvan is Bornhausen ook niet geheel vrij te spreken. Ook heeft hij de eenheid Schiller en Goethe wel een beetje al te mooi voorgesteld en het „Menschliche Allzumenschliche", dat helaas zich overal doet gelden, te veel weggedoezeld. Hij vindt het humaniteitsideaal, dat tegelijkertijd menschheidsideaal is, belichaamd in de beide groote dichters. Is deze opvatting niet te eng? Heeft niet het humaniteitsidee in Goethes ziel geleefd, voordat hij Schiller nader had leeren kennen? Het fragment „die Geheimnisse" is daarvan, dunkt mij, het overtuigende bewijs. En mogen wij, als wij van het humaniteitsideaal spreken, Herder uitschakelen?

Op pag. 19 lezen wij: „Ist so im ganzen Geschichtsverlauf das Goethesche Leben auf den Zusammenschluss mit Schiller angelegt, so hat das Dämonische der Goetheschen Entwicklung doch der Hindernisse genug aufgetürmt, um sie beide einander zu entfremden". Is de inhoud van dit eerste gedeelte van den zin niet al te veel teleologische constructie? Geforceerd lijkt mij de opvatting, die p. 132 f ten beste gegeven wordt: „Ein eigener Reiz liegt in der Annahme, dasz Goethe zuletzt im zweiten Teil des „Faust" symbolisch Schillers Gestalt in dem antiken Helden [1]) gefasst hat, dessen Schicksal auch für Schiller echt menschlich und fromm war".

[1]) Bedoeld is Herkules. Zie Faust V. 7381—7394.

Digitized by Google

Maar met deze opmerkingen is het oordeel over het boekje niet gesproken. Er is veel in waar ook de man van het vak zijn voordeel mee kan doen. Ik vestig de aandacht op het hoofdstuk „Schiller und Goethe in der Zusammenarbeit für die Kunst", waarin de steeds inniger wordende aaneensluiting der beide dichters wordt nagegaan. De wijze, waarop verband gelegd wordt tusschen Schiller's brief van 23 Aug. '94, het opstel van Goethe „Einfache Nachahmung der Natur, Manier, Stil" uit het jaar 1788, de bijlage in den brief van Schiller aan Körner van 28 Febr. 1793 en de zoogenaamde Kalliasbrieven enz. is m. i. voortreffelijk. Zeer de moeite waard is ook, wat er in het boekje gezegd wordt over „Wilhelm Meister".

Maar ook die gedeelten van het werkje, waarmee men niet in alle opzichten kan meegaan, zal men gaarne lezen wegens de warmte waarmee het is geschreven en het idealisme, dat er overal in doorstraalt. Het doet den wensch in ons oprijzen, dat het humaniteitsideaal van Schiller en Goethe, ik zou liever zeggen het humaniteitsideaal van de achttiende eeuw, nog weer eens vaardig zal worden over de menschheid.

Groningen. H. H. Breuning.

L. Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange der Völkerwanderung. II. 4. (Heft 30 van Sieglin's Quellen u. Forschungen). Berlin, Weidmann. 1918. (Pr. M. 12).

In deze aflevering van zijne *Geschichte der deutschen Stämme* (zie *Museum* XXVIII p. 31—37), de laatste, die voorloopig verschijnen zal, behandelt Schmidt eerst, als slot van het 2de boek, de 4de onderafdeeling der Herminonen, n.m. de Bataven en Kaninefaten (p. 367—393). Hun afstamming van de Chatten, en de tijd, waarop ze zich afgezonderd hebben (na 38 v. C.) is reeds in Heft 29 (zie *Museum* XXVIII p. 37) besproken. Eerst behandelt Schm. het eiland der Bataven, dat bij Kleef begon, waar vroeger de Waal zich van den Rijn afscheidde, en terecht geplaatst wordt tusschen Waal en Maas ten Z. en den Rijn tot Leiden ten N. Ten onrechte neemt hij echter aan, dat de Waal en Maas zich eerst bij Gorkum vereenigden; er is nog een driedubbele verbinding geweest, beneden Dreumel langs het Voornsche Gat, bij Heerewaarden, en boven Rossum langs het Schansche Gat.

De Bataven woonden op de hooge gronden (woerden) van de Betuwe, waar ze, behalve op veeteelt, ook op den landbouw zich toelegden (cf. Tac. Hist. V 23), terwijl de lage landen wel vaak onder water zullen gestaan hebben, evenals nu nog somwijlen in den winter, en verder westelijk tot aan zee (cf. Tac. Hist. IV 79), en ook ten Z. van de Waal. Schm. meent (p. 391), dat de woerden kunstmatige heuvels zijn; m. i. volkomen ten onrechte. De hooge gronden zijn nooit overstroomd, en de terreinen zijn veel te uitgestrekt, dan dat aan kunstmatige ophooging gedacht kan worden. Dat vele oudere boerderijen in de Betuwe op heuvels liggen, is een gevolg van de talrijke doorbraken, die de Betuwe sinds het aanleggen der dijken geteisterd hebben.

De eenige stedelijke aanleg der Bataven was het nu opgegravene Oppidum Batavorum of Batavodurum, ten W. van den Kopschen hof boven Ubbergen, ten O. van Nijmegen. Ze zullen dus ook wel in het heele Rijk van Nijmegen en in Maaswaal gewoond hebben; trouwens de Waal was, doordat Drusus die (in 10 of 9 v. C.) gedeeltelijk afgedamd had (cf. Tac. Hist. V 19, Ann. XIII 53), een tijd lang veel minder belangrijk, daar nu het meeste water langs den Rijn en den IJssel [1]) afstroomde.

Eerst Civilis heeft, door het vernietigen van den dam, den ouden toestand hersteld.

Of de Caninefaten (Kannanefaten), die eveneens van de Chatten afstammen, nog op het eiland, dus ten Z. van Leiden, gewoond hebben, is twijfelachtig. Schm. p. 368 wil ze, vooral steunend op Velleius II, 105,1: *intrata protinus Germania, subacti Caninefates*, in Kennemerland plaatsen, Krom, *de populis Germanis* p. 6/7 en Schröder, *die Herkunft der Franken*, Hist. Zeitschr. 1880, p. 9 daarentegen op het eiland. Hebben ze op het eiland gewoond, dan zijn ze later door de Eruli of Heruli (zie hierachter) naar Kennemerland gedrongen; de bevolking daar wijkt nu nog, al werd het land ook later door de Friezen overstroomd (Schm. II p. 79; de boerderijen zijn er friesch), belangrijk af van de meer oostelijk wonende West-Friezen.

De Batavi zijn vóór 12 v. C., de Caninefaten in 4 n. C. onderworpen. Uitvoerig wordt de opstand van 69/70 n. C. beschreven (p. 370—382). De Romeinsche heerschappij over de Bataven en Caninefaten duurt tot het einde der 3de eeuw. Omstreeks 280 vestigden zich Heruli aan onze kusten, waarschijnlijk ten Z. van den Rijn (zie hiervoor), die in 286 Gallië verwoestten, maar door Maximianus verslagen werden. Uit dien tijd dateert waarschijnlijk het corps Aeruli et Batavi, dat bij Ammianus herhaaldelijk genoemd wordt. De Bataven zelf verdwijnen uit de geschiedenis. Of ze, zooals ik vroeger (Bijdragen v. Vad. Gesch. 1897 p. 8/9) aangenomen heb, in de Saliërs zijn opgegaan, is voor mij, na de opgravingen van Holwerda ten W. van Maurik, twijfelachtig geworden. De nederzetting, daar opgegraven, is al in de eerste helft der 3de eeuw opgegeven. Maar men vindt Batavi als Laeti in de Provincia Belgica Secunda in de Notitia Dign. XLII, 40. 41 vermeld, zie Schm. p. 383. Omtrent het dienen der Batavi in de Romeinsche legers zie Bang, die Germanen im röm. Dienst, *passim*.

Het 3de boek, p. 393—614, houdt zich bezig met de Istuaevonen (Rijngermanen). Eerst behandelt de schr. de Sugambri, Marsi en Cugerni. De Sugambri woonden aan den rechteroever van den Rijn, tegenover de Eburonen, die aan beide zijden van de Maas woonden; het Westerwald schijnt hen te scheiden van de Ubii ten Z. Oorspronkelijk wonen ze ook ten N. van de Lippe, maar staan die streek in 55 v. C. af aan de Usipeten en Tenkteren. In 53 wagen zij het een kamp van Caesar te overvallen (Caes. d. B. G. VI 34 vlg.). Nauwkeurig beschrijft Schm. p. 395 vlg. de gebeurtenissen van 17 (den inval van Maelo) en volgende jaren. Augustus

[1]) Schm. p. 410 blijkt nog vast te houden aan de oude meening, dat het bochtige rivierstuk tusschen Westervoort en Doesburg door Drusus is gegraven. Plinius, die het weten kan, spreekt niet van een *kanaal*, maar van een *rivier*, die den Rijn met de meren verbindt. De werkelijke *fossa Drusi* vormde de verbinding tusschen Krommen Rijn en Vecht (cf. Gosse en Japikse, Handboek p. XI). De oorlogshaven van Fectio (Vechten), door Drusus aangelegd, en door zijn zoon Germanicus (Tac. Ann. II 8) voor zijn expeditie naar de Eems gebruikt, is onlangs door Dr. Holwerda gedeeltelijk blootgelegd.

Digitized by Google

vertoeft zelf 3 jaren aan den Rijn, om de verovering van Germania voor te bereiden. In 13 v. C. vervangt hem Drusus, die de Sugambri en hun bondgenooten (waarschijnlijk voornamelijk de Usipeten) weer uit Gallië verjaagt. In 12 gaat Drusus tot het offensief over. Van uit Batavia trekt hij naar het Zuiden, eerst tegen de Usipeten, dan tegen de Sugambri. In 11 drong hij door het land der Sugambri, die toen juist in strijd waren met de Chatten, tot aan de Weser door, en hoewel hij op den terugweg ternauwernood bij Arbalo (ligging onbekend) aan een totale vernietiging ontsnapte (cf. Schm. II p. 98/99), legde hij toch een versterking aan in hun land, aan de samenvloeiing van Lippe en Eliso (Dio 54, 33, 4). Over de plaats, waar deze versterking gelegen heeft, is lang getwist. Schm. p. 396/7 en II p. 99 Note 4 houdt het met Kropatscheck, Bonner Jahrbücher CXX (1911) p. 19—38 voor het groote kamp bij Oberaden, 30 à 35 kilometer bovenstrooms van Haltern op den zuidelijken oever van de Lippe gelegen, en ik geloof dat door het artikel van Kropatscheck de zaak opgelost is. Dit kamp is, zooals uit de opgravingen is gebleken — in de literatuur is dit niet vermeld — in het jaar 10 v. C. door de Sugambri en Chatten afgeloopen. Als straf hiervoor is dan in het jaar 8 door Tiberius een gedeelte van de Sugambri naar den anderen oever overgebracht. Algemeen neemt men tegenwoordig aan, dat hiermede de streek tusschen Rijn en Maas bedoeld is, waar ze voortaan onder den naam Cugerni of Cuberni voorkomen. De sterkste steun voor deze meening is wel het: *iuxta ripam Rheni* (Suet. Tib. 9); onder Ripa Rheni wordt steeds de streek tusschen Rijn en Maas verstaan. Ze stellen troepen, maar nog onder hun ouden naam Sugambri, waarvan er vijf cohorten in de eerste eeuw genoemd worden (Bang, p. 40). De *cohors* I Cugernorum wordt eerst in 107 n. C. genoemd. Overigens blijft de naam Sugambri alleen over in de geleerde traditie, en vooral bij dichters. (Anders Fustel de Coulanges, l'Invasion Germanique p. 462/463). Het grootste gedeelte van de Sugambri was natuurlijk op den rechteroever van den Rijn gebleven; ze gaan waarschijnlijk voortaan schuil onder de namen Chattuarii (zie hierachter) en Marsi. Als Germanicus in 16 n. C. langs de Lippe Duitschland intrekt, vindt hij de Marsen als hoofd van de federatie, die het feest van de godin Tanfana viert; de stammen, met hen verbonden, zijn: de Bructeren, Chattuarii, Usipii en Tubanten (en waarschijnlijk ook de Tencteri). Door het vernietigen van het heiligdom van Tanfana en de verdeeldheid van het volk verliezen de Marsen hun beteekenis. Ze worden verder niet meer genoemd.

De hoofdplaats der Cugerni was het tegenwoordige Xanten bij Vetera; de naam is niet overgeleverd; Traianus stichtte hier de Colonia Ulpia Traiana, waaraan nu het heele land der Cugerni geattribueerd werd. Ze heeten voortaan meest Traianenses. Afstammelingen der Marsen noemt Schm. p. 404 de Marsaci, die op Walcheren wonen, en tegelijk genoemd worden met de Sturii, die in de latere gouw Strijen (Strija) woonden.

In het volgende hoofdstuk (p. 405—432) worden de andere stammen langs den Rijn wonend behandeld. Uitvoerig bespreekt Schm. de katastrophe der Usipeten en Tenkteren in 55, die hij in de buurt van Coblentz plaatst: Caes. d. B. G. IV, 15: *ad confluentem Mosae et Rheni*. Dat er twee rivieren waren met den naam Maas, is vooral voor ons Nederlanders, die al als kinderen op school hebben moeten worstelen met alle A's (E's) en IJssels en Vechten, heel begrijpelijk. De Romeinen hebben later voor hun gemak de kleine Maas: Mosella = Maasje genoemd. Dat de Moesel bedoeld is, blijkt ook uit Dio XXXIX, 47, en uit het noemen van de Ambivariti trans Mosam (B. G. IV, 9, 3), die men terug vindt in den *vicus Ambitarvius* in Treviris supra Confluentes (Suet. Cal. 8).

De resten der stammen worden door de Sugambren opgenomen, de Usipiers tusschen de Beneden-Lippe en den Rijn in het latere Hamaland, de Tencteri ten O. daarvan. Ze helpen steeds de Sugambren tegen den aartsvijand, maar worden in 12 en 11 v. C. onderworpen, komen echter in 9 n. C. weer vrij. Na 8 v. C. krijgen de Tencteri van Tiberius het door de Sugambren ontruimde land ten Z. van de Lippe.

Voor de twisten over de landerijen, die voor de soldaten langs den Rijn gereserveerd waren (Tac. Ann. XIII 54—56) verwijs ik naar Schmidt p. 410 en vgl. Overigens komen al deze stammen langzamerhand onder Romeinsche heerschappij. De Brukteren (Schm. p. 416 vgl.), verdeeld in de groote en kleine, wonen aan beide zijden van de Eems tot aan den bovenloop van de Lippe; later komen ze ook aan den Rijn, in de plaats van de zuidelijk trekkende Usipiërs; de gouwen, die daar wonen, komen dan onder romeinsche heerschappij. Bij den opstand van Civilis zijn ze de voornaamste rechtsrijnsche stam; belangrijk is de rol door de priesteres Veleda gespeeld. In 77 staan ze weer op, maar worden weer onderworpen en Veleda wordt als krijgsgevangene naar Rome gebracht. Inwendige verdeeldheid verzwakt den stam, en in 97 wordt hij door de Chamaven en Angrivariërs zoo goed als vernietigd, terwijl de Romeinen werkeloos toekeken. De rest verhuisde naar de streek tusschen de Lippe en den middelloop van de Ruhr, de middeleeuwsche gouw Borahtra. Hun eigenlijke woonplaats blijkt Munsterland geweest te zijn. Ook in Winterswijk woont een bevolking, zoo bijzonder van type, en afwijkend van die van het overige gedeelte van den Achterhoek, dat ik hierin beslist een overblijfsel dier oude Brukteren meen te kunnen aanwijzen. Wel vinden we in Winterswijk de Saksische kultuur, blijkend uit het stratenplan en de verdeeling der velden, enz., maar dat is import; de bevolking is niet saksisch.

De Chattuarii (Attuarii) woonden aan den middel- en bovenloop van de Ruhr, in de latere gouw Hatterun. Het zijn de overblijfselen van de Sugambren. Men vindt ze later geregeld genoemd als een onderdeel van de Franken, o. a. in de dagen van keizer Julianus.

En nu zijn we van zelf reeds bij de Franken aangeland, want volgens Schm. scheiden zich van de Chamaven de bewoners van Salland, de Saliërs, af. Voor deze bewering voert hij alleen als bewijs aan, de nauwere verwantschap in rechtsopvattingen bij beide volken, en hij wil niet weten van de opvatting, dat de Chamaven met de Ripuariërs verwant zouden zijn; nu, dat lijkt mij ook beslist onjuist, maar ze staan op de grens tusschen de beide afdeelingen der Franken. Het vreemde blijft steeds, dat de naam Salii eerst in de 4de eeuw opduikt. Een onderdeel van de Chamaven zijn ook de Tuihanti, die in Twente wonen (wel te onderscheiden van de Tubanten, die tot de Ripuarische Franken behooren, en steeds

Digitized by Google

samen met de Usipii en Tencteri genoemd worden; Schm. p. 405). Van hen zijn nog een paar Latijnsche opschriften gevonden; ze waren onderworpen en dienden in de legers nog onder keizer Severus Alexander, waaruit men gerust concludeeren mag, dat ook de Saliërs (al is ook hun naam nog niet bekend) en de Chamaven tot het rijk behoord hebben. Hebben daaraan misschien de Saliërs hun hoogere staatkundige ontwikkeling te danken?

Het 3de hoofdstuk behandelt de geschiedenis der Franken, p. 433—614. De naam Franken komt het eerst voor in 258 n. C. De stamvorming schijnt uitgegaan te zijn van de Brukteren. Het fabeltje, dat de Franken uit Troje zouden stammen, is in de 7de eeuw ontstaan, doordat men *colonia Traiana* (Xanten) als *col. Troiana* uitsprak. In 253 n. C. worden de legioenen naar Italië ontboden, en nu beginnen de invallen in Gallië. Postumus verslaat een afdeeling Franken in 258. Andere Franken dringen tot in Spanje door, en verwoesten Tarraco (259). Waarschijnlijk zijn in dezen tijd de talrijke *villae* in Limburg verwoest (cf. Holwerda in: Berichte der röm.-germanischen Kommission IV p. 91).

De krijgsgevangen Franken, die uit den Pontus al zeeschuimend naar hun land ontsnapten (280 n. C.), zijn waarschijnlijk Saliërs geweest. Omtrent de zeeroo-verijen dezer Franken (Saliërs) samen met de Saksen vgl. men Schmidt II p. 38 vgl. (*Museum* XXII p. 117/118). Overigens verwijs ik voor de geschiedenis van de invallen van Saliërs en Rijnfranken naar den schrijver. Het blijkt, dat de Brukteren de voornaamste stam der Rijnfranken uitmaken; zij zijn het, die later onder den naam Ripuarii of Ribuarii (naar de Ripa Rheni) optreden; deze naam komt het eerst voor in 727 in het *Liber historiae Francorum*. In 460 valt Keulen, waar voortaan de koning woont, niet veel later Trier in handen der Ripuarii. Toul en Verdun sluiten zich — uit vrees voor de Alamannen — vrijwillig bij de Franken aan, en hebben hieraan te danken, dat ze hun vrijheid en hun bezit behielden, en dat tot op heden de latijnsche (fransche) taal er behouden gebleven is.

De Chamaven hebben, anders dan de andere stammen, die naar het Zuiden getrokken zijn, hun macht naar het Noorden toe vergroot; o.a. in Drenthe geldt later het Chamavisch recht (Sch. p. 164). Vergelijk hieromtrent Schm. II p. 40. De zaak is moeilijk uit te maken. Misschien zou men het zóó kunnen verklaren: de oude (Frankische) bevolking in het oosten van ons land is daar gedeeltelijk blijven wonen, maar de cultuur en leefwijze is geheel saksisch geworden. De Saksen zijn in het N. *over zee* langs de rivierloopen, in Overijssel en Gelderland echter, waar men geen moerassen vindt om hen tegen te houden, zooals in het N., *overland* binnengedrongen (cf. *Museum* XXII p. 118 aan het einde). Pg. 465 en vlg. behandelt Schm. de verdere uitbreiding der Saliërs; dezen staan *niet* onder één koning, maar onder meerdere, die elkander dikwijls bestrijden. De meeste namen van Frankische koningen zijn onhistorisch; historisch is van de ouderen alleen Childeric, wiens graf men in 1653 te Tournai teruggevonden heeft; hij stierf in 482. De Salische koningen zijn nog in zekeren zin onderworpen aan het Romeinsche imperium; de band, die hen sinds Julianus met het rijk verbond, was nog niet verbroken. Eerst de zoon en opvolger van Childeric, Chlodowech, dien wij met de Franschen Clovis plegen te noemen, beschouwt zich, volgens Schm. p. 480, in tegenstelling met zijn vader, als een vrij koning, die geen verplichtingen naar buiten meer heeft. Ook als hij in 507, op het toppunt van zijn macht, van keizer Anastasius den eeretitel *consul* krijgt, komt hij daardoor niet onder het rijk te staan. Vergelijk echter Bury, a history of the later Roman empire I p. 284.

Clovis is, zooals we weten, de grondlegger geworden van de Frankische „Universalmonarchie". „Im Grunde", zegt Schm. p. 474 „. . . . war es . . . . *die tief im Volke* „wurzelnde imperialistische Idee, die ihn beherrschte „und leitete und der er Leben und Gestalt verlieh".

Omtrent Clovis' doop (misschien 25 Dec. 496, de plaats wáár is onbekend) en bekeering tot het Katholicisme spreekt Schm. uitvoerig. De redenen van zijn bekeering zijn alleen van politieken aard; zijn Romeinsche onderdanen waren Katholiek, en de rijken der Gothen en Burgunden waren juist zwak, *omdat* die als Arianen over Katholieken heerschten; ze konden op hun onderdanen niet rekenen. Toch heeft hem lang van dien stap teruggehouden het feit, dat zijn zwager Theodorik de Groote Ariaan was. De Katholieke kerk was in het Frankische rijk staatskerk; de Katholieke hierarchie diende Clovis tot steun tegenover de romeinsche provincialen; de bisschoppen voegen zich geheel onder de macht van den staat.

Voor de verdere geschiedenis van Clovis en de latere Merovingers verwijs ik naar Schmidt. Interessant voor onze streken is echter het bericht (p. 500), dat in 528 Chochilaich, koning der Gauten in Zuid-Zweden, met een vloot aan de Nederlandsche kusten verscheen, en de Waal of de Maas opvarend, de gouw der Chattuarii verwoestte, maar door een Frankisch leger onder den jongen Theudebert, en door de met hem verbonden Friezen verslagen en gedood werd. Deze tocht zou men een voorlooper van de Vikinger-tochten kunnen noemen.

Pg. 575 spreekt de schr. over de kolonisatie der Saliërs; deze gaat niet verder zuidelijk dan de lijn, die nu de taalgrens vormt. De Saliërs wonen voornamelijk in de dalen der Leie (Lys), Schelde, Senne, Dyle en Demer, met enkele vooruitgeschoven nederzettingen. In het N. W. van België vinden we geen Saliërs, hier zitten, in Vlaanderen, Saksen en Friezen dooréén. Uit de vermenging van Saliërs, Saksen en Friezen is het tegenwoordige vlaamsche volk ontstaan (Schm. p. 578). Men meene daarom niet, zooals Pirenne aanneemt, dat de bevolking van Zuid-Nederland geheel van Germaanschen oorsprong is; die bevolking is waarschijnlijk innig vermengd met de vroegere Belgae. Het gebied, dat de Ripuarii gekoloniseerd hebben, vindt men voornamelijk aan de noordzijde van de Eifel, verder in de omgeving van Bitburg en Prüm, en in Luxemburg en Lotharingen; dit blijkt uit de plaatsnamen. De zuidelijke en westelijke grens valt nu nog samen met de taalgrens.

Aangaande het algemeene volkskarakter der Saliërs, en de voeding, die merkwaardigerwijze sterk overeenstemt met de leefwijze in het Frankische gedeelte van ons land, verwijs ik naar den schrijver. Het geheele werk wordt besloten met een uitvoerig register, dat het naslaan zeer vergemakkelijkt.

Tiel. W. Koch.

Digitized by Google

Atlas de géographie historique de la Belgique, publ. sous la direction de **Léon van der Essen**, avec la collaboration de **F. L. Ganshof, J. Maury, P. Nothomb**, fasc. 5—7. Bruxelles et Paris, Van Oest et Co. 1919/20. (Pr. p. cpl. 27 fr. 50).

Totnogtoe verschenen van dezen Atlas slechts de drie bovengenoemde afleveringen, die eerst onlangs in mijn handen kwamen en blijkbaar hier te lande zeer weinig bekend zijn: ik zag er nergens een aankondiging van. Het schijnt echter de moeite waard er de aandacht op te vestigen.

De tekst is sober en vermeldt alleen het volstrekt onontbeerlijke. De teekening (Maury) der vier in deze afleveringen gegeven kaarten is veelszins te roemen, duidelijk en blijkbaar nauwkeurig. Men zou in deze opzichten geen aanleiding hebben om anders dan met lof van deze uitgave te gewagen. De vier kaarten zijn die van „België" in 1786, onder de Fransche heerschappij (1794—1814), tijdens de vereeniging met Nederland (1814—1830), in het tijdvak der afscheiding (1830—'39); zij zijn genummerd X—XIII. De geheele atlas zal 13 kaarten bevatten. Tot zoover schijnt alles in orde, maar de „avertissement des éditeurs", die beloven den geheelen atlas nog in 1919 volledig te zullen afleveren — iets wat niet geschied is: wij zijn ruim twee jaren verder — geeft alvast te denken. Het is volkomen waar, wat men daar zegt, dat er geen behoorlijke historische atlas van België bestaat en dat het onderwijs aldaar groote behoefte daaraan heeft: de samenstellers van *onzen* historischen atlas weten daar alles van en herinneren zich, hoe omstreeks 1900 van Vlaamsche zijde onze hulp daarbij is ingeroepen maar later weder afgewimpeld, zoodat wij sedert onzen eigen weg — een weg niet zonder doornen! — zijn gegaan en binnen een paar jaar ons doel: het voltooien van een grooten wetenschappelijken historischen atlas van Nederland, denken te bereiken.

Maar die „éditeurs" werkten in 1919 ook voor de „propagande à l'étranger", zooals zij verklaren, en meenden juist *deze* kaarten vooraf te moeten laten gaan „au moment des négociations de la paix et pour la préparation de ces négociations qui amèneront sans doute sur certains points une rectification de nos frontières". In het bijzonder hadden zij daarbij het oog op de Belgische „diplomates", die behoefte hadden aan een „instrument de travail sérieux, dressé scientifiquement et jouissant par la garantie de ses auteurs d'une incontestable autorité". Prosit!

Zoo gewaarschuwd omtrent het eigenlijke (politieke) doel dezer uitgave, zag ik met belangstelling kaarten en tekst in. Ik was trouwens al gewaarschuwd door een ernstig en waardig protest in de Januari-aflevering van het Engelsche historische tijdschrift *History* van de hand van den Engelschen historicus Neale. En wat bevond ik? Het is haast ongeloofelijk, maar de kaarten spreken ten duidelijkste aangaande wat hier volgt — dat is ten minste een verdienste in deze heel kwade zaak.

Het bezwaar geldt niet de kaart van 1786 (no. X), die er goed uitziet en ook voor ons van belang is o. a. door het carton betreffende de in de 18de eeuw wisselende grenstoestanden bij Sluis en Aardenburg. Ook niet zoozeer de kaart (no. XI) van de „domination française". Het blijft wel eenigszins bedenkelijk, dat voortdurend gesproken wordt van „la Belgique", in tekst en kaart, terwijl er gesproken moest worden van de voormalige „Pays-Bas Autrichiens", bestaande uit vier geheel afgescheiden deelen: het prinselijke bisdom Luik, de vorstelijke abdijen Stavelot en Malmédy en de Pruisische en de eigenlijke Oostenrijksche Nederlanden. Maar dat is te vergeven: ook op *onze* kaarten voor de Middeleeuwen wordt al geanticipeerd op de latere Republiek zooals hier op het in 1830/'39 *eerst ontstane* België. Men had echter in den tekst uitdrukkelijk moeten wijzen op het feit, dat de Oostenrijksche Nederlanden, Luik enz. in 1794 eenvoudig *geannexeerd* zijn bij Frankrijk *zonder eenig onderling verband* dezer nieuwe *Fransche* departementen — geheel anders dan ten onzent, waar onder Lebrun „la Hollande" feitelijk een samenhangend geheel bleef.

Bij die nieuwe *Fransche* (niet Belgische) departementen nu zijn in 1795 het door ons bij den Haagschen vrede van *Frankrijk* (niet aan België) afgestane Staats-Vlaanderenen evenzoo de Generaliteitslanden in het Limburgsche met Maastricht, Roermond en Venlo gevoegd, evenals in het voorjaar van 1810 het toen aan Frankrijk afgestane westelijk deel van Noord-Brabant, het „arrondissement" Breda, enz. Staats-Vlaanderen kwam bij het departement Escaut, Breda bij dat der Deux-Nèthes, Maastricht enz. bij Meuse inférieure. Die streken zijn op kaart XI terecht met dezelfde kleur als de betrokken *Fransche* departementen gekleurd. Volstrekt onjuist — en zeker niet zonder bijbedoeling, gelet op het doel der uitgave — is de voorstelling echter op de bijgevoegde cartons van de „organisation judiciaire" en „ecclésiastique *des départements de la Belgique*" in 1812, waarin geheel Zeeland, Noord-Brabant, Limburg en een groot deel der Rijnprovincie zonder meer als in dien zin „Belgique" gekleurd zijn! Ook in den tekst geen woord tot voorlichting der arme „diplomates" te dezen opzichte! Men herinnert zich hier zekere exorbitante wenschen van het beruchte „Comité de politique nationale", waarin de „collaborateur" Nothomb een eerste rol speelt, en men is geneigd tot meesmuilen over deze schijnbaar onschuldige voorstelling.

Maar veel erger is het gesteld met de kaarten XII en XIII. Kaart XII geeft „la Belgique dans le royaume des Pays-Bas (1814—30)". En wat ziet men daar? Niet alleen, dat geheel Limburg, tot Mook toe, als „Belgique" wordt aangemerkt, als „province belge" — dat zou men nog glimlachend ter zijde kunnen laten. Ergerlijk daarentegen is op die kaart het geel kleuren van Zeeuwsch-Vlaanderen en westelijk Noord-Brabant met de aanwijzing in tekst en legende „perdus (en 1813/'14)". De onjuiste voorstelling wordt dus gegeven, dat Zeeuwsch-Vlaanderen en Breda c. a. tot de Biesbosch in 1794 en 1810 bij *België* zijn geannexeerd en niet bij *Frankrijk* zooals het werkelijk was. Men vat de bedoeling — en die is ergerlijk! De Engelsche recensent in *History* gebruikt dan ook terecht het woord „falsification". Wij veroorloven ons hier te spreken van „boerenbedrog" en bedroeven ons, dat dit gedoe staat onder de „direction" van een geacht geleerde als Prof. Van der Essen en in 1919 is uitgegeven „avec les encouragements du gouvernement belge" en „honoré d'une souscription du Ministère des affaires étrangères de Belgique". De bewerker van den tekst dezer kaarten, de mij onbekende heer F. Ganshof, is de eerste verantwoordelijke persoon.

Gelukkig is de stemming van de annexionisten thans

Digitized by Google

wel wat veranderd en mogen wij dus hopen, dat deze beide kaarten XII en XIII zullen worden teruggenomen, want een wetenschappelijke vervalsching als deze mag niet langer worden geduld: zij zou de latere „diplomates" in de war brengen. De eer der historische wetenschap in België, het belang onzer goede wederzijdsche verhoudingen vorderen dit gebiedend. De kaarten I tot IX zien wij dan tevens gaarne tegemoet.

Leiden. P. J. Blok.

Axel W. Persson, Die Exegeten und Delphi. Vorstudien zu einer Geschichte der attischen Sakralgesetzgebung I. (Uit: Festskrift utgiven av Lunds Universitet 1918). Lund, Gleerup. 1918.

Deze aankondiging van een in 1918 verschenen verhandeling komt wel wat laat. Zij vinde ook thans nog hare rechtvaardiging in de waarde van het geschrift, dat onder de goede aegide van Martin Nilsson is ontstaan. Het grieksche sakraalrecht omvat de **νόμοι περὶ τῶν ἱερῶν,** de wetten over verhoudingen, die met de religie samenhangen, en over de inrichtingen, die onder de religie ressorteeren. Eigenlijk is er geen gebied van het grieksche recht, dat geheel buiten den godsdienst staat en de verbinding tusschen recht en religie is wel een der merkwaardigste eigenaardigheden van de grieksche samenleving. Wie twijfelt, hoe de godheid in een bepaald geval wenscht gehandeld te zien, wendt zich in hoogere instantie — want de priester (ieder kon priester worden, d.i. binnen een omschreven ambtsterrein den vrede met eenige godheid handhaven; daarbuiten was hij gewoon burger) was niet altijd deskundig — tot een exegeet. Persson nu laat zien, hoe de exegeten met de delphische priesterschap in verbinding staan en wel in het bijzonder de z.g. **πυθόχρηστοι ἐξηγηταί.** Dit ten minste is het resultaat van de historische machtsontwikkeling dier priesterschap. Want exegeten, welke de vaderlijke inzettingen en gebruiken verklaarden (**οἱ ἐξηγούμενοι τὰ πάτρια**), wijzen op een tijd, toen men nog los van Delphi was. Bij reinigingen, begrafenis, huwelijk, offerande, feesten, bij voorteekenen, kalendermoeilijkheden, kolonisatie en onderricht, wordt de exegeet geraadpleegd. Zoo ging het in de dagen der vroomheid. Misschien heeft Persson ietwat weinig oog gehad voor het verschrompelen der exegetenwaardigheid in de dagen der Aufklärung. Men denke maar aan Plato's Euthyphro. Een opzichter van Euthyphro's vader slaat een van diens slaven op het eiland Naxos dood. De oude heer laat den moordenaar aan handen en voeten binden en hem zoo in een sloot werpen. Dan zendt hij iemand naar Athene om den exegeet te vragen, wat er nu gedaan moet worden, maar vóór de bode terug is, heeft de arme drommel door honger en kou reeds den geest gegeven. Dat Euthyphro's vader dit niet had kunnen voorzien, is moeilijk aan te nemen en de boodschap naar den exegeet was niet meer dan een vormkwestie. — Perssons boek is de lezing overwaard.

Leiden. J. Vürtheim.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De Heer A. Geerebaert S. I. heeft bij *De Vlaamsche Boekenhalle* (Leuven, Mechelen, Gent, Leiden) in 1921 als brochure uitgegeven, onder de titel *Noord-Nederlandsche boeken over klassieke Taal- en Letterkunde,* een mededeling door hem in Augustus 1921 gedaan op het *Vierde Vlaamsche Philologencongres.* Het boekje (16 blz.) geeft een beredeneerd, van kritiese opmerkingen voorzien overzicht der Noord-Nederlandse uitgaven van klassieke schrijvers, van vertalingen en van leerboeken, vooral voor zover zij dienstig zijn bij het onderwijs. De schrijver hoopt langs deze weg bij te dragen tot het „vervlaamschen van ons onderwijs en van ons zelf."

———

Philological Quarterly, *a journal devoted to scholarly investigation in the classical and modern languages and literatures* is de titel van een tijdschrift dat, tegen de prijs van twee dollar per jaargang, uitgegeven wordt door Prof. Hardin Craig, Iowa City, Iowa (Noord-Amerika), tot wie alle mededelingen, ook opgaaf van abonnement, moeten worden gericht. De inhoud zal uit stukken van niet meer dan 20 blz., ± 7000 woorden, bestaan. Het eerste nummer is gedateerd Januarie 1922.

———

Bij de firma Weidmann verscheen de eerste aflevering van het vierde deel der bekende en beroemde uitgave van *Livius*, indertijd door W. Weissenborn voor het eerst in het licht gezonden en van aantekeningen voorzien, en tans opnieuw bewerkt door O. Rossbach. De tiende editie van het boek ligt nu voor ons. Deze aflevering bevat het een-en-twintigste boek, zeker wel een der merkwaardigste. De heer Rossbach verklaart in een kort voorbericht op welke wijze hij getracht heeft het werk geheel op de hoogte van de tijd te houden; de prijs van deze aflevering is 15 Mark, behalve verhoging wegens verschil in muntwaarde.

———

Van A. C. Dunstan's *Englische Phonetik mit Lesestücken, neubearbeitet von Max Kaluza* is in de Sammlung Göschen (No. 601) een tweede, verbeterde uitgave verschenen. Na een schets van de klankleer, en in 't biezonder van de klanken der Engelse taal, wordt de uitspraak behandeld en prakties onderwezen door het weergeven van 26 stukken proza en poëzie in foneties schrift. (Uitg. Vereinigung Wiss. Verl., Walter de Gruyter & Co., Berlin).

———

Het eerste nummer is verschenen van „*De Bibliotheekgids*, orgaan van de Vlaamsche Vereeniging van bibliothecarissen en bibliotheekbeambten onder redactie van Lode Baekelmans, Aimé de Cort, R. Lamberty, N. van Ooyen, Aug. Ossenblok en Prosper Verheyden." Het tijdschrift verschijnt maandeliks (behalve in Augustus en September) bij de „uitgeverij *de Sikkel*, Karel Oomsstraat 51, Antwerpen." De prijs is fr. 15. voor België, fr. 18 voor het buitenland.

Nu een onlangs tot stand gekomen wet aan elke gemeente in België voorschrijft een openbare bibliotheek te stichten en te onderhouden, werd de behoefte gevoeld aan een tijdschrift dat voorlichting geeft aan leiders van bibliotheken, en dat tevens de lezers zo snel en zo volledig mogelik op de hoogte houdt van het belangrijkste dat in binnen- en buitenland verschijnt. Deze eerste aflevering bevat o. a. een studie over de schrijver Karel Van den Oever, opstellen over *de leeszaal der stedelike volksboekerijen van Antwerpen*, over *het boek in symboliek en folklore* en over *de wet betreffende openbare bibliotheken*; voorts boekbesprekingen, aantekeningen van de redaktie, personalia enz. In een volgend nummer zullen ook de voornaamste opstellen uit toegezonden tijdschriften vermeld worden.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Philologus, LXXIV: A. Ludwich, Ueber die homer. Glossen Apions, I. — L. Weber, ΣΥΚΑ ΕΦ ΕΡΜΗΙ. — O. Schroeder, ΝΟΜΟΣ Ο ΠΑΝΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΥΣ. — O. Könnecke, Zu Theokrit, II. — P. Corssen, Das angebliche Werk des Olynthiers Kallisthenes über Alex. d. Groszen. — P. Lehmann, Cassiodorstudien, VI—VIII. — M. Boas, Neue Catobruchstücke, I. — E. Howald, Handbücher als Quellen des Diogenes Laërtius. — W. Kolbe, Archon Εὔθιος. — K. Hartmann, Ueber das Verhältnis des Cassius Dio zur Parthergesch. d. Flavius

Digitized by Google

Arrianus. — W. Soltau, Die echten Kaiserbiographien. Der Weg z. Lösung des Problems der Script. Hist. Aug. — F. Boll, Zu Stephanos van Byzanz u. Herodian. — G. Herbig, Satre-Saturnus. — F. Muller, Etr. flere. — A. Schneiderhan, Antikes in der Zimmerischen Chronik. — Misc.

LXXV: A. Ludwich, Ueber die homer. Glossen Apions (slot). — W. Kroll, Ἐν ἤθει. — C. Ritter, Platons Logik. — H. Meyer, Das Vererbungsproblem bei Aristot. — G. Helmreich, Zu Galen. — F. Wilhelm, Zu Dio Chrys. O. 30. — E. Hopper, Ist Heron der Verf. der unter seinem Namen herausgegeb. Definitionen u. d. Geometrie? — J. Czebe, Zu Diogenes Laertios III 28 u. Alkiphron IV 7. — M. Boas, Neue Catobruchstücke (slot). — W. Sander, Bemerk. zu Ciceros de divinatione — R. Foerster, Platons Phaidros u. Apuleius. — Fr. Vollmer, Nachtr. zu Q. Sereni liber medicin. — G. A. Gerhard (†), Satura u. Satyroi. — R. Samter, Ἀλληλέγγυοι. — W. Soltau, Zur röm. Verfassungsgesch. — J. Friedrich, Das Attische im Munde von Ausländern bei Aristoph. — F. Lammert, Die Angaben d. Kirchenvaters Hieronymus über vulg. Latein. — H. Kern, Der antike Astyanaxmythus e. s. späteren Auswüchse. — A. Bauer, Der Einflusz des Lukian von Samosata auf Ulrich v. Hütten. — Misc.

LXXVI, 1-2: W. A. Baehrens, Zur Entstehung der Ilias. — L. Weber, ΣΥΚΑ ΕΦ ΕΡΜΗΙ, III. — W. Weinberger. Zur Hekale d. Kallimachos. — B. Münscher, Zum Texte des Troikos Dions von Prusa. — Th. O. Achelis, De falso credital fabularum Babrii conversione Latina. — Th. Birt, Horazlesungen. — H. Kaffenberger, Zur Cirisfrage. — L. Hahn, Ueber das Verhältnis von Staat u. Schule in der röm. Kaiserzeit. — A. Bauer, Der Einflusz Lukians von Samosata auf Ulr. v. Hutten. — Misc.

3-4: A. Gudeman, Die syrisch-arab. Uebersetzung der aristotel. Poetik. — R. Asmus, Kaiser Julians Misopogon u. seine Quelle. — L. Gurlitt, Tulliana, I—II. — H. Blümmer, Krit.-exeget. Bemerkungen zu Petrons Cena Trimalchionis. — Misc.

LXXVII, 1-2: E. Maasz, Die Erigone des Sophokles. — E. Wüst, Skolion und Γεφυρισμός in der alten Komödie. — O. Lautensach, Grammatische Studien zu den att. Tragikern u. Komikern: Inf. u. Part. — L. Weber, ΣΥΚΑ ΕΦ ΕΡΜΗΙ, IV (slot). — R. Asmus, Kaiser Julians Misopogon u. s. Quelle. — F. Eckstein, Syntaktische Beitr. zu Plautus. — E. Hertlein, Antonius Julianus, ein römischer Geschichtschreiber? — Misc.

3-4: E. Bickel, Der Schluss der Apokolokyntosis. — O. Lautensach (†), Gramm. Studien zu den att. Tragikern u. Komikern: Infinitive u. Partizipien (slot). — R. Wagner, Der Berliner Notenpapyrus. — K. Zepernick, Die Exzerpte des Athenaeus in den Dipnosophisten u. ihre Glaubwürdigkeit. — F. Börtzler, Zum Texte des Joh. Laurentius Lydus „De mensibus". — J. Schnetz, Arabien beim Geographen von Ravenna. — F. Seebasz, Hölderlins Sophocles-Uebertragungen im zeitgenoss. Urteil. — Misc.

Bulletin de Corresp. hellénique, 1917—1919 (verschenen 1921): L. Rey, Observations sur les premiers habitats de la Macédoine recueillies par le Service Archéologique de l'Armée d'Orient 1916—1919.

1921, Janv.-Août: A. Plassart, Inscriptions de Delphes, la liste des Théorodoques. — Ch. Picard, Fouilles de Thasos. — F. Courby, Notes topographiques et chronologiques sur le sanctuaire d'Apollon délien. — R. Vallois, Le bas-relief de bronze de Délos. — P. L. Couchoud et J. Svoronos, Le monument dit „des Taureaux" à Délos et le culte du navire sacré. — L. Renaudin, Note sur le site d'Asinè en Argolide. — R. Demangel, Plaquette votive de bronze trouvée dans le *téménos* de Marmaria, à Delphes. — A. Persson, Les sculptures du *téménos* de Marmaria.

Nieuwe Taalgids, XVI, 2: A. C. Bouman, Over ongemotiveerde inversie. — D. C. Hesseling, De Afrikaners en hun taal. — Ph. J. Simons, Kenniskritiese beschouwingen, II. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, X, 2: H. H. Knippenberg, F. v. Eeden. — Dez., Tollens' Volkslied, — J. Moormann, „Lossche Nekôdesch". Een Limburgsche geheimtaal. — C. J. Zwijsen, Grepen uit de Spaansche Letterk. — Tijdschriftenschouw.

Studiën, XCVII, Maart: W. Mulder, Sinn Féin. — H. Padberg, Abr. Kuyper als Stylist. — P. Albers, Het Houtsnijwerk in Nederl. tijdens de Gothiek en de Renaissance. — Is. Vogels, P. v. Meurs en Dr. Schaepman, III. — J. C. Alberdingk Thijm, Maria's algem. Genade-bemiddeling (slot). — Meded. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Agnietenkapel: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, n°. 5-6 (Breen).

Arendonk, Zaidietisch Imamaat: Lit. Zentralbl. 1922, n°. 1 (Brockelmann).

Barnikol, Studien z. d. Brüd. des Gemeins. Lebens: Hist. Zeitschr. 124, n°. 3 (Köhler).

Bierens de Haan, Houtsnijwerk: Studiën, XCVII, Maart (Albers).

Brands, Christenkercke: N. Taalg. XVI, n°. 1 (de Vooys).

Ten Brink, Chaucers Sprache[3]: Anglia, Beibl. XXXII, n°. 12 (Kaluza).

Caland, Ontdekkingsgeschiedenis v. d. Veda: Gött. Gel. Anz. 1921, n°. 7-9 (Zachariae).

Cohen, Ecrivains français en Hollande: Neophilol. VII, n°. 2 (Gallas); Bijdr. vaderl. Gesch. VIII, n°. 3-4 (Japikse); Journ. d. Savants, 1921, n°. 7-8 (Malhorez).

Dante Alighieri: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, n°. 5-6 (Salverda de Grave).

Drossaers, Archieven Delftsche Statenkloosters: Lit. Zentralbl. 1922, n°. 5.

Van Eeghem, Ogier. Gulsigheydt: N. Taalg. XVI, n°. 2 (de Vooys).

Eekhof, Theol. faculteit te Leiden: Bijdr. vaderl. Gesch. VIII, n°. 3-4 (Japikse).

Feenstra Kuiper, Japan en de buitenwereld: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, n°. 5-6.(Cohen); Bijdr. Vaderl. Gesch. VIII, n°. 3-4 (Japikse).

Fruin-Mees, Gesch. van Java, II: Bijdr. vaderl. Gesch. VIII, n°. 3-4 (Japikse).

Glim, Protectie in Frankrijk: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, n°. 5-6 (Drilsma).

Hirsch, Oudnederl. doodenritueel: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, n°. 5-6 (Tenhaeff).

Huizinga, Mensch en menigte in Amerika: Hist. Zeitschr. 124, n°. 3 (Bernhard).

Hulshof en Schretlen, Oude boekbinders: Zschr. f. Bücherfr. 1921, n°. 5 (Witkowski).

Mincoff-Marriage, Psalmboek v. 1540: N. Taalg. XVI, n°. 2 (de Vooys).

Van Nooten, Willem II: Hist. Zeitschr. 124, n°. 3 (Wätgen).

Oorkdb. van Utrecht: Bijdr. vaderl. Gesch. VIII, n°. 3-4 (Japikse).

Riemens, Esquisse historique: Journ. d. Savants 1921, n°. 7-8 (Mathorez).

Rinck-Wagner, Coornhert: Bijdr. vaderl. Gesch. VIII, n°. 3-4 (Japikse).

Ritter, V. Deyssel: N. Taalg. XVI, n°. 2 (de Vooys).

Van Schelven, Kerkeraads-Protokollen Londen: Bijdr. vaderl. Gesch. VIII, n°. 3-4 (Japikse); Lit. Zentralbl. 1922, n°. 1 (J[apikse]).

Stokvis, v. Deyssel: N. Taalg. XVI, n°. 2 (de Vooys).

Tenhaeff, Utr. kroniek: Bijdr. vaderl. Gesch. VIII, n°. 3-4 (Japikse).

Worp, Gesch. van den Amst. Schouwburg: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, n°. 5-6 (Van Dillen).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN

FRANSCHE KUNST

Prijs per deel in cartonnen band *f* 2.50.

In de serie **FRANSCHE KUNST** zijn verschenen:

1. P. Valkhoff, *De Franse Geest in Frankrijk's letterkunde,* 2e druk.
2. J. J. Salverda de Grave, *De Troubadours.*
3. Corn. Veth, *Fransche Caricaturisten,* met 28 afbeeldingen.
4. Jan van Nijlen, *Francis Jammes,* met portret.
5. J. Greshoff, *Latijnsche lente.*
6. J. Tielrooy, *Maurice Barrès,* met portretten en autograaf.
7. C. P. van Rossem, *Het moderne Fransche Tooneel.*
8. Matthijs Vermeulen, *De Twee Muzieken, I.*
9. Idem, *De Twee Muzieken, II.*
10. Ca. Serrurier, *De Pensées van Pascal,* met portretten.
11. Jan van Nijlen, *Charles Peguy,* met portret.
12. André de Ridder, *Remy de Gourmont,* met portretten.
13. Emile Boulan, *Figures du XVIIIe Siècle.*
14. Just Havelaar, *Auguste Rodin.*
15. Marguerite de Rouville, *De Levenskunst van Vauvenargues.*
16. J. J. Salverda de Grave, *De geschiedenis van Jan van Parijs.* In soepelen prachtband en met 4 illustraties van P. A. H. Hofman **f 3.25**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

67ste Jaargang

12 Nummers Per jaar *f* 1.20

De **Nederlandsche Bibliographie,** het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. Prinsen J.Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 2.25,** geb. **f 3.40.**

Deel 2. Dr. Jac. van Ginneken, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.75,** geb. **f 4.90.**

Deel 3. Joh. Vorrink, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 4.25,** geb. **f 5.40.**

Deel 4. J. Koopmans, Middelnederlandse Romans. Ing. **f 3.25,** geb. **f 4.40.**

Deel 5. J. Mathijs Acket, Verzamelde Opstellen. Ing. **f 3.25,** geb. **f 4.40.**

Deel 6. Cornelis Veth, De politieke prent in Nederland. Met 25 afbeeldingen. Ing. **f 3.90,** geb. **f 5.—.**

Deel 7. Edmond Visser, Het Nederlandsche Cabaret. Met 33 afbeeldingen. Ing. **f 4.75,** geb. **f 5.90.**

Deel 8. M. H. van Campen, Nederlandsche Romancières. Ing. **f 2.75,** geb. **f 3.90.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Enchiridium Dictionis Epicae.

EDITIO ALTERA AUCTA ET EMENDATA

EDIT

Prof. Dr. J. VAN LEEUWEN J.f.

Prijs Ing. f 8.— Geb. f 9.—

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. | **N°. 8.** | **Mei 1922.**

Festschrift Ad. Bezzenberger zum 14. April 1921 dargebracht (N. v. Wijk).
Robert, Die Vögel des Aristophanes (Koster).
Götze, Frühneuhochdeutsches Glossar (Frantzen).
Schroeder, Platonismus in der englischen Renaissance (Falconer).
Roose, Het Karakter van J.-J. Rousseau (Gallas).
Brie, Aesthetische Weltanschauung in der Literatur des XIX. Jhrhs. (J. H. Groenewegen).
Mainage, Les religions de la préhistoire (J. P. B. de Josselin de Jong).
Blinkenberg, Hades's Munding (K. H. E. de Jong).
Krumbacher, Die Stimmbildung der Redner im Altertum (W. E. J. Kuiper).
Poulsen, La collection Ustinow (Lunsingh Scheurleer).
Koch, Quellenuntersuchungen zu Nemesios von Emesa (Meyboom).
Ziegler u. Oppenheim, Weltuntergang in Sage u. Wissenschaft (Meyboom).
Frick, Ghazālis Selbstbiographie (Wensinck).
Salsmans, De Index en de Kerkelijke boekenwetten (v. Slee).
Van Vollenhoven, Het adatrecht van Nederlandsch-Indië 6-9 (C. B. Nederburgh).
Meijer, Een en ander in verband met het Oera Linda Bok (J. W. Boissevain).
Schoolboeken:
Ten Bouwhuys en Tenhaeff, Onze Tijd (F. W. v. Wijk).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Festschrift Adalbert Bezzenberger zum 14. April 1921 dargebracht von seinen Freunden und Schülern. Mit 41 Abbildungen im Text und 10 Tafeln. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1921. (Pr. fl. 4.50).

Ter gelegenheid van de 70ste verjaardag van de Königsberger professor A. Bezzenberger hebben diens vrienden een vooral voor deze tijd zeer weelderige feestbundel uitgegeven, op mooi papier, royaal gedrukt, met illustraties in de tekst en op tien afzonderlike bladen, verder met veel bladversiering en een naar een ets gereproduceerd portret van de jubilaris. Het grote aantal der ondertekenaars van de opdracht, waaronder veel personen van hoge positie, wijst er op, hoe gezien Bezzenberger is, speciaal in Oostpruisen, doch ook in bredere kring; en de veelzijdigheid van de inhoud staat in onloochenbare samenhang met de omvangrijkheid van het arbeidsveld en met de ruime wetenschappelike belangstelling van de man, voor wie dit boek in de eerste plaats bestemd is. Wie Bezzenberger kent als taalgeleerde, die weet al licht, dat deze indogermanist ook specialist-baltoloog is en dat hij zich niet alleen voor de Baltiese talen, doch ook voor realia en folklore interesseert (men denke aan zijn Litauische Forschungen); minder bekend is het aandeel, dat Bezzenberger genomen heeft aan het archaeologiese onderzoek van Oostpruisen en aan de ontwikkeling van het museum der Altertumsgesellschaft Prussia te Königsberg. Wij zeggen niet te veel, wanneer wij verklaren, dat al wat Oost-Pruisen, zijn geschiedenis, zijn kultuur en zijn nog levende dan wel uitgestorven talen betreft, Bezzenbergers volle belangstelling heeft. Vandaar de veelzijdigheid van deze feestbundel.

Van archaeologies-praehistoriese inhoud zijn de volgende artikels: O. Almgren, Ein schwedischer Festbrauch und eine schwedische Felsenzeichnung, — M. Ebert, Ein Spät-La-Tène-Depotfund von Sprindt, — B. Ehrlich, Der Schlossberg in Rajgrod (Polen), — A. Götze, Ein goldenes Diadem der Völkerwanderungszeit, — A. Hackman, Baltische Sprossenfibel aus Finnland, — O. Montelius, Schweden und die Weichselländer zur Steinzeit, — F. E. Peiser, Die Trinkhornränder des Prussiamuseums, — H. Schmidt, Ein Bronzezierrat unbekannter Herkunft, — T. Schuchhardt, Slavische Scherben aus dem Jahre 810 n. Chr. Geburt, — K. Stadie, Die Steinzeitdörfer der Zedmar, — E. von Stern, Die Leichenverbrennung in der „praemykenischen" Kultur Süd-Russlands, — W. Wreszinski, Megalithische Denkmäler in Mesopotamien. Mythologies-folkloristies is R. Garbe's opstel: Die schöne Jungfrau von Pohjola, — aan jongere folklore wijdde R. Dethlefsen zijn meedelingen over „Glockeninschriften". Een historiese bijdrage leverde C. Krollmann: Lübecks Bedeutung für die Eroberung Preussens. Op zichzelf staat eveneens het oriëntalistiese artikel van A. Grünwedel: Die Tibetische Übersetzung von Kalidasas Meghadūta. Bij de nu volgende nummers, aan verschillende Indogermaanse talen gewijd, voel ik mij op vertrouwder terrein, reden waarom ik iets meer van de inhoud meedeel, soms met enige kritiek: F. Bechtel, Zur Kenntnis der griechischen Dialekte: I. Die Behandlung des ϝ vor *o*-Vokalen im Böotischen (bleef bewaard blijkens *ϑιαωρίαν*), II. Dialektmischung in Arkadien (naast elkaar: *ὀφέλλονσι* enz., *φϑέραι* enz., *ὤφηλον* enz.), III. Die Flexion *μεμαώς* : *μεμαῶτος*

Digitized by Google

(komt ook dialekties voor: kret. ἐκ τῶ προστακῶτος), — H. Collitz, *Saeculum* (bij oi. *kṣi-*; zeer interessant; alleen is 't Latijnse *ai-* (niet *oi-*)vokalisme opvallend), — G. Gerullis, Zur Sprache der Sudauer-Jatwinger (deze staat dichter bij Pruisies dan bij Litaus; op grond van een rijk materiaal), — O. Hoffmann, Griechische Wortdeutungen: **ἄνθρωπος** uit ***ἀνθρός** (wisselvorm van ***ἀθρός**, waarvan **ἀθρέω, ἀθρόος**) + **ωπος**, letterlik: „auf e i n Ziel blickend, b e i d e Augen v e r e i n t auf d a s s e l b e Ziel richtend." Mogelik scherpzinnig, maar zeker waardeloos! Merkwaardig, dat gr. **ἄνθρωπος** en slav. ***člověkŭ*** zo weinig klaar zijn, in tegenstelling tot de Indogermaanse woorden, die in lat. *homo* en in ons *man* voortleven; **ἐπίξενος· ἐπιχθόνιος** Hes. van **ἐπὶ** ***ξένι** 'auf der Erde'; hom. **ταρχύω** 'bestatte': **(σ)τερχ-** 'einschliessen, bewahren'; **ἐρεσιμήτρην· γεωμετρίαν** Hes.: **ἔρεσις** naast **ἔρας** (in **ἔραζε**), got. *airþa*, on. *jǫrvi*, van een wortel *er-*, *ere-* 'trennen'. Is niet veeleer een idg. stam *er-* 'aarde' te veronderstellen? — V. Jagić, Repetita placent. Hernieuwde bespreking van *od puporizine*; zie Archiv 11, 304, — P. Kretschmer, Der Götterbeiname Grabovius auf den Tafeln von Iguvium: „Eichengott"; vgl. slav. *grabŭ*, — K. Meister, Das Original der Asinaria des Plautus; een Grieks blijspel **Ὄναγρος** is aan te nemen; dit woord is veel ouder dan 't uit de letterkunde bekend is, — W. Prellwitz, Griechisch **θεός** und die mit **θες-** beginnenden Wörter bei Homer: **θες** is genitief van *dhḗ-s* 'Schöpfer', **θεός** uit **dhes-ós* is „patronymische Hypostase des Genetivs ***θές** des Schöpfers"; m. i. niet overtuigend, — E. Schröder, *Ulfila*; S. verdedigt deze vorm van de naam, o. a. op *Unscila* ('Wünschel') en *Uldila* (bij got. *wulþus*) wijzend, — W. Schulze, Zur kirchenslavischen Orthographie: een nieuwe, interessante ontdekking: ksl. *otŭvrŭgǫ* tegenover *otvrŭzǫ*, — R. Trautmann, Baltisch-Slawisches: 1. oostlit. *lentas* 'still, ruhig' = deens *lind* 'biegsam, weich, mild', lat. *lentus*; 2. oostlit. *stũburas* 'Pfosten' = slov. *stəbə̀r* 'Säule, Pfeiler', servokroaats *stàbar*; verdere balt. en germ. verwanten, o. a. waarschijnlik ags. *stybb* 'Stumpf' enz.; 3. er is geen aanleiding om naast idg. **gᵘ̯ōu-* een idg. *ī*-femininum aan te nemen; 4. voor ,mier' heeft het Slavies **morviji*, gen. **morvije* en **morvĭ*.

Leiden. N. van Wijk.

Die Vögel des Aristophanes, Deutsch von **C. Robert,** Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1920. (Pr. M. 7).

Wij hebben een bekwaam organist, Robert; zijn Duitsche naamgenoot is een knap bespeler van het Aristophanische orgel. In het Febr. Nummer 1918 van dit blad schreef ik over de Vogel-vertalingen van Dr. H. C. Muller en Dr. Chr. Deknatel; het komt me voor dat de Duitscher niet voor onze landgenooten behoeft onder te doen. Al dadelijk hebben we in vs. 3 en 4 den echten Aristophanestoon te pakken:

Warum irrlichterlieren wir hinauf, hinab?
Verdammt! Ganz zwecklos laufen wir so hin und her.

Het ongewone *irrlichterlieren* is een aardige vondst voor het ongewone **πλανύττομεν**. Intusschen komt door dien langen vorm het drastische **ὦ πονήρ'** in 't gedrang. Zou het volgende ook kunnen:

Warum, Verruchter, irr'len (quirlen) wir hinauf, hinab?

Bij de verdere lectuur vinden we telkens en telkens allerlei aardige, teekenende uitdrukkingen, bijv. 7 *Unglückswurm* (**δύσμορον**); 12 Au au! — Den Weg nach Audorf, Lieber, geh allein; 13 vg. Ja angeschmiert hat uns der Kerl vom Vogelmarkt Und zwar infam, der Idiot Philokrates.

Laat ik ook nog even het beroemde lied van den hopman afschrijven:

Gesellin mein, erwach' aus dem Schlaf,
Lass klingen die Weise des heiligen Lied's,
Des göttlichen Mundes Klagegesang
Um unseren Sohn
Itys, den ewig beweinten.
Und bewegt dir der Rhythmus des heiligen Sangs
Die bebende Kehle, die blonde, so steigt
Durch das Weidengebüsch das reine Getön
Zu dem Throne des Zeus.
Dort vernimmt es Apollon im goldenen Haar
Und mischt in die Töne des Schmerzes den Klang
Der elfenbeinernen Leier.
Es reihn sich die Götter zum festlichen Tanz,
Und harmonisch erklingt aus unsterblichen Mund,
Der Olympier göttliche Klage.

Dit is vrij en virtuoos vertaald; alleen *Weidengebüsch* komt me wat erg vrij voor. Volgens Theophrastos is **σμῖλαξ** een struik met witte welriekende, lelieachtige bloemen; dichter bij de waarheid zou dan waarschijnlijk wezen, Fliedergebüsch, al hebben de bloemen niets van lelies, maar ze zijn dan toch wit. En hoe houden de Duitsche dichters niet van de vlier; de naam alleen al is vol lyriek, en wekt herinneringen aan Rückert, Eichendorff, Mörike, Bruno Wille en zooveel anderen. Overigens wordt m. i. de geest en de bedoeling van Aristophanes' verzen uitstekend weergegeven, en ik verdenk er den vertaler sterk van dat hij zich ook wel eens aan eigen poëzie heeft bezondigd.

Den Haag. Edward B. Koster.

A. Götze, Frühneuhochdeutsches Glossar. 2te stark verm. Auflage. (Kleine Texte f. Vorl. u. Üb. hgg. von H. Lietzmann, No. 101). Bonn, Marcus u. Weber. 1920. (Pr. M. 15.50, geb. M. 20).

Dit handige boekje, waarvan de 1e druk, in 1912 verschenen, slechts 136 blz. omvatte, die nu tot 240 uitgedijd zijn, is volgens de uitvoerige voorrede niet in de eerste plaats bestemd voor germanisten, al kunnen beginners er hun voordeel mee doen, maar voor theologen, historici, juristen, medici en natuurvorschers, die zonder al te veel inspanning en tijdverlies de voor hunne studie belangrijke geschriften uit het begin der nhd. taalperiode (± 1490—1650) wenschen te lezen. Overeenkomstig dit zuiver praktische doel is in de eerste plaats afgezien van alle bewijs- of vindplaatsen; verder zijn geen woorden of beteekenissen opgenomen, die voor een kenner van het nhd. in het gegeven verband vanzelf duidelijk zijn — echter niet zonder een waarschuwing in de voorrede (VI), dat vaak zeer alledaagsche bekende woordjes, zooals *noch*, in de oudere taal aanleiding geven tot misverstand. Zulke woordjes zijn wèl opgenomen, benevens een menigte andere „gefährliche ausdrücke" (VIII), die de Duitsche lezer meent te kennen en toch „munter missversteht". Voorts is er rekening mee gehouden,

Digitized by Google

dat van vele bronnen der 14de tot 17de eeuw, als *Brants Narrenschiff*, *Zimmersche Chronik*, *Murners* en *Fischarts* gedichten, goede, van verklaringen en woordenlijst voorziene uitgaven bestaan en gemakkelijk bereikbaar zijn; het scheen dus overbodig, de daar verklaarde zeldzame of moeilijke woorden nog eens te registreeren. Wat de spelling betreft, een moeilijk te regelen zaak bij de volkomen stelselloosheid der oude drukken en handschriften, heeft G. zich tegenover het archaïsch vocalisme van het Alemannisch principiëel op het nhd. standpunt geplaatst, overigens is de schrijfwijze zooveel mogelijk vereenvoudigd. In de keuze en rangschikking der kenwoorden en beteekenissen was den verzamelaar door den aard van het boekje groote beperking opgelegd; zooveel mogelijk heeft hij echter gestreefd naar een zoodanige redactie, „dass ein denkender benutzer daraus wort- und bedeutungsgeschichtliche aufschlüsse gewinnen kann" (XII).

Het is jammer, dat hij aan dit loffelijke streven niet wat meer heeft toegegeven; hij had, naar het mij voorkomt, meer rekening kunnen houden met zulke „denkende gebruikers", zonder dat dit aan het vooropgestelde praktische doel afbreuk had gedaan. Men krijgt nu maar al te vaak den indruk, dat slechts aan lezers is gedacht, die zoo gauw mogelijk willen weten, wat een zeker woord in een toevallig gegeven verband beteekent, zonder zich te bekommeren om zijn oorsprong, verwantschap en verdere beteekenissen. Zoo wordt telkens — stelselmatig volgens de voorrede (X) — hetzelfde woord in een andere spelling herhaald, met dezelfde, maar ook wel eens willekeurig afwijkende verklaring, in plaats van één, zooveel mogelijk normaal, kenwoord aan te nemen en daarnaar te verwijzen. Eenige voorbeelden willen dit duidelijk maken. Wij vinden eerst *beckart* 'Laienbruder'; iets verder *beghart* 'Laienbruder ohne Gelübde', dan weer *pighard* 'Laienbruder'. Hier zou men toch zeker met *beghart* kunnen volstaan. — Zoo ook *kompest* 'Eingemachtes'; *gumpestpost* 'Eingemachtes, Sauerkraut'; *kumpostbrü* 'Saft von eingemachtem Kraut'. — Voorts *gawerscher* 'Wucherer'; *Kauerz(ein)* 'Wucherer'; *Kawetscher* 'Wucherer', zonder eenige verwijzing en zonder vermelding van oorsprong. — Bij *friszschaf* staat alleen 'Bischof', zonder verwijzing naar *biszschaf* 'schelte für Bischof'. — Dan: *gromat* 'Grummet, zweiter Schnitt'; vlak daaronder *gromet* 'zweiter Schnitt des Grases' en iets verder: *grumat* 'grün Gemähtes, Oehmd'. — Vlak bij elkaar staan *alafanz* 'Possenreisserei, Betrug' en *al(e)fanz* 'Possenreisserei, Betrug, Schlich'. — Dat *geiden* 'prahlen, prassen' hetzelfde is als *geuden* 'prahlen, prassen' wordt niet vermeld; evenmin dat *albeg* 'immer' niets anders is, dan *alweg* 'immer', en dat *befzin* 'Wespe' een dergelijke variant is van *wefz(g)* (schwäb.) 'Wespe'. — Van elkaar gescheiden staan ook *gorre* (md.) 'schlechter Gaul' en *gurre* (obd.) 'Stute, schlechte Mähre'; *drat* 'schnell, bald' en *drot* 'schnell'; *schamber* 'anstössig' en vlak er onder *schamper* 'unverschämt, unanständig, verschämt'. — Op *rifianaz* 'Kuppelei' en *rifian(er)* 'Kuppler' (ital. ruffiano) volgt twee blz. verder *rufian(er)* 'Kuppler' (ital. ruffiano) en *rufianin* 'Kupplerin'. — Bij *sallwürke-würte* 'Panzerschmied' is niet verwezen naar *sarwerte* 'Rüstungmacher', evenmin als *trom* 'Ende, Holzklotz' verduidelijkt is door verwijzing naar *trum(b)* 'Ende eines Balkens enz. *zu drummern gen* 'scheitern'. — Trouwens, ook elders mist men een voor de hand liggende aanknooping van vreemde aan bekende vormen, zooals van *aleub* 'Überbleibsel' aan mhd. *aleib* en nhd. *b(e)leiben*; van *beien* '(heilend) erwärmen, warm halten' aan nhd. *bähen*; van *pfeifolter*, *feifalter* 'Schmetterling' aan nhd. *Falter*. — Bij *kaduk* 'hinfällig' staat: (lat. caducus), maar in dezelfde kolom ontbreekt het Romaansche *caballu(s)* bij *kaball* 'Pferd' en *kafal* (rotw.) 'Pferd', en bij *gaban* 'Regenmantel aus Filz' het fr. *caban*. Bij *fazilet* 'Taschentuch' had i. pl. v. lat. *fasciola* genoemd moeten worden it. *fazzoletto*. — Bijzonder sterk is het volgende: onder het kenwoord *erreiten* vindt men: *einen auf einem faulen pferde*, 'ihn bei bösem Tun ertappen', zonder verwijzing naar *falbhengst* 'fahles Pferd' enz., waar de juiste uitdrukking wordt verklaard, (uit Apoc. 6, 8; de ofr. roman de Fauvel wordt niet genoemd). — Op dialektische vormen wordt slechts hier en daar opmerkzaam gemaakt: bij *dunkli* 'Dunkelheit' staat schweiz., maar bij *agezeli*, *beinschröti*, *ebenhöchi* ontbreekt een dergelijke aanwijzing. Zoo zou men ook graag weten, waar *Persan* en *schan* voor *Person* en *schön* voorkomen (ws. in Neder-Saksen), en waar *mich antet* 'mir ist glaublich'(!) beteekent. — Slechts één storende drukfout merkte ik op: (dem) *Pilatus opfern* 'aufs heimliche Gemach nehmen' l. gehen!

Ik geloof inderdaad, dat de bewerker van dit Glossar bij een volgenden druk goed zou doen, van het hierboven geschetste isoleer-stelsel af te zien.

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

Kurt Schroeder (†), Platonismus in der englischen Renaissance vor und bei Thomas Eliot, nebst Neudruck von Eliot's „Disputacion Platonike", 1533. (Palaestra LXXXIII). Berlin, Mayer & Müller. 1920. (Pr. M. 28).

This number of the Palaestra series deals with one of the most neglected aspects of the English renaissance. Much that is here noted with chapter, verse, and quotation had, it is true, been touched on elsewhere, for example in the Cambridge History, Seebohm, Einstein. It is in Schroeder's detailed specification and exact definition of Platonic influence in the various cases that the chief merit of his work lies. He discriminates the Platonic content of the writings of Colet, Erasmus, More, Starkey, Eliot, Ascham, Campion and Mulcaster, by marking quotations, references, and influences on the thought. It lay in his plan to carry on the study to Gascoigne, Greene, Spencer and Lyly, with whom it becomes most important as Lyly's influence on Shakespeare is very pronounced; on the threshold of this final stage, in discussing the fashionable Platonism of the Elizabethan court, the pen was struck out of his hand by war and death. The completion by someone else is rendered easy by Schroeder's honest spadework in so wide and toilsome a field. There is every evidence that he knew both his Plato and the English humanists well; his results are clearly demonstrated and well documented.

The reprint of Eliot's 'Of the Knowledge which maketh a wise Man' — which occupies rather less than half the volume — is the first since 1564. It is a typographically exact reproduction of the original 1553 edition.

Groningen. J. A. Falconer.

Digitized by Google

A. P. Roose, Het Karakter van Jean-Jacques Rousseau. Groningen-Den Haag, J. B. Wolters' U. M. 1919. (Pr. ƒ 2.90). (Leidsche diss.).

Doel van dezen arbeid is het beeld van den citoyen de Genève zooals dit in de laatste tijden geteekend is door Lanson, Faguet of Masson — ik mis hier Gaspard Vallette en Bernard Bouvier —, „te belichten met de stralen der hedendaagsche psychologie", d.w.z. de methode van Prof. G. Heymans. Om een volledig oordeel over deze dissertatie te hebben, zou men dus haar moeten toevertrouwen aan een psycholoog, aan een psychiater en aan een litterator, den laatste voor het werk van den moralist in Rousseau. En slechts uit hun samenwerking zou een juiste waardeering kunnen voortkomen; men vergeve mij dus, dat de beoordeeling die ik op mij nam noodzakelijk eenzijdig moet zijn.

Mej. Roose heeft de grondeigenschappen: emotionaliteit, secundaire functie en activiteit bij Rousseau nagegaan en zich daarvoor in de eerste plaats van zijn *Confessions* bediend, dan van zijn brieven en zijn werk. Heeft hij zich in de eerste „volkomen eerlijk" geteekend (p. 2)? In de tweede redactie der *C.* laat hij de inleiding weg, die wel degelijk als een apologie was bedoeld, zooals hij zelf erkent: „Puisque mon nom doit durer parmi les hommes, je ne veux point qu'il y porte une réputation mensongère". Maar de vraag is of andere brokken niet eveneens zouden verdiend hebben weggelaten te worden. En Mej. R. erkent zelve, dat men zoo voorzichtig moet zijn met 't gebruik der *C.*, omdat zij geschreven zijn in de periode van vervolgingswaan (p. 14).

Het onderzoek naar R's emotionaliteit, secundaire functie en activiteit brengt Mej. R. er toe hem te plaatsen in de temperamentsklasse der „sentimenteelen", d.w.z. hij is een emotioneele niet-actieve met overwegend secundaire functie, volgens de vroegere indeeling een „melancholicus". Zijn emotionaliteit is die van een vrouw, met een sterk herinneringsvermogen voor doorleefde gevoelens, „la chaîne des sentiments qui ont marqué la succession de mon être", vol veranderingszucht en fantasie, gevoelig voor spot. Het vernauwd bewustzijn maakt het wezen van R. dieper, leidt tot verinnerlijking, voor zoover het normaal werkt, vooral zich uitend in de vorming van hooge idealen. Wat zijn activiteit betreft, moet men R., ondanks zijn uitgebreide œuvre, tot de niet-actieven rekenen; hij is besluiteloos, verstrooid, veranderlijk, heeft gebrek aan doorzettingsvermogen en streeft naar de absolute rust, waarin hij zich verliezen kan in de oneindigheid, geen godsdienstige extase hier, maar, zooals in de wonderschoone vijfde *Rêverie*, een zich verliezen in zichzelven: „on se suffit à soi-même, comme Dieu".

In dezen temperamentsvorm komt de werking van 't leven zich mengen: herediteit, ziekten van lichaam en geest, opvoeding en omgang werken mede om zijn temperament te wijzigen. Jammer is 't dat Mej. R. hier (p. 71) niet een afzonderlijke paragraaf wijdt aan 't element Genève in deze omvorming; Vallette's *Rousseau genevois* of Bouvier's warme boekje zouden hier een paar typische gegevens hebben kunnen brengen. Al deze elementen samen maken, dat R. van de temperamentsklasse der sentimenteelen, waartoe de volwassen schrijver behoort, moet overgaan in die der nerveuzen, waar het zijn jeugd geldt: zwerfdrang, sterk erotische neigingen, gebrek aan warm godsdienstig gevoel, drang tot liegen, leeswoede, dat zijn de eigenschappen van den „nerveuze", een emotioneele niet-actieve met overwegend primaire functie.

Mej. R. zet in het derde hoofdstuk uiteen, hoe zij zich voorstelt dat deze overgang van karaktereigenschappen, samenhangend met de overgang van „nerveuze" tot „sentimenteele", gedeeltelijk afhangt van den invloed van den wil op zijn karakter, een verandering die zóó sterk is dat R. soms tot de „gepassionneerden" moet worden gerekend. Deze verandering, deze bekeering — Mej. R. leert mij, dat zij *metanoia*, vernieuwing der gezindheid heet —, schrijft zij toe aan drie bekeeringen, die zij onderscheidt in zijn leven: in 1719 te Turijn, in 1737 in les Charmettes, in 1749 op den weg naar Vincennes. Uit deze laatste is dan — Lanson heeft 't zoo mooi uiteengezet in de *Annales Rousseau* VIII (1912), p. 1 tot 31 — het heele overwegend sociale en moreele werk van R. voortgekomen, 't heele systeem, „une pensée vivante qui s'est développée dans les conditions de la vie, exposée à toutes les variations et à tous les orages de l'atmosphère, soumise à toutes les altérations et perturbations qui peuvent provenir, les unes des agitations sentimentales de l'homme, les autres des excitations ou des résistances du milieu". Mej. R. ontleedt de op- en neergaande lijn der ethische en godsdienstige krachten, die zich in hem openbaren, die de deugdzin doen overwinnen. Na de godsdienstige bekeeringen komt de sociale *metanoia*, de sterkste van allen, waaraan Mej. R. minder aandacht wijdt dan aan de godsdienstige zijde van de verandering van zijn ik. Dit laatste hoofdstuk is wel de analyse van zijn „wil ten goede".

Dit zijn de groote lijnen van Mej. Roose's betoog, dat ik slechts wil aankondigen, omdat ik niet genoeg psycholoog ben om daarover kritiek uit te oefenen. Er is, in deze aankondiging, op enkele tekortkomingen in de literatuur over Rousseau gewezen. Ik onderstel dat Mej. R. nog wel gegevens zou kunnen hebben verzameld uit allerlei bijdragen in de *Annales Rousseau*, die zooveel nieuwe documenten brengen, en uit Bernardin de Saint-Pierre's *La Vie et les Ouvrages de J. J. Rousseau* (ed. crit. M. Souriau, 1907); een vergelijking der *Confessions* met de ontwerpen (*Annales*, IV (1908), p. 225) zou wel interessant zijn geweest voor dit proefschrift. Daar het een psychologische onderzoeking geldt, kan men schrijfster niet ernstig aanrekenen, dat zij van de resultaten van speciaal letterkundigen aard niet geheel op de hoogte is en b.v. Mornet, *Le Romantisme au XVIIIe Siècle* (voor p. 8) niet kent; dat zij een nog al eenvoudige uitlegging van 't geval Rousseau—Diderot—Grimm (p. 16, 43, 104) geeft; dat zij de studies over 't piëtisme van Mad. de Warens niet releveert (p. 55); dat zij (p. 74) aan den abbé Lemercier denkt, niet aan den abbé Gaime als type voor den Vicaire; dat zij niet 't verband ziet tusschen zekere ideeën der Encyclopedisten over de „bonté naturelle" en die van R. (p. 127). Maar dat zijn kleinigheden. Want, evenals uit Bouvier's boekje komt deze idee op den voorgrond (p. 110): R. is een levende bestrijding van de theorie, dat een mensch door afkomst en omstandigheden wordt gemaakt [1].

Amsterdam.

K. R. Gallas.

[1]) Een paar kleinigheden nog. Indien zwerfdrang (p. 61) den „nerveuze" karakteriseert, behoeft de vermindering daar-

Digitized by Google

Fr. Brie, Aesthetische Weltanschauung in der Literatur des XIX. Jahrhunderts. Freiburg i. B., Verlag von Julius Boltze. 1921. (Pr. 20 Mrk.).

De schrijver van deze vloeiend en vlug geschreven studie behandelt een probleem. Niet *het* probleem: de aesthetische wereldbeschouwing, doch het ontstaan hiervan, de verschillende spelingen van die wereldbeschouwing en het moeilijk te volgen ontwikkelingsproces er van. En dit alles nog wel in dezer voege beperkt, dat de term aesthetische wereldbeschouwing wordt opgevat op zoodanige wijze, dat schoonheid, wel te verstaan de kunst, als de hoogste van de levenswaarden geldt en gesteld wordt boven of als eene vervanging van metaphysica, godsdienst, moraal enz. Het is de wereldbeschouwing, die beproeft om de wereld als een aesthetisch maaksel te verklaren, en die aanneemt dat de kosmos het voortbrengsel is van een aesthetisch scheppenden wereldgeest. De schrijver schakelt alle wijsgeerig onderzoek uit, en wereldbeschouwing in een ruimen zin opvattend, vermijdt hij zoo goed mogelijk het gebied door den engeren zin van het woord aangeduid. Hij blijft derhalve op het gebied van de kunstwetenschap werkzaam en levert slechts eene kunstwetenschappelijke bijdrage tot het letterkundig historische beperkt, waarbij hij zoo dicht mogelijk de grenzen van het gebied der geschiedenis van de wijsbegeerte nadert en ook wel naderen moet.

Het is ten deele juist, dat in zekeren zin de geschiedschrijver van de letterkunde meer dan die van de wijsbegeerte of dan de wijsgeer zelf geroepen is om den oorsprong en de ontwikkeling van de aesthetische wereldbeschouwing na te vorschen en te beschrijven. Doch niet meer dan ten deele. De aesthetische wereldbeschouwing is een wijsgeerig vraagstuk, en de geschiedenis van dat vraagstuk kan alleen de geschiedschrijver van de wijsbegeerte behandelen. De geschiedschrijver van de letterkunde zich met dat wijsgeerig vraagstuk en hare geschiedenis inlatend, het mede tot zijn studievak rekenend, heeft de keus tusschen tweeërlei: òf zijne historische studie verandert van karakter en wordt van eene letterkundig-historische eene wijsgeerig-historische, waarin uitzichten worden geopend op de letterkundige kunstenaars, die immers, in een semi-philosophischen arbeid eene aesthetische levensbeschouwing hebben voorgedragen; òf, omgekeerd, hij blijft geschiedschrijver van de letterkunde, die, hierop het accent leggend, ook verhaalt van die letterkundige kunstenaars, in wier werken eene min of meer gedocumenteerde aesthetische levensbeschouwing wordt gevonden, doch waarvan hij den inhoud en de waardeering aan eene wetenschap van andere orde moet overlaten. Het vraagstuk „aesthetische wereldbeschouwing" biedt den wijsgeer vele, doch den geschiedschrijver van de letterkunde bijna onoverkomelijke moeilijkheden aan. Hoe zal de laatste dan hiervan eene geschiedenis of een overzicht kunnen geven? Heeft hij onmiddellijk een antwoord gereed door te verzekeren, dat schoonheid en kunst synoniem zijn, de wijsgeer noch de historicus, evenmin als de aestheticus zullen dat stellig beweren open of onmiddellijk aanvaarden.

De hier aangestipte moeilijkheid wordt in het boekje van Prof. Brie op meer dan eene bladzijde bespeurd, en het is waarlijk niet zijne schuld, dat wij na eenige bladzijde lezens reeds een aantal wijsgeeren voor het geestesoog hebben aanschouwd, en dat wij voortdurend met grootmeesters of kleineren onder de denkers in aanraking blijven. Zijn verhaal wordt er ten deele althans meer een schetsje door uit de geschiedenis van de wijsbegeerte, liever nog uit die van de aesthetica, dan uit die van de letterkunde. Het is te dezen aanzien opvallend, dat mannen als Lessing, Herder en zoovele anderen niet meer dan even worden genoemd. Indien de schrijver den ouden Max Schasler had opgeslagen, wellicht zou hij het pad hier en elders een weinig zuiverder hebben afgebakend.

Het ware ook verdienstelijker geweest, en stellig meer in den geest van den tegenwoordigen stand der aesthetica, indien de schrijver het eenig mogelijke en noodige standpunt had ingenomen door de begrippen wereldbeschouwing en aesthetische wereldbeschouwing in hunne enge beteekenis te nemen. Zijn arbeid zou er aan wetenschappelijkheid door gewonnen hebben. Of, indien hij toch tegen wil en dank meende te moeten vast houden aan het ruimer begrip van aesthetische wereldbeschouwing, dan had hij zonder eenigen twijfel de stof anders behooren op te vatten en bij de behandeling van zijn onderwerp zich plaatsen op het standpunt van de algemeene geschiedenis der beschaving. Van die hoogte af laat zich het eigenlijk onderwerp èn het best onderscheiden, èn het zuiverst in de meest sobere en vaste trekken aanduiden.

Gezwegen nog van het klemmend argument, dat de hedendaagsche opvatting van de kunstgeschiedenis het probleem van de aesthetische wereldbeschouwing niet weinig anders belicht dan de schrijver blijkbaar heeft ontdekt. Wanneer hij bijv. in den aanvang (S. 4) de vraag stelt: „Seit wann gibt es oder kann es eine ästhetische Weltanschauung geben?' en wanneer hij hierop de verbluffende mededeeling laat volgen, dat in de oudheid iets dergelijks niet wordt aangetroffen, dan nemen wij de vrijheid den geachten schrijver dringend in overweging te geven om over deze noodige vraag nog eens ernstig na te denken; wellicht vindt hij daarna eenige aanleiding om zijne meening te herzien.

Het betoog van den schrijver wordt allengs een weinig belangrijker, wanneer hij, in hoofdstuk II, het aesthetisch idealisme beschrijft. Dan naderen wij ook meer en meer de door hem te behandelen stof. Of wij echter een goed begrip van het aesthetisch idealisme hebben ontvangen, wanneer men bedenkt dat in veertien bladzijden de periode van Kant tot Nietzsche wordt geschetst met Sören Kierkegaard op den koop toe, mag eenigermate worden betwijfeld.

---

van nog niet een overgang in een andere temperamentsklasse te beteekenen; uiterlijk eomstandigheden (ziekte, behoefte aan verzorging en aan rust om te werken) kunnen dat verklaren.—De beschouwing over zijn godsdienst zonder zondebesef, waarover Masson niets geeft, is heel geslaagd (p. 139 vv.; men vergelijke ook William Cuendet, *La Philosophie religieuse de Jean-Jacques Rousseau et ses sources*, Genève 1913, een boek dat Mej. R. blijkbaar niet kende). — 't *Schweizer Archiv für Neurologie und Psychiatrie*, II, (1918), 2, p. 270 vv., bevat een opstel van den alienist V. Demole, dat eveneens de verandering van persoonlijkheid constateert, na de delireerende periode van 1749 (z. *Ann. Rousseau*, XII (1918-'19), p. 184); volgens hem is de zweepslag van 't dilirium de oorzaak van de systematiseering zijner ideeën en van zijn mania, die zijn letterkundige productiviteit doen ontstaan. Mej. R. zal 't hiermee wel niet eens zijn, maar ze zal toch in dit artikel een bevestiging van haar stelling vinden.

Digitized by Google

Gunstiger steken de laatste hoofdstukken hierbij af. De sensualistisch-aesthetische wereldbeschouwing in Engeland wordt in hare afwisselende vormen duidelijk geschetst. Eene gelijke waardeering moet worden betoond aan het volgend hoofdstuk, waarin dezelfde wereldbeschouwing, zooals deze in Frankrijk werd gevonden met het voortdurend hoofdmotief: „l'art pour l'art", wordt behandeld. De aesthetisch-epikuristische wereldbeschouwing en de theorie: „l'art pour l'art" hebben een zeer grooten invloed uitgeoefend op den ontwikkelingsgang van de letterkunde in Europa. De schrijver wijst er terecht op, en geeft ten besluite van zijne studie in zeer sobere trekken den verderen voortgang hiervan ook in andere cultuurstaten aan.

De slotsom van des schrijvers betoog is feitelijk deze: er zijn in de 19e eeuw eeuw twee soorten van aesthetische wereldbeschouwing ontstaan: het uit de duitsche romantiek voortgekomen aesthetisch idealisme en het in Engeland sedert Locke opgekomen en tevens naar Rousseau verwijzend sensualistisch epikurisme. Zouden deze twee de eenige vormen van aesthetische wereldbeschouwing zijn geweest? Of bedoelt de schrijver: hoofdvormen, die zich in allerlei zelfstandige vertakkingen allengs hebben gesplitst? Hierover vernemen wij in deze schets geen woord. Dit blijve derhalve aan eene latere uitvoeriger studie ter beantwoording overgelaten. Inmiddels geven wij den schrijver volkomen toe, dat beide geteekende richtingen nimmer in één zullen vloeien. Zij verschillen hiervoor onderling te veel. En ook stemmen wij met hem in, wanneer hij aan de metaphysisch getinte, idealistisch-aesthetische wereldbeschouwing een meer beslist doorgevoerden bestaansinhoud toekent dan aan de sensualistische richting; en wanneer hij aan de eerste meer een op ontwikkeling berustend voortbestaan voorspelt dan aan de laatste, immers reeds symptomen van verval aantoonende, wereldbeschouwing.

Het oordeel voor dit boekje in enkele woorden samengevat moet luiden: de schrijver heeft een begin gemaakt. Meer niet. Dat begin behoort te worden vervolgd en omgewerkt tot dat het eene goed ineengevoegde uitbreiding zal hebben verkregen. Meent de schrijver zich stipt te moeten houden aan zijn ruimer begrip van den term aesthetische wereldbeschouwing, dan zullen hiertegen van de zijde van de kunstwetenschap geene bezwaren worden ingebracht. Mits het resultaat dan ook berust op breeder grondslagen en op diepergaande studie; mits de schrijver geen oogenblik uit het oog verliest dat hij wel beschouwd niet minder moet werken voor de kunstwetenschap dan voor die wetenschap van andere orde: de aesthetica en hare geschiedenis; mits de schrijver er zich zelf goed rekenschap van geeft en zijne lezers nadrukkelijk laat beseffen, dat de kunst inderdaad iets zeer hoogs is, doch, hoe hoog ook, in wezen niet anders is dan een levensteeken, van het aesthetisch bewustzijn, hetwelk de aesthetica leert kennen in ontstaan, ontwikkeling en verval; en eindelijk mits hij er ook goed van doordrongen is en niet minder duidelijk laat uitkomen, dat de term „aesthetische wereldbeschouwing" niet meer is dan een soort van code-woord, waarmede wordt aangeduid eene metaphysische categorie, van een dieperen en ook rijkeren inhoud en van een hooger orde dan men oppervlakkig zou meenen. De aesthetici en de metaphysici zouden daarvan kunnen leeren, en de beteekenis van het probleem, genaamd: aesthetische wereldbeschouwing, zou nog wel eens kunnen meevallen.

Snippers van de schrijftafel. Hieraan doet dit boekje denken, met zijne aardige literatuuropgaaf op de laatste bladzijden inbegrepen. Maar wie weet of daaronder nog niet een of ander schuilt, dat aan rustige navorschers en nadenkers de opwekking geeft om het belangrijk probleem van de aesthetische wereldbeschouwing van naderbij te beschouwen. Dat verdient het probleem, en de aesthetica zal gaarne van de resultaten kennis nemen.

Amsterdam. J. H. Groenewegen (†).

Th. Mainage, Les religions de la préhistoire. L'âge paléolithique. Paris, Desclée, de Brouwer & Cie. Picard. 1921. (Pr. fr. 30).

Dit boek is te beschouwen als de eerste eener reeks monographieën over het godsdienstig leven der praehistorische menschheid: „l'ensemble constituera une enquête générale sur les plus anciennes religions de l'humanité en marge de la Révélation surnaturelle". Dat van zulk een onderzoek bij den huidigen stand onzer kennis weinig afdoende resultaten te verwachten zijn, daaraan heeft de schrijver natuurlijk geen oogenblik getwijfeld; maar toch spreekt er onmiskenbare teleurstelling uit de verzuchting waarmee hij zijn kort résumé aan het slot inleidt: „notre tâche est terminée. Elle nous laissera peut-être un regret. Le regret d'avoir entassé tant de matériaux pour aboutir à des conclusions plus que modestes. Ce que nous savons de la religion de l'âge quaternaire est, en vérité, bien peu de chose". Of de volgende deelen hem meer voldoening zullen geven? Mogelijk wel. Maar welke zijn uitkomsten ook mogen zijn — als eerste ernstige poging om de gegevens tot een bruikbare synthese te verwerken verdient zijn werk zeker onze oprechte waardeering.

Na een inleidend hoofdstuk over den ijstijd, de indeeling van het palaeolithicum en de anthropologische vondsten, waarin de „homo heidelbergensis" niet de eer krijgt die hem toch wel schijnt toe te komen, en de auteur zich met nadruk aansluit bij hen die in den „homo primigenius" („Neanderthal-ras") reeds den volwaardigen „homo sapiens" zien, bespreekt hij in zijn tweede hoofdstuk de palaeolithische beschaving in 't algemeen: de verschillende ontwikkelingsphasen van industrie en kunst en de gegevens die op een nomadisch jagerdom wijzen. Wat dit laatste betreft, had de schrijver zich wel wat minder beslist kunnen uitlaten. Ik zou niet graag beweren dat hij ongelijk heeft (vgl. evenwel Hoops, Waldbäume und Kulturpflanzen 277 vlgg.), maar van eenige bevangenheid in de verouderde drieperioden-leer is hij toch niet geheel vrij te pleiten. Het derde hoofdstuk brengt onder den titel van „la méthode ethnographique" een kritische beschouwing over de voornaamste methoden van ethnologisch onderzoek en de voorwaarden waaronder de praehistorische archaeologie en de ethnologie in dit geval z. i. op de meest vruchtbare wijze kunnen samenwerken. Als eerste voorwaarde stelt hij de erkenning van dezen regel dat „toute interprétation des phénomènes religieux qui n'est pas appuyée par un document archéologique est caduque", een regel die m. i. in de praktijk weinig waarde heeft, daar het er juist om gaat uit te maken òf een zeker „document archéologique"

Digitized by Google

geächt mag worden een bepaalde ethnologische interpretatie te steunen. Wanneer hij verder aan de anthropologische (lees : evolutionistisch-comparatieve) methode den regel ontleent dat „l'universalité d'une coutume religieuse dépose en faveur de son ancienneté" en met een beroep op de sociologische methode (lees : theorie) de stelling poneert dat „les réactions du type social sur la religion des primitifs actuels se sont exercées sur la religion de la préhistoire appartenant au même type social", dan kan het niemand ontgaan dat deze regels te beschouwen zijn als onbeteekenende concessies aan richtingen waarvoor hij feitelijk niets voelt en die hij in zijn kritische beschouwing dan ook uitdrukkelijk bestrijdt. Geen concessie is zijn vierde stelling : „la religion des cycles culturels les plus anciens peut refléter plus fidèlement la religion des cycles culturels préhistoriques", die gegrond is op de door pater W. Schmidt zoo warm verdedigde „Kulturkreis"-theorie. Het is natuurlijk te waardeeren dat de schrijver zoo uitvoerig rekenschap geeft van zijn methode, maar het schijnt mij toe, dat zijn afbrekende kritiek op de eenzijdig-evolutionistische beschouwingswijze waarvan de ethnologie zich nog niet geheel heeft losgemaakt, beter geslaagd is dan zijn poging om uit de kleurlooze overblijfselen der gewraakte theorieën vermeerderd met de zonder eenige kritiek aanvaarde „Kulturkreis"-hypothese een nieuwe methode op te bouwen. Dit alles is echter slechts voorspel ; eerst in hoofdstuk IV, dat de graven behandelt, brengt de schrijver ons met zijn eigenlijke onderwerp in aanraking. Hij betoogt hier dat de palaeolithische mensch ongetwijfeld reeds het geloof aan een voortbestaan na den dood kende, dat hij de dooden in het algemeen niet vreesde, ook niet *vereerde*, maar met piëteit behandelde. Ik wil het niet tegenspreken ; maar wanneer de auteur de meening uitspreekt dat „la vénération l'ait décidément emporté sur la peur" aangezien secundaire begraving van losse skeletdeelen en bijzetting in „embryonale" houding eer uitzondering dan regel zijn, gaat hij m. i. verder dan met zijn methodologische regels is overeenite brengen. Van veel meer gewicht dan de toch eigenljk heel weinig zeggende grafvondsten zijn natuurlijk de merkwaardige voortbrengselen van plastische en graphische kunst die op het wezen en den ontwikkelingsgang der palaeolithische beschaving reeds zulk een eigenaardig licht hebben geworpen. De schrijver heeft dan ook geen moeite gespaard om van deze gegevens te maken wat er van te maken viel. Hij begint met uitvoerig te betoogen — een heel hoofdstuk is aan deze kwestie gewijd —, dat de palaeolithische kunst „foncièrement religieux" was. De drie voornaamste argumenten die hij voor zijn stelling aanvoert : de moeilijke levensvoorwaarden eener nomadische jagersbevolking, de omstandigheid dat de grotteekeningen dikwijls worden aangetroffen op haast ontoegankelijke plaatsen en het overheerschend religieuse karakter van de kunst der historische jagersstammen, zijn niet nieuw. Of zij echter inderdaad de waarde hebben die de schrijver, en velen met hem, er aan hechten, valt m. i. te betwijfelen. Dat de rotsteekeningen der Boschjesmannen, feitelijk de eenige „primitieve" kunstuitingen die de vergelijking met de palaeolithische pictographieën kunnen doorstaan, religieuse beteekenis hadden, heeft niemand nog aangetoond. En dat de palaeolithische kunstenaar bij voorkeur op bijna ontoegankelijke grotwanden teekende, valt, gelijk meermalen is aangetoond, niet te bewijzen. Ook schijnt het mij toe, dat de schrijver zich van de argumentatie van andersdenkenden, zooals Frobenius (dien hij zelfs niet noemt), Verworn, Luquet, Boule en anderen, die allen betoogen, dat het predomineerend naturalistische karakter dat reeds (en vooral) de oudere palaeolithische kunst kenmerkt, niet met de veronderstelde dienstbaarheid dezer kunst aan magie en godsdienst vereenigbaar is, wel wat heel weinig heeft aangetrokken. Hij bekijkt de kunst der historische „primitieve" volken uitsluitend door de bril van den parallelenzoeker, voor wien het groote geheel bijzaak is. Dat de palaeolithische kunst in haar geheel „profaan" was, zal wel niemand willen beweren ; maar dat wij haar „foncièrement" godsdienstig zouden mogen noemen, lijkt mij, ook na het betoog van Mainage, een onwaarschijnlijke hypothese. Zeker niet minder onwaarschijnlijk dan de door S. Reinach verkondigde stelling dat die kunst op totemisme wijst, een stelling die onze schrijver uitvoerig weerlegt. Wanneer hij betoogt, dat Reinach niets hoegenaamd bewezen heeft, zal, dunkt mij, geen onbevooroordeeld ethnoloog daar iets tegen in kunnen brengen, maar wanneer hij meent de onjuistheid van Reinach's stelling te kunnen aantoonen, dan vergist hij zich zonder twijfel : zijn argumenten kunnen ons slechts versterken in de meening dat noch het een noch het ander te bewijzen *is*. Belangwekkender is de dan volgende bespreking der beeldjes, relief-figuren, teekeningen en gravuren die menschen of menschachtige wezens voorstellen. De schrijver verdeelt ze in drie groepen : 1. de bekende beeldjes en enkele relief-figuren ; 2. de naturalistische teekeningen en gravuren en 3. de „anthropoïde" afbeeldingen. Aan de eerstgenoemde groep, waarin vooral de steatopygische vrouwebeeldjes merkwaardig zijn, meent hij religieuse beteekenis te mogen toekennen. Hij wijst er namelijk op, dat dergelijke beeldjes uit latere perioden (neolithisch en protohistorisch) zeker als „idolen" zijn te beschouwen (de term is niet gelukkig !) en dat wij althans aangaande één der palaeolithische beeldjes, dat van Brünn, een directe aanwijzing hebben in de omstandigheid, dat het bij menschelijk gebeente in een graf is gevonden. Ook vergelijkt hij de beeldjes met het fresco van Cogul (de „dansende vrouwen"), waarin Breuil de weergave van een vruchtbaarheids-ritus meent te herkennen. Het eerste argument lijkt mij niet sterk ; het zou mij echter te ver voeren er nader op in te gaan. Wat de grafvondst van Brünn betreft, dient toch het feit, dat zij tot dusver de eenige van dien aard is, ons tot voorzichtigheid te manen. Als wij hier, zooals de schrijver zelf meent, met een „rite exceptionnel et local" te doen hebben, dan volgt daar toch uit, dat deze vondst ten opzichte van soortgelijke beeldjes van elders niets bewijst. En dat deze laatsten in beteekenis verwant zouden zijn aan de gerokte vrouwen van het fresco van Cogul, lijkt mij eveneens twijfelachtig. Liever zou ik die klaarblijkelijk rondom een phallophoor dansende vrouwen in verband brengen met de groep van „anthropoïde" afbeeldingen, waarvan er verscheidene zonder twijfel phallophoren in ritueele actie aanduiden (vgl. K. Th. Preuss, Phallische Fruchtbarkeitsdämonen als Träger des altmexikanischen Dramas, Arch. f. Anthr. 1903). Hoe dit zij, in ieder geval zal men den schrijver bezwaarlijk kunnen betwisten, dat deze afbeeldingen hoogstwaarschijnlijk hun ethnologische verklaring vinden in de primitieve masker-

Digitized by Google

dansen en dus religieuse beteekenis hebben. Eveneens heeft hij m. i. zeker gelijk, wanneer hij in zijn tweede groep, die der naturalistische menschfiguren zuiver-profane kunstvoortbrengselen ziet; slechts had hij, naar mijn bescheiden meening, de beeldjes, die toch eigenlijk in wezen ook naturalistisch zijn, niet van deze groep mogen scheiden. Indien nu, zooals de schrijver, niet-tegenstaande zijn afkeer van de theorie van Verworn, blijkbaar toegeeft, de naturalistische figuren in tegenstelling tot de meer schematisch-conventioneele, niet aan magisch-religieuse motieven hun ontstaan danken, dan is hiermee bewezen, dat de palaeolithische kunst niet „foncièrement religieux" kan zijn geweest: immers juist haar overheerschend-naturalistisch karakter is *het* kenmerk waardoor zij zich van alle andere primitieve kunst onderscheidt. Dat hij hier zichzelf tegenspreekt schijnt den heer Mainage te zijn ontgaan. Ook ziet hij blijkbaar niet in, dat er geen enkele reden bestaat om het criterium dat hij bij de beoordeeling der menschfiguren toepaste, voor de afbeeldingen van dieren a priori niet te laten gelden. Voor dit, zeker niet het minst belangrijke, deel van zijn materiaal, schijnt hij een poging tot indeeling en schifting overbodig te achten; in plaats daarvan constateert hij aan het begin van zijn 8e hoofdstuk, dat het bestaan van dierencultus in het rendiertijdperk niet te betwisten valt, om daarna over te gaan tot een uitvoerige godsdiensthistorische en ethnographische beschouwing over dierencultus en jachtriten ten einde uit te maken in hoeverre de quaternaire jachtriten „magisch" en in hoeverre zij „religieus" genoemd mogen worden. Pas aan het slot van dit hoofdstuk komt even de tegenwerping ter sprake, dat magische figuren allerminst naturalistisch plegen te zijn, een tegenwerping die de auteur met een beroep op de betiteling van den oud-egyptischen ceremonie-leider („juste de voix") voldoende weerlegd schijnt te achten! Bij de twee laatste hoofdstukken, getiteld „Au delà de l'Archéologie" en „Extension des coutumes religieuses de l'Age quaternaire" zullen wij niet stilstaan; zooals men reeds uit deze titels kan opmaken begeeft de schrijver zich hier op een terrein waarop hij met de archaeologische gegevens, zooals hij ze behandelt althans, niets kan uitrichten.

Vermoedelijk zal zijn eindconclusie: dat de godsdienst van den quaternairen mensch een mengsel was van oorspronkelijk monotheïsme en jongeren magisch-animistischen dierencultus slechts door een kleine groep van vakgenooten als positief resultaat van zijn onderzoek worden aanvaard. Velen zullen zelfs de mogelijkheid dat hij gelijk heeft ontkennen, anderen zullen van meening zijn, dat hij weliswaar heel weinig bewezen *heeft*, maar meer had *kunnen* bewijzen als hij de koele bezadigdheid die hem op neutraal terrein nimmer in den steek laat, ook dan had weten te bewaren, wanneer een zekere constellatie van feiten of een bepaalde theorie hem als geloovig katholiek voor een pijnlijk dilemma dreigde te plaatsen. Evenwel, ondanks alle leemten in zijn betoog, is de heer Mainage er m. i. toch in geslaagd een werk tot stand te brengen dat, volstrekt niet alleen als handboek voor katholieke studenten, maar ook als bijdrage tot de oplossing van een uiterst moeilijk vraagstuk, zelfstandige waarde heeft.

Oegstgeest. J. P. B. de Josselin de Jong.

Chr. Blinkenberg, Hades's munding. (Kgl. Danske Videnskabernes Selskab). Histor.-Filologiske Meddelelser II, 5). København, Høst & Søn. (1919). (Pr. kr. 0.65).

De auteur wijst er op, hoe bij de Grieken allerlei voorstellingen van het leven hiernamaals elkaar doorkruisten, p. 4 behandelt de Dipylon-graven, p. 5 vlg. verklaart met het oog hierop de passage over den offerkuil, Odyssea XI, 23—37 ff., en gaat daarna p. 8 tot zijn eigenlijk onderwerp over.

Het kwam bij de Grieken ook voor lijken in vaten te begraven, p. 8—13, zooals bijv. Schliemann er te Hissarlik heeft gevonden, p. 12 vlg. Van daar uitgaande betoogt de schrijver, dat men den ingang tot den Hades zich voorstelde als het bovenste gedeelte van een reusachtig in de aarde ingegraven vat, p. 13, en haalt als bewijzen aan archeologische gegevens, o. m. een Attische vaas, waarop Hermes de doodengod afgebeeld is naast het bovenstuk van een vat, dat uit den grond opsteekt en waaruit de schimmen der dooden naar boven vliegen, p. 13 vlg., voorts de omstandigheid, dat de eerste dag van de Anthesteria, het doodenfeest te Athene „de opening van 't vat" heette, p. 15 vlg., beroept zich op Hesiodus' Theog. 722 f. f., waar de Tartarus beschreven wordt als een onderaardsche ruimte met metalen zijwanden, p. 17 vlg. en ziet in Openb. Joh. IX, 1 vlg., waar de bron des afgronds wordt geopend, een nawerking van de oude voorstelling, p. 23 vlg.

Een bijlage p. 25 vlgg. behandelt Odysseus' offer aan Teiresias, zooals het op eene Etruscische scarabee is gevonden.

De auteur heeft zijne stelling met groot vernuft en scherpzinnigheid toegelicht, zoodat het ons niet zou verwonderen, als zij algemeen ingang vond. Wij bevelen derhalve dit boekje welks lectuur ook voor een Nederlander geen groote moeilijkheden oplevert, ieder belangstellende ten zeerste aan.

De druk is zeer fraai en ook de elf afbeeldingen zijn goed geslaagd.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

A. Krumbacher, Die Stimmbildung der Redner im Altertum bis auf die Zeit Quintilians. (Rhet. Stud. hrg. v. Dr. E. Drerup, Heft 10). Paderborn, Schöningh. 1921. (Pr. M. 7 + 40%).

Dit boekje, dat zijn ontstaan dankt aan de ook in andere gevallen zoo dikwijls vruchtbaar gebleken vereeniging van grondige kennis op tweeërlei gebied, behandelt, naar de titel reeds aangeeft, de voordrachtskunst der oude redenaars en de methoden waardoor zij hun declamatorisch vermogen trachtten te perfectioneeren. Het bestaat uit een historisch en een systematisch gedeelte, waarvan het eerste aparte paragrafen wijdt onder anderen aan Pericles en zijn demagogische opvolgers, aan Thrasymachus, de Asianische richting, de Rhodische school en Quintilianus, en het tweede, in 5 paragrafen vervat, achtereenvolgens behandelt: „die Stimmbildung des Knaben vor dem Eintritt in die Elementarschule", „Der Leseunterricht", „Musik und Stimmbildung", „Der Schauspieler als Stimmbildner" en „Die gesundheitliche Stimmpflege". In een slotwoord wijst dan de schrijver er op, hoe actueel zijn onderwerp is, daar men immers eerst in de 20e eeuw weer is begonnen de systematische stemvorming als een apart vak in het onderwijs op te nemen op een wijze als dat bij de Ouden gewoonte was.

Digitized by Google

De inleiding geeft een overzicht van de — zeer beperkte — literatuur over dit belangrijk onderdeel der rhetoriek: naast Volkmann en de boeken over antiquitates scenicae als speciale studies slechts een artikel uit het Archiv für Laryngologie und Rhinologie" van 1904 en twee artikels uit het tijdschrift „die Stimme" van 1907 en 1911. Terecht besluit dan ook de schrijver: „Im Zusammenhang mit der Gesamtentwicklung der rhetorischen Technik ist die Stimmbildnung der Redner des Altertums noch nicht behandelt worden. Ebenso sind die stimmbildnerischen Werte, welche die Jugenderziehung für den Redner bot, noch nicht betont worden. Ganz besonders fehlt eine kritische Betrachtung der Ueberlieferung".

Van de beide capita is het eerste het meest interessant, het tweede 't leerzaamst: het leerzaamst, omdat het alles wat men, verspreid, kan lezen bij Dionysius, den Auctor ad Herennium, Cicero, Quintilianus e. a. tot één geheel heeft vereenigd en aldus een overzicht geeft van al datgene, wat de ouden tot scholing, oefening en conservatie der stem plachten te doen van de vroegste jeugd af tot op lateren leeftijd. Veel intusschen is hier meegedeeld, wat met het eigenlijke onderwerp slechts in verwijderd verband staat. Maar de schrijver laat nooit na er op te wijzen, hoe de verschillende momenten van het onderwijs op de stemvorming van invloed kunnen geweest zijn. Op dit „kunnen" zal de lezer allicht een sterker nadruk laten vallen dan de schrijver, hij zal ook opmerken hoe zijn auteur niet altijd ontkomt aan de bij de studie der oudheid even begrijpelijke als gevaarlijke neiging tot generaliseeren. Of mag men de methoden die Quintilianus wil zien toegepast bij de opvoeding van den a. s. redenaar, dat wil dus zeggen voor jongens uit den gegoeden stad, maar zonder meer laten gelden voor het onderwijs van *het* kind in het algemeen? Zeer zeker niet. Al hebben die methoden misschien hier of daar in dieper lagen doorgewerkt, er zullen nog heel wat schooltjes geweest zijn, waar de meester zich met het „lezen en verklaren" tevreden stelde en aan declamatie en stemvorming maar zeer weinig aandacht besteedde.

Het meest interessant acht ik het 1e Caput, omdat het ons de teksten der oude redenaars van een ander gezichtspunt leert bekijken. Wie Demosthenes leest of Cicero, behoort voortdurend te beseffen, dat hij leest wat bestemd was om gehoord te worden: meestal doet hij dat niet. Hij leest om den zin der woorden te vatten. Is hij wat dieper in de taal doorgedrongen, dan zal hij ook trachten de litteraire waarde dezer kunst te doorvoelen. Nu echter leert hem Krumbacher dat de artistieke waarde niet gezien, maar ten volle alleen gehoord kan worden. Zoo zal hij dus de stem van den redenaar uit de oratie moeten oproepen. Want actio is voor driekwart de wijze waarop de redenaar wat hij te zeggen heeft zijnen hoorders *hoorbaar* maakt. Hoe derhalve de ouden hunne oraties „gezegd" hebben, van Pericles' tijd tot Quintilianus, en het zeer enge verband dat er bestaan heeft tusschen stijl en verklanking, dat gaat de schrijver in zijn 1e hoofdstuk na. Hij is daarbij in zijn conclusies het gelukkigst, waar de bronnen het rijkelijkst vloeien; waar echter de gegevens slechts schaarsch zijn, lijken mij zijn gevolgtrekkingen dikwijls overhaast en oppervlakkig. Wanneer we b.v. bij Eustathius (ad Iliad. *K* 409) lezen „*ὅτι Περικλέα φασὶ πρῶτον ἐκκλῖναι τὸν διὰ τοῦ σ σχηματισμὸν τοῦ στόματος ὡς ἀπρεπῆ καὶ πλατύν, γυμναζόμενον ἀεὶ πρὸς κάτοπτρον*", is er dunkt mij niet de minste aanleiding om op grond van deze mededeeling te spreken van „*Stimmlichen* Vortragsstudien des Perikles", ook al wil men de uiterst zwakke argumenten, waarmee de schrijver de geloofwaardigheid van dit bericht tegen Sittl's bedenkingen in bescherming neemt (p. 14), aanvaarden. Evenzoo urgeert m. i. Krumbacher zijne denkbeelden, wanneer hij uit het geval van den door een drank gestorven koorknaap uit Antiphon VI — *εὐφωνίας χάριν* toegediend volgens de hypothesis — aldus concludeert: ‚so dienten schon früh raffiniert zusammengesetzte Mittel der Stimmdiätetik, was wiederum eine längere Tradition praktischer Stimmpflege voraussetzt". (p. 15). Ook door een eenvoudig drankje kan men overlijden, als soms de apotheker het verkeerde fleschje pakt; maar zulk een misgreep bewijst in elk geval geen veeljarige ervaring van den apotheker. Eer het tegendeel.

Kleine onbezonnenheden van dit slag zal men wellicht bij de lezing van dit interessante boekje wel meer aantreffen. Men zal dan echter tevens merken, dat die lectuur niet dáárdoor alléén amusant is.

Berlicum (N. Br.) W. E. J. Kuiper.

Fr. Poulsen, La collection Ustinow. La sculpture. (Videnskapsselskapets Skrifter. II Hist.-filos. Klasse 1920, no. 3). Kristiania, en commission chez Jacob Dybwad. 1920.

Blijkens de voorrede worden in deze publicatie slechts enkele stukken bekend gemaakt, daar de collectie als geheel genomen qualitatief niet hoog schijnt te staan.

De besproken stukken zijn zeer belangrijk. Hoewel alle uit Syrië stammen, vertoonen zij met één uitzondering het karakter der Grieksche kunst. Deze uitzondering betreft een bronzen figuurtje, dat de op dit gebied zeer speciaal competente schrijver in de 9de/8ste eeuw v. Chr. dateert.

Uit een artistiek oogpunt aantrekkelijk is in de eerste plaats een jongenstorso, copie uit den Romeinschen keizertijd naar een Grieksch werk, dat aan de school van Kritios en Nesiotes, de makers van de bekende Harmodios en Aristogeitongroep wordt toegeschreven. De copie is, naar de afbeeldingen te oordeelen, zoo voortreffelijk, dat van het oorspronkelijke Grieksche werk een uitstekend beeld wordt verkregen. Interessant is het fragment van een Zeuskop, nauw verwant aan den befaamden Zeus van Otricoli, waarin men vroeger den Zeus van Pheidias meende te herkennen, doch welke tegenwoordig veelal in het begin van den Romeinschen keizertijd wordt gedateerd. De Heer Poulsen schijnt deze meening ook te zijn toegedaan, die door Prof. Sieveking (en *niet*, zooals Dr. P. bij vergissing schrijft, door Prof. Arndt) uitvoerig is gedocumenteerd, nadat zij door Prof. Michaëlis voor het eerst was geopperd. Voor den modernen geest een eigenaardige gedachte, zich er mee te moeten verzoenen, dat bij dergelijke koppen haar en baard grootendeels van stuc waren aangezet.

Een goed kunstwerk uit het begin der IVde eeuw vóór Chr. is in een Romeinsche buste van Sophokles als krachtig grijsaard gecopieerd; het behoort tot een der beroemdste portretten der oudheid. Wetenschappelijk van het hoogste belang is de als pendant daarmee opge-

Digitized by Google

stelde buste van Olympiodoros, waar de naam, een zeldzaamheid, duidelijk bij is aangegeven. Volgens Dr. Poulsen is dit de Atheensche generaal, die ± 300 v. Chr. de Macedoniërs bestreed. De beeltenis laat ons een energieken man zien, geen houwdegen, maar een denker. Prestaties op litterair gebied zullen oorzaak zijn geweest, dat deze man tot pendant van den eveneens veldheer geweest zijnden dichter Sophokles heeft gediend. Het laatste kunstwerk is een kinderportret uit den tijd van keizer Trajanus, belangrijk wegens den eigenaardigen haartooi, welke naar de meening van Dr. Poulsen samenhangt met gewijd zijn aan den dienst van Isis.

De uitvoering der clichés is voldoende, hoewel tegen het wegretoucheeren van den fond bij vele reproducties bezwaar moet worden gemaakt. Hoe zorgvuldig dit ook geschiedt, de indruk van het kunstwerk wordt er toch door benadeeld, al was het alleen maar door de onaangename tegenstelling van de afbeelding met het witte papier.

De tekst staat in zijn degelijke en grondige behandeling op dezelfde hoogte, als wij van den kundigen Kopenhaagschen geleerde gewend zijn. —

Den Haag. C. W. Lunsingh Scheurleer.

Heinrich A. Koch, Quellenuntersuchungen zu Nemesios von Emesa. Berlin, Weidman. 1921. (Pr. M. 6).

K. Ziegler en **S. Oppenheim, Weltuntergang in Sage und Wissenschaft** (Aus Natur und Geisteswissenschaft 720). Leipzig u. Berlin, Teubner. 1921. (Pr. *f* 0.70).

Bij de Redactie zijn ingekomen en aan mij ter aankondiging opgedragen twee geschriften van zeer uiteenloopenden aard, waarvan de titels hierboven staan afgedrukt.

Het eerste is een „Inauguraldissertation", waarop de schrijver te Leipzig in '19 het doctoraat bij de philosophische faculteit verwierf, en die hij als zelfstandige uitgave liet verschijnen, daar het drukken eener dissertatie ook in Duitschland had opgehouden een verplichting te zijn. Het mag de belangstelling wekken van wie ten onzent, of wellicht elders, bij geval mochten verdiept zijn in de studie van Poseidonius, naar aanleiding van de door ons Haagsch genootschap uitgeschreven prijsvraag betreffende dezen mysterieusen wijsgeer. Immers: „Der Bischof Nemesios von Emesa in Syrien (4 Jahrh.) ist in den ersten Kapiteln seines Werkes **Περὶ φύσεως ἀνθρώπου** von Poseidonios abhängig .... Infolge dieser Abhängigkeit gewinnt das Werk des Nemesios erhöhte Bedeutung, weil wir beim Fehlen aller unmittelbaren Quellen über Poseidonios auf Zeugnisse zweiter Hand angewiesen sind, wenn wir das System dieses grossen Philosophen, der die Verbindung zwischen Plato und dem Neuplatonismus herstellt, wieder aufbauen wollen". Onze doctorandus sloot zich aan bij voorgangers als Jaeger en Gronau en kwam met hen tot de conclusie, „dass letzten Endes die Wissenschaft des .... Nemesios .... aus dem Timaioskommentar des Poseidonios stammt." „Letzten Endes". Want ook tusschenschakels moeten dienst gedaan hebben „Wir führen den Nachweis, dass das philosophische Gut des Nemesios sich auch schon bei Origenes in dessen uns erhaltenen Werken, vornehmlich in **Κατὰ Κέλσου**, vorfindet. Gelingt uns dies, dann ist der weitere Schluss erlaubt, dass die in Rede stehenden Ideen sich gleichfalls in dem verlorenen Genesiskommentar vorfanden." Zoodat ook voor wie in Origenes zich verdiepen de onderhavige dissertatie min of meer belangwekkend is. Een groot deel van haren inhoud loopt voorts over de betrekking tusschen Nemesios en Aristoteles, terwijl zij eindigt met de onderstelling van een christelijke „Vorlage" die **περὶ προνοίας** handelde, en „vorwiegend poseidonianisches Gut enthielt." Op des schrijvers bewijsvoering zelve kan ik hier kwalijk ingaan. Zijn studie is een zeer speciale. Lezers van de categorie, waarvoor zij bestemd is, zullen er met ingenomenheid kennis mee maken.

Het tweede geschrift, bovenvermeld, is van gansch anderen, in casu van populairen aard. No. 720 van „Aus Natur und Geisteswelt" is, zouden wij kunnen zeggen, een quatre-mains, of een duët, ter vervanging van n°. 470. Was van laatstgenoemd nummer M. B. Weinstein de auteur, die den „Weltuntergang" in de sage zoowel als dien in de wetenschap voor zijn rekening nam, in de pas verschenen aflevering hebben de heeren Ziegler en Oppenheim de rollen verdeeld. De eerste had de lichtste taak. Hij kon putten uit de „reichhaltige Materialsammlung Weinsteins". „Auch die Einteilung des Stoffes in diesem Teil konnte beibehalten, und die Darstellung.... an die ältere Bearbeitung angelehnt werden", ofschoon „die Durchdringung und historische Verknüpfung des mythischen Stoffes" moeite baarde. Daarentegen was „für die rein wissenschaftlichen Ausführungen der zweiten Hälfte fast durchweg neue Arbeit zu tun". Beide heeren hebben zich van hunne verplichting behoorlijk gekweten. Neemt men in aanmerking dat zij te zamen slechts 122 klein-octavo bladzijden vulden, dan kan men niet anders dan de betrekkelijke volledigheid bewonderen, waarmede zij hun mythologische en kosmologische waarheden hebben in kaart gebracht. Dat bij de cosmologische speculatiën de beoogde populariteit wel eens het bevattingsvermogen der minder ingewijden buiten rekening moest laten, ligt voor de hand.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

H. Frick, Ghazālīs Selbstbiographie. Ein vergleich mit Augustins Konfessionen. (Veröffentlichungen des Forschungsinstituts für vergleichende Religionsgeschichte an der Universität Leipzig. N°. 3). Leipzig, Hinrichs. 1919. (Pr. M. 8.50).

Het is niet de eerste maal, dat Augustinus en Ghazālī, als de vertegenwoordigers van de twee monotheïstische wereldgodsdiensten, naast elkaar geplaatst worden. Het is wel de eerste maal, dat de vergelijking, gegrond op de autobiografische bekeeringsgeschiedenissen, tot een onderzoek in bijzonderheden wordt uitgebreid. Niet de dragers van twee systemen worden vergeleken; maar de persoonlijkheden in hun groeien en bloeien. Vandaar dat zij alleen naar hun persoonlijkste uitingen, Confessiones en Munqidh, geteekend worden. Deze studie is dus een psychologische en men merkt, dat het spoor van James wordt gevolgd.

Na een overzicht over den inhoud van den Munqidh gegeven te hebben, vergelijkt de schrijver dit werk met de Confessiones, in zoover beide een beeld van parallelle ontwikkeling geven. De overeenstemming in de hoofdmomenten blijkt zóó treffend te zijn, dat de vraag gesteld moet worden of er bij Ghazālī van literaire afhankelijkheid sprake is. Terecht antwoordt de schrijver ontkennend en zoekt hij de

Digitized by Google

overeenstemming uit den gemeenschappelijken neoplatonischen bodem en uit karakterverwantschap te verklaren. — Daarop volgt een hoofdstuk waarin de bekeering besproken wordt. Ook hier weer sterke overeenstemming in verschijnselen die, getoetst aan de gegevens van James, blijken typisch te zijn.

Het tweede deel van het boek wijst, in tegenstelling met het eerste, op de verschillen tusschen Augustinus en Ghazālī. En het derde gaat op dit onderwerp in, door de bijzondere eigenaardigheden van den Munqidh uiteen te zetten.

Deze psychologische methode heeft haar recht. Maar het onderzoek van den schrijver wordt toch gedrukt door een bezwaar dat niet gering is. Hij legt Confessiones naast Munqidh en betoogt de betrekkelijke betrouwbaarheid van beide autobiografieën. Dat mag juist zijn; maar het is zeker, dat de Munqidh van den mensch Ghazālī een zeer onvolkomen beeld geeft. Wie over Ghazālī als religieuze persoonlijkheid oordeelen wil, wende zich niet in de eerste plaats tot den Munqidh maar tot den Iḥyā'. Dat heeft de schrijver niet gedaan en deze omstandigheid heeft hem gebracht tot een niet geheel billijke beoordeeling van Ghazālī. Op blz. 54 komt hij over G.'s ethiek te spreken: Und bei aller Anerkennung der sittlichen Tüchtigkeit Ghazālīs darf man doch nicht übersehen, dass im „Befreier" von dem Wandel des Gläubigen kaum sonst die Rede ist als an den genannten Stellen und dass einer der Hauptbelege (Ghazālīs Ruf zur „Herzensläuterung") als eine unter den vielen Stufen gebucht wird, die zur Vorbereitung auf die Gottesschau unentbehrlich sind, somit — als Mittel zum Zweck. Wie in den Iḥyā' het hoofdstuk over intentie en zuivere toewijding (nīya en ikhlāṣ) gelezen had, zou niet licht de aangehaalde woorden geschreven hebben. Ghazālī moge al niet de ethiek om de ethiek verheerlijkt hebben — wie zou hem dit kwalijk nemen? — hij heeft de beschrijving van den zedelijken levenswandel opgevoerd tot een hoogte, die men, desverkiezende, absoluut zou kunnen noemen: de ethiek wordt hier niet bij gelegenheid opgeroepen, maar is de zuivere atmosfeer geworden waarin de Moslim ademt en zich beweegt. Hoe deze algemeene levenshouding in bijzondere ethische kwesties doorwerkt, blijkt uit andere hoofdstukken. Ja, men heeft niet geaarzeld den Iḥyā' als geheel onder de ethische literatuur te rangschikken.

Ik kom tot een tweede punt, dat de schrijver als een van de karakteristieke verschillen tusschen Augustinus en Ghazālī beschouwt. Augustinus gaat uit om Sapientia te zoeken, maar hij vindt God, dien hij reeds onbewust in de sapientia zocht: Ghazālī gaat uit om de waarheid (al-ḥaqq) te zoeken en hij vindt ze; hij is en blijft intellectualistisch georiënteerd. Zoo meen ik des schrijvers beschouwing te mogen samenvatten (p. 23, 56 vg., 60). Maar volgens dezen zelf (p. 66) heeft Ghazālī op zijn vraag naar waarheid het psychologische antwoord: Bekeer u! gevonden. „Vom Verstand wanderte der Schwerpunkt seines seelischen Gleichgewichtes in den Willen". Daarmee heeft zijn intellectualisme — dat door de voorstelling van den Munqidh waarschijnlijk wel zeer geaccentueerd is — dus afgedaan. En dit niet alleen: het is alweer de Iḥyā' die een diepen indruk, niet van den intellectualist, maar van den asceet, den ethischen mensch, den mysticus Ghazālī geeft.

Ten slotte een derde verschilpunt tusschen Augustinus en Ghazālī, door den schrijver op den voorgrond gesteld. Bij Augustinus is de mystiek een stadium in zijn geestesleven: Augustin bekehrt sich nicht „zur Mystik", sondern „durch die Mystik hindurch" über sie hinaus (p. 73). Ghazālī daarentegen blijft bij de mystiek staan. En: deze mystiek van Ghazālī is opgebouwd op en blijft verbonden met de geopenbaarde wet. Ghazālī ontwikkelt zich niet tot de vrije persoonlijkheid, die Augustinus is geworden; de auteur spreekt zelfs van zijn „Gespaltenheit".

De antithese is belangrijk genoeg. Want, de houding die hier aan Ghazālī wordt toegeschreven is in den grond niet een uitsluitend persoonlijke; evenmin als die van Augustinus. Beide zijn representanten. Nu is de schrijver geneigd de in de beide kerkvaders belichaamde antithese als die tusschen Christendom en Moslimsch-neoplatonische mystiek op te vatten. Hij citeert met instemming een uitspraak van Carra de Vaux (blz. 82), die verklaart dat de genoemde mystiek onchristelijk is. Dit alles mag juist zijn, wanneer men onder Christendom uitsluitend het westersche verstaat. Het oostersche Christendom is in vele zijner leidende figuren van hetzelfde type als Ghazālī's levensbeschouwing. Wat bij Ghazālī is het hangen aan de geopenbaarde wet — ethisch-ascetisch geïnterpreteerd — dat is bij de oostersche kerkvaders en mystieken het zich onderwerpen aan hun regel, die even goed als bij den Moslim is een harnas dat zij nooit afleggen — behalve wanneer de geest zich waarlijk vrij heeft gemaakt en al het aardsche, ook het wettelijke, vergaat.

In dit systeem nu zijn kennis en waarheid fundamenteele begrippen en de schrijver is er dan ook telkens over gestruikeld: altijd weer dat intellektualisme; hoe geheel anders bij Augustinus! Intusschen, men moet die termen op hun waarde schatten. Volgens de oostersche mystieken — christelijke en moslimsche — is kennis een correlatief van — liefde; en „de waarheid" is een gewone aanduiding van God.

Ik heb mijne bedenkingen niet verzwegen, omdat ze principieele en integreerende punten betreffen, die bij beschouwingen van den Islam en het oostersche Christendom telkens weer op den voorgrond zullen moeten komen. Ik wil evenwel nadrukkelijk verklaren, dat ik het besproken werk beschouw als een verdienstelijke proeve van een nieuwe studierichting, die reeds daarom alleen met sympathie verwelkomd behoord te worden.

Leiden A. J. Wensinck

J. Salsmans S. J., De Index en de Kerkelijke boekenwetten. (Standaard-Bibliotheek). Brussel, N. V. De Standaard. 1921. (Pr. fr. 3.50).

Een boekje, inzonderheid voor Katholieken bestemd. Het werd door den schrijver, professor in de Zedenleer te Leuven, samengesteld om heilzame kennis te verspreiden ten aanzien van het kerkelijk Boekenverbod, omdat eenerzijds ook priesters en geleerden weleens al te licht oordeelen dat de lezing van zekere boeken voor hen onschadelijk is, en anderzijds de leeken dikwerf omtrent dat verbod ten eenenmale onkundig zijn (bl. 19, 20).

Digitized by Google

Voor niet-katholieken heeft het boekje geen dadelijk belang, al zullen zij, die hun kennis ten opzichte van de instellingen der Katholieke Kerk willen verrijken, het niet ongelezen laten. Voor hen bestaat er geen Index, geen Boekenverbod, en zijn er geen kerkelijke wetten, die hun het lezen van bepaalde boeken ontzeggen. Alleen de zedewet is de rechtbank, die bij hen over het al of niet geoorloofde dier lectuur oordeelt en beslist, en zij, op wie de zedelijke verplichting rust voor het geestelijk welzijn van de aan hun zorg en leiding toevertrouwde personen, houden hun raad, waarschuwing en terechtwijzing ni t achterwege. Kerk en Staat hebben dat in verloopen tijd ook in niet katholieke landen gedaan. De Hervormers, zooals de schrijver zelf mededeelt (bl. 8 n°. 1), hebben niet zelden boeken verboden of boekencensuur uitgeoefend. Ook de wereldlijke overheid verbood menigmaal het drukken en verspreiden van boeken, die zij in godsdienstig, zedelijk of politiek opzicht schadelijk achtte. J. A. Farrer's Books condemned to be burnt (London 1904) en Dr. W. P. C. Knuttel's Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden, om geen andere te noemen, stellen dat voor Engeland en ons vaderland genoegzaam in het licht. Maar ondanks de gevaren, die aan de vrijheid verbonden zijn, waagt het Protestantisme het met de vrijheid en kent geen Index of kerkelijk Boekenverbod. Het ter aankondiging toegezonden boekje van Prof. Salsmans moet dan ook uit een katholiek oogpunt worden bezien en beoordeeld. En dan bevat het een duidelijke uiteenzetting van hetgeen de Katholieke Kerk haar zonen en dochteren ten opzichte hunner lectuur voorschrijft.

De schrijver staat er eerst bij stil dat, al verbiedt de natuurwet reeds het lezen van boeken die voor het geloof en de eerbaarheid gevaarlijk zijn, een stellige boekwetgeving degelijke reden van bestaan heeft, en weerlegt daarna verschillende tegenbedenkingen; evenwel op een wijze, waardoor vermoedelijk niet iedere Katholiek zich zal laten gezeggen. Een 2de Hoofdstuk geeft een historisch overzicht van het Boekenverbod de eeuwen door, eindigende met de Regelen van Leo XIII en den herzienen Index van 1900, door Benedictus XV in 1917 in zijn „Wetboek van het kerkelijk recht" met kleine wijzigingen overgenomen. Na eenige mededeelingen over de „Voorafgaande boekenkeuring" (Hoofdst. 3), wordt (in Hoofdst. 4) de „Eigenlijke Index van 1900" behandeld. Daaruit zijn ongeveer 800 boeken, die niet meer gevaarlijk geacht werden, benevens alle vóór het jaar 1600 veroordeelde geschriften weggelaten, zoodat de namen van Luther en andere ketters der 15de en 16de eeuw er niet meer in voorkomen. „Men achtte het nutteloos", zegt Prof. Salsmans (bl. 37), „den Index met al die oude namen en schriften te overlasten, daar deze òf wel niet meer te vinden zijn (N. B. Luthers werken niet meer te vinden!), òf binnen het bereik van een Algemeenen Regel vallen". Er bleven ongeveer 4000 werken op dezen Index staan, waarvan een lijstje der „merkwaardigste" (bl. 39—46) hier is afgedrukt; want, zegt de schrijver, het ware nutteloos andere of vreemdsoortige werken te vermelden, „waar niemand onder ons de hand naar zou uitsteken", een wel eenigszins disputabele meening, naar mij voorkomt. Het 5de Hoofdst. behandelt de algemeene regelen van den Index, ten opzichte van a) Boeken aangaande de H. Schriftuur, b) Boeken tegen geloof en zeden, c) Boeken van godvruchtigen aard, indien deze zonder inachtneming der kerkelijke bepalingen in het licht verschenen. Opmerking verdient het zeker, dat de schrijver hierbij (bl. 53) aanteekent dat, „behoudens de wet der natuurlijke voorzichtigheid, alle degelijk goedgekeurde vertalingen der H. Schrift voor een ieder geoorloofd zijn, en er geen stellige verplichting meer bestaat voorafgaande persoonlijke toelating van pastoor of biechtvader te vragen om den Bijbel in de moederlijke taal te lezen." Eindelijk worden in Hoofdst. 6 de „Plichten der geloovigen in zaken Boekenverbod" besproken en daarbij de redenen opgegeven, waarom men door 't lezen van verboden boeken in doodzonde vervalt en voor ex-communicatie gevaar loopt.

Ten slotte worden de „Bepalingen van het Kerkelijk Wetboek" (Lib. III Tit. XXIII, Can. 1384—1405 en Lib. V, Tit. XI Can. 2318) afgedrukt, waarop al wat met het Boekenverbod samenhangt, berust.

Zoo vinden priesters en biechtvaders hier een zaakrijke en zeer bruikbare handleiding om tot voorlichting te kunnen dienen van de aan hun geestelijke zorg toevertrouwde leeken. Zij kunnen den schrijver dankbaar zijn voor zijn arbeid.

Diepenveen. J. C. van Slee.

C. van Vollenhoven, Het adatrecht van Nederlandsch-Indië. Zesde tot en met negende aflevering. Leiden, Brill. 1916—1918.

In de bespreking der afleveringen van bovengenoemd werk is een groote achterstand ontstaan, die door de redactie van het Museum en door den ondergeteekende ten zeerste wordt betreurd, maar waaraan zij geen schuld hebben.

Terwijl de vijf eerste afleveringen steeds kort na hunne verschijning konden besproken worden — laatstelijk in den 22en jaargang, n°. 9, kolom 281 van het tijdschrift — was dit met de vier daarop volgende niet het geval.

Dat er na de verschijning van de laatste dier afleveringen, waarmede het boek voltooid werd, reeds eenige jaren verloopen zijn mag intusschen geen reden zijn om ze niet onder de aandacht van belangstellenden te brengen en de bespreking daarvan moge dus hieronder alsnog eene plaats vinden.

In de zesde aflevering wordt de in de vijfde aangevangen behandeling van het adatrecht der Ambonsche eilanden ten einde gebracht, terwijl de volgende gedeelten van het werk gewijd zijn aan het adatrecht der nog onbesproken rechtskringen: Nederlandsch Nieuw Guinea, de Timorsche kring, Bali en Lombok, waar — met uitzondering van het huwelijksrecht — het adatrecht tot de hoogst ontwikkelde van den Archipel behoort, en voorts Java, gesplitst in Middel- en Oost-Java, de Vorstenlanden en West-Java.

Evenals voor de vroeger behandelde rechtskringen wordt ook voor deze achtereenvolgens medegedeeld waar de gegevens voor het adatrecht te vinden zijn (vindplaatsen), welken omvang iedere rechtskring heeft, welke rechtsgemeenschappen daarin worden aangetroffen, wat het adatrecht van zulk een kring bevat met betrekking tot individuen, bestuur, rechtspraak, regeling, wat in iederen kring onder adatvolkenrecht gebracht kan worden en welk adatrecht daarin geldt ten

Digitized by Google

aanzien van verschillende onderdeelen van het recht: verwantschapsrecht, huwelijksrecht, erfrecht, grondenrecht, schuldenrecht, delictenrecht, rechtsmiddelen.

Het boek bevat dus eene samenvatting van al wat omtrent het adatrecht van elk der verschillende gedeelten van Nederlandsch-Indië bekend was, toen dat gedeelte er in behandeld werd, en wel zoo beknopt, maar tevens volledig, mogelijk. Telkens blijkt daarbij hoe gebrekkig en onvolledig onze kennis van het adatrecht nog is, niettegenstaande in de laatste vijftig jaren door de Europeanen in Indië, vooral door bestuursambtenaren en taalgeleerden, veel tot vermeerdering dier kennis werd verricht, en vaak vindt de schrijver ook aanleiding om te wijzen op gevallen, waarin het adatrecht tengevolge dier onkunde aan ernstige verstoring en miskenning heeft blootgestaan, zoowel van de zijde der inheemsche vorsten als van die der vroegere en latere vreemde overheerschers. Tal van regelingen, met name van de Nederlandsch-Indische Regeering, worden als in strijd met dat recht in vaak niet malsche bewoordingen door hem gelaakt.

Aan het slot van zijn boek erkent hij echter dat deze houding der verschillende regeerders tegenover het adatrecht zeker eene andere en betere zou geweest zijn, ingeer zij niet in de hand ware gewerkt door de onverschilligheid en lijdzaamheid der landzaten, die nooit gepoogd hebben onjuiste voorstellingen omtrent het adatrecht te verbeteren en nooit tegen verkeerde regelingen met zaakkundig verzet zijn opgekomen. Blijkbaar heeft hij echter goede hoop dat dit in de toekomst beter zal worden. Aan het slot van zijn boek toch zegt hij dat met spanning wordt uitgezien „naar de eerste Indonesiërs — bestuursambtenaren, of rechtskundigen, of „vorsten, of particulieren —, die aan landgenoot en „regeering vermogen voor te houden, wat het adatrecht „van hun streek behelst, welke verruiming het behoeft, „en welke vernederingen uit Europeesche onkunde het „niet bereid is zwijgend te dragen."

Een register van de aangehaalde nummers van het Indische Staats- en Bijblad en een ander van de gebruikte Indonesische termen besluiten het boek, nadat eerst in een aanhangsel eenige van de op- en aanmerkingen, waartoe dit aanleiding gaf, besproken en voor zoover zij den schrijver onjuist voorkwamen weerlegd zijn.

Het is dus niet aan eene, niet altijd ongemotiveerde, kritiek ontkomen, maar dat was bij een werk van dien omvang onvermijdelijk en kan aan de waardeering daarvan geen afbreuk doen. Ten volle schijnt verwezenlijkt te zijn de bij de bespreking der eerste aflevering (Zie den 14en jaargang, nos. 11—12, kolom 436, van het Museum) uitgesproken verwachting dat wij in „Het Adatrecht van Nederlandsch-Indië", als het voltooid zou zijn, een standaardwerk van groote waarde zouden bezitten. Wie zich rekenschap geeft van den ontzaglijken arbeid, welke aan de verzameling en verwerking van de tallooze overal verspreide gegevens, waaruit het werk is opgebouwd, ten koste moet zijn gelegd, kan niet anders dan eerbied gevoelen voor de kunde en toewijding daarbij ten toon gespreid.

's-Gravenhage. C. B. Nederburgh.

S. J. Meijer, Een en ander in verband met het Oera Linda Bok. Bandoeng, N. V. Vorkink. 1918.

Nog eens een geschrift over het Oera Linda Bok! Ruim 40 jaar geleden is reeds uitgemaakt, dat het een vervalsching, zachter: een letterkundige of pseudohistorische, grap was. Waagt iemand zich dus nog eens aan het onderwerp, dan moet hij eerst alle bezwaren weerleggen tegen het papier van het handschrift, vervaardigd na 1850; tegen de taal, welke geheel anders is dan Friesch van 5 en meer eeuwen v. C. zou geweest zijn; tegen den stijl, die een negentiendeëeuwschen gedachtengang verraadt; tegen de getuigenissen van Over de Linden's familieleden, die getuigden nooit het handschrift gezien te hebben; tegen den onhistorischen inhoud, blijkbaar samengeflanst door O. d. L. uit boeken, opgenoemd in „Wie heeft het Oera-Linda-Boek geschreven?" door J. Beckering Vinckers, 1877. Ook al was C. d. L. niet de vervaardiger — Dr. C. P. Burger Jr. noemt in *Het Boek* 1916 Haverschmidt en Eelco Verwijs, wat hij ontleent aan het kistje van Johan Winkler, na dezes dood geopend — dan blijven genoemde bezwaren toch bestaan. S. J. Meijer noemt die punten zelfs niet, schijnt er geen begrip van te hebben, dat het quasi oud-Friesch volstrekt niet gehoorzaamt aan de wetten van Grimm, Verner enz. en dat de taal wemelt van ongrammaticale onmogelijkheden.

Hiermee heb ik reeds uitgesproken, dat zijn werkje niets steekhoudends kan bevatten. Ik woon in een hotel, waarvan een lange gang loodrecht op een korte staat. Als nu iemand uit deze innerlijke gronden ging betoogen dat de T-(tau)-vorm bewees, dat het gebouw verband hield met Egyptische of oud-Grieksche mysteriën, dan zouden de uiterlijke gronden: rekeningen en verklaringen van den bouwmeester, de bouwlieden enz. van 20 jaar geleden, toch wel de innerlijke weerleggen. Hetzelfde geldt voor bovengenoemd boekje, de schrijver kan dus door vermeende overeenkomst van den inhoud van het O. L. B. met „De Geheime Leer", „Sepher Yetzirah" e. a. niets bijdragen, om de echtheid van het O. L. B. te staven, zooals zijn wensch was.

De archaïsche kosmologie stelt symbolisch door een cirkel, cirkel met middelpunt, met middellijn, met kruis enz. den voortgang der openbaring van de stoffelijke wereld voor — en het letterschrift van het handschrift van het O. L. B. is heel netjes opgebouwd uit verschillende stralen, middellijnen en cirkelbogen, doch hierom is er nog geen innerlijk verband tusschen beide, zoodat m. i. schrijver er niet in geslaagd is het verband tusschen die beide aan te toonen, wat zijn doel was.

Bloemendaal. J. W. Boissevain.

SCHOOLBOEKEN.

M. ten Bouwhuys en **Dr. N. B. Tenhaeff, Onze Tijd,** Algemeene en Vaderlandsche Geschiedenis van ± 1770 tot heden. Groningen, J. B. Wolters. 1921. (Pr. ƒ 4.50).

Dit werk is, zooals de schrijvers in hun voorbericht mededeelen, hoofdzakelijk geschreven voor leerlingen der 4e en 5e klasse der H. B. S., en bevat de volledige eindexamenstof, zoowel voor de algemeene als voor de vaderlandsche geschiedenis. Het komt ons voor, dat de schrijvers in alle opzichten geslaagd zijn, de moeilijkste en meest bewogen eeuwen der geschiedenis op

Digitized by Google

bevattelijke, beknopte doch volledige, wijze samen te vatten. De leeraar, die dit boekje in de hoogere klassen der H. B. S. gebruiken wil, zal zelfs dunkt ons nog eerder de leerlingen hier en daar stukken doen overslaan, dan er veel bij dicteeren. Wanneer een candidaat dit werk voldoende doorgewerkt heeft en bij het eindexamen kent, zal hij zeer zeker een goeden indruk op examinatoren en deskundigen maken.

Het trof ons, dat de schrijvers de periode 1688—1815 den derden honderdjarigen oorlog noemen (§ 1). Deze term, welke niet algemeen gebruikelijk is, komt ons zeer juist voor. Daarentegen kunnen we ons niet vereenigen met de benaming voor ons vaderland in de 18e eeuw. De schrijver noemt het „Nederland." Waarom de gebruikelijke term: „de Republiek" niet gebruikt? (bladz. 3).

In § 7 „De Verlichting en de Regeeringen: Rusland, De Poolsche Deelingen" hadden wij gaarne het een en ander gezien, al was het maar met kleine letter, over het plan-Hertzberg en het Congres van Reichenbach. Het een ter illustratie van de brutaliteit der diplomaten van het ancien régime aan den aanvang van het revolutie-tijdperk, het ander om de latente vijandschap der beide groote Duitsche mogendheden te verklaren, vlak voor het oogenblik, dat zij gemeenschappelijk bedreigd zullen worden door het revolutionnaire Frankrijk.

De uiteenzetting van de voornaamste feiten der groote revolutie, trouwens niet voor het eerst door deze schrijvers beproefd, kwam ons zeer verdienstelijk voor. Alleen dunkt ons, dat bij de paragraaf over het binnenlandsch bestuur van Bonaparte als consul (§ 31) de instelling van het Legioen van Eer niet had mogen vergeten worden. Ook een enkel woord over het Napoleontisch leger ware o. i. wel op zijn plaats geweest.

Ernstiger is de grief, dat de schrijvers in § 55, „Het Koninkrijk der Nederlanden 1815—1830" de zaak der beruchte taalbesluiten van Willem I niet bespreken. Vooral in onze dagen, dat de Vlaamsche kwestie in België weer aan de orde is, mag men niet verzuimen, over de pogingen om de Nederlandsche taal in België haar rechten te geven, en het verzet van de Belgen daartegen, eenig licht te laten schijnen. En waarom krijgt de latere Willem II in § 59, „de Belgische opstand", niet den titel, dien hij werkelijk voerde „Prins van Oranje", maar wordt hij minder juist „Kroonprins" genoemd?

In § 80, „Amerika: Secessie-Oorlog", wordt het Missouri-compromis van 1850 niet besproken. En toch is dit noodig voor het juist verstaan van Henriette's Beecher-Stowe's Uncle Tom's Cabin, een boek, dat tot de wereld-literatuur behoort en dat onze H. B. S.ers begrijpen moeten.

Zijn dit echter alle slechts kleinigheden, we achten het een fout, dat de schrijvers hun verhaal niet afgebroken hebben bij het uitbreken van den grooten oorlog in 1914, zooals ook de bewerker van het slothoofdstuk van Mullers „Geschiedenis van onzen Tijd" deed. Het tijdperk na 1 Augustus 1914 behoort nog niet tot de geschiedenis, maar is het levend heden. De schrijvers hebben zoo loflijk overal elders in hun boek de voor den historicus gebiedend voorgeschreven onpartijdigheid bewaard. Waarom is het dus noodig, om in hun laatste hoofdstukken een aantal beschouwingen naar den trant der Post-Scripta in de Haagsche Post ten beste te geven? Zeker zal niet iedereen uitingen als: „De heerlijke vrede van gerechtigheid, die de wereld zoo plechtig beloofd was, is niet tot stand gekomen" (bladz. 265), onderschrijven. Ware het daarom niet beter geweest, om de laatste acht jaren onzer tijdrekening maar buiten beschouwing te laten?

Wat den stijl van het boek aangaat, hebben wij eenige slordigheden opgemerkt, die allicht bij een herdruk vermeden kunnen worden. Siéyès is nog altijd „abt" (bladz. 38). In 1824 is de jeugdige Graaf van Chambord, geboren in 1820, een 10-jarig kind (bladz. 115). „Leve Pius II" is in het Italiaansch: „Evviva Pio Nono" (bladz. 142). „Eviva" beteekent heel iets anders, zoek het maar in een woordenboek op. De rechtsche partijen in ons land noemen zich zelf „Christelijk", maar hebben bezwaren tegen den term „kerkelijk" (bladz. 246 volg.). Open havens die „wenken" (bladz. 252) lijkt ons geen gelukkig beeld, en derg. Men werpe ons niet tegen, dat dit kleinigheden zijn, die de waarde van het boek niet schaden. Toegegeven, maar een leerboek, dat in onze dagen uitkomt, mag niet meewerken om het grootste kwaad van onze moderne schooljeugd, de slordigheid, te vergrooten. Als de leeraar zelf niet let op den vorm, hoe mag hij dan van zijn leerlingen correctheid eischen?

Met dat al, we gelooven, dat het hier aangekondigd werk vele goede eigenschappen heeft, en voor onze 5e-klassers een betrouwbare gids is voor het eindexamen, en ook voor de jaren er na. Waarom heeft het echter geen register? Of het boekje overigens in een langgevoelde behoefte voorziet, gezien het aantal reeds verschenen goede handboeken op het gebied der geschiedenis, zal de practijk moeten uitmaken.

Maastricht. F. W. van Wijk.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In de bekende *Sammlung Göschen* is een tweede editie verschenen van Stolz' *Geschichte der lateinischen Sprache*, bezorgd door Prof. Debrunner te Bern. Het beknopte, maar niettemin veel omvattende, heldere werkje is in hoofdzaak hetzelfde gebleven en zal zeker ook in zijn nieuwe gedaante voor velen een voortreffelike inleiding blijken tot de studie van de Latijnse taal. De prijs is *f* 0.80; het vormt nummer 482 van de verzameling die tans uitgegeven wordt door de „Vereinigung wissenschaftlicher Verleger", W. de Gruyter en Co. (Berlijn en Leipzig).

De fa Wolters te Groningen-den Haag zond ons den derden druk van 't eerste deel van 't *Nederlandsch Leesboek ten dienste van het voortgezet lager, middelbaar en gymnasiaal onderwijs* door G. Bolkestein, M. A. P. C. Poelhekke en Dr. J. Prinsen J. Lzn. De derde uitgaaf in nog geen zes jaren tijds bewijst wel dat het boek heel wat gebruikers gevonden heeft, wat bij de aardige keuze der stukken ook geen wonder is. In dezen druk zijn een paar stukken door andere vervangen. De prijs is *f* 2.90, geb. *f* 3.50.

Bij de Vereinigung wissenschaftlicher Verleger Walter de Gruyter & Co. te Berlijn en Leipzig is de vierde druk verschenen van Dr. Adolf Zauner's *Romanische Sprachwissenschaft*, Teil I (Lautlehre und Wortlehre I). Het boekje, dat n°. 128 van de „Sammlung Göschen" uitmaakt, kost hier te lande *f* 0.80.

Digitized by Google

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal of Hellenic Studies, XLI, 1: W. W. Tarn, Alexander's *ὑπομνήματα* and the 'World-Kingdom'. — Dez., Heracles Son of Barsine. — H. J. W. Tillyard, The Problem of Byzantine Neumes. — M. N. Todd, The Progress of Greek Epigraphy, 1919—1920. — E. J. Webb, Cleostratus Redivivus. — F. N. Pryce, A Minoan Bronze Statuette in the British Museum. — H. J. Rose, The Greek of Cicero. — H. B. Walters, Red-figured Vases recently acquired by the British Museum.

2: P. N. Ure, When was Themistocles last in Athens? — G H. Macurdy, Hermes *Chthonios* as Eponym of the Skopadae. — M. Holleaux, Ptolemaios Epigonos. — F. W. Hasluck, The Crypto-Christians of Trebizond. — E. Douglas van Buren, Archaic Terra-cotta *Agalmata* in Italy a. Sicily. — A. E. R. Boak, An Overseer's Day-book from the Fayoum. — C. D. Bicknell, Some Vases in the Lewis Collection. — G. Bagnani, Hellenistic Sculpture from Cyrene. — A. Evans, On a Minoan Bronze Group of a Galloping Bull and Acrobatic Figure from Crete, with Glyptic Comparisons, and a Note on the Oxford Relief showing the *Taurokathapsia*. — A. J. B. Wace, Archaeology in Greece, 1919—1921.

Neue Jahrbücher f. d. klass. Alt., Gesch. u. f. d. Liter. u. f. Päd., XLVII-XLVIII, 10: O. Immisch, Über eine volkstümliche Darstellungsform in der antiken Literatur. — F. Dornseiff, Buchende Synonymik. — W. Dörpfeld, Zum ursprüngl. Plane des Erechtheions. — O. Ostertag, Schiller der Befreier. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: R. Kieszmann, Der Weltanschauungsgehalt der höheren Schulen.

Anglia Beibl., XXXIII, 3: H. Mutschmann, Zur Psychologie des Verfassers der „Nachtgedanken".

Neophilologus, VII, 3: B. Faddegon, De systematiek der syntaxis. — C. Kramer, André Chédier et Bion. — C. B. v. Haeringen, Aantekeningen bij de Gotiese „breking". — J. H. Scholte, Versuch eines Bildungsgangs des Simplicissimusdichters. — W. Perrett, The resonance hypothesis of audition. — O. B. Schlutter, OE. *Sárcrêne* 'so tender and sore to the touch as to make you cry with pain'. — Dez., Another instance of OE. *Syla* 'Ploughman'. — Dez., OE. *Fôtsell* 'a footstool'. — Dez., OE. *Stáncœstil* 'Acervus lapidum'. — Dez., OE. *Swinlic* 'Porcinus'. — Dez. OE. *Tíh* = MLG. *ti* = OHG. *zich.* — R. v. Waard, L. Brandin, *La Chanson d' Aspremont.* E. Faral, *Gautier d' Aupais.* — Jos. Schrijnen, Italische Dialektgeographie. — Aank. v. eigen werk. — Korte aankond. — Inh. v. tijdschr.

English Studies, IV, 2: Edw. B. Koster, Lewis Theobald, II. — F. P. H. Prick v. Wely, War Words a. Peace Pipings, II. — Notes a. News. — Rev. — Brief Mentions. — Bibliogr.

Zeitschr. f. deutsches Alt., LVIII: K. Droege, Zur gesch.d. Nibelungendichtung u. d. Thidrekssaga. — H. Fränkel, Aus der frühgesch. d. deutschen endreims. — H. Patzig, Zum text der Liederedda. — H. Thoma, Eein neues bruchstück d. gedichtes auf kaiser Ludwig den Baiern. — E. Schröder, Zur kritik d. Annoliedes. — Dez., Gedrut. — H. Schneider, Das mhd. heldenepos. — R. Henning, *Wettu irmingot* u. d. Hildebrandslied. — E. Wallner, Ein altbair. zeugnis zur Dietrichssage. — K. Strecker, Der leich 'De littera Pythagorae'. — Dez., Die älteste spur vom fortleben d. Erzpoeten? — W. H. Vogt, Die frásagnir der Landnámabók. — F. Vogt, Strophenbindung bei Reinmar von Hagenau. — E. Schröder, Lückenbüsser. — M. H. Jellinck, Über das gedicht vom Himmelreich. — V. Dollmayer, Ein neues doppelblatt der Parzival-hs. G'. — E. Schröder, Ein burgund. frauenname in Basel? — G. Neckel, Die götter auf dem goldnen horn. — Dez., Christl. kriegerethik. — Th. Baunack, *Nach dem wine hœret das bibelinum.* — O. Begahel, Zu s. 95. — G. Baesecke, Hrabans Isidorglossierung, Walahfrid Strabus u. das ahd. schrifttum. — E. Schröder, Zu Konrads van Würzburg tanzleich. — F. Burg, Die inschr. d. steines von Eggjum. — E. Schröder, Das gedicht v. spitale zu Jerusalem.

LIX, 1-2: J. Schatz, Eine Reimbibel d. 12 jhrhs. — P. Hagen, Das buch von der Nachfolge Christi u. Thomas a Kempis. — R. O. Meyer, Die quelle d. Borten. — E. Schröder, Zum text der Warnung. — Dez., Meister Renausz. — Dez., *Sprichwort.* — H. Sperber, Ein gesetz der bedeutungsentwicklung. Anh.: aus dem gebiet der belagerungstechnik stammende ausdrücke. — J. Petersen, Aufführungen u. bühnenplan des ältern Frankfurter passionsspiels. — Cl. Biener, Zur methode d. untersuch. über deutsche wortstellung. — R. Henning, Auf alten colonistenwegen. — E. Schröder, Der Frauen Turnei. — Dez., Bruchst. eines mhd. prosaromans aus dem anfang d. 13 jhrhs. — K. Schiffmann, Die hs. d. Linzer Entechrist. — E. S., Lückenbüsser.

Neuphilologische Mitteilungen, 1921, 6-8: J. Brüch, Etymologisches (1. zu den „Neuphil. Mitteil." XXII, 46; 2. Frz. *biais*; 3. Frz. *blond*). — L. Spitzer, Hispanistische Wortmiszellen, II. — F. Kluge, Gos. *gabei* = lat. *cōpia*. — E. Ochs, *rōrea gafaclita.* — G. Rohlfs, Frz. *ains.* — lomb. *infi*, „so". — Besprechungen. — A. Jeanroy, A. Långfors, A. W., Polemisches. — Protokolle des Neuphilologischen Vereins.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXVII, 1: Roos, Apollonius — Salverda de Grave, Fransche literatuur in de Middeleeuwen. — Vriens, De vierde kruistocht.

Revue Historique, CXXXVIII, 2: Battifol, Richelieu et la question de l'Alsace. — Vivier, La grande ordonnance de 1351. — Weil, St. Jean de Latran. — Bulletin historique: France (moyen âge).

Historische Zeitschrift, 125, 2: Herzog, Nikias und Xenophon von Kos. — Meinecke, Drei Generationen Gelehrtenpolitik. (Vischer, Schmoller, Weber).

Hansische Geschichtsblätter, XXVI: Schäfer, Nachrufe (von der Ropp en W. Stein). — Schäfer, 50 Jähre. — Stein, Die Hanse und England beim Ausgang des 100jähr. Krieges. — Frölich, Zur Topographie Goslars im Mittelalter. — Bode, Hansische Bundesbestrebungen im 15 Jahrh. (vervolg). — Feit, Hastethouge. — Goetz, Deutsch-Russische Handelsgeschichte des Mittelalters.

Studiën, 1922, April: W. Mulder, De conventie v. 1917. — J. v. Mierlo Jr., Een bloemlezing uit Ruysbroeck. — A. Borret, Eigendom van productiemiddelen. — Is. Vogels, P. v. Meurs en Dr. Schaepman (slot). — F. v. Lith, Een vervolg op de vertaling v. 'h. Onze Vader. — H. Duurkens, Alb. Thijm en de kerkbouw. I. — Meded. — Uit de Pers.

Mei: W. Mulder, Iersche Oorlog en Vrede. — G. Gorris, Benedictus de Vredespaus. — F. de Bruyn, Vliegen zonder motor. — C. Wessels, Pedro Paez, 1622—1922, I. — J. Daniels, Bibliogr. over de Societeit v. Jesus. — Meded. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Frantzen en Hulshof, Schwankbücher: Anz. f. d. Alt. XL (Schröder).

Koperberg, Polybii liber XXX: D. Lit. Ztg. 1922, n°. 11 (Hohl).

Logeman, Peer Gynt.: Anz. f. d. Alt. XL (Schultze).

Muller en Scharpé, Everaert: Anz. f. d. Alt. XL (Schröder).

Muller, Reinaert: Anz. f. d. Alt. XL (Frings).

Ramondt, Karel ende Elegast: Anz. f. d. Alt. XL (Frings).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN

J. B. WOLTERS,
GRONINGEN, DEN HAAG.

LATIJNSCH WOORDENBOEK

DOOR

Dr. J. VAN WAGENINGEN,
Hoogleeraar a/d Rijksuniversiteit te Groningen.

DERDE DRUK,
bewerkt door

Dr. F. MULLER Jzn.,
Hoogleeraar a/d Rijksuniversiteit te Leiden.

Prijs, gebonden . . . f 14,90

Het boek maakt reeds bij den eersten aanblik een prettigen indruk: mooi papier, heldere druk, en dank zij het oordeelkundig gebruik van drie soorten vette letters, zijn de omvangrijke artikels overzichtelijker dan in alle andere mij bekende Latijnsche woordenboeken.

Wij zijn van gevoelen dat deze nieuwe druk een schitterende prestatie is; geen der mij bekende Latijnsch-Fransche woordenboeken kan er mede vergeleken worden. Wij hebben enkele bladzijden en verder eenige artikels vergeleken met het in Duitschland en Oostenrijk veelgebruikte Lateinisch-Deutsche Schulwörterbuch van Stowasser, waaraan niemand minder dan Franz Skutsch zijn medewerking verleende, en de vergelijking viel ten gunste van het Nederlandsche werk uit.

A. Geerebaert S. I.
De Standaard (België).

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. / DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

Dr. P. C. DE BROUWER,
Prof. Dr. F. MULLER Jzn. en Dr. E. SLIJPER,

LATIJNSCHE LEERGANG
voor Gymnasia en Lycea.

DEEL I:

BUIGINGSLEER

door Dr. E. SLIJPER,
Conrector aan het Stedelijk Gymnasium te Utrecht.

TWEEDE DRUK.

Prijs . . . . f 2.90

OEFENINGEN BIJ DE BUIGINGSLEER,

MET WOORDENLIJST,

door Dr. P. C. DE BROUWER en Dr. E. SLIJPER.

TWEEDE DRUK.

Prijs . . . . f 2,50

Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

ZOO JUIST VERSCHENEN:

SPELLING EN VERBUIGING ONZER MOEDERTAAL

Handleiding bij de keuze tusschen de verschillende spellingstelsels

DOOR

Dr. P. LEENDERTZ Jr.
Leeraar aan het Gymnasium te Amsterdam

Dit actueele boek is de beste handleiding bij de keuze tusschen de verschillende spellingstelsels, waarvan men tegenwoordig voortdurend hoort. De Schrijver, die vele jaren de Nederlandsche taal op Gymnasia enz. heeft gedoceerd, geeft hier zijn rijke ervaring ten beste.

Terwijl in de laatste maanden de spellingquaestie voortdurend aan de orde is, geeft dit boekje een helder inzicht in de verschillende schrijfwijzen en de bezwaren en voordeelen van diverse stelsels.

Ieder ontwikkeld persoon en allen, die op eenigerlei wijze bij het onderwijs in de Nederlandsche taal zijn betrokken zullen met groote belangstelling dit boekje lezen, omdat zij daardoor gemakkelijker een op goede gronden berustende keuze kunnen doen.

Prijs: ing. **f 1.75**

UITGAVE VAN A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. **No. 9.** **Juni 1922.**

Bethe, Griechische Lyrik (Vürtheim).
Kenyons, Aristotelis Atheniensium Respublica (v. Leeuwen).
Van Proosje-Salomons, De geschiedenis van Koning Nala (H. C. Muller).
Vorrink, Jacob Cats (Beets).
Poutsma, Mood and Tense of the English Verb (Günther).
Cohen, Mystères et Moralités du ms. 617 de Chantilly (Sneyders de Vogel).
Reinach, Recueil Milliet, I (Six).
Veth, De Politieke Prent in Nederland (Hoogewerff).
Dez., Geschiedenis van de Nederlandsche Caricatuur (Hoogewerff).
Schoolboeken:
Woltjer, Serta Romana, 5de uitg. (Lely).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Certamen Poëticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie fr. p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius. Wasstraat 29. Leiden.

E. Bethe, Griechische Lyrik. (Aus Natur und Geisteswelt No. 736). Leipzig, Teubner. 1920. (Pr. ƒ 0.70, geb. ƒ 0.85).

Een aanbevelenswaardig boekje, frisch en degelijk geschreven. De verduitsching der grieksche verzen zal in Bethe's vaderland wel instemming vinden. Ons zijn die vertalingen van Schultz-Geffcken zooveel als herinnering aan welgevulde poëzie-albums. Een strijdzang van Tyrtaios in Mähly's hexameters brengt mij in de war, wie nu wel kreupel was: Tyrtaios of Mähly. De „algemeene lezer" zal ook bij Bethe wel over veel heenglijden, waarvan hem de zin ternauwernood bewust wordt. Bethe had gelijk die norm niet te nemen. Mogen, nu hun in Holland en in het buitenland de gelegenheid geboden wordt zich te oriënteeren, dichters en literatoren (nederlandsche!) eens kennis gaan nemen van de helleensche lyriek. Zij zullen daar veel aantreffen, dat belangstelling verdient en opwekt. Er gaan velen van hen rond met twijfelachtige souvenirs aan de uitspraken in letterkundige handboeken van een kwart eeuw geleden. Wat er sinds dien aan nieuwen oogst binnen kwam, wat er gewerkt is en hoe frissche wind thans over den helleenschen akker gaat, bleef hun onbekend. Niet degenen, die aan schoolprogramma's knutselen, maar mannen en vrouwen van literairen smaak zullen de cultuurwaarde der antieke geschriften hoog houden. Daarvoor is kennismaking noodig: dan redt de zaak zich van zelf.

Leiden. J. Vürtheim.

Aristotelis Atheniensium Respublica. Recognovit **F. G. Kenyon** (Scriptorum classicorum Bibliotheca). Oxford, Clarendon Press. (zonder jaartal. Het voorbericht is Januari 1920 gedateerd). (Prijs 2/6 net).

Het jongere geslacht van philologen kan zich moeilijk een juiste voorstelling vormen van de belangstelling, die dertig jaar geleden aan het even zonderlinge als belangrijke geschrift, waarvan de (niet in het handschrift aangegeven) titel hierboven is afgedrukt, aanstonds na zijn openbaarmaking ten deel viel. Thans levert de gelukkige eerste bewerker, die zich ook later in allerlei uitgaven aan zijn papieren kind heeft laten gelegen liggen, een eenvoudige en praktische tekstuitgave, die zeker velen in binnen- en buitenland zal welkom zijn. Zijn eerste bewerking, die een jaar na de ontdekking van het zeer beschadigde en moeilijk leesbare hs. verscheen, noemt hij bescheiden „nimia fortasse celeritate publici iuris factam", en zeker — er haperde heel wat aan! Maar, dank zij de voortvarendheid, waarmee die publicatie binnen weinige maanden werd tot stand gebracht, schier onmiddellijk gevolgd door een facsimile-reproductie van het hs. zelf, waren ook andere philologen al spoedig in de gelegenheid zich te wijden aan de taak, waarvoor veler samenwerking noodig was. De in 1905 ontdekte Menander-fragmenten bleven eenige jaren, en daarna de facsimile-reproductie nòg weder eenige jaren in bewerking, eer zij door den druk werden bekend gemaakt: was de eerste editie dientengevolge minder door vergissingen ontsierd? Integendeel! — Het is nu eenmaal het lot van editiones principes, dat de bewerker bij zijn moeizaam getob maar al te vaak door de boomen geen kijk meer heeft op het bosch, en soms het spoor bijster wordt waar men met Nausikaä zou willen uitroepen: *καί κεν παϊσ ἡγήσαιτο!* Dat brengt de menschelijke natuur mede, — en daarom verdient een gulhartige snelheid, als destijds in zake den Staat der Atheners, verre de voorkeur boven bedachtzaam talmen tot de laatste lees- of schrijf- of drukfout zal zijn gevonden. Die vindt men tòch niet, want *εἷσ ἀνὴρ οὐ πάνϑ᾽ ὁρᾶι*, en een ander ziet ze allicht onmiddellijk.

Hoe ver de tekst van 1920 (den recensent kwam het boek eerst in Juni '21 in handen) boven dien van 1891 uitmunt, kan slechts beseffen wie ze onderling vergelijkt. Het geldt waarlijk niet slechts kleinigheden van stijl of spelling! Bijv.:

Digitized by Google

c. 42. Eertijds: *ἵνα μὴ πράγμασι συμμιγεῖέν τι.* Thans: *ἵνα μὴ πρόφασισ ᾖι τοῦ ἀπιέναι.*

c. 50. Eertijds: *ὅπωσ τῶν κοπρολόγων μηδεὶσ ἐν τοῖσ παρὰ τοῦ τείχουσ καταβαλεῖ κόπρον.* Thans: *ὅπωσ τῶν κ. μηδεὶσ ἐντὸσ ι σταδίων τοῦ τείχουσ κ. κ.*

c. 55. Eertijds: *πρὸσ τὸν λίθον ὑφ' [ὧι] τὰ ταμιεῖα ἐστίν.* Thans: *πρὸσ τὸν λίθον ἐφ' οὗ τὰ τομί' ἐστίν.*

Het duidelijkst blijkt het verschil aan het slot van het werk, c. 64—69, waar de (moderne) wijze van stemmen bij de gerechtshoven uitvoerig en nauwkeurig wordt beschreven. Hier is een samenhangende tekst geworden uit hetgeen aanvankelijk losse woordfragmenten, rari natantes in een oceaan van stippels, waren.

De beknopte apparatus criticus van deze uitgave, die ongetwijfeld in veel meer handen zal komen dan de uitvoeriger werken van Sandys en anderen, is àl te beknopt, en teveel een tusschending om te kunnen bevredigen. „Zoo'n middenman, wat hebt ge er an?" — Nòch van de overlevering, nòch van den arbeid der philologen wordt er een eenigszins juist beeld in gegeven: een tekstafdruk zònder aanteekeningen zou ongetwijfeld zijn te verkiezen. Zeker, dat Kenyon „ea tantum colligere voluit quae scire debet lector"; dat de lezers dus niet meer door tallooze teksthaakjes worden belemmerd, maar bijv. *αὐτοί* en *'Επιμενίδησ* gedrukt zien staan, niet — als vroeger — *α[ὐ]τοί* en *'Ε[π]ιμενίδησ*, wie zou het niet toejuichen, of bij die woorden een nootje verlangen, waarin hem werd meegedeeld dat de *υ* en de *π* in de papyrus niet zijn te lezen! Maar de toepassing van het beginsel, waarvan Kenyon in zijn voorrede deze twee — zeker alleronschuldigste — voorbeelden heeft gegeven, gaat veel, veel verder dan die beide zouden doen vermoeden. „Ubicunque supplementum certum est, uncos non adhibui." Dit heeft er toe geleid dat de beste gissingen, die op den tekst zijn gemaakt, zwijgend zijn overgenomen, daarentegen allerlei mogelijke maar onzekere, ook wel ònmogelijke, met den naam van den voorsteller in den apparatus criticus prijken. Dit is dáárom niet goed te keuren, omdat, zooals Valckenaer het eens heeft uitgedrukt, „nihil in nostra arte difficilius inventu est, quam id quod quivis se quoque dicturum fuisse putat—postquam audivit". Iedere vakgenoot weet, dat men op moeilijk leesbare of lacuneuze plaatsen eerst dan pleegt te *zien* wat er *staat*, als men *begrepen* heeft wat er staan *moet*. Het schijnt wenschelijk deze opmerking door een duidelijk voorbeeld toe te lichten.

Aanvankelijk meende Kenyon c. 11 het volgende te lezen: *Toen Solon zijn wetten had gegeven, ἀποδημίαν ἐλογίσατο κατ' ἐμπορί[αν] ἅμα καὶ θεωρίαν εἰσ Αἴγυπτον [περὶ Κα]νώπου [πόλ]ει δέκα ἔτων· οὐ γὰρ οἴεσθαι δίκαιον εἶναι [το]ὺσ νόμουσ ἐξηγεῖσθαι παρών.* — Hoe ziet deze volzin er thàns uit? In den apparatus criticus staat er niets over, maar uit den gruwelijken onzin is iets heel eenvoudigs geworden: *ἀποδημίαν ἐποιήσατο κατ' ἐμπορίαν ἅμα καὶ θεωρίαν εἰσ Αἴγυπτον, εἰπὼν ὡσ οὐχ ἥξει δέκα ἐτῶν· οὐ γὰρ οἴεσθαι δίκαιον εἶναι τοὺσ νόμουσ ἐξηγεῖσθαι παρών. Solon ging op reis, voor zaken zoowel als voor zijn genoegen, zeggende dat hij zich niet verplicht achtte in het land te blijven om zijn wetten uit te leggen.*

Eenvoudig — op één woord na. De fout in *δίκαιον* is *niet* verbeterd, omdat in de papyrus zoo staat geschreven; dit neemt echter niet weg dat volgens de grammatica *δίκαιοσ* het eenig mogelijke is, gelijk reeds in 1891 werd opgemerkt. — Maar deze (betrekkelijke) kleinigheid nu daargelaten .... hoe *komt* het dat Kenyon nu ziet wat hij dertig jaar geleden niet kon zien, toen zijn oogen toch allicht niet slechter zullen zijn geweest? Dat hij thans *met zekerheid* *ἐποιήσατο* en *εἰπὼν* (of *λέγων*, zooals aanvankelijk was voorgesteld) *ὡσ οὐχ ἥξει* heeft kunnen lezen en uitgeven? Omdat.... *νοῦσ ὁρᾶι*! De *σ* van *ὡσ* is wat mismaakt uitgevallen, en lijkt daardoor bedriegelijk veel op een *π*, hetgeen tal van ongelukkige gissingen heeft veroorzaakt, en ook Kaibel—Wilamowitz nog in hun tweede uitgave deed aanteekenen: „desperavimus". Wat er in het hs. feitelijk *staat*, heeft Kenyon eerst gezien, nadat de ware lezing *e coniectura* was gevonden. Toen heeft hij ook de sporen der nauwelijks nog leesbare letters kunnen duiden, en zóó kunnen vaststellen dat hetgeen gegist was, inderdaad door den copiïst is *geschreven*.

Wat Kenyon eigenlijk onder supplementa certa verstaat, is den verslaggever — en dat is zijn hoofdbezwaar tegen dezen apparatus criticus — niet duidelijk geworden. Bijv. c. 13 gaf hij aanvankelijk: *μετὰ τὴν τυράννων κατάστασιν ἐποίησαν διαφημισμόν*, thans: *μετὰ τὴν τῶν τυράννων κατάλυσιν ἐποίησαν διαψηφισμόν.* — natuurlijk het rechte, — en zwijgt over deze woorden in den apparatus criticus. Nu is *τῶν* een supplementum en ongetwijfeld. certum, maar *κατάλυσιν* en *διαψηφισμόν* zijn *conjecturen*, waarvan de eerste door het hs. is bevestigd; het onzinnige *διαφημισμόν* echter staat duidelijk in de papyrus.

Dat de uitgever de overlevering niet lichtvaardig prijs gegeven, maar, waar slechts mogelijk, behouden heeft, zal iedereen wel goedkeuren. Maar — wat is mogelijk? There is the rub! Wat moet een argelooze en door geen noot gewaarschuwde lezer bijv. denken bij woorden als de volgende in c. 24: *νῆεσ αἱ τοὺσ φόρουσ ἄγουσαι τοὺσ ἀπὸ τοῦ κνάμου δισχιλίουσ ἄνδρασ*? Zeker, dat staat zoo in de papyrus, maar — ontkent Kenyon of iemand anders dat het onzin is? Denkelijk schuilt de fout in *φόρουσ*. Van de beide geopperde gissingen *φρουροὺσ* en *μισθοφόρουσ* nam Sandys de eerste op.

Op verscheiden plaatsen is Kenyon's nieuwe lezing stellig niet boven de vroegere te verkiezen. Bijv. c. 16, waar in plaats van: *καὶ πολλάκισ [παροιμιά]ζετο ὡσ [ἡ] Πεισιστράτου τυραννὶσ ὁ ἐπὶ Κρόν[ου] βίοσ εἴη* thans gedrukt is: *καὶ πολλὰ κλέ[α ἐ]θρ[ύλλο]υν ὡσ* enz., „lectio non certa sed vestigiis satis apta." Best mogelijk, maar grieksch is het niet; er staat dus stellig iets anders, iets als het reeds lang voorgestelde: *καὶ πολλάκισ ὕστερον ἐλέγετο*, — moet er althans staan.

Zoo zal ook Solon wel niet gedicht hebben, c. 5: *ik ben diep bedroefd*

πρεσβυτάτην ἐσορῶν γαῖαν 'Ιαονίασ
και[νομένην]....,

maar of het als gissing geopperde *κλινομένην*, òf, is die *Λ* inderdaad een *Λ* en als *Λ* bedoeld, dan moet die gissing *geheel* worden opgegeven. Een *land* kan *κλίνεσθαι* (δ_{μ} 608), niet *καίνεσθαι* of *gedood worden.*

Ook Kenyon's in den tekst opgenomen „lectio dubia"

Digitized by Google

c. 8: ***οὐκ ἐπιγράφουσα τὴν πρόφασιν δι' ὃ [τὸ ἐ]κτ[ίν]εσθαι*** lijkt te weinig op grieksch om in aanmerking te komen; het voorgestelde ***τὴν πρόφασιν τοῦ εὐθύνεσθαι*** (*de reden van de boete*) zal vermoedelijk het ware zijn.

Bij het pagineeren is de zetter bijzonder achteloos te werk gegaan. De nummers IV, X, XXXII, XXXVI, XLV, LII, LVIII, LXIII, LXV ontbreken en XII, XIX, XXIX, XLII, LIII, LV, LVII, LXVII zijn dubbel geteld. Als curiosum zij vermeld dat het verkeerd geaccentueerde ***Θέσσαλος*** nog steeds in c. 17 en 18 uit de editio princeps is overgenomen: zóó taai van leven zijn schrijf- en drukfouten. In c. 19 is het verbeterd.

Voor een drukfout hield ik ook ***ἐξοπλασίαν*** c. 15, tot ik zag dat die wanvorm niet slechts in de papyrus staat, maar ook op een paar steenen is gevonden. Beter wordt hij daardoor niet, en dat de schrijver — niet de afschrijver — der ***'Αθηναίων Πολιτεία*** die fout beging, wordt er niet waarschijnlijker door.

Maar geen verdere distellezing! In het algemeen kan deze uitgave wegens den gemakkelijk leesbaren tekst worden aanbevolen. Tegen den apparatus criticus heeft de verslaggever zijn bedenkingen in het voorgaande kortelijk uiteengezet.

Melchthal (Zwitserland). J. van Leeuwen Jr.

De geschiedenis van Koning Nala. Een episode uit het Mahābhārata. Uit het Sanskrit vertaald door **Dr. H. van Prooije—Salomons.** Zutphen, W. J. Thieme en Co. 1921.

De geleerde schrijfster, die ons reeds vroeger, bij denzelfden uitgever Thieme, de „Gewijde verhalen en legenden van Hindoes en Boeddhisten", naar 't Engelsch bewerkt thans in tweede uitgave, geschonken heeft — een boek dat ten nauwste met den inhoud van het onderhavige samenhangt — heeft thans een volledige vertaling van de episode van Koning Nala geleverd, en 't is mij een waar genoegen deze vertolking met een enkel woord bij den lezer in te leiden.

Te meer is mij dit een aangename plicht, omdat Mevrouw van P.—Salomons wel zoo goed is geweest in de inleiding even te herinneren aan mijne gedeeltelijke vertaling van dit oud Indisch verhaal, in 1899, dus lang geleden, in den Tijdspiegel afgedrukt. Het was echter meer een soort tijdverdrijf dan ernstige arbeid, een herinnering, als ik 't zoo noemen mag, aan de onvergetelijke privaatcolleges van, en vriendschappelijke gesprekken met den Leidschen hoogleeraar Kern, ons aller taalkundigen leermeester. — Doch ter zake.

Een zeer sobere en tegelijk zaakrijke inleiding pleit voor den goeden smaak der vertaalster. Hoe verleidelijk ware 't hier geweest met groote geleerdheid te beginnen, tot hoeveel kommentaar leent zich niet het oudindische heldendicht, zoowel het Mahâbhârata als het Râmâyaṇa. Hoe had de schrijfster kunnen uitweiden over het groot aantal vertalingen van dit meesterstuk der Indische letterkunde, waarvan A. W. Schlegel zeide dat het in krachtige hartstochtelijkheid, in verhevenheid en teerheid alle gedichten van dat soort verre overtreft (zie Doorenbos' Geschiedenis der Letterkunde). Hoeveel kennis en geleerdheid had zij in noten kunnen toonen, en zoo verder. Dit alles heeft zij blijkbaar niet gewild, en — haar werk heeft er niet veel door verloren. Integendeel. Wij hebben nu een gedicht vóór ons, getrouw vertaald naar den oorspronkelijken tekst, volkomen voor iedereen genietbaar, die de moeite neemt van nauwkeurig te lezen, een gedicht dat ook in zekeren zin een aanwinst kan worden genoemd voor de Nederlandsche letteren in 't algemeen.

Ik hoop hartelijk — zegt de schr. en wij zeggen 't haar na — door deze vertaling in ruime kringen het besef te helpen wekken, dat de studie van het Sanskrit niet iets is van dufheid, droogheid en geleerdheid, maar dat onder den sluier van die oude taal het warme leven verborgen ligt" (blz. X). Zij richt zich dus, en te recht, tot ruime kringen van lezers, niet tot vakmenschen alleen. Ook daarom moet hare poging ten zeerste worden toegejuicht. Na van Limburg Brouwer en Kern zijn in later jaren ten onzent tal van geleerden opgestaan, die de oud indische letteren door vertaling tot het Nederlandsche publiek hebben gebracht, ik noem nog van der Vliet, van der Waals, en Vogel, maar zou veel meer namen kunnen aanhalen. Aan al die goede namen sluit zich waardig aan Mevrouw van P.—Salomons, wier vroeger boek over de Indische fabel- en godenleer bewijst dat zij op dit terrein goed te huis is.

Over hare vertaling zegt de schrijfster zelf: Ik heb mij in mijn vertaling zoo dicht mogelijk bij het oorspronkelijke (gedicht) aangesloten.... zoodat, voorzoover de cadans van onze taal en de eigen aard van onze versmaat dit toeliet, de oorspronkelijke maat is bewaard. Ook woordenkeus en zinswending heb ik getracht zoo getrouw mogelijk weer te geven. Evenwel blijft die getrouwheid altijd betrekkelijk." (blz. V). Omtrent die versmaat nu, een oud stokpaardje van mij reeds sedert mijn promotie in 1880, veroorloof ik mij hier enkele opmerkingen.

De sloka of çloka (ik ben gewend aan de laatste schrijfwijze, waarop ik nader terugkom) behoort tot het Indische epos, evenals de hexameters tot de zangen van Homeros. De finesses van het metrum laat ik daar, maar in 't algemeen maakt dit breede vers op mij den indruk van een soort van een trochaeische strophe, een soort van Indischen tetrameter trochaicus:

âsîd râjâ, nalo nâma, vîrasenasuto balî,
upapanno guṇâir iṣṭâi, rûpavān açvakovidaḥ,

hetgeen ik in 1899, evenzeer trochaeisch, aldus vertolkte:

— ◡ — ◡ — ◡ — ◡ / — ◡ — ◡ ◡ — ◡ —
— ◡ — ◡ — ◡ — ◡ / — ◡ — ◡ — ◡ — ⌒
Daar was eens een koning Nala, Vîrasena's geduchte [zoon,
Rossenkundig, schoon van lichaam, aan gewenschte [deugden rijk.

De vertaling evenwel van Mevrouw v. P.—Salomons maakt op mij meer den indruk van een jambische strophe:

◡ — ◡ — ◡ — ◡ — / ◡ — ◡ — ◡ — ◡ —
◡ — ◡ — ◡ — ◡ — / ◡ — ◡ — ◡ — ◡ —
Daar leefde eens een machtig heer, vorst Nala, [Wîrasena's zoon,
In deugden groot, aan schoonheid rijk, een paarden- [kenner door en door.

Ten slotte nog het volgende over de vertaling van dit liefelijke wonderverhaal, deze idylle der huwelijksliefde, vrije opmerkingen bij een eerste lezing die ik als bewijs van mijn waardeering der schrijfster aanbied.

Digitized by Google

Fraaie goedvertaalde verzen schijnen mij de volgende:

Twee uitverkorenen als gij verbonden, zie, dat
[ware schoon: (I 30)
Zoo teeder jong van lichaamsbouw, zoo rank van
[leest, zoo schoon van oog,
En overstralend in haar pracht het stille schijnsel
[van de maan. (III, 13).
Zij is een lotosmeer gelijk, door olifanten omgewoeld,
Waar elke vogel bang ontvlood, en alle bloem ont-
[bladerd is (XVI, 15)
Terwijl de windgod aldus sprak, viel er een bloemen-
[regen neer,
Hemelsche trommelslag weerklonk, en weldoend
[woei een zachte wind, (XXIV, 40)

en andere, die ik kortheidshalve niet aanhaal. Wèl vermeld ik hier eenige plaatsen, uit vele, die zeer schilderachtig uitlokken tot illustratie:

Vervullend de aarde met gedruisch van olifant en
[kar en paard,
Met bloemfestoenen bont versierd, omstuwd van
[weidschen krijgerstoet (II, 11)
Van ver een groote karavaan met olifant en kar en
[paard,
enz. enz. (XII, 111).
In 't midden van haar voorhoofd prijkt van haar
[geboorte af een vlek,
Gelijkend op een lotoskelk; ik zag die vaak; nu
[schuilt zij weg
In 't stof dat zij er over streek, zooals de maan in
[wolken schuilt (XVII, 5).

en, last not least, allerlei regels die goede en diepzinnige levenswijsheid bevatten en als dichterspreuk kunnen dienen. Uit de vele door mij aangeteekend haal ik als voorbeeld slechts deze aan:

Bij de artsen is geen enkel kruid bekend, dat zoo
[genezend werkt,
Voor alle smarten, als een vrouw. Ik zweer u dat
[het waarheid is. (IX, 29)
Geen schepsel sterft er vóór zijn tijd (XIII, 39)
Een echtgenoot is voor een vrouw, zelfs ongetooid,
[de schoonste tooi,
Als zij door hem verlaten is-mist zij, hoe stralend
[ook, haar glans (XVI, 19)
Een goede vrouw leeft veilig voort, door 't pantser
[harer deugd beschut (XVIII, 9).

terwijl ik, bij het zoeken naar indisch-nederlandsche parelen, ook regels heb gevonden, die of onvoldoende verklaard zijn of als te prosaïsch en nuchter in een nieuwe uitgave verdienen te worden verbeterd:

Dat alle goden samen, heer,
En gij met hen, o dappre held, verschijnen ten
[swayamwara, (IV, 29 en elders)

mij dunkt dat in een ned. vertaling alleen de vreemde eigennamen te behouden zijn, en verder geen skr. termen mogen worden geduld, die trouwens voldoende in onze taal zijn weer te geven; op deze plaats b.v. aldus:

En gij met hen, o dappre held, verschijnen op de
[bruigomskeus.

Leelijk, en dus te verbeteren, schijnen mij regels toe als de volgende:

Na langen tijd keerde een brahmaan, welke den
[naam Parnâda droeg (XVIII, 1)
O fiere koning, naar de stad, welke den naam
[Widarbha draagt (XIX, 10)
De leeftijd komt goed overeen, maar 't uiterlijk
[brengt in de war
enz. enz. (zeer prosaïsch, XIX, 34).

Maar genoeg — ook de zon heeft vlekken, en vlekkeloos is geen enkele menschenarbeid. De geleerde schrijfster houde mij dus ten goede dat ik dergelijke op- en aanmerkingen tot een minimum beperk, zij moge ze slechts beschouwen als een bewijs mijner belangstelling in het goede en ijverige werk, dat zij gewrocht heeft.

Het is een gelukkig verschijnsel dat ook ten onzent de Sanskritstudiën groeien en bloeien, en dat de school van Kern, den taalgeleerde die ons kleine landje hierdoor wereldberoemd heeft gemaakt, in het jongere geslacht, niet alleen bij mannen maar ook bij vrouwen, voortleeft. Wij wenschen het werk onzer vertaalster een groote verspreiding en een spoedige tweede uitgaaf toe.

Den Haag. H. C. Muller.

Jacob Cats. Keur uit zijn verhalende gedichten. Uitgegeven en ingeleid door **Joh. Vorrink.** (Meulenhoff's Bibliotheek van Nederlandsche schrijvers No. 10). Amsterdam, J. M. Meulenhoff. 1920.

Het spijt mij dat ik dit deeltje niet met opgewektheid kan aankondigen. Men mag, dunkt mij, verlangen dat een dusdanig uitgaafje zoo goed mogelijk verzorgd is; het is bestemd voor gebruikers die met de oudere taal niet vertrouwd zijn, die dus niet merken wat er aan de uitgaaf ontbreekt en dat niet uit zich zelf kunnen goed maken. Dus moet in de eerste plaats de tekst zonder gebreken zijn; er mogen ook geen te erge drukfouten in voorkomen, en zeker geen drukfouten die den zin geheel en al bederven en bij gissing niet of heel moeilijk zijn te verbeteren. Dan moeten de verklarende aanteekeningen het woord of de woorden van den tekst ook altijd werkelijk en precies *verklaren*; niet maar bij benadering *aanduiden* wat het woord ongeveer beteekent; zij moeten zoo veel mogelijk (ik erken dat het niet altijd mogelijk is) juist zijn; men mag verlangen dat zij den stempel dragen van nauwkeurig voelen en weten of anders van studieus onderzoek. Voorts mogen niet onverklaard gelaten worden, talrijke woorden en uitdrukkingen die nu een andere beteekenis hebben of op een andere wijze gebruikt worden (zoo bijv. de bijw. *vast* en *vrij*); de lezer zal ze opvatten in den voor hem gangbaren zin; de uitgever moet ze daarom voor hem naar het oudere of andere gebruik vertalen. In elk dezer opzichten ontbreekt er in dit deeltje nog al 't een en ander. Ik meen inderdaad niet te veel te eischen, wanneer ik voor uitgaafjes als dit, immers van zoo gering beslag, verlang dat ze in ieder opzicht „af" zijn.

De *Inleiding* (blz. 7—20) is in 't geheel niet naar mijn smaak. De tegenwerping dat dit aan *mijn* smaak moet liggen, aanvaard ik niet, want deze *Inleiding* geeft blijk vàn zulk een volkomen gebrek aan smaak, dat zij wel niemand smaken zal. „Vader Cats, ... die gaf een spreuk, of een les, of een middel tegen buikpijn, ...

Digitized by Google

maar jonge-jonge hij gaf ook veel verhalen". — „Oolijkerd, die hij was". — „Nee maar, Cats zou 't ze wel's (spr. uit: wels? *of* wel 'es?) eventjes aan den neus hangen!" — „Dat hij met zijn mond vol tanden stond, als hij iets iets ging vertellen, o neen!" [moet dit niet wezen: o nee?] — „Hij maakte het wel eens wat lang van nat. Hij kon zijn onderwerp wel's uitputten, wel's drie keer doorzagen, en dan inzouten". — „Zijn eerste oefeningstijd in de edele rijmkunst". — Ziedaar eenige proefjes. Neen, dat is mij al te huiselijk! En dan, in deze *Inleiding*, die geen werkelijke karakterschets, veel minder eenige karakterstudie geeft, dat eeuwige, half beschermende, half insinueerende! „Cats, die zoo ontzaglijk knap en en geleerd was, ... die zoo'n duivelsch-handige advocaat was, die zoo goed de fortuin bij haar sflippen kon grijpen". — „Dit heeft zeer zoete winstjes opgebracht". — „Buigt u, dan wordt ge niet gedeerd door het onweer, is natuurlijk iets ongehoords voor den eik. Voor Cats was het dat evenwel volstrekt niet." — De land- en tijdgenooten van Cats moeten ook een veeg hebben („dat was juist het leukste voor die brave Hollanders", blz. 17), maar natuurlijk! want zij knepen immers allemaal de kat in 't donker? Neen, dit half en half; dit geven en nemen, dit in bescherming nemen en in de lucht steken, dit quasi-ontzag voor Cats, gemengd onder een tastbare geringschatting; het zal ook hen die het minst met en voor Cats kunnen voelen, tegenstaan. En niemand heeft er iets aan om er Cats waarlijk uit te leeren kennen: in zijn werkelijke verdiensten, en met zijn menschelijke gebreken (die hij zelf best kende, erkende en beleed). — Aan 't slot van dit misteekende beeld (blz. 12), zegt de schrijver dat de autobiografie (het *Twee en Tachtigh Jaerig Leven*) eindigt met een gebed, dat men hem (Cats) moest voorlezen op zijn sterfbed. *Dit* gebed evenwel is iets vroeger te vinden, namelijk achter de *Gedachten op Slapelooze Nachten*. Aan 't eind van zijn levensbeschrijving beveelt C. zich aan in de voorbeden der Haagsche predikanten, en de daar dan nog volgende ontboezeming is niet die welke hij voor zijn doodsbed had bestemd.

Van de fouten in den tekst en de drukfouten die op 't verstaan er van storend werken, moet ik hier de ernstigste aanwijzen. Blz. 10: „Ick was oock even toen tot dichter seer genegen" (*lees* dichten). Blz. 27, vers 45: „heeft ondertast", *l.* hebt o. Blz. 35, vers 100: „alleen een ware niet", *l.* en ware n. Blz. 54, vers 204: „En oft' haer eygen oogh", *l.* ofs' haer enz. Blz. 65: „al wied en naeckten kleet", *l.* al wie den n. Blz. 69, v. 419: „niet door boek of gortigh swijn", *l.* boek. Blz. 107, v. 99: „En dichte bij den wal daer swour sijn ommeslagh", *l.* swom.

Ik geloof niet dat men het zeventiende-eeuwsche *beleeft* ooit zóó maar met ons: prijzenswaardig weer mag geven, zooals (blz. 29) bij „(een) beleefde daet" is gedaan. „Edelmoedig, edel", lijkt mij daar het vereischte equivalent; men kan dan verder wel tot: prijzenswaardig komen, maar beteekenen doet *beleefd* dat eigenlijk nooit.— „Mijn echte deel" wordt op blz. 30 door: huwelijkspand verklaard (dat gebruikt men toch alleen van een kind?); de beteekenis is: wederhelft. — Blz. 50: „Beter korte pijn als lange tijt gequeelt"; in de noot: gezongen, gepraat. Dit moet stellig zijn: pijn (smart) geleden; van *kwelen* in dien zin. De bedoeling der „vrijster" is: beter doorgevlogen, dan doorgekropen". — Blz. 53: „Ick sal versteken sijn, indien ick krepel blijf"; volgens de noot: verborgen, weg. Immers niet, maar: verstooten, afgewezen (door de meisjes, de vrouwen). — *Liefgetal* wordt een paar maal (blz. 36 en 59; op blz. 67 staat er geen noot bij), verklaard door: lieftallig (een keer tevens door: bemind). Zooals wij nu *lieftallig* uitsluitend en algemeen opvatten, kan het tot verklaring van „liefgetal" niet gebruikt worden; bemind, geliefd, welgevallig, aangenaam, is de zin (zie *Wdb. d. Nederl. Taal*). — *Lincker*, blz. 70, wordt verklaard met: vleier, een beteekenis die er alleen in bepaald verband misschien aan zou kunnen worden gegeven. Hier is het als gewoonlijk: schelm, schalk; verg. *slimme guyt*, een regel of wat eerder. — *Deftig* is een woord dat Cats ontzettend dikwijls gebruikt, en in verschillende beteekenissen. Op blz. 77 wordt het in „een deftigh man" met: ernstig verklaard; ik zou zeggen dat het dáár: „rustigh", kloek, krachtig" beteekent („ 't is een deftig man, Die hier (*in den strijd tegen 't vleesch*) het velt behout en meester blijven kan"). Op blz. 78 staat *deftigh* in een ander verband (zonder noot); „eerzaam, zich zelf respecteerend", beteekent het dáár. — *Bucht*, op blz. 83, is met: beurs niet juist weergegeven; het beteekent een hoeveelheid geld; geldsom, „(de) aap". — Ook is „krop" voor *rop* (van een visch, blz. 116) onjuist; het beteekent: (visch)*maag*: zie het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, waardoor de Heer Vorrink zich ook over de meeste andere door mij besproken woorden (en b.v. ook nog over *ommeslagh*, blz. 107, niet: halsdoek, maar (hals)kraag), had kunnen laten voorlichten. — Op blz. 14 wordt in 't kort de strekking van de „Leerzame Fabel" *Van een pompoen en eycke* besproken. Als de boer een eikel op het hoofd krijgt die een put maakt in zijn hoed, „begrijpt de kinkel dat hij zonder hoed wel eens leelijk getroffen had kunnen zijn". Neen, in het af of niet ophebben van zijn hoed zit het niet, maar de man beseft hoe onverstandig zijn bedillen van den Schepper zooeven is geweest; groeiden, zooals hij 't redelijk had genoemd de zware vruchten werkelijk aan de eiken en de lichte aan de lage aardgewassen, dan was hij daar net er niet met een putje in zijn hoed afgekomen: „had 'et nae *myn* sin gegaan, Het ware nu met mij gedaen".

Ik sprak reeds van sommige woorden die zonder aanteekening gebleven zijn, maar die, omdat ze waarschijnlijk óf verkeerd zullen worden opgevat, óf in 't geheel niet verstaan, van een aanteekening behoorden te zijn voorzien geworden. Ik noemde reeds *vast* en *vrij*, als expletieven; ik schrapte verder aan: *adels* (edeljonkers); *tuygh* (gereedschap); *karigh dier* (sober, van den ezel); *uyteyschen* (uitdagen); *slim* (krom) *en krepel been*; *bestendigh* (bondig) *woord*; *wanckelbare* (onzekere) *gangen*; (op 't bed) *daer gaet hy leggen duchten* (zich angstig, benauwd maken;) *bruytstuck* (huwelijksgeschenk); „dat sij de rechte gronden Van dese maeghdequael had kunstigh *ondervonden* (had leeren kennen); iemand iets *nazeggen* (nageven, verwijten, aanwijzen). *Keurs* (vrouwenrok), *rakkers van den Schout*, en zoo is er nog wel meer, waarbij voor velen een aanteekening vermoedelijk wel noodig zou wezen.

Een beetje vreemd kijkt men op van den naam

Digitized by Google

Turani, als titel van het stukje dat voor deze bloemlezing uit „Ouderdom en Buytenleven" gekozen is. Italiaansche namen als Borrani, Sormani, Viviani komen er voor den geest, maar men blijkt te doen te hebben met den (door den Heer Vorrink als nominatief opgevatten) vocatief van Turanius („Turani, lieve vrient", blz. 110, vers 19), den naam van een Romein, van wien Seneca, *De brevitate vitae*, cap. XX, een anecdote verhaalt, welke Cats (Cats-zelf wijst in een noot deze herkomst aan) heeft gebruikt en sterk uitgebreid.

Ik ben uitvoerig geweest en ik ben streng geweest. Maar: in 't belang van de ongeleerde gebruikers (en voor zulken zijn deze Meulenhoff-uitgaafjes toch bestemd), die er recht op hebben, keurig en nauwkeurig te worden bediend en voorgelicht; voor wie, omdat zij zelf geen kritiek kunnen uitoefenen, het beste niet te goed is.

Leiden. A. Beets.

H. Poutsma, Mood and Tense of the English Verb. Groningen, P. Noordhoff. 1922.

Het was een ware verrassing voor de beoefenaren van de Engelsche grammatica een nieuw deel van Poutsma's groot werk te ontvangen, nadat nog slechts kort geleden zijn *Characters of the English Verb and the Expanded Form* verschenen was. Menigeen zal zich afgevraagd hebben wat de schrijver bedoelde met de uitdrukking *Characters of the English Verb*. Wel, hij had een vertaling te zoeken van het Duitsche *Aktionsarten* en vond geen beter woord dan *characters*. Het komt mij voor dat bij niet zeer gelukkig geweest is met die keuze. Mijns inziens zou *Phases* (of *Aspects*) *of the English Verb* beter beantwoord hebben aan zijn bedoeling. Maar voor het overige wil ik er dadelijk bijvoegen dat niemand dat deel van zijn grammatica, dat de *Aktionsarten* in het Engelsch behandelt, onbevredigd ter zijde zal leggen. En nu is er weer een nieuw stuk verschenen van zijn werk, *Mood and Tenses of the English Verb*, dat opnieuw getuigenis aflegt van zijn geweldige energie en groote opmerkingsgave. Geen enkele moeilijkheid gaat hij uit den weg, en al zal men vermoedelijk niet altijd instemmen met de resultaten van zijn onderzoekingen, toch zal men den grootsten eerbied moeten gevoelen voor hetgeen hij bereikt heeft.

De schrijver zal ook niet verwachten dat men zijn conclusies altijd onderschrijft; daarvoor is hij zelf te critisch aangelegd, zooals hij toont waar hij zijn bronnen bespreekt. Een enkele maal gaat hij zelfs daarbij wat al te ver, vooral in zijn opmerkingen naar aanleiding van Sweet's *New English Grammar*. Wanneer bij b.v. op p. 88 zegt dat in den zin *to-morrow is bank holiday* naar de meening van Sweet *to-morrow* een bijw. bepaling is, dan komt het mij voor dat Sweet's woorden hem niet het recht geven tot die gevolgtrekking. Natuurlijk zal men menigmaal geneigd zijn een vraagteeken te plaatsen bij het lezen van Poutsma. Het is mij niet duidelijk waarom hij *so be it*, en *suffice it to say* (p. 14) tot de *hortative sentences* rekent. Ook niet waarom hij de vormen *wished en were* in *I thought upon Antonio when he told me, And wished in silence that it were not his* (p. 25) als *conditionals* beschouwt. De zin *hence shall or will, as auxiliaries of the future tense, is often found instead of modal may* (p. 26) is niet zeer fraai gestileerd.

Op p. 67 en 68 bespreekt Poutsma den graad van onzekerheid uitgedrukt respectievelijk door *if I went*, (a) *if I should go* (b) en *if I were to go* (c) en komt daarbij tot de ontdekking dat Murray, Lloyd en Sweet het met elkander oneens zijn, Murray den graad van onwaarschijnlijkheid uitdrukkende in de volgorde zoo juist aangegeven, Lloyd als *c*, *a*, *b*, terwijl Sweet niet veel verschil schijnt te zien tusschen *b* en *c*, daar hij ze beide omschrijft met behulp van de uitdrukking *by chance*. Waar autoriteiten als de genoemde het niet eens zijn, is het niet te verwonderen dat Poutsma aarzelt een bepaalde meening uit te spreken. Wat mij betreft, ik houd het met Murray. Als ik de zinnen vergelijk: *if we missed the train it would be very awkward*, *if we should miss the train* .... en *if we were to miss the train* ...., dan vind ik in den eersten een bloote veronderstelling, in den tweeden een niet zeer waarschijnlijke veronderstelling, en in den derden een nog grooter mate van onwaarschijnlijkheid.

Op p. 86 geeft Poutsma *have done* als een voorbeeld van een *perfect imperative*, wel het eenige voorbeeld dat er bestaat. De verhandeling over de tijden in het Engelsch laat aan volledigheid niets te wenschen over. In hooge mate te loven is zijn beschouwing van *shall* en *will* als hulpwerkwoorden van het futurum. Het Engelsch mist nu eenmaal een hulpwerkwoord als het Duitsche *werden*, dat ten allen tijde gebruikt kan worden om de toekomst uit te drukken. De keuze tusschen *shall* en *will* is lang niet altijd gemakkelijk. Macaulay, *cocksure* als altijd, moge verzekeren dat niet één Londenaar op een millioen fouten maakt tegen het gebruik van *shall* en *will*, dit is niets meer dan een bewering. Dat het correcte gebruik van de beide hulpwerkwoorden een voorrecht zou zijn door een geheimzinnige macht aan de Engelschen geschonken, maar aan de Schotten, Ieren, enz. wreedelijk onthouden, daarvan zal iedereen het ongerijmde moeten inzien na een aandachtige lezing van Poutsma's betoog. Wanneer hij (p. 40 en 43) bij het geven van voorbeelden van *I* (*we*) *will* als eerste pers. toek. tijd aan schrijvers van naam ontleend, ook verwijst naar de talrijke zinnen te vinden bij Molloy (*The Irish Difficulty*, p. 136), dan ziet hij over het hoofd dat deze afkomstig zijn van Iersche schrijvers, en dus niet ter zake dienen. Over het gebruik der beide hulpwerkwoorden in de indirecte rede heeft Poutsma heel wat op te merken, en hij bewijst daarbij glashelder, dat de regel dat men in de indirecte rede hetzelfde hulpwerkwoord gebruikt, dat gebezigd werd in de directe rede lang niet algemeen van toepassing is.

Ook over het gebruik van het perfectum en het preteritum heeft hij heel wat op te merken. Hij gaat daarbij wel eens wat al te ver in zijn beweringen. Dat men in correct Engelsch zou kunnen zeggen *Dickens has written the Tale of Two Cities*, *Columbus has discovered America* (p. 106) lijkt me uiterst twijfelachtig. Het gebruik der voornoemde tijden in verband met *of late*, *lately*, *before*, *formerly*, *just*, *now*, *ever*, *never* en andere temporale bijwoorden, wordt door hem uitvoeriger dan in eenig ander werk besproken en met tal van voorbeelden toegelicht.

Om kort te gaan het is een waardevol stuk werk,

Digitized by Google

dat Poutsma in het licht gegeven heeft. Het is zooals te verwachten was in uitstekend Engelsch gegeven, in een stijl dien men wel eens wat minder deftig en geleerd zou wenschen, een stijl die de lectuur op den duur wel eens vermoeiend maakt. Maar niemand, die het werk leest, zal zich de inspanning beklagen. Moge het den schrijver gegeven zijn zijn verdienstelijken eerbied binnen afzienbaren tijd te voltooien.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

Mystères et Moralités du ms. 617 de Chantilly, p. p. **G. Cohen.** Paris, Champion. 1920. (Pr. fr. 30).

Naast zijn bekende dissertatie „Ecrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe siècle" heeft de vroegere Amsterdamse hoogleraar nog een tweede thèse geschreven, die wij hier aankondigen. Het is een kloek deel van 135 bl. tekst en 149 blz. inleiding. Het belang van deze uitgaaf is vooral van linguistiese aard, maar toch is ook de inhoud, vooral die der beide *Nativités*, van geen geringe betekenis. We hebben hier waarschijnlik een *Nativité*, ouder dan die van het bekende hs. Cangé, en die dus, ook na de mooie vondst door Christ van een „Passion" uit de XIVe eeuw, een merkwaardige schakel vormt in de geschiedenis van het Franse religieuse drama der Middeleeuwen. Dit belang heeft de heer Cohen in enige heldere bladzijden goed uiteengezet, hij bevindt zich hier op een hem vertrouwd terrein, en de parallellen die hij trekt met het Paaschspel van Maastricht en het liturgiese drama van Bilsen verdienen de volle aandacht, vooral als we mogen aannemen dat de drie stukken uit ongeveer dezelfde streek afkomstig zijn. En dit laatste heeft de heer C. aannemelik gemaakt door een reeks van argumenten, waarvan dat getrokken uit de vorm van het suffix *eal* < e l l u m wel het sterkste is [1]). Volle waardering verdient ook de speurzin van de schr., die hem er in heeft doen slagen de kopiiste, een non uit een klooster in Huy, te identificeren. We leggen op deze goede hoedanigheden der uitgaaf de volle nadruk, omdat wij met de zuiver filologiese kant minder ingenomen kunnen zijn, zowel wat de vaststelling van de tekst als de studie der taal in de inleiding betreft.

Om met het laatste te beginnen. Ik geloof, dat de schr. zich door de recente studie van Gilliéron, „La faillite de l'étymologie phonétique", op een dwaalspoor heeft laten brengen. Deze merkt nl. terecht op dat het niet voldoende is van een Frans woord het Latijnse etymon te kennen, dat dit bij slot van rekening slechts het punt van uitgang is, maar dat het er vooral op aankomt de verdere ontwikkeling na te gaan en te konstateren in welke gedachtensfeer het woord is opgenomen.

Deze uitspraak heeft de heer C. bewogen het punt van uitgang, het Latijn, geheel los te laten, zonder zich daarom meer biezonder met de verdere ontwikkelingsfazen te bemoeien, zodat hij, geloof ik, nòch de mannen van de oude school nòch die van Gilliéron zal bevredigen. Toch zouden de lange lijsten van rijmwoorden, die we in de inleiding aantreffen, ontegenzeglik van veel nut kunnen zijn, indien hij niet op het onzalige denkbeeld gekomen was dat de schrijvers hun verzen in „laisses" hebben willen groeperen. Zeker vinden we hier en daar meer dan twee op elkaar rijmende versregels, maar dat is niet te verwonderen, waar we met onbeholpen versificatoren te doen hebben en de klank *e* < a zo buitengewoon vaak in het Frans voorkomt. Wat te zeggen van volgende lijst: *beist*, *teist*, *rage*, *mervelle*, *orelle*, *definier*, *Juys*, die alle op elkaar zouden rijmen (p. XXVIII)? en waarom heeft schr. *foul* en *pies* overgeslagen? Het is duidelik dat we hier paarsgewijs rijmende verzen hebben (voor *defineir* leze men *defenir*). Hetzelfde is herhaaldelik het geval; ik citeer alleen nog ter illustratie III, 1325 en vlg.: *envenimee*, *embrasee*, *infier*, *achier*, *accordeir*, *discordeir*, die inderdaad drie versparen vormen. Hoe deze vergissing te verklaren? Waarschijnlik heeft schr. dit gedeelte van zijn werk met enige haast behandeld en is er zo niet in geslaagd door de vaak fantastiese, maar interessante, schrijfwijs van de kopiist de uitspraak van de auteur zelf te ontdekken. Zo komt het dat hij op p. XXXII zegt: De même que dans I, 76—77: „ciel" assone avec „enformeir" (hetgeen een vergissing is daar „ciel" assoneert met „Marie"); dans III, 45—46: „Lucifeir" rime avec „enfier"; 49—50: „porchachire" avec „engigneir"; . . . . 884—5: „defiet" avec „esprouueit", enz. Inderdaad zijn dit alle volkomen regelmatige rijmen, als we de schrijfwijs van het ms. maar niet verwarren met de uitspraak van de schrijver. Zo zijn ook de verzen: III, 2315—6 „compangne: remainge" geen voorbeeld van *an*: *ain*; zoo rijmt „volunté: oblie" (l. „oblié") niet op *ie* of *i*; zo is de serie: (I, 444 en vlg.) iets fantasties: „aoreit: signeur", en „conchuips: Esperit: ley; in werkelikheid rijmt „aoreir" op het voorafgaande, „signeur" op „conchuips" (=conçu), „Esperit" met „ley". Dit laatste rijm is merkwaardig, omdat er uit blijkt, dat de vorm van het persoonlik voornaamwoord *li* is; *ley* moet dus op bl. LXVII geschrapt worden. Wat het rijmpaar „conchuips: signeur" betreft, hetzelfde rijm vinden we bijv. I, 256 „venus: signeur"; daar we ook „signeur: jour" aantreffen, zal de uitspraak die van de holl. *oe* (fr. *ou*) geweest zijn en niet *eu* (p. XLIV); zo ook in „plus: peuple". Is het verder nodig hier op te merken dat „*fuir*" geen diftong heeft, maar tweelettergrepig is?

Wat de tekst betreft heeft de heer C. terecht gemeend niet te veel daaraan te moeten raken. Alleen wanneer het aantal lettergrepen van het vers te groot of te klein zou zijn, heeft hij enige korrekties voorgesteld. Het lijkt me dat enerzijds die korrekties niet altijd gelukkig zijn uitgevallen en dat anderzijds de tekst ook daar had verbeterd kunnen worden waar rijm of syntaxis dit eisen. Zo III, 117—8 „plache (place): plaist", een rijm dat de Waalse afkomst van de tekst zou moeten bewijzen; immers eist het verband dat we *plaist* in *plache* veranderen na de konjunktie *mais que*. Zo had bijv. I, 59 „diraie: vray" de *e* even goed tussen haakjes kunnen geplaatst worden als v. 140 aray(e).

Een enkel voorbeeld van minder gelukkige korrekties: III, 3 „vos ottroiet sa paix"; daar het vers een lettergreep te veel telt en we met een wenszin te doen hebben, is het duidelik dat we moeten lezen *ottroit* van * a u c t o r i d i e t. C. stelt evenwel voor *bone* te veranderen in *bon*, menende dat „bon gens" — en „queil gens" (v. 18) — mannelik meervoud kan zijn. — v. 104: de konjunktiefvorm *puist* moet niet in *puissel* veranderd

1) Cf. echter de kritiek van Prof. Salverda de Grave in *Neophilologus*, VI, p. 277.

Digitized by Google

worden. — v. 149: „seyeis vous"; lees *seyeis*; een vorm *seyeiv*, die C. voorstelt, is me onbekend en wordt niet verdedigd door „voilhisme à vostre fils recordeir", en *nel* = *ne le*. — v. 21: dat *royne* drie lettergrepen telt is bekend. — v. 337: lees: „crie(t) à hault[e] voy". — v. 530: lees: ren ge = je rends. — v. 672: Neen, *Dieu* is nooit tweelettergrepig; men moet *et* invoegen na *Dieu*. — v. 895: *drois* is korrekt. — v. 475: lees *chierf*, Nom. plur., en niet chierf[s]. — p. XIV: dat *l* wegvalt in *als* is een bekend verschijnsel in het O. Frans. — p. XXXIX: in *misme* komt de *i* niet van *ie*. — II, 43: „Mon pere! ensy, nous, coment faire?" lees: „ensy nous covient faire?"

Wij hebben deze enkele voorbeelden, die we gemakkelik zouden kunnen vermeerderen, slechts aangehaald om onze boven uitgesproken mening te staven. We betreuren het dat de heer Cohen aan de vaststelling van de tekst en de studie der taal niet dezelfde zorg heeft besteed als aan andere gedeelten van zijn werk.

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

Recueil Milliet. Textes Grecs et Latins relatifs à l'histoire de la peinture ancienne, publiés, traduits et commentés sous le patronage de l'Association des études grecques par **Adolphe Reinach**, ancien membre de l'école d'Athènes. Tome I. Paris, Librairie C. Klincksieck. 1921. (Pr. frs. 30).

Dankbaar, zeer dankbaar, hoewel lange na niet voldaan, zet ik mij tot de aankondiging van het Ie deel van het Recueil Milliet waarvan Salomon Reinach in de voorrede het ontstaan en de lijdensgeschiedenis beschreven heeft.

Overbeck's Die Antiken Schriftquellen zur Geschichte der bildenden Künste bei den Griechen, in 1868 verschenen, dat verleidelijke handboek voor wie zich met de beeldende kunstenaars der klassieke oudheid bezighoudt, was sedert lang uitverkocht en vaak antiquarisch ook nauwlijks te verkrijgen, en een nieuwe uitgaaf, die tevens de teksten, sedert gevonden, waaronder zoo belangrijke als Herondas voor Apelles bracht, kon niet anders dan met blijdschap ontvangen worden.

En de te jong gesneuvelde, zooveel belovende A. Reinach geeft meer, veel meer in dit eerste deel, dat alleen de schilders omvat en die, niettegenstaande zijn omvang, nog niet eens geheel.

Prijzenswaard is zijn inleiding waar de 55 belangrijkste plaatsen, die meer in het algemeen over de schilderkunst handelen zijn bijeengebracht. Het is zeker goed dat men een tekst, als die waarin Lucianus de beroemdste schilderwerken aanhaalt om de schoonheid van een vrouw te beschrijven, in zijn geheel leest, in plaats van enkel in fnasels uiteengerafeld. Ook verderop is het zeker te prijzen, wanneer een tekst niet al te veel verbrokkeld wordt. Ik betreur het alleen dat soms bij de kunstenaars zelve deze plaatsen niet opnieuw onder een eigen nummer aangehaald maar enkel in de noten vermeld worden. Bij Pauson bijvoorbeeld lezen wij zóo alleen van de schimpscheuten van zijn tijdgenooten en ontgaat ons te licht de belangrijkste plaats van Aristoteles waarvoor de noot verwijst naar n°. 132—4 lees 131/2. Die ongelukkige Pauson is er verder ook weer slecht afgekomen. Ik raak daarmede reeds aan een paar van mijn bezwaren tegen deze uitgaaf.

Ten eerste ontbreekt het lied uit de Demen van Eupolis dat van Leeuwen in Lefebvre's Catalogue général des antiquités Egyptiennes du Musée du Caire vond, ten anderen, in de teksten omtrent de om te keeren schilderij, de vergelijking met de redeneeringen van Sokrates bij Aelianus en de verwijzing naar Bion den Borystheniet als den zegsman bij Plutarchus.

Wat de eerste grief aangaat, naast de vele nieuwe teksten kan ik er maar weinig opnoemen, die ik mis: bij Thales blz. 266/7, Plinius XXXV, 137 waarop Klein-Mitt. a. Oe. U. XI. S. 222 heeft gewezen, waar hij als Tales vermeld wordt en, wat meer te betreuren is bij Nikomachus blz. 270/1 het aardige verhaaltje waardoor ook zijn leeftijd scherper bepaald wordt, toch zeker niet omdat ons van Pseudo-Plutarchus περὶ ἀσκήσεως alleen de Syrische vertaling bewaard bleef (Rhein. Mus. XXVII. 1872. 3. 326), waaruit omtrent den Ialysos van Protogenes een eenigszins afwijkende overlevering wel in de noot wordt meegedeeld.

Zwaarder weegt de andere. De teksten van Overbeck zijn wel met de schaar van elkander geknipt, soms aangevuld, een enkele maal ten onrechte ingekort, zooals n°. 325, waar de dateering verloren ging, maar het blijkt niet dat zij alle met de beste uitgaven vergeleken zijn en meestal ontbreekt een nauwkeurige mededeeling omtrent de lezingen der handschriften.

Dat ik, waar de uitgever wel een keus doet uit de verschillende lezingen of voorgeslagen verbeteringen, niet steeds met zijn beslissing kan meegaan zal ik hem zeker niet euvel duiden, maar in twijfelachtige gevallen, ten minste, en liefst overal had hij alle afwijkingen van dien opgenomen tekst behooren op te geven.

Zie hier enkele voorbeelden: n°. 378 wordt de lezing van Plinius, waarvan de uitgever het wonderlijke erkent, opgenomen zonder met een woord de omzetting te vermelden, die er een goed verstaanbaren zin aan geeft; n°. 194 geeft hij de plaats van Fronto zonder rekening te houden met de lezingen van Brakman (Frontoniana I. p. 36) en Hauler (Röm. Mitttz. XIX. 1904 s. 317 en Archiv f. lat. Lexikographie XV. s. 109 ff.) of mijn voorstellen tot aanvulling (Jahrbuch XXII, 1907 s. 1 ff.). Het is zeker zijn recht, n°. 347, de mindere handschriften van Plinius te volgen en als naam der schilderij van Aristides „Liberum et Arianen" uit te geven, maar waarom dan ten minste niet ook Liberum patrem opgenomen en al de verschillende lezingen afgedrukt, benevens een poging tot verklaring hoe de Bambergensis van het voor de hand liggende Ariadnen of desnoods Arianen, het zeldzame Artamenen zou hebben gemaakt. En waarom houdt hij dan n°. 454 aan heroa nudum vast in plaats van al de lezingen zooals heroanum deum en heroa et aleandrum te geven en het uitnemende Hero et Leandrum op te nemen, zelfs indien het niet dan een goede gissing zijn zou, nu hij erkent dat, al heeft Knaack gelijk met Domitius Calderinus, in zijn aanteekeningen op Statius, als onafhankelijk getuige te wraken, toch alles bewijst dat er een beroemd schilderij met dit onderwerp uit Hellenistischen tijd was?

De rangschikking der schilders sluit zich in hoofdzaak nog bij de volgorde van Overbeck aan. Waar afgeweken wordt als in de gegevens omtrent de groote meesters der Ve eeuw kan ik niet zeggen dat grooter overzichtelijkheid verkregen is. Voor mij staat sedert jaren vast dat Mikon geen volgeling maar een voorganger van

Digitized by Google

Polygnotus is. Hier erkent men dat zeker nog moeilijker dan bij Overbeck uit de in omgekeerde volgorde geplaatste teksten.

Terloops zij overigens alleen opgemerkt, dat Timainetos n°. 531, blijkens zijn schilderijen in de Propylaeën, toch wel uit het eind der V^e eeuw zal zijn, en Androbius n°. 535 om zijn onderwerp, Skyllos die de ankertouwen der Persische vloot kapt, nog wel vroeger gesteld zal moeten worden. Zou hij niet misschien zelfs bij Plinius bij ongeluk onder de schilders terecht gekomen zijn en de beeldhouwer wezen van het wijgeschenk te Delphi?

Zoo zijn wij van zelf reeds telkens tot de noten gekomen die alleen in de lange aanhalingen uit Philostratus misschien eenigen ballast, maar verder een onwaardeerbaren schat van gegevens brengen, nauwlijks hoog genoeg aan te slaan, zelfs al is het aan de tijdsomstandigheden te wijten, dat er het een en ander aan ontbreekt, wat in de laatste jaren eerst is opgemerkt, zooals n°. 515 wat ik over phantasia in het midden bracht of n°. 342 de herinnering die Robert (Die antiken Sarkophagreliefs III. III. T. C. XIX n°. 360) aanwees van den roof van Proserpina van Nikomachos.

Maar ongaarne mist men de overtuigende verklaring, die Sambon jaren geleden gaf (le Musée III, blz. 58 ff.) van den jongen met de druiven van Zeuxis n°. 236 waar een vogel (haan) naar pikt, of de verwijzing naar Schuchardt Nikomachos bij diens Victorie, terwijl hij wel bij zijn Skylla wordt aangehaald of naar Robert (Hermes XXXIII, 1898 s. 153) voor de verklaring van de schilderij van Parrhasius n°. 266 als de ontmoeting van Herakles met Meleager en Perseus bij zijn nederdaling in de onderwereld. Bij de belangrijke plaats van Plinius n°. 12 over de enkaustiek ontbreekt ongelukkig de afdoende verbetering, waarvan mij ontgaan is aan wien wij die te danken hebben: Encausto pingendi duo fuere antiquitus genera: Cera [cauterio] et in ebore cestro. Zoo ziet hij natuurlijk verder ook niet voldoende het verschil tusschen deze zoo uiteenloopende bewerkingen.

Bij n°. 89 de verkenning van Ulisses binnen Troie waar Plinius Priamus, Helena, Credulitas, Ulixes, Deiphobus, Dolus noemt, kan de laatste figuur evenmin in het Grieksch Apate geheeten hebben (er zou dan Fraus moeten staan) als in het Fransch met la Ruse een mannelijke personificatie mocht worden aangeduid. Het was natuurlijk Dolos. Ook Credulitas kan bezwaarlijk Peitho wezen, eer Eupistia, goedgeloovigheid. Ik mis ook de verwijzing naar de nauw verwante voorstelling van de gestaakte vervolging van Helena door Menelaus op een Attische vaas en twee Parthenonmetopen, die de kunst van Aristophon ons zooveel nader brengen.

Zeuxis heet bij de ouden Heracleotes, n°. 199 en vv., en ten onrechte pleegt men er dus aan te denken hem uit Heraclea in Lucanië te laten komen. Hij zou dan Heracleus heeten. Toch zal hij wel niet uit Heraclea aan den Pontus zijn, omdat zijn eerste leermeester uit Himera was en zullen wij dus wel aan Heraclea Minoa moeten denken.

Den befaamden Herakles van achteren gezien, van de hand van Apelles, n°. 453 heb ik niet, zooals in noot 3 gezegd wordt, in den Herakles met Nessus, wel in den vader van Telephus willen vinden. Gaarne wil ik thans aannemen dat de eerstgenoemde van Artemon kan zijn, die dan onder invloed van Apelles staat.

De meeste bezwaren heb ik tegen de vertaling, waaraan deze uitgaaf haar ontstaan, zooals ons de voorrede leert, te danken heeft, gedeeltelijk omdat zij het boek dik en onhandig maakt, ten deele omdat zij niet zonder gevaar is. De verdubbeling van den tekst is de oorzaak dat dit deel van 421 bladzijden niet eens alle schilders omvat, maar onnoodig lastig is dat de noten alleen op de vertaling verwijzen en deze weer niet dan het nummer heeft waarnaar men aan de overzijde den naam van den schrijver moet opzoeken.

Zoo wordt men haast gedwongen de vertaling te gebruiken en alleen het oorspronkelijke in te zien waar men twijfelt, terwijl het omgekeerde het geval moest zijn. Want hoe verdienstelijk de vertaling in het algemeen ook zijn moge, het Fransch is, misschien juist door zijn sierlijkheid, vrij weerbarstig als het er op aankomt getrouw weer te geven wat in een andere taal geschreven is. Als men de Victorie met het vierspan van Nikomachus kent, lijkt „enlevant au ciel" geen gelukkige verduidelijking van „in sublime rapiens", en het klinkt wonderlijk dat waar een schilder van een schilderij verklaart: „se iussisse", wij in het Fransch lezen: „qu'il l'avait brûlé; maar erger is dat, n°. 65 „catagrapha — hox est obliquas imagines" nog vertaald wordt door: „katagrapha ou profils" in plaats van „trois quarts"; dat het n°. 232 van de Penelope van Zeuxis heet: „dans laquelle il avait peint la vertu elle même", terwijl het: „in qua pinxisse mores videtur" blijkbaar een terugslag is op de plaats van Aristoteles dat er geen ethos was in de kunst van Zeuxis en Parrhasius. Wat den laatste betreft, de woordspeling rabdodiaitos voor Habrodiaitos, n°. 263, is natuurlijk onvertaalbaar, maar „qui vit du pinceau" wordt toch dunkt mij niet voldoende verdedigd, door de noten waar duidelijk genoeg uit kon blijken dat het rabdion een metalen stift is als een speetje, zoodat de toespeling op een kok nauwlijks is te miskennen. Een woordspeling is van zelf onvertaalbaar, maar wanneer aan Apelles gevraagd wordt, waarom hij zijn Tyche zittende geschilderd heeft, dan verliest zijn antwoord „Οὐχ ἕστηκε γάρ". „zij blijft toch niet staan", iederen zin als het door „Elle ne reste pas en place" wordt teruggegeven.

Moge dan al in het Fransch een woord voor staan ten eenen male ontbreken, ik zie niet in dat er eenige reden is waarom de plaats van Lucianus n°. 108, die alleen een beschrijving geeft van de tralucida vestis van Polygnotus in dier voege: „en deze make het kleed tot het allerfijnste uitgewerkt, zoo dat het wel zich samenvoegt, zoo ver noodig, maar het meeste in den wind fladdert", vertaald wordt met: „il travaillera aussi au vêtement en faisant tomber ce qui doit cacher, laissant soulever tout le reste au vent".

Ook ontgaat het mij waarom n°. 324: „et in confracto solida omnia" wordt overgezet met: „même toutes les formes pleines", waar klaarblijkelijk de verkorting bij Pausias wordt geprezen als: „een vaste massa binnen de gebroken omtrekken" of in n°. 372 het: „eminerent e tabulis picturae maxime curavit" van Nikias gezegd dat bezwaarlijk iets anders kan beteekenen dan een naar voren komen van de schildering uit het paneel, luidt: „prenait le plus grand soin pour que ses peintures ressortent bien sur le fond".

De perspectief komt er trouwens nog slechter af bij Agatharchus n°. 187, daar de uiteenzetting, waar het op aankomt, zooals die door Anaxagoras en Demokritus

Digitized by Google

(de wijsgeeren natuurlijk en geen onbekende kunstenaars) zou zijn overgenomen, naar de noot verwezen is en dan, bij uitzondering, onvertaald blijft.

Er zijn ook in enkele gevallen onjuiste vertalingen zonder dat men ziet waar het hapert. Wanneer Demosthenes n°. 380 Philochares hoont, omdat hij kistjes voor zalfpotjes en tamboerijnen beschildert, is het mij onverklaarbaar waarom voor alabastothekas coffrets d'albâtre staat en wanneer Ulpianus n°. 381 er op wijst hoe onbillijk dit is daar hij een schilder was naar den aard van Zeuxis, Apelles en Euphranor of een van de beroemdsten, mag men zich verwonderen dat de vertaler *κατά* met „du temps de" weergeeft, hoewel hij er zich blijkens de noot rekenschap van geeft dat iets anders bedoeld wordt.

En is niet *ἐν πίνακι τελείῳ* n°. 386 eer „in een levensgroot schilderij" dan „un tableau en pied"?

Toch is natuurlijk met voorzichtigheid gebruikt zulk een doorloopende vertaling zeer leerrijk. Ik ben zeer verheugd daaruit geleerd te hebben, wat met een citaat uit Cicero in de commentaar van Ps. Asconius wordt aangetoond, dat als van Eumarus gezegd wordt „figuras omnes imitari ausum" n°. 79 dat beteekent: „qui osa imiter toutes sortes de postures". Ik wist nog niet dat de technische beteekenis van „figura" dezelfde was als van *σχῆμα* in het Grieksch, stand, in het Hollandsch.

Als ik tegenover de opgesomde bezwaren niet dan dit eene voorbeeld noem, is dat zeker niet omdat er geen andere te vinden zijn. Het spreekt van zelf dat bij een vluchtig doorzien allereerst de foutjes in het oog springen. Ik houd mij overtuigd dat bij een later geregeld gebruik van dit boek, met zijn grooten rijkdom aan gegevens mijn dankbaarheid voor wat het geeft alleen kan toenemen, vooral als het volgende deel ook een index van de onderwerpen, naast dien van de kunstenaars zal brengen.

Van harte beveel ik het gebruik dan ook aan een ieder aan, die zich met de oude schilders wil bezighouden en bovendien nauwlijks minder aan hem die zich rekenschap geven wil van den invloed der oude schrijvers op de herleving der kunsten in Italië, ja zelfs op de schilders van onzen eigen gouden eeuw.

Amsterdam. J. Six.

C. Veth, De Politieke Prent in Nederland. („Nederlandsche kunst".— Een reeks artistieke handboeken onder redactie van Joh. Vorrink. — No. VI). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij. 1920. (Pr. *f* 3.90).

Een werkje, dat men niet alleen met genoegen leest, maar dat ook met veel profijt geraadpleegd zal worden. De schrijver, van wien wij ons lezenswaardige bijdragen over onderwerpen van verwanten aard herinneren, is goed thuis in het materiaal, dat hij behandelt, en weet de geschiedenis van de politieke prent in Nederland op onderhoudende manier te vertellen. Wat het materiaal aangaat, hadden we een vage voorstelling, dat het uit de 17de en 18de eeuw rijker zou wezen, dan ons hier wordt uiteengezet. Doch als wij onze gedachten nader laten gaan, blijkt het dat hoogstens aan de allegorische gravure iets meer aandacht had geschonken kunnen worden, ook als deze geen bepaalde *politieke* strekking had; doch op eenige wezenlijke lacune betrappen we den heer Veth niet. Alleen zou men mogen wenschen, dat hij den inhoud van zijn nuttig werk nog had verrijkt door wat meer over spot- en hekeldichten te zeggen en over hun verband met het satirisch prentwerk van hun tijd. Vondels „Hekeldichten" en „Palamedes" waren immers wel degelijk geïllustreerd!

Uit de 17de eeuw doet de schrijver twee kunstenaars, Romeyn de Hooghe en Cornelis Dusart, op verdienstelijke wijze naar voren komen en wijdt aan ieder hunner een afzonderlijk hoofdstuk. Wat men verder over „De Lantaarn" en Petrus van Woensel leest, zal voor bijna bijna ieder geheel nieuw wezen! De anti-Napoleontische caricatuur blijkt ten onzent op een bijzonder laag peil te hebben gestaan.

De ontwikkeling van de Nederlandsche politieke prent sedert 1830 wordt met zorg geschetst, en 't trekt de aandacht dat er ook in de Vaderlandsche caricatuur „een beweging van '80" zich heeft voorgedaan! Het optreden van Jan Holswilder in „Uilenspiegel" dateert n.l. van 1882, en zijn werkzaamheid vangt met 1880 aan. Met hem ontstaat de moderne Nederlandsche spotprent, waaraan de schrijver zijn laatste hoofdstuk wijdt. Braakensiek wordt door hem zeer juist gekenschetst; doch het is hem blijkbaar ontgaan, hoe deze, nu wat ouderwetsche maar zéér knappe teekenaar, van wiens platen in „De Groene" honderden sigarenhandelaars *de* attractie maakten, juist zóólang werkelijk geestig was en puntig — als De Koo tot de levenden behoorde, met wien een „ouderwetsche" aartshumorist verloren ging.

Aan de werkzaamheid die Bauer, Hahn, Raemaekers en Sluyters op het gebied van de politieke prent hebben ontwikkeld, of nog ontwikkelen, worden eenige bladzijden gewijd, die uiteraard een meer voorloopig karakter dragen. Aan Louis Raemaekers doet de schrijver o. i. te kort, waar hij hem verwijt dat door den oorlog zijn humor is gedood. De teekenaar van „De Telegraaf", hoe weinig „neutraal" hij dan ook is geweest, werd door den gruwel van dien oorlog sterk aangegrepen en vele van zijn schrijnende platen zijn van dat fel aanvoelen van het wereldgebeuren de rauwe, de pakkende, en ook de kunstvolle uitdrukking. Het is niet billijk van Jan Sluyters de macabere satire „Oorlogken is jarig" tot titelplaat te kiezen, en van Raemaekers te vergen, dat hij grappig blijve, als ware er niets gebeurd! — Het is juist dit boek, dat ons leert hoe de „politieke prent" niet noodzakelijk een caricatuur behoeft te zijn. — Raemaekers' plaat met den zuipenden Dood, ook in zwart en rood, is minstens zoo aangrijpend als de smullende eenjarige van Sluyters.

Rome. G. J. Hoogewerff.

NASCHRIFT. — Deze beoordeeling was reeds opgesteld en ingezonden toen schrijver dezes ook een ander werk van **Corn. Veth** ter bespreking ontving: **Geschiedenis van de Nederlandsche Caricatuur** (A. W. Sijthoff's Uitgevers-Mij. Leiden, 1921, met 167 afbeeldingen). — Dit uitvoeriger werk blijkt juist op het punt van de satiriek-allegorische gravure belangrijke aanvullingen op het hierboven beoordeelde te bevatten. Bij zijn behandeling van „de scherts in de Nederlandsche beeldende kunst" gaat de schrijver terug tot de bekende marginale figuurtjes in middeleeuwsche manuscripten, om verder aan het caricaturistisch element

Digitized by Google

in onze schilderkunst volle aandacht te schenken. Zoo vinden we hier Jeroen Bosch en Boeren Brueghel behandeld, terwijl in volgende hoofdstukken, naast het werk van de Hooghe en Dusart, ook Jan Steen's komische kunst wordt besproken, evenals die van Cornelis Troost. Weder is hier over het verband met de blijspelen wat te weinig uitgeweid. Overigens vindt men vele bladzijden uit het eerste werk in dit tweede terug, dat een meer definitief karakter bedoelt te dragen. Twee slothoofdstukken handelen over de caricatuur in de moderne boekillustratie en over den caricaturist in de maatschappij van dezen tijd.

SCHOOLBOEKEN.

Dr. J. Woltjer, Serta Romana, 5de uitg. bewerkt door **Dr. R. H. Woltjer,** Groningen, J. B. Wolters. 1921. (Pr. geb. *f* 6.50).

Deze geschikte, veel gebruikte en zeer gewaardeerde bloemlezing is op de hoogte van den tegenwoordigen tijd gebracht. De aanteekeningen zijn belangrijk uitgebreid; tekst en aanteekeningen vereischen nu 398 bladzijden tegenover 272 vroeger. Zeker zal een weetgierig gymnasiast het rijke materiaal in de aanteekeningen aangeboden dankbaar aanvaarden en bestudeeren, maar er is ook gevaar, dat menig leerling door de uitvoerigheid der aanteekeningen afgeschrikt ze niet leest. De voorrede van de eerste uitgaaf waarschuwt voor dat gevaar. De grootere omvang van het boek veroorzaakt een verhooging van den prijs, waarover zeer geklaagd wordt. Er zijn zoovele boeken te koopen en de boeken zijn zoo duur!

De verklaring van Catullus IV wijkt sterk af van die in de overige uitgaven. Bij: *vocaret aura* (Catullus IV. 20) staat in de vorige uitgaven, m.i. te recht: *wat niet goed kan zijn, ook niet in den zien van zich aanbieden.* In deze uitgaaf staat: *vocare dikwijls van een gunstigen wind* en de gewone quasi bewijsplaatsen uit Vergilius *aurae vela vocant* en *vocat auster in altum* worden aangehaald. De woorden: *aurae vela vocant* = de windennoodigen uit om onder zeil te gaan, gelden voor een schip, dat nog niet op zee is, maar in het vers van Catullus wordt gesproken van een reeds varend schip. De opgegeven plaatsen, al worden zij door vele commentatoren aangehaald hebben niets te maken met het: *vocaret aura* van Catullus en het is verwarrend om te zeggen: *vocare* dikwijls van een gunstigen wind. Op de aangehaalde plaatsen van Vergilius heeft *vocare* zijn gewone beteekenis van roepen, uitnoodigen, alleen uit het verband kan opgemaakt worden, dat de wind gunstig is. — Het is m.i. jammer, dat bij Catullus IV de verklaring van *Friedrich* gevolgd is, volgens wien *per impotentia freta* zou beteekenen: de *anders* zoo onstuimige zeeën dus per slot van rekening gelijk zou staan met *tranquilla freta.* De gedachte van Catullus zal wel geweest zijn: De Phaselus was een goed zeebouwend schip, dat zijn heer onverschillig of het den storm op zij had of voor den storm uit zeilde veilig over de zeeën gevoerd heeft. Met *impotentia freta* komt ook het: *incidisset* overeen, dat meer doet denken aan hevige windstooten, die in de zeilen vielen, dan aan een gunstigen wind zonder meer. Volgens Friedrich was de Phaselus een wonderschip, dat, zoodra 't op zee kwam, de stormen deed bedaren.

Leiden. J. W. Lely.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De heeren Van der Essen c.s. hebben niet ten onrechte gemeend zich te moeten verdedigen tegen mijn opmerkingen over hun *Atlas* (zie *Mus.* 1 April, kol. 169 vlg.). Zij deden dit in een antikritiek, een soort, waaraan wij in ons blad geen plaats kunnen inruimen, vooral niet, wanneer die zoo uitvoerig is als de ons gezondene. In dit geval, waar het buitenlanders geldt en een boekwerk, dat niet ter recensie was ingezonden, meenen wij die antikritiek te moeten vermelden. De heeren achten zich dan „niet verantwoordelijk" voor de „avertissement des *éditeurs*", waarin het politieke doel der uitgave zoo sterk op den voorgrond werd gesteld: dat is maar een prospectus, zeggen zij. Verder wijzen zij op een aantal plaatsen in den tekst, waarin de beteekenis der voorstelling op de kaart, zeggen zij, duidelijk wordt gemaakt, en zijn van meening, dat deze plaatsen bewijzen, dat de bewerkers verre van een tendentieuse gezindheid waren en de voorstellingen op de kaarten geheel onschuldig zijn. Integendeel beschuldigen zij mij van „twistzoeken", „de waarheid opzettelijk verdraaien", „oppervlakkigheid" en dergelijke narigheden meer. Ik zal er niet verder op ingaan, ook omdat ik in te veel bijzonderheden zou moeten vervallen om mijn ernstige grieven tegen de kaarten nog nader toe te lichten. Laat ons hopen, dat de volgende afleveringen — ik hoop zeer, dat zij spoedig verschijnen zullen! — zullen bewijzen, dat, ondanks alle zonderlingheden in *deze* afleveringen, toch het „enigste doel was wetenschappelijk werk te leveren": voor de afleveringen X, XI en XII handhaaf ik mijne bedenkingen; al geef ik volmondig toe, dat tekst en kaarten onafscheidelijk zijn, ik blijf van meening, dat de „verklaring" in den tekst de gebreken der kaarten geenszins opheft.

P. J. B.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1922, Janv.-Févr.: C. Huart, Les anciens derviches turcs. — A. Merlin, L'armée romaine d'Egypte. — A. Diès, Une nouvelle édition de Platon (I). — Nouv. et Corresp.

Philologus, Supplementband XV, 1: K. Rupprecht, Apostolis, Eudem und Suidas.

Neue Jahrbücher f. d. klass. Alt., Gesch. u. d. Liter. u. f. Päd., XLIX-L, 1-2: H. Leisegang, Neue Wege zum klass. Altertum. — A. Körte, Die Tendenz von Xenophons Anabasis. — R. Reitzenstein, Horaz als Dichter, — H. Dütschke, Lessings Nathan.

In het paedagog. ged.: E. Stern, Grundfragen der Pädagog. Psychologie. — Mitteil.

Anglia, XLVI, 1: J. Koch, Chaucers Boethiusübersetzung. — F. Holthausen, Studien zur ae. Dichtung. — E. A. Kock Interpretations a. Emendations of Early Engl. Texts, IX.

2: H. Richter, H. G. Wells. — F. Kluge, Offener Brief an Prof. O. B. Schlutter. — O. B. Schlutter, Weitere Beitr. zur ae. Wortforschung. — E. E., Bemerkung. — E. A. Kock, Interpret. a. Emend. of Early Engl. Texts, X. — F. Kluge, Zur Lehre v. d. germ. Anfangsbetonung.

CERTAMEN POETICUM HOEUFFTIANUM

Exitus certaminis hic fuit: *Aureum praemium* reportavit carmen c. t. Hegesias, quod composuit Hermanus Weller Ellwangensis.

Praeter hoc quatuor haec sumptibus legati in lucem edentur idque eodem ordine quo hic enumerantur: *Ecloga novissima; Vergilius agello pulsus; Sponsalia; Magnus Pan,* si suo tempore scidulae aperiendae veniam dederint poetae. Hanc iam dedit Sofia Alessio Radicenensis.

C. VAN VOLLENHOVEN,
Ord. lit. Acad. Reg. praeses.

Digitized by Google

J. B. WOLTERS,
GRONINGEN, DEN HAAG.

Dr. P. C. DE BROUWER,
Prof. Dr. F. MULLER Jzn en Dr E. SLIJPER,

LATIJNSCHE LEERGANG
voor Gymnasia en Lycea.

Zoo juist verschenen:

OEFENINGEN BIJ DE SYNTAXIS

door Dr. P. C. DE BROUWER en
Dr. E. SLIJPER.

TWEEDE DEELTJE:
LEER VAN HET VERBUM.

Prijs . . . . f 2,50

Met een Woordenlijst bij de drie deeltjes, die spoedig verschijnt, is de leergang compleet.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

67ste Jaargang

12 Nummers Per jaar f 1.20

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MAATSCHAPPIJ
TE LEIDEN

Nederlandsche Kunst

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde
aan het Gymnasium te Kampen

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 2.25**, geb. **f 3.40.**

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.75**, geb. **f 4.90.**

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 4.25**, geb. **f 5.40.**

Deel 4. J. KOOPMANS, Middelnederlandse Romans. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

Deel 5. J. MATHIJS ACKET, Verzamelde Opstellen. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

Deel 6. CORNELIS VETH, De politieke prent in Nederland. Met 25 afbeeldingen. Ing. **f 3.90**, geb. **f 5.—.**

Deel 7. EDMOND VISSER, Het Nederlandsche Cabaret. Met 33 afbeeldingen. Ing. **f 4.75**, geb. **f 5.90.**

Deel 8. M. H. VAN CAMPEN, Nederlandsche Romancières. Ing. **f 2.75**, geb. **f 3.90**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

ZOO JUIST VERSCHENEN:

SPELLING EN VERBUIGING ONZER MOEDERTAAL

Handleiding bij de keuze tusschen de verschillende spellingstelsels

DOOR

Dr. P. LEENDERTZ Jr.

Leeraar aan het Gymnasium te Amsterdam

Dit actueele boek is de beste handleiding bij de keuze tusschen de verschillende spellingstelsels, waarvan men tegenwoordig voortdurend hoort. De Schrijver, die vele jaren de Nederlandsche taal op Gymnasia enz. heeft gedoceerd, geeft hier zijn rijke ervaring ten beste.

Terwijl in de laatste maanden de spellingquaestie voortdurend aan de orde is, geeft dit boekje een helder inzicht in de verschillende schrijfwijzen en de bezwaren en voordeelen van diverse stelsels.

Ieder ontwikkeld persoon en allen, die op eenigerlei wijze bij het onderwijs in de Nederlandsche taal zijn betrokken zullen met groote belangstelling dit boekje lezen, omdat zij daardoor gemakkelijker een op goede gronden berustende keuze kunnen doen.

Prijs: ing. **f 1.75**

UITGAVE VAN A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—**

G. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. **No. 10.** **Juli 1922.**

Pedersen, Les formes sigmatiques du verbe latin et le problème du futur indo-européen (Schrijnen).
Boutens, Aischylos, Doodenoffer (W. E. J. Kuiper).
Naville, L'évolution de la langue égyptienne et les langues sémitiques (Boeser).
Te Winkel, De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde, V (Meijer).
Delbrück, Grundlagen der neuhochdeutschen Satzlehre (Th. A. Verdenius).
Suchier, Aucassin und Nicolette, kritischer Text (Sneyders de Vogel).
J. Turi and P. Turi, Lappish Texts (Uhlenbeck).
Rosenberg, Geschichte der römischen Republik (Wagenvoort).
Tiele, De zending van Pesters naar Hannover (Drossaers).
Bonnel de Mézières, Recherches de l'emplacement de Ghana (Wensinck).
Schoolboeken:
Muller, Grieksche kunstgeschiedenis (v. Hoorn).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Certamen Poëticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Holger Pedersen, Les formes sigmatiques du verbe latin et le problème du futur indo-européen. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filologiske Meddelelser III, 5). København, Høst & Søn. 1921. (Pr. Kr. 1.00).

Sinds lang was men van opinie, dat de eenige mogelijkheid om aan het futurum een behoorlijke plaats aan te wijzen in het Indogermaansche verbaalsysteem met zijn koördinatie van verba intensiva, inchoativa, perfectiva enz., en met zijn sobere noties van niet-verleden en verleden tijd deze is: dat het futurum niets anders was dan de niet-verleden tijd van een werkwoord, waarvan de aorist de verleden tijd uitdrukte, een toestand die in semantisch opzicht een treffende parallel in het Slavisch vindt. Daar waren echter ernstige bezwaren. Noch in het Grieksch, noch in het Sanskrit is het futurum tot de perfektieve handeling beperkt, terwijl in die talen de autonomie van het futurum bevestigd wordt door enkele modale vormen, die met de modale aorist-vormen op één lijn staan (b.v. gr. *τρέψοιμι* : *τρέψαιμι*). Verder was het idg. suffix van den aorist een *-s-* zonder meer, terwijl het futurum, te oordeelen naar het Indo-Iraansch en het Baltisch, gevormd werd met behulp van een suffix *-si̯e-* : *-si̯o-*. Deze moeilijkheid is zonder twijfel te ondervangen: wanneer men n.l. voor het suffix van het futurum de formule *-s(i̯)e-* : *-s(i̯)o-* aanvaardt, veeleer, dan b.v. met Hirt, Handbuch der gr. Laut- und Formenlehre, bl. 561, met een „Schwund des *j*" rekening te houden. Zoo kunnen wij immers ook voor het idg. suffix van den genitivus een formule *-es(i̯)o-* opstellen, en deze formule heeft niet slechts theoretische, of ook sléchts glottogonische beteekenis, maar verleent uitdrukking aan dialektische verscheidenheden in de grondtaal. Hoe dit echter ook zijn moge, en al staat wellicht het suffix van het Grieksche futurum iets dichter bij het suffix van den aorist dan het Balto-Slavische en het Indo-Iraansche suffix, óok in het Grieksch wijzen de morfologische tegenstellingen van beide vormingen op een diepgaand verschil, dat niet van recenten datum zijn kan. En daarom zal men in ieder geval moeten aannemen, ook Holger Pedersen betoogt dit uitdrukkelijk, dat het futurum en de aorist autonome tempora waren alreeds in de gemeenschappelijke Indogermaansche periode.

Maar toch zullen wij niet tot de wordingsperiode behoeven op te klimmen om het nauwe verband tusschen futurum en aorist te kunnen konstateeren, en dit vormt een van de hoofdpunten van Pedersen's betoog. Hij resumeert dit als volgt: „Les rapports du futur indo-européen avec l'aoriste sigmatique sont donc plus étroits qu'on ne le soupçonnait jusqu'ici. Tous les deux temps sont formés au moyen d'un même suffix, et l'hypothèse qu'ils ont été dès l'origine tout simplement le temps non passé et le temps passé d'un verbe perfectif, est devenu plus vraisemblable que jamais" (bl. 25). Ik betwijfel dan ook sterk of Pedersen heden nog schrijven zou wat ik in een artikel van zijn hand in de Kuhns Zeitschr. XXXVII, bl. 223 vind: „so bleibt der langen rede kurzer sinn der, dass die aktionsarten in der idg. ursprache überhaupt keine grammatische rolle spielten."

Pedersen put zijn argumenten voor de oorspronkelijke eenheid van het futurum en den sigmatischen aorist, die echter nog voor het einde der eenheidsperiode in twee autonome tempora uiteenviel, uit de sigmatische vormen van het Latijnsche of liever van het Italische futurum. Wel neemt hij de Latijnsche vormen als uitgangspunt. Wat *dīxī*, *faxō*, *levassō*, *faxim* e. d. betreft, dit zijn natuurlijk aoristvormen: indikatief, konjunktief en optatief. Maar in andere gevallen ontmoeten we een *-s-* of *-s-s-* van morfologischen oorsprong, voorafgegaan door een vokaal van suffixalen aard: b.v. *ēmerō*, *ēmerim*, *ēmeram*, *ēmerem*, *ēmissem*. Ook deze vormen heeft men

Digitized by Google

als idg. aoristen beschouwd. Men kan er de semantische ontwikkeling echter niet van verklaren zonder aan het uitgangspunt de beteekenis van het futurum toe te kennen. Maar vooral: hoe te verklaren de vokaal die bijna in alle vormen, welke tot deze kategorie behooren, vóór de *s* verschijnt, terwijl zij toch geen wortelbestanddeel uitmaakt? Vormen als het Oskische *pert-em-es-t* <**em-es-ti* (*Piei ex comono pertemest* enz.) die, als subjunctivi aoristi beschouwd, eveneens een raadselachtige vokaal vóór de *s* zouden vertoonen, wezen Pedersen den weg; en nu betoogt hij niet alleen, dat wij hier met futurale vormen te doen hebben, maar de vergelijking met sommige Grieksche futura voert hem zelfs tot de konklusie, dat het Oskisch-Umbrisch futurum de trouwe voortzetting is van het oudste type van het Indogermaansche futurum. In verband hiermede dient men derhalve b.v. het lat. *emerem* te verklaren als een oorspronkelijk futurum in praeterito, gevormd door de sekondaire uitgangen te voegen achter den stam van het futurum: **em-es-mi* (ik zal koopen), **em-es-m̥* (ik zou koopen). Wij hebben dus te doen met een oorspronkelijken stam op *-s-*, maar door de analogie van de conjunctivi *ames*, *amês* enz. kwam men ten slotte tot een stam op *-s-ē-*, en hiermee ging de semantische ontwikkeling parallel. Wat het futurum exactum betreft, dit beschouwt Pedersen als een samenstel van den stam van het perfectum met het suffix en de persoonsuitgangen van het futurum. Maar deze formatie behoort tot de faze waarin het idg. futurum zich losgemaakt had van den aorist en een autonoom bestaan voerde. Slechts werd naderhand de konsonantstam vervangen door een stam met de thematische vokaal *o-e*, zoodat wij in plaats van **ēm-es-mi*, **ēm-es-si*, **ēm-es-ti* de vormen **ēmesō*, **ēmesesi*, **ēmeseti* krijgen, waaruit *ēmerō*, *ēmeris*, *ēmerit*.

Ik wil niet beweren, dat deze vernuftige hypothese àlle bezwaren uit den weg ruimt. Met name komt het me voor, dat Pedersen er niet in geslaagd is, de opwerping te ontzenuwen, dat de klinker, die in het Oskisch-Umbrische futurum exactum de *s* voorafgaat, geen *e*, maar een *u* is. Maar we hebben hier stellig te doen met méér dan met een stap in de goede richting: het betoog van den vermaarden Deenschen taalvorscher past absoluut in het kader van het systeem der actiones en tempora, zooals wij dat voor de grondtaal in haar verschillende fazen meenen te mogen rekonstrueeren. Ook treedt hier de eenheid van de Italische futuurvorming, en het verband van deze vooral met Grieksche en Balto-Slavische futura overtuigend op den voorgrond.

Utrecht. Jos. Schrijnen.

Doodenoffer. Treurspel naar het Grieksch van **Aischylos** in Nederlandsche verzen overgebracht door **P. C. Boutens.** Rotterdam, Brusse's Uitgeversmaatschappij. 1919.

Toen Dr. Boutens in 1902 of daaromtrent voor het eerst zijn vertaling van Aeschylus' Agamemnon uitgaf, bleek dat een belangrijke gebeurtenis voor de Nederlandsche litteratuur. Ook zij, die van het Grieksch vrij ver af stonden, toonden een verraste opgetogenheid over zijn werk, en ik herinner mij, dat o.a. Verweij er een bespreking aan wijdde, waarin hij Boutens' herschepping behandelde met weinig minder aandacht en waardeering dan indien het een oorspronkelijk gedicht gegolden had.

Van zijn vertaling van den Prometheus nam de kritiek, als ik me niet vergis, aanmerkelijk minder notitie. Maar de dichter ging voort en voltooide in den loop der jaren eene Nederlandsche bewerking der Orestie, die nu in dezelfde serie als zijn Plato-vertalingen (zie ***Mus.*** Oct. 1921) bij de firma Brusse verschenen is.

Aeschylus heeft — misschien anders dan men verwachten zou — zich in de laatste halve eeuw niet te beklagen gehad over gebrek aan belangstelling van de zijde van Nederlandsche bewerkers. Behalve Burgersdijk's vertalingen ken ik een „Perzen" en „Prometheus" van Da Costa, en de Orestie in 2 vertalingen, één van Allard Pierson en één van den Groningschen hoogleeraar W. Hecker. Het is interessant deze vertalingen met elkaar en met het oorspronkelijk te vergelijken, niet alleen om nog eens opnieuw het bewijs té vinden, dat vertalen niet ieders werk is, maar ook om tot een duidelijk inzicht te komen, hoezeer zich met de jaren de principiëele opvatting over de taak des bewerkers gewijzigd heeft.

Bij da Costa, allereerst, van eerbied voor het *woord* des dichters geen spoor. Het is of hij in verzen navertelt, wat hij kort, niet eens zoo heel kort, geleden zonder al te zeer gespannen aandacht in zijn Aeschylus had gelezen; en eer ge een halve pagina ver zijt, zal het U de grootste moeite kosten in den Griekschen tekst aan te wijzen, tot waar de vertaler ongeveer gevorderd is.

Allard Pierson heeft in zijn Orestie, in 1882 verschenen, niet alleen de koren berijmd, maar ook voor de overzetting der iamben de paarsgewijs rijmende Alexandrijnen gekozen, naar de wijze der Fransche en Nederlandsche klassieken. Wij kunnen door het pleidooi, waarmee hij in zijn inleiding dezen vorm verdedigt, niet meer gewonnen worden. We zoeken het geluid van het vers op andere plaats dan juist in den eindklank, en al blijft men niet geheel ongevoelig voor het pathos, dat zijn rijmende regels dikwijls doorschalt, de onnoodige, maar om het rijmwoord onvermijdelijke aanlenging der gedachte, stemt ons te onverzoenlijk.

Aan dit euvel lijdt Hecker's vertaling niet: zijn vijfvoetige iamben nopen hem tot kortheid in de uitdrukking der gedachte. Maar eigenaardig is, niet voor hèm alleen zoo zeer geloof ik, als voor de geheele generatie, waartoe hij behoorde, dat slechts de gedachte zijn belangstelling heeft: voor het beeld heeft hij geen oog. Vandaar voorzeker ook dat de lyriek in zijn vertaling ons zoo volkomen koud laat. Ze is absoluut ongevoeld. Dat kan men ongetwijfeld van Burgersdijk niet beweren. Elk weet hoe forsch hij is, maar ook dat het hem daarnaast dikwijls aan fijnheid ontbreekt.

Het zal den lezer wellicht interesseeren een proeve van vertaling van alle vier bewerkers naast elkaar te zien afgedrukt. Ik kies daartoe de 1e strofe van de parodos (Cho. vs. 22). Pierson predikt:

Mijn plicht gebiedt den vorst bij 't graf de schuld te [kwijten
Met offers hem gebracht;
De borst te slaan, de wangen stuk te rijten,
In onuitputb're klacht;
Gebiedt, met die verslagenheid der ziel te treuren,
Waaruit geen troost meer wekt,
En in mijn wanhoop 't kleed te scheuren,
Dat hals en boezem dekt.

Hecker constateert:

Gezonden kom ik uit de woning
Ter offerplenging voor den koning
Met handenwringend rouwmisbaar.
Mijn wang tuigt door bebloede sporen
Van verschgegroefde nagelvoren ; .
Steeds krimpt mij 't hart, van kommer zwaar ;
Mijn overkropte smart verraden
De stukgereten borstgewaden,
Aan flarden hangende om de ellend,
Dit huis beschoren zonder end.

Bij Burgersdijk lezen we :

Wij gaan op last van 't vorstenhuis
Plengoffers brengen ; slag op slag treft hoofd en [borst ;
De wangen gloeien, pas tot bloed gereten,
Met den nagel diep geploegd ;
Doch lang reeds voedt in ons 't harte zich van [bitt're klacht,
Aan flarden reten wij 't gewaad,
Het boezemdekkend linnen kleed,
Reten het stuk van smart ;
Rampenverkondende wolken daalden neer op 't [jammerhuis.

Bij Boutens eindelijk :

Ik treed als anders afgezant
Ter woning uit, plengoffren aan te dragen
Onder de scherpe slagen
Van eigen slaafschgeboden hand,
Mijn wang blijft bloedgeteekend met het spoor
Van nagels verschgesneden voor . . . .
Vandat ik 't leven weet
Teerde op verzuchtingen mijn hart —
Nu onder vreemde smart
Sluikt voor mijn borst het kleed
In linnenrafelenden flard,
De peplos waarvan lachvergeten rouw
Verscheurde vouw aan boezemvouw.

Reeds uit den omvang alleen van het fragment zal men kunnen zien, hoe weinig Pierson zich om Aeschylus' taal heeft bekommerd ; en ook zonder den Griekschen tekst is het duidelijk, hoeveel kernachtiger en oorspronkelijker Boutens is dan Burgersdijk. Men behoeft trouwens hun werk niet opzettelijk te vergelijken om dit te weten. Maar wie een goed denkbeeld wil krijgen van de waarde zijner vertaling, zal het Grieksch er naast moeten leggen. Dan zal men merken, hoezeer Boutens zich van elk woord, van ieder beeld rekenschap heeft gegeven, en hoe hij ook in de koren, haast ongehinderd door het rijm — dat hij terecht bij deze lyriek ter vervanging van de onnavolgbare spelende gebondenheid der Grieksche maten noodzakelijk acht — zijn woorden aanpast aan den tekst, en in klank en sentiment een vertolking geeft, die, soms met een enkele uit het beeldende woord zelf omhoog rijzende uitbreiding, den indruk van het Grieksche vers op de treffendste en nauwkeurigste wijze doet herleven. Dat hem taalscheppend vermogen en rythmische macht en volkomenheid hierbij als geen ander ten dienste staan, behoef ik niet te zeggen. Evenmin dat er weinig Grieksche dichters zijn, die deze kwaliteiten in die mate van hun vertalers eischen als Aeschylus.

Zooals van zelf spreekt, geeft Boutens' zeer persoonlijk taalgebruik — ik zette dat ook in mijn bespreking van zijn Phaidoon uiteen — aan den lezer wel eens moeilijkheden en bezwaren, en naar mijn oordeel zijn deze niet altijd louter subjectief. Als men op pag. 10 leest : „wie van dees droom den zin ontvouwen, verborgen bij de goôn . . . ." zal men eerst uit het **ϑεόϑεν ἔλακον ὑπέγγυοι** van vs. 40 en uit Wecklein's verklaring den verborgen zin hiervan vatten, n.l. dat hier met „verborgen" zoo iets moet bedoeld zijn als „er borg voor zijn", d.i. „volstrekt verzekeren" ; in vs. 73 is „die zulk rouwen raakt" een om haar dubbelzinnigheid weinig aanbevelenswaardige vertaling van **οἷς πρυσῆκε πει ϑῆσαι**, „Recht jaagt den schuldenaar opzij" van vs. 308, voor **ῇ τὸ δίκαιον μεταβαίνει**, kan twee of drie beteekenissen hebben, maar niet die, naar het mij schijnt, waarom het Grieksch in den samenhang vraagt ; in vs. 309 heeft bij „voor vijandig woord geboet zij vijandig woord" geboet de zonderlinge beteekenis van als boete d.i. als straf opgelegd, in 347 wordt **κελάδους ευφϑογγυτέρους** vertaald door den zeer ongewonen (en niet zeer welluidenden) comparativus „zoetluidiger". Maar misschien overschrijd ik met dit laatste de grens van het objectieve. Men zou met eenig recht kunnen beweren, dat wie „zoetvloeiender" zegt zich aan „zoetluidiger" niet behoeft te stooten. Ik laat dus liever ook verder alles wat ik van soortgelijke taalvernieuwingen aanteekende onbesproken, en om dezelfde reden heeft het geen zin die gevallen te vermelden, waar de dichter in klank of rijm of maat eens minder gelukkig was. Ook voor een vruchtdragende kritiek op die plaatsen, waar Boutens' interpretatie van den tekst mij onjuist lijkt, ontbreekt alle grond zoolang men niet zeker weet welke lezing hij volgde. Maar er is een zaak, die in een philologisch tijdschrift niet onvermeld mag blijven : dat is, dat Dr. Boutens in zijn vertaling veel meer dan oorbaar is bij Wecklein's gissingen in zijn uitgaaf van 1888 is te rade gegaan. Ieder die weet, hoe willekeurig Wecklein daar met den tekst van Aeschylus is omgesprongen, zal dit met mij afkeuren, vooral als hij bedenkt dat Boutens' Doodenoffer in 1919 is verschenen en Wilamowitz' editio maior in 1914.

Berlicum (*N. Br.*). W. E. J. Kuiper.

E. Naville, L'évolution de la langue égyptienne et les langues sémitiques. Paris, Paul Geuthner. 1920. (Pr. fr. 20).

Bovengenoemd boek bestaat uit eene korte inleiding gevolgd door 5 hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk wordt gehandeld over den oorsprong van het hiëroglyphenschrift, het bepalingsteeken en den oorsprong van het Cananëische schrift. In de inleiding en hier ziet men dat de schrijver, zooals dit trouwens uit verschillende tijdschrift-artikelen en werken van zijne hand reeds bekend was, een tegenstander is van de nieuwere richting in de bestudeering van het Egyptisch, zooals die door Erman is begonnen, en door anderen vooral door Sethe is voortgezet. De groote strijd tusschen de oudere en nieuwere school loopt voornamelijk over de transcriptie van de hiëroglyphen voorgesteld door een grasspriet, een arend, een arm en een kwartel. Terwijl men deze teekens vroeger, en dikwijls ook nu, als vocalen beschouwde, is de nieuwere opvatting dat het zwakke consonanten zijn. Zeer zeker zal niemand ontkennen, dat zij in het Egyptisch van den Grieksch-Romeinschen tijd vocalen representeeren, maar moeilijk zal het toch

Digitized by Google

vol te houden zijn, dat dit ook geldt voor de vroegere tijdperken. In het 2e hoofdstuk, dat handelt over de Egyptische grammatica, worden de grammatica's van Champollion, Birch, Page—Renouf, Brugsch enz. ter sprake gebracht. Daarmee is de schrijver over het algemeen meer ingenomen dan met de werken van dien aard uit de nieuwere school. Hoewel hij gaarne hulde brengt aan de werken van Erman, Steindorff, Schack, en vooral aan dat van Sethe getiteld: „das aegyptische Verbum", zijn er verschillende punten, waartegen hij in verzet komt, zoo b.v. tegen de meening, dat men in het oudste tijdperk van het Egyptisch evenals in de semitische talen slechts werkwoorden met drie consonanten aantreft, en dat de werkwoorden met twee en vier medeklinkers van jongeren datum zijn. Een heel gewichtig punt, waarop de schrijver meer dan eens terugkomt, is de verwantschap tusschen het Egyptisch en de Semitische talen, waarop reeds vroegere geleerden hebben gewezen. Wel spreekt hij dit sterk tegen, maar klemmende argumenten om de onjuistheid daarvan aan te toonen worden niet bijgebracht. Hoe zou het ook mogelijk zijn die verwantschap te ontkennen, als men let op verschijnselen als het pseudoparticipium, dat toch zeker wel dezelfde formatie vertoont als het semitische perfectum, maar waaraan dan in het Egyptisch nog een uitgang j is toegevoegd. Eene korte bespreking van het Demotisch en Arameesch vormt den inhoud van het 3e hoofdstuk. Het 4e hoofdstuk is aan het Koptisch gewijd. Hoofdzakelijk komen hier ter sprake, de verschillende dialecten, waaruit het Koptisch bestaat en enkele klankverschijnselen. Terwijl de schrijver er zeer terecht den nadruk op legt, dat er eigenlijk geen *Κοινη* is geweest, die de andere dialecten heeft verdrongen, is het niet duidelijk, waarom men in de grammatica niet de terminologie, gebruikelijk in de Semitische- en Indogermaansche talen zou mogen bezigen. Het praefix mare b.v. drukt toch den optatief uit. Waarom zou men nu hier niet van een optatief mogen spreken ? Het 5e hoofdstuk, waarin de schrijver het een en ander te berde brengt over het Hebreeuwsch, dat hij ook elders heeft ter sprake gebracht, zij ter beoordeeling aan de beoefenaars der Semitische talen overgelaten, evenals hetgeen omtrent het Cananeïsche schrift en het Arameesch wordt gezegd.

Leiden. P. A. A. Boeser.

J. te Winkel, De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde, Deel V. Bronnen en Registers. Haarlem, Erven F. Bohn. 1921. (Pr. *f* 12.—).

Men moge over de opvatting in Te Winkels uitgebreide literatuurgeschiedenis denken, hoe men wil, van de bronnenstudie, door den Professor in zijn vijfde, of registerdeel geleverd, kan niet anders dan met welgemeende waardeering worden kennis genomen. In de aankondigingen te dezer plaatse van de verschillende deelen van het werk werd door mij meermalen de hoop uitgesproken, dat de schrijver een *uitvoerig* register zou geven, vooral zoo noodig bij een studiewerk als het zijne, dat zoo veel en velerlei behandelt, en waarin zooveel stof als opgetast ligt: wat nu gegeven is, heeft mijn verwachting overtroffen.

Niet alleen bevat deel V een uitvoerig zaken- en personenregister, doch tevens een doorloopende aanwijzing van de invloeden, van buiten af op onze letterkunde geoefend, en een bronnenstudie, die een driehonderd bladzijden beslaat. De beide registers behoef ik niet anders dan te vermelden. Een novum is het overzicht van den vreemden invloed op de Nederlandsche letterkunde, zooveel mogelijk rubrieksgewijze chronologisch naar de schrijvers. Het is verdeeld in de volgende rubrieken : I. De Bijbel. II. Oostersche Letteren. III—XII. respectievelijk de Grieksche, Latijnsche, Middellatijnsche, Nieuwer-Latijnsche, Italiaansche, Spaansche, Fransche Engelsche, Hoogduitsche en Skandinavische Letteren. De eerste rubriek is verdeeld in A. Vertalingen van den Bijbel of deelen ervan ; B. Bijbelsche geschiedenis in Epischen of Dramatischen vorm ; in deze rubriek wordt verwezen naar de titels met vermelding van Deel en bladz., waar ze genoemd worden. In de overige rubrieken worden de vreemde schrijvers genoemd, die vertaald of nagevolgd zijn, of de werken, wanneer de schrijvers niet bekend zijn ; ofwel groepsnamen als *Liedjes, Volksboeken*. Daar deze namen achter elkaar gedrukt zijn, en niet alfabetisch in kolommen, nemen ze minder plaats in, en staan nu systematisch en chronologisch gerangschikt, waardoor meer overzicht verkregen wordt over elken invloed in zijn geheel.

Meer valt er te zeggen over de bronnenstudie, waaraan dit deel een buitengewone beteekenis dankt. Want er wordt hier veel meer geboden dan een nuchtere lijst of opgaaf van boeken. 't Is een zeer belangrijke aanwinst voor studeerenden en beminnaars der schoone letteren. Ik kan niet beter doen dan beginnen met de eigen woorden van den schrijver aan te halen, waarmede hij aanvangt :

„Om te voldoen aan een meermalen tegenover mij „geuit verlangen, geef ik in dit vijfde deel van mijn „*Ontwikkelingsgang der Ned. letterkunde*, behalve de „uitvoerige registers, die ik van den aanvang af aan het „werk dacht toe te voegen, ook nog eene opgaaf van „bronnen, ten dienste van hen, die zich aan eene zelf-„standige beoefening der Nederlandsche letteren wen-„schen te wijden, hetzij in haar geheel, hetzij voor „bepaalde onderdeelen.

„Die opgaaf zal tevens, aan wie niet gaarne beschou-„wingen van anderen alleen op gezag aanneemt, het mid-„del aan de hand doen, om de gronden te onderzoeken, „waarop mijne mededeelingen en beschouwingen berus-„ten ; doch voor elk van deze afzonderlijk de bewijsgron-„den aan te voeren, zooals dat in noten pleegt te geschie-„den, is mij uit den aard der zaak hier niet meer mogelijk, „nog afgezien van den omvang, dien dit toegevoegde „deel daardoor zou krijgen. Ik moet mij daarom wel „bepalen tot het opgeven van die boeken, monographieën „of tijdschriftartikelen, die met goed gevolg kunnen „worden geraadpleegd door wie verlangt nog meer „in bijzonderheden de geschiedenis van bepaalde onder-„deelen onzer litteratuur te leeren kennen, of verschil-„lende meeningen daarover tegen elkaar af te wegen."

Dat wil hij doen door achtereenvolgens bij elk tijdvak en bij elk afzonderlijk hoofdstuk daarvan een beredeneerde opgaaf te doen van bronnen, mededeeling van verschillende uitgaven, tevens aanvulling van de stof en opmerkingen en meeningen over het behandelde.

Vooraf laat hij echter nog gaan een uitvoerige beschouwing van wat bronnen voor de litteratuur zijn ; hij spreekt daarbij over handschriften, uitgaven, verzamelingen, boekerijen, catalogussen en over al wat iemand den weg kan wijzen op het veld van studie ; hij toont aan op welke

Digitized by Google

manier men aan bibliographische en biografische bijzonderheden kan komen.

Dit is een helder overzicht; zeer leerzaam voor hen, die beginnen met de studie, of weinig leiding daarbij hebben; maar ook voor velen, die reeds om zich heen hebben leeren zien. En, ja, ook voor nog vele anderen, die reeds gansch geen vreemden zijn op het gebied der letterkunde, is er hier wel wat te vinden, dat zij misschien wel wisten, maar dat hun niet altijd zoo helder meer voor den geest staat; wat om het geheugen op te frisschen, of een tijdroovend onderzoek overbodig te maken: men vindt hier veel materiaal systematisch bijeen. Om een voorbeeld te geven: de vermelding van afdrukken van catalogi van kloosterbibliotheken; de lijst van biografische werken, te beginnen met *Albertus Miraeus. Elogia illustr. Belgii scriptorum,* waarbij ook gewezen wordt op de biografische gegevens omtrent stadgenooten in de stedenbeschrijvingen; de opgave van de verschillende werken over aesthetiek, hier wel niet op nieuw omschreven, maar gemakkelijk te vinden door de verwijzing naar de plaatsen in het werk.

Als voorbeeld van de wijze van behandeling van de bronnen kies ik op goed geluk het 8ste hoofdstuk van het Derde Tijdvak: *De Eglentier onder Hooft's leiding.* Ik laat jaartallen, deelcijfers en dergelijke details kortheidshalve weg.

Opsomming van de verschillende uitgaven der Werken (v. d. Burgh, A. Hooft—G. Brandt, D. v. Hoogstraten, Bilderdijk, Leendertz, Stoett). Grondslag voor Hoofts levenbeschrijving: *'t Leeven,* vóór de *N. Historien,* en de *Lijkrede* door G. Brandt, beide herdrukt met inl. en aant. door J. C. Matthes. Over zijn familie: Alb. Thijm en Vorsterman v. Oyen, *'t Geslacht Hooft*; te Winkel, *Mededeelingen,* in *Dietsche Warande*; Dozy, *Hooft en zijn geslacht,* in *O.-Holland*; v. Gelder, *Testament v. Hooft,* in *O.-Holland.* Hooft's *Brieven,* als bron voor kennis van zijn persoon; gebruikt door J. Scheltema, vóór *Hooft geschetst met zijn eigene woorden,* in zijn *Geschied- en Letterk. Mengelwerk*; opsomming der uitgaven; aanvulling door te Winkel, in *Tijdschr.*; bloemlezing door Mej. G. K. C. v. Nop. Zie verder: *Hooft-nummer* (opsomming der artikelen daarin); D. C. Meijer Jr., *De jeugd en jongelingsjaren van Hooft,* in de *Gids,* Doorenbos, *Feestrede,* Busken Huet, *Lit. Fant.,* Heeringa, *Invloed d. Renaissance,* in *O.-Holland.* Over H. de Keyser, lid van de Eglantier, zie Peters, in *O.-Holland,* Weismann, alα. en de *Jaarversl. Kon. Oudh. Gen. Rijmkroniek* v. J. Laurentius is herdrukt naar plano-uitgave door de Roever, achter *Jaarv. K. O. Gen.* Dichtwedstrijden; van de voornaamste zijn *Constth. Juweel* en *Vlaerdings-Redenrijck-bergh.* Voor Gijsb. v. Hogendorp, zie te Winkel in Bredero's werken, Dl. III; zijn *Spel v. Xerxes* in *Vlaerd. Redenr.-bergh,* zijn *Treurspel v. d. moordt aen W. v. Or.* werd afzonderlijk gedrukt. Coster's leven het eerst beschreven door J. Hobma in O.-*Holl.*; beknopt ook door Kollewijn in zijn uitg. der werken v. Coster. De verkoopcatalogus v. zijn boekerij, zie Kleerkooper in *Tijdschr.*

Ik herhaal, dat ik hier omschrijvingen, jaartallen, deelcijfers, bladzijden enz. weglaat.

Bij vele hoofdstukken wordt er tevens geargumenteerd, gepolemiseerd soms, aangevuld en geïllustreerd. Om van 't laatste een voorbeeld te geven, wat een afwisseling kan zijn na het dorre geraamte, dat ik boven te zien gaf, neem ik hier zijn mededeeling over omtrent v. Koetsveld. Na eenige gegevens omtrent de beoordeeling van zijn werk door Potgieter, wordt vermeld, dat zijn latere geschriften minder gunstig beoordeeld werden door Busken Huet, die hem vooral verweet, dat de predikant telkens bij hem voor den dag kwam. Toen v. Koetsveld daarna in de *Aurora* van 1865 een schets schreef, en daarin aan een godsdienstige ontboezeming plaats gaf, liet hij hierop deze tirade volgen:

„ „Kijk, kijk! alweder de dominé. Een preek en een toepassing! En Busken Huet heeft 't hem nog zoo goed gezeid!" — vergeef mij, goedgunstige lezer of minder gunstige recensent! en neem mij, zooals ik ben: boven de vijftig verandert men zoo gemakkelijk niet meer".

Dergelijke citaten verrijken het boek, want men heeft niet altijd gelegenheid zoo 'n *Aurora* in handen te krijgen, en deze woorden teekenen zoo juist den geestigen schrijver-predikant.

t. W. behandelt de letterkunde ook in verband met de andere kunsten; zoo vinden wij ook gegevens over muziek (zie o.a. over het klokkenspel, 117), schilderkunst (zie: de dichters tegenover Rubens en Rembrandt, 114; Troost en de blijspeldichters, 136); zoo lezen wij een titel als *Bestieringen aangaande de uitspraak en gebaarmaking en Verhandeling van de uitspraak en gebaarmaking van eenen redenaar*; en vernemen wij een oordeel van A. W. Weissman over de rococostijl in de bouwkunst: „die kunst der achttiende eeuw weerspiegelt zóó volkomen „den geest, de elegantie, den goeden smaak, de twijfel-„zucht der menschen, die toen leefden, dat zij recht heeft „op onze bewondering, *enz.*" (152). In verband met dit oordeel wijs ik nog op wat t. W. zegt over de miskenning van die eeuw en haal er deze woorden uit aan:

„Wie den moed heeft zich in die litteratuur in te „leven en zich weet te ontworstelen aan de alleen-„heerschappij van zijn tijdelijk schoonheidsideaaltje, „zal zich beloond vinden door het ontdekken van eene „krachtige geestelijke ontwikkeling, waaraan ook wij „nog veel te danken hebben" (132).

Vele gedeelten lokken nog tot bespreken uit, maar dit zou te veel ruimte innemen; ik wijs hier nog kort eenige onderwerpen aan: de uitvinding der boekdrukkunst (35) [1]); den bijzonder rijken voorraad titels bij Wolff—Deken (195 en 196), en over het sentimenteele (196); de Zuid-Nederlandsche letterkunde (Vlaamsche beweging, 248), ook de oudere (o.a. mededeelingen over De Swaan, van wien in 1916 nog een stuk werd opgevoerd (164) [2]); de politieke gedichten van Bilderdijk, in losse

[1]) In verband met dit onderwerp had nog genoemd kunnen worden het kleine, doch belangrijke geschriftje van T. Folmer, *Het Boek en de Boekhandel vóór de uitvinding der Boekdrukkunst;* maar ook de mooie reeks populaire werken van R. v. der Meulen over boek, boekenliefhebberij enz. Bij de gegevens over Heye hadden nog genoemd kunnen worden de brieven uitgegeven in het *Leidsche Tijdschrift* Dl. XXXVII; bij de uitgaven van den *Gijsbrecht v. Amstel* het bescheiden Pantheon-uitgaafje.

De titel van Dunlop's bekende werk geeft t. W. als *Prosefiction,* in plaats van *Prose fiction*; wel een klein, maar tóch een verschil.

[2]) In een art. van Prof. Prinsen in den groenen *Amsterdammer* van 1 April ll. zie ik, dat voor eenige jaren ook in Amsterdam een blijspel van De Swaan met succes opgevoerd is.

Digitized by Google

blaadjes en in bundeltjes (199 en 219); de slechte werking van den *Gids* (Oltmans, 230; Bosboom-Toussaint, 264)[1]); het o.a. bij Cats zooveel voorkomende Ick en weet niet wat (naar 't Fransch, 106); Cloris en Roosje (142); het aardig-naief versierde *Duyfkens ende Willemynkens Pelgrimagie*, waarvan t. W. als teekenaar en vermoedelijk ook schrijver noemt Boëtius a Bolswert.

Hier mogen nog enkele opmerkingen volgen naar aanleiding van hetgeen t. W. in zijn bronnenstudie aanroert. Hij wijst aan (bl. 183) het feit, dat in de mooie platenatlas van Poelhekke en de Vooys (wel wat te weinig waardeerend „niet onverdienstelijk" genoemd) als portret van den dichter Hieronymus van Alphen voorkomt dat van zijn gelijknamigen grootvader, door Houbraken gegraveerd naar een portret van 1735! Laat ons aan Homerus denken, en hopen, dat bij een herdruk dit portret vervangen worde door een reproductie naar het mooie, zeker *ad vivum* geteekende van J. B. Tetar v. Elven. Aangewezen wordt de ongunstige meening, die Helmers had over Shakespeare's verdiensten. Ik heb er de *Hollandsche Natie*, die ik, tot mijn schande, nooit geheel gelezen heb, op nageslagen, en las in den zesden zang deze regels:

> Toen de Agrippijnsche zwaan op dons van zilvre pluimen
> In d'Amstel dartelde....
> Was Shakspears wansmaak in het oor der Britten
> [schoon.

De eerste druk verscheen 1812, de 2e 1814 enz.

Shakespeare noemende wijs ik meteen op de mededeeling, dat het opstel over den grooten dichter in v. Hemert's 10e deeltje van de *Lektuur v. d. Ontbijttafel* is van de hand van Prof. G. J. Meijer (1808).

Over Bilderdijks tweede vrouw acht t. W. de bouwstoffen overvloedig aanwezig in de vele geschriften over den dichter zelf; hij betreurt het, dat ze nog niet zijn samengevat tot een uitvoerige karakterteekening en kenschetsing van hare werken. Dit lezende, dacht ik: zou dit geen dissertatie-onderwerp zijn voor een onzer studeerende dames? of zou het waar zijn, wat wel beweerd wordt, dat een man een onbevooroordeelder kijk zou hebben in zulk een geval? Dit zelf zou een mooi onderwerp voor een dispuut of een verhandeling zijn.

Onder het vele, dat ik uit de bronnenstudie leerde, behoort ook, dat *Abällino, der grosse Bandit* gedramatiseerd is naar een roman van Zschokke, wiens *Stunden der Andacht* (in vertaling) ook bij ons een geliefd godsdienstig dagboek geweest is, en nog wel zijn zal. Wel kende ik zijn romantisch historie-verhaal *Die Freistatt von Aarau*, doch een rooverhoofdman is toch nog iets heel anders, dan de op de begutte verliefde adellijke krijgsman Gangolf Trüllery. Als psychologisch verschijnsel is dit feit zeker merkwaardig, doch op zich zelf staand en bevreemdend is het ten slotte niet.

Bij bl. 168 vul ik even aan, dat de uitgebreide *Natuurlijke historie* van Houttuijn wel terecht als in drie deelen verschenen is opgegeven, doch dat men hierdoor van de uitgebreidheid niet het juiste denkbeeld krijgt, indien men niet weet, dat elk deel in stukken (= banden) verdeeld is, zoodat het geheele werk 37 boekdeelen beslaat!

Uit de bronnenstudie leert men o.a. ook nog welk een werkzaam geleerde de bekende Vondelkenner J. H. M. Sterck is, wiens bijdragen ook op ander gebied dan juist de Vondel-studie ons hier telkens onder 't oog komen.

Dat er van Wagenaar's *Vaderl. Historie* een Duitsche en een Fransche vertaling is verschenen, zullen velen met genoegen vernemen.

Met belangstelling las ik, wat men uit het mooie, maar moeilijk in bezit te krijgen, *Leven van C. en D. J. van Lennep* ook kan vernemen, de namen van A. R. Falck (ps. Welmoed), Jer. de Vries (ps. Eerman), C. Loots (ps. Vrolijkhart), R. H. Arntzenius, J. F. Helmers, Anton Cramer, als medewerkers aan de *Arke Noachs* (1799—1800); met waardeering moet men kennisnemen van te W.'s opkomen voor van Lennep en ter Gouw in zake hun ontleening aan het Engelsche werk van Jacob Larwood (H. D. J. v. Schevichaven) voor hun *Uithangteekens*.

Een aanhaling uit Corvers voorrede voor de door Anna v. Hattum in proza vertaalde *Cenie*, waarin deze „nieuwigheid" wordt verdedigd, zal door velen met belangstelling gelezen worden.

Daar wij, helaas! in den tijd der films leven, vermeld ik tot slot van deze losse opmerkingen wat t. W. op bl. 264 mededeelt: „De inhoud van *Majoor Frans* is zelfs (ook in Amerika) op een film vertoond, waarvan men afbeeldingen besproken vindt door Henri Borel in „*Eigen Haard*" ".

Kan ik met volle overtuiging prijzen de gedocumenteerdheid, de rijkdom van gegevens, te vinden in het registerdeel, hiermede wil ik natuurlijk niet mijn instemming betuigen met alle beoordeelingen, met de appreciatie van kunstenaars en werken, zooals die daar geboekt staan; evenmin als ik het altijd met de aesthetische beschouwingen van den Heer t. W. eens ben. Zoo geef ik o.a. gaarne toe, dat Potgieter geen recht gedaan wordt. Zoo ook dat hij geen rechten kijk heeft op de „tachtigers".

Deze laatste noemende kom ik van zelf tot het wijden van een afzonderlijk woordje aan het *Besluit* of liever de bronnenafdeeling op het *Besluit* of laatste hoofdstuk van het werk.

De schrijver verdedigt daarin zijn standpunt en zijn recht om den Nieuwe-Gidskring te bespreken, zooals hij gedaan heeft. Hier zijn geen bronnen aan te wijzen, maar wil hij argumenten geven voor zijn beweringen. Van zijn standpunt heeft hij in zekeren zin gelijk, en er schuilt ook wel waars in zijn beweringen. Jammer is het, dat de toon van dit hoofdstuk verloopt, en te polemisch, te spottend wordt. De zeker niet van hatelijkheid vrij te pleiten woorden van den Heer J. de Meester, op de jaarvergadering van Letterkunde gesproken, prikkelden wel tot een weerwoord, maar philosofischer, waardiger was het geweest, als t. W. niet hierop gereageerd had, althans niet op die wijze, in het slotwoord van een standaardwerk. Was hem verweten, dat hij de Nieuwe-Gidsmannen niet juist beoordeeld had[1]),

[1]) Zie de brieven van Mevrouw B.-T. omtrent de *Verovering van Hoey*, een werk, dat inderdaad een aparte plaats inneemt onder hare romans: er zit meer gang in, maar de geest van de schrijfster is er minder tastbaar in te vinden.

[1]) De grootste fout ligt, m. i. in het feit, dat t. W. niet genoeg waarde hecht aan het goede, dat een richting uitwerkt, ook al komt uit haar niet rechtstreeks en volledig het groote voort, dat zij beoogde.

Digitized by Google

en daarbij een zeer spottende persoonlijke beeldpsraak gebruikt; t. W. had kalm argumenten moeten geven, zijn standpunt verdedigen, zonder de beeldspraak te beantwoorden met een dergelijke. Het past niet in het kader. t. W. heeft toch een groot werk gegeven, dat, hoewel velen het naar hun smaak anders zouden hebben gewenscht in vorm, opzet en geest, zeker vooral ook door zijn bronnenstudie, als een schatkamer kan zijn, een museum, gereed om velen mede te deelen en te laten zien, wat er al in onze letterkunde voortgebracht, wat er al gewaardeerd is, en hoe. Het geeft zeer veel, volgens sommigen te veel, d.i. te weinig kunstzinnig uitgezocht en geschift, doch volgens 's schrijvers opvatting alles noodzakelijk en onmisbaar om een historisch beeld te geven; en bij die opvatting ook te aanvaarden.

Er zijn ten opzichte van museums van beeldende kunst tegenwoordig geheel nieuwe opvattingen geopenbaard. Sommigen denken zich als ideaal een verzameling, waar alleen de beste kunstproducten in beperkt getal in kleinere ruimte tentoongesteld zijn; doch nog altijd is het aantal voorstanders groot genoeg, die in een museum een overzicht willen vinden van wat er op kunstgebied is voortgebracht, daaronder ook begrepen wat ons minderwaardig voorkomt, maar uit historisch oogpunt, als schakels in den keten, belangrijk is, wat den samenhang aantoont tusschen scholen en perioden; wat ook den smaak van een tijd kenschetst.

Een museum van de laatste soort is te Winkels werk, en in dit laatste deel is er een soort beredeneerde catalogus bij geleverd, die een bezoek vruchtbaarder maakt, een beschouwen van een bepaald gedeelte vergemakkelijkt, en die tevens voor den niet-bezoeker een leerzame lectuur vormt, ook al is hij het met iedere appreciatie niet eens.

Den Haag. C. H. Ph. Meijer.

B. Delbrück, Grundlagen der neuhochdeutschen Satzlehre: ein Schulbuch für Lehrer. Berlin u. Leipzig, Vereinigung wissenschaftlicher Verleger W. de Gruyter & Co. 1920. (Pr. ƒ 1.60).

Het streven, de in vakkringen overwonnen doch élders taai voortlevende taalbeschouwing te gaan bestoken in het kamp van hen, die „durch Beruf oder Neigung zu einer eingehenden Beschäftigung mit der Muttersprache hingeführt werden", hoezeer ook toe te juichen, brengt bezwaren mee, die ook de bekende Germanist Delbrück niet geheel heeft weten te ontzeilen. De geschoolde vakgeleerde bouwt licht te veel op de taalkundige kennis, maar vooral ook op het philologisch denken zijner lezers; anderzijds moet hij, indachtig aan de beperktheid dezer „Voraussetzungen", zich dikwijls ontzeggen, de schoonste resultaten zijner onderzoekingen, klaarheid en wijde perspectieven, tot gemeengoed te maken. Deze moeilijkheden echter in aanmerking genomen, heeft de schrijver m.i. een nuttig en bruikbaar boek geschreven, dat vooral ook onze studeerenden in de Germaansche philologie tot verheldering van inzicht kan leiden. Echter verwachte men geen volledige uiteenzetting in den trant van het bekende werk van Erdmann. De schrijver beperkt zich tot eenige capita selecta, die wel is waar in logisch verband tot elkaar staan, echter niet in die mate als typisch kunnen gelden, dat een behandeling der overige gebieden daardoor minder noodzakelijk ware geworden.

Een begrenzing van het begrip Neuhochdeutsch vormt het eerste gedeelte. De invloed der kultuurcentra Silezië en Saksen op Luthers taal wordt behoorlijk naar voren gebracht, andere invloeden, die nauwelijks van minder gewicht zijn, als de verlegging van het economisch zwaartepunt, de realistische strooming en de intrede van het dialect in de literatuur, worden echter niet genoemd. — Bij de hierop volgende afbakening der begrippen schrijftaal en spreektaal, omgangstaal en dialect had ik gaarne gezien, dat de in de laatste jaren zoo sterk toenemende liefde voor de gewestelijke taal zoowel ten opzichte van hare oorzaken als van hare gevolgen met enkele woorden was bedacht.

Overigens lijkt mij dit hoofdstuk beter geslaagd dan het volgende, dat het begrip „zin" moet verduidelijken. Of de zeer sterk „verklauselte" definitie, die D. geeft, veel tot verheldering zal bijdragen, meen ik te moeten betwijfelen. De kans zal zeer groot zijn, dat de studeerende, zich houdende aan de bepaling, „Halt!" een zin zal noemen, „Hurra!" echter niet, ja, zelfs tot de conclusie kan komen, dat „hé, wat heb ik 't warm!" geen zin mag worden genoemd.

Na een m.i. „einwandfreie" beantwoording der vraag, hoe het leeren spreken en verstaan in zijn werk gaat, worden sommige punten uit de zinsleer nader beschouwd. In de eerste plaats de vorming van 't Perfektum. D. sluit zich hier, voor zoover het ontstaan betreft, bij Paul aan, laat echter niet na, aan de voor modern taalgebruik bevredigender formule van Adelung recht te laten wedervaren. Jammer, dat niet getracht is, de kloof tusschen de beide functies van „haben" te overbruggen.

Bij de behandeling van het sterke en het zwakke bijv. n.w. wordt in 't bijzonder de wordingsgeschiedenis belicht. Over 't geheel op m.i. uitstekende wijze. Echter schijnt het mij niet juist, dat de zwakke vormen na eines, einem etc. de overhand kregen, „omdat ze minder nadenken vorderden". Wanneer de schrijver beweert, dat de vormen op -en „sozusagen von selber mitliefen", dan kan men hetzelfde beweren van de sterke vormen: eine*s* alte*s* Freundes, eine*m* alte*m* Freunde, „Nadenken" (indien er sprake van kon zijn) behoefde men ook hier slechts éénmaal, n.l. om de vormen eines, einem te vinden. Dan volgden de andere vanzelf. Het komt mij waarschijnlijker voor, dat de vormgelijkheid der voorafgaande „Bestimmwörter" hier de hoofdrol heeft gespeeld.

Een belangrijke plaats staat de schrijver af aan een behandeling van de woordschikking. Ook hier weer een historische ontwikkeling van het tegenwoordig gebruik, die bij veel aantrekkelijks een gewichtig onderdeel laat vermissen, n.l. den rol, dien het melodisch en het metrisch element daarbij hebben gespeeld. Overigens zal dit hoofdstuk echter ongetwijfeld tot een beter inzicht bijdragen en tot eigen onderzoek aansporen.

Het volgende deel is gewijd aan een bespreking van den Konjunktiv, voornamelijk in de „indirekte Rede" en in de „exzipierende" zinnen. Op een uiteenzetting, van het tegenwoordig gebruik, (waarbij D. de schrijftaal m.i. wel wat te weinig gewicht toekent), volgt de verklaring van het afnemend gebruik speciaal der Präsensvormen. Hierbij kan ik niet in alle deelen met den schrijver meegaan. Naast formeele overeenstemming en grootere gebruiksmogelijkheid van den Ind. hebben, naar het

Digitized by Google

blaadjes en in bundeltjes (199 en 219); de slechte werking van den *Gids* (Oltmans, 230; Bosboom-Toussaint, 264)[1]; het o.a. bij Cats zooveel voorkomende Ick en weet niet wat (naar 't Fransch, 106); Cloris en Roosje (142); het aardig-naief versierde *Duyfkens ende Willemynkens Pelgrimagie*, waarvan t. W. als teekenaar en vermoedelijk ook schrijver noemt Boëtius a Bolswert.

Hier mogen nog enkele opmerkingen volgen naar aanleiding van hetgeen t. W. in zijn bronnenstudie aanroert. Hij wijst aan (bl. 183) het feit, dat in de mooie platenatlas van Poelhekke en de Vooys (wel wat te weinig waardeerend „niet onverdienstelijk" genoemd) als portret van den dichter Hieronymus van Alphen voorkomt dat van zijn gelijknamigen grootvader, door Houbraken gegraveerd naar een portret van 1735! Laat ons aan Homerus denken, en hopen: dat bij een herdruk dit portret vervangen worde door een reproductie naar het mooie, zeker *ad vivum* geteekende van J. B. Tetar v. Elven. Aangewezen wordt de ongunstige meening, die Helmers had over Shakespeare's verdiensten. Ik heb er de *Hollandsche Natie*, die ik, tot mijn schande, nooit geheel gelezen heb, op nageslagen, en las in den zesden zang deze regels:

Toen de Agrippijnsche zwaan op dons van zilvre pluimen
In d'Amstel dartelde....
Was Shakspears wansmaak in het oor der Britten [schoon.

De eerste druk verscheen 1812, de 2e 1814 enz.

Shakespeare noemende wijs ik meteen op de mededeeling, dat het opstel over den grooten dichter in v. Hemert's 10e deeltje van de *Lektuur v. d. Ontbijttafel* is van de hand van Prof. G. J. Meijer (1808).

Over Bilderdijks tweede vrouw acht t. W. de bouwstoffen overvloedig aanwezig in de vele geschriften over den dichter zelf; hij betreurt het, dat ze nog niet zijn samengevat tot een uitvoerige karakterteekening en kenschetsing van hare werken. Dit lezende, dacht ik: zou dit geen dissertatie-onderwerp zijn voor een onzer studeerende dames? of zou het waar zijn, wat wel beweerd wordt, dat een man een onbevooroodeelder kijk zou hebben in zulk een geval? Dit zelf zou een mooi onderwerp voor een dispuut of een verhandeling zijn.

Onder het vele, dat ik uit de bronnenstudie leerde, behoort ook, dat *Abällino, der grosse Bandit* gedramatiseerd is naar een roman van Zschokke, wiens *Stunden der Andacht* (in vertaling) ook bij ons een geliefd godsdienstig dagboek geweest is, en nog wel zijn zal. Wel kende ik zijn romantisch historie-verhaal *Die Freistatt von Aarau*, doch een rooverhoofdman is toch nog iets heel anders, dan de op de begutte verliefde adellijke krijgsman Gangolf Trüllery. Als psychologisch verschijnsel is dit feit zeker merkwaardig, doch op zich zelf staand en bevreemdend is het ten slotte niet.

Bij bl. 168 vul ik even aan, dat de uitgebreide *Natuurlijke historie* van Houttuijn wel terecht als in drie deelen verschenen is opgegeven, doch dat men hierdoor van de uitgebreidheid niet het juiste denkbeeld krijgt, indien men niet weet, dat elk deel in stukken (= banden) verdeeld is, zoodat het geheele werk 37 boekdeelen beslaat!

Uit de bronnenstudie leert men o.a. ook nog welk een werkzaam geleerde de bekende Vondelkenner J. H. M. Sterck is, wiens bijdragen ook op ander gebied dan juist de Vondel-studie ons hier telkens onder 't oog komen.

Dat er van Wagenaar's *Vaderl. Historie* een Duitsche en een Fransche vertaling is verschenen, zullen velen met genoegen vernemen.

Met belangstelling las ik, wat men uit het mooie, maar moeilijk in bezit te krijgen, *Leven van C. en D. J. van Lennep* ook kan vernemen, de namen van A. R. Falck (ps. Welmoed), Jer. de Vries (ps. Eerman), C. Loots (ps. Vrolijkhart), R. H. Arntzenius, J. F. Helmers, Anton Cramer, als medewerkers aan de *Arke Noachs* (1799—1800); met waardeering moet men kennisnemen van te W.'s opkomen voor van Lennep en ter Gouw in zake hun ontleening aan het Engelsche werk van Jacob Larwood (H. D. J. v. Schevichaven) voor hun *Uithangteekens*.

Een aanhaling uit Corvers voorrede voor de door Anna v. Hattum in proza vertaalde *Cenie*, waarin deze „nieuwigheid" wordt verdedigd, zal door velen met belangstelling gelezen worden.

Daar wij, helaas! in den tijd der films leven, vermeld ik tot slot van deze losse opmerkingen wat t. W. op bl. 264 mededeelt: „De inhoud van *Majoor Frans* is zelfs (ook in Amerika) op een film vertoond, waarvan men afbeeldingen besproken vindt door Henri Borel in „*Eigen Haard*" ".

Kan ik met volle overtuiging prijzen de gedocumenteerdheid, de rijkdom van gegevens, te vinden in het registerdeel, hiermede wil ik natuurlijk niet mijn instemming betuigen met alle beoordeelingen, met de appreciatie van kunstenaars en werken, zooals die daar geboekt staan; evenmin als ik het altijd met de aesthetische beschouwingen van den Heer t. W. eens ben. Zoo geef ik o.a. gaarne toe, dat Potgieter geen recht gedaan wordt. Zoo ook dat hij geen rechten kijk heeft op de „tachtigers".

Deze laatste noemende kom ik van zelf tot het wijden van een afzonderlijk woordje aan het *Besluit* of liever de bronnenafdeeling op het *Besluit* of laatste hoofdstuk van het werk.

De schrijver verdedigt daarin zijn standpunt en zijn recht om den Nieuwe-Gidskring te bespreken, zooals hij gedaan heeft. Hier zijn geen bronnen aan te wijzen, maar wil hij argumenten geven voor zijn beweringen. Van zijn standpunt heeft hij in zekeren zin gelijk, en er schuilt ook wel waars in zijn beweringen. Jammer is het, dat de toon van dit hoofdstuk verloopt, en te polemisch, te spottend wordt. De zeker niet van hatelijkheid vrij te pleiten woorden van den Heer J. de Meester, op de jaarvergadering van Letterkunde gesproken, prikkelden wel tot een weerwoord, maar philosofischer, waardiger was het geweest, als t. W. niet hierop gereageerd had, althans niet op die wijze, in het slotwoord van een standaardwerk. Was hem verweten, dat hij de Nieuwe-Gidsmannen niet juist beoordeeld had[1],

[1]) Zie de brieven van Mevrouw B.-T. omtrent de *Verovering van Hoey*, een werk, dat inderdaad een aparte plaats inneemt onder hare romans: er zit meer gang in, maar de geest van de schrijfster is er minder tastbaar in te vinden.

[1]) De grootste fout ligt, m. i. in het feit, dat t. W. niet genoeg waarde hecht aan het goede, dat een richting uitwerkt, ook al komt uit haar niet rechtstreeks en volledig het groote voort, dat zij beoogde.

Digitized by Google

en daarbij een zeer spottende persoonlijke beeldpsraak gebruikt; t. W. had kalm argumenten moeten geven, zijn standpunt verdedigen, zonder de beeldspraak te beantwoorden met een dergelijke. Het past niet in het kader. t. W. heeft toch een groot werk gegeven, dat, hoewel velen het naar hun smaak anders zouden hebben gewenscht in vorm, opzet en geest, zeker vooral ook door zijn bronnenstudie, als een schatkamer kan zijn, een museum, gereed om velen mede te deelen en te laten zien, wat er al in onze letterkunde voortgebracht, wat er al gewaardeerd is, en hoe. Het geeft zeer veel, volgens sommigen te veel, d.i. te weinig kunstzinnig uitgezocht en geschift, doch volgens 's schrijvers opvatting alles noodzakelijk en onmisbaar om een historisch beeld te geven; en bij die opvatting ook te aanvaarden.

Er zijn ten opzichte van museums van beeldende kunst tegenwoordig geheel nieuwe opvattingen geopenbaard. Sommigen denken zich als ideaal een verzameling, waar alleen de beste kunstproducten in beperkt getal in kleinere ruimte tentoongesteld zijn; doch nog altijd is het aantal voorstanders groot genoeg, die in een museum een overzicht willen vinden van wat er op kunstgebied is voortgebracht, daaronder ook begrepen wat ons minderwaardig voorkomt, maar uit historisch oogpunt, als schakels in den keten, belangrijk is, wat den samenhang aantoont tusschen scholen en perioden; wat ook den smaak van een tijd kenschetst.

Een museum van de laatste soort is te Winkels werk, en in dit laatste deel is er een soort beredeneerde catalogus bij geleverd, die een bezoek vruchtbaarder maakt, een beschouwen van een bepaald gedeelte vergemakkelijkt, en die tevens voor den niet-bezoeker een leerzame lectuur vormt, ook al is hij het met iedere appreciatie niet eens.

Den Haag. C. H. Ph. Meijer.

B. Delbrück, Grundlagen der neuhochdeutschen Satzlehre; ein Schulbuch für Lehrer. Berlin u. Leipzig, Vereinigung wissenschaftlicher Verleger W. de Gruyter & Co. 1920. (Pr. *f* 1.60).

Het streven, de in vakkringen overwonnen doch élders taai voortlevende taalbeschouwing te gaan bestoken in het kamp van hen, die „durch Beruf oder Neigung zu einer eingehenden Beschäftigung mit der Muttersprache hingeführt werden", hoezeer ook toe te juichen, brengt bezwaren mee, die ook de bekende Germanist Delbrück niet geheel heeft weten te ontzeilen. De geschoolde vakgeleerde bouwt licht te veel op de taalkundige kennis, maar vooral ook op het philologisch denken zijner lezers; anderzijds moet hij, indachtig aan de beperktheid dezer „Voraussetzungen", zich dikwijls ontzeggen, de schoonste resultaten zijner onderzoekingen, klaarheid en wijde perspectieven, tot gemeengoed te maken. Deze moeilijkheden echter in aanmerking genomen, heeft de schrijver m.i. een nuttig en bruikbaar boek geschreven, dat vooral ook onze studeerenden in de Germaansche philologie tot verheldering van inzicht kan leiden. Echter verwachte men geen volledige uiteenzetting in den trant van het bekende werk van Erdmann. De schrijver beperkt zich tot eenige capita selecta, die wel is waar in logisch verband tot elkaar staan, echter niet in die mate als typisch kunnen gelden, dat een behandeling der overige gebieden daardoor minder noodzakelijk ware geworden.

Een begrenzing van het begrip Neuhochdeutsch vormt het eerste gedeelte. De invloed der kultuurcentra Silezië en Saksen op Luthers taal wordt behoorlijk naar voren gebracht, andere invloeden, die nauwelijks van minder gewicht zijn, als de verlegging van het economisch zwaartepunt, de realistische strooming en de intrede van het dialect in de literatuur, worden echter niet genoemd. — Bij de hierop volgende afbakening der begrippen schrijftaal en spreektaal, omgangstaal en dialect had ik gaarne gezien, dat de in de laatste jaren zoo sterk toenemende liefde voor de gewestelijke taal zoowel ten opzichte van hare oorzaken als van hare gevolgen met enkele woorden was bedacht.

Overigens lijkt mij dit hoofdstuk beter geslaagd dan het volgende, dat het begrip „zin" moet verduidelijken. Of de zeer sterk „verklauselte" definitie, die D. geeft, veel tot verheldering zal bijdragen, meen ik te moeten betwijfelen. De kans zal zeer groot zijn, dat de studeerende, zich houdende aan de bepaling, „Halt!" een zin zal noemen, „Hurra!" echter niet, ja, zelfs tot de conclusie kan komen, dat „hé, wat heb ik 't warm!" geen zin mag worden genoemd.

Na een m.i. „einwandfreie" beantwoording der vraag, hoe het leeren spreken en verstaan in zijn werk gaat, worden sommige punten uit de zinsleer nader beschouwd. In de eerste plaats de vorming van 't Perfektum. D. sluit zich hier, voor zoover het ontstaan betreft, bij Paul aan, laat echter niet na, aan de voor modern taalgebruik bevredigender formule van Adelung recht te laten wedervaren. Jammer, dat niet getracht is, de kloof tusschen de beide functies van „haben" te overbruggen.

Bij de behandeling van het sterke en het zwakke bijv. n.w. wordt in 't bijzonder de wordingsgeschiedenis belicht. Over 't geheel op m.i. uitstekende wijze. Echter schijnt het mij niet juist, dat de zwakke vormen na eines, einem etc. de overhand kregen, „omdat ze minder nadenken vorderden". Wanneer de schrijver beweert, dat de vormen op -en „sozusagen von selber mitliefen", dan kan men hetzelfde beweren van de sterke vormen: eine*s* alte*s* Freundes, eine*m* alte*m* Freunde, „Nadenken" (indien er sprake van kon zijn) behoefde men ook hier slechts éénmaal, n.l. om de vormen eines, einem te vinden. Dan volgden de andere vanzelf. Het komt mij waarschijnlijker voor, dat de vormgelijkheid der voorafgaande „Bestimmwörter" hier de hoofdrol heeft gespeeld.

Een belangrijke plaats staat de schrijver af aan een behandeling van de woordschikking. Ook hier weer een historische ontwikkeling van het tegenwoordig gebruik, die bij veel aantrekkelijks een gewichtig onderdeel laat vermissen, n.l. den rol, dien het melodisch en het metrisch element daarbij hebben gespeeld. Overigens zal dit hoofdstuk echter ongetwijfeld tot een beter inzicht bijdragen en tot eigen onderzoek aansporen.

Het volgende deel is gewijd aan een bespreking van den Konjunktiv, voornamelijk in de „indirekte Rede" en in de „exzipierende" zinnen. Op een uiteenzetting, van het tegenwoordig gebruik, (waarbij D. de schrijftaal m.i. wel wat te weinig gewicht toekent), volgt de verklaring van het afnemend gebruik speciaal der Präsensvormen. Hierbij kan ik niet in alle deelen met den schrijver meegaan. Naast formeele overeenstemming en grootere gebruiksmogelijkheid van den Ind. hebben, naar het

Digitized by Google

mij voorkomt, ook de minder speculatieve denkwijze in de laatste halve eeuw, benevens de nauwere aansluiting van spreek- en schrijftaal wederzijds het hunne bijgedragen.

Eenige kleine aanmerkingen mogen nog volgen: Bij een bespreking der „Personenverschiebung" in de Ind. Rede vestigt de schrijver ten onrechte den indruk, alsof alleen bij den 3den persoon geen „Verschiebung" plaats vindt. Bij de behandeling der parataktische verbinding in de Ind. Rede wordt de lezer er toe gebracht zinnen als „Sage nicht, die Liebe habe dich verlassen", als onduitsch te beschouwen.

In het hoofdstuk over „das Satzgefüge" wordt Curme een meening ondergeschoven, die in tegenspraak met zijn duidelijke uiteenzetting is.

Ondanks deze en andere aanmerkingen (gebrek aan samenvatting, overwegen van het mechanisch navolgende element in taalvorming en verwaarloozing van het scheppende) geloof ik, dat dit boek door den rijkdom aan frissche gedachten en duidelijke uiteenzetting er zeer toe kan bijdragen, naast Erdmann, Sütterlin, Paul enz., de studeerenden tot zuiverder inzicht en vooral ook tot zelfstandig onderzoek te brengen.

Den Haag. Th. A. Verdenius.

Aucassin und Nicolette, Kritischer Text mit Paradigmen und Glossar von **H. Suchier.** Neunte Auflage von **W. Suchier.** Paderborn, Schöningh. 1921. (Pr. M. 8 + 40 %).

Walther Suchier, die de zorg voor de negende druk van deze bekende uitgaaf zijns vaders op zich genomen heeft, heeft daarin verschillende veranderingen aangebracht. Het Franse kleed, waarin het boek vanaf de vijfde druk verscheen, is afgelegd: inleiding zowel als aantekeningen zijn geheel omgewerkt en in het Duits geredigeerd; de eerste bevat o.a. een samenvatting van hetgeen men over de dichter, zijn werk en zijn bronnen geschreven heeft. Ook de woordenlijst heeft een verandering ondergaan, maar de tekst zelf en het overzicht van het dialekt zijn vrijwel onveranderd gebleven. Ook in dit nieuwe kleed zal de chante-fable van Aucassin en Nicolette op velen zijn bekoring blijven uitoefenen.

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

J. Turi and **P. Turi, Lappish Texts.** With the cooperation of K. B. Wiklund edited by E. Demant-Hatt (D. Kgl. Danske Vidensk. Selsk. Skrifter, 7. Række, Hist. og Filos. Afd. IV. 2). København, A. F. Høst & Søn. 1920. (Pr. 12 Kr.).

Deze zeer belangrijke materiaalverzameling bevat een aantal teksten, opgeteekend door den Zweedschen Lap Johan Turi in het dialect van Kautokeino, en door diens neef Per Turi in den tongval van Jukkasjärvi, vermengd met Kautokeino-elementen. Een enkel verhaal is gedeeltelijk door den Lap Lars Nutti opgeteekend. De teksten van Johan Turi zijn echter niet in diens eigen, zeer onnauwkeurige, spelling gepubliceerd, maar Prof. Wiklund heeft het noodig geacht ze over te brengen in de normale Noorweegsch-Lapsche schrijftaal, zooals die met enkele verbeteringen door Prof. Nielsen wordt gebruikt. Zekere kenmerkende eigenaardigheden van het Kautokeino-dialect heeft Prof. Wiklund, terwille van de locale kleur, behouden. Daarentegen worden ons Per Turi's en Lars Nutti's teksten in de oorspronkelijke spelling gegeven. De Engelsche vertaling, die tegenover de teksten is gedrukt, is van Mevrouw Hatt's echtgenoot, den bekenden ethnoloog Dr. Gudmund Hatt, maar berust op haar eigen Deensche overzetting uit het Lapsch. Mevrouw Hatt heeft de Engelsche vertaling echter doorloopend met den oorspronkelijken Lapschen tekst vergeleken. Door het toevoegen dier vertaling aan het slechts voor weinigen verstaanbare origineel is het werk voor een ruimen kring van ethnologen en folkloristen toegankelijk gemaakt.

Eerst komen teksten betreffende toovenarij en volksgeneeskunde, gevolgd door eenige noaide-geschiedenissen. De noaide of medicijnman, die op Kerstnacht den Duivel op een driesprong afwacht om bovennatuurlijke kennis of rijkdom aan rendieren te verwerven, en die ook door het verrichten van verschillende handelingen zich de geesten van dooden tot helpers kan maken, is een machtig vriend voor wien hij welgezind is, een gevaarlijk man voor zijn vijanden. Zoo kan hij b.v. door zand van het kerkhof met stille incantatie-bedoeling op een persoon te strooien, dien naar believen dooden of kwellen. Sommige noaide's, die het bijzonder ver gebracht hebben, kunnen vliegen en spannen een wolf voor de slede, als zij naar de kerk gaan. Hebben zij de kerk bereikt, dan verdwijnt de wolf, maar hij komt zijn meester weer afhalen op het oogenblik, dat hij naar huis wil gaan. Zulke toovenaars hebben ook de macht om hun lichaam te verlaten, dat dan als dood achterblijft, terwijl hun ziel met de engelen des Duivels bezig is dezen of genen leed en onheil te veroorzaken. Maar als iemand het lichaam van den in trance verkeerenden noaide beweegt, dan wandelt het weg, en ziel noch lichaam keeren ooit terug. De machtigsten onder de noaide's kunnen een boom doen verrotten door er slechts naar te kijken. Van groot belang zijn ook de magische formulieren en de geneesmiddelen tegen allerlei ziekte en ongemak, die soms tot het gebied der homoeopathische magie behooren. Niet minder verdient de aandacht, hetgeen ons omtrent zwangerschap en verlossing wordt medegedeeld.

De noaide-verhalen, die op de algemeene mededeelingen volgen, spelen in den tegenwoordigen tijd of binnen menschenheugenis. Zij illustreeren rijkelijk de voorafgaande bladzijden en geven ons ook duidelijke voorbeelden van vrouwen met noaide-vermogens. Wij leeren er ook het geloof aan weenende geesten van gedoode pasgeboren kinderen uit kennen.

Dan volgen verhalen omtrent de elf-achtige wezens, die Ulda's genoemd worden, een woord dat uit het Noorsch afkomstig is. Deze Ulda's leven hoofdzakelijk onder den grond en zijn meestal onzichtbaar, maar somtijds vertoonen zij zich aan hen die zij begunstigen, ja, in vroeger tijd zagen de Lappen even dikwijls Ulda's als zij andere Lappen zagen. Zij leven op dezelfde wijze als de menschen en hebben groote kudden van witte, eenhoornige rendieren en koeien. Bij LXIV („About the changing of the Uldas") en LXVII („The Lapp-woman as midwife among the Uldas") is Bolte-Polívka, Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm, Band I, p. 367—370 te vergelijken. Zie ook Poestion, Lappländische Märchen, p. 114 sqq. („Das vertauschte Kind"), en voor de Ulda's p. 50 sqq. („Das Ulta-Mädchen").

Onder dezelfde rubriek als de Ulda-vertellingen vinden wij een menigte van andere verhalen van zeer verschillenden aard en inhoud. Een bijzondere groep

Digitized by Google

van Lapsche overleveringen, die trouwens in dezen bundel slechts karig vertegenwoordigd is, vormen de zeer geliefde sagen omtrent de Stallo's, menschenetende reuzen van ontzaglijke lichaamskracht, maar gering verstand, die het niet zelden tegen de arglist van wijze Lappen moeten afleggen. Een veel grooter aantal sagen van dezen aard vinden wij bij Poestion (p. 127-178). Met LXXI („Stallo and Banni Biettar") correspondeert het eerste gedeelte van Poestion p. 136 sqq. („Patto-Poadnje rächt sich an Stalo"), en LXX („About a Stallo who lived at the northern end of Torneträsk") heeft een trek gemeen met Poestion p. 133 sq, („Stallo and Patto-Poadnje") en p. 135 sq. („Stallo und der Fischerlappe"). Het zoude misschien de moeite loonen de veelsoortige verhalen der Turi's in het algemeen met die bij Poestion stelselmatig te vergelijken, en zeker zoude het ook van belang zijn ze in den stijl van Bolte-Polívka te commentarieeren. Het door Mevrouw Hatt uitgegeven folkloremateriaal bewijst opnieuw, hoe zeer het Lapsche volksleven van oudsher onder Noorsche invloeden heeft gestaan, maar dit in bijzonderheden aan te toonen ligt thans niet op mijn weg.

Voor hem die het arctische leven bestudeert, is de volgende afdeeling, die aan het rendier en de jacht gewijd is, van niet minder gewicht dan de vorige rubrieken. Een aantal korte geschiedenissen uit het dagelijksch leven vormt, afgezien van de ophelderende noten en de inhoudsopgave, het slot van Mevrouw Hatt's hoog te waardeeren publicatie.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

A. Rosenberg, Geschichte der römischen Republik. („Aus Natur und Geisteswelt", 838. Band). Leipzig u. Berlin, Teubner. 1921. (Pr. *f* 0.70, geb. *f* 0.90).

Na de werken van *Bloch*, „Soziale Kämpfe im alten Rom" (4e dr. 1920) en *Neurath* „Antike Wirtschaftsgeschichte" (2e dr. 1918) verscheen onlangs het hier aangekondigde deeltje in dezelfde serie. Het bedoelt „in ganz knapper Form die Haupttatsachen über die Geschichte der römischen Republik zusammenzufassen". Dat aan een dergelijke beperking, inzonderheid waar het deze stof geldt, ernstige bezwaren verbonden zijn, heeft de schrijver zeer wel gevoeld. In hoofdzaak zijn die bezwaren tweeërlei: in de eerste plaats moesten bepaalde terreinen vrijwel geheel worden vermeden, b.v. de economische en sociale problemen (waarvoor naar Bloch verwezen wordt) en de geschiedenis van krijgs- en provinciewezen; in de tweede plaats was het onmogelijk aan uiteenloopende zienswijzen recht te doen wedervaren, terwijl toch de overtalrijke duistere punten in de geschiedenis der eerste eeuwen van Rome als republiek het geven van apodictische uitspraken dikwijls zeer gevaarlijk maken. Daar komt nu nog bij, dat aan sommige hoofdstukken een zekere mate van oorspronkelijkheid niet kan ontzegd worden, en Rosenbergs beschouwingen meermalen belangrijk afwijken van de tegenwoordig gangbare opvattingen; zelf wijst hij in zijn inleiding op de kritische beoordeeling van de leiders der democratische volkspartij in de latere republiek, de beschouwing omtrent de nobiliteit, die aangaande de boeren-democratie en in het algemeen omtrent de verhouding der verschillende standen in Rome. De vraag evenwel, of en wanneer hij op deze vragen dieper en meer wetenschappelijk zal kunnen ingaan, moet hij onbeantwoord laten. Een andere vraag schijnt gewettigd, of niet een omgekeerde methode van arbeid aanbeveling had verdiend; had de schrijver zich de moeite getroost, allereerst in een of andere publicatie zijne afwijkende opvattingen wetenschappelijk te staven, dan zouden wij niet, gelijk nu het geval is, in het onzekere verkeeren omtrent de bronnen, waaruit hij heeft geput, en de waarde, die hij daaraan toekent.

Overigens is dit werk niet zonder verdienste: zijn overzichtelijkheid dankt het niet alleen aan den beperkten omvang, maar ook aan den helderen stijl. Met de noodige voorzichtigheid gebruikt, kan het zeer goed dienen als voorloopige inleiding, mits die voorzichtigheid ook daardoor tot uiting komt, dat inderdaad ter aanvulling van hetgeen in dit boek ontbreekt werkjes als de boven geciteerde gebruikt worden. Als bewijs van belangstellende lezing doe ik enkele grepen uit de aanteekeningen, die ik bij de lectuur maakte. De geschiedenis der Romeinsche kolonisatie is niet duidelijk, niet volledig en niet geheel juist beschreven (pp. 14 vlgg.). Niet duidelijk, want de vermelding van „latinische Kolonien" op p. 14 en 16 in tweeërlei zin vereischte voor de lezers, voor wie dit boekje bestemd is, nadere toelichting. Niet volledig, want van de *Coloniae civium Romanorum* wordt in dit verband met geen woord gerept, hoewel toch sommige daarvan reeds uit de 4e eeuw dateeren. Mogelijk hangt dit samen met het feit, dat de schrijver het hoofdmotief voor de kolonisatie in de economische toestanden zoekt, hetgeen toch op zijn minst genomen aan twijfel onderhevig is. Bij de *col. civ. Rom.* was dit zeker niet het geval, en ook bij de overige koloniën moet men zeker in de eerste plaats denken aan de zucht tot politieke machtsuitbreiding, waarmede weer in overeenstemming is de verklaring op p. 11, dat de Romeinen het voorbeeld der Etruriërs hebben gevolgd. Trouwens, het is ook niet juist, dat Latium verreweg het dichtst bevolkt zou zijn geweest van geheel Italië; dat epitheton komt aan Campanië toe (tenzij men alleen aan de allernaaste omgeving van Rome denkt, vgl. o.a. Beloch, „die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt", pp. 413 vlgg.) — De bevoegdheid van den censor ten opzichte van de senaatskeuze (p. 28 en 29) wordt te groot voorgesteld; de interpretatie van het *plebiscitum Ovinium* moge niet vaststaan, zij zal toch altijd moeten uitgaan van den corrigeerenden aard der censuur. — De bijzonderheden betreffende de hervorming der comitia centuriata (p. 48) hadden m.i., in verband met het onzekere van de zaak, in dit korte bestek beter kunnen worden weggelaten. — Bij de bespreking van de politiek der Gracchen (p. 66) verzuimt R. er op te wijzen dat, gelijk uit Appianus blijkt en door Ed. Meyer helder uiteengezet is (*Kleine Schriften* 409), oorzakelijk verband bestaat tusschen de agrarische kwestie en het verleenen van het burgerrecht aan de bondgenooten; de motiveering van C. Gracchus' wetsvoorstel (p. 66) is dan ook onvoldoende en de typeering ervan op p. 68 bezijden de waarheid. — De rol, door Marius gespeeld in den Jugurthijnschen oorlog (p. 84), is wel wat geflatteerd. Hetzelfde geldt m.i., maar in nog sterker mate, voor de karakterteekening van L. Catilina (p. 91).

Den Haag. H. Wagenvoort Jr.

Digitized by Google

H. J. Tiele, De zending van Pesters naar Hannover Augustus—December 1723. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1921. (Leidsche diss.).

De heer Tiele heeft zich met zijn dissertatie ten doel gesteld licht te laten vallen op het tijdvak tusschen de uitvaardiging van het octrooi voor de Compagnie van Oostende (Juli 1723) en de tractaten van Weenen en Hannover (1725) [1]), omdat in de literatuur dit tijdvak gemeenlijk is overgesprongen, en meent, dat de uitvoerigheid van zijn studie gerechtvaardigd is, omdat mede hieruit blijkt, dat: „er iets meer lijn was in de buiten-„landsche staatkunde van onze Regenten (indien al-„thans de naam staatkunde verdiend is) dan men uit „de schimmige, somtijds onjuiste voorstelling, welke „men er hier en daar in de historische werken van kan „opdoen, geneigd is op te maken." Dit is zoo voorzichtig gezegd, dat men geneigd is te vermoeden, dat de heer T. wel voelt, dat hij hier niet sterk staat. Dank zij de artikels van Prof. Bussemaker en Mej. Croll, en de dissertatie van Dr. Goslinga zijn wij dan ook niet schimmig of onjuist meer ingelicht: de staatkunde van de Regenten bewoog zich langs een duidelijk getrokken lijn van wel overwogen onthouding.

Doch ook zonder dat dit nogmaals bevestigd wordt, heeft deze dissertatie wel reden van bestaan. Hannover was het middelpunt van de actie tegen de Compagnie van Oostende en door het minutieuse verslag van hetgeen daar verhandeld werd, geeft de schrijver een goed beeld van de bij alle betrokken mogendheden, en niet alleen bij de Republiek heerschende angst voor daden als gevolg van de pas doorstane oorlogen, het algemeene onderlinge wantrouwen, de afkeer van de eerste te moeten zijn. De zending van Pesters op zich zelf, waarbij hij een instructie ontving, waarmee weinig eer viel te behalen n.l.: zekerheid te verkrijgen van de houding, die de koning van Engeland van plan was aan te nemen ten opzichte van de Compagnie en diplomatieken steun te verkrijgen zonder zich tot iets te verbinden, raakt wel wat op den achtergrond en de aanhef van het boek: „De hoofdpersoon van deze studie, mr. E. de P." enz. moet vooral niet letterlijk opgevat worden. Zijn brieven zijn weliswaar de hoofdbron maar hoofdpersoon, als men er een hebben wil, is Townsend; dat is de man van wien alles uitgaat, die rusteloos en met eindeloos geduld tracht de Republiek in beweging te krijgen. Van zijn persoonlijkheid kunnen we ons een voorstelling maken, Pesters zijn we eigenlijk vergeten, als we op de laatste bladzijde terloops en zonder verder commentaar meegedeeld vinden, dat hij naar huis gaat en zijn zending afgeloopen is Hij had òf meer op den voorgrond gebracht, zijn optreden, de resultaten of het gebrek aan resultaat, de reden van zijn vertrek meer omlijnd moeten worden, òf, wanneer noch zijn persoon noch zijn optreden daartoe de mogelijkheid bood, de titel had anders moeten luiden.

Zijn biografie is aan het begin van de Inleiding, die den algemeenen toestand in Europa behandelt, misplaatst; zijn persoon interesseert ons eerst na zijn verkiezing tot gezant, dus aan het begin van het tweede hoofdstuk.

Deze, vooral formeele bezwaren daargelaten, zal deze studie met het nog te verschijnen vervolg den historici als completeering van de historiografie van de 18e eeuw zeker welkom zijn.

's-Gravenhage. S. Drossaers.

[1]) Het vervolg op deze dissertatie. die alleen de zending van Pesters behandelt, zal in een geschiedkundig tijdschrift verschijnen.

Bonnel de Mézières, Recherches de l'emplacement de Ghana (Fouilles à Koumbi et à Settah) et sur le site de Tekrour. (Extrait des mémoires présentés par divers savants à l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres, tome XIII, 1e partie). Paris, Klincksieck. 1920. (Pr. fr. 2.80 + 75%).

Aangelokt door de Arabische berichten over het machtige rijk van Ghāna, dat tot diep in de Middeleeuwen bloeide (zie J. Marquart, Die Benin-Sammlung des Reichsmuseums für Völkerkunde in Leiden, passim), heeft Bonnel de Mézières, die sinds 1912 de gebieden van Senegal en Niger archaeologisch onderzocht heeft, door opgravingen getracht de hoofdstad van Ghāna terug te vinden. Al is hem dit niet gelukt, toch geven zijn berichten over Koembi (p. 14) met zijn necropolis (p. 18) en Settah (p. 32) hem aanspraak op groote erkentelijkheid, te meer daar hij er wel in geslaagd is het rijk Ghāna te localiseeren. Ten slotte geeft de schrijver (p. 42 vgg.) verslag van zijn archaeologische werkzaamheden in het gebied der Tekroer.

Leiden A. J. Wensinck

SCHOOLBOEKEN.

F. Muller Jzn., Grieksche Kunstgeschiedenis. (Antieke Cultuur III). Groningen, Wolters. 1921. (Pr. *f* 1.90).

Dat het beste voor onze kinderen te goed is, moge soms waar zijn; toch zeker niet in dien zin, dat men hun eerst minder voortreffelijke copieën toont, om pas later naar goede copieën en oorspronkelijke kunstwerken op te klimmen [1]). De Schr. wil leiding geven bij een onderwerp, waarvoor zich nog geen eigen didactiek gevormd heeft. Daar het onderwijs reeds geneigd is den nadruk te leggen op de geschreven bronnen der kunstgeschiedenis, dient zulk een leiddraad vooral de waarde van het *kijken* in het licht te stellen en daarvoor de zuiverste objecten aan te bieden.

Voor leeraren, die deze nieuwe stof te behandelen krijgen, zijn in het boekje veel nuttige wenken te vinden. Of zij het ook in handen van hun leerlingen zullen wenschen? Menige bladzijde schijnt meer geschikt voor een behandeling viva voce, dan als lectuur voor leerlingen; te meer omdat het aantal afbeeldingen uiterst beperkt is, zoodat de leerlingen ertoe kunnen komen te lezen, zonder tegelijk te zien.

De Schr. rekent de Hellenistische kunst nauwelijks een korte bespreking waard: voor lezers met eigen oordeel hindert dit niet, maar leerlingen krijgen daardoor een minder juisten kijk op de verhouding der verschillende kunstperioden en missen een mooi stuk van onze geestelijke erfenis. Moge een nieuwe uitgave behalve de onmisbare afbeeldingen ook een bespreking van de latere kunst geven.

Utrecht. G. van Hoorn.

[1]) Van den kop der Aphrodite van Praxiteles wordt de copie in het Vatikaan afgebeeld (Afb. 1).

Digitized by Google

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij de firma J. B. Wolters (Groningen—den Haag) is de vierde druk verschenen van J. Kleyntjens S. J. en Dr. Knippenberg, *Van Goden en Helden, Mythen en Sagen van Grieken, Romeinen en Germanen* (Pr. Ing. *f* 2.75, geb. *f* 2.90). Een bespreking van dit boek is te vinden in de drie-en-twintigste jaargang (1916) van ons maandschrift, kol. 185—188.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Indogerm. Forschungen, XXXIX, 3-5: K. Brugmann (†), Zur Frage des Ursprungs der Personalendungen des idg. Verbums. — Dez.], Gr. *οἰ-* als sinnverstärkendes Vorderglied in Nominalkomposita. — Dez., *δικεῖν* als Aorist zu *βάλλειν*. — Dez., Boöt. *πιτεύω*. — Dez., Altlat. *humus* Gen. Sing. = gr. *χθονός*. — Dez., Lat. *sevērus*. — Dez., Analog. Neuerung in den Ausgängen der Formen des Verbum finitum in den idg. Sprachen. — F. Muller, Lat. *barba*. — R. Thurneysen, Alte Probleme. — A. Debrunner, Homerica. — E. Kieckers, Der elliptische Dual im Ergänzungswort. — W. Preusler, Zu A. Hillebrandt, Der freiwillige Feuertot in Indien. — M. Leumann, Av. *srifa*. — Dez., Zur lat. Sprachgesch. — A. Walde, Umbr. *purditom*. — J. Pokorny, Die Herkunft des ir. Artikels. — J. Wackernagel, Zu altir. *fitir*. — Dez., Zu der altpers. Stelle in Aristophanes' Acharnern. — E. Schröder, Die 2. Pers. Sg. Perf. st. Flexion im Westgerm. — Dez., Zu IF. 39, 130. — W. Horn, Zu IF. 39, 72: ae. *bēcere*. — Dez., Zu IF. 39, 67: got. *wit* 'wir beide'. — J. Friedrich, Nachträge zu IF. 39, 93 ff. u. 102 ff. — G. Ipsen, Lat. *cuprum*, gr. *Κύπρος* u. idg. *aios.

Hermes, LVII, 1: K. Barwick, die Gliederung der rhetor. *ΤΕΧΝΗ* u. d. Horazische Epistula ad Pisones. — E. Howald, *ΕΙΚΩΣ ΛΟΓΟΣ*. — E. Preuner, Amphiaraia u. Panathenaia. — G. Jachmann, zu Menanders Heros u. Epitrepontes. — K. J. Beloch, die Sonnenfinsternis des Ennius u. d. vorjulian. Kalender. — F. Münzer, Consulartribunen u. Censoren. — E. Hedicke, zu Nonius. — Misc.

Nieuwe Taalgids, XVI, 3: D. B. Bosman, Afrikaanse taaltoestande tijdens Jan van Riebeek. — M. Schönfeld, De grammatika op de middelbare school. — E. Blancquaert, Romaansche dialectologie. — Kron. en Krit. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, X, 3: Chr. Mertz, Geestelijke Literatuur. — H. H. Knippenberg, Fr. v. Eeden. — J. Witlox, Reinaert-dichters en Legendevorming. — Tijdschriftenschouw.

English Studies, IV, 3: W. v. Doorn, Fruit from the Golden Bough. — M. S. Serjeantson, The Dialectal Distribution of certain Phonological Features in Middle English. — Notes a. News. — Translation. — Rev. — Brief Mention. — Bibliogr.

Studiën, 1922, Juni: De „Geestelijke Oefeningen" van den H. Ignatius.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Baere en Verboven, Uit de Camera Obscura: Leuv. Bijdr. XIII, no. 3-4 (Grootaers).

Heymans, Energiebegriff in der Psychologie: Lit. Zentralbl. 1922, no. 18 (Reimer).

Meijer, Oera Linda Bok: Tijdschr. v. Taal en Letteren X, no. 3 (Mulder).

Ph. Muller, Ruysbroeck: Leuv. Bijdr. XIII, no. 3-4 (v. Mierlo).

Prinsen, Handboek[2]: Leuv. Bijdr. XIII, no. 3-4 (Boon).

Schrijnen, Isoglossen v. Ramisch in Nederland: Leuv. Bijdr. XIII, no. 3-4 (Leenen).

Vorrink, Cats: Leuv. Bijdr. XIII, no. 3-4 (Sch[arpé]).

Van Wageningen-Muller, Lat. Wdb.: Tijdschr. v. Taal en Letteren X, no. 3 (de Brouwer).

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI
AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO
IN ANNUM MCMXXIII INDICTI

De quinquaginta carminibus, quorum quattuor ad certamen admitti non poterant, quia eorum poetae condicionibus in testamento Hoeufftiano constitutis non obtemperaverant, unum duobus exemplaribus ad nos perlatum erat, ita est pronuntiatum.

Decem carmina statim sunt seposita utpote quae publica luce plane indigna viderentur. Erant haec: *In Rufillae iras, De Christiana populorum pace summo nationum tribunali et Evangelio Christi servanda, Providum numen, In honorem Petri Aloysii Praenestini musicae principis, Ex vita Beatae Magdalenae Sophiae Barat, Pro Italiae pace, De phantasmate poetico et arte, In divum Aligherium carmen, Ab ara patriae militis ignoti vox, De fabularum sapientia.*

Paulo meliora visa sunt, haudquaqam tamen tanto meliora ut recipi possent in volumen sumptibus legati edendum, novem haec: *Dulces horae, Italico militi ignoto, Pax in Christi praeceptis quaerenda, Vesana fames, Prometheus alter, Alcaei naufragium, Augustissimum sacramentum corporis et sanguinis D. N. Jesu Christi in vetustis cryptis allegoricis figuris designatum, Delia, Alceste.*

Post aliquam dubitationem etiam haec seposita sunt, licet laude non plane indigna sint visa. Sunt numero unum et viginti: *Pater Iacobus Marquettus S. I., Philippi secundi somnium, Benedicto XV P. M., Vibia Perpetua, Princeps pacis, Algherio vati Virginem canenti, Velivolum, Maecenas et Horatius, Humanae faces, Uxor, Humanitas, In Europae gentes, Miles ignotus, Mater militis ignoti, Andreius sive de polo explorando, Mysticum iter.* Praesertim de hisce diu dubitatum est, essentne digna quae in volumen reciperentur: *Horologium, Nymphae Rhenanae, Ad Dantem, Aranea, Tryphaena.*

Restant quinque egregia carmina, e quibus carmini, quod inscribitur *Hegesias*, praemium aureum adiudicatum est. Cuius poetam scidula aperta esse apparuit

HERMANNUM WELLER.

Praeterea sumptibus legati haec carmina in volumen recipientur, si eorum poetae scidulae aperiendae veniam dederint: *Magnus Pan, Sponsalia, Vergilius agello pulsus*[1]*, Ecloga novissima.*

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus, ut carmina Latina non ex alio sermone versa, nec prius edita argumentive privati, nec L versibus breviora, nitide et ignota iudicibus manu scripta ante Kal. Ian. A. MCMXXIII mittantur ad „het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis Amsterdam", munita sententia, item inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit, si poetae in transscribendo portabile prelum Britannicum („type-writer") adhibuerint, ac si, quemadmodum in editionibus poetarum fieri solet, sextum quemque versum numero insigniverint.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur eique subiungentur alia laude ornata, si scidulae aperiendae venia dabitur. Id autem ante Kal. Iul. proximas fieri debebit.

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Aprili pronuntiabitur, quo facto scidulae carminibus non probatis additae Vulcano tradentur.

Amstelodami, die X m. Apr. A. MCMXXII

C. VAN VOLLENHOVEN
Ord. lit. acad. reg. praeses

---

[1]) Interim iam huius carminis poetam se professus est *Franciscus Sofia Alessio.*

Digitized by Google

Nederlandsche Kunst

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 2.25**, geb. **f 3.40.**

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.75**, geb. **f 4.90.**

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 4.25**, geb. **f 5.40.**

Deel 4. J. KOOPMANS, Middelnederlandse Romans. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

Deel 5. J. MATHIJS ACKET, Verzamelde Opstellen. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

Deel 6. CORNELIS VETH, De politieke prent in Nederland. Met 25 afbeeldingen. Ing. **f 3.90**, geb. **f 5.—.**

Deel 7. EDMOND VISSER, Het Nederlandsche Cabaret. Met 33 afbeeldingen. Ing. **f 4.75**, geb. **f 5.90.**

Deel 8. M. H. VAN CAMPEN, Nederlandsche Romancières. Ing. **f 2.75**, geb. **f 3.90**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Zoo juist verschenen:

La Cour Permanente de Justice Internationale Statut et Règlement

The Permanent Court of International Justice Statute and Rules

Ing. f 3.—; geb. f 3.90

Uitgave van

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

67ste Jaargang

12 Nummers — Per jaar f 1.20

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

ZOO JUIST VERSCHENEN:

SPELLING EN VERBUIGING ONZER MOEDERTAAL

Handleiding bij de keuze tusschen de verschillende spellingstelsels

DOOR

Dr. P. LEENDERTZ Jr.

Leeraar aan het Gymnasium te Amsterdam

Dit actueele boek is de beste handleiding bij de keuze tusschen de verschillende spellingstelsels, waarvan men tegenwoordig voortdurend hoort. De Schrijver, die vele jaren de Nederlandsche taal op Gymnasia enz. heeft gedoceerd, geeft hier zijn rijke ervaring ten beste.

Terwijl in de laatste maanden de spellingquaestie voortdurend aan de orde is, geeft dit boekje een helder inzicht in de verschillende schrijfwijzen en de bezwaren en voordeelen van diverse stelsels.

Ieder ontwikkeld persoon en allen, die op eenigerlei wijze bij het onderwijs in de Nederlandsche taal zijn betrokken, zullen met groote belangstelling dit boekje lezen, omdat zij daardoor gemakkelijker een op goede gronden berustende keuze kunnen doen.

Prijs: ing. **f 1.75**

UITGAVE VAN A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

29ste Jaargang. **No. 11-12.** **Aug.-Sept. 1922.**

De Groot, Der antike prosarhythmus, I (Verdam).
Von Wilamowitz-Moellendorff, Griechische Verskunst (Würtheim).
Geffcken, Die griechische Tragödie (Würtheim).
Boissevain en Boeken, Thoukudides' Navorschingen, VI (Leyds).
Zander, Phaedrus solutus (Hartman).
Scheil, Recueil de Lois Assyriennes (v. Gelderen).
Thurneysen, Die irische Helden- und Königsage bis zum siebzehnten Jhrh. (v. Hamel).
Hamélius, Introduction à la Littérature française et flamande de Belgique (Eringa).
Fischer, Quellen zu Romeo und Julia (v. Dam).
Samlaren, Ny följd, I (Beets).
Nicholson, Recherches philologiques romanes (Weerenbeck).
Weber-Riesz, Allgemeine Weltgeschichte, 3e Aufl., II (Brugmans).
Kielstra, De vestiging van het Nederlandsch gezag in den Indischen archipel (v. d. Kemp).
Poulsen, Ikonographische Miscellen (Six).
Casel, De philosophorum graecorum silentio mystico (K. H. E. de Jong).
Reitzenstein, Das iranische Erlösungsmysterium (Obbink).
De Gelder, Bartholomeus van der Helst (C. Veth).
Plasschaert, Jacob Maris (Korevaar-Hesseling).
Opvoeding en Onderwijs:
Wagenvoort, De Toekomst der klassieke Vorming in Nederland (Rogge).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

A. W. de Groot, Der antike prosarhythmus, I. Zugleich Fortsetzung des Handbook of antique prose-rhythm. Groningen-den Haag, J. B. Wolters. 1921. (Pr. ƒ 3.90).

Gelijk uit den ondertitel blijkt, beschouwt de schrijver dit werk aan den eenen kant als eene voortzetting van zijn grondleggend [1]) „Handbook" ; aan den anderen kant noemt hij het een „Vorarbeit", die slechts groote lijnen bedoelt te trekken. Hij betoogt de noodzakelijkheid van het maken van statistieken, al zijn ze bij vele philologen impopulair. Ik geloof, dat niet het gebruik, maar het misbruik ze impopulair heeft gemaakt, b. v. het streven om met zijn statistische uitkomsten te willen dwingen tot de aanneming van feiten, die buiten die uitkomsten liggen, zooals men b.v. van het statistisch geconstateerde feit, dat zeker woord vaker of minder dikwijls in zekeren dialoog van Plato voorkomt, heeft willen concludeeren tot de dateering van dien dialoog. Ook wie zich hiertegen verzet — en dit verzet is te heviger, naarmate met die statistieken, als exacte feiten, opdringeriger gewerkt wordt —, zal ten volle aanvaarden het voorzichtig en wetenschappelijk gebruik, dat de schr. van zijne statistieken maakt.

Schr. begint met als belangrijke oorzaak van de groote rol, die het proza-rhythme in de antieke litteratuur heeft gespeeld, te wijzen op het in wezen akroatische van de antieke litteratuur en behandelt vervolgens de getuigenissen van de oude schrijvers: Plato, Isocrates, Aristoteles, die hij meer als uitgangspunt dan als basis neemt en constateert op grond daarvan, dat drie vraagpunten zich voordoen:

1. of de vers-metriek tevens dienst doet als proza-rhythmiek.
2. of in de behandeling van de proza-rhythmiek de „clausula" een bijzondere plaats inneemt.
3. of ook proza met periodenbouw als rhythmisch proza moet worden beschouwd.

In het Ie hoofdstuk constateert hij, dat in de klassieke letterkunde twee stroomingen zijn, een die de versmetriek voor het proza wil gebruiken (karakteristiek hiervoor is het slot van den hexameter, de „clausula heroïca") en een, die voor het proza een bijzondere, niet in de poëzie gebruikelijke metriek bezit (karakteristiek hiervoor naast verscheidene andere de „vierde paeon"). In beide genres worden versbrokken verwerkt (zie b. v. den hexameter in Tac. Ann. I, 1), maar vooral in het proza met versmetriek.

In het Grieksch is het oudste tijdperk overheerschend gekenmerkt door het veelvuldig voorkomen van den dactylus, wat te begrijpelijker is, als men bedenkt, dat daar op alle gebieden het proza in de rechten van de epische poëzie trad, die behalve de eigenlijke dichterlijke genres ook omvat had de didactische en de wetenschappelijke litteratuur (historie, geographie, philosophie). Het daarna opkomend epideiktische proza knoopt aan aan de lyriek; zoo sluit zich b. v. de epitaphios logos aan den thrênos aan. Vandaar dat daarvoor de dithyrambus karakteristiek is, waarvoor Plato's parodieën in den Phaedrus een duidelijke aanwijzing zijn. Gedeeltelijk met behulp van citaten uit den Phaedrus, dien hij in het midden zet van de behandeling van deze periode, behandelt hij Gorgias, Lysias, Thrasymachos e. a. en den pseudo-demosthenischen „Erotikos" en ten slotte

[1]) In dit tijdschrift besproken door Prof. Hesseling April 1919.

Digitized by Google

Demosthenes, voor wien, behalve het hoogere prozarhythme, de periodiseering, typeerend is een bijzondere clausel-metriek en wel speciaal de ditrochaeus en de dicreticus.

Plato's oudere werken zijn zonder metriek; schr. tracht te bewijzen, dat Plato zich langzamerhand, maar steeds verder van die schrijfwijze verwijdert (schr.'s statistieken beletten niet, dat die nieuwe stijl ook vrij plotseling kan zijn ingetreden, betrekkelijk pas zeer laat). De metriek, die hij in zijn laatste werken gebruikt, is, in tegenstelling met epideictici als Gorgias, speciaal een clausel-metriek en wel een, waarin versmetriek vermeden wordt; afgezien van de clausula zocht hij, voor den zin als geheel, zijn rythme in de periodiseering en vormt dus ten volle den overgang naar de hellenistische periode, waarin deze tendenzen kanonisch worden vastgelegd.

Voor het Latijn wijst schr. op de groote tegenstelling, die bestond tusschen de historiografie, die tot Sallustius onder den invloed van den hexameter staat, en de oratorie, die de tradities uit den hellenistischen tijd voortzet. De aan Ennius ontleende traditie om dactylisch te schrijven wordt gevolgd door de historici: Caelius Antipater, Sisinna, Sallustius en Livius. Terwijl eerstgenoemde in zijne ingevoegde redevoeringen de hellenistische metriek gebruikt (en zich dus hierin bij de Romeinsche oratoren aansluit), doen de anderen (zooals Sallustius) ook dat niet meer, zooals schr. aantoont met een brokstuk uit Caesar's rede (Sall. Cat. 51), dat sterk dactylisch getint is. De hellenistische strooming dringt evenwel met Asinius Pollio en vervolgens Curtius ook in de historiografie. Tacitus ten slotte, stijlhervormer als hij is, sluit zich wel op het punt van citaten (o. a. Ann. I, 1) aan Ennius aan, maar gebruikt noch het epische rhythme noch het hellenistische noch periodenbouw. Alleen in enkele redevoeringen sluit hij zich bij de hellenistische strooming aan, speciaal als de spreker hem niet sympathiek is (Vibulenus, Ann. I 22).

Bij de rhetoren moet onderscheiden worden de oudste, niet-metrische periode (ofschoon Cato wel *rhythmisch* is), de „gelegentlich metrische" (C. Gracchus) en de als regel metrische, die begint met Metellus Numidicus, die daarna alle redenaars beïnvloedt, vervolgens briefstijl, biografie, memoiren-litteratuur en eindelijk zelfs de historiografie (As. Pollio) en de vaklitteratuur (Vitruvius, Celsus). Antimetrische reactie is niet uitgebleven (Brutus) en nog op zijn ouden dag heeft Cicero in zijn „Orator" op dit punt zijn standpunt verdedigd. Tegen de zich noemende „Attici" betoogd hij, dat de term „Asianus" niet op hem toepasselijk is; met dezen term werden nl. de aanhangers van de hellenistische strooming aangeduid door hen, die van het op de spits drijven daarvan niet wilden weten.

De plaatsruimte, waarover ik meende te mogen beschikken, heb ik gedacht niet beter te kunnen gebruiken dan met kort aan te stippen den gang van dit belangrijke, goed geschreven en zaakrijke boek, waarin de schrijver met exakte zekerheid de feiten vindt en met vaste hand de lijnen trekt, zoodat het boek door die klaarheid wordt gekenmerkt, die beheersching van het onderwerp eigen pleegt te zijn. Het is aantrekkelijk om gade te slaan, hoe na de kinderjaren van dilettantisme op dit gebied nu het tijdperk van wetenschappelijke voldragenheid schijnt te zijn ingetreden.

Dordrecht. H. D. Verdam.

U. von Wilamowitz-Moellendorff, Griechische Verskunst. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1921. (Pr. 80 M.).

Dankbaar, maar niet voldaan, sluit men dit jongste boek, groot 631 pgg., van den onvermoeiden Wilamowitz. Dankbaar, omdat hier in één band tal van verspreide metrische opstellen zijn samengebracht, met nieuwe, steeds opwekkende en prikkelende schetsen vereenigd. Niet voldaan, daar dit vele en veelsoortige niet versmolten is tot het beknoptere en diaphane handboek der metriek, dat, zoo iemand, Wilamowitz kan geven. Is het niet een Ariadnedraad door den doolhof der metriek, als daar staat: „Laut Lesen, am besten Auswendiglernen ist ein probates Mittel zum metrischen Verständnis"? Wie onzer ervoer het niet dagelijks? Maar wie sprak het uit? Is het niet een genoegen metriek te leeren aan de carmina zelf? En dan wordt het begrijpelijk, dat de zeventigjarige hoogleeraar verklaart: „für die Metrik danke ich das Beste meinen Pförtner Lehrern", wijl dáár, buiten alle geleerdheid om, verzen werden gememoriseerd en gemaakt; begrijpelijk ook dat er volgt: „auf der Universität ward mir nichts geboten", daar hier de theorie werd eingepaukt van een Altmeister, die voor een kwarteeuw monopool op de Verskunst bezat. Het is een intellectueel genot de eerste honderd en zes en dertig pagina's te lezen en de beide sterk werkende invloeden van het genie te ondergaan: het fel fascineerende en het bruusk afstootende. Overal liggen hier wetenswaardigheden onder boutades verstrooid; breede, diepe, uitzichten gaan open, maar een praktisch metricus is men door deze lectuur nog niet geworden. De auteur zelf oppert de bedenking: „es kann scheinen, als wären wir wieder in einem Chaos". Wij worden tusschen Schroeder en Maas heen en weer getrokken. Verlossend klinkt dan Wilamowitz' uitspraak: „in der Behandlung der Texte ist die Uebereinstimmung grundsätzlich zwischen Allen". Maar in de praktijk blijkt van die overeenstemming bitter weinig: quot capita tot scansiones. Nu ja, op „zwischen Allen" volgen nog de woorden „die überhaupt zum Urteil und zur Mitarbeit befähigt sind". Glimlach nu niet, als de onbevoegden bij een dozijn tegelijk zich hebben verwijderd en Wilamowitz het grundsätzlich eens blijkt te zijn met.... zichzelf (Vgl. Maas Responsionsfr. II Vorbemerkung). Maar vraag hem alleen eens gebruik, neen misbruik, te maken van zijne machtspositie, opdat hij doordrijve een eenheidssysteem in de telling der verzen. Want behalve dat door verwarde terminologie heel de metriek in het moeras dreigt te geraken, zitten wij tegenwoordig met het lastige geval, dat door verschil in scansie de verstelling bij ieder weder anders is en het naslaan van een citaat tegelijk comisch en tijdroovend wordt, indien van denzelfden tekst verschillende uitgaven ter tafel zijn.

Leiden. J. Vürtheim.

Joh. Geffcken, Die griechische Tragödie. Dritte Auflage. Leipzig, Teubner. 1921. (Pr. geh. ƒ 2.15; geb. ƒ 3.—).

De Rostocker geleerde kent aan deze uitgave de waarde toe eener algeheele omwerking. Dit beteekent, dat hij rekening houdende met de duitsche studiën over dit onderwerp van de laatste decenniën aan zijne landgenooten van thans het wezen der grieksche tragedie tracht te verklaren door eene aesthetische analyse der voornaamste drama's. Vooraf gaan hoofdstukken over het

Digitized by Google

ontstaan der tragedie, over het tooneel, over de levensbijzonderheden der schrijvers. Aan het slot komen afbeeldingen van de Münchener Medeavaas en van de Perzenvaas uit Napels. Men ervaart, dat de wijze van behandelen, al is zij ook „vernieuwd", langs banen gaat, die ook ons niet vreemd lijken. Een oogenblik schijnt Geffcken, blijkens eene zinsnede in de Vorbemerkung, aan de deugdelijkheid van de methode te zijn gaan twijfelen. Hij schrijft daar toch: „wenn der Philologe Aesthet wird, so ist es um ihn geschehen". Maar het leek hem toch beter deze woorden van bezinning te laten verkeeren tot een paradoxe en zoo vervolgde hij: „aber zum frohen Aesthetiker soll er allerdings werden". Gelukkig leert de tekst van het boek, dat de schrijver aan zakelijke verklaring nog niet vaarwel heeft gezegd, terwijl de Fröhligkeit zijner aesthetica niet zóó uitgelaten is, dat de zwaarwichtige degelijkheid er door uit de plooien kwam.

Er is veel tegen het leeren van Grieksch in te brengen, maar het heeft toch dit ééne voordeel, dat men de treurspelen zelf kan lezen en aesthetische commentaren of bespiegelingen gevoegelijk door kan zenden naar een griekschloozen voorstander der klassieke vorming.

Leiden. J. Vürtheim.

Thoukudides' Navorschingen. De Peloponnesische oorlog van 431 tot 411 c. C. in acht Boeken vertaald uit het Grieksch door Mej. **H. M. Boissevain** met medewerking van Dr. **H. J. Boeken.** Boek VI. Haarlem, J. W. Boissevain en Co. 1921. (Pr. *f* 4.—).

Het werk schrijdt rustig voorwaarts; nauwelijks had ik mijne recensie van het Ve boek ingezonden, of het VIe werd mij toegestuurd. Dit geeft goede hoop op het einde.

Laat ik beginnen met eenige uitstekende uitdrukkingen zooals in c. 10: *terwijl het schip van staat nog in volle zee is*, c. 11: *u laten opvijzelen*, c. 31: *op dat aangrijpend oogenblik*, c. 36: *in den kijkert loopen.*

Nu de fouten. In c. 4 moet 't wezen: *en later verhuisde hij vandaar naar Leontini, gedurende korten tijd samen met de Chalkidiërs daar wonende.* Aan het einde van c. 3 zou ik liever zeggen in pl. v..... *gekozen*: De inw. van Katana hebben *echter* zelf *tot* stichter Euarchos *aangenomen.* In c. 4 moet verder Antiphemos staan in pl. v. Antiphernes.

In c. 12 staat in 't Gr. *ongeschikt* er niet bij en moet 't alleen zijn: *hoewel hij vooral ook te jong is.* In c. 16, 3e alinea zou ik liever in pl. v. *echter* zetten: *wederom.*

In c. 17 is een stuk onvertaald gebleven: **οὔτε οἱ ἄλλοι Ἕλληνες .... ὡπλίσθη.**

In c. 19 in pl. v. *voor de groote uitrusting een groote belasting op te leggen* te lezen: *een heel groote uitrusting op te l.*

In c. 22 in pl. v. *hoe talrijk ons leger ook zal zijn enz.* te vertalen: *daar ons leger talrijk is, zal niet iedere stad in staat zijn het op te nemen.* In c. 24 moet *opdat* vervangen worden door *en.*

In c. 38 is er vertaald volgens de lezing **κολάζων** terwijl er staat **κολάζειν** wat Weil wil met weglating van **δὲ**.

In c. 39 is de tegenstelling verzuimd: dat *de rijken wel.... maar dat de verstandigen.... en* dat de menigte... Ook hier is een zin, nl. de laatste onvertaald gebleven.

In c. 43 behooren de Mantineeërs gevoegd te worden bij de volgende 250 en zijn de Megariërs de Megarensische ballingen.

In c. 45 lees: een oorlog, die *weldra* (niet *krachtdadig*) gevoerd moest worden en *als 't ware* voor de deur stond.

In c. 49 staat: *op een grooten afstand*, lees: op *niet* grooten afstand *ter zee en te land.*

In c. 54 staat *goedheid*, voeg bij: *verstandige g.* Zoo is in c. 55 in fine achter *Hipparchos* te voegen *echter*; in 't begin *zoons* in broers te veranderen. In c. 56 staat: den *vorigen* dag, lees *eenigen.* C. 60 in fine staat: gestraft *werden*, moet zijn *waren.* In c. 61 is er geen reden om te zeggen: *hoewel* volgens afspraak *met hen*, alleen: volgens afspraak. Lees verderop: *hunne* soldaten in Sikelia in pl. v. *zijn.* C. 62 heeft: *gaven* de slaven *terug*, lees: *verkochten.* In c. 64 is vóór *betrouwbaar* bij te voegen: *niet minder.* In c. 66 zou ik verkiezen in pl. v.: *er langs was een steile helling v. h. Olump.*: *langs den anderen kant waren steile hellingen.* En verder: van *het voorgebergte* Daskoon (niet: *den* D.).... vijanden, *richtten ze in der haast*.... In c. 70 is de tegenstelling verzuimd: zagen er *weliswaar* niet anders in...., *maar.* C. 76 in fine moet het wezen: maar *de Atheners om hen aan* zichzelf en niet *aan* den Meed *te onderwerpen.*

C. 77 niet: anderen *van de bondg.* door *voorspieg.* maar: anderen *door de hoop op bondg.* En verder: wien dat *voor hem* treft, dat ongeluk *alleen maar* treft.

In c. 78 is voor *naijver iemand* weggevallen. In c. 83 in pl. v. voor *zijn eigen behoud zorgt langs den weg* enz. slechts te lezen: voor zijn eigen *hem toekomend* behoud.

In c. 85 is weer iets weggebleven in 't midden: *hoewel zij eilandbew. zijn en gemakkelijk te nemen — omdat zij op geschikte plaatsen wonen om de Pelop.* En verder in pl. v. *geschikt om de Surak.* enz. te lezen: *uit vrees ten opz. van de Surakosiërs.*

In c. 89 in pl. v. *staan* en *houden* te schrijven: *stonden en hielden* en verderop vóór *wie immers* in te lasschen. Zoo in c. 91 vóór *winnen kunnen*, en aan 't einde vóór *van het land* bij te voegen: *van de zilverwerken van Laurion.*

In c. 93 moet *Guleppos* natuurlijk veranderd worden in *Gulippos* en in c. 95: *Therea* enz. in: *het grensgebied Thyreatis* (of: *van Thyrea*).

In c. 96 staat: *is zij geheel zichtbaar van binnen uit*, moet zijn: *is vandaar alles in de stad zichtbaar.* In c. 97 moet men lezen: *ze leden een nederlaag op de Epip. en keerden naar de stad terug.*

In c. 102 staat: *beneden*, lees: *van boven.*

In c. 103 in pl. v. *hebben zij meegenomen* liever: *zelf teruggehaald.* Verderop: *van* de Epip. in pl. v. *aan.* En in c. 104 achter *Korinthos reeds* in te lasschen.

Groningen. R. Leyds.

Phaedrus solutus vel Phaedri fabulae novae XXX, quas fabulas prosarias Phaedro vindicavit recensuit metrumque restituit **Carolus Zander.** Lund, Gleerup; Paris, Champion; Oxford, Univ. Press; Leipzig, Harrassowitz. 1921. (Pr. fr. 20).

Phaedrus' leven en werken, zijn strijden en lijden (want ook dat heeft hij gekend), ja, zijn naam en stand, we weten er ternauwernood genoeg van om er meer van te willen weten, en sedert lang bestaat er uitzicht dat dat verlangen zal worden bevredigd. Welk philoloog kent ze niet, die middeleeuwsche prozafabeltjes in Aesopus' trant, die zóó sprekend op ons bekende Phaedriaansche fabeltjes gelijken dat we wel moeten gelooven, dat 't doodgemakkelijk is het Corpus Phaedrianum aanmerkelijk te vermeerderen door ook van de overige,

Digitized by Google

wier metrisch prototype niet meer bestaat, dat prototype te herstellen en als werk van Phaedrus aan den man te brengen? En hoeveel zou er wel gewonnen zijn, zoo ons zulks, al ware 't slechts een enkelen keer, *onweersprekelijk* gelukte. Dan zou al dadelijk deze verbijsterende moeilijkheid zijn opgelost: in den proloog van zijn bundel (of van zijn eerste boek) rechtvaardigt Phaedrus zich tegen zijn bedillers, die er hem een verwijt van zouden kunnen maken (of misschien reeds gemaakt hebben) dat hij niet alleen dieren maar ook boomen sprekend invoert. Maar ziet! Nergens bij Praedrus zelven komt een sprekende boom voor. Dat is nu toch al te dwaas: een handelwijze verdedigen, die men *weet* nooit bedreven te hebben! Intusschen: de prozafabulist Romulus heeft een fabel, waarin een boom zich beklaagt een mensch een bijlsteel te hebben geleverd. Hoeveel billijker zou ons oordeel over Phaedrus worden, zoo we maar *zeker* wisten dat 't proza van dien Romulus niets anders was dan een verknoeid stukje poëzie van Phaedrus! (zie ons boek van Zander nr. 16 p. 33).

't Is dan ook geen wonder dat reeds Burmann die middeleeuwsche prozafabeltjes heeft gebruikt om een aanhangsel te leveren op het als zoodanig overgeleverde werk van het latijnsche dichtertje, dat eertijds Phaedrus werd genoemd, maar waarschijnlijk Phaeder heeft geheeten. Doch noch hij, noch na hem Lucianus Müller heeft zijn werk goed gedaan. Wij willen 't gaarne gelooven, al achten wij Zander's uitspraak: „zij konden niet beter quia nondum venerat *maturitas temporis*: die is eerst door de ontdekkingen van L. Havet omtrent de metrische wetten, door Phaedrus gevolgd, aangebroken" (p. LXXXVIII boven) wel wat al te pompeus.

Hoe 't zij, Zander zelf heeft den eenig waren weg gevolgd, die ook bij onderzoek naar het onbelangrijkste behoort te worden ingeslagen: hij heeft in alle deelen en onderdeelen de uiterste nauwkeurigheid betracht. Hij beschrijft de bronnen, waaruit die middeleeuwsche prozatraditie is gevloeid, legt de finessen bloot van Phaedrus' versbouw, vergelijkt Phaedrus' latijn grammatisch en lexicografisch met dat van den middeleeuwschen knoeier (zoo 't er maar één is), in één woord hij verschaft den toekomstigen voortwerker op dit gebied alle benoodigd en wenschelijk materiaal.

Daarom heeft hij recht op onze bewondering voor zijn grondige geleerdheid. Ook voor den vorm, waarin hij die heeft gekleed. Zijn latijn is goed: verschrijvingen als *Codices plerasque* p. XIII N. mag men niet laten gelden; zijn polemiek is hoffelijk: deze Zweedsche geleerde zal zich niet bezondigen aan de handgreep, elders zoo gebruikelijk, om den tegenstander juist dat te laten zeggen wat hij *niet* heeft gezegd.

Maar heeft hij goed gehandeld met zulke minutieuse onderzoekingen te houden? Eerlijk gezegd, ik houd het voor tijd vermorsen. Ja voor erger: men sticht groot kwaad voor de „wetenschap", die men meent lief te hebben door, wat ook, uit te pluizen waarvan men te voren zeker kan weten dat men er niets mede bereikt, wat leiden kan tot een eenigszins belangrijk doel. En dat *weet* men in dit geval. Tevreden met het bereikte zou deze schrijver eerst dan mogen zijn zoo hij ons ook maar een enkele fabel had weergegeven van Phaedrus zelven, onbesmet met eenige middeleeuwsche vuiligheid. En daaraan ontbreekt hier wel eens iets! Over 't algemeen zou ik niet durven zeggen dat ik Zanders *fabulae novae* met zooveel meer genoegen lees dan de minder „wetenschappelijke" van Lucian Müller. Zander is ongetwijfeld een goed Latinist en hij kent zijn Phaedrus door en door maar hij haalt wel eens iets uit zijn middeleeuwsche zegslieden voor den dag waaromtrent we ons nog eens even moeten bedenken of Phaedrus het wel zóó zal gezegd hebben. Als b. v. in Terentius' Phormio (vs. 511) de verliefde jongeling een woordbreuk, die hij hoopt dat om zijnentwil zal worden begaan, aanduidt met het euphemisme *mutare fidem*, kan men dan die zelfde uitdrukking ook gebruiken van de schelmenstreek van den kikvorsch tegen de muis in het doodnuchter verhaal van Zanders fabula I? (à propos: heeft Phaedrus wel eens meer *sorex* gezegd voor *mus*?). Is in fabel XXI, 10 (Z.) *ignorantia* een gepermitteerd latijnsch woord en wordt met het volgende *peccanti* goed aangeduid iemand, die eenmaal iets verkeerds *heeft* gedaan?

Kort en goed, van geen enkele fabel, waarvan Zander het metrum heeft gerestitueerd, staat het ontwijfelbaar vast dat het er een van onzen welbekenden Phaedrus is, maar al konden wij in 't volste vertrouwen het Corpus Phaedrianum met even zoovele fabulae vermeerderen als Z. uit zijn middeleeuwsche verzamelingen van fabulae in proza heeft opgediept, wat ware er gewonnen? Naar mijn schatting niets. We kennen over 't geheel het genre van Phaedrus genoegzaam: wat zouden wij aan een vermeerdering van zijn oeuvre met 30 fabels hebben? Zeker zouden we door dezen geen antwoord krijgen op die vraag, die ons het allermeest interesseert waar wij een vergelijkende studie gaan maken tusschen „Phaedrus non solutus" en „Phaedrus solutus". Zij is deze: men weet dat Phaedrus, blijkens anderen, Latijnsche en Grieksche auteurs, menig „Aesopische" fabel verkeerd begrepen en verkeerd weergegeven heeft. En nu is zeker Phaedrus een alleronbeholpenst knulletje, maar Romulus (om dien verzamelnaam te gebruiken, ook waar we met den auteur van Codex Adhemari of Codex Welferbytanus te doen hebben) moet een volstrekte idioot zijn geweest.... wiens eenige bron in den regel Phaedrus was. Waar haalde hij somwijlen de goede versie vandaan van een Aesopische fabel, die door Phaedrus was verknoeid? Had hij er daar misschien Demosthenes of Aristoteles of Horatius bij opgeslagen? Wie zal 't gelooven? Waar wat dan wel? Mysterie, mysterie!

Mannen van Zanders groote scherpzinnigheid en geleerdheid mogen zich voortaan onthouden van allen arbeid, die niet althans eenige gegronde hoop geeft op een resultaat, dat wat verder reikt dan het gebied van dien arbeid zelven. 't Moet uit zijn met „wetenschap om de wetenschap" vooral op het gebied der philologie. Bij den dag zien wij de liefde voor de oude letteren achteruit gaan. Dien achteruitgang behooren toch zeker haar professioneele beoefenaars niet te bevorderen.

Leiden. J. J. Hartman.

V. Scheil, Recueil de Lois Assyriennes. Texte assyrien en transcription avec traduction française et index. Paris, Paul Geuthner. 1921. (Pr. fr. 24).

In zijn „avant-propos" zegt Scheil: „Le *Recueil de Lois Assyriennes* dont nous publions le premier

Digitized by Google

déchiffrement, est tiré de trois tablettes exhumées dans les fouilles allemandes de Assur (aujourd'hui Qalat Chergat), et editées en *fac-simile* par E. Schröder, dans les *Keilschrifttexte aus Assur verschiedenen Inhalts* (1920):

V A T 10000 correspondant aux §§ 1 à 60
V A T 10001 correspondant aux §§ I à XXI
V A T 10093 correspondant aux §§ A à K."

Van de drie kleitafels, hier genoemd, is V A T 10000 verreweg het rijkst aan inhoud en over het geheel het best geconserveerd. Nagenoeg alles wat erin behandeld wordt, hangt min of meer met de positie der vrouw samen. Eerst gaat het over misdrijven, door vrouwen gepleegd: tempeldiefstal (§ 1), scheldwoorden (2), vervreemding van haar mans eigendom (3—4), diefstal bij particulieren (5), clandestiene handel (6), handtastelijkheden jegens mannen (7—8). Vervolgens komen misdrijven van mannen jegens vrouwen ter sprake: handtastelijkheid (§ 9), ontucht met of zonder haar schuld (12—16), betichting van ontucht (17—18), mishandeling met abortus als gevolg (21), schaking (22), leenen van geld aan eene gehuwde vrouw (23). In verband met vrouwenschending (§ 12—18) wordt gehandeld over mannenschending (19—20), verder over koppelarij (24) en wat daartoe leiden kan (25). In losser samenhang met het voorafgaande handelt § 10 over moord, door een man of vrouw in 't paleis gepleegd; § 11 is zoo geschonden, dat omtrent den aard van het delict niets kan worden gezegd. Met § 26 verlaten we voorloopig het terrein van het strafrecht. Het gaat over de financieele positie der gehuwde vrouw, hetzij ze in het huis haars vaders woont (26—28), hetzij in dat van haar man (29—30, vgl. 33), over hertrouw eener weduwe (29, 35—36), over leviraats-huwelijk (31, 44) en verwante gevallen (32, 34), over plichten en rechten der vrouw bij langdurige afwezigheid van haar man (37, 46), over echtscheiding (38—39), over huwelijk van een meisje, dat wegens geldschuld van haar vader te pand is genomen (40, 49, vgl. 45). Verder wordt bepaald, welke categoriën van vrouwen gesluierd moeten gaan, en welke blootshoofds, terwijl elk burger ten duurste verplicht wordt tot medewerking aan het bestraffen der overtreedsters (§ 41). In verband hiermede is sprake van het sluieren (= trouwen) eener onvrije door haar meester (42), waarbij zich bepalingen aansluiten omtrent verlovingsgeschenken (43—44). Aan de kinderen resp. stiefkinderen eener weduwe wordt de plicht opgelegd hunne moeder te onderhouden, waarbij de mogelijkheid bestaat, dat een der stiefzonen haar ten huwelijk neemt (§ 47); daarop volgt, zonder voelbaren samenhang, eene § over tooverij, door een man of vrouw gepleegd (48). De zeer geschonden § 50 handelt over het sterven eener prostituée. Dan volgen variaties op een veel vroeger (§ 21) behandeld thema: abortus ten gevolge van ondergane mishandeling (51—53), of ook door moedwil van de vrouw zelf (54). Op een zeer geschonden § over slavinnen (55) volgen er nog twee over schending van jonkvrouwen (56, 57), en ten slotte eenige aanwijzingen omtrent de toepassing der gedreigde straffen (58—60).

Terwijl de bepalingen der eerste tafel bijna alle op de vrouw betrekking hebben, schittert zij in de leesbare §§ der tweede (V A T 10001) door volslagen afwezigheid. Men wordt eensklaps verplaatst in een maatschappij van louter mannen, die zich enkel voor grondbezit interesseeren. Blijkbaar een drukfout is: *la propriétaire* (pag. 99, reg. 42); het Assyrisch heeft een masc. uitdrukking: *bêl eqli.* De §§ handelen over verdeeling van grond tusschen broeders (I), over misdrijven, gepleegd door een participant in een onverdeelden boedel (II—IV en misschien ook V), registratie van grondbezit (VI), ongegronde klachten tegen een huiseigenaar (VII), het verzetten van grenssteenen (VIII—IX, vgl. XXI) en verwante misdrijven (X, doch waarschijnlijk de geschonden § XI niet), over het planten op eens anders grond met of zonder diens medeweten (XII—XIII, vgl. XX), over tichelen strijken van andermans leem (XIV—XV) en over irrigatie (XVII—XVIII). De inhoud der geschonden §§ XVI en XIX kan niet worden vastgesteld.

In onderscheiding van de tweede tafel, welker behouden gedeelte geheel aan onroerend goed is gewijd, bevat de derde (V A T 10093) bepalingen omtrent levende have, zoowel menschelijke (van beider kunne) als dierlijke. De §§ handelen over den koopprijs van slaven en slavinnen (A), over verkoop van een te pand genomen zoon of dochter, in binnen- of buitenland (B—C), over veeverkoop, hetzij onrechtmatig (D) of rechtmatig (E ?), over diefstal, voornamelijk van vee (H), over bewaargeving van vee (I) en over het vragen van te hoogen prijs, hetzij mondeling (J) of schriftelijk (K). Van de §§ F en G is bijna niets behouden.

Wat de straffen betreft, in de drie tafels op verschillende overtredingen gesteld, — de doodstraf komt minder voor dan men misschien zou verwachten, en bijna altijd zonder dat de wijze van executie wordt aangegeven. Eene uitzondering vormt het voorschrift van ophanging met verbod van begrafenis (§ 54). Onder de verminkingen is vooral te noemen het afsnijden van ooren of neus, onder de overige lijfstraffen het toedienen van stokslagen. De gebruikelijke vrijheidstraf is koninklijke heerendienst, veelal voor den tijd van éene maand, en toegevoegd aan eene lijfstraf. Geldboeten worden niet betaald in goud of zilver, maar in lood.

De toepassing van het jus talionis is in sommige gevallen zeer aanstootelijk. In verband hiermede moeten eenige passages worden aangehaald, waar ik in de vertaling van Scheil afwijk. Ik geef mijne vertalingen met cursiveering van datgene, waarin ze wezenlijk van Scheil verschillen.

§ 20. „Wanneer een burger zijn naaste heeft geschonden, zal men hem het bewijs leveren, hem overtuigen, *hem schenden* (*inikkûš*), hem tot eunuch maken". Ik kan best begrijpen, dat Scheil uit moreele overweging voor deze vertaling terugdeinst en eene andere geeft: „et *parce qu'il l'a souillé*, ou le rendra eunuque". Maar grammatisch kan ik niet anders zien, of de mijne is juist.

§ 56 (gedeeltelijk). „Wanneer een burger eene jonkvrouw, die ten huize haars vaders woont, [die].... *niet licht verleidbaar is* (*lâ pateatûni*).... aangrijpt en verkracht, zal de vader der jonkvrouw de vrouw van den schender der jonkvrouw nemen, ter verkrachting haar overgeven." Scheil vertaalt: „une vierge qui.... *n'est pas violée*". Ik breng den verbaalvorm in verband met het adjectief *patû* en zijne Hebreeuwsche verwanten (Delitzsch, Ass. Handwörterbuch, pag. 553), terwijl Scheil hem vermoedelijk afleidt van het verbum *pitû* (ibidem pag. 551). Bij mijne opvatting komt de tegenstelling met de volgende § duidelijker uit.

Digitized by Google

§ 57. „Wanneer de jonkvrouw zich uit eigen beweging aan den burger heeft overgegeven, moet hij [dat] bezweren. Aan zijne vrouw *mag men niet komen* (*lâ iqarribu*). Drie maal den koopprijs der jonkvrouw moet de schender betalen. De vader kan [zijne] dochter doen zooals hij goedvindt." Hier valt de schender wel in eene geldboete, die ook aan het slot der vorige § is bepaald. Maar wegens de medeplichtigheid van het meisje blijft de toepassing van het jus talionis achterwege, misschien wel omdat ze niet mogelijk is zonder bewilliging van des schenders vrouw. Grammatisch onjuist acht ik de vertaling van Scheil: „l'homme en jurera et *n'approchera plus* de sa femme."

Formeel bestaat er soortgelijk verschil van inzicht in de volgende gevallen:

§ 2. „Wanneer eene vrouw, hetzij de echtgenoote of de dochter van een burger, scheldwoorden uitspreekt of met loslippigheid behept is, moet die vrouw haar zonde dragen. Aan haar man, haar zonen, haar dochters *mag men niet komen* (*lâ iqarribu*)." Gelijk in § 57 de vrouw van den delinquent, zoo vallen hier de man en de kinderen der delinquente buiten het bereik der justitie. Scheil vertaalt: „de ses mari, fils et filles *elle n'approchera plus*."

§ 3 (slot). „De kooper, die [het ontvreemde voorwerp] van de getrouwde vrouw gekocht heeft, moet het gestolene afgeven; en zoodanige straf als de burger zijne vrouw heeft opgelegd, *zal men* den kooper *opleggen* (*emmidu*)." Scheil: „*il imposera* à l'acheteur."

In verschillende andere §§ hebben mijne afwijkingen van Scheils vertaling te weinig zakelijke beteekenis om hier te worden medegedeeld.

Verscheidene bepalingen van het thans bekend gewordene Assyrische wetboek lokken uit tot vergelijking met den Codex van Hammurapi (gepubliceerd in 1902) en met de Mozaïsche Wetten. Zoodanige vergelijking valt echter buiten het bestek van deze recensie. Een orienteerend artikel is gegeven door A. Jirku, *Eine neue altassyrische Parallele zum Mosaischen Gesetz und zum Codex des Hammurapi* (*Theol. Literaturblatt*, 1920, kol. 401—405). Met eene vierde Voor-Aziatische wetgeving, en wel uit Cappadocië, maken we kennis in het pas verschenen boekje: *Hethitische Gesetze aus dem Staatsarchiv von Boghazköi* (*um* 1300 *v. Chr.*) *unter Mitwirkung von* J. Friedrich *übersetzt von* H. Zimmern (*Der Alte Orient*, XXIII, 2).

Onder de genoemde wetgevingen is die van Hammurapi (1955—1912 v. C. volgens Weidner) de oudste. De Assyrische (door Scheil gesteld tusschen 1400 en 1200 v. C.) en de Hethietische staan temporeel veel dichter bij de Mozaïsche periode.

De jongste studie over de Assyrische wetten is van P. Koschaker, *Quellenkritische Untersuchungen zu den „altassyrischen Gesetzen"* (*Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft*, XXVI, 3). Verdere literatuuropgaven vindt men bij Scheil, pag. 125, en bij Koschaker, pag. 5.

Amsterdam. C. van Gelderen.

R. Thurneysen, Die irische Helden- und Königsage bis zum siebzehnten Jahrhundert. Halle, Max Niemeyer. 1921.

Het jongste groote werk van Thurneysen toont dezelfde eminente hoedanigheden als alles wat van de hand van dezen geleerde afkomstig is. De treffendste daarvan is voor mij de onfeilbaar juiste takt, waarmede tot aan de uiterste mogelijkheid uit de vaststaande feiten afgelezen wordt, wat zij te vertellen hebben, zonder dat ooit de grens tusschen deductie en speculatie overschreden wordt. Het is niet voldoende, door een sterken drang tot vaststelling van het feitelijk afleidbare gedreven te worden, wanneer de stof in zoo sterke mate, als dat bij de Iersche heldensagen het geval is, tot het zoeken van meer verborgen verband en samenhang noodigt. Ook een volstrekte zelfbeheersching is vereischt, een onvoorwaardelijk afstand doen van veel, dat voor den onderzoeker een groote bekoring moet hebben, doch dat, indien bereikt, toch nooit een onaanvechtbaar bezit van hem worden zou. De aanwezigheid van deze hoogste wetenschappelijke zelfbeheersching geeft aan dit werk — onder alles (mag men gerust zeggen) wat tot dusverre over de Iersche sagen gepubliceerd werd — zijn eenige beteekenis. Terstond zij echter opgemerkt, dat de schrijver zijn grenzen evenmin te eng als te ruim neemt, en nooit ophoudt, alvorens het bereikbare gevonden is. Vandaar de rustige evenwichtigheid van dit werk, die het gebruik ervan tot een genot maakt.

Tweeërlei doel beoogt Thurneysen. Den keltist geeft hij een volledige handleiding bij de studie der Iersche sagateksten. Na een inleiding wordt de Ulstersage behandeld. Alle teksten tot de Ulstersage behoorende worden genoemd met de handschriften, waarin zij voorkomen. De redacties, welke die handschriften vertegenwoordigen, worden vastgesteld, de onderlinge afwijkingen worden medegedeeld, in hun verband beschouwd, en, zoo mogelijk, verklaard. Daarmede is een volledig overzicht van de overlevering en haar geschiedenis gegeven, voorzoover dat aan de hand der feiten mogelijk is. Des schrijvers tweede doel, dat hij op m. i. even gelukkige wijze bereikt als het eerste, is de Iersche sagen toegankelijk te maken voor hen, die geen studie gemaakt hebben van de Keltische talen. Daartoe wordt van iedere behandelde sage een uitvoerige omschrijving gegeven, waarin alle détails, die van beteekenis zijn, worden medegedeeld, terwijl de onbelangrijke wegblijven. Nu de waarde van een studie der Iersche sagen, bijvoorbeeld voor een juist begrip van de „matière de Bretagne", allengs meer wordt ingezien, moet in betrekkelijk ruimen kring de behoefte aan een werk als dit gevoeld zijn. Voor zoover ik heb kunnen nagaan, heeft de schrijver bij het maken zijner paraphrasen steeds denzelfden bewonderenswaardigen takt betracht als in de economie van het geheel; er staat niets te veel en niets te weinig. Ook voor de vakgeleerden intusschen zijn Thurneysen's omschrijvingen van gewicht, immers hij heeft talrijke sagen, of althans recensies van sagen, bewerkt, die nog niet door den druk gemeen goed geworden zijn. Juist deze laatste omstandigheid toont, welk een ontzaglijke arbeid aan het totstandkomen van dit boek moet zijn voorafgegaan. In hoeverre volledigheid bereikt is, kan de toekomst alleen leeren. Het kan zijn, dat hier of daar het een of ander verborgen zit, dat aan Thurneysen's speurdersblik ontgaan is. In dit verband wijs ik erop, dat Miss Dobs onlangs in de Revue Celtique (39, 1 vgg.) een perkamenten handschrift van *Cath Leitreach Ruibhe* (R. I. A.: C 1, 2, fo. 19 *b*) en een vertelling getiteld *Cath Cumair* gesignaleerd heeft, welke ik bij Thurneysen niet vermeld vind.

Behalve de bovengenoemde algemeene eigenschappen,

Digitized by Google

die de methode betreffen, wil ik nog een punt noemen, waardoor des schrijvers wijze van beschouwing zich van oudere opvattingen gunstig onderscheidt. Voor hem is de geschiedenis der sagen een litteraire ontwikkeling, waarin onderscheidene stadia te herkennen zijn, ieder door een bepaalde recensie vertegenwoordigd. De scheppers dier recensies zijn personen, ieder met eigen methode en inzichten. De diverse schrijvers van het Lebor na h-Uidre, zoo goed als de maker van het Boek van Leinster worden dientengevolge tot bewust litterair-werkende persoonlijkheden, en de groei der overlevering komt daardoor een heel stuk nader tot de werkelijkheid. Na hetgeen reeds vroeger door Thurneysen, of door anderen uit zijn eigen werkplaats, gepubliceerd was, kon men verwachten, dat de schrijver juist in deze richting zijn kracht toonen zou. Men zal menigen ouden bekende in dit nieuwe boek terugvinden. Ik wijs slechts op de vraagstukken betreffende de verhouding der handschriften van de *Táin Bo Cuailnge* (CZ 9, 418 vgg.), *Compert Conculaind* (Zu ir. Hss. usw. I, 341 vgg.), *Forfes Fer Falchae* (ald. 53 vgg.) e. a. Doch nu wij alles in onderling verband te zien krijgen, wordt het belangrijke resultaat van die minutieuze studie der teksten duidelijk. Zij heeft, evenals Bédier en Boer dat op hun gebied hebben getoond, ons de beteekenis van het persoonlijk element voor het ontstaan onzer teksten laten zien. Mag dat voor een verloren handschrift uit de achtste eeuw, als de *Cín Dromma Snechta* nog niet mogelijk zijn, latere figuren maakt Thurneysen van vage „redactoren" tot levende werkers, elk met een eigen richting. De eerste van deze is de „Compilator", die zijn werk uit ons niet overgeleverde bronnen samenstelde, gelijk wij het kennen uit Lebor na h-Uidre, voor zoover dit boek door de twee oorspronkelijke handen geschreven is. Dan volgt de „Interpolator", die het werk van zijn voorganger aan de hand van andere gegevens uitbreidde, zooals wij aan de gedeelten van L U, door de derde hand geschreven, kunnen zien. De derde belangrijke figuur in de ontwikkeling der overlevering is de „Bewerker C", die de onverteerde compilaties van zijn voorgangers tot een eenheid omwerkte, gelijk het Boek van Leinster toont. Den arbeid van lateren vindt men in de Dinnsenchas, in de groote compilatiehandschriften der 14e en 15e eeuw, en eindelijk bij Keating.

Het is natuurlijk zeer goed mogelijk, dat te eeniger tijd Thurneysen's reuzenwerk aangevuld zal kunnen worden ; ik gaf daarvan boven reeds een enkel voorbeeld. De beteekenis van zijn boek wordt daardoor echter niet aangetast. De studie der Iersche sagen is door dit werk in eens op een anderen, vasteren grondslag gesteld. Des schrijvers groote belezenheid maakt het hem mogelijk dikwijls vroege zinspelingen aan te wijzen op sagen, wier ouderdom men anders in twijfel zou kunnen trekken. Treffend zijn ook de vergelijkingen tusschen verschillende sagen onderling, waardoor litteraire ontleening van jongere aan oude teksten aangetoond wordt. Eindelijk is het niet genoeg te waardeeren, dat alles wat de Ulstersage betreft, verspreid als het tot dusverre was, nu in beknopten vorm bijeengebracht is.

Het thans verschenen boek bevat een Inleiding (deel I) en de Ulstersage (deel II), d. w. z. de *Táin Bo Cuailnge*, de voorgeschiedenissen (waarbij *Ces Ulad* en *Cath Ruis na Rig*), de verdere vertelsels uit den kring van Cuchulinn en Conchobar, systematisch gerangschikt, en den sagenkring van Etain en Conaire Mor. Deel III—V moeten voorloopig nog op publicatie wachten. Wenschen wij den schrijver toe, dat de pessimistische stemming, in het voorwoord uitgesproken, voorbarig moge blijken, en dat het hem gegeven moge zijn, ook dat werk te voltooien. Geen kan het beter dan hij.

's-Gravenhage. A. G. van Hamel.

P. Hamélius, Introduction à la Littérature française et flamande de Belgique. Bruxelles, J. Lebègue et Cie. 1921. (Pr. fr. 15.—).

Deze Inleiding tot de Belgische litteratuurgeschiedenis heeft haar ontstaan te danken aan een serie lezingen, door Prof. Hamélius tijdens zijn „ballingschap" in Engeland gehouden. Zij maakt geen aanspraak op volledigheid. „Il était impossible de rendre pleine justice à tous les écrivains récents dont la gloire a franchi nos frontières, impossible aussi de les exclure tous," zegt de schrijver in zijn Préface. Bovendien geldt het hier een arbeid die tot nog toe niet werd ondernomen, en die misschien, naar Prof. Hamélius zelf verwacht, met eenige twijfelzucht zal worden ontvangen. „L'existence d'une littérature nationale... rencontre... beaucoup d'incrédules. La frontière linguistique, d'abord, leur paraît une barrière empêchant l'unité des belles lettres" (p. 3). Voor hem geldt dit bezwaar echter niet. Kwalijk kan toch ontkend „la communion des sentiments et des volontés manifestée par les progrès des libertés communales au comté de Flandre et dans la principauté de Liège au Moyen Age, ni l'unité des mouvements populaires modernes, telle la Révolution Brabançonne de 1789 ou la Révolution de 1830."

Ziedaar het uitgangspunt van den schrijver. Niet de stelling dat „de taal is gansch het volk", maar de vraag naar de politieke en sociale verhoudingen, bepaalt zijn methode van onderzoek. België, welks letterkunde opkwam uit de Oudheid en den Bijbel, heeft zijn cultuur aan het Latijn en het Fransch te danken. De opstand der Nederlanden tegen Spanje, de splitsing der Nederlandsche gewesten, de terugkeer van Brabant en Vlaanderen onder de Spaansche heerschappij, stuitten het ontwikkelingsproces. Maar als in de XVIIIe eeuw in de Oostenrijksche Nederlanden het zelfgevoel weer ontwaakt, schrijft en spreekt Charles de Ligne uitsluitend Fransch. Daarnaast herleeft de Vlaamsche letterkunde met Conscience en ontplooit zich altoos breeder. Doch de verhouding tusschen beide blijft steeds gunstig voor het Fransch. Het democratisch beginsel, zich ontwikkelend onder den invloed der Fransche gedachte, beheerscht volgens Hamélius de Belgische letterkunde. Zij richt zich op ethiek en staatkundige verhoudingen. Satiriek, zedekundig, religieus, heeft ze een meer sociaal dan persoonlijk karakter. Slechts Ruysbroeck vormt misschien een uitzondering : hem ontbrak echter het scheppend vermogen om een der eersten te zijn.

Het beginsel dat de schrijver poneerde, kan, scherp doorgetrokken, tegenspraak ontmoeten. Het taalverschil moge voor de eenheid van een letterkunde geen volstrekte belemmering zijn, het werkt steeds als een splijtzwam. Tot op den huidigen dag blijft de taalstrijd voor de Belgische eenheid, ook op letterkundig terrein, een bedreiging. Het innerlijk leven wijzigt zich naar de taal waarin het zich uit. De taal hangt nauw samen met de vorming der persoonlijkheid. De persoonlijkheid van den

Digitized by Google

schrijver beslist over de waarde van zijn kunst. De taal is de grondstof waarin hij zijn ideeën en voorstellingen boetseert, de draagster van traditioneele gedachtevormen waaraan zelfs de grootste individualist zich niet ontworstelen kan. Daarom bepalen de taalgrenzen de persoonlijkheid van dichter of schrijver, even goed als politieke en sociale verhoudingen. Terwijl religieuze en wijsgeerige denkbeelden, niet minder dan deze, de dichterlijke voorstellingen beheerschen.

Prof. Hamélius tracht nu, met behulp van het door hem aangenomen princiep, de eenheid vast te stellen der Belgische litteratuur. Ook op die wijze ondernomen stuit deze poging op de feiten af. Zoowel historisch als linguistisch is België's letterkundige eenheid vrijwel denkbeeldig. Een periode van twee en een halve eeuw scheidt de Middeleeuwen, waarin zich langzaam een eigen Nederlandsche litteratuur vormt, van den tijd dat de eerst Spaansche, toen Oostenrijksche wingewesten zich als een afzonderlijke staat wisten te vormen en te handhaven. Wat het Nederlandsch betreft wijkt in de XVIe eeuw de letterkundige stroom af naar het Noorden; wat het Fransch aangaat, komt ze tot stilstand. Charles de Ligne lijkt ons te cosmopolitisch aangelegd om als baanbreker voor een nieuw tijdperk op te treden. Eerst met Conscience begint de herleving, en komt België voor den dag met een eigen litteratuur, waarbij het mogelijk wordt tusschen Fransche en Vlaamsche woordkunst sociaal en politiek verband te vinden.

Ook de voorliefde voor de Fransche letterkunde heeft, naar ons voorkomt, den schrijver de juiste verhoudingen eenigermate uit het oog doen verliezen. De invloed van de Fransche letteren is, zelfs op Noordnederlandsche schrijvers, zeer groot, en de Zuidnederlandsche sympathieën zijn misschien nog meer dien kant opgegaan. Maar oorspronkelijkheid mocht toch bij schrijvers van Nederlandschen stam gewaardeerd. Maerlant en Ruysbroeck kunnen hier allereerst worden genoemd. De plaats, hun toegewezen, komt ons, in vergelijking met de uitvoerige behandeling van Chastellain, Lemaire de Belges en Charles de Ligne, te beperkt voor. Hetzelfde kan misschien opgemerkt worden omtrent de nieuwere Vlaamsche dichters, tegenover Fransche auteurs uit denzelfden tijd.

Toch beletten deze bezwaren niet, de verdienste van dezen letterkundigen arbeid te erkennen. Hamélius is een uitstekend geleerde, die warm voelt voor zijn land, hoewel zijn vaderlandsche zin van een zeker annexionisme niet vrij te pleiten is. Met nauwgezetheid en liefde heeft hij de bijeengegaarde stof verwerkt. Zijn oordeel over de letterkundige voortbrengselen is zeker, zijn synthese van den geestesarbeid der schrijvers volledig, aan het esthetisch element wordt recht gedaan. Een uitgebreide kennis van de Europeesche litteratuur en van de Engelsche in 't bijzonder geeft aanleiding tot interessante vergelijkingen. De schrijvers uit den laatsten tijd, Fransche en Vlaamsche, zijn zeer goed behandeld. Ook elders is deze studiereeks een gelukkige aanvulling van de Nederlandsche en Fransche litteratuurgeschiedenis. De cyclus van de Kruistochten en Godfried van Bouillon, afstammeling van den Zwaanridder, waarin de Tafurs, de voetknechten met spaden gewapend, reeds de volksklasse vertegenwoordigen; de romans van de vier Heemskinderen, van Karel ende Elegast, waarvan de conflicten tusschen adellijke geslachten, tusschen keizer en adel het onderwerp vormen, en waaruit de populaire schelmenroman is voortgekomen; de Reynaert, met zijn bespotting van adel en geestelijkheid, en van het door hen ingestelde recht; de gedichten van Maerlant, nuchter, serieus, protesteerend tegen den trots der rijken, en de utopische wereld roemend waarin het mijn en dijn zullen zijn afgeschaft, diep-religieus, en vol ijver voor de Christelijke kerk; de kroniekschrijver Froissart, de man van scherpe teekening en levendige voorstelling, de rederijkers George Chastellain, Jean Lemaire, die ook bij de Fransche humanisten in het midden der XVIe eeuw waardeering vond [1]), en Anna Bijns, de vurige verdedigster der Roomsche kerk; de Calvinist Marnix van Sint-Aldegonde, zijn uitvoerig behandeld. Aan Hendrik Conscience, André van Hasselt, Charles de Coster, Octave Permez, Guido Gezelle, Camille Lemonnier, Edmond Picard, Emile Verhaeren, Charles van Lerberghe, Grégoire Le Roy, Maurice Maeterlinck, Stijn Streuvels worden belangwekkende bladzijden gewijd, welke bij allen die zich voor Fransche en Nederlandsche letterkunde interesseeren, waardeering zullen vinden.

Rotterdam. S. Eringa.

Shakespeares Quellen in der Originalsprache und deutsch herausgegeben im Auftrag der Deutschen Shakespeare-Gesellschaft. 2. Bändchen. **R. Fischer, Quellen zu Romeo und Julia.** Bonn, Marcus und Weber. 1922. (Pr. M. 30).

Kort voor den grooten oorlog verscheen het eerste deeltje van *Shakespeares Quellen* (*Museum*, April 1915), thans komt het tweede, dat een herdruk brengt van Arthur Brooke's *Romeus and Juliet* met de Duitsche vertaling er bij. Daarmede had Prof. Fischer kunnen volstaan, want Shakespeare heeft zijn vermaard liefdesdrama uitsluitend bewerkt naar Brooke's langwijlig gedicht. Gelukkig echter had Prof. Fischer den goeden inval ons met een toegift te verrassen. Hij zorgde ervoor, dat men zich niet enkel aan Shakespeare's bron zou kunnen laven, maar ook aan de bronnen dier bron: de geheele stamboom van het verhaal wordt ons aangeboden in Duitsche vertalingen uit het Italiaansch van Masuccio (1476), van Luigi da Porto (1524), van Bandello (1554) en uit het Fransch van Boisteau (1559), waarna Brooke in 1562 volgt.

Juist bij de geschiedenissen, die tot de wereldliteratuur behooren is het buitengewoon belangwekkend om eens na te pluizen, wat de op elkaar volgende schrijvers overnemen, weglaten, veranderen en bijvoegen. Wie dit grondig en in eerlijke openhartigheid doet, ervaart meer, dan hij verwacht heeft, en meer, dan waarmee hij weg weet. Terecht mag zich Prof. Brandl in zijn *Zum Geleit* over de *Quellen* verheugen, want „eine Wohltat war es, die ..... Texte, sonst schwer zugänglich, im Seminar in den Händen der jungen Forscher zu wissen."

De vertaling van Brooke's gedicht door Prof. Fischer geeft in 't algemeen den zin der woorden getrouw weer, doch zij is niet voortreffelijk. Vaak wordt iets weggelaten *e. g. if nede requierd* 810, *strong* 814, *nere so fayne* 844, of wordt iets bijgevoegd *e. g. noch* 814, *schon dort* 831, *denn* 835, of stoot men op kleine, maar volstrekt onnoodige onjuistheden *e. g. ein Jahr* voor *twenty yere* 823, *an die tausendmal* voor *above ten thousand times*

[1]) De schrijver heeft, dunkt ons, de relatie tusschen Lemaire en de Renaissance-dichters te ongunstig beoordeeld.

Digitized by Google

834, *schon* 856 voor *welny* 855. Bepaald misverstaan is de Engelsche tekst slechts zelden. Tot mijn verbazing merkte ik op, dat *every other night* (om den anderen nacht) 930 door *jede Nacht* is weergegeven. De regels 839 en 840 luiden bij Brooke:

A carchef white as snowe, ware Juliet on her hed,
Such as she wonted was to weare, attyre meete for the bed.

Prof. Fischer vertaalt:

Am Kopf trug einen Schleier sie, so weisz wie Schnee,
Sonst war sie angetan mit dem gewohnten Nachtgewand.

Juister is:

Een muts, zoo wit als sneeuw, had Julia opgezet,
Zooals zij die gewoonlijk droeg, een dracht, die past in bed.

Zoo'n enkel Homerisch dutje mag men geen vertaler al te sterk aanrekenen; bovendien, hier schijnt een dutje te passen bij het huiselijk en slaperig karakter van hetgeen vertaald moest worden. Naar mijn meening ligt echter de grootste fout van Prof. Fischer in zijn keuze van den dichtvorm, een maatslag van jambische, rijmlooze regels, zonder versrust op een vaste plaats en met een willekeurige wisseling van 12, 13, 14, 15, zelfs 16 lettergrepen. Waarom niet liever een bescheiden prozavertaling? De gekozen vorm vloekt met het *Poulters measure*, dat uit jambische, rijmende regelparen bestaat, waarvan de eerste regel twaalf lettergrepen heeft met een vaste rust achter de zesde lettergreep, terwijl de tweede regel uit veertien lettergrepen wordt gevormd met een vaste rust achter de achtste, aldus, 653—658 (de min spreekt met Romeus over Julia):

A prety babe (quod she) | it was when it was yong;
Lord how it could full pretely | have prated with its tong!
A thousand times and more | I laid her on my lappe,
And clapt her on the buttocke soft, | and kist where I did clappe.
And gladder then was I | of such a kisse forsooth,
Then I had been to have a kisse | of some olde lechers mouth.

Brooke houdt het op deze manier 39260 lettergrepen vol, het wordt heel eentonig, maar het heeft althans een gemakkelijke leesbaarheid ten gevolge, die b. v. in den tweeden en den laatsten regel der vertaling wordt gemist:

Ein hübscher Wurm war Euch Klein-Julchen in den Windeln!
Und wie ihr später dann beim Schwatzen fein das Mäulchen ging!
Ein Tausendmal, ja öfter noch lag sie im Schosze mir,
Ich patschte ihr das Ärschchen, und ich küszte, wo ich patschte,
Und wahrlich, gröszre Freud hatt'ich an solchem Schmatz,
Als hätt'ich einem alten Lüstling abgeküszt die Schnauze.

De vertaling is hier nog minder kiesch, dan het oorspronkelijke; het is zeker niet gewenscht in dit gebrek het Engelsch van 360 jaren geleden de loef af te steken. En waarom blijft het woord *soft* 656 onvertaald? Zoo heel onbeteekenend is het niet, want het motiveert het eigenaardig genoegen van de min.

Om op Shakespeare terug te komen, van de laatste aanhaling behoudt hij slechts den tweeden regel in dezen vorm:

Lord, Lord, when twas a litle prating thing! II, 4, 212.

Den Haag. B. A. P. van Dam.

Samlaren. Tidskrift för svensk litterarhistorisk forskning. Ny följd. Årgang 1. 1920. (Skrifter utgivna av Svenska Litteratursellskapet 1). Uppsala, Allmquist och Wiksells Boktryckeri-A.-B. 1921.

Dit is het eerste deeltje eener nieuwe reeks van het tijdschrift *Samlaren*, waarvan in 1919 de veertigste jaargang werd afgesloten. Het bevat, in 168 bladzijden, eenige belangrijke opstellen over of in verband met bekende Zweedsche auteurs: Lenngren, Bellmann, Stagnelius, Strindberg: het eigenlijk wetenschappelijk gedeelte. Dan volgen twee en dertig bladzijden bibliographie: het geordend overzicht van hetgeen er, in 1919, op literair-historisch en taalkundig gebied over of met betrekking tot Zweedsche schrijvers en het Zweedsch is verschenen, en daarachter komt, ongepagineerd, de lijst van al wat de „maatschappij voor Zweedsche letterkunde" in de jaren 1880 tot 1919 heeft uitgegeven: behalve 40 rijke jaargangen van Samlaren, drie en twintig afzonderlijke publicaties, bezorgd door Klemming, Levertin, Lundell, Noreen en anderen van bekende en zeer bekende namen; een practisch-wetenschappelijk onderdeel. Een royaal-octavo, van aantrekkelijk uiterlijk en fraaien, helderen druk.

Samlaren is — en blijft ook in deze nieuwe reeks — in de eerste plaats het zuiver wetenschappelijk orgaan voor de studie van de geschiedenis van Zwedens literatuur en cultuurgeschiedenis. Maar ook uit dit eerste nummer van de nieuwe serie blijkt — een kort prospectus dat er door uitgevers en redactie is ingelegd, wijst daarop — dat Samlaren niet alleen voor beoefenaars van wetenschappelijke studie, maar voor al wie liefde en belangstelling heeft voor de Zweedsche letterkunde en de geschiedenis der Zweedsche cultuur, een schat van belangwekkende artikelen pleegt te brengen. Ook vestigt de uitgeversfirma nog afzonderlijk de aandacht op de aanzienlijk verlaagde prijzen, waarvoor vroegere jaargangen van het tijdschrift en de andere publicaties, voor zooveel nog niet uitverkocht, thans te verkrijgen zijn.

Ik denk niet dat deze „Verzamelaar" in Nederland in zeer veler handen is. Hij worde — met deze korte aankondiging van het eerste deeltje eener nieuwe serie, opvolger van een lange rij van waardige voorgangers — met nadruk aanbevolen in de aandacht van geleerde beoefenaars en ongeleerde liefhebbers van de Zweedsche letteren, vooral ook in die van bestuurders en beheerders van wetenschappelijke boekerijen.

Leiden. A. Beets.

G. G. Nicholson, Recherches philologiques romanes. Paris, Champion. 1921. (Pr. fr. 30).

Professor Nicholson, die reeds een handboek schreef over de moderne Fransche phonetiek [1]) en die op het oogenblik nog werkt aan een verhandeling over de phonetische ontwikkeling der Fransche taal in de woorden, welke van Latijnschen oorsprong zijn en zich geleidelijk ontwikkeld hebben, biedt ons in het bovengenoemd werk, blijkbaar eene voorloopige serie resultaten zijner studiën. Zij zijn de aandacht ten zeerste waard; niet alleen geven zij de afdoende verklaring van een aantal zeer gebruikelijke woorden in de verschillende Romaansche talen, maar de wijze, waarop N. zijne resultaten bereikt, is verrassend door juistheid en vastheid van methode; een methode, die streng wetenschappelijk is en toch dik-

[1]) *A Practical Introduction to French Phonetics*, 1909, Macmillan et Cie, London.

Digitized by Google

wijls de stoutste fantasie te hulp roept. N. schept om zoo te zeggen, het etymon, dat hij noodig heeft, bewijst vervolgens, dat het bestaan heeft of bestaan moet hebben, leidt er het Fransche, Provençaalsche, Italiaansche, Spaansche, Portugeesche, Rhetische of Roemeensche woord met onverbiddelijke gestrengheid phonetisch van af en besluit zijne argumentatie met eene menigte voorbeelden. Als men hem hoort aankondigen, dat hij van plan is in zijn verhandeling over de phonetische ontwikkeling der Fransche taal de leemten aan te vullen, die er nog bestaan in de geschiedenis der klanken van het Fransch en dat hij zich voorstelt, alles te preciseeren, zelfs de kwantiteit der klinkers sedert het jaar 1000, dan zou men denken, dat zulk een werk tot het rijk der onvervulbare idealen behoort, maar zijne *Recherches* geven werkelijk het recht van N. alles te verwachten.

Wanneer hij de opinies van zoovele geleerde Romanisten als onaannemelijk ter zijde stelt en soms — zouden wij zeggen — wat kort afwijst, dan is dat niet uit gebrek aan eerbied voor mannen, als Diez, Gaston Paris, Förster, Meyer Lübke, Schulz Gora, Bertoni, Nigra, Tobler en anderen, maar alleen, omdat hunne verklaringen niet voldoen aan het door hem gestelde criterium; hij eischt, dat die verklaringen „se conforment parfaitement aux lois de la phonétique, aux exigences du sens commun et aux faits connus ou vraisemblables de la civilisation latine et romane". Dat is de negatieve reden; de positieve is, dat zijn eigen verklaringen geheel en al aan dat criterium voldoen. En het merkwaardige van N.'s arbeid is wel, dat hij ons juist de etymologische ophelderingen brengt over een aantal woorden, die van een bijna dagelijksch gebruik zijn in de Romaansche talen, vooral in het Fransch.

Om enkele voorbeelden te noemen: *aller* < *avallàre en is dus een doublet van *avaler* en tevens van *affaler*, dat niets te maken heeft met het Hollandsche *afhalen*, zooals gemeend werd; *trouver* < interrogare; *tromper* < interrumpere, *tresser* < stringere, *strosciare* < *struxare, *trousser* < struere, *estovoir* < esto, *soigner* < subfungi, *sortir* < *subortire, *faner* *< vannare, *trouer* < transvacare, *jusque* < ĕō usque en niet de usque; *sot* < subhabitu, *mauvais* < malefaceus; *gris* < chryseum, *saur* < *saurer* < subaurare, *eneveis* < in hac vice; *gai* < vacuus. (*cheval gai, hareng gai*), *guère* < varie, *gaif* < vacuus, *mot* < *motir* < movitare *fou* < *foler* < fabulare, *joli* < diabolivus *vite* < vivax, *maint* < magnus, etc.

Volgens N. zelf bracht de etymologische verklaring van een dertigtal zeer gebruikelijke woorden hem gemakkelijk tot de verklaring van een zeker aantal minder voorkomende termen, maar wat voor de wetenschap nog belangrijker is, N. vond, meent hij, ook nieuwe phonetische wetten, waarvan hij er, in zijn *Recherches*, enkele formuleert.

Gaf N. ons bovendien als tijdverdrijf de verklaring van enkele woorden, als *saugrenu, billeversé, baliverne*, zijn vrees, dat die termen toepasselijk zouden zijn op zijne *Recherches*, is natuurlijk ongegrond gebleken.

Toch zal het niemand verwonderen, dat niet alle 102 etymologische verklaringen, die het eerste deel zijner *Recherches* vormen, even overtuigend zijn. De vragen, die men den auteur zou willen stellen betreffen echter in hoofdzaak enkele onderdeelen zijner verklaringen, niet zoozeer deze zelf.

Als interrogare > *entrouver* en *enterver*, dan lijkt het misschien toch minder juist, om in de door schrijver aangehaalde voorbeelden van *enterver* met min of meer waarschijnlijkheid den zin van *trouver* te zien of te leggen, maar zou het interessanter zijn, den nadruk te doen vallen op „c'estoit chose entrouvee par lui", door Godefroy geciteerd. Bovendien:

Noveles va plus entervant
Qu'il n'ait escrit el parcemin,

moge nu al *entervant* in de beteekenis van „apprendre" toonen, „apprendre des nouvelles" is dat nu wel werkelijk „vinden"? Zou niet veel juister de beteekenis „vinden" zijn af te leiden uit de ook door Godefroy aangegeven beteekenis van „chercher, zoeken"? „Je suis allé le trouver" is dan ook overduidelijk. En zou niet uit „entendre, comprendre, concevoir" de beteekenis van „trouver" te verklaren zijn in: „je trouve que vous avez raison", en dergelijke?

't Moge al waar zijn, dat degene, die zich belastte met het rogare legem of het irrogare legem soms, maar dan geheel toevallig de wet gemaakt had, en dat daarom *trouver une loi*" als juridische term daarop teruggaat, maar is het wel zeker, dat in de uitdrukking *trouver une loi, trouver* de gewone beteekenis heeft, en is het wel verstandig om, als interrogare *trouver* verklaart, inrogare of irrogare die toch niet identiek zijn met interrogare in het debat te brengen?

Enterver la sainte Vierge moge een zelfde constructie en een zelfden zin van *enterver* verraden als interrogare in interrogare Jovem, beteekent daarom „Trouvez Dieu! son idée est la raison d'être" Interrogez Dieu?

Is auxilium irrogare heusch hetzelfde als *trovar soccorso*? Mag men zoo maar zonder meer noxium judicare vervangen door noxium irrogare, om daardoor *trouver coupable* te verklaren, en alleen maar, omdat mortem irrogare of nultam irrogare bestond in den zin van „den dood of een straf *opleggen*?"

Het is wel merkwaardig, maar van de 102 verklaringen, lijkt mij juist de eerste de minst gelukkige. Niet, dat ik ook maar een oogenblik zou twijfelen aan het feit, dat interrogare > *enterver* en *entrouver*, maar de semantische uiteenzetting is niet overtuigend, en als werkelijk de geleerden der IVde Eeuw het Latijnsche woord tropare — steunende op tropus — gevonden hebben, is het dan niet aannemelijker, dat het Fransche *trouver*, bestaande naast *enterver* en *entrouver*, van tropare komt? Dit laatste woord moge nu al zijn oorsprong hebben gehad in het Spaansche *trobar* < interrogare en adtropare en contropatio mogen nu al het Spaansche *trobar* tot uitgangspunt hebben gehad — althans volgens N. — het wil ons voorkomen, dat de verklaring interrogare > *trouver* nog niet geheel volledig is, te meer daar de overgang van *entrouver* tot den vorm *trouver* in het geheel niet gedocumenteerd is.

Wat de phonetiek betreft, is het wel noodig voor interrogare > *entrouver* een latijnschen vorm **intro(g)ware* te veronderstellen? Kan niet de fricative vélaire V de plaats hebben ingenomen van de frica-

Digitized by Google

tive palatale y, toen deze op het punt stond te verdwijnen tusschen twee klinkers, die anders een hiaat gevormd hadden, bijv. interrogo > *interroyo *interrovo > en vervolgens ook interrovare etc. ?

De verklaring van *trop* < intra oppidum is schitterend maar beteekent *trop* in „N'est gueres granz ne trop n'en est petiz" (*Rol.*) werkelijk „assurément" ? Het voorbeeld bij Rabelais is overtuigend.

Dat *maint* < magnus, staat nu wel boven allen twijfel vast, maar is het daarom noodig: *mainte gent*, „bien des peuples", identiek te verklaren met Aequorum magnam gentem et ferocem (Cicero) ?

De auteur bewijst op verscheidene plaatsen, hoe belangrijk de beteekenis van Engelsche woorden en uitdrukkingen kan zijn voor het goed verklaren van Fransche en andere Romaansche termen. Een der meest interessante en merkwaardige afleidingen — eene afleiding, die eigenlijk buiten schrijvers kader valt — is wel die van het Oud-Noorsch *jōl* < *Διαβολή* waaraan de auteur den Engelschen naam *Yule* vastknoopt en waarvan bovendien de Noorsche, Zweedsche en Deensche namen van Kerstmis afgeleid zijn, hetgeen zeer begrijpelijk is, doch niet door N. wordt aangemerkt.

Wat *tôt* < tantopost betreft, was misschien een verklaring der accentuatie niet overbodig, te meer, daar N. zonder meer de hypothese van Pio Rajna n. l., isto isto afwijst als „inadmissible pour la forme".

Volgens N. heeft Förster, sprekend over *andare* et *aller* gezegd: „Même la fantaisie la plus hardie ne pourrait rien proposer de nouveau pour ces mots énigmatiques." Niet alleen voor *aller*, maar voor een honderdtal andere woorden heeft N. iets nieuws en iets beters gebracht dan de Romaansche wetenschap reeds bezat. Meer nog. J. Bédier [1]) heeft voor het Roelantslied den zoolang betwisten Romaanschen oorsprong opgeëischt. Nicholson heeft in tallooze gevallen, ja de meeste zijner verklaringen, de Germaansche hypothesen voor de afleiding der Fransche woorden verworpen en daarvoor in de plaats gesteld een etymon van Latijnschen oorsprong. Het is nu niet meer waar, dat „une fois érigé en principe, le thème germanique prend comme une auréole qui le met ordinairement au dessus de toute critique" (p. 155).

Het tweede gedeelte van het boek, dat slechts 21 van de 255 bladzijden omvat, behandelt twee veel omstreden passages, een uit de *Serments de Strasbourg*, de ander uit de *Cantiléne de Sainte Eulalie*.

Het komt mij voor, dat N. bewezen heeft, dat: *Et Karlus meos sendra de suo part in lo s't* (= *sagrament*) *anit* de juiste lezing is en dat *anit* < abneget. Dat *Ellent adunet lo suon element* de door N. voorgestelde beteekenis zou hebben, daarvan heeft hij mij niet kunnen overtuigen. *Adunet* zal zeer zeker *vereenigen* beteekenen, maar dan is toch de vertaling van *element* door „datgene, waaruit zij bestaat" m. o. w. „al haar krachten", physieke en zedelijke, veel meer voor de hand liggend.

---

[1]) *Les Légendes Epiques*, III, p. 453.

Een index étymologique vergemakkelijkt het gebruik van het belangrijke werk.

Amsterdam. B. Weerenbeck.

Georg Weber's Allgemeine Weltgeschichte in 16 Bänden. Dritte Auflage, volständig neu bearbeitet von Ludwig Riesz. Zweiter Band. Leipzig, Wilhelm Engelmann. 1920.

Van onzen betreurden Van Gelder heb ik de bespreking van deze algemeene geschiedenis overgenomen. Het kan natuurlijk niet de bedoeling zijn van ieder deel in dit maandblad een uitgebreide aankondiging te geven. Van Gelder heeft in het Juli-nummer van het vorige jaar uitvoerig de structuur en het karakter, de beteekenis en de waarde van dezen derden druk van den „grooten Weber" besproken en enkele bezwaren ook niet teruggehouden. In hoofdzaak kan ik mij daarbij aansluiten. Ook in dit deel komt de conservatieve behandeling van de oude geschiedenis duidelijk naar voren. Het meest treft dat natuurlijk bij de uitbeelding der oudere Romeinsche geschiedenis. Hier is trouwens de behandeling uiterst moeilijk. De traditioneele geschiedenis, die wij bij Livius en anderen vinden, is niet bestand gebleken tegen het kritische onderzoek der negentiende-eeuwsche onderzoekers. Maar tevens is die geschiedenis zoo algemeen bekend gebleven en zelfs populair geworden, dat zij op zich zelf weer een inhoudswaarde heeft gekregen, zoodat zij moeilijk geheel kan worden ter zijde gelaten. Een Romeinsche geschiedenis zonder de namen der zeven koningen, zonder Brutus en Coriolanus,, zonder Appius Claudius en Decius Mus zou toch niet bevredigen. Daarom heeft Riesz deze oude verhalen ingevoegd in zijn geschiedverhaal, waar dit daartoe aanleiding geeft en waar die verhalen nog als de latere reflex kunnen worden beschouwd van het historische gebeuren. Dat is wat conservatief, maar als tegenwicht tegen een al te stormachtig radicalisme heeft het zijn waarde.

Dit tweede deel geeft de oude geschiedenis van de Perzische oorlogen tot en met de dagen van het Hellenisme en de voltooiing van de domineerende macht van de Romeinsche republiek, dus de periode van 492 tot 133 v. C. Het spreekt wel van zelf, dat voor deze periode de Grieksche en de Romeinsche geschiedenis niet achter elkander, maar naast elkander en soms zelfs door elkander worden behandeld. Hier heeft Riesz terecht geheel met het oude stelsel gebroken: de Grieksche en de Romeinsche geschiedenis hangen veel nauwer met elkander samen dan men vroeger gewoonlijk aannam. Dat wordt van zelf duidelijk, als men niet uitsluitend het oog richt op Sparta en Athene, maar ook aan de ontwikkeling van Sicilië volle aandacht schenkt. In dat licht gezien worden de Punische oorlogen het natuurlijk vervolg van den heroischen strijd van Syracuse tegen Carthago. Soms gaat Riesz in zijn contaminatie van de Grieksche en de Romeinsche geschiedenis wat te ver. Zoo wordt al dadelijk het eerste hoofddeel, dat de periode van 492 tot 444 behandelt, samengesteld uit drie hoofdstukken over de geschiedenis der Perzische oorlogen, die evenwel worden onderbroken door twee paragrafen over de Romeinsche geschiedenis, die met de Perzische oorlogen in geen enkel verband staan: in de eerste wordt de eerste organisatie van de Romeinsche plebs behandeld, in de tweede de aansluiting van de

Digitized by Google

plebs aan de Romeinsche magistratuur en dus aan den Romeinschen staat.

Ook in dit deel wordt de beschavingsgeschiedenis gesteld naast die der staatkunde. Maar dat tusschen beide volkomen evenwicht is verkregen, kan men niet zeggen. De politieke geschiedenis wordt alleen van tijd tot tijd onderbroken door enkele paragrafen over de ontwikkeling der geestelijke beschaving der Grieken. Op zich zelf zijn die paragrafen zeer te waardeeren; zij zijn duidelijk, overzichtelijk en goed geschreven. Wil men in een kort bestek de beteekenis van een man als Plato, een man als Aristoteles uiteengezet hebben, dan kan het boek van Riesz uitnemend helpen. Maar veel minder aandacht is geschonken aan de beeldende kunsten en bijzonder weinig — reeds Van Gelder merkte dat op — aan den godsdienst. En wat bijzonder opvalt, de geschiedenis der stoffelijke cultuur wordt nauwelijks behandeld. Zonder historisch materialist te zijn kan men toch wel constateeren, dat de ontwikkeling der Atheensche democratie tot in het absurde niet te begrijpen is zonder de maatschappelijke formatie te kennen, waaraan die democratie politieke organisatie en uitdrukking heeft trachten te geven. Daarvan blijkt in de uiteenzetting van Riesz zeer weinig.

Intusschen kan ik mij in hoofdzaak bij de waardeering van dit groote werk door Van Gelder aansluiten. Ook dit deel geeft weer getuigenis van de grondige kennis en het scherpe inzicht van Riesz in een zoo veel omvattende periode. Reeds is intusschen het derde deel verschenen; wij hopen het spoedig te bespreken.

Amsterdam. H. Brugmans.

E. B. Kielstra, De vestiging van het Nederlandsch gezag in den Indischen archipel. (Volksuniversiteitsbibliotheek no. 5). Haarlem, Erven Bohn. (Pr. geb. *f* 2.50).

Blijkens het Voorbericht draagt het boekje een zeer bijzonder cachet: „Wat hebben de Nederlanders in Indië „gedaan?" luidt de inleidende vraag, en het antwoord is: „Wie deze vraag zoo onpartijdig mogelijk wil „beantwoorden, kan de namen der personen die, ten „goede of ten kwade, een rol speelden, achterwege laten; „en dit schijnt in een geschrift als dit te meer aan te beve„len, omdat de waardeering der personen nogal eens „belangrijk uiteenloopt. Laat ons liever uitgaan van de „stelling, dat bedoelde personen, in den regel althans, „de opvattingen, den geest van hun tijd vertegenwoor„digen."

Portretschilder was de heer Kielstra van aanleg stellig niet, en een Macaulay, aan wiens kunst R. C. Bakhuizen van den Brink in zijn Studien en Schetsen zulke treffende woorden wijdt, dacht hij niet na te volgen. 't Is jammer eigenlijk, dat de schrijver verdedigt wat eigenlijk niet te verdedigen is. Men zou haast zeggen, dat het hem geen ernst is, dat hijzelf niet beter weet. Is het mogelijk, dat de man, die zooveel geschiedenis schreef, niet voelde, dat zij geheel in het mensch-zijn opgaat? Wat vandaag hetzelfde is als gisteren, heeft geen geschiedenis. De Indische wet, de adat, kent haar niet. Alleen wanneer het menschdom eraan ontgroeit, verandert èn het een èn het ander, dan wordt er de geschiedenis van geboren. Van het verleden, door het maatschappelijk leven achtergelaten, maakt men een zielloos geraamte, zonder de menschen erin een rol te doen vervullen. Dat het vandaag anders is dan gisteren, dankt men aan het eeuwige streven der menschheid. Daarom hangt de geschiedenis aan geen wetten; zij ontsnapt aan de waarneming van wat was, wat zal zijn. De mensch is in zijn willen een mysterie, onberekenbaar. Ik kan ook niet toegeven, dat de waardeering der personen nogal uiteenloopt, op straffe dat we niets van hen mogen hooren. Napoleon als oorlogsgenie, Willem V als stadhouder, Willem I als koning, Linschoten als zeevaarder, enz. — stellig hun opvattingen vertegenwoordigen den geest van hun tijd. Maar kunnen we dien geest niet kennen? Kunnen wij niet weten, wie of wat hun streven heeft gedreven? In mijn gedachteniswoord (Voorrede van mijn *Sumatra* 1918, slot) schreef ik, dat de stukken van Kielstra in *Onze Eeuw* zich onderscheidden noch door diepte noch door oorspronkelijkheid, maar deze gedachte, neergelegd in het Voorbericht, is zóó oorspronkelijk, dat geen mensch, die over het wezen der geschiedenis heeft nagedacht, een oogenblik erover in onzekerheid zou verkeeren, of hij die gedachte zou onderschrijven.

Hoe komt het, dat zijn boekje nu niet onder de grondfout heeft geleden, dat het niettemin een zeer aantrekkelijke lectuur oplevert? De leiders der Indische lotgevallen waren meestal geen „personen". De eene middelmatigheid volgde meestal de andere op. Grootheid maakte hen ongeschikt voor het vervullen der betrekking. De Directeuren der Compagnie, de XVIIen, zorgden voor deze doodelijke gelijkmatigheid. 'n Naamlooze vennootschap biedt ternauwernood ruimte aan voor sterkte van geest, van den wil, dien het karakter maakt. Zoo vinden wij als namen vermeld, die daarbuiten vallen: Philips II, Raffles, Van den Bosch, Daendels, Maurits, Oldenbarnevelt, koning Willem I. En onder al de voorstellingen, die de namen dezer personen in gedachtenis roepen, ben ik met eerbied vervuld voor het aantrekkelijke en de verhevenheid der schildering: al deze tooneelen op uitnemende wijze, met goed- en afkeuring voorgesteld, uit de diepte der kennis blijkbaar, gelijkvloeiend als een effen stroom, in allen eenvoud. Nog dezer dagen schreef ik over de stichting van Batavia en naar aanleiding van Kielstra's vergissing als zou Coen's treuren over het doopen van Jakatra van Batavia, in plaats van naar zijn geboortestad „Nieuw-Hoorn", slechts een legende zijn. Ik ben daarvan dus op de hoogte, maar al wat Kielstra hierover mededeelt, is uitnemend. Ik prijs ook in hem, wat hij ons leert over de Buiten-bezittingen. Dit onderwerp heeft een karakter van bovenmatige monotonie en is daardoor, met al de wisselingen der politiek, bijzonder duister, zoodat ook ik veel aan zijn mededeelingen heb gehad. In het schema van den schrijver schijnt het niet gelegen te hebben, om door noten te verwijzen naar de beste monographieën, die te raadplegen vallen; met name voor leeken is dit toch van onschatbare waarde en voor een schrijver, zoo op de hoogte als Kielstra, een kleine moeite. De opgave van „Litteratuur" aan het slot is volstrekt waardeloos.

Nog iets. Het scheen mij toe, dat het Voorbericht wel een saluut mocht inhouden aan „*Geschiedenis van Nederlandsch Oost-Indië, voor de scholen aldaar bewerkt door Van Gelder*", waarvan de 10e druk, zegge de tiende, in 1919 verscheen. Schoolboekje als het is werd het een aardige publicatie, met aantrekkelijke plaatjes, terwijl de schrijver niet nagelaten heeft, deskundigen

Digitized by Google

te raadplegen en overigens een beknoptheid in acht te nemen als door Kielstra betoond. Dat verdienstelijk boekje wordt nu door de nieuwe publicatie gedood. Het verdient meer dan la mort sans frase.

Zoo zijn we dan weer een diplomatieke geschiedenis van de Oost-Indische Comp. rijker geworden. Maar is een statistieke geschiedenis der Compagnie niet van belang en is het niet belangwekkend te weten, hoe dit machtige handelslichaam financierde, werkte? Zelfs aan onze hoogere Handelsscholen, naar men mij meedeelde, wordt dat slechts even geleerd. Ik begrijp het. Het statistieke leven eener maatschappij is voor mij echter niet minder aantrekkelijk dan het diplomatieke leven uiteen te zetten en te beschrijven. Niet dat dit voor ons, dieper gaanden in de geschiedenis, een gesloten boek behoeft te blijven. O. van Rees gaf er ons een kijk op in zijn *Geschiedenis der Koloniale Politiek* (1868); G. C. Klerk de Reus, predikant op Sumatra's Oostkust, een door en door bekwaam man, leverde een *Geschichtlicher Ueberblick der administrativen, rechtlichen und finanziellen Entwicklung der niederländisch-ostindischen Compagnie*, dat hem veel verdriet en teleurstelling veroorzaakte, in het onbehaaglijk formaat der Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, deel XLVII (1894), en in het Duitsch, wat medewerkte om het hier te lande zoo weinig mogelijk te doen lezen. Het werd geïllustreerd door talrijke leerrijke staten over financiëel beheer. Mij dunkt, de namen der mannen, die de Volksuniversiteitsbibliotheek onder hun bescherming hebben genomen, blijkens den omslag van het aardige boekje met het fraaie ex-libris, zouden een nuttig werk verrichten door het initiatief te nemen voor de omwerking van De Reus' nauwkeurigen arbeid. Ik weet echter niet, of het met het beginsel der uitgevers strookt, tot een werk in meerdere deeltjes over te gaan. Ook niet, of het handige formaat bestaanbaar is met staten-verzameling.

's-Gravenhage. P. H. Van der Kemp[1]).

Frederik Poulsen, Ikonographische Miscellen. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskap, Historisk filologiske Meddelelser IV 1). København, Høst & Søn. 1921.

De aankondiging van dit boekje van 94 bladzijden met 35 plaatjes en 21 figuren in den tekst, zou nauwelijks in het *Museum* op zijn plaats zijn, zoo geheel gaat het op in ikonografische vraagstukken, ware het niet dat onder de behandelde figuren de trekken voorkwamen van denkers en dichters en vorsten, die tot velen spreken, wien het portret van een onbekende, hoe verdienstelijk ook, weinig zegt.

Poulsen begint met een mooie onbekende repliek van den geestigen kop, waarin hij op vernuftige wijze Hyperides, den verdediger van Phryne, heeft meenen te mogen herkennen.

Dan heeft hij ook een nieuwen kop van Chrysippus gevonden, die Eubulides' beeld van den *digitis computans* levendiger voltooit en aldus een veel eigenaardiger voorstelling geeft van den kleinen Semiet, die ons beter dan woorden doet begrijpen, hoe dit slimme manneke, dat Cicero Chesippus scheldt, zijn grootste kracht vond in aanvallen op het bestaande.

Nog duidelijker van hetzelfde ras is Zeno, maar al geeft ons dit niets voor de keus tusschen den grooten Stoïcijn en den onbeduidenden Epicuraeër, van denzelfden naam, ik geloof wel dat nu eindelijk de vraag ten gunste van den eersten is opgelost.

Misschien mag ik er wel even op wijzen, hoe belangrijk naast de zeldzame Egyptische en de rijke Mesopotamische gegevens, deze Grieksche werken voor de Semietische ethnographie zijn.

Minder geslaagd lijkt mij schrijvers poging in den z. g. Epimenides, met anderen, Homerus te herkennen. Zeker deze man is blind, maar als Homerus er in de Ve eeuw zoo had uitgezien, kon de IIIe hem niet gemaakt hebben zooals wij hem kennen. Er zijn nog andere mogelijkheden dan de overwogene. Stesichorus kon als dichter van de Palinodie ook blind worden afgebeeld.

Hoewel Poulsen de grondslagen, waarop Studniczka's herkenning van Menander berust, geheel vernietigt, houdt hij toch, misschien terecht, aan deze benaming vast en komt dan aarzelend weer met een nieuwen naam, Philemon, van den Pseudo-seneca. Wat hij aanvoert past minstens even goed voor mijn voorstel, dat hem ontgaan schijnt, Philiskus te herkennen.

Belangwekkend zijn de opmerkingen die hij maakt over den prachtigen zittenden dichter te Ny Carlsberg, al weifelt hij tusschen zeer uiteenloopende namen. Ik voor mij zou voor dien zanger met de boschviooltjes in zijn klimopkrans de dikke boersche zolen en den groven mantel aan Theokritus willen denken voor wiens tijd de Lysippische stijl nog wel past, al doet de lier mij twijfelen.

Zeer geslaagd is de voltooiing van den mooien torso van Metrodorus, met een afgietsel van den kop te Athene, waar beiden door winnen, zoo beter uitdrukkend de edele zielerust van den vrijen man.

Niet zoo belangrijk, niet steeds ook zoo gelukkig lijkt wat omtrent Romeinsche portretten in het midden wordt gebracht, met uitzondering van zijn verdediging van den Calligula van Ny Carlsberg, tegen de verdenking van onechtheid, die zeker afdoende is. Het is toch verwonderlijk welk een knappen fatsoenlijken indruk ons de beelden van dezen ongelukkige geven.

Amsterdam. J. Six.

O. Casel, De philosophorum graecorum silentio mystico. (Religionsgesch. Vers. u. Vorarb. hrg. v. L. Malten u. O. Weinreich, XVI. Bd. 2. Hft.). Giessen, A. Töpelmann. 1919. (Pr. M. 18).

De inhoud van dit werk is als volgt: Prologus p. 1 vlg. Cap. I. De silentii disciplina Eleusinia p. 3—27, Cap. II. De philosophorum qui ante aevum imperatorum fuerunt silentio mystico, p. 28—50. Cap. III. De philosophorum et theologorum qui aevo imperatorum floruerunt praeter Neoplatonicos silentio mystico, p. 51—110. Cap. IV. De Neoplatonicorum silentio mystico p. 111—157. Epilogus p. 158. Index vocabulorum memorabilium p. 159—166.

Het zwijgen ten opzichte der Eleusinische mysteriën was van ritueelen aard, al valt het ook niet te ontkennen, dat deze cultus kiemen van hetgeen wij thans „mystiek" noemen, bevatte, p. 26 f. f. Van de mysteriën gaat het „mystieke zwijgen" tot de philosophie over; de eerste

[1]) De betreurde schrijver stelde deze recensie in de laatste goede dagen van zijn zoo welbesteed leven. Zijn hand was zeer moeielijk leesbaar geworden en het mocht ons eerst thans gelukken, met welwillende hulp zijner dochter, het ms. zoo te ontcijferen, dat het, met eenige verkorting aan begin en einde, kon gedrukt worden. (Red.)

Digitized by Google

sporen daarvan treffen wij bij de zg. Orphici aan p. 28 vlg. De Pythagoreeën hadden althans de neiging, hun meest verhevene leerstellingen niet aan den eersten den beste toe te vertrouwen, p. 30 f.f. Plato is gewoon, hen, die de ware wijsheid deelachtig zijn, ingewijden te noemen, p. 35 vlgg. De Neo-Pythagoreeën (sinds ongeveer de eerste eeuw v. Chr.) stellen geheimzinnigheid zeer op prijs, p. 52—72, zoo ook de Gnostieken p. 107 vlgg. Volgens Plotinus moet men den hoogsten God in stilzwijgen aanroepen: slechts bij eene volkomene rust van lichaam en ziel kan ons het allerhoogste ten deel vallen, p. 114—117. De volgelingen van Plotinus sluiten zich weer nauw bij den oudvaderlijken cultus aan. Wijsbegeerte en mysteriën vloeien als 't ware samen. Het mystieke zwijgen keert als in een kringloop tot zijn punt van uitgang terug p. 138.

Deze studie van O. Casel is rijk van inhoud en verdient door ieder belanghebbende te worden geraadpleegd. Het Latijn echter leest niet vlot en men krijgt den indruk dat het boek in overhaasting is geschreven. Zoo weet de schrijver bijv. p. 105 vlg. niet, dat ook Dieterich den tooverpapyrus V heeft uitgegeven, ofschoon hij p. 106 een passage uit die uitgave als uit eene „alia papyrus" aanhaalt. Ook nog andere bijzonderheden zijn te rectificeeren. Het is o. m., zooals Rutgers v. d. Loeff in zijn dissertatie „De ludis Eleusiniis" (1903) heeft aangetoond, niet correct de Eleusinische mysteriën kortweg „Eleusinia" te noemen, zooals de schrijver p. 69 en 165 (in den index) doet. P. 16 leest men, dat de mystieke plechtigheden **τὰ δρώμενα** heetten, en dan volgt er de passage uit Clemens Alexandrinus, waarin ze **δρᾶμα** genoemd worden. Dat **δρώμενα** echter niet hetzelfde beduidt als **δρᾶμα,** had Casel uit mijn werk „Das antike Mysterienwesen" p. 19, 2. uitg. p. 20 kunnen weten. Maar de literatuur over de antieke mysteriën is den schrijver niet genoegzaam bekend.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

R. Reitzenstein, Das iranische Erlösungsmysterium. (Religionsgeschichtliche Untersuchungen). Bonn, A. Marcus & Webers Verlag. 1921. (Pr. M. 45).

Dat Reitzenstein over de eigenaardige syncretistische leeringen der Manicheesche en Mandeesche litteratuur nog meer te zeggen heeft dan wat hij in „die Göttin Psyche" publiceerde, bleek reeds in 1919 toen hij „das mandäische Buch des Herrn der Grösse" publiceerde, en in den 2en druk van zijn „Hellenistische Mysterienreligion" lag nogmaals een belofte, die nu wordt ingelost.

Het boek draagt het kenmerk van al de geschriften van Reitzenstein: een geweldige massa materiaal is er in ietwat stroef Duitsch verwerkt; allerlei geniale gedachtenverbindingen maar ook gewaagde conclusies houden den lezer vast; en de totaal -indruk is, dat het een buitengewoon leerrijk boek is, maar met voorzichtigheid en kritisch oordeel moet worden gebruikt.

Het geheel bestaat uit 3 Afdeelingen benevens 2 „Beigaben". In de 1e Afdeeling analyseert de Schr. Manicheesche fragmenten, waarvan de meeste nog slechts korten tijd bekend zijn; de 2e Afd. behandelt het „doodenboek" van de zgn linker Genza, en de 3e— die Reitzenstein voor de belangrijkste houdt — geeft de „religionsgeschichtliche Folgerungen und Ausblicke". De 1e Beigabe volgt het aion-begrip op zijne reis van Iran naar „de eeuwige stad", de 2e is een „Auseinandersetzung" met Gressmann over de verhouding van het Joodsche Messiasgeloof tot het sprookje.

In zijne behandeling van de Manicheesche en Mandeesche fragmenten polemiseert R. hevig tegen Brandt, die het Mandeesche dualisme aan Griekschen i.p.v. aan Persischen invloed toeschrijfr. Vlgs. R. speelt de Grieksche filosofie in de Mandeesche religie heelemaal geen rol. (Overigens is het merkwaardig dat R. en Brandt het „wezen" der Mandeesche religie op geheel verschillende wijze en plaats zoeken, weshalve R. aan Brandt een „methodewidrige Zerlegung mandäischen Textes" ten laste legt).

R.s religionsgeschichtliche Folgerungen und Ausblicke zullen stellig de aandacht trekken, maar even stellig op allerlei punten tegenspraak ontmoeten; het eerste omdat hij een gansch nieuwen weg bewandelt om het Oosten te zien zonder Griekschen bril, het tweede om de vaak gewaagde combinaties. De vrijmoedigheid waarmee hij de „Johannesjongeren" frühe Mandäer noemt; waarmede hij aan de laat-Joodsche eschatologie het typisch Joodsch karakter ontzegt; waarmede hij het Nieuw-Testamentisch Heilandsgeloof van Iran afhankelijk maakt; verder zijne opvatting van het ontstaan van het Messiasgeloof der eerste Christenen; de wijze waarop hij de voorstelling van den „Menschenzoon" als Iranisch tracht te verklaren; zijne mythologische opvatting van het Paulinisch aion-begrip, e.a. zullen tegenspraak uitlokken.

De ernstigste bedenking tegen R.s methode schijnt mij te liggen in de eenzijdigheid waarmee hij onophoudelijk naar lijnen en aanknoopingspunten tusschen Iran en het Westen *zoekt*, en elk paadje, dat daar loopt, tot een heirbaan verbreedt. En dan ook dit: R. verliest teveel uit het oog, dat religie goeddeels een irrationeel karakter draagt en dat derhalve op dit terrein logische deductie niet steeds de waarheid vindt.

En ten slotte is de vraag gewettigd, of deze studie niet praematuur is, en er niet eerst een grondig op breedere basis ingesteld analytisch onderzoek der nieuw ontdekte teksten aan behoort vooraf te gaan? De toestand waarin ze zich bevinden is toch niet zoo, dat ze zoomaar als betrouwbare getuigen kunnen gelden.

Utrecht. H. Th. Obbink.

J. J. de Gelder, Bartholomeus van der Helst. Een studie van zijn werk, zijn levensgeschiedenis, een beschrijvende catalogus van zijn oeuvre, een register, en 41 afbeeldingen naar schilderijen. Met steun van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Rotterdam, W. L. & J. Brusse's Uitgevers-Maatschappij. M. C. M. XXI. (Leidsche diss.).

In dezen tijd een boek over Van der Helst te schrijven, is geen gemakkelijke, en, laat ons het dadelijk zeggen, geen dankbare taak. Men zou ze kunnen vergelijken met die, welke Jacob Cats tot onderwerp van een biografische en litteraire studie zou nemen. Geestdrift bij den lezer schijnt wel uitgesloten, en zelfs op heel veel belangstelling heeft men geen groote kansen. Indien het nageslacht eenmaal een roem heeft afgebroken, bouwt men hem zoo licht niet meer op.

Maar terwijl niemand wel ooit weer tot den onbegrijpelijken lof van Reynolds of dien van Potgieter zal terug-

Digitized by Google

keeren, en de voorkeur aan den Schuttersmaaltijd boven de Nachtwacht ons absurd lijkt, sinds Thoré en Fromentin in dezen het verlossend woord hebben gesproken, blijft Van der Helst in dubbel opzicht een belangrijke figuur. Voor de kunsthistorie, omdat hij in ons land het toonbeeld is van den burgerlijken portretschilder, en als zoodanig zeer stellig een meester. Voor de cultuurhistorie, omdat hij, zooals ook dr. de Gelder zegt, zijn tijdgenooten zóó schilderde als zij verlangden te worden voorgesteld. En dat wil, waar het nuchtere en burgerlijke Hollanders betreft, zeggen: zooals zij zich zelf zagen. Hij kon hen zien zooals zij zich zelf zagen, omdat hij was als zij.

Zelfs in de betrekkelijk geringe wijzigingen die zijn schildersaard langzamerhand onderging, kan men nog iets anders zien dan de gevolgen der beïnvloeding van Mierevelt, Rembrandt en Van Dijck, en wel de ontwikkeling van zijn geest met dien der eeuw: van het streng-zakelijke tot het zwierige, rhetorische, aanstellerige. Op zijn laatste portretten vindt men telkens de bekende houding van de verstolen op zich zelf wijzende hand, „me voilà". Hij maakt de wording en verwording der eeuw mee, van het oud-Romeinsch harde en statige tot het ijdele.

Na 1643 neemt Rembrandt's invloed op Van der Helst af, constateert Dr. de Gelder, en het is in dat deel van zijn knappe boek, waarin hij dien invloed zelf onderzoekt, dat hij blijkbaar het meest op dreef is. Waar Van der Helst's kunst op zichzelf zoo weinig geestdrift wekt, is het verklaarbaar, dat de schrijver zich als het ware zijdelings door Rembrandt's kunst laat inspireeren. Hij eindigt trouwens zijn beschouwing over de navolging van Rembrandt door Van der Helst, (die de typische navolging van den verstandelijke was, en al imiteerend wilde verbeteren) met dezen lof aan den minder grooten schilder: ,,Het is in hem, met zijn meer breeden dan diepen aanleg, juist opmerkelijk, dat hij in andere opzichten in *zulk een mate* ontvankelijk was voor deze groote kunst, dat zijn eigen werk er een stouter opvatting en levendiger uitvoering door kreeg dan zonder deze beïnvloeding mogelijk ware geweest."

Aan het ,,Corporaalschap van Captein Roelof Bicker" waarin deze beïnvloeding het sterkst te constateeren is, wijdt dr. de Gelder een uitvoerige beschouwing. Dit is een van de levendigste gedeelten van zijn boek.

Een portret, dat het model toch misschien niet geeft, zooals het zich zelf zag, is dat van Gerrit Bicker, den toekomstigen drost van Muiden, dat in het Rijksmuseum hangt. De schrijver zegt dat het een spotbeeld is geworden, — een uitdrukking die ik niet geheel begrijp. Bedoelt hij, dat wij het als zoodanig zien, of dat Van der Helst het reeds met dien opzet schilderde? Het laatste is onwaarschijnlijk. Maar de realist heeft er zeker niet in gecapituleerd en de dikke jonkman met zijn pronkerig gewaad is niet gespaard. Het is een van de meest briljante portretten van Van der Helst geworden, mede door het prachtige coloriet.

Tot de kennis van de schilderspersoonlijkheid van Van der Helst draagt ook bij de beschouwing, door den schrijver gewijd aan de bijbelsche en mythologische motieven, door hem geschilderd. Het aantrekkelijkst deel van zijn werk zijn ze niet; hoe kon het anders bij een man van zijn temperament? De schilder, dien wij het meest waardeeren in de eerlijke zekerheid van zijn portretten, kon zich in het rijk der verbeelding niet thuis voelen; het was voor hem, als voor velen van zijn tijdgenooten, een rijk der conventie. Geen enkele van deze werken is dan ook in het boek gereproduceerd. Na den tekst van het eigenlijke boek komen de bijlagen, waaronder een beschrijvende catalogus van 's meesters werken, een register en afbeeldingen.

Als wij de beeltenissen op die afbeeldingen aan ons laten voorbijtrekken, gevoelen wij toch wel, dat de schilder die zijn tijdgenooten zoo kloek en vast en karakteristiek wist weer te geven, een studie als deze waard is. Hij heeft soms trekken van zijn groote confraters, en in het portret van een heer 1642, die den handschoen zoo losjes in de hand houdt, is veel van Hals' beste kwaliteiten. Ik vind het jammer, dat Gerrit Bicker, de dikke pronker, ontbreekt, ook omdat zijn portret zulk een bijna geniale conceptie is, bijna uitbundig zich voordoet. Zijn waardige vader, burgemeester Andries, is er, en zijn moeder, op wie hij gelijkt, al is zij deftig en verstandig. Enkele vrouwenportretten zijn van een waarachtige distinctie, maar tegen 1650 aan komen de zwiepende lijnen, de weekelijkheden en manierismen.

De gezette en eenigszins zelfgenoegzame Bartholomeus zelf komt ons uit een paar der afbeeldingen tegen. Ze zijn beide uit later tijd en illustreeren dus niet als de reeks in haar geheel doet de wisseling in de geesteshouding die gedurende zijn leven bij hem en anderen is op te merken.

Als kunsthistorische bijdrage, maar ook als document voor de beschavingsgeschiedenis, is dit werk zeer te waardeeren.

Amsterdam. Cornelis Veth.

A. Plasschaert, Jacob Maris. Arnhem, N.V. Uitgeversmaatschappij van Loghum Slaterus & Visser. 1920. (Pr. geb. *f* 2.10).

Een smakelik uitziend boekje van 67 pagina's en voorzien van een achttal tamelik goede reproducties naar werken van een grootmeester der z.g.n. Haagse school, is enige maanden geleden door de bekende kunstkritikus Albert Plasschaert in het licht gegeven.

„Het is langzaam aan tijd geworden de Haagsche school te overzien, en haar waarde te bepalen" zegt de schrijver, en daarom begint hij dit werkje met een algemene inleiding over het karakter der Haagse school. Leven, werk en wezen van Maris' persoon en kunst worden daarna gekarakteriseerd en ten slotte volgt een samenvatting, waarin een interessante poging wordt gedaan om de plaats van Jaap Maris te bepalen ten opzichte van de meest verschillende hedendaagse richtingen in de kunst. Het boekje wordt besloten met een lijst der voornaamste data en werken; daarna volgen litteratuur-overzicht en inhoud. De lijst der reproducties ontbreekt echter, terwijl het hoofd daarvoor wel aanwezig is, een slordigheid die ook spreekt uit het feit dat van de op pag. 41 beloofde groepen van voorstellingen uit het oeuvre van Maris, slechts groep A besproken wordt; tevergeefs zoekt men naar de volgende groepen.

Bij het doorlezen van dit werkje wordt men getroffen door tal van aardige opmerkingen, en tal van karakteristieke uitdrukkingen waaruit blijkt hoe fijn en juist de schrijver onder woorden brengt wat de schilder in beeld heeft gebracht. Dit frappeert vooral in de beschouwing over de stadsgezichten van Jaap Maris, die door de schrijver zo goed worden gekarakteriseerd als *stenen*

Digitized by Google

landschappen (p.41 en ff.). „Hij (Maris) ondervond de stad nooit als een architect van steden; de plattegrond van een stad was hem niets; hij zag een stad opstaan tegen de lucht, met plekken dommelende diepe schaduw, met breede lichten, een schoon spel van rooden en van bruinen die uit de rooden voortkomen, met groene luiken die blauwden. Als kleur." En verderop: „Maris' menschen staan, ook opgeslokt in het landschap, in stille houdingen: zij zijn meer gezocht kleuraccent dan makers, bevolkers van die steden."

De lezer die reeds enigszins vertrouwd is met de magistrale kunst van Jaap Maris en die, zelf staande voor een dier grootse scheppingen, dit alles heeft nagevoeld, zal toegeven dat de hier boven aangehaalde, evenals zovele andere opmerkingen, raak zijn als karakteristiek. Maar het grote publiek, voor wie dit werkje toch klaarblijkelik bestemd is, zal dit hierdoor nader tot de meester worden gebracht? Op het titelblad staat vermeld dat we een „overzicht", op het volgend blad dat we een „handboekje" voor ons hebben. Er ontstaat tegenwoordig een hele litteratuur op het gebied der kunstbeschouwing die populair is, maar moet deze niet juist trachten scherp omlijnde gedachten uit te drukken, en eenvoudige begrippen te geven waardoor het publiek zich een zelfstandig oordeel leert vormen? Het is jammer dat ook de schrijver van dit boekje niet ontsnapt is aan het gevaar van onduidelike termen te gebruiken en dat, als hij op pag. 12 zegt: „Toorop, wiens lijn een signatuur is", of spreekt over de richting van Konijnenburg, die een „intellectueele romantiek" is, vermijdt uit te leggen wat hij met dergelijke termen bedoelt. Onduidelik wordt de schrijver eveneens wanneer hij op pag. 32 Jan Veth aanvalt en verzuimt eerst de mening van zijn tegenstander uiteen te zetten.

Het grote publiek zal een dergelijke kwestie niet interesseren, een lezer die hier wel nader op in wil gaan, wordt het door gebrek aan gegevens onmogelik zich een eigen oordeel te vormen. Het is trouwens in het gehele boekje moeilik te controleren wat de schrijver van de verschillende kunstwerken zegt. In de eerste plaats wordt nooit precies vermeld welk „Gezicht op Dordt", welke „Brug" of welk „Zeegezicht" bedoeld wordt (Maris schilderde immers herhaaldelik het zelfde onderwerp) en in de tweede plaats verwijst de schrijver nergens naar de reproducties, die bovendien geen naam dragen en waarbij de formaten van de originelen niet zijn aangegeven, noch waar deze zich bevinden. De schrijver heeft dus blijkbaar zijn afbeeldingen niet bedoeld als controle op zijn betoog. Maar wat wil hij dan met de reproducties? Naar onze opvatting is de reproductie een krachtig hulpmiddel om de tekst duidelik te maken en omgekeerd behoort de tekst de afbeeldingen nader tot de lezer te brengen. Een nauw contact tussen beiden is daarvoor nodig en de afbeeldingen mogen niet los van de tekst worden geplaatst. De fijne esthetiese opmerkingen zouden beter tot de lezer spreken wanneer zij aan de reproducties werden gedemonstreerd. Wij hopen dat de schrijver dit bij een eventuele volgende druk zal aanvullen. Het boekje zal er ongetwijfeld door winnen.

's-Gravenhage. E. H. Korevaar-Hesseling.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

H. Wagenvoort Jr., De Toekomst der klassieke Vorming in Nederland. Groningen, Wolters.

Dr. Wagenvoort heeft zakelijk en duidelijk op de gevaren gewezen, die de klassieke opleiding bedreigen, wanneer het Wetsontwerp op het Middelbaar Onderwijs wordt aangenomen, zooals het nu voor ons ligt. Het is hem gelukt de zoo dikwijls herhaalde argumenten ter verdediging van de klassieke vorming zoo te formuleeren, dat velen van hen, die de studie van het Grieksch en Latijn het liefst als ballast overboord zouden gooien, zich zelf zullen afvragen, of zij niet te snel hebben geoordeeld. In zijn brochure maakt de schrijver een zeer gelukkig gebruik van het bekende rapport der Engelsche Staatscommissie, door Lloyd George aangewezen. In de oorlogsjaren hebben wij op onze scholen leerlingen uit verschillende landen tijdelijk geherbergd. Toen is ons gebleken, in hoeveel opzichten het onderwijs in ons land hooger staat dan elders. Dat dus ook in Engeland de drang tot hervorming van het onderwijs sterk wordt gevoeld, is begrijpelijk. Dit lofwaardig streven heeft uitgelokt een lijvig rapport, waarin, gelijk vanzelf spreekt, veel voorkomt voor ons van geen waarde. Maar de aanhalingen, door Dr. Wagenvoort gedaan, mogen ook in ons land overwogen worden, nu men erover denkt een groot aantal juristen en nieuw-litteratoren als voorschool te geven de Grieksch-looze afdeeling B van het lyceum. Zoo dit voorstel werkelijkheid wordt, heeft het gymnasium afgedaan. Hierop wijst nog eens de schrijver terecht. Terloops spreekt hij ook over het uitstel van beroepskeuze. Het deed mij genoegen te lezen, dat volgens schrijver in den laatsten tijd te veel met deze leuze geschermd is. Wie over het uitstel der beroepskeuze spreekt, denkt aan de lycea en het ingewikkelde probleem, of de leerstof der klassieke talen op een lyceum in vier jaren even degelijk kan doorgewerkt worden als op een gymnasium. Met voorbedachten rade gaat Dr. W. hier niet diep op in. Alleen spreekt hij zijn angst uit, dat in kleine provinciesteden „op kleinere lycea noodgedwongen een examendressuur zal ontstaan, die het tegendeel geeft van wat de klassieke vorming beoogt". De schrijver is hier wat te schroomvallig, evenals de Minister, die verklaart, dat wij ons oordeel over de lycea moeten opschorten, omdat de opgedane ervaring zich nog over te weinig jaren en te weinig scholen uitstrekt. Deze vragen mag men zich toch stellen: kan een leerling van het lyceum voor het Grieksch en Latijn aan dezelfde eischen voldoen, die een leerling van het gymnasium worden gesteld? Is het paedagogisch juist gezien, dat op de lycea zooveel uren voor de klassieke talen worden uitgetrokken, om den voorsprong der gymnasiasten in te halen? De toekomst der klassieke vorming in Nederland staat in nauw verband met de beantwoording van dergelijke vragen. Wij zijn den tijd der progymnasia nog niet vergeten. Niemand zal dien tijd terug verlangen met het oog op de degelijke voorbereiding der aanstaande studenten.

Naar de waarschuwing van den schrijver, dat ons land als cultuurstaat ernstig geschaad zal worden, als het wetsontwerp zoo wordt aangenomen, mogen, naar ik hoop, velen luisteren. Otto Immisch heeft zeer juist gezegd: Ob das Erbe der Antike lernend immer aufs neue zu erwerben für uns Deutsche auch weiterhin erfor-

Digitized by Google

derlich und ob es lohnend bleibt, das ist eine Kulturfrage und nicht nur eine Schulfrage.

Rotterdam. Y. H. Rogge.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Richthofen's Friese Handschriften.

Tien handschriften, bijeengebracht door wijlen Frh. von Richthofen, alle betrekking hebbende op het Oud-Friese recht, worden door de familie van de bekende verzamelaar en geleerde aan een openbare bibliotheek in het Noorden van ons land te koop aangeboden. Het zou in de hoogste mate te betreuren zijn indien deze beroemde verzameling niet behouden bleef voor ons land, met name voor Friesland, waar de bronnen voor de kennis van het Oud-Friese recht uit den aard der zaak thuis behoren. Reeds is door belangstellenden een groot gedeelte van de koopsom bijeengebracht, doch ruim *f* 7000 ontbreken nog. Met aandrang steunen wij het verzoek om bijdragen, klein en groot, te zenden aan de penningmeester der Commissie ad hoc, de heer H. R. Schaafsma, Tweebaksmarkt (giro 2517) te Leeuwarden. In een rondschrijven hebben tal van deskundigen, zowel binnen als buiten Friesland, het belang van deze aankoop bepleit; de Maatschappij van Nederl. Letterkunde en verschillende Friese genootschappen hebben mede op het gewicht van de zaak gewezen

---

Hans Wirz heeft verschillende uitgaven bezorgd van de oorspronkelik door Rudolf Jacobs samengestelde en van Duitse verklaringen voorziene bewerking van *Sallustius' Bellum Jugurthinum*. Hij had reeds de elfde uitgave van het werk zo goed als voltooid, toen in 1914 zijn leven, waarvan vijftig jaar aan de studie van Sallustius was gewijd, eindigde Dr. Kurfess heeft tans deze elfde uitgave het licht doen zien, en in een voorrede vermeld welke geschriften over Sallustius die na de tiende uitgave (1894) verschenen zijn, vooral de aandacht verdienen. Het boek is uitgegeven bij de „Weidmannsche Buchhandlung" te Berlijn; als „Ladenpreis" wordt vermeld 24 Mark.

De redaktie ontving het vierde nummer der „Werbeschriften des Landesverbandes der Vereinigungen der Freunde des humanistischen Gymnasiums in Bayern", bevattende een voordracht, door Dr. E. Wüst op een „Elternversammlung" van een gymnasium te München gehouden en getiteld „ *Von Wert der alten Sprachen für die Ausbildung unserer Jugend*". De voordracht beslaat twaalf bladzijden. Er aan toegevoegd zijn mededelingen, ondertekend door Prof. Dr. E. Drerup, over het „Landesverband der Vereinigungen der Freunde enz."

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1921, Janv.-Févr.: A. E. Cowley, L'inscription bilingue araméo-lydienne de Sardes. — Nicolas Jorga, Fouilles faites à Curtea de Arges. — Th. Homolle, Rapport s. l. travaux d. Ecoles franç. d'Athènes et de Rome. — J. Baillet, Marc-Aurèle, Lucius Verus et le gouverneur Catulinus à Thèbes d'Egypte.

Mars-Juin: H. Omont, Un nouvel obituaire de Saint-Paul de Lyon. — P. Colinet, La carrière de Léontius, professeur de droit à Beyrouth, préfet du prétoire d'Orient sous Anastase. — Delattre, Tombeaux puniques de la colline de Junon à Carthage. — Note de M. Ch. Picard, dir. de l'Ec. franç. d'Athènes, sur le site „prémycénien" de Skoinokhori et sa nécropole. — Capitan, La dernière réfection en dalles de grès de la voie romaine de Lutèce à Genabum dans sa traversée de Paris. — J. Capart, Un mythe égyptien dans le Roman de Renart? — F. Sartiaux, Nouvelles recherches sur le site de Phocée. — Ch. Picard, Rapport s. l. fouilles de la nécropole d'Eléonte. — Graillot, Une stèle funéraire de l'époque gallo-romaine, récemment trouvée dans le pays de Comminges. — H. Lemaître, Reliquaire de la sainte Croix donné p. Saint Louis au grand couvent des Cordeliers de Paris. — Cl. Huart, L'expédition des Russes de 943. — A. Blanchet, Remarques sur le système monétaire de saint Louis.

Juillet-Octobre: Durrieu, Dante et l'art français du XVe siècle. — Cl. Huart, Un fait divers de l'an 952. — A. Merlin, Le fortin de Bezereos sur le limes tripolitain. — C. Jullian, L'Albis chez Claudien est, non pas l'Elbe, mais l'Alpe de Souabe. — L. Léger, Un recueil de Bohemica à la Biblioth. de l'Institut. — Th. Homolle, Pline commenté p. E. Delacroix. — Dez., Note sommaire sur une inscr. de Brousse. — J. Papadopoulos, Le palais de Philopation. — J. Formigé, Note sur les restes romains de cintrages en bois, découverts à Vienne (Isère). — Rapport de M. Lacau, dir. du service des Antiquités du Gouvern. égyptien, sur les travaux exéc. pendant l'hiver 1920-21.

Nov.-Déc.: L. Poinssot, Un domaine impérial voisin de Thibursicu Bure. — Dez., C. Julius Asper, proconsul d'Afrique. — H. Arsandaux et P. Rivet, Etude sur l'archéol. mexicaine. — Allotte de la Fuÿe, L'alphabet araméen-sogdien.

Journal des Savants, 1922, Mars-Avril: Ph. Fabia, Les *Histoires* de Tacite. — J. Toutain, L'Afrique chrétienne avant Saint Augustin (I). — Variétés.

Zeitschr. f. vergl. Sprachforschung, L, 1-2: E. Kuhn (†). — O. Grünenthal, Der westslav. Akzent. — F. Hiller v. Gaertringen, Θαρυ-. Eine Frage an die Sprachforschung. — J. Endzelin, Zur balt. Deklination der „ablautenden" (*i*) *i̯o*-Stämme. — R. Thurneysen, Zum Lydischen. — J. Loewenthal, Kret. (gort.) ἱρήνα. — J. Pokorny, Hibernica. — L. Spitzer, Zu dieser Zschr. XLIX 95. — St. Mladenov, Altarm. ul „ἔριφος". — H. Jensen, Geschlechtswechsel von lit. *kiaũlė*. — E. Sittig, Eine ellipt. Konstruktion in den idg. Sprachen. — R. Trautmann, Über die Behandlung der Anlautsgruppe *spr-* im Urslav. — W. Prellwitz, Δασπλῆτις Ἐρινύς. — F. Bechtel, Parerga. — A. Bezzenberger, Lit. *linkėti* „wünschen". — W. Krause, Die Wortstellung in den zweigliedr. Wortverbindungen, untersucht für das Altind., Awest., Lit. u. Altnord. — W. Prellwitz, Ὀλοφώϊος. — W. Schulze, Vom Stammeln. — E. Hermann, Ergänzungen z. ellipt. Dual u. Kontam. in den idg. Sprachen. — A. Bezzenberger, Lit. *guinyti*. — W. Schulze, Eine Frage. — F. Holthausen, Etymologien. — W. Schulze, Zur Blattfüllung. — J. Schrijnen, Zur idg. Benennung der Augenbraue. — A. Bezzenberger, Eine german.-balt. Gruszform. — A. Zimmermann, Lat. Kinderworte als Verwandtschaftsbezeichnungen. — A. Bezzenberger, Altpreuszisches. — S. Simonyi, Knie und Geburt. — W. Kaspers, Etymologien. — A. Bezzenberger, Aus lit. und lett. Kriegsbriefen.

Indogerm. Forschungen, XL, 1-3: N. v. Wijk, Zum baltischen und slavischen Akzentverschiebungsgesetz. — H. Reichelt, Die Labiovelare. — E. Fraenkel, Griechisches, Lateinisches, und Baltisch-Slavisches. — A. Nehring, Die Seele als Wasserblase. — A. Debrunner, Homerica II und III. — J. B. Hofmann, Nochmals possivisches *amantissimus*. — M. Leumann, Das lat. Suffix *-āneus*. — G. Neckel, Die dreisilbigen Akzenttypen des Germanischen. — v. Grienberger, Ortsnamenmaterial und Sprachvergleichung. — M. Vosmer, Die Flexion von altbulg. *kyjĭ* '*qui*'. — G. Iljinsky, Kirchenslavisch *ovoštĭ* 'Frucht'. — v. d. Osten-Sacken, Das litauische langvocalische Präteritum in seinem Verhältnis zum Infinitiv und Präsens. — F. Kršek, *Tatokus* bei Bretkun. — E. Kieckers, Imperativisches in indikativischer Bedeutung im Neuhochdeutschen. — R. Back, Medizinisch-Sprachliches. — O. Behaghel, Die 2. Pers. Sg. Ind. Prät. st. Flexion im Westgerman.

Hermes, LVII, 2: C. Robert (†), die Parodos der aischyleischen Septem. — F. Lammert, zur Erkenntnislehre der späteren Stoa (Ptolemaios Περὶ κριτηρίου καὶ ἡγεμονικοῦ 10, 11—13, 13 H.). — F. Thedinga, Plotin oder Numenios? III. — F. Atenstädt, zwei Quellen des sogenannten Plutarch de fluviis. — W. Capelle, zur Hippokratischen Frage. —

Digitized by Google

A. v. Premerstein, Alexandrinische u. jüdische Gesandte vor Kaiser Hadrian. — Misc.

3: C. Robert (†), Aphorist. Bemerkungen zu den Ekklesiazusen des Aristophanes. — R. Reitzenstein, philol. Kleinigkeiten (5). — F. Jacoby, ΙΩ ΚΑΛΛΙΘΥΕΣΣΑ. — L. Weber, Perikles samische Leichenrede. — M. Wellmann, der Verfasser des Anonymus Londinensis. — F. Graefe, zur Marinegesch. des Altertums (I-II). — O. Schröder, Beiträge zur Wiederherstellung des Hyperides-Textes. — K. Münscher, zu Demosthenes. — Misc.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. d. Liter. u. f. Päd., XLIX-L, 3: H. Schneider, Zur Entwicklungsgesch. d. klass. Altertumswiss. in Deutschl. — G. Jachmann, Die dichterische Technik in Vergils Bukolika. — C. Clemen, Die Tötung des Vegetationsgeistes.

Nieuwe Taalgids, XVI, 4: K. Kooiman, Erasmus en de volkstaal. — Ph. J. Simons, Kenniskritiese beschouwingen, III. Historie. — J. Koopmans, W. v. Haren's Friso. — W. de Vries, *Er* (*d'r*) zonder duidelike betekenis. — C. B. v. Haeringen, De taalbeschouwing v. Jespersen. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, X, 4-5: H. H. Knippenberg, Fred. v. Eeden (III). — J. Moormann, Het Bargoensch v. Maastricht. — G. Knuvelder, Geestelijke Literatuur. — Tijdschriftenschouw.

Leuvensche Bijdragen, XIII, 3-4: J. Mansion, Oud-Gentsche Namenkunde (vervolg). — A. J. Carnoy, The Semasiology of American and other Slangs. — A. L. Corin, Een verklaring van Docktor Lavx, bijnaam van Thomas Murner (Die Schelmenzunft). — L. Grootaers, Dialectisch Kleingoed, I. — Vereeniging v. Oud-Germanisten v. Leuven. — Kroniek. — Inh. v. tijdschr. — Nieuwe Boeken. — Goemans, In Memoriam Prof. Dr. C. Lecoutere.

Neophilologus, VII, 4: S. Braak, Novalis et le Symbolisme français. — J. J. Salverda de Grave, Sur deux vers de Guido Guinizelli. — L. Polak, Heinrich Heines *Buch Legrand.* — Fr. A. Pompen, Recent theories about Milton's personality. — A. E. H. Swaen, Two notes on Ben Jonson's *Tale of a Tub.* — Dez., De Klocke-dans. — C. Weyman, Zu latein. dichtern (II). — Varium. — Korte aankond. — Inh. v. tijdschr.

English Studies, Shelley Centenary Number.

Beitr. z. Gesch. d. d. Sprache u. Liter., XLVI, 2: W. Wichgraf, Der tractat von der tochter von Syon und seine bearbeitungen. — C. Wesle, Der Donauübergang im älteren Nibelungenepos. — Dez., Zur sage von Ermenrichs tod. — R. Blümel, Zusammensetzung der vocale. — Dez., Reim und tonhöhe im neuhochdeutschen. — Dez., Der scheinspondeus im deutschen hexameter und pentameter. — R. Palgen, MF. 3, 7. — Dez., *Salliure, schantiure, pareliure.* — Dez., *Lapsit exillis* (P. 469, 7). — A. Leitzmann, Zu den altdeutschen tischzuchten. — E. Ochs, Zwei dunkle stellen im Georgslied. — F. Holthausen, Zum Heliand v. 5788. — R. Priebsch, Nachtrag. —

3: A. Knörnschild, Die quantität mindertoniger vocale im Heliand. — G. Baesecke, St. Emmeramer studien. — Hermann Paul (†).

Anglia, Beibl., XXXIII, 4: W. Meyer, *Wēalhþeo(w).* — W. Horn, *Understanded.* — F. Holthausen, Zum Physiologus. — Dez., Zu Chaucers 'Reeves Tale'.

5: E. Ekwall, O.E. *Gyrwe.* — A. Eichler, Schauspielerinnen in London um 1600?

Neuphilologische Mitteilungen, 1922, 1-3: E. Öhmann, Hermann Paul in memoriam. — H. Almark, English in our Secondary Schools. — L. Spitzer, Entgegnung. — Besprechungen.

Bijdr. en Med. Hist. Gen., XLIII: Blok, Plundering van Den Haag (1528); dez., Brief van Frederik Hendrik (1624); Obreen, Oorkonden Holland—Vlaanderen (1259—99); Geyl, Agent Wolters over 1747/8: Brünner, Nieuwe verponding 1550.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXVII, 2: Roos, Apollonius (slot). — Kuiper, Erasmus als politiek propagandist. — De Boer, Albert Ballin.

Revue Historique, CXXXIX, 1: Terlinden, La politique économique de Guillaume I. — Frati, La mort du maréchal Biron (1602). — Herlaut, Les enlèvements d'enfants à Paris 1720 et 1750. — Bulletin historique (histoire byzantine 1917—'21).

2: Michels, Les relations historiques entre la France et les pays du Rhin. — Herlaut, Les enlèvements d'enfants 1720 et 1750 (slot). — Mangis, Un plan d'enseignement historique en 1787. — Bulletin historique (Etats Unis).

Historische Zeitschrift, 125, 3: Troeltsch, Der historische Entwicklungsbegriff. — Richter, Aus dem Reichskammergericht. — Protokoll des Assessors Nesel, 1536—44. — Haake, Entwurf des Grossen Kurfürsten zur Erwerbung von Schlesien.

Historische Vierteljahrschrift, XX, 4: Rörig, Die Urkunden Heinrichs IV über den Osnabrücker Zentstreit. — Waas, Königtum, Bistum und Stadtgrafschaft. — Joachimsen, Vom Mittelalter zur Reformation. — Kleine Mitteilungen.

Studiën, XCVIII, Juli: A. Borret, Prof. Veraart's Beginselen der econ. bedrijfsorganisatie. — C. Wessels, Pedro Paez, 1622—1922 (II). — J. v. Rijckevorsel, Molière-legenden. — N. Perquin, De religieuze toekomst v. Denemarken. — Meded. — Dingen v. d. dag. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Aug.: J. Beuns, De rechtspositie der Kerken in Nederl. — H. Duurkens, Alb. Thijm en de kerkbouw (II). — H. Padberg, Zedelijke naast aesthetische vorming. — J. van Heugten, Het fundament van ons Godsverlangen. — G. Lamers, De Shanti Niketan-school. — Meded. — Dingen v. d. dag. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Beekman, Gesch. atlas: Tijdschr. v. Gesch. XXXVII, 2 (Unger).

Cohen, Ecrivains français: Tijdschr. v. Gesch. XXXVII, 2 (Gallas).

De Gelder, Van der Helst: Tijdschr. v. Gesch. XXXVII, 2 (Van Dillen).

Keuchenius en Tinbergen, Nederl. lyriek, I: N. Taalg. XVI, nº. 4 (de Vooys).

Van Leeuwen, Oorsprong der chr. religie: Tijdschr. v. Gesch. XXXVII, 2 (Severijn).

Nanninga, Handelswegen: Tijdschr. v. Gesch. XXXVII, 2 (Meilink).

Tiele, Zending van Pesters: Tijdschr. v. Gesch. XXXVII, 2 (Goslinga); Rev. Hist. CXXXIX, 2 (Waddington).

Tinbergen en Middendorp, Dichters na '80: Tijdschr. v. Taal en Letteren X, nº. 4-5 (Knippenberg).

De Vooys en Valkhoff, Nederd. Helicon: Studiën XCVIII, Aug. (Daniëls).

Wieringa, Oudste boerenrepublieken: Tijdschr. v. Gesch. XXXVII, 2 (Tenhaeff).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Prof. Dr. J. VAN LEEUWEN J.f.

Commentationes Homericae	f 3.40
Homerus, Gestalten en Tooneelen van het oudgrieksche Heldendicht, f 2.75, geb.	„ 3.50
De Boogschutter en de Weefster. Opmerkingen over de Odyssee	„ 1.50
Schoolwoordenboek op de Gedichten van Homerus, 2e druk	„ 4.75
Prolegomena ad Aristophanem	„ 5.90
Aristophanis fabulae cum prolegomenis et commentariis 11 deelen	„ 36.45
Acharnenses	„ 2.90
Equites	„ 3.60
Nubes	„ 3.60
Vespae ed. secunda	„ 4.—
Pax	„ 2.90
Aves	„ 4.25
Lysistrata	„ 2.90
Thesmophoriazuas	„ 2.90
Ranae	„ 3.60
Ecclesiazusae	„ 2.90
Plutus	„ 2.90
Een Dichterleven (Aristophanes)	„ 2.50
Menandri fabularum reliquiae cum praefatione, notis criticis, commentariis exegeticis. Editio tertia	„ 4.90
Antigone, tragedie van Sophokles, metrisch vert.	„ 0.75
Philoktetes, tragedie van Sophokles, metrisch vert.	„ 0.75
Carmina Latina. Post mortem poetae collegit filius	„ 1.90

Zoo juist verschenen:

La Cour Permanente de Justice Internationale Statut et Règlement

The Permanent Court of International Justice Statute and Rules

Ing. f 3.—; geb. f 3.90

Uitgave van

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

NEDERLANDSCHE KUNST

Een reeks artistieke handboeken onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 2.25,** geb. **f 3.40.**

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.75,** geb. **f 4.90.**

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 4.25,** geb. **f 5.40.**

Deel 4. J. KOOPMANS, Middelnederlandse Romans. Ing. **f 3.25,** geb. **f 4.40.**

Deel 5. J. MATHIJS ACKET, Verzamelde Opstellen. Ing. **f 3.25,** geb. **f 4.40.**

Deel 6. CORNELIS VETH, De politieke prent in Nederland. Met 25 afbeeldingen. Ing. **f 3.90,** geb. **f 5.—.**

Deel 7. EDMOND VISSER, Het Nederlandsche Cabaret. Met 33 afbeeldingen. Ing. **f 4.75,** geb. **f 5.90.**

Deel 8. M. H. VAN CAMPEN, Nederlandsche Romancières. Ing. **f 2.75,** geb. **f 3.90.**

Deel 9. Dr. J. L. WALCH, Ons hedendaagsch Tooneel. Ing. **f 3.25,** geb. **f 4.40.**

UITGAVE VAN A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Digitized by Google

FRANSCHE KUNST

Prijs per deel in cartonnen band ƒ 2.50

In de serie **FRANSCHE KUNST** zijn verschenen:

1. P. Valkhoff, *De Franse Geest in Frankrijk's letterkunde*, 2e druk.
2. J. J. Salverda de Grave, *De Troubadours.*
3. Corn. Veth, *Fransche Caricaturisten*, met 28 afbeeldingen.
4. Jan van Nijlen, *Francis Jammes*, met portret.
5. J. Greshoff, *Latijnsche lente.*
6. J. Tielrooy, *Maurice Barrès*, met portretten en autograaf.
7. C. P. van Rossem, *Het moderne Fransche Tooneel.*
8. Matthijs Vermeulen, *De Twee Muzieken, I.*
9. Idem, *De Twee Muzieken, II.*
10. Ca. Serrurier, *De Pensées van Pascal*, met portretten.
11. Jan van Nijlen, *Charles Peguy*, met portret.
12. André de Ridder, *Remy de Gourmont*, met portretten.
13. Emile Boulan, *Figures du XVIIIe Siècle.*
14. Just Havelaar, *Auguste Rodin.*
15. Marguerite de Rouville, *De Levenskunst van Vauvenargues.*
16. J. J. Salverda de Grave, *De geschiedenis van Jan van Parijs.* In soepelen prachtband en met 4 illustraties van P. A. H. Hofman **f 3 25**
17. G. Jean-Aubry, *Fransche Muziek*, I. Vertaling van Martin J. Premsela.
18. Idem, II.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

CORNELIS VETH

Geschiedenis van de Nederlandsche Caricatuur

met 166 afbeeldingen, waarvan 118 op kunstdrukpapier buiten den tekst en een vierkleurendruk.

Dit is het eerste uitvoerige werk dat over bovengenoemd onderwerp verschijnt. Niemand is zeker meer bevoegd een zoo veelzijdig boek over de Nederlandsche Caricatuur samen te stellen dan Cornelis Veth, wiens naam als kenner op dit gebied een groote reputatie geniet.
In dit boek wordt aangetoond dat de Nederlandsche Caricatuur een hoogst belangrijke bijdrage levert tot de kennis van onzen volksaard. Dit boek is een begeerlijk bezit voor ieder beschaafd mensch.

Prijs ingenaaid ƒ 9.— Gebonden ƒ 10.75

Nederlandsche Lyriek

vanaf de Dertiende Eeuw tot 1880

Verzameld door Th. E. C. KEUCHENIUS, toegelicht door Dr. D. C. TINBERGEN

I DE MIDDELEEUWEN

Met 12 illustraties

Een bloemlezing uit de Nederlandsche lyriek als deze werd nog niet eerder uitgegeven. De samensteller heeft, na jarenlang speuren en schiften, een bundel gedichten bijeengebracht die niet alleen door zijn schoonheid verrassen zal, maar ook door zijn rijkdom aan geheel nieuwe vondsten. — De toelichtingen van Dr. Tinbergen verhoogen de waarde van dezen in de eerste plaats aesthetisch opgevatten arbeid.

Prijs ingenaaid ƒ 4.90 Gebonden ƒ 5.90

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

12 Nummers **67ste Jaargang** **Per jaar f 1.20**

De **Nederlandsche Bibliographie,** het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

DERTIGSTE JAARGANG.

1923.

LEIDEN. – A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ].
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. – PARIJS, H. LE SOUDIER. – LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

Digitized by Google

Digitized by Google

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 30sten Jaargang.

Mej. Dr. M. M. Assmann te Leiden.
Dr. A. Beets te Leiden.
Mevr. Dr. J. van den Bergh van Eysinga-Elias te Santpoort.
Prof. Dr. H. Blink te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Prof. Dr. F. M. Th. Böhl te Groningen.
Prof. Dr. R. C. Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. Tj. de Boer te Amsterdam.
Dr. D. E. Bosselaar te Gouda.
Dr. C. Brakman Jzn. te 's-Gravenhage.
H. H. Breuning te Groningen.
Dr. Brinkgreve te Bunnik.
Prof. Dr. H. Brugmans te Amsterdam.
Dr. V. F. Büchner te Leiden.
Prof. Dr. W. Caland te Utrecht.
Dr. B. A. P. van Dam te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. P. H. Damsté te Utrecht.
J. J. L. Duyvendak te Leiden.
Prof. Dr. A. Eekhof te Oegstgeest.
Dr. J. van der Elst te Hilversum.
Dr. M. Engers te Zwolle.
Dr. P. J. Enk te Leeuwarden.
Dr. S. Eringa te Rotterdam.
Prof. Dr. B. Faddegon te Amsterdam.
Dr. J. M. Fraenkel te Utrecht.
K. R. Gallas te Amsterdam.
Prof. Dr. C. van Gelderen te Amsterdam.
Prof. Dr. P. Groeneboom te Groningen.
Mr. F. E. H. Groenman te Kaapstad.
J. H. A. Günther te Amsterdam.
Dr. C. P. Gunning te Amsterdam.
Prof. Dr. A. G. van Hamel te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. J. J. Hartman te Leiden.
Dr. J. Heinsius te Leiden.
Prof. Dr. A. H. L. Hensen te Rome.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
Dr. G. E. W. van Hille te 's-Gravenhage.
Dr. G. van Hoorn te Utrecht.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Dr. J. van IJzeren te 's-Gravenhage.
Dr. G. Italie te 's-Gravenhage.
Dr. N. Japikse te 's-Gravenhage
Dr. K. H. E. de Jong te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. Th. W. Juynboll te Utrecht.
Dr. A. H. Kan te Utrecht.
Prof. Mr. J. C. Kielstra te Wageningen.
Dr. G. G. Kloeke te Bonn.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Dr. W. Koch te Wageningen.
B. L. de Kok te Arnhem.
Dr. F. Kossmann te Oegstgeest.
Dr. W. J. W. Koster te Rotterdam.
Prof. Dr. F. J. L. Krämer te 's-Gravenhage.
Mr. J. H. Kramers te Leiden.
Mej. Dr. S. A. Krijn te Amsterdam.
Prof. Dr. N. J. Krom te Leiden.
Mevr. J. A. Lambert-v. d. Kolf te Rotterdam.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Melchthal (Zwitserland).
Dr. I. W. Lely te Leiden.
Dr. H. M. R. Leopold te Rome.
Dr. R. Leyds te Oosterbeek.
Prof. Dr. H. Logeman te Gent.
H. J. van der Meer te 's-Gravenhage.
Dr. J. Mehler te Baarn.
Mr. J. H. van Meurs te Santpoort.
Prof. Dr. H. U. Meyboom te Paterswolde.
H. Middendorp te Amsterdam.
Dr. R. Miedema te Amersfoort.
Mr. W. Moll te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. J. W. Muller te Leiden.
B. M. Noach te Leiden.
Prof. Dr. H. Th. Obbink te Utrecht.
Prof. Dr. H. Oort te Leiden.
Dr. G. Piepers S. J. te Nijmegen.
Dr. L. Polak te 's-Gravenhage.
Mej. Dr. A. J. Portengen te 's-Gravenhage.
W. Prins te Leiden.
Prof. Dr. J. Prinsen te Nijmegen.
Prof. Dr. A. G. Roos te Groningen.
Dr. A. Rutgers te Amsterdam.
Dr. F. Sassen te Rolduc.
Dr. M. A. Schepers te 's-Gravenhage.
Dr. M. Schönfeld te Hilversum.
Prof. J. H. Scholte te Amsterdam.
J. H. Schutt te 's-Gravenhage.
Prof. Jhr. Dr. J. Six te Amsterdam.
Dr. E. L. Smit te Zalt-Bommel.
Prof. Dr. K. Sneyders de Vogel te Groningen.
Dr. Th. C. van Stockum te Hilversum.
Prof. Dr. C. C. Uhlenbeck te Leiden.
Mevr. A. C. E. Vechtman-Veth te Hengelo (O.).
Dr. H. D. Verdam te Dordrecht.
Dr. J. A. Vollgraff te Middelburg.
Dr. P. Vrijlandt te Zwolle.
Prof. Dr. J. Vürtheim te Leiden.
Prof. Dr. J. van Wageningen te Groningen.
Dr. H. Wagenvoort te 's-Gravenhage.
B. Weerenbeck te Amsterdam.
Prof. Dr. A. J. Wensinck te Leiden.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Prof. Dr. H. Windisch te Leiden.
C. M. van der Zanden te Hilversum.

Digitized by Google

II. Alphabetische lijst der recensies.

'Abdalláh Muhammad, zie Denison Ross.
Acket, Een Bundel Verzen (Noach) 275.
Agrell, Zur baltoslavischen Lautgeschichte (N. v. Wijk) 47.
Annales Jean-Jacques Rousseau, XIII (Gallas) 46.
Arason, zie Jónsson.
Autran, „Phéniciens" (Wensinck) 24.
Avienus, zie Schulten.

Bapp, Aus Goethes grieehischer Gedankenwelt (v. Stockum) 178.
Bechtel, Die griechischen Dialekte, I (Rutgers) 90.
Van Beckum-Rameckers, Achtzig Aufgaben zur Übersetzung ins Deutsche (Polak) 210.
Beekman, Leerboeken der Aardrijkskunde (Kielstra) 164.
Dez., De Oost-Indische Archipel (Kielstra) 165.
Benda, Chateaubriand, La Vie de Rancé (Gallas) 22.
Benjert en Elzinga, Fransche Vertaaloefeningen, I (Prins) 85; II (Prins) 194.
Dezz., Fransch voor de Middelbare school. Voorlooper (Prins) 193; Eerste leesboek (Prins) 194.
Dezz., Fransche lectuur voor de Middelbare school, I, 4 (Prins) 194.
Bertram, Die Leidensgeschichte Jesu und der Christuskult (Windisch) 248.
Bethe, Homer (Vürtheim) 91.
Bickel, Der altroemische Gottesbegriff, eine Studie zur antiken Religionsgeschichte (H. M. R. Leopold) 51.
Boer, Noorwegens Letterkunde in de Negentiende Eeuw (Logeman) 296.
Borowski, Zum Nebenakzent beim Altenglischen Nominalkompositum (H. J. v. d. Meer) 231.
Bosshardt, Essai sur l'originalité et la probité de Tertullien dans son traité contre Marcion (Meyboom) 216.
Bozon, zie Thorn.
Van Brakel, zie Eybers.
De Brouwer, Muller en Slijper, Latijnsche Leergang, I Buigingsleer, en: Oefeningen bij de buigingsleer (Brinkgreve) 83; Oefeningen bij de Syntaxis, II (Brinkgreve) 220; Woordenlijst op de Latijnsche Oefeningen (Brinkgreve) 222.
De Buck, De Egyptische voorstellingen betreffende den oerheuvel (Miedema) 312.
Buitenrust Hettema en Degering, Van den vos Reynaerde (J. W. Muller).
Bultmann, Die Geschichte der synoptischen Tradition (Windisch) 79.
Busolt, Griechische Staatskunde (Roos) 48.

Caesar, zie Fügner, Klotz en Kraner.
Cahen, Études sur le Vocabuleire religieux du vieux-Scandinave (Boer) 153.
Dez., Le mot „Dieu" en vieux-Scandinave (Boer) 153.
Caland, Das S'rautasutra des Āpastamba (Faddegon) 12.
Carra de Vaux, Les penseurs de l'Islam, I-II (Tj. de Boer) 218.
Chateaubriand, Vie de Rancé (Gallas) 22.
Christensen, Smeden Kavāh og det gamle Persiske Rigsbanner (Houtsma) 152.
Dez., Xavāss-i Ayāt (Houtsma) 152.
Cicero, zie Geerebaert en Plasberg.
Classen-Steup, Thukydides, VIII (Leyds) 201.
Cohen, De Hellenistische cultuur (v. Hille) 215.
Conon de Béthune, zie Wallensköld.
Cordier, Histoire générale de la Chine (Duyvendak).
Cruveilhier, Les principaux résultats des nouvelles fouilles de Suse (Houtsma) 76.

Dahlerup, Ordbog over det Danske Sprog, III (Logeman) 69; IV (Logeman) 159.
Damsté, Adversaria ad Apollonii Rhodii Argonautica (Schepers) 202.
Degering, zie Buitenrust Hettema.
Delatte, Essai sur la politique pythagoricienne (Fraenkel) 225.
Denison Ross, 'Abdalláh Muhammad bin 'Omar al-Makki, al-Asaií Ulughkháni, An Arabic History of Gujarat (Houtsma) 39.
Van Deyssel, Multatuli (v. d. Bergh v. Eysinga-Elias) 232.
Dinet et Sliman ben Ibrahim, L'orient vu de l'occident (Wensinck) 193.
Dittenberger, zie Kraner.
Drachmann, Sagunt und die Ebro-Grenze (Roos) 160.
Drerup, Homerische Poetik, I (Vürtheim) 61.
Drerup und Stürmer, Homerische Poetik, III (Vürtheim) 62.
Dupréel, La légende Socratique et les sources de Platon (Verdam) 313.

Ehrenberg, Die Rechtsidee im frühen Griechentum (v. Meurs) 245.
Ehwald-Levy, Ovidius Naso (Bosselaar) 206.
Elebaers, De Katharsistheorie bij Plutarchus (Hartman) 36.
Esnault, La vie et les oeuvres comiques de Claude-Marie le Laé (v. Hamel) 207.
Eybers-Fockema Andreae en Van Brakel, Bepalingen en instructiën voor het Bestuur van de Buitendistricten van de Kaap de Goede Hoop (1805) (Groenman) 241.
Eykman en Stapel, Leerboek der Geschiedenis van Nederlandsch Oost-Indië (Kielstra) 105.
Dezz., Beknopt Leerboek der Geschiedenis van Nederlandsch Oost-Indië (Kielstra) 108.

Fagnan, Abou Yousof Ya'Koub, Le livre de l'impôt foncier (Th. W. Juynboll) 94.
Felder, zie Kwast.
Fischer, Aus der religiösen Reformbewegung in der Türkei (Kramers) 272.
Flemming, Andreas Gryphius und die Bühne (Scholte) 18.
Fockema Andreae, zie Eybers.
Fränkel, Die homerischen Gleichnisse (Assmann) 149.
Fügner und Krüger, Des C. Julius Caesar Gallischer Krieg (Kan) 252.

Gallas, Fransch Schoolwoordenboek (Prins) 276.
Geerebaert, Cicero, pro Archia, pro Marcello, pro Ligario (Lely) 275.
Gercke und Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft, II (v. Hille) 113.
Gering, zie Hildebrand.
Goemans et Grégoire, Petit traité de prononciation française (v. d. Elst) 234.
Göricke, Das Bildungsideal bei Addison und Steele (C. P. Gunning) 53.
Golther, Nordische Literaturgeschichte, I (Portengen) 136.
Gose, Goethes Werther (Breuning) 42.
Grégoire, Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure, fasc. I (Hesseling) 226.
Gregorius Nyssenus, zie Jaeger.
Groeneboom, Les Mimiambes d'Hérodas, I—VI (Italie) 257.
Gröner Nielsen, Danske Viser, V, 1 (Beets) 295.
Van Groningen, De Papyro Oxyrhynchita 1380 (Miedema) 6.
Grosse, Römische Militärgeschichte (Koch) 236.

Hasebroek, Das Signalement in den Papyrusurkunden (Engers) 78.
Van Haselen, Willem van Harens „Gevallen van Friso, Koning der Gangariden en Prasiaten" (Prinsen) 121.

Digitized by Google

Ten Have en Kooperberg, De aarde en haar volken aardrijkskundig leerboek, I-II (Blink) 276.
Hazewinkel, Bijdrage tot de Psychologie der Humoristen (Tj. de Boer) 251.
Hazzidakis, Tylissos à l'époque minoenne (v. Hoorn) 132.
Heinze, zie Kiessling.
Heraeus, Silviae vel potius Aetheriae Peregrinatio ad Loca Sancta (Sneyders de Vogel) 66.
Hildebrand-Gering, Die Lieder der älteren Edda (Krijn) 176.
Hoffmann-Krayer, Volkskundliche Bibliographie für das Jahr 1919 (Kossmann) 319.
Horatius, zie Kiessling.
Horneffer, Der junge Platon, I (Vrijlandt) 134.
Hosius, Octavia Praetexta (P. H. Damsté) 284.
Hüffer, Loreto. Eine geschichtskritische Untersuchung der Frage des heiligen Hauses, II (Hensen) 163.

Ivanitzky, Les institutions des primitifs australiens (Uhlenbeck) 250.

Jaeger, Gregorii Nysseni Opera, I-II (Piepers) 283.
Jahn, Die mittelenglische Spielmannsballade von Simon Fraser (Schutt) 21.
Janell, zie Ribbeck.
Japikse, Brieven aan Johan de Witt, II (Blok) 132.
De Jong (K. H. E.), De magie bij de Grieken en Romeinen (H. M. R. Leopold) 136.
De Jong (M.), Joan Derk van der Capellen (Krämer) 27.
De Jongh en Moerman, Op en om het Binnenhof, I (Moll) 320; II (Moll) 321.
Jónsson, Jón Arasons religiøse digte (Boer) 178.

Kaufmann, Handbuch der Christlichen Archäologie (Smit) 317.
Kellner, Shakespeare-Wörterbuch (v. Dam) 290.
Keuchenius en Tinbergen, Nederlandsche lyriek I—III (Middendorp) 288.
Von Kiesling, Orientfahrten zwischen Ageis und Zagros. Erlebtes und Erschautes aus schwerer Zeit (v. Gelderen) 268.
Kiessling-Heinze, Q. Horatius Flaccus, II (Wagenvoort) 37.
Kinch, Le tombeau de Niausta (Six) 104.
Klingner, De Boethii Consolatione Philosophiae (Sassen) 64.
Klotz, C. Julius Caesar, I De bello Gallico (Kan) 8.
Kock, Svensk Ljudhistoria, IV (Boer) 209.
Kooistra, Onze groote Kinderen, II (C. P. Gunning) 163.
Kraner-Dittenberger-Meusel, C. Julii Caesaris Commentarii de bello Gallico (Kan) 8.
Kretschmer, Wortgeographie der hochdeutschen Umgangssprache (Scholte) 157.
Krohn, Der Epikureer Hermarchos (Vrijlandt) 171.
Kroman, Mathematics and the Theory of Science (J. A. Vollgraff) 190.
Krüger, zie Fügner.
Kwast en Felder, Leerboek der aardrijkskunde voor Middelbare Handelsdagscholen en driejarige Hoogere Burgerscholen, I (Blink) 195.

Leclercq, Histoire de la Régence pendant la minorité de Louis XV (Krämer) 308.
Leffertstra, Schema's (Noach) 275.
Lehmann, Zentral-Amerika, I (Uhlenbeck) 219.
Leopold, Die religiöse Wurzel von Carlyles literarischer Wirksamkeit (Vechtman-Veth) 100.
Levy, zie Ehwald.
Lindqvist, Rachel, Zwei satyrische Gedichte (Scholte) 67.
Lindsay, Palaeographia Latina (P. H. Damsté) 172.
Lohmeyer, Vom göttlichen Wohlgeruch (K. H. E. de Jong) 52.

Maas, Den neuen Responsionsfreiheiten bei Bakchylides und Pindar (Vürtheim) 149.
Marmelstein, Étude comparative des textes latins et français de l'Institution de la religion chrestienne, par Jean Calvin (Eringa) 265.
Martin, Tulliana (v. Wageningen) 260.
Mc Kenzie and Oldfather, Ysopet-Avionnet (J. W. Muller) 150.
Meuli, Odyssee und Argonautica (v. Leeuwen) 33.
Meusel, zie Kraner.
Mörner, Le Purgatoire de Saint Patrice (v. d. Zanden) 128.
Much, Deutsche Stammeskunde (Koch) 26.
Muller, zie De Brouwer en Van Wageningen.

De Nolhac, Ronsard et l'humanisme (Eringa) 180.
Norden, Die Germanische Urgeschichte in Tacitus Germania, met: Ergänzungen (Koch) 303.
Dez., zie Gercke.
Noreen, Vårt Språk, 19e—31e Häftet (Boer) 233.
Nyrop, Etudes de grammaire française (Sneyders de Vogel) 127.

Oldfather, zie Mc Kenzie.
Oppenheim, Das astronomische Weltbild im Wandel der Zeit, I (v. Wageningen) 133.

Paul, Deutsches Wörterbuch (Beets) 233.
Pauli, Contribution à l'étude du vocabulaire d'Alphonse Daudet (v. d. Elst) 299.
Perles, Analekten zur Textkritik des Alten Testaments (Oort) 230.
Pernot, La Grèce actuelle dans ses poètes (Lambert-v. d. Kolf) 7.
Dez., D'Homère à nos jours (v. IJzeren) 115.
Peterson, Arische und Armenische Studien (Büchner) 172.
Plasberg, M. Tullius Cicero, Academicorum Reliquiae cum Lucullo (Brakman) 204.
Polak, Untersuchungen über die Sage vom Burgunderuntergang (Schönfeld) 263.
Poland, Reisinger und Wagner, Die antike Kultur (v. Hoorn) 313.
Poutsma, The Infinitive, the Gerund, and the Participles of the English Verb (Günther) 290.
Preuss, Religion und Mythologie der Uitoto, I (Uhlenbeck) 141.

Rachel, zie Lindqvist.
Rameckers, zie Van Beckum.
Rassers, De Pandji-roman (Krom) 285.
Reisinger, zie Poland.
Reitzenstein, Die hellenistischen Mysterienreligionen (K. H. E. de Jong) 82.
Ribbeck-Janell, P. Vergili Maronis opera (Enk) 228.
Riesz, zie Weber.
Rinck-Wagner, Dirck Volckertszoon Coornhert (Kossmann) 66.
Robert, Die griechische Heldensage, I—III, 1 (Vürtheim) 1.
Rosenberg, Einleitung und Quellenkunde zur römischen Geschichte (Roos) 73.

Saint-Évremond, zie Wilmotte.
Sarauw, Goethes Faust i aarene 1788-89 (Breuning) 96.
De Saussure, Recueil des publications scientifiques (Uhlenbeck) 257.
Van Schelven, Kerkeraads-Protocollen der Nederduitsche Vluchtelingen-kerk te Londen, 1560—1563 (Eekhof) 319.
Schmitt, Freiwilliger Opfertod bei Euripides (Groeneboom) 169.
Schneider, Die Entstehungszeit der Monarchia Dantes (Tj. de Boer) 300.
Schönfeld, Historische Grammatika van het Nederlands (Heinsius) 119.

Digitized by Google

Schuchardt-Brevier (Hugo-) (Kluyver) 145.
Schütz, Apostel und Jünger (Windisch) 139.
Schulte, Avieni Ora Maritima (P. H. Damsté) 93.
Schurter, Die Ausdrücke für den „Löwenzahn" im Galloromanischen (Weerenbeck) 70.
Sellin, Das Zwölfpropheteubuch übersetzt und erklärt (Oort) 118.
Slijper, Zie De Brouwer.
Sliman ben Ibrahim, zie Dinet.
Stapel, zie Eykman,
Steup, zie Classen.
Stürmer, zie Drerup.

Tausend, Studien zu Attischen Festen (W. J. W. Koster) 77.
Theissen, Voor Vryheydt ende Vaderlandt. Stad en Lande in 1672 (Japikse) 268.
Thorn, Nicole Bozon. Les proverbes de bon enseignement (Sneyders de Vogel) 299.
Tinbergen, zie Keuchenius.
Tozzer, A Maya Grammar (Uhlenbeck) 71.

Vendryes, Le langage (Kluyver) 57.
Verwey, Apologie ofte verantwoordinghe van den Prince van Orangien (Blok) 310.
Vürtheim, Griekache Lyrische Dichters en hunne Poëzie (Groeneboom) 3.

Van Wageningen-Muller, Latijnsch Woordenboek (Mehler) 116.
Wagner, zie Poland.
Wallensköld, Les Chansons de Conon de Béthune (de Kok) 44.
Weber-Riesz, Allgemeine Weltgeschichte, III (Brugmans) 129; IV (Brugmans) 301.
Wensinck, Tree and Bird as cosmological Symbols in Western Asia (Böhl) 140.
Von Wilamowitz-Moellendorff, Pindaros (Vürtheim) 281.
Wilmotte, Saint-Évremond, Critique littéraire (Gallas) 235.
Von Winning, Johan de Brune de oude (J. W. Muller) 40.
Winternitz, Geschichte der indischen Litteratur, III (Caland) 262.
Witzel, Der Gudea-Zylinder A (Obbink) 261.
Wolf, Ideeën en Problemen in Goethes Faust (Léon Polak) 123.

Zenker, Forschungen zur Artusepik, I (Weerenbeck) 211.
Ziebarth, Kulturbilder aus griechischen Städten (v. Hille) 103.

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

De Bie en Loosjes, Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland 322.
Boeken, zie Boissevain.
Boissevain en Boeken, Thoukudides Navorschingen 165.
Ten Bouwhuys, zie Van der Meulen.
Byzantinische Zeitschrift 54.

Catalogus van Folklore in de Koninklijke Bibliotheek 195.
Certamen poeticum Hoeufftianum 254. 324.

Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte 277.
Van Duinen, Racine, Phèdre 322.

Endepols, zie Koenen.

Halphen, Les classiques de l'histoire de France au moyen âge 30.
Herckenrath, Fransch Woordenboek 322.
Hettema, Groote Historische Atlas 166.
Hoppe, zie Krüger.
Horatius, zie Krüger.

Karel ende Elegast, zie Moller.
Kilb, L. Annaei Senecae De vita beata 277.
Koenen-Endepols, Verklarend Handwoordenboek der Nederlandsche Taal 322.
Krüger-Hoppe, Horatius, Satyren 322.

Lecoutere, Inleiding tot de Taalkunde en tot de Geschiedenis van het Nederlandsch 109.
Loosjes, zie De Bie.

Marmelstein, Racine, Athalie 322.
Mededeelingen der Afdeeling Letterkunde van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen 142.
Mededeelingen van de Zuidnederlandsche Dialectcentrale 322.
Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome 166.
Van der Meulen-Ten Bouwhuys-Tenhaeff, Platenatlas voor de Nederlandsche Geschiedenis 109.
Moller, Karel ende Elegast 195.
Muller en Van Soest, Regesten van het archief der Bisschoppen van Utrecht 195.

Oldfather, Locris 321.
Oud-Friesche Handschriften 85.

Philologische Kring te Amsterdam 277.

Racine, zie Van Duinen en Marmelstein.
Religionsgeschichtliche Bibliographie 278.

Seneca, zie Kilb.
Van Soest, zie Muller.
Stichting de Goeje 109.

Tenhaeff, zie Van der Meulen.

Wetenschappelijk onderzoek der Zuidnederlandsche dialecten 29.

Digitized by Google

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

Anglia 30. 197. Beiblatt 30. 86. 278.
Archief van het Aartsbisdom Utrecht 30. 323.
Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 197.
Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap 323.
Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde 323.
Bijdragen, Leuvensche, 110. 253. Bijblad 110. 253.
Bulletin de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 30. 54. 196.
Bulletin de Correspondance hellénique 86.
Jahrbücher, Neue, für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik 86. 166. 197.
Journal des Savants 30. 86. 278.
Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome 197.
Mitteilungen, Neuphilologische, 323.
Mnemosyne 322.
Neophilologus 54. 142. 253. 323.
Philologus 278. Supplementband 278.
Review, English Historical, 30. 198.
Revue historique 198. 323.
Studiën 30. 54. 86. 110. 142, 198. 222. 278. 324.
Studies, English, 54. 110. 197. 222. 323.
Taalgids, Nieuwe, 30. 110. 166. 197. 253. 323.
Tijdschrift voor Geschiedenis 86. 166. 253.
Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde 30. 110. 197. 322.
Tijdschrift voor Taal en Letteren 110. 166. 197. 253.
Vierteljahrschrift, Historische, 198. 324.
Vierteljahrschrift f. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 198. 324.
Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 278.
Zeitschrift, Historische, 86. 323.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid).

Amelung, Leipzig 262.
Aschendorff, Münster i. W. 163. *277.
Beck, München 48.
Becker, Würzburg 77.
Bénard, Liége 234.
Bohn, Haarlem 123. 136. 296.
Boissevain, Haarlem *165.
Bossard, Paris 22. 235.
Bredts Nachf., Greiz i. V. 300.
Brusse, Rotterdam 232.
Champion, Paris *30. 44. 153. 180. 207. 234. 308.
Deichertsche Verlagsbuchhandlung, Leipzig 118, 141.
Dessain, Luik 275.
Dietrich, Leipzig 178. 268.
Dewit, Brussel *109. 234.
Electrische Handelsdrukkerij „de Gids", Rotterdam 202.
Engel, Leipzig 230. 301.
Engelmann, Leipzig 129. 301.
Garnier, Paris 7. 115.
Geuthner, Paris 24. 76. 94. 132. 184. 193. 218. 233.
Gleerup, Lund 47. 67. 128. 172. 209. 233. 299. 299.
De Gruyter & Co., Berlin 26. 78. 126. 319.
Gyldendalske Boghandel, København 69. 159. 295.
Hanstein, Bonn 21. 53.
Harrassowitz, Leipzig 67. 128. 209. 272. 299. 299.
Hellen & Sergent, Paris 22.
Hinrichs, Leipzig 12. 141.
Hirzel, Leipzig 245.
Van der Hoek, Leiden 251.
Høst & Søn, København 96. 104. 127. 152. 160. 178. 190.
Humanitas, den Haag *195.
IJdo, Leiden 312.
Jullien, Genève 46.
Lamertin, Bruxelles 250.
Leroux, Paris 226.
Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, Amsterdam 3.
Marcus & Weber, Bonn 284.
Mees, Santpoort 310.
Meulenhoff, Amsterdam 215. 275. *322.
Müller, Amsterdam 132. 140. 241. 319.
Murray, London 39.
Nederlandsch Boekhuis, Tilburg *195.
Niemeyer, Halle 18. 42. 70. 100. 145. 211. 231. 233. *277.
Nijgh en Van Ditmar, Rotterdam 276.
Nijhoff, 's-Gravenhage *166. *195. *322.
Noordhoff, Groningen 257. 275. 290.
Oosthoek, Utrecht *195
Peabody Museum, Cambridge (Mass.) 71.
Piazza, Paris 193.
Ramella & Cie, Florence 216.
Reimer, Berlin 219.
La Renaissance du Livre, Paris 57.
Samson, Alphen a/d. Rijn 121.
Schöningh, Paderborn 176. 260. 317.
Seyfert, Leipzig 300.
Sijthoff, Leiden 288.
De Sikkel, Antwerpen 310.
Société Anonyme des Editions Sonor, Genève 257.
Stand, Bruxelles 313.
Tauchnitz, Leipzig 290.
Teubner, Leipzig 8. 51. *54. 82. 91. 103. 113. 133. 204. 206. 228. 252. *278. 303. 313. *322.
Thieme & Cie, Zutfen 119.
Tjeenk Willink, Zwolle 14. *166.
Töpelmann, Giessen 134. 139. 169.
University of Illinois Press, Urbana 150.
University Press, Oxford 172.
Vaillant-Carmanne, Liége 225.
Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 12. 79. 141. 149. 157. 248.
Vereinigung Wissenschaftlicher Verleger, zie De Gruyter & Co.
Vlaamsche Boekenhalle, Leuven, Gent, Mechelen, Leiden 36.
De Vos-Van Kleef, Antwerpen 285.
Weidmann, Berlin 1. 8. 33. 37. 64. 73. 89. 93. 149. 171. 201. 236. 263. 265. 281. 283.
Winter, Heidelberg 52. 66.
Wolters, Groningen-den Haag 27. 40. 83. 85. 105. 108. *109. 116. 163. 164. 165. 193. 194. 194. 194. 195. 210. 215. 220. 222. 234. 265. 268. 276. 320. 321. *322. *322.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

30ste Jaargang. | No. 1. | October 1922.

Robert, Die griechische Heldensage (Vürtheim).
Vürtheim, Grieksche lyrische dichters en hunne poëzie (Groeneboom).
Van Groningen, De Papyro Oxyrhynchita 1380 (Medema).
Pernot, La Grèce actuelle dans ses poètes (Lambert-van der Kolf).
Kraner-Dittenberger-Meusel, Caesaris Commentarii de bello Gallico (Kan).
Klotz, Caesar, I (Kan).
Caland, Das Srautasutra des Āpastamba' (Faddegon).
Buitenrust Hettema - Degering Van den vos Reynaerde (J. W. Muller).
Flemming, Andreas Gryphius und die Bühne (Scholte).
Jahn, Die mittelenglische Spielmannsballade von Simon Fraser (Schutt).
Chateaubriand, Vie de Rancé, ed. Bordes (Gallas).
Benda, Chateaubriand, Vie de Rancé (Gallas).
Autran, „Phéniciens" (Wensinck).
Much, Deutsche Stammeskunde (Koch).
De Jong, Joan Derk van der Capellen (Krämer).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

C. Robert, Die griechische Heldensage, Erstes Buch: Landschaftliche Sagen. Zweites Buch: Die Nationalheroen. Drittes Buch: Die groszen Heldenepen; 1e Abteilung, die Argonauten, der Thebanische Kreis. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1920, 21. (Ladenpreis 36, 36, 33 Mk.).

Deze boeken dragen tot boventitel: Griechische Mythologie von L. Preller Zweiter Band en vormen de voortzetting van den in 1894 verschenen eersten band: Theogonie und Götter, vierde uitgave. Terwijl evenwel dit laatstgenoemde werk nog als Preller—Robert moet worden geciteerd, wijl Robert den arbeid van Preller vrijwel onaangetast gelaten had, zal men de hierboven aangekondigde boeken, evenals de nog te drukken tweede afdeeling van boek III (Troischer Kreis) als „Robert" dienen aan te halen. Want al moge ook de indeeling nog die van Preller zijn, den inhoud heeft Robert opnieuw gegoten en voor eigene verantwoording genomen. Indien nu het slotstuk ons tevens de uitvoerige indices zal hebben gebracht en de schrijver daarin ook den grond zal hebben gelegd van een oorkondenboek van de grieksche heldensage, mogen wij ons verheugen in het bezit van een uiterst solide handboek, voor welks samenstelling den zeventigjarigen geleerde een eeresaluut toekomt[1]). Immers de hoeveelheid arbeid, die hier is neergelegd, doet met eerbied opzien tegen zulk eene onverdroten werkkracht. Naast Gruppe's handboek, bulk of knowledge, waarin men bijkans nimmer te vergeefs duikt, maar steeds iets bruikbaars boven brengt, is Roberts Mythologie eene Waldung, waarin zorgvuldig is afgerasterd en de omtuining wilde zijsprongen met wijze zorgvuldigheid weert. Wij willen niet zeggen, dat deze aanleg ietwat verveelt, maar wel, dat er over den wandelaar eene stemmigheid komt en dat de vaste vaderlijke hand, die hem voert, zelfs de gedachte aan ravotten betoomt. Naast Roberts breede en diepgaande kennis van de materie waardeeren wij zijne rustige combinaties, die door beeld en lied worden geillustreerd, doch zóó groot is de indruk van de placide betoogwijze, dat men bijwijle zou gaan vergeten te vragen, of het ook anders kan.

Boven alles overwegend blijft zeker de impressie, dat hier een synthetisch werk uit velerlei analysen is opgebouwd; waartoe jarenlange ernstige omgang hoofdvereischte was. Vergissen wij ons, of zou de rijke citatenschat uit moderne schrijvers gelicht aan de tirones de gedachte kunnen opdringen, dat Robert slechts aan duitsche schedels de bosse mythologique ontdekte? Van hem, die zoo goed thuis is in engelsche en fransche literatuur, zou men op de honderd pagina's toch wel éene buitenlandsche verwijzing hebben mogen verwachten. Onbescheiden moge het zijn tegenover het gebodene met een roep om nog meer aan te komen, of hier en daar een steen uit de voegen te lichten. Maar toch hadden wij gaarne dit rijke werk wat meer internationaal opgevat gezien.

In het tweede boek over de Nationalheroen is ongeveer vijfzesdedeel aan Herakles, de rest aan Theseus gewijd. Die tweehonderd en vijftig pagina's over Herakles vormen een welgeordend geheel; werkelijk eene vergoeding voor het ontbreken van het artikel Herakles (in de literatuur) in Roschers Lexicon. Toch zal ieder daarnevens raadplegen Gruppe's tweehonderd en twintig dubbele kolommen in Pauly-Wissowa, al ware het slechts hierom, dat Gruppe de verhouding van Herakles tot niet-grieksche figuren als Melkart, Sandon e.a. niet zoo maar, met afwijzend gebaar, laat rusten. Men mag, als Robert, van meening zijn, dat Herakles niet uit het Oosten stamt, niet met den phoenicischen Melkart identiek is, toch zijn de mededeelingen uit Tyrus — gelijk die uit

[1]) Inmiddels is Robert overleden; dit werk van hem zal blijven.

Digitized by Google

Tarsus — te belangwekkend om er niet, zij het gereserveerd, meer van te zeggen, dan dat de „Urteilsfähigen" hun verdict hebben geveld.

Wie, b.v. te Leiden, in de gelegenheid is uitstapjes mede te maken op het terrein der om Griekenland heen verbreide mythologieën, die zal — zonder in onbekookte hypothesen te gaan liefhebberen[1]) — aan den indruk niet kunnen ontkomen, dat er iets zeer verfrisschends van deze giri uitgaat en vaak zich afvragen, of het parool „sluit de grieksche grenzen" van de grieksche mythologie niet een ingesluimerd Doornroosje maakt. Mede door Roberts ijverige hand is de helleensche schat thans vrijwel geinventariseerd. Daarmede thans over de helleensche grenzen! Op welke wijze toonde nog voor kort Nilsson in zijne studie over Athene. De nieuwe academische banen kunnen voor classici gevoegelijk over limitrophe gebieden worden gelegd.

Hulde verdient Robert ook voor de nauwkeurige correctie van zijn werk, wat — gezien de menigvuldige noten — reeds een omvangrijke taak op zichzelf is. Te bejammeren is het daarom, dat zooveel goeds (in- en uitwendig) door tijdsomstandigheden is afgedrukt op een papier van zulke minderwaardige kwaliteit. Wij zouden boeken als deze, die als Nachschlagewerke telkens door de handen gaan, in beter gewaad willen zien; vooral nu de koopprijzen voor het buitenland met krachtige hand worden opgeschroefd.

Leiden. J. Vürtheim.

J. Vürtheim, Grieksche Lyrische Dichters en hunne Poëzie. Amsterdam, Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur. 1921.

Ziehier een voortreffelijk boek, waarin één onzer beste Graeci met succes een poging waagt de Grieksche lyriek — niet door een vertaling, maar door het spreken over en het paraphraseeren van de oude liederen — nader te brengen tot een jongere generatie.

Na een kort voorwoord, waarin het verschil tusschen moderne en antieke lyriek wordt geäccentueerd, gewezen wordt op de grootere vertrouwdheid van den modernen dichter met de natuur en onder verwijzing naar de omstandigheid, dat de Grieksche poëet meer vasthoudt aan conventioneele uitdrukkingen de stelling wordt verkondigd, dat „geen twee liederen van denzelfden of van verschillende dichters uit onzen tijd op elkander gelijken" (een stoute bewering: men legge bijv. Gorter en van Collem maar eens naast elkaar), verschijnen ze in lange rij, de begenadigde zangers:

Eumelos, van wien slechts twee charmante regels over zijn, ontleend — en dit is van beteekenis — aan het prosodion der Messeniërs ter eere van Apollo, den reinen en reinigenden god van Delos, van wien een ethische reformatie zou uitgaan; Terpander, die „versmadend het vierstemmig lied nieuwere liederen zal doen ruischen op zeventonige lier"; de Lydiër Alcman, die reeds meer voor ons leeft, de eigenlijke grondlegger der koorpoëzie, de onsterflijke dichter van het beroemde **εὕδουσιν δ' ὀρέων κορυφαί τε καὶ φάραγγες**, omtrent wiens duister Partheneion menige schrandere opmerking gemaakt wordt en die ons geschilderd wordt als „de bewonderde leermeester met zijn grijze haren, doch jeugdig stralende oogen" (fr. 26B); Alcaeus ten slotte, bij wien wij staan in het teeken van „Leier und Schwert."

Wie den naam Alcaeus noemt, denkt tevens aan zijn tijdgenoote, door de traditie eng met hem verbonden, de Lesbische Sappho. Die arme Sappho! Was het dan niet genoeg, dat zij den laster van comedie en critieklooze napraters moest verduren? En moest me daar waarlijk een Oostenrijksche schoolmeester op het wonderlijke idee komen haar eer te redden door in het bekende vers **ἐγὼ δὲ μόνα κατεύδω** listig een negatie in te voegen „ik alléen slaap niet"? Ik denk, dat Sappho een dergelijken vereerder onbarmhartig de bons zou gegeven hebben en met meer genoegen kennis zou nemen van de weinige, maar verstandige woorden, die de schrijver over de geheele dwaze mythe van Sappho's onzedelijkheid schrijft: de warmbloedige Lesbische met haar lieflijk „Muzenheim" is moeilijk te vergelijken met de duffe directrice eener meisjeskostschool, die het woord „kus" als onbehoorlijk uit haar onderwijs bant; en de vettige bourgeois, wiens bierbuik hem verhindert met dichter of dichters omhoog te stijgen, die leze Sappho maar liever niet; dem Schweine bleibt nu eenmaal alles — Schwein! Maar voor de ware philologen, d.w.z. de mislukte kunstenaars, die het lied wel hooren in hun hart, maar het niet kunnen zingen, zal zij aldoor blijven stralen als de gebenedijde vrouw, wier verzen een geur van lente en bloemen verspreiden; immers zelve is zij vergelijkbaar met dien **γλυκύμαλον**, „die aan den hoogsten tak kleurend rijpt, niet vergeten, maar onbereikbaar!"

Karig zijn de fragmenten van den vurigen Ibycus, die als Stesichorus epische stof in lyrischen vorm goot en dus waarschijnlijk tot de voorgangers van het epos teruggkeerde; de bekende kraanvogelgeschiedenis is vlgs. den schrijver opgebouwd uit het aan Arions biografie ontleende rooververhaal en uit een speculatie over den naam Ibycus (ibyx), „een typisch voorbeeld van de anecdotieke biografie, die met geestig spel en puttende uit de werken zelf der schrijvers, literaire historie bedenkt." De schaarschte der fragmenten verhindert ons een juiste voorstelling te krijgen van 's mans dichterlijk kunnen: schoon is in elk geval het beeld van het oude renpaard, dat onwillig opgaat tot den strijd, een vergelijking door Sophocles in zijn Electra overgenomen en veredeld en sinds dien een gemeenplaats geworden in de wereldliteratuur.

Doch ik moet mij beperken en noem dus slechts met een enkel woord Stesichorus, over wiens dichtkunst men zich bezwaarlijk een oordeel kan vormen, doch die in de hoogste mate belangrijk is voor de mythengeschiedenis (vgl. „Stesichoros' Fragmente und Biographie" van den schrijver); Anacreon, wiens poëzie in de eerste plaats erotisch en sympotisch moge zijn, dienaresse van Venus en Bacchus, gelijk te verwachten is van een in weelde levenden Ioniër, maar die toch met dat al een ferme kerel is en een krachtigen, frisschen toon weet aan te slaan; men vergelijke maar eens fr. 47, waar Eros den dichter **ἔκοψεν ὥστε χαλκεὺς** en **ἔλουσεν ἐν χαράδρῃ**, met de beschrijving der suikergoed-Erotes in de zoetige ulevel-poëzie der Anacreontea. Op hem volgen de universeele Simonides, **ὁ πολύτροπος**, Corinna, Mimnermos,

[1]) De pas verschenen Herakles van B. Schweitzer (Tübingen 1922) geeft daarvan een voorbeeld. Schrijver baseert zelfs „anregende" Hypothesen op gefalsificeerde archaeologische „vondsten" pag. 166).

Digitized by Google

Solon, wien men minder wijsheid en meer dichterlijke gave zou kunnen toewenschen, Xenophanes ten slotte, poëet en philosoof.

Aan Pindarus heeft de schrijver blijkbaar zijn hart verpand en waarlijk niet zonder reden: voor velen, die hem slechts oppervlakkig kennen, moge hij niet meer zijn dan de bewonderaar van het blauwe bloed en het gele goud, in waarheid straalt hij van Apollinische wijsheid. De man is niet te meten: wij meenen hem te vinden in onze hartstochtelijke jeugd, waarin wij alles denken te begrijpen, wij verliezen hem vaak in de drukte van den dagelijkschen arbeid, maar hij komt tot ons terug in nieuwe glorie, als onze omstandigheden ons tijd tot bezinning geven. De arme Bacchylides, die maar steeds moet kwijnen onder de schaduw van zijn reusachtigen mededinger, heeft het ongeluk immer met Pindarus te worden vergeleken, doch met recht wijst V. op het schoone beeld van Körte, die den jongeren nevens den krachtigen concurrent stelt als het Erechtheion nevens het Parthenon; „overstraalt de trotsche bouw van het grootsche Parthenon het Erechtheion, dit verrukt toch immer weder den beschouwer door lieflijke fijnheid." Inderdaad zijn liederen zijn „vazenbeelden in lyriek omgezet".

Het laatste hoofdstuk behandelt Timotheos — een geweldige anticlimax; want ik heb mij steeds verbaasd over den smaak van dien dapperen soldaat met een barren sabelhouw over den schedel, die Timotheos meenam in zijn doodkist, uit welke de dichter eeuwen later zou herrijzen: ἥκω νεκρῶν κευθμῶνα καὶ σκότου πύλας λιπών! Immers al moge een goed deel van zijn werk verloren zijn, al mogen wij de begeleidende muziek missen, men moet toch wel van zeer goeden wil zijn om den poëet te kunnen waardeeren, die den Grieksch radbrakenden barbaar beschrijft als een, die „vermorzelt het doordringend zegel (d.i. de verstaanbaarheid) van den mond helleensch invlechtende in den aziatischen stemklank opsporend de ionische tonge." En wie leest zonder misselijk te worden een beeldspraak, waardoor de zee wordt aangeduid als de „vischbekranste marmerwiekige boezem van Amphitrite"?

Wie een taai gestel heeft, dat hem in staat stelt vele uren achtereen op een stoel te zitten, turend in boeken vol ontzaglijke wijsheid; wie een normaal verstand en een behoorlijk geheugen heeft meegekregen en rijk genoeg is om zich een dikke „Einleitung in die Altertumswissenschaft" aan te schaffen, zoo iemand kan zich een respectabele hoeveelheid geleerdheid vergaren en te recht eeren dankbare tijdgenooten hem met een benoeming tot hoogleeraar of wethouder van onderwijs of ze maken hem minstens lid eener commissie van toezicht op deze of gene school. Maar toch is deze man nog niet de ware philoloog; want wij werken in een ruine en wij kunnen een uur, een dag lang blij zijn met een woord, een klank, een frase, die ons treft — wie herinnert zich niet den dag, toen hij voor het eerst las λάμπει δ' ἐπὶ πορφυρέαισ παρῇισι φῶσ ἔρωτοσ — maar daarmee zijn we niet klaar: wij moeten opbouwen. En dat kan alleen hij, die de gave heeft ontvangen eener fantasie, die reconstrueert en het doode levend maakt. Zulk een reconstrueerende fantasie bezit de schrijver dezer belangwekkende studiën in hooge mate en daarom wenschen we zijn boek ook om de groote protreptische waarde in de hand van elken leeraar en elken student, die het wèl meent met het Grieksch.

Groningen. P. Groeneboom.

B. A. van Groningen, De Papyro Oxyrhynchita 1380. Groningen, 1921. (Pr. f 1.50; bij den schrijver verkrijgbaar). (Groningsche diss.).

De papyrus Oxyrhynchita 1380, gepubliceerd door Grenfell en Hunt in „*The Oxyrhynchus Papyri*" (11e deel, blz. 190 vg., Londen, 1915) is een waardevol document voor de kennis van het godsdienstig denken in Egypte in de tweede eeuw na Christus. Zij bevat een hymne aan Isis, die belangrijke gegevens verschaft ten opzichte van de vereering dezer godin. De hymne bestaat uit twee deelen, waarvan het eerste een uitvoerige lijst van haar benamingen in de steden en vlekken van Egypte en in steden, districten of landen buiten Egypte behelst, terwijl het tweede deel een lofzang is op de godin, waarin haar verschillende eigenschappen en hoedanigheden worden beschreven. Met de keuze van deze stof tot onderwerp van een dissertatie in de klassieke letteren heeft de Heer van Groningen het zich niet gemakkelijk gemaakt en zeer verdienstelijk werk verricht. Het is een verblijdend teeken dat ook in de Nederlandsche wetenschappelijke wereld meer en meer belangstelling ontstaat voor een allerbelangrijkst gebied, dat tot dusverre vrijwel onontgonnen is gebleven: de geschiedenis van Egypte in de eeuwen rond het begin onzer jaartelling.

De schrijver geeft in het eerste deel zijner studie een commentaar op den Griekschen tekst van de hymne en op haar inhoud. Daar het handschrift veel geleden heeft en op menige plaats de letters door haar zwakke kleur moeilijk te herkennen zijn, was de ontcijfering een moeilijk werk en toont de door Grenfell en Hunt gepubliceerde tekst veel hiaten en dubieuze lezingen. Met groote kennis van zaken, vooral van het oude Egypte en hetgeen op dit gebied is gepubliceerd en geschreven, tracht de schrijver zich een weg te banen door al de moeilijkheden en problemen die de tekst ons voorlegt en geeft verklaringen en hypothesen, waaruit een zelfstandig oordeel en een scherp inzicht spreken. Terwijl dit eerste deel uit den aard der zaak fragmentarisch is, daar vers voor vers aan een onderzoek wordt onderworpen, behandelt het tweede deel in een vijftiental korte paragrafen de geheele hymne en de vragen die zich daarbij voordoen: de volgorde van de opgenoemde plaatsen, de Isismythe en de Isiscultus, de vraag of wij met een oorspronklijken tekst te doen hebben of met de vertaling van een Egyptisch origineel, op welke wijze en waar de tekst ontstaan is en wie hem geschreven heeft.

Het aantrekkelijke van deze dissertatie is naast haar wetenschappelijke gedegenheid, de bescheidenheid en omzichtigheid waarmede de auteur te werk gaat. Hij houdt voortdurend rekening met het feit dat er bij dergelijke tekstverklaringen, vooral wanneer de tekst onzeker of corrupt is, verschillende mogelijkheden zijn en zal de eerste zijn om mij het recht te geven naast de door hem gegeven hypotheses andere ter overweging te stellen die m. i. meer waarschijnlijkheid bezitten. Om een voorbeeld te noemen: ik heb een andere opvatting van de verzen 159—163 dan de auteur en acht de door Grenfell en Hunt aangebrachte versindeeling beter dan de door hem voorgestelde (blz. 51). Wanneer men,

Digitized by Google

zooals de schrijver voorstelt, een punt achter *ἐπιχώριοι* plaatst dan zit men met de moeilijkheid dat de tekst geeft: *τὰ ἄλλα ἱερὰ ζῷα ἱλαροὶ γείνονται* waarbij dus een neutrum pluralis gevolgd wordt door een masculinum pluralis en ook *ἄλλα* geen zin heeft. De schrijver ziet deze moeilijkheid heel goed en schrijft: „nescio an id eo factum sit quod verba Aegyptiaca in graecum versa sint". Ik voor mij betwijfel of wij in deze hymne een vertaling uit het Egyptisch moeten zien, doch zelfs wanneer dit het geval zou zijn is deze fout al zeer onwaarschijnlijk en is daarmede het woordje *ἄλλα* nog niet verklaard. De tekst is echter duidelijk, wanneer men hem met Grenfell en Hunt aldus leest: *ἄστρων ἀνατολαῖς σὲ ἀκάματοι προσκυνοῦσιν οἱ ἐπιχώριοι καὶ τὰ ἄλλα ἱερὰ ζῷα ἐν τῷ 'Οσίριδος ἀδύτῳ, ἱλαροὶ γείνονται ὅταν σὲ ὀνομάσωσιν·*

Waar van het woord *ἐπιχώριοι* alleen de *χ* en de uitgang *οι* leesbaar zijn en de overige letters door Grenfell en Hunt als hypothese zijn ingevuld, acht ik het waarschijnlijker dat hier *κάτοχοι* of *κατόχιμοι* gelezen moet worden. Wij lezen daar dus van de inwijdelingen en de andere heilige wezens die bij het opgaan der sterren onvermoeid Isis aanbidden in het heiligdom van Osiris en zich verheugen wanneer zij haar naam noemen. Met „de andere heilige wezens" zijn waarschijnlijk de heilige dieren bedoeld die zoo menigmaal bij tempels vermeld en binnen het eigenlijke tempelgebied gehouden worden, een gebruik zoo taai dat het zelfs bij Christelijke heiligdommen in Egypte is voortgezet[1]). Dat deze aanbidding 's nachts plaats vond, toont ons Apulejus' beschrijving van den Isisdienst. De hypothese van den schrijver als zouden met *τὰ ἱερὰ ζῷα* de gestorvenen worden bedoeld en met *τὸ 'Οσίριδος ἄδυτον* de onderwereld lijkt mij al te gezocht en bovendien onnoodig. De schrijver zegt dan ook zelf: „sed ita obscurum est illud *ἱερά*".

Er zouden meer punten te noemen zijn waarin ik met den auteur van opvatting verschil, doch dit wil allerminst zeggen dat ik niet met groote belangstelling en vreugde zijn studie heb begroet en hem gelukwensch met den volbrachten arbeid die, zooals hij zelf schrijft, nog heel wat overlaat, „quae adhuc interpretatione carent."

Jammer dat deze dissertatie naar den vorm zoo weinig aantrekkelijk is. Heeft de gedachte voorgezeten, dat een proefschrift toch niet gelezen wordt? Dat zou mij spijten want de studie is er waardevol genoeg voor. Waarom niet een korte inleiding over het onderwerp, over de papyrus en haar beteekenis? Waarom geen publicatie van tekst en vertaling? En waarom alle citaten en bronnenvermelding tusschen den tekst en niet aan den voet der bladzijden?

Moge spoedig de tijd gekomen zijn waarop Dr. van Groningen in een uitvoeriger werk ons de resultaten van zijn waardevolle studie over de papyrus oxyrhynchita 1380 toont.

Amersfoort. R. Miedema.

H. Pernot, La Grèce actuelle dans ses poètes. Paris, Garnier. 1921.

Professor Pernot heeft van een groot aantal hedendaagsche Nieuwgrieksche dichters eenige hunner gedichten vertaald en in dit boek vereenigd. Het is geen bloemlezing uit de huidige Grieksche dichters: de bedoeling van den vertaler was om door middel van een aantal gedichten uit den laatsten tijd een denkbeeld te geven van het tegenwoordige Griekenland, zijn landschappen, zijn zeden, enz. Een enkele uitzondering heeft hij zich veroorloofd: eenige dichters uit de eerste helft der vorige eeuw zijn vertegenwoordigd, o.a. Solomós door de eerste zestien strofen van zijn groote Grieksche vrijheidshymne uit 1823, die het Grieksche volkslied is geworden.

Het boek is opgedragen aan een van Griekenlands grootste dichters van dezen tijd, Kóstis Palamás. Veel specimina van dezen meester zal men hier echter niet vertaald vinden: daar er een vertaling van Palamas' werken in bewerking is, heeft Prof. Pernot zich in dezen bundel beperkt tot een kleine keus uit zijn verzen.

Van een kenner der Nieuwgrieksche letteren als Prof. Pernot kan men rekenen op een zeer goede keus uit den overvloed van Grieksche gedichten. Allerlei soorten zijn vertegenwoordigd; fijne lyriek en merkwaardige oorlogsverzen treffen we aan, studie en ontwikkeling worden verheerlijkt als belangrijke factoren o.a. voor het zegevieren der volkstaal, herhaaldelijk blijkt ook de invloed der volksliederen en de groote ontvankelijkheid der Grieken voor natuurindrukken; en kenmerkend is voor het grootste gedeelte ervan het verschijnsel der Grieksche melankolie.

Het Grieksche volk heeft een natuurlijke begaafdheid om zich dichterlijk uit te drukken. Toe te juichen is het, dat Prof. Pernot eenige uitingen hiervan heeft opgenomen en een plaats waardig gekeurd tusschen al de erkende groote dichters. Een zeldzaamheid is het dat een gedicht als de Mirologue pour le fils de Livanas wordt opgeteekend en in breederen kring bekend wordt. Het is een lijkzang: op Kerstdag 1912 vereenigden zich familie en vrienden in het huis van Livanas, om diens zoon, die in den oorlog gedood was, te beweenen. O.a. was daarbij aanwezig een vrouw wier zoon kort tevoren eveneens in den strijd gevallen was, en zij hief toen een klaagzang aan, die door de grootmoeder van den doode beantwoord werd. Dergelijke gedichten zijn spontane klachten, improvisaties, en hieruit blijkt zeer duidelijk het groote dichterstalent der Grieken. Ook vinden we een kort gedicht, gemaakt in 1912, van een Griekschen poilu aan zijn kinderen: de dichter is een schrijnwerker.

Prof. Pernot heeft al deze gedichten weergegeven in rythmisch proza: hij streeft steeds naar een getrouwe vertaling, waartoe hij den tekst zooveel mogelijk op den voet volgt, en zulks in een proza, dat een groot aesthetisch genot schenkt. Een voortreffelijke, betrouwbare gids voor niet-Grieken om hun een juist denkbeeld te geven van dichterlijke voortbrengselen der Nieuwgrieksche letterkunde.

Rotterdam. J. A. Lambert-van der Kolf.

C. Julii Caesaris Commentarii de bello Gallico von **F. Kraner** und **W. Dittenberger.** Siebzehnte, vollständig umgearbeitete Auflage von **H. Meusel,** erster Band 1913, zweiter und dritter Band 1920. Berlin, Weidmann.

C. Julius Caesar edidit **A. Klotz I De bello Gallico,** editio maior 1921, editio minor 1920 (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana). (Pr. *f* 2.—, geb. *f* 2.60; en *f* 1.—).

Het zou van weinig bescheidenheid getuigen, wanneer ik mij tot criticus wilde opwerpen over de pres-

[1]) Ik wees daar op in mijn studie over *De wonderverhalen van den heiligen Menas,* Nederl. Archief voor Kerkgeschiedenis, dl. XIV, afl. 3, blz. 241 en 244, 's Gravenhage, 1917.

Digitized by Google

taties van iemand als Meusel. Hij heeft gedurende tientallen jaren zijn niet te verachten scherpzinnigheid en echt Duitsche „Bienenfleisz" geconcentreerd op Caesars geschriften, wellicht evenveel tientallen jaren als ik maanden daaraan kon besteden. Men beschouwe derhalve de volgende bespreking slechts als de poging van een classicus n i e t-specialist om zich rekenschap te geven omtrent de beteekenis van deze laatste standaarduitgave.

Zoo mag toch deze editie inderdaad heeten. Zij geeft immers een zorgvuldig overwogen text en een commentaar, die hoogst zelden een moeilijkheid uit den weg gaat. Wat het vaststellen van den text betreft, heeft Meusel het zich niet gemakkelijk gemaakt. De handschriften voor de recensie van het *Bellum Gallicum* kunnen — het is overbekend — in twee families *α* en *β* worden gesplitst, die ongeveer dezelfde waarde hebben. Nu doet zich dus deze moeilijkheid voor: Wanneer beide families ieder een verschillende lezing bieden, die even aannemelijk is ten opzichte van vorm en inhoud, welke verdient dan de voorkeur? Hier past Meusel een mechanisch-statistische methode toe, daarin bestaande, dat hij natelt, hoeveel malen elk der beide constructies bij Caesar voorkomt, en dat hij de meest voorkomende opneemt, vooral waar het de woordschikking betreft. Een bezwaar verder tegen Meusels recensie is zijn zucht om overal interpolaties te ontdekken. Toen hij zijn critische uitgave in 1894 publiceerde, was hij daarvan nog vrij. Niet alleen verwerpt hij — volkomen terecht — de geographische invoegsels omtrent Maas en Waal (IV, 10) en Britannia (V, 12—14), en het Jagerlatijn (VI, 25—28), maar ook alles, waarvan het verdwijnen volgens hem den text duidelijker zou maken. Deze krasse maatregel, waartegen o.a. Klotz in de praefatio van zijn Editio maior p. IX protesteert, zou alleen gerechtvaardigd zijn, indien de Caesartext door de librarii al te erg was toegetakeld, wat omnium consensu niet het geval is.

Niet eens ben ik het met het oordeel van Klotz over de onnoodige uitbreiding van de kritische Anhang (Phil. Wochenschrift 9 April 1921). Deze uitvoerigheid is zeer welkom aan ieder, die niet Meusels kritische uitgave van 1894 bezit of de Editio maior van Klotz van 1921, om nog te zwijgen van Meusels Lexicon Caesarianum of zijn Coniecturae Caesarianae en de Jahresberichte des Phil. Vereins zu Berlin, waarin Meusel zijn studiën placht te publiceeren. Ik neem als voorbeeld het bekende caput V, 44 (Pullo en Vorenus). De beide handschriftenfamilies loopen hier ver uiteen en het is toch geen overdreven eisch, dat de leeraar — en voor hem heeft Mensel blijkens zijn voorrede zijn uitgave bestemd — zich kan oriënteeren. Persoonlijk heb ik met groote instemming telkens de korte verhandelingen gevolgd, waarin hij hetzij zijn voorkeur voor de lezing van *α* of *β* toelicht, hetzij een coniectuur verdedigt, hetzij het schrappen van een invoegsel bepleit.

De commentaar van M. kan mij minder bekoren. In de eerste plaats vind ik de aanteekeningen voor een uitgave, die n i e t voor leerlingen bestemd is, soms wel wat erg onnoozel. Aan een leeraar behoeft toch het verschil tusschen *a d Genavam pervenit* en *Genavam pervenit* (Band I p. 93) of tusschen *perfugae* en *fugitivi* (Band I p. 127) niet te worden uitgelegd. Dan zou men een menigte aanteekeningen „comment for comment's sake" kunnen noemen. Een beschouwing over het schreien van Galliërs met de toelichting, dat tranen bij Grieken en Romeinen niet voor onmannelijk golden (Band I p. 134), en een verhandeling van bijna een pagina druks over het weglaten van een uit het zinsverband te vinden object (Band II p. 38) kunnen toch kwalijk tot het beter begrijpen van den text bijdragen.

Een persoonlijke bekentenis moet mij nog van het hart. De bekende plaats (I, 25), waar de uitwerking van het pilensalvo op de phalanx der Helvetiërs wordt geschilderd, is — het pleit misschien niet bijster voor mijn inzicht — mij nooit duidelijk geweest. Dat een pilum, waarvan nota bene de metalen schacht uit week ijzer bestaat, door twee schilden heendringt, is op zichzelf al een sterk stukje, maar dat zulk een werptuig verscheidene schilden doorboort en aan elkaar hecht (*pluribus scutis transfixis et conligatis*), lijkt mij ten eenenmale onmogelijk. Dat verder een schild in de dicht opeengedrongen phalanx één gedeelte van het schild van den nevenman bedekt, is natuurlijk zeer goed denkbaar, al kan het niet meer dan louter toeval zijn, dat het pilum juist twee schilden aan elkaar hecht. Maar hoe stelt men het zich voor, dat m e e r schilden zich dicht achter elkaar zouden kunnen bevinden en elkaar bedekken? Meusel zwijgt hierover, hoe uitvoerig hij overigens pleegt te zijn. Trouwens ook Rice Holmes, die in zijn uitmuntende uitgave van 1914 van een frisschen en praktischen kijk blijk geeft, rept daarover geen enkel woord.

Nog twee andere grieven wil ik niet verzwijgen. De eerste betreft het uiterst schamele kaarten- en teekeningenapparaat. De kaart van Gallië in het eerste deel kan er desnoods mee door, ofschoon zij niet haalt bij het prachtstuk in de uitgave van Rice Holmes. Verder zijn er nog drie speciaalkaartjes van Gergovia. Uxellodunum en Alesia, waarvan het laatstgenoemde absoluut onvoldoende is. Caesars slagbeschrijvingen zijn — zonderling genoeg — soms verre van duidelijk, zoodat het zonder de hulp van een zeer uitvoerig speciaalkaartje niet mogelijk is zich bijv. van het ingewikkelde schansensysteem en de verschillende operaties rond Alesia een voorstelling te maken. Teekeningen, schetsen en doorsneden van belegeringswerken, zooals in het voortreffelijke atlasje van Albert van Kampen, ontbreken geheel behalve een kleine schets van de brug over den Rijn. Moeilijkheden door den wereldoorlog ontstaan kunnen niet tot verontschuldiging voor dit gemis worden aangevoerd, althans niet ten opzichte van het eerste deel, dat reeds in 1913 het licht zag.

Mijn tweede grief betreft de Seitenhiebe, die Meusel in zijn commentaar, tijdens den oorlog bewerkt, aan Duitschlands vijanden meent te mogen toedienen. Dat iemand in een wetenschappelijken commentaar, die toch ook voor het buitenland bestemd is, durft de praten van „unerhörte Lügen ihrer Präsidenten, Minister, Generäle", waardoor de Franschen „(sich) zu empörenden Schandtaten jetzt noch geradeso wie vor 2000 Jahren fortreiszen (lassen)" (Band II p. 341) is alleen misschien uit oorlogspsychose te verklaren, maar nooit te verontschuldigen.

Ondanks deze aanmerkingen aarzel ik niet het boek van Meusel te blijven noemen een standaarduitgave. Hij beheerscht volkomen zoowel de kritische als de

Digitized by Google

exegetische hulpmiddelen en maakt er over het algemeen een zeer nuttig gebruik van.

In de Editio maior van Klotz is het vooral de praefatio, die aan de uitgave haar beteekenis geeft. Met verschillende voorbeelden toont hij aan, dat eigenlijk beide handschriftenfamilies α en β aan dezelfde fouten laboreeren, dat Orosius alreeds de lezingen uit β kent (dat dus die familie niet eerst aan een vrij corrupt middeleeuwsch handschrift haar oorsprong dankt) maar ook hier en daar de lezing van α volgt. De verschillen tusschen α en β bestaan voornamelijk in de omzetting van overigens dezelfde woorden en de vervanging van een woord door een synoniem. De archetypus zal in hoofdzaak hetgeen Caesar schreef, vrij nauwkeurig hebben bewaard behoudens dan de geographische en andere interpolaties en enkele lacunes.

Van wien die geographische interpolaties afkomstig zijn, is nog een open kwestie. Het zou, dunkt me, hier wel de plaats geweest zijn — zij het met eenige terughouding — daarover te spreken, te eerder, omdat Klotz in zijn Caesarstudiën (1910) deze zaak in den breede behandelt. Thans bepaalt hij zich tot de verzekering, dat de onechtheid dier stukken vaststaat, en verwijst in den apparatus criticus naar de daarop betrekking hebbende artikelen. In de Caesarstudiën heeft Klotz getracht te bewijzen, dat die interpolaties, voor een deel althans, uit Timagenes vloeien. Ik laat in het midden, of hij gelijk heeft. Belangrijk zijn deze interpolaties zeker, daar ze reeds in den archetypus voorkwamen, ± 400 na Chr. al een integreerend deel der commentarii uitmaakten, en, al zijn ze niet van Caesar, vaak belangwekkende bijzonderheden bevatten.

Waarom Klotz in zijn praefatio de verschillende plaatsen van Strabo, Plutarchus en Ammianus Marcellinus, die — volgens hem, ook weer door bemiddeling van Timagenes — op Caesar teruggaan, tegenover de correspondeerende plaatsen van het bellum Gallicum heeft laten afdrukken, begrijp ik niet recht. Slechts een heel enkele maal levert de vergelijking eenig voordeel voor den text van Caesar op.

Wat den apparatus criticus aangaat, zoo geloof ik niet, dat deze tegenover dien van Meusels kritische uitgave van 1894 een grooten vooruitgang beteekent. Klotz heeft, gelijk te verwachten was, uiterst conscientieus de Caesarlitteratuur nagegaan en zijn apparatus legt daarvan getuigenis af. Maar eigenlijk is sinds 1894 de opvatting omtrent de waarde der verschillende codices niet noemenswaard gewijzigd en nieuwe handschriften zijn er niet aan het licht gekomen. Zoo moest hij bij de constitutie van den text nagenoeg dezelfde lijn volgen als Meusel. Ook hij geeft aan geen der beide handschriftenfamilies de voorkeur, maar past toch niet bij verschil van lezing diens machinale methode toe. Hij meent (praefatio p. XIII): „*diligenter ....observato Caesaris genere dicendi fere semper certa via progredi licet*". Waar zoowel α als β onmiskenbaar bedorven zijn, neemt hij zijn toevlucht tot coniecturen, waarvan hijzelf een aantal — en zeker niet de minst ingenieuze — heeft bijgedragen.

Over de Editio minor, die reeds in 1920 verschenen is, valt alleen dit te zeggen, dat Klotz in den text niet meer zijn allerlaatste verbeteringen heeft kunnen opnemen, waarvoor hij dan ook naar de Editio maior verwijst.

Utrecht. A. H. Kan.

W. Caland, Das Śrautasutra des Āpastamba. Buch 1-7. Aus dem Sanskrit übersetzt. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. Leipzig, J. C. Hinrichs. 1921. (Pr. M. 40, geb. M. 50 + Valutaausgl.).

„A most unattractive form of literature", aldus karakteriseert Macdonell de Śraurasūtra's. Niettemin, of liever derhalve heeft de Sanskritist reden van dankbaarheid jegens Caland om zijn vruchtbare werkzaamheid op dit gebied. Want eerst uit deze afschrikkende sūtra's krijgen de Brâhmaṇa's begrijpelijkheid en aanschouwelijkheid.

In de inleiding duidt de vertaler de plaats aan van het Āpastambasūtra in de Vedische letterkunde. Ook deze vraag komt daarbij ter sprake: wat is de reden, dat de auteur het Taittirīya-brāhmaṇa aanhaalt met volledige citaten, de Taitt.-Saṃhitā daarentegen met eerste woorden? Het antwoord daarop houdt de vertaler zich voor. Zou de verklaring van dit feit, wilde ik vragen, niet verband houden met de eischen en gebruiken van het onderwijs? Werd bijv. in de Āpastamba-school, hetzij van den aanvang af, hetzij eerst later, de studie van het sūtra ter hand genomen, nadat het onderwijs in de Saṃhitā beëindigd, dat in het Brahmaṇa nog begonnen moest worden.

Bij de bespreking der hulpmiddelen blijft de vertaling van de Taitt.-Samhitā door B. Keith, geheel onvermeld; en ofschoon dit wel opzettelijk zal geschied zijn, vind ik het jammer.

Het gedeelte van het Āpastambasūtra, dat thans voor ons ligt, begint met het nieuwe- en volle-maans-offer en eindigt met het dieren-offer.

Eenige aanteekeningen van uiteenloopenden aard, zoowel naar aanleiding van den tekst, als van de vertaling, bied ik hierbij den vertaler als mijn *namaskara* aan.

In de inhouds-opgave op p. 7 is een vergissing geslopen. De inhoud van 11, 7, 2—12 betreft het vullen der lepels met boter, en niet het „Besprengen des Brennholzes".

Van grooten dienst voor den lezer zijn de vele verwijzingen, die de vertaler op de afzonderlijke sūtra's laat volgen, deels naar plaatsen in het sūtra zelf, deels naar de Taittirīya-geschriften, deels naar verder afgelegen Brāhmaṇa's. Immers ons sutra heeft een zeer eclectisch karakter. Met behulp dezer aanteekeningen kan men elk onderdeel in al zijn verbanden nagaan.

In I, 2, 11 zou ik *ā caturthāt* distributief willen opvatten: „[onophoudelijk] moet de adhvaryu zich op vier handelingen vooruit bezinnen", eerst op die wijze voelt de priester zich thuis in zijn werk en wordt hij *gṛhavān*.

In I, 4, 14 vertaalt Caland grammaticaal juist: „Nicht treffe dieser dich" (vgl. Delbrück, Altind. Syntax p. 144 en Macdonell, Vedic Grammar p. 327 n. 5); d.w.z. de knoop, onder het snoer gestoken, moge den bundel halmen niet deren. Keith vertaalt zoowel in strijd met grammatica, als zonder zin: that knot shall mount me.

Noot 2 bij I, 6, 8 is mij niet begrijpelijk; zou men in sūtra 7 bij *mūlataḥ parivāsya* niet kunnen denken aan het afstroopen van den tak aan het dikke einde; het doorsnijden van den geheelen tak in tweeën en het bestemmen

Digitized by Google

van het onderste stuk tot *upaveṣa* is, in verband met sūtra 9, reeds uitgedrukt in *upaveṣam karoti*, de *parivāsana-śakala*'s zijn dan de afgesneden bast-splinters.

In I, 7, 5 wordt *dakṣinā-prāg-agrair* — in afwijking van Rudradatta's commentaar — vertaald als: „deren Spitze nach Südosten gerichtet werden"; in sūtra 10 *dakṣiṇā-prācī tiṣṭhanti* als „mit dem Angesichte nach Süden gekehrt". Dit laatste is wel onjuist; *prānc-* is geen synoniem van *mukha*.

I, 8, 7, „die vätergestaltigen Asuras"; door list namelijk nemen de asura's deze vormen aan. *Parāpuro nipuro bharanti*; de volgende gissing zou ik te berde willen brengen: *parā* en *ni* moeten met *bharanti* geconstrueerd en *puro* gelezen worden als afzonderlijk woord. Vertaling: „Zij, de daemonen, nemen hun steden mee, en verbergen ze"; m.a.w. ze gedragen zich als nomaden en roovers. *Svadhayā caranti*: zij bemoeien zich met de handeling, onder den *svadhā*-roep uitgevoerd; d.w.z. zij maken zich meester van spijzen, voor de *pitaraḥ* bestemd (vgl. I, 8, 3 & 4).

I, 11, 4 *darbhān saṃstīrya*, in de vertaling uitgevallen; vgl. I, 7. 5.

I, 14, 12. Die goldnen Säfte der Wasser und der Kräuter; merkwaardige wending! bedoeling: de gouden kruiden, die een sap der wateren zijn. Vgl. Chāndogya Upanisad I, 1, 2 en voor het gebruik van *gouden*: K. Bruchmann, Psychologische Studien zur Sprachgeschichte, Leipzig 1888 p. 111.

De opmerkingen, gegeven in verband met I, 14, 17 bevredigen mij niet ten volle. Hoe pijnlijk het aannemen van interpolaties altijd blijft, toch is het m. i. zeker, dat het geheele stuk van *vediḥ* af tot en met *parigṛhṇīyāt* niet van den oorspronkelijken auteur kan zijn. Niet alleen krijgen we door de weglating ervan een juiste grammaticale constructie: *agnyanvādhānam .... vedaḥ paristaraṇam ca pūrvedyur amāvāsyāyāṃ*; *paurnamāsyāṃ tu* &c, maar ook eenige argumenten van zakelijken aard pleiten voor deze onderstelling. Het eenige bezwaar er tegen zou zijn, dat men zou verwachten: *vedaḥ paristaraṇam upavāsaś ca*; maar blijkbaar heeft de oorspronkelijke auteur dit in verband met sūtra 16 als van zelf sprekend beschouwd. De innerlijke gronden, die voor mijn hypothese spreken, zijn de volgende: 1. ook volgens de Taitt.-Saṃhitā had de geheele altaar-aanleg op den tweeden dag plaats; immers wordt daar behandeld in I, 1, 9 na de nummers 4 — 8, die alle betrekking hebben op handelingen, verricht in den aanvang van den tweeden dag; 2. het Āpastambasūtra gaat bij zijn beschrijving van het maan-offer uit van het nieuwe-maan-offer; behandelt bijv. ook het *piṇḍa-pitṛ*-offer in zijn eerste boek; 3. ook Rudradatta is zich bewust, dat de praktijk, ten zijnen dage in zijn school geldig, en derhalve ook de overgeleverde lezing, van het sutra in strijd is met het Brāhmaṇa. Op sūtra 16, waarin de *upavāsa* wordt voorgeschreven, terwijl nog in het geheel niet van altaar-aanleg is gerept, laat hij deze aanteekening volgen: *evaṃ tāvad yathābrāhmaṇam upavāsaprakāra uktaḥ*; *atraiva* (d.w.z. ten opzichte van hetzelfde onderwerp) *idānīṃ śākhāntarīyaṃ vidhiṃ darśayati*. — De *upavāsa* is hier: de ritueele nachtrust, gedacht als afsluiting van de reeks handelingen, uitgevoerd op den eersten dag.

I, 16, 8. „Im Trank schwelgend", gezegd van de *praṇītāḥ*; vgl. I, 11, 10 „ihr göttlichen Wasser, die ihr zuerst trinket"; eerst vangen de wateren der rivieren het regenwater op, daarna gebruikt het de mensch. De kringloop der (bezielde) elementen door de natuur is een motief, dat telkens in mythologie, ritueel en mystiek terugkeert. De leer van den *saṃsāra* is daarmee verwant (vgl. Chānd. Up. *passim*).

I, 17, 9, „Mit dem Winde" is een drukfout voor „Weit dem Winde".

I, 17, 12. Driemaal met een spreuk, eenmaal zwijgend. Deze vaak voorkomende aanwijzing doet ons denken, aan het feit, dat het vierkante *āhavanīya*-vuur slechts aan drie kanten door *paridhi*'s wordt omgeven, en dat ed *vedi* door drie *sphya*-strepen *parigṛhyate*; aan de opvatting van de lettergreep *om* als bestaande uit de drie klanken *a*, *u*, *m*, en één more rust.

I, 21, 7. In verband met sutra 6, waar het bewegen van den bovensten molensteen met ademhalen wordt vergeleken, is Caland's interpretatie van Taitt.-Saṃhitā I, 1, 6 *i* ongetwijfeld geestig.

II, 1, 1, „Er verfertigt .... die Vedi", schijnt in verband met het volgende alleen te bedoelen: hij geeft de lengte en breedte ervan aan.

II, 2, 3. Het doel van den *parigraha* is niet zoozeer de omlijning (vgl. II, 3, 1), dan wel het in-bescherming-stellen van het zuidelijk, westelijk en noordelijk deel van den vedi onder drie goden-groepen: Vasu's, Rudra's en Āditya's; *svīkarana* zegt Rudradatta. Vergelijk hiermede II, 9, 5, waar als goden der *paridhi*'s worden genoemd: Indra, de Gandharva Viśvāvasu en het paar Mitra en Varuna. Zie ook Ṛg-Veda II, 38, 9 (Indra; Varuna, Mitra, Aryaman; Rudra; gezamenlijk tegenover Savitar, den God der zon-verrijzing) en Chānd. Up. III, 1 — 10.

II, 3, 1. Eerst hier wordt de omtrek van de vedi vastgesteld (zie boven).

III, 1, 2. In het daargegeven citaat T. B. III, 7, 5, 6 lezen we *mā rūrupāma yajñasya*, en in de daaraan parallele plaats T. S. II, 6,8, 3 — 4 *ropayet tad yajñasya*. Geredupliceerde aoristus en causativum behooren hier bij elkander. Het simplex van den wortel *rup* regeerde den genetivus van den persoon, die de ziekte ondervindt, volgens Pāṇini II, 3, 54; voor het causativum vergelijk ook P. II, 3, 56 (genetivus van den persoon, wien het leed wordt aangedaan).

Ten slotte nog een persoonlijke opmerking! Caland denkt zich als lezers vooral belangstellenden in de Indische godsdienst-geschiedenis; maar ook voor de geschiedenis van het wetenschappelijk denken in Indië heeft zijn werk beteekenis. Uit de gelijktijdige studie van Brāhmaṇa en Kalpasūtra leert men de Pūrva-mīmāṃsā begrijpen; aan die Pūrvamīmāṃsā heeft de Uttaramīmāṃsā zijn methode ontleend (zie inzonderheid boek III hoofdstuk 3 van Bādarāyaṇa's Sutra). Zoo ook kan ik van deze zijde van de waarde van Caland's arbeid getuigen. Met de hartelijke wenschen voor de voltooiing van zijn arbeid eindig ik ten slotte deze aankondiging.

Doorn. B. Faddegon.

Van den vos Reynaerde. Tweede, herziene druk, uitgegeven naar het Comburgse en Darmstadse handschrift door **Dr. F. Buitenrust Hettema**, naar het Dyckse handschrift door **Dr. H. Degering.** (Zwolsche Herdrukken, n°. 18). Zwolle, W. E. J. Tjeenk Willink. 1921. (Pr. *f* 2.90).

„Van Reinaerde es een groot saet ghebleven, dat nu

Digitized by Google

seere up gaet" mogen wij den omwerker van Reinaert II, schoon in anderen zin dan hij bedoelde, nazeggen: Reinaert houdt nog steeds de belangstelling, zoowel van het lezend publiek als van de wetenschappelijke wereld, gaande. In 1920 verscheen het opmerkelijke geschrift van A. Defresne, De Psychologie van „Van den vos Reynaerde", dat ik slechts uit de verte met een mengeling van eerbied en verwondering durf beschouwen; in 1921 de kleurige en „smeue" vertaling van Reinaert I „in 'n Grönneger tongval (tenoastebie dei van 't Oldambt)" door J. Dijkstra, die hare plaats in de lange reeks nieuwere vertalingen en bewerkingen, ook naast de telkens, in verschillenden vorm, herdrukte en wijdverbreide Nieuw-vlaamsche van Stijn Streuvels, met eere inneemt en die Reinaert (ditmaal alleen I) opnieuw, evenals voor ruim vier eeuwen, uit Vlaanderen naar „Nedersassen" heeft overgebracht. En meer binnenskamers, inter philologos, is in de vier laatste jaren herhaaldelijk over en weer gepleit in het geding over Aernouts aanspraak op een aandeel in den vroeger alleen aan Willem toegezwaaiden „letterroem".

Voor dienzelfden engeren kring van geleerden is ook bovenstaande uitgave van belang, waarin de teksten der drie volledige of fragmentarische handschriften van Reinaert I samen zijn afgedrukt. Dr. Buitenrust Hettema heeft den door hem en mij in 1903 uitgegeven tekst van het Comburgsche hs. (A) herdrukt en er dien van het Darmstadsche brokstuk (E) onder aan toegevoegd; terwijl Dr. Degering daarnaast den tekst van het door hem in 1907 gevonden en in 1910 uitgegeven Dycksche hs. (F) opnieuw heeft afgedrukt. Wij hebben hier dus alle Dietsche handschriften, die — met en benevens het volledige hs. der omwerking, R. II (B), de fragmenten van den geglosseerden druk van R. II (D) en vooral de Latijnsche vertaling van R. I (L) — den grondslag uitmaken voor eene reconstructie van den oorspronkelijken tekst, bijeen; met photographische proeven der drie hss., doch zonder B. H.'s Inleiding en Aanteekeningen en D.'s Voorbericht bij de vroegere uitgaven. Voor dezen gezamenlijken, overzichtigen herdruk in één handig deeltje zijn wij beiden uitgevers oprechten dank verschuldigd.

Die dankbaarheid is echter, helaas, niet onvermengd. Beide uitgevers zijn hier, gelijk de tweede van zich zelf getuigt, „nog conservatiever te werk gegaan, overeenkomstig het plan der eerste uitgave, als in de eerste druk". Inderdaad; maar voor d e z e uitgave m.i. toch nog lang niet conservatief genoeg. Immers de gewone lezers, de „convivae", wien 't alleen om het literaire genot van het dierenepos te doen is, zullen deze ietwat groene en rauwe spijs, vrees ik, ongaarne „ontbiten", althans niet licht verorberen. En de philologische „coqui" zouden stellig nóg dankbaarder geweest zijn voor een volstrekt diplomatischen afdruk der drie hss., gelijk b.v. Martin dien van E (met zijne reconstructie afzonderlijk er achter) gegeven heeft. Afdrukken als deze zijn — om 't maar aanstonds te zeggen — halfslachtig: visch noch vleesch; gelijk ik 't destijds, te laat, zelf ervaren heb bij de eerste uitgave van A in 1903 (een der redenen, waarom ik mij aan verdere medewerking onttrokken heb), en ten aanzien der eerste uitgave van F heb uiteengezet in mijne aankondiging in dit maandschrift (XVII 420—3), waarnaar ik meen te mogen verwijzen. Van een zóó voortreffelijk en zóó vermaard gedicht als onze Reinaert I is, zou het nu inderdaad eens wèl de moeite en de kosten waard geweest zijn (wat in vele andere gevallen aan rechtmatigen twijfel onderhevig is), alles wat er aan Dietsche hss. van over is, zoo al niet photographisch gereproduceerd, dan toch volkomen getrouw, zonder éénige verandering, oplossing van verkortingen of vermeerdering van interpunctie, afgedrukt voor zich te hebben, zoodat elk philoloog met één oogopslag kon zien wat er werkelijk in de hss. staat.

Aan deze eischen voldoet deze uitgave niet in allen deele. Wel is in den herdruk van A op 19 plaatsen de in 1903 gewijzigde tekst in den oorspronkelijken staat van 't hs. hersteld. Doch in niet minder dan 93 gevallen zijn die wijzigingen behouden. En in tegenspraak met B.H. moet ik verklaren, dat n i e t „alleen klaarblijkelijke verschrijvingen of vergissingen, om de lezer daarmee niet te vermoeien, verbeterd (zijn)"; neen, meer dan één (op zich zelf voortreffelijke, ja ontwijfelbare, in een critische editie alleszins aannemelijke, doch hier misplaatste) emendatie of conjectuur van Jonckbloet, De Vries, Verdam e.a. is aanvaard en in den tekst opgenomen (zie 1, 7, 258, 320, 378, 786, 1510, 1577, 1689, 2512, 2681, 2698, 3180, 3305, 3455), enkele zelfs nu voor 't eerst (1738, 2344, 3132); ja, geheele regels zijn, zonder [ ], uit B ingelascht (1050, 1968, 2762). Voor 't overige zal de tekst van A, na de herhaalde collaties van vroegeren of lateren tijd, over 't geheel wel nauwkeurig afgedrukt zijn; toch merk ik op dat, naar de (immers onafgesneden ?) photographie in Teirlinck's Toponymie v. d. Reinaert, blz. 80, te oordeelen, in 2261 niet *wysē*, maar *wyse* geschreven staat. — Ook E is door B.H. „nauwkeurig vergeleken"; hetgeen, naar de staaltjes indertijd door H. Brandes in Zeitschr. f. deutsche Philol. XXIII 349—52 van Martin's acribie gegeven, niet onnoodig scheen, doch aan B.H. alleen stof gegeven schijnt te hebben voor de befaamde gewichtige „visevasen" over heel, half of driekwart uitgekrabde letters, hanepooten, streepjes en schrapjes (zie b.v. bij E 2599, 2652, 3115 (sic, l.: 3111)), waaraan ook de voetnoten bij F rijk zijn.

't Meest veranderd is in dezen herdruk, vergeleken bij den eersten druk, de tekst van F. Deze is „opnieuw herzien", in conservatieven geest natuurlijk. Geen inlassching derhalve meer, als in 1910, van niet minder dan 43 heele verzen, naar A, E, B of zelfs L; geen (in d e z e editie misplaatste) critische noten, of althans nog slechts enkele: bij 1148, 1708, 1724. Ook zijn vele zonderlinge gewaande „verbeteringen", waar de lezing van 't hs. (schoon, met de andere gegevens vergeleken en critisch beschouwd, wel zeker niet de oorspronkelijke) o p z i c h z e l f geen volslagen onzin oplevert, en dus in eene c o n s e r v a t i e v e, nagenoeg diplomatische editie gespaard diende te blijven, thans door dezen tekst vervangen. Alles behoorlijk en loffelijk. Dat voorts niet aaneen geschreven leden van nominale samenstellingen door een - verbonden zijn is zeker vrij onschuldig (daarentegen is 482 en 2999 het aaneen drukken zeker slechts een drukfout). Ook dat niet zelden, tusschen [ ], enkele woorden uit A, E of B zijn ingelascht (zie b.v. 66, 2382, 2387, 2480, 3264) hindert weinig, al is 't in beginsel eer te laken dan te loven. Doch elders is vaak meer veranderd dan, altoos in eene uitgave als deze, gerechtvaardigd is: zie b.v. 666, 1257 (in de noot verkeerdelijk: 1258), 1512, 2270 (kennelijk naar 870), 2285, 2319—20, 2394, 2897; alle welke veranderingen en toevoegsels moeten dienen

Digitized by Google

om die enkele klaarblijkelijk bedorven verzen in hun ouderen staat te herstellen. Daarnaast blijven nu echter — en dit geldt natuurlijk ook voor de afdrukken van A en E — nog tal van ten minste evenzeer onverstaanbare verzen onveranderd: behalve nagenoeg alle in mijne vorige — door den uitgever òf niet gelezen òf wel verwaarloosde — recensie opgesomde, nog b.v. 163, 413, 878 — 9, 1027, 1186 — 7, 1516 — 7, 1545 — 6, 2487.

Alles het gevolg van het hinken op twee gedachten, het dienen van twee heeren, het publiek en de wetenschap; of liever van tweeërlei „afschuwelijk misverstand": 1o dat het mogelijk is, de lezingen der twee (drie) hss., elk op zich zelf, voor de wetenschap bruikbaar, en te gelijker tijd met enkele lapmiddeltjes voor het „leekedieet" leesbaar gemaakt, uit te geven; hetgeen ook inderdaad wèl mogelijk is bij een eenig, nauwkeurig, gelijktijdig en „gelijkplaatsig" afschrift, maar niet bij twee jongere, (elk op zijn manier) slordige hss. als deze; 2o. dat deze Overlandsche uitgever van F bekwaam en bevoegd is een Nederlandschen tekst te verstaan en uit te geven. Dat dit laatste niet het geval is, blijkt èn uit hetgeen hij lees- en verstaanbaar acht èn uit zijne „verbeteringen" en aanteekeningen bij hetgeen hem niet duidelijk is; als bij 938 (waar, naar 't schijnt, uit een mhd. *willen*, *wüllen*, nauseare, een trans. bet.: walgen van > onwillig gedoogen wordt gewrongen), 1073 (waar een oorspronkelijk *mic* iplv. *mi* wordt gegist), 1708 (waar een mnl. *sijt* = *sint* en een „gewone ellips" van *hebt* ondersteld wordt), 2370 (waar in een, kennelijk na en naar het vlak voorafgaande *croep* iplv. *vant* geschreven *crant ic* een mnl. *cramt ic* = kocht ik (dus zeker 1 sg. praet. van *cramen*) of wel *craut* = *crauel* (idem van *crauwen*, krabben) wordt gezocht!), 2692 (waar, gansch onnoodig, een mnl. of nederrijnsch *elmes* wordt gegist), 3012 (waar *scouden* voor *souden* verdedigd wordt met een niets afdoend, en foutief, beroep op „Frank: Gramm. § 114, 7", l.: Franck § 115, 8), 3235 (waar een onzinnig *dus* door een in het zinsverband evenmin passend *durs* = *dore des* vervangen is). Zelfs indien, gelijk op enkele dezer plaatsen wellicht 't geval is, niet met een Nederlandsch-Dietsch, maar met een mogelijk Overlandsch-Duitsch voorschrift gerekend wordt, schijnt deze averechtsche geleerdheid geheel overbodig, waar de oorspronkelijke lezing en een bloote verschrijving van den Overlandschen afschrijver overal voor de hand ligt. En de Nederlandsche medeuitgever schijnt zich eerbiedig van alle aanmerking onthouden te hebben, maar laadt daardoor ook den schijn op zich dit alles mede te aanvaarden en te willen verantwoorden.

Wat overigens de nauwkeurigheid van den afdruk van F betreft, ook deze schijnt niet boven allen twijfel verheven, wanneer men ziet, dat twee errata, die de uitgever op blz. XXII der eerste uitgave verzoekt te verbeteren, in de tweede door hem zelf niet verbeterd zijn (3126 en 3129: *wie*, l. :*wi*; of zijn dit geen d r u k-fouten, maar vormen van 't hs., die de uitgever nu ongewijzigd wil laten?); en dat, blijkens zijn eigen photographie, in 582 *desen*, niet *tesen* staat (verg. de *d*'s der twee vorige regels), blijkens die in Teirlinck's Toponymie, blz. 1 en 13, in 775 misschien *maelidaue* (?), kwalijk *maelstaue*, in 738 stellig *absdale*, niet *abstale* (verg. hierboven *desen* 582), in 1504 *hadie*, niet *hadic*, in 1505 *hadic* (aaneen) staat. Voorts zijn de noten lang niet vrij van drukfouten (ik telde er bij 't enkele doorlezen een goede twintig) en staan zij niet zelden op de verkeerde bladzijde. „Wij struikelen allen in vele": ook de nauwkeurigste philoloog blijft in dezen niet „zonder zonde". Maar toch wekken en voeden zóóveel drukfouten in zóó schaarsche voetnoten eener bijna diplomatisch bedoelde tekstuitgave een onaangenaam gevoel van wantrouwen of althans ongerustheid ten aanzien der betrouwbaarheid van den tekst zelf. Dat er in diezelfde voetnoten nog al eenige germanismen (of temet ook frisiacismen?) en slordige bewoordingen voorkomen (zie behalve de twee voorberichten de noten op F 938, 1073, 1088, 1148, 2318, 2319, E 3032) kan bij deze twee uitgevers niet al te zeer verwonderen. Een vorm als „De vos Reynaerde", die beneden aan de eerste blz. van elk vel te lezen staat, doet denken aan „de voorbedachte rade" van sommige vroegere juristen.

Over de beide Voorberichten ten slotte slechts dit, dat D., ik weet niet op welken grond, spreekt van „het „rhapsodiese" van het werk", en dat hij aan eene eventueele, z.i. eigenlijk onmogelijke, „reconstructie van de R. zooals Willem hem vervaardigde ... het Dyckse handschrijft en niet het Comburgse tot grondslag ... gelegd" zou wenschen te zien; hetgeen vermoedelijk weinig naar den smaak zal zijn van zijn medeuitgever, den kampioen voor de onfeilbaarheid van A, en waartegenover ik mijne opvatting, met geringe wijziging (zie Crit. Comm. 15, Frings in Afd. A. XL 114), blijf stellen, dat de vergelijking van A, een nauwkeurig Vlaamsch afschrift van een vrij slecht voorschrift, en F, een slordig, wellicht zuidoostelijk afschrift van een vrij goed voorschrift, die elkaar vaak prachtig verbeteren en aanvullen, gesteund door E, door BD en door L, ons wèl in staat stellen om, binnen zekere grenzen van waarschijnlijkheid, den oorspronkelijken tekst van Aernout en Willem te benaderen; over wier beider aandeel aan het werk ik 't thans met D. waarschijnlijk eens ben (zie Tschr. XLI 65—114).

Leiden. J. W. Muller.

Willi Flemming, Andreas Gryphius und die Bühne. Halle a. S., Max Niemeyer. 1921. (Pr. M. 80).

Andreas Gryphius, de belangrijkste Duitsche tooneelschrijver van de zeventiende eeuw, de schepper van het Duitsche renaissance-drama, vertelt in de voorrede van het „blij-eindend treurspel" *Cardenio und Celinde* iets omtrent het ontstaan van dit stuk, dat wel de moeite waard is geciteerd te worden. „Als ich von Strassburg zurück in Niederland gelanget, und zu Amsterdam bequemer Winde nacher Deutschland erwartet" — dat moet in Juni 1647 geweest zijn — „hat eine sehr werthe Gesellschafft etlicher auch hohen Standes Freunde, mit welchen ich theils vor wenig Jahren zu Leiden" — waar hij 26 Juli 1638 zich had laten inschrijven om er te studeeren, maar binnen 't jaar ook een veelsoortigheid van vakken te onderwijzen — „theils auf unterschiedlichen Reisen in Kundschafft gerathen, mich zu einem Panquet, welches sie mir zu Ehren angestellt, gebeten. Als bey selbstem, nach allerhand zugelassener Kurtzweilen man endlich auf Erzehlung unterschiedener Zufälle gerathen, und damit einen ziemlichen Theil der Nacht verzehret, hab ich mich entschlossen Abschied zu nehmen, und in mein damaliges Wirthshauss—[waar ?]— zu eilen. Wolgedachte meine Liebesten wolten, was ich auch bitten oder einwenden möchte, nicht unterlassen

Digitized by Google

mich biss nach Hause, durch die so weite Stadt zu begleiten, und geriethen, so bald sie auf die Gassen kommen, wider auf ihr voriges Geschicht-Gespräch, dabey mir auf ihr Anhalten Anlass gegeben, den Verlauff dieser zwey unglücklich Verliebeten zu erzehlen. Die Einsamkeit der Nacht, die langen Wege, der Gang über den einen Kirch-Hof — [welk'?] — und andere Umstände machten sie so begierig auffzumercken. Als fremde ist ihnen dieses des Cardenio Begebnis, welche man mir in Italien vor eine wahrhaffte Geschicht mitgetheilet, vorkommen, dass sie auch nachdem ich mein Reden geendet, von mir begehren wollen ihnen den ganzen Verlauff schrifftlich mitzutheilen. Ich der nach vielem Abschlagen mich überreden lassen, Freunden zu Gefallen eine Thorheit zu begehen, hab endlich versprochen, ihnen, wie in andern Vergnügungen, also auch mit dieser nicht zu entfallen, bin aber doch bald anderer Meynung worden, und habe stat einer begehrten Geschicht-Beschreibung gegenwärtiges Trauer-Spiel auffgesetzt, bey welchem ich (weil es durch vieler Hände gehen, und manch scharffes Urtheil ausstehen wird) eines und andere nothwendig erinnern muss. Zu förderst aber wisse der Leser, dass es Freunden zu Gefallen geschrieben, welche die Geschicht sonder Poetische Erfindungen begehret."

Dit interessante verhaal krijgt diepere beteekenis, wanneer men er zich rekenschap van geeft, dat het Nederlandsche invloeden waren, die Gryphius als tooneeldichter hebben gevormd. Zijn kunst is zonder die van Vondel ondenkbaar. Dit eens voor al gedocumenteerd te hebben, is de verdienste van Dr. R. A. Kollewijn. Gryphius' *Die Sieben Brüder oder die Gibeoniter* is een trouwe vertaling van Vondel's *Gebroeders*; in de *Geliebte Dornrose* vinden wij heele stukken tekst en een belangrijk brok handeling uit de *Leeuwendalers*; *Catharina von Georgien* is afhankelijk van Vondel's *Maeghden*, *Der sterbende Papinianus* van Vondel's *Palamedes*. Maar vooral, de techniek van Gryphius' treurspel is tot in bijzonderheden verwant met die van onzen grooten dichter. Niet alleen, dat de uiterlijke vorm in bouw en metriek overeenstemt, dat beheerschende principes, als strenge eenheid van tijd en vrijer opgevatte eenheid van plaats en handeling, aan Vondel's voorbeeld beantwoorden, zelfs bepaalde kunstgrepen van expositie en bedrijfsafronding geven den indruk van ontleening. Met Vondel's „Reyen van Edelingen" of „Reyen van Maeghden" correspondeeren „Reyen der Höflinge" en „Reyen der Jungfrauen." Deze *poetisch-literaire* afhankelijkheid, door Flemming nergens op den voorgrond geplaatst, vindt evenmin bestrijding.

De strekking van Flemming's belangrijk werk gaat een anderen kant uit. Het is hem om de tooneelwaarde en tooneel-inrichting van Gryphius' drama's te doen. Hij ziet in den dichter van *Cardenio und Celinde*, *Leo Arminius*, *Catharina von Georgien*, *Carolus Stuardus* en zooveel andere stukken, een geboren tooneelman, die met scherpen blik uit de verschillende vormen van tooneel, die hij om zich heen zag — Jezuietentooneel, school-opvoeringen, Engelsche comedianten, opera — het doelmatigste voor zijn tooneelen en zijn tooneel-aanwijzingen wist te kiezen. Voor dit betoog maakt de schrijver een nuttig gebruik van een achttal kopergravures van Jan Using, denzelfden Using, die ook naar Cats gegraveerd heeft en die tooneelen uit *Catharina von Georgien* in verdienstelijke schetsen heeft vastgelegd. Bepaaldelijk houdt Flemming zich met de beteekenis van het voor- en het achtertooneel bij de opvoering van Gryphius' drama's bezig en komt tot de conclusie, dat de schrijver bij zijn concepties de tooneel-inrichting van het protestantsche schooltooneel voor oogen had: „Gryphius schrieb nicht lebensfremd für ein unbekanntes Publikum, sondern er schaute seine Stücke auf der realen protestantischen Schulbühne seiner Zeit und seiner Umgebung."

Dat is alles heel belangrijk en wordt ook in aantrekkelijken vorm medegedeeld, maar de beteekenis van den Amsterdamschen schouwburg, die waarschijnlijk in de eerste plaats Gryphius heeft gevormd, komt daarbij in 't gedrang. Gryphius heeft het helaas nooit uitgesproken, wat het bouwwerk van Jacob van Campen met de opvoeringen van Hooft's *Gerard van Velzen* en *Granida*, van Vondel's *Gebroeders* en *Gysbreght van Aemstel*, van Jan Vos' *Aran en Titus* voor hem en zijn kunst heeft beteekend. Flemming's typeering is in dit opzicht mat: „Wenn uns direkte Zeugnisse auch mangeln, so werden wir uns Gryphius mit seinen Freunden nicht nur in der verkehrs- und anregungsreichen Weltstadt die schönen Häuser mit ihrer behaglichen Ausstattung oder die grossen öffentlichen Bauten bewundernd denken müssen, sondern auch inmitten des Publikums der Schouwburg." Tusschen de regels door leest men, dat technische bijzonderheden in zijn stukken aan Vos, aan Hooft, aan Breero, vooral aan Vondel zouden kunnen doen herinneren, maar als geheel blijft onze schouwburg in Flemming's uiteenzetting verborgen in een sfeer van oninteressante vaagheid. Dat hij in een „Anhang" uitzicht opent op een aparte publikatie over het toenmalige tooneel in ons land — „über das Theater gedenke ich noch Genaueres zu veröffentlichen" — maakt de zaak niet beter: in dit werk zelf had aan den Amsterdamschen Schouwburg een veel ruimer plaats moeten zijn toegekend. De vijf bladzijden „Das Amsterdamer Nationaltheater" (p. 53—58) zijn daarvoor geheel ontoereikend en wettigen niet de karakteriseering: „1638 noch eine solche Bühne zu bauen, scheint ein schlimmer Atavismus."

Flemming's streven, voor zijn dichter belangstelling te wekken en hem een beteekenis als tooneelreformator toe te schrijven, die hem tot dusver nooit in die mate is toegekend, ontneemt hem den blik voor de ware verhoudingen. Een uitspraak als deze: „Ganz im Gegensatz zu den Stücken Vondels, selbst dem theatralischsten, das Gryphius kennen gelernt haben kann, dem Gysbreght van Aemstel, ist Gryphius' Bühnenanschauung bedeutend lebendiger und plastischer", blijft een subjectieve waardeering zonder bewijskracht. En herhaling in dezen vorm: „Im Gegensatz zu seinem holländischen Vorbild ist Gryphius der geborene Theatraliker", versterkt wel den indruk, dat de schrijver zou wenschen, zijn dichter zooveel mogelijk van Vondel te emancipeeren, maar werpt op de verhouding van voorbeeld en navolging geen juister licht. Dat de schrijver niet onbevangen staat tegenover zijn onderwerp; ontneemt aan het met vlijt en talent geschreven boek een nietonbelangrijk deel van zijn waarde. Slechts hij, die niet wil lezen of niet kan lezen — en het Nederlandsch van schrijvers citaten doet vermoeden, dat hem het lezen in onze taal niet gemakkelijk valt — kan van „unwillkürlichen Reminiszenzen" in een stuk als de *Geliebte Dornrose* spreken. De parallellen, die Kollewijn bladzijde

Digitized by Google

aan bladzijde (p. 54 tot en met 61 van zijn proefschrift) geeft, bewijzen, dat Flemming op deze plaats aan de waarheid te kort doet.

Dit is jammer. Van Vondel afhankelijk te zijn, niet alleen literair, ook tooneeltechnisch, is voor een Gryphius geen schande. Indien de auteur met meer waardeering voor Vondel en met meer intime kennis van onze taal en letterkunde zijn taak was begonnen, zou dit aan de resultaten van zijn onderzoek en wellicht aan de monumentaliteit van zijn uitbeelding ten goede zijn gekomen. Zooals het nu is, kan ik althans het boek niet uit handen leggen, zonder den wensch te koesteren, dat een goed kenner van ons tooneel in de zeventiende eeuw en het gelijktijdige Duitsche een onderzoek moge instellen, of het juist is met betrekking tot de verhouding van Gryphius tot Vondel en den Amsterdamschen Schouwburg te zeggen: „Die holländische Bühne war damals doch schon rückständig gegen die hochentwickelte ganz Europa beeinflussende der jesuiten." Is dit niet een studie voor een van hen, die door art. 42 van het nieuwe Academisch Statuut worden geprikkeld tot wetenschappelijk onderzoek? Het aan materiaal zoo rijke werk van Willi Flemming zij in hun wetenschappelijke en vaderlandslievende aandacht aanbevolen.

Amsterdam. J. H. Scholte.

Johanna Jahn, Die mittelenglische Spielmannsballade von Simon Fraser. (Bonner Studien zur englischen Philologie. Heft XIII). Bonn, Hanstein. 1921. (Pr. M. 7).

Na een inleiding bespreekt de schrijfster eerst uitvoerig den tijd van ontstaan van het lied en gaat na in hoeverre de historische feiten overeenstemmen met wat daarvan uit andere bronnen bekend is. Dan volgt een hoofdstuk over de stijl van het lied, waarin de schrijfster tot de conclusie komt, dat we te doen hebben met een „Spielmanslied" en niet met een volksballade. Ze tracht dan aannemelijk te maken, dat de dichter een minstreel was in dienst van Thomas de Multone, misschien de Richard le Harpur, die wordt vermeld in de Calendar of Patent Rolls. Een onderzoek over de metriek van het gedicht besluit de verhandeling.

De schrijfster heeft de stof streng-methodisch gerangschikt en met groote helderheid en nauwkeurigheid behandeld. De volgende opmerkingen kwamen bij het lezen bij mij op.

Er is vergeten te vermelden, dat het lied ook is afgedrukt in Brandl und Zippel. *Mittelenglische Sprach- und Literaturproben.*

De schrijfster toont onwederlegbaar aan, dat het gedicht geschreven moet zijn tusschen 7 September 1306 en 7 Juli 1307. Ze is zelfs in staat den datum nog nauwkeuriger te bepalen. In de *Flores Historiarum* wordt verhaald, dat het lijk van Sir Simon twintig dagen aan de galg hing. Wanneer men mag aannemen, en onwaarschijnlijk is dit niet, dat de dichter met alle bijzonderheden van de terechtstelling door persoonlijke aanschouwing op de hoogte was, dan volgt hieruit, dat het gedicht ontstaan moet zijn tusschen 7 en 27 September, dus „unmittelbar unter dem Eindruck der Ereignisse". Deze laatste opmerking toont aan, dat de nauwkeurige datum van eenige waarde kan zijn voor de beoordeeling van het gedicht als literatuur. Dit wordt echter niet verder uitgewerkt.

Uit het feit, dat het gedicht onmiddellijk na de gebeurtenissen gemaakt moet zijn, volgt, dat de kronieken niet als bron gediend kunnen hebben. De schrijfster komt tot dezelfde conclusie op andere gronden; haar bewijsvoering lijkt me hier noodeloos omslachtig.

In het tweede hoofdstuk vond ik een opgave van acht bronnen, die *niet* handelen over de geschiedkundige feiten, waarop ons lied doelt. Was het noodig deze alle te vermelden?

De schrijfster merkt op, dat er een tegenspraak is tusschen regel 178, waar de Tower, en regel 115, waar Newgate als de gevangenis van Fraser wordt genoemd. Dit zou op zichzelf zeer vreemd zijn voor iemand, die klaarblijkelijk Londen goed kende. De schrijfster tracht dan aan te toonen, dat Newgate een algemeene naam voor een gevangenis was. De verklaring lijkt me veel eenvoudiger.

Sone þerafter þe tydynge to þe kyng com;
He him sende to Londone wiþ mony armed grom;
He com yn at Newegate etc.

Naar mijn meening kan met Newegate hier alleen de poort en niet de gevangenis bedoeld worden.

Ik geloof, dat de schrijfster wat te boud is, wanneer ze zegt van den geheel onbekenden dichter: „Ein solcher Spielmann, der aus dem Volke kam und dann in den Dienst eines Herrn trat, is also unser Spielmann sicher auch gewesen". Ook vind ik haar bewijsvoering, dat de dichter misschien in dienst van Thomas de Multone was, niet overtuigend. Ze berust in eerste instantie op het feit, dat deze edelman tweemaal met name wordt vermeld met de toevoeging „gentil baroun ant fre", „an hendy knyht ant wys". Dergelijke epitheta zijn echter schering en inslag in het gedicht en daar niet alleen:

Sire Emer de Valence, gentil knyht ant free (regel 82)
Sire Herbert of Norham, feyr knyht ant bold (regel 129).

Dat Thomas de Multone tweemaal genoemd wordt, is het gevolg van de historische feiten, niet van het verlangen van den dichter om zijn beschermheer op den voorgrond te brengen.

Ten slotte een opmerking van meer algemeenen aard. Het schrijven van een verhandeling als de besprokene heeft in de eerste plaats waarde — en zeer groote waarde — voor dengene, die ze schrijft. Is het echter wel noodig een dergelijke detailstudie zoo uitvoerig te publiceeren, als ze niet geleid heeft tot conclusies van meer algemeen belang?

Den Haag. J. H. Schutt.

Chateaubriand, Vie de Rancé. (Collection Adolphe Bordes). Paris, Helleu & Sergent. 1920.

Chateaubriand, La Vie de Rancé. Introd. et Notes de **Julien Benda.** (Collection des chefs-d'œuvre méconnus). Paris, Bossard. 1921.

René, ou les suites des passions, 1802, en *La vie de Rancé*, 1844. Legt men 't werk van den 34-jarige naast dat van den grijsaard van 76, dan ziet men de eenheid van dien woordtoovenaar, die van zich zelf dorst getuigen: „je me suis ennuyé dès le ventre de ma mère". Deze uitgaven brengen dit prachtige boek, een heusch chef-d'œuvre méconnu, tot den lezer in twee verschillende lezingen: Bordes brengt den tekst van de eerste editie, met de bijvoegingen in de tweede als noot; Bossard

Digitized by Google

geeft de tweede uitgave weer en duidt de weglatingen aan, die Chat. had aangebracht op aanwijzing van anderen: „on a toujours plus de lumière et plus de savoir que moi", zegt deze schrijver met zijn „modesties ostentatrices", waarover hij, naar aanleiding van.... een ander spreekt. Die ongeveer 30 weglatingen zijn van tweeërlei aard vooral: de grofheden welke citaten uit de XVIIe eeuw met zich brachten en die trouwens naar 't eind van 't boek al minder talrijk waren dan in 't begin, zelfs de eenvoudige grappen („D'Urfé... épousa Diane *et partagea son lit avec de grands chiens*") worden opgeofferd, en daarnaast de uitlatingen die geloovigen aanstoot konden geven of die de Katholieke leer konden schaden: een bladzijde over de herroeping van 't Edict van Nantes, „que manger de la viande ou de n'en pas manger était jugé chose indifférente pour la gloire de Dieu", „à Rome la tombe, toute souveraine qu'elle est, n'a aucun crédit" e. d. En welk een hartzeer zal 't hem gekost hebben om een zin te schrappen als deze: „elle (Mme de la Vallière) demeurait seule à seul avec Dieu et Louis" of „En ce temps-là les hommes qui avaient aimé ne croyaient pas que les tombes fussent inhabitées" of een beschouwing over 't noodlot bij Grieken en Christenen. Soms ook wijzigt hij wat te zwoel van hartstocht was: „Si...., il (Rancé) eût préféré à l'éternité des nuits heureuses" wordt „des plaisirs à l'éternité". Want dit werk is toch geheel Chateaubriand zelf, René die nu „der Welt abhanden kommen" is: „Je tarde tant à m'en aller que j'ai envoyé devant moi tous ceux que je devais précéder" en „J'ai osé profaner, avec mes pas qui me servirent à rêver *René*, la digue où Bossuet et Rancé s'entretenaient des choses divines". Mysticisme passionnel en egocentrisme, dat is Chateaubriand, die, eenzame — „je n'aperçois personne; je suis resté seul" —, zich terugvindt in den solitairen Rancé. En daardoor, of daarom, historische of letterkundige onjuistheden begaat of plotseling een paragraaf wijdt aan den dood van Paul-Louis, aan Bonaparte, aan Béranger, aan Voltaire's correspondentie en aan.... minnebrieven (2 pagina's nog wel; in Bordes p. 203 en 204). En toch pakt hij steeds door zijn visie: „Ninon, dévorée du temps, n'avait plus que quelques os entrelacés, comme on en voit dans les cryptes de Rome"; „lorsqu'on erre à travers les saintes et impérissables Ecritures où manquent la mesure et le temps, on n'est frappé que du bruit de la chute de quelque chose qui tombe de l'éternité", naast een raak portret: „Le coadjuteur (de Retz) finit ses jours en silence, vieux réveille-matin détraqué" en „on entendit un bruit de papier et de poussière: c'était Mabillon qui s'élevait" of naast een karakteristiek „... en Hollande, où la littérature française avait son écho; écho protestant, qui répétait mal le son, et ne le répétait qu'aigre et sec". Dat is de bijtende, raak slaande Katholiek, die ook weer zulke majestueuze zinnen heeft, breed en dreunend in deinende golvingen: „Il avait vu partout ces grandes feuilles solitaires qui flottaient sur les eaux comme un plancher, et à travers lesquelles (zet daar nu eens in onzen tijd: quoi!) les oiseaux aquatiques faisaient entendre quelques cris". 't Werk is toch een echt specimen van superieure Chateaubriand-kunst. De uitgave-Bordes heeft toch enkele uitlatingen p. 28 (cfr. Bossard p. 67), p. 31 (idem 60) en p. 227 (idem 276); zij verdeelt het werk in drieën, Bossard in vieren, hetgeen juister is; in Bordes is een omzetting tusschen p. 241 en 238, die niet logisch is (p. 238. Après le roi d'Angleterre.... en p. 241 Il ne manquait plus qu'un roi....). Bij Bossard is op p. 218 een zin uitgevallen, 1e regel bovenaan: „N'est-ce pas *Emilie?*" Ik begrijp niet waarom, tenzij om de moeilijkheid van een verklaring te vermijden. Ik waag een conjectuur: een herinnering aan *Emilie et Alphonse* van Mme de Souza (1799), want ik durf niet aan *Cinna* denken. De editie Bossard wordt voorafgegaan door een inleiding van den schrijver van *L'ordination*. Men kent zijne voorliefde voor 't klassieke en verwondert zich niet, dat hij te velde trekt tegen Suarès, Marcel Proust, Rolland en de jongeren van 1890, vooral tegen Barrès, in een overigens belangrijke analyse van de schoonheid van dit *Vie de Rancé*, ook een „suite des passions".

Amsterdam. K. R. Gallas.

C. Autran, „Phéniciens". Essai de contribution à l'histoire antique de la Méditerranée. Paris, Geuthner. 1920. (Pr. 30 francs).

De Grieksche traditie schrijft aan de Phoeniciërs een breede en diepe werking op Hellas toe. De europeesche wetenschap houdt hen voor één van de noord-semietische stammen die zich aan de syro-palestijnsche kust vestigden eenigen tijd voordat de Israëlieten zich tot een gezeten volk hebben weten te maken Inderdaad zijn vele phoenicische persoons- en plaatsnamen gemakkelijk uit het Semietisch te verklaren, o. a. die van Kadmos (blz. 4 en 5). Omgekeerd zijn er een aantal grieksche woorden, die geen inheemsche etymologie toelaten doch wel in het semietische lexicon passen.

Toch hadden Curtius en Renan, ieder van zijn kant, er reeds bedenkingen tegen om aan kanaäneesche Semieten een diepgaanden invloed op de helleensche cultuur toe te kennen. Bovendien constateerde in 1894 J. Beloch, dat noch in de grieksche zeetermen, noch in de plaatsnamen van Sicilië of de Aegeïsche Zee een enkel semietisch woord voorkomt en dat de archeologische vondsten in hetzelfde gebied ten opzichte van semietischen invloed even negatief waren (blz. 4—10). Tot een gelijk resultaat voert het onderzoek van de onhelleensche elementen in het vocabulaire van Homerus (blz. 11—13).

Het tweede hoofdstuk (blz. 14—52) is hoofdzakelijk gewijd aan onderzoekingen betreffende de herkomst van vele der voornaamste grieksche godenfiguren. Apollo, de schutsgod van de vijanden der Acheeërs in den trojaanschen oorlog, is afkomstig uit Lycië. Hetzelfde mag gelden van zijn moeder Leto en zijn zuster Hecate—Artemis. Hephaistos, Hera, Isis en Demeter Poseidon, ja Athena zelve worden door de traditie met Klein-Azië verbonden, waar ook vele heroën, o. a. Phoenix en Kadmos thuis hooren.

De schrijver gaat verder. Ook talrijke woorden, die voor phoenicisch of voor hebreeuwsch doorgaan, hebben in het Semietisch geen etymologie. Zij wijzen in massa op verband met een zeer geciviliseerd, begaafd, algemeen ontwikkeld volk, terwijl de echt phoenicische inscripties door Renan gekenschetst worden als „vraie langue d'enfant". Bovendien, „quel ingénieur, quel philosophe, quel grand esprit la Phénicie sémitique a-t-elle donné au monde"? (blz. 51). Wenden wij daarentegen den blik naar Klein-Azië, dan kunnen wij constateeren, dat daar geen tegenspoeden den geest van vrij onderzoek, waaraan de wereld haar wetenschap en phi-

Digitized by Google

losophie te danken heeft, konden uitblusschen; daar is de bakermat van Thales, Anaximenes, Anaximander, Herodotus en anderen.

Aan het einde van het tweede hoofdstuk overzien wij dus drie gedachtenreeksen: De eerste, dat de antieke traditie een belangrijk deel van het helleensche kultuurbezit als leengoed uit Phoenicië beschouwt. De tweede, dat de semietische bevolking van Phoenicië niet de haard van zulk een uitstraling kan geweest zijn. De derde, dat een ander deel van de traditie naar Klein-Azië wijst.

Het volgende hoofdstuk (blz. 52—81) wijst een weg uit de moeilijkheid. Volgens het getuigenis van Corinna en Bakchylides heete Karië oudtijds.... Phoenicië. Zoo volgen een reeks van gegevens, die een band leggen tusschen Phoenicië en Klein-Azië. Wie de Grieken Phoeniciërs noemden zijn ‚Asianen' geweest. Kan men dus de geheele phoenicische traditie door een ‚asianische' vervangen? Dat zou te ver gaan. Gelukkig brengen geschiedenis en archeologie hier licht. Van de 25/23e tot de 12e eeuw heeft Syro-palestina onder asianische kultuurhegemonie gestaan en juist in deze eeuwen is van dit land levende en levenwekkende energie uitgegaan, in de eeuwen dus, dat de Semieten daar nog van ondergeschikte beteekenis waren.

Twee oorzaken hebben deze hegemonie gebroken: de trojaansche oorlog, en de komst van de kanaäneesche Semieten, die zich aan de kust wel van de asianische erfenis meester maakten, maar daarmee nog niet van het asiaansche genie.

Tot versterking van deze constructie worden dan sporen van klein-aziatischen invloed in Syro-palestina bloot gelegd (blz. 65—74).

Het vierde hoofdstuk (blz. 82—92) geeft een geestdriftige synthetische beschrijving van het begaafde en energieke volk, dat zulk een invloed op de wereldgeschiedenis uitgeoefend heeft. Het vijfde (blz. 93—112) sluit zich hierbij aan door een breed en tevens gedetailleerd onderzoek naar zijn verspreiding en werkzaamheid in Egypte en Voor-Azië. Ten slotte (blz. 117—123) een schets van zijn verval.

De schrijver heeft, zooals uit dit overzicht van zijn werk moge blijken, een complex van gangbare voorstellingen rakende de oude geschiedenis van het gebied om de Middellandsche Zee aan een diepgaand onderzoek onderworpen en gepoogd ze te vervangen door nieuwe. Hij heeft dit gedaan met groote kennis van zaken, met scherpzinnig analytisch en synthetisch vernuft, en met een warmte die alle dorheid uitsluit. Hij heeft er recht op, dat zijne denkbeelden gekend worden. Dit is een van de redenen, die mij tot een uitvoerig weergeven van den inhoud van zijn werk genoopt hebben. Dat hierop geen uitvoerige kritiek volgt, vindt zijn grond daarin, dat ik niet bevoegd ben alle deelen van zijn werk te beoordeelen. Tegen verschillende argumenten heb ik bedenkingen, maar het zou onbillijk zijn, dit groot opgezette werk met détailkritiek te ontmoeten. Ik wil slechts twee vragen doen, die de groote lijnen raken. Is het geoorloofd semietisch-phoenicischen invloed op Hellas te loochenen op grond van beschouwingen over den aard der semietische Phoeniciërs, van wie wij minder weten dan van éénigen anderen belangrijken volksstam der Semieten? En: staat het vast dat de syro-palestijnsche invloed op Hellas vóór en niet na de vestiging van de semietische Phoeniciërs aan de kust, heeft gewerkt?

Hoe het antwoord op deze vragen ook moge luiden, het boek van Autran zal er niet minder lezenswaard om zijn; het moge dan ook vele lezers vinden.

Leiden A. J. Wensinck

R. Much, Deutsche Stammeskunde. (Sammlung Göschen). Berlin-Leipzig, Vereinigung wissensch. Verleger W. de Gruyter & Co. 1920. (Pr. *f* 1.—).

Dr. Much, welbekend door zijn studies over de duitsche stammen, heeft in dit handige boekje, natuurlijk zonder opgave van bronnen, maar ook zonder er op te wijzen, dat vele quaesties nog lang niet opgelost zijn, zijn uitgebreide kennis op dit gebied in beknopten vorm weergegeven. Het eerste hoofdstuk (p. 1 — 20) behandelt de Indogermanen, het 2de (p. 20 — 65) is getiteld: Die Germanen als Gesamtvolk, terwijl hij in het 3de (p. 65 — 132) uitvoerig de afzonderlijke germaansche stammen bespreekt. Een kort hoofdstuk over het ontstaan van het *duitsche* volk, een geographische *index* en een paar plaatjes en kaarten besluiten het praktische boekje, dat uitstekend kan dienen ter oriënteering in deze moeilijke quaesties.

Enkele opmerkingen, bij het doorlezen mij opgevallen, wil ik hier bijvoegen. Volgens den schrijver hebben de Indogermanen oorspronkelijk aan de Oost- of de Noordzee gewoond. In hoever dit juist is, is natuurlijk nooit uit te maken: men vergelijke hieromtrent echter Ed. Meyer, Gesch. d. Altertums I, 2 § 561, vgg., vooral § 568 en 569, die tot geheel andere conclusies komt.

Dat de Germanen daarentegen reeds zeer vroeg in het N. van Europa gewoond hebben, staat natuurlijk vast. In het 2de hoofdstuk worden — vooral uit een taalkundig oogpunt — de grensvolken der Germanen, en wel voornamelijk de Kelten besproken; niet alleen in Zuid-Duitschland, maar ook in Midden-Duitschland moeten die gewoond hebben. Een van de eerste stammen is een afdeeling van de *Volcae*, welke naam nog in het duitsch over is, om de geromaniseerde Kelten aan te duiden, n.m. het adj. *welsch*.

Het woord *Germani* houdt Much voor een Germaansch woord; het is oorspronkelijk alleen toepasselijk op een enkele stam; één algemeenen naam voor hun volk hebben de Germanen niet gekend.

In het hoofdstuk over de germaansche stammen valt het volgend op (p. 73): aan de oostkust van Ierland noemt Ptolemaeus de Kaukoi, welke naam ook in het Iersch voorkomt; daar nu daarnevens ook Manapioi genoemd worden, veronderstelt Much, dat een afdeeling der Chauken of Kauchen zich eerst op eilanden aan de monden van den Rijn heeft neergezet, en zich daarna met Menapiërs als zeeroovers aan de iersche kust heeft gevestigd. Evenzoo schijnen de Koriondoi aan de zuidoostkust van Ierland een germaansche stam te zijn. (In een korte bespreking in de Berl. Phil. Woch. van 20 Nov. 1920 (Sp. 1117/1118) bestrijdt L. Schmidt echter deze veronderstelling; hij houdt de **Καῦκοι** voor een *keltisch* volk, dat denzelfden naam draagt als het germaansche, hetgeen meer voorkomt).

Omtrent de Chauken (p. 89/90) komt schr. tot een geheel andere conclusie dan andere schrijvers; ze gaan op, niet in de Saksers, maar in de Franken, aangezien dezen in poëtische taal ook Hugones, ags.: Hūgas, heeten, hetgeen verwant is met Chauci, germ. Hauhos.

Digitized by Google

Deze theorie lijkt mij onhoudbaar: de naam Franken komt het eerst op bij de Rijnfranken, en niet bij de Saliërs, de eenige Franken, met wie de Chauci (over zee) verbinding kunnen gehad hebben: cf. Schmidt, Gesch. der deutschen Stämme II, 1, p. 38, die de theorie van Much reeds weerlegd heeft. De Oost- en West-falen daarentegen, die volgens Schmidt Chauci zijn, rekent Much p. 87 eerst tot de Cherusci, terwijl hij ze later, bij de Sachsen indeelt. Men moet hierbij er rekening mede houden, dat de Sachsen een veroverend volk zijn, zoodat vele andere stammen onder hun leiding opgenomen zijn. Ter oriënteering vgl. men *Museum* XXII p. 117 en mijn jongste artikel in *Museum* XXIX van April 1922 p. 166 vg.

Overigens is dit hoofdstuk wel het beste en meest geslaagde van het geheele boekje. Heel in het kort, maar toch buitengewoon duidelijk en overzichtelijk worden de verschillende stammen in hun splitsingen en geschiedenis besproken. Na een algemeen overzicht behandelt de schr. eerst p. 71 — 92 de westelijke Germanen, dan p. 92 — 102 die tusschen de monding van de Elbe en het Kattegat (waarbij de Sachsen vooraanstaan), in § 13 de Suebische groep, in § 14 de oost-duitsche stammen, en in § 15 de Noord-Germanen.

Tiel. W. Koch.

M. de Jong Hzn., Joan Derk van der Capellen. Groningen, J. B. Wolters. 1921. (Pr. geb. ƒ 22.50). (Amsterdamsche diss.).

Het boek van Dr. Murk de Jong, bestemd tot academisch proefschrift en betiteld als „levensbeeld", blijkt een werk van heel wat meer beteekenis dan deze woorden zouden doen vermoeden, doordat de schrijver zich niet heeft bepaald tot zijn eigenlijk onderwerp, maar in zijn werk al de vóór- en bijstudiën heeft opgenomen, die hij voor de kennis en de waardeering van Capellens handelingen en geschriften noodzakelijk of wenschelijk oordeelde. Er is zeker wel eenige reden om te meenen, dat hij zich daarbij een zekere grens had kunnen stellen en niet al zijne excursen zoo uitvoerig uitwerken als hij gedaan heeft, maar dat neemt niet weg, dat zijn boek juist door die excursen tot een werk van groote waarde voor de Nederlandsche geschiedenis is geworden. Eene „geschiedenis van Overijsel in het tijdperk van het erfstadhouderschap" zou het met meer recht kunnen heeten dan alleen een „levensbeeld uit den wordingstijd der moderne democratie".

Bij die vóór- en bijstudiën heeft Dr. de Jong tijd noch moeite gespaard om met groote naawgezetheid de velerlei vraagstukken, die in Capellens tijd aan de orde waren of door diens werkzaamheid te berde gebracht werden, met volkomen kennis van zaken te behandelen, en daardoor is hij erin geslaagd den aard en het gewicht van die vraagstukken in een zeer helder licht te plaatsen. Reeds het tweede hoofdstuk — over „het Overijselsche staatsleven" — geeft daarvan een sprekend bewijs. Het zou niet gemakkelijk zijn een geschrift aan te wijzen, waarin de netelige, telkens weder herrijzende quaestie der overstemming op den landdag zoo grondig en volledig onderzocht blijkt en uiteengezet is als in deze verhandeling. Mag men al bedenking maken tegen de vooropgestelde uitspraak, dat de unie van Utrecht, met de daarop volgende afzwering van den landsheer, de „grondwet van het particularisme", en de Republiek — zooals herhaaldelijk op andere plaatsen in het boek met stelligheid wordt verklaard — van den aanvang af een federatieve staat was, het doet niets af aan de waarde van het verdere betoog.

Hetzelfde geldt van het hoofdstuk over de drosten diensten, het vijfde : ook deze zaak is in haren oorsprong opgespoord en het ontstaan en de prakrijk van de ongegronde vordering dier diensten zijn met groote zekerheid en op onwederlegbare gronden aangetoond, bovendien in het hoofdstuk over Capellens readmissie — het tiende — nog door concrete voorbeelden gestaafd.

Alle rijzende vraagpunten : de houding van de gezworen gemeente, de rol der kleine steden, de gedragslijn der ridderschap e.a., zijn op soortgelijke wijze door historisch onderzoek toegelicht, en het is daardoor dat het boek, niet alleen voor de kennis van het leven en werken van Capellen, maar, wat van meer belang is, voor die van de geschiedenis der achttiende eeuw, en ook van de voorafgaande tijdperken, zulke waardevolle bijdragen geeft. En daarom neemt men het voor lief, dat de behandeling van andere onderwerpen, als b.v. de buitenlandsche staatkunde, de betrekkingen met Amerika en dergelijke, die geene zoo uitvoerige uiteenzetting vorderden, wel wat al te breed is uitgevallen.

De besproken voorstudiën geven het boek zijn groote waarde, meer dan de levensbeschrijving van den hoofdpersoon. Doch ook deze is, na de meest nauwgezette raadpleging en overweging van al het beschikbare materiaal, dat archieven en bibliotheken leveren kunnen, met zorg en toewijding samengesteld. Bovendien heeft de schrijver er zich niet toe laten verleiden datgene wat in Capellens leven, om welke reden, dan ook, bedenkelijk kan geacht worden, te verbloemen, laat staan te verzwijgen; hij wijst integendeel, overal waar het pas geeft, op de bevreemdende tegenstrijdigheid in zijne meeningen en uitlatingen, de onoprechtheid en dubbelzinnigheid in zijne handelingen, de hersenschimmigheid zijner staatkundige plannen. Maar, zoo de schrijver dat alles onomwonden erkent, hij poogt het te „verklaren", en dat verklaren is metterdaad vergoelijken, of liever verdedigen. De „duistere punten" in de zaak van Capellens admissie in de ridderschap, met name zijn voorgewend eigendomsrecht op de havezate de Bredenhorst, de boosaardige aanvallen op den stadhouder in zijn anoniem Schotschrift „Aan het volk van Nederland", geschreven in 1781, terwijl hij nog tot het vorige jaar bij dien stadhouder zijn steun was blijven zoeken, eerst in zake zijne admissie, daarna ten behoeve zijner readmissie, het wordt, zoowel als zijne verwarde politieke denkbeelden, verklaard uit zijne „duocentrische mentaliteit". Het is mogelijk dat Dr. de Jong met deze psychologische analyse van Capellens denk- en handelwijze zoo gelukkig geweest is de juiste verklaring daarvan te treffen, maar het is te vreezen, dat zijn boek bij den aandachtigen lezer de overtuiging zal wekken, dat dan het „lagere centrum" in Capellens wezen aanmerkelijk sterker is geweest dan het „hoogere", en dat zelfs het „democratisch idealisme", hem door het laatstgenoemde ingegeven, ten zijnen nadeele door het eerste maar al te zeer is vertroebeld.

Evenwel, deze persoonlijke beschouwingen van den schrijver hebben het getrouwe beeld, dat hij van Capellen gegeven heeft, niet geschaad, en moge ook zijne beoordeeling van de staatkunde, die in den tijd van prins Willem V afkeerig bleef van de anti-Engelsche actie en

Digitized by Google

de oude richting, door Willem III aangegeven, eenzijdig en daardoor betwistbaar zijn, ook deze is de uiting van persoonlijke opvatting, die aan de biographie van Capellen geen afbreuk doet, en die men kan laten gelden, ook al deelt men ze niet.

Met eenige teleurstelling leest men alleen het hoofdstuk over het libel „Aan het volk van Nederland".

Tijdgenooten, die dagelijks gewoon waren het banaalste geschrijf onder de oogen te krijgen, mogen het „een krachtig stuk" hebben gevonden, de bezadigde geschiedkundige van onzen tijd kan slechts leedwezen gevoelen over het treurige feit, dat een anoniem schimpschrift van zoo in alle opzichten laag allooi uit de pen gevloeid is van een Nederlandsch edelman.

Dr. de Jongs boek is een doorwrochte studie, waarmede men hem zelf, maar ook de Nederlandsche historiographie van harte gelukwenschen mag.

Rijswijk. F. J. L. Krämer.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Wetenschappelijk onderzoek der Zuidnederlandsche dialecten, ingericht door het **Phonetisch Laboratorium der Leuvensche Universiteit.** Eerste lijst: A—M.

Ziedaar dan het Zuidnederlandsch dialectonderzoek georganiseerd en op vasten grondslag gesteld. Het Phonetisch Laboratorium te Leuven kan, dank zij den steun van de Leuvensche Universiteit, een begin maken met een **Zuidnederlandsche Taalatlas.** Bij het opmaken van de uitvoerige woordenlijst heeft men als grondslag gekozen de lijst voor enkele jaren opgemaakt door de Heeren van Ginneken, Schrijnen en Verbeeten, met het oog op het onderzoek der Hollandsch-Limburgsche dialecten. Deze lijst is echter omgewerkt en aangevuld, vooral met Brabantsche, Oost- en Westvlaamsche eigenaardigheden. Later zal deze eerste lijst nog door nieuwe aangevuld moeten worden. Dit spreekt natuurlijk vanzelf, bij een dergelijk dialectonderzoek doet men immers voortdurend nieuwe vondsten en hierbij moet het questionnaire voortdurend worden aangepast. Ook de vragenlijst van de „Atlas linguistique" is gedurende het onderzoek hoe langer hoe grooter geworden, iedereen die een bepaald dialectgebied exploreert zal trouwens steeds weer nieuwe woorden in zijn materiaal willen opnemen.

Zooals men ziet is aan s c h r i f t e l i j k e enquête de voorkeur gegeven. Dat is, dunkt me, nog wel de meest practische methode, waarmede men, voorloopig althans, nog de meest tastbare resultaten kan verwachten. Mondelinge enquête is wel betrouwbaarder, maar is aan den anderen kant zóó tijdroovend en zóó kostbaar, dat maar weinigen zich daaraan kunnen wijden. Als correctief op de schriftelijke methode stelt Dr. Grootaers, de actieve auctor intellectualis der geheele onderneming, zich voor, om het ingekomen materiaal te controleeren met betrekking tot de juiste schriftelijke weergave der dialectklanken. Dit werk zal, onder toezicht van Dr. Grootaers, verricht worden door studenten in de philologie, die een voldoende kennis van de phonetica bezitten en zich bovendien practisch geoefend hebben in het nauwkeurig opteekenen van dialectteksten.

Naar men weet bestaat er sinds eenige jaren te Bonn ook reeds een centrale van het N e d e r l a n d s c h dialectonderzoek. Daar wordt o. a. ook een Zuid-Nederlandsche dialectatlas bewaard en thans ook het uitgebreide materiaal voor een atlas van alle gemeenten onzer Oostelijke provinciën benoorden den Rijn. Het is zeker een verblijdend verschijnsel, dat nu ook voor de Vlaamsche gewesten een bijzondere centrale is opgericht; aan Dr. Grootaers onze beste wenschen voor den bloei der nieuwe onderneming.

Het Nederlandsch dialectonderzoek gaat vooruit.... vooral in het Buitenland.

Bonn. G. G. Kloeke.

Prof. L o u i s H a l p h e n van de universiteit van Bordeaux is de leider van een groote wetenschappelijke uitgave, getiteld *Les classiques de l'histoire de France au moyen âge* (ed. Champion, Paris), die zich ten doel stelt de voornaamste fransche kronieken, heiligenlevens, brieven, geschiedwerken enz. uit de Middeleeuwen in wetenschappelijke bewerking uit te geven. De meest aangewezen bewerkers zullen aan dezen arbeid deelnemen; latijnsche, provencaalsche en oudfransche teksten zullen van een getrouwe en leesbare vertaling worden voorzien; een sobere annotatie zal de belangrijke varianten en eenige historische toelichting leveren. De uitgave begint met 1923.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1922, Janv.-Févr.: Lettres adressées p. M. Pierre Montet, au sujet des fouilles de Byblos. — R. L a n t i e r, Notes de topographie carthaginoise. — L. C h a t e l a i n, Travaux et recherches du Service des antiquités du Maroc. — R. C a g n a t, Deux bornes milliaires de Syrie. — E. C h a t e l a i n, Rapport sur les travaux des Ecoles franç. d'Athènes et de Rome 1920-21.

Journal des Savants, 1922, Mai-Juin: C. J u l l i a n, Arles grecque et romaine. — A. D i è s, Une nouvelle éd. de Platon (slot). — H. C o r d i e r, Le vieux Paris. — Nouv.

Tijdschr. v. Nederl. Taal- en Letterkunde, XLI, 1-2: A. C. B o u m a n, Joh. Ruusbroec en de Duitsche mystiek. — L. A r b u s o w, Ein fragment vom mnl. „Reinout van Montalbaen" in der Rigaschen Stadtbibl. — M. R a m o n d t, De bronnen van den Gloriant. — C. G. N. d e V o o y s, Nog een Utr. navolging van *Huygens' Voorhout.* — W. v. E e d e n, *Vinland*-studiën, I. — J. W. M u l l e r, Aernout en Willem als de twee dichters v. Reinaert I gehandhaafd. — A. A. V e r d e n i u s, Lexicol. aanteek. bij stichtelijk proza uit de Middeleeuwen (*verv.*). — O. D a m b r e, De bronnen v. J. de Harduijn (1582—1641 ±). — J. d e V r i e s, Van Bere Wisselauwe. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XVI, 5: A. C. B o u m a n, Syntaktiese groepen in Afrikaans. — J. J. S a l v e r d a d e G r a v e, Taal en Gedachte. — P h. J. S i m o n s, Kenniskritiese beschouwingen, IV. Kausaliteit. — E. J o n g e j a n, Fonetiese sprokkel. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Archief Aartsbisdom Utrecht, XLVII, 2-3: S é j o u r n é, Trois consultations canoniques (XIIe siècle). — P o s t, St. Bernardsklooster te Aduard, I.

XLVIII, 1: P o s t, Aduard, vervolg; Kroniek aartsb. 1920/1.

English Historical Review, July 1922: C h e w, Scutage under Edward I. — P o l l a r d, Council, Star Chamber and Privy Council under the Tudors, I. — K i n g s f o r d, The Highland forts in 1745. — U n w i n, The transition to the factory system, II.

Anglia, XLVI, 3: F r. K l a e b e r, Der Held Bēowulf in deutscher Sagenüberlieferung? — O. B. S c h l u t t e r, Zur Rechtfertigung meiner Stellung zu Holthausen. — D e z., Weitere Beitr. zur ae. Wortforschung. — F r. K l a e b e r, Zum Bedeutungsinhalt gewisser ae. Wörter u. ihrer Verwendung. — G. D u b i s l a v, Stud. zur me. Syntax, IV. — A. N i c o l l, Italian Opera in England. The first five years. — H. P a t z i g, Zur Episode von þryð im Bēowulf. — O. B. S c h l u t t e r, Weitere Beitr. zur ae. Wortforschung.

Id., Beibl., XXX, 6: H. L i n d k v i s t, Some Notes on Elfric's Festermen.

Studiën, XCVIII, Sept.: F. T u m m e r s, Het offer in nieuwe belichting, I. — L. v. M i e r t, Hoe te Amsterdam Jezuïetengeheimen aan het licht kwamen. Een brokje bibliographie. — M. v. S t e e n, Het Land der Perzen, I. — J. B e u n s, De toekomst van het goud. — J. K r o o n, „Het groote bedrog". — Meded. — Dingen v. d. dag. — Uit de Pers.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

TE KOOP GEVRAAGD:

MUSEUM

Jg. 22 No. 8; Jg. 24 compleet en incompleet; Jg. 25, 26, 27 enz.

Aanbiedingen onder **No. 190** aan het Bur. v d. Blad.

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

67ste Jaargang

12 Nummers — Per jaar *f* 1.20

De **Nederlandsche Bibliographie**, het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

A. W. SIJTHOFF'S UITG-MIJ. — LEIDEN

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Prof. Dr. J. VAN LEEUWEN J.f.

Commentationes Homericae	*f* 3.40
Homerus, Gestalten en Tooneelen van het oudgrieksche Heldendicht, *f* 2.75, geb.	„ 3.50
De Boogschutter en de Weefster Opmerkingen over de Odyssee	„ 1.50
Schoolwoordenboek op de Gedichten van Homerus, 2e druk	„ 4.75
Prolegomena ad Aristophanem	„ 5 90
Aristophanis fabulae cum prolegomenis et commentariis 11 deelen	„ 36.45
Acharnenses	„ 2.90
Equites	„ 3.60
Nubes	„ 3.60
Vespae ed. secunda	„ 4.—
Pax	„ 2.90
Aves	„ 4.25
Lysistrata	„ 2.90
Thesmophoriazusas	„ 2.90
Ranae	„ 3.60
Ecclesiazusae	„ 2.90
Plutus	„ 2.90
Een Dichterleven (Aristophanes)	„ 2.50
Menandri fabularum reliquiae cum praefatione, notis criticis, commentariis exegeticis. Editio tertia	„ 4.90
Antigone, tragedie van Sophokles, metrisch vert.	„ 0.75
Philoktetes, tragedie van Sophokles, metrisch vert.	„ 0.75
Carmina Latina. Post mortem poetae collegit filius	„ 1.90

NEDERLANDSCHE KUNST

Een reeks artistieke handboeken onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 2.25**, geb. **f 3.40.**

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.75**, geb. **f 4.90.**

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 4.25**, geb. **f 5.40.**

Deel 4. J. KOOPMANS, Middelnederlandse Romans. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

Deel 5. J. MATHIJS ACKET, Verzamelde Opstellen. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

Deel 6. CORNELIS VETH, De politieke prent in Nederland. Met 25 afbeeldingen. Ing. **f 3.90**, geb. **f 5.—.**

Deel 7. EDMOND VISSER, Het Nederlandsche Cabaret. Met 33 afbeeldingen. Ing. **f 4.75**, geb. **f 5.90.**

Deel 8. M. H. VAN CAMPEN, Nederlandsche Romancières. Ing. **f 2.75**, geb. **f 3.90.**

Deel 9. Dr. J. L. WALCH, Ons hedendaagsch Tooneel. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

UITGAVE VAN A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

30ste Jaargang. **No. 2.** **November 1922.**

Meuli, Odyssee und Argonautica (v. Leeuwen).
Elebaers, De Katharsistheorie bij Plutarchus (Hartman).
Kiessling-Heinze, Horatius, II (Wagenvoort).
Denison Ross, 'Abdalláh Muhammad bin 'Omar al-Makki, An Arabic History of Gujarat (Houtsma).
Von Winning, Johan de Brune de oude (J. W. Muller).
Gose, Goethes „Werther" (Breuning).
Wallensköld, Les Chansons de Conon de Béthune (de Kok).
Annales J.-J. Rousseau, XIII (Gallas).
Agrell, Zur baltoslavischen Lautgeschichte (v. Wijk).
Busolt, Griechische Staatskunde (Roos).
Bickel, Der Altroemische Gottesbegriff (H. M. R. Leopold).
Lohmeyer, Vom göttlichen Wohlgeruch (K. H. E. de Jong).
Göricke, Das Bildungsideal bei Addison und Steele (C. P. Gunning).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

K. Meuli, Odyssee und Argonautica. Untersuchungen zur griechischen Sagengeschichte und zum Epos. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1921. (Pr. 16 Mark).

De jonge Bazelsche geleerde is bij zijn onderzoek naar het sprookje van Polyphemus den zoon van Poseidon uitgegaan van een opmerking van zijn leermeester, prof. von der Mühll, dat nl. de aloude aardgod Poseidon eerst door Homerus tot vorst der zee is geworden [blz. 78]. Er kon zijn bijgevoegd dat dus ook Polyphemus' moeder Thoösa [Thaousa?] wel geen zeewezen zal zijn geweest, en haar vader Phorkys eerst recht niet; de onmogelijke gissing van Maass, dat de naam Thoösa iets met dien van den berg Athos zou te maken hebben [blz. 77,1], zou dan wel onvermeld zijn gebleven. Maar de heer M. heeft, met wijze zelfbeperking, niet te veel hooi op zijn vork genomen, en zich streng bij zijn onderwerp gehouden. Op gelukkige wijze kenschetst hij het wezen van dien reus, den „Wilden man", zooals ik hem in het zwitsersche bergdorpje, waar ik woon, nog kort geleden, zeer vermenschlijkt dan, tezamen met de „Wilde vrouw" zag optreden in den plechtigen optocht ter gelegenheid van het jaarlijksch Aelplerfest.

Bij zijn onderzoekingen op een uiterst onzeker terrein blijkt de schrijver alles behalve een waaghals, en toont telkens een heilzaam scepticisme en nuchter oordeel. Kalm en zakelijk tracht hij aan te toonen dat de Argonautensage veel ouder moet zijn dan „onze Odyssee". — Wanneer zal men zich weder aanwennen eenvoudig van „de Odyssee" te spreken? *Weet* iemand iets van àndere Odysseeën?.... Zie, tegen het einde van zijn boek vervult de heer Meuli onzen wensch reeds, en spreekt van „den dichter der Odyssee" [blz. 116].

Uit de namen van eenigen der metgezellen van Jason, en uit hun wonderbaarlijke eigenschappen, maakt hij op, dat zij in den oudsten vorm der vertelling geen menschen maar dieren waren: Lynceus de lynx, Coronus de kraai, Ancaeus [„de omarmer"] de beer, Echion de slang, Autolycus de wolf, enz., en dat de Argonautensage dus een der vele vervormingen is van het wijdverspreide sprookje der „hulpvaardige dieren", waaruit later dat van de „kunstvaardige helpers" is geworden.

Men zal tegen deze uiteenzetting wel geen bezwaar hebben. Verder meent de heer M., in aansluiting aan Kirchhoff en vele anderen, dat de avonturen van Odysseus bij Circe, de Sirenen enz., tot en met dat op Thrinacia, het eerst in de Argonautensage voorkwamen, waarin zij bijzonder goed passen, en dat zij daaruit door Homerus, die immers van „het alom vermaarde Argoschip" gewag maakt [μ 70], in zijn eigen gedicht zijn overgenomen en voor zijn doel vervormd. Zeer goed mogelijk: zeer aannemelijk zelfs, al kennen wij de Argonautensage slechts in late omwerking. Waarom ook niet? Dat Homerus zijn gegevens niet uit zijn duim heeft gezogen, zal wel niemand ontkennen.

Maar van „Homerus" mag ik nu eigenlijk niet spreken. De heer M. spreekt slechts van „den dichter van ε—ν" [blz. 87]. Over de boeken α—δ en ω— laat hij zich voorzichtiglijk nergens uit, maar met genoegen zien wij dat hij althans de eerst genoemde boeken een oorspronkelijk geheel noemt, een gedicht van een grooten, in zijn kunst doorkneden dichter, en zich — kalm maar beslist — verzet tegen allerlei moderne vivisectie, die men zich veroorloofd heeft op dat kunstwerk toe te passen.

„Gegevens uit de Argonautensage in de Odyssee opgenomen".... Gegevens dan toch zeker uit den tijd toen Jason met zijn makkers nog op weg ging naar het „Sonnenland des Jenseits", — niet naar den Kaukasus! Den tijd toen zijn wonderbark nog niet de Zwarte zee doorvoer. Den tijd dus toen Polyphemus nog de „Wilde man" was. Zóó zal de heer M. concludeeren, — meent men na het

Digitized by Google

tot dusver gelezene, en wij zijn gaarne bereid met hem in te stemmen. Maar neen — er volgt iets geheel anders, waarbij wij ons afvragen wat het onderzoek naar de „hulpvaardige dieren” en de „wilden Leute” voor nut heeft gehad. „Dat de rotsen van de hemelpoort” [de eertijds samenklappende Plankten] „thans vaststonden” [nadat de Argo er op haar terugkeer was doorheengeglipt], „is men ongetwijfeld eerst toen gaan beweren, „toen men die engte in een bepaald gedeelte van de „Zwarte zee meende te erkennen. Heel de oudheid, bijv. „Herod. IV 85, zag de rotsen, die in den voortijd hadden „samen geklapt, in de oostelijk van den Bosporus gelegen „eilandjes Cyaneae. De Argonautensage was derhalve „reeds vóór onze Odyssee in de Zwarte zee gelokali-„seerd” [blz. 89].

„Derhalve” ? — Niet zonder weifelen, en als zijns ondanks, is de schrijver tot deze gevolgtrekking gekomen, waarvan de logica den lezer — althans den referent — volkomen ontgaat. Uit Herodotus en lateren wordt een conclusie getrokken omtrent den tijd die aan het ontstaan van de Odyssee is voorafgegaan, en van de duivenzwerm, waaruit de Plankten er telkens een „wegnemen” [μ 64], m. a. w. bij het samenklappen verpletteren [aldus volkomen juist op blz. 88], wordt geen gewag meer gemaakt. Men zou geneigd zijn aan een vergissing te denken, als niet aan het einde van het werk hetzelfde werd beweerd [blz. 118].

Hoe komt dat ? Hoe is het mogelijk geweest dat de omzichtige onderzoeker op dit éóne punt staarblind is geworden ?

De oorzaak is te vinden in een veelbesproken versregel van de Odyssee [κ 108]. Daar wordt de bron Artacia genoemd, en een bron Artacia lag bij de in de 7e eeuw gestichte grieksche colonie Cyzicus aan de zee van Marmora; zij wordt nòg Artaki genoemd. Op grond van dien versregel beschouwde Kirchhoff — en velen hebben het hem nagezegd — dat gedeelte der Odyssee als jonger dan de stichting van Cyzicus. De heer Meuli, die tot de overtuiging is gekomen dat de Odyssee — of althans ι—τ, dus verreweg het grootste gedeelte der Odyssee — een onverbrekelijk en oorspronkelijk geheel vormt, zegt nu: de Odyssee is dus jonger dan de stichting van Cyzicus, en de dichter ontleende een deel der avonturen van Odysseus aan een Argonauten-epos, dat de Zwarte zee tot terrein der handeling had.

Maar gaf dan geen der talrijke Duitsche werken, die de heer M. heeft bestudeerd, — gaf zijn eigen gezond verstand hem geen aanleiding om [met Düntzer en Bergk en anderen] aan de *echtheid* van dien versregel [κ 108] te twijfelen? Grieksche kolonisten — of wie dan ook, die de streek kenden — hebben van Cyzicus toch niet kunnen spreken als van „het land der middernachtzon” ?! — en dàt staat toch bij Homerus onmiskenbaar, gelijk reeds door den ouden geleerde Crates werd ingezien, wiens verklaring ook door den heer M. wordt aanvaard: — „Wie van de bron Artacia spreekt, moet niet spreken van Lamus en de menschenvretende Laestrygoniërs, in wier land de zon niet ondergaat, maar van Cyzicus en de Grieken.” Zoo schreef de recensent vele jaren geleden, en sedert herhaaldelijk, en het zal moeilijk vallen daar iets tegen in te brengen: zwijgen is natuurlijk geen weerlegging.

Toen de Zwartezee-kusten gecoloniseerd waren en men daar het terrein van de avonturen der Argonauten was gaan zoeken, als dat der zwerftochten van Odysseus in de Middellandsche zee, wist men ook bij Cyzicus de bron te wijzen, waaruit de dochter van den koning der „wilden Leute” haar waterkruik was gaan vullen, en laschte den versregel: „namelijk de bron Artacia, want dááruit haalden de stedelingen hun water” in, die het ongelukkig voorrecht genoot tot heden in de handschriften te blijven staan. De frase die men wel eens — niet bij den heer M. — tegenkomt: „àlle verzen, die in den tot ons gekomen tekst staan, zijn echt” heeft slechts zin in den mond van wie zich Odyssee of Ilias nog als een in elkaar geknutselde legkaart van gedichtbrokjes voorstelt: de heer M. weet gelukkig wel beter. Moge voortgezet nadenken hem vrijmaken van die met name bekende bron in een geheel ònbekend land — en van de aan dien naam verbonden gevolgtrekkingen. De versregel is niet slechts overbodig, maar hinderlijk tautologisch.

Op blz. 33 wordt gesproken van *athetese* der versregels τ 275 — 277 in de hss. F [en diens schaduw Z] en U. Dat is niet juist uitgedrukt; het is slechts slordigheid van een afschrijver, door homoeoteleuton veroorzaakt [πόντωι — πόντωι], die in margine van F en U is verbeterd.

Het op blz. 42 geopperde bezwaar, dat de tocht van Odysseus op zijn vlot niet in het late najaar kan hebben plaats gevonden, „daar een 18-daagsche zeetocht bij helderen hemel in dat jaargetijde ondenkbaar is”, zou men van dezen bezonnen en voor de vrijheid der dichterfantasie geenszins ongevoeligen geleerde niet hebben verwacht. Of dat inderdaad onmogelijk is, blijve daargelaten; maar wie de Odyssee leest, weet met volkomen zekerheid dat het in de tooverwereld, waar Calypso over den wind gebiedt, even goed mogelijk is als dat de held achttien etmalen achtereen op zijn vlot wakker blijft.

Op blz. 116 staat een uitdrukking die tot misverstand kan leiden: „Het doel onzer onderzoekingen was het „oude Argonautengedicht; de Odyssee interesseerde „ons slechts in zóóver als zij als bron voor dat gedicht is te beschouwen.” Uit het geheele boek blijkt duidelijk dat de bedoeling is: „als bron voor *onze kennis van* het oude Argonautengedicht.”

Andere opmerkingen laat ik ter zijde, want ik mag niet al te wijdloopig worden. Wij hebben met veel genoegen van dit eerstelingswerk — dat is het immers ? — kennis genomen, en hopen den schrijver wel meer te ontmoeten op het even verlokkende als verraderlijke terrein, waarop hij zich omzichtiger dan veelal nieuwelingen, beweegt. Zijn zeer leesbaar geschrift zij allen belangstellenden aanbevolen.

Melchthal [*Zwits.*] J. van Leeuwen Jr.

K. Elebaers, De Katharsistheorie bij Plutarchus. Leuven, Gent, Mechelen, Leiden, De Vlaamsche Boekenhalle. 1922. (Pr. fr. 1).

Waartoe zal ik eigenlijk van dit boekske een aankondiging schrijven ? Het telt zeven pagina's. Wat daarin staat kan ieder beschaafd mensch door eigen lectuur te weten komen. Maar de redactie van het *Museum* verzoekt mij om zulk een aankondiging. Welnu, ik kan verzekeren dat hier zeker wel het voornaamste is bijeengebracht wat over het aanhangige onderwerp bij Plutarchus te vinden is, dat er, evenals bij Plutarchus zelven, hoofdzakelijk over muzikale katharsis in wordt gehandeld, dat we er dus niet in moeten zoeken naar een kritische be-

Digitized by Google

schouwing van de fameuze plaats in Aristoteles' poetica .... en dat de auteur een geleerde is die het aanhooren ten zeerste verdient. Dat hij zich niets laat gelegen liggen aan 't geen in den laatsten tijd over de juiste lezing van die plaats is in 't midden gebracht in een Mnemosyne-artikel en in.... een dagblad-feuilleton, of dat een gemis is waag ik niet te beslissen.... nog minder hoe groot dan wel.

Leiden. J. J. Hartman.

Q. Horatius Flaccus, erklärt von **Adolf Kiessling.** 2er Teil: **Satiren.** 5te Aufl. erneuert von **Richard Heinze.** Berlin, Weidmann. 1921. (Pr. M. 24).

De vijfde druk van Kiesslings Satiren-uitgave heet ditmaal niet meer „bearbeitet" maar „erneuert" door Heinze, en de omwerking, die sommige gedeelten ditmaal weer ondergaan hebben, gaf daar inderdaad het recht toe. Zoowel het litterair-historische en het stilistische als het prosodisch-metrische gedeelte der inleiding zijn nu geheel van Heinze afkomstig; aan het laatstgenoemde in 't bijzonder werd 'n volledig nieuwe en breedvoerige behandeling gewijd, waarbij een dankbaar gebruik werd gemaakt van de metrische aanhangsels in Nordens „Vergils Aeneis Buch VI". Verder zijn vooral van de Satiren II 2-6 inleiding en commentaar grondig herzien. Voor de zorgvuldigheid, waarmede over het algemeen deze arbeid geschied is — ook de nieuwere litteratuur heeft haar sporen in het werk achtergelaten — mogen wij erkentelijk zijn; het waardevol werk heeft aan waarde gewonnen.

Het heeft geen zin, hier de plaatsen op te sommen, waar ik het waag, met H. van meening te verschillen. Eene uitzondering moge ik maken voor enkele opmerkingen van aanvullenden of corrigeerenden aard. Bij I. 2. 37, waar ik overigens ook de voorkeur geef aan de lezing *moechos*, staat nog altijd als argument, dat „unpersönliches *procedit* sich nicht nachweisen lässt," hoewel anderen al lang gewezen hebben op Cic. *ad fam.* VIII. 12.3 en Liv. II. 44.1.—Over de behandeling van II. 1.86 verwonder ik mij. Volgens H. is *solventur risu tabulae* nog niet verklaard; dat met *tabulae* de twaalf tafelen zouden bedoeld worden (zoo Lambinus, Krüger, Orelli e.a.) is uitgesloten, want dat de wetten krachteloos zouden gemaakt worden, lag volstrekt niet in 's dichters bedoeling, „sondern (er) hatte nur zu erweisen gesucht, dass man ihm nichts anhaben könne, [Kiessling schreef zuiverder: „dass er freigesprochen werden müsse"] weil die Bestimmungen des Gesetzes.... nicht auf ihn zuträfen." Maar als dat werkelijk 'n bezwaar is, geldt dit ook voor het vervolg van den zin: *tu missus abibis.* Dat erkent ook H. zelf („allerdings scheint in der Wendung zu liegen, dass das Verfahren nicht zur regulären Entscheidung durch Urteilsspruch gelangt"); officieele vrijspraak stelt Trebatius in geen geval in uitzicht: wat is er dan tegen bovengenoemde verklaring van *solventur tabulae* in te brengen? En wat het bezwaar tegen het geheele vers betreft, heeft Horatius hier niet geteekend de houding van den geroutineerden advocaat, die zich op eigen terrein door een leek overtroefd ziet? Zeker, vrijspraak moest volgen, maar dat wil Trebatius niet erkennen; hij houdt de eer aan zich, en zegt met een minzaam lachje: dan zal, dank zij je geestigheid, de wet buiten werking gesteld worden en kun je ongestraft heengaan.

Met de behandeling van Sat. II. 1. 34 vlgg. kan ik mij niet vereenigen; het komt mij trouwens voor, dat die plaats tot nu toe steeds onjuist verstaan is. Ongetwijfeld moet deze passus „die polemische Ader des Dichters aus seiner Abstammung von kriegerischen apulischen oder lukanischen Vorfahren erklären", en hebben dus de woorden *Lucanus an Apulus anceps* geen betrekking op de vraag, tot welk landschap Venusia gerekend moet worden. Maar dat „die landschaftliche Zugehörigkeit Venusias zu Apulien für H. feststeht", meen ik te moeten bestrijden. Nissen, *Italische Landeskunde* II 2. 828 heeft er al op gewezen, dat het grondgebied van Venusia oorspronkelijk tot Samnium gerekend werd; eerst later, vanaf een niet zeker te dateeren tijdstip onder Augustus' regeering, werd het bij Apulië ingelijfd. Strabo, die in 29 v. C. voor het eerst naar Rome kwam, dus een jaar na de publicatie van het 2e Satiren-boek, rekent Venusia nog tot Samnium (VI. 254, 283). Welnu, dat doet Horatius immers ook: *nam Venusinus arat finem sub utrumque colonus,* — „want het bouwland van den Venusijnschen boer ligt tot vlak aan de grenzen van beide landschappen", en *ligt dus in geen van beide*! Van de twee plaatsen, die volgens Heinze bewijzen moeten, dat Horatius Venusia tot Apulië rekent, bewijst Od. III. 30, 11 niets en wat III. 4. 9 betreft, waar de Vultur „Apulisch" heet — dit zou hoogstens kunnen bewijzen, dat de uitgewerkte vulkaan buiten de eigenlijke mark van Venusia viel. Ik kan niet inzien, dat wij het recht hebben, vs. 35 anders te vertalen, en verwonder mij, dat geen enkele editie moeite doet, de woorden *sub utrumque finem* met de gebruikelijke verklaring overeen te brengen. De dichter, die naar eigen schatting van afkomst wel 'n Apuliër of Lucaniër zou zijn (waarom geen Samniet, dat zegt vs. 36 uitdrukkelijk), beschouwt zich dus, wat zijn woonplaats betreft, nog juist als Samniet. Langs geheel anderen weg kom ik zoo tot hetzelfde resultaat als E. A. Sonnenschein („*The Nationality of Horace*", *Class. Rev.* 1898 p. 305), met dit verschil, dat S. juist aan Horatius' afstamming denkt, omdat ook hij Venusia tot Apulië rekent. S. bewijst n.l. m.i. overtuigend, met verwijzing naar Brugmann, dat *Sabellus* (*Ep.* I. 16, 49) in de litteratuur van dezen tijd steeds „Samniet" en niet „Sabijn" beteekent, en dat dus Horatius in dien brief „cannot be alluding to his possession of an estate in Sabina, but must be speaking of his connexion with Samnium."

Ik voeg hier terloops nog aan toe, dat we m.i. de geboorteplaats van Horatius eenige mijlen ten Z. van Venusia te zoeken hebben. Wanneer Od. III. 4 ons hieromtrent iets leert, dan bewijzen de namen van Acherontia, Bantia en Forentum, die resp. 24, 20 en 15 K.M. zuidelijk van Venusia gelegen zijn, dat Horatius zelf in die richting de woonplaats zijner jeugd zocht; had hij werkelijk vlak bij den Aufidus gewoond, zooals Nissen meent op grond van Od. IV. 9, 2, dan is niet in te zien, waarom juist de bewoners van de drie genoemde plaatsen getuigen moesten zijn van het merkwaardig avontuur, of althans daarvan gehoord moesten hebben. Dat het bestaan van een *fons Bandusiae*, 11 K.M. ten Z. van Venusia, door een bul van 1103 bewezen is (Capmartin de Chaupy, *Maison d' Horace* III 364; de woorden luiden.... *item ecclesiam S.S.M.M. Gervasi et Protasius in Bandusino fonte apud Venusiam*), versterkt dit vermoeden tenzeerste. Overigens wijs ik er nog op, dat Horatius den Aufidus alleen kent als 'n bruisende berg-

Digitized by Google

stroom (*violens Od.* III. 30, 10; *longe sonans* IV. 9, 2; *saevit, horrendamque cultis / diluviem meditatur agris* IV. 14, 27 59; *acer Sat.* I, 1, 58), m.a.w. hij kent den bovenloop, want als de rivier in de vlakte van Apulië komt, wordt het een rustig stroomend water (zie Hülsen in Pauly-Wissowa s. v.).

Drukfouten zijn niet zeldzaam; als storend merkte ik op: p. 94 heet het verdrag van Brundisium in 34 gesloten i. p. v. 40; p. 101 (in het Seneca-citaat) staat 6 *modii* i. p. v. 5; p. 203 geeft de commentaar *adhaesit* i. p. v. *adhaeret*, 'n vergissing, die zich door alle drukken handhaafde.

's-Gravenhage. H. Wagenvoort Jr.

An Arabic History of Gujarat — by **'Abdallâh Muhammad bin 'Omar al-Makki, al-Asafi Ulughkhâni** — edited by Sir **E. Denison Ross.** C. I. E. vol. II. (Indian texts Series). London, J. Murray. 1921. (Pr. 21 sh.)

Sir E. Denison Ross, de volijverige Direkteur van de School of Oriental Studies te Londen is een van die veelzijdige en voortvarende geleerden, zooals er wellicht alleen in Engeland gevonden worden en dan nog zeer zelden. Zijne verdiensten ten opzichte van de bevordering der Oostersche studiën zijn zoo groot en van zoo velerlei aard, dat wij er niet aan kunnen denken ze hier alle op te sommen. Waar hij zijne hand aan zet, daar kan men zeker zijn, dat er iets van beteekenis tot stand komt, want hij is niet een van degenen, die velerlei aanpakken en niets ten einde brengen, niet iemand die door allerlei kleinigheden opgehouden het groote doel, dat hij zich gesteld heeft uit het oog verliest. Vindt hij een belangrijken tekst, die hij meent dat publiek gemaakt moet worden, dan is hij aanstonds gereed om de uitgave ter hand te nemen, zonder zich te laten weerhouden door den min of meer gebrekkigen toestand van het handschrift, dat hem ten dienste staat, overtuigd als hij is, dat, al kan hij niet overal met volkomen zekerheid den juisten tekst weergeven, een uitgegeven tekst toch heel wat meer is, dan een vergeten voor velen onbereikbaar handschrift. Daarenboven behoedt hem zijne groote taalkennis voor het maken van erge *blunders*, al zijn deze ook op zich zelf niet zoo bedenkelijk, daar zij immers door vakgenooten, die den tekst raadplegen, al heel gemakkelijk worden ontdekt en verbeterd.

Zoo ontdekte hij gedurende zijn verblijf in Indië in de Madrasa van Calcutta een lijvig hs. van 544 folia met fijn Arabisch schrift, behelzende eene geschiedenis van Gujarat en daarbij aansluitende eene algemeene geschiedenis der Arabische, of liever der Mohammedaansche verovering van Indië. Aanstonds wist hij de Indische Regeering van het belang dezer vondst te overtuigen en haar te doen besluiten het werk in de *Indian texts series* uit te geven. Reeds in 1910 verscheen het eerste deel, bevattende 390 bladzijden Arabische tekst, terwijl Ross het jaar te voren ook eene Perzische geschiedenis van Gujarat liet verschijnen in de bekende *Bibliotheca Indica*, N⁰. 1197. Eenige jaren later brak de wereldoorlog uit, maar niettegenstaande velerlei andere bezigheden, verloor hij zijne uitgave niet uit het oog, al gelukte het hem eerst in 1921 het tweede deel te doen verschijnen. Daarmede is hij nog niet aan het einde van zijne taak, want nog wacht ons een derde deel tekst en vervolgens eene Engelsche vertaling met aanteekeningen, Indices enz. Het handschrift dat aan de uitgave ten grondslag ligt is het autograaf van den schrijver, zoodat de uitgever voor fouten van afschrijvers niet te vreezen had, maar aan den anderen kant was het door den schrijver nog niet in het net geschreven en waren hier en daar *folia* ingevoegd met toevoegselen, die, zooals de uitgever erkent, in den gedrukten tekst niet overal op de juiste plaats staan. Ook plegen Arabische geleerdem het brouillon van hun werk weinig zorgvuldig te redigeeren; zij laten diakritische punten weg, die voor het verstaan van het geschrevene, onmisbaar zijn, bekommeren zich weinig om stijl en taal, schrijven ook dikwijls slordig. Vandaar dat het uitgeven van een dergelijk autograaf bijzondere zorg vereischt. Of deze nu bij deze uitgave geheel voldoende geweest is mag misschien betwijfeld worden. Althans bij de lectuur van sommige gedeelten scheen mij de tekst dikwijls niet geheel in orde, zoodat ik twijfelde, of de bedoeling van den schrijver juist was weergegeven, maar ik moet daarbij in rekening brengen, dat wij te doen hebben met een auteur, die in het begin der 17de eeuw schreef en nu juist niet het Arabisch uit de goede periode gebruikt. Ook drukfouten zijn niet zeldzaam, maar in den regel gemakkelijk te verbeteren. Kortom, om den tekst volkomen te verstaan, is het hulpmiddel van eene Engelsche vertaling, bewerkt door iemand, die in de geschiedenis van het Mohammedaansche Indië goed te huis is, voor den gewonen lezer, die deze kennis niet bezit, onmisbaar. De wenken door den uitgever in de Inleiding tot het tweede deel gegeven zijn wel nuttig en behartigenswaardig, maar desniettemin onvoldoende. Met deze opmerking wordt niet bedoeld iets te kort te doen aan het belang van deze uitgave, niet alleen voor de lokale geschiedenis van Gujarat, maar ook voor andere historische feiten, want de auteur dwaalt bij meer dan eene gelegenheid van zijn eigenlijk onderwerp af, om meer of min uitvoerig de geschiedenis van andere zaken, of de biographie van beroemde personen te behandelen. Soms schrijft hij voor dat doel zelfs geheele verhandelingen van anderen af, bijv. in deel I, bladz. 333—390 een tot nog toe onbekend biographisch werk van Ibn Hadjar. Tot naricht voor den lezer zij ten slotte nog opgemerkt dat de eigenlijke geschiedenis van Gujarat, waarvan het begin ontbreekt, abrupt eindigt op bladz. 643 van het tweede deel; de rest van het tweede deel bevat het eerste gedeelte van de algemeene geschiedenis van Mohammedaansch Indië, die in het derde deel ten einde zal gebracht worden.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

C. H. O. M. von Winning, Johan de Brune de oude. Een Zeeuwsche Christen-moralist en humanist uit de zeventiende eeuw. Groningen-Den Haag, J. B. Wolters. 1921. (Pr. f 3.90).

Het is voor mij een weemoedige taak het geschrift van een gewezen Utrechtschen leerling aan te kondigen, dat hem den doctorstitel had moeten verwerven, doch door zijn te vroegen dood in 1920 onvoltooid gebleven, thans door zijn promotor De Vooys naar nagelaten verspreide aanteekeningen afgemaakt en door zijne familie in 't licht gegeven is. Den schrijver heb ik indertijd, eerst laat en langzaam, leeren kennen en waardeeren als een jongen man van aanleg en met echte belangstelling, gevoelig, stil en teruggetrokken van natuur, zich niet gemakkelijk uitsprekende en gevende, doch van een fijne, voorname innerlijke en uiterlijke beschaving: een aristo-

Digitized by Google

craat des geestes, afkeerig van het gemeene en alledaagsche. In deze studie toont hij wat hij kon geven en beloofde. Na eene inleidende schets van de eigenaardige plaats en beteekenis van Zeeland naast en tegenover Holland in de 17de eeuw, getuigende van een ruimen blik en een juist inzicht in de geschiedenis en de beschaving van het gewest en van de Republiek, schildert hij ons achtereenvolgens „De Brune als lid van een regentenfamilie", „als Calvinist en stichtelijk schrijver" en „als humanist"; welk laatste hoofdstuk, meer in 't bijzonder handelende over zijn „belezenheid en talenkennis, verzorging der moedertaal, belangstelling in volksleven en volkswijsheid, vaderlands- en vrijheidsliefde, belangstelling voor geschiedkunde en natuurwetenschap, bij schrijvers dood nog niet, gelijk de voorafgaande, geheel volschreven was en gevolgd had moeten worden door een hoofdstuk over „De Brune als kunstenaar", waarmede de schrijver, jammer genoeg, zijn arbeid niet meer zelf heeft mogen besluiten. Twee bijlagen, kennelijk van zijne hand, geven een nauwkeurige, naar den eisch bewerkte „Bibliographie van De Brune's geschriften" en een uitweiding over „De Brune's psalmvertaling".

Al heeft hij zijn werk dus niet geheel kunnen voleindigen, wij vinden in het gedrukte geschrift bijna geheel de belofte vervuld, die vervat is in den juisten, volledigen ondertitel. De Brune wordt ons geteekend als type van den zeventiendeeuwschen, in den besten zin des woords aristocratischen Zeeuwschen regent, een „Christelick-Polityck", d.i. Christen-staatsman, in wiens geest, evenals bij Cats en Huygens en vele andere niet genoemde dichters, geleerden en geletterden der 16de en 17de eeuw 't geval is geweest — men mist in dit verband met eenige verwondering alle gewag van Marnix —, Calvinisme en Humanisme een eigenaardig huwelijk hadden gesloten, dat ons soms een „monsterverbond" moge schijnen, maar toen evenmin als zoodanig beschouwd en beseft werd als de verbintenis tusschen Katholicisme en Renaissance in Vondel en zoovele Romaansche vertegenwoordigers der Contra-Reformatie. Hierbij geeft de schrijver telkens, zonder vertoon van geleerdheid, blijk van een juist en rijp oordeel, vrucht eener breede studie zoowel der algemeene als onzer zeventiendeeuwsche literatuur- en cultuurgeschiedenis — zie b.v. de schatting van het aandeel van het piëtisme in De Brune's vorming (51 vlgg.), de weldoordachte schets der Renaissance (83-7), de juiste karakteristiek onzer vier hoofddichters, met Hooft aan de spits (7), of van De Brune, vergeleken met geestverwanten als Cats en Huygens (43-4, 63, 82) —; van menschenkennis en het vermogen van zielkundige ontleding; van een warme sympathie voor den door hem behandelden mensch en schrijver, die hem geenszins belemmert in zijn billijk oordeel over diens staat- en letterkundige verdiensten, noch hem onbillijk maakt tegenover anderen (zie b.v. de vergelijking tusschen De Brune's en Datheen's psalmvertaling 171-6); eindelijk ook van een weldadige bewondering voor de grootheid onzer Republiek. Kortom een voortreffelijke monographie, langgerijpte, maar ook inderdaad volkomen rijpe vrucht van ijverige, breede studie, over een onzer langen tijd vergeten en verwaarloosde zeventiendeeuwsche prozaïsten; geschreven in een krachtigen, kloeken, zuiveren stijl, ons menigmaal treffende door een welgekozen, teekenend adjectief, en nagenoeg geheel vrij van hinderlijke germanismen en andere ongerechtigheden, als bij dezen Nederlander van Duitsche afkomst en geboorte zoo licht begrijpelijk en vergefelijk waren geweest.

Had de schrijver zelf zijn werk mogen voltooien en er de secundae curae aan kunnen besteden, dan zou hij ons wellicht een nog meer afgeronde en verdiepte beschouwing hebben gegeven over het karakter van De Brune's proza en poëzie; kunst, stijl en taal dan zijn promotor nu, met gepasten eerbiedigen schroom, heeft gemeend uit zijne verspreide nagelaten aanteekeningen te mogen samenstellen (139-54). Ook zou hij misschien enkele germanismen in de laatste door hem geschreven bladzijden (*begronding* 132, *uit den weg gaan* 134), sommige herhalingen (over de „woord-boecken" 98 = 133 = 173, over Eyndius' kroniek 121 = 130) en verschillende drukfouten uitgezuiverd hebben. Of hem daarbij niet gebleken zou zijn dat De Brune, als hij, naar herhaalde eigen getuigenissen, „zijn publiek voor een groot deel onder het eenvoudige, ongeletterde volk (zocht)", „op den eenvoud van zijn publiek steeds bedacht was" en „wilde gelezen worden ook door zijn ongeletterde landgenooten" (89, 92, 99, zie ook 112 3), zich vleide met een ijdele hoop, voortspruitende uit onvoldoende kennis van zich zelf en het volk? Mij althans schijnt dit manlijk gespierde, bondige en pittige, doch ook sierlijke, en wel eens gezochte proza, vol woord- en klankspelingen, vol vernuftig gevonden en nieuw-samengestelde woorden, nauwelijks een spijs voor den zeventiendeeuwschen Jan Alleman; als schrijver staat De Brune m.i. toch dichter bij Huygens dan bij Cats. En of de Calvinist, die zelf spreekt van „die wreede secte der Stoïcisten (74), wel zeer gesteld zou geweest zijn op den naam van Stoïcijn, hem hier meer dan eens (95, 96 e.e.) gegeven?

Niet waarschijnlijk echter had de schrijver, ook al ware hem een langer leven gegund geweest, een hoofdstuk aan zijn werk toegevoegd over De Brune's eigenaardige en merkwaardige, nog vrij sterk Zeeuwsch of zelfs Vlaamsch gekleurde schrijftaal. Voor zulke vraagstukken miste hij misschien, evenals andere literair-historici, de noodige belangstelling. Maar wellicht had hij toch nog wel vele zijner lezers aan zich verplicht door althans — meer dan nu slechts een enkele maal (100) geschied is — de verouderde of gewestelijke of oogenschijnlijk niet verouderde, maar in hunne toenmalige beteekenis zoo licht misverstane woorden in de talrijke aanhalingen, tusschen haakjes of aan den voet der bladzijde, even te verklaren; als b.v. *luid-jaer van braecke* (18), *ghemoedigh* en *toevalligh* (39), *guich* (46), *wrot* (70), *boguyne* (104), *mijmeringe* (111), *weren-hard* (143) enz. enz. Doch dit zijn, helaas, alles ijdele en onbescheidene bespiegelingen over hetgeen de schrijver ons misschien nog had kunnen en willen geven, ware dit jonge leven niet zoo ontijdig afgesneden! Ons past alleen dankbaarheid jegens hem voor hetgeen hij ons nagelaten heeft, en aan Prof. De Vooys en de familie, die deze nalatenschap met zooveel piëteit hebben uitgegeven.

Leiden. J. W. Muller.

H. Gose, Goethes „Werther". (Bausteine zur Geschichte der deutschen Literatur herausgegeben von **Franz Saran**, Band XVIII). Halle a. S., Max Niemeyer. 1921. (Pr. M. 12).

In een korte inleiding zet schrijver de methode uiteen, die hem bij zijn onderzoek heeft geleid. Bij de beoordeeling en verklaring van een kunstwerk moet in de aller-

Digitized by Google

eerste plaats worden uitgegaan van het werk zelf niet van de omstandigheden, die aanleiding hebben gegeven tot zijn ontstaan; de stoffelijk — biographische relaties komen pas in de tweede plaats. Op p. 2 zegt hij: „Durch eine sorgfältige Erklärung, die bemüht ist, auch den kleinsten Wink des Dichters zu verwerten, sucht die vorliegende Untersuchung den Werther von innen heraus zu verstehen, um so aus der Dichtung selbst die Gesichtspunkte zu gewinnen, nach denen Goethes Jugendroman an die geistigen Strömungen der Zeih anzuschliezen ist."

Een gevolg hiervan is, dat zijn voorgangers, die hij in § 3 de revue laat passeeren, geen genade in zijn oogen kunnen vinden. Het komt mij voor, dat de auteur wel wat sterk overdrijft en dat hij tegenover de vertegen woordigers van de oude, ik zou haast zeggen beproefde kritisch historische methode niet geheel billijk is. Ik ben volstrekt niet blind voor de gebreken dezer methode en zie zeer goed in, dat zij kan leiden en inderdaad geleid heeft tot verstarring — maar levert niet elke methode zulk een gevaar op? En dan nog iets. Niet alle kunstwerken kunnen over denzelfden kam geschoren worden; het eene hangt losser samen met het „Erlebnis" van zijn schepper dan het andere. Mij dunkt, dat in dit opzicht de werken van Goethe niet op een lijn staan met die van Shakespeare of Schiller. Heeft Goethe niet zelf zijn werken genoemd „Bruchstücke einer groszen Konfession" en daardoor duidelijk doen uitkomen, welke waarde de biographische bijzonderheden voor het begrijpen en verstaan van zijn werken hebben?

Wijkt schrijver methodisch van zijn voorgangers af, ook het doel van zijn onderzoek is een ander. P. 2. zegt hij: „Da sich die Wertherforschung bisher vorwiegend mit den philologischen, den stofflichen und den aesthetisch-formalen Fragen beschäftigt hat, eine methodische Herausarbeitung des Gedankengehalts aber noch aussteht, so betont die vorliegende Arbeit mit bewuszter Einseitigkeit das Gedankliche."

Na eenige inleidende hoofdstukken gaat Gose over tot de analyze der hoofdpersonen. Die van Werther mag alleszins als geslaagd beschouwd worden, zij munt uit door scherpzinnigheid en volledigheid. Een opmerking zou ik mij nochtans willen veroorloven. Sterker dan schrijver het doet [hij is er volstrekt niet blind voor, zie p. 31 32 42 en 84], zou ik hebben doen uitkomen de wanverhouding tusschen de receptieve en productieve vermogens van Werther, een manco, dat het hem onmogelijk maakt zijn leed en zijn smart uit te zingen en er zich zoodoende van te bevrijden.

Minder gelukkig komt mij de analyze van het character van Lotte en Albert voor. Ook na herhaalde lectuur zoowel van Werther zelf als van het boekje van Gose voel ik nog altijd niet „dasz ihr Eheglück unheilbar zerstört ist" p. 78, en evenmin wat van Albert gezegd wordt: „Er gibt seine Stellung in Lottes Herzen verloren" p. 83. Goethe heeft met een veel fijnere stift gewerkt als Gose, wiens lijnen hier al te scherp en hard zijn.

Het laatste gedeelte van Goses boekje houdt zich bezig met de gedachtenwereld, die aan het werk van Goethe ten grondslag ligt. P. 85 lezen wij: „Hinter dem Werther steht die Gedankenwelt, in der sich der um eine Weltanschauung ringende fünfundzwanzigjährige Goethe im Frühjahr 1774 bewegte. Da der Dichter selbst kein Fertiger war, bietet auch die Dichtung in ihrem gedanklichen Bestand kein ganz einheitliches Bild. Verschiedene Vorstellungskreise bestehen nebeneinander, und die vorherrschenden Anschauungen lassen noch mannigfache Reste früherer Denkart durchschimmern." Mij dunkt, dat is juist en voorzichtig uitgedrukt. Goethes wereldbeschouwing kan niet in een scherp omlijnd systeem gebracht worden, maar toch treden enkele lievelingsideeën sterk naar voren. Goethe zag in de natuur een conglomeraat van op elkander inwerkende krachten, een opvatting, die het beste door den philosophischen term pandynamisme aangeduid kan worden; en ten opzichte van den mensch huldigt hij een ethisch naturalisme. Ook de mensch, die als een psychisch-lichamelijke eenheid gedacht wordt, is een samenstel van krachten en hij staat evenals de natuur onder de wet van oorzaak en gevolg, hetgeen zedelijk verantwoordelijkheid uitsluit. Dit wordt duidelijk, als wij in dit opzicht Werther en Lotte met elkander vergelijken. „Lotte ist sittlich orientiert, sie wird also als Albert Braut in ihrer Stellung zu Werther einem Konflikt zwischen sittlicher Pflicht und Gefühls bedürfnis ausgesetzt sein — im Gegensatz zu Werther, der in seiner naturalistischen Denkart die sittliche Verpflichtung wegdeutet" p. 72.

Wat over de herkomst van deze ideeën, over den invloed van Leibniz, Shaftesbury en Herder te berde gebracht wordt, komt mij juist voor.

Het eindoordeel over Goses werk kan gunstig luiden. Wie niet door eigen kracht in Goethes Werther zich kan inleven, die zal in Gose een goeden leidsman vinden, maar aan dezulken zou ik toch den raad willen geven het beste, wat vroegere generaties over dit onderwerp hebben geschreven, niet ongelezen te laten, maar vooral Werther zelf niet te verwaarloozen.

Groningen. H. H. Breuning.

Les Chansons de Conon de Béthune, éditées par **A. Wallensköld.** (Les Classiques français du moyen âge). Paris, Champion. 1921. (Pr. fr. 3).

Nieuwe inzichten hebben een tweede editie van de *chansons* van Conon de Béthune noodzakelijk gemaakt. Ongetwijfeld heeft het artikel van Jeanroy [*Romania*, XXI, 418] niet weinig tot de noodzakelijkheid eener herziening van den critischen tekst bijgedragen; deze toch publiceerde eenige fragmenten van Conon, die behooren tot twee van zijn meest duistere gedichten en die hij vond in de manuscripten *O* [Parijs, Bibl. Nat. fr. 846] en *U* [aldaar, 20050]. *O* verschaft ons bijna het geheele 2e couplet van het 7e gedicht van Wallensköld's uitgave, *Belle doce dame chiere*. De onbegrijpelijke tekst van *M T* [vs. 18] *Fausse estes voir plus que pie*, wordt vervangen door *Fausse, plus vaire que pie*, lezing die aan duidelijkheid niets te wenschen overlaat. Het ontbrekende vs. 21 vinden we in *O*, en de varianten van de andere verzen van dit handschrift zijn eveneens te verkiezen boven die van *M T*. *U* geeft eenige lezingen die W. in zijn nieuwe editie heeft overgenomen. Gelukkig stelt dit manuscript hem in staat de veranderingen welke hij zich genoodzaakt zag aan te brengen om het gewenschte aantal lettergrepen te verkrijgen, te beperken [vs. 9, 12].

O geeft, behalve het tweede couplet van het 7e gedicht, nog een strophe, die zonder twijfel niet van Conon, doch voor de versbouw van belang is. De vier lettergrepen die de verzen 3, 7, 11, 15, 19, en 23 aldaar tellen, hadden Jeanroy er toe gebracht op die plaatsen vierlettergrepige verzen in het gedicht van Conon te herstellen.

Digitized by Google

Ook in de 1e uitgave van Wallensköld vinden we verzen van vier syllaben; de opmerking van Bédier over gedicht I van Colin Muset, en analoge gevallen bij Thibaut de Champagne hebben hem echter deze doen veranderen in drielettergrepige, daar waar de stomme *e* van het voorafgaande vers niet wegvalt vóór de klinker van het eerste woord van het volgende vers.

Over de tweede strophe van *Belle doce dame chiere*, die een geestestoestand verraadt, lijnrecht tegenovergesteld aan die van de eerste, is veel geschreven; hieromtrent loopen de meeningen der verschillende geleerden zeer uiteen. Scheler [*Trouvères belges*] ziet in het eerste couplet de verheerlijking van een nieuwe geliefde: het tweede, waarin de dichter zijn „dame" beschuldigt van verraad en valschheid, zou betrekking hebben op zijn eerste „amie", die hem ontrouw is geworden: Wallensköld spreekt in de eerste editie van een „lacune" tusschen de twee strophen. Jeanroy gelooft dat er geen verband is tusschen beide: het tweede couplet zou een palinodie zijn, geschreven volgens het model van de lofrede, in de hoop dat het laatste gedicht het eerste zou doen vergeten. In de 2e uitgave laat Wallensköld zijn idee dat de beide coupletten tot één gedicht behooren, varen.

Inderdaad geeft *O* een betere lezing dan *MT*. Toch lijken de twee coupletten mij niet onvereenigbaar. Wij moeten niet te zeer het gedicht van een modern standpunt beschouwen, maar rekening houden met den tijd waarin Conon schreef. Men verdiepte zich toen nog niet in de nauwkeurige analyse van een zielstoestand; de fijne nuances ontsnapten aan den geest van den dichter; hij geeft slechts de groote lijnen van het probleem. In de eerste strophen drukt hij zijn bewondering uit voor de schoonheid van „sa belle doce dame chiere"; in het tweede couplet daarentegen geeft hij lucht aan de verontwaardiging die haar ontrouw bij hem heeft opgewekt. Wij vinden dezelfde gedachten in één couplet vereenigd in gedicht VI, vs. 17 — 20:

Plus est belle k'imaige
Cele ke je vos di,
Mais tant a vil coraige
Anuieus et failli, enz.,

en een niet minder sterke tegenstelling bevat het vers *Tant ai amé c'or me convient haïr* [VIII, vs. 1].

Het gedicht dat met deze verzen begint heeft slechts weinige veranderingen ondergaan. Vs. 14 vertoont een meer expressieve lezing dan in de eerste editie. 't Is de tekst van *C* gesteunt door *O*: *S'em porroit tost mal oïr*, toespeling op de satirische gedichten van den auteur. Verder hebben vs 22 en 24 aan schoonheid gewonnen. Helaas zijn vs. 19, *De çou ke fis covreture de saus*, en vs. 21, *Et de l'anel ki fu mis en traïne*, nog niet opgehelderd. Wat vs. 19 betreft, zoo veronderstelt Wallensköld dat *saus* s a l i c e m [„wilg"] is, doch vindt geen verklaring van de inhoud van het vers: Jeanroy ziet erin een toespeling op een verloren gedicht. Berger, in *Canchons*... d'Adan de le Hale, gelooft dat *saus* een picardische vorm van *sous* [s o l i d o s] is, en vertaalt *covreture* door „Unterschlagung"; maar zijn vertaling blijft duister. Zou *saus* niet kunnen zijn Lat. s a l e s (plur.), „sel, plaisanterie"? Vgl. Cicero, *Orator*, I, 26, 85: „huic generi orationis aspergentur etiam sales, enz." Godefroy geeft voorbeelden van den vorm *sal*, die voorkomt naast *sel*, en evenzoo vinden we *mal* en *mel*, meervoud *maus*. De beteekenis van de ze verzen zou dan zijn: „Velen zeggen dat ik een fout heb begaan, door te spotten [met spotternijen te bedekken]". Waarschijnlijk heeft de dichter dat in satirische gedichten gedaan. 't Is trouwens niet de eerste maal, dat hij hiervan spreekt:

Se raige et derverie
Et destrece d'amer
M'a fait dire folie
Et d'amors mesparler,
Nus ne m'en doit blasmer [VI, vs. 1 — 5].
Ke j'ai chanté des dames laidement;
Mais il n'ont pas ma chançon bien aprise:
Je n'en chantai fors d'une solement,
Qui bien forfist ke venjance en fu prise.
[IX, vs. 5 — 8].

In vs. 21, *Et de l'anel ki fu mis en traïne*, werd het werkwoord door Scheler vertaald met: zich verraderlijk toeeigenen". Wallensköld gelooft niet dat dit de juiste opvatting is, maar vindt geen andere oplossing. Beteekent misschien *mettre en traïne* „door 't slijk sleuren"?

Zooals men ziet, blijven er nog enkele moeilijkheden onopgelost, maar dank zij de diepgaande studie van Wallensköld zijn 't er slechts weinige. We verheugen ons zulk een uitstekenden critischen tekst te bezitten van een der voornaamste lyrische dichters van Frankrijk uit de XIIe eeuw.

Arnhem. B. L. d e K o k.

Annales Jean-Jacques Rousseau. XIII (1920-21). Genève, A. Jullien.

Maurice Gautier brengt de uitgave van 't slot der *Institutions chymiques*, waarvan onze Boerhaave weer een der bronnen is [vgl. *Mus.*, XXVIII, kol. 227]; 't is een eigenaardig geschrift dat een overtuigend bewijs brengt van Rousseau's deïsme op een oogenblik [1747] waarop hij veel verkeerde met de a.s. Encyclopedisten [z. *Ann. J. J. R.*, XII, p. 46]. Kleine bijdragen van groote verscheidenheid en de bibliographie en de kroniek volgen. A. François geeft jeugdgeschriften [1728 tot 1742] uit het fonds de Saussure, die hij commenteert; ze zijn belangrijk omdat ze o. a. doen zien, dat R's vlucht in 1728 met zijn neef Abraham Bernard was overeengekomen; dat hij goed zorgde voor 't geld van Mme de Warens; dat de oorsprong van het idyllische verhaal in *Julie* (IV, 10) te zoeken is in een avontuur van zijn nichtje Jeanne Françoise Fazy. L. Herrmann onderzoekt R's vertaling van Seneca's *Apocolokyntose*, welke hij prijst om den genialen durf in de teekenachtige taal. K. R. Gallas geeft aanvullingen op Mornet's studiën over de uitgaven van *Julie* [vgl. *Ann. J. J. R.* V en IX] en bespreekt een unicum, *Les Bigarures d'un Citoyen de Genève* (Philadelphie 1776 en 1777), dat door den onbekenden schrijver listig R. wordt toegeschreven. L. J. Courtois voegt de beschrijving van 5 stempels van R. bij de 8 die hij reeds kende [vgl. *Mélanges Bouvier*, p. 105]. Uit de kroniek blijkt, dat R. weer sterk op den voorgrond is gekomen door de oprichting van den Volkenbond, dank zij zijn *Projet de paix perpétuelle.*

Amsterdam. K. R. G a l l a s.

Digitized by Google

S. Agrell, Zur baltoslavischen Lautgeschichte. (Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 17 Nr. 5). Lund, Gleerup. 1921. (Pr. 2 kr. 50 öre).

Dit boek van Sigurd Agrell bevat op 45 pagina's twee onderzoekingen : I Slavisches *rz* aus *rs* nach Zirkumflexbetonung. II. Zur baltoslavischen Velarisierung der ursprachlichen Palatale. Deze opstellen vormen twee schakels in een lange keten van onderzoekingen van dezelfde schrijver en het zullen wel niet de laatste zijn. Het zijn grotendeels netelige problemen der klankleer, waaraan Agrell zijn belangstelling wijdt. De konklusies baseert hij op een etymologies materiaal, dat hem soms aanleiding geeft tot scherpzinnige opmerkingen, vaak ook tot spitsvondige redeneringen, waarbij telkens de vraag opkomt : kan het verloop der zaken niet evengoed anders zijn geweest ?

In het eerste opstel van dit boekje poogt de schrijver, aanknopend aan een vroeger artikel „Zur Herkunft des slavischen *z*", aan te tonen, dat in enkele gevallen na een gecircumflekteerde *r* een niet tot *š* [*ch*] geworden *s* in *z* is overgegaan. De condities voor deze klankontwikkeling zijn, behalve de voorafgaande circumflexus, een volgende *u* [*ụ*] of *n* of een tussen *r* en *s* weggevallen medeklinker.

De vier eerste voorbeelden zijn adjektiviese *u*-stammen, altans in al deze vier gevallen [slav. **dìrzŭ-kŭ*, slov. *tr'zək*, ksl. *trèzvŭ*, ksl. *brìzo*] gaat Agrell van oude *u*-stammen uit. Nu komt echter de vraag op, of deze adjectiva, die in het Indogermaans gewoonlik oxytona waren, in het oudere Oerslavies inderdaad een hoofdtonige, gecircumflekteerde wortelsyllabe hadden, hetgeen volgens A. de noodzakelike conditie is voor de overgang *s* > *z*. Deze zaak heeft A. m.i. onvoldoende onderzocht. Bij het vijfde voorbeeld, russ. *verzila*, voert zijn fantasie hem m.i. door doolhoven, bij het zesde doet diezelfde fantasie hem een merkwaardige combinatie van russ. *zubr*, *zubr'*, dial. *iz'ubr'* met oi. *ṛṣabháḥ* aan de hand, die onze belangstelling opwekt, ons aan het denken brengt, maar toch ons een zekere graad van scepsis doet behouden. Zo gaat het gewoonlik, wanneer wij iets van Agrell lezen; wij worden getroffen door des schrijvers omvattende kennis, een origineel combinatievermogen, maar daarmee gaat samen een beslist tekort aan zelfkritiek.

In zijn „Introduction" heeft Meillet, gelijk onder linguisten algemeen bekend geacht mag worden, de Indogermaanse „zuivere velaren" als een derde gutturaalrij naast palatalen en labiovelaren geloochend. Hij somt enige gevallen op, waarin die zgn. zuivere velaren bij voorkeur voorkomen [vóór *r*; vóór *a*; na *s*; aan het eind van wortels, vooral na *u*], en hij meent, dat „dans la plupart de ces cas, les *k*, *g*, *gh* du groupe oriental sont donc suspects de résulter de situations particulières, et il peut s'agir d'anciens *k_1, g_1, g_1 *h* traités d'une manière spéciale par suite de leur position" [4de druk, p. 72]. Aan deze betrekkelik vage aanduiding van Meillet doen § 1, 2 en 4 van Agrell's tweede onderzoeking, over velarisering van palatalen, denken : *k̂ă* > slav. *ko*, *ka*, baltoslav. *k̂r-* > *kr-*, *s*‿ na *i*, *r*, *k* > lit. *szk*, lett.-opruis. *sk*. De twee eerste regels had A. reeds vroeger gepubliceerd, hij geeft tans nieuwe voorbeelden. A.'s regels verdienen door ervaren en behoedzame etymologen onderzocht te worden; ik acht mij niet in staat, tans zonder een zeer uitvoerig onderzoek met gezag hierover te spreken. Ook hier is de schrijver vaak fantasties, maar met die opmerking is de zaak niet afgedaan. § 3 is aan een klankwet : idg. *sk̂ị* > slav. *stị* gewijd, die ons — in verband met de regel *k̂a* > *ka*—in staat zou stellen gevallen als r. *puskat'* : *pustit'* te begrijpen. Het wil er bij mij echter nog niet in, dat het hele verbum *pustit* zijn *t* zou hebben gekregen van de luttele vormen, waar op de *t* een *ị* volgde. Bovendien stelt A. zich de verhouding van *pustŭ* tot *pustiti* op p. 37 al heel weinig eenvoudig voor.

Om overtuigend te schrijven, moet de auteur, dunkt mij, er steeds op bedacht zijn, zijn fantasie in toom te houden.

Leiden. N. van Wijk.

G. Busolt, Griechische Staatskunde. Dritte, neugestaltete Auflage der griechischen Staats- und Rechtsaltertümer. Erster Hauptteil: Allgemeine Darstellung des griechischen Staates. (Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft, begründet von I. v Müller. Bd. IV, Abtg. 1, Hälfte 1.) München, Beck. 1920.

Op dit eerste deel van Busolt's Grieksche „Staatskunde", — een term, die in het Nederlandsch niet met één woord kan worden weergegeven — zullen het in het vooruitzicht gestelde tweede en derde helaas niet volgen : eenigen tijd na de verschijning ervan is de reeds bejaarde schrijver overleden, en zoowel dit werk als zijne Griechische Geschichte zullen, tot groot nadeel der wetenschap, een torso blijven. Terwijl het aan den te vroeg gestorven Bruno Keil gegeven is geweest, zijne voortreffelijke en diep doordachte schets der Grieksche „Staatsaltertümer" in Bd. III van Gercke-Norden's Einleitung in die Altertumswissenschaft te voltooien, zal de hoop, om eene uitvoerige behandeling daarvan van de hand van Busolt te ontvangen, niet verwezenlijkt worden, en moeten wij ons met dit eerste deel vergenoegen. Het vormt het begin van eene geheel nieuwe en zeer uitvoerige bewerking zijner vrij beknopte „Griechische Staats- und Rechtsaltertümer". De bedoeling dezer bewerking, die men gerust een nieuw werk mag noemen, was, het staatkundig leven der Grieken op eene breedere oeconomische en sociale basis te schetsen dan tot nu toe in de handboeken het geval was. Terwijl het eerste deel den Griekschen staat in het algemeen behandelt, zou, blijkens het voorwoord hiervan, het tweede over de staten der Lacedaemoniërs, Cretensen en Atheners handelen, en het derde aan het volkenrecht, de statenbonden en bondsstaten gewijd zijn en met een slotwoord over de staatsgedachte eindigen. In hoeverre de schrijver er toe gekomen is, enkele deelen van dit program uit te voeren, is mij onbekend ; ook al zou een gedeelte ervan zijn voltooid, dan is het toch in de huidige tijdsomstandigheden hoogst onwaarschijnlijk, dat dit het licht zal zien. Door die tijdsomstandigheden is reeds de uitgave van dit eerste deel vertraagd. Bij het uitbreken van den wereldoorlog was het reeds voor een gedeelte afgedrukt ; de druk werd toen opgeschort, en eerst begin 1920 voltooid. Daardoor werden vrij omvangrijke „Nachträge und Berichtigungen" aan het slot van het werk noodig, waarin de sinds het begin van den druk nieuw verschenen literatuur wordt opgegeven en besproken. Tot eene wijziging van zijne meening op punten van beteekenis is de schrijver daardoor echter niet gebracht.

Dit eerste deel begint met eene inleiding, waarin eerst over de begrenzing en behandeling van de stof wordt ge-

Digitized by Google

sproken. Als taak van de Grieksche „Staatsaltertümer" beschouwt de schrijver het, een beeld te geven van de organen en vormen van het politieke leven der Grieken: het onderwerp ervan vormen niet historische persoonlijkheden en handelingen, maar staatsrechtelijke inrichtingen en begrippen. Maar men moet naast deze uitwendige vormen het inwendig leven niet over het hoofd zien, dat er organisch mee verbonden is, immers, de vorm, het praestatievermogen en de duur van eene staatsinrichting zijn bepaald door de belangen en behoeften, de neigingen en het karakter der bevolking. Slechts als men hiermee rekening houdt, kunnen de „Staatsaltertümer" worden tot eene werkelijke „Staatskunde". Een Grieksch staatsrecht echter, naar 't voorbeeld van Mommsen's Romeinsch staatsrecht, kan voor den tijd der politieke zelfstandigheid der Grieksche staten niet gereconstrueerd worden. Daarvoor ontbrak bij de Grieken niet slechts de allen omvattende éénheidsstaat, maar hunne staatsrechtelijke opvattingen en begrippen misten ook de Romeinsche scherpte en consequentie. Reeds dadelijk heeft men bij de Grieken te maken met de zeer wezenlijke verschillen tusschen democratische en aristocratische staatsprincipes en staatsregelingen, zoodat het reeds moeilijk is, om het begrip van den staatsburger nauwkeurig vast te stellen. Intusschen kunnen toch, zooals reeds Aristoteles aangetoond heeft, voor elken hoofdvorm der Grieksche staatsregelingen zekere gemeenschappelijke staats- en rechtsbeginselen vastgesteld worden, en alle vormen zijn door verscheidene trekken en door het ondanks alle verscheidenheid toch gelijksoortig karakter van Grieksche staats- en rechtsopvatting met elkander verbonden. In den hellenistischen tijd heeft eene steeds voortgaande nivelleering der staatsrechtelijke vormen en inrichtingen plaats, maar toch blijven ook dan nog niet onbelangrijke verschillen bestaan: in elken autonomen stadstaat had het gemeenzame zich in meerdere of mindere mate in een eigen vorm ontwikkeld en was het met het aan dien staat bijzondere op organische wijze verbonden. Tot de vorming van een ontwikkeld staatsrecht, dat in de Grieksche stadstaten algemeene geldigheid had, is het niet gekomen. Men kan dus slechts de algemeene staatsrechtelijke grondbegrippen en de gemeenschappelijke inrichtingen systematisch ordenen met in het oog houding der verscheidenheid ervan, en zoo eene „Staatskunde" scheppen, waarin éénheid en veelsoortigheid verbonden zijn. Men kan op die wijze het typische beeld van den ontwikkelden Griekschen stadstaat, de polis, schetsen, een beeld, dat wèl realiteit bezit, maar tegenover de menigte der afzonderlijke staten alleen de realiteit van het door abstractie gewonnen algemeene begrip, of die van de Aristotelische substantie der wezens in verhouding tot hunne individueele bestaansvormen.

Aldus, zeer in het kort, de inhoud van het inleidende hoofdstuk. Hierop volgt een uitgebreid overzicht van de „Neuere Forschung und Literatur", van den tijd der renaissance af. Van de oudere geleerden wordt hier uitvoerig en met bijzonderen lof gewag gemaakt van Ubbo Emmius en diens Vetus Graecia illustrata (1626), dat Busolt noemt, „den ersten Versuch zu einer zusammenfassenden Behandlung griechischer Staatsverfassungen", terwijl hij van den schrijver zegt: „Ubbo Emmius überragte weit diejenigen an Bedeutung, die im 17en und 18en Jahrhundert umfassende Bearbeitungen der griechischen Altertümer unternahmen". De reden hiervan zal wel mede deze geweest zijn, dat Emmius niet uitsluitend geleerde was, maar ook zelf in het politieke leven van zijn tijd eene rol speelde. Onze bijzondere belangstelling wekken in dit gedeelte van Busolts werk zijne steeds bezonnen en onpartijdige oordeelvellingen over de nieuwere werken: hoe iemand als hij dacht b.v. over Ed. Meyer's Geschichte des Altertums of Burckhardt's Griechische Kulturgeschichte, is het de moeite waard te vernemen.

Het slot van de inleiding vormt de behandeling der „Quellen und quellenkritische Probleme". Hierin zijn deze laatste het belangrijkst: eenige punten nmlk., die voor de constitutioneele geschiedenis van Griekenland van bijzonder gewicht zijn, worden in afzonderlijke verhandelingen uitvoerig besproken. Het zijn: problemen uit de geschiedenis der oud-spartaansche staatsregeling (de zoogen. groote rhethra houdt Busolt voor eene oude en echte oorkonde, ook de door Plutarchus in aansluiting daaraan meegedeelde Tyrtaeusverzen zijn echt); de staatsregeling van Dracon (een politiek bedenksel, dat met het streven der oligarchen van 411 en 404, in 't bijzonder met dat van Theramenes, samenhangt); de coup d'état der oligarchen in 411 (het verhaal van Thucydides kan door de in Aristoteles' *Ἀθηναίων πολιτεία* meegedeelde oorkonden slechts in zooverre verbeterd worden, als het daarmede in werkelijk onvereenigbare, niet slechts in schijnbare tegenspraak is). Ook over het genoemde werk van Aristoteles en de bronnen ervan wordt uitvoerig gesproken (hoofdbron van de eerste, Athenes constitutioneele geschiedenis behandelende, helft is ook volgens Busolt de zeer tendenzieuse Atthis van Androtion; op de tekortkomingen van Aristoteles in de appreciatie der waarde zijner bronnen en zijn gebrek aan eigen onderzoek op dit gebied wordt zeer de aandacht gevestigd).

Op blz. 102 begint de schrijver met zijn eigenlijk onderwerp, de „allgemeine Darstellung des griechischen Staates". Overeenkomstig het in de inleiding gegeven program wordt deze op eene breede basis geplaatst, want eerst worden achtereenvolgens behandeld de „Geographischer Boden", de „Ethnisch-historischer Boden", en de „Sozial-politischer Boden". Onder dit laatste hoofd worden besproken: stamverband en stamstaat; „Grundherschaft", hoorigheid, perioeken; landverdeeling en grondeigendom; dorpsgemeente en gouwverband. We krijgen hier een overzicht van de natuurlijke gesteldheid en van de oudere geschiedenis van Griekenland, niet als doel op zich zelf, maar om de voorwaarden te leeren kennen, waaronder de typische Grieksche staat, de stadstaat, de polis, zich heeft ontwikkeld. Aan deze is het grootste en belangrijkste gedeelte van het boek gewijd, van blz. 153 tot het slot op blz. 630. Zonder twijfel bezitten we hierin thans de beste en diepste behandeling van dit onderwerp. Niet ééne bepaalde polis wordt geschilderd, maar zoowel dat, wat aan de verschillende poleis gemeen is als wat deze van elkaar onderscheidt, zoowel het gemeenschappelijke als het bijzondere, vindt hier zijne plaats, en wordt daardoor wederkeerig toegelicht. De schrijver begint niet dadelijk met de staatsinrichting der polis, maar na over het begrip polis en over het ontstaan van poleis te hebben gehandeld, na gesproken te hebben over stad, landgebied, en bevolkingscijfer, wijdt hij eerst zijne aandacht aan het oeconomisch leven, waarvan de vorm, die de staatsinrichting eener polis aanneemt, voor een groot deel afhankelijk is, en

Digitized by Google

geeft hij als 't ware eene beknopte oeconomische geschiedenis van Griekenland: onder het hoofd „Volkswirtschaft" behandelt hij de Grieksche middeleeuwen en den overgang tot den classieken tijd, het grondbezit, groothandel en industrie, grootte en verdeeling der vermogens, den middenstand, geschoolde en ongeschoolde loonarbeiders, prijzen en loonen, waarop hij eene paragraaf over tegenstellingen tusschen klassen en partijen laat volgen. Hiermede wordt dus de in de inleiding gedane belofte, om niet slechts de uiterlijke vormen, maar ook het inwendige leven der staten te behandelen, volledig ingelost. Nu eindelijk wendt de schrijver zich tot de staatsinrichting. Achtereenvolgens bespreekt hij: de burgerij en hare indeeling (het burgerrecht, verwerving en verlies daarvan, de familie, geslachten en phratriën, phylen, demen en districten), de positie der niet-burgers (slaven en hoorigen, vrijgelatenen, vreemden), eindelijk de vormen der staatsinrichting en de organen der staatsmacht. Hierin vinden hun plaats de Homerische staat en het Homerische koningschap, de oligarchie van den adel en van de vermogenden, de tyrannis en de democratie. Het uitvoerigst wordt uit den aard der zaak deze laatste met hare soorten en organen (volksvergadering en wetgeving, de raad, beambten, volks- en gezworenenrechtbanken) behandeld. Op de staatsinrichting volgt ten slotte de behandeling van de voornaamste takken van het staatsbestuur: cultus, rechtspleging, leger, financiën.

Met dit overzicht van den inhoud van dit belangrijke boek moge hier worden volstaan. De wijze van behandeling is zoo als men die van Busolt verwachten mocht: met eene volledige beheersching van de stof en van de daarop betrekking hebbende literatuur en met onovertroffen nauwkeurigheid gaat gepaard een steeds bezadigd en bezonken oordeel. Weldadig doet aan zijne waardeering voor de Grieksche democratie, die men in moderne Duitsche werken wel eens mist. De text is helder en duidelijk en het tegendeel van wijdloopig. Bewijsplaatsen en korte discussies vindt men in de aanmerkingen, aan het slot van elke paragraaf eene opgave der moderne literatuur. Ongetwijfeld zal dit boek, een monument van geleerdheid en inzicht, gedurende langen tijd het standaardwerk blijven op dit gebied.

Groningen. A. G. Roos.

E. Bickel, Der Altroemische Gottesbegriff, eine Studie zur antiken Religionsgeschichte. Leipzig-Berlijn, Teubner. 1921. (Pr.f 0.80 + 120 %).

Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf schrijft — naar ik meen in de inleiding op een der bundels Grieksche tragedies, die hij in het Duitsch publiceerde —, dat hij voor de zooveelste maal „gerungen" heeft om het „Verständnis" van Aeschylus. Si parva licet etc. wil ik dat woord overnemen. Tot tweemaal toe heb ik met den duisteren betoogtrant van het langste stuk uit bovengenoemd werk geworsteld, zonder er uit te kunnen komen. Tot mijn groote spijt kan ik dus zelfs geen inhoudsopgave daarvan opmaken. Begrepen heb ik slechts de helaas korte citaten uit klassieke schrijvers, Mommsen, Goethe en andere, tot mijn bevreemding uitsluitend Duitsche auteurs; de daartusschen liggende tekst van Prof. Bickel bleef mij een gesloten boek. Daar het tweede hoofdstuk [over de *di certi*] sluit met een zin, waarin enkele woorden gespatieerd zijn vermoed ik, dat daarin de quintessens van het betoog uitgedrukt is en neem ik hem over — zonder hem geheel te doorgronden echter —: „der *deus certus* Varros ist eine notwendig sich ergänzenden Seiten des römischen Wesens der dumpfen Bedenklichkeit vorreligiöser Affekte und der wissentlicher Rechtlichkeit des Kulturvolkes in ihrer Paarung entsprungene Frucht, die Synthese aus Dämon und juristischer Person" [blz. 35]. —

Na de zes hoofdstukken [Di incerti, Di certi, Persönliche Götter, Personifikationen, Ahnengeister, die Ordnung der römischen Kultobjekte] van het eerste gedeelte volgen twee „Einzelausführungen" [I Carmen arvale und Mars, II Der Mythus von Verginia]. In de eerste wordt terecht — in navolging van anderen — Mars als „Vegetationsgeist" opgevat, in de tweede getoogd, dat het verhaal van Verginia een „etymologische Legende" is, waarbij, als bij de Pudicitia patricia — Livius X 23 spreekt hier ook van een Verginia — „die Gentilgottheit der Vorzeit um des Namens willen als Schutzgeist jungfräulicher Keuschheit nach dem Aussterben des patricischen Geschlechtes vom plebeischen Stadtvolk gefasst wurde."

Een zeer uitvoerig „Register" met den ondertitel „Religionsgeschichtliche Begriffe" besluit het boek, waarvan druk en papier voortreffelijk zijn. —

Rome. H. M. R. Leopold.

E. Lohmeyer, Vom göttlichen Wohlgeruch, (Uit: Sitzungsberichte d. Heidelberger Akad. d. Wiss. Phil.-hist. Klasse, Jhrg. 1919, 9. Abteilung). Heidelberg, Winter. (Pr. M. 1.75).

Dat bovenmenschelijke wezens hun tegenwoordigheid ook door geur te kennen geven, is een wijdverspreid geloof en de auteur stelt zich ten doel, de geschiedenis van het „Duftsymbol" van zijn vroegste oostersche tot zijn laatste christelijke gestalte na te gaan, p. 4.

Eerst worden de Grieksche gegevens, p. 4—14, daarna de Egyptische p. 15—22 en de Perzische, p. 22 vlgg. behandeld. Lohmeyer constateert p. 24 dat het „Duftsymbol" in Griekenland op de meest naïv-menschelijke wijze werd opgevat, dat het in Egypte ten nauwste met offergedachten en voorstellingen van het leven hiernamaals was verbonden en in de Perzische religie tot een beeld van zedelijke krachten is geworden.

Bij het Jodendom p. 25—31 beweegt het symbool, wellicht onder Perzischen invloed, zich in de „menschlich sittliche Sphäre" p. 31; het beeld zelf wordt geallegoriseerd. Ditzelfde is ook bij de Christenen het geval, p. 32—52, bij de Gnostieken daarentegen werd het beeld veel levendiger opgevat, p. 38—41. In de middeleeuwen leefde het „Duftsymbol" nog in tal van legenden voort, p. 49 vlg.

De schrijver haalt tal van belangrijke citaten aan, o. m. Eusebius, Demonstr. evang. IV, 3, 9—12, waarin de verhouding van den Vader tot den Zoon door het beeld in quaestie aanschouwelijk gemaakt en Christus rechtstreeks de „goddelijke, levende geur" genoemd wordt. Lohmeyer denkt hierbij aan gnostieke speculaties, p. 43 aanm. 1), referent eerder aan Plotinus, Enn. V, 1, 6 waar de verhouding van het Eene tot het ervan afhankelijke met de uitwaseming van welriekende stoffen wordt vergeleken.

Lohmeyers studie is een verdienstelijke bijdrage tot

Digitized by Google

de godsdienstgeschiedenis, al kunnen wij ons met zijne manier van denken niet geheel vereenigen, vgl. bijv. een uitdrukking als „übersinnlich-sinnliche Beseeltheit”, p. 37.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

W. Göricke, Das Bildungsideal bei Addison und Steele. (Bonner Studien zur Englischen Philologie, Heft XIV). Bonn, Peter Hanstein. 1921. (Pr. M. 7).

Wanneer en hoe is het ideaal van den „gentleman” voor Engeland ontstaan? Ziedaar een vraag die ongetwijfeld velen zich zullen hebben gesteld. Aan weinigen echter zal het bekend zijn hoe dit grootendeels aan de litteraire werkzaamheid van 2 mannen, Addison en Steele, te danken is. Beiden mogen dan ook in paedagogicis op één lijn worden gesteld met mannen als Rousseau en Pestalozzi. Dat zij veel minder bekend zijn zal wel hieraan te wijten zijn, dat zij geen boeken van litteraire waarde, geen weloverwogen verhandelingen hebben geschreven. Hun arbeid bepaalde zich tot couranten-artikelen. Tusschen de jaren 1700 — 1715 redigeerden zij achtereenvolgens The Tatler, The Spectator, en The Guardian.

Aan de hand van deze tijdschriften schetst de auteur van bovenstaande brochure ons nu hoe Addison en Steele doelbewust het ideaal van den „gentleman” bij hun lezers ingang trachtten te doen vinden. De tijd was rijp voor een nieuwe orientatie. De renaissance had de oude vormen en tradities van de middeleeuwen voorgoed vernietigd. Voor den „ridder zonder blaam en schroom”, den „courtier” moest iets anders komen. De overgang van de adellijke naar de burgerlijke maatschappij moest worden gevonden, voor geboorte-adel moest karakter-adel komen. In Engeland voltrekt dit proces zich het eerst en het zuiverst. Het woord „gentleman” werd geschapen, inhoud en beteekenis er aan gegeven. Castiglione, Ascham, Milton, Locke, Defoe — zij baanden den weg. Addison en Steele, zij werkten practisch uit wat daar blijkbaar als vage gevoelens leefde in breede kringen van het Engelsche volk. Het is een interessant brok geestelijke ontwikkeling van een volk waarmee wij hier kennis maken. De schrijver heeft zijn onderwerp nauwkeurig en systematisch behandeld, zooals wij dat van een Duitscher mogen verwachten. Alleen de vele aanhalingen bemoeilijken het vlotte lezen, en daardoor het overzicht, eenigszins. Doch daardoor is dunkt ons de studie niet alleen paedagogisch [dat is zij ongetwijfeld] maar ook philologisch van groot belang. Het zij mij vergund daarover in dit blad, zij het als volslagen leek, een opmerking te maken. Ik zou de opmerking ongetwijfeld achterwege hebben gelaten wanneer ik niet in de gelegenheid ware geweest haar onlangs zelf in Engeland te verifieeren in een gesprek dat ik had met iemand aan wien ik groote autoriteit durf toekennen. Zij is deze: mij trof de zuiverheid, ja de volmaaktheid der Engelsche taal van deze 200 jaar oude geschriften. Niet alleen orthografisch, maar ook syntactisch scheen deze taal mij hooger te staan dan het hedendaagsche Engelsch. Dat leent zich niet meer voor het scherp weergeven en formuleeren van gedachten. Verkeert het Engelsch inderdaad in een periode van décadence? Mij bleek dat er zijn die zoo meenen; de gevolgen daarvan zijn nauwelijks te overzien. Zij wijten dit aan het geheel loslaten van den vorm, het bindende cement, het uitsluitend letten op den klank. Als dat waar is, dan zou deze kleine brochure misschien wel iets te zeggen hebben tot hen die ook voor ons moedertaal-onderwijs met vuur hetzelfde propageeren.

Amsterdam. C. P. Gunning.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Ten gevolge van de wereldoorlog is de Byzantinische Zeitschrift, het internationale orgaan voor de studie van het leven der Byzantijnen in al zijn uitingen, zeer sterk in haar bestaan bedreigd. De drie-en-twintigste jaargang, in 1914 begonnen, kon eerst in 1920 worden voltooid; daarna verscheen tot heden geen nieuwe aflevering. Tans deelt de redaktie en de uitgever (de firma Teubner) ons echter mede dat met hulp van Griekse, Amerikaanse, Engelse en Zweedse zijde, de onderneming een vaste finantiële basis heeft verkregen, waardoor het tijdschrift weder geregeld zal kunnen verschijnen. Gelijk vroeger zal twee maal per jaar een dubbele aflevering uitgegeven worden; voor Nederland is de prijs der eerste dubbele aflevering gesteld op 8 gulden.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1922, Mars-Avril: Note de M. Ch. Lee Brossé sur deux monuments de Ma'-Rab. — L. Joulin, La protohistoire de la France du Sud et de la péninsule hispan., d'après les découvertes archéol. récentes. — L. Poinssot et R. Lantier, Note sur deux stèles de Carthage. — J.-B. Chabot, Note sur une inscription de Carthage. — M. Prou, Note sur un diplôme faux de Charles le Chauve pour Saint-Germain-des Prés. — Th. Homolle, Remarques sur la carrière d'Euboulos, clérouque athén. de Délos, 166 — 159.

Neophilologus, VIII, 1: B. Faddegon, Woord en zin. — M. J. Premsela, La préciosité dans l'oeuvre d'Edmond Rostand. — J. v. Dam, Die sprachliche Gestalt der Stargarder Eilhart- u. Lamprecht-handschr. — A. L. Corin, Textkritische Vorschläge zur Vetterschen Ausgabe des Predigten Taulers. — W. Heldt, A chronolog. and crit. review of the appreciation and condemnation of the comic dramatists of the Restoration and Orange periods. — D. C. Hesseling, Enige Grieks-Hollandse parallellen. — H. Pernot, Grec moderne *τοῦ λόγου σου.* — P. Lehmann, Der Schwank vom Einsiedler Johann. — Inh. v. tijdschr.

English Studies, IV, 5: M. E. Kawa, The Women of G. Eliot's Novels. — M. S. Serjeantson, The Dialect. Distribution of certain Phonolog. Features in Middle English II. — Translation M. O. 1922. — Notes a. News. — Translation. — Rev. — Brief Mention. — Bibliogr.

Studiën, XCVIII, Oct.: J. v. Ginneken, Zielevlekken. Der Beroepskeus aanschouwelijkheid. — L. P. P. Franke, G. K. Chesterson. — F. v. Lith, De politiek v. Nederl. ten opzichte van Ned.-Indië. — M. v. Steen, Het land der Perzen, II. — Meded. — Dingen v. d. dag.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Edmundson, History of Holland: Engl. Hist. Rev. 1922, July (C.B.).

De Groot, Prosarhythmus: Rev. Crit. 1922, n°. 13 (Chabert).

Hesseling, Nieuwgriekesche Letterk.: D.Lit.Ztg. 1922, n°. 26 (Soyter).

Leendertz, Spelling en verbuiging: N. Taalg. XVI, n°. 5 (C. d. V[ooys]).

Roland Holst-van der Schalk, Rousseau: Zschr. f. Bücherfreunde 1922, n°. 3 (G. W[itkofski].

Schrijnen, Indogerm. Sprachwiss.: D.Lit.Ztg. 1922, n°. 35 (E. Fraenkel); Lit. Zentralbl. 1922, n°. 37 (Meltzer).

Toll, Englands Beziehungen zu den Niederlanden: Engl. Hist. Rev. 1922, July (A. L. P.).

De Vries, Rother: Lit. Zentralbl. 1922, n°. 25.

Wensinck, Tree and Bird: D.Lit.Ztg. 1922, n°. 25 (Gressmann).

Van Wijk, Republiek en Amerika: Rev. Crit. 1922, n°. 13 (R.)

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

Zoo juist verschenen:

NEOPHILOLOGUS

Driemaandeliks tijdschrift voor de wetenschappelike beoefening van levende vreemde talen en van hun letterkunde en voor de studie van de klassieke talen in hun verband met de moderne.

Onder redaktie van

Prof. Dr. J. J. A. A. FRANTZEN, Prof. Dr. J. J. SALVERDA DE GRAVE, Prof. Dr. D. C. HESSELING, Prof. J. H. SCHOLTE, Prof. Dr. JOS. SCHRIJNEN, Prof. Dr. K. SNEYDERS DE VOGEL, Prof. Dr. A. E. H. SWAEN.

Sekretaris der redaktie K. R. GALLAS.

ACHTSTE JAARGANG. EERSTE AFLEVERING.

Prijs per jaargang . . f 8,40
franko per post . . f 8.75

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

TE KOOP GEVRAAGD: een meer of minder uitgebreide Bibliotheek van

Nederlandsche Letteren,

voorn. van de 19e en 20e eeuw. Brieven met aanbiedingen onder No. 191 Bureau van dit Blad.

Zoo juist verschenen:

Het Permanente Hof van Internationale Justitie te 's-Gravenhage

(Artt. 13-15 van het Statuut van den Volkenbond)

Een historisch-critische schets van arbitrage en rechtspraak in internationale geschillen, en van de pogingen om tot een internationaal Hof te komen.

DOOR

H. CH. G. J. VAN DER MANDERE

Gebonden f4.50

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Nederlandsche Lyriek

vanaf de Dertiende Eeuw tot 1880

Verzameld door TH. E. C. KEUCHENIUS, toegelicht door Dr. D. C. TINBERGEN

I DE MIDDELEEUWEN Met 12 illustraties
II 1570—1630

Een bloemlezing uit de Nederlandsche lyriek als deze werd nog niet eerder uitgegeven. De samensteller heeft, na jarenlang speuren en schiften, een bundel gedichten bijeengebracht die niet alleen door zijn schoonheid verrassen zal, maar ook door zijn rijkdom aan geheel nieuwe vondsten. — De toelichtingen van Dr. Tinbergen verhoogen de waarde van dezen in de eerste plaats aesthetisch opgevatten arbeid.

Prijs per deel ing. *f* 4.90 Geb. *f* 5.90

A W SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

67ste Jaargang

12 Nummers Per jaar *f* 1.20

De **Nederlandsche Bibliographie,** het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Spelling en Verbuiging onzer Moedertaal

Handleiding bij de keuze tusschen de verschillende spellingstelsels

door Dr. P. LEENDERTZ JR.
Leeraar aan het Gymnasium te Amsterdam

Dit actueele boek is de beste handleiding bij de keuze tusschen de verschillende spellingstelsels, waarvan men tegenwoordig voortdurend hoort. De Schrijver, die vele jaren de Nederlandsche taal op Gymnasia enz. heeft gedoceerd, geeft hier zijn rijke ervaring ten beste.

Terwijl in de laatste maanden de spellingkwestie voortdurend aan de orde is, geeft dit boekje een helder inzicht in de verschillende schrijfwijzen en de bezwaren en voordeelen van diverse stelsels.

Ieder ontwikkeld persoon en allen, die op eenigerlei wijze bij het onderwijs in de Nederlandsche taal zijn betrokken, zullen met groote belangstelling dit boekje lezen, omdat zij daardoor gemakkelijker een op goede gronden berustende keuze kunnen doen. **Prijs: ing. f 1.75**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** | **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

30ste Jaargang. **No. 3.** **December 1922.**

Vendryes, Le Langage (Kluyver).
Drerup, Homerische Poetik, I (Vürtheim).
Dez. en Stürmer, Homerische Poetik, II (Vürtheim).
Klingner, De Boethii Consolatione Philosophiae (Sassen).
Heraeus, Aetheriae Peregrinatio (Sneyders de Vogel).
Rinck-Wagner, Coornhert (F. Kossmann).
Lindqvist, Rachel, Zwei satyrische Gedichte (Scholte).
Ordbog over det danske Sprog, III (Logeman).
Schurter, Die Ausdrücke für den „Löwenzahn" im Galloromanischen (Weerenbeck).
Tozzer, A Maya Grammar (Uhlenbeck).
Rosenberg; Einleitung und Quellenkunde zur römischen Geschichte (Roos).
Cruveilhier, Les principaux résultats des nouvelles fouilles de Suse (Houtsma).
Tausend, Studien zu Attischen Festen (Koster).
Hasebroek, Das Signalement in den Papyrusurkunden (Engers).
Reitzenstein, Die hellenistischen Mysterienreligionen (K. H. E. de Jong).
Bultmann, Die Geschichte der synoptischen Tradition (Windisch).
Schoolboeken:
De Brouwer, Muller en Slijper, Latijnsche Leergang: Buigingsleer; Oefeningen bij de buigingsleer (Brinkgreve)
Benjert en Elzinga, Fransche Vertaaloefeningen, I (Prins).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

J. Vendryes, Le Langage. (L'Évolution de l'Humanité, t. 3). Paris, La Renaissance du Livre. 1921. (Pr. fr. 15).

Ziehier wederom een boek van een Fransch geleerde over de taalwetenschap in het algemeen, en dat, zooals de schrijver uitdrukkelijk zegt, niet een werk is over algemeene taalwetenschap. Immers, om te geven wat hij noemt „un traité de linguistique générale", zou men moeten zijn „un homme capable d'embrasser toutes les formes de langage connues, rompu à la pratique de toutes les langues parlées sur le globe". Wie zou aan dien eisch kunnen voldoen? De schrijver heeft dus niet een volledig en streng systematisch werk kunnen leveren, maar door de behandeling van verschillende onderwerpen, in verband met elkaar, den lezer willen doen zien met welk soort van vraagstukken de taalwetenschap zich bezighoudt. Het handschrift was reeds in 1914 voltooid: men zal hier dus niets vinden van wat eerst gedurende den oorlog de aandacht kan hebben getrokken. Na een inleiding, waarin betoogd wordt dat het vraagstuk van den oorsprong der taal niet tot het domein van den linguist behoort, komen achtereenvolgens de onderdeelen, getiteld *Les Sons, La Grammaire, Le Vocabulaire, Constitution des Langues, L'Ecriture*: men ziet dus dat het boek toch, al is het dan ook onvolledig, op een systematisch werk gelijkt. Een vrij uitvoerige, en zeer moderne bibliographie vindt men aan het slot (de heer van Ginneken is, voorzoover ik zie, de eenige Nederlander die hier wordt vermeld; want den heer A. van Gennep moet men als een Fransch geleerde beschouwen). In een werk als dit zijn twee elementen, de algemeene denkbeelden en de voorbeelden waardoor deze worden toegelicht: voor sommige lezers hebben die voorbeelden alleen waarde in zooverre zij algemeene stellingen kunnen bewijzen, en andere vinden in die bijzonderheden op zich zelf reeds een genoegen, indien zij ten minste nieuw en verrassend zijn. Over die hoedanigheid zullen natuurlijk verschillende lezers verschillend oordeelen. Ik denk dat de Nederlandsche lezers het meest zullen worden getroffen door de vele bijzonderheden die Prof. Vendryes geeft uit het Fransch, en met name door de voorbeelden van het verschil tusschen de taal zooals zij wordt geschreven en zooals zij wordt gesproken: immers de meesten onzer kennen het Fransch vooral uit de boeken. Het is zeer natuurlijk, dat de rijkdom van stof waarover de auteur in dit geval beschikt, veel grooter is dan waar hij talen te pas brengt die ook hij uit boeken heeft moeten leeren, en vandaar dat wat hij geeft over het Duitsch of het Engelsch, ook over het Latijn en het Grieksch, minder nieuw klinkt. Wat hij meedeelt over Celtische talen zal hier te lande niet genoegzaam kunnen gewaardeerd worden, doordat het Celtisch te weinig wordt beoefend; ook sommige talen van het verre Oosten zijn slechts aan weinigen bekend, ten minste het Chineesch of het Annamitisch. Wat daaromtrent wordt gezegd zal dus op de meeste lezers slechts een vagen indruk maken: wie door zijn moedertaal heeft leeren beseffen wat het zegt een taal te kennen als iets volkomen natuurlijks, hij zal zich niet zoo spoedig verbeelden met een ander volk te kunnen meegevoelen, indien hij de taal van dat volk slechts eenigszins uit boeken heeft bestudeerd; ook daarom zal men het denkbeeld van een eenigszins algemeene taalwetenschap als een ver verwijderd ideaal moeten beschouwen: het is niet alleen de veelheid der talen, maar ook het feit van hun verschil waardoor de

Digitized by Google

geleerden worden belemmerd. Maar toch is het verlangen naar conclusies van algemeenen aard bij vele geleerden zeer sterk, en tot hen behoort ook de heer Vendryes. Hij zegt b.v. p. 228: „L'étymologie des mots isolés n'a pas d'intérêt en elle-même: un fait particulier, même s'il est scientifiquement établi, n'est qu'une amusette si l'on n'en dégage pas un principe général qui puisse s'appliquer à d'autres faits. Or, parmi les étymologies, il y en a beaucoup qui ne comportent pas de conclusions générales .... Le linguiste ne fait d'étymologie que pour réunir le plus grand nombre possible de procès sémantiques semblables et pour dégager de cette étude les lois générales suivant lesquelles le sens des mots évolue". Misschien is dit zoo voor sommige etymologen, maar zeker toch niet voor alle. Duizenden etymologieën zijn gevonden, en daaronder niet weinige die van groote geleerdheid en scherpzinnigheid getuigen, maar hoe luiden de duidelijk geformuleerde wetten die men daaruit heeft afgeleid? Indien men het werk naar het resultaat in dit opzicht moest beoordeelen, dan zou men het geloof ik liever willen staken: de Semantiek is vooral een naam. En toch zal niemand beweren, dat groote ondervinding en oefening voor den etymoloog overtollig zijn. Maar het gebruik maken van die ondervinding bestaat niet in het toepassen van strenge formules: wat hij noodig heeft is een zekere tact, een fijn gevoel voor hetgeen waarschijnlijk is of niet. En telkens heeft hij, wanneer hij nieuwe ontdekkingen doet, het aangename besef dat die tact hem alweer opnieuw den weg doet vinden in de mogelijkheden die hij voor zich ziet. De eenige regels van een zekere strengheid zijn voor hem de zgn. klankwetten, en ook hier zijn nog graden van strengheid te onderscheiden, want niet alles wat klankwet heet is even betrouwbaar voor alle gevallen die in aanmerking schijnen te komen. Men kan van taalwetenschap spreken zooveel men wil, maar men zal moeten berusten in de waarheid dat die wetenschap een historisch vak is, zij het ook van een eigenaardige soort: want er is een element van wettelijkheid in dat aan een ander type van wetenschappen doet denken. Dit belet niet, dat geleerden van veel ondervinding, zooals de schrijver van *Le Langage*, van zelf komen tot bespiegelingen van een algemeen karakter, die groote waarde kunnen hebben, doordat zij in een beknopten vorm uitdrukken wat die geleerden over het vak van hunne voorkeur denken. En van die algemeene beschouwingen neemt men met des te meer genoegen kennis wanneer zij in een keurigen vorm worden voorgedragen. Doch het meesterschap herkent men vooral daaraan, dat de meester in een concreet geval de oplossing vindt die anderen niet kunnen vinden, en voor het vertoonen van dit meesterschap is in een werk als dit minder gelegenheid, omdat het in de eerste plaats handelt over algemeenheden die uit bewezen waarheden zijn af te leiden. Bij voorkeur zal men zich daartoe beroepen op feiten waaraan door niemand wordt getwijfeld, maar die daardoor de bekoorlijkheid van het nieuwe missen: immers maakte men gebruik van meer twijfelachtige gevallen, dan zou de discussie daarvan de aandacht afleiden van het algemeene dat de schrijver in het licht wil stellen. En wat volgt uit het zeer bekende is aan de eenigszins deskundigen meestal niet geheel onbekend. Vandaar dat er naast groote geleerden die houden van dit algemeene, andere groote geleerden zijn die er niet veel van willen weten, en zoo iemand was geloof ik bv. Ascoli, die al spoedig geneigd was zeer algemeene beschouwingen „wanhopig elementair" te noemen. Doch aldus voortgaande zou ik in gevaar komen aan het werk van den heer Vendryes niet alle eer te geven waarop het aanspraak heeft, en dit is natuurlijk niet mijn bedoeling. Het is in de eerste plaats zoo helder doordat het zuiver taalkundig is, en niet onder den naam van taalkunde allerlei geeft dat veeleer tot de psychologie of de psysiologie behoort; ook bij andere Fransche geleerden vindt men die behoefte om de taalkunde niet met andere vakken te verwarren. Het werk is in de tweede plaats zoo aanbevelenswaardig, omdat het nergens min of meer onbegrijpelijk is, zelfs niet waar de schrijver zeer subtiele onderscheidingen behandelt. Zoo geeft hij b.v. zijn gevoelen over een quaestie waaromtrent Schuchardt en Meillet zich op verschillende wijze hebben uitgelaten: die van het begrip van verwantschap tusschen talen. A priori is het niet te denken, dat twee geleerden van zooveel ondervinding het over zulk een begrip inderdaad oneens zouden zijn, en ieder weet dat van verwantschap zooals bij menschen hier geen sprake is, dat men zich dus bedient van een oneigenlijken term waaraan men eene conventioneele beteekenis moet geven. Doch toen men, nu reeds lang geleden, dien term invoerde, heeft men die moeilijkheid niet goed beseft, en later heeft men aan een reeds bestaanden term een helder begrip moeten verbinden. Iedere taal neemt in den loop der tijden vreemde elementen in zich op: dit is het normale, en in menig geval kunnen die elementen aan de taal een ander karakter geven; zal men zeggen dat daardoor de verwantschapsbetrekkingen van die taal worden veranderd; of zal men zeggen dat de taal dezelfde gebleven is, wanneer de achtereenvolgende geslachten altijd het gevoel hebben gehad dat zij dezelfde taal spraken als hunne ouders? Dit is de opvatting van Meillet, die met de classieke opvatting het meest overeenkomt. Schuchardt daarentegen wil aan het hier genoemde besef niet zooveel belang toekennen, hij meent dat het volstrekt niet altijd zoo levendig is, en dat het voornaamste gevoel altijd de behoefte zal zijn zich verstaanbaar te maken. Men kan het criterium van verwantschap zoeken in gramatische vormen, waarvan men beweert dat zij nooit uit vreemde talen worden overgenomen; doch er zijn talen die zoogoed als geen grammatische vormen hebben, en waar men dus alleen het woordenboek tot zijn dienst heeft, dat echter zeer goed uit grootendeels uitheemsche woorden kan bestaan. Volgt men dezen gedachtengang, dan begint het begrip *verwantschap*, dat eerst vrij helder scheen, nevelachtig te worden. Men leze wat de heer Vendryes hierover zegt p. 340-366. Ten slotte wil ik opmerken, dat Schuchardt in 1917 (in zijn verhandeling *Sprachverwandtschaft*) herroepen heeft wat de schrijver p. 343 aanhaalt; in zijn stuk van 1917 zegt Schuchardt: „Ich benutze die Gelegenheid um die Deutung des *-s* in einem indoport. *gobernadors casa* als eines engl. Genetiv *-s*, die ich früher einmal gegeben habe, zu berichtigen; *s* steht für *su* (dem G. sein Haus").

Groningen. A. Kluyver.

Digitized by Google

E. Drerup, Homerische Poetik. Erster Band, **das Homerproblem in der Gegenwart** von **Engelbert Drerup.** Würzburg, Selbstverlag des Herausgebers. 1921. (Verkrijgbaar bij Dekker en Van der Velde, Utrecht).

Een deel van vierhonderd en tachtig pagina's over Homerus en de homerische poëzie te schrijven nà Cauer, Finsler, Jebb, Leaf, v. Leeuwen, Wilamowitz (om van Bethe, Chadwick en het verdere alfabet te zwijgen) is een daad, die tegenwoordig alleen zou mogen worden begroet, als de schrijver aan bekende gegevens nieuwe conclusiën ontlokte of deze gegevens op klaarder wijze dan tot dusverre geschiedde ten toon stelde. De doornige haag, die om de beide epen heengroeit — een haag van critisch-analytisch-synthetisch-aesthetisch gewas, waartusschen grammaticale ranken zich slingeren en schuchtere bloemknopjes schuilen van etymologischen stam —, onttrekt langzamerhand het dichtwerk zelf aan het oog. Wie niet in de struiken blijft hangen, komt mat en moe van inspanning binnen de heg. Zal men dan maar door het schoolpoortje sluipen en, zich het bestaan van het vlechtwerk der homerische kwesties ontveinzende, aan het lezen van de poëzie zelf zich geven? Wie op een mooien dag zulks aanvangt, ontdekt 's avonds, dat hij met een probleem te bed zal gaan. Kinderen kunnen nu eenmaal een horloge niet zien loopen of hooren tikken zonder dat het verlangen opkomt het open te maken en het wonderraderwerk van nabij te zien. Diezelfde magische aantrekking oefent nu ook het homerische raadsel op elk uit, die geleerd heeft met aandacht te lezen. Ongevoelig er voor blijven slechts zij, die niet leerden lezen, niet leerden zien, maar zich met een onbestemd gevoel van mooi vinden tevreden leerden stellen bij eene vertaling van ongeveer en om-ende-nabij. Zóó zijn er; zoo zullen er steeds meer komen.

Wie echter door de homerische sfinx gegrepen is en door die ondoorgrondelijke oogen aan het peinzen is gegaan, moet te eeniger tijd zich uiten. Zoo groeit de rij der boeken over Homerus nog dagelijks en welk een arbeidskracht zich in den dienst van dit onderzoek stelt, getuigt Drerups jongste werk.

Men zou paradoxaal mogen beweren, dat het eigenlijk zwaarder valt een dik boek te lezen dan een dik boek te schrijven. Wie vindt den tijd alleen voor Homerus drie deelen elk van circa 500 blz. door te werken? Deel I wil het fundament zijn van eene in II en III uitgewerkte aesthetische analyse van Ilias en Odyssee. Een vierde deel, dat de resultaten der analyse systematisch samenvat, zou moeten volgen, indien „gegenwärtige schwierige Druckverhältnisse" het niet belemmerden! Men geve zich rekenschap van de werkkracht eens auteurs, die na 1500 pagina's met dit excuus tot u komt. Mochten echter zulke cijfers iemand afschrikken Drerups eerste deel ter hand te nemen, zoo wil ik aanstonds mededeelen, dat ik dit boek als verpoozing las. Want het heeft de kapitale deugd leesbaar te zijn. Klaar en frisch in markanten stijl schrijdt het voorwaarts met rustige vastheid. Anderen mogen sceptischer worden, hoe meer zij zich in de befaamde kwesties verdiepen, de Würzburger hoogleeraar voelt zich op vasten bodem en slingert vandaar met krachtige hand scherpe, goed gemikte, schichten naar zijne tegenstanders, die moeten boeten voor apodictische beweringen of trouw aan valsche leuzen.

Zeer geslaagd komt mij voor het hoofdstuk te zijn over Homer und die Volksepik. Niemand heeft de comparatieve eposbeschouwing breeder behandeld dan hier geschiedt. De geschiedenis der mythologische beschouwingswijze moge daarnevens worden genoemd. Bij andere capita zal de belangstelling ietwat dalen, hetzij omdat soortgelijke beschouwingen reeds uit andere auteurs bekend waren, hetzij, wijl de weerlegging van een aprioristischen epos-opbouw, waaraan men toch niet geloofde, geen attractie heeft. Evenwel, na dit uitvoerige voorwerk zullen wij afwachten, wat Drerups Iliasanalyse zelf brengen zal. De voorproef kreeg de lezer er reeds van in een werk van 1913: Das fünfte Buch der Ilias, waarin tweehonderd vijftig bladzijden gewijd zijn aan de psychologische ontleding eener enkele rhapsodie. Dit was naar Drerups verklaring slechts een Querschnitt der homerischen Kunst. Wat volgt zal een Längsschnitt zijn.

Dat het hier aangekondigde boek zóó breed opgevat, noodwendig fundament is voor zulke eene kunstzinnige beschouwing, kan ik niet aannemen. Liever wil ik gelooven, dat de schrijver zijne uitvoerige en goed gecomponeerde prolegomena op het epos in wijderen kring wilde bekend maken. Wij zien daaruit, dat hij de positieve waarde der critisch-analytische methode der 19e eeuw beslist ontkent, in het epos een „einheitlichen" Plan vindt, dat met phaenomenaal epische techniek is doorgevoerd en waarin de enkele onvolkomenheden „menschlich bedingt und dadurch liebenswürdig" al het harde eener strenge compositie bannen.

Hier ontbreekt de ruimte om de vraag te beantwoorden, of het liefdevolle oog van Drerup in het troetelkind niet bijwijlen ernstige karakterfouten voor aanminnige ondeugendheidjes aanziet. Het is bovendien uitgesloten, dat in homericis door discussie overeenstemming valt te bereiken. Hier spreekt te luid het temperament. De Unitariërs hebben hun hart aan de kwestie verpand en in 't algemeen maakt de liefde hen sterk. Deze warmte straalt ook in Drerups betoog; zij doet hem een kleurrijken stijl vinden, vergelijkingen vinden tusschen Homerus' Kleinkunst en de Altaarstukken der gebroeders van Eyck. En daar „Homerus" ons pronkjuweel blijft, welks schoonheid de inkervingen van het splijtende mes merkwaardig overstraalt, sluiten wij Drerups boek met een tevreden glimlach van verstandhouding.

Leiden. J. Vürtheim.

E. Drerup, Homerische Poetik. Dritter Band, **die Rhapsodien der Odyssee** von **Franz Stürmer.** Würzburg, Selbstverlag des Herausgebers. 1921. (Verkrijgbaar bij Dekker en Van der Velde, Utrecht).

In den eersten band gaf Drerup een welgeschreven overzicht van den stand der homerische problemen, om — na afgerekend te hebben met de analytische kritiek — het fundament te leggen voor eene aesthetische waardeschatting der epen, die voor de Ilias door hem zelf in band II, voor de Odyssee door Stürmer in band III zou worden persklaar gemaakt. Voorloopig vertelde hij ons reeds, hoe hij zich de Ilias ingedeeld voorstelde in 18 rhapsodieën van gemiddeld 870 verzen, de Odyssee in 15 van circa 800 verzen, eene indeeling die dus met de alexandrijnsche boektelling breekt. Afgescheiden van deze cijfers zal men voor het prijsgeven dier oude dwaze versnijding in tweemaal 24 boeken wel wat kunnen

Digitized by Google

gevoelen. Doch verder zou worden aangetoond, dat elke rhapsodie streng symmetrisch was opgebouwd naar het principe der dreiteiligen Gliederung, en wel volgens het Kerngesetz (als de hoofdzaak in het middenstuk ligt), het Dreistufengesetz (hoofdzaak aan het slot), of wel volgens het Szenenspaltungsgesetz, als eene scène in tweeën gedeeld en daartusschen een nieuw element gedrongen is. Verder zouden wij zien, hoe de Einzelszenen wederom volgens ditzelfde geometrische beginsel zoo zijn te splitsen, dat een künstlerisches Gleichgewicht voortdurend den dichter zal blijken te hebben beheerscht.

Thans, nu Stürmers behandeling der Odyssee voor ons ligt, kunnen wij zien, waartoe Drerups methode heeft geleid. In ongeveer 575 dicht gedrukte bladzijden wordt de Odyssee ons in haar schoonheid ontvouwd. Stürmer is in de Odyssee thuis, sinds lang en goed. Het was hem toevertrouwd hier anderen rond te leiden. Zoo zal men goede opmerkingen van hem hooren. Maar ieder weet bij ervaring, hoe moeilijk het is den inhoud van een uitgebreid dichtwerk in proza weer te geven zonder dat de spankracht van het woord verlamt. Te meer, als het een bekend dichtwerk is en de paraphrase meer beproefd. Ook zou men willen, dat — als zulk een aesthetische rondgang onder leiding van een steeds pratenden cicerone nu eenmaal wenschelijk is — de gids over meer persoonlijken stijl beschikte. Misschien is het onredelijk tegenover een stuk werk als hier is afgeleverd zooveel te eischen; doch.... inest quaedam vis dormitiva. Gaandeweg is het beter gelukt, maar aanvankelijk vooral loopt de inkt niet uit de pen. Voorts die schemata na elke rhapsodie en erger nog de Anmerkungen: „5. Der I Ht. zeigt Sch. a im Vh. V. 5 : 13 : 2 (ann.); alle 3 A. sind dr.; I u. III zeigen umgekehrtes Sch.: (ann) aab u. abb. II zeigt Sch. b mit stark vermindertem Mst. im Vh. von 5 : $1^1/_2$: 7 (ann.). Die Sz. zeigen folgende T.: 3, 3, 2; 2, 2, 2, sodasz u. s. w." Moeten wij nu waarlijk door zulke telegraafcodices tot de schoonheid der Odyssee doordringen? Gesteld al, dat de dichter zijn werk naar zulke getalverhoudingen had gebouwd, zou het dan niet eene hoofdverdienste van hem zijn, dat vóór Drerup nog niemand achter dit geheim gekomen is? En zouden wij niet tot Drerup moeten zeggen: „och, had ons uwe ontdekking maar bespaard! Want door de poëzie schemeren thans uwe cijfers heen en gij wildet ons juist tot hoogere aesthesis opvoeren." Waarbij nog komt, dat heel die getallenkraam opgetrokken is op de zuiver subjectieve indeeling in 15 rhapsodieën!

Wie de Odyssee interpreteert, zal op deze en gene plaats gaarne eens opslaan, wat Stürmer er van zegt. In zooverre is het gemakkelijk eene doorloopende expositie tot zijne beschikking te hebben. Wij vreezen echter, dat de navorscher niet altijd vinden zal wat hij zocht, n.l. een duidelijk geschreven antwoord op een scherp gestelde vraag. Want aesthetici zijn lieden van veel tijd, veel woorden en veel papier. Zij verstoppen elk goudstukje in een baal wol en er zijn balen onder, waarin het goud ontbreekt. Ook waar het goud verguldsel blijkt te zijn. De aestheticus is een voortreffelijk man, maar men moet niet dagelijks met hem aanzitten. Zoo is mij eene fijne opmerking over eene Homerus-plaats eene delicatesse. Maar circa 500 bladzijden dicht gedrukt vol opmerkingen, verdraagt de beste maag kwalijk.

Zal men de aanstaande philologen met deze spijze opkweeken?

Bevrijd van de rodomontades der eloquentie begonnen wij juist voor lacoonsche apophthegmata te gevoelen. Maar als Duitschland voorgaat?

Stürmers boek heeft ons — met alle appreciatie voor het gebodene — voor Drerups methode niet ontvlamd. Misschien lukt het Drerup zelf met de Ilias.

Leiden. J. Vürtheim.

Fr. Klingner, De Boethii Consolatione Philosophiae. (Philologische Untersuchungen, herausg. von A. Kiessling und U. von Wilamowitz-Moellendorf, 27es Heft). Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1921. (Pr. M. 18 + toeslagen).

Deze studie over het meest verspreide leesboek van de middeleeuwen wordt aangediend als een hulde aan Dante, die het best van alle middeleeuwers in den geest van deze „anima santa" (Par. X, 125) heet te zijn doorgedrongen, en die zelf in Boethius' boek den troost vond in eigen zieleleed.

Schr. zegt zich voor te stellen, „non id agere, ut auctores Boethii indagentur," maar „id ostendere, quod eius est proprium" (p.l.). Toch blijkt veruit het grootste deel van het boek besteed aan naspeuring van hetgeen Boethius in vorm en inhoud van zijn werk aan oudere schrijvers verschuldigd is. Daarmee wordt het oordeel van Praechter (bij Ueberweg-Heinze I, 678) bevestigd: „diese Consolatio ist weder in der Form, noch im Inhalte eine originale Leistung ihres Verfassers."

Wat dan wel de verdienste van Boethius geweest is? Schr. ziet die vooral hierin, dat hij de menigvuldige wijsgeerige stijlvormen van de oudheid, menippeische satyren, stoische en cynische diatriben, platoonsche dialogen, aristotelische verhandelingen, tot één geschrift heeft weten te verwerken. Door die zuiver-formeele beschouwing wordt, dunkt mij, Boethius beslist te kort gedaan. Ik zie in de Cons. Phil. iets meer dan een bloemlezing van wijsgeerige woordkunst, en waardeer den „laatsten romein" het meest om zijn middelaarschap tusschen oudheid en middeleeuwen, dat bij den ondergang van de romeinsche beschaving de hooge zedelijke waarde van de antieke wijsbegeerte aan het christelijke westen in vollen luister vertoond heeft.

Was 't B.'s bedoeling, om in de C. Ph. zich tot zuiver wijsgeerige theorieen en argumenten te beperken, dan verliest de vraag naar zijn christelijke overtuiging veel van haar belang. Temeer, nu de identiteit van den schr. der C. Ph. met dien der Opuscula Sacra voor goed is bewezen, kan men van de overige geschriften van B. abstractie maken, en hem hier eenvoudig als wijsgeer beschouwen. Grabmann vindt „das darin (n.l. in de C. Ph.) gezeichnete Gottesbild so christlich warm und wahr, dass man, selbst wenn keine entscheidende äussere Belege für das christliche Bekenntnis des letzten Römers zur Verfügung stünden, in B. einen christlichen Denker zu sehen berechtigt ist. (Gesch. der scholast. Methode, I, 163). Schr. heeft echter m.i. terecht aangetoond, dat de Godsidee in de C. Ph. een meer neoplatoonsch karakter draagt, en dat met name de uitingen van vroomheid in het boek echt neoplatoonsch getint zijn. Hoogstens negatief zou men het christendom van den auteur kunnen bewijzen, doordat hij nergens het christelijk dogma of de christelijke zedeleer aantast. Schr. tracht nog hier en daar positieve sporen van christendom te ontdekken, die echter m.i. wel een bekend-zijn met christelijke ter-

Digitized by Google

minologie, maar geen eigenlijken gedachteninvloed kunnen bewijzen. Als b.v. B. bidt (lib. I, cap. 5), „uti quae coelum terras quoque pax regeret," en dus op neoplatoonsche wijze in den aardschen mikrokosmos een nabeelding wenscht te zien van de harmonie in het heelal, denkt schr. (p. 5) aan de bede uit 't Onze Vader: **γενηθήτω τὸ θέλημά σου, ὡς ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ γῆς** (Mt. VI, 10), waar **θέλημα** van den Vader toch wel een heel anderen zin heeft dan de neoplatoonsche wereldorde. Zelfs noemt schr. de uitdrukking „deo adhaerere" zuiver christelijk (p. 101), terwijl toch heel de christelijke mystiek die door Ps-Dionysius eerder kent als vertaling van het plotinische **συνάπτω** (Enn. V, 3, 10 en VI, 9. 10) dan van het paulinische **κολλάω** (ICor. VI, 17).

Met meer succes werkt schr, waar hij de niet-christelijke bronnen van B.'s geschrift nagaat. Hier komt hij tot merkwaardige resultaten, die hier en daar iets wezenlijk nieuws brengen. Men nam tot nu toe algemeen met Usener aan, dat in Lib. II van Cap. 4, 38 af de verloren Protreptikos van Aristoteles, verwerkt in Cicero's Hortensius, of wellicht in een jonger geschrift, benut was. Schr. zet daartegenover (p. 8, vlg.), dat geen positief verband met den Hortensius kan worden aangetoond, wel echter met Somnium Scipionis (uit de Rep. VI), waaruit hij besluit, dat B. den Protreptikos niet navolgt, maar op de wijze van de cynisch-stoische diatribe te werk gaat. Deze conclusie lijkt mij echter niet voldoende gegrond. Met Zeller (Phil. der Gr. II, 2 , 62) houd ik 't tegen Usener voor waarschijnlijk, dat de Protreptikos niet den vorm droeg van een dialoog, maar van een voortloopende voordracht, die, ook in Somnium Scipionis verwerkt, B. tot voorbeeld gediend heeft, zoodat schr. gegevens in deze zeer wel met de oudere van Usener zijn overeen te brengen. Dat afgezien hiervan de invloed der cynisch-stoische diatribe op B. merkbaar is, geef ik gaarne toe. Ook het verband van Lib. III, cap. 1 met Plato's Politeia VII acht ik door schr. overtuigend bewezen; eveneens zie ik met hem in Lib. III. carmen 9 een „summa religionis platonicorum", waarvan de gedachten meer aan den Timaios, kleur en stemming aan Plotinus en Proclus herinneren. Een direct verband met Plotinus schijnt nauwelijks aan te wijzen, wel echter met Proclus, terwijl hier en daar zoowel met dezen als met Plato's Timaios haast letterlijke overeenkomst bestaat. Zoo: „(mundum) perfectas iubens perfectum absolvere partes" (*v.* 9) naast **ἵνα ὅλον ὅτι μάλιστα ζῷον τέλειον ἐκ τελείων τῶν μερῶν εἴη** Tim. 32 d. en „stabilisque manens das cuncta moveri" (*v.* 3) naast **ἀφ' ἑαυτοῦ μένοντος πάντα παρήγαγεν** (Proclus, in Tim. I, 396, 25). (Aan een vage gelijkenis met Ps. CXLVIII, 5 „quia ipse dixit et facta sunt, ipse mandavit et creata sunt" kan hier geen waarde gehecht worden.). Het derde boek volgt trouwens ook naar den vorm niet meer de diatribe, maar de platoonsche dialogen.

Bij het vijfde boek merkt schr. terecht op, dat B. de wilsvrijheid niet behandelt in verhouding tot het fatum als wet van algemeene causaliteit, maar met betrekking tot de voorkennis Gods. De vraagstelling moge hier ontleend zijn aan de patristiek, de wijze van behandeling is geheel neoplatoonsch.

Ten slotte deelt schr. de C. Ph. trots platoonsche, aristotelische en stoische invloeden in bij een eigen soort van geschriften, die alle dit gemeen hebben, dat er de wijsheid wordt voorgesteld als door de Godheid of door van de Godheid gezonden personen aan den schr. medegedeeld. Als voorbeelden noemt hij den Poimandros van Hermas Trismegistos, den Pastor Hermae en 't z.g. 4e boek van Esdras. Deze indeeling lijkt mij vrij arbitrair, daar alle verder verband met de genoemde geschriften ontbreekt, en daar B.' werk èn in volmaaktheid van vorm, èn in rijkdom van gedachten, èn in breedheid van blik zeker veel hooger staat.

Rolduc. F e r d. S a s s e n.

Silviae vel potius Aetheriae Peregrinatio ad Loca Sancta, hsgg. v. **W. Heraeus.** (Sammlung vulgärlat. Texte). Heidelberg, C. Winter. 1921. (Pr. *f* 1.—).

Het feit dat een tweede uitgaaf van de *Peregrinatio* noodig is gebleken bewijst wel hoezeer het belang ervan door Romanisten wordt gevoeld; trouwens de kommentaar van Löfstedt heeft er ten zeerste toe bijgedragen de aandacht op onze tekst te vestigen.

Deze uitgave reproduceert vrijwel onveranderd de eerste van 1908. Zij bevat bovendien een lijstje titels van sedert verschenen werken over de *Peregrinatio*, enkele „Berichtungen und Zusätze" en excerpten uit onze tekst, die zich in een hs. te Madrid bevinden en die de Bruyne in de *Revue Bénédictine*, XXVI (1909), gepubliceerd heeft. Deze handige uitgaaf van een voor theologen zoowel als filologen belangrijke tekst zal zeker in veler handen komen en goede diensten bewijzen.

Groningen. K. S n e y d e r s d e V o g e l.

Olga Rinck-Wagner, Dirck Volckertszoon Coornhert (1522-1572) mit besonderer Berücksichtigung seiner politischen Tätigkeit. (Historische Studien herausgegeben von Dr. E. Ebering, Heft 138). Berlin 1919. (Pr. M. 4.80). 111 bladzijden. (Hoofdstuk 5 en 6, blz. 52—85, zijn ook als Dissertatie Freiburg i. B. verschenen).

De schrijfster meent dat er na de boeken van Ten Brink, Moorrées en Lorentzen nog behoefte bestaat aan een kritische beschouwing van Coornhert's leven. Wij stemmen haar dit toe; haar boekje geeft echter slechts zeer ten deele wat wij van deze gewenschte monografie zouden verlangen. De overgeleverde, in hoofdzaak op het „Leven" voor C.'s werken (1630) berustende feiten dienen in alle opzichten aan betrouwbare historische bronnen te worden getoetst. De schrijfster doet dit eenigszins voor dat gedeelte van C.'s openbare leven, dat in onmiddellijk verband staat met de geschiedenis van den opstand. In het bijzonder put zij uit de Brusselsche archieven, waar zij de acta van den bloedraad raadpleegde. Het hoofdstukje over C.'s proces bevat zeker nieuws; bepaalde heuglijke verrassingen geeft het echter niet. Daartoe is de liefde van de schrijfster voor hetgeen ons als eigen historie warm doet worden, wellicht te zwak geweest. In de voorafgaande hoofdstukken echter heeft zij zich willens en wetens aan de overlevering gehouden en „auf einen jedesmaligen Quellennachweis verzichtet". Hierdoor verliezen deze hoofdstukken hun reden van bestaan, althans voor de nederlandsche wetenschap. En ook als voorlichting voor het duitsche publiek kunnen wij ze niet prijzen. Een algemeene waardeering van C.'s letterkundige werkzaamheid, overgenomen uit den ouden Van der Aa, een apodiktische mededeeling over het auteurschap van het Wilhelmuslied op gezag van N. G. van Kampen, zijn aanwijzingen van geheel onvoldoende kennis onzer

Digitized by Google

letterkundige geschiedenis en vaklitteratuur. Elders blijkt de schrijfster weliswaar ook Kalff's Geschiedenis d. 16e eeuw en zelfs Prinsen's Handboek te kennen. Hier missen wij echter in haar werk het overzicht en het inzicht; en zulk nutteloos werk is te betreuren. Waarom echter is er niet reeds eerder een nederlandsch proefschrift over Coornhert verschenen, dat aan de eischen onzer staatkundige en letterkundige historie voldoet? Dat werk is nog te doen; maar de nederlander die het onderneemt zal zeker rekening moeten houden met de pogingen tot aanvulling en verbetering der traditie in dit duitsche boekje gedaan.

Leiden. Fr. Kossmann.

Joachim Rachel, Zwei satyrische Gedichte, Der Freund und der Poet, nach den Kopenhagener Handschriften herausgegeben von **A. Lindqvist.** Lund, C. W. K. Gleerup; Leipzig, O. Harrassowitz. 1920. (Pr. kr. 3).

In het Februari-nummer van dit tijdschrift wees ik naar aanleiding van Lempicki's *Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft* op den geweldigen invloed, theoretisch en practisch, dien dichters-geleerden als Heinsius, Vossius en Scriverius op Opitz uitoefenden. Van Opitz is dan de Duitsche renaissance-poëzie der zeventiende eeuw volstrekt afhankelijk. Dat geldt voor Gryphius, dien ik in het Octobernummer naar aanleiding van Flemming's boek behandelde, dat is in niet mindere mate met Joachim Rachel het geval.

Hij is de Juvenalis van de Duitsche renaissance-poëzie. Geboren te Lunden in Dithmarschen, bezocht hij het gymnasium in Hamburg en studeerde te Rostock klassieke philologie. Literair sloot hij zich aan bij zijn hoogleeraar in welsprekendheid en dichtkunst Andreas Tscherning en aan een van diens voorgangers, den platduitschen dichter Johann Lauremberg. Beide invloeden laten zich in zijn werk onderscheiden: als dialectdichter is hij bekend geworden door zijn boerinnenlied:

Nu, min Dochter, zegg von harten....

Zijn tijdgenooten stelden zijn geleerde poëzie hooger. Het zijn zes satiren, vereenigd in een bundel: *Joachimi Rachelii Londinensis Teutsche Satyrische Gedichte, Frankfurt* 1664. Zij behandelen de onderwerpen, die hem ethisch het meest belang inboezemden: *Das Poetische Frauen-Zimmer oder Böse Sieben, Der Vortheilige Mangel, Die gewünschte Haussmutter, Die Kinder-Zucht, Vom Gebeth, Gut und Böse.* Van dezen druk zijn tal van exemplaren bewaard gebleven in Duitsche bibliotheken.

Dit is ook het geval met een uitgave uit het jaar 1677: *Joachimi Rachelii Londinensis Neu-Verbesserte Teutsche Satyrische Gedichte, Mit Fleiss übersehen, von vielen hiebevor mit untergelauffenen Trukkfehlern corrigiret, und mit der Siebenden und Achten Satyren, als der Freund und der Poet genannt, welche noch niemahls im Trukke haussen gewesen, vermehret, und zum ersten mahl in offenen Trukk bracht,* Oldenburg, Gedrukkt und verlegt durch Joh. Erich Zimmern, Buchdrukkern daselbst.

De mededeeling, dat de zevende en achtste satire, *der Freund* en *der Poet,* nooit te voren waren gedrukt, wekt onze belangstelling: zij vormt het uitgangspunt van een philologische quaestie. De verantwoordelijkheid voor deze verzekering komt geheel voor rekening van den uitgever Zimmer, want Rachel zelf was acht jaar te voren (3 Mei 1669) gestorven.

In tegenspraak met Zimmer's mededeeling vermeldt Goedeke als aparte drukken: *Der Freund,* Kopenhagen, 1666 en *Der Poet,* Kopenhagen, 1666. Exemplaren van deze drukken zijn echter in geen enkele bibliotheek, voorzoover bekend, voorhanden. Karl Drescher, die in de *Neudrucke deutscher Literaturwerke des sechzehnten und siebzehnten Jahrhunderts* Rachel's *Satyrische Gedichte* heeft uitgegeven (Halle a. S. 1903) zegt daarover in zijn inleiding: „Hier scheint Nasser (*Vorlesungen über die Geschichte der deutschen Poësie,* Altona und Leipzig 1800) Verwirrung angerichtet zu haben. Er spricht (S. 339) von dem Drucke der einen Satire (*Poet*) 1666 zu Kopenhagen, ohne dass der Ursprung seiner Notiz zu kontrollieren ist." Latere philologen hebben dan blijkbaar deze oncontroleerbare mededeeling verder geëxploiteerd: Schröder spreekt in zijn uitgave (1828) van *twee* „Separatdrucke" onder de toevoeging „von der letzteren (Satire) wenigstens kennt man eine Ausgabe 1666 zu Kopenhagen gedruckt"; Sach geeft in zijn monographie (1869) de interessante, maar verder niet bevestigde mededeeling: „*Der Freund* und *der Poët,* beide auf Tschernings Kosten kurz vor seinem Tode gedruckt." Dit is dan blijkbaar de bron voor Goedeke.

Heeft dus de uitgever gelogen, toen hij in 1667 op zijn titelblad drukte: „noch niemahls im Trukke haussen gewesen" en in een *Zuschrifft* er de uitweiding „mit der Siebenden Satyren *der Freund* und der Achten *der Poet* benahmet (welche beyde von einem vornehmen Patrone auf inständiges anhalten überkommen, und noch niemahls in Trukk gewesen) vermehret" aan toevoegde? Waarschijnlijk niet. Zooiets aan te nemen, heeft reeds zoo dikwijls tot overhaaste conclusies aanleiding gegeven. Juist in mijn Grimmelshausen-publicaties heb ik tal van dergelijke philologische eigenwijsheden kunnen redresseeren, door vertrouwen te stellen in uitdrukkelijk gedane mededeelingen van uitgever en auteur.

Het komt mij dan ook voor, dat wij onvoorwaardelijk hebben aan te nemen, dat Zimmer geen drukken van *Der Freund* en *Der Poet* gekend heeft. Wij kunnen zelfs nog een stap verder gaan: geen der beide satiren zal in den boekhandel verschenen zijn. De mogelijkheid van „Privatdrucke" blijft open. Maar toch ook al weer niet op Tschernings kosten, want deze was zeven jaar te voren gestorven. En waarom juist te Kopenhagen?

De bovenvermelde publicatie van Axel Lindqvist werpt op deze quaestie een nieuw licht. Hem is gebleken, dat de koninklijke bibliotheek te Kopenhagen afschriften bezit juist van deze zevende en achtste satire. Beide handschriften worden door Lindqvist nauwkeurig beschreven; dat van *der Poet* dateert volgens hem uit de zeventiende eeuw; omtrent het andere deelt hij slechts mede: „die Schrift ist regelmässig, fest und kräftig, sehr gewandt und macht durchaus den Eindruck, von einem Berufsabschreiber, Kanzleibeamten o.dgl. herzurühren".

Deze vondsten nu vormen een zeer gewenschte bevestiging van Drescher's hypothese, dat er inderdaad geen drukken van deze beide satiren ouder dan 1677 hebben bestaan en dat de vermelding van een Kopenhagenschen druk bij Nasser eenvoudig een vergissing met een daar bewaard handschrift is geweest, die dan door Schröder en Sach, zelfs door Goedeke, verder is gecolporteerd

Digitized by Google

Met deze opvatting klopt Zimmer's uitlating, dat hij deze satiren met moeite „von einem vornehmen Patronen auf inständiges anhalten" zou hebben losgekregen.

In bovenstaande uitgave publiceert Lindqvist beide satiren naar het handschrift en vermeldt als varianten onder den tekst de afwijkingen van Zimmer's druk, dien wij sinds 1903 ook bij Drescher kunnen consulteeren. Op verschillende plaatsen geeft het Kopenhagensche afschrift tegenover den druk de juiste redactie. Zoo luiden de versregels *Freundt* 155-156 bij *Zimmer*, resp. *Drescher* :

Sieh da, es gilt drauf hin, das halt' und glaube nur,
Dass ich ein redlich Hertz in meinem Leibe führ.

Lindqvist geeft ons de blijkbaar juiste redactie :

(Sieh da! Ess gilt drauff hinn.) Das halt' und glaube mir,
Dass ich ein redlich Hertz in meinem Leibe führ.

Vormt Lindqvist's publicatie een welkome bijdrage tot de tekstcritische behandeling van Rachel's satiren en een te waardeeren aanvulling van Drescher's voortreffelijke uitgave, nog belangrijker schijnt mij het feit te zijn, dat daardoor in het licht wordt gesteld, dat inderdaad de Oldenburger boekdrukker J. E. Zimmer in het jaar 1677 een daad van piëteit verrichtte, door aan de zes gedrukte satiren van den reeds lang gestorven dichter twee tot dusver niet door den druk bekende toe te voegen.

Amsterdam. J. H. Scholte.

Ordbog over Det danske Sprog grundlagt af Verner Dahlerup.... udgivet af det danske Sprog- og literaturselskab. Tredje bind. Bræ-Dö. København, Gyldendalske Boghandel. Nordisk Forlag. 1921.

Voor een bespreking van het doel met dit werk beoogd en de wijze waarop dit nagestreefd wordt verwijs ik naar *Museum* XXVI, 103, voor twee verdere recensies naar *Museum* XXVII, 13 en XXVIII, 83. De Redactie vraagt nu slechts om een zeer korte aankondiging. Daarom beperk ik mij tot een paar enkele opmerkingen. Kol. 38 wordt de spreekwijze *krummer er ogsaa bröd, — sagde fanden, han slugte skrædderen* [var. *smuler* voor *krummer*], geciteerd, waarvan de pointe menigeen zal ontgaan die niet aan de rol denkt welke de kleerenmakers in 't volksgeloof spelen; hier had naar Dania I, 165, III, 184 en Feilberg's *Ordbog over jydske Almuesmaal*, [III, 323 v. v. die prachtige fundgrube voor de internationale *folklore*] verwezen kunnen worden. Dat *brækage* werkelik uit het eng. *breakage* stamt valt te betwijfelen; zou het niet eerder gelijk zoveel nederl. woorden een directe verbinding betekenen met het ook in 't Deens nog aktief bestaande suffiks — *age*? (cf. b.v. De. *lækkage* dat wegens de vokaal toch duidelik bij *lække* hoort). Hoe het *intr. bære* [kol. 230] een verdere ontwikkeling van 't *transitieve bære* zijn kan, is niet duidelik. Daar reeds in 't O. N. en 't O.E. een intrans. bera, bæran voorkomt, zal ook 't moderne intr. w.w. (evenals ndl. *-baar* in *kostbaar* en *-beren* in *ontberen*) wel geen verdere, eerder een vroegere, parallelle, ontwikkeling representeren. In Kol. 253 ontbreekt merkwaardigerwijze (zelfs een verwijzing naar) Holberg's *the de böf* [en compliment de Böf! Barselstuen IV, 4] waar Ibsen in zijn *Kjærlighedens Komedie* zulk een vermakelik gebruik van maakt: Kjærlighed de boeuf. Bij *bönhas* had naar Z. für D. Wortf. 8, 191 verwezen moeten worden. Dat deense fonetici werkelik het bestaan van een stemhebbende *d* in 't Deens erkennen [Kol. 376] mag wel even met voldoening aangestipt worden; 'de' *d* is dus niet altijd stemloos! Bij *Danelag* wordt niet aangegeven dat *lag* hier toch in de *eerste* plaats zeker wel op het territorium slaat waar die Deense wet gold; zie Herrigs Archiv 117 een uitvoerige behandeling van dit woord. En om onze Nederlandse Anglisten eens een lekker hapje voor te zetten, vermeld ik ten slotte alleen nog de hoogst belangrijke verwijzing in v. *dansker* naar een artikel in het Finsk tidskrift, 1920, 63, ff., waar bewezen wordt dat Shakespeare ten onrechte het woord dansker gebruikt als = deens; oorspronkelik zou het duiden op wat uit Danzig komt, welke betekenis ook het woord dansk heeft in de citaten in de N.E.D. [p. 29] die het daar als *danish* verklaart. Men zie ook een interessante noot op p. 160 van de laatste Deense Hamletvertaling, door V. Österberg, Gyldendal, Kopenhagen, 1921.

Gent. H. Logeman.

H. Schurter, Die Ausdrücke für den „Löwenzahn" im Galloromanischen. Halle, Max Niemeyer. 1921.

Als „zweites Heft" der bij Max Niemeyer te Halle uitgegeven *Sprachgeographische Arbeiten* biedt Hans Schurter een omvangrijke reeks Galloromaansche namen voor den leeuwentand.

Na eene beschrijving der plant, geciteerd uit Nemnich's *Allgem. Polyglotten — Lexicon der Naturgeschichte* (1793) en waarin wij tevens een menigte Duitsche, Fransche en Latijnsche namen der plant aantreffen, zoomede eenige aanwijzingen omtrent haar economisch nut, stelt Schr. zich de vraag, of de leeuwentand aan de oude Romeinen bekend was. Hoewel, naar Schrijvers aanhaling op p. 33, de Latijnen en Grieken volgens Carl Stephanus (*De re hortensi libellus*) de Cicerbita en Sonchus gekend hebben, een soort sla of cichorei, meent hij de vraag ontkennend te moeten beantwoorden. Een Latijnsche naam, zoo die al bestaan mocht hebben, kon daarom geen levensvatbaarheid genoeg hebben, om 2000 jaar lang bewaard te worden en van mond tot mond te gaan.

Eerst de plantenglossaria der XIIIe en XIVe eeuwen vermelden, thans nog in woord en schrift bestaande, namen voor den leeuwentand, zooals dens leonis, rostrum porcinum en caput monachi. Het Arabische taraxacum is niet in de volkstaal doorgedrongen.

Met een zelfs voor Duitsche onderzoekingen merkwaardige nauwgezetheid geeft Sch. aan de hand van kaart 1022 van den *Atlas Linguistique de la France* en van verschillende woordenboeken de grenzen aan der verschillende woordtypen. „Haupttypus" is *pissenlit.*, „Abwehrtypen" zijn *dent de lion*, *laiteron*, *chicorée*, enz. Van zeer veel belang schijnen de verschillende dialectische namen en vormen, die Schrijver citeert, en die hij niet alleen uit woordenboeken aanhaalt, doch ook met veel moeite opteekende uit den mond der in Zwitzerland geïnterneerde Fransche soldaten.

Hij tracht ook verklaringen te geven, waarom op de eene plaats deze, op de andere plaats gene benaming wordt aangetroffen en waarom bijv. *pissenlit* op sommige plaatsen onmogelijk als naam der plant

Digitized by Google

kon doordringen. „Befriedigende Lösungen wurden nicht immer gefunden" erkent Schr. zelf[1]). Of zijn werk dat, behalve de Fransche, Provençaalsche en dialectische namen voor den leeuwentand, de meest nauwgezette geographische aanwijzingen verstrekt en bovendien de geschiedenis der plant verhaalt als marktprodukt, als spijs voor mensch en dier, ook werkelijk een „Einblick ins Sprachleben" geeft, zoo belangrijk als Schr. het zich voorstelde, mag misschien betwijfeld worden. Dat er in het Galloromaansche taalgebied 91 verschillende naamtypen bestaan voor den leeuwentand, is op zich zelf natuurlijk een curiosum, maar het is toch te hopen, dat dergelijke curiosa tot de uiterste zeldzaamheden zullen behooren. Schr. moge nu al beweren, dat het volk den leeuwentand zeer goed van alle andere planten onderscheidt, het wil ons toch voorkomen, dat zulks nu niet altijd en voor iedereen even gemakkelijk is. En als hij beweert, dat een naam als *laiteron* in West-Zwitzerland vrij gekomen was, omdat de ganzendistel tot den rang van onbekend onkruid verviel, en dat men dien naam toen maar gaf aan den beroemd wordenden *dent de lion*, dan lijkt dat toch niet zoo heel zeker. Waren de Fransche geïnterneerde soldaten altijd zeker van hunne namen ? zouden wij willen vragen.

De Schrijver verbetert meer dan eens de gegevens van den *Atlas linguiritique*. Hij geeft ook een serie geleerde namen en de daarvan afgeleide, behandelt de „Medicinische Verwendung" der plant alsmede hare „Wirtschaftliche Verwendung", en vermeldt eene menigte namen, gegeven naar den bladvorm, bloei der plant, stand der vrucht, enz. Het werk wordt besloten met een register der verschillende namen — ook in vreemde talen — en door een kaart der voornaamste typen.

Men kan aan Schrijver den lof niet onthouden van een methodischen, geduldigen, wetenschappelijken arbeid te hebben geleverd, die een keer te meer duidelijk aantoont, hoe ontzaglijk moeilijk de beoefening der geographische linguïstiek is.

Amsterdam. B. Weerenbeck.

A. M. Tozzer, A Maya Grammar with bibliography and appraisement of the works noted. (Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology, Harvard University). Cambridge, Massachusetts, Published by the Museum. 1921.

De Maya-talen van Yucatan, Quintana Roo, Campeche, Tabasco, Chiapas, Guatemala, Britsch-Honduras, Honduras, waartoe ook nog het afgelegen Huasteca-dialect in het dal van den Rio Panuco ten noorden van Vera Cruz behoort (vgl. D. G. Brinton, The American Race, Philadelphia 1901, p. 153 sqq.), hebben vanouds de aandacht van zendelingen en oudheidkenners getrokken, maar onder de grammatica's, die ons van deze talen ten dienste staan, zijn er slechts heel enkele, die aan de eischen der hedendaagsche taalwetenschap voldoen. Zulk eene is Otto Stoll's uitnemend boek „Die Sprache der Ixil-Indianer" (Leipzig 1887), waarin een dialect uit het noordelijke Guatemala wordt beschreven. Thans heeft de bekende Americanist Alfred Tozzer ons eene spraakkunst van het eigenlijke Maya, of het Maya in engeren zin, de taal van het aloude cultuurvolk van Yucatan, geschonken, die met Stoll's Ixil-grammatica op één lijn mag worden gesteld. Het boek bestaat uit vier gedeelten, namelijk de eigenlijke spraakkunst, een verzameling teksten met interlineaire en vrije vertaling, een naar de onderwerpen gerangschikte beoordeeling der op het Maya betrekking hebbende werken, en ten slotte een alphabetisch geordende bibliografie. Het grammatisch gedeelte berust op de persoonlijke waarneming van den schrijver, die vier seizoenen onder de Maya's van noordoostelijk Yucatan heeft doorgebracht. De ontcijfering der oude Maya-hieroglyphen is, helaas, nog niet ver genoeg gevorderd om bij een grammatisch werk van dienst te kunnen zijn, ook al is het waarschijnlijk dat aan bepaalde symbolen een phonetische waarde zal moeten worden toegekend. Wegens de zeer beperkte ruimte kan ik slechts op enkele trekken van het grammatisch stelsel de aandacht vestigen.

Het klanksysteem is vrij eenvoudig. Bij de consonanten valt de aanwezigheid van twee op verschillende plaats gearticuleerde *k*-klanken op te merken. De eenige zachte explosiva is de *b*. Naast de stemlooze *t*, *ts*, *tš*, *p* staan „geglottalizeerde" varianten. Verder heeft het Maya een soort van *h*-klank, een *s*, een *š*, een *n*, een *l*. Deze laatste schijnt van denzelfden aard te wezen als de niet-gemouilleerde Russische *l*. In de beschrijving der consonanten missen wij bij den schrijver hier en daar de gewenschte duidelijkheid en nauwkeurigheid. De klinkers leveren zoo goed als geen moeilijkheden op, en er is maar één diphthong, namelijk *ai*. In sommige gevallen richt de klinker van het suffix zich naar dien van den stam, een analeptische tendentie, die aan de Ural-Altaïsche vocaalharmonie herinnert.

De bouw van de taal, die in haar flexie voornamelijk van praefixen en suffixen, maar in bepaalde gevallen ook van reduplicatie gebruik maakt, kan in het algemeen als agglutineerend en incorporeerend worden bestempeld. Klinkerwisseling met grammatische beteekenis, zooals wij die in het Indogermaansch, het Semitisch, het Uralisch (zie E. N. Setälä, Journal de la Société Finno-Ougrienne, XXX, 5, p. 20 sq.), maar ook in vele taalgroepen van de Nieuwe Wereld aantreffen, is in het Maya afwezig. Daarin verschilt het b.v. van het Algonkin, het Athapaskisch, het Tsimshian, het Wakashisch, het Salish, het Chinook, het Klamath, het Takelma, het Yokuts, het Salinisch. Ook de b.v. in het Athapaskisch, het Takelma, het Chinook een rol spelende consonantwisseling met semantische waarde, is in het Maya onbekend. Bij de substantiva vinden wij slechts in verbinding met numeralia een grammatische classificatie, maar dan ook eene bijzonder uitgewerkte. Er zijn meer dan tachtig classificeerende telwoordsuffixen geregistreerd, een getal, dat noch door het Nahuatl, noch door het Algonkin, noch door eenige taal van het Noord-Pacifische gebied, waar een dergelijke telwoordwijziging voorkomt, ook maar in de verte wordt geëvenaard. Ook buiten Amerika zijn zulke classificatoren geenszins ongehoord. Zoo vermeldt Sternberg (Izvěstija Imperatorskoj Akademii Nauk, Tom XIII, p. 409 sq.) verschillende vormen der telwoorden naar mate der substantiefklassen in het Giljakisch, en ook elders in Oost-Azië vinden wij ethnopsychologisch-verwante verschijnselen. Wie denkt hier niet b.v. aan de zoogenaamde „hulptelwoorden" van het Maleisch ? Een andere trek van het Maya, waar-

[1]) 't Is hier de plaats niet uit te weiden over sommige phonetische en semantische verklaringen. Zooals die van b a r a b a n, dat met m a r a b o u t c h i s (e s) in verband gebracht wordt.

Digitized by Google

van ik nog even gewag wil maken, is het compositioneele proces, dat onder den naam van „nomen-incorporatie" bekend staat. In het Maya wordt, evenals in sommige andere talen en taalgroepen van Amerika, hiervan in het bijzonder gebruik gemaakt, als men het habitueele van eene actie wil doen uitkomen. Een buitengewoon belangrijke rol speelt de „nomen-incorporatie" in bepaalde Algonkin-talen. Voor het Blackfoot, waar zij lang niet altijd tot de uitdrukking van habitueele handeling beperkt is, zie mijn „Survey of the non-pronominal and non-formative affixes of the Blackfoot verb" (Verh. Kon. Akad. Afd. Letterk. N. R. Deel XX, No 2).

Maar ik moet hier afbreken. Waar het zoo ver van ons afstaande talen als het Maya betreft, mag ik de aandacht der Museum-lezers niet te lang in beslag nemen. Ik eindig daarom met den wensch, dat Alfred Tozzer onze kennis van deze, zoowel linguistisch als cultuurhistorisch, hoogstbelangrijke taal nog door menig ander geschrift moge verrijken.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

A. Rosenberg, Einleitung und Quellenkunde zur römischen Geschichte. Berlin, Weidmann. 1921. (Pr. M. 20).

De schrijver van dit werk heeft met de keuze van zijn onderwerp een zeer gelukkigen greep gedaan: aan hem, die zich met de wetenschappelijke bestudeering der Romeinsche geschiedenis bezig houdt, in het bijzonder hem, die daarmede begint, wil hij een overzicht geven over de bronnen. Tot nu toe bestond een dergelijk werk niet, want Schaefer's nog steeds hoogst nuttige Quellenkunde (de tweede druk, bewerkt door Nissen, is van 1885; tot mijne verwondering wordt dit werk door Rosenberg in 't geheel niet genoemd) geeft in hoofdzaak betreffende de behandelde historici slechts citaten uit de antieke schrijvers en, nu natuurlijk totaal verouderde, bibliographische opgaven van moderne literatuur, Wachsmuth's Einleitung in das Studium der alten Geschichte (1895) is reeds door hare zonderlinge indeeling althans voor beginners onbruikbaar en heeft voor anderen slechts als nasla-werk waarde, terwijl de gedeelten, die in de moderne handboeken van Romeinsche geschiedenis aan de bronnen zijn gewijd, zeer beknopt zijn (het uitvoerigst nog in Niese's Grundriss en bij Beloch en Kornemann in Gercke-Norden's Einleitung in die Altertumswissenschaft Bd. III) en het literair karakter der behandelde schrijvers niet voldoende laten uitkomen. Dat een werk, zooals Rosenberg ondernam, zijn nut zou hebben, stond dus van tevoren vast, en reeds dadelijk zij hier opgemerkt, dat hij ook in de uitvoering, naar het mij voorkomt, over het algemeen zeer goed geslaagd is. Eene moeilijkheid was voor den schrijver, wat hij onder eene „bron" zou verstaan, en dus in zijn werk eene plaats zou geven. Immers, eigenlijk is voor ons „bron" alles, wat uit de Romeinsche oudheid tot ons gekomen is, en, zelfs als men zich beperkt tot de politieke en oeconomische geschiedenis, vormen toch, zooals Rosenberg terecht opmerkt, Horatius, Gajus, Augustinus evengoed „bronnen" voor ons als Sallustius, Livius, Tacitus. Uit praktische overwegingen beperkte hij zich echter tot de eigenlijke historische literatuur en tot de zoogen. primaire historische bronnen. Deze beperking is alleszins te billijken, zou het werk niet uitdijen tot eene historische encyclopaedie der Romeinsche oudheid of verdorren tot een geraamte van namen en korte mededeelingen.

Eene tweede moeilijkheid was die der indeeling. Men kan nmlk. de stof chronologisch behandelen, d.w.z. de Romeinsche geschiedenis in een aantal periodes verdeelen en dan voor elke periode alle bronnen, die ervoor aanwezig zijn, bespreken, of men kan de bronnen zelve naar de soorten ervan indeelen en dan over elke soort afzonderlijk handelen. Rosenberg heeft deze laatste wijze gekozen. Als hoofdindeeling nam hij die tusschen primaire en secundaire bronnen, waarbij hij onder primaire bronnen verstaat oorkonden, redevoeringen, brieven, mémoires, vlugschriften, onder secundaire de werken der geschiedschrijvers. Hij behandelt nu eerst de primaire bronnen, en motiveert de vooropstelling daarvan hiermede, dat reeds den beginner duidelijk moet worden gemaakt, hoe het onderzoek van de Romeinsche geschiedenis, evengoed als dat der moderne, heeft uit te gaan van de oorkonden. Wat de secundaire bronnen, de historici, betreft, deze worden ingedeeld naar „Stilgattungen", als annalistische werken, historische monographieën, biographieën.

Voor eene indeeling als die van Rosenberg is veel te zeggen. Zij is logisch en aan den aard der stof zelve ontleend. Absoluut doorgevoerd kan zij niet worden, evenmin trouwens als de chronologische. Het meest komt dit uit bij het gedeelte, dat de historici behandelt, en dat in sommige opzichten een compromis vertoont tusschen beide soorten van indeeling. Op 'n inleidend hoofdstuk volgen daarin nmlk. hoofdstukken over: De annalistiek der Republiek, Historische monographiën der Republiek, De Grieksche geschiedschrijving en de Romeinsche Republiek, De biographiën van personen uit den tijd der Republiek, De biographie van den keizertijd, De annalistiek van den keizertijd, Historici en chronographen uit de laatste eeuwen der oudheid. Hier valt niet slechts het laatste hoofdstuk uit het schema, maar de annalistiek van Republiek en keizertijd wordt in twee ver uiteenliggende hoofdstukken behandeld, de Grieksche historici over de Romeinsche Republiek kunnen moeilijk als behoorend tot één „Stilgattung" worden beschouwd, en de historische monographiën uit den keizertijd worden ondergebracht bij de gelijktijdige annalistiek. Intusschen zijn deze afwijkingen van de gekozen indeeling uit een praktisch oogpunt zeer wel te verdedigen, en ik maak er den schrijver dan ook geen verwijt van. Een ernstiger bezwaar van de indeeling, in het bijzonder voor den beginner, acht ik, dat nu b.v. Cato en Coelius Antipater (onder de historische monographiën) behandeld worden nà Livius (onder de republikeinsche annalistiek), dat men van Polybius (onder de Grieksche historici) eerst hoort nà Livius en Coelius, dat Suetonius en de Historia Augusta behandeld worden vóór Tacitus. Bij eene behandeling der bronnen voor de Romeinsche geschiedenis op een college verdient dan ook m.i. de chronologische volgorde de voorkeur, daar de docent immers telkens er de aandacht op kan vestigen, tot welke „Stilgattung" de besproken historicus behoort en uiteraard steeds zoo veel mogelijk gelijksoortige schrijvers na elkander behandelen zal.

Om ook degenen, die een overzicht wenschen van de bronnen voor eene bepaalde periode, te gerieven, heeft Rosenberg eene lijst daarvan, naar perioden gerangschikt, aan zijn werk toegevoegd.

Digitized by Google

Zien wij thans, hoe de schrijver zijne taak heeft uitgevoerd. Hij wil beknopt zijn en toch aan de eischen der wetenschap recht laten wedervaren, dus zijne op eigen onderzoek gegronde meening uiteenzetten en den lezer gelegenheid geven na te gaan, waarop deze berust. Op elke paragraaf volgen daarom, in kleineren druk, bewijsplaatsen en citaten uit de antieke schrijvers, opgaven van moderne literatuur, korte discussies over dubieuze punten enz., op de wijze als in Ed. Meyer's Geschichte des Altertums. Naar volledigheid is daarbij, terecht, niet gestreefd, doch naar wat van werkelijk belang is, zal men niet tevergeefs zoeken, afgezien van eenige niet-duitsche literatuur. Al geven nu deze aanmerkingen bij elke paragraaf den schrijver gelegenheid, zijne meening nader toe te lichten, het ligt in den aard van het werk, dat deze toelichting slechts kort kan zijn, terwijl de text zelf der paragrafen meest apodictisch moet luiden. De vraag, of het werk bruikbaar genoemd mag worden, vooral voor beginners, hangt dus in de eerste plaats af van het oordeel, dat men over dezen text velt, en, zooals reeds boven opgemerkt, is op dit punt mijne meening zeer gunstig. De schrijver is op de hoogte van de quaesties, weet zijne meening helder uiteen te zetten, en is bezadigd in zijn oordeel. Natuurlijk zal de een hier, de ander daar van Rosenberg's oordeel afwijken; zoo zou ik de waarde van Klotz's critiek op de onderzoekingen van Kahrstedt betreffende de 4e en 5e decade van Livius hooger aanslaan dan Rosenberg (blz. 143) doet, en met zijne uiteenzettingen over de Historia Augusta ben ik het niet eens, maar dit doet aan het gunstige eind-oordeel niets af. Zijn boek kan met gerustheid worden aanbevolen; m.i. behoort het door ieder, die de oude geschiedenis als hoofdvak kiest van zijn doctoraal-examen, te worden doorgewerkt.

Ten slotte eenige bijzonderheden. In de eerste hoofdafdeeling, die over de primaire bronnen, volgt op eene uitvoerige en zeer geslaagde behandeling der oorkonden (decreta magistratuum, acta principum, senatus consulta, leges enz.) een hoofdstuk over opschriften, munten, papyri en het archaeologisch materiaal. Dat een dergelijk hoofdstuk in een boek over bronnen der Romeinsche geschiedenis behoort, is duidelijk, aan den anderen kant mocht het ook niet uitdijen tot eene inleiding in de Romeinsche epigraphiek, numismatiek enz. Zonder hierin te vervallen en zonder aan de compositie van zijn boek te schaden, had de schrijver hier echter uitvoeriger kunnen zijn: nu worden al de genoemde onderwerpen in één hoofdstuk van 20 bladzijden afgehandeld! Het karigst, ook in de bibliographische opgaven, is het „archaeologische materiaal" bedeeld. Het prachtige boek van Cagnat en Chapot, Manuel d'archéologie romaine, was den schrijver misschien nog onbekend, maar verwondering moet wekken, dat als werk over de Romeinsche beschaving in Duitschland alleen Dragendorff's Westdeutschland zur Römerzeit genoemd wordt, niet het veel uitgebreidere en rijker geïllustreerde boek van Koepp, Die Römer in Deutschland. Ook hadden hier Haverfield, The romanization of Roman Britain; Cumont, Comment la Belgique fut romanisée; Jullian, Histoire ancienne de la Gaule, en de boeken van Holwerda over ons land genoemd moeten worden. Bij de bespreking der munten hadden Hill, Historical Roman coins, en Grueber, Coins of the Roman Republic in the British Museum, niet onvermeld mogen blijven.

Het derde en laatste hoofdstuk van de eerste hoofdafdeeling handelt over de redevoeringen, brieven, mémoires en vlugschriften. Hier nemen natuurlijk Cicero en Caesar de meeste ruimte in beslag. De hoofdstukken van het tweede, aan de historici gewijde, gedeelte zijn boven reeds genoemd.

Op deze beide gedeelten volgt een derde, getiteld: Die moderne Beschäftigung mit der römischen Geschichte, dat wederom slechts 20 bladzijden vult. De schrijver had dit gedeelte gevoegelijk kunnen weglaten, of, zoo hij aan zijn werk over bronnen een overzicht over de moderne wetenschappelijke behandeling der Romeinsche geschiedenis wilde toevoegen, had hij dit moeten verdiepen en uitvoeriger maken: thans is het m.i., ook voor den beginner, geheel onvoldoende. Bij een nieuwen druk, dien ik het verdienstelijke werk gaarne toewensch, zou ik den schrijver vooral eene verrijking van dit gedeelte willen aanraden, terwijl ook de bibliographische opgaven erbij zouden moeten worden aangevuld. Werken als (om slechts eenige zeer belangrijke te noemen): Cumont, Les mystères de Mitra; Toutain, Les cultes païens dans l'Empire romain; Willems, Le droit public romain, en Le sénat de la République romaine; Cagnat, L'armée romaine d'Afrique, zouden dan op de hun toekomende plaats moeten worden genoemd.

Groningen. A. G. Roos.

P. Cruveilhier, Les principaux résultats des nouvelles fouilles de Suse. Paris, P. Geuthner. 1921. (Pr. fr. 7.50).

In bovengenoemd werk zet Cruveilhier zijne overzichten van de voornaamste resultaten der opgravingen te Susa, die hij vroeger in de *Revue du clergé français* gegeven heeft, voort. Had hij daarin de eerste 9 deelen van de *Mémoires de la Délégation en Perse* besproken, in het voor ons liggende geschrift handelt hij over hetgeen de 6 volgende deelen aan nieuw materiaal hebben opgeleverd. De publicatie daarvan is door den oorlog vertraagd en inmiddels hebben Lagrange en Pézard reeds over de nieuwe vondsten gehandeld, maar de schrijver zag daarin terecht geene aanleiding om zijn werk achter te houden, daar geen van beiden zich, zooals hij, ten doel gesteld had, een vrij wel volledig overzicht van de vermeerdering onzer kennis der oude beschaving van Susa te geven. Na een inleidend hoofdstuk over den toestand der opgravingen behandelt hij het genoemde onderwerp in 4 hoofdstukken, waarin achtereenvolgens de nieuwe vondsten uit een *point de vue historique, religieux, juridique et économique* en *philologique* bekeken en besproken worden. Het spreekt wel van zelf dat de juiste beteekenis van veel dat men gevonden heeft niet even doorzichtig en slechts door vergelijking met hetgeen men van elders weet, te benaderen is; dien ten gevolge is ook P. Cruveilhier meer dan eens genoodzaakt elders en met name in het Oude Testament naar gegevens te zoeken, die over de toestanden in het oude Susa licht kunnen verspreiden. Over het algemeen geeft hij daarbij blijk van een gezond oordeel en weet hij zich vrij te houden van de fout, waarin velen zoo dikwijls vervallen, die door eenige punten van overeenkomst verleid, aanstonds gereed zijn ons een afgerond beeld van een verdwenen beschavingstoestand te toonen, terwijl zij in werkelijkheid slechts een phantasie-beeld ontworpen hebben. Kortom P. Cruveilhier heeft zich op verdien-

Digitized by Google

stelijke wijze van zijne taak gekweten en een nuttig overzicht samengesteld, dat men met vrucht zal raadplegen, wanneer men zich over het bewonderenswaardige werk der Fransche archeologen te Susa verricht wenscht te orienteeren.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

F. J. Tausend, Studien zu Attischen Festen (Anthesterien, Askolien, Diomeen) nach den Aristophanesscholien, insbesondere nach Didymos. Würzburg, C. J. Becker. 1920. (Würzburgsche diss.).

Deze slecht verzorgde dissertatie (het uiterlijk van het boekje is onooglijk, de text wemelt van drukfouten) blijkt bij nadere bestudeering toch niet geheel waardeloos te zijn.

In de inleiding behandelt schr. oppervlakkig de figuur van Didymus en de overlevering der Scholia ad Aristophanem; bij geen van beide heeft hij zich een zelfstandig oordeel gevormd, of ook maar naar uitvoerigheid gestreefd. Hij somt de meeningen der hedendaagsche viri docti over Didymus op en sluit zich aan bij het oordeel van Foucart (Etude sur Didymos etc, Par. 1906), die de vergissingen van D. verontschuldigt met zijn veelomvattende werkzaamheid, en verwerpt de vernietigende kritiek van Ad. Roemer (Philol. 1908). De bespreking der hss. beperkt zich voornamelijk tot de gebruikelijke klachten over de ontoereikende editie's en Rutherford's eenzijdigheid, die zijn uitgave slechts op den Ravennas, op verscheiden plaatsen achterstaand bij den Ven. en ook de andere hss, heeft gebaseerd. Bij het overzicht der Byzantijnsche scholia had Zuretti's „Scolii al Pluto ed alle Rane" (Turijn 1890) niet onvermeld mogen blijven; evenmin bij het vermelden van den vermaarden codex Ambros. C 222 ord. inf. Studemund's uitvoerige beschrijving in de Anecdota Varia.

Bij de kwestie, in hoeverre Didymus, ook waar zijn naam niet genoemd wordt, den grondslag van Symmachus' scholia-corpus vormt, sluit schr. zich aan bij J. W. White („The Scholia on the Aves", Boston — London 1914), die weliswaar aan Symmachus een zekere zelfstandigheid niet ontzegt, doch hem in hoofdzaak op D. laat teruggaan.

Origineel werk is de uitvoerige bespreking van Schol. ad Ach. 961 (over de Choën), ad Ran. 218 en Ach. 1076 (over de Chytroi); de Ascolia en Diomeia worden meer terloops behandeld. Wat de Choën betreft, Pandion (Schol. ad Ach. 961) zou volgens de volksoverlevering de stichter van het feest zijn, Demophon echter door de Atthidographen (cf. Phanodemus, Athen. X 437 c, e. a.) voor hem in de plaats zijn gesteld.

Van de beide Scholia, waarin over de Chytroi gesproken wordt, is het eerste in twee redactie's overgeleverd. Alle gaan terug op Theopompus, doch de beide eerste (ad Ran.) laten den inhoud van de ***χύτρα*** offeren op de ***Χύτροι,*** het laatste op de ***Χόες,*** terwijl in een aanhangsel (***ἄλλως***) de meening van Didymus geciteerd wordt, die ***Χύτροι*** en ***Χόες*** op één dag laat vallen. (Helaas staat de naam van het feest niet in de woorden, die letterlijk geciteerd zijn uit Theopompus). Volgens schr. zou Didymus beide feesten hebben doen samenvallen, afgaand op een foutieven text; in werkelijkheid zouden de ***Χόες*** op den 12en, de ***Χύτροι*** op den 13en Anthesterion gevierd en beide geheel afzonderlijke plechtigheden geweest zijn.

Hiermee in verband staat de kwestie, voor wien de inhoud der ***χύτρα*** geofferd werd; Theopompus in al de genoemde scholia noemt slechts ***Ἑρμῆς Χθόνιος,*** doch Didymus tevens Dionysus. Rutherford bepaalde zich er toe, ***Διονύσῳ καὶ*** te schappen; volgens schr.'s verklaring zouden wij ook hier een gevolg van bovengenoemde contaminatie hebben.

Aristophanes zelf echter geeft Didymus gedeeltelijk gelijk; in Ran. 216-18 wordt Dionysus op de ***Χύτροι*** vereerd. Schr.'s verklaring van deze plaats doezelt dit feit zooveel mogelijk weg, doch ***Διόνυσον ἐν Λίμναισι ἰαχήσαμεν, ἡνίχ' ὁ κραιπαλόκωμος τοῖς ἱεροῖσι Χύτροισι χωρεῖ κτλ.*** is niet anders uit te leggen, dan dat Dionysus in zijn heiligdom (Thuc. II, 15) gevierd wordt. In hoeverre het ***χύτρα***-offer ook aan hem gebracht werd, laat ik in het midden; dat hij ook op de ***Χύτροι*** een belangrijke rol speelde, is duidelijk. Aug. Mommsen's voorstelling (gecit. p[a] 28), dat de ***Χόες*** voornamelijk in den nacht van 12 op 13 Anthest. plaats vonden, en de ***Χύτροι*** daarbij op den volgenden morgen aansloten, blijft de waarschijnlijkste. Ook de Scholia berichten, dat de ***Χύτροι*** overdag (voor een doodenoffer iets ongewoons) zouden plaats gevonden hebben; volgens schr. zou dit een toevoegsel van latere grammatici zijn, en hij moet nu eens ***καὶ οὐ νυκτί*** schrappen, dan weer (met Rutherf.) in ***τῇ*** < > ***ἡμέρᾳ*** een lacune aannemen.

Al deze maatregelen zijn overbodig, indien wij slechts, de plaats van Aristophanes juist interpreteerend, in verband met de overige gegevens een samenvallen van ***Χόες*** en ***Χύτροι*** aannemen.

Het offer, dat in de ***χύτρα*** gekookt wordt, is ***πᾶν σπέρμα*** bij Didymus, ***πανσπερμία*** bij Theopompus (beide in Schol. ad Ach. 1076); deze laat het op den stichtingsdag na de overstrooming der aarde gebeuren. Schr. vertaalt: „die Reste ihrer Lebensmittel (Sämereien)": zij zouden daarna dus niets meer te eten hebben gehad! ***Πανσπερμία*** (v.e.g. Timaeus 73 C) en ***πᾶν σπέρμα*** is echter niet *alle* ***σπέρματα,*** maar *alle soorten* ***σπέρματα.*** Het offer was dus uit alle soorten van veldvruchten samengesteld.

Daarentegen kan ik geheel met schr. meegaan, wanneer hij betoogt, dat er geen dieren bij dit offer geslacht zijn (p[a] 26-27); ***ἱερείων*** in de tweede redactie van Schol. ad Ran. 218 is ontstaan uit ***ἱερέων*** in de eerste.

Van schr.'s conclusie's valt dus wel een en ander af te dingen; niettemin mogen wij hem voor zijn nauwkeurige beschouwing van deze moeielijke plaatsen dankbaar zijn. Het is een, zij het ook kleine, bijdrage tot de bestudeering der Aristophanes-scholiën, waaraan ikzelf binnenkort door de uitgave van scholia uit een Parijsch en Florentijnsch hs. hoop mede te werken.

Amsterdam. W. J. W. Koster.

I. Hasebroek, Das Signalement in den Papyrusurkunden. (Papyrusinstitut Heidelberg, Schrift 3). Berlin und Leipzig, Vereinigung wissenschaftlicher Verleger. 1921. (Pr. f. 0.65).

Het is een bekend feit, dat in een groot aantal papyri uit den Griekschen en Romeinschen tijd persoonsbeschrijvingen voorkomen, die moesten dienen om, zoo noodig, den beschreven persoon te identificeeren. Van tweeërlei aard zijn de oorkonden, waarin men deze signalementen vindt: aangiften bij de overheid en contracten. De schrijver van het bovengenoemde boekje

Digitized by Google

heeft nauwkeurig alles, wat de papyri omtrent het signalement bevatten, verzameld en zijn materiaal overzichtelijk naar den aard der oorkonden geordend; daaraan zijn dan toegevoegd opmerkingen over den vorm van het signalement en een verklaring der gebruikelijke termen.

Wanneer ik de door de papyrologie ten opzichte van de cultuur-historie behaalde resultaten in twee groepen mag scheiden, die, welke betrekking hebben op de geheele antieke wereld en zulken, welke slechts van belang zijn voor Egypte, dan zal men „Das Signalement" onder de laatste moeten rangschikken. Want wel beweert de schr. in een polemiek met Fürst, die in zijn geschrift *„Die literarische Porträtmanier im Bereich des griechisch-römischen Schrifttums"* (Philologus LXI, 3 p. 374 vv.) ook de persoonsbeschrijvingen van de papyri had behandeld, dat men zich in de geheele antieke wereld van deze signalementen bediende ter identificeering van personen, en dit zal ook wel juist zijn, maar ten eerste heeft deze bewering niet meer dan hypothetische waarde en dan laten de papyri natuurlijk alle vragen die we in de eerste plaats beantwoord zouden willen zien, „in welke mate en in welke oorkonden werden ze gebruikt? Hoe was de vorm der signalementen bij Grieken en Romeinen?" onbeantwoord. Een nuttig werk heeft de schr. intusschen gedaan door de beweringen van zijn voorganger Fürst recht te zetten. Deze was op grond van onvoldoende materiaal tot resultaten gekomen, die onhoudbaar blijken. Tegenover de stellingen van Fürst, bij wien mooie taal en te groote fantasie wel eens in de plaats van argumenten treden, vormt het nuchtere betoog van H., dat hier en daar zelfs den vorm van statistieken aanneemt, een heilzaam correctief.

Rotterdam. M. Engers.

R. Bultmann, Die Geschichte der synoptischen Tradition. (Forschungen zur Religion u. Literatur des A. u. N. T., N. F. 12). Göttingen, Vandenhoeck u. Ruprecht. 1921. (Pr. f. 5).

Dit boek van den Marburgschen Nieuwtestamenticus is een zeer belangrijke bijdrage tot het onderzoek naar de literarische vormen van de synoptische overlevering en naar de geschiedenis harer ontwikkeling. Van de onderzoekingen van K. L. Schmidt (Der Rahmen der Geschichte Jesu 1919 cf. *Museum* 1920 No. 11/12) en M. Dibelius (Formgeschichte des Evangelium, 1919 cf. Theol. Tijdschr. 1919, 371 vv.)[1]) onderscheidt zich dit nieuwe werk hierdoor, dat het niet alleen let op de wijzen van redactioneele samenvoeging, die de evangelisten toegepast hebben (zooals Schmidt), maar ook het literaire genre van de Einzelstücke zelf nauwkeurig tracht te bepalen; en niet volstaat met grootscheeps enkele hoofdtypen van evangelische traditiestoffen er uit te halen (aldus Dibelius), maar de heele massa van overleveringen aan een nauwkeurig detailonderzoek onderwerpt, voorts analogieën uit de joodsche, uit de oostersche, met name de indische literatuur, ook uit de internationale sprookjesliteratuur vergelijkt en met groote scherpzinnigheid en nauwkeurigheid de verschillende phasen der ontwikkeling (palaestijnsche, hellenistische traditie) tracht te onderscheiden.

Van belang en waarde is reeds de indeeling van de stof. De woorden van Jezus, waarover deel I handelt deelt B. in apophthegmata (uitspraken van Jezus met eenvoudige, historische omlijsting, zooals wij die veelal in de grieksche philosophen-biographieën vinden) en in losse woorden en woordgroepen. Terwijl in de groep der apophthegmata te onderscheiden vallen: twist- en schoolgesprekken en biographische apophth., deelt B. de losse „woorden" in: enkelvoudige „logia" (meestal spreuken der „wijsheid"), profetische en apokalyptische woorden, wetsvoorschriften en gemeenteregels, „Ik"-woorden en parabelen. Naast de „woorden" staan dan de „vertellingen" waarvan in deel II gehandeld wordt, en waartoe eenerzijds wonderverhalen, anderzijds niet-miraculeuze historische legenden van stichtelijken aard behooren. Deze groepeering is in het algemeen gelukkig; alleen zou ik slechts de heel eenvoudige „apophthegnata" onder de „woorden" gerangschikt willen zien en de gesprekken van grooter omvang, namelijk als er verschillende phasen in voorkomen, liever als een aparte groep der „verhalen" beschouwen.

In beide deelen begint de schr. met de volledige opnoeming van de repraesentanten der bepaalde groep en korte critische opmerkingen betreffende de compositie van elke pericoop: daarna onderzoekt hij systematisch de verschillende vormen, de technische middelen waarover de tradities beschikken, de analogieën der andere literaturen, de motieven die tot verandering of versiering van de stof en tot uitbreiding en vorming van nieuwe, analoge overleveringen geleid hebben.

Voor de juiste beoordeeling van het literarische genre evenals van de eigenaardige compositie der evangel. overleveringsstoffen is van groote beteekenis de vergelijking met verwante stoffen uit andere literaturen. Het is eene groote verdienste van B., dat hij in dit verband bijzondere aandacht aan de talmudische literatuur wijdt. Terecht maakt hij er opmerkzaam, dat stijlonderzoekingen over den Talmud nog geheel ontbreken. Hier zal nog veel nuttig werk gedaan moeten worden, al brengt B. nu reeds talrijke, goed gekozen parallellen ter sprake. Ik vermoed, dat eene systematische doorvorsching van de joodsche literatuur zal aantoonen, dat de overeenkomsten tusschen rabbijnsche en evangelische overlevering nog grooter zijn, als uit B.'s boek al blijkt. Deze vergelijkingen zijn ook nuttig voor de vraag, of de verschillende pericopen nog in Palestina, al dan in de hellenistische sfair hare vorm gekregen hebben. B. is soms te voorbarig met de ontkenning van palestijnschen oorsprong: wat hij dan „hellenistisch" noemt, kan soms veeleer als algemeen oostersch of syncretistisch aangeduid worden.

Bijzonder gewaagd lijkt mij in deze zijne bewering, dat de conserveering van arameesche woorden als b.v. talitha kûm en effathâ voor den oorsprong niets zouden bewijzen, omdat hier het motief van de tooverkrachtige ῥῆσιδ βαρβαρικὴ van kracht is: dat is wel zoo, maar de barbarische taal zelf wijst toch duidelijk den oorsprong van het verhaal aan. Evenzoo is het m. i. buiten twijfel, dat de kindsheidsberichten van Lucas, al zijn ze hellenistisch bewerkt, toch uit palestijnsche bronnen afgeleid moeten worden.

[1]) Cf. ook Cl. W. Votaw, The Gospels and contemperarij biographies Amer. J. of theol. 1915; C. Bouma, De literarische vorm der evangeliën (Dissert.) 1921; M. Albertz, Die synoptischen Streitgespräche, Berlin Trowitzsch 1921.

Digitized by Google

Onder den invloed van H. Gunkel, Das Märchen im Alten Testament (1917) heeft B. ook acht geslagen op de in de evangeliën voorkomende sprookjes-motieven. Anderzijds had hij m. i. de analogieën van de apophthegmen-literatuur in ruimer mate moeten aanhalen, en bovenal den stijl en de wijze van compositie, die wij in de oudtestamentische verhalen (Genesis, profeten enz.) aantreffen, moeten vergelijken.

Bijzonder goed gelukt lijkt mij de groepeering en beschrijving van de gelijkenisachtige stoffen en van de wonderverhalen, al doet de schr. hier niet veel anders dan in hoofdzaak samenvatten en aanvullen, wat vele anderen voor hem ter zake hebben bijgedragen.

Van het onderzoek naar den literarischen vorm is die naar den inhoud nooit te scheiden; integendeel, de beoordeeling van de historische waarde en van den oorsprong van een stof is gedeeltelijk ook afhankelijk van den vorm der betrokken overlevering. Er doen zich gevallen voor, waar de juiste bepaling van den vorm het verdichte karakter onmiddelijk aanwijst. Toch zijn zulke gevallen niet zoo talrijk als B. aanneemt, die m. i. soms zonder voldoende redenen woorden of verhaalstoffen als „ideale" gewrochten, nieuwe legenden of producten van gemeente-traditie aanwijst. Volkomen zekerheid is op dit gebied natuurlijk zelden te bereiken; maar die skepsis, die B. ten toon spreidt, gaat mij te ver. Op zijn minst zal men veelal tot een non liquet besluiten, waar B. apodictisch verklaart, dat de traditie zuivere legende of een vreemde, op Jezus toegepaste stof is.

Deel III heeft tot onderwerp de redactie van de traditiestoffen in de logiënbron en in de drie evangeliën. Met K. Schmidt en anderen neemt ook B. aan, dat de oorspronkelijke phase in de evangelische traditie bepaald is door de vorming en tradeering van enkele afzonderlijke verhalen en woorden, waarop volgt de vorming van groepen van verwante pericopen en van meer of minder los aan elkaar geregen woorden. Een evangelie is dus de verzameling van zulke groepen en van Einzelstoffen, samengesteld met het doel, een meer of minder samenhangende beschrijving van de daden en woorden van Jezus te geven. Elk evangelie draagt zijn eigen karakter, hetgeen afhangt van de stof en de bronnen, waarover de schrijver beschikte en van de redactioneele methode die hij bij de samenwerking zijner bronnen en stoffen toepaste. Zoo wordt ten slotte het literaire genre van de evangeliën in het algemeen en van elk afzonderlijk heel duidelijk.

Van belang is in dit verband, dat B. aantoont, dat ook de lijdensgeschiedenis als eene literaire compositie van losse pericopen te beschouwen is.

De these, dat „het evangelie" (Marcus) eene schepping der hellenistische gemeente is, omdat het hellenistische Kerygma van den Christus (de Christosmythos) er aan ten grondslag ligt, zou ik in dezen vorm niet voor mijne rekening willen nemen. Anderzijds zou ik tegenover B., die dat ontkent, volhouden, dat eene zekere verwantschap tusschen de evangeliën en de hellenistische biographiën toch bestaat; daarnaast zou ik als belangrijke analogiën zekere oudtestamentische stoffen (Mozes-, Simson-, profeten legenden) noemen.

Een geweldig omvangrijk materiaal wordt in het boek in sterk samengeperst en vorm behandeld. Ook niet-theologen, deskundigen op welk gebied dan ook van religieuze overleveringen of populaire literatuur, zullen hier veel vinden, wat van hun gading is, en misschien ook zien, in welk opzicht ook zij belangrijke bijdragen tot het juiste begrip van de ontwikkeling van de synoptische traditie kunnen leveren: naast de talmudisten zijn hier bijzonder genoemd indologen, klassieke philologen en Märchenforscher.

Leiden. H. Windisch.

R. Reitzenstein, Die hellenistischen Mysterienreligionen nach ihren Grundgedanken u. Wirkungen. Vortrag ursprünglich gehalten in dem wissenschaftlichen Predigerverein für Elsass-Lothringen den 11 November 1909. Zweite umgearbeitete Auflage. Leipzig-Berlin, B. G. Teubner. 1920. (Pr. *f* 1.80, geb. *f* 2.40 + 100 %).

Na eene „Vorrede" p. V—VIII en een „Inhaltsübersicht" p. VIII volgt de „Vortrag" p. 1—66 en „Beilagen" p. 67—260. Een „Sachregister" p. 261—264 „Wortverzeichnis" p. 265 vlg. en „ „Stellenverzeichnis" p. 267 vlg. besluiten het werk.

De auteur betoogt, vooral met het oog op de bekende beschrijving van den Isisdienst bij Apuleius, Metamorph. XI, dat de eenwording van den ingewijde met de godheid het hoogtepunt in de hellenistische mysteriën was p. 1—33. Dan behandelt hij de „hellenistisch-theologische Literatur", voornamelijk een dialoog tusschen Hermes en diens zoon Tat over de wedergeboorte, p. 33—36, wijst op allerlei andere parallellen p. 36—40, op Philo p. 41 f.f., op de Gnosis p. 42—47, om ten slotte na te gaan, welken invloed de hellenistisch-mystieke denkwijze en taal op Paulus hebben uitgeoefend. Hij acht dien zeer groot: „Die hellenistische r e l i g i ö s e Literatur m u s s er gelesen haben" en „dem Hellenismus verdankt er den Glauben an sein Apostolat und seine Freiheit", p. 66.

Reitzenstein heeft zelfs uit mandeïsche geschriften gegevens bijeengebracht om de hellenistische mystiek begrijpelijker te maken en ongetwijfeld zal men meer dan tot dusver met de iranische invloeden op het Hellenisme en Christendom rekening moeten houden. Maar ook in andere opzichten werkt het rustelooze wroeten van den auteur „anregend". Zijne pogingen bijv. om uitdrukkingen als „Gnosis" en „Pneuma" nader toe te lichten, p. 135—185 leveren allerlei belangrijks op, o. m. zijn zeer opmerkelijke uiteenzetting over het profetisme p. 174 vlgg. en hoogst interessant is „Das Doppelempfinden in der Romantik" p. 254 vlg. naar aanleiding van het „Empfinden der Doppelheit der eigenen Persönlichkeit" bij Paulus p. 59.

De tweede uitgaaf van Reitzenstein's werk lijdt echter ook aan dezelfde gebreken, die referent in zijn critiek op de eerste uitgaaf (*Museum* XXI. jrg. (1914) c. 147) heeft moeten vermelden.

De stijl is verre van vloeiend, vgl. bijv. een zin als p. 235, regel 11—23:

„Wohl kann ich hier nicht schildern, welche ungeheure Wirkung es hat, dass auch Paulus nach dem Vorbild der jüdischen Synagoge die Leitung der einzelnen **ἐκκλησία**, die ja immer völlig für sich das irdische Gegenbild der himmlischen Gesamtkirche ist, nicht an den Besitz besonderer Geistesgaben, **πνευματικά**, knüpft (sie sollen ihr dienen, aber nicht in ihr herrschen), und wie dadurch der im Grunde hellenistische Gottesdienst, den er 1 Kor. 14 so anschaulich schildert, sich zu dem nüchternen, viel mehr jüdischen Gottesdienst

Digitized by Google

der *Διδαχὴ τῶν ἀποστόλων* zurückbilden kann, die Tradition gegenüber der fortwirkenden Offenbarung immer stärkere Kraft gewinnen und der Gemeindeleiter zu ihrem Hüter werden muss".

Evenmin gelukt het Reitzenstein, een betoog van eenige lengte streng vol te houden en de stof goed te verdeelen. Telkens en telkens weer wordt de lezer door uitweidingen afgeleid en vloeien de behandelde onderwerpen als in een mystiek waas ineen. De auteur heeft dit zelf gevoeld en tracht zich in de „Vorrede" p. V te verontschuldigen met de opmerking: „Manche Bücher können nur Stückwerk bieten, gerade weil sie ein Stück des Schreibers waren", maar wij betwijfelen het, of een onpartijdig beoordeelaar hiermee genoegen zal nemen.

Ook ten opzichte van den inhoud zijn er bezwaren. Het ontbreekt niet aan onnauwkeurigheden, zooals bijv. p. 29 regel 21 uit de gereproduceerde Apuleiuspassage de woorden „und letztere" verdwijnen moeten (reeds vroeger door ons opgemerkt). Op zekere gegevens, zooals bijv. p. 22 op de bekende schandaalhistorie bij Josephus wordt geen ingrijpende critiek geoefend. De generalisaties zijn niet altijd juist; p. 67 vlg. wordt bijv. de invloed der echt Grieksche mysteriën in den lateren tijd onderschat. En wat Paulus betreft, schijnt het ons toe, dat Reitzenstein niet begrepen heeft, waartoe de consequenties van zijne opvatting moeten leiden.

Referent zou hiermede willen volstaan, maar de onbillijke houding, door Reitzenstein tegenover hem aangenomen, noopt tot verweer.

De auteur toch zegt, p. 94:

„Mit De Jong (Das antike Mysterienwesen S. 322 ff.) mich auseinanderzusetzen, darf ich hier wohl vermeiden. Unsere Ziele sind verschieden und unsere Auffassung der Wissenschaft auch".

Zeer zeker bestaat er ten opzichte van de beoefening der wetenschap verschil tusschen schrijver dezes en Reitzenstein. Referent bijv. is gewoon, de teksten uit oude schrijvers te vertalen, Reitzenstein haalt ze liefst onvertaald aan. Referent stelt belang ook in onderwerpen waarvan Reitzenstein uit principe onkundig wil blijven. Maar dit alles ontslaat Reitzenstein niet van den plicht, om juist in een boek als „Die hellenistischen Mysterienreligionen" met schrijver dezes over de aanhangige vraagstukken in discussie te treden. De wetenschap immers kan er niet wel bij varen, wanneer men het zich tot stelregel maakt, een auteur te negeeren, omdat hij andere opvattingen is toegedaan.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

SCHOOLBOEKEN.

Dr. P. C. de Brouwer, Prof. Dr. F. Muller Jzn. en **Dr. E. Slijper, Latijnsche leergang** voor Gymnasia en Lycea.

Deel I: **Buigingsleer** door Dr. E. Slijper. **Oefeningen bij de buigingsleer** door Dr. P. C. de Brouwer en **Dr. E. Slijper.** Groningen-Den Haag, Wolters. 1921. (Pr. *f* 2.90 en *f* 2.50).

Het is een verblijdend verschijnsel, dat van deze eerste deeltjes van den leergang betrekkelijk spoedig een nieuwe druk noodig bleek.

Weliswaar staat in de oogen van schrijver dezes de Buigingsleer verre ten achter bij de in hun soort en op hun wijze verdienstelijke werkjes van Woltjer en Speijer, waarin men immers wetenschappelijke ontwikkeling, grondige kennis en klaar inzicht vindt, welke in de in den aanhef genoemde Buigingsleer in meerdere mate ontbreken, dan zelfs iemand, die de wetenschap slechts in uiterst verdunde oplossing in de school wil toelaten noodig zal vinden. En, voorzoover men van een Buigingsleer slechts verlangt een overzicht van de in bepaalde perioden eener taal in gebruik zijnde vormen, moet dit overzicht eerstens zoo beknopt mogelijk zijn en tweedens typografisch zoo uitgevoerd zijn, dat onthouden en opzoeken zoo veel mogelijk wordt vergemakkelijkt. In dit opzicht is de Buigingsleer van Stegmann-Beversen — een overigens werkelijk niet lofwaardig werk — verre boven het onderhavige te verkiezen.

Maar het is begrijpelijk, dat men bij de Oefeningen ook de Buigingsler neemt, al was het alleen om de verwijzingen. En heel veel schade doet zoo'n boekje uitteraard ook niet. Ja een leeraar in wien het bewustzijn leeft van buiging en voeging als voortdurend wisselende groepeering en hergroepeering van het samenstel der vormen eener taal tot telkens veranderende stelselmatigheid waarbij nimmer een stelsel geheel doorgevoerd is, omdat de nieuwe richting altijd reeds aanzet voor de voorgaande geheel doorgewerkt is, welke beschouwing de anders vermoeiende en vervelende beschrijving van in gebruik zijnde vormen tot een stuk geschiedenis van de ontwikkeling van den menschelijken geest maakt, dat belangrijk is en belangwekkend door de vaak zoo verrassende kijken welke het opent, zoo een leeraar zal zich allicht aan een boekje als het besproken voldoende ergeren — maar het is wijs uitgeversbeleid om liever met de middelmaat te rekenen en voor deze zal gelijk gezegd het boekje niet veel kwaad doen, zoodat het zeer te begrijpen is dat het tegelijk met de oefeningen zijn tweede druk beleeft.

Deze Oefeningen zijn, gelijk reeds bij het verschijnen van den eersten druk werd opgemerkt, alles bij een een zeer bruikbaar boekje.

Ja wanneer men denkt aan den graad van ontwikkeling, welke de schoolboeken ten dienste van het onderwijs in de moderne talen bereikt hebben, moet men erkennen, dat er eerder reden tot teleurstelling is, dat men voor het onderwijs in de oude talen met zoo iets tevreden moet zijn, dan aanleiding tot opgewektheid over de bereikte uitkomsten. Maar we willen deze vergelijking uit ons hoofd zetten en liever denken aan de gemeenlijk ten dienste staande leerboeken, in vergelijking waarmee dezeOefeningen een groote verbetering beteekenen vooral:

omdat de oefeningen de leerlingen vertrouwd moeten maken met verschijnselen, welke hun eerst aan eenvoudige *Latijnsche* voorbeelden zijn onder de aandacht gebracht; jammer is in dit verband, dat de schrijvers zich ter toelichting van deze voorbeelden vaak van een onbeholpen wijze van uitdrukken bedienen, welke allerminst bevorderlijk is voor het goed begrip; zoo iets kan men echter steeds laten overslaan;

omdat de oefeningen in het algemeen uit voldoend aantal gevallen zijn samengesteld, om den leerling werkelijk vertrouwd te maken met het behandelde onderwerp; in dit opzicht verdient het boekje b.v. verre de voorkeur boven het themaboek van Woltjer, hetwelk anders uit oogpunt van stelselmatige indeeling der stof beter is;

omdat behoorlijk zorg gedragen is voor oefeningen,

Digitized by Google

welke van den leerling geregeld een betrekkelijk zelfstandig gebruik van het geleerde verlangen en waarbij de verbeelding het geheugen en het geheugen de verbeelding te hulp moet komen;

omdat de waarde erkend wordt van het gaandeweg uit het hoofd leeren van spreuken, gezegden en verzen, welke inderdaad een zeer belangrijke steun voor het geheugen zijn.

Jammer is het, dat gebrekkige kennis van de synonimiek en van het negatie-gebruik de schrijvers hier en daar parten heeft gespeeld, terwijl druk- of schrijffouten van het type „Fraterne estis?" en „Louis et Louise aiment son père et sa mère" volstrekt vermeden behoorden te worden.

Ondanks deze bezwaren, welke voor een boekje, dat weliswaar onderdeel van een leergang heet te zijn, doch in opzet en uitvoering zeer bescheiden hulpmiddel is bij niet te hoog grijpend uiterlijk taalonderwijs, niet zwaar mogen tellen, is en blijft het om de boven aangegeven redenen over het geheel aanbevelenswaardig.

Bunnik. Brinkgreve.

Benjert en Elzinga, Fransche Vertaaloefeningen, Eerste deel. Groningen, Wolters. 1922. (Pr. 0.90).

De heeren Benjert en Elsinga hebben een bundel vertaaloefeningen samengesteld, waarvan het eerste deel verschenen is. Deze bundel is bestemd voor de hoogere klassen van H. B. S. en gymnasium en kan ook gebruikt worden door de candidaten voor de akte L. O.

Was de vertaling Fransch-Nederlandsch een noodzakelijke oefening voor het gymnasium, thans is dit ook het geval voor de H. B. S., nu sedert 1921 op het eindexamen van de candidaten een dergelijke vertaling gevraagd wordt.

Ongetwijfeld zal er op de H. B. S. meer tijd dan vroeger het geval was, aan deze nuttige oefening besteed worden; hierbij kan het boekje van de heeren B. en E. goede diensten bewijzen. Het bevat een aantal goed gekozen proza-fragmenten van schrijvers van de 18e en 19e eeuw' (in het 2e deel zullen ook fragmenten uit de 17e eeuw voorkomen). Naast een stukje uit de Temps, vinden de meesters van den Franschen stijl, Montesquieu, Voltaire, Anatole France, er een plaats.

Wat de aantrekkelijkheid van het boekje verhoogt, zijn de vele portretten van schrijvers die het bevat.

Leiden. W. Prins.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In de noot onder kol. 281 had vermeld dienen te worden, dat de ontcijfering van het ms. geschied is met de vriendelijke hulp van ambtenaren aan het Rijksarchief.

De Oud-Friesche Handschriften.

Nogmaals richt de commissie, welke zich ten taak gesteld heeft de oude Friesche rechtsbronnen van de familie Von Richthofen aan te koopen, zich tot alle intellectueelen in Nederland. Zij zal niet nog eens uiteenzetten het groote belang, voor Friesland en voor geheel Nederland gelegen in de verwerving dezer handschriften. Kort geleden is dit wederom in het licht gesteld door Dr. C. P. Burger Jr., bibliothecaris van de universiteitsbibliotheek der gemeente Amsterdam, in de laatst verschenen aflevering van „Het Boek".

Tot haar leedwezen moet de commissie komen met de mededeeling, dat de koopsom nog niet bijeen is. Van het geheele bedrag van *f* 15,000 ontbreken nog *f* 2000. Zal op dit kleine bedrag de aankoop afspringen? Immers neen! Nu nog een laatste inspanning. Gij, die reeds gelden toegezegd hebt, verhoogt, zoo mogelijk Uwe bijdragen, en gij, talloos velen, die nog niets gegeven hebt, maar wel geven kunt, zendt ten spoedigste Uwe bijdragen aan den secretaris-penningmeester. De handschriften moeten voor Nederland verkregen worden.

De Commissie voornoemd.

Dr. J. S. THEISSEN, Bibliothecaris der Rijksuniversiteitsbibliotheek, Groningen.
Dr. H. A. POELMAN, Rijksarchivaris-bibliothecaris, Leeuwarden.
H. R. SCHAAFSMA, Secr.-Penningmeester, Leeuwarden. (postcheque en girodienst n°. 2517).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1922, Juillet-Août: M. Croiset, philosophe Posidonois. — J. Toutain, L'Afrique chrétienne avant saint Augustin (slot). — G. Le Bras, Le privilège de clergie en France dans les derniers siècles du moyen âge, I. — Variétés.

Bulletin de Corresp. hellénique, 1921, Sept.-Déc.: Ch. Dugas, La sanctuaire d'Aléa Athéna à Tégée. — Th. Macridy-Bey et Ch. Picard, Attis d'un métrôon (?) de Cyzique. — J. Hatzfeld, Les dédicaces de l'Agora des Italiens à Délos. — Chron. d. fouilles et découvertes archéol. dans l'Orient hellénique.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIX-L, 4: W. Nestle, Intellektualismus u. Mystik in der griech. Philos. — J. Kromayer, Republik u. Monarchie im Alt. u. bei uns. — J. Körner, Literaturgesch. u. Literaturwiss. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: A. Zweymüller, Humanist. Bildung.

Anglia, Beibl., XXXIII, 8: F. Holthausen, Zur vergleich. Märchen- u. Sagenkunde, 4. — H. Mutschmann, Macaulay u. Milton.

Tijdschrift voor Geschiedenis, 37, 8: Van Dillen, De Bouwcrisis te Amsterdam 1763. — Breen, Gereformeerde populaire historiographie in de 17de en 18de eeuw. — Bolkestein, Het te vondeling leggen in Athene. — Hettema, Het Nederl. gedeelte der Tabula Peutingeriana.

Historische Zeitschrift, 126: Reitzenstein, Gedanken zur Entwicklung des Erlöserglaubens. — Rabbow, Zur Geschichte des urkundlichen Sinns. — Stählin, Zur neueren elsasz-lothringischen Geschichte. — Niederl. Literaturbericht 1913—1919, I (Brugmans).

Gelzer, Das Römertum als Kulturmacht. — Preller, Rationalismus und Historismus. — Heyderhoff, Karl Twestens Wendung zur Politik. — Miszellen (Troeltsch, Angelsächsische Ansicht der Weltgeschichte, enz.). — Literaturbericht: Niederlande, II.

Studiën, XCVIII, Nov.: F. v. Lith, De politiek v. Nederl. ten opzichte v. Nederl.-Indië (slot). — J. v. Rijckevorsel, Twee Drama's uit het Boerenleven. — M. v. Steen, Het Land der Perzen, III. — W. de Veer, Preek over de hel door H. Schaepman. — Meded. — Dingen v. d. dag. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Eijbers, Bepalingen en instructiën: Tijdschr. voor Gesch. 37, 3 (Tenhaeff).

Resol. St. Gen. uitg. Japikse, v.: Tijdschr. voor Gesch. 37, 3. (E. v. Gelder).

Gedenkstukken uitg. Colenbrander, X: Tijdschr. v. Gesch. 37, 3 (De Boer).

Muller—Bartstra, Gesch. van onzen tijd: Tijdschr. v. Gesch. 37, 3 (De Boer).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

In de Serie **FRANSCHE KUNST** is zoo juist verschenen:

Deel XIX

DE EENZAMEN VAN PORT-ROYAL

DOOR

M. DE LA PRISE

Rijk geïllustreerd met 12 afbeeldingen.

Een hoogst interessante verhandeling over de bewoners van Port-Royal, het hoofdkwartier der volgelingen van Jansenius, in de nabijheid van Versailles.

Een belangrijk stuk der geschiedenis der menschheid.

Gecartonneerd in artistiek bandje . **f 3.50**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

Zomervlammen

VERZEN van **POL DE MONT**

Deze bundel is verschenen ter gelegenheid van den 65sten verjaardag van den Dichter.

Keurig uitgevoerd in artistiek omslag **f 3.90**

Een feestgave voor den Dichter maar ook voor ieder, die dezen talentvollen auteur naar waarde weet te schatten.

Zoo juist verschenen:

Het Permanente Hof van Internationale Justitie te 's-Gravenhage

(Artt. 13-15 van het Statuut van den Volkenbond)

Een historisch-critische schets van arbitrage en rechtspraak in internationale geschillen, en van de pogingen om tot een internationaal Hof te komen.

DOOR

H. CH. G. J. VAN DER MANDERE

Gebonden f 4.50

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Nederlandsche Lyriek

vanaf de Dertiende Eeuw tot 1880

Verzameld door TH. E. C. KEUCHENIUS, toegelicht door Dr. D. C. TINBERGEN

I DE MIDDELEEUWEN Met 12 illustraties

II 1570—1630

Een bloemlezing uit de Nederlandsche lyriek als deze werd nog niet eerder uitgegeven. De samensteller heeft, na jarenlang speuren en schiften, een bundel gedichten bijeengebracht die niet alleen door zijn schoonheid verrassen zal, maar ook door zijn rijkdom aan geheel nieuwe vondsten. — De toelichtingen van Dr. Tinbergen verhoogen de waarde van dezen in de eerste plaats aesthetisch opgevatten arbeid.

Prijs per deel ing. ƒ 4.90 Geb. ƒ 5.90

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

67ste Jaargang

12 Nummers Per jaar ƒ 1.20

De **Nederlandsche Bibliographie,** het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Spelling en Verbuiging onzer Moedertaal

Handleiding bij de keuze tusschen de verschillende spellingstelsels

door Dr. P. LEENDERTZ JR.

Leeraar aan het Gymnasium te Amsterdam

Dit actueele boek is de beste handleiding bij de keuze tusschen de verschillende spellingstelsels, waarvan men tegenwoordig voortdurend hoort. De Schrijver, die vele jaren de Nederlandsche taal op Gymnasia enz. heeft gedoceerd, geeft hier zijn rijke ervaring ten beste.

Terwijl in de laatste maanden de spellingkwestie voortdurend aan de orde is, geeft dit boekje een helder inzicht in de verschillende schrijfwijzen en de bezwaren en voordeelen van diverse stelsels.

Ieder ontwikkeld persoon en allen, die op eenigerlei wijze bij het onderwijs in de Nederlandsche taal zijn betrokken, zullen met groote belangstelling dit boekje lezen, omdat zij daardoor gemakkelijker een op goede gronden berustende keuze kunnen doen. Prijs: ing. **f 1.75**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. | Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

30ste Jaargang. | No. 4. | Januari 1923.

Bechtel, Die griechischen Dialekte, I (Rutgers).
Bethe, Homer, II (Vürtheim).
Schulten, Avieni Ora Maritima (Damsté).
Fagnan, Abou Yousof Ya'koub (Th. W. Juynboll).
Sarauw, Goethes Faust i aarene 1788–89 (Bruning).
Leopold, Die religiöse Wurzel von Carlyles literarischer Wirksamkeit (Vechtman-Veth).
Ziebarth, Kulturbilder aus griechischen Städten, I (v. Hille).
Kinch, Le tombeau de Niausta (Six).
Schoolboeken:
Eykman en Stapel, Leerboek der Geschiedenis van Nederlandsch Oost-Indië (Kielstra).
Dezz., Beknopt Leerboek enz. (Kielstra).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

F. Bechtel, Die griechischen Dialekte. 1er Band: der Lesbische, Thessalische, Böotische, Arkadische und Kyprische Dialekt. Berlin, Weidmann. 1921. (Pr. M. 78).

Plato, die Protag. 341 C. het Lesbische dialekt een φωνὴ βάρβαρος noemt en Strabo, die VIII 1, 2 — waarbij cf. Athenaeus XIV 624, c. — de bron werd voor de driedeeling Aeolisch, Ionisch, Dorisch, die wij indertijd van de schoolbanken meenamen, konden niet beschikken over een studiemateriaal aangaande de Grieksche dialekten, gelijk dat zich na Ahrens' baanbrekende werk „de Graecae linguae dialectis" (1839) tot Meister (1882—1889) en Hoffmann (1891—'93), en van die beiden tot het thans verschijnende werk van Bechtel heeft uitgebreid en zij misten dan ook over de verwantschap hunner eigen taal het juistere inzicht, hetwelk welhaast een eeuw van zorgzame en moeitevolle studie ons over de hunne heeft gebracht. De Phokenzen, Lokriërs, Aeoliërs enz. b.v. werden niet, zooals Strabo meende, Aeoliërs genoemd en worden, zoo min bij Herodotus en Thukydides als bij eenig ander auteur onder een dier drie groepen gerangschikt. Hun dialekten, met dat in Elis, hetwelk bij Strabo eveneens Aeolisch heet, die thans den naam dragen van Noord-Westelijk Grieksche dialekten, zijn, ondanks enkele Aeolische sporen, ten nauwste verwant aan de Dorische. De meest grondige splitsing toch der Grieksche dialekten, is die in West- en Oost-Grieksche, in overeenstemming met hun situatie vóór de groote volksverhuizing. De Oost-Grieksche zijn die uit het Homerische tijdperk. Het zijn die der Ionische en Aeolische stammen, ofschoon het Thessalisch en Boeotisch daarbij gemengde dialekten zijn, die voor een deel ook tot de West-Grieksche groep behooren. Deze indeeling — naar Buck „Greek Dialects" 1909 — wijkt dan ook ten opzichte van de beide laatste en hun verwanten af van de indeeling, welke Thumb in zijn evenzeer in 1909 verschenen „Handbuch der griechischen Dialekte" aanbeveelt (§ 76), die het Aeolisch, d.w.z. Boeotisch, Thessalisch, Lesbisch, benevens de Arkadisch-Kyprische groep vereenigt onder den naam Centraal-Grieksche (Aeolische en oud-Archaïsche) dialekten.

Bechtel nu behandelt in dit, aan zijn leermeester Jacob Wackernagel opgedragen, eerste deel van zijn in drieën gesplitste werk het Lesbische, Thessalische, Boeotische, Arkadische en Kyprische dialekt. Deel II zal de West-Grieksche dialekten bevatten, terwijl het derde deel aan het Ionisch gewijd zal zijn. Bechtel sluit zich dus, behoudens de volgorde, aan bij de indeeling van Thumb.

In het voorwoord voor zijn eerste bewerking der Ionische inscripties (1887) verklaarde Bechtel te beseffen, dat al zijn dialektstudies slechts voorbereiding waren voor een vergelijkende grammatica der Grieksche dialekten, die de geschiedenis der taal tracht te begrijpen uit de geschiedenis der stammen. Het eerste deel dezer vergelijkende grammatica zag thans het licht, maar is anders geworden, dan de schrijver zich toentertijd had voorgesteld, in zooverre als niet alleen klank- en vormleer, maar ook stamvorming, syntaxis en de woordenschat binnen het kader van het werk werden betrokken. Elk afzonderlijk dialekt is er in zijn eigen aard en in zijn verhouding tot de overige dialekten behandeld. Het geheele werk ontwikkelt zich dus op deze wijze als een reeks van zelfstandige en niettemin onderling samenhangende grammatica's.

Dezelfde rustige, zakelijke en heldere betoogtrant, die den lezers uit schrijver's Homerische studies („Vocalcontraction" 1908 en „Lexicologus" 1914) en uit zijn behandeling der Aeolische inscripties („Aeolica" 1909) bekend kunnen zijn, maken het bestudeeren van welk onderdeel ook van dit werk tot een geestelijk genot. Elke bewering gaat vergezeld van bron en bewijs. En waar het bewijsmateriaal geen zekerheid voor een conclusie bren-

Digitized by Google

gen kan, daar moet de hypothese een groote mate van waarschijnlijkheid bezitten, alvorens de schrijver zich gewonnen geeft en niet het probleem als onopgelost openlaat. Deze voorzichtige behandeling, eerste eisch voor wie een gids van anderen zijn wil, was te meer geboden in een werk als dit, hetwelk bestemd is de vraagbaak te worden voor ieder, dien zijn studie voert tot de lektuur van lyrici, prozaïsten en het epos, zoo goed als voor hem, die tracht te verstaan wat steenen en papyri alreeds brachten en nog brengen zullen voor het vaststellen van de verhoudingen en veranderingen der Grieksche stammen in moederland en koloniën.

Met de verschijning van Bechtel's vergelijkende grammatica der Grieksche dialekten wordt een ontwikkelingsperiode dier dialektstudie afgesloten. Bij dit rustpunt wacht men slechts nog op de aanvulling der opengelaten leemten.

Amsterdam. A. Rutgers.

E. Bethe, Homer. Dichtung und Sage. Zweiter Band: Odysseekyklos. Nebst den Resten des Troischen Kyklos und einem Beitrag von **Fr. Studniczka.** Leipzig, B. G. Teubner. 1922. (Pr. *f* 5.—, geb. *f* 6.—).

„*Onze* Ilias is eene compositie uit de *zesde* eeuw door cyclusvorming uit een rijken voorraad Klein-epen tot stand gebracht. De dichter-redacteur leefde te *Athene*. Door diezelfde formatie werden nu ook uit het overgebleven epische materiaal de z.g. Cyclica geboren: elf boeken prae-iliaca (Cypria te zamen genoemd), elf boeken post-iliaca (Kleine-Ilias te zamen geheeten). Het geheel was de geschiedenis van den Trojaanschen krijg. De machtige compositiegeest van het zesde-eeuwsche Athene bouwde voorts uit de in sagen verbreide omzwervingen van Odysseus een heldenlied. Deze Terugkeer van Odysseus prikkelde tot nieuwe scheppingen: de Nostoi der andere helden. Zoo ontstond er naast den Cyclus van den Trojaanschen krijg een tweede Cyclus, die der Nosten. Vereenigd vormden zij den Troischen Cyclus.

Onze Odyssee stamt uit Pisistratus' dagen, *onze* Ilias uit den aanvang van de VIe eeuw. Natuurlijk was de verwerkte stof veel ouder, bezaten de achtste en zevende eeuw reeds epische zangen van kleiner omvang en was in Hesiodus' dagen de stijl, de terminologie van het homerische vers, al vastgelegd. Maar tusschen de dagen van Solon en die van Pisistratus heeft Athene de geboorte aanschouwd van wat thans door ons genoemd wordt: Ilias en Odyssee. Mogelijk blijft, dat al te voren pogingen zijn gedaan uit Klein-epen tot grootere complexen te komen; waarschijnlijk mag dit zelfs worden genoemd. Uit die vroegere producten stammen de citaten der lyrische dichters vóór Solon, daaraan dankt Hesiodus ruim 80 % van zijn woordenschat. De dichter van het oudste Klein-epos (dus van de Menis) zal in de achtste eeuw werkzaam zijn geweest, zal Homerus hebben geheeten. Maar wij vragen naar de herkomst van de *ons* overgeleverde opera. Deze nu zijn zoo oud niet. Zoek niet hun „makers" in Klein-Azië in een der duistere eeuwen Hun makers vindt gij te Athene in de zesde eeuw."

Aldus Erich Bethe. Aldus Bethe in een stijl, die onder den hongerwinter van 1916 allerminst geleden heeft. Zijne documentatie is de lezing overwaard. Zoo ongedurig de eerste band (Ilias) in 1914 den lezer maakte door eene analyse zonder einde, zoo pakkend heeft de synthese van dezen tweeden band mij bekoord. En het is héél veel van bekoring te kunnen spreken bij het doorwerken van „wéér eene Homerus-hypothese". Maar Bethe's gevolgtrekkingen zijn dan ook zóó goed gefundeerd, dat zij wellicht nog nederlandsche classici zullen kunnen opmerkzaam maken, die niet waren gevangen door soortgelijke betoogen van Mulder en Bréal. Het is hier de plaats niet in debat te treden en de soliditeit van elk deel in den onderbouw te probeeren. Hoewel ook zelf geneigd — èn om de niet te loochenen schriftelijke overlevering sinds den geboortedag van het groote gedicht, èn om het eerst laat opdagen van de namen Ilias en Odyssee in verband met den naam Homerus — aan eene wording in historische tijden te denken, gevoelen wij de verantwoordelijkheid van het navolgende dan ook bindend geworden oordeel. Als in de zesde eeuw de bouwstukken gereed lagen in den vorm van menigvuldige Klein-epen, waaruit — met afslaan van eenige mortel of bijpleistering van voegen — het groote epische geheel kon worden ineengezet, dan moet reeds eene *imaginaire* eenheid van dit geheel elken maker van eenig Klein-epos voor oogen hebben gestaan. Dàn alleen toch kon elk poëtisch onderdeel dien vorm aannemen, die het tot opneming in het geheele bouwplan geschikt maakte. Zonder aan te nemen, dat die eenheid bestond, wordt het onverklaarbaar, dat de legstukken zóó merkwaardig goed te vereenigen waren. Zal men nu waarlijk durven beweren, dat die eenheid gelegen was in de alom verbreide sage van Troje's lotgevallen? Wie dit doordenkt, moet de ongerijmdheid erkennen: de algemeene sage ging niet genoeg in détails, bood te weinig scherpe omlijning, om als bouwprent te dienen, waarnaar alle makers individueel hun legstuk vormden. Zóó komt men tot die andere eenheid: éene Ilias vóór onze Ilias, m.a.w. men komt in het schuitje van Wilamowitz.

Het feit, dat onze epen zoo sterk attisch gekleurd zijn, naar taal, gaf aan Cobet reden genoeg Homerus voor een Athener te houden. Aristarchus was hem hierin voorgegaan. Heden ten dage zoekt Wackernagel de atticismen te verklaren uit beïnvloeding van den tekst door het over Attica's grenzen verbreide attische idioom. Daarbij stuit hij op tegenspraak bij Wilamowitz, die de schuld legt op den oppermachtigen atheenschen boekhandel, bij K. Meister, die de grenzen van Homerus' Kunstsprache heeft uitgezet. Bethe acht attische vormen *mede* een bewijs voor de wording der gedichten te Athene, zij het ook in eene taal, die al twee eeuwen vroeger buiten Attica haar wasdom had bereikt. Welnu, men bezie het aantal der atticismen en bekenne, dat het getal toch wel minimaal is voor een te Athene geconstrueerd literair werk. Staat het niet evenzoo met andere attische factoren? Bethe heeft niet kunnen wegcijferen, dat in de Ilias vermelding van attische heroën en traditiën opvallend gering is, ja zelfs verklaringen heeft uitgelokt zoowel in de Oudheid, als in onze dagen, die ook die enkele vermeldingen nog als embleem beschouwden. Zal Athene in het groote nationale epos hare vertegenwoordiging in de rij der wakkerste helden hebben overgelaten aan Aias, den heroos van het juist cijnsbaar gemaakte Salamis? Heel de panegyrie uit de atheensche rhetorica draait om twee spillen: den strijd tegen Troje, den strijd tegen Perzië; eigenlijk is het één spil: strijd tegen den barbaar. Was men in waarheid vergeten, dat het kostbaarst literaire bezit te Athene gecomponeerd was, aangezien bij alle loftuiting op „onze stad" nimmer werd gereleveerd, hoe zij ook in de *beschrijving* van den kamp tegen het barbarendom alle andere

Digitized by Google

staten verre achter zich had gelaten? Lag het werkelijk in den atheenschen geest om het steeds te weten en toch nimmer te zeggen: „dat Homerus de onze was". Moest dit eerst aan Alexandrijnen in den mond worden gelegd?

Herodotus wijdt bladzijde na bladzijde aan Athene in de VIe eeuw, spreekt over het epos, over eposvervalsching. Waar staat bij hem *het* woord, dat Bethe's theorie doet verwachten? Dit stilzwijgen is een oordeel.

Leiden. J. Vürtheim.

Avieni Ora Maritima (Periplus Massiliensis saec. VI. a. C.) adiunctis ceteris testimoniis anno 500 a. C. antiquioribus edidit **A. Schulten.** Barcinone apud librarium A Bosch, Berolini apud Weidmannos. MCMXXII. (Pr. 30 Mark).

Deze uitgave is Fasciculus I van eene serie „*Fontes Hispaniae Antiquae auspiciis ac sumptibus Universitatis Litterarum Barcinonensis ediderunt A. Scholten et P. Bosch*". Op eene korte Praefatio, waarin de uitgevers berichten, dat het 2de deeltje de bronnen van Pindarus tot Ephorus zal bevatten, dat daarop de testimonia uit de volgende eeuwen zullen verschijnen en dat Isidorus Hispalensis het geheele werk zal besluiten, volgen de *Prolegomena* op het werkje van Avienus (p. 5—49), waarin de uitgever, na eene korte vermelding van hetgeen ons aangaande het leven en zijne andere werken bekend is, den aard en de beteekenis van zijn gedicht *De Ora Maritima* uiteenzet: slechts het 1ste boek in 713 senarii is ons overgebleven en dit ontleent zijn belang aan het feit, dat de dichter, die in de 4de eeuw *na* C. heeft geleefd, daarin een veel ouder Grieksch werk, den Periplus van een ons onbekend schrijver uit Massilia (Euthymenes, naar Schulten vermoedt) uit de 6de eeuw *vóór* C. in Latijnschen vorm heeft bewaard. Die Periplus beschreef de kustvaart van den schrijver van Tartessus naar Massilia, waaraan hij had toegevoegd eene beschrijving van de kusten van den Atl. Oceaan van Bretagne tot Tartessus, alsmede van de eilanden Ierland en Britannië en van de Friesche kust: het is het oudste van alle ons bewaarde Grieksche geographische geschriften, wellicht het eerste ons bekende Grieksche prozawerk, en hoewel het eerst door Ephorus in de 4de eeuw v. C., daarop door een Grieksch interpolator in de 1ste eeuw v. C. en eindelijk door Avienus nogmaals bewerkt is, is het, volgens Schulten, nagenoeg onveranderd tot ons gekomen, waaruit de belangrijkheid der Lat. bewerking door Avienus blijkt. Een uitvoerige opsomming en waardeering van de vele uitgaven en commentaren der Ora Maritima besluit de Inleiding.

Volgt de tekst van het gedicht (p. 53—75), bij het vaststellen waarvan A. Klotz den uitgever heeft ter zijde gestaan. Daar geen handschrift is bewaard gebleven, moet daarbij de editio princeps, in 1488 te Venetië gedrukt, als grondslag dienen. De apparatus criticus is geheel door Klotz samengesteld.

Na den tekst volgt Schulten's *Commentarius* (p. 78—123), die hoofdzakelijk geographische en historische toelichtingen bevat, vervolgens de overige testimonia vóór 500 v. C. (p. 125—135), waarop een Index en een kaartje van Spanje met de in den Periplus vermelde plaatsnamen het boekje besluiten.

In de Prolegomena is veel hypothetisch. Hoe kan het anders? Maar Schulten, die 3 jaren aan de studie van Avienus en diens commentatoren heeft gewijd en vervolgens door een reis van 4 maanden langs de kust van de Pyrenaeën tot den Anas (Guadiana) twijfelachtige punten uit eigen aanschouwing heeft trachten op te lossen, heeft zijne stellingen steeds goed gedocumenteerd. Onjuist komt mij voor hetgeen hij op p. 32 schrijft: „Stanno nitere mons Argentarius, *a stanno* (**κασσίτερος**) *vocari mons Cassius dicitur*". Uit vs. 259: „Cassius inde mons tumet. | et Graia ab ipso lingua cassiterum prius | stannum vocavit" blijkt het omgekeerde.

In den tekst zijn de gedeelten, die de uitgever aan den Periplus toeschrijft, met gewone letter — de oudere interpolaties (van Ephorus?) met kleine letter — de toevoegsels van Avienus zelven of van zijn onmiddellijken Griekschen voorganger cursief gedrukt. De medewerking van den op dit gebied zoo verdienstelijken geleerde Alfred Klotz is ons een waarborg, dat tekst en apparatus criticus met juist oordeel en bedachtzaamheid zijn vastgesteld. Slechts eenige weinige opmerkingen wil ik aan hun aandacht onderwerpen. Eerstens bij vs. 101, waar Schulten's conjectuur *netis* voor het corrupte *Nolus* is opgenomen. Kan *nere* inderdaad worden gebruikt voor het aanelkaar*naaien* van huiden? Ook in vs. 169 zou ik aarzelen de lezing van Schulten *salum* voor *solum* te aanvaarden. Vs. 293 heeft hij verkeerdelijk *stagno* uit de ed. princeps behouden, hoewel reeds Wernsdorf *stanno* heeft en Schulten zelf op p. 32 supra zegt: „*stanno* nitere mons Argentarius dicitur". Vs. 313 zou ik voor het overgeleverde *modo* liever lezen *vado* dan de conjectuur van Klotz *mari*. In vs. 507 heb ik nogmaals bezwaar tegen de in den tekst opgenomene conjectuur van Schulten *mons* voor *mox*, daar in *hetzelfde* vers *monti* voorkomt, en dat het van Schulten in vs. 617 ingevoegde *impendet* juist is zal ik eerst kunnen aannemen, wanneer men mij in ons gedicht een tweede vers met een spondeus in den 2den voet kan aanwijzen. In vs. 628 is *semel* metrisch onmogelijk: het is natuurlijk een drukfout voor *semet*.

De inleiding en commentaar zijn in goed en gemakkelijk leesbaar Latijn geschreven; slechts weinige uitdrukkingen hebben mij gehinderd, als *particulari cura* p. 8, *non multum post* p. 10, *abusive* p. 17, *sonu* p. 41 en 121, *distinguat* (lees *distinxit*) p. 48, *nam aliter* (lees: *sin minus*) p. 87, *delerctur* p. 87, *sita fuerit* (voor: *sita esse videtur*) p. 92, *dubitari potest an .... vel* p. 101, *forsitan* cum Indic. p. 115, 118 e.a., alsook de afwisselende spelling van *intelligendum* en *intellegendum* (beide op p. 45), *nunquam* en *numquam*. Als drukfouten zijn mij opgevallen *procedenten* p. 25, *appelantur* p. 30, *Wernsdorffii* p. 43, *acuratissimis* p. 48, *Burmann* p. 57 en 63 (B *is* geen Duitscher geweest!) *caeculo* p. 74 (vs. 690), *ab est* (voor: *eo*) *interpolatore* p. 79, *Optiussae* p. 86, 3 *tantum loci* p. 86, *lacum Arvernum* p. 91, *oppiorum* p. 92, **νεμομένους** p. 93, *Gerone* p. 95, *ne* (voor: *nec*) *insulae* p. 105, *in orae Ligeris* p. 107, *dicat* p. 112, *Laeetani* p. 112, **ὑντοι** p. 114, **Ἰβηρσι** ibid., *camparandum* p. 118, **ὄρῃ** p. 120, *potnit* p. 131.

Deze aanmerkingen doen echter niets af aan mijn oordeel, dat wij den uitgever en zijn helper dank zijn verschuldigd voor deze verdienstelijke uitgave.

Utrecht. P. H. Damsté.

Abou Yousof Ya'koub. Le livre de l'impot foncier (kitâb el-kharâdj) traduit et annoté par **E. Fagnan.** [Haut-Commissariat de la Républ. franç. en Syrie et au Liban. Service des antiquités et des beaux-arts. Biblioth. archéol. et histor. Tome I]. Paris, P. Geuthner. 1921. (Pr. fr. 40).

Het hierboven vermelde charâdj-boek van Aboe

Digitized by Google

Joesof (†182 H. = 798 n. C.) behoort evenals dat van Jahjâ ibn Âdam (†203 H. = 818 n.C.) tot de overblijfselen van de Arabische literatuur uit de 2e eeuw. Van het eerstbedoelde werk, dat in 1885 te Boelâq gedrukt is, bestaan nog verscheidene hss.; het andere schijnt slechts bij toeval bewaard te zijn gebleven in een hs. van meer dan 800-jarigen ouderdom, dat, in het bezit gekomen van wijlen den Parijschen geleerde Schefer, door W. Wright als merkwaardig specimen van Arabisch schrift werd beschreven (n° 36 van de 100 facsimile's, in de jaren 1875—1883 gepubliceerd door The Palaeographical Society) en waarvan in 1896, op initiatief en met de hulp van prof. de Goeje, te Leiden een gedrukte uitgave is verschenen. Oudtijds hebben nog meer charâdj-boeken bestaan, waarschijnlijk van dezelfde soort. Deze schijnen thans verloren te zijn gegaan, met uitzondering van eenige uittreksels van geographischen aard uit Qodâmah's charâdj-boek (opgenomen in De Goeje's Biblioth. Geogr. Arab. VI). Vgl. I. Goldziher, Muhamm. Stud., II, 68; D. Litt. Zeit., 1896, Sp. 1514—15; II. Chalf. V, 79.

De charâdj-boeken van Aboe Joesof en Jahjâ ibn Âdam handelen niet uitsluitend over de charâdj-heffing, waaraan de bewoners der veroverde landen door de Arabische overwinnaars onderworpen werden, maar over allerlei onderwerpen, welke met de groote veroveringen der Moslims en de destijds genomen bestuursmaatregelen in min of meer verwijderd verband staan (o.a. over buitverdeeling, over de bevoegdheid, aan de bewoners van sommige veroverde streken toegekend, om hunne godshuizen te blijven onderhouden, of zelfs nieuwe te stichten, over het verwerven van grondbezit buiten Arabië door Moslims, over ontginning van gronden, het opbrengen van de zakât van veldvruchten, enz. enz.).

Op ouderwetsche wijze wordt in beide werken nagenoeg de geheele stof in hadîth-vorm medegedeeld, met toevoeging der volle isnâds. Het zijn dus in zekeren zin verzamelingen van overleveringen niet alleen over krijgsdaden en bestuursregelingen van Mohammed en de oudste Moslimsche generatie, maar tevens over hetgeen latere wetgeleerde autoriteiten als de ware moslimsche leer op dit gebied beschouwden. Daardoor vertegenwoordigen deze charâdj-boeken tevens een eerste ontwikkelingsstadium van de later tot zulk een bloei gekomen fiqh-literatuur.

Fagnan's vertaling van Aboe Joesof's boek laat zich in het algemeen als eene eenigszins *vrije* Fransche vertolking van het Arabische origineel wel aanvaarden. Toch is zij verre van nauwkeurig. Men stuit nog al eens op onjuistheden en hier en daar heeft de vertaler zijn tekst geheel misverstaan. Zoo heeft hij — om eenige sprekende voorbeelden te noemen — de buitverdeeling te Chaibar (p. 36) niet begrepen. Wel is de Arabische tekst daarover, door te groote beknoptheid, wat onduidelijk en in de Boelâq-editie (p. 13) misschien niet geheel compleet, maar dit rechtvaardigt niet de vertaling: Il (le prophète) participa .... au partage .... *si bien que* l'affaire .... rapporta *cent* parts à lui et à 'Açim. Neen, de deelhebbers werden in groepen van 100 personen verdeeld; de profeet deelde mede in den groep-'Âsim c.s.; ieder kreeg *één* van de 100 aan zijn groep toegewezen buitaandeelen (vgl. bijv. Ibn Hisjâm, p. 774). — Blz. 38 „Weigert iemand zich na sommatie te onderwerpen, dan vervalt zijn vermogen aan de overwinnende Moslims, ook al wil hij zich dan later nog bekeeren, *daar zijn goed dan al eigendom der overwinnaars is geworden*" (mâloehoe li-ahli'l-islâmi, li-annahoem qad aḥrazoehoe qabla islâmihi), niet: à raison de l'offre de protection que ceux-ci lui avaient faite avant sa conversion. — Blz. 61 wordt een verhaal over de verovering van den Sawâd medegedeeld „zonder isnâds", niet: sans y admettre rien de ce que j'ai ouï dire aux juristes, directement ou indirectement. — Blz. 230 wordt gesproken van steden, welker bewoners zich aan de overwinnende Moslims „onvoorwaardelijk hebben overgegeven" (nazaloe 'ala ḥoekmihim), niet van: villes .... où les fidèles après en avoir .... opéré la conquête, *se sont établis avec leurs lois*.

De vertaler heeft zich overigens beijverd, den niet overal onberispelijken tekst van de Boelâq-uitgave bij het vertalen hier en daar te verbeteren en ook wel aan te vullen, met behulp der Parijsche hss. en door vergelijking van parallelle plaatsen bij andere Arabische schrijvers. In beknopte aanteekeningen aan den voet der bladzijden geeft hij daarvan rekenschap. Die aanteekeningen bevatten tevens biographische bijzonderheden, vooral over de overleveraars, en historische, geographische en taalkundige opmerkingen. Vooral deze laatste zijn niet altijd geheel juist. Zoo moet bijv. achter: „Ik bezweer u bij Allah", ondanks aanteekening 2 op blz. 50, wel degelijk gelezen worden: *lammâ* 'azaltanî „dat gij mij van mijn post afzet" en niet, zooals F. wil: *limâ mâ* „pourquoi, par le Ciel, ne m'avoir pa encore déplacé?" — Ook, bijv., aanteekening 4 op blz. 44 is niet juist, want voor *ghoerrat* of *ghirrat* al-'adoewwi (on le renseigna sur *les richesses, sur la négligence* de l'ennemi) is te lezen: *'awrat*, dus: men lichtte hem in over een zwak, onbewaakt punt bij den vijand. — Een niet te versmaden toevoegsel op de vertaling vormen de vrij uitvoerige Table des matières en de Index général (p. 335—352).

Deze vertaling is verschenen als Tome I van eene toekomstige Bibliothèque archéologique et historique, in een Avant-propos nader omschreven als: une collection de monographies relatives aux institutions, aux cultes et aux arts des différents peuples qui se sont succédé en Syrie, depuis les origines jusqu'aux temps modernes. Het aanleggen van zulk eene verzameling scheen — volgens het Avant-propos — een eisch des tijds. Immers: il convenait que l'ère de liberté (!) qui s'est ouverte pour la Syrie en 1919, fût marquée, dans la domaine des sciences historiques, par une sorte de renaissance.

Utrecht. Th. W. Juynboll.

Chr. Sarauw, Goethes Faust i aarene 1788-89. (Det. Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser. II, 8). København, Høst & Søn. 1919. (Pr. Kr. 1.75).

In het eerste hoofdstuk onderwerpt schrijver de „Paktscene" aan een nauwkeurig onderzoek. Hij wijst op het karakter der verdragsbepalingen in de populaire overlevering, de volksboeken en de marionettenspelen. Hier verkoopt Faust zijn ziel voor een leven van zingenot, dat vier en twintig jaar duurt, naar afloop waarvan hij door den duivel wordt gehaald. Maar er komen ook verhalen en sprookjes voor, waar het verlies van ziel en zaligheid aan bepaalde voorwaarden gebonden is. Deze hebben dan gewoonlijk een komisch karakter en de duivel komt op slot van zaken bedrogen uit. De verdragsbepaling van Faust staat op een veel hooger niveau. De duivel zal macht over hem hebben, als hij hem van zijn ideale streven kan afbrengen. Schrijver betoogt nu, dat

Digitized by Google

dit plan reeds oud moet geweest zijn, dat het reeds in Frankfurt in groote trekken voor Goethes geest moet hebben gestaan. Gaarne volgen wij Sarauw in zijn redeneering.

Sedert Kuno Fischer is het een veelbesproken kwestie of de „Paktscene" en de monoloog van Mephisto „Verachte nur Vernunft und Wissenschaft" V. 1851 ff met elkander in overeenstemming kunnen gebracht worden, of dat zij onderling in lijnrechte tegenspraak staan. Dit wordt door Sarauw ontkend. Mephisto heeft twee pijlen op zijn boog. In de eerste plaats heeft hij zijn contract; voor het geval echter, dat het hem niet gelukt Fausts streven te vernietigen, dan blijft hem nog een ander middel over om namelijk Faust moreel te gronde te richten.

„Und hätt er sich auch nicht dem Teufel übergeben,
Er müszte doch zu Grunde gehn!" V 1866 f.

Zeer belangrijk is de vraag, welke beteekenis het verdrag heeft voor het leven hiernamaals. Als ik Sarauw goed begrijp, dan zou de beteekenis kunnen zijn, dat het verdere leven hiervan afhangt, of Faust trouw blijft aan zijn streven. Doet hij het niet, dan wacht hem vernietiging [1]). Deze verklaring heeft veel verleidelijks. Nemen wij haar aan, dan verdwijnen allerlei moeielijkheden o.a. bijv. in de woorden van den „Heer" V 315 f.

So lang er auf der Erde lebt" enz.

en in het antwoord van Mephisto V 317 ff

„Da dank ich Euch, denn mit den Toten
Hab' ich mich niemals gern befangen.

Of in Fausts uitroep: V 1660 ff.

„Das Drüben kann mich wenig kümmern"

Maar de woorden van Mephisto V 1657 f

„Wenn wir uns drüben wiederfinden
So sollst du mir das Gleiche tun."

wijzen zonder twijfel op een leven hiernamaals. Schrijver heeft dit bezwaar zelf wel gevoeld, zooals blijkt uit de noot op p. 17. Mij komt het voor, dat deze moeielijkheden niet op te lossen zijn. Dergelijke tegenstrijdigheden zijn onvermijdelijk, als een dichter een stof behandelt, die niet in overeenstemming gebracht kan worden met zijn eigen levensbeschouwing.

Vervolgens wordt de monoloog van Mephisto nog eens aan een grondig onderzoek onderworpen, om de in het eerste hoofdstuk verkregen resultaten te verstevigen. Zeer uitvoerig wijdt hij uit over de verzen 1862—67. „Er soll mir zappeln, starren, kleben" enz. Juist komt mij voor het verschil, dat hij maakt tusschen „Erquickung" en „Befriedigung", waardoor de door Kuno Fischer aangenomen tegenstrijdigheid tusschen den monoloog en de verdragscene komt te vervallen. Minder gelukkig lijkt mij het verband, dat hij tracht te leggen tusschen V. 1862 f. en V. 1864. Dit laatste vers „Soll Speis' und Trank vor gier'gen Lippen schweben" heeft velen doen denken aan Tantalus. Dit wordt door Sarauw bestreden, omdat deze voorstelling niet past bij V. 1862. „Er soll mir starren, zappeln, kleben", dat de voorstelling in hem oproept van een vlieg, die zich uit een kleverige massa niet kan losmaken. Verder meent hij, dat het werkwoord schweben in V. 1864 niet zijn gewone beteekenis heeft, hetgeen niet zou passen bij „Trank". Daarom vat hij het op als vloeien, drijven, stroomen (het Deensche *at flyde*), hetgeen hij aannemelijk tracht te maken door te wijzen op een brief, waarin Goethe het woord *schweben* in een dergelijke beteekenis gebruikt. Ook wordt bezwaar gemaakt tegen de voorstelling, dat „Speis' und Trank vor gier'gen Lippen schweben", omdat dit *schweben* wel op „Speis'" maar niet op „Trank" kan slaan. Schrijver komt dan tot de slotsom: Bij deze beteekenis (at flyde) past dan pas goed „vor gier'gen Lippen". Sappige vruchten moeten zweven voor de oogen, niet voor de lippen. Maar voor de lippen drijven spijs en drank, terwijl de vermeende Tantalus blijkbaar midden in het stroomende element staat.

Mij komt deze geheele verklaring wel wat al te nuchter, al te verstandelijk voor. De beide voorstellingen „er soll mir zappeln, starren, kleben" en „soll Speis' und Trank vor gier'gen Lippen schweben" hoeven niet in een onverbreekbaar logisch verband te staan. Zij rijzen spontaan in het gemoed des dichters op, de eene verdringt de andere. En tegen de gewone opvatting van *schweben* kan toch redelijkerwijze ook geen bezwaar bestaan. Men vatte „Speis' und Trank" maar op als een soort zeugma, en dan is alles in orde. Maar nemen wij eens een oogenblik Sarauws verklaring aan, hoe moeten wij ons dan de situatie voorstellen?

Aan het slot van dit hoofdstuk spreekt schrijver ook over de reden, waarom Goethe een stuk van de verdragscene bij de publicatie van het „Fragment" in 1790 in portefeuille zou hebben gehouden. In een noot op p. 30 zegt hij, dat hij de verklaring zoo van zelfsprekend vond, dat hij ze bij de laatste redactie (van zijn Entstehungsgeschichte?) had laten wegvallen. Hij heeft ze echter mondeling medegedeeld zooals nu ook Prof. Drachmann in het „Nordisk Tidskrift" 1919. Daar ik deze verhandeling niet ter beschikking had, wendde ik mij persoonlijk tot professor Sarauw, die mij met de grootste bereidwilligheid de gewenschte inlichtingen heeft gegeven. Hij schrijft o.a. „Goethe wollte und durfte bei der Herausgabe eines Fragments das Grundmotiv seiner Dichtung, wie is beim Abschluss des Vertrags ausgesprochen ist, nicht verraten, denn dadurch hätte er — vom Wegschnappen seiner Idee durch andere abgesehen — das Hauptinteresse vorweggenommen und das dereinst in vollendeter Gestalt erscheinende Drama um seine tiefste Wirkung gebracht. Er wollte Erwartungen spannen ohne sie zu befriedigen; er wollte raten lassen, aber nicht erraten lassen —" De volgende opmerking gaat vooraf: „So selbstverständlich mir diese Gründe schienen und noch heute scheinen, so musste ich mir doch sagen, dass die Erklärung nur eine psychologische Hilfshypothese ist, die der textgeschichtlichen Grundlage entbehrt und den Leser, der die aus dem Textzusammenhang gezogenen Schlüsse nicht als zwingende erkennt, nicht günstiger stimmen wird —". Ik heb nu de

[1]) Dat Goethe in zijn later leven dergelijke ideeën heeft uitgesproken, lijdt geen twijfel; maar kunnen wij haar bestaan ook voor vroegere perioden aannemen?

Over Goethes opvatting omtrent onsterfelijkheid vgl. *Sarauw. Entstehungsgeschichte des Goetheschen Faust* p. 62—64 en *Goethes Augen* p. 96, 166 f. en 186.

Ik verwijs ook nog naar een verhandeling van *Georg Schneiderreit. Der individuelle Grundzug in Goethes Weltanschauung.* Goethe. Jahrb. XXXIII p. 31—41.

Digitized by Google

bewijsgronden van de hypothese in de „Entstehungsgeschichte" nog eens nauwkeurig nagegaan, en ben tot de overtuiging gekomen, dat de bewijsvoering klemmender is, dan ik aanvankelijk had gedacht. Het spijt mij zeer, dat ik door gebrek aan plaatsruimte verhinderd ben de zaak hier nog eens uiteen te zetten. Wat echter de reden betreft, waarom Goethe een gedeelte van de verdragscene niet zou hebben gepubliceerd, blijf ik sceptisch gestemd. Dat het sluiten van het verdrag een zeer gewichtig punt is, geef ik volgaarne toe, maar er bleef nog zoo veel over, wat de belangstelling en de weetgierigheid van het publiek kon en moest gaande houden, dat de veronderstelde handelwijze van Goethe mij weinig geloofwaardig voorkomt. En dan zou ik nog de vraag willen stellen: Is Goethe wel eens vaker zoo te werk gegaan?

Een derde hoofdstuk is gewijd aan het tooneel „Wald und Höhle". Schrijver is het in hoofdzaak eens met de analyse van Erich Schmidt in zijne inleiding tot den Urfaust (Faust in ursp. Gestalt p. LVIII ff). Op twee punten wijkt hij echter van hem af:

1°. dat Goethe den monoloog „ohne strengen Zusammenhang mit der alten Dichtung" zou hebben geschreven. Dit wordt reeds weerlegd door de eerste woorden:

Erhabner Geist, du gabst mir, gabst mir alles,
Warum ich bat. Du hast mir nicht umsonst
Dein Angesicht im Feuer zugewendet.

Zij wijzen duidelijk op de bezwering van den aardgeest, zooals wij die uit den Urfaust kennen. Omtrent de dateering bestaat geen verschil van meening en de theorie van Traumann [1]), die „Wald und Höhle" in verband wil brengen met de Harzreise, wordt afgewezen.

2. Het tweede punt slaat op de oorspronkelijke bedoeling van Goethe met „Wald und Höhle". Aanvankelijk zou het tooneel volgens Erich Schmidt hebben moeten volgen op de „Hexenküche" en niet in verband hebben gestaan met de Gretchen-episode. Sarauw wil het plaatsen achter Valentijns dood als overgang totde „Walpurgisnacht." Hij vindt een zekere bevestiging van zijn hypothese in de woorden van Mephisto V. 3270 „Und wär ich nicht, so wärst du schon von diesem Erdball abspaziert", die volgens hem moeten slaan op het tweegevecht met Valentijn.

Daartegen bestaan dunkt mij groote bezwaren. Wat is de bedoeling van Mephisto in „Wald und Höhle"? Wil hij Faust verleiden tot allerlei uitspattingen, hetgeen in dat geval een overgang zou kunnen vormen tot de „Walpurgisnacht", of wil hij Faust tot Gretchen terugbrengen? Mij dunkt, dat de verzen 3303 ff. „Genug damit! Dein Liebchen sitzt dadrinne" enz. ondubbelzinnig in de laatste richting wijzen. En is dit het geval, dan handelt Mephisto zeer tegen zijn eigen belang, als het tooneel plaats vindt na Valentijns dood. Want keert Faust nu terug, dan is er alle kans, dat hij Gretchen nog zal redden.

Ook de verklaring van V. 3270 komt mij zeer onwaarschijnlijk voor. Men probeere slechts de woorden van Mephisto te omschrijven in den zin, die Sarauw hun toekent.

„Vom Kribskrabs der Imagination
Hab ich dich doch auf Zeiten lang kuriert" und
wär **i c h** nicht so wärst du schon im Zweikampf mit
Valentin gefallen.

Men ziet, dat past niet, dat gaat niet.

In het laatste hoofdstuk worden de drie in Italië ontstane stukken nog eens met elkander vergeleken en schrijver komt opnieuw tot de slotsom, dat alleen de verdragscene van vers 1635—1867 bedoeld kan zijn met het nieuwe tooneel, waarvan sprake is in den brief aan Herder van 1 Maart 1788.

De drie geschriften van Sarauw „Entstehungsgeschichte des Goetheschen Faust", „Goethes Augen" en „Goethes Faust i aarene 1788—89" heb ik met steeds klimmende belangstelling gelezen en bestudeerd, niettegenstaande de talrijke op- en aanmerkingen, die ik gemeend heb te moeten maken. Want niet, dat een werk tegenspraak uitlokt is het beslissende, de hoofdzaak is, dat het vruchtbaar is d.w.z. den lezer aanspoort tot eigen nadenken en onderzoek.

In dien zin aarzel ik niet het door mij besproken drietal als een belangrijke bijdrage tot de kennis van Goethes Faust te qualificeeren.

Groningen. H. H. Breuning.

W. Leopold, Die religiöse Wurzel von Carlyles literarischer Wirksamkeit, dargestellt an seinem Aufsatz: „State of German literature (1827). Halle a. S., Max Niemeyer. 1922.

In zijn inleiding zegt de schrijver dat er tot nu toe niet genoeg aandacht is geschonken aan de belangrijkheid van Carlyle's *State of German Literature.* In de eerste plaats verdient dit werk nauwkeurige beschouwing, omdat het zooveel heeft bijgedragen om de Duitsche literatuur bekend te maken in Engeland, en in de tweede plaats als de geloofsbelijdenis van den schrijver zelf.

Vóór de herleving der Romantiek speelt de Duitsche literatuur geen noemenswaarde rol in Engeland. Dit verwondert ons niet als wij bedenken hoe weinig de volken zich bezighielden met de oudere letterkunde in hun eigen taal geschreven. De kiem van een belangstelling in de oudere poëzie vinden wij in Pope, die het plan vormde een History of English Poetry te schrijven; Gray en Warton werkten in dezelfde richting, doch ook hun werk bepaalde zich tot eenige losse beschouwingen. De literatuurstudie zooals wij haar opvatten is een kind van de Romantiek; zij bracht het verlangen en de gave zich los te maken van het hedendaagsche en zich liefdevol te verdiepen in andere standpunten, andere levensbeschouwingen.

In Engeland werd de Duitsche Muze beschouwd als een belle sauvage, die men wel pikant en aantrekkelijk vinden, doch nooit bewonderen kon. Tot het einde der 18e eeuw bestond zelfs de wensch niet, het geestesleven van andere volken te leeren kennen; zeker niet dat van Duitschland. Een boek over de opvoeding van jonge meisjes waarschuwde tegen de Hunnen, die, met Schiller's Räuber als voorloopers, dreigden de Westersche beschaving te niet te doen. In het beste geval zag men in de Duitschers een natuurvolk te simpel om het aristocratische Engeland te kunnen voorlichten of zelfs leeren.

Omstreeks 1800 echter verschijnt er in Engeland een vloed van vertalingen uit het Duitsch. Tal van nu vergeten Duitsche werken verschijnen te Londen. De Edinburgh Review wijdt vele artikelen aan de Duitsche

[1]) Ernst Traumann. Wald und Höhle. Eine Fauststudie. Heidelberg 1902.

Digitized by Google

literatuur en zelfs zij die het meest vijandig staan tegenover de Duitsche richting bewijzen door hun kritiek dat de houding van voorname onverschilligheid althans —de eenige die de hoop op toekomstige sympathie uitsluit — geweken is. De redacteur Jeffrey klaagt dat de Duitsche werken alle naar kruidenierswaren ruiken, naar pakpapier met vette koeken en schijven spek, en hoewel hij liberaal genoeg is om Carlyle's artikelen in zijn blad op te nemen, waarschuwt hij hem dat hij een hopelooze zaak bepleit, daar Engeland nooit zijn Duitsche godheden bewonderen, of zelfs maar verdragen zal. Anderen zijn even blind. De Quincey noemt den schrijver van Werther's Leiden „een ouden, onreinen romanschrijver", en Kotzebue wordt hoog boven Schiller gesteld. De gretige belangstelling is gekomen, maar de lezers missen het fijne onderscheidingsvermogen dat slechts gelijkgestemde geesten voor elkanders uitingen bezitten.

In 1813 verscheen in Londen Madame de Staël's Livre de l'Allemagne, dat in Frankrijk door Napoleon verboden was. Madame de Staël was de eerste die met liefde en inzicht Duitschland aan de buitenwereld trachtte te vertolken. Toch spreekt uit haar werk het bewustzijn van de eer die zij, een Fransche, aan de barbaren bewijst door zich wel tot hen te willen neerbuigen. Zij is de heraut, niet de geestelijke voorgangster van Carlyle, wiens houding tegenover zijn groote Duitsche tijdgenooten veeleer die van een dankbaren leerling is. Voor hem was het weggelegd de boodschap van de nieuwe Duitsche schrijvers, waartegenover zelfs de landgenooten nog zoo onbegrijpend stonden, aan de Engelschen te verkondigen.

In het tweede hoofdstuk (Carlyles religiöser Werdegang) vertelt schr. hoe Carlyle uit de twijfel, waarin de botsing tusschen zijn kindergeloof en zijn geestelijk leven hem gestort heeft, wordt gered door wat hij zijn bekeering noemt. De meeste critici, gaat schr. voort, hebben niet ingezien dat de bekeering in Sartor Resartus — Carlyle's geestelijke autobiographie — door twee perioden is voorgesteld: het ontwaken, waardoor hij de vrije ikheid voelt, en de eigenlijke bekeering, waar hij de liefde tot God en tot de menschheid als eerste levensdoel inziet.

Tusschen deze beide openbaringen liggen doorgangstoestanden: de verzoekingen in de woestijn, het middelpunt der onverschilligheid, het dooden van het ik en het voelen van de eenheid in de natuur. In de Duitsche philosophie nu voelde hij denzelfden geest die hem sedert de bekeering vervulde; en zij gaf hem in, zijn werk in dezen eigenaardigen vorm te gieten. De invloed van Goethe, Schiller, Richter, Fichte en Schelling is merkbaar in Sartor; de uitdrukkingen: „het eeuwige ja" en „het eeuwige neen" zijn aan Horn's Literatuurgeschiedenissen ontleend.

Het eerste groote werk dat Carlyle na zijn „bekeering" schreef, was The State of German Literature. Vele der hierin behandelde schrijvers heeft hij reeds vroeger besproken, maar hij ziet hen nu anders. Hij is geheel doortrokken van de onthullingen die zijn zwerfjaren hem gebracht hebben. Zelfs in zijn opstel over Richter, dat binnen drie weken geschreven moest worden daar het nummer van de Edinburgh Review waarvoor het bestemd was, reeds in druk was, is het duidelijk, dat hij Jean Paul thans doorvoelt en begrijpt, dat hij hem „beleefd" heeft. Ook zijn review over Horn's Umrisse is in werkelijkheid veel meer dan een review. Er blijkt uit zijn bespreking hoezeer hij, ondanks de punten van overeenkomst, van Horn verschilt: Horn, hoe ruimdenkend ook, onderzoekt toch per slot of het denken en voelen van den dichter *zijn* denken en voelen is; Carlyle ziet de wereldbeschouwing van den dichter en voor hem is de eenige vraag, of de dichter in waarheid zichzelf uitspreekt. Hij voelt aan, waar een werk in stijl en gedachten echt is, d.i. de ware uitdrukking van het diepste wezen van een mensch en dus een openbaring Gods.

In een interessnt hoofdstuk over Carlyle's stijl toont schr. aan, wat de oorzaak is van de twee- of drieledigheid van zoovele van Carlyle's zinnen. („A pure glory, may a divineness"; — „not because it is useful for spiritual pleasure, or even for moral culture, but because it is art."). De volheid van gedachte, die zich in woorden moet laten samenvatten, brengt een spanning teweeg die in het laatste lid van den zin wordt opgeheven en daardoor aan dit lid een bizondere kracht, een buitengewone klem verleent. De stijl heeft zich ontwikkeld met de persoonlijkheid van den schrijver. Men heeft vaak beweerd dat Carlyle's stijl zich onder Duitschen, speciaal Richter's invloed gevormd heeft. schr. ziet in de overeenkomst tusschen beider stijl slechts een bewijs voor de broederschap van hun wezen. Bij beiden was de uitdrukkingswijze het noodzakelijk gevolg van een inwendigen drang tot spreken en overtuigen. Dus ten slotte is ook Carlyle's stijl een uitgroeisel van den religieuzen wortel van zijn letterkundige werkzaamheid.

Dezelfde drieledigheid bestaat in de gedachtengang die in de State of German literature te herkennen valt. Weliswaar verdeelt Carlyle de tegenwerpingen die tegen de Duitsche literatuur zijn ingebracht en die hij zich ten doel stelt te weerleggen, in *twee* groote groepen: men heeft de Duitsche literatuur afgebroken om haar slechten smaak en om haar mystiek. Maar in elk van deze groepen herkent men de karakteristieke drieledigheid, en de nadruk valt weder op het derde lid dat de electriciteit der eerste leden als het ware ontlaadt. In de eerste groep bevat dit derde lid een geestdriftige verhandeling over de nieuwe Duitsche kritiek; in de tweede een poging tot verklaring der Duitsche philosophische beschouwingen. Het derde lid bevat wat Carlyle werkelijk zeggen wilde. De warmte en innige overtuiging van zijn betoog duidt aan dat zijn liefde voor de Duitsche literatuur ook voortkomt uit zijn godsdienstige opvattingen, evenals zijn heldenvereering, waarvan in dit werk reeds kiemen te bespeuren zijn.

Een schrijver die zelf ten volle overtuigd is moet wel gehoor vinden. Carlyle's *State* baarde inderdaad groot opzien, en hoewel de onmiddellijke gevolgen voor den schrijver niet gunstig waren, toch had hij de voldoening krachtig te hebben medegewerkt om de Duitsche letterkunde en wijsbegeerte in Engeland te doen bestudeeren en begrijpen. —

In zijn Rückblick zegt schr. dat de wetenschappelijke waarde van Carlyle's geschiedschriften verdwenen is; zijn groote gedachten over staathuishoudkunde klinken verouderd; ook zijn geschriften over literatuur hebben in beteekenis verloren, en zelfs het belang dat zij nu nog hebben is tot inkrimpen en ten slotte verdwijnen gedoemd. De kleederen van de boodschap die hij bracht verhuizen één voor één naar het museum der geestesgeschiedenis. Maar de sterke persoonlijkheid die door deze vormen uiting zocht zal blijven spreken tot allen, die haar kun-

Digitized by Google

nen verstaan, de levende inhoud van de verkondiging is onsterfelijk. —

Het komt mij voor, dat de verhandeling van den heer Werner Leopold veel interessants bevat en het resultaat is van ernstige studie. De schrijver is er in geslaagd, aan te toonen, hoe Carlyle in waardeering en begrip van de groote geesten van zijn tijd verre den gewonen criticus vooruit was. Is er echter in de verhoudingen van het werk niet een fout begaan? Het opnoemen van de werken die vóór 1827 over Duitsche literatuur waren geschreven, neemt een aanzienlijk deel van de ruimte in beslag. Feitenonderzoek is noodig, maar — Carlyle zegt het ons immers herhaaldelijk — de feiten hebben alleen waarde door de geestelijke beteekenis van de verzamelde gegevens, feitenonderzoek moet middel blijven. Het zou niet edelmoedig zijn den heer Leopold hard te vallen over een fout die zoo algemeen is; temeer daar zijn boekje veel bevat waarop mijn opmerking niet van toepassing is. Maar een omwerking van het bedoelde lange hoofdstuk, waarin door een paar typische voorbeelden werd aangetoond hoe nieuw, oorspronkelijk en geniaal Carlyle's inzichten waren, zou het boekje doen winnen in belangrijkheid en eenheid.

Nog iets over den inhoud in verband met den titel. De schrijver toont aan, dat het fond van Carlyle's werken religieus is. Maar *wat is* de religieuze wortel? Het zeer persoonlijke, mystieke, innig doorvoelde geloof van Carlyle kan men toch niet eenvoudig „calvinisch-puritanisch" noemen; de man die in geloof en politiek zich bij geen partij kon aansluiten was zeker geen gewone calvinistische bekeerde. (Trouwens, kan men zich zelfs bij zulk een bekeerde de vraag stellen „wann die innere Bildung abgeschlossen war" ? p. 45). Ik vraag mij af, of het niet beter geweest was, het werkje een titel te geven, die niet een uiteenzetting van Carlyle's geloof deed verwachten. Nu die verwachting bij ons is opgewekt, hebben wij het gevoel vóór een standbeeld te zijn geleid, dat met een gazen sluier bedekt is; het standbeeld zal onthuld worden, — doch hij die beloofde het te doen, blijft bewonderend op een afstand staan, en de sluier die *le fin du fin* der lijnen verdoezelt en vervaagt, wordt niet weggetrokken.

Hengelo (O.). A. C. E. Vechtman-Veth.

E. Ziebarth, Kulturbilder aus griechischen Städten, I. 3. Auflage. (Aus Natur und Geisteswelt 131). Berlin-Leipzig, Teubner. (Pr. *f* 0.95, geb. *f* 1.20).

De indeeling van dit boekje, waarvan ik den 2den druk in *Museum* XIX K. 440 met een enkel woord aankondigde, is een beetje veranderd. De naar mijn smaak aardigste hoofdstukken over Archieven en Egyptische papyri blijven voor een tweede deel bewaard; in plaats daarvan is als inleidend hoofdstuk Griechische Städteanlagen vooraangeplaatst. Zoo blijven de besprekingen van Thera, Pergamon, Priene, Milete en den tempel van Didyma over, waarvan die van Pergamon het beste is gelukt; de inscripties der astynomen e.d. geven gelegenheid tot een wat levendiger beschrijving, een zeldzaamheid in 't boekje daar Schr. doorgaans zich tot algemeenheden bepaalt en niet over een enkel gebouw wat breeder uitweidt, waartoe b.v. Priene's theater gereede aanleiding geeft.

Het boekje is in 't bizonder gewijd aan Theodor Wiegand, maar daarom niet minder aan de Duitsche opgravingskunst, behalve door dezen vertegenwoordigd door Hiller von Gärtringen, Conze, Dörpfeld en Schrader, in 't algemeen.

den Haag. E. van Hille.

K. F. Kinch, Le tombeau de Niausta, tombeau macédonien, avec 5 planches. (Mémoires de l'Académie Royale des sciences et des lettres de Danemark). Copenhague, Andr. Fred. Høst & Søn. (Pr. Kr. 4.25).

In de buurt van Saloniki werd door de bevolking een graf geopend, dat eenige jaren later, in 1887, door Kinch, reeds niet meer onbeschadigd, gezien werd, waarvan hij de muurschilderingen in 1889 photographeerde en er door den schilder Oskar Willerup waterverfteekeningen naar liet maken, en dat hij in 1892, voor het laatst, zeer beschadigd, terug zag.

Nu hij de hoop heeft opgegeven er opgravingen te doen, maakt hij zijn opmetingen en opnamen bekend. Beter laat dan nooit!

Hij zal wel terecht dit graf, met zijn eenvoudig ornament en zijn fries van bloemranken, omstreeks 300 stellen en heeft misschien wel gelijk in den ruiter een Makedonischen purpuratus te herkennen, die met zijn *sarissa* een onbereden barbaar treft, al verrast het ons in plaats van het zware paard der Makedonische munten en van den Alexandermozaïek het kleine gespierde dier, te vinden van de friesen van Skopas aan het Maussolleum en staan wij nog meer verwonderd om den langen fladderenden baard, terwijl de tochtgenooten van Alexander glad geschoren waren, om de witte *chlamys* met purper gevoerd, het lange purperen kleed met blauwen rand onder en boven, op eigenaardige wijze opgegord, en om de gouden *stephane* die zijn met een purperen kap bedekten helm siert, die zóo min of meer aan een koningstiare laat denken.

Maar het merkwaardigst is zeker in deze halflevensgroote schilderij, die in compositie niets ongewoons heeft, de wijze van uitvoering, het duidelijkst te zien in den breed en vlot geschilderden ruwen barbaar, schreeuwend met wijd geopenden mond, een verren voorlooper van een boer van Adriaen Brouwer of een marktschreeuwer van Daumier, den onmiddellijken voorganger van Myron van Thebe's dronken bestje en den schreeuwenden Galliër dien ik hem toeschreef.

Thans kan men begrijpen waarom Aristoteles nog voor de richting van Pauson waarschuwde. Niet zonder reden spreekt Kinch van illusionistische kunst.

Mij herinnert dit werk in dezen tijd aan wat Plinius (N.H.XXXV 19) vertelt van Nikomachos: *nec fuit alius in ea arte velocior: tradunt namque conduxisse pingendum ab Aristrato Sicyoniorum tyranno quod is faciebat Telesti poetae monumentum praefinito die intra quem perageretur, nec multo ante venisse tyranno in poenam accenso paucisque diebus absolvisse et celeritate et arte mira.* Dat was in de 105de olympiade.

In deze omgeving kan ik ook niet nalaten te denken aan het verhaaltje van Pseudo-Plutarchus, dat wij alleen in vertaling hebben: Der Maler Nikomachos unternahm ein Bild des Antipatros, des Königs der Makedonier, zu malen; er malte es aber in vierzig Tagen und nahm dafür viele Talente. Als ihm aber der König Antipatros sagte:

Digitized by Google

„mehr als dein Bild werth war, hast du bekommen, denn du hast es in wenigen Tagen gemacht," antwortete er: „nicht in vierzig Tagen habe ich es gemalt, O König, sondern vierzig Jahre war ich an ihm beschäftigt; deshalb habe ich lange Zeit hindurch gelernt, damit ich leicht und bequem malen könne, so oft ich malen will."

Neemt men het bij de letter dan zou het moeten spelen gedurende de korte regeering van Antipater (296) in de 121ste olympiade, dus ruim zestig jaar later, wat wel zeer onwaarschijnlijk is. Maar mag men aannemen, dat zijn grootvader Antipater gemeend is, de generaal van Philippus, die gedurende Alexanders afwezigheid, en later tot zijn dood in 319 de koninklijke macht in Makedonië uitoefende, dan wordt het wel zeer verleidelijk onmiddellijk verband te leggen tusschen de schildering in dit graf en ons verhaaltje, want de lange baard, die voor een van de krijgsmakkers van Alexander ongehoord is, vindt gereedelijk zijn verklaring zoodra wij te doen hebben met een man die 78 jaar oud gestorven, dus reeds in 397 geboren, zich nog zou gehouden hebben aan de mode van zijn tijd en het vorstelijke in de kleeding, dat ons bevreemdt, zou niet meer dan natuurlijk zijn.

Zulk een portret in strijd met den vijand is niet ongewoon. Ik verwijs naar dat van Apelles: *Neoptolemum ex equo adversus Persas* (Plin. N.H. XXX. 96).

Niettegenstaande den lof dien Kinch aan het werk geeft, kan ik echter bezwaarlijk aannemen, dat het van de eigen hand van een zoo beroemd meester als Nikomachos zou zijn, daarvoor zijn er te veel onbeholpenheden in: het kromme linker bovenbeen van het paard, de zwakke teekening der plooien van den ruiter, de bolle rondheid van den omtrek van zijn mantel.

Toch kan, bij gebrek aan beter, het geheel, in zijn kleur, purper en blauw, geelbruin en groen, en vooral in zijn beste deelen, als de barbarenkop, voor ons een afspiegeling zijn van de kunst van Nikomachos en lijkt het zelfs volgens het bovenstaande niet uitgesloten dat het er een copie van zou wezen.

Het graf van Antipater zoû ons niet verwonderen bij het oude Therma, waar, vier jaar na zijn dood, zijn zoon Kassander den nieuwen naam Thessalonika, dien het nog draagt, ter eere van zijn jonge vrouw aan gaf.

Nader behoef ik de kennismaking met dit werkje den lezers van het *Museum* wel niet aan te bevelen.

Amsterdam. J. Six

SCHOOLBOEKEN.

A. J. Eykman en F. W. Stapel, Leerboek der Geschiedenis van Nederlandsch Oost-Indië. Derde, geheel herziene druk. Groningen-den Haag, J. B. Wolters. 1922. (Pr. *f* 2.50).

Een leerboek als dit, dat blijkbaar voor gebruik bij het Middelbaar Onderwijs bestemd is, moet aan zekere eischen van praktijk voldoen. Het mag geen grooten omvang krijgen, moet toch een afgerond geheel zijn, en zal, in verband met het bevattingsvermogen van den leerling, en het gebruik naast het levend woord van den docent, soms kunnen volstaan met eene mededeeling van feiten en gebeurtenissen zonder uitgebreide toelichting, ook al is deze laatste voor een volkomen inzicht in de geschiedkundige gebeurtenissen onmisbaar.

Maar aan den anderen kant mag men dan ook vergen, dat hetgeen bij zulk een opzet wordt medegedeeld, volkomen juist is. Voor betwistbare beschouwingen of onderstellingen is daarnaast geen plaats. En volledigheid op de hoofdpunten is niet minder noodzakelijk.

Wanneer ik nu dit boek doorzie, is mijn indruk op deze punten niet bevredigend.

Reeds dadelijk in de inleiding wordt een zeer subjectieve uitlegging gegeven van de uitdrukking „koloniën en bezittingen" in onze grondwet, welke, voorzoover mij bekend, noch in haar geschiedenis noch in de praktijk steun vindt.

Eveneens wordt daar de stelling als zou het koloniaal gezag er naar moeten streven zich zelf overbodig te maken als stellige regel verkondigd, ofschoon hiertegen althans voor een gebied als Nederlandsch Indië met zijn conglomeraat van volkeren heel wat te zeggen is. Hoofdstuk I, dat in dezen druk uitgebreid is, deelt als vaststaand mede, dat de inrichting van het dorpsgenootschap met zijn bestuur op Java van de Hindoe's afkomstig zou zijn, wat niet meer dan een onderstelling is. En of hier plaats was voor een inlandsche legende betreffende het ontstaan van den naam Modjopait, is de vraag. Zulke legenden zijn er zooveel; waarom is b.v. bij de geschiedenis van Sumatra's Westkust die betreffende den naam „Minangkabau" niet opgenomen? Waarde hebben zulke verhaaltjes niet uit geschiedkundig oogpunt; men kan het den docent overlaten zijn onderwijs daarmede te illustreeren.

Erger is het, dat bepaalde onjuistheden in het boek voorkomen. Laat ik er eenige aanstippen, die ik bij het doorlezen opteekende.

In 1650 zouden (blz. 61) de bewindhebbers der O. I. Cie volgens de schrijvers een nieuw „Reglement op het beleid der Regeering in Indië" uitgevaardigd hebben. Bedoeld zijn blijkbaar de „Punten en Articulen, in form van Generale Instructie" enz., die toen zijn vastgesteld. De door de schrijvers vermelde naam is vóór de 19e eeuw niet gebruikt.

Met betrekking tot de ontwikkeling der verhouding op Z. Celebes (blz. 68) wordt niet vermeld, dat sinds 1609 de O. I. Cie een loge te Makasar had, dat die in 1615 werd afgeloopen en dat dit een der voornaamste oorzaken van de wrijving met Gowa was.

Zoo is ook de geschiedenis van Buitenzorg (blz. 95) onjuist vermeld. Dit stuk werd kosteloos aan v. Imhof afgestaan door de Indische regeering, onder voorwaarde, dat die gift geschiedde aan hem als G. G. en zijne opvolgers, onder verplichting het niet te vervreemden. Deze bepaling is echter door bewindhebbers ingetrokken en het landgoed is, na den dood van van Imhof, in vollen eigendom afgestaan aan den G. G. Mossel en tot Daendels geregeld door den aftredenden landvoogd aan zijn opvolger overgedragen. In 1780 is hiervoor een vaste regeling getroffen, die echter door Daendels omvergeworpen is tot zijn eigen profijt.

Op blz. 127 wordt gezegd, dat onder Raffles in al de Vorstenlanden op Java de tolpoorten tegen schadevergoeding aan het gouvernement werden overgedragen. Dit is op zich zelf onjuist, maar bovendien in strijd met hetgeen op blz. 146 en 151 wordt gezegd, nl. dat de knevelarijen met de tolpoorten een der oorzaken was voor de algemeene ontevredenheid in de Vorstenlanden, die tot den Java-oorlog leidde. Dit laatste is inderdaad waar.

Kom ik tot den nieuweren tijd, dan is het resultaat al niet veel beter. Vóór 1848 droeg de grondwet niet, gelijk de schrijvers op blz. 166 zeggen, de wetgevende

Digitized by Google

en uitvoerende macht over de bezittingen aan den Koning op; bij Hem berustte toen, gelijk thans „het opperbestuur" over dat gebied, alleen „bij uitsluiting" d.w.z. dus zonder inmenging van de Staten Generaal. — De Regeering van Ned. Indië bestaat *niet*, gelijk zij zeggen (blz. 167) uit den Landvoogd en den Raad van N-I; alleen de G. G. is „de regeering". Dat diens wetgevende macht „in de praktijk weinig te beduiden" heeft, zal menigeen niet zonder verbazing gelezen hebben!

Dat de rechtspraak over Europeanen volgens die beginselenwet zou zijn in overeenstemming met die in Nederland (blz. 168) is alweer onjuist; de schrijvers zijn hier in de war met het materieele recht. Wat zij verder t.a.p. van de rechterlijke organisatie vermelden staat niet in het regeeringsreglement, zooals uit hun mededeeling af te leiden is, doch in andere algemeene verordeningen. En de mededeeling in de noot op blz. 168, dat de landrechters „de taak van de residentiegerechten" hebben overgenomen, is even onjuist; dit geldt alleen een deel nl. de berechting van door Europeanen gepleegde overtredingen.

Blz. 169 vermeldt in één adem de afschaffing der slavernij in 1860 en de vervanging der opiumpacht door de regie, hoewel met dit laatste pas in 1894 een begin is gemaakt! Op dezelfde blz. wordt de vrijlating van de kruidnagel- en muskaatnotenteelt in de Molukken in verband gebracht met den strijd tegen het cultuurstelsel, dat hiermede wel niets had uit te staan!

Blz. 172 verklaart, dat de agrarische wet de regeering de macht gaf woesten grond „te verpachten". Bedoeld is natuurlijk „in erfpacht uit te geven", maar dat is heel wat anders. Ook staat daar aangeteekend, dat het regeeringsreglement de woeste gronden als eigendom van den staat, de bebouwde als „eigendom" van den inlander beschouwt. Gegeven den strijd, juist over dit punt gevoerd bij de ontwerp-cultuurwet van Franssen van de Putte, die mislukte o.a. doordat zij de inlandsche rechten als „eigendom" wilde beschouwen, had deze onjuistheid zeker niet mogen voorkomen. Overigens staat ook omtrent het domeinrecht op den grond juist *niets* in het regeeringsreglement!

Een zeer ernstige, m.i. ergerlijke onjuistheid, is op blz. 206 te vinden, waar de voorstelling gegeven wordt als zou de z.g. Korte Verklaring aan de zelfbesturen zijn voorgelegd en de weigering om haar te teekenen aanleiding zijn geweest tot dwang. Dit is *nimmer* geschied; slechts wanneer uit anderen hoofde dwang noodig was b.v. ter verzekering van orde en rust of nakoming van verplichtingen, eindigde men met het vorderen dier verklaring.

Dat de economische ontwikkeling van Z. Celebes „de stoutste verwachtingen heeft overtroffen" (blz. 209) is alweer iets, dat men met verbazing leest. Was het maar waar!

Het hoofdstuk „De Buitenbezittingen van 1873 tot Heden" is buitengewoon slecht verzorgd.

Van de invoering van het civiel bestuur in Atjeh in 1918 wordt noch hier noch in de afdeelingen, die over den Atjeh-oorlog handelen, gerept; over de verheffing van Nieuw Guinea, na hetgeen daarvan bekend was geworden, tot een afzonderlijk gewest in 1920 vindt men evenmin een woord. Van de inlijving van Riouw-Lingga in 1910 wordt gezwegen.

Dergelijke belangrijke veranderingen uit de laatste jaren hadden niet weggelaten mogen worden.

Het laatste hoofdstuk „De nieuwe Richting" is zwak en niet altijd juist in zijn opmerkingen. Zoo was b.v. de strijd van Ds. van Hoëvell anterieur aan de verschijning van de Max Havelaar. Dat Java „sterk overbevolkt" is (blz. 215), is almede niet juist; overbevolking is op zich zelf al een relatief begrip, maar er is nog veel en veel meer uit den bodem te halen. Het Credietwezen is al evenmin, gelijk de schrijvers zeggen, in 1900 georganiseerd. In dat jaar begon de Assistent-resident de Wolff van Westerrode zijn onderzoek; in 1904 werd met organisatie een begin gemaakt, eerst in 1912 kreeg die met de oprichting der centrale kas haar volledig beslag.

Overigens is het wel merkwaardig, dat een in dezen tijd zoo belangrijke cultuurfactor als de Christelijke Zending in dit hoofdstuk vrijwel wordt doodgezwegen. Slechts het oprichten van scholen harerzijds wordt even vermeld. Alsof niet de maatschappelijke ontwikkeling in de Molukken, de Minahassa, op de Sangir- en Talaudeilanden, in Midden-Celebes, in de Bataklanden, op Nias, en op nog veel meer plaatsen, hoofdzakelijk haar werk was. Ook dit is een ergerlijk verzuim.

Het spijt mij, maar tegenover dergelijke tekortkomingen — en ik moest mij nog sterk beperken — kan ik over dit werkje niet gunstig oordeelen. Dit boek is oppervlakkig bij elkaar gezocht: raadpleging van een werk op geschiedkundig gebied als dat van Meinsma, van den Regeerings-almanak en de Encyclopaedie van Ned-Indië had de schrijvers reeds op menig punt tot beter weergeven van den gang van zaken kunnen brengen.

Als dit boek, dat in eenige jaren drie drukken beleefde, het tot een vierde brengt, hoop ik, dat de schrijvers de moeite van zorgvuldige herziening zullen nemen.

Wageningen. J. C. Kielstra.

A. J. Eykman en **F. W. Stapel, Beknopt Leerboek der Geschiedenis van Nederlandsch Oost-Indië.** Derde druk. Groningen-den Haag, J. B. Wolters. 1922. (Pr. *f* 1.—).

Dit werkje is veel beknopter dan het „Leerboek", dat dezelfde schrijvers samenstelden. De conceptie schijnt mij belangrijk beter dan die van het uitgebreide werk. Er zijn minder subjectieve beschouwingen gegeven en het overzicht van de feiten is dus gemakkelijker.

Ook hier zijn echter ettelijke onjuistheden; waarvan ik enkele aanstip.

Dat het bekende gezegde: „Dispereert niet" de „leuze" van Jan Pietersz. Coen zou zijn geweest," (blz. 25) is moeilijk te verdedigen. Het is een aanhaling uit den brief van de Indische regeering van 29 September 1618 aan de bewindhebbers der Compagnie. — Ook hier vindt men (blz. 76) de onjuiste voorstelling dat men de korte verklaring eischte van zelfbesturende landschappen en ingreep om die te verkrijgen.

Tegenover het doodzwijgen van de Chr. Zending in het grootere werk staat hier de welwillende verzekering, dat de regeering, bij haar streven tot ontwikkeling der bevolking en verbetering van maatschappelijke toestanden „een zeer te waardeeren medewerking" ondervindt van de zending! Een ietwat dwaze opmerking, als men bedenkt, dat de Zending tientallen van jaren, vóór de regeering zich aan gezegde ontwikkeling en verbetering liet gelegen liggen, met haar arbeid in verschillende streken begon en schitterende resultaten bereikte, die hier en daar het werk voor de later komende regeeringsorganen zeer vergemakkelijkten!

Digitized by Google

Het boekje is verlucht door enkele zeer goede reproducties van gravures en schilderijen, alsmede door enkele heel leelijke plaatjes, onder welke laatste vooral dat, hetwelk de zitting van den Volksraad voorstelt, zich onderscheidt!

Bij een zorgvuldige revisie voor den vierden druk schijnt dit boekje mij voor de Indische middelbare school zeer bruikbaar te kunnen worden.

Wageningen. J. C. Kielstra.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De betreurde hoogleeraar te Leuven C. P. F. Lecoutere heeft nog vóór zijn overlijden in 1921 de voldoening gesmaakt een tweeden druk te zien verschijnen van zijn (in *Mus.* XXIII, 321 vlgg. besproken) *Inleiding tot de Taalkunde en tot de Geschiedenis van het Nederlandsch*, waarop wij niet willen nalaten hier, zij 't ook wat laat, de aandacht te vestigen. Het liefst zou de schrijver het boek heelemaal omgewerkt hebben, maar gebrek aan tijd en vooral de eischen van het programma der middelbare normaalscholen in België, met 't oog waarop het werkje geschreven was, verhinderden dit. Intusschen is deze nieuwe uitgave geenszins onveranderd gebleven: de omvang is aanmerkelijk toegenomen (met meer dan 100 blzz.), tal van paragrafen zijn gewijzigd, aangevuld of verplaatst, van verschillende — niet alle — aanmerkingen, door de kritiek op den eersten druk gemaakt, heeft de schrijver partij getrokken. Een aantal afbeeldingen in de paragrafen die over phonetiek handelen, meest aan bekende werkjes op dit gebied ontleend, en een drietal kaarten, een taalkaart van de heele wereld, een kaart van 't huidige continentaal Germaansch en een van de nederlandsche dialecten, verhoogen de bruikbaarheid van dezen druk. Jammer is 't dat den lezer zooveel wordt geboden; uit een paedagogisch oogpunt beschouwd ware het beter geweest minder namen en feiten overhoop te halen en enkele zaken wat nauwkeuriger te behandelen dan hier geschied is (zoo b.v. nog steeds de germaansche klankverschuiving). Maar het kan zijn dat de belgische onderwijsprogramma's of -gewoonten de vermelding van dat alles gewenscht maken.

Uitgever van het boek is A. Dewit te Brussel; hier te lande is het verkrijgbaar bij Mart. Nijhoff te 's-Gravenhage. De prijs bedraagt 12 fr. J. H.

STICHTING-DE GOEJE.

1. Het bestuur der stichting heeft na November 1921 geen wijziging ondergaan, en bestaat derhalve thans uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. T. J. de Boer, Dr. J. J. Salverda de Grave en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. Van de zes uitgaven der stichting zijn nog een aantal exemplaren over, welke bij den uitgever Brill verkrijgbaar zijn en waarvan de opbrengst aan de stichting ten goede komt; no. 1, de photographische reproductie van het Leidsche handschrift van al-Buhturî's Hamâsah (1909), is verkrijgbaar voor *f* 96; no. 2, al-Mufaddal's Kitâb al-Fâkhir, ed. C. A. Storey (1915), voor *f* 6; ; no. 3, Streitschrift der Gazâli geven die Bâtinijja-secte, door I. Goldziher (1916), voor *f* 4.50; no. 4, Bar Hebraeus's Book of the Dove, by A. J. Wensinck (1919), voor *f* 4.50; no. 5. De opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen, door C. van Arendonk (1919), voor *f* 6; en no. 6, Die Richtungen der Islamischen Koranauslegung door I. Goldziher (1920), voor *f* 10.

3. De drukkosten van dit laatste werk hebben ook dit jaar de geldmiddelen der stichting nog geheel in beslag genomen, doch zullen afbetaald zijn in het begin van 1923.

November 1922.

De firma Wolters te Groningen-den Haag zond ons den vierden druk van den bekenden *Platen-atlas voor de Nederlandsche Geschiedenis* door Dr. A. J. van der Meulen en M. ten Bouwhuys. De „bezorger" van deze vierde uitgave Dr. N. B. Tenhaeff, heeft, opdat de prijs „voor de school bereikbaar" zou blijven (de atlas kost *f* 4.90), tot zijn spijt niet de veranderingen kunnen aanbrengen die hijzelf en de beoordeelaars van den vorigen druk wenschelijk achten: deze nieuwe uitgaaf is dan ook „nagenoeg ongewijzigd".

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Tijdschr. v. Nederl. Taal- en Letterk., XLI, 3: K. Menne, Nieuwe Fragmenten v. d. Mnl. Parthonopeus van Bloys. — W., de Vries, Etymol. Aanteekeningen. — D. A. Stracke, s. J.- *Hyfte* (*Yste*)? — J. W. Muller, Tessalica. — Dez., Een onuitgegeven Mnl. gedicht. — G. G. Kloeke, Organisatie v. h. dialectonderzoek. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XVI, 6: C. G. N. de Vooys, Achttiende-eeuwse spraakkunstbeschouwing. — J. F. M. Sterck, Een rijmbrief v. Coornhert (1522—1922). — F. v. Dijk, Staring-varia. — Ph. J. Simons, Simplisties dualisme. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, X, 6: G. Royen, O.F.M., Intermutatie e:o in het Idg., I. — H. H. Knippenberg, F. v. Eeden. — G. Knuvelder, Kees Meekel's Toneelwerk, I. — Boekbespr. — Boekaankond. — Tijdschriftenschouw.

English Studies, IV, 6: M. E. Kawa, The Women of G. Eliot's Novels, II. — M. S. Serjeantson, The Dialectical Distribution of certain Phonolog. Features in Middle Engl., III. — Notes a. News. — Translation. — Rev. — Bibliogr.

Leuvensche Bijdragen, XIV, 1: J. Kleyntens, S. J., en J. Cornelissen, Collacie uit den Kring der Moderne Devotie. — B. M. Wooderidge, Le Mélange Coupable. — P. Marchot, L'idiotisme wallon *Ci n'est qu'cir botons* ou *qu' cir et botons* ou *qu'à cir botons*. — J. Mansion, De huidige staat v. h. toponymisch onderzoek, vooral in België.

Id., XIV, 1 **Bijblad**: L. Grootaers, Dial. Kleingoed, 2-4. — Dez., Taalgeogr. onderzoek. — Boekbeoord. — Kleine Aankond. — Kron. — Inh. v. tijdschr.

Id., XIV, 2 **Bijblad**: L. Grootaers, Phonetica, Uitspraakleer en Spreekonderwijs. — Boekbeoord. — Kleine Aankond. — Kron. — Inh. v. tijdschr. — Nieuwe Boeken.

Studien, XCVIII, Dec.: W. Hellings, De ware Kerk is zichtbaar. — E. Hoogeveen, Op het eeuwfeest der geboorte v. Louis Pasteur. — J. v. Mierlo Jr., J. Ruysbroeck en de Duitsche mystiek. — J. v. Rijckevorsel, Fransche heldenfiguren. Louis Lenoir, S. J. en Charles de Foucauld. — Fr. de Bruyn, Een papieren volksuniversiteit. — Meded. — Dingen v. d. dag.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Emonds, Legende v. S. Kunera in de Middeleeuwen: N. Taalg. XVI, n°. 6 (de Vooys).

Geyl, Nederland en België: Leuv. Bijdr. XIV, 1 Bijbl. (Carnoy).

v. Ginneken, Gelaat, Gebaar en Klankexpressie: Leuv. Bijdr. XIV, 1 Bijbl. (Grootaers).

Keuchenius en Tinbergen, Nederl. Lyriek, II: N. Taalg. XVI, n°. 6 (d[e] V[ooys]).

Koster, Mythol. Wdb.: Leuv. Bijdr. XIV, 2 Bijbl. (Grootaers).

Kuiper, Adam in Ballingschap: Leuv. Bijdr. XIV, 2 Bijbl. (v. Mierlo).

Salverda de Grave, Italië's Letterk.: Leuv. Bijdr. XIV, 1 Bijbl. (J. P.).

Schrijnen, Handl. b. d. studie d. vergel. Idg. taalwetenschap: Leuv. Bijdr. XIV, 2 Bijbl. (v. Langenhove).

Simons, Drama en tooneel in hun ontwikkeling I-II. N.Taalg. XVI, n°. 6 (Walch).

De Vooys en Valkhoff, Uit den „Nederd. Helicon": Tijdschr. v. Taal en Letteren X, n°. 6 (Knippenberg).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

In de Serie **FRANSCHE KUNST** is zoo juist verschenen:

Deel XIX

DE EENZAMEN VAN PORT-ROYAL

DOOR

M. DE LA PRISE

Rijk geïllustreerd met 12 afbeeldingen.

Een hoogst interessante verhandeling over de bewoners van Port-Royal, het hoofdkwartier der volgelingen van Jansenius, in de nabijheid van Versailles.

Een belangrijk stuk der geschiedenis der menschheid.

Gecartonneerd in artistiek bandje . **f 3.50**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

Zomervlammen

VERZEN van POL DE MONT

Deze bundel is verschenen ter gelegenheid van den 65sten verjaardag van den Dichter.

Keurig uitgevoerd in artistiek omslag **f 3.90**

Een feestgave voor den Dichter maar ook voor ieder, die dezen talentvollen auteur naar waarde weet te schatten.

Zoo juist verschenen:

Het Permanente Hof van Internationale Justitie te 's-Gravenhage

(Artt. 13-15 van het Statuut van den Volkenbond)

Een historisch-critische schets van arbitrage en rechtspraak in internationale geschillen, en van de pogingen om tot een internationaal Hof te komen.

DOOR

H. CH. G. J. VAN DER MANDERE

Gebonden f 4.50

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Nederlandsche Lyriek

vanaf de Dertiende Eeuw tot 1880

Verzameld door TH. E. C. KEUCHENIUS, toegelicht door Dr. D. C. TINBERGEN

I DE MIDDELEEUWEN Met 12 illustraties II 1570-1630 III 1630-1710

Prijs per deel ing. ƒ 4.90 Geb. ƒ 5.90

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

PANORAMA

EVEN SNEL ALS DE DRAADLOOZE TELEGRAPHIE U BERICHTEN ZENDT, BRENGT PANORAMA U HET GEILLUSTREERDE NIEUWS HET SNELST EN HET MOOIST, IN FRAAIEN DIEPDRUK UITGEVOERD :

WIE ZICH THANS ABONNEERT, ONTVANGT HET GROOTE KEURIG UITGEVOERDE KERSTNUMMER, GEDEELTELIJK IN ROTOGRAVURE KLEURENDRUK, ALSMEDE DE DECEMBER-NUMMERS GRATIS

GEEFT NOG HEDEN UW ABONNEMENT OP AAN UW BOEKHANDELAAR OF AAN DEN UITGEVER A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMIJ TE LEIDEN

De Groote Meesters in de Schilderkunst

Met inleiding en verklarenden tekst van

Prof. A. PHILIPPI

120 gekleurde afbeeldingen naar beroemde schilderijen van de vroegste Italiaansche kunst en Nederlandsche primitieven af, tot aan het einde der 18e eeuw.

Een keur van Meesterwerken der klassieke kunst Botticelli, Van Eyk, Dürer, Rafaël, Rembrandt, Tischbein en Watteau is hier bijeengebracht. De Hollandsche en Vlaamsche School is hier goed vertegenwoordigd, maar ook de vroegste Italiaansche kunst tot aan het einde der XVIIIe eeuw wordt erin behandeld.

Gebonden in prachtband . **f 24.—**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

30ste Jaargang. — No. 5. — Februari 1923.

Gercke u. Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft, II (v. Hille).
Pernot, D'Homère à nos jours (v. IJzeren).
Van Wageningen-Muller, Latijnsch Woordenboek (Mehler).
Sellin, Das Zwölfprophetenbuch (Oort).
Schönfeld, Historiese Grammatika van het Nederlands (Heinsius).
Van Haselen, Willem van Harens „Gevallen van Friso" (Prinsen).
Wolf, Ideeën en Problemen in Goethes Faust (Léon Polak).
Golther, Nordische Literaturgeschichte, I (Portengen).
Nyrop, Etudes de grammaire française (Sneyders de Vogel).
Mörner, Le Purgatoire de Saint Patrice (v. d. Zanden).
Weber-Riesz, Allgemeine Weltgeschichte, 3e Aufl., III (Brugmans).
Hazzidakis, Tylissos à l'époque minoenne (v. Hoorn).
Fruin-Japikse, Brieven aan Johan de Witt, II (Blok).
Oppenheim, Das astronomische Weltbild im Wandel der Zeit (v. Wageningen).
Horneffer, Der junge Platon, I (Vrijlandt).
De Jong, De magie bij de Grieken en Romeinen (H. M. R. Leopold).
Schütz, Apostel und Jünger (Windisch).
Wensinck, Tree and Bird as cosmological Symbols in Western Asia (Böhl).
Preuss, Religion und Mythologie der Uitoto, I, 1 (Uhlenbeck).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

Einleitung in die Altertumswissenschaft herausgegeben von **A. Gercke** und **E. Norden,** II. Band. Griechisches und römisches Privatleben. Münzkunde. Griechische Kunst. Griechische und römische Religion. Exakte Wissenschaften und Medizin. Geschichte der Philosophie. 3. Aufl. Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1922. (Pr. f 12.—, geb. f 15.—).

Voor het geven van een waardige bespreking van dit uitstekende werk ontbreekt het mij aan tijd en de redactie aan plaats. Ik zal me derhalve bepalen tot een korte aankondiging van deze nieuwe uitgave en het aangeven van de belangrijkste verschillen tusschen deze en de vorige uitgave van het jaar 1912, in de overtuiging, dat het overbodig is dit algemeen bekende werk nog aan te bevelen. De veranderingen zijn trouwens niet belangrijk en betreffen behoudens de hieronder genoemde grootendeels de completeering der literatuuropgaven.

In de bespreking van het Privatleben treft het, dat Pernice in den vorigen druk verklaart, dat in Iv Müller's Darstellung der griechischen Tracht das erste Kapitel, soweit es die mykenische Tracht als griechische bezeichnet, auszuschalten ist, terwijl hij thans die kretische und mykenische Tracht als eerste paragraaf plaatst en eerst aan het slot op het Oostersche karakter van de Kretensische kleederdracht wijst, haar scheidt van de Mykeensche en eindigt met de overname van deze laatste door de „Achaeers" zooals in den vorigen druk.

We vinden een Anhang over homerische Waffen als een welkome toegift, waarin tegen alle besliste theorieën, o. a. tegen het boek van Reichel, dat ons twintig jaar geleden zoo boeide, met voorzichtigheid stelling wordt genomen.

De tweede afdeeling is nieuw: Münzkunde van Kurt Regling. Het onderwerp wordt in de kleine ruimte van 30 blz. uitstekend behandeld; een historische behandeling van de betaalmiddelen, de techniek van het maken van metalen munten, een bespreking van het gehalte en van den invloed der overige beeldende kunst op de beeldenaars, alles even beknopt als in hoofdzaak volledig vormen de onderwerpen van deze afdeeling.

In Winter's Griechische Kunst heb ik geen veranderingen van beteekenis ontdekt; natuurlijk zijn er meer afwijkingen te constateeren in de volgende afdeeling over den godsdienst van de hand van den sedert de vorige uitgave overleden Sam Wide. Het spreekt van zelf, dat zijn landsman Nilsson bij het bewerken zonder zijn zelfstandig oordeel prijs te geven met piëteit het werk van zijn leermeester heeft herzien. In de Gesichtspunkte und Probleme vinden we den bewerker in zijn eigen ons van elders bekende persoonlijkheid.

De beide laatste hoofdstukken zijn in omgekeerde volgorde geplaatst. In de redactie van het nu laatst geplaatste over de Philosophie is een redactiewijziging op te merken. In de behandeling van Plato en Aristoteles is niet meer een paragraaf gewijd aan Vorgänger und Zeitgenossen, maar zijn deze verwerkt in de voorafgaande bladzijden.

Om te besluiten: Veel van wat Speyer over den eersten druk van dezen band op blz. 125/6 van jaargang XIX van dit tijdschrift opmerkte heeft mijn instemming maar toch was ik bij het doorbladeren van het boek weer getroffen door den rijken inhoud, een reden te meer om in gedachte den schrijvers vergeving te vragen voor deze oppervlakkige bespreking.

's-Gravenhage. E. van Hille.

Digitized by Google

Hubert Pernot, D'Homère à nos jours. Paris, Librairie Garnier frères. 1921.

De heer Pernot, de bekende neo-graecus, heeft zich met de publicatie van dit werkje ten doel gesteld de beantwoording van velerlei vragen omtrent oorsprong, wezen en geschiedenis van het Grieksch, die reeds bij hem opkwamen in den tijd, toen hij zelf de beginselen der oude taal leerde; verder wilde hij een blik geven in het Grieksche landschap, zooals het thans is en in de resultaten van opgravingen en verdere ontdekkingen. Dat dit laatste in een zoo beperkt overzicht mogelijk zou zijn, kan ik nauwelijks gelooven; veertig, niet altijd goed geslaagde, afbeeldingen, voorzien van een korte toelichting, zijn wat weinig om een denkbeeld te geven van de archaeologische ontdekkingen der laatste honderd jaren, van de geschiedenis van het letterschrift, van de papyrusvondsten, van het adspect van het Grieksche land en van de kleeding der tegenwoordige bevolking.

Voortreffelijk geslaagd daarentegen is de hoofdschotel; men zal niet licht een boekje over Grieksche taalgeschiedenis en klankleer vinden, dat in zoo weinig bladzijden voldoet aan de eischen van volledigheid en vooral van leesbaarheid. Uitnemend geschikt is het werkje voor studenten in de letteren, nog meer misschien voor vakgenooten, die hun — in ons land nog te veel voorkomend — gebrek aan kennis van het Grieksche taalwezen willen herstellen.

Eigenlijk is de titel nog te bescheiden: de heer Pernot gaat in zijn historisch overzicht heel wat verder terug dan de Homerische poëzie en voltooit zijn betoog, dat wij van den oudsten tijd tot op onze dagen met één zelfde taal te doen hebben (*nous sommes bien en présence d'une seule langue*) met een korte samenvatting, die den triomfantelijken titel draagt: *Le grec n'est pas une langue morte.*

Nooit evenwel laat de schrijver zich op een dwaalspoor leiden door zijn speciale studie van het tegenwoordige Grieksch; na zijn beknopte, maar zeer volledige, behandeling der klankleer komt hij in het hoofdstuk, dat tot titel heeft *Comment devons nous prononcer?* tot de conclusie, dat ook voor onzen tijd de zoogenaamde Erasmiaansche methode principieel de voorkeur blijft verdienen, al kunnen wij haar op grond van modern taalinzicht in vele opzichten verbeteren. Ook door te letten op de accentuatie — hier geloof ik, dat de heer Pernot te optimistisch is. Terwijl ik geheel met hem medega in zijn waardeering van de belangrijkheid der accent-traditie, meen ik toch, dat hij overdrijft door te zeggen (p. 180) „*Quant à l'accent tonique c'est .... une faute impardonnable que de ne pas le faire sentir*". Immers, de heer P. wil — zeer terecht — ook hier niet de tegenwoordige uitspraak accepteeren, die de quantiteit verwaarloost; maar ik geloof, dat wij, in ieder geval wij Hollanders, zonder al te groote gewetensbezwaren ons wel moeten aansluiten bij hen, die meenen „*que l'accent antique, simple élévation de la voix, tantôt longue, tantôt brève, nuancée encore par le circonflexe, est pour nous d'une imitation, si non impossible, du moins peu facile*" (p. 112). Men stelle zich eens voor, dat men de Fransche woord- en zinsmelodie zich eigen zou moeten maken uitsluitend op grond van schriftelijke gegevens, zonder ooit het levend voorbeeld te kunnen navolgen.

Maar, ook omdat dit boekje aanleiding kan geven tot hernieuwde overdenking van dergelijke vragen meen ik, zonder op ondergeschikte punten in te gaan, met een krachtige aanbeveling te moeten besluiten.

Den Haag. J. van IJzeren.

Latijnsch Woordenboek door Dr. **J. van Wageningen.** 3e druk bewerkt door Dr. **F. Muller Jzn.** Groningen-Den Haag, Wolters 1921. (Pr. *f* 14.90).

Er zijn eigenaardige moeilikheden verbonden aan het samenstellen van een woordenboek, dat een beeld wil geven van een taal, die alleen uit geschreven teksten bekend is. Voor het etymologies gedeelte — voor het vaststellen van de grondbetekenis der woorden — kan degelike bekendheid met de resultaten der vergelijkende taalwetenschap gepaard met een goede dosis scherpzinnigheid en omzichtigheid uitstekende diensten bewijzen; maar elk woord heeft ook zijn leven, soms eentonig, menigmaal echter zeer bewogen, en om dat leven te kunnen schetsen moet men vertrouwd zijn met wat gedurende een reeks van eeuwen op velerlei gebied door mensen van de meest uiteenlopende ouderdom stand en aanleg om verschillende redenen en met verschillende bedoelingen aan het schrift is toevertrouwd. Nog eigenaardiger zijn de bezwaren die zich voordoen bij het herzien van zulk een lexikon, waarvan men de inrichting niet zelf overwogen, de stof niet zelf verzameld en bewerkt, de omvang niet zelf bepaald heeft. Onafgebroken controle is nodig, een controle die — en dit is juist het ontmoedigende — in de meeste gevallen op een bevestiging van het gecontroleerde uitloopt.

Prof. Muller was wel de man om de zware taak, die het bewerken van v. Wageningens Woordenboek stelde, op zich te nemen. Met liefde heeft hij ze aanvaard, gedreven vermoedelik door zijn zeldzame arbeidskracht en arbeidslust, nog zo kort geleden gebleken uit zijn in luttele jaren voltooid grieks woordenboek, door zijn waardering voor het degelike werk van zijn groningse ambtgenoot, door het vertrouwen op zijn taalwetenschappelike geschooldheid. Met ere heeft hij ze voltooid, zoals ieder zal moeten beamen, die van nabij bekend is met dit soort werk en zich ernstig overtuigd heeft van hetgeen deze druk aan zijn twede vader te danken heeft. Door ruimer gebruik te maken van in het oog springende lettertypen wordt de aandacht met minder inspanning op de belangrijkste betekenissen gevestigd; door overbodige, vooral reeds elders in het boek opgenomen verbindingen te laten vervallen is plaats gemaakt voor nodiger mededelingen; de kwantiteit van de vocalen is systematieser aangegeven; foutieve plaatsen en aanhalingen zijn verbeterd. Maar de grootste winst is te boeken bij de taalkundige inleiding vóór de verschillende artikels. Hier behoefde v. Wageningens werk ook het meest aanvulling en verbetering en hier is het inderdaad vernieuwd. Met dankbaarheid zal deze vernieuwing aanvaard, in heel veel gevallen met vrucht, maar bijna steeds met genoegen geraadpleegd worden. Er is een massa materiaal verwerkt, tevens ontwaart men echter een subjectief element, dat een biezondere frisheid aan deze kleine stukjes taalhistorie verleent. Maar ten slotte is ook prof. Muller een mens, en hoe groot zijn gaven ook zijn, de korte tijd waarover hij mocht beschikken deed a priori verwachten dat hij niet een vlekkeloos boek — bestaat dat trouwens? — in de wereld zou zenden. Ik zal de laatste zijn om hem daarvan een verwijt te maken.

Digitized by Google

En laat ik hier een lijstje desiderata volgen, dan doe ik dat met de gedachte nog een enkel steentje te kunnen aandragen voor het welzijn van een werk, dat reeds op zoveel verdiensten kan bogen. Voor het gemak breng ik mijn opmerkingen onder een paar rubrieken en beperk mij telkens tot enkele voorbeelden.

1°. Zou het niet wenselik zijn duideliker aan te geven voor welke schrijvers dit woordenboek geraadpleegd kan worden? Nu zie ik b.v in de lijst van de afkortingen Augustinus staan, terwijl uit de voorrede blijkt dat diens geschriften niet behandeld zijn; bij *stabilimen* vind ik „Att.", maar noch „Attius" noch het tegenwoordig meer gangbare „Accius" komt op de genoemde lijst voor. Een winst mag het heten dat — al kon het nauwkeuriger — rekening werd gehouden met de mooie uitgaven van Wagenvoort en van v. Wageningen. Gaarne had ik ook nog Harders Lat. Lesebuch, altans het twede deel, verwerkt gezien.

2°. een enkele onjuiste kwantiteit viel mij op, o. a. *grăculus*; afwijkende schrijfwijzen hadden veelvuldiger opgenomen kunnen worden, *gravido*, *nei*, *Pliades*, *Sangus* enz.; etymologieën als *Βαρκας* = „bliksem" maken ons niet veel wijzer; bij *atrium* had de misschien onjuiste, bij *Latium* als curiositeit de zeker onjuiste door Vergilius en Ovidius te pas gebrachte etymologie vermelding verdiend.

3°. is er niet veel voor te zeggen op nog ruimer schaal typerende plaatsen en spreekwoorden aan te halen? Ik wijs op Liv. 37. 41. 5 (*quadrigae falcatae*), Tibull. 2. 5. 30 (*fistula*)[1], Cic. Orat. 155 (*liberum*), Ov. M. 10. 211 (*hyacinthus*); op Sen. Apocol. 11 en Cic. Acad. 2. 57 (*ovorum inter se similitudo*), Liv. 7. 35. 6 (*aliquem videntem ac vigilantem eludere*), Plaut. Trin. 1061 (*emere melius est cui imperes* = commandeer je hond enz.); Plaut. Aul. 819 (*in faba repperisse*) zal wel anders vertaald moeten worden dan „wat men gezocht heeft gevonden hebben".

4°. hier en daar is een onjuiste vertaling blijven staan, b.v. *restrictus* bij Tac. A. 15. 48 zal naast *praeseverus* wel niet „straf, gestreng" betekenen; *Aethalia* is bij Liv. 37. 13. 3 niet Elba, maar een eilandje tussen Ephesus en Samos; *inflatio praecordiorum* kan bij Suet. Aug. 81 geen „longontsteking" zijn; *esculenta frusta* zijn bij Cic. Phil. 2. 63 geen „eetbare brokken"; *instita* heet niet de strook aan de tunica, maar aan de stola, verg. b. v. Brandt op Ov. A. A. 1. 32; *in mucronem ardescere* Tac. A. 15. 54 lijkt slechts in de verte op „spits toeloopen".

5°. de eigennamen zijn wel enigszins willekeurig behandeld en vele zijn niet opgenomen, b. v. *Paris* (Tac. A. 13. 19 en 27), *Marcia* (Ov. P. 1. 2. 138), *L. Furius Philus* (Cic. Rep. 1. 17, Arch. 16 enz.), *Sterope* (Ov. T. 1. 4. 11, verg. F. 4. 172), *Steropes* (Ov. F. 4. 288, Verg. A. 8. 425); ook *Pullia* (de aardige variant bij Hor. C. 3. 4. 10) mis ik ongaarne.

6° bij enkele artikels vind ik verkeerde aanhalingen, b. v. bij *versare*: *ova in acri favilla* i. p. v. *non acri* (Ov. M. 8. 667); bij *vorare*: *vitulum* i. p. v. *vidulum* (Plaut. Rud. 2. 4. 59); bij *passim*: *exercitus amisso duce et passim brevi dilabitur* i. p. v. *e. a. d.* (*ac passim multis sibi quisque imperium petentibus*) *brevi dilabitur* (Sall. Jug. 18. 3); *ex toto* niet alleen *, maar ook † (b. v. Curt. 8. 6. 23).

[1]) Is de *calamus* bij Sen. Phaedr. 298 ook niet ditzelfde eenvoudige instrument?

7°. de opmerking dat ook naar illustraties verwezen is zal wel cum grano salis opgevat moeten worden: veel verwijzingen van die aard heb ik niet ontmoet — de bekende Rich dateert al van vroegere drukken —, en de enige die in de voorrede wordt aangeduid ontdekte ik niet. Toch komt mij uitbreiding in deze richting zeer aanbevelenswaardig voor.

8°. Is het zeer toe te juichen dat naar beperking gestreefd is, soms was enige uitbreiding niet ongewenst. Zo komen wij ter verklaring van *ex provocatione pugnare* (Liv. 45. 39. 16) niet uit met „hooger beroep" of „appel"; naast *involucrum* zoeken wij vergeefs *involucre* (Plaut. Capt. 267); *in bona alicuius venire* (Ov. T. 1. 6. 14) is, voor zover ik zie, niet opgenomen; bij *scalae* is „valreep" vergeten (Liv. 28. 36. 11); bij *Virgo* is „de Maagd, een sterrenbeeld" niet voldoende; hier had verband gebracht moeten worden met *Astraea* (verg. Ov. M. 1. 149 en Verg. Ecl. 4. 6).

Op grond van de beperking, die ik mij oplegde, mogen deze aantekeningen voldoende zijn.

Baarn. J. Mehler.

D. Ernst Sellin, Das Zwölfprophetenbuch übersetzt und erklärt. (Komm. z. A. T. XII). Leipzig, A. Deichertsche Verlagsbuchhandlung. 1922 (Pr. 90 M.).

Dit werk is het vijfde der commentaren op het O. T. onder leiding van Sellin uitgegeven. Vooraf gingen Genesis van Procksch, Deuteronomium van König, Jeremia van Volz en de Psalmen van Kittel, waarvan de 3de en 4de oplage in druk is.

De zoogenaamde kleine profeten te verklaren is een uitermate moeilijk werk. Ten voorbeelde diene — Hozea leefde onder Jerobeam II in Noord-Israël; het naar hem genoemde werk bestaat uit grooter en kleiner stukken, door hemzelven of vrienden geschreven en bij elkaar gevoegd, soms zoo weinig samenhangend dat Sellin verscheiden hoofdstukken voor reeksen spreuken verklaart, waarvan hij de vertaling geeft met een regel wit of een streep als tusschenruimte. Dan is het boek nog eens of tweemaal door een Judeër omgewerkt en is vol schrijffouten. Verrassend is de behandeling van Habakuk, waarbij Sellin, op het voetspoor van Duhm, in 1 : 6 de Kasdim (Chaldeën) voor een schrijffout van Kittim (Macedoniërs) verklaart, waardoor het werk ons in stede van in ongeveer 600 in omstreeks 320 verplaatst.

Sellin geeft overal de verklaringen zijner beste voorgangers, beoordeelt ze grondig en zet zijn eigen opvatting duidelijk uiteen. Hij raadpleegt bijna alleen Duitsche werken, Engelsche en Fransche zelden; van ons kent hij eenige verhandelingen in het Theologisch tijdschrift; een paar keer noemt hij Kuenen zonder, zoover ik zie, nadere aanduiding; waarschijnlijk heeft hij het oog op Kuenen's Historisch-kritisch onderzoek; de Leidsche vertaling is hem onbekend.

Daar er uit den aard der zaak veel onzekers is in de slotsommen waartoe Sellin komt, dient het niet op plaatsen te wijzen die ik anders verklaar dan hij. Een algemeene opmerking slechts! Sellin werkt veel met het rythmus. Nu waag ik het niet de opvattingen van ettelijke oudtestamentarici over het rythmus in de dichterlijke en profetische geschriften te beoordeelen; maar ik vraag, of het raadzaam is bij zoo'n verwarden toestand als waarin vele dezer boeken verkeeren groote waarde te hechten

Digitized by Google

aan een steeds veranderend en door prozastukken vervangen rythmus, om daarnaar te trachten den tekst te herstellen. Deze vraag hangt nauw samen met een andere. Tallooze keeren laat Sellin in zijn vertaling enkele woorden of geheele regels met andere letters drukken, ze op die manier teekenend als glossen. Maar waarvoor moeten wij ze dan houden? Voor invoegsels van overschrijvers of voor het werk van een omwerker? Zonder twijfel voor het laatste. Maar met welk recht licht men ze dan uit den tekst? Dat men in de boeken Hozea, Amos, Micha naspeurt, wat, met grooter of kleiner waarschijnlijkheid, van de mannen waarnaar die geschriften genoemd zijn afkomstig is, is de moeite waard; maar vóor alles hebben wij te maken met het boek zooals het vóor ons ligt — behoudens schrijffouten. Dit is het echte boek, en daaruit mag men geen regels uitlichten. Sellin heeft zich hiervan, meen ik, geen rekenschap gegeven.

Leiden. H. Oort.

M. Schönfeld, Historiese Grammatika van het Nederlands. Schets van de Klank- en Vormleer. Zutphen, W. J. Thieme & Cie. (Pr. *f* 3.60, geb. *f* 4.50).

Dr. Schönfeld heeft niet de bedoeling gehad, in het boek waarvan de titel hierboven staat, een wetenschappelijke historische grammatica van onze taal te geven, waarin alle punten en kwesties van die wetenschap worden behandeld en zoo mogelijk verklaard. Zijn werkje is bestemd voor het onderwijs, een leidraad bij het onderricht in de historische grammatica van het Nederlandsch aan „studenten, die zich nog niet met de historiese grammatika hebben bezig gehouden" maar in de eerste plaats aan „hen, die voor Middelbaar Nederlands studeren". „Het wil de lezers inleiden tot de studie van Franck's Mittelniederländische Grammatik.... Het hoofddoel was het geven van een oud-Germaanse grammatika, toegepast op het Nederlands, maar met insluiting van de gewichtigste feiten van de latere ontwikkeling in 't Algemeen Beschaafd". Men zou kunnen wenschen dat de schr. anders te werk was gegaan: dat hij ook de grammatica van 't Middelnederlandsch had behandeld, zoo uitvoerig als noodig is voor de gebruikers van zijn boek, en de ontwikkeling van wat men Middelnederlandsch noemt tot 't huidige Nederlandsch, algemeen beschaafd en voorzoover noodig de dialekten; maar gegeven het feit dat die gebruikers Franck toch niet ongelezen zullen kunnen laten, is zijn handelwijze te billijken.

Bij de keuze van wat hij binnen de gestelde perken wel of niet behandelen zou, heeft Dr. S. zich blijkbaar, en terecht, laten leiden door hetgeen enkele jaren geleden op een bijeenkomst van examinatoren en docenten voor de akte M. O. Nederlandsch als eischen voor het onderdeel „historische grammatica" is vastgesteld. De woordvorming is niet opgenomen; die „blijve voor een eventuele herdruk bewaard", zegt de schr. Waarom hij de syntaxis niet behandeld heeft, vermeldt hij niet: wellicht omdat we voor dit onderdeel in Stoett's Mnl. Syntaxis een werk bezitten dat voor de gebruikers van Schönfeld's grammatica niet te moeilijk is, al geeft dit boek ook, als syntaxis bepaaldelijk van het M i d d e l-nederlandsch, aan den eenen kant te weinig, aan den anderen kant te veel.

De indeeling van de stof is niet geheel zooals men die in grammatica's pleegt te vinden. Zoo zijn bijv. het vocalisme en het consonantisme voor het Ndl. niet (wel voor het Oudgermaansch) gescheiden behandeld, een wijze van doen die zeker voor het onderwijs praktische voordeelen biedt en ook in een wetenschappelijke grammatica toegepast zou kunnen worden, maar die het naslaan natuurlijk niet vergemakkelijkt; aan dit laatste bezwaar is de schrijver min of meer tegemoet gekomen door op blz. 60—62 een lijst te geven van de besproken ndl. vocalen met hoofdtoon en consonanten met verwijzing naar de paragrafen waarin zij behandeld zijn.

Schönfeld's grammatica is, gelijk gezegd, een leidraad bij het onderwijs; 't is geen handboek, geschikt voor zelfstudie, en vereischt, ook volgens den schrijver, een doorloopende toelichting van den docent, m. i. hier en daar ook een uitbreiding. Ik heb er ruim een jaar bij mijn onderwijs gebruik van gemaakt, en kan zeggen dat 't inderdaad een zeer bruikbaar boek is. Misschien had de schrijver hier en daar de duidelijkheid wat minder kunnen opofferen aan de kortheid; maar een ernstig bezwaar is dat niet, omdat 't boek onder leiding behoort te worden gebruikt. Erger is de stelligheid waarmee Dr. S. herhaaldelijk over zaken spreekt die volstrekt niet als een paal boven water staan; afgezien van de vraag of een apodictische toon in onzekere gevallen ooit, zelfs in een schoolboek, is goed te keuren, acht ik zulk een toon in een geschrift dat voor volwassenen bestemd is, bepaald ongewenscht. Men moet bij het hooger onderwijs veeleer, waar er aanleiding toe is, een gezond scepticisme bevorderen en een kritischen zin aankweeken.

Van de vele kantteekeningen die ik bij 't gebruik heb gemaakt, wil ik hier eenige meedeelen: de schrijver zal eruit zien dat ik van zijn werkje met belangstelling heb kennis genomen. — Blz. XIV, r. 9 en 8 v. o. lees „velaren" i. p. v. „gutturalen". — Blz. XVIII, r. 13 v. b. lees „het Frankisch" i. p. v. „de Franken". — Blz. XXI, r. 10 v. b. lees „idg. **agros*"[1]). — Blz. 7, § 8, a: *faran* is geen goed voorbeeld, zie Brugmann, *IF* 32, 179 ff; in verband daarmee is 't ook gewenscht op blz. 12 onder VI niet alleen van oeridg. *a*-vocalisme te spreken. — Blz. 8: *beet* en *bood* beantwoorden vrij zeker n i e t aan got. *bait* en *bauþ*; blijkens dialekten is 't vocalisme van de ndl. 1.3 sing. ind. praet. in de 1ste en 2de kl. st. vv. dat van 't meerv., evenals in de 3de kl. — De formuleering van den eersten zin op blz. 9 is zeer ongelukkig, evenals die van den laatsten zin der voorlaatste alinea op dezelfde blz. — § 14, III a) lees: „vóór twee medeklinkers (geen nasalen), meestal liquida + kons." — Blz. 22, r. 14 v. b.: „de *s* is in 't ndl. *z* geworden" zegt ook in dit verband te veel. — Blz. 32, r. 13 v. o.: *besteden* is geen *jan*-ww. — Blz. 33, Opm. 2: het hier bedoelde verschijnsel wordt zeker niet minder in zuidnederl. dialekten aangetroffen. — Blz. 34, onderaan: *teloor* en *teleur* hebben verschillende grondvormen, zie *Ndl. Wdb.* i. v. LOOR (II): *Toon* is natuurlijk een latere ontleening aan lat. *Antonius*; *zoon* en *zeun* zijn uit verschillende casus ontstaan. — §§ 36—37 vereischen op verschil-

[1]) Het ware te wenschen geweest dat de schr. hier en elders „oeridg." i. p. v. „idg." had geschreven.

Digitized by Google

lende punten herziening en aanvulling: gevallen als *handoek* < *hand+doek*, en de verzachting van *f* tusschen *l* en vocaal (*wolven*) worden niet vermeld; de verscherpingen in *bochel*, *effen*, *koninklijk* en derg. zijn stellig niet aan de *l* enz. toe te schrijven, zooals vaak beweerd wordt en men ook uit Schönfeld's woorden kan lezen, maar aan den „silbenauslaut"; naast *behaachlijk*, *beha(a)chelijk*, hadden *mogelijk* en *degelijk* vermelding verdiend. — Blz. 42, r. 5 v. o.: of *gezworen* op de hier bedoelde manier is te verklaren, is zeer twijfelachtig; zie Brugmann in het bovengenoemde artikel. — De in § 55 aan „dialektiese invloeden" toegeschreven gevallen van *ē* i. p. v. te verwachten *ei* en 't omgekeerde zullen wel voor een deel op rekening komen van analogie naar verwante woorden of andere naamvallen; tusschen *verbreiden* en *verbreeden* bestaat eigenlijk geen differentieering van beteekenis.—Blz. 77, r. 13 v.b. lees „**ahar*".—Blz. 79, r. 2 v. b.: in den nom. sing. is de *-e* bij de meeste *ō*-stammen niet klankwettig; verg. Opm. 2, waar echter de verklaring ontbreekt. Op dezelfde blz. hadden bij de mannel. en onz. znww. op *-e* de *ia-* en *ja*-stammen uitdrukkelijk genoemd moeten worden: verg. de voorbeelden. — Blz. 82 middenin en 83 onderaan: de *-i* van lat. *homini* en de *e* van lat. *homines*, *patres* zijn lang en hadden hier dus niet aangehaald mogen worden. — Blz. 100, middenin: er zijn in 't Germ. nog andere partt. van zw. ww. dan die met „voorafgaande vok. *ĭ*"! In Opm. 2 op dezelfde blz. mist men 't got. znw. *aigin*. — Blz. 113, middenin: de zin „Zo kon het perfectum zich tot een duratief praesens ontwikkelen, waarbij dan het oorspr. praesens verloren ging" geeft geen juiste voorstelling van de zaak. Evenmin is 't juist dat bij de praet.-praess. in 't Mnl. „de sg. 2 vaak nog *-t*" had: *du sout* (*salt* enz.), *du macht*, en 't zeldzame *du cont* zijn de eenige overolijfselen.

Ten slotte een verzoek aan den schrijver: geef ons bij een eventueelen herdruk, dien wij u van harte toewenschen, uw boekje gezuiverd van de talrijke germanismen die deze eerste uitgaaf ontsieren!

Leiden. J. Heinsius.

H. J. L. van Haselen, Willem van Harens „Gevallen van Friso, koning der Gangariden en Prasiaten". Alphen aan den Rijn, N. Samson. 1922. (Leidsche diss.).

Beets zei van de Gevallen van Friso: „Door rijkdom van verbeelding, volheid van gedachten, verscheidenheid van tafereel, aanschouwelijkheid van voorstelling, het doorgaans grootsche van den stijl, kracht van taal en velerlei schoonheid van détail staat de Friso, naar mijn gevoelen boven alles, wat de achttiende eeuw op 't gebied der Nederlandsche dichtkunst heeft voortgebracht." Klopstock — als we Kossmann gelooven mogen, had hij het boek niet eens gelezen — stelde Van Haren's epos Télémaque, wat voor hem de hoogste volmaaktheid beteekende, nabij. Voltaire had niets dan lof, om van Bilderdijk en de talrijke 18de-eeuwers, die slechts lof en eer zongen, maar niet te spreken.

En nu komt de heer van Haselen tot de volgende conclusie: „Een poëem, dat een heldendicht heet, maar eer een verzameling is van allerlei redeneringen en bespiegelingen, gevat in het raam eener fabel die ons geen belang inboezemt en vol is van motiefherhaling, een epos waarvan door gemis aan verbeelding, gebrek aan karaktertekening en door matheid van handeling geen litteraire bekoring uitgaat, waarin „staâg worstelende kracht wel schoonheid bestreeft, maar slechts zelden bereikt," waaraan kortom alle ware poëzie ontbreekt, en dat door de overheersende rol die philosophie en politiek er in spelen meer heeft van een didacties dan van een epies gedicht, laat staan een epos, is voor de kunst verloren."

Hij komt tot dit besluit na een uitvoerig, grondig onderzoek, een zorgvuldige ontleding, waarbij hij zich van alle détails rekenschap geeft. Het is rustig, wel overdacht wetenschappelijk werk, dat solied in elkaar zit. Men zou kunnen beweren, dat de auteur scherper had kunnen doen uitkomen, hoe onze eposachtige productie van tweeërlei kwaliteit is. Het geringe, dat zich vóór 1700 opdoet, komt rechtstreeks uit de Italiaansche en Fransche Renaissance van vóór 1600. Bijna alles wat daarna komt, ontstaat onder den invloed van het nieuwe Fransche klassicisme, dat hier met Nil vasten voet krijgt, koos Télémaque of de Henriade tot model. Zoo zijn er misschien nog kleine opmerkingen te maken; maar tegen het betoog in het algemeen is niets in het midden te brengen; we kunnen het er nu wel voor goed eens over zijn, dat Van Haren's Friso als epos een waardeloos product is.

„Doch wie in de letterkunde „de spiegel van het geestelijk leven" ziet, acht het werk om zijn inhoud belangwekkend", laat de heer Van Haselen volgen op zijn vernietigend oordeel. En zoo is het. In de 17de eeuw, vooral in de laatste helft zijn onze „reformateurs" roerig genoeg, zoowel in de rationalistische als in de mystieke lijn. Maar juist in de periode, waarin het Hollandsche geestelijk leven het meest op doodstroom is gekomen, is Willem van Haren de man, die bewijst, dat toch niet alle meeleven in het groote West-Europeesche werken en denken heeft opgehouden. Een even getrouw beeld geeft de auteur van Van Haren's opinies in het staatkundige, het wijsgeerige en ethisch-religieuze. Hij besluit met een schets van 's dichters geestelijke ontwikkeling.

Hij komt o.a. tot deze conclusie: „Van Haren's ethica is evenals die der Stoïcijnen intellectualisties. Inzicht leidt tot de deugd. De wijze is deugdzaam, de deugdzame wijs. Wijsheid en deugd gaan hand aan hand. Maak de menschen verstandiger, knapper, wijzer — en zij worden beter: beginsel van het humanisme en zijn nakomeling het liberalisme, een gevoelen dat evenzeer strijdig is met de ervaring als met de op de H. Schrift gegronde leer der kerk". Dat hij persoonlijk lijnrecht tegenover Van Haren's richting ingaat, laat hij behoorlijk uitkomen. Dit doet geen afbreuk aan het logische van zijn betoog, meestal niet aan het onpartijdig inzicht. Alleen in zoo'n woordje „knapper" b.v. in bovenstaand citaat zit een beetje perfidie. De heer Van Haselen weet toch ook wel, dat als deze 18de-eeuwers en humanisten als Coornhert spreken van wijsheid, dat ze dan geen knapheid, geen eruditie bedoelen, maar sapientia, een diep doorgronden van den aard der dingen door eigen zelfstandig nadenken.

Zeer te recht uit hij zijn verbazing, dat mannen als Bilderdijk en vooral Beets niet voelden, dat ze op vijandelijk terrein verdwaald waren, toen ze Van Haren verheerlijkten om zijn voortreffelijke ideeën. Van Haren had voor hen de baarlijke duivel of minstens een arme verdoolde behooren te zijn. En toch schreef Beets over „de schoone en rijke lessen van eene verhevene godsdienstigheid", die hij in Friso vond. Van Haselen had wel eens kunnen probeeren een zoo zonderling gebeuren te verklaren

Digitized by Google

bij Beets. Als zijn eigen oordeel stelt hij er tegenover: „Er is in de ganse Friso van religieuse verheffing, diepte, warmte en innigheid zo goed als niets te bespeuren. Het hoogtepunt van Friso's godsdienstig gevoel uit zich nog in gebral." Het ligt er natuurlijk maar weer aan, wat men als religie voelt.

Nijmegen. J. Prinsen J. Lz.

H. Wolf, Ideeën en Problemen in Goethes Faust (Volksuniversiteitsbibliotheek No. 16). Haarlem, De Erven F. Bohn. 1922. (Pr. geb. *f* 2.50, bij abonnement *f* 2.25).

Slechts aan weinige uitverkorenen is het gegeven, over wetenschappelijke problemen populair te schrijven zonder oppervlakkig of — duister te worden. De heer Wolf begaat afwisselend beide fouten: slechts weinige bladzijden in dit boekje komen het ideaal van een degelijke en toch voor beschaafde leeken begrijpelijke behandeling der problemen nabij. Welke gemiddelde bezoeker eener Volksuniversiteit, — want dergelijke 'belangstellende leeken' worden toch ook als lezers der V. B. verondersteld — begrijpt iets van de bewering op blz. 56, dat „in de middeleeuwen een individueel gevoel voor het landschap ontbreekt, evenals het gevoel, dat de natuur ter wille van haarzelf zoekt; *wat te verklaren is uit het dualisme der Middeleeuwsche wereldbeschouwing*"[1]: ook de verwijzing naar hoofdstuk V helpt niet verder. Of van de beide eerste zinnen, waarmee de 2e alinea van het 6e hoofdst. begint (blz. 98), of van de zonder eenige verklaring neergeschreven woorden op blz. 127, dat Goethe een bij uitstek pantheïstische, *of beter gezegd „panentheïstische" wereldbeschouwing* was toegedaan. En zoo is er meer.

Naast hoofdst. IV, 'Faust' en 'Wagner', lijkt mij nog het eerste hoofdstuk het best geslaagd: het ontstaan van het 'faustische' conflict en van de Faustsage is trots alle in zulk een klein bestek geboden beknoptheid duidelijk uiteengezet; zeer te prijzen is, dat schr. de tot gemeenplaats geworden bewering der meeste Faustcommentaren, dat het 'faustische' conflict eerst een product kon zijn van Renaissance en Reformatie helder en overtuigend bewijst en ook den typischen Duitschen inslag van dit conflict duidelijk naar voren brengt. Alleen begaat hij, zooals trouwens de meeste Faustverklaarders, die van de philosophie tot Faust komen in plaats van den omgekeerden weg te bewandelen, de fout, in de oudste vormen der sage reeds te veel moderne problemen te zien: hoe tam b.v. de 'Adlers Flügel' en het 'Erforschen' van 'alle Gründe am Himmel und Erden' in het Faustboek van Spiess nog moeten worden opgevat, bewijst de eraan toegevoegde motiveering in het op blz. 23 — helaas door schr. verminkte — citaat. Het is dan ook wel wat boud te beweren, dat Faust al in de 16e eeuw tot een symbool geworden is, het *zinnebeeld* van den mensch, die het hoogste voor zich opeischt, enz. (blz. 26): het 'faustische' conflict is nog slechts in nuce gegeven.

Het 2e hoofdst. behandelt de ontwikkeling van het Faustprobleem bij Goethe; in de volgende 8 hoofdstukken worden dan eenige losse grepen in de scènes, karakters en gedachte-complexen van het werk gedaan, waarbij de schr. o. a. gelegenheid vindt over „Goethes godsdienst", Goethes aesthetica en het eeuwig vrouwelijke te spreken; een zeer lezenswaardige slotbeschouwing en ± 8 bladzijden bibliographische aanteekeningen sluiten het boekje. Vooral de behandeling van problemen uit het 2e deel van den Faust behoort tot de zwakste plaatsen van het werkje: het wreekt zich, dat de schr. het niet de moeite waard schijnt te vinden, op de beteekenis van den Homunculus in te gaan (blz. 178), waardoor ook de Helena-acte, waartoe Homunculus de sleutel is, niet tot zijn recht komt. Homunculus verhoudt zich tot Helena gelijk Goethes „unzulängliche" vraagbaak voor de klassische Walpurgisnacht, Hederichs Lexikon of zijn even „unzulängliche" philologische raadsman Göttling, beide Wagnertypes, tot het levende kunstwerk, dat in de klassische Walpurgisnacht, in de Helena-acte van den *dichter* „Ereignis" geworden is: het product, dat Wagner de kamergeleerde met behulp van Mephistopheles, die overal de hand in het spel heeft, waar een *eenzijdigheid* gepropageerd of geboren moet worden, fabriceert, symboliseert Duitsche Neohumanistische *geleerdheid*, die eerst met medewerking van 'Eros, der alles begonnen' (vs. 8479, naar Plato's Symposion) tot klassicistisch-*romantische kunst* voert. Wie dit begrepen heeft, voelt niet als de heer Wolf een 'hinderlijke leemte' (blz. 179), omdat Goethe Fausts gang tot Persephoneia niet heeft uitgebeeld, hij ziet duidelijker dan uit de voor V. U.-publiek veel te abstracte inleiding over Goethes aesthetica het verband tusschen Goethes natuur- en kunstbeschouwig; voor hem, die de Homunculus-figuur begrepen heeft, zijn ook de natuur-mythen der klassische Walpurgisnacht, ja zelfs de strijd tusschen Vulcanisme en Neptunisme, — b.v. de trek, dat Anaxagoras aan het slechts „gedachte" manneke de heerschappij over een slechts „gedacht" (vs. 7946), hypothetisch vulcanistisch rijk wil aanbieden — geen storende motieven meer, maar de schoonste verklaring door een analoog symbool: geest, die leven wil worden, abstractie, die zich wil verwezenlijken, eenzijdigheid, die tot alomvattendheid voert (Element' ihr *alle vier*: vs. 8487).

Voor den heer Wolf is — zooals trouwens voor de meeste Faustverklaarders — de 'Helena' veel te veel symbool van het klassicisme. Zeker, „de barbaar uit het Noorden wordt bezield door den geest der klassieke oudheid." (blz. 49), maar Helena daalt van den kothurnos af, zij geeft den trimeter jambicus op en gaat in ... „barbaarsche" vijfvoetige jamben en rijmen spreken. Adolf Trendelenburg heeft in zijn boekje 'Zu Goethes Faust' (Berlin u. Leipzig 1919), den voorlooper van zijn schitterenden tweedeeligen Faustcommentaar, die verleden jaar voltooid werd, terecht op het klassisch-*romantische* van de Helena-acte gewezen, op de poging tot verzoening van beide richtingen. Wanneer men dit bedenkt en bovendien de stemming in aanmerking neemt, die de Grieksche vrijheidsworsteling in de dagen van Missolonghi in Europa teweegbracht en wie den romanticus Byron zijn leven ziet geven voor den wederopbouw van een—weliswaar politiek—Griekenland, dat voor den kunstenaar niet te scheiden was van een wederopleving van een ook cultureel Nieuw-Hellenisme, vindt de gestalte van Euphorion-Byron misschien nog niet zoo 'tweeslachtig' als de heer Wolf op blz. 182 v.

Eigenaardig is ook, dat op blz. 105 v. beweerd wordt, dat bijna overal in het 2e deel Faust de prooi van Mephisto dreigt te worden, dat hij pas in de 4e acte na de *mislukking* (! ?) van het leven in schoonheid met Helena

[1]) Hier en in de volgende citaten uit het boekje is de cursiveering van mij.

Digitized by Google

zijn hooger zelf vindt. Van het oogenblik af, dat F. besluit, tot de 'Mütter' af te dalen, is hij de leider en Mephisto de angstige, en in de 3e acte bovendien nog in groteske verkleeding volgende; eerst in de 4e acte en aan het begin van de 5e krijgt de duivel telkens weer *eventjes* vat op hem. Ik ben het ook niet met schr. eens, dat de 'vele tegenstrijdige bepalingen van zijn karakter' kunnen worden verklaard uit een verschillend inzicht in het wezen van M. in de onderscheiden phazen, waarin het werk is ontstaan: in een eerdaags in Neophilologus verschijnend artkel over Phorkyas-Mephisto hoop ik aan te toonen, dat bij nadere beschouwing eenige in de Faustcommentaren voor „inconsequenties" gehouden trekken, integendeel zeer consequent zijn. Wat de schr. op blz. 96 Mephisto's eerste zelfdefinitie noemt — (de behandeling dezer 4 definities is trouwens door te groote beknoptheid zeer onduidelijk geworden), — is beter niet eene in den zin van Goethe te noemen, doch in dien van den Heer uit den 'Prolog im Himmel': dan blijft men tenminste binnen het werk, dat men belichten wil. De methode van den heer Wolf is hier weer typisch voor die der meeste philosophische verklaarders: Faust speelt bij deze herhaaldelijk slechts een soortgelijke rol als de tekst van een preek bij een geestelijke: onmiddellijk gaat het naar aanleiding daarvan 'hinaus ins weite Land' of, al naar het standpunt, dat men belieft in te nemen, naar de 'dürre Heide der Spekulation'. En toch: *Dichten ist Gestalten*, en zeker bij Goethe!

De eenzijdig philosophische belichting laat den schr. op blz. 70 in de noot ook zeggen, dat de Erdgeist in het voltooide 1e deel tot een voor de handeling vrijwel overbodige verschijning is geworden; misschien is dit in philosophischen zin juist, nadat de 'Prolog' den Heer heeft ingevoerd, maar niet in poëtischen zin: als voorbereiding tot Faust's stemming, die hem Mephistopheles in de armen moet drijven.

Zeer oppervlakkig is op blz. 107 het einde der weddenschap behandeld. *Niet* „een tijdelijke r u s t en de bestendiging van het genot door den arbeid" wordt door Faust met zijn laatste woorden bedoeld, maar hij geniet voortscheppend het hoogste oogenblik in het voorvoelen van een doel, ***dat nog bereikt moet worden en hij nu voor het eerst duidelijk*** (in die Klarheit geführt: vs. 309) ***voor zich ziet.... in de toekomst!*** De nadruk had ook moeten gelegd worden op de tegenstelling van de letter en den geest der woorden: de duivel houdt zich aan de eerste, de Heer aan de tweede opvatting.

Er zijn nog een reeks van tekortkomingen in het boekje, waarvan eenige slechts vluchtig aangestipt kunnen worden: de misleidende aanduiding van 'Wald und Höhle' als gedicht (dus de schr. bedoelt alleen den monoloog?), de m. i. onmogelijke en door bijna niemand dan Traumann voor mogelijk gehouden opvatting, dat dit 'gedicht' van vóór-Italiaanschen oorsprong is (blz. 41); Paracelsus als mogelijke bron van het bloedverbond (blz. 69), dat immers een essentieel bestanddeel der oude Faustsage zelve is, de negeering van Rousseau, waar over de ontwikkeling van het natuurgevoel gesproken wordt; de bewering, dat Goethe in zijn 'Werther' Ossian, hooger zou gesteld hebben dan Homerus (blz. 59 v.): 'Ossian hat in meiner Seele den Homer verdrängt' karakteriseert slechts de wisseling in de stemming van Werther: na de lente in de ziel (Homerus), is het herfst en winter (Ossian) geworden. Ernstiger dan dit alles is het echter, dat de schrijver bij de bespreking van het 'Ewig Weibliche' steunend op een artikel van den heer Stempels in het Tijdschr. voor Wijsbegeerte (X, 296 v.v.), den schijn op zich laadt, alsof hij het laatste woord van den Chorus mysticus 'hinanzieht' als .... 'aantrekt' (anzieht) opvat! Beter dan de uitvoerigste commentaar verklaart Trendelenburgs vertaling (l. c. 92) in de onverbiddelijk heldere en oprechte taal, die geen sophistische goocheltoeren toelaat, de moeilijke plaats:

Quae peritura vides aeterni sunt simulacra;
En hic quae fieri sponte sua nequeunt;
Quae fugiunt verbis describi, facta leguntur;
Vere femineum nos trahit *ad superos.*

Den Haag. L é o n P o l a k.

W. Golther, Nordische Literaturgeschichte, I. Die isländische und norwegische Literatur des Mittelalters. (Sammlung Göschen No. 254). Zweite, neubearbeitete Auflage. Berlin und Leipzig, Verein. wiss. Verl. W. de Gruyter & Cie. (Pr. *f* 0.63).

In dit werkje behandelt schrijver de Oudnoorsche, d. w. z. de Oudwestnoorsche, literatuur, vanaf de oudste tijden tot ongeveer het einde der dertiende eeuw, want al werden er ook later nog wel skaldenliederen gemaakt, met de scheppende dichterkracht is het dan gedaan. Na een literatuuropgave, die in vergelijking met den eersten druk sterk is uitgebreid, en waarin de naam Finnur Jónsson natuurlijk herhaaldelijk voorkomt, doch waarin tot mijn groote verwondering alleen vertalingen van de Sögur genoemd worden, en niet de Oudnoorsche teksten zelf, en een korte inhoudsopgave, begint Schr. met eenige „Vorbemerkungen". Hierin geeft hij een zéér beknopt, doch duidelijk overzicht over de Oudnoorsche literatuur in 't algemeen. Deze is grootendeels op IJsland ontstaan, waarheen verscheiden Noren tusschen de jaren 872 en 930 verhuisd waren, nadat de Noorsche koning Harald hárfagri (met het mooie haar) na den slag in de Hafrsfjord in 872 zijn heerschappij over geheel Noorwegen gevestigd had. De bewoners van den IJslandschen vrijstaat, die tot 1262 zijn onafhankelijkheid bewaarde, bleven nauwe betrekkingen onderhouden met het moederland, hetgeen natuurlijk ook van belang was voor de literatuur, doch deze ontwikkelde zich toch in de eerste plaats op IJsland. Tusschen de jaren 850 en 1100 was er voornamelijk mondelinge overlevering, al werd er misschien ook wel eens wat in runen opgeschreven, doch in de twaalfde eeuw werd het Engelsche alphabet voor het IJslandsch geschikt gemaakt en daarna werd de rijke literatuur op schrift gesteld. De schrijvers waren meest geestelijken, of leeken met geestelijke opvoeding, maar niet vijandig gestemd tegen de volksoverleveringen. De drie hoofdafdeelingen, waarin de IJslandsche literatuur te verdeelen is, zijn: de Eddaliederen, de skaldenpoëzie en de „sögur". De Noorsche stafrijmpoëzie is in strophen verdeeld en verschilt hierin van de Westgermaansche. Terwijl de Eddaliederen eenvoudig zijn in taal en versbouw, zijn de skaldenliederen ingewikkeld en gekunsteld. In de Edda vindt men goden- en heldensagen en wijsheidsspreuken, waarvan de dichters onbekend zijn; in de skaldenpoëzie worden meestal vorsten verheerlijkt door bij name bekende dichters. De Saga daarentegen is een al of niet geschiedkundige vertelling in proza van gebeurtenissen uit het leven van het IJslandsche volk. 't Merkwaardige hierbij

Digitized by Google

is, dat er zich op IJsland zulk een mooi, oorspronkelijk en natuurlijk proza kon ontwikkelen, terwijl dit elders in de Germaansche landen slechts met veel moeite geschiedde en dan nog wel steunend op Grieksch of Latijn. De sögur zijn te verdeelen in Islendingasögur, die de levens van beroemde IJslanders beschrijven, Konungasögur, levensbeschrijvingen van Noorsche koningen, Fornaldarsögur met mythischen inhoud en Riddarasögur, navolgingen van de Fransche ridderromans.

Dat Schr. in zulk een kort bestek niet diep op twijfelachtige kwesties kon ingaan, is licht te begrijpen. Toch wijst hij er van tijd tot tijd op, terwijl hij ook zijn eigen meening vermeldt. Zoo keurt hij b.v. de indeeling van Finnur Jónsson af, die een skaldentijd (850—1100) en een sagatijd (1100—1300) wil onderscheiden. Daar de skaldentijd ongetwijfeld veel langer heeft geduurd en er aan den literarischen sagatijd een mondelinge periode moet zijn voorafgegaan, verkiest schr. een indeeling naar de stof: 1° Eddaliederen; 2° Skaldenpoëzie; 3° Sögur, ook al is het ook zoo niet mogelijk om scherpe grenzen te trekken. In drie op deze wijze verdeelde hoofdstukken geeft schr. in zeer leesbaren vorm een overzicht van den samenhang en den inhoud van de voornaamste Eddaliederen en sagen en noemt hij de belangrijkste skalden, historieschrijvers, enz. Hij wijst daarbij op de eigenaardige gewoonte der skalden om weinig gebruikelijke woorden in hun gedichten te bezigen, de z.g. heiti, of ook wel ingewikkelde omschrijvingen, kenningar, als b. v *armslang* voor gouden ring; *licht, vuur* of *zon van den strijd* voor zwaard, een in poëzie algemeen voorkomend verschijnsel, doch dat door hen tot in 't uiterste wordt doorgevoerd; zoo noemt Eyvind haringen *de loopende pijlen der zee* en pijlen *de springende haringen van de pees van den boog.* Ook wijdt hij eenige bladzijden aan den grootsten IJslander, den staatsman, geleerde, geschiedschrijver en dichter Snorri Sturluson, die op bevel van koning Hakon, met wien hij twist had gekregen, in 1241 door zijn vijand Gizurr Thorvaldsson werd gedood. Na nog iets gezegd te hebben over de *Wissenschaftliche Schriften* en de *Rechtsbücher* besluit schr. met een tamelijk volledige *Namenverzeichnis* dit alleszins aanbevelenswaardige boekje, dat een uitstekend overzicht van de Oudnoorsche letterkunde geeft. Wel lijdt het aan het gewone euvel van de meeste van dergelijke beknopte verhandelingen: het geeft in kleine ruimte zóóveel, dat voor lezers, die niets van de stof weten, het overzichtelijke er wel wat onder moet lijden: ze worden met namen overstelpt. Doch als korte samenvatting van de stof kan dit werkje uitstekende diensten bewijzen; en ook wanneer men nog eens wil nazien, hoe het een of andere verhaal ook weer in hoofdtrekken luidde, zal men dit boekje niet tevergeefs opslaan.

Den Haag. Alberta J. Portengen.

Kr. Nyrop, Etudes de grammaire française. (Det kgl. Danske Videnskabernes Selskab, hist.-fil. Meddelelser, II, 6; III, 1; IV, 5). Kopenhagen, Høst & Søn. 1919—1921. (Pr. Kr. 1.75, 1.— en 1.75).

Gedurende drie jaren reeds schenkt de bekende Deense hoogleraar ons korte studies over de Franse taal, telkens aangevuld en verbeterd door eigen opmerkingen en door bijdragen van anderen, onder welke wij vooral die van de heer Philipot moeten citeren. Onder het hoofd *Néologismes* en *Notes lexicologiques* vinden wij allerlei woorden behandeld, die naar vorm of betekenis neologismen zijn; *Mots abrégés*: ook in ons land is het gebruik van initialen, zoals S.D.A.P., zeer uitgebreid, meer dan schr. wel vermoedt; *Le suffixe -ie*: dit bezit toch nog enige levenskracht, zoals blijkt uit woorden als „bochie", „Yougo-Slavie", etc.; *Onomatopées*; *Mots d'emprunt nouveaux*; *Monter le coup (cou)*; *Une question d'accord*: het handelt over de bekende konstruktie „Une femme .... accompagnée d'un cavalier .... se glissèrent".

Deze droge opsomming bewijst reeds uit welke verscheidenheid de drie bundeltjes bestaan, en deze opsomming is niet volledig: we noemen nog in het biezonder de beide studies „*Analogies Syntaxiques* en *Remarques sur Quoi.* In de laatste studie verenigt schr. verschillende feiten die wel bekend waren, maar nog niet onder deze gezichtshoek bekeken waren. Konstrukties als „une conversation à quoi ...." definieert N. als volgt: „La substitution de *quoi* à *lequel* veut dire la substitution d'un mot invariable à un mot fléchi", en legt daarnaast: „Les aveugles, *ça* se trompe pas" en „Nous, *on* se marie".

Enkele detailopmerkingen tot slot: N°. 6 „se rappeler de m'avoir vu" is niet hetzelfde geval als „se rappeler de moi"; *juvat* en *delectat* worden in het Latijn met de accusativus gekonstrueerd; N°. 7 had opgemerkt kunnen worden, dat „aussi fort comme" ouder is dan „aussi fort que".

Als alles wat Nyrop schrijft, munten ook deze werkjes uit door heldere stijl en sobere wijze van behandeling.

Groningen. K. Sneyders de Vogel.

Le Purgatoire de Saint Patrice, du manuscrit de la Bibliothèque Nationale, fonds français 25545, publié pour la première fois par **Marianne Mörner.** (Lunds Univers. Årsskrift N. F. Avd. 1, Bd. 15). Lund, C. W. K. Gleerup; Leipzig, Otto Harrassowitz, 1920. (Pr. 4 Kr. 50 øre).

In haar dissertatie *Le Purgatoire de saint Patrice*, de Berol (Lund 1917) had Marianne Mörner ons reeds gewezen op het bestaan van bovengenoemde anonyme Fransche versie. Het was te verwachten dat zij dit handschrift niet onuitgegeven zou laten, daar de verschillende Fransche redakties belangrijke diensten kunnen bewijzen bij de reconstructie van den tekst van het Latijnsche origineel.

Een definitief resultaat is nog niet verkregen. De schrijfster eindigt haar hoofdstuk „Le poème français et la légende latine" met ons mee te deelen, dat op het oogenblik nog niet is te bepalen in hoeverre de bijzonderheden die deze versie toevoegt aan de Latijnsche legende, voor rekening komen van den oorspronkelijken tekst of van dien van den vertaler. Deze uitkomst was te voorzien. Zoolang nog niet op volkomen duidelijke wijze is aangegeven in welke verhouding de verschillende redakties tot elkaar staan, zoolang zal het onmogelijk blijken het origineel met zekerheid vast te stellen.

Men mag zich niet bepalen tot een onderzoek naar de verhouding van de Fransche en de Latijnsche redakties, maar men dient ook na te gaan welke waarde de Middelengelsche en de Middelnederlandsche versies hebben. Bij dit onderzoek zou de magistrale uitgave *Tondalus' Visioen en St. Patricius' vagevuur* van Dr. Verdeyen en Dr. Endepols buitengewoon belangrijke diensten kunnen

Digitized by Google

bewijzen. Reeds vroeger werd door Campbell een poging in die richting gedaan. Deze veronderstelde dat de Middelnederlandsche berijming, welke uit het begin der XIVe eeuw dateert, een bewerking zou zijn van *L'espurgatoire Saint Patriz* van Marie de France. Op afdoende wijze is reeds aangetoond dat hij met deze veronderstelling op een dwaalspoor was. De mogelijkheid dat de berijming een andere Fransche bewerking der legende dan die van Marie de France tot voorbeeld heeft gehad, blijft echter nog bestaan [1]).

Jammer is het dat de schrijfster niet met wat meer behoedzaamheid is te werk gegaan bij het emendeeren van den tekst en daardoor soms den indruk wekt weinig eerbied te hebben voor het handschrift. Zij erkent wijzigingen te hebben aangebracht, geëischt door de beteekenis of de maat, wel is waar, maar dan toch „sans avoir toujours la conviction d'être tombée juste". We vragen ons af, waarom zij hier een andere gedragslijn heeft gevolgd dan in haar dissertatie. Daar toch „aucune correction de sens, de forme ou de mesure, dans la transcription des manuscrits" ; zij heeft er met groote omzichtigheid aangegeven „les corrections qui s'imposent sans réclamer de commentaire, page par page, au bas de chaque manuscrit. Les autres ont été insérées dans les notes placées à la fin du texte et auxquelles les chiffres munis d'un astérisque servent de renvoi au bas des pages". Dit alles getuigde van een gepaste vrees „de dénaturer le texte par des conjectures personnelles". Het maakt op ons den indruk, dat de schrijfster bij haar laatste uitgave daarentegen wel wat al te lichtvaardig aan het veranderen is gegaan. Minder gelukkig is b. v. de tekstwijziging van vers 144, waar de vorm *pose* (> p o s i t a) wordt vervangen door *poste*. Dat hierdoor het rijm vervalt en plaats moet maken voor een assomance (*foce*: *poste*) wordt van ondergeschikt belang geacht, te meer daar de auteur slechts „un rimeur très peu scrupuleux" is. Maar de vorm *pose* is niet zoo onwaarschijnlijk, daar men naast *repost* (> r e p o s i t u) als vrouwelijke vorm niet alleen *reposte*, maar ook *repose* vindt (Nyrop, *Gramm. histor.*, II, 83).

Hilversum. C. M. van der Zanden.

Georg Weber's Allgemeine Weltgeschichte in 16 Bänden. Dritte Auflage, vollständig neu bearbeitet von Ludwig Riesz. Dritter Band. Leipzig, Verlag von Wilhelm Engelmann. 1921.

Het derde deel van de groote algemeene geschiedenis van Weber in de nieuwe bewerking van Riesz omvat de periode van 133 v. C. tot 326 n. C. Op het titelblad wordt deze tijd gekarakteriseerd als de periode van den overgang van de Romeinsche republiek in een keizerrijk tot verdediging tegen Germanen en Parthen en die van de opkomst van het Christendom. Deze karakteriseering is lang niet onaanvechtbaar. Beschouwt men de twee genoemde als twee gescheiden opvolgende, niet als twee synchronistisch samenvallende perioden, dan is de Romeinsche keizertijd toch wel wat zwak aangeduid als die van de opkomst van het Christendom. En als eenheid gezien, is tegen de genoemde betiteling nog veel meer in te brengen, wat nauwlijks nog betoog behoeft.

Op de aanduiding van het titelblad past de inhoud van dit derde deel dan ook niet geheel. Stellig is een van de factoren, die het Romeinsche keizerschap hebben mogelijk gemaakt en geconstitueerd, de gebiedende noodzakelijkheid om het rijk olijvend te verdedigen tegen de Parthen en vooral tegen de Germanen. In die plicht zijn de Romeinsche keizers dan ook waarlijk niet te kort geschoten. Maar er is nog een andere, niet minder belangrijke historische factor, die men voor de verklaring van het Romeinsche principaat in het oog moet vatten. Dat is de ontwikkeling van de Romeinsche staatsinstellingen, eens zoo goed functionneerend en daarom ook door landgenoot en vreemdeling geprezen, tot wat ten slotte een karikatuur van een goed ingericht staatsbestuur is geworden. Die ontwikkeling, die een volkomen ontaarding was geworden en die zelfs tot een algeheele ontbinding dreigde te vervallen, wordt in dit deel bijzonder duidelijk en met levendige kleuren geschilderd. Voor iederen aandachtigen lezer moet het duidelijk zijn, dat aan de eindelooze verwarring van democratie en burgeroorlog geen ander einde kon komen dan door een militaire monarchie. Daarin ligt niet alleen de moreele, maar ook de historische verklaring van het keizerschap ; dat verklaart en rechtvaardigt ook de aanvaarding van het caesarisme door de toenmalige wereld en de duurzaamheid van het keizerschap en ook van het keizerbegrip. Maar stelt men nu verder de vraag: hoe kwam het, dat de Romeinsche staatsinstellingen der republiek ten slotte niet meer voegden in de nieuwe verhoudingen, dan vindt men daarop geen bevredigend antwoord. Waarom het gezag van den senaat in de tweede eeuw vóór Christus zoo snel en zoo onherroepelijk daalde, wordt evenmin afdoende verklaard als hoe het kwam, dat op de Scipio's zoo spoedig een Marius kon volgen. Evenmin wordt duidelijk gemaakt, waarom de hervormingen der Graccchen zijn mislukt en waarom de Romeinsche democratie der laatste eeuw vóór Christus zoo spoedig in de buitensporigste demagogie overging, zoodat alleen een overwinnend veldheer hier redding kon brengen. Dat onbevredigende in deze onderdeelen van het geschiedverhaal vindt zijn verklaring hierin, dat dr. Riesz niet voldoende heeft gelet op den maatschappelijken groei der Romeinsche wereld, dat hij niet voldoende laat uitkomen, dat de Romeinsche staatsinstellingen hierom niet meer de gevraagde diensten konden bewijzen, omdat zij pasten op een maatschappelijke orde van zaken, die lang en onherroepelijk voorbij was. Die instellingen ondersteldden een niet zoo heel talrijke burgerij van een stad met omgeving, die in ongeveer gelijke en gelijksoortige maatschappelijke verhoudingen leefde. Welnu, die maatschappelijke ondergrond was verdwenen; de daarop gebaseerde instellingen waren blijven bestaan, maar functionneerden daarom hoe langer hoe slechter en onbeholpener. Alleen een grondige hervorming kon hier helpen, die evenwel slechts langzaam kon worden aanvaard, daar de Romeinen conservatief in het formeele waren en dus ongaarne de oude vormen zagen verdwijnen. Vandaar dat eerst aan Augustus gelukte, wat voor Sulla en zelfs voor Caesar te zwaar viel, de grondvesting der monarchie.

Op het titelblad wordt de nadruk gelegd op de opkomst van het Christendom. Het spreekt van zelf, dat dat van zeer groote beteekenis voor de wereldgeschiedenis is geweest, ook indien men aan de geboorte en den dood van Christus geen metaphysische beteekenis wil toe-

[1]) Zie Verdeyen en Endepols, *l. c.*, II, p. LI.

Digitized by Google

kennen. Daarom treft het des te meer, dat de oorsprong en ook de ontwikkeling van het Christendom betrekkelijk beknopt zijn behandeld. Trouwens, wij hebben hier te doen met een symptoom van een algemeen verschijnsel in dit boek. Het is dit, dat de ontwikkeling van het geestelijk leven opvallend beknopt is behandeld. In een boek van meer dan 700 bladzijden moet Romes gouden eeuw van letteren en kunst het doen met slechts twintig bladzijden en wordt zelfs de oorsprong van het Christendom in juist tien bladzijden beschreven. Vooral dat laatste treft te meer, daar van deze tien eigenlijk slechts vier het leven, de prediking en den dood van Jezus betreffen. Vergelijkt men daarmede het feit, dat b. v. de uitbarsting van den Vesuvius in 79 in drie bladzijden wordt beschreven, hoewel deze gebeurtenis betrekkelijk even weinig historische beteekenis heeft gehad als de meeste andere geweldige natuurverschijnselen, dan is de tegenstelling toch wel treffend Het is natuurlijk begrijpelijk, dat men aarzelt om in een historisch werk een beeld te geven van leven en werken van Jezus van Nazareth; er zijn hier velerlei moeilijkheden, die om een oplossing vragen, maar deze nog lang niet altijd hebben gevonden. Op geen ander historisch terrein loopen de opvattingen zoo zeer uiteen als op die van de geschiedenis, die in het Nieuwe Testament is vervat. Er is hier een verscheidenheid van meeningen, die afwisselen van het strengste conservatisme tot het uiterste radicalisme. De een acht ieder woord der Evangeliën historisch juist; de ander verwerpt alle historiciteit van den persoon van Jezus. Daartusschen is het moeilijk zich een vaste overtuiging te vormen. Zoo kan misschien worden verklaard, dat in dit boek het verhaal van den oorsprong van het Christendom zoo schraal is uitgevallen. Dat moet aan den anderen kant toch ook wel weer verwonderen, daar de schrijver in het algemeen conservatief in zijn opvattingen is. Hij houdt vast aan het verhaal van Paulus' bekeering op den weg naar Damascus. Hij neemt den marteldood van dezen heidenapostel te Rome aan en zelfs het verblijf van Petrus aldaar en zijn marteldood tegelijk met Paulus. Dat moge eerbiedwaardige legende zijn, historisch staat het toch niet onwrikbaar vast.

Dat wil volstrekt niet zeggen, dat dit deel geheel op de oude leest geschoeid is gebleven. Inderdaad blijkt het op tal van plaatsen, wat het titelblad aangeeft, dat deze derde druk geheel is herzien, wat natuurlijk niet wil zeggen, dat alles veranderd is. Maar de zorg om ook van de jongste onderzoekingen nut te trekken blijkt overal ten duidelijkste, niet het minst uit de ophelderingen, die in ruimen overvloed achter dit deel zijn geplaatst. De beteekenis daarvan is reeds bij de bespreking der vorige deelen aangewezen; wij behoeven er thans niet op terug te komen.

Alles te zamen genomen kan men met vertrouwen ook dit deel der groote algemeene geschiedenis aanbevelen Alleen moet er de nadruk op worden gelegd, dat de lezer hier in hoofdzaak slechts staatkundige geschiedenis vindt en dat voor de sociale geschiedenis, zoowel die van de stoffelijke als van de geestelijke beschaving, niet al te veel aandacht wordt gevraagd. Maar overigens is de uiteenzetting ten volle te loven. Zij is duidelijk en overzichtelijk; de verwarring der tijden, b. v. van de eerste eeuw vóór Christus en van de derde eeuw na Christus, deelt zich nergens mede aan den tekst van het geschiedverhaal. Eenvoudig en sober is de stijl, zelden meesleepend, maar veelal overtuigend, zelden boeiend, maar ook zelden vermoeiend, ten slotte nergens vervelend. Van een Duitsch geschiedwerk is dat zeer veel gezegd. Met veel verwachting zien wij dan ook den verderen groei van den grooten Weber tegemoet.

Amsterdam. H. Brugmans.

J. Hazzidakis, Tylissos à l'époque minoenne; introduction et annotations par L. Franchet. Paris, P. Geuthner. 1921. (Pr. fr. 25).

Een geschrift over het Minoïsche tijdperk kan thans moeilijk anders worden beschouwd, dan in het licht van *Evans*' magistrale werk: *the Palace of Minos*. Daarin leest men over Franchets chronologisch systeem: „a crude classification of his own, based on the Bronze Age of provincial France", een karakteristiek, even juist als afdoende. Het is de verdienste van den heer Franchet, dat hij J. Hazzidakis ertoe bewogen heeft zijn belangrijke artikelen over Tylissos uit de Ephemeris en de Athenische Mitteilungen opnieuw in het Fransch uit te geven. De veelsoortige vondsten in Tylissos en dergelijke minder aanzienlijke woonplaatsen op Kreta geven een leerzame vergelijking met de pracht der vorstelijke paleizen.

Daar de schrijver niet zoo radicaal wil zijn als de inleider, ontstaan er telkens botsingen tusschen tekst en noten.

Utrecht. G. van Hoorn.

Brieven aan Johan de Witt, II (1660—1672), bewerkt door Dr. **N. Japikse.** Amsterdam, Joh. Müller. 1922.

Met een forsch deel van meer dan 800 blz. is dan eindelijk de uitgave der correspondentie van Johan de Witt voltooid. Zestien jaren geleden aangevangen door Kernkamp, die na het eerste deel zijn werk aan Japikse overliet, heeft deze uitgave van het Hist. Gen. 6 flinke deelen, 4 voor de brieven van De Witt zelven beslagen. Het ms. van Fruin, door dezen lange jaren gebruikt als degelijke grondslag voor zijn meest bewonderde colleges en blijkbaar ook voor het boek over den grooten staatsman, waaraan hij gedacht heeft, omvatte den al of niet verkorten tekst van de brieven, onderling verbonden door een sobere toelichting en voorzien van talrijke aanteekeningen en verwijzingen. Op verzoek der commissie voor de uitgave van Fruin's wetenschappelijke nalatenschap belastte zich eerst Kernkamp, daarna Japikse met de inderdaad buitengewoon zware taak der aanvulling en verdere bewerking van Fruin's arbeid. Met liefde en zorg is deze taak thans volbracht en dr. Japikse, die het leeuwendeel van het werk op zich heeft genomen, mag met voldoening terugzien op de 15 jaren, waarin hij, een van Fruin's laatste leerlingen, een aanzienlijk gedeelte van zijn zeer verdeelden tijd en zijn groote werkkracht heeft gewijd aan deze uitgave, een wetenschappelijk monument voor Johan de Witt, voor Fruin en voor hemzelven, een voorbeeld van nauwkeurige, nauwgezette bewerking, een getuigenis van groote toewijding en wetenschappelijken zin. Ondergeteekende, die, belast met het toezicht op dezen arbeid, vel voor vel alle drukproeven heeft doorgezien, weet, welk een reusachtige massa tijd, werk en kennis daaraan is ten koste gelegd; hij kon zich zoo goed als geheel bepalen tot het verbeteren van de enkele drukfouten, die er soms nog overgebleven waren, tot geringe hulp bij het bijeenbrengen der gegevens.

Digitized by Google

Hoeveel bijzonderheden moesten niet door Japikse worden nagegaan, hoeveel door Fruin niet of slechts ten deele gebruikte collecties en losse brieven moesten niet worden onderzocht, hoeveel ongelijkmatigheden — natuurlijk in een oorspronkelijk niet voor uitgave bestemd ms. — moesten worden weggenomen, hoeveel namen en data worden terechtgebracht. Wij mogen den uitgevers dankbaar zijn voor het toegankelijk maken van deze onwaardeerbare bronnen voor de geschiedenis van De Witt en zijn tijd. Wij mogen hen, met name dr. Japikse, en ons zelven van harte gelukwenschen met de voltooiing van den voortreffelijken arbeid.

Op de beteekenis der uitgave behoeft wel geen bijzondere nadruk te worden gelegd. Hier leeren wij De Witt kennen in zijn buitengewoon staatsmanstalent, zijn algeheele toewijding aan zijn zware taak, in zijn huiselijk leven, in zijn hoog karakter, zijn buitengemeene veelzijdigheid en scherpzinnigheid, in zijn zorg voor de zijnen, in zijn opvattingen op godsdienstig terrein, in zijn onvergelijkelijke werkkracht, in zijn gebreken en tekortkomingen. Hier zien wij de louterheid van zijn streven, de helderheid van zijn denken, de kracht van zijn handelen, den omvang van zijn zware en lange dagtaak, de oorzaken van zijn welslagen en van zijn mislukkingen, de aanleiding tot zijn op-, de phasen van zijn ondergang. Japikse zelf heeft in zijn bekend boek reeds het leven van zijn held willen beschrijven en daarmede, zij het dan op zijn wijze en met zijn krachten, volbracht, wat Fruin zich soms heeft voorgesteld. Daarmede heeft hij in geenen deele de stof, die ons in deze zes deelen wordt geboden, uitgeput en nog vele historici na hem zullen hun voordeel kunnen doen met wat hier is bijeengebracht. Hij zelf geeft te kennen, dat hij nog gelegenheid hoopt te hebben om (opnieuw) „getuigenis af te leggen" van den groei zijner kennis omtrent de Witt's „persoon", die hij lief gekregen heeft in die vele jaren van intiemen omgang met zijn papieren nalatenschap. Wij mogen hem dankbaar zijn voor alles, wat hij ons in die jaren reeds heeft gegeven, en de Nederlandsche wetenschap mag trotsch zijn op het resultaat van zijn langjarige werkzaamheid. Daarop te wijzen bij het slot van dit werk was het doel van dit korte woord van herinnering.

Leiden. P. J. Blok.

S. Oppenheim, Das astronomische Weltbild im Wandel der Zeit, I Teil: vom Altertum bis zur Neuzeit. 3e Aufl. (Aus Natur und Geisteswelt nº. 444). Leipzig, Teubner. 1920. (Pr. ƒ 0.60, geb. ƒ 0.70 + 100 %).

Dit boekje, waarvan nu reeds de derde druk is verschenen, behoeft niet met veel woorden te worden aangekondigd. Het is duidelijk geschreven en uitnemend geschikt, om den classicus een goed inzicht in de ontwikkeling der astronomie van Thales tot Newton te geven. Daarbij bezit het een zeer volledig register, zoodat het ook gemakkelijk bij de lectuur van oude en nieuwe schrijvers kan opgeslagen worden. Naast Pannekoek's mooi boek over den Wonderbouw der Wereld en Boll's voortreffelijk werkje Sternglaube und Sterndeutung (A. N. u. G. 638) kan Oppenheim's Astronomisches Weltbild aan alle litteratoren worden aanbevolen.

Groningen. J. van Wageningen.

E. Horneffer, Der junge Platon. Erster Teil: **Sokrates und die Apologie.** Mit einem Beitrag: **das delphische Orakel als ethischer Preisrichter** von R. **Herzog.** Gieszen, Töpelmann. 1922. (Pr. M. 27).

De schrijver koestert het plan een werk te schrijven over den jongen Plato. Als ouverture heeft hij der geleerde wereld dit boek afgestaan, dat voor Duitschland iets nieuws bevat, n. l. een pleidooi om de Apologie van Plato in geheel en onderdeelen te beschouwen als getrouwe weergave van Sokrates' woorden voor het gerecht. Er was langzamerhand, vooral na de editie van Schanz, een communis opinio ontstaan in Duitschland over de Apologie. Zij was fictief, al gaf men toe dat hier en daar historisch materiaal verwerkt was. Er waren gematigden en radicalen. De laatste werken van Pöhlmann, Heinrich Maier, von Wilamowitz bevestigden dezen toestand. In Engeland waren Burnet en Taylor er toe overgegaan in den Platonischen Sokrates den historischen Sokrates te zien, zonder juiste waarneming der teksten (men zie b. v. onze diss. De Apologia Xenophontea cum Platonica comparata blz. 35, 56, 60) en zonder navolging. En nu komt in dit boek de heer Horneffer op voor de authenticiteit van de Platonische Apologie.

De wijze waarop dit geschiedt laat zich in een paar woorden kenmerken: minimum documentatie, maximum redenatie en pleidooi. Menige superlatief, menig woord van zwaren klank, menige zin vol aplomb tracht dit betoog kracht bij te zetten. Bij dergelijke temperamentsuitingen is het voor den lezer zaak het hoofd koel te houden en de wijze te gedenken waarop de oude Areopagieten rechtspraken. Allgemeine psychologische Erwägungen, waarop dit boek voornamelijk steunt, kunnen ons slechts duidelijk maken hoe het wel eens had kunnen zijn. Haar slotsom en resultaat is slechts potentialiteit. De realiteit bereikt men het best door eerst onbetwistbaar feitenmateriaal te vergaren. Wij staan hierbij wat lang stil omdat dit teekenend is voor onzen tijd, ook in rebus classicis. Als reactie tegenover de nuchterheid der 19de-eeuwsche philologen heeft het gevoel, en daarmede helaas vaak ook verregaande subjectiviteit, zijn intrede gedaan aan de Universiteit. Zoo maakt b. v. het groote werk over Plato van von Wilamowitz vaak den indruk van een historischen roman dien men met (on)genoegen leest en daarna ter zijde legt.

Het betoog van Horneffer komt ongeveer hierop neer: Nichts ist Fiktion, alles ist schlichter, redlicher, echter Glaube (44), die Charakterschilderung des Sokrates buchstäbliche Wahrheit (61). Sokrates is een profeet, een boeteprediker, die het evangelie van de Rede bracht aan het volk van Athene. Jeder religiöse Prophet erlebt die Stunde seiner *Berufung*. Warum nicht auch Sokrates? (103). Het orakelverhaal in de Apologie is eenvoudig, zooals het daar staat, als waar aan te nemen. Sokrates is de gezondene, de Messias van het Verstand. Ofschoon hij vroeger wel in kleinen kring ethisch-politieke problemen behandeld heeft (Alkibiades en Kritias!) is hij na den tocht van Chaerephon erst zum ganzen Volke gegangen. Dat was na de opvoering der Wolken. Immers daar wordt Sokrates niet bespot als boeteprediker, dus was hij het toen ook nog niet. Hij was niet alleen een negatief „elenktiker", maar ook een positief „paränetiker und protreptiker". Zoo ver gaat de schrijver in zijn vervoering

Digitized by Google

dat hij schrijft: Seit Sokrates hat es keine echte philosophische Predigt mehr gegeben.

Plato schreef de Apologie uit kunstenaarsaandrang en om de stemming der Atheners te veranderen, wat gelukte, en zoodoende is Athene gered voor de philosophie en „die Freistätte und Hochburg der Philosophie für ein Jahrtausend geworden. De Apologie is een appel, een hooger beroep van het gerechtshof bij het gezamentlijke Atheensche volk. Ten slotte worden nog eenige bezwaren van tegenstanders weggeredeneerd.

Het gaat in eene korte recensie niet aan elke redenatie van H. in den breede door een tegen-redenatie te weerleggen. Wij wijzen daarom kort op de volgende punten, waarbij wij Horneffer tegen Horneffer, d. w. z. Plato tegen H. uitspelen. Immers als we de geheele Apologie letterlijk voor waar moeten aannemen, en „der lammfromme Xenophon als Quelle abgetan hat," moeten we opmerken:

dat Sokrates *zichzelf* den dwaaltocht oplegt om het orakel te *weerleggen*. Zelf weet hij van zichzelf dat hij niets weet. Ook de andere menschen overtuigt hij telkens van hun nietswetendheid. Dat is de hoogste graad der wijsheid en *zuiver negatief*, Ap. 21—24. Men zie onze diss. blz. 82 e. v. Verderop in de Apol. 29, 30 schijnt hij daarentegen te weten wat deugd is. En ofschoon nergens te lezen staat dat hij de een of andere methode aangeeft om die deelachtig te worden, vragen wij toch, hoe rijmt men dit te samen?

Met het gemak hem eigen springt H. over de kwestie heen of het daemonium al of niet op te vatten is als een orakel: Ganz einfach und schlicht als Orakel ist das sokratische Daimonion aufzufassen, als nichts anderes. (42). Helaas heeft het Platonische daimonium slechts *negatieve* kracht, althans in de Apologie (31 **ἀεὶ ἀποτρέπει, προτρέπει δὲ οὔποτε**). Horneffer ziet dit niet of springt er zonder meer over heen. Onjuist is het dus voor Horneffer wanneer hij van Sokrates zegt t.l. 110: Der ist nur *getrieben* von seinem Dämon, von dem göttlichen Geist, der in ihm wohnt. Het is jammer dat H. niet besproken heeft hoe hij van den *negatieven* Sokrates tot den *positieven* komt.

Sokrates in dienst der godheid komt alleen in de Platonische Apologie voor. Noch bij Xenophen—den „lammfrommen!" — noch bij eenig ander, noch bij Plato zelf wordt Sokrates als boetepredikend godsgezant genoemd of geteekend. Wanneer de opvatting van H. aangaande het orakelverbaal de juiste was, laat er zich dan wel iets uitdenken, dat de Socratici meer bezongen zouden hebben?

Sokrates liet de menschen de dingen zelf vinden. Hij was de geestelijke vroedvrouw. Het geestelijke kind dat geboren was bleef het bezit van de geholpen persoon.

Lange redevoeringen hield hij niet, cf Plat. Alc. 106B. Als Plato hem wat lang laat praten, voegt hij er een excuus bij aan den lezer cf. onze diss. blz. 107. Geen enkele plaats bij geen enkelen Socraticus laat zich aanwijzen dat Socrates tegen een verzamelde menigte gesproken heeft. In de bronnen vinden wij slechts gesprekken waarin meestal het spelletje van vraag en antwoord op de bekende dialectische wijze door S. toegepast wordt. Ontegenzeggelijk wist hij daardoor de zenuw van de aanhangige kwestie te raken en tevens diep in het gemoed der aanwezigen door te dringen. Dit is nog iets anders dan boeteprediker zijn.

Het aannemen voorts van een leeraren in besloten kring, gevolgd, na de orakeluitspraak, door een optreden in het openbaar is door H. ganschelijk uit de lucht gegrepen. Een argumentum e silentio is daarbij zijn eenige steun. In de Wolken van Aristophanes n.l. wordt hij niet geteekend als boetepredikant voor de menigte, dus speelde hij toen nog niet de rol die H. voor hem schiep.

Over de motieven die Plato tot het schrijven van zijne Apologie voerden wordt verschillend geoordeeld. Hier is min of meer vrij spel voor „allgemeine psychologische Erwägungen", al zijn ze ook van „schrankenloser Subjectivität". Maar dat Plato een „Umschwung" in de openbare meening heeft beoogd, lijkt me onwaarschijnlijk. Waar de rechters door Sokrates' taal geprikkeld zijn, zou het volk het niet minder geworden zijn .... kunnen.

In de bijdrage, die als „Unterlage" voor Horneffer dienst moet doen, worden eenige plaatsen bij verschillende schrijvers behandeld, waarin Delphi de vraag beantwoordt, wie de gelukkigste en de vroomste mensch is, maar geen *historisch pendant* wordt ons voorgezet dat naast de Chaerephontocht kan staan. Ook hier missen wij de soberheid die de feiten voor zich zelf laat spreken.

Zwolle. P. Vrijlandt.

K. H. E. de Jong, De magie bij de Grieken en Romeinen. (Volksuniversiteitsbibliotheek nº. 7). Haarlem, De Erven F. Bohn. 1921. (Pr. geb. *f* 2.50, bij abonnement *f* 2.25).

Veel langer dan ik gehoopt had ben ik gedwongen geweest dit belangwekkende boek op een woord van oprechte waardeering te doen wachten.

Wellicht heeft niemand vóór dezen schrijver zich met zooveel onpartijdigheid en liefde in dit onderwerp verdiept. Wanneer anderen dan beroepstoovenaars over magie spraken, was het vrij wel altijd van een hoog voetstuk. Men las tusschen de schijnbaar koel refereerende regels dóór een zelfbewust: la vostra miseria non mi tange. Hier is het heel anders. De heer De Jong geeft in zijn „Voorrede" een definitie van de magie, die haar onverbrekelijk met de religie verbindt:

„De magie is in wezen handelen, actief optreden bij „uitnemendheid en wel met behulp van wonderbaarlijke „of wonderbaarlijk werkende middelen; zij doet blijken „dat de mensch krachten bezit, die buiten het bereik „van de algemeen erkende zintuigen vallen; zij leidt „tot de overtuiging dat onze ziel den „dood" overleeft „en dat er nog andere intelligenties zonder cellichamen „bestaan. Wat de religie betreft, deze onderscheidt „zich van de magie hoofdzakelijk daarin, dat zij tegen- „over de „hoogere" machten uitteraard een passieve „houding aanneemt, een onderscheid, dat zich echter „niet streng laat doorvoeren, zooals bijv. het gebed in „vele gevallen beslist een actief karakter draagt."

Omdat echter de S. de magie in het onderhavige werk meer „in individueelen zin" opvat, komt deze nauwe verwantschap minder sterk op den voorgrond dan het geval geweest zou zijn, wanneer ze ook in haar collectieve manifestaties — de mysteriën — ons voor oogen gevoerd was. Waar de tooverij in het geheim en slechts ten behoeve van een door zijn zenuwachtigen toestand van felle begeerte of doodelijken angst voor suggestie buitengewoon vatbaar geworden persoon plaats heeft, is natuurlijk voor bedrog een wijd veld opengelegd, „maar niet alles in de magie berust op

Digitized by Google

„bedrog of op foutief denken; zij steunt ook, althans „in vele gevallen, op een grondslag van „psychische” „feiten, zooals men het nu pleegt te noemen. Dat door „hallucinaties, hypnose, verbaalsuggestie en auto-„suggestie veel te verklaren is, wordt al lang toegegeven. „Men dient echter nog verder te gaan en zekere feiten, „wier lang ontkende realiteit nu toch meer en meer „blijkt als bijv. de mentale suggestie of telepathie en de „helderziendheid er bij te trekken; ook de werking „van psychische centra buiten den mensch om is althans „niet a priori af te wijzen (bl. 3—4).”

De heer De Jong gelooft dus aan de realiteit der magie en wijst er op, dat hij zich daarbij in goed gezelschap bevindt. Zelfs in den tijd der groote Grieksche philosophen, welken hij als dien van het „bovendrijvend ongeloof” definieert, „lieten de grootsten van hen, Democritus en Aristoteles, toch ruimte voor feiten die tot het gebied der magie behooren” (bl. 242), en in later eeuwen, toen het geloof veel sterker werd „erkenden bij de genoemden geenszins achterstaande denkers als Iamblichus, Proclus, Origenes, Augustinus de realiteit der magie onomwonden” (ib.).

Toch ontveinst de S. zich niet, dat de meeste van deze wijsgeeren de magie ongunstig beoordeelden. Hem zelf schijnt dit oordeel niet geheel gerechvaardigd. Hij vindt dat „de magie niet verdient botweg met afkeer en min-„achting te worden behandeld. De tooverij zal op het „gebied van liefde wel niet meer kwaad hebben ver-„oorzaakt dan bijv. verlokkingen van financieelen aard. „Of de „magiërs” meer zieken hebben verknoeid dan „de geneesheeren, blijft een open vraag. En ongetwijfeld „zinkt het aantal dergenen, die door „zwarte magie” „hun leven verloren, in ’t niet tegenover de ontelbare „slachtoffers van schavot of oorlog. Voorts staat tegen-„over de schaduwzijde der magie ook een niet gering te „achten lichtzijde. De magie heeft den stoot gegeven „tot grootsche scheppingen op litterair gebied. Zonder de „magie toch zouden wij drie der schoonste zangen van „Homerus, de meest ontroerende tragedie van Euripides, „de diepstgevoelde idylle van Theocritus missen. Ook „valt niet te betwijfelen dat vele zieken door de toepas-„sing van toovermiddelen, wellicht hoofdzakelijk ten „gevolge van „suggestie”, genezing hebben gevonden. „Door de strenge leefwijze en de geestesconcentratie, „welke tal van magische handelingen vereischten, „kwam menigeen tot „reiniging der ziel” en tot „ver-„lossing”. En, wat voor ons, menschen, het hoogste „van alle belangen raakt, door de „doodenbezwering” „was, naar de overtuiging van hoogst achtenswaardige „antieke denkers, het voortbestaan der ziel na den dood „daadwerkelijk aangetoond” (bl. 243—244).

Waar zulke gevoelens een geschiedschrijver bezielen mag verwacht worden, dat hij zijn onderwerp in het beste licht tracht te plaatsen. Dit nu is wetenschappelijk niet anders mogelijk dan door zeer volledig de in aanmerking komende schrijversplaatsen de lezers onder de oogen te brengen. Van deze dankbare taak heeft de heer De Jong zich met grooten ijver en groote zorgvuldigheid gekweten, er niet voor terugdeinzend zelfs de moeilijkste en meest verwarde citaten in goed verstaanbaar, waar het pas gaf fraai Nederlandsch over te zetten.

’t Meest bewonderenswaardig is de vaste greep waarmee hij uit de enorme hoeveelheid beschikbaar materiaal het minst vage wist uit te zoeken en met behulp daarvan de ontwikkelingsgeschiedenis op te bouwen van een „vak”, waarin schijnbaar evolutie onbestaanbaar is en toch gedurende de klassieke Oudheid een ontwikkeling van critiekloos aannemen tot overtuigd gelooven waar te nemen valt, die zelfs gedurende den glorietijd van het „wetenschappelijk” materialisme niet stilstaat en ten slotte over het scepticisme zegeviert.

Uit den tijd van triomf der magie zullen wel de indrukwekkende, zelfbewuste aanroepingen stammen, waarvan ik niet laten kan een gedeelte aan te halen.

„Ik roep U aan, den leidsman van alle wording, U, die „Uwe vleugelen uitspreidt over de geheele wereld, U, „den ongenaakbare en onmeetbare, die in alle zielen „de levenwekkende rede inblaast, U, die alle dingen hebt „samengevoegd door Uwe macht, Eerstgeborene, „Grondvester van het Al, goudvleugelige, zwartglan-„zende, die de bezadigde redeneeringen wegbergt en „duistere razernij inblaast, U, de verborgene, en die „heimelijk aan alle zielen het niet te aanschouwen vuur „der verwekking toedeelt, U, die de hand legt op al het „bezielde, die niet met vermoeienis kwelt, maar met het „smartelijk genot van de wellust, uit wien alles is ont-„staan! Gij brengt bij Uwe ontmoeting leed aan, nu „eens bezadigd, dan weer onberedeneerd, gij, door wien „de menschen tegen de plicht in durven te handelen „en dan de toevlucht nemen tot U, den zwartglanzende! „Gij, jongste, onzichtbare, onlichamelijke, razernij „verwekker, boogschutter, fakkeldrager van alle gees-„telijke waarneming, heerscher over alle verborgenheden, „beschikker over de vergetelheid, oervader van het „zwijgen” .... (bl. 155—156).

„Kom herwaarts tot mij... o gij allesbeheerschende „god, die de menschen den adem tot leven hebt inge-„blazen, heer van wat in de wereld schoon is, verhoor mij, „Heer, wiens verborgen naam niet is uit te spreken, de „naam, op het hooren waarvan de demonen wegduiken.. „de naam, op het hooren waarvan de aarde draait, de „onderwereld in opschudding geraakt, de rivieren, de zee, „de poelen, de bronnen verstijven, de rotsen scheuren!.. „Gij zijt de goede geest, gij zijt de heer, die alles ver-„wekt en voelt en doet toenemen. Wie vormde de gedaan-„ten der dieren, wie vond de wegen, wie is de schepper der „vruchten, wie wekt de bergen ten hoogen op, wie beval „de winden hun jaarlijksch werk te verrichten?... „Gij zijt de ééne onsterfelijke god, verwekker van alles „en gij deelt aan alle dingen zielen toe en beheerscht „alles, koning der tijdperken en heer! En de bergen „beven met de vlakten en de stroomen van bronnen en „rivieren en de diepten der aarde... de hoogblinkende „hemel beeft voor U en de geheele zee, o Heer! Albe-„heerscher, heilige en heer van allen, door Uwe macht „bestaan de elementen en groeit alles!” (bl. 157).

Zóó overal uit de massa dors en onbelangrijks het boeiende en gewichtige kiezend wist de S. een volkomen wetenschappelijk en toch spannend betoog samen te stellen, waarmee de Volksuniversiteitsbibliotheek zich geluk mag wenschen. Mogen we hopen, dat dit kleine boek de voorlooper is van het groote samenvattende werk over de tooverij der Oudheid, dat nog altijd ontbreekt?

De rijke bibliographie achter elk hoofdstuk, waarin ook werken van Couperus en Stanley als bronnen geciteerd worden, bewijst, dat de S. gelukkig van meening is, dat ook wie buiten het vak staat, recht heeft mee te spreken. Vandaar waarschijnlijk ook moderne uitdruk-

Digitized by Google

kingen als „medium" „astraal lichaam" e. d., die het onderwerp ons heel wat nader brengen.

Als het me geoorloofd is een wensch uit te spreken voor een tweeden druk, zou het zijn daarin een ietwat uitvoeriger register, ook b. v. de namen der behandelde schrijvers en besproken historische personen bevattend, aan te treffen, waardoor de zoo gevarieerde inhoud van het boek meer tot zijn recht zou komen.

Rome. H. M. R. Leopold.

R. Schütz, Apostel und Jünger. Eine quellenkritische und geschichtliche Untersuchung über die Entstehung des Christentums. Giessen, Töpelmann. 1921.

Het uitgangspunt van dit scherpzinnig boek is de onderscheiding tusschen de twee benamingen 'apostelen' en 'discipelen' en het betoog, dat in het boek der Handelingen der Apostelen twee bronnen onderscheiden kunnen worden, naarmate de meer eenvoudige term *μαθηταί* ofwel de door dogmatische voorstellingen gedragen titel *ἀπόστολοι* gebruikt wordt. In navolging van Wellhausen (wiens persoonlijke leerling de s. is) en van anderen tracht schr. te bewijzen, dat het collegium van 12 apostelen niet door Jezus zelf ingesteld is, maar eerst na het ontstaan van het geloof in de opstanding van Jezus en na de vorming eener gemeente te Jeruzalem uit den kring der leiders dezer gemeente, die persoonlijke leerlingen van Jezus waren, voortgekomen is. Deze gebeurtenis zou zich het duidelijkst weerspiegelen in de zoogenaamde A-bron der Acta (c. 1—5. $7_{2—17}$. $8_{14—25}$. 9_{27f}. 9_{31}—11_{18}. $15_{1—34}$. 16_{6b4}. $19_{2—7}$. $21_{26—27a}$ zijn er fragmenten van), voor wie kenmerkend is een zeker monopolie, dat ten opzichte van de leiding der kerk, ook buiten Jeruzalem, en ten opzichte van de overdracht van den heiligen geest enz., aan de twaalf apostelen toegekend wordt.

Daartegenover staat dan de M-bron (c. 6. 7_{18}—8_{13} 8_{2}—9_{26}. 29—$_{30}$ 11_{19}—14_{28} 16_{1}—21_{19}. 21_{27b}—28, dus de zoog. Wij-bron ook behelzende), die dit oppergezag der Jeruzalemmer apostelen ignoreert, van 't begin af aan meer universeel denkt, en het werk der uitbreiding van het christelijk geloof in hoofdzaak toewijst aan vrije zendelingen van meer hellenistische denkwijze en afkomst. M is ouder dan A en bevat meer betrouwbare stoffen dan A. A is uit judaistische kringen afkomstig. De twee door A en M gekenmerkte stroomingen meent schr. ook in de synoptische traditie terug te vinden: bij A hooren de judaistische stoffen, bij M de universalistische; met A verwant is de menschenzoon-dogmatiek, met M de vereering van Jezus als den *κύριος* Op grond van deze onderzoekingen ontwerpt de s. ten slotte eene schets van de ontwikkeling van het oudste christendom, waarvan de belangrijkste trek de hypothese is, dat, naast de oprichting van eene leidende gemeente te Jeruzalem, van Galilea en omliggende streken uit, waar Jezus zelf gepredikt heeft en waar de sporen van de eigen prediking van Jezus toch niet verloren gegaan kunnen zijn, een van Jeruzalem onafhankelijke propaganda uitgegaan zou zijn, die weldra overging naar de hellenistische diaspora.

Het boek bevat een reeks van vruchtbare thesen, op zijn minst goede werkhypothesen. Maar de bronnenkritiek moet nog meer nauwkeurig doorgewerkt worden (noch A noch M zijn bronnen, die een sluitend geheel vormen) en de historische lijnen, die de s. trekt, lijken mij al te zeer „geconstrueerd".

Leiden. H. Windisch.

A. J. Wensinck, Tree and Bird as cosmological Symbols in Western Asia. (Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, afdeeling Letterkunde). Amsterdam, Joh. Müller. 1921. (Pr. *f* 1.80).

In 1916 stelde Prof. W. een onderzoek in naar de voorstellingen der Westelijke Semieten omtrent den „navel der aarde"; in 1918 verzamelde hij de denkbeelden en gegevens omtrent den „oceaan"; thans biedt hij ons, tegelijk met een alphabetisch register van 't geheel, het vervolg en het slot van deze belangwekkende studiën aan: de voorstellingen omtrent boomen en vogels als kosmologische symbolen.

De behandeling van het onderwerp is iets ruimer dan van de beide andere studiën. Terwijl deze beperkt waren tot de denkbeelden der Westelijke Semieten (dus tot de gegevens uit de Hebreeuwsche, Arameesch-Syrische en de Arabische litteratuur), omvat deze derde studie geheel West-Azië, dus vooral ook de Babyloniërs en Assyriërs.

De Schr. handelt in de eerste plaats over de boomen en in de tweede plaats over de vogels als cosmologische zinnebeelden en als representanten van de zon en van den zonnegod.

Heilige boomen staan aan de uiteinden van den kringloop der zon, dus in het uiterste Oosten en Westen. Een heilige boom groeit voorts in het middelpunt der wereld. De hemelsche tegenhanger van dezen wereldboom is de boom in 't paradijs; en ook in de onderwereld groeit blijkens een voorstelling, ons toevallig pas in den Qorân overgeleverd, een helsch pendant van deze kosmische boomen. Want, zooals de Schr. op pg. 30 terecht opmerkt, „Oriental eschatology is a symmetrical doctrine, just as cosmology is a symmetrical scenery".

Evenals over de boomen verzamelt de Schr. ook het materiaal over de vogels: haan en pauw, adelaar, phoenix en de gestileerde gevleugelde zonneschijf.

Thans nog een enkele opmerking of aanvulling. Blz. 21: De bewering, dat in de bronnen nergens een kosmische boom in 't Noorden vermeld wordt, is m.i. minder juist met het oog op Ezech. 17 : 3 ; 31 : 3. Want van Palestijnsch standpunt gezien is de Libanon de „godenberg" (vgl. Jez. 14 : 9 ; Ez. 31 : 16) in 't Noorden gelegen. — Op blz. 22 (vgl. blz. 11 en 14) had de Schr. uitvoeriger kunnen ingaan op het feit, dat de boom in 't Oosten (de boom des levens) vaak voorgesteld wordt als een wijnstok, de boom in 't Westen echter (de boom der kennis of des doods) als een olijfboom of een vijgeboom. — Blz. 23 vlg. lezen wij terecht de waarschuwing, dat de voorstellingen op de Babylonische zegels niet zonder meer verklaard mogen worden met behulp van het epos van Gilgamesj. Men zou van de namen Gilgamesj en Enkidu (Eabani) bij de verklaring van deze cylinders eigenlijk liever moeten afzien! — Afb. 27 (blz. 41) toont aan, dat de oude vormen en zinnebeelden door het Christendom nauwelijks gewijzigd zijn: Christus, staande op den wereldberg (paradijsberg) tusschen de beide kosmische boomen. Een nadere opgave van de plaats van herkomst had juist bij deze afbeelding niet moeten ontbreken. — Blz. 47: den arend met de leeuwenkoppen vindt men niet alleen in Telloh, maar ook in Boghaz-keui (Jazylykaja). Het geheele materiaal over „Das Symbol des Adlers" is bijeengebracht door L. Dürr, Ezechiels Vision (1917) S. 44—50.

Groningen. F. M. Th. Böhl.

Digitized by Google

K. Th. Preuss, Religion und Mythologie der Uitoto. Textaufnahmen und Beobachtungen bei einem Indianerstamm in Kolumbien, Südamerika. Erster Band. Einführung und Texte (Erste Hälfte). Mit drei Tafeln. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. Leipzig, J. C. Hinrichssche Buchhandlung. 1921. (Pr. *f* 9).

Omtrent de mythen en sagen der inboorlingen van Zuid-Amerika is ons nog maar heel weinig bekend, al weten wij ook genoeg om te beseffen, hoe groote schatten er op dit gebied zijn in te zamelen, en hoe verrassende perspectieven een vollediger kennis der Zuid-Amerikaansche overleveringen aan de vergelijkende mythologie en sprookjeskunde zoude openen. De te vroeg aan de wetenschap ontvallen Paul Ehrenreich heeft ons in zijn meesterlijke, ten deele door de werken van Franz Boas geïnspireerde, verhandeling „Die Mythen und Legenden der südamerikanischen Urvölker" reeds het een en ander doen zien, en meer nog doen vermoeden, van de grillige lijnen, die de Zuid-Amerikaansche tradities met die van andere werelddeelen verbinden. Maar het materiaal, waarover wij te beschikken hebben, is nog bedroevend klein, al hebben mannen als Erland von Nordenskjöld, Walter Roth, Theodor Koch-Grünberg onze kennis in het laatste decennium aanmerkelijk uitgebreid. Een niet minder rijke aanwinst is het jongste boek van Prof. Preuss, waarop ik heden met een enkel woord de aandacht wil vestigen.

In 1913 begaf de beroemde onderzoeker, aan wiens zelfverloochenenden en onvermoeiden arbeid de Amerikanistiek reeds zoo ontzaglijk veel te danken heeft, zich voor ethnologische en archaeologische doeleinden naar Colombia, waar hij geruimen tijd onder de Uitoto aan de Orteguasa, en de Kagaba van de Sierra Nevada de Santa Marta doorbracht. Ook deed hij opgravingen in de omstreken van San Agustin aan den bovenloop der Magdalena en in de nabijheid van Bolivar. In April 1915 was hij gereed met zijn „field-work", en zoude hij naar Europa zijn teruggekeerd, indien de wereldoorlog hem dit niet onmogelijk had gemaakt. Hij vestigde zich nu in het dorpje La Esperanza om de door hem opgenomen teksten uit te werken. Eerst in October 1919 kwam hij in zijn vaderland terug. Zijn Kagaba-teksten en zijn archaeologische bouwstoffen worden op andere wijze gepubliceerd; van zijn Uitoto-werk wordt ons thans reeds de eerste helft als afzonderlijk boekdeel voorgelegd. De tweede „Band" zal het vervolg der teksten en het lexicon bevatten.

Wat ons in den eersten „Band" aangeboden wordt, is een zeer uitvoerige inleiding in de teksten (blz. 1—164), en een twaalftal omvangrijke mythencomplexen in het Uitoto met een parallel gedrukte Duitsche vertaling (blz. 166—363). Aan het scheppingsverhaal (blz. 166—169) en de mythe van het ontstaan der juka en den grooten vloed (blz. 170—206) is bovendien eene interlineaire vertaling toegevoegd. Aan de teksten gaat een beknopt overzicht van het klankstelsel vooraf (blz. 165 vgl.).

De inleiding valt in vijf hoofdstukken, waarvan het eerste aan het leven onder de Uitoto, het tweede aan den „Urvater", de voorvaderen en de daemonen, het derde aan de analyse der mythen, het vierde aan de feesten en de religiositeit, het laatste aan het sociale leven gewijd is. De talrijke astrale, in het bijzonder lunaire, verklaringen der mythen zullen, hoe scherpzinnig ook, bij sommige lezers allicht tegenspraak uitlokken. Over de mythen zelve zal ik niet uitweiden. Reeds bij vluchtig doorlezen bespeuren wij vele punten van overeenkomst met de overleveringen van andere Zuid-Amerikaansche volken, en ook menige trek herinnert aan den mythen- en sagenschat van het noordelijke continent. Prof. Preuss heeft het Uitoto-materiaal *analytisch* en *interpreteerend* behandeld; het zoude voorzeker geen ondankbaar werk zijn er ook een *vergelijkenden* commentaar op te schrijven. Niemand is daartoe beter berekend dan Prof. Preuss zelf.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Op verzoek van het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam deelen wij de titels mede van de verhandelingen, in de *Mededeelingen* der Afdeeling Letterkunde, Deel 53, Serie A (1920—'22), gedrukt en afzonderlijk verkrijgbaar (uitg. Joh. Müller, Amsterdam): Tj. de Boer, *De „Medicina mentis" van den arts Rāzī* (pr. *f* 0.30); K. Kuiper, *Over de jongst-ontdekte fragmenten van den sophist Antiphon* (*f* 0.40); J. J. Salverda de Grave, *Over de beklemtoonde klinker in amour en enkele andere woorden* (*f* 0.80); H. van Gelder, *Iets over de Grieksche eigennamen* (*f* 0.60); J. Huizinga, *Een schakel in de ontwikkeling van den term Middeleeuwen?* (*f* 0 40); A. J. Wensinck, *The Oriental Doctrine of the Martyrs* (*f* 0.60); Ph. S. van Ronkel, *Maleische litteratuur van verren oorsprong* (*f* 0.40); N. van Wijk, *De plaats van Puškin in de letterkunde* (*f* 0.40); K. Kuiper, *Over de „Smeekelingen" van Euripides* (*f* 0.40); J. J. A. A. Frantzen, *Over Middeleeuwsche School- en Volkspoëzie* (*f* 0.40); J. J. Salverda de Grave, *Strofen in Gormont et Isembart* (*f* 0.40); A. J. Wensinck, *Over een plan tot ontginning der Arabische traditieliteratuur* (*f* 0 30).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Neophilologus, VIII, 2: A. Haggerty Krappe, Rollo's vision in the Norman chronicles of Dudo of St. Quentin and his successors. — J. v. Zoelen, Alfred de Vigny, penseur. — A. Hämel. Bemerkungen zur Chronol. der Comedias von Lope de Vega. — L. Polak, Entstehung der Szene 'Wald u. Höhle' in Goethes Faust. — W. Heldt, A chronolog. and crit. review of the appreciation and condemnation of the comic dramatists of the Restoration and Orange periods, II. — E. Hermann, Assimilation, Dissimilation, Metathesis und Haplologie. — P. Lehmann, Zu Bd. VIII 67 ff. — Boekbespr. — Korte aankond. — Inh. v. tijdschr.

Studiën, XCIX, Jan.: A. Borret, Fabrieksraden of bedrijfsraden? — P. Zeegers, „Deutschland, Deutschland über alles". — J. v. Mierlo Jr., De „Bruloft" van Ruysbroeck als voorbeeld der „Twaelf Dogheden" gehandhaafd. — Is. Vogels, P. van Meurs en Nicolaas Beets. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de pers. — Lezers en Redactie.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Bosman, Puntdichten v. Staring: N. Taalg. XVII, n°. 1 (de Vooys).

Ten Bruggencate, Bloeml. uit Feith: N. Taalg. XVII, n°. 1 (de Vooys).

De Froe-Jongejan, De klanken v. h. Nederl.: N. Taalg. XVII, n°. 1 (v. Haeringen).

Geyl, Nederl. en België: Studiën XCIX, Jan. (W. Mulder).

v. d. Hoek, Veldtocht in 1597: Lit. Zentralbl. 1922, n°. 46.

Hoogewerff, Reizen v. Cosimo de' Medici: Lit. Zentralbl. 1922, n° 46 (Japikse).

Jacob, Broeckaert's Borgers: N. Taalg. XVII, n°. 1 (de Vooys).

De Villiers, Kritzinger en Pienaar, Afrik. Spreekwoorde: N. Taalg. XVII, n°. 1 (Bouman).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN.

Zoo juist verschenen:

DE GRIEKSCHE PAPYROLOGIE EN HARE BETEEKENIS VOOR DE KENNIS DER ANTIEKE BESCHAVINGSGESCHIEDENIS.

Openbare les gegeven bij het begin zijner werkzaamheid als privaat-docent in de Grieksche papyrologie aan de Rijks-Universiteit te Leiden den 31 Januari 1923

door Dr. D. COHEN.

Prijs . . . . f 0,75

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

Spelling en Verbuiging onzer Moedertaal

Handleiding bij de keuze tusschen de verschillende spellingstelsels

door Dr. P. LEENDERTZ Jr.

Leeraar aan het Gymnasium te Amsterdam

Dit actueele boek is de beste handleiding bij de keuze tusschen de verschillende spellingstelsels, waarvan men tegenwoordig voortdurend hoort. De Schrijver, die vele jaren de Nederlandsche taal op Gymnasia enz. heeft gedoceerd, geeft hier zijn rijke ervaring ten beste.

Terwijl in de laatste maanden de spellingkwestie voortdurend aan de orde is, geeft dit boekje een helder inzicht in de verschillende schrijfwijzen en de bezwaren en voordeelen van diverse stelsels.

Ieder ontwikkeld persoon en allen, die op eenigerlei wijze bij het onderwijs in de Nederlandsche taal zijn betrokken, zullen met groote belangstelling dit boekje lezen, omdat zij daardoor gemakkelijker een op goede gronden berustende keuze kunnen doen. Prijs: ing. f 1,75

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

VERSLAG

betrekkelijk de in 1923 uitgegeven werken over de

Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA**, te *Makkum*, is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT**, onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal*, van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook*, over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE**; onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van f 1000.**— zoodanig Verslag over de in **1923** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1924 op te maken en vóór 1 Juni 1925 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland,

LEEUWARDEN, Februari 1923.

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

68ste Jaargang

12 Nummers Per jaar f 1.20

De **Nederlandsche Bibliographie,** het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Het Permanente Hof van Internationale Justitie te 's-Gravenhage

(Artt. 13-15 van het Statuut van den Volkenbond)

Een historisch-critische schets van arbitrage en rechtspraak in internationale geschillen, en van de pogingen om tot een internationaal Hof te komen.

DOOR

H. CH. G. J. VAN DER MANDERE

Gebonden f 4.50

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

30ste Jaargang. No. 6. Maart 1923.

Hugo Schuchardt-Brevier (Kluyver).
Fränkel. Die homerischen Gleichnisse (Assmann).
Maas Die neuen Responsionsfreiheiten bei Bakchylides und Pindar (Vürtheim).
Mc Kenzie and Oldfather, Ysopet-Avionnet (J. W. Muller).
Christensen, Smeden Kavāh og det gamle Persiske Rigsbanner Houtsma).
Dez., Xavass-i-Ayāt (Houtsma).
Cahen, Etudes sur le Vocabulaire religieux du vieux-Scandinave (Boer).
Dez., Le mot „Dieu" en vieux-Scandinave (Boer).
Kretschmer, Wortgeographie der hochdeutschen Umgangssprache (Scholte).
Ordbog over det danske Sprog, IV (Logeman).
Drachmann, Sagunt u. d. Ebro-Grenze (Roos).
Hüffer, Loreto, II (Hensen).
Onderwijs en Opvoeding:
Kooistra, Onze groote kinderen, II (C. P. Gunning).
Schoolboeken:
Beekman, Leerboeken der Aardrijkskunde voor Indische middelbare en daarmee overeenkomende scholen (Kielstra).
Dez., De Oost-Indische Archipel (Kielstra).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

Hugo Schuchardt-Brevier. Ein Vademekum der allgemeinen Sprachwissenschaft. Als Festgabe zum 80. Geburtstag des Meisters zusammengestellt und eingeleitet von **Leo Spitzer**. Halle, Max Niemeyer. 1922.

Een aantal Zwitsersche geleerden hebben den heer Spitzer in staat gesteld dit boek uit te geven: het is een bloemlezing uit de werken van Prof. Schuchardt, voorafgegaan door eene wellicht volledige lijst van diens geschriften. Deze daad van vereering zou aan de critiek niet onderworpen zijn, indien het werk binnen een besloten kring was gebleven. Doch het is publiek gemaakt, opdat het van nut zou wezen voor velen, die het zouden kunnen bestudeeren als inleiding tot een grondiger beoefening van Schuchardt's taalwetenschap. Die gedachte moet men gelukkig noemen. Een jong geleerde van nog niet al te veel kennis en ervaring zal, wanneer hij eene verhandeling van Schuchardt ter hand neemt, allicht moedeloos worden, doordat hij den schrijver niet kan volgen: de feiten waarop deze zich beroept, zijn zoo subtiel en veelsoortig, de denkbeelden die er uit worden afgeleid, zijn zoo moeilijk te waardeeren, dat de lezer behoefte heeft aan voorlichting. Inderdaad heeft deze meester nooit een boek geschreven voor eerstbeginnenden. De heer Spitzer heeft wel een inleiding vooraf laten gaan waarin hij in zeer algemeene trekken de denkwijze van Schuchardt beschrijft, doch verder geene toelichtingen gegeven bij de door hem gekozen fragmenten. Hoe is hij bij zijne keus te werk gegaan? Blijkbaar— zou men zeggen— heeft hij stukken genomen waarin niet al te veel zonderlinge vormen worden aangehaald, en waarin meer algemeene opmerkingen of bespiegelingen voorkomen. Dit plan was niet zoo gemakkelijk uit te voeren, want al is de aandacht van den meester ook altijd gericht op het algemeene en al spreekt hij dikwijls daarover, hij doet het vaak naar aanleiding van de tallooze bijzonderheden die hem levendig voor den geest staan en waarover hij gaarne uitweidt om tot het algemeene te komen. Dientengevolge zijn die twee elementen hier niet altijd van elkaar te scheiden, en wordt het de vraag, of een fragment waaruit men het bijzondere zooveel mogelijk heeft weggelaten, nog wel den indruk geeft dien de schrijver heeft bedoeld. Ik wil een enkel voorbeeld geven. Op blz. 102 komt een uittreksel uit het artikel *Etymologische Probleme und Prinzipien* in *Zeitschr. f. rom. Phil.* 26. Het is eene critiek van de etymologische methode van Thomas, niet in het vage, maar op grond van vele bijzonderheden. Thomas verklaart bij herhaling, dat de etymologie in de eerste plaats moet gehoorzamen aan de klankleer, en dat bespiegelingen over het verband tusschen beteekenissen vaak onbetrouwbaar blijven, omdat zij niet onder vaste regels zijn te brengen. Hij houdt zich het liefst — zegt Schuchardt — bij woorden die op zich zelf staan, die niet behooren tot eene groote familie waarvan de leden invloed op elkaar kunnen gehad hebben, want hij vindt geen vasten grond meer, wanneer allerlei analogieën de toepassing der klankwetten belemmeren. Hij wil dan ook soms niet zien, dat een woord blijkbaar behoort tot een groep die men eigenlijk in haar geheel zou moeten onderzoeken. En dit brengt hem tot inconsequenties, want hij zelf toont niet met de phonetiek te kunnen volstaan. Al erkent Schuchardt de groote verdiensten van Thomas, toch zijn diens etymologieën soms of onvolledig of onjuist. Na dit in vele kleinigheden te hebben betoogd, geeft Schuchardt aan het slot van zijn artikel (dat 40 bladzijden telt) eene algemeene beschouwing van twee bladzijden. Daarin zegt hij, dat de etymologen zich niet moesten tevredenstellen met het uitvorschen van duizenden op zich zelf staande kleine feiten, die zij meer bij toeval dan volgens een bepaald plan uitkiezen, maar dat zij groote groepen van begrippen met de daarbij behooren-

Digitized by Google

de woorden moesten nagaan: „wir sollen mit Bedacht wählen und unser Augenmerk auf Grosses und Zusammenhängendes richten". Die algemeene beschouwing heeft de heer Spitzer bijna geheel laten afdrukken en doen voorafgaan door enkele passages uit het begin van het artikel, of liever, door twee opmerkingen, waaruit men maar eene flauwe voorstelling krijgt van het verschil tusschen de beide geleerden, en zóó, dat iemand die het oorspronkelijke niet kent, niet goed begrijpt, hoe het verband is tusschen die opmerkingen en wat daarop volgt. Indien het mogelijk was geweest een denkbeeld te geven van de gedachtenwisseling tusschen Schuchardt en Thomas alleen reeds over *caillou*, dan zou de lezer dunkt mij meer hebben geleerd dan uit het nu gegevene, dat misschien zoowat over zijn hoofd heen gaat. Doch ik vergeet niet, dat men dan niet had kunnen volstaan met alleen den tekst van Schuchardt aan te halen. Aan den anderen kant moet men erkennen, dat Schuchardt nooit zich heeft tevredengesteld met het ontwikkelen van zijn eigen denkbeelden zonder veel nota te nemen van wat anderen dachten: integendeel, er zullen weinig geleerden zijn die met zooveel oplettendheid kennis nemen van hetgeen anderen doen, het goede daarin opmerken en in eene vreedzame polemiek daarvan blijk geven. Wil men zijne artikelen eenigszins begrijpen, dan is het meestal noodig ook te weten wat anderen gezegd hebben, wier gevoelens hij bespreekt. Wat hij bij de etymologie verlangt, en wat hij in allerlei vormen zoo vaak heeft gezegd tot de eenzijdige vereerders van de phonetiek, dat is ten slotte iets eenvoudigs: „dass bei etymologischen Forschungen die Bedeutungen der Wörter aufs Sorgfältigste berücksichtigt werden müssen, das ist etwas so Selbstverständliches dass man sich kaum getraut es auszusprechen." Heeft men nu genoeg aan vele passages uit zijne werken waarin hij dit thema varieert in algemeene bewoordingen? Ik kan het niet gelooven, want, zooals hij zelf zegt, niemand kan die waarheid ontkennen; en zelfs Thomas, die houdt van sterke uitdrukkingen die aan iets anders zouden doen denken, moet het er mede eens zijn. Wat is dan bij Schuchardt het bijzondere? De manier waarop juist hij die leer toepast. Eerst door dit te laten zien zou de uitgever van de bloemlezing doen gevoelen wat de meester bedoelt. Doch het is of dit zooveel hij kan wil vermijden. Hij geeft b.v. blz. 107 een paar pagina's van het begin van *Romanische Etymologien* II, eene algemeene beschouwing, waarin Suchardt toch nog gelegenheid vindt om eene bestudie van Nigra te critiseeren over eenige Italiaansche woorden die *hagedis* beteekenen, vormen die inderdaad met *lacertus* in verband zullen staan, doch door Nigra op een willekeurige wijze worden gescheiden van de familie waartoe zij moeten behooren: die beperking van het gezichtsveld acht Schuchardt eene methodologische fout. Men moet zeggen, dat de uitgever deze passage zóó heeft verkort, dat de leerling waarschijnlijk de bedoeling alleen zal begrijpen indien hij den oorspronkelijken tekst naziet. Nog een voorbeeld. In *Zeitschr.* 40 komt een opstel voor, getiteld „Ital. *visto, vispo, visco* munter, lebhaft, hurtig". De hoofdzaak van dit stuk is het betoog, dat in een groot aantal talen, Romaansche en andere, woorden voorkomen die min of meer op de in den titel genoemde gelijken in vorm en in beteekenis, en dat men dus aanleiding heeft om hier te denken aan „Urschöpfung" of hoe men het wil noemen. Een fragment van dit artikel heeft de heer Spitzer opgenomen (188 vlg.). Den titel geeft hij niet, zoodat de lezer niet weet waarom het eigenlijk te doen is. Er komen eerst algemeene denkbeelden, dan volgen eenige algemeene opmerkingen over de drie genoemde woorden, waarvan de beteekenis niet wordt vermeld (de auteur had deze in het opschrift). In het oorspronkelijke zijn dan vier bladzijden gevuld met een overvloed van vormen voor elk van de drie woorden, en die opsomming is natuurlijk wat aan het artikel zijne substantie geeft. Maar van al dien overvloed geeft de uitgever niets, en hij laat volgen wat nu een zonderlingen indruk maakt: „Wieviel Zweifelhaftes auch diese Zusammenstellung im einzelnen enthalten mag, im ganzen bietet sie doch ein sicheres Ergebnis" enz. Men zou zeggen: een van beide; of de werken van den meester zijn geschikt om er eene bloemlezing van te maken voor studenten, en in dat geval moet men hun een denkbeeld geven van wat de meester heeft gedaan; of zij zijn het niet, in welk geval een bloemlezing onmogelijk is; of zij zijn het ten deele, en misschien is dit de waarheid. Indien ik een student, die eenig begrip had van taalstudie, een indruk moest geven van Schuchardt, ik zou hem geene brokken voorleggen die los van het geheel onverstaanbaar voor hem moesten blijven; ik zou hem laten lezen *Auf Anlass des Volapüks.* Hij zou al spoedig zien, dat deze polemiek het werk is van een groot geleerde, maar van een geleerde wiens geleerdheid niet een stoffig bezit is dat niemand hem kan benijden, doch een kracht die hem het leven beter doet begrijpen. Die geleerde komt hier in strijd met de meeste zijner vakgenooten, doch zijne opmerkingen zijn zoo gezond en zoo weldadig, hij is zulk een realist van hooger orde, zijne taal zoozeer die van een hoogontwikkelden geest, dat de jonge lezer niet zal rusten voor hij alles zoo goed mogelijk heeft begrepen. Van zulk een man zal hij meer verlangen te lezen.

Doch men mag niet vergeten, dat het hoofddoel van deze uitgave niet is eene handleiding te verschaffen aan studenten; het doel is een beeld te geven van wat de 80-jarige meester heeft tot stand gebracht. In veertien rubrieken zijn de voornaamste onderwerpen genoemd waarover hij heeft geschreven, en zij gaan van het meer bijzondere tot het meest algemeene. Onder elk van die titels vindt men eenige extracten. Alleen wie alles van Schuchardt kent, zal kunnen beoordeelen of de keus in alle opzichten goed is geweest. Maar ook alleen die kenner zal het volledige genot van het boek kunnen hebben, want hem zal een klein fragment herinneren aan het geheel waaruit het is genomen.

En die aanvullende herinnering heeft men in menig geval waarlijk noodig. Een ander kan onwillekeurig vragen: maar heeft Schuchardt, wiens geest, zooals wij altijd hebben gehoord, door den rijkdom der werkelijkheid werd geboeid, dan altijd slechts zeer algemeene beschouwingen op het papier gesteld, zonder te laten zien hoe hij er toe kwam? Doch zelfs die ander weet, dat dit niet het geval is: waartoe het dan hier zoo dikwijls verborgen gehouden? Maar iedere criticus zou liever zwijgen, indien hij gelooven mag, dat deze vorm van hulde den meester welgevallig is geweest.

Groningen. A. Kluyver.

Digitized by Google

H. Fränkel, Die homerischen Gleichnisse. (Gedruckt mit Unterstützung der Wilamowitz-Diels-Stiftung). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1921. (Pr. *f* 2).

De heerschende opvatting over de Homerische vergelijkingen is, dat men aanneemt één punt van vergelijking, zeer zelden twee, en al het andere beschouwt als uitweiding van den dichter zonder verdere waarde voor de vergelijking. Deze meening, als welker vertegenwoordiger de schrijver Finsler neemt, wordt door hem weerlegd in de inleiding van dit boek, waar men, voor zooverre ik kan nagaan, voor het eerst alle Homerische vergelijkingen systematisch vindt behandeld. Dit geschiedt in het tweede gedeelte van het werk pag. 17-97, waarin alle vergelijkingen worden verdeeld in elf soorten en waarin de schrijver terecht wijst op het telkens terugkeeren van dezelfde motieven. De groote verdienste van het boek is, dat door dit telkens naast elkaar plaatsen van gelijke soorten dikwijls aannemelijke en scherpzinnige verklaringen worden gevonden van plaatsen, die onduidelijk waren of verkeerd werden uitgelegd. Zoo het w.w. **κοουσσεται** ***Δ*** 424, het moeilijke **πολέμοιο γέφυραι,** de uitdrukking **ποιμὴν λαῶν,** verklaringen van de vergelijkingen *I* 14, *Γ* 222, *Ψ* 712, *N* 588, *E* 499, *Π* 156, waar de schrijver (reg. 160) met cod. ***A*** **ἐπὶ κρήνης** behoudt in strijd met het **ἀπὸ κρήνης** onzer beste edities en geen regels atheteert. Ook *N* 492 haasten zich de soldaten ten strijde, nu gelijk een kudde schapen naar de drinkplaats. Verder kunnen genoemd worden *M* 146, *Ψ* 517, *Ψ* 760, *Γ* 151 **υ** 14. Soms gaat de schrijver wel wat ver met het verklaren, b.v. waar hij den Homerischen mensch zoodanige studie toeschrijft van het leven der groote roofdieren, dat in vergelijkingen zouden gegeven zijn waarnemingen, door latere natuuronderzoekers met moeite gedaan. Dit erkent hij trouwens zelf in eene noot op pag. 93.

In het derde deel komt de schrijver tot de conclusie, dat de waardemeter niet kan zijn de graad van aanschouwelijkheid der voorstellingen en ook niet alleen het stemmingsgehalte, maar evenzeer de wijze, waarop de vergelijking voor ons den indruk, dien het verhaal maakt, versterkt. Tot slot maakt hij opmerkingen over de wereld, waarin de gelijkenissen spelen.

Het boek is voorzien van een uitstekend register, gevolgd door een volgens de boeken ingedeelde opsomming van alle Homerische vergelijkingen. Lacunes vond ik niet. Deze registers maken het boek, dat ondanks zijn systematische indeeling eenigszins aan onoverzichtelijkheid lijdt — hetzij door de vaak moeilijke taal, hetzij door de wijze van drukken — tot een zeer bruikbaar werk voor ieder, die meer wil weten van dit belangrijk gedeelte der Homerische gedichten. Mogen velen, die Homerus liefhebben, het ter hand nemen!

Leiden. M. M. Assmann.

P. Maas, Die neuen Responsionsfreiheiten bei Bakchylides und Pindar. Zweites Stück. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1921.

Dit was eene bijdrage in het album voor den 70en geboortedag van Otto Schroeder, gelijk ook het eerste stuk aan Schroeder gewijd was. Onderwerp is: het probleem der responsievrijheid te meten aan de Eïtheoi van Bakchylides; waarbij de tekst met de baten strijken gaat.

Aandacht zij gevestigd op vss. 97 vgg., welke in de papyrus luiden **φερον δε δελφινες ἐνἂλἱναιἑται μεγαν ϑοως Θησεα πατρος ιππιου δομον.** Behalve door Blass werd vrij algemeen **εν** voor **αλι**-gedelgd. Thans biedt Maas dezen tekst: **φερεν δε Τριτων εναλιναιετας μεγας ϑεος Θησεα π.ι.δ.** De vier overgeleverde korten gaven responsieanomalie en de delging van **εν** was daad van geweld. Waarom niet liever — aldus M. — **φερεν δε δελφις εναλιναιετας** „auch den Arion trägt nur ein Delphin, die Beteiligung mehrerer Delphine ist unvorstellbar.” Wie zich voorts herinnert Hesiod. Theog. 931: **Τρίτων .... ὅς τε ϑαλάσσης πυϑμέν' ἔχων.** ziet dat de Triton (halfbroer van Theseus!) ter wille van den dolfijn „ausgeschaltet ist”.

In waarheid zien wij op de schaal van Euphronios een Tritoon Theseus ophouden, wat koren op Maas' molen is. Evenzoo is een Tritoon de drager op een vaas uit Bologna (naar Robert gecopieerd van Mikons muurschildering in het Theseion). Maar Hyginus Poet. astron. II 5, die Bakchylides copieert, schrijft: „magna delphinum multitudo”! Onvervaard verklaart echter Maas de corruptie voor vóór-alexandrijnsch en verwijst naar de bekende parallel bij Pindarus (Ol. II, 29), waar evident voor **φιλει δε νιν Παλλας αιει** binnengedrongen is **φιλεοντι δε Μοισαι.** —

Toch heeft Maas ongelijk: **μεγαν** in de overlevering behoort ongetwijfeld bij **Θησεα** (**δομον** is te ver weg). Dit woord nu èn **ϑοως** krijgen eerst beteekenis als een heele *schaar* dolfijnen *snel* den *grooten* knaap vervoeren. Doet een machtige Tritoon het, waartoe dan beide woorden? Voor hèm is het geen kunst. Maas heeft dit gevoeld en verandert daarom — en nù gewelddadig — **μεγαν** in **μεγας, ϑοως** in **ϑεος**. Habes reum confitentem!

Toch is de brochure de lectuur overwaard.

Leiden. J. Vürtheim.

Ysopet-Avionnet: The Latin and French texts, edited by **Kenneth Mc Kenzie** and **William A. Oldfather.** (Univ. of Illinois Studies in Language and Literature V 4). Urbana, Univ. of Illinois Press. 1919. (Pr. $ 1.50).

Aan de samenwerking van twee Amerikaansche philologen zijn wij deze uitgave verschuldigd eener middeleeuwsche bloemlezing uit twee welbekende Latijnsche fabelbundels: I. den, blijkens de meer dan 100 hss. en talrijke drukken sedert 1473, wijdverbreiden „Esopus”, voorheen bekend als de Anonymus Neveleti, doch volgens Hervieux op 't eind der 12de eeuw, waarschijnlijk door Walter van Engeland, in disticha bewerkt, bijna alle naar de Latijnsche prozaredactie, bekend onder den naam van Romulus (waaruit ook onze Mnl. Esopet afkomstig is), die zelf weer vervaardigd was naar de fabelen van Phaedrus; II. de eveneens, blijkens de c. 80 hss., reeds sedert het Karolingische tijdvak op de scholen tot het eind der ME., ja tot in de 18de eeuw, veelgelezen, op naam van Avianus staande fabelen, eveneens in disticha (met een inleidenden brief in proza), omstreeks 400, waarschijnlijk naar een Latijnsche prozaredactie van Babrius' metrische Grieksche fabelen, bewerkt. Uit de 63 fabelen van den eerstgenoemden bundel zijn door weglating, toevoeging van elders en „kerndeeling” ten slotte de 64 in deze verzameling vervatte, met een proloog en epiloog gegroeid; uit de 42 fabelen van den tweeden zijn er slechts 18, eveneens van een proloog en epiloog voorzien, opgenomen. Deze Latijnsche verzameling, waarschijnlijk in het tweede kwartaal der 14de

Digitized by Google

eeuw bijeengebracht, zal zeer spoedig, tusschen 1339 en 1348, in gewone Fransche, paarsgewijze rijmende, achtlettergrepige verzen vertaald zijn, met toevoeging van 4 in de Latijnsche hss. van den Esopus weggelaten en 1 niet bij Avianus voorkomende: in 't geheel dus 87 Fransche fabelen. De Latijnsche fabelen, alle gevolgd door eene „Moralitas" en eene „Addicio" (waarin de zedenles nog eens, aangedikt of verdund, herhaald wordt), waren tot dusverre in deze redactie nog niet gezamenlijk, de Fransche in 1825 door Robert in zijne Fables inédites, naar slechts één hs. op gebrekkige wijze, uitgegeven.

Als overal en altijd zijn de Latijnsche fabelen kort, bondig, ondanks den soms schier precieusen vorm inderdaad „geknipt" voor schoolgebruik en vanbuitenleeren, maar is de in omvang verveelvoudigde, zeer vrije, bewerking der eigenlijke fabelen in de volkstaal aantrekkelijk door den vlotten, genoeglijken verteltrant, terwijl de „moralité" vaak nog vrijer bewerkt is, zoodat een enkele maal er zelfs een nieuw verhaal wordt ingelascht. Alles bijeen geven deze „kleine Aesopus en Avianus" ons een soort van middeleeuwschen La Fontaine, waarin wij natuurlijk tal van goede oude bekenden uit dezen, uit Phaedrus, maar ook uit het dierenepos en uit hedendaagsche Duitsche en Dietsche volkssprookjes, eeuwenheugende en waarlijk onsterfelijke verhalen, ontmoeten. Over den inhoud, de betrekking dezer fabelen tot vroegere en latere redacties (trouwens een schier onoverzienbaar veld!), en over het karakter en den stijl dezer Latijnsche en Fransche fabelen verliezen deze uitgevers geen woord. Niet echter uit miskenning van het belang dezer vraagstukken. Zij hebben zich alleen, om langer vertoef dezer tijdens den oorlog begonnen en daardoor bemoeilijkte uitgave te voorkomen, bepaald tot de kennelijk zeer zorgvuldig bewerkte critische uitgave van den Latijnschen en den Franschen tekst, hoofdzakelijk naar het hs. B (Brussel), met vermelding der varianten uit de overige; van welke 6 hss. (3 met den Lat. en Fr., 3 alleen met den Fr. tekst) zij in de Introduction een zeer nauwkeurige beschrijving geven, met een zorgvuldig onderzoek naar hunne onderlinge betrekking, dat zelfs leidt tot een vrij nauwkeurige bepaling van den archetypus (met correcties, die, boven de regels geplaatst en later als aanvulling misverstaan, wanvormen hebben teweeggebracht als *ammoneto* < *animoneto* < $\overset{ui}{\textit{amoneto}}$, *stulticius* < $\overset{ti}{\textit{stulcius}}$ enz.). De geheele uitgave maakt op mij, hoezeer eigenlijk buitenstaander, een uiterst degelijken, betrouwbaren indruk. Exegetische commentaar of aanteekeningen en woordenlijst worden niet gegeven; alleen twee lijstjes van enkele, in de wdbb. niet gevonden Mlat. woorden en van de namen van personen en dieren, welke laatste hier, evenals in onzen Esopet, getuigen van den invloed van het benaamde dierenepos op de naamlooze dierenfabel. Wat laatstgenoemde Mnl. fabelverzameling betreft, 50 van de 67 daar voorkomende fabels vinden wij in de eerste afdeeling dezer Mlat.-Fransche terug; aanvankelijk is er ook in de volgorde zekere overeenstemming; overigens blijkt van een (ook kwalijk te verwachten) verband niets.

In de 3 Lat.-Fr. hss. gaat aan elke Lat. fabel een „verluchting" vooraf, waaruit een keur, op 12 platen achter in deze uitgave gereproduceerd, ons eenigen indruk geeft van den rijkdom dezer fraaie hss. (één, het Brusselsche, heeft dan ook in de 15de eeuw behoord tot de boeken van „Charles de Croy comte de Chimay"): fijne teekeningen, vol leven en beweging, van dieren en menschen in hun handel en wandel, die aan deze uitgave ook voor de geschiedenis der beeldende kunst, der dierensatire in de hss. een hoogere waarde geven.

Leiden. J. W. Muller.

A. Christensen, Smeden Kaväh og det gamle Persiske Rigsbanner. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Hist-filol. Meddelelser II, 7). Kobenhavn, Høst & Søn. 1919. (Pr. Kr. 0.85).

Dez., Xavāss-i-Ayāt, Notices et extraits d'un ms. persan traitant la magie des versets du Coran. (Dezelfde Meddelelser III, 4). 1920. (Pr. Kr. 2.25).

Ofschoon bovengenoemde verhandelingen van den bekenden Deenschen Iranist A. Christensen over geheel verschillende onderwerpen handelen kunnen zij gevoegelijk in éene aankondiging besproken worden, daar zij mij ter zelfder tijd door de Redactie van dit Maandblad voor dit doel werden toegezonden. De in de eerste plaats genoemde behelst een belangrijk en leerzaam onderzoek omtrent de sage van den smid Kaveh en het Perzische rijksvaandel. De schrijver begint met ons die sage, zooals zij door Firdausi medegedeeld wordt, te verhalen en vermeldt dan de grootere en kleinere afwijkingen van dit verhaal bij andere Arabische en Perzische berichtgevers. Hij toont daarbij aan, dat het verband door hen gelegd tusschen de sage van den smid en het ontstaan van het rijksvaandel op een soort volksetymologie berust. Dat vaandel toch heet in het Perzisch *direfsh-i-Kāvjān*, hetwelk eenvoudig beteekent: Koninklijk vaandel, maar dat de sage trachtte te verklaren als het vaandel van Kaveh. Deze laatste zoude een smid geweest zijn, die in den strijd tusschen den tiran Duhhāk (gearabiseerde vorm van het Perzische Azhi-Dahāka) en den wettigen vorst Ferēdun, zijn schootsvel op een lans gestoken had bij wijze van vaandel. Na de overwinning behield Ferēdun dit vaandel als rijksbanier, versierde het met goudbrokaat en edelsteenen, evenals zijne opvolgers na hem. Het werd in den oorlog medegevoerd, totdat het in den slag bij Kadesia aan de Arabieren verloren ging. Dat de sage juist een smid als de eerste maker van dat vaandel noemt zoekt Christensen begrijpelijk te maken door te verwijzen naar de groote rol, die de smid ook bij andere volken (men denke aan Hephaistos of Völund-Wieland) in de mythologie en folklore speelt. Vervolgens gaat hij over tot de bespreking van dat vaandel zelf en brengt gewichtige bedenkingen in tegen het vrij wel algemeen aangenomen gevoelen, dat wij eene, helaas, zeer beschadigde afbeelding van dat oude vaandel hebben in de beroemde Pompejaansche mozaïek, voorstellende de ontmoeting van Alexander en Darius en andere meer of min daarop gelijkende op munten uit den tijd der Arsaciden en Seleuciden. Wij kunnen hem hier in de bijzonderheden van dit onderzoek niet volgen, maar zooveel mag reeds uit het geschrevene blijken dat Christensen eene belangrijke bijdrage tot de oplossing van het archaeologische vraagstuk geleverd heeft.

De tweede verhandeling bevat, zooals reeds uit den titel blijkt, uittreksels en mededeelingen uit een Perzisch handschrift, dat de schrijver gedurende eene wetenschappelijke reis in Perzië voor de Universiteitsbibliotheek te Kopenhagen aangebracht heeft. Dit handschrift bevat onder meer eene uit het Arabisch vertaalde

Digitized by Google

verhandeling over de magische eigenschappen, door het bijgeloof aan een aantal koranverzen toegeschreven, hetzij om ziekten te genezen of zich voorspoed te verzekeren bij verschillende ondernemingen en wat dies meer zij. Die eigenschappen hebben echter eerst de gewenschte werking, wanneer men het bedoelde vers reciteert of schrijft onder het verrichten van zekere soms vrij omslachtige magische handelingen, die in bijzonderheden in elk geval worden voorgeschreven. Wie zich voor dergelijke onderwerpen interesseert vindt hier een rijken oogst van allerlei soort van bijgeloof. Hoewel nu de zaak, waarover in het handschrift gehandeld wordt, reeds lang bekend was, heeft men tot nog toe dergelijke verhandelingen nimmer vertaald of uitgegeven en in zoover heeft Christensen een verdienstelijk werk verricht door het publiek maken van zijne uittreksels en door daaraan vele oordeelkundige opmerkingen vast te knoopen. Dit is dan ook wel de reden, waarom hij zich van de Fransche taal bediend heeft, terwijl de eerstgenoemde verhandeling in zijne moedertaal, het Deensch, geschreven is, maar wanneer men daaruit mocht willen opmaken dat het wetenschappelijk belang van de tweede verhandeling meer algemeen gevoeld zal worden, dan dat van de eerste, dan gevoel ik mij geroepen dit tegen te spreken en het te betreuren dat ook deze eerste verhandeling niet in eene wereldtaal geschreven is.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Maurice Cahen, Études sur le Vocabulaire réligieux du vieux-Scandinave. La Libation. Paris, Edouard Champion. 1921.
Dez, Le mot „Dieu" en vieux-Scandinave. Paris, Edouard Champion. 1921.
(Coll. linguist. publ. p. l. Soc. de Linguist. de Paris, IX—X).

„La Libation" is eene zeer nauwkeurige en belangwekkende studie over de woorden in het Skandinavisch, die een drinkgelag en de daarmee verbonden handelingen alsmede den drank aanduiden. Ofschoon het werk naar opzet en bedoeling eene taalkundige studie is, is het toch door de wijze van behandeling tot eene belangrijke bijdrage voor de cultuurgeschiedenis geworden. Eene hoofdgedachte van den schrijver, die als een roode draad door het boek gaat, is, dat de beteekenis van een woord slechts voor een zeer gering deel of ook in het geheel niet door de etymologie bepaald wordt. De hoofdzaak zijn het sociale milieu en de instellingen, waaronder de woorden leven en waaraan zij uitdrukking geven. Zoo kan eenzelfde woord, dat de woordenboeken dikwijls op ééne wijze vertalen, toch zeer verschillende voorstellingscomplexen te voorschijn roepen naar gelang van den tijd en de kringen, waarin het gebruikt is. Zoo kunnen ook woorden, die oorspronkelijk zeer verschillende dingen beteekenen, volkomen synonym worden. De heer Cahen illustreert dat aan een groep woorden, welke betrekking hebben op een heidenschen cultus, die onder slechts weinig gewijzigden vorm in christelijken tijd is blijven bestaan en nog heden niet uitgestorven is. Hij doet dat op grond van eene zeer uitgebreide en degelijke kennis der Skandinavische talen, der oude letterkunde en van de geheele historische en taalkundige litteratuur, die over het onderwerp licht kan verspreiden. Dit verdient te meer waardeering, naarmate de voorwaarden om deze dingen te begrijpen, die in des schrijvers eigen taal en beschaving gegeven zijn, geringer zijn. Mij althans is geen Fransch boek bekend, dat zoo diep in de eigenaardigheden van het Skandinavisch maatschappelijke leven doordringt.

De 'libation', d.i. het drankoffer, waardoor men zich in verbinding stelt met hoogere machten (goden, afgestorvenen, geesten), en dat reeds vroeg naast het dierlijk offer een zelfstandige plaats inneemt en het overleeft, begeleidt alle plechtige gebeurtenissen van het leven, geboorte, huwelijk, dood: het is ook verbonden met de belangrijke tijdspunten van het jaar, den zomer, den herfst (*haustblót*), het wintersolstitium, en het offer kan gebracht worden bij alle toevallige gebeurtenissen, waaraan men gewicht hecht, bij voorbeeld eene reis, de thuiskomst, de vrijlating van een slaaf enz. Het behoort tot het publieke leven en tot het leven der familie. De aanwezigen vereenigen zich tot een gemeenschappelijken drank; het drinken zelf is de cultusacte, die volgens een ritus geschiedt, en waardoor men onderling in gemeenschap treedt en in gemeenschap met de hoogere machten, wier hulp men wenscht te ontvangen. De drank wordt gewijd door een zichtbaar teeken en door het uitspreken van eene formule. Het Christendom heeft dezen cultus niet vernietigd, maar hem zich toegeëigend; niet slechts de gebruiken blijven in zwang, ook de oude termen blijven bewaard; slechts de namen veranderen; in plaats van *Þórr* en andere goddelijke wezens roept men Christus, Maria en de heiligen aan en drinkt hunne gezondheid. In de samenkomsten der gilden, welk instituut in Skandinavië geïmporteerd is maar hier bijzondere vormen aanneemt, leeft het offer met zijn eigenaardigheden voort, en talrijke bepalingen in de oude wetten toonen, hoe ernstig de ceremoniën nog worden opgevat.

Het boek bevat vooreerst eene historische inleiding. Daarop behandelt het in 6 hoofdstukken het drankoffer, de feesten, waarbij zulk een offer gehouden wordt, de feestviering, het bier, het feestbier, den toost (de formule). Dan volgt een korte conclusie, daarop uitvoerige noten die van des schrijvers belezenheid getuigen, en eindelijk de noodige registers. Bij deze indeeling heeft men in het oog te houden, dat het werk in den grond taalkundig is. In een boek over het offer als instituut zou geen aanleiding zijn, om een onderscheid te maken tusschen 'bier' en 'feestbier'; immers ook het 'bier' waarover hoofdstuk 4 handelt, is feestbier. Maar hoofdstuk 5 spreekt over composita, waarin het woord, dat 'bier' beteekent, door een eerste lid bepaald wordt, dat het feest aanduidt. De schrijver gaat de oorzaken na, die bewerken, dat men in sommige gevallen een compositum noodig heeft. Hij redeneert aldus: *brúdlaup* (bruiloft) en *gipt* (huwelijk) beteekenen de huwelijksplechtigheid, waarbij het drinkgelag de hoofdzaak is. Daarom zegt men ook *drekka brúdlaup* (bruiloft drinken) (de etymologische beteekenis is hier geheel onverschillig). Van dit standpunt zijn composita en verbindingen als *brúdlaupsveizla* (br. feest), *giptar ǫl* (huwelijksbier) tautologieën. Toch komen zij voor. Deze uitdrukkingen gaan er van uit, dat het simplex een ruimer beteekenis heeft en ook andere deelen van het feest, eventueel jongere ceremoniën (de kerkelijke) omvat. Het compositum resp. de syntactische groep is dus eene aanwijzing, dat de beteekenis van het simplex ruimer is geworden. Zulk een compositum kan echter op zijn beurt de ruime beteekenis van het simplex krijgen, en wel zóó, dat het oorspronkelijk begrip geheel

Digitized by Google

verloren gaat. Een der interessantste voorbeelden, waarmee dit toegelicht wordt, is het Deensche woord *barsel*, 'kraambed', wat ontstaan is uit *barns øl*, het feest (bier) voor (de geboorte van) het kind. De verandering der beteekenis is hier niet een gevolg van het toonloos worden der tweede lettergreep, maar juist omgekeerd is, doordat het woord den ruimeren zin 'geboortefeest, geboorte', dan 'kraambed' kreeg, de tweede syllabe als een achtervoegsel behandeld en onherkenbaar geworden.

In bijzonderheden kan men het dikwijls met den schrijver oneens zijn of althans twijfelen. Zoo komt het mij voor, dat het niet zoo zeker is, dat bij alle gelegenheden, waar een drinkgelag was, het religieuse karakter zoo urgent op den voorgrond werd geplaatst, als de heer C. vooronderstelt. Iedere ritus heeft een neiging, om tot eene gewoonte te worden, bij wier uitoefening men zich haar beteekenis niet meer helder voor den geest brengt. Toch kan zulk een gewoonte zeer taai zijn en steun vinden in bijkomstige omstandigheden. Nog heden bestaan toosten, en zij toonen weinig neiging, om uit te sterven, ofschoon thans niemand meer aan hun oorspronkelijken zin denkt. De opwindende invloed van den sterken drank en de daarmee gepaard gaande gevoelens van genot behooren zeker tot de oorzaken van het lange leven van het drankoffer. Tusschen het standpunt van volkomen ernst en dat van banaal genot, waarbij de beteekenis geheel vergeten is, bestaan een aantal overgangsstadia, die natuurlijk in de geschiedenis elkander niet volkomen chronologisch opgevolgd zijn, maar ook ten deele naast elkander moeten bestaan hebben. De saga's vertellen veel van zulke feesten, maar niet altijd krijgt men den indruk van het religieuse karakter der plechtigheid. Het duidelijkst is dit het geval bij belangrijke gelegenheden, waarvan dan ook de beschrijving het uitvoerigst is. Het is dus de vraag, of de schrijver goed doet, waar hij *drekka* altijd, zonder uitzondering door 'libation' vertaalt [1]). Het zou wel een onderzoek waard zijn, hoe oud de kiem onzer moderne opvatting is, volgens welke het oude ceremonieel alleen waarde heeft, omdat het nu eenmaal een gebruik is, waarvan men niet gaarne afstand doet. [2])

Over de door Sars (Udsigt over den norske Historie I², p. 271—2. 280—5) uitgesproken en daarna algemeen verbreide, ook door den heer Cahen (p. 10) gehuldigde meening, dat de politieke invloed der *hersar* op een religieus prestige berustte, en dat de Noorweegsche koningen het Christendom bevorderden, om zoodoende de macht der *hersar* te breken, zie men Halvdan Koht, Innhogg og Utsyn (1921) p. 142 vv.

„Le Mot „Dieu" en vieux Scandinave" is een korter boekje, maar met evenveel zorg bewerkt als „La Libation". Het handelt niet over het etymologisch equivalent van het Fransche woord *dieu*, maar over het woord, dat hetzelfde beteekent, namelijk *goð* (god). Een korte historische inleiding geeft eene verklaring hiervan dat het heidensche woord „god" voor den Christengod in gebruik is gekomen. De oorzaak wordt in de tolerantie van het heidendom gezocht. Lang voor het Christendom onder hen gepreekt werd, kenden de Skandinaviërs Christus als een godheid van andere volken en erkenden hem als een god naast hun eigen goden; het Christendom had later slechts een reeds bestaand taalgebruik te sanctioneeren; het verlangde niet de erkenning van een nieuwe godheid, die reeds erkend was, maar de afzwering van de oude goden, die voor duivels verklaard werden.

In het volgende hoofdstuk worden de verschillende Oudnoorsche woorden besproken, die het begrip „godheid" uitdrukken, en wordt nagegaan, waarom deze niet in aanmerking kwamen, om de naam voor den nieuwen god te worden [1]). Als hoofdoorzaak wordt aangezien, dat deze woorden, op enkele gevallen na, die op jonger abstractie berusten, alleen in het plurale gebruikt worden [2]). Zeker moet hier ook in aanmerking genomen worden, dat *goð* eigenlijk het eenige algemeen gebruikelijke woord was. Zóó ook in de andere Germaansche talen.

Den hoofdinhoud van het boekje vormt de tweede helft, dat de veranderingen nagaat, die het woord onder den invloed van het nieuwe gebruik ondergaat. Deze betreffen het geslacht, den vorm en de flexie. Niet in alle dialecten komen de verschillen in gelijke mate tot uiting; het is interessant, aan de hand van den schrijver na te gaan, welke cultuurinvloeden hier tegen elkaar inwerken. Er ontstaat een strijd tusschen mannelijk en onzijdig geslacht (het woord is oorspronkelijk onzijdig), waarbij het mannelijk in de eerste plaats voor het enkelvoud gaat gelden; bij dien mannelijken enkelvoudsvorm kan op den duur een nieuw mannelijk plurale gevormd worden. In de landen zonder historische traditie wint het nieuwe geslacht het geheel. Waar wel zulk een traditie bestaat, blijft een verschil gehandhaafd, en daar komt een verder formeel verschil bij: op IJsland komt naast den inheemschen neutralen vorm *goð* een uitheemsch *guð* in gebruik, en langen tijd kan men hier spreken van twee zelfstandige woorden; één woord met *u* en mannelijk geslacht duidt den Christengod aan, het andere met *o* en neutraal geslacht de heidensche goden. Zoo duidelijk zijn zij gescheiden, dat het blasphemie zou zijn, den god der Christenen *goð* te noemen. Toch blijft van *guð*, dat

---

[1]) Men zie bij voorbeeld de p. 74 geciteerde strofe van Sigvatr, waar hij zegt, dat hij, na den dood van Erlingr vernomen te hebben, met weinig vreugde *at jólum* (bij het Jól-feest) gedronken heeft. Een hedendaagsch drinkebroer zou zich evenzoo kunnen uitdrukken.

[2]) De heer C. schrijft de verzwakking der beteekenis van het offer aan den nieuwen inhoud toe, waarmee bij de invoering van het Christendom de oude vormen gevuld werden. Op den duur moest dit destrueerend werken. Voorzeker is dit juist. Maar men kan toch met recht vragen, of niet andere invloeden, die insgelijks langzame destructie ten gevolge hebben, reeds vroeger werkzaam waren. En bovendien, de sagalitteratuur is geheel uit christelijken tijd.

[1]) Uit deze lijst moet *véar* geschrapt worden. Dit woord heeft zeker nooit „goden" beteekend (zie mijne uitgave der Edda II, 95).

[2]) Bij het plurale *tívar* bestaat het singulare *Týr* als eigennaam van een god. Het is de vraag, of in namen als *Hangatýr*, *Hroptatýr* e.a. voor *O'ðinn*, het singulare *týr* niet als appellativum op te vatten is. De skaldenpoëtica legt deze woorden natuurlijk anders uit. Wat de godheid *Týr* betreft, bestaat bij de mythologen sedert de romantiek een sterke neiging, om hem een belangrijke plaats in den Oudnoorschen (en liefst ook Germaanschen) hemel toe te wijzen. De bronnen geven daar weinig aanleiding toe. De leer, dat hij als godenvorst de onmiddellijke voorganger van *O'ðinn* en door dezen god onttroond zou zijn (p. 12), wordt ook niet gesteund door hetgeen wij omtrent den cultus der goden weten. Indien er religieuse omwentelingen zijn geweest, waarbij nieuwe goden op den voorgrond traden, dan is waarschijnlijk de volgorde geweest *Freyr—Þórr—O'ðinn*. Zie Kaarle Krohn, Skandinavisk Mytologi (Helsingfors 1922) p. 93 vv. 99 vv.

Digitized by Google

het meest gebruikelijke woord wordt, een invloed uitgaan op *goð*, en dit zou geheel zijn ondergegaan, indien de litteraire traditie het niet bewaard had. In Noorwegen, dat langer herinneringen aan het heidendom bewaarde dan Denemarken en Zweden, laat zich een verloop constateeren, dat op verschillende punten het midden houdt tusschen dat in de oostelijke landen en op IJsland.

Amsterdam. R. C. Boer.

P. Kretschmer, Wortgeographie der hochdeutschen Umgangssprache. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1918.

Onze dialectgeografen klagen over gemis aan belangstelling. In een der laatste nummers van het Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde schrijft Dr. Kloeke: „Er moet een milieu van wetenschappelijkbelangstellenden zijn, voordat men een hechte organisatie in het leven kan roepen, die zich het omvattende werk van het geheele Nederlandsche dialectonderzoek tot taak stelt; dat milieu schijnt mij in Nederland nog zéér, zéér klein — tot onberekenbare schade van onze vaderlandsche taalwetenschap.” Ik deel deze laatste meening geheel en acht met Kloeke een oordeelkundig georganiseerde studie van onze dialecten een levenwekkende bron voor de wetenschap van de Nederlandsche taal en voor de taalwetenschap in Nederland. Ook het pessimisme van Dr. Kloeke schijnt mij niet ongerechtvaardigd, al zie ik de reden daarvoor minder in het beweerde gebrek aan belangstelling — zij moge dan latent zijn — dan in het feit, dat er in Nederland bij de huidige constellatie voor vrijwel alles eerder geld beschikbaar is dan voor de verbetering of zelfs de conserveering van ons stelsel van onderwijs en wetenschapsbeoefening.

Wij zullen dus voorloopig moeten drijven op de vlijt en het succes van den enkeling. Daar ziet Dr. Kloeke toch misschien wel wat al te zwart, als hij zegt, dat de enkeling op dialectologisch gebied zoo weinig vermag. Ook ons land heeft belangrijke resultaten van dialectonderzoek en woordgeografie te boeken, mede omdat de Duitsche pioniersarbeid ook aan ons ten goede komt. Een boek als het bovengenoemde kan alweer dienen om de belangrijkheid van het werk van den enkeling te staven. Kretschmer heeft met groote toewijding en stellig niet zonder belangrijke offers zijn materiaal bijeengebracht, maar de oogst is dan ook verheugend rijk en de omvangrijke resultaten schijnen voldoende gesteund.

Van de twee bekende onderzoekingsmethoden van dialectstudie en woordgeografie, de vraaglijsten en de mondelinge enquête, heeft Kretschmer blijkbaar in vereeniging gebruik gemaakt: een „Fragebogen” over ongeveer 350 woorden werd rondgezonden, de beantwoording geschiedde deels schriftelijk, maar ook mondeling op studie-reizen en door informatie bij studenten. Als norm voor de vraaglijsten werd de benaming in Berlijn gekozen, waarbij in den regel het correspondeerende woord te Weenen tusschen haakjes werd toegevoegd. De gegevens staan in hoofdzaak geboekt op namen van wetenschappelijke personen: professoren, docenten aan gymnasia en andere inrichtingen van onderwijs, studenten. Daarnaast komen ook enkele andere categorieën voor. De referenten omspannen het geheele Duitsche taalgebied in Duitschland en Oostenrijk: van Oost-Friesland en Sleeswijk—Holstein in het Noordwesten, van Oost-Pruisen in het Noordoosten, tot en met Zevenbergen en Krain in het Zuiden. Bovendien is het Duitsch-sprekende gedeelte van Zwitserland door Sankt-Gallen, Zürich en Bern vertegenwoordigd, alsmede Letland door Dorpat en Riga. Het materiaal werd in de jaren 1909 tot 1915 bijeengebracht; met den druk werd echter reeds in 1914 begonnen, blijkens het voorbericht werd het werk tegen het einde van 1917 afgesloten en daarop in 1918 aan de markt gebracht. Het voor mij liggende recensie-exemplaar ontving ik echter eerst vier jaar later.

Thomas Mann heeft de idiomatische tegenstellingen op het uitgestrekte Duitsche taalgebied in zijn *Buddenbrooks* gekarakteriseerd door de omgangstaal van een Lübecksche huisvrouw met woorden als *Bratkartoffeln* en *Frikadellen* te doen contrasteeren met *Geröhste Kartoffeln* en *Pflanzeln* in den mond van haar Beiersche keukenmeid. Kretschmer geeft als inleiding een gefingeerd dialoogje tusschen een Berlijnsch reiziger en een winkelbediende te Weenen, waar naar aanleiding van een *Reisemütze* (Weenen: *Reisekappe*) de volgende taalcontrasten tusschen Berlijn en Weenen worden gesignaleerd: *die bunten liebe ich nicht*: *die färbigen gefallen mir nicht*; *wie teuer ist dies*: *was kostet das*; *guten Morgen*: *ich habe die Ehre, guten Tag*; *Haustür*: *Haustor*; *Flur*: *Einfahrt*; *Portier*: *Hausmeister*; *Korridor*: *Vorzimmer*; *Treppe*: *Stiege*; *Etage*: *Stock*; *nähertreten*: *hineinspazieren*. Dit zijn natuurlijk curiosa, die inderdaad ook nog iets minder scherp gescheiden zijn dan een eenvoudige opsomming doet vermoeden; maar de geweldige differentiatie op het gebied van het concrete idioom — abstracte begrippen komen in het boek veel minder voor — spreekt uit elk der ruim driehonderd behandelde onderwerpen. Ik kies ter kenschetsing het hoofdstuk *Zaterdag*.

Eerst worden de gebieden van *Sonnabend* en *Samstag* in 't algemeen vastgesteld: voor *Sonnabend* het midden en het oostelijk deel van Noord- en Midden-Duitschland, voor *Samstag* West- en Zuid-Duitschland, Zwitserland en Oostenrijk. In de grenszone beide woorden. Dan volgt een uitstippeling der grenzen in bijzonderheden. Ik geef een enkel trekje: „In Lingen sagen die Protestanten *Sonnabend*, die Katholiken *Samstag*, was mir auch von Giessen berichtet wird.” Aan den Rijn zegt men *Samstag*, maar schrijft ook *Sonnabend*, bijv. in de couranten. Gecompliceerd is de grens in Hessen, ook in Beieren: Aschaffenburg zegt *Samstag*, Hof meer *Sonnabend*.

Ofschoon Kretschmer zich over 't algemeen beperkt tot de Hoogduitsche beschaafde omgangstaal en dus dialectische benamingen niet opzettelijk in zijn uiteenzetting heeft opgenomen, vermeldt hij toch voor Westfalen het oude *Saterdag*, dat uiteraard meer op het platte land dan in steden als Münster en Paderborn voorkomt.

Na de geografische afgrenzing wordt het historisch gebruik behandeld. *Sonnabend* laat zich tot in de 13e eeuw terugvervolgen in de oorkondentaal van Noordoost-Duitschland, maar ook in die van Sleeswijk-Holstein, Lüneburg, Halle, Leipzig. Voor sommige afwijkingen in Silezië en Pommeren (zestiende eeuw) worden plausibele verklaringen gegeven. Voor Hamburg in de zestiende eeuw geeft Kretschmer *saterdach*, voor Bremen *sunnavend*. Ook Keulen heeft in de 14e en 15e eeuw

Digitized by Google

saterdach, terwijl er thans geregeld *Samstag* wordt gebruikt. Koblenz heeft dan reeds *Samstag*; blijkbaar is dit woord dus eerst in later tijd stroomafwaarts tot Keulen doorgedrongen.

In de achttiende eeuw blijkt plotseling in het *Samstag*-gebied een voorliefde voor *Sonnabend* op te komen: het *Wienerische Diarium* dateert van 1725—1766 zijn Zaterdagscourant met *Samstag*, dan volgt tot 1812 op dit blad en het vervolg-orgaan, de *Wiener Zeitung*, een periode met *Sonnabend*, vanaf toen weer *Samstag*. Iets dergelijks doet zich voor in Neurenberg, waar in de 18e eeuw plotseling een voorliefde voor *Sonnabend* opkomt. Kretschmer schrijft dit toe aan den invloed van het zoogenaamde „zuivere" Duitsch, waarvan dan Saksen het privilege zou hebben.

In nog ouderen tijd is de verhouding een andere: *Sonnabend* is oorspronkelijk de *avond vóór den Zondag*, zooals *Heiligabend* de *avond voor Kerstmis* (*vigilia omnium sanctorum*) is. Zoo is het nog bij Otfrît. Maar in Gottfried's Tristan is *Sonnabend* al de heele dag (vs. 3880: *eines sunnenâbendes fruo, dô man ze messe solte gân*), althans wanneer de hss. F, H en W het juiste hebben. In elk geval is *Sonnabend* van huis uit niet door taalkundige grenzen gescheiden van het Zuid-Duitsche *Samstag* en het Noord-Duitsche *Saterdag*, maar vertegenwoordigde het een ander begrip. Misschien heeft het zich door klooster-invloeden als vertaling van *vigilia* met dit woord in de ruimere beteekenis verbreid.

De oude tegenstelling tusschen *Saterdag* en *Samstag* gaat natuurlijk terug op de heidensche benaming *dies Saturni* en het christelijke *Sabbatum*. De christelijke benaming, die dan tot een samenstelling *sambaztac* leidde, waarin het vulgair-latijnsche *sambatum* het eerste deel vormde, kwam op in het Zuiden en drong door naar het Noorden, zonder het ingeburgerde *Saterdag* over het heele taalgebied te kunnen verdringen.

In de historische reeks: *Saterdag—Samstag—Sonnabend* kiest Kretschmer als den in dubiis preferabelen vorm *Samstag*, omdat het langere en vooral in de samenstelling *Sonnabend abend* slecht klinkende nieuwere woord nòch juister, nòch aangenamer is. Het feit, dat in Kaedings *Häufigkeitswörterbuch* het woord *Sonnabend* 180 maal en *Samstag* slechts 56 maal voorkomt, bewijst volgens Kretschmer niets, daar deze statistiek uitsluitend afhankelijk is van de streek, waaruit de bronnen gekozen zijn.

Ik laat de vraag buiten beschouwing, of een woordgeografie voorkeur voor een der behandelde uitdrukkingen heeft uit te spreken, maar wijs op den rijken inhoud van het behandelde hoofdstuk, dat geenszins een unicum is: *Flur* en *Strasse*, *Brot* en *Kartoffeln*, *Apfelsine* en *Weisskohl*, *Schlächter* en *Schornsteinfeger*, *Morgenbrot* en *Vesper* nemen een niet minder belangrijke plaats in.

Een woord van dank voor den omvangrijken arbeid en van aanbeveling voor een veelvuldig gebruik!

Amsterdam. J. H. Scholte.

Ordbog over Det danske Sprog grundlagt af Verner Dahlerup. ... udgivet af det danske Sprog-og literaturselskab. Fjerde bind. Dobe-Flytte. København, Gyldendalske Boghandel. Nordisk Forlag. 1922.

Met prijzenswaardige regelmaat volgt elk deel van dit uitstekende werk (zie hierover in de laatste plaats (*Mus.* dl. XXX, kol. 69) zijn voorganger op en het is een genoegen het boek door te werken. Zelfs van het eenvoudige doorbladeren kan men veel leren. Ik moet b. v. eerlik bekennen dat ik niet wist (hoewel ik nu zie dat het al in het Oxfordse woordenboek te vinden is!) dat het woord *filateli* reeds uit 1865 dagtekent. En als men mij tot op voor enkele dagen gevraagd had hoe een Deen het hier te lande zo dikwels gebruikte „Flamands, Wallons ne sont que des prénoms, Belges est notre nom de famille" zou weergeven, dan zou ik er geen andere weg op geweten hebben dan een meer of minder letterlike vertaling. — kol. 340 brengt een prachtig ekivalent, zo als kol. 134 dat doet voor ons gewild-deftige *nademaal*. En zo heb ik er meer aangetekend. De te voren door mij geprezen semasiologiese finesses vindt men nu b. v. weer geillustreerd in v.v. *död*, *efter*, en *falde* en zo vele andere gevallen. Soms schijnt het 'distinguere' wel eens al te 'bene' te zijn, b.v. in v. *evig* waar het sub 1 genoemde mij voorkomt weinig of niet van het onder 2 vermelde te verschillen.

Een paar opmerkingen. Wanneer wij (kol. 34) voor de vorm *dödningeknæp* (naast 't gewone *kneb*) slechts één citaat vinden en wel uit Holberg, zou men den niet een enkele opmerking hebben mogen verwachten (zo lang dit werk nog niet tot *knæp* gevorderd is) over de als vanzelf opkomende vraag of hier niet een Norvagisme in schuilt? Verdacht is desgelijks Holberg's *Den Donauströmmen* 355), maar misschien geeft hier 't geciteerde werkje van Kristensen uitsluitsel dat ik niet na kan slaan. Bij *Edda* zou een verwijzing naar Mod. Language Notes 1904, 127 gewenst zijn geweest, al is te verwachten dat er grote bezwaren zijn tegen de daar voorgestelde verklaring; — zie ook Neckel in ZfD alt. 49. — Wat is de etymologie van *egevikler* (kol. 222), *firemarker* (1028), *flamsk*? Voor dit woord had toch die welke Vercoullie voorgesteld heeft, aangegeven moeten worden, vgl. de verslagen van de Acad. Royale de Belgique, 1903 en 1906; het is niet onmogelik dat die verklaring gesteund wordt door Anglo-Saks. *Fleondraland*. En nu wij over etymologie spreken, — is deze wetenschap werkelik (kol. 551) alleen maar die welke de oorspronkelike vorm en betekenis bestudeert? Ik dacht dat het ook de gehele woordgeschiedenis omvatte wat vorm en betekenis betreft. Kol. 826 ontbreekt *fattigmand* = een soort van koekje; ook: *fattigmands kage*? of is dit alles (-kake) alléén Noors?)

Kol. 583 leest men: „f er ustemt, v stemt." Zie mijn vorige recensie (*Mus.* XXX kol. 70) over *d*. Zou het nu niet tijd worden te erkennen dat de *v* zo wel met als zonder stem voor kan komen, al naar mate van de positie die de klank in de zin en 't woord inneemt?

Gent. H. Logeman.

A. B. Drachmann, Sagunt und die Ebro-Grenze in den Verhandlungen zwischen Rom und Karthago 220-18. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser III, 3). København, A. F. Höst & Sön. 1920. (Pr. kr. 0.75).

Zooals in onzen tijd de quaestie van de „schuld" aan den wereldoorlog niet tot rust kan komen en naar gelang van het standpunt van den beoordeelaar verschillend wordt beslist, zoo was het in de tweede eeuw v. C. met die van de „schuld" aan het uitbreken van den tweeden

Digitized by Google

Punischen oorlog, den grootsten, dien de oudheid kent en die voor de er op volgende eeuwen van eene misschien meer beslissende en blijvende beteekenis is geweest dan de door ons beleefde wereldoorlog voor de toekomst zal zijn. Even onverzoenlijk als nu stonden ook toen de meeningen tegen over elkaar. Bij Polybius III 6-33 vinden we een weerklank van dien strijd, maar het is den grooten geschiedschrijver niet gelukt, zich erboven te verheffen en er een objectief en duidelijk beeld van te geven.

In die debatten speelde ook een rol het verdrag ,dat Hasdrubal, de voorganger van Hannibal als opperbevelhebber der Carthaagsche legers in Spanje, in 226 met de Romeinen sloot en waarbij de Carthagers zich verplichtten, den Ebro niet over te trekken ἐπὶ πολέμῳ In den herfst van 220, toen geheel Spanje ten Zuiden van den Ebro, behalve Saguntum, aan de Carthagers onderworpen was, zonden de Romeinen een gezantschap tot Hannibal met de vordering, zich van een aanval op Saguntum, als zijnde eene met Rome verbonden stad, te onthouden, en, overeenkomstig het door Hasdrubal gesloten verdrag, den Ebro niet te overschrijden. Toen Hannibal van zijn kant hen beantwoordde met verwijten over het gedrag der Romeinen tegenover sommige, Carthaagsch gezinde, burgers van Saguntum — over zijn antwoord op hunne *tweede* vordering spreekt Polybius niet — ging het gezantschap met dezelfde eischen naar Carthago: over wat hun *daar* geantwoord werd, licht Polybius ons niet in. In 219 sloeg Hannibal het beleg voor Saguntum, en veroverde de stad na eene belegering van acht maanden. Daarop zonden de Romeinen weer een gezantschap naar Carthago, nu met den eisch, Hannibal uit te leveren, of den oorlog te aanvaarden. Te hunner verdediging voerden de Carthagers aan, dat Saguntum in 241, toen de vrede, die een eind maakte aan hun eersten oorlog met de Romeinen, gesloten werd, nog geen bondgenoot van Rome was geweest, en dat zij zich bij dien vrede slechts hadden verplicht om steden, die *toen reeds* bondgenooten van Rome waren, niet aan te vallen, terwijl zij het door Hasdrubal gesloten verdrag ignoreerden (παρεσιώπων), als niet hebbende plaats gevonden, of zoo het gesloten mocht zijn, dan toch hen niet bindend, omdat het niet door hen was bekrachtigd. Het is bekend, dat op de weigering der Carthagers om Hannibal uit te leveren, de Romeinsche oorlogsverklaring volgde.

Het is nu eigenlijk onbegrijpelijk, hoe het Ebro-verdrag, volgens hetwelk de Carthagers den Ebro niet zouden overtrekken, in deze diplomatieke onderhandelingen eene rôl kan spelen. Immers, Saguntum ligt ver ten *zuiden* van den Ebro, Hannibal was tot dusverre den Ebro niet overgestoken en was daarvan ook door niemand beschuldigd. Bovendien, indien het verdrag in de discussie betrokken werd, zou men verwachten, dat dit juist van Carthaagsche, niet van Romeinsche zijde zou gebeuren, immers, wanneer de Carthagers zich bij verdrag verplichtten, den Ebro niet te overschrijden, lag daarin opgesloten, dat zij ten *zuiden* van die rivier de vrije hand hadden. Toch waren het volgens Polybius juist de Carthagers, die het verdrag buiten het debat wilden houden. Reeds in de oudheid heeft men het vreemde hiervan gevoeld en dit trachten op te lossen: volgens Livius werd in het Ebro-verdrag eene uitdrukkelijke uitzondering gemaakt voor Saguntum—wat in strijd is met eene besliste mededeeling van Polybius — en Appianus heeft eene nog radicalere oplossing: hij plaatst Saguntum eenvoudig ten *Noorden* van den Ebro, en laat Hannibal den Ebro overtrekken om die stad aan te vallen!

Ook de nieuweren hebben zich met dit probleem bezig gehouden, als Cunz, Laqueur en Ed. Meyer, en het op verschillende wijzen trachten op te lossen. Eene nieuwe poging hiertoe brengt Drachmann in zijne bovengenoemde, 24 bladzijden tellende, verhandeling. Hij verwerpt de vroegere oplossingen, en stelt de vraag, waarom toch wel de Carthaagsche senaat het door Hasdrubal gesloten verdrag ignoreerde. Volgens hem zou de reden hiervan zijn, dat men te Carthago met de Ebro-grens ontevreden was. Zoolang de Carthagers daar nog ver van verwijderd waren, mocht deze eene goede grens zijn: nu echter heel Spanje ten Zuiden van den Ebro Carthaagsch was, zouden eerst de Pyrenaeën eene gunstige grens vormen. Hannibal, die de door zijn voorganger aangegane verplichting moeilijk kon afwijzen, zou daarom op dit punt der Romeinsche vorderingen niet geantwoord hebben, doch de met hem eensgezinde Carthaagsche regeering hebben laten antwoorden, dat het verdrag voor haar niet bestond. Zoo zou volgens Drachmann het gedrag der Carthagers bij Polybius te verklaren zijn. Aangezien nu volgens Polybius de Carthaagsche senaat bij de besprekingen met het tweede en laatste Romeinsche gezantschap uitvoerig de rechtsgronden uiteenzet, waarom hij het Ebro-verdrag niet erkent, moet, zoo meent Drachmann, het optreden der Romeinsche gezanten aan de Carthagers daartoe aanleiding hebben gegeven. Die aanleiding zouden deze niet hebben kunnen vinden, indien de gezanten van den beginne af slechts het ultimatium gesteld hadden: òf uitlevering van Hannibal wegens de verovering van Saguntum, òf oorlog. Daarom meent Drachmann, dat de bedoeling van het gezantschap eene andere is geweest: „ihre Aufgabe kann nicht gewesen sein, nach der Verweigerung der Genugtuung den Krieg zu erklären, oder, was dasselbe ist, ein Ultimatum zu stellen; ihr ganzer Charakter muss überhaupt ein friedfertigerer gewesen sein als es nach der Tradition den Anschein hat. Somit wird der Vormann der Gesandtschaft wahrscheinlich seine Vollmacht überschritten haben".

Deze opvatting van het Romeinsche gezantschap is nu in lijnrechten strijd met Polybius, die III 20, 6 v.v. uitdrukkelijk zegt, dat de Romeinen aan de gezanten, die zij naar Carthago zonden, opdroegen, de uitlevering van Hannibal te eischen of, bij weigering, den oorlog te verklaren. Eene dergelijke positieve mededeeling van Polybius mag nu m.i. niet ter wille van eene hypothese op zijde worden geschoven: terwijl zijne redeneeringen en motiveeringen slechts subjectieve waarde bezitten, moet datgene, wat hij als feit meedeelt, juist het uitgangspunt vormen van het historisch onderzoek, en mag het slechts om zeer dringende redenen, die hier niet bestaan, worden verworpen.

De verklaring van Drachmann komt mij daarom onjuist voor, en er moet dus eene andere gevonden worden voor de vraag, waarom het Ebro-verdrag, dat door de Carthagers niet geschonden was, bij de discussiën, die aan het uitbreken van den tweeden Punischen oorlog vooraf gingen, eene rol speelde. Daarop in te gaan is het hier de plaats niet; slechts zij verwezen

Digitized by Google

naar de behandeling dezer zelfde quaestie in het voortreffelijke, in 1921 verschenen en dus aan Drachmann nog onbekende, werk van Eugen Täubler, Die Vorgeschichte des zweiten Punischen Kriegs, blz. 48 v.v.

Groningen. A. G. Roos.

G. Hüffer. Loreto. Eine geschichtskritische Untersuchung der Frage des heiligen Hauses. Zweiter Band. Münster in Westfalen, Aschendorff. 1921. (Pr. M. 36).

De oorlog is oorzaak geweest, dat dr. Hüffer dit tweede gedeelte van zijn betoog eerst in 1921 heeft kunnen uitgeven [1]). Ditmaal ging het niet om het ontstaan en de innerlijke waarde van de legende, aan het bekende heiligdom te Loreto verbonden, maar het betrof thans een onderzoek in te stellen naar de plaatselijke gesteldheid, zoo wel te Nazareth, waar dit heiligdom zich aanvankelijk zou bevonden hebben, als te Loreto, waarheen het later wonderdadig zal zijn heengevoerd, een onderzoek dus van monumenteelen aard. Van veel dienst zijn hem daarbij geweest de opgravingen, welke een voormalig gardiaan der Franciscanen, pater Prosper Viaud, in 1908-1909 te Nazareth heeft verricht, en het volgende jaar in een rijk gedocumenteerd boek heeft gepubliceerd: *Nazareth et ses deux églises de l' Annonciation* (Paris, 1910.). De bevinding van dit tweede onderzoek is al wederom in het nadeel van de betrouwbaarheid der legende. De auteur voert verschillende bewijsgronden aan, waardoor het m.i. onomstootelijk vast staat, dat de „Casa Santa" in de vroege middeneeuwen te Loreto zelf is opgetrokken, en wel uit materiaal van den nabij gelegen Monte Conero; vervolgens dat die „Casa Santa" nimmer deel heeft uitgemaakt van de basiliek der Annuntiatie te Nazareth. Sterker nog, met behulp der afmetingen van Viaud toont hij aan, dat de tegenwoordige „Casa Santa" te Loreto nimmer te Nazareth heeft *kunnen* staan, want er is aldaar geen behoorlijke plaats voor te vinden. Om hiervan de overtuiging te krijgen moet men weten, dat het huis van Maria uit verschillende grotten (gedeeltelijk te Nazareth nog aanwezig) bestond; de „Casa Santa", met deze grotten in verbinding gebracht, zou den toegang van Maria's huis hebben afgesneden, dus een rechte sta-in-den-weg zijn geweest.

Terwijl naar het mij voorkomt, aan de kracht van het betoog niet valt te tornen, moet ik ten slotte nog opmerken, dat het boek van den Munsterschen hoogleeraar zich niet kenmerkt door „Anmut in der Darstellung"; m.a.w. voor een Hollandschen lezer is het wel wat zwaar op de hand. Wie zich echter over dit bezwaar weet heen te zetten, zal met voldoening kennis nemen van het betoog omtrent een vraagstuk, dat heel wat strijd heeft te weeg gebracht en nog niet van de baan is.

Rome. A. Hensen.

ONDERWIJS EN OPVOEDING.

I. Kooistra, Onze groote kinderen. II, Streven naar ons doel. 2de druk. Groningen, Wolters. (Pr. ƒ 4.50, geb. ƒ 5.50).

In het Juninummer 1921 (28e Jg. N⁰ 9) van dit blad mocht ik een uitvoerige bespreking wijden aan den toen juist verschenen tweeden druk van het 1e deel van het werk van Mej. I. Kooistra over de opvoeding in de puberteitsjaren (Onze groote kinderen, deel I, Hun wezen en ons doel). Thans ligt ook van het IIe deel de 2e druk voor mij. Den belangstellenden lezer mag ik mischien naar bovengenoemde recensie verwijzen, waar ik eenige algemeene gezichtspunten naar aanleiding van dit werk belichtte. Zij gelden ook voor dit tweede deel. Het is waarlijk een verblijdend verschijnsel dat er in ons landje blijkbaar goede vraag bestaat naar dit uitnemende werk. Ons volk is dus nog niet geheel door bioscoop en voetbalsport immuun gemaakt tegen edeler ontspanning!

Mocht ik er bij de bespreking van het eerste deel op wijzen dat de titel eigenlijk moest luiden: „onze groote meisjes" — ik moet erkennen dat deze opmerking voor het tweede deel niet opgaat. In de puberteitsjaren vraagt de sexueele opvoeding bovenal onze aandacht — jongens en meisjes, jonge mannen en jonge vrouwen, zij komen daarbij gelijkelijk ter sprake. „Ons doel" in die jaren is immers juist hen voor het leven, d.w.z. voor elkaar, klaar te maken, de goede kracht in hen te wekken en te sterken, remmende invloeden tegen het verkeerde op hen te laten inwerken, hun een hoog besef van hun plicht en roeping, juist als man en als vrouw, in hun leven mee te geven.

Sexueele opvoeding is een „actueel" onderwerp. De schrijfster wijdt er weloverdachte, bezonken woorden aan. Zonder twijfel is dit werk het beste wat wij over dit onderwerp bezitten. Geen opvoeder, 't zij vader, moeder, leeraar of jeugdleider, mag dit werk ongelezen laten. Laat ons dankbaar zijn dat deze begaafde schrijfster — hoe prettig en vlot leest haar boek — tijd en lust heeft gevonden om haar rijke ervaring aldus vast te leggen en zoodoende ter beschikking te stellen van ieder.

Ik noemde hierboven ook de jeugdleiders. Bij de bespreking van het eerste deel wees ik er op hoe gezin en school wel elk voor hun deel ter sprake komen, doch het derde terrein van opvoeding, de zgn. vrije jeugdvorming, helaas ontbreekt. Ik blijf dat ook van dit 2e deel als een groot bezwaar voelen. Juist in deze puberteitsjaren — en juist in den tijd dien wij thans beleven — is de leiding die in en door de vrije jeugdvorming wordt gegeven van uitnemend belang. Doch, de schrijfster heeft niet meer willen geven dan zij uit eigen ervaring kon doen. Dat is juist de charme, de kracht van haar boek. Deze lacune mogen wij dus betreuren, wij begrijpen dat het niet anders kon zijn.

De 2e druk is vrijwel gelijk aan den eersten. Wel is het aantal pagina's iets grooter (316 tegen 303) doch voor zoover ik kon nagaan is dit uitsluitend aan het nieuwere zetsel te wijten, of liever te danken. Want deze druk leest aanmerkelijk prettiger en rustiger dan de vorige. Ook in dit opzicht zij de uitgeefster dus een welverdiend woord van hulde gebracht. De uitgave is zooals wij dat van de firma Wolters gewend zijn. Drukfouten vond ik niet — doch ik heb dezen 2en druk niet volledig doorgelezen.

Amsterdam. C. P. Gunning.

SCHOOLBOEKEN.

A. L. C. Beekman, Leerboeken der Aardrijkskunde voor Indische middelbare en daarmee overeenkomende scholen. 1. Insulinde (6de dr.). 2. Nederland (4de dr.). 3. Europa (5de dr.). 4. „De vier A's" (Australië, Azië, Afrika, Amerika) (3de dr.).

[1]) Het eerste deel verscheen in 1913, en is hier besproken door wijlen mons. Brom.

Digitized by Google

Dez., De Oost-Indische Archipel (voor de lagere school) (2de dr.). Groningen-den Haag, J. B. Wolters. 1922. (Pr. resp. ƒ 2, ƒ 1, ƒ 1,20, ƒ 1.30, ƒ 1.15).

Er is in al deze boekjes veel goeds. Ze zijn wel is waar beknopt, maar geven meestentijds hoofdzaken, waarbij de docent in zijn lessen het verder noodige mondeling kan aanvullen. Op enkele punten zal hij dit nog wel eens hebben te doen. Zoo schijnt mij in het eerste bovengenoemde boek het verkeerswezen wel wat stiefmoederlijk behandeld, gelijk trouwens de geheele derde afdeeling (bestuurszorg en economische toestanden), die bovendien nog wil eenige onjuistheden bevat. De Inlandsche Christenen b. v. zijn, in tegenstelling met wat de schrijver zegt, niet met Europeanen gelijk gesteld; slechts oppervlakkige lezing van het reg. reglement zou het doen vermoeden. Verder moet niet speciaal de begrooting, doch het geheele geldelijk beheer bij de wet worden geregeld. Overigens waren de kosten van het onderwijs op de begrooting van 1919 ruim 34 millioen; de getallen die de schrijver voor Eur. en Inl. onderwijs in dat jaar opgeeft (resp. 7½ en 12½ millioen) omvatten slechts een deel der posten. Bij de belastingen is de voornaamste en historische merkwaardige inlandsche, de landrente, niet genoemd.

Zoowel in dit boek als in dat over Nederland hangt dit economisch overzicht trouwens zeer los aan den verderen inhoud. Er schijnt mij niet genoeg verband gelegd tusschen den aardrijkskundigen en den economischen toestand: er wordt veel te weinig verklaard, hoe en waarom bepaalde middelen van bestaan zich in bepaalde streken konden ontwikkelen en waardoor de ontwikkeling juist in deze richting ging. Nu ons middelbaar onderwijs sinds de laatste jaren de economische geografie op zijn programma plaatste, kan men er niet genoeg voor waarschuwen, dat dit vak niet mag uitloopen op eenvoudig beschrijven van middelen van bestaan en dergl. doch het verband tusschen den geografischen toestand en de economische verhoudingen moet leggen; dit is zijne beteekenis.

Inzake Europa(3) en de andere werelddeelen(4) als geheel — ik begrijp niet, wat dat „de vier A's" te beteekenen heeft — is geen afzonderlijke afdeeling aan die middelen van bestaan gewijd. Is het misschien daardoor, dat juist hier het verband tusschen den toestand en deze wel vaster ligt? Men zie b.v. hoe aan de hand van de aardrijkskundige beschrijving der Povlakte het voorkomen van bepaalde bedrijven wordt verklaard. En hetzelfde trof ons ten aanzien van China en verder Midden-Azië ook.

Het onder 5 genoemde boekje is voor de lagere school bestemd; vermoedelijk wel voor de hoogste klassen, want het geeft nog al veel. De onderwijzer zal er soms misschien als leiddraad meer aan hebben dan de leerlingen als leerboek, maar dit kan aan zijn onderwijs slechts ten goede komen. En als zij, die niet verder dan de lagere school gaan, dit boekje daarvan mee naar huis nemen, zullen zij ook later hun kennis nog wel eens kunnen opfrisschen door het na te slaan.

Wageningen. J. C. Kielstra.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De firma J. W. Boissevain en Co. te Haarlem deelt ons mede dat haar uitgave van *Thoukudides Navorschingen* (vert van Mej. H. M. Boissevain en Dr. H. J. Boeken) alleen dan voltooid kan worden, vóór 1 Maart zich op zijn minst honderd intekenaren hebben aangemeld. Zes delen zijn reeds verschenen; het gehele, uit acht delen bestaande werk, kan men zich tans aanschaffen voor ƒ 20.—. Bij de prospectus is een inleidend woord gevoegd van Prof. Dr. J. J. Hartman, waarin deze de uitgave warm aanbeveelt. De lezers van het *Museum* zullen zich herinneren dat de tot heden verschenen delen in dit tijdschrift besproken zijn door Dr. R. Leyds.

Van de *Mededeelingen van het Nederl. Hist. Instituut te Rome* verscheen het tweede deeltje (1922), thans verkrijgbaar bij Mart. Nijhoff te 's-Gravenhage. De inhoud volgt hieronder. Het boekje (160 blz.) is voorzien van meer dan 30 goed uitgevoerde illustraties. De aandacht worde ook gevestigd op een *Bericht*, waarin de voorwaarden vermeld zijn, waaronder in de verzamelingen te Rome onderzocht kan worden. Herinnerd worde aan het zeer rijk voorzien plan voor het houden van „giri" van kunsthistorischen en archaeologischen aard te Rome in dit voorjaar, met name omstreeks Paschen. Uitvoerige programma's zijn dienaangaande op ruime schaal verspreid.

Van den *Grooten Historischen Atlas* van Hettema verscheen de 10de druk (Tjeenk Willink, Zwolle, 1923). Hij is, gelijk vroegere drukken, wederom „herzien en vermeerderd", verbeterd en aangevuld. De laatste voorstellingen, door dr. Holwerda van onze vroegste geschiedenis gegeven: de Belgische annexatieplannen volgens de kaart van het beruchte Comité politique nationale; Nederland's toestand in den Wereldoorlog; de Wereldoorlog zelf — dat alles wordt ons op de bekende voortreffelijke wijze voor oogen gesteld met een korte legende of toelichting. P. J. B.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIX-L, 5: K. Ziegler, Solon als Mensch u. Dichter.—E. Maasz, Die Lebenden u. die Toten.

In het paedagog. ged.: A. Götze, Das Schicksal der deutschen Sprache in der Gegenwart. — H. Lötschert, Zur Behandlung der röm. Kaiserzeit auf der Oberstufe der höheren Schulen. — W. Hohmann, Ein Oberlehrerspiegel. — Mitteil.

6-7: J. Ilberg, H. Diels †. — H. Diels (†), Himmels- u. Höllenfahrten von Homer bis Dante. — K. Burdach, Die Lehre des Platonischen Timaiss (40 B) von der kosmischen Stellung der Erde. — H. Wocke, Der Ackermann aus Böhmen. — A. Nathansky, Spitteler u. d. Antike. — F. Münzer, O. Seck †. O. Hirschfeld †. — Mitteil.

In het paedadog. ged.: J. K. v. Hoeszlin, Einfühlung u. Seelengestaltung. — G. Mayer, Goethes Mailied. — H. Engert, Wendepunkt, Abstieg u. Katastrophe in Schillers Jungfrau von Orleans. — Mitteil.

Nieuwe Taalgids, XVII, 1: C. B. v. Haeringen, Friese elementen in het Hollands. — A. C. Bouman, De dubbele ontkenning in Afrikaans. — H. H. Knippenberg, Bij Staring's „Het bezoek van Fohi". — G. S. Overdiep, Een opmerking over het Nederlandsche perfectum. — G. G. Kloeke, Woordgeographisch onderzoek, een voorbeeld ter navolging. — M. Schönfeld, Iets over het woordaksent. — Aankond. en Meded. — Kron. en Krit. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, XI, 1: G. Royen, O. F. M., Intermutatie e:o in het Idg., II. — G. Knuvelder, Kees Meekel's Toneelwerk, II. — J. Endepols, Die Vision des irischen Ritters Tundalus. — Boekbespr. — Tijdschriftenschouw.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXVII: Enno v. Gelder, Geen Kapitalisme en Hervorming. — Breen, Gereform. populaire historiographie (slot). — Goslinga, Onderwijsgeschiedenis van Roomsche zijde. I. — Mansvelt en Van Dillen, De crisis van 1763.

Digitized by Google

FRANSCHE KUNST

Prijs per deel in cartonnen band f 2.50

In de serie **FRANSCHE KUNST** zijn verschenen:

1. P. Valkhoff, *De Franse Geest in Frankrijk's letterkunde*, 2e druk.
2. J. J. Salverda de Grave, *De Troubadours*.
3. Corn. Veth, *Fransche Caricaturisten*, met 28 afbeeldingen.
4. Jan van Nijlen, *Francis Jammes*, met portret.
5. J. Greshoff, *Latijnsche lente*.
6. J. Tielrooy, *Maurice Barrès*, met portretten en autograaf.
7. C. P. van Rossem, *Het moderne Fransche Tooneel*.
8. Matthijs Vermeulen, *De Twee Muzieken*, I.
9. Idem, *De Twee Muzieken*, II.
10. Ch. Serrurier, *De Pensées van Pascal*, met portretten.
11. Jan van Nijlen, *Charles Peguy*, met portret.
12. André de Ridder, *Remy de Gourmont*, met portretten.
13. Emile Boulan, *Figures du XVIIIe Siècle*.
14. Just Havelaar, *Auguste Rodin*.
15. Marguerite de Rouville, *De Levenskunst van Vauvenargues*.
16. J. J. Salverda de Grave, *De geschiedenis van Jan van Parijs*. In soepelen prachtband en met 4 illustraties van P. A. H. Hofman **f 3.25**
17. G. Jean-Aubry, *Fransche Muziek*, I. Vertaling van Martin J. Premsela.
18. Idem, II.
19. M. de la Prise, *De Eenzamen van Port-Royal*, met 12 afbeeldingen **f 3.50**

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Spelling en Verbuiging onzer Moedertaal

Handleiding bij de keuze tusschen de verschillende spellingstelsels

door Dr. P. LEENDERTZ JR.

Leeraar aan het Gymnasium te Amsterdam

Dit actueele boek is de beste handleiding bij de keuze tusschen de verschillende spellingstelsels, waarvan men tegenwoordig voortdurend hoort. De Schrijver, die vele jaren de Nederlandsche taal op Gymnasia enz. heeft gedoceerd, geeft hier zijn rijke ervaring ten beste.

Terwijl in de laatste maanden de spellingkwestie voortdurend aan de orde is, geeft dit boekje een helder inzicht in de verschillende schrijfwijzen en de bezwaren en voordeelen van diverse stelsels.

Ieder ontwikkeld persoon en allen, die op eenigerlei wijze bij het onderwijs in de Nederlandsche taal zijn betrokken, zullen met groote belangstelling dit boekje lezen, omdat zij daardoor gemakkelijker een op goede gronden berustende keuze kunnen doen. Prijs: ing. f 1.75

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Het Permanente Hof van Internationale Justitie te 's-Gravenhage

(Artt. 13-15 van het Statuut van den Volkenbond)

Een historisch-critische schets van arbitrage en rechtspraak in internationale geschillen, en van de pogingen om tot een internationaal Hof te komen.

DOOR

H. CH. G. J. VAN DER MANDERE

Gebonden f 4.50

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

12 Nummers — **68ste Jaargang** — **Per jaar f 1.20**

De **Nederlandsche Bibliographie**, het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M'., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

30ste Jaargang. **No. 7.** **April 1923.**

Schmitt, Freiwilliger Opfertod bei Euripides (Groeneboom).
Krohn, Der Epikureer Hermarchos (Vrijlandt).
Lindsay, Palaeographia Latina (Damsté).
Petersson, Arische und Armenische Studien (Büchner).
Hildebrand-Gering, Die Lieder der älteren Edda (Krijn).
Jónsson, Jón Arasons religiøse digte (Boer).
Bapp, Aus Goethes griechischer Gedankenwelt (v. Stockum).
De Nolhac, Ronsard et l'humanisme (Eringa).
Cordier, Histoire générale de la Chine (Duyvendak).
Kroman, Mathematics and the Theory of Science (J. A. Vollgraff).
Dinet et Sliman ben Ibrahim, L'orient vu de l'occident (Wensinck).
Schoolboeken:
Benjert en Elzinga, Fransch voor de Middelbare School, Voorlooper (Prins).
Dezz., id., Eerste Leesboek (Prins).
Dezz., Fransche Lectuur voor de Middelbare School, I, 4 (Prins).
Dezz., Fransche Vertaaloefeningen, II (Prins).
Kwast en Felder, Leerboek der aardrijkskunde (Blink).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Johanna Schmitt, Freiwilliger Opfertod bei Euripides. (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten XVII. Band 2. Heft). Giessen, Töpelmann. 1921. (Pr. M. 18).

Het is mij een genoegen geweest dit aardige, onder den invloed van Boll geschreven, boekje te lezen èn wegens de heldere uiteenzetting èn wegens het totaal ontbreken van noodeloos vertoon van geleerdheid, dat zoo vaak het werk van jongere menschen ontsiert en bijna onleesbaar maakt.

De oude voorstelling van de godheid, die in tijden van nood een menschenoffer vordert, vóór zij hare genade bewijst, was op den duur geweken voor een nieuwere, hoogere opvatting: het vrijwillig prijsgeven van het leven voor een hoog ideaal (redding van familie, stad of land of iets van dien aard). Door Leonidas' heldendood en dergelijke feiten waren deze sagen bijzonder in de mode gekomen en den patriot Euripides hebben ze — speciaal in den tijd van den Peloponnesischen oorlog — herhaaldelijk geïnspireerd òf tot nieuwe scheppingen òf tot vervorming der oude sage. En naast het stervan voor het vaderland lokte hem de dood van een Alkestis en het verwante motief van het erotische **ἐπαποθανεῖν** (men denke ook aan de geschiedenis van Antheia in Xenophon's Cyropaedie), dat eveneens aanleiding gaf tot het verheerlijken van het vrijwillige prijsgeven van het leven.

In het eerste hoofdstuk bespreekt de schrijfster, in het bijzonder met het oog op de wijze waarop de devotietooneelen in het geheel der tragedie worden ingelijfd, achtereenvolgens de „Makaria"-episode in de Heracliden, een pronkstuk, dat blijkbaar is ingelascht, om deze halfdoode tragedie leven in te blazen; den dood van Polyxena in de Hecuba, bij de beschrijving waarvan de dichter heel wat gelukkiger is zoowel omdat deze scene ook innerlijk met het geheele verloop van het drama samenhangt, als omdat Euripides hier zeer schoon het moment van den vrijen wil van het offer in de oude sage gelegd heeft; voorts dien van Menoikeus in de Phoenissen en dien van Iphigenia in de Iph. Aul., bij Euripides het hoofdmotief der geheele tragedie, gelijk in de Alkestis het sterven der titelheldin.

In een tweede hoofdstuk wordt gehandeld over de manier, waarop de slachtoffers het beslissend besluit nemen; ook in dit motief vormt Euripides zich op den duur (de Heracliden zijn ook in dit opzicht wel het zwakst) een vaste techniek, zonder echter zich zelf woordelijk te herhalen — ja zelfs gaat hij in zijn laatste stuk (Iph. Aul.) een geheel nieuwen weg. Het hoogtepunt in elke devotiescene vormt natuurlijk de monoloog van de tot den dood bereide, waarin zij (hij) haar besluit motiveert, gewoonlijk rhetorisch van bouw, zooals men verwachten kan bij een rhetorum discipulus, doch hier en daar van aangrijpende schoonheid gelijk bijv. in de Hecuba. Het ontvlieden der schande, de liefde voor het vaderland, de begeerte naar roem, die ook bij den modernen Helleen zoo sterk werkt, zijn in deze redevoeringen vaak terugkomende **τόποι** (hoofdstuk III). Het zoogenaamde retardeerende moment, dat we reeds uit Sophocles' schildering van Aias' zelfmoord kennen, ontbreekt ook bij Euripides niet: de persoon, die het slachtoffer het naast staat, tracht de offerande te verhinderen, waarbij zij (hij) zich zelf herhaaldelijk als plaatsvervangster aanbiedt (hoofdst. IV). Evenmin laat natuurlijk Euripides zich de gelegenheid ontgaan door een treffende afscheidsscene het publiek te ontroeren, in welke conventioneele trekken keer op keer terugkomen (hoofdst. V).

Na eenige bladzijden gewijd te hebben aan den „Ausklang der Devotionsszenen" (hoofdst. VI) en het motief van den vrijwilligen patriotischen offerdood in de frag-

Digitized by Google

menten (Erechtheus, Phrixos, hoofdst. VII), behandelt mej. Schmitt die tragedies, welke buiten den tijd van den Peloponnesischen oorlog vallen: de Alkestis, waarin het besluit om vrijwillig te sterven tot de voorgeschiedenis der tragedie behoort en waarin om voor de hand liggende redenen minder de paraenetische tendens van den vrijwilligen dood der heldin op den voorgrond treedt; het **ἐπαποθανεῖν** van een Euadne, die **εὐκλείας χάριν** haar gemaal in de onderwereld volgt, van een Laodameia in den Protesilaos. Hier is „der märchenhafte Schleier, der über diesen Sagen liegt, nicht durch das Hereinziehen von Zeitbestimmungen zerstört" — en de poëzie heeft er bij gewonnen.

Het slot vormt de bespreking van het ritueele spraakgebruik (Makaria, Polyxena, de dochter van Erechtheus, Menoikeus, in zekeren zin ook Phrixos en Iphigenia vallen bijv. als **σφάγια**, d. w. z. bloedoffers, zooals die aan de machthebbers der onderwereld werden gebracht vóór groote ondernemingen enz.) en het aan de sage ontleende fundament, waarbij de schrijfster in hoofdzaak v. Wilamowitz volgt en met dezen geleerde Makaria en Menoikeus als vrije scheppingen van Euripides beschouwt, benevens de nawerking der Euripideïsche devotie-scenen (hoofdst. IX en X).

Met dit zeer korte overzicht moet ik volstaan. Wilde ik een aanmerking maken, dan zou ik kunnen wijzen op de m.i. al te groote neiging der schrijfster om uit vage overeenstemming of het (toevallige) gebruik van eenzelfde wending of woord terstond tot bewuste of onbewuste navolging te concludeeren. Overigens kan ik slechts herhalen, wat ik in den aanvang zei: de sobere, klare voorstelling, waarbij telkens Euripides zelf spreekt, verdient allen lof en daarom zal geen minnaar van de Euripideïsche tragedie dit boekje teleurgesteld uit de handen leggen.

Groningen. P. Groeneboom.

K. Krohn, Der Epikureer Hermarchos. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1921. (Berlijnsche diss.). (Pr. M. 7.50).

Terug tot de Natuur riep men elkaar menigmaal toe in de voorbijgegane eeuwen, als wilde men „tabula rasa" maken en met een blanke ziel weer „ab ovo" beginnen. Terug tot de fontes, tot de teksten was, en is ook nu, vaak de leus in deze tijden van tweedehandsche geleerdheid van boeken over en uit boeken. En daarbij koelkritisch en „möglichst trocken" den tekst vastgesteld! Op het veld dat nu langzamerhand afgegraasd raakt, heeft een der leerlingen van Hermann Diels een soort monographie trachten bijeen te garen over Hermarchos. Mede door gedwongen bezuiniging ontstond hier een eenvoudig boekske van ongeveer 40 blz. De hoofdverdienste van het werkje is dat we nu alle plaatsen van eenige waarde bijeen hebben. De citaten, die hier en daarhelaas wel wat heel kort zijn weggerukt, worden voorafgegaan door een bespreking over leven en geschriften. Uiteraard krijgen we na Usener en Bernays weinig nieuws te hooren over het *leven* van den Epikureïschen Scholarch. In zijn bespreking over de *geschriften* is de oogst, hoewel karig, iets meer en ook verschillend van zijn voorgangers. Het komt ons daarbij voor dat de schrijver niet altijd aan de verleiding weerstand heeft kunnen bieden om zijn „held" ook een hoofdrol te laten spelen waar hij vermoedelijk slechts een nevenrolletje had. Er zijn te veel getuigenissen die van de zelfstandigheid van Hermarchus geringen dunk geven! En wanneer, betreffende de schildering van het leven der eerste menschen, de schrijver verschil tracht aan te toonen tusschen Epikurus en Hermarchos, dan geschiedt dit door Lucretius met Porphyrius te vergelijken. Glibberig zijn deze redeneeringen en vaak dachten wij: „nil agit exemplum quod litem lite resolvit".

De toon van het boekje is van strakke soberheid. De uitvoering grondig en „gewissenhaft".

Zwolle. P. Vrijlandt.

W. M. Lindsay, Palaeographia Latina. Part I, published for St. Andrews University by Humphrey Milford, Oxford University Press. 1922. (Pr. 5 sh.).

Gaarne vestig ik de aandacht op dit nieuwe tijdschrift voor Latijnsche palaeographie. In de voorrede deelt prof. Lindsay mede, dat hij zich voorstelt onder bovenvermelden titel een cosmopolitisch tijdschrift voor Latijnsche palaeographie uit te geven, in 't bizonder voor Latijnsch boekschrift tot het midden der elfde eeuw: jaarlijks zullen twee deelen verschijnen. De inhoud van dit eerste deel bestaat uit twee verhandelingen: een langere van prof. Lindsay zelven (bl. 7—61) over de letters van het vroeg Latijnsche minuskelschrift (tot ongeveer 850) en een korte van wijlen P. Liebaert, aan wien de uitgever dit deel heeft opgedragen, (bl. 62—66), getiteld „*Some early scripts of the Corbie scriptorium*". Daaraan zijn 5 platen toegevoegd, de eerste bevat de Latijnsche letterteekens, die in het eerste opstel zijn besproken, de overige vier zijn voortreffelijke photographische reproducties van gedeelten van handschriften, te Parijs, Petrograd en Amiens berustende, die de schrijfwijzen van de school van Corbie het sprekendst illustreeren. Hiermede zij dit tijdschrift ook in de medewerking onzer palaeographen aanbevolen.

Utrecht. P. H. Damsté.

H. Petersson, Arische und Armenische Studien. (Lunds Universitets Årsskrift, N.-F. Avd. 1. Bd. 16. Nr. 3). Lund, Gleerup. 1920. (Pr. 7 Kr. 50 ore).

Het is eene aangename, hoewel geene gemakkelijke taak, dit boek aan te kondigen — immers 't is een werk vol echte eruditie, waaruit ik zeer veel geleerd heb. De inhoud bestaat uitsluitend uit etymologische studiën op het gebied der Indische, Iranische en Armenische talen, waarbij het Iranisch het kleinste deel krijgt: nummers 1—18 behandelen Oud-Indische, 19 en 20 Avestische, 21 een Middelperzisch, 22—31 Ossetische, 32—85 (slot) Armenische woorden. Intusschen bevatten de verschillende, in lengte zeer ongelijke artikelen gewoonlijk de bespreking van veel meer etymologieën dan uit de opschriften zou blijken, ook van woorden uit andere takken der Indogermaansche familie dan Arisch en Armenisch.

Op verschillende plaatsen komt de auteur te spreken over den regel van Fortunatov, waar het pas geeft voorbeelden aanhalend om die wet te staven. Het is hier natuurlijk niet de plaats, over die zaak in extenso te handelen — referent wil echter doen uitkomen, dat hij, ofschoon zelf niet van de geldigheid van den Fortunatovschen regel overtuigd, die voorbeelden grootendeels van zeer veel gewicht acht en der overdenking ten volle waard. Het zijn etymolo-

Digitized by Google

gisch duistere woorden, die verklaard worden — sommigen nu voor 't eerst. Het springt in 't oog, hoe onzeker dus dikwijls de verkregen resultaten moeten worden, ondanks alle scherpzinnigheid en geleerdheid, welke beiden in ruimen mate aanwezig zijn. Juist bij moeilijke Indische woorden is het vaak niet te zeggen, of zij Indogermaansch — en dan nog misschien naar Middelindische klankwetten vervormd — dan wel aborigien zijn. En hoe duister de afleiding van vele Armenische woorden nog is, weet iedereen. Behalve dat lang niet alle speciaal Armenische klankwetten reeds vast geformuleerd zijn (zie een voorbeeld op p. 121 laatste alinea) — ook bij deze taal is het minstens in even hoogen mate als bij 't Indisch, in vele gevallen onzeker of wij werkelijk een Indogermaansch woord voor ons hebben. Het Armenisch neemt nu eenmaal, als „pelasgisch — indogermanisches Idiom," zooals J. Karst het noemde (Or. Lit. Zeitung 1914, col. 443) eene bijzondere plaats in.

Evenwel, werk als de auteur in het Armenische gedeelte van zijn boek gedaan heeft, moet in alle gevallen het eerst verricht worden. Men moet beginnen met het zoeken van etymologieën uit het Indogermaansch — later, wanneer de meer oorspronkelijke talen van Voor-Azië beter bekend zullen zijn, zal men misschien de niet Indogermaansche leenwoorden zekerder herkennen. Het kan dus wel zijn, dat de arbeid, hier door Petersson en vóór hem door zooveel andere eminente geleerden verricht, later voor een gedeelte onvruchtbaar zal blijken geweest te zijn — dit is echter geen reden dit, op 't oogenblik zoo noodzakelijke, werk niet te waardeeren.

Gaarne neem ik nu de gelegenheid te baat, om te wijzen op enkele der vele goede dingen die in dit geschrift vervat zijn. Zoo maak ik opmerkzaam op de van zeer goede methode getuigende wijze, waarop betoogd wordt, dat de hesychische glosse **καράμβας** tot den Thrakisch-Phrygischen woordschat behoort (p. 6); op de treffende opmerking, dat de „wortels", die „steken, opensplijten", en dgl. beteekenen of beteekend hebben, dikwijls op eene palatale *k*-klank eindigen (p. 59, cf. pp. 63, 66, 67, 92 en 131) — waarmede de schrijver natuurlijk niet bedoelt, dat het zeker is, dat dergelijke combinaties eenmaal werkelijke, op zich zelf staande woorden zijn geweest; op p. 26 vindt men eene nieuwe, maar volstrekt niet onwaarschijnlijke verklaring van de grondbeteekenis van het Indogermaansche stamwoord voor het begrip „wolf", en op p. 43/44 eene fijne opmerking over het „worteldeterminatief" in idg. „wortels" die „branden" beteekenen. Ten slotte wijs ik op eene hoogst beachtenswaardige verklaring van den getischen godennaam Zalmoxis (p. 57).

Om over te gaan tot het maken van eenige aanteekeningen over een en ander dat mij onder het lezen opviel. Aangaande het eerste nummer in 't algemeen (het handelt over de Indische woorden op — *amba* —) zou men het volgende in 't midden kunnen brengen: hoewel de auteur deze Oud- en Middelindische formaties met de ook niet spaarzaam voorkomende woorden van gelijken bouw in het Grieksch vergelijkt, en dan voor die vormen eene Indogermaansche basis aanneemt, moet aangemerkt worden dat dit soort woorden in 't Iranisch niet schijnt voor te komen[1]), dus dat men voor 't Indisch tenminste veiliger ook eene speciaal Indische ontwikkeling dient aan te nemen — tenzij men beweren wil, dat het ontbreken van dergelijke vormen in 't Iranisch een toeval der overlevering is, dan wel dat 't Iranisch ze reeds in voorhistorischen tijd heeft verloren.

p. 7. „da nun.... das Thrakisch-Phrygische eine Satəmsprache war, muss der *k*-Laut des wortes **καράμβας** .... auf den idg. Velar zurückgehen." Het woord kon dus niet met ind. *çara* vergeleken worden, maar wel met ind. *karīra*, dat eene zeer verwante beteekenis heeft. In andere gevallen echter neemt de schrijver wèl aan, dat er naast idg. „wortels" met velaar, gelijk gebouwde van dezelfde beteekenis, maar met palataal bestaan hebben — welke aanname noodig wordt, als binnen het gebied der satəmtalen woorden, die blijkbaar verwant zijn, deels met explosief, deels met sibilant voorkomen (cf. pp. 13, 67, 97;). Laten nu sommige van die formaties door assimilatie (bv. p. 112) of contaminatie (bv. p. 67 en 123) verklaard kunnen worden, of hoe dan ook — wij zullen toch moeten blijven veronderstellen, dat in de satəmtalen nu en dan eene onregelmatige velaar voorkomt (cf. Brugmann Grundriss I² pp. 544 etc.; A. Brückner in K. Z. 46 p. 232). Het komt mij dus van den schrijver niet zeer consequent voor, dat hij de Indische woorden *çara* en *karīra* onverbiddelijk wil scheiden — woorden, die toch misschien wel bij elkander behooren.

p. 26. Een awestisch *vāra* — „Schweif, Schwanz" is niet zeker, cf. Bartholomae Air. Wb. s. v. *vārəgan*. p. 28. „Arm. *šłthay* ist lautlich nicht gut aus syr. *šešaltā* „Kette" verständlich." Hoewel de vocalisatie eenig bezwaar oplevert, zou ik toch in dit geval liever ontleening uit het Semietisch aannemen; voor arm. *çiç*, dat volgens Hübschmann (A. G. I, 317) uit Syrisch *ṣeṣṣā* ontleend is, maar welke ontleening volgens den schrijver (p. 123) „weniger wahrscheinlich" is, ga ik echter liever met den laatstgenoemden mede, daar hier niet alleen de vocalisatie moeilijkheden geeft, maar ook de door Petersson uit het Idg. gegeven etymologie (uit **skid-sko-*) zich zeer goed hooren laat, terwijl de afleiding van het woord voor „ketting" uit het Idg. mij minder gelukkig voorkomt. p. 29: Als ind. *kalpate*, *kḷpta-* idg. *l* (resp. consonant en vocaal) heeft, dienen zij van ind. *kṛp* en verder van lat. *corpus* etc. gescheiden te worden, wat niet waarschijnlijk is. p. 39: „Eine *verbale* Wurzel **is* läszt sich nicht nachweisen". Bij zoog. „wortels" is een oorspronkelijk onderscheid tusschen verbale en nominale misschien beter niet aan te nemen, hoewel 't algemeen gedaan wordt. p. 43, r. 10 v. b. lees *arm.* i. p. v. *alb.* p. 43. Np. *šud* (honger). Het woord schijnt in 't Nieuwperzisch niet voor te komen, wel in 't Balūčī, en ook in 't Middelperzisch als „geleerd" woord naast *sud*. Is het mogelijk een drukfout voor *mpers*? p. 46. Etymologie n° 9 lijkt zeer onwaarschijnlijk. p. 53. Ind. *çipra-* (ă-stam). De voor dit Vedische woord opgegeven beteekenis „Bart, Lippenbart" (ook: „haar") berust op min of meer waarschijnlijke combinaties van moderne geleerden

[1]) **Nl. in het Oud-Iranisch. Welke verrassingen de latere en moderne dialecten nog bereiden kunnen, ligt in de toekomst verborgen.**

Digitized by Google

(cf. Charpentier in K. Z. 46, 26 en het daar verder aangehaalde). De Indische traditie kent alleen *çiprā* (ā-stam) in de beteekenis van „wang" (en dan eenige daarvan afgeleide beteekenissen). Daarom houd ik het voor eene te onzekere basis, om er etymologische conclusies op te bouwen. p. 56. „Man musz hier eine Wurzel *tek̂* (met palatale K)„ triefen", träufeln" annehmen." Deze zou dan verwant kunnen zijn met den „wortel" *teq* die misschien oorspronkelijk „vloeien" beteekend heeft (cf. Or. Lit. Zeitung 1920 col. 58, 59. p. 59. Av. *čiϑra-* (zaad, oorsprong). Hier wordt een opstel geciteerd van K. F. Johansson (in 't Festschrift E. Kuhn, 1916), die ook deze beteekenis voor den Indischen vorm *citra* wil weervinden R. V. I, 92, 13. Inderdaad zou het de moeite waard zijn, eene onderzoeking te wijden aan de vraag of werkelijk het Iranische *čiϑra* (zaad) in 't Indisch spoorloos verdwenen is[1]) p. 61. Mp. *spōχtan* in verband te brengen met gr. *σφύζω* en de andere ter plaatse genoemde woorden, die eene grondbeteekenis „kloppen" vertoonen, is vrijwel onmogelijk wegens de beteekenis van het Iranische woord, dat, naar het np. *sipōχtan* te oordeelen, oorspronkelijk „stooten" beteekent, en dan, al naar den samenhang, iets ergens instooten of wel uitstooten. Men vergelijke de beide verzen bij Vullers s. v. aangehaald.. p. 65. Ossetisch *mistä* (muis) en *šistä* (luis). „Dies (de *t*) musz eine speziell ossetische Neuerung sein, etc.". Die *t* waarmede deze twee stammen in 't Ossetisch vermeerderd zijn, is misschien verwant met de *t* van het Ossetische meervoud. Cf. Oostersch Genootschap in Nederland: Verslag van het eerste Congres (1921) p. 34. p. 76 r. 10 v. o. *πραυγή*, lees *κραυγή*. p. 87. Aw. *mayna-* van ind. *nagna* te scheiden lijkt toch bedenkelijk. p. 90. „Nicht selten hat dieses (Armenisch suffix — *ak*) diminuierende Bedeutung". Daarbij moet in elk geval ook invloed van het Middelperzisch aangenomen worden. p. 91/92. Als arm. *lesum* werkelijk bij lit. *lăksztas* behoort, zou ik hier liever een geval van onregelmatig optreden eener velaar in eene satemtaal aannemen, dan de gekunstelde verklaring van den schrijver volgen. p. 125 wordt eene reduplicatie als arm. *xar̄namarn* of *arhamarh*, waar dus eene *m* staat i. p. v. de aanvangsletter van het herhaalde woord, of wel, bij vocalisch begin, „ingeschoven" is, vergeleken met de uit het Turksch bekende versterkingen van adjectiva als b.v. *bom boš* (heelemaal leeg), *qap qara* (pikzwart) e.a. Allicht niet terecht. Goed is des schrijvers vergelijking van het Armenische verschijnsel met dat, hetwelk in de Nieuwperzische grammatica *'itbā'* genoemd wordt (voorbeelden o. a. bij Horn in Grundr. der Ir. Phil. I, 2, 196; Miller Sprache der Osseten p. 96) — get gaat zoowel in 't Armenisch als in 't Iranisch om *rijmwoorden*, waar op 't eerste woord een tweede, op zich zelf zonder beteekenis, gerijmd wordt, welke tweede woord dan dikwijls (in 't Iranisch tenminste niet altijd) met *m* begint. Wil men echter het Turksche verschijnsel met eene Indogermaansche formatie vergelijken, dan moet men het plaatsen, naast Idg. reduplicaties van het type gr. *τονϑρύς* (cf. Brugmann Grundriss II[2], 1, § 72) — maar dan niet met Brugmann de nasaal „dissimilatorisch aus Liquida entstanden" achten, maar houden voor eene sterke afsluiting der reduplicatiesyllabe — waarbij dan 't Turksch dikwijls labialen bezigt (*m* of *p*) maar ook wel *r* of *s*, b.v. *ter temiz* (kraakhelder) en *dos doghru* (kaarsrecht.) In elk geval moet men het Turksche verschijnsel als aanvangsreduplicatie opvatten, het Armenische als rijmvorming. p. 132. Np. *gazdum* („Skorpion"). Het is niet zeker uit te maken of de spelling met *k* dan wel die met *g* van het woord *každuṃ* of *gažduṃ* de oorspronkelijke is. In het eerste geval heeft de eerste lettergreep natuurlijk niets met den stam van *gazīdan* te maken, maar met *kaž* = krom. p. 137. Het Indische werkwoord *sevate* behoeft R. V. X, 95, 8 niet noodzakelijk sexueele bijbeteekenis te hebben, ondanks de vertaling die Griffith van deze plaats geeft. D3 twee volgende citaten zijn echter beter gekozen. Men zoü hierbij nog Rām. 4, 21, 16 kunnen aanhalen.

Wat ten slotte het register aangaat, het valt te betreuren dat het in 't geheel niet volledig is. Waarschijnlijk was de bedoeling niet meer dan de voornaamste woorden te geven, maar het blijft jammer, daar het werk, dat zooveel belangrijk etymologisch materiaal bevat, nu veel minder gemakkelijk in 't gebruik is geworden.

Leiden. V. F. Büchner.

[1]) In dit verband is mij de plaats Kathāsaritsāgara I, 1, 29 (Brockhaus) opgevallen, maar ten eerste is het niet zoo heel duidelijk wat in dit vers precies bedoeld wordt, en ten tweede maakt het voorkomen van *ekasya* in den tweeden pāda het weer waarschijnlijk, dat *citram* ook hier zijne gewone uit het Indisch bekende beteekenis heeft.

Die Lieder der älteren Edda (Saemundar Edda) herausgegeben von **Karl Hildebrand,** völlig umgearbeitet von **H. Gering.** (Bibliothek der ältesten deutschen Literatur-Denkmäler VII Band). Vierte Auflage. Paderborn, Ferd. Schöningh. 1922.

Wanneer van een boek een 4e druk verschijnt heeft de schrijver ongetwijfeld het recht te zeggen, dat het in een bestaande behoefte voorziet en uit het feit, dat Hildebrand-Gerings Edda-uitgave voor de 4e maal gedrukt wordt mogen we afleiden, dat het boek vaak gebruikt wordt en dat velen het eens zijn met de wijze waarop G. de tekst heeft uitgegeven. In de voorrede van de 2e druk trekt G. op nog al krasse wijze te velde tegen degenen. die een conservatieve tekstbehandeling verkiezen boven een sterk geëmendeerde en waar hij het noodig oordeelde, heeft hij dus tal van wijzigingen in de tekst aangebracht, waarvan zeer vele op metriese gronden. In deze nieuwe druk is hij op de eenmaal ingeslagen weg voortgegaan en voegt hij nog een reeks nieuwe emendaties bij het waarlik niet geringe aantal van de vroegere drukken; de meeste van deze veranderingen berusten weer op metriese overwegingen.

Gering gaat van een bepaald metries systeem uit, waaraan de meeste Edda-liederen, zoals ze in de codex regius zijn overgeleverd, niet beantwoorden en om deze reden worden nu allerlei woorden veranderd, of omgezet en worden er soms hele regels bijgedicht, wanneer een strofe niet de vereiste lengte heeft. Moet men nu om een metries systeem consequent door te voeren zo veel veranderingen aanbrengen als Gering doet, dan komt bij de lezer toch wel eenige twijfel op aan de juistheid van het systeem.

Maar moeten we bij het lezen van een oud handschrift niet eerst kijken, wat de overgeleverde tekst inhoudt, vervolgens zien of voor het juiste begrip van de inhoud een emendatie noodzakelik is en eerst dan voorzichtig een kleine verandering aanbrengen, wanneer we de overgeleverde tekst volstrekt niet kunnen verklaren. En wil

Digitized by Google

een conjectuur goed zijn, dan moet ook verklaard kunnen worden op welke wijze de foutieve lezing ontstaan is. Wanneer nu de interpretatie van de tekst geen moeilikheden oplevert, dan kunnen we uit de gegeven tekst een metriekleer opbouwen, maar we moeten niet een omgekeerde werkwijze toepassen en eerst een metries systeem vormen en naar dat systeem de gehele tekst gaan veranderen. Zeer zeker mag dat niet, wanneer voor een consequente toepassing van het systeem zoveel veranderingen nodig zijn als G. hier aanbrengt. Bovendien mogen we bij de dichters van deze Edda-liederen toch wel eenige individualiteit veronderstellen en mogen we niet verwachten, dat ze star aan een systeem vasthouden en hun telkens gaan verbeteren, wanneer ze dat niet doen. Strenge regels worden gewoonlik pas opgesteld wanneer de kunst al over haar hoogtepunt heen is, en eenzelfde maatstaf, die we aan de technies zo goed in elkaar sluitende skaldengedichten aanleggen, mogen we nog niet gebruiken bij de Edda-gedichten, die lang voor het verval van de noorse dichtkunst gemaakt werden.

Bij een bespreking van de 4e druk van deze Edda-uitgave kunnen we volstaan met te wijzen op eenige plaatsen, waar deze druk van de vorige verschilt.

Vafprúfnism. 54.3 is overgeleverd hvat maelti Oþinn/áðr á bál stigi/sjalfr í eyra syni. Gering leest: hvat maélti Baldri/áðr á bál stigi/ í eyra óþinn sjalfr. Het bezwaar tegen de overgeleverde tekst zal wel zijn, dat hier de 2e heffing allittereert met een opmaat en niet met de vereiste 3e heffing. Maar ook str. 19 alliteréert de opmaat, wanneer we tenminste de tekst van de cod. reg. behouden en het natuurlik rythme geen geweld aan doen: Froðr ertu nú gestr/far þú á bekkjǫtuns. Grimnism. 13.2 en þar Heimdall/kveða valda véum, wordt om formele redenen omgezet tot en þar Heimdall kveþa/vǫngum valda ok veum, hoewel de oorspronkelijke lezing een goede betekenis geeft. Zeer willekeurig is de verandering aangebracht Grimnism. 45. Overgeleverd is svipum hefi ek nú ypt/fyr sigtíva sonum, G. leest in plaats van sonum, mǫgum De lezing van het handschrift is goed, allitteratie van de 3e en 4e heffing komt meermalen voor b.v. Volusp. 36,4, sǫxum oh sverðum/Slíðr heitir su, Háv. 75. 1 Veita hinn/er vaetki veit.

Zeer bedenkelik wordt het wanneer in de tekst staat Atlakv. 6: þat er vit aettima/annat slikt, en G. hiervoor leest þats vit jafnmikit/annat né hefþim. Zo'n overdichten van oude werken is toch niet geoorloofd, waarom moet hier de werkwoordsvorm hefþim staan en op welke manier zou de hier aangenomen oorspronkelike lezing in de foutieve veranderd kunnen zijn. Wil een emendatie goed zijn, dan moet het ontstaan van de fout ook gemakkelik verklaard kunnen worden.

M. i. is Gerings Edda-uitgave van waarde door het grote, soms wel eens te grote variantenapparaat.

Een droevig verschijnsel van deze tijd is, dat G. zich in zijn voorrede moet verontschuldigen, dat hij door de ongelukkige omstandigheden in Duitschland maar een beperkt deel van de buitenlandse litteratuur heeft kunnen raadplegen, maar verwonderlik is het toch, dat hij in de lange litteratuurlijst niet heeft opgenomen R. C. Boer Studiën over de Metriek van het Alliteratievers, van 1916, een werk dat zoveel moeilikheden op het gebied van Edda-metriek uit de weg ruimt.

Amsterdam. S. A. Krijn.

Jón Arasons religiøse digte, udgivne af **Finnur Jónsson.** (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser. II, 2). København, Høst & Søn. 1918. (Pr. Kr. 1.75).

De periode van ca. 1350 — 1550 is een tijd van stilstand in het IJslandsche geestesleven. Het is de overgangstijd van de IJslandsche oudheid naar den nieuwen tijd, een soort IJslandsche middeleeuwen. De litteratuur is voor een belangrijk deel geestelijk, maar nieuwe gedachten stroomen niet toe. Naast deze poëzie bestaan de *rímur*, waarvan een belangrijk deel in een eenigszins eentonig metrum voor oude stoffen nieuwe belangstelling trachten te wekken. Tusschen de voor een deel anonyme geestelijke dichters van het tijdvak treden enkele namen eenigszins op den voorgrond. De belangrijkste dichter uit het begin der periode is Eysteinn A'sgrímsson, wiens *Lilja* eenige vermaardheid heeft; in het slot van het tijdvak is Jón Arason (1484—1550) de dichter, die het meest beteekent. De gedichten, die nog tot de 14e eeuw gerekend worden, zijn in de groote verzameling 'Den norsk-islandske Skjaldedigtning' uitgegeven; van latere werken, behalve dan een deel der *rímur*, is weinig gepubliceerd. De 5 overgeleverde gedichten van Jón Arason waren reeds in 1878 in het tweede deel der Biskupa sögur uitgegeven, maar deze uitgave voldoet niet aan de moderne eischen, en Finnur Jónsson, de beste kenner der IJslandsche literatuur, heeft dus een goed werk gedaan, door ze opnieuw in het licht te geven.

Groote originaliteit bezitten deze gedichten niet. De afstand in stijl en in gedachten-inhoud van Eysteinn is zeer gering. Maar zij zijn vooreerst merkwaardige getuigenissen voor het bewaard blijven van de oudere kunstvormen, en zij zijn van beteekenis voor de kennis der taal van de 16e eeuw. Aan de hand van het metrum, dat nog geheel bij de skaldenmetra aansluit, gaat de uitgever na, aan welke veranderingen de IJslandsche uitspraak in den tijd tusschen 1300 en 1500 heeft blootgestaan, en hij komt tot het besluit, dat de veranderingen niet zeer talrijk zijn, en dat met name de oude quantiteit nog geldt. Dit is een belangrijk resultaat voor de taalgeschiedenis. In andere opzichten zijn er nog al wat afwijkingen van het oude spraakgebruik, maar een deel van deze (bij voorbeeld de assimilatie in woorden als *jall, kall* voor *jarl, karl*) komen reeds veel vroeger voor. Vóór het einde der eeuw echter is de ontwikkeling van het Nieuw-IJslandsch in vollen gang. De uitgever vergelijkt de stagnatie tusschen 1350 en 1550 met die tusschen 1000 en 1200. Het leven der volken beweegt zich als dat der individuen in rhythmischen gang.

Er is aan het onderzoek van dat tijdvak nog veel te doen. Wat men het eerst noodig heeft, zijn goede uitgaven. Een lexicalisch hulpmiddel van beteekenis wordt het woordenboek van Sigfús Blöndal, waarvan de eerste helft voor eenige maanden verschenen is. Toch is dat voor deze periode juist ten gevolge van het gebrek aan uitgaven niet zoo rijk, als anders het geval zou kunnen zijn. Maar er wordt toch eenige aandacht gewijd aan de hoofdwerken van de 15e tot de 18e eeuw.

Amsterdam. R. C. Boer.

K. Bapp, Aus Goethes griechischer Gedankenwelt. Leipzig, Dieterich. 1921. (Pr. M. 20; geb. M. 24.50 en 34.50).

De vier opstellen, die de schrijver gemeend heeft, onder dezen titel te moeten publiceeren, zijn van zeer uiteen-

Digitized by Google

loopende beteekenis. Verreweg het belangrijkdst is het eerste. Goethe und Heraklit, waarin Prof. Bapp, na een niet al te diepzinnige, met citaten (maar niet uit Herakleitos!) doorspekte inleiding, die achtereenvolgens de beteekenis van Herakleitos, zijn leer en Goethes wijsgeerige opvattingen behandelt, aan de hand van een zeer uitgebreid materiaal de groote verwantschap van Goethe met den Griekschen denker kracht aan te toonen. Zijn methode daarbij is, om telkens naast één of meer der fragmenten van Herakleitos een reeks van verwante uitspraken van Goethe te plaatsen en alles hangt hier af van de selectie van het materiaal. En deze is over het algemeen zeer gelukkig te noemen, dank zij de buitengewoon groote belezenheid van den schrijver, die blijkbaar Goethe's werk zeer nauwkeurig kent. Toch zijn niet alle citaten overtuigend, ik noem er slechts enkele die onder hun rubriek min of meer misplaatst schijnen:
Kreislauf der Elemente

„Was kann der Mensch im Leben mehr gewinnen,
Als dasz sich Gott-Natur ihm offenbare,
Wie sie das Feste läszt zu Geist verrinnen,
Wie sie das Geisterzeugte fest bewahre."

Der Gegensatz als Bedingung des Werdens

„Ich bin ein Mensch gewesen,
Und das heiszt ein Kämpfer sein".

Harmonie der Gegensätze

„Denn das Leben ist die Liebe
Und des Lebens Leben Geist"

Die Gottheit als personifizierter Logos

„Wer darf ihn nennen
Und wer bekennen: Ich glaub' ihn? ....
Nenn's Glück, Herz, Liebe, Gott!
Ich habe keinen Namen dafür. Gefühl ist alles".

Unsterblichkeit der Besten

„Und so lang du das nicht hast,
Dieses: Stirb und werde!
Bist du nur ein trüber Gast
Auf der dunklen Erde".

Maar dat zijn kleinigheden en in hoofdzaak is de schrijver er zeer goed in geslaagd, de wereldbeschouwingen der beide denkers in hun onderling verband duidelijk te maken en hun congenialiteit aan te toonen.

Is dus het eerste opstel een waardevolle bijdrage tot onze kennis van Goethe als wijsgeer, het tweede, Goethes archäologische Arbeiten, heeft m.i. voor niemand eenige beteekenis, voor den archaeoloog niet, omdat Goethe's meeningen totaal verouderd zijn, voor hem, die Goethe bestudeert, niet, omdat het hem om het even kan zijn, hoe deze zich de reconstructie van Polygnotos' muurschilderingen in de λεσχη der Knidiërs te Delphi voorstelt en of, volgens hem, de koe van Myron een kalf zoogt. En tot hetzelfde genre van ietwat geestlooze Goethe-philologie behoort ook het opstel Goethe und Euripides, dat hoofdzakelijk gewijd is aan diens reconstructie van de tragedie Phaethon.

Van meer belang is het laatste hoofdstuk, Goethe und die homerische Frage, dat ons althans een duidelijk beeld geeft van Goethe's aarzelende houding en afwisselende opvattingen ten opzichte van deze crux der klassieke philologie.

Alles tesamen genomen, komt het mij voor, dat het werkje van Bapp slechts een zeer beperkten kring van lezers zal vinden, en deze slechts zeer betrekkelijk zal bevredigen.

Hilversum. Th. C. van Stockum.

P. de Nolhac, Ronsard et l'humanisme. (Bibl. de l'École des Hautes Etudes 127). Paris, Champion. 1921. (Pr. fr. 35).

Wie de lijst van werken over de Oudheid en de Renaissance, door P. de Nolhac van 1883 tot 1921 in het Fransch en het Italiaansch uitgegeven, nagaat, zal ongetwijfeld eerbied gaan koesteren voor zooveel en zoo lang volgehouden werkkracht. Maar een nadere bestudeering van het werk van dezen Franschen geleerde doet pas de waarde beseffen van zijn bewondering-afdwingende wetenschap, zijn buitengewoon grondige documentatie, zijn voortreffelijk combineeringsvermogen en zijn onvermoeiden speurzin, die de Fransche literatuurgeschiedenis met steeds nieuwe vondsten verrijkt.

Het behandelde onderwerp was den bewerker waardig. Een hoogst belangrijke letterkundige periode vormt de zestiende eeuw in het algemeen, de tweede Fransche Renaissance in het bijzonder. 't Is de prachtige herleving van het humanisme, dat als een breede stroom over West-Europa golft, eerst den opbloei der Neo-Latijnsche literatuur veroorzaakt en dan zich uitstort in de nationale letterkunde. Ronsard is een van die geniale figuren, die na eerst de geheele antieke cultuur, met die van Italië als voortzetting, in zich te hebben opgenomen, ze uitdrukt en vastlegt in oorspronkelijke Fransche verzen. „Le gentilhomme vendômois, zegt De Nolhac terecht (*Préface*, VIII), qui prit ses meilleurs amis parmi les rimeurs et les professeurs de grec, est une des figures les plus originales de notre littérature". Reeds de omvangrijke werken van Chamard, Laumonier, en anderen, bewijzen welk een onuitputtelijk veld van onderzoek zich in de Pléiade voor de wetenschap uitstrekt. De geleerde schrijver van *Ronsard et l'humanisme* boort een nieuwe ader aan. Terwijl Laumonier, om ons tot den leider der Pléiade te bepalen, in zijn *Ronsard poète lyrique* de antieke bronnen naspeurt, waaruit deze dichter geput heeft, en van de personen en de gebeurtenissen verhaalt, waardoor hij werd geïnspireerd. leidt De Nolhac ons in in de humanistische omgeving van Ronsard, en toont ons aan in welke relatie hij stond tot de groep van geleerde Fransche en vreemde philologen die de Grieksch-Romeinsche oudheid geestdriftig doorvorschten. Tot de verbreiding van zijn roem strekte ongetwijfeld deze omgang, en de humanistische poëzie, door middelmatige, maar ook door voortreffelijke kunstenaars beoefend, „créa par avance un public pour l'école nouvelle, lui recruta des lecteurs dans toutes les parties de la nation et facilita sa besogne d'enrichir notre langue du meilleur héritage de la double antiquité" (*Préface*, IX). Tevens geeft De Nolhac een aantal Latijnsche gedichten van Ronsard en zijn Latijnsche satire-in-proza op Paschal, die een nieuw licht werpt op een letterkundigen twist waarvan tot dusverre slechts enkele gegevens voorhanden waren.

Italiaansche dichters als Petrarca en Bembo hadden het voorbeeld gegeven van een gelijktijdige beoefening

Digitized by Google

der Latijnsche en der nationale dichtkunst. Dolet en Budé waren denzelfden weg gegaan. Salmon Macrin en Theodorus Beza hadden zich verdienstelijke Latijnsche poëten betoond. Heel een neo-classieke literatuur was ontstaan in de eerste helft der zestiende eeuw. Ronsard leidde deze letterkundige beweging in nationale banen: „Ronsard a renouvelé de fond en comble la matière et la forme, l'inspiration et le vocabulaire de notre poésie" (De Nolhac, 6). Daartoe stelde hem slechts in staat een grondige studie der classieke literatuur waarmee eerst Claudio Duchi, de geheimzinnige „Seigneur Paul", toen Lazare de Baïf hem in kennis bracht. Hij bewonderde de neo-Latijnsche lyriek van Johannes Secundus, de classieke voorbeelden door dezen gevolgd, en de Italiaansche humanisten van wier gedichten in 1548 een verzameling werd uitgegeven. In 1560 publiceerde Léger du Chesne een Latijnsche bloemlezing waarin, naast de verzen der Italianen, die van Franschen waren opgenomen.

Die Fransche humanisten: Michel de l'Hospital, Du Bellay, Dorat, Turnèbe, zijn vrienden van Ronsard. Zij behooren tot de „groupe littéraire" welke zich bij den vroeg-gestorven Jean de Brinon vereenigt. Marc-Antoine de Muret schrijft een voortreffelijk commentaar op de *Amours* van Ronsard die niet, zooals zijn *Oden*, voor het geleerde, maar voor een grooter publiek zijn bestemd. Geen oorspronkelijkheid van gedachte, maar de kunstige vorm bekoorde in deze gedichten, waarin de onderscheidenste elementen harmonieus waren bijeengevoegd. De Latijnsche dichters Catullus, Tibullus, Propertius leverden hem, met de Italiaansche Petrarquisten, den bouwstof. Veel beter dan de Middeleeuwsche bewonderaars van Ovidius wist Ronsard in den geest der Oudheid door te dringen. Vergilius staat het hoogst bij hem aangeschreven, hoewel Horatius' invloed op hem van der jeugd af het grootst is geweest. Hij vereert Horatius naast Pindarus om den kunstrijken strofenbouw zijner gedichten, die dichtkunst met muziek verbindt. De verzen van Ronsard, worden door Claude Goudimel en Roland de Lassus van melodieën voorzien. Zoowel de inhoud als de vorm der poëzie van Horatius moest trouwens den sensueel-aangelegden Franschen dichter bekoren: „S'il imite Horace dans le détail par exercice littéraire, s'il cherche à l'égaler par virtuosité, il lui fallait une sympathie instinctive et profonde pour s'assimiler si aisément les préceptes de sa morale; il partageait assurément, par avance, sa conception du bonheur et jusqu'aux formes de sa mélancolie" (33).

Ronsard leerde de Grieksche poëzie kennen in het huis van Lazare de Baïf, wiens zoon Jean-Antoine door Dorat werd onderwezen. Interessante bijzonderheden vermeldt De Nolhac over de methode die Dorat in zijn lessen volgde en waarbij de vertaling van een Griekschen tekst als de Hecuba van Euripides het uitgangspunt vormde. De Latijnsche poëzie deed Ronsard de Grieksche beter verstaan, deze stelt hij boven de andere, de liefde tot de Grieksche kunst bracht hem ertoe zijn roeping als dichter te volgen en het Fransche hof te verlaten, en Pindarus werd zijn ideaal. Ook hier wees Italië sedert 1513 den weg. De Pindarische oden van Luigi Alamanni waren in 1532 verschenen, die van Ronsard zagen het licht in 1550, voorafgegaan door de Pindarische oden in Latijnsche verzen van Dorat. Met hen werd de Fransche poëzie, ondanks hier-en-daar-onhandige adaptatie, tot aanmerkelijk hooger peil opgeheven.

Dorat was hier de geestelijke leider, door een gansche dichtergroep gevolgd en bewonderd. Van hun geestdrift getuigt een gedicht van Ronsard: *Les Bacchanales ou le folastrissime voyage d'Hercueil*, op welken tocht Dorat een Latijnsche ode dicht, door De Nolhac gepubliceerd. De meester nam trouwens gaarne deel aan de uitspanning zijner leerlingen, zooals hij vol belangstelling hun studiën volgde. In zijn lessen doet hij de Grieksche wijsheid waardeeren, niet minder dan de Grieksche verskunst. Homerus' gedichten worden allegorisch opgevat en als zoodanig behandeld. Maar niet enkel Pindarus en Homerus, al de schatten der Grieksche poëzie stalt hij uit voor de weetgierigheid der jonge poëten. „Il guidait avec la même aisance ses auditeurs vers des œuvres de ton très différent, abordant un jour Sophocle et le lendemain Théocrite, traduisant pour eux tantôt une tragédie entière, tantôt le recueil d'un petit poète, les initiant à des auteurs difficiles comme Éschyle ou Aristophane, éclaircissant devant eux maint passage qu'ils n'eussent jamais compris sans ses lumières, en même temps qu'il résolvait pour lui-même de menus problèmes innombrables contenus dans des textes encore mal établis" (74—75). Zijn autoriteit als philoloog wordt algemeen, ook in de Nederlanden, door mannen als Willem Canter en Johan Fruytiers, erkend; Henri Estienne en Denys Lambin stellen hem met Adrien Turnèbe op dezelfde lijn; zijn Latijnsche verzen zijn overal in de dichtbundels zijner leerlingen verspreid.

Of bij de studie der Grieksche dichters steeds met oordeel des onderscheids te werk gegaan werd? Ronsard bewijst het tegendeel: „Le maître de la Pléiade a bien étudié d'abord, et assurément avec une déférence marqué, Homère et Pindare; mais, à toutes les époques de sa carrière, il donne une place considérable et surprenante aux Alexandrins, même à ceux d'entre eux qui n'ont d'autres titres que la préciosité de leur style ou la bizarrerie de leur sujet. L'abondante production de la décadence hellénique est traitée par lui avec une piété qui nous semble manquer de discernement" (85—86). Dorat's liefde voor Lycophron's *Cassandra*, te Bazel met een Byzantijnsch commentaar van Tzetzes verschenen, door Willem Canter en Joseph Scaliger in 't Latijn vertaald, is in dat opzicht opmerkenswaard.

Overmaat van geleerde toespelingen in Ronsard's eerste werk getuigen evenzeer van gebrek aan juist waardeeringsvermogen. Zelfs de *Amours*, schoon voor de dames bestemd, zijn er mee overladen. Maar hier komt Muret zijn vriend te hulp. En de kunst om al deze geleerdheid in Fransche verzen te verwerken gaf technisch voordeel; ze droeg er toe bij het Fransche vers leniger en krachtiger te maken.

Opeenvolgende uitgaven van de Grieksche lyrische dichters houden Ronsard's bewondering gaande en vormen zijn talent. Theocrites heeft met Vergilius zijn smaak voor het natuurleven ontwikkeld. Callimachus bekoort hem door den glans zijner hymnen. Anacreon, met Alexandrijnsche imitaties aangevuld, door Henri Estienne uitgegeven, door dichters en geleerden ongeduldig verbeid, wordt terstond populair bij de Pléiade en inspireert, met de kleinere Grieksche poëten, waarvan Turnèbe een uitgaaf bezorgde, de *Folastries* van Ronsard. De neo-

Digitized by Google

Latijnsche dichters Marullus, Sannazar, Navigero, Flaminio, versterken dien invloed. Alles verraadt de buitengewone belezenheid van dezen Renaissance-dichter. Hij verzamelt en vergelijkt handschriften, doorzoekt bibliotheken, vooral die des Konings te Fontainebleau, die van Henri de Mesmes, De Thou, de Huraults, beschikt zelf over een uitgebreide boekerij. Vooral hier vertoont Ronsard zich onder een geheel nieuw aspect en brengt De Nolhac verrassende bijzonderheden aan het licht.

„Een goed dichter behoort een goed humanist te zijn," was de stelregel dien de Pléiade in toepassing bracht. Ronsard verwierf als humanist zelfs groot gezag. Wanneer Nicolas Goulu dingt naar den leerstoel in het Grieksch, door zijn schoonvader Dorat aan het Collège Royal opengelaten, wordt Ronsard uitgenoodigd met andere dichters en geleerden een aanbeveling te schrijven. Aan het hof ontmoet hij Pierre Danès en Jacques Amyot, maarschalk Strozzi, den vertaler in 't Grieksch van Caesar's Commentaren, in de stad George Buchanan en Antonio de Gouvea. Muret, wiens humanistische loopbaan in Frankrijk en Italië De Nolhac uitvoerig behandelt, was zijn vriend, evenzoo Turnèbe, Lambin, Vaillant de Guélis, Passerat, Jean Mercier, Ramus, waarover de schrijver ons nader inlicht. Velen hunner verzamelen zich in de woning van Jean de Morel, den leerling van Erasmus, den beschermeling van Catharina de Médicis. Hier maakt Ronsard kennis met Michel de l'Hospital, den toekomstigen Franschen kanselier. Drie dochters, Camille, Lucrèce en Diane, blinken er uit door schoonheid en geleerdheid; haar leermeester, de Gentenaar Carolus Utenhove, die negen talen kende, waaronder Hebreeuwsch en Chaldeeuwsch, wekt de bewondering der Parijzenaars. Het huis is een middelpunt dat buitenlandsche geleerden aantrekt. Jean de Morel geeft den schrijver aanleiding de belangrijke episode te behandelen waarin Mellin de Saint-Gelais aan het hof de verzen van den jongen dichter bespottelijk tracht te maken, maar door Marguerite de France, hertogin van Berry, en Michel de l'Hospital op zijn nummer gezet wordt. De l'Hospital bewerkt de verzoening tusschen beide dichters; door bemiddeling van De Morel geeft hij Ronsard den diplomatieken raad, zijn hoogdravenden, geleerden stijl door losser toon te vervangen en zich met Lancelot de Carle en Saint-Gelais te verstaan, „qui mihi videntur palinodiam canere", zooals de Fransche hoveling schrijft.

Onder de Fransche humanisten die tot Ronsard in betrekking staan, vermeldt De Nolhac Scévole de Sainte-Marthe, Pierre des Mireurs, die de *Folastries* tegen Beza, Florent Chrestien, Jacques Grévin en anderen verdedigt, — Etienne Forcadel, Jean des Caurres, Pontus de Thyard, Joseph Scaliger. De maar van den dichter verbreidt zich aan het hof van Maria Stuart en Elizabeth van Engeland, in Savoie, waar hertogin Margaretha Emmanuel Philibert heeft gehuwd, in Polen met Jan Kochanowski, in Hongarije met Andraeas Dudith Sbardellat, in Nederland met Jan van der Does, de gebroeders Canter, Utenhove. We komen hier tot een gedeelte van De Nolhac's werk dat voor de Nederlandsche letteren van rechtstreeksch belang is en voor uitbreiding vatbaar. In den bundel van den eersten Nederlandschen Renaissance-dichter Lucas de Heere komt een sonnet voor, waarin de Gentsche schilder Carolus Utenhove raadt zijn Latijnsche en Fransche verzen uit te geven. De Heere bracht eenige jaren te Parijs door in dienst van Catharina de Médicis en vertaalde gedichten van Marot, Saint-Gelais en Ronsard. Utenhove, zijn vroegere stadgenoot, was voor hem de aangewezen persoon om hem in te leiden in het letterkundig milieu waarin hij verkeerde. Dit feit preciseert de betrekkingen tusschen Nederlandsche en Fransche Renaissance-dichters, waarvan het dichtwerk van Jan van der Noot, Janus Douza, Jan van Hout en van den Nederduytschen Helicon de vrucht is. Duitschland neemt met Paul Melissus, Italië met Castelvetro, Chiabrera, Delbene, Speroni, Pinelli deel aan de verbreiding van Ronsard's invloed en reputatie.

Ronsard bracht zijn laatste dagen door in een woning van Baïf, niet ver van het collège de Boncourt, waar zich de „Académie de poésie et de musique" vereenigde en waar zich later om den grooten dichter Jean Dorat, zijn vroegere leermeester, Budé, Baïf, Belleau en Galland groepeerden. Daar werd ook, bij zijn dood, de plechtige lijkdienst gevierd. Jacques Velliard en Georges Crichton hielden er een Latijnsche lofspraak op den gestorven dichter, men bracht een requiem van Jacques Mauduit ten gehoore en Du Perron sprak een Fransche lijkrede uit. De humanisten van Boncourt droegen in den *Tombeau de Ronsard* hun aandeel bij.

Ondanks het feit dat Ronsard de neo-Latijnsche poëzie in zijn *Discours sur la poësie héroïque* als antinationaal veroordeelde, heeft ook hij aan de Latijnsche Muze hulde gebracht. Zijn *Elogium Petri Paschasii* is een belangrijk historisch document tegen den „Cicéronien de la Brigade", Pierre Paschal die, na de belofte in een Latijnsch geschiedschrift den roem zijner vrienden te zullen verkondigen, van alle kanten verheerlijkt werd, aller verwachtingen teleurstelde, en zelf zich tot „historiographe du roi" benoemd zag. De beschouwingen, aan dezen Gasconjer gewijd, vullen het laatste deel van De Nolhac's studie, die over den persoon in kwestie het juiste licht werpt. De schrijver behandelt er uitvoerig een episode uit de geschiedenis der Pléiade die tot nu toe vrij wel in 't duister gebleven was. Met de rijkgedocumenteerde verhandelingen over Dorat, den invloed der Grieksche lyriek en van Homerus op Ronsard, diens philologischen arbeid, betrekkingen tot de groote humanisten der Renaissance, Italianen, Franschen en Nederlanders, tot de familie De Morel, tot Saint-Gelais, vormt de publicatie en bespreking van dit Latijnsche werk van den grooten dichter een uitnemende bijdrage tot de geschiedenis der Fransche letterkunde en van het humanisme in Italië en West-Europa, waarmee De Nolhac zijn reeds lang gewonnen reputatie heeft gehandhaafd en doen toenemen.

Rotterdam. S. Eringa.

H. Cordier, Histoire générale de la Chine et de ses relations avec les pays étrangers depuis les temps les plus anciens jusqu'à la chute de la dynastie mandchoue. 4 vols. Paris, Geuthner. 1920—1921. (Pr. frs. 100).

Je crois qu'il sera admis sans peine par la plupart des savants que, généralement parlant, l'histoire de la Chine leur est un livre à sept sceaux. Quelques spécialistes sont bien au courant de certains faits et connaissent certaines périodes de cette histoire, mais, à moins que je ne me trompe, il n'y a que relativement très peu qui ont des notions exactes sur le développement et la signifi-

Digitized by Google

cation de la civilisation chinoise. Il n'est pas étonnant qu'il en soit ainsi. Pendant longtemps l'histoire de la Chine n'a pas paru être liée d'une manière intime à l'histoire du reste du monde et il a pu paraître possible d'étudier, même de comprendre, la marche des évènements tout en plaçant en dehors de son attention immédiate le sort d'un quart de la population du monde. Même un savant aussi moderne que Renan n'a pas hésité d'écrire dans la préface de son Histoire du peuple d'Israël :

„Pour un esprit philosophique, c'est-à-dire pour un esprit préoccupé des origines, il n'y a vraiment dans le passé de l'humanité que trois histoires de premier interêt : l'histoire grecque, l'histoire d'Israël, l'histoire romaine. Ces trois histoires réunies constituent ce qu'on peut appeler l'histoire de la civilisation, la civilisation étant le résultat de la collaboration alternative de la Grèce, de la Judée, et de Rome" [1]).

Cette phrase ne pourrait pas être écrite maintenant. Ces dernières décades ont amené des découvertes nombreuses sur les relations anciennes de la Chine avec le reste du monde qui ont ouvert une toute nouvelle perspective. Le cadre de l'histoire générale a été enlargi d'une manière tout-à-fait remarquable. Des sources chinoises ont versé une nouvelle lumière sur plusieurs questions fâcheuses de l'histoire de l'Asie centrale, et nous savons aujourd'hui que les Chinois eux-mêmes n'ont pas été si imperméables aux influences étrangères que nous ne l'avions cru. D'autre part, il paraît bien que la tendance de l'histoire du monde se dirige une fois de plus vers un nouveau centre, et les pays d'Extrême-Orient commencent à se détacher clairement dans toute image du futur qu'on tâche de se former. Ainsi c'est le futur aussi bien que le passé qui tirent notre attention vers l'histoire de ce grand empire asiatique qui présente un récit ininterrompu pour une periode d'à peu près trois mille ans.

Voilà pourquoi l'histoire nouvelle de M. Cordier mérite plus qu'un regard passager. Le besoin d'un nouvel ouvrage de ce genre existait sûrement, des ouvrages antérieurs comme Boulger, History of China, étant tous plus ou moins perimés. Il n'y avait pas encore d'histoire générale de la Chine qui incorporait les nombreux faits nouveaux mis au jour récemment, et qui faisait justice aux vues des savants modernes. Pour cette tâche nul ne fut mieux qualifié que M. Cordier. Pendant toute une vie rédacteur du T'oung Pao, la périodique à laquelle les Sinologues les plus distingués ont contribué régulièrement, auteur de la grande Bibliotheca Sinica et d'autres ouvrages semblables sur le Japon et l'Indo-chine, depuis plusieurs années il n'a laissé aucune publication importante échapper à son attention. De plus, comme historien il a gagné une réputation bienfondée par la publication de plusieurs volumes importants sur les Relations de la Chine avec les Pays Occidentaux et par ses soins pour l'édition des grands voyageurs de la période mongole comme Marco Polo et Odoric.

Malgré les recherches fructueuses de ces dernières années, notamment de savants tels que M. Chavannes et M. Pelliot, les difficultés qu'il y a pour quiconque veut écrire une bonne histoire de la Chine sont encore bien grandes. La masse des matériaux en Chinois est énorme, mais la plus grande partie n'a pas encore été rendu

[1]) Cité par Cordier. I. p. 39.

accessible. Des parties fragmentaires seulement des 24 Histoires Dynastiques ont été traduit. M. Chavannes qui avait entrepris la traduction du Che-ki (史記) de Se-ma Ts'ien (司馬遷), où l'on trouve l'histoire de la plus haute antiquité jusqu'à l'an 122 avant notre ère, a été prévenu par une mort prématurée d'achever cette tâche gigantesque. Pourtant son ouvrage, tel qu'il est, représente une contribution d'une valeur immense à la connaissance de l'histoire ancienne et il serait à désirer que toutes les périodes de l'histoire chinoise eussent été étudié tellement à fond. Malheureusement, tout en admettant que beaucoup a été fait, rien est moins le cas.

Il existe depuis longtemps une traduction de la grande histoire de la Chine, le T'oung Kien Kang Mou (通鑑綱目) qui est une abréviation par Tchou Hi (朱熹), (1130—1200), le grand philosophe de la dynastie Soung (宋), d'un ouvrage antérieur, le Tseu Tche T'oung Kien (資治通鑑), écrit par Se-ma Kouang (司馬光) (1018—1086). En 1777—1780 une traduction française du T'oung Kien Kang Mou par le père de Mailla fut publiée en 11 volumes en 4°. Divers savants chinois l'avaient continué jusqu'à la période mongole et à l'aide d'autres ouvrages chinois de Mailla arriva à compléter l'histoire jusqu'à son temps.

Depuis lors l'ouvrage du père de Mailla est resté la base de toutes les histoires de la Chine écrites par les Européens. Il n'est pas sans défauts. Ce n'est pas, à strictement parler, une traduction, mais plutôt une adaptation en style élevé et rhétorique comme on l'aimait au 18me siècle. Son contemporain, le père Gaubil, cité par M. Cordier [1]), en dit : „il y a dans cette version bien des articles à retoucher, et plusieurs qui demandent de la critique. Cet ouvrage a été fait un peu trop vite, et il aurait dû être mieux examiné en Chine . . . ."

En effet, il doit être regretté que M. Cordier ait fait cet ouvrage la base de son histoire. Il est vrai qu'il l'a enrichi et corrigé avec tout le trésor de sa vaste connaissance, mais trop souvent, sur bien des pages, il se contente de résumer et de citer textuellement la version du père de Mailla. M. Cordier ne paraît nullepart avoir consulté le texte chinois. S'il avait fait cela, la tâche, certes, aurait été laborieuse, mais la valeur du livre aurait augmenté considérablement. A présent ces parties du livre où de Mailla est cité comme autorité et où aucun savant moderne n'a conduit des recherches indépendantes, ne peuvent être acceptées que sous réserve.

Cependant, ce qui est pire encore, c'est que la méthode chinoise de traiter l'histoire a laissé son empreinte évidente sur tout l'ouvrage. Sans doute, il faut l'admettre, à l'état actuel de la Sinologie, on ne saurait pas l'éviter tout-à-fait et il serait injuste d'exiger une histoire sur le plan de nos grandes histoires européennes. Pourtant on n'aurait pas dû suivre de si près la manière chinoise de donner l'histoire dynastique. De plus, par trop souvent, il paraît que les hommes et les choses sont jugés à travers les yeux du rédacteur du T'oung Kien Kang Mou. Or, ce rédacteur fut Tchou Hi, le chef des lettrés conser-

[1]) I. p. 52.

Digitized by Google

vateurs et son jugement sur les hommes et les évènements n'est certainement pas toujours celui d'un historien qui est „au dessus de la mêlée". Pourtant les opinions de M. Cordier semblent avoir subi une influence considérable de l'attitude orthodoxe de Tchou Hi. Voir p.e. son jugement sur les réformistes de la dynastie des Soung tels que Wang Ngan-che (王安世) et Ts'ai King (蔡京) qui sont traités de maléfacteurs[1]), entièrement dans l'esprit de Tchou Hi, mais pas, à ce qu'il me semble, dans un vrai esprit historique.

Ce point de vue officiel, mais étroit, ne donne pas une perspective très large. Tous les évènements, grands ou petits, sont sur le même plan et l'on voit très peu du développement des causes réelles de progrès et de décadence. C'est pourquoi la lecture de l'histoire de plusieurs siècles est d'une grande monotonie. M. Cordier lui-même s'en plaint. „On ne peut s'empêcher," dit-il, „de remarquer la monotonie de cette histoire de la Chine telle que nous la présente le T'oung Kien Kang Mou. Les faits, qu'il s'agisse de luttes locales ou d'évènements décisifs, sont présentés sur un même plan avec le même luxe de détail, et la même surabondance de discours. Il semblerait que pendant toute sa durée l'empire chinois n'ait connu que des guerres; le développement de sa civilisation, son commerce, son industrie, son histoire administrative, le mérite de sa littérature sont à peu près passés sous silence et à lire par exemple la chronique de la dynastie des Soung on ne se douterait pas que c'est une des périodes les plus brillantes de la poésie chinoise, l'âge du historien Se-ma Kouang et du philosophe Tchou Hi, dont les noms sont cités mais sans que l'on ait fait ressortir l'importance de leur oeuvre." [2]).

On ne saurait pas dire mieux. Mais on se demande, si M. Cordier admet que toutes ces choses-là sont de véritable histoire, pourquoi a-t-il fait si peu pour donner à ses lecteurs une impression plus nette de leur signification et de leur beauté ? A cette littérature vantée de la dynastie des Soung il dévoue exactement *trois* pages [3]), tout en ne comptant pas une page sur le système philosophique de Tcheou Touen-yi (周敦頤) avec son T'ai Ki (太極), qu'il place d'une manière assez étrange dans une discussion des idées originales du Livre des Changements, le Yi King (易經).[4]) Pour la fameuse dynastie des T'ang (唐), plus riche qu'aucune autre en grands poètes, deux pages sur la littérature sont jugées suffisantes. [5]) La dynastie des Han (漢) qui possède plusieurs auteurs intéressants et dans laquelle le canon confucéen a été fixé, n'a qu'une page dévouée à sa littérature. Comment pourrait-on de cette manière faire justice à l'un des fruits les plus riches de la culture chinoise ?

Voici donc le défect sérieux de l'ouvrage de M. Cordier. En suivant de près son modèle franco-chinois, il raconte avec la plus grande précision et avec lucidité l'histoire qui se répète toujours des dynasties qui prospèrent et tombent en décadence, des empereurs sages (qu'ils sont rares!) et sots, des ministres loyaux et traîtres, même les petites dynasties reçoivent pleine attention, mais les choses de l'esprit, *autant qu'elles sont purement chinoises,* sont traitées d'une manière très insuffisante.

Certes, quelques efforts ont été fait. Les deux grandes religions d'origine purement chinoise, le Confucianisme et le Taoisme, ne sont pas passées sous silence. Dans le premier volume environ 40 pages traitent de leur origine et de leur doctrine. Pourtant ce chapitre est une désillusion. L'origine des livres classiques[1]) et la part de Confucius dans leur fixation est traitée d'une manière très négligente. La question fâcheuse quelle a été la religion ancienne des Chinois et jusqu'à quel point l'interprétation orthodoxe de Tchou Hi correspond aux faits historiques, n'est pas même relevée. Pas un mot n'est dit des tendances taoistes qui pendant la dynastie des Han ont influencé le canon confucianiste. Plus superficiel encore est le traitement du Taoisme. Il me semble que chaque lecteur admettra facilement la conclusion à la fin du chapitre, qu'on est frappé d'étonnement que le Taoisme vulgaire a pu se développer de la doctrine pure et élevée de Lao Tseu (老子). Tout étonnant que le développement du Taoisme moderne puisse être, pourtant il n'est pas tombé du ciel comme un miracle tout fait!

Parfois on souhaiterait que M. Cordier eût moins lu. Il ne résiste guère à la tentation de citer et de donner les différentes opinions de plusieurs savants européens. Même des célébrités du 18ème siècle reparaissent en scène assez souvent. C'est que le bibliographe dans l'auteur l'emporte de temps en temps sur l'historien.

Parmi les omissions curieuses une des plus frappantes est le silence presque complet sur l'art chinois. Je n'ai pas rencontré p.e. le nom d'un seul peintre chinois, pas même des noms retentissants comme Kou K'ai-tche (顧愷之) ou Wou Tao-youen (吳道元). Aussi on s'étonne de trouver subitement un chapitre intitulé : La sculpture sous les Wei. L'explication cependant me semble assez simple. Cette période intéressante de l'art chinois se trouve avoir été étudié surtout par des Sinologues français, collègues de M. Cordier, et, de plus, l'influence Graeco-Indienne (Gandhara) peut être tracée dans cet art. Et c'est ici que M. Cordier se retrouve chez soi. Si dans des choses purement chinoises on ne peut le regarder que comme un bibliographe qui, malgré sa vaste lecture, est resté plus ou moins étranger aux sujets qu'il traite, dans tout ce qui concerne les relations de la Chine avec les pays étrangers on devine la main du maître. Aussi c'est bien ici qu'il faut chercher la valeur réelle de ces volumes et l'on doit mettre l'accent sur la seconde moitié du titre : .... „et de ses relations avec les pays étrangers."

Ceci seulement justifie les proportions du livre. A partir de la seconde partie du vol. II, où l'histoire des Mongols commence, c'est surtout l'histoire des relations de la Chine avec le monde extérieur, et déjà dans les

[1]) II. pp. 118, 120, 121, 126.
[2]) II. p. 180.
[3]) II. pp. 180—183.
[4]) I. p. 60.
[5]) I. pp. 548—550.

[1]) A la page 150, probablement par une erreur typographique, la division en 4 livres du Che King (詩經) est attribuée au Li Ki (禮記)

Digitized by Google

premiers volumes beaucoup d'attention est donnée à ce sujet. Il y a des récits excellents des grandes expéditions vers l'Ouest pendant la dynastie des Han par Tchang K'ien (張 騫) et Pan Tch'ao (班 超). De même il y a beaucoup d'information sur les relations intéressantes avec plusieurs peuples de l'Asie centrale depuis la dynastie des T'ang, surtout en connection avec les religions étrangères, le Bouddhisme [1]), le Nestorianisme et le Manichaeisme. Les grands voyageurs bouddhiques comme FaHien (法 顯), Hiouen Tsang (玄 奘) et d'autres ont un chapitre special à eux. Les voyageurs de la période mongole ont même trois chapitres — et je n'y trouve rien à redire. Tout ceci est bien intéressant et M. Cordier y trouve l'opportunité de faire ressortir sa connaissance des découvertes récentes. Seulement on éprouve sérieusement la manque de cartes et de diagrammes qui se fait sentir plus ou moins par tout le livre. Rien n'explique aussi bien qu'une bonne carte et dans la galaxie des peuples qui ont paru et disparu dans les grandes plaines asiatiques il aurait été très désirable de montrer leurs différents territoires et de marquer les routes suivies par les grands explorateurs. De petites cartes de la Chine auraient été aussi très utiles, montrant l'accroissement de l'Empire et les centres du gouvernement changés tant de fois [2]).

Les relations étrangères dans les temps modernes sont traitées pleinement. Une série spéciale de chapitres dans le IIIième volume raconte en grand détail l'arrivée en Chine des marchands Portugais, Espagnols, Anglais et Hollandais. Des lecteurs hollandais seront intéressés en lisant que M. Cordier considère nos ancêtres en somme un peu pires que les autres aventuriers. „Si l'on peut admirer l'esprit d'entreprise des premiers navigateurs hollandais, il faut bien reconnaître qu'ils étaient conduits exclusivement par une idée de lucre; aucun désir de gloire dans ces expéditions lointaines, aucun idéal, mais l'espérance d'un résultat appréciable en bonne monnaie; les Portugais n'avaient pas cherché à créer un empire aux Indes, quelques comptoirs bien placés sur la côte pour y diriger leurs opérations commerciales leur suffisaient; les Hollandais ne leur cédèrent en rien dans leur âpreté au gain et jamais nous ne voyons dans leurs conseils de direction percer une idée noble ou simplement désintéressée; ils sacrifient tout, amis comme ennemis, même la religion comme ils l'ont fait au Japon en foulant aux pieds des crucifix, pour ménager leur crédit. L'histoire coloniale des Hollandais est une belle page de l'histoire du développement commercial de l'Europe, mais une vilaine page de l'histoire de l'humanité."

Soit! On ne peut pourtant pas s'empêcher de se demander si les Portugais, dont M. Cordier, étant Français, admire dûment le désir de „gloire", ont vraiment été plus noble compagnie!

La seconde partie du IIIième et tout le IVième volume traitent de la dynastie Mandchoue et des relations avec l'Occident. Ici M. Cordièr se trouve sur un terrain qu'il a déjà traversé en grande partie autrefois. Personne s'imaginerait de nier qu'ici l'auteur est une autorité. Pourtant on voudrait bien qu'il eût un style moins lourd et un peu plus de l'esprit philosophique qui demande chaque fois: pourquoi ceci, pourquoi cela? Plusieurs de ces questions de l'histoire chinoise ne peuvent pas encore être répondues, mais n'est-il pas étrange que la plus grande question de toutes n'est pas même posée dans toute cette histoire de 4 volumes, c.à.d. pourquoi la civilisation chinoise s'est-elle arrêtée? Aussi n'est-il pas étonnant que le récit du mouvement réformiste et révolutionnaire est des moins réussis.

Cependant il ne faut pas exiger plus qu'on ne donne. Nous devons sans doute être reconnaissants pour ce que nous avons reçu. D'autres livres comme celui du P. Wieger, le savant compatriote de M. Cordier, „Histoire des croyances et des opinions philosophiques en Chine" peuvent aider à remplir de vie et de couleur les contours que M. Cordier a dessinés si fidélement. Son livre a ses mérites à lui bien marqués. Sans doute il contribuera grandement à une connaissance plus exacte du monde de l'Extrême-Orient. [1])

Leiden. J. J. L. Duyvendak.

[1]) Bien étrange, rien n'est dit des traits spéciaux qui distinguent le Bouddhisme chinois ni de son développement.

[2]) Wieger dans ses „Textes historiques" donne plusieurs cartes qui auraient pu être adaptées facilement aux besoins de ce livre

[1]) Je réserve une dernière remarque pour une note. C'est dommage que les caractères chinois des noms et des expressions ne sont pas donnés, pour rendre l'identification plus facile. Pas tout le monde qui lit le français est très familier avec la romanisation française des sons chinois, et la grande différence avec le système anglais qui est très répandu tend à créer confusion. D'autant plus que M. Cordier est très nonchalant dans sa transcription. Parfois le même nom est écrit de différentes manières sur la même page.

K. Kroman, Mathematics and the Theory of Science. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab Filosofiske Meddedelser, I 1). København, Høst & Søn. 1920. (Pr. Kr. 1.90).

Dit artikel is bedoeld als eene principieele verdediging der Euclidische meetkunde tegen kritiek op hare axiomatische grondslagen. Met het afwijzen dezer kritiek gaat gepaard de verwerping van elke niet-Euclidische meetkunde.

De bedoelde kritiek richt zich vooral tegen het geloof aan de noodzakelijkheid van het aannemen van Euclides' vijfde *αἴτημα*: ***Καὶ <ἠτήσθω> ἐὰν εἰς δύο εὐθειας εὐθεῖα ἐμπίπτουσα τὰς ἐντὸς καὶ ἐπὶ τὰ αὐτὰ μέρη γωνίας δύο ὀρθῶν ἐλάσσονας ποιῇ, ἐκβαλλομένας τὰς δύο εὐθείας ἐπ᾽ ἄπειρον συμπίπτειν, ἐφ᾽ ἃ μέρη εἰσὶν αἱ τῶν δύο ὀρθῶν ἐλάσσονες***, waarbij van de rechte lijn de definitie (ὅρος) wordt gegeven: ***Εὐθεῖα γραμμή ἐστιν. ἥτις ἐξ ἴσου τοῖς ἐφ᾽ ἑαυτῆς σημείοις κεῖται.***

Hieromtrent zegt de schrijver (p. 60): „The two thousand year old so called contest about the parallel-postulate was after all really neither a fight about the postulate nor for or against Euclid, but rather a dispute about the nature of the straight line. For everybody — Euclid not excepted—must at once admit that for curved lines the postulate does not hold. And in the same way everybody who reasonably relies *on his own eyes* must with Euclid be convinced that for actually straight lines the postulate must hold good. The problem is therefore: the straight line".

De vraag is dus: kennen wij de rechte lijn en, zoo ja, hoe komen wij aan die kennis?

Hieromtrent zegt hij (pag. 10): „all the objects dealt with are our own mental objects (dit klopt niet met de hooger gecursiveerde woorden), fully determined by our

Digitized by Google

definitions. The definitions here (d. i. in mathematics) always precede the objects and thus create them.. Therefore geometry is not a science dealing with objective space. With regard to such a space we know hardly anything, not even if such a space exists." Definities zijn dus noodig. En de definitie die Euclides van de rechte lijn geeft is goed ; pag. 17 : „it is surely impossible to find just objections to this definition". — Dit zullen weinigen met hem eens zijn. De definitie komt op zijn best hierop neer dat de rechte lijn de lijn is die een constante richting heeft (zoo blijkt Kr. het ook op te vatten) wat een tautologie is. Elders ziet de schrijver dit min of meer in ; geheel in tegenspraak met wat hij over de noodzakelijkheid van definities heeft gezegd, heet het pag. 19 : „Euclid might even have said without any harm : the straight line I do not define, for what a straight line means, everybody knows so well that a definition would scarcely bring him any elucidation".

Deze tegenstrijdige beweringen verspreiden over het begrip rechte lijn geen licht. Dat de rechte lijn en andere gedaanten „are evidently constructed as a kind of copies from the observed real objects" doet hier weinig ter zake, daar immers de eisch gesteld werd dat wij een meetkunde moeten opbouwen die onafhankelijk is van de „werkelijke" ruimte welke misschien niet eens bestaat en dus natuurlijk ook van de „werkelijke" voorwerpen die in dat geval evenmin bestaan, althans niet zijn zooals wij ze waarnemen.

De schrijver betoogt voorts dat bij Euclides welbeschouwd geen axioma's voorkomen (pag. 23 : „Euclid has set up no axioms at all") daar de ***αἰτήματα*** niet als zoodanig zijn te beschouwen maar als „immediately evident consequences of the definitions". Het vijfde ***αἴτημα*** zou dus een bewijsbare stelling zijn. — Mocht dit de bedoeling van Euclides geweest zijn zoo zou hij toch zeker wel zelf een bewijs hebben trachten te geven. (En door de mathematici zou hij dan niet zoozeer om zijn scherpen blik op wat bewijsbaar is en wat niet geroemd worden als thans het geval is). Het woord ***αἴτημα*** is m.i. geheel gelijkwaardig met ***ἀξίωμα***. Dat het de gewoonte der mathematici was van axioma's uit te gaan blijkt uit Aristoteles Metaph. 3 (Bekker 1005 a 19) ***τὰ ἐν τοῖς μαθήμασι καλουμένα ἀξιώματα***, Metaph. 2 (997 a 7) ***πᾶσαι αἵ ἀποδεικτικαὶ χρῶνται τοῖς ἀξιώμασιν . . . περὶ πάντων γὰρ ἀδύνατον ἀπόδειξιν εἶναι*** [1])

Terecht betreurt Kr. het dat Euclides geen algemeene bepaling geeft van wat hij onder wiskunde verstaat. Daardoor is het natuurlijk onzeker of, zooals Kr. vermoedt, bij Euclides (evenals bij Plato) slechts sprake is van ideëele rechte lijnen, cirkels, enz. Volgens Aristoteles (Metaph. 2,997 b 12) zijn er velen die zeggen dat behalve ***τὰ εἴδη καὶ τὰ αἰσθητά*** bovendien nog bestaan ***τὰ μεταξύ, περὶ ἅ τὰς μαθηματικὰς εἶναί φασιν ἐπιστήμας.*** Dit moet dunkt mij beteekenen dat volgens die opvatting de wiskundige lijnen en oppervlakken wel in onze verbeelding bestaan, maar dat alle axiomata en theoremata toch óók betrekking hebben (bij benadering natuurlijk, maar zonder systematische afwijking) op de waarneembare wereld. Het zou zeer wel kunnen zijn dat dit de opvatting van Euclides was.

Als men niet te zeer op de afzonderlijke beweringen maar op den zin van het geheele artikel let, moet dit misschien ook de opvatting van Kroman heeten. In ieder geval is het zijn overtuiging dat de Euclidische meetkunde de eenige goede meetkunde is en dat de „new-mathematicians", die hiervan durven afwijken, doen aan „romantic mathematics" waarin „mysticism to a certain degree got the upperhand of clearness". Hiertegenover moet opgemerkt worden dat, als men ernst wil maken met het denkbeeld dat de strenge wiskunde slechts met „mental objects" te doen heeft en dat een objectieve ruimte misschien niet eens bestaat, men toch bezwaarlijk anders kan doen (Kr. spreekt hierover niet, maar zoo is de nieuwe opvatting) dan de meetkunde „arithmetiseeren", dus alleen uitgaan van het getalbegrip, waarbij „een punt" niets anders is dan een groep van b.v. 3 getallen (waarmee *niet* bedoeld is, al staat het daar natuurlijk historisch mede in verband, drie grootheden die de plaats van een ruimtepunt bepalen) ; zoodat men dan moet zeggen (A. Einstein, Geometrie und Erfahrung, 1921, pag. 5) : „Unter Punkt, Gerade usw. sind in der axiomatischen Geometrie nur inhaltsleere Begriffsschemata zu verstehen. Was ihnen Inhalt gibt, gehört nicht zur Mathematik". Het zal wel duidelijk zijn dat men dan heelemaal niet op zijn oogen vertrouwen kan bij de vraag of twee „lijnen" elkander „snijden". Dat over het verband tusschen zoodanige „meetkunden" en de waarneembare „werkelijkheid" tusschen de grootste new-mathematicians principieele verschillen bestaan, is waar, en in zooverre kan men iets voelen voor het epitheton „romantici" of „mystici" : hier is geen (of nog geen ?) vastheid. Toch is het beter zulke uitdrukkingen te vermijden. Immers men gebruikt ze (steeds in malam partem) van weerskanten. T. a. p. zegt Einstein : „<Die> Axiome sind freie Schöpfungen des menschlichen Geistes . . . Diese . . . Auffassung säubert die Mathematik von allen nicht zu ihr gehörigen Elementen und beseitigt so *das mystische Dunkel* welches der Grundlage der Mathematik vorher anhaftete".

Wat een hedendaagsch natuurfilosoof onwelgevallig is noemt hij al spoedig „mystisch" ; maar heeft het schermen met dat woord wel heel veel beteekenis ?

Psychologisch juist lijkt mij de opmerking van Kr. dat bij Gauss die naar zijn (G.) zeggen niets over niet-Euclidische meetkunde publiceerde van wege het te vreezen geschreeuw der Boeötiers, deze Boeötiers „no doubt inhabited his own heart" : een dergelijke aarzeling vinden wij bij Lagrange die op het eind van zijn leven een verhandeling over het vraagstuk der parallele lijnen schreef (d.i. dus over het 5de ***αἴτημα*** en wat daarmee in verband staat) en deze in de Academie begon voor te lezen, doch plotseling zweeg en met de woorden „Il faut que j'y songe encore" zijne papieren in zijn zak stak.

Dit gezegde van Lagrange zij den Heer Kr. aanbevolen. Te willen uitmaken wat het verband is tusschen denken en zijn blijft steeds een hachelijke onderneming. Zou dit verband wel ooit iemand volkomen duidelijk geweest zijn en zal het wel ooit volkomen duidelijk worden ?

Middelburg. J. A. Vollgraff.

---

[1]) Wel moet opgemerkt worden dat het Grieksche *αἴτημα* of *ἀξίωμα* niet geheel met ons „axioma" overeenkomt. Het beteekent: iets dat men vooraf aan moet nemen om zich het vervolg eigen te kunnen maken. Een *ἀξίωμα* kan dus een axioma zijn, maar het kan ook een definitie zijn; zoo noemt Archimedes (*Περὶ σφαίρας καὶ κυλίνδρου*) zijn definities *ἀξιώματα*. Maar dat met *ἀξίωμα* nimmer iets bewijsbaars bedoeld is blijkt uit de woorden van Aristoteles.

Digitized by Google

L'orient vu de l'occident. Essai critique par **E. Dinet** et **Sliman ben Ibrahim** avec un dessin-facsimile de E. Dinet. Paris, Piazza et Geuthner. Zonder jaartal. (Pr. fr. 4).

Verdeeldheid onder de mannen van de historische kritieken is voor apologeten steeds een argument geweest, dat zij — met of zonder leedvermaak — gaarne ten gunste van de overgeleverde beschouwingen gebruikt hebben. Zeer begrijpelijk, even begrijpelijk als een verdeeldheid, die haar grond heeft in het karakter van onze bronnen voor die perioden der geschiedenis die in hooge mate belangstelling wekken. De schrijvers van het bovengenoemde boekje hebben door reeksen van citaten uit de bekendste westersche biografen van Mohammed willen aantoonen, hoezeer hunne meeningen uiteenloopen. *Onze* conclusie uit die onderlinge tegenspraak zou zijn, dat de middelen der historische kritiek in sommige gevallen worden toegepast op gegevens, die reeds te zeer door een waas omhuld zijn dan dat ze ons ooit weer klaar voor oogen zouden komen te staan. De *hunne* is dat deze gegevens alleen waarlijk toegankelijk zijn voor de pieuze meditatie van den oosterschen droomer. Zij schrijven dan ook „en rêveurs musulmans."

Indien zij zich tot deze taak bepaald hadden, zou hun werk met zijn voor- en nadeelen door deze korte omschrijving voldoende gekenschetst zijn. Maar zij hebben dat niet gedaan. Zij hebben telkens getracht op hunne wijze historische constructies te geven en zijn daarbij niet alleen in tegenspraak gekomen met wat voor de westersche wetenschap vaststaat, maar ook met de oostersche traditie zelve. Sterk spreekt in dit opzicht de pericoop getiteld „Raisons qui empêchèrent vraisemblablement Mohammed de désigner son successeur" (blz. 57—61). Hier wordt aan Mohammed toegeschreven de opdracht om bij het oplossen van eenige kwestie in de eerste plaats den koran te raadplegen, geeft deze geen uitsluitsel dan de soenna, en, weigert ook deze, gebruik te maken van de conclusie naar analogie (ḳiyās). Hier wordt een methode geteekend, die omnium consensu, zich eerst op grond van een lange historische ontwikkeling gevormd, en onder hardnekkig verzet gehandhaafd heeft. Bovendien is de titel der pericoop in strijd met uitspraken van de inheemsche overlevering, die Mohammed in doorzichtige termen niet alleen Aboe Bekr als zijn eersten, maar zelfs Omar als zijn tweeden opvolger laten aanwijzen.

Leiden A. J. Wensinck

SCHOOLBOEKEN.

P. B. Benjert en **J. J. B. Elzinga, Fransch voor de Middelbare school. Voorlooper.** Tweede druk. Groningen-Den Haag, Wolters. 1922. (Pr. Ing. *f* 2.90, geb. *f* 3.10).

„Deze voorlooper is bestemd voor die leerlingen van de Middelbare- en Mulo-School, die op de Lagere school geen onderwijs in het Fransch hebben gehad," zeggen de schrijvers in een voorwoord.

Aan het begin van elke les plaatsen zij niet een rij woorden, die van buiten moeten worden geleerd; de woorden worden geleerd in onderling verband. Elke les begint met een verhaaltje, een anecdote, waarin de nieuwe woorden of vormen voorkomen. Dit is een goed beginsel; veel dwaze fouten zullen door de leerlingen vermeden worden. Al het oefenmateriaal, dat verder in elke les voorkomt, is ontleend aan de beginlessen of aan de vele verhalen, die tusschen de oefeningen voorkomen.

Veel zorg besteeden de schrijvers aan het leeren van de werkwoordelijke vormen.

De leerlingen maken kennis met de regelmatige en de voornaamste onregelmatige werkwoorden, waarvan de meeste tijdvormen behandeld worden.

Wij durven dit aardig geïllustreerde boekje gerust aanbevelen.

Leiden. W. Prins.

P. B. Benjert en **J. J. B. Elzinga, Fransch voor de Middelbare school. Eerste leesboek.** Groningen-Den Haag, Wolters. 1922. (Pr. Ing. *f* 1.90, geb. *f* 2.10).

In aansluiting met den voorlooper hebben de schrijvers een „Eerste Leesboek" gegeven. Wel komen in den voorlooper heel wat korte verhalen en anecdoten voor, maar volgens de meening van de schrijvers brengt het gebruik van het Eerste Leesboek eenige afwisseling. Vijfmaal per week hetzelfde boek te gebruiken ,is inderdaad eentonig. Zoo spoedig mogelijk willen zij den leerling voor eenvoudige leesstof plaatsen. Of dat leesboek evenwel reeds ter hand genomen kan worden, als de eerste zestien lessen in den voorlooper behandeld zijn, betwijfel ik. Ik gebruik het in twee eerste klassen, waarvan één leerling slechts geen onderwijs in Fransch heeft gehad en ik meen dat verscheidene leerlingen het boekje niet gemakkelijk vinden. Als het meerendeel der leerlingen bij hun komst op de H.B.S. of Muloschool geen woord Fransch zou kennen, — een toestand, die, naar wij hopen, nooit zal voorkomen, — dan zou er ongetwijfeld wat langer gewacht moeten worden, voordat men met dit boekje kan beginnen.

Dit Eerste Leesboek maakt een prettigen indruk; het is aardig geïllustreerd en zal door de leerlingen ongetwijfeld met genoegen worden gebruikt.

Leiden. W. Prins.

P. B. Benjert en **J. J. B. Elzinga, Fransche Lectuur voor de Middelbare School.** 1e Serie, no. 4. **Contes et Comedies.** Groningen-Den Haag, Wolters. 1922. (Pr. Ing. *f* 1.50; geb. *f* 1.70).

Deze bundel bevat een negental Contes en Comédies o.a. van Theuriet, Jacques Normand, Henri Bordeaux. Max et Alex Fischer.), bestemd om gelezen te worden in de derde klasse. Ik las dit boekje met veel genoegen door. Ofschoon ons oordeel over lectuur niet altijd overeenstemt met dat van onze leerlingen, ben ik er bijna zeker van dat zij deze Contes en Comédies boeiend zullen vinden. Dit is een heel belangrijk ding, waardoor belangstelling voor lectuur bij hen wordt gewekt.

Leiden. W. Prins.

P. B. Benjert en **J. J. B. Elzinga, Fransche Vertaaloefeningen.** Tweede deel. Groningen-Den Haag, Wolters. 1922. (Pr. *f* 0.90).

Het tweede deel van Fransche Vertaaloefeningen bevat evenals het eerste deel prozafragmenten van bekende schrijvers. Verder vindt men er ook eenige artikelen in uit dag- en weekbladen, o. a. een artikel uit de Temps en een uit de Illustration. Het boekje bevat talrijke portretten. Het is bestemd voor de vijfde klas van de H.B.S., waar het met vrucht gebruikt kan worden.

Leiden. W. Prins.

Digitized by Google

B. A. Kwast en F. Felder, Leerboek der aardrijkskunde voor Middelbare Handelsdagscholen en driejarige Hoogere Burgerscholen. Eerste deel. Groningen, J. B. Wolters. 1922. (Pr. *f* 1.50).

Dit is het eerste deeltje van een tweetal boekjes, welke dienen voor de leerlingen van handelsdagscholen en driejarige HBScholen. Het vangt aan met 10 bladzijden algemeene aardrijkskunde: wis- en natuurkundige aardrijkskunde. Als beginsel acht ik het zeer juist een beknopt overzicht van eenige hoofdzaken uit de algemeene aardrijkskunde (wiskundige en natuurkundige aardrijkskunde en volkenkunde) vooraf te laten gaan aan de landbeschrijving, omdat men die hierbij telkens weer kan toepassen en daardoor uitweidingen voorkomt. Maar wat hier gegeven wordt is echter te beknopt en te onvolledig. In plaats van de namen der planeten en hun afstanden van de zon en van de afstanden der sterren, zouden wij gaarne een eenvoudige voorstelling van het ontstaan der jaargetijden gezien hebben, van den stand der zon e.d. in tegengestelde tijden des jaars voor verschillende breedten. En behalve het klimaat zouden wij nog wel eenige grondbegrippen van de zeestroomen gewenscht hebben, (passaten en moessons zijn ook bij het klimaat niet genoemd). Ook eenige begrippen over de hoofdreliefvormen zouden hier nuttig zijn.

Dit boekje (wij zagen slechts het eerste deel) geeft verder feiten, meestal kort medegedeelde gegevens. Voor den leeraar blijft er plaats over die ziel en leven te geven. Als dit geschiedt kunnen de leerlingen het hier gegevene overzien en daaraan de nadere beschouwingen vasthechten.

In handen van bekwame leeraren kan het goeden dienst doen.

Den Haag. H. Blink.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

„Het Nederlandsche Boekhuis" te Tilburg zond ons den tweeden druk van Dr. H. W. E. Moller's uitgave van *Karel ende Elegast*, dat nummer 2 uitmaakt van de „Letterkundige boekenreeks Uit Nederlands taalkunst". De prijs van het boekje is *f* 0.45.

Bij A. Oosthoek te Utrecht is thans een deel Indices verschenen op de door Dr. Mr. S. Muller Fzn. uitgegeven 3 deelen der, in dit tijdschrift herhaaldelijk vermelde *Regesten van het archief der Bisschoppen van Utrecht* (722—1528); die Indices, een van persoons- en een van zaaknamen, zijn bewerkt door mej. M. I. van Soest.

Van den *Catalogus van Folklore in de Koninklijke Bibliotheek* waarvan de beide deelen hier reeds vroeger werden aangekondigd (Jan. 1920, Nov. 1921), verscheen thans ook het laatste deeltje, dat de schrijvers- en trefwoordenregisters bevat. Dit is de sleutel op het geheele werk dat men nu zeker vaak met succes zal kunnen raadplegen.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1921, Appendice: Th. Reinach, Le Trésor d'argenterie de Traprain Law.

1922, Mai- Juin: Durrieu, Les filles d'Agnès Sorel. — Lettre de M. Carton sur les fouilles de Bulla Regia. — Homburger, Une mission au Cameroun. — E. Cuq, Notes sur Julius Priscus préfet de prét. de Gordien. — Petit, La ville de Tulupa au temps des Croisades. — N. Jorga, Influences dalmato-vénitiennes en Roumanie. — Ch. Diehl, Les fouilles du corps d'occupation français à Constantinople. — Th. Homolle, Note complém. sur les bas-reliefs découverts à Athènes dans le mur de Thémistocle. — E. Chatelain, Un prétendu fragment des Plaute en onciale du IVe s.

Juillet-Août: Ch. Diehl, L'évangéliaire de l'impératrice Catherine Comnène. — A. Audollent, Nouvelles fouilles aux Martres-de-Veyre. — J. Loth, Le sens de Nepos dans deux inscriptions latines de l'île de Bretagne. — J. Baillet, Constantin et le Dadouque d'Eleusis. — Delattre, Fouilles sur l'emplacement d'une basilique près de Douar-Ech-Chott à Carthage. — F. Cumont, Pascal Fourcade, explorateur de l'Asie Mineure. — P. Perdrizet, Une fondation du temps de Ptolémée Epiphane: le temple du dieu-Lion à Léontopolis.

Sept.-Oct.: L. Carton, Les fouilles de Bulla Regia au print. de 1922. — J. Bidez, Boèce et Porphyre. — E. Pottier, Rapport sur les travaux archéol. du Serv. des Antiquités de Syrie et sur la fondation de l'Ecole franç. de Jérusalem (1920—'21). — P. Lacau, Rapport sur les travaux du Serv. des Antiquités de l'Egypte en 1921'-22. — P. Monceaux, Découverte d'un groupe d'édifices chrétiens à Djemila. — J. Loth, Le village natal du scribe H. Bossec: les différents sens de *tre-* dans les noms propres composés bretons actuels.

Journal d. Savants, 1922, Sept.-Oct.: E. Naville, L'Égyptologie franç. pendant un siècle, I. — H. Lemonnier, Miniatures flamandes du XVe s. — G. Glotz, Un code fiscal de l'Égypte romaine.

Nov.-Déc.: E. Naville, L'Égyptologie franç. pendant un siècle, II. — G. Le Bran, Le privilège de clergie en France pendant les derniers siècles du moyen âge (slot). — M. Croiset, Les papyrus d'Oxyrhynchus. — Nouv. et Corresp.

Indogerm. Forschungen, XL, 4-5: H. Möller, Hochton nach Auftakt. — H. Güntert, Aus der Geschichte einer Negation — J. Brüch, Lat. Etymologien. — E. Kieckers, Die direkte Rede als Objekt. — Dez., Zum pass. Imper. im Lat. — W. Frhr. v. d. Osten-Sacken, Lit. Vokalismus im Inl. u. Ausl. — N. v. Wijk, Die serbokroat. Präsentia von Präpositionalkomposita mit betonter Präpos. — Dez., Die aus altem Akutus entstandenen sekundären slav. Intonationen.

Hermes, LVII, 4: K. Praechter, Nikostratos der Platoniker. — H. Swoboda, die neuen Urkunden von Epidauros. — P. Stengel, Opferspenden. — W. Nestle, die Schrift des Gorgias „über die Natur oder über das Nichtseiende".—K. Witte, Vergils sechste Ekloge u. d. Ciris. — A. Klotz, zur Ciris. — J. Kroll, Horazens 16. Epode u. Vergils Bukolika. — V. Ehrenberg, die Urkunden von 411. — Misc.

Journ. of Hell. Studies, XLII: J. B. Bury, The End of the Odyssey. — F. H. Marshall, A Greek Ms. describing the Siege of Vienna by the Turks in 1683. — P. A. Seymour, The 'Servile Interregnum' at Argos. — J. Six, Asklepios by Bryaxis. — W. Miller, The Last Athenian Historian: Laonikos Chalkokondyles. — Th. Reinach, Poet or Lawgiver? — J. D. Beazley, Citharoedus. — F. W. Hasluck, The Caliph Mamoun and the Prophet Daniel. — A. Philadelpheus, Three Statue-Bases recently discov. at Athens. — E. Clements, The Interpret. of Greek Music. — M. N. Tod, Greek Inscr. from Macedonia. — M. Cary, Notes on the ἀριστεία of Thebes. — A. D. Ure, A Black-Figure Fragment in the Dorset Museum. — W. W. Tarn, The Constit. Act of Demetrius' League of 303. — S. Casson, Bronze Work of the Geometric Period and its Relation to Later Art. — J. T. Sheppard, Traces of the Rhapsode. — B. Ashmole, Notes on the Sculpture of the Palazzo dei Conservatori. — Dez., Locri Epizephyrii and the Ludovisi Throne. — V. Gordon Childe, The East Europ. Relations of the Dimini Culture.

Digitized by Google

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIX-L, 8: A. K ö r t e, Griech. Verskunst. — F. D r e x e l, Altes u. Neues v. Tropaeum Traiani. — E. C a s t e n s, W. Meisters Theatral. Sendung. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: A. D e b r u n n e r, Sprachwiss. u. Sprachrichtigkeit. — B. g r. K r u s e, Ein Jahr griech. Zirkel.

9: C. C l e m e n, Der religionsgesch. Ertrag der Argonautensage. — E. S t e m p l i n g e r, Antike Motive im deutschen Märchen. — F. N e u m a n n, Scholastik u. mhd. Liter. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: E. S c h w e i t z e r, L. v. Rankes Schulrede aus dem Jahre 1818. — A. B i e s e, Das dichterische Schaffen. — E. M a j e r - L e o n h a r d, Der lat. Anfangsunterricht.

10: E. C a l i n k a, Elektra und Antigone. — P. C o r s s e n, Das Verhältnis der Apostelgesch. zum 3. Evang. — M. N i n c k, Hölderlins dicht. Erlebnis u. s. Verhältnis zur Klassik. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: B. K u m s t e l l e r, Kulturaufgaben des Geschichtsunterrichts. — Mitteil.

Tijdschrift v. Nederl. Taal- en Letterk., XLI, 4: D. C. H e s s e l i n g, Africana, III. — N. v. W ij k, Het motief van „Teeuwis de boer" in een litause „pasaka". — C. B. v. H a e r i n g e n, Invloed van *r* op klinkers in germaanse talen. — J. W. M u l l e r, Naar aanleiding van Hooft's *Galathea, siet den dach comt aen.* — W. v. E e d e n, *Vinland*-studiën, II. — D. Th. E n k l a a r, De overeenstemming tusschen Maerlant's Alexander en den Reinaert. — D. B. B o s m a n, Naschrift (bij blz. 237 vlg.). — Kleine meded.

Nieuwe Taalgids, XVII, 2: C. G. N. de V o o y s, De taalbeschouwing van Lambert ten Kate. — Ph. J. S i m o n s, Bij een gepleisterd graf. — G. G. K l o e k e, Dialectgeogr. in zakformaat. — Uit de tijdschr.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, XI, 2: H. P a d b e r g S. J., Klankexpressie en Klanknabootsing. — F r. H. R., Over nieuwe strevingen en oude principepen. — H. L i n n e b a n k, Kr., Onze lenige Taal. — C. J. Z w ij s e n, Pr., Grepen uit de Spaansche Letterk., IV. — L. C. M i c h e l s, Op zijn duim fluiten.

English Studies, V, 1: W. v. D o o r n, Walter de la Mare. — Notes a. News. — Translation. — Rev. — Brief Mention. — Bibliogr.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Lit., XLVII, 1: A. S c h i r o k a u e r, Studien zur mhd. reimgramm. — M. H. J e l l i n e k, Das Wessobrunner gebet. — D e z., Zu Walther. — D e z., Der ablativ nach präpos. — D e z., Zur betonung der verbalcompp. — A. L e i t z m a n n, Zu Recht u. Hochzeit. — D e z., Zum Reinfried v. Braunschw. — C. K a r s t i e n, Zum Willehalm v. Orlens des Rud. v. Ems. — K. H e l m, Zum Engelhard. — D e z., Frudte (MSF. 52, 19). — O. F i e b i g e r, *διγοῦνθα*. — H. S c h r ö d e r, Etymol. — D e z., Nhd. dial. *standal* aus *skandal* durch assime. ? — E. S c h w e n t n e r, Zur etymol. von nhd. *bult*. — P h. S t r a u c h, Zu MSF. 3, 7. — Lit.

Anglia, XLVI, 4: K. B r u n n e r, Ch. Kingsley als christl. sozialer Dichter. — O. B. S c h l u t t e r, Weitere Beitr. zur ae. Wortforsch. — E. W e s t e r g a e r d, Masked Germ. Suffixes in Lowland Scotch. — Th. G r i e n b e r g e r, Widsid. — A. A n s c o m b e, The Etymon of Portslade a. Portsmouth.

Meded. Hist. Inst. Rome, II (1922): Verslagen. — D e r k i n d e r e n, Prix de Rome. — L e o p o l d, Opgravingen op den Monte Mario. — D e z., De Augustus-kop van Tivoli. — V a n M e Tre, De Langobardische figuur-afbeelding. — H o o g e w e r f f, Drie Nederl. schilderwerken XVIde eeuw. — D e z., Drie documenten uit de XVIde eeuw. — H e n s e n, Het Latijnsch origineel van „Les cruels tormens de Balth. Gérard". — D e z., De dood van Philips Willem van Oranje. — H o o g e w e r f f, Italië gezien door een Ned. toerist (1600). — H e n s e n, Pius IX en Antonielli over het herstel der Hierarchie in Nederland. — D e z., Alexander Teerlinck. — H o o g e w e r f f, Tentoonstelling Ned. Schilderkunst te Milaan (1922). — D e z., Opmerkingen betreffende de nieuwe inrichting der musea Brera en Uffizi.

Revue Historique, CXLI: W a l t z, Les artisans et leur vie en Grèce. — V a n D y k e, Deux lettres inédites de Cath. de Médicis. — B e r t r a n d, Mémoires de Richelieu (slot). — Bulletin historique (Etudes assyriennes).

Historische Vierteljahrschrift, XXI, 1: D o r a n, Zur Reformatio Sigismundi. — H e y d e m a n n, Friedrichs des Grossen Antimachiavell. — H a m p e, Sizilische Regentschaft, 1235. — S t o l z, Ablaszverbot in Tirol 1482.

Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XVI, 3-4: V o l t e l i n g, Prekarie und Beneficium. — G r u n f e l d e r, Die Färberei in Deutschland bis 1300. — B r a u n, Die geschichtliche Entwicklung der Sonntagsruhe. — B a a s c h, Die Juden und der Handel in Lübeck. — Miszellen.

English Historical Review, XXXVII: S t e w a r t - B r o w n, The Homesday Roll of Chester. — K e n n e t h - B r a m p t o n, Marsiglio of Padua. — P o l l a r d, Council, Star Chamber and Privy Council, II. — Notes and Documents (o. a. Warwick at Calais 1460, Calender of the correspondence of sir Thomas More).

Studiën, XCIX, Febr.: J. B e u n s, Het Bevolkingsvraagstuk. — P. Z e e g e r s, „Deutschland, Deutschland über alles" (slot). — H. D u u r k e n s, Alberdingk Thijm en de Kerkbouw, III. — P. A l b e r s, De Mormonen. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de pers.

Maart: J. v. R ij c k e v o r s e l, Henri Ghéon's Theater. — C. K o l f s c h o t e n, Communist. Wereldpropaganda. — L. P. P. F r a n k e, Pater B. Vaughan, S. J. — J. v. M i e r l o J r., Is het „Boec vanden twalef dogheden" een werk v. J. v. Ruysbroeck? — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de pers. — Lezers en Red.

April: G. G o r r i s, De Romeinsche kwestie en het huidige Italië. — F. T u m m e r s, Het offer in nieuwe belichting, II. — H. P a d b e r g, Moderne kritiek en de grondwet der woordkunst. — H. D u u r k e n s, School en opvoeding. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

C u v e l i e r, Origines de la fortune de la maison d'Orange-Nassau: Journ. d. Savants 1922, n°. 11-12 (Espinas).

F e e n s t r a K u i p e r, Japan: Engl. Hist. Rev. XXXVII (Lambert).

F o n c k e, De Harduyn, Roose-mond: N.Taalg. XVII, n°. 2 (de Vooys).

G r o n d ij s, Guerre en Russie: Rev. Crit. 1923, n°. 4 (Reinach).

D e G r o o t, Anaptyxe: Gött. Gel. Anz. 1922, n°. 10-12 (Hermann).

K e u c h e n i u s en T i n b e r g e n, Nederl. Lyr. I: Tijdschr. v. Taal en Letteren XI, n°. 2 (Michels).

P l o o ij, Leven v. Paulus: Gött. Gel. Anz. 1922, n°. 7-9 (Jülicher).

P o s t h u m u s, Leidsche textielnijverheid, IV-VI: Eng. Hist. Rev. XXXVII (Unwin).

P o u t s m a, Infinitive etc.: Engl. Stud. V, n°. 1 (Kruisinga).

R i t t e r, Van Deyssel: Tijdschr. v. Taal en Letteren XI, n°. 2 (Knippenberg).

T i e l e, Pesters naar Hannover: Rev. Crit. 1923, n°. 3 (R.); Engl. Hist. Rev. XXXVII (C. B.).

V a n W ij k, Republiek en Amerika: Lit. Zentralbl. 1923, n°. 5-6 (J[apikse]).

Digitized by Google

Staatkundige Geschiedenis van 1887—1917

door Dr. N. JAPIKSE

Directeur van het Bureau van 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën

Ingenaaid f 11.— Gebonden f 13.50

Hoogst wenschelijk was het dat de Staatkundige Geschiedenis van Nederland, door J. A. DE BRUYNE sedert 1848 beschreven, tot op dezen tijd werd aangevuld en voltooid. Dr. N. JAPIKSE heeft deze taak op zich genomen en behandelt in dit boek de jaren 1887—1917, een afgesloten tijdperk tusschen twee grondwetsherzieningen.

Hoewel dit werk als een afzonderlijk boek wordt uitgegeven, kan het tevens beschouwd worden als een vervolg op het werk van De Bruyne, dat in 5 deelen reeds vroeger is verschenen.

De prijs van de zes deelen compleet bedraagt gebonden f 37.—

Algemeene Geschiedenis

DOOR

Prof. Dr. H. BRUGMANS en
Prof. Dr. G. W. KERNKAMP

Tweede, herziene en geheel bijgewerkte druk

De deelen bevatten:

I. Oude Geschiedenis
II. Middeleeuwen
III. Nieuwe Geschiedenis
IV. Nieuwste Geschiedenis (ter perse)

De inteekenaren op „Algemeene Geschiedenis ontvangen gratis het rijk geïllustreerde

HISTORISCH PLATENBOEK,

gebonden in linnen band.

De prijs van de deelen I, II en III bedraagt f 12.50 gebonden per deel

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Geschiedenis van het Nederlandsche Volk

DOOR

Prof. Dr. P. J. BLOK

Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden

TWEEDE DRUK.

Dit werk van den bekenden Leidschen Hoogleeraar, dat met recht een standaardwerk genoemd mag worden, kan elke aanbeveling ontberen. Deze tweede druk, door den schrijver geheel herzien en bijgewerkt, is compleet in 4 deelen. Prijs f 10.50 per deel gebonden.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Uitgegeven op verzoek van de Juridische Faculteit der Leidsche Studenten - - -

In de serie **BEROEPSKEUZE VOOR DEN JURIST** is verschenen:

No. 1 **HET BEROEP VAN ADVOCAAT**
door Mr. J. H. TELDERS
Landsadvocaat

No. 2 **HET AMBT VAN DEN RECHTER**
door Mr. G. VAN SLOOTEN
President van den krijgsraad te 's-Gravenhage

No. 3 **DE JURIST ALS AMBTENAAR**
door Mr. J. B. KAN
Secretaris-Generaal in Algemeenen Dienst

Prijs 30 Cents

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE
LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

12 Nummers **68ste Jaargang** **Per jaar f 1.20**

De **Nederlandsche Bibliographie,** het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

30ste Jaargang. **No. 8.** **Mei 1923.**

Classen-Steup, Thukydides, VIII (Leyds).
Damsté, Adversaria ad Apollonii Rhodii Argonautica (M. A. Schepers).
Plasberg, Cicero, Academicorum Reliquiae cum Lucullo (Brakman).
Ehwald et Levy, Ovidius, III (Bosselaar)
Esnault, La vie et les oeuvres comiques de C.-M. le Laé (v. Hamel).
Kock, Svensk Ljudhistoria, IV (Boer).
Van Beckum und Rameckers, Achtzig Aufgaben zur Übersetzung ins Deutsche (Polak).
Zenker, Forschungen zur Artusepik, I (Weerenbeck).
Cohen, De Hellenistische cultuur (v. Hille).
Bosshardt, Essai sur l'originalité et la probité de Tertullien dans son traité contre Marcion (Meyboom).
Carra de Vaux, Les penseurs de l'Islam (Tj. de Boer).
Lehmann, Zentral-Amerika, I (Uhlenbeck).
Schoolboeken:
De Brouwer en Slijper, Oefeningen bij de Syntaxis, II (Brinkgreve).
Dezz., Woordenlijst op de Latijnsche Oefeningen (Brinkgreve).
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Thukydides erklärt von **J. Classen.** Achter Band, Achtes Buch, 3e Auflage neugestaltet von **J. Steup.** Berlin, Weidmann. 1922. (Pr. 30 M. u. Valutazuschlag).

Het is Steup vergund geweest, op den avond zijns levens het omvangrijke werk van den nieuwen druk van Classen's zoo bekende en geëerde uitgave te voltooien. Met voldoening mag hij hierop terugzien en al is men 't niet altijd met hem eens, b.v. waar hij in c. 2 Classen's opvatting nog altijd verdedigt, dat **ἀπαλλάξεσθαι** niet van **νομίσαντες** zou afhangen, en **αὐτοί** „verdächtigt" zonder evenwel het in den tekst „ein zu klammern," — steeds is het de moeite waard zijne argumentatie te volgen en meestal geeft men zich gewonnen, vooral wanneer men 't met hem eens is omtrent den toestand, waarin Thucydides' geschiedwerk achtergelaten is, waarover ik reeds bij vorige deelen heb uitgeweid. Nu bestrijdt hij m.i. terecht de overdreven meeningen omtrent den onklaren toestand van het 8e boek van L. Holzapfel, v. Wilamowitz en E. Schwartz.

Om op enkele plaatsen nader in te gaan: in c. 2 § 3 laat hij terecht Classen's meening los, dat met **τοῦ ναυτικοῦ** de vloot der Peloponnesiërs bedoeld zou zijn in pl. v. de Syracusanen of Siciliërs in 't algemeen. Ook in c. 3 bestrijdt hij met recht Classen's opvatting, alsof **τινας** niet bij **ὁμήρους** behoorde.

In c. 10, 3 schrijft Steup m.i. terecht **Σπείραιον** in pl. v. **Πειρ.**, zooals reeds K. O. Müller verlangde, tegenwoordig kaap Spiri.

Op een aardige bijzonderheid kan Steup in dezen druk wijzen: de lezing in c. 10, 3: **ἐς ἑπτὰ καὶ τριάκοντα**, door Anton Westermann in 1839 voorgesteld en door verscheidene editores gevolgd, is bevestigd door een papyrus uit Oxyrhynchos.

Groningen. R. Leyds.

O. Damsté, Adversaria ad Apollonii Rhodii Argonautica. Rotterdam, Electr. Handelsdr. „de Gids". 1922. (Utrechtsche diss.).

Na een inleiding met aesthetische beschouwingen aangaande de Argonautica en korte bespreking der handschriften en uitgaven, volgen als eigenlijk doel van den schrijver kritische opmerkingen over text en scholiën.

Damsté begint met een verdediging van het gedicht tegen de aantijging van duisterheid en middelmatigheid, al moet ook hij erkennen, dat niet alle onderdeelen op de zelfde hoogte staan en dat de hoofdpersoon Jason een onbegrijpelijk slappen indruk maakt, in frappante tegenstelling met de hartstochtelijke Medea. De overeenkomst met de figuren van Aeneas en Dido bij Vergilius springt in het oog en wordt dan ook door den schrijver uitvoerig behandeld. Daarbij stelt hij, evenals Murray in zijn Greek Literature, de schildering van Medea's liefde boven die van Dido. Inderdaad munt Apollonius' uitbeelding uit door levendigheid en kracht, maar men moet niet uit het oog verliezen, dat de Romeinsche dichter niet een jong meisje had te teekenen maar een koningin en weduwe. Dat schijnt Damsté te vergeten, waar hij de bekende woorden uit het 4e boek der Aeneis ‚multa viri virtus animo multusque recursat gentis honos' enz. een weinig gelukte navolging noemt van Argon. III 453 vlg. Juist die wijziging, die toevoeging van ‚gentis honos', is naar het mij voorkomt wèl overwogen en zeer juist in den gedachtengang van een vrouw als Dido. Ook verder wil het mij toeschijnen, dat Damsté tegenover de Aeneis niet steeds billijk blijft, zoo b.v. als hij Dido's hartstochtelijke vervloekingen 'convicia inepta' noemt. Blijkbaar heeft hij ook zelve de vrees bij zich voelen opkomen, dat de lezer den indruk van onbillijkheid zou krijgen: op pag. 17 verklaart hij althans 'diserte demonstrare volo Vergilium detrectare ut Apollonium extollam mihi non propositum esse' en pag. 22 'iterum profiteor consilium meum fuisse ut Apollonio debitum honorem tribuerem, ... non vero ut Vergilium utpote plagiarium perstringerem'.

Digitized by Google

Wat de figuren van Jason en Aeneas betreft, erkent Damsté, in tegenstelling met Murray, volmondig, dat Vergilius daarin beter geslaagd is dan zijn Grieksch voorbeeld. Daarbij had hij nog kunnen en toch ook wel moeten wijzen op het feit, dat Vergilius niet een jeugdig krijgsman wilde schilderen, zooals Apollonius, maar den overbrenger van Trojes sacra naar Italië, meer een priester dan een held, meer senior dan junior. Wat in den jeugdigen leider der Argonauten mishaagt, kan bij den pius Aeneas bevredigend zijn.

Aangaande de adversaria critica moet ik verklaren, dat de voorgestelde textwijzigingen mij in 't algemeen niet overtuigend schijnen en hier en daar beslist onnoodig of onjuist. Natuurlijk is het hier niet de plaats om dit oordeel met vele bewijzen te staven, maar toch mag ik misschien wel eenige plaatsen in het kort bespreken.

In Argon. III 1332 wil Damsté **ἀρότρου** in **ἀρότρῳ** [1]) veranderen en zegt spottend ,miror aratrum sulcos habens'. Maar onder **ὦλκες ἀρότρου** moet men toch ,de vore van den ploeg' verstaan in den zin van ,door den ploeg gevormd', evenals men spreekt van **στιβὸς ἵππων** of **ποδῶν**, **χάραγμα πυρός**, **ἕλκος ὕδρου**, 'het spoor van het wild' enz. enz. Neen — deze zonderlinge opmerking had maar in de pen moeten blijven.

Onjuist lijkt mij ook wijziging van het scholium op I 81 **δηωθῆναι· κοινότερον νῦν τὸ δηωθῆναι τὸ φθαρῆναι.** Damsté wil **τοῦ δηωθῆναι** lezen. Maar **νῦν** beteekent bij de scholiasten immers herhaaldelijk 'hier, op deze plaats', vrgl. b.v. het schol. op Argon. I 530 **ἔντεσιν· νῦν ταῖς κώπαις.** Men moet dan ook m.i. de onderhavige woorden onveranderd laten en aldus opvatten: 'meer in overeenstemming met de **Κοινή** staat hier **δηωθῆναι** in den zin van **φθαρῆναι**'.

Een vraagteeken heb ik gezet bij Damsté's bespreking van III 248. Daar bieden de betere hs. **τῇ μὲν ἄρ' οἵγε**, de andere **τὴν μὲν ἄρ' οἵγε**. Damsté meent den zin te moeten herstellen door te lezen **τὴν μὲν ἄρ' εὗρον.** Maar in mijn Teubner uitgave van Merkel staat de aardige verbetering **τέτμον ἄρ' οἵγε.** Waarom wordt daarvan met geen enkel woord gerept?

In IV 1589 geven de scholiën **εἴσατο· ὡρμησεν.** Damsté zegt daarvan: ,nimirum **εἴσατο** hic non verbi **ἵεσθαι**, sed verbi **εἴδεσθαι** aoristus est'. Uit 'hic non' zou men opmaken, dat de schrijver bedoelt: ,**εἴσατο** zou op zich zelf weliswaar een aorist-vorm van **ἵεσθαι** kunnen zijn, doch is dat op deze plaats niet.' Maar vermoedelijk is het zonderlinge ,hic non' enkel een onhandige uitdrukking: herhaaldelijk blijkt in dit proefschrift, dat de schrijver het voertuig zijner gedachten niet voldoende beheerscht. Zoo b.v. leest men op pag. 8 quivis . . . . nunquam i.pl.v. nemo (nullus). . . . unquam; op pag. 15 stuiten we op een leelijke zin als ,Vergilius . . . . qui post brevem expositionem Didonem statim sororem adeuntem faciat, ut eam de amore suo certiorem faciat'; op pag. 17 ,Iason . . . . omni malo desperatione se affici sinit'; op pag. 31 ,rex . . . . ancoram demittere iis persuasit'.

Maar erger dan dit alles is, dat er ook absolute onzin in dit boekje staat. Ik bedoel de opmerking over IV 1714. Daar zegt de dichter **τοὶ δ' ἀγλαὸν Ἀπόλλωνι ἄλσει ἐνὶ σκιερῷ τέμενος σκιόεντά τε βωμὸν ποίεον,** waarbij Damsté aanteekent 'pro **σκιόεντα** nescio cuius coniectura apud Wellauerum commemoratur **θυόεντα.** Vide an non potius pro **σκιερῷ** Apollonius scripsisse putandus sit **σκειρῷ** (gypsus)'. Zoo staat het er werkelijk! En dat in een dissertatie, die toch zorgvuldig moet zijn opgesteld en onder oogen van den promotor gebracht! 't Is onbegrijpelijk.

Maar laat ik liever deze aankondiging besluiten met te wijzen op een textverbetering die er wezen mag. In II 379 vlg. zegt de dichter, dat de Mossynoeci **ἤπειρον ὑπωρείας τε νέμονται, δουρατέοις πύργοισιν ἐν οἰκία τεκτήναντες κάλινα καὶ πύργους εὐπηγέας, οὓς καλέουσιν μόσσυνας.** Het is zonder meer duidelijk, dat hier iets niet in orde is: **πύργοισιν** naast **πύργους** gaat niet. De meeste uitgevers en verklaarders hebben de fout in **πύργους** gezocht, maar terecht merkt Damsté op, dat we dat woord niet kunnen missen: die **πύργοι** juist zijn de **μόσσυνες,** waaraan de Mossynoeci hun naam ontleenen. Daarom stelt hij, in verband met de woorden van Dion. Hal. (Ant. Rom. I 26) waar bij deze volksstam ook van **πύργοι** sprake is, en wel op **σταυρώματα,** voor te lezen **δουρατέοις σταυροῖσιν.**

Den Haag. M. A. Schepers.

O. Plasberg, M. Tullius Cicero, Academicorum Reliquiae cum Lucullo. (Fasc. 42). Leipzig, Teubner. 1922. (Pr. ƒ 1,20).

Cicero was althans in den burgeroorlog tusschen Caesar en Pompejus de man van het compromis. Zijn philosophische opvatting ging steeds dienzelfden kant uit, vandaar zijn eclecticisme, vandaar ook zijn voorliefde voor de Nieuwe Academie, die zich tevreden stelt met 't voor en tegen uiteen te zetten en met de kennis van het waarschijnlijke, aangezien men niet verder komen kan. Toen de Arpinaat zich van 45 v. Chr. af met volle borst op wijsgeerige studiën toelegde om nuttige bezigheid te hebben en om troost te zoeken en de eene verhandeling op de andere volgen liet (Paradoxa, Hortensius, de Finibus), lag het voor de hand, dat hij ook de theorie van de school, voor welke hij 't meest voelde, zou ontvouwen. Hij heeft het zelfs tweemaal gedaan: eerst in twee boeken, later naar een ander plan in vier. Van de eerste bewerking (Academica priora) bleef 't tweede boek, getiteld Lucullus, bewaard; van de tweede (Academica posteriora) slechts een groot deel van 't eerste boek en eenige fragmenten. Lucullus wil (Antiochus van Ascalon volgend) de mogelijkheid der kennis betoogen (§ 11—62), daarna bestrijdt Cicero hem en verdedigt het standpunt van de jonge Academie, terwijl hij meermalen Clitomachus als bron noemt (§ 63—146). 'tBest geslaagd zijn de Academica posteriora en 't laatste deel van den Lucullus (§ 116—148): die stukken dient elk litterator te bestudeeren, al was het maar om de algemeene beschouwingen en het beknopt overzicht van de geschiedenis der philosophie, die men er leest. Wat voorafgaat, is niet boeiend, ook niet overal duidelijk en soms vervalt Cicero in herhalingen (bijv. over de **δόγματα** of decreta (§ 27 en 29); over de **ἔννοιαι** of notitiae (§ 22 en 30); over de **κατάληψις** of comprehensio (§ 18, 21 en 31) enz.

Daar wij reeds sedert 1908 Plasberg's groote editie van de Academica hebben, maken wij vanzelf een vergelijking met de pas verschenen kleine uitgave. Wij hebben dan hier niet een volledigen apparatus en ook niet zooveel

[1]) Er staat ἀράτρου en ἀράτρῳ, blijkbaar een lichte vergissing onder invloed van het Latijnsche aratrum.

Digitized by Google

toelichtingen, maar de lezer krijgt toch de gegevens, waardoor hij zich voldoende orienteeren kan, zoowel omtrent de overlevering als omtrent kritische quaesties. De uitgever heeft het beginsel der ἐποχή, waarvoor de nieuwe Academie vocht, ook zelf in zijn jongere uitgave in prakrijk gebracht, want de tekst is conservatiever geworden (verg. § 7, 124, 135 enz.). Een voortreffelijke Index, die ook de Grieksche termini naast de Latijnsche philosophische termen biedt, ofschoon er maar enkele in 't werk van Cicero voorkomen, is een tweede voordeel van de kleine editie boven de groote.

Het uitgeven van zulk een moeilijken tekst als die van de libri Academici kon aan niemand beter worden toevertrouwd dan aan Plasberg, een philoloog uit de school van den nauwgezetten geleerde Vahlen en iemand, die zich reeds dertig jaar met de studie van Ciceronis opera philosophica bezighoudt. In 't algemeen heeft Plasberg den gulden middelweg bewandeld: hij koestért geen bijgeloovigen eerbied voor de handschriften en vergrijpt zich ook niet aan wilde conjecturen. Onze codices zijn vooral corrupt door lacunes; in den apparatus doet hij bijna steeds een poging deze aan te vullen, hetzij om de oorspronkelijke woorden, hetzij om de gedachte terug te vinden en vaak is hem dit gelukt. Ik heb echter twee principieele bezwaren; ten eerste is de tekst niet uitsluitend door uitlating van woorden bedorven en ten tweede is het nauwelijks aan te nemen, dat door de inlassching van een zestal regels (bijv. § 95 bladz. 74) de gedachtengang van Cicero benaderd is. Ik betwijfel zelfs, of deze methode wetenschappelijk is.

Ik moet hier althans op éen plaats wijzen, waar het noch Madvig noch Plasberg gelukt is, de ware lezing te vinden. Lucullus haalt de bewering aan van zijn tegenstanders, hoe weinig soms de ziel in staat is de voorstellingen van 't ware van die van 't valsche te onderscheiden § 48 Deinde cum mens moveatur ipsa per sese, ut et ea declarant quae cogitatione depingimus et ea quae vel dormientibus vel furiosis videntur, *non inquam* verisimile sit, sic etiam mentem moveri, ut non modo non internoscat vera illa visa sint anne falsa, sed ut in iis nihil intersit omnino? In den archetypus zal ongetwijfeld op de plaats der corruptie gestaan hebben *n l. quam*, dat is *non liquet quam*. Elk ziet hoe gemakkelijk hieruit *n iquam*, dat is *non inquam* is ontstaan. Madvig zette het mes er diep en maakte er van *nonnunquam verisimile est*; Plasberg begrijpt in elk geval den zin, daar hij voorslaat *non in<tellegitis> quam*, hetwelk palaeographisch niet door den beugel kan. Andere loci zullen elders door mij behandeld worden.

Met de orthographie door Plasberg gevolgd kan ik mij niet vereenigen. In de codices bestaat hieromtrent geen overeenstemming, dan verdiende het toch zeker de voorkeur gelijkvormigheid toe te passen, Nu lezen wij pag. 55, 6 *ii*; ook pag. 61, 18; 62, 12 enz. maar *i* pag. 33, 3; 43, 1; 61, 13 enz. ja, in denzelfden regel pag. 50, 6 *iis* = *is*. Ik acht deze methode niet rationeel. Ik erken daarentegen, dat het gemotiveerd is te spellen § 85 *Alexandrus* = Ἀλεξάνδρους = standbeelden van Alexander.

Maar laat ik zwijgen over zulke kleinigheden. Ik hoop, dat de editie van Plasberg veel gebruikt zal worden, want hij heeft zich van een zeer moeilijke taak uitnemend gekweten.

Den Haag. C. Brakman Jz.

R. Ehwald et Fr. W. Levy, P. Ovidius Naso. Vol. III, Fasc. I. Leipzig, Teubner. 1922. (Pr. *f* 4.80; geb. *f* 5.65).

Deze uitgave van Tristia, Ibis en Epistulae ex Ponto is eigenlijk door Levy alleen bij Teubner bezorgd. Hij heeft den tekst gegeven. Van zijn hand is de korte praefatio. Toch staat zeer terecht de naam van Ehwald voorop. Want wat ons in deze editie geboden wordt, is voor een zeer groot gedeelte te danken aan de studie en de scherpzinnigheid van dezen uitnemenden kenner van Ovidius. Dit geldt vooral van den commentaar, dien Levy bewerkt heeft naar de critische aanteekeningen, die Ehwald zich in den loop der jaren heeft verzameld. Toen de omstandigheden het onmogelijk maakten, dat deze in haar geheel werden afgedrukt, nam Levy op zich deze te schiften en waar dit mogelijk was, te bekorten.

Hij heeft dit m.i. op gelukkige wijze gedaan. Wat voor het reconstrueeren van den tekst waardeloos was, en gerust gemist kon worden, is geschrapt. Zoo de vele conjecturen, die onnoodig of onjuist zijn, en de interpolaties, die als zoodanig onmiddellijk in het oog springen.

Evenmin maakt Levy melding van varianten, die op de spelling van een woord betrekking hebben. Vooral de eigennamen zijn vaak verknoeid overgeleverd.

Tristia. II 294 lezen wij in Levy's tekst: *Ericthonium*. Dat de hss. *herictonium*, *herit onium*, *erictanium*, *erigonium* en *adulterium* geven, vinden wij aan den voet der pagina niet vermeld.

Ibis 253 moet gelezen worden *Pocantius Herculis heres*; uit Levy's editie kunnen wij niet leeren, dat in de codices *peant(h)ius* staat.

Ook heeft Levy zijn voordeel gedaan met de opmerkingen, die Hugo Magnus indertijd (B. ph. Wochenschrift 1890, 883) naar aanleiding van de Tristia uitgave van Owen maakte. Van deze overigens voortreffelijke editie is de apparatus criticus onpractisch en onoverzichtelijk. Owen wilde volledig zijn: zoo lezen wij bij hem op Tristia 1.1.5, waar de dett. *suco* of *succo* lezen in plaats van *fuco*: *suco* Bψ *succo* CDEKOQRT αβγδζηκλνξοπςZ *defl.* 2. De juiste lezing: unus et alter erat van Tristia. 1. 3.16 is alleen bij G. en enkele andere hss. bewaard gebleven, Owen teekent aan: *erant* BDEFKOQRT αβεζηκλμνπρςψ. Een dergelijke aanteekening sticht verwarring. Voor de lezing *erat* bewijst zij niets.

Ten einde niet in diezelfde fout te vervallen, gebruikt Levy — om mij tot de Tristia te bepalen — het teeken *Φ* om aan te duiden, dat de betrouwbare codex G. en de Gothanus D (de beste van de geïnterpoleerde codices, die op sommige plaatsen den juisten tekst heeft bewaard) overeenstemmen. Met het teeken *X* wordt de consensus van G. D en M aangegeven (deze laatste bevat slechts I, 5, 11 — III, 7, 1 en IV, 1, 12 — 7, 5) met ω „consensus vel omnium vel omnium praeter singulos, qui nominantur", terwijl ς de geïnterpoleerde codices samenvat.

Op dezelfde wijze is Levy te werk gegaan bij de Ibis en de Epistulae ex Ponto. Zoo kon hij Ehwalds critisch apparaat belangrijk bekorten en deze heeft daardoor gewonnen. Voor de Ep. ex P. moest hij uitvoeriger zijn dan voor de Tristia en Ibis, aangezien bij deze gedichten niet verwezen kon worden naar een uitgave, die op gelijke lijn te stellen is met de edities van Owen (Tristia) en R. Ellis (Ibis).

Ik heb Levy's commentaar met die van Owen en Ellis vergeleken en den indruk gekregen, dat hij buitengewoon nauwkeurig bewerkt is, men vergelijke bijv. de aantee-

Digitized by Google

keningen op Tristia I, 1, 7; I, 1, 45; I, 1, 82; II, 15, 23; Ibis 2, 17, 94, 110.

Voor de Tristia stond Levy ten dienste het fragmentum Trevirense, dat door Ehwald gevonden en besproken is (Ad historiam carminum Ovidianorum recensionemque symbolae II, Pr. Gothae 1892). De Vindobonensis, dien Ellis zelf niet heeft kunnen zien, is opnieuw gecollationeerd; dit is duidelijk merkbaar.

In waardeering van de codices is Levy 't geheel met Ehwald eens. Zij worden slechts kort in de praefatio besproken. Zijn tekstbehandeling is voorzichtig. Terecht worden zeer veel gissingen van Ehwald door hem overgenomen. Hij is echter zelfstandig te werk gegaan en houdt zich meer dan Ehwald aan de lezing der handschriften.

Drukfouten heb ik niet veel gevonden.

Op Tristia I. 1. 21 vind ik aangeteekend: *illo* A D. Dit zal wel moeten zijn A B; D. geeft extat.

Tr. I. 10.7 heeft Ehwald niet voorgeslagen: pariter fluctus *ferit* atque silentia longe/aequora, doch *fert*.

Ex Ponto IV, 6, 34 moet in de noot gelezen worden tinctu.

Op pagina 172 leze men:

B = codex Argentoratensis A° 1870 igne deletus in plaats van 180.

Gouda. D. E. Bosselaar.

G. Esnault, La vie et les oeuvres comiques de Claude-Marie le Laé (1745—1791). Poèmes français: Les trois Bretons, l'Ouessantide. Poème breton: La burlesque oraison funèbre de Michel Morin. Edition critique d'après les manuscrits autographes inédits, commentaire et traduction. (La Bretagne et les pays celtiques, XV). Paris, Champion. 1921. (Pr. fr. 20).

Wat den keltist in Esnault's werk interesseert, is de *Morin* van Le Laé. Maar het probleem, waarmede de uitgever van dit gedicht ons in kennis brengt, verdient belangstelling ook in ruimer kring. Het heeft een karakter, dat ons, wanneer wij aan de groote Europeesche litteraturen denken, aan de vijftiende of zestiende eeuw herinnert, en dat in het einde der achttiende eeuw alleen bestaanbaar is in een taalgebied als het Bretonsche. Van den *Morin* bestaan gedrukte uitgaven, doch geen van deze is door den naam van den dichter of een zijner vertrouwden bekrachtigd. Die drukken bevatten slechte onvolledige teksten vol fouten en zijn niet beter dan „volksboeken" van het gebrekkigste soort. De heer Esnault, bezield door een m.i. volkomen gerechtvaardigde bewondering voor zijn dichter, heeft niet gerust, vóór en aleer hij diens handschrift teruggevonden had. Dank zij zijn onvermoeiden speurzin zijn hem ook nog andere, weliswaar niet van den dichter zelf afkomstige, maar toch betrouwbare handschriften in handen gekomen, waaruit hij ook de twee in het Fransch geschreven jeugdwerken van Le Laé mededeelt, die in den titel vermeld zijn.

De uitgever moest de geschreven teksten tot grondslag nemen; de gedrukte kon hij zelfs niet ter nadere verklaring van de geschrevene gebruiken. Deze uitgave van een achttiende-eeuwschen tekst had dientengevolge in een onderzoek van handschriften haar punt van uitgang. Bevoorrecht was de uitgever echter boven den bewerker van middeleeuwsche manuscripten, doordat hem voor het verkrijgen van een inzicht in de geschiedenis en de onderlinge verhouding van zijn teksten ruimer historisch materiaal ten dienste stond. Geen bericht, uit een archief of particulier dossier afkomstig, heeft hij voor zijn onderzoek verwaarloosd. Uit de details daarvan is ook voor dengene, die zich met oudere teksten pleegt bezig te houden, waar de bronnen minder rijkelijk vloeien, veel te leeren. Deze geschiedenis van een geschreven tekst leeft.

Als leerling van het collège van Saint-Pol-de-Léon heeft Le Laé den *Morin* geschreven, daartoe geïnspireerd, door de sedert 1713 in Frankrijk bekende *Eloge funèbre de Michel Morin*. De Bretonsche bewerking is een werk met een geheel eigen nationaal karakter geworden, dat het door den heer Esnault beoogde eerherstel volkomen verdient. Het tekort aan waardeering voor Le Laé's burlesk heldendicht, dat duidelijk blijkt uit de gebrekkigheid der drukken, die ons bewaard zijn, schrijft de uitgever terecht hoe aan de romantiek, vooral aan de stemming, gewekt door het werk van de la Villemarqué, gelijk men die o.a. teruggekaatst vindt in Souvestre's *Derniers Bretons*. In zijn gerechtvaardigde critiek tegen die richting gaat de heer Esnault zoo ver, dat hij misschien te zeer uit het oog verliest, hoe ook zij noodzakelijk was, om in later dagen een gezonde belangstelling in de oude Bretonsche poëzie mogelijk te maken.

Thans iets over den tekst van den *Morin*. De nauwgezetheid van den uitgever wekt bij iederen versregel onze bewondering. Van de twee volledige handschriften, die zich in de bibliotheek te Brest bevinden, is één in 's dichters eigen schrift; dat is het hs. B 67. Hiervan is in de uitgave een diplomatische afdruk gegeven, waarbij in de noten vermeld zijn: 1. de doorhalingen of wijzigingen, door den dichter bij het eerste opschrijven gemaakt, 2. de eveneens eigenhandige verbeteringen van Le Laé, aangebracht tijdens een algeheele herziening van den tekst, 3. het geknoei van een later eigenaar van het handschrift. Het tweede Brestsche handschrift (B 17) is niet door den dichter zelf geschreven; hiervan wordt aan den voet der pagina eveneens een volledige afdruk gegeven. Ten slotte krijgen wij den onverkorten tekst onder oogen van enkele fragmenten, op het eiland Batz gevonden, benevens een overzicht der variae lectiones van de gedrukte uitgaven. Alles is geordend met een bewonderenswaardige overzichtelijkheid, die de studie van den tekst ten zeerste bevordert. Alleen is het jammer, dat niet een uniforme nummering der versregels in de verschillende handschriften en drukken aanvaard is; die zou een vergelijking nog gemakkelijker maken.

Behalve een zuivere weergave der overgeleverde teksten brengt de uitgever ook een ideaal-tekst, dien hij *ne varietur* noemt, en dien hij tegenover dien van B 67 afdrukt. Met zulk een *ne varietur*-tekst kan men alleen vrede hebben, wanneer men hem als een subjectieve schepping van den heer Esnault beschouwt, niet als een poging om het gedicht in zijn zuiversten vorm te herstellen. Trouwens, dat laatste zou een onbegonnen werk zijn, daar de Morin nooit door den dichter in zulk een definitieve redactie gegoten is. Le Laé maakte het gedicht in zijn schooljaren, makkers van hem kregen afschriften, voor den rector van Ploudalmezeau, M. Floc'h, maakte hij er zelfs een, waaraan bijzondere zorg besteed was, maar tegelijkertijd bleef hij ook aan zijn eigen handexemplaar van tijd tot tijd zijn corrigeerende aandacht wijden. Zooland Le Laé leefde, heeft de Morin dus ook geleefd, d.w.z. niet stilgestaan.

Digitized by Google

Bij het opstellen van zijn *ne varietur*-tekst, was de heer Esnault dus aangewezen op een subjectief principe. En dat luidt: het hs. B 67 wordt in zijn geheel weergegeven, met de doorhalingen tusschen haakjes, en verder wordt uit andere teksten opgenomen „tout ce qui a valeur d'authenticité". Met dit beginsel kan ik niet meegaan. Mij dunkt, B 67 mag niet als grondslag van een ideaal-tekst aangenomen worden, uitsluitend omdat het een autographisch handschrift is. Immers de dichter verklaart zelf in zijn noot onder vs. 1540, dat er betere teksten in omloop waren. Aan den anderen kant mag B 17 niet op zij gezet worden, alleen omdat de afschrijver ervan „little French and less Breton" kende. Wat Esnault op B 17 aan te merken heeft, zal hij uitvoerig in zijn a.s. uitgave van *Ar C'hi* mededeelen, en de belangstellende zal dus zijn definitief oordeel, zij het ook met moeite, dienen op te schorten. Doch na een cursorische lezing is mij wel duidelijk geworden, dat B 17, ondanks de gebrekkige overlevering, lezingen gevat, die de dichter ongetwijfeld boven die van B 67 gesteld zou hebben, en die de lezer met weemoed naar den voet der bladzijde verbannen ziet. Ik geef enkele voorbeelden, nummers der versregels volgens den *ne varietur*-tekst. In 173 lijkt *ha ma lammjont evel denvet* beter dan *hep mez ebet.* Na 183 betreur ik de afwezigheid van het *chalal direson, banden moc'h.* In 392 zou ik *ker glep, jadorgoae, ac eur broc'h* verkiezen. In 436 schijnt mij de lezing van B 17 *her galved bourreo bras ar pràt* in verband met het voorafgaande onmisbaar. In 748 liever *loenedigou* dan *anevaledigou.* In 187 vg. vind ik de lezing van B 17 typischer dan die van B 67. Na 840 mis ik de verzen van B 17 over Stentor noode en het bezwaar van den uitgever tegen de opneming kan ik niet deelen.

Wat is het nut van den *ne varietur*-tekst? Om dit te begrijpen, moet men het dubbel doel van deze uitgave van den heer Esnault verstaan. Eenerzijds wil hij de wetenschappelijke studie van Le Laé's werk bevorderen, en daarvoor heeft men zulk een subjectief opgestelden genormaliseerden tekst niet noodig. Anderzijds echter wil hij aan Bretagne zijn beste dichters uit vroeger tijden teruggeven, en daartoe is zulk een tekst onmisbaar. Als de tijd ooit aanbreekt, dat iedereen in Bretagne Bretonsch zal leeren, zal de aankomende jonkman den heer Esnault even dankbaar zijn, als thans de keltist in den vreemde. Daartoe zal ook bijdragen de kostelijke Fransche vertaling van den *Morin*, waarin de vertolker — hij beschouwe dit niet als een smaad jegens zijn dichter — dikwijls nog geestiger is dan zijn voorbeeld. Het Bretonsche origineel heeft iets droog-comieks, dat in de vertaling soms geleden heeft onder de sterke subjectiviteit van den uitgever; daardoor zijn de twee kunstwerken, origineel en vertaling, niet geheel elkaars equivalent.

's-Gravenhage. A. G. van Hamel.

Axel Kock, Svensk Ljudhistoria, Fjärde Delen. Förra Hälften. 1920. Senare Hälften. 1921. Lund, C. W. K. Gleerup. Leipzig, O. Harrassowitz. (Pr. Kr. 8 en 6.50).

Daar het karakter van Prof Kock's historische behandeling der Zweedsche klankleer in dit tijdschrift reeds bij herhaling besproken is, zal ik mij ditmaal er toe bepalen, op het verschijnen van deel 4 opmerkzaam te maken en een paar woorden over den inhoud te zeggen. Het handelt in hoofdzaak over vocalen in infortissyllaben; aan het slot volgt eene interessante uiteenzetting over genasaleerde vocalen. De ontwikkeling der zwaktonige vocalen is in het Zweedsche veel belangrijker maar ook veel ingewikkelder dan in andere Germaansche talen, daar tot heden toe volle vocalen bewaard zijn. Maar onveranderd zijn zij niet. Zij staan echter aan gansch andere veranderingen bloot dan de vocalen der betoonde syllaben en stellen den onderzoeker voor vragen van gansch anderen aard. Het accent speelt een groote rol, voorts gedurende eene bepaalde periode de vocaalharmonie en de vocaalbalans, die in verschillende dialecten met meer en minder intensiteit werken. Daarbij komen dan de invloed van consonanten, de ontwikkeling van parasitische vocalen, de talrijke analogieformaties, de aanpassing van vreemde woorden, en nog andere dingen.

Het is wel niet noodig, tot de lezers van het Museum te spreken van het meesterschap, waarmee Kock de uitgebreide stof beheerscht, van de voortreffelijke orde en de helderheid der voorstelling, waardoor de Ljudhistoria tot een werk wordt, waarin men niet alleen gemakkelijk zoeken kan, wanneer men op eene bepaalde vraag antwoord wenscht, maar waarin men ook gaarne doorleest, wanneer men gevonden heeft, wat men zocht. Het boek is niet alleen de beste bron voor de historische studie van het Zweedsch, maar ook voor de oudere perioden der andere Skandinavische talen. En uitzicht geeft het naar vele kanten. Een romanist bij voorbeeld zal dankbaar zijn, hier te leeren, dat de genasaleerde *a* in den Franschen naam 'Anquétil', die thans door het teeken *n* wordt aangeduid, niet op Fransch verlies van *n* berust, maar teruggaat op een klinker, die reeds door nasaalverlies genasaleerd was, toen de naam 'Askell' naar Normandië gebracht werd.

Wij zijn den schrijver dankbaar, dat hij zich niet aan het in de voorrede van het eerste deel uitgesproken voornemen gehouden heeft, om de zwaktonige vocalen naar verhouding kort te behandelen. Het werk krijgt een grooter omvang dan de vijf deelen, die tot het oorspronkelijk plan behoorden. Maar het wordt zonder onderbreking voortgezet. En zoo mogen wij hopen, dat het prof. Kock, nu de vocalen ten einde gebracht zijn, ook gegeven zal worden, ons een even waardige behandeling der consonanten te schenken.

Amsterdam. R. C. Boer.

J. H. van Beckum und J. M. Rameckers, Achtzig Aufgaben zur Übersetzung ins Deutsche. Groningen, Wolters. 1920. (Pr. *f* 4.25).

Een uitnemende verzameling van 80 oefeningen voor L.O.-candidaten, waarvan sommige, voornamelijk Nos. 61—80 reeds een moeilijkheidsgraad bereiken, die ze als voorbereiding voor het A-examen geschikt maakt. 41 oefeningen zijn L.O.-opgaven, de overige 40 zijn aan over het algemeen goede Nederlandsche prozaisten ontleend; 40 oefeningen (waaronder 20 examenopgaven) zijn bovendien van aanteekeningen voorzien, wier betrouwbaarheid en bruikbaarheid daardoor verhoogd is, dat de uitgevers zich door twee Duitschers, de heeren W. Beer en Dr. H. Ricken, leeraren resp. in Apolda en Thorn hebben doen assisteeren. Misschien zou het bij een herdruk aanbeveling verdienen, in de laatste twintig opgaven de volgorde zoodanig te wijzigen, dat een

Digitized by Google

opklimming in moeilijkheid bereikt werd; hier en daar zou een minder gebruikelijke uitdrukking, die het bevattingsvermogen van den gemiddelden candidaat overschrijdt — zouden de meesten met de 'secondaire magistraten' op blz. 184 of de 'zware meening' van blz. 188 wel iets weten aan te vangen? — kunnen worden gewijzigd. In overweging wordt ook gegeven, de uitvoering iets minder fraai en daardoor goedkooper te maken: een oefeningboek als dit, mag, zeker in onze dagen, wel in een bescheidener kleed gestoken worden, waardoor het meer in het bereik van de gewoonlijk niet al te wel voorziene beurzen van zijn gebruikers valt.

Den Haag. L. Polak.

R. Zenker, Forschungen zur Artusepik, I. Ivainstudien. Halle a. d. S., Max Niemeyer. 1921.

Als nog bewezen moest worden, dat de Duitscher, ook de Duitsche geleerde, werken kan met een ijver en een volharding, aller bewondering waard, dan zou werkelijk bovengenoemde arbeid van Rudolf Zenker iederen twijfel daaromtrent moeten wegnemen.

In een buitengewoon overzichtelijk voorwoord begint Z. met den Bretonschen roman, die essentiëel de Arthurroman is, in het algemeen te dateeren, en komt dan tot de ingewikkelde vraag, in welke verhouding de *Mabinogion* staan tot de Fransche romans van Chrétien de Troyes. Geen der vroegere theorieën, geen der oudere en jongere werkers, kan men zeggen, blijft hier onvermeld; alles is bovendien met een aangename duidelijkheid uiteengezet, de argumentaties der voornaamste theoretici worden op heldere wijze weergegeven en, waar noodig geoordeeld, op scherpzinnige wijze bestreden.

Na dat historisch en critisch overzicht der algemeene vraag, komt schrijver tot de meer bijzondere omtrent de verhouding tusschen den kymrischen *Mabinogi* van *Owein en Lunet* ter eene zijde en Chrétien's *Ivain* ter andere. Reeds in 1910 heeft Z. ons zijn *Ivain*-onderzoekingen aangekondigd en ze daarna in 1912 nogmaals beloofd, maar in dit laatste jaar publiceerde Arthur C. L. Brown zijn studie: *On the independent character of the Welsh Owain.* Nu komt Brown, die een uitgebreide en diepe kennis bezit van de materie der oud-iersche legenden, aan de hand van verschillende argumenten tot de conclusie, dat de kymrische legende veel dichter bij de oud-iersche legende van den *Cuchulinn*-cyclus staat dan de Fransche roman en hij beschouwt die oud-iersche legende — naar Z.'s meening terecht — als de voornaamste bron der *Ivain*-poëzie. Hoewel Brown de questie, waar het bij Z. om gaat, niet definitief heeft opgelost en zelfs geen antwoord heeft gegeven op de verschillende argumenten van Foerster, heeft hij de verdienste, de vraag van uit een nog niet benut gezichtspunt te hebben behandeld. In hetzelfde jaar 1912 berichtte Wolter Greiner aan Z., dat hij aan een thesis werkte met betrekking tot *Ivain* en dat hij tot het inzicht gekomen was dat de kymrische vertelling onafhankelijk was van Chrétien. Z. heeft de verschijning van Gr.'s thesis afgewacht, wachtte tot 1914, daarna wegens den oorlog nog langer, totdat plotseling in 1918, zonder dat Z. nog iets van Gr. vernomen had, de dissertatie van dezen laatste verscheen. Z. had zijn studie persklaar en heeft er slechts enkele kleinere opmerkingen aan toegevoegd naar aanleiding van Gr.'s werk, dat trouwens de questie van den oorsprong en de ontwikkeling der *Ivain*-materie in het geheel niet behandelt, hoewel die toch de stof uitmaken van het geheele eerste deel van Gr.'s studie. Z. meent, dat Gr.'s werk een heel gelukkig supplement levert op zijn eigen studiën, maar is overtuigd, dat slechts een methodische vergelijking van verschillende episodes der beide texten — *Ivain* aan de eene, de kymrische vertelling aan de andere zijde — met betrekking tot hun inhoud, een doorslaand bewijs kan leveren, dat de *Mabinogi* onafhankelijk is van den Franschen dichter. Zulk eene vergelijking was dan ook zijn eenig oorspronkelijk plan, maar ten slotte heeft hij aan die vergelijking doen voorafgaan eene studie over „Die sagengeschichtlichen Quellen der *Ivain*dichtung", welke studie het eerste deel uitmaakt van zijn boek. Dan eerst volgen zijn theorieën en conclusiën.

Het is nl. zijn wensch geweest, een vaste basis te scheppen voor het criterium, dat ook Brown zich gesteld heeft [1]).

Wanneer van twee texten die eenzelfde materie behandelen, de een dichter bij de bron der stof staat dan de andere, terwijl men niet kan aannemen, dat de overeenstemming met de bron aan willekeurige veranderingen van den anderen text te wijten zijn, waardoor dan heel toevallig een grootere overeenkomst met de bron zou zijn verkregen, dan is daarmede een argument gevonden voor de stelling, dat de dichtst bij de bron staande text niet van den meer verwijderde afhankelijk kan zijn. Toegepast op de *Ivain*studiën komt dat dus hierop neer: als bewezen kan worden, dat de kymrische vertelling in enkele episodes en in sommige karakteristieke trekken dichter bij de bron der *Ivain*sage staat dan de Fransche roman, dan kan ten minste voor die episodes en voor die trekken de *Mabinogi* niet afhangen van *Ivain*, tenzij men zou willen aannemen, dat de keltische verteller in *Ivain* zulke toevallige wijzigingen aanbracht, dat daardoor op die willekeurige manier eene grootere overeenkomst met de bron tot stand kwam. In verband daarmede onderwierp Z. de door Foerster geïgnoreerde werken van Brown, Nitze en Settegast aan een ernstige critiek; zij toch geven over den oorsprong der *Ivain*-materie de schitterendste beschouwingen, welke Z. in Duitschland vooral meer bekend en geacht zou wenschen te zien dan tot nog toe het geval was.

Voor het tweede deel van zijn boek, d.i. voor zijn eigenlijke studie heeft Z. ook den *Iban* benut van den „Münchener Maler" Ulrich Fuetrer, die tot Z.'s ergernis door Foerster werd doodgezwegen.

Of schrijver, die sinds 1914 geen literatuur meer ontving betreffende zijn stof, er inderdaad geheel in geslaagd is, te bewijzen, dat de *Mabinogion* onafhankelijk zijn van de Fransche romans, meer speciaal, dat *Owein en Lunet* onafhankelijk is van *Ivain*, is een vraag, die wellicht niet zonder eenige aarzeling beantwoord kan worden. Ik kan den indruk niet ontveinzen, dat hier en daar althans de aprioristische conclusie misschien de redeneering eenigszins beïnvloed kan hebben; maar wel lijkt het in ieder geval vast te staan, dat Foerster, tegen wiens theorieën, methode en strijdwijze Z. op geweldige wijze te velde trekt, in de verste verte het recht niet had te meenen, dat de *Mabinogion*frage nu wel voor goed was opgelost door Edens in zijn Rostocker Preisschrift und

[1]) *Chretien's Ivain in Modern Philology*, **IX, n°. 1 (1911).**

Digitized by Google

Dissertation *Erec-Geraint, Der Chrétien'sche Versroman und das wälsche Mabinogi*, veel minder nog om in zijn *Karrenritter* te spreken van eene „sogenannte *Mabinogion*frage”.

Buitengewoon belangrijk zijn dan ook de beschouwingen, die Z. volgen laat op de naast elkander afgedrukte analyse van den inhoud van *Ivain* ter eene en van den *Mabinogi* ter andere zijde. Als bijv. het verhaal van den ridder — Calogrenant geheeten bij Chrétien, en Kynon in den *Mabinogi* — over zijn avontuurlijk bezoek aan de wonderdadige bron Broceliande in 's konings afwezigheid plaats heeft bij Chrétien,

Mes cel jor einsi li avint
Que la reïne le detint,
Si demora tant delez li,
Qu'il s'oblia et andormi,

terwijl in den *Mabinogi* de koning wel degelijk het hooge feest bijwoont, maar door vermoeidheid overmand, in slaap valt, om slechts na het verhaal te ontwaken, dan redeneert Z. als volgt: In beide gevallen hoort dus de koning het verhaal niet; zulks was noodig volgens den aard der vertelling en den samenhang, want anders had de koning in plaats van Owein onmiddellijk het plan moeten opvatten om de fontein te bezoeken en den ridder daar te gaan bevechten. Maar nu wordt het avontuur bij Chrétien aan den koning naverteld en redt Chrétien zich uit de daaruit ontstaande moeilijkheid, door den koning te laten zweren, dat hij op St. Jan, d.i. 14 dagen later, naar de fontein zal vertrekken, zoodat Ivain den noodigen tijd heeft, alleen te gaan en niet in het gezelschap van den koning, zooals anders slechts mogelijk zou zijn geweest; en in dat geval had niet Ivain, maar natuurlijk de koning den strijd met den aan de fontein verschijnenden ridder moeten aanbinden. Technisch is deze voorstelling van zaken bij Chrétien onverklaarbaar, tenzij men aanneemt, dat Chrétien een bron heeft gehad, overeenstemmende met den *Mabinogi* en dan als hoofsche dichter den plicht heeft gevoeld, den koning liever het riddergezelschap te doen verlaten, dan hem op belachelijke wijze te laten inslapen te midden der aanwezigen. Chrétien heeft niet begrepen, welke waarde de slaap des konings in het organisme der vertelling had en liet dientengevolge de koningin het avontuur aanhooren en het door haar aan den koning oververtellen. Zoo wordt echter de geheele episode van het insluimeren en de afwezigheid des konings overbodig. Tot zoover de schrijver. De plaats laat hier niet toe, alle bewijsvoeringen van Z. op den voet te volgen, maar het moet mij van het hart, dat ik Z. zelf hier en op andere plaatsen met genoegen heb zien verklaren: "gewiss muss die hier vorgetragene Auffassung Vermutung bleiben."

Z. hecht zeer groote waarde aan de torenepisode; Ivain wordt nl. tusschen de torens ingesloten, doordat men de valpoort op hem neerlaat, terwijl de zwarte ridder, dien hij achtervolgde, gepasseerd is. Chrétien nu vereenzelvigt de koetspoort met de groote zaal, waarvan sprake is, terwijl de *Mabinogi* een natuurlijker en juister voorstelling der feiten geeft. Lunet, die zich in de straat bevindt, komt op de poort aan, ziet Owein door de deurspleet en spreekt daardoorheen tot hem; zij vraagt hem de poort te openen en als hij verklaart daartoe niet in staat te zijn, dan reikt zij hem steeds door de deurspleet heen, den onzichtbaar makenden ring. Als nu de vervolgers komen en de poort openen, treedt de onzichtbare Owein op Lunet toe, legt de hand op haar schouder en zij leidt hem naar een fraaie kamer, waar hij eet, op een prachtig bed slaapt en vanwaaruit hij den volgenden morgen den lijkstoet kan zien voorbijtrekken. Foerster beroept zich hier ten gunste van Chrétien op de mogelijkheid, dat de „Archetypus” reeds in wanorde zou zijn geweest, en dat de latere Diaskeuast — de schrijver der gemeenschappelijke bron aller ons bewaard gebleven handschriften — getracht zou hebben, eenige orde in den text te herstellen, maar op onvoldoende wijze zou zijn geslaagd. Z. beweert, dat de situatie in den *Mabinogi* geheel duidelijk is en ziet daarin het bewijs, dat de *Mabinogi* hier oorspronkelijker is dan Chrétien, vooral ook, dewijl de *Iban* van Ulrich Fuetrer met den *Mabinogi* overeenstemt. Het wil mij voorkomen, dat er behalve de reeds gemaakte bedenkingen nog wel eenige andere te maken zouden zijn, en dat Z. over de reeds gemaakte wel wat al te makkelijk heenstapt, zoo bijv. over de blijkbaar onzinnige vraag van Lunet, of Owein de poort wil openen.

Zooals gezegd, is het onmogelijk hier in te veel détails te treden en ons met voor- en tegenargumenten af te vragen, of we met Z. als geheel zeker kunnen aannemen dat Chrétien niet, zooals Foerster hardnekkig volhield, de schepper geweest is van den Franschen Arthurroman, en dat deze vóór Chrétien in een vermoedelijk eenvoudiger, primitiever vorm bestaan heeft.

Of de bron van den *Mabinogi* een Fransche bron, gelijk J. Loth aanneemt, dan wel een Keltische geweest is, zooals Windisch gelooft, is een vraag, waarin Z. zich incompetent verklaart.

Wel wijst Z. er nog op, dat naar zijn meening de verteller van den *Mabinogi* niet naast een niet bewaard gebleven bron ook den Franschen roman nog benut kan hebben, want, zegt hij, er bestaan tusschen den laatste en den *Mabinogi* niet zulke overeenkomsten, dat zij alleen verklaarbaar zouden zijn, als de keltische verteller den Franschen roman gekend heeft en er is van plaatsen, waar, zooàls Foerster beweert, de *Mabinogi*-verteller Chrétien misverstaan zou hebben, geen sprake, meent Zenker. Windisch heeft trouwens in dit verband reeds opgemerkt, dat de in den *Mabinogi* voorkomende vreemde Fransche woorden nimmer aan Chrétien ontleend zijn.

Het mag wellicht al te voorzichtig zijn, doch het wil mij toeschijnen, dat, zoolang de bron der *Mabinogion* en van Chrétien niet voldoende bekend is, of althans niet bewezen wordt, dat de verschillende episodes, waarvan Z. spreekt in den volgens Z. meer logischen en samenhangenden vorm in die bron bestaan hebben of voor het minst hebben moeten bestaan, men niet het recht heeft van een absolute zekerheid in deze questie te spreken. Ik denk hier aan J. Loth [1]), die bewijst, dat de oudste redactie van *Kulhwch* en *Olwen* zelfs aan de oudste redactie van den *Mabinogi* moet voorafgaan, maar dat zij daartegenover weer minder archaïstisch is wat de materieschikking en den geest betreft, die erin heerscht.

J. Loth [2]) zegt ook, dat „*Kulhwch* est un roman per-

[1]) *Contributions à l'étude des Romans de la Table Ronde*, Paris, Champion, 1912, p. 42.

[2]) Ib., p. 31.

Digitized by Google

sonnel et une composition littéraire, tandis que le *Mabonogi* représente un genre consacré, et en quelque sorte classique, dans lequel ne rentraient que des récits traditionnels, depuis longtemps fixés, au moins dans leurs grandes lignes. Le rédacteur du *Mabinogi* était sûrement au courant des traditions arthuriennes telles que *Kulhwch* nous les montre: s'il ne s'est pas laissé influencer par les tendances à l'absoption des différents cycles par le cycle d'Arthur, c'est que les récits qu'il mettait par écrit appartenaient à une tradition orale depuis longtemps arrêtée, qu'il n'était pas permis d'enfreindre ni de transformer", en ik vraag mij af, of Z. wel voldoende overwogen heeft, dat wellicht andere mogelijkheden bestaan kunnen hebben dan die, welke hij met een vastheid van meening, gelijk aan die van zijn tegenstander Foerster op sommige plaatsen, als beslist zeker aanneemt.

„Plus tard on pourra faire mieux", zijn de laatste woorden van Zenker's zeer belangrijk werk.

Amsterdam. B. H. J. Weerenbeck.

D. Cohen, De Hellenistische cultuur met een bloemlezing uit schrijvers, inscripties en papyri. (Antieke Cultuur, IV). Groningen-den Haag, Wolters. 1921. (Pr. *f* 1.90).

De beschrijving van het Hellenisme kon men zeker aan weinigen met meer vertrouwen opdragen dan aan den heer Cohen, die reeds door zijn dissertatie op dit gebied zijn sporen had verdiend en sinds dien tijd niet heeft stilgezeten. Naar mijn bescheiden meening is dit werkje zéér geslaagd en een groote aanwinst voor onze gymnasia.

„Het boekje is.... bedoeld als leesboek," maar zal niet minder nut doen in een schoolcursus, als stevig houvast voor een wèl-geprepareerd leeraar en een gehoor van belangstellende leerlingen, die in de aangegeven bronnen gelegenheid vinden om hun kennis uit te breiden.

De politieke geschiedenis van het Hellenistisch tijdperk (323-30 v. C.) schetst Schr. in 5 paginaas; vervolgens behandelt hij het Hellenisme als „cultureele wereldeenheid," nadat hij heeft vermeld, dat Alexander zich één wereldrijk had gedroomd, waarin hij alle volkeren zou samensmelten tot een natie zonder een geprivilegieerd heerschersvolk. Daarom vereerde hij Oostersche goden en schreef tegelijk Grieksche wedstrijden uit. Is het in dit verband zoo onmogelijk, dat hij, gelijk Josephus en het Maccabaeenboek verhalen, met groot eerbiedsbetoon den Joodschen Hoogepriester naderde? — De nakomelingen hebben dien droom niet in vervulling doen gaan maar een cultureele eenheid tot stand gebracht. In dit hoofdstuk werkt Schr. het karakter van het Hellenisme uit als een wereldbeschouwing, die haar hoofddenkbeelden heeft in cosmopolitisme en individualisme, begrippen, die reeds door groote geesten van een vroegere periode waren gevoeld en hij welker verbreiding Alexander optrad als werktuig van den geest des tijds. Gelukkig noemt Schr. hem elders een genie en zeker zal hij toestemmen, dat dergelijke „werktuigen" niet steeds voor het grijpen liggen!

Dezelfde tegenstelling: individualisme-cosmopolitisme bestaat als einddoel ook in de beide philosophische systemen der Epicureërs en Stoïcijnen, want hoewel beide eudaemonistisch van karakter zijn, is de Epicureïsche ἀταραξία individualistisch en leidt de Stoïsche ἀρετή langs de φιλανθρωπία tot cosmopolitisme. Bij dit alles bleef de oude godsdienst niet ongerept. Wel trachtten de denkers de oude overleveringen rationalistisch of allegorisch te verklaren, wel dichtte men hymnen, die getuigen van eerbied en devotie, maar de oppergod werd toch gezien als natuurwet, ofschoon ook als een geest, die alles beschikt. Het monotheïsme wordt voorbereid! De groote menigte (zij toch niet alleen?) zocht heul en troost bij mysteriën, heilgoden, Oostersche en Westersche orakels. Men komt tot een synkretisme, ook reeds voorbereid door historici, die in de goden van vreemde volkeren de hunne zagen. Natuurlijk wijdt Schr. een belangrijke plaats aan den Heerscherscultus. Volgens hem, als ik alles goed begrijp, is de beschouwing der Egyptenaren van Pharao als mensch geworden Horus zuiver Oostersch; de heroïseering van den overleden vorst zuiver Grieksch; het vergoddelijken van den levenden vorst niets dan een stap verder op den Griekschen weg. Is deze scherpe tegenstelling wel geheel vol te houden? In den bijnaam Epiphanes toch ligt dunkt me een erkenning, dat een god als mensch (koning) op aarde verscheen; deze bijnaam erkent dus het goddelijk karakter van den vorst vóór zijn bestaan op aarde. Zou er tusschen de beide beschouwingen niet een soort wisselwerking zijn en geeft het niet te denken, dat juist de — Grieksche — Macedoniërs van dien heerscherscultus het minst gediend waren?

Rijk van inhoud is het hoofdstuk over kunst en wetenschap. De laatste wordt in haar hooge vlucht naar waarde geschat; gelukkig wordt de beeldende kunst niet geheel als ontaarding beschouwd en de kunstnijverheid met eere genoemd; het is ook nuttig, dat gewezen wordt op het nieuwe, dat de literatuur brengt en dat op den belangrijken invloed der nieuwe genres wordt gewezen. Maar de kroon spant wat over staat en maatschappij wordt verteld; de centralisatie, het ambtenarendom in den eerste, de vooruitgang op economisch gebied in de tweede worden op voortreffelijke wijze geschetst. In het geheele boek heeft mij naast het conscientieus gebruik zijner voorgangers getroffen de persoonlijke blik, dien Schr. op alle onderdeelen van het behandelde gebied heeft, maar in de laatste beide hoofdstukken zien we den, dank zij zijnen vorigen studies, bizonder deskundigen leidsman aan het woord.

Een aardige bloemlezing uit schrijvers, inscripties, papyri en ostraka besluit het boekje.

Als nu in een tweeden druk hier en daar de stijl wat wordt „opgeknapt" (b.v. op pag. 11), herhalingen worden vermeden (b.v. „men begrijpt" op pg. 19 en 25) en enkele min-gelukkige woorden (b.v. gelijkmoedigheid, verstandigheid, proces-verbalen) worden gewijzigd, dan zal de lectuur nog worden veraangenaamd. Over Schr.'s neiging tot moraliseeren kan men verschillend denken, minder juist echter acht ik het over „fabrieken" te spreken; is „werkplaatsen" niet beter? En is het niet juister om te zeggen dat papyrus uit het merg dan wel uit den stengel der plant wordt gemaakt? Maar uit het weinig beteekenende dezer opmerkingen ziet men, hoop ik, nog eens, hoe groot mijn waardeering voor Cohens werk is.

Den Haag. E. van Hille.

Ernest Bosshardt, Essai sur l'originalité et la probité de Tertullien dans son traité contre Marcion, Florence, G. Ramella & Cie. 1921. (Diss. Freiburg, Zwits.). (Verkrijgbaar bij den schrijver, Terreaux, 10, Lausanne).

Onder bovenstaanden titel verscheen een „Thèse présentée à la faculté des lettres de l'Université de Fri-

bourg (Suisse)". Na het massieve werk van Harnack nu een verwante studie van een Zwitser. Marcion houdt dus nog steeds de belangstelling der theologen gaande. De keuze van het onderwerp van zijn „thèse" door Mosshardt schijnt uitgelokt te zijn door een minder gunstig oordeel van Eugène de Faye over de polemiek van Tertullianus. Dit noopte hem een onderzoek in te stellen naar de „originalité" en de „probité" van den apologeet. Ter oriënteering licht hij eerst zijne lezers in betreffende Marcions leven en leer. Voor zoover wij deze laatste door bemiddeling van Tertullianus kennen komt het op de betrouwbaarheid van den verslaggever aan. De conclusie van het onderzoek daarvan luidt:

1°. Ses données sur la doctrine de Marcion, puisées à la source même, c'est-à-dire aux livres marcionites, sont exactes et méritent toute notre confiance.

2°. Il n'a pas cherché à tirer parti de certaines faiblesses ou inconséquences du système de Marcion pour fausser sa doctrine et la présenter sous un jour qui l'aurait defigurée.

3°. Il est possible qu'il ait passé sous silence ce qu'il ne lui convenait pas de mettre en lumière. Mais il est invraisemblable qu'il pût s'agir d'une partie importante de la doctrine de Marcion.

Na een opsomming van de persoonlijke aanvallen op den ketter — vrucht van een „rhétorique, ou la vérité et la sincérité sont subordonnées à l'effet que l'on veut produire" — vernemen wij „que ses attaques, quelque violentes qu'elles soient, n'ont rien de très perfide." En: „on peut dire que Tertullien fait preuve dans ses attaques personnelles contre Marcion et ses disciples de plus de modération que l'on ne pouvait s'y attendre de la part d'un polémiste aussi ardent et d'un aussi brillant élèves des rhéteurs".

Een overzicht van de logische argumenteering leidt tot de conclusie, dat de aanvaller bijzondere voorliefde heeft voor „des démonstrations d'une logique implacable". Meer dan den tegenstander te overtuigen blijkt zijn doel „l'accabler sous le poids d'arguments", een streven dat niet zelden „l'entraine au delà des limites permises et le mène au sophisme".

Ook het onderzoek betreffende zijn bijbelgebruik doorstaat Tertullianus vrij glansrijk. Immers: „soit pour l'Ancien Testament, soit pour le Nouveau, nous n'avons pu surprendre Tertullien en flagrant délit d'altération volontaire". Het eenige geval dat daaraan zou kunnen doen denken kan evengoed als een „défaut d'attention" worden aangemerkt. Dat hij overigens niet „ce respect scrupuleux" heeft, dat men van moderne exegeten pleegt te verlangen, „nous ne nous croyons pas en droit de lui en faire un reproche". Een vrij uitvoerige behandeling van des kerkvaders exegese, de allegorische incluis, levert uit den aard meer stof voor kennismaking met zijn methode, dan van zijn persoonlijkheid en zijn karakter.

Met alles te zamen beoogt de schrijver een beantwoording van de vraag naar de „originalité" en de „probité" van Tertullianus, voor zoover die blijken uit zijn anti-Marcion. Dat antwoord luidt ten slotte:

„l'Originalité de Marcion est très grande; mais elle est moins dans sa pensée, que dans l'expression qu'il lui donne, dans la vie que lui communique sa forte personnalité". En op de „probité" moge hier en daar iets schijnen af te dingen, er rest niet anders dan — als de uitdrukking niet te sterk is — een „improbité, qui trouve une explication, sinon une excuse, dans la psychologie si complexe de celui qui fut à la fois défenseur passionné de la tradition et novateur hardi, croyant et hérétique, chrétien d'une sincérité parfaite et parfois rhéteur superficiel, ennemi de la forme et styliste accompli".

Ik kan niet anders zien of het beeld is juist geteekend en het oordeel rechtvaardig. Daarenboven maakt de Fransche vorm het boek tot een aangename lectuur.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

Carra de Vaux, Les penseurs de l'Islam. Tome I. Les souverains, l'histoire et la philosophie politique. Tome II. Les géographes, les sciences mathématiques et naturelles. Paris, Paul Geuthner. 1921. (Pr. p. dl. fr. 12.50).

Baron Carra de Vaux is een elegant schrijver die de droogste onderwerpen aantrekkelijk weet te maken. Hij neemt de kleur aan van hen die hij ons voorstelt: de groote heerschers, de anekdotische geschiedschrijvers, de literatoren met hun bevallige wanorde, de wis-, natuur- en aardrijkskundigen met hun rijkdom van bizonderheden. Zoo geeft hij ons veel meer dan de algemeene titel doet verwachten. Het eerste van het op 5 deelen berekende werk vangt nl. aan met de stichting van Bagdâd en eindigt met de genoegens van 1001 Nacht, terwijl het tweede deel, beginnend met de populaire aardrijkskunde, besloten wordt met de bereiding van parfums.

Althans éénmaal, in het eerste deel (blz. 67), brengt de schrijver ons in kennis met „un véritable penseur", den grooten Akbar, de glorie van het Mongoolsche rijk in Indië. En de beschrijver van Indië, al-Bîroenî, wordt in het tweede deel (blz. 75) tot de „grands penseurs" gerekend. Voor 't overige weet hij zijn algemeenen titel, in de voorrede (blz. VI), heel goed aldus te verdedigen: „Ce ne sont pas seulement des noms, ou des titres de livres que nous présentons au lecteur: c'est quelque chose de vivant, des personnes, des types, des pensées, des caractères.

Toute cette littérature est imprégnée de pensée; un sentiment spontané de droit, de morale ou de mystique, émane de presque toutes les oeuvres; et la vie du plus farouche conquérant est dominée par des goûts intellectuels sincères, par une sorte d'instinct supérieur de bonne administration, de raison, de sagesse."

Doel van het werk is onder het groote publiek in Frankrijk, dat tegenwoordig zulk een onmetelijk moslimsch rijk bezit, kennis te verspreiden omtrent den Islam, zijn geschiedenis en beschaving. Daartoe zullen verder in het derde deel worden behandeld de uitlegging van den Koran en de rechtswetenschap, in het vierde de scholastieke filosofie, de theologie en de mystiek, in het laatste de sekten en het moderne liberalisme. Met de eerste 2 deeltjes bevinden we ons dus nog in de voorhal van den tempel der wijsheid.

Door zijn groote belezenheid in de oostersche zoowel als in de europeesche literatuur is Baron Carra de Vaux bij uitnemendheid geschikt om het plan van zulk een werk uit te voeren, dat met smaak veel wetenswaardigs brengt zonder te zeer in de diepte te gaan.

Rekening houdende met den aard van het werk en den omvang van het onderwerp wenscht recensent de gebruikelijke lijst van kleine opmerkingen achterwege

Digitized by Google

te laten. Alleen worde de aandacht van belangstellenden gevestigd op het doorgaande streven van den schrijver om de werking van indische invloeden op de moslimsche kultuur, b.v. het overnemen van indische cijfers, indische sprookjes enz., te ontkennen. Het is mogelijk dat hij hierin te ver gaat, dat hij met name de beteekenis van de perzische traditie wat overschat. Maar dat wat hij hier behandelt ligt meest buiten het terrein van mijn onderzoek. Hoe dat zij, wat het filosofische in engeren zin betreft geloof ik wel dat Carra de Vaux, die doorgaans de hellenistische traditie als beginsel van verklaring vooropstelt, dichter bij de waarheid komt, dan b.v. de duitsche geleerde Dr. Horten, die meent dat de indische wijsheid een grooten invloed op het moslimsche denken heeft gehad. Tot staving van deze bewering zij het mij ten slotte vergund te wijzen op een theorie van het zien, waarover eeuwen lang door de moslimsche geleerden is gediscussieerd. Carra de Vaux (II, 242) vindt het onnoodig hierbij met Léopold Mabilleau aan den invloed van den Indiër Kanada te denken, maar zegt: „C'est une hypothèse qui pouvait naturellement venir à l'esprit dans cette question très débattue." Hij had nog iets meer kunnen zeggen: de bewuste theorie is van zuiver griekschen oorsprong (Empedokles—Plato) en als zoodanig door de hellenistische traditie aan de arabische schrijvers bekend.

Amsterdam. T j. de B o e r.

W. Lehmann, Zentral-Amerika. I. Teil. **Die Sprachen Zentral-Amerikas.** Herausgegeben im Auftrage der Generalverwaltung der Museen zu Berlin. In 2 Bänden. Dietrich Reimer (Ernst Vohsen). 1920. (Pr. ƒ 32).

Drie jaren (1907-1909) heeft de Schrijver van dit monumentale werk, dat de glansrijke traditie der Duitsche Amerikanistiek geen oneer aandoet, als archaeologisch en linguistisch onderzoeker in Centraal-Amerika doorgebracht. Geen moeite heeft hij zich bespaard, tegen geen ontbering heeft hij opgezien, waar het gold uitstervende talen nog als het ware op het laatste oogenblik voor de wetenschap te redden. Hij heeft op zijn reizen veel voorkomendheid van wereldlijke en geestelijke autoriteiten ondervonden, en ook andere blanken zijn hem niet zelden behulpzaam geweest, maar hij gewaagt ook met groote erkentelijkheid van de Indianen, aan wie hij zijn belangrijkste resultaten te danken heeft. Zij immers zijn het geweest, die hunne zeer uiteenloopende talen door bereidwillige mededeeling voor hem toegankelijk hebben gemaakt. Hij prijst de waarheidsliefde, de betrouwbaarheid, de intelligentie der volbloed-Indianen, eigenschappen die hij bij gemengd bloed menigmaal heeft gemist. De aanraking met Europeesche cultuur acht hij voor den Indiaan noodlottig en verderfelijk.

Behalve het door hemzelf ter plaatse opgeteekend materiaal heeft de Schrijver ook de oude en nieuwe litteratuur voor zijn beschrijving der talen van Midden-Amerika zoo volledig mogelijk gebruikt. Belangrijke aanvullingen op zijn rijke bouwstoffen vond hij nog in de ongepubliceerde handschriften van C. H. Berendt († 1878), die zich in de Brinton Library te Philadelphia bevinden en daar door hem werden doorgewerkt. De Schrijver laat niet na te vermelden, dat Berendt helderder dan iemand te voren heeft ingezien, tot welke groepen de talen van Centraal-Amerika zich laten vereenigen.

Prof. Lehmann heeft zich uit den aard der zaak scherpe grenzen moeten stellen en alles weggelaten, wat niet strikt tot zijn toch reeds verbijsterend omvangrijk onderwerp behoorde. Over de Maya-talen geeft hij niets, daar aan dezen taalstam een afzonderlijke beschrijving zoude moeten gewijd worden. Het Azteeksch kon hij echter wegens Midden-Amerikaansche Nahuatl-dialecten niet geheel uitsluiten, en ook mocht hij er niet van afzien op enkele plaatsen de met het Nahuatl verwante talen van Sonora te citeeren. Wat de talen van het eigenlijke Centraal-Amerika betreft, heeft de Schrijver naar de grootst mogelijke volledigheid gestreefd. Wegens de menigte der behandelde talen was het hem ondoenlijk een in alle opzichten uitgewerkte vergelijking van het lexicale materiaal te geven, maar op de gewichtigste resultaten van zijn taalvergelijkende en taalpsychologische studiën vestigt hij in zijn grammatische schetsen en woordenlijsten de aandacht.

Zooals wij bij een leerling uit de school van Seler zouden verwachten, maken zijne opteekeningen phonetisch en morphologisch een volkomen betrouwbaren indruk. De voorafgaande beschrijving der in de behandelde talen voorkomende klanken maakt het ons gemakkelijk de woorden en vormen, die de Schrijver ons leert kennen, althans bij benadering goed uit te spreken.

Een aan den tweeden band toegevoegde duidelijke kaart geeft ons een zeer gewenscht overzicht der talen van Mexico, Centraal-Amerika, Noordwest-Zuid-Amerika en West-Indië, terwijl de eerste band een kaart „der alten Stämme, Siedlungen und Caciquen in Costarica, Panamá, Darién und Tierra Firme" bevat.

Ik zal niet beproeven in deze korte aankondiging een denkbeeld te geven van al hetgeen de groote werkkracht van Prof. Lehmann in „Die Sprachen Zentral-Amerikas" heeft bereikt. Dit éene wil ik zeggen, dat hij door zijn van zelfverloochenende toewijding getuigend werk aan de vergelijkende en algemeene taalwetenschap een ontzaglijken dienst heeft bewezen. Het is de stevige grondslag, waarop latere beoefenaars der Midden-Amerikaansche linguistiek veilig kunnen voortbouwen.

Leiden. C. C. U h l e n b e c k.

SCHOOLBOEKEN.

Dr. P. C. de Brouwer, Prof. Dr. F. Muller Jzn. en Dr. E. Slijper, Latijnsche Leergang voor Gymnasia en Lycea. **Oefeningen bij de Syntaxis** door **Dr. P. C. de Brouwer en Dr. E. Slijper.** Tweede Deeltje. Leer van het Verbum. Groningen, Wolters. 1922. (Pr. ƒ 2.50).

Een ding zij met nadruk voorop gesteld: deze oefeningen zijn, zoo min als het eerste deeltje, oefeningen bij het leerboek der Syntaxis van Prof. Muller, waarmede deze Oefeningen uiterlijk voorgeven samen te hangen. Voor den eene zij dit een geruststelling, voor den ander een waarschuwing, voor allen echter een inlichting, welke eerlijkheidshalve de schrijvers hadden moeten geven.

Immers niet alleen in bijzonderheden, niet alleen in groepeering en indeeling wijken, de Oefeningen van het Leerboek af... neen: zij gaan uit van een wezenlijk andere opvatting omtrent taal en zijn uitingen, van een gansch andere houding tegenover de taal. Prof. Muller geeft een werkelijk Leerboek van den zinsbouw, waarin voortdurend Latijnsch taaldenken in samenhang wordt voorge-

Digitized by Google

dragen en uitgelegd; indien dit Leerboek er in ging, dan zou het onderwijs in het Latijn nieuw leven en een nieuwen zin krijgen. Schrijver dezes, wiens van Prof. Muller's opvattingen sterk afwijkende groepeering uit zijn Beknopte Leer van den Latijnschen Zinsbouw overigens bekend mag worden ondersteld, heeft deze beginselwaarde reeds bij de beoordeeling van ,de Syntaxis' kunnen onderstreepen en behoefde daarom hierop niet terug te komen, wanneer niet de van uitgevers standpunt voortreffelijk geziene vereeniging van zoozeer soortelijk verschillende werkjes tot één leergang uitdrukkelijk en herhaalde onderstreeping noodig maakte.

Immers ondanks veel uiterlijk-vreemds en (gezocht ?) ongewoons in den vorm, zijn de oefeningen kinderen van denzelfden stam als de standaard-werken van Rogge en Smit of Stegmann—Beversen.

Het diepgaande, wezenlijke, onderscheid is, dat het punt van uitgang bij de oefeningen is ,Hollandsch, dat vertaald moet worden' niet ,Latijn dat geleerd moet worden'. Vandaar de met vruchtelooze schijn van stelselmatigheid voorgedragen stof der eerste bladzijden, den weidschen titel dragend van „Beknopt Overzicht der Naamvallen", doch niets anders gevend, dan een ondoelmatig gegroepeerde opsomming van een aantal gevallen van Latijnsch Spraakgebruik, welke alleen dán opmerkelijk zijn, wanneer men een of meer der daarinvoorkomende Latijnsche woorden stilzwijgend als gelijkwaardig beschouwt met zekere Hollandsche woorden, welke in de vertaling der Latijnsche uitdrukking wel meestal voorkomen, doch hetzelfde gegeven geheel anders ontleden.

Herhaald zij hier met nadruk, dat voor zoover zoo iets uitdrukkelijk voorgedragen moet worden als leerstof (hetgeen deels inderdaad wenschelijk is) dit te behandelen is als onderdeel der woord- en beteekenis-leer; het is lexicographie en *geen* Syntaxis.

Dezelfde verwrongen houding vindt men in de bladzijden 6 tot en met 21, voorgevende een overzicht te geven van de verhouding tusschen indicativus en coniunctivus. Ook hier wordt de indeeling volstrekt beheerscht door de Hollandsche vorm — vaak het Hollandsche voegwoord.

Van de Latijnsche voorbeelden van Supinum Gerundium, Gerundivum dient te worden opgemerkt, dat zij als ,voorbeeld' ongeschikt zijn, omdat het verschijnsel, waarop de nadruk moet vallen, tusschen allerlei andere bijzonderheden schuil gaat, en als vertaaloefening geen zin hebben.

De oefening over het Imperfectum en Perfectum demonstreert dit eene voor alles, dat de eigenlijke verhouding (bijkomstige en zelfstandige mededeeling) den schrijvers niet duidelijk is. Men staat hier als steeds op het Beversen-Stegmann standpunt.

Van de oefeningen pg. 31—83 geldt hetzelfde als boven naar aanleiding van pg. 6—21 is gezegd. Slechts zij hierbij den schrijvers in overweging gegeven Medea op pg. 79 in verdere drukken maar weer in Niobe te laten veranderen, in wier mond de aan Ovidius ontleende woorden inderdaad beter passen.

Begrijpelijk is dat van de behandeling der Figuren (blz. 87 en vv.) niets terechtkomt. Van de Figuren immers geldt het Novalis-woord, dat „de Oogen van den Chaos door den sluier van de Orde zichtbaar worden". Dit uit te leggen is mogelijk in de zeldzame uren dat men een geheele klas in ernstig meelevende geestdrift ver boven het gewone peil opvoert. Maar er de uitdrukking in geschrifte voor te vinden is zelfs voor hen die de Figuren in al hun onvatbare dubbelslachtigheid verstaan, zéér moeilijk.

Van de Hollandsche oefeningen kan alleen gezegd worden, dat zij, op grond van het boven uitgewerkte, voor het leeren schrijven van Latijn klaarblijkelijk niet bedoeld zijn en voor de gebruikelijke dril op de toepassing van bepaalde uitdrukkingen en zegswijzen beslist onvoldoende stof bieden.

Kortom, het boekje geeft voor degeen, die het Latijn even uiterlijk behandelen, te weinig stof en te veel volstrekt overbodig bedrukte bladzijden en voor hen, die Latijn als taal willen doceeren, niets.

En er behoort werkelijk veel verblinding toe om een onderwijs, waarvoor zulke hulpmiddelen door ernstige mannen, zeker niet tot de minste onder hun ambtgenooten behoorend, worden samengesteld, nog te willen behouden.

Bunnik. B r i n k g r e v e.

Dr. P. C. de Brouwer, Prof. Dr. F. Muller Jzn. en Dr. E. Slijper, Latijnsche Leergang voor Gymnasia en Lycea. **Woordenlijst op de Latijnsche Oefeningen van Dr. P. C. de Brouwer en Dr. E. Slijper.** I. Latijn—Nederlandsch. II. Nederlandsch—Latijn. Groningen, Wolters. 1922. (Pr. *f* 1.50).

Deze Woordenlijst is met zorg samengesteld en drukfouten zijn zeldzaam. Voor het doel, dat de schrijvers zich stelden, is het boekje zeer bruikbaar.

Dat de eigenlijke beteekenis van de Latijnsche woorden en hun verhouding tot de Hollandsche, waarmede zij meer of minder overeenkomen, den schrijvers óf geen belang inboezemt, óf anders, huns ondanks grootendeels onbekend is gebleven, was reeds uit de oefeningen zelf gebleken, valt alleen bij het doorlezen van de Lijst des te meer op.

Voor het onderwijs, hetwelk zich van de Oefeningen bij de Syntaxis dezer schrijvers bedienen kan, schaadt dit echter niet, en anderen zullen uitteraard dit boekje ter zijde laten.

Met dat al stemt het verdrietig te zien, dat men in ernst meenen kan, dat men Latijn onderwijst, wanneer men zóó met de muts gooien moet naar de beteekenis van woorden en samenstellingen, en wanneer men dit soort onderwijs onder de leuze van klassieke vorming tracht te doen voortzetten, dekt de vlag een zonderlinge lading.

Bunnik. B r i n k g r e v e.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

English Studies, V, 2: F. J. Hopman, Notes on Macaulay. — E. Ekwall, On the Old English Fracture of *a* before *l* followed by a consonant. — Notes and News. — Translation. — Points of Modern Engl. Syntax. — Rev. — Brief Mentions. — Suppl. to the Shelley-Bibliogr. 1908-1922.

Studiën, XCIX, Mei: W. de Veer, Theosophie. — G. Gorris, De toekomst der Romeinsche Kwestie. — A. Borret, Naar aanleiding van het rentevraagstuk. — J. v. Mierlo Jr., Is het „Boec vanden twalef dogheden" een werk van J. v. Ruysbroeck? (II). — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN

FRANSCHE KUNST

Prijs per deel in cartonnen band *f* 2.50

In de serie **FRANSCHE KUNST** zijn verschenen:

1. P. Valkhoff, *De Franse Geest in Frankrijk's letterkunde*, 2e druk.
2. J. J. Salverda de Grave, *De Troubadours.*
3. Corn. Veth, *Fransche Caricaturisten*, met 28 afbeeldingen.
4. Jan van Nijlen, *Francis Jammes*, met portret.
5. J. Greshoff, *Latijnsche lente.*
6. J. Tielrooy, *Maurice Barrès*, met portretten en autograaf.
7. C. P. van Rossem, *Het moderne Fransche Tooneel.*
8. Matthijs Vermeulen, *De Twee Muzieken, I.*
9. Idem, *De Twee Muzieken, II.*
10. Ca. Serrurier, *De Pensées van Pascal*, met portretten.
11. Jan van Nijlen, *Charles Peguy*, met portret.
12. André de Ridder, *Remy de Gourmont*, met portretten.
13. Emile Boulan, *Figures du XVIIIe Siècle.*
14. Just Havelaar, *Auguste Rodin.*
15. Marguerite de Rouville, *De Levenskunst van Vauvenargues.*
16. J. J. Salverda de Grave, *De geschiedenis van Jan van Parijs.* In soepelen prachtband en met 4 illustraties van P. A. H. Hoffman **f 3.25**
17. G. Jean-Aubry, *Fransche Muziek*, I. Vertaling van Martin J. Premsela.
18. Idem, II.
19. M. de la Prise, *De Eenzamen van Port-Royal*, met 12 afbeeldingen **f 3.50**

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Uitgegeven op verzoek van de Juridische Faculteit der Leidsche Studenten - - -

In de serie **BEROEPSKEUZE VOOR DEN JURIST** is verschenen:

No. 1 **HET BEROEP VAN ADVOCAAT**
door Mr. J. H. TELDERS
Landsadvocaat

No. 2 **HET AMBT VAN DEN RECHTER**
door Mr. G. VAN SLOOTEN
President van den krijgsraad te 's-Gravenhage

No. 3 **DE JURIST ALS AMBTENAAR**
door Mr. J. B. KAN
Secretaris-Generaal in Algemeenen Dienst

Prijs 30 Cents

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Spelling en Verbuiging onzer Moedertaal

Handleiding bij de keuze tusschen de verschillende spellingstelsels

DOOR

Dr. P. LEENDERTZ Jr.

Leeraar aan het Gymnasium te Amsterdam

Dit actueele boek is de beste handleiding bij de keuze tusschen de verschillende spellingstelsels, waarvan men tegenwoordig voortdurend hoort. De Schrijver, die vele jaren de Nederlandsche taal op Gymnasia enz. heeft gedoceerd, geeft hier zijn rijke ervaring ten beste.

Terwijl in de laatste maanden de spellingkwestie voortdurend aan de orde is, geeft dit boekje een helder inzicht in de verschillende schrijfwijzen en de bezwaren en voordeelen van diverse stelsels.

Prijs ing. f 1.75

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

12 Nummers **68ste Jaargang** **Per jaar f 1.20**

De **Nederlandsche Bibliographie,** het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

30ste Jaargang. | N°. 9. | Juni 1923.

Delatte, Essai sur la politique pythagoricienne (Fraenkel).
Grégoire, Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure (Hesseling).
Ribbeck-Janell, Vergili Opera (Enk).
Perles, Analekten zur Textkritik des Alten Testaments (Oort).
Borowski, Zum Nebenakzent beim altenglischen Nominalkompositum (H. J. v. d. Meer).
Van Deyssel, Multatuli (v. d. Bergh v. Eysinga-Elias).
Paul, Deutsches Wörterbuch (Beets).
Noreen, Vårt Språk 19—81 (Boer).
Goemans et Grégoire, Petit traité de prononciation française (v. d. Elst).
Wilmotte, Saint-Évremond (Gallas).
Grosse, Römische Militärgeschichte (Koch).
Eybers, Bepalingen voor het Bestuur v. d. Buitenbezittingen v. d. Kaap de Goede Hoop (Groenman).
Ehrenberg, Die Rechtsidee im frühen Griechentum (v. Meurs).
Bertram, Die Leidensgeschichte Jesu u. d. Christuskult (Windisch).
Ivanitzky, Les institutions des primitifs australiens (Uhlenbeck).
Hazewinkel, Bijdrage tot de Psychologie der Humoristen (Tj. de Boer).
Schoolboeken:
Fügner u. Krüger, Caesars Gallischer Krieg (Kan).
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Certamen poeticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

A. Delatte, Essai sur la politique pythagoricienne. Liège, H. Vaillant-Carmanne. 1922. (Pr. fr. 25).

De schrijver, die over de Pythagoreërs ook geschreven heeft in de Belgische Revue de l'instruction publique 1909 en in een boek over „la littérature pythagoricienne" van 1915, behandelt als hoofdzaak de fragmenten van Aristoxenos, Archytas, Hippodamos e.a. en de prooemia van de zoog. Zaleukos en Charondas. Van deze stukken die sinds Bentley meest als pseudepigrafa golden en nu nog gelden (zie b.v. K. Praechter in den Hermes LVII p. 491), toont hij aan, dat zij zich voegen in de ethisch-politische litteratuur van de 5° en 4° eeuw en toch geen plagiaat van Plato zijn noch Aristotelischen of Stoïschen invloed verraden. Maar op p. 135 erkent hij in 't gebruik van **ἐπίκουρος** bij Hippodamos een herinnering aan de Republik en p. 198 Charondas fr. 11 is ongetwijfeld ontleend aan den Gorgias. De aard van deze litteratuur maakt een strikt bewijs niet mogelijk, maar waarschijnlijk lijkt mij Delatte's verdediging van die teksten wel. Het begin van D's boek houdt in een eenigszins rationalistische uiteenzetting over den persoon van Pythagoras, en over de Pythagoreïsche orde, haar inrichting en werkzaamheid; het eind is gewijd aan de kritiek van de berichten omtrent den strijd tegen de Pythagoreërs. Men mist bij het eerste de behandeling der oudste berichten over Pythagoras en bij 't laatste brengt het bronnenonderzoek niet veel nader tot de kennis der feiten. En van „politique" in Aristotelischen zin is bij de Pythagoreërs weinig of niets te vinden; wij verkeeren bij hen nog in het ongedifferentieerde stadium, waar in algemeene (mathematische, harmonische) wereldbeschouwing ethica en politica nog samenvloeien. (zie Delatte p. 119).

Het geschrift is aantrekkelijk door de helderheid van het betoog, de nauwkeurigheid der vertalingen (maar p. 91 **δυνατὸν τοῖς πράγμασι** beteekent niet „efficace pour les affaires publiques" maar: mogelijk naar de omstandigheden) en enkele scherpzinnige tekstverbeteringen; maar de uiteenzetting lijdt aan langdradigheid, zooals b.v. p. 92 over **ἄγραφος νόμος** ongeveer herhaalt wat reeds p. 80 staat. Overigens verdient het werk alle lof.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

H. Grégoire, Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure, publié sous les auspices de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Fascicule I (folio). Paris, E. Leroux. 1922.

Deze eerste aflevering van het corpus kristelike inscripties, waarvan de regels werden vastgesteld op 't archaeologies kongres te Athene (1907), en dat toen reeds kon rekenen op een belangrijk dossier door F. Cumont bijeengebracht, heeft in hoge mate de nood der oorlogsjaren en de belemmeringen gedurende de daarop volgende tijd ondervonden. Het geduld van de geleerde bewerker, de heer Henri Grégoire, die in 1907 't werk van Cumont overnam, het zeer verrijkte en gelukkig voltooide, is op een zware proef gesteld. Al die overwonnen zwarigheden zullen meer en meer op de achtergrond komen, maar de voortreffelike uitkomst blijft.

Onder de 531 opschriften die de bundel bevat en die afkomstig zijn uit Klein-Azië en de bij de kust liggende eilanden, zijn vele inedita, maar natuurlik ook een zeer groot getal dat reeds in het oude C.I.G. is opgenomen en indertijd bewerkt werd door Kirchhoff. Hier vooral kan men nu door vergelijking vaststellen hoezeer de studie der beschaving van Byzantium en van 't Hellenisme, die in de laatste vijftig jaar zulke vorderingen heeft gemaakt, aan de bewerking is ten goede gekomen. Voor Kirchhoff

Digitized by Google

en zijn tijdgenoten was Byzantium, en veel meer nog de Griekse taal van zijn eigen tijd, een terra incognita ; de heer Grégoire heeft niet alleen als neograecus zijn sporen verdiend, maar is ook thuis in de staatsinstellingen van het Nieuwe Rome en in de geschiedenis van het Kristendom der eerste eeuwen.

De behandeling van de taalverschijnselen toont duidelik de veranderde stand van zaken. Een herhaaldelik voorkomende vorm **ὑπερί** wordt niet meer beschouwd als **ὑπέρ** met een onverklaarbaar streepje er achter, maar als een contaminatie van **ὑπέρ** en **περί** (vgl. in 't Middeleeuwse Gr. *εἰν = εἰς × ἐν*) ; **τόρμησε, ἤρθετε, ἔρθες** worden erkend als getuigen voor de ontwikkeling van overeenkomstige verschijnselen in 't Nieuwgrieks ; **ἅπτη ἡ κατάπαψις** uit de 9de eeuw is een „graphie inverse”, waarvan 't belang wordt begrepen voor de datering van een klank- en een aksentverandering ; **ἀμαχίων** (n. 226[6]) wordt in verband gebracht met 't woord **ἀμάχιν** in hedendaagse dialekten. Zo zou ik meer kunnen noemen.

Dat de inhoud van deze inskripties van 't hoogste belang is niet alleen voor de staatkundige geschiedenis van 't Byzantijnse Rijk, maar ook 't geestelik leven verduidelikt, blijkt telkens uit de kommentaar van de bewerker. Een klein ineditum geeft Grégoire gelegenheid om te verklaren waaraan Keizer Phokas (602 — 610), die we uit de geschiedenis als een monster kennen, zijn tijdelike populariteit te danken had : hij gold voor een verdediger der orthodoxie. Ik vermeld nog als biezonder vernuftig de verklaring, via het Syries, van een raadselachtig woord in n. 123, dat 40 en 9, dus in Griekse cijfers *M* en *Θ*, blijkt weer te geven en derhalve een aanduiding is van ***M*(ήτερ) *Θ*(εοῦ)** ; in n. 83 wordt een vroeger niet begrepen adjektief uitgangspunt om scherpzinnig te bewijzen dat we voor ons hebben 't grafschrift van keizer Theodorus II Lascaris.

Van de aantekeningen die ik bij enkele inskripties maakte, wil ik er nog een paar mededelen, ten bewijze van de belangstelling waarmee ik de aflevering heb gelezen.

Om in n. 16[2] de hexameter tot zijn recht te laten komen dient **τοῖς βελέεσσι δαμάζει** in **ἑοῖς β δ** veranderd te worden. **'Εδῶ** (n. 58) is m.i. niet uit **ὧδε** te verklaren door analogie van **ἐκεῖ,** maar veeleer ontstaan uit **ἴδε** (**=ἰδέ**) + **ὧδε** (Pernot, *Recueil de textes*, blz. 11). — De verklaring van **ἐν τετραέντῳ** (n. 93) vindt men reeds in 't lexicon van Sophoclis ; 't betekent „geheel en al” (completely). — In n. 226[4] betwijfel ik de juistheid der vertaling „vivent les lecteurs” (**νικᾷ ἡ Τύχη ἀναγνωστῶν**). „The **ἀναγνῶσται,** zegt Sophoclis i.v., form one of the lower ecclestiastical orders”. Men vergelijke n. 226[3] **νικᾷ ἡ Τύχη Πρασίνων** (ook zonder lidwoord). — In 't merkwaardige ineditum 214[2] (Delos, Ve eeuw) geeft Grégoire ons de keus tussen **εἴ τις** en **ἤ τις**. 't Eerste verkies is verre, maar 't moet als één woord worden geschreven. Immers in 't postklassieke en middeleeuwse Griek is **εἴτις** niet „indien iemand”, maar „alwie”, dus **εἴτις, εἴτι** = quisquis, quidquid. Van dozijnen bewijsplaatsen noem ik hier alleen : J. Moschus (*Bloemlezing*, Utrecht, 1916) blz. 61 en de zeven daar aangehaalde plaatsen, *Phlorios et Platzia Phlore*, v. 50, 559, 1477, Spaneas (Legrand, *Biblioth. gr. vulg.* I), v. 99. 125, 254. De interpunktie van n. 214[2] zou ik ook veranderen, en vertalen: „Ik roep tot U ,o Heer; al zwijg ik, Gij begrijpt. Elke aanleiding (voorwendsel) tot zondigen die bestaat, (die) heb ik gebruikt”. N. 340[4] heldert 214[2] op : ook daar is **εἴτις** (bis) = quisquis ; men vindt er **προφάσεις ἐν ἁμαρτήες**. 't Woord **ἐνταλμῶν** is mij in dat nummer niet duidelik. Moet men aan contaminatie met **ἐντολῶν** denken ? De *Revue belge de philologie* van Jan. 1922 kon ik, helaas, niet raadplegen. Als men **εἴτις** goed begrijpt, is 't niet nodig in 't citaat uit Pitra (blz. 123, 2e kol.) 't woord **εὑρέθη** in de tekst te voegen.

Nog drie afleveringen zullen volgen. De laatste zal geheel gewijd zijn aan een *Introduction* en aan *Indices.* Verschillende woorden en ook sommige zaken die nu nog niet duidelik zijn, zullen dan in een helderder licht verschijnen. We behoeven echter niet op de voltooiing van het werk te wachten om van het vele dat de heer Grégoire op zulk een verdienstelike wijze ons tans reeds aanbiedt met grote erkentelikheid gebruik te maken.

Leiden. D. C. Hesseling.

P. Vergili Maronis opera Post **Ribbeckium** tertium recogn. **Gvaltherus Janell.** Editio maior. Leipzig, Teubner. 1920. (Ook zonder apparatus cr. te verkrijgen : „editio minor”). (Pr. *f* 1.—, geb. *f* 1.40+ 120 %).

De Vergilius-uitgave van den beroemden Otto Ribbeck, die van 1859 — 1868 in 5 banden verscheen, gaf door haar uitgebreiden apparatus criticus een goed overzicht van de verschillende lezingen der mss. en van de conjecturen der philologen, waardoor deze reeds lang uitverkochte editie nog steeds haar waarde behoudt ; wat echter de behandeling en vaststelling van den tekst betreft, is zij nooit iets anders geweest dan een afschrikwekkend voorbeeld van hyper-kritiek en vermetele verminking van een over het algemeen gaaf-overgeleverden schrijver. Wij moeten het dus toejuichen, dat de heer Janell met behoud van het goede van Ribbeck's editie een geheel nieuw bewerkten tekst heeft trachten vast te stellen, waaruit alle overbodige „verbeteringen”, versomzettingen, ten onrechte aangenomen lacune's enz. zijn geweerd. De uitgever geeft zijn standpunt tegenover Ribbeck met deze woorden weer : „ut admiramur Ribbeckii viri doctissimi sedulitatem habilitatem sagacitatem, quibus codices Vergili perlegit, ut approbamus laudabile eius acumen quo opera poetae traxit (sic !), ita dolemus atque refutamus licentiam interdum summam qua abhorrens a sobria arte ac ratione interpretandi verba poetae tradita coniecturis inmutare transponere audebat.” Inderdaad is de tekst dezer nieuwe uitgave vrij van alle onwetenschappelijk geknutsel, dat Ribbeck's tekst nagenoeg onbruikbaar maakte. Ook is de nieuwe uitgever zoo verstandig geweest den Mediceus tot grondslag voor den tekst te nemen, ook hierin van Ribbeck afwijkende, die den Palatinus op den voorgrond schoof. Daarnaast heeft Janell terecht lezingen uit andere handschriften opgenomen, daar de uitgever van Vergilius' werken nu eenmaal eclectisch moet te werk gaan. In het algemeen heeft hij uit de verschillende varianten een verstandige keuze gedaan ; er zijn natuurlijk plaatsen, waar men op goede gronden met Janell van meening kan verschillen : Aeneis II 448 *auratasque trabes, veterum decora illa parentum* (*illa* Janell met P) zou ik bv. met M. *decora alta* lezen, daar *illa* zeer mat is, vgl. bovendien I 429 *rupibus excidunt scaenis decora alta futuris*, waar *alta* de lezing is van alle mss. Daarentegen heeft Janell volkomen gelijk, dat hij Aeneis XII. 221 *pubentesque genae* leest met de beste handschriften, waar Bentley, gevolgd door vele modernen,

Digitized by Google

zooals Hirtzel en Güthling, met de *deteriores*: *tabentes* las, zie hierover Warde Fowler in zijn boeiend werk „The death of Turnus", p. 65 en 66. Inconsequent is het, wanneer Janell V. 238 *proiciam in fluctus et vina liquentia fundam* met M² *porriciam* leest, maar V. 776 *proicit in fluctus ac vina liquentia fundit* onveranderd laat in plaats van *porricit* te schrijven.

Onbegrijpelijk en onverdedigbaar is Janell's lezing Aeneis III 684/85: *contra iussa monent Heleni, Scylla atque Charybdis, inter utramque viam leti discrimine parvo, ni teneant cursus*, waar met den Mediceus *Scyllam atque Charybdin* had moeten gelezen worden. De juiste verklaring geeft m.i. alleen Page in zijn voortreffelijken commentaar, Macmillan, 1914.

Wat het interessante vraagstuk der verzen uit het 2e boek 567 — 588 aangaat, die Janell met Leo, Heinze en Norden als onecht tusschen cancelli plaatst, ben ik vast overtuigd, dat deze passage wel degelijk het werk van Vergilius is.

Jammer genoeg is de onechtheid dezer verzen langzamerhand een dogma geworden, waaraan men niet mag tornen. Leo (Plautinische Forschungen, 2te Aufl. [1912] p. 42/43) veroordeelt ze met de krachtigste termen: „trocken und fehlerhaft gedacht", „elende Sprache mit ihrem hülflosen Tasten nach Ausdrücken höheren Stils". Norden tracht alle na hem komende philologen reeds bij voorbaat af te schrikken door ieder, die niet aan de onechtheid gelooven wil, met den naam „dilettant" te betitelen. Om het dogma der onechtheid zoo aannemelijk mogelijk te maken, versmaadt Janell de noodzakelijke en zeer lichte tekstverbetering *nec habet victoria laudem* voor *habet haec victoria laudem* en de lezing *ultricis flammae* voor het onzinnige *ultricis famae*, gissingen die — ook al neemt men de onechtheid der 22 verzen aan — moeten worden opgenomen. Het zou mij te ver voeren de verschillende argumenten der bovengenoemde geleerden te weerleggen en verwijs daarom naar het artikel van Hartman, Mnemosyne, vol. 33 [1905] p. 441 en dat van Fairclough, The Helen Episode in Vergil's Aeneid, Classical Philology, vol 1. [1906] p. 221 — 230.

Een paar opmerkingen slechts voeg ik er bij. Wanneer Norden (Aeneis, Buch VI, 2de uitgave p. 262) als bewijs voor de onechtheid der genoemde verzen o.a. die „unvergilischen Worte" *praemetuere* (573) en *satiare* (587) aanhaalt, dan beschouw ik het feit, dat deze woorden slechts op deze plaats voorkomen, als bloot toeval. Ook het verbum *praesentire* komt slechts éénmaal voor (nl. Aeneis IV, 297), maar niemand zal daarom aan de echtheid van dit vers twijfelen. M.i. is het zeldzame woord *praemetuo* een herinnering uit Lucretius III, 1019 *at mens sibi c o n s c i a factis p r a e m e t u e n s adhibet stimulos*, een paar verzen, die Vergilius zonder eenigen twijfel ook Aen. I 604 *mens sibi conscia recti* voor den geest stonden.

De zeldzame synaloephe *praemetuens T r o i a e e t*, waarop Norden doelt, komt X 214 juist op dezelfde plaats van het vers voor, nog wel in hetzelfde woord.

De verstandige uitgever der Oxford-editie Hirtzel noemt onze verzen terecht *versus valde Vergilianos*.

Over Janell's apparatus criticus ben ik niet tevreden; de uitgever laat door zijn streven naar beknoptheid lezingen der handschriften en conjecturen weg, die in hooge mate waarschijnlijk zijn. Wanneer een uitgever II 349 *pectora, si vobis audendi extrema cupido certa sequi* in den tekst plaatst, iets wat de dichter zóó niet kan geschreven hebben, dan had toch in elk geval de gissing van Aem. Baehrens en Deuticke *sedet* voor *sequi* moeten vermeld worden. Een tweede voorbeeld van onvolledigheid is VI. 95 *tu ne cede malis, sed contra audentior ito q u a m tua te fortuna sinet*, waar *quam* moeilijkheden biedt.

Page teekent bv. bij deze verzen aan: the expression "more boldly than thy Fortune shall allow" represents a defiance of Destiny, which is not in harmony with Virgil's religious spirit. Norden vermijdt de moeilijkheid door uit 't vervolg: *via prima salutis* eqs. bij *quam* aan te vullen *viam*, wat, op zijn zachtst uitgedrukt, een harde constructie geeft. Daarom verkiezen velen de lezing van den Daventriensis, die door Seneca, ep. 82, 18 bevestigd wordt. Nu kan men wel is waar van meening verschillen, of de lezing van 't Deventersch handschrift in den tekst moet geplaatst worden of niet, maar hierover zal men 't toch wel eens zijn, dat deze lezing ook in den meest beknopten apparatus criticus vermeld dient te worden. Bij Janell vinden wij ze echter niet.

Erger is het dat de bekende verzen *ille ego qui quondam gracili modulatus avena eqs.*, die door sommigen, b v. door Henry, Hirtzel, Phillimore, voor echt gehouden worden (met recht of ten onrechte laat ik voor 't oogenblik in het midden), zelfs niet in den apparatus vermeld zijn. Vergelijk ik in dat opzicht Janell's uitgave met de Oxford-editie van Hirtzel, dan verdient de laatstgenoemde wegens de grootere volledigheid van den apparatus criticus ongetwijfeld de voorkeur.

Het Latijn van Janell's praefatio toont weer eens duidelijk, hoe zeer de vaardigheid om zuiver en helder Latijn te schrijven met den dag minder wordt. De lezer heeft 't reeds uit de bovenaangehaalde woorden over Ribbeck opgemerkt, waar *traxit* een barbarisme voor *tractavit* is.

Mijn eindoordeel zou ik aldus willen samenvatten: Janell's tekst is over 't algemeen leesbaar en betrouwbaar, maar de ongemotiveerde beknoptheid en onvolledigheid van den apparatus criticus maken deze uitgave ongeschikt voor wetenschappelijke onderzoekingen; daarvoor zal de rijke apparatus der oorspronkelijke uitgave van Ribbeck en daarnaast de Oxford-editie van Hirtzel steeds moeten geraadpleegd worden. Voor schoolgebruik is Janell's tekst zeer aan te bevelen; het is dan ook te hopen, dat de totaal verouderde tekst van Ribbeck's editio minor eindelijk eens uit *alle* programma's onzer gymnasia verdwijnen zal.

Leeuwarden. P. J. E n k.

Felix Perles, Analekten zur Textkritik des Alten Testaments. Neue Folge, Leipzig, Gustav Engel. 1922 (Pr. M. 30).

In 1895 gaf Perles, bij Th. Ackermann te München, zijn Analekta zur Textkritik des Alten Testaments uit; daarna vermeerderde hij hun aantal door besprekingen in verschillende tijdschriften, waarheen hij in dit zijn laatste werk zonder de toelichtingen te herhalen verwees, en thans schonk hij ons aanteekeningen, meest tekstkritische, op meer dan 600 plaatsen. Zooals hij in de inleiding meedeelt, rangschikt hij, op het voetspoor van Friedrich Delitzsch, de lees- en schrijffouten in eenige rubrieken. Zoo geeft hij achtereenvolgens: door de overschrijvers miskende afkortingen in den voormazoretischen tekst, o.a. in de Godsnamen; verkeerde woordafdeelingen; verwisselingen van op elkaar gelijkende letters in het

Digitized by Google

oud-Hebreeuwsche en in het kwadraatschrift; toevallige schrijffouten door afdwaling van het oog des schrijvers naar voorafgaande of volgende woorden of regels; verkeerde vocalisatie. Vervolgens verklaart hij ook woorden die, waar hij meent, door de Commentatoren verkeerd begrepen zijn, waarbij zijn kennis van andere Semietische talen, vooral van Arameesch en Arabisch, hem goede dienst bewijst. Eindelijk geeft hij ettelijke bijdragen voor het Lexicon, die zijdelings tot betere verklaring van Bijbelplaatsen dienen, en een hoofdstuk over glossen. Dat de rangschikking in eenige rubrieken gebrekkig is blijkt o.a. hieruit dat hij in een 10de hoofdstuk „Verschiedenes" heeft moeten onderdakbrengen. Twee registers: een van de behandelde teksten en een van de woorden, besluiten het boek. Ongetwijfeld zal iedere beoefenaar van het O.T. veel uit dit boek leeren, doch het spreekt vanzelf dat hij hier en daar een vraagteeken zetten zal; het loont niet de moeite op te teekenen waar ik het deed. Eéne opmerking van eenige beteekenis slechts! Naast al de rubrieken waaronder Perles zijn voorslagen van tekstverbeteringen rangschikt ontbreekt een zeer belangrijke: opzettelijke veranderingen van overschrijvers en vocalen zettende schriftgeleerden. Een enkele maal gewaagt hij van „tendenziöse Aenderung", maar de zaak verdiende opzettelijke behandeling. Of heeft hij alwat over dit onderwerp te zeggen was reeds bij anderen gevonden en wilde hij alleen geven wat nieuw is? Dat is moeilijk te gelooven. In alle geval had het duidelijk moeten gezegd zijn dat de tekst van het O.T. niet alleen bij ongeluk maar ook op talrijke plaatsen opzettelijk bedorven is.

Leiden. H. Oort.

B. Borowski, Zum Nebenakzent beim Altenglischen Nominalkompositum. (Sächsische Forschungsinstitute in Leipzig. III Anglistische Abteilung. Heft II). Halle, Niemeyer. 1921.

Als gevolg van de oer-Germaansche accentverschuiving valt in het Germaansch het hoofdaccent bij de nominaalcomposita op de stamsyllabe van het eerste lid. Behalve dit hoofdaccent heeft een nominale samenstelling nog een nevenaccent, hetwelk in den regel op de stamsyllabe van het tweede deel valt.

In het O.E., toont Borowski aan, komen op dezen tweeden regel vele uitzonderingen voor: soms valt het nevenaccent op een zware eind- of buigingssyllabe, soms gaat het geheel verloren. Bewijzen hiervoor vindt hij in reductieverschijnselen in den klankwettigen vorm van de stamsyllabe van het tweede deel, of in afwijkingen in de verbindingsvocaal, welke door een wisselende ligging van het nevenaccent verklaard worden. Ten einde zeker te zijn, dat geen metrische invloeden gewerkt hebben op deze accentverschuiving, ontleent de schrijver zijn materiaal vrijwel uitsluitend aan het O.E. proza.

Hij laat zijn onderzoek voorafgaan door een korte behandeling, in Hoofdstuk I, van de Germaansche decomposita, waarbij het tweede deel steeds zijn nevenaccent verliest, zooals blijkt uit reductie van de stamvocaal, — als in *lic-um-lic* naast *līc-homa*; *rūm-ed-lice* naast *rūm-mod* en *rūm-mōd-nesse* (alle uit Cura Past. C.); of uit afslijting van de verbindingssyllabe, — als in *tō wið-lēa-gate* naast *wiðig-lēa* (beide uit een oorkonde van 938).

In Hoofdstuk II worden dan de composita uitvoerig nagegaan en op grond van de bovenaangevoerde criteria — reductie van stamvocaal en afslijting van de verbindingssyllabe — met overvloedig bewijsmateriaal duidelijk gemaakt, dat in het O.E. het nevenaccent van de stamsyllabe van het tweede lid dikwijls naar een zware eind- of buigingssyllabe, zooals *-ing*, *-an*, *-um*, *-or*, *-ost*, moet zijn overgegaan. Deze verschuiving was blijkbaar een gevolg van het in 't O.E. geldende rhythmische principe, volgens hetwelk de trochaeïsche spreekmaat zich de meest geschikte toonde.

Ten slotte, in Hoofdstuk III, wordt, weer aan de hand van zeer uitgebreid materiaal, aangetoond, dat deze voorkeur voor de trochaeïsche spreekmaat verantwoordelijk is voor het totaal verlies van den neventoon op het tweede lid van samenstellingen met éénlettergrepig eerste lid, als: *Eadulf*, *tōward*, *Brūnhard*, naast *Aedelwulf*, *wiðerweard*, *Aedelheard* en vele andere paren. Ook doubletten als *ealderman* en *alderman*, *hefonlic* en *heofonlic*, *alderman* en *aldermon*, respectievelijk na oneven- en even-syllabische woorden in dezelfde spreekmaatgroep, berusten op wisselende ligging van het accent, waarmee dan zinsmelodische verschillen gepaard gaan, die de afwisselende vocalen te voorschijn hebben geroepen, zooals B. tracht aan te toonen.

Een uitvoerig woordregister is aan het boek toegevoegd; jammer, dat het geen overzichtelijke bibliographie bevat in plaats van de door het werk verspreide opgaven van betrekkelijke lectuur.

Den Haag. H. J. v. d. Meer.

Multatuli, door **A. J. (L. van Deyssel).** Tweede herziene druk met een bibliographie betreffende K. J. L. Alberdingk Thym. Rotterdam, W. L. en J. Brusse's Uitg.-Maatschappij. 1922.

In 1890 verschenen de brieven van Multatuli uit de periode, waarin Max Havelaar geschreven werd en uit de periode kort voor en na dat verschijnen: voor Multatuli's leven zeer ingrijpende gebeurtenissen, bij den voortdurenden strijd omtrent Multatuli's persoon een uiterst belangrijk materiaal bovendien om een onpartijdig oordeel op te bouwen. Dit heeft van Deyssel in deze drie hoofdstukken dan ook beproefd: het eerste is gewijd aan de letterkundige beteekenis van zijn werk, de twee laatste aan zijn verhouding tot „de mannen" en „de vrouwen". Onbekend als v. D. in 1891 nog was met de brieven uit Dekkers verlovingstijd, gaat hij van de verkeerde premisse uit, dat Dekker „nooit zijn best heeft gedaan om letterkundige te worden" (p. 11), en dat zijn pen „tegen zijn bedoeling in" een fraai letterkundig kunstwerk schreef (p. 12); over zijn letterkundige beteekenis wordt weinig meer gezegd, dan dat Woutertje Pieterse een novelle pur sang is uit de school van Dickens en dat andere stukken weer op Heine geïnspireerd zijn. Eenige indrukken en tamelijk oppervlakkige geeft v. D. hier: van eenige vergelijkende litteratuur-studie is geen sprake, en hoewel hier een „herziene druk" is aangekondigd, is van de uitkomsten van literair-historisch onderzoek na 1890 geen de minste notitie genomen.

In de twee andere, veel uitvoeriger hoofdstukken schetst v. D. Multatuli als *mensch* onder menschen. Hij ontleedt nuchterweg personen en verhoudingen en beredeneert zeer verstandelijk, dat Multatuli voor zijn familie een onmogelijk mensch, voor zijn vrouw een niet-onbedenkelijk echtgenoot is geweest. Onbarmhartig legt hij de onder heroïke gestes en romantische verhoudingen verborgen, klein-menschelijke tekortkomingen

Digitized by Google

bloot, maar verzuimt daarbij niet tevens op het fijne en hoogere, dat er weer in de verhouding met Sietske is geweest, den nadruk te leggen. Ondanks de herziening is v. D.'s Multatuli een fragmentarisch boek gebleven, dat Multatuli's menschelijkheid benadert in de zeer beslissende jaren voor en na het schrijven van de Max Havelaar, maar dat zijn ontwikkeling vóór 1859 en nà 1860 vrijwel geheel buiten beschouwing laat.

Santpoort. J. van den Bergh van Eysinga-Elias.

Hermann Paul, Deutsches Wörterbuch. Dritte Auflage. Halle (Saale), Verlag von Max Niemeyer. 1921.

Van het woordenboek van Paul, dat zulk een eigenaardige plaats onder de woordenboeken bekleedt, is de derde druk verschenen, opnieuw aanmerkelijk uitgebreid, in vele opzichten verbeterd, en vooral in die gedeelten verrijkt, waar de voortgang van het groote Duitsche Woordenboek verrijking en aanvulling sedert vorige drukken heeft mogelijk gemaakt. De opzet van dit woordenboek, dat beknopt kan zijn doordien het zich niet bemoeit met alles wat eigenlijk van zelf spreekt, maar des te uitvoeriger is, en dan ook wezen mag, daar waar uitleg en uiteenzetting leerzaam en onontbeerlijk zijn, en dit vooral op het punt van de geschiedenis van het woordgebruik en van de ontwikkeling der woordbeteekenissen, historisch en psychologisch; die opzet brengt — of bracht — wel eens eigenaardige consequenties mede. Zoo was b.v. in den eersten druk (1897), op grond daarvan, aan *Kirche* geen plaats gegeven; alleen maar een paar samenstellingen werden genoemd en verklaard. Maar in dezen derden druk (misschien ook reeds in den tweeden) is ook aan dit hoofdwoord een eigen artikel gewijd.

Het „Deutsches Wörterbuch" van Paul is er, onder alle Duitsche woordenboeken, wel zeer in het bijzonder een voor Duitschers. Geen gebruiksboek, althans niet in de eerste plaats, om er zich uit te vergewissen over het voorkomen, de beteekenis, of het gebruik van dit of dat woord, deze of gene afleiding of samenstelling; maar een boek voor hem die zijn taal kent, om er hare geschiedenis door die van woordgebruik en verandering van beteekenis uit te leeren kennen; een boek om te lezen of er in te lezen, meer dan een boek om er iets in op te zoeken; om inzicht en wijsheid uit te putten aangaande de moedertaal, en niet, althans veel minder, om er nu en dan iets uit te weten te komen betreffende een enkel woord. Maar het heeft ook als zoodanig voor niet-Duitschers zijn belang; een aankondiging, een aanbeveling van dezen derden druk is in dit Nederlandsche blad ook zeker op haar plaats. Die het werk bezit, gaat er van zelf in lezen en zal er uit leeren: hij vindt over het woord, het voorvoegsel of wat het zij waarover hij leest, datgene bijeen, en datgene gezegd, meer niet maar ook niet minder, wat het hem *duidelijk* moet maken, wat het hem werkelijk kan doen *verstaan*, bondig, logisch en helder. Ook het welbekende heeft hier iets bijzonders gekregen.

Leiden. A. Beets.

A. Noreen, Vårt Språk. 19e—31e Häftet. Lund, C. W. K. Gleerup. 1914—22.

Van Noreen's omvangrijk werk Vårt Språk zijn, sedert het laatst hierover gerefereerd werd, 13 nieuwe afleveringen (19 — 31) verschenen (1914 — '22). Zij behooren tot verschillende deelen; afl. 19, 21, 23, 24, behooren tot deel 3 (etymologisk ljudlära); afl. 20, 22, 25, 26, 28 tot deel 7 (formlära); afl. 27 en 29—31 tot deel 4 (etymol. ljudlära forts.). Doel en inrichting zijn een andere dan die van Kock's Svensk Ljudhistoria'. Noreen's werk is in zeker opzicht meer, in ander opzicht minder begrensd. Het is niet in de eerste plaats een historisch, maar een descriptief werk; daarentegen handelt het niet uitsluitend over klankleer, maar over alle mogelijke verschijnselen in de taal. De schrijver noemt het een **'svensk** grammatik'. Het boek is niet bestemd voor vreemdelingen, die Zweedsch willen leeren, maar voor Zweden, die een uitvoerig hulpmiddel wenschen bij de bestudeering hunner moedertaal. Voor onderwijzers, die voorbeelden zoeken, is het een onuitputtelijke bron. Maar het eischt veel arbeid van dengene, die er in thuis wil raken, en de omstandigheid, dat het boek gedurende vele jaren bij kleine stukken, die tot verschillende deelen behooren, verschijnt, legt aan de oriënteering groote moeilijkheden in den weg. En Noreen's lust in systematiseeren voert hem tot tallooze verdeelingen en onderverdeelingen, die natuurlijk wel een redelijken grond hebben, maar toch de memorie overladen en het boek tot een zware lectuur maken. Maar het is een weergalooze materiaalverzameling, en de bewerking is eene bewonderenswaardige arbeidspraestatie. Zijn grootste nut zal het werk misschien pas kunnen stichten, wanneer het geheel af is en overzien kan worden, en door de noodige registers toegelicht zal worden. Een paar deelen zijn nu reeds van een register voorzien.

Amsterdam. R. C. Boer.

Léon Goemans et **Ant. Grégoire, Petit traité de prononciation française.** 2me éd. (Neophilologiese Bibliotheek, n°. 6). Liège, Bénard; Paris, Champion; Bruxelles, De Wit; Groningue, Wolters. 1921. (Pr. *f* 1.90. Voor inteekenaren op Neophilologus *f* 1.60).

Het verschijnen van de tweede druk van dit belangrijke werkje, tans in de bovenstaande bibliotheek, lijkt ons een gelukkig verschijnsel. Niet omdat er nog geen beknopte handleiding bestaan zou van de franse fonetiese verschijnselen — sedert de publikatie, in 1902, van Bourquin's en Salverda de Grave's *Précis de phonétique française à l'usage des Néerlandais*, zijn er verschillende van die nuttige boekjes verschenen — maar wel om andere redenen, die het bestaan ervan wettigen. In de eerste plaats, omdat het er zo belangrijk in *België* toe heeft bijgedragen, het vooroordeel weg te nemen, dat in een *praktiese* handleiding van de uitspraak de techniese grondslag, de beschrijving der klankorganen, zou kunnen worden gemist. (In Holland is men gelukkig dit vooroordeel te boven). En ook, omdat het voortdurend de Vlaamse taal vergelijkt met de Franse, en op fouten wijst die de Germaanse tong maakt bij het vormen der Romaansche klanken. Vooral de *pathologie* van de uitspraak wordt daarom gelukkig belicht, en daarom is dit werkje zo buitengewoon nuttig voor Nederlanders die Frans studeren. Enige voorzichtigheid zal evenwel daarbij betracht moeten worden: we betwijfelen het b.v. of de Nederlander, zoals op blz. 61 beweerd wordt, een Franse *g* (gue) uitspreekt in *ik doe, ik ben*, en óók, of de klank *ch* geheel onbekend is in onze taal (blz. 66) Eveneens, of er, behalve in Zeeland, veel Nederlanders te vinden zijn (blz. 139) die *Gand* uitspreken als *Han*.

Digitized by Google

Maar overigens behandelen de heren Goemans en Grégoire de stof op een zeer frisse wijze. Gramofoonoefeningen b.v., vooral die met registrerende toestellen, worden niet versmaad. Voortdurend ook wordt er op gewezen, dat de uitspraak zich gestadig wijzigt, zodat een handleiding niet veel meer kan zijn dan een momentopname. Welnu, deze „opname" lijkt ons uitnemend geslaagd.

Hilversum. J. van der Elst.

Saint-Évremond, Critique littéraire. Introduction et notes de **Maurice Wilmotte.** (Collection des chefs-d'œuvre méconnus). Paris. Bossard. 1921. (Pr. 12 fr.)

Een bijna volledige uitgave der letterkundige essais van Saint-Évremond, waaraan ontbreekt het stuk *Sur les Opéra* en de door den uitgever opzettelijk weggelaten beschouwingen over het Italiaansche en het Engelsche theater, waaromtrent Saint-Évremond zelf zijn incompetentie erkent. Zij brengt nog niet al zijn meeningen over litteraire onderwerpen, b.v. over *Andromaque* in een brief aan de Lionne, over *Tartufe* (z. *Rev. d' Hist. littér*, 1922, p. 385), e.d., of de versjes over de Querelle des Anciens et des Modernes en het *Jugement sur quelques auteurs francais.* Maar het voornaamste is er. En het is zoo aangenaam deze kritieken en meeningen achtereen te lezen, omdat zij afkomstig zijn van een der fijnste „honnêtes gens" die de 17e eeuw in Frankrijk heeft voortgebracht. Naast de officieele kritiek van de vakmannen, een Chapelain, een Boileau, zoo men wil ook van een Corneille, een Racine, die hun kunstprincipes toetsen en verdedigen of verklaren, is er een litteraire kritiek der „honnêtes gens" in hun brieven en hun werken verspreid, van een Méré, een Saint-Évremond, een Bussy-Rabutin, een Mme de Sévigné, een Pascal zelfs in zijn mondainen tijd, een kritiek die zoo belangwekkend is, omdat men er de meening uit leest van de uitgezochte geesten en kringen die oordeelen, na een eersten indruk, onafhankelijk van de kritiek der vakmenschen, afmetend naar principes, regels, vaste vormen. En hier heeft men de ideeën van zoo'n amateur, die het voordeel heeft gehad (hij zelf vond dat wel niet), als gevolg van zijn verbanning, zijn oordeel te kunnen verrijken en scherpen door vergelijking met vreemde litteratuur. Voor alles is hij een hedonist, die in conversatie (zeer terecht nam de uitgever zijn *De la conversation* op) en in observatie van een verfijnde, vrijdenkende, aristocratische omgeving zijn levensvreugde vindt en zich vormt tot een volmaakt specimen van een sociaal wezen uit de 17e eeuw, dat mijlen ver staat van ons sociaal leven, iets geurigs en gezochts als het bouquet van ouden wijn of de tinten van een kopergravure uit de 18e eeuw. Beperking, maar geen strengheid; rationalisme, maar geen agressief ongeloof; gevoel voor poëzie, maar vooral waar zij het zieleleven schildert en analyseert; bewondering voor de Ouden, maar vooral voor de aristocratische geesten er bij, voor een Petronius of een Atticus, die bij hem een „honnête homme" is; epicurisme, maar dat niet doorslaat in de excessen van de société du Temple; een geest die Montaigne aan Voltaire en Anatole France verbindt; een sterk Latijnsche, sterk 17e eeuwsch-Fransche geest, zóó in enkele trekken staat hij voor den lezer van zijn œuvre, ook in zijn critisch werk, dat ons nauwelijks verraadt dat hij meer dan veertig jaar doorbracht in een vreemd land, dat hem een plaats in Westminster-Abbey waardig keurde.

De Heer Wilmotte heeft deze uitgave voorzien van een goed overzicht over het leven, het werk en den geest van Saint-Évremond, hierbij speciaal aandacht vestigend op de waarde der critiek der „honnêtes gens", zóó ver gaande zelfs (p. 25), dat hij den litteratuurhistorici verwijt de letterkundige critiek in de 17e eeuw te hebben gezocht dáár waar zij niet was. In de voorrede (p. 15) vergeet hij, dat Saint-Évremond van 1665 tot 1670 in Holland was. De noten zijn wel wat heel sober; men betreurt het b.v. dat niet, zooveel mogelijk, de data aangegeven zijn van de verschillende opgenomen stukken. Wat geeft den lezer bij de woorden: „Il me souvient que l'abbé d'Aubignac en composa une (sc. tragédie)", de noot (p. 106): „Auteur d'un livre qui fut fameux, *la Pratique du Theâtre* (1657) ? De lezer zoekt een mededeeling over dat stuk. Zou er geen noot moeten zijn geweest (p. 145) bij „la seule Cornélie", de eenige weduwe die hij op 't tooneel verdraagt en die in Corneille's *Mort de Pompée* voorkomt ? En (p. 163) bij „le diable de Quevedo" ? Zoo plaatste ik meer vraagteekens (p. 164, 165, 198, 231 voor de beteekenis van „pitoyable", 247 over Waller, 249 over M. Sluse). Een uitgave als deze, die voor het ontwikkelde publiek, meer nog dan voor den vakman bestemd is, heeft zulke aanwijzingen wel noodig. Zij kunnen meewerken om het interessante werk van den criticus, die een voorlooper is van zooveel 18e eeuwsche denkbeelden omtrent letterkunde, gemakkelijker tot den lezer brengen.

Amsterdam. K. R. Gallas.

R. Grosse, Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung. Berlin, Weidmann. 1920. (Pr. M. 24).

Een dergelijk boek als hier voor me ligt, kan alleen door een Duitscher geschreven worden; geen andere natie is zoo militair georganiseerd geweest, dat zelfs classici in staat zijn alle finesses van den krijgsdienst te beschrijven; trouwens de schrijver was hiertoe, uit aard van zijn betrekking, bijzonder aangewezen; hij is: Oberstudienrat an der Staatl. Bildungsanstalt in Naumburg a.S.; deze inrichting van onderwijs was vóór den oorlog, zooals uit Baedeker blijkt, een cadettenschool. Bovendien had hij zich reeds door verschillende artikelen over onderdeelen van dit onderwerp bekend gemaakt. De Grieksche en Romeinsche schrijvers en de *tituli*, en verder de zeer omvangrijke literatuur over het onderwerp, waarvan opgaven voorafgaan, zijn volledig in het boek verwerkt. Ik zal alleen de hoofdzaken vermelden van dit zoo nuttige en verdienstelijke werk, dat voor allen, die zich met de geschiedenis van den lateren keizertijd bezighouden, een onontbeerlijk hulpmiddel zal blijken. Voor een speciale bespreking van enkele onderdeelen verwijs ik naar de recensie van O. Fiebiger (Philol. Wochenschrift 1922 p. 659—663).

Dit boek is daarom zoo nuttig, omdat het ons de redenen ontvouwt, waarom de latere Romeinsche geschiedenis zóó verloopen is; immers het leger was het eenige middel om het rijk in stand te houden. De toestand, waarin het leger verkeerde, is dus in zekeren zin ook de toestand van het rijk.

Het boek bestaat uit 6 afdeelingen: A (p. 1—22) behandelt de veranderingen door Gallienus en lateren tot aan Diocletianus in het leger aangebracht, B (p. 23—

Digitized by Google

220) de legerorganisatie van Diocletianus en Constantijn, C (p. 221—258) den inwendigen toestand van het leger in de 4de eeuw, D (p. 289—271) het leger in de 5de eeuw, E (p. 272—320) het leger in de 6de eeuw, terwijl F (p. 321—338) de bewapening en artillerie behandelt, en een kort register (p. 339 — 346) het werk besluit.

In de inleiding onderscheidt de schr. drie perioden in de geschiedenis van het krijgswezen van den keizertijd: de eerste is die van Augustus, waarvan het verval begint met keizer Septimius Severus en zijn zoon Caracalla, die het leger demoraliseerden; van de 2de periode ligt het bloeitijdperk in den tijd der „unvergleichlichen" soldatenkeizers (Aurelianus — Julianus); de derde periode, die van Justinianus, is er eene van verval, niettegenstaande diens overwinningen, daar zijn huurtroepen even gedepraveerd waren als de soldatesca van Caracalla; het eindpunt van deze periode wordt bepaald door den inval der Arabieren: we krijgen dan de indeeling van den staat in militaire provincies, *themata*, en de staat is dan geheel gemilitariseerd, terwijl in de voorafgaande periode juist het militair gezag onder het burgerlijke had gestaan.

Schr. begint de 2de periode, waaraan zijn boek in hoofdzaak gewijd is, met keizer Gallienus; deze is de eerste, die veranderingen en verbeteringen in de legerorganisatie heeft aangebracht; verschillende maatregelen, aan Diocletianus toegeschreven, zijn reeds door hem genomen. De senatoren worden uit het leger geweerd; de *legatus legionis* wordt dus vervangen door een *praefectus legionis* uit den ridderstand. Daar nu de provincies ook later nog door *legati* (dus door senatoren) bestuurd worden, neemt de schr. aan, dat de scheiding tusschen het burgerlijk bestuur en het leger niet onder Diocletianus, maar reeds onder Gallienus begonnen is, en de *legatus provinciae* niet meer over het leger te commandeeren had.

Het standsverschil tusschen de officieren verdwijnt sinds Septimius Severus; dit wordt echter nog geaccentueerd door de maatregelen van Gallienus. Om de pronunciamento's te bestrijden stelt hij verder het corps der *protectores* in; dit zijn lijfwachten naar den aard der Germaansche *comites* (Tac. Germ. c. 14). Dat ze dienen om den keizer te beschermen, wordt aangeduid door de bijvoeging: *divini lateris* of *divinorum laterum*.

De cavallerie wordt in den keizertijd steeds belangrijker; in de 3de eeuw, onder Gallienus, wordt ze uit het infanterieverband losgemaakt en treedt zelfstandig op, als moderne cavallerie, om charges uit te voeren.

Omtrent de legerorganisatie van Diocletianus slechts het volgende: *numerus* was oorspronkelijk de speciale naam voor alle afzonderlijke nationale (d.w.z. vreemde) afdeelingen, die niet onder *legio* of *cohors* of *ala* behoorden; ze waren van lageren rang. In de 3de eeuw worden de *numeri* nu gelijk gesteld met de andere troepen, hoewel de soldaten geen latijn spreken, en in hun nationale dracht optreden. Nu beteekent *numerus* elke afdeeling behalve de *scholae*, die onder den *magister officiorum* staan.

Tijdens Diocletianus en Constantijn is de *legio* verkleind; ik had hierop reeds gewezen in mijn werk: Kaiser Julian p. 435. Grosse komt ook tot een sterkte van 1000 man; de commandant van een *legio* heet immers *tribunus*; vgl. ook Procopius BV I 5, 18. In plaats van 33 legioenen vinden we er nu 174. Toch bestaan er nog volledige legioenen van 6100 man, waarbij dan nog 726 ruiters komen. Daar de legioenen uit Romeinsche burgers bestaan, worden ze later van lageren rang.

Hooger dan gewone infanterie zijn de *auxilia*, die uit barbaren bestaan en bij de garde, de *palatinenses*, zijn ingedeeld. De afzonderlijke *cohortes* blijven bestaan. Evenzoo de *alae*, 65 afdeelingen cavallerie; maar voornamer zijn de *vexillationes*, waartoe de pantserruiters (*catafractarii*, *clibanarii*), boogschutters enz. behooren. Bij het grensleger vindt men ook *cunei equitum*, een Germaansche instelling; de eerste *cuneus* is in de 3de eeuw een *cuneus Frisiorum*.

Omtrent de geschiedenis der legerindeeling (p. 54 — 63) noteer ik het volgende: het systeem, om alleen garnisoenstroepen aan de grenzen, maar geen veldleger te hebben, door Augustus ingevoerd, is in de 3de eeuw noodlottig geworden voor het Rom. rijk. Men moet dus weer een veldleger organiseeren; dit heeft Aurelianus gedaan, en is verder uitgevoerd door Diocletianus, die daarvoor door den schrijver bovenmatig geprezen wordt. Diocletianus versterkte in de eerste plaats de legioenen aan de grenzen; daarna verlaagde hij de garde der *praetoriani* tot een garnizoensleger der hoofdstad, en vormde hij, in 301 of vroeger, een nieuw leger: *exercitus comitatensis*, dat dus niet eerst door Constantijn is opgericht, zooals Zosimus II 34 mededeelt. De keizers van dezen tijd trekken steeds; het hof heet dus niet meer: *palatium*, maar *comitatus*, gevolg op reis, in het Grieksch: **στρατόπεδον** = hoofdkwartier. De soldaten, die direkt onder den keizer dienen, zijn dus *in sacro comitatu*; van daar de naam *comitatenses*.

Constantijn heft na den slag bij de Milvische brug in 312 het corps der *praetoriani* op, en breekt hun kaserne af. Hij zondert nu weer de voornaamste regimenten cavallerie en infanterie van het veldleger af, en bevordert ze tot paleistroepen: *palatini* of *palatinenses*, een oud woord door hem weer ingevoerd; dit is nu de garde. Ook deze is echter nog te talrijk; er ontstaat dus nog een echte lijfwacht: de *scholae* en de *candidati*: de *scholae* zijn ruiterij, de *candidati* heeten zoo naar hun uniform. Een soort lijfwacht vormen ook de *protectores* (zie hiervoor) en *domestici*; dit zijn echter uitsluitend officieren.

Aangaande de verschillende onderdeelen van het leger: grensleger, rivier- en zeevloten, *foederati*, veldleger enz. (p. 63 — 106) haal ik slechts het volgende aan. Het grensleger wordt langzamerhand tot een landweer. De soldaten, *ripenses* of *riparienses*, later *limitanei*, die allen getrouwd zijn, krijgen de landerijen, die oorspronkelijk voor de geheele post dienden (cf. Tac. Ann. XIII 54) als persoonlijk bezit; ze worden boeren; hun landerijen heeten *fundi limitotrophi*. Het zijn troepen van den tweeden rang; ze staan onder *duces*, of, voor kleinere afdeelingen, onder *praepositi* of *praefecti*. Sinds den slag bij Actium worden de groote zeekasteelen vervangen door de snelle *liburnae*. In het Westen laat men echter de vloot vervallen, hetgeen Italië weerloos maakte tegen Geiserik; in het Oosten daarentegen blijft ze flink, en zoo heeft de vloot van Constantinopel het rijk en het Christendom tegen den aandrang der Arabieren beschermd. Eeuwenlang heeft Constantinopel de Middellandsche zee beheerscht.

Voor de *foederati*, die als het ware de buitenposten vormen van het grensleger, verwijs ik in hoofdzaak naar den schrijver (p. 80 vlg). Iets nieuws in dezen tijd is, dat de vergoeding voor den dienst dezer troepen niet aan hen zelf, maar aan hun vorsten betaald werd; dit zijn dan de beruchte subsidies. In de 5de en 6de eeuw is het moeilijk, de *foederati* van de regelmatige troepen, waar-

Digitized by Google

van de regimenten allen barbaarsche namen dragen, te onderscheiden; elk corps huurtroepen heet nu zóó. Van Aurelianus tot Theodosius den Groote is de militaire macht van het rijk zeer vergroot; dan spelen dus de *foederati* slechts een onbeteekenende rol; in de 5de eeuw daarentegen zijn de buitenlandsche huurtroepen het eenige middel het rijk bijeen te houden.

Voor de organisatie van het overige leger, voor de *fabricenses* (werklui in de wapenfabrieken) en de beruchte *agentes in rebus* verwijs ik naar den schrijver.

Het vierde hoofdstuk (p. 107 — 198) behandelt de rangorde in het leger. Besproken worden: de gemeensoldaten, en die onder hen, die een bepaalde functie bekleeden, de onderofficieren (de *centuriones* verdwijnen sinds de 4de eeuw, daar de *numeri* te klein worden (soms 100 man), zoodat naast den *tribunus* voor hen geen plaats is; trouwens, de Germanen en Illyriërs laten zich niet drillen door een *centurio*; bovendien zijn de soldaten te weinig ontwikkeld, om *centuriones* te kunnen leveren (we vinden nu een *centenarius* = **ἑκατόνταρχος**. die als sergeant-majoor dient), de *officiales* (militaire beambten van lageren rang), *domestici* en *protectores*, verder de generaals, in de eerste plaats de *duces*. De splitsing van het civiele gezag en het militaire commando, die in de 4de eeuw doorgevoerd wordt, vindt niet alleen zijn oorzaak in den angst voor opstanden, maar ook in de voortgaande *demilitariseering* van de Romeinen, en de daarmede parallel loopende barbariseering van het officierscorps; de civiele beambten zijn niet meer geschikt voor officier, de barbaarsche officieren niet als civielgezaghebber en rechterlijk ambtenaar. Voortaan zijn nu stadhouder en *dux* van elkaar afhankelijk, en dus beiden ongevaarlijk. Alleen in arme en onrustige provincies, zooals Isauria en Mauretania, waar rooverbenden en nomadenstammen een eeuwigen strijd veroorzaken, en voor pronunciamento's geen gevaar was, laat men het oude systeem bestaan. De *dux* heette in grensprovincies: *dux limitis provinciae illius*, anders: *dux provinciae*. Ze hebben het commando over de grenstroepen van hun provincie; toch hebben ze dikwijls tijdelijk ook het opperbevel over de veldtroepen in hun gewest; sinds 400 wordt dit regel; ze heeten dan *comites*. De chef van den *dux* is de *magister militum*; maar voor de recruteering is hij afhankelijk van het civiele gezag, gewoonlijk den *praefectus praetorio*.

Aangaande de *magistri militum* (p. 180—191) noteer ik voor den lateren tijd (de 4de eeuw is voldoende bekend) het volgende: in het Oosten vinden we sinds Theodosius I drie *magistri equitum et peditum*, die aan hun districten gebonden zijn: *per Orientem, per Thracias* en *per Illyricum*, en verder twee *magistri equitum et peditum* aan het hof (*praesentales*); in het Westen is daarentegen feitelijk alle militaire macht geconcentreerd in één *magister peditum* (*praesentalis*), die den *mag. equitum praesentalis* en den *mag. equ. per Gallias* onder zich had. Deze had dus, doordat de keizers òf kinderen òf vrouwen waren, alle macht aan zich getrokken; zóó is het westelijke rijk te gronde gegaan; de germaansche *magister* heeft de plaats van den keizer ingenomen. De wijsheid van Theodosius heeft het Oosten hiervoor bewaard.

Een klein hoofdstuk (p. 259 — 271) is gewijd aan het leger der 5de eeuw. Onder Theodosius den Groote begint het verval; de vreemde troepen worden te talrijk en daardoor gevaarlijk: het oude drillen houdt op; er zijn geen onderofficieren meer, om de soldaten op te leiden. Het ergste was: er wordt geen versterkt marschleger, *castra*, meer opgeslagen: dit is het einde. De Romeinsche legers zijn nu eenvoudig door Germaansche vervangen. Echter geldt dit meer voor het Westen; in het Oosten blijft de oud-romeinsche taktiek bestaan, en komt ook het eerst de reactie op tegen de Germanen. We krijgen weer inlandsche officieren: in den beginne is het leger slecht, maar op den duur redde dit het Oosten.

Het West-Romeinsche rijk heeft geen vloot, geen nationale troepen. Groote legers (van barbaren) kan men niet meer bekostigen, daar de finantiën van den staat geheel in de war zijn. Er is alleen grootkapitaal, dat zich opgehoopt heeft in de handen van enkele senatorische families, die daarvan weinig belasting betalen. De grootgrondbezitters waren steeds rijker, de staat steeds armer geworden, en op het finantieele volgt nu het militaire bankroet; de laatste *tribunus* wordt bisschop.

Voor het leger der 6de eeuw (p. 270—320) zijn de bronnen zeer talrijk: de wetten van Justinianus, de aegyptische papyri, en van de schrijvers vooral Procopius. De oude namen voor de legerafdeelingen zijn zoo goed als verdwenen: we hooren slechts van *numerus* = **ἀριθμός**, hoogstens 500 man sterk, gewoonlijk minder. De verschillende legers bestaan uit:

1° *limitanei*, even als vroeger, onder *duces*.

2° **οἱ στρατιῶται** of **οἱ ἐκκαταλόγου** (garnizoenstroepen); het zijn de oude *palatini* en *comitatenses*. 3° de barbaarsche soldeniers, *foederati*, de troepen, waarmede Justinianus zijn overwinningen op Vandalen en Gothen behaald heeft. 4° de privaat-soldaten (*bucellarii*). 5° de **σύμμαχοι**, verbonden volken, die geld ontvangen en wel eens troepen leveren.

Onder de **στρατιῶται** vinden we geen vreemdelingen; ze worden echter geminacht; **Γραικοί** wordt verachtelijk gebruikt.

De privaatsoldaten hebben zich ontwikkeld naar het germaansche instituut van de „Gefolgschaften" (*comes* = het M.E. degen). Onder Justinianus hadden alle hoogere officieren en enkele hooge ambtenaren lijfwachten, *bucellarii*, zoo genoemd naar de *bucella* = wittebrood (in tegenstelling met het kommiesbrood der andere soldaten); ze eten aan de tafel van hun heer; hun commandant heet: **ὁ τῇ τοῦ δεῖνος οἰκίᾳ ἐφεστώς**, overeenkomende met het latijnsche *maior domus*. Het geheel is een bewijs van verval van den staat; de byzantijnsche keizers hebben echter dit instituut aan zich dienstbaar gemaakt; nooit zijn deze troepen opgestaan.

Van de nieuwe rangen in het leger is wel de voornaamste het *exarchaat* (p. 297 — 299). Het is de overgang tusschen het diocletiaansche systeem (zie hiervoor) en de *themata*-organisatie. In de veroverde provincies Africa en Italia komt *boven* den *praefectus praetorio* een militair te staan, eerst met den titel *magister militum*, later (in 591 in Africa, in 584 in Italia) met den naam **ἔξαρχος**. Hij is alleen verantwoordelijk aan den keizer.

Een versterkt kamp, **χαράκωμα**, vinden we gewoonlijk slechts, als het een infanterieleger geldt: de meeste legers echter bestaan uit cavallerie; de soldaten hebben dus geen tijd voor schanswerk, daar ze hun paarden moeten verzorgen. Byzantium neemt van de barbaren de wagenburcht over, die men later overal vindt, tot in den 30jarigen oorlog. Het gewone woord voor *signum* is nu **βάνδον** (afgeleid van het germaansche *band*).

Digitized by Google

dat **σημεῖον** verdrongen heeft; 't is een vaandel of een soort vlag. Wat de taktiek betreft, zijn we reeds in de ridderlijke M.E.; de soldaat vecht alléén, als een ridder; we vinden veel tweegevechten. De legers zijn klein; groote veldslagen zijn dus onmogelijk. De infanterie telt in het gevecht bijna niet mee; trouwens, het onderscheid is niet groot; nu en dan vecht de infanterist te paard, de ruiter te voet. Bijna allen zijn met den boog bewapend, hetgeen komt, door dat ze het meest te strijden hebben tegen de bereden Perzische boogschutters.

De legers van Justinianus zijn veel slechter dan die van Constantijn en Julianus. Een leger van buitenlandsche huursoldaten is duur, en daar Justinianus veel geld noodig heeft voor zijn bouwlust en zijn betalingen aan de buurvolken, beknibbelt hij op de kosten van het leger. De verhouding tusschen militairen en burgers is buitengewoon slecht; de soldaten zijn een plaag voor de bevolking. Vreeselijk heeft ze bovendien te lijden onder de plunderingen der politietroepen: **ληστοδιῶκται, βιοκωλῦται, ἀφοπλισταί**!

Men ziet het: hoe droog het onderwerp ook moge schijnen, de inhoud van het boek is bont en afwisselend genoeg.

Tiel. W. Koch.

Bepalingen en instructiën voor het Bestuur van de Buitendistricten van de Kaap de Goede Hoop (1805) uitgegeven door Dr. **G. W. Eybers**, M.A. met eene inleiding door Prof. Mr. **S. Fockema Andreae**, Mr. Dr. **S. van Brakel** en den uitgever. (Werken Hist. Gen.). Amsterdam, Johannes Müller. 1922.

Wanneer drie deskundigen, elk op zijn terrein, medewerken om een koloniale ordonnantie, meer dan een eeuw oud, toe te lichten, dan mag men veronderstellen dat de ordonnantie in kwestie niet enkel archaieke beteekenis heeft. Het „Historisch Genootschap", dat aansprakelijk is voor de publicatie (door Dr. G.W. Eybers, M.A.) van de „*Bepalingen en Instructien voor het Bestuur van de Buitendistricten van de Kaap de Goede Hoop* (1805)", beoogde blijkbaar meer dan een commentaar te doen leveren op een ouden tekst. De tekst, die hier wordt gepubliceerd, heeft betrekking op het zelfbestuur van een jonge volkplanting en geeft daaromtrent de denkbeelden, nauwkeurig uitgewerkt, die de meest verlichte Nederlanders aan het begin van de negentiende eeuw koesterden.

Om niet te kort te doen aan het belang van dit onderwerp, zorgde de uitgever voor een toelichting, die van een commentaar is gegroeid tot een historische studie op zichzelf, een studie over *decentralisatie.*

Deze studie is drieledig. Het eerste gedeelte is van wijlen *Prof. Fockema Andreae.* Hij schetst het „*Bestuur van het Hollandsche platteland*", helder en boeiend, uitgaande van den graaf, die gaandeweg in zijn gouw de plaats inneemt van den thunginus, den voorzitter van het gerecht, andere gouwen onder zijn gezag krijgt en in elk daarvan een baljuw, drost of ambtman benoemt om hem te vertegenwoordigen (welke baljuw op zijn beurt, behalve bestuurder van het baljuwschap, ook voorzitter wordt van het gerecht).

De gouwen zijn verdeeld in schoutambten, waar de bevoegdheden van baljuw en gouwgerecht op een lageren trap worden herhaald in die van schout en buren (later slechts enkele buren, de schepenen).

Het eenvoudige, duidelijke schema, dat wij ons op deze wijze vormden van het bestuur van het platteland, wordt nu helaas vertroebeld door de inlassing van het thema: heerlijkheden. Prof. Fockema Andreae moest gewag maken van dit moeilijke onderwerp en hij kwijt zich meesterlijk van zijn taak, als hij uiteenzet hoe de heerlijkheden zijn gegroeid uit, of gevormd overeenkomstig, de oude immuniteiten. Maar zijn bestek is te beknopt om een nauwkeurige verklaring toe te laten van het verschil tusschen baljuwschappen enz. in en buiten 's Graven boezem en deze geheele kwestie had m.i. veilig achterwege kunnen blijven.

Bij de bespreking van het keurrecht geeft prof. Fockema Andreae een gelukkige definitie van plaatselijke autonomie: „het recht der kleine kringen om de wet te stellen in alle zaken, waarmede de groote kringen zich niet bemoeien." Dus geen bevoegdheid, ontleend aan den Staat als hoogste gezag, maar een recht, voortspruitend uit het gezag van den kring zelf, een gezag, dat zich uitstrekt over een meer beperkt grondgebied dan dat van den Staat en betrekking heeft op andere, meestal minder belangrijke, zaken, maar dat voor het overige *naast* en niet *beneden* dat van den Staat is gevestigd.

Dit is niet de autonomie, die men kan verwachten in de Bataviase Ommelanden, waar in het begin geen sprake was van een ander gezag, over blanken althans, dan dat van de Compagnie, die het land exploiteerde. *Mr. Dr. S. van Brakel* laat ons zien, in „*Het Plattelandsbestuur der Bataviasche Ommelanden*", hoe de vormen en de namen van de Nederlandse autonomie worden toegepast op een plaatselijk bewind, dat zijn bevoegdheden geheel en al ontleent aan het centrale gezag. Batavia kreeg in 1620 een „baljuw en schepenen" en voor de ommelanden werd in 1651 een aparte landdrost benoemd. Hij was belast met bestuur en rechtspraak en vooral met handhaving van de veiligheid. Bovendien gaf hij erfbrieven uit (titels van eigendom voor land) aan particulieren. Na 1664 werd hij gesteund door een „College van Heemraden". Prof. Fockema Andreae toont aan dat er in Holland twee soorten heemraden waren: die zich, onder een dijkgraaf, bezighielden met waterschapszaken, en die, onder een schout, met de gewone rechtsbedeeling waren belast. Men zou allicht veronderstellen dat deze laatste soort heemraden hun naam hebben gegeven aan het college in de Bataviase ommelanden. Mr. van Brakel gelooft dit echter niet en ziet de aanleiding tot de keus van den titel „heemraad" in het feit dat de staat van zaken in de ommelanden van Batavia veel overeenkomst vertoonde met die in een Hollandsen polder na de uitmaling. De Compagnie beschouwde zich als eigenaresse van het land en gaf dat uit aan particulieren, zooals een waterschap den drooggemaakten poldergrond; zij moest in de streek, die onder haar gezag was gekomen, wegen laten aanleggen, zorgen voor de afwatering, den grond laten opmeten, een register doen houden van de uitgifte van land. De Compagnie liet nu deze geheele taak over aan het plaatselijk bestuur, door haar in 't leven geroepen: landdrost en heemraden. Dat latere overdrachten van land plaats hadden ten overstaan van dit zelfde bestuur, ligt voor de hand.

Deze organisatie was in werking, toen in 1682 [1]) aan de

[1]) **Dit althans is het jaartal, dat Dr. Eybers noemt (blz. 50). Mr. van Brakel spreekt op blz. 46 van 1683. Mrs. Trotter (Old Cape Colony) stelt de oprichting van het college op 1681. 1682 is juist (Theal, History of South Africa).**

Digitized by Google

Kaap het eerste College van Heemraden werd ingesteld. Dr. *G. W. Eybers, M. A.*, spreekt nu verder over „*het Bestuur der Buitendistricten aan de Kaap de goede Hoop*". Het eerste bewind over de volkplanting aldaar was een voortzetting te land van den Scheepsraad (Breede Raad) op de koopvaardijschepen van de Compagnie. Alle blanke inwoners waren in betrekking bij de Compagnie, zij vormden een soort van equipage buiten boord. Eerst gaandeweg kwamen er vrije burgers, die land opnamen, en in het einde van de zeventiende eeuw, onder den gouverneur Simon van der Stel, werd het eerste buitendistrict geproclameerd: Stellenbosch. Deze „colonie" kreeg in 1682 een plaatselijk bestuur, t.w. vier *heemraden*, benoemd uit de gevestigde landbouwers, belast met de taak om geschillen te beslissen. Dit college had zelf het recht van nomatie om in vacatures te voorzien. Er was geen landdrost. Men ziet het: via Indië (althans dat veronderstellen wij) is in de Kaap een plaatselijk bestuur ingevoerd, dat veel meer overeenkomst vertoont met de oude Hollandse autonomie dan het bestuur van de Bataviase ommelanden. Het is alsof het Nederlandse beginsel van zelfbestuur weliger groeide, zoodra het een geschikten bodem vond om op te tieren. De staat van zaken aan de Kaap leende zich voor de uitoefening door een plaatselijken kring, van gezag, in dien kring zelf gevestigd. Mr. van Brakel zegt het zoo juist: „het buitendistrict Stellenbosch, vrij ver van Kaapstad gelegen en door gezeten boeren van Europeese afkomst bewoond, vormde een min of meer zelfstandige economise eenheid". Er was minder behoefte aan centrale controle, omdat men zich niet, zooals op Java, in de eerste plaats bezig hield met zaken (waarvan de Compagnie het monopolie had), maar met landbouw (die de Compagnie vrij liet).

Behalve de rechtspraak kregen de heemraden al spoedig tot taak: registratie van grondbrieven enz., evenals in de Bataviase ommelanden.

Eerst in 1685 werd er een landdrost benoemd, opdat de Compagnie in het jonge district een ambtenaar zou hebben om haar belangen te behartigen. Nu krijgen de heemraden ook functies ten behoeve van de centrale administratie en een beperkte wetgevende macht. Het werd gewoonte dat het College van Heemraden de belangen van zijn district besprak met den Politieken Raad te Kaapstad.

Het bestuur van het district werd dus gevoerd, wel niet door gekozen vertegenwoordigers van de burgers (die kende men toen nog niet), maar met hun goedkeuring en met rechtstreekse medewerking van de besten onder hen.

Gaandeweg kwamen er andere districten bij en naarmate zij verder van Kaapstad lagen, en het beheer van de Compagnie verzwakte, werd hun autonomie vollediger. In Indië bleef de Compagnie de beslissende factor, aan de Kaap werden het de burgers.

Na de tijdelijke Engelse bezetting (1795 — 1803) kwamen Mr. J. A. de Mist als Commissaris-Generaal en Gen. W. Janssens als Gouverneur om uit naam van de Bataafse Republiek de Kaap in bezit te nemen en den vorm van bestuur vast te stellen. Zij handhaafden het plaatselijke zelfbestuur, zooals dit onder de Compagnie was gegroeid, en gaven nauwkeurige regels voor de bevoegdheid van landdrost en heemraden in de vijf drostdijen (dat zijn de buitendistricten Stellenbosch, Swellendam, Graaff Reinet, Uitenhage en Tulbagh) en in de veldkornetschappen, waarin de drostdijen werden gesplitst. Deze regels zijn de „Bepalingen en Instructiën", die achter de toelichting van Dr. Eybers zijn afgedrukt.

Wat is er van geworden onder het Britse bewind, waaraan de Kaap in 1806 weer over is gegeven? Dr. Eybers gaat dat niet tot nu toe na, maar hij gaat ver genoeg om te doen zien dat in den beginne een stelsel van bestuur door ambtenaars meer en meer in de plaats is gekomen van het zelfbestuur, zooals het onder de Compagnie bestond, en dat later gaandeweg, door pressie van den kant van de ingezetenen, het plaatselijke bestuur is hersteld.

De toelichting van Dr. Eybers heeft betrekking op een tijdperk, dat dicht achter ons ligt, ja, dat feitelijk nog voortduurt, zoodat de geschiedenis hier raakt aan de politiek. Daarin ligt het buitengewone, men mag wel zeggen: het actueele belang van deze publicatie. En daarin ligt ook de bekoring van Dr. Eybers' toelichting, die uitteraard de warmste, de meest bezielde is van de drie. Aan den anderen kant schuilt er dit gevaar in, dat de lezer eerder wordt meegesleept door argumenten, die hij niet geheel en al kan controleeren.

Dr. Eybers stelt tegenover elkaar bestuur in Britsen geest, met den Staat als hoogste ideaal en minachting voor lagere standen, en in Nederlandsen geest, met het volk als basis. In het licht van die tegenstelling ziet hij den Grooten Trek, de botsing tussen centralisatie en decentralisatie, waarvan de negentiende eeuw telkens voorbeelden toont, en, als meest actueele punt,: de actie tegen het bestaan van de Provinciale Raden in de provincies van de Unie. Of zijn betoog juist is of niet, moet hier in het midden blijven, maar het is zoo boeiend en degelijk dat elkeen, die iets gevoelt voor de geschiedenis van Zuid-Afrika, er door zal worden aangetrokken.

Zooals ik hierboven even aanstipte, het boekje geeft geen uitsluitsel omtrent de vraag wat er thans van de oude Hollandse instelling over is. De namen landdrost en heemraden zijn verdwenen, maar het platteland van de Kaap-Provincie is gesplitst in divisies, die doen denken aan de oude drostdijen. Zij staan elk onder een „Divisionele Raad", die belast is met het onderhoud van wegen bruggen, ponten en overzetveren, het beheer van uitspanplaatsen en trekpaden, de vernietiging van schadelijke gewassen, kwesties van plaatselijke belasting, openbare gezondheid enz.

Vergelijkt men hiermede de „Bepalingen en Instructiën", dan vinden wij dat Landdrost en Heemraden zorgden voor het maken, repareeren en onderhouden van straten en wegen (art. 164), de bevordering van landbouw en veeteelt (art. 108), dat de Landdrost de „Jaarlijksche Recognitie van Landerijen" kon innen (art. 45) en dat Landdrost en Heemraden belast waren met het „maken en emaneeren van de noodige keuren en ordonnantiën omtrent de Bakkerijen en Slagterijen op de dorpen van hun District" (art. 166).

De baljuw, waarvan de „Bepalingen en Instructiën" niet gewagen, is een personage, dat thans nog in Zuid-Afrika bestaat. Het is overbodig op te merken dat hij niet de hoogste gezaghebber is van zijn district, zooals de oude baljuw uit den graventijd dit was. Maar het is eigenaardig dat de Engelse naam van dezen dignitaris, sheriff, beteekent: de *graaf* van het shire (scirzeréfa).

Er is slechts één baljuw in elke provincie; hij moet zor-

Digitized by Google

gen of doen zorgen voor de beteekening en de uitvoering van vonnissen, dagvaardingen enz.

Zoo zou men nog meer overblijfsels van het Nederlandse bestuur kunnen zoeken, maar men kan er den uitgever van de „Bepalingen” geen verwijt van maken dat hij dit onderwerp aan iemand anders overlaat. Hij heeft de taak van dengeen, die zich hieraan mocht willen wijden, buitengewoon vergemakkelijkt en hij heeft, met zijn medewerkers, een nieuw licht doen vallen op de geschiedenis van een land, dat ieder Nederlander ter harte moet gaan.

De meeste aankondigingen hebben „in cauda venenum”. Gelukkig behoeft dit hier niet; ik kan èn inhoud èn vorm waardeeren. Ik was vooral blij om te zien dat de drie commentators zich nergens hebben laten verleiden om het woord gebied, dat tegenwoordig in de mode is, op te schepen met een meervoud, dat het niet heeft. Nergens — behalve, helaas op blz. 3, regel 8 v.o. („oud-Germaansche gebied*en*”) — blijkbaar een „lapsus calami”. Een leelijke on-Nederlandse wending is ook: „*het* eigen leger” op blz. 37, regel 16 v.b. „Wiens eigen leger?”, zou men willen weten.

Als Nicolaas Beets nog tot het Historisch Genootschap kon spreken, zou hij het Bestuur verzoeken om een anderen titel voor hetgeen staat op blz. 1 en 2, „Daar gij mij door het oor boort — met Uw afgrijs'lijk *voorwoord*”.

Kaapstad. F. E. H. Groenman.

V. Ehrenberg, Die Rechtsidee im frühen Griechentum. Untersuchungen zur Geschichte der werdenden Polis. Leipzig, S. Hirzel. 1921.

Het is het noodlot der rechtswetenschap, dat driekwart der leken meent, haar te kunnen beheersen zonder vakkennis en gewapend alleen met een behoorlike dosis gezond verstand. En zo kan het gebeuren, dat over een rechtsgeleerd onderwerp geschreven, ja gefilosofeerd wordt in een verhandeling van een filoloog, waar de jurist, met de meest welwillende bedoelingen bezield, niet die aanknopingspunten kan ontdekken voor debat of kritiek, die hij zo gaarne zou vinden, om ook daar van belangstelling in en waardering voor het geschrift, dat hij onderhanden heeft, blijk te geven.

Zo ook hier. Ik heb het werk herhaaldelik overgelezen, met lange tusschenpozen. Ik heb ernstig overpeinsd de bladzijden, door Ehrenberg gewijd aan het onderwerp, dat de titel eigenlik aangeeft. Maar het is mij niet gelukt een duidelike rechtswijsgerige gedachte te vinden, die te bespreken of te bestrijden was.

En dat is des te meer jammer, omdat ik overigens de schrijver niets dan lof kan toezwaaien voor de behandeling van wat, niettegenstaande de titel, zijn eigenlike onderwerp is: de betekenis van **θέμις, δίκη** en **νόμος** in de Griekse bronnen. Terloops geeft hij daartussenin enkele beschouwingen over de geschiedenis van het procesrecht, over proces en eigenrichting, beschouwingen, die doen vermoeden, dat hij wel in staat geweest zou zijn de wijsbegeerte van het recht te benaderen, wanneer hij het geduld had gehad, zich eerst uit de sfeer der intelligente nieuwsgierigheid tot die der weetgierigheid op te werken.

Te bespreken valt alleen zijn eigenlike onderwerp, voorzover tenminste ik weer niet onbevoegd ben, zoals in kwesties van mythologie en godsdienstgeschiedenis.

Totnutoe was het laatst in extenso over de genoemde termen geschreven door Hirzel in zijn werk getiteld: Themis, Dike und Verwandtes (1907) en in enkele andere van zijn geschriften en ik geloof, dat Ehrenberg ons weer een paar stappen verder heeft gebracht naar het begin van de weg, die de begrippen, hier bedoeld, hebben doorlopen. Dat hij, omgekeerd, het eind van die weg niet kon vinden, lag in zijn gebrek aan rechtsgeleerde scholing. Maar bij het zoeken naar dat begin komt het best uit zijn methode, die ook dàn haar waarde zou behouden, wanneer het eventueel eens mocht blijken, dat zijn resultaten zelf niet te aanvaarden zijn.

Uit een Iliasplaats (9,98), waar staat: **καί τοι Ζεὺς ἐγγυάλιξε σκῆπτοον τ' ἠδὲ θέμιστας**, trekt hij zeer terecht de konklusie, dat **θέμις** oorspronkelik nooit de abstrakte betekenis kan hebben gehad van „göttliche Satzung”, zoals Weniger (in Roschers Lexicon) of „gute Rat”, zoals Hirzel beweerde. Er moet voor die oorspronkelike betekenis een begrip ‚even konkreet als σκῆπτρον, gezocht worden; daarnaar zoekt hij dus in het eerste deel van zijn werk en hij meent het te vinden in „heilige heuvel, zetel van een orakelgevende aardgodin.” Van dit uitgangspunt „orakelheuvel” uit geeft hij dan de ontwikkelingslijn aan, die over „orakelspreuk” naar „vonnis” en verdere juridiese begrippen voert, terwijl de ontwikkelingsgeschiedenis van Themis (met een hoofdletter) een zijlijn volgt.

Tegenover zijn etymologiese beschouwingen (over de wortel **θε-** en **θεμ-**) en zijn argumenten, ontleend aan mythologie en godsdienst, sta ik als een onbevoegde en ik kan dus niet beoordelen, of het gevonden beginpunt het juiste is. Maar dat hij in de goede richting zocht, staat bij mij vast en daarmede is de betekenis van zijn werk, na dat van Hirzel, voor mij gegeven.

En met erkentelikheid kan de rechtshistoricus zijn resultaten ontvangen, omdat hij door Ehrenbergs toedoen niet meer met de goddelike gerechtigheid van Themis behoeft rekening te houden bij zijn zoeken naar de waarde van themis en nu met grote nuchterheid, ook voor Hellas, zijn begrip van positief recht kan stellen, voordat het in wijsgerigheid wordt opgeheven. En met voldoening zal hij opmerken, hoe de Helleen ook hier weer — anders dan de Germaan — zonder beeldspraak van het konkrete gegeven te abstraheren wist.

Dit alles geldt ook voor de ontwikkeling van **δίκη**. Ehrenberg gaat hierbij uit van de **ἰθεῖαι δίκαι** bij Homerus (Ilias 23, 580) en Hesiodus (W. en D. 36), waartegenover de **σκολιαὶ θέμιστες** (Ilias 16, 386) en **σκολιαὶ δίκαι** (W. en D. 219) staan, en van de uitdrukking **δικάζειν ἐς μέσον** in de Ilias (23, 574). Weer meent hij terecht, dat deze termen op een meer konkrete betekenis van **δίκη** wijzen, dan „vonnis”, waarvan Hirzel uitging. En na een onderzoek in het tweede deel van zijn werk komt hij tot het trekken van een ontwikkelingslijn, die van „worp (**δικεῖν**; **δίσκος**) in een godsoordeel”, over „vonnis” verder loopt, terwijl Dike weer naar een zijlijn verwezen wordt.

Dit pleit voor zijn scherpzinnigheid. Want, wij in West-Europa vinden door onze terminologie (ret, rät, recht, right, droit, diritto, derecho, direito) het niet opvallend, dat „krom” kan worden wat „recht” is of dat „geld, dat stom is, recht maakt, wat krom is”. Maar wij vergeten daarbij meestal, dat in de Griekse terminologie die gedachte-associatie volstrekt niet zo voor de hand ligt. Ehrenberg merkte het op, meende echter meteen

Digitized by Google

zelfkritiek te moeten oefenen, door te zeggen: Es fragt sich noch, ob man das „gerade” und „krumme” Recht als gemeinindogermanische Anschauung voraussetzen kann; dann wäre natürlich die späterhin versuchte Erklärung, als nur vom Griechischen ausgehend, unzureichend. Daarmede haspelde hij verschillende vragen door elkaar.

Eén vraag is, of het woord „recht”, inhoudende de gedachte niet-krom, als term voor het recht oorspronkelik Indo-germaans is. Deze linguistiese vraag is zeker ontkennend te beantwoorden; voorzover mij bekend is, is de term alleen Romaans, resp. Middellatijn (met directum, drictum) en Oergermaans (met Oostgermaans: réttr en raihts, Westgermaans: reht, riht, riucht).

Daarnaast kan de „Völkerpsychologiese” vraag gesteld worden, die de eerste vraag maar even raakt: Zijn er meerdere volken, die bij het recht de gedachte-associatie „krom” hebben gehad, in welke termen dan ook die associatie tot uiting is gekomen?

Een dergelijke vraag wilde Ehrenberg stellen, maar hij vergat daarbij, dat in dit verband de term „gemeinindogermanisch” niet doeltreffend is, want buiten het terrein der linguistiek verliest ze driekwart van haar waarde. En bovendien raakte een antwoord op deze vraag niet het onderzoek, waaraan Ehrenberg bezig was, daar dit betrof, niet de gedachte-associatie zelf bij de Grieken, die immers vaststaat, maar de termen, waarin die associatie tot uiting kwam.

In het derde deel van zijn werk komt hij bij zijn bespreking van **νόμος** al heel gauw terecht op het juridies terrein, waar hij niet thuis is en ik zal zijn beschouwingen over dat woord hier dan ook niet volgen. Maar, daar volgens Ehrenberg het woord **νόμος** in de plaats is gekomen van **θεσμός** (in de 6de eeuw), zoekt hij ook naar de grondbetekenis van dit laatste woord. Volgens zijn beproefde methode vindt hij deze dan ook en wel in het konkrete „das (auf Pfeilern) aufgestellte”, waaruit zich dan de betekenis: „Rechtsentscheidung, Satzungen, Gesetze” ontwikkelt.

Ik geef hier Ehrenbergs eigen woorden, omdat ik weer niet voor mijne rekening zou willen nemen deze drieledige term, evenmin als datgene, wat hij verder zegt over die drie juridiese begrippen, waar hij hun onderlinge verhouding en hun ontwikkeling in Griekenland tracht te beschrijven.

Het vierde deel: Rechtsidee und werdende Polis zal ik onbesproken laten, want vooral van dit deel geldt, wat ik in het begin schreef over Ehrenbergs gebrek aan juridiese scholing.

Alleen wil ik dit nog vragen. In wat voor zin gebruikt hij „Idee”? Wanneer ik daarvoor zijn boek nog eens doorga, dan wordt mij dat niet duidelik. En wanneer ik dan in de voorrede nog lees van een „Idee”, die „ihrer Natur nach mit der Tatsache der politischen Gemeinschaft notwendig verknüpft ist”, dan begin ik er aan te twijfelen, of ook wel de wijsgerige grondslag voor Ehrenbergs rechtswijsgerig geschrift die hechtheid had, die te wensen was.

En ik resumeer: de betekenis van dit werk ligt *uitsluitend* in het „festlegen” van „Bedeutung und Bedeutungswandlung einzelner Begriffe”, wat de schrijver zelf slechts „*zunächst*” als zijn taak beschouwde.

Santpoort. J. H. van Meurs.

G. Bertram, Die Leidensgeschichte Jesu und der Christuskult. (Forschungen z. Relig. u. Lit. des A. u. N. T., N. F. 15). Göttingen, Vandenhoeck u. Ruprecht. 1922. (Pr. f 2.25).

Een nieuwe „formgeschichtliche Untersuchung” over de evangeliën schijnt, nadat M. Dibelius, K. L. Schmidt, R. Bultmann en anderen al uitvoerig over de literaire vormen der evangelische overleveringen gehandeld hebben (cf. Mus. 1922/23 col. 79 vv.), overbodig werk te wezen. Toch is G. Bertram, privaatdocent te Berlijn, er in geslaagd, onze inzichten in het literarische character en de wordingsgeschiedenis der evangeliën, met name der lijdensgeschiedenis te verdiepen door een motief sterker dan tot nu toe geschied was, naar voren te brengen, te weten het motief van de cultische vereering van Jezus. Hij meent de lijdensgeschiedenis in de eerste plaats als Kulterzählung te moeten begrijpen. Niet het christusdogma, ook niet de apologetiek, maar de vereering van den Christus als „cult-heros” is volgens B. het primaire motief, waarnaar de lijdensgeschiedenis in haar geheel en in hare bijzonderheden gevormd is geworden. Vooronderstelling is dus de cultus van den gekruisigde en verheerlijkte heer, en het was de taak der evangelisten, volgens B., op grond van de overlevering omtrent het lijden van Jezus eene cultuslegende te scheppen, waarin eenerzijds de cultische vereering van den heros uitgebeeld werd, en anderzijds ook de eigene cultische ervaringen der gemeente haar neerslag vonden. Naast dit primaire motief worden natuurlijk ook nog andere leidende ideeën door B. erkend en aangewezen, zoo het paränetische motief (Christus in zijn lijden en ook door de woorden die hij onder het lijden uitspreekt het zedelijk voorbeeld voor de geloovigen in tijden van vervolging), de apologetiek enz.; maar de behoefte om cultische tooneelen aan de gemeente te vertoonen, zou volgens B. het domineerende motief geweest zijn.

In een zeer nauwkeurig detailonderzoek, dat zich ook over de evangeliën van Joh. en van Petrus uitstrekt, weet B. het relatief goede recht zijner hoofdstelling plausiebel te maken. Inderdaad kan men een groot gedeelte van de pericopen der lijdensgeschiedenis als cultlegenden beschouwen; ik noem de inzetting van de eucharistie, de gebedsworsteling in Gethsemané en de gevangenneming, de bespotting van den „Koning”, het verhoor door Kaiphas en door Pilatus, het ecce homo, de gang naar Golgotha, verscheidene tooneelen op Golgotha (met name de Kruiswoorden); in ieder geval worden deze vertellingen voor ons levender, wanneer we ons voorstellen, dat hier bij de evangelisten de gedachte voorzat, dien Christus aanschouwelijk ten tooneele te voeren, dien de gemeente in haar cultus vereerde. Toch is het betoog niet in elk opzicht bevredigend. Wat ik bovenal mis, is eene nauwkeurige omschrijving van het wezen eener „Kulterzählung”, die uit niet-evangelische cultuslegenden gehaald had moeten worden (O. T., babylon., grieksche legenden enz.). Dan hadden we dadelijk ook vergelijkings-materiaal ter beschikking gekregen, waardoor ook het eigensoortige van de evangelische legende meer aan het licht gekomen was. Met name verwondert het mij, dat de s. zoo weinig gebruik heeft gemaakt van al die legenden, die met de mythe van den stervende en herrijzende god-heiland in verband staan; hij had met J. M. Robertson en diens leerling A. Drews in debat moeten treden en van het materiaal en van de opinies dezer geleerden vermoedelijk ook het een of andere kunnen

Digitized by Google

overnemen. Ik herinner namelijk aan de nieuwontdekte „passie van Marduk" (cf. H. Zimmern, Zum babylonischen Neujahrfest 1918), al moet men voorloopig met de uitlegging en vergelijking van deze tekst zeer voorzichtig wezen, vergl. A. Loisy, La passion de Marduk (Rev. d'hist. et de lit. relig. 1922 p. 289—302). Men ziet, dat het thema 'de lijdensgeschiedenis als cultuslegende' door B. nog geenszins uitgeput is.

Evenals Bultmann staat B. zeer sceptisch tegenover het historisch gehalte der lijdensgeschiedenis. Ook hij leidt verscheidene tooneelen en vele details uit de cultische en apologetische behoeften der gemeente af. Toch laat hij — en m.i. te recht — een betrekkelijk groote kern van historische herinneringen staan, in ieder geval meer dan indertijd W. Brandt in zijne Evangelische Geschichte (1893)[1]. De wijze waarop hij overlevering en kultlegende van elkander scheidt, lijkt mij in het algemeen methodisch juist; ook met de mogelijkheid, dat een cultisch motief toegepast is op eene werkelijke gebeurtenis, wordt door hem terdege rekening gehouden. Er zijn inderdaad elementen in de historische overlevering, die voor de invoeging ook in eene cultuslegende van huis uit geschikt waren, al laten zich ook zulke aanwijzen, die daarin niet willen opgaan. Van groot belang lijkt mij de waarneming, dat de evangelisten heel weinig gedaan hebben om de offeridee, die toch een bijzonder zentrale plaats inneemt in de christelijke cultus, duidelijk uit te beelden; toespelingen aan den oudtestamentische offercultus, die door het offer van Christus afgeschaft en vervangen wordt, zijn er maar heel weinig. Ook in dat opzicht is de „christianiseering" van de overlevering in de lijdensgeschiedenis heelemaal niet volkomen doorgevoerd.

Het is jammer, dat B. aan dit belangrijk feit m.i. nog te weinig aandacht gewijd heeft. Ueberhaupt is hij aan het gevaar, de beteekenis en draagwijdte van zijn Leitmotif te overdrijven, niet geheel en al ontkomen. Zoo min als hij de eerste is, die de invloed van de cultische vereering van Jezus op de evangelische overlevering doet gelden — laat ik van zijne voorgangers en leermeesters alleen Deissmann, Bousset, Dibelius noemen — evenmin laat zich voor het cultische motief die domineerende plaats in de evangelische literatuur handhaven, die B. er aan toekent. Ik twijfel er aan of hij gelijk heeft, wanneer hij apologetische, paränetische, dogmatische motieven, die hij zelfs iedere keer moet vaststellen, als secundair (naast het primaire cultische motief) aanwijst. Bovenal komt hij zelf met zijne hoofdstelling in het gedrang, wanneer hij telkens weer aanduidt, dat in de lijdensgeschiedenis motieven zich vinden, die ook in de martelaarsakten voorkomen. Het juiste inzicht, dat hier schuilt, moet m.i. veel sterker naar voren gebracht worden. De lijdensgeschiedenis van Jezus is in de eerste plaats eene *martelaarslegende* — alleen, de held is geen gewoon martelaar, maar tevens cultheros. Het is echter het characteristicum van de synoptische lijdensgeschiedenis, dat men naar die cultische motieven, waardoor de martelaar als goddelijke heros of als de Kyrios der gemeente aangewezen wordt, eerst moet zoeken.

Ik kan daarom ook niet goedvinden, dat B. voor het onderzoek zooals hij zich dat voorstelt, eene nieuwe „methode" postuleert, de „kultgeschichtliche". Hij heeft zich hierover nog in een apart artikel in de Theologische Blätter 1923 N. 2 (Verlag Hinrichs Leipzig) uitgelaten: Die Bedeutung der kultgeschichtlichen Methode für die neutestamentliche Forschung. Al is het juist, dat onze evangeliën vanuit het gezichtspunt geconcipieerd zijn, dat de held de Heer is, dien de gemeente aanbidt, deze vooronderstelling is geenszins „de" sleutel voor het juiste begrip van den heelen inhoud der evangeliën, niet eens voor de lijdensgeschiedenis, nog minder voor de er aan voorafgaande stoffen. Dat b.v. de tegenstelling van cultuur en evangelie eerst door de culthistorische beschouwing in het rechte licht gerukt wordt, ontken ik ten stelligste. B. toont hier eene onjuiste voorstelling niet alleen van het charakter der evangeliën maar ook van de zienswijze van de oudere exegetengeneratie, die nog niets van „culthistorische methode" afwisten, wel is waar de cultische motieven in de evangeliën nog te weinig accentueerden, maar anderzijds te recht groote nadruk legden op die praecultische en a-cultische elementen, die B. te zeer verwaarloost.

Deze critiek beoogt niets anders dan op te komen tegen de overdrijving van een gezond principe, waaraan B. zich m.i. schuldig heeft gemaakt. Hij heeft de groote verdienste, het probleem van het cultisch charakter der evangeliën in discussie en zoodoende het debat over het Christusprobleem een stap verder gebracht te hebben. Ook voor de detailexegese van de lijdensgeschiedenis valt uit zijn boek veel te leeren.

Leiden. H. Windisch.

[1]) De critieken op dit boek van Loman (Gids 1894) en van Loon (Theol. Tijdschr. 1895) zijn nog altijd lezenswaardig.

N. Ivanitzky, Les institutions des primitifs australiens. Bruxelles, **Maurice Lamertin. 1922.**

Dit posthume geschrift eener vooral sociologisch georiënteerde dame geeft een zeer scherpzinnige en oorspronkelijke interpretatie van de door Spencer, Gillen, Howitt, Mathews, en anderen beschreven sociale verschijnselen en instellingen, die bij de Australische aborigines worden aangetroffen. Alleen de feiten, die erkende autoriteiten op Australisch gebied mededeelen, hebben gezag voor haar; zoodra die autoriteiten de verschijnselen gaan interpreteeren, onttrekt zij zich aan hunne leiding en gaat zij, behoedzaam meestal, haar eigen wegen. De namen Frazer en Durkheim komen in haar op vele plaatsen verrassend betoog niet voor. Wie gewend is, behalve aan de sociologische aspecten van primitieve beschavingen, ook aan de magisch-religieuze factoren daarvan zijn aandacht te schenken, zal ongetwijfeld menigmaal tegen de eenzijdig-sociologische beschouwingswijze der Schrijfster in verzet komen. Niet dat zij die factoren geheel wegcijfert, maar zij houdt er stellig te weinig rekening mede. Zoo wil zij de initiatiegebruiken uitsluitend afleiden uit de neiging der Ouden om hun prestige te bewaren. Maar die initiatiegebruiken zijn psychologisch toch moeilijk te scheiden van andere overgangsriten, waarvoor een dergelijke verklaringswijze ondenkbaar is. Gaarne hadden wij de Schrijfster met den heer van Gennep in discussie zien treden. Ook diens naam wordt door haar niet genoemd. Vergelijken wij echter Schrijfster's behandeling van de maatschappij der Australische primitieven met de daaraan gewijde bladzijden in Goldenweiser's onlangs verschenen „Early Civilization", dan zullen wij, dunkt mij, den prijs van grooter originaliteit en scherper critiek aan háár moeten

Digitized by Google

toekennen. Te meer betreuren wij het vroege heengaan van deze begaafde ethnologe.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

C. Hazewinkel, Bijdrage tot de Psychologie der Humoristen. Leiden, Gebr. van der Hoek. 1922. (Groningsche diss.).

Deze Groningsche dissertatie, waarop de schrijver zijn academischen graad *met lof* heeft verkregen, zal door velen met bizonder genoegen worden gelezen. Hier is iemand aan het woord, die, zooals hij met dank aan zijn promotor, Prof. Heymans, getuigt, jarenlang heeft mogen omgaan met „menschen wier levenskijk iemands geluk een sterkere basis geven en voor wie men niet nalaten kan vriendschap en sympathie te voelen." Al had hij dit niet verzekerd, ieder die zin voor humor en eenige biographische belangstelling bezit zou de vreugde bij de verzameling en de bewerking van zijn materiaal genoten kunnen navoelen.

Het werk bestaat uit twee gedeelten: het eerste meer historisch, een verzameling van 20 psychographieën, het tweede meer theoretisch-psychologisch, het karaktertype van de humoristen behandelend. Ik vermoed dat het eerste deel (blz. 9 — 242, bijna 2/3 van het geheel) zoowel voor den schrijver als voor de meesten van zijn lezers de grootste aantrekkingskracht bezit. De volgende humoristische schrijvers worden daarin op grond van brieven, dagboeken, levensbeschrijvingen, enz. geschetst: Addison, R. H. Barham, J. M. Barrie, Beets, John Brinckmann, John Brown, Dickens, Fielding, Goldsmith, F. Bret-Harte, Hasebroek, J. P. Hebel, Th. Hood, Washington Irving, Ch. Lamb, Fr. Reuter, Rosegger, R. Steele, Sterne, Thackeray, dus 14 Britten en Amerikanen, 2 Nederlanders, 1 Noord-Duitscher (Reuter), 1 Zwitser of Zuid-Duitscher (Hebel), 1 Stiermarker (Rosegger) en een zeer internationale (John Brinckmann), zoon van een deenschen vader en een zweedsche moeder, die, na in Rostock te zijn geboren en opgevoed, eerst eenigen tijd in Amerika doorbracht, zich later wel in Duitschland vestigde, maar toch steeds engelsch-amerikaansch bleef voelen.

Zijn dit de 20 voornaamste humoristische schrijvers en geeft deze samenstelling een juist beeld van den humor bij verschillende volken? Is humor vooral een eigenaardigheid van het angelsaksich karakter? Op zulke vragen geeft het theoretisch gedeelte geen antwoord. Slechts ter loops (in een noot op blz. 3) wordt van Jean Paul gezegd, dat hij niet onder de 20 humoristen is opgenomen omdat de meeningen van zijn biographen zoo uiteenloopend en de gegevens van dien aard duister en onbetrouwbaar waren, dat daaruit moeilijk een duidelijk beeld te vormen was. Omtrent de representatieve waarde van dit twintigtal blijven we dus eenigszins in het duister.

De Heer Hazewinkel houdt zich binnen de perken van het individueel-psychologische en schakelt stilzwijgend de sociaal-psychologische vraagstukken (suggestie, imitatie, etc.) uit. Uitgaande van de waarschijnlijkheid dat „iemands literair werk is zijn karakter" zoekt hij in het leven van zijn humoristen een bepaald karaktertype. Zijn vrees voor het voorkomen van a-typische gevallen is, blijkens de Inleiding, niet groot. Hij schrijft daarin o. a.: „Waar nu de humoristen noch op vaderlijk gezag zijn gaan schrijven, noch op andere wijze gedwongen zijn geworden tot hun auteurschap, maar als vanzelf, als door drang van binnen uit hun geluk met de pen hebben beproefd, waar daarenboven hun bijzondere wijze van schrijven, die wij humoristisch noemen, toch ***heelemaal*** *aan geen opzettelijkheid onderhevig kan zijn*, is de kans, dat onder deze groep veel a-typische gevallen zullen voorkomen, niet groot."

Deze opmerkingen zijn ten deele, misschien grootendeels, juist, maar, en met name de door mij onderstreepte woorden, ze wekken toch eenige bedenking. Er bestaat allerlei, deels onbewuste, deels min of meer bewuste navolging. Het komt mij b.v. niet onwaarschijnlijk voor, dat er in de humoristische schrijfwijze van de *Camera Obscura* een element van opzettelijkheid aanwezig is. De schrijver vindt trouwens zelf in het karakter van Beets [1]) (evenals, maar ten deele in een andere richting, in dat van Dickens [1]) vele a-typische trekken. Ik zou echter de vraag nog algemeener willen stellen. Het blijkt nl. uit dit onderzoek zelf dat de humoristen, die verre boven het algemeen gemiddelde uit andere enquêtes eerlijk zijn, natuurlijk in hun optreden enz., toch een groote voorliefde hebben voor tooneelspel, waardoor ze zich zeer sterk onderscheiden van het gemiddelde karaktertype (dat der *nerveuzen*), waartoe ze volgens den schrijver behooren. In hoeverre is het nu, wanneer men tot een bepaald karaktertype behoort, mogelijk een ander karakter te spelen?

Het vraagstuk van de classificatie van karakters heeft meer moeilijkheden dan hier besproken kunnen worden. De Heer Hazewinkel, de indeeling van Prof. Heymans volgende, brengt zijn humoristen (met uitzondering dan van Beets en Dickens?) onder bij de nerveuzen, die emotioneel zijn, niet-actief en primair functioneeren. Daar hun emotionaliteit echter beneden het gemiddelde van dat type blijft, vormen ze een bepaalde groep, een onderafdeeling van dat type.

Zoodra dus vaststaat dat er zulke karaktertypen met onderafdeelingen bestaan en de wetenschap voor beide een maat kan aangeven, zal men bij iemand met een zeker % emotionaliteit, activiteit en primaire functie den aanleg voor humoristisch schrijver kunnen constateeren en hem, indien er voldoende vraag is naar humoristische literatuur, ook den raad kunnen geven, dien aanleg te ontwikkelen.

Zoover is het nog niet. Maar onafhankelijk hiervan houdt het aangekondigde proefschrift zijn waarde en ik hoop daarom dat velen het genot van de lectuur met mij mogen deelen.

Amsterdam. Tj. de Boer.

[1]) Beide, Beets en Dickens, zijn meer *actief* dan de gemiddelde humorist. Dickens is meer, Beets daarentegen minder *emotioneel* dan 't gemiddelde.

SCHOOLBOEKEN.

Des C. Julius Caesar Gallischer Krieg; hrsgeg. von **F. Fügner** und **M. Krüger. Text B** mit Einleitung, Elfte Auflage (pr. *f* 0.80); **Kommentar,** Zehnte Auflage (pr. *f* 0.83); **Hilfsheft,** Achte Auflage (pr. *f* 0.68). (Teubners Schülerausgaben). Leipzig, Teubner. 1921.

Ik heb bij het doorbladeren van deze boekjes mij alleen afgevraagd, in hoever zij konden dienen voor het onderwijs aan onze Gymnasia. Het antwoord moest tot mijn

Digitized by Google

spijt luiden, dat Kommentar en Hilfsheft eigenlijk voor onze scholen onbruikbaar waren. De Kommentar begint met een Anleitung zum Übersetzen, die m.i. beter aan het beleid van den leeraar kan worden overgelaten. De daarop volgende Anmerkungen zum Texte zijn kort en duidelijk, verwijzen echter herhaaldelijk naar de zoo juist genoemde Anleitung. Daarbij komt nog voor onze tweedeen derdeklassers het nadeel, dat ze allicht met het Duitsch en de, overigens vrij eenvoudige, technische termen evenveel moeite zullen hebben als met het Latijn. Mijn ondervinding bij de Caesarlectuur opgedaan is deze, dat de leeraar, als hij een stukje te prepareeren geeft, het best doet vooraf de moeilijkheden te bespreken.

Van het Hilfsheft zijn de eerste drie hoofdstukken woordelijk gelijk aan de Einleitung van Text B. Het 4e hoofdstuk Synonyma en het 5e Phrasen geven, naar het mij toeschijnt, voor Nederlandsche gymnasiasten meer dan noodig of wenschelijk is, terwijl het Wörterbuch, dat dit deeltje besluit, zeker niet het bekende vocabularium van Fischer zal kunnen vervangen.

Wat de Einleitung bij Text B betreft, zoo zullen wakkere en intelligente gymnasiasten die zeker met vrucht en belangstelling lezen. De afbeeldingen brengen wel is waar niet veel nieuws, maar zijn ter illustratie van den inhoud ruimschoots voldoende. In den tekst zijn telkens die woorden van elk caput, welke in het kort den inhoud samenvatten, gespatieerd gedrukt, een aardig en praktisch hulpmiddel voor beginners. Een register van eigennamen en enkele goede kaartjes verhoogen de bruikbaarheid van dit deeltje.

Utrecht. A. H. Kan.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Nieuwe Taalgids, XVII, 3: D. C. Hesseling, Antieke metra in moderne vertalingen. — E. C. Pienaar, Die prosa van die twede Afrikaanse beweging. — M. E. Kronenberg, Een Lat.-Nederl. samenspraak uit 't begin v. d. 16e eeuw. — Kron. en Krit. — Aankond. en Meded. — Bladv.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, XI, 3: H. Hoeben, Duitsche Letteren. — G. Royen O. F. M., Kontaminatie (XI). — H. Linnebank, Kruish., Staande uitdrukkingen. — L. C. Michels, G. Ogier, De Gulsigheydt. — Dez., Nog iets over woordverklaring. — Tijdschriftenschouw.

Neophilologus, VIII, 3: K. Sneyders de Vogel, Le *Poema de Fernân Gonçalez* et la *Crónica General.* — O. Behaghel, Humor u. Spieltrieb in der deutschen Sprache. — J. H. Scholte, Kleur en klank bij Ph. v. Zesen. — W. Heldt, A chronolog. a. crit. rev. of the appreciation a. condemnation of the comic dramatists of the Restor. a. Orange periods (III). — O. B. Schlutter, Oe. *Pillsipe* 'soap for removing hair'. — Dez., Is there any evidence for Oe. *Wearginc el* 'butcher-bird'? — J. v. IJzeren, Theophrastus en de Nieuwe Comedie. — Var. — Inh. v. tijdschr.

Leuvensche Bijdr., XIV, 2: J. Dupont, Eene phonet.-hist. studie (verv.).

Id., Bijbl., XIV, 3: L. Grootaers, Wetensch. Onderzoek der Zuidndl. Dialecten. — Kron. — Inh. v. tijdschr. — Uit de Skandinav. tijdschr.

4: J. Gessler, *Aars* en *Maars.* — Kron. — Inh. v. tijdschr. — Uit de Skandinav. tijdschr.

Tijdschrift voor Geschiedenis, 38, ½: Tenhaeff, In Memoriam S. Muller. — Bolkestein, Fabrieken en fabrikanten in Griekenland. — Unger, Museumplannen. — Goslinga, Onderwijsgeschiedenis (slot). — Van Winter, Onze eerste diplomatieke betrekkingen met de Ver. Staten. — Van Wijk, Masarijk over het Slavendom. — Baale, Vindonissa. — Bruyn, De ontdekkingen van Hudson 1609. —

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Bredius, Künstler Inventare: Tijdschrift voor Gesch. 38, 1 2 (Martin).

De Blécourt, Kort begrip: Tijdschr. voor Gesch. 38, 1/2 (De Boer).

Buitenrust Hettema en Degering, Reynaert: Leuv. Bijdr., Bijbl. XIV, n°. 3 (v. Mierlo).

Colenbrander, Coen, I-II: Hist. Zeitschr. 127, 1 (Wätjen).

Emonds, Legende v. S. Kunera: Tschr. v. T. en Letteren XI, n°. 3 (Michels).

Frederiks, Maximes de Napoléon: Tijdschr. voor Gesch. 38, 1/2 (De Boer).

Fruin-Colenbrander, Staatsinstellingen: Tijdschr. voor Gesch. 38, 1/2 (Unger).

v. Gelder, Alg. geschiedenis, IV: Tijdschr. voor Gesch. 38, 1/2 (Tenhaeff).

Grietens, v. Ghistele, Antigone: N. Taalg. XVII, n°. 3 (d[e] V[ooys]).

De Groot, Die Hunnen: Hist. Zeitschr. 127, 1 (A. H.).

Hoogewerff, Renaissance: Tijdschr. voor Gesch. 38, 1/2 (Hudig).

Hoogewerff, St. v. d. Wielen: Leuv. Bijdr., Bijbl. XIV, n°. 4 (B[aur]).

Jaeger, Drebbel: Tijdschr. voor Gesch. 38, 1/2 (Dijksterhuis).

Japikse, Resolutiën St. Gen., VI: Tijdschr. voor Gesch. 38, 1 2 (E. v. Gelder).

De Jong, Van der Capellen: Tijdschr. voor Gesch. 38, 1/2 (E. v. Gelder).

Pos, Logik der Sprachwiss.: Neophilol. VIII, n°. 3.

Robbers, Ned. Litt. na 1880: N. Taalg. XVII, n°. 3 (de Vooys).

Rijpma, Bekn. Gesch. Ndl. Letteren, en Bloeml.: Leuv. Bijdr., Bijbl. XIV, n°. 4 (B[aur]).

Rijpma en Schuringa, Ndl. Spraakk.: Leuv. Bijdr., Bijbl. XIV, n°. 3 (Grootaers).

Schönfeld, Hist. Gramm. v. h. Ndl.: Leuv. Bijdr., Bijbl. XIV, n°. 3 (v. Langenhove).

Schoonees, Afrik. Prosabundel: N. Taalg. XVII, n°. 3 (d[e] V[ooys]).

Sneyders de Vogel, Kennis der Oudheid: Leuv. Bijdr., Bijbl. XIV, n°. 4 (Baur).

Snijder, De forma matris Journ. d. Sav. 1923, n°. 1-2 (Toutain).

Tazelaar, Mod. Romankunst; Tsch. v. T. en Letteren XI, n°. 3 (Maximilianus).

Theissen, Groningens ontzet: Tijdschr. voor Gesch. 38, 1/2 (De Boer).

Van Wageningen, Manilii Astronomica: Journ. d. Sav. 1923, n°. 1-2 (Chabert).

Te Winkel, Ontwikkelingsgang I—II: N. Taalg. XVII, n°. 3 (de Vooys).

CERTAMEN POETICUM HOEUFFTIANUM.

Praemio aureo ornatum est carmen c. t. *Europa* quod fecit *Hermanus Weller* Ellwangensis.

Praeterea haec magna laude ornata sumptibus legati edentur idque hoc ordine:

Spes Vergiliana.
Vergilius et Maecenas.
Ad Vergilii Sepulcrum.
Gallus et Lycoris.

Ad certamen admitti non potuit carmen cui titulus *De S. Joanne ad Herodem* e variis constans poematiis quorum tamen nullum legitimum versuum explebat numerum et *Fama* cuius poeta nomen suum non celavit iudices.

Digitized by Google

Zoo juist verschenen:

Westeuropeesche Letterkunde

door Dr. G. KALFF,

Hoogleeraar aan de Rijks-Universiteit te Leiden.

EERSTE DEEL: 15DE–16DE EEUW.

(Compleet in vier deelen).

BANDTEEKENING VAN C. JETSES.

Prijs, gebonden . . . . f 8,90

UIT DE VOORREDE VAN HET EERSTE DEEL:

Uitgaande van de onderstelling, dat de volken van West-Europa gedurende de middeleeuwen in geloof, beschaving, kunst en andere opzichten min of meer een eenheid vormden, heb ik getracht de openbaring dier eenheid in de literatuur te doen zien. De eerste eeuwen van de ontwikkeling der nationale literaturen schijnen mij voor zulk een poging vooralsnog minder geschikt.

Wat ik gaf mag slechts algemeene literatuurgeschiedenis heeten, die vrij wat gelegenheid biedt tot vergelijking en tegenstelling, die zich soms daaraan waagt. Ook zóó beschouwd, is het niet meer dan pionierswerk. Niemand kan daarvan dieper overtuigd zijn dan de schrijver zelf, die, al stijgend, telkens wijder horizon en nieuwe verschieten zag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS — GRONINGEN, DEN HAAG.

Uitgegeven op verzoek van de Juridische Faculteit der Leidsche Studenten - - -

In de serie **BEROEPSKEUZE VOOR DEN JURIST** is verschenen:

No. 1 **HET BEROEP VAN ADVOCAAT**
door Mr. J. H. TELDERS
Landsadvocaat

No. 2 **HET AMBT VAN DEN RECHTER**
door Mr. G. VAN SLOOTEN
President van den krijgsraad te 's-Gravenhage

No. 3 **DE JURIST ALS AMBTENAAR**
door Mr. J. B. KAN
Secretaris-Generaal in Algemeenen Dienst

Prijs 30 Cents

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

HET VERVAL VAN EUROPA

DE WEGEN NAAR HET HERSTEL

DOOR FRANCESCO NITTI

Voor deze Nederlandsche uitgave in geautoriseerde vertaling van JAN J. BRUNA, schreef de auteur een speciale inleiding, waarin o. a. het Ruhr-conflict wordt behandeld en gewezen wordt op de rol, die vooral Nederland bij den wederopbouw kan spelen.

De prijs van dit omvangrijke boek (232 bladzijden) is f 3.25

Uitgegeven door A. W. Sijthoff's Uitgevers-maatschappij te Leiden en in elken boekhandel verkrijgbaar

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

12 Nummers **68ste Jaargang** **Per jaar f 1.20**

De **Nederlandsche Bibliographie,** het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. | Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

30ste Jaargang. — No. 10. — Juli 1923.

De Saussure, Recueil des publications scientifiques (Uhlenbeck).
Groeneboom, Les Mimiambes d'Hérodas I—VI (Italie).
Martin, Tulliana (v. Wageningen).
Witzel, Der Gudea-Zylinder A (Obbink).
Winternitz, Geschichte der indischen Litteratur, III (Caland).
Polak, Untersuchungen über die Sage vom Burgunderuntergang (Schönfeld).
Marmelstein, Etude comparative des textes latins et français de l'Institution de la religion chrestienne par Jean Calvin (Eringa).
Theissen, Voor Vryheydt ende Vaderlandt. Stad en Lande in 1672 (Japikse).
Von Kiesling, Orientfahrten zwischen Aegeis und Zagros. Erlebtes und Erschautes aus schwerer Zeit (v. Gelderen)
Fischer, Aus der religiösen Reformbewegung in der Türkei (Kramers).
Schoolboeken:
Geerebaert, Cicero, pro Archia, pro Marcello, pro Ligario (Lely).
Acket, Een Bundel Verzen (Noach).
Leffertstra, Schema's (Noach).
Gallas, Fransch Schoolwoordenboek (Prins).
Ten Have en Kooperberg, De aarde en haar volken, I-II (Blink).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

F. de Saussure, Recueil des publications scientifiques. Genève, Société Anonyme des Editions Sonor. 1922.

In opdracht der familie de Saussure hebben de heeren Bally en Gautier al de door den eminenten taalgeleerde in het licht gegeven linguistische geschriften in één bundel vereenigd. Wij vinden hier dus noch het posthume handboek „Cours de linguistique générale", noch twee kleinere studies, die naar aanteekeningen in de nalatenschap van den Schrijver zijn gepubliceerd.

De eereplaats in de Saussure's levenswerk wordt ingenomen door zijn onsterfelijken „Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes", waarmede de „Recueil" terecht wordt geopend. Dan volgt de groote verhandeling „De l'emploi du génitif absolu en sanscrit". De overige studiën, die men in den „Recueil" herdrukt vindt, zijn in hoofdzaak chronologisch gerangschikt. Het gebruik van den bundel wordt zeer vergemakkelijkt door de toevoeging van woordregisters en van eene bladzijden-concordantie van de eerste (en tweede) editie van den „Mémoire" en den thans gegeven herdruk.

Wij allen, die in de taalwetenschap belang stellen, zijn den heeren Bally en Gautier grooten dank verschuldigd voor het gedenkteeken, dat hun piëteit ter eere van dezen meester heeft opgericht.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

Les Mimiambes d'Hérodas I—VI avec notes critiques et commentaire explicatif par **P. Groeneboom.** Groningen, Noordhoff. 1922. (Pr. f 2.50).

De bijzondere bekoring, die het sensationeele van de ontdekking al dadelijk aan Hero(n)das' mimiamben verleende, maakt voor een groot deel den vloed van edities en artikelen verklaarbaar, die sedert 1891, vooral natuurlijk in de eerste jaren na Kenyon's editio princeps, verschenen zijn. Voor menig klassiek schrijver van erkende beteekenis staan de zaken niet zoo gunstig en moderne auteurs hebben reden om jaloersch te zijn op de buitengewone belangstelling, die deze onverwacht hervonden poëet, omtrent wiens naam niet eens absolute zekerheid heerscht, nog steeds allerwegen geniet.

Sedert de editie van Nairn (1904) is er bij mijn weten geen volledige uitgave met samenvattende inleiding en kommentaar verschenen[1]). Crusius' bekende text beleefde in 1914 een vijfden druk. Thans publiceert prof. Groeneboom een uitgave, die geschikt is om alle wenschen te bevredigen. Het zijn de eerste zes mimiamben met apparatus criticus. Achterin staat de kommentaar, in prettig leesbaar Fransch geschreven. In het voorwoord geeft de Schrijver het voornemen te kennen om, als de omstandigheden gunstiger worden, ook de rest van Herodas uit te geven met een aanhangsel over den dichter en zijn werk (van het moeilijk te ontberen register vergezeld, naar wij hopen).

Het is niet voor het eerst, dat prof. G. over Herodas schrijft: zie Mnemos. N.S. 46, 1918, 165—171 (varia ad Her.) en Nieuwe Gids 1919, 56—69 (de eerste mimiambe[2]). De inhoud van het eerste artikel is bijna ongewijzigd in deze editie verwerkt (een verandering van zienswijze geeft alleen de vertaling van I, 8 *στρέψον τι* „écarte-toi donc" te kennen).

Natuurlijk biedt een zóó vaak en intensief behandelde text, waarbij iedere uitgever het voortreffelijke door

[1]) Sedert ik dit schreef is er weer een bijgekomen: *Herodas, The Mimes and Fragments, with notes by Headlam,* Cambridge 1922.

[2]) Naast het door prof. G. gekozen motto zou men hierop uitstekend kunnen toepassen Eur. Andr 943—946.

Digitized by Google

Kenyon gepubliceerde facsimile kon raadplegen, zooals ook prof. G. nauwkeurig gedaan heeft, weinig gelegenheid tot nieuwe verbeteringen. Toch zijn er twee nuttige correcties aangebracht (VI, 33 τἀμά voor τἄλλα. ib. 97 λαιμᾶ τις voor Crusius' lezing λαιμάσσει). Ook de conjectuur op III 93: *ΚΟ* ἴσσα. — *ΛΑ*. μάθοις τὴν γλάσσαν ἐς μέλι πλῦναι verdiende, zoo niet in den text, dan toch in de ann. critica te staan.

In het algemeen levert de text, behalve waar hij door verminking van den papyrus onzeker is, weinig onoplosbare moeilijkheden meer voor de interpretatie. Waar de meeningen verschillen — hier en daar is dat in zeer sterke mate het geval — blijkt deze kommentaar een betrouwbare gids, bezonnen en rationeel in het aanvaarden of verwerpen der besproken verklaringen. Ook waar prof. G. een nieuwe opvatting geeft, munt deze uit door eenvoud en ongezochtheid; zoo b.v. in IV 74 de toekenning van passieve beteekenis aan ἀπηρνήθη („ei denegatum est"). Bijna altijd is de Schrijver er in geslaagd om treffende parallelplaatsen aan te voeren ter illustratie van Herodas' verzen. Een verbazingwekkende belezenheid stond hem daarbij ten dienste, ook in nieuwere en moderne literatuur. Behalve uit auteurs der oudheid vindt men citaten uit Uitenbogaert, Cats, Carlyle, Dickens, Zola, Shaw, Querido (!) enz.

Zelden mist men iets in den kommentaar; ik zou geen andere plaatsen kunnen noemen dan II, 64, waar prof. G.'s eigen opvatting omtrent τρίτη niet duidelijk blijkt, V, 62, waar men een verklaring van ἔθηκας („to put off" Nairn) en VI 60, waar men een aanteekening over den naam Praxinos verwacht had.

Over Herodas zelf en zijn werk zal prof. G., gelijk gezegd, bij de uitgave van de rest der mimiamben en fragmenten spreken. Het antwoord op de vraag of deze poëzie voor opvoering bestemd was, zal dan wel ontkennend luiden, naar een terloops gemaakte opmerking bij I 78 sq. doet veronderstellen.

Na er nog op gewezen te hebben, dat het den gebruiker veel moeite bespaard had, als in den kommentaar boven aan op iedere bladzijde het nummer van de behandelde mimiambe vermeld stond, laat ik hieronder eenige opmerkingen over sommige plaatsen volgen.

Ad I 63: hoewel het woord λάθῃ vreemd is, vindt prof. G.'s opvatting van προσβλέψαν (de ouderdom kijkt iemand *uit den spiegel* aan) steun in Eur. Hipp. 428 sqq., meer nog dan in de andere geciteerde Euripidesplaatsen.

Ad I 67: Stobaeus geeft hier γύναι, hetgeen stellig eerder uit Γυλλί dan uit Γυλλίς ontstaan is, maar „la lecture Γυλλί est attestée par Stobée" is niet nauwkeurig geformuleerd.

Ad II 44 *sq.*: het is m. i. niet waarschijnlijk, dat κυσός op de opening van de κλεψύδρα doelt; veeleer zegt Battaros: „anders ben ik bang, dat mijn κυσος (uit ongeduld en angst over het verlies van kostbaren tijd) gaat spreken — met het bekende gevolg voor mijn ondergoed".

Ad III 90 sq.: τὸ μηδέν kan ook wel van het karakter gezegd worden, b.v. Eur. El. 370.

Ad IV 42: ὧδε niet slechts hier in de beteekenis van *huc*, maar ook I, 49, V, 23 en 63.

Ad IV 75: θεῶν ψαύειν beteekent m. i. niet „égaler les dieux", maar „die Götter anpacken" (Wilam. ad Eur. Herc. 1240). d. w. z. hen tot model nemen.

Ad V 39: χολὴν κατασβῶσαι, vgl. ook II Kon. 22, 17.

Ad V 42: vervloeking van een onheilsdag. zie Ijob 3, 1—10.

Ad VI 36: προσδιδόναι met *flagitanti dare* te vertalen lijkt mij niet gewenscht (zie Eur. Cycl. 361, 531; Suppl. 351); het komt overeen met μεταδιδόναι

Ad VI 37: χολὴν ἐπὶ ῥινός, vgl. het Hebr. *aph*, dat tegelijk *neus* en *toorn* beteekent.

Den Haag. G. Italie.

J. Martin, Tulliana, die Vatikanischen Codices zu Cicero de oratore Vatic. Lat. 2901 und Vatic. Palatinus 1470. (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums XI. 3). Paderborn, Schöningh. 1922.

In het jaar 1422 kwam te Lodi in Lombardije een codex Laudensis (L) voor den dag, die de drie belangrijke rhetorische werken van Cicero, *de Oratore, Brutus* en *Orator*, volledig bevatte. Vóór dien tijd kende men den Brutus niet, de beide andere geschriften slechts onvolledig door de zoogenaamde codd. mutili (M en m). De Laudensis ging verloren, maar er waren genoeg apographa gemaakt, waaruit men den ouden codex meende te kunnen reconstrueeren. Voor *de Oratore* gebruikte Friedrich in zijn Teubneruitgave van 1891 twee codices integri (I), n.l. den Ottobonianus 2057 (O) en den Vaticanus Palatinus 1469 (P). Intusschen bleek het, vooral door de onderzoekingen van Stangl en Sabbadini, dat deze beide afschriften geenszins den tekst van den Laudensis zuiver weergeven, want daar dit handschrift door de „scriptura continua' moeilijk te lezen was, hebben de afschrijvers niet alleen met de ontcijfering daarvan te worstelen gehad, maar hebben zij ook zich op menige plaats een conjectuur veroorloofd of tot de codices mutili hun toevlucht genomen. Het was nu de vraag, om voor de *Oratore*, gelijk dat reeds voor den *Brutus* geschied was, andere apographa te vinden, die een trouwer beeld van den Laudensis zouden geven dan de door Friedrich gebruikte. Daarvoor waren reeds door Stangl de Vaticanus Lat. 2901 (V) en de Vaticanus Palatinus 1470 (*Π*), beide hschr. van de vijftiende eeuw, aangewezen, welke, tegelijk met *O P*, door Martin in de hierboven genoemde verhandeling aan een uiterst nauwkeurige onderzoek onderworpen zijn. Het resultaat hiervan is, dat *Π* voor de constitutie van den tekst van geen belang is, maar dat V boven *O P* staat en beschouwd kan worden als het beste afschrift van den Laudensis (bl. 73), die door Martin in de tiende eeuw (bl. 74) gesteld wordt. Waarschijnlijk was deze archetypus in Longobardisch schrift (littera Beneventana) geschreven en zijn daaraan de verwarringen in onze codices van *a* en *t*, *f* en *s* en *m* en *s* (in den uitgang) toe te schrijven (bl. 74). Voorts zou de Laudensis op grond van de fouten, die hij met de mutili gemeen heeft (bl. 87), „der Abkömmlung eines codex expletus der M-klasse" zijn. Daardoor wordt de kwestie zeer ingewikkeld en is het twijfelachtig, of een reconstructie van den archetypus ons in dit geval voor de recensie van den tekst veel zou baten. Daarbij komt, dat er reeds negen jaren na de verschijning van *de oratore*, zooals uit de brieven van Cicero aan Atticus blijkt (ad Att. 13, 21, 3; 12, 6a, 3), tweeërlei lezingen in de afschriften van het autographon in omloop waren, en dat Quintilianus (IX 1, 26—45) in twee lange citaten uit *de oratore* en den *orator* nu eens met M, dan weer met L overeenstemt, een enkele maal een lezing heeft,

Digitized by Google

die èn van M èn van L afwijkt. Een uitgever van *de oratore* zal dus ook in het vervolg electisch moeten te werk gaan en zich vóór alles afvragen, wat de stijl van Cicero eischt.

Met dit al blijft Martin's verhandeling haar groote waarde behouden, maar ik zou zeggen, meer uit een palaeographisch oogpunt, dan om met zekerheid te weten te komen, wat Cicero zelf op een bepaalde plaats van *de oratore* in het jaar 55 v. Chr. heeft geschreven.

Groningen. J. van Wageningen.

P. Maurus Witzel O. F. M., **Der Gudea-Zylinder A,** in neuer Uebersetzung, mit Kommentar; Anhang: Eridu-hymnus. (Keilinschriftliche Studien, Heft 3). Fulda, Verlag des Verfassers. 1922.

Het was een gebeurtenis, toen in 1907 Thureau-Dangin „die Sumerischen und Akkadischen Königsinschriften" in transscriptie en vertaling het licht deed zien. Ontelbare malen werd dit werk sindsdien met de bekende sigla *SAKI* geciteerd, en talrijke artikelen in de *OLZ* en andere periodieken bewezen hoezeer de aandacht der orientalisten door het hier geboden materiaal werd beziggehouden, maar ook, hoever het er nog van af was, dan men zich met het door Thureau-Dangin bereikte resultaat kon tevreden stellen.

Na jarenlange studie heeft nu Dr. Witzel zijne krachten beproefd aan een der belangrijkste en moeilijkste gedeelten: den A-cylinder van Gudea, waarvan hij eene vertaling geeft met een aanhangsel, dat hij „Kommentar" noemt, maar dat voor het overgroote gedeelte bedoelt zijne vertaling te motiveeren.

De vertaling van Witzel is een sprekend bewijs voor den snellen voortgang der Sumeriologie sedert 1907. Witzel werkt op een veelszins nieuwen grammaticalen en lexicografischen achtergrond. Daardoor bepaalt zijn werk zich niet tot het corrigeeren van allerlei kleine onjuistheden in het werk van Th. D. of ook tot een opvullen van de vele leemten in de vertaling, maar komt hij op tal van plaatsen tot geheel nieuwe en verrassende opvattingen van den Sumerischen tekst, welke opvattingen bij in zijn „Kommentar" met veel tact en scherpzinnigheid verdedigt. Th.-D.-s. vertaling van den Gudea-cylinder is door W. vrijwel geantiqueerd. Tot de opvallendste verrassingen die W-s vertaling brengt, behoort stellig het nieuwe licht dat op de zikkurats (tempeltorens) valt. Als W'-s opvatting van den tekst juist is, werden de omgangen dezer torens met boomen beplant en van boven met een waterreservoir voorzien voor de irrigatie. De befaamde „hangende tuinen" worden dus nu „urkündlich belegt", reeds in de Sumerische wereld in het 3e millennium vóór Chr. Juist den laatsten tijd was aan het karakter dezer torens als godenwoonplaats nieuwe aandacht gewijd (Dombart, Palache). W.-s vertaling doet ze plotseling zien als kunstmatige, met boomen begroeide bergen.

Die veronderstelling is zeer aanlokkend. Toch zal tegenspraak niet uitblijven. Niet alleen om het nieuwe, maar ook om het gewaagde zijner opvatting. Ze baseert hoofdzakelijk op Cyl. A, 21, 17: *é-mu-dū giš-e im-ma-ŠUB*, dat W. vertaalt door: er baute den „Tempel", setzte die Bäume darauf. Maar in den Sumerischen tekst ontbreekt juist het woordje waar het op aankomst: het infix, dat recht moet geven tot de vertaling „darauf". Ook is het teeken *ŠUB* voor het planten van boomen op zijn minst eigenaardig. De vertaling van dezen regel is wat geforceerd door zijne vooropgestelde meening dat „op" den zikkurat boomen staan. Intusschen geloof ik toch, dat zijne meening juist is, zelfs afgezien van de juistheid der genoemde vertaling. Op allerlei plaatsen valt door W.-s opvatting zulk een merkwaardig licht en ze wordt zijdelings door zoovele gegevens gesteund, dat zijne vertaling ondanks alles toch eene „ontdekking" is.

W. voegt aan zijne vertaling van den Gudeacylinder eene transscriptie en vertaling toe van een „Eridu-hymne" die in 1920 door Nies is uitgegeven als No. 23 van zijn Historical, religious and economic texts and antiquities, en door St. Langdon in *JSOR*, V, 2 bewerkt. W. vindt in dien tekst n.l. eene bevestiging van zijne opvatting der tempeltorens; vooral in regel 69 (bij Nies 39) waar hij in de woorden: *hur-sag-galam ag-de* leest: um (aus dem Stufenturm) ein künstliches (Wald) gebirge zu machen. Ook hier is zijne vertaling geforceerd; immers *galam* (künstlich) behoeft volstrekt niet op „het planten van boomen" te wijzen, en kan evengoed op het „bouwen" van den torenberg betrekking hebben, en ook het woord „(Wald)" is ongemotiveerd.

Maar ook al zou blijken, dat W.-s opvatting van de zikkurats onjuist is, dan nog beteekent zijne vertaling zulk een sprong vooruit, dat wij er dankbaar voor mogen zijn.

Utrecht. H. Th. Obbink.

M. Winternitz, Geschichte der indischen Litteratur. 3 Band. Leipzig, Amelung. 1922.

Het is een groot genoegen, eene korte aankondiging te geven van dit laatste deel van Winternitz' „Geschichte der indischen Litteratur", welker vorige deelen in dit Maandblad (XII, kol. 415; XXI, kol. 214; XXVIII, kol. 252) besproken zijn. Op voortreffelijke wijze en vrij wel „erschöpfend" worden achtereenvolgens behandeld de kunstpoëzie (lyrische poëzie, spreukverzamelingen, dramatische poëzie, verhalende literatuur), wetenschappelijke teksten (grammatica, philosophische werken, dharma-, artha- en kāmaśastra, medische, mathematische en astronomische teksten), waarna in het derde deel „een blik in de nieuw-indische literatuur" geslagen wordt. Aan het einde van het geheele werk komen niet minder dan 47 pagina's toevoegselen en verbeteringen op de vroeger verschenen deelen. Zooals wij dat van den S. gewoon zijn, is ook hier allerminst een dorre opsomming der feiten gegeven, doch het gezegde wordt rijk geïllustreerd door vertalingen en aanhalingen, die de lektuur tot een uitgezocht genot maken. Met meesterhand heeft ons Winternitz de literatuur der indische Middeleeuwen geschilderd, en men kan gerust zeggen, dat hem zoogoed als niets ontgaan is. Overal bestudeerde hij de bronnen zelf en heeft zich een zelfstandig en bezonnen oordeel gevormd. Ik geef nog enkele korte opmerkingen en toevoegselen, die hoofdzakelijk de „Nachträge und Verbesserungen" betreffen. Het gaat toch niet aan (zie noot op pag. 611 ad I, p. 105) het XXste boek der Atharvasamhitā in de Śaunaka-recensie zoo geheel te negeeren: eerder moet men in deze Samhitā *vier* bestanddeelen onderscheiden, waarvan het laatste (boek XX) de teksten bevat voor den brahman (d. i. brāhmaṇācchamsin). Dat wij door v. Schröder's uitgave het Kāṭhaka volledig bezitten (zie noot op p. 612, onderaan), moet ontkend worden, er bestaat nog heel wat

Digitized by Google

meer, dat deels verloren, deels later door v. Schröder en anderen gepubliceerd is. In dit verband moge de mededeeling een plaatsje vinden, dat nu ook eindelijk de Kāṇva-recensie van het Ṣatapathabrāhmaṇa bezig is gedrukt te worden (te Lahore). Op uiterst zwakke, ja op nietige gronden steunt Keith's bewering (zie pag. 614, r. 6, en 615, r. 1), dat het Aitareyabrāhmaṇa ouder zou zijn dan de brāhmaṇastukken der Taittirīya-saṃhitā. Wij bezitten (dit betreft de opm. op pag. 619 ad I, 238) nu toch ook het Jaiminigṛhyasūtra. Dat ook het Vādhūlasūtra althans gedeeltelijk bekend is, kon Winternitz niet weten, toen hij zijne addenda vervaardigde. Het is een soort van lacune, dat wij in 't laatste hoofdstuk, waar over de moderne godsdienstige stroomingen gehandeld wordt, niets vernemen over de werken en het streven van Dayananda, om den Veda tot eere te brengen.

Gaarne brengen wij ten slotte den S. een woord van dankbare hulde voor zijn voortreffelijken arbeid.

Utrecht. W. Caland.

L. Polak, Untersuchungen über die Sage vom Burgunderuntergang. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1922. (Groningsche diss.).

Nadat Polak in 1910 met z'n *Untersuchungen über die Sigfridsagen* de Duitse doctorstitel verworven heeft, is hij nu in ons land gepromoveerd op een dissertatie, die over het tweede deel van de Nibelungen, de ondergang van de Burgunden, handelt. Over 't algemeen sluit de schrijver zich aan bij de opvattingen van Heusler, zoals die o. a. zijn neergelegd in dat kleine meesterwerk *Nibelungensage und Nibelungenlied* (1921), dat met vermijding van alle geleerdheid een voortreffelik overzicht van de „Stoffgeschichte" van 't bedoelde epos geeft. Daar de betekenis van P.'s werk gelegen is in de afwijkingen, die hij ten opzichte van Heusler voorstaat, is het voor een goed begrip nodig, hier in 't kort het standpunt van deze geleerde uiteen te zetten. Heusler dan neemt als oudst bereikbare vorm van de zgn. Burgunsage een —verloren— Frankies lied van de 5de eeuw aan, waarvan men de neerslag in de Atli-liederen van de Edda vindt. Dit lied werd in de 8ste eeuw in Beieren omgewerkt: Attila werd daarbij onder invloed van de in dit land heersende traditie van een hebzuchtig verrader tot een edele, milde vorst; de schuld werd op Kriemhilde geladen. Dit lied, dat niet bewaard is, is op te maken uit de derde bewerking, ± 1160 door een Oostenrijks speelman gemaakt, waarbij het veranderde in een— verloren—uitvoerig leesepos, de oudere Nibelungenot, de „Vorlage" van het tweede deel van 't Nibelungenlied. Dit epos kwam in Nederduitsland en vandaaruit bereikte het Bergen, waar een Noor het in zijn taal opschreef: de *þ*idrekssaga. De *þs.* is dus, zoals men tegenwoordig vrij-algemeen aanneemt, de neerslag van een ouder epos. De vraag is echter, of het dat alléén is. Onder de vroegere onderzoekers heeft vooral Boer (Untersuchungen I 138 v. v.) uitvoerig de „doppelte Darstellung" betoogd en Frantzen (Neophil. I, vooral 278 v. v.) heeft zich op stilistiese gronden bij hem aangesloten. Ook P., hoezeer zijn inzichten overigens van die van Boer afwijken, meent de eenheid van de *þs.* te moeten bestrijden. Immers terwijl het aan de ene kant waar is, dat bij de lektuur van dit werk het Nibelungenlied ons, om met Heusler te spreken, vaak „durch einen dünnen Schleier entgegenblickt", is het aan de andere kant niet te ontkennen, dat het — behalve specifiek Nederduitse elementen — op verscheiden plaatsen motieven bevat, die niet bij elkaar passen of althans niet in elkaar sluiten of wel herhaald worden, dat de eenheid van kompositie vaak zoek is, de voorstelling verward en de samenhang verbroken. Zo b.v. bij de overvaart over de Donau, waarvoor P. in 't laatste deel nog het belangrijk artikel van Wesle (P.B.B. 46, 231 v.v.) kon gebruiken: De Nibelungen komen daar, waar Donau en Rijn samenkomen. Hagen's nachtwaak wordt vermengd met het zoeken naar een schip: ontmoeting met de meerminnen, scène met de veerman. De veermansgeschiedenis, waardoor Hagen aan een schip komt, verliest z'n eigelike betekenis doordat de Nibelungen intussen zelf een schip hebben gevonden. Beide schepen kantelen achtereenvolgens. De te water geraakte helden drogen zich bij Rüedeger, maar worden dan door de regen opnieuw nat om zich nog eens weer te drogen in Susa, waar Grimhilde dan onder de kleren de wapenrustingen ziet. Het is waar, niet ieder punt heeft een beslissende betekenis; men kan in de plaats van overvaart een vervorming van een dubbele overtocht over twee rivieren zien, man kan het tweemaal drogen van de kleren naar de oudere Not verleggen (voor P.'s al te logiese tegenargumenten blz. 103 kan ik niet veel voelen), men kan op estetiese gronden menen dat de ontmoeting met de meerminnen werkelik oorspronkelik in de nacht plaats had, maar alle argumenten tezamen — P. ontwikkelt er 26 — wijzen toch op een vermenging van twee bronnen. Mij komt het altans voor, dat P., die in dit subtiele onderzoek toont de nodige takt te bezitten en de stof fijn aanvoelt, met sukses tegenover Heusler staande houdt, dat de *þs.* een komplilatie uit twee bronnen is, die hij *þ* en *N* noemt. *þ*, de oer*þ*idrekssaga, in veel opzichten konservatief, is in de kern Nederduits en specifiek „soestisch gefärbt"; *N*, de in de *þs.* gekomen delen van 't oude Not-epos, is als zodanig met de Opperduitse sagentraditie nader verwant; *þ* is vrijwel volledig in de *þs.* aanwezig, *N* is als interpolatie verminkt. Tot zover steunt P. op de feiten; op gevaarliker terrein komt hij, als hij binnen het kader van Heusler's theorie het ontstaan van *þ* verklaren wil. De hypothese die hij opstelt, is deze: *þ* is uit een heldenlied van de 6de à 7de eeuw voortgekomen, dat zelf een onder invloed van de Chrothilde-sage gekomen variatie van 't oudst bereikbare, bovengenoemde Frankiese lied was. Dit heldenlied kwam zowel bij de Saksen als bij de Beieren; bij de Saksen lokaliseerde het zich in Soest; van deze Soester variatie vindt men de neerslag als *þ* in *þs.* Bij de Beyeren kwam het mèt het 1e Frankiese lied, en uit beide tezamen ontstond dan het Beierse lied, dat Heusler herkend heeft. Over de invloed van de Chrothilde-sage is het laatste woord nog niet gesproken; bij de tegenwoordige stand van het vraagstuk is het mogelik, dat P. gelijk heeft, als hij daaraan het veranderde beeld van Kriemhilde toeschrijft; maar z'n verdere redenering, met name de invloed van de hypothetiese variatie op het hypothetiese Beierse lied, schijnt me toe in de lucht te zweven. P.'s beeld mist, zoals hij-zelf eerlik erkent, de overtuigende klaarheid van Heusler's voorstelling; zonder dat de ingewikkeldheid er van op zichzelf een bewijs van onjuistheid hoeft te zijn, gelooft men toch er niet recht aan, waar het de inwerking van zooveel hypothetiese grootheden op elkaar betreft.

Om niet te uitvoerig te worden, ga ik op bizonderheden

Digitized by Google

niet in. Alleen wil ik er op wijzen, dat, wat de schrijver (blz. 82 v.v.) tegen Boer e. a. opmerkt over de lokalisaties (Soest, Troja enz.), overtuigend is. Zo weinig waarde als deze plaatselike overleveringen voor de oorspronkelike sage hebben, zo interessant zijn ze echter, als men ze als late resten van de sage beschouwt. Wil P. ook in die richting z'n studiën vervolgen, dan vergete hij niet de mnl. kronieken, die ook heel wat weten mee te deelen over „Troyen, dat nu Santen heet" en „Sifridus", die „van dat alre edelste bloet van Troyen" was.

Nog enkele opmerkingen over de kompositie van het proefschrift mogen hier een plaats vinden. Het bestaat uit drie hoofdstukken, waarvan de eerste twee reeds voor geruime tijd in Zfda. verschenen zijn, terwijl het derde hier voor 't eerst gegeven wordt [1]). In de daartussen liggende tijd verscheen o.a. Heusler's Nibelungensage, dat z'n invloed op P. niet gemist heeft. Zoodoende gaat hij in 't 3de hoofdstuk niet geheel voort op de gelegde grondslag, maar hij herziet z'n opvattingen en verdedigt tegenover Heusler dat, wat hij na lezing van diens werk nog houdbaar vindt. M.a.w. de twee eerste capita zijn voor een deel reeds geantikweerd op 't ogenblik dat ze als stuk van de dissertatie verschijnen. Zo draagt dan dit proefschrift als geheel z'n vitium originis in zich; het was beter geweest, dat de schrijver zich de tijd gegeven had de drie capita tot één geheel te verwerken; de leesbaarheid, het gemakkelijk overzicht en de kracht van de argumentatie zouden daarbij gewonnen hebben. Intussen, liever dan met een klacht te eindigen, wil ik ten slotte er op wijzen, dat het boek, ook zooals het voor ons ligt, van een niet alledaagse beheersing van de ingewikkelde stof getuigt, zomede van de grote scherpzinnigheid van de schrijver, die zich met recht een leerling van Symons en Heusler roemt.

Hilversum. M. Schönfeld.

J. W. Marmelstein, Étude comparative des textes latins et français de l'Institution de la religion chrestienne, par Jean Calvin. (Neophilol. Bibl. 5). Groningen-Den Haag, Wolters. 1921. (Pr. *f* 4.90, voor inteek. op Neophil. *f* 3.90).

Het proefschrift waarop de heer Marmelstein te Parijs tot „docteur d'Université" promoveerde en dat in de publicaties der „Neophilologiese Bibliotheek" werd opgenomen, mag, na de „mention honorable" die het van de letterkundige faculteit der Sorbonne verwierf, ook door de Nederlandsche kritiek met eere worden vermeld. Het door hem behandelde onderwerp vereischte, behalve grondige kennis van Latijn en Fransch, het vermogen om in de gedachte van den Geneefschen hervormer door te dringen en daarvan de fijne nuances in haar stylistische uitbeelding te voelen, en het komt ons voor dat de bewerker van deze studie in geen dezer eischen te kort is geschoten.

Ziehier de wijze waarop hij zijn onderwerp heeft ontwikkeld. Alvorens tot het eigenlijke punt van behandeling te komen, diende hij zich rekenschap te geven van de waarde en de deugdelijkheid van den tekst waarover het onderzoek loopen zou. Vandaar allereerst een *Introduction* die het authentieke karakter der vertaling van 1560 bewijst. Naast de Latijnsche redactie der *Institutio* die achtereenvolgens in 1536, 1539, 1541, 1543 en latere jaren verschijnt, om in 1559 haar definitieven vorm te krijgen, en een omvang, tweemaal zoo groot als die der uitgave van 1539, ziet in 1541 een Fransche vertaling het licht, waarvan niemand de echtheid ontkent, en in 1560 een overzetting der Latijnsche uitgave van 1559, wier authenticiteit door de uitgevers van het Corpus Reformatorum wordt betwijfeld, door G. Lanson en Abel Lefranc verdedigd. De twijfelaars gronden hun meening op het groote aantal fouten in de Fransche editie van 1560. De heer Marmelstein, zich scharend aan de zijde der verdedigers, merkt op dat de vertaling van 1541 op dat punt niet voor die van 1560 behoeft onder te doen. Hij staaft zijn bewering door verschillende verminkte passages uit de eerste te citeeren, de onjuistheden van de editie van 1541 met die van 1560 te vergelijken, en de argumenten van het Corpus Reformatorum aan critiek te onderwerpen. Zijn bewijsvoering lijkt ons overtuigend: zelf Calvinist, en met een alleszins bevredigende Bijbelkennis gewapend, weet hij Lanson's demonstratie met nieuwe argumenten te verrijken.

Slechts op een paar punten gaat Marmelstein's tekstcritiek, naar onze meening, te ver. Hij schrijft namelijk (p. 10): „S'il est rare de rencontrer dans la traduction de 1560 des fautes qu'on trouve déjà dans les textes des éditions précédentes, quelques-unes pourtant paraissent avoir eu la vie très dure. Au II, 8, 16 on trouve dès 1540: *pour entendre a luy comme a un but unique* (*aspirent tanquam ad unicum scopum*). Il n'y a que la révision de 1562 qui porte *tendre*". We hebben ons afgevraagd of het hier niet meer een latinisme (*intendere ad aliquid*, zijn aandacht op iets vestigen) dan een onjuistheid geldt. Evenzoo wraakt Marmelstein (p. 12) de vertaling: *homines in juramentis superiorem se ipsis appellare*: *que les hommes en leurs sermens appellent Dieu comme leur supérieur*, en voegt er aan toe: „Quoique le Corpus s'abstienne de commentaire, on pourrait demander à juste titre si le traducteur a compris ici le latin". Wanneer men *appeler* de beteekenis geeft van *aanroepen*, *een beroep doen op*, zooals het Latijnsche *appellare* beduidt, en zooals we ze in het moderne Fransch naast *en appeler*, maar dan intransitief, nog terugvinden, ontmoet deze vertaling weinig bezwaar en kan ze hoogstens als een latinisme worden aangemerkt. De toevoeging *Dieu* is een vrijheid, waarvan Marmelstein zelf menig ander voorbeeld aanhaalt en verdedigt.

Na aldus te hebben aangetoond dat de argumenten der uitgevers van het Corpus Reformatorum geen steek houden, voegt Marmelstein aan de bewijzen van Lanson ten gunste van de echtheid der Fransche vertaling van 1560 toe het rekwest in 1559 door Antoine Calvin tot den Raad van Genève gericht om de copie van den Latijnsche en Franschen tekst die zijn broeder hem gaf te mogen afdrukken.

We vermelden hier slechts terloops de interessante beschouwingen door Marmelstein gewijd aan de *Epistre au Roy de France*, omdat ze met het volgende in vrij los verband staan; en vestigen terstond de aandacht op de resultaten welke een vergelijking, eerst van de vertalingen van 1541 en 1560 met het Latijnsche origineel, dan tusschen de opeenvolgende Fransche redacties, oplevert.

Wat het eerste betreft, stellen voorbeelden de nauwkeurigheid in het licht waarmee het Fransch de Latijn-

[1]) Intussen verschenen in Zfda. 60.

Digitized by Google

sche redactie volgt, terwijl de afwijkingen den geest en de meesterhand van den grooten Hervormer verraden. Duidelijk komt het streven uit om geleerde woorden te vermijden, Bijbelteksten begrijpelijk weer te geven, en de overzetting voor het groote publiek, ook voor onontwikkelde lezers, geschikt te maken. Hebreeuwsche en Grieksche woorden worden vertaald op een wijze die hun beteekenis verheldert; de tekst, hier vereenvoudigd, ontvangt elders een uitbreiding die aan breedsprakigheid denken doet; wat tot stichting en onderwijzing kan dienen wordt ingevoegd; gemeenzame uitdrukkingen, schilderachtig-realistische, komische en satirieke passages geven afwisseling aan den hier en daar wat stroeven stijl.

De Fransche vertaling van 1560 volgt den Latijnschen tekst van 1559, die bij de uitgave van 1539 vergeleken een aanmerkelijke uitbreiding onderging, op den voet. Grooter uitvoerigheid is er opvallend tegenover de vroegere soberheid. Misschien had de schrijver van dit proefschrift, in stee van naar den Latijnschen tekst te verwijzen, hier wat den stijl betreft, origineele gezichtspunten kunnen openen, te meer waar zijn waardeering van het Fransch van 1560 niet onbelangrijk van die van andere critici verschilt.

In het tweede gedeelte van zijn werk preciseert Dr. Marmelstein, steeds de Fransche redactie met de Latijnsche vergelijkend, zijn opvattingen omtrent den stijl van de *Institution*. Calvijn zal van zijn stijlfiguren wel een en ander aan zijn Middeleeuwsche voorgangers hebben ontleend: het lichaam van Maria voor te stellen als een tempel, waarin Christus woonde, is b.v. een uitdrukking die ook in de Nederlandsche lyriek der Middeleeuwen voorkomt. Het realisme der beelden is karakteristiek voor heel de XVIe eeuw en werpt een bijzonder licht op de mentaliteit van die dagen, vooral om het verfijnde idealisme, dat er zich naast vertoont. Calvijn is meer denker dan dichter, en staat in uitbeeldingsvermogen ongetwijfeld bij Rabelais achter. Zijn Fransch is breedsprakiger dan zijn Latijn, soms duisterder en zwaarder. Wat niet belet dat hij zinnen weet te construeeren die in kracht en welluidendheid die van Bossuet en Pascal evenaren, terwijl hij in tijdsorde de eerste is. Het streven naar helderheid en welluidendheid komt evenzeer uit als men de vertaling van 1560 naast die van 1541 legt. Die van 1560 vindt bij Marmelstein meer waardeering dan bij autoriteiten als Lanson, Lefranc en Chamard; zij geniet bij hem zelfs de voorkeur boven de andere, zonder dat deze meening o.i. voldoende gemotiveerd wordt. „Le grand prosateur de 1541 est devenu en 1560 un prosateur consommé. Dans l'intervalle sa langue s'est amplifiée, arrondie, équilibrée, et elle atteint ainsi un degré de perfection où l'ancienne édition ne parvient guère. Ce n'est pas à dire qu'il soit toujours facile de reconnaître la supériorité oratoire de 1560 ou qu'en lisant la grande édition on soit à même de montrer au doigt les anciens passages et les parties remaniées ou nouvelles ...." (p. 87).

Aan deze stylische beschouwingen zijn verschillende opmerkingen omtrent het gebruik van neologismen en archaïsmen toegevoegd. De nieuwe woorden, grootendeels van Latijnsche herkomst, bezigt Calvijn uiteraard slechts voor zoover ze de bevatting der gewone lezers niet te boven gaan; daarnaast treden volkstermen op die tot dusverre in het letterkundige Fransche proza niet voorkwamen. De taalschat wordt zoo verrijkt en het gezag van den schrijver kon op de letterkundige taal van blijvenden invloed zijn; hij beheerscht mede het gedachtenleven van zijn tijd, en ondergaat er de inwerking van. De evolutie der litteraire taal vindt daarom in het werk der groote schrijvers haar uitdrukking. Als zoodanig zijn ook de syntactische verschijnselen te behandelen. We vinden er bij Dr. Marmelstein een zeker aantal voorbeelden van, en de conclusie waartoe hij komt, dat de syntaxis van Calvijn zich gemoderniseerd heeft, regelmatiger, losser en nauwkeuriger is geworden, stemt met deze opvatting overeen. Zij is evenzeer een aanwijzing van het streven van Calvijn om zijn gedachte scherper en bevattelijker uit te drukken, als van den invloed dien hij op het Fransche proza in de XVIe eeuw en bijgevolg ook van latere tijden heeft gehad. Zooals Marmelstein zijn aanteekeningen geeft op lexicologisch en spraakkunstig terrein, hebben ze voor het eerste meer waarde dan voor het andere, waartoe een breedere historische opzet en meer systematische behandeling waren noodig geweest.

Rotterdam. S. Eringa.

J. S. Theissen, Voor Vryheydt ende Vaderlandt. Stad en Lande in 1672. Groningen-Den Haag, Wolters. 1922. (Pr. *f* 2.90).

Een uit wetenschappelijk oogpunt goed geslaagd gelegenheidsgeschrift, verschenen bij gelegenheid van de herdenking van 28 Augustus 1672, den dag, waarop het beleg van Groningen werd opgebroken. Het mist alle rethorica, de eenige gelegenheidstrek, dien men er aan ziet, is, dat de bronnen niet explicite worden aangegeven, hoewel het niet al te veel moeite kost om zich er van te overtuigen, dat de schrijver zeer soliede en voor een belangrijk deel onuitgegeven bronnen heeft gebruikt. Afgezien van een paar boeken, die van nut hadden kunnen zijn en aan dr. Theissen onbekend gebleven schijnen te zijn, is het gebruikte materiaal wel zeer compleet.

Het verhaal is niet slechts van lokaal belang, al was de verdediging een lokale aangelegenheid. Het is voor de Unie-geschiedenis zeer merkwaardig te zien, hoe Groningen alleen werd gelaten, zoodat de Staten van Groningen zich niet zonder reden beklaagden over de „inegale ende leonina societeyt", die het profijt alleen voor Holland opeischte en de lasten met den ander wilde deelen. Maar Groningen was van een kloeken geest bezield en wist zelf te helpen. De houding der stad is een bewijs — en er zijn er meer! —, dat allen niet zóó radeloos enz. waren als men meestal gelooft. De Groningers waren allen wel geneigd „het uiterste by het lieve Vaderlandt ende voor onse Vryheydt op te setten". De titel van dr. Theissen's boek is zeer gelukkig aan dit citaat ontleend [1]).

Den Haag. N. Japikse.

H. von Kiesling, Orientfahrten zwischen Ägeis und Zagros. Erlebtes und Erschautes aus schwerer Zeit. Leipzig, Dieterich'sche Verlangsbuchhandlung. 1921.

Von Kiesling was in het gevolg van Maarschalk Von der Goltz, toen deze in November 1915 van den Bosporus naar Mesopotamië ging. Het reisverhaal begint met het stoppen van den trein te Bosanti, het toenmalige eind-

[1]) Voor een uitvoeriger bespreking veroorloof ik mij te verwijzen naar Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis, Ve reeks, X, Afl. 1—2 (Literatuur-Overzicht).

Digitized by Google

punt van den Anatolischen spoorweg. Van hier gaat het over den Taurus, door de „Portae Ciliciae", naar Tarsus. Verder naar Ayran en van daar per spoor, door den pas voltooiden Bagtsche-tunnel in het Noordelijk deel van den Amanus, naar Enteli. Van daar te voet naar Islahie, en verder per trein over Aleppo naar Ras-ul-Ain, tusschen den Eufraat en Nisibin, waar de spoorweg weer ophoudt. Nu reist Von der Goltz met een deel van zijn gevolg per automobiel naar Mosul. Von Kiesling, als oudste stafofficier, volgt te paard aan het hoofd eener groote kolonne met bagage. Na vijf dagen komt hij te Nisibin (Nisibis), van waar drie wegen naar Mosul voeren. Om de Armeniërs te ontwijken, die in het gebergte Tur-Abdin tegen Turken en Koerden streden, koos hij den Zuidelijksten weg, den slechtsten, die gedeeltelijk door waterloos land voert. Hij bereikte Mosul ongeveer eene week na zijn chef, die inmiddels was doorgereisd naar Bagdad en van daar naar het Turksche hoofdkwartier te Azizie, waar Nureddin Bey op het punt stond Kut-el-Amara in te sluiten. Van Mosul, tegenover de puinhoopen van Ninivé, voer Von Kiesling per kelek (een vlot, dat rust op met lucht gevulde lederen zakken) den Tigris af naar de ruïnen der stad Assur, en vervolgens naar de kaliefenstad Samarra. „Die Fahrt den Tigris abwärts geht langsam vonstatten. Bei Mittel- und Niederwasser hat er kaum mehr als 6 km Stromgeschwindigkeit in der Stunde. Aber das ruhige, behagliche Abwärtsgleiten wirkt nervenberuhigend, es ist ein Ausruhen nach dem mühseligen Ritt durch die nordmesopotamische Steppe. Keine Nachricht von der Aussenwelt gelangt zu uns, wir können uns in eitel Frieden hineinträumen" (pag. 116). De vaart per kelek eindigt te Samarra, van waar Von Kiesling per spoor naar Bagdad reist. Hier sterft Von der Goltz op 19 April 1916. Enkele weken later marcheeren 13000 Engelschen, bij de overgave van Kut-el-Amara gevangengenomen, voorbij zijn graf.

Van Bagdad uit reisde Von Kiesling meer dan eenmaal naar Kermanschah, de hoofdstad van Perzisch Koerdistan en het centrum der Duitsche propaganda in Perzië. In September 1916 verliet hij Bagdad om eene lange wagenkolonne naar Aleppo te geleiden. Door Irak-Arabi ging het naar Feludscha, en vandaar den Eufraat stroomopwaarts langs, over Hit, Ana en Der-es-Sor naar Meskene, van waar men in drie dagmarschen Aleppo bereikt. Het reisverhaal eindigt (pag 276) met den terugkeer in deze stad, die de auteur een jaar tevoren, in November 1915 [1]), vol hoop had verlaten.

„Das vorliegende Buch ist kein Kriegsbuch. Die gewaltigen Ereignisse, die in Vorderasien die Folge des Weltkriegs waren, liegen noch zu nahe, als dass eine vorurteilslose Darstellung möglich wäre". Zoo begint het „Vorwort". En inderdaad is Kiesling's boek geene „Darstellung" van eene episode uit den wereldoorlog. De auteur geeft persoonlijke reisherinneringen, en spreekt soms bladzijden aaneen in 't geheel niet over dezen oorlog. Hij heeft een open oog voor natuurschoon en vergelijkt het aanzien der verschillende landschappen. Een enkel voorbeeld: „Wegen ihrer grösseren Seltenheit und des Zusammenschlusses in einzelne Oasen und Gärten wirkt die Dattelpalme am Euphrat malerischer als am Tigris, wo die Masse einheitlich zusammenstehender Bäume der Landschaft einen eintönigen Charakter verleiht" (pag. 257). Niet minder weet hij het stadschoon op te merken: „Das Bagdader Haus bietet nach der Strasse meist nur eine kahle Front. Das ganze Leben der Bewohner spielt sich hinter den düsteren Aussenmauern ab, aller Schmuck, alle Kunst ist auf das Innere verwendet. Trotzdem wirken auch die Strassenfronten nicht unmalerisch, besonders wenn sie durch schräg einfallendes Licht eine hübsche Beleuchtung erfahren. Die vielen Ecken, um die sie sich herumwinden, das vorspringende Obergeschoss, die reizenden, mit geschnitzten Holzstäben vergitterten Erker beleben das architectonische Bild" (pag. 155 v.). Von Kiesling voert ons door de bazaars, en laat ons daar zooveel zien, dat het soms vermoeiend wordt voor een lezer, wiens „fort" niet gelegen is in „winkels kijken". Hij teekent ons de verschillende volkstypen in stad en land, hun kleeding, woning, leefwijze, vervoermiddelen, hun politieke gezindheid en hun religieuzen resp. irreligieuzen aard. Bij voorbeeld: „Die Religiosität des Beduinen steht auf ziemlich niedriger Stufe. Er ist wohl Mohammedaner, befolgt aber die Vorschriften des Islam nur insoweit, als es ihm gerade behagt. Man kan mit vornehmen Beduinen beisammen sein und sich sehr wohl davon überzeugen, sass sie überdie Art des mohammedanischen Gebets kaum Bescheid wissen, und dass sie sich nur wegen der Anwesenheit des Fremden den Zwang antun, irgendeine religiöse Handlung vorzunehmen" .... „Das rollende Gold ist für jeden Araber der einzige Gott, den er anbetet" (pag. 53).

Maar niet alleen heeft Von Kiesling eene veelzijdige belangstelling voor het heden. Hij bezit ook eene uitgebreide kennis van het verleden. Elke gelegenheid neemt hij te baat om historische bespiegelingen te houden. In de „Portae Ciliciae" laat hij alle volken en legers de revue passeeren, die hier in den loop van 35 eeuwen zijn doorgetrokken (pag. 9—14). Op den tocht over den Amanus krijgen we eene breede beschouwing over Alexanders krijgsbeleid bij Issus (pag. 23—26). Het dal tusschen Amanus en Kurd-Dagh wordt beschouwd als uitvalspoort der Hethieten uit Klein-Azië naar Syrië en Mesopotamië (pag. 33—36). Zoo gaat het voort. De tocht langs den Tigris geeft telkens aanleiding tot beschouwingen over de Assyrische en de Islamietische oudheid: bij Mosul—Ninivé, bij Assur, bij Samarra, bij Bagdad. Eene reis van Bagdad naar Kermanschah voert ons door de Medische poort en langs de sculpturen der Achaemeniden. Op dezelfde reis, en ook reeds in Bagdad, hooren we allerlei omtrent den tweespalt in den Islam tusschen Sunna en Schia. En natuurlijk wekt ook de reis langs den Eufraat vele historische herinneringen op.

Bij dit alles wordt over den wereldoorlog zoo weinig gesproken als men redelijkerwijze kan verwachten. En toch, — al kunnen we toestemmen, dat Kiesling's werk geen „Kriegsbuch" is, — toch voelen we overal het wee van den grooten oorlog. Telkens komen we in aanraking met het lijden der gedeporteerde Armeniërs. „Die düsterste Note in der bunten Welle an uns vorüberflutender Menschen sind die Armenierzüge. Von türkischen Gendarmen geleitet oder getrieben, wandert hier ein ganzes Volk ins Elend" (pag. 6). Hier komt de schrijver op een punt, dat voor een Duitsch officier, die met Turken zij

---

[1]) Op pag. 39 moet „Dezember 1916" eene schrijf- of drukfout zijn. — Ik grijp deze gelegenheid aan om eene drukfout te corrigeeren in mijne recensie van Scheil's Recueil de Lois Assyriennes. In „Museum", Jrg. 29, kol. 266, regel 14 v.o., staat: ou le rendra. Men leze: on le rendra.

Digitized by Google

aan zij strijdt, bijzonder pijnlijk is. De toon der menschelijkheid wordt in zijn schrijven over de Armeniërs nergens gemist, al schuift hij de moreele schuld aan de gruwelen op „Russen, Engländer und Yankees! Gerade diese Mächte waren es, die das politisch unruhige Armenierelement gegen die türkische Regierung aufstachelten, seine Selbständigkeitsgelüste anregten und sich seiner zu Spionagezwecken bedienten" (pag. 7). We staan hier voor eene van die netelige schuldkwesties in betrekking tot den wereldoorlog, waarbij we voelen, dat elke eenzijdige beantwoording onjuist is.

Tot Kiesling's eer moet worden gezegd, dat hij zich nergens overgeeft aan chauvinisme. „Der Zusammenbruch der deutschen Unternehmungen in Vorderasien ist nicht allein die Schuld der türkischen Minderwertigkeit, sondern die Folge der eigenen Selbstüberhebung" (pag. 7). Bitter zijn de klachten van den auteur over het gebrek aan inzicht en energie bij het doortrekken van de Bagdadbaan. „Die in Konstantinopel sich gegenseitig befehdenden deutschen Behörden liessen es nie dazu kommen, dass von Anfang an alle Mittel und Kräfte in den Dienst des Ausbaues dieser Bahn gestellt worden wären. Man hatte weder in Konstantinopel noch in Deutschland eine richtige Vorstellung davon, dass der Krieg in Vorderasien ein Kolonialkrieg sei und von demjenigen gewonnen werden würde, der über die bessere Verbindungslinie, die bessere Basis und die sorgsamere Vorbereitung verfügte" (pag. 16). Tegelijk ziet Von Kiesling in de Duitsch-Turksche spoorwegpolitiek de hoofdoorzaak van den wereldoorlog. Had men de lijn doorgetrokken tot Mosul, en van daar direct naar Perzië (pag. 97), dan zou ze zuiver economisch gemotiveerd zijn geweest. Maar het plan Mosul-Perzische Golf moest door Engeland als bedreiging van zijne positie in Bagdad worden opgevat. En Duitschland had deze positie niet moeten bedreigen. „Man muss neidlos zugeben, dass der englische Einfluss in Bagdad Gutes gewirkt hat" (pag. 153). Door de Duitsch-Turksche spoorwegplannen ontstond voor Engeland „die Gefahr, dass eines schönen Tages in dem Gebiet, dass der Brite als eigenste Domäne zu betrachten gewohnt war, deutsche Divisionen eintrafen. Die Bedrohung Indiens von der Flanke her, die Unterbrechung der Landverbindung zwischen Aegypten und Indien durch eine im Tigris-Aestuarium stehende feindliche Macht trat in den Bereich der Möglichkeit. Die englische Politik hat diese Gefahr bald erkannt, und als um die Jahrhundertwende die Verständigungsversuche mit Deutschland misslungen waren, alles getan, um ihre militärische Position in dem kommenden Entscheidungskampf zu stärken. Nicht am Bosporus, nicht in Serbien, nicht in Elsass-Lothringen liegen die eigentlichen Gründe für die blutige Katastrophe, die über die Welt hereingebrochen ist, sondern hier in der palmenüberragten einstigen Hauptstadt der Abbassiden. Hätte man beim Bau der Bagdadbahn die politischen Gesichtspunkte gegenüber den wirtschaftlichen etwas zurückgestellt, so wäre eine Einigung mit England möglich gewesen" (pag. 154).

De spoorwegpolitiek, waardoor men vóór den oorlog Engeland prikkelde, heeft men tijdens den oorlog niet energiek genoeg doorgezet. Dat is, naar het mij voorkomt, Kiesling's hoofdgrief. Door mededeeling van zijne andere grieven zou deze aankondiging te zeer uitdijen. Ik meen haar niet beter te kunnen besluiten dan door aanhaling van eene passage, waarin ik het hart van het boek voel kloppen: „Wir, die wir auf dem am weitesten von Mitteleuropa entfernten Kriegsschauplatze berufen waren, die deutschen Interessen wahrzunehmen, hatten von Anfang an das Gefühl, uns auf verlorenem Posten zu befinden. Ohne Mittel und Möglichkeiten, ohne Nachschub sassen wir in Bagdad mit gebundenen Händen, und sollten in Vorderasien Unternehmungen einleiten, die weit über die Kräfte Deutschlands gingen. Wir müssten zusehen, wie deutsches Geld, deutsche Kraft und deutsches Leben nutzlos geopfert wurden, und wie unsere ganze dort geleistete Arbeit erfolglos verpuffen musste, infolge des Unverstandes, mit dem in Konstantinopel und Deutschland die persisch-mesopotamische Frage behandelt und infolge der Unfähigkeit, mit der Dinge in Vorderasien unternommen wurden, die den Keim des Misslingens in sich trugen. Ich habe unter den Palmen der Tigrisstadt, an den leise raunenden Wogen des ewigen Flusses veilleicht die schwerste Zeit meines Lebens verbracht" (pag. 154 v.).

Amsterdam. C. van Gelderen.

A. Fischer, Aus der religiösen Reformbewegung in der Türkei. Leipzig, Harrassowitz. 1922. (Pr. M. 120).

Van de verschillende uitgaven, vertalingen en mededeelingen betreffende de nieuw-Osmaansche letterkunde, die Prof. Fischer te Leipzig in den laatsten tijd het licht heeft doen zien, is dit werkje blijkbaar bestemd voor hen, wien het niet zoozeer om inlichtingen over die letterkunde, dan wel over de jongste geestelijke stroomingen in Turkije te doen is. Prof. Fischer geeft in Duitsche vertaling het werk van drie schrijvers weer en wel zulke stukken, die oordeelvellingen en beschouwingen inhouden over sociaal-godsdienstige toestanden en daarin aan te brengen hervormingen.

Het is toe te juichen, dat de vertaler de verschillende schrijvers voor zichzelf doet spreken, maar toch zal de belangstellende lezer zich vrij wat inspanning moeten getroosten om den hem niet vertrouwden gedachtengang goed te kunnen volgen. De bouw der Turksche taal verschilt te veel van dien onzer westersche talen om een letterlijke vertaling aangenaam leesbaar te maken, vooral niet waar een ingewikkelde gedachtengang moet worden weergegeven en wel het allerminst, waar de vertaling van gedichten wordt afgedrukt. De vertaler is daardoor genoodzaakt geweest deze laatste van soms zeer lange en geleerde noten te voorzien.

Aan het woord komen: eerst Prins Said Halim Pasja, Turksch Groot-Vizier van 1913—1917, dan Abdul Hakk Hamid, gevierd Turksch modern dichter vóór en tijdens den oorlog en van beroep diplomaat, en ten slotte Zia Geuk Alp, leider eener sociaal-politieke hervormingspartij, voortkomend uit Jongturksche kringen. Alle drie zijn in hun eigen kring en op hun eigen gebied mannen van beteekenis, maar wat de plaats betreft, die zij in het Turksche litteraire en sociale leven innemen, hebben zij al zeer weinig gemeen. Een ontwikkeld Turk zou zich wellicht eenigszins verbazen, indien hij deze drie in één bandje bijeen vond; ongeveer hetzelfde ware het, indien een verzameling werd uitgegeven van gedeelten van werken van Mr. Treub, Frederik van Eeden en Mevr. Roland Holst met het doel om een denkbeeld te geven van sociaal-politieke opvattingen in Nederland. Maar Prof. Fischer wil ook geen volledig beeld geven; vanuit

Digitized by Google

een Duitsch standpunt passen de drie schrijvers ook beter bijeen, aangezien alle drie langs verschillenden weg in nauwe aanraking met Duitsche kringen zijn gekomen.

Abdull Hakk Hamid (geb. 1852) wiens gedicht: „Een prediking aan een prediker" door Prof. Fischer is opgenomen, is als dichter in de Turksche letterkundige beweging een groote en belangrijke figuur, maar heeft op het sociale en politieke leven nooit overwegenden invloed gehad. In genoemd gedicht (waarvan de tijd van ontstaan niet wordt aangegeven) komt hij op tegen den bekrompen geest van reactie, die zoovele Mohammedaansche geestelijken en wetgeleerden bezielt; hij vermaant hen meer oog voor de werkelijkheid en den vooruitgang der menschelijke samenleving te hebben en zich niet met de traditioneele machtwoorden en uitdrukkingen van den Koran en de Heilige Overlevering tot de gemeente der geloovigen te richten. Vrome handelingen baten niet, wanneer zij nuttigen arbeid voor het vaderland en de menschheid doen veronachtzamen. Abdul Hakk Hamid — die ook eenigen tijd Ottomaansch Zaakgelastigde in Den Haag is geweest — is een uiterst productief dichter; vooral een aantal groote drama's zijn van hem verschenen (ook reeds onder Abdul Hamid) en tijdens den oorlog heeft hij herhaaldelijk als het ware den rol van officieel vaderlandslievend dichter vervuld.

De oud-Groot-Vizier Said Halim was een Egyptisch aristocraat, gesproten uit het geslacht van den eersten Chedive Mehmed Ali. Eerst na de Jong-Turksche revolutie kwam hij in Turkije, zonder echter een zeer werkzaam aandeel aan de voorbereiding der omwenteling te hebben genomen. Ook in zijn groot-Viziraat is niet veel kracht van hem uitgegaan; het staat nu wel vast, dat *ondanks* hem de strijd met Rusland eind October 1914 is uitgelokt; de eigenlijke leiders Talaat en Enver hebben hem eindelijk in 1917 geheel verdrongen. Daarna ontpopte Said Halim Pasja zich als sociaal-philosoof; achtereenvolgens publiceerde hij een aantal brochures onder titels als „Fanatisme" en „Onze geestelijke crisis", waarvan de door Prof. Fischer in vertaling gegeven er één is, genaamd: „Islamiseering". De uitgave geschiedde onder het pseudoniem Mehmed en langen tijd wist men niet, dat de oud-Groot-vizier zich achter dien naam verborg. De Pasja neemt in zijn brochures stelling in de sedert de omwenteling druk besproken vraag of in het Turksch-Mohammedaansche leven de godsdienst de eerste plaats behoort in te nemen of de nationaliteit. De aanhangers der laatste opvatting worden door Prof. Fischer in zijn inleiding Nationalisten genoemd, maar deze uitdrukking is misleidend, aangezien zij iets geheel anders aanduidt dan het actieve en gewapende nationalisme van Mustafa Kemal. Said Halim Pasja nu huldigt de eerste opvatting, n.l. dat de verwezenlijking van het Mohammedaansch ideaal in geloof, moraal, sociale toestanden en politiek de eenige mogelijkheid biedt op een tot geluk voerende ontwikkeling van den Osmaanschen Staat. Hij hekelt vooral het overnemen van de Europeesche beschaving, die niet aan dat ideaal beantwoordt, evenmin trouwens als de tegenwoordige toestand van het Turksche volk. In deze zijn opvatting heeft de Pasja tal van medestanders, maar wat hem in het bijzonder kenmerkt is zijn opvatting over de gelijkheid der menschen, welke hij alleen aanvaardt in dien zin, dat toch zij met grooter aanleg en begaafdheid tegenover de anderen een bevoorrechte plaats innemen. In zijn brochure „Fanatisme" gaat deze aristocraat zelfs zoover te zeggen, dat in den Islam te veel gelijkheid heerscht en dat deze een van de redenen van het verval der Mohammedanen is geworden. Said Halim Pasja heeft na den oorlog langen tijd in Engelsche gevangenschap op Malta doorgebracht en is in December 1921 te Rome vermoord, zonder weer in Turkije te zijn teruggekeerd.

Van den derden schrijver Zia Geuk Alp kan meer dan van de anderen worden gezegd, dat hij een bewuste sociale hervormingsrichting voorstaat. Hij behoort tot wat Prof. Fischer de „Nationalisten" noemt en is van het begin af aan in de Jong-Turksche beweging geweest. De door hem geleide richting wil vóór alles Turksch zijn, teruggaan tot oude, bijna vergeten Turksche overleveringen en in den geest van dat Turkendom alle gebieden van het openbare en private leven hervormen. Hij heeft aan zijn denkbeelden in korte gedichten uitdrukking gegeven, die in eenige bundeltjes verzameld zijn. In de inleiding weidt de vertaler het langst uit over dezen ondichterlijken dichter, voor wien de Poëzie naar zijn eigen woorden de rol van een toeschouwer vervult. Vijftien zijner gedichten worden in vertaling geboden; zij handelen over alle mogelijke onderwerpen: den godsdienst, den staat, verhouding van wereldlijk en geestelijk gezag, panislamisme, vaderlandsliefde, familieordening, plaats der vrouw in de maatschappij, en dergelijke. In sommige gedichten is een duidelijke mystieke neiging bemerkbaar, die volgens Prof. Fischer mede zeer sterk onder invloed der philosofie van Comte staat. De sociaalgodsdienstige denkbeelden van Zia Geuk Alp zijn ook daardoor belangrijk, dat de Turksche binnenlandsche politiek in de laatste jaren van den oorlog zeer bewust naar de verwezenlijking ervan heeft gestreefd (scherpere scheiding van wereldlijke en geestelijke instellingen, nieuwe wet op het huwelijk, plaatsing der vrouwen als beambten). Zijn grootste activiteit, als dichter zoowel als hervormer, valt in de oorlogsjaren; zijn richting, wier aanhangerstal steeds toenam, was aan de Duitsche politiek het welgevalligst. Ook hem is interneering op Malta ten deel gevallen.

Als iets uit al deze vertaalde teksten blijkt, dan is het wel, dat sociale hervorming in Turkije tevens godsdienstige hervorming beduidt. Het gansche sociale leven (evenals oorspronkelijk het recht) berust op de godsdienstige traditie en alle drie schrijvers hebben dit gemeen, dat zij aan die traditie in meer of mindere mate het recht ontzeggen op de tegenwoordige sociale ontwikkeling een remmenden invloed uit te oefenen.

Door de zegepraal der Kemalistische wapenen in September j.l. is Turkije plotseling in een zeer scherp overgangsstadium getreden en de boven besproken uitingen krijgen daardoor een heel bijzonder relief. De daden hebben de denkbeelden achterhaald en de nu komende nieuwe opbouw van den Turkschen staat zal misschien met veel ouds en heiligs breken. Maar de arbeid der denkers en dichters als waarvan de besproken teksten een (zij het ook onvolledig) beeld geven zal toch middellijk tot de totstandkoming van de nieuwe toestanden zeer veel hebben bijgedragen. Voor wie in de toekomstige ontwikkeling belang stelt, zal daarom de moeite, aan het lezen van Prof. Fischers vertalingen besteed, niet nutteloos zijn.

Leiden. J. H. Kramers.

Digitized by Google

SCHOOLBOEKEN.

Cicero, pro Archia, pro Marcello, pro Ligario met inleidingen en aanteekeningen door **A. Geerebaert.** 2de Druk, 1e deel tekst, 2e deel inleidingen en aanteekeningen. Luik, H. Dessain. 1921 en 1922. (Pr. 1e deel fr. 1.—, 2e deel fr. 1.25, ook voor Nederland).

Zeer geschikte en goedkoope uitgaaf. De onderdeelen van de redevoeringen zijn duidelijk in den tekst aangegeven, de inleidingen zijn zaakrijk en beknopt en de aanteekeningen geven den gymnasiast een goeden steun. De tweede druk verschilt niet veel van den eersten druk.

Leiden. J. W. Lely.

J. M. Acket, Een Bundel Verzen, 2 deeltjes, (Meulenhoff's Bibliotheek van Nederlandsche Schrijvers). Amsterdam, Meulenhoff. 1922. (Pr. gecart. *f* 1.95 per deeltje, in prachtband *f* 2.45 p. d.).

Volgens de Inleiding van den Verzamelaar zijn deze deeltjes bedoeld als een „ruime aanvulling" van het gewone leesboek en wel het eerste deeltje voor klasse I en II van H.B.S., Gymnasium, Lyceum enz., het tweede voor klasse II en III. Wat de volgorde der verzen betreft, heeft de verzamelaar in deel I getracht naar een opklimmende moeilijkheid, in deel II is een teruggaande chronologische volgorde gekozen: de nieuwere dichters voorin, de oudere achterin.

De bestaande moderne bloemlezingen voor de lagere klasse van H.B.S., Gymnasium enz. geven sommige leeraren genoeg verzen naast prozastukken. Wie evenwel van oordeel is, dat dit niet het geval is, vindt in deze bundeltjes niet alleen een ruime, maar ook een met smaak en oordeel gekozen aanvulling. Veel hangt hier af van het karakter der klassen, van het milieu der leerlingen en niet het minst ook van den docent. De veelsoortigheid der dichters (b.v. Gezelle en Henr. Roland Holst, Noto Soeroto en Staring, Jan Prins en Jan van Beers), aan wie de verzamelaar ontleende, doet zien, dat naar groote verscheidenheid in versbouw, versinhoud en versstemming is gestreefd; deze veelsoortigheid eischt — willen de bundels aan hun doel beantwoorden — evenwel een docent, die voor *jonge* leerlingen de rijkheid van velerhande dichterzielen kan doen herleven. Dit is geen kleinigheid! Want verschillende verzen, vooral van moderne dichters in het 2e deeltje, zijn zeer „moeilijk". De verzamelaar is zich hiervan ook wel bewust en gelooft, al doende, met zijn werk de leerlingen te *leeren* verzen genieten.

Het smaakvol uiterlijk van deze boekjes — zooals we dat trouwens van Meulenhoff gewend zijn — maakt ze ook voor niet-leerlingen of niet-meer-leerlingen tot een begeerlijk bezit.

Leiden. B. M. Noach.

G. Leffertstra, Schema's. Groningen, Noordhoff. (Pr. ingen. *f* 1.50, geb. *f* 1.80).

Een boekje met analyseerende vragen over 21 boeken uit de Nederlandsche (en Vlaamsche) letterkunde, van Sara Burgerhart via de Camera tot onzen eigen tijd toe. Volgens het voorbericht is het boekje, behalve voor cursisten van Volksuniversiteiten en candidaat-hoofdonderwijzers, bestemd voor de hoogste klassen van H.B.S.-en, Gymnasia en Lycea.

Een goed *schoolboek* moge den leeraar een gewenschte leidraad zijn, den docent overbodig maken mag het nimmer. Nog veel minder mogen vragen in een vragenboekje — en dit is „Schema's" nu eenmaal in hoofdzaak — zóó zijn geredigeerd, dat de docent eerst de vragen moet uitleggen. Dit werkje nu vertoont beide gebreken in zóó hooge mate, dat ik het voor invoering op een school als H.B.S., Lyceum en Gymnasium niet geschikt acht. Candidaat-hoofdonderwijzers, die niet in de gelegenheid zijn, leiding bij hun letterkundige studie te krijgen, kunnen misschien op hun dorpsstudeerkamer, in rustige meditatie zichzelf catechiseerend, eenige door hen gelezen boeken met behulp van de vele vragen trachten te herkauwen. Wat moet een leerling van 17 à 18 jaar evenwel aanvangen met vragen als b.v.: „Waardoor wordt Johannes' extatisch beseffen van het oneindige gepraeludieerd?" (Kl. Johannes); „hoe oordeelt Johannes over de liefde van man tot vrouw?" (Kl. Johannes); „bestaat er „historische" waarheid, of is alles maar een wijze van voorstellen?" (Kl. Joh.). „Welke trekjes wijzen op een nerveuze emotionaliteit?" (Majesteit). Ook hindert in deze analyses het voortdurend gevraag naar „intelligentie", b.v. bij Anna Willis, Tante Stastok en al haar huisgenooten, Leopold van Zonshoven, Majoor Frans, Vincent Vere en een dozijn anderen. Ook de taal van het boekje, zoowel in de vragen als in de af en toe voorkomende beschouwingen laat veel te wenschen over. We volstaan met enkele voorbeelden: „het intrigantendom", „troonredes", „het egoïstisch genieten van het oneindige bevredigt Johannes niet', „is er al of niet overeenstemming tusschen ....", „is hij al of niet gevoelig voor ....", „zijn ze zorgeloos of niet?", „wordt de eenheid al of niet geschaad door ....", „was de reden van zijn straf al of niet eervol ...." enz.

Leerlingen van de H.B.S. en soortgelijke inrichtingen behooren door het lezen van eenige werken en door de daarover gehouden besprekingen smaak voor en kennis van letterkunde te krijgen. Boekjes als „Schema's" lijken mij in staat, den smaak te bederven, en niet bij machte de kennis te verrijken.

Leiden. B. M. Noach.

K. R. Gallas, Fransch Schoolwoordenboek. Tweede druk. Groningen-Den Haag, Wolters. 1922. (Pr. *f* 5.90).

De tweede druk van dit schoolwoordenboek is een omvangrijk werk van meer dan duizend bladzijden. „Het is geen boek voor heel je leven", merkt de samensteller op in het voorbericht. Toch is het meer dan de titel zegt. Ook na het verlaten van de school zal dit boek goede diensten kunnen bewijzen. Al zal men er minder vaktermen in aantreffen dan in het Fransch Woordenboek in twee deelen van denzelfden schrijver, dit is voor het grootste deel der gebruikers geen bezwaar.

Leiden. W. Prins.

O. ten Have en **L. M. G. Kooperberg, De aarde en haar volken, aardrijkskundig leerboek.** Deel I, **Europa** (behalve Nederland). Deel II: **De werelddeelen** (behalve Europa en Indië). Rotterdam, Nijgh en van Ditmar's Uitg. Mij. 1922. (Pr. *f* 2.65).

Deze beide werkjes hebben ten doel het economisch element bij de aardrijkskundige beschrijving van landen en volken naar voren te brengen. Naast de landschapsbeschrijving, die den grondslag vormt, hebben de schrijvers voornamelijk de vraag beantwoord: wat hebben de menschen, hetzij de oorspronkelijke bewoners of de van

Digitized by Google

elders gekomen kolonisten, van dat landschap gemaakt? In hoever heeft men de natuurlijke hulpbronnen weten te ontginnen, de voortbrengselen door de industrie doen verwerken, en door welke middelen en langs welke wegen worden deze grondstoffen en fabrikaten van de productie- naar de consumptielanden gebracht?

Deze opvatting, welke zich meer en meer naar voren dringt, en welke de aardrijkskundige les voor de leerlingen maakt tot een bron van genot, omdat die hen in het leven plaatst, juichen wij zeer toe. Zeker wordt hierdoor de belangstelling wakker gemaakt voor alles, wat men ziet gebeuren, wat de couranten vermelden, wat de mannen van zaken nagaan, en waarvan zij partij trekken. Aldus doen deze boekjes de school aansluiten bij de eischen van het leven.

Hoewel wij de wis- en natuurkundige aardrijkskunde hoog achten voor de algemeene ontwikkeling van de leerlingen, en terwijl wij die als algemeen inleidend overzicht noodzakelijk achten tot voorbereiding van een degelijke landschapsbeschrijving (een oude en beproefde methode), moet deze laatste zich toch hoofdzakelijk bewegen in de richting, die de schrijvers hier gevolgd hebben, omdat daarmede het meeste praktisch nut wordt bereikt. De geologische uitweidingen hierbij zijn dikwijls onnutte, slecht of niet begrepen ballast, zooals men in enkele boeken kan opmerken. Deze boekjes zijn helder en vlot geschreven. De schrijvers hebben goede keus gedaan uit de rijke leerstof, en het verheugt mij er op te kunnen wijzen, zij hebben niet verzuimd door historische en staatkundige toelichtingen het beeld van hun beschrijvingen meer doorzichtig en duidelijk te maken. Ook verscheiden praktische inlichtingen kunnen dienst doen bij de gebruikers.

Een en ander geeft ons aanleiding deze werkjes, die zich aangenaam laten lezen, ten zeerste aan te bevelen bij het onderwijs. Het deeltje over Nederland en de Koloniën zien wij met belangstelling tegemoet.

Den Haag. H. B l i n k.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

PHILOLOGISCHE KRING TE AMSTERDAM.

De Philologische Kring hield gedurende het 6e Vereenigingsjaar zijn 41e—48e Vergadering. Het Bestuur bestond dit jaar uit: Dr. M. Boas, Voorzitter; Mej. Dr. S. A. Krijn, Penningmeesteres, en D. J. C. Zeeman, Secretaris.

De volgende voordrachten werden gehouden: Hamlet door Mej. Dr. J. C. Gutteling; Shakespeare-Bacon door Dr. W. v. d. Gaaf; Kierkegaard's aesthetische werken door Mevr. C. v. Eeden-Boer; Apuleius door Dr. J. de Decker; Snorre Sturluson door Mej. Dr. S. A. Krijn; Vulgaire nevenvormen van den Lat. Conj. Praes. *velim* door Dr. M. Boas; Paul Verlaine's Art poétique door K. R. Gallas; St. Just en de Terreur door Dr. J. W. Marmelstein; Enkele oude uitgaven van Nederlandsche schrijvers door A. K. Casteleyn; Oude leerboeken in de 15e—18e eeuw door Dr. C. P. Burger Jr.

Prof. Dr. J. A. K i l b heeft in de verzameling van *Aschendorffs Klassiker-Ausgaben* (Münster i. W. 1923) L. Annaei Senecae *De vita beata* uitgegeven. Het boekje is voor schoolgebruik bestemd; de tekst (28 blz.) wordt gevolgd door 15 blz. met verklaringen, voornamelik de juiste betekenis der behandelde woorden aangevend. Aan het slot vindt men met enkele woorden de eigennamen verklaard die in de tekst voorkomen.

De redaktie ontving de eerste aflevering van een nieuw tijdschrift, genaamd *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*; redakteuren zijn Paul Kluckhohn en Erich Rothacker, de firma M a x N i e m e y e r te Halle (Saale) is de uitgeefster. Aan het voorbericht ontlenen wij dat het tijdschrift: „der Geschichte deutschen Geisteslebens dienen (will), im besonderen der deutschen Literatur"; aan verschillende methodes en richtingen zal aandacht worden geschonken, en ook onderzoekingen die de geschiedenis der letterkunde van naburige volken tot onderwerp hebben en principiële vraagstukken behandelen zullen opgenomen worden. Als prijs van deze aflevering (150 blz.) vinden wij vermeld *f* 2.50.

In één deeltje zijn verenigd de jaargangen VII en VIII (1920/1921) der *Religionsgeschichtliche Bibliographie*, herausgegeben von C a r l C l e m e n. Talrijke medewerkers hebben, als in vroegere jaren, het tijdrovende maar hoogst nuttige werk van Clemen mogelik gemaakt. Het boekje van 76 dichtgedrukte bladzijden kost *f* 0.50 en verscheen bij de firma T e u b n e r. De namen der medewerkers op de eerste bladzijde vermeld, geven het recht om ook van dit deel der bibliographie volledigheid en nauwkeurigheid te verwachten.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1923, Janv.-Févr.: E. N a v i l l e, L'Egyptologie franç. pendant un siècle (slot). — R. C a g n a t, La question du logement à Rome. — E. L a v i s s e, Le Musée Condé en 1921.

Zeitschr. f. vergleich. Sprachforschung, L, 3-4: A. B r ü c k n e r, Osteurop. Götternamen. — A. B e z z e n b e r g e r, Einige Anmerk. zu dem vorsteh. Aufsatz.—G. G e r u l l i s, *Tilsit, Tilžė*. — E. F r a e n k e l, Lituanica, 1—6. — E. M a a s s, Hekate und ihre Hexen. — D e z., Aphaia. — G. G e r u l l i s, Das Lexikon Lithuanicum Daniel Kleins. — M. E. S c h m i d t, Albanes. Etymologien. — M. V a s m e r, Nachtrag zu den albanes. Etymologien. — G. G e r u l l i s, Balt.-slav. Suffix *-ik-*. — J u n k e r, Zur altruss. Benennung des „Pferdes". — W. S c h u l z e, Homonyme. — H. L o m m e l, Kleine Beitr. zur arischen Sprachkunde. — W. S c h u l z e, Lit. *kráuti* u. sl. *kryti*. — G. S i g w a r t, Etr. *flere*. — H i l l e r v. G a e r t r i n g e n, *χορειτεία* = *χορεία*. — W. S c h u l z e, Lat. *bombo* „Drohne".

Philologus, LXXVIII: F. S t ä h l i n, Der geometrische Stil in der Ilias. — E. W ü s t, Die Samia des Menandros. — J. F. B e n s e l, Hippocratis qui fertur de medico libellus ad codicum fidem recensitus. — M. W a l l i e s, Textkritisches z. d. aristotel. Topik u. d. sophist. Widerlegungen. — F. Z i m m e r m a n n, De Charitonis codice Thebano. — F. M u l l e r J z n., Zur Geschichte der röm. Satire.—M. R o t h s t e i n, Catull u. Lesbia. — S. B r a n d t, Zu Lactanz. — A. K u r f e s s, Lactantius u. Plato. — G. K a f k a, Zur Physik des Empedokles. — W. A n d r e a e, Die philosoph. Probleme in den platon. Briefen. — W. S ü s s, Ueber antike Geheimschreibemethoden u. ihr Nachleben. — Misc.

Id., Supplementband XV, 2: K. B a r w i c k, Remmius Palaemon u. d. röm. Ars grammatica.

XVI, 1: K. M ü n s c h e r, Senecas Werke.

Anglia, Beibl., XXXIV, 1: H. M. F l a s d i e c k, Studien zur me. Gramm.

2: B. F e h r, Zur Etymol. von ne. *doe*.

Studiën, XCIX, Juni: J. v. H e u g t e n, Het Sprookje van het Rijk Gods. — C. W e s s e l s, Een Portugeesche missie-poging op Bali in 1635. — J. D a n i e l s, Bibliogr. over de Societeit van Jesus. — H. B o l s i u s, Een eeuw veeartsenijkundig onderwijs. — W. M u l d e r, Een Karoling. Renaissance te Nijmegen. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recencies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

P r i n s, Faillissement der Holl. Steden in 1494: Studiën XCIX, Juni (Mulder).

T a y l o r, The wars of Marlborough: Rev. Hist. CXLII, 1 (André).

D e V r e e s e, Noordned. Hs.: Studiën XCIX, Juni (Daniels).

Digitized by Google

Staatkundige Geschiedenis van 1887—1917

door Dr. N. JAPIKSE
Directeur van het Bureau van 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën

Ingenaaid **f 11.—** Gebonden **f 13.50**

Hoogst wenschelijk was het dat de Staatkundige Geschiedenis van Nederland, door J. A. DE BRUYNE sedert 1848 beschreven, tot op dezen tijd werd aangevuld en voltooid. Dr. N. JAPIKSE heeft deze taak op zich genomen en behandelt in dit boek de jaren 1887—1917, een afgesloten tijdperk tusschen twee grondwetsherzieningen.

Hoewel dit werk als een afzonderlijk boek wordt uitgegeven, kan het tevens beschouwd worden als een vervolg op het werk van De Bruyne, dat in 5 deelen reeds vroeger is verschenen.

De prijs van de zes deelen compleet bedraagt gebonden **f 37.—**

Algemeene Geschiedenis

DOOR

Prof. Dr. H. BRUGMANS en
Prof. Dr. G. W. KERNKAMP

Tweede, herziene en geheel bijgewerkte druk

De deelen bevatten:

I. Oude Geschiedenis
II. Middeleeuwen
III. Nieuwe Geschiedenis
IV. Nieuwste Geschiedenis (ter perse)

De inteekenaren op „Algemeene Geschiedenis ontvangen gratis het rijk geïllustreerde

HISTORISCH PLATENBOEK,

gebonden in linnen band.

De prijs van de deelen I, II en III bedraagt **f 12.50** gebonden per deel

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Uitgegeven op verzoek van de Juridische Faculteit der Leidsche Studenten - - -

In de serie **BEROEPSKEUZE VOOR DEN JURIST** is verschenen:

No. 1 HET BEROEP VAN ADVOCAAT
door Mr. J. H. TELDERS
Landsadvocaat

No. 2 HET AMBT VAN DEN RECHTER
door Mr. G. VAN SLOOTEN
President van den krijgsraad te 's-Gravenhage

No. 3 DE JURIST ALS AMBTENAAR
door Mr. J. B. KAN
Secretaris-Generaal in Algemeenen Dienst

Prijs 30 Cents

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

HET VERVAL VAN EUROPA

DE WEGEN NAAR HET HERSTEL

DOOR FRANCESCO NITTI

Voor deze Nederlandsche uitgave in geautoriseerde vertaling van JAN J. BRUNA, schreef de auteur een speciale inleiding, waarin o. a. het Ruhr-conflict wordt behandeld en gewezen wordt op de rol, die vooral Nederland bij den wederopbouw kan spelen.

De prijs van dit omvangrijke boek (232 bladzijden) is f 3.25

Uitgegeven door A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij te Leiden en in elken boekhandel verkrijgbaar

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

12 Nummers **68ste Jaargang** **Per jaar f 1.20**

De **Nederlandsche Bibliographie,** het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

30ste Jaargang. No. 11-12. Aug.-Sept. 1923.

Von Wilamowitz-Moellendorff, Pindaros (Vürtheim).
Jaeger, Gregorii Nysseni Opera, I-II (Piepers).
Hosius, Octavia Praetexta (Damsté).
Rassers, De Pandji-roman (Krom).
Keuchenius en Tinbergen, Nederlandsche lyriek, I—III (Middendorp).
Poutsma, The Infinitive, the Gerund, and the Participles of the English Verb (Günther)
Kellner, Shakespeare-Wörterbuch (v. Dam).
Grüner Nielsen, Danske Viser, V, 1 (Beets).
Boer, Noorwegens Letterkunde in de negentiende eeuw (Logeman).
Thorn, Bozon, Les proverbes de bon enseignement (Sneyders de Vogel).
Pauli, Contribution a l'étude du vocabulaire d'Alphonse Daudet (v. d. Elst).
Schneider, Die Entstehungszeit der Monarchia Dantes (Tj. de Boer).
Weber-Riesz, Allgemeine Weltgeschichte, IV (Brugmans).
Norden, Die Germanische Urgeschichte in Tacitus Germania (met: Ergänzungen) (Koch).
Leclercq, Histoire de la Régence (Krämer).
Apologie ofte verantwoordinghe van den Prince van Orangien (Blok).
De Buck, De Egyptische voorstellingen betreffende den oerheuvel (Miedema).
Poland, Reisinger und Wagner, Die antike Kultur (v. Hoorn).
Dupréel, La légende Socratique et les sources de Platon (Verdam).
Kaufmann, Handbuch der Christlichen Archäologie (Smit).
Van Schelven, Kerkeraads-Protocollen der Nederduitsche Vluchtelingen-kerk te Londen, 1560—1563 (Eekhof).
Hoffmann-Krayer, Volkskundliche Bibliographie für das Jahr 1919 (Kossmann).
Schoolboeken:
De Jongh en Moerman, Op en om het Binnenhof (Moll).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Certamen Poëticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

U. von Wilamowitz-Moellendorff, Pindaros. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1922. (Pr. f 9.—).

Aan de nagedachtenis van A. Furtwängler is dit boek gewijd, wijl naar de meening van den schrijver bij de verklaring van Pindarus de archaeologie de leiding moet nemen. Eigenlijk is deze opinie niet slechts geldig voor Pindarus, maar voor heel de huidige klassieke philologie. Maar dan eene archaeologie, die even goed in de teksten thuis is, als zij steenen hanteert, even vast in het historische zadel zit, als zij grammatische en mythologisch-religieuse verschijnselen aandurft; kortom eene archaeologie zooals Wilamowitz en zijne voortreffelijke leerlingen, o. w. L. Malten, deze verstaan. Men geeft zich in Engeland en Duitschland rekenschap van den koers, dien een vak van (daar niet als quantité négligeable beschouwde) beteekenis moet nemen. Uit dit beleid vloeit het succes voort.

Wie werkelijk succes op het terrein der oude letteren wil constateeren, legge een commentaar op Pindarus, als in 1830 Dissen verschijnen liet, naast het hier aangekondigde boek. Wij noemen juist Dissen, omdat diens werk meer verdiensten heeft dan het verdict van Wilamowitz over hem — de Berlijnsche Altmeister heeft alles uit de Oudheid geleerd behalve het juist beoordeelen van modernen — zou doen vermoeden. Maar de geest is een geheel andere; bij Dissen het zoeken naar 's dichters moreele Leitmotiv, naar den tekst der preek, naar het fabula docet; bij Wilamowitz het inleven in een exotisch dichterlijk product, dat onder inwerking van menigvuldige factoren op een zeker oogenblik zóó en niet anders zich heeft ontplooid. Hier is de pindarische ode niet tot draagster geworden eener vracht bijeengeharkte geleerde noten, zoodat de ballon door den ballast niet meer stijgt; hier niet naar mode onzer dagen het dichtwerk te weeken gelegd in de artistieke beschouwingen van den professioneelen aestheticus; Wilamowitz interpreteert in onderdeel en geheel zóó, dat zijne studenten, mits hard mede werkende, uit veel materie de gedachte van het opus zien te voorschijn komen.

Aan het hoofd der vierdehalfhonderd pagina's, die in afzonderlijke capita de oden historisch gerangschikt — dus niet zonder zeer persoonlijke argumentaties, in hoofdzaak echter in overeenstemming met Gaspard — behandelen, staat eene beschouwing over Pindarus' vita gesplitst in de afdeelingen Boeotië, Aegina, Delphi, Athene. Niet in deze historiographie van het begin der vijfde eeuw, even zaakrijk als pittig, maar in den Abschluss wordt Pindarus' beteekenis uitgebeeld. Nu is eene karakteristiek van dezen dichter al vaak beproefd en zelf gaven wij haar in de Grieksche Lyrici. Belangstellenden kunnen verschil van inzicht nagaan en aan hun oordeel toetsen, waarbij wij hen bizonder zouden willen wijzen op het — naar Wilamowitz' beschouwing — overheerschend boeotische in den dichter, dat hem juist daarom zoo weinig zou doen harmonieeren met den modernen mensch, wijl Pindarus de attisch-ionische vlucht naar het gebied van de groote levensproblemen niet heeft medegemaakt. Zeker, noch het atheensche imperium, noch de dageraad van de sophistiek, heeft den Muzenprofeet sterk bekoord, hij heeft zelfs „Vernunft

Digitized by Google

und Wissenschaft" durven minachten, is voor de rhetorica niet gezwicht. Toch zal ook onze tijd oor moeten hebben voor spreuken van wijsheid als deze Boeotiër in zijne zangen neerlegt; vooral als wij bij oogenblikken eens verlegen staan met „der Menschen allerhöchste Kraft".

Eene nieuwe tekstuitgave achtte Wilamowitz overbodig en wie Schroeders tekst voor zich heeft liggen en Drachmann's scholiën, zal dit grif toegeven. Evenwel, over metrische zaken zullen Schroeder en Wilamowitz het in dit aardsche leven wel niet meer eens worden en zoo blijven verrassingen niet uit, als men het commentaar van den een bij de uitgave van den ander legt. Begrijpelijk, dat een knap man als Dornseiff bij dit meeningsverschil met een beroep op even groote onwetendheid bij Cicero's tijdgenooten de metriek congé geeft; maar moet dit nu de oplossing zijn? Intusschen zal ook in Holland — voorzoover het in de klassieke studiën iets meer vermag te zien dan een bijschotel op de gymnasiale table d'hôte — een gevoel van eerbied rijzen voor dit nieuwe werk van den onvermoeiden oud-hoogleeraar in Westend.

Leiden. J. Vürtheim.

Gregorii Nysseni Opera. Vol. I et II Contra Eunomium libri. Edidit **V. Jaeger.** Berlin, Weidmann. 1921.

Meer en meer beginnen de Kerkvaders in den laatsten tijd de aandacht te trekken, niet alleen van hen, die als geloovigen de ontwikkeling wenschen na te gaan van christelijke leerstellingen, maar ook van hen, die in de ideeën der oude christelijke schrijvers niet veel meer zien, dan de natuurlijke uitloopers van Hellenistische beginselen en begrippen, en de voortzetting van de oud-klassieke beschaving. En natuurlijk komt het streven van beide partijen aan de uitgave der schrijvers ten goede.

En zoo liggen hier ter bespreking voor me de 2 eerste deelen van een kritische uitgave van de werken van Gregorius van Nyssa, één van de drie groote Cappodociërs. Zij bevatten de boeken, die door hem geschreven zijn tegen Eunomius, den bekenden Ariaan. Dat Jaeger juist deze boeken het eerst aan een textkritische herziening onderwierp, is licht te begrijpen, als men zich herinnert, welken invloed deze geschriften hebben gehad in den strijd tegen het wel geslagen maar nog steeds het hoofd opstekende Arianisme; ook vormen zij het meest omvangrijke werk van Gregorius.

Eunomius dan was reeds door den grooten Basilius aangevallen en weerlegd, maar nauwelijks was deze laatste gestorven of Eunomius kwam met een werk in 2 boeken voor den dag om zich te verdedigen, maar hij vond een vijand tegenover zich staan in Gregorius, den broeder van Basilius zelf, die met graagte de wapenen opvatte en ze met succes wist te hanteeren, zooals hij toonde in de 2 boeken, die hij ter weerlegging het licht deed zien, terwijl hij daar later nog een 3e boek aan toevoegde, toen Eunomius nog niet tot zwijgen scheen gebracht te zijn. Deze 3 boeken zijn ons in hun geheel overgeleverd, maar in een hopeloos verwarden toestand zoowel wat den text zelf betreft, als ook wat betreft de opeenvolging der boeken en onderdeelen daarvan. Om redenen, die ik hier niet kan memoreeren, werd in de overlevering het geheele 2e boek van zijn plaats gerukt en op de derde plaats gezet. En het oorspronkelijk 3e boek van Gregorius, dat meer een samenvatting is van alle argumenten tegen het Arianisme en in 10 tomi was verdeeld, werd als 2e boek aangehaald of (wat nog meer gebeurde) de 10 tomi van dit 3e boek werden, omdat zij het meest werden gelezen, afzonderlijk aangehaald zonder vermelding van het boek, waartoe zij behoorden. Ieder begrijpt, welk een verwarring hierdoor in de overlevering moest ontstaan. En de uitgave van Migne, die later zeker wel het meest werd geconsulteerd, had die wanorde niet kunnen wegnemen, daar het noodige handschriftelijk materiaal daarvoor ontbrak, en had het aantal fouten in den text eerder nog vermeerderd dan verminderd.

De editie van Jaeger nu heeft orde gebracht in den chaos, wat een niet geringe verdienste is. In een uitvoerige inleiding in het 2e deel geeft hij rekenschap van de gronden, waarop hij steunde bij het vaststellen van den text. Hij brengt ons in kennis met een groot aantal handschriften, die tot nu toe zoo goed als onbekend waren en welker bestudeering hem in staat hebben gesteld, in verbinding met de studiën van Diekamp, licht en klaarheid te brengen in de vele problemen, die betrekking hebben op de opeenvolging der verschillende boeken en hoofdstukken. We hebben hiermee een editie gekregen, die met recht onmisbaar kan genoemd worden voor ieder, die Gregorius' libri contra Eunomium wil gebruiken.

Dat in deze moeilijke tijden een uitgave als deze mogelijk is geweest, is vooral te danken aan het fonds, dat v. Wilamowitz op zijn 60en verjaardag van zijn vereerders ontving en met prijzenswaardige edelmoedigheid voor de voltooiing van dit werk bestemde. Jammer evenwel, dat het papier zoo sterk herinnert aan oorlogstijden; een werk als dit, bestemd om van blijvenden duur te zijn, had iets beters verdiend.

Nijmegen. G. Piepers S. J.

Octavia Praetexta cum elementis commentarii, edidit **Carolus Hosius.** (Kleine Texte f. Vorles. u. Ueb. 147). Bonn, A. Marcus und E. Weber's Verlag. 1922. (Pr. *f* 1.13).

De tragedies van Seneca vinden in den laatsten tijd groote belangstelling bij de philologen en de Octavia deelt daarin. Na de verschijning van bovengenoemde uitgave heeft Karl Münscher in den Philologus Suppl. B. XVI, 1 (Juli 1922) reeds weer een uitvoerige studie aan den tijd en de echtheid van Seneca's werken gewijd en hij komt aangaande de Octavia, waarover p. 126—143 handelen, tot de conclusie, dat het een echt werk, doch een onvoltooid ontwerp van Seneca is. Hosius gaat in deze uitgave, die no. 147 van de „*Kleine Texte für Vorlesungen und Uebungen*" van Hans Lietzmann is, op dergelijke strijdvragen niet in, maar geeft ons een betrouwbaren tekst, waarin slechts de volstrekt noodige verbeteringen, vooral uit de *codices deteriores*, zijn opgenomen; daarbij worden in een *apparatus criticus* de voornaamste voorstellen tot tekstverbetering vermeld.

De helft van elke bladzijde wordt ingenomen door de *elementa commentarii*, uitsluitend bestaande uit *loci similes*; een *Index nominum* en een *Index metricus* besluiten het boekje. Ook in het opnemen van eigen conjecturen is de uitgever zeer bescheiden geweest: vs. 52 heeft hij *miscet* geschreven voor *mittit*, maar ook hier zou hij wellicht aan *mutat* van de deteriores de voorkeur hebben geschonken, indien hem mijne bijdrage in het *Sertum Nabericum* over dat werkwoord ware

Digitized by Google

bekend geweest; verder slechts vs. 133 *e marito* voor *maritum*, waar Gronovius de corruptie in het verbum heeft gezocht en *poscit* voor *captat* heeft geschreven.

Kortom, Hosius heeft ons een degelijke uitgave van de Octavia geschonken, die zeer zeker aan haar doel zal beantwoorden.

Utrecht. P. H. Damsté.

W. H. Rassers, De Pandji-roman. Antwerpen, De Vos-v. Kleef. 1922. (Leidsche diss.).

In het geschrift, waarmede hij den doctorstitel verwierf, heeft de kundige conservator van 's Rijks Ethnographisch Museum getracht een verklaring te geven van den grooten cyclus der Indonesische Pandji-verhalen. Zijn doel was de groote lijnen te trekken, de eerste bakens te zetten, waar latere onderzoekers veilig op af zouden kunnen gaan. Het bereikte resultaat is in het kort het volgende. De motieven, ontleend aan de Javaansche geschiedenis en aan de Voor-Indische heldendichten bleken voor het recht verstand van de Pandji-verhalen van niet het minste gewicht te zijn; juist omgekeerd moet inzicht in het Pandji-verhaal ons begrip van de Javaansche historiographie en van de Javaansche litteratuur in het algemeen verhelderen. Ook het standpunt om de Pandji-verhalen te beschouwen als bewerkingen van de Javaansche zonnemythe, of wel als een natuurmythe met Zon en Maan als hoofdpersonen, bleek slechts betrekkelijk juist; het liet veel onopgehelderd, en de langs dezen weg verkregen achtergrond vormde geen homogene mythe, maar een combinatie van mythische trekken, ingedeeld naar het kader der primitieve stamorganisatie. Dat kader zelf is de eigenlijke achtergrond, en zoo moet de oudste kern van het Pandji-verhaal opgevat worden als een mythe, die, op een alleen in totemistischen gedachtengang passende wijze, het ontstaan verhaalt der Javaansche wereld met haar exogame regeling van het huwelijk en haar initiatieritus als inleiding daartoe. Eerst later zijn bij het verzwakken der totemistische denkwijze de volgens het kader der stamindeeling gerangschikte zaken en begrippen zich voor de gestalten der totemistische voorouders gaan schuiven, in de eerste plaats de maan en de zon; maar de nieuwe mythe behield een aantal trekken uit het oude verhaal, die zij noch verwerken noch verdringen kon en die evenzoovele aanwijzingen van het oorspronkelijk karakter der Pandjiverhalen bleven.

Als grondslag voor het onderzoek geeft het eerste hoofdstuk, dat bijna een derde van het 370 bladzijden tellende boekdeel beslaat, een uitvoerig inhoudsoverzicht van de stof, zooals die is overgeleverd in de Hikajat Tjèkèlwanèngpati. In het tweede hoofdstuk worden de historische motieven aangewezen, en achtereenvolgens de mogelijke identificaties besproken van Njahi gedé Poetjangan met koning Erlangga's dochter Sanggrâmawijayadharmmaprasâdottunggadewî, van Pandji zelf met koning Kâmeçwara I van Daha (wiens laatste jaartal 1062 echter wel in 1052 verbeterd zal moeten worden), van Pandji en zijn geliefde Tjandra Kirana met Arok en Dedes, zooals die in den Pararaton ten tooneele worden gevoerd, van Goenoeng Sari's tocht over zee met koning Kertanagara's Sumatraansche expeditie, nogmaals van Pandji met Raden Wijaya (koning Kertarâjasa) en van den vorst van Wiraboemi met den historischen Bhre Wîrabhûmi, den zoon van Hayam Wuruk. Zes gevallen dus, die niet alle even frappant zijn, maar waar toch wel samenhang tusschen historie en roman in meerdere of mindere mate blijkt te bestaan. Het bezwaar is dan natuurlijk, dat die gevallen over minstens vier eeuwen verspreid liggen, en dat zij dus geen houvast geven om de „geschiedenis" van den roman in één bepaald tijdvak, en de Pandji-figuur in één bepaalde historische persoonlijkheid te fixeeren. Wel kan men in vier van de zes gevallen een gemeenschappelijken trek opmerken en zou dus de mogelijkheid bestaan, dat in één daarvan het oorspronkelijke historische gegeven steekt, dat later aan de andere episodes is vastgehecht, maar ook in dat geval moet er te veel onverklaard blijven dan dat men met zulk een oplossing tevreden zou kunnen zijn.

Vandaar dat in het derde hoofdstuk een geheel andere weg wordt ingeslagen, en de mythische trekken in den roman het punt van uitgang vormen. De aanwezigheid van zulke trekken is zelfs bij oppervlakkige kennismaking met de stof duidelijk. Als prototype van den kern der verhalen wijst Schr. op de van Noord-Celebes bekende mythe van god Kalangi' en god Manimporok, en toont aan de hand van de door Schmidt in zijn Grundlinien van die laatste mythe gegeven verklaring aan, dat wij ook in de Pandji-verhalen te doen hebben met een maanmythe, waarbij secundair een zonmythologie haar invloed heeft doen gelden. Bij de verdere beschouwingen van Schmidt kan Schr. zich echter niet aansluiten; hij vindt in de wijze, waarop de mythe behandeld is, de sporen van een primitieve, exogame maatschappij-organisatie, zooals inderdaad, naar aan Van Ossenbruggen in zijn bekende studie over Montjapat reeds bleek, op Java heeft bestaan. De kern van de Pandjiverhalen is een (in hoofdzaak maan-) mythe, gemodelleerd op het kader van een exogame stamdeeling in twee phratries, terwijl bovendien een duidelijke herinnering aanwezig is aan de uit deze twee-deeling voortgekomen stam-segmenteering in vier-vijf clans.

Na het bereiken van dit resultaat is het oogenblik gekomen om in het vierde hoofdstuk den omvang en den aard van de Voor-Indische invloeden in den roman vast te stellen. Zoekt men naar de parallellen voor de klaarblijkelijk op Râmâyana en Mahâbhârata teruggaande plaatsen in de Pandji-verhalen, dan vindt men die niet in genoemde gedichten zelf, noch ook in de oudste Kawi-bewerkingen, maar wel in den Rama Keling en in de lakons van de Wajang poerwa. Het onderscheid wordt duidelijk gemaakt door een vergelijking van den inhoud van het Sanskrit Râmâyana met dien van den Seri Rama: datgene, waardoor deze laatste van het origineel afwijkt, zijn juist de trekken van de Pandji-mythe. Stelt men de lakons tegenover het Mahâbhârata dan blijkt hetzelfde, en de tot dusver onverklaarbare verschillen leveren geen enkele moeielijkheid meer op, wanneer men in de lakons (zooals aan Palasara, Sakoetrem en Semar djantoer wordt aangetoond) als het ware Pandjiverhalen ziet, naar eigen wetten verloopend, maar vastgeknoopt aan een bepaalde Voor-Indische stof. Uit het origineel werden slechts die motieven overgenomen, die samenvielen met de in de mythe aanwezige; de rest werd verwaarloosd of verwrongen. De groote lijnen van de mythe zijn zoo hecht en onverzettelijk, dat de invloed der vreemde litteratuurproducten er op afstuitte, en deze zich op Javaanschen bodem dienovereenkomstig vervormden.

Het vijfde hoofdstuk brengt ons weder terug tot de historische motieven, welke thans in een geheel ander licht komen te staan, en evenzoovele bewijzen zijn voor wat Schr. de groote beteekenis van het Pandji-thema voor het Ja-

Digitized by Google

vaansche denken noemt. Niet de historische achtergrond geeft de verklaring van den roman, maar omgekeerd verklaart de Pandji-mythe den eigenaardigen vorm der zoogenaamde historische overlevering. De Pandji-gedachte nam de centrale plaats in van den Javaanschen geest: telkens waar eenig feit, of beter een groep van historische feiten, in den geest van den geschiedschrijver het Pandji-thema kon wakker roepen, moest een identificatie volgen, waarbij thans de historische gegevens het „vreemde" vormden, dat zich te schikken had naar het „eigene" Pandji-thema. Het is dus juist als bij den Rama en de lakons. Hieruit volgt echter niet, dat de historische verhalen voor de geschiedbeschrijving geheel waardeloos zouden zijn, want er moeten in de werkelijkheid bepaalde details geweest zijn, die tot de vereenzelviging aanleiding gaven en die de historische substantie blijven uitmaken in de mythisch gekleurde overlevering. In dit nieuwe licht worden de zes gevallen van het tweede hoofdstuk thans opnieuw besproken.

De achtergrond der Pandji-verhalen, is de titel van het zesde, slot-hoofdstuk. Er wordt gewezen op het diepere verband tusschen het Javaansche tooneel (beschouwd als ritus uit den voorouderlijken eeredienst) en de Indonesische mythologie, gemodelleerd naar het kader van de primitieve stam-organisatie, speciaal dus de Pandji-mythe. Het milieu, waarin ritus en mythe thuishooren, wordt dan nader onderzocht, en in het bijzonder de gegevens uit den Pandji-roman maken het daarbij mogelijk vast te stellen, dat Java een stadium van totemisme moet hebben doorgemaakt, en juist daar de Pandji-mythe in past. De clan-namen worden nagegaan, en blijken, voorzoover verklaarbaar, naar plant- en diersoorten te verwijzen: daarmede voelden de menschengroepen der primitieve Javaansche maatschappij zich dus in de eerste plaats identiek. In zake de denkwijze omtrent conceptie en geboorte vindt Schr. analogieën voor de opvatting van den Pandji-roman, bij totemistische Australiërs, en vooral den initiatie-ritus van die stammen acht hij van het grootste belang voor ons inzicht in den Pandji-roman: voorname en constante trekken in de verhalen komen met de hoofdmomenten der initiatie-ceremoniën sprekend overeen, zooals in bijzonderheden wordt uiteengezet. Nog in de namen der batik-patronen, wier litteraire vindplaats bij uitnemendheid de Pandji-roman is, zijn de benamingen van totems en subtotems over, en de batikpatronen zelve zijn dan ook de survivals van oeroude totem-afbeeldingen. De kern van de Pandji-verhalen is een totemistische mythe.

Men ziet uit het bovenstaande, hoe belangrijk de inhoud dezer dissertatie is, en hoe een juist begrip van wat de Pandji-roman eigenlijk is, tot verrassende conclusies voert in zake geschiedschrijving en litteratuur der Javanen in het algemeen, en ons zoowel op het gebied der Indonesische mythologie als op dat van de oudste stam-organisatie en het daarbij behoorende ritueel brengt. Men ziet tevens, dat dit alles niet maar losweg binnen het verband van een dik boek bijeengezet is, maar dat het logisch de plaats inneemt, die het in den gang van het betoog toekomt. Het boek is uitstekend van compositie, de betoogtrant daarbij altijd helder, vaak meesleepend.

Wanneer wij nu zonder voorbehoud verklaren, dat Dr. Rassers onzes inziens voortreffelijk werk heeft geleverd, dan wil dat natuurlijk niet zeggen, dat wij het ook in alle opzichten volkomen met hem eens zouden zijn, noch ook dat alle onderdeelen van zijn boek ons even goed geslaagd zouden voorkomen. Het zesde hoofdstuk lijkt ons niet geheel op de hoogte te staan van de beide voorafgaande, die op zoo overtuigende wijze den invloed van het Javaansche denken, zooals zich dat in de Pandji-mythe openbaart, op de Voor-Indische verhalenstof en het historische feitenmateriaal behandelen. Ten deele ligt dat wel aan den aard der in dat laatste hoofdstuk verwerkte gegevens, maar ook is de Schr. in zijn natuurlijk streven om den lezer aan zijn zijde te brengen, niet altijd ontkomen aan wat hij op pag. 212 zelf van pater Schmidt zegt: het laten vallen van een bepaald licht op de feiten, gedreven door de begeerte om overal bewijzen voor een geliefde theorie te zien.

Onze eigen vraagteekens plaatsten wij in het bijzonder bij de historische hoofdstukken. Enkele mogen wij er wel vermelden: na de zeer gelukkige gissing, dat de verwarde beschrijving van de historische Javaansche rijksdeeling in tweeën te wijten is aan de mythologische verdeeling in vieren, lijkt ons de verklaring van kumbhawajrodakena door het zilveren licht der maankruik (p. 233) toch wel wat gezocht, daar immers juist de kruik zelf het punt der verdeeling aangeeft. Dat de kluizenarij van Poetjangan bepaaldelijk op den middentop van den Penanggoengan zou hebben gelegen (p. 299), achten wij op archaeologische gronden niet zeer aannemelijk, en evenmin kunnen wij gelooven, dat de dichter van den Smaradahana, tijdgenoot van koning Kâmeçwara, dien vorst onder de heerschappij van de Pandji-gedachte (p. 302) een andere gemalin zou hebben kunnen toedenken, dan feitelijk het geval was en zooals toch iedereen wist.

Aan de waarde van het betoog doet dat alles natuurlijk niets af. Het was een nog grootendeels onbevaren water waar Schr., om bij zijn eigen beeld te blijven, de bakens wilde zetten. Met kennis en beleid, ook met den noodigen durf, heeft hij dat gedaan, en daardoor, al moet misschien van de verst geplaatste later nog wel eens een enkele verzet worden, voor alle latere zeevaarders een goeden koers aangegeven. Zijn werk heeft groote en blijvende verdienste.

Leiden. N. J. Krom.

Nederlandsche lyriek. Vanaf de dertiende eeuw tot 1880, verzameld door **Th. E. C. Keuchenius**; toegelicht door Dr. **D. C. Tinbergen.** Deel I, II en III. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatsch. 1920 —1922. (Pr. p. dl. *f* 4.90).

Het wonderlijkste van deze uitgave (waarvan overigens moeilijk genoeg goeds te zeggen valt) is wel, dat zij klaarblijkelijk niet in de eerste plaats bestemd werd voor schoolgebruik en studeerenden, maar voor elken schoonheidsgevoeligen Nederlander in het algemeen, die graag mooie verzen leest. Hoeveel Nederlanders zijn er dat? Niet allemaal tegelijk! De uitgevers van moderne verzenbundels klagen steen en been, en onze jonge dichters, de beste niet uitgezonderd, ondervinden voortdurend, hoe moeilijk het is hun werk uitgegeven te krijgen. En dat betreft dan nog verzen, die, als ze niet verloopen in individualistische buitensporigheden, den lezer — of den niet-lezer — het naast staan, omdat het werk is van tijdgenooten, voortgekomen uit het gedachte- en gevoels-leven, uit idealen en aspiraties van eenzelfde geslacht. Waarbij nog deze practische omstandigheid komt, dat elk nieuw talent gelegenheid heeft, zich vooraf in de tijdschriften aan te kondigen, zoodat zijn naam bij het verschijnen van zijn boek niet geheel onbekend meer hoeft te zijn.

Digitized by Google

Maar nu een bundel verzen uit vroeger tijd. En een respectabele bundel. Dit werk zal bestaan uit vier deelen, waarvan er nu drie voor mij liggen. De daarin opgenomen verzen loopen tot ± 1710; ze beslaan samen al tusschen de 800 en 900 bladzijden. Een dergelijke omvang van een boek, dat uitsluitend lyrische gedichten bevat, maakt het werk voor het gymnasiaal en middelbaar onderwijs ongeschikt. Als léésboek tenminste; de docent zelf kan er uitnemende stof uit putten. Studeerenden in de letteren kunnen er ongetwijfeld veel aan hebben, maar hun getal is beperkt, en om de kosten van dit mooi uitgegeven boek te kunnen dekken, zal de uitgever terecht moeten komen bij „den ontwikkelden leek", voor wien, zooals ik al opmerkte, het werk door den samensteller dan ook blijkbaar bestemd is.

„De thuisblijvers hadden beslist ongelijk", zeggen de verslaggevers na een mooie tooneel-voorstelling, die slecht bezocht was. Ik weet natuurlijk niet òf dit boek weinig gelezen zal worden, maar als dat het geval mocht zijn, dan is het ongelijk — als ik den versleten term nog eens mag gebruiken —, toch ook aan den kant van hen, die het ongelezen laten. De uitstekende, practische toelichtingen van Dr. Tinbergen — zoo sober mogelijk, zonder vermoeiende overlading of vertoon van geleerdheid — maken het werk voor elk ontwikkeld mensch leesbaar. En de keuze van de verzen zelf lijkt mij werkelijk onovertroffen. Voortdurend op zoek naar schoonheid, heeft de heer Keuchenius allerminst moeite gedaan, de geschiedenis onzer letterkunde met haar op- en nedergangen op den voet te volgen en in beeld te brengen. Alleen wat schoon was kon hier een plaats vinden. Daarom moesten de rederijkers — hoe belangrijk wellicht uit een cultuur-historisch oogpunt — hier met een heel bescheiden plaatsje tevreden zijn; daarom ook loopen het tijdvak van 1630 tot 1710, en dat van 1710 tot 1880, met een verschil van bijna een eeuw, beide over één deel. Het rhythme van de gaande en komende geslachten brengt mee, dat het eene tijdvak rijk is aan schoonheid, het andere arm.

Aan citaten durf ik werkelijk niet te beginnen. Men hoeft het boek maar ergens op te slaan om iets moois te vinden. Het bekende, dat, wat tot nog toe vrij algemeen in onze schoolbloemlezingen was opgenomen, is ook hier aanwezig; maar daarnaast deed de samensteller tal van belangrijke vondsten in het werk van de minder-bekenden en de geheel vergetenen — want ook de tijd begaat als criticus zijn grove vergissingen. Zoo vormt dit boek een duidelijk beeld van wat door de eeuwen heen aan Nederlandsche lyriek werd voortgebracht. Het is vol afwisseling, want de eenheid van het bewogene, dat tot uit-zeggen drong, bevat tòch de verscheidenheid van menschelijke natuur en aanleg. Maar de resultante dezer persoonlijkheden belicht één facet van den Nederlandschen volksgeest, en ook hierdoor krijgt het boek een geheel bijzondere waarde. Het is, van den samensteller zoowel als van den uitgever, een nationale daad in zijn mooiste beteekenis.

Amsterdam. Herman Middendorp

H. Poutsma, The Infinitive, the Gerund, and the Participles of the English Verb. Groningen, P. Noordhoff. 1923. (Pr. *f* 4.50, geb. *f* 5.50).

Nauwelijks een jaar na het verschijnen van Poutsma's *Mood and Tense of the English Verb* verblijdt deze stoere werker de beoefenaren van het Engelsch met een nieuw werk van zijne hand, dat gewijd is aan de behandeling van den infinitief, het gerundium en de deelwoorden. Dezelfde eigenschappen, die de reeds verschenen deelen van zijn *Grammar of Late Modern English* kenmerken, zijn ook hier aanwezig: grondigheid, uitvoerigheid, buitengewone belezenheid en een groote mate van scherpzinnigheid. Een bizonder gunstigen indruk maakt het dat de schrijver steeds zijne bronnen nauwkeurig heeft aangegeven, en, waar hij een afwijkende meening verkondigt, verzuimt hij niet deze behoorlijk te motiveeren.

De schrijver zal stellig niet verwachten dat men het altijd met hem eens is, en wij vonden dan ook aanleiding onder het lezen nu en dan een vraagteeken te plaatsen. Op p. 33 zegt hij van de verbinding *had best* dat zij "distinctly uncommon and now, apparently, vulgar" is. Dit verwondert mij in hooge mate van een zoo belezen man als Poutsma is, en het zou zeker niet moeilijk met tal van voorbeelden het tegendeel aan te toonen; maar daarvoor is het hier de plaats niet.

In den zin *Godolphin was not a reading man* (= a man given to reading) p. 112, beschouwt hij *reading* niet als een participium, maar als een gerundium. Dit klopt niet met wat hij zegt op p. 193 waar hij *romping* in *romping children*, omschreven als *children given to romping*, "almost purely adjectival" noemt.

De vormen *gaspings* en *moanings*, *beginnings* en *endings*, *sayings* en *doings* zou ik stellig abstracte substantieven noemen, niet gerunds, zooals P. doet.

Als bizonder goed geslaagd noem ik het hoofdstuk over den oorsprong van het gerundium. Eveneens het artikel *tense-shifting in infinitive constructions*. Interessant is de opmerking over *I dare say* op p. 27 (*22b*).

Het uiterlijk van het werk is uitstekend verzorgd, en drukfouten zijn uiterst zeldzaam. Met de verschijning van dit stuk is Poutsma's groot en belangrijk werk aanzienlijk nader tot voltooiïng gebracht. Moge het den geleerden schrijver vergund zijn het binnen afzienbaren tijd te voleindigen.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

L. Kellner, Shakespeare-Wörterbuch. Leipzig, Tauchnitz. 1922.

Op bladz. 49 van dit woordenboek staat gedrukt, dat *cast* in *Ham.* III, 1, 85 een kalk- en grintklodder beteekent. Ik zou mijn aankondiging met de vermelding van deze vergissing niet beginnen, wanneer Prof. Kellner met wat minder ophef dit *would-be* paradepaard aan het publiek had vertoond. In de voorrede heet het en in 't algemeen stem ik er wondergaarne mede in, dat achter Shakespeare's duistere plaatsen steeds een heldere voorstelling schuilt, dat ieder woord zijn scherpe beteekenis heeft en dat, wanneer de gangbare verklaring van een beeldspraak geen zuiver beeld teekent, die gangbare verklaring onjuist zal zijn. Maar de goede toepassing van goede beginselen heeft hare moeilijkheden.

Aan welk beeld, vraagt schrijver, heeft Shakespeare gedacht bij het neerschrijven der regels:

And thus the natiue hiew of resolution
Is sickled ore with the pale cast of thought,

Digitized by Google

wat schuilt hier achter? Het sleutelwoord is blijkbaar *cast*. Dat woord wordt geacht hier *tinge, colour* te beteekenen, maar die beteekenis geeft geen zuiver beeld. „Erinnern wir uns, dasz *cast* ein Fachwort der Maurer ist und 'Bewurf' heiszt (vgl. *rough-cast*), so entsteht das Bild sinnlich vor uns: dem Dichter schwebt ein Rohbau aus Zieglen in ihrem natürlichen gesunden Rot vor, das durch die Tünche des Mörtelbewurfs in ein kränkliches Blasz verwandelt wird". Voor mij is het overvloedig duidelijk, dat het bepleisteren van een huis aan Shakespeare niet voor oogen kan hebben gestaan, want *sickled ore* past niet bij dit beeld, doch maakt het valsch en onbestaanbaar. *Rough-casting* van muren geschiedde toen als nu om ze te versterken, ook wel ter verfraaiing, zeker niet om ze een zwakkelijk uiterlijk te geven. De gangbare opvatting van *cast* hier ter plaatse is behoorlijk „belegt" en ik zie geen enkel bezwaar tegen de gewone opvatting der aangehaalde regels:

Des wordt beslistheid's aangeboren kleur
Verziek'lijkt door bepeinzing's vale tint;

maar schrijver zegt: „Das gibt nicht das gesuchte Bild". Waartoe dat zoeken? Voor zoover de regels duister zijn, helpen roode baksteen en grijze kalk niet ter verklaring, maar wel helpt de oude ziektenleer van de menging der elementen. Als een voorbeeld van ideale menging teekent Shakespeare Brutus: kerngezond, flink in 't besluiten, beslist in 't handelen; bij hem geen redeneeringen over den zelfmoord, maar als 't leven voor hem geen bekoring meer heeft, stort hij zich in zijn zwaard.

This was the Noblest Roman of them all ....
His life was gentle, and the Elements
So mixt in him, that Nature might stand vp,
And say to all the World: This was a man.
J. C. V, 5, 68—75

Hamlet wordt anders uitgeluid: als hem de koningszetel beschoren ware geweest, zou hij zich waarschijnlijk als een grootsch vorst hebben gedragen. „Waarschijnlijk", want hij had een ziekelijk gestel, bij hem deugde de menging niet, het element aarde had de overhand en dan overheerscht de zwarte gal en ontstaan de ziekelijke eigenaardigheden van het melancholische temperament, o.a. gekenmerkt door aarzelingen in het handelen, het steeds opnieuw overwegen en peinzen, de bleeke gelaatskleur. In 's werelds meest beroemde alleenspraak laat Shakespeare een zwartgallige spreken en zijn karakter bloot leggen. Nog kort te voren, zoodat tijdgenoot noch naneef zich behoefde te vergissen, heeft Shakespeare Hamlet laten zeggen:

De geest, dien 'k heb gezien
Kon best een duivel zijn en die heeft macht
Een hubschen stal te kiezen. Ja, misschien,
Omdat ik wankel en zwartgallig ben
En hij op die gestellen veel vermag,
Misleidt hij mij tot mijn verderf.
Ham. II, 2, 627—632.

Toevallig viel mij in de genoemde monoloog nog een ander woord op, dat Prof. Kellner anders verklaart, dan gebruikelijk is. In regel III, 1, 67

When we haue shuffled off this mortall coyle,

beweert schrijver, dat *coil* „Strick, Fessel" beteekent, „da *shuffle off* zu Lärm, Treiben nicht paszt." Het woord *coil*, dat schrijver hier op 't oog heeft, is oorspronkelijk een scheepsterm, die een opgeschoten tros beteekent en waarvan de N.E.D. het eerste voorbeeld uit 1627 geeft. Het werkwoord *to coil* is niet voor 1611 bekend. In de beteekenis van omstrikking komt het woord eerst veel later voor en het verwondert mij dus niet, dat tot nu geen Engelschman op schrijver's idee is gekomen. Bovendien is het te berde gebrachte argument zonder waarde. Als Shakespeare in *Tw. N.* III, 3, 16 zegt „vaak worden bewezen diensten ter zijde geschoven met zulk een niet gangbaar betaalmiddel, als een bedankje", kan hij waarlijk even goed in *Ham.* III. 1, 67 gezegd hebben: „als wij die aardsche drukte ter zijde hebben geschoven". Ook vertaalt schrijver *to keep a coil* in *All's* II, 1, 27 niet goed met „am Gängelband führen", aan den leiband houden. De uitdrukking beteekent: drukte, lawaai maken.

Vergelijk *Err.* III, 1, 61:

Who is that at the doore that keeps all this noise?

of b.v. *Tw. N.* II, 3, 76:

What a catterwalling doe you keepe heere?

Misschien heeft de lijdende vorm in *All's* II, 1, 27:

I am commanded here, and kept a coyle with
Too young, and the next yeere, and 'tis too early.

aan Prof. Kellner moeilijkheden berokkend; er staat ongeveer:

'k Word hier gekommandeerd en toegeraasd met
„Te jong!" en „'t Volgend jaar!' en „'t Is te vroeg!"

Laat ik echter de voorrede blijven volgen. Na over *cast* te hebben uitgeweid, beroemt schrijver zich er op „durch Heranziehung der älteren Bedeutungen" de juiste beteekenissen der woorden *botcher, cleanly, danger, grant, lust, noise, to-live, understanding* te hebben opgegeven. Wat is hiervan? Juist is het, dat hij het bekende *Shakespeare-Lexicon* van Al. Schmidt verbetert ten opzichte van *cleanly* en *noise*, maar die verbeteringen waren al lang in Engelsche woordenboeken te vinden. Ook over *lust* zegt schrijver geen nieuws, tenzij dan, dat hij, bij de onzekerheid (zie NED), of *lust-breath'd* (*Lucr.* 3) beteekent *inspired by lust*, dan wel *breathing out lust*, in tegenstelling met Al. Schmidt zich m.i. te recht bij de laatste opvatting aansluit. Onjuist is het, dat een oudere beteekenis van *understanding Ham.* I, 2, 250 zou verklaren. De moeilijkheid in dit geval, als in zoovele andere, wordt opgeheven door een goede opvatting van ongewone beeldspraak. Wat de vier overige woorden betreft, had schrijver beter gedaan met zijn nieuws achter te houden. Shakespeare's *botcher* is volgens de algemeene opinie een knoeier en wel een kleermakertje, dat lapwerk doet in de beide beteekenissen van het woord. Volgens schrijver is de *botcher* een „Stopfer, Tapezierer (vgl. *botch* 'stopfen' Lydgate; die landläufige Uebersetzung 'Flickschneider' paszt nicht)". De verwijzing naar Lydgate is volstrekt oncontroleerbaar en waarom het kleermakertje niet voldoet, vernemen wij niet. Naar mijn meening past de gangbare beteekenis op alle zeven plaatsen, waar Shakespeare het zelfstandig naamwoord of het werkwoord gebruikt. Maar één plaats is er bij, die een mensch in de war zou kunnen brengen, in *Cor.* II, 1, 98 staat:

Digitized by Google

.... your Beards deserue not so honourable a graue, as to stuffe a Botchers Cushion, or to be intomb'd in an Asses Packe-saddle.

A Botchers Cushion kan beteekenen een kussen, dat de *botcher* maakt, of dat hij gebruikt. In het eerste geval zou er eenige reden zijn om te gissen, dat een *botcher* misschien een *Tapezierer* is, maar die gissing kan gerust achterwege blijven, omdat het parallelisme met een ezel's pakzadel aanwijst, dat de tweede beteekenis juist moet zijn.

De beteekenissen van *danger* worden door Prof. Kellner heel gebrekkig opgegeven. Niet verklaard wordt de uitdrukking *to do danger*: kwaad doen, zie *Rom.* V, 2, 20 en *J. C.* II, 1, 17, vermoedelijk niet, omdat een der oude beteekenissen, namelijk die van *mischief, harm, damage* niet tot schrijver schijnt te zijn doorgedrongen. Had hij haar gekend, dan had hij ook niet „Abfall, Empörung, Auflehnung" in de twee volgende gevallen behoeven aan te nemen:

Worcester get thee gone, for I do see
Danger and disobedience in thine eye:
I H 4 I, 3, 14—15.
The Spinsters, etc..... are all in vprore
And danger serues among them. H 8. I, 2, 33—37.

Of „Drohung" in *Troil.* V, 10, 13—14:

[I] dare all imminence that gods and men
Addresse their dangers in.
[Ik] tart elk onheil, waarin god of mensch
Zijn booze daden kleedt.

Ten onrechte moet „Drohung" ook al III H 6 IV, 1, 74 verklaren (zie regel 76) en *Merch.* IV, 1. 362, in welke gevallen de gewone beteekenis van gevaar past. Wil men in het laatste geval het gevaar specialiseeren, dan kan men vertalen:

.... gij hebt beloopen
De kans op straf, zooals door mij betoogd.

Niet ten onrechte geeft de NED o.a. op: *liability to loss, punishment*, etc. Maar van „Abfall" en „Drohung" weet de NED niets.

In *Ado* I. 1, 319 (de drukker heeft er 139 van gemaakt):

What need the bridge much broder then the flood?
The fairest graunt is the necessitie:

zou volgens schrijver *grant* „Gebot" beteekenen. „Not kennt kein Gebot" voegt hij er tusschen haakjes bij en hij beroept zich op een plaats in *The Canterbury Tales* „A 306", die ik in Skeat's uitgaaf van Chaucer niet heb kunnen vinden. Skeat's *Glossary* en Stratmann's *Middle-English Dict.* zwijgen over die, naar het schijnt, ongeëvenaarde beteekenis van *grant*. Eerlijk gezegd, ik begrijp niet eens, wat Prof. Kellner bedoelt, en ik houd mij voorloopig aan de gewone beteekenis van *grant*:

Waartoe de brug veel langer dan het water?
De mooiste gift is 't onontbeerlijke!

Wanneer Huibert alles in gereedheid heeft om op bevel van Koning Jan de oogen van den kleinen Arthur uit te branden en hij eindelijk wordt vermurwd dat bevel te trotseeren, zegt Huibert in John IV, 1, 122 tot Arthur:

Well, see to liue: I will not touch thine eye,

De beteekenis van *see to live* staat niet vast en de juistheid van de mij bekende uitleggingen en tekstemendaties betwijfel ik. Ik geloof, dat *to see to live* een Shakespeareaansche omzetting is van het goed bekende *to live to see, e. g.* III H 6 II, 1, 187:

Ne're may he liue to see a Sun-shine day,

wij hebben dan *to see* op te vatten in de letterlijke beteekenis en *to live* in den zin van *to live emphatically, to enjoy life*, zooals b.v. in een regel van Dryden zoo duidelijk uitkomt:

What greater curse could envious fortune give
Than just to die when I began to live?

„Wel, zie om het leven te kunnen genieten" past uitstekend in het zinsverband. Hoe dit ook zij, Prof. Kellner is zeker mis, wanneer hij *unverfroren* laat drukken „*to live*, in Gottes Namen, *John* IV, 1, 122. S. NED. *s. v. life.*' In het groote Engelsche woordenboek, dat met NED wordt aangeduid, is *sub voce life* natuurlijk niets van dien aard te vinden! Wel ben ik er ditmaal achter gekomen, hoe schrijver's vork in den steel zit. In de NED worden onder *life* eenige oudere uitdrukkingen *in live, of live, on live, o live, to live* en andere genoemd, die de beteekenis van het hedendaagsche *alive* hebben, zoodat naar *alive* wordt verwezen. En aangezien men in de NED ook lezen kan, dat in de spreektaal van de negentiende eeuw het woord *alive* wel eens, 't zij als een nietszeggend stopwoord, 't zij als een versterkende uitroep, is gebruikt, springt schrijver tot de gevolgtrekking: *to live* = *alive* = in Gods naam! Wie tot een dergelijke schooljongensfout in staat is, kan geen betrouwbare samensteller van een woordenboek zijn.

Na de groep van woorden, die door toepassing van hun oudere beteekenis de juiste verklaring zouden hebben gekregen, noemt schrijver in zijn voorrede een veel grootere reeks van woorden, waarvan hij meent „die Worterklärung um einiges gefördert zu haben" door de studie van de geschriften van Shakespeare's tijdgenooten en onmiddellijke voorgangers. Tot deze groep behoort het woord *coil*, reeds besproken. Andere steekproeven te zamen hebben slechts een weinig beter resultaat opgeleverd, dan men uit mijn verslag over de eerste groep kan opmaken.

Dan beweert schrijver, dat hij alle door Shakespeare gebruikte woorden heeft vermeld. Tot mijn verbazing bleek mij echter, dat hij Shakespeare's woordenschat een groote versobering heeft laten ondergaan. 't Zou mij verwonderen, als hij meer dan 20 % der eigennamen heeft opgeteekend. Naar welke regels zij zijn opgenomen of weggelaten, heb ik niet kunnen ontdekken. Adam is aanwezig, Eva niet; Aeson wordt vermeld, Medea niet; Juno is er, Venus blijft op ingetogen wijze onzichtbaar; Europa treedt op, Amerika niet; Nederland is present, België ontbreekt; de Alpen vindt men, de Apennijnen niet; Juli staat er, maar Januari zoekt men vergeefs! Verscheidene eigennamen kunnen best wegblijven zonder den gebruiker van zulk een woordenboek te leur te stellen, maar namen zooals Amanon, Alectro en vele andere vereischen eenige opheldering. En het gemis van eigennamen, die slechts naar den uiterlijken schijn eigennamen zijn, is een ernstige fout. In een Shakespearewoordenboek behoort men te kunnen vinden, dat Iris

Digitized by Google

een bode en George het ordeteeken van den kouseband beteekenen in regels als:

Ile haue an Iris that shall finde thee out.
II H6 III, 2, 407.
Looke on my George, I am a Gentleman,
II H6 IV, 1, 29.

Ook op ander gebied vindt men verrassingen, van den toonladder zijn *re* en *fa* op het appel, maar *ut*, *mi*, *sol* en *la* zijn thuis gebleven. Toen ik de letter D vluchtig doorliep om te zien, of er en, zoo ja, welke woorden ontbreken, vond ik, dat de bijwoorden op *-ly* in den regel zijn weggelaten, ik telde 27 afwezigen: *daintily*, *damnably*, enz. Verder miste ik: *to darken*, *to deaf*, *desertless*, *despiser*, *diction*, *to disburthen*, *distinct* (noun), *doter*, *downfall*, *downfallen*, *to drench*, *drum* (= drummer), *to dumb* en *dutiful*. Van deze verwaarloosden zijn er, die tot negen en elf maal bij Shakespeare voorkomen!

Bepaald ergerlijk vind ik het, dat het afwijkend accent der woorden, in vergelijking met wat thans gebruikelijk is, bij uitzondering wordt vermeld. Als schrijver zich in dit opzicht onthouden had, zou niemand het hem euvel hebben geduid. Nu hij zijn fragmentarische kennis meedeelt, wekt hij de valsche meening, dat steeds, waar hij niets opgeeft, Shakespeare's woorden met den thans geldenden klemtoon moeten worden uitgesproken. 't Zelfde geldt in nog hoogere mate van de spaarzame mededeelingen over de uitspraak met een wisselend aantal lettergrepen, waaraan naar het gebruik dier dagen duizenden woorden waren onderworpen.

Mijn oordeel over Prof. Kellner's boek kan niet gunstig zijn, hoe gaarne ik in aanmerking neem, dat ieder woordenboek fouten heeft, dat Shakespeare's wijze van uitdrukking soms groote moeilijkheden biedt en dat bij het beoordeelen van de oplossing van een moeilijkheid het subjectieve oordeel niet altijd voldoende kan worden uitgeschakeld. Laat ik het loven, dat het eerste Engelsch-Duitsche Shakespeare-woordenboek het licht heeft gezien, laat ik er bij voegen, dat Prof. Kellner, evenals hij van Al. Schmidt zegt, „nicht das letzte Wort in der Shakespeare-Lexikographie gesprochen hat". En het is nog niet noodig onze laurieren kaal te plukken.

Den Haag. B. A. P. van Dam.

H. Grüner Nielsen, Danske Viser, Femte Binds 1. Hefte. København, Gyldendalske Boghandel. 1922.

In *Mus.* XXVII (kol. 176) is melding gemaakt van de verschijning van het tweede stuk van het vierde deel der *Danske Viser* en werd de inhoud van het vijfde en zesde (laatste) deel voorloopig aangekondigd. Nu is, in 't vorige jaar, het *eerste* stuk van het vijfde deel uitgekomen, dat de commentaren behelst op nos. 72—115 van de in de deelen 1—3 afgedrukte „hoofdteksten'. Evenals in Dl. 1 en 2 bestaan die commentaren in de bibliographische bijzonderheden omtrent den „hoofdtekst", varianten en vergelijkingsmateriaal, bewerkingen en vertalingen, tekstcritische verbeteringen, historische toelichtingen, en al wat maar voor de juistheid van de lezing of voor het goed verstaan van den inhoud belang kan hebben. Op de uitgaaf van dit stuk hebben de heeren Behrend en Paulli, beide verbonden aan de Universiteitsbibliotheek van Kopenhagen, toezicht gehouden; de taalkundige verklaringen, in de rubriek „tekstkritiek", zijn van de hand van Dr. Marius Kristensen.

Nu ontbreekt nog: de commentaar op nos. 116—297, een toegezegd bijvoegsel van „*Historiske Viser*", het glossarium, een verhandeling over de metriek der *Viser*, en het register op persoons- en plaatsnamen. Moge de bewerking daarvan voorspoedig voortgaan en het monumentale werk weldra in allen deele compleet zijn.

Leiden. A. Beets.

R. C. Boer, Noorwegens Letterkunde in de Negentiende Eeuw. (Volks-Universiteits Bibliotheek onder de Redactie van de Vereeniging „V.U.B." n°. 20.) Haarlem De Erven F. Bohn. 1922. (Pr. *f* 2.50, bij abonnement *f* 2.25).

Als een schrijver ons uitdrukkelik zegt dat hij uitsluitend de letterkunde van Noorwegen in de 19de eeuw wil behandelen, dan mag de lezer die beperking betreuren, — het recht er over te klagen heeft hij niet. Maar ik denk dat menigeen het wel jammer zal vinden dat Prof. Boer de ook door hem blijkbaar als noodzakelik gevoelde inleiding zo heel kort heeft gemaakt. Nu vallen de lezers vrijwel met de deur in de 19de eeuwse woning en zal meer dan een er van zich daar al heel weinig thuis voelen. Het is te hopen dat er bij een volgende uitgave wat meer plaats gevonden moge worden voor enkele woorden over de oudere spesifiek Noorse perioden, niet alleen, om van de „Fælles-literatur" niets eens te spreken, maar ook vooral over de interessante 18de eeuw, waarover de jonge Prof. Francis Bull ons voor een paar jaar in zijn studie „Studier til Norsk Aandshistorie: Fra Holberg til Nordal Brun" (1916) zulk een hoogst interessant tafreel opgehangen heeft. In elk geval zou Boer met de oudere perioden wel in zijn bibliografie rekening kunnen houden om zijn lezers in de gelegenheid te stellen zelf het door 's schrijvers plan ontbrekende aan te vullen.

En dit is dan ook zo wat de enige wens waar het boekje aanleiding toe geeft. En andere aanmerkingen van enig belang heb ik niet: drukfouten zijn bij zo veel voor de zetters vreemde woorden onvermijdelik, maar hier zelden. Als zinstorend noem ik alleen p. 30 noot: *of* voor *og* en *is* Elven (p. 28) er ook een voor Elfen of is dit een van de persoonlike eigenaardigheden van vorm- en woordenkeus, waar des schrijvers soms ietwat zware stijl („Noorwegsch"!) door gekenmerkt wordt? Verder: ligt Jotunheimen werkelik in 't Westland? Waarom *maalsmand* voor *maalmand*? Nu ik zo toch op 't *Maalstræv* kom, waar Boer, terecht, de nodige aandacht aan schenkt, mag ik de lezers wel op de (door hem niet genoemde) artikelen wijzen die jaren geleden daarover geschreven zijn door ondergetekende in Groot-Nederland (1908), en nu onlangs van een geheel ander standpunt uit, door Dr. Jan de Vries (Nieuwe Taalgids, XV) met de opmerking dat toch tegenover *Landsmaal* gewoonlik niet *Bymaal* maar *Riksmaal* gesteld wordt en dat *maalstræver* oorspronkelik eigelik een scheldnaam was door de Anti-maalmænd gebruikt zodat er dus soms meer achter dit woord zit dan het „streven, werken voor iets" zo als p. 97 moet doen vermoeden.

Het is werkelik niet zonder reden dat ik hier als vanzelf sprekend aanneem dat er wel een tweede druk van dit werkje komen zal. Het is een boekje waar Boer alle eer van heeft wiens benijdenswaardige werkkracht hem veroorlooft zich op zoveel onderdelen van zijn gebied te gelijk te bewegen en wiens uitgebreide kennis hem

Digitized by Google

ook hier weer iets degeliks heeft doen leveren. En 't is niet alleen een kwestie van kennis, de Heer Boer bezit het talent om zijn stof smakelik voor zijn lezers te maken en wat meer zegt, daarbij beknopt te zijn; een boekje zoals dit van een 200 blz. stelt veel meer eisen van metode en de beheersing der stof dan een uitgebreid werk. Heel zeldzaam zijn dan ook de gevallen waar hij zich met voordeel had kunnen beperken; ik denk aan de détails op p. 49 over Sars' kritiek op Munch's W. Russell, welk uitwasje gevoegelik weg had kunnen blijven, zo wel als op p. 52, waar de geleerde kenner van de oude sagas aan het jeuken zijner vingers geen weerstand heeft kunnen bieden en de proporties overschreden heeft. Ook de uittreksels en inhoudsopgaven van *Fred* en *Bondestudenter* hadden m.i. door een verwijzing naar de daarvan bedaarvan bestaande vertalingen vervangen kunnen worden. Door dit alles en dergelijks was er plaats gewonnen voor veel waar Boer zich nu, m.i. ten onrechte te zeer beperkt heeft, b.v. over Lie's toneelstukken.

Over het geheel heb ik dus slechts lof voor deze sobere en toch vrij volledige inleiding in die zo rijke Noorse literatuur. Interessant is de in zeer bescheiden vormen gegoten polemiek tegen de gewone Noorse opvatting die Björnson dikwijls boven Ibsen stelt. De opvatting die ons van „Ibsen en Björnson" doet spreken in plaats van over „Björnson en Ibsen" heeft ondergetekende zelf in Noorwegen meer dan eens moeten verdedigen; 't zal mij benieuwen wat bv. iemand als Christen Collin hiervan zeggen zal, — misschien heeft Boer hem (C.) zijn kritiek gemakkelik gemaakt door Björnson een ietsje te laag te stellen. „Ik houd nu eenmaal niet van Björnson" schreef Boer mij onlangs en dat zal zijn lezers niet verbazen. „Den Mand har aldrig levet som klog paa det er blevet han först ej havde kjær...."

Dat er in een boekje als dit veel uitingen zijn waar de aankondiger het niet mee eens is, spreekt van zelf. Bij de keus van een paar punten zal ik mij geheel buiten aestetiese vragen houden omdat zulke disputaties *de gustibus* toch van weinig of geen prakties belang zijn en mij tot een enkele beschouwing van meer historiese aard beperken.

Ik vermoed dat toen Prof. Boer p. 21 afdrukte, waar wij lezen dat de taal van Welhaven Deens is, hem „Maal og Minne" van 1922 nog niet bereikt had; daar kan men nl. (p. 65) een uitvoerig artiekel van M. Kjær lezen dat een ander licht hierop werpt. Dat de keuze van de stof voor Catilina het gevolg was van 't feit dat Ibsen voor 't examen Sallustius las (p. 51) laat zich m.i. betwisten. Dat hij die stof *vond*, ja, maar dat hij dit als onderwerp koos voor een drama was toch wel doordat hij dit juist in 1848 tegen kwam? En met het oog op de wonderlike bekoring, die dit stuk voor velen nog behouden heeft, zou het goed geweest zijn er bij te voegen dat Ibsen het later omwerkte en dat „men" het alleen in die omwerking kent; dat hij het „be"werkte moest ik eigelik zeggen want Ibsen zegt uitdrukkelik dat het stuk nu „fremtræder i en fuldfört skikkelse", maar het is feitelik het zelfde gebleven.

Ten slotte een woord naar aanleiding van de door Boer geciteerde opvatting (p. 107) van Vinje over Ibsen's Brand. Vinje zou het nl. volgens B. „als een mislukte farce opvatten". Als de schrijver Vinje's stuk nog eens herlezen wil, zal hij het wel met mij eens zijn dat hij beter gedaan had te schrijven dat Vinje „het als een welgelukte farce voorstelt" of iets dergelijks (zie Vinje's Skrifter i uitvalg, IV). Dat Vinje nl. Brand werkelik als een farce *beschouwde* kan ik moeilik aannemen. Wat ik hier zeg te bewijzen gaat in een aankondiging als deze, die toch al lang genoeg wordt, niet aan; ik zou daarvoor het grootste gedeelte van Vinje's artiekel moeten aanhalen. Maar 't lijkt mij wel de moeite waard de zaak even ter sprake te brengen. Vinje was woedend op zijn oude vriend Ibsen en daar was alle reden voor. Ibsen wien Vinje al te Nationaal geworden was („Vinje hin Nationale" noemt hij hem in een brief uit die dagen) en die hem al meer hatelikheden naar 't hoofd gegooid had (in de eerste vorm van een gedicht had hij de geniepige woorden gebruikt dat „de Deense gedachtengang *zelfs* voor Vinje een rem" werd), — Ibsen had hem nu in het openbaar in de Komedie der Liefde" gruwelik beledigd door wat een krant uit die dagen noemde, deze „smerige geestigheid": „niet ieder die vuiligheid hanteren kan, hoeft zich *daarom* de evenknie van de „Dölen" d.i. Vinje, te wanen:

„Ej hver som ynder at haandtere sölen
maar *derfor* tro sig ligemand med Dölen".

En toen nu het jaar daarna Vinje zijn tegenstander's Brand aan zou kondigen, een stuk dat hij in vele opzichten oprecht bewonderde, had hij wel is waar de grootheid van ziel om aan die gevoelens ook eerlik uiting te geven, maar.... hij had Vinje niet moeten zijn met zijn beroemde „dubbel-zicht" op de dingen, het „tvisyn" waarvan ironie de essens was (Boer vestigt hier meermalen de aandacht op) als hij hier de verzoeking had weerstaan ook, met zijn gewone overdrijving in de uitdrukking — „Brand — brandior — brandissimus" — te gaan spotten. Maar meer dan een gewild belachelik maken kan het m.i. moeilik zijn; belangstellenden zullen een hechter ondergrond voor mijn konkluzie kunnen vinden in het in 1917 bij Nijhoff verschenen kommentaar op de Peer Gynt, p. 260. Hij die verder zou willen gaan en in Vinje's woorden een opinie meent te zien dat Brand werkelik een farce *is*, stoot verder op een grote moeilikheid. In zijn Peer Gynt heeft Ibsen nl. Vinje weer diens hatelikheid betaald gezet door hem daar als de Huhu in het krankzinnigengesticht te Kaïro aan de kaak te stellen — Huhu is daar duidelik de Maalstræver en Vinje's taal is het, welke daar zo heerlik met die der apen in het Oerwoud vergeleken of liever gelijkgesteld wordt, — daar

„was voorheen slechts toegang
voor hun Heer, de Oerang-oetang.
Die was baas en Heer in 't bos
grijnsde en sloeg er fiks op los —

en zou het niet al te dwaas zijn hierin de zelfde grote overdrijving te miskennen en dit letterlik op te vatten, met de plechtige konkluzie dat Ibsen Vinje voor een aap uitgescholden heeft?

De Redactie en de lezers mogen de lengte van deze aankondiging vergeven als het beste bewijs van het belang dat de ondergetekende aan Boer's werkje meende te mogen hechten.

Gent. H. Logeman.

Digitized by Google

Nicole Bozon, Les proverbes de bon enseignement, publiés par **A. Chr. Thorn.** (Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd.17. Nr. 4). Lund, Gleerup; Leipzig, Harrassowitz. 1921. (Pr. Kr. 5).

De heer Thorn, reeds bekend door zijn studie over „Les verbes parasynthétiques en français", geeft ons hier een uitgave van „Les proverbes de bon enseignement", zoals hs. *R*, of „Les proverbes Salamon", zoals hs. B_2 ze noemt. Behalve deze *Proverbes* heeft de schrijver, Nicole Bozon, nog andere werken geschreven, waarvan wij goede moderne edities bezitten, met uitvoerige studies over taal, stijl en versificatie. De inleiding van de heer Thorn kon dus kort zijn, hij kon volstaan met enkele opmerkingen over de authenticiteit van het werkje en de oorsprong der Latijnse proverbia en met een beschrijving der handschriften; deze vormen twee groepen: *S*, *V*. *A*. *B*. en *O*, ter ener, B_2 en *R* ter anderer zijde, terwijl verdere klassifikatie op onoverkomelike moeilikheden stuit.

De eigenlike uitgaaf bestaat uit een dubbele tekst, die van *S* en die van *R* met uitvoerige varianten uit de andere hss.; de uitgever geeft alleen in de aantekeningen achter de tekst blijk van zijn voorkeur voor deze of gene lezing. Jammer, dat hij geen argumenten bijbrengt voor zijn voorkeur, dat hij lang niet in alle twijfelachtige gevallen zijn mening uit, dat hij vele duistere plaatsen onbesproken laat en een verklaring geeft van woorden die geen verklaring behoeven.

Zo 24, 3, waar schr. opmerkt „La leçon de *S* semble préférable à celle de *R*"; daar alle hss. van de ene groep — met één, licht te verklaren uitzondering — en bovendien B_2 van de tweede groep dezelfde lezing hebben, is de uitdrukking „semble préférable" wel wat zwak. En waarom kiest schr. niet tussen *emprompter* en *enprocher* 25, 5? tussen *cautele* en *cointise* 104, 2? tussen *deners* (= deniers) en *manger*, welk laatste klaarblijkelijk teruggaat op een foutieve lezing *diners* i. pl. v. *deners*?

Is hier dus een te weinig te konstateren, aan de andere kant hadden sommige aantekeningen gerust achterwege kunnen blijven, te meer daar de woordenlijst aan het eind van het boek de nodige verklaringen bevat. Zo zijn overbodig: *hou* = où; *li leres* (cas sujet) „le voleur", „le larron"; *Ke* = Car; *issir* = *eissir* „sortir"; *nul* „quelqu'un".

Een enkele korrektie slechts wordt voorgesteld, terwijl toch vele versregels korrupt zijn overgeleverd; zo 80b, waar te lezen zal zijn *Plus vaut merci* [deu] *ke la vie*; 89b *evangelii Ego*, waar *Ego* geschrapt moet worden als dittografie. Aan het eind van 86, 1 schrappen wij het leesteeken, en 93g, 3 lezen we *a leger* i. pl. v. *aleger*.

Niettegenstaande de nauwgezetheid waarmede de heer Thorn de handschriften — welke zich alle in Engeland bevinden — heeft gecollationneerd, kan ons oordeel over deze uitgaaf van middeleeuwse wijsheid niet onverdeeld gunstig zijn.

Groningen. K. Sneyders de Vogel.

I. Pauli, Contribution à l'étude du vocabulaire d'Alphonse Daudet. (Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd 16. Nr. 6). Lund, Gleerup; Leipzig, Harrassowitz. (Pr. Kr. 6).

De heer Ferd. Brunot heeft de wenselikheid betoogd, een aanvang te maken met een lexicon van de hedendaagse poëtiese taal. Hoewel er reeds veel materiaal verzameld is — F. Lotsch bestudeerde op dit punt Zola, Anna Ahlström Flaubert, O. Bosson Guy de Maupassant, M. Fuchs de beide Goncourt's, terwijl Mary Burns de grondslag legde voor de studie van Alph. Daudet's vocabulaire, heeft de heer Pauli de wenselikheid ingezien — en we kunnen hem met deze gedachte gelukwensen — *alle* werken van één schrijver sistematies t.o. van het taaleigen te analyseren. Zijn keus, Alph. Daudet, is zeer gelukkig geweest, want er zijn weinig Franse schrijvers van deze tijd, die op zulk een karakteristieke wijze te herkennen zijn aan hun woordkeus. De impressionnist Daudet, die op intense wijze de bewegingen en de kleuren van het leven wil weergeven, bedient zich van een bonte mengeling pittoreske woorden, die tot verschillende groepen zijn saam te voegen. Op heldere wijze heeft de heer Pauli de verschillende „apports" gerubriceerd. Het eigenaardigst komen natuurlik in de eerste plaats de provençaalse woorden naar voren, maar daarnaast vindt men een menigte exotiese, vaak triviale, ook argotiese, enige archaïstiese, vele Italiaanse, en Engelse termen, terwijl Daudet een belangrijk kontingent nieuwe woorden kreëert. De heer Pauli geeft ons van dit alles een nauwkeurig overzicht, en steunt daarbij gedeeltelik op de arbeid van Mary Burns, tegenover wie hij zich niet altijd even dankbaar toont, en die hij meermalen, met een vaak te pijnlike zorgvuldigheid, op een lacune betrapt in het depouilleren van een vijftiental romans. Het is haast ondoenlik, de stroom woorden en uitdrukkingen van een taal „frémissante de vie et houleuse, un beau fleuve roulant à pleins bords", te ontleden, daar het dynamiese element er zich op zo krachtige wijze in openbaart. Zo zouden er ook in het werk van de heer Pauli wel lacunes te vinden zijn, b.v. *carbonade* (*Le Petit Chose*), *babarottes* (*id.*), *magnanarelle* (*id.*), *barquette* (*Les Vieux*) *aïoli* (*Salvette et Bernadou*), *fromageon* (*Les Etoiles*), *chechia* (*Le Mauvais Zouave*) *ménager* (= *fermier*) (*La Chèvre de M. Seguin*), maar ik noem deze enkele voorbeelden alléén, omdat ze me de aangename uren herinneren die ik met mijn leerlingen aan de wondermooie vertelsels van Daudet besteedde, en niet omdat ik de heer Pauli er een verwijt van zou willen maken dat ze aan zijn aandacht ontsnapten. Daarvoor is zijn arbeid te belangrijk, en zelden heb ik een boek gelezen, dat in streng-sistematiese vorm zulk een frisse kijk mogelik maakt op de woordkeus van Daudet. Zijn studie bereidt op degelike wijze een nieuwe arbeid voor die nog niet volledig verricht is, en die ik me vergun aan te raden aan een Nederlands doktorandus die op zoek is naar een mooi proefschriftonderwerp, n.l. *Le Style de Daudet*, al biedt zulk een onderwerp, door het „verglijdende" element dat erin zit, geen geringe moeilikheden.

Op één woord viel mijn biezondere aandacht, nl. *Tarteifle*, dat de heer Pauli afleidt van het Duitse *der Teufel*. Is dat zo héél zeker? Weliswaar komt dit woord in Elzasser dialekten voor, maar de belangrijke studie die de zeer betreurde Gidéon Busken Huët aan het woord *Tartuffe* wijdde (Neophilologus, VI, blz. 145 — 148), doet me afvragen of *tarteifle* ook in verband kan staan met *tartufle* — *tartuffe*? Misschien is deze hypothese gewaagd, al opent de studie van Huët perspektieven die zulk een onverwacht „rapprochement" niet onmogelik maken.

Hilversum. J. van der Elst.

Fr. Schneider, Die Entstehungszeit der Monarchia Dantes. Greiz i. V, H. Bredts Nachf. und Leipzig, Ernst Seyfert. 1922.

Boccaccio schreef in zijn Vita di Dante het volgende: „Nella venuta di Arrigo VII imperadore fece un libro in

Digitized by Google

latina prosa, il cui titolo è „Monarchia" .... Ludovico duca di Baviera .... trovato questo libro, a difensione di quella e di sè molti degli argomenti in esso posti cominciarono ad usare ; per la qual cosa il libro, il quale infino allora appena era saputo, divenne molto famoso."

Op welke gronden dit oudste getuigenis steunde is ons onbekend. Eigenlijk is er niets van belang aan te voeren tegen deze op zich zelf beschouwd zeer natuurlijke opvatting. Andere tijdsbepalingen, wisselend tusschen 1300—09 en 1313—21, door geleerden uit later tijd voorgesteld, overtuigen niet, zoodat men meer en meer met Boccaccio denkt aan de jaren 1310—13, waarin Hendrik VII van Luxemburg zijn ongelukkigen tocht door Italië heeft volbracht. Onderzoekingen van Davidsohn, Ercole, Moore, Parodi e.a. hebben dan ook met historische en psychologische gronden de oude opvatting bevestigd.

Dr. Schneider sluit zich bij de laatsten aan, zonder daarbij nieuwe gronden aan te voeren. Hij erkent zelf dat dit nauwelijks mogelijk is. De verdienste van zijn werk (is het een Habilitationsschrift ?) ligt dus wel daarin, dat hij een goede samenvatting geeft van de tot nog toe bereikte resultaten van het wetenschappelijk onderzoek in dezen. In de bijgevoegde bibliografie geeft hij een ruime plaats aan de moderne italiaansche literatuur. Een facsimile van een bladzijde uit den Codex Bini, mededeelingen uit italiaansche schrijvers die niet binnen ieders bereik zijn, en registers verhoogen de waarde van de overigens bescheiden studie.

Amsterdam. T j. de Boer.

Georg Weber's Allgemeine Weltgeschichte in 16 Bänden. Dritte Auflage, vollständig neu bearbeitet von Ludwig Riesz. Vierter Band. Leipzig, Wilhelm Engelmann. 1922.

De deelen van deze bekende algemeene geschiedenis blijven elkander geregeld opvolgen. Dit vierde deel behandelt de verwarde en veelzijdige periode, die ligt tusschen het concilie van Nicaea en den dood van Karel den Groote. Riesz karakteriseert dezen tijd op het titelblad als dien van den opbouw der staatskerk, van het khalifaat en van de Germaansch-Romaansche volkengroep. Bedoelt hij daarmede opvolgende verschijnselen, dan kan men daarmede meegaan. Wil hij evenwel zeggen, dat deze drie factoren het karakter van deze geheele periode van het begin tot het einde bepalen, dan zou daartegen ernstig bezwaar moeten worden gemaakt. Want stellig is het een feit van beheerschende beteekenis, dat het Christendom onder en door Constantijn den Groote in het Romeinsche rijk zegevierde niet alleen, maar dat het ook tegelijk de staatskerk werd, wat in dezen tijd natuurlijk wil zeggen, de keizerlijke kerk. Maar het is niet minder waar, dat het Christendom én door eigen geestelijke kracht én door het geluk der omstandigheden juist in de nu door Riesz behandelde periode aan den ijzeren greep van den staat is ontkomen en althans in West-Europa een zelfstandige organisatie in kerkvorm heeft kunnen stichten. Dat wil natuurlijk niet zeggen, dat de kerk daar geheel zelfstandig en onafhankelijk is geworden ; Karel de Groote presideerde zonder veel bezwaar synoden en conciliën en benoemde bisschoppen en zette ze af, soms naar willekeur. Maar een caesaropapisme als in Byzantium tot stand kwam heeft zich in het westen nooit kunnen vestigen. Daarom is de opkomst van het pausdom, dat de zelfstandigheid der kerk manifesteerde, voor deze eeuwen ook van veel meer beteekenis dan de vestiging der staatskerk.

Men zou kunnen zeggen, dat het er niet te veel toe doet, wat op het titelblad van een boek staat. Daar is natuurlijk wel iets van waar ; maar daar staat tegenover, dat de zuivere karakteriseering van een historische periode toch wel een zaak van belang is. En in dit geval is deze karakteriseering niet zonder bedoeling, omdat zij min of meer op den inhoud van het boek klopt. Want uit den aard der zaak wordt op talrijke plaatsen van den paus en het pausdom gesproken ; maar een samenvattende uiteenzetting van het zoo gewichtige feit, hoe het kon gebeuren, dat de paus niet alleen het hoofd, maar ook het zelfstandige, soms haast souvereine hoofd der Christenheid kon worden, zulk een historische uitbeelding ontbreekt.

Trouwens, de groote kracht van Riesz schijnt in iets anders te liggen dan in de uitstippeling van groote historische lijnen. Zijn verdienste — waarlijk geen geringe — is te vinden in de uitnemende gave om orde te brengen in een overvloed van bijzonderheden. Juist waar het zulk een verwarde en daardoor verwarrende periode geldt als de overgangseeuwen van de oudheid naar de middeleeuwen, is deze gave van zeer groot gewicht. Wie in deze periode wel eens heeft gewerkt, weet, hoe bezwaarlijk het is meester te blijven in de verbijsterende massa van feiten, die elkander verdringen, die oogenschijnlijk weinig verband met elkander hebben en wier beteekenis niet steeds onmiddellijk kenbaar is. Het bezwaar klemt te meer, waar in deze periode een geheel nieuw historische factor, de islam, en zijn politieke organisatie, het khaliefenrijk, zich met zware, soms overweldigende kracht doet gelden. Welnu, men kan constateeren, dat Riesz in het algemeen zulk een stevige orde in de bontheid der historische verschijnselen heeft gebracht, dat men zijn boek rustig kan doorlezen in het veilige gevoel, dat men met een betrouwbaren gids op weg is. Deze gids laat ons wel wat veel tegelijk zien soms, maar wij behouden toch den indruk, dat dat alles belangrijk is en dat er verband tusschen dat alles bestaat. Slechts een enkele maal dwaalt hij van den weg af : in § 23 geeft hij een digressie over de cultuurontwikkeling van Oost-Azië in de zevende eeuw, die wel belangwekkend op zich zelf is, maar met het verdere geschiedverhaal nauwelijks in eenig verband staat.

Evenals in de vorige deelen staat ook in dit vierde deel de politieke geschiedenis zoozeer op den voorgrond, dat de maatschappelijke historie daardoor weinig in ons gezichtsvlak komt. Een man als Augustinus, op wiens denkbeelden de middeleeuwen grootendeels geestelijk steunen, krijgt natuurlijk wel zijn kaars, maar naar een breede, wat dieper gaande uiteenzetting van zijn beteekenis en zijn invloed zoeken wij toch tevergeefs. De Karolingsche renaissance, waarvan Riesz terecht blijft spreken, wordt in enkele bladzijden afgedaan. Dat is vooral ook hierom te weinig, omdat Karel de Groote zijn hooge keizerlijke waardigheid niet alleen als een politiek machtsmiddel, maar ook en met name als een cultuurfunctie heeft beschouwd. Bevordering van wetenschappelijke en artistieke beschaving was voor dezen merkwaardigen man niet minder een roeping dan de uitbreiding en de inwendige organisatie van zijn wereldrijk. In verband hiermede mag worden opgemerkt, dat Riesz reeds in de regeering van Karel den Groote de fouten van het geheele regeeringsstelsel doet uitkomen en daarmede den ondergang van het groote Frankische rijk doet vóór-

Digitized by Google

voelen. Hij legt den nadruk op den geringen samenhang van de verschillende onderdeelen van het rijk; daarnaast laat hij zien, hoe betrekkelijk zwak de vorstenmacht bij de Franken nog steeds was, vergeleken met het keizerlijke Byzantium en zelfs met het khalifaat van Bagdad. Van een geregelde, vastgevoegde administratie is geen sprake; alles moet nog komen van den persoonlijken impuls van den Keizer. Karel de Groote is altijd onderweg om orde te stellen op den een of anderen misstand in zijn groot rijk; dat het niet altijd gelukt, spreekt van zelf. Aan den anderen kant zoekt hij zijn heil in de wetgeving; maar volkomen terecht merkt Riesz op, dat hij daarin veel te ver ging. Inderdaad heeft de voor den modernen onderzoeker zoo waardevolle gedetailleerde wetgeving van Karel den Groote voor zijn onderdanen stellig zeer veel bezwaar moeten opleveren; wij weten allen bij ervaring, wat er van een sociale wetgeving terecht komt, die alles wil regelen.

Van boven af viel er in de dagen van Karel den Groote in de maatschappij niet veel te regelen, omdat die maatschappij zich bezig was autonoom te ontwikkelen in een richting, de verre afweek van wat de Keizer als juist moet hebben erkend. Het leenstelsel begint zich te ontwikkelen, dat zoo geheel paste in de toenmalige maatschappelijke verhoudingen. Riesz geeft van het leenwezen — een stelsel was het eigenlijk niet, zoomin als eenige maatschappelijke orde — een uiteenzetting, die feitelijk wel juist is, naar die te beknopt is om den juisten indruk te maken en die bovendien op een verkeerde plaats staat. Wij vinden die beschrijving bij Karel Martel ondergebracht, wat den indruk moet wekken, alsof deze krachtige major domus het leenstelsel heeft gevormd. Dat dit niet het geval is, is bekend genoeg. En evenzeer is het duidelijk, dat eerst na Karel den Groote in den loop der negende eeuw het leenwezen in Frankrijk tot ontwikkeling komt, al kan men eerst in de tiende eeuw van eigenlijke leenstaten spreken.

Onwillekeurig hebben wij gewezen op enkele punten, waarin de nieuwe Weber welniet tekort schiet, maar toch minder bevredigt. Men moge daaruit den indruk krijgen dat deze oude bekende ook in zijn nieuwe kleed ons een welkome gast is gebleven.

Amsterdam. H. Brugmans.

Ed. Norden, Die Germanische Urgeschichte in Tacitus Germania. Leipzig, B. G. Teubner. 1920. (Pr. geh. ƒ 6, geb. ƒ 7.60. Hierzu Teuerungszuschläge des Verlags ab April 1920, 100 %).

Dez., Sonderabdruck der Ergänzungen zum zweiten Abdruck. Leipzig, B. G. Teubner 1922. (Pr. geh. ƒ 0.48).

Dit uitgebreide werk van den bekenden schrijver der „Antike Kunstprosa” over een werkje van zóó geringen omvang als de Germania van Tacitus, is wel een bewijs, hoezeer tijdens den oorlog, in welken tijd het werk grootendeels geschreven is, het nationale bewustzijn der Duitschers gegroeid is. Dat het opgang gemaakt heeft, blijkt wel hieruit, dat reeds na anderhalf jaar een nieuwe afdruk, met enkele toevoegingen, verschenen is. Ook heeft het spoedig vele bevoegde beoordeelaars gevonden.

Vooraf gaat een portret van K. Zeuss, den bekenden schrijver van het voortreffelijke werk: die Deutschen u. die Nachbarstämme, den eigenlijken grondlegger van de studie der Germaansche oudheid. Naast de bekende duitsche medewerkers aan dit vak noemt de schr. in de inleiding, waarin hij de geschiedenis ophaalt van de interpretatie der Germania, met bijzonderen nadruk: Fustel de Coulanges; vroeger werden diens resultaten meestal doodgezwegen of verworpen.

Het beginpunt van deze studie was een poging om een goede interpretatie te vinden van het laatste gedeelte van c. 2.: *ceterum Germaniae vocabulum recens et nuper additum cet.* Deze quaestie wordt echter eerst in het 5[de] hoofdstuk (p. 312—351) behandeld. Het eerste hoofdstuk (p. 8—41) wijst de Germania de haar toekomende plaats aan in de ethnographische literatuur der oudheid. Het 2de (p. 42—170) is een bronnenstudie over de ethnographie van Europeesche volkeren, en eindigt met een schema, dat het resultaat hiervan aanwijst. Het 3de hoofdstuk (p. 171—207) is getiteld: Herakles en Odysseus in Germanië. Het 4de (p. 207—312) tracht op te sporen, wat er van de *Bella Germaniae* van Plinius nog over is. Het 5de heb ik reeds genoemd. Dan volgt nog c. 6 (p. 351—450): Gevolgtrekkingen op het gebied der ethnologie, onomatologie en geschiedenis; betrekkingen tusschen Germanen en Kelten. Eenige aanhangsels, een register en een kaart besluiten het werk.

In de *Ergänzungen zum zweiten Abdruck* worden allerlei quaesties naar aanleiding van de kritiek, daarop uitgeoefend, nader besproken.

Dit voortreffelijk werk heeft één gebrek: het is te uitvoerig; men verdrinkt in de bijzonderheden, en het is moeilijk, den draad, die er door het boek loopt, vast te houden. Bovendien is de stijl nu en dan wat gezwollen. Had een historicus of geograaf hetzelfde onderwerp behandeld, dan had hij de dingen eenvoudiger en bondiger gezegd; we zouden dan echter al die fijne opmerkingen omtrent de taal gemist hebben, die dit werk, vooral voor jongere philologen, zoo nuttig en leerzaam maken. Bewondering wekt bovendien de buitengewone belezenheid van den schr. in de Grieksche en Romeinsche prozaliteratuur.

Het eerste hoofdstuk dient ter orienteering; het is zeer interessant, maar ik weet niet, of het veel nieuws bevat. Met het 2de wordt het belangrijker. In het eerste gedeelte hiervan (p. 42—59) behandelt de schr. c. 2—4 der Germania, die hij als **ἀρχαιολογία Γερμανική**, Origo Germanorum, bestempelt. Daarnaast plaatst hij de Grieksche berichten omtrent vreemde volken: Scythen, Thraciërs en anderen, bij Herodotus IV 5—15, 108 en V 7, en vooral in het interessante werk **περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων**, dat volgens den schr. ionische wetenschap uit de 5de eeuw bevat (Hippocrates, ed. H. Kühlewein I p. 33—71), en overal vindt hij dezelfde typologie. Evenzoo omtrent de Keltische **ἀρχαιολογία**, die we bij Ammianus Marcell. XV 9, 2—6 vinden, en die aan Timagenes ontleend is. Wie heeft nu de formule: **αὐτοὶ ἑωυτοῖσι ἐοίκασι** van Ps—Hippocrates c. 18 p. 60, 5, die we in anderen vorm ook bij Herod. II c. 35 vinden, en die aan Hecataeus te danken is, op de Germanen overgebracht, die Tacitus (Germ. c. 4) een *tantum sui similem gentem* noemt? Dit is Posidonius geweest, en een groot gedeelte van dit hoofdstuk is dan ook aan hem gewijd. Wat hier over Pos. gezegd wordt, is zóó voortreffelijk en diepgaande, en de karakteristiek, die hij van dezen grootsten Griek der 1ste eeuw v. C. geeft, is zóó afdoende, dat er weinig aan toegevoegd kan worden. Ed. Norden heeft hiervoor niet alleen de fragmenten gebruikt, die

Digitized by Google

we in de Fragm. Hist. Graec. ed. Müller III p. 245—296 vinden, maar heeft overal in Strabo en Diodorus, bij Athenaeus, bij Plutarchus, bij Cicero (vooral de Divinatione en Somnium Scipionis (de Re Publica VI 18), zelfs bij Vitruvius VI 1, 3 en vele andere schrijvers rondgezien. Zoo ontwerpt hij een beeld van wat ik zou willen noemen *de Posidonische denkrichting*. Deze nu vindt hij terug in de Germania, en men zou dus mogen verwachten, dat Tacitus rechtstreeks van Posidonius gebruik gemaakt heeft, maar hier komt nu de fijne speurzin van den schrijver uit: evenals Juvenalis, is ook Tacitus, zegt hij p. 143, als trotsche Romein gekant tegen al wat Grieksch is; *hij leest geen Grieksch*, behalve dan de schoolschrijvers; eerst onder Hadrianus komt de Hellenophile richting op. Tacitus kent dus Posidonius niet; hij zou trouwens een afkeer van hem gehad hebben, omdat Pos. op het kleine let, en een philosoof is, en nog wel een aanhanger van de Stoa. Na Cicero, Caesar, Varro, Sallustius, Livius en Trogus wordt Posidonius bij de Romeinen vergeten (alleen Seneca put nog uit zijn philosophische en natuurwetenschappelijke geschriften, cf. de Ira II 15), niet zijn veel grootere voorganger Polybius.

Tusschenbron is Livius geweest (l. CIII, CIV en CV), die behalve Caesar en Posidonius ook Timagenes (cf. omtrent hem: Klotz, Cäsarstudien, *passim*) gebruikt heeft, en daarna: Plinius. Dat Livius naast Polybius Posidonius gebruikt heeft, bewijst de schr. p. 156 vgl. uit Liv. XXXVIII 12—27, waar in een redevoering van Cn. Manlius Vulso echt Posidonische trekken vermeld worden. Livius heeft dus, reeds vóór Polybius hem in den steek liet (Pos. begint eerst met het jaar 144) de wetenschap van Posidonius over ethnographie in zijn geschiedboeken verwerkt.

Wat het resultaat van zijn onderzoek op het gebied der ethnographie betreft, blijkt het, dat hetgeen Posidonius van de Cimbren en hun bondgenooten mededeelt (Plut. Marius), door Tacitus van de Germanen in het algemeen gezegd wordt. De schr. toont duidelijk aan, dat Posid. alleen (van hooren zeggen) de Rijngermanen kent, die in leefwijze niet veel verschillen van de links van den Rijn wonende Kelten, en dat hij de Cimbren als een afzonderlijk volk beschouwt. Nu is het merkwaardig te zien, hoe lang het geduurd heeft, eer in Rome het besef doordrong, dat de Cimbren Germanen waren. Caesar wist het heel nauwkeurig (cf. o.a. de B. G. I 40, 5); maar bij Cicero heb ik een plaats gevonden, waaruit blijkt, dat die dit in 56 nog niet wist. Hij schrijft (*de prov. consul.* XIII § 32 : Ipse ille C. Marius. . . . influentes in Italiam *Gallorum* magnas copias repressit, terwijl hij even later (§ 33) heel goed blijkt te weten, natuurlijk uit de ambtelijke berichten van Caesar, dat de Sueven Germanen waren.

Omtrent de quaestie, waarom Caesar in zijn Commentarii de karakteristiek der Galliers en Germanen ingevoegd heeft (d.B.G. VI 11—24) komt de schr. (p. 84—104) tot de conclusie, dat hij dit gedaan heeft vooral uit wetenschappelijk interesse; hij polemiseert tegen Posidonius, en verbetert hem; terwijl Pos. meent, dat Germanen en Galliers weinig verschillen (zie hiervoor), wijst Caesar op het diepgaande onderscheid. Veel van hetgeen nu volgt, en ook het 3de en een gedeelte van het 4de hoofdstuk sla ik over, om niet te uitvoerig te worden. Alleen wil ik even stilstaan bij het interessante artikel (p. 219—263), waar bewezen wordt, dat de Cimbren toen ze naar Gallië trokken, bij Tenedo (Zurzach) ten N. van Vindonissa over den Rijn gegaan zijn. Daar lag reeds in de oudheid een houten brug (de Kelten zijn paalbouwers van professie, zooals uit Caesar en Julianus Misop. 340 D blijkt), en de schr. veronderstelt, dat de paalresten, die nu nog te Zurzach te zien zijn, van die oude brug stammen; dit is natuurlijk zeer goed mogelijk; immers de paalkoppen aan de haven bij Vechten uit de dagen van Drusus zijn nog heel goed bewaard. Om nu aan te toonen, dat de Cimbren juist daar overgetrokken zijn, geeft hij eerst een uitvoerige verklaring van de raadselachtige plaats: (C. 37 van de Germania): *veterisque famae* (omtrent de Cimbren) *lata ve tigia manent, utraque ripa castra ac spatia cet. Utraque ripa* kan slechts beteekenen: *utraque ripa Rheni* = op beide oevers van den Rijn (op beide oevers van Rijn en Donau is geen goed Latijn); Ripa is trouwens altijd Ripa Rheni. Hij wijst verder op Velleius II 8, 3: *tum Cimbri* (et Teutoni) *transcendere Rhenum*. Waar? Uit Posid. bij Strabo VII p. 293 blijkt, dat de Cimbren langs den zuidoever van de Donau trokken naar het gebied der Helvetiërs, die doortocht naar Gallië verleenden en zelf medetrokken (Strabo IV p. 193). Nu toont de schr. eerst aan (cf. hieromtrent ook Anhang V p. 472—484, een artikel van H. Philipp over de geographie van Zwitserland), dat de Helvetiërs toen reeds (in 111 v.C.) uitsluitend in Noord-Zwitserland woonden, en niet meer in Baden; hij bewijst dit uit de goudwasscherijen (Athenaeus VI 233 D) der Helvetiërs, die Posid. **πολυχρύσους μὲν ἄνδρας εἰρηναίους δέ** noemt. De beekjes, **ποτάμια**, bij Athenaeus genoemd, zijn de groote en de kleine Emme, waarvan de eerste bij Solothurn (het oude Salodurum) in de Aare, de andere dicht bij Luzern in de Reuss uitstroomt; deze goudwasscherijen vond men nog in de 17de en 18de eeuw. De Cimbren hebben dan in den tijd, dat ze met de Helvetiërs en de Sequani omtrent den doortocht onderhandelden, aan beide oevers van den Rijn bij Tenedo legerplaatsen gehad, en Plinius, die waarschijnlijk in Vindonissa in garnizoen gelegen heeft, en in ieder geval deze streek uitstekend kent (p. 215 vgl. ook F. Münzer, die Quelle des Tacitus für die Germanenkriege, Bonner Jahrbücher 104 (1899) p. 67—111), heeft deze *castra ac spatia* = uitgestrekte kampen nog gezien. De woorden van Tac. Germ. 37: *manent* en even verder: *nunc quoque* zijn in ieder geval uit Plinius (cf. p. 273—274).

Ed. Norden maakt natuurlijk overal gebruik van de resultaten, door historici en geographen gevonden (o.a. in dat artikel van Münzer), maar het verschil is, dat hij, wat anderen in het kort aangeduid hebben, soms wat al te uitvoerig philologisch documenteert. Zijn groote kracht schuilt in zijn fijn gevoel voor stilistiek, en zijn schitterende interpretaties van moeilijke plaatsen; ik wijs hier o.a. op zijn interpretatie van Strabo IV p. 192 (Meineke I p. 262, 25 sq.), omtrent de redenen, waarom de Sequani van ouds in geschil lagen èn met de Romeinen, èn met hun buren, de Aeduers (p. 235—239).

Ik sla nu verder alles over, wat we volgens den schr. door middel van Plinius omtrent Germanië weten, hoewel dit stuk buitengewoon interessant is. Uit alles blijkt, dat Plinius niet zoo'n drooge, dorre kamergeleerde geweest is, als we naar de uitlatingen van zijn neef, Plin. Epist. III 5 zouden verwachten; hij had een open oog voor de natuur, en zoo staat zijn Naturalis Historia,

Digitized by Google

naast veel doode kost, uit andere boeken geëxcerpeerd, vol van eigen doorleefde en zelfgeziene dingen.

Eindelijk komt dan in het vijfde hoofdstuk de verklaring van de woorden van Tac. Germ. c. 2 : *ceterum Germaniae vocabulum recens* cet. Deze uitleg is zeer fijn, en toont de uitgebreide kennis van den schrijver. Volgens die interpretatie (p. 312—351) zou men aldus kunnen vertalen: „De naam Germani echter is volgens sommigen" (*quidam* staat even te voren; hiermede wordt Livius bedoeld, die in boek CIV tegen Caesar gepolemiseerd heeft (p. 317—318)) „nieuw en eerst onlangs gegeven, aangezien zij, „die het eerst den Rijn overgetrokken waren en de Galliers „verdreven hadden, namelijk zij, die nu Tungri heeten, „toen Germanen geheeten zijn; zóó zeer was de naam „Germanen, die slechts aan één stam toekwam, niet aan „het heele volk, langzamerhand in zwang gekomen" (evaluisse = **ἐκνικῆσαι**, later **ἐπικρατῆσαι**) „dat allen „eerst *naar* den overwinnaar (a = **ἀπό**), omdat men bang voor hen was, later ook *door* (a = **ὑπό**) zich zelf, toen „zij dien naam eenmaal gekregen hadden, Germanen „genoemd werden". Ten slotte geeft hij in een noot (p. 349 Note 2) de verklaring, die hij achterna bij den ouden Hollandschen philoloog M. Zuerius Boxhorn, in Tactitum animadversiones, Amstelodami, 1643, p. 57 sq, van deze moeilijke plaats gevonden heeft, en die geheel met de zijne overeenstemt.

Het minst bevredigend is het zesde (laatste) hoofdstuk: Gevolgtrekkingen. De bewijsvoering is dikwijls erg verward en moeilijk te volgen, b.v. waar hij den naam Germani terugvindt als dien van een onderafdeeling der Oretani in Spanje: Plin. N. H. III 25: *Oretani, qui et Germani cognominantur*. De Bebryākes (Bebrykes) (Avieni Periplus 483 sq., Ephorus bij Ps-Scymnus 199 sq.), een Keltische stam, die reeds in de 6de eeuw in Spanje voorkomt, hebben dan de in de nabijheid in moeilijk toegankelijke bergstreken, de zuidelijke uitloopers der Sierra Morena, wonende Oretani: Germani genoemd, naar analogie van de in de onherbergzame Ardennen wonende Gallische Germanen, waaruit dan weer blijken moet, dat de Germani Cisrhenani (Condrusi, Paemani enz.) reeds in de 6de eeuw in België woonden (p. 390—393). Het is aardig gevonden, maar of het juist is, waag ik niet te beslissen. Deze Cisrhenani nu beschouwt hij meer als keltisch dan als gekeltiseerd (p. 384). Dat juist deze Kelten hun naam (Germanen) gegeven hebben aan de op den rechteroever van den Rijn wonende Niet-Kelten, verklaart de schr. daaruit, dat de opsomming bij Caesar d. B. G. II 4, 9 niet volledig is, maar er ook zuiver Germaansche stammen bij hooren: de Tungri (waarover straks), Sunuci, Baetasi, en de alleen bij Plin. IV 106 voorkomende Texuandri. Deze laatsten namelijk worden volgens hem op ééne plaats met den ouden stamnaam Germani aangeduid. Tac. Hist. IV 15 *in fine* (uit de Historiae van Plinius) lezen we: nomen magis exercitus quam robur: quippe .... Vitellius e proximis Nerviorum *Germanorum*que pagis segnem numerum armis oneraverat. Gewoonlijk verstaat men onder deze Germani de Tungri (o.a. Orell—Meiser), volkomen ten onrechte, immers Plinius—Tacitus noemt de Tungri geregeld *naast* de Nervii (o.a. IV 66, IV 79). Hier moeten dus volgens den schrijver p. 403 (cf. p. 384) Texuandri bedoeld zijn. Nu zijn de Texuandri blijkens hun naam Germanen; ook Bang, die Germanen in röm. Dienst 1906 p. 45 houdt ze daarvoor. Dit veroorzaakt echter eene moeilijkheid waarmede nòch Ed. Norden, nòch Bang rekening gehouden hebben. Volgens Strabo IV p. 194 (Meineke p. 265, 9/10) zitten de Menapii in zijn tijd nog in Noord-Braband (wel is p. 265, 6—9 uit Timagenes — Caesar, maar **κατὰ τούτους δ' ἵδρυνται** is van Strabo zelf). We moeten dus aannemen — ofschoon het nergens vermeld staat — dat dit in dien tijd niet meer opgaat, en dat de Menapii na Caesar westelijk getrokken zijn, en niet alleen het land der Batavi, maar ook Noord-Braband verlaten hebben, en zoo plaats hebben gemaakt voor de achter hen aantrekkende Batavi, Caninefates en Texuandri. Is dit alles misschien vermeld geweest bij Livius CXXXVI en CXXXVII?

Omtrent de Tungri maakt de schr. heel aardige opmerkingen, p. 400. Het land der Eburones, die door Caesar vrijwel uitgeroeid waren, werd toebedeeld 1° aan de Ubii in 38 v. C., 2° aan de Sugambri in 8 v. C., 3° aan de Batavi, die ook ten Z. van de Waal wonen (moeten hier dan ook niet de Texuandri bij vermeld worden?). Maar de middelmoot krijgen de Tungri, die nu de voornaamste stam worden. Wanneer dit ongeveer gebeurd is, maakt de schr. op uit een notitie in het Corpus Agrimensorum. We lezen bij Hyginus, de condicionibus agrorum p. 86 Thulin: *dicitur in Germania in Tungris pes Drusianus*. Drusus heeft in 13 v. C. een *census* gehouden in Gallië; voor het heffen van de grondbelasting, het *tributum soli*, was het noodig, het land te verkavelen; vandaar het instellen van den *pes Drusianus*. Toch is hier een bezwaar, dat den schr. ontgaan is. Land meet men op met *decempedae*, niet met *pedes*; de maat is dus ontstaan, niet bij het opmeten van het land, maar bij het bouwen, toen het land opnieuw bevolkt werd; men denke bijv. aan de geschiedenis van den bouw van den *agger Servii Tullii*, waarbij de archaeologen uit de maten der steenen den tijd van den bouw vaststellen. De Tungri hadden of kregen dus in den tijd van Drusus het land, waarvan Aduatuca Tungrorum (vroeger Aduatuca Eburonum), het latere Tongeren, het middelpunt vormt. In de dagen van Plinius, uit wien Tacitus (Germ. c. 2) put, zijn nu de Tungri zóó belangrijk, dat *hun* naam dien der overige Germani (Cisrhenani) grootendeels verdringt. Onderwijl was de naam van den stam (*natio*) op het volk (*gens*) overgegaan, cf. Procopius, Gothica IV c. 20, 2 sq, die zijn bericht door middel van Asinius Quadratus, een Grieksch historicus uit de 3de eeuw n.C., ontleend heeft aan Livius (p. 411—412, cf. Anhang VIII p. 495 vgl.).

Ik kan het hierbij laten, wil alleen nog er op wijzen, dat de schr. bewijst, dat de vele berichten omtrent het oosten van Germanië (Germ. c. 43—46) uitsluitend aan mededeelingen van handelsreizigers te danken zijn (cf. Plin. N. H. XXXVII 45).

Wageningen. W. Koch.

Dom H. Leclercq, Histoire de la Régence pendant la minorité de Louis XV. 3 vol. Paris, Champion. 1921. (Pr. fr. 60).

Het onlangs in het licht verschenen werk over het tijdperk van den Regent zal waarschijnlijk door de Fransche geschiedkundigen en het deskundige lezende publiek met eenige verwondering ontvangen zijn. De schrijver immers, Dom Leclercq, heeft zich tot dusver op geheel ander gebied verdienstelijk gemaakt. Vroeger officier in het Fransche leger, werd hij in 1895 Benedictijner monnik en wijdde zich geheel aan geschiedkundige

Digitized by Google

studiën over godsdienstige en kerkelijke onderwerpen. De vruchten van die studiën legde hij neer in zijn omvangrijk werk over de martelaren, van den vroegsten Christentijd tot aan het einde der achttiende eeuw, dat in een groot aantal deelen in het licht gegeven werd; aan profane onderwerpen had hij, voorzoover mij gebleken is, zijne werkkracht nog niet besteed. Waarschijnlijk heeft het historisch onderzoek, dat de schrijver noodig had voor het laatste gedeelte van zijne martelaren-geschiedenis, hem de grondgedachte ingegeven van het thans uitgegeven werk over de Régence. Die grondgedachte is deze, dat de Fransche omwenteling, aanvankelijk zoo gematigd en bezadigd, daarna zoo teugelloos, sedert zeer langen tijd was voorbereid, doordat in den geest van het volk in zijne verschillende lagen de gedachte ontwaakt en allengs verbreid was van een staatkundigen toestand en van maatschappelijke instellingen van anderen aard dan de bestaande. Reeds in den tijd van de onbetwiste almacht van het koninklijk gezag tijdens Lodewijk XIV nu en dan in bescheiden vorm uitgesproken, werd die gedachte eerst gewekt na 's Konings dood, en al duurde het nog zeer lang eer de aanhankelijkheid aan de monarchie verflauwde en de democratie in de gemoederen doordrong, in het tijdperk van den Regent was de monarchie geschokt, zoozeer dat men dat tijdperk moet beschouwen als het voorspel van de revolutie — reden genoeg om het tot het onderwerp van eene nauwgezette studie te maken. Nieuw is die meening niet, al gaat de gangbare beschouwing over de oorzaken der revolutie gewoonlijk niet verder terug dan tot het midden-tijdperk der achttiende eeuw en wordt de verandering in de opvattingen van het Fransche volk veelal alleen op rekening gesteld van Rousseau en Voltaire, waarbij somtijds nog Montesquieu medetelt. Maar zeker is, dat met het oog op de groote omwenteling nooit eene bijzondere studie van de Régence is gemaakt, en dat evenmin, ook zonder zulk een oogpunt, de Fransche geschiedschrijvers dat tijdperk tot het onderwerp van een uitgebreid en nauwgezet onderzoek hebben gemaakt, althans in den tijd, waarin het critisch onderzoek der laatste vijftig jaren voor de zeventiende en achttiende eeuw zulke belangrijke geschriften heeft doen ontstaan. Monographieën zijn er geschreven, een veelzijdig, volledig boek over den tijd van het regentschap is sinds het werk van Lemontey niet in het licht verschenen, en dat werk is reeds een eeuw oud.

Er behoort zeker een buitengewone werkkracht toe om een zoo buitengemeen groot materiaal te bestudeeren als de schrijver voor zijn doel gebruikt heeft. Van de geschriften van Boisguilbert, Vauban en — niet te vergeten — Saint-Simon af, en daarbij de talrijke rapporten van de intendanten, die hij met zorg en critiek heeft verwerkt, om een klaar beeld te geven van de toestanden en de allengs zich openbarende meeningen vóór den dood van Lodewijk XIV, heeft Dom Leclercq alle schrijvers, als Duclos en Marmontel, alle mémoires, als die van Villars, Noailles, Torcy, Cellamare, de dagboeken van Dangeau, Barbier, Marais, Dorsanne, alle correspondentiën, als die van Madame (Liselotte), Dubois en de talrijke brieven in de archieven en de departementen van Buitenlandsche Zaken en Oorlog, met ijver en zorg onderzocht en verwerkt, ook de Engelsche, getuige de voortdurende aanhaling van bewijsplaatsen, die hij alleen om de al te groote drukkosten niet woordelijk in zijne aanteekeningen heeft opgenomen.

Zoo is dit uitvoerige werk over de Régence ontstaan, op breeden grondslag ontworpen en breed uitgevoerd, misschien wel wat al te breed: van enkele hoofdstukken, zooals reeds van de eerste, over het testament en vooral over den dood van Lodewijk XIV, zou men kunnen betwijfelen of eene zoo uitvoerige behandeling verkieselijk was, maar daar staat tegenover dat de uiteenzetting der buitenlandsche staatkunde, de behandeling der moeilijke financieele vraagstukken en maatregelen, zooals de Chambre de justice en het systeem van John Law, door de zorgvuldigheid der bewerking bijzonder verdienstelijk moeten genoemd worden, en zoo ook die van de rol van het parlement.

Dat de schrijver daarbij zijn eigen gevestigd oordeel heeft blijkt ten duidelijkste: zijne beoordeeling van Madame, van Dubois, Alberoni, den Regent zelf, al noemt hij hem ten slotte „un serviteur vigilant, perspicace et fidèle de la France" (III, slot) niet zelden in onzachte bewoordingen zeer beslist uitgesproken, bewijst voldingend dat zijne meeningen zelfstandig gevormd zijn. Het maant evenwel tevens tot omzichtigheid: sterk uitgesproken oordeelvellingen stroken niet met de zorgvuldige en weldoordachte waardeering van de gegevens, die den geschiedvorscher ten dienste staan en hem slechts na angstvallig wikken en wegen tot een koelzinnig gevormd oordeel mogen leiden.

De schrijver heeft natuurlijkerwijze niet nagelaten afzonderlijke hoofdstukken te wijden aan den indruk, dien de staatkundige maatregelen der regeering maakten op het publiek, en aan de zich steeds duidelijker uitsprekende openbare meening. Zulke hoofdstukken zijn bijv. die over de „Opinions religieuses" en over de „Dérivatifs de l'opinion"; in het laatstgenoemde zegt hij te gelooven dat „er zijn, die meenen dat geschiedenis schrijven het aanvoeren van argumenten is voor de meening, die men (zelf) aanhangt", en hij vraagt met eenigen wrevel of men dan „al de nietige besluiten der regeering tegen eene epidemie of de strafbepalingen (de doodstraf) tegen den uitvoer van Indische stoffen moet opteekenen om voor de monarchie te pleiten" (dl. III, 323). Inderdaad blijkt uit zijn zoo ruim gedocumenteerd boek niet, dat hij met een vooraf opgevatte meening en met het doel die ingang te doen vinden en met bewijzen te staven, geschreven heeft, schoon het plicht is voor oogen te houden, dat voor eene goed gegronde beoordeeling van zulk een uitvoerig werk eene kennis van het tijdperk en eene belezenheid zou vereischt zijn, welke die van den schrijver evenaarden. Maar het geheele boek getuigt van de ernstige bedoeling van den schrijver om het tijdperk, dat hij wilde beschrijven, volledig te leeren kennen en de maatschappij in dat tijdvak van alle zijden, met gebruikmaking van alle beschikbare hulpbronnen, te beschouwen en daarvan een getrouw beeld te ontwerpen.

Daarom zal zijn werk waarschijnlijk van blijvende waarde zijn en voor de regeeringsjaren van den Regent zijn rang innemen onder de standaardwerken van de geschiedenis der zeventiende en achttiende eeuw.

Den Haag. F. J. L. Krämer.

Apologie ofte verantwoordinghe van den Prince van Orangien. Met voorrede van **Albert Verwey.** Santpoort, C. A. Mees; Antwerpen, de Sikkel. MCMXXIII. (Pr. *f* 3.90).

Het is een aangenaam verschijnsel, dat in dezen tijd een nieuwe uitgave van 's Prinsen belangrijk antwoord

Digitized by Google

op Philips' banvloek kon gewaagd worden; de energieke uitgever verdient daarvoor allen lof, ook voor de typografische uitvoering van het „vermetele" plan, uitgaand van een door Verwey terecht geprezen „moedige meening". Het plan hing werkelijk al lang in de lucht, want ook van andere zijde weet ik, dat een uitgave — ditmaal een monumentale — in beraad wordt gehouden.

Een andere vraag is, of de uitvoering, van wetenschappelijk oogpunt bezien, lof verdient. En daarop kan ik niet zonder meer bevestigend antwoorden.

De heer Verwey spreekt in zijn kort „voorwoord" (germ. voor „voorrede") van een „nauwkeurige herdruk". Dat nu is deze druk volstrekt niet. Het blijkt niet, welke druk van 1581 gevolgd is: die van het pamflet Meulman n° 500 of die van Knuttel, n° 557 — den nadruk n° 558 mag ik wel onvermeld laten. Ik mag wel aannemen, op onderhandsche verzekering van den geachten uitgever, dat de eerste, dien hij voor den oudsten houdt, gevolgd is. Welnu, de herdruk is allerminst „nauwkeurig" te noemen. Al zijn de afwijkingen niet van overwegend belang, op iedere bladzijde komen afwijkingen in spelling voor, soms zelfs in woordvorm: *gh* voor *g* en omgekeerd, *z* voor *s* en omgekeerd, *ck* voor *k*, *naar* voor *nae*, interpunctie enz. Ik geef natuurlijk toe, dat drukfouten, mits niet te groot in aantal, altijd mogelijk zijn. Maar hier is meer dan in dit opzicht slordig gezondigd. Vermoedelijk heeft de uitgever, zooals niet alleen leeken dikwijls doen, verzuimd den *druk* nog eens te vergelijken met het *origineel*, niet maar bloot met zijn *afschrift*: dat is gewoonlijk de oorzaak van vele onnauwkeurigheden.

Een ander bezwaar tegen het „voorwoord" heb ik nog. De heer Verwey roemt terecht den stijl van de Villiers, aan wien thans wel niemand meer het vaderschap der Fransche Apologie ontzeggen zal, denk ik; der Fransche Apologie, want de Villiers schreef de oorspronkelijke Apologie ongetwijfeld in het Fransch en niet in het Nederlandsch, welke *vertaling*, zooals ik elders aantoonde, *niet* op naam van de Villiers gesteld kan worden. Een dithyrambe aan het adres van de Villiers ter zake van deze vertaling is dus in deze voorrede bij den herdruk .... een leelijke flater.

Ook tegen de uiting van den heer V., dat „de strijd tusschen Spanje en de Nederlanden kan beschreven worden als de strijd tusschen Filips de Tweede en Willem van Oranje", moet ik verzet aanteekenen. Ja, „kan", maar dan is het toch zeker verkeerd!

Nog een opmerking. Aan het slot staat: „Je Maintiendrai". Mag ik den uitgever erop wijzen, dat 's Prinsen wapenspreuk, die ook in zijn voorbeeld aan het slot is aangebracht, is: „Je Maintiendrai *Nassau*"? Zijn voorgangers uit het Huis van Châlon hadden als zoodanig: „Je Maintiendrai *Châlon*". Ik kan wel toegeven, dat de Prins ook wel eens gezegd heeft: „Je Maintiendrai" en dat met name Willem III en de koningen der 19de eeuw deze laatste wapenspreuk hebben gebruikt, maar onder de drukken van 1581 staat zij, zooals ik boven aangaf, en *niet* zooals hier is afgedrukt. Dat is dus ook een willekeurige verandering en de verandering is niet zonder beteekenis, want de Apologie is een persoonlijke verdediging, niet alleen van den Prins zelven maar ook van zijn geslacht tegen de aanvallen en schimpscheuten van den ellendigen Ban: de Nassausche wapenspreuk paste hier dus, en deze alleen.

Moraal: Het is altijd bedenkelijk in zulke zaken niet met deskundigen te rade te gaan.

Leiden. P. J. Blok.

A. de Buck, De Egyptische voorstellingen betreffende den oerheuvel. Leiden, IJdo. 1922. (Leidsche diss.).

De geschiedenis der vergelijkende godsdienstgeschiedenis, door Tiele begonnen en door Kristensen tot op heden met zoo groote geleerdheid en bekwaamheid voortgezet, heeft in den schrijver van bovengenoemd proefschrift een degelijk en knap beoefenaar gevonden. Door het geheele werk heen toont hij zich een trouwen leerling van de Leidsche school die, niet alleen in het officieele voorwoord, maar inderdaad een dankbaar gebruik maakt van de wetenschappelijke methode, door zijn leermeester Kristensen gevolgd. Vooral als Egyptoloog heeft hij daardoor veel voor, omdat, zooals hij zelf schrijft, (blz. 8) eerst door de kennis van gedachten en voorstellingen bij andere volkeren, de Egyptische texten dikwijls begrijpelijk worden: „fragmentarisch en zwijgzaam, als deze vaak zijn, zouden zij op zich zelve in vele gevallen duister gebleven zijn: daar moest eerst de kennis van verwante voorstellingen het oog scherpen".

Uitgaande van de studies van Roscher en Wensinck over de omphalosvoorstellingen bij de verschillende volkeren der oudheid, heeft de schrijver zich tot doel gesteld na te gaan of en in hoeverre deze voorstellingen ook in de oud-Egyptische litteratuur aanwezig zijn. Van volledigheid kan natuurlijk geen sprake zijn wegens onbereikbaarheid van een groot deel van het materiaal. Hetgeen niet wegneemt, dat de schrijver een groote kennis toont, zoowel van de gepubliceerde teksten als ook van verschillende nog niet gepubliceerde teksten, wier publicatie wij met verlangen tegemoet zien.

In een negental hoofdstukken verdeelt hij zijn stof en schenkt ons daarin een zeer waardevolle bijdrage voor de kennis van het godsdienstig denken en leven in het oude Egypte. De naam „navel der aarde" schijnt in Egypte niet voor te komen doch de schrijver heeft zooveel voorstellingen ontdekt, die zakelijke overeenkomst vertoonen met de voorstellingen, die andere (en vooral de Semietische) volken met den omphalos verbinden, dat er, volgens hem, geen twijfel mogelijk is aan de identiteit der ideeën. Onder deze voorstellingen rekent hij dan vooral de voorstelling van den oerheuvel, die in de Egyptische teksten herhaaldelijk wordt genoemd. Na dezen oerheuvel besproken te hebben (Hs II) onderzoekt hij wat tot het ontstaan dezer voorstelling aanleiding kan hebben gegeven (Hs. III) en bespreekt daarna de oerheuvels in Heliopolis (IV), Hermopolis (V) en Thebe (VI), geeft dan nog enkele varianten van den oerheuvel (VII) om te eindigen met de relaties te behandelen tusschen oerheuvel en heiligdom (VIII) en oerheuvel en troonsbestijging (IX). De Egyptische teksten wijzen er n.l. op, dat heiligdom en oerheuvel worden geïdentificeerd. En met het heiligdom hangen koningschap en troonsbestijging ten nauwste samen. De oerheuvel wordt als troonzetel van den zonnegod beschouwd.

Dat de methode der vergelijkende godsdienstgeschiedenis, naast haar voortreffelijke eigenschappen, toch ook haar bezwaren heeft, daarvan levert m.i. ook deze dissertatie het bewijs. Te spoedig wordt wel eens geconcludeerd tot identiteit van voorstellingen en begrippen.

Digitized by Google

Het aanwezig zijn van enkele eigenschappen mag nog niet leiden tot gelijkstelling van dikwijls in hoofdgedachte zeer uiteenloopende voorstellingen. De voorstellingen van navel en heuvel met elkander te identificeeren omdat zij beiden voorgesteld worden zich boven de oppervlakte te verheffen en gedacht worden als het middelpunt der aarde en verbinding tusschen hemel en aarde, lijkt mij gewaagd. Ik voor mij acht de waarde van deze dissertatie dan ook niet zoo zeer gelegen in het feit dat zij een bijdrage zou leveren tot meerdere kennis van de omphalosgedachte bij de volkeren der oudheid, speciaal in Egypte, als wel hierin, dat zij de groote beteekenis van de gedachte van den oerheuvel in de kosmogonie en in de opvattingen over heiligdom en troon in den oud-Egyptischen godsdienst duidelijk en goed gedocumenteerd doet zien.

Amersfoort. R. Miedema.

Die antike Kultur in ihren Hauptzügen dargestellt von **F. Poland, E. Reisinger, R. Wagner,** mit 118 Abbildungen im Text, 6 einund mehrfarbigen Tafeln und 2 Plänen. Leipzig, Teubner. 1922. (Pr. *f* 10.—).

Dat de twee stevige deelen: *Hellenische Kultur* en *Hellenistisch-Römische Kultur* moesten worden samengevat in een boek van matigen omvang, kan men slechts betreuren, met een lichte afgunst op Italië, dat althans het eerste werk volledig in eigen taal bezit. Een noodzakelijk gevolg van deze beperking is, dat de verdeeling in Grieken en Romeinen nu is ingevoerd in de afzonderlijke hoofdstukken of in de onderafdeelingen; dat veroorzaakt soms onrust bij het lezen. Toch geeft deze nieuwe uitgave goed werk: beknopt en degelijk vindt men geestelijke en stoffelijke cultuur behandeld; eenige mooie nieuwe platen moeten troosten voor de vele oude bekende, die men mist; het boek is goed verzorgd. Met wat goeden wil kan men zich slechts verheugen over de bescheidenheid van den index, die zijn plaats heeft afgestaan aan nog eenige bladzijden van gedegen wetenschap.

De stof is geheel anders gerangschikt: geen inleiding over het land en zijn bewoners, niet het Staatswezen vooraan, maar als eerste en langste hoofdstuk: I *Die Literatur.* Twee korte hoofdstukken: II *Die Philosophie und Wissenschaft,* III *Die Religion.* Een lang hoofdstuk: IV *Die Kunst* door E. Reisinger, die den overleden F. Baumgarten vervangen heeft. V *Das Privatleben,* VI *Das Heerwesen,* VII *Das Staatsrecht.* Principieele veranderingen zijn dus vooral in IV te verwachten, waar bijv. de Nike van Samothrace in laat-Hellenistischen tijd wordt geplaatst.

Veel zinnen uit de vroegere uitgave zijn in deze nieuwe indeeling onveranderd overgenomen: geen wonder dus, dat af en toe scherpe kanten het gebruik van de schaar verraden. Vaak leidt het tot een al te koele mededeeling van feiten, ontdaan van de omkleeding met eenige verwarmende woorden, die vooral in een populair werk gewenscht zijn om de strekking der feiten voor den lezer te verduidelijken.

Dat het boek veel gebruikt moge worden, is te wenschen om zijn onmiskenbare waarde en ook omdat dan misschien een volgende uitgave in ouden stijl zal verschijnen.

Utrecht. G. van Hoorn.

E. Dupréel, La légende Socratique et les sources de Platon. Bruxelles, Rob. Stand. 1922. (Pr. fr. 30).

Dit boek heeft, zooals de titel aanwijst, twee bedoelingen. De eene is, aan te toonen, dat Socrates, zóó als de philosophische literatuur hem teekent, zuiver verdichting is: de stellingen, die Plato hem in den mond legt, heeft hij niet verkondigd; hij is niet het middelpunt geweest van een leerbegeerigen kring, zijn martelaarsdood is fictie. Wij behoeven hierbij niet warm te loopen. Want de zaak staat hier anders dan bij de uitstooting van Homerus als dichter. Hem hebben we lief en eeren we om hetgeen we, direct en persoonlijk, in zijn gedichten van hem ontvangen; Socrates kennen we slechts uit de tweede hand, en als we hem eeren, eeren we den Platonischen Socrates, den Socrates van Apologie en Symposion. Dien kan — als figuur — blijven eeren ook hij, die Dupréel's stellingen geheel onderschrift, even goed als de Hectorfiguur uit de Ilias. Het boek kan, op dit punt, dus in alle kalmte en zakelijkheid worden bekeken.

Ware het boek eenige tientallen jaren vroeger verschenen, in een tijd, toen men veel meer geneigd was, den Socrates uit de literatuur, hetzij den Xenophontischen of den Platonischen, als historisch te nemen, dan zou het misschien époque hebben gemaakt. Misschien zou dan Dupréel's extremistisch standpunt, na ontdaan te zijn van zijn overdrijving, ertoe meegewerkt hebben om het hedendaagsche standpunt in te leiden, dat ik in de inleiding tot mijne Meno-uitgave [1916] aldus trachtte weer te geven (p. 5): „aan eene min of meer nauwkeurige weergave van Socrates' historisch gesproken woord behoeft men in de dialogen van Plato niet te denken: het zijn Plato's eigen denkbeelden, die hij Socrates in den mond legt... Men kan dus eene vergelijking trekken met de tragedie, waar ook de dichter zijn helden somtijds zijn eigen denkbeelden laat verkondigen..." Maar deze zienswijze is er nu eenmaal al, spontaan geboren, en de traditie waartegen Dupréel kampt, is dus eene verouderde traditie.

Anders staat het met wat ons door de Socratici wordt voortgezet als de feiten van Socrates' leven: het door Chaerephon gehaalde orakel, Socrates' optreden bij Delium en Potidaea, zijn optreden tegen de democratie in 406 en tegen de dertig in 403. Hier is verschil tusschen de moderne opvatting en Dupréel's standpunt. Wij voelen deze feiten wel als waarheid met verdichting vermengd, maar hij ontkent rechtstreeks hun aannemelijkheid, niet zonder scherpzinnigheid. Ten slotte loochent hij ook Socrates' aanklacht en dood, die gefingeerd zouden zijn naar het voorbeeld van de aanklacht en veroordeeling van andere groote figuren. Wijzen op de innerlijke onwaarschijnlijkheid van zijn aanklacht en dood doet hij niet en evenmin tracht hij te verklaren, hoe tegenstanders van de Socratici, als Polycrates, die Socrates wel niet in een aureool zullen hebben willen zien, aan de fictie van Socrates' martelaarsdood wilden meedoen.

Aangaande de vraag, hoe nu de Socrates-figuur is ontstaan, lezen we eerst (p. 72): „n'est-ce pas la figure de Socrate qui est née de la dialectique, non la dialectique de Socrate?" Deze geboorte eischt nog meerdere klaarheid, en in het vervolg teekent Dupréel de Socrates-figuur als ontstaan uit de comedie. Om dat te bewijzen wijst hij op trekken, die de Aristophanische en Platonische Socrates gemeen hebben. Een bewijs is dat natuurlijk geenszins, want veel gemakkelijker wordt die gelijkenis verklaard op de traditioneele en voor de hand liggende manier,

Digitized by Google

dat Aristophanes (ofschoon caricatuur teekenend) en Plato (ofschoon verdichtend) beiden den levenden Socrates op het oog hebben. Meer inslaand is de verwijzing naar den dronken Alcibiades (Symposion) en den leelijken kop van Socrates. Maar, al is dit aardig gevonden, krijgen wij zoo eene waarschijnlijkheid ? Plato legt de leiding van zijne dialogen in de hand van eene min of meer gefingeerde figuur, die hij blijkens Apologie en Symposion wil idealiseeren („Son héros" noemt D. hem, p. 72) en ontleent die figuur aan.... de caricatuur ? (terwijl een caricatuur toch alleen leven en beteekenis heeft voor hem, die het origineel kent). Een beeldhouwer, die liever een, expresselijk verwrongen, karikatuur tot voorbeeld neemt dan óf een levend model óf zijn fantasie ? Een wonderlijk kunstenaar ! Maar dan nog : *lijkt* de Socrates der Nubes op den Platonischen Socrates ? de **μετεωροσοφιστής**, die het heeft over rhythmen en orthoëpie (Nub. 639—692) op den **προτρεπτικός** ? Dit heeft niemand, voorzoover mij bekend, nog beweerd. En hoe krijgt men dan eene aannemelijke verklaring van de Apologie ? Plato begint daar met zijn Socrates te laten zeggen : „de caricatuur heeft heel iets anders van mij gemaakt dan ik ben," en gaat dan zijn Socrates teekenen... naar de caricatuur ? „Polycrate lui aussi s'est inspiré" (c. à d. d'Aristophane). Zeker, dat is juist, en dat ligt ook voor de hand, en tegen diens pamflet komt Plato met zijn Apologie op, met ons een *anderen* Socrates te teekenen dan de comedie en Polycrates.

En nu de comici zelf ; hoe komen zij aan hun Socrates ? Toch niet omdat de naam Socrates zich leent om een waan-wijze te bespotten, zooals de naam Lamachos geknipt was voor het type van een vechtgeneraal. Dus er zal toch een (waan ?)-wijze Socrates bestaan moeten hebben, die blijkens de caricatuur een bekende stadsfiguur was en die in 405 blijkens Ranae 1481—1495 nog leefde of toen althans nog niet lang dood was en dien Plato dus gekend moet hebben. Maar waarom putte Plato dan liever uit de comici dan dat hij zich liet inspireeren door den levende ? Wij komen, met Dupréel's hypothese, wel in een warnet van onverklaarbaarheden.

Als Socrates tuimelt, sleept hij meestal Plato mee in zijn val. Dat dit bij Dupréel het geval is, bewijst reeds het tweede gedeelte van den titel : les sources de Platon. Plato is dus geschiedschrijver, literair-philosofisch geschiedschrijver, die — niet *voortbouwt* op de geschriften van anderen, maar — ze *refereert* en wel zonder er zelf eene meening op na te houden, blijkens loci Platonici, die elkaar tegenspreken. Oorzaak van deze tegenspraak is niet een ontwikkeling van Plato's philosofie (die hij niet had), maar een naschrijven van verschillende bronnen (p. 86 „pour nous les disparates du Phèdre et du Phédon s'expliquent autrement : ni l'un ni l'autre de ces dialogues ne nous donne.... le résultat des spéculations originales de Platon : dans ces deux écrits Platon puise à des sources différentes ; il s'inspire d'Hippias l'encyclopédiste dans le Phèdre, de quelque autre penseur dans le Phédon.). Ook voor een en denzelfden dialoog putte hij soms uit tegenstrijdige bronnen, b. v. in den Meno : Socrates' woorden tegen de slotscène van dezen dialoog (96 D). „Gorgias blijkt jou (Meno) slecht te hebben opgeleid en Prodikos mij", zijn Dupréel (p. 133) een bewijs dat niet alleen Meno's standpunt van Gorgias' stamt (wat algemeen aangenomen wordt), maar ook Socrates' standpunt van Prodikos. De Meno is dus een literaire bewerking van een polemiek tusschen Gorgias en Prodikos. — Ik citeer nog hetgeen bij Dupréel onmiddellijk volgt : Le Ménon nous montre en même temps que le Socrate platonicien ne s'en est pas immuablement tenu à la doctrine de la vertu-science, qui serait, d'après la tradition, la thèse socratique fondamentale. Il la condamne ici formellement." De waarheid is, dat Plato zijn stelling van de leerbaarheid der deugd volkomen handhaaft, maar erkent (Meno 96—100) dat sommigen de deugd door goddelijke gave bezitten ; zulke menschen staan tegenover hem, die de deugd door weten bezit als rondwarende schimmen tegenover een helderziende (Meno 100 A). — Met de rangschikking van de dialogen naar tijdsorde is men op Dupréel's standpunt natuurlijk geheel in de ruimte, want „rien n'y révèle le progrès d'une pensée cherchant sincèrement la vérité par des propres ressources (p. 137)". Het is dus voor hem niets opvallend, als — bij zijn rangschikking der dialogen — Plato in een derden dialoog het standpunt van den eersten verdedigt na in den tweeden het tegenovergestelde te hebben verkondigd.

Om te bepalen, uit wie Plato put, heeft Dupréel eerst onderzocht het sophistisch geschriftje, bekend onder den naam **διςσὸι λόγοι**. Dit is niet iets nieuws, want Gomperz had het al aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen ; en Pohlenz zegt, na het met den Hippias Minor te hebben vergeleken (Aus Platos Werdezeit [1913] p. 77) : „Auf jeden Fall aber dürfen wir sagen, dasz Plato im kleinen Hippias *an ein Problem anknüpft*, das auch im Kreise des Hippias behandelt wurde". Is het dan de wetenschap vooruitbrengen, als Dupréel, met hetzelfde materiaal werkend als Pohlenz, constateert „qu'il nous suffise de retrouver dans le Petit Hippias comme ailleurs, l'inspiration directe des sophistes, de constater une fois de plus que c'est de la pure substance sophistique que toute la dialectique socratique est constituée" ? Hoe D. ook uit Plato zelf de bewijzen haalt, dat de sophisten zijn bronnen zijn, hebben wij uit zijn behandeling van Meno 96 D gezien.

Dupréel heeft zich bepaald tot de dialogen vóór de Politeia. Dit is begrijpelijk, daar hij zich, in verband met zijne stellingen over Socrates, wilde bepalen tot de zoogenaamd Socratische dialogen. Waar evenwel die stellingen met zich mee hebben gesleept zulke stoute beweringen aangaande Plato's gemis van zelfstandig denken, had Dupréel moeten aantoonen, dat Plato ook in zijn ideeënleer van Phaedo en Politeia en in zijn kennistheorie van Parmenides en Sophistes van anderen afschreef, op straffe van te kort te schieten.

Dupréel prijst de sophisten met warmte. Ook dit zou eenige tientallen jaren geleden de aandacht hebben getrokken, toen zij nog, op Plato's voorgaan, verguisd plachten te worden. Dat dit nu uit is, weet Dupréel ; maar hij wil meer (p. 428) : „les réhabiliter tout à fait, c'est montrer que les mérites scientifiques et moraux attribués à Socrate il ne faut les reconnaitre qu'à eux seuls." Dit alternatief „òf Socrates òf de sofisten" is onjuist gesteld, want wat Plato Socrates in den mond legt, zegt, gelijk wij vóór Dupréel wisten, Plato. Wat Dupréel dus aan de sofisten toegekend wil zien, gaat niet ten koste van Socrates maar van Plato. Maar waartoe die dweepzucht, om Plato niet een plaats, zij het ook een bescheiden plaats als zelfstandig denker te gunnen naast het heroën-quartet der drie bekende sofis-

Digitized by Google

ten en Gorgias? Ik kan dat, nuchter blijvende — nuchter ten opzichte van de sofisten, zooals Dupréel het is ten opzichte van de Socrates-figuur — niet inzien, omdat hij eensdeels belangrijke Platonische dialogen buiten bespreking laat, en, voor de andere, meer πείθει dan διδάσκει Meer dan in wetenschappelijke kringen zal zijn boek dus vermoedelijk indruk maken in breedere kringen, zoowel omdat zijn overreding suggestief is en hij de kunst van schrijven verstaat, als omdat hij strijdt tegen opvattingen, die de breedere kringen nog als gangbaar beschouwen.

Dordrecht. H. D. Verdam.

C. M. Kaufmann, Handbuch der Christlichen Archäologie. 3e Aufl. Paderborn, Schöningh. 1922.

Naast het „Handbuch der alt-christlichen Epigrafik" van denzelfden schrijver in het jaar 1917 beschreven, bezitten wij thans de derde editie van Kaufmanns handboek van de christelijke archeologie. En wel eene vergroote en verbeterde editie. Waarlijk men moet wel respect hebben voor dezen geleerde, die ondanks materieele en moreele aanvechtingen kans heeft gezien dit aan inhoud zoo rijke boek weer opnieuw uit te geven.

Wanneer men bedenkt welk een ernstige crisis de Duitsche wetenschap en geleerden in den tegenwoordigen tijd doormaken en vooral deze auteur heeft doorgemaakt, dan stijgt onze eerbied voor de energie en moed van zulke mannen verscheidene graden. Krank naar het lichaam, gedrukt door groote materieele zorgen, beroofd van zijn naaste familieleden, innerlijk geschokt door ernstige nooden der ziel, is Kaufmann door zijne vrienden van algeheelen ondergang gered en heeft hij zijn levenstaak verder hervat. Deze overweging doet ongetwijfeld de waarde van zijn werk stijgen in onze achting. In vijf hoofdafdeelingen geeft de schrijver eene enorme massa stof, welke hij systematisch verwerkt en met 700 afbeeldingen illustreert. Eerst de inleiding van het wezen, geschiedenis en de bronnen der oud-christelijke archeologie. Daarna de architectuur, waarbij vooral op de oude basilieken en de katakomben wordt gelet; vervolgens de schilderingen en de symboliek, waarbij uitvoerig de mozaïken ter sprake komen en een hoofdstuk aan de miniaturen der handschriften wordt gewijd. De vierde en vijfde hoofdafdeeling zijn gewijd aan de beeldhouwkunst, aan de kleinkunst en het handwerk, in welke laatste afdeeling de numismatiek en de voortbrengselen der oud-christelijke textielindustrie zijn ondergebracht.

Kaufmann's werk is hierom zoo belangrijk, omdat het zich niet bepaalt tot een enkel gebied, zooals de meeste geschriften over oud-christelijke monumenten, die veelal monografieën zijn, of slechts tot de Westersche christenheid beperkt blijft, doch in zeer rijke mate het Oosten beschrijft: Aegypte, Syrië, Klein-Azië, Macedonië, Armenië, ja, geheel in de lijn van den schrijver, heeft het Oosten min of meer den voorrang. Geheel zonder bedenking is deze methode niet. De vraag mag gesteld worden of niet Oosten en Westen zoo verschillend zijn, dat het niet aangaat op gelijken voet dooreengemengd de Oostersche en Westersche kunstmonumenten te behandelen. Vooral geldt dit voor de 4e, 5e en latere eeuwen. Niet voor niets is het Romeinsche rijk in twee deelen uiteen gevallen, niet voor niets is het Grieksche schisma gekomen. De verschillen zijn ingrijpender, dan een enkele formule of kerkelijke discipline kon doen vermoeden. Oostersch christendom is in de 2e en 3e eeuw zelfs al geheel anders genuanceerd dan Westersch christendom. Dat Kaufmann daarmee niet voldoende rekening heeft gehouden en teveel op de overeenkomst en te weinig op de verschillen heeft gelet is van het standpunt der katholiciteit begrijpelijk, maar doet den vorscher wien de oogen zijn opengegaan voor die verschillen toch afbreuk aan de waarde van zijn werk. De moeilijkheid wordt nog vermeerderd doordat Rome, van hetwelk bijna alle vorschers uitgaan in de eerste eeuwen der christelijke jaartelling zeer beslist Oostersch-Grieksch is georienteerd, meer dan Westersch-Latijnsch. Het zuivere Westersch-Latijnsche christendom treedt op in Noord-Afrika, het land van Tertullianus, Cyprianus en Augustinus, in Spanje en ten deele ook in Gallië. Doch ook over Afrika is een stroom van Byzantijnsche cultuur heengegaan in de 6e en volgende eeuwen, zoodat ook daar aanleiding tot vertroebeling bestaat. Uit het werk van Kaufmann ontvangt men den indruk, dat hij voor alles met de Oostersch-Grieksche monumenten te rade is gegaan en dat hij te weinig rekening heeft gehouden met de Westersch-Latijnsche. Vandaar ook zijn uitspraak op S. 105: Spanien, ungenügend erforscht. Ook Frankrijk komt er te mager af, in vergelijking tot andere landen. Overigens is de schrijver wijd georienteerd naar vele zijden. Leest men de geschiedenis na van hetgeen in diverse landen is tot stand gebracht, dan treft het, dat ook verschilllende Protestantsche werken en vorschers genoemd worden vooral in Engeland en Duitschland. Dat Kaufmann als katholiek vooral katholieke schrijvers opsomt en wat eenzijdig naar de katholieke wetenschap georienteerd blijkt te zijn is begrijpelijk — ofschoon niet geheel te verdedigen. Dat de Valkenburgsche katakombenstichting en de heer van Dipen, derzelver stichter genoemd worden, kan ons slechts verheugen, maar dat van Roomsch-katholieke zijde letterlijk ieder tijdschriftartikel wordt vermeld, ja zelfs historische romans als kardinaal Wisemans Fabiola, en dat daarnevens vooraanstaande Protestantsche geleerden slechts terloops vermelding vinden, moet worden betreurd.

Doch daarmede zijn mijne voornaamste bezwaren tegen Kaufmann's boek genoemd en gaarne wil ik allen lof brengen aan deze rijke, bijna alles omvattende studie over de christelijke archeologie. Voor de uitvoering van het werk heb ik over 't algemeen lof. De afbeeldingen zijn goed, en wèl gekozen, de voetnoten niet overladen, zooals weleens in Duitsche werken het geval blijkt te zijn. Doch met nadruk moeten de vele slordigheden en afkortingen in de noten worden afgekeurd. Dit maakt een slordigen, onwetenschappelijken indruk, en dat is jammer van een zoo aanbevelenswaardig boek. Voor een tweetal dingen vooral mogen wij Kaufmann dankbaar zijn: voor zijne getrouwe opsomming der vondsten van oud-christelijke monumenten over de verschillende landen verdeeld, al is hier dan ook het Westen zeer onvolledig, en voor zijn uitvoerig, degelijk bewerkt register. Deze beiden maken het boek beter bruikbaar.

Zalt-Bommel. E. L. Smit.

Digitized by Google

A. A. van Schelven, Kerkeraads-Protocollen der Nederduitsche Vluchtelingen-kerk te Londen, 1560—1563. (Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, Derde Serie, No 43). Amsterdam, Joh. Müller. 1921. (Pr. *f* 10.—).

Deze kerkeraadsprotocollen zijn de twee oudste thans nog aanwezige notulenboeken van de Hollandsche gemeente te Londen, die zulk een belangrijke rol heeft gespeeld in de geschiedenis van het Gereformeerd Protestantisme der 16de en 17de eeuw, want immers de te Londen vervaardigde belijdenisschriften, Utenhove's psalmberijming, en sommige kerkelijke formulieren zijn aanvankelijk ook in de Nederlanden gebruikt. Terecht kon Festus Hommius haar reeds in 1620 noemen „de Moeder ende Stichtersche van alle de Gereformeerde Gemeinten in Neerlant". Calvijn en Bullinger hebben met de Londensche gemeente in betrekking gestaan, Joannes à Lasco, Micronius en Utenhove hebben er gearbeid, en geleerden als Dr. A. Kuyper, Dr. J. J. van Toorenenbergen, Dr. F. Pijper, Dr. J. H. Gerretsen, Dr. M. Woudstra, Dr. A. A. van Schelven, en niet te vergeten W. J. C. Moens en J. H. Hessels, hebben ons hare archieven geopend en hare geschiedenis beschreven. De allereerste notulen waren echter nog niet in het licht gegeven; zij loopen van 1560—1563 en zijn van de hand van de Londensche predikanten Petrus Delenus en Nicolaus Carineus. Door deze publicatie nu krijgen wij een beteren kijk inzonderheid ook op de denkbeelden van Adriaen van Haemstede, den bekenden schrijver van het „Martelarenboek", en leeren wij zijne houding tegenover het Anabaptisme beter kennen, benevens het optreden van den kerkeraad tegen dezen van Anabaptisterije beschuldigden man. Wij worden voorts in kennis gesteld met de handelingen van den kerkeraad tegen den eveneens van ketterij aangeklaagden Haagschen medicus Justus Velsius, die in Maart 1563 te Londen vertoefde, over wien onze Christiaan Sepp zulke uitvoerige en belangrijke mededeelingen deed in zijne „Kerkhistorische Studiën". Ook over het leven van Acontius, dien Dr. Karl Müller onlangs zeer naar voren heeft gebracht, over Saravia en anderen, krijgen wij nadere gegevens. Doch behalve dit alles, dat op personen betrekking heeft, zijn er in deze protocollen ook velerlei zaken, die onze kennis van instellingen en gebruiken (bijv. de profetie, het vasten, de censuur, doop en avondmaal) nog belangrijk aanvullen; daartoe dienen ook de twee bijlagen, waarin wij opgaven vinden van huwelijken, doop- en sterfgevallen over de jaren 1559, 1560, 1561 en 1563—1567. Deze bronnenpublicatie is derhalve een middel om de emigratie van de 16de en 17de eeuw nauwkeuriger te leeren kennen, de beteekenis der Londensche gemeente voor het kerkelijk en staatkundig leven beter nog dan vroeger te waardeeren, en mag alzoo uit nationaal, sociaal, kerkhistorisch en kultuurhistorisch oogpunt als een aanwinst worden geboekt.

Leiden (*Oegstgeest*). A. Eekhof.

E. Hoffmann-Krayer, Volkskundliche Bibliographie für das Jahr 1919. Berlin u. Leipzig, Verein. Wiss. Verl., W. de Gruyter & Cie. 1922. (Pr. *f* 1.50).

Het nieuwe deel van dit nuttige en handige werk verschilt in omvang en naar inrichting weinig van het vorige (aangekondigd *Museum* XXIX no. 2, Nov. 1921). Met zijn heldere systematische indeeling en zijn uitvoerige registers, volgens trefwoorden en op naam der schrijvers, kan het als een model van bibliografischen arbeid gelden. Ook de nederlandsche literatuur is in menige rubriek vertegenwoordigd, al moeten wij de opmerking herhalen, dat een nederlandsche medewerker voor dit gebied wellicht nog veel, dat thans aan de aandacht der bewerkers ontsnapte, had kunnen bijdragen. Slechts op een bepaalde vergissing dient hier even te worden gewezen; onder nr. 1625 zijn de twee opstellen „Aernout en consorten" en „Over enkele oude straatnamen" van Prof. J. W. Muller, die beide in de tweede aflevering van Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk. 38 verschenen, tot één gemaakt en onder de Geographische Namen geschikt, waar het eerste zeer zeker niet thuis behoort.

Oegstgeest. Fr. Kossmann.

SCHOOLBOEKEN.

J. W. de Jongh en **J. J. Moerman, Op en om het Binnenhof.** De Geschiedenis van 's-Gravenhage in schetsen en verhalen. Geïllustreerd leesboek voor school en huis. Met een voorwoord van **Dr. H. E. van Gelder.** Eerste deeltje. Groningen-den Haag, Wolters. 1922. (Pr. *f* 0.85).

Dit is een aardig boekje, en de gedachte, die er aan ten grondslag ligt, is gelukkig. De schrijvers maken voor het onderricht in de geschiedenis, niet alleen de locale, maar meer in het algemeen de vaderlandsche, gebruik van wat er van historie te lezen valt uit Haagsche gebouwen en monumenten, dus uit de dagelijksche omgeving van hen, die het boekje zullen moeten of mogen gebruiken. Deze methode is indertijd reeds op welsprekende wijze door De Vletter aangeprezen en met succes gebruikt. Maar ze is uiteraard in zichzelf beperkt en eigenlijk specifiek Haagsch. Al zou ze wellicht in nog enkele andere steden ook toegepast kunnen worden, toch nergens zoo goed als in het groote dorp, dat bijna onafgebroken de zetel der landsregeering is geweest. De plaatselijke geschiedenis van den Haag is sterk vergroeid met, in menig opzicht evenwijdig aan de geschiedenis des vaderlands. Het werkje is dus wel speciaal voor de Haagsche „school en huis" bedoeld, buiten de residentie zal het niet veel gebruikt worden. Maar dat hebben de schrijvers natuurlijk geweten.

Afstappend van de methode en het boekje zelf beschouwend, kan men ook daar veel goeds van zeggen. De algemeene historische achtergrond van het plaatselijk gebeuren, direct al van de stichting van die Haghe, is in korte trekken duidelijk geschetst. Zeer goed is ook de motiveering van de keuze van het tegenwoordige den Haag tot plaats voor het Roomsch-Koninklijk paleis, al zijn er misschien al te veel bijkomstigheden bijgehaald.

Het boekje is, zooals vanzelf spreekt, zeer populair en aan de daarmee helaas zoo nauw verwante oppervlakkigheid schijnen de schrijvers niet geheel ontkomen. Aan den anderen kant vraagt men zich af of er ook niet een te veel aan details is gegeven. Vooral van de laatste hoofdstukken kan dit gezegd; ze doen wat rammelig aan. De eerste afdeelingen, spelend in een tijd, waarvan veel minder bijzonderheden bekend zijn, vielen rustiger en daardoor duidelijker uit. Bij de latere zal de onderwijzer heel wat te verklaren vinden en het boekje zal als schoolboek beter voldoen dan als leesboek. Maar in zijn eerste hoedanigheid zal het ook het meest gebruikt worden.

Digitized by Google

En moge dat veel zijn. Ik wensch het werkje op alle lagere scholen in den Haag in gebruik. Het zal de jeugd op bevattelijke wijze veel van de geschiedenis leeren, en historische onjuistheden zal ze er niet uit vernemen. Daarvoor staat overigens ook het toezicht, door den schrijver van het voorwoord op het geheel gehouden, ons borg.

De eindindruk is dus zeer gunstig; het moge herhaald, dit is een aardig boekje. En laat ons hopen, dat de bewerkers zooveel voldoening van hun moeite hebben, dat ze spoedig een vervolg kunnen geven, dat ons immers door de veelbelovende woorden „eerste deeltje" op het titelblad wordt aangekondigd.

Tenslotte zij opgemerkt, dat het boekje smakelijk is uitgegeven en met tal van goede afbeeldingen aardig verlucht.

J. W. de Jongh en J. J. Moerman, Op en om het Binnenhof. Tweede deeltje. 1922. (Pr. *f* 0.85).

Het tweede deeltje van het hierboven aangekondigde leesboek is reeds kort na het eerste verschenen en vormt een waardig vervolg op het aardig begin. Dit deel behandelt de Haagsche geschiedenis van ongeveer 1650 tot den dag van heden in een twaalftal hoofdstukken. De wijze van behandeling is geheel gelijk aan die van het eerste deel en er behoeft hier dus niet veel meer van gezegd te worden.

Het is onderhoudende en leerzame lectuur en men legt het boekje met ingenomenheid uit de hand. Alleen is ook hier wellicht in te kort bestek te veel samengedrongen, en mondelinge verklaring door den onderwijzer zal dikwijls noodig zijn.

Het hoofdstuk gewijd aan den moord der De Witten is echter sober gehouden en gelukkig worden onze jeugdige medeburgers niet verschrikt door griezelige en bloederige bijzonderheden, zooals die op andere lezingen van „de zwarte bladzijde" te dikwijls in alle uitvoerigheid vermeld staan. Het laatste hoofdstuk, getiteld: Verkeersmiddelen, is bijzonder geslaagd. Het zou aardig zijn geweest als ook aan de verkeersregeling en het verkeersvraagstuk, zooals zich dit ook in den Haag de laatste jaren op den voorgrond komt dringen, een bladzijde was gewijd. Een enkele kleine vergissing, zooals de plaatsing van het Logement van Dordrecht in 1786 aan den Kneuterdijk, terwijl het twee huizen om den hoek aan den Langen Vijverberg lag, is van gering belang. Vreemder is, dat in een in 1922 verschenen werkje bij het Vredespaleis met geen woord van het Permanente Hof van Internationale Justitie, die zoo belangrijke instelling, wordt gewaagd.

Maar zulke kleine gebreken kunnen gemakkelijk bij een volgenden druk aangevuld en verbeterd worden.

En moge het daartoe spoedig komen. Het aardige werkje is een druk gebruik in en buiten de school ten volle waard, en den schrijvers zij dit succes van harte toegewenscht.

Den Haag. W. Moll.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De Heer W. A. Oldfather zond ons een afdruk van zijn studie over een inskriptie afkomstig uit Physcus in West Locris; deze studie is geplaatst in het *American Journal of Archeaology* XXVI (1922), n. 4. Dezelfde geleerde deed ons toekomen het uitgebreide artikel over *Lokris*, dat hij schreef in *Paulys Real-Enzyklopädie* (*Neue Bearbeitung*), en kleinere artikels betreffende personen die met Locris in verband staan.

Van de bekende bewerking van Horatius' *Satyren*, door G. Krüger, is de zeventiende druk, bezorgd door P. Hoppe, bij de firma B. G. Teubner verschenen. De prijs van het boek is *f* 1.20. De kommentaar is, vooral ten opzichte der verklaring van de taal, beknopter geworden, gelijk ook 't geval is met de inleiding. In een aanhangsel is rekenschap gegeven van veranderingen in de tekst en is de bibliografie, voor zover nodig, medegedeeld.

Van M. J. Koenen's bekend *Verklarend Handwoordenboek der Nederlandsche Taal* (*tevens vreemde-woordentolk*) verscheen bij J. B. Wolters te Groningen-den Haag de 14de, vermeerderde uitgave, evenals de vorige bewerkt door Dr. J. Endepols. De prijs van dit handige boek is geb. *f* 5.60.

In het belang van het ondernomen dialectonderzoek worden de *Mededeelingen van de Zuidnederlandsche Dialectcentrale*, die in het tijdschrift „Leuvensche Bijdragen" zijn opgenomen, ook afzonderlijk gepubliceerd. Briefwisseling over het onderzoek enz. wordt ingewacht bij Dr. L. Grootaers, Naamsche Steenweg 162, Heverlee-Leuven.

Bij de firma J. B. Wolters te Groningen is de vijfde, vermeerderde en verbeterde druk verschenen van het welbekende *Fransch Woordenboek* door de heer C. R. C. Herckenrath samengesteld. De beide delen (*Fransch-Nederlandsch* en *Nederlandsch-Fransch*) kosten afzonderlik *f* 4.50, te zamen in een of twee banden *f* 8.90. In een *Inleiding* verklaart de schrijver welke beginselen hem bij de samenstelling hebben geleid en hoe hij meent dat men het boek behoort te gebruiken; niet alleen aan hen die het werk geregeld raadplegen, is het lezen van schrijvers opmerkingen zeer aan te bevelen.

De uitgever J. M. Meulenhoff te Amsterdam zond ons den 2den druk van Dr. J. W. Marmelstein's uitgave van de *Athalie* van Racine, die behoort tot de Collection „Les meilleurs auteurs français". De prijs van het keurig uitgevoerde werkje is *f* 0.85, geb. *f* 1.35. Voorts den 2den druk van P. van Duinen's uitgave van Racine's *Phèdre*, die deel uitmaakt van dezelfde collectie. De prijs hiervan is *f* 0.75, geb. *f* 1 25.

Van het *Biographisch Woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*, red. De Bie en Loosjes, verscheen het derde deel (F—Heyden) bij de firma Nijhoff te 's Gravenhage. De uitvoerige levensberichten voldoen aan hooge eischen van biografische en bibliografische nauwkeurigheid.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Mnemosyne, N. S., LI, 3: G. Vollgraff, De Aetate Acusilai Argivi. — J. P. Postgate, Ad Catalepton quae Maronis dicuntur. — I. I. H., Ad Platonis Gorgiam p. 474 A. — A. G. Roos, De C. Julio Prisco. — G. V., Notulae epigraphicae. — I. Errandonea S. I., Sophoclei chori persona tragica. — A. G. Roos, Brittenburg. — I. I. H., Ad Euripidis Medeae vs. 11. — I. S. Phillimore, Ad Horatii Ep. I, XIX, 28. — C. van Vollenhoven, De Grotii Sophompanea. — P. Groeneboom, Ad Theophrastum XV 6. — Ad Platonis Gorgiam p. 485. A.

Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk., XLII, 1: E. Blancquaert, Een paar lengtemetingen. — H. W. J. Kroes, Ndl. *den* — Nhd. *Tenne*. — W. de Vries, Got. *fitan*. — A. Jóhannesson, Ueber die urnordische Sprache. — L. Reypens, S. J., Ruusbroecbijdragen. — H. J. Eymael, Eenige noodzakelijke verbeteringen en toelichtingen in mijne Tweede Uitgave van Hofwijck. — Kleine Meded.

2: A. C. Bouman, Johan Ruusbroec en de Duitsche mystiek, II. — P. Leendertz Jr., Het slot v. Vondel's Lucifer. — A. A. Verdenius, Lexicol. aanteekeningen bij stichtelijk proza uit de ME (slot). — C. G. N. de Vooys, Een tweede handschr. v. „Tspel van de Cristenkercke". — Kleine Meded.

Digitized by Google

Nieuwe Taalgids, XVII, 4: L. P. H. Eykman, Geschiedk. overzicht v. d. klankleer in Nederl. — D. C. H., Een Duitse wereldtaal. — N. v. Wijk, Taalvergelijking en mod. dialektkunde. — J. F. M. Sterck, Een oom v. Vondel, Amsterdamsch rederijker. — Fr. Kossmann, Coornhert's beschouwingen over den versbouw. — M. Schönfeld, De studie v. d. eigennamen. — C. B. v. Haeringen, Ongewenste voorkeur. — Kron. en Krit. — Bladv.

Neophilologus, VIII, 4: E. Boulan, Est-elle imaginaire ou non, l'hérésie janséniste? — K. R. Gallas, Les recherches de M. G.-L. v. Roosbroeck autour de Corneille. — G. L. v. Roosbroeck, An early version of Voltaire's *Epître sur la calomnie.* — L. Koppelmann, Zur Etym. v. *Aller-Andare.* — L. A. Haas, Die Fragmente des *Karlmeinet* in Darmstadt. — A. C. Bouman, Die litterar. Stellung der Dichterin Hadewijch. — J. H. Scholte, „Veritabler Danziger! Ächter, Doppelter Lachs!"—H. de Groot, New Shakespeare criticism. — J. H. Kern, A few notes on the *Metra* of Boethius in old English. — Dez., A ghostword. — O. B. Schlutter, Is there any real evidence for an alleged oe. *Wyhtel* 'Quail'? — A. W. de Groot, Le rhythme de Commodien. — Inh. v. tijdschr.

English Studies, V, 3-4: J. Kooistra, On the Character of Desdemona. — F. P. H. Prick v. Wely, War Words a. Peace Pipings, B. — R. C. Boer, Beowulf. — Notes a. News. — Transl. — Points of Mod. Engl. Syntax. — Rev. — Brief Mentions. — Bibliogr.

Neuphilologische Mitteilungen, 1922, 4-5: Ph. A. Becker, Clément Marot und Lukian. — L. Spitzer, Wortmiszellen. — J. Brüch, Wortmiszellen. — Besprechungen.

6—8: Ph. A. Becker, La vie littéraire à la cour de Louis XII. — Besprechungen.

1923, 1—4: A. H. Krappe, The Origin of the *Geste Rainouart.* — J. Vising, Perfektum und Imperfektum in den romanischen Sprachen. — O. J. Tallgren, Manuscrit gascon trouvé en Finlande. — Besprechungen.

Bijdragen Vaderl. Gesch., 5de R. X, 1 en 2: Huizinga, Noodwendig vertoog. — Wiersum, Oldenbarnevelt als pensionaris van Rotterdam. — Japikse, Levensbericht van J. L. Huber. — Van Schelven, Klebitius. — Gysberti Hodenpijl, Gouverneurs van Koromandel: Van Teylingen en Haksteen. — Japikse, Nederl. hist. literatuur, met Aanhangsel van Hettema.

Bijdragen en Meded. Hist. Gen. XLIV, 1923: Meilink, Rapporten en betoogen nopens het congégeld op granen. — Heeringa, Utrechts oorlogslasten 1572—77. — Meilink, Rekening van het lastgeld in Amsterdam, Waterland en het Noorderkwartier, 1507. — Kleyntjes, Gedenkschr. van Herb. Van Aemstel van Mynden (toevoegsels).

Archief Aartsb. Utrecht, XLVIII, 3: Van Veen, Kerspel Steenderen, 1562. — Dez., Heukelum. — Dez., Kerkerekening Beusichem 1558. — Dez., Beusichem 1582. — Dez., Zoelmond. — Dez., Angeren. — Dez., Garderen 1571/2. — Dez., Geschil tusschen St. Barbara te Culemborg en kerkmeesters. — Dez., Fundatie van vicarieën te Nijkerk. — Dez., Pastoor van Terwolde. — Kroniek. — Literatuur.

Revue Historique, CXLII, 1: Halphen, La place de l'Asie dans l'histoire du monde. — Waltz, Les artisans et leur vie en Grèce (slot). — Sée, L'industrie rurale en France au 18me siècle. — Bulletin historique (l'Amérique latine; France, 1660—1789).

Historische Zeitschrift, 127, 1: Spangenberg, Die Perioden der Weltgeschichte. — Philippi, Heinrich der Löwe als Beförderer von Kunst und Wissenschaft.—Miszellen (Schneider, Neuere Dante-Literatur, II).

2: Beyerhaus, Neuere Augustinprobleme. — W. Mommsen, Richelieu als Staatsmann. — Wanger, Briefe an Scharnhorst. — Miszellen (Hampe, Weltgeschichte im Mittelalter).

Hist. Vierteljahrschrift, XXI, 2: Von Below, Die vergleichende Methode. — Windorf, Dialektik und materialistische Geschichtsauffassung. — Hadank, Die Mesta.

Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XVII, 1/2: Glöckner, Bedeutung und Entstehung des Forstbegriffes. — Lothar, Zwei Register des Mainzer Rheinzolls. — E. von Ranke, Wirtschaftl. Beziehungen Kölns zu Frankfurt a/Main. — Engel-Janossi, Deutsch-Oesterreich 1815—18. — Miszellen (o. a. Häpke, Die Wirtschaftspolitik im Königreich der Niederlande 1815—30).

Studiën, C, Juli: A. Borret, De ondernemer en de ethiek. — G. Lamers, Voor of tegen Montessori? — J. v. Rijckevorsel, Het „Renouveau cathol." in het tegenw. Frankrijk, I. — Th. Paimans, Van mechanisme naar vitalisme. — Meded. — Dingen v. d. Dag.

Aug.: A. Borret, Bij het Jubileum v. H. M. Koningin Wilhelmina. — J. v. Rijckevorsel, Het „Renouveau cathol." in het tegenw. Frankrijk (slot). — G. Gorris, Over de vermoedelijke heropening v. h. Vatik. Concilie. — Th. Paimans, Van mechan. naar vital. (slot). — J. v. Mierlo Jr., Is het „Boec van den twalef dogheden" een werk v. J. v. Ruysbroeck? III. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Botha en Burger, Afrik. Grammatika: N. Taalg. XVII, n°. 4 (Bouman).

Elias, Voorspel van den Eersten Eng. oorlog: Vierteljahrschrift für Soz. und Wirtschaftsgesch., XVII, 1/2 (Baasch).

Hubbard, Dutch Source for Rob. Crusoe: Engl. Stud. V, n°. 3-4 (v. Maanen).

Schrijnen, Einführung in das Studium der indogerm. Sprachwissenschaft: Neuphil. Mitteil. 123, 1—4 (J. N. Reuter).

Van Tieghem, Poésie de la nuit: Neophil. VIII, n°. 4 (Gallas).

Wätjen, Brasilien: Vierteljahrschrift für Soz. und Wirtschaftsgeschichte, XVII, 1/2 (Häpke).

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO IN ANNUM MCMXXIV INDICTI

De quadraginta septem carminibus quorum tamen duo ad certamen admitti non potuerunt (illud cui titulus *De S. Johanne ad Herodem* utpote constans e variis poematiis quorum tamen nullum legitimum versuum numerum explebat et illud c. t. *Fama* cuius poeta nomen suum nos non celaverat) ita est iudicatum.

Praemium aureum reportavit *Hermannus Weller* qui *Europam* cecinit; sumptibus legati in volumen haec carmina recipientur, si poetae eorum scidulae aperiendae dederint veniam:

Spes Vergiliana, Vergilius et Maecenas, Ad Vergilii sepulcrum, Gallus et Lycoris.

Parum aut omnino non probabantur carmina 40 quorum tituli *Marina, Lycoris, Deversorium Bethlehemiticum, De arte volandi, Ecloga, Libellus amatorius, Primum iter, Virgilii amicis, Ad Islandos, Tatia, Idyllium, Montanae puellae incunditas, Post nubila Phoebus, Somnium Vergilii, Facit indignatio versus, Cursus equorum, Orbilii ludus,* (carmen cuius scidula reperta, ipsum deerat) *Ad sanctam Caeciliam, Ferriterium, Miles ignotus, Mincius, Lenis sub numine Bacchi, Redeuntes ex urbe coloni, Dulcis cura matris, Parvo sub lare cena, Ad pium Aeneam Africam linquentem, Rivus, In diem Romae natalem, In novi praesulis introitu, Ferriterium v. s., Stabat volabat, Ante aram patriae, Nais, Extremum Horatii somnium, Ad uxorem epistola, Domuncula, Materni victima amoris, Patrii montes.*

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus, ut

Digitized by Google

carmina Latina non ex alio sermone versa, nex prius edita argumentive privati, nec L versibus breviora, nitide et ignota iudicibus manu scripta ante Kal. Ian. A. MCMXXIV mittantur ad „het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis Amsterdam", munita sententia, item inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit, si poetae in transscribendo portabile prelum Britannicum („type-writer") adhibuerint, ac si, quemadmodum in editionibus poetarum fieri solet, sextum quemque versum numero insigniverint.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur eique subiungentur alia laude ornata, si scidulae aperiendae venia dabitur. Id autem ante Kal. Iul. proximas fieri debebit.

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Aprili pronuntiabitur, quo facto scidulae carminibus non probatis additae Vulcano tradentur.

Amstelodami, die IX m. Apr. A. MCMXXIII — C. VAN VOLLENHOVEN *Ord. lit. acad. reg. praeses*

ADVERTENTIEN

J. B. WOLTERS, GRONINGEN, DEN HAAG.

LEERGANG VOOR HET LATIJN
TEN DIENSTE VAN GYMNASIA EN LYCEA.

Zoo juist verschenen:

LATIJNSCHE OEFENINGEN

door Dr. R. H. WOLTJER,
Hoogleeraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam,

en Dr. G. W. VAN BLEEK,
Conrector van het Marnix-Gymnasium te Rotterdam.

EERSTE DEEL

Prijs . . . . f 1,90

Deze leergang is een bewerking van de bekende Latijnsche Grammatica en Oefeningen van Dr. J. WOLTJER. Het aantal der oefeningen is van 123 tot 114 teruggebracht, terwijl het geheel is aangevuld met een Latijnsch-Nederlandsche Woordenlijst.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

Geschiedenis van het Nederlandsche Volk
door Prof. Dr. P. J. BLOK.
Hoogl. aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

Deze tweede druk, door den schrijver geheel herzien en bijgewerkt, is compl. in 4 deelen. Prijs f 10.50 per deel gebonden.

Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek
onder redactie van
Dr. P. C. MOLHUYSEN, Prof. Dr. P. J. BLOK, Prof. Dr. L. KNAPPERT en Dr. F. K. H. KOSSMANN.

Hiervan zijn thans 5 deelen verschenen
Het werk zal compleet zijn in 10 deelen.
Prijs per deel gebonden f 15.—.

HET VERVAL VAN EUROPA
DE WEGEN NAAR HET HERSTEL
DOOR FRANCESCO NITTI

Voor deze Nederlandsche uitgave in geautoriseerde vertaling van JAN J. BRUNA, schreef de auteur een speciale inleiding, waarin o. a. het Ruhr-conflict wordt behandeld en gewezen wordt op de rol, die vooral Nederland bij den wederopbouw kan spelen.

De prijs van dit omvangrijke boek (232 bladzijden) is f 3.25

Uitgegeven door A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij te Leiden en in elken boekhandel verkrijgbaar

Uitgegeven op verzoek van de Juridische Faculteit der Leidsche Studenten - - -

In de serie **BEROEPSKEUZE VOOR DEN JURIST** is verschenen:

No. 1 **HET BEROEP VAN ADVOCAAT**
door Mr. J. H. TELDERS
Landsadvocaat

No. 2 **HET AMBT VAN DEN RECHTER**
door Mr. G. VAN SLOOTEN
President van den krijgsraad te 's-Gravenhage

No. 3 **DE JURIST ALS AMBTENAAR**
door Mr. J. B. KAN
Secretaris-Generaal in Algemeenen Dienst

Prijs 30 Cents

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Digitized by Google

Staatkundige Geschiedenis van 1887—1917

door Dr. N. JAPIKSE

Directeur van het Bureau van 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën

Ingenaaid **f 11.—** Gebonden **f 13.50**

Hoogst wenschelijk was het dat de Staatkundige Geschiedenis van Nederland, door J. A. DE BRUYNE sedert 1848 beschreven, tot op dezen tijd werd aangevuld en voltooid. Dr. N. JAPIKSE heeft deze taak op zich genomen en behandelt in dit boek de jaren 1887—1917, een afgesloten tijdperk tusschen twee grondwetsherzieningen.

Hoewel dit werk als een afzonderlijk boek wordt uitgegeven, kan het tevens beschouwd worden als een vervolg op het werk van De Bruyne, dat in 5 deelen reeds vroeger is verschenen.

De prijs van de zes deelen compleet bedraagt gebonden **f 37.—**

Algemeene Geschiedenis

DOOR

Prof. Dr. H. BRUGMANS en Prof. Dr. G. W. KERNKAMP

Tweede, herziene en geheel bijgewerkte druk

De deelen bevatten:

I. Oude Geschiedenis
II. Middeleeuwen
III. Nieuwe Geschiedenis
IV. Nieuwste Geschiedenis (ter perse)

De inteekenaren op „Algemeene Geschiedenis ontvangen gratis het rijk geïllustreerde

HISTORISCH PLATENBOEK,

gebonden in linnen band.

De prijs van de deelen I, II en III bedraagt **f 12.50** gebonden per deel

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

FRANSCHE KUNST

Prijs per deel in cartonnen band *f* 2.50

In de serie **FRANSCHE KUNST** zijn verschenen:

1. P. Valkhoff, *De Franse Geest in Frankrijk's letterkunde*, 2e druk.
2. J. J. Salverda de Grave, *De Troubadours.*
3. Corn. Veth, *Fransche Caricaturisten*, met 28 afbeeldingen.
4. Jan van Nijlen, *Francis Jammes*, met portret.
5. J. Greshoff, *Latijnsche lente.*
6. J. Tielrooy, *Maurice Barrès*, met portretten en autograaf.
7. C. P. van Rossem, *Het moderne Fransche Tooneel.*
8. Matthijs Vermeulen, *De Twee Muzieken, I.*
9. Idem, *De Twee Muzieken, II.*
10. Ca. Serrurier, *De Pensées van Pascal*, met portretten.
11. Jan van Nijlen, *Charles Peguy*, met portret.
12. André de Ridder, *Remy de Gourmont*, met portretten.
13. Emile Boulan, *Figures du XVIIIe Siècle.*
14. Just Havelaar, *Auguste Rodin.*
15. Marguerite de Rouville, *De Levenskunst van Vauvenargues.*
16. J. J. Salverda de Grave, *De geschiedenis van Jan van Parijs.* In soepelen prachtband en met 4 illustraties van P. A. H. Hofman **f 3.25**
17. G. Jean-Aubry, *Fransche Muziek*, I. Vertaling van Martin J. Premsela.
18. Idem, II.
19. M. de la Prise, *De Eenzamen van Port-Royal*, met 12 afbeeldingen **f 3.50**

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAFIE

LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

12 Nummers **68ste Jaargang** **Per jaar f 2.40**

De **Nederlandsche Bibliografie**, het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

EENENDERTIGSTE JAARGANG.

1924.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ].
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. — PARIJS, H. LE SOUDIER. — LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

Digitized by Google

Digitized by Google

REGISTER.

I. Lijst dermedewerkers aan den 31sten Jaargang.

Prof. Mr. L. J. van Apeldoorn te Amsterdam.
Mej. Dr. M. M. Assmann te Leiden.
Dr. A. Beets te Leiden.
Dr. J. F. D. Blöte te Tilburg.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Dr. C. de Boer te Leiden.
Dr. P. A. A. Boeser te Leiden.
Dr. J. W. Boissevain te Bloemendaal.
Prof. Dr. U. Ph. Boissevain te Amsterdam.
Dr. D. E. Bosselaar te Gouda.
Mej. Dr. C. J. Bouman te Amsterdam.
Dr. C. Brakman Jzn. te 's-Gravenhage.
H. H. Breuning te Groningen.
Dr. M. Brinkgreve te Bunnik.
Dr. V. F. Büchner te Leiden.
Prof. Dr. A. W. Byvanck te Leiden.
Mej. J. Cohen te Amsterdam.
Dr. B. A. P. van Dam te 's-Gravenhage.
Dr. J. van Dam te Amsterdam.
L. Delibes te 's-Gravenhage.
Dr. M. Engers te Zwolle.
Dr. P. J. Enk te Leeuwarden.
J. A. Falconer te Groningen.
Dr. P. Fijn van Draat te Utrecht.
†Dr. J. M. Fraenkel te Utrecht.
K. R. Gallas te Amsterdam.
Dr. G. J. Geers te Enschede.
Mej. Dr. J. M. van Gelder te Amsterdam.
Prof. Dr. P. Geyl te Londen.
Prof. Dr. P. Groeneboom te Groningen.
Prof. Dr. A. W. de Groot te Aerdenhout.
Dr. C. P. Gunning te Amsterdam.
Prof. Dr. H. Hackmann te Amsterdam.
Dr. J. Heinsius te Leiden.
M. D. Henkel te Amsterdam.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
J. P. Heyligers te 's-Gravenhage.
Dr. G. E. W. van Hille te 's-Gravenhage.
Dr. G. van Hoorn te Utrecht.
Prof. Dr. J. Huizinga te Leiden.
Prof. Dr. F. M. Jaeger te Groningen.
Dr. N. Japikse te 's-Gravenhage.
Dr. K. H. E. de Jong te 's-Gravenhage.
Dr. G. Kalff Jr. te Amsterdam.
Prof. Dr. J. H. Kern te Groningen.
Prof. Mr. J. C. Kielstra te Wageningen.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Dr. J. A. N. Knuttel te Leiden.
Dr. W. Koch te Wageningen.
Chr. Kok te Leiden.
Dr. E. B. Koster te 's-Gravenhage.
Dr. W. J. W. Koster te Rotterdam.
Prof. Dr. F. J. L. Krämer te 's-Gravenhage.
Mej. Dr. S. A. Krijn te Amsterdam.
Dr. J. E. Kroon te Leiden.
Prof. Dr. W. E. J. Kuiper te Amsterdam.
†Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Melchthal (Zwitserland).
Dr. H. M. R. Leopold te Rome.
Dr. R. Leyds te Oosterbeek.
Prof. Dr. H. Logeman te Gent.
H. J. van der Meer te 's-Gravenhage.
Dr. J. D. Meerwaldt te Amsterdam.
Dr. A. Meuwese te St.-Michiels-Gestel.
Dr. A. Mingana te Manchester.
Dr. W. Morel te Frankfort a. d. Main.
Prof. Dr. J. W. Muller te Leiden.
Prof. Dr. A. Noordtzij te Driebergen.
Prof. Dr. H. Th. Obbink te Utrecht.
Prof. Dr. H. Oort te Leiden.
Prof. Dr. B. J. H. Ovink te Utrecht.
J. E. Polak Jz. te Amsterdam.
W. Prins te Leiden.
Prof. Dr. J. Prinsen te Amsterdam.
Prof. Dr. A. G. Roos te Groningen.
Dr. A. Rutgers te Amsterdam.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Amsterdam.
Dr. M. Schönfeld te Hilversum.
Mej. Dr. C. Serrurier te Leiden.
Prof. Dr. B. Sijmons te Groningen.
Prof. Jhr. Dr. J. Six te Amsterdam.
Dr. E. Slijper te Utrecht.
Prof. Dr. K. Sneyders de Vogel te Groningen.
Prof. Dr. A. J. de Sopper te Leiden.
Dr. H. Sparnaay te Amersfoort.
Dr. J. F. M. Sterck te Heemstede.
Dr. Th. C. van Stockum te Hilversum.
Dr. J. S. Theissen te Groningen.
Dr. J. H. Thiel te Haarlem.
Dr. H. J. Toxopeüs te Breda.
Prof. Dr. C. C. Uhlenbeck te Leiden.
B. J. F. Varenhorst te 's-Gravenhage.
Mevr. A. C. E. Vechtman-Veth te 's-Gravenhage.
Dr. H. D. Verdam te Dordrecht.
Prof. Dr. M. W. de Visser te Leiden.
Prof. Dr. J. Ph. Vogel te Leiden.
Dr. J. de Vries te Arnhem.
Prof. Dr. S. G. de Vries te Leiden.
Dr. W. de Vries te Groningen.
Dr. P. Vrijlandt te Alkmaar.
†Prof. Dr. J. van Wageningen te Groningen.
B. H. J. Weerenbeck te Nijmegen.
Prof. Dr. A. J. Wensinck te Leiden.
Dr. F. W. van Wijk te Maastricht.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Prof. Dr. H. Windisch te Leiden.
Prof. Dr. J. de Zwaan te Groningen.

Digitized by Google

II. Alphabetische lijst der recensies.

Aeschylus, zie Boutens.
Andersen and Smith, The Pali Dhātupātha and the Dhātumañjūsā (Vogel) 257.
Annales de la Société J.-J. Rousseau, XIV (Gallas) 69.
Apicius, zie Giarratano.
Are, zie Golther.
Aristoteles, zie Rolfes.
Auer, zie Siemens.

Baehrens-Volmer, Poetae Latini minores, II, 2 (Bosselaar) 254.
Barhebraeus, zie Moberg.
Beloch, Griechische Geschichte, III, 1 (Roos) 15.
Berlage, Alkestis Toneelspel van Euripides (E. B. Koster) 142.
Birnbaum, Das Hebräische und Aramäische Element in der Jiddischen Sprache (Polak) 149.
Van Bleek, zie Woltjer.
Böhl, Genesis, I (Noordtzij) 173.
Boissonnade, Du nouveau sur la Chanson de Roland (Sneyders de Vogel) 264.
Bosman, Oor die Ontstaan van Afrikaans (Hesseling) 37.
Boutens, Eumenieden. Treurspel naar het Grieksch van Aischylos (W. E. J. Kuiper) 169.
Brederode, zie Schepers.
Brenot, Les mots et groupes iambiques réduits dans le théatre latin (Brakman) 171.
Brockstedt, Benoit de Sainte-Maure und seine Quellen, I (Salverda de Grave) 177.
De Brouwer en Slijper, Vademecum Homericum (v. Leeuwen) 130.
Brown, The Stonyhurst Pageants (Falconer) 99
Bull, Holberg, Epistler og Smaastykker i utvalg (Logeman) 40. Dez., Christensen, Roos, Thomas, Winsnes, Festudgaven 1922 af Holberg Comoedier og de populære skrifter (Logeman) 42.

Cagnat et Chapot, Manuel d'archéologie romaine, II (A. W. Byvanck) 72.
Callimachus, zie Pfeiffer.
Camphausen, Romanus Sophista, Περὶ ἀνειμένου (Hesseling) 5.
Carlsson, Zur Textkritik der Pliniusbriefe (Brakman) 114.
Chapot, zie Cagnat.
Christensen, zie Bull.
Cicero, zie Pease.
Cichorius, Römische Studien (Leopold) 86.
Cornou, Elie Fréron (1718—1776) (Serrurier) 312.

Van Dale's Groot Woordenboek der Nederlandsche Taal (Beets) 90.
Du Deffand, zie Trabucco.
Delatte, La vie de Pythagore de Diogène Laërce (de Sopper) 254.
Van Dijk, Socrates (Brinkgreve) 47.
Diogenes Laertius, zie Delatte.
Doucet et Hovingh, Une centaine de Traductions (Delibes) 70.

Eginhard, zie Halphen.
Ekwall, Historische neuenglische Laut- und Formenlehre (H. J. v. d. Meer) 176.
Epicurus, zie Von der Mühll.
Erman, Die Literatur der Aegypter (Boeser) 231.
Euripides, zie Berlage en Italie.

Fraenkel, Plautinisches im Plautus (v. Wageningen) 32.
Fransen, Racine, Brittannicus et Molière, Les Précieuses Ridicules (Prins) 275.
Frenken, Quellen zum Leben Karls des Grossen (Slijper) 103.
Frings, Rheinische Sprachgeschichte (Schönfeld) 11.

Geerebaert, De Oorlog tegen Hannibal. Livius XXIIe Boek, II (Slijper) 147.
Dez., Xenophon, Uit de Anabasis en andere werken, I-II (Thiel) 273.
Gering, Glossar zu den Liedern der Edda (Krijn) 151.
Giarratano et Vollmer, Apicii Librorum X qui dicuntur De Re Coquinaria quae extant (Slijper) 229.
Goedeckemeyer, Aristoteles' praktische Philosophie (Vrijlandt) 181.
Golther, Ares Isländerbuch (J. de Vries) 61.
Gragger, Eine altungarische Marienklage (Kern) 265.
De Groot, Hamlet, its Textual History (B. A. P. v. Dam) 301.
Günther, English Synonyms (Fijn v. Draat) 14.
Gutteling, Hellenic Influence on the English Poetry of the Nineteenth Century (E. B. Koster) 120.

Haas, Abriss der französischen Syntax (Sneyders de Vogel) 120.
Dez., Über sprachwissenschaftliche Erklärung (C. de Boer) 197.
Halphen, Eginhard, Vie de Charlemagne (Blok) 104.
Van Hamel, Gotisch handboek (Uhlenbeck) 203.
Hammarström, Ein minoischer Fruchtbarkeitszauber (v. Hoorn) 46.
Hammer Jensen, Die aelteste Alchymie (Jaeger) 272.
Hauvette, Etudes sur la Divine Comédie (Salverda de Grave) 14.
Heitz, Strassburger Holzschnitte (Henkel) 50.
Heraeus, Petronii Cena Trimalchionis (Slijper) 59.
Ad Herennium, zie Marx.
Herfst, Le Travail de la Femme dans la Grèce ancienne (Assmann) 129.
Hermann, Silbenbildung im Griechischen und in den andern indogermanischen Sprachen (Büchner) 137.
Herodianus, zie Stavenhagen.
Heuzey, Histoire du Costume antique (Assmann) 243.
Hillebrandt, Aus Alt- und Neuindien (v. Gelder) 6.
Hippocrates, zie Unger.
Høffding, Bemaerkninger om den Platoniske Dialog Parmenides (Verdam) 2.
Hoffmann, Die Griechische Philosophie von Thales bis Platon (Ovink) 105.
Holberg, zie Bull.
Hovingh, zie Doucet.
Huber, Untersuchungen über den Sprachcharakter des griechischen Leviticus (de Zwaan) 283.
Van Huffel, Willem Bentinck van Rhoon, zijn persoonlijkheid en leven, 1725—1747 (Krämer) 125.

Immisch, Theophrasti Characteres (Groeneboom) 197.
Isaac van Nineveh, zie Wensinck.
Italie, Euripidis Hypsipyla (Morel) 225.

Jacoby, Die Fragmente der griechischen Historiker, I (U. Ph. Boissevain) 267.
Jensen, Neudänische Syntax (J. de Vries) 159.
Jokl, Linguistisch-kulturhistorische Untersuchungen aus dem Bereiche des Albanischen (Büchner) 291.

Kaspers, Die acum-Ortsnamen des Rheinlandes (Koch) 178.
Kittel, Sifre zu Deuteronomium, 1. Lief. (Windisch) 49.
Kjellman, Le Troubadour Raimon-Jordan (Sneyders de Vogel) 309.
Klein, Syrisch-griechisches Wörterbuch zu den Vier kanonischen Evangelien (de Zwaan) 200.
Kluckhohn, Die Auffassung der Liebe in der Literatur des 18. Jahrhunderts und in der deutschen Romantik (Breuning) 298.

Digitized by Google

Kooistra, Van Ziel tot Ziel (C. P. Gunning) 187.
Kossmann, Nederlandsch Versrythme (Kluyver) 7.
Von Kraus, zie Lachmann.
Kruisinga and Schutt, Lessons in English Grammar (Kok) 38.
Kyriakidis, Ἑλληνική Λαογραφία, I (Hesseling) 31.

Van der Laan, Uit Roemer Visscher's Brabbeling (Sterck) 204.
Lachmann-von Kraus, Die Gedichte Walthers von der Vogelweide (J. v. Dam) 263.
Le Lai de Guingamor und Le Lai de Tydorel (Salverda de Grave) 177.
Langedijk, Leerboek der Vaderlandsche Geschiedenis, I (F. W. v. Wijk) 77.
Lecca, Formation et développement du pays et des états roumains (N. v. Wijk) 46.
Leo, Studien zu Rutebeuf (Sneyders de Vogel) 45.
Leopold, Uit den Tuin van Epicurus (Ovink) 5.
Lewy, Tscheremissische Grammatik (Uhlenbeck) 71.
Liljegren, American and European in the Works of Henry James (E. B. Koster) 39.
Te Lintum, Geschiedenis van Handel en Bedrijf vooral in Nederland (Kielstra) 188.
Livius, zie Geerebaert.
Loenen, Het conservatief-aristocratisch Karakter van Plato's Staatsphilosophie (Vrijlandt) 270.

Mackay, Les Hôpitaux et la Charité à Paris au XIIIe siècle (Huizinga) 75.
Marx, Molossische und bakcheische Wortformen in der Verskunst der Griechen und Römer (A. W. de Groot) 25.
Dez., Incerti auctoris de ratione dicendi Ad C. Herennium Lib. IV (Brakman) 228.
Meillet, Les Origines indo-européennes des Mètres grecques (W. J. W. Koster) 281.
Meissner, Der Bauer in der Englischen Literatur (mevr. Vechtman-Veth) 157.
Michaëlis, zie Springer.
Moberg, Le livre des splendeurs. La grande grammaire de Grégoire Barhebraeus (Wensinck) 148.
Molière, zie Fransen.
Morel-Fatio, La comedia espagnole du XVIIe siècle (Geers) 240.
Morsbach, Der Weg zu Shakespeare und das Hamlet-drama (B. A. P. v. Dam) 210.
Von der Mühll, Epicuri Epistulae III (Fraenkel) 113.
Mulder, Een overzicht over de Iersche kwestie (Geyl) 124.

Nelson, Gallimatias (Weerenbeck) 122.
Noreen, Einführung in die wissenschaftliche Betrachtung der Sprache. Uebersetzung von H. Pollak (Kluyver) 193.

Ovidius, zie Baehrens.

Pease, M. Tulli Ciceronis de Divinatione Liber Primus (Enk) 87.
Peri, Cinq Nô (de Visser) 233.
Peters, Zur Einheit der Ilias (v. Leeuwen) 81.
Petersson, Vergleichende slavische Wortstudien (N. v. Wijk) 161.
Petronius, zie Heraeus.
Pfeiffer, Callimachi Fragmenta nuper reperta (W. E. J. Kuiper) 198.
Pollak, zie Noreen.
Poser-Ras, Goldne Worte Deutscher Dichter, II (Heyligers) 134.
Poulsen, Delphi (A. W. Byvanck) 71.
Prick van Wely, Engelsch Woordenboek, I (Kok) 238.
De la Prise, De Eenzamen van Port-Royal (Serrurier) 216.

Racine, zie Fransen.
Ras, zie Poser.
Riemann, Von Goethe zum Expressionismus (Breuning) 207.
Rijpma, Bloemlezing uit de Nederlandsche letteren (Varenhorst) 162.
Roche, La censure en Hollande pendant la domination française (Theissen) 310.
Roemer Visscher, zie Van der Laan.
Rolfes, Aristoteles' Lehre vom Beweis (Fraenkel) 59.
Romanus Sophista, zie Camphausen.
Roos, Det 18 Aarhundredes Tyske Oversættelser af Holbergs Komedier (Logeman) 42.
Dez., zie Bull.

Samlaren, Ny följd, 2 (Beets) 100.
De Saussure, Cours de Linguistique Générale (Kluyver) 57.
Scheftelowitz, Die Entstehung der manichaeischen Religion und des Erlösungsmysteriums (Hackmann) 74.
Schepers, Gerbrandt Adriaensz. Bredero. Bloemlezing (J. A. N. Knuttel) 174.
Schirmer, Der englische Roman der neuesten Zeit (Vechtman-Veth) 306.
Schirokauer, Studien zur mittelhochdeutschen Reimgrammatik (Sparnaay) 235.
Schrader, Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde, I (Uhlenbeck) 249.
Schreiber, Neue Bausteine zu einer Lebensgeschichte Wolframs von Eschenbach (Blöte) 152.
Schubart, Von Wüste, Nil und Sonne (Roos) 51.
Schulte, Het Heidendom bij Tertullianus (Toxopeüs) 19.
Schuringa, Het Dialect van de Veenkoloniën (W. de Vries) 257.
Schutt, zie Kruisinga.
Schwendemann, Der historische Wert der Vita Marci bei den Scriptores Historiae Augustae (Meuwese) 214.
Senart, La Bhagavadgītā (Vogel) 202.
Siemens und Auer, König Echnaton in El-Amarna (Six) 127.
Skutsch-Dorff, Vergils Satyrspiel (Enk) 284.
Slavia, I, 1 (N. v. Wijk) 101.
Slijper, zie De Brouwer.
Smith, zie Andersen.
Sorel, zie Thérive.
Sparnaay, Verschmelzung legendarischer und weltlicher Motive in der Poesie des Mittelalters (Blöte) 92.
Springer-Michaëlis-Wolters, Handbuch der Kunstgeschichte, I (Six) 242.
Stavenhagen, ΗΡΩΔΙΑΝΟΥ τῆς μετὰ Μάρκον βασιλείας ἱστορίας βιβλία ὀκτώ (Meerwaldt) 84.
Steinmetzer, Die babylonischen Kudurru (Grenzsteine) als Urkundenform (Obbink) 19.
Stoett, zie Verdam.
Strache, Der Eklektizismus des Antiochus von Askalon (K. H. E. de Jong) 271.
Stummer, Sumerisch-Akkadische Parallelen zum Aufbau alttestamentlicher Psalmen (Obbink) 60.
Szinnyei, Finnisch-Ugrische Sprachwissenschaft (Kern) 102.

Theophrastus, zie Immisch.
Thérive, Sorel, La Jeunesse de Francion (Gallas) 100.
Thiel, Ξενοφῶντος Πόροι (v. Hille) 29.
Thomas, zie Bull.
Thomèse, Romantik und Neuromantik mit besonderer Berücksichtigung Hugo von Hofmannsthals (v. Stockum) 117.
Tielrooy, Conrad Busken Huet et la Littérature française (Prinsen) 116.
Trabucco, Mme du Deffand. Lettres à Voltaire (Gallas) 159.
Trautmann, Polnisches Lesebuch (N. v. Wijk) 241.

Unger, Περὶ Καρδίης, Liber Hippocraticus de Corde (Kroon) 146.

Digitized by Google

Vahlen, Gesammelte philologische Schriften, II (S. G. de Vries) 1.
Vas Nunes, Een schijnbetoog tegen Bolland's Leer van Zuivere Rede (Ovink) 245.
Verdam Stoett, Uit de Geschiedenis der Nederlandsche Taal (Beets) 294.
Vermeylen, Van Gezelle tot Timmermans (G. Kalff Jr.) 206.
Vollmer, zie Baehrens en Giarratano.
Vordemfelde, Die germanische Religion in den deutschen Volksrechten, I (v. Apeldoorn) 182.
Vorndran, Die Aristocratea des Demosthenes (Leyds) 3.

Walter, Die Grundbedeutung des Konjunktivs im Griechischen (Rutgers) 252.
Walther von der Vogelweide, zie Lachmann.
Wechszler, Wege zu Dante (J. Cohen) 239.
Wensinck, Mystic Treatises by Isaac of Nineveh (Mingana) 289.
Wiener, The Prophets of Israel in history and criticism (Oort) 128.
Wigersma, G. J. P. J. Bolland (Ovink) 245.
Wilde, Leerboek der Algemeene Geschiedenis ten dienste van het Hooger en Middelbaar Onderwijs, I (Japikse) 218.
Will, Die aesthetischen Elemente in der Beschreibung bei Zesen (Bouman) 175.
Williger, Hagios, Untersuchungen zur Terminologie des Heiligen in den hellenisch - hellenistischen Religionen (Engers) 199.
Te Winkel, De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde, I-II (J. W. Muller) 62.
Winsnes, zie Bull.
Wolters, zie Springer.
Woltjer en Van Bleek, Latijnsche oefeningen. I (Slijper) 132.
Wreszinski, Atlas zur altaegyptischen Kulturgeschichte, Lief. 1—12 (Boeser) 17.

Xenophon, zie Geerebaert en Thiel.

Zander, Versus Saturnii (A. W. de Groot) 5.
Zimmermann, De Charitonis codice Thebano (Hesseling) 227.
De Zwaan, Het Evangelie van Lucas (Toxopeüs) 161.

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

André, zie Molinier.

Bitter, zie Van Duyl.
Blok, Geschiedenis van het Nederlandsche Volk 106.
Dez., Geschichtschreibung in Holland 275.
De Boer, Van Oude Voyagiën 221.
Bourgeois, zie Molinier.
Briefwisseling J.-J. Rousseau 78.
De Brouwer, Verwecr 246.
Bücher, Arbeit und Rhythmus 106.
Bulletin de l'Association Guillaume Budé 164.
Byzantion 220.

Certamen poeticum Hoeufftianum 246. 278.
Cicero, zie Geerebaert, Klotz en Schoell.

Deutsche Geschichtsblätter 106.
Deutsche Literaturzeitung 163.
Van Duyl, Grammaire française, bew. door Bitter en Hovingh 221.

Fitzhugh, The pyrrhic accent and rhythm of Latin and Keltic 106.

Geerebaert, Cicero, de Catilinarische Reden 106.
De Groot, Leopold en Rijkens, Nederlandsche Letterkunde, bew. door Pik en Kalff Jr. 190.

Hense, Ioannis Stobaei editionis Weidmanniae appendix, indicem auctorum in tertio libro et quarto laudatorum continens 164.
Hesseling, Het Afrikaans 52.
Hovingh, zie Van Duyl.

Kaakebeen en Verdeyen, Esmoreit 275.
Kalff, zie De Groot.
Van der Kloot Meyburg, De Nieuwe Kerk te Delft 134.
Klotz, Cicero, Oratio pro P. Quinctio, Oratio pro Sex Roscio Amerino, Oratio pro Q. Roscio Comoedo, Divinatio in Q. Caecilium, Orationes in Verrem I-V, 52.
Kruisinga, An English Grammar for Dutch Students 221.

Lucianus, zie Nilén.

Mededeelingen der Afdeeling Letterkunde van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen 52.
Molinier, Bourgeois et André, Les Sources de l'histoire de France, III, 4:245.

Nilén, Lucianus I, 2:52.

Paedagogische Studiën 221.
Perret, Les inscriptions romaines, bibliographie pratique 106.
Philologische Kring te Amsterdam 245.
Pik, zie De Groot.
Prijsvraag over de Psalmen in de Joodsche Liturgie 106.
Prijsvragen van Teyler's Godgeleerd Genootschap 107.

Revue des Études latines 164.

Schoell, Cicero, Orationes pro Tullio, pro Fonteio, pro Caecina 52.
Sijmons, Verklaring 21.
Sinte Geertruyds bronne 164.
Stichting-de Goeje 106.

Verdeyen, zie Kaakebeen.

Wolters, Fondscatalogus van de firma — 220.

Ziehen, Die Geschichte der Niederlande in Deutschland 275.

Digitized by Google

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

Anglia 53. 109. 165. 276. 316. Beiblatt 54. 109. 165. 276. 316.
Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 53. 109. 315.
Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde 54. 276.
Bijdragen, Leuvensche, 53. 109. 222. 315. Bijblad 53. 134. 315.
Bulletin de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 22. 107. 164. 314.
Bulletin de l'Association Guillaume Budé 165. 221.
Bulletin de Correspondance hellénique 53.
Forschungen, Indogermanische, 108. 165.
Geschichtsblätter, Hansische, 166.
Hermes 108.
Jahrbücher, Neue, für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik 22. 108. 246. 314.
Journal of Hellenic Studies 108. 276.
Journal des Savants 165. 314.
Mitteilungen, Neuphilologische, 222.
Mnemosyne 108.
Neophilologus 53. 134. 221. 315.
Revue historique 54. 109. 165. 276. 316.
Studiën 22. 54. 110. 166. 190. 222. 246. 276. 316.
Studiën, Paedagogische, 222.
Studies, English, 53. 109. 165. 222. 315.
Taalgids, Nieuwe, 22. 109. 134. 221. 276. 315.
Tijdschrift voor Geschiedenis 54. 165. 276. 316
Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde 165. 246. 315.
Tijdschrift voor Taal en Letteren 22. 109. 221. 276.
Vierteljahrschrift, Historische, 110. 276.
Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur 109. Anzeiger 109.
Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 108.
Zeitschrift, Historische, 110. 276.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(*Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid*).

Almqvist och Wiksells Boktryckeri-A.-B., Uppsala 100. 309.
Arnette, Paris 310.
Aschehoug & Co., København 40. 42.
Association Guillaume Budé, Paris *164.
Baedeker, Essen 11.
Berlings Boktryckeri-A.-B., Uppsala 122.
Bohn, Haarlem 47. 62.
Boissevain, Haarlem 245.
Bossard, Paris 100. 159. 202. 233.
Brill, Leiden *52. 146.
Brusse, Rotterdam 5. *134. 160.
Callenbach, Nijkerk 19.
Česka graficka Unie, Praha 101.
Champion, Paris 14. 46. 75. 104. 116. *164. 171. 240. 243 264. 309. 312.
Cordes, Kiel 177.
Daamen, den Haag 310.
Dessain, Luik *106. 273.
Dieben, Leiden 124.
Diesterweg, Frankfurt a. M. 152.
Dietrich, Leipzig 181. 207.
Van Doesburgh, Leiden 270.
Ebering, Berlin 225.
Elsevier, Amsterdam 206.
Engel, Leipzig 149.
Le Gaoziou, Quimper 312.
Gleerup, Lund 5. 39. 114. 148. 161.
Van Goor Zonen, Gouda 70. 238,
De Gruyter & Co., Berlin-Leipzig 15. 102. 176. 249. 263. 265. 291.
Gyldendalske Boghandel, København 71.
Haessel, Leipzig 71.
Hanstein, Bonn 157.
Harrassowitz, Leipzig 39. 114.
Hayez, Bruxelles 254.
Heitz, Strassburg 50.
Hinrichs, Leipzig 17. 127. 231.
Høst & Søn, København 2. 257. 272.
Jullien, Genève 69.
Kemink & Zoon, Utrecht 38. *221.
Klincksieck, Paris *106.
Kohlhammer, Stuttgart 49.
De Kok, Bergen op Zoom *164.
Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Amsterdam *52.
Kröner, Leipzig 242. 289.
Laup, Tübingen 227.
Marcus, Breslau 6.
Marcus & Weber, Bonn 198.
Meiner, Leipzig 59.
Meulenhoff, Amsterdam *21. 134. 174. *221. *245.
Von Münchow'sche Universitäts-Druckerei, Giessen 175.
Niemeyer, Halle 45. 61. 120. 178. 193. 197. 210. 235. 239. 298.
Nijhoff, 's-Gravenhage 7. 90.
Noordhoff, Groningen 92. 117. 125.
Oosthoek, Utrecht 129. 204.
Payot et Cie., Paris 57.
Picard, Paris 72. *245.
Les Presses Universitaires de France, Paris 281.
Reinicke, Leipzig *106.
Schöningh, Paderborn 3. 19. 60. 151.
Scott, London 128.
Sijthoff, Leiden 90. *106. 216.
De Standaard, Brussel 147.
Swets en Zeitlinger, Amsterdam 37. 301.
Teubner, Leipzig 1. 5. 25. *52. 84. 86. 103. 105. 113. 197. 228. 229. 254. 284.
Théonville, Leiden *105. 218.
Thieme & Cie, Zutphen 142. 294.
Tjeenk Willink, Haarlem 203.
Töpelmann, Giessen 74. 182. 199. 200. 283.
University of Illinois Press, Urbana 87.
Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 81. 99. 137. 241.
Weidmann, Berlin 32. 51. *52. 164. 177. 267. 271.
Winter, Heidelberg 59. 159. 214. 252. *275. 306.
Wolters, Groningen-den Haag 14. *21. *52. 77. *105. 130. 132. 161. 162. 173. 187. 188. *190. *220. *221. *221. 257. 275. *275.

Digitized by Google

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden. | Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

31ste Jaargang. | No. 1. | October 1923.

Vahlen, Gesammelte philologische Schriften, II (S. G. de Vries).
Høffding, Bemaerkninger om den Platoniske Dialog Parmenides (Verdam).
Vorndran, Die Aristocratea des Demosthenes (Leyds).
Leopold, Uit den Tuin van Epicurus (Ovink).
Camphausen, Romanus Sophista, Περὶ ἀνειμένου (Hesseling).
Zander, Versus Saturnii (de Groot).
Hillebrandt, Aus Alt- und Neuindien (v. Gelder).
Kossmann, Nederlandsch Versrythme (Kluyver).
Frings, Rheinische Sprachgeschichte (Schönfeld).
Günther, English Synonyms (Fijn v. Draat).
Hauvette, Etudes sur la Divine Comédie (Salverda de Grave).
Beloch, Griechische Geschichte, III, 1 (Roos).
Wreszinski, Atlas zur altaegyptischen Kulturgeschichte, 1—12 (Boeser).
Steinmetzer, Die babylonischen Kudurru (Obbink).
Schulte, Het Heidendom bij Tertullianus (Toxopeüs).
Schoolboeken.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Io. Vahlen, Gesammelte philologische Schriften. Zweiter Teil. Schriften der Berliner Zeit 1874—1911. Leipzig-Berlin, B. G. Teubner. 1923. (Pr. *fl.* 7).

Eene blijde verrassing is het verschijnen van dit 2e deel voor degenen die als onderget. welhaast de hoop hadden opgegeven het nog te zullen aanschouwen. Reeds kort na de uitgaaf van het 1e deel in 1911 overleed de auteur en naar hetgeen sedert vernomen werd, was het uitzicht op de voltooiing zeer gering. Toch is nu de firma Teubner met groote energie er eindelijk in geslaagd dit kloeke deel van 863 blzz. tot stand te brengen. Zij had daarbij den steun der hh. Helm, Heraeus en Plasberg die veel zorg aan de uitgaaf besteed hebben en haar verrijkten met uitvoerige registers op de beide deelen, waaruit al dadelijk blijkt hoe rijk en veelzijdig de inhoud is.

Vergeleken met het 1e deel, mist dit 2e de eigenaardige bekoring die gewekt werd door de bestudeering der chronologisch geschikte artikelen uit de vroegere jaren. Hierdoor kon de ontwikkeling van den auteur nagegaan worden en kon men hem stap voor stap zien voortgaan. Van zulke ontwikkeling is nu in het 2e deel nauwelijks nog sprake: het bevat uitsluitend artt. uit den lateren Berlijnschen tijd. Toen Vahlen in de Preuss. Akademie optrad, stond hij reeds geheel op de hoogte waarop men hem sedert gekend heeft en waarop hij zich zou handhaven onverzwakt naar lichaam en geest, tot kort voor zijn overlijden. Een der allerlaatste verhandelingen nog, over twee brieven van Alciphron, geeft daarvan een duidelijk bewijs. Aldus heeft dit nieuwe deel eene andere en bijzondere beteekenis doordat de waarde juist hierin ligt dat alles eersterangs-werk is, dat elk opstel van groot belang geacht moet worden en zeker ook reeds lang als zoodanig erkend werd, toen het verscheen maar voor velen in die onpraktische dikke deelen der Akademie niet gemakkelijk toegankelijk was. Het is een genot die nu in een handig 8° deel bijeen te vinden, b.v. die mooie verhandeling over de inleidende verzen der Heroides van Ovidius, vele leerrijke en fraaie opstellen over Catullus, Ennius, Horatius, Lucretius, Aristoteles enz., enz.

In zijn testament heeft prof. Vahlen bepaald dat van zijne aanteekeningen in handschrift geen gebruik mocht worden gemaakt. Dit is wel jammer, want in vele gevallen zou de lezer toch wel gaarne weten wat de auteur na de verschijning van een art. nog zelf heeft kunnen aanvullen en hoe hij stond tegenover de kritiek van anderen. Gewoonlijk was hij een toonbeeld van een hoffelijk en zaakrijk criticus, maar sommige philologen kon hij om voor de hand liggende redenen dikwijls, niet uitstaan. Vooral met Bergk, Lehrs en L. Müller had hij het vaak te kwaad en dezen kon hij ongenadig afpoeieren. Zoo zegt hij hier blz. 255: „für Hrn. Müller war hier nichts mehr zu erfinden, nur noch zu prahlen und zu schimpfen". Sympathiek doet het daartegenover aan, dat blz. 477 vv. in de studiën over Aristoteles de scherpe polemiek met Gompertz in tal van uitdrukkingen verzacht werd, nu ook diens zoon bij den herdruk der geschriften zijns vaders evenzoo wilde handelen en de scherpe kanten ontnemen aan eene polemiek die tusschen twee oud-collega's te Weenen eertijds wel pijnlijk aandeed.

Leiden. S. G. de Vries.

H. Høffding, Bemaerkninger om den Platoniske Dialog Parmenides. (Overdruk uit: Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Filosofiske Meddelelser I, 2). København, Høst & Søn. 1920. (Pr. Kr. 2.10).

In dit tijdschrift-artikel betoogt de schrijver, dat door de tegenwerpingen, die Plato Parmenides tegen de ideeën-

Digitized by Google

leer laat maken, de ideeënleer inderdaad getroffen wordt. Hij wijst op het dubbel karakter van Plato's ideeënleer: ontologisch en methodologisch. Een plaats als 132 BC bewijst volgens schr. duidelijk het ontologisch karakter en is een afdoende weerlegging van Natorp's standpunt, dat het Platonische „Zijn" nooit iets anders zou zijn dan „Aussageinhalt".

Het tweede gedeelte van den Parmenides beschouwt hij, ofschoon vol sophistische bewijsvoeringen, niet volstrekt als onecht — dit verbieden enkele geniale passages —, maar als een schets van Plato, die ontijdig door zijne leerlingen is uitgegeven. Inderdaad is Plato's betoog dikwijls duister, maar een groote hoeveelheid arbeid, die hieraan reeds is besteed, stelt thans toch in staat om de diepe kern te ontdekken, die in sommige passages verborgen zit, al zijn die dan van sophistische bewijsvoering niet vrij te pleiten. Zoo is het wel waar, dat Plato in het eerste van de 8 onderdeelen van het tweede gedeelte (p. 137—142) vóór de indentiteit de eenheid schuift, maar ongegrond is het verwijt (p. 28), dat hij zoodoende meer Eleatisch dan Platonisch handelde, omdat de in zijn lijn liggende taak geweest zou zijn, de mogelijkheid van wetenschap te bewijzen. Want inderdaad doet Plato dat in het tweede onderdeel (p. 142—145), waarin hij aantoont, dat eenheid en veelheid aanhoudend elkaars voorwaarde zijn. In dit onderdeel heeft het éénе (τὸ ἕν) niet meer het ontologisch karakter van het eerste onderdeel, waardoor zoowel de Eleaten als de ideeënleer in zijn oudere vorm worden gekenmerkt, maar het thans nieuw optredend kentheoretisch standpunt. Er is dus bij het voorkomen van deze twee standpunten geen verwarring van Plato, of dooreenmenging, zooals schr. betoogt, maar Plato behandelde afzonderlijk het eerste, om er zich van te ontdoen, het tweede om het te aanvaarden. De overige 6 onderdeelen behandelt schr. òf summier òf niet, o.a. niet het hoogst belangrijke derde onderdeel, waarin het voorafgaand onderzoek wordt voltooid en vervolledigd.

In het derde hoofdstuk behandelt schr. Plato's beroemd betoog over τὸ ἐξαίφνης en maakt een excurs naar de plaatsen in Symposion en Phaedrus, waar dit woord (hier psychologisch gebruikt) een rol speelt; en in het vierde hoofdstuk betoogt hij, dat het tweede deel van den Parmenides geenszins een onmisbare schakel is in de reeks der dialogen, daar de Sophist zeer goed kan voortbouwen op den Theaetetus.

Dordrecht. H. D. Verdam.

L. Vorndran, Die Aristocratea des Demosthenes als Advokatenrede und ihre politische Tendenz. (Rhetorische Studien, herausg. v. Dr. E. Drerup, Prof. Univ. Würzburg). Paderborn, Ferd. Schöningh. 1922.

Wel ver zijn wij verwijderd van het standpunt, dat nog Arnold Schäfer innam ten opzichte van de betrouwbaarheid van Demosthenes als advocaat. Nadat Blass glashelder had aangetoond, dat de 1e rede tegen Stephanus niet aan Dem. ontzegd kon worden en er in de politieke omstandigheden een verklaring te vinden is van 't feit, dat Dem. toen tegen Phormio optrad, dien hij eerst verdedigd had en over 't algemeen o. a. door Ivo Bruns en E. Drerup een helder inzicht was verkregen omtrent de eigenaardige begrippen, die er in de oudheid heerschten over den eisch van geloofwaardigheid van advocaten, komt men tegenwoordig haast tot het andere uiterste om niets waars aan te nemen in de advocaten-redevoeringen van Dem, dan wat ook uit andere gegevens onomstootelijk blijkt. Eenigszins in dien trant is 't bovengen. werkje geschreven, dat overigens getuigt van helder inzicht en goed combinatievermogen. Het gegeven in de Aristocratea is bekend: Aristocrates had voorgesteld: **Ἐάν τις ἀποκτείνῃ Χαρίδημον, ἀγώγιμος ἔστω ἐκ τῆς συμμαχίδος πάσης· ἐὰν δέ τις ἀφέληται ἢ πόλις ἢ ἰδιώτης, ἔκσπονδος ἔστω.** Daartegen komt Euthykles op, die zijn aanklacht van onwettigheid ook in 't nieuwe ambtsjaar 352/1 doorzette met een door Dem. geschreven redevoering. Doordat echter vooral 't laatste gedeelte de onwaardigheid van Charidemos tracht aan te toonen en uitweidt over de gebeurtenissen op en om de Thracische Chersonnesus, krijgt de redevoering het karakter van een staatsrede. En nu had men daarin reeds vroeger (Blass, Att. Bereds. III, 1² p. 298: Sodann scheint, wie Weil aufzeigt, die bezüglich Thrakiens empfohlene Politik nicht von der Voraussicht zu sein, wie wir die an Dem. sonst bewundern, vgl. Wendland, Gött. gel. Anz. 1910 p 621: Ganz befriedigende Erklärungen sind dafür nicht gefunden) den helderen blik gemist der latere redevoeringen van Dem. op de buitenlandsche politiek van Athene: men zou verwacht hebben, dat Dem., nu er een veel krachtiger vijand in Philippus van Maced. was opgerezen, Charid. en zijn schoonvader [1]) Kersobleptes in bescherming zou genomen hebben, om hen den Atheners voor te houden als wenschelijke bondgenooten tegen Philippus, hetgeen hij ook werkelijk later gedaan heeft, toen 't vrijwel te laat was.

Nu lost Vorndran de moeilijkheid zóó op, dat hij aantoont (wat Drerup reeds als vermoeden opperde), dat de Aristocratea geschreven is ten behoeve van de vredespartij van Eubulos, en Dem. dus toentertijde (zomer 352) nog niet tot de partij der „radicalen" behoorde. Mij dunkt, hij heeft zijn pleit wel gewonnen.

E. Schwartz (Dem. I Phil. Festschrift für Th. Mommsen, 1893) is de eerste geweest, die naar aanl. v. de rede over de Symmoriën (354) en de Leptinea (bij Pauly-Wissowa s. v. Androtion) Dem. heeft voorgesteld als omhoog gekomen in aansluiting aan de vredespartij van Eubulos, doch stelde zijn overgang naar de radicale oorlogspartij vóór de Aristocratea, volgens hem geschreven voor de „radicalen." Vorndran bestrijdt zijne argumenten; ook Wendland (Beiträge zu athenischer Politik u. Publizistik des 4. Jahrh., Nachrichten Göttingen 1910 p. 318) deed dat reeds, maar niet consequent. Eerst Drerup stelt den partij-overgang van Dem. later en wel nà de Aristocratea, die hem meer toeschijnt te wijzen in de richting van Eub.' voorzichtige politiek; zijn leerling Vorndran tracht dit nu evident te maken en m. i. is hem dit, zooals ik reeds zeide, volkomen gelukt. Wij hebben nu nog beter inzicht verkregen in de omstandigheden en politieke stroomingen van dien tijd en kunnen Vorndran daarvoor dankbaar zijn. Terecht bestrijdt hij ook de meening van J. Beloch (Att. Politik p. 184 en Griech. Gesch. II p 506), die Eubulos een verbond laat

[1]) Vorndran maakt 't althans op grond van § 129 ondanks de opgave van de 2e hypothesis waarschijnlijk, dat Kers. de schoonvader van Charid. is geweest en niet de zwager, zooals o. a. ook Kirchner in Pauly-Wissowa s. v. Charid. opgeeft.

Digitized by Google

sluiten met Kersobl. tegen Maced.; nergens wordt zoodanig verbond vermeld en 't zou ook in strijd zijn geweest met de voorzichtige onthoudingspolitiek van Eubulos.

Als een teeken des tijds mag 't wel beschouwd worden, dat de druk dezer studie mogelijk is geworden door den steun van een Amerikaanschen Prof. aan de Northwestern Univ. in Illinois.

Oosterbeek. R. Leyds.

J. H. Leopold, Uit den Tuin van Epicurus. 2e druk. Brusse, Rotterdam. (Pr. *f* 0.95. geb. *f* 1.35).

Het aardige boekje van Dr. Leopold heeft blijkbaar de verdiende belangstelling gevonden. Na twaalf jaar is het nu, nagenoeg zonder eenige verandering, herdrukt. Het bevat, zooals wij in onze vroegere aankondiging zeiden, de vertaling van een paar brieven, het testament, de voornaamste der Kyriai Doxai en eenige op Epicurus betrekking hebbende plaatsen van Seneca, Cicero, Lucretius en het begin van het op Vergilius' naam staande gedicht Ciris, de twee laatste in een mooie, metrisch vrije bewerking.

Utrecht. B. J. H. Ovink

Romanus Sophista, Περὶ ἀνειμένου, ed. **W. Camphausen.** Leipzig, Teubner. 1922. (Pr. *f* 0.80).

Een kort geschriftje van een rhetor wiens werk voor 't eerst door Pitra was uitgegeven, maar op zeer slordige wijze, heeft van W. Camphausen de eer genoten om zeer zorgvuldig te worden bestudeerd en verklaard. Deze tweede uitgave komt op grond van een onderzoek naar de verschillende betekenissen van de woorden **εὔτονος** (gespannen, strak) en **ἀνειμένος** (los, zich latende gaan) tot het besluit dat de schrijver geleefd moet hebben tussen de vierde en de zevende eeuw van onze jaartelling. Niets bewijst (ik zou zeggen: alles is er tegen) dat hij identiek is met de beroemde dichter van kerkliederen, de H. Romanos, **τὸν μελῳδόν**. Dat hij (c. 7) spreekt van **ἄνωθεν δωρεά** als vereiste voor het richtig gebruik van 't genre dat hij **τὸ ἀνειμένον** noemt, is volgens Camphausen geen duidelike aanwijzing dat de man een Kristen was. Ik zou op grond van dat gehele caput geneigd zijn hem zo te noemen, en ook „een Byzantijn"; ik begrijp zelfs niet waarom de uitgever, gezien zijn datering, daar anders over denkt.

In appendice worden alle lastige of merkwaardige plaatsen grondig besproken en verklaard.

De inhoud van 't kleine traktaat bestaat uit opmerkingen over de eigenaardigheden van het „losse, onopgesmukte, niet zich op perioden toeleggende" genre en uit raadgevingen om het naar eis te beoefenen.

Leiden. D. C. Hesseling.

Versus Saturnii. Tertiis curis collegit et recensuit et examinavit **Carolus Zander.** (Lunds Universitets Årsskrift. N.F. Avd. I, Bd. 14, Nr. 23). Lund, C. K. W. Gleerup. 1918.

Het werkje bestaat uit twee delen; 1°. verzameling van alles wat Zander als Saturniese verzen beschouwt, uit inscripties en literaire teksten, en 2. beschouwingen over de metriek van die verzen.

Het eerste deel, de verzameling, is voor ieder, die zich met de saturniese verzen wetenschappelijk bezig houdt, onmisbaar.

In het tweede deel betoogt Zander het volgende. De saturnii zijn de zuiver italiese versificatie, die overigens grote overeenkomst met de oudere griekse heeft. De verzen van Andronicus, Plautus etc. zijn half grieks, half italies: grieks in metriek, d. w. z. rangschikking van lange en korte lettergrepen, italies in het verband tussen versictus en woordaccent. Nu tracht hij te illustreren enerzijds de grote overeenkomst tussen de oudere italiese en de oudere griekse verzen in metriek, andererzijds de grote overeenstemming tussen de saturniese en de plautijnse verzen in het verband tussen versictus en woordaccent.

Maar alles is meer illustratie dan bewijs. Illustreren is geen bewijzen, overeenstemming geen verband, verband kan indirect, d. w. z. gevolg van een derde factor zijn. Zoo is voor mij een zij het ook indirect verband met de griekse versificatie niet bewezen. En zoo betwijfel ik, of het verband tussen versictus en woordaccent bij Plautus wel grotendeels een direct verband is: m. i. blijft nog steeds duister, in hoeverre hier andere factoren, laat ons zeggen het toeval, een rol spelen: hieromtrent mag geen twijfel meer bestaan, wanneer men dit verband met datzelfde in de saturniese verzen wil vergelijken. Nog sceptieser wordt men, wanneer men ziet dat Z. dikwijls steunt op zijn zeer onnauwkeurige onderzoekingen over prozametriek.

Maar zeker heeft de schrijver verdiensten. Lang vóór Leo het quantitatieve karakter der saturnii verdedigde, was dit door Zander gedaan: de opvattingen hieromtrent in Leo's Geschichte der römischen Literatur zijn dezelfde als die van Zander. Het eerste gedeelte is, als gezegd, onmisbaar; het tweede is niet onbelangrijk, maar het laat ons onvoldaan. We hebben hier tenslotte het eerste moderne werkje in metries proza (tevens in vlot latijn) geschreven.

Aerdenhout. A. W. de Groot.

A. Hillebrandt, Aus Alt- und Neuindien. Gesammelte Aufsätze. Breslau, M. & H. Marcus. 1922.

Onder dezen titel geeft schrijver elf, meest populaire opstellen over zeer uiteenloopende onderwerpen van den Ṛgveda af tot Tagore en Von Schröder toe, bijna alle reeds vroeger in tijdschriften verschenen. Het is te hopen, dat dit aardige bundeltje werkelijk zijn weg naar breeder kring vindt, zooals de bedoeling is. Immers er bestaan over de Hindoes nog zooveel scheeve voorstellingen of een geheel gebrek daaraan, dat een poging tot voorlichting van een groot, veelomvattend geleerde, die liefde heeft voor wat hij beschrijft, toe te juichen is.

Wie neerziet op de overdreven ascese en wereldafkeer der Hindoes, zal na de lezing van het vijfde stuk iets gaan begrijpen van den diepen achtergrond ervan, die ook voor Westerlingen directe waarde heeft. — Zoo brengt schrijver telkens, wat hem geboeid heeft, nader tot den lezer.

Het eerste stuk, over de plaats van ontstaan van den Ṛgveda, wil een zeer onzekere hypothese bewijzen, en is daardoor voor leeken het minst geschikt. Hier is schrijver op het hem bekende terrein, meer dan in één der andere opstellen, en brengt hij met scherpzinnigheid plaatsen bijeen, die op omgang met westelijker volken wijzen in

Digitized by Google

den Ṛgvedischen tijd. Dit bewijst echter niet, dat de Hindoes gedeeltelijk toenmaals zélf nog westelijker woonden. Dat, in verband hiermee, Vṛtra een wintergod zijn zou, reminiscens uit kouder luchtstreek, wil er bij mij niet in. Hij woont in de bergen, houdt daar de wateren opgesloten, tot eindelijk Indra hem doodt, waarop de wateren in vliegende vaart naar beneden hollen. Het gaat hier om de bevrijding der rivieren, het brengen van water aan de smachtende wereld. Daaraan bestaat behoefte na een tijd van droogte — altijd als men inderdaad in deze mythe een natuurverschijnsel gezien heeft, dus meer dan den strijd zelven van Indra en den daemon —. Is Indra's daad evenwel niet iets telkens terugkeerends, dan zou ze, en dit lijkt mij het waarschijnlijkst, oorspronkelijk de éénmalige schepping der rivieren kunnen zijn (van Vipāç en Çutudrī wordt met name gezegd dat zij aan Vṛtra's dood hun ontstaan te danken hebben); het is immers het eerste en voornaamste, wat Indra volbrengt, en de schepping van zon, hemel, dageraad volgt er op.

Schrijver wil evenwel geen vaste conclusie trekken, maar wijst op de moeilijkheden, die oplossing vragen, en wekt vol vuur op tot verder onderzoek, niet alleen in dit opstel, maar telkens elders ook, b.v. waar hij de Engelsche wetenschap in Indië bespreekt, vol waardeering voor het reusachtige werk, dat de Linguistic Survey daar tracht te volbrengen.

Eigenaardig gekozen zijn de onderwerpen „Indische Politiker" en „Indiens Lehren für Kulturpolitiker"; en het wordt ons helaas langzamerhand duidelijk, dat de leidende gedachte niet uit de studie van het oude Indië voortkomt, maar van het tegenwoordige Duitschland: „Duitschland moet met Indië vergeleken; de argelooze, liefdevolle Duitschers zijn de dupe geworden van de politiek, die ten tijde van Vischnuscharman al even gemeen was als tegenwoordig, de Duitschers alleen uitgezonderd, wier militarisme dient voor het behoud van hun cultuur. Immers beschaving zonder volkseenheid is ondenkbaar. Dat ziet Tagore ook niet in." — Het komt niet bij schrijver op, dat er een hoogere eenheid mogelijk zou zijn dan die van één volk, noch dat wanbeheer van een overwinnend volk geen bewijs is voor de onmogelijkheid van een dergelijke eenheid van volken; waarvan we echter, zoolang velen denken als schrijver, verre verwijderd zijn. Juist een Tagore, juist de Indische philosophie, die altijd weer wijst naar het Zelf als het ééne en éénig bestaande, juist de Indische godsdienstverdraagzaamheid hadden hem anders kunnen leeren. Toch voelt hij ongetwijfeld religieus, blijkens zijn opstel over godsdienst en wetenschap, te waardeeren reeds om het feit van nadenken over beider verhouding, ook om den inhoud zelf; al zou ik de tweeheid, die nog zwak bij schrijver voortleeft, en wetenschap en godsdienst tegengesteld noemt, verwijderd willen zien door wetenschap aan geloof ondergeschikt te noemen, en daarmee de kern van het opstel anders te richten. Misschien heeft schrijvers impulsieve natuur het waardevolle van het Indische denken niet doorgrond.

Amsterdam. J. M. van Gelder.

F. K. H. Kossmann, Nederlandsch Versrythme. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1922. (Dissertatie van Leiden).

Tot mijn leedwezen verschijnt de aankondiging van dit werk in het *Museum* te laat; de belangstellenden weten reeds wat de heer Kossmann over de constructie van Nederlandsche verzen heeft medegedeeld, en het is niet meer noodig van den inhoud dezer dissertatie een overzicht te geven. Theorieën die verschillende dichters uit vroeger tijd hebben ontworpen, zijn vaak in hunne eigen woorden vermeld: het spreekt van zelf, dat hunne uitspraken dikwijls niet nauwkeurig zijn, en dat zij b.v. telkens de begrippen van quantiteit en van nadruk met elkaar verwarren. Maar kunstenaars die de practijk van hun vak zeer goed kennen, zijn dikwijls minder gelukkig wanneer zij over hunne kunst gaan redeneeren, iets waartoe een ander soort van talent wordt vereischt. Hoe men in Nederland verzen heeft gemaakt, zou duidelijker blijken uit de ontleding van een groot aantal voorbeelden, dan uit de beschouwingen die de dichters zelf soms hebben gegeven. En misschien zou men mogen vragen, of de heer K. met die voorbeelden niet te karig is geweest. Zoo vindt men op blz. 119 de theorie van Hooft over den alexandrijn uit het voorbericht van Granida; doch men zal bij nadere beschouwing zien, dat Hooft hier volstrekt niet alle regels noemt waaraan hij zich inderdaad heeft gehouden. Toen hij dat voorbericht schreef, kan hij gemeend hebben zoo ongeveer aan te duiden wat hij van den alexandrijn vond, maar — om slechts dit te noemen — hij spreekt alleen over gevallen waarin de zesde syllabe een vrij sterk accent heeft, terwijl hij toch een aantal verzen heeft geschreven waar die syllabe weinig toon heeft. Doch zie hier twee verzen die wel door den toon op die lettergreep in twee gelijke deelen worden verdeeld, maar die toch niet passen bij een van de door hem voorgestelde schemata:

Waer is paer van vernuft en van kraften zoo kloek,
Als de Leeuw met het swaert, en de Leeuw met het boek?

Immers, de lettergrepen met meer toon dan de andere zijn hier 3,6,9,12: op geene andere manier zal Hooft deze verzen hebben gelezen. In het volgende vers passen de eerste zes syllaben bij zijn schema, maar de zes volgende niet:

Melpomene bedaerdt, die de morrende snaeren

Want in die tweede helft hebben alleen 9 en 12 een sterker toon, indien men zeer natuurlijk leest; de isometrie wordt daarbij zuiver bewaard, met triolen in twee maten:

Mel [1]) ‖ póme | né be | dáerdt die de | mórrende | snáeren

Alleen heeft men in aanmerking te nemen, dat in *daerdt die de* de triool wel gevoeld en bedoeld wordt, maar dat de eerste syllabe inderdaad toch iets langer duurt dan de twee volgende.

Talrijk zijn de verzen waarin 7 of 5 meer toon hebben dan 6, en waarin 6 soms een lettergreep van heel weinig gewicht is; het volgende vers b.v. kan zeer natuurlijk aldus worden gelezen:

Wéerloose | vróuwen en | níet wel | húwbare | máechden

Evenzoo:

T aen | dáchtich | síngen der | máechden op | Héli | cón

[1]) Wat vóór de dubbele streep staat, is een voorslag.

Digitized by Google

Op eene andere wijze:

Cálchas | wáert ghij in het | wáerseggen | sóo ge | léert

Dat de voorstelling die Hooft zelf geeft gebrekkig is, blijkt uit een vers als het volgende, dat door hem misschien aldus zou zijn afgebeeld: ᴗ— —ᴗᴗ—|ᴗ— —ᴗᴗ—; doch waarin de lettergrepen die hij met „lang"aanduidt, volstrekt niet alle gelijk zijn:

Als || snáchts | sláeprige | wínt | 𝄾𝄾 het | bósch sácht over | wéyt.

Men voelt, dat *snachts* drie tellen duurt, en *wint* evenzoo; *slaep* daarentegen, waarop ook nadruk valt, duurt maar één tel. Doordat *wint* drie tellen moet hebben, kan *het* alleen behooren tot eene volgende maat, waarvan het den derden tel heeft.

Iets dergelijks ziet men in dit vers:

Als || aén | wássende | érnst | 𝄾𝄾 de | wúfste | zínnen | bréeckt

Dat men soms een rust moet in acht nemen, blijkt b.v. ook in de volgende passage, waar de rust voor het zinsverband noodig is:

Mijn brant trock wt haer hart om t mijne te versachten
Soete goedwillicheit een verfrisschende douw.

In het tweede vers is *een verfrisschende douw* eene bijstelling bij de voorafgaande uitdruking; dit komt uit, wanneer men aldus leest:

Sóete goed | wíllicheit | 𝄾 een ver | frísschende | dóuw

Door die rust niet te verwaarloozen geeft men het vers zijn vorm, en aan de laatste woorden het karakter van bijstelling.

Men zou zeggen, dat Hooft zijne alexandrijnen schreef, minder zekere bepaalde regels in acht nemende dan wel zijn gehoor raadplegend, en dat zijn gehoor hem dikwijls eene uitnemende leiding gaf. Zijne verzen hebben eene groote verscheidenheid; sommige zijn niet gelukkig uitgevallen, en men kan verzen noemen die inderdaad moeilijk zijn te lezen. Maar dikwijls geeft het verschil van bouw aan op elkaar volgende verzen eene beweging vol afwisseling.

Het spreekt van zelf, dat men soms in twijfel is over wat hij heeft bedoeld; hoe moet men b.v. lezen:

De rampsaelighe Graef van Hollandt is door t stael
Verlost onlancx gheleên van dusdaenighen quael

In het eerste vers is *graef* de zesde syllabe, maar een rust zou hier zeer onnatuurlijk wezen, want *graef van Hollandt* is één geheel. Men kan intusschen het vers niet aldus verdeelen:

De || rámp | sáelighe | Gráef van | Hóllandt | is door | t stáel

Want dan zou *ramp* even lang moeten duren als *saelighe* en *graef van*; en aangezien in *rampzalig* de tweede syllabe meer toon heeft dan de eerste, zou zooveel nadruk en lengte voor *ramp* niet passen.

Men zal daarom moeten lezen:

De ramp || sáelighe Graef van | Hóllandt is door | t stáel

In het tweede vers is *onlancx gheleên* eene bepaling waarna eene rust moet komen; de tweede helft kan men zeer natuurlijk lezen als:

van || dús | dáenighen | quáel

Een alexandrijn moet voor Hooft zijn geweest eene opeenvolging van 12 of 13 lettergrepen met isometrische verdeeling; die maten kunnen van allerlei soort zijn, en het vers begint soms met een stuk van zulk een maat. Verzen met een sterk accent op de zesde lettergreep kunnen dikwijls zeer statig zijn, maar de dichter heeft hier en daar het eentonige van die statigheid verbroken door verzen die in 6 eene syllabe hebben met minder of bijna geen toon. In de volgende strophe heeft *diep* in het vierde vers weinig toon, en *op* in het zesde bijna geen:

Daer hout het stroopen stal, en blijft de vyandt steken
Verlegen met zijn maght; weet niet dan wint te breken,
Dies wreeckt het vocht met vier, en koelt zijn moedt [in vlam;
Maer ongetroost het diep der vloeden te bezoeken
Hij hel en hemel schelt, en braeckt een vloedt van [vloeken
En dreygementen, op zijn buytdoel Amsterdam.

In deze verzen is ten naastebij wat de heer K. noemt „isochronie"; en hierin ziet hij op blz. 210 een kenmerk' van het Fransche vers, dat voor het Nederlandsche het voorbeeld is geweest. Maar de theorie van den classieken alexandrijn in het Fransch is toch anders: naast het vaste accent op 6 en 12 zijn in het vers nog twee accenten, die niet aan eene bepaalde lettergreep zijn gebonden; en aangezien theoretisch iedere maat even lang duurt, worden de syllaben sneller of langzamer uitgesproken naargelang er meer of minder in eene maat voorkomen. In het boekje van Grammont over de metriek vindt men b.v. dit vers van Racine, waarin het eerste woord eene maat op zich zelf is:

Dieu | qui de l'orphelin | protège l'innocence

In theorie duurt *Dieu* even lang als *qui de l'orphelin*: de vrijheid van twee van de vier klemtonen kan verzen geven van een zeer verschillend karakter. Bij ons is de isochronie zeer gewoon, en in de zoo keurige beschouwingen van Huydecoper, waarvan de heer K. een denkbeeld geeft, wordt van verschil in duur geen gewag gemaakt.

Huydecoper onderscheidt drie klemtonen, en twee hoofdsoorten van alexandrijn: in ons muziekschrift uitgedrukt, bestaat de eerste soort uit drie tellen voorslag, en de sterkste accenten vallen dan op 4,8,12 (de maten zijn van 4 tellen); b.v.

Wie zou ge || lóoven dat er | wégen zijn te | vínden

De tweede soort heeft één tel voorslag, en de sterkste accenten vallen dan op 2,6,10, indien er na 6 geen rust is; en op 2,6,8,12, indien er na 6 wel eene rust is; b.v.

De || swángere gra | náet 𝄾𝄾 die | plóffend op de | dáken

Men zie zijne uitvoerige redeneeringen in *Proeve* enz., I, 396 vlgg. De ondersoorten kunnen hier onbesproken blijven. Het is niet te ontkennen, dat bij deze isochronie het aantal mogelijkheden zeer beperkt wordt, ook wanneer bij de voordracht de eene syllabe in de werkelijkheid iets wordt verkort en de andere iets wordt verlengd. Indien alleen de eisch wordt gesteld, dat in den alexandrijn de twaalfde lettergreep een sterk accent moet hebben, dan zijn er allerlei rhythmische gevallen denkbaar, waarvan hierboven

Digitized by Google

eenige voorbeelden zijn gegeven, die stellig een aangenamen indruk maken, en die in eene reeks van verzen groote afwisseling kunnen brengen. Men zal de lettergrepen der taal natuurlijk niet zoo maar willen gelijkstellen met de noten der muziek, want passages in noten van zeer verschillenden duur kunnen volkomen duidelijk blijven, terwijl alle rhythmus zou verloren gaan, indien men in het gesproken woord syllaben van allerlei duur zou willen onderscheiden met eene groote nauwkeurigheid. Maar de leer van Huydecoper is niet ruim genoeg, doordat onze classieke poëzie te veel van de vroegere vrijheid heeft opgegeven; het Fransche classieke vers heeft meer vrijheid overgehouden. Misschien vindt de heer K. nog gelegenheid om een aantal verzen uit de eerste helft der zeventiende eeuw na te gaan, en de beste daarvan ons te doen gevoelen; ik wil nog één voorbeeld nemen uit Hooft:

Neen, neen, ick weet het wel: wie dat mij komt [t'aenschouwen

Ik twijfel er aan, of Huydecoper dit vers goed zou hebben gevonden. Want *ik weet het wel* is eene bekende uitdrukking, waarin een sterke toon valt op *weet*; maar dan zou men komen tot eene verdeeling als deze:

Neen, neen, ick | wéet het wel: wie | dát mij komt t'aen| [schóuwen

Dit gaat niet, want *dat* mag geen nadruk hebben, deze moet vallen op *wie*. Waarschijnlijk heeft Hooft bedoeld:

Neen || néen ick | wéet het wel | wie dat my kómt t'aen| [schóuwen

Er is dus geene isochronie van de lettergrepen, maar wel isometrie van het vers, en deze is noodig voor rhythmus.

Groningen. A. Kluyver.

Th. Frings, Rheinische Sprachgeschichte. (Sonderdruck der 2. Auflage der Geschichte des Rheinlandes, herausgeg. von der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde). Essen, G. D. Baedeker. 1922.

In het boek van Dauzat (La géographie linguistique) kan men lezen (blz. 24): „*De la géographie linguistique ils (les Allemands) n'ont guère vu que l'extérieur, l'appareil des cartes et des schémas; ils n'ont pas compris l'esprit souple de la méthode, variant suivant les cas et plastique comme la vie.*" De beste weerlegging van deze bewering is het werk van Frings, wiens schitterende onderzoekingen in enkele jaren aan de revolutionnerende beginselen van de Marburgse school de zege hebben verschaft. Zijn diepgaande en tegelijk zo nauwkeurige studieën hebben niet alleen de opvattingen omtrent het taalgebied aan de Nederrijn grondig veranderd, maar openen ook verre perspektieven naar andere terreinen, zoodat geen germanist z'n werk ongelezen kan laten.

Volgens de oude opvatting is de Benrather lijn de grens tussen Nederfrankies en Nederduits ter ene, en Hoogduits ter andere zijde. B.v. als men weet, dat de nasaal vóór *f* in de eerste taalgroep verdwenen is, verwacht men dat de genoemde lijn de grens vormt. Dit nu blijkt geenszins het geval te zijn. Als men de kaart opslaat (b.v. die in Zs. f. d. Maa. 1919), vindt men een onregelmatig kronkelende grens tussen *vijf en vönef.* Begint men in 't zuidwesten, dan ziet men eerst vrijwel samenval met de Benratherlijn; dan springt de lijn uit naar de Hollandse grens, die hij tussen Gangelt en Geilenkirchen bereikt; daarna zinkt hij weer in naar de Benratherlijn (bij Linnich en Erkelenz) om dan in noordoostelike richting te gaan en tussen Mörs en Ürdingen de Ürdingerlijn te bereiken, welke hij op 't gebied rechts van de Rijn in hoofdzaak volgt. De betekenis hiervan is duidelik: oorspronkelik vormde inderdaad de Benratherlijn de grens, maar de zuidelike vormen zijn naar 't noorden gedrongen, 't meest aan de Rijn, van Dusseldorp uit noordwaarts, maar ook, hoewel in mindere mate, bij Geilenkirchen. Anders gezegd: als men **Keulen** als centrum neemt, ziet men, hoe de „Duitse" vormen in een wijde boog om Keulen heen opdringen; men houde daarbij in 't oog, dat ook delen van Hollands en Belgies grondgebied binnen die boog vallen. Een paar opmerkelike vormen komen op enkele plaatsen voor: in 't Z.W. bij Eupen *foof* en in 't O. aan de Wupper *fouf*, dat door diphthongering uit *foof* ontstaan is. Het zijn kompromisvormen, in de strijd tussen *vijf en fünf* gevormd; ze hebben de nasaalloze vorm van *vijf*, de vokaal van *fünf*.

Een ander voorbeeld van opschuiving leveren de Limburgse *mich*- enz. vormen. Vroeger meende men, dat in 't hierbedoelde Limburgs de auslautende *k* na vokaal verschoven was, maar dat die *k* dan weer analogies hersteld was behalve in de geïsoleerde vormen. Nu bleek, dat men niet met oude resten, maar met jonge indringers uit 't Ripuaries te doen had, dat de vorm *sik* nooit anders bestaan had dan als vernederduitsing van *sich* en dat oostmnl. *si* onder invloed van *mi, di* uit hgd. *sich* zich had ontwikkeld en dus niet als oude rest van de datief (got. *sis*) was te beschouwen.

De ontwikkelingsgang was dus deze: verschillende isoglossen die eens in de Benratherzone lagen, zijn noordwaarts gedrongen; de Ürdingerzone, die vooral op de rechter Rijnoever van gewicht is, is — afgezien van de Limburgse *mich*- lijn — de laatste noordelike uitloper ervan, en tussen beide grenzen liggen allerlei isoglossenstrengen. M.a.w. de Benratherzone heeft in de loop van de eeuwen veel van z'n gewicht verloren; de normale grens ligt tans noordeliker. Het komt er nu op aan, deze ontwikkelingsgang die men van de taalkaart kan aflezen, te verklaren, en daarvoor is het nodig de politieke kaart ter hand te nemen. Doet men dit, dan krijgt men verrassende resultaten. Het blijkt dan, dat de isoglossenstrengen in hoofdzaak samenvallen met de grenzen, die de verschillende rijkjes zich verwierven in de 14de en 15de eeuw; m.a.w. elke gebiedsuitbreiding van Keulen en Gulik aan de linker Rijnoever, van Berg aan de rechterkant, ging gepaard met een opschuiving van „ripuarismen". Maar ook de oudere Benratherlijn zelf is niet anders te verklaren: hij valt samen met en dankt zijn ontstaan aan de noordgrens van Gulik enz. in de 13de eeuw. Eéns echter was het Ripuaries zelf ook Nederfrankies; het is van 't zuiden uit „verduitst" door een soortgelijke- maar krachtiger- stroming als later verder noordwaarts dringt. Ja, men kan nog verder gaan: waarschijnlik is het hele Middelfrankies oorspronkelik Nederfrankies geweest; *dat, wat* enz. zijn relikten. Zo komt men ten slotte tot een totaal veranderde opvatting van het Frankies: de indeling in Neder-, Middel- en Opper- Frankies berust op betrekkelik jonge toestanden;

Digitized by Google

is er niet alle reden om voor oude tijd eenvoudig van Frankies, d.i. Nederfrankies, in 't gebied van 't oude Nederlotharingen, te spreken ? En dan wacht de kwestie van de struktuur van dit Frankies op een nader onderzoek: hier moeten ethnografie (uit welke stammen zijn de Franken gevormd ?) en dialektgeografie elkaar de hand reiken. Terwijl men vroeger in een ononderbroken lokale traditie geloofde en de dialektgrenzen met oude ethnografiese grenzen vereenzelvigde, schuiven door het onderzoek van F. alle veranderingen van de late middeleeuwen en de nieuwe tijd op zij en komt de oude kern bloot te liggen.

Zo staat dan in de dialektgeografie de geschiedenis op de achtergrond van alle taalkundig gebeuren ; men ziet de werking van 't sociale milieu ; de grote steden zijn de uitstralingshaarden niet alleen van de beschaving, maar ook tegelijk van de taalvormen ; de handelswegen te land en te water dragen de klanken mee ; iedere politieke uitbreiding, iedere machtswijziging doet z'n invloed op taalkundig gebied gelden. Dat is de grote winst die deze moderne wetenschap ons geeft : in plaats van de abstrakte klankwetten van de neogrammatici treedt het nauw verband van taal en leven ; de reeds zovele jaren door S c h u c h a r d t verkondigde denkbeelden blijken juist te zijn ; het idee *klankwet* heeft alleen als werkhypotese nog waarde. Dat ontneemt natuurlik niet de waarde aan het werk, door diezelfde neogrammatici verricht ; hun prachtig verzameld en streng metodies gerangschikt materiaal blijft de onmisbare grondslag van alle verdere onderzoekingen, maar men zal ook in de historiese grammatika menige opvatting hebben te herzien. Zo weet men b.v. nu, dat kompromisvormen en relikten geen uitzondering, maar regel zijn. Immers slechts zelden wordt een vorm geheel verdrongen, altijd blijft wel iets ergens hangen ; de fragmentariese resten zijn eens samenhangende lijnen geweest, die men van de kaart moet kunnen aflezen. „*Sprach- und politisch-geographische Einzelforschung von Ort zu Ort hat das Material bereit zu stellen, sprach-, politisch- und kulturhistorisch weitgespannte Betrachtung muss es in Atem und Leben setzen. Das Linienmaterial des Sprachatlas ist Ausgangspunkt und Leitfaden. Das Richtungsstreben der Linienentwicklung, Stoss und Gegenstoss, Mischung und Ausgleich, Relikte und Kompromisse müssen auch hier am wechselnden Geschick . . . . gemessen werden*" (blz. 291).

Ik heb ernaar gestreefd in het bovenstaande de betekenis van F.'s denkbeelden te doen uitkomen ; wanneer ik mij alleen de vraag gesteld had, welke de verhouding van „Rheinische Sprachgeschichte" tot z'n vroeger werk is, had ik kunnen volstaan met de opmerking, dat we hier een globaal overzicht hebben van dat wat tot nu toe door de Schr. bereikt is. Wie nog met F. moet kennismaken, vindt hier een geschikte gelegenheid om te beginnen ; wie dat reeds gedaan heeft, zal dankbaar zijn voor de samenvatting. Dat de lektuur van F. gemakkeliker zou zijn, als hij de dingen wat eenvoudiger zei, staat voor mij vast ; maar daar we hier vermoedelik met een uitvloeisel van z'n aard (landaard ?) te doen hebben, zal daar niet veel aan te veranderen zijn.

Hilversum. M. S c h ö n f e l d.

English Synonyms. Explained and illustrated by **J. H. A. Günther.** Fourth edition. Groningen, Wolters. (Pr. *f* 5.90).

De vierde druk van Günther English Synonyms zal door velen met oprechte vreugde worden begroet. In de 20 jaren die er verloopen zijn sinds het boek het licht zag, heeft het bewezen een onmisbaar handboek te zijn voor den student in 't Engelsch. De schrijver heeft ook nu weer zijn best gedaan lacunen aan te vullen en onjuistheden te verbeteren, zooals blijkt uit tal van nieuwe groepen van synonieme woorden. —

Moge de schrijver nog lang genoegen van zijn werk beleven !

Utrecht. P. F i j n v a n D r a a t.

H. Hauvette, Etudes sur la Divine Comédie. (Bibliothèque littéraire de la Renaissance). Paris, Champion. 1922.

In dit aantrekkelike werkje zijn enige studies verenigd, door Prof. Hauvette merendeels reeds vroeger uitgegeven en gewijd aan de *Divina Commedia.* Zij munten uit door een heldere en biezonder aangename betoogtrant, en, zoals alwat de Schrijver publiceert, door degelikheid ; hem ontgaat zo goed als niets van wat over het onderwerp is geschreven, en dat wil wat zeggen waar het Dante geldt. Tegenover de vaak hinderlike opwinding over Dante van Italiaanse geleerden — hun „adoration", zegt Hauvette — plaatst hij zijn bezonnen bewondering, en dat maakt een weldadige indruk.

Dat de zeven eerste zangen van de *Hel,* in opzet en biezonderheden, een tegenstelling vormen tot de daaropvolgende, is buiten kijf ; de argumenten van de Schrijver zijn overtuigend. Het voornaamste verschil is wel dit dat, eerst met het achtste boek, de beschrijving van de reis het realisme krijgt, het karakter van „geziene dingen" dat wij gewoon zijn als een kenmerk van de *Commedia* te beschouwen. Het ligt voor de hand; dit onderscheid in verband te brengen met de traditie, door Boccaccio met vermelding van getuigen medegedeeld, volgens welke onder de door Dante bij zijn verbanning achtergelaten papieren o.a. een schrift was met een gedicht van enige lengte, dat later aan de dichter is ter hand gesteld. Dat, volgens dezelfde traditie, dit schrift de eerste zeven zangen van de *Hel* bevatte, deze coïncidentie is zeker hoogst merkwaardig. Die papieren zouden dus mogen doen veronderstellen dat het grote werk reeds vóór de verbanning was aangevangen, en alleen een blinde vergoding van Dante kan daartegenover als argument stellen dat het gedicht, volmaakt als het zou zijn, niet de vrucht van een-langjarig, zich eerst langzaam in de geest van de dichter vormend, plan kan wezen, en dus niet de sporen zou kunnen vertonen van worsteling met de stof ; en zij zijn talrijk in Italië, de geleerden die weigeren te veronderstellen dat de Florentijn zich niet dadelik zou hebben rekenschap gegeven van de mogelikheden die de gekozen materie hem bood. De achtste zang begint met „Ik zeg dan, voortgaande . . . .", en deze woorden *Io dico seguitando* heeft Hauvette als titel voor zijn studie gekozen ; ook deze aanvang wijst duidelik op een wederopnemen van vroeger werk.

In *Réalisme et fantasmagorie* waarschuwt de Schrijver ons dat wij Dante's nauwkeurigheid bij het vermelden van tijd, van afmetingen en van verdere biezonderheden niet te ernstig moeten opnemen. Alle pogingen om de *Hel* in één samenhangend beeld te brengen zijn mislukt ;

Digitized by Google

alleen wanneer men de taferelen elk voor zich neemt, kan men zich een voorstelling ervan maken die met de gegevens van het gedicht klopt.

Dante et la pensée moderne is een rede, het vorig jaar in de Sorbonne uitgesproken. Hauvette brengt naar voren wat, in het zo echt middeleeuws werk van Dante — niet alleen in de *Commedia* ; men ziet, de titel van de bundel is te eng —, „modern" is ; het zijn „au milieu de l'atmosphère médiévale qu'il a respirée à pleins poumons, des intuitions modernes qui font de lui un précurseur" : zijn Kristendom, dat, geheel gescheiden van de staatkunde, daardoor reiner, verhevener werd, het vaststellen van Italië als geografies geheel, het denkbeeld van één Italiaanse taal voor het gehele schiereiland, de eerbied voor de wetenschap, en zijn persoonlike kunst.

Naast studies over de verhouding van Dante tot de Franse letterkunde, bevat het boekje enkele bladzijden over de door Asín Palacios veronderstelde Arabiese bronnen van Dante. Hauvette is scepties gestemd, omdat men niet weet hoe de dichter met de Arabiese cultuur in aanraking kan zijn gekomen. Een gedeeltelik antwoord op die vraag geeft, in het *Bulletin du jubilé*, n° 5, Fr. P. Mandonnet in zijn artikel *Dante et le voyage de Mahomet au Paradis*, waarin hij het werk van Ricoldo de Monte-Croce, zendeling in het Oosten, Florentijn en tijdgenoot van Dante, bespreekt, en waarin hij o.a. zegt : „Il semble donc presque inévitable que les deux Florentins soient entrés en rapport l'un avec l'autre et que le poète ait lu le grand ouvrage que le missionnaire avait apporté avec lui d'Orient. C'est là que Dante aura rencontré la traduction abrégée du voyage de Mahomet au Paradis". [1])

Amsterdam. J. J. Salverda de Grave.

K. J. Beloch, Griechische Geschichte. 2e neugestaltete Aufl. Bd. III. Bis auf Aristoteles und die Eroberung Asiens. Abtlg. 1. Berlin und Leipzig, Vereinigung wissenschaftlicher Verleger, W. de Gruyter & Cie. 1922. (Pr. *f* 19.20).

Het werk van Beloch is te bekend, in zijne voordeelen en zijne eigenaardigheden, dan dat daarover thans, nu van de nieuwe bewerking het derde deel is verschenen, uitvoerig behoeft te worden gesproken. Ondanks verschillen van opvatting, zelfs op kardinale punten, zal ieder moeten erkennen, dat Beloch's Grieksche geschiedenis onovertroffen en in sommige opzichten zelfs „abschliessend" is. Dit laatste geldt in het bijzonder voor het nu verschenen deel, dat de 4e eeuw tot de volledige nederwerping der Perzische heerschappij door Alexander den Groote beschrijft. In de beoordeeling en waardeering van personen en gebeurtenissen zal hier steeds groot verschil blijven bestaan, eveneens omtrent détailpunten van het verloop der gebeurtenissen, maar in groote lijnen staat de geschiedenis dezer periode, tengevolge van het aantal en de verscheidenheid onzer bronnen daarvoor, vast, en zelfs eene aanzienlijke vermeerdering van het historisch materiaal zou hoogstwaarschijnlijk onze kennis van dezen tijd slechts vergrooten, niet ingrijpend wijzigen. In de 25 jaren, die sinds de verschijning van den eersten druk (in 1897) verloopen zijn, bestonden de voornaamste aanwinsten onzer bronnen in de Hellenica van Oxyrhynchus en in den Didymus-commentaar op Demosthenes met de daarin voorkomende fragmenten van historici ; het spreekt vanzelf, dat deze vondsten, evenals de nieuwgevonden inscripties, door Beloch zijn gebruikt en verwerkt. Gelijk bij de eerste twee deelen der nieuwe bewerking mogen wij ook bij dit derde eene „2e Abteilung" tegemoet zien, waarin de schrijver verschillende vraagpunten uitvoerig zal bespreken.

Vergelijkt men den omvang van dit 3e deel met dien, welken de behandeling derzelfde periode in het 2e deel van den ouden druk vorderde, dan blijkt wat toen op 546 bladzijden behandeld werd (Dl. II, blz. 112—658), thans 652 te beslaan, dus ruim 100 bladzijden meer. Ongeveer de helft dezer vermeerdering komt voor rekening van een nieuw hoofdstuk, dat in den eersten druk niet voorkwam, nmlk. Abschnitt 8 : Die Bevölkerung. In dit hoofdstuk, dat aan bekende vroegere onderzoekingen van Beloch aanknoopt, wordt een overzicht gegeven van bevolking en bevolkingsdichtheid van de door Grieken bewoonde gebieden en van Macedonië in de 4e eeuw. Ook overigens vinden wij hier en daar uiteenzettingen, die in den eersten druk ontbreken, zoo b.v. blz. 319 v.v. over rentabiliteit, slaven-arbeid, groot- en klein-bedrijf enz., blz. 435 v.v. over Athene als intellectueel middelpunt van Griekenland, terwijl op sommige plaatsen eene korte behandeling door eene meer uitvoerige vervangen is, zooals b.v., tengevolge der ontdekking van de Hellenika van Oxyrhynchus, bij de veldtochten van Agesilaus in Klein-Azië. Over 't algemeen is echter in den tekst weinig verandering gebracht, zoodat niet zelden verscheidene bladzijden achter elkaar niet of zeer weinig gewijzigd uit den eersten druk zijn overgenomen.

In de indeeling der stof is eveneens weinig verandering gekomen. Evenals vroeger wordt eerst de politieke geschiedenis der Grieken beschreven tot in 't midden der 4e eeuw alle tot dusverre bestaande „groote mogendheden" ernstig in hare macht zijn geschokt. In dit eerste gedeelte treffen wij de belangrijkste verandering aan in de groepeering der stof : in plaats van de vroegere 4 hoofdstukken: Die Oligarchie im griechischen Osten (gaande tot de expeditie van Agesilaus naar Phrygië), Die Militärmonarchie in Sicilien und am Pontos, Der korinthische Krieg und der Königsfrieden, Die Wiedererhebung der Demokratie (Griekenland van de bevrijding van Thebe in den winter van 379/8 tot den slag bij Mantinea) treden er nu 6, nmlk. : 1. Der Spartanische Krieg (de geschiedenis van 't Grieksche moederland tot de samenzwering van Kinadon), 2. Der Befreiungskrieg (de oorlog van Sparta tegen Perzië in Klein-Azië tot de Phrygische expeditie van Agesilaus, èn de oorlog van Dionysius tegen de Carthagers op Sicilië tot de catastrophe van het Carthaagsche belegeringsleger voor Syracuse in 396), 3. Der korinthische Krieg und der Königsfrieden, 4. Die Militärmonarchie in Siciliën und am Pontos (dit hoofdstuk bevat slechts het tweede gedeelte van het gelijknamige hoofdstuk van den eersten druk, daar het eerste gedeelte daarvan thans het slot vormt van het tegenwoordige 2e hoofdstuk ; het bezwaar, dat in den vroegeren druk de Corinthische oorlog en de koningsvrede eerst behandeld werden nà de geschiedenis der beide

[1]) Ik maak van de gelegenheid gebruik om de aandacht der lezers van het *Museum* te vestigen op een vertaling van de voornaamste delen der *Divina Commedia*, die Prof. Hauvette heeft gepubliceerd in de collectie *Les cent chefs-d'œuvre étrangers* (Uitg.: La Renaissance du Livre), en wel *L'Enfer* in het vorige jaar, *Le Purgatoire* en *Le Paradis* vóór enkele maanden.

Digitized by Google

Dionysii en van Dion is door deze nieuwe groepeering weggenomen), 5. Die Wiedererhebung der Demokratie (thans loopende tot den slag bij Leuctra en de vermoording van Jason), 6. Das Übergewicht Thebens (eindigende met den slag bij Mantinea). Deze nieuwe indeeling is ongetwijfeld eene verbetering. Dit eerste gedeelte over de politieke geschiedenis eindigt, evenals in den eersten druk, met een hoofdstuk, getiteld: Der Zerfall der hellenischen Grossmächte. Hierop volgt de beschrijving van de oeconomische en beschavingstoestanden der 4e eeuw, beginnend met het reeds genoemde, vroeger ontbrekende, hoofdstuk over de bevolking, en verder, evenals vroeger, verdeeld in de hoofdstukken: Die wirtschaftliche Entwickelung seit dem peloponnesischen Kriege, Literatur und Kunst, Der Ausbau der Wissenschaft, Die Gesellschaft und ihre Organisation. Het slot vormt weer de politieke geschiedenis: Die neue Grossmacht im Norden, Die griechische Einheit, Die Freiheitskämpfe der Westhellenen, Die Eroberung Asiens.

De opvatting omtrent personen en gebeurtenissen is geheel dezelfde gebleven: het oordeel b.v. over Dionysius I, Dion, Epaminondas, Demosthenes, Philippus is ongewijzigd, de Macedoniërs vormen een Griekschen stam, de overwinning van Philippus brengt de Grieksche éénheid tot stand. Over deze opvattingen uit te weiden is het hier de plaats niet.

In 't algemeen vertoont dus dit deel, met den eersten druk vergeleken, wel uitbreiding, maar weinig wijziging; in veel grootere mate zal, naar men verwachten mag, wijziging komen in de nieuwe bewerking van het vroegere derde deel, over den hellenistischen tijd, waarvoor in de laatste 25 jaren het materiaal zoo enorm is vermeerderd en waarop zich dienovereenkomstig de belangstelling der moderne onderzoekers ook meer heeft geconcentreerd. Moge het Beloch gegeven zijn, ons spoedig, behalve de 2e afdeeling van het thans verschenen deel, ook de nieuwe bewerking van het slot zijner geschiedenis te schenken.

De laatste alinea van het voorwoord ware beter achterwege gebleven.

Groningen. A. G. Roos.

W. Wreszinski, Atlas zur altaegyptischen Kulturgeschichte. Leipzig, J. L. Hinrichs'sche Buchhandlung. Lief. 1—12.

Onder de verschillende bouwwerken, die uit het Oude Egypte bewaard zijn gebleven, nemen, naast de tempels, de graven eene belangrijke plaats in, om de voorstellingen, die men op hunne wanden aantreft. Dat deze voorstellingen ook vroeger reeds de aandacht trokken, kan men zien in de plaatwerken van Champollion, Rosellini, Lepsius enz. tevens ook uit de recueils van Dümichen, Brugsch en andere. Daarna heeft men het belang ingezien van eene lichtdrukuitgave dezer graven in hun geheel. Op deze wijze werden enkele graven uit het Oude Rijk (mastaba's) door Von Bissing, Capart, Mrs. Murray enz. gepubliceerd. Soortgelijk werk werd o. m. voor de graven van het Nieuwe Rijk verricht door Newberry en Davies. Aangezien zulke uitgaven nog weinig talrijk zijn, en daarenboven niet onder ieders bereik liggen, is men dus bij de bestudeering dezer graven, vooral wat die van het Nieuwe Rijk betreft, min of meer op de reproducties in steendruk aangewezen, die de voorstellingen toch nooit zoo volledig weergeven, als dit langs photographischen weg het geval is. Daarbij komt nog, dat veel merkwaardigs in het geheel niet is uitgegeven Eene uitgave dezer graven in hun geheel zou niet alleen te groote kosten meebrengen, maar is ook tevens geheel overbodig. Immers verschillende voorstellingen zooals die, welke betrekking hebben op feestmalen, jacht, visscherij en begrafenisplechtigheden, treft men hier telkens weer aan. Waaraan vooreerst dus groote behoefte bestaat is eene reproductie in lichtdruk van de belangrijkste vooorstellingen.

Hierin wordt nu voorzien door bovengenoemden atlas van Dr. Wreszinski. Van 1914—1915 verschenen er 5 afl. met 100 platen. Daarop moest met het oog op de tijdsomstandigheden, deze uitgave gestaakt worden. In Dec. 1922 werd het werk voortgezet, dat nu tot en met Afl. 12 is verschenen. In zijn geheel zal het 16 afl. bevatten. Zien wij nu hoe Dr. W. zijne taak heeft opgevat. Het grootste gedeelte der platen heeft betrekking op de graven van het Nieuwe Rijk. Daarnaast eenige tafereelen, ontleend aan graven van het Oude Rijk, terwijl een elftal platen zijn gewijd aan het graf van Ebe, een beambte van den tempel van Amon ten tijde van Psammetichus I. Het formaat is quarto. Iedere plaat bestaat of uit één enkel blad met lichtdruk en tekst of uit twee, drie, en een enkele keer uit vier bladen, die tot een plaat gevouwen zijn. Tusschen den tekst heeft de schrijver afbeeldingen van voorwerpen gegeven ter verklaring van die, welke op de plaat voorkomen. Het voordeel van dit systeem is, dat men plaat, tekst en verklarende afbeeldingen dadelijk voor zich heeft, aangezien slechts eene zijde van het papier bedrukt is. Hetgeen de bestudeering der afbeeldingen vooral vergemakkelijkt is behalve eene duidelijke beschrijving, eene rijke literatuuropgave, en de vermelding van den tijd, waarin de voorstelling thuis hoort. Nu is het zeer te betreuren, dat het onmogelijk was deze wijze van uitgave ook op afl. 6—12 toe te passen aangezien de prijs per afl., ten gevolge van de hooge drukkosten, te duur zou worden. Zoo moesten dus de platen uitgegeven worden met eene zeer korte beschrijving, terwijl de lichtdrukken in den tekst en literatuuropgaven achterwege bleven. De lichtdrukken zijn uitmuntend geslaagd en van zeer groote waarde voor de studie. Wanneer men de oudere uitgaven vergelijkt, blijkt hoeveel de voorstellingen in den loop der tijden geleden hebben. Wat nu de literatuur betreft, rijst de vraag of de titels der verschillende werken niet wat te kort zijn geciteerd. Voor vakgeleerden is dit geen bezwaar, wel voor kunsthistorici en archeologen, die niet eenigszins van de egyptelogie op de hoogte zijn. Dit bezwaar kan en zal dan ook waarschijnlijk wel opgeheven worden, door een lijst van de volledige titels. Als het niet te veel plaats had vereischt, was het voor den gewonen lezer zeer gewenscht geweest, wanneer er iets was gezegd over den tijd en de stof van de in den tekst afgebeelde voorwerpen. Deze opmerkingen sluiten geenszins uit dat men kan zeggen, dat deze serie lichtdrukken van zeer groote waarde zijn voor de bestudeering van de archeologie, de kunst, kortom van de egyptische beschaving. Wij aarzelen dan ook niet ieder, die belang stelt in het oude Egypte, dit werk ten zeerste aan te bevelen.

Leiden. P. A. A. Boeser.

Digitized by Google

F. X. Steinmetzer, Die babylonischen Kudurru (Grenzsteine) als Urkundenform. (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums, XI, 4 5 Heft). Paderborn, Ferd. Schöningh. 1922.

Met de bekende duitsche „Bienenfleiss" heeft St. verzameld al wat er van de tot dusver bekende „grenssteenen" te weten is (behalve tekst en vertaling): vorm, plaats, opschriften, afbeeldingen, tijdsorde, ontstaan, bedoeling, groei en verwording, speciale soorten in hun eigen karakter, enz. En hij deed dat zoo volledig en zoo accuraat, dat dit boek voorloopig wel hét boek over de Babylonische kudurru's zal blijven. Op allerlei gebied (theologisch, religieus, sociaal, archeologisch, historisch) is hier een massa materiaal bijeengebracht.

Voor bepaalde onderdeelen van zijn werk heeft St. wel voorgangers (Hommel, Oppert, Epping, de Morgan, King, Hinke) maar hij is de eerste die het materiaal in vollen omvang en „erschöpfend" bewerkte.

Een groote plaats is ingeruimd aan de beschrijving van den uitwendigen vorm der steenen, opschriften en afbeeldingen (90 blz.), en veel zorg is besteed aan de juiste onderscheiding zoowel van veld- en tempelsteenen als van den vroegeren en lateren vorm. Aan de zgn. „godensymbolen" en andere afbeeldingen, waarover sints H. Winckler zoo heftig werd gedissussieerd, zijn niet minder aan 100 blz. gewijd. St. komt tot de belangrijke en goed gemotiveerde conclusie dat de verklaring dezer symbolen als teekenen van den dierenriem „gescheitert" is. St. onderscheidt ongeveer 80 symbolen, waarvan sommige stellig op den dierenriem en den dodekaoros betrekking hebben.

Men kan vlgs. St. in verschillenden zin spreken van „ontwikkeling" der kudurru's: 1°. ten opzichte van den vorm (fallus- en tafelvorm), 2°. ten opzichte van de vervaardiging: hij houdt n.l. onze bekende kudurru's niet voor het „oorspronkelijk" stuk, daarachter ligt het eigenlijke „origineel": een gezegelde kleitafel, welke echter alle verloren zijn gegaan (*li'u* is de naam voor het origineel, *duppu* voor het afschrift); 3°. ten opzichte van de plaats: veld- en tempelsteenen, welke onderscheiding meestal parallel loopt met de onderscheiding fallusvorm en tafelvorm; 4°. ten opzichte van de symbolen: sommige, als de gehoornde slang en de ploeg komen alleen op de oudste voor, andere, als het zevengesternte, alleen op de jongste, en daartusschen liggen allerlei overgangsperioden.

Wat de eig. bedoeling der kudurru's betreft, komt St. tot het resultaat dat de klassieke tijd dezer steenen is de Kassietische periode; (de oudste kudurru dateert van ± 1500). In den Kassietentijd was de „staatliche Rechtschutz" zoo zwak, dat men de hulp der goden noodig had om den persoonlijken eigendom te beschermen. Want de kudurru's bedoelen: werkelijke bescherming; de vloekformules en emblemen hebben magisch vermogen. Later, toen dergelijke middelen niet meer noodig waren, bleven ze als eerwaardige gebruiken bestaan in min of meer gewijzigden vorm.

Utrecht. H. Th. Obbink.

F. W. C. L. Schulte, Het Heidendom bij Tertullianus. Nijkerk, G. F. Callenbach. 1923. (Pr. ƒ 3.—).

Weinige figuren zijn zóó interessant in de geschiedenis van 't oudste Christendom als die van Tertullianus. G. Boissier behandelt hem terloops in zijn „La Fin du Paganisme" in het 3de boek „Conséquences de l'éducation païenne pour les auteurs chrétiens", waar hij van hem zegt: „L'homme est, du reste, fort intéressant et assez facile à connaître. C'est une figure originale et d'un relief si puissant qu'il est aisé d'en esquisser les contours" (p. 222).

En niemand minder dan de groote dogmenhistoricus Harnack noemt hem, naar Dr. Schulte in herinnering brengt (bl. 134) „den belangrijksten en geleerdsten apologeet der oude kerk vóór Origenes". Interessant is hij zeker niet het minst daarom, dat men tot twee malen toe in zijn leven kan spreken van eene „bekeering", eerst van 't Heidendom tot het Christendom, daarna van 't officieele Christendom tot de secte der Montanisten.

Quintus Septimius Florens Tertullianus werd geboren ± 160 te Carthago, was daar werkzaam als jurist en rhetor, trad ± 185 toe tot de Christenheid, voelde zich sterk aangetrokken tot het uitermate gestrenge standpunt der Montanisten, en stierf ± 230 n. C.

Het is hem gegaan in zekeren zin als den apostel Paulus. Vóór zijn overgang tot het Christendom een geducht vijand, is hij na zijn bekeering een even geduchte apologeet geworden. Ook deelde hij met Paulus den geweldigen ijver en de verterende hartstocht voor wat hem waar dunkt.

Boissier, reeds genoemd, spreekt van T. als „une nature de feu" (I, p. 222).

Eene merkwaardige tegenstelling vormt T. met zijn landgenoot Cyprianus, bisschop van Carthago, van wien bekend is, dat hij tot zijn notarius zei: „da mihi magistrum", als hij een der zeer vele geschriften van T. begeerde. We kunnen Cyprianus rekenen te behooren tot de „opportunisten", T. daarentegen tot de „intransigeants" (Boissier).

Ook Irenaeus en T. zijn in zekeren zin contrasten. De eerste toch was Christoloog, man van den vrede, met min of meer een harmonisch ontwikkeld leven; T. was moralist, hartstochtelijk, met een leven vol van overgangen, wendingen, bekeeringen.

Tertullianus, om ons nu maar te beperken tot hem, was de vader van de kerkelijke terminologie. Ook danken we aan hem menig gevleugeld woord, als „Semen (Ecclesiae) est sanguis Christianorum" en „mens humana naturaliter Christiana".

Het is aan dezen man, „den grooten rhetor der oudheid, bij wien wij de synthese van den wijsgeer, de abruptheid van den profeet, de opeenstapeling van den redenaar in één persoon vereenigd vinden" (Schulte, Inleiding, bl. 2), dat het hier aan te kondigen geschrift gewijd is, of liever, aan dezen man, bezien van eene bepaalde zijde: als bestrijder van 't Heidendom dier dagen en als apologeet van het overal opkomende Christendom. Des te belangrijker wordt de zaak, als we bedenken, dat we in T. te doen hebben met iemand, die het Heidendom kende van vroeger. „Zoo erkent hij de heidensche spelen te hebben bezocht, en blijkbaar meer dan eens. Zoo toont hij eene groote bekendheid met de godsdienstige gebruiken der Romeinen, en inzonderheid blijkt hij uitnemend op de hoogte te zijn met de verschillende auteurs, zelfs noemt hij een enkele maal namen en feiten, die ons overigens niet bekend zijn" (Inl. bl. 8).

Voor zijn doel heeft Dr. Schulte vooral te maken met de drie „rechtstreeks tegen de heidenen en hunne prak-

Digitized by Google

tijken gerichte traktaten „De Spectaculis", „De Idololatria", en het „Apologeticum" " (bl. 9).

Het laatst genoemde geschrift ,liber apologeticus' [1], is eene apologie van het Christendom voor de Romeinsche overheid, die onder Septimius Severus de vervolging vernieuwde. Opmerkelijk is, dat T. de eerste Latijnsche auteur was, die, naar 't voorbeeld van de Grieksche apologeten eene apologie aan 't adres van de Rom. overheid richtte.

Zoo is T. in alle opzichten eene hoogst interessante figuur in de oudchristelijke periode en 't is te begrijpen, dat Dr. Schulte er zich toe heeft gezet om zijn positie tot het Heidendom dier dagen eens opzettelijk en nauwkeurig na te gaan. Zeer uitvoerig wordt ons geteekend Tertul ianus' houding tegenover de mysteriediensten van dien tijd (bl. 72—102). Geen wonder, als we bedenken, dat in dien tijd — den tijd van het wegstervende heidendom — de menschen hun troost zochten in het opgenomen, ingewijd worden in het een of andere mysterie. Troost ook al met het oog op het astrologische geloof der antieke wereld, dat als een noodlotsgeloof drukte op de menschheid (bl. 66—71).

Breda. H. J. Toxopeus.

SCHOOLBOEKEN.

De firma Wolters te Groningen-den Haag heeft den tweeden druk in 't licht gegeven van het derde deel van het *Nederlandsch Leesboek ten dienste van het voortgezet lager, middelbaar en gymnasiaal onderwijs* door G. Bolkestein, M. A. P. C. Poelhekke en Dr. J. Prinsen JLzn Hierin zijn „op verzoek .... een aantal stukken door een paar andere vervangen". De prijs is *f* 2.90, geb. *f* 3.50.

De firma Meulenhoff te Amsterdam, die zich beijvert bekende geschriften uit de oudere en nieuwere literatuur van verschillende landen in keurigen vorm en handig formaat uit te geven, déed in haar „Sammlung deutscher Schriftsteller" o. a. een „autorisierte Ausgabe für den Schulgebrauch" verschijnen van W. Bonsels, *Die Biene Maja und ihre Abenteuer*, waarin de tekst een weinig bekort is. De heer G. Ras te Haarlem geeft achterin op enkele blzz. de verklaring der moeilijkste woorden.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

VERKLARING

Dezer dagen ontving ik van den uitgever een exemplaar van den vierden druk van Verdam's „Uit de Geschiedenis der Nederlandsche Taal," herzien door Prof. Dr. F. A. Stoett, Zutphen, W. J. Thieme & Cie. 1923.

Op verzoek van wijlen mijn vriend Verdam had ik voor den tweeden druk van zijn boek (1902) de bewerking op mij genomen van het tweede en derde hoofdstuk, „waarin het Nederlandsch als onderdeel van het Indogermaansch en in zijne verhouding tot de andere Germaansche talen wordt beschreven" (zie het Voorwoord bij den 2en druk, blz. VII); voor den derden druk (1912) werden die beide hoofdstukken door mij herzien en door aanvulling van de bibliografische aanteekeningen eenigermate up to date gebracht.

In den thans verschenen vierden druk is, zonder dat ik daarover geraadpleegd werd, de tekst van mijn bijdrage tot Verdam's boek ongewijzigd herdrukt (blz. 5—44), terwijl de aanteekeningen, vroeger aan den voet der bladzijden, nu naar het einde verplaatst, door de opgaaf van inmiddels verschenen literatuur zijn uitgebreid en aangevuld (blz. I—V), wederom buiten mijn voorkennis. Blijkbaar heeft de bewerker gemeend, daarmede te voldoen aan de eischen der „voortschrijdende wetenschap", waarvan in zijn „Voorwoord bij den vierden druk" sprake is.

Ik wensch hier in het midden te laten, of bewerker en uitgever het recht hadden, over den arbeid van een levende naar goedvinden te beschikken, zonder ook maar de beleefdheid te hebben om hem van hun voornemen in kennis te stellen, maar ik acht mij verplicht uitdrukkelijk alle verantwoordelijkheid af te wijzen zoowel voor den ongewijzigden herdruk van den tekst der beide hoofdstukken, die niet meer in overeenstemming is met den stand der wetenschap, als voor de willekeurige en stelsellooze toevoegingen in de aanteekeningen.

Groningen. B. Sijmons.

[1]) In 1909 verscheen, ook bij de firma G. F. Callenbach te Nijkerk, eene Hollandsche uitgave van dit werk: Tertullianus. Verdediging der Christenen, vertaald en toegelicht door P. C. IJsseling, Predikant te Makkum.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L, 1923, Janvier-Février: Saint-Périer, La statuette féminine stéatop ge de Lespugue. — F. Cumont, Rapport sur une mission à Salihiyeh sur l'Euphrate. — J. Carcopino, Un calendrier romain trouvé à Véroli. — L. Carton, Inscription relative au territoire des Mussulamii.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., LI-LII, 1: A. Wiedemann, Die Entzifferung der Hieroglyphen. — J. Geffcken, Die griech. Aufklärung. — F. Münzer, C. Cichorius' Röm. Studien. — W. Flemming, Oberammergau u. d seelischen Grundlagen des geistl. Volksschauspieles. — H. Wocke, G. Hauptmann. — Mitteil.

In het paedagog. ged: R. Petsch, Zur Psychol. des geistigen Lebens. — F. Kuberka, Erkenntnisnaturen u. Erlebnisnaturen. — E. Schott, Lehr- u. Lesestoffe im Werturteil unserer Schüler. — F. Friedrich, Zur Beurteilung der röm. Kaiserzeit u. ihrer Behandlung im Unterricht. — Mitteil.

Nieuwe Taalgids, XVII, 5: I. P. H. Eykman, Geschiedk. overzicht v. d. klankleer in Nederl. (verv.). — J. v. Ham, Kanselstijl. — Aankond. en Meded. — Uit de tijdschr.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, XI, 4-5: J. v. Mierlo Jr., Over den „Ontwikkelingsgang d. Nederl. Letterkunde". — Th. Absil, Zu Gottfrieds Tristan u. Isolde und Wolframs Parzival. — G. Royen, Kontaminatie. — P. C. de Brouwer, Het al samenvoegen in Christus. — P. M., Het slot van Elckerlyc. — H. Knippenberg, Bij Staring's „De Tooverwijnstok",

Studiën, C, September: W. de Veer, De Vrije Gemeente. — Js. Vogels, P. v. Meurs als vriend. — B. W. Speekman, Ritas Vermächtnis. — A. Mulder: Isotopen. — H. Duurkens, Is Pascal als Jansenist gestorven? — Meded. — Dingen v. d. Dag, — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Van Haselen, Friso: Tijdschr. v. T. en Letteren XI, n°. 4-5 (Knippenberg).

Herckenrath, Fr. Woordenboek: Tijdschr. v. T. en Letteren XI, n°. 4-5 (Weerenbeck).

Hüffer, Vrouwenabdij v. Rijnsburg: Studiën C, Sept. (J. Alb. Thijm).

Kossmann, Nederl. Versrythme: N. Taalg. XVII, n°. 5 (de Vooys).

Van Praag, Comedia espagnole: N. Taalg. XVII, n° 5 (v. Dam).

Schuringa, Dial. v. d. Veenkoloniën: N. Taalg. XVII, n°. 5 (Schönfeld).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN

J. B. WOLTERS,
GRONINGEN, DEN HAAG.

LEERGANG VOOR HET LATIJN
TEN DIENSTE VAN GYMNASIA EN LYCEA

Zoo juist verschenen:

LATIJNSCHE GRAMMATICA

door Dr. R. H. WOLTJER,
Hoogleeraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam
en Dr. G. W. VAN BLEEK,
Conrector van het Marnix-Gymnasium te Rotterdam.

EERSTE DEEL.

Prijs . . . . f 2,90

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG.

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

68ste Jaargang

12 Nummers Per jaar *f* 2.40

De **Nederlandsche Bibliographie,** het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Zoo juist verschenen:

Dr. F. F. C. FISCHER,

VOCABULARIUM OP XENOPHONS ANABASIS.

MET EEN KAARTJE.
HERZIEN DOOR
Dr. J. DE JONG Tzn.,
Rector van 't Chr. Lyceum in 't Gooi te Hilversum.

ZEVENDE DRUK

Prijs, gecartonneerd . . f 2,50

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

Geschiedenis van het Nederlandsche Volk

door Prof. Dr. P. J. BLOK.
Hoogl. aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

Deze tweede druk, door den schrijver geheel herzien en bijgewerkt, is compl. in 4 deelen. Prijs **f 10.50** per deel gebonden.

Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek

onder redactie van
Dr. P. C. MOLHUYSEN, Prof. Dr. P. J. BLOK, Prof. Dr. L. KNAPPERT en Dr. F. K. H. KOSSMANN.

Hiervan zijn thans 5 deelen verschenen. Het werk zal compleet zijn in 10 deelen. Prijs per deel gebonden **f 15.—**.

Verschenen:

VERZAMELDE STUDIËN

van Dr. A. BRUINING
DOOR
Mej. Dr. N. A. BRUINING

Deel I, Dogmenhistorische Schetsen *f* 4,50, geb. *f* 5.50
Deel II, Wijsgeerige en dogmatische Studiën *f* 4.50, geb. *f* 5.50
Deel III, Studiën van verschillenden aard *f* 4 50 geb. *f* 5.50
Drie deelen compleet *f* 12.—, geb *f* 15. —

P. NOORDHOFF — GRONINGEN

HET VERVAL VAN EUROPA

DE WEGEN NAAR HET HERSTEL
DOOR FRANCESCO NITTI

De prijs van dit omvangrijke boek (232 bladzijden) is f 3.25

Uitgegeven door A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij te Leiden en in elken boekhandel verkrijgbaar

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

31ste Jaargang. — **N°. 2.** — **November 1923.**

Marx, Molossische und bakcheische Wortformen in der Verskunst der Griechen und Römer (de Groot).
Thiel, Ξενοφῶντος Πόροι (v. Hille).
Kyriakidis, Ἑλληνικὴ Λαογραφία, I (Hesseling).
Fraenkel, Plautinisches im Plautus (v. Wageningen).
Bosman, Oor die Ontstaan van Afrikaans (Hesseling).
Kruisinga en Schutt, Lessons in English Grammar (Kok).
Liljegren, American and European in the Works of H. James (E. B. Koster).
Bull, Holberg, Epistler og Smaastykker (Logeman).
Roos, Det 18 Aarhundredes Tyske Oversættelser af Holbergs Komedier (Logeman).
Leo, Studien zu Rutebeuf (Sneyders de Vogel).
Lecca, Formation et développement du pays et des états roumains (v. Wijk).
Hammarström, Ein minoischer Fruchtbarkeitszauber (v. Hoorn).
Is. v. Dijk, Socrates (Brinkgreve).
Kittel, Sifre zu Deuteronomium, Lief. 1 (Windisch).
Heitz, Strassburger Holzschnitte (Henkel).
Schubart, Von Wüste, Nil und Sonne (Roos).
Schoolboeken.
Uitgaven v. d. firma Wolters en de firma Weidmann.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

F. Marx, Molossische und bakcheische Wortformen in der Verskunst der Griechen und Römer. (Abh. Sächs. Akad. der Wiss. XXXVII). Teubner, Leipzig. 1922. (Pr. ƒ 1.80).

Dit werk van de bekende uitgever der Rhetorica ad Herennium en andere werken en schrijver van vele even belangrijke als oorspronkelijke studies handelt over het verband tussen ictus en woordaccent; het omvat bijna 250 kwarto pagina's. Ik zal eerst de *inhoud* weergeven en dan mijn *kritiek* daarop laten volgen.

De *inhoud* komt hierop neer.

1) In griekse iambiese, trochaeiese en dactyliese verzen komt een molossies woord, b.v. *τοξουλκῷ*. nooit met de ictus op de middenlettergreep (– ⁄ –) voor. In iambiese en trochaeiese verzen is dit een gevolg van de metriek zonder meer: de vereiste metra ⏓ ⁄ ⏑ ⁄ en ⁄ ⏑ ⁄ ⏓ zouden in dat geval – – – ⁄ of ⁄ – ⁄ – worden, wat uitgesloten is. In dactyliese verzen, in het bizonder in het epos, is de vermijding van de ictus – ⁄ – een bewuste of onbewuste imitatie of nawerking van diezelfde vermijding in iambiese en trochaeiese verzen. Onmogelijk is dus b.v. in het epos: E 482 *ἀλλὰ καὶ ὣς Λυκίους ὀτρύνω καὶ μέμον' αὐτός*, daarom moet *ὀτρύνω* in *ὀροθύνω* veranderd worden.

2) Het eind van de hexameter en van andere antieke verzen is de typiese en gezochte plaats voor prosodiese en taalkundige afwijkingen. Dat blijkt o.a. uit drie groepen van verschijnselen:

a. de ictus van een molossies woord op de middenlettergreep (– ⁄ –) komt vrijwel alleen aan het eind van de hexameter voor; uitzondering dus op regel (1) (prosodiese afwijking);

b. vrijwel alleen aan het eind van de hexametèr mogen molossiese woorden (*Κυρήνη*, Cyrene, – –) tot baccheïese worden (*Κῠρήνη*, Cy̆renē, ⏑ – –), b.v.: *Πηνειοῦ παρ' ὕδωρ καλὴ ναίεσκε Κυρήνη* (prosodiese afwijking);

c. vrijwel alleen aan het eind van het vers staan vele vreemde of ouderwetse vormen bij Plautus (*periculum*, *creduas*, *mirarier*), Lucretius (*escit*, hilum) en anderen (taalkundige afwijking).

3) Wanneer de eerste helft van een iambies vers vóór de gewone caesuur bestaat uit twee woorden (resp. van 2 en 3 lettergrepen), hebben we o.a. de volgende mogelijkheden:

1.	fūres	timere	– ⁄ | ⏑ – ⏓	toegestaan
2.	fūres	terrere	– ⁄ – | – ⏓	vermeden
3.	fĕras	timere	⏑ ⁄ | ⏑ – ⏓	toegestaan
4.	fĕras	terrere	⏑ ⁄ – | – ⏓	toegestaan
5.	terrere	fures	– – ⏓ | ⁄ ⏓	toegestaan
6.	tĭmere	fures	⏑ – ⏓ | ⁄ ⏓	vermeden.

Conclusie: wanneer woordaccent van het tweelettergrepig woord (– ⏓) en versictus *niet* samenvallen (geval 1. 2. 3. 4.), moet òf de eerste òf de tweede voet een zuivere iambe zijn. Wanneer woordaccent van het tweelettergrepig woord en versictus wèl samenvallen (geval 5. 6.), mag de eerste voet geen zuivere iambe zijn. Men zou kunnen spreken van een wet van metries-aestheties evenwicht.

4) In het latijn kan aan het begin van een iambiese senarius en onmiddellijk na de penthemimeres van de hexameter wèl staan: *donó mihi, colló rem, Trojáé qui*, maar niet *mihi dóno, rem cóllo, qui Trójae*, b.v.

arma virumque cano | Trojaé qui primus ab oris,

maar niet:

arma virumque cano | qui Trójae primus ab oris.

Digitized by Google

5) Spondeïese verbaalvormen van de derde persoon (*vēnit, possunt*) zijn enclities en kunnen geen iambiese senarius beginnen; iambiese verbaalvormen van de derde persoon (*vĕnit, solent*) zijn niet enclities en kunnen een iambiese senarius beginnen; dus niet:

vēnit mercator huc ad ludos Lemnius,

maar wel:

solent mendaces luere poenas malefici.

Ik zal trachten aan te tonen, I dat een enkel punt zich dadelijk laat weerleggen; II dat andere punten a priori onwaarschijnlijk zijn; III dat tegen methode en bewijsvoering ernstige bezwaren bestaan; IV dat vele punten zich eenvoudiger laten verklaren. Tenslotte zal ik daaraan toevoegen, V wat m.i. de betekenis is van dit werk.

I. Zonder meer laat zich weerleggen stelling (4). De vermijding van ⏑⏑–́ (*mihi dóno* etc.) vond ik ook bij Apollonios Rhodios (*Θρηκῶν χθόνα*, niet *χθόνα Θρηκῶν*); daarmee vervalt het verband tussen woordvolgorde en versictus.

II. A priori komt mij onwaarschijnlijk voor:

a. dat de ictus – –́ – in het epos, indien vermeden, vermeden zou zijn als nawerking van die vermijding in iambiese en trochaeiese verzen;

b. dat het eind van het vers de gezochte plaats voor afwijkingen zou zijn: het is juist de gevoeligste plaats van het vers;

c. dat de vermijding van *rem cóllo* in de iambiese senarius in verband zou staan met het latijns woordaccent, gezien Apollonios Rhodios;

d. dat *possent* enclities, maar *solent* niet enclities zou zijn: immers kortere woorden zijn eerder enclities dan langere ceteris paribus.

III. Tegen methode en bewijsvoering bestaan ernstige bezwaren:

a. quaesties van woordvolgorde laten zich uit metriese teksten niet bestuderen; bij Cato komt b.v. *solent* slechts aan het eind van zin of zinsdeel voor (naar De agric., index van Keil); bij Plautus kan *solent*, indien in de eerste helft van de senarius gebruikt, om metriese redenen slechts aan het begin staan. De conclusie voor de vooropstelling van *solent* bij Plautus ligt voor de hand.

b. metriese regels zijn geen wetten maar tendenties; de kracht der tendenties blijkt uit de grootte van het getal uitzonderingen. Marx echter vat zijn regels op als wetten en wil dus de uitzonderingen òf als slecht schijnbare verklaren, òf emenderen. In het verklaren is hij vaak gezocht, in het emenderen van een ongewone vrijmoedigheid en zelfvertrouwen. Ik geef van beide een voorbeeld. Eerst van het verklaren: *unastatura, tantasturbellas* vormen één woordgroep, daarentegen *ar cessit, sub silit, con silium* twee. Nu van het emenderen: aan het begin van de senarius is, ook bij Phaedrus, *facturus ludis* volgens de regel, *praedam portare* in strijd met de regel. Van beide groepen komt bij Plautus van elk precies één voorbeeld voor; het foutieve is: *Praedam portare iudices non sarciam*, 'wo *portare praedam* herzustellen ist.'

IV. Vele punten laten zich eenvoudiger verklaren. Ik ga de inhoudsopgave na. (1) het epos vermijdt reeksen lange lettergrepen. Het gebruik van *τοξουλκῷ* als – –́ – brengt *in* het vers een reeks van 5 langen, aan het eind een reeks van 4 langen met zich mee. Men verwacht a priori dus een vermijding, sterker in het vers dan aan het eind, en men mocht van Marx verwachten het bewijs, dat deze verklaring uit de metriek zonder meer (als in iambiese en trochaeiese verzen) hier niet voldoende zou zijn.

2) Het eind van het vers zou de *gezochte* plaats voor afwijkingen zijn. Hij verwant hier m.i. twee groepen van verschijnselen: a. *gedwongen* afwijkingen onder de sterke metriese dwang van het slot (= prosodiese afwijkingen), en b. *gezochte* afwijkingen om aesthetiese redenen (= meest taalkundige afwijkingen in engere zin). Beide zijn een gevolg van de gevoeligheid van het eind van het vers, dat door de volgende pauze acusties nawerkt; verder hebben deze beide niets met elkaar te maken. Zoo is *rĕfrēnat*, door hem als een gezochte afwijking genoemd, m.i. een verkorting om de spondiacus te vermijden; immers de verkorting heeft hier alleen aan het slot plaats, de enige plaats waar bezwaar tegen – –́ –́ bestaat, maar *rĕfrenatur* en *rĕfrenatus* vindt men met de verkorting midden in het vers, waar de langere vormen – – – ⏑ of – – – – bijna onbruikbaar zijn.

3) Deze regel drijft op de vermijding van – –| – – ⏑̲ | ... en van ⏑ – ⏑̲ | ⏑⏑̲ || .... Nu bestaat de vermijding van – – | – – ⏑̲ ||... naar het schijnt, maar niet in de mate waarin M. het voorstelt: gevallen als *tantas turbellas* laten zich niet wegredeneren, en zoo zijn er vele. Maar er bestaat ook een vermijding van – –| – – ⏑̲ ||.... Wel ontkent M. dit pertinent, op grond van lange statistieken, maar deze bewijzen mij juist het tegendeel: ze bestaan n.l. voor verreweg het grootste deel uit gevallen, als *certare tecum*, dus – – ⏑ | – ⏑̲ || ... òf *accepit partem*, waar dus de omgekeerde volgorde (**partem accepit*) voor de metriek onmogelijk is. Wanneer nu zoowel – – | – – ⏑̲ || ... als – – – | – ⏑̲ || ... vermeden zijn, is de oorzaak toch wel geen andere dan de vermijding van reeksen lange lettergrepen, ook in het epos bekend. Dat verklaart geheel, wat M. voor zoo belangrijk houdt, waarom Plautus zegt *clamore summo*, maar niet *summo clamore*. En zoo geloof ik, dat alles zich laat verklaren uit het feit, dat Plautus prefereert de reeksen – – ⏑ – – – ⏑ – – – ⏑ –. Immers het verband tussen een oneven voet en een spondee – –, en tussen een even voet en een iambe ⏑ – is welbekend (vgl. b.v. Havet, Cours de métrique §270—278). Daarom gebruikt hij minder graag – – – – of ⏑ – – – of ⏑⏑ – ⏑⏑ – of ⏑ – ⏑ –, zonder dat men bepaald van een wet kan spreken.

4) De vermijding van *qui Tróiam* hangt zeker wel òf met enclise òf vermijding van korte niet proclitiese woorden na een pauze samen.

5) Dat *possent* nooit vooropstaat is een gevolg van de regel, dat het verbum slechts in bepaalde gevallen vooropstaat; de plaatsing van *solent* aan het begin staat onder metriese dwang.

V. De hoofdstrekking van het werk is hiermee m.i. weerlegd: een verband tussen woordaccent en ictus wordt daarin nergens overtuigend bewezen: integendeel. Maar belangrijk zijn verschillende ontdekkingen. Zoo b.v. dat vormen als *Cyrēnē* aan het slot van de hexameter tot *Cўrene* kunnen worden: dit verklaard o.a. geheel Iuv. VII 15:

quamquam et Cappadoces faciant equitesque Bĭthyni,

wat tot dusver door niemand werd verdedigd, omdat de quantiteit steeds *Bīthyni* is. Verder de opmerking, dat *qui Tróiam* vermeden wordt, die meen ik nieuw is. Evenens die over de vermijding van – – | – – ⏑̲ en ⏑ – ⏑̲ | – ⏑̲ in de senarius.

Digitized by Google

Ik beschouw het werk echter als typies voor ons onvermogen, de antieke metriek op directe wijze na te voelen, omdat wij het fijne gevoel voor quantiteit en woordgrenzen missen, en overal het woordaccent willen bijhalen. Telkens duiken studies op over het verband tussen ictus en woordaccent: bijna altijd blijkt het, dat de schrijvers met de gecompliceerdheid der verschijnselen geen rekening hebben gehouden.

Ik eindig met de wens, dat de schrijver van dit te omvangrijke, maar niet onbelangrijke werk ons een volgende maal helderder zal resumeren, wat hemzelf helder is geweest, en zoo aan anderen veel verlies van tijd en moeite sparen.

Aerdenhout. A. W. de Groot.

Ξενοφῶντος Πόροι, cum prolegomenis et commentariis edidit **J. H. Thiel.** Vindobonae. MCMXXII. (Amsterdamsche diss.).

Het werk is verdeeld in drie deelen: Prolegomena, Text met critische en verklarende noten en 13 Excursen, terwijl een Index het geheel besluit.

Schr. begint met aan te toonen, dat het boekje moet geschreven zijn kort na een vrede; daarom moet gekozen worden tusschen den z.g. vrede van Philokrates en dien na den Bondgenootenoorlog; hij kiest het laatstgenoemde tijdstip, zeker niet zonder goede redenen, al erkent hij, dat er bezwaren zijn. De vraag naar de echtheid is al even moeilijk te beantwoorden, maar Schr., die ook overigens de eigenschap blijkt te bezitten om de dingen bij den naam te noemen, werpt terecht den bewijslast op den ontkenner. In zijn voordeel is de traditie en dat Xenophon meer is dan een middelmatig troepenofficier, dat hij jong reeds blijken gaf van organisatietalent, dat hij behalve voor militaire zaken ook belangstelling toonde voor economie en .... dat men hem zoo lang kan laten leven als men wil. Met groote zorg heeft Schr. ook taal- en stijlargumenten verzameld en aangetoond, dat het niet aangaat op die gronden het auteurschap van Xenophon in twijfel te trekken. Het minste indruk maakt op mij de bewering, dat X. wegens zijn langdurig en herhaald verblijf in het buitenland „onzuiver" Attisch is gaan schrijven. Wat weet men van het taalgebruik te Athene? Constateeren kan men alleen afwijkingen van het kunstproza en slordigheden in zijn stijl.

Bedoeling van het boek is den armen tegemoet te komen zonder de rijken al te zeer te belasten, zijn ideeën zijn verwant aan die van Eubulus; Thiel bestrijdt Boeckh hier en daar; met vrucht, want hij wijst erop, dat de voorgestelde *ἔγκτησις* alleen bouwterrein en huizen betreft en de grond niet aan de metoeken zal worden vervreemd. De militaire quaestie is minder gemakkelijk op te lossen. De metoeken, zegt X., moeten niet voor den hoplitendienst worden aangenomen, de Atheners moeten zelf dienen en de verdediging van hun hoogste belangen niet op vreemdelingen laten aankomen. Dat laatste, zegt Schr., is vleitaal, want de Atheners dienden allang niet meer zelf, maar gebruikten huurtroepen. Deze redeneering gaat, dunkt me, niet geheel op; de persoonlijke dienstplicht kan toch niet zoozeer in het vergeetboek geraakt zijn, als Schr. meent òf X. geeft zijn opmerking ten beste niet „ut superbiam civium stimulet" maar om hun plichtsverzuim te hekelen. Dat hij de metoeken wel onder de *ἱππῆς* wil opnemen, bewijst òf dat de rijkere metoeken geen aanstoot gaven door barbaarsche afkomst en manieren, òf dat er een geweldig tekort was, òf dat de militaire beteekenis der ruiters veel geringer was dan die der hoplieten, — misschien alle drie tegelijk.

Schr. vat de tendenz van het boek aldus samen: uitbreiding van steun van staatswege aan de burgers, verpachting van staatseigendommen ter exploitatie en verhuring van staatsslaven en schepen aan particulieren of in enkele gevallen aan phylen.

Dat de vorm die van een redevoering is, geeft niet het recht te besluiten, dat het werk als een paar werkelijk uitgesproken redevoeringen moet beschouwd worden.

Het voorwerk eindigt met een behandeling der codices met de gebruikelijke stemmata.

Wat text en aanteekeningen betreft, me dunkt, dat dit alles uitstekend mag genoemd worden. Schr.'s emendaties lijken me niet altijd overtuigend maar ik kan ze niet verbeteren en dan past den referent bescheidenheid. Gemoll heeft al gezegd, (PhW. 1922, Sp. 1059) dat hij Thiels verklaring van II : 2 niet goedkeurt. Als ik hem wel begrijp, ben ik het volkomen met hem eens. Thiels vertaling: het gevaar is belangrijk, als het weg is (d.w.z. de absentie van gevaar is voor hen een belangrijk iets) en 't is belangrijk voor hen van huis en werk weg te gaan, is ook m.i. onaannemelijk. In 't eene zinsdeel is sprake van een belangrijk voor-, in 't andere van een belangrijk nadeel. — Nemen we *κίνδυνος* voor oorlogsgevaar zonder meer, dan krijgen we *μέγα* = belangrijk in malam partem; *ἀπών* moet dan worden geschrapt, tenzij er *αὐτῶν* of iets van *μαχῶν* achter steekt; dit waag ik niet te beslissen [1]).

Schr.'s conjecteur in IV : 37 voldoet me niet geheel, maar ik weet niets beters; in IV : 44 sq. acht ik het met Gemoll veiliger niets te veranderen; maar de verklaringen van IV : 52 en V : 2 vind ik uitstekend. Of *πυκνός* in de voorafgaande § in de beteekenis van solide en dat nog wel van een stad aannemelijk is, betwijfel ik wel even, maar de verklaring is goed gevonden. In VI : 1 moet *ἠπίδωμεν* gecorrigeerd worden in *ἐπίδωμεν.*

Omtrent de excursen nog een enkel woord.

In N°. 4 wordt gehandeld over de *ἀτιμίαι* der metoeken (II : 2). „*Ἀτιμία* sensum c o n t u m e l i a e hic habet, i u r i s m i n u t i non habet". Mij dunkt, dat het missen van een recht als een schande kan gevoeld worden. Dat hij het ius honorum mist (*τιμῶν μὴ μετέχων*), kan een metoek natuurlijk achten, maar dat het kind geboren uit het „huwelijk" van zijn dochter met een burger als *νόθος* gold, kan hem gekrenkt hebben in zijn eergevoel. Ik zou hier dus wel in de eerste plaats aan het gemis van conubium willen denken.

In N°. 5 is er sprake (ad II : 7 *μετοικοφύλακες* e.q.s.) van de mysterieuse *ὀρφανοφύλακες*. De *μετοικοφύλακες* moeten zorgen, dat er zooveel mogelijk metoeken zijn. Wat is nu het tertium comparationis met *ὀρφανοφύλακες*? Toch zeker niet, dat er zooveel mogelijk weezen zijn? Met weesvaders gaat de vergelijking allerminst op; in plaats daarvan had Schr. dan ook liever moeten zeggen: regenten van een weeshuis. Maar Schr. heeft al terecht opgemerkt dat het in de weeshuizen ging om arme weezen en Xenophons *μετοικοφύλακες* waren juist bestemd om

[1]) Te laat bemerk ik, dat ik de vertaling van Thiel onjuist heb weergegeven. Door de herhaling van *ἀπόν* uit *ἀπών* in het tweede zinsdeel wordt de tweeslachtige beteekenis van *μέγας* inderdaad opgeheven en blijft slechts het mij bevreemdende gebruik van *ἀπών*.

Digitized by Google

rijke metoeken voor den staat te winnen. Men moet dus zoeken naar een belang, dat de staat had bij rijke weezen, gelijk bij rijke metoeken, wat belangrijker is dan vele! Ik denk daarbij aan een belasting op 't vermogen van weezen, zooals het aes equestre te Rome en iets dergelijks te Corinthe (Cic. de rep. 2 : 36). Mocht er zoo iets nog gevonden worden, dan zie ik een vergelijkingspunt.

Het komt me voor, dat Schr. met voldoening op zijn studie kan terugzien en dat hem een gelukwensch met dit knappe stuk werk niet mag onthouden worden.

Den Haag. E. van Hille.

S. P. Kyriakidis, Ἑλληνικὴ Λαογραφία I (Μνημεῖα τοῦ λόγου). Athene, 1923. (No. 3 der Δημοσιεύματα τοῦ λαογραφικοῦ ἀρχείου).

Aan de energie en geleerdheid van N. G. Politis heeft Griekenland te danken dat de studie van zijn volksoverleveringen, tot voor veertig jaren nog in handen van binnen- en buitenlandse antikiteitenzoekers, tans beschikt over krachten en hulpmiddelen waarvan de deugdelikheid en de organisatie in weinig landen worden geëvenaard. Politis heeft niet alleen monumentale werken over volksverhalen en spreekwoorden (dit laatste, helaas, onvoltooid) nagelaten, maar ook door 't stichten van het tijdschrift *Λαογραφία*, van de „Vereniging voor de beoefening van de Griekse folk-lore" en het daaraan verbonden *λαογραφικὸν ἀρχεῖον*, een groot getal belangstellende onderzoekers gevormd aan wie hij methode heeft geleerd. Als hoogleraar te Athene heeft hij daarenboven leerlingen in engere zin opgeleid, die zijn werk voortzetten.

Een der voortreffelikste leerlingen van de beroemde meester heeft in een handboek samengevat wat men tot heden van de Griekse volksoverleveringen weet, wat het nut is van die kennis en hoe men die moet uitbreiden. Na een algemene inleiding behandelt de heer Kyriakidis in dit eerste deel alle openbaringen van volkswijsheid die in woorden zijn geuit, dus achtereenvolgens: de volksliederen, bezweringsformules, eden en vervloekingen, heildronken, groeten, scheldwoorden, volksverhalen, sprookjes, raadsels, namen enz. Telkens wordt een karakteristiek gegeven van 't behandelde onderdeel, daarna 't verband met het Oudgrieks of de ontlening aan volken van jonger dagtekening, en ten slotte de vermelding van het reeds verzamelde, met aanwijzing van 't geen waarop gelet moet worden bij 't opspeuren van meer materiaal. De schrijver, ook daarin 't voorbeeld volgend van zijn geliefde voorganger, wikt en weegt met volledige kennis van zaken en laat zich niet verleiden door allesverklarende theorieën.

Van een enkel hoofdstuk zal ik de verdeling iets uitvoeriger mededelen om te tonen hoezeer het werk de belangstelling verdient van alle filologen. Ik kies „het sprookje" (blz. 264—299). 1. Wat is een sprookje? 2. Verschil met volksverhalen. 3. Oorsprong van het sprookje; samenvoeging van de delen, techniek en stijl. 4. Wijze van verbreiding. 5. Toepassing op het Griekse sprookje. Litteratuur. — Uit het vele wetenswaardige stip ik aan de vergelijking met Turkse, Italiaanse, Franse en Germaanse sprookjes; de onderscheiding tussen de zeer uitvoerige sprookjes, in Griekenland vooral door mannen verhaald, en de kortere, die door vrouwen aan kinderen worden verteld; de verdeling van de Griekse sprookjes in a. internationale, b. aan de Turken ontleende, c. uit het Oud-Grieks overgeleverde en d. uit Middelgriekse gedichten afkomstige. Bij die laatste rubriek heeft m.i. de schrijver verzuimd van mondelinge overlevering door Franken in de dertiende tot vijftiende eeuw gewag te maken.

Dat op blz. 237 de verklaring van de dierenfabels als zuiver Helleense produkten der volksverbeelding aan Benfey wordt toegeschreven, is niet meer dan een drukfout. Op blz. 269 en 284 wordt Benfey terecht de geleerde genoemd die in Indië het vaderland zocht van fabels en sprookjes. Bij de raadsels heeft Kyriakidis, naar mijn mening, niet genoeg nadruk gelegd op de magiese kracht die oorspronkelik aan 't oplossen verbonden werd geacht. Door dat geloof aan magie, aan z.g. sympathetiese tovenarij, wordt begrijpelik dat bij verschillende volken juist raadsels worden opgegeven wanneer de voedende plant zich moet losmaken uit het zaad (vgl. blz. 343).

Als handboek kon het werk van Kyriakidis geen bestrijding bevatten van alle meningen die te berde zijn gebracht over zo verschillende, en zo voor velerlei uitlegging vatbare, kwesties als hier ter sprake komen, maar 't eigen oordeel van de schrijver is telkens voldoende gemotiveerd om de lezer te doen begrijpen welke argumenten tegen andere verklaringen zijn aan te voeren. Reikhalzend verlangt de lezer naar het vervolg van dit leerzame boek.

Leiden. D. C. Hesseling.

E. Fraenkel, Plautinisches im Plautus. (Philol. Unters. Kiessling-Wilamowitz XXVIII). Berlin, Weidmann. 1922. (Pr. *f* 7.50).

Gellius (III 3, 6) vertelt ons, dat zijn leermeester Favorinus zelfs uit één vers van de Nervularia over de meretrices:

scrattae, scrupedae, strittivillae sordidae

durfde opmaken, dat dit stuk met recht aan Plautus mocht worden toegeschreven. Zóó ver heeft het tegenwoordige geslacht van klassieke philologen het nog niet gebracht, maar toch behoeft men nog niet alle stukken van Plautus doorgelezen te hebben, om zich een (al is het een eenigszins vage) voorstelling van het Plautijnsche in deze blijspelen te vormen. Nu is het de groote verdienste van Fraenkel, dat hij in het bovengenoemde boek — dat zeker wel het beste is wat sedert Leo's Plautinische Forschungen en literatuurgeschiedenis over Plautus geschreven is — ons met vaste hand heeft geteekend (daarbij van het kleine tot het groote opklimmend), waarin dat Plautijnsche bestaat, en zoodoende voor ons duidelijk in het licht heeft gesteld, wat tot dusver slechts bij ons in het onderbewuste aanwezig was.

Hoewel Plautus zijn Stichus Poenulus Bacchides en Cistellaria aan Menander, zijn Trinummus Mercator en Mostellaria aan Philemon, zijn Asinaria aan Demophilus, zijn Rudens en Casina aan Diphilus ontleent, hebben toch al die stukken van verschillende herkomst éénzelfde Plautijnsch karakter. Waarin bestaat dat?

In de negentiende eeuw behandelde men de stukken van Plautus, alsof het origineelen waren. Men wist wel, dat ze uit het Grieksch stamden, maar bekommerde zich niet veel daarom. Zoo deed zelfs Ritschl, alhoewel hij den *δὶς ἐξαπατῶν* als voorbeeld van de Bacchides aanwees. Een uitzondering maken de analyseerende opstel-

Digitized by Google

len van Th. Ladewig. De vraag „hoe vertaalt Plautus ?" heeft ook Lorenz bezig gehouden, die voor den Miles veel heeft gedaan, maar verder lette hij in hoofdzaak op de Plautijnsche geestigheden en metaphorische uitdrukkingen. Daarna volgden de onderzoekingen van v. Wilamowitz, Geffcken en Leo, die evenwel meer ten doel hadden iets uit Plautus omtrent de nieuwe Grieksche comedie te weten te komen, dan een onderzoek naar het karakteristieke van Plautus in te stellen. „Leo had Plautus lief, maar nog meer de Attische comedie." Doordat het onderzoek in deze richting gevoerd werd en de exegese het Romeinsche blijspel slechts van de Grieksche zijde deed bekijken, raakte Plautus op den achtergrond. Thans rijst de vraag op nieuw : „hoe vertaalt Plautus ?" Helaas bezitten wij van geen enkele passage het Grieksche origineel (zooals b.v. bij Caecilius Statius), maar toch kennen wij door de nieuwe vondsten van Menander's stukken de techniek der Attische comedie beter dan ooit en kunnen daardoor ook scherper de afwijkingen van Plautus waarnemen. Intusschen is het Fraenkel's bedoeling geenszins om van zooveel mogelijk plaatsen te zeggen: „dat is van Plautus zelf, dat uit het origineel", maar om in de afzonderlijke passages de gemeenschappelijke trekken op te sporen en zoo den geest van Plautus, die bij het *vortere* werkzaam was, te benaderen. Met kleinigheden begint hij, om zoo tot vaste, Plautus eigen uitdrukkingen en voorstellingen op te klimmen, en vandaar uit weer Plautus' gedachten na te speuren, welke bij de overzetting van geheele tooneelen en stukken haar invloed hebben doen gelden. Dat onderzoek heeft Fraenkel in tien hoofdstukken verdeeld, terwijl hij in het elfde „das Dichten des Plautus" het geheel van zijn onderzoekingen samenvat.

In het eerste hoofdstuk, getiteld „comparativische Gesprächsanfänge", wijst de schrijver erop, hoe Plautus ervan houdt, aan het begin van een gesprek of een monoloog den optredenden persoon zich te laten vergelijken met een bekende figuur uit de mythologie of de geschiedenis. Die vergelijking loopt meestal op een comische zelfverheffing uit, en gaat vaak met een woordspeling gepaard, terwijl de mythologie wordt aangewend op een wijze als dat noch bij Menander noch bij Terentius het geval is. Daarbij moet men zich ook niet door het gebruik van Grieksche woorden op een dwaalspoor laten brengen en daaruit de gevolgtrekking maken, dat de passage aldus reeds in het origineel voorkwam, want Plautus en zijn tijdgenooten kenden het Grieksch en de Grieksche mythologie reeds voldoende door omgang met de Grieken in Italië en lectuur van Livius Andronicus en Naevius, en behoefden dus hun kennis daarvan niet uitsluitend uit het stuk, dat door den Romeinschen dichter bewerkt en opgevoerd werd, te putten. Uit het groote aantal door Fr. behandelde voorbeelden wil ik hier een enkel typisch citeeren. Cas. 758 zegt Pardalisca:

nec pol ego Nemeae credo neque ego Olympiae
neque usquam ludos tam festivos fieri
quam hic intus fiunt ludi ludificabiles
seni nostro et nostro Olympioni vilico.

Hier zou allicht de vermelding van de Nemeische en Olympische spelen ons den Griekschen oorsprong der verzen doen vermoeden, ware het niet dat de woordspeling met *ludi* bewees, dat de vergelijking door Plautus zelf is toegevoegd. Ook niet-mythologische vergelijkingen treft men in grooten getale aan het begin van een dialoog of monoloog. aan. Als voorbeeld moge dienen Persa 777:

qui sunt, qui erunt quique fuerunt quique futuri sunt posthac
solus ego omnibus antideo facile, miserrimus hominum
ut vivam

en merkwaardig is het, dat die woorden *solus ego omnibus antideo facile* met een kleine variatie in den aanvang van een soortgelijke vergelijking Bacch. 1087 gevonden worden.

Een tweede eigenaardigheid van Plautus is, wat Fraenkel noemt „Motive der Verwandlung und Gleichsetzung" (II). Hij bedoelt hiermee de neiging van den dichter tot wendingen als : „ik zal u maken tot" of „gij zult worden tot", „gij zult u veranderen in", of de neiging tot identificatie in plaats van vergelijking. Tot toelichting mogen de volgende plaatsen dienen: Bacch. 361 : *credo hercle adveniens* (senex) *nomen mutabit michi facietque extemplo Crucisalum me ex Crusalo*; 665: *Herculem fecit ex patre*: *decimam partem ei dedit, sibi novem abstulit*; Curc. 147 sqq. : *pessuli, heus pessuli, vos saluto lubens . . . . fite causa mea ludii barbari* (in pl. v. springt op als Rom. dansers) ; Bacch. 1148: *arietes truces nos erimus, iam in vos incursabimus.* Slechts zelden wordt een *quasi* toegevoegd en ontstaat een vergelijking in plaats van een identificatie,. Cas. 319 en Ps. 38.

Het derde hoofdstuk draagt het opschrift „Mythologisches". Vroeger werd al het mythologische als afkomstig uit het originaal beschouwd, maar Fraenkel heeft m.i. afdoende bewezen, dat dit mythologische dikwijls òf slechts in embryo in het Grieksch stuk aanwezig was en Plautus getracht heeft het te overtreffen òf zijn eigen vinding op dit gebied heeft moeten dienen tot „Verstärkung einer Skurrilität" (p. 86). Ik wijs hier op de groote monodie van Chrysalus Bacch. 925 sqq. beginnende met de woorden *Atridae duo fratres cluent fecisse facinus maximum* cet., door Fraenkel behandeld p. 61 e. v., en op de plaats in de Aulularia 554 sqq., waar men moeilijk kan aannemen, dat dit mythologische mengelmoes:

qui mi intro misisti in aedis quingentos coquos
cum senis manibus, genere Geryonaceo;
quos si Argus servet, qui oculeus totus fuit,
quem quondam Ioni Juno custodem addidit,
is numquam servet. praeterea tibicinam,
quae mi interbibere sola, si vino scatat,
Corinthiensem fontem Pirenam potest

uit het brein van een fijnvoelend dichter als Menander is voortgevloeid. Plautus mag, om een volksuitdrukking te gebruiken, het er gaarne „dik opleggen".

Ook gaat hij (IV die Belebung des Unbelebten) veel verder dan zijn voorbeelden in het personifieeren, wat dan dikwijls met identificatie gepaard gaat. Als Curc. 15 de sentimenteele minnaar de deur van het huis zijner geliefde *ostium oculissimum* noemt en haar dan vraagt: *salve, valuistine ?* overtroeft hem zijn slaaf met een nieuwe vraag: *ostium occlusissimum, caruitne febris te heri vel nudiustertius et heri cenavistine ?* Zeker, het Grieksch kent het **παρακλαυσίθυρον**, maar de vermelding van de malaria en het terugkeeren van dezelfde geestigheid (*Persa* 78) bewijzen wel, welke concessies aan het groote publiek zich Plautus bij de overzetting van zijn Grieksch model hier veroorloofd heeft.

Digitized by Google

Een belangrijk punt wordt door Fraenkel in hoofdstuk V en VI besproken, n.l. Erweiterungen des Dialogs und der Monologe. Men zal zich den tijd herinneren, dat o.a. op grond van den proloog der Casina 11—12 : *nos postquam populi rumore intelleximus / studiose expetere vos Plautinas fabulas / anticuam eius edimus comoediam* de commentaren op Plautus telkens gewaagden van toevoegingen en herhalingen, die de *dominus gregis* zich veroorloofd zou hebben, om de hoorders in het gevlei te komen. Die uitbreidingen van dialoog en monoloog schrijft thans Fraenkel aan Plautus zelf toe, en naar het mij voorkomt, te recht. Ik stel mij de zaak aldus voor: Plautus heeft niet alleen toen hij zijn eigen stukken(Bacch. 215), met Pellio in de hoofdrol, zag opvoeren, maar reeds lang van te voren, toen hij zelf nog als acteur optrad, voldoende ervaren, welke passages het meest bij het publiek insloegen en waar hij met gerustheid de comische scènes van het origineel kon uitbreiden, om de *summa cavea* eens goed te laten lachen.Daarom laat hij (Aul. III 5) Euclio ter zijde treden, en zich gedurende zestig verzen rustig houden in weerwil van de hevige opwinding, waarin hij verkeert, om Megadorus de gelegenheid te geven, een zoo lang mogelijke philippica tegen de weelde der vrouwen te houden. Daaraan is ook de lange toespraak van Ballio tot zijn slaven en hetaeren toe te schrijven (Pseud. I 2), waar het Grieksch zou volstaan hebben met eenige, aan de deur gegeven, bevelen, vóór het van huis gaan, daaraan is toe te schrijven de geheele omzetting van het Grieksche hetaerenwezen in het bordeelenstelsel der Romeinen, de klacht (Men. IV 2) over den last, dien de clienten aan hun patronen bezorgen (te vergelijken met Cas. 563), het uitspinnen van de vergelijking van een mensch met een huis (Most. I 2), de breede schildering van den Acheron (Capt. V 4), die volgens Fraenkel onder Etrurischen invloed tot stand kwam, de uitweidingen door een bepaalde soort menschen (Bacch. V 1 ; Most. 657), de parodie op een dankgebed aan de goden (Persa 755). Zelfs gaat Fraenkel zóó ver, dat hij in Curc. 284 sqq., een van de vele plaatsen waar een *servus* of *parasitus currens* de menschen op de straat waarschuwt, om voor hem uit den weg te gaan, ondanks alle Grieksche benamingen van ambten toch een Plautijnsche uitbreiding ziet :

nec <*usquam*> *quisquamst tam opulentus, qui mi op-*
[*sistat in via*
nec strategus nec tyrannus quisquam nec agoranomus
nec demarchus nec comarchus nec cum tanta gloria,
quin cadat, quin capite sistat in via de semita.

De *comarchus* moet ons hier m.i. wel eenigszins tot voorzichtigheid stemmen (p. 191). Zoo gaat Fraenkel ook te ver, als hij aanneemt dat *graphicus* in den zin van „typisch" Plautus alleen bekend zou zijn uit de taal der Graeculi, waarmee hij omging (p. 195, 1). Daarvoor weten wij te weinig van de verloren gegane stukken van de Grieksche comedie in al haar schakeeringen. Wèl kan ik mij geheel aansluiten bij hetgeen Fraenkel over den bekenden droom in den Mercator (225) uiteenzet. Die is daar geheel en al een „misbaksel", waarin Plautus het korte, goed-in-het-verband-passende droomverhaal uit den Rudens van Diphilus heeft overgenomen en op ongelukkige wijze uitgewerkt (p. 199).

„Unwahrscheinlichkeiten der Gesprächsführung" (VII) zijn ten alle tijde in Plautus' blijspelen opgemerkt. Wij treffen ze daar aan, waar niet een enkel woord ter zijde gezegd wordt, maar drie, vier regels door een derde bij een gesprek worden tusschengeworpen (Capt. 266, Pseud. 422, Asin. 598, Poen. 275). Hier wordt wel door den dichter aan onze phantasie te veel geweld gedaan, maar toch kan op het tooneel door het stille spel van de beide anderen nog veel goed gemaakt worden. Zeer naief echter, bijna kinderachtig, lijkt ons, bij onze tegenwoordige opvattingen, het lange tusschenspel, wanneer iemand geroepen wordt, niet luistert, heen en weer loopt en om den anderen heendraait, totdat hij hem eindelijk herkent en antwoordt (Merc. I 2 ; V 2). In dat opzicht is Terentius (Andr. 344 ; Ph. 195, 739) veel soberder, en kan men zien, hoe slechts een paar woorden in het Grieksche origineel Plautus aanleiding hebben gegeven tot het inlasschen van zulke tooneeltjes, die dienden om het publiek te vermaken. Merkwaardig is het, dat bij dergelijke ontmoetingen op het tooneel inhoud en taal aan r y t h m i e k en m u z i e k onderworpen waren, wat sterk uitkomt in Persa 13 sqq., dat zich als een operatekst laat lezen.

„Die Vorherrschaft der Sklavenrolle" (VIII) is reeds door Lorenz in zijn commentaar op enkele stukken van Plautus uitstekend in het licht gesteld. Ook hier doet Fraenkel ons het stereotiepe van Plautus zien in de wijze waarop de slaaf zijn eigen daden ophemelt en zich vergelijkt of gelijk stelt met een soldaat. Men denke b.v. aan de woorden van Toxilus (Persa 753 sqq.) *hostibus victis, civibus salvis, re placida, pacibus perfectis* cet., waar wij bijna het geheele gebedsformulier aantreffen, dat de triumphator op den Capitolinus placht uit te spreken. Plautijnsch is ook de zoogenaamde slavenkatechismus, waarin de slaaf in een langen monoloog zichzelf de plichten van een goeden dienaar voorhoudt. Ook hier kan de vergelijking met Terentius (Andr. 206) doen zien, hoe aan Plautus (Men. 966 ; Aul. 587 ; Rud. 920) de *certi fines* niet bekend waren, zoo hij eenmaal op dit thema gekomen was.

Na het vele, dat reeds over de c o n t a m i n a t i e geschreven is, behoeft het niet te verwonderen, dat het negende hoofdstuk, dat over de compositie van de Miles, Poenulus, Stichus, Casina en Epidicus handelt, niet veel nieuws brengt. Daarentegen is het tiende hoofdstuk over de C a n t i c a buitengewoon rijk aan resultaten. Op overtuigende wijze heeft Fraenkel aangetoond, dat Ennius en Plautus reeds bij Livius Andronicus en Naevius zangstukken aantroffen, die den dialoog van het Grieksch weergaven, en dat Livius en Naevius deze cantica uit hun tragedies in hun comedies hebben overgenomen. Zoo zijn o.a. de cretici bij Enn. Androm. 86 (Vahl.) te vergelijken met de cantica bij Plautus, Rud. 664 en Cas. 621. Ook gaan in het oude Italische volksspel zang en dans gepaard, zoodat het op den weg van een man als Plautus lag, deze zuiver-Latijnsche elementen in zijn blijspelen te verwerken. Men behoeft dus voor de verklaring van de cretische en baccheïsche tetrameters bij Plautus niet zijn toevlucht te nemen tot het zoogenaamde „hellenistisches Singspiel" [1]) of het „Grenfellsche lied", dat Leo als tusschenschakel tusschen de Grieksche en Romeinsche comedie had aangenomen. De oorsprong ligt hoofdzakelijk op Italiaanschen bodem (p. 372).

Wij komen thans tot het laatste hoofdstuk „das

[1]) Uitstekend is de waarschuwing van F. voor het gebruik van zulke moderne termen in de literatuurgeschiedenis van Rome en Hellas (p. 333).

Digitized by Google

Dichten des Plautus". In de Grieksche comedie treedt de mensch en zijn karakter op den voorgrond: *ὡς χαρίεν ἐστ᾽ ἄνθρωπος, ὅταν ἄνθρωπος ᾖ*. Voor Menander zijn de *ἤθη* van het meeste belang, de *πράγματα* alleen in zóóverre, als de *ἤθη* zich daarin manifesteeren. Maar aan deze karakterschildering laat Plautus zich weinig gelegen zijn. Hem is het om het „delectare" te doen en daarom schrikt hij er niet voor terug, door op zijn manier het comisch element te verhoogen, aan de eenheid van het geheel afbreuk te doen. De vergelijking met Terentius, die uit een kring kwam, welke veel meer gevoel voor het fijne van Menander had, toont ons Plautus in al zijn eigenaardigheden (p. 408). Wat Gellius (II 23, 11) over Caecilius Statius zegt, als hij diens Plocium met het origineel van Menander vergelijkt, *alia nescio quae mimica inculcavit* is volkomen op Plautus toepasselijk. Niet zonder reden zegt het grafschrift van Plautus (Gell. I 24, 3), dat na zijn dood *Risus Ludus Iocusque et Numeri innumeri simul omnes conlacrimarunt.*

Waarheid bevat Fraenkel's woord (p. 405), dat Plautus niet in staat was „das kleinste Stückchen einer Handlung selbständig zu erfinden", maar hij heeft wèl de kunst verstaan, door zijn zin voor het comische, zijn gevoel voor het rhytmische, zijn volkomen beheersching van de Latijnsche taal, Grieksche stukken, die voor het fijnproevend Atheensche publiek der vierde en derde eeuw vóór Chr. bestemd waren, in een tijd dat Rome nog om zijn bestaan met Carthago moest worstelen, voor een auditorium, bestaande uit mannen van den ploeg, de wet en het zwaard, genietbaar, ja aantrekkelijk te maken. Ook dàt is een kunst.

Groningen. † J. van Wageningen.

D. B. Bosman, Oor die Ontstaan van Afrikaans. Amsterdam, Swets en Zeitlinger. 1923.

Dr. Bosman, die in 1916 te Groningen promoveerde op een dissertatie getiteld *Afrikaans en Maleis-Portugees* (Groningen, P. Noordhoff), heeft zijn proefschrift, waarvan de eerste oplage uitverkocht is, omgewerkt en van een nieuwe, algemenere en ook juistere titel voorzien. Hoewel uit den aard der zaak de polemiek tegen andere onderzoekers ook in deze herziene uitgave een belangrijke plaats inneemt, is tans het meer positieve gedeelte van het betoog duideliker op de voorgrond gekomen. De schrijver heeft (op blz. 101) zijn opvatting van het ontstaan der Afrikaanse taal als volgt geformuleerd: „In so ver as Afrikaans nie die spontane ontwikkeling van Hollands is nie, is dit 'n ontwikkeling van Hollands hoofdsaaklik onder invloed van die Nederlands van vreemdelinge".

Deze uitkomst van het voortgezette onderzoek wijkt niet in beginsel af van de slotsom waartoe Dr. Bosman in zijn dissertatie kwam. Hij kent tans aan 't Maleis-Portugees een gewichtiger rol toe dan vroeger, maar van direkte invloed, teweeggebracht door het reeds in de eerste periode der volkplanting veelvuldig spreken van die taal ook door blanken, wil hij niet horen. Hij haalt nieuwe argumenten aan ten gunste van zijn mening, behandelt en bestrijdt uitvoerig wat sedert 1916 over de kwestie is geschreven en toont daarbij zijn onafhankelikheid van oordeel, zijn uitgebreide kennis van het onderwerp en zijn scherpzinnigheid in 't bespeuren van de zwakke punten in de bewijsvoering der tegenstanders.

In een dezer dagen verschenen tweede uitgave van mijn boekje *Het Afrikaansch* (Leiden, 1899), heb ik gelegenheid gehad om mijn bezwaren tegen Dr. Bosmans opvatting nader aan te tonen, gelijk ik dat reeds, wat zijn proefschrift betreft, gedaan heb in *de Nieuwe Taalgids* van 1916 (blz. 247—256). Hier wil ik er alleen op wijzen dat Dr. Bosman 't met mij eens is dat „spontane ontwikkeling" van een Nederlands dialekt als hoofdfactor in het proces reeds door de korte duur van het taalverloop is uitgesloten, doch dat hij m.i. niettemin gevaar loopt van te grote betekenis te hechten aan het zuiver Nederlandse element in 't Afrikaans indien hij bijna alle eigenaardigheden van zijn moedertaal wil verklaren uit ontwikkeling van biezondere zegswijzen die zeer sporadies in het Nederlands voorkomen. En wat het tweede gedeelte van zijn formulering aangaat, ik erken gaarne dat de kromsprekende vreemdelingen aan de Kaap invloed gehad moeten hebben op de lotgevallen van onze taal, maar ik kan aan die invloed niet het gewicht toekennen dat Dr. Bosman er aan hecht, omdat de algemeen erkende eenheid van het Afrikaans er tegen getuigt: als het „vreemdelingen-Hollands" de hoofdoorzaak, of in elk geval de meest begunstigende omstandigheid, was geweest voor het wijzigen van de taal der kolonisten, zou men verwachten dat het Afrikaans dat gehoord wordt in een streek waar het Maleis-Portugees zeer verbreid was er tans geheel ànders zou uitzien dan de taal van boeren die omringd zijn of waren van Hottentotten of Kaffers. En dat is niet het geval.

Dr. Bosmans onderzoek onderscheidt zich van 't werk dat zijn landgenoot Dr. S. P. E. Boshoff heeft uitgegeven (*Volk en Taal van Suid-Afrika*, Amsterdam 1921) doordat hij 't vraagstuk van kreolisering niet van meet af uit de weg gaat, maar kennis heeft genomen van geschriften die soortgelijke gevallen van kolonistentalen behandelen. Daardoor zal hij zijn landgenoten opmerkzaam maken op een zijde van de kwestie die velen van hen, ondanks 't geen door Dr. du Toit en daarna door Dr. Th. en Dr. J. J. le Roux is geschreven, niet onder de ogen zien.

Leiden. D. C. Hesseling.

E. Kruisinga and J. H. Schutt, Lessons in English Grammar. Utrecht, Kemink & Zoon. 1922. (Pr. fr. 3.25).

Dit werkje begint met een Introduction, waarin een kort overzicht wordt gegeven van de beoefening van de studie der Eng. Grammatica, en de Historische Grammatica in 't bizonder, iets wat zonder twijfel met belangstelling zal worden gelezen.

Wat den titel van het werk betreft, deze is in zooverre eenigszins misleidend, dat het uitsluitend bestaat uit *vragen* omtrent Eng. Grammatica. Maar deze vragen bieden onze studeerenden iets geheel nieuws en de groote verdiensten van dit boekje zijn: dat het den leerling voor moeilijkheden plaatst die hij zelf moet beredeneeren en trachten op te lossen. Z'n handboeken kunnen hem slechts als gids dienen. Hij moet zelf bemerken wat verschil het al of niet plaatsen van een lidwoord in een bepaalden zin maakt, wat een verandering in de constructie, of een omzetting teweegbrengt; en last not least: hier wordt ook eenige aandacht geschonken aan zinsontleding. Een bespreking van deze vragen kan buitengewoon veel bijdragen tot een juist inzicht in de Grammatica.

Digitized by Google

Niet altijd zal het onderzoek klaarheid brengen.

Reeds op blz. 3 wordt de vraag gedaan of inplaats van: she began to dress, she began dressing ook goed zou zijn geweest.

Wanneer de leerling vergelijkt wat Kruisinga, Poutsma en anderen daarover zeggen, zal hij tot het besluit komen dat er nog heel wat raadselen voor hem overblijven.

Soms ook wordt de vraag wel tot een erg algemeene gemaakt. Wanneer b. v. b., op bl. 5, *benumbed condition* aanleiding geeft tot de vraag: Comment on the relation between adjunct and headword, see Jespersen, Ch. XII. Een dergelijke verwijzing naar een hoofdstuk van 25 bladzijden is wel een wat te algemeene opgave. Zoo komt men met een half dozijn vragen een heele grammatica door.

Erger wordt het nog wanneer op bl. 7 (5a) wordt gevraagd of riding-excursion een Syntactic compound is, en er bij wordt gezet: see Handbook, 1688. Het is al meer dan genoeg dat één man zulk een hopeloos onduidelijke paragraaf heeft kunnen schrijven zonder een enkel verduidelijkend voorbeeld over Syntactic compounds; maar dat hij nog een medewerker heeft kunnen vinden om den student naar zulk een duistere plaats ter voorlichting te verwijzen, is eenvoudig verbluffend.

Deze kleinigheden doen echter aan 't geheel niets af. Wij zijn blij dit boekje als een waardevolle vermeerdering te begroeten van de hulpmiddelen die ons bij de bestudeering van het Engelsch ten dienste staan.

Leiden. Chr. Kok.

S. B. Liljegren, American and European in the Works of Henry James. (Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. I Bd 15. Nr 6). Lund, C. W. K. Gleerup; Leipzig, Otto Harrassowitz. 1920. (Pr. 3 Kronor).

In dit korte geschrift worden de karakteristieke eigenschappen van den in 1916 gestorven Amerikaanschen romanschrijver Henry James door verschillende voorbeelden uit zijn boeken (en hij heeft er een zestig geschreven) duidelijk toegelicht en uiteengezet. James' romans zijn voornamelijk gebaseerd op de tegenstelling Amerika — Europa, Amerikaan—Europeaan, en hij laat telkens het verschil in levens- en wereldbeschouwing tusschen die twee sterk uitkomen. Door veel studie en reizen in de oude wereld, leerde de tot bespiegeling en overpeinzing geneigde jonge man de groote verschillen in atmosfeer kennen tusschen deze en de nieuwe wereld, zag hij vooral hoe de Amerikaansche geest en denkwijze invloed had op en beïnvloed werd door de Europeesche — de Engelsche, de Fransche, de Italiaansche. De contrasten, die hij hier waarnam, maakten zich zóó van zijn verbeelding meester, dat zij zijn heele werk, visie en artistieke scheppingswijdte bepaalden — we mogen wel zeggen beperkten — waardoor zijn werken onderling een zekere eenvormig- en eentintigheid hebben en ze afzonderlijk wat eentonig zijn. (Studiën over dit gegeven zijn o.a. ook de romans van Pierre de Coulevain, zooals *Noblesse Américaine* en *Eve triomphante*.) Het schijnt dat dit probleem heelemaal ontsnapt is aan de aandacht van James' landgenoot W. D. Howells, die toch ook lang in een Europeesche omgeving heeft geleefd. James' vader was een bekend volgeling van Swedenborg, en zijn broer William is de wijsgeer, de man van het Pragmatisme. Geen wonder dat er in Henry een mengeling van contemplatie en praktischen zin is. Een van Henry James' voorloopers in deze bizondere lijn was Emerson, die vooral in zijn levensbeschrijving van den geëuropizeerden Amerikaanschen beeldhouwer William Wetmore Story wijst op den artistieken en intellectueelen band en samenhang tusschen Europa en Amerika. Ook in het drama heeft James weinig handeling, wat vrijwel in tegenspraak met den naam drama is. Maar aangezien bij James het geheele vraagstuk zich ontwikkelt binnen den geest en het gemoed van de handelende personen bijna zonder uiterlijke actie, berust het zwaartepunt van het stuk in de eerste plaats op den dialoog, waardoor het stuk zelf juist in *dramatischen* zin te lijden heeft, èn de aandacht geneigd is ietwat te verflauwen. Tevens wordt de dramatische kracht meermalen verzwakt doordat de personen niet meer zijn dan aangekleede principes.

Toch kan hij vaak boeien, d.w.z. bij vleugen, en mooi is bijv. voelbaar gemaakt de bekoring die van Parijs uitgaat op daar vertoevende en naar deze uitgezondene Amerikanen (*The Ambassadors*). James zelf heeft omstreeks 1907 zijn standpunt duidelijk uiteengezet: "The author of these volumes would seem struck with no possibility of contrast in the human lot to great as that encountered as we turn back and forth between the distinctively American and the distinctively European outlook. He might even perhaps, on such a showing be represented as scare aware, before the human scene, of any other sharp antithesis at all."

Als James nu nog leefde, zou hij misschien nòg scherper tegenstellingen zien.

En de schrijver van deze brochure, Liljegren, zegt tegen het eind van zijn betoog:

"Without that splitting up of his consciousness effected by the contrast of American and European, the successful entering into the individual point of view of his creations, that power of so to speak acquiring the consciousness of another being to the elimination of his own, — James' highest artistic achievement and his immense advance upon every other artist of his time — without that splitting up it is difficult to imagine that the actual *artist* Henry James would have come into being. The perfect accordance of his work with his theory of the "point of view" is most easily understood in the light of his double consciousness."

Zeer in het kort werd bij ons ook iets gezegd over James door A. G. van Kranendonk in *English Studies* van Februari 1922.

Den Haag. Edward B. Koster.

Holberg, Epistler og Smaastykker i utvalg ved **Francis Bull.** Kristiania, Kjöbenhavn, H. Aschehoug & Co. 1922.

De lust naar jubileren schijnt de mens zelfs in deze zo gezegd slechte tijden nog niet verloren te hebben, en het feit dat het in Sept. 1922 twee honderd jaar geleden was dat Holberg's eerste, en zeker best bekende komedie: De Politieke Tinnegieter, te Kopenhagen voor 't eerst werd opgevoerd is dan ook in alle Scandinaviese landen aanleiding tot feestvoorstellingen geweest niet alleen en tot standbeeldbekransingen en feestmaaltijden, maar ook tot de heruitgave van heel wat van 's mans werken.

Het hier boven genoemde werkje is zeker daarvan een van de belangrijksten. Het bevat een grote keur van uittreksels uit zijn brieven, zijn "Moralske Tanker" (bij

Digitized by Google

ons reeds in de 18de eeuw als "De Deensche Spectator" vertaald) en uit de voorredenen zijner grotere werken (Geschiedenis, filosofie der geschiedenis, enz.) wat daarvoor in aanmerking kwam. Zelfs in Noorwegen is dit werkje al met een vreugderoep ontvangen, nu had men dan eindelik eens een bloemlezing uit die werken welke feitelik alleen maar op de openbare biblioteken aanwezig waren, en kon dus ook de „ontwikkelde gemene man" als dit geen zelfcontradictie is, zich een idee vormen van hem, die meer dan iemand anders uit de Deens-Noorse literatuur vóor de 19e eeuw de literaire roem dier landen gedragen had, — en wat van een nietteoreties standpunt nog meer zegt: wiens invloed ook op hun eigen literatuur-ontwikkeling groter was geweest dan van welke andere oudere schrijver ook. Want het is geen overdrijving te zeggen dat, met alle waardering van de een ieder uit lektuur en opvoering bekende komedies, 's mans dramatische nalatenschap ons slechts een betrekkelik klein kijkje geeft in de persoon en de opvattingen van Holberg en die van zijn tijd, — eigelik moest ik hier zeggen van Holberg *tegenover* die van zijn tijd waarmede hij in zoveel opzichten brak, en dat onze kennis van de schrijver al heel gering zou zijn ingeval hij ons niets anders had nagelaten.

Van oneindig meer belang voorzulk een eerste-handskennis is dan natuurlik ook een publicatie als deze voor al die niet-Scandinaviese landen waar uit den aard van de zaak 's mans verdere geschriften nog minder verspreid en toegankelik moeten zijn. Voor de zich steeds uitbreidende kring van onze landgenoten die zich voor Scandinaviese literatuur interesseren en die in 't oorspronkelike willen bestuderen, is de verschijning van dat werk dan ook een buitenkansje. Hoe legt Holberg zich hier niet bloot voor ons, veel duideliker dan in al zijn komedies te samen, in al zijn deugden en ondeugden! Wat een heerlike naïeveteit waarmede hij steeds zich zelf citeert en niet zonder bewondering vertelt wat hij b.v. in Peder Paars „aangetoond" heeft. Ofschoon, — wij moeten voorzichtig zijn en hem niet altijd letterlik en al te serieus opvatten. Het zou n.l. wel kunnen zijn dat hij ons medelijdend-spottend aankeek en zeide of dacht: maar wist je dan nog niet dat ik, lang voor Heine's Berliner, de ironie ontdekt heb? En hij zou gelijk hebben! Talrijk zijn de bewijzen daarvoor in deze bloemlezing te vinden, wat met de voorbeelden van een uiterst fijne „quiet humour" de lezing er van tot een waar genot maakt. Een kennis schrijft hem dat zijn vrouw onpasselik geworden is bij 't horen van de onfatsoenlike uitdrukkingen die Holberg zijn personen in de mond heeft gelegd. Wel, antwoordt deze, het is werkelik erg jammer dat ze die uitwerking op het goede mens gehad hebben, maar ik kan mijn komedies heus niet na haar smaak inrichten en raad haar dus aan, „daar zij van zulk een Delicatesse is" er niet meer heen te gaan. En men leze in zijn „Apologie voor den Duivel" het antwoord dat deze eens aan een meisje gaf die hij op de Oude Markt (is 't niet alsof wij het huiselik toneeltje voor ons zien?) ontmoette, en zij met een „Ach ja, wat heeft de Duivel al niet op zijn geweten" hem de schuld wilde geven voor het ongelukje dat haar, duidelik zichtbaar, overkomen was. Of de raad die hij aan jonggezellen geeft met een onuitgesproken: Crede Roberto experto, wat het enige middel is om de in de loop der tijden gestolen zaken terug te krijgen? Ja, „trouw met je huishoudster."

Zeker, deze humor en zoveel anders vindt men in zijn komedie, maar daar is 't overdekt zou ik willen zeggen met een korstje van een soort gewilde grappigheid die aan meer dan een onzer zware eisen zal stellen om er zich niet van af te wenden met een gevoel dat vooral bij die „aardigheden" een waarschuwing tegen het „des guten zu viel" op hun plaats ware geweest.

En wil men zich bij ons eens een onafhankelik oordeel vormen over de vraag, die wij tot nu toe steeds aan Noren en Denen over hebben moeten laten, tot welke van de twee Naties Holberg eigelik gerekend moet worden, dan vinden wij er hier belangrijke elementen voor. Ook voor de appreciatie van Holberg als een moderne geest, zijn opinie over ons Hollanders, zijn levensfilosofie (het beroemde „aurea mediocritas" uit „Uden Hoved og Hale" vindt hier menige belangrijke illustratie), over dit alles zal men hier heel wat op kunnen doen, zo goed als er veel uit te putten valt voor de studie der tijdstoestanden, en veel ook wat men in zijn komedies vergeefs zal zoeken. Zo herinner ik mij altans niet daar uit gezien te hebben dat men elkaar in die tijd te Kopenhagen op 10 à 12 gerechten trakteerde wanneer men op „smörrebröd" geinviteerd was. Trouw dan ook maar niet, zucht Holberg naar aanleiding hiervan, — „een vrouw en kinderen zijn werkelik al te kostbare meubelen".

Gent. H. Logeman.

Festudgaven 1922 af Holberg Comoedier og de populære skrifter. Tekstredaktion og Kommentar ved **Francis Bull, Georg Christensen, Carl Roos, S. W. P. Thomas, A. Winsnes.** Köbenhavn, Kristiania, H. Aschehoug & Co. (Holberg Comoedierne, Tekstredaktion og Kommentar ved Carl Roos, Andet Bind).

Carl Roos, Det 18 Aarhundredes Tyske Oversættelser af Holbergs Komedier, deres Oprindelse, Karakter og Skæbne. Kjöbenhavn, H. Aschehoug & Co. 1922.

Van deze „feestuitgave", die in 't geheel uit zes delen zal bestaan, is door mij de door Prof. Francis Bull bezorgde bloemlezing uit Holberg's proza hierboven besproken. Van de komedies is tot nu toe alleen nog maar dl. II verschenen, dl. I, en III, en de verder op te nemen werken: Peder Paars, Niels Klim, en Holberg's Levensbeschrijving zullen later uitkomen, de laatste niet in 't oorspronkelike Latijn maar in 't Deens als „Breve til en fornem Herre"; het is te hopen dat de uitgevers daarvoor de (door Karl Mortensen aan Holberg zelf toegeschreven) tekst van 1741 zullen nemen en dat hier niet alleen het als een vierde *levnetsbrev* geldende epistel No. 447 bij opgenomen zal worden, maar ook No. 446 en zelfs altans een uittreksel uit die vele andere brieven, waarin Holberg zo vele onmisbare bizonderheden uit zijn leven op heeft getekend.

Daar de komedies van Holberg hier te lande heel wat meer dan zijn proza bekend zijn, kan de aanmelder uit den aard van de zaak over de inhoud van deze publicatie kort zijn en daarover vrijwel volstaan met een paar mededelingen. In dit 2e deel zijn negen komedies opgenomen: Ulysses von Ithacia, Kildereisen, Melampe, Henrich og Pernille, Diderich Menschenskræk, Hexerie eller Blind Alarm, Den Pantsatte Bondedreng, Det lykkelige Skibbrud, Erasmus Montanus en Pernilles korte Fröikenstand. Daarna volgen „Indledninger og Kommentar" en een woordenlijst.

Digitized by Google

Hier zijn de bijna 70 bladzijden (529—598) welke aan de Inleidingen en Kommentaar d.w.z. de noten gewijd zijn, natuurlik verreweg het voornaamste voor de beoordeling van het werk van Dr. Roos, waarbij in elk geval de woordenlijst in 't niet valt, hoe dankbaar men daar ook voor zou zijn indien .... de verwijzingen naar de pagina's waar de woorden voorkomen, niet liefst helemaal vergeten waren. Werkelik geen kleinigheid!

De tekst schijnt zeer nauwkeurig opgesteld, natuurlik kan men alleen bij lang gebruik van het werk zich hier wat positiever uitdrukken, — één ding laat zich alvast konstateren dat de uitgever zich veel moeite gegeven heeft om de overgeleverde tekst zoveel mogelik te bewaren, waarvoor men hem dankbaar zal zijn.

Onwillekeurig dringt zich een vergelijking op tussen deze uitgave en de bestaanden, b.v. van Boye, Liebenberg, Martensen zowel als die welke nu ook bij gelegenheid van het Holberg-jubileum in Sept. 1922, door Dr. Hans Brix wordt uitgegeven (Gyldendal) en natuurlik de grote van Carl S. Petersen. Voor een vergelijking in de opzet komen eigelik alleen die van Martensen en de zo juist genoemde van Dr. Brix in aanmerking. Die laatste is zeer interessant door de uitstekend gereproduceerde illustraties van Hans Tegner maar schijnt, voor zover die verschenen is, wat betreft de noten en verder kommentaar bij de twee anderen achter te staan. En verder kan gezegd worden dat de nieuwe uitgave van Roos natuurlik wat de inleidingen betreft 't allernieuwste brengt en dus ook voor bezitters van Martensen nodig is, maar dat er wat noten betreft in deze laatste toch nog altijd veel voorkomt dat men in de kortere verklaringen van Roos niet vinden zal. Martensen blijft dus nog altijd van grote waarde. Dit alles in detail aan te tonen zou hier veel te veel plaats vragen, alle opmerkingen en vragen die een belangstellend criticus bij zich voelt opkomen moet ik dan ook achterwege laten. Alleen voor één punt mag ik hier wel een uitzondering maken en dat in verband met het tweede hier boven genoemd boek van Roos, over de Duitse bewerkingen van Holberg, welk werkje men tot zekere hoogte als een soort appendix van het eerst genoemde boek kan beschouwen en dat ik daarom ook hier even zo kort mogelik wil bespreken.

Uit de wijze waarop Dr. Roos in zijn uitgave de hollandse vertalingen bespreekt zal men n.l. onwillekeurig de indruk krijgen dat dit telkens apart verschenen vertalingen zijn van de komedies van Holberg en zou iemand die de stukken zelf niet onder de ogen heeft gehad, niet begrijpen dat de door hem bedoelde hollandse vertalingen telkens slechts deel uitmaken van de Verzamelde Blijspelen die in de jaren 1747—1768 *geheel naar het Duits vertaald* te Amsterdam hoofdzakelik bij van Esveldt verschenen zijn, — men zie hierover een bibliografiese studie van ondergetekende in „Het Boek" van Jan. 1922. Bovendien kent Roos blijkbaar niet de bewerkingen in rijm die er in de 18e eeuw bij ons te lande van enkele van Holberg's komedies verschenen zijn anders had hij die b.v. bij Henrich og Pernille genoemd; één er van, die van Don Ranudo, bewerkt in vreselik slechte „poezië" door Lentfrinck, had hij in de Noorse Aftenposten van 1921 uitvoerig besproken kunnen zien (geïnteresseerden bij ons te lande kan ik naar Vrije Arbeid voor datzelfde jaar verwijzen). En juist dezer dagen ben ik door de beleefdheid van Mej. Wolterson van de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek opmerkzaam gemaakt op een collectie van Holberg's komedies in 't Nederlands die ik tot nu toe nog nooit ergens aangehaald heb gezien en ook in 't geheel niet kende. De Amsterdamse Universiteitsbibliotheek bezit er alleen dl. III van dat in 1794 te Amsterdam bij Holtrop is verschenen; andere delen er van zijn nog steeds niet tot mijn kennis gekomen (ik houd mij voor mededeling daaromtrent aanbevolen).

Een vergelijking van de daarin voorkomende 4 stukken met de bekende van van Esveldt is zeer interessant en toont dat die van Holtrop niets in dan een herdruk van de oudere maar met enkele veranderingen waarvan het hier de plaats niet is het karakter in detail vast te stellen; alleen dit wil ik er van zeggen dat het „Raadsel in de Nederlandse Holberg-Bibliografie" waar het genoemde stuk in „Het Boek" over handelt, er niet *minder* raadselachtig door wordt, integendeel.

Maar waar ik vooral niet nalaten mag hier de aandacht van Nederlandse Holberg-liefhebbers op te vestigen is het belang dat het boekje van Roos over de Duitse Holberg-vertalingen voor ons Nederlanders blijkt te bezitten nu wij weten dat Nederland hier geheel van Duitsland afhankelik is. Ten eerste is het mij nu mogelik geweest, aan de hand van Roos' onderzoekingen uit te maken, zonder hulp van de Duitse vertalingen die ik niet kan konsulteren, uit welke vertalingen de Nederlanders geput hebben, — n.l. niet die van Laub, maar wel die van Prof. Detharding, de leerling en volgeling van Gotsched, waardoor het in verband met diens teoriën over de dwaasheid van monologen (zie Roos, p.p. 45, *n*, 74) duidelik wordt waarom b.v. Jacob von Thyboe (natuurlik bij ons „Bramarbas" — via het duits) de geheele eerste scene weglaat (die, dit moet erkend, dan ook hard te slikken is) en pas met het 2e toneel begint.

En wanneer wij nu bij Roos uitvoerig bewezen zien dat die vertalingen, waar onze vertalers dus naar gewerkt hebben, reeds een treurig-verbleekte, verwaterde en versoepte verduitsing van het Deense origineel waren, waarbij het enige sistematiese in de behandeling schijnt te zijn dat alle moeilikheden weg werden gelaten, dan slaat ons de schrik om 't hard, want niet heel veel anders is ongelukkig de verhouding van die prozavertalingen in 't Nederlands tot die in 't Duits, evenals helaas zelfs nog in 't jaar onzes Heren 1923 een Nederlandse Peer Gynt vertaling kon uitkomen, en dit nog wel onder de vlag van een geachte dichternaam, die met de reeds verwaterde Duitse vertaling van Morgenstern in plaats van het origineel ten grondslag, dit laatste nog verder van het Nederlandse publiek afbrengt! De uitgave van Holtrop schijnt gelukkig hier en daar veranderingen aangebracht te hebben, die men uitsluitend uit taalkundig oogpunt verbeteringen zou kunnen noemen. Het is dus nog al treurig met die Nederlandse Holbergteksten gesteld, reden te meer om zich te verheugen op het feit dat er nu een nieuwe vertaling daarvan in voorbereiding is. En het werkje van Roos komt daarvoor nog juist op tijd. Want zonder te willen beweren dat Dr. Roos ook maar bij benadering op alle moeilikheden wijst die er voor de vertaler verscholen liggen, hij heeft toch zo duidelik hier, figuurlik gesproken, het bekende waarschuwingsbordje geplaatst dat hier voetangels en klemmen liggen, en

Digitized by Google

de plaats wáár, zelfs dikwels zo nauwkeurig aangetoond, dat het zich eenvoudig niet denken laat dat een Nederlandse bewerking hier geen rekening mede zou houden.

Gent. H. Logeman.

U. Leo, Studien zu Rutebeuf, Entwicklungsgeschichte und Form des Renart le Bestourné und der ethisch-politischen Dichtungen Rutebeufs. (Beih. zur Zeitschr. für rom. Phil., 67). Halle, Niemeyer. 1922.

Na een paar inleidende hoofdstukken aan het dierenepos in het algemeen en de *Couronnement Renart* in het biezonder gewijd te hebben, geeft schr. een grondige, 46 bladzijden tellende bespreking van Rutebeufs gedicht *Renart le Bestourné* en sluit zich aan bij de mening van Denkinger, die oordeelt dat we hier te doen hebben met een satire tegen Lodewijk de Heilige en de bedelmonniken. Het schijnt mij toe dat schr. er ten volle in geslaagd is ons deze interpretatie aannemelik te maken.

Met de gegevens getrokken uit deze analyse en uit de vergelijking met andere gedichten van Rutebeuf schetst de heer Leo ons nu verder het karakter van de dichter. Hij ziet dit als bestaande uit allerlei kontrasten: „sein innerstes Wesen ist der Widerspruch mit den anderen und mit sich selbst, und jedes Hinausgelangen über den Widerspruch ist auch ein kämpfendes Hinausgelangen über seine eigene zerrissene Natur gewesen"; Rutebeuf voelde voor de in schone kledij gestoken ridders, voor hun spelen en tafelvreugde, en toch was hij in den grond een „Grübler", een revolutionnair, die bij kleinen en verstotenen zich op zijn plaats gevoelde; hij stond sterk onder de invloed der traditie, en was toch een persoonlikheid, die zich anders wist dan zijn tijdgenoten; hij werd geslingerd tussen de neiging tot scherts en zijn zin voor ernst, tussen „Weltgenuss" en „Weltflucht".

Ik vermoed dat de meeste lezers achter deze karakterisering een vraagteeken zullen plaatsen. Niet dat ze geheel onjuist zal zijn: wie onzer kent niet de tragiek van 's mensen dualisme? Maar juist door haar algemeenheid zegt deze typering weinig of niets. En schr. is er niet in geslaagd ons ervan te overtuigen dat Rutebeuf een „Grübler" is geweest, die meer dan anderen gestreden en geleden heeft. Bij zijn betoog bedient de heer Leo zich ook van de fabliau „Le Pet au Vilain" en neemt als van zelf sprekend aan dat onze dichter deze boerde op straat of marktplein heeft verhaald, waaruit dan volgens schr. zou moeten blijken hoe geheel anders Rutebeuf tot het arme volk sprak dan tot hoger geplaatsten: terwijl het toch heel goed mogelik is dat onze jongleur deze fabliau heeft voorgedragen bij een feest van de een of ander welgesteld burger of adellik heer, die, naar wij weten, geenszins dit soort genoegens versmaadden. Het is verder jammer dat schr. de bladzijden niet gelezen heeft die Bédier in zijn *Fabliaux* aan Rutebeuf wijdt en die in hun kortheid een sprekender beeld van de dertiende-eeuwse dichter geven dan zijn uitvoerige studie. Bij „(Renart) bien i chevauche a lasche resne, Col estendu" had schr. kunnen wijzen op uitdrukkingen als *chevaucher Fauvain* (cf. Tobler, *Verm. Beitr.*, II, bl. 228 en volg., en Dr. A. Beets in: *Handelingen van het zesde Ned. Philologencongres*, bl. 108—124).

Groningen. K. Sneyders de Vogel.

O. G. Lecca, Formation et développement du pays et des états roumains. La Valachie aux XIIIe et XIVe siècles, la Moldavie au XIVe. Paris, Champion. 1922. (Pr. fr. 5).

Dit boekje geeft een kort, kroniekachtig overzicht van de oudste geschiedenis der Roemeense staten. Van de 3de tot de 13de eeuw ontbreken alle gegevens betreffende een Romaanse bevolking in het tegenwoordige Walachije, Moldavië, Zevenburgen, en veelal neemt men zelfs aan, dat hier eeuwen lang helemaal geen Romanen en geen geromaniseerde inboorlingen geweest zijn. Hoe dat zij, van een geschiedenis van het Roemeense volk in het tegenwoordige Roemenië kan, bij gebrek aan oudere gegevens, eerst sprake zijn sedert de dertiende eeuw.

Lecca geeft een overzicht van de oudste feiten dezer geschiedenis, gelijk hijzelf die ziet en expliceert; hij doet dat, zonder aan zijn verhaal het ethnografiese fundament te geven, waarop de lezer recht had te rekenen. Immers de oudste geschiedenis van het Roemeense bevolkingselement en de verschillende hypothesen over de duistere punten daarin zijn niet te begrijpen en te beoordelen, wanneer men niet goed op de hoogte gebracht is van de gewichtigste gegevens betreffende Pečenegen, Kumanen, Bulgaren en zuidwestelike Russen. Veel van wat de schrijver ons biedt, is hypotheties; soms laat hij dat wel uitkomen, maar hij stelt ons niet in staat de juistheid zijner conclusies en combinaties te beoordelen.

Hij is eenzijdig genoeg, om de continuïteits-theorie, welke de Roemenen afleidt van de Romaanse en geromaniseerde bevolking ten noorden van de Donau in de tweede en derde eeuw, zonder restrictie te handhaven, zelfs zonder ons mee te delen, dat kopstukken der Europese wetenschap die theorie voor onjuist of onvolledig houden, — hij erkent de autoriteit van de „anonymus Belae regis notarius", zonder de kritiek van Roesler's Romänische Studien enz. enz. zelfs te vermelden, — de naam Basarab, die in de veertiende eeuw voorkomt, brengt hij, gelijk Hasdeu, in verband met een oud-Daciese kastenaam: pure romantiek, vergeleken met de Kumaanse theorie van Réthy, Gherghel, Jancsó.

Dit zijn slechts enige voorbeelden van Lecca's onkritiese methode. Legt men naast dit boekje het ongeveer even lange hoofdstuk over „het ontstaan der Roemeense staten (de Walachijse en Moldaviese)" in Kadlec' boek „Walachen en Walachies recht in de Slaviese en Hongaarse landen" (Valaši a Valašské právo v zemích slovanský'ch a uherský'ch, Praag, 1916), dan constateert men, ook zonder specialist te zijn op het gebied der Roemeense historie, de scherpst denkbare tegenstelling tussen romantiese en kritiese studiemethode.

Leiden. N. van Wijk.

M. Hammarström, Ein minoischer Fruchtbarkeitszauber. (Acta Academiae Aboensis, Humaniora III). Abo. 1922.

De speksteenen vaas uit H. Triada, met een optocht van landbouwers in relief, heeft tot een aantal uiteenloopende verklaringen geleid, waarvan eerst een kort overzicht wordt gegeven. Zelf ziet de schr. hier de processie rondom den boomgaard in snellen loop, ter bevordering der vruchtbaarheid of ter verdrijving van booze geesten (vergelijk de *ambarvalia*). Dit „rondom" is evenmin te bewijzen als te weerleggen. Snelheid is niet de eerste indruk, dien deze „paradepas" maakt; eerder schijnt het een zwaarstampend voortschrijden. Dat het

Digitized by Google

hier den boomgaard geldt en niet het akkerland, moet volgen uit den aard van het gereedschap: groote vorken met een aantal lange, uiteenstaande tanden. Deze zouden hebben gediend om olijven van de boomen te slaan; dit is niet in overeenstemming met den eisch van omzichtigheid, dien Varro daarbij stelt; op antieke vazen en ook op kiekjes uit het Zuiden ziet men de oogsters dan ook een enkelen tak of riet gebruiken. Sinds J. Harrison afbeeldingen van de wanvork heeft gepubliceerd [1]), is het aannemelijk hier een optocht van wanners te onderstellen. Bovendien wordt het bewijs, dat het hier den boomgaard geldt en niet het akkerland, door den schrijver zelf verzwakt, als hij verklaart, dat het gewone gebruik van het gereedschap hier minder ter zake doet, omdat in dit geval bestrijding van booze geesten het doel is.

De aandacht wordt gevestigd op de luidkeels schreeuwende vrouwen, wier **ὀλολυγή** een belangrijke rol in de processie speelt, en op het Egyptische rinkelinstrument (sistrum). In den hoofdman ziet de schr. een Kretischen voorganger van den augur; waarbij hij erkent dat zijn staf vrij wat verschilt van den lituus; onwaarschijnlijk klinkt de vergelijking van den wijden mantel van den hoofdman met de *trabea* van den augur: de plastisch aangegeven schubben duiden een harig kleedingstuk aan, niet een met strepen <*trabs*> versierd gewaad. Het bewijs van verband tusschen Kreta, Etrurië en Rome is op deze wijze niet geleverd [2]).

Utrecht. G. van Hoorn.

Is. van Dijk, Socrates. (Volksuniversiteitsbibliotheek). Haarlem, Erven F. Bohn. 1922. (Pr. geb. *f* 2.50).

Prof. Dr. Is. van Dijk heeft in dit boekje betrekkelijk in het kort aangeduid, hoe hij zich Socrates verbeeldt en in een betrekkelijk lang doch meestal onderhoudend betoog uiteengezet, waarom afwijkende opvattingen (waaronder schrijver die van Heinrich Maier een voor den lezer niet geheel begrijpelijken voorrang verleent) hem niet overtuigen.

Men verwacht in een boekske als dit géén uitvoerige rekenschap van alle of ook maar voor een groot deel der zelfs voor den vakman vaak zoo weinig belangrijke verhandelingen en verhandelingetjes betreffende het gekozen onderwerp en daarom is het begrijpelijk en in de rede liggend, dat de lezer door het lezen vooral naar Eduard Meyer, Wilamowitz en Zeller verwezen wordt.

Toon en behandeling zijn voortreffelijk getroffen voor het publiek, dat de boekskens van deze serie bedoelen te bereiken.

Het is daarom jammer, dat inhoud en strekking van het betoog den leek wel zeer moeten misleiden. De kern hiervan toch is neergelegd in de volgende passage:

„*Salvo meliori*" blijf ik bij mijn opvatting van het levenswerk van Socrates. Hij is geweest de origineele denker, die ons zuiver denken heeft willen leeren door de blootlegging van ons niet — weten, ons schijnweten door de meedoogenlooze ontmaskering van kennis."

Deze opvatting is reeds hierom onmogelijk, omdat zulk een streven eerst denkbaar is, nadat in en door Plato de zelfbezinning van den geest tot het bewustzijn van afgetrokkenheden als zuiver denken, niet weten en schijnweten was gekomen.

Bovendien is de opvatting van den schrijver slechts mogelijk, doordat het geheele vraagstuk valsch gesteld wordt.

Immers — gelijk ook Prof. van Dijk terecht doet uitkomen — is er slechts één eigenlijke bron voor onze kennis van Socrates en dat is Plato. Plato is de schepper van het genre **Σωκρατικοὶ λόγοι**

Xenophon is vrijwel geheel een maan die het licht van deze zon verbleekt weerkaatst, alle lateren staan onder den ban van den meester zonder weerga. Naast Plato zou alleen nog Aristophanes in zijn Wolken in aanmerking kunnen komen, doch ook deze zijn een **Σωκρατικὸς λόγος** door Plato beïnvloed, die dan in de Apologie tegen dit zoo uit den aard geslagen voorbeeld uitvoerig zich keert; en zelfs veel later in het **Συμπόσιον.** wanneer hij Aristophanes invoert als vriend van Sokrates kan hij niet nalaten op dit stuk nog even een steek te geven: immers de aanhaling in de Alcibiades-rede beteekent niets anders dan dit: iets van de uiterlijke verschijning van Sokrates heeft de Wolkendichter opgemerkt, doch zelfs van deze ondergeschikte bijkomstigheid ontging hem nog de zin.

Zoo blijft dan Plato en voorloopig Plato alleen. Maar.... dan hebben we om te beginnen ook met Plato te doen. En dit inzicht eerst maakt het ons mogelijk de vraag naar de beteekenis van Sokrates juist te stellen.

Want Sokrates is *niet* een in de eerste plaats historische persoonlijkheid voor ons — doch in de eerste plaats de naam voor een invloed op Plato.

Slechts de omstandigheden, dat we uit Plato's werken leeren, dat Plato zich zijn geheele leven lang bewust is gebleven, in zijn jonge jaren van den omgang met Sokrates een sterken indruk te hebben ontvangen, maakt voor ons Sokrates tot iemand van andere beteekenis, dan de vele andere voorgangers, die in Griekenland en elders voor korter of langer tijd jongeren om zich heen hebben verzameld.

Om te beginnen hebben we dus slechts deze zekerheid, dat Socrates een man was, sterk genoeg om op een Plato een blijvenden indruk te maken. En meer dan dit, dat er een sterke invloed van Sokrates uitging, bewijst noch de nevenoverlevering over Sokrates, noch de omstandigheid, dat zich na zijn dood meerdere groepen en kringen zijn leerlingen noemden.

Van die groepen is toch zoo weinig betrouwbaar overgeleverd, dat dit een gevolgtrekking omtrent beïnvloeding van andere zijde, in de eerste plaats door hun grooten tijdgenoot Plato, daarnaast dan ook door andere tijdgenooten of door voorgangers niet mogelijk maakt.

Om nu uit Plato zelf tot een gevolgtrekking te komen omtrent het wezen van den Sokratischen invloed, mag men niet (betrekkelijk willekeurig) een paar geschriften als Sokratisch aanwijzen en dan het daarin gestelde geheel of gedeeltelijk als kenbron bezigen, doch moet men de verandering welke de Sokrates-figuur in den loop van Plato's ontwikkeling ondergaat in omgekeerde richting volgen.

In de latere werken van Plato (Parmenides, Sophistes Politikos, Philebos enz.) is Sokrates vrijwel onpersoonlijke woordvoerder voor opvattingen welke geheel Platonisch zijn.

---

[1]) Journal of Hellenic Studies 24 (1904) p. 249.

[2]) In noten vindt men vergelijkingen uit de folklore van verschillende streken.

Digitized by Google

In de werken der midden periode (waartoe in *dit* opzicht ook nog de overigens in de derde groep thuis hoorende Theaitos te rekenen is; verder in hoofdzaak, Staat, Sumposion, Phaidros) worden aan de Sokrates-figuur sterk persoonlijke trekken gegeven, welke echter onderling niet kloppen en met den aard van den dialoog samenhangen.

In de werken der eerste periode vinden we in de dramatisch-beschrijvende gedeelten van de dialogen (de Apologie even ter zijden latend) een figuram sibi convenientem, met dien verstande dat de werken van deze groep nog weer in twee gedeelten vervallen. waarvan de groep der vroegste werken ons een scherpzinnig man toonen, die een sterke en zeer levendige belangstelling heeft voor het **λόγους ποιεῖν**, een man, die zonder dat hij veel ontwikkeling meebrengt door jongens en mannen van allerlei stand en richting gaarne wordt aangehoord en in het gesprek betrokken om zijn scherp en nuchter oordeel.

In de latere werken van deze eerste groep zien we hoe Plato Sokrates hoe langer zoo meer als held van zedelijke overtuiging schildert, iustum ac tenacem propositi virum.

In de Apologie wordt deze laatste schakeering zoo sterk, dat de Sokratesfiguur niet meer blijft binnen de grenzen van het-gewoon-menschelijke. Gelijk reeds gezegd is dit geschrift voor een deel in eersten aanleg gericht tegen Aristophanes' Wolken, verder een geschrift over de „historiciteit" waarvan na de voortreffelijke behandeling van Fraenkel ten onzent niet meer behoorde te worden geredetwist en het vermoeden is gewettigd dat Plato zich bij het schrijven van de Apologie Sokrates als den bijna bovenmenschelijke eerst heeft geschapen.

Bedenkt men nu verder, dat de Grieksche wereld van toen den smaak van het redeneeren juist goed had beet gekregen en deze redeneeringen hoofdzakelijk over *ἀρετή* liepen .... dan laat deze nuchtere schifting en sorteering der gegevens al zéér weinig houvast voor een persoonsverbeelding, en verliezen daardoor alle gissingen omtrent de eigenlijke oorzaak, grond en aanleiding tot die misschien wel merkwaardigste beleving van Sokrates — de aanklacht van Meletos en de zijnen en de daarop gevolgde veroordeeling allen wetenschappelijken grond.

Verbeelden kan en mag men zich omtrent zulk een onbekende uitteraard wat men wil, doch weten, begrijpen en bezinnen blijft hier als steeds beperkt tot het bekende en moet het onbekende prijsgeven — et quod vides perisse perditum duca. Wanneer men zich dan van Sokrates tot Plato wendt, zal men misschien achterna geen berouw hebben.

Bunnik. Brinkgreve.

G. Kittel, Sifre zu Deuteronomium, 1. Lieferung p. 1—140. Stuttgart, W. Kohlhammer. 1922. (Pr. *f* 6.—).

Nadat I. Winter en A. Wünsche de Mechilta, den rabbijnschen Exodus-Kommentaar door een duitsche vertaling algemeen toegankelijk hebben gemaakt (Leipzig 1909), is nu G. Kittel, die al in zijne „Rabbinica" (Mus. febr. 1922) proeven van zijne bedrevenheid in de rabbijnsche literatuur had gegeven, begonnen om den tannaitischen Midrasj Sifre in een duitsche vertaling met aanteekeningen uit te geven, ook hiertoe geholpen door Israel Kahan, lector voor talmudica te Leipzig. Allen die belang stellen in de kennis van het na-christelijke jodendom, zullen deze uitgave van harte toejuichen. Naar mijn gevoel is deze commentaar een veel belangrijker document dan de meeste misjna-tractaten. Niet alleen krijgen wij hier een goed inzicht in de joodsche exegese van niet-ritueele teksten. De commentaar bevat ook talrijke overleveringen, bespiegelingen en spreuken van algemeen religieuzen aard, waaruit het eigenaardige van de religieuse denkwijze der Joden tegenover het christendom heel duidelijk valt op te maken. Ik herinner b.v. aan de uitlatingen over het lijden p. 73b (Friedmann), over de kracht van goede werken (passim), over de vergiffenis p. 70b, over het gebed p. 71b. Kittel heeft aan zijne vertaling de Hebreeuwsche tekstuitgaaf van M. Friedmann ten grondslag gelegd. Dr. Rabin, belast met een nieuwe uitgaaf (Corpus Tannaiticum uit te geven van wege de Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums), is voornemens, in eene Beilage de belangrijke afwijkingen van den tekst van Friedemann mee te deelen. De aanteekeningen van Kittel bevatten exegetische opmerkingen ter verduidelijking van den tekst, parallellen uit de talmudische literatuur en verwijzingen naar plaatsen in het Nieuwe testament, die met den tekst van Sifre wegens formeele of zakelijke verwantschap vergeleken kunnen worden. Op weinig uitzonderingen na zijn deze aanhalingen van groot nut.

Ten gevolge van de moeilijke omstandigheden waarin de wetenschappelijke productie met name in Duitschland thans verkeert, zal de voltooiing van dit belangrijke werk alleen mogelijk zijn wanneer het een groot aantal koopers vindt. Laten we hopen, dat aan het boek die belangstelling ten deel valt, die het verdient, zoodat de uitgever spoedig de voortzetting kan laten volgen. Deze eerste aflevering bevat de pp. 64a tot en met 86b van de editie van Friedmann, dus een vierde gedeelte van het geheele werk.

Leiden. H. Windisch.

P. Heitz, Strassburger Holzschnitte zu Dietrich von Bern — Herzog Ernst — Der hürnen Seyfried — Marcolphus. Mit 89 Abbildungen, wovon 42 von Original — Holzstöcken gedruckt. (Drucke und Einblattdrucke des XVI. Jahrhunderts). Strassburg, J. H. W. Heitz. 1922.

Heitz, de verdienstelijke uitgever van reproducties naar vroege houtsneden, die zelf een zeer uitgebreide collectie van oude door Straatburgsche drukkers in vroegere eeuwen gebruikte houten blokken bezit, heeft onlangs weer een kleine publicatie in het licht gegeven, en wel van illustraties van 4 oude zestiend'eeuwsche volksboeken, waarvan een gedeelte zelfs van de nog door hem bewaarde blokken afgedrukt is, terwijl men zich voor het overige met zinco's naar de houtsneden moest tevreden stellen. Zoodoende heeft men wel de complete stellen nu bij elkaar, maar het geheel heeft daardoor meteen ook iets onzuivers en onevenwichtigs gekregen. Naast de magere afdrukken van de oude, gedeeltelijk reeds versleten blokken, waar de lijntjes dunner en schaarscher zijn geworden, de vette zinco's, die naar de beste en gaafste oude afdrukken zijn genomen en een veel zwaarder en donkerder aspect geven. Voor den niet ingewijde zal het in vele gevallen lastig zijn om de zinco's van de oorspronkelijke houtsneden te onderscheiden; daarom zou Heitz goed gedaan hebben om in zijn kort voorberichtje de oorspronkelijke houtsneden

Digitized by Google

even op te sommen of deze zelf met een sterretje te voorzien. De kunstwaarde van deze volksprenten — Heitz erkent dit zelf — is niet groot; ja vergeleken met de houtsneden van Stimmer of Amman, die in denzelfden tijd, de tweede helft van de 16e eeuw, werkzaam waren, lijken ze wel erg grof en boersch; maar toch hebben deze primitieve prentjes hun eigen charme, dezelfde charme, als de naïeve tekst, aan wien zij zich door hun stijl zoo treffend aanpassen, vooral in het eerste verhaal van Dietrich von Bern. Hoe aardig is b.v. het houtsneedje met het grazend paard en den daarnaast op een boomstronk uitrustenden Dietrich (No. 5), en welk een gezonde zin voor humor spreekt uit het prentje, waar de oude Hiltebrant wegrijdt en zijn huisvrouw met op den vooruitgestoken omvangrijken buik gevouwen handen hem staat na te kijken. Het is kunst voor het volk en door het volk, evenals b.v. de naïeve voorstellingen op Delftsche tegels; maar daarin ligt op zich zelf niets kleineerends.

Van de volksboeken, waarvan Heitz toen de illustraties heeft samengesteld, is zeker dat van den „Hürnen Seyfried" ook nu nog het meest bekende. Vroeger moet ook de „Marcolphus" de gunst van het publiek in bijzondere mate bezeten hebben. Hans Sachs heeft het verhaal van den geestigen vrouwenhater voor het tooneel bewerkt.

De drukplaats van deze volksboeken was Straatsburg, dat in de XVIe eeuw door het groote aantal van drukkerijen voor het Duitsche taalgebied van de grootste beteekenis was. De stoffen van talrijke van deze volksboeken kwamen uit Frankrijk, maar werden in hun Duitsche bewerking zoo zeer algemeen bezit, dat de vreemde afkomst geheel vergeten werd en ze langen tijd als specifiek Duitsch werden beschouwd, nog in de 19e-eeuwsche bewerking van G. Schwab heeten zij slechts „die deutschen Volksbücher".

Van vele van deze volksboeken bestaan ook Nederlandsche bewerkingen, die evenals de Duitsche meestal met zeer overeenkomstige kinderlijke houtsneden opgeluisterd zijn; de meeste werden in de XVIIe eeuw bij Verdussen te Antwerpen uitgegeven en later dikwijls herdrukt. Van drie zeer bekende van deze volksboeken verscheen nog in 1910 een fraaie nieuwe druk bij Dishoeck te Bussum, met reproducties naar de oude naïeve houtsneden. En nog onlangs heeft Stijn Streuvels „de schoone en stichtelijke historie van Genoveva van Brabant" voor Vlaamsche lezers nieuw bewerkt, die bij L. J. Veen te Amsterdam uitgekomen is, versierd met teekeningen en decoratieve omlijstingen van Jules Fonteyne; hoe gevoelig en tevens knap deze illustraties ook zijn, zij hooren toch eigenlijk niet bij het naïeve verhaal; het grenst aan stijlvermenging: de kinderlijke, primitieve verhaaltrant en de fijne, teere figuurtjes in de gestyleerde composities van den door de Engelsche boekillustraties van de Helmscott-press van W. Morris en W. Crane beïnvloeden Vlaming.

Van de door Heitz gepubliceerde volksboeken zijn mij geen Nederlandsche uitgaven bekend geworden; het zou anders leerrijk geweest zijn de Nederlandsche illustraties met de Duitsche te vergelijken.

Amsterdam. M. D. Henkel.

Frida Schubart, Von Wüste, Nil und Sonne. Mit Zeichnungen von Alfred Bollacher. Berlin, Weidmann. 1922.

Mevrouw Schubart, de echtgenoote van den bekenden papyroloog, heeft eenige malen haar man naar Egypte vergezeld, als deze daar, door opgravingen of aankoop, papyri verzamelde voor het Berlijnsch Museum. Van wat zij daar zag en beleefde, geeft zij in dit „anspruchslose" boekje eene prettige beschrijving. Diep gaat het werkje niet, maar de schrijfster toont oog te hebben voor het eigenaardige van natuur en volksleven. Een enkele maal, zooals bij de beschrijving van den aankoop van een belangrijke papyrus, wordt de toon levendig en humoristisch. De teekeningen van Bollacher zijn eenvoudig en goed. Een genoeglijk boekje om op een regenachtigen Zondagmiddag eens door te lezen.

Groningen. A. G. Roos.

SCHOOLBOEKEN.

Onder de titel *Keurgerechten van Nederlandsch Proza en Poezie* gaf S. Anema, bij de firma J. B. Wolters te Groningen, het eerste deel uit van een *Leesboek voor Christelijke Scholen met leerlingen boven den leerplichtigen leeftijd.* Dit eerste deel, groot 314 blz., kost ingenaaid *f* 2.90, gebonden *f* 3.90.

Van M. A. P. C. Poelhekke's *Woordkunst, hulpmiddel bij het zoeken naar inzicht in letterkundige verschijnselen,* verscheen, insgelijks bij de firma Wolters, de negende druk. Het boek is, gelijk zeven voorafgaande drukken, geïllustreerd. Bovendien is deze jongste uitgave vermeerderd met een bibliographie en zijn de opgaven van litteratuur uitgebreider geworden. Prijs: *f* 2.50, ingen.; *f* 2.90, geb.

Bij de „Weidmannsche Buchhandlung" te Berlijn is verschenen de elfde uitgave, bezorgd door N. Wirz, van R. Jacobs' *C. Sallustii Crispi de Bello Jugurthino,* voorzien, gelijk men weet, van uitvoerige aanteekeningen in het Duits. Vooraf gaat een *Vita Sallustii,* medegedeeld door A. Kurfess en ontleend aan de Sallustiuseditio van Pomponius Laetus.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In de *Mededeelingen* van de Afdeeling Letterkunde der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam zijn sedert de vorige opgave (*Museum* XXX, 142) verschenen in Dl. 53, Serie A: A. Kluyver, *Vondel's Roskam* (*f* 0.40); en in Dl. 55, Serie A: B. Faddegon, *De interpretatie der Kâṭhaka-Upaniṣad* (*f* 0.30); J. H. Kern, *De taalvormen van 't Middelengelse gedicht Havelok* (*f* 0.30).

De firma Teubner zond aan de Redaktie verschillende nummers van haar tekstuitgaven, in klein formaat, van Latijnse en Griekse schrijvers. Deze uitgave is voorzien van een onder de tekst gedrukte beknopte apparatus criticus met alles wat ter oriëntering betreffende de overlevering nodig is; ook de testimonia zijn telkens afgedrukt. Praefationes en indices zijn evenzeer in beknopte vorm gegeven. De nummers die wij ontvingen bevatten: Cicero's *Oratio pro P. Quinctio, Oratio pro Sex. Roscio Amerino, Oratio pro Q. Roscio Comoedo, Divinatio in Q. Caecilium, Orationes in Verrem* I—V, alle uitgegeven door A. Klotz. De *Orationes pro Tullio, pro Fonteio* en *pro Caecina* zijn bewerkt door F. Schoell.

Van dezelfde firma ontvingen wij een nieuw nummer der Lucianus-uitgave van N. Nilén, n.l. I, 2, inhoudende libelli XV—XIX (te weten: *Calumnia, Iudicium vocalium, Convivium, Soloecista* en *Cataplus*.

Te Leiden, bij de firma Brill, is verschenen de tweede druk van *Het Afrikaans,* bijdrage tot de geschiedenis der Nederlandse taal in Zuid-Afrika, door D. C. Hesseling. De eerste druk zag het licht in 1899 (zie *Museum* VII, 1899, kol. 230).

Digitized by Google

Deze tweede uitgave heeft rekening gehouden met hetgeen in den sedert verlopen jaren over het onderwerp is geschreven, en is dientengevolge in menig opzicht een nieuw boek geworden. De zienswijze van de schrijver omtrent de oorsprong van het Afrikaans is evenwel niet veranderd.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de Corresp. hellén., 1922, Janvier—Juin: A. Philadelpheus, Bases archaiques trouvées dans le mur de Thémistocle à Athènes. — P. Perdrizet, Études amphipolitaines. — R. Demangel, Fouilles de Délos. — R. Vallois, L'„Agalma" des Dionysies de Délos. — L. Renaudin, Vases préhelléniques de Théra, à l'Ecole franç. d'Athènes. — A. Salač, Ζεὺς Κάσιος. — Ch. Picard, Un oracle d'Apollon Clarios à Pergame. — E. Cuq, L'inscription bilingue de Délos de l'an 58 av. J.-C.

Juillet-Décembre: A. de Ridder, Fouilles de Thespies et de l'Hiéron des Muses de l'Hélicon. — R. Demangel et A. Laumonier, Inscriptions d'Ionie. — Th. Macridy et J. Ebersolt, Monuments funéraires de Constantinople. — A. W. Persson, Inscriptions de Carie. — G. Daux, Questions d'architecture delphique, I. — J. Replat, Questions d'architecture delphique, II. — G. Daux, Inscriptions de Delphe. — R. Demangel, Nouveaux fragments d'inscriptions trouvés à Marmaria. — W. W. Tarn, Le monument dit „des Taureaux" à Délos. — Corresp. — Chron. des fouilles et découv. archéol. dans l'Orient hellén.

Neophilologus, IX, 1: E. Boulan, Autour de Pascal et de Port Royal. — J. v. d. Poll, Busken Huet en Musset. — M. Ramondt, Zur Jugendgeschichte des Parzival. — L. Polak, Phorkyas inkonsequent? — J. v. d. Laan, Studies in Articulation, I. — H. Brinkmann, Anfänge latein. Liebesdichtung im Mittelalter. — Varia. — Boekbespr. — Aankond. v. eigen werk. — Korte aankond. — Inh. v. tijdschr.

English Studies, V, 5: G. Foster, W. P. Ker. — W. v. Doorn, How it strikes a Contemporary. — Notes a. News. — Translation. — Rev. — Brief Mentions. — Bibliogr.

Leuvensche Bijdragen, XV, 1-2: G. Ch. van Langenhove, Cockney *H* in Old a. Middle English. — A. H. Krappe, Classical Sources of the *Chronicle of Hven*. — A. L. Corin, Ueber Bedeutung u. Abstammung zweier sinnverwandter Wörter in taulerischen Hss.: mhd. *wintertrolle* — m. ripuar. *krappe*.

Id., Bijbl., XV, 1: L. Gr[ootaers], Internat. Woordgeogr. — L. Grootaers en G. G. Kloeke, Vl.-Holl. Taalkaarten. — J. Mansion, Deensche Toponymie. — L. Grootaers, Romaansch-Zwits. Dialectstudie. — Dez., Modern Humanities Research Assoc. — Boekbeoord. — Kleine Aank. — Kron. — Inh. v. tijdschr. — Uit de Skand. tijdschr. — Nieuwe Boeken. — L. Goemans, In Memoriam † J. Duqué.

2: Red., Een Zuidndl. Dialectwdb. — L. Grootaers, Een Vl. Vereen. voor Dialectonderzoek. — Dez., Voor een Ndl. Dialectbibliotheek. — Boekbeoord. — Kleine Aankond. — Inh. v. tijdschr. — Uit de Skandin. tijdschr. — Nieuwe Boeken.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Lit., XLVII, 2: A. Wallner, Lesungen und deutungen. — Dez., Der eingang des Willehalm — H. Schneider, Eine mhd. liedersammlung als kunstwerk. — J. Loewenthal, Germ. cultaltertümer. — Dez., Altgerm. völkernamen. — L. L. Schücking, Die Beowulfdatierung. — H. Kowalski-Fahrun, Alkuin und der ahd. Isidor. — A. Lasch, Der conjunctiv als futurum im mhd. und im alts. — W. Ziesemer, Zum wortschatz der amtssprache des deutschen ordens. — F. R. Schröder, Süden. — Dez., Zur runeninschrift auf dem marmorlöwen im Piraeus. — S. Singer, Athis und Prophilias. — J. L. Campion, Mhd. *entschiben*. — W. E. Collinson, Nachträge zu Holthausens Nordfries. studien. — A. Lindqvist, Erklärung.

Anglia, XLVII, 1: K. Brunner, Ch. Kingsley als christlich sozialer Dichter (slot). — O. B. Schlutter, Weitere Beitr. zur ae. Wortforsch. — F. Klaeber, Zu König Aelfreds Vorrede zu seiner Übers. der Cura Pastoralis. — F. Straub, Lautl. der ae. Übers. des Pseudo-Alcuinschen Liber de Virtut. et Vitiis in der ae. Hs. Vespas. D. XIV.

Beibl., XXXIV, 3: B. Fehr, Augustins Lehrsatz über die Willensfreiheit bei Aelfric. — F. Holthausen, Zu ae. Dichtungen. — Dez., Zum allit. Morte Arthure.

4: M. Förster, Das *Whitlead-teauer*-Rezept. — H. M. Flasdieck, Studien zur me. Gramm., III-IV.

5: W. Knapke, Die Gesch. der Ermordung der Karoline v. Braunschw.-Wolfenb.

6: F. Holthausen, Zur vergleich. Märchen- u. Sagenkunde, 5.

7: F. Wild, T. Sturge Moore u. d. „Poetic Drama". — F. Holthausen, Der Verf. der *Meditationes vitae Christi*.

Bijdr. Vaderl. Gesch., 5de R., X, 3/4: Haak. Maurits en Oldenbarnevelt (vervolg). — Japikse, J. L. Huber (slot). — De Vries, De laatste Wikingtochten aan den Nederrijn. — Gijsberti Hodenpijl, De gouverneurs van Koromandel van Teylingen en Haksteen (vervolg). — Beelaerts van Blokland, Oorkondencritiek en Zegelkunde. — Korte mededeelingen (Flament, Nogmaals Lumey; Blok, Het origineel van de Historie Balthasars Gerard). — Japikse, Nederl. Hist. Literatuur (1922/3).

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXVIII, 3: Tenhaeff, Na den Tiendaagschen veldtocht. — Hudig, Gesch. der fransche kunst. — Kuiper, De oorzaken der volksverhuizing. — De Boer, Voordrachten intern. congres te Brussel. — Obbink, Merkwaardige reisbeschrijving.

Revue historique, CXLII, 2: Lizerand, Philippe le Bel et l'Empire. — Braesch, Les pétitions du Champ de Mars (15/17 Juill. 1791), I. — Marion, Les fugitifs alsaciens sous la Révolution. — Correspondance (Mémoires de Richelieu). — Bulletin historique (France: époque moderne à 1660).

CXLIII, 1: Braesch, Les pétitions (slot). — Bloch, L'origine et le date du Capitulare de Villis. — Bulletin historique (France, 1800 suiv.).

Studiën, 1923, Oct.: C. Wessels, Sam. Fritz, S. J., I. — Is. Vogels, P. v. Meurs als vriend (slot) — Fr. H. Rongen, Zach. Werner. — J. v. Mierlo Jr., Is het „Boec vanden twalef dogheden" een werk v. J. v. Ruysbroeck ? (slot). — H. Duurkens, Een en ander over het Nat. Eucharist. Congres te Parijs. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers.

Nov.: C. Bayle, De Staatsgreep in Spanje. — C. Wessels, S. Fritz. I (verv.). — P. Albers, De H. Josaphat, Aartsbisschop v. Polotsk, Martelaar. 1623. — A. Mulder, Isotopen, II. Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Boer, Holland—Amerika Lijn: Tijdschr. v. Gesch. 38, 3 (Unger).

Drossaers, Spanje en de Republiek: Lit. Zentralbl. 1923, n°. 31-32.

Fredericq, Aflaathandel: Tijdschr. v. Gesch. 38, 3 (E. v. Gelder).

Van Gelder, Mānava S'rautra Sutra Cayana: Rev. Crit. 1923, n°. 19 (Lacôte).

Hüffer, Abdij Rijnsburg: Tijdschr. v. Gesch. 38, 3 (E. v. Gelder).

De Jong, Org. Collectivisme: Tijdschr. v. Gesch. 38, 3 (E. v. Gelder).

Kampinga, Opvattingen: Lit. Zentralbl. 1923, n°. 21-22 (J[apikse].

Mansvelt, Rechtsvorm en geldelijk beheer der O. I. C.: Tijdschr. v. Gesch. 38, 3 (J. D. v. Dillen).

Plooy, Diatessaron: Studiën 1923, Nov. (Kroon).

Digitized by Google

Zoo juist verschenen:

VADEMECUM HOMERICUM
MET WOORDENLIJST
DOOR
Dr. P. C. DE BROUWER en Dr. E. SLIJPER

INHOUD: Het werk en de dichter — Inhoud van Ilias en Odyssee — De Godsdienst in het epos — De Maatschappij — Verkeersmiddelen — Geographie — Linguistica — WOORDENLIJST

Prijs, gecartonneerd . . f 2,50

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS — GRONINGEN / DEN HAAG

HET VERVAL VAN EUROPA
DE WEGEN NAAR HET HERSTEL
DOOR FRANCESCO NITTI

De prijs van dit omvangrijke boek (282 bladzijden) is f 3.25

Uitgegeven door A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij te Leiden en in elken boekhandel verkrijgbaar

Nederlandsche Lyriek
VANAF DE DERTIENDE EEUW TOT 1880

Verzameld door Th. E. C. Keuchenius, toegelicht door Dr. D. C. Tinbergen.

I. De Middeleeuwen
Met 12 illustraties
II. 1570—1630
III. 1630—1710

Een bloemlezing uit de Nederlandsche lyriek als deze werd nog niet uitgegeven. De samensteller heeft, na jarenlang speuren en schiften, een bundel gedichten bijeengebracht, die niet alleen door zijn schoonheid verrassen zal, maar ook door zijn rijkdom aan geheel nieuwe vondsten. De toelichtingen van Dr. Tinbergen verhoogen de waarde van dezen aesthetisch opgevatten arbeid.

Prijs per deel ingen. *f* 4.90 Gebonden *f* 5.90

Uitgaven van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Algemeene Geschiedenis
DOOR
Prof. Dr. H. BRUGMANS en Prof. Dr. G. W. KERNKAMP
Tweede, herziene en geheel bijgewerkte druk

De deelen bevatten:
I. Oude Geschiedenis. II. Middeleeuwen. III. Nieuwe Geschiedenis. IV. Nieuwste Geschiedenis.

De inteekenaren op „Algemeene Geschiedenis" ontvangen gratis het rijk geïllustreerde

HISTORISCH PLATENBOEK

gebonden in linnen band.
De prijs bedraagt **f 12.50** per gebonden deel.

Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek
onder redactie van
Dr. P. C. MOLHUYSEN, Prof. Dr. P. J. BLOK, Prof. Dr. L. KNAPPERT en Dr. F. K. H. KOSSMANN.

Hiervan zijn thans 5 deelen verschenen
Het werk zal compleet zijn in 10 deelen.
Prijs per deel gebonden **f 15.—.**

HANDLEIDING BIJ DE STUDIE DER VERGELIJKENDE INDOGERMAANSCHE TAALWETENSCHAP
VOORAL MET BETREKKING TOT DE
KLASSIEKE EN GERMAANSCHE TALEN
DOOR
Prof. Dr. JOS. SCHRIJNEN

Dit omvangrijke Standaardwerk bevat:
Bibliografie, Geschiedkundig overzicht, Algemeene Beginselen en Klankleer.

Prijs ingenaaid *f* 5.50

UITGAVE VAN A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

31ste Jaargang. — No. 3. — December 1923.

De Saussure, Cours de Linguistique Générale, 2e éd. (Kluyver).
Rolfes, Aristoteles' Lehre vom Beweis (Fraenkel).
Heraeus, Petronii Cena Trimalchionis, 2e Aufl. (Slijper).
Stummer, Sumerisch-Akkadische Parallelen zum Aufbau alttestamentlicher Psalmen (Obbink).
Golther, Ares Isländerbuch, 2e dr. (J. de Vries)
Te Winkel, De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde, 2e dr., I-II (J. W. Muller).
Annales de la Société J.-J. Rousseau, XIV (Gallas).
Doucet et Hovingh, Une centaine de Traductions (Delibes).
Lewy, Tscheremissische Grammatik (Uhlenbeck).
Poulsen, Delphi (A. W. Byvanck).
Cagnat et Chapot, Manuel d'archéologie romaine, II (A. W. Byvanck).
Scheftelowitz, Die Entstehung der manichaeischen Religion und des Erlösungsmysteriums (Hackmann).
Mackay, Les Hôpitaux et la Charité à Paris au XIIIe siècle (Huizinga).
Schoolboeken:
Langedijk, Leerboek der Vaderlandsche Geschiedenis, I (F. W. v. Wijk).
Berichten en Mededeelingen.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

F. de Saussure, Cours de Linguistique Générale, publié par **Ch. Bally** et **A. de Sechehaye.** Deuxième édition. Paris, Payot et Cie. 1922. (Pr. 12 Fr.).

Men zal zich er niet over verwonderen, dat zes jaren nadat dit werk voor het eerst verscheen, een tweede druk noodig was. Een volledig leerboek is het waarlijk niet; men kan heel goed bespeuren, dat het eene uitgave is van voordrachten in de collegekamer, en dat de hoogleeraar of geen tijd heeft gehad voor eene volledige behandeling, of dat hij met eene zekere vrijheid het eene onderdeel boven het andere heeft bevoordeeld. De bevoegde critiek heeft bezwaar gemaakt tegen den opzet, tegen de scheiding tusschen wat de Saussure noemt „la parole" en „la langue", tegen de scherpe afzondering der „linguistique synchronique" van de „linguistique diachronique". Maar toch erkent ieder dat dit boek het werk is van een meester, van een diepzinnig en zelfstandig denker, die voor wat hij wilde zeggen een treffenden vorm heeft weten te vinden. Men moet het betreuren, dat zijne beschouwingen over de „linguistique synchronique" niet verder zijn gegaan, want eigenlijk is hij niet verder gekomen dan het begin. Men zou dan hebben kunnen zien, wat hij had gegeven in plaats van datgene wat bij gewone geesten de beschrijvende grammatica heet, de voorstelling van wat de taal is voor hem die haar in zijne taalgemeenschap heeft leeren spreken, en voor wien zij is als iets bestendigs; of liever wat zij voor hem zou zijn, indien hij zich met zooveel scherpzinnigheid rekenschap van haar geven kon als de schrijver zelf. Dat deze lang over zijn onderwerp heeft nagedacht, dat zijne mededeelingen geen invallen van het oogenblik zijn geweest, is natuurlijk; reeds in 1896 of '97 gebruikte hij de woorden „quand on fera pour la première fois une théorie vraie de la langue" (*IF.* VII, Anz. 217); en dit besef van eigen nadenken heeft aan zijn stijl eene hooghartigheid gegeven, die hem voor velen aantrekkelijk maakt doordat al wat ruw is er vreemd aan blijft. Een zelfstandig en hooghartig denker over dezelfde onderwerpen was b.v. ook Finck; maar deze komt soms tot uitvallen tegen „die Lautschieber" die men bij de Saussure niet zal vinden. Dat deze in zijne beschouwingen niet verder is gekomen, kan ons toch eenigszins verwonderen. Want, zooals door zijne leerlingen in het voorbericht wordt medegedeeld, het college, waarvan dit boek eene voorstelling is, heeft hij te Genève driemaal gegeven: waarom is hij de tweede maal niet voortgegaan op het punt waar hij de eerste maal de behandeling had moeten staken? De oorzaak is misschien, dat hij telkens weer nieuwe studenten onder zijn gehoor had; doch men zou vragen: wat belette hem voor dit onderwerp een cursus van twee jaren te nemen? Wij kunnen die vraag niet beantwoorden. Wij kunnen ook niet gissen, welken vorm een zoo oorspronkelijk denker aan het vervolg van zijn werk zou hebben gegeven. En daardoor betreuren wij des te meer dat vervolg te moeten missen. Naar hij zelf meent, plaatst hij zich op een standpunt „qui ne retient guère les linguistes". Eene taal is in een gegeven staat een systeem van elementen die met elkaar niet een welgeordend geheel vormen, want in de niet-ontleedbare woorden zijn op eene voor ons onverklaarbare wijze klanken met begrippen verbonden. Maar die elementen worden op zekere manieren gegroepeerd met meer of minder medewerking van het denken, en zoo is er in de taal wat hij noemt „une limitation de l'arbitraire". Daarover wil hij spreken zonder, in beginsel althans, eenig gebruik te maken van de geschiedenis der taalvormen, en dit is het wat aan

Digitized by Google

zijn werk een bijzonder karakter geeft. De uitgevers deelen mede, dat deze tweede editie nagenoeg gelijk is aan de eerste; slechts hier en daar is de redactie verbeterd.

Groningen. A. Kluyver.

Aristoteles' Lehre vom Beweis oder Zweite Analytik übersetzt von Dr. Theol. **E. Rolfes.** Leipzig, Felix Meiner. (Pr. *f* 2.—, geb. *f* 2.50).

Dit werk van Rolfes is een onderdeel der vertaling en verklaring van het geheele Organon van Aristoteles, dat de leer van het bewijs, de definitie en de indeeling bevattende uitloopt in het principe, den geest. Het toont dezelfde deugden als zijn overig werk: helderheid en eenvoud der vertaling — die de stijfheid niet vermijdt — en het scherper vatten van den zin, waarbij zeker de kommentaar van Thomas geholpen heeft. Een voorbeeld! Over de verhouding van het weten van het „dat" en „omdat" staat p. 79ab dat bij eenige dingen het eerste het eigene is van de waarnemende, het laatste van de mathematische wetenschappen: **ἔστι δὲ ταῦτα ὅσα ἕτερόν τι ὄντα τὴν οὐσίαν κέχρηται τοῖς εἴδεσι.** Rolfes: „das sind aber die Wissenschaften, die, obwohl sie der Substanz nach von der Mathematik verschieden sind, von ihr die Formalursachen übernemen" recte, met Thomas; Bender verkeerd: „dieses Einzelne ist das, was vermöge des Allgemeinen erkannt wird, obwohl es seinem Wesen nach von diesem verschieden ist". Kirchmann: „Dergleiches Wissen ist da vorhanden, wo es die Formen der Dinge als etwas seinem Wesen nach verschiedenes gebraucht." Waitz noot II p. 336 is (alsvaak) te duister. Rolfes' vertaling is een betere steun bij de studie van Aristoteles dan de anderen.

Hij hoopt (vorrede p V) dat zijn niet geringe moeite —, „die eigentlich nur Erfahrene abschätzen können" — beloond zal worden doordat hij een gunstiger oordeel over A's werk ingang doet vinden. Maar als 't waar is wat hij laat volgen, dan is die hoop zonder objectieven grond. „Die Logik" — zegt hij —, „ist zwar nur eine propädeutische Wissenschaft und kann beim Betrieb der gegenständlichen Disziplinen durch die natürliche (!) Logik ersetzt werden, aber...." Als hij dat meent, waarom geeft hij dan af op Kant? Waarom op H. Maier? Afgezien daarvan dat geen steek houdt wat hij Maier (die A. niet wetenschappelijk genoeg vindt) tegenhoudt, we hebben hier weer de beschouwing die het in aanleg — ofschoon nog troebele — volledige van Aristoteles verwerpt tegenover de eenzijdigheid die de lateren logica gelieven te noemen. En die is werkelijk overbodig. —

Utrecht. J. M. Fraenkel.

Petronii Cena Trimalchionis nebst ausgewählten Pompejanischen Wandinschriften, herausgegeben von **W. Heraeus.** Zweite Auflage. Heidelberg, Winter. 1923.

De eerste uitgave van dit boekje is als tweede deeltje van de bekende groene serie Sammlung Vulgärlateinischer Texte, van Heraeus en, nu wijlen, Morf in 1909 verschenen (Museum, XVII, N° 11—12, kol. 413); door de omstandigheden schijnt het niet mogelik geweest te zijn veranderingen aan te brengen in de tekst, men zie het woord vooraf, zoodat zelfs de drukfouten van 1909 in 1923 nog gebleven zijn: pag. 1 regel 7: babet voor habet; 134 mais voor meis e.a.; zie de Drukfoutenlijst op pag. 48, die ook op de eerste druk past.

Dat de studie van Petronius niet stil staat, bewijst de lange lijst toevoegsels bij de tweede druk; Heraeus zelf heeft in 1922 de zesde druk bezorgd van Buechelers Satyricon, zooals de titel moet zijn.

Een overzicht van de vertalingen zou op het eind van het boekje niet onwelkom zijn, zie de préface van Manceaux, Pétrone, de jongste vertaler van deze roman. Voor oefeningen op college of op het seminarium blijft deze uitgave, naar ik vermoed, bruikbaar.

Utrecht. E. Slijper.

Fr. Stummer, Sumerisch-Akkadische Parallelen zum Aufbau alttestamentlicher Psalmen. (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums, XI, 1/2 Heft). Paderborn, Ferd. Schöningh. 1922. (Pr. M. 160).

Het is er den schrijver niet alleen om te doen bepaalde parallellen aan te wijzen tusschen de Hebreeuwsche en de Assyrisch-babylonische psalmenliteratuur, hij wil ook den aard dier parallellen vaststellen. Hij wil weten of die overeenkomsten in literatuurvorm hun oorsprong vinden in de gemeenschappelijk-Semietische geestesgesteldheid of dat er misschien aan afhankelijkheid, ontleening, beïnvloeding moet worden gedacht. Een voortreffelijk hulpmiddel vindt de schrijver bij dat onderzoek in het feit, dat we naast Assyrisch-babylonische ook Sumerische psalmen hebben en gemengd Sumerisch-babylonische. Immers wanneer het hem gelukt, aan te wijzen dat de bedoelde overeenkomsten niet alleen Babylonische maar ook Sumerische psalmen betreffen, dan valt de gemeenschappelijk-Semietische geestesgesteldheid als verklaringsfaktor weg, en komt de ontleenings- of beïnvloedingshypothese op vaster bodem te staan.

Ter voorbereiding voor dat onderzoek gaat de schrijver breedvoerig en minutieus den technischen bouw der Babylonische psalmen na, waarbij blijkt, dat bepaalde schemata en motieven (min of meer gewijzigd) ook in het Bijbelsch psalmboek voorkomen. Dit feit kan zonder meer niet tot de conclusie leiden dat ontleening heeft plaats gehad. Maar in de bijbelsche psalmen komen wendingen en uitdrukkingen voor (de schrijver wijst met name op Ps. 68 : 8, 9 vgl. Richt. 5 : 4, 5; op de Hebr. uitdrukking *ad matai*, Ass.: *adi mati*, Sum.: *me-en-na* en op Ps. 29), die eig. *on*-Semietisch zijn. Hij tracht aan te toonen, hoe die uitdrukkingen zonder moeite uit het Sumerisch kunnen worden verklaard, waarmee bewezen is „dass die keilinschriftliche Hymnenliteratur auf die Psalmendichtung des Alten Testaments vorbildlich eingewirkt hat".

Om de hierboven tusschen ( ) genoemde voorbeelden, die hij het meest overtuigend acht, groepeeren zich dan allerlei andere argumenten, die, hoewel ieder voor zich niet sterk genoeg is om bewijs te leveren, in verbinding met de bovengenoemde argumenten de gevonden positie versterken.

Inderdaad doen herhalingen van hetzelfde woord of denzelfden zin met zwakke variatie (als in Ps. 29 ' 118 : 8—12; 115 : 12—13) sterk denken aan Sumerische versvormen, en ontvangen eigenaardige verbindingen (met „want" en „opdat") in de bijbelsche psalmen op dezen achtergrond een gemakkelijke en eenvoudige

Digitized by Google

verklaring: het zijn fragmenten uit oude hymnen, die (gewijzigd) zijn opgenomen zonder dat de naden voldoende zijn glad gestreken.

De algemeene stelling, dat vele bijbelsche psalmen niet alleen sterke overeenkomst vertoonen met Sumerisch-babylonische, maar ook door deze zijn *beïnvloed*, lijkt mij door Stummer inderdaad bewezen, al mogen niet al zijne argumenten gelden.

Utrecht. H. Th. Obbink.

Ares Isländerbuch, herausgegeben von **W. Golther.** Tweede Druk. (Altnordische Saga-Bibliothek, 1). Halle, Niemeyer. 1923. (Pr. *f* 1.—).

Met recht voert deze druk op den titel de mededeeling „op nieuw bewerkt": er is geen bladzijde of we treffen er veranderingen in aan vergeleken met den eersten druk. Niet alleen de inleiding is grondig herzien, maar ook in de aanteekeningen onder den tekst merkte ik menige wijziging op. Deze uitgave geeft blijk van een grootere zelfstandigheid van oordeel dan Golther zich voor dertig jaar had verworven. Ook is de literatuur tot op heden met groote nauwgezetheid bijgewerkt. Van de toevoegingen noem ik als de belangrijkste: de bespreking der drie redakties, waarin de stamboom van Ketilbjǫrn is overgeleverd, de behandeling van Are's aandeel aan het runenalfabet van Þóroddr, de uitweiding over de *Konunga æfi* in de oudere Islendingabók, zoomede over Are's verhouding tot de *froðir menn.* Van afwijkend inzicht getuigt het stuk, dat gewijd is aan den tijd, wanneer Are zijn werk geschreven heeft; dacht Golther in de eerste uitgave aan de jaren tusschen 1134 en 1138, nu plaatst hij het in overeenstemming met Finnur Jónsson kort na 1122. Veel gereserveerder laat Golther zich uit met betrekking tot de oudste redaktie van de Islendingabók; vóór dertig jaar karakteriseerde hij deze als „formlos und ungeheuerlich", reden, waarom de bisschoppen Þorlákr en Ketill hem een verbeterde omwerking aangeraden zouden hebben; nu wil Golther van „verbetering" niet hooren, al zullen de IJslandsche *áttartala* en de *Konunga æfi* den harmonischen opbouw van het werk wel geschaad hebben. Tegen Maurer, wiens meening Golther eerst overgenomen had, polemiseert hij nu met de woorden: „den bisschöfen gefiel sein buch, sie hatten nichts zu tadeln, sondern wünschten vermehrung und verbesserungen". Het blijft dan toch nog altijd onverklaarbaar, waarom Are juist zoo sterk is gaan verkorten door geslachtslijsten van IJslanders en *konunga æfi* weg te laten.

Ook in de „Beilagen" vinden we vele toevoegingen: een stuk over Olaf den Witte, dat in Landnámabók staat en nu ook gerekend wordt tot de oudste Islendingabók, benevens eenige nieuwe aanvullingen in de derde bijlage.

Het is te billijken, dat de schrijver getracht heeft vreemde en bastaardwoorden te vermijden; soms schijnt die puristische ijver wel wat groot, wanneer zeer onschuldige termen als missionaris, kursieve druk, monarchie in den ban worden gedaan. Daarnaast heeft Golther in de spelling der eigennamen een sterkere archaïstische neiging dan in de vorige uitgave; ook in de inleiding vinden we zulke spellingen terug. Het komt mij voor, dat het aanbeveling zou hebben verdiend, hier de normale spelling der sagateksten te gebruiken. Het is niet fraai op één bladzijde te lezen *conunga æve* en *konunga æfi*; het is zelfs niet consequent op een plaats te schrijven Ketilbjǫrn Ketilsson, en op een andere Blundketelssonr. Vormen als Golaþingslǫg, landnámatíþ, Stiklastaþer, die buiten den tekst staan, doen gewild aan. Enkele kleinigheden behoeven verbetering; zoo worden gebruikt naast elkaar O'láfr en O'lafr; verkeerd zijn de vormen Ketel en Þorgeir. Waarom heet de codex Frisianus Fríssbók? Op blz. 31 staat *hann munði* i. pl. v. *mundi.* Het geringe aantal van zulke aanmerkingen bewijst ondertusschen de zorgvuldigheid, waarmee de uitgever dezen tekst behandeld heeft.

Arnhem. Jan de Vries.

J. te Winkel, De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde. Tweede druk. I-II. **Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde van Middeleeuwen en Rederijkerstijd.** 2 dln. Haarlem, De Erven F. Bohn. 1922. (Pr. *f* 20.—).

Het moet voor den Amsterdamschen oud-hoogleeraar eene groote voldoening geweest zijn, als ter bekroning van zijn lang leven van onverpoosden, vruchtbaren arbeid op schier alle velden onzer vaderlandsche taal- en letterkunde, den noodig geworden herdruk van dit veelomvattend werk ter hand te mogen nemen en er alvast deze twee eerste lijvige deelen van te voltooien. En zeker zullen alle beoefenaars der genoemde vakken zoowel den schrijver als zich zelf hiermede des te eer gelukwenschen, omdat deze herdruk hem de gelegenheid en aanleiding geschonken heeft tot versmelting van twee (of drie) zijner oudere werken tot een nieuw, beter geëvenredigd geheel: het in 1887 verschenen eerste, eenig gebleven deel zijner „Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde" (Middeleeuwen), met zijn doorgeleerde tekst en noten, en de eerste helft van het in 1908 verschenen eerste deel van zijnen „Ontwikkelingsgang", het naar den titel meer populaire, althans niet alleen voor philologen bestemde boek, zonder één enkele voetnoot (maar met een afzonderlijk slotdeel: „Bronnen en Registers"), waarin de Middeleeuwen wel héél kort waren afgedaan, maar voor den lateren tijd, tot omstreeks 1600, mede gebruik was gemaakt van des schrijvers breed overzicht daarvan in Paul's Grundriss der germanischen Philologie. Zoo bevatten nu deze twee deelen uit den 1sten druk van den „Ontwikkelingsgang" wel de nagenoeg onveranderd herdrukte theoretische Inleiding en den (belangrijk uitgebreiden en van noten voorzienen) Rederijkerstijd, maar zijn de Middeleeuwen er, schoon veelszins om- en bijgewerkt naar de in 35 jaren aangewonnen uitgaven en uitkomsten, toch grootendeels in ontleend aan de „Geschiedenis": alles herschikt en hervormd tot een nieuw geheel, waarin deze vier eeuwen (Middeleeuwen: 1180—1430 en Rederijkerstijd: 1430—1580) voor 't eerst, in evenredigheid met de latere tijdperken, haren vollen eisch hebben gekregen.

Die eigenaardige „ontwikkelingsgang" van dezen „tweeden druk" behoeft echter geen vrees te wekken voor gebrek aan eenheid. Daarvoor staat de persoon van den schrijver borg, bekend als een man uit één stuk, die altijd en overal zich zelf geweest en zich gelijk gebleven is, die steeds aanstonds in zijn werk te herkennen viel. Zoo is ook, ja vooral, dit boek geheel Te Winkel: al zijne eigenschappen en eigenaardigheden, en ook al zijne sympathieën en antipathieën komen duidelijk uit in dit werk, met hoe objectieve bedoeling ook opgezet.

Digitized by Google

Te recht noemt hij het „een groot stuk van mijn eigen leven, want het is met mij opgegroeid, zooals ik zelf er in gegroeid ben"; met de eerlijke erkentenis er naast „dat ik mijn werk voor niet minder subjectief houd dan menschenwerk uit den aard der zaak zoo licht wordt" (IVII).

Gezondheid van lichaam en ziel, manlijke levens- en werklust, stoere werkkracht, stellige voorwaarden voor het volschrijven van een werk als dit, zijn gelukkig dezen schrijver in ruime mate bescheiden ; en het is wel kenschetsend dat hij ook voor elken kunstenaar deze eigenschappen onmisbaar acht (I 23, 30 ; zie ook I 63). Een vrucht dier onverflauwde ijzeren werkkracht is wel allereerst de groote volledigheid van zijn werk. Alles wat in engeren of ruimeren — soms zéér ruimen — zin tot de Nederlandsche letteren gerekend kan worden heeft hij niet alleen ingezien, maar goed gelezen, doorgewerkt, misschien soms doorgeworsteld, en er alles uit aangeteekend, nagespoord en onderzocht wat er voor de kennis van een schrijver en zijn werk uit te halen was ; aldus een geweldigen schat van gegevens verzamelende, die hij, schoon waarschijnlijk nog besnoeid en geschift, in eene soms overstelpende massa zijn lezers voorzet, maar ook zelf gebruikt en verwerkt tot een volledig en betrouwbaar verslag van al hetgeen er door en over al die schrijvers en schrijfsters in den loop der eeuwen is te boek gesteld. Alle auteurs, van hoogeren en lageren rang, worden met naam en toenaam genoemd ; alle boeken met jaar en plaats vermeld, de meeste met uitvoerige, nauwkeurige inhoudsopgaven, ja zelfs dikwijls met de versgetallen van geheel en onderdeelen. Zoo schrijden wij door een dicht en donker bosch van namen, feiten, jaartallen en boektitels ; waarbij de „dii minorum gentium" zeker niet over verwaarloozing kunnen klagen ; zie b.v. de reeksen van sprooksprekers, rederijkerskamers, rederijkers, liededichters (II 99—102, 355—61, 370—4, 479), of het relaas van Hildegaersberch's gedichten en Dirc Potter's reizen en trekken (II 111—8, 120—4) ; welke breedvoerigheid trouwens veelal opzettelijk is en op deugdelijke gronden verdedigd wordt (I 100, 101, 104 ; II 118, 361 e.e.). En nauwelijks is in den tekst de bespreking van een nieuwen schrijver of een nieuw geschrift begonnen, of wij worden naar den (vaak hoogen) voet der bladzijde verwezen, waar wij een zoogoed als volledige, nauwkeurige en oordeelkundige opsomming vinden van de handschriften en uitgaven der teksten en van de daartoe betrekkelijke monographieën en tijdschriftartikelen — waarin men slechts nu en dan iets, meest uit den lateren tijd dan, mist —, en waar elke bewering uit den tekst stelselmatig en zorgvuldig met een citaat, in den vereischten vorm, gestaafd wordt : de opgetaste oogst van jaren lang met volhardenden ijver voortgezette, veelzijdige lectuur. Een zóó volledig en betrouwbaar werk is voor alle beoefenaars onzer literatuur een onontbeerlijk en kostelijk bezit, dat een gevoel van rust, veiligheid en gemak geeft (nog verhoogd door de twee, trouwens niet zeer uitvoerige Zaken- en Personenregisters) ; aan deze deur zal men zelden of nooit vergeefs om inlichting aankloppen.

Inderdaad is het boek de vrucht van grondige studie, degelijke eruditie. „Wetenschappelijk geschiedschrijver" onzer letteren wil de schrijver allereerst zijn ; wèl onderscheiden — en zich dit onderscheid ook met trots bewust — van den „dilettant geschiedschrijver" (I 76), verre staande van de zuiver persoonlijke, subjectieve, op geen vasten theoretischen grondslag rustende, met de mode van den dag meegaande en wisselende, veelal afbrekende en spottende aesthetisch-literaire critiek der tijdschrift-recensenten (meerendeels „mislukte kunstenaars of half-kunstenaars" heet het smadelijk I 4), wier „aesthetisch geliefhebber of, wil men liever, romantisch gephilosopheer" (I 7), „afgezaagde burleske geestigheid" (IXIII) en oneerlijk half citeeren (IXIV) voor hem gruwelen zijn.

Wie nu echter mocht meenen dat dit boek alleen bestaat uit eene dorre bio-bibliographische opsomming van schrijvers en geschriften, zonder vaste, op wijsgeerigen grondslag berustende, historisch-, maar ook aesthetisch-literaire beginselen en denkbeelden, die kan zich van dien waan genezen door de lezing der 104 bladzijden tellende Inleiding, behelzende eene algemeene aesthetische theorie, eene stelselmatige uiteenzetting der verschillende kunsten, in haar onderling verband en met de oude, classieke verdeeling en nomenclatuur, en eindelijk de eischen van de wetenschappelijke geschiedschrijving der literatuur. Hetzij men met des schrijvers denkbeelden en meeningen al dan niet instemt, niemand zal ontkennen dat dit alles de rijpe vrucht is van grondige studie en zelfstandig nadenken over deze theoretische vraagstukken. Niemand vooral zal het sterk persoonlijk karakter dezer Inleiding loochenen, waarin de schrijver zich voor wie hem nog niet mocht kennen openbaart als een man van gevestigde wijsgeerige denkbeelden: realist en rationalist, of liever intellectualist, positivist, aan het logisch redeneerend gezond verstand stellig geen lagere plaats toekennend dan aan intuïtie, fantasie en aesthetisch gevoel (I 9), deze aesthetische aandoeningen ook geenszins het hoogste in den mensch achtende (I 21), „ten volle overtuigd . . van de onveranderlijkheid der goddelijke wereldorde", die men „blijmoedig te aanvaarden" heeft (I 67), en dus optimist, geloovende aan den vooruitgang en de verlichting, ten slotte (ondanks een groote, uit de jeugd behouden kennis van Christendom, Kerk en Bijbel) zeker eer stoïcijnsch-libertijnsch-liberaal dan Christelijk-godsdienstig gezind. Als beoefenaar eener historische wetenschap, die „liever een gebrekkig kunstwerk dan een onwaar beeld wil geven" (I 101), is 't hem alleen om de waarheid te doen, die hem toch wel liever is dan de schoonheid ; geschiedkundigen en zedelijken waarheidszin eischt hij allereerst, doch zeker niet alleen, van geschiedschrijvers en leerdichters (I 504 ; II 7, 22), waarheid noemt en roemt hij telkens als zijn eenig doel (I 19, 104 e. e.). Inderdaad denkt men waar hij gewaagt van Boendale's bekende eischen voor een „dichtere" (in den middeleeuwschen zin van : auteur !) : „gramarijn, waerachtich, eerachtich", evenals waar hij Wagenaar's verantwoording aanhaalt (IXII), onwillekeurig aan Te Winkel zelf.

Van een man van deze geestesgesteltenis is geen groot vertrouwen, eer twijfel aan de waarde van een jong vak als de volkskunde, van „volksliederen", „volkspoëzie" of de gegiste orale tegenover de welgestaafde literaire traditie te verwachten („de wetenschap der folklore is nog jong en heeft dikwijls de stof, die zij opspoorde, voor, althans bij ons, veel te oud aangezien", waarschuwt hij, zeker niet zonder allen grond, I 153). Evenmin een warme sympathie voor de kindersprookjes (ook afgezien van hunne waarde als wetenschappelijk bewijsmate-

Digitized by Google

riaal) en de daarmede nauw verwante Britsche romans (I 253, 383, 436). Een en ander trouwens ditmaal in overeenstemming met de nieuwste, hedendaagsche strooming niet in de literatuur, maar wel in de „letter-kunde”.

En uit die geestesgesteltenis is 't ook zeker te verklaren dat in dit boek Maerlant — trouwens vanouds het voorwerp van Te W.'s vereering — nog steeds eene zoo breede en hooge plaats inneemt als velen thans allicht veeleer aan dichters als die van Reinaert of Beatrijs, of ook aan Ruusbroec zouden gunnen en geven. Nadrukkelijk wordt Maerlant niet alleen als „volksverlichter”, maar ook als „groot dichter” gehandhaafd en gehuldigd, die „in drie dichtsoorten (het didactisch lierdicht, den ridderroman en het gewone leerdicht) zeer omvangrijke werken heeft geleverd, samen omstreeks 230.000 verzen uitmakende: eene werkzaamheid die zelden geëvenaard is” (I 487): aldus de aanhef eener „rettung” van M.'s dichterroem, waarin zelfs een raakpunt met Goethe in beider „ingenomenheid met „das ewig Weibliche” ” gevonden wordt (I 457), gelijk ook Velthem eens, als bewonderaar van Hendrik VII, de eer geniet in één adem met Dante te worden genoemd (I 494). Het staat wel te vreezen, dat de schrijver hier niet alleen onder de jongere generatie weinigen zal „meekrijgen”; dat, ondanks de betrekkelijke juistheid zijner beschouwing van M. „als spiegel, waarin zijn tijd zich weerkaatst en waarin de eigenaardigheden van zijn volk zich zoo duidelijk vertoonen” (I 489), de belangstelling van het hedendaagsche leeken- en geleerdenpubliek zich, voorloopig althans, niet licht weder van middeleeuwsche lyriek, drama en mystiek naar didactiek en romantiek terug zal laten leiden; dat dus ook, al is een van M.'s leerdichten nog niet lang geleden ten tweeden male uitgegeven, thans voor uitgaven van langademige leerdichten als Der Naturen Bloeme, Rijmbijbel en Spieghel Historiael geleerden hun tijd en vlijt, uitgevers en publiek hun geld niet zoo licht meer beschikbaar zouden stellen als in den tijd van David, De Vries en Verwijs.

Tegenover geene afdeeling onzer literatuur daarentegen kost het Te W. meer moeite zijne objectiviteit ongerept te bewaren dan tegenover die, welke den geest ademen van mystiek en ascese. Wel geeft hij een trouw verslag van alle heiligenlevens, legenden en andere stichtelijke lectuur in rijm en onrijm, wel doet hij herhaalde pogingen om tot eene onbevooroordeelde beschouwing en waardeering dezer geschriften te geraken, wel spreekt hij ook ten aanzien van eigen vroegere miskenning van Jan van Leeuwen's werken a's „brabbel- en beuzelschriften” een eerlijk „erravi” uit (II 210). Maar men voelt onder dat alles door dat het niet van harte gaat; en men hoort ook wel luide zijne afkeuring, ja zijn afkeer. Dat hij de wonderverhalen van Ste Kerstine, Ste Kunere en andere heiligen niet hoogelijk prijst zullen allicht niet velen hem euvel duiden. Maar wanneer hij herhaaldelijk waarschuwt tegen „de gevaren der mystiek” (I 383, II 201 (bis), 221, 286), gewaagt van hare „zoo vaak met alle logica spottende gevoelstaal” (I 87) en van „dien geestelijken hoogmoed, die zoo vaak de verborgen grond der vroomheid is” (II 223), of betuigt „dat niet het schemerduister der geheimzinnigheden een krachtig godsdienstig leven bevordert, maar het helder licht, door veelzijdige kennis ontstoken” (II 279), dan laat dit geenszins onzeker geluid geen twijfel over, welkes geestes kind de schrijver is; wiens eerlijk en moedig uitgesproken overtuiging, dwars tegen modernen smaak (en ook wel modieus dwepen) in, echter stellig eerbied afdwingt. Reeds het sober getal bladzijden aan Ruusbroec gewijd (II 204—8), tegenover de drie hoofdstukken over Maerlant (I 443—89), spreekt luide van het onderscheid in belangstelling en waardeering. Maar vooral de thans in Katholieke en Protestantsche kringen verheerlijkte poëzie en proza van Hadewijch maakt kennelijk zijn wrevel gaande, die hem zelfs een enkele maal verleidt tot het bezigen van krasse, in veler ooren zeker ergerlijke termen (II 438—41); en hij laat niet na de eentonigheid harer „mystieke bentspraak” aan te toonen (en te becijferen) uit het eindeloos misbruik derzelfde woorden (in 2000 verzen van 25 harer liederen 430 maal *minne* en 95 maal *nuwe*). Evenzoo geeft hij bij de bespreking der Maria-legenden (II 172) en der moderne devotie blijk van zeer matige bewondering; 't meest heeft hij nog op met de kracht en zelfbeheersching van Brinckerinck, in tegenstelling met den visionnairen (maar weinig oorspronkelijken) Mande. 't Hoogst waardeert hij zelf de „echte, gezonde devotie” (II 278), eene „redelijke askese”, in tegenstelling met „pathologische opvattingen en visioenen” (II 219), waarvan „verstandige rectoren” (II 277) niet wilden weten: welke laatsten dan ook de voorloopers waren der humanisten, terwijl daarentegen de strenge observantie onder de volgelingen van St. Franciscus — „een edel monomaan” (I 417) — „moest uitloopen op en doodloopen in de „Magistri Nostri”, de „Obscuri viri” van het begin der 16de eeuw (II 278—9).

Niet alleen op dit punt staat Te Winkel lijnrecht tegenover eene der vele stroomingen in den hedendaagschen smaak. En hij is zich deze tegenstelling zeer wel bewust, ja hij is er prat op: een strijdbaar man, die met schamperen spot spreekt van „de stelling dat men .... mee moet gaan met zijn tijd, alsof meegaandheid de grootste deugd en de hoogste wijsheid was” (II 72). Zijne geringe schatting onzer nieuwere en nieuwste literatuur heeft hij nooit onder stoelen of banken gestoken, sedert hij, reeds in 1898, daarvan in „Eene halve Eeuw” een eerste samenvattend historisch-critisch overzicht heeft durven geven; ook later den strijd niet ontwijkend, al heeft hij op velerlei aanvallen, ja smaad en hoon, van verschillende zijden meestal het stilzwijgen bewaard, slechts een enkele maal een onhebbelijken aanval met felle kracht afwerend (zie Ontw.[1] V 302—5; verg. IV 1097—1125). Maar ook bij de behandeling dezer vroegste tijdperken wordt de door overeenkomst of tegenstelling geboden gelegenheid tot uitvallen, zijstooten en steken niet verzuimd. Zoo wanneer hij spreekt van zekere neiging der laatste jaren om „de woordklanken der poëzie het voornaamste in die kunst te noemen, alleen in staat onvervalscht aesthetisch genot te schenken”, waardoor „de poëzie tot eene onnoozele kunst verlaagd werd” (I 19—20), van „lateren ziekelijken levenshonger”, „verfijnde wulpschheid” en het „behagen scheppen in walgelijke gemeenheid en hysterische viesheid” (II 260), of van hen die „in onzen tijd .... afgoderij .... gaan plegen met de menschenziel, vooral wanneer die ziel aan eene chronische kwaal lijdt” (II 409): uitvallen waarin, hetzij men al dan niet er mede instemt, in allen gevalle de moed gehuldigd dient om onversc r kken uit te spreken wat velen gevoelden, maar langen tijd niet dorsten zeggen.

Met dat al zullen waarschijnlijk vele, oudere zoowel als jongere, lezers in Te Winkel's werk eenige eigenschap-

Digitized by Google

pen missen, welker ontstentenis aan eene literatuurgeschiedenis voor hen veel van hare aantrekkelijkheid ontneemt. Zijn historisch-objectief standpunt bij waardeering en beoordeeling van oudere literatuur is welbekend. Eerst en vooral dient gegeven niet het persoonlijk, wisselend oordeel van den hedendaagschen nazaat (al kan dit uiteraard niet geheel verzwegen), maar dat der tijdgenooten van den auteur, blijkende uit den opgang van het werk, het aantal hss. of drukken, en uit de critiek, in overeenstemming met de toen heerschende aesthetische theorie en smaak. Zoo dienen b.v. Maerlant en Boendale allereerst gemeten aan de middeleeuwsche maatstaven en denkbeelden over de vereischten van een „dichter". Maar vooreerst kan — en wil— de schrijver daarnaast toch ook zijn eigen oordeel of indruk niet geheel verzwijgen. Zoo noemt hij b.v. de Brabantsche Yeesten „allesbehalve dichterlijk" (II 8), heeft voor den Spiegel der Sonden „geen grooten lof over" (II 38), acht „Der Mannen ende Vrouwen Heimelijcheit" niet „een boeiende lectuur" (II 48), stelt Lanseloet boven Esmoreit en Gloriant (II 143), prijst Dirc van Delft's stijl (II 198—9) en bepleit ook een eereherstel van de Rederijkers (II 375). Doch elders wordt die lof en blaam niet of bijna niet uitgedeeld, of wel anders verdeeld dan zeker velen thans zouden wenschen. Zoo is b.v. de lofrede op onzen Reinaert (I 386) toch eigenlijk vrij mager uitgevallen; nog minder wordt er gezegd over Beatrijs (I 404), Mariken van Nieumeghen (II 402) en Elckerlijc (II 406), die wij nu toch wel algemeen rekenen tot de paarlen onzer middeleeuwsche literatuur. En wanneer Carel ende Elegast, na een zeven bladzijden vullende bespreking van den inhoud en zijn herkomst, vooral of alleen geroemd wordt om zijn „schalkheid" en „vroolijken, min of meer vermakelijken toon" (I 241—2, 246), wanneer de Roman van Limborch geprezen wordt om zijn vermenging van het nuttige met het aangename (I 355), zullen denkelijk niet alle lezers met deze aesthetische critiek instemmen en voldaan zijn. Of waarom, wanneer Velthem wel om zijn gebrek aan waarheidzin gegispt wordt, ook niet een hartig woordje gezegd over zijne (zacht gezegd) geringe kunstvaardigheid (II 499)? Kortom, er wordt te weinig karakteristiek (waarvan critiek haast onafscheidelijk is) gegeven.

Zal de schrijver dus dikwijls niet mogen rekenen op de instemming der lezers met zijne (hier en daar, nu en dan uitgesproken) oordeelvellingen, dezen zullen ook doorgaans in zijn boek al te zeer het licht en bruin missen, de door Busken Huet aangeprezen en in practijk gebrachte schilderwijze (doch zie II 13, noot 1). Niet genoeg komen de partijen naar voren of wijken zij naar den achtergrond; het is al te veel een grijs, „gedoodverfd" verhaal, waarin men zeer veel namen en feiten vindt, zeer veel over inhoud en herkomst der stof (dat geen indruk of herinnering achterlaat), maar al te weinig over vorm en geest van het kunstwerk. De massale geleerdheid heeft in deze geschiedenis der literatuur toch al te zeer de kunst verdrongen en bedolven.

Ten deele daardoor ook ontbreekt te vaak de warmte, het leven, door de menschelijke bewondering of verontwaardiging gewekt. Van dat warme medegevoel bespeurt men, met vreugde, eigenlijk eerst iets aan het slot, bij de bespreking der Hervormingsliteratuur, Marnix, het Geuzenliedboek, Valerius' Gedenckklanck, vooral het Wilhelmus, en eindelijk de stichting der Leidsche Hoogeschool, die hier dit tijdperk afsluit. Geen wonder voor wie den schrijver kent als warm vaderlander, maar ook als een man met ten slotte grootere sympathie voor Humanisme en Renaissance, voor de 16de en 17de eeuw dan voor de Katholiek-Christelijke middeleeuwen.

Maar niet alleen kleur en warmte zullen vele lezers verlangen; ook de groote lijnen onzer letterkundige geschiedenis zou men in dezen „Ontwikkelingsgang" soms scherper, duidelijker getrokken wenschen. Zeker zijn generaliseerende, abstraheerende algemeene beschouwingen altoos gevaarlijk door de eenzijdige overdrijving, die zoo licht onevenredigheid, wanverhouding in het te schetsen beeld der „richtingen", „geestelijke stroomingen", „scholen" enz. veroorzaakt. Maar hetzij men de literatuurgeschiedenis als kunstgeschiedenis of als geschiedenis der denkbeelden of van den smaak of hoe ook anders opvat, altoos zullen de lezers na — of nog liever vóór — de kennismaking met zoovele schrijvers en geschriften uit vroegere tijden eene algemeene beschouwing verlangen over den geest des tijds, naast de eindelooze analyse eene synthese, ten einde niet alleen de boomen, maar ook het bosch te zien. Een inleidend hoofdstuk b.v. als dat over „karakter der Renaissance", hetwelk het volgende, derde deel waarschijnlijk uit den 1sten druk zal overnemen, zou men ook in deze twee eerste deelen meermalen wenschen.

Dan zou ook vanzelf het verband tusschen de literaire en de politieke en sociale geschiedenis der Nederlanden meer zijn vollen eisch hebben gekregen, al is daarvan in de middeleeuwen ook veel minder te bespeuren dan in de 16de eeuw (zie echter b.v. I 515—8, II 14—6). Over de sociaal-economische bestanddeelen in de gedichten van Hildegaersberch en Everaert b.v. ware dan wellicht nog iets meer te zeggen geweest (zie II 111—9, 390). Ook op de parallelie en de betrekkingen tusschen bewoordende en beeldende kunst zou dan zeker, waar daartoe gelegenheid en aanleiding was (b.v. I 399 noot, II 404 noot), meer licht gevallen zijn; en de namen van Mâle, Van Puyvelde en Huizinga waren dan stellig niet onvermeld gebleven.

En eindelijk zou dan onze literatuur niet zoo zeer alleen op zich zelf, maar meer in verband met de algemeen-Westeuropeesche zijn voorgesteld. Zeker, telkens wordt het (meestal Latijnsche of Walsche) voorbeeld van een vertaald of naverteld Dietsch werk trouw vermeld; een afzonderlijk systematisch en chronologisch register geeft zelfs achteraan van die vreemde voorbeelden een duidelijk en zeker wel volledig overzicht. Maar van eene algemeene beschouwing over de nog weinig nationale kleur onzer (als van de meeste andere) middeleeuwsche letteren, over de algemeen-Westeuropeesche stroomingen en verschijnselen (als b.v. het geestelijk drama, de doodendansen), over de telkens en telkens weer nieuw opdringende golven van den machtigen Walschen invloed vindt men in dit groote werk weinig of niets. Over de wellicht ook in deze lage landen spelende of gelocaliseerde Oudgermaansche sagen wordt uitvoerig gehandeld. Over de latere verbindingen tusschen Dietsch en Duitsch Neder- en Overland, zooals zij zich voordoen bij Veldeke, de Nederrijnsche speelmanspoëzie, Brandaen, Wisselau, de mystiek en de lyriek enz., zal op den duur misschien door nader onderzoek nog meer licht verspreid worden. Maar over den invloed, door onze literatuur geoefend op

Digitized by Google

de Overlandsche, zou ook nu reeds wel iets meer te zeggen geweest zijn. Vermoedelijk zouden vele lezers voor dergelijke proefjes van algemeene en vergelijkende literatuurgeschiedenis gaarne een aantal bijzonderheden over auteurs en boeken prijsgegeven hebben.

Ten slotte een enkel woord over den vorm. Te Winkel's stijl is over 't algemeen helder, duidelijk, gelijkmatig, niet zonder kracht, maar ook vlak, zonder verheffing, en zwaar van gang; hoogst zelden verlevendigd door vonken, sprankels en bloempjes van geest, scherts of ironie. De paraphrasen van liederen in proza zullen waarschijnlijk geen denkbeeld van inhoud en vorm geven, nog minder tot nadere kennismaking verlokken: zij missen alle geur en kleur (I 175—7, II 72—80, 247—59, verg. I 102); de onsmakelijke doorloopende druk van aangehaalde verzen hindert het oog, stuit en stoot het rhythmisch gevoel. Niet fraai, veeleer soms verbijsterend zijn de eindelooze zinnen, waarin telkens, met een nieuwen betrekkelijken bijzin, weer nieuwe feiten en „mededeelingen van allerlei aard" gestopt en gepropt worden, totdat een geheel ontstaat, zwaar te verteren door den vaak zeer ongelijksoortigen inhoud (zie b.v. I 138, 316, 334—5, 342, 422—3; II 299, 303, 426, 462).

Bijzondere opmerkingen en aanvullingen laat ik, als meer geschikt voor particuliere mededeeling, hier achterwege. Drukfouten zijn zeer zeldzaam.

Zoovele eischen of wenschen, grieven of bezwaren als hier aan 't slot geuit zijn maken allicht den indruk van vitzucht of ondankbaarheid. Daarom zij hier ten slotte nogmaals met nadruk oprechte en eerbiedige hulde en dank gebracht aan den bouwer van dit kapitale, monumentale museum, en zij hem van harte toegewenscht dat het hem moge gegeven zijn den geheelen tweeden druk van dit zijn levenswerk — waarvan de volgende deelen zeker veel minder om- en bijwerken zullen vereischen — te voltooien.

Leiden. J. W. Muller.

Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau. Tome XIV (1922). Genève, A. Jullien.

Naast de rubrieken bibliographie en kroniek over 't afgeloopen jaar bevat dit deel enkel de zeer belangrijke publicatie der briefwisseling tusschen Rousseau en François Coindet (1734—1809) benevens eenige andere brieven die met hun betrekkingen in verband staan, uitgegeven door den Geneefschen hoogleeraar Alexis François. De waarde van deze publicatie moet men vooral zoeken in wat zij brengt omtrent de persoonlijkheid van R. en over zijn verblijf te Trye, bij Gisors, waar de Prins de Conti, Louis François de Bourbon (1717—1776) hem een veilige schuilplaats trachtte te verschaffen in de jaren 1767 tot 1769. De briefwisseling omvat 71 brieven van Coindet aan R., 98 van deze aan den eerste; Musset-Pathay en Streckeisen-Moultou hadden respectievelijk 4 en 26 er van gepubliceerd; de winst aan inedita van R. is dus vrij belangrijk; het commentaar van A. François geeft de noodige aanvullingen, dikwijls ontleend aan de papieren van Coindet, thans in 't bezit van den Heer Philippe Moricand, te Chougny. François Coindet was een man van mindere afkomst, die door ijver en toewijding opklom tot een positie van vertrouwen bij Necker, een braaf, middelmatig, naïef, ietwat ijdel manneke, die zich met hart en ziel aan R. wijdde, hem niet alleen honderden kleine diensten bewees door zijn boodschappen te doen, maar die ook zijn drukproeven en de platen voor de *Nouvelle Héloïse* verzorgde; door zijn relaties met de Necker's werd hij een der bronnen, waaruit Mme de Staël gegevens putte voor haar eerste geschrift, de *Lettres sur les ouvrages et le caractère de J.-J. Rousseau.* Ondanks alle toewijding stond hij niet altijd in R.'s gunst; de eerste periode van vriendschap loopt van Juni 1756 tot 29 Juli 1761; dan geeft R. hem zijn congé, botweg (brief no. 63); de tweede loopt van Juli 1764 tot 18 Mei 1786; R., achterdochtiger en zieker dan ooit, zegt dan voorgoed de vriendschap op; hij had, zooals Eugène Ritter zegt: „le tic de la brouillerle inattendue". Uit deze briefwisseling zien we enkele kleine trekjes tot ons komen, die men in R. niet zou vermoeden: iets van den gemoedelijken Zwitser, die zijn wijntje en zijn kaaskoek — de „fondue" — en de „quatre repas par jour" naar waarde schat en die graag een glaasje drinkt om de Escalade, den nationalen feestdag van Genève, te vieren. Daarnaast zien wij hem ook versomberen: een ander lakstempel, een verkeerd bezorgd pakket zijn voldoende om hem argwaan te doen koesteren tegen den armen Coindet, die dan onmiddellijk doorgaat voor een samenzweerder tegen R's rust. Over het verblijf te Trye, waarvan men nog zoo weinig wist, brengt deze band der *Annales* veel precieseeringen: zeer eigenaardig is het, dat, te midden van zieleleed en geestesverwarring, Rousseau, die reeds lang afstand had gedaan van zijn titel van Citoyen de Genève, toch nog vol belangstelling was gebleven voor den politieken strijd in zijn geboortestad; duidelijk blijkt alweer (no. 164), dat R. volstrekt geen ultra-democraat was. Een waardevolle aanwinst, alles te zamen genomen, voor den Rousseau-vriend, eindigt deze publicatie met een woord van Dupeyrou, dat zooveel waars bevat: „Plaignons-le, Monsieur, mais ne cessons point de l'aimer. Aimons-le donc, mais aimons-le à sa fantaisie. C'est un enfant gâté, il est vrai; mais il est fait pour l'être".

Amsterdam. K. R. Gallas.

F. Doucet et M. Hovingh, Une centaine de Traductions (Préparation aux examens universitaires et aux diplômes de l'enseignement secondaire). Gouda, G. B. van Goor Fils, éditeurs. 1923.

Voici un copieux recueil de textes hollandais destinés à servir d'exercices de traduction aux étudiants qui préparent un examen de français. L'ordonnance d'ensemble — textes traduits et annotés, textes annotés seulement, textes purs et simples suivis des épreuves de traduction données aux examens depuis 1890, — constitue une heureuse gradation qui est un des caractères d'originalité de l'ouvrage.

A côté des douze modèles de traduction donnés au début, les étudiants feront surtout leur profit des nombreuses notes explicatives qui accompagnent les textes des deux premières parties (350 pages environ). Dépouillées de tout appareil grammatical, ces notes leur seront d'un précieux secours au double point de vue de la lexicographie et surtout de l'idiôme, cette branche difficile et trop souvent négligée des études de français.

La Haye. L. Delibes.

Digitized by Google

E. Lewy, Tscheremissische Grammatik. Darstellung einer wiesentscheremissischen Mundart, Leipzig, H. Haessel, 1922.

Deze met ondersteuning van de Berlijnsche Akademie gepubliceerde grammatica van een, in haar woordenschat sterk door het Tsjoewasjisch geïnfluenceerde, Wolga-Finsche taal berust op bouwstoffen, die dr. Lewy in kampen van krijgsgevangenen heeft verzameld. In het geheel heeft hij van twaalf Tsjeremiessen inlichtingen gekregen. Het meest heeft hij geleerd van Aleksěj Dmitrew, maar ook aan Aleksandr Nowikow heeft hij belangrijke gegevens te danken.

Dr. Lewy heeft onder zeer belemmerende omstandigheden gewerkt. Zijn boek maakt den indruk van groote nauwgezetheid en helder taalkundig inzicht. In de eerste plaats is hij phoneticus. Deze qualiteit is bijzonder ten goede gekomen aan de behandeling van de sandhi-verschijnselen en de accentleer. Maar ook in morphologisch en syntactisch opzicht toont de Schrijver zich een uiterst competent taalonderzoeker.

Het Tsjeremiessisch was ook vóór het verschijnen van dit werk geenszins een onbekende taal. Niettemin mogen wij deze grammatica als een belangrijke uitbreiding beschouwen van de tot nog toe verkregen kennis. Met verlangen zullen de linguisten, die zich in de Wolga-Finsche dialecten interesseeren, de publicatie van Dr. Lewy's lexicale bouwstoffen en van de door hem opgeteekende teksten tegemoet zien. Het is te wenschen, dat hij aan de teksten een Duitsche vertaling zal toevoegen, opdat ook de ethnoloog en de folklorist er hun voordeel mede kunnen doen.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

F. Poulsen, Delphi. København, Gyldendalske Boghandel.

Dit voortreffelijke werk is reeds meerdere malen in Nederlandsche tijdschriften besproken. Voor een uitvoerige aankondiging is dus geen reden ; wel is het de moeite waard er nog eens de aandacht op te vestigen.

Het is het eerste werk over de Fransche opgravingen te Delphi, waarin de resultaten dezer opgravingen uitvoerig worden medegedeeld. De officieele publicatie, *Fouilles de Delphes*, onder toezicht van den Heer Homolle, die ook de opgraving heeft geleid, vordert slechts langzaam, en de oorlog heeft den voortgang der publicatie nog vertraagd. Het kleine werkje van den Heer Bourguet, *Ruines de Delphes*, is zeker voortreffelijk in zijn soort, maar niet zeer uitgebreid. Er was dus inderdaad voldoende aanleiding om een werk over Delphi in het licht te geven, niet alleen voor een grooter publiek bestemd, maar ook voor hen, die meer bijzondere belangstelling hebben voor het in Delphi gevondene.

De Heer Poulsen, directeur van het Museum Ny-Karlsberg te Kopenhagen, heeft deze taak op uitnemende wijze volvoerd. — Vooraf gaat een inleiding, waarin wij lezen over Apollo den God van Delphi, over het orakel en over Delphi zelf, met een verslag van den gang der opgravingen. Gaarne hadden wij daarbij nog iets meer gehoord over de beteekenis van Delphi in het politieke en geestelijke leven van Griekenland.

Daarna volgt een overzicht van de voornaamste vondsten, in chronologische volgorde, steeds beschouwd in verband met de geheele geschiedenis der Grieksche kunst en der Grieksche beschaving. Uitvoerig wordt gesproken over de schathuizen der verschillende staten, het schathuis van het eilandje Siphnos vooral, dat een deel van de winst uit zijn goudmijnen heeft gebruikt voor een gebouwtje met zeer rijke versiering van sculpturen, voor den lateren Griekschen smaak wellicht wat al te rijk, en het schathuis van Athene, gesticht na den slag bij Marathon, dat men gedeeltelijk uit de fragmenten heeft kunnen opbouwen. Wellicht had de schr., toen hij over de fries van het schathuis van Siphnos sprak in verband met de fries van het Parthenon, nog de fries van den ouden tempel van Athena op de Acropolis kunnen vermelden.

Het raadsel van de inscriptie van het wijgeschenk, waartoe het bronzen beeld van den wagenmenner behoort, heeft ook de Heer Poulsen niet kunnen oplossen ; maar de veronderstelling, dat dit een werk is van den beroemdsten beeldhouwer uit het Westen, Pythagoras van Regium, verdient toch, dunkt mij, meer vertrouwen, dan de Heer Poulsen er aan schenkt.

Uitvoerig wordt het probleem van het standbeeld van Agias besproken in verband met den Apoxyomenos van Lysippus. De schrijver komt tot de slotsom, dat de Agias een werk is van Lysippus uit zijn vroegen tijd, toen hij nog onder den invloed stond van Skopas. Maar het is, dunkt mij, even goed mogelijk, dat het een werk is van Lysippus, dat door een beeldhouwer uit de school van Skopas in marmer is gecopieerd. Daarbij kan de stand der figuur eenigszins zijn veranderd, terwijl de vormen van het lichaam vrij juist zijn weergegeven. — Dit laatste zal men evenwel aan het gipsafgietsel te Leiden niet kunnen opmerken, want dit afgietsel heeft door overmatig kleuren zeer veel van zijn waarde verloren. — Het moet dan in het midden blijven, of het een werk is uit den vroegen of den laten tijd van Lysippus. —

Het boek is op goed papier met een fraaie letter gedrukt. Jammer genoeg, heeft men enkele illustratie's niet naar origineele foto's, maar naar de platen der *Fouilles de Delphes* gemaakt ; op die wijze zijn zij wat flauw geworden. Niettemin zal ieder, die in de Oudheid belang stelt, dit boek wenschen te bezitten.

Leiden. A. W. Byvanck.

R. Cagnat et V. Chapot, Manuel d'archéologie romaine. Tome II. — Décoration des monuments (suite): peinture et mosaique, instruments de la vie publique et privée. — Paris, Aug. Picard.

Met dit tweede deel is het Handboek der Romeinsche archaeologie, waarvan ik het eerste deel vroeger (*Museum* van Nov. 1917, 41—43) heb aangekondigd, voltooid. Thans, na het verschijnen van dit deel, overziet men het werk beter. Het is verdeeld in drie afdeelingen, waarvan het eerste is gewijd aan de bouwkunst, het tweede aan de decoratie der gebouwen, het derde aan de voorwerpen van dagelijksch gebruik. Bij de decoratie der gebouwen wordt ook de sculptuur besproken, die met de eerste afdeeling is ondergebracht in het eerste deel, terwijl de schilderkunst, die eveneens in de tweede afdeeling een plaats heeft gekregen, met de derde afdeeling in het tweede deel is opgenomen.

Al is deze inrichting zeer overzichtelijk, zij heeft toch ook haar eigenaardige nadeelen. Er is immers bijna geen gelegenheid om kunsthistorische problemen ter sprake te brengen, wanneer men schilder- en beeldhouwkunst uitsluitend beschouwt als versiering van gebouwen, maar bovendien hebben de schrijvers veel meer aandacht

Digitized by Google

gegeven aan de beteekenis van het voorgestelde dan aan de wijze van afbeelden. Aesthetische problemen bleven daarbij geheel op den achtergrond.

De schrijvers hebben het leven in den Romeinschen Keizertijd beschreven, zooals men het uit de monumenten kan leeren kennen. Voor hen was de archaeologie een hulpwetenschap der historie, geen zelfstandige wetenschap. Hun doel was niet in de eerste plaats de verklaring van het monument of het kunstwerk, maar hun belangstelling was gericht op het geheel, waarvan zij een beeld wilden geven. Zij hebben dit werk geschreven als historici, niet als archaeologen.

Uit den aard der zaak zou een archaeoloog het werk anders hebben opgevat. De archaeoloog zal immers in de eerste plaats het monument zelf willen verklaren en het beschouwen als een voortbrengsel van de hand en van den geest van een mensch, dus als een kunstwerk. Voor hem heeft het monument of de groep van monumenten dezelfde beteekenis, die voor den philoloog de tekst heeft, dien hij zoo zuiver en zoo volledig mogelijk wil lezen, begrijpen en verklaren. De historicus heeft eene andere taak. Voor hem is het begrijpen van teksten en monumenten niet het doel, maar het middel, het middel om zich een voorstelling te maken van het verleden. Daarbij wil hij al zijn gegevens zoo schikken en groepeeren, dat hij een beeld krijgt van het leven, en aan dit beeld tracht hij een vorm te geven in zijn geschiedverhaal.

Het Handboek is dus zeker geen hulpmiddel voor archaeologen bij hun speciale studie, want voor de beeldende kunsten en de kunstnijverheid, die voor hen toch het eerst in aanmerking komen, zullen zij slechts weinig vinden. Maar voor iemand, die zich met hulp der monumenten een voorstelling wil maken van het leven in den Romeinschen tijd, zijn hier de gegevens op voortreffelijke wijze bijeengebracht.

Van den inhoud van het tweede deel lijkt mij de beschrijving der schilderkunst het minst geslaagd. Daarbij zijn aan de techniek van het schilderen en het mozaiek en aan de historische ontwikkeling slechts 46 blz. gewijd tegen 113 blz. aan een overzicht van de voorgestelde onderwerpen (daarbij is Aeneas uit de afdeeling der heroën, waar hij toch evengoed thuishoort als Odysseus, verdwaald naar de geschiedenis). Voortreffelijk orienteerend is zeker het hoofdstuk over de muurschilderkunst in Pompeji, maar daarmede is het historisch overzicht ook ten einde, alsof er na 79 in het Romeinsche Rijk niet meer is geschilderd, terwijl de schilderingen in de Catacomben (evenals al het Christelijke) in het geheel niet worden genoemd.

Beter geslaagd is de derde afdeeling; daar sluit het overzicht der voorwerpen van dagelijksch gebruik werkelijk aaneen tot een overzicht van het Romeinsche leven in zeer ruimen zin, dus ook bij voorbeeld van den cultus en zijn ceremonie's, van het theater en het leven in het circus, van handel en bedrijf, schepen en wagens, meubels en eetgerei, werktuigen en instrumenten, voorwerpen voor verlichting en speelgoed, maten, gewichten, munten en schrijfgereedschap.

Een archaeoloog had zonder twijfel meer ruimte gegeven aan het aardewerk, dat met zijn steeds wisselende modellen en de doorloopende reeks van motieven voor de versiering een zoo uitstekend hulpmiddel is om de vormen der kunst en hun voortdurend veranderen in den loop der tijden te leeren kennen. In dit handboek is het in de rubriek keuken en eetgerei ondergebracht. Het glas is geheel vergeten.

Het Handboek bevat intusschen een groote hoeveelheid zeer wetenswaardige bijzonderheden, en voor alles, wat het leven in den Romeinschen tijd aangaat, orienteert het op voortreffelijke wijze.

Leiden. A. W. Byvanck.

J. Scheftelowitz, Die Entstehung der manichaeischen Religion und des Erlösungsmysteriums. Giessen, Töpelmann. 1922. (Pr. *f* 0.85).

De schrijver, privaatdocent aan de universiteit te Keulen, reeds vroeger bekend door verschillende scherpzinnige onderzoekingen (waaronder het boek: die altpersische Religion und das Judentum, Giessen. 1920, in zekeren samenhang staat met de voor ons liggende publicatie), behandelt zijn onderwerp onder voortdurende discussie met R. Reitzenstein, voornamelijk met diens „das iranische Erlösungsmysterium" (1921). De laatstgenoemde geleerde had het manicheïsme in zijne hoofdtrekken doen ontstaan uit den perzischen godsdienst, en daaruit waren door hem verdere beweringen over den samenhang van centrale gedachten van het jodendom en het oudste christendom met de perzische gedachtenwereld afgeleid. Scheftelowitz treedt daartegen op. Hij meent, dat voor de hier geldende vragen het onderzoek van groot belang is, of men „den Manichaeismus als eine urwüchsige iranische Religion auffassen darf", en dat Reizenstein op dit punt niet met de noodige oplettendheid is ingegaan. Daarom maakt Sch. dit tot het onderwerp van eene zeer grondige en nauwkeurige verhandeling.

Zooals men weet is het manicheïsme buitengewoon rijk aan ontleeningen uit andere godsdienstige kringen. Sch. gaat nu alles door wat hier in aanmerking komt: babylonischen invloed, mandeïschen godsdienst, jodendom en christendom, Indië (vooral het buddhisme), iranischen godsdienst, ten laatste ook Griekenland en het gnosticisme. Nadat hij dit alles goed overwogen en vergeleken heeft, komt hij tot de slotsom, dat het meestal mandeïsche en christelijke invloeden zijn, die op Mani hebben ingewerkt. Met den iranischen godsdienst in het bijzonder is er weinig verband; veeleer is er in deze beide godsdiensten veel wat met elkaar strijdt. Het manicheïsme is dus niet als van zuiver persischen oorsprong te beschouwen. — Het bewijs is door Sch. naar mijne meening goed doorgevoerd en zijne resultaten zijn over het algemeen onbetwistbaar.

Een paar kleine opmerkingen: de groep van de zeven buddha's (p. 12 A. 1) is in het buddhisme niet ongewoon. De „saptabuddha" besluiten in zich de zes laatste voorgangers van den buddha Gautama en dezen zelf. H. Kern beschouwt de zeven buddha's als een der oudste trekken van de buddhaspeculatie (Kern-Jacobi, Der Buddhismus, I 416). En ook indien astrologisch contact ten grondslag ligt, is dit waarschijnlijk zuiver indisch zonder eenigen vreemden invloed. Maar het bestaan van de groep der zeven buddha's naast die van vijf buddha's is immers bedenkelijk, vooral als men in aanmerking neemt, dat de zeven buddha's met de Kalpa-rekening in strijd zijn (drie behooren aan den laatsten Kalpa, vier aan den tegenwoordigen), en de gedachte aan vreemden oorsprong is dus niet geheel uitgesloten.

Het verbod om planten te kwetsen (p. 41) is niet uit het buddhisme afkomstig, waar het niet bestaat, maar uit het

Digitized by Google

jainisme. Daarmee wordt ook het laatstgenoemde onder de godsdiensten gevoegd, die invloed gehad hebben op het manicheïsme.

Wat wij op blz. 42 lezen over „die fünf Tore der Sinne" heeft geen bewijskracht. In het buddhisme telt men dikwijls niet vijf, maar zes zinnen (manas is de zesde; zie Oldenberg, Buddha p. 255; Mrs. Rhys Davids, Compendium of Philosophy p. 183), al is de opvatting, dat er vijf zinnen bestaan, uit psychologisch oogpunt meer gerechtvaardigd. Maar juist het voorbeeld door den schrijver op blz. 42 aangehaald spreekt van *zes* zinnen! Dat de zinnen door poorten worden voorgesteld, is té natuurlijk dan dat men daaruit afhankelijkheid zou mogen afleiden.

Het werk op blz. 83 (l. 18 v. bov.) aangehaald, heeft tot titel: Buddhism in translations. Op blz. 14 (l. 2 v. ben.) is te lezen 260 in plaats van 360. Overigens is het boek goed gedrukt en uitgegeven.

Amsterdam. H. Hackmann.

Dorothy-Louise Mackay, Les Hôpitaux et la Charité à Paris au XIIIe siècle. Paris, Champion. 1923. (Pr. fr. 10).

Middeleeuwsche instellingen en ambten vertoonen doorloopend een neiging om te verschrompelen: het ambt wordt een inkomstenbron, terwijl de nuttige functie op den achtergrond raakt, de stichting wordt een onderkomen, waarbij de sociale nuttigheid slechts in de tweede plaats in aanmerking komt. De oorzaak van dat voortdurend proces van vereconomiseering ligt in de armoede der middeleeuwsche maatschappij: er zijn te weinig middelen beschikbaar en de aanwezige vermogens-elementen zijn te weinig mobiel: zij zijn gefixeerd in renten en prebenden, en de algemeene jacht op dat beperkt quantum van bestaansmogelijkheden: in de Kerk of in de wereld, is onvermijdelijk.

De geschiedenis der middeleeuwsche hospitalen, in elk opzicht belangrijk, is het niet het minst hierom, dat deze instellingen sterker dan de meeste andere weerstand bieden aan die neiging tot sociale verschrompeling. Hier ligt een merkwaardig voorbeeld van den invloed van het geestelijke op het economische. De bloeiende barmhartigheid, gewekt door den schreeuwenden nood, heeft hier voortdurend gedwongen, om de instellingen van liefdadigheid levend te houden. Ook zij ontkomen niet aan de verbastering: Jacob van Vitry klaagt erover, maar prijst tevens de talrijke, die hun bestemming trouw blijven. Hoeveel hospitalen hebben niet, van onheugelijke tijden af, alle stormen overleefd, en bestaan nog in hun oorspronkelijken aard, zooals te Parijs het Hôtel Dieu en de Quinze-Vingts.

Een boek, dat voor een omschreven tijd en plaats het materiaal voor de kennis van het hospitaalwezen bijeenbrengt, is dus ongetwijfeld de moeite waard.

De Amerikaansche schrijfster heeft zich van die taak goed gekweten: haar geschrift is zeer gedocumenteerd, voorzien van een aantal Pièces justificatives, rustig geschreven.

Parijs telt reeds in de dertiende eeuw een groot aantal hospitalen. Vele liggen buiten de stad. Een groot aantal is gelegen ten weerszijden van den grooten weg Noord-Zuid door Parijs. Daar is dus alweer de invloed van de pelgrimswegen op de beschaving! Geen wonder ook: de hospitalen dienden immers niet in de laatste plaats om pelgrims te herbergen.

Het begrip hospitaal is nog ruim en veelzijdig. Eenzelfde instelling neemt veelal allerlei categorieën van hulpbehoevenden op: pelgrims en reizigers, zieken, oude lieden, weezen, blinden, scholieren, armen en ellendigen. Van twee kanten dreigt de verwording van het hospitaal tot verzorgingsinstituut zonder direct liefdadige nuttigheid. De plaatsen voor het personeel zijn gezocht: het zouden licht prebenden kunnen worden, die de inkomsten der instelling verslinden. Opzettelijk houdt men daarom het aantal dier plaatsen zoo beperkt mogelijk. De meeste hospitalen nemen ingekochte kostgangers op; ook hierdoor zouden zij licht van karakter kunnen veranderen.

Elk hospitaal is een bedrijf met ontoereikende middelen. Zijn grondbezit en vaste renten zijn onvoldoende om de kosten te bestrijden. Het is aangewezen op voortdurende schenkingen. De verpleegden zelf vullen de inkomsten aan door in het openbaar te bedelen. De dotaties hebben het specifieke karakter dat den Middeleeuwen eigen is: men sticht een maaltijd voor de verpleegden op een bepaalden dag in 't jaar, of een lamp op een slecht verplichte plaats. Zoo dikwijls de koning Parijs verlaat, krijgt het Hôtel Dieu al het stroó uit het paleis. Het stichten van bedden, immers nu nog een gejikte vorm, bestaat in een werkelijk nalaten van zijn eigen bed, dat dan als voor hospitaalgebruik gewoonlijk ongeschikt, te gelde wordt gemaakt. Zoo dikwijls er een koningskind de wieg ontgroeid is, wordt deze naar het Hôtel-Dieu gezonden, en als dan het koninklijk gezin opnieuw vermeerdert, koopt de koning de wieg terug. Al zal men deze gewoonte heden ten dage evenmin terugvinden als die, om de nachtzuster met drie pinten wijn voor haar taak te sterken (een document van 1337 verklaart, dat het te weinig is), de schrijfster wijst er terecht op, dat de praktijk der hospitaalverpleging nog in meer dan één opzicht bij die der Middeleeuwen aansluit.

In de gewone hospitalen vormen de besturende en verplegende ingezetenen een kerkelijk ordeverband, meest naar den regel van Sint Augustinus. Maar in de huizen voor arme weduwen, gevallen vrouwen, blinden en leprozen vormen de verpleegden zelf de orde. Deze naderen daardoor weer tot de begijnhoven. Het is een organisatie van het ongeluk, tot onderlingen steun; deze organisatie kon natuurlijk enkel den kloosterlijken vorm aannemen. De groote blindeninrichting der Quinze-Vingts levert hiervan het meest opmerkelijke type.

De leprozenhuizen nemen een bijzondere plaats in: zij zijn te onderscheiden in zoodanige die alle lijders van een stad of streek opnemen, die voor bepaalde groepen, met name kloosterlingen, zijn bestemd, en die door bijzondere corporaties zijn gesticht en voor hun eigen leden gereserveerd, zooals de „léproserie du Roule", die aan de munters hoort. Het getal patiënten is dikwijls zeer beperkt. Wanneer iemand verdacht is van de kwaal, draagt de bisschop aan een commissie van lijders zelf op, om het geval te onderzoeken en er verslag van te doen. De leprozen van Saint-Lazare worden herhaaldelijk voor een dergelijke consultatie opgeroepen.

Eenige afbeeldingen, natuurlijk uit veel later tijd dan de dertiende eeuw, illustreeren het werkje.

Leiden. J. Huizinga.

Digitized by Google

SCHOOLBOEKEN.

D. Langedijk, Leerboek der Vaderlandsche Geschiedenis ten gebruike van Gymnasia, H. B. S., Kweek- en Normaalscholen. Deel I, Van de oudste Tijden tot 1795. Groningen, J. B. Wolters. 1923. (Pr. ƒ 2.50, geb. ƒ 2.90).

Uit het Voorbericht blijkt, dat de schrijver, leeraar aan de Chr. H. B. S. te 's-Gravenhage, het werkje op verzoek van den uitgever geschreven heeft voor de Christelijke inrichtingen van onderwijs. Ware het dan niet beter geweest, als hij dit ook op den titel vermeld had?

Onze eerste opmerking is: waarom alweer een Vaderlandsche Geschiedenis? Aan alle scholen, waarvoor dit boekje bestemd is, wordt ook Algemeene onderwezen, en men is het tegenwoordig toch vrijwel eens, dat onze nationale historie het best tot haar recht komt, als men haar als capita selecta telkens na een periode uit de algemeene behandelt. Daardoor voorkomt men, dat men over dezelfde verschijnselen tweemaal behoeft te spreken, en leert de scholier verschillende groote bewegingen beter van een algemeen standpunt kennen.

De schrijver heeft in zijn Voorbericht zich als een aanhanger der Christelijke, d.i. positief-Protestantsche, richting voorgesteld. Hij weet echter door het geheele boek een groote soberheid te bewaren. Nergens is hij voor andersdenkenden kwetsend, hij vermijdt eenzijdigheid en wijst, waar het moet, ook op de fouten door de Hervormden in den loop der tijden begaan. Ook laat hij uitkomen, dat de opstand tegen Spanje niet alleen een strijd om den Geloove geweest is.

De Schr. heeft naar groote beknoptheid gestreefd, wat hem gelukt is. Evenwel bedriegt ook hier af en toe de zuinigheid de wijsheid. Zijn overzicht onzer Middeleeuwsche geschiedenis bestaat niet langer alleen uit de Dirken en Florissen van Holland; zonder echter te uitvoerig te worden had Schr. er wel iets meer van kunnen zeggen, dan hij in § 8 gedaan heeft. De andere Noordelijke Gewesten krijgen een beurt, maar over Brabant, Vlaanderen en Luik zwijgt Schr. geheel. Rekent hij dat niet tot de Vaderlandscije Geschiedenis? Ten Zuiden van de Moerdijk wonen echter ook Nederlanders en zelfs ook Protestanten. Wanneer zal ook een Noord-Nederlander het de moeite waard achten, iets over de wording van de Nederlandsche Provincie Limburg mede te deelen, een vraagstuk, dat tegenwooreig van zoo groot belang is?

Het lijkt mij een fout, dat in § 15 C, die over onze Middeleeuwsche kunst handelt, de Ridderromans in 't geheel niet genoemd worden.

Met de behandeling van de eerste jaren van den 80-jarigen oorlog kan ik mij over het geheel wel vereenigen; op bladz. 59 is echter de volgorde der gebeurtenissen niet geheel juist voorgesteld: de Prins kwam binnen Brussel, vóórdat de slag bij Gembloux had plaats gehad, en niet er na, zooals men uit de voorstelling van den Schr. zou opmaken. Ook legt Schr. niet genoeg nadruk op de dubbele taak van Parma tijdens de groote veroveringen van Maurits, n.l. dat hij te gelijk in Frankrijk en in de Nederlanden moest zijn, waarvan dan èn Hendrik IV èn Maurits gebruik maakten om hun slag te slaan.

De woelingen tijdens het Bestand zijn zeer sober behandeld, zooals Schr. trouwens overal doet. Ik mis echter tot mijn spijt het verhaal van het beleg en ontzet van Bergen-op-Zoom, in 1622. En zeker had Schr. de woordbreuk van 1648 tegenover Frankrijk niet mogen verzwijgen.

De terechtstelling der Engelschen op Amboina in 1623 (blz. 90) was niet zoo een eenvoudige zaak als Schr. het voorstelt; hij moet toch weten, dat velen twijfelen aan de rechtvaardigheid van het vonnis. Het heeft mij trouwens getroffen, dat deze schrijver over de enkele donkere punten onzer 17e-eeuwsche geschiedenis vrij gemakkelijk heenglijdt. De schending der Britsche neutraliteit in 1639, de uitlevering der zoogenaamde koningsmoordenaars door De Witt, hij noemt ze niet of slechts terloops. En toch hebben deze dingen medegewerkt tot het ontstaan van een groote verbittering tegen het volk van kooplieden, dat het zoo ongehoord voor den wind ging. Maar afgezien daarvan, de Protestantsche geschiedschrijving gaat er prat op, dat zij de fouten door Hervormden begaan, noch tracht te verbloemen, noch goed te praten. En wat moeten later de leerlingen van de Christelijke Scholen, die het boekje van den Heer Langedijk gebruikt hebben, denken als zij bij voortgezette studie bemerken zullen, dat hun het een en ander is verborgen gehouden, dat nu ja voor onze Calvinistische voorouders niet vleiend is? Zullen zij dan niet in de fout vervallen, dat zij het vele waarlijk schoone en grootsche onzer historie voorbij gaan zien? Er is bij de Vaderlandsche jeugd helaas al anti-nationale gezindheid genoeg, dat de scholen, die zich meer dan andere op nationalen grondslag stellen, daaraan door het geven van onvolledige voorstellingen van het verleden nog verdere uitbreiding geven mogen.

Op nog één onjuistheid moet ik wijzen. Ze komt voor op bladz. 101. In 1650 kregen de stemhebbende steden van Holland het recht van eigen magistraatbestelling. Dit beteekent het recht om zelf voor den tijd van een jaar de regeering der stad, Burgemeesters en Schepenen, te benoemen. De coöptatie van Vroedschapleden, met uitzondering van vier steden, waar de Stadhouder de keuze had uit dubbeltallen, bestond reeds sedert den Bourgondischen tijd.

De beste gedeelten uit het boek zijn de handelshoofdstukken, vooral § 17 f. Voor de beknopte maar volledige uiteenzetting van de bronnen van welvaart in de Gouden Eeuw breng ik Schr. gaarne de hulde, die hij verdient. Ik vergeef hem daarom de goedkoope bewering, dat de Réfugiés een schadelijken invloed op de Nederlandsche taal uitgeoefend hebben (bladz. 122).

Tot mijn leedwezen mag ik echter eenige ernstige taalfouten niet over het hoofd zien. De ergste staat op bladz. 134: „Willem IV is niet als Willem III een *groteske* figuur in de geschiedenis." En dan op bladz. 160: „Onder Clive en Hastings ontwikkelden de Engelschen een *actie*, die scherp afstak bij de laksheid van onze ambtenaren". Is hier soms *activiteit* bedoeld?

Met belangstelling zullen wij het verschijnen van het tweede deel van dit werk tegemoet zien. Intusschen wenschen wij reeds het eerste deel alle succes toe op de scholen, waarvoor het bestemd is.

Maastricht. F. W. van Wijk.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

BRIEFWISSELING J. J. ROUSSEAU.

Voor de uitgave der brieven van Jean-Jacques Rousseau, die door de zorgen van den Heer A. François bij Hachette te Parijs wordt voorbereid, zal ondergeteekende gaarne opgave krijgen van in Nederland aanwezige documenten, eventueel ook van brieven aan hem gericht, in openbaar en in particulier bezit.

7 Palestrinastraat, Amsterdam. K. R. GALLAS.

Digitized by Google

Zoo juist verschenen:

Der Unterricht in der Neuhochdeutschen Sprache an der Universität

OPENBARE LES

bij de opening zijner lessen als privaat-docent in de moderne Duitsche taal aan de Rijks-Universiteit te Groningen, den 27en Nov. 1923 gehouden door

Dr. H. W. RUTGERS

Prijs . . . . f 0,75

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

SUPPLEMENTUM EPIGRAPHICUM GRAECUM

Adiuvantibus P. ROUSSEL, Argentorati, A. SALAČ, Pragae, M. N. TOD, Oxonii, E. ZIEBARTH, Hamburgi, redigendum curavit J. J. E. HONDIUS, Lugduni Batavorum

VOLUMEN PRIMUM. — FASC. I.

Prijs per jaargang van 10 vel druks van 16 pagina's **f 6.—.**

Het doel van dit periodiek is een overzicht te geven van de Grieksche Opschriften, die in verschillende boeken of tijdschriften worden gepubliceerd, maar zoo verspreid, dat het zeer moeilijk is voor ieder, die daarvan een studie wil maken, zich van alles op de hoogte te stellen.

Supplementum Epigraphicum Graecum brengt nu deze teksten bijeen, verbeterd of zooveel mogelijk bijgewerkt en geographisch gerangschikt.

Een zeer belangrijk en onmisbaar tijdschrift voor allen, die de Grieksche letterkunde en de Grieksche oudheden bestudeeren.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Zoo juist verschenen:

Geschiedenis van het Nederlandsche Volk

DOOR

PROF. DR. P. J. BLOK

DERDE, geheel herziene en vermeerderde druk.

Deel I gebonden . . f 12.50

Het geheele werk zal compleet zijn in ± 45 afleveringen elk van ± 4 vel druks of in 4 deelen.

De prijs bij inteekening bedraagt f 0.25 per vel. Voor band en binden wordt slechts f 1.50 per deel berekend.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

Zoo juist verschenen:

NEOPHILOLOGUS.

Driemaandeliks tijdschrift voor de wetenschappelike beoefening van levende vreemde talen en van hun letterkunde en voor de studie van de klassieke talen in hun verband met de moderne.

Onder redactie van

Prof. Dr. J. J. A. A. FRANTZEN, Prof. Dr. J. J. SALVERDA DE GRAVE, Prof. Dr. D. C. HESSELING, Prof. J. H. SCHOLTE, Prof. Dr. JOS. SCHRIJNEN, Prof. Dr. K. SNEYDERS DE VOGEL, Prof. Dr. A. E. H. SWAEN.

Sekretaris der redaktie K. R. GALLAS.

NEGENDE JAARGANG. EERSTE AFLEVERING.

Prijs per jaargang. . . f 8,40
franko per post. . . f 8,75

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

Nederlandsche Bibliographie.

68ste Jaargang.

12 Nummers. Per jaar f 2.40.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{ij}., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

31ste Jaargang. **N°. 4.** **Januari 1924.**

Peters, Zur Einheit der Ilias (v. Leeuwen).
Stavenhagen, Ἡρωδιάνου τῆς μετὰ Μάρκον βασιλείας ἱστορίας βιβλία ὀκτώ (Meerwaldt).
Cichorius, Römische Studien (H. M. R. Leopold).
Pease, Ciceronis de Divinatione Liber Primus, I-II (Enk).
Van Dale's Groot Woordenboek der Nederlandsche Taal. 6de dr., afl. 1—4 (Beets).
Sparnaay, Verschmelzung legendarischer und weltlicher Motive in der Poesie des Mittelalters (Blöte).
Brown, The Stonyhurst Pageants (Falconer).
Samlaren, Ny följd, Årgang 2 (Beets).
Thérive, Sorel, La Jeunesse de Francion (Gallas).
Slavia (N. v. Wijk).
Szinnyei, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft (Kern).
Frenken, Quellen zum Leben Karls des Grossen (Slijper).
Halphen, Eginhard, Vie de Charlemagne (Blok).
Hoffmann, Die Griechische Philosophie von Thales bis Platon (Ovink).
Schoolboeken:
Uitgaven v. d. fa Wolters.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. Peters, Zur Einheit der Ilias. Göttingen, Vandenhoeck en Ruprecht. 1922. (Pr. ƒ 3.—).

De titel van dit beknopt en zakelijk geschreven boek (140 blz.) mag wel een geloofsbekentenis heeten. Het verschijnt bij de firma die een veertig jaar geleden de werken van August Fick in het licht zond, waarin de destruktieve „Homerkritik" wel haar meest gerucht makende orgien vierde. Destijds sprak nauwelijks iemand van de éénheid der Ilias of Odyssee; dat scheen tot een overwonnen standpunt te behooren; en het karakter van een der helden of heldinnen van Homerus, bijv. het karakter van Achilles te willen teekenen, of met de Grieken zelve te spreken van den dramatischen, kunstigen bouw der beide epische gedichten, gold toen in wijde kringen der meest invloedrijke geleerden als onzin.

Sedert is er heel wat veranderd, — niet alleen op het groote tooneel der wereldgebeurtenissen, maar ook op dat der „Homerkritik".

„In 1884 schreef Wilamowitz: de eenheid der Ilias „is een gevallen kasteel. De op de gansche linie geslagen „verdedigers bieden nog slechts op enkele, in der haast „saamgeknutselde verschansingen weerstand. — In „1918 schreef daarentegen Fischl: het signaal ten aan„val is veranderd in een „terug!" (aus der Fanfare ist „eine Schamade geworden), en wij kunnen gerust zeg„gen, dat de auflösende Homerkritik bezig is zich gedekt „terug te trekken." — Aldus de heer Peters op blz. 6, en wie het verloop der Homerusstudiën met aandacht heeft gade geslagen, weet dat bovenstaande woorden juist en geenszins te scherp gekozen zijn.

De heer Peters, een leerling van Prof. Erich Bethe, heeft het reeds oneindig dikwijls behandelde vraagstuk nu uit een veelbelovend oogpunt bekeken, en als het ware de proef op de som genomen. Wat vraagt gij toch: eenheid of veelheid! — zoo moet hij gedacht hebben: — ik zal u aantoonen dat de Ilias (en de Odyssee, die ik slechts ter loops kan bespreken, evenzeer) niet slechts een geheel is, maar ook een welgeëvenredigd geheel, een tot in de kleinste bijzonderheden doordacht en zorgvuldig uitgevoerd kunstwerk, en dat de dichter, hetzij dan bewust of onbewust, zich in allerlei bijzonderheden, kleinigheden vaak, voortdurend is gelijk gebleven.

Natuurlijk loopt men op dezen weg gevaar — de schrijver zegt het zelf op blz. 14 en elders — *teveel* te willen bewijzen. Men zou zich zelfs kunnen denken, dat (om even als advocatus diaboli op te treden) een tegenstander uit een zóó kunstig regelmatigen bouw van het epos en van elk zijner deelen poogde te bewijzen, dat er dus na het ontstaan van het gedicht een àndere hand aan het werk moet zijn geweest, om op allerlei plaatsen veranderingen aan te brengen naar aanleiding van àndere deelen van het lange verhaal, en bijv. het 1e boek wijzigde met het oog op het 24e. Dat zal wel niet het geval zijn geweest: — eer kan men zich voorstellen, dat de dichter zelf, die in den aanhef van zijn gedicht natuurlijk het slot niet kende, dat hij nog maken moest, gaandeweg allerlei in het reeds afgewerkte gedeelte van zijn kunstwerk zal hebben veranderd of bijgevoegd; en wellicht is dat ook de meening van den heer Peters: — maar ongetwijfeld heeft men zich toch op dit gebied te hoeden voor die overdrijving, die meent het gras te hooren groeien. Vooral wanneer men, gelijk de heer Peters, bij geen ènkelen versregel [1]) de vraag: „echt of onecht" aan de orde stelt. Maar onder dit voorbehoud kan met waardeering erkend worden, dat de schrijver in zijn betoog geslaagd is. Op tallooze punten toont hij de nauwkeurige sym-

[1]) **Dus bijv. ook niet bij A 177. Vergist de referent zich niet, dan heeft de heer P. zich bij de bewerking van zijn geschrift uitsluitend van een teubner- of tauchnitz-tekstuitgave der Ilias bediend.**

Digitized by Google

metrie (parallelie, chiasmus, antithese) van het kolossale dichtwerk aan.

Meer beoogde de heer Peters niet: meer mag men niet van hem vragen, en ongetwijfeld zou hij zelf de eerste zijn om te erkennen dat zijn onderzoek de rechte waarde eerst kan verkrijgen in verband met andere, vooral aesthetische overwegingen. Hij betitelde zijn boek immers niet: „die" maar „zur" Einheit der Ilias!

Misschien heeft hij gedacht aan het bekende woord van den ouden Moltke: „getrennt marschieren und vereint schlagen". In elk geval heeft hij uit zijn krijgsjaren een sterke voorliefde voor militaire uitdrukkingen behouden, en tracht de bespreking van de oorlogsdaden der Achaeërs en Trojanen daarmee te verlevendigen, ten einde het verhaal wat nader te brengen aan zijn lezers.

Of dit gewenscht was? Men kan daaromtrent misschien met hem van meening verschillen. Referent althans zou bij de behandeling der Ilias liever niet spreken van officieren en regimenten en divisies, en meent dat Agamemnon geen veldmaarschalk noch Odysseus zijn vleugeladjudant moet worden genoemd. Allicht ook kon het zeilreemaken van een schip eenvoudiger en juister zijn aangeduid dan als een „nautische manoeuver". En zeker behoorde de tweestrijd tusschen Hektor en Aias geen „mensur" te zijn genoemd. De heer P. heeft die benaming niet bedacht: o neen, hij nam haar over; maar — zij stamt uit den tijd toen het ketterij heette te beweren, dat die episode een oorspronkelijk en organisch deel der Ilias was, en werd toen spottend of althans schertsend gebezigd. De heer P. zal er op den duur geen vrede mee kunnen hebben. Immers, hij heeft ingezien, dat die tweestrijd juist ter rechter plaatse van het gedicht wordt verhaald en tot het plan van den dichter behoort. Waarom dan gesproken van een strijd „voor de aardigheid"—of hoe moet die studententerm worden verhollandscht? De Hektor, dien de heer Peters heeft leeren kennen en bewonderen, kan er niet aan denken zich — en nog wel op dit oogenblik! — met zóó iets op te houden, en niets dwingt den hedendaagschen lezer, de grieksche uitdrukking *ex eridos* anders te vertalen dan overeenkomstig de kracht van het woord, dus: *voor de eer*, — niet de eer van den een of anderen bramarbas, maar de door de schuld van Paris en Pandarus verloren eer van Troje en de Trojanen.

De heer Peters citeert, behalve zijn leermeester Bethe, bij voorkeur v. Wilamowitz — d.w.z. den Wilamowitz van 1916 — en Dietrich Mülder; daarnevens slechts enkele andere zijner landgenooten. Dat het buitenland niet voor hem bestaat [1]), behoeft — helaas! — nauwelijks te worden gezegd. Was dat inderdaad onvermijdelijk? Ook vóór den grooten oorlog werden er toch ook buiten Duitschland boeken uitgegeven, waarin de heer P. wel wat had kunnen vinden, dat hem zou zijn te pas gekomen.

„Soll die Homerkritik abdanken?" luidde de meer pikante dan duidelijke titel van een in 1912 verschenen vlugschrift [2]), waarin een welbekend en sympathiek geleerde tegen den wassenden stroom trachtte op te roeien. Een amerikaansche vakgenoot antwoordde den vrager met de woorden van Cicero tot Catilina: *interrogas me: num in exilium? non iubeo, sed si me consulis, suadeo.* Degeen, aan wien die raad werd gegeven, is inmiddels overleden; maar anderen hebben zich dien overeenkomstig gedragen. Zijn voormalige medestrijders hebben zich allengs bewogen in de richting, die intertijd door Mac Mahon euphemistisch „zich rugwaarts concentreeren" werd genoemd.

La vérité est en marche! schreef referent twaalf jaar geleden in dit tijdschrift, naar aanleiding van Carl Rothe's moedig en voortreffelijk boek: die Ilias als Dichtung, en weder in Aug. 1913 en in Nov. 1918. Hij verheugt zich dat hij niet slechts den aanvang van den zegeloop der waarheid, waartoe hij naar vermogen heeft trachten mee te werken, mocht aanschouwen, maar haar ook — zij het voor goed! — tot eere mag zien gebracht. *Enfin la vérité est sortie de son puits.*

Melchthal (Zwits.). J. van Leeuwen Jr.

[1]) Referent ontmoette alleen de, zeer ter loops vermelde, namen van Gladstone (!) en V. Terret.

[2]) Besproken o.a. door referent in zijn: Homerus, Gestalten en Tooneelen enz., 1913, blz. 200.

ΗΡΩΔΙΑΝΟΥ τῆς μετὰ Μάρκον βασιλείας ἱστορίας βιβλία ὀκτώ. **Herodiani Ab Excessu D. Marci Libri VIII.** Edidit **K. Stavenhagen.** (Bibl. Teubn.). Leipzig, Teubner. 1922. (Pr. ƒ 1.60, geb. ƒ 2.40).

Bij het vaststellen van den tekst voor deze nieuwe uitgave van den kleinen Teubner, die Bekker[2] van 1855 komt vervangen, heeft de bewerker, niet in de gelegenheid om zelf de hss. te vergelijken, uitsluitend gebruik gemaakt van het critisch materiaal, dat te vinden is in de bekende editie van Mendelssohn. Wat groepeering en algemeene waardeering der hss. betreft, sluit hij zich vrijwel geheel aan bij genoemden geleerde; het verschil — en de vooruitgang — ligt in de grootere gestrengheid, waarmee de practische consequenties der classificatie Oi getrokken zijn. Zoo is inderdaad de kritiek op Mendelssohn „aldinae et libro A nimiam fidem tribuit" (pag. VIII), vooral wat a betreft [1]), niet onverdiend en wie tekst en apparatus criticus van beide edities vergelijkt, zal moeten erkennen, dat de jongste uitgever terecht heel wat noodeloozen ballast over boord heeft geworpen. Intusschen, met een methodisch benaderen van de archetypus-lezing, hoe noodzakelijk dit dan ook zij, is voor Herodianus het werk nog eerst ten halve gedaan; het aantal corrupte plaatsen, dat ook na het voortreffelijk emendatie-werk van Stephanus, Reiske e.a. nog om verbetering vraagt, is geenszins gering. Het nieuwe, dat Stavenhagen hier brengt, bestaat voor het grootste deel in de, vaak wel wat al te gereedelijk als „correctie" aanvaarde conjecturen van Ed. Schwartz, onder wiens auspiciën deze uitgave ontstaan is. Het ware de bruikbaarheid van het boek zeer ten goede gekomen, als de verbeteringsvoorstellen van vroegere geleerden daarnaast wat ruimer vermelding hadden gevonden. Zooals het nu is blijft Mendelssohn, ook al om zijn suggestieve korte opmerkingen, onmisbaar.

Wat de op naam van den bewerker zelf staande tekstveranderingen aangaat, zij zijn noch zeer talrijk, noch zeer ingrijpend; van de ongeveer twintig vond ik er bovendien zeven, in den vorm van desiderata, terug in Mendelssohns noten; Stav. p. 67, 13; 70, 5; 142, 17; 178, 9; 219, 13; 48, 20; 139, 21 (de beide laatste ook reeds bij Steph.). Het palaeographisch aannemelijke

[1]) Ik wijs b.v. op de interpolatie in a, p. 102.26 noot, die bij Mendelss. in den tekst is opgenomen.

Digitized by Google

ἀντὶ <ἀρχι>ληστοῦ, p. 20. 12, behoort hier eigenlijk ook bij; Mendelss. toch had reeds voorgesteld λῃστ-<ἀρχ>ον. klaarblijkelijk om euphonische redenen deze vorm verkiezend. Een korte vermelding had in zulke gevallen niet misstaan.

Van de oorspronkelijke wijzigingen zijn m.i. bepaald te verwerpen de volgende. Pag. 20. 9 τρυφοσύνης γενομένης [καὶ]τιμῶν . . . προκατελθόντων κ τ. λ. Het καὶ is explicatief, evenals p. 80. 10 ἐμποδισθέντος αὐτῷ τοῦ συνήθους δρόμου καὶ τοῦ ῥεύματος ἐπισχόντος τὸ ῥεῖθρον — Pag. 58. 13 **καταγνοὺς** (sc. Severus) **τοῦ μὲν** (sc. Nigri) **ῥᾳθυμίαν τοῦ δὲ** (sc. Juliani) ἀνανδρίαν (Stav.: δυσπραγίαν libri). Het ten onrechte geïncrimineerde δυσπρ heeft betrekking op de p. 53 e.v. beschreven moeilijkheden, waarmee de moreel en financieel failliete Julianus te kampen heeft in het hem slechts noode duldende Rome, en met het oog waarop Severus hem niet ducht als tegenstander in den komenden strijd om het keizerschap. Dat p. 66, 14 — Stav. verwijst hiernaar — dezelfde uitdrukking wederkeert met ἀνανδρίαν i.p.v. δυσπ., zegt alleen iets voor die plaats; het geldt daar immers het oordeel van het volk in Rome, dat nu de oorlog werkelijk is uitgebroken, ziet hoe Julianus zich als een echte lafaard in de stad verschanst en Severus niet tegemoet durft trekken (p. 65. 18. οὐδὲ . . . . ἐτόλμα).

Pag. 33, 18 **ἐκέλευεν αὐτῷ <πάντα> παρασκευασθῆναι ὡς διανυκτερεύσων ἐν τῷ τῶν μονομάχων καταγωγίῳ κ τ λ.** De inlassching is geheel overbodig; παρ wordt op tal van plaatsen absoluut gebruikt (Thuc. 1. 46 en 48; 3. 22 en 107; 4. 67; 7. 75 in het onpers. pass. **παρεσκεύαστο**). Het oogenschijnlijk stugge van de constructie — in 't eerst is men geneigd διανυκτερεύσοντι te lezen — verdwijnt, zoodra men mét den schrijver de woorden **εκ αὐ παρ** als eenheid voelt, gelijkwaardig aan een denkbaar causatief-mediaal παρεσκευάζετο. Ten grondslag ligt immers de gebruikelijke zegswijze **παρασκευάζομαι ὡς** + part. fut.

Een miskenning van Grieksch idioom trof mij ook p. 218. 20, waar Stav. leest **αἵ τε [ἀπὸ] Ἰταλίας πόλεις πρεσβείας ἔπεμπον τῶν πρωτευόντων παρ' αὐτοῖς ἀνδρῶν.** Wie denkt hier niet aan zinnen als **οἱ ἀπὸ τῶν καταστρωμάτων τοῖς ἀκοντίοις ἐχρῶντο** (Thuc. 7. 70), en **ᾔσθοντο οἱ ἐκ τῶν πύργων φύλακες** (ibid. 3. 22)? Nu zegt de noot t. a. p. wel [καὶ] Mendelss'., maar dat is onvolledig; Mendelss. toch las bovendien, met a. **ἀπὸ τῶν πρωτευόντων.** Voor Stav., die terecht ook hier weer Ogl volgt (tegenover a), bestond er geen reden om dat eerste, voor hem eenige, ἀπὸ te verwijderen. — Ten onrechte is daarentegen de overgeleverde lezing behouden p. 172. 5 **πάντα τε ὑπισχνεῖτο παρέξειν ὅσων δέονται, καὶ χρημάτων ἀφειδῶς ἔχειν** Stephanus wilde **ἕξειν** lezen; Mendelss. teekent aan 'malim ἔχων deleto **καὶ**'; het eenvoudigste lijkt mij, ἔχειν in **εἶχεν** te veranderen.

Evidente verbeteringen zijn p. 27. 8 **κἂν ἔτι** (Stav. **ἐπὶ O**) **μετρίως**; p. 58. 14 . . . . **<ἐπιθέσθαι> τοῖς πράγμασι** (cf. p. 72. 27, maar waarom niet volledig gemaakt tot **<διενοήθη καὶ αὐτὸς ἐπιθ.>**?) en vooral pag. 150. 18 **τάς τε ἡνίας κατεῖχεν οὐδείς, οὐδὲ** (Stav. **οὐδέπω δὲ** libri) **τοῦ ἅρματος ἄνθρωπος ἐπέβαινεν**

De eigenlijke verdienste dezer uitgave blijft echter daarin liggen, dat zij ons een vrijwel zuiver beeld geeft van de oudste bereikbare overlevering, waardoor zij vaste uitgangspunten biedt voor nog te verrichten emendatie.

Wat nu ten slotte de typographische nauwkeurigheid betreft, deze laat helaas veel te wenschen over. Het volgende lijstje errata kan daarvan een indruk geven. Pag. IX 5 empla l. exempla; XI 14 stemma ontbr.; pag. 1. 13 παραδεξάμενος (tekst) is een der voorstellen van Reiske, in de noot wordt het echter als hs. lezing (O.) gegeven, terwijl deze inderdaad luidt ἀποδεξάμενος, hetgeen ontbreekt; 2. 8 noot αηθ' l. αηθ'; 6. 3. δυρυφορων l. δορυφορων; 9. 25 staat punt i.p.v. vraagt.; 16. 12 χρόνον l. χρόνου; 19. 4 noot <δι'> Schwartz l. Reiske; 20. 10 n. ontbr. [καὶ] Stav.; 23. 22 ἐθελειζεν l. ἐθέλεαζεν; 29. 11 χρυσουφεῖς trema ontbr.; 34. 23 δεδοκυῖα l. δεδοικυῖα; 41. 2 εἰθεσμενους l. εἰθισμένους; 43. 22 τῷ l. τῳ; 45. 3 κεκρίμενην l. parox.; 52. 24 ἰδιον l. propar.; 86.10 τοσούιαις l. τοσαυταις; 93.13 περιβλημεινη l. περιβεβλημένη; 103. 5 Ἀντωνῖνου l. Ἀντωνίου; 103. 10 νεώς, πάντας[1]) l. νεὼς πάντας; 104. 15 ἀνανήψειεν en in tekst en in noot (als cj. van Schw. voor **νεάζοιεν**) l. ἀνανηψειαν; 107. 17 ἐκεί ον l. ἐκείνου; 109. 28 **ἐφεστίσι** l. **ἐφεστρίσι**; 117. 12 <τε> ξίφους l. ξίφους <τε>; 138. 1. **αἰδίου** l. ἀιδίου; 164. 20 πανυ l. πάνυ; 169. 19 εἰρηνη l. εἰρήνῃ; 176. 16 iniunte l. ineunte; 181. 10 ἅτι l. ἅτε; 181. 16 τῳ l. τῷ; 182. 1. ἵνα l. ἵνα; 182. 13 (cap.) 2 l. 3; 200. 7 σκοψ μενοι l. σκεψόμενοι; 204. 14 Ἰταλίαν l. Ἰταλίαν; 204. 17 δρμις l. ὅρμοις; 209. 19 punt schr.; 213. 2 ἐρριμένα l. ἐρριμμένα; 219. 13 komma voor [καὶ] schr.; 218. 22 παρ' i ἐν O l. παρ' αὐτοῖς i ἐν αὐτοῖς O; 220.2 noot 2 **τε** om O lac sign Steph l. **1 τε** om O 2 lac sign Steph; 220. 8 ἀεὶ τοῦ l. ἀει του (zie noot); 221. 20 οἷα πεο l. οἷά πεο. ook in noot; 223. 9 tweede komma schr. En zoo is er meer.

Daar het best eens kon gebeuren, dat ook weer deze druk, evenals zijn voorganger, een driekwart eeuw mee moest, zou het aanbeveling verdienen, het geheel nog eens grondig na te zien en een los blad corrigenda toe te voegen aan de nog beschikbare exemplaren. De toch al zoo verminkt tot ons gekomen Herodianus heeft er recht op.

Amsterdam. J. D. Meerwaldt.

C. Cichorius, Römische Studien, Historisches, epigraphisches, literargeschichtliches aus vier Jahrhunderten Roms. Leipzig-Berlin, B. G. Teubner. 1922. (Prijs ingenaaid ƒ 12.50, geb. ƒ 18.—).

Het is onmogelijk in een kort bestek een overzicht te geven van den rijken inhoud van dit boek, dat niet minder dan vijf en zestig verhandelingen omvat en zich waagt aan allerlei moeilijke problemen van de drie laatste eeuwen vóór en de eerste na Christus. De lezer kan zich met behulp van den inhoud en het uitvoerige register vrij gemakkelijk oriënteeren, de beoordeelaar daarentegen spatiis inclusus iniquis staat verlegen. Zelfs keuze is hem moeilijk, daar de schrijver altijd aan zijn betoog een interessanten vorm heeft weten te geven en men zich daardoor op het eerste gezicht bekoren laat. Cichorius heeft nooit haast; gemoedelijk legt hij een voor een alle argumenten den lezer voor, trekt ten slotte op een toon van vaste overtuiging zijne conclusies. Zoo schijnt het alsof hij tientallen van kwesties voor goed oplost. Niet

---

[1]) Accentuatie en interpunctie van Mendelss. (ϑησαυροὺς τε καὶ νεώς, πάντα κ. τ. λ.) ondoordacht overgenomen bij gewijzigde lezing.

Digitized by Google

aangenaam doet het aan, dat zoo zelden voorgangers gewaardeerd worden. De schrijver verontschuldigt zich in zijn Vorwort zelf daarover, zet dit verzwijgen op de rekening van dringend vereischte „Raumersparnis". In deze tijden schijnt alles gerechtvaardigd te kunnen worden met een beroep op bezuiniging, maar het valt toch niet te ontkennen, dat dergelijk negeeren van het werk van vroegeren bij Duitsche geleerden van naam hand over hand toeneemt en vooral bij pas beginnende studeerenden moet leiden tot de hoogst verkeerde conclusie, dat men eigenlijk pas bij het leven van het nu toonaangevend professorengeslacht begonnen is in het ware begrip van de Oudheid door te dringen.

Bovendien, al is Cichorius doorgaans geestig en onderhoudend, volstrekt niet altijd beantwoorden de resultaten aan den omvang en de wijdloopigheid van de voordracht er over. Al te dikwijls betreft het personen van den achtergrond van overigens al zeer voldoende bekende tijden, zooals die van de burgeroorlogen en van Augustus. Zelden duiken tusschen het gezoek naar familiebetrekkingen of politieke carrière's voor de heele menschheid van toen belangrijke problemen op. (Men zie b.v. de beschouwingen over het geboortecijfer in de eerste eeuw vóór Christus, bl. 74, 184—185 en 244; het zelfstandig optreden van Germanicus in Egypte, 375 vlg.). Belangrijk voor de waarde der bereikte resultaten is het daarentegen wel, dat Cichorius in tegenstelling met de meesten van zijn collega's-historici de inscripties volkomen kent (zie b.v. de interessante onderzoeking over Pusio, bl. 402 vlgg.) en voor conjecturen niet terugschrikt. Onder deze laatste zijn er zeker zeer vernuftige b.v. *Mesia silva* inplaats van *mea silva* in een Varro-citaat bij Charisius 90 K.; *sed ex desertore Gavio Laelio a Caiati<ni>s Gaviis in Calatinos Atilios insitus* voor *sed ex deserto † gaviolaeliore a Gaviis in Calatinos Atilios insitus* bij Cicero, pro Sest. § 72, *Τουτικαιον Γαλλον* in plaats van *τοῦ δικαίου Γάλλου* in het opschrift van Anthol. Plan. V 48.

In het reconstrueeren van verloren werken laat naar mijn meening Cichorius zijn verbeelding weleens te vrij spel. Heel vernuftig zijn de veronderstellingen over de respectieve plaats van de fragmenten van Naevius' Bellum Punicum in het historisch verband, maar ze overtuigen niet altijd. Zoo schijnen me om nog één voorbeeld te noemen ook de argumenten, die Cichorius aanvoert om de anecdote van C. Canius bij Cicero (de off. III 58—59) aan Lucilius toe te schrijven alles behalve afdoende. Dit en meer neemt echter volstrekt niet weg, dat uit Cichorius' boek heel veel te leeren is. Zoo trof me vooral de bewijsvoering (bl. 341—350) over de dateering van de dichterkrans van Philippus in de Anthol. Plan., die onder de regeering van Caligula geplaatst moet worden.

Ik merkte toevallig een drukfout op: op blz. 402 staat in no. 5: C. I. L. VI 31776, dit moet 31706 zijn.

Rome. H. M. R. Leopold.

A. S. Pease, M. Tulli Ciceronis de Divinatione Liber Primus with Commentary. Parts I. and II. (Univ. of Ill. Stud. in Language a. Lit. VI, 2—3). Urbana, University of Illinois Press. 1920. (Pr. $ 1.50 each part).

Voor de verklaring van Cicero's philosophische werken is nog heel wat arbeid te verrichten. Eigenlijk hebben wij alleen behoorlijke moderne commentaren op *de Natura deorum* (Mayor), *Academica* (Reid) en *de Officiis* (Holder), maar overigens zijn de bestaande commentaren op Cicero's groote wijsgeerige geschriften niet meer in overeenstemming met den huidigen stand der philologie. Wat *de Divinatione* aangaat, werd 't gemis aan een moderne verklarende uitgave tot nu toe al zeer sterk gevoeld. De Deensche uitgave van Thoresen (Kopenhagen, 1894) en de Hollandsche van Dr. Heeringa (Leiden, 1909) waren voor de school bestemd en niet voor wetenschappelijke bestudeering. Voor dit laatste doel kon men slechts raadplegen de variorum-editie van Moser (Frankfort, 1828), waarin de uitstekende verklaringen van den geleerden John Davies (1679—1732) zijn opgenomen, of de minder bekende uitgaven van Giese (Leipzig, 1829) en Allen (Londen, 1839). Wij kunnen den heer Stanley Pease dan ook niet dankbaar genoeg zijn, dat hij ons een editie schenkt, die jarenlang als de standaard-uitgave der *de Divinatione libri* zal gelden. Hiervan is nu het eerste boek gereed; uit 't voorbericht zien wij, dat de heer Pease voornemens is op dezelfde wijze ook het tweede boek uit te geven, voorzien van een appendix, waarin de mss., de uitgaven en de vertalingen behandeld worden, en van een index op tekst en aanteekeningen.

Daar de uitgever, zooals hij zelf zegt, vooral den *inhoud* van Cicero's geschrift wilde belichten, achtte hij hetniet noodzakelijk een nieuwen tekst vast te stellen op eigen studie der mss. gebaseerd. Zijn uitgave volgt met enkele uitzonderingen den tekst van C. F. W. Müller (Teubner, 1878); de aangekondigde kritische editie van Plasberg kon de Amerikaansche philoloog jammer genoeg nog niet gebruiken. In den korten apparatus criticus worden alleen die plaatsen behandeld, waarin lezingen zijn opgenomen, die óf door geen der mss. van de C-groep worden gesteund óf van Müller's tekst afwijken.

De gecommentarieerde tekst wordt voorafgegaan door een „Introduction" van 37 pagina's, die het doel der *de Divinatione libri*, den tijd, waarin het werk verscheen, de bronnen, waaruit Cicero putte, en den invloed, door *de Divinatione* in den loop der eeuwen uitgeoefend, op heldere, maar niet zeer boeiende wijze bespreekt.

Wat de kwestie der bronnen betreft, komt Pease voor 't 1ste boek tot de verstandige conclusie, dat Posidonius de bron was voor de uiteenzetting van 't Stoïcijnsche standpunt, en dat Cicero de letterkundige en historische voorbeelden vooral aan Romeinsche schrijvers ontleende, nl. aan Appius Claudius Pulcher en Coelius Antipater.

De waarde dezer uitgave ligt echter hoofdzakelijk in den commentaar, die de uitgebreide, veelzijdige geleerdheid van den uitgever en zijn verbazingwekkende kennis der vakliteratuur in een helder licht stelt. De aanteekeningen, die vaak den omvang hebben van artikelen eener encyclopaedie, vermelden de bibliographie over iedere kwestie met groote volledigheid. Vooral op de talrijke plaatsen, waar de Romeinsche Godsdienst ter sprake komt, blijkt de heer Pease uitstekend op de hoogte van al wat over dit onderwerp geschreven is; maar ook op 't gebied der algemeene Godsdienstgeschiedenis en der Anthropologie voelt hij zich volkomen thuis. Zoo wordt b.v. in § 61 de bewering dat ware droomen alleen tot

Digitized by Google

hem komen, die een man is *salubri et moderato cultu atque victu*, geïllustreerd door het geloof der Amazulu (Callaway, Relig. Syst. of the Amazulu, 1868/70, 387 n. 1) dat „the continually stuffed body cannot see secret things”. Elders weer worden Babylonische parallellen aangehaald. Hierdoor zijn de „notes” echter zóo uitgebreid, dat de daarboven afgedrukte tekst soms slechts een enkelen regel inneemt. Dit maakt het lezen van den Latijnschen tekst niet aangenaam: het zou dan ook praktischer zijn geweest, indien commentaar en tekst in twee afzonderlijke deelen waren afgedrukt. Door de overvloedige literatuuropgave is de commentaar van den heer Pease een goudmijn van wetenswaardigheden over alles, wat met de kunst van voorspellen, helderziendheid, geestesverschijningen enz. verband houdt. Wie deze uitgave doorwerkt en daarbij kennis neemt van de verschillende aangehaalde werken en artikelen, zal zich niet beklagen over den tijd daaraan besteed: voor menigeen zal zich een wereld openen, waarvan hij nooit gedroomd had, een wereld, die zich verre buiten de grenzen der klassieke philologie uitstrekt.

Tot nu toe is mijn aankondiging één en al lofrede geweest. De schrijver zal 't mij daarom vergeven, indien ik ook verklaar, wat ik zijn commentaar mis. Ik heb hierbij niet 't oog op de een of andere onvolledigheid; mijn bezwaar geldt de methode van tekstverklaring. Het is m.i. noodzakelijk, dat de commentator niet slechts de woorden van den tekst, om zóo te zeggen, één voor één verklaart, maar dat hij ook diep doordringt in den samenhang van de gedachten der schrijvers, zoodat ons vóor alles 't Latijn in ieder opzicht duidelijk wordt. Deze methode van tekstverklaring waardeer ik b.v. zoo bizonder in Munro's *Lucretius*, in van Wageningen's *Persius*- en *Manilius*-commentaar, in den *Catullus* van Emil Baehrens, ja zelfs in de uitgaven van vroegere philologen als Bake in zijn commentaar op Cicero's *de Legibus* of van Moser in zijn uitgave der *de Divinatione*. Van dit standpunt bezien, bevredigt mij deze Amerikaansche commentaar niet en acht ik de gevolgde wijze van commentarieeren minder grondig, minder hulpbiedend dan die der bovengenoemde philologen. Men kan dan ook na 't verschijnen dezer overigens monumentale editie de in het begin van dit artikel genoemde uitgave van Davies-Moser uit 1828 allerminst missen. Maar laat ik mijn bedoeling met een voorbeeld verduidelijken.

In § 6 en vgl van het eerste boek lezen wij: *Sed a Stoicis vel princeps eius disciplinae, Posidonii doctor, discipulus Antipatri, degeneravit, Panaetius, nec tamen ausus est negare vim esse divinandi, sed dubitare se dixit. Quod illi in aliqua re invitissumis Stoicis Stoico facere licuit, id n o s ut in reliquis rebus faciamus a Stoicis non concedetur? praesertim cum id de quo Panaetius non liquet, reliquis eiusdem disciplinae solis luce videatur clarius. Sed haec quidem laus Academiae praestantissumi philosophi iudicio et testimonio comprobata est.*

Dit is ongetwijfeld een passage, over de interpretatie waarvan wel geen verschil van meening kan bestaan, maar die men in een uitvoerigen commentaar toch gaarne ziet toegelicht. Pease vindt het terecht noodzakelijk allerlei bizonderheden over Panaetius' werk περὶ μαντικῆς en zijn ideeën over *divinatio* mede te deelen, over het πολύπτωτον *Stoicis Stoice*, en over de uitdrukking *solis luce clarius*, maar ter verduidelijking van Cicero's gedachtengang vinden wij slechts de mededeeling, dat met *nos* de *Academici* bedoeld worden. En toch is de zin, waarmee § 7 begint, niet zoo eenvoudig. Hottinger b.v. vatte de woorden *sed haec quidem laus Academiae* in zijn editie uit 't jaar 1793 aldus op, dat 't de lof van de Academici was dat zij aan de *divinatio* twijfelden, terwijl hier immers van de ἐποχή *in 't algemeen* sprake is. Moser achtte 't dan ook niet overbodig de geheele gedachte aldus te paraphraseeren: *sed hanc sane dubitationem Academiae propriam non reprehensione sed laude dignam esse suo ipsius exemplo docuit Panaetius, cum hac de re se dubitare diceret.* In dit opzicht schiet de overigens buitengewoon uitvoerige commentaar herhaaldelijk te kort. In 't algemeen echter is mijn oordeel over deze uitgave, waaraan de geleerde schrijver ongetwijfeld met groote liefde en eerbied-afdwingende werkkracht gearbeid heeft, buitengewoon gunstig, zoodat ik met verlangen naar zijn editie van het 2de boek der *Divinatio* uitzie.

Leeuwarden. P. J. E n k.

Van Dale's Groot Woordenboek der Nederlandsche Taal. Zesde geheel opnieuw bewerkte Uitgave. Afl. 1—4. 's-Gravenhage, Nijhoff, en Leiden, Sijthoff. 1923.

Het is de derde maal dat de Redactie mij verzoekt in dit maandschrift iets over een nieuwe uitgaaf van Van Dale te willen zeggen. Den eersten keer voldeed ik aan haar verlangen door, in *Mus.* IV, 119 vlg. een aankondiging te geven van den nieuwen druk die in 1896 begon te verschijnen; den tweeden keer, in *Mus.* XXI, 256 vlg. en XXII, 144 vgl., met een beoordeeling van de „Vijfde Uitgave”, die in 1914 gereed is gekomen. Nu wordt een aankondiging gevraagd van de eerste tot de vierde aflevering van de „Zesde” — evenals de „Vijfde” — „geheel opnieuw bewerkte Uitgave”, 1923. Het is ook nu weer, al wordt dit er niet bij vermeld, een *vermeerderde* uitgave; in deze vier afleveringen worden behandeld de artikelen *A* tot *Huidvlak*; die beslaan in dezen druk 832, en in den vorigen 811 bladzijden; dus hier 21 blz. meer. Heb ik goed opgemerkt, dan lijkt mij óók het getal der d i a l e c t w o o r d e n (vooral der Zuidnederlandsche), der I n d i s c h e woorden, en der woorden en termen uit het A f r i k a a n s c h (Z.-Afr.) sterk toegenomen, maar bestaat de vermeerdering vooral in het opnemen van een werkelijk overgroote menigte v r e e m d e v a k t e r m e n, technische en wetenschappelijke. Er zijn ook in onzen tijd nog wel geleerden die, om den rijkdom, den eigen woordenschat van een bepaalde taal met dien van een anderen te vergelijken, de artikelen in een woordenboek gaan tellen. Wie dat nu voor onze taal gaat ondernemen met dit woordenboek „der N e d e r l a n d s c h e Taal” tot grondslag, moet het met oordeel doen, niet met een vlug rekensommetje: zóóveel woorden per kolom; zóóveel kolommen; dus zóóveel woorden heeft de Nederlandsche Taal. Want dan telt hij, onder de hand, tientallen van woorden als e c h o l a l i e, e d d y i s m e, e u c a ï n e, f l u o r e s c e ï n e, g e ï s t i e k, g e n e a n o m i e, h a e m o p t o e, h a l o x y l i n e, h e l m i n t h i a s i s; geografische namen en termen als b a c k w o o d s, b o r a, d a ï a; vogelnamen als g u a c h a r o; namen van levensmiddelen als b o v r i l en f l u i d - m e a t, de heele Grieksche, Oostersche en Skandinaafsche mythologie, A h r i m a n, A r i a d n e, B a l d u r, B e r g - e l m i r, F r i g g, H o d u r, als N e d e r l a n d s c h e woorden mee. Maar, zonder mallen; „nouw deghelijcke

Digitized by Google

deegh". Ik wilde er ook ditmaal, gelijk in mijn vroegere aankondigingen, en bij deze nieuwe uitbreidingen en uitgroeiingen nog eens te meer op wijzen, hoe de oude, stemmige Van Dale steeds meer, en vooral in en na de „Vijfde" uitgaaf, een boek is geworden van een geheel ander karakter: druk; rammelend; zonder veel eenheid van bewerking; zonder eigenlijk systeem, dan dat van: alles kan er wel in, en alles moet er maar in. Bewerker en uitgevers zullen zeggen: „Zoo wordt het een universeel boek, een onmisbaar boek; „het" onmisbare, het „eenige" boek; ieder wil dit, en geen ander hebben". Maar er is toch een gevaarlijke kant aan dit alles-maar-opnemen óók. Van Dale heeft van ouds gezag. „Het staat niet in *Van Dale*" — zoo redeneert men —, „dan is het geen Nederlandsch". Wanneer een woord er dus wèl in staat, dan is het ook geijkt. Natuurlijk zit het eigenlijke gevaar niet in de soort van vreemde woorden waarvan ik opzettelijk eenige van de meest exotische heb opgenoemd, maar — onder andere — wèl in heele of halve germanismen; in woorden als het misselijke *aanzicht* voor: prentbriefkaart, dat in dezen druk wéér is blijven staan, simpel als „gemeenzaam" aangeduid, maar niet gebrandmerkt. Zoo zullen: (een vreemdeling) *uitwijzen*, (zijn woord) *inlossen* ook wel, door *Van Dale* als 't ware gewaarmerkt, voor goed en degelijk Nederlandsch gaan gelden, met en benevens, eerlang, al de ijselijkheden en taalgruwelen van onze postformulieren en andere „staatsstukken". En dat is jammer en ook verwonderlijk, want het prospectus van deze uitgave geeft wel degelijk blijk van gevoel voor en begaanheid met taalzuivering en taalverzorging. Ik haal het volgende gedeelte, ten bewijze, daaruit aan. „Vroeger minder dan tegenwoordig, nu in velerlei kranten, enz. een zekere slordigheid ten opzichte onzer zoo schoone moedertaal niet te miskennen valt, ziet hij, die op het gebruik van zuiver Nederlandsch gesteld is, zich soms voor eigenaardige moeilijkheden geplaatst. Daarom is aangegeven, dat men moet schrijven *ten aanhooren van*, *ten aanschouwen van*, *ten behoeve van* (en *niet* ten aanhoore, ten aanschouwe, ten behoeven); dat de rechtsterm *belegstuk* voor *bewijsstuk* een leelijk Germanisme is; dat de af te keuren term *aangezicht* (in procureursstijl) door *overweging* kan vervangen worden; dat *een onderwerp aansnijden* een Gallicisme is; dat *beduidend*, *benutten*, *benuttigen*, *Japanner* enz. (door velen ten onrechte als Germanismen beschouwd) zuiver Nederlandsch zijn; enz. enz.

Evenzoo is aangegeven, dat *jaloersch van* geen Nederlandsch is, wel *jaloersch op*; het verschil in beteekenis tusschen *in tegenstelling van*, *in tegenstelling met* en *in tegenstelling tot*; enz. enz".

Ik zou deze taalpolitie uitgebreider en straffer wenschen: strenger optreden tegen vreemdelingen; ze het verblijf lastig maken, en als het nog kan, de grenzen voor ze gesloten houden. (Ik lees zoo juist dat er onlangs in een der dagbladen iemand te velde is getrokken tegen het woord „verkapt", „.... een afkeuringswaardig Germanisme dat nu zoo waar in een bekend Nederlandsch woordenboek alweer met volle Nederlandsche burgerrechten is opgenomen." Hier wordt erkend, hoe veel kwaad een gezaghebbend woordenboek doen kan, en hier blijkt dat er naar taalpolitie ook nog wel verlangd wordt).

Ik zie dat aan enkele van mijn wenken en wenschen in een vorige aankondiging, in deze uitgaaf is voldaan. Zoo door bijvoeging van (Fr.) en (Eng.) bij woorden als *hangar*, *bowler*, *groom*. Bij *gravel*, goudhoudend zand, mis ik zulk een aanduiding. In dit verband de opmerking, dat — onder zooveel Engelsche woorden (*box*, *boy*, *free kick*) — het meer en meer gebruikelijke *border(s)* voor: bloemrabat(ten) dan òòk wel een plaats had mogen hebben.

Van Dale gaat met den nieuwsten tijd mee, dat blijkt uit artikelen als *Autobus* (ik mis de onmisbare *Autoline*), *Dadaïsme*, *Duo-zitting*, *Fascisme*, *Fascist*, *Filmacteur* en *Filmen*. *Giro* is uitgebreid met *giro-biljet* enz.: de *girant* was er reeds in den vorigen druk; de *giraat* is er nog niet. Aan *Haakkruis* worden vier regels gewijd, met eenige moreel-politieke opmerkingen over de *swastika*.

Over eenige Nederlandsche woorden nog enkele opmerkingen. *Aanwijeren* (Goudsche pijpenfabrikatie) is niet: „het gat en den steel met een wijer (*wijder*) opboren", maar met een *wire* (Eng.), ijzerdraad. De aardige volksnaam *aapjeszeep* voor MonkeyBrand verdient in een volgende editie een plaats. *Amazone* in de bet. 6): lang dameskleed, was zeker in den vorigen druk met: lang dames*rij*kleed juister omschreven. *Afboomen* voor: zich iets van het lijf houden, iets afweren, afwijzen, is een schilderachtig zeemanswoord dat ik noode mis. Bij *Bamis*, *bamisdagen* enz., mis ik „bamisweer", herfstweer, stormweer, dat ook benoorden den Moerdijk wordt gezegd. *Bekokmeeuwd* (dat ik niet kende) vind ik wel, maar niet *bekokstoven*, heimelijk voorbereiden, bekonkelen, dat men tegenwoordig in de dagbladen dikwijls tegenkomt. Bij *Belleman* is de bet. 2) met: hardlooper onvoldoende en onjuist omschreven. Bij *Bestralen* en *Bestraling* is alleen van de zon sprake; de geneeskundige „bestralingen" worden niet vermeld. *Dagbroer* is, stellig, een „sinterklaaspop", maar daarmede niet voldoende omschreven. *Eenruiter* ware juister omschreven als: „(broei)bak met éénruiten (broeiramen met één groote ruit) gedekt." *Hellebaardier* bestaat nog als titel van een bewaker bij sommige veemen (ook nog bij het Hoog Militair Gerechtshof?) Bij *Hiaat* moest de beteekenis: gaping, kloof, liever vooropstaan. *Hoerejong* heeft een bepaalde beteekenis als drukkersterm die vermeld zou kunnen worden; bij *Hoerekind* immers worden verscheiden afgeleide beteekenissen medegedeeld. *Houwhamer* is óók nog de naam voor een, op een hamer in 't geheel niet gelijkend instrument (een dubbelen beitel) der opperlieden en in deze beteekenis, denk ik, het meest bekend.

Leiden. A. Beets.

H. Sparnaay, Verschmelzung legendarischer und weltlicher Motive in der Poesie des Mittelalters. Groningen, P. Noordhoff. 1922. (Pr. *f* 3.25, geb. *f* 4.00). (Amsterdamsche diss.).

Eene inleiding geeft een kort overzicht van de ontwikkeling der legende in de Latijnsche en in de volkstaal, voor de laatste vooral in de Fransche en Duitsche middeleeuwsche literatuur, en toont aan enkele voorbeelden, dat wereldsche elementen in legendarische indringen en omgekeerd. Meer in het bijzonder wil Sp. echter vijf sagen onderzoeken, 'um zur richtigen Erkenntnis jener engen Verbindung zu gelangen, die die Legende, das konstitutive Prinzip des religiösen Epos, in einigen Werken

Digitized by Google

mit jenen andern Elementen, sagenhaften und historischen, einging': de Gregoriussage, die tot nu toe zonder meer als eene legende werd beschouwd, hoewel in hoofschen stijl; de Graalsage waarin de verschillende elementen volgens Sp. duidelijk onderscheidbaar zijn, zonder dat de cyclus echter in dit opzicht nauwkeurig onderzocht is; de sagen van den Armen Heinrich, van Wilhelm von Wenden en van den Zwaanridder, waarin wel het legendarische of een ander element duidelijk naar voren treedt, de inwerking echter van andere trekken aan de sagen een ander karakter verleent (p. 10).

Daar Sp. de beide eerste sagen uitvoeriger behandelt — Gregorsage 46 bldz., Graalsage 57, Armer Heinrich 7, Wilhelm von Wenden 10, Zwaanridder 8 —, veroorloof ik mij, met het oog op de beschikbare ruimte in het Museum, mij te beperken tot de twee eerstgenoemde sagen. Bij de een kan ik kort zijn, bij de andere is een uitvoerigere bespreking noodig.

Sp. gaat in zijn studie van de Gregoriussage de verschillende lezingen door, komt tot het resultaat, dat de Fransche vorm de oorspronkelijke is en dat deze eerst tegen het einde der 12e eeuw kan zijn gedicht. De motieven van het prijsgeven van een pasgeboren kind en het bevrijden van een in nood verkeerende vorstin komen reeds vroeger verbonden in de Artusromans voor, de incestmotieven zijn oud, mogen echter in den tijd van den auteur de gemoederen aangetrokken hebben. De Fransche auteur heeft dus gewichtige motieven aan de matière de Bretagne ontleend en deze met motieven van geestelijken aard vereenigd. Vergeleken met de vroegere behandeling van het thema door Sp. in den Neoph. (V, 21 vlgg.), berust de nieuwe studie op een breederen grondslag. — Sp. houdt het voor uitgesloten, dat het Fransche gedicht op een Latijnsche legende teruggaat. Toch zou zijn oordeel, vermoed ik, anders uitgevallen zijn, indien hij kennis genomen had van het artikel van M. Roques in de Romania van Jan. 1922. Want de Fransche geleerde toont aan, dat zeer waarschijnlijk het oorspronkelijke Fransche gedicht uit 8-regelige coupletten bestond, dat het oudste hs, British Mus. Egerton 612, geschreven einde der 12e of begin der 13e eeuw, reeds veranderingen in den couplettenbouw heeft, dus het oorspronkelijke gedicht zeker nog voor 1200 ligt, en dat het gedicht door zijne coupletten bestemd moet zijn geweest om gezongen te worden. De vraag is nu — Roques bespreekt deze kwestie niet —, of we toch niet de omzetting van een Latijnsche legende in coupletvorm voor ons kunnen hebben, waarbij de Fransche dichter ook andere elementen kon hebben opgenomen. — Dat in het Fransche gedicht ridderlijke elementen voorkomen, toont Sp. voldoende aan. Toch krijgt men steeds den indruk — mag men nu de uitgave van Luzarche of de gedrukte uittreksels uit de andere 5 hss. lezen, dat het ridderlijk element ondergeschikt is gemaakt aan de geestelijke sfeer. Sp. legt te sterk den nadruk op de afzonderlijke elementen, te weinig op het karakter van het geheel. En zoo geloof ik, mede in aansluiting aan de ontdekking van Roques, dat ook na Sp.'s op zich zelf interessante studie der verschillende elementen het verhaal van Gregorius zal worden beschouwd meer naar de legende over te hellen dan naar den ridderroman. — Over éene eigenaardigheid spreekt Sp. niet. Ook andere onderzoekers laten zich er nauwelijks over uit. In de Oedipussage neemt Jocaste zich het leven; de moeder van Gregorius daarentegen, die toch alle ellende veroorzaakt, vat de zaak telkens licht op, van een ingrijpende actieve boetedoening is geen sprake. Ziet men nu, hoe in de Queste del Saint Graal, dwz. in een werk, waarin de matière de Bretagne geheel in het geestelijke is omgezet, Lancelot voor zijn zondigen omgang met Guenièvre zwaar heeft te boeten, innerlijker, naar verhouding dus zwaarder dan Gregorius, terwijl ook hier weer de zondige vrouw er gemakkelijk afkomt, — dan rijst de vraag, of we ook in de Gregoriuslegende niet den neerslag hebben van eene ascetische opvatting, die zich tegen 1200 steeds scherper afteekent en door den auteur der Queste zonder voorbehoud wordt uitgesproken, volgens welke de vrouw als het minderwaardige Eva-element wordt beschouwd, de man echter als de eigenlijke verantwoordelijke, die voor zijne daden heeft te boeten, maar daardoor ook het hoogste deelachtig kan worden. Opvallend in dit verband is ook, dat de vader van Gregorius zwaar onder zijn fout lijdt. Jammer, dat Sp. op deze kwestie niet is ingegaan. —

In een scherpe tegenstelling tot de zooeven besproken studie staat Sp.'s behandeling van de Graalsage. Wel beschikt Sp. over een vrij uitgebreide literatuur, wel is er in zijne behandeling methode, maar de subjectieve opvattingen domineeren; telkens en telkens stoot men op willekeurige beslissingen of op gevallen, waar Sp. wel geeft, wat voor een opvatting schijnt te spreken, maar niet laat hooren, wat er tegen is. Sp. gaat uit van de stelling, dat de Graal van christelijk-legendarischen oorsprong moet zijn en dat Borron's Joseph van Arimathia het oudste Graalgedicht is. Hij wijst op de tekortkomingen van andere opvattingen, laat echter o.a. de door Fransche geleerden geaccepteerde van Miss Weston weg, vermoedelijk omdat, zooals hij op een andere plaats en in een ander verband (p. 110) zegt, de opvattingen van deze dame 'seinem Empfinden gar zu fern liegen'. Hij werpt de geleerden, voor wie de christelijke oorsprong twijfelachtig is, die dus naar een anderen oorsprong zoeken, voor, dat ze bepaalde moeilijkheden uit den weg gaan, o.a. 'meist geflissentlich' (p. 60) niet verklaren, hoe de Joseph- en Bronsagen zich zoo rijk konden ontwikkelen, indien de Graal geen christelijken oorsprong had. Het verwijt klinkt naïef in den mond van een man, die zelf zoo willekeurig met de stof omspringt. Misschien zouden omgekeerd deze geleerden met E. Martin, Zur Gralsage p. 38, Sp. kunnen vragen, of de 12e eeuw, die het religieuse phantastieke zoo sterk begunstigde, een legende van haar christelijk karakter, hier vooral met de persoon van Christus zelf, ontdaan zou hebben, om er een materie van te maken, waarmee een hoofsche wereld aangenaam moest worden beziggehouden. Sp. onderschat de moeilijkheden, als hij, uitgaande van den christelijken oorsprong van den Graal, overgaat tot de werken, die alleen het zoeken naar den Graal tot onderwerp hebben, want trots de met beslisten toon gegeven uiteenzettingen van Sp. blijft de kloof bestaan: de Graal in de ridderromans heeft een ander aspect dan de Graal in Borron's Joseph en eene bevredigende natuurlijke verbinding bestaat er tusschen de twee niet. Wel doet Sp. moeite, om over de kloof heen te komen. Zoo tracht hij o.a. eigenschappen van den Graal bij Kyot Wolfram en Crétien uit Borron's Graalwerk te verklaren, maar spreekt daarbij te vluchtig van het merkwaardige 9e boek van den Parzival, waarin

Digitized by Google

de verschillende bijzonderheden omtrent karakter, oorsprong en omgeving van den Graal meegedeeld worden en waarin toch voor den Graal in Borron's zin of voor een opvatting als in den Gr. St. Graal geen plaats is. Met een bloed- of avondmaalschotel is bij Chrétien nauwelijks iets, bij Kyot-Wolfram in het geheel niets te beginnen. En feitelijk ook niet bij Chrétien's voortzetters, omdat waar ze den Graal in verbinding met Joseph v. Arimathia noemen, deze mededeeling steeds den indruk maakt van een element, dat niet tot het verhaal behoort en zonder schade voor het geheel kan worden weggenomen, zooals dan ook werkelijk eenmaal geschiedt in het Monser hs., dat zulk een passage weglaat (z. Birch-Hirschfeld, Die Sage vom Gral p. 94). De vraag, of de Graal niet een tweevoudigen oorsprong kan hebben, een, die zijn neerslag vindt bijv. bij Borron, een anderen bij Chrétien — ook Fr. Vogt denkt in zijne Geschichte der Mittelhochdeutschen Literatur[3] (1922, Vorwort van 1921), p. 267 vlg. aan zulk een dubbel ontstaan —, deze vraag brengt Sp. niet eens ter sprake. En dit is juist bij Sp. merkwaardig. Want deze oplossing zou geheel in de lijn van Sp.'s andere verklaringen hebben gelegen, hij deinst zoowel in de studie van de Graalsage als ook in de andere studies niet gauw terug voor een verklaring door samenvloeiing van twee oorspronkelijk vreemde sagen. Zoo bij Perceval's moeder, die als vrouw, die haar zoon van de groote wereld weg wil houden, volgens Sp. tot een andere sage behoort, dan als vrouw, die haar zoon, wanneer hij de wereld in wil, allerlei raad meegeeft; of bij de twee bezoeken van den Graalvinder op den Graalburcht, die ieder voor zich uit een andere sage moeten stammen, en andere gevallen. Het eenzijdige aannemen van een christelijken oorsprong dwingt Sp. den Graalburcht in zijn afgeslotenheid, den zieken koning, de vraag, het tweevoudig bezoek vreemde indringsels te noemen, dwz. met dit Graalmilieu weet Sp. geen weg. Daarom is de min of meer sarcastische toon, dien Sp. over de tekortkomingen van andere opvattingen op p. 59 en 60 laat hooren, wel eigenaardig, ofschoon verklaarbaar, omdat hij dan gemakkelijker en zonder verdere motiveering met den Graal als christelijke reliquie kan inzetten, waarbij hij dan nog in een niet juist gelukkig betoog tracht aan te toonen, dat de Graal bij Borron het bekken is, dat Jezus bij de voetwassching gebruikte.

Hoe Sp. voor zijn eigen hypothesen het een zegt en het daarmee strijdige weglaat, daarvan slechts twee voorbeelden. Voor den christelijken oorsprong der Graalsage is het van groot gewicht, indien kan worden aangetoond, dat Borron's Joseph met zijn christelijk-legendarischen inhoud vóór Chrétien's Conte del Graal valt. De tijdgrenzen van Chrétien's werk zijn ca 1181 en 1188. Sp. beschouwt Borron's werk zonder meer als vóór Chrétien's Conte ontstaan Deze opvatting is mede een van de hoeksteenen, waarop zijne gevolgtrekkingen rusten. In een noot op p. 60 vernemen we, dat hij zich voor die dateering aansluit bij W. Förster's hypothese (1914), volgens welke Borron's Joseph in de eerste bewerking vóór Chrétien's Conte ligt, in de tweede na Chrétien's werk. 'Früher — und noch wohl jetzt —', zegt Sp., 'hielt mancher Chrestien's Conte del Graal für älter' Sp. zegt naar aanleiding van Förster's hypothese, dat, zooals het hem toeschijnt, de kwestie door Förster 'glücklich gelöst' is. Daar het hier, zooals ik zeide, een hoeksteen van zijn studie geldt, had Sp. het voor en tegen van de dateering nauwkeurig moeten overwegen en het in ieder geval zijne lezers moeten voorleggen, wat, ik geef het toe, voor Sp.'s verdere beschouwingen en conclusies, zooals hij ze thans biedt, niet zonder gevaar zou zijn geweest. Hij houdt er geen rekening mee, dat G. Paris de eerste bewerking 'vers le commencement du XIIIe siècle' zette, dus omstreeks 1200, dat Heinzel's overwegingen deze bewerking in het jaar 1201 plaatsten, dat Gröber's oordeel was: na Chrétien, maar vóor de voortzetters van dezen, en dat Ferd. Lot in zijne Étude sur le Lancelot en prose (1918) zelfs nog aan een lateren datum denkt. Förster's 'gelukkige oplossing' — er zijn geleerden, die ze eene phantastische noemen —, die ook Fr. Vogt in zijn recent werk niet overtuigd heeft (o.c. p. 265 vlg.), hangt ten nauwste samen met Förster's opvatting van Chrétien als dichter. Door deze 'oplossing' wordt Chrétien's Graalwerk 'das glänzendste Zeugnis für seine (Chrétien's) groszartige und geniale Originalität'; in het 'livre', dat Chrétien van den graaf van Vlaanderen ter bewerking kreeg en dat volgens Förster Borron's Joseph '*kann* gewesen sein' (spatieering van Förster), stond 'nichts anderes als die Geschichte der heiligen Schüssel' (Wtb. p. 173* vlg.), het laatste alweer een willekeurige bewering van het soort, als we ze jammer genoeg bij dezen uitstekenden geleerde meer vinden — ik herinner aan zijne Kyotlinge —, maar bruikbaar voor zijne hypothese. Slechts één punt schijnt voor Borron als eersten bewerker te spreken, namelijk dat hij zegt, dat vóor hem 'nul homme qui fust mortal' de groote geschiedenis van den Graal had behandeld. Maar deze bewering is in tegenspraak met andere dingen in zijn werk. — Door de onvoldoende mededeeling van Sp. omtrent Borron en toch weer zijn positieve verklaring, dat hij Borron voor den eersten houdt, die de sage behandelde, bemerkt de gewone lezer vermoedelijk niet, en in ieder geval Sp. zelf niet, op hoe wankelen grond het betoog staat, zoodra er trekken in Chrétien verklaard worden uit voorstellingen van Borron. — Een ander geval. De visch, dien Bron, de zwager van Joseph van Arimathia, op bevel van een engel moest vangen en dien Joseph, nadat hij den Graal op de Graaltafel geplaatst heeft, tegenover den Graal moet leggen, is volgens Sp. het lichaam van Jezus. 'Die Gralgemeinde war somit nach der ursprünglichen Vorstellung des Legendenkompilators im Besitz des Leibes Christi, des Fisches, sowohl wie auch des Blutes, das im Gral aufbewahrt wurde' (p. 65 vlg.). Sp. spatieert deze woorden, deze oplossing komt hem als de 'einzig logische' voor (logisch is een lievelingswoord in de verklaringen van Sp.). Hij beroept zich daarbij o.a. op afbeeldingen bij Pitra, De pisce allegorico, waarop Christus ook als visch is voorgesteld, en op het feit, dat Christus in de oudste overleveringen niet slechts als (menschen)visscher, maar ook zelf als visch verschijnt. Eene verwijzing naar andere geleerden, die zich reeds lang geleden in gelijken zin hebben geuit, ontbreekt bij Sp. Misschien mag ik er aan herinneren, dat Sp. niet de eerste is, die deze gedachte over de beteekenis van den visch op de Graaltafel heeft; we vinden ze in 1872 bij Paulin Paris, Rom. I, 479, in 1877 bij Birch-Hirschfeld o.c. p. 216 en in 1882 bij W. Hertz, Die Sage von Parzival und dem Gral p. 24 en misschien nog wel bij anderen. Maar waarom accepteerde een man als Heinzel deze opvatting niet? Waarom zwijgt Heinzel er over in zijn werk over de Fransche Graalromans (1891), waar

hij in den breede over dezen visch handelt (p. 91—98) en p. 96 zelfs verschillende werken (geen Graalwerken !) aanhaalt, die Jezus als visch voorstellen, o.a. een aantal verhandelingen van Pitra ? Sp. laat alweer niet hooren, wat tegen zijn gespatieerde woorden spreekt. Hoe plausibel op den eersten blik, wordt toch de opvatting, dat de visch op de Graaltafel Christus zou beteekenen, bij nader toezien onwaarschijnlijk, ja, zelfs onhoudbaar. Want het valt al dadelijk op, dat, terwijl Borron Jezus zelf een nauwkeurige symbolische duiding van den Graal en zijn accessorien laat geven, er over de beteekenis van den visch in het geheele verhaal, ook in de prozabewerking er van, gezwegen wordt, zelfs daar waar een duiding verwacht mocht worden. Als Joseph voor den Graal ligt en vraagt, hoe de nood, waarin zijn gemeente verkeert, kan worden afgewend, zegt hem de stem van den H. Geest o.a., dat Joseph zijn zwager Bron moet opdragen naar een water te gaan om een visch te vangen en dat Bron den eersten visch, dien hij vangt, bij Joseph moet brengen. Of Joseph wist, wat hij met dien visch moet doen, vraagt de stem. Jos. moet den visch op de Graaltafel leggen tegenover den Graal. Geen woord over de beteekenis of over den geestelijken samenhang met den Graal. Zou werkelijk, als de visch het lichaam van Christus beteekende, Borron niet de hemelsche stem daarop hebben laten wijzen ? Hij, die zelfs voor den naam Graal een afleiding van agréer verzint ? Later vernemen we, dat Bron de rijke visscher zal heeten van wegen dien visch. Weer geen mededeeling over Jezus als visch. In den Gr. St. Graal hooren we echter, dat de visch, dien Josephe Alain, den zoon van Bron, laat vangen, tot spijziging der schare dient en dat Alain voortaan daardoor de rijke visscher heet. En de opvatting van Sp. en zijne voorgangers wordt geheel onhoudbaar, indien het juist is, dat Joseph met zijn Graal en Bron met zijn visch aanvankelijk tot twee verschillende legenden van de bekeering van Engeland zouden hebben behoord, zooals Nutt en Heinzel aannemen en Sp. zelf op p. 65 vermeldt ; dan zou de visch bij Bron het symbool van zijn ambt als menschenvisscher zijn geweest. In geheel andere richting weer wijzen A. Nitze, The Fisher King in the Grailromances (Publications op the Modern Language Association of America, 1909) en J. Schwietering in Zeitschr. f. deutsches Alt. u.d. Litt. 60, 259 vlgg. (Juli 1923). Men ziet, deze uiterst subtiele kwestie is door geen gespatieerd machtwoord of door een 'eenig logisch vinden' op te lossen. We zullen ons voorloopig moeten neerleggen bij de opvatting van Heinzel, voor wien de visch bij Borron zooals in den Gr. St. Graal op de wonderbaarlijke spijziging wijst, in aansluiting aan het spijswonder in de Evangeliën ; de Graal echter is bij Borron het hoogere symbool geworden, waarin de H. Drieëenheid zich zelf manifesteert.

Ik heb slechts het een en ander uit deze studie gegrepen. Sp. schijnt van meening te zijn, dat het materiaal, waarover hij beschikt, de wijze, zooals hij de zaken gelooft te moeten aanzien, voldoende zijn, om de vraagstukken, den Graal betreffende, vrij wel zonder rest op te lossen. Dat het opnieuw bewerken en een doorzoeken van het oude materiaal door scherpzinnige geleerden nog tot onverwachte resultaten of hypothesen kunnen leiden, hebben studies uit den allerlaatsten tijd getoond. Ik noem in de eerste plaats de fijn doordachte Études sur la Queste del Saint Graal van Alb. Pauphilet (1921), dan de tot tegenspraak uitlokkende, maar toch een geheel nieuwe hypothese wagende Étude sur le Lancelot en prose van Ferd. Lot (1918) met haar talrijke suggestieve opmerkingen, en het aan nieuwe gezichtspunten zoo rijke werk van Alb. Schreiber over Wolfram v. E. en zijne werken (1922), afgezien van enkele artikelen in tijdschriften. Toch is de behandeling der sage door Sp. in zoover leerrijk, daar ze aantoont, hoe er gewrongen en gebogen of uitgeschakeld moet worden, zoodra men den christelijken oorsprong van den Graal zonder meer wil handhaven. Intusschen komen ook in deze studie goede gedeelten voor. Zoo wijs ik op de behandeling van het Dümmlingsmotief, al is het meeste daarin niet nieuw en niet alles bewijskrachtig.

Ten slotte een opmerking van principieelen aard.

De taak, zooals Sp. ze heeft opgevat, beperkt zich in hoofdzaak er toe, voor de elementen, die hij in een sage ziet, verwante elementen in andere sagen of sagengroepen of waar ook op te sporen en den inhoud van het verwante element mede te deelen of ook wel te vergelijken. Dit is op zich zelf geen onverdienstelijk werk. Maar Sp. heeft iets van hoogere orde beloofd: eene 'richtige Erkenntnis der Verschmelzung'. Dat beteekent toch zoo iets als van een indringen in den geest van het individu, dat de versmelting van motieven tot stand bracht, zoo iets van een onderzoek naar den invloed, dien in een bepaalde sage, en in iedere sage telkens weer anders, de verschillende elementen op elkaar uitoefenden, zoodat er van een versmelting sprake kan zijn. Hoe weinig Sp. rekening houdt met zulke en soortgelijke factoren, toont zijne behandeling van enkele gedeelten der Graalsage : feitelijk heeft hij niets anders te zeggen dan, dat dit of dat element zoo en zoo kan verklaard worden uit Borron, waarbij men steeds den indruk krijgt, dat dit alleen geschiedt, om den aangenomen christelijken oorsprong van den Graal te bewijzen. Hij doet geen poging, ons de krachten te doen begrijpen, die tot die wijzigingen leidden. Sp. wordt te zeer beheerscht door zijn zucht, ik zou bijna zeggen manie, om te ontleden ; de behandeling der synthese blijft vrij wel achterwege. De lezer ziet telkens een geheel in stukken snijden, om dan te hooren, dat soortgelijke stukken of stukjes ergens anders ook te vinden zijn, en hij moet aan den spot van Mephisto denken, dat men nu wel de deelen in de hand heeft, 'fehlt leider nur das geistige Band'. En juist het inzicht in de natuur van dezen geestelijken band had Sp. als het eigenlijke doel van zijn werk genoemd. En wat is nu voor Sp. zelf het algemeene resultaat van zijn op p. 10 zoo grootsch aangekondigd programma ? Wat houdt hij zelf voor de 'richtige Erkenntnis jener engen Verbindung, die die Legende, das konstitutive Prinzip des religiösen Epos, in einigen Werken mit jenen andern Elementen, sagenhaften und historischen, einging' ? Ik moet tot mijn spijt constateeren : niets dan enkele uiterlijkheden. Op p. 114—118 zijn de resultaten ongeveer deze : 1. de door hoofsche dichters bewerkte legende is geen bijzonder dichtsoort ; 2. de dichters behandelen motieven, ontleend aan de legende, op dezelfde wijze als wereldsche motieven ; 3. we kunnen vier typen van versmeltingen onderscheiden : a. 'innere Verarbeitung der einzelnen Züge verschiedener Herkunft (Gral)', b. 'Ritterromane mit legendarischen Elementen (Gregor)', c. 'Legende mit weltlichen Motiven (Armer Heinrich)', d. van andere typen 'vor allem der Typus,

Digitized by Google

wo eine Legende und ein Abenteuerroman, die ursprünglich nichts gemein haben, neben einander gestellt werden (Robert le Diable)', en nog andere gevallen, waarvoor Sp. geen nieuwe typen wil opstellen. Ik betwijfel zeer, of zulke uiterlijkheden eene 'richtige Erkenntnis jener engen Verbindung' mogen worden genoemd. Daarbij komt nog, dat de vier aangegeven typen niet op hetzelfde principe van indeeling berusten, dat ongelijksoortige dingen, graad en inhoud, vergeleken worden. Bij Hartmann's Armer Heinrich bijv. is de 'innere Verarbeitung' der verschillende trekken minstens zoo groot, zoo niet grooter, als in Chrétien's of Wolfram's Graalgedichten. —

De waarde van Sp.'s werk ligt, zooals gezegd, voornamelijk daarin, dat men hier een aantal verwante motieven samengebracht en besproken vindt. Tot de hoogere taak, de behandeling der versmelting van het standpunt van het kunstwerk of van het geheel, heeft Sp. zich niet kunnen verheffen. Sterk komt dit tot uiting in de Graalsage en de kleinere sagen. Iets hooger staat in dit opzicht de sage van Gregorius. Overigens getuigt Sp.'s werk van vlijt en belezenheid, maar ook van merkwaardige vluchtigheden, die een nauwgezet onderzoeker tracht te vermijden. Bij de studie van den Zwaanridder neem ik met dank nota van enkele opmerkingen, ofschoon ik vrees, dat ze voor een historisch of genetisch onderzoek wel nauwelijks voldoende zijn.

Tilburg. J. F. D. Blöte.

The Stonyhurst Pageants, Edited, with Introduction, by **Carleton Brown.** (Hesperia, Ergänzungsreihe 7. Heft). Göttingen, Vandenhoeck en Rupprecht. 1920. (Pr. 6sh. 6 d.).

This is the first print of a MS. which has lain unnoticed in the library of the Roman Catholic college of Stonyhurst in Lancashire since the 17th century. Would that it had been the Ur-Hamlet! — The pageants do not form a complete cycle of mystery plays, only a torso beginning with the 6th pageant (Jacob) and ending with the 18th (Naaman), while the beginning of the 6th, end of the 18th, and whole of the 13th are also missing. As we have it, therefore, it is a purely Old Testament mystery, and there is no clue to a possible New Testament continuation. Yet fragmentary though it is, it contains 8740 dreary septenarii (the average length of a Shakespearean play being 3800 verses of half the length, and treble the wit).

The pageants are a proof, were one needed, of the survival of early drama right down beyond Shakespeare, for, as the editor has no difficulty in proving, they must have been written between 1610 and 1625. The author constantly uses Lancashire dialect, was therefore a Lancashire man, probably a catholic, perhaps a priest, certainly a dullard. The pageants are devoid of scanable verse, humour, imagination, or dramatic skill. The last play, however, that of Naaman, is so strikingly superior in all respects and so strongly influenced by Plautine models that there is reason to believe it is by a different hand. The editor rejects this theory. "The language and versification stamp it indubitably as the work of the Stonyhurst playwright". But this proves little more than similar Lancashire origin. "In the pageant of Naaman, the Scriptural narrative supplies the bare outline of the central plot", in contrast to the other plays, where the Biblical text is slavishly followed. "Around this, the author has woven a fabric of incident and character for which he found his pattern chiefly in classical comedy". Apart from this play, the volume is of interest only to students of the Lancashire dialect.

Groningen. J. A. Falconer.

Samlaren. Tidskrift för svensk litteraturhistorisk forskning. Ny följd. Årgang 2. 1921. Uppsala, Almqvist och Wiksells Boktryckeri-A-B. 1922.

De eerste jaargang van de nieuwe reeks van *Samlaren* werd aangekondigd in *Mus.* XXIX, 273. Voor eenigen tijd is het tweede deel van die reeks verschenen, iets dikker dan het eerste, met opstellen over misschien in Nederland minder bekende Zweedsche auteurs dan het vorige bevatte, en wellicht daardoor voor ons land niet zoo interessant. Maar van algemeen-wetenschappelijk belang is de Zweedsche bibliographie over 1920 (letterkunde, letterkundige geschiedenis, taalkunde, tooneel en muziek, metriek en stijlleer, folklore, mythologie), die vijf en twintig bladzijden beslaat, voortzetting (no. 39) van de door Nils Gobom in de eerste reeks begonnen *Svensk litteraturhistorisk Bibliografi.* Deze bibliographie vooral maakt *Samlaren* tot een ook in Nederland onmisbaar werk.

Het is een lust om dit werk ter hand te nemen. Een royaal formaat, mooi papier, heldere druk, een smakelijk omslag. De Zweedsche Genootschappen zijn wel te benijden, die zoo te werk kunnen gaan en zoo voort kunnen gaan, terwijl hier bij genootschapsuitgaven op alle manieren beperkt en besnoeid, of zelfs geheel en al gestaakt, moet worden.

Leiden. A. Beets.

Ch. Sorel, La Jeunesse de Francion. Introd. et notes de **A. Thérive.** (Collection des chefs-d'œuvre méconnus). Paris, Editions Bossard. (Pr. fr. 12).

Uit het œuvre van den productieven veelweter en veelschrijver Charles Sorel, die romans, stichtelijke boeken, officieel geschiedwerk, brochures van allerlei aard publiceerde zal *Francion* alleen nog wel overblijven als een leesbaar stuk proza, dat hier en daar wat lang valt, maar dat toch nog levendig genoeg is om te behagen. 't Is en blijft werk van een tweeden-rangsschrijver; tusschen het proza van Montaigne en van Pascal moet men het niet lezen. Maar het is knap realistisch werk. Vooral wel het gedeelte dat André Thérive heeft uitgegeven als *La Jeunesse de Francion*, een term dien de schrijver in 1626 er voor gebruikte. Zeer terecht is de keus daartoe beperkt: dit fragment heeft een psychologische eenheid, doordat het de *Jeunes Erreurs* (zooals de titel in 1633 luidt) geeft, de grappige jeugddomheden en de vertrouwelijke mededeelingen van den schrijver, die zijn werk anoniem uitgaf, maar toch onmiddellijk als de auteur werd aangewezen, door vriend en vijand, en van wiens leven men hier zooveel, min of meer veranderd, terugvindt. Vooral van den libertijn, die hij een tijd lang was en eigenlijk ook wel bleef, al farceerde hij 't boek in 1633 met moreele histories en overwegingen en al schreef hij het een zekeren Moulinet toe.

De noten van André Thérive zijn uitstekend; de sobere inleiding geeft het noodige over den schrijver en

Digitized by Google

zijn werk, handiger en helderder dan de een beetje langdradige monographie van E. Roy over Sorel (1891) met al haar uitweidingen. Uitstekend, die noten! Een bronnenstudie van dit deel, met een voortdurende verwijzing naar de realistische letterkunde van dien tijd, de verhouding tot de boertige verhalen en de anecdoten die in omloop waren. En eigenlijk, voor den opmerkzamen lezer, een gelegenheid om te zien hoe uit de realistische novellen en vertellingen de roman zich vormt, een vormingsvraagstuk waaraan G. Reynier in zijn werk *Le Roman Réaliste au XVIIe siecle* (1914) niet genoeg aandacht heeft geschonken.

Amsterdam. K. R. Gallas.

Slavia. Časopis pro slovanskou filologii. S podporou ministerstva školství a národní osvěty vydávají O. Hujer a M. Murko. Ročník I. Sešit 1. Praha, Česká grafická Unie. 1922. (Pr. p. jg. 80 cech. kronen, voor West-Europa 45 Franse francs).

Het verschijnen van de eerste aflevering van het tijdschrift „Slavia" is wel de gewichtigste gebeurtenis der laatste jaren op het terrein der slavistiek. Het door Jagić ruim veertig jaar lang uitgegeven „Archiv für Slavische Philologie" heeft in zijn oude vorm opgehouden te bestaan. Het zal tans weder door Berneker worden voortgezet doch reeds voor dat bekend was, waren de plannen voor „Slavia" gereed en tans ligt de eerste aflevering vóór ons, ingeleid door een artikel, dat als zegenwens beschouwd kan worden, van de meer dan tachtigjarige nestor der slavistiek Jagić. Intussen zijn er reeds twee afleveringen, een jaargang vormend, verschenen van de „Revue des études slaves", doch deze heeft een beperkter arbeidsveld; nog enger omgrensd is het terrein van enige andere nieuwe tijdschriften in het Pools, Sloveens, Servies. „Slavia" is een internationaal tijdschrift, dat jaarliks in vier flinke afleveringen zal verschijnen (de eerste afl. bevat 196 pagina's) en aan de Slaviese filologie in de allerruimste zin gewijd is, tevens artikelen over Balties opnemende. Ook in die zin is het tijdschrift slavisties-internationaal, dat men er in schrijven kan in elke Slaviese taal, verder in het Frans, Duits, Engels, Italiaans.

De redaktie is wel aan de allerbeste handen toevertrouwd. Het is dan ook te verwachten, dat de redakteuren door kunnen gaan op de wijze der eerste aflevering, en dan vervult het tijdschrift op schitterende wijze de beloften, bij zijn oprichting uitgesproken [1]).

Op de zelfstandige artikelen volgt een afdeling „Kritieken en referaten" en „Meedelingen"; speciaal vermeld ik het zeer waardevolle overzicht over de Russiese slavistiek in de jaren 1914—1921 door Jakobson en Bogatyrëw en de kritiese beschouwing door Polívka van Conew's klassificering der Slaviese talen.

Iedere slavist moet dit tijdschrift met dezelfde aandacht bestuderen, die hij vroeger aan 't „Archiv" van Jagić wijdde.

Leiden. N. van Wijk.

[1]) Sedert deze aankondiging geschreven werd, hebben vier nieuwe afleveringen deze verwachting bevestigd. Van het nieuwe „Archiv" verscheen intussen een jaargang. Jagić is begin Augustus 1923 gestorven. [Desember '23].

J. Szinnyei, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Zweite, verbesserte Auflage. (Sammlung Göschen Nr. 463). Berlin und Leipzig, Vereinigung wissenschaftlicher Verleger Walter de Gruyter & Co. 1922. (Pr. ƒ 0.60).

Met 't volste recht mag de tweede druk van 't handige boekje van Prof. Szinnyei over de Fins-Ugriese talen een verbeterde uitgaaf van de eerste heten, daar hij overal de sporen draagt van te zijn bijgewerkt en volmaakt, door nauwkeuriger redaktie, vermijding van kleine of grote onjuistheden en schrapping van onwaarschijnlike of zeer betwistbare gissingen. In de transkriptie zijn verscheiden verbeteringen aangebracht, een werk dat niet geringe moeite en nauwkeurigheid moet hebben vereist; nodeloze uitvoerigheid is nog meer dan in de eerste druk vermeden, zodat 't werkje beknopter is geworden, zonder dat de degelikheid er schade bij geleden heeft. 't Enige wat men node mist, zijn de biezonderheden over de telwoorden 1—6 (op blz. 107 en vv. van de eerste druk). De duidelike tabellen op blz. 20 en vv. hebben 't overzicht van de konsonanten veel gemakkeliker gemaakt, daar men nu met een oogopslag kan zien, hoe de Fins-Ugriese klanken zich in de verschillende talen hebben ontwikkeld. Jammer dat de staat van onze kennis van de vokalen niet ver genoeg gevorderd is om van deze dergelijke tabellen te kunnen maken, zodat de Schrijver zich te hunnen opzichte met algemene opmerkingen heeft moeten vergenoegen.

Waar de Schr. van de oudste Germaanse woorden in de Finse Oostzee-dialekten spreekt (blz. 15), blijkt hij de theorie van Karsten en Wiklund, dat zij in de tijd vóór de Germaanse klankverschuiving zijn overgenomen, te hebben aanvaard. Het is hier niet de plaats om over dit ingewikkelde vraagstuk in biezonderheden te treden. Ook Karsten's gevoelen, dat Tacitus, als hij de *Fenni* noemt, feitelik Lappen bedoelt, schijnt Szinnyei te delen, daar hij de gelijkstelling van deze *Fenni* met de Oostzee-Finnen (1e druk, blz. 16) heeft geschrapt. Ten aanzien van de oude woonplaats van de Finno-Ugriërs geeft hij tans de voorkeur aan de theorie dat ze oorspronkelik aan de middelloop van de Wolga hebben gewoond, zodat de Mordwinen, Zyrjenen en Tsjeremissen zich weinig of niet zouden hebben verplaatst. De bladzijde over verwantschap in de grijze oudheid tussen Indogermaans en Fins-Ugries is voorzichtiglik geschrapt, terwijl ook 't twijfelachtige verband met 't Japans niet meer wordt vermeld.

Ten slotte enkele opmerkingen. Op blz. 25 handhaaft de Schr. de vergelijking tussen Hong. *ravasz* 'slim' (vroeger ook 'vos'), Mordw. *ri'v'es'* 'vos' e. dgl. en Fi. *repo* (gen. *revon*), Laps *rēpi* 'vos', zonder de verschillen in vokaal en uitgang te verklaren. Hoe het ook moge geschapen staan met de beide laatste woorden (die bedenkelik veel lijken op Ono. *refr*, Ozw. *ræver*), de overeenkomst van de Ugries-Permiese met 't Iraanse woord voor 'vos' (Mperz. *rōpās*, Osset. *robas* e. dgl. = Skt. *lopāçaḥ* 'jakhals', 'vos') dunkt mij te groot om niet te geloven dat deze aan 't Iraans zijn ontleend, evenzeer als woorden voor 100,1000 e. a. — Wellicht met al te grote beslistheid wordt Setälä's theorie ter verklaring van de merkwaardige afwisseling tussen *kk* en *k*, *t* en *d* e.dgl. (Fi. *rokka* — genitief *rokan*, *kota* — *kodan*) als vaststaande beschouwd (blz. 27). Is de theorie juist, dan vormt die afwisseling, zooals o.a. Prof. Schrijnen in zijn *Einführung i. d. Stud. d. idg. Sprachw.*, blz. 89[1] aanneemt,

Digitized by Google

enigermate een parallel met de 'grammatische wechsel' in 't Germaans, maar toch beslist deze parallel niet 't pleit tussen de geleerden die de afwisseling in 't Germaans aan 't verschil in toonhoogte, en andere die hem aan 't verschil in klemtoon toeschrijven, aangezien, altans bij mijn weten, aangaande de toonhoogte in 't Fins-Ugries geen vergelijkend onderzoek bestaat. Te recht worden in deze nieuwe druk de genitieven van Fi. *kota*, *käsi* e. dgl. niet meer uitsluitend in de ouderwetse dialektiese vormen *kodan*, *käden* (en *ko an*, *kä en*), maar ook in de gewone vormen *kodan*, *käden* aangehaald. — Een belangrijke verandering vindt men op blz. 46. Terwijl Szinnyei vroeger in 't Fins-Ugries tussen de sterke vokaal in beklemtoonde lettergrepen en de zwakke in onbeklemtoonde een onderscheid deels in kwantiteit, deel sin kwaliteit aannam, is hij nu van oordeel dat alleen de kwaliteit verschillend was. Zijn formulering „Die starke Stufe erschien in betonten, die schwache in unbetonten Silben" lijkt mij evenwel nog altijd niet gelukkig, in verband met de haast onmiddellik voorafgaande zin: „Die Betonung war teils von der Offenheit oder Geschlossenheit der Silben, teils von der Qualität der Vokale bedingt"; immers, als ik mij niet vergis, wordt hier de klemtoon beurtelings als oorzaak en gevolg beschouwd, terwijl bovendien in de laatst vermelde volzin de al- of niet-geslotenheid van de lettergrepen als een tweede oorzaak van 't verschil in klemtoon dienst doet. — Bij de primaire latief-suffixen is op blz. 59 te recht een suffix *-s* gevoegd (b.v. in Fi. *alas* 'naar beneden'). Is het echter juist, hiertoe ook te rekenen Hongaarse vormen als *felé*, *feli* 'tegen', *mellé*, *melli* 'naast', *alá* 'onder'? Wel zo aannemelik schijnt mij de verklaring (in de eerste druk) uit vormen met een ander latief-suffix, nl. *-k* (b.v. in Ingries *alak* 'naar beneden'), in verband met Wogoelse en Ostjaakse vormen op vokaal naast Wog. - (b.v. Wog. *poali* 'naar. . . . toe' naast *sysy*; 'terug', Ostj. *pèlәka* ' naar . . toe'), die de Schrijver zelf uit vormen op *-k* afleidt. — Met de komparatief van pronomina, als Mordw. *o-mbo* 'ander' bij *o-* 'die', Fi. *ku-mpa-* 'uter' (interrog.), *jo-mpa-* 'uter' (relat.) bij *ku-* 'wie', *jo-* 'die' (blz. 73) vergelijke men Indogermaanse vormen als Skt. *antara-* 'ander', *katara-*, *yatara-*, Lat. *alter*, *uter*. — Met verwijzingen naar andere bladzijden had de Schr. wat kwistiger kunnen zijn, b.v. op blz. 78 bij suffix Fi. *-pa*, *-va* enz. naar blzz. 88 e.v., 120 e. v.; op blz. 80 bij Wog. *-i* naar blz. 119 e.v., bij Fi. *-ja*, *-jä* naar blz. 122; op blz. 82 bij Mordw. *-z'* enz. naar blz. 123 e.v. — Een gemis aan overeenstemming is blijven bestaan tussen blzz. 117 en 119. Terwijl men op de eerste bladzij leest dat in 't Fins 'ik ga niet' is: *en mene*, leert de tweede dat in zekere Oostelike tongvallen van 't Fins 'ik geef niet' luidt: *en annak*, zodat het de schijn krijgt alsof men hier met twee oorspronkelik verschillende vormen te doen heeft, terwijl toch, gelijk men weet, *en mene* uit *en mene*' en dit uit *en menek* ontstaan is, en in 't gewone Fins *en anna*' (uit *annak*) wordt gezegd of meer gewoon *en anna*, waarin de *-nn-* (uit *-nd-*) nog toont dat de laatste lettergreep oudtijds gesloten was, in tegenstelling b.v. met *antaa* 'hij geeft'.

Groningen. J. H. Kern.

G. Frenken, Quellen zum Leben Karls des Grossen. (Eclogae Graecolatinae, fasc. 2). Leipzig, B. G. Teubner. 1921.

Dit boekje bevat: 1. Einharts Vita Karoli Magni; uit den Prologus van Walahfrid Strabo, Vita Karoli Magni;
2. Uit de Gesta Karoli van den Monnik van St Gallen (Notker Balbulus).
3. Smeekbede van Paulus Diaconus tot Karel den Grooten.
4. Twee Gedichten van Alcuinus.
5. Verordening van Karel den Grooten over de studie in de Kloosters.
6. Een oorkonde van Karel den Grooten.
7. Uit de Brieven van Lupus van Ferrières.

Korte noten geven de vertaling der moeielike woorden.

Ik heb dit boekje gebruikt als lektuur in de vierde klasse na Kerstmis, en ik kan het aanbevelen. De proef is geslaagd. De leerlingen waren wel verbaasd, dat het Latijn van Cicero ook gebruikt kon worden voor Geschiedenis van dien tijd en zeer verwonderd, toen zij sommige zinnen uit Einhart in hun geschiedenisboek terugvonden. Dit gaf hun een blik in de fabricage van dergelike leerboeken met hun geijkte, telkens weer overgenomen stereotypen.

Maar dit is bijzaak. Hoofdzaak is, dat zij kennis maken met een echte bron van historie, waar ook ons eigen land, Nijmegen, genoemd wordt, wat hun aandacht niet ontgaat; dat zij in § 19 uitvoerig beschreven vinden, wat in de boekjes gecomprimeerd is tot het bekende „Karel de Groote stichtte scholen". Het interesseert hun, hoe hij de zwemsport aanmoedigde, de geheelonthouding, althans groote matigheid in het drinken bevorderde; kortom, zij lezen in goed Latijn belangwekkende, moderne dingen omtrent een figuur, die inderdaad tot de Grooten der menschheid gerekend wordt.

En zij krijgen een blik in de kunst van historieschrijven.

Utrecht. E. Slijper.

Eginhard, Vie de Charlemagne, éd. et trad. par **Louis Halphen.** Paris, Champion. 1923. (Pr. fr. 7.50).

Deze keurige uitgave opent de rij der Classiques de l'histoire de France, die de bewerker hoopt te doen verschijnen. Bekend als uitnemend kenner van de Karolingische periode, waarvoor hij in zijn *Etudes critiques sur l'histoire de Charlemagne* (1921) zoo belangrijke studiën uitgaf, was hij zeker de man om Einhard's werk uit te geven. Hij deed het op voortreffelijke wijze. In een inleiding behandelt hij den schrijver, diens werk en wijze van schrijven, de handschriften (waarvan hij slechts enkele bij den tekst tot grondslag nam), de verschillende uitgaven en de over Einhard verschenen literatuur, daarbij gebruik makend van duitsche en engelsche zoowel als van fransche geschriften. Alleen over het van de handschriften gemaakte gebruik zou ik de opmerking willen maken, dat het toch eigenlijk niet aangaat (p. XIV) het „appareil critique" voor den uit te geven tekst „résolument" te beperken tot „un très petit groupe de copies anciennes, assez proches encore de l'original" en de rest te verwaarloozen, aangezien het opmaken van de „généalogie" der handschriften (80 in getal) „une tache immense et sans doute stérile" zou kunnen blijken. Het meeste werk was trouwens door Holder-Egger al gedaan. Toch geen germanophobie? Overigens heb ik niets dan lof voor deze uitgave, die ongetwijfeld verdient op onze colleges over de Middeleeuwen gebruikt te worden.

Leiden. P. J. Blok.

Digitized by Google

E. Hoffmann, Die Griechische Philosophie von Thales bis Platon. (Aus Natur und Geisteswelt, nº. 741). Leipzig, Teubner.

Van de vele, in den laatsten tijd verschenen, overzichten der Grieksche Wijsbegeerte is dit ongetwijfeld een der allerbeste. Voor eerstbeginnenden blijkt het niet zoozeer bestemd. Men moet filosofisch al eenigermate zijn ontwikkeld om er het rechte aan te hebben. Alleen het essentieelste komt ter sprake. Na een uitnemende inleiding en eenige belangrijke beschouwingen over „die griechische Philosophie als Vergangenheit und Gegenwart", over de fundeering der wetenschap (tegenover den mythos en de Orphische leer) en de „philosophische Lebensform" worden de voor-Socratici, de Sophisten, Sokrates en Plato behandeld, klaar en grondig, met vele goed gekozen citaten. Het biographisch-historische wordt in noten aan den voet der pagina's kort afgedaan. Zich met de eenzijdige Socratici (Cynici, enz.) niet ophoudend. gaat de schrijver van Sokrates onmiddellijk over tot Plato, en bepaalt zich hier tot een zeldzaam klare en van diep begrip getuigende ontwikkeling der Idee-conceptie. Alles is hier kortweg voortreffelijk, vooral wat in § 4 gezegd wordt over de „Zweiweltentheorie und die Methexis". Alleen komt het mystieke in Plato's leer en persoonlijkheid niet voldoende tot zijn recht. — Met groote belangstelling zien wij het tweede (tot Poseidonios gaande) deeltje tegemoet, dat eveneens nog door Hoffmann wordt geschreven. De bewerking der overige vijf deeltjes is aan andere handen toevertrouwd.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

SCHOOLBOEKEN.

Dr. J. W. van Rooyen, rector van het gymnasium te Sneek, heeft Dr. E. Bachof's *Grieksch Thema- en Vertaalboek* voor Nederlandse gymnasia bewerkt en het boek uitgegeven bij de firma G. F. Théonville te Leiden (1922). Een vocabularium, een boekje op zich zelve vormend, is aan het werk toegevoegd. De vertaaloefeningen, en de themata in het laatste gedeelte van het boek, bestaan uit verhalen, die op mythologie en geschiedenis betrekking hebben.

Bij de fa Wolters te Groningen-den Haag is de, slechts hier en daar gewijzigde derde druk uitgekomen van den bekenden *Platenatlas bij de Nederlandsche Literatuurgeschiedenis*, samengesteld door M. A. P. C. Poelhekke en Prof. Dr. C. G. N. de Vooys; de verschijning van drie uitgaven binnen den tijd van tien jaren is een verblijdend bewijs van belangstelling in de geschiedenis onzer literatuur in en buiten het onderwijs. De prijs is ƒ 4.75, geb. ƒ 5.25.

Dezelfde fa zond ons den derden druk van het tweede deel van 't *Nederlandsch Leesboek ten dienste van het voortgezet lager, middelbaar en gymnasiaal onderwijs* door G. Bolkestein, M. A. P. C. Poelhekke en Dr. J. Prinsen JLzn.; hierin zijn enkele wijzigingen aangebracht. De prijs bedraagt ƒ 2.90, geb. ƒ 3.50. Voorts den 4den, hier en daar veranderden druk van het eerste deel van *De Bloeiende Bongerd* door mevr. W. C. Wittop Koning-Rengers Hora Siccama en Herman Poort. Hiervan is de prijs ƒ 3.40, geb. ƒ 3.90.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De heer T. Fitzhugh, Professor of Latin in the University of Virginia, heeft een voordracht over *the pyrrhic accent and rhythm of Latin and Keltic*, uitgesproken in 1922, laten drukken, waarin hij als basis van zijn onderzoekingen behandeld heeft het carmen fratrum arvalium en de bouw van de versus saturnius.

Bij de firma Dessain te Luik zijn in tweede druk verschenen, en aan de Redactie gezonden Cicero, *de Catilinarische Reden, met inleiding en aanteekeningen* door A. Geerebaert. S.J. In 't eerste deeltje staat de tekst; het tweede bevat de inleiding en de aanteekeningen.

De moeilikheid om de weg te vinden in de verschillende verzamelingen van Latijnse opschriften, met name in het uitgebreide *Corpus inscriptionum latinarum*, heeft de heer L. Perret willen wegnemen, door het schrijven van een boekje. getiteld *Les inscriptions romaines, bibliographie pratique*. In een voorrede beveelt R. Cagnat het aan. De uitgever is C. Klincksieck (Parijs, 1924), de prijs fr. 2.50.

Met leedwezen moeten wij vermelden, dat van het bekende tijdschrift *Deutsche Geschichtsblätter* met het slot van den 20sten Band thans de uitgave gestaakt is moeten worden ten gevolge der ongunstige tijdsomstandigheden, die het ondoenlijk maakten om dit tijdschrift voor „deutsche Vergangenheit auf landesgeschichtlicher Grundlage" verder te doen verschijnen.

Van P. J. Blok's *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* verscheen, 31 jaren na de uitgave van dl. I van den eersten druk, thans bij A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij te Leiden dl. I van den derden Nederlandschen druk. Dit deel is aanzienlijk verbeterd en vermeerderd naar aanleiding van nieuw gevonden gegevens en latere geschriften, uitgegeven sinds dl. I van den tweeden druk (1912) verscheen. — Het laatste (zesde) deel van de intusschen verschenen duitsche vertaling zal wegens de tijdsomstandigheden vooreerst niet kunnen worden uitgegeven, naar de firma Perthes te Gotha heeft verklaard.

Bij E. Reinicke te Leipzig (1924) is verschenen de zesde druk van Karl Büchers vermaarde boek *Arbeit und Rhythmus*. In een voorrede bericht de schrijver dat verschillende „stoffliche Ergänzungen" zijn aangebracht, doch dat aan de gedachten die ten grondslag liggen van het werk niets is veranderd. Ook deze uitgave is voorzien van talrijke afbeeldingen en aanwijzingen van melodieën. De prijs is ƒ 5. 3, gebonden ƒ 6 27.

STICHTING-DE GOEJE.

1. Het bestuur der stichting heeft na November 1922 geen wijziging ondergaan, en bestaat derhalve thans uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. Tj. de Boer, Dr. J. J. Salverda de Grave en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. Dank zij eenerzijds den bevredigenden verkoop van de uitgaven der stichting, anderzijds den gewaardeerden steun van het Leidsche Universiteits-Fonds, is het bestuur er in geslaagd den schuldenlast af te doen. Zelfs kon aan Prof. Wensinck te Leiden een subsidie worden verleend voor de onder zijne leiding met veler samenwerking, ondernomen samenstelling van een concordantie op de Mohammedaansche traditie-verzamelingen.

3. Van de zes uitgaven der stichting zijn nog een aantal exemplaren over, welke bij den uitgever Brill verkrijgbaar zijn en waarvan de opbrengst aan de stichting ten goede komt; no. 1, de photographische reproductie van het Leidsche handschrift van al-Buḥturi's Ḥamâsah (1909), is verkrijgbaar voor ƒ 96; no. 2, al-Mufaḍḍal's Kitâb al-Fâkhir, ed. C. A. Storey (1915), voor ƒ 6; no. 3, Streitschrift des Ġazâli gegen die Bâṭinijja-Sekte, door I. Goldziher (1916), voor ƒ 4.50; no. 4, Bar Hebraeus's Book of the Dove, by

Digitized by Google

A. J. Wensinck (1919), voor ƒ 4.50; no. 5. De opkomst van het Zaidietische Imadaat in Yemen, door C. van Arendonk (1919), voor ƒ 6; en no 6. Die Richtungen der Islamischen Koranauslegung, door I. Goldziher (1920), voor ƒ 10.

November 1923

TEYLER'S GODGELEERD GENOOTSCHAP.

Volgens het Programma van Teyler's Godgeleerd Genootschap voor 1924 blijft de volgende prijsvraag uitgeschreven om beantwoord te worden vóór 1 Januari 1925:

Het Christusprobleem — zijn kern en zijne beteekenis voor het geestelijk leven der menschheid.

Als nieuwe prijsvraag, ter beantwoording vóór 1 Januari 1926, is uitgeschreven:

De verhouding tusschen gezag en persoonlijke vrijheid en zelfstandigheid op het gebied van het geestelijk leven.

Voor nadere bizonderheden zie men het programma van het genootschap dat op aanvrage bij Heeren Directeur van Teyler's Stichting te Haarlem jaarlijks omstreeks 15 November kosteloos verkrijgbaar is.

PRIJSVRAAG OVER DE PSALMEN IN DE JOODSCHE LITURGIE.

Het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland vraagt een onderzoek naar de historische ontwikkeling van de plaats, de keuze en de beteekenis der Psalmen in de meest bekende riten der Joodsche liturgie, van de oudste tijden tot den Reform.

In deze vraag zijn slechts geheele Psalmen of Psalmstukken bedoeld, dus niet losse verzen.

Het antwoord, gegeven in het Nederlandsch, Hebreeuwsch, Fransch, Duitsch of Engelsch, geschreven met eene andere hand dan die van den auteur of met eene schrijfmachine, moet voor 1 April 1925 den Secretaris van het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland, gevestigd te Amsterdam, (Sarphatistraat 52), worden toegezonden. Het moet worden geteekend met eene spreuk en vergezeld gaan van een gesloten en gezegeld briefje, dat dezelfde spreuk tot opschrift heeft en den naam en het adres des schrijvers bevat.

Op de jaarlijksche Algemeene Vergadering van het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland in 1925 wordt het oordeel van het Bestuur over de ingekomen antwoorden afgekondigd en aan den schrijver van het meest voldoende antwoord, dat door het bestuur de bekroning waardig wordt gekeurd, eene som van honderd vijftig gulden uitgereikt.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1923, Mars-Avril: P. Montet, Les fouilles de Byblos en 1922. — F. Préchac, Le sommaire du „De Clementia". — A. de Laborde, Origine de la représentation de la Mort chevauchant un bouf, dans les livres d'Heures de la fin du XVe S. — J. Loth, L'épée de Tristan. — E. Cuq, La loi Gabinia contre la Piraterie de l'an 67 av. J. C., d'après une inscr. de Delphes. — A. Wilmart, Les éditions anc. et mod. des Prières de saint Anselme. — Casanova, L'incendie de la biblioth. d'Alexandrie par les Arabes. — G. Cohen, Le livre du Régisseur pour le mystère de la Passion.

Mai-Juin: L. Poinssot et R. Lantier, Q. Geminius Sabinus, princeps peregrinorum. — A. Blanchet, Vénus et Mars sur les intailles magiques et autres. — Homolle, Analyse d'une lettre de M. Picard sur la découverte à Délos des tombeaux des vierges hyperboréennes. — Ch. Diehl, Rapport s. l. fouilles du corps d'occupation français à Constantinople. — H. Basset, Une primitive mosquée de la Koutoubia à Marrakech. — F. Cumont, Découverte d'un autel taurobolique à Rome. — Virolleaud, Rapport de M. R. Dussaud sur divers monuments de Sidon et de Mahalib. — E. Pottier, Rapport s. l. travaux archéol. en Syrie et à l'École franç. de Jérusalem.

Zeitschr. f. vergl. Sprachf., LI, 1-2: J. Endzelin, Zur Betonung der lit. Präsensstämme. — A. Hübner, *Grund* als Femininum. — F. Hiller v. Gaertringen, Dorisch oder ionisch? — A. Zimmermann, Ueber bewegliches *s, m, n, b, p* im Latein (im Anlaut.) — R. Trautmann, Preuszisches. — M. Niedermann, Lit. Miszellen. — R. Gutmann, Die Basken u. d. Finnen. — M. Vasmer, Alpenslav. Ortsnamen u. slav. Lautgesetze. — B. Collinder, Phonetik contra Sonantentheorie. — H. Jacobsohn, Zur Lautdauer der Vokale. — R. Thurneysen, Idg. Miszellen, 1—6. — W. Schulze u. R. Trautmann, Zur Blattfüllung. — F. Kluge, *Sacerdos*. — A. Bezzenberger, Lit. u. lett. mundartliche Texte, I. — M. Vasmer, Dissimilationsvermeidung im Russ. — R. Loewe, Die idg. Vokativbetonung. — A. Jóhannesson, Got. */laqus*. — K. Búga, Die Metatonie im Lit. u. Lett. — R. Trautmann, Zum idg. Vokativ. — S. Feist, Die Etymol. des Festnamens *Jul*. — R. Trautmann, Zur alttsech. Alexandreis V. 601. — F. Bechtel, Antwort der Sprachforschung. — A. Götze, Tištrya, Tir, Tišya, Σείριος. — G. Gerullis, Lit *dekni*. — Ch. Rogge, Nochmals lat. *elementum*. — M. Vasmer, Zur Ausspr. des gr. ῥ.

Indogerm. Forsch., XLI, 1-2: F. Karg, Das Relativum in der Heliandhs. C. — W. Streitberg, Kleinigkeiten. — J. Weisweiler, Beitr. z. Bedeutungsentw. germ. Wörter f. sittliche Begriffe, I. — A. Götze, Relat. Chronol. v. Lauterscheinungen im Ital. — W. Porzig, Der Begriff der inneren Sprachform. — Dez., *Δαίμων*. — G. Ipsen, Sum.-akkad. Lehnwörter im Idg. — E. Kieckers, Zur griech. Deklination.

Mnemosyne, N. S. vol. LI, pars IV: G. Vollgraff, Ad Sophoclis Oedipum regem. — I. I. H., Ad ibidem. — C. Brakman, Observationes criticae in Ciceronis Academica. — Dez., Observationes variae in Somnium Scipionis. — P. Corssen, Tertulliani adversus Marcionem in librum quartum animadversiones. — I. H. Thiel, De Dinone Colophonio Nepotis in vita Datamis auctore. — A. G. Roos, Animadversiones in papyros nonnullas graecas. — R. A. van Groningen, Observationes quattuor in Pap. „Rylanus" LXXXVII. — A. G. Roos, De C. Iulio Prisco. — A. J. Kronenberg, Ad Plutarchi Moralia.

Hermes, LVIII, 1: W. Judeich, griech. Politik u. pers. Politik im V. Jhrh. v. Chr. — H. Gomperz, über die urspr. Reihenfolge einiger Bruchstücke Heraklits. — U. v. Wilamowitz—Moellendorff, Lesefrüchte. — F. Vogel, die Kürzenmeidung in der gr. Prosa des IV. Jhrhs. — Misc.

Journal of Hellenic Studies, XLIII, 1: W. Mitchell Ramsay, Military Operations on the North Front of Mount Taurus, IV. — M. N. Tod, The Progress of Greek Epigraphy, 1921—1922. — J. G. Milne, More Relics of Graeco-Egyptian Schools. — A. H. Sayce, The Early Geography of South-Eastern Asia Minor. — P. Gardner, A Female Head of the Bologna Type. — Dez., A Statue from a Tomb. — G. R. Driver, A New Seal in the Ashmolean Mus. — F. Studniczka, The Sophocles Statues.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., LI-LII, 2: H. Diels (†), Anaximandros von Milet. — P. Schoch, Kultur- u. Wirtschaftsgeschichtliches aus dem hellenist. Delos. — H. Mörtl, Die Renaissance in Tiecks 'Vittoria Accorombona'. — W. Martini, Entwicklungsgesetz in der Gesch. des Schrifttums. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: E. Patzig, Die Achillestragödie der Ilias im Lichte der antiken u. der modernen Tragik. — E. Stemplinger, E. M. Arndt u. d. Griechentum. — H. Stürenburg, Sprachunterr. an höheren Schulen u. Sprachwiss. — F. Poland, Die Bedeutung der schriftl. Herübersetzung aus den klass. Sprachen.

3: O. Schroeder, Die Religion Pindars. — R. Heinze, Die horazische Ode. — O. Pniower, Der Prolog im Himmel in Goethes Faust. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: R. Petsch, Erkenntnis u. Leben. — E. Patzig, Die Achillestragödie u. d. Homer. Frage. — H. Barge, Vom Denken.

Digitized by Google

Nieuwe Taalgids, XVII, 6: C. G. N. de Vooys, Uit de voorgeschiedenis v. d. Nieuwe-Gids-beweging. — L. P. H. Eijkman, Geschiedk. overzicht v. d. klankleer in Nederl. (verv.). — D. B. Bosman, 'n Paar Afrik. eienaardighede. — Kron: en Krit. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, XI, 6: H. R., Miscellanea Kempensiana. — G. Royen, Kontaminatie, XII.

English Studies, V, 6: W. v. Doorn, How it Strikes a Contemporary, II. — Notes a. News. — Translation. — Points of Mod. Engl. Syntax. — Rev. — Brief Mentions. — Bibliogr.

Leuvensche Bijdr., XIV, 3-4: J. Dupont, Eene phon.-hist. studie (verv.).

XV, 3-4: A. Zauner, Zum Verstummen der Auslautkonsonanten im Französ. — J. Mansion, Toponymica. — A. L. Corin, Lettres de J. E. Wagner à J. P. Fr. Richter, précédées d'une étude sur la génèse du „Willibald" de J. E. Wagner. — O. Dambre, Onderzoek n. h. ontstaan v. J. de Harduijn's „Roosemond".

Zeitschr. f. deutsches Alt. u. deutsche Lit., LIX, 3-4: Cl. Biener, Wie ist die nhd. regel über die stellung des verbums entstanden? — E. Schröder, Berchtung u. Berchther v. Meran. — W. Stammler, Meister Eckhart in Norddeutschl.—E. S[chröder], Zu dem fragment eines mhd. prosaromans. — F. Niedner, Egils Sonatorrek. — H. Patzig, Zum stein von Eggjum. — E. Schröder, Die Leichenfeier für Attila. — Dez., *Harnaschvar*. — R. Loewe, Der got. Kalender. — S. Singer, Tannhäuser. — H. Niewöhner, Dulceflorie u. Herzog Friedrich.—E. S[chröder], *Strafen*. — C. v. Kraus, Waltheriana, I-II. — E. S[chröder], Zum Frauenturnier. — Dez., Zu Katharinen marter. — Dez. u. A. Hilka, Zum mittellat. 'Philo'. — E. S[chröder], *Künic Prinze*.

Id., Anz.: Misc.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Lit., XLVII, 3: V. Moser, Frühnhd. studien. — R. Loewe, Got. namen in hagiogr. texten.— M. H. Jellinck, Zur christl. terminologie im got. — Th. v. Grienberher, Ahd. texterklärungen, III. — J. Schnetz, Der name Germanen. — E. Kiefer, Nochmals zur localisierung der groszen Heidelberger liederhs. — Dez. Mhd. *mentag*. — R. Blümel, Zur zusammensetzung der vocale. — Dez., Zum Reim. — R. Husz, Die senna der königinnen in der Vǫlsungasaga u. Nibelungensage. — Scherer-preis.

Anglia, XLVII, 2: H. Patzig, Zum Beowulf-Text. — K. Jost, Wulfstan u. d. ags. Chronik. — S. J. Crawford, The Late O. E. Notes of Ms. (Brit. Mus.) Cotton Claudius B. IV. — A. E. H. Swaen, Peter Bell. — M. Förster, Herrn O. Schlutter zur Antwort. — E. Einenkel, Bemerkungen zum Försters „Antwort". — Berichtig.

Id., Beibl., XXXIV, 8: W. Fischer, Schriften zum engl. Deismus. — G. Herzfeld, Ein vergessener engl. Lexikograph. — F. Holthausen, Anglo-romanisches.

Revue Historique, CXLIII: Degert, Le mariage de Gaston d'Orléans, I — Braesch, Les pétitions du Champ de Mars (slot). — Gerock, Les lignes de Wissembourg. — Bulletin historique (France: moyen âge).

Historische Zeitschrift, 128, 1: Hessel, Odo von Cluni und das franz. Kulturproblem. — Glockner, Fr. Th. Visscher. — Ulmann, Störungen im Vertragssystem Bismarcks Ende 1887. — Miszelle.

2: Lemel, Der Konstanzer Frieden 1183. — Von Karg, Der Nymphenburger Vertrag. — Miszelle (Riezler, Ludwig II von Bayern).

Hist. Vierteljahrschrift, XXIX, 3: Stach, Jagd und Jagdkunde in den Volksrechten. — Erben, Fichte-Studien. — Rogge, Bismarcks Kolonialpolitik.

Studiën, C, Dec.: G. F. Bouman, L. Couperus. — C. Wessels, S. Fritz, 1654-1725, II. — Th. v. d. Bom, De scholast. leven leer en de mod. biologie. — H. Duurkens, Alb. Thijm en de kerkbouw, IV. — J. Alb. Thijm, Ons Offermaal. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — B. d. voltooiing v. h. 100e deel.

CI, Jan.: H. Padberg, F. v. Eeden. — G. Gorris, Het Pauselijk ceremonieel b. d. ontvangst v. regeerende staatshoofden. — L. Triebels, Het Vredesideaal en de pogingen tot een volkenbond in d n loop der ge chiedenis. — P. Albert, L. v. Pastor. — G. Lamers, Moet het Montessori-stelsel verbeterd worden? — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Van Dale, Gr. Wdb.[6]: Tschr. v. T. en Letteren XI, n°. 6 (Beuken).

Edmundson, History of Holland: Rev. Hist. CXLIII (Waddingt n).

Elzinga, Le Hollandsche Spectator: N. Taalg. XVII, n°. 6 (de Vooys).

Koenen-Endepols, Handwdb.[14]: Tschr. v. T. en Letteren XI, n°. 6 (Beuken).

Marmelstein, Textes de l'Institution de Calvin: Bibl. Ecole des Chartes LXXXIV (Lemaitre).

Oppermann, Untersuchungen: Bibl. Ecole des Chartes LXXXIV (Halphen).

Prick v. Wely, Eng. Handwdb.: Engl. Studies V, n°. 6 (Scout).

Prinsen, Hoot: Tschr. v. T. en Letteren XI, n° 6 (Maximilianus).

Riemens, Enseignement du français: Bibl. Ecole des Chartes LXXXIV (Brunel).

Stoett, Mnl. Spraakkunst[3]: Tschr. v. T. en Letteren, XI, n°. 6 (Royen).

Verdam-Stoett, Gesch. Ndl. Taal[4]: N. Taalg. XVII, n°. 6 (Greiner).

Vermeylen, Van Gezelle tot Timmermans: N. Taalg. XVII, n°. 6 (de Vooys).

De Vooys, Van den Bosch en Tinbergen, Letterk. leesboek II: Tschr. v. T. en Letteren XI, n°. 6 (Knippenberg).

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAFIE

LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

12 Nummers **68ste Jaargang** **Per jaar f 2.40**

De **Nederlandsche Bibliografie**, het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

Zoo juist verschenen:

Geschiedenis van het Nederlandsche Volk

DOOR

PROF. DR. P. J. BLOK

DERDE, geheel herziene en vermeerderde druk.

Deel I gebonden . . f 12.50

Het geheele werk zal compleet zijn in ± 45 afleveringen elk van ± 4 vel druks of in 4 deelen.

De prijs bij inteekening bedraagt f 0.25 per vel. Voor band en binden wordt slechts f 1.50 per deel berekend.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN.

Zoo juist verschenen:

SUPPLEMENTUM EPIGRAPHICUM GRAECUM

Adiuvantibus P. ROUSSEL, Argentorati, A. SALAČ, Pragae, M. N. TOD, Oxonii, E. ZIEBARTH, Hamburgi, redigendum curavit J. J. E. HONDIUS, Lugduni Batavorum

VOLUMEN PRIMUM. — FASC. I.

Prijs per jaargang van 10 vel druks van 16 pagina's **f 6.—**.

Het doel van dit periodiek is een overzicht te geven van de Grieksche Opschriften, die in verschillende boeken of tijdschriften worden gepubliceerd, maar zoo verspreid, dat het zeer moeilijk is voor ieder, die daarvan een studie wil maken, zich van alles op de hoogte te stellen.

Suoplementum Epigraphicum Graecum brengt nu deze teksten bijeen, verbeterd of zooveel mogelijk bijgewerkt en geographisch gerangschikt.

Een zeer belangrijk en onmisbaar tijdschrift voor allen, die de Grieksche letterkunde en de Grieksche oudheden bestudeeren.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ te LEIDEN

ZOO JUIST VERSCHEEN:

HET BETALINGSVERMOGEN VAN DUITSCHLAND

DOOR HAROLD G. MOULTON EN CONSTANTINE E. Mc. GUIRE

met hulp van den Raad van Beheer en den staf van het „Institute of Economics" te Washington

Geautoriseerde Nederlandsche vertaling door JAN J. BRUNA

Ingenaaid f 3.75. Gebonden f 4.75

Een zeer belangrijke studie over het vraagstuk der schadevergoeding, waarvan ieder, die op de hoogte wil blijven van de tegenwoordige internationale toestanden, kennis moeten nemen

REEDS VROEGER VERSCHEEN

HET VERVAL VAN EUROPA

DE WEGEN NAAR HET HERSTEL

DOOR FRANCESCO NITTI

Geautoriseerde Nederlandsche vertaling door JAN J. BRUNA

Voor deze Nederlandsche uitgave schreef de auteur zelf een speciale inleiding, waarin o. a. het Ruhrconflict wordt behandeld en gewezen wordt op de rol, die vooral ons land bij den wederopbouw kan spelen

De prijs van dit omvangrijke boek groot 23. bladz., is slechts f 3.25

Het Genootschap voor Zedelijke Volkspolitiek schreef een woord ter inleiding voor dit hoogst belangrijke boek en zegt daarin o.a.

„Het Genootschap onderschrijft niet alles wat hier wordt gezegd, maar het deinst niet terug voor de scherpte van het mes, dat wordt gebezigd. Het stellen van zedelijke eischen in het verkeer der volkeren vergt voor alles eerlijkheid"

Niemand verzuime dit belangrijke en pakkende boek te lezen

Verkrijgbaar in elke boekhandel

UITGAVEN VAN A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMIJ, LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

31ste Jaargang. **No. 5.** **Februari 1924.**

Von der Mühll, Epicuri Epistulae III (Fraenkel).
Carlsson, Zur Textkritik der Pliniusbriefe (Brakman).
Tielrooy, C. Busken Huet et la Littérature française (Prinsen).
Thomèse, Romantik und Neuromantik (v. Stockum).
Gutteling, Hellenic Influence on the English Poetry of the Nineteenth Century (E. B. Koster).
Haas, Abriss der französischen Syntax (Sneyders de Vogel).
Nelson, Gallimatias (Weerenbeck).
Mulder, Een overzicht over de Iersche kwestie (Geyl).
Van Huffel, W. Bentinck van Rhoon (Krämer).
Siemens und Auer, Koenig Echnaton (Six).
Wiener, The Prophets of Israel (Oort).
Herfst, Le Travail de la Femme dans la Grèce ancienne (Assmann).
Schoolboeken:
De Brouwer en Slijper, Vademecum Homericum (v. Leeuwen).
Woltjer en Van Bleek, Latijnsche oefeningen, I (Slijper).
Poser-Ras, Goldne Worte Deutscher Dichter (Heyligers).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

P. von der Mühll, Epicuri Epistulae III (etc.). Leipzig, Teubner. 1922. (Pr. ƒ 0.95).

Ook na Usener's Epicurea heeft deze editor, die in zijn voorrede een nieuwe uitgave van den heelen Diogenes Laertius belooft, geen overbodig werk gedaan voor deze verwaarloosde en hier en daar zeer duistere overblijfselen van den „schoolmeester" Epicurus. Vooral de rijkdom van letterkundige toelichtingen en verwijzingen naar de wetenschappelijke bijdragen van de nieuweren en in de voorrede en onder den tekst is welkom. Deze is conservatief opgesteld en te recht, bij de over 't algemeen weinig klassieke dictie van Epicurus, die reeds bij de antieken afgekeurd werd. B.v. p. 44 : 19 **περὶ αὐτὸν δόξαζε** behouden tegen Cobet's **περὶ αὐτοῦ** terecht, want het staat parallel met het r. 17 staande: **αὐτῷ πρόσαπτε**. En bij p. 46 : 7 **τὸ σιτίον οὐ τὸ πλεῖον πάντως ἀλλὰ τὸ ἥδιστον αἱρεῖται** is noch Leopold's **τὸ πλεῖστον** noch Usener's **τὸ ἥδιον** noodig: bij spijs let men niet steeds op de grootere kwantiteit (om te kiezen) maar men kiest het lekkerste. Toch zou ik Usener volgen p. 26 : 9 **τῷ εἰκαίως δοξαζοντι**. Eenige conjekturen mogen volgen p. 6 : 19 **τὰ ὑπερείδοντα καὶ στεγαζοντα** (i. pl. v. **στέλλοντα**) **κατὰ τὰς ἀντικοπάς** (i. pl. v. **ἀνακοπάς**) met beroep op p. 7 : 13 en 8 : 24. Verder 13 : 11 **ἐξ ὅλου τοῦ σώματυς <προσφερόμεναι> ἀπόλλυνται** (i. pl. v. **ἀπολλύμεναι**) 19 : 19 **ἄλλως** voor **αὐτοῖς** Merkwaardig is 27 : 10 de tegenspraak (**ἀὴρ στελλόμενος**) tegen 12 : 10 **οὐκ αὐτὸν τὸν ἀέρα ·· σχηματίζεσθαι**

De 3e brief, ad Menoeceum, is heel wat sierlijker van stijl dan de beide anderen, vooral dan de 2e; hij is vol van geestige wendingen (b. v. 45 : 14 „niets is verschrikkelijk in 't leven voor hem die wèl bedenkt dat er niets verschrikkelijks is in 't niet-leven" — maar 't Grieksch is mooier) en de rhytmus is volmaakt. Misschien moet 46 : 19 **ἀποδεχομένοις** voor **ἐπιδεχ** staan en 47 : 9 **οὐκ ἔχοντος τοῦ ζῴου βαδίζειν ὥσπερ ἐνδέον τι** i. pl. v. **ὡς πρὸς ἐνδέον τι** cf. **ἐνδέων τις** 48 : 13 en 48 : 21 **ἢ οὐχ ὁμολογοῦντες** (voor **καὶ οὐχ ὁμ**).

Utrecht. J. M. Fraenkel.

G. Carlsson, Zur Textkritik der Pliniusbriefe. Lund, Gleerup; Leipzig, Harrassowitz. 1922.

In de „Einleitung" wijst Carlsson op 't principieel verschil, dat er tusschen de uitgevers van Plinius' Brieven steeds bestaan heeft, omtrent de waarde van de handschriften, welke die Epistulae bevatten. Keil sloot zich vaak aan bij MV, Kukula en vooral Merrill bij BF; de Dresdensis, die 't zuiverst de zoogenaamde klasse der acht boeken vertegenwoordigt, moest vaak den doorslag geven bij de keuze tusschen de twee eerstgenoemde families. De Aldina gedrukt in 1508, waarin voor 't eerst volledig al de brieven der tien boeken in de ons bekende volgorde zijn opgenomen, is langen tijd verre overschat. Zij gaat met BF terug op denzelfden archetypus. Van het handschrift eerst door den geleerden priester en architect Jucundus gecollationneerd, daarna door Aldus zelf gebruikt, zijn, naar men meent, de zes bladen overgebleven, welke niet lang geleden ontdekt zich thans bevinden in de bibliotheek van J. Pierpont Morgan. Dagteekenen zij inderdaad uit de 6e eeuw, gelijk uit den vorm van 't unciaal schrift wordt afgeleid, dan is bewezen, dat de groote verscheidenheid der lezingen, m.a.w. de splitsing der overlevering al van heel ouden datum is. Tevens zien wij ook hier bevestigd, dat de hooge ouderdom van een codex geen waarborg is voor de zuiverheid van zijn tekst. Overigens heeft ons dit fragment niets nieuws geleerd.

Carlsson maakt er den uitgevers een verwijt van — Keil, wiens groote recensio van 1870 tot dusverre niet

Digitized by Google

overtroffen is, gaat alleen vrij uit dat zij niet stelselmatig in elk geval afzonderlijk de betrouwbaarheid van de MV- en BF-klasse hebben onderzocht. Het spraakgebruik van Plinius, die eens gebruikte wendingen bijna stereotiep herhaalt en zich in 't algemeen aan vaste regels houdt, kan daarbij als toetssteen dienen. Een allerbelangrijkst criterium bezitten wij voorts in de clausula, maar noch de eene noch de andere maatstaf is door de editores aangelegd bij de beoordeeling der lectiones van de twee voornaamste klassen onzer handschriften. 't Resultaat, waartoe Carlsson na onderzoek van meer dan 120 plaatsen uit de 9 eerste boeken van 't corpus Plinianum komt, is dan ook meestal anders dan wat wij lezen in de uitgaven van C.F.W. Mueller, Kukula en Merrill.

In 't eerste hoofdstuk toont hij dan aan, hoe de MV-familie in een dertigtal gevallen de oorspronkelijke volgorde der woorden heeft bewaard, terwijl deze door een afschrijver in de BF-familie opzettelijk werd veranderd. Zoo lezen wij IV 14,4 si nonnulla tibi petulantiora paulo videbuntur (MV), maar de groep BF geeft: paulo petulantiora. De eerste lezing alleen kan echt zijn omdat zij de lectio difficilior is en de beste clausula oplevert. Geen enkel handschrift, nog minder een heele klasse, is evenwel smetteloos: 't gebeurt, dat F het wint bijv. II 5, 9 esse me credam (F) staat rhythmisch boven: me esse credam (MV).

Dat een of ander grammaticus — wij zijn gekomen tot caput II — ook in ander opzicht de BF-groep leelijk gehavend heeft, blijkt uit 't wegwerken van ellipsen, die toch zoo karakteristiek zijn voor den briefstijl, en uit 't streven om door de interpolatie van een voornaamwoord een parataxis, welke Plinius zoo gaarne aanwendt, te doen vervallen, of om een synoniem te zetten in plaats van 't authentieke woord. De clausula moet ook uitmaken, of 't compositum dan wel 't simplex in den tekst is op te nemen; dus is I 12, 9 precibus inflecti (MV) juist, onjuist daarentegen: precibus flecti (BF).

Zeer leerzaam is V 6, 15 invitat (sc. villa) in porticum latam et *prominulam*. Wat toch is hiervan geworden in BF? Liefst: in porticum latam et *pro modo longam*, wat nauwelijks Latijn mag heeten. Gelijk Varro echter *eminulus* afleidde van *eminere*, zoo heeft Plinius 't neologisme *prominulus* gevormd van *prominere*, doch de man, die den tekst op zooveel plaatsen omwerkte, trachtte dien term eenigszins te omschrijven door *pro modo longam*!

In spelling-kwesties is de autoriteit van MV evenzeer grooter dan die van BF: men kieze dus III 16, 9 conduxit piscatoriam nauculam (niet *naviculam*, wat onrhythmisch is); IV 14, 9 en IV 27, 1 poematia (niet *poemata*), want de bedoeling is: kleine gedichten.

Genoegzaam is dus de grootere betrouwbaarheid van MV in 't licht gesteld: tot schade voor hun tekst is die familie miskend door de editores. Doorloopend gaaf is echter ook deze groep niet, derhalve rest er geen ander stelsel dan telkens en telkens nauwkeurig vergelijken en toetsen, wat de verschillende klassen van handschriften hebben overgeleverd.

Het derde kapittel houdt zich in hoofdzaak bezig met de Aldina (a) en de Jucundus-lezingen (J) en haar verhouding tot M (den Mediceus). Vermeldenswaard is, dat in MJ VIII 17, 3, waar sprake is van een overstrooming van den Anio, staat: se super ruinas eiecit atque extulit. Aldus echter schreef: *evexit* atque extulit. Die eerste woorden treft men ook aan Cic. Pro Cael. § 75 en Karsten waagde daar dezelfde gissing als hier Aldus.

Tegen M getuigen echter **J** en a IX 3, 1 alius alium: ego beatissimum existimo, qui bonae mansuraeque famae praesumptione perfruitur. Dat 't masculinum *alium* (niet *aliud*, wat M geeft) vereischt wordt, blijkt behalve uit de volgende woorden: beatissimum existimo qui enz. uit de navolging van Apollinaris Sidonius VI 12, 1 aliquis aliquem, ego illum praecipue puto suo vivere bono, qui enz.

In 't laatste hoofdstuk bespreekt Carlsson nog ongeveer 25 loci om uiteen te zetten, naar welke methode er op controverse punten een oplossing kan gevonden worden. Daar krijgt de schrijver gelegenheid te toonen, hoe scherp hij 't karakteristieke van den Pliniaanschen schrijftrant heeft opgemerkt.

Zoo bestaat de grootste verdeeldheid omtrent den eersten zin van den allereersten brief van Plinius: Frequenter hortatus es, ut epistulas, *si* quas *paulo* cura maiore scripsissem, colligerem publicaremque. Zooals 't bijwoord *paulo* hier geplaatst is, komt 't door de gansche Latiniteit voor, bovenal echter bij Livius. De lezing *si quas* (in BF is *si* weggelaten) wordt weer verdedigd door de imitatie van Apollinaris Sidonius I 1, 1 si quae litterae paulo politiores varia occasione fluxerint. Men kan dus onmogelijk de lezing van BF goedkeuren: quas *paulo accuratius* scripsissem. De tekst van MV *maiore scripsissem* moet ook om de uitnemende clausula geaccepteerd worden.

Allen, die zich met den tekst van Plinius bezighouden, kan men niet genoeg de bestudeering van dit grondig[1]) werk van Carlsson, een leerling van Löfstedt, den bekenden Lundschen hoogleeraar, aanbevelen. Wat uit deze school komt, wij weten het bij ervaring, is van degelijk gehalte.

Den Haag. C. Brakman Jz.

J. Tielrooy, Conrad Busken Huet et la Littérature française. Harlem, H. D. Tjeenk Willink et Fils. Paris. Edouard Champion. 1923. (Pr. *f* 3.—). (Parijsche diss.).

Huet dankt veel aan Frankrijk: zoo goed als heel zijn vorming tot criticus dankt hij aan Frankrijk en Frankrijk dankt veel aan Huet, voor zoo ver het voor haar waarde hebben mocht door den Hollander der 19e eeuw beter te worden gekend en gewaardeerd. De heer Tielrooy heeft met groote zorg en nauwkeurigheid alle punten van aanraking tusschen Huet en de Fransche litteratuur opgezocht, alle détails bijeengebracht en deze meestal van commentaar voorzien, die ons uitstekend den aard der feiten doet begrijpen en waardeeren. In zijn ijver om toch vooral alles te overzien, is hij misschien wel wat te volledig geweest. Zou het bepaald noodig zijn alle vluchtige notities over soms onbeteekenend Fransch werk te vermelden om een helder inzicht te krijgen in de ware verhouding van Huet tot Frankrijk? Waar zijn boek hierdoor soms eentonig dreigt te worden, weet

[1]) Drie drukfouten zijn zinstorend: pag. 55 reicere (lees eicere); pag. 58 momentis (lees monumentis) en pag. 63 auditorium (lees auditorum). Hier zij nog opgemerkt, dat Postgate (zie The Class. Rev. vol. XXXVII pag. 36) eenige lezingen van Merrill evenzeer afkeurt als Carlsson.

Digitized by Google

Tielrooy ons meestal door zijn aangename, levendige voordracht toch wel weer te boeien.

De student Conrad Busken Huet (1844—'49) begon al met Voltaire en Musset. Doch hoeveel Fransch hij in die vijf jaren ook las, tot Stendhal noch Vigny, tot Hugo noch Balzac drong hij door. Tielrooy toont ons voortreffelijk aan, hoe de kriticus zich aanvankelijk, zeer bewust en vol bewondering en dankbaarheid voor zijn voorbeeld, gevormd heeft naar den Zwitser Alexandre Vinet. „comme Huet, il cherche avant tout à entrer en contact avec la conscience morale de l'écrivain qu'il étudie. Comme lui, il pose la question du sujet, de la morale, de la décence, des idées conductrices; comme lui, il a la prétention de guider l'art vers le bien et vers le beau."

Toen Huet in 1860, hij was toen 31 jaar, met Quack en Potgieter in aanraking kwam, kende hij wel oppervlakkig Sainte-Beuve, doch beide vrienden hebben hem eerst tot een rijper inzicht, tot een hooger plan van beschouwing gebracht. Het treft bijzonder in de studie van Tielrooy, hoe moeilijk het Huet eigenlijk gevallen is zich door eigen kracht in de Fransche litteratuur te orienteeren en het belangrijke van het minderwaardige te onderscheiden. Van '63 dagteekent een uitvoerig opstel over Sainte-Beuve zelf, waar hij het portret van zijn nieuwen meester ten voeten uit teekent. Intusschen heeft hij ook Taine leeren kennen en in een opstel van 1870 over Schimmel schetst hij dezen romanticus geheel als een typisch product van de sociale toestanden waaruit hij gegroeid is, hier de Hollandsche bourgeoisie der 19e eeuw. Heel zijn leven door is hij aan de leer van Sainte-Beuve trouw gebleven; Taine heeft hij slechts aarzelend gevolgd; daarbij komt dan nog invloed van Voltaire en Renan. Met zeer te prijzen nauwkeurigheid en grondige kennis toont Tielrooy dit telkens met de feiten aan.

Waar hij scherp moet zeggen, waar het op staat, had ik gaarne wel wat meer kordaatheid in hem gezien. Zoo vertelt hij ons, dat de stijl, de methode, de toon, die Huet tegenover de Franschen gebruikt, niet verschilt van dien tegenover andere vreemdelingen. „Tout au plus est-il quelquefois un peu plus „polémique", quand il critique des compatriotes." Ik vrees zeer, dat dit niet als ironie bedoeld is, een ironie, die trouwens de Franschen zou ontgaan. Een ander voorbeeld: „Huet n'a pas été tout à fait juste pour Balzac, Stendhal, Vigny, Flaubert, Leconte de Lisle, Baudelaire, tous écrivains à la fois très originaux et éminemment français." Jawel, „pas tout à fait — juste". Laten we nu maar liever ronduit bekennen, dat dit een uiterst welwillend euphemisme is, dat Huet inderdaad deze groote figuren uit de Fransche kunst der 19de eeuw nooit zuiver begrepen en gevoeld heeft. Voor dit oordeel heeft Tielrooy zelf de stof geleverd in zijn studie, hoe voorzichtig en vergoelijkend hij zich in zijn beschouwing over de feiten soms ook uitdrukt.

Amsterdam. J. Prinsen JLz.

Ika A. Thomése, Romantik und Neuromantik mit besonderer Berücksichtigung Hugo von Hofmannsthals. Den Haag, Martinus **Nijhoff. 1923. (Pr. *f* 4.—; geb. *f* 5.50).** (Utrechtsche diss.).

De bedoeling van dit tamelijk omvangrijke boek van dr. Thomése is blijkbaar deze: om na een uitvoerige uiteenzetting van de hoofdmotieven van de Duitsche romantische beweging omstreeks 1800, de verdere lotgevallen van deze geestelijke strooming in de Europeesche letterkunde van de 19de en 20ste eeuw na te gaan, waarbij dan de nadruk wordt gelegd op de herleving der romantiek in Duitschland sedert 1890. Zonder twijfel een belangrijke onderneming, waarvan de waarde in hoofdzaak van twee factoren afhankelijk zal zijn: vooreerst van de breedte van het bestreken terrein, en vervolgens van de juistheid en de diepte van het inzicht in de daarbij behandelde verschijnselen.

Wat nu het eerste punt betreft, heeft de schrijfster met ongeloofelijke — men zou geneigd zijn te zeggen, onmenschelijke — vlijt en zorgvuldigheid een uiterst rijk materiaal bijeengebracht, gebaseerd op de letterkunde van Engeland, Frankrijk, Italië, Denemarken (waarom ontbreken Zweden en Noorwegen?) en Nederland (de Vlaamsche literatuur wordt niet vermeld). Zooals men ziet, een omvangrijke, zij het ook niet geheel volledige stof, waarbij ik meer denk aan het ontbreken van de Russische dan van de Poolsche romantiek, dat de inleiding verontschuldigt. En met zoo groote zorg gekozen, dat bijna elk hoofdstuk in zijn geheel overtuigend is, het minst misschien dat over Denemarken, dat wel eens even ontaardt in een opsomming van namen en losse citaten. Vooral die over Frankrijk (Baudelaire, de symbolisten) en Engeland (Coleridge, Keats, Rossetti), alsook dat over Italië schijnen mij zeer geslaagd, in welk laatste hoofdstuk vooral de behandeling van d'Annunzio uitblinkt. Met te meer verwondering ziet men uit de Engelsche letterkunde Shakespeare tot de romantiek gerekend, omdat het tooneel van enkele zijner drama's „eine romantische Gegend" is, en de Engelsche romanticus bij uitnemendheid, Byron, als ideeëndichter met enkele woorden terzijde geschoven. Maar dat zijn enkele vlekken, die bij een zoo uitgebreid materiaal onvermijdelijk zijn. Ook de behandeling van de Nederlandsche literatuur, die zeer sterk onder invloed van het bekende handboek van Prinsen staat, is daarvan niet geheel vrij. Toegegeven, dat de romantiek geen autochthone Hollandsche geestesrichting is, maar moet daarom Feith geheel worden verwaarloosd? En behoort wel Gorter, wiens werk voor mij geen spoor van romantiek vertoont, en b.v. niet Couperus in dezen samenhang? En vooral, valt er niet wat al te weinig nadruk op van Eeden, wiens innerlijke ontwikkelingsgang zoo specifiek romantisch aandoet?

Van veel ernstiger aard zijn echter mijn bedenkingen tegen de diepere kern van het werk van Mej. Thomése, tegen de wijze waarop zij gemeend heeft, haar ongetwijfeld uiterst weerbarstige stof te kunnen bemeesteren. In het eerste inleidende hoofdstuk heeft zij gepoogd, ons een beeld te geven van wat de oudere Duitsche romantiek, in menig opzicht de kiem en het voorbeeld van alle romantiek, is geweest en heeft gewild. Zij gaat daarbij uit van twee centrale factoren: verinnerlijking en fantasie en ontwikkelt daaruit een reeks van de meest uiteenloopende kenmerken, die alle te samen het beeld van deze geestesrichting vormen.

Hoe gevaarlijk zulk een dogmatisch-deductieve methode is, het werk van Marie Joachimi en van Ricarda Huch, dat zij merkwaardig genoeg nergens noemt, had het haar kunnen leeren. Immers reeds de keuze van deze twee (!) centrale eigenschappen is volkomen willekeurig.

Digitized by Google

en bij de verdere deductie blijkt voortdurend, dat allerlei essentiëele symptomen (ik noem slechts: „Verherrlichung des Machtweibes und des Genies", „historische Auffassung der Poesie", „Neigung zum Fragment", „Synthese aller Künste und Wissenschaften", „romantische Ironie", „Verherrlichung des Mittelalters", „Synthese von Liebe und Tod", „magischer Idealismus", „Frauenverehrung", „Ästhetizismus", „sacred art", „Pessimismus", „Weltschmerz", „Dekadenz", „Patriotismus", „Perversität") niet of slechts zeer gedwongen daarmede in samenhang kunnen worden gebracht. Tegenover een zoo gecompliceerd verschijnsel als de romantiek is m.i. slechts één methode toelaatbaar: uit de groote veelheid van datgene, wat algemeen als „romantisch" wordt gevoeld, de telkens terugkeerende elementen, die daarvan de kern vormen, te abstraheeren en vervolgens te trachten zin en orde te brengen in dit symptomencomplex en — zoo mogelijk! — de afzonderlijke kenmerken te herleiden tot eenige fundamenteele factoren. Misschien zal mej. Thomése mij willen tegenwerpen, dat dit alreede is geschied; ondanks Haym en Brandes, Kircher en Joël, Joachimi, Huch en Walzel, meen ik dat te mogen betwijfelen, maar, als dat inderdaad het geval mocht zijn, dan zou haar eerste hoofdstuk uitsluitend nog paedagogische waarde bezitten en ook deze zou nog zeer twijfelachtig zijn.

Tegenover dit principiëele bezwaar wegen alle andere bedenkingen licht: wel geloof ik niet aan een middeleeuwsche Duitsche romantiek en kan mij moeilijk vereenigen met de opvatting van den platonischen eros „als einer blosz geistigen Liebe", wel heeft Lessing voor mijn gevoel niets romantisch en Novalis' Hymnen an die Nacht niets „onstuimigs", maar dat zijn ten slotte detailquaesties, waarover te praten valt.

Eerst bij het zevende hoofdstuk, Neuromantik in Deutschland, verzet zich weer mijn diepst gevoel. Op zichzelf beschouwd, als analyse van geest en streven van Stefan George en den kring van de Blätter für die Kunst is het ongetwijfeld een knap stuk werk. Maar ligt nu werkelijk in dien kring het zwaartepunt van de geheele beweging? Is het niet wat heel eenzijdig, de Duitsche neoromantiek te willen doorgronden met voorbijgaan van de eerste romans van Ricarda Huch, van het geheele oeuvre van Schnitzler, van de lyriek van Rilke, om van anderen te zwijgen, om dan tenslotte alle licht te doen vallen op de toch altijd ietwat (de schrijfster vergeve mij het adjectief) onechte kunst van een Hugo van Hofmannsthal? Maar wanneer men nu eenmaal de figuur, die zij als representant en middelpunt heeft gekozen, aanvaardt, dan moet men met bewondering erkennen, dat zij er voortreffelijk in is geslaagd, dezen decadent „frühgereift und zart und traurig", dezen Anempfinder en vormkunstenaar met de immanente tragiek van alle aetheticisme voor ons te doen leven, als mensch en in zijn werk.

En zoo kan ik toch dit boek, waartegen mijn methodologisch geweten zoo duidelijk protesteert, niet anders dan waardeeren, om den rijkdom van zijn inhoud voorеerst, maar vooral om de liefde, waarmede de schrijfster den dichter harer keuze heeft weten te herscheppen.

Hilversum. Th. C. van Stockum.

Joha. Freda. Corna. Gutteling, Hellenic Influence on the English Poetry of the Nineteenth Century. 1922. (Amsterdamsche diss.).

In dit proefschrift heeft Mej. Gutteling uit verschillende gegevens, waarvan de literatuuropgaaf achter in het boekje te vinden is, bijeengezocht hoe de Grieksche letterkunde, wier

rich stream of music winds along
Deep, majestic, smooth and strong,

heeft gewerkt op verschillende Engelsche dichters. Vooral wordt de invloed van Homerus, de Grieksche lyrici, de tragici, de bukolische dichters Theocritus, Bion en Moschos, ten slotte die van Plato, nagegaan op de Engelsche dichters Wordsworth, Keats, Shelley, Landor, Tennyson, Matthew Arnold en Swinburne, alnaarmate deze laatsten door aanleg en temperament meer voor den eenen of voor den anderen invloed vatbaar waren. Byron wordt van het illustere gezelschap uitgesloten „because on the whole his style is too slipshod and his matter too romantic for him to typify any great direct influence of Greece." Toch kan Byron meermalen een kloek, staand, mannelijk vers schrijven, en is Shelley, hoe hoog ik hem overigens stel en vereer, herhaaldelijk slipshod van uiting, omdat hij zich laat drijven op een tamelijk onbestemd gevoel en in het vage divageert, waardoor men dikwijls naar de bedoeling van zijn nu en dan ijle fantasmen moet raden. Overigens moet erkend worden dat Shelley een veel vuriger vereerder en ijveriger lezer van de Grieken was dan Byron. Behalve de door schrijfster gekozen dichters zou m.i. Browning ook een dankbaar onderwerp van nasporingen geweest zijn.

Dit boek met zijn vele herinneringen aan heerlijke poëzie is voor mij een welkome gelegenheid en aanleiding geweest om verschillende gedichten en passages nog eens over te lezen en te genieten; misschien zou Mej. G. van haar kant nog wel een en ander hebben kunnen vinden in mijn *Over navolging en overeenkomst in de literatuur*.

In het begin van haar geschrift is de schrijfster tamelijk "sweeping" waar zij telkens spreekt over de "temperance", "self-repression", "restraint", "directness", "simplicity" van den Griekschen geest (een weinig verder spreekt zij o.a. van de "Greek love of freedom and impatience of restraint"); maar deze eigenschappen heb ik er niet altijd in kunnen vinden. Ook is de bewering, dat de heele Romeinsche letterkunde "one vast plagiarism" van de Grieksche is, niet van zekere boudheid vrij te pleiten.

In de Errata staat, dat op blz. 90, 16de r.v. onder, in pl. v. antestrophe moet gelezen worden antistrophe: daar is niets van dien aard te vinden; wèl staat op blz. 99, 10de r.v. onder het woord goed gespeld. Verder vindt men drukfouten op blzz. 8, 16, 19, 35, 38, 50, 51, 53, 54, 56, 59, 63, 66, 67, 68, 74, 76, 77, 79, 80, 81, 89, 98, 103, 114, 115, 119, 124 en 128. Dit in de eerste plaats ten gerieve van de schrijfster voor een eventueele bijgewerkte uitgaaf.

Den Haag. Edward B. Koster.

J. Haas, Abriss der französischen Syntax. (Sammlung kurzer Lehrbücher der roman. Sprachen und Literaturen, VIII). Halle, Niemeyer. 1922.

Deze „Abriss" is een omgewerkte, bijna tot de helft

Digitized by Google

gereduceerde uitgaaf van Haas zijn in 1916 verschenen „Französische Syntax". Om tot deze verkorting te geraken zijn de meeste voorbeelden geschrapt, is van de overige alleen de schrijver aangegeven en heeft een inhoudsopgave de index vervangen. In zoverre is het dus te betreuren dat de uitgever een tweede druk niet heeft aangedurfd. Daartegenover staan evenwel twee voordelen die ruimschoots tegen deze bezwaren opwegen. Behalve dat kortheid op zich zelf reeds een deugd is, heeft ze hier geleid tot besnoeiing van theoretiese beschouwingen, waarvan de stijl en terminologie de lezer afschrikken om verder te lezen en kennis te nemen van het belangrijke wat het boek ons biedt. Een tweede voordeel is dat schr. de indeling, die over het geheel dezelfde bleef, meer systematies maakte dan dit in zijn „Französische Syntax" het geval is.

Over de gedachten die ten grondslag liggen aan deze „Abriss" kunnen wij kort zijn, nu het feitelik gaat om een tweede druk van een zes jaar geleden verschenen werk. Men weet dat het een poging is de nieuwere opvattingen omtrent taal ook in de historiese syntaxis tot hun recht te doen komen. Dat schrijver hierin volkomen geslaagd is, ook nu hij de stof strenger geordend heeft, zal niemand durven beweren. Men zou bijv. kunnen vragen of de plaats der woorden in de zin in een laatste hoofdstuk vrijwel als aanhangsel behandeld behoort te worden en of wendingen als *généralement parlant* wel op hun plaats zijn in een hoofdstuk over „Die Determination". Trouwens, men zou nog andere voorbeelden kunnen opnoemen waaruit blijkt, dat het niet mogelik is een indeling, op welke beginselen ook gebaseerd, streng door te voeren. Hoe dit zij, de poging verdient waardering en wij zouden dan ook ieder aanraden van deze syntaxis kennis te nemen.

Hoewel Schr. zijn stof volkomen beheerst en in oudzowel als in modern-Franse teksten thuis is, moeten we toch op enkele leemten wijzen die zijn werk ontsieren. Al staat dit niet op de titel, zijn doel is een *historiese syntaxis* te geven. Nu stelt schr. zich echter vaak tevreden met de reden van een bepaalde syntaktiese verandering aan te geven, zonder de ontwikkeling stap voor stap na te gaan. En vooral is het jammer dat hij het Latijn, klassiek zowel als vulgair, vrijwel geheel buiten beschouwing laat. Dit wreekt zich bijvoorbeeld bij de verklaring die schr. geeft van het ontstaan van het Article partitif (§ 141), waarbij hij geen rekening heeft gehouden met reeds in het Latijn voorkomende konstrukties als *qui sacrificarent de animalibus* (Augustinus) en *transmisimus tibi de illo pane* (Form. de Soissons). Verder § 261, waar schr. *en* in *vestir en pelerin* verklaart als ontstaan uit *vester en guise de pelerin*, dus evenals *pas* in *je ne sais* > *je ne sais pas* > *je sais pas*, terwijl toch bij Apulejus reeds voorkomt *mugire in bovem*.

Enige detailopmerkingen mogen deze aankondiging besluiten: § 42. In het geciteerde vers van Chrétien de Troyes hebben we niet met een Infinitivus historicus te doen. — § 75 *Bonaparte s'est fait tuer du monde pour lui* is geen Frans, al zal Haas die zin wel ergens gevonden hebben. — § 109 *Ceux*, voorafgegaan door het lidwoord, vindt men reeds in Gringore, *Vie de saint Louis*, p. 149: *Tous les ceux qui contrediront contre nous, tu mettras a mort.* — § 110 en § 111. Geen melding is er gemaakt van konstrukties als *celui a* en *Ce poise*. — § 120 *Lequel* is wel wat kort behandeld. — § 122 Vergeten is de wending *La femme que* (= à qui) *je donne*. — § 127 *un sien frère* is verouderd. — § 313 *En x realmes ne trouvast on plus bele* is geen wenszin. — In *Se vos volez feire ...., donc me donez* is *donc* geen voegwoord.

Groningen. K. Sneyders de Vogel.

A. Nelson, Gallimatias, Ett försök till ny tolkning. Uppsala, Edv. Berlings Boktrykeri A.—B.

Als overdruk uit de *Strena philologica Upsaliensis*, tevens feestuitgave bij gelegenheid van Professor Per Persson's 65-sten verjaardag, verscheen bovengenoemde studie ter verklaring van het woord *galimatias*, dat schrijver liever met twee l's schrijft.

De opmerking, dat dit woord sinds meerdere eeuwen een werkelijk crux etymologorum geweest is, kan ten volle beaamd worden. Na even te hebben aangestipt, dat het woord in het Zweedsch, in het Duitsch en in het Engelsch — in alle moderne beschaafde talen, zegt Schr. — is overgenomen uit het Fransch, geeft hij een overzicht van de literatuur betreffende *galimatias*, zonder op volledigheid aanspraak te willen maken. N. is van meening, dat het woord niet lang vóór Montaigne, die voor zoover na te gaan, het het eerst gebruikt heeft in het Fransch, kan hebben bestaan. De *Thresor de la langue françoyse tant ancienne que moderne* van J. Nicot vermeldt het niet in het jaar 1606; wel vindt men het in 1650 bij Cotgrave en in 1669 in een Fransch-Duitschen dictionnaire, dus in speciaal voor vreemdelingen dienende woordenboeken. Waar Montaigne den term echter vóór 1606 gebruikte en deze reeds in Th. Urquhart's Engelsche vertaling van Rabelais' *Gargantua* van 1653 als een Engelsch woord voorkomt, daar lijkt mij het niet voorkomen van het woord bij Nicot van buitengewoon weinig gewicht.

N. citeert verder een aantal woordenboeken en zoogenaamde verklaringen; hij wijdt nogal veel aandacht aan de Gallus-Mathias-anekdote, o.a. vermeld bij Huet, Ménage, Furetière, Höfer en zelfs in 1904 nog overgenomen, zij het in eenigszins gewijzigden vorm, door H. Schuck in zijn *Ur gamla papper*; voorts worden tamelijk vluchtig de meeningen genoteerd van Frisch, Wachter, Littré; Du Cange en Darmesteter worden aangehaald zoomede Andersen, Fass, Diez, Charencey, Scheler, Schuchardt, Sainéan, Meyer-Lübke, en ten slotte wordt de hypothese van S. Eitrem wat uitvoeriger behandeld.

Ondergeteekende is het met Eitrem's verklaring niet eens; niet enkel, omdat naar zijn meening voor die verklaring al evenmin voldoende grond aanwezig is als voor zoovele andere, en omdat er al evenveel bezwaren tegen zijn als tegen zoovele andere, maar vooral, omdat er z.i. een krachtiger hypothese mogelijk is, die wellicht eene juiste en op documenten berustende verklaring genoemd mag worden[1]). De omstandigheid echter, dat Eitrem geen opheldering geeft omtrent den tijd, waarin, en de plaats, waar het woord *galimatias* gebruikt is tusschen het tijdperk van Albertus Magnus en dat van Montaigne, schijnt toch zonder meer geen voldoende reden, om de afleiding van *galimatias* van garrimantiae geheel en al af te wijzen, te minder, omdat de phonetische wijzigingen van het woord nu niet zoo heel onverklaarbaar zouden zijn als N. het zonder de minste

[1]) Cfr. mijn artikel *A propos de galimatias*, in *Neophil.*, VI, 1.

Digitized by Google

bewijsvoering wel wil doen voorkomen. En om dan daarna alleen maar uit het feit, dat er zoovele verschillende verklaringen beproefd zijn, de pertinente conclusie te trekken, — zonder de bewijzen te leveren, dat zij geen van alle steekhoudend zijn of toelaatbaar minstens — dat er eenvoudig geen opheldering van het woord *galimatias* te vinden zou zijn langs phonetisch-historischen weg, de andere verklaringen dan de zijne dus zonder de minste wetenschappelijke critiek zonder meer vermeldend als van zelf veroordeelde ongerijmdheden, — daartoe behoort toch nogal zonderlinge moed; misschien is die moed geboren uit de innerlijke vrees, dat misschien het positieve der nieuwe verklaring niet bijster sterk zou blijken te zijn [1]).

Wat toch is N.'s meening?

Een historische bestudeering van het begrip en de beteekenis van het woord zou de oplossing brengen. Bij Montaigne, zoowel als in de *Satire Ménippée* beteekent het woord volgens N. valsche wetenschap of schijnkennis, die zich meer bekommert om woorden dan om zaken, want, zegt N., Montaigné heeft het ter plaatse over pédantisme, en de geheele samenhang wijst erop, dat hij denkt aan de universitair gevormde geleerden. In de *Satire Ménippée* komt een Lotharinger kwakzalver voor, die voor hem op een bank een pot heeft staan, waarop het volgende opschrift: Fin *Galimathias* alias Catholicon composé pour guarir des escrouelles. Dat nu Catholicon d'Espagne „qui est un savon qui efface tout", klieren en gezwellen genezen zou, is denkbaar; dat menige satire den spot drijft met de scholastieke woordargumentaties, mag volkomen juist zijn, maar waar bij Montaigne en bij den charlatan het woord *galimatias* zeer goed de algemeen aangegeven beteekenis kan hebben van „discours confus, incohérent", enz., heeft men daar het recht te beweren zonder den minsten twijfel aan schijngeleerdheid en speciaal scholastieke te moeten denken?

Zonder er acht op te slaan, dat wellicht in de tot dan toe zoo gebruikelijke Latijnsche taal een term zou hebben kunnen bestaan, die een overeenkomstige beteekenis had en waarvan met eenige waarschijnlijkheid, zoo niet met zekerheid het Fransche woord zou zijn af te leiden, wordt nu door Schr. zonder overtuigend bewijs en zonder verdere documentatie het volgende beweerd:

Het woord stamt uit de studententaal; het moet hebben aangeduid de welspraaktheid en scholastieke disputeerkunst. Het is gemaakt na Rabelais: het komt van Gallus en het grieksch-latijnsche mathia; gallus = haan, kemphaan, disputant en meer spespeciaal de doctorandus in de godgeleerdheid, als hij aan zijn vierde en laatste dispuut toe is; de thesis had den naam van quaestio gallinaria; de naam *gallimathia* had terstond een ironische beteekenis. Hoewel van geheel geleerden vorm, onderging het direct den invloed der populaire etymologische verwarring met den eigennaam Mathias, waaraan het zijn toch niet meer uitgesproken *s* ontleent. Een en ander niettegenstaande Schr. zelf beweert, dat het in 1610 nog een geleerd woord was, want een citaat uit Agrippa d'Aubigné toont ons een dame, die alle mogelijke ongerijmdheden zegt of verstaat en *galimafrée* met *galimatias* verwart, gelijk ook een *poesle* met een *poësme*. Sorel, kort na het ontstaan van het woord, en Furetière, die zelf verklaren, dat het woord geen „origine certaine" heeft, of eene geheel andere verklaring van het woord geven of overnemen van anderen, hebben desniettemin volgens Schr. de oorspronkelijke beteekenis voor den geest gehad en gevoeld. Speciaal Furetière is voor Schr. een doorslaand bewijs. Zelfs Voltaire wist nog van de fusie met den eigennaam Mathias, want hoe zou die auteur anders geest genoeg hebben gehad — zoo een calembour al geest verraadt — om voor te schrijven, dat men voortaan niet meer *galimathias*, maar *galithomas* zeggen moest?

N. haalt ten slotte Molière aan, die zoo dikwijls den akademischen onzin gegeeseld heeft en het woord galimatias ook gebruikt heeft. Het is trouwens volgens N. al heel bijzonder op zijn plaats in *Le Malade Imaginaire*, waar sprake is van robe en bonnet; maar het lijkt heusch niet noodig scholastieke robe en bonnet te dragen, om Molière te doen zeggen: „tout galimatias devient savant".

Amsterdam. B. H. J. Weerenbeck.

[1]) De heer N. schijnt zeer veel te gevoelen voor afwijkingen van den gewonen regel of van de bestaande gangbare meening, al heeft hij dan ook geen enkel argument. Zoo wijst hij de lezing garrimantiae en daarmede overeenkomende lezingen eenvoudig af en prefereert met bijzondere stelligheid de lezing paramantiae, die naar een natuurlijk onbekend handschrift voorkomt in het te Lyon gedrukte exemplaar van 1615, terwijl toch de verschillende handschriften van Albertus Magnus' *Speculum Astronomicum* garamentiae, garamancie en garrimancie vermelden. De term paramantiae zou inderdaad te verklaren zijn geweest, maar is garrimantiae dat minder in verband met den samenhang niet alleen, maar ook met de bestaande woorden garrire en garrulitates, waarvan de begrippen Albertus Magnus zeer goed voor den geest hebben kunnen staan?

W. Mulder S. J., Een overzicht over de Iersche kwestie. Leiden, H. J. Dieben. 1923.

In zijn inleiding tot dit boekje zegt de schrijver, dat hij een overzicht van de Iersche kwestie in Iersche geest te noodiger achtte, omdat „onze bladen ons in den regel veel te nauwkeurig op de hoogte houden van.... de Engelsche opvatting van de Iersche kwestie". Die uiting schijnt aan te duiden, dat hij van de Nederlandsche bladen de N.R.C. nooit leest en dat hij het boekje van Mr. P. N. van Eyck, de Londensche correspondent van de N.R.C., evenals het zijne *De Iersche kwestie* geheeten, dat hij nergens noemt, ook inderdaad niet kent. Misschien zou hij het minder noodig geacht hebben zijn artikelen uit „Studiën" te laten herdrukken, als hij van de „Onze Eeuw"-overdruk van zijn voorganger kennis had genomen. Mr. van Eyck toch schreef „een pleidooi" zoo goed als Dr. Mulder, en al is het waar, dat hij de zaken meer van het standpunt der zuiver nationalistische en sociale beweging bezag, terwijl bij Dr. Mulder het Katholieke motief vóór alles komt, daar staat tegenover dat het werk de eerste keer met heel wat grooter belezenheid en zelfstandigheid van oordeel gedaan is.

Ik kan het onderhavig boekje niet aanbevelen aan iemand, die naar een bruikbare handleiding tot de geschiedenis der Engelsch-Iersche betrekkingen uitkijkt. Het is te onkritisch, het verheft de Ieren en verguist de Engelschen te naievelijk. Het geschiedrelaas is trouwens wonderlijk onsamenhangend. De schrijver

Digitized by Google

mist alle oog voor wat als belangrijk naar voren gebracht moet worden en wat daaraan ondergeschikt moet blijven. Zoo doet hij op blz. 29 een gruwelijk verhaal van de folteringen door Engelsche soldaten in 1797 aan Ieren bedreven, maar de Unie van Engeland en Ierland vermeldt hij slechts, zonder eenige inleiding of verklaring. Op dezelfde wijze krijgen wij op blz. 43 van de „home-rule" wet van 1886 pas te hooren in de mededeeling, dat zij verworpen werd. Niets van het belangrijk feit van de verdeeldheid der Engelsche opinie, de bekeering van de liberale partij onder Gladstone tot de gedachte van zelfbestuur. De bewering dat Parnell's loopbaan door de moord in het Phenix-park in 1882 vernietigd werd, is volslagen onjuist. Er is aan de voorstelling van heel de toch zoo bekende geschiedenis van Parnell in dit boekje geen touw vast te knoopen. Van de economische ondergrond der nationalistische beweging, van de landpolitiek van Gladstone en van de conservatieven, van de sociale verdeeldheid van het Iersche volk en de rol der Protestantsche grondbezitters, niets van dat alles wordt duidelijk gemaakt.

Het laatste hoofdstukje is, sedert het als tijdschriftartikel verscheen, door de gebeurtenissen al achterhaald en het draagt duidelijke sporen van schrijvers pogingen om het voor de herdruk bij te brengen. Dr. Mulder verbergt zijn sympathie voor het Republikeinsche tegenover het Vrijstaatsche standpunt niet. Hij ziet van de zaken alleen de romantisch-phraseologische buitenkant, die ook zooveel Iersche geesten verblindt. Dat de voortzetting van de guerilla sedert het vredesverdrag met Engeland een uitvloeisel is van de algemeene ontreddering der Iersche maatschappij na zooveel jaren van onderdrukking en strijd, beseft hij niet. De overspannen toekomstverwachtingen die de Iersche idealisten in de hitte van hun grootsche worsteling gekoesterd hebben, neemt hij klakkeloos over, ofschoon het heden er een bespotting van lijkt. Het is een herhaling van de tragedie der Italiaansche patriotten na 1870. Ierland zal een bittere tijd van langzame, moeizame wederopbouwing moeten doormaken, zedelijk, maatschappelijk, economisch, vóor het een gelijkwaardig lid van de Europeesche volkenfamilie kan worden. Om het nu reeds tot een lichtend voorbeeld uit te roepen, getuigt van meer geestdrift dan inzicht [1]).

Londen. P. Geyl.

Wa. C. van Huffel, Willem Bentinck van Rhoon, zijn persoonlijkheid en leven. 1725—1747. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1923. (Leidsche diss.).

Dit boek is een proefschrift. Wel blijkt dit niet uit den titel, maar de inleiding geeft aangaande de wording van het boek, de keuze van het onderwerp, de reden waarom slechts een gedeelte van Bentincks leven behandeld is, en het doel, dat de schrijfster zich stelde, volledige inlichting.

Het ware, om verschillende redenen, te wenschen, dat alle geschiedkundige proefschriften met eene dergelijke inleiding de lezers — en koopers — van zulke werken in staat stelden zich een oordeel te vormen over hetgeen zij zouden kunnen en mogen verwachten.

De schrijfster was door hare omstandigheden niet vrij in de keuze van een onderwerp, maar niettemin is zij zoo gelukkig geweest er een te vinden, dat haar niet alleen belangwekkend en aanlokkelijk moest voorkomen, maar waarvoor haar voortreffelijke bouwstoffen ten dienste stonden. Het is jammer, dat zij bij de bewerking der stof tot de ervaring moest komen, dat haar beschikbare tijd niet zou toelaten haar plan geheel ten uitvoer te brengen, door Bentincks levensgeschiedenis tot zijn dood toe te beschrijven. Bentinck is zeker wel een der staatslieden, wier handel en wandel voor de geschiedenis van Nederland van groot gewicht geweest zijn, en wier levensgeschiedenis daarom eene plaats zou verdienen in de historiographie. En behalve het beknopte geschrift van D'Ailly, dat slechts een deel van Bentincks leven behandelt en reeds een kwart eeuw oud is, bestaat er geen biographie van hem: eene volledige levensbeschrijving zou dus zeer welkom zijn. Bovendien is het schrijven eener biographie, of liever gezegd eener prosopographie, een historisch-psychologische arbeid, die men gaarne aan eene vrouwehand toevertrouwt, heel wat liever dan de bewerking van een stuk staatkundige, laat staan diplomatieke geschiedenis — mits, het behoeft nauwlijks herinnerd te worden, de schrijfster zich los make van elk vooroordeel en niet een of ander vooropgezet doel beooge, b.v. om een persoon, een geslacht, een partij of een beginsel te verheerlijken of te bestrijden. Biographieën als die van Miss Strickland en van Mevrouw Aubrey Leblond (over Bentincks gemalin) zijn uit den booze. Wat heeft daarentegen o.a. Arvède Barine, alias Mlle Vincens, geen aantrekkelijke en bezadigde levens- en karakterschetsen geschreven!

Eene prosopographie van W. Bentinck van Rhoon, gegrond op de Egerton-papers en de Middachter familiearchieven, d.i. op de correspondentiën van Bentinck zelf en van de personen, die hem het naast stonden of in zijne onmiddellijke omgeving verkeerden, zou dus stellig met ingenomenheid aanvaard worden. Had Mejuffrouw Van Huffel niet om zeer geldige redenen moeten besluiten den omvang van hare studie over haar onderwerp, en dus ook dien van haar proefschrift, te beperken, zij zou, te oordeelen naar hetgeen zij nu in het licht gegeven heeft, eene goede uitkomst van haar arbeid hebben mogen verwachten, en het is te hopen, dat zij dien, nu haar voorloopig oogmerk bereikt is, zal voortzetten. Haar boekje toch is nu getiteld „W. Bentinck van Rhoon, zijn persoonlijkheid en leven, 1725 — 1747" — eenigszins vreemd, omdat het voor den onkundige den schijn geeft of Bentinck in 1725 geboren en in 1747 overleden is. Feitelijk bevat het boek zijne lotgevallen tusschen zijn 21-jarigen en 43-jarigen leeftijd, het overige gedeelte van zijn leven, d.i. een tijdperk van nog 27 jaren, onbesproken latende of slechts aanroerende. Toch is dat het gewichtigste, en al heeft Bentinck, deels door de voortdurende tegenwerking, die hij van velen aan het hof van den Prins en van de Gouvernante ondervond, alsook later ten tijde van den hertog van Brunswijk en Prins Willem V, maar deels ook door zijne eigenaardige karaktertrekken, die velen tegen hem ingenomen maakten, niet den invloed gehad en de plaats bekleed, die hem schenen toe te komen, hij is in dat tijdperk van gemis aan staatslieden van den eersten rang een der hoofdpersonen geweest, en heeft zich een man van vaste beginselen getoond gedurende zijn gansche leven.

[1]) Deze recensie werd in Mei 1923 geschreven.

Digitized by Google

Mejuffrouw Van Huffel heeft aan hare studie van Bentincks jongelingsjaren en de eerste helft van zijn mannelijken leeftijd groote zorg besteed, en van zijne lotgevallen op den „grand tour", alsook van zijn tragisch huwelijksleven, een levendig beeld geschetst. Maar zij heeft zich niet, zooals met biografen niet zelden het geval is, laten verleiden tot het flatteeren van het portret, dat zij op het doek wenschte te brengen, noch tot het wegdoezelen van kleinere of grootere gebreken. De correspondentie van mannen als Th. I. de Larrey en van Abr. Tremb'ey gaven haar trouwens gegevens, die als tegenwicht konden dienen tegen hetgeen uit Bentincks eigen brieven te putten viel. De karakterschets of karakterontleding, die de schrijfster allengs in haar verhaal inlascht en ten slotte samenvat is een kort oordeel, maakt den indruk juist en onbevooroordeeld te zijn, maar het zij er nochtans bijgevoegd dat de verdere kennismaking met den staatsman toch meer en meer de eigenwijze, zelfgenoegzame en aanmatigende trekken doet uitkomen, die hem ongetwijfeld zoo te zijnen nadeele hebben gestrekt, met name bij de Gouvernante, en zoovelen van hem afstootten.

Mejuffrouw Van Huffels boek is dus zeer lezenswaard, en ook aanbevelenswaard, maar — al kon het niet anders — het is een „half" boek, en de schrijfster heeft aan hare lezers de zedelijke schuld de tweede helft te geven.

Den Haag. F. J. L. Krämer.

Koenig Echnaton in El-Amarna, 16 Bilder von **Clara Siemens,** Text von **Grethe Auer.** Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.

Behoort de bespreking van dit boekje eigenlijk wel in het *Museum* thuis? Het is zeker niet wat men een wetenschappelijk werk pleegt te noemen.

En toch er ligt in die prentjes zooveel liefdevol doordringen in de gegevens omtrent den beminnelijken ketter-koning, wiens spreuk „levend in waarheid" was, die slechts den eenigen zichtbaren God aanbad, dat men gemakkelijk eene zeldzame vergissing als het laat middeleeuwsche vaasje met bloemen vergeeft en geneigd is zulk een poging het verleden te doen herleven geen wetenschappelijke waarde te ontzeggen, al mag men het dan betreuren, dat aan Clara Siemens het merkwaardige relief van den koning en het wonderlijke mooie kopje van zijn moeder, beide te Berlijn en bekend genoeg uit de „Farbentafel" van Schäfer's Kunstgeschichte in Bildern en Bulle's der Stil, ontgaan schijnen te zijn.

Jammer ook dat haar vermogen als teekenares zoo ver achterstaat bij haar gave zich het huiselijke en het openbare leven van dien merkwaardigen vorst voor den geest te roepen, dat het ware genot van haar werk eigenlijk eerst kan hebben, wie de oorspronkelijke kunstwerken kent, waaraan zij zijn leelijke, vermoeide, maar aantrekkelijke gelaatstrekken of de tengere, naakte lichaampjes van zijn dochtertjes ontleende.

Nu het graf van Echnaton's schoonzoon, Koning Tut-ankh-amon zoo de aandacht trekt, wint dit boekje aan aantrekkelijkheid.

Ook de tekst van Grethe Auer is rijk aan verbeelding. Zij verdicht het verhaal van een krijgsman van Ramses, die in ruines van El-Amarna, onder de schamele overlevenden van den Aten-dienst, allengs de bekoring ondervindt van de kunst eerst, dan van de leer en de levensbeschouwing van den vredelievenden vorst, niet beroemd door zijn veldtochten maar door de werken des vredes en de goede verstandhouding waarin hij tot de naburige rijken stond.

Zoo begeleidt haar verhaal niet alleen de platen, maar bepleit het ook, niet zonder gevoel, bescheidenlijk den vrede op aarde.

Amsterdam. J. Six.

H. M. Wiener, L. L. B., The Prophets of Israël in history and criticism. London, R. Scott. 1923.

Het doel van dit werk, van welks schrijver nog eenige boeken, meest over de Pentateuch, verschenen zijn, is te bewijzen dat de Israëlietische profeten door bovennatuurlijke openbaringen de toekomst gekend hebben. Het is daartoe vooral gericht tegen Kuenen's „The prophets and prophecy in Israel", 1877 uitgekomen (Het oorspronkelijke in 1875), dat voor hem het type bevat van de nieuwerwetsche, rationalistische beschouwing.

De woorden „in history and criticism" beteekenen, blijkens den inhoud: ik zal de geschiedenis van Israël doorloopen, daarbij telkens de profeten vermelden die er in optreden, en dan aantoonen dat hunne voorzeggingen zijn uitgekomen. Van een geschiedenis van het profetisme, den samenhang met verwante verschijnselen in het geestelijk leven, schakeeringen, ondergang is zelden sprake. De schrijver spreekt van „de profeten" en bedoelt daarmee het groepje mannen die door hun woord en geschrift „profeet" tot een eerenaam hebben gemaakt, tegenover wie men „valsche profeten" stelt. Aan deze eenzijdigheid, die in den weg staat aan het verkrijgen van een diep inzicht in den aard van het profetisme, lijdt ook, hoewel niet in die mate, Kuenens werk, zooals ik in den Tijdspiegel 1877 I heb aangetoond.

Maar welaan, wij hebben dan nu alleen te maken met de „canonieke profeten", zooals Kuenen ze soms noemt, en vragen: hoe heeft Wiener getracht te bewijzen dat de voorspellingen van hen die niet vruchten waren van doorzicht, maar wijzen op bovennatuurlijken oorsprong vervuld zijn? Eén voorbeeld zal genoeg zijn, ontleend aan den kring van gedachten die zoo'n groote rol spelen in de profetische geschriften: Israëls heerlijke toekomst (p. 93).

Ezechiël spreekt daarover o.a. 37: 15—28. Daar staat — ik haal alleen de gedeelten aan waar het nu op aan komt — dat de profeet twee stukken hout moet nemen, waarop te lezen is: „Juda" en „Jozef met het gansche huis Israël", en ze bijeenvoegen. De verklaring volgt. „Zoo spreekt Jahwe: Ik haal de Israëlieten uit de natiën waaronder zij zich begeven hebben en breng hen op hun grond. Dan maak ik hen tot één volk in mijn land, op Israëls bergen en zullen zij allen één koning hebben. Zij zullen niet meer twee volken wezen en zich niet meer in twee koninkrijken splitsen.... Mijn dienaar David zal koning over hen zijn.... zij zullen wonen in het land dat ik aan mijn dienaar Jakob gegeven heb.... Zijzelven, hun kinderen en hun kindskinderen zullen daarin voor altijd wonen, terwijl mijn dienaar David voor altijd vorst over hen zal zijn". Deze voorspelling, in de ballingschap geschreven, laat in duidelijkheid niets te wenschen over.

Wanneer is zij vervuld? Voor de hand ligt het ant-

Digitized by Google

woord: nooit; nog altijd ziet Israël uit naar een heerlijke toekomst. De vraag, waar de onder de volken verstrooide afstammelingen van Noord-Israël zijn gebleven heeft Joodsche historievorschers vaak beziggehouden. Verstrooid is Israëls nakroost, uit welke stammen ook, alle eeuwen door gebleven. Maar onze schrijver weet precies, wanneer die voorzegging vervuld is: door Zerubbabel. Het heeft er iets van dat hij een loopje met zijn lezers neemt. Wat toch weten wij van dien man? Volgens 1 Kron. 3: 19 was hij uit het geslacht van David; het kan waar zijn, hoewel hij waar hij elders genoemd wordt steeds een anderen vader heeft dan op die plaats. Hij was een van de leidslieden der ballingen, die gebruik maakten van Cyrus' vergunning naar Judea terug te keeren (Ezra 2: 3) en bestuurde in het tweede jaar van Darius Hystaspis als Pacha Jeruzalem en omtrek (Haggai 1: 1). Op aansporen van Haggai en Zacharja herbouwde hij den tempel; verder weten wij niets van hem: hij verdwijnt spoorloos. Wiener vindt hem nog in een paar plaatsen in Zacharja; maar al deed hij dit terecht — wat ik zeer sterk betwijfel — dan zou het alleen bewijzen dat die profeet iets groots van hem verwachtte. Van een koningschap van Zerubbabel is evenmin sprake als van een herzameling der verstrooide Israëlieten. Volgens Ezech. 37: 25 zullen „zij, hunne kinderen en hunne kindskinderen" onder Davids regeering wonen. Daar vindt Wiener dat „hunne kinderen en hunne kindskinderen" in LXX ontbreekt! Dat komt hem te stade: dus, dat behoort niet in den tekst. Maar er staat bij „voor altijd". Wat zal hij daarvan maken? Wel, in Deut. 15: 17 staat dat als een slaaf boven de vrijheid verkiest dienstbaar te blijven, zijn heer met een priem zijn oor aan de deur zal hechten en hij dan „voor altijd" zijn slaaf blijven. Ziet ge wel, „voor altijd" beteekent niet meer dan „levenslang". Zoo is onder Zerubbabel de voorspelling: „mijn heiligdom zal voor altijd in uw midden zijn" vervuld.

Ziedaar hoe Wiener zijn pleit voert. Sapienti sat.

Leiden. H. Oort.

P. Herfst, Le Travail de la Femme dans la Grèce ancienne. Utrecht, Oosthoek. 1922. (Utrechtsche diss.).

Hoewel de schrijver van deze dissertatie niet tot eenig positief resultaat komt aangaande den arbeid der vrouw in het oude Griekenland, heeft hij toch een verdienstelijk werk verricht door zooveel materiaal op dit gebied te verzamelen.

Het boek wordt verdeeld in vier hoofdstukken. In 't eerste wordt nagegaan, in hoeverre de vrouw in Griekenland heeft deelgenomen aan verschillende bedrijven, in het tweede, hoe hare sociale positie was, in het derde, welke redenen de vrouw er toe hebben gebracht een beroep te kiezen, in het vierde, hoe het oordeel was over den arbeid der vrouw. Aan het slot van het derde hoofdstuk wordt als meening uitgesproken, dat vrouwenemancipatie in Athene niet heeft bestaan. Hier zou de schrijver, behalve op het feit, dat de meisjes gewoonlijk trouwden, ook kunnen gewezen hebben op den jeugdigen leeftijd, waarop het meestal geschiedde. De meisjes werden door den vader tot een huwelijk bestemd en niet in alle opzichten kunnen de toestanden in Griekenland vergeleken worden met die in de Westelijke landen van Europa in onzen tijd. Ook geloof ik niet, dat men tegenover elkaar kan stellen het oude Griekenland en aan den anderen kant onze landen in middeleeuwen en modernen tijd. (Zoover als nu was men in de middeleeuwen niet gekomen!) Wanneer er een enkele maal van vrouwenarbeid sprake is, dan is dat meestal van de gehuwde vrouw, die door den oorlog gedwongen is voor zich en haar kinderen den kost te verdienen, of haar man daarbij behulpzaam is. Verder heeft, zooals de schrijver terecht opmerkt, de slavenarbeid het deelnemen van burgeressen aan huiselijken arbeid bij anderen deels verhinderd, deels tot oneervol gestempeld. De normale toestand was, dat de vrouwen zich alleen bezighielden met arbeid in en voor eigen huis en gezin. Dit blijkt ook nog uit de verzen bij Eur. El. 71—77 en Hom. Il. VI 456, die niet worden vermeld. Dat tot die zorg voor 't huis ook de zorg voor het kweeken van bloemen in tuin en kamer zal hebben behoord, schijnt mij, ondanks 't zwijgen der oude schrijvers zóó vanzelf sprekend, dat Wiskemann het gerust kan beweren. Het is een gevaarlijk experiment, om voor dergelijke eenvoudige dingen altijd te zoeken naar bewijsplaatsen bij schrijvers uit de oudheid. Het type roman en novelle, waaruit wij voor den tegenwoordigen tijd veel dergelijke bijzonderheden kunnen vernemen, bestond toen niet, en in de comedie en tragedie is daarvoor veel minder plaats.

Deze klassieke dissertatie is geschreven in het Fransch. De auteur heeft deze taal gekozen, omdat het Latijn, wegens den aard van het te behandelen onderwerp hem ongeschikt toescheen, het Nederlandsch den kring van lezers te zeer beperkte en hij als bronnen veel Fransche boeken heeft gebruikt. Waarom het onderwerp zich minder goed leende tot behandeling in het Latijn, begrijp ik niet. Goed Latijn schrijven was vroeger een roem van de Nederlanders en nog heden leven er in ons vaderland Latinisten, die ook lastige hedendaagsche uitdrukkingen in het Latijn weergeven. Misschien zou het den schrijver zelfs gemakkelijker zijn gevallen dan nu hij het deed in een Fransch, dat klaarblijkelijk met veel moeite is neergeschreven. Of waarom niet in 't Nederlandsch? Dan had dit boek tenminste in kleinen kring den indruk kunnen maken van een oorspronkelijk werk.

Leiden. M. M. Assmann.

SCHOOLBOEKEN.

Dr. P. C. de Brouwer en **Dr. E. Slijper, Vademecum Homericum** met woordenlijst. Groningen-den Haag, J. B. Wolters. 1923. (Pr. *f* 2.50).

Door het verzoek van de Redactie om beoordeeling van dit werkje ben ik voor een eigenaardig geval gesteld. Ik kende het reeds, maar dacht er het zwijgen toe te doen, en meende dat het voor bespreking in het Museum niet in aanmerking kwam. Goeds kan ik er niet van zeggen, en dat spijt mij, daar ik het grootendeels zelf heb geschreven.

Het bestaat uit drie gedeelten: 1) *het werk en de dichter,* 2) *linguistica,* 3) *woordenlijst.*

De eerste twee maken den indruk van losse aanteekeningen, zooals beginnende docenten ze op het papier plegen te brengen ten behoeve van hun eigen onderwijs. Dergelijke notitieboekjes zijn altijd wel bruikbaar... voor de lessen van dengeen die ze heeft volgeschreven; samenhang en eenheid komt er dan vanzelf wel in door

Digitized by Google

den persoon van den docent. „Maar haalt ge 't in uw hersens Dien poespas uit te geven”, zooals Braga eertijds zong, ja, dan wordt de zaak anders.

Van de eerste afdeeling, 20 bladzijden lang, waarin een overzicht wordt gegeven van Ilias en Odyssee, van de verschillende goden, enz., valt slechts te zeggen dat de stijl niet aangenaam aandoet. „Wolf de opraketaar der zoogenaamde Homerische Kwestie”, „Poseidon de broer van Zeus” enz. zijn geen taalproefjes die naar meer smaken.

In de „linguistica”, zooals de heeren de B. en S. het tweede stuk van het geschrift hebben betiteld, wordt op 8 bladzijden allerlei uit de vormleer meegedeeld, daarna op 2 een en ander uit de syntaxis, en dan volgen nog 6 bladzijden met — *wetenswaardig allerlei* gedoopte — woordenlijsten zonder samenhang.

Omtrent de talrijke grieksche woorden, die in de tot dusverre besproken 36 bladzijden voorkomen, valt iets merkwaardigs op te merken. De heeren compilatoren zijn hier blijkbaar op een oorspronkelijk denkbeeld gekomen. Indien ik hun bedoeling, die zij nergens hebben kenbaar gemaakt, want een voorrede gaven zij niet, goed heb begrepen, dan stellen zij zich voor, dat die zes en dertig bladzijden door de gebruikers woordelijk zullen worden van buiten geleerd, alvorens deze zich met de rest van het boekje en met Homerus zelf gaan bezig houden. De lezers moeten zich dat alles ééns voor goed eigen maken, en wel zóó nauwkeurig dat nooit meer de wensch bij hen kan opkomen iets naders omtrent een dier woorden te vernemen. Die honderden woorden zijn namelijk in de Woordenlijst weggelaten. Namen van stukken der bewapening, van scheepstuigage, van huisraad of kleedingstukken, van boomen of kleuren of allerlei partikels enz. enz. zijn dus in die lijst niet te vinden. Wie bijv. de beteekenis van **ἔγχοσ** *speer*, **νηῦσ** *schip*, **κυάνεοσ** *blauw*, **χλαῖνα** *mantel*, **μέγαρον** *zaal*, **ἐρινεόσ** *vijgenboom*, **αἶψα** *snel*, **δαῖσ** *gerecht* (of volgens de heeren de B. en S. *gevlekt* bladz. 40) zich wel eenmaal in het geheugen geprent, maar ze . . . . vergeten mocht hebben, zooals dat bij scholieren althans vroeger wel placht voor te komen, zal ze niet weder te weten kunnen komen, — of hij moest er nog een tweede woordenboek voor Homerus op na houden. Tegenover het — in dezen benarden tijd zeker niet te versmaden — voordeel, dat het werkje dank zij het vele dat is weggelaten wel een dubbeltje — misschien zelfs twee! — goedkooper is geworden, staat dus wel eenig nadeel. Consequent zijn de twee heeren doktoren trouwens ook in dit opzicht niet geweest: men vindt bijv. in de woordenlijst niet **σθένοσ** *kracht* of **φοινικοπάρηιοσ** *met roode wangen*, maar wel de synonymen **μένοσ** en **μιλτοπάρηιοσ**: niet **ἵστιον** *zeil*, maar wel **ἱστόσ** *mast*.

Wat nu betreft hetgeen in de Woordenlijst n i e t is weggelaten, het grootste gedeelte derhalve van het werkje, het doet mij leed te moeten zeggen dat die 100 compres gedrukte bladzijden (buiten mijn weten) zijn overgenomen, gecopieerd, afgeschreven of hoe heet het, uit het Schoolwoordenboek op Homerus dat ik bij de Firma Sijthoff heb uitgegeven (3e druk 1920). Ik mag het papier van het *Museum* niet misbruiken om dat hier uitvoerig aan te toonen; het schijnt mij ook niet noodig: in het maaksel van de heeren de B. en S. wordt mijn naam niet genoemd, ik heb er dus geen medeverantwoording voor te dragen, — wat mij niet spijt. Natuurlijk is er wel verschil! Vooral is er heel wat bekort, — waarbij men schromelijk onachtzaam is te werk gegaan en vele woorden bij vergissing heeft laten uitvallen; al dadelijk op de 1e pagina de woorden: **ἄατοσ, ἀγγέλλω, ἄγγελοσ**. En de tallooze drukfouten zijn onbetwistbaar eigendom van de bewerkers. Of de correctie nog aan iemand anders kan zijn toevertrouwd dan aan den zetter?

Wat de heeren de B. en S. eigenlijk met de ϝ willen, is mij niet duidelijk geworden. Die beginletter wordt door hen weggelaten, en in het Allegaartje voorop wordt er alleen van gezegd dat „als men ze h e r s t e l t, veel onregelmatigheden in den versbouw verdwijnen”. Referent wil nu niet vragen wat uit deze opvatting zou behooren voort te vloeien, maar wijst er op dat de *w*, na de voordeur te zijn uitgejaagd, telkens door de achterdeur weer binnenkomt. Zoo vindt men bijv. in het Allegaartje opgegeven de pronomina **ϝεῖο** (*sic*), **ϝοι**, **ϝε**, **ϝόσ**, **ϝέοσ** (*sic*) nevens **εἶο, οἷ, ἕ, ὅσ, ἕοσ** (*sic*). Met den vorm **ϝέοσ** zijn wij dan weer beland in de vage noties omtrent de digamma uit de 18e en het begin der 19e eeuw. We zullen maar zeggen dat ook dàt een drukfout is . . . . voor **ἑϝόσ** (uit **σεϝόσ** *suus*).

Het komt mij voor dat in het belang van het onderwijs tegen dit produkt dient te worden gewaarschuwd: maar die taak laat ik verder gaarne aan anderen over.

Melchthal (Zwits.). J. v a n L e e u w e n J r.

R. H. Woltjer en **G. W. van Bleek, Latijnsche oefeningen.** Eerste deel. Groningen-den Haag, Wolters. 1923. (Pr. *f* 1.90).

Alleen de overweging, dat er ook voor meer dan twee themaboekjes bij het onderwijs in het Latijn voldoende ruimte is, geeft mij de vrijmoedigheid over dit jongste hulpmiddel bij het onderwijs wat te zeggen.

Het zal zeker zijn weg vinden, want er zullen altijd leeraren genoeg hun klas op dezelfde manier onderwijs geven, als waarop zij zelf indertijd onderwezen zijn.

Ik voor mij kan met de hier gevolgde methode niet terecht; wat ik er tegen heb, zullen anderen bijzaak vinden; misschien groeit uit deze bespreking een polemiek, die zeer nuttig zou kunnen worden; over methodiek bij ons onderwijs in het Latijn uiten onze schoolmannen zich nooit.

Hoe moeten wij de kinderen anno 1923 Latijn leeren? Zoo eenvoudig mogelijk; zij komen van de L. S. zonder andere kennis dan die van de Ned. Taal, zooals de onderwijzer hen die geleerd heeft. Kende deze de moeilijkheden die het eerste Latijnsche onderwijs brengt, dan zou hij zonder veel inspanning de toekomstige Gymnasiasten kunnen voorbereiden op die kennis, die hun het verblijf in de eerste klasse zou vergemakkelijken; maar daarvoor heb ik nog nooit wat gemerkt aan een school, die jaarlijks minstens zestig jonge leerlingen opneemt. Dus moeten wij die moeielijkheden op het G. bijbrengen; allereerst het begrip n a a m v a l, dan de verschillende beteekenissen van v a n en het gebruik van dit woord.

Wat de leerling voor zijn lectuur niet noodig heeft, blijve achterwege. Men herinnert zich Heinrich Heyne's spot met de Latijnsche geleerdheid die men hem instampte.

Voor het instampen van rariteiten in de Lat. grammatica is geen tijd meer; onze kinderen hebben drie en dertig uur school en zeven leeraren met huiswerkeischen; wij moeten *allen* matigen. In Amerika heeft men reeds in het begin van deze eeuw een vereenvoudigde

Digitized by Google

methode van onderwijs in het Latijn voorbereid; in 1909 is daar uitgegeven vanwege de Columbia University in Contributions to Education, Teachers College Series, *The Vocabulary of High School Latin* door Gonsalves Lodge.

Dat High School schrikke niemand af; het boek bevat een lijst van de woorden, die voorkomen in Caesar B. G. 1—4; Cicero in Catil., pro Archia poëta — en pro lege Manilia; Verg. Aen. I—IV, gerangschikt naar het alfabet en naar hun frequentie, die door den druk aangegeven is.

M.i. behooren in een thema-boek woorden, die in dit Vocabulary niet voorkomen, niet thuis; zij vertragen den gang van het onderwijs.

Neemt men dergelijke woorden wel op, dan moeten zij ook voortdurend gerepeteerd worden; wat tijdverlies beduidt en verspilde energie.

Een eerste eisch van ieder probleem is eenvoud en duidelijkheid. Voor een pasbeginner is iedere zin een probleem, dus moet men vermijden in één zin moeielijkheden op te stapelen; dat verspreidt de aandacht van het kind in stede van die te concentreeren. Vandaar dat in één zin over t-stammen wel zooveel mogelijk voorbeelden van t-stammen mogen — zelfs moeten — samengebracht worden, maar dan ook geen andere. Dit geldt van de geheele grammatica; een verschijnsel als een samengesteld werkwoord vraagt afzonderlijke, opzettelijke behandeling; liefst praefix-gewijs; de leerling leert de kracht van een praefix; hij kent de verba naar hun beteekenis, kan dus doorgaans zelf bepalen, wat het samengestelde verbum wel beteekenen zal. Maar machinaal composita laten leeren voor het kind nog begrip van compositum heeft, lijkt mij ongewenscht.

Een themaboek moet het begrip van den leerling ontwikkelen — het moet zooveel mogelijk concentrisch gebouwd zijn.

Welke eisch men nu ook stelt aan thema-zinnen, tot wat humor kan niemand gedwongen worden — maar al te weinig zeggend mogen ze ook niet zijn. Dat er geen ganzen zijn in de boomen, of dat er op lijken gezwellen zijn, deze zinnen zijn evident bedacht om anser, cadaver en tuber een beurt te geven. Een zin als: Desunt puellae vires, sed laudo voluntatem, is in thema 27, die gaat over het praesens der a-verba, m. i. te lang. Om laudo te pas te brengen behoeft men zooveel omhaal niet. Bovendien beteekent laudo v. hier toch niet haar wil, maar mijn wil, hoezeer dit niet bedoeld is.

Ik zou deze opmerking niet maken, wanneer deze zin niet overgenomen was uit Woltjer 1e dr. 1911 th. 28.6; bij ondervinding ken ik de moeilijkheid van thema-zinnen te fabriceeren, maar in een herdruk diende zoo iets niet voor te komen; een eerste druk is altijd een probeersel, dat de ondervinding corrigeert. In allen geval is om laudo te pas te brengen een eenvoudiger zinnetje doeltreffender.

Of het nuttig is geleerdheden als multiplicativa, proportionalia op pag. 26 te pas te brengen, laat ik daar; hoe meer eenvoud, hoe beter.

Zeker niet nuttig is een zin als: De soldaten blazen (cano met den abl.) op de horens. 1 h. 22.3 (Woltjer 23.4). Hier gaat het om het begrip van den Instrumentalis. Canere met den Abl. bestaat niet; wel bijv. gratulari m. d. Dat. het werktuig waarmee staat ook bij canere in den abl. Leer de kinderen het algemeene, dan kennen zij ook het biezondere; maar zulk onderwijs brengt geen Latijnsch begrip bij, maar weetjes van betrekkelijke waarde. Zijn we sinds 1911 dan nog niet verder?

Misschien zie ik het verkeerd; ik zal gaarne overtuigd worden, wanneer ik het mis heb.

Utrecht. E. Slijper.

Goldne Worte Deutscher Dichter von weiland **C. E. Poser,** neu ausgewählt von **G. Ras.** Zweiter Teil, Dichter aus neuester Zeit. Amsterdam, J. M. Meulenhoff.

Tegen deze bloemlezing heb ik het bezwaar, dat zij nog den titel „Goldne Worte” draagt en een „Auswahl von Dr. Poser” heet, want is er bij de samenstelling van het eerste deel in Dr. Poser's verzameling al heel wat veranderd, het tweede deel bevat nog slechts weinige gedichten, die men bij hem oorspronkelijk vond. Waarom niet een heel andere naam gekozen?

Dit tweede deel is bijna uitsluitend lyrisch. Ik dweep op school niet met lyrische gedichten en voor de school is het boek in de eerste plaats bestemd. De meeste leerlingen zijn er niet of weinig ontvankelijk voor, zij willen wat zien gebeuren, wat mee beleven; lyrische gedichten vervagen bij hen meestal weer terstond. Maar wie bekend wil worden met de lyriek der laatste jaren, zal hier veel moois onder de ongeveer 200 gedichten vinden. Het heeft geen zin te vermelden, welke gedichten ik gaarne door andere zou zien vervangen; smaak is nu eenmaal iets heel persoonlijks. Er zijn ook eenige godsdienstig getinte onder, daar ze echter geheel verschillend getint zijn, behoeft niemand daar aanstoot aan te nemen. Namen als Keller, Fontane, Bierbaum, Detlev von Liliencron, Rilke, Dehmel, Morgenstern Zoozmann, Zech staan er ons borg voor, dat we in dit boek met de beste dichters uit den laatsten tijd kennis maken.

Den Haag. Jan P. Heyligers.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De heer H. van der Kloot Meyburg, bouwk. ingenieur, gaf naar aanleiding van het Nationaal Huldeblijk een aardig en mooi geïllustreerd boekje uit: *De Nieuwe Kerk te Delft. Mausoleum van het Huis van Oranje* (Brusse, Rotterdam), waarin hij de merkwaardige bouwgeschiedenis der Kerk, haar toestand en de plannen voor de restauratie op heldere wijze uiteenzet.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Nieuwe Taalgids, XVIII, 1: A. Beets, De „Camera Obscura” met aanteekeningen. — L. P. H. Eykman, Geschiedk. overzicht v. d. klankleer in Nederl. (slot). — Ph. J. Simons, Plastiek. — Boekbeoord. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, IX, 2: J. J. A. A. Frantzen 1853—1923. — A. Borgeld, Het viermaal gedoode lijk. — J. J. Salverda de Grave, Manzoni et la langue italienne à propos d'un livre récent. — H. Sparnaay, Neue Schriften zur Romantik. — J. v. d. Laan, Studies in Articulation (slot). — S. B. Liljegren, Milton's Personality. — P. Lehmann, Beiträge zur Vagantenpoesie. — L. Hillesum, Φρενῖτις, Phrenesis enz. — Boekbespr. — Aankond. v. eigen werk. — Korte aankond. — Inh. v. tijdschr. — Meded.

Leuvensche Bijdr., Bijbl., XV, 3-4: A. Carnoy, Grammaire morphologique: grammaire idéologique. — Boekbeoord. — Kleine Aankond. — Kron. — Inh. v. tijdschr. — Uit de Skand. tijdschr.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN

J. B. WOLTERS,
GRONINGEN, DEN HAAG

GRIEKSCHE LEERGANG
VOOR GYMNASIA EN LYCEA
DOOR
Dr. P. C. DE BROUWER en Dr. E. SLIJPER

Zoo juist verschenen:

IA
Grammatica en Oefeningen
Met Woordenlijst
Prijs . . . . f 3,25

IB
Vertaal- en Leesoefeningen
Met Woordenlijst
Prijs . . . . f 3,25

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

SCHOOLWOORDENBOEK
OP DE
Gedichten van Homerus
DOOR
J. VAN LEEUWEN Jr.

DERDE DRUK Gebonden f 4.75

Dit Schoolwoordenboek, waarvan reeds de derde druk verscheen, wordt algemeen gebruikt bij de studie der Gedichten van Homerus.
Behalve een zorgvuldig samengestelde woordenlijst, bevat dit werk een uitvoerige voorrede over den Dichter.

UITGAVE VAN
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. TE LEIDEN

VERSLAG
betrekkelijk de in 1924 uitgegeven werken over de
Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA,** te *Makkum*, is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT,** onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal*, van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook,* over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE;** onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van f 1000.**– zoodanig Verslag over de in **1924** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1925 op te maken en vóór 1 Juni 1926 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland,

LEEUWARDEN, Februari 1924.

Standaardwerken der Grieksche Taal- en Letterkunde
Prof. J. VAN LEEUWEN Jr.

Homeri Carmina cum prolegomenis, notis criticis, commentariis exegeticis:
Iliadis Pars I . . . . f 8.50
„ II . . . . „ 8.50
Odysseae Pars I . . . . „ 8.50
„ II (accedunt indices) . . . . „ 8.50
Enchiridium dictionis epicae. Editio altera aucta et emendata f 8.–, geb. . . . . „ 9.–

Commentationes Homericae . . . . . . f 3.40
De Boogschutter en de Weefster. Opmerkingen over de Odyssee . . . . „ 1.50
Bloemlezing uit Aristophanes voor Nederlandsche Gymnasia, met korte inleiding en aanteekeningen. Eerste stuk f 1.20
Tweede stuk f 1.20, I en II . . . . . „ 2.25
Een Dichterleven (Aristophanes) . . . . . „ 2.50

Uitgaven van A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij te Leiden

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

31ste Jaargang. **No. 6.** **Maart 1924.**

Hermann, Silbenbildung im Griechischen und in den andern indogerm. Sprachen (Büchner).
Berlage, Euripides, Alkestis (E. B. Koster).
Unger, Hippocrates, Περὶ καρδίης (Kroon).
Geerebaert, Livius, De oorlog tegen Hannibal (Slijper).
Moberg, Grég. Barhebraeus, Le livre des splendeurs (Wensinck).
Birnbaum, Das Hebräische und Aramäische Element in der Jiddischen Sprache (Polak).
Gering, Glossar zu den Liedern der Edda (Krijn).
Schreiber, Neue Bausteine zu einer Lebensgeschichte Wolframs von Eschenbach (Blöte).
Meissner, Der Bauer in der Englischen Literatur (Vechtman-Veth).
Jensen, Neudänische Syntax (J. de Vries).
Trabucco, Mme du Deffand, Lettres à Voltaire (Gallas).
Petersson, Vergleichende slavische Wortstudien (v. Wijk).
De Zwaan, Het Evangelie van Lucas (Toxopeüs).
Schoolboeken:
Rijpma, Bloemlezing uit de Nederlandsche letteren (Varenhorst).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

E. Hermann, Silbenbildung im Griechischen und in den andern indogermanischen Sprachen. (Ergänzungsheft zur Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen nº. 2). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1923. (Pr. *f* 7.50).

Dit werk behandelt het moeilijke probleem der syllabenvorming in het Indogermaansch, op grondige en geleerde wijze. In de voorrede schetst de auteur het ontstaan van zijn boek: men bemerkt daaruit, dat het een' langzamen groei gehad heeft, en ook, dat het, zooals te verwachten is, gezien de gezegende tijden, die wij als gevolg van den Europeeschen oorlog tegenwoordig beleven, niet in alle opzichten up to date kon zijn; dikwijls immers bleef buitenlandsche literatuur voor den schrijver onbereikbaar. Echter, wat gegeven is, is veel, en ook degelijk. Ik zal beginnen, een kort overzicht van den inhoud te geven. Na eenige voorloopige opmerkingen worden de Indogermaansche taaltakken een voor een beschouwd, uit het oogpunt van hunnen syllabenbouw. De volgorde is: Grieksch, Latijn, Oskisch—Umbrisch, Indisch, Keltisch, Germaansch, Baltisch, Slavisch, Armenisch, Iranisch, Albaneesch, en tenslotte Tochaarsch, welk laatste idioom trouwens oorspronkelijk niet op des schrijvers program stond (cf. pp. 7 en 370). Eene beschouwing over de vermoedelijke oer-Indogermaansche lettergreepformatie besluit het werk, waarna nog eenige bladzijden „Nachträge und Berichtigungen" komen, terwijl een register helaas ontbreekt. Het vraagstuk nu wordt niet in zijnen geheelen omvang behandeld; iets wat ook ternauwernood mogelijk is, daar voor zulk een arbeid minstens twee vakmannen, een phoneticus en een linguist noodig zouden zijn. Dus nemen theoretisch-phonetische beschouwingen niet de eerste plaats in: evenmin verklaart zich de auteur aanhanger van eene bepaalde phonetische theorie. Zijn hoofdprobleem omschrijft hij aldus: „*Um einen Anfang zu machen, schien es mir zu genügen, die wichtigste aller Vorfragen zu erledigen: in wie weit gilt eine Silbe mit kurzem Vokal als lang? Ich habe daher in den Kreis meiner Betrachtungen in erster Linie die zweiteiligen, zwischenvokalischen Konsonantengruppen im Wortinnern gestellt*". De schrijver komt nu tot de slotsom, dat oorspronkelijk de uit twee consonanten bestaande groep, die op eene korte vocaal volgt, tot beide syllaben behoord, en dus positie gemaakt heeft. Dat kan hij, uit den aard der zaak, voor sommige talen gemakkelijker aantoonen, dan voor andere: bij het Grieksch, Italisch en Germaansch weet hij het zeer aannemelijk te maken; bij andere idiomen, b.v. Slavisch, dat zeer ver is gegaan in het openen van lettergrepen, kan men tot dergelijke gevolgtrekkingen in vele gevallen alleen door vergelijking met de verwante dialecten komen — zooals op p. 326 terecht opgemerkt wordt. Weer andere talen hebben zich al te ver van het oorspronkelijke type verwijderd, zooals het Armenisch, of zijn te weinig bekend, b.v. het Tochaarsch.

Voor drieledige groepen van medeklinkers is geen definitief resultaat bereikt: geen wonder, waar 't eene zoo ingewikkelde quaestie geldt. Ook groepen van twee consonanten na lange vocaal lieten zich niet zoo gemakkelijk onder eene formule brengen als dezelfde groepen na korte dito. Toch acht de auteur het 't waarschijnlijkst, dat na lange vocaal „*jeder silbenauslautende Konsonant einer zweiteiligen Konsonantengruppe die Dauer einer More besessen* heeft (p. 356, alwaar men regel 4 v. o. de zinstorende drukfout „*hinter langem Konsonanten*" verbetere in „*h. l. Vokale*").

Men ziet, de term „more" wordt nog gebruikt; dit

Digitized by Google

is trouwens in eene onderzoeking als deze, die niet in de eerste plaats streng phonetisch zijn wil, niet van veel belang (cf. p. 6).

De vraag, of enkele consonant in pausa, na lange of korte vocaal „positie" maakte, wordt evenmin definitief opgelost. Hier moet ook het accent eene rol gespeeld hebben (zie de samenvatting voor het Idg., pp. 362 etc.).

Dit zijn, zeer in 't kort, enkele hoofdpunten uit den rijken inhoud van Hermann's werk. Eene uitvoerige bespreking zou op verschillende punten moeten ingaan, en wel op vraagstukken, die alle takken van de Indogermaansche taalfamilie aangaan. Uit den aard der zaak zijn evenwel in het boek in quaestie niet alle idiomen even uitvoerig behandeld; wat, gegeven den tegenwoordigen stand der wetenschap, ook niet mogelijk is door één persoon. Het hoofdbestanddeel is, zooals de titel reeds leert, de beschrijving der Grieksche toestanden: dit blijkt ook uit den omvang, bijna 200 der 381 bladzijden. Uit studiën op het gebied der Grieksche quantiteiten is het boek dan ook ontstaan, zooals ons dadelijk aan het begin van het Vorwort medegedeeld wordt. In dat Grieksche hoofdstuk is een schat van materiaal, voornamelijk uit inscripties, verwerkt, een materiaal, grootendeels door den auteur zelf verzameld, ten deele ook aan andere werken ontleend. Van de overige talen zijn, ofschoon minder uitvoerig dan het Grieksch, het Italisch, Germaansch, Baltisch en Slavisch nauwkeuriger behandeld, dan de rest: dat trouwens b.v. het Albaneesch, om van het Tochaarsch te zwijgen, zeer terloops ter sprake komt, kan men moeilijk euvel duiden. Bij de Arische talen is het anders. Zoo schijnt mij, om een voorbeeld te noemen, dat de wet van Fortunatov wel wat al te gemakkelijk veroordeeld wordt, omdat zij niet in het systeem des schrijvers past (p. 254, § 336). Dat de recensent ook niet onvoorwaardelijk aan de geldigheid dezer wet gelooft, heeft hij reeds eenmaal in dit tijdschrift uitgesproken (Jg. 30 col. 172), maar de zaak is te ingewikkeld, om haar zóó vlug af te doen. Hiermede is het tweede deel van deze aankondiging genaderd, de op- en aanmerkingen, waarbij ik slechts een paar punten, het Armenisch en Iranisch rakende, wil aanroeren.

p. 332 wordt in arm. *erku* („twee") eene „*besondere Art Metathese*" voor het phonema *du* aangenomen, dat met prothetische vocaal tot **erk*, dus **du̯ō = erku* wordt. Eene dergelijke ontwikkeling kan ik moeilijk begrijpen: eerder komt mij aannemelijk voor, om, zooals reeds Brugmann Grundriss I², 305 doet, *du̯* over *g* tot *k* te laten worden; het stuk **er* verklaart hij wel is waar niet (cf. ibid. II², 2, 9); zou hier analogie naar *erek'* („drie") kunnen bestaan, waarbij misschien ook de omstandigheid, dat op die wijze de *beide* op elkander volgende telwoorden uit een gelijk aantal syllaben kwamen te bestaan, niet zonder invloed geweest is?

p. 333 § 473 behandelt de metathese in de (waarschijnlijk uit het Middelperzisch ontleende) woorden *awrhnem* („ik zegen" cf. perz. *āfrīn* = „zegen", etc.) en *patuhas* („bestraffing" cf. mp. *pālfrās* = id.). Hier wordt tegen Meillet stelling genomen, die gelooft, dat hier iran. *fr* over *whr* tot Armenisch *wrh*, geworden is, en dus voor *patuhas* een' voorvorm *patiwrhas* aanneemt. De auteur stelt echter met Andreas vast, dat *fr* in 't Armenisch intervocaal tot *rh*, (tegen *hr* aan het begin van een woord) wordt. Dan behoort de *w* in *awrhnem* bij de *a* en stelt *aw* de klank *ō* voor; dit past dan ook goed bij Andreas' theorie van het oudere Iranische klankstelsel (*ō* voor *ā*, etc., dus b.v. aw. *ōfrınōmi* i. p. v. de gewone transscriptie *āfrīnāmi*); de Armeniërs zouden iran. *ō* door *ō* (geschreven *aw*) en iran. *o* (in de gewone transscriptie *a*) door *a* weergegeven hebben: *patuhas* dus van een' vorm, die is 't Awestisch (in Andreas' transscriptie) **pŏtifrŏϑŏ* moest luiden. Nu is dit laatste al reeds vreemd; waarom moet aan iran. *ŏ* arm. *a* beantwoorden, als het Armenisch toch een korte *o* in het eigen schrift heeft? Men vergelijke het leenwoord arm. *protostrator* uit Grieksch *πρωτοστράτωρ* Hieruit blijkt, dat zoowel gr. *o* als *ω* in 't arm. door *o* weergegeven kunnen worden; aan *ω* beantwoordt ook wel *ow* (dus niet *aw*!) bv. *owkianos* = *ὠκεανός*. Zonder in te gaan op de moeilijke vraag, hoe het met de Grieksche vocaalquantiteiten gesteld was op de verschillende tijdstippen, waarop het Armenisch Grieksche leenwoorden opgenomen heeft, is het toch reeds duidelijk, dat het Armenisch aan een *ō* niet *aw* zal hebben doen beantwoorden. De tweeklank *aw* is eerst in het latere Armenisch in *ō* overgegaan, zoodat b.v. *awrhnem* later inderdaad *ōrhnem* geschreven wordt. Verder zou, als de stelling in quaestie juist was, arm. *a* natuurlijk niet aan mp. *ā* (bij Andreas *ō*) kunnen beantwoorden; wij vinden echter een overvloed van voorbeelden, waar dit wel het geval is: arm. *Vahram*, *Vṙam*, cf. np. *Bahrām*; arm. *azat* = mp. *āzāt*, np. *azād*; arm. *akah*, cf. mp. *ākās*, np. *āgāh*; suffix arm. *-akan* = mp. *-akān*; daarentegen heeft het Armenisch *o* tegen mp. *ō*: *ahok* = mp. *āhōk*. Of geldt die substitutie *aw* = *ō* (*ā*) alleen in bepaalde stellingen? Zoo ja, dan had dat er bijgezegd moeten worden. Hoewel juist de vorm der leenwoorden *awrhnem*, *patuhas* en *awrēnk'* („wet", hiervoor moet dezelfde these opgaan) moeilijk blijft, en de ware verklaring m. i. nog niet gevonden is, kan mij de theorie van Andreas in dezen niet bekoren; liever nog zou ik, als Meillet werkelijk ongelijk heeft (wat in 't geheel niet vaststaat) de schrijfwijze *aw* voor eene poging houden, lange *ā* in tegenstelling met *ă* weer te geven; eene aanname, die vele bezwaren medebrengt, daar gewoonlijk aan iran. (mp) *ā* arm. *a* beantwoordt. Het zou van de omgeving van den klinker kunnen afhangen, maar een regel schijnt moeilijk te formuleeren te zijn.

Op dezelfde bladzijde vindt men: „*In den ersten Jahrhunderten ihrer schriftlichen Ueberlieferung haben die Armenier lange und kurze Vokale noch geschieden, wie aus den arabischen, durch die Armenier vermittelten Wiedergabe der iranischen Ortsnamen hervor geht*". Voor deze bewering zou een of andere bewijsplaats, of tenminste opgave van bron gewenscht zijn. Beiden ontbreken echter. [1])

[1]) In afwachting van eventueele bewijsplaatsen, komt de zaak mij vooreerst weinig waarschijnlijk voor. De Arabieren waren reeds in den tijd der Sassaniden dikwijls in politieke aanraking met de Perzen, zooals uit de geschiedenis dier tijden en de oude Perzische leenwoorden in het Arabisch blijkt. De Arabische philologen citeeren dikwijls plaatsen uit vóórislamische gedichten, en maken daarbij op leenwoorden uit 't Perzisch opmerkzaam, zoo o. a. Ibn Qutaiba Liber poësis p. 101, 17 (de dichter 'Aus b. Ḥadjar gebruikte drie Perzische woorden in één vers); ibid. p. 137, 1/2 (El 'A'ṣ̌ā Maimūn b. Qais was dikwijls als gezant naar Perzische vorsten gezonden; daarom waren er in zijne gedichten vele Perzische woorden).

Digitized by Google

Bij de behandeling van het Iranisch volgt de schrijver de theorieën van Andreas, wiens transscripties van oud- en middel-Iranische vormen, zooals men weet, in menig opzicht van de alom gerecipieerde wijze afwijken. Het is hier niet de plaats, op het voor of tegen daarvan in te gaan. Inderdaad heeft de auteur gelijk, als hij zegt, dat b.v. vormen als aw *vaṅuhī* moeilijk te verklaren zijn; (p. 339; „*die jeder Erklärung spottet*" is wel wat overdreven). Aan den anderen kant verliest men somtijds bij die afwijkingen van de overlevering allen grond onder de voeten: zoo vermeen ik te moeten passen voor eene transscriptie als mp. *Orįōn* (voor *Ērān*), p. 336; vooral de eerste lettergreep is hier onbegrijpelijk: het Armenisch en Nieuw-Perzisch wijzen niet alleen op *ē* in die syllabe, ook het mp. schrift, zoowel het Pahlawī der handschriften, als dat der inscripties vertoont een yod na den aanvangsaleph.

Op dezelfde bladzijde mp. *mēnēδon* voor wat gewoonlijk omschreven wordt *mēnītan*; ondanks Salemann in den Grundriss der Iran. Philol. I, 1 § 105 kan ik in den uitgang mp. *ītan* nooit *ē* aannemen, daar de *ī* in den correspondeerenden np. uitgang nooit *majhūl* is.

Wat betreft § 477 (p. 335) zou men in 't midden kunnen brengen, dat de syllabenontwikkeling in het Afghaansch en het Sakisch niet noodwendig hetzelfde verloop moet hebben gehad. Het citaat op p. 366 (Bartholomae Grundr. der iran. Philol. I, 1, 17) begrijp ik niet goed: als bedoeld is 170 i. p. v. 17 is er sprake van iran. *rt* niet van *sį̂*.

Nog zij er op gewezen, dat de schrijver in 't geheel geen melding maakt van de Nieuw-Perzische metriek, die inlichtingen kan verschaffen over de zwaarte (kort, „twee-" of „drie"morig) der verschillend gebouwde lettergrepen, de „ondermorigheid" van *n* na lange vocaal, etc. Bij eene studie van dit onderwerp zou echter eerst onderzocht moeten worden, hoever de zeker aanwezige invloed van het Arabisch op den syllabenbouw van het Nieuwperzisch zich uitstrekt, daar het geheele metrische systeem der Perzische literatuurtaal aan het Arabisch ontleend is, terwijl oorspronkelijk Iranische verstechniek verdween, of zich in de volksdialecten moest terugtrekken.

Dat mijne aanmerkingen juist het Armenisch en het Iranisch betreffen, kan onbillijk schijnen: het zijn in de algemeene ontwikkeling der Idg. taalgroep nu juist niet de voornaamste leden; voor het Iranisch komt daar nog bij, dat de schrijver zelf erkent (p. 335) dat hij zich „nur gelegentlich mit dem Iranischen befaszt". Tot verontschuldiging diene, wat te voren gezegd is, nl. dat het tegenwoordig ternauwernood mogelijk is, in een werk, dat een probleem door alle Idg. taaltakken heen behandelt, alles gelijkmatig te recenseeren: niet alleen, dat daarvoor geen ruimte beschikbaar is, maar de schrijver dezer regelen gevoelt zich daartoe ook niet in staat. In zulk een werk moet iedereen het eerst datgene opmerken, wat tot zijn speciaal studievak behoort. Ik zie zeer goed in, dat het zwaartepunt hier gelegen is in de behandeling der Europeesche talen, met name het Grieksch, en wil niet eerder afscheid van dit boek nemen, dan na nogmaals erkend te hebben, dat de auteur, die, voor zoover mij bekend, het allereerst het moeilijke probleem van de lettergreepvorming voor het geheele Indogermaansch in een afzonderlijk werk heeft behandeld, en voor geene moeilijkheden, ook niet voor die, welke het nog zoo weinig bekende Tochaarsch biedt, uit den weg gegaan is, zich meesterlijk van zijne taak gekweten en alle Indogermanisten — hetzij zij meer op het Europeesche, dan wel op het Aziatische terrein arbeiden — tot dank verplicht heeft.

Leiden. V. F. Büchner.

De eerste aanraking tusschen Arabieren en Armeniërs kan niet vóór de zevende eeuw onzer jaartelling hebben plaats gevonden — dus reeds nà den gouden tijd der Armenische letterkunde. Volgens Weil, Gesch. der Chalifen I, 294, n. 3 viel de eerste ghazwa in 637, onder Omar, doch het land ging weer verloren, om eerst in 650, onder Othmān, heroverd te worden. Stephanos van Tarawn plaatst den eersten inval in het jaar 86 der Armenische aera (= 638), den tweeden, waarbij Dwin werd ingenomen in 95 Arm. aera (= 647) [Des Stephanos v. Taron Armenische Geschichte = Scriptores Sacri et Profani IV, Leipzig 1907, p. 70 cf. p. 87]. Volgens Bela*dh*urī (Liber expugnationis regionum ed. de Goeje p. 186) drong een Arabisch leger in het jaar 20 der Hi*dj*ra tot Armenië door zonder er vijandelijkheden tè begaan. De eigenlijke verovering laat hij onder Othmān beginnen (p. 197 etc., Cf. ook Weil Gesch. der Chalifen III, Anhang zum ersten Bande p. III, waar een resumé van Bela*dh*urī's verhaal te vinden is).

Bela*dh*urī noemt onder de overleveraars voor de geschiedenis der verovering ook een' Armeniër (p. 193: Abū Barā' 'Anbasa b. Baḥru lArmanī): als dit het bewijs voor de bewering in den text is, kan ik daar niet veel waarde aan hechten. In den slag bij den Yarmūk trouwens (634) waren in het Byzantijnsche leger ook Armeniërs aanwezig (Bela*dh*urī p. 135).

Eene andere moeilijk aan te nemen hypothese vermeldt de schrijver p. 337, nl. dat de Gr. vorm. Ἡρταξίρξης „*sehr wohl eine Entstellung der altarmenischen Form des Namens sein kann.*"

Alkestis Toneelspel van **Euripides.** Metries vertaald en van een inleiding voorzien door **Dr. J. Berlage.** Zutphen, W. J. Thieme & Cie. (Pr. *f* 1.—.)

Wanneer men een dergelijk werk ter beoordeeling krijgt, dan wordt men altijd — zoo gaat het mij ten minste — getrokken naar die passages, waaraan men zelf ook zijn krachten heeft beproefd, en dat is in dit geval het afscheid van Alkestis van haar huis. Toch wensch ik het niet hierbij te laten, maar ik zal ook den aanvang van het drama en een enkel koor nagaan, vooral omdat Berlage het zich met de koren niet makkelijk heeft gemaakt; hij heeft ze namelijk in berijmde verzen vertaald. We kennen Berlage al lang als Euripidesvereerder, te beginnen met zijn proefschrift *De Euripide philosopho*, waarop hij 11 Febr. 1888 promoveerde.

In zijn inleiding polemiseert de vertaler o. a. een beetje met Kloos, die ook de *Alkestis* heeft vertaald, laten we hopen beter dan zijn andere proeven van vertaling wel eens uitvielen. Ik heb indertijd een vertaling van een hymne van Kallimachos door Kloos onder de oogen gehad, die eenvoudig was om van te rillen, zóó erbarmelijk slecht was die. Maar het is helaas een eigenschap van den heer Kloos, hoezeer ik hem ook bewonder om de verzen van zijn eersten tijd (de latere zijn veel minder, wat hij zelf ook zeggen moge), een eigenschap, die in dezen schrijver zoo buitengewoon kan hinderen en ergeren, dat hij al wat hij schrijft het drukken waard acht (getuige o. a. de malle schimpdichten van zijn eersten bundel), waardoor hij een jammerlijk gemis aan zelfkritiek verraadt. Komisch is ook de zelfgenoegzame manier waarop hij grootvaderlijk en nederbuigend anderen te woord staat, en in de laatste tijden tot in den

Digitized by Google

treure en tot vervelens toe het in *De Nieuwe Gids* heeft over zijn „diepste zijn", „zelfs diepste binnenwezen", „innerlijkste ziel", „geestelijk binnenwezen", „eigen psychisch wezen", „diepste zelf", „aldiepst zijn" enz. enz., meer van die verdiepingachtige wezenheden, waarop hij het daardoor min of meer gedegouteerde menschdom maand in maand uit onthaalt. Dit maniakale diep-inne zielsgewauwel, en dat meermalen in zeer gebrekkigen en bedenkelijken vorm, staat ons danig tegen, en ik geloof dat het goed is dat dit eens ronduit wordt gezegd zonder er doekjes om te winden. In zijn vertalingen van modernen is Kloos evenmin fortuinlijk. Wie denkt hierbij niet aan *Cyrano de Bergerac*? Bij een jong leeraar in het Fransch, die het stuk met zijn klasse las, werd na de lectuur van het origineel geregeld de vertaling van Kloos er bij gehaald om te dienen als lachobjekt. Over het gebeurde met de *Imitatio Christi* zullen we nu maar verder zwijgen. En dan doen onverantwoordelijke personen van interviews en letterkundige tentoonstellingen, waarschijnlijk hun eigen belangen dienend, alsof ze in den lijve of in afbeelding de een of andere godheid hebben ontmoet. Risum teneatis? Zoo worden zekere ficties en humbug-hoogdravendhedens bestendigd om de goê gemeente een rad voor oogen te draaien. Hopen we dat Kloos zelf dergelijke onverantwoordelijke en dwaze nonsensikaliteiten even hard zal afkeuren als wij. Niemand is met zulke onnoozelheden gediend, noch het slachtoffer van de bewierooking, noch de literatuur (waarin al malligheid genoeg is), noch het publiek. Wat meer echtheid en waarheid, wat minder larie en pose in leven en letteren zou ons heusch geen kwaad doen.

Berlage vindt in zijn inleiding Kloos' vertaling vrij goed, maar hij heeft ook zijn bedenkingen. Wat hij er van aanhaalt is dan ook niet bizonder fraai. Misbruik maakt Kloos o.a. van het wegkappen van de eind-n's van de werkwoorden, bijv. in een regel als deze:

Dichters love' u zulle' in 't lied,

een regel die voor mij een gruwel is. De heer Kloos mocht den heer Gorter wèl „toezingen": „Gij aartsverknoeier onzer schoone taal"! Tot mijn spijt moet ik zeggen, dat Berlage eveneens dergelijke vandalismen en barbarismen bedrijft. Hierover ben ik eenvoudig niet te spreken; we spreken al slordig genoeg, laten we in het schrijven (behalve waar we spreektaal in een dialoog weergeven), en vooral bij het vertalen van een klassiek dichter, alle letters laten meezingen in het volle koor. Dit is voor mij een principe, waarvan ik niet ben af te brengen, en ik geloof dat allen die de taal „diep-in" eerbiedigen het met me eens zullen zijn [1]).

De heer Kloos is tegen Berlages bedenkingen opgekomen in *De Nieuwe Gids* van Aug. '22, en dat wel met een nogal hoog woord „du haut de sa grandeur". Als men dan ook op den Olymp troont! Ik heb geen tijd de vertaling van Kloos in den breede na te gaan, maar meen toch te moeten opmerken dat hij een toontje lager moest zingen, want in de allereerste regels is hij er al glad naast. Ik ben niet gewoon erg uit de hoogte te oordeelen, maar als iemand zich zulke geweldige airs permitteert als de heer Kloos, dan moet hij eventjes op zijn nummer gezet worden. Op het punt van vertalen sneed hij zich ook vroeger leelijk in de vingers, toen hij den heer Chaillet, die een *Aeneis*-vertaling had geleverd, waar wel goede dingen in voorkwamen, maar die volstrekt niet „hervorragend" was te noemen (zie mijn uitvoerige bespreking in *Museum* van Febr. 1902), als „meestervertaler" begroette, waaruit blijkt dat hij er maar op los critiseert, en niet alles zoo doorspeurt, doorziet en doorproeft („want reeds zoo lang in de literatuur werkzaam", zooals het herhaaldelijk heet) als hij het wel gelieft te doen voorkomen. Maar satis superque de his ineptiis! Voordat we tot de bespreking overgaan van het drama van Alkestis, zuster van Savitri, Griseldis, Lady Godiva, Herzeloide, Ifis, Monna Vanna en dergelijke opofferende vrouwen, nog een enkel woord over de inleiding. Deze lijkt me uitstekend, vooral wat er op blz. XIV en XV wordt gezegd. Op blz. XVII had misschien de schrijver bij het vermelden van den woordentwist tusschen Admetos en Pheres bij de doodenbaar van Alkestis, kunnen wijzen op een eenigszins verwant tooneel, de woordenwisseling tusschen Anne en Gloster bij de lijkbaar van koning Hendrik VI in Shakespeare's ***King Richard III*** I, 2; bij de bespreking van Herakles als komische figuur (blz. XXIV) had misschien verwezen kunnen worden naar Aristophanes' *Ranae*.

Gaan wij nu enkele gedeelten van het oorspronkelijke stuk en de vertaling na.

Nog even een woord over de personen, die in 't stuk optreden. Onder de personae mutae vermeldt Berlage o.a. een dochtertje van Eumelos. Als men nu weet dat Eumelos een zoontje is van Admetos en Alkestis, dan blijft er van zoo'n zoontjes dochtertje toch niet heel veel over. Het is natuurlijk een vergissing voor: dochtertje van Admetos of zusje van Eumelos; het wicht scheen Perimele te heeten. Verder kan meegedeeld worden dat de protagonist de rollen speelde van Apollo, Alkestis en Herakles (en al was de gelaatsmimiek door de maskers vrijwel tot nul gereduceerd, toch moest een acteur met deze drie rollen over een niet gering gebarenspel beschikken, hoezeer ook de gebaren door diverse aandikkingen en opstoppingen lang niet zoo werkzaam konden zijn als in onzen tijd,) de deuteragonist die van Thanatos en Admetos, de tritagonist die van een dienares, Eumelos, Pheres en een dienaar.

De proloog, die door Apollo wordt uitgesproken, is door Berlage uitstekend vertaald, en ik vind in deze 27 verzen maar heel weinig aan te merken.

In vs. 1 zou ik in pl. v. woning liever huizing lezen, wat m. i. de deftig-dichterlijke Grieksche benaming beter weergeeft.

In vs. 10 verkies ik in pl. v. paste op dit huis: waakte voor dit huis, waardoor meteen het lastige hiaat vermeden wordt. Berlage doet nog al sterk aan hiaten, die ik voor mij minder gewenscht acht; kwestie van smaak natuurlijk.

Over een regel als „En 'k hoedde hier gekome' Admetos' runderen" (8) heb ik het hierboven al gehad.

In vss. 15 en 16 zegt Berlage:

Hij vroeg het aan zijn naaste' en ging ze allen langs
zijn vader en zijn oude moeder, die hem schiep.

[1]) Hiermee wil niet gezegd zijn dat we allerlei doode deftige ongevoelde stijve stadhuiswoorden als *doch, edoch, voorts, wijders, bereids, dies, zulks, wijl, dewijl* en dergelijke akeligheden in onze schrijftaal moeten gebruiken.

Digitized by Google

Deze regels zou ik liever als volgt lezen :

Hij vroeg het aan zijn naasten, ging hen allen langs,
Zijn vader en zijn moeder, die hem 't leven gaf.

We missen dan wel de oude moeder, maar allicht zal iedere lezer beseffen (waarom ook niet iedere lezeres ?) dat Admetos' ouders al min of meer op jaren zijn gekomen.

Vs. 19 vertaalt B. volgens de lezing ἤ, ik voor mij verkies de lezing ἦ· die een inniger verhouding tusschen Admetos en Alkestis doet gevoelen.

Nu Alkestis' vaarwel, als zij de laatste maatregelen neemt en zich voorbereidt tot den dood, vs. 155 vgg. Hier zijn wat meer bedenkingen, en in het algemeen zou ik zeggen dat de vertaling op enkele plaatsen een beetje „prosy" is, dat over 't geheel het Grieksche diapason van de passage meer dichterlijk en verheven klinkt.

Zoo bevalt me niet in vs. 155 „de fatale dag" ; vs. 158 „het doodskleed", dit staat er eigenlijk niet, maar wel „een kleed en opschik", overigens heeft deze regel 10 lettergrepen, terwijl B. zich anders geregeld houdt aan de 12 lettergrepige. Vs. 160 :

O Vesta, meestersse, nu 'k in de aarde daal

zou ik liever lezen

O Vesta, meesteresse, nu 'k in de aarde daal,

waardoor meteen het vervelende hiaat verdwijnt. Mag ik voor 160—164 voorstellen :

Meest'resse, nu 'k ga nederdalen onder de aard,
Val ik u voor het allerlaatst te voet, en smeek,
Dat gij mijn weezen liefd'rijk hoedt, en aan den een
Een lieve vrouw geeft en aan de and're een eed'len man.

Een minder gewenschte constructie (maar die nog al eens door B. wordt gebruikt zie o. a. vs 188) lijkt mij vs. 167 vg.

En alle altaren in Admetos' ruim paleis
die ging ze rond, sprak tot ze, en bekranste ze.

terwijl ik den laatsten regel bepaald leelijk vind.

Mijn vertaling van destijds in vijfvoeters (een maat die ik nu eenmaal meer en beter voor zulk werk voel) luidde :

En alle de outers in Admetos' huis
Bekranste zij, hen wijdend met gebed.

Vs. 179 vg. luiden bij Berlage :

Zij buigt zich 'r over heen, en kust het heele bed,
beschouwt het met een oogontsproeide tranenvloed.

Aangezien er in den oorspronkelijken tekst geen spoor is van dat beschouwen, en de eerste regel me verre van mooi klinkt (de tweede eigenlijk evenmin), zou ik willen voorstellen :

Er op gezegen, kuste zij 't, en 't gansche bed
Werd vochtig van aan 't oog ontwelden tranenvloed.

Vs. 191 zou ik willen lezen :

of zij begroette hem en kreeg van hem een groet.

Als koor kies ik het mooie tweede stasimon met zijn heerlijke natuurschilderingen en — geluiden, waarin de woning en de omdreving van den edeldenkenden en gastvrijen Admetos worden geroemd, van Admetos, die den dood van zijn pas gestorven lieve vrouw beweent, en wien het door zijn goede daden goed zal gaan. Berlage geeft hier een berijmde parafrase van het koor, en ik zal niet zeggen, dat hij het niet in hoofdzaken goed heeft weergegeven. In zulke bewerkingen valt er wel gewoonlijk een en ander naast, maar we kunnen niet zeggen, dat dit hier te veel het geval is. Een grooter bezwaar vind ik het, dat de vertaling door de weinige afwisseling in het metrum (alle regels zijn even lang en in dezelfde maat) vrij eenvormig en eentonig is geworden, terwijl bij Euripides juist alles zoo gevarieerd is door verschil in maat en ook in lengte van de versregels. Zijn er in den dialoog gedeelten van de vertaling die het origineel nabij komen, soms zoo goed als dekken, het koor van Euripides maakt op mij een heel anderen indruk, geeft mij een veel mooiere stemming dan het vertaalde. Hiermee wil niet gezegd worden, dat ik veelpeuterige pogingen, zooals die wel eens gedaan zijn, om zooveel mogelijk de prosodie van het oorspronkelijke stuk na te bootsen, zou verlangd hebben, maar toch ben ik er van overtuigd dat er meer kleur en glans in gebracht zou kunnen worden.

Met dat al blijft zoo'n vertaling, vooral van de koren, een moeielijk stuk werk, en ik geloof dat wij Berlage dankbaar mogen zijn voor een in veel opzichten welgeslaagde poging.

Den Haag. Edward B. Koster.

Περι Καρδιης, Liber Hippocraticus de Corde. Edidit prolegomenis instruxit interpretatus est F. C. Unger. Lugd. Bat. apud E. J. Brill. 1923. (Utrechtsche diss.).

Hoewel Hippocrates, en terecht, van oudsher onder de medici steeds weer opnieuw gelezen, besproken en vertaald is geworden, om van het woord vereeren nu maar niet te spreken, zoo is mij van de zijde der classici daaromtrent veel minder bekend. In alle geval bestaat ook hier de uitzondering, die den regel moet bevestigen, nl. het 2de en 3de decennium der 20e eeuw. Sedert de laatste 10 à 12 jaren toch, is van klassieke zijde de belangstelling voor Hippocrates en zijne geschriften niet zoozeer gewekt, als wel gegroeid. Onder de medici historici geldt een klassiek literator Dr. Lulofs uit Gorinchem voor onzen eersten en besten Hippocrateskenner, en is het zeker de moeite waard hem bijna telkenjare een nieuwen schotel uit zijn lievelingsauteur te zien opdisschen.

Reeds geruimen tijd wisten de ingewijden, met welke plannen de heer Unger, wiens proefschrift, hierboven vermeld, ik het genoegen heb thans aan te kondigen, rondliep. Een enkele maal heette het wel eens dat betwijfeld werd of zijn Hippocratische studie wel tot een goed einde zou gebracht worden. Laat mij hier direkt zeggen, dat ik daar niet aan mede heb gedaan, eenigzins ingewijd als ik was in de werkzaamheden van den schrijver. Ik wist van nabij, dat zijn werk tijd en veel tijd zou vorderen, en het is er niet minder door geworden. Voor hem kon misschien gelden wat eenmaal jaren geleden een jeugdig promovendus van zijn aanstaand promotor te hooren kreeg : „ik heb liever, dat je minstens vijf jaar aan je proefschrift besteedt, dan dat je een dergelijk historisch werk in twee jaar afmaakt".

Na deze uitweiding zij het mij veroorloofd het proefschrift van den heer Unger met groot genoegen aan te kondigen. Dat dit proefschrift juist in Januari 1923

Digitized by Google

verscheen, moge als goed omen gelden, waar het als eerste van een reeks Hippocratische geschriften verscheen, waar van het einde misschien nog niet te zien is. In Maart van dat jaar verscheen van Duitsche zijde een vertaling van Boek I en III der Volkskrankheiten van Hippocrates; in April werd een vertaling van een onderdeel der werken van Hippocrates van Fransche zijde aangekondigd, welk is mij ontgaan, terwijl men in Amerika terzelfder tijd aan een bio-bibliografie van hem werkzaam schijnt te zijn. Als persklaar althans werd dit aangekondigd.

In dit verband moge er misschien op gewezen worden, dat in Dec. 1822 te Leiden tot med. doctor bevorderd werd de later beroemde prof. Ermerins over een Hippocratisch onderwerp, bijna op den dag af honderd jaar, voordat Dr. Unger den doktershoed verwierf over denzelfden schrijver. In de 17e eeuw trouwens is het schering en inslag over een of meerdere aphorismen van Hippocrates te promoveeren. Moge thans een korte bespreking volgen van het proefschrift zelf. Het eerste hoofdstuk is gewijd aan „de codicibus manuscriptis" waarin achtereenvolgens besproken worden: de codices graeci Vaticanus 276 (V), Palatino—Vaticanus 192 (P.), Parisinus 2146 (C. Littraei), Monacensis 71 (U. Littraei), Parisinus 2255 (E. Littraei), Holkhamensis 282. Dit laatste manuscript, dat zich in particulier bezit van den graaf van Leicester bevindt, was ter beschikking van den schrijver gesteld. Het volgende hoofdstuk geeft in een 30-tal bladzijden „de textus editionibus". Hoofdstuk III geeft ons in een 5-tal pagina's „de versionibus" en „de commentariis". Hierop volgen naast elkaar de textus van den codex Vaticanus en die door Unger opgesteld, gevolgd door de latijnsche vertaling. De daarop volgende commentaar van de hand van den schrijver en ruim 40 bladzijden beslaande, vormt de hoofdschotel.

Een classicus zal zeer zeker tegen sommige emendaties als anderszins bezwaar hebben; ik zelf zou als leek op dat gebied niet gaarne mijn vingers branden, en dus een enkele die ik zou durven opwerpen, liever achterwege laten. Mijns inziens gaat het daar in hoofdzaak niet om, wel over de belangrijkheid van het werk in zijn geheel, en daarmede heeft Dr. Unger in eerste instantie de medici historici ten zeerste aan zich verplicht, en naar ik hoop ook een deel der classici.

Leiden. J. E. Kroon.

A. Geerebaert, S. J., De Oorlog tegen Hannibal. Livius XXIIe Boek. II. Van de Po-vlakte tot Cannae. (Standaard Bibliotheek). Brussel, Drukkerij N.V. De Standaard. (Pr. fr. 4).

Wie Livius kent als Dr. Geerebaert en meester is over de Nederlandsche Taal als hij, kan het wagen een vertaling als deze te publiceeren.

Het is een genoegen de lotgevallen van de Romeinse veldheren te lezen, vooral de redevoeringen. En met het volste recht zou men kunnen eisen, dat de heren, die bloemlezingen samen stellen voor onze H.B.S. stukken als Hoofdstuk 39 opnamen of karakterschetsen als die van den gewezen slagerszoon C. Terentius Varro, cap. 25 einde, 26.

Wie het Latijn niet bereiken kan, wordt zoo in staat gesteld ten minste de geest der Latijnen te genieten. Zulke staaltjes van Livius' talent zijn van het beste, dat ooit geschreven is. Het doet er weinig toe, dat Fabius Maximus de rede wel niet gehouden zal hebben; het gaat om den inhoud; die is bewonderenswaardig.

Utrecht. E. Slijper.

Le livre des splendeurs. La grande grammaire de **Grégoire Barhebraeus.** Texte syriaque édité d'après les manuscrits avec une introduction et des notes per **Axel Moberg.** (Skrifter utgivna av kungl. humanistiska vetenskapssamfundet i Lund. IV.) Lund, C. W. K. Gleerup. 1922.

Het lag oorspronkelijk niet in Moberg's bedoeling den reeds door l'abbé Martin uitgegeven text van Bar Hebraeus' groote grammatica opnieuw te publiceeren. Hij had terecht gezien, dat ter kenschetsing van de inheemsche syrische spraakkunst ten dienste van niet-orientalisten, maar niet minder ten gerieve van orientalisten, in de eerste plaats een vertaling noodig was. Het eerste deel daarvan verscheen in 1907, het tweede in 1913. De toewijding waarmede Moberg zijn taak opvatte wekte niet alleen bewondering, maar ook het verlangen naar den text door zijn hand bewerkt, te meer daar Martin's editie, door hemzelven trouwens als een voorloopige gequalificeerd, wel een revisie noodig had.

Het hier aangekondigde werk is de vervulling van dien wensch; het boek geeft bovendien een index van grammatische termen, van de behandelde syrische woorden, een critisch apparaat en een beschrijving van de gevolgde methode en de handschriften, zoodat ieder belangstellende zich nu op de hoogte kan stellen van de wijze waarop de Syriërs de grieksche en de arabische methode en technische termen der spraakkunst voor en in hunne taal hebben pasklaar gemaakt. Den auteur onze gelukwenschen met de voltooiing van een arbeid, die hem geen gering aantal jaren heeft bezig gehouden.

Ik wil aan deze korte aankondiging de bespreking van een vraag vastknoopen, die door Moberg zelf reeds opgeworpen en waarvan de beantwoording niet geheel zonder belang is, niet voor het verstaan van Bar Hebraeus' spraakkunst, maar voor de kennis van zijn persoonlijkheid: Wanneer zijn deze grammatische werken geschreven?

Zooals Moberg (*Buch der Strahlen*, Vorrede, p. XI) opmerkt is aangaande den tijd van het ontstaan der groote grammatica niets bekend, en hebben wij voor de kleine de keuze tusschen 1265 en 1277. Nu heeft Bar Hebraeus zelf in den text aangegeven aan welke schrijvers hij zijn voorbeelden ontleend heeft. Dat zijn, afgezien van den Bijbel en Jakob van Edessa (die zelf een syrische grammatica geschreven heeft) de volgende: Gregorius Theologus die 78 maal geciteerd wordt; Ephraim Syrus, 36 maal; Basilius, 15 maal; Narsai, 4 maal; Antonius, 3 maal; Dionysius (Areopagita), 3 maal; voorts Dioscorides, Proclus, Paradisus (patrum), Euagrius (Ponticus), Isaac (v. Nineve), Theodorus' commentaar, Jakob de Umra ieder éénmaal.

Uit deze lijst blijkt dat Bar Hebraeus zijn groote spraakkunst geschreven heeft in een tijd, toen de lectuur der mystieken zijn dagelijksch brood was, een lectuur, die resulteerde in zijn bekeering en de compositie van eigen mystieke geschriften. In het Boek van de Duif, dat hoogstwaarschijnlijk na het Ethikon, dus na 1278, geschreven is, vertelt hij dat hij gedurende 7 jaar de mystieke geschriften bestudeerd had, d. w. z. op zijn vroegst van 1272 af. Men mag dus als waarschijnlijk

Digitized by Google

aannemen, dat de groote grammatica tusschen 1272 en 1278 geschreven is, juist in den tijd der crisis. Er is geen reden om aan te nemen, dat deze van vrij oppervlakkigen aard geweest is, al was zij niet zoo diep ingrijpend als bij Ghazali. Maar het is wel teekenend, dat zij samen kon gaan met een zuiver intellectueele belangstelling, waarvan het zichtbare resultaat twee schoolboeken zijn geweest.

Leiden. A. J. Wensinck.

S. Birnbaum, Das Hebräische und Aramäische Element in der Jiddischen Sprache. Leipzig, Gustav Engel. 1922.

Beginnen wij met er op te wijzen, dat het Arameesch slechts een minimum levert van met Hebreeuwsche gelijk gestelde, algemeen gebruikte woorden. Het dient, zooals bekend, vooral bij Talmudische aanhalingen, waarvan in het werkje geen sprake is.

Het Jiddisch is niet, zooals het Joodsch in Nederland, een min of meer afgedwaald Duitsch of een Duitsch getinte landstaal, of een mengsel van beide, met hier en daar Hebreeuwsche en traditioneel geworden Duitsche termen; het is in hoofdzaak het origineele Midden-Hoogduitsch, nauwkeuriger gezegd, het oudere Nieuw-Hoogduitsch, dat een zeker contingent Hebreeuwsche woorden en vormen in zich opgenomen heeft, en dat in de 14e eeuw en later door ballingen naar Oost-Europa is overgebracht. Door vasthoudendheid der lieden die het spraken en door de steeds levende Hebreeuwsche gedachte had dit Duitsch zijn vroeger karakter behouden. In de nieuwe omgeving heeft het zich zoo goed als niet gewijzigd, wel met een aantal Slavische termen verrijkt.

Nu is sedert een vijftigtal jaren deze taal het voertuig geworden van een literatuur, die niet meer uitsluitend zooals vroeger, het bereiken van religieuse doeleinden en het transcribeeren van ridderromans nastreeft, maar van zulk eene die over Joodsche toestanden, nooden en weeën het oog doet gaan. Dr. Jacob Gerzon heeft, in 1902, in „Die jüdisch-deutsche Sprache" de wetenswaardigheden over de Lautlehre, Formenlehre, Syntax en Wortschatz dier taal neergelegd. Daarmede is een goed en noodig werk verricht. Er bleef echter nog wat te doen over, namelijk het lot van de Hebreeuwsche woorden en samenstellingen na te gaan. Hiervoor was te meer aanleiding, daar — wie zou dat bij het lezen van Gerzons werk vermoeden — het Jiddisch bijna niet anders dan met Hebreeuwsche letters geschreven en gedrukt wordt. Dit is een bijzonderheid die aandacht verdient. Immers de werken van Abramowitch, Rabinowitch, Pérets, Frug, Dienesohn, Reisen, Hirschbein, Rappoport en zooveel anderen, alsmede de tijdschriften, die zoowel in Slavisch-Europa als in de Vereenigde Saten van Noord-Amerika in het Jiddisch verschijnen,zijn alle met de kleine Hebreeuwsche kwadraat-letter gedrukt. Hoogstens voor interpretatieve aanteekeningen dient eene nog kleinere, daarvan afgeleide, eenigszins afgeronde lettertype, die overigens algemeen bij het transcribeeren van Hoogduitsch gebezigd wordt. De Heer Hillesum, conservator der Rosenthal-Bibliotheek te Amsterdam, nog al dikwijls in de gelegenheid aan Oost-Europeesche Israëlieten boeken ter lezing te verstrekken, verzekert dat deze lieden de grootste moeite zouden hebben, een met b.v. Latijnsche letter gedrukten tekst te ontcijferen. Hun, die dus met het Hebreeuwsche letterschrift vertrouwd zijn — en dit vereischt geen al te lange voorbereiding —, biedt Birnbaum in zijn werkje de meest nuttige gegevens. En hij maakt hun het lezen gemakkelijk, door meestal bij de Hebreeuwsche aanhalingen Duitsche transcriptie en vertaling te voegen.

Wat de indeeling van het werkje betreft: zij komt vrijwel met die van Gerzons verhandeling overeen. Het is natuurlijk dat zij elkander wel eens ontmoeten, b.v.: Hebreeuwsche zinsvorming op Duitsche overgebracht en Duitsche samenstellingen op Hebreeuwsche vormen; Duitsche voor- en achtervoegsels aan Hebreeuwsche stammen gehecht, enz. De twee verhandelingen, in 't Duitsch geredigeerd met Latijnsche letter, vullen elkander dus gelukkig aan, en vormen te zamen met het „Jüdisches Wörterbuch von Dr. Hermann L. Strack", (Leipzig, Hinrich, 1916, XV+204 pp.; Hebr. en Duitsche woordenlijst met Hebr., de Duitsche vertaling met Lat. letter), een volledig stel handboeken, die bij de studie van het Jiddisch onontbeerlijk, maar dan ook voldoende zijn. Waarbij in 't oog moet worden gehouden dat Gerzon een stadium behandelt van een steeds zich ontwikkelende taal, terwijl Birnbaum de eigenaardigheden in uitspraak, flexie en zinsverband opsomt, tevens over den invloed oordeelt, die een andere, aan vaste vormen gebondene, als het ware universeele taal, in haar aanraking met de eerste verkregen heeft.

Het scherpe waarnemingsvermogen van den schrijver, kennelijk door gezette studie gekweekt, openbaart zich wel het meest in het phonetische gedeelte. De terminologie acht hij bij den lezer bekend, Uit de benaming der letters blijkt reeds dadelijk dat hij het Hebreeuwsch tot toetssteen heeft genomen, te oordeelen naar een zijner gezegden, zóó als hij onderstelt dat de oudste of althans de oudst bekende uitspraak geweest moet zijn; naar wij oordeelen, zóó als het behoudens wisseling van stemlooze en stemhebbende medeklinkers, en enkele verschillen van ondergeschikten aard, overal elders bij de Israëlieten, in 't bijzonder van hen die den Duitschen ritus volgen, gelezen en onderwezen wordt.

De phonetische waarde van elken der medeklinkers wordt in een tabel nauwkeurig aangegeven, en is dezelfde in de verschillende Oost-Europeesche dialecten. Wijzigingen hierin door accentverplaatsing, assimilatie, botsing van eind- en beginklank, invloed van voorafgaanden of volgenden klank, enz. teweeggebracht, worden uitvoerig nagegaan. Voor zoover daartoe aanleiding bestaat, biedt het Joodsch in Nederland nagenoeg dezelfde verschijnselen.

Anders is het gesteld met de klinkers. Immers, het Hebreeuwsch kent geen klinkletters. De rustende letters (quiescentes), die in het klassiek Hebreeuwsch dikwijls de klankstippen aanvullen of er achter gedacht kunnen worden, treden bij het Jiddisch er voor in de plaats. Zelden worden de stipjes of streepteekentjes te hulp geroepen. In een eerste tabel benadert de schrijver de klinkers groepsgewijze naar orgaan van uiting, stand der tong, kwantiteit en vernauwing, zooals die zich in de hoofd-dialecten vertoonen. In een tweede tabel geeft hij zijn gemeenschappelijke notatie voor overeenkomstige waarden in verschillende dialecten; in een derde, resumeert hij de phonetische waarden volgens de Hebreeuwsche typenklanken.

Een eigenaardig verschijnsel is, dat een oorspronkelijk Hebreeuwsch woord door het veelvuldig gebruik als

Digitized by Google

een Jiddisch-Duitsch woord aangemerkt, opnieuw in 't Hebreeuwsch, maar nu anders, wordt getranscribeerd.

Enkele grepen:

De oorspronkelijke Hebreeuwsche *a* handhaaft zich vrij wel. De *è* zweeft naar *é* en wordt soms gediphtongeerd. Dit laatste is in sterkere mate het geval met *ei* of *ee*. Het sterkst met open *au* of *oo*. De korte toonlooze *i* handhaaft zich naast de toonlooze *e*. Behoudens gevallen van wisseling met lange of korte *a*, heeft de *o* overgangen van korte, toonlooze *i* tot bijna de Nederlandsche heldere *u*. De *u* (Nederl. *oe*) wordt tot heldere *i* gereduceerd.

Het Hebreeuwsch kent geen neutrum. In een der dialecten neemt het echter dit genus op, o.a. bij abstracta. Verandering van genus heeft o.a. plaats door analogie van uitgang onderling of analogie van beteekenis met Duitsche woorden.

De vorming van het meervoud der zelfstandige naamwoorden gaat dikwijls met wijziging van klank van eindlettergreep gepaard. Ook onregelmatigheden komen dan voor. Ook in Nederland kennen wij de vormen *shekurim*, dronkaards, *gazeirim*, varkens, ofschoon de vormen des enkelvouds *shikaur* en *gazir* hiertoe geen gereede aanleiding geven. Maar men kan fictieve tusschenvormen aanvoeren. Duitsche woorden hebben dikwijls Hebreeuwsche uitgangen des meervouds, en omgekeerd nemen Hebreeuwsche woorden Duitsche meervouds- en buigingsvormen aan. Merkwaardig is het meervoud op *s*.

Hebreeuwsche participia activa en participia passiva worden respectievelijk met *sein* en *werren* (worden) vervoegd, om de verschillende richtingen van wijs, tijd en persoon te kennen te geven. Van deze bevoegdheid wordt merkwaardig veel gebruik gemaakt.

Als samenstellingen, die in Nederland geen gangbare munt zijn, verdienen o.a. vermelding *bitul hajeish* (vernietiging van hetgeen is), scepticisme; *lau juçlog*, (zal niet slagen), ongeluksvogel.

Dat Hebreeuwsche zinbouw overheerschend is, bewijzen b.v. *s kìmin arân di gest*, die Gäste kommen herein; *di mišpūhi*, *wūs er iz giwèn i:r šœindl* . . ., die Familie, deren Stolz er war . . . : *di bœimer*, *wūs in zân gū:rtn*, *zenin zœier alti*, die Bäume, die in seinem Garten stehen, sind sehr alt.

Hoogst interessant, zeker niet nieuw, maar waarschijnlijk voor het eerst onder rubrieken gebracht, zijn de opmerkingen ten opzichte van den Wortschatz, b.v. wat medegedeeld wordt over neue Bildungen met hebr.-aram. Stoff en germ-slav. Bildung am hebr.-aram. Material, alsmede over Semasiologie. Hier liggen bewijzen te over dat het Jiddisch een levende taal is, die, naar men zegt, door twaalf millioen menschen gesproken wordt. Vele van de ter staving der regels aangehaalde termen zijn in Nederland nog gebruikelijk, maar minstens even vele zijn hier buiten gebruik geraakt, of hebben hier zelfs nooit toepassing gevonden.

Amsterdam. J. E. Polak Jz.

H. Gering, Glossar zu den Liedern der Edda (Sæmundar Edda). Fünfte Auflage. (Bibliothek der ältesten deutschen Literatur. Denkmäler. VIII Band). Paderborn, Ferdinand Schöningh. 1923.

Gerings kleine woordenboek op de Edda, waarvan nu een 5e druk verschenen is, sluit volkomen aan bij de 4e druk van de Edda-uitgave, door dezelfde schrijver bezorgd. Vooral voor hen, die pas met de Eddastudie beginnen, lijkt dit boekje een goede gids; ze worden hier gemakkeliker wegwijs dan in Gerings groote woordenboek of in Finnur Jónssons Lexicon Poeticum, waar de gehele skaldenliteratuur in opgenomen is, mits — ze tevens Gerings Edda-uitgave gebruiken. En deze uitgave is zo subjectief, aan het toch al niet geringe aantal conjecturen zijn in de woordenlijst weer enige, m. i. overbodige toegevoegd, dat men Gs woordenboek moeilik gebruiken kan naast een andere tekstuitgave. Niet alleen geeft de schrijver talrijke woorden als samenstelling op (eitr-blandinn, gunnargjarn) soms nog wel als ἅπαξ λεγόμενα, die men in andere uitgaven vergeefs zoekt, maar ook vele lezingen, waarnaar hij verwijst komen alleen in zijn eigen uitgave voor. — Bij de 4e druk is deze 5e toch weer een verbetering, er wordt naar nieuwere literatuur verwezen, en G. heeft een dankbaar gebruik gemaakt van de nieuwe tekstuitleggingen der laatste jaren. Jammer is het, dat hij Bj. O'lsens verklaring van Háv. 155 niet aanneemt, waardoor alweer een tekstverandering overbodig blijkt en men geen ἅπαξ λεγόμενον behoeft te vormen.

Amsterdam. S. A. Krijn.

A. Schreiber, Neue Bausteine zu einer Lebensgeschichte Wolframs von Eschenbach. (Deutsche Forschungen hrsg. von Friedrieh Panzer and Julius Petersen, Heft 7). Frankfurt am Main, Moritz Diesterweg. 1922.

Deze 'Bouwsteenen' brengen op 224 bldz. een reeks van nieuwe opvattingen omtrent Wolframs leven, zijne ontwikkeling als dichter, het worden van zijn werken, ten deele ook over de oudste handschriften van den Parzival. S. — dr. Albert Schreiber, fürstlich leiningischer Kammerdirektor te Amorbach in Unterfranken (Beieren) — verwerkt zoowel oud materiaal, dat aan alle Wolframonderzoekers bekend was, als nieuw, dat niet altijd zoo gemakkelijk te vinden is. Maar het oudbekende materiaal treedt bij hem in een ander licht dan tot dusverre, niet alleen door verbinding met het nieuwe, in hoofdzaak genealogische en historische materiaal, maar vooral door de zelfstandige wijze, waarop hij in Wo.'s werken zelf gegevens weet te ontdekken, die hem in staat stellen telkens in zijne conclusies verder te dringen dan een van zijn voorgangers, wier zienswijze hij overigens herhaaldelijk moet rectificeeren. Het geheel is zorgvuldig gedocumenteerd, leest niettemin gemakkelijk door de helderheid, waarmee de auteur zijn gedachten uiteenzet en de verschillende vraagstukken groepeert en ontleedt.

Ik veroorloof mij op enkele der behandelde punten te wijzen, moet echter van de volgorde bij S. afwijken, daar ik hier en daar samenvat, wat S. terecht op verschillende plaatsen behandelt.

Uit welke adellijke geslachten bestond de kring der lezers en toehoorders van Wo.? Vooral in het noordelijke Beieren en Zwaben, in Franken en Thuringen zijn de geslachten te zoeken, naar wier bijval Wo. in de eerste plaats streefde. S. bespreekt de verschillende geslachten en wijst vooral op die persoonlijkheden, die voor Wo. van beteekenis zijn geweest. — Wildenberg, waarvan Wo. Parz. V 230, 13 de vuren vergelijkt met die op den

Digitized by Google

Graalburcht, is niet, zooals vele geleerden aannemen, Wo.'s arme woning. De uiteenzetting van S. laat voortaan geen twijfel meer, dat het het grootsch aangelegde, nog thans in zijne ruïnen van hooge architectonische opvatting getuigende kasteel Wildenburg was, 1½ uur z. v. Amorbach in het Beiersche Odenwald. — Op dit Wildenberg vond Wo. een bijzonderen beschermer in Rupert van Durne, die hem eerst Chrétien's Conte del Graal ter bewerking gaf, dan door zijne verbindingen met Zuid-Frankrijk vermoedelijk ook Kyot's gedicht verschafte, en Wo. in de gelegenheid stelde zijn Ur-Parzival (ongeveer bk III 129, 5—XVI) tot stand te brengen in de jaren ca 1195 tot 1210/11, waarbij de eerste jaren als voorbereiding moeten hebben gediend. — Wo. was evenals zijne heeren Boppo I (1165—1212) en Boppo II (1212—1238), graven van Wertheim, en Rupert van Durne en diens zoon Ulrich zijn leven lang goed Staufisch gezind; in den zomer van 1203 is hij in het leger van Philips van Zwaben meegetrokken naar Thuringen tegen landgraaf Herman, is vermoedelijk ook in het Oudmainzsche Erfurt ingesloten geweest, toen Herman van Thuringen hulp ontving van Ottokar van Bohemen en anderen. Sporen vinden zich daarvan o. a. in Parz. VII in Lyppaut van Bêârosche, in wien Wo. Liupold v. Schönfeld teekende, den bisschop van Worms en verdediger van Erfurt tegen de vijanden van Philips van Zwaben. — Wo. is geen veeljarige gast van Herman van Thuringen geweest; zijn verblijf bij Herman was maar kort, najaar 1204 tot in het voorjaar 1205. Bij die gelegenheid moet Herman hem reeds de Chanson d'Aleschans ter bewerking hebben gegeven. — Tusschen Wo. en Walther v. d. Vogelweide bestond geen vriendschap; het ridderlijk karakter van Wo. voelde zich weinig aangetrokken tot de weifelende natuur van Walther; waarbij misschien nog een persoonlijk feit kwam: het is niet onmogelijk, dat Walther de plaats van Wo. heeft ingenomen bij de dame, wier gunst Wo. verloren had. — Deze dame, wier haat hij zich volgens Parz. 114, 5 vlgg. op den hals haalde en wier partij ook de andere aanzienlijke vrouwenwereld koos, was de 'markgravin van Heitstein', was Elizabeth, markgravin van Vohburg, eene geborene prinses van Beieren, sedert Mei 1204 weduwe van Berthold van Vohburg; Wo. verloor haar gunst niet door een of ander schimpgedicht, maar door de weinig kiesche wijze, waarop hij haar Parz. VIII 403, 23 vlgg. met Antikonîe had vergeleken. — Vermoedelijk is Wo. in een erfeniskwestie der Vohburgers met anderen naar Stiermarken geweest, van daar de opvallend juiste geographische opmerkingen in den mond van Trevrizent. — Toen Wo. in zijn Ur-Parzival gekomen was tot ongeveer het tegenwoordige bk VIII en zich tot zoover had laten leiden door Chrétien, kreeg hij Kyot's werk in handen, dat in menig opzicht afweek van Chrétien, o. a. ook daardoor, dat het geen torso was en buitendien nog een voorgeschiedenis met den vader van Parzival als hoofdpersoon bracht. Toch bleef Chrétien tot in bk XIII zijn voornaamste bron, maar bk IX draagt duidelijk het bewijs, hoe Wo. uit Kyot gedeelten opnam, toen of later. Van bk XIII—XVI gebruikte hij Kyot. — Na voltooiing van den Ur-Parzival 1210/11 ging Wo. aan de uitwerking van den Willehalm. Bk III is waarschijnlijk niet lang na den zomer van 1212 gedicht, zooals blijkt uit het gebruik van een in dien tijd in Duitschland pas opgekomen werpmachine, den 'drîbock'. — Toen Herman van Thuringen 26 April 1217 stierf, staakte Wo. aan het eind van bk VIII de verdere bewerking. Dan richtte hij het oog op een nieuwen beschermer, Willem van Baux, vorst van Orange (1181—1218). Heraldieke eigenaardigheden o. a., die in geen enkele der Fransche bewerkingen voorkomen, wijzen er op. Na de vermoording van Willem van Baux te Avignon in Juni 1218 bij gelegenheid van de Albigenser troebelen wendde Wo. zich voor goed van de stof af en liet den Wh. onvoltooid. — Thans eerst dichtte hij bk I en II van den Parz., het epos van Gahmuret, van Belakane en Herzeloyde. Het voortdurend gebruik van helmteekens, de verhouding van Christendom en heidendom, een heele reeks van woorden en zinswendingen, die hunne overeenstemming vinden in de laatste boeken van den Wh., en andere eigenaardigheden, toonen, dat bk I en II van den Parz. niet zoo heel ver van Wh. IX af liggen ten opzichte van den tijd van hun ontstaan. De verbindende schakel tusschen het Gahmuret-epos en den Ur-Parzival vormt de eerste jeugd van Parzival. (Dit kapittel is bijzonder goed geslaagd.)—Daarop volgen, waarschijnlijk niet vóór 1221, de beide Titurel-fragmenten, waarvoor Wo. de stof aan Kyot's gedicht ontleende. Bij de uitwerking er van mag hij tot het inzicht gekomen zijn, dat die stof toch beter in den Parz. kon worden ingevoegd. Zoo ontstonden o. a. nu eerst de gedeelten, waarin Sigune voor de 3de en 4de maal voorkomt. — Ten gevolge van de invoeging van voortdurend nieuwe bestanddeelen in den Parz. in den loop der jaren zag Wo. zich genoodzaakt het gedicht nog een laatste bewerking te doen ondergaan, zoodat de verschillende grootere en kleinere gedeelten beter aan elkaar sloten; hij deed dit met zulk een zorg, dat de gewone lezer de voegen niet of nauwelijks bemerkt. Dat niettemin kleinere herhalingen en tegenstrijdigheden voorkomen, mag bij een werk van 24810 versregels, dat niet achter elkaar tot stand kwam, niet verwonderen. — De Parzivalhss. D (St. Gallen), G (Munchen, Cod. germ. 19 der Hof- en Staatsbibl.), G* (S. schrijft voortdurend abusievelijk G^K), *n (naar de siglen van Martin voor de hss. Pal. germ. 364 en 339 der Heidelberger Universiteitsbibl.) en Gd (Martin, voor de fragmenten in de Erfurter Dombibl.) bevestigen door hunne deels vrij wel overeenstemmende indeelingen, deels door hunne uitlatingen of afwijkingen herhaaldelijk, dat de Parz. niet in één stuk door gedicht werd, dat er inlasschingen en veranderingen plaats hadden, die men niet zonder meer aan de willekeur der schrijvers der hss. kan ten laste leggen. Vooral het werk van de 2de hand in G schijnt hier zeer leerrijk. — Een paar kleinere bijzonderheden: in den Parz. en ook in den Wh. volgen hier en daar plaatsen, die over intiemeren omgang tusschen man en vrouw berichten en beide hetzelfde feit aangeven, onmiddellijk op elkaar, de eene kiescher gehouden, de andere pikanter; men mag aannemen, dat Wo. bij de voordracht van zulke passages twee lezingen ter beschikking had, zich richtende naar den aard van zijn publiek. — Door het gebruik der helmteekens in Wigalois als een algemeen ridderlijke gewoonte, door den lof, dien de dichter er van den rijpen Wo. toezwaait, en ook om andere redenen kan dit werk op zijn vroegst in het 3de decennium der 13de eeuw zijn ontstaan. — Enz.

Een werk, dat zoo rijk is aan nieuwe gezichtspunten en aan scherpzinnige gevolgtrekkingen, biedt stof te over

Digitized by Google

voor twijfel en tegenspraak, te meer daar meestal niet het nieuwe materiaal tot de nieuwe resultaten leidt, maar de nieuwe kijk, dien S. op het oude materiaal heeft, met de daarbij aansluitende combinaties. Ik mag mij beperken tot een paar opmerkingen.

Wildenberg wordt slechts éen enkele keer bij Wo. genoemd, en heeren van Durne vermeldt Wo. in het geheel niet. S. brengt een aantal feiten uit oorkonden en kronieken over de familie Durne, waaruit we zien, welk een gewichtige politieke persoonlijkheid Rupert van Durne geweest is; wijst op enkele locale eigenaardigheden in den omtrek van Wildenberg, die zich afspiegelen in den Parz., herinnert ook aan Wo.'s armoede, die hem van rijke beschermers afhankelijk maakte, en ontwikkelt in aansluiting aan Parz. en aan deze gegevens conclusies van vèrstrekkende beteekenis voor Wo. en zijn Parz., conclusies, die op zichzelf een schoon geheel vormen, maar waaraan twee onmisbare factoren ontbreken: Wo. zwijgt van de beteekenis van den heer of de heeren van Durne, en het historisch materiaal zwijgt van Wo. Nu vergelijke men daarmee allereerst, hoe Wo. van landgraaf Herman van Thuringen spreekt. In zijn Willehalm geeft Wo. aan, dat Herman hem met het Fransche verhaal bekend maakte (Wh. I 3, 8 vlg.), Wh. IX 417, 22 maakt hij een toespeling op H.'s vrijgevigheid, in Titurel (str. 61 na 82) wordt de gestorven Herman als een toonbeeld der eere geprezen, ook in Parz. komt onverwachts een opmerking over de te verschillende gasten aan Hermans hof (VI 297, 16 vlgg.). Maar volgens S. heeft Wo. aan Rupert van Durne vrij wat meer te danken gehad dan aan Herman: door Rupert kreeg hij Chrétien's werk in handen, daarop dat van Kyot, Rupert heeft hem jaren lang, van omstreeks 1195 tot 1210/11 — met onderbrekingen natuurlijk — op zijn burcht gehad en hem gelegenheid gegeven zijn Parz. te bewerken, moet voor Wo. een tolk, die de Fransche werken voor hem vertaalde, en een schrijver hebben gehouden, wien Wo. zijne versregels dicteerde; van Rupert heeft hij voor zijn Willehalm allerlei bijzonderheden gehoord, zooals bijv. over het grafveld met de steenen sarcophagen bij Arles, over de familiewapens van Zuidfransche geslachten enz. Niettegenstaande dat alles wordt er geen aanduiding in den Parz. of in een ander werk van Wo. over dien maecenas in grooten stijl gevonden. Reeds dit frappeert in vergelijking met Herman. S. brengt het opvallend feit niet ter sprake. En verder: Rupert van Durne, die van 1171—1196 in een heele reeks van de verschillendste oorkonden voorkomt, is na dien tijd, dus juist toen Wo. zich met zijn Parz. bezig hield, in geen enkele oorkonde van welken aard ook te vinden. S. neemt aan, dat hij na jaren van voortdurenden arbeid en rusteloos rondtrekken, eerst met Frederik Barbarossa, dan met Hendrik VI, na den dood van den laatsten een rustigen levensavond op zijn nieuw of verbouwd kasteel heeft willen genieten, dat hij het overige aan zijn zoon — van wien eigenlijk niet veel valt te zeggen — heeft overgedragen, maar in die jaren van rust uit den rijken schat van zijn ervaring Wo. ter zijde heeft gestaan. Nu is het toch wel opvallend, dat die ervaring zich voor ons alleen in den Wh. manifesteert in de boven genoemde uiterlijke dingen — vergis ik mij niet, eerst in de 2de helft van Wh., V 259, 6 vlgg., d. w. z. eerst na 1212 —, in dingen, die Wo. toch ook van anderen had kunnen vernemen. Maar in den Parz., die toch onder de oogen van Rupert tot stand gekomen zou zijn, is het moeilijk, iets van dien invloed aan te toonen. En eindelijk: een man van die veelzijdige ervaring als Rupert van Durne, die door zijn hooge positie als vertrouweling van twee keizers in een veel bewogen tijd ook met Fransche grooten in veelvuldige aanraking kwam, o. a. in den zomer van 1190 in het gevolg van den keizer van Wimpfen a. d. Neckar naar Lombardije reisde met Philips van Elzas, den graaf van Vlaanderen, den bekenden beschermer van Chrétien van Troyes en in de jaren 1180—1182 rijksregent te Parijs, — had Wo., zoo zou men zeggen, beter kunnen inlichten omtrent Anjou, waarvan in den Parz. niets in overeenstemming is met het werkelijke Anjou. Het zijn bedenkingen, die de hypothese van S. wel niet voor onmogelijk verklaren, maar er op wijzen, dat de werkelijkheid toch geheel anders kan zijn geweest. Het éenmaal in bk V (in den Ur-Parz. nog bk III), dus vrij wel in het begin van den Parz. vermelde Wildenberg met zijn groote vuren is een te zwak steunpunt voor de 15 jaren van ideale verhouding tusschen Wo. en de heeren van Durne. —

Of we door S. een juisten kijk hebben op de verhouding tusschen Wo. en Herman van Thuringen? Hadden we niet in Wh. de uitdrukkelijke verklaring van Wo., dat hij de stof van zijn werk aan Herman te danken had en in H. een beschermer genoot, dan zou men uit het door S. geconstrueerde materiaal tot geen andere gevolgtrekking kunnen komen, dan dat Wo. wel nauwelijks door H. tot zijn Wh. werd geïnspireerd, ja, dat waarschijnlijk ook hier weer Rupert van Durne de bemiddelende man was. Volgens S. is Wo. aan H.'s hof slechts geweest in de laatste maanden van 1204 en de eerste van 1205. Scherp veroordeelde hij daarop in zijn Parz. (VI 297, 16 vlgg.) de heerschende slechte regeling bij het opnemen van goede en slechte gasten door H.'s oppercceremoniemeester, die aan Kei of aan Heinrich von Rîspach (S. vermoedt p. 86, dat Grîspach te lezen is) een voorbeeld moest nemen. Daardoor had Wo. zich, zegt S., aan H.'s hof onmogelijk gemaakt. Van Walther, een gaarne gezienen gast bij H., moet hij zich vervreemd hebben. De zuster van H.'s vrouw, Elizabeth van Vohburg, die na den dood van haar man (1204) en na het verlies van hare bezittingen in Franken en Beieren vermoedelijk langen tijd bij H. vertoefde, voelde zich diep gekrenkt door de taktlooze wijze, waarop Wo. haar met een vrouwenfiguur in zijn Parz. had vergeleken. Hoe had H. voor zulk een man sympathie kunnen hebben, die nog buitendien deelgenomen had aan de Staufische veldtochten tegen hem! Soortgelijke overwegingen moeten tot de conclusie leiden, dat Wo. op zijn hoogst éenmaal zeer kort aan H.'s hof geweest is en het daarop gemeden heeft. Maar Wh. en Titurel doen ons toch iets anders vermoeden. S. houdt hier evenals bij Durne geen rekening met andere mogelijkheden. Wat kon er niet alles gebeuren in de 12 jaren tusschen 1205, waarin Wo. zijn scherpe woorden over de al te gulle ontvangst van gasten bij H. dicteerde, en 26 April 1217, waarin H. de oogen sloot! En of H. en zijn hofstaat werkelijk die woorden zoo bedenkelijk hebben opgevat, als S. doet? Een feit is, dat Wo. Herman als zijn beschermer beschouwde en hoog vereerde. Wij mogen zeker zijn, dat hij meer dan eens de gast van H. zal zijn geweest, toen hij aan zijn Wh. werkte. —

Deze en andere bedenkingen verminderen de waarde van Schreiber's werk niet. Want S. brengt ons nader tot

Digitized by Google

den mensch Wolfram in zijn afhankelijkheid van zijn omgeving en leert ons vooral aan den Parzival, welke moeilijkheden van allerlei aard de dichter Wolfram te overwinnen had, voordat zijn gedicht den vorm aannam, waarin wij het kennen, maar ook, hoe zijn kunnen en zijne zelfstandigheid rijpten, naarmate hij zich meer als dichter voelde. Van de 'Nieuwe Bouwsteenen', die Schreiber ons aanbiedt, mogen enkele minder bruikbaar zijn — in zijn Voorwoord zegt hij het zelf —, er blijven nog genoeg voortreffelijke over, waarmee voortaan moet worden gerekend. En een woord van dank behoort aan de mannen, die door raad en daad in dezen voor Duitsche geleerden zorgwekkenden tijd den druk van dit in ieder opzicht degelijke werk hebben mogelijk gemaakt.

Tilburg. J. F. D. Blöte.

P. Meissner, Der Bauer in der Englischen Literatur. (Bonner Studien zur Englischen Philologie). Bonn, Peter Hanstein. 1922.

Dit boek behandelt wat men zou kunnen noemen: de Evolutie van den Boer in de Engelsche literatuur.

In de inleiding zegt de schrijver hoe, daar ook de geestesgeschiedenis van een volk zich niet schoksgewijze, doch geleidelijk ontwikkelt, het mogelijk is een enkele draad uit het weefsel af te zonderen en in zijn ontstaan en ontwikkeling te volgen. In de volgende hoofdstukken zal nu worden nagegaan hoe de boer in Engeland van een onder den druk levend en geminacht wezen een vrij mensch is geworden, en hoe verschillende phasen worden weerspiegeld in de letterkunde.

In de aristocratische middeleeuwsche literatuur beteekent het optreden van een *farmer* (of *labourer*, de stadsbewoner neemt het zoo nauw niet met dat volkje in den regel!) het invoeren van het komische element. Een groote uitzondering maakt Langland's Piers the Plowman, waar de landarbeider als het symbool van eerlijkheid, moreele diepte en onbedorvenheid wordt voorgesteld. In de Renaissance-literatuur is de landman de lomperd, die echter dikwijls in zijn naiveteit den stadsheer aardig op zijn plaats zet. Naast deze oppervlakkige karakterisatie, die getuigt van een totaal gebrek aan belangstelling in het leven van de boeren, staat de uitwas van beschavingsmoeheid: de pastorale literatuur, waar de buitenmensch idealistisch wordt voorgesteld. Deze richting is in zóóverre van beteekenis dat hij, door zijn onwaarheid, de kritische 18e eeuw er toe brengt naar de waarheid te zoeken: zooals de beschaafde wereld zich voorstelt is de boer niet; maar hoe is hij wel?

Een zeer interessante overpeinzing van Steele (Guardian, 6 April 1713) is al een vroege aankondiging van Rousseau's ideeën: .... „the tranquillity of rural life destroyed by turbulent and ambitious spirits, who having built cities and studied politics of state, made vassals of the defenceless shepherds, and rendered that which was before easy and unrestrained, a mean, laborious, miserable condition". De strijd tegen de eerst hoog geprezen beschaving is begonnen.

In het tweede hoofdstuk (Die Kulturelle Entdeckung des Bauern) gaat de schrijver de verschillende trappen na die voorafgegaan zijn aan een volle erkenning van den boer als individu. Eerst gaat de cultuurmensch ***du haut de sa grandeur*** zijn minzame aandacht aan den boer wijden. Thomson en Cowper aarzelen eigenlijk tusschen beschaving en beschavingloosheid. Cowper beklaagt den wilde Omai, die met de Engelsche beschaving heeft kennis gemaakt en dus niet meer gelukkig zal kunnen zijn in zijn eenvoudig geboorteeiland. Cowper vindt beschaving tegelijkertijd prachtig en verderfelijk. Maar dan komt uit Schotland de stem van den boer zelf, de man die voelt dat het schoonste werk dat de aarde biedt aan hem is opgedragen; de krachtmensch, schoon van lichaam, trotsch en zelfstandig; de natuurmensch die den tijd weet, niet door klok of kalender, maar door de kleur van het land, de belichting van het koren, en de houding van de dieren. Burns aarzelt niet of hij het boerenleven boven het stadsleven zou verkiezen (The Twa Dogs); de hut is verkieselijk boven het paleis. Met begrijpelijke partijdigheid worden als voordeelen van den hutbewoner zegeningen aangemerkt die ook door den rijke te krijgen zijn. Met de psychologie van den boer bemoeit Burns zich nauwelijks — dit was weggelegd voor George Eliot en Thomas Hardy)—maar hij bezingt de schoone gelegenheden die het landleven biedt. Burns was niet de eerste Schot die het boerenleven verheerlijkte; in een oud Schotsch gedicht, Rauf Coilyear, zegt de boer:

„Thocht that I simpill be
Do as I bid the;
The house is mine, pardie,
And all that is heir."

De boer voelt zich dus onafhankelijk, een koning op zijn erf. Ramsay en Fergusson bezongen vóór Burns de reine eenvoud van het boerenfamilieleven. In Schotland speelden de steden een kleinere rol dan in Engeland; bovendien waren de Schotsche boeren meer ontwikkeld daar reeds in de tweede helft van de 17e eeuw de leerplicht ingevoerd werd (in Engeland pas in 1876!). In Burns bereikt de verheerlijking van het boerenleven (en niet om uit de lucht gegrepen voordeelen zooals in de herderpoëzie) het hoogtepunt.

Het 3e hoofdstuk behandelt de „individueele ontdekking van den boer". Bij Wordsworth zien wij voor het eerst dat de boer naar voren komt als een scherp omlijnd individu. Het is niet meer het boerenleven om een mensch heen, maar een mensch gemaakt tot wat hij is, gekneed en gevormd door het boerenleven. Wordsworth leeft temidden van boeren; hij bestudeert hen en merkt op hun liefde voor het land (Michael); ook hun sterk gevoel voor familie-eer (verg. Meredith, Rhoda Fleming.) Men kan zonder overdrijving beweren, zegt schr., dat Wordsworth „der Entdecker der bäuerlichen Seele" is. Verder is het hoofdstuk gewijd aan boerentypen geschapen door Scott, bij wien de boer voor het eerst als actief medespeler in de roman optreedt.

De eerste die den boer ziet en beschrijft als slachtoffer van sociale misstanden is echter George Crabbe. Wordsworth werpt over de boeren een waas van dichterlijke verheerlijking; is niet de landman steeds omringd door de natuur, door al die tastbare levensuitingen, die een wisselwerking aangaan met het leven in den mensch? Crabbe — hij schreef vóór Wordsworth — wendt zich met bitterheid af van het verlokkend beeld dat den stedeling eeuwenlang is voorgehouden van den landman:

„Where are the swains, who, daily labour done,
With rural games played down the setting sun,
Who struck with matchless force the bounding ball,
Or made the pond'rous quoit obliquely fall?"
(The Village).

Digitized by Google

Crabbe is ook degene die de neiging tot bandeloozen hartstocht bejammert, die het onderwerp zou zijn van Emile Brontë's Wuthering Heights en vele van Hardy's romans.

De rest van het boek is gewijd aan Emily Brontë's werk en aan eenige romans van George Eliot en Thomas Hardy. — De ontleding van de boerenkarakters uit deze romans is fijn en getuigt van inzicht en menschenkennis. Ook de bladzijden over Burns en Wordsworth troffen mij als oorspronkelijk en suggestief, en het boekje als geheel schijnt mij toe een goede bijdrage te zijn tot de Engelsche literatuurkritiek. Het is mooi uiteengezet hoe de mensch, gedreven door het eeuwige „Wo ich nicht bin, da ist das Glück" heil ziet in een leven, dat niet het zijne is. Vaag en droomerig blijft hij dwepen met dat verafstaande leven totdat de drang naar waarheid hem eindelijk ook den waren boer doet zoeken. Deze nu blijkt weinig gemeen te hebben met het beeld, dat hij zich van hem gevormd had ; maar de stedeling wendt zich daarom niet teleurgesteld van den landman af. Hij gaat hem zien en beschrijven als het interessante product van omstandigheden en een traditie anders dan de zijne ; verschillende wetenschappen gaan zich met den boer bemoeien. En thans, nu de muren, die de wetenschappen en kunsten van elkaar scheidden, aan het afbrokkelen zijn, is den boer een plaats gegeven in de psychologisch-filosofische roman-letterkunde.

Den Haag. A. C. E. Vechtman—Veth.

H. Jensen, Neudänische Syntax. Heidelberg, Winter. 1923. (Pr. *f* 3.—).

Op de „Neudänische Laut- und Formenlehre" heeft de heer Jensen nu laten volgen een behandeling van de moderne Deensche syntaxis, die behalve een uitmuntend hulpmiddel voor den ernstigen beoefenaar der Deensche taal, ook een belangrijke bijdrage is voor het wetenschappelijke onderzoek der syntaktische verschijnselen. De nauwkeurige onderscheiding en omschrijving van de verschillende eigenaardigheden in het Deensche spraakgebruik geven een diep inzicht in den bouw van de Deensche taal ; de wel gekozen en talrijke voorbeelden maken het boek ook bijzonder bruikbaar voor wie het met 't oog op de praktijk van het spreken bestudeert. In dit opzicht is het ook zeer toe te juichen, dat de schrijver de slordige omgangstaal even nauwgezet heeft behandeld als de taal der officieele grammatica.

Het boek is verdeeld in drie stukken, die onderscheidenlijk behandelen de woordsoorten, de zinsdeelen en de zinsoorten ; deze indeeling heeft stellig groot praktisch nut ; de herhaling van sommige punten, hoe storend ook bij een zuiver-wetenschappelijke behandeling van het onderwerp, is vaak wenschelijk voor hem, die de taal grondig wil leeren.

Het is te hopen, dat de uitgeversfirma, die met zoo grooten ijver de Germaansche taal- en literatuurwetenschap door haar ondernemenden moed steunt, spoedig gelijk aangelegde werkjes zal laten volgen, die de Noorsche en Zweedsche talen behandelen.

Arnhem. Jan de Vries.

Mme du Deffand, Lettres à Voltaire. Introd. et notes de **Joseph Trabucco.** (Collection des chefs-d'œuvre méconnus). Paris, Bossard. 1922. (Pr. 12 fr.).

Het is verklaarbaar, dat men niet van Marie-Anne Vichy de Chamrond, die in 1719 Mad. du Deffand werd, houden kan : haar leven van „grande ennuyée" is zoo armzalig als men het plaatst naast dat van Chateaubriand of Flaubert, die met haar zouden hebben kunnen klagen : „Il n'y a aucun état, quel qu'il puisse être, qui me paraisse préférable au néant". Bij haar is de vrees dupe te zijn, voortkomend uit den hypercritischen en oververfijnden geest des tijds, zoo echt allesvernietigend ; ze heeft zoo helder haar dubbelheid aangegeven in de formule „la privation du sentiment avec la douleur de ne pouvoir s'en passser". Maar al houdt men niet van haar als mensch, men kan haar begrijpen en zich tot haar aangetrokken voelen om haar rechtschapen geest — „je hais trop ce qui est faux" —, om haar eenigszins manlijken stijl, om haar aristocratische houding tegenover de wat luidruchtige mannen der Encyclopédie, om haar liefde voor Walpole, om haar representatief karakter voor al wat de eeuw der Aufklärung heeft bewogen, maar vooral zeker omdat zij een der fijnste, bekoorlijkste, levendigste en meest omvattende vrouwengeesten heeft.

Joseph Trabucco heeft haar brieven aan Voltaire uitgegeven (1758 tot 1775) ; zij hebben niet alleen groote waarde om ons haar buitengewoon scherpen geest en haar beperkte hart te leeren kennen, of beter de treurigheid waarin haar onvoldane snakken naar gevoel, naar hartstocht haar stort, een onvoldaanheid die op dorheid kon uitloopen. Zij die de moreele waarde van de Engelsche romans had begrepen (blz. 43), was gesloten voor hun emotie ; voor Rousseau, die zijn tijdgenooten in welsprekenden vorm tot de grootste omwenteling in het emotieve bracht, was zij een spotzieke tegenstandster — ook als vriendin van Voltaire, ook als aristocrate —, waar zij, veertig jaar later geboren, een bewonderaarster zou zijn geweest. Joseph Trabucco heeft in zijn inleiding het onrustig-zoekende in haar wezen goed doen uitkomen, waarop Sainte-Beuve reeds wees (*Lundis*, I, 391 en XIV, 233) ; in de correspondentie met Voltaire zien we daarvan niet veel. Al waren zij in den grond diep verschillend : Voltaire een man van vooruitgang, van triomf der gedachte ; zij, een wezen waarvoor gedachte hoogstens een onaangename noodzakelijkheid was, toch hadden zij elkaar noodig : hij haar, omdat zij hem in verband deed blijven met een der meest invloedrijke salons ; zij hem, omdat het een reden van trots was met hem te correspondeeren en zich zoo één met hem te voelen. Die overeenstemming maakt hun brieven zoo belangrijk, om de gedachten, de opvattingen, hun houding tegenover letterkundig werk, zoowel als om hun stijl en taal, van een bijna zuiver Lodewijk XIV-classicisme. 't Is een genot die eenvoudige, toch zoo rake volzinnen te lezen, die zoo juist beantwoorden aan de definitie „l'art de dire en un mot tout ce qu'un mot peut dire".

Over het algemeen zijn de noten voldoende. Blz. 34 is een vergissing in de bibliographie : de editie der brieven aan Walpole door Miss Berry is van 1810 (niet van 1816). Ik zou nog wel een noot hebben gewenscht bij blz. 42 (Le Bramin et la vieille Indienne) en bij à la Praline (woordspeling met Praslin) ; bij blz. 56 (Ananie et Saphire) ; blz. 59 (la sœur du sot) ; blz. 67 (Platon vêtu de moire) ; blz. 95 (Macdonald) ; blz. 118 (le discours à votre vaisseau), enz. Op blz. 129 (noot *a*) had men kunnen vermelden, dat de bijnamen „grand-papa" en „grand-maman" voor de hertog en hertogin de Choi-

Digitized by Google

seul afkomstig waren van een verwisseling in rol en leeftijd : haar grootmoeder had in tweede huwelijk een hertog de Choiseul gehuwd.

Amsterdam. K. R. Gallas.

H. Petersson, Vergleichende slavische Wortstudien. (Lunds Universitets Årsskrift. N.F. Avd. 1, Bd. 18, Nr. 2). Lund, Gleerup. 1922. (Pr. Kr. 2).

Dit boekje bevat op 54 pagina's 15 etymologiese artikels. Het is in dezelfde geest geschreven als zo talrijke andere etymologiese geschriften van dezelfde geleerde. Hij is uitstekend thuis in de klankwetten der Indogermaanse talen; voor een semasiologies niet onmiddellik voor de hand liggende etymologie voert hij, zoals dat betaamt, parallele woordgroepen aan; hij werkt sterk met wortelverlengingen, zonder ons echter veel er van mee te delen, hoe hij zich de taalhistoriese en psychologiese betrekkingen tussen onderling verwante wortels voorstelt: is hier een wortelgenealogie als het laatste woord te beschouwen, of is zij slechts de werkformule, waarachter zich een onontwarbaar net van associatieve betrekkingen verbergt? Onlangs gaf Petersson een boek uit: Studien über die indogermanische Heteroklisie (Lund, 1921), en in het teken van dit omvangrijker geschrift staan ook de „Vergleichende slavische Wortstudien"[1]). Pag. 27 wordt een Indogermaans woord voor „gerst" gereconstrueërd, aldus: Nom. **ghor-i*, **ghor-ā-i*, **ghór-dh*; *ghor-āi-dh*, Gen. **gher-s-és*> **ghṛsés*. En uit dergelijke paradigmata verkaart de schrijver herhaaldelik meer of minder omvangrijke groepen van op verschillende formantia uitgaande woorden, welke semanties bijeenhoren, altans met zekere graad van waarschijnlikheid bij elkaar te brengen zijn. De twee klankregels: „dass in einer sehr frühen Epoche der Ursprache eine auslautende, in betonter Silbe stehende Explosiva aspiriert wurde" en: „dass ein *n*, dem ein Geräuschlaut unmittelbar vorausging, vor diesem antezipiert werden konnte" openen nog nieuwe perspektieven voor hem.

Van de ingewikkelde vorm- en betekenisbetrekkingen tussen de woorden uit ver achter ons liggende tijden kunnen wij op grond van het voorhanden woordmateriaal slechts zeer onvoldoende kennis hebben. De fantasie moet deze aanvullen. Het ligt echter in de aard der zaak, dat de fantasie zelfs van de geleerdste en best geschoolde onderzoeker ons niet altijd overtuigt. Wat ons als mogelik beschreven wordt, kunnen wij veelal niet als de enige mogelikheid aanvaarden, en de vraag komt telkens op: als 't echter eens anders was? Zo gaat het mij telkens als ik Petersson lees: enerzijds constateer ik grote kennis, scherpzinnigheid, kritiese zin, anderzijds word ik door het grootste deel zijner combinaties, al zijn zij niet positief weerlegbaar, toch niet overtuigd. Dat geldt ook van dit nieuwe boekje.

Leiden. N. van Wijk.

J. de Zwaan, Het Evangelie van Lucas. Tweede Druk. (Tekst en Uitleg, Praktische Bijbelverklaring. II, Het Nieuwe Testament). Groningen-den Haag, Wolters. 1922. (Pr. gecart. *f* 2.50, geb. *f* 2.90; bij inteek. *f* 2.10 en *f* 2.50).

Dit geschrift behoort tot de bekende serie Tekst en Uitleg. Praktische Bijbelverklaring, van de Groningsche Hoogleeraren. Het blijkt, dat deze uitgave zeer wordt gewaardeerd, wat volkomen begrijpelijk is. Om ons te bepalen tot bovengen. boekje, liever dan ons te verdiepen in de opsomming van allerlei voortreffelijkheden, wijzen we op enkele voorbeelden, waaruit kan blijken, hoezeer de lectuur is aan te bevelen.

Allereerst naar aanleiding van 't verhaal van *den rijken man en Lazarus*, 16 : 19—31. In den Uitleg heet het: „In 't verhaal zelf roept Jezus met de schrille kleuren, waarin zijn hoorders deze dingen zagen, een beeld der eeuwigheid voor hen op. Gij beslist over uw eeuwig lot, als gij het licht, dat God ontstoken heeft, verwerpt. Allerlei vragen omzweven dit schelle licht. Zoudt ook gij zulk een rijkaard zijn, wanneer gij kondt? Zoudt gij Lazarus willen wezen, met geen anderen troost dan het geloof aan een toekomst in Abrahams schoot? Het haastige neen en het even ondoordachte ja worden beiden beschaamd door een beroep op het licht, dat de hoorders reeds bezaten: Mozes en de profeten. Laat gij u reeds door hen gezeggen?"

Of het verhaal, 19 : 15—17. *Laat de kinderen tot mij komen.* De vraag is hier: wat bewoog die ouders met hun kinderen te komen tot Jezus?, en: waarom wilden de discipelen dit verhinderen? Ik vond elders niet zoo duidelijk de reden van een en ander opgegeven als hier bij prof. de Zwaan. Men zag in Jezus een „heilige", alzoo met tooverkracht voorzien, van wien een kracht ten goede kon uitgaan, maar evenzeer ten kwade. Daarentegen vatten de discipelen Jezus' „heiligheid" meer in ethischen zin op, zij zijn aan 't primitieve standpunt ontgroeid enz.

Zoo ware daar meer te noemen. Maar we beperken ons en vestigen nog even de aandacht op de Inleiding.

Verschillende belangrijke kwesties komen hier ter sprake. Zoo de verhouding van Lucas tot Paulus. Sprak men vroeger (o. a. † prof. J. H. Scholten) van het derde evangelie als het Paulinisch evangelie, terecht zegt de Zwaan, dat de overeenkomst van Lucas en Paulus alleen in zóóver bestaat, als beiden zich kenmerken door zeker „universalisme", dat in tegenstelling staat met het enghartig „nationalisme". — Aan 't slot van de Inleiding eene opgave van literatuur.

Breda. Toxopeüs.

SCHOOLBOEKEN.

E. Rijpma, Bloemlezing uit de Nederlandsche letteren. Groningen, Wolters. 1922. (Pr. ingen. *f* 4.50, geb. *f* 4.90).

In De Nieuwe Gids van Juli 1923, blz. 134 e.v., spreekt Willem Kloos opnieuw met bewondering over Jeremias de Decker, een onzer grootste, want in den echtsten zin des woords door-en-door dichterlijke Zeventiende-eeuwers. Deze meening zal wel juist zijn, daar Kloos nu eenmaal Kloos is en men zich bij zijne uitspraken heeft neer te leggen, zooals indertijd bij die van zijn tegenvoeter Jonckbloet. Maar Kloos klaagt over den afgrond van onbekendheid, neen van soms smadelijk-behandelende onverschilligheid, waarin de nuchter-rhetorische anaesthesie van vele lateren hem, als een weinig-belangrijk rijmertje, gevangen hield. Ja (zoo gaat hij voort), De Decker was, tegenwoordig vooral, zoo goed als volkomen vergeten. Kloos hoopt, ja ver-

[1]) Evenzo Petersson's allerjongste publikatie: Zur Kenntnis der indogermanischen Heteroklisie. Lund-Leipzig, 1922.

Digitized by Google

trouwt, dat de fraaie her-uitgave van zijn allerschoonst gedicht (Jeremias De Decker's Goede Vrijdag. Uitg. Leiter-Nijpels. Maastricht, 1923) den man, dien hij eenigszins zijn broeder weet te zijn, uit dien afgrond van onbekendheid moge ophalen. De klacht van Kloos zouden ook onze „bloemlezers" zich moeten aantrekken, als ze, wat hun aangaat, niet volkomen onjuist was; dermate onjuist, dat men geneigd is de miskende bloemlezers te wreken, door zeker welbekend puntdicht van De Decker op zijn lofredenaar toe te passen. Om niet te uitvoerig te worden, wil ik er alleen op wijzen, dat veel van De Decker is opgenomen in de Bloemlezing van Dr. J. A. N. Knuttel (1914), dat in de door Kloos zelf gesprezen Stroomingen en Gestalten van Dr. K. H. de Raaf en J. J. Gris (1920) De Decker en zijn werk op vier plaatsen besproken worden, en dat hij evenmin met smadelijk behandelende onverschilligheid is voorbijgegaan door E. F. van de Bilt (1918), De Groot, Leopold, Rijkens, Pik en Kalff (1923), De Vooys en Tinbergen (1923) en den verzamelaar van de hierboven genoemde bloemlezing... om van anderen niet te spreken. Rijpma heeft van De Decker opgenomen het fraaie Lente-lied:

Nu sich den Hemel open doet
Met schooner lucht en sachter dagen....

Over 't algemeen is de keuze der stukken in deze bloemlezing zeer gelukkig te noemen, vooral die der verzen, waaruit duidelijk blijkt, dat deze verzamelaar geenszins lijdende is aan nuchter-rhetorische anaesthesie; daardoor laat hij aan de lezers het schoone van onze letterkunde in haar verschillende perioden zien en geeft hun tevens inzicht in den ontwikkelingsgang van de Nederlandsche literatuur. Een voordeel van dit boek, dat ik in twee klassen van onze H. B. S. tot genoegen van de leerlingen en hun leeraar heb gebruikt, is zijn betrekkelijke beknoptheid. Al te beknopt lijkt mij het aantal aanteekeningen, daar het zonder deze zelfs begaafden leerlingen hier en daar niet mogelijk bleek te zijn, door nauwkeurig lezen en scherp nadenken tot het juist verstaan van den tekst te komen. De nieuwe Vlaamsche letterkunde is door negen, de Zuidafrikaansche door vijf schrijvers vertegenwoordigd. Van Marcellus Emants bevat deze bloemlezing geen proza, wel een fragment uit Loki, omwerking van Godenschemering. Hierdoor is Emants onrecht aangedaan, want vooreerst heeft hij vooral beteekenis als prozaïst en vervolgens is het verhalende Godenschemering veel strakker, soberder en overtuigender dan de gedramatiseerde omwerking er van. Emants vertelde mij indertijd, dat deze omwerking was ontstaan door een verzoek van Albert Vogel, maar het kwam mij voor, dat hij er zelf niet over voldaan was; de declamator Vogel heeft den dichter Emants een slechten dienst bewezen.

Den Haag. B. J. F. Varenhorst.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De *Deutsche Literaturzeitung* is herrezen. Het eerste nummer is, bij het begin van het jaar, verschenen van een *Neue Folge*, die de 44 jaargangen der vroegere uitgave zal voortzetten. Het tijdschrift wordt uitgegeven door de verenigde „Akademien der Wissenschaften" van Duitsland en Oostenrijk. Prof. Paul Hinneberg (Berlin NW. 7, Unter den Linden 38) is de sekretaris der Redaktie, aan wie men alles moet zenden dat op de inhoud betrekking heeft. De prijs is M. 2.50 per aflevering, M. 4.50 per maand en M. 12 per kwartaal

---

De *Association Guillaume Budé*, die zich ten doel stelt het uitgeven van Latijnse en Griekse schrijvers, en sedert haar oprichting reeds vijf en dertig delen het licht deed zien, heeft thans een driemaandeliks tijdschrift opgericht, dat de naam draagt van *Bulletin de l' Association Budé* (Parijs, Boulevard Raspail 95). De prijs bedraagt 10 francs voor Frankrijk en 12 francs voor het buitenland. Dit *Bulletin* doet in de eerste plaats mededeling van alles wat betrekking heeft op het bedrijf der *Association*. Het bevat nog twee andere rubrieken, een aan de filologie en een aan de bibliografie gewijd. In de filologiese rubriek zullen kwesties die op de wijze van uitgeven der schrijvers betrekking hebben, besproken worden; de afdeling bibliografie houdt de lezer op de hoogte van de inrichting en de werkzaamheden der *Librairie Guillaume Budé* (eveneens gevestigd Boulevard Raspail 95), die niet alleen de verkoop van alle boeken op filologies gebied beoogt, maar ook door het aanleggen van een grootse verzameling bibliografiese gegevens de leden der *Association* bij hun nasporingen behulpzaam wil zijn. Brieven over 't *Bulletin* en over de *Association* richte men aan de heer J. Malye, délégué général de l' *Association Guillaume Budé* (Boulevard Raspail 95).

De inhoud van 't eerste nummer van het Bulletin vindt men hierachter opgegeven (zie *Inhoud van Tijdschriften*).

Wij herinneren er nog aan dat men lid kan worden van de *Association* tegen ten minste 10 fr. per jaar, membre bienfaiteur door het storten van 500 francs, membre fondateur door een gift van 200 francs. De prijzen der verschillende werken die zijn uitgegeven (tekst, vertaling en kommentaar) zijn vermeld in het Bulletin.

Als een afzonderlik deeltje (prijs 1 Mark) is verschenen: *Ioannis Stobaei editionis Weidmanniae appendix, indicem auctorum in tertio libro et quarto laudatorum continens* (Berlijn, Weidmann, 1923). De bewerker van deze index is O. Hense, de geleerde die het 3de, 4de en 5de deel heeft uitgegeven van *Ioannis Stobaei Anthologium* (1884, 1909, 1912); de twee eerste delen (1884) bezorgde Curtius Wachsmuth.

In de maand Maart van het vorige jaar werd te Parijs gesticht de Société des Études latines, die sedert geregeld vergaderingen heeft gehouden. Als orgaan van het genootschap, dat ook leden buiten Frankrijk telt (o. a. onze landgenoten Dr. A. W. de Groot, Mr. H. G. I. Maas Geesteranus, Dr. F. Muller JWzn.), is te beschouwen de *Revue des Études latines* (Parijs, Champion). In dit tijdschrift, waarvan de hoofdredaktie is toevertrouwd aan de heer J. Marouzeau, worden de wetenschappelike mededelingen der leden opgenomen, benevens een *Chronique* en een *Bulletin critique*. De eerste aflevering bevat een opstel van L. Havet, *Sur un principe de critique des textes: la loi des fautes naissantes*, en een van E. Faral, *L'orientation actuelle des études relatives au latin médiéval*. Het tijdschrift wordt gratis toegezonden aan de leden der Société; het lidmaatschap kost 20 francs per jaar; door een gift in eens van 500 francs wordt men membre donateur.

De eerste aflevering is verschenen van een historisch tijdschrift voor West-Brabant (Bergen op Zoom, De Kok) onder redactie van H. Levelt en onder den titel *Sinte Geertruyds bronne*.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. des Inscr. et B.-L., 1923, Juillet-Août: M. Prou, Rapport sur les travaux de l'École Franç. de Rome 1921-1922. — L. Poinssot et R. Lantier, Notes de topographie carthaginoise. Une enceinte de Carthage. — Th. Homolle, Remarques sur un passage de la politique d'Aristote relatif aux révolutions de Delphes. — F. Cumont, Note sur un rapport du comm. Renard sur les fouilles de Sâlihîyeh. — Seymour de Ricci, Un calice du trésor de Saint-Denis. — P. Durrieu, Jean Colombe, peintre enlumineur de Bourges au XVe s. — J. Loth, Un surnom gaulois de Mars: Olloudios.

Digitized by Google

Journal des Savants, 1923, Mars-Avril: H. Lemonnier, L'art religieux du XIIe s. en France. — Cl. Huart, Le martyre d'El-Halladj. — Variétés.

Mai-Juin: E. Pottier, Carchémish. — J. Carcopino, L'intervention romaine dans l'Orient hellénique, I. — G. Millardet, Études de philol. romane.

Juillet-Août: M. Prou, La formation de l'unité franç. — C. Diehl, L'art russe av. Pierre le Grand. — J. Carcopino, L'intervention romaine dans l'Orient hellénique, II.

Indogerm. Forsch., XLI, 3-4: J. Hertel, Das Brahman. — W. Porzig, Die Hypotaxe im Rigveda, I. — J. Weisweiler, Beitr. zur Bedeutungsentw. german. Wörter für sittl. Begriffe, II. — J. Friedrich, Einige hethitische Etymol. — J. Brüch, Lat. larix „Lärche". — L. Wolff, Studien über die Dreikonsonanz. — E. Fraenkel, Zur Verstümmelung, bzw. Unterdrückung funktionsschwacher oder funktionsarmer Elemente in den balto-slav. Sprachen. — H. Möller, Nachtr. zu IF. 40, 169 ff.

Bulletin de l'Association Guillaume Budé, I, 1: A nos Lecteurs. — Statuts de l'Association Guillaume Budé. — Procès-verbal de l'assemblée générale. — Alfred Croiset (in memoriam). — A. Meillet, Ce que les linguistes peuvent souhaiter d'une édition. — A. Diès, A propos du Parménide. — O. Navarre, A propos de notre collection de commentaires. — La librairie Guillaume Budé et son office bibliographique.

Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk., XLII, 3: P. J. Meertens, Het Esbatement van de Appelboom, — P. Fijn v. Draat, Klankleer van de tongval der stad Deventer.

4: P. Fijn v. Draat, Klankleer v. d. tongval der stad Deventer (verv.). — C. B. v. Haeringen, Sporen v. Fries buiten Friesland, II. — M. Ramondt, Florentijn en de hertog v. Bruyswijc uit den Gloriant (met naschr.). — J. W. Muller, Maerlant's Martijn. — P. Leendertz Jr., *Moortmisse.*

English Studies, VI, 1: F. J. Hopman, Byron, I. — H. Logeman, „Danskers in Paris". — G. Langenfelt, „Danskers in Paris". — Notes a News. — Translation. — Points of Mod. Engl. Syntax. — Rev. — Bibliogr.

Anglia, XLVII, 3: E. Meissgeier, Der Untergang des gramm. Geschlechts im Frühmittelengl. — W. Clyde Curry, Astrologising the Gods. — O. B. Schlutter, Weitere Beitr. zur ae. Wortforschung. — E. A. Kock, Interpretations a. Emendations of Early Engl. Texts, XI. — E. Einenkel, Neues aus dem Gebiete der hist. Syntax. — O. B. Schlutter, Weitere Beitr. zur ae. Wortforschung.

Id., Beibl., XXXIV, 9: H. M. Flasdieck, Zu ae. ongegn u. ä. — Dez., Korrekturen zum Juli-Heft. — F. Holthausen, Zur engl. Wortkunde, V.

10: H. M. Flasdieck, The Mod. Humanities Research Assoc. — Dez., Studien zur me. Gramm., V.

11: H. Mutschmann, Milton's Selbstdarstellung im L'Allegro und Il Penseroso. — F. Holthausen, Zur engl. Wortkunde, VI.

12: F. Holthausen, Zur engl. Laut- u. Formengeschichte.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXVIII, 4: Van Hille, W. Dörpfeld. — De Boer, Voordrachten internat. hist. Congres. — Engers, Keizer Gaius.—Olberg, Die Geschichte der revol. Bewegung in Russland 1855—1905. — Van Gelder, De nalatenschap van Max Weber. — Geest, Geschied. van het onderwijs.

Revue Historique, CXLIV, 1: Degert, Le mariage de Gaston d'Orléans (slot). — Weil, Gentz. — Bulletin historique (Italie: Risorgimento. — Danemark: Slesvig après 1864). — Correspondance.

Hansische Geschichtsblätter, XXVIII: Schäfer, Nachruf auf Sam. Muller Fz. — Cosack, Livland und Russland zur Zeit des Ordensmeisters Johann Freitag. — Wentz, Das offene Land und die Hansestädte. — Schultz, Der Stralsunder Bürgermeister Wulflam.

Studiën, CI, Febr.: H. Padberg, F. v. Eeden, II. — J. Kroon, Het Bijbelverhaal en de Visioenen v. A. C. Emmerich. — Een Protestant over Ign. v. Loyola en de Jezuieten.—G. Lamers, Moet het Montessori-stelsel verbeterd worden ? (slot). — H. Duurkens, De afstamming der Koningin tot op Karel den Groote. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Ballhausen, Der erste Englisch—Holl. Seekrieg: Tijdschr. voor Gesch. 38, 4 (De Boer).

De Boer, Gesch. der Amst. stoomvaart, II: Tijdschr. voor Gesch. 38, 4 (van Dillen).

Cohen, Hellenist. Cultuur: Studiën CI, Febr. (Daniels).

Correspond. de la Cour d'Espagne, I (Philippe III): Tijdschr. voor Gesch. 38, 4 (De Boer).

Elias, Schetsen: Hans. Geschichtsbl. XXVIII (Gräfe).

Gallas, Fransch Wdb. en Fransch Schoolwdb.: Leuv. Bijdr., Bijbl. XV, n°. 3-4 (Grootaers).

Van Ginneken, Zielk. Verwikk. IV, 1—4: N. Taalg. XVIII, n°. 1 (d[e] V[ooys]).

Gorris, St. Servatius: Studiën CI, Febr. (Albers).

A. W. de Groot, Prosarhythmus: Lit. Zentralbl. 1923, n°. 45—52 (K. Pr.).

H. de Groot, Hamlet: Engl. Stud. VI, n°. 1 (Pollard).

Günther, Engl. Synonyms: Leuv. Bijdr., Bijbl. XV, n°. 3-4 (Grootaers).

De Haan, Oud-Batavia: Tijdschr. voor Gesch. 38, 4 (de Balbian Verster).

Häpke, Niederl. Akten: Tijdschr. voor Gesch. 38, 4 (Unger).

Van Hamel, Got. Handb.: Engl. Stud. VI, n°. 1 (Kruisinga).

Holwerda, Arentsburg: Journal des Savants 1923, Mai-Juin (Cagnat).

Kalff, Westeurop. Letterk.: Engl. Stud. VI, n°. 1 (Zandvoort).

Koenen-Endepols, Handwdb.: Leuv. Bijdr., Bijbl. XV, n°. 3-4 (Gr[ootaers]).

Kruisinga, Present-Day English II: Anglia, Beibl. XXXIX, n°. 12 (Ellinger).

Muller, Grieksche Kunstgesch.: Studiën CI, Febr. (Daniels).

Docum. Ned. handelspolitiek, ed. Posthumus: Tijdschr. voor Gesch. 38, 4 (Cohen).

Prick v. Wely, Eng. Wdb.: Leuv. Bijdr., Bijbl. XV, n°. 3-4 (Logeman).

Prins, Faillissement der Holl. steden: Tijdschr. voor Gesch. 38, 4 (Unger).

Singels, Prov. Utr. Genootschap: Tijdschr. voor Gesch. 38, 4 (De Boer).

Sterck, Hoofdst. over Vondel: N. Taalg. XVIII, n°. 1 (de Vooys).

Stoett, Mnl. Syntaxis: N. Taalg. XVIII, n°. 1 (Overdiep).

Vermeylen, Gesch. der Europ. plastiek: Tijdschr. voor Gesch. 38, 4 (Tenhaeff).

Van Vollenhoven, Ambachten en neringen in Dordrecht: Tijdschrift voor Gesch. 38, 4 (Unger).

Van Wijk, De Republiek en Amerika: Rev. Hist., CXLIV, n°. 1 (Waddington).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN

UITGAVEN VAN J. B. WOLTERS, GRONINGEN, DEN HAAG

WOORDENBOEKEN OUDE TALEN

Dr. J. MEHLER NEDERLANDSCH-LATIJNSCH
TWEEDE DRUK
Gebonden . . . . . . f 5,90

Dr. F. MULLER Jzn. GRIEKSCH-NEDERLANDSCH
Gebonden . . . . . . f 9,90

Dr. J. VAN WAGENINGEN LATIJNSCH-NEDERLANDSCH — **Dr. F. MULLER Jzn.** DERDE DRUK
Geb. f 9,90

Prijs der 3 Woordenboeken
OUDE TALEN
per stel besteld . f 22,50

UITGAVEN VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

SCHOOLWOORDENBOEK

OP DE

Gedichten van Homerus

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr.

DERDE DRUK Gebonden f 4.75

Dit Schoolwoordenboek, waarvan reeds de derde druk verscheen, wordt algemeen gebruikt bij de studie der Gedichten van Homerus.
Behalve een zorgvuldig samengestelde woordenlijst, bevat dit werk een uitvoerige voorrede over den Dichter.

UITGAVE VAN
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. TE LEIDEN

Zoo juist verschenen:

Supplementum Epigraphicum Graecum

Adiuvantibus P. ROUSSEL, Argentorati, A. SALAČ, Pragae, M. N. TOD, Oxonii, E. ZIEBARTH, Hamburgi, redigendum curavit J. J. E. HONDIUS, Lugduni Batavorum

Volumen primum. — Fasc. I-II

Prijs per jaargang van 10 vel druks van 16 pagina's **f 6.—**

Het doel van dit periodiek is een overzicht te geven van de Grieksche Opschriften, die in verschillende boeken of tijdschriften worden gepubliceerd, maar zoo verspreid, dat het zeer moeilijk is voor ieder, die daarvan een studie wil maken, zich van alles op de hoogte te stellen.

SUPPLEMENTUM EPIGRAPHICUM GRAECUM brengt nu deze teksten bijeen, verbeterd of zooveel mogelijk bijgewerkt en geographisch gerangschikt.

Een zeer belangrijk en onmisbaar tijdschrift voor allen, die de Grieksche letterkunde en de Grieksche oudheden bestudeeren.

Uitgave van A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij te Leiden

Standaardwerken der Grieksche Taal- en Letterkunde

Prof. J. VAN LEEUWEN Jr.

Homeri Carmina cum prolegomenis, notis criticis, commentariis exegeticis:
- Iliadis Pars I . . . . f 8.50
- „ II . . . . „ 8.50
- Odysseae Pars I . . . . „ 8.50
- „ II (accedunt indices) . . . „ 8.50

Enchiridium dictionis epicae. Editio altera aucta et emendata f 8.—, geb. . . . . „ 9.—

Commentationes Homericae . . . . . . f 3.40

De Boogschutter en de Weefster. Opmerkingen over de Odyssee . . . . „ 1.50

Bloemlezing uit Aristophanes voor Nederlandsche Gymnasia, met korte inleiding en aanteekeningen. Eerste stuk f 1.20 Tweede stuk f 1.20, I en II . . . . . . „ 2.25

Een Dichterleven (Aristophanes) . . . . . „ 2.50

Uitgaven van A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij te Leiden

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M'''., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

31ste Jaargang. **No. 7.** **April 1924**

Boutens, Aischylos, Eumenieden (Kuiper).
Brenot, Les mots et groupes iambiques réduits dans le théatre latin (Brakman).
Böhl, Genesis, I (Noordtzij).
Schepers, G. A. Bredero (J. A. N. Knuttel).
Will, Die aesthetischen Elemente in der Beschreibung bei Zesen (Bouman).
Ekwall, Historische neuenglische Laut- und Formenlehre (H. J. v. d. Meer).
Brockstedt, Benoit de Sainte Maure und seine Quellen, I (Salverda de Grave).
Le Lai de Guingamor und Le Lai de Tydorel (Salverda de Grave).
Kaspers, Die -acum- Ortsnamen des Rheinlandes (Koch).
Goedeckemeyer, Aristoteles' praktische Philosophie (Vrijlandt).
Vordemfelde, Die germanische Religion in den deutschen Volksrechten, I (v. Apeldoorn).
Opvoeding en Onderwijs:
Kooistra, Van Ziel tot Ziel (C. P. Gunning).
Schoolboeken:
Te Lintum, Geschiedenis van Handel en Bedrijf vooral in Nederland (Kielstra).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Eumenieden, Treurspel naar het Grieksch van **Aischylos** in Nederlandsche verzen overgebracht door **P. C. Boutens.** Rotterdam, Brusse's Uitgeversmaatschappij. 1922.

Na mijn uitvoerige recensies in dit blad (Oct. 1921 en Juli 1922) van Boutens' Phaedo-vertaling en van zijn bewerking van Aeschylus' Choëphoroi is het onnoodig eene lange bespreking te wijden aan deze overzetting der „Eumenieden". Zij vertoont dezelfde groote deugden als het andere werk en doet dezelfde kleine bezwaren bij ons oprijzen. Misschien alleen dat de bezwaren zich iets sterker doen gevoelen. Want Boutens heeft zich gaandeweg in deze vertalingen een eigen vocabulair geschapen, dat hèm gemeenzaam is geworden, terwijl de lezer geneigd zal zijn het alleen te aanvaarden, als het ongewone van het Grieksch om ongewoon Hollandsch vraagt. Zoo is in vs. 231 „ik speur hem uit" voor **ἐκκυνηγετῶ** buitengewoon pakkend en juist, maar in 153 „hebt gij ontsluikt" voor **ἐξέκλεψας**, hoe verdienstelijk ook gevonden als rijmwoord op „gefnuikt" en hoe suggestief voor het heimelijk doen dat door **κλέπτειν** wordt uitgedrukt, toch een slecht aequivalent voor dit zeer gewone Grieksche woord. Iets dergelijks is het met het woord „zoen", dat hij b.v. in vs. 264 in de beteekenis van „zoenoffer" gebruikt, ook zonder dat de samenhang den lezer tot deze beteekenis voert. Van eenigszins anderen aard zijn de bezwaren die ik heb tegen vertalingen als „rundgedreven" voor **βουκολούμενος** (vs. 78) en „godbezoedeld" voor **θεομυσῆ** (vs. 40). Indien ze al juist zijn — wat mij een vraag lijkt — dan zijn de woorden toch in elk geval alleen begrijpelijk voor wie den Griekschen tekst er naast legt.

Met lezers, wien het er om te doen is door deze Hollandsche bewerkingen het Grieksch beter te leeren verstaan, houdt Dr. Boutens in zooverre iets meer dan te voren rekening, dat hij aan zijn aanteekeningen ook een stuk of zes emendaties toevoegt. Maar daardoor doet zich ook meer dan te voren een gemis voelen, waar ik vroeger reeds op wees. Men is, van deze 6 gevallen afgezien, volkomen in het onzekere welken tekst de vertaler gevolgd heeft. Bij vs. 92/93, 119, 163, 302, om slechts enkele voorbeelden te noemen, kan men uit dezen hoofde niet anders doen dan een vraagteeken zetten. En men betreurt dit gemis te meer, als men ziet hoe overigens de stijl van den bewerker zich meer en meer tot een sobere en pakkende nauwkeurigheid ontwikkeld heeft. Ook in de lyrische gedeelten. Wanneer men Boutens' gedichten van vroeger en later tijd vergelijkt zal men trouwens eveneens kunnen opmerken, dat de strengheid van vorm in den loop der jaren grooter wordt. Hier brengt die grootere strengheid ons een nieuwen wensch, die naar de handhaving der metrische responsie. Deze wensch wordt niet vervuld. Dat de vertaler niet getracht heeft, afgezien van de anapaestische gedeelten, de oorspronkelijke lyrische maten na te bootsen, is echter volkomen begrijpelijk. Hij kiest hier naar den geest der Grieksche maat telkens zijn eigen vorm, nu eens met meer dan met minder succes. Een voorbeeld van gelukkige en minder gelukkige keus toonen ons de 1e strofe van het koorlied dat vs. 322 begint, en de aanhef van het op die strofe volgende ephymnium:

Moeder die mij baarde, o moeder Nacht,	Μᾶτερ, ἅ μ' ἔτικτες, ὦ
Voor de blinden en de zienden als een boetestraf,	μᾶτερ Νύξ, ἀλαοῖσι καὶ δεδορκόσιν
Luister; want de zoon van Leto	ποινάν, κλῦθ'· ὁ Λατοῦς γὰρ ἶ-
Vecht mijn eer aan en ontrooft mij	νίς μ' ἄτιμον τίθησι,
Dezen lafverdoken vluchtling,	τόνδ' ἀφαιρούμενος
Het rechtmatig delgingsoffer	πτῶκα, ματρῷον ἅ-
Van den moedermoord.	γνισμα κύριον φόνου.

Digitized by Google

Op den doodgewijde ruischt — Ἐπὶ δὲ τῷ τεθυμένῳ
Dit ons lied verbijstering, — τόδε μέλος, παρακοπά
Waanzin die de zinnen uitroeit: — παραφορὰ φρενοδαλής,
Lofzang der Erinyen.... — ὕμνος ἐξ Ἐρινύων.....

Dat naast de wilde paeonen van den Griekschen toezang de plechtigheid van het Hollandsche vers een matten indruk maakt, zal ieder mij toegeven.

Zoo is ook deze vertaling in haar pogen om de oude schoonheid te benaderen, van groote waarde indien ze daarin slaagt, maar niet minder leerzaam door haar kleine tekortkomingen. De beste commentaar immers is een goede vertaling. Maar ook van de beste vertaling kan men niet anders verlangen dan dat ze is een commentaar, die van den geest van het oorspronkelijk werk geheel doordrongen is. Haar doel is interpretatie in de grootste volledigheid en de uiterste soberheid. Zij vervangt de oude schoonheid niet, maar verheldert haar. En doordat ze dit doet voert ze onzen geest met vernieuwde aandacht terug naar het origineel.

Amsterdam. W. E. J. Kuiper.

Alice Brenot, Les mots et groupes iambiques réduits dans le théatre latin. Plaute-Terence, Fragments de tragédies et de comédie. Paris, Champion. 1923. (Pr. fr. 12).

Sedert de ontdekking van het zoogenoemde Iambenkürzungsgesetz door C. F. W. Mueller hebben wij een veel beter inzicht gekregen in de Plautijnsche en Terentiaansche prosodie en den bouw van de ongeveer 8000 verzen, waarin verkorte iamben optreden, leeren begrijpen. Uit de discussie gevoerd tusschen Jachmann, Kroll en Vollmer is voor menig detailpunt nieuw licht opgegaan. Thans heeft Mej. Brenot in haar studie bedoelde iamben voorkomende in Plautus (met uitzondering van de cantica), Terentius en de fragmenten der Tragici en Comici opgenoemd en die eerst in twee hoofdklassen ondergebracht a) mots iambiques réduits b) groupes iambiques réduits. Beide klassen zijn voorts ingedeeld volgens de lange en korte lettergrepen van elken voet; verder is als principe van splitsing aangenomen, of de lettergrepen al dan niet door een medeklinker gescheiden zijn, eindelijk zijn de lijsten aangelegd volgens het metrum: den iambischen senarius, septenarius trochaicus, octonarius en septenarius iambicus. Voor de groupes iambiques komt hier de variatie bij, of zij samengesteld zijn uit twee monosyllaben, dan wel uit één monosyllabe en een twee- of meerlettergrepig woord, waardoor hier 21 categoriën ontstaan zijn, hetgeen alles overzichtelijk uiteengezet is.

Strikt genomen zouden enkele voorbeelden moeten vervallen, want *ego*, *ibi*, *cave* en *modo* waren reeds ten tijde van Plautus geen iamben meer, (dus is Most. 583 *abi modo* een proceleusmaticus) en sommige vormen van *meus*, *tuus*, *suus* en *is* verdwijnen door „Totalelision". 't Blijkt in elk geval, dat die gereduceerde iamben het talrijkst zijn in den septenarius trochaicus, waar zij speciaal in de plaats treden van de lange syllabe van den eersten voet; dan volgen de iambische senarius, octonarius en septenarius, die vaak een dergelijken iambus hebben in de plaats van de eerste korte lettergreep. Naar het midden van het vers worden de verkorte iamben altijd zeldzamer, dadelijk na de caesuur worden zij weer veelvuldiger om sterk af te nemen tegen het einde van het vers.

Madem. Brenot heeft zich niet tot een bloote opsomming — op zichzelf overigens al verdienstelijk— bepaald; zij verklaart, hoe men zich de uitspraak dier gereduceerde iamben voor te stellen heeft. *Minus tamen* werd uitgesproken als *minutamen* (p. 37), *hic quidem est* (Amph. 660) als *hiquidemst* (p. 112). Eigenlijk werd de reductie van de iambe verkregen door een soort fopperij (tricherie p. 38): door een tour de force (p. 37) moest nu eenmaal zulk een iambe de waarde krijgen van een halven voet, zij vergelijkt er mee le triolet musical (p. 38). Hierop laat de schrijftser een kort onderzoek volgen, hoe het in de handschriften van Plautus en Terentius staat met de gereduceerde iamben. Met groote voldoening mogen wij constateeren, dat de librarii de groote meerderheid er van intact gelaten hebben: schuilt er een fout in de betreffende verzen, dan ligt de fout elders.

In het tweede gedeelte van haar werk stelt deze leerlinge van Havet (die alleen geciteerd wordt in de noten) de vraag, of het vers ook aanduidingen bevatte, welke den acteur konden orienteeren, wanneer hij bijv. *domi* of *sed hanc* als zuivere iambe, wanneer als verkorte had uit te spreken. Zulke kenteekenen zijn er. Niet al te moeilijk is de iambe herkenbaar, die de plaats heeft ingenomen van een lange syllabe (in het zuivere schema) en dus gereduceerd moet worden. Staat evenwel een iambe op de plaats van een korte lettergreep, dan heeft men meerdere indiciën. De gemakkelijkste en meest frequente is, dat een trochaeus volgt Rud. 43 *eam* vidit, of een tribrachys Cist. 586 *suam* benevolentem; soms zijn de trochaeus en tribrachys door twee halve voeten van den te reduceeren iambus gescheiden: Truc. 410 *eum* nunc non *illa* peperit; Phorm. 641 *eo* quo nos *volumus*.

Wanneer evenwel deze geleerde dame schrijft p. 112 om te weten, hoe men *eam* moet uitspreken Aul. 238 atque *eam* desponde mi. (EV) at nihil est dotis quod dem. (ME) ne duas, behoeft men niet verder te gaan dan de trochaeus *dotis*, dan valt hier op te merken, dat *dotis* geen trochaeus is h. l. en ten tweede dat zulk een „indice" bijna aan 't eind van het vers, dien naam niet verdient: de acteur kon dan nog wel even verder kijken om den heelen septenarius te scandeeren. Trouwens ook de waarde van die andere indices (behalve aan 't begin van 't vers) is vrij problematisch; de beteekenis er van is door Mej. Brenot overschat. De geroutineerde tooneelspeler, die tevens een uitnemend metricus was, zal prima vista de verkorte iamben herkend hebben in den aanvang (zij geeft het zelf toe p. 111) van: Pers. 371 (SA) *malus*ne ego sum (VI) non es neque me dignumst dicere en Cas. 773 *nimis* lepide ei rei dant operam, ne cenet senex.

Al ontbreken in deze senarii de indiciën, zij zijn niettemin correct. Te licht is de schrijfster, waar die kenteekenen gemist worden, geneigd om tot een fout te concludeeren. De Ambrosianus bevat deze lezing Cas. 600 tuam arcessituram esse uxorem uxorem meam; de eerste voet loopt tot en met *ces* natuurlijk. Opdat de verkorte iambe verdwijnen zal, stelt Mej. Brunot voor: tuam arcessiturum uxorem meam (*arcessiturum* infinitif indéclinable sans *esse*). Dat is toch al te erg! Inderdaad p. 111—113 behooren niet tot de gelukkigste.

Ten opzichte van den hiaat (p. 48) staat de leerlinge op het standpunt van den leermeester, die den hiaat geheel

verwerpt (zie Havet Manuel de critique verbale § 288 enz.). Die opvatting heeft de sterkste bestrijding gevonden bij Leo, Lindsay, Jacobsohn en vrijwel alle Plautuskenners, die den hiaat voor geoorloofd houden bij interjecties, bij persoonswisseling, in de diaeresis van den septenarius, ook bijv. Most. 1165 supplici habeo satis (Leo Plautin. Forsch. 338 sqq.).

Inderdaad zou deze bekwame vrouwelijke philoloog goed doen ook de buitenlandsche literatuur over haar vak te raadplegen. Zij zou dan o. a. ontdekken, dat haar emendatie van Most. 583 (zie p. 48) reeds prijkt in de editie van Lorenz van het jaar 1883. Ik zeg dit vooral, omdat ik vermoed, dat zij haar studiën zal richten op de cantica en hieromtrent veel interessants buiten haar vaderland geschreven is.

Overigens heb ik niets dan bewondering voor de akribie en de goede methode, waarmee Madem. Brenot haar moeilijk onderwerp heeft behandeld en toegelicht met honderden voorbeelden.

Den Haag. C. Brakman Jz.

F. M. Th. Böhl, Tekst en uitleg. Genesis, eerste gedeelte. Groningen, Wolters. 1923. (Pr. geb. *f* 3.15, bij inteek. *f* 2.75 en *f* 2.50).

Met dit boekje heeft de O.T.ische helft van de onder leiding van de heeren Böhl en Van Veldhuizen staande praktische bijbelverklaring haar entree gemaakt. En met succes. Ieder O.T.icus weet hoeveel moeilijkheden in de eerste helft van Genesis liggén en hoeveel vragen daar oprijzen. Ook hoe groot het gevaar is door de veelheid der boomen het bosch hier niet meer te zien, wat vooral voor een praktische bijbelverklaring, die toch altijd een zoo breed mogelijken kring op het oog heeft, funest zou zijn. Hieraan is Prof. Böhl gelukkig ontkomen. Zijn werk zal zeker in breeden kring belangstelling wekken.

Hij begint met een korte inleiding, waarin hij, na naam, taal, vorm, inhoud en indeeling van Genesis besproken te hebben, handelt over den auteur en zijn bronnen en de beteekenis van den inhoud van het boek. Daarbij doet het mij een genoegen te zien hoe ook zijn oogen geopend zijn voor de bezwaren, van verschillende zijden ingebracht tegen hetgeen door de Wellhausiaansche school ten opzichte van Genesis geleeraard wordt, al wil het mij voorkomen, dat hij in de van die zijde gegeven voorstelling meer waarheidselementen ontdekt dan zij bij voortgezet onderzoek zal blijken te bevatten.

Na de inleiding volgt de vertaling van Gen. $1—25_{14}$. Daarbij deed hij goed een door den auteur bedoelde woordspeling binnen het bereik van den lezer te brengen door de betreffende hebr. woorden er ( ) op te laten volgen (zooals 4_{IV}.) of de hebr. vertaling van een naam tot verduidelijking van het vertaalde te geven (zooals $17_{15\cdot19}$). Het wil mij voorkomen, dat de vertaling in tal van opzichten goed geslaagd mag heeten.

Ook de „uitleg" laat zich goed lezen. Hierin is heel wat literatuur verwerkt. Meestal heeft de schrijver zich hier zeer voorzichtig uitgesproken. Zelfs daar waar we tot een tamelijke zekerheid zijn voortgeschreden. Daarom treft het te meer, wanneer hij zonder een dubitatief bijwoord een opvatting uitpreekt, die tot gerechten twijfel aanleiding geeft. Zoo bv. wanneer hij (bl. 72) het verhaal van Adams val en dat van Lucifers val maakt tot „verschillende vormen of varianten van hetzelfde aloude verhaal, waaruit het heimwee der menschen spreekt naar het door schuld en verleiding verloren Paradijs". Of ook wanneer hij (bl. 73) beweert: God verwerpt het offer van den landman (Kain) en aanvaardt dat van den herder (Abel), wat toch zeker wel niet anders kan beteekenen dan dat verwerping en aanvaarding niet zedelijk gemotiveerd waren.

Op meerdere plaatsen zette ik een vraagteeken. Voorzoover dit voorkomt uit een andere schriftbeschouwing dan die, waarvan dit boek getuigt, mag ik daarover met hem te dezer plaatse niet twisten. Maar andere liggen op historische of exegetisch terrein. Zoo wanneer de schrijver Tideal van Gen. 14 niet alleen maakt tot een koning der Hetieten, maar tevens op dien grond Abraham naar het midden der 17e eeuw v. Chr. overbrengt. De geweldige gevolgen, welke deze identificatie voor den tijd van Israëls verblijf in Egypte en voor de Richterenperiode met zich medebrengt, had hier toch wel tot meerdere voorzichtigheid moeten nopen, althans een breeder betoog dan nu gegeven wordt wenschelijk gemaakt. Zoo ook wanneer hij den koning van Ri. 3_{10} tot een vorst der Mitanni maakt. Dat hij Gen. 17 houdt voor een doublet van Gen. 15 heeft mij verbaasd. Reeds het herhaalde בריתי, dat als een roode draad geheel c. 17 doorloopt, had hem hiervan moeten terughouden. In c. 15 wordt de belofte gegeven; in c. 17 een eisch gesteld. Ook Böhl is in gebreke gebleven het bewijs te leveren, dat de uitdrukkingen ברת ברית, נתן ברית en הקים כרית synoniem zijn.

Driebergen. Noordtzij.

Gerbrand Adriaensz. Bredero. **Bloemlezing uit zijn gedichten uitgezocht door en met een inleiding voorzien van Dr. J. B. Schepers. (Meulenhoff's bibliotheek van Nederlandsche schrijvers). Amsterdam, Meulenhoff. 1923.**

Er zijn meer dichters dan Bredero van wier intieme levensomstandigheden wij zeer onvoldoende op de hoogte zijn. Maar ik weet geen ander die daardoor het voorwerp is geworden van zooveel fantastische levensbeschrijving — niet in roman of novelle, maar in wat zich uitgeeft voor historie. Dr. Schepers maakt het wel het ergst en in dit jongste werkje erger dan vroeger: wat hij toen (weliswaar vergeefs) bepleitte, poneert hij nu als vaststaande waarheid. Bovendien lijkt het wel of Bredero geen stap kon verzetten of de heer Schepers stond achter hem. Dit laatste en sommige details, zooals bijvoorbeeld de volkomen onhistorisch geziene moeder Marretje met haar 19de-eeuwsche opmerkingen over de klucht van den Molenaer, zullen den niet al te argeloozen lezer tot eenige voorzichtigheid stemmen — maar niet licht zal, wie dit boekje ter hand neemt om Bredero te leeren kennen, vermoeden dat wat de schrijver over Margriete keuvelt, voor het overgroote deel pure fantasie is, en in het licht der feiten bovendien volkomen onhoudbaar. Wat over 's dichters andere liefden verteld wordt, is door de bank niet beter gefundeerd. Is het nog noodig, naast deze werkelijk onoverkomelijke bezwaren, nog te reppen van den zoetelijken toon, die mij zoo tegenstaat en van monsterzinnen als de eerste van de tweede alinea? Trouwens reeds de titel is niet onbedenkelijk gesteld.

Dat Dr. Schepers aan de liederen een chronologische volgorde heeft trachten te geven, is op zichzelf te prijzen, maar wil er van de goede bedoeling iets terecht komen, dan dient men toch wat meer vasten grond onder de voe-

Digitized by Google

ten te hebben dan deze bloemlezer, die niet alleen weer uitgaat van zijn willekeurige voorstelling van Bredero's levensloop, maar bovendien de stijlcritiek ten eenen male verwaarloost. Waarom, blijvend in den gedachtengang van Dr. Schepers, het laatste sonnet van de Schoonheyt door 32 bladzijden van het eerste moest worden gescheiden, is mij niet duidelijk.

Over zijn keus wil ik met Dr. Schepers niet twisten, al zou de mijne af en toe anders zijn geweest. Bevreemdend is het ontbreken van 's dichters zwanenzang en de herhaling, nog wel op blz. 41, van diens eersteling in de onvolledige lezing. Het lied „Mijn lief ick sal beginnen" is m. i. niet van Bredero. Maar zeker mag ik niet voorbijgaan dat deze bewonderaar van Bredero het heeft aangedurfd, van het lied „Arent Pieter Gysen" een strofe die hem blijkbaar niet netjes genoeg was, zonder het ook maar te vermelden, weg te laten. Of er meer zulke castigaties hebben plaats gehad, heb ik niet gecontroleerd, maar deze eene is al erg genoeg!

Leiden. J. A. N. Knuttel.

H. Will, Die aesthetischen Elemente in der Beschreibung bei Zesen. Giessen, v. Münchow'sche Universitäts-Druckerei (Otto Kindt Wwe). 1922.

Dit werkje is een deel van een dissertatie, waarin de invloeden worden nagegaan, waarvan Zesen in zijn *beschrijving* afhankelijk is, in hoofdzaak Madeleine de Scudéry, de „Nürnberger" en Pallavicini. Schr. komt tot de slotsom, dat Zesen over de heele linie onzelfstandig is, ook waar persoonlijke ervaringen beschreven worden — behalve in zijn gevoel voor de natuur en de beschrijving daarvan. In het bovengenoemde geschrift nu bespreekt Schr. de in de beschrijvingen aangewende stijl en wil bewijzen, dat Zesen de schepper is van een nieuwe Duitsche „beschrijvingsstijl". Hij verdeelt daartoe het aesthetische in verschillende elementen en onderwerpt ieder van deze aan een onderzoek. Hij gaat na, hoe Zesen staat tegenover de kleur, het licht, de klank, andere zinnelijke waarnemingen, de vorm en de beweging. Zeer nauwkeurig onderzoekt Schr., aan welke kleuren Zesen de voorkeur geeft, met welke woorden en begrippen verbonden deze kleuren voorkomen en hoe vaak deze gebruikt worden. Zoo komt Schr. tot het resultaat dat wit het meest voorkomt, dan rood in verschillende nuances, dan deze twee kleuren samen; deze combinatie „beherrscht Zesens Farbenskala". Schr., die hier geen voorbeeld vindt bij de direkte voorgangers en gewone voorbeelden, zoekt hier verwantschap met de middelhoogduitsche tijd. Het komt mij voor, dat Schr. bij zijn invloed-zoeken te ver gaat. Na het rood komt het blauw, dat voor de Adriatische Rosemund hoofdzakelijk van belang is, en dan nog andere kleuren. Overal vindt Schr. vergelijkingsmateriaal bij Harsdörffer, de Scudéry.

In het hoofdstuk „Licht und Glanz" wordt de intensiteit van het licht behandeld; een groote plaats nemen de werkwoorden in, die het flikkeren, vlammen, blinken enz. weergeven; ook hier weer vergelijkingen met bronnen.

De klanken worden onderscheiden naar hun hoogte, de werkwoorden, die ze aanduiden, zijn weer talrijk; waar zij betrekking hebben op de menschelijke stem, zijn zij soms zeer eigenaardig. Aan het slot wordt de beschrijving van de stilte besproken. Zeer in 't kort komen nu reuk, smaak, tastzin, gevoel voor temperatuur aan de beurt, dan gaat Schr. over tot de vorm. Hierbij maakt hij een opmerking, die m.i. voor het geheele onderzoek gelden kan: wat Zesen schrijft, is zoo doodgewoon, dat 't haast niet anders gezegd kan worden, en dat 't zeker niet noodig is overal een voorbeeld te zoeken. „Auch hier ist eben alles von der Konvention überwuchert". Ter sprake komen lichaamsvormen, vormen van huisraad, sieraden, vormen in de natuur. Schr. voegt er aan toe, dat Z. wel veel weet op te sommen om enkele trekken van schoonheid te geven, maar een totale indruk te beschrijven lukt hem niet. De schoonheid van vorm komt dan in hoofdzaak naar voren bij de kunstwerken, die in Zesens romans beschreven worden, bv. de fontein en de lamp in de Adr. Ros. Z. moet hier door de schilderkunst geïnspireerd zijn, een reconstructie van de beschreven kunstwerken is niet mogelijk. Ook in deze beschrijvingen is weer allerlei aan de Scudéry ontleend. Psychologisch verklaart Schr. deze eenigszins opschepperig aandoende verhalen als een kwestie van mode, als de behoefte aan sentimenteele en galante kunst.

In het volgend hoofdstuk over de beweging worden elementaire, onwillekeurige bewegingen onderscheiden van die, die het gevolg zijn van opwinding. Zeer veel merkwaardige werkwoorden worden hier vermeld: de beschrijving van een plotselinge, heftige beweging komt het meest voor. Bij langzame bewegingen valt de nadruk op het statige. Ten slotte wordt nog 't een en ander over de dansbeweging gezegd.

Alles samenvattend zegt Schr., dat Zesen bij het zoeken naar het uiterlijk schoone zeer afhankelijk van de reeds meer genoemde voorbeelden is. „Vom Poeten bleibt also letzten Endes nur der *Wortkünstler* übrig".

Amsterdam. C. J. Bouman.

E. Ekwall, Historische neuenglische Laut- und Formenlehre. Zweite, verbesserte Auflage. (Sammlung Göschen). Berlin und Leipzig, Vereinigung wissenschaftlicher Verleger, Walter de Gruyter & Co. 1922.

De eerste druk van dit beknopte, doch uiterst handige werkje verscheen in 1914; in 1922 kwam eindelijk de tweede druk. De veranderingen, die in deze „verbesserte Auflage" zijn aangebracht, zijn echter zeer gering. Hoewel de literatuur-lijst nu, bij de in den eersten druk genoemde werken, o.a. ook Wyld's „A History of Modern Colloquial English" (1920) en Zachrisson's „English Vowels" (1913) bevat, hebben deze werken geen invloed op de theorieën van den schrijver gehad. De veranderingen, welke aangebracht zijn, betreffen drie à vier kleine wijzigingen in voorbeelden, welke in den eersten druk foutief waren gebleken. Zoo is op blz. 25 „layer" en „player" met (*Eə*) niet meer in één adem genoemd met de door *r* gewijzigde M[1]E *ā*. Op blz. 57 wordt vroeg-M[o]E „shore" voor „sewer" nu, in overeenstemming met den N.E.D., met „shore" (oever) geïdentificeerd, terwijl op blz. 56 „yeoman" op denzelfden grond van „young man" wordt afgeleid. En op blz. 102 werd in 1914 verklaard, dat „Wednesday" nu meest: (*wednzdi*) wordt uitgesproken, minder vaak: (*wenzdi*). In 1922 wordt dit: zoowel (*wednzdi*) als (*wenzdi*). In den derden druk zal dit vermoedelijk wel worden: meestal (*wenzdi*), zeer zelden: (*wednzdi*).

Digitized by Google

Enkele opmerkingen omtrent wat is blijven staan mogen hieraan worden toegevoegd. Blz. 42: M^oE „learn" heeft niet: O.E. ēo, doch eo. Blz. 44: (djə:) is zeker niet het meest algemeen gebruikte woord, waarin verplaatsing van accent in den tweeklank (i ə) heeft plaats gevonden; bij (jə:) voor (jiə) (= year) wordt deze uitspraak veel meer gehoord. Blz. 44: M E ēū in „drew" en „slev" kan kwalijk gezegd worden OE. „ōh" en „ōg" te vertegenwoordigen, daar de aangehaalde voorbeelden toch gevallen van analogie zijn. Blz. 73: „Galilee" en „Pharisee" hebben in de eindsyllabe (i:), geen (i).

Alles tezamen genomen verdient het boekje ten zeerste de belangstelling van studeerenden wegens het beknopte en toch duidelijke en inhoudrijke overzicht der Engelsche klank- en vormleer vanaf de M^lE-periode. Als inleiding tot verdere studie kan het uitstekende diensten bewijzen.

Den Haag. H. J. v. d. Meer.

G. Brockstedt, Benoit de Sainte-Maure und seine Quellen, I. Kiel, Cordes. 1923.

De schrijver dezer studie is gevallen als slachtoffer van de oorlog. Een vriendin, Mejuffrouw Adèle Aereboe, heeft onder zijn papieren, deels in stenogram, deels in uitgewerkte vorm, bovenstaand geschrift gevonden, en zij heeft het uitgegeven om haar vriend en de wetenschap een dienst te bewijzen; zij vroeg mij de aandacht van ons wetenschappelik publiek op deze posthume uitgave, die slechts een fragment is van een uitvoerig werk, te vestigen. Ik doe dat gaarne, ook al moet ik mij ervan onthouden een bepaald oordeel over deze arbeid uit te spreken; immers, veel wat tans enigszins duister lijkt, zou door het ontbrekende deel misschien zijn opgehelderd.

De titel is wat misleidend: niet over de bronnen van Benoit de Sainte-Maure handelt het werk, maar over de gemeenschappelike bronnen van alle heldendichters (de schrijver vat de makers hiervan samen onder de naam „Flooventdichters"), de Germaanse zowel als de Franse, en van de drie uit het Latijn vertaalde hoofse romans. Het doet enigszins vreemd aan, als wij lezen dat de *Roland* dit of dat motief uit de *Roman de Thèbes* heeft overgenomen, en in het algemeen zou ik minder snel willen besluiten tot ontlening, zodra er ook maar de minste overeenkomst in situatie is aan te wijzen. Men zou misschien mogen zeggen dat de ontzagwekkende belezenheid des schrijvers hem parten speelt, daar telkens een episode hem een andere, uit soms vèr afgelegen tijd, te binnen roept.

Maar ook aan deze grote werkkracht is plotseling op ruwe wijze een einde gemaakt.

Amsterdam. J. J. Salverda de Grave.

Le Lai de Guingamor und Le Lai de Tydorel. (Romanische Texte her. v. Lommatzsch und Wagner). Berlin, Weidmann. (Pr. *f* 0.50).

Wij hadden reeds meer dan eens gelegenheid deze collectie bij onze lezers aan te bevelen. Ditmaal is daartoe te meer aanleiding, omdat ons in dit nieuwe deeltje twee van die uiterst bekoorlike lais worden geboden, die behoren tot de weinige geschriften welke de Oudfranse letterkunde ons doet genieten, zonder vooraf aanpassing te vragen van onze smaak aan die van vroeger.

Amsterdam. J. J. Salverda de Grave.

W. Kaspers, Die -acum-Ortsnamen des Rheinlandes. Ein Beitrag zur älteren Siedlungsgeschichte. Halle a/S., M. Niemeyer 1921.

In dit werkje poogt de schrijver, die reeds vroeger de noordfransche plaatsnamen behandeld heeft (Etymologische Untersuchungen über die mit -acum, -anum, -uscum und -ascum gebildeten nordfranzösischen Ortsnamen, Halle, 1918), door de alfabetische opsomming en de bespreking van de plaatsnamen in het Rijnland, die oorspronkelijk op -ācum uitgingen, een bijdrage te leveren voor de geschiedenis van de wijze, waarop de bewoning van het Rijnland is tot stand gekomen. De schrijvers, die zich met „Siedlungsgeschichte" hebben bezig gehouden, onderscheiden voor Germanen en Kelten in hoofdzaak twee wijzen van in-cultuurbrenging van den grond: het systeem van de afzonderlijk staande boerderijen („Einzelhöfe"), het best omschreven door H. Pirenne, Liberté et propriété en Flandre du VIIe au XIe siècle (Bulletin de l'Académie royale de Belgique, classe des lettres 1911), p. 503, en dat der zoogenaamde „Gewanndörfer"; een Hollandsch woord voor „Gewann" is moeilijk te vinden, daar men er bij ons slechts enkele voorbeelden van aantreft (op Ameland heeten ze „eggen", cf. J. Houwink, de Staatkundige en Rechtsgeschiedenis van Ameland tot deze eeuw, Leiden, 1899, p. 191). Men vindt deze dorpen hoofdzakelijk bij de Alamannen en de Ripuarische Franken; over de wijze, waarop ze ontstaan zijn, loopen de meeningen der geleerden ver uiteén. Het systeem der afzonderlijke boerderijen treft men o. a. aan bij de Friezen, bij de Sachsen (in Westfalen en in ons land b.v. rondom Nijkerk), bij de Chamaven (in de Lijmers), maar vooral bij de Salische Franken (in de Betuwe en in België, in het gebied van Schelde en Leye, cf. H. Pirenne, l.l.). Het systeem is zuiver Germaansch, evengoed als dat der „Gewanndörfer", cf. Tac. Germ. 16: *colunt discreti ac diversi, ut fons, ut campus, ut nemus placuit.* [1])

In de streken links van den Rijn, oorspronkelijk door Kelten bewoond, zijn de alleenstaande boerderijen echter van Keltischen oorsprong geweest. Hiervoor levert deze studie een bijdrage. In de inleiding betoogt de schr., dat de plaatsnamen op -ācum een eenheid vormen met die, welke in Romania (hij bedoelt het Fransche gebied) gevonden worden. Ter vergelijking citeert hij een werkje van Skok over zuidfransche plaatsnamen en zijn eigen arbeid, hiervoren genoemd. Overigens steunt zijn studie op Cramer, Rheinische Ortsnamen aus römischer und vorrömischer Zeit, en op Schneider, Heer- und Handels-

[1]) Bij het bestudeeren van deze quaesties van landverdeeling is mij gebleken, dat ik mij, bij mijn aankondiging van het werk van Ed. Norden, die Germanische Urgeschichte in Tacitus' Germania, *Museum* XXX p. 308, vergist heb, toen ik dacht, dat de *pes* niet de grondslag was voor grondverdeeling. Land werd opgemeten met de roede, *pertica* of *decempeda*, evenals vroeger bij ons. Nu hangt het van de grootte van den *pes* af, hoe groot de roede is. De Tongerensche voet *„habet monetalem pedem et sescunciam"* (Hyginus de condic. agrorum ed. Thulin p. 86), is dus = $1^1/_8$ Rom. voet = 0,33277 Meter. Omtrent den *pes Drusianus* vergl. men de interessante opmerkingen van Schulten, Flurteilung, Bonn. Jahrb. 103 (1898) p. 27 en vooral p. 40.

Digitized by Google

wege der Germanen, welke werken ik niet heb kunnen consulteeren. (Over dit laatste werk luidt het oordeel van Koepp, Römisch-germanische Forschung (Sammlung Göschen) § 12 p. 44 ongunstig).

Ik zal een kort referaat geven. De uitgang *-ăcum* is keltisch; het eerste bestanddeel van het woord is steeds een persoonsnaam; *-ăcum* geeft dus het bezit weer van de persoon in het eerste deel der samenstelling. De enkele voorbeelden van het tegendeel, n. m. dat het eerste deel een appellativum zou zijn, zooals Skok beweerd heeft, zijn twijfelachtig. In het hoofdstuk „die Entwicklung der -ăcum-Ortsnamen" (p. 3—36) betoogt de schr. aan de hand van Dopsch, Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung, dat uit deze namen blijkt, dat er een onafgebroken lijn loopt van de vóór-Romeinsche tijden tot op onze dagen; de meeste namen dateeren nog uit den vóór-romeinschen tijd (cf. Dopsch I² p. 166 vgl., Hoops, Waldbäume p. 529).

Deze namen zijn de aanwijzing van afzonderlijke woningen, hetzij heerehuizingen, omgeven door bosch (cf. Caes. de B. G. VI 30, 3), hetzij boerehoeven met woningen voor den eigenaar en de arbeiders, met stallingen voor vee, en schuren voor den oogst (cf. Caes. de B. G. VIII 7,2). Caesar noemt ze steeds *aedificia*, niet *villae*, waarschijnlijk om hun eenvoudigen bouw uit hout en vlechtwerk, met leem aangesmeerd. De ontwikkeling van deze hoeven tot grootere plaatsen komt eerst tijdens de Rom. heerschappij tot stand.

Van Gallische eigennamen met -ăcum geeft de schr. p. 5—13 een alfabetische lijst met 114 voorbeelden. De naam wordt voorop gezet; dan volgt de plaatsnaam uit de Rijnstreek, die er volgens den schrijver van afgeleid is, met een korte bewijsvoering, zoo mogelijk de oudste vorm, ten slotte de Fransche plaatsen, wier naam van denzelfden stam gevormd is. Het materiaal hiervoor ontleent hij aan het Corpus Inscr. Lat., het Corpus Inscr. Rhenanarum, ed. Brambach, Försteman, Altdeutsches Namenbuch, Holder, Altkeltischer Sprachschatz, en andere werken. Als voorbeeld geef ik N°. 22, Brisius (het femin. Brisia is bekend), Breisig (Kr. Ahrweiler), vgl.: Brisay (Indre et Loire) $<$ Brisiacum (uit het jaar 1050); Brizay (Vienne). De allerbekendsten zijn wel: N°. 5. Arenus, C. I. L. II 2696 — Arenacum, N°. 8. Bacarus — Bacharach, N°. 73. Mattius — Mattiacum, N°. 76. Moguntius — Moguntiacum, Mainz. Bij N°. 98 staat Turnus—Turnacum—Doornik bij Kleef; moet men niet ook denken aan Doornik (Tournay) in België?

Dan volgen p. 13—15 65 Latijnsche eigennamen met -ăcum-uitgang, waarvan ik citeer: N°. 8. Billius—Billig, Welschbillig (Rbz. Trier), N°. 17 Curtinius—Gürzenich (Kr. Düren). Jülich (Juliacum) en Zieverich (Kr. Bergheim) — Tiberiacum zijn echter waarschijnlijk niet naar een *possessor* benoemd, maar naar Divus Julius en keizer Tiberius, cf. Schulten, Flurteilung u. Territorien in den römischen Rheinlanden, Bonn. Jahrb. 103 (1898) p. 41. Uit dit overzicht trekt nu de schr. de conclusie, dat overal de Gallische (Keltische) -ăcum-namen de overhand hebben, behalve in het land der Ubii, het voormalig gebied der Eburones, die door Caesar tamelijk wel uitgeroeid zijn; toch zijn er ook hier nog enkele over. De bewoners der -ăcum-plaatsen met *Latijnsche* namen zijn voornamelijk Ubische veteranen, die na afloop van den dienst een stuk land kregen. De meeste Ubiërs echter hebben niet afzonderlijke hoeven gesticht, maar dorpen, en wel de hiervoren reeds genoemde „Gewanndörfer" (Cf. A. Meitzen, Siedelung u. Agrarwesen der Westgermanen u. Ostgermanen I p. 517, en Band III, Anlage 67). Ook de -ăcum-plaatsen zijn tegenwoordig Gewanndorpen, welke verandering eerst later kan zijn tot stand gekomen, zooals Meitzen (III p. 248, Atlas, Anlage 76) aantoont omtrent Kessenich bij Bonn, dat eerst in de M. E. zijn grondverdeeling gekregen heeft.

Alleenstaande boerderijen gaan gewoonlijk, als er een andere bevolking in het land komt, te gronde; het feit dus, dat nog zoovele -ăcum-plaatsen bestaan, bewijst, dat dezen zich nog vóór de zoogenaamde volksverhuizing tot grootere plaatsen ontwikkeld hadden; deze ontwikkeling plaatst de schr. terecht in den Romeinschen tijd. De meeste hiervan lagen aan wegen (p. 27—30), waarvan enkele nog uit den vóór-Romeinschen tijd zijn; de meeste echter zijn door de Romeinen aangelegd.

Op p. 20 en vgl. behandelt de schr. de plaatsnamen op -ăcum aan de rechterzijde van den Rijn; men vindt deze alleen binnen den *limes*; mochten er Kelten gewoond hebben tusschen Weser en Nederrijn (Kornemann, P. Quintilius Varus, Neue Jahrb. 25 (1922) p. 60 spreekt van „die ehemals Keltischen Gebiete Westfalens"), dan zijn daarvan toch geen sporen over in de namen van plaatsen, met uitzondering misschien van Soest = **Σουσάδατα**. Maar keltische namen van bergen en beken zijn eerder bewaard gebleven, en namen hiervan afgeleid meent Cramer terug te vinden in enkele plaatsnamen op -erich. P. 22 vgl. handelt de schr. over namen op *-rich*, *-ich* en *-ig*, die met een Duitschen (hij bedoelt: Germaanschen) persoonsnaam gecombineerd zijn. *-rich* is misschien *-rike* (*regnum*), Frankisch rijksgoed, o. a. Emmerik, Meiderich bij Duisburg. Men vindt ze natuurlijk ook op den linkeroever, o. a. Lommerich, Stopperich, enz.

Ten slotte constateert hij, dat het aantal plaatsnamen op -ăcum in het noordelijk gedeelte van de Rijnprovincie, ten N. van de lijn Erkelenz—Grevenbroich—Rijn heel gering is. Hij vergeet hierbij echter, dat hij zelf opgenoemd heeft: Arenacum, Bislich (Kr. Kleef), Burginacum (Tab. Peut.) bij Calcar, Doornik bij Kleef, Willich en Zyfflich. Hij zoekt de oorzaak hiervan in het feit, dat de benedenloop van den Rijn westelijk tot aan de Schelde reeds vroeg, in den loop der 3de eeuw, in handen kwam van Germaansche stammen, die niet erg afhankelijk waren van Rome, en in elk geval in een heel andere verhouding stonden tot Rome, dan de Ubii. Dit noordelijk gedeelte is juist het gebied der germaansche „Einzelhöfe" (cf. Meitzen I p. 517 Anlagen 67, 71 en vooral 72 (Huisberden bij Kleef), H. Pirenne, l.l. p. 504 note 1); daar nu de Ubiërs evengoed als de Sugambri-Cugerni tot de Rijngermanen behooren, zou men het feit, dat de Ubiërs in Gewanndorpen wonen, *misschien* kunnen toeschrijven aan Romeinschen invloed, die immers veel sterker op hen dan op de Cugerni heeft ingewerkt.

De plaatsen op -ăcum, die nog over zijn, waren, zooals we zagen, reeds grootere nederzettingen in den tijd, toen de Franken bezit namen van het land. Maar daarom behoeft men nog niet te veronderstellen, dat de kleinere

Digitized by Google

allen te loor gegaan zijn; ze hebben dikwijls een anderen naam gekregen. De plaatsen op -hofen (-hoven), -weiler, -ingen zijn Germaansche nederzettingen, die vaak -acum-plaatsen, in ieder geval vroegere Keltische of Romeinsche alleenstaande hoeven vervangen hebben. Een register van de besproken moderne plaatsnamen (p. 37—41) besluit dit werkje, waarvan het belang ligt in het inzicht, dat het ons verschaft in de zoo moeilijke quaesties van wat de Duitschers „Siedlungsgeschichte" genoemd hebben.

Wageningen. W. Koch.

A. Goedeckemeyer, Aristoteles' praktische Philosophie (Ethik und Politik). Leipzig, Dietrich'sche Verlagsbuchhandlung. 1922.

Eeuwen lang heeft men gemeend dat Aristoteles, de groote indeeler, ook zijn eigen gedachten, die dan van den aanvang van zijn schrijven af bijna kant en klaar zouden zijn geweest, stelselmatig ingedeeld had, zoodat alles sloot als een bus. De oorzaak hiervan lag in de inderdaad groote mate van geslotenheid zijner werken. Terwijl men in Platoon's geschriften slag op slag bestrijding van vroeger geopperde meeningen ziet en daardoor de ontwikkelingsgang van den denker en de volgorde zijner geschriften langen tijd een brandende vraag waren en ook nu nog zijn, terwijl daarbij verschillende samenspraken rusteloos verplaatst en heen en weer gesleurd werden, zijn de geschriften van Aristoteles door de geleerden vrijwel in rust en op hun overgeleverde plaats gelaten. Bij Platoon komt men als ooggetuige in de worstelschool, bij den Stagiriet in den winkel, in het groote Warenhuis der Wijsbegeerte, waar ons, met redenen omkleed, de voordeelen van eigen werk en de nadeelen of tekortkomingen van ander fabrikaat uiteengezet worden. Zoo is er over ontwikkeling van Aristoteles weinig te doen geweest. In den laatsten tijd echter dreigt er verandering. Als vrucht en neerslag van lezingen heeft Werner Jaeger b.v. een „Grundlegung einer Geschichte seiner (d. i. Aristoteles') Entwicklung" geschreven. Het boek is lezenswaard, maar zeer zeker nog niet het laatste woord in deze aangelegenheid.

Daartegenover staat zijn landsman Goedeckemeyer, die zich intusschen reeds verdienstelijk gemaakt had door zijn „Gliederung der aristotelischen Philosophie", nog op het oude standpunt. Hij ziet in de werken van den man, die professor was in zeven faculteiten, „eine völlig klare und von Anfang bis zu Ende festgehaltene systematische Ordnung". En zonder noten, zonder merkbaren pennestrijd, met rijke opgave zonder meer van bewijsplaatsen achterin (wat het lezen voor den nauwgezetten lezer intusschen hoogst onaangenaam maakt), wordt ons in rustige taal de gedachtengang weergegeven van Aristoteles, voornamelijk in Ethica Nicomachea en de Politica.

Wij willen er niets over zeggen dat de andere zedekundige werken door den schrijver terzijde gelaten zijn. Wij willen ook geen opmerkingen maken over de indeeling die de heer Goedeckemeyer geeft van de wijsbegeerte van Aristoteles. Wij schrijven van ganscher harte een woord van hulde neer voor de oorspronkelijke wijze waarop de schrijver dit onderwerp onderhoudend heeft uiteengezet en laten groeien, zoodat een boek ontstaan is nuttig voor leeken en vakgenooten. Maar wij hadden gaarne gezien, dat hier en daar eens gewezen was op de verschillen tusschen Politica en Ethica, dat de Professor van Koningsbergen, die vaak zoo overduidelijke uitleggingen geeft, tevens van tijd tot tijd eens een kritisch woord gesproken had en een vergelijking getroffen had tusschen beide (en andere) geschriften. Newman bijv., de bekende schrijver van „The Politics of Aristotle" begint er mede te zeggen, dat „the transition from the one treatise to the other is by no means as smooth and easy as we might expect". En later komt hij in eene vrij uitvoerige appendix op enkele verschillen tusschen Ethica en Politica terug. Temeer doen wij deze opmerking daar de schrijver meermalen met een enkel woord waardeert of afkeurt en op het eind zich opeens, tot onze groote verwondering, opricht en een vrijwel vernietigend oordeel — dat o. i. zeer onjuist is — wil vellen over de geheele staatkunde en zedeleer van Aristoteles.

Zwolle. P. Vrijlandt.

H. Vordemfelde, Die germanische Religion in den deutschen Volksrechten, Erster Halbband, Der religiöse Glaube. (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, begründet von Albrecht Dieterich und Richard Wünsch, XVIII. Band, 1. Heft). Giessen, Töpelmann. 1923.

Het doel van dit geschrift is, volgens den Schrijver, de overblijfselen van oud-Germaansche religie, welke in de z.g.n. leges barbarorum zijn bewaard gebleven, samen te vatten en daarvan in systematischen vorm een beeld te geven. Het beoogt dus in de eerste plaats resultaten te verkrijgen voor de godsdienstgeschiedenis, een ander terrein dan waarop ik mij gewoonlijk beweeg. Wanneer ik niettemin gemeend heb te moeten voldoen aan het verzoek der Redactie om dit werkje aan te kondigen, dan ben ik daarbij geleid door de overweging eerstens dat de S. zijn materiaal uitsluitend zocht in de volksrechten, welke behooren tot het gewone arbeidsveld van den rechtshistoricus, en voorts dat de hier behandelde onderwerpen, waarbij het telkens gaat om het verband tusschen recht en religie, de belangstelling van den laatstgenoemde zeker in niet mindere mate verdienen dan die van den godsdiensthistoricus.

Het is eene gemeenplaats geworden dat bij de Germanen in hun heidenschen tijd een nauw verband bestond tusschen recht en religie. Indien dit juist is — en wie zou er aan twijfelen daar immers dat verband altijd en overal aanwezig is — dan mag men verwachten daarvan sporen te vinden in de oude volksrechten. Want wel zijn deze, in den vorm waarin wij ze kennen, tot stand gekomen in een tijd toen het Christendom al de officiëele religie was, maar zij zijn, gelijk de S. herinnert, grootendeels eene opteekening van reeds bestaand gewoonterecht, opgekomen uit het volksbewustzijn en dus uit den aard der zaak beïnvloed door het religieuze denken van het volk. En dat het Christendom niet met één slag een einde heeft gemaakt aan alle heidensche voorstellingen, behoeft wel nauwelijks vermelding.

De S. splitst de stof, welke hij zich heeft voorgenomen te behandelen, in twee deelen. Het eerste deel, vervat in het werkje dat voor mij ligt, behelst de verschijnselen van het religieuze *geloof*, m.a.w. de religieuze voorstellingen. Het tweede deel, dat S. later hoopt uit te geven, zal gewijd zijn aan wat hij noemt „das religiöse *Verhalten*", d.w.z. de handelingen waarin zich de religieuze voorstellingen openbaren.

Digitized by Google

Aan de behandeling van het eigenlijke onderwerp gaat vooraf eene inleiding over den tijd van ontstaan der verschillende volksrechten, welke geene nieuwe gezichtspunten biedt. Wat met name de lex Salica betreft, erkent de S. wel dat „auch für eine religionsgeschichtliche Untersuchung die zeitliche Fixierung einer der wichtigsten Quellen auszerordentlich bedeutungsvoll ist”, maar aan een zelfstandig onderzoek daaromtrent heeft hij zich niet gewaagd, doch het blijkbaar 't veiligst gevonden zich aan te sluiten bij de onder de rechtshistorici heerschende opvatting, volgens welke de wet is ontstaan kort na den overgang der Franken tot het Christendom.

De S. heeft zich bij de behandeling der stof laten leiden door wat hij noemt „den entwicklungsgeschichtlichen Gesichtspunkt”, d.w.z. hij is uitgegaan van de gedachte dat de religieuze voorstellingen, zoowel bij de Germanen als bij andere volken, onderworpen zijn geweest aan eene eenparige ontwikkeling van lagere tot hoogere vormen [1]).

Naar dit gezichtspunt heeft hij zijne stof gesystematiseerd door aan te vangen met de behandeling van wat hij beschouwt als den laagsten en tevens primitiefsten vorm van religieus geloof, het feticisme, en daarna op te klimmen tot „hoogere” vormen: de vereering van elementen, planten, dieren, levende menschen, dooden en eindelijk van goden. Juist van de lagere vormen meent hij de meeste sporen in de volksrechten te vinden, hetgeen hij hieruit verklaart dat „bei diesen nicht selten der religiöse Grundsinn vielleicht schon in heidnischer Zeit früh verloren gegangen [ist], so dasz ihr heidnischer Charakter den christlichen Gesetzgebern gar nicht mehr zum Bewusztsein gekommen ist,” terwijl dezen die voorstellingen waarvan zij 't heidensch karakter doorzagen, zooveel mogelijk uit de wetten zullen hebben gebannen. Zooveel mogelijk! Want er zijn, meent hij, ook religieuze voorstellingen geweest, welke zoo diep in het volksbewustzijn wortelden, dat de Kerk, hoewel den heidenschen oorsprong ervan kennend, zich op eene of andere wijze ernaar heeft moeten gedragen.

De juistheid dezer laatste opmerkingen wil ik niet betwisten, maar met de wijze van behandeling, door den S. gevolgd, kan ik mij allerminst vereenigen. Ik heb daartegen dit groote bezwaar dat zij volkomen onhistorisch is en dus den naam „entwicklungsgeschichtlich”, waarmede men haar tooit, geenszins verdient. Van eene ontwikkelings*theorie* kan men hier spreken, maar niet van eene ontwikkelings*geschiedenis*. Wat de S. daarvoor uitgeeft, is inderdaad niets anders dan eene hypothese: nl. deze, dat de lagere religieuze voorstellingen ook altijd de oudere zijn geweest. Ik meende dat deze hypothese nu in de godsdienstwetenschap wel had afgedaan. Maar in ieder geval is 't mij onbegrijpelijk hoe iemand die een historisch onderzoek wenscht in te stellen, kan beginnen met zich te binden aan eene dergelijke theorie, welke niet alleen alle Germaansche volken — dit ware al erg genoeg! — maar *alle* volken over één kam scheert, wat betreft de ontwikkeling hunner religieuze voorstellingen.

De S. heeft geen enkel feit aangevoerd, hetwelk aannemelijk maakt, dat deze theorie, voorzooveel de Germaansche volken betreft, in overeenstemming is met de historische werkelijkheid. En het zou hem ook niet mogelijk zijn dat te doen. Want wat hij als eindpunt beschouwt van de ontwikkeling der religieuze voorstellingen van de heidensche Germanen: het geloof in goden, vinden wij inderdaad reeds in de oudste bronnen. Trouwens de S. zelf wordt ontrouw aan de theorie, wanneer hij op bl. 144 tracht aan te toonen dat ten aanzien van het heksengeloof in den loop des tijds „eine Vergröberung ins Materielle” is ingetreden, doordat in de plaats van de oorspronkelijke, meer geestelijke opvatting „eine mehr kannibalistische Vorstellung” gekomen is.

Als oudsten vorm van het religieuze denken beschouwt de S., gelijk ik reeds aanstipte, het feticisme, waaronder hij verstaat de vereering van levenlooze en hanteerbare voorwerpen op grond van de goddelijke kracht die daarin geacht werd te schuilen. Ik zal mij geen oordeel aanmatigen over deze omschrijving van „feticisme”, een begrip, waarover de godsdiensthistorici sinds jaar en dag strijden. Alleen herinner ik mij bij één van hen gelezen te hebben, dat het niets anders is dan een naam welke dient „als etiket om onze onwetendheid mee te beplakken” (Obbink). Tegenover de resultaten van een zich als „historisch” aandienend onderzoek, welke met dit etiket worden beplakt, sta ik wel eenigszins sceptisch. Wij zullen nog nader zien of ik hierin ongelijk heb.

De S. meent overblijfselen van feticisme te vinden in 't *stafflum regis* (koningsgerecht) der lex Ribuaria; in den bijl- of hamerworp welke volgens de lex Baiuwariorum plaats vond bij geschillen over grondbezit; in het werpen of overreiken van pijl en speer bij de door de Langobardische wetten geregelde vrijlating tot volvrije; in den wapeneed van het Salische recht en den eed „in circulo et hasla” van de lex Ribuaria; in het schild dat aanwezig moest zijn in de terechtzittingen van tunginus en centenarius; in de veelbesproken *reipus*, het handgeld dat volgens de Salische wet de bruidegom moest betalen bij zijne verloving met eene weduwe, en eindelijk in de *wiffa*, de stroowisch, welke naar Beiersch en Langobardisch recht door hem die zich beschouwde als gerechtigd tot een stuk grond, daarop werd opgericht.

Het verdient de aandacht dat de S. in geen van deze gevallen met zekerheid durft te besluiten tot het bestaan van feticistische voorstellingen. Hij komt nooit verder dan tot vermoedens. Dit pleit voor zijne voorzichtigheid. Maar wanneer het onderzoek op geen enkel punt leidt tot iets anders dan gissingen, dan wordt de waarde ervan, dunkt mij, toch wel problematisch. Dit zou nu nog niet het geval behoeven te zijn, wanneer de bronnen zelf inderdaad aanleiding gaven tot die vermoedens, wanneer m.a.w. in de door den S. besproken bronnenplaatsen iets doorschemerde van fetisvereering. Maar zoo is het niet. Hier wreekt zich m.i. de onhistorische methode van den S., die met eene vooropgezette theorie nadert tot de bronnen. De feticistische voorstellingen, waarover hij spreekt, haalt hij niet uit de bronnen, maar hij legt ze erin. Vandaar dat hij zelf nooit verder komt dan tot veronderstellingen, dat het „zoo wel kan geweest zijn”. Vandaar ook dat hij ons in geen enkel geval overtuigt dat het werkelijk zoo geweest *is*. Vandaar eindelijk, dat zijn onderzoek niet leidt tot verheldering van bovengenoemde onderwerpen, maar wel tot zeer gezochte redeneeringen. Een staaltje hiervan vindt men in de door hem gegeven uitlegging van de vrijlating door pijl en speer. Hij sluit zich m.i. terecht aan bij de opvatting dat deze wapenen symboliseeren de weerbaarmaking van den onvrije. Maar dit is hem niet genoeg. Hij vindt er bovendien eene „fetischistische Anschauung” in, volgens welke

[1]) Zie bl. 12 en 160 van zijn boek.

Digitized by Google

het wapen „ein höheres Wesen” was, door welks overreiking, onder het uitspreken van eene formule, „das Verhältnis dieses kraftgeladenen Gegenstandes zu dem Träger in der einen oder anderen Weise”(!) verzekerd moest worden (bl. 41).

Op vasteren bodem staat de S., althans ten deele, wanneer hij vervolgens handelt over elementen- en plantenvereering. Hier kan hij zich beroepen op voorschriften, welke zich uitdrukkelijk richten tegen heidensche gebruiken en daarmede het bestaan ervan bewijzen, bijv. de bekende bepalingen waarbij verboden werd het doen van geloften of gebeden bij bronnen, boomen of bosschen. Echter blijft hier nog de vraag, welke voorstellingen aan deze gebruiken ten grondslag lagen. De S. ziet hier planten- en watervereering, maar is ook daarbij, naar ik meen, weer niet vrij van zijne ontwikkelingstheorie. Want de bronnen laten ook ruimte voor eene andere opvatting, n.l. dat niet het water, de boomen of het bosch object van vereering waren, maar *godheden* die geacht werden daarin te verwijlen. En 't is juist deze laatste voorstelling, welke in sommige bronnenplaatsen uitdrukkelijk bevestiging vindt [1]).

Het zou mij te ver voeren wanneer ik wilde stilstaan bij al de andere voorbeelden van planten- en elementenvereering, welke de S. in de bronnen meent aan te treffen. Vermelding verdient echter dat hij met plantenvereering ook in verband brengt de rol welke de *festuca* in het Germaansche rechtsleven speelde. Mij heeft hij noch in dit, noch in de meeste andere door hem behandelde gevallen kunnen overtuigen dat wij daarbij waarlijk aan plantenvereering te denken hebben. Hiermede bedoel ik dus niet te beweren dat bij de Germanen vereering van planten heel niet voorkwam. Ik constateer alleen, dat de uitweidingen van den S. daaromtrent in 't algemeen geen steun vinden in de bronnenplaatsen, waaraan hij ze vastknoopt. En voorzoover dat bij uitzondering wel het geval is, bijv. waar hij spreekt over het gebruik van tooverkruiden, vertelt hij niets nieuws.

Wat de elementenvereering betreft, is de S. het uitvoerigst over de *chrenecruda* der lex Salica. Gelijk bekend is, beschrijft de wet onder deze benaming de handelingen, welke moeten worden verricht door den weergeldschuldenaar, die zijne schuld niet kan betalen. Hiertoe behoort o.m. dat hij gaat in zijne hut, uit alle vier hoeken een handvol aarde neemt en, staande op den drempel met het gezicht naar de hut gewend, de saamgeraapte aarde met zijne linkerhand werpt over zijn schouder naar zijn naasten verwant. De S. heeft er geen vrede mee dat deze handeling niet anders zou zijn dan eene zinnebeeldige voorstelling van het afstand doen van de hut door den schuldenaar ten behoeve van den bloedverwant. Volgens hem hebben wij hier te doen met een overblijfsel van aardevereering. „Ins Religiöse übersetzt wäre dann der Schollenwurf dahin zu deuten, dasz durch das Bewerfen mit dem Staub des Hauses und der Hofstätte die dem Hause innewohnende Kraft gewissermaszen [!] auf den neuen Besitzer übertragen werden sollte”. Zou 't niet juister zijn hier van fantasie te spreken in plaats van „Uebersetzung”?

Wat de S. meedeelt omtrent „dierenvereering”, zal ik met stilzwijgen voorbijgaan. Hij brengt 't hier weer niet verder dan tot vermoedens welke in de bronnen geen steun vinden.

Kan ik dus tot zoover Schrijver's onderzoek niet hoog aanslaan, des te meer verheugt 't mij dat mijn oordeel over het laatste gedeelte van zijn boek gunstiger kan zijn. Hierbij heb ik dan vooral 't oog op wat hij meedeelt omtrent het heksengeloof. Van den stand van dit geloof in den tijd der volksrechten geeft hij aan de hand der bronnen een lezenswaardig overzicht. Hij toont aan, dat zij tweeërlei voorstelling kennen omtrent de heksen: de heks als *malefica*, d.w.z. als persoon die zich bezig houdt met schade toebrengende tooverij, en de heks als *striga*, naar het oorspronkelijke volksgeloof een daemon welke 's nachts rondvliegt, maar in den tijd der volksrechten reeds vermenschelijkt en voorgesteld als menschenetende heks. Opmerkelijk is dat de lex Salica ergens straf bedreigt tegen de striga, die „hominem comederit”. Zij neemt dus het bestaan der menschenetende heks uitdrukkelijk aan. Daarentegen wordt deze voorstelling in latere bronnen (bijv. Cap. de part. Sax.) als een heidensch en den Christen onwaardig bijgeloof gebrandmerkt.

De S. wijst er op dat de schade toebrengende tooverij in de volksrechten evenzeer wordt toegeschreven aan mannen als aan vrouwen. Alleen denken de bronnen bij bepaalde soorten van vergiftiging, waarin ook tooverij werd gezien, vooral aan het vrouwelijke geslacht. Hierin ziet S. in kiem aanwezig de latere Middeleeuwsche voorstelling, welke de tooverkunst hoofdzakelijk toedichtte aan vrouwen. In deze richting werkte ook het strigageloof, dat reeds in den tijd der volksrechten zich alleen concentreerde op het vrouwelijk geslacht. Uit de vereeniging van de toen nog gescheiden voorstellingen omtrent malefica en striga groeide het heksengeloof, zooals dat in de latere Middeleeuwen tierde.

In de beide laatste hoofdstukken van zijn geschrift handelt de S. kortelijk over dooden- en godenvereering. Over de godenvereering, die zonder twijfel bij de Germanen eene belangrijke rol gespeeld heeft, behelzen de volksrechten zoo goed als niets, zoodat de S. zich tot enkele weinig belangrijke opmerkingen bepaald heeft. Bewijzen van doodenvereering bevatten de volksrechten in 't geheel niet, al heeft de S. ook hier weer niet kunnen nalaten zich in gissingen te verdiepen.

Wanneer ik tenslotte mijn oordeel over het boek van den heer Vordemfelde moet samenvatten, kan dit niet anders luiden dan dat de resultaten van zijn onderzoek maar poover zijn. Hiermede is niet gezegd dat dit, nu hij zijn onderzoek beperkte tot de volksrechten, anders had *kunnen* zijn. Zij bevatten inderdaad, naar ik geloof, voor het doel dat hij zich stelde, geene overvloedige gegevens. Dit had voor hem aanleiding kunnen zijn het onderzoek uit te breiden tot andere bronnen of anders zijn boek in te krimpen tot den omvang van een tijdschriftartikeltje. Maar het had hem er niet toe moeten leiden ons

[1]) Zoo 't door den S. zelf aangehaalde Cap. de part. Sax. c. 21: (Boretius I, 69): „Si quis ad fontes aut arbores vel lucos votum fecerit aut aliquit more gentilium obtulerit et *ad honorem daemonum commederet*” enz. Zoo ook verschillende door den S. *niet* geraadpleegde besluiten van conciliën, bijv. Conc. Turon. (a°. 567, Maassen I, 133), c. 23, zich richtend tegen godsdienstige vereering „ad nescio quas petras aut arbores aut ad fontes” en eindigend met de vraag: „Quid enim daemonibus cum Christo commune”? Verg. hierbij Vordemfelde bl. 163, waar hij zelf betoogt dat, waar 't Cap. de part. Sax. spreekt van daemonen, daarmede de Germaansche godheden zijn bedoeld.

Digitized by Google

steenen te geven voor brood, door als resultaat van historisch onderzoek aan te bieden velerlei beschouwingen en uitweidingen waaraan, daar zij niet steunen op de bronnen, wetenschappelijke waarde bezwaarlijk kan worden toegekend. De S. zelf komt aan 't einde van zijn boek tot eene merkwaardige bekentenis, welke vele lezers misschien liever aan 't begin hadden zien geplaatst. Op bladz. 161 schrijft hij : „Boten also für diese Erscheinungen primitiv-religiösen Denkens unsere Quellen zwar oft unsicheres und hypothetisches, aber doch auch brauchbares Material, so versagen sie fast ganz wenn wir nunmehr in das Gebiet der höheren Mythologie eintreten." Het is te hopen dat de S., wanneer hij ons 't toegezegde vervolg op dit boek biedt, zal blijken zich alleen bediend te hebben van „bruikbaar materiaal" !

Amsterdam. L. J. van Apeldoorn.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

I. Kooistra, Van Ziel tot Ziel. 2de Druk. Groningen, Wolters. 1923. (Pr. *f* 2.90, geb. *f* 3.50).

In het Juni-nummer 1921 en het Maart-nummer 1923 (resp. 28e Jg. No. 9 en 30e Jg. No. 6) van dit blad heb ik de beide deelen van „Onze Groote Kinderen" van Mej. Kooistra besproken. Thans ligt „Van Ziel tot Ziel" van dezelfde schrijfster voor mij. Inmiddels is Mej. K. na een langdurig lijden heengegaan (overl. 25 Aug. 1923) en past het voorzeker ook hier ter plaatse een eerbiedig woord aan hare nagedachtenis te wijden. Een vol en rijk leven was haar geschonken; voorzeker heeft zij gewoekerd met haar gaven en talenten. Nog jarenlang zullen haar leerlingen (zij was van 1896 tot 1914 Directrice van de Rijkskweekschool voor Onderwijzeressen te Apeldoorn, en heeft een zeer bijzonder stempel op deze school en zoodoende op haar leerlingen weten te drukken) haar dankbaar blijven gedenken ; nog langer zullen ongetwijfeld haar werken, vrucht van rijke ervaring, veelzijdige studie en groote liefde voor de kinderen, blijven voortleven.

Ook bovengenoemd werk getuigt van deze ervaring, deze studie, deze liefde. Het boek zal velen bekend zijn in eersten druk onder den titel „Opvoeder en Kind". Waarom de titel veranderd werd bij deze hernieuwde uitgave is mij geenszins duidelijk. Toch zeker niet alleen omdat (zooals de schrijfster in haar voorwoord aangeeft) de inhoud ietwat is uitgebreid. Het zal wel een offer aan den tijdgeest zijn, die meer „psychologische" opschriften verlangt. Gelukkig lijkt mij deze verandering niet. De eerste titel was scherper, eenvoudiger. . . . en juister.

De grondslag van dit werk vormen een viertal lezingen door Mej. K. in 1915 gehouden op een cursus van de Vereeniging voor moderne Zondagsscholen. In de eerste drie hoofdstukken (over : De macht en de taak van de opvoeding ; Het kind en zijn milieu ; Eigenschappen van den Opvoeder) merkt men echter van dezen oorsprong weinig. Zij bevatten algemeene paedagogische wenken en raadgevingen. Het vierde hoofdstuk (De Kinderen begrijpen) is echter wel zeer toegespitst op het godsdienstonderwijs. Ook zij, die niet op hetzelfde standpunt staan als de schrijfster, zullen hier veel in vinden, wat hun een nieuwen kijk geeft, veel waar zij van harte mee in kunnen stemmen.

Het beste hoofdstuk is m.i. hoofdstuk V (over Feesten) waarvan het begin in dezen herdruk omgewerkt is. Afgezien van haar standpunt (waardoor b.v. blz. 120 en 121 mij persoonlijk niet kunnen bevredigen) heb ik dit met groote instemming gelezen. De schrijfster heeft „gestudeerd", in boeken, zeker, dat blijkt voortdurend ; maar gelukkig nog meer in het volle kinderleven, waar zij jarenlang middenin stond. Zij spoort ons aan tot eenvoud, tot echten waren eenvoud, dat beteekent tot den „eenvoud van den rijkdom" (blz. 125). Dat is een woord, dat wij in dezen tijd wel behoeven. Overdaad is overal en ten allen tijde onnut. Maar het volle leven is rijk, en dezen vollen rijkdom, daar hebben onze kinderen recht op. De kunst van feestvieren is een kunst, die onze jeugd helaas bezig is te verleeren. Daaraan is het gezin schuld. Voor een feest is een gemeenschap, gemeenschapsbesef en gemeenschapsleven noodig. Wat het kind in dezen thuis te kort komt moeten dan maar andere groepen, de school, de jeugdvereeniging, overnemen en doelbewust nastreven. In het boek van Mej. Kooistra zullen zij menigen behartigenswaardigen wenk vinden. Haar warm pleidooi voor de idee der openbare school (welke idee ook aan „bijzondere" scholen zeer wel uitvoerbaar is) waar onderlinge eerbied en waardeering de drijfkrachten ten goede moeten zijn, zal zeker bij velen weerklank wekken, en in een tijd waarin deze opvatting gelukkig meer dan ooit aan levenskracht wint (men zie het laatste belangrijke Nutsrapport over „De toekomst van ons Volksonderwijs) niet tevergeefs gesproken zijn.

Aan bovengenoemde hoofdstukken zijn nog vier schetsen toegevoegd. Uit den aard der zaak vinden wij aldus in dezen bundel vele gedachten terug die ons uit haar andere werken („Zedelijke Opvoeding", dat nu reeds 9 drukken heeft beleefd, wel een vermeldenswaardig feit; „Menschen in wording" en „Onze Groote Kinderen") reeds bekend zijn. Velen zijn er, die niet gaarne een paedagogisch boek ter hand nemen. Ongetwijfeld is ook op deze markt veel „Ersatz" te koop. Des te dankbaarder moeten wij zijn voor prima waar, die ons uit de eerste hand aangeboden wordt, voor boeken als van Mej. Kooistra, die ongetwijfeld ook in een wetenschappelijk blad met recht en eere genoemd mogen worden.

In zijn „Herinneringen" (blz. 20) schreef wijlen Prof. Quack : „De wetenschap beschouwt slechts het leven. Zij tracht het leven te begrijpen, zij *is* niet het leven". Leggen wij dezen maatstaf aan, dan behoeven wij niet te twijfelen of wij aan de boeken van Mej. K. het praedicaat „wetenschappelijk" mogen verleenen.

„Van Ziel tot Ziel" is royaal uitgegeven. De ondertitels boven aan elke bladzijde vergemakkelijken het overzicht. Moge ook deze nieuwe uitgave vele lezers vinden bij de min of meer „officieele" beoefenaars der opvoedkunde, maar vooral ook bij de „onofficieele".

Amsterdam. C. P. Gunning.

SCHOOLBOEKEN.

C. te Lintum, Geschiedenis van Handel en Bedrijf vooral in Nederland. Leerboek voor handels- en vakscholen. Groningen-den Haag, Wolters. 1923. (Pr. *f* 3.50, geb. *f* 3.90).

Een boek, waarvan de bedoeling en de opzet zeer goed zijn. Vooral op handels- en vakscholen moeten wij veel meer dan tot nu toe den kant der economische geschiedenis op, daar moet ook veel meer nadruk gelegd

Digitized by Google

worden op het verband tusschen de staatkundige historie en de economische toestanden. Veel van de oorzaken der politieke veranderingen wordt duidelijker door de economische gebeurtenissen in voorafgaande jaren te bezien, veel gevolgen van oorlogen, neergelegd in op het oog onbegrijpelijke bepalingen van vredestractaten, begrijpen wij, als wij nagaan, wat zulke voorschriften in hunne consequenties op economisch gebied beteekenen.

De Heer Te Lintum deed dan ook een goed werk met de uitgave van dit boek, waarin hij, naar hij mededeelt, neerlegde, wat hij gedurende twintig jaar aan onderwijs gaf en daartoe geregeld bijhield en aanvulde. En het komt ons voor, dat hij, wat de groote lijnen betreft, in zijn streven ook goed geslaagd is.

Deze geschiedenis heeft wel vooral betrekking op Nederland en zijne koloniën, maar plaatst toch dit gebied met zijn economische leven zoo zeer in het verband van het geheele wereldverkeer, dat de leerling een indruk moet krijgen van nauwen samenhang van verschillende landen in dit opzicht. Iets, waarvan het begrip aan zijne economische vorming slechts ten goede kan komen. Terecht heeft dan ook de schrijver telkens de aandacht gevestigd op verschijnselen in andere landen dan Nederland in en omstreeks denzelfden tijd, dien hij in een bepaalde paragraaf behandelde.

Wij volgen hier den handel van ongeveer het begin onzer jaartelling af tot in onze dagen. Wij zien hoe telkens weer het centrale punt van het wereldverkeer zich verplaatste en hoe in verband daarmede zich de beteekenis van allerlei steden en handelswegen wijzigde. Indien wij ons een enkele opmerking veroorloven met betrekking tot deze algemeene trekken van het werk, is het deze, dat wij een enkele maal wel eens iets scherper zouden wenschen te zien aangeduid, waardoor de beteekenis van een bepaald handelscentrum toenam in een bepaalden tijd. Bijvoorbeeld: Hoe ontstond het vrij drukke graanverkeer in de 4e eeuw langs de Waal, naar de Rijnstreken en hoe kwam Zuid-Limburg toen aan zijne ontwikkeling? En eenig verband tusschen de opleving der wetenschap, die leidde tot samenstelling van betere kaarten en gemakkelijker en juister berekening van de plaats van een schip op zee, en de ontdekkingsreizen in het begin der 16e eeuw hadden wij ook gaarne zien aangetoond. Intusschen, die opmerkingen zijn van gering belang tegenover den algemeen zeer goeden opzet van het boek, ook in zijne verhoudingen.

Jammer is het, dat op het punt van bijzonderheden het oordeel niet zoo gunstig kan zijn. Er komen onjuistheden in het boek voor, die bij eenigszins nauwkeuriger werken door den schrijver gemakkelijk vermeden hadden kunnen worden.

Zoo heet b.v. de Veeartsenijkundige Hoogeschool niet „Hoogeschool voor diergeneeskunde" (blz. 197), de wet geeft haar juist den eersten naam. Ook lijken de coöperatieve landbouwvereenigingen heelemaal niet op de oude gilden, gelijk dezelfde blz. ons schijnt te willen doen gelooven. Dat de Vereenigde Staten overal voor de open deur streden, is .... laat ik maar zeggen minder juist.

Inzake onze koloniën zijn er allerlei onjuistheden. Zoo is b.v. de slavernij in Oost-Indië niet in 1863 (vgl. blz. 182) te gelijk met die in onze andere koloniën, maar reeds in 1854 tegen 1 Januari 1860 afgeschaft en dat zij daar zelfs heden in zelfbesturend gebied nog niet verdwenen zou zijn, is alsmede niet juist. Van de pogingen van Franssen van de Putte om tot eene agrarische wetgeving te komen, wordt ons eveneens een verkeerd beeld gegeven (blz. 183), afschaffing van het cultuurstelsel lag geenszins in diens bedoeling. Evenmin is dit besloten in 1870 bij de wet-de Waal; de koffiecultuur bleef dan ook tot 1916 bestaan. Ik ga nu détailpunten inzake dit onderwerp maar voorbij, evenals de mededeelingen over de denkbeelden van den Commissaris Generaal du Bus de Ghisignies (ten onrechte Gouverneur-Generaal genoemd) en van den Bosch, over Daendels en Raffles, over de „dappere" verdediging van Java door Janssens en nog meer, die op verschillende punten onjuist zijn. Trouwens de bron, waarnaar de schrijver voor de koloniale geschiedenis, verwijst, het boekje van Eykman en Stapel, is al een heel slechte gids!

Zoo is er meer. Het „Paleis te Weltevreden, gesticht door Daendels" op blz. 126 is in werkelijkheid een foto van het paleis te Buitenzorg. Het werk van de Jonge, voortgezet door van Deventer (blz. 245) heet: De opkomst van het Nederlandsch Gezag (niet: de Nederlandsche macht) in Oost Indië. Of dit werk met zijn dertien deelen en uitgave van bronnen waarlijk behoort tot die, welke het meest geschikt geacht kunnen worden voor het gros der leerlingen, gelijk de schrijver het blijkens den druk der letters, waarmee het genoemd wordt, beschouwt, waag ik sterk te betwijfelen.

Een zonderlingen indruk maakt het ten slotte, dat de titels der paragrafen in de inhoudsopgave dikwijls anders luiden dan in de opschriften boven die afdeelingen zelf.

Het is jammer, dat zulk een in zijn hoofdlijnen zoo goed boek door dergelijke onnauwkeurigheden ontsierd wordt. Wij zouden het om de hoofdtrekken van zijn inhoud en zijn opzet gaarne in veler handen zien. Laten wij eindigen met den wensch, dat een herdruk den schrijver spoedig gelegenheid moge geven zijn arbeid nader te herzien en van de thans daarin voorkomende fouten en onnauwkeurigheden te zuiveren.

Wageningen. J. C. Kielstra.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Dat de zeker reeds 40 jaar oude bloemlezing *Nederlandsche Letterkunde*, in de wandeling „De Groot, Leopold en Rijkens" genoemd, nog steeds een grooten kring van gebruikers heeft, blijkt wel uit het feit dat in 1923 de 12de druk er van verschenen is. Aan de bewerking dezer uitgave heeft, naast den heer W. Pik, Dr. G. Kalff Jr. deel genomen. Om 't boek bruikbaar te doen blijven voor het nu opkomend geslacht, en den omvang niet al te groot te maken, moesten natuurlijk weer verschillende wijzigingen worden aangebracht. Er zijn nu, als „Inleiding", ook „proeven gegeven uit de Middelnederlandsche Dichtkunst en van onze eerste Renaissance-dichters". Daarentegen hebben de bewerkers de Friesche dicht- en prozastukken weer laten vervallen. De prijs van elk deel is ƒ4.50, van beide deelen ƒ8.75. Uitgeefster is natuurlijk weer J. B. Wolters' Uitg.-Mij.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Studiën, CI, Maart: In Memoriam P. Fred. de Bruijn. — J. Stein, De Kalenderhervorming. — C. Wilde, Alban Stolz. — H. Padberg, F. v. Eeden, II. — Is. Vogels, Ons Hervormingsnummer en de Brief v. Jacobus. — H. Duurkens, De afstamming der Koningin tot op Karel den Groote (slot). — Meded. — Dingen v. d Dag. — Uit de Pers.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN

J. B. WOLTERS,
GRONINGEN, DEN HAAG

Dr. P. C DE BROUWER,
Prof. Dr. F. MULLER Jzn. en Dr. E. SLIJPER

LATIJNSCHE LEERGANG
VOOR GYMNASIA EN LYCEA

Zoo juist verschenen:

DEEL II
SYNTAXIS
DOOR
Dr. F. MULLER Jzn.
Hoogleeraar aan de Universiteit te Leiden

Tweede druk - - Prijs . . f 2,75

OEFENINGEN BIJ DE SYNTAXIS
DOOR
Dr. P. C. DE BROUWER en
Dr. E. SLIJPER
EERSTE DEELTJE
CASUSLEER

Tweede druk - - Prijs . . f 2,50

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG.

UITGAVE VAN
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. TE LEIDEN

SCHOOLWOORDENBOEK
OP DE
Gedichten van Homerus
DOOR
J. VAN LEEUWEN Jr.

DERDE DRUK Gebonden f 4.75

Dit is het algemeen gebruikte
Woordenboek bij de studie der
GEDICHTEN VAN HOMERUS

Het Vademecum Homericum met Woordenlijst van Dr. P. C. Brouwer en Dr. E. Slijper, dat als concurreerende uitgave naast Prof. VAN LEEUWEN's Schoolwoordenboek wilde gelden, is door de firma J. B. Wolters' Uitgeversmaatschappij, volgens een door ons van deze firma ontvangen schrijven, uit de exploitatie teruggenomen en vernietigd. Zie het artikel van Prof. J. van Leeuwen in het Februarinummer van het Museum.

Zoo juist verschenen:

Supplementum Epigraphicum Graecum

Adiuvantibus P. ROUSSEL, Argentorati, A. SALAČ, Pragae, M. N. TOD, Oxonii, E. ZIEBARTH, Hamburgi, redigendum curavit J. J. E. HONDIUS, Lugduni Batavorum

Volumen primum. — Fasc. I-II

Prijs per jaargang van 10 vel druks van 16 pagina's **f 6.**—

Het doel van dit periodiek is een overzicht te geven van de Grieksche Opschriften, die in verschillende boeken of tijdschriften worden gepubliceerd, maar zoo verspreid, dat het zeer moeilijk is voor ieder, die daarvan een studie wil maken, zich van alles op de hoogte te stellen.

SUPPLEMENTUM EPIGRAPHICUM GRAECUM

brengt deze teksten bijeen, verbeterd of zooveel mogelijk bijgewerkt en geographisch gerangschikt.

Een zeer belangrijk en onmisbaar tijdschrift voor allen, die de Grieksche letterkunde en de Grieksche oudheden bestudeeren.

Uitgave van A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij te Leiden

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mᵢ., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

31ste Jaargang. **No. 8.** **Mei 1924.**

Noreen, Einführung in die wissenschaftliche Betrachtung der Sprache (Kluyver).
Haas, Über sprachwissenschaftliche Erklärung (C. de Boer).
Immiscu, Theophrasti Characteres (Groeneboom).
Pfeiffer, Callimachi Fragmenta nuper reperta. Ed. maior (Kuiper).
Williger, Hagios (Engers).
Klein, Syrisch-Griechisches Wörterbuch zu den Vier kanonischen Evangelien (de Zwaan).
Senart, La Bhagavadgītā (J. W. Boissevain).
Van Hamel, Gotisch Handboek (Uhlenbeck).
Van der Laan, Uit Roemer Visscher's Brabbeling (Sterck).
Vermeylen, Van Gezelle tot Timmermans (G. Kalff Jr.).
Riemann, Von Goethe zum Expressionismus (Breuning).
Morsbach, Der Weg zu Shakespeare und das Hamletdrama (B. A. P. v. Dam).
Schwendemann, Der historische Wert der Vita Marci bei den Scriptores Historiae Augustae (Meuwese).
De la Prise, De Eenzamen van Port-Royal (Serrurier).
Schoolboeken:
Wilde, Leerboek der Algemeene Geschiedenis, I, en Aanhangsel (Japikse).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

A. Noreen, Einführung in die wissenschaftliche Betrachtung der Sprache. Vom Verfasser genehmigte Uebersetzung von **Hans W. Pollak.** Halle, Max Niemeyer. 1923. (Pr. F. 6).

Dit boek bestaat uit verschillende stukken van het Zweedsche werk *Vårt Språk* in eene Duitsche vertaling, stukken van eene meer algemeene strekking: het aldus verkregen geheel laat nog wel zien, dat het niet oorspronkelijk als geheel is gedacht. De onderdeelen heeten „Zur Lautlehre", „Zur Bedeutungslehre", „Zur Formenlehre"; en terwijl op blz. 41 wordt gezegd, dat de „Formenlehre" het allergewichtigste deel van de grammatica is, telt het hoofdstuk „Zur Formenlehre" slechts eenige bladzijden. Vaak is gezegd, dat eene „algemeene taalwetenschap" in den stricten zin onmogelijk is, doordat kennis van alle talen ter wereld er de voorwaarde van zou zijn; vaak ook is gezegd, dat het algemeene is de vinden in al het bijzondere, en dat men ook in ééne taal en hare geschiedenis stof vindt voor de algemeene begrippen die men verlangt te ontwerpen. De eenvoudige feiten die in dit boek worden vermeld, zijn genomen uit de Germaansche talen en vooral uit het Duitsch (dat voor het Zweedsch van het oorspronkelijke boek in de plaats is gekomen). Om zijne denkbeelden ordelijk voor te dragen heeft de schrijver een groot aantal technische termen noodig gehad, die hij vaak zelf moest vormen; en met opzet heeft hij ze dikwijls gevormd uit elementen der classieke talen, opdat zij gemakkelijk ook in de internationale wetenschap zouden kunnen worden aangenomen. Misschien dat de liefde voor orde en strengheid hier en daar scherper grenslijnen heeft getrokken dan het onderwerp toelaat. Er worden b.v. negen hulpwetenschappen van de taalkunde opgeteld; maar zulk een getal kan toch niet veel beteekenen, want doordat de taal op alles in het leven betrekking kan hebben, moet een taalkundige dikwijls hulp zoeken bij de meest verschillende vakken: de geschiedenis der woorden is niet te vinden zonder kennis van wat door de woorden wordt aangeduid. Onder die hulpvakken is op blz. 34 ook genoemd de „Sprachphilosophie: die Wissenschaft vom Begriff und Wesen der Sprache und ihren geistigen Voraussetzungen"; moet men hieruit afleiden, dat hetgeen de taal eigenlijk is, in eene andere wetenschap dan de taalwetenschap wordt geleerd? Het begrenzen van een vak is tot op zekere hoogte iets willekeurigs, doch — zoo vraagt men vanzelf — zal niet hij, die zich altijd met de verschijnselen der taal heeft beziggehouden, het best kunnen weten wat men onder „taal" zal moeten verstaan? Op blz. 38 vindt men verschillende soorten van grammatica genoemd, daaronder de historische en de vergelijkende; maar is de tweede niet gewoonlijk te beschouwen als een bijzonder geval van de eerste? Als eene vijfde soort noemt de schrijver de „normatieve"; maar de beschrijving van het als best erkende gebruik valt toch op eene zeer natuurlijke wijze onder de vierde soort, de descriptieve grammatica. Aan dergelijke verdeelingen moet men niet een al te groot belang hechten, en Prof. Noreen zal dit ook stellig niet willen; studenten kunnen er dienst van hebben, maar zij moeten het min of meer willekeurige er van beseffen. Van groot belang daarentegen zijn de drie namen van de drie hoofdstukken waaruit het werk bestaat. In het eerste is de beschrijving van klanken en van de wijze waarop zij worden gevormd, te beschouwen als eene inleiding; doch weldra komen dan beschouwingen over psychische oorzaken die de manier van spreken wijzigen. Alle veranderingen met elkaar worden dan verdeeld in twee soorten: sommige staan in verband met de functie die een phonema heeft,

Digitized by Google

andere zijn van eene functie onafhankelijk; deze verdeeling stelt Prof. Noreen in de plaats van de gewone in veranderingen volgens analogie en volgens klankwetten, doch hij wil die twee verdeelingen niet gelijkstellen (zie blz. 188); er zijn b.v. veranderingen, door de functie veroorzaakt, waarbij van analogie geen sprake is, terwijl veranderingen volgens klankwetten blijkbaar grootendeels phychische oorzaken hebben, zoodat zij niet als zgn. „physieke" veranderingen tegenover „psychische" kunnen worden gesteld. Om een enkel voorbeeld te noemen: wanneer een Duitscher het woord *journal* uitspreekt, zal hij in plaats van fr. *j* zeggen *š*, en die verandering hangt niet af van de wijze waarop *journal* in den zin wordt gebruikt; een inheemsche klank wordt gesubstitueerd voor een vreemden. „Solche Veränderungen — zegt de schrijver — nenne ich materiell motivierte oder lautgesetzliche; sie sind ein Ausdruck der Lautgesetze, auf denen sie beruhen". De term „Lautgesetz" wordt hier dus eenigszins anders gebruikt dan gewoonlijk, want al neemt men ook aan, dat een Duitscher in *journal* allicht eene *š* zal laten hooren, er zullen genoeg Duitschers zijn die den Franschen klank niet zullen wijzigen. Voor wat dikwijls „Lautgesetz" heet wil Prof. Noreen zeggen „Lautregel", en — zooals hij op blz. 196 betoogt — aangezien die regels door inductie zijn gevonden, waarbij men altijd maar een betrekkelijk klein aantal gevallen heeft kunnen in aanmerking nemen, is het denkbeeld van uitzonderingen op een aldus gevonden regel volstrekt niet ongerijmd. Het kan echter gebeuren, dat de door inductie gevonden regel inderdaad nauwkeurig is, en in dat geval zullen uitzonderingen slechts schijnbaar wezen; men kan dit gelooven, wanneer die schijnbaarheid in alle gevallen is aan te toonen. Dit is volkomen helder, maar het gebruik van „Lautgesetz", als verschillende van „Lautregel", is misschien niet zoo duidelijk; of men moet aan „Lautgesetz" eene zuiver theoretische beteekenis geven: wij gelooven aan eene vaste orde in alles, en indien een Duitscher nu en dan zegt *šurnal*, dan behoort dat tot die vaste orde; doch mij dunkt, in de practijk is de term alleen dan van nut, indien men hem met „Lautregel" gelijkstelt. Maar de term wordt genomen in tegenstelling met „Funktionsgesetz" (blz. 186), waarin het woord „Gesetz" tot dezelfde opmerking aanleiding geeft; men zegt bij vergissing *klau* voor *schlau* doordat men denkt aan *klug* (blz. 187); bepaalde regels, volgens welke die vergissingen altijd plaats hebben, zijn niet te geven, maar zij behooren toch tot eene orde van verschijnselen. De voorgestelde verdeeling in tweeën van alle veranderingen in klanken of klankgroepen, alnaar de verandering al of niet hare oorzaak heeft in de functie, zal misschien wel voldoen; men zou allerlei gevallen moeten onderzoeken. *Auto* voor *automobil* wordt tot de eerste soort gerekend: een term, in bepaalde kringen vaak gebruikt, wordt allicht verkort. Tot de tweede soort behoort de accentuatie *Géneral Stein* naast *Generál* (blz. 187); maar zou men ook hier niet met eenig recht kunnen zeggen, dat het verschil met de functie van het woord in verband staat? Deze vereeniging van een titel met een eigennaam, waarbij om bepaalde redenen de eigennaam met meer nadruk wordt uitgesproken dan de titel, heeft de verandering ten gevolge: men moet er aan gewennen, dat in het systeem van Prof. Noreen deze verandering in dezelfde klasse wordt gebracht als de overgang van *t* in *ss* bij hd. *essen*. Met „Funktion" wordt bedoeld „die Bedeutung und Anwendung des Phonemes in dem ganzen Umfange dieser Worte": kan het gebruik als titel daartoe ook niet worden gerekend? Ik waag het niet op deze bescheiden vraag een bevestigend antwoord te geven. Het volgende hoofdstuk „Zur Bedeutungslehre" heeft in het kort gezegd dezen inhoud. Iedere vorm van taal (uit een of meer woorden bestaande) die iets beteekent, heet als zoodanig bij den schrijver in het Duitsch „Semem", en *Dreieck* is hetzelfde „Semem" als *dreiseitige gradlinige Figur*, want die twee uitdrukkingen beteekenen precies hetzelfde. Een morphologisch verschil kan dus bestaan, terwijl slechts van één „Semem" sprake kan zijn. De begrippen die iemand heeft, groepeert hij in zijn geest onwillekeurig, en bij personen die met elkaar leven in eene gemeenschap van taal en denken, is in die groepeeringen eene zekere overeenkomst. Welke klassen van „Sememe" zal men nu aannemen? Zal men b.v. de woorden *groen*, *geel*, *rood* enz. met elkaar vereenigen in eene categorie van kleur? Het is toch zeker, dat dergelijke woorden in een verband staan voor ons gevoel. Maar deze onontleedbare woorden laat de schrijver buiten beschouwing (vgl. blz. 224 vlg.), want hij wil „grammatische" categorieën onderscheiden, waarin een „lebendiges allgemeines Bildungsprinzip" is waar te nemen; er is b.v. eene categorie van sexus, die niet zoozeer uitkomt in *knabe-mädchen*, als wel in *graf—gräfin, Josef—Josefine*. Nam men dit beginsel niet aan, dan zou men alle mogelijke woorden in groepen moeten verdeelen, wat zeer moeilijk zou zijn. Doch al zijn *groen* en *geel* voor ons niet te ontleden, die begrippen bestaan toch voor ons in die woorden, taalvormen die van andere taalvormen zijn onderscheiden: kan men ze dan met recht buiten de classificatie houden? Ik moet erkennen, dat mij dit niet geheel duidelijk is. De vraag is ook (en ik kan er geen antwoord op geven), of die uitsluiting bij sommige talen geen moeilijkheden zou opleveren. Er volgt dan eene verdeeling in zelfstandige en onzelfstandige „Sememe"; de eerste zijn zinnen, door den schrijver „Aussprüche" genoemd, de andere zijn wat men woorden of groepen van woorden in den zin noemt: deze heeten hier „Glossen". De vele betrekkingen die tusschen de „Sememe" kunnen voorkomen, geven aanleiding tot allerlei classificaties, waarvoor eene menigte door den schrijver bedachte termen worden gebruikt. Het is niet mogelijk in bijzonderheden daarover te spreken. Het werk heet „Beiträge zur Methode und Terminologie der Grammatik", en inderdaad is de terminologie zeer uitvoerig; misschien mag men vragen, of het aantal termen niet te groot wordt voor het gebruik. Doch nauwelijks waagt men die opmerking tegenover iemand van zooveel ondervinding als Prof. Noreen. Zooals reeds is gezegd, telt het laatste hoofdstuk over de „Formenlehre" slechts eenige bladzijden; het is niet uitgewerkt. Wat zou men er in kunnen opnemen, indien men niet juist een aantal preciese feiten wil geven van eene bepaalde taal? In het tweede hoofdstuk is gesproken over alle categorieën van beteekenis die door morphologische kenmerken zijn onderscheiden. Stel dat dit punt met de grootste uitvoerigheid was behandeld, zou men dan niet meteen alle karakteristieke vormen hebben genoemd? De „Bedeutung" wordt aangegeven door allerlei soorten van woorden en verbindingen van woorden; men zou zeggen, dat eene beschouwing van de taal die niet een historisch beloop wil zien, maar alleen de taal in haren staat op een (denkbeeldig) tijdstip.

Digitized by Google

alleen zou kunnen bestaan uit zulk eene „Bedeutungslehre", met iets over phonologie als inleiding; en zelfs die inleiding zou gedeeltelijk tot die „Bedeutungslehre" kunnen worden gerekend.

Groningen. A. K l u y v e r.

J. Haas, Über sprachwissenschaftliche Erklärung. Ein methodischer Beitrag. Halle, Niemeyer. 1922. (Pr. *f* 0.30).

Nieuwe ideeën hebben dikwijls grote moeite geaccepteerd te worden door geleerden van een oudere generatie; dit ondervindt heel sterk de Duitse romanist Haas, schrijver van twee histories-moderne grammatica's van het Frans, waarvan de laatste verschenen is in 1916. Onlangs heeft de grote romanist Meyer Lübke dit werk gerecenseerd, en daarbij duidelijk getoond dat het hem niet gelukt is zich in de ideeën van de schrijver te verplaatsen, laat staan ze te accepteren. In bovengenoemde brochure nu repliceert Haas op deze bespreking van zijn werk. Zeer terecht merkt hij op dat Meyer-Lübke „morphologisch, nicht syntaktisch" denkt, wat hij met verschillende voorbeelden aantoont. Hij wijst erop, dat het essentiele b.v. bij de beoordeling of een vorm een adjektief of een adverbium is, niet de vorm is, maar: „das wesentliche ist die form des ablaufs des vorstellungsprozesses, also die form der gliederung des satzes, d.h. des vorstellungsinhalts, den der sprechende dem hörenden vermitteln will. In der erkenntnis dieses verhältnisses liegt die voraussetzung für die lösung einer syntaktischen aufgabe; die syntaktischen kategorien ergeben sich aus dem verhältniss der vorstellungen zueinander. Die kongruenz ist nebensache." Hij toont verder met overtuigende voorbeelden aan hoe een miskenning van dit principe telkens en telkens weer historici als Meyer-Lübke en Tobler parten heeft gespeeld, b.v. in de „verklaring" van gevallen als *Il fit que traitre*, waar *que* nooit ofte nimmer een relativum geweest is! Meyer-Lübke's verkeerd inzicht culmineert daar waar hij Haas' boek karakteriseert als „eine beschreibende darstellung der französischen syntax auf grund *eines psychologischen systems*". „Juist dat, zegt Haas terecht, heb ik zorgvuldig vermeden. M. L. had moeten zeggen: „auf grund der ergebnisse der psychologischen forschung." Wat, inderdaad, geheel iets anders is!

Leiden. C. d e B o e r.

Theophrasti Characteres edidit Otto Immisch. (Bibliotheca scriptorum graecorum et romanorum Teubneriana). Lipsiae, Teubner. MCMXXII. (Pr. gecart. *f* 2.13).

Sedert de bekende uitgave der Lipsienses (1897) is de belangstelling in Theophrastus' Characteres niet verflauwd: in korten tijd althans volgden op elkander edities van Romizi, van Fraenkel en Groeneboom, in welke men met meer recht de stoutmoedigheid der jeugd dan wel de bezonnenheid van den rijpen leeftijd kan bewonderen, van Edmonds en Austen, van Diels, van Jebb-Sandys, van Pasquali, ten slotte van Octave Navarre, welke laatste geleerde met Gallische lichtvaardigheid een vijftigtal nieuwe coniecturen over den tekst heeft uitgestrooid.

Daar de Leipziger editie van 1897 is uitverkocht, heeft Immisch een nieuwe uitgave voorbereid, welke „exspectat in schedis—tempora Musis magis propitia." Voorloopig moest hij zich tevreden stellen met een eenvoudige tekstuitgave „serus in bibliotheca Teubneriana successor Fossianae (1858)." Het zou dus voorbarig zijn reeds nu een oordeel uit te spreken over Immisch's arbeid, daar de noodzakelijke toelichting ontbreekt; een kort referaat van deze nieuwe uitgave lijkt mij voor het oogenblik voldoende:

Diels sluit zich, zooals bekend is, aan bij de opvatting van Cobet, dat de tekst van Theophrastus geheel berust op de hss. ABV en dat de deteriores CDE buiten beschouwing kunnen gelaten worden. Tegen deze opvatting protesteert Immisch mogelijk niet ten onrechte, terwijl hij ook de traditie van de Epitome Monacensis niet gansch ter zijde laat. Wat dit laatste betreft ga ik geheel met hem mee: immers als bijv. in cpt. VI$_6$ de hss. **δεσμωτηριον,** de Epitome daarentegen de lezing **κέραμον** biedt kan men met groote waarschijnlijkheid **κέραμον** als het echte woord beschouwen, **δεσμωτήριον** als de verklaring.

De tekst geeft te zamen met de adnotatio critica een duidelijk beeld van de overlevering; de illusie evenwel, dat men met behulp der hss. alleen een leesbaren Theophrastus zou kunnen herstellen, bezit blijkbaar ook Immisch niet meer — zoo min als iemand, die zich serieus met dezen corrupt overgeleverden auteur heeft bezig gehouden. Vandaar, dat de uitgever nog al eenige gissingen, grootendeels van anderen, heeft opgenomen, elders lacunen aanneemt, ten slotte een vrij groot aantal eigen coniecturen (waarvan een enkele ons reeds bekend was uit de editie der Lipsienses) aan den voet der bladzijden vermeldt. Om een indruk te geven van de waarde van I.'s voorslagen, geef ik hier wat ik bij de eerste 15 hoofdstukken heb genoteerd: I 6 **λέγεισ ἑαυτοῦ** (beter Edmonds **λεγεισ αὑτὸν ἑαυτοῦ**); II 10 **καὶ μὴ ταῦτα λέγειν <τρανῶσ, ἀλλὰ> πρ. τὸ οὖσ προσπ. ψιθυρίζειν**; IV 9 **<ὠμο>φαγεῖν**; 10 **λαθεῖν καταλίσασ**; V 2 **<ἐπι> πυοπέμψασ** (met behulp van de pap. Hercul. 1457); V 8 **ἢι <ἢ>** (aannemelijk); 10 **ἔτεισιν ἀκούσων** (dit fut. ook bij Hyperides) **καθωραϊζόμενοσ ὑπὸ τῶν θεωμένων**; IX 4 **ἐμβαλεῖν <κελεῦσαι>** (mogelijk); 8 **εἰπὼν—ἀπιὼν κακ<χάζ>ειν·** (geestig); XI 4 [**ἢ τὰ ἀκρόδρυα**]; 7 **ταὐτά**; XIII 3 **ἐντείνασ** (argumenta contraria contentiosius proferens); 9 lacune na **λαμβάνειν**.

Eerlijk gezegd behaagt mij een groot deel dezer gissingen op het eerste gezicht geenszins; doch men zal — zooals boven werd opgemerkt — I.'s groote uitgave moeten afwachten, om zijn argumenten te kunnen beoordeelen. Voorloopig kan men het reeds als een winst beschouwen voor de bibliotheca Teubneriana, dat zij thans een tekst bezit van Theophrastus' Characteres, die door een deskundige op de hoogte der moderne wetenschap is gebracht.

Groningen. P. G r o e n e b o o m.

R. Pfeiffer, Callimachi Fragmenta nuper reperta. Editio Maior.— Bonnae, Marcus et Weber. 1923. (Pr. M. 3).

Wat zich hier aandient als editio maior, verdient, volgens de gebruikelijke beteekenis van den term althans, dezen naam niet. Het is niet anders dan een „editio auctior et indice locupletata" van de in 1921 als n° 145 der Kleine Texte für Vorlesungen und Uebungen verschenen uitgaaf der nieuwe fragmenten. Zooals ook de praefatio aangeeft, verschilt ze daarvan tot p. 92 in geen enkel opzicht. Dat zou trouwens niet wel mogelijk zijn, want wat ons geboden wordt is ook niet in den eigen-

Digitized by Google

lijken zin een 2e druk. We hebben voor ons een reeds lichtelijk vergeeld exemplaar van de uitgaaf van '21, voorzien van een ietwat gewijzigde voorrede en gevolgd door een supplement van 30 pagina's, dat aan het oude stuk is vastgeplakt. Hiernaast blijft, blijkens een advertentie op den omslag, het boekje in zijn oorspronkelijken omvang als „editio minor" verkrijgbaar. Waarom, is niet recht duidelijk. Het is in dien vorm door de nieuwe leverantie van 1923 volkomen overbodig geworden. Wellicht dat het voor „Uebungen" door zijn lageren prijs preferabel is. Maar wie een complete uitgaaf wenscht van de nieuw-gevonden fragmenten van Callimachus, zal natuurlijk de „editio maior" verkiezen Hij stelle zich alleen niet voor, dat deze zich door een uitvoeriger apparatus of (en) uitgebreide prolegomena van de „minor" onderscheidt.

Over het oude stuk (p. 3—92) in het bizonder te spreken dunkt mij onnoodig. Het supplement (p. 93—122) bevat 4 nieuwe nummers, een index verborum, en een lijstje corrigenda, waaronder ook eenige addenda voorkomen, verwijzingen naar in de laatste jaren verschenen litteratuur. Mair's Callimachus-editie van 1921, in the Loeb Classical Library, en die van Cahen uit 1922, in de Collection Budé, die beide de belangrijkste papyrus-fragmenten geven en van een vertaling doen vergezeld gaan, vermeldt Pfeiffer in zijn voorrede. Hij zegt daarvan: „nos ex huiusmodi poëtarum Graecorum editionibus nil discere posse fateor". Beatus ille! Intusschen, dat ze hem over Callimachus geen nieuws verteld hebben, is begrijpelijk.

Voor zijn nauwkeurigen en completen index kan men den schrijver niet dankbaar genoeg zijn. Dat begrijpt ieder die beseft, hoeveel onverdroten arbeid er in die 34 kolommen steekt. Van de nieuw-toegevoegde fragmenten is het voornaamste de overblijfselen in elegische versmaat, die Hunt in deel XV der Oxyrh-Pap. (1922) het eerst uitgaf. Zijn meening, dat dit alles behoort tot één gedicht, het epinikion op Sosibios, waarvan Athenaeus IV 144 E (= fr. 69 Schneider) spreekt, volgt Pfeiffer niet. Hij herkent in de enkele woorden, die van C. I, II en III zijn overgebleven, de sporen van de elegie op de haarlok van Berenice, boven IV en V plaatst hij vragend den titel „Elegia in Magam et Berenicem", eerst op C. VI vindt hij het eerste fragment van den zegezang op Sosibios.

Het spreekt van zelf, dat dit nieuwe gedeelte zich op waardige wijze bij het oude stuk aansluit. Het heeft de exposities, den apparatus, de verwijzingen, de niet al te rijkelijk toegemeten verklaringen, die we van de Kleine Texte gewoon zijn. De lof, dien men over de uitgave van 1921 heeft uitgesproken, mag ook voor dit supplementum gelden.

Amsterdam. W. E. J. Kuiper.

E. Williger, Hagios, Untersuchungen zur Terminologie des Heiligen in den hellenisch-hellenistischen Religionen. (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten XIX, 1). Giessen, Töpelmann. 1922. (Pr. *f* 1 —).

Het geschrift, welks titel hierboven genoemd is, houdt zich bezig met een onderzoek omtrent de beteekenis van de woorden ἅζεσθαι, ἁγνός en ἅγιος in den loop der tijden; dit onderzoek ligt deels op het gebied der goddienstgeschiedenis, deels op linguistisch terrein. Volgens W. kan men voor ἅζεσθαι een drievoudige beteekenis vaststellen, overeenkomstig de drie volgende graden, waarin godsdienstige vrees zich bij de menschen voordoet:

1. schuwe vrees voor de godheid als bovennatuurlijk wezen.

2. natuurlijke vrees voor den mythischen god met zijn menschelijke eigenschappen.

3. eerbiedige vrees.

De beteekenis „eerbiedige vrees koesteren, eerbied hebben" heeft het woord voor het eerst pas in een opschrift uit de 3e eeuw v. Chr.; oorspronkelijk domineert de beteekenis „schuwen voor een bovennatuurlijk wezen." De plaatsen, die de schrijver als bewijs aanhaalt, zijn niet allen overtuigend: slechts op enkelen is de beteekenis vastomlijnd, meestal speurt men iets zoowel van de eene als van de andere beteekenis. De vraag, of ook het woord ἄγος = zware schuld (met zijn afleidingen) tot den stam αγ- behoort, wordt door den schr. bevestigend beantwoord, waarbij, voorzoover het de beteekenis betreft, deze overgangen worden aangenomen: „schuwe vrees voor godheid zoowel als daemon, de daemon zelf in zijn eigenschap afschuw te wekken, bevlekking, zonde." Ook deze verklaring van de beteekenis-ontwikkeling van het woord ἄγος komt mij niet erg overtuigend voor.

In het 2e hoofdstuk wordt de geschiedenis van het woord ἁγνος nagegaan: oorspronkelijk beteekent ἁγνος, dat veel gebruikt wordt in verband met de chthonische goden, „godsdienstige vrees opwekkend" en dan met verzwakking van beteekenis „heilig". Naast deze eerste beteekenis evenwel is een andere te constateeren, het eerst bij de tragici n.l. „ritueel rein", van menschen gezegd, verder „kuisch". In een uitvoerig betoog verduidelijkt de schr. den overgang van de eene beteekenis naar de andere en wijst hij aan, dat de oorspronkelijke beteekenis van het woord geheel door de latere „rein" verdrongen is; vandaar tot de beteekenissen „uiterlijk rein" en „rein van ziel", waarin het vaak in de joodsch-hellenistische literatuur en in het N. T. voorkomt, is slechts een stap.

Het 3e en laatste hoofdstuk is gewijd aan het woord ἅγιος. Hoewel men als oudste beteekenis „te schuwen, taboe" verwacht, komt deze op de oudste plaatsen, waar het woord staat (Herodotus, Aristophanes enz.) niet goed uit; wel is dit het geval in den hellenistischen tijd. Schr. brengt dit naar-voren-komen van de oude beteekenis in verband met het bovengenoemde feit, dat ἁγνος zijn oorspronkelijke beteekenis heeft verloren. In hellenistischen tijd is ἅγιος vooral epitheton van goden en als zoodanig vinden we het dikwijls in papyri en opschriften, ook bij enkele late schrijvers. Naast de passieve beteekenis heeft dit woord ook een actieve n.l. „rein"; in dezen zin treffen we het vooral aan in de bijbelsche geschriften, zoowel in de Septuaginta-vertaling van het O. T. als in het N. T.

Zwolle. M. Engers.

O. Klein, Syrisch-griechisches Wörterbuch zu den Vier kanonischen Evangelien nebst einleitenden Untersuchungen. (Beihefte zur Zeitschr. f. d. alttestam. Wissensch. 28). Giessen, Töpelmann. 1916.

Dit werk wachtte lang op aankondiging door een misverstand. Het is echter, sedert het in 1916 bij Töpelmann te Giessen verscheen, niet minder actueel geworden.

Digitized by Google

Integendeel, gezien de ontwikkeling der N.T.-ische studiën, heeft het juist aan actualiteit gewonnen. Immers sedert is verschenen de studie van Burney over „The Aramaic Origin of St. John's Gospel", die beslist „a good case" heeft gemaakt voor de stelling, dat het oorspronkelijk van het Johannesevangelie in het Arameesch is gesteld geweest. In allen gevalle zal men met Arameesche „bronnen" hier veel meer hebben te rekenen dan totnutoe het geval is geweest, wat weer zijn invloed zal hebben op het probleem Apocalypse-Evangelie-Johannesbrieven. Voor het Grieksch van het N.T. en voor dat Grieksch als **Κοινή**-document is dat natuurlijk van hooge beteekenis. Analoog is de situatie bij Handelingen. Hier hebben we in de Harvard-Studies het boek van Torrey met een analoge positie voor de eerste 15 capita van Handelingen. Men vergelijke daarover „The Beginnings of Christianity", Part I., vol. II, door Foakes Jackson en Kirsopp Lake (Macmillan, Londen, '22), waar ik op pp. 30—65 heb gehandeld over „The Greek of Acts" en Torrey's stellingen uit het oogpunt van Grieksch èn Arameesch heb besproken. Een boekje nu als dit van Dr. Klein is een **κτῆμα ἐς αἰεί**, want het spaart een massa werk uit en is eigenlijk voor wetenschappelijk werk op dit terrein volstrekt onmisbaar. Ik wil er dan ook niets aan gaan „bekritteln". Over détailquaesties is trouwens in andere aankondigingen in vaktijdschriften reeds het noodige gepubliceerd. Alleen zij mij nog vergund de aandacht te vestigen op de Untersuchungen, pp. 1—23, waaruit ik het volgende aanstip. Zeer belangrijk is de argumentatie op pp. 3—8, dat White's Sacrorum Evangeliorum versio syriaca Philoxeniana, Oxford 1778 toch wel eerder dien titel mag dragen dan dien van Harclensis, dien zij ook in Gwilliam's editie der Pesjitta (Oxford 1901) voert, al qualificeert K. dit oordeel op p. 8 nog met de voorzichtige opmerking „trotz Allem b r a u c h t die Editio White die Philoxeniana nicht zu repräsentieren. Ich wollte nur zeigen, dass mit dem vorhandenen Material nichts g e g e n diese Annahne vorgebracht werden kann." Zeer opmerkelijke critiek levert K. ook op de hypothese van Hjelt, die den Syrus Sinaiticus als werk van verschillende vertalers beschouwt, pp. 8—10. Vervolgens handelen pp. 10—14 over de begrippen **δικαιοσύνη** en **σωτηρία** in de Syrische vertalingen der Evangeliën, waarbij de pogingen om niet in verwarring te raken met **ἐλεημοσυνη** — een woord van denzelfden stam voor beide begrippen lag zeer voor de hand — zeer interessant worden toegelicht en de „zunehmende Angleichung der syrischen Bibel an den griechischen Text und die immer feiner werdende dogmatische Wortprägung" goed aan den dag komt. Bizonder actueel, vooral met het oog op den steun dien Plooy's studiën althans beloven te zullen geven aan de hypothese van een oorspronkelijk Syrisch Diatessaron, dat via Oudlatijnsche vertaling invloed zou hebben uitgeoefend op den Luikschen Middelnederlandschen text, zijn de pp. 14—23, getiteld: „Kurze kritische Darstellung der Geschichte der Syrischen Evangelienübersetzung und ihrer Probleme". Dit is beslist de beste korte oriënteerende verhandeling over dit zeer belangrijke onderwerp, die er bestaat. Hij komt tot de conclusie, die ook mij voorloopig nog steeds juist schijnt — doch cf. Journal of Theological Studies, Jan. '24, Burkitt —, dat „Tatian und die mit ihm übereinstimmenden Griechen, Lateiner und Kirchenväter eine gemeinsame Quelle hatten, nämlich den sog. Western-Text". Krachtig argumenteert hij echter vóór het oorspronkelijk Syrisch van het Diatessaron en onderstreept, dat Von Soden's gebruik van den Diatessaron-text als deus ex machina ter verklaring van textbederf in de evangeliën onhoudbaar is. Ten slotte nog K.'s kijk — waarmede ik gaarne mijn instemming betuig — op den algemeenen gang van zaken, p. 22: „Den Verfassern der Syra vetus war der Versuch das Diatessaron zu einer Übersetzung der getrennten Evangelien zu gestalten misslungen; er glückte erst dem von 411—435 den Bischofsstuhl von Edessa inhabenden Rabbula. Diesem war das Diatessaron des inzwischen zum Ketzer erklärten Tatian ein Greuel .... War dieses Evangelium („der Getrennten") die Syra vetus oder etwa die Peschitta? ... Unter allen Gelehrten ist es nur noch Gwilliam, der die Meinung vertritt, dass die Peschitta der Syra vetus zeitlich vorangehe. Alle Übrigen dagegen (urteilen) ... die Peschitta verhalte sich zu dieser wie die Vulgata zur Itala."

Wanneer men zich tot dusver heeft moeten behelpen met de Latijnsche (en Syrische) registers in Schaafs Lexicon syriacum concordantiale, Leiden 1717 is het wel geoorloofd bij het verschijnen van een uitnemend hulpmiddel als dit werkje van Dr. Klein den wensch uit te spreken, dat hetzelfde werk ook voor de overige gedeelten van het Syrische N.T. ons worde geschonken. Jammer is het alleen, dat de z.g. Syrus Hierosolymitanus niet mede is opgenomen: Schwally's Idioticon des christlich-palästinensiches Aramaeisch, Giessen, '93 bevat geen Grieksch contraregister, alleen, pp. 103—113 een lijst van Griechischen und lateinischen Lehnwörter.

Groningen. D e Z w a a n.

La Bhagavadgîtâ, traduite du sanscrit par E. Senart. (Les Classiques de l'Orient, VI). Paris, Ed. Bossard. 1922. (Pr. fr. 24).

In zijn Introductie op deze vertaling geeft Senart een wetenschappelijke beschouwing over de Gîtâ, zonder uit te gaan van een of ander godsdienstig of wijsgeerig bevooroordeeld standpunt. Senart wijst de Bhag-G. aan als de schrift van de secte der Bhâgavatas. Gelukkig verwerpt hij interpolaties, waar men nimmer mee uitkomt. De Bhag-G. bevat nu eenmaal allerlei uitspraken over Brahma, Heelal, leven en dood in een volgorde, welke niet die van een leerboek is; de samenvatting van denkbeelden uit allerlei stelsels maakt dan ook de dateering onmogelijk, zooals de vertaler terecht opmerkt.

Wat de vertaling betreft, voor een buitenlander is het wellicht altijd ondoenlijk, deze juist te beoordeelen: de draagwijdte en schakeering van de beteekenis der termen bereiken hem nimmer geheel. Toch durf ik wel zeggen, dat deze vertaling zeer goed is en geeft wat de vertaler geven wil: een weergeving in een moderne taal van godsdienstig-wijsgeerige denkbeelden uit een lang verleden en een geheel anderen toestand van beschaving.

De meer bijzondere moeilijkheden, eener vertaling der Gîtâ eigen: de veelvuldige termen en epitheta, heeft hij altijd vertaald en niet laten staan of, als hij ze toch gebruikt, ze in een noot verklaard. Deze vertaling lijkt mij nauwkeuriger dan die van Burnouf en, voorzoover ik als Nederlander kan oordeelen, verhevener van stijl. wat meer bij den inhoud past.

Het is jammer, dat het boek geen bibliografie bevat, doch dit ligt zeker aan den opzet der reeks *Classiques*

Digitized by Google

de l'Orient. Aan ieder hoofdstuk gaat een suggestief vignet vooraf.

Bloemendaal. J. W. Boissevain.

A. G. van Hamel, Gotisch handboek. (Oudgermaansche handboeken onder redactie van Prof. Dr. R. C. Boer, Prof. Dr. J. J. A. A. Frantzen, Prof. Dr. J. te Winkel, Derde deel), Haarlem, H. D. Tjeenk Willink & Zoon, 1923.

Prof. van Hamel heeft zich van de opdracht om een handboek van het Gotisch voor beginners te schrijven in veel opzichten op uitnemende wijze gekweten. Daarmede wil ik niet zeggen, dat er tegen zijn werk geen paedagogische en andere bedenkingen in te brengen zouden zijn. Vóór alles is het te betreuren, dat hij nog vasthoudt aan den verouderden en misleidenden term „klankwetten". Nóch met natuurwetten, nóch met juridische wetten zijn de onder regels formuleerbare klankovergangen — psychologisch, physiologisch, sociologisch uiterst gecompliceerde historische processen — ook maar in de verte te vergelijken. Evenmin is het goed te keuren, dat hij in de klankgeschiedenis het *praesens historicum* niet vermijdt. Uit langdurige ervaring weet ik, dat uitdrukkingen als „De idg. mediae worden in het germ. tot tenues" (p. 77) tot schromelijk misverstand aanleiding kunnen geven. Aesthetische bezwaren bestaan tegen het gebruik van „trap" voor „intermutatie-phase". Er is in een uitdrukking als „een normale trap" iets democratisch, dat mij hindert, en dat Prof. van Hamel zélf hinderen moet. Over het algemeen is de taal van den schrijver niet zoo idiomatisch als men dat van een fijn litterator zoude mogen verwachten. Hij heeft een groot aantal Hoogduitsche boeken gelezen, hetgeen hem zeer ten goede is gekomen. Maar waarom moet die lectuur een oostelijk tintje geven aan zijn Nederlandsch? Wil Oud-Holland zijn individualiteit niet geheel verliezen, dan moet het zijn taal niet aan het Hoogduitsch assimileeren. Noch aan welke andere taal ook.

Tegenover deze gebreken staan echter vele voortreffelijke eigenschappen. Te prijzen is de nauwgezetheid, de echt-wetenschappelijke ernst, waarmede Prof. van Hamel zijn taak heeft opgevat. Te prijzen is de helderheid zijner uiteenzettingen, zijn niet-ontwijken van moeilijkheden, zijn onbeperkte eerlijkheid ten opzichte van zijn lezers, die toch zoo licht met een kluitje in het riet konden gestuurd worden. In één woord: Prof. van Hamel is in de eerste plaats man van eer en man van opvoeding. Dit zijn de eerste qualiteiten, die men van een onderzoeker en paedagoog moet eischen.

Aan iemand als Prof. van Hamel vergeeft men gaarne een enkele lichtzinnigheid als de bewering, dat in het Nederlandsch iedere *m* „aan het einde van zwaktonige syllaben" tot *n* zoude zijn geworden (p. 71), of een paar minder gelukkige vertalingen van Gotische woorden als „ledig" voor *ūhteigs* (p. 48) en „vaderland" voor *haimōþli* (p. 88). Daarom zal ik mijn vrij talrijke kantteekeningen niet publiceeren. De omvang van dit maandblad gedoogt trouwens zulk een weelde niet. Liever eindig ik met de verzekering, dat — alles wél overwogen — Prof. van Hamel een goed stuurman is, met wien de beginner veilig in zee kan steken.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

N. van der Laan, Uit Roemer Visscher's Brabbeling. 2 Dln. Utrecht, Oosthoek. 1918—1923.

Behalve Dr. Van Vloten, in een aardige bloemlezing [1]), heeft nog niemand het aangedurfd den ronden Roemer opnieuw uit te geven. Dit is licht verklaarbaar, want niet alleen de minder stichtelijke inhoud van tal zijner Quicken, Tuyters of Tepelwercken, maar ook de moeilijk verklaarbare beteekenis van vele zijner gedichten hebben onze literatoren afgeschrikt van dezen leuken Amsterdamschen dichter.

Toch bevat Roemer Visscher schatten van oud-hollandschen humor, van folklore, van oude taal, van zeden en gewoonten van het 16e eeuwsche leven te Amsterdam. Men beleeft nog half de middeleeuwsche stad, terwijl de hervorming al voor de poorten staat. Al is Roemer volop humanist, hij leeft nog mede met de oude burgerij, die de gothieke kerken en hare papen, de rustige nonnen- en monniken-kloosters nog in eere houdt. De scherts van den dichter over al dat heilige is niet hatelijk bedoeld; hij geeft de taal weer van het gros des volks. Onder de roomschen moeten, dunkt mij, die grappen toen nog al luchthartig zijn opgenomen. De volkshumor heeft er altijd van gehouden, het comische in sommige geestelijken naar voren te brengen, meestal zonder kwade bedoelingen. Dit was het gevolg van den gemoedelijken, familiaren omgang tusschen volk en clerus. Luister nu nog eens in Noord-Brabant en Limburg, de vermakelijkste anecdoten zult ge hooren vertellen over pastoorkens en paterkens door beste, brave roomschen. Ook in 't amoureuse is Roemer de geestige schilder van zijn tijd. Meen niet, dat hij al de liefdesavonturen zelf heeft beleefd. Hij weet er belangstelling voor te wekken door zich zelf als hoofdpersoon voor te stellen, die den eenen blauwen scheen na den anderen liep. In de taveernen zal hij een eenig leuke en gezellige prater zijn geweest, onuitputtelijk in moppen over alles wat hij op straat opving, en dat hij dan als zelf meegemaakte avonturen voorstelde. Zoo was hij actueel, en doen zijn versjes ons nu nog deelen in het volle leven van oud-Amsterdam.

Een jong promovendus heeft het aangedurfd dezen oubolligen poëet tot onderwerp van zijn academisch proefschrift te kiezen. Hij had dus een nog niet ontgonnen litterair terrein te exploiteeren, op vele plaatsen nog bedekt met een oerwoud van verouderden, moeilijk te ontwarren groei, en een pad te banen langs wegen, die door onbruik bijna niet te herkennen waren. Het is een genot, die twee mooi gedrukte deelen door te lezen, die de verzen klaarder weer geven dan de oude, in versleten gothieke lettertjes gezette uitgaven. 't Is of alleen reeds daardoor de dichter beter verstaanbaar is, en men hem frisch en helder ziet als een nieuw vernist schilderij.

Maar het duidelijkst lezen wij Roemer door de uitmuntende verklaringen van den bekwamen en scherpzinnigen uitgever en bewerker Dr. N. van der Laan. Hij heeft een smaakvolle keuze gegeven uit de Brabbeling en zich daarbij niet beperkt tot een preutsche bloemlezing uit de minst ontstichtelijke rijmen, noch de moeilijkheden trachten te ontloopen. Ofschoon het niet blijkt welke redenen bij de keuze geleid hebben, en hiervan ook geen uitdrukkelijke rekenschap wordt gegeven in bijzonder-

[1]) Uitgelezen Brabbeling. Amst. Fr. Muller, 1851. Kleine Bloemlezingen, als van Verwey (1894) zijn van gering belang.

Digitized by Google

heden, vermeldt de bewerker toch wel, dat hij vooral heeft „opgenomen die gedichten, welke R. V. teekenen in zijn houding jegens de tijdsomstandigheden, in zijn kijk op het hem omringende huiselijke en maatschappelijk leven, in zijn werkzaamheid als vertaler, in zijn „amoureusheid", in zijn levensbeschouwing, met weglating van zulke, die door vèrgezochte woordspelingen smakeloos en een heruitgave niet waardig zijn." Het tweede deel bevat evenwel de volledige „Tuyters", „Jammertjens" en „Tepelwercken".

Dat de vèrgezochte en smakelooze gedichten zijn weggelaten is begrijpelijk, maar toch wel te betreuren, omdat zij juist soms de meest typische eigenschappen van den dichter weergeven. Maar onder de bewerking is de schrijver gelukkig aan dit beginsel ontrouw geworden, blijkbaar verlokt door den volkseigen klank, die ze vaak zoo aantrekkelijk maakt. Ondanks de schifting valt Roemer dus in al zijn eigenaardigheden te genieten. De Inleiding geeft een volledig, en voor het eerst juist en nauwkeurig overzicht van 's dichters leven en van de eigenaardigheden in zijn werk, terwijl filologische *Aanteekeningen* tal van moeilijke plaatsen verklaren en de andere dichters aanhalen, als Martialis, Marot, Ronsard e.a., die Roemer geïnspireerd hebben. Jammer is 't, dat bij de fransche dichters niet is opgegeven welke uitgave Dr. v. d. Laan heeft gebruikt, want nu is 't vergelijken moeilijk. Ook is het, bij het gebruik van het werk, wel wat onpraktisch, dat al de *Aanteekeningen* aan het einde staan gedrukt, zonder dat er bij is aangegeven tot welke bladzijde van den tekst zij behooren, en alleen deel en nummer van het gedicht is aangehaald. 't Is nu een voortdurend zoeken, omdat de titel niet op elke bladzijde vermeld wordt. Een Quick (IV, 14), die ik gaarne verklaard had gezien, omdat hij mij altijd intrigeerde door zijn vreemden inhoud, vind ik bij Dr. v. v. Laan niet, vermoedelijk omdat hij er ook geen licht in zag.

„Doe rechte Godts-vrucht uw hart hadt ontsteecken,
Doe kende ghy Bisschop, Pastoor en Deken,
Maer nu gierighe Ypocrisy uw gemoet heeft bevaen,
Nu kent ghy slechts Pouwels de Cappe-laen."

't Is nog echt uit den roomschen tijd! De godsvrucht van den aangesprokene wordt afgemeten naar de giften die hij schenkt. Toen hij met de hoogere geestelijkheid in kennis was, en hij ware godsvrucht toonde, was hij ook vrijgevig; maar nu is hij een gierige huichelaar in zijn geloof en houdt hij slechts vriendschap met Pouwels den Kapelaan. Pouwels komt nog twee keer voor in de Brabbeling (Quicken VI, 10, en: „Van den os op den Esel")[1]. Hij wordt daar genoemd „d'onbekeerde Sint Pouwels", die geen bezwaar maakt om ketters te doen branden, maar de waarheid niet mag luchten. Hij durft in de stad niet onder de knechten te slapen, maar zou wel door vijf, zes vendelen bewaakt willen worden. Blijkbaar is hij bij de niet-roomschen een gehate persoon, en acht R. V. het verachtelijk dat de toegesprokene van Quick IV, 14, nadat hij de hooge geestelijkheid gefrequenteerd had, nu bij Pouwels den Kapelaan terecht komt. Ik meen te mogen veronderstellen, dat één persoon bedoeld is. Zoo hangt de eene Quick samen met een ander gedicht, en mag er eigenlijk geen worden weggelaten, om allen te kunnen begrijpen.

[1]) In tegenstelling met den bekeerden Apostel. Bij v. d. Laan: I, bl. 59 en II, bl. 72, vers 48 en de verklaring II, bl. 101.

Een uitvoerige en nauwkeurige *Woordenlijst* besluit het tweede deel. Dr. van der Laan heeft in zijn Roemer Visscher een werk geleverd van blijvende waarde, wat van een proefschrift vaak niet kan worden gezegd. Toch blijft in Roemers gedichten nog veel te verklaren over, een aangename bezigheid, waarop velen zich mogen toeleggen.

Heemstede. J. F. M. Sterck.

A. Vermeylen, Van Gezelle tot Timmermans. (Elsevier's Algemeene Bibliotheek n°. 18). Amsterdam, Uitg.-Mij Elsevier. 1923.

De Wereldbibliotheek heeft met haar „Encyclopaedie in monographieën" de firma's Bohn en Elsevier gebracht tot het uitgeven van dergelijke reeksen, die de honger naar wetenschap niet zoozeer bevredigen als wel prikkelen willen. Menig student (in den ruimsten zin des woords) dankt aan zoo'n werkje de inleiding in het eigen, of eenig begrip van een verder af gelegen studievak. Naast de uitgaven van Teubner en Göschen, of „Home University Library" en „Bibliothèque de culture générale" hebben wij nu waardige, eigen waar.

Het aardige boekje van Robbers over *De Nederlandsche Litteratuur na* 1880, heeft een compagnon van Vermeylen gekregen. Deze was zeker de aangewezen schrijver: tegenover den min of meer geleerden kunstenaar Robbers staat hier de kunstzinnige geleerde, wiens *Verzamelde Opstellen* maatgevend zijn in Vlaamsche kwesties; wiens *Wandelende Jood* naast het werk van Flaubert als product van hoogen eisch — en nog wat — mag genoemd; wiens geschiedenis der beeldende kunsten hem reeds tot een ideaal popularizator stempelde; en wiens socialisme tenslotte hem belet de „Kunst" al te hoog aan den hemel te verhangen.

Bescheiden begint V. pretentie op een „geschiedenis" af te wijzen. Ondertusschen geeft hij niet iets als Verriest's *Vlaamsche Koppen*, maar zal men bemerken, dat hij historisch „wandelt". Al mag dat dan niet officieel „schrijden" heeten, 't genot van den tocht wordt er slechts door vergroot. Waartoe dus eigenlijk kritiek op dit onpretentieuze werkje, dat ondertusschen veel inzicht en veel gevoel, veel fraaie staaltjes en veel nuttige gegevens bevat? Nu ja, op een enkele plaats is V. mij wat „artistiek". Een mededeeling als: „Gezelle was de essentieele Dichter bij God's genade, èn meteen de fijnbezintuigde Kunstenaar" (p. 3) wordt niet nader toegelicht, en mag toch niet verhelen, dat Gezelle — dien ik overigens van harte liefheb — van de drie groote motieven aller lyriek: God, Natuur en Vrouw door zijn priesterschap „slechts" aan de twee eerste heeft willen gehoor geven. Wanneer een subjectief criticus, voor wien één dichter of zelfs één werk momenteel de heele wereldlitteratuur verduistert, zooiets schrijft, gun ik hem dat; de objectieve geleerde echter hoort te offeren aan *zijn* waarheid: alles is de relatieve verhouding te zien.

Zoo stuit mij aan den anderen kant een enkele „geleerde" frase: wat bedoelt V. ermee, als hij Van Droogenbroeck's gewrongen *Makamen* zoo beoordeelt: „Het acrobatische kunststuk mist warmte van aandoening, maar wat de taal er aan rijkdom en buigzaamheid door was mag niet overzien worden" (p. 20)? Ik meen, dat de taal als zoodanig slechts „wint", wanneer een ruimere kring de individueele taalverovering deelt

Digitized by Google

— maar is dat hier 't geval? Ik vraag niet zonder argwaan.

Maar genoeg. Vooral de hoofdstukken over Gezelle getuigen van eerbiedige en ridderlijke liefde (nergens las ik zoo teeder en scherp het zwijgen van Gezelle verklaard als hier p. 12); en wat weet V. in zijn kort bestek nog een gedicht verheerlijkend te ontleden (p. 47). Een diametraal verschillend kunstenaar als Van de Woestijne komt aan sympathie ondertusschen allerminst te kort.

De eigen rol — belangrijk als zij is — wordt met guitige ironie wel wat onrecht aangedaan; men hoore dezen aanloop over *Van Nu en Straks*:

„Ik moet er bescheiden voor uitkomen, dat de titel aan mij te danken was. Welluidend mocht hij precies niet heeten: hij geleek die keien die Demosthenes in den mond nam om voor de zee zijn spraakgeluid te oefenen. Maar hij was barok genoeg, en trok de aandacht. En daar we in alles harmonie wenschten, had Henry van de Velde dien titel in moeilijk te ontcijferen letters laten dansen dwars door een complex van kronkelige lijnen, die ons programma zouden verzinnebeelden. Het dikhuidige publiek snapte het natuurlijk niet; wij, we begrepen best, — we waren toch geen grappenmakers, — maar ik ben niet zeker dat we allen op dezelfde wijze begrepen". (p. 55).

En van zijn Ahasverus zegt hij slechts: „een poging" (p. 78). Neen, wat dat betreft, is het bepaald jammer, dat V. dit boekje geschreven heeft!

Trouwens over zijn heele litteratuur is hij te bescheiden. Als Noord-Nederlander wil ik van onzen kant het combat de générosité niet schuwen, en dan toch eens zeggen tegen onzen struischen, maar wat naïeven Zuiderbroeder: „Geloof niet àl te grif aan de autocanonisatie van den N. Gids-aestheet!"

Schrijft V. niet over 1885: „Wat waren de Vlaamsche letteren daarnaast bleek, zonder passie, zonder groot verlangen!" (p. 38). Wat, in 1885, toen Gezelle en Rodenbach al voluit gesproken hadden? Maar wat drommel, naast Gezelle kunnen wij niemand zetten, in 1885 niet en in 1924 niet! Wat is passie naast Liefde, en dat groote verlangen.... draaide dat met een al héél gauw verflauwend boogje niet op 't dierbare Ikje terug?

Ik denk dikwijls, en dacht het nu weer bij 't weerzien van Gezelle, Verriest, Rodenbach, van Langendonck en Hegenscheidt: „Ach, waren onze mooi-schrijvers maar even mooie menschen als zij daar in 't Zuiden". Stel Rodenbach naast Perk, en ge ziet aan beide profetische jongelingen, wat ***noodzaak om te strijden en noodzaak om te gelooven*** beteekenen, in aan- of afwezigheid.

V. noemt als innigst kenmerk zijner letterkunde: „gegroeid uit het vleesch en de ziel der Vlaamsche gemeenschap" (p. 123). Wij zouden zooiets van ons zelf niet mogen herhalen. Eén jaar Duitsche bezetting had voor onze „Litteratuur" meer gedaan dan een half dozijn tijdschriften.

Amsterdam. G. Kalff Jr.

R. Riemann, Von Goethe zum Expressionismus. Leipzig, Dietrichsche Verlagsbuchhandlung. 1922.

„Von Goethe zum Expressionismus" is de derde gewijzigde en vermeerderde druk van een Duitsche litteratuurgeschiedenis, waarvan de eerste druk in 1907 en de tweede in 1909 verscheen. In deze tweede bewerking had Riemann een uitvoerige verhandeling over het tweede deel van Faust opgenomen. Dit al te groote tusschenvoegsel heeft hij thans weggelaten en daardoor ruimte gekregen voor de behandeling van de allernieuwste litteratuur. Overigens is zijn streven hetzelfde gebleven: „Ich suche die grossen Richtlinien scharf herauszuarbeiten, Wirtschaft, Politik, Philosophie und Dichtung stets im Zusammenhange zu sehen." (Vorwort zur dritten Auflage). Daarvoor moeten wij den schrijver dankbaar zijn. In dit opzicht kan niet licht te veel gedaan worden, vooral niet voor niet-duitsche lezers. Ook schenkt hij zijn volle aandacht aan de vreemde invloeden, die op de Duitsche litteratuur inwerken en behandelt uitvoerig de toonaangevende persoonlijkheden van het buitenland.

Wat ons in een geschiedenis der Duitsche litteratuur van de negentiende eeuw het meeste interesseert, is de vraag hoe de schrijver zijn stof heeft ingedeeld. Een goede indeeling, dat is het zwakke punt van alle vroegere litteratuurgeschiedenissen. De oorzaak ligt vermoedelijk daarin, dat de litteratuur der negentiende eeuw, oppervlakkig beschouwd, niet gelijken tred houdt met de politieke, sociale en kultureele ontwikkeling van het Duitsche volk. Men heeft daarmee allerlei proefnemingen gedaan. R. M. Meyer heeft in den eersten druk van zijn litteratuurgeschiedenis de negentiende eeuw in periodes van 10 jaren ingedeeld en Kummer in vijf generaties. Men ziet onmiddellijk, dat deze methode iets geforceerds heeft en geen beeld kan geven van de organische ontwikkeling.

Riemann gaat, zooals bijna al zijn voorgangers, uit van de Duitsche romantiek. Hij trekt echter geen scherpe grens tusschen oudere en jongere romantici, maar zijn indeeling berust op de belangrijkste manifestaties van den romantischen geest: 1). der Kampf gegen die Aufklärung, 2). der neue Stil, 3). Mystik und Aberglaube, 4). Volkstum und Vaterland, 5). Landschaft und Stimmung.

Het tweede hoofdstuk behandelt het pessimisme. Is dit indeelingsprincipe juist? Onder de hier behandelde schrijvers zijn er, die ook elders onder dak hadden kunnen gebracht worden, zooals Heine (de politieke richting), Grabbe en Hebbel (de realistische strooming) en er zijn pessimisten van groote beteekenis, die hier geen plaats hebben gevonden. Het pessimisme is van alle tijden en is bovendien een algemeen menschelijk verschijnsel. Toegegeven moet echter worden, dat het pessimisme van het begin der negentiende eeuw een zeer bijzonder karakter draagt en ten nauwste samenhangt met de maatschappelijke toestanden niet alleen in Duitschland maar in alle groote beschaafde landen van Europa met name in Engeland, Frankrijk en Italië.

Het veel bewogen politieke leven van dien tijd, heeft bij de indeeling der litteratuurgeschiedenis steeds een groote rol gespeeld. De voorgangers van Riemann laten op de romantiek volgen de menschen van de jaren dertig, het „Junge Deutschland" en dan een tweede groep, die van de jaren veertig, dichters, die wel eens genoemd worden de stormvogels der revolutie. Hier worden zij in één hoofdstuk samengevat en het komt mij voor, dat daar veel voor te zeggen is. De schrijvers van het „Junge Deutschland" hebben in het vierde decennium nog niet afgedaan, maar staan nog in hun volle kracht.

De behandeling der Duitsche litteratuur van de eerste

Digitized by Google

helft van de negentiende eeuw levert niet veel moeielijkheden op. De stroomingen teekenen zich zoo sterk af, dat zij voor een ieder duidelijk moeten uitkomen. Geheel anders is het gesteld met de letterkunde der tweede helft. Het tijdperk van 48 tot aan het opkomen van het naturalisme heeft veel van een dwaaltuin, waarin het moeilijk is den weg te vinden. Riemann vat de verschijnselen samen onder het opschrift : „Epigonen und Realisten".

De reactie gaat niet alleen uit van de regeeringen, zij ontwikkelt zich ook in den boezem der bourgeoisie. Deze keert ich af van de hooge idealen van 48 en wordt konservatief op elk gebied. Op letterkundig gebied richt men zijn oog op het klaccisisme en hier en daar bespeurt men een zwakke herleving van het romantisme. De schrijvers van dezen tijd zijn min of meer epigonen. Het door Riemann gekozen standpunt komt mij gelukkig voor, maar toch voldoet zijn beschouwing mij niet heelemaal. Het komt mij voor, dat hij de realistische beweging, die reeds bij sommige jongere romantici waarneembaar is en dan gestadig in kracht toeneemt, sterk onderschat. Riemann vindt, als ik hem goed begrijp, dat het realisme nog te veel onder den druk van het oude staat, dat de realisten eigenlijk toch ook maar epigonen zijn.

Ik kan het met deze opvatting niet eens zijn. De realisten waren niet achterlijk, zij waren hun tijd ver vooruit. Dat blijkt wel daaruit, dat de conservatieve, reactionnaire bourgeoisie hun niet begreep en niet waardeerde. Hoe lang heeft het geduurd, voordat Hebbel, Raabe, Gottfried Keller e. a. naar waarde werden geschat ?

In het voorlaatste decennium van de eeuw breekt dan het naturalisme door. Riemann trekt een scherpe grens tusschen het naturalisme en het impressionisme. „Zu den Naturalisten pflegt man die Dichter zu rechnen, denen das Sachliche, Politik, Wirtschaft, Religion, das Wesenlichtste ist, die neue Art der Wiedergabe nur Mittel zum Zweck. Die Impressionisten im engeren Sinne sind Formkünstler, schroffe Gegner der nur andeutenden oder verschleiernden Klassizisten und gemässigten Realisten, Freilichtmaler in Worten. Zola ist Naturalist, Jacobsen Impressionist." p. 336.

Het naturalisme is zijn troetelkind, maar van de impressionisten wil hij niet veel weten en het minst sympathiek zijn hem de „Artisten" als Stefan George, Rainer Maria Rilke e. a. In het Duitsch zou men zeggen : „Sie liegen ihm nicht" m. a. w. hij heeft er geen orgaan voor.

In de behandeling der litteratuur van onzen tijd, het expressionisme, is de schrijver gelukkig geweest. Zonder voor de een of andere richting partij te kiezen, tracht hij het goede in deze onharmonische, chaotische kunst in het licht te stellen. Ook overstelpt hij ons niet met namen, maar tracht hij door de keuze van representatieve persoonlijkheden een overzicht mogelijk te maken.

Een belangrijke vraag, die wij bij de bespreking van een litteratuurgeschiedenis hebben te stellen is deze : Hoe heeft de historicus de schrijvers en hunne werken gekarakteriseerd en beoordeeld ? Het komt mij voor, dat in dit opzicht nog al het een en ander aan te merken is. De beoordeeling van sommige buitenlandsche meesters is onbevredigend. Voor de grootheid van Balzac heeft hij geen oog en daarom kan hij ook geen goed beeld geven van zijn oeuvre. [1]) In Ibsen ziet hij m. i. te veel den moraal-prediker en te weinig den kunstenaar. Waarom heeft hij Dickens niet behandeld, die zulk een grooten invloed op den Duitschen roman heeft uitgeoefend ? Wat daarentegen Charles de Coster in deze litteratuurgeschiedenis doet, is mij niet goed duidelijk. Met groote liefde is Zola geteekend, hetgeen een bevestiging is van wat ik reeds zeide, dat Riemann een bijzondere voorliefde heeft voor het naturalisme.

Ook het oordeel over Duitsche schrijvers bevredigt dikwijls niet. Dat hij Sudermann en Frenssen van het hooge voetstuk rukt, waarop het groote publiek ze geplaatst heeft, kan ik slechts toejuichen. Maar hoe behandelt hij Heinrich von Kleist ? Het is geen kunst over diens gebreken en smakeloosheden den staf te breken, maar iets anders is het zijn genialiteit, die hij niettegenstaande alle tekortkomingen bezit, in het licht te stellen.

En nu is Kleist maar een voorbeeld. Riemann's kritiek is te negatief, hem ontbreekt de groote, alles begrijpende liefde. Maar ook de behandeling van fijne, gecompliceerde naturen als Ricarda Huch, Thomas Mann, Arthur Schnitzler e. a. gaat boven zijn kracht. In het naturalisme ligt zijn kracht, daar geeft hij het beste, wat hij te geven heeft. Vergis ik mij, als ik dit toeschrijf aan een eenzijdig positivistische levensbeschouwing ?

De stijl laat hier en daar te wenschen over. Somtijds zet hij zijn zinnen los en zonder innerlijk verband naast elkander, als steenen, die op elkaar gelegd zijn zonder verbindende specie. [2])

Met het oog op de afkeurende opmerkingen, die ik gemeend heb te moeten maken, wil ik aan het slot de goede eigenschappen van het boek billijkheidshalve nog eens samenvatten. De schrijver verliest het verband tusschen litteratuur en leven (politiek, wetenschap, levensbeschouwing) niet uit het oog. Hij houdt behoorlijk rekening met de vreemde invloeden, die op de Duitsche litteratuur hebben ingewerkt. Indeeling en groepeering zijn te prijzen, al is ook niet alles bereikt, wat bereikt kan en moet worden. Te prijzen is een vrij hooge mate van zelfbeperking. Het niet of minder belangrijke wordt weggelaten, om daardoor een duidelijk overzicht mogelijk te maken.

Groningen. H. H. Breuning.

L. Morsbach, Der Weg zu Shakespeare und das Hamletdrama. Eine Umkehr. Halle, Max Niemeyer. 1923.

Deze weg naar Shakespeare is slechts 111 bladzijden lang en gaarne beveel ik hem ter bewandeling aan, niet omdat Prof. Morsbach naar mijn meening een onfeilbare gids is, maar omdat het meeste wat hij schrijft de overweging ten volle waard is. Wie over Shakespeare's kunst niet veel heeft gehoord of gelezen, wordt allicht spoorwijs gemaakt om eigen weg te leeren zoeken, en wie wat beter op de hoogte is, wordt allicht opgewekt het een of ander der steeds brandend blijvende vraagstukken opnieuw te overdenken.

In zijn woord vooraf maant schrijver ons Shakespeare's kunst uit het standpunt van Shakespeare's tijdgenooten

[1]) Voor Balzac vergelijke men Stefan Zweig, Drei Meister. Balzac—Dickens—Dostojewski.

[2]) Men vgl. wat Riemann zegt over Heines Atta Troll p. 157 of „der blauäugige Schlesier enz." p. 356.

Digitized by Google

te bezien en, om die kunst goed te begrijpen, de gegevens te scheppen niet uit troebele bron, maar uit den oorspronkelijken tekst. Die raad is uitnemend, maar welk kunstkritisch genie valt het gemakkelijk zich drie eeuwen te verjongen? En betoogt schrijver niet in zijn inleiding: „Das ästhetische Gefühl ist *zeitlich* und *völkisch* bedingt, ein Product der *Erziehung* und der *Tradition*"? Gemakkelijker op te volgen is de raad Shakespeare in het oorspronkelijke te lezen, al vrijwaart de opvolging allerminst voor misvattingen.

In het eerste hoofdstuk handelt schrijver over het algemeen karakter van Shakespeare's treurspelen en meent hij, dat het Shakespeare meer te doen is om een groot stuk menschelijk leven op het tooneel te brengen, dan wel om onze aandacht te vragen voor het karakter en de daden van een enkel persoon. Anders gezegd: het verhaal der gebeurtenissen zou de hoofdzaak zijn, de karakterteekening zou in de tweede plaats komen. Hamlet's tragisch einde en ook dat van Romeo en van Julia zijn geen noodzakelijke gevolgen van hun persoonlijke inwerking op de omstandigheden, waarin zij zijn geplaatst, maar het is lotsbeschikking buiten hen om. Als eerste bewijsplaats beroept schrijver zich op Hamlet's laatste woorden V, 2, 366—369 en citeert hij achter den Engelschen tekst von Schlegel's vertaling:

Doch prophezei' ich, die Erwählung fällt
Auf Fortinbras: er hat mein sterbend Wort:
Das sagt ihm, samt den Fügungen des Zufalls,
Die es dahin gebracht. — Der Rest ist Schweigen.

Hier brengt de troebele bron, waar schrijver voor waarschuwt, hem zelf in de war. Er is in den Engelschen tekst geen sprake van de *Fügungen des Zufalls*, er staat:

Maar ik voorspel, dat de verkiezing valt
Op Fortinbras; hij heeft mijn veege stem.
Vertel hem dat, met alles, meer of min,
Wat roersel is geweest ....

De zin wordt niet afgemaakt, de rest is zwijgen, maar uit het voorafgaande volgt, dat Hamlet aan Horatio wilde verzoeken, om, ter redding van zijn goeden naam, al de beweegredenen van zijn handelen mee te deelen. Intusschen doet deze misvatting, die zoo opvalt, omdat zij schrijver's eerste citaat en eerste bewijsplaats betreft, weinig af aan het betoog, hij heeft meer en beter pijlen op zijn boog, b.v. III, 2, 221—223:

Ons willen is zoo strijdig met ons lot,
Dat er naar onze plannen niets geschiedt:
Ons is 't ontwerp, maar ons is de uitslag niet.

Een ander geval van misvatting betreft *Ham.* III, 4, 106—108:

Doe you not come your tardy sonne to chide,
That lap'st in time and passion lets goe by
Th' important acting of your dread command,

Von Schlegel vertaalt gebrekkig, maar toch redelijk juist:

Kommt Ihr nicht Euren trägen Sohn zu schelten,
Der Zeit und Leidenschaft versäumt, zur groszen
Vollführung Eures furchtbaren Gebots?

Prof. Morsbach, zich beroepend op het onlangs verschenen *Shakespeare-Wörterbuch* [1]) van Prof. L. Kellner, bestrijdt deze vertaling en maakt den *lapsus* in *lap'st* de beteekenis van *versunken* te leggen. Hieronder kom ik op deze plaats terug. Er zijn nog meer plaatsen, waar schrijver naar mijn meening mistast en terloops moet ik er nog éene aanwijzen, omdat zij in schrijver's betoog van groot gewicht is. Als Hamlet in II, 2, 630 van zijn melancholie spreekt, meent schrijver, dat daarmede *Traurigkeit* doch geen *angeborene Charactereigenschaft* wordt bedoeld. Deze opvatting is niet houdbaar, omdat diezelfde melancholie in den volgenden regel een *spirit* wordt genoemd en welke beteekenis in dit geval aan *spirit* moet worden toegekend, volgt uit *John* III, 3, 42—43: het is een *spirit*, die het bloed verdikt, zoodat wij hier te doen hebben met het melancholisch gestel, één der vier temperamenten volgens de oude ziektenleer.

In het tweede hoofdstuk handelt schrijver over de ruzie van Ben Jonson met Marston en Dekker, waarbij Shakespeare geen overwegende rol speelde; van meer belang en zeer lezenswaard is de daarop volgende uiteenzetting van de tegenstelling tusschen Ben Jonson's en Shakespeare's kunstopvatting.

Het derde hoofdstuk is getiteld „Dramatische Form und Technik" en de rest van het boek is aan *Hamlet* gewijd. Voor het aantoonen van de bekende overeenkomst van Shakespeare's verhaal met dat van de Belleforest worden 15 bladzijden besteed en interessant gemaakt door de vele aanhalingen uit den Franschen tekst, die moeilijk toegankelijk is. Al meent Prof. Morsbach van niet, het blijft mogelijk, dat Shakespeare nooit de Belleforest onder de oogen heeft gehad en zijn stof uitsluitend aan den Ur-Hamlet heeft ontleend. Doch ik geef toe, dat er weinig reden is met die mogelijkheid rekening te houden.

Toen ik er door Prof. Morsbach opmerkzaam op was geworden, dat reeds de Belleforest van Amleth's melancholie spreekt, en mij herinnerde, dat Mr. J. M. Robertson onlangs in *The Problem of 'Hamlet'* er op heeft gewezen, dat Hamlet's pessimisme een trek is, die Shakespeare aan Hamlet's karakter heeft toegevoegd, heb ik er de Engelsche vertaling van de Belleforest nog eens op na gelezen en bleek mij, dat er van pessimisme in het oude verhaal inderdaad geen sprake is. Van Amleth's melancholisch temperament blijkt éénmaal, het wordt er als 't ware met de haren bijgesleept: Amleth weet occulte dingen en de Belleforest laat aan zijn lezers de beslissing over, of Amleth die dingen weet uit inlichtingen, die de duivel hem heeft verstrekt, dan wel of hij ze heeft gedevineerd, waartoe „la vehemence de la melancholie" hem in staat kon hebben gesteld. Overigens merkt men niets van die melancholie, wel wordt er eenige malen nadruk gelegd op de droevige omstandigheden, waarin Amleth zijn leven moest doorbrengen, dat steeds door zijn oom Fengon werd bedreigd. Na echter den oom te hebben opgeruimd en opgevolgd, verheugde Amleth zich in twee gemalinnen.

De meeste beoordeelaars hebben in Shakespeare's Hamlet een *cunctator* gezien, maar Prof. Morsbach is de eerste niet, die die zienswijze fel bestrijdt. Zijn zevende hoofdstuk begint aldus: „Hamlet is geen draler, geen zwak mensch, noch is hij traag of zelfs laf. Hij verliest zijn doel niet uit het oog, hij is energiek, hij handelt, waar

[1]) Zie mijn aankondiging in het laatste Septembernummer van dit tijdschrift.

Digitized by Google

hij kan en dan snel en vastberaden. Hij heeft geen melancholiek temperament . . . ." Hoe schrijver dit alles verdedigt kan men in zijn boekje nalezen, mij heeft hij niet overtuigd. Het volgende gesprek tusschen Hamlet en zijn overleden vader is niet voor tweeërlei uitleg vatbaar :

Ham.: Komt gij niet smalen op uw tragen zoon,
Die, uitgeglipt in tijd en ijver, nalaat
Het grootsch volvoeren van uw hoog bevel ?
Het Spook: Vergeet het niet ! Dit mijn bezoek bedoelt
Slechts uw schier stomp geworden plan te scherpen.

Als Hamlet zelf zegt, dat hij traag is in het gestand doen van zijn voornemen om den moord zijns vaders te wreken, en als Shakespeare het noodig vindt dien vader ten tweede male uit het vagevuur te laten overkomen met geen ander doel dan om zijn zoon aan te porren, dan staat het bij mij onherroepelijk vast, dat Shakespeare Hamlet aan ons wil laten zien in het karakter van een draler.

Even zeker is het voor mij, dat Shakespeare wenscht, dat wij in Hamlet zullen zien iemand met een melancholisch temperament. Met de bewijsplaatsen er voor mag ik deze aankondiging niet verlengen, de meeste zijn trouwens voldoende bekend ; het pessimisme, waar Mr. Robertson van sprak, behoort er toe. En ik acht het zeer mogelijk, dat de ééne plaats, waar de Belleforest de melancholie noemt, Shakespeare op de gedachte heeft gebracht zijn Hamlet tot een melancholicus te maken en uit die gemoedsgesteldheid zijn houding en zijn handelingen te verklaren. Ik kan mij best voorstellen, dat er velen zijn, die liever van alles verzinnen, dan dat zij een ziekelijken, melancholischen Hamlet aanvaarden. Maar met die modern opgevatte ziekelijkheid behoeft het zoo'n vaart niet te loopen. Johan van Beverwijck (1594—1647) begint in het tweede deel van zijn *Schat der Ongesontheyt* (Uitgave 1672, bladz. 38) zijn verhandeling over de *Melancholije* aldus : „De wijs-geerige *Aristoteles*, stelt voor 30. *Probl.* 1. waerom dat die menschen, die in verstant, konsten, geleertheijt, ofte regeeringe uijt-gemunt hebben, allegader Melancholijck geweest zijn ; waer van hij oock veel redenen bijbrenght. En hierom werdt de *Melancholije* het Element van de fraeije Geesten, en de moeder der wijsheijt genoemt." Mij dunkt, wie dit leest, zal het niet moeilijk vallen zijn gevoelsbezwaren tegen Hamlet's melancholie te overwinnen. De ziekelijkheid komt eerst, wanneer „de Melancholije haren graet der behoorlijckheijdt te boven gaet." Maar bewijst de uitspraak van een Hollander wel iets voor de interpretatie van den ouderen Engelschen tekst ? In dit bijzondere geval heel veel, want in alle beschaafde landen lag de medische menschbeschouwing sinds eeuwen vast in een verstarde ziektenleer. Zoo gebeurde het, dat de werken van den vader der Fransche chirurgie, Ambroise Paré, die in 1590 is gestorven, in 1665 in een prachtige folio van bijna duizend bladzijden het licht zagen in een Hollandsche vertaling van D. Carolum Battum, Medicijn ordinaris der Stadt Dordrecht. In die folio heet het op bladz. 14 : „Alle groote en grootmoedighe lieden zijn ghemeynlijck Melancholijck van naturen, scherpsinnigh, wijs en voorsichtigh". Als men de hoofdeigenschappen van Hamlet moet opsommen, komt deze trits vooraan. De voorzichtigheid is het roersel, dat zijn talmen verklaart. Zijn neersteken van Polonius, zijn aangreep van Laertes bij Ophelia's graf en zijn dooden van Claudius zijn daden in toorn begaan en vereenigbaar met het melancholisch temperament. Paré zegt „maer als zij toornigh worden, soo zijnse wederom haest ghestilt." En Hamlet's moeder zegt na de scène bij Ophelia's graf (V, 1, 308—311) :

Zoo, voor een poos, blijft de aanval hem de baas.
Dra zal, geduldig als de moederduif,
Wanneer haar goudgeel koppel is ontschaald,
Zijn zwijgen zitten treuren.

Het begrijpen van den ouden tekst en een zooveel mogelijk Elizabethaansche kijk op Elizabethaansch werk zijn de twee wegwijzers, die den weg naar Shakespeare helpen vinden. Hun aanwijzingen zijn duidelijk genoeg om althans Goethe's uitspraak te niet te doen, dat „ein Stück wie Hamlet, man mag sagen, was man will, als ein düsteres Problem auf der Seele lastet."

Den Haag. B. A. P. van Dam.

J. Schwendemann †, Der historische Wert der Vita Marci bei den Scriptores Historiae Augustae. Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung. 1923.

De schrijver van dezen historischen commentaar op de Vita Marci bij de Scriptores Historiae Augustae behoort tot die velen, wier leven te vroeg door den oorlog werd afgebroken. Vóór het uitbreken van den oorlog had hij van dit werk, — een uitbreiding van een Heidelbergsche dissertatie van het jaar 1909, — verklaard, dat het gereed lag voor den druk. Wel was het nog zijn plan, de resultaten van zijn onderzoek in een slothoofdstuk samen te vatten. Maar dat was hem niet vergund. Na twee jaren zonder onderbreken in het veld te hebben gestaan viel hij in 1916 bij het trommelvuur aan de Somme. Het nagelaten werk, gelijk het voorlag, hebben thans zijne familieleden uitgegeven, terwijl Prof. v. Domaszewski door een aantal citaten te corrigeeren den laatsten dienst aan het werk van zijn overleden leerling bewees.

Zulk ontstaan van het werk verklaart het, dat we hier niet alleen een overzicht missen van de resultaten, waartoe de schrijver gekomen is, maar ook iedere inleiding, waarin hij ons over het doel en den gang van zijn onderzoek zou hebben ingelicht.

Reeds de titel van het werk en zijn indeeling (I. Die biographische Quelle und cap. 9,7—11,10 ; II. Die annalistische Quelle der vita; III. Der Compilator und die Einlage aus Eutrop cap. 16,5—17,7) herinneren aan het werk van dien anderen leerling van v. Domaszewski, J. M. Heer, *Der historische Wert der Vita Commodi in der Sammlung der Scriptores Historiae Augustae* van het jaar 1904. Heer en na hem Otto Schulz, *Das Kaiserhaus der Antonine und der letzte Historiker Roms*, legden zich vooral toe op de analyse van het geschiedmateriaal, dat in het eerste gedeelte van de verzameling der Scriptores Historiae Augustae te vinden is, en Heer het eerst trachtte het bestaan van een zakelijk annalistisch gedeelte daarin aan te toonen, waarop v. Domaszewski reeds kort gewezen had, en dat door dezen genoemd was het werk van een senator onder Septimius Severus. Denzelfden leiddraad volgt, gelijk reeds uit de zoo juist genoemde indeeling blijkt, ook Schwendemann in zijn werk over de vita Marci.

Toch meen ik, dat het hoofddoel van Schwendemann en de voornaamste verdienste van zijn werk elders gelegen zijn. In Hermes dl. 25 verlangde Mommsen voor

Digitized by Google

de beoordeeling van de historische waarde der berichten van deze verzameling bovenal een commentaar, die alle bestaande parallellen, hetzij in hetzij buiten de Scriptores Historiae Augustae, zou verzamelen, of het ontbreken van zulke parallellen zou constateeren. Zulk een commentaar wordt ons hier gegeven voor het leven van Marcus Aurelius.

Schwendemann toch gaat de historische waarde van ieder afzonderlijk bericht in dit leven zin voor zin na, hij haalt bewijsplaatsen aan ter bevestiging uit de litteratuur, uit inscripties en uit munten, en daar, waar alle bewijsplaatsen ontbreken, tracht hij uit innerlijke gronden den graad van waarschijnlijkheid van ieder bericht te bepalen. Dit soort van critiek, waardoor den historicus gewezen wordt, welke berichten van de verzameling te aanvaarden en welke te verwerpen zijn, lijkt me, wat zijn mogelijkheid en wat zijn nut betreft, verre te verkiezen boven die analyse der bronnen, waartoe Heer en Schulz zich vooral bepaalden.

Door die historische critiek heeft Schwendemann in vele punten goede resultaten bereikt. Ik twijfel niet, of hij zou in het slothoofdstuk, dat hij nog verlangde te geven, juist op deze punten hebben gewezen. Voor mijzelf noteerde ik een heel lijstje van verbeteringen, die hij aanbrengt in de geschiedenis van Marcus Aurelius, hetzij door Schiller in zijn Geschichte der römischen Kaiserzeit, hetzij door v. Rhoden bij Pauly-Wissowa. Zoo is de *avus* van cap. 6 niet Hadrianus, gelijk v. Rhoden meent, maar Annius Verus, zoo besluit Schiller ten onrechte uit cap. 12, dat Marcus de oude volksvergadering weer herstelde, zoo denken Schiller en v. Rhoden beiden bij cap. 8, 7 *imminebat Britannicum bellum* verkeerd aan het militair oproer, dat in 184 moet worden gesteld.

In 't bijzonder voor de chronologie van het leven van Marcus heeft Schwendemann veel gedaan, en dit is, dunkt me, het beste resultaat van zijn ijverig zoeken naar het annalistisch gedeelte. Het is bekend, hoe weinig de chronologie in de vita Marci vooral voor den Marcomannenoorlog vaststaat. Schwendemann nu heeft vooral door een nauwkeurige vergelijking der munten veel in de chronologie verbeterd. Zoo stelt hij in afwijking van Schiller en v. Rhoden den inval der Duitsche stammen in Italië eerst in 167, in afwijking van Schiller het vertrek van Marcus en Verus naar het krijgstooneel in 168, de nederlaag van den gardeprefect Furius Victorinus eerst na de aankomst van de beide keizers. Men kan zeggen, dat Schwendemann de dateering van vele krijgsbedrijven in dezen oorlog voor een deel bewezen, voor een deel zeer waarschijnlijk gemaakt heeft.

Wanneer het dus het hoofddoel van Schwendemann geweest is, een historischen commentaar te geven op het leven van Marcus Aurelius, dan heeft hij zich van zijn taak op voortreffelijke wijze gekweten.

Daarnaast tracht Schwendemann, evenals Heer en Schulz, ieder afzonderlijk bericht van de vita Marci toe te schrijven of aan den annalist, of aan Marius Maximus en andere biographen, of aan den laten compilator. Hij komt daarbij, wat het annalistisch gedeelte betreft, tot dezelfde resultaten, die Heer in zijn werk over Commodus ook reeds voor het leven van Marcus had aangegeven. Schwendemann laat het annalistisch gedeelte eerst beginnen met cap. 6, maar overigens zijn het dezelfde capita en dezelfde paragraphen, die Heer en v. Domaszewski reeds aan den annalist hadden toegekend. In de biographische gedeelten, waarin Heer slechts minderwaardig historiemateriaal zag, vindt Schwendemann, en hierin was Weber in de Gött. gel. Anz. van 1908 hem reeds voorgegaan, ook zeer goede overlevering.

Geheel anders zijn de resultaten, waartoe Schulz komt, die in een aanhangsel op zijn werk over de Antoninen de annalistische deelen der vitae samenvoegt. Veel van wat Schulz den annalist toeschrijft, behoort volgens Schwendemann aan den biograaf of zelfs aan den laten compilator. Niet, dat ik het werk van Schulz stel boven dat van Schwendemann. Deze lijkt me in zijn oordeel veel bedachtzamer. Maar ook het werk van Schwendemann geeft, dunkt me, niet den indruk, dat het ooit gelukken zal, om in de verzameling der Scriptores Historiae Augustae de bronnen, waaruit de latere compilator geput heeft, met voldoende zekerheid aan te wijzen.

St. Michiels-Gestel. A. Meuwese.

M. de la Prise, De Eenzamen van Port-Royal. (Serie Fransche Kunst onder redactie van P. Valkhoff). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg. Mij. 1922.

Dit populair en overzichtelijk geschreven boekje is bijzonder geschikt voor hen die, zonder zich in een wetenschappelijke studie van Port-Royal te willen verdiepen, toch iets meer van dit klooster wenschen te weten dan in de handboeken vermeld staat. De schrijfster is er in geslaagd een levendige voorstelling van de Eenzamen en kloosterzusters te geven. Door allerlei kleine trekjes, die van opmerkingsgave en belezenheid getuigen, weet zij de verschillende karakters uit te beelden: men voelt hoe zij, door zich in hun leven en hun geschriften te verdiepen, gemeenzaam met hen is geworden; het zijn haar vrienden die zij ons voorstelt. Haar groote sympathie voor het klooster, die uit elke bladzijde straalt, maakt dat zij de belangstelling van haar lezers weet op te wekken; haar enthousiasme werkt aanstekelijk. Als zij de eigenaardigheden der Solitaires verhaalt, verlevendigen een fijne humor en vermakelijke anecdotes de beschrijving en maken dat, hoe ernstig en stichtelijk het onderwerp overigens ook zij, wij toch onder het lezen af en toe gelegenheid tot glimlachen hebben. Ook dragen een aantal illustraties bij om het boekje aantrekkelijk te maken.

In het eerste gedeelte maken wij kennis met de voornaamste Port-Royalisten en hooren wij hoe zij hun godsdienstige en ethische stelregels in hun dagelijksch leven toepasten. Het tweede deel (dit is slechts door een blanco regel van het eerste gescheiden en verdere indeelingen heeft dit 158 bldz. lange boek niet!) behandelt den inhoud van eenige hunner geschriften; ook daar vindt de schrijfster telkens gelegenheid de karakters harer helden, aan de hand hunner schrifturen, nader te belichten.

„Allen", aldus mej. de la Prise p. 2, „die het Frankrijk der 17de eeuw hebben leeren kennen en zich in het bijzonder in de geschiedenis der geestelijke stroomingen van dien tijd verdiept hebben, zullen het een dierbaren plicht rekenen voor de nagedachtenis dier mannen op te komen, aan wie wij thans nog zooveel danken." (Allen? hm! ik vrees dat de jezuieten dien „dierbaren plicht" niet zullen voelen!) Maar het is juist een bedenking die ik tegen dit boekje heb, dat de schrijfster naliet, naast het be-

Digitized by Google

schrijven der personen, de groote historische beteekenis van het klooster uiteen te zetten, het — om zoo te zeggen — in zijn tijd te plaatsen en zij het ook in enkele trekken, de verhouding van het jansenisme tot de andere geestelijke stroomingen van dien tijd te schetsen.

Den vitter valt het niet moeilijk hier en daar eenige kleine onjuistheden aan te wijzen, zooals bijv. op p. 49, waar de schrijfster de versleten legende van Pascal's rijtuigongeluk weder voor den dag haalt. Dit valt wellicht hieruit te verklaren dat zij, zooals p. 21 schijnt te getuigen, voor haar kennis omtrent Pascal, in de eerste plaats W. Pater tot leidsman heeft gekozen. Hoe groot Pater als criticus overigens ook zij, naar mijn bescheiden meening heeft hij de Pascal-figuur tot een caricatuur gemaakt. Dat Racine op 16-jarigen leeftijd leerling van Port-Royal werd, bewijst niet, zooals op p. 49 staat, dat dit de gemiddelde leeftijd der vijftien andere leerlingen was; Racine was een uitzondering, gewoonlijk liet men slechts kinderen van ten hoogste 9 of 10 jaren in de *Petites écoles* toe. Op p. 3 klinkt het eenigszins zonderling, het ontstaan van Port-Royal de „stichting" van een „genootschap" te hooren noemen. Hoewel Corneille zich evenals bijna alle intellectueelen uit dien tijd, in de genadeleer verdiept heeft, zijn treurspel *Polyeucte* bewijst dit o.a., is het toch niet waarschijnlijk dat, zooals de schrijfster, p. 55, onderstelt, de Polyeuctefiguur een herinnering zou zijn aan de bekeering van den Solitaire Le Maître. Als leerling der jezuïeten stond Corneille lijnrecht tegenover het jansenisme, hetgeen ook in een later stuk *Oedipe* tot uiting is gekomen. Gaarne hadden wij gezien dat de schrijfster, die zoozeer op de hoogte blijkt te zijn van het godsdienstig leven der Heeren van Port-Royal, iets uitvoeriger dan zij op p. 37 doet, Dr. Brom's uitspraak, dat de jansenisten „verkapte calvinisten" waren, had weerlegd. Men hoeft niet „theoloog" te zijn om aan te toonen welk een hemelsbreed onderscheid er tusschen hun opvattingen en die van Calvijn bestond. Wanneer ik hier nog bijvoeg dat de veroordeeling van den *Augustinus*, de censuur van Arnauld's geschriften en de oorzaak van het ontstaan der *Provinciales*, deze voor Port-Royal zoo hoogst belangrijke gebeurtenissen, wat àl te snel in een paar zinnen worden afgehandeld, dan heb ik mijn voornaamste aanmerkingen uitgesproken.

Aan het einde van het boek vindt men eene bibliographie betreffende de Eenzamen en Port-Royal. Hoewel deze in een populair werkje niet volledig of uitgebreid hoeft te zijn, zou het toch voor de hand gelegen hebben dat de schrijfster naast Guilbert's *Mémoires* (zij noemt hem ten onrechte Guil*le*bert en verwart hem waarschijnlijk met den aldus genaamden vriend van Saint-Cyran), ook Besoigne's zesdeelige *Histoire de l'Abbaye de Port-Royal*, Cologne 1752 en Clémencet's tiendeelige *Histoire générale de Port-Royal*, Amsterdam 1755—'57, genoemd had, die met Guilbert's werk, de drie belangrijkste bronnen voor de kennis van het klooster zijn.

Moge dit prettig geschreven, van groote belezenheid getuigende boekje in veler handen komen.

Leiden. C. Serrurier.

SCHOOLBOEKEN.

C. Wilde, Leerboek der Algemeene Geschiedenis ten dienste van het Hooger en Middelbaar Onderwijs. Dl. I. Oude Geschiedenis, 2de dr. Aanhangsel: De Wereldoorlog Leiden, G. F. Théonville, 1923.

Van het 1e deel van dit Leerboek, de Oude Geschiedenis omvattende, verscheen een 2e druk. Meer verdient thans onze aandacht het tegelijkertijd uitgegeven Aanhangsel tot het heele werk, waarin de wereldoorlog behandeld is. Een boekje van 125 bladzijden. Wat heel veel waarschijnlijk voor ons middelbaar onderwijs, maar als prestatie op zich zelf de moeite van het doorlezen en beschouwen zeker waard. Vergis ik mij niet, dan is dit de eerste poging van een Nederlandsch historicus, om den wereldoorlog in zijn geheel op breedere schaal te behandelen. Wij, Nederlanders, trekken ons van de geschiedenis van dit geweldige gebeuren eigenlijk niet al te veel aan. Nederlandsche historische verhandelingen over onderdeelen zijn te tellen en de meesten onzer blijven van de buitenlandsche publicatiën over het onderwerp maar liever af. Dr. Wilde is een uitzondering op den regel, want hij komt goed beslagen ten ijs — heel noodig, want het terrein is geweldig glad —, al wil ik wel direct verklaren, het lang niet op alle punten met hem eens te zijn.

Ik heb mij wel eens laten vertellen, dat een Nederlandsch professor in de geschiedenis al tijdens den oorlog op zijn colleges vertelde, dat *de* schuld van den oorlog Duitschland trof. Deze these werd met een aantal bewijzen gestaafd, wat inderdaad niet moeilijk moet geweest zijn. De andere opvatting, dat *de* schuld de tegenpartij trof, vond ook wel verdedigers, ofschoon, voor zoover mijn inlichtingen gaan, niet op professorale katheders. Voorstanders van het non liquet, die niet verder durfden gaan dan de problemen, die eenmaal te beantwoorden zouden zijn, te stellen, vonden weinig gehoor. Zoo'n middenman — wat heb je er an! Curieus was, dat men deze lieden van het midden hardnekkig altijd bij de pro-Duitschers indeelde.

We zien nu heel wat verder dan tijdens den oorlog of kunnen dit althans, wanneer we willen. Er is een macht materiaal gepubliceerd en dit gaat maar altijd door. Ik heb mij de koppige gewoonte aangewend, om dit nieuwe zoo ver mogelijk trouw te volgen, hoe dwaas vele mijner kennissen dit ook schijnen te vinden. Maar ik zou ook nu niet gaarne, evenmin als vroeger, zeggen, dat deze of die partij *de* schuld heeft. Naar mijn simpele opvatting moet men bij een wetenschappelijke behandeling van het ontstaan van den wereldoorlog die beruchte schuldvraag, voorloopig ten minste, maar laten rusten, en eerst trachten te verklaren, hoe deze geweldige ramp over de menschheid gekomen is. Een kolossaal ingewikkeld probleem, dat men ook niet onthalst door te decreteeren, dat de wereld in 1914 „verdwaasd" of zoo was.

Wanneer dr. Wilde schrijft (blz. 18):

„Voor zoover men het debet thans kan overzien, is het besluit, dat nagenoeg alle strijdende mogendheden een goed deel der schuld te dragen hebben en dat het niet minder onbillijk dan onzinnig is die schuld uitsluitend aan de ééne partij te willen wijten. Waarschijnlijk heeft geen enkele Groote Mogendheid den strijd „met voorbedachten rade" gezocht, maar zijn zij allen, volgens

het woord van Lloyd George, den oorlog ingetuimeld [1])", dan maken deze woorden niet heel veel indruk op mij.

Al is het een lafenis te lezen, dat Duitschland niet tot den eenig schuldige wordt bestempeld — in tegenstelling met wat men in Nederland gewoonlijk te hooren krijgt of kreeg, toch vind ik de woorden voor een schoolboek ten deele te scherp, maar voor het grootste deel te weinig zeggend.

Meer hout snijdt het dan volgende:

„Een zeer groot gedeelte der schuld drukt zeker op de Servische regeering, wier gewetenlooze politiek, sinds jaren door Rusland — of liever, door invloedrijke Russische kringen — gesteund en aangemoedigd, bijna openlijk naar den ondergang van Oostenrijk-Hongarije streefde en die minstens door onverantwoordelijke achteloosheid, wellicht zelfs door positieve hulp aan den moord op Frans Ferdinand medeplichtig was. Oostenrijk beging in 1914 dezelfde fout als in 1859, toen het in een oogenblik van zeer begrijpelijke verbittering de vrucht van jarenlang geduld en lijdzaamheid verspeelde".

Nu ziet men duidelijk, waar dr. Wilde heen wil, en hier roert hij een der groote problemen aan: Was Oostenrijk verantwoord, toen het zijn ultimatum aan Servië stelde? Hier ligt het heele Balkan-probleem achter en men moet er goed bij weten, dat Oostenrijk's optreden, in wat anderen vorm allicht, toch gekomen zou zijn, al had de moord op Frans Ferdinand niet plaats gehad. Dit voor oogen houdende, zal men oordeelen, dat de schrijver zijn these te beperkt stelt. Het ging hierom: werd Oostenrijk's positie als groote mogendheid door de Russisch-Servische politiek bedreigd, was deze politiek tegenover Oostenrijk in den grond der zaak aggressief? De vraag lijkt mij niet voor definitieve beantwoording vatbaar, zoolang we niet meer weten van de diplomatieke correspondentie tusschen Petrograd en Belgrado. Dit ben ik met dr. Wilde eens, dat hier *de* sleutel voor het verklaren van het ontstaan van den wereldoorlog, zooals deze nu eenmaal in Juli 1914 ontstaan is, ligt. Alleen de wijze, waarop hij het probleem stelt, acht ik minder gelukkig.

De aard van dr. Wilde's werk wordt door de geciteerde passages gekenmerkt. De schrijver opteert meer voor de centralen dan voor de geallieerden en tegen dezen is hij bij wijlen heftig, soms heftiger dan ik in een schoolboek geoorloofd acht (o. a. ook op blz. 2, 3e alinea).

Het verhaal der feiten is over het algemeen betrouwbaar. Om van mijn belangstelling te doen blijken, geef ik enkele corrigenda in overweging:

P. 5: een „krachtig verbond" tusschen Rusland en Frankrijk heeft niet bestaan; wel een „innige samenwerking". Het z.g. verbond is de militaire conventie van 1892, die in werkelijkheid een soort defensieve alliantie is.

P. 5: het is niet waar, dat „die toestand" (nl. de vrij gunstige verhouding van Duitschland tot Engeland) veranderde, toen Duitschland's groote opbloei begon. Waar is, dat van 1870 af vele Engelschen Duitschland wantrouwend gadesloegen, wat niet verhinderde, dat nog van 1898—1901 ernstige pogingen van Engelsche zijde tot een entente met Duitschland gedaan zijn. In de laatste jaren van Bismarck stond Engeland zelfs in verbinding met diens systeem van alliantiën (door Italië v.n.). De heele § 2 moet anders geredigeerd worden.

[1]) „Drifted into", zei George eigenlijk.

P. 8. Hier dient, om Italië's toenadering tot de geallieerden duidelijker te markeeren, de samenkomst en de overeenkomst van Racconigi genoemd te worden.

P. 10. Niet de „Narodna Odbrana", maar „het Genootschap van de Zwarte Hand" draagt groote verantverantwoordelijkheid voor den moord van Serajewo (volgens het in 1923 verschenen werk van den Servischen hoogleeraar Stanojewitch).

P. 13. Van „onderhandsche en geheime overeenkomsten" van Engeland met Frankrijk en Rusland is niets bekend. Wel van een nota-wisseling tusschen Grey en Cambon in 1912 en van overleggingen tusschen de Fransche en de Engelsche marine- en leger-staven (Fransch Geelboek).

Uit een ander gedeelte:

P. 69. Te betwijfelen valt, of Bethmann's aftreden „een noodlottigen invloed" had op de vredesonderhandelingen van 1917, en onjuist is, dat keizer Karel de beruchte Sixtus-onderhandelingen „met voorkennis van Bethmann en Czernin begon" (Betrachtungen zum Weltkrieg, II, S. 205).

P. 92. „Als grondslag voor alle andere bepalingen van het verdrag geldt de aan Duitschland opgelegde bekentenis, dat het (met zijn bondgenooten) uitsluitend de schuld van den oorlog draagt en derhalve verantwoordelijk is voor alle misdaden, schade en onheil door den Wereldoorlog veroorzaakt.

Dit is onjuist. De z.g. schuldclausule dient alleen tot schraging van art. 231 in deel VIII van het Vredesverdrag van Versailles, handelende over de schadevergoedingen, maar is ook als zoodanig erg genoeg. Hoe zij tot stand is gekomen, kan men lezen in een goed gedocumenteerd artikel van dr. A. Köster in Deutschland und die Schuldfrage (Berlin 1923).

P. 103. „Kurt Eisner, die zich niet ontzag uit de Duitsche archieven allerlei stukken vervalscht te publiceeren." Inderdaad gaat het hier om één stuk (een brief van den legatie-secretaris Von Schön uit Berlijn) en men kan er, niettegenstaande de uitspraak in het bekende proces ad hoc te München, zeer verschillend over oordeelen, of hier „vervalsching" in het spel is dan wel alleen gemakzuchtige en domme verkorting.

P. 122. Dat de beteekenis der conferentie van Washington van 1921 tot 1922 zoo gering is als dr. Wilde hier zegt, is niet bewezen.

Maar genoeg. Ik mag niet meer ruimte vergen.

's-Gravenhage. N. Japikse.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Op verzoek van de fa Wolters te Groningen-den Haag-Weltevreden maken wij melding van de verschijning van haar *Fondscatalogus*, Febr. 1924, een keurig uitgevoerd deeltje van ong. 250 blzz., dat op aanvrage bij de fa verkrijgbaar is.

In de maand Junie zal de eerste aflevering uitkomen van een nieuw tijdschrift, gewijd aan de studie van Byzantijnse geschiedenis, letteren, taal en kunst. Het zal internationaal wezen, *Byzantion* heten en twee maal per jaar verschijnen. De heren H. Grégoire (hoogleraar te Brussel) en P. Graindor (hoogleraar te Gent) hebben zich voorlopig belast met het sekretariaat. De uitgave van dit tijdschrift, waartoe besloten werd op het vijfde „Congrès des sciences historiques" te Brussel, is mogelik gemaakt door subsidies van de „Fondation Universitaire de Belgique", van 't Helleense en Franse gouvernement, van de Itali-

Digitized by Google

aanse legatie en 't Italiaanse consulaat te Brussel, en van enige Belgiese, Italiaanse en Griekse bevorderaars van de wetenschap. De redaktie hoopt op vruchtbare samenwerking met de bestaande tijdschriften die Byzantium tot voorwerp van hun studie hebben gekozen.

De firma Kemink & Zoon te Utrecht zond ons het eerste deel („A shorter Accidence and Syntax") van den 3den druk van 't bekende werk van Dr. E. Kruisinga, *An English Grammar for Dutch Students.* De prijs bedraagt *f* 3.50.

De fa Wolters te Groningen-den Haag heeft den derden druk in 't licht gezonden van de bekende *Grammaire française* van C. F. van Duyl. Deze nieuwe uitgave is bewerkt door J. Bitter en M. Hovingh; de prijs bedraagt geb. *f* 7.90.

Van dr. M. G. de Boer's *Van Oude Voyagiën* kon bij Meulenhoff te Amsterdam een tweede druk verschijnen (1923). Opnieuw kon de schrijver vóór zijn aardig boek gebruik maken van de sedert, vooral door de zorgen der Linschoten-vereeniging verschenen nieuwe uitgaven van Oud-hollandsche zeevaarten. In zijn korte inleiding klaagt de schrijver over de behandeling, door hem ondervonden van de zijde van den schrijver van het Amerikaansche Golden Book of Dutch Navigators (New York, Century, 1916), waarin het zijne, met zijn toestemming trouwens, ijverig gebruikt is, om niet meer te zeggen. P. J. B.

Het tijdschrift *Paedagogische Studiën* (J. B. Wolters, Groningen), waarvan tot heden om de vier maanden een aflevering verscheen, is bij het ingaan van de vijfde jaargang (1 Maart l. l.) een maandschrift geworden. De omvang zal twee vel per aflevering bedragen, de prijs *f* 4.90, franko per post *f* 5.25.

Tot nu toe hielden de *Paedagogische Studiën* zich overwegend bezig met het Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs, tans zal het onderzoek zich uitstrekken over alle takken van onderwijs. Tevens zullen, naast vraagstukken van didactiese aard, ook kwesties die op psychologie en paedologie betrekking hebben ten volle de aandacht trekken. En eindelik is door uitbreiding van de redaktie samenwerking beoogd met Nederlanders in verre gewesten, met name in onze Oost

---

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'association Guillaume Budé, 1924, Jan.: H. Goelzer, Paul Girard. — P. de Labriolle, S. Grégoire le Grand. — M. Ponchont, Un nouveau Tibulle. — H. Pernot, Nouveau Testament et philologie grecque. — E. Pottier, La chouette d'Athéné. — L. Havet, *Orthographe latine.* — Chronique bibliographique de la Société „Les belles Lettres".

Nieuwe Taalgids, XVIII, 2: C. B. v. Haeringen, Eenheid en nuance in beschaafd-Nederl. uitspraak. — C. G. N. de Vooys, De twaalf sonnetten v. d. Schoonheyt ten onrechte aan Bredero toegeschreven. — G. E. Opstelten, Vandalisme. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, XII, 1-2: J. v. Ginneken, Raad en Raden. — D. A. Stracke, Krieke Putte in het Hulster Loe. — H. H. Knippenberg, Simons over Katholiek Tooneel.

Neophilologus, IX, 3: E. C. v. Bellen, Trois joueurs. — J. H. Scholte, Eine Interpretationsfrage bei Gottfr. v. Strassbnrg. — R. Petsch, Goethes Stellung z. Unsterblichkeitsfrage, I. — W. v. d. Gaaf, Three remarkable Infinitives. — O. B. Schlutter, Some further Remarks on Toller's Suppl. to B.-T. — J. H. Harder, Milton, Puritan or Calvinist? — H. Brinkmann, Anfänge lat. Liebesdichtung im Mittelalter, II. — Var. — Boekbespr. — Aankond. v. eigen werk. — Korte aankond. — Inh. v. tijdschr.

Leuvensche Bijdr., XV, 4: A. Carnoy, Germ. Oorsprong v. d. Riviernamen met -*Apa.* — B. M. Woodbridge, Les Lionnes Pauvres and Les Bijoux. — A. L. Corin, Lettres de J. E. Wagner à J. P. F. Richter, précédées d'une étude sur la genèse du „Wilibald" de J. E. Wagner (suite).

Neuphilologische Mitteilungen, 1923, 1-4: A. H. Krappe, The Origin of the *Geste Rainouart.* — J. Vising, Perfektum und Imperfektum in den romanischen Sprachen. — O. J. Tallgren, Manuscrit gascon trouvé en Finlande. — Dez., La cartographie linguistique et le diocèse de Bazas. — Besprechungen.

5-6: G. Lozinsky, „Madame Bovary" et „O Primo Basilio" de Eça de Queiroz. — F. Kluge, Nachlese zum Etymologischen Wörterbuch. — H. Gürtler, Die Abstraktbildungen des Althochdeutschen. — Besprechungen.

English Studies, VI, 2: F. J. Hopman, Byron, II. — Notes a. News. — Transl. — Rev. — Bibl.

Paedagogische Studiën, V, 1: J. H. Gunning Wzn., Iets over het begrip „Vrijheid", paedagogisch beschouwd. — Ph. Kohnstamm, Reisindrukken uit Engeland. — P. A. Diels, Een Amerikaan over de nieuwe opvoedkundige stroomingen in Europa. — Kleine mededeelingen. — Boekbesprekingen.

Studiën, CI, April: J. Scheerboom, Amsterdams groei en glorie, I. — F. Hendrichs, Methode v. h. bekeeringswerk onder Niet-Kath. — H. Padberg, F. v. Eeden, III. — C. Wilde, A. Stolz (verv.). — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Alpers, Niederl. Volksl.: N.Taalg. XVIII, n°. 2 (d[e] V[ooys]).
Bosman, Afrikaans: Engl. Stud. VI, n°. 2 (Kruisinga).
Caland, Twee oude Fr. verhand. o. h. Hindoeïsme: Studiën CI, April (Wessels).
Van Dale, Wdb.: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 1-2 (Beuken).
Elzinga, Mots franç. dans le Holl. Spect.: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 1-2 (Michels).
Van Ginneken, Taallesjes: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 1-2 (M[ichels]).
Geurts, Gestalten, II: Studiën CI, Maart (Albers).
Hesseling, Afrikaans: Rev. Crit. 1924, n°. 3 (Pernot).
Kerstens, Ned. Lyriek: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 1-2 (Knuvelder).
Keuchenius en Tinbergen, Ned. lyriek II-III: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 1-2 (M[ichels]).
Van der Laan, R. Visscher's Brabb. II: N. Taalg. XVIII, n°. 2 (Brands).
Meded. Ned. Hist. Inst. te Rome III: Rev. Crit. 1924, n°. 4 (R[einach]).
Prick v. Wely, Eng. Wdb.: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 1-2 (de M.).
Le Roux, Afrik. Sintaksis: N.Taalg. XVIII, n°. 2 (Hesseling).
Scheurleer, Liedboeken: N.Taalg. XVIII, n°. 2 (d[e] V[ooys]).
Scholte, Grimmelshausens Courasche: Zschr. f. d. Alt. LXI, n°. 1 (S[chröder]); Die Pyramide XII, n°. 47.[1])
Schrijnen, Einführung idg. Sprachwiss.: Neuphilol. Mitteil. 1923, n°. 1—4 (J. N. Reuter).
Schuringa, Veenkoloniën: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 1-2 (Beuken).
Schutt, Stevenson, Strange Case: Engl. Stud. VI, n°. 2 (v. Dam).
Sparnaaij, Verschmelzung: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 1-2 (v. Poppel).

---

[1]) De bespreking van deze uitgave in het *Museum* moet door het overlijden van den recensent, prof. Frantzen, achterwege blijven.

Digitized by Google

J. B. WOLTERS,
GRONINGEN, DEN HAAG

LEERGANG VOOR HET LATIJN
TEN DIENSTE VAN GYMNASIA EN LYCEA
DOOR
Dr. R. H. WOLTJER en Dr. G. W. VAN BLEEK

Zoo juist verschenen:

Latijnsche Oefeningen

door Dr. R. H. WOLTJER
Hoogleeraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam
en Dr. G. W. VAN BLEEK
Conrector van het Marnix-Gymnasium te Rotterdam

TWEEDE DEEL

Prijs . . . . f 1,90

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

VERS LE BACCALAURÉAT

VOCABULAIRE DU LYCÉEN

PAR

J.-B. BESANÇON
Professeur à un lycée moderne à La Haye

ET

W. STRUIK
Professeur à une école secondaire à Amsterdam

Prijs, ing. f 2,40, geb. f 2,75

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

Supplementum Epigraphicum Graecum

Adiuvantibus P. ROUSSEL, Argentorati, A. SALAČ, Pragae, M. N. TOD, Oxonii, E. ZIEBARTH, Hamburgi, redigendum curavit J. J. E. HONDIUS, Lugduni Batavorum

Volumen primum. — Fasc. I-II

Prijs per jaargang van 10 vel druks van 16 pagina's f 6.—

Het doel van dit periodiek is een overzicht te geven van de Grieksche Opschriften, die in verschillende boeken of tijdschriften worden gepubliceerd, maar zoo verspreid, dat het zeer moeilijk is voor ieder, die daarvan een studie wil maken, zich van alles op de hoogte te stellen.

SUPPLEMENTUM EPIGRAPHICUM GRAECUM

brengt deze teksten bijeen, verbeterd of zooveel mogelijk bijgewerkt en geographisch gerangschikt.

Een zeer belangrijk en onmisbaar tijdschrift voor allen, die de Grieksche letterkunde en de Grieksche oudheden bestudeeren.

Uitgave van A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij te Leiden

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAFIE

LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

12 Nummers — 69ste Jaargang — Per jaar f 2.40

De **Nederlandsche Bibliografie**, het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK. J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

31ste Jaargang. N°. 9. Juni 1924.

Italie, Euripides Hypsipyla (Morel).
Zimmermann, De Charitonis codice Thebano (Hesseling).
Marx, Incerti Auctoris ad C. Herennium Libri IV (Brakman).
Giarratano et Vollmer, Apicii Librorum De Re Coquinaria quae extant (Slijper)
Erman, Die Literatur der Aegypter (Boeser).
Peri, Cinq Nô (de Visser).
Schirokauer, Studien zur mittelhochd. Reimgrammatik (Sparnaay).
Prick van Wely, Engelsch Woordenboek (Kok).
Wechszler, Wege zu Dante (J. Cohen).
Morel Fatio, La comedia espagnole du XVIIe s. (Geers).
Trautmann, Polnisches Lesebuch (N. v. Wijk).
Springer-Michaëlis-Wolters, Handbuch der Kunstgeschichte (Six).
Heuzey, Histoire du Costume antique (Assmann).
Wigersma, Bolland (Ovink).
Vas Nunes, Een schijnbetoog tegen Bolland's Leer van Zuivere Rede (Ovink).
Schoolboeken:
Uitgaven v. d. fa Meulenhoff.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Certamen Poeticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Euripidis Hypsipyla. Cum notis criticis et exegeticis edidit **G. Italie.** Berolini apud Aemilium Ebering. 1923. (Leidsche diss.).

Der Verfasser, ein Schüler Vürtheims, ist den Lesern dieser Zeitschrift kein Unbekannter. Er hat als Leidener Dissertation eine Ausgabe der Hypsipyle unternommen, die die Beachtung aller Freunde des grossen attischen Dichters verdient. Die von dem Verfasser seiner Gattin gewidmete Arbeit ist — um dies vorauszuschicken — in korrektem Latein abgefasst, das Tota expeditio auf S. 77 wohl nur ein lapsus calami anstatt totam expeditionem. Die Praefatio (S. I — XII) behandelt in vier Abschnitten die bisherigen Ausgaben der Hypsipyle, den Oxyrhynchus — Papyrus nach der paläographischen Seite, die Vorfabel des Dramas und die Frage nach der Zeit desselben. Leider lässt sich das genaue Jahr der Aufführung nicht bestimmen. Am Schluss des Vorwortes gibt I. eine ausführliche Bibliographie. Dem Text sind ferner nach v. Arnims Vorgang die wichtigsten Stellen der mythographischen Literatur vorausgeschickt, die uns von der Handlung der Tragödie einen Begriff vermitteln. Der Text (S. 5—57) ist, wie der Titel andeutet, mit doppelter adnotatio versehn. Die editorische Aufgabe war, wo der Papyrus gut erhalten ist, leicht. I. konnte sich in solchen Partien auf die Verbesserung der Versehen unserer aegyptischen Handschrift beschränken, wie sie grossenteils schon die Herausgeber der editio princeps vorgenommen hatten. Hierüber berichtet gewissenhaft die adnotatio critica. Zu grösserem Umfang schwillt sie an, wo unser Text verstümmelt ist und daher Ergänzungsversuche der Philologen hervorgerufen hat. Diese wird man gerne bei I. *unter* den Text verwiesen sehn, denn wo sie von einem Herausgeber *in* diesen aufgenommen werden, fälschen sie bei der aller suppletorischen Bemühung nun einmal anhaftenden Unsicherkeit nur zu leicht das Bild. In der vorliegenden Ausgabe kann nun der Leser unter den in grosser Reichhaltigkeit angeführten Versuchen seine Auswahl treffen oder sich selbst zu neuen anregen lassen. Freilich steht auch manches Ueberflüssige unter den mitgeteilten Vorschlägen. Was hat es z. B. für einen Zweck, eine metrisch falsche Ergänzung zu wiederholen, wie dies S. 6 geschieht? Dem Andenken des berühmten Gelehrten, dem sie in einer schwachen Stunde aus der Feder geflossen ist, wird damit gewiss kein Dienst geleistet. Andererseits ist dem Hsg. gelegentlich auch ein beachtenswerter Vorschlag entgangen, wie dies aber unvermeidlich und vollends bei einer Erstlingsarbeit verzeihlich ist. Z. B. hätte fr. 64,94 Diels' Emendation **ἀπομαστιδίῳ** Erwähnung verdient, während man des Herausgebers **ἐπιμαστίδιον** lieber nicht in den Text aufgenommen sähe. Von eigenen Ergänzungsversuchen hat sich I. im allgemeinen zurückgehalten. Neu und überzeugend ist die Verbindung der Fragmente 65 und 75, nachdem schon Hunt in seiner zweiten Ausgabe die Zusammengehörigkeit von 5 und 65 erkannt hatte. In v. 16, der sich aus 5,25 + 65,5 + 75,3 zusammensetzt, kann man noch weiterkommen. Ich lese:

ἐ]δέξατ' οὖν ἑκοῦσα δύ[σμορον γέρας;

Darin ist das dritte Metrum nur beispielshalber ergänzt, doch bin ich fest überzeugt, dass Euripides hier ein **δυσ** — Kompositum schrieb. In dem 75,3 überlieferten **σουσα** war der erste Buchstabe sicher kein **σ**, da wir hier kein part. fut. brauchen können. Aus Raumgründen, auf die ich hier nicht näher eingehn kann, ist die Annahme, dass zwischen dem letzten Buchstaben **ε** des links anschliessenden Fragments und dem **ουσα** noch Buchstaben verloren seien, abzulehnen. Es ist dann nur **ἑκοῦσα** möglich. Gern hat Eriphyle den berühmten Hals-

schmuck angenommen. — Sehr schön fügt I. dann 4 Verse weiter auf Grund des 65,9 erhaltenen *ταϑυειν* das fr. adesp. 350 N² *τί δῆτα ϑύειν* (dies glänzende Emendation Cobets aus überliefertem *οὖσιν*) *δεῖ σε κατϑανούμενον*; ein, mit des Amphiaraos frommer Antwort

ἄμεινον· οὐδεὶς κάματος εὐσεβεῖν ϑεούς.

Die exegetischen Noten bieten schätzenswerte Beiträge zur Interpretation des Textes. Die Literatur ist bis 1922 fleissig benutzt. Mehrfach gibt I. eine eingehende Uebersicht über die bisherigen Erklärungsversuche, zu denen er dann jeweils am Schluss selber Stellung nimmt. Zahlreiche Parallelstellen erläutern den sermo Euripideus. Auf die Metrik ist geachtet und die für das Verständnis der Handlung so unentbehrlichen szenischen Bemerkungen werden gegeben. Die als antike Zitate erhaltenen Stellen werden, soweit ihre Einfügung in die Papyrusfragmente unmöglich ist, gesondert besprochen. Den Schluss der Arbeit bilden 3 Exkurse. Der erste behandelt die Frage, wer den Prolog gesprochen habe und entscheidet sich mit den meisten Gelehrten für die Titelheldin. Exkurs II geht dem Problem nach, welchen Anteil Euneus und Thoas, die Söhne der Heldin, ausser ihrem Auftreten am Anfang und am Schluss der Tragödie an der Handlung nahmen. Eine Lösung dieses Problems gelingt infolge der Dürftigkeit des Materials dem Verf. so wenig wie seinen Vorgängern, soweit sie nicht zu kühnen Hypothesen ihre Zuflucht genommen haben. Schliesslich der letzte Exkurs befasst sich mit einem vielumstrittenen Vers der Exodos:

Ἀργώ με καὶ τόνδ᾽ ἤγαγ᾽ εἰς Κόλχων πόλιν.

I. verteidigt Mahaffys Vermutung, dass für *Κόλχων* vielmehr *Ἰωλκὸν* zu schreiben sei, gegen Robert, der die Lesung des Papyrus beibehalten und eine Sagenform rekonstruieren wollte, in der Jason in Kolchis umkam. Mag nun Robert hierin Unrecht haben oder nicht — mir ist bei der Lektüre erneut zum Bewusstsein gekommen, wieviel wir an ihm verloren haben. Wer ist es — man erlaube mir ein Wort Friedrich Hebbels zu variieren — der die literarische *und* die monumentale Ueberlieferung „wie er ergreift auf ungetrennter Spur?"

Frankfurt a. M. Willy Morel.

F. Zimmermann, De Charitonis codice Thebano. Tübingen, H. Laup jr. 1922. (Leipziger diss.).

Deze dissertatie, reeds voor geruime tijd te Leipzig verdedigd doch eerst onlangs aan het Museum gezonden, beoogt de tekst van Chariton's roman, zoals die is overgeleverd in 't enige ons bekende volledige handschrift (codex Florentinus), te toetsen aan de getuigenis van een paar fragmenten die in 1898 gevonden zijn in een palimpsest (codex Thebanus), waarbij gebruik kon worden gemaakt van een tweetal brokstukken die op papyri werden aangetroffen. De verschillen tussen de beide codices waren zo groot dat U. Wilcken in geen van beiden de eigenlike tekst van Chariton zag, maar aan twee verkorte bewerkingen geloofde. Hij vond echter aanstonds in von Wilamowitz een scherpzinnig bestrijder van zijn mening.

Vóór de heer Zimmerman zijn vergelijking der beide teksten begon, heeft hij een index Charitoneus samengesteld, die hem bij de bepaling van het gebruik der woorden en zegswijzen van groot nut is geweest; in sommige gevallen heeft hij de beslissing afhankelik gemaakt van wat een onderzoek leerde, door S. Heibges ingesteld, betreffende de clausula bij Chariton.

Het belangrijkste resultaat van de zorgvuldige vergelijking is dat Wilckens hypothese niet houdbaar bleek. In vele gevallen geeft de codex Th(ebanus) een betere lezing dan de Florentinus, maar de verbetering bestaat gewoonlik in kleinigheden, een enkele maal in het overleveren van een juister woord of juistere vorm. Veel groter is het aantal plaatsen waar Th. achterstaat bij F., die meestal door de papyrusfragmenten in 't gelijk wordt gesteld. De tekst van Th. is vrij slordig geschreven; soms zijn woorden weggevallen, soms zijn willekeurige veranderingen aangebracht die tegen 't taalgebruik van Chariton strijden.

Hoewel ook F een tekst geeft die zeer verre van volmaakt is, blijken verschillende conjecturen van bekwame Graeci toch of overbodig of ongelukkig te zijn, voornamelik omdat men te spoedig heeft afgekeurd wat niet strookte met het klassieke taaleigen.

Van de Griekse Erotici is Chariton, door zijn betrekkelike eenvoud en beknoptheid, voor mij de aantrekkelikste; de nauwgezette studie van Dr. Zimmerman is stellig niet aan een onwaardig onderwerp besteed.

Leiden. D. C. Hesseling.

F. Marx, Incerti auctoris de ratione dicendi Ad C. Herennium Lib. IV. (M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia, Fasc. I) Leipzig, Teubner. 1923.

Dertig jaar geleden verscheen van de hand van Marx de tekst van den Auctor ad Herennium voorafgegaan door uitvoerige Prolegomena, waarin de voornaamste quaesties betreffende de handschriften, de taal van den auteur, den tijd, waarin 't geschrift valt en de persoonlijkheid van den schrijver aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen werden. De scherpzinnige geleerde mocht algemeene instemming met zijn resultaten verwerven behalve voor de vraag, hoe de Auctor af Herennium staat tegenover de Inventione van Cicero, hoe tegenover Cornificius. Bij grondige bestudeering van die oudste volledige Latijnsche rhetoriek, waarin een zekere eentonigheid en onbeholpenheid van uitdrukking niet ontbreken (bijv. het herhaaldelijk bezigen van demonstrare, ostendere, aperire en dicere p. 75—77) en welker afhankelijkheid van Hermagoras niet kan ontkend worden, springt het toch in het oog, dat men met een degelijk kenner van het vak te doen heeft. Dat bewijzen zijn zakelijke opmerkingen over de voordracht, zijn curieuse uiteenzetting van de mnemotechniek, bovenal zijn oorspronkelijkheid in het vierde boek over de elocutio, dat met zijn voorbeelden en terminologie een door en door Romeinschen stempel draagt. Toont nu Cicero's eersteling op rhetorisch gebied naast uiteenloopende beschouwingen toch bepaald treffende overeenkomst op sommige punten met den Auctor, dan dringt zich de gedachte op, dat de jeugdige Arpinaat, die 't niet verder bracht dan het eerste deel der rhetoriek — dan de inventione — geput heeft uit het complete leerboek voor Herennius bestemd, hetwelk hij geen kans zag te overtreffen. Men mag nog wel een stap verder gaan en beweren, dat via Cornificius onze Auctor zijn neerslag gevonden heeft in de Institutio Oratoria van Quintilianus.

Ik acht het niet onmogelijk, dat Marx thans tot deze

Digitized by Google

zienswijze is genaderd: nog in 1888 kende hij het vaderschap van het anonyme werk aan Cornificius toe om dat een paar jaar later te herroepen en te vervangen door een onwaarschijnlijke hypothese. In elk geval laat hij niet van zijn gevoelen blijken in zijn pas verschenen Teubneriana. Hier behandelt hij beknopt maar overtuigend de quaestie der handschriften, de lacunes van den archetypus en de afkortingen, terwijl hij zijn uiteenzetting bekroont met een stemma, dat een duidelijk beeld geeft van de vertakkingen der overlevering. Dit is het eerste voordeel van de nieuwe editie, wij komen dan aan den tekst. Deze is geen afdruk van die der groote uitgave van 1894, hij toont immers veel verbeteringen; sommige minder belangrijk, maar toch zuiverder dan vroeger bijv. bladzij 111,21 hoc conra voorheen contra hoc); 182,21 *it intro* (weleer introit); andere gewichtig 8,7 praeter expectationem (in plaats van praeterea expectatione), terwijl 108, 17 geëmendeerd is sicuti in stadium rhetoricae prodire non audeant.

Ook zijn supplementen van de tallooze lacunes in 1894 voorgesteld heeft Marx nog eens overwogen met het gevolg, dat hij hier en daar veel besnoeide, o.a. 145,29 lascht hij nu levius in, eertijds: ipsis verbis necessariis. Het komt mij voor, dat hij in deze richting verder had moeten gaan. Terwijl ik toegeef, dat de aanvullingen 37,7; 49,11; 63,8; 75,21; 133,23 alleszins plausibel zijn, geloof ik niet aan een supplement van bijna drie regels (zie 28,15). Ik wil dit nog wat nader ophelderen. Wij lezen 5,24 Ab nostra persona benivolentiam contrahemus, si nostrum officium sine adrogantia laudabimus, atque in remp. quales fuerimus aut in parentes aut in amicos aut in eos, qui audient.... aliquid referemus, e. q. s. Ik geloof hier de gedachte te raden door bijvoeging van narrantes verecunde. Marx heeft veertien woorden noodig, die hij plaatst vóór in eos. Dat de lettergrepen quid referemus een clausula heroica vormen, is geen bezwaar: hoeveel dergelijke clausulae vindt men niet in Sallustius, Livius, Facitus en Plinius, waaraan men tot dusverre veel te weinig aandacht heeft geschonken! Maar waarom zijn nu 13,8 en 146,1 lacunes aangenomen?

Het glanspunt van de editie is de apparatus, die niet alleen de variae lectiones geeft, maar ook de parallelplaatsen en loci similes uit een groot deel der Grieksche en Latijnsche literatuur, de papyri en inscripties niet te vergeten. Zoo rijk is die apparatus, dat hij aanzienlijk meer bevat, dan wat in de 2 rubrieken van de groote uitgave te vinden is. Men leert er uit, hoe veel de Auctor ontleende aan Plautus, men ziet hoe lateren, bijv. Fronto, met hem overeenstemmen. Ja bladzij 44 wordt aangehaald, hoe Bethmann-Hollweg in zijn Beitr. zum Weltkrieg een voorschrift door den Auctor genoemd in praktijk bracht!

Het is inderdaad die apparatus, welke deze uitgave [1]) maakt tot een klein philologisch meesterstuk; de groote blijft intusschen van waarde om de Prolegomena en den Index Verborum.

Den Haag. C. Brakman Jz.

[1]) Een storende drukfout staat 124, 4 lees *tulisti* (niet *listi*).

Apicii Librorum X qui dicuntur De Re Coquinaria quae extant, edd. **C. Giarratano** et **Fr. Vollmer.** (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana). Lipsiae, B. G. Teubner. 1922. (ƒ 1.45).

Deze uitgave van het Kookboek van Apicius bedoelt allereerst een betrouwbare tekst te geven van dit leerboek voor de wetenschap der Romeinse kookkunst. Tot dusverre ontbrak een kritiese, wel verzorgde uitgave; daardoor kan de vertaling van R. Gollmar (Das Apicius-Kochbuch aus der altrömischen Kaiserzeit, Breslau en Leipzig 1909) niet dienen als uitgangspunt voor een betrouwbaar onderzoek. Want het doel van dit door Vollmer en Giarratano met zeer groote nauwkeurigheid verrichte onderzoek naar de waarde der handschriften, die ons de tekst van dit kookboek hebben bewaard, is wel geen ander dan tot een beschrijving te komen van de antieke gastronomie, ook een onderdeel van de beschavings-geschiedenis. Uit het verhaal van Plutarchus weten wij, hoe aan het hof van Kleopatra Antonius' fijnproeverij een staf van deskundige bedienden noodzakelijk maakte; Mithradates hield wedstrijden in de kunst van zooveel mogelijk te eten en te drinken; Athenaeus heeft ons de mededeeling bewaard, dat hijzelf met de uitgeloofde prijs strijken ging; dat de gerechten uit iets anders bestaan zullen hebben dan grauwe erwten, ligt voor de hand.

Livius geeft het beginpunt zeer nauwkeurig aan; in 187 begon een kunst te worden, door buitenlanders ingevoerd, wat tot dusverre een beroep geweest was, door slaven beoefend.

Hoe heeft zich deze kunst van koken ontwikkeld?

Apicius is een soortnaam geworden en dit leerboek de gids bij die kunst.

Wie Apicius geweest is? Cassius Dio noemt er één, M. Gavius Apicius, tijdgenoot van Tiberius en bekend met Seianus; Athenaeus noemt namens Posidonius één, die geleefd heeft in 100 v. Chr. ongeveer, en een tweede, die Traianus tijdens zijn verblijf in het land der Parthen, oesters aangeboden heeft.

Of er tusschen deze drie naamgenoten familiebetrekking bestond, weten wij niet; wel is de naam Apicius bij Iuvenalis al een soort Apellativum voor een verkwistende smulgraag. Dat een Iuvenalis-scholion Apicius als „uitvinder der kookkunst” vermeldt en „auteur van een boek over spijsbereiding”, zegt niets; die scholiast kan een Karolinger geweest zijn, die ons kookboek te Fulda in de kloosterbibliotheek kende, het exemplaar, waaruit de afschriften stammen, althans de voornaamste.

De vraag naar den auteur wordt te ingewikkelder, doordat in dit boek juist die recepten mankeeren, die Plinius en Apion, bij Athenaeus, noemen. Zeker is het, dat Grieksche voorbeelden tot model gediend hebben; evenals deze voortbrengsels zijn van een schrijver, die er prijs op stelde zijn mededeelingen in een litterair gewaad te steken zoo ook onze Apicius; hij verdeelt zijn geschrift in tien boeken, ieder met een eigen titel. Maar wat wij hebben, verraadt zeer zeker latere invoegsels; sommige gerechten zijn genoemd naar personen uit een veel later tijdperk dan zelfs Traianus, bijv. conchicla Commodiana.

Men neemt inderdaad het veiligst aan, dat wij in onzen Apicius een uittreksel hebben uit een echt werk van een der drie met name genoemde Apicii.

De taal geeft geen aanwijzingen. Het is vulgair-Latijn, maar in het biezonder vaktaal van hooger keukenpersoneel; bullire voor coquere, battuere = slaan, is begrijpelijk, moeielijker echter een woord als reexinanio, dat zesmaal voorkomt. Is het in

Digitized by Google

r e d e x i n a n i o te veranderen of moet het vervangen worden door het meer gebruikte r e f u n d o? Het is niet uit te maken, of de schrijfwijs d i voor z in o r i d i a voor o r i z a aan den schrijver of aan kopiisten te wijten is; evenmin in b a p t i d i a b i s: m a z i a n a komt naast m a t i a n a voor.

De uitgevers hebben zich aan de overlevering van de hs. gehouden. Zoo handhaven zij p e t r o s i l i n u m s c r i p u l u m en verwerpen de verandering, geen verbetering, p e t r o s i l i n i s c r i p u l u m, door Schuch in 1874 in zijn, tot dusverre eigenlik de eenige, uitgave aangebracht. Zoo ook: p o r r o s f a s c i c u l u m, niet p o r r i; wij hebben in de juist vijftig jaar sinds dien wel geleerd uit teksten als de Mulomedicina dat de parataktiese konstruktie gejikt is in dergelike voorschriften, zelfs daarbuiten, zoo in grafschriften: c o r p u s c l a r i s s i m a f e m i n a, waarin c l a r i s s i m a f e m i n a bijstelling bij c o r p u s is.

Van een philoloog, veel minder van een leeraar, kan men een oordeel verwachten over de waarde van den inhoud van een kookboek als dit. A priori kan men aannemen, dat hier alleen de keuken beschreven wordt van de allerhoogste standen; waarbij opvalt, dat het aantal kruiden, dat hier genoemd wordt, verre overtreft die bij ons in zwang zijn; een juist oordeel zou alleen te winnen zijn uit de samenwerking van een Parijsen kok met een geleerde, die heel precies de vaktermen begrijpt; en dit is heel moeielik, want veel woorden kan men eerst goed vertalen, wanneer men zelf een vakkundige van niet geringe ontwikkeling in de kookkunst is en voldoende wetenschappelik concentratie-vermogen heeft om de genoemde kruiden te verzamelen en proeven te nemen met hun toepassing. Menig philoloog besteedt zijn tijd en zijn energie — van de kosten nog gezwegen — liever buiten de keuken-sfeer. Aan den anderen kant valt het niet te ontkennen, dat men zich met de algemeenheden, die over de antieke gastronomie in de handboeken te vinden zijn, ongaarne laat afschepen; zou hier niet een terrein liggen, meer in het biezonder naar vrouwelike philologen, die hun kennis op een kookschool produktief kunnen maken voor henzelf en voor de wetenschap? Inderdaad, men vraagt onder de lektuur herhaaldelik, hoe dat nu smaken zou, en niet uit eetlust, maar uit weetlust, om de afschrijvers te kontroleeren; of zij niet regels weggelaten hebben, waardoor onmogelike combinaties van kruiden en spijzen ontstaan.

Lang is de Griekse keuken zeker in eere gebleven; dit blijkt voldoende uit de belangstelling der Karolingers voor deze recepten; dit getuigen de handschriften, en in hoger mate, de tien hs. uit de 15e eeuw, die alle op een uit de 9e eeuw teruggaan. Giarrano en Vollmer zullen, naar het schijnt, zorgen, dat een vertaling dit stuk beschavingsgeschiedenis binnen het bereik brengt van belangstellende historici.

Utrecht. E. S l i j p e r.

A. Erman, Die Literatur der Aegypter. Gedichte Erzählungen und Lehrbücher aus dem 3 und 2 Jahrtausend v. Chr. Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1923.

Tot dusver heeft zich slechts één zijde van de oude Egyptische beschaving in eene bijzondere belangstelling mogen verheugen; dit is hare kunst. Dit verdient zij ten volle, en is ook zeer verklaarbaar. Immers hoe talrijk zijn de bouw- en beeldhouwwerken, die zijn overgebleven van deze beschaving, en in goede uitgaven toegankelijk zijn. Nu bestaat evenwel het gevaar, dat de meening zich gaat vestigen, dat de Egyptenaren zich alleen met het bouwen van tempels en het vervaardigen van groote en kleine kunstwerken hebben beziggehouden. Hierin zou men zich nu zeer vergissen. Er bestaat ook eene letterkunde, die, al zijn de overblijfselen daarvan niet zoo talrijk, als van de kunst, toch evenzeer onze belangstelling verdient. Dat daarvan slechts een gedeelte is overgebleven moet men daaraan toeschrijven, dat het schrijfmateriaal, de papyrus, niet zoo duurzaam is als de steen. Toch is hetgeen van deze Letterkunde overbleef, meer dan voldoende om het geestelijk leven van de Nijldalbewoners te leeren kennen. Dat deze literaire voortbrengselen betrekkelijk zoo weinig bekend zijn, mag men in hoofdzaak daaraan toeschrijven, dat bewerkingen en vertalingen zich alleen bevinden in boeken en tijdschriften, die niet voor ieder toegankelijk zijn. Het was dan ook eene zeer gelukkige gedachte van Prof. Erman om hetgeen er van de literatuur van het oude Egypte was bewaard gebleven, in een boek samen te brengen. En wie was daartoe eigenlijk meer bevoegd dan de grondlegger van de nieuwere methode der egyptische taalstudie, de man, die de meeste dezer teksten op zijn colleges had behandeld, en voor het groote egyptische Woordenboek had bewerkt. Welk een hoogst betrouwbaren gids men in dezen heeft leert het „Vorwort", waar de methode, die bij de bewerking van dit boek is gevolgd, wordt uiteengezet. Vooral de gulden woorden op blz. 1 en 22 waar de schrijver o.m. zegt: „so manches ist uns „noch ganz unverständlich, und bei anderen Stellen „wissen wir zwar, was sie ungefähr besagen, aber die „genaue Bedeutung der Worte fehlt uns noch, oder das „Verständnis der Sätze bleibt unklar" mogen zeker wel ter harte worden genomen. Wanneer hij dan verder zegt: „In solchen Fällen mochte man gern das Uebersetzen „ganz aufgeben", dan mag men het gelukkig noemen, dat hij aan deze gedachte geen gevolg heeft gegeven. Wie de moeite neemt zijne vertalingen met het origineel te vergelijken, die krijgt, wat zeker niet te verwonderen is, gelet op hetgeen de schrijver reeds te voren op egyptologisch gebied heeft verricht, den indruk, dat hier een deskundige van den eersten rang aan het woord is, die maar aan zijne lezers niet wat opdischt. Alles, dit blijkt duidelijk, is zorgvuldig overwogen. De vertaling van hetgeen niet geheel zeker is, staat met cursieve letter. Wat hij zelf heeft aangevuld is tusschen haakjes geplaatst. Het onvertaalde woord wordt door .... de onvertaalde zin door ---- aangegeven. Wat nu den inhoud betreft wordt de egyptische literatuur gegeven tot en met het einde van het Nieuwe Rijk. De inleiding behandelt de ontwikkeling der Letterkunde, de geleerde schrijvers, de zangers, de verhalers, de vormen der dichtkunst, het schrift, de papyrus, en het verstaan der egyptische teksten, altemaal bladzijden, die de lezing overwaard zijn. Vooral het laatste onderwerp, het verstaan van de teksten, hoe zakelijk en duidelijk wordt er gewezen op de moeielijkheden, die zich hier voordoen. Dan volgt de behandeling der literatuur in drie hoofdstukken, die in onderdeelen zijn gesplitst. Hoofdstuk I geeft de poëzie uit de oudste tijden n.l. gedeelten van de pyramidenteksten, verder hymnen aan de kroon van

Digitized by Google

Boven- en Beneden-Egypte en liederen, waarmede de goden des morgens in den tempel werden begroet. Hoofdstuk II bevat de letterkundige voortbrengselen uit den ouderen tijd d.w.z. de tusschenperiode tusschen het Oude- en Middelrijk, het Middelrijk en den Hyksostijd. Het zijn : A. vertellingen ; B moraal ; C Beschouwingen en klachten ; D wereldsche liederen ; E godsdienstige liederen. Hoofdstuk III geeft de literatuur van het Nieuwe Rijk. Zij bestaat uit : A vertellingen ; B de scholen en hare geschriften ; C liefdesliederen ; D verscheidene liederen ; E gedichten op den koning ; F godsdienstige liederen. Vakmannen, leeken, theologen kortom ieder, die in eenig opzicht met de egyptische Letterkunde te maken heeft, wordt dit boek ten zeerste aanbevolen.

Leiden. P. A. A. Boeser.

Cinq Nō. Drames lyriques japonais traduits avec préface, notices et notes par **Noël Peri.** Bois dessinés et gravés par Jean Buhot. Les classiques de l'Orient, Vol. V). Paris, Editions Bossard. 1921. (Pr. fr. 27).

Een van de belangwekkendste gedeelten der oude Japansche literatuur, het aristocratische *nō* drama, wordt in dit werk op voortreffelijke wijze behandeld. De zeer uitvoerige inleiding spreekt ons achtereenvolgens over den oorsprong ervan, van de beteekenis van zijn naam, over de acteurs en hun rol, het tooneel, den verschillenden vorm der stukken, de mimiek en de dansen, de kostuums en de maskers, den algemeenen opzet der stukken, de teksten en hun stijl. Alles wordt zeer helder uiteengezet, en de stof is uit den aard der zaak zoo omvangrijk, dat zij bijna een derde deel van het geheele werk beslaat. Niet minder belangrijk en leerrijk zijn de uitvoerige inleidingen op elk der vijf stukken, benevens de noten, die op elk stuk volgen. Dit alles is noodig om den lezer een recht begrip te geven van den inhoud, den vorm en de taal dezer oude, in Japan beroemde drama's, waarin we de ziel van het Oosten als in een helderen spiegel weerkaatst zien.

Het heeft mij getroffen, dat de schrijver den oorsprong en de ontwikkeling van het *nō* drama geheel op Japanschen bodem plaatst, zonder van China te spreken, en dat hij evenmin bij zijn behandeling van het woord *nō*, dat *kunnen* beteekent, vermeldt, dat dit een *Chineesch* woord is. Het „kunnen", „talent", dat in het Chineesch ook, evenals bij ons, de bezitters van het talent aanduidde, werd geleidelijk op hunne uitvoeringen en op de stukken zelf overgebracht. Dat de Japanners hiervoor het Chineesche woord gebruikten is m.i. zóó karakteristiek, dat we vanzelf alweer het oog op China dienen te richten als den grooten hervormer. Inderdaad zegt Florenz in zijn *Geschichte der Japanischen Literatur*, dat de invloed van het Chineesche tooneel van de Yuen dynastie (den Mongolentijd), dat sterk lyrisch was en meer opera dan tooneelspel, de door muziek, dans en wellicht ook koorzang begeleide Japansche pantomime op 't eind der 14de eeuw deed worden tot een drama met dialoog, het Nō drama, met een door de spelers zelf gesproken of gezongen tekst. Ook de kleine komedies, *kyōgen*, die evenals bij de Grieken ter afwisseling tusschen de ernstige stukken optreden, dragen een Chineeschen naam en zijn aan China ontleend. In deze satirieke stukken, waarin vooral de spot gedreven wordt met de vaak zedelooze monniken, en zelfs vorsten en helden, geesten en demonen het moeten ontgelden, wordt in de volkstaal der 15e en 16e eeuw naar Chineesch voorbeeld het dagelijksch leven weergegeven, zonder koorzang. In de Nō drama's is de zang, zoowel van koor als van spelers, hoofdzaak, het gesprokene bijzaak. Er zijn slechts twee hoofdrollen, die van den „Handelende" en van den „Nevenspeler", elk dikwijls begeleid door één „Medgezel". In vele opzichten herinneren zij ons aan het Grieksche tooneel (protagonist en deuteragonist ; mannen, ook voor de vrouwenrollen, met vast getypeerde maskers ; koorzang ter afwisseling van monoloog of dialoog). Evenals bij de Grieken doet het koor allerlei mededeelingen omtrent gebeurtenissen of de komst van bepaalde personen, en knoopt daaraan zijn beschouwingen vast van vreugde of leed. Ook treedt het soms in gesprek met een der spelers. Het Buddhistische thema van de ijdelheid des levens is daarbij dikwijls het onderwerp. In 't algemeen zijn deze stukken vol Buddhisme, daar zij bijna alle geschreven zijn door Buddhistische monniken uit de 15e en 16e eeuw. De taal ervan is dan ook alleen vertaalbaar voor hem die vertrouwd is met de zeer omvangrijke terminologie dezer leer. Bovendien wemelen zij van toespelingen op oude Chineesche en Japansche mythen, tempellegenden, heldensagen, oude gedichten en wat niet al ; in één woord zij zijn bestemd voor een hoog beschaafd publiek, op de hoogte van de geheele oudheid van het Verre Oosten. Vandaar dat deze op zich zelf korte stukken zulk een lange uitlegging vereischen voor den Westerschen lezer.

De schrijver geeft ons in dit boek een typisch voorbeeld van elk der vijf soorten van Nō dramas: ze zijn gewijd aan een godheid, aan den geest van een gevallen held, aan een vrouw, aan iets actueels, en aan een demon. De godheid is in dit geval de gedeïficeerde minister Sugawara no Michizane, de trouwe raadsman van zijn keizerlijke meesters, die in 901 het slachtoffer werd van den laster zijner jaloersche mededingers en het gebrek aan doorzicht van den jeugdigen keizer. De trotsche Fujiwara's zegevierden, en Michizane stierf in ballingschap (903). Doch spoedig omgaf de legende hem met een aureool van goddelijke macht, en in tal van tempels wordt hij nog heden vereerd. En naast die tempels verrezen kapelletjes voor de geesten van den „Pijnboom die (zijn meester) volgde" (van uit zijn tuin in Kyoto, waarvan hij in een roerend gedicht afscheid had genomen naar het oord van ballingschap) en den „Vliegenden Pruimeboom", die door de lucht als eerste en trouwste volgeling zijn weg naar den geliefden meester vond. Aan deze beide boomen is het eerste der in dit boek vertaalde stukken gewijd ; het speelt bij zijn Buddhistischen tempel op de plaats waar hij in ballingschap tot Brahma bad.

In het tweede stuk treedt de geest van Taira no Atsumori op, den zestienjarigen held, die na de nederlaag der zijnen in 1184 op het strand bij Suma gedood werd door den veel ouderen Kumagaya Naozane, hoewel deze het betreurde den dapperen jongeling, die hem zoozeer aan zijn eigen zoon herinnerde, niet te kunnen sparen. In zijn harnas vond hij de kostbare Chineesche fluit, wier tonen hij nog den vorigen avond van uit het fort had hooren weerklinken. De Buddhistische monnik, tot wien de geest van den gevallene zich wendt met het verzoek om voor hem te bidden, is volgens de fijn-dramatische vinding van den schrijver van het stuk juist de krijger, die hem doodde, en die uit smart daarover monnik geworden is.

Digitized by Google

De beroemde dichteres Ono no Komachi uit de negende eeuw, beroemd ook om haar schoonheid en haar droevig lot, is de hoofdpersoon van het derde stuk. Zij is hier een oude bedelares, bezeten door den geest van een gestorven, door haar versmaden minnaar, die uit haar mond spreekt. Doch vol berouw herwint zij haar zielsrust in de allen vertroostende leer van den Buddha. We zijn hier op het gebied der mystieke Shingon secte, wier beschouwingen over de vijf deelen van den stûpa den inhoud vormen van een geheelen dialoog en in de inleiding op het stuk nauwkeurig door den heer Peri worden verklaard.

Het vierde stuk speelt in het gewone leven, zonder inmenging van goden, geesten of demonen, en is geheel ontleend aan een passage van de *Heike monogatari*, een beroemd romantisch geschiedwerk uit het eind der 12de eeuw. Het is het bezoek van den monnik geworden keizer Go-Shirakawa, in 1186, een jaar nadat in den grooten zeeslag bij Dan-no-ura de macht der Taira's voorgoed door de Minamoto's was vernietigd, aan de gewezen keizerin Toku-ko, dochter van den grooten Taira no Kiyomori, wier zevenjarig zoontje, keizer Antoku, na dien slag in de golven den dood gevonden had. Zij woonde nu als non in een kleinen, afgelegen tempel, waar zij zich wijdde aan het gebed en vrome werken voor het zieleheil harer geliefde dooden. De tragiek van den slag bij Dan-no-ura heeft door alle eeuwen heen een machtigen indruk gemaakt, en ook in dit stuk doet zij zich sterk gevoelen.

Buitengewoon tragisch is de inhoud van het laatste stuk. Een oude tuinman van een tijdelijk keizerlijk paleis uit de 7de eeuw, verliefd op een der hofdames, wordt door deze op de wreedste wijze gehoond. Zij laat n.l. een trommel, met zijde in plaats van met leder bespannen, aan de takken van een boom hangen en doet hem weten, dat zij zich aan hem zal vertoonen, zoodra het hem gelukt, dien trommel tot in 't paleis te doen hooren. Nadat de ongelukkige dwaas tevergeefs getracht heeft, den toonloozen trommel te doen weergalmen, verdrinkt hij zich uit wanhoop, en zijn wraakgeest stort zich terstond op de wreede vrouw en doodt haar met hamerslagen.

De geluidlooze trommel is blijkbaar een symbool van de dwaze, vruchtelooze liefde van den ouderdom voor de jeugd.

Allerlei toespelingen op oude gedichten vinden we in de noten op dit en de andere stukken verklaard. Zoo heeft de schrijver van dit werk ons niet alleen een fraaie vertaling gegeven van vijf belangrijke stukken, die tezamen tevens het programma van een gewone voorstelling zouden kunnen vormen, maar ons met groote kennis van zaken op de hoogte gebracht van alles wat met die stukken en hunne uitvoering samenhangt. Zijn werk is daarom van blijvende beteekenis voor de studie der Oud-Japansche literatuur.

Leiden. M. W. de Visser.

A. Schirokauer, Studien zur mittelhochdeutschen Reimgrammatik. Preisschrift der Münchener philosophischen Fakultät. (Sonderabdruck aus „Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur", 47. Band, 1. Heft). Halle, Niemeyer. 1923. (Pr. *f* 2).

Dit is een werk van groote beteekenis. Dat zij voorop gesteld, want, hoewel men veel in dit boek anders zou wenschen, het materiaal, dat de schrijver bijeenbrengt, is zoo rijk, dat het de kennis van het Middelhoogduitsch belangrijk verder kan brengen. De studiën ontstonden naar aanleiding van een prijsvraag der phil. faculteit te München, die een voortzetting der door Zwierzina hoofdzakelijk in de Zs. f. deutsches Altertum, Bd. 44 en 45 gepubliceerde onderzoekingen verlangde. N° 40 der ‚Studien", „Formprobleme und Stilfragen" heeft de schrijver, benevens trouwens kleinere aanvullingen, aan het werk toegevoegd, nadat het te München met den prijs was bekroond. Dit is van belang, want het bewijst, dat Sch. zelf heeft gevoeld, dat er aan deze reeks van 39 onderzoekingen iets ontbrak, n.l. een oriënteering, in hoeverre hier voor de oplossing van zeer verschillende vragen voorlichting wordt geboden.

De 39 studiën staan zonder verband of rangschikking achter elkaar. Was dit niet anders mogelijk geweest? M.i. wel, wanneer de schrijver de feiten van een bepaald gezichtspunt uit had gegroepeerd. Op verschillende wijzen had dit gekund. De meeste nummers gaan uit van bepaalde vormen bij dichters, wier taal stellig tot een zeker dialectgebied behoort en trachten zoo tot de kennis van de eigenaardigheden dezer gebieden te komen, andere echter nemen een bepaald dialectisch kenmerk in de taal als uitgangspunt en willen met behulp hiervan de dichters localiseeren, zoo bijv. N° 5, waar inderdaad — nadat Zwierzina het reeds had vastgesteld — terecht wordt gezegd, dat de vorm voor het praet. van *komen*, die een dichter gebruikt, als zeker criterium voor zijn dialect kan gelden. Zoo ook op blz. 34, waar de mogelijkheid wordt overwogen (en verworpen) om H. v. d. Türlin op grond van zijn gebruik van *gie-giENC* enz. aan de grens van Schwaben te localiseeren. Wij vragen ons echter af, ware hier niet een principieele scheiding in de „Studien" mogelijk geweest? Op blz. 36, 71, 74, 79, 83 wijst Sch. op diepgaande verschillen tusschen techniek en rijmgebruik van höfische Dichtung en heldenepos, inderdaad een kwestie van het hoogste belang. Had deze tweedeeling niet ook elders in het oog kunnen worden gehouden? Had Sch. niet naar resultaten kunnen ordenen, niet mee kunnen deelen, waarom hij deze rijmen en geen andere voor zijn onderzoek kiest? Men vgl. eens de „Geschichte des nhd. Reimes" van Neumann of ook bijv. de „Reimstudien" van Schröder in de Nachrichten der Kön. Ges. der Wiss. zu Göttingen, 1918; 378 e.v.

Wij hebben echter het werk te aanvaarden, zooals het ons geboden wordt. Een ongewoon rijke verzameling gegevens omtrent het rijmgebruik van tientallen dichters is hier bijeen. Meer dan een millioen rijmen heeft de schrijver verwerkt, duizenden tellingen heeft hij verricht. Dat verscheidene der behandelde kwesties reeds vóór Sch. waren onderzocht, vermindert de waarde der Studien niet. De lezer is echter gedwongen, zich moeizaam de resultaten bijeen te garen. Soms geeft Sch. aan het eind van een onderzoeking een korte samenvatting, zooals bij de Nrs 8, 9, 10, 13 e.a., vaak ontbreekt zelfs deze. In losse, verstrooide opmerkingen, soms door een enkel woord of teeken, geeft hij blijk toch wel te begrijpen, voor welke vraagstukken zijn onderzoek van gewicht kan zijn. Al te zeer volgt hij de veelal bij rijmonderzoekingen toegepaste methode, maar zijn voornaamste voorbeeld, Zwierzina, gaf tenminste af en toe een waardevollen „Excurs" (De Excurse van Sch. op blz. 37 over *gân-gên* enz. en op blz. 79 over *sî* brengen het niet verder dan tot losse opmerkingen) en ongeveer gelijktijdig met zijn Studiën in de Zfda publiceerde

Digitized by Google

Zwierzina zijn de-resultaten-verwerkende „Beobachtungen" in de Festgabe für Heinzel.

Sch. noemt nergens bronnen en verlangt, dat wij hem op zijn woord zullen gelooven (blz. 32). Hij dwingt ons zelf tot den arbeid, maar wat wij bij hem kunnen leeren is inderdaad zeer veel. Ik neem er enkele onderwerpen uit.

Als volgorde van H a r t m a n n s werken neemt Sch. met Zwierzina aan: E r e c—G r e g o r—a. H e i n r i c h — I w e i n. Dat Ehrismann (Anzeiger fda XXVI, 42) er reeds op wees, dat Zwierzina wèl de prioriteit van G r e g. voor a. H. en I w. had waarschijnlijk gemaakt, maar niets omtrent de plaats van a. H. vóór of na I w. bewees, gaat Sch. stilzwijgend voorbij. Hij brengt echter gedeeltelijk nieuwe argumenten voor de prioriteit van G r e g. In E r. en G r e g, gebruikt H a r t m. participia op *-ant* en *-endet* van hetzelfde ww. door elkaar, in I w. van een zelfde ww. steeds één vorm. Ind. en conj. *mahte* komen E r., G r e g. resp. 10 en 3 maal voor, elders nooit. De verhouding van *lie* : *liez* is E r., G r e g. = 2 :1, a. H., I w. echter = 1 : 2,7. E r. staan 2 *drî* masc. tegen 4 *drie* masc., G r e g. beide 1, I w. uitsluitend *drî* (masc. 8 ×) (Vgl. Zwierzina: E r. 8 *hûse*, 9 *hûs*; I w. 1 *hûse*, 15 *hûs*). Dat. *iu* (pron.) komt slechts voor a. H. en I w. De plur. *sî* komt E r. 7 × voor, I w. slechts 1 × (sing. *sî* E r. : I w. = 4 : 9). E r. staan *(n)ieman* en *(n)iemen* naast elkaar, I w. slechts 1 × *niemen* (v. 319), anders steeds *(n)ieman*. Hiertegenover staat *man* : *manne*. E r. resp. 17, 2; G r e g. 12, 0; I w. echter 15 : 5. Sch. meent, dat H a r t m. den boycot over *manne* ophief, omdat deze vorm in Beieren algemeen bekend was.

Als volgorde voor de werken van den P l e i e r neemt Sch. aan: G a r e l — T a n d a r o i s — M e l e r a n z. M e l. rijmt geen praet. *kam*. G a r. heeft uitsluitend *hûse*, T a n d. 22 *hûse* naast 8 *hûs*, M e l. 6 *hûse* tegen 5 *hûs*. G a r. heeft 1 *sant* (voor *samt*), T a n d. 6, M e l. 7. Dat G a r. en M e l. *schrê* en *schrei* vermijden, T a n d. echter beide gebruikt, spreekt m.i. tegen deze chronologie. (Als Sch. zegt, dat Zwierzina de getallen voor T a n d. Z f d a XLV, 33 reeds heeft gegeven, vergist hij zich). Ook niet voor de chronologie van Sch. spreekt *megen* : G a r. 2, T a n d. 3, M e l. 1.

Interessante opmerkingen geeft Sch. voor de localisatie van M a i op blz. 25 (*mugen*) en 41 (*hêt* — *hâte*). Belangrijk is, wat hij noteert over den stijl van de W e l t-c h r o n i k op blz. 43, 44, 67, 73, 102 en 112 en ongetwijfeld is het juist, als hij met Ehrismann (Stud. über Rud. v. Ems) tegen Kraus e.a. in dien stijl de hoogste ontwikkeling van den dichter ziet. (Over het rijmgebruik van R. v. E. zie Junk, P. B. B., XXVII, 446 e.v. en Zwierzina, P. B. B., XXVIII, 425 e.v.) „Anregend" voor de beantwoording van de bekende vraag naar de verhouding van W i r n t tot den P a r z i v a l zijn opmerkingen op blz. 48, 60, 97, 98, 102, 107. Van belang zijn notities op blz. 101, 104, 105 voor de kwestie of A p o l l o n i u s en G o t t e s Z u k u n f t beide van H. v. N e u s t a d t kunnen zijn. Aardig is de conjectuur op M a r t i n a blz. 55 en zeker terecht betrapt hij blz. 73 Ehrismann op een vergissing, naar deze W e l t c h r. 22719 *esele* voor „Eselin" houdt in plaats van voor pl. van *esel*. Maar hoe kan hij beweren, dat a. H. *creatiure* : *tiure* zeer merkwaardig is „bei der lat. Vorlage", die H a r t m. had? Over de bron van den a. H. is niets met zekerheid bekend. De ontboezeming over O t t o k a r op blz. 84 zou hoopvol stemmen, als zij aan het begin van het boek had gestaan; thans valt zij uit den stijl.

De „Randbemerkungen zu Doppelformen", waarmee de schrijver op meer etymologisch gebied komt, maken een niet even gelukkigen indruk. Bij de verklaring van *kröte* naast *krëte* / *krote* zegt hij: das Wort hat nie i-Endung gehabt. Dat zal ook niemand beweren, het is met Hirt (Etymologie) terug te brengen op gr. *βράταχος*. Analoog is *Kote* — *köte*, ndl. *koot*. Sch. had de mogelijkheid van Ablaut kunnen overwegen, dien Kluge ook aanneemt voor *Brett* — *Bord*.

De taal lijdt aan een ver doorgevoerd streven naar beknoptheid en men vindt krachttermen, die men in publicaties als deze niet gewoon is aan te treffen: Henricis Form *hêt* für den I w e i n ist natürlich deliriös (blz. 51); O t t o k a r nimmt, wo er kriegen kann (blz. 62); Wo der j. T i t u r e l seine . . . . *welte(n)* aufgelesen hat, weisz der Teufel (blz. 109).

In Nr 40 uit Sch. zich over „Formprobleme und Stilfragen", doch waar hij zelf in zijn nawoord zegt in te zien, na lezing van Strichs Deutsche Klassik und Romantik heel wat te moeten veranderen, zullen wij hem hier niet hard vallen. Het is echter te hopen, dat hij ook die passage zal willen herzien, waar beweerd wordt, dat zoowel dichter als publiek tegenover den inhoud van H a r t m a n n s werken vrij onverschillig stonden en dat deze slechts om den vorm werden gedicht en geprezen. Sch. maakt in zijn aesthetische beschouwingen een vlijtig gebruik van termen als Formwillen, Kunstwillen, Stilwillen, Formwerdung, in het algemeen van die uitdrukkingen, die na Wölfflin en Walzel tot noodzakelijke bestanddeelen van kunstbeschouwing schijnen te zijn geworden, die enkelen dienen om veel, maar den meesten aesthetici om bitter weinig te zeggen. Hoe dit echter ook zijn moge, van „Formwillen" geeft Schirokauers boek zeer weinig blijk.

Amersfoort. H. S p a r n a a y.

F. P. H. Prick van Wely, Engelsch Woordenboek, 1ste Deel. Eng.-Nederl. Gouda, G. B. van Goor Zonen. 1923. (Pr. *f* 4.50; 2 dln. *f* 8.25, in 1 band *f* 7.50).

De achtste druk van Kramer's Nieuw Engelsch Woordenboek, is door Dr. Prick van Wely weer geheel omgewerkt en onder bovengenoemden titel verschenen.

Ik moet bekennen dat ik, na dit werk eens in handen te hebben genomen, het met genoegen, telkens weer heb ingezien, aangelokt door de benijdenswaardige rijkdom en oorspronkelijkheid van uitdrukkingen, waarmede de samensteller het vreemde woord wist weer te geven.

„If that's not high praise, tell me higher and I'll use it," zou ik met Dickens willen zeggen.

Het werk munt in hooge mate uit door nauwkeurigheid en veelzijdigheid. Hiervan geven blijk o. a. de vele werkwoordelijke uitdrukkingen, vermeld onder: to give, take, pay, turn, enz.

Zoo zou ik, bij de lange reeks uitdrukkingen vermeld onder „to turn", alleen bezwaar maken om: „turn about" (hier als militaire term aangegeven), door rechtsomkeert te vertalen. De militaire term toch is: „right about. turn."

Hoe „to turn out a screw" vertaald kan worden met: een schroef *aanzetten* is mij niet duidelijk. Misschien is 't een drukfout.

Digitized by Google

Soms is de schrijver geneigd een minder gewone beteekenis van een woord naar voren te brengen, ten koste van de gewone. Wanneer onze leerlingen in: The Pied Piper of Hamelin lezen: ,,'t Is clear, cried they, our Mayor's a noddy, zullen ze zeker vreemd opkijken als eenige beteekenis te vinden, dat hij ,,een domme zeezwaluw" is. In de aanwijzing van de uitspraak wordt Murray strikt gevolgd, zoodat dit wel de rede zal zijn, dat ook voor woorden als: launch, haunch, haunt slechts één uitspraak wordt aangegeven.

Wij mogen gerust aannemen, dat het publiek de buitengewone verdiensten van dit werk zal weten te waardeeren, door er een ruim gebruik van te maken.

Leiden. Chr. Kok.

E. Wechszler, Wege zu Dante. Halle a. S., Max Niemeyer. 1922.

Dit boekje bevat vijf opstellen, waarvan er vier bewerkt zijn naar lezingen die door den schrijver werden gehouden in het Dantejaar 1921. Het langste, getiteld ,,Scholastiker und Prophet", is geschreven naar aanleiding van een opmerking van prof. Burdach, die er den nadruk op legde, dat de *Commedia* niet zoozeer een middeleeuwsch als een ,,toekomstgedicht" is, dat op velerlei gebied nieuwe tijden aankondigt. Als oud-leerling van prof. B. heeft W. getracht deze stelling te verdedigen; hij toont aan in hoeverre Dante eenerzijds een volgeling der scholastiek, anderzijds een ,,profeet" was. Dante houdt sterk vast aan tradities en aan vanouds bestaande maatschappelijke instellingen: hij plaatst zijn politiek ideaal in het verleden. Hij onderscheidt zich echter van velen zijner tijdgenooten door zijn afkeer van ascese en door het feit dat hij niet den dood maar het leven verheerlijkt, hij laat recht wedervaren aan vele groote heidenen. Zijn talrijke vergelijkingen toonen duidelijk aan hoe hij met al zijn zinnen van de natuur genoot; hierin was hij dus ook een voorlooper der Renaissance.

W. schrijft verder over de viervoudige leerschool die Dante doormaakte, als ridder, als troubadour, als geleerde en als door God geïnspireerde dichter, respectievelijk geleid door de voorbeelden van zijn voorvader Cacciaguida, van Guinizelli, van Brunetto Latini en van Virgilius.

W. betoogt, dat de *Commedia* een allegorie is in den Griekschen zin des woords: zij heeft een diepere beteekenis dan die welke de letterlijke zin ons te verstaan geeft. De modernen, b.v. Croce, hebben een neiging om alle allegorie terzijde te schuiven, hetgeen onjuist blijkt wanneer men bedenkt, dat Dante schreef in een tijd waarin men veelvuldig de leer der viervoudige tekstuitlegging toepaste, n.l. de letterlijke, de allegorische, de moreele en de anagogische, door hemzelf in het *Convivio* uiteengezet. De twee laatste opstellen handelen over de dogmatische en de artistieke eenheid die het Dante gelukt is te brengen in de zeer heterogeene elementen waarmee hij het ,,Poema Sacro" opbouwde, en over Dante als mensch.

Het is jammer, dat dit boekje ontsierd wordt door een al te chauvinistische voorrede en een zekeren aanmatigenden, zelfgenoegzamen toon, dien men maar al te vaak bij geleerden aan gene zijde van den Rijn aantreft.

Amsterdam. Juliette Cohen.

A. Morel-Fatio, La comedia espagnole du XVIIe siècle. Deuxième édition revue. Paris, Champion. 1923 (Pr. fr. 3.50).

De zeer verdienstelijke Fransche hispanist A. Morel-Fatio, wiens studies van de Spaansche *comedia* reeds dateeren uit 1875, geeft hier een 2en herzienen druk van zijn ,,Leçon d'ouverture" aan het ,,Collège de France" van 1884. Zijn brochure van ruim 70 pagina's vertoont drie deelen. Na het voorwoord, waarin o.a. het oordeel van Jules Lemaître wordt afgedrukt, betoogt M.-F. dat alle volken wel tooneelwerk bezitten, maar dat vele o.a. ook Engeland een eigenlijk nationaal tooneel d.w.z. een tooneeltraditie, een lang voortleven van éénzelfde dramatische formule missen: het oude Griekenland, Frankrijk en Spanje hebben dat wel. M. a. w. het feit dat b.v. het officieele Spanje van ± 1600—± 1830 stilstond bezorgde dit land een nationaal drama!

Dan worden de naam en de aard van de *comedia*, mengeling meestal van het tragische en het komische, besproken. Aan de hand van Lope de Vega's rede van 1608 ,,Arte nuevo de hacer comedias en este tiempo" worden daarna diens opvattingen nagegaan: hij uit zich schuchter tegenover zijn gehoor van geletterden, van *ingenios científicos*, spreekt geringschattend over het tooneel, verklaart te voldoen aan den volkssmaak; zijn voorlooper Lope de Rueda ging hem te ver, die bracht zelfs handwerkslieden op het tooneel; hij spreekt over de versificatie, aantal acten, omvang, enz. M.-F. wijst erop dat Lope de Vega tegen 't eind van zijn leven met meer trots over zijn *comedias* spreekt; hij stelt dan diens verdiensten vast. (p. 52—53).

Tenslotte wil M.-F. de beteekenis van de *comedia* voor de wereldliteratuur taxeeren. Hij beweert dat andere volken er slechts van geprofiteerd hebben als van een ,,vaste magasin d'intrigues et de jeux de scènes . . . . La forme de ce drame, ses divisions, ses rôles, ses emplois, son style et sa versification ont été totalement négligés". (p. 57). Dat deze uitspraak in haar geheel èn voor de Nederlandsche èn voor de Fransche literatuur onjuist is, blijkt o.m. uit het Amsterdamsche proefschrift van den heer J. A. v. Praag (La comedia espagnole aux Pays-Bas, vgl. p 57, 156—160, etc). Maar ook onlogisch gaat M.-F. te werk wanneer hij, zich afvragend waarom de *comedia* aan deze zijde van de Pyreneeën zoo weinig geacht werd, zegt dat het breken met den regel van de eenheden en het mengen der genres ons *nu* niet *meer* ergert. De vraag is natuurlijk: ,,hoe was dat in de 17e eeuw?", en het antwoord: ,,den Renaissancisten was dat een doorn in 't oog". Maar de Renaissance heeft in Spanje nooit dat absolute, consequente karakter gehad dat zij in andere landen b.v. in Nederland en Frankrijk aannam; zij veroorzaakte er niet die splitsing tusschen geleerd en ongeleerd; zij bracht bovendien — M.-F. constateert het zelf p. 60 — in Spanje geen speelbaar drama voort. Op p. 59 en vlgg. ontwikkelt M.-F. zijn bezwaren tegen de *comedia* en noemt o.a. oppervlakkigheid, slordige en te haastige vervaardiging, gemis aan analyse en studie van de karakters, zwakheid van stijl en compositie, te lyrische en vooral zonderling gevarieerde versificatie (monologen b.v. in sonnetvorm, dialoog in een stortvloed van coupletjes). Men kan het hiermee eens zijn en het daarom reeds overbodig achten dat M.-F. (p. 66—69) ook nog de z.g. nationale eigenschappen (b.v. hun gebrek aan doorzetten) van de Spaansche

Digitized by Google

schrijvers van stal haalt; de anders zoo didactisch aangelegde Spanjaarden hebben in de *comedia* niet genoeg geleerd, naar Morel-Fatio's smaak; en hun stukken waren te particularistisch, te speciaal Spaansch. Wel moet hij toegeven dat ze daardoor een beeld geven van 't ideaal van de Spaansche 17e eeuw, en dat ze bovendien uit eigen historie geput hebben, heel anders dan het Fransche „nationale" drama dat Charlemagne, St. Louis en Jeanne d'Arc niet aanroerde. Alweer, zou ik willen opmerken, een gevolg van den zooveel sterkeren Renaissancegeest, met zijn afkeer van de Middeleeuwen, in Frankrijk.

Dit boekje blijft een aardig inleiding tot de studie der *comedia*, al is het niet vrij te pleiten van eenzijdigheid en gebrek aan Cultuurhistorisch inzicht.

Enschede. G. J. Geers.

R. Trautmann, Polnisches Lesebuch. Eine Auswahl polnischer Poesie und Prosa des 19. und 20. Jahrhunderts. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. 1920. (Pr. *f* 1.—).

Dit leesboek bevat gedichten van Asnyk, Kasprowicz, Konopnicka, Mickiewicz, Tetmajer, Słowacki, prozastukken van Dygasin'ski, Kasprowicz, Tetmajer, Reymont, Sienkiewicz, Sieroszewski, Weyssenhoff, Żeromski. De verzamelaar is een bewonderaar der Poolse letterkunde en wil de Duitsers, die Pools lezen kunnen, de gelegenheid geven enige typiese figuren uit de Poolse letterkunde te leren kennen.

Dit boek is niet voor beginnelingen bestemd; daarvoor zijn de teksten rijkelik moeilik. Daarvan kon ik mij overtuigen, toen ik in 1921 met studenten enige stukken uit dit boekje las. 't Is trouwens heel moeilik, uit de moderne letterkunde gemakkelike stukjes uit te zoeken.

Geeft dit boekje een goed idee van de Poolse letterkunde? Tot zekere hoogte, ja, maar toch op een eenzijdige wijze. M.i. hadden enige patriottiese en messianistiese stukken van Mickiewicz en Krasin'ski niet mogen ontbreken. Voor het begrijpen der Poolse mentaliteit zijn m.i. fragmenten uit Mickiewicz' *Dziady* of *Księgi narodu polskiego* gewichtiger dan *Krimse sonnetten* of *Farys*, hoe hoog deze ook mogen staan als poëzie.

En hoe gemakkelik hadde een fragment uit *Irydion* of een der *Psalmy przyszłości* de plaats kunnen innemen, tans afgestaan aan lange stukken poëzie van Kasprowicz? De allermerkwaardigste verschijning in de moderne Poolse letterkunde is toch zeker wel Wyspian'ski, en karakteristieke fragmenten waren er genoeg uit zijn werken te halen. Van Reymont is een ongetwijfeld interessante en aestheties waardevolle tekst meegedeeld, karakteristieker Pools ware een fragment uit de *Chłopi* geweest.

Zo moet ik bekennen, dat ik Trautmann, die zich sedert lange jaren heeft doen kennen als een der eerste Duitse slavisten, als een taalgeleerde en filoloog van uitnemende eigenschappen, minder hoog stel als kenner der Poolse mentaliteit, zoals deze zich in de letterkunde uit.

Intussen kan dit boekje, dat in 't algemeen mooie teksten bevat, reeds daardoor een nuttige taak verrichten. Geleidelik zijn er in het herboren Polen veel goedkope herdrukken, uitstekend bewerkt, van meesterwerken der letterkunde verschenen, maar op dergelijke wijze pleegt men niet de literatuur der laatste vijftig jaar uit te geven.

Leiden. N. van Wijk.

Handbuch der Kunstgeschichte von **Anton Springer.** Band I, Das Altertum. 12te verbesserte und erweiterte Auflage, nach Adolf Michaëlis bearbeitet von **Paul Wolters.** Leipzig, Alfred Kröner Verlag. 1923.

De nieuwe uitgaven van dit handboek volgen elkander nog steeds vrij snel op; de 9de lag bij den dood van Michaëlis in 1910 reeds bijna gereed, maar werd toch eerst door Wolters voltooid, die de volgende, onder medewerking van C. Schuchardt en F. W. von Bissing bewerkte. Thans verscheen reeds de 12de. Daar ik de 11de niet bezit, moet ik deze uitgaaf met de 10de vergelijken.

Het meest in het oog loopend verschil is dat van de 16 gekleurde platen alleen de 8 beste behouden zijn en de andere door goede ongekleurde afbeeldingen van beroemde beelden zijn vervangen.

Ook is het boek weer met 30 bladzijden toegenomen. De tekst is maar met 14 vermeerderd, maar er zijn 6 bladzijden bijgekomen met een beknopte maar toch zeer welkome opgaaf van literatuur en het register beslaat 26 inplaats van 16 bladzijden en is dus veel rijker.

Bij nader toezien blijken ook de prentjes in den tekst die van 1047 op 1078 nummers zijn gebracht met meer dan een dertigtal toegenomen, gedeeltelijk ter vervanging van de vervallen platen, gedeeltelijk met geheel nieuwe afbeeldingen, terwijl soms de bestaande, voor ruimtebesparing door kleinere, niet mindere of door beter geslaagde vervangen zijn. Een enkele maal komt het ook voor dat een nieuwe herstelling van de afgebeelde werken daartoe aanleiding gaf. Ik wijs op de Berlijnsche Polyhymnia Abb. 825 met den kop uit Dresden, die Klein haar terug gaf en vooral op den Diskuswerper van het Vaticaan, die, met zijn waren, te Rome gevonden, kop, nu eindelijk ook met het beroemde werk van Naukydes in verband gebracht wordt. Zoo zijn ook enkele afbeeldingen verplaatst, waaronder ik de „Barberinische Muse" vermeld Abb. 619, niet langer tot de school van Phidias gerekend, thans als een vrije navolging van den Palatijnschen Apollo van Skopas, Abb. 617 en 618 opgevat en de Wolvin van het Kapitool, Abb. 896, die in plaats van als oud-Grieksch als oud-Etruskische wordt behandeld. Ook dit meen ik ten onrechte. Hoe streng de stijl lijkt, de bouw van het oog verraadt duidelijk een veel lateren oorsprong.

De belangrijkste vermeerdering veroorzaken natuurlijk nieuw gevonden werken. Ik noem slechts een paar voorbeelden. Uit Syria is overgenomen de belangwekkende wandschildering Abb. 1052 en 1053, waarin zich een Grieksch-arabische familie van de 2e eeuw n.C. in Mesopotamië heeft laten afbeelden, o.a. twee Arabieren, nog met die hooge witte tiara die de oude priestervorsten van Egypte en Syrië gedragen hebben. Niet minder merkwaardig zijn de zes reliefs van omstreeks 500 v. C. van de beide voetstukken te Athene gevonden, Abb. 419 en 420, die ons nauwelijks minder verrassen door de balspelers dan door het spel met den hond en de kat aan een touwtje. Ik meen in de hockey-spelers de eerste poging te mogen zien tot de perspectief die Mikon wat later zou beginnen te gebruiken.

Men meene echter niet dat Wolters omtrent Mikon nog tot nieuwer inzicht bekeerd is. Maar al te waar is wat hij aan het slot van zijn inleiding herdrukt: „aber wir gestehen gerne, das wir uns schon aus dankbarer Pietät in Fällen möglichen Zweifels lieber den schon

Digitized by Google

vorliegenden wohlerwogenen Darlegung anschlossen, als ohne Zwingenden Grund geneuert haben". Het is zeker voor een handboek goed dat de schrijver niet over een nacht ijs gaat, niet dan na rijp beraad van de in een vorige uitgaaf uitgesproken meening afwijkt, maar al geeft, zooals gezegd, de schrijver soms wel nieuwe inzichten weer, hij zou met de noodige voorzichtigheid toch wel hier en daar iets meer hebben kunnen vermelden van wat in de laatste jaren vermoed werd afwijkend van oudere meeningen die waarlijk toch ook niet altijd beter brieven hebben.

Maar alles tezamen genomen blijft het boek een voortreffelijk handboek, dat ook uiterlijk gewonnen heeft, in den druk van Bernardt Tauchnitz, door zijn Latijnsche letter en zijn eenvoudigen rood-linnen band.

Amsterdam. J. Six.

L. Heuzey, Histoire du Costume antique d'après des études sur le modèle vivant. Paris, Champion. 1922. (Pr. frs. 60.—).

Men kan het beschouwen als een geluk voor velen, die niet in de gelegenheid zijn geweest L. Heuzey colleges te hooren en te zien geven, dat de vrienden en leerlingen den meester er toe hebben gebracht zijn aanteekeningen over het Grieksche kostuum te ordenen en uit te geven. Het klinkt haast ongeloofelijk, dat de redactie van dit boek het werk is geweest van een bijna negentigjarige. Wie het gelezen heeft, kan begrijpen, dat de stof ervoor gedurende een lang menschenleven is verzameld enverwerkt. Er is een synthetische voorstelling bereikt van het Grieksche kostuum, zoodat in menig duister punt licht is verschaft. Daarnaast wordt de wijze van drapeeren duidelijk aangetoond en rijkelijk verklaring gegeven van over de kleeding handelende moeilijke plaatsen uit schrijvers, steeds met aanhaling van werken uit de beeldende kunst. Ook de kleinste kleinigheid wordt hierbij niet versmaad en geeft soms een nieuwen kijk op bekende dingen. Waarom bezweek Eriphyle voor de verleiding en nam zij het halssnoer aan? Misschien, zegt de schrijver, heeft de vazenschilder naar een motief gezocht en daarom den peplos van Eriphyle op de schouders niet met fibulae gesloten, maar met opvallend ordinaire spelden.

Het eerste hoofdstuk „du principe de la draperie antique" werd voorgedragen als lezing in 1892, het laatste „la toge romaine" verscheen in 1897 in drie afleveringen van de Revue de l'Art ancien et moderne. Het gedeelte, dat daartusschen ligt en dat de grootste plaats in het boek inneemt, is nieuw. Daarin wordt behandeld de kleeding bij de Grieken, zoowel voor man als vrouw.

Het principe, waarvan wordt uitgegaan bij het antieke kostuum is, dat het op zichzelf geen vorm heeft; het bestaat altijd uit een rechthoekig stuk stof van verschillende afmeting in verhouding tot de grootte van dengene, voor wien het is bestemd. Het komt er niet op aan of een man of een vrouw het dragen moet. Er wordt geen vorm aan gegeven door de schaar en aldus is het niet de slaaf van het lichaam zooals onze moderne kleeding. Bij de mannenkleeding onderscheidt men twee hoofdsoorten, het inheemsche en van wollen stof vervaardigde himation en de uit het Oosten, ingevoerde, oorspronkelijk van linnen vervaardigde chiton, de types mantel en hemd, waarvan de eerste niet zonder het laatste werd gedragen. Wel komt de mantel zonder onderkleed voor in de beeldende kunst, maar de kunstenaars hebben in dat geval de bedoeling gehad het lichaam beter te doen uitkomen. Een tusschenvorm, die dienst kon doen zoowel als mantel en als tunica was de exomis, die, zooals de naam aanduidt, steeds heteromaschalos was. Dit epitheton „heteromaschalos" wordt evenals „amphimaschalos" gebruikt van den chiton, waarbij men onderscheidt den langen en den korten vorm. De lange chiton bestond uit twee aaneengenaaide stukken stof. (Zou ook hier nooit de schaar gebruikt zijn ?) De kleedingstukken werden aan 't lichaam bevestigd met fibulae, aangeweven bandjes of knoopen en een of twee ceintuurs.

Op dezelfde wijze vindt men als vrouwenkleeding, waarvoor talrijke namen bij de schrijvers voorkomen, twee hoofdtypen, den inheemschen wollen peplos, welke open, half of geheel gesloten werd gedragen met of zonder omslag en, evenals voor den man, den geïmporteerden chiton. Met den chiton werden verschillende mantels gedragen, welke in de beeldende kunst meestal op den rechterschouder zijn bevestigd, soms ook links. Dit wordt door den schrijver verklaard uit het oogpunt van symmetrie bij twee naast elkaar staande asymmetrisch gekleede figuren. Aan het levend model wordt de mogelijkheid van deze wijze van bevestiging bewezen. Dit was van te voren waarschijnlijk, wanneer men nagaat de manier, waarop door de mannen de exomis, de tunica heteromaschalos, soms ook de chlamys wordt gedragen. Maar hiermee is niet verklaard de kleeding van een in verschillende kopieën voorkomende figuur, welke door Furtwängler gehouden wordt voor een Aphrodite van Agorakritos, wier chiton den rechterarm bedekt, maar den linker vrijlaat. Zou men hier misschien fantasie van den beeldhouwer moeten aannemen ? Heuzey heeft voor zijn studies naar het levend model dikwijls een of ander arrangement van een beeldhouwer als in werkelijkheid onbestaanbaar verworpen en het geschreven op rekening van onhandigheid of fantasie van den kunstenaar. Dat hij het recht had zoo te oordeelen en dat zijn oordeel juist zal zijn, bewijst wat hij in het laatste hoofdstuk van zijn boek bereikt heeft met het drapeeren van de Romeinsche toga om het levend model. Daar wordt ons voor oogen gesteld de eenvoudige Etrurische mantel tot de toga triumphalis uit den keizertijd, en men moet de manier bewonderen, waarop het model, gedrapeerd door den schrijver, dit lastige kleed op verschillende wijzen draagt. Voor het eerst is mij duidelijk geworden, wat Livius bedoelt, waar hij den Romeinschen gezant in den senaat een sinus laat vormen van zijn toga.

Het resumé, dat ik gegeven heb van dit mooie boek is pover en veel van den inhoud ervan heeft men reeds elders (bij Helbig. Studniczka en o.a. in de zeer geleerde en goed gedocumenteerde artikels van Amelung s.v. chiton, chlaena, chlamys bij Pauly-Wissowa) kunnen lezen, maar nergens in den aantrekkelijken vorm, waarin het hier wordt aangeboden. Een boek te schrijven als dit vermocht alleen degene, die zich gedurende een geheel leven met dit onderwerp heeft beziggehouden. Zes indices en een lijst van afbeeldingen maken het naslaan van plaatsen gemakkelijk. Ik hoop, dat dit boek, waarvan E. Pottier, die de inleiding schreef, zegt, dat het 't werk is „d'un archéologue, d'un artiste et d'un professeur", gelezen zal worden door allen, die belang stellen in het antieke kostuum, dat een voornaam onderdeel vormt van de antieke kultuur.

Leiden. M. M. Assmann.

Digitized by Google

Ir. B. Wigersma, G. J. P. J. Bolland, Een schets.
Ester Vas Nunes, Een schijnbetoog tegen Bolland's Leer van Zuivere Rede. Haarlem, Boissevain & Co. 1922.

Deze twee brochures behooren zeker wel tot de meest aantrekkelijke onder de publicaties der volgelingen van Bolland. Gelukkig de leermeester, wiens geschreven en gesproken woord door begaafde leerlingen met zulk een geloof en pieteit doordacht, wiens levenshouding met zoo groote liefde en geestdrift verdedigd wordt.

Terwijl Wigersma's warm en goed geschreven boekje (waarvan alleen het motto Mattheus 21 : 42 mishaagt) zich richt tot het groote publiek en ook door niet wijsgeerig geschoolden kan genoten worden, geldt van Mej. Vas Nunes' geschrift Persius' „Quis leget haec? Aut duo aut nemo." Wie niet in Hegel's en Bolland's leer terdege thuis is, zal deze zorgvuldige polemiek tegen Dr. Pen's (m. i. niet zeer belangrijke) dissertatie ten hoogste even doorbladeren en dan ter zijde leggen. — Een wijsgeerige bespreking zou hier niet op haar plaats zijn. Ook ware zij nutteloos. Wie de dialektische methode niet als de ware erkent, bewijst naar het oordeel der Hegelianen slechts zijn wijsgeerige impotentie. Zij kunnen het niet toegeven, dat men bewust en als bevoegde een afwijzende houding zou kunnen aannemen tegenover deze methode, waarbij de mensch, de ongebroken continuiteit van den eindigen en oneindigen geest in zijn denken consequent vervolgend, er ongemerkt toe komt, het creatuurlijke van zijn geestelijk wezen uit het oog te verliezen en zich zoo ongeveer op God's standpunt te willen plaatsen.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

SCHOOLBOEKEN.

De uitgever J. M. Meulenhoff te Amsterdam zond ons de 6de uitgave der *Mots et expressions usuelles* par P. de Geus et H. J. Schoo; het boekje wordt in een handig formaat, zoodat het in den zak kan worden meegenomen, en stevig gecartonneerd in den handel gebracht.

Van het tweede deel der *Handleiding bij het Onderwijs in het Engelsch* door Dr. C. Stoffel is de zestiende druk, herzien door Prof. Dr. A. E. Swaen, verschenen bij de firma J. M. Meulenhoff te Amsterdam. Deze nieuwe druk onderscheidt zich door enkele wijzigingen van de vijftiende.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

PHILOLOGISCHE KRING TE AMSTERDAM.

In het afgeloopen, zevende vereenigingsjaar werden de volgende voordrachten gehouden: *Nieuwe Shakespeare-kritiek,* door dr. H. de Groot; *Over den oorsprong van taal,* door dr. W. F. Tiemeyer; *De ontwikkeling der boekdrukkunst tot in de 17e eeuw,* door dr. C. P. Burger Jr.; *Moet Veldeke tot de Nederlandsche literatuur gerekend worden?,* door dr. J. van Dam; *De ontmoeting van Aeneas en zijn moeder in het 1e boek der Aeneïs,* door dr. M. Boas; *Le livre des mestiers en de Fransche woorden in het Nederlandsch.* door dr. K. Riemens; *Het 'verhevene' in de Grieksche aesthetica,* door dr. J. D. Meerwaldt; *Sir Thomas More en zijn Utopia,* door dr. G. Dudok.

Amsterdam, Mei 1924. J. D. Meerwaldt. Secr.

Van Moliniers voortreffelijk boek *Les Sources de l'histoire de France,* voortgezet door Emile Bourgeois en Louis André, verscheen dl. IV van de derde afdeeling (XVIIde eeuw), behelzende de bibliografie der *Journaux et Pamphlets.* Ongeveer 1300 titels worden hier behandeld met nauwkeurige opgaven van bibliografischen aard en kritische opmerkingen over de waarde der beschreven bronnen. Ook vele hier te lande verschenen geschriften worden hier beschreven en vele ervan handelen ook over onze geschiedenis. Onze beste wenschen voor de voortzetting van dezen uitnemenden arbeid, die thans 14 deelen omvat. Uitgever is Aug. Picard, Parijs. P J. B.

Dr. de Brouwer komt in een ons toegezonden stuk op tegen de beoordeling, die Prof. v. Leeuwen in het Febr.-nummer van het *Museum* gegeven heeft van het bij de Firma Wolters verschenen *Vademecum Homericum,* waarvan hij de bewerker is. Volgens ons principe kunnen we geen anti-kritiek plaatsen.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

N. Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., LI-LII, 4: W. Schur, Zwei Fragen der älteren röm. Verfassungsgesch. — P. Geigenmüller, Harmonien u. Dissonanzen bei Dio, Plutarch u. Favorin. — A. Dyroff, Die Philosophie des Gaudeamus. — G. Mayer, Lenaus Raubschütz. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: K. Dürr, Der Platonische Gorgias als Lektüre der Oberprima. — R. Preiswerk, Eckermanns Gespräche mit Goethe im altsprachl. Unterricht. — A. Czwalina, Die Bedeutung der Mathematik für unser Weltbild im Rahmen der höheren Schule.

Tijdschr. v. Nederl. Taal- en Letterkunde, XLIII, 1: A. A. Verdenius, Over de inclinatie in het Mnl. — M. J. v. d. Meer, Scherpkorte en zachtkorte *o* in Ndl. woorden van Franse afkomst. — M. E. Kronenberg, Van den Here van Valkenborch. — M. Boas, C. A. Boomgaert, een vriend van Coornhert en Spieghel. — H. Moller, Vondelstudies. — D. Th. Enklaar, Reinaert en Hadewych. — Kleine Meded.

Studiën, CI, Mei: J. Scheerboom, Amsterdams groei en glorie, II. — G. Lamers, Onze Schoolrevolutie. — F. v. Lith, Het Gebed v. Ardjoena tot Ciwa. — H. Padberg, F. v. Eeden, III. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Bakhuizen v. d. Brink, Oud-christ. Monum. v. Ephesus: Journ. of Hell. Studies XLIII, n°. 2.

Boer, Edda: Rev. Crit. 1924, n°. 7 (L. P.)

Frijlinck, Tragedy of Olden Barnavelt: Anglia, Beibl. XXXV, n°. 3 (Aronstein).

Herfst, Travail de la femme: Journ. of Hell. Stud. XLIII n°. 2.

Huet, Contes populaires: Rev. Crit. 1924, n°. 6 (L. P.).

Kern, Taalvormen v. 't ged. Havelok: Anglia, Beibl. XXXV, n°. 2 (Holthausen).

Roche, Censure en Hollande: Rev. Crit. 1924, n°. 8 (E. W[elvert]).

CERTAMEN POETICUM HOEUFFTIANUM.

Praemio aureo ornatum est carmen c. t. *Daedalus et Elpenor,* quod fecit *Hermannus Weller* Ellwangensis

Praeterea haec magna laude ornata sumptibus legati edi poterint idque hoc ordine:

Pauperrimus bonorum, quod fecit *Franciscus Sofia Alessio* Radicenensis.

Ad cunabula.

Guaschi montis templum.

Ab auctoribus carminum quibus inscribitur *Ad cunabula* et *Guaschi montis templum* petimus, ut scidulae aperiendae veniam dent.

Digitized by Google

Zoo juist compleet verschenen:

Dr. J. WOLTJER

Latijnsche Grammatica

ZESDE HERZIENE EN OMGEWERKTE DRUK

door Dr. R. H. WOLTJER

Hoogleeraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam

Prijs, ing. f 9,50, geb. f 9,90

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

PIETAS

REDE

UITGESPROKEN TER AANVAARDING VAN HET AMBT VAN HOOGLEERAAR AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT TE GRONINGEN DEN 24EN MEI 1924

DOOR

Dr. H. WAGENVOORT Jr.

Prijs . . . . f 0,75

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

Supplementum Epigraphicum Graecum

Adiuvantibus P. ROUSSEL, Argentorati, A. SALAČ, Pragae, M. N. TOD, Oxonii, E. ZIEBARTH, Hamburgi, redigendum curavit J. J. E. HONDIUS, Lugduni Batavorum

Volumen primum. — Fasc. I-II

Priis per jaargang van 10 vel druks van 16 pagina's **f 6.—**

Het doel van dit periodiek is een overzicht te geven van de Grieksche Opschriften, die in verschillende boeken of tijdschriften worden gepubliceerd, maar zoo verspreid, dat het zeer moeilijk is voor ieder, die daarvan een studie wil maken, zich van alles op de hoogte te stellen.

SUPPLEMENTUM EPIGRAPHICUM GRAECUM

brengt deze teksten bijeen, verbeterd of zooveel mogelijk bijgewerkt en geographisch gerangschikt.

Een zeer belangrijk en onmisbaar tijdschrift voor allen, die de Grieksche letterkunde en de Grieksche oudheden bestudeeren.

Uitgave van A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij te Leiden

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAFIE

LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

12 Nummers **69ste Jaargang** **Per jaar f 2.40**

De **Nederlandsche Bibliografie**, het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM
MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

31ste Jaargang. No. 10. Juli 1924

Schrader, Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde, 2te Aufl., I (Uhlenbeck).
Walter, Die Grundbedeutung des Konjunktivs im Griechischen (Rutgers).
Delatte, La vie de Pythagore de Diogène Laërce (de Sopper).
Baehrens-Vollmer, Poetae Latini Minores, I, 2 (Bosselaar).
Andersen and Smith, The Pāli Dhātupātha and the Dhātumañjūsā (Vogel).
Schuringa, Het Dialect van de Veenkoloniën (W. de Vries).
Lachmann-v. Kraus, Die Gedichte Walthers von der Vogelweide (J. v. Dam).
Boissonnade, Du nouveau sur la Chanson de Roland (Sneyders de Vogel).
Gragger, Eine altungarische Marienklage (Kern).
Jacoby, Die Fragmente der griechischen Historiker, I (U. Ph. Boissevain).
Loenen, Het conservatief-aristocratisch Karakter van Plato's Staatsphilosophie (Vrijlandt).
Strache, Der Eklektizismus des Antiochus von Askalon (K. H. E. de Jong).
Hammer Jensen, Die aelteste Alchymie (Jaeger).
Schoolboeken:
Geerebaert, Xenophon, Uit de Anabasis en andere werken (Thiel).
Fransen, Racine, Brittannicus et Molière, Les Précieuses Ridicules (Prins).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Certamen Poëticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

O. Schrader, Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde. Grundzüge einer Kultur- und Völkergeschichte Alteuropas. Zweite, vermehrte und umgearbeitete Auflage. Erster Band. A—K. Herausgegeben von A. Nehring. Mit 59 Tafeln und 61 Abbildungen im Text. Leipzig, Walter de Gruyter & Co. (vormals G. J. Göschen'sche Verlagsbuchhandlung). 1917—1923.

Het is volstrekt niet noodig, dat men Schrader's opvattingen omtrent de verhouding der taalwetenschap tot andere historische wetenschappen in alle opzichten deelt, om zijn in 1901 in eerste editie verschenen *Reallexikon* als een voortreffelijke inleiding in de studie der Indogermaansche oudheid en als een kostbaar hulpmiddel bij verder onderzoek van allerlei etymologische, palaeo-ethnografische, cultuurhistorische questies te kunnen waardeeren. Zelfs wie sommige problemen geheel anders zoude willen formuleeren, zelfs voor wien „oervolk" en „stamland" niet veel meer dan ijdele hersenschimmen zijn, moet erkennen, dat de Indogermaansche oudheid, d.w.z. het geheele cultuurcomplex der oude Indogermaansch sprekende volken, een tot zekere hoogte een geestelijke eenheid vormende realiteit vertegenwoordigt, die als zelfstandig vak het bestudeeren in hooge mate waard is. Schrader nu was door zijn encyclopaedische kennis de man bij uitnemendheid om op de grensgebieden van historie en praehistorie, van taalwetenschap en archaeologie aan beginners en onderzoekers tot leidsman te strekken. Zóó was hij in 1901, zóó is hij tot het einde gebleven. Hij was immers, zooals Nehring in zijn voorrede met volkomen recht beweert, niet slechts „ein zielbewusster Führer", maar tegelijk „ein Suchender, der niemals abgeschlossen hatte, der vielmehr in unermüdlicher Schaffenskraft an der Verfeinerung der Methoden und der Vermehrung der Resultate arbeitete, der sich dabei aber stets bewusst blieb, dass eine monumentale Zusammenfassung des Erreichten, wie sie das Reallexikon bedeutet, letzten Endes doch nur eine Grundlage darzustellen vermag, auf der die Forschung um so sicherer weiter bauen kann." Juist daardoor staat deze tweede editie, die nog door Schrader zélf bewerkt is, zoo geheel op het peil der hedendaagsche wetenschap. De eerste aflevering is nog door Schrader in het licht gegeven; gedurende het drukken van de tweede is hij overleden. Een zoo bekwaam man als Nehring heeft, in overeenstemming met den wensch van zijn leermeester, de publicatie van Schrader's nalatenschap op zich genomen, er zoo weinig mogelijk aan veranderend, noodzakelijke toevoegsels door vierkante haakjes als van hém, den uitgever, niet van Schrader, kenmerkend.

Deze tweede uitgave, waarvan thans een deel compleet voor ons ligt, onderscheidt zich van de eerste vooral nog door de geheel nieuwe reeks van ethnografisch-anthropologische artikels, waarin de oude Indogermaansche en aangrenzende volken met groote kennis van zaken behandeld zijn, als ook door de zeer talrijke, even goed uitgevoerde als goed gekozen afbeeldingen, die Schrader zelf met groote zorgvuldigheid had uitgezocht. Zorgvuldigheid en nauwkeurigheid kenmerken trouwens het geheele boek, voor zoover het op dit oogenblik voltooid is. Drukfouten als b.v. in het Litausche woord voor „herder" (p. 395 *a*), kleine onjuistheden als wanneer aan Lit. *dirvà* de beteekenis „Furche" in plaats van „Acker, Saatfeld" wordt toegekend (p. 9 *a*), ontbreken wel-is-waar niet geheel, maar zijn toch opmerkelijk zeldzaam. Wat het zakelijke betreft, zoude men ongetwijfeld

Digitized by Google

Zoo juist compleet verschenen:

Dr. J. WOLTJER

Latijnsche Grammatica

ZESDE HERZIENE EN OMGEWERKTE DRUK

door Dr. R. H. WOLTJER

Hoogleeraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam

Prijs, ing. f 9,50, geb. f 9,90

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN — DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

PIETAS

REDE

UITGESPROKEN TER AANVAARDING VAN HET AMBT VAN HOOGLEERAAR AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT TE GRONINGEN DEN 24EN MEI 1924

DOOR

Dr. H. WAGENVOORT Jr.

Prijs . . . . f 0,75

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN — DEN HAAG

Supplementum Epigraphicum Graecum

Adiuvantibus P. ROUSSEL, Argentorati, A. SALAČ, Pragae, M. N. TOD, Oxonii, E. ZIEBARTH, Hamburgi, redigendum curavit J. J. E. HONDIUS, Lugduni Batavorum

Volumen primum. — Fasc. I-II

Priis per jaargang van 10 vel druks van 16 pagina's **f 6.—**

Het doel van dit periodiek is een overzicht te geven van de Grieksche Opschriften, die in verschillende boeken of tijdschriften worden gepubliceerd, maar zoo verspreid, dat het zeer moeilijk is voor ieder, die daarvan een studie wil maken, zich van alles op de hoogte te stellen.

SUPPLEMENTUM EPIGRAPHICUM GRAECUM

brengt deze teksten bijeen, verbeterd of zooveel mogelijk bijgewerkt en geographisch gerangschikt.

Een zeer belangrijk en onmisbaar tijdschrift voor allen, die de Grieksche letterkunde en de Grieksche oudheden bestudeeren.

Uitgave van A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij te Leiden

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAFIE

LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

12 Nummers **69ste Jaargang** **Per jaar f 2.40**

De **Nederlandsche Bibliografie,** het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

31ste Jaargang. **No. 10.** **Juli 1924**

Schrader, Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde, 2te Aufl., I (Uhlenbeck).
Walter, Die Grundbedeutung des Konjunktivs im Griechischen (Rutgers).
Delatte, La vie de Pythagore de Diogène Laërce (de Sopper).
Baehrens-Vollmer, Poetae Latini Minores, I, 2 (Bosselaar).
Andersen and Smith, The Pāli Dhātupātha and the Dhātumañjūsā (Vogel).
Schuringa, Het Dialect van de Veenkoloniën (W. de Vries).
Lachmann-v. Kraus, Die Gedichte Walthers von der Vogelweide (J. v. Dam).
Boissonnade, Du nouveau sur la Chanson de Roland (Sneyders de Vogel).
Gragger, Eine altungarische Marienklage (Kern).
Jacoby, Die Fragmente der griechischen Historiker, I (U. Ph. Boissevain).
Loenen, Het conservatief-aristocratisch Karakter van Plato's Staatsphilosophie (Vrijlandt).
Strache, Der Eklektizismus des Antiochus von Askalon (K. H. E. de Jong).
Hammer Jensen, Die aelteste Alchymie (Jaeger).
Schoolboeken:
Geerebaert, Xenophon, Uit de Anabasis en andere werken (Thiel).
Fransen, Racine, Brittannicus et Molière, Les Précieuses Ridicules (Prins).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Certamen Poëticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

O. Schrader, Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde. Grundzüge einer Kultur- und Völkergeschichte Alteuropas. Zweite, vermehrte und umgearbeitete Auflage. Erster Band. A—K. Herausgegeben von A. Nehring. Mit 59 Tafeln und 61 Abbildungen im Text. Leipzig, Walter de Gruyter & Co. (vormals G. J. Göschen'sche Verlagsbuchhandlung). 1917—1923.

Het is volstrekt niet noodig, dat men Schrader's opvattingen omtrent de verhouding der taalwetenschap tot andere historische wetenschappen in alle opzichten deelt, om zijn in 1901 in eerste editie verschenen *Reallexikon* als een voortreffelijke inleiding in de studie der Indogermaansche oudheid en als een kostbaar hulpmiddel bij verder onderzoek van allerlei etymologische, palaeo-ethnografische, cultuurhistorische questies te kunnen waardeeren. Zelfs wie sommige problemen geheel anders zoude willen formuleeren, zelfs voor wien „oervolk" en „stamland" niet veel meer dan ijdele hersenschimmen zijn, moet erkennen, dat de Indogermaansche oudheid, d.w.z. het geheele cultuurcomplex der oude Indogermaansch sprekende volken, een tot zekere hoogte een geestelijke eenheid vormende realiteit vertegenwoordigt, die als zelfstandig vak het bestudeeren in hooge mate waard is. Schrader nu was door zijn encyclopaedische kennis de man bij uitnemendheid om op de grensgebieden van historie en praehistorie, van taalwetenschap en archaeologie aan beginners en onderzoekers tot leidsman te strekken. Zóó was hij in 1901, zóó is hij tot het einde gebleven. Hij was immers, zooals Nehring in zijn voorrede met volkomen recht beweert, niet slechts „ein zielbewusster Führer", maar tegelijk „ein Suchender, der niemals abgeschlossen hatte, der vielmehr in unermüdlicher Schaffenskraft an der Verfeinerung der Methoden und der Vermehrung der Resultate arbeitete, der sich dabei aber stets bewusst blieb, dass eine monumentale Zusammenfassung des Erreichten, wie sie das Reallexikon bedeutet, letzten Endes doch nur eine Grundlage darzustellen vermag, auf der die Forschung um so sicherer weiter bauen kann." Juist daardoor staat deze tweede editie, die nog door Schrader zélf bewerkt is, zoo geheel op het peil der hedendaagsche wetenschap. De eerste aflevering is nog door Schrader in het licht gegeven; gedurende het drukken van de tweede is hij overleden. Een zoo bekwaam man als Nehring heeft, in overeenstemming met den wensch van zijn leermeester, de publicatie van Schrader's nalatenschap op zich genomen, er zoo weinig mogelijk aan veranderend, noodzakelijke toevoegsels door vierkante haakjes als van hém, den uitgever, niet van Schrader, kenmerkend.

Deze tweede uitgave, waarvan thans een deel compleet voor ons ligt, onderscheidt zich van de eerste vooral nog door de geheel nieuwe reeks van ethnografisch-anthropologische artikels, waarin de oude Indogermaansche en aangrenzende volken met groote kennis van zaken behandeld zijn, als ook door de zeer talrijke, even goed uitgevoerde als goed gekozen afbeeldingen, die Schrader zelf met groote zorgvuldigheid had uitgezocht. Zorgvuldigheid en nauwkeurigheid kenmerken trouwens het geheele boek, voor zoover het op dit oogenblik voltooid is. Drukfouten als b.v. in het Litausche woord voor „herder" (p. 395 *a*), kleine onjuistheden als wanneer aan Lit. *dirvà* de beteekenis „Furche" in plaats van „Acker, Saatfeld" wordt toegekend (p. 9 *a*), ontbreken wel-is-waar niet geheel, maar zijn toch opmerkelijk zeldzaam. Wat het zakelijke betreft, zoude men ongetwijfeld

Digitized by Google

bij menig artikel het een en ander kunnen aanteekenen. Wegens de beperkte ruimte laat ik hier slechts enkele notities volgen.

A h n e n k u l t u s. Over de Litausche *Vėlės* (p. 36 *b*) vgl. R. van der Meulen, Arch. f. Religionswissenschaft, 17, p. 125 sqq. — In het Angelsaksische tooverformulier „*Wið færstice*" wordt *ésa gescot* van *ylfa gescot* duidelijk onderscheiden. Schrader's redeneering op p. 37 *a* over de beteekenisontwikkeling van Germ. **ansu-* hangt dus geheel in de lucht. —. A r m e n i e r. Ook aan Jensen's verklaring van *Hay* (zie het eerste hoofdstuk van „Hittiter und Armenier") had op p. 56 *b* herinnerd kunnen worden. —. B e s t a t t u n g s b r ä u c h e. Onder de litteratuur over dit onderwerp mis ik Caland, Over taal en zeden der Litauers, Utrecht 1913, p. 15 sqq. —. Ook zoude het niet onnoodig zijn geweest op p. 125 *b* te vermelden, dat de schrijver van het artikel „Zwei litauische Totenklagen aus dem Gouvernement Wilna" (K.Z. 44, p. 36 sqq.) R. van der Meulen is.—. E r b s e. Vgl. ook F. Braun, Japhet. Studien I, p. 61.—. E t r u s k e r. Misschien had nog verwezen kunnen worden naar G. Buonamici, Della razza e della lingua degli Etruschi, Faenza 1909; Nuovo saggio sulla lingua Etrusca, Faenza 1910—1911. Ook Trombetti heeft het Etruscisch meermalen ter sprake gebracht (in de werken der Akademie van Bologna).—. F e i g e. Over de namen van de vijg vgl. ook de zeer uitvoerige (maar rijkelijk fantastische) studie van K. Oštir, Beitr. zur alarod. Sprachwissenschaft, I, p. 1—33. .—. F i n n e n. Omtrent de verhouding van het Finsch-Ugrisch tot het Samojeedsch (p. 313 *a*) heeft vooral Setälä veel licht verspreid: zie diens verhandeling „Zur Frage nach der Verwantschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen Sprachen" (Journ. de la Société Finno-Ougrienne, XXX, No. 5).—. G e r m a n e n. Betreffende Lit. *pėkus* (p. 385 *a*) en Opr. *pecku* vgl. Agrell, Zwei Beitr. zur slav. Lautgeschichte, Lund 1918, p. 33.— De naam van den op p. 386 *a* vermelden geleerde luidt Frantzen (niet Frentzen!).—. G o t t. Voor de beoordeeling van de beteekenis van Avest. *daeva-*, Nperz. *dēv* „daemon" is wellicht het Litausche femininum *deive* „spook" van belang.—. H e i r a t. Bij het bespreken der huwelijksceremoniën (p. 479 sq.) is geen rekening gehouden met „sexual taboo" (Crawley, The Mystic Rose!).—. H ö h e n k u l t u s. Vgl. C. Albers, De diis in locis editis cultis apud Graecos, Zutphaniae 1901 (Leidsche dissertatie).—. I b e r e r. Schrader geloofde nog aan de couvade bij de tegenwoordige Basken (p. 533 *a*). Ten onrechte: zie b.v. J. de Urquijo, Rev. intern. des études basques, V, p. 576.—. Naar aanleiding van het Aquitanisch (p. 533 *b*) had in elk geval Luchaire, Etudes sur les idiomes pyrénéens de la région française, Paris 1879, moeten genoemd worden.—. Op p. 533 *b* (ook p. 570 *b* en p. 608 *a*) wordt de prioriteit van Trombetti ten opzichte van de Baskisch-Kaukasische hypothese genegeerd.—. Op p. 534 *a* ontbreekt een verwijzing naar Schuchardt's „Baskisch-hamitische Wortvergleichungen" (Rev. intern. des études basques, VII, p. 289 sqq.).—. I n d e r. De opmerking over de „unterste Grenze" op p. 538 *b* is in alle opzichten misleidend.—. I n d o g e r m a n e n. Waarom wordt op p. 540 *b* bij het spreken over *centum-* en *satəm*-talen de naam van Peter von Bradke niet genoemd? —. Op p. 541 *a/b* had naar aanleiding van gevallen als Lit. *akmů*, Oksl. *kamy* en Oksl. *svekrŭ* Agrell dienen geraadpleegd te worden (Baltoslavische Lautstudien, Lund 1919).—. K a r p f e n. Vgl. PBB. 26, p. 288 sq.!—. K e l t e n. Bij den zin „Alles dies macht es sicher" op p. 572 *b* teeken ik aan, dat het begrip „zekerheid" voor mij blijkbaar iets geheel anders is dan voor Schrader.—. C h e t i t e r. Vgl. ook Holma, Etudes sur les vocabulaires sumériens-accadiens-hittites de Delitzsch (Journ. de la Société Finno-Ougrienne, XXXIII, No. 1).—. K ö n i g. *Koning* en *edeling* zijn op dezelfde wijze gevormd. Beide beteekenen „man van geslacht". Ohd. *kuni-*, Ags. *cyne-* is compositioneele afkorting. Dit naar aanleiding van p. 616 *a/b*.

Leiden. C. C. U h l e n b e c k.

A. Walter, Die Grundbedeutung des Konjunktivs im Griechischen. (Indo-Germ. Bibliothek III, 3). Heidelberg, Winter. (Pr. *f* 1.60).

Het probleem van de oorspronkelijke beteekenis van de Grieksche modi heeft reeds heel wat oplossingen gebracht zonder dat daarmee het probleem werd opgelost. Een kritische beschouwing van de verschillende denkbeelden leverde Karl K o p p i n in zijn Beitr. zur Entw. u. Würdig. der Ideen über d. Grundbed. der griech. Modi in het Program von Wismar 1877 en id. von Stade 1880, waarna C. H e n t z e in Philol. 29, 120 sqq. daaraan nadere uitbreiding gaf. Bovendien vindt men in de inleiding van M u t z b a u e r's studie „Die Grundbed. d. Konj. u. Optat. u. ihre Entwicklung im Gr." 1908, diens standpunt tegenover de vroegere verdedigd. Tegenover de op het gebruik van den conjunctivus en optativus in het Sanskrit en Grieksch gebaseerde opvatting van D e l b r ü c k (Synt. Forsch. I, Halle 1871), dat de conjunctivus de modus voluntativus zou zijn die bij verzwakking van den wil de uitdrukking wordt van de verwachting en zich daaruit in de richting van het futurum ontwikkelt, stelt Mutzbauer vast, dat juist bij den 1en pers., waarvan Delbrück in zonderheid uitgaat, het begrip van den wil zich eerder laat afleiden uit dat der verwachting dan omgekeerd. En zoo vinden we dus in Mutzbauer's werk de conjunctivus als de modus der verwachting ontwikkeld. Met welk gering succes, leert de kritiek van P. Kretschmer in Glotta II 359 sqq. Hoewel men algemeen in de handboeken de meening van Delbrück volgt en S t a h l in zijn Krit.-Hist. Syntax d. griech. Verbums (1907) enkele nieuwe argumenten voor Delbrück's opvatting heeft aangevoerd, meent Adolf Walter, dat Delbrück's stelling als overwonnen mag worden beschouwd.

De nieuwere strooming beweegt zich met H a m m e r s c h m i d t (Ueber d. Grundbed. d. Konj. u. Opt. u. ihre Verhältnis z.d. Temporibus, 1892), M e r k e l (Rh. M. 6,258 sqq. en 414 sqq.) en H i r t (Griech. Laut. u. Flex.[2] 1912, pg. 588 sqq.) in de richting van het futurum als uitgangspunt. Ook Delbrück erkent (Synt. Forsch. IV pg. 116 sq.), dat het mogelijk is in den conjunctivus een uitdrukking van een nabije toekomst, en in den optativus die van een meer verwijderde te ontdekken.

Was intusschen Delbrück van meening (Synt. Forsch. I, 12), dat men de oorspronkelijke beteekenis der modi bovenal moest benaderen door uit de literatuur van het Sanskrit en het Grieksch hun oudste taalkundig gebruik op te sporen en dat de hulp der etymologie van secundair belang te achten was, daarentegen levert juist bij Walter de etymologie den grondslag voor zijn onderzoek. Hij beroept zich daarbij op hetgeen Brugmann (Grundr.[2]

Digitized by Google

II, 3,523 sqq) omtrent de elementen van den conjunctivus heeft vastgesteld, n.l. -e- : -o- (en de alleen in het Italo-keltisch voorkomende ā). Dit -e/o- element trok, wanneer het met een stamvokaal samenkwam, daarmee tot -ē/ō samen. De vormen met korten bindvokaal ontmoet men b.v. in Hom. **φθίεται, ἄλεται** en dgl., gevormd evenals **πίομαι, χέω** en dgl., die zuivere futura zijn. Verder kan men den **σ**-aoristus geheel als athematisch beschouwen en ook daarvan een conjunctivus met korten bindvokaal verwachten. Zulke vormen zijn b.v. Hom. **τείσομεν. ἀμείψεται, βήσομαι, γεύσομαι,** die bij Hom. gedeeltelijk als conjunctivi worden opgevat.

De Italische futura *ero* < **eso*, *dixo*, *faxo*, *iusso* en het zoogenaamde futurum II, vormen dus zooals *videro*, bewijzen den overgang daar van den conjunctivus in zuivere futura. In het Grieksch hebben dergelijke vormen de beteekenis èn van een conjunctivus èn van een futurum, maar in het Italisch hebben ze als conjunctivi afgedaan.

De Grieksche conjunctivi met langen bindvokaal hebben eveneens in het Italisch verwanten, die geheel behooren tot het futurum. Men vergelijke **φέρητε** en *ferētis*. En al is het niet wel mogelijk in het Grieksche futurum den conjuctivus aoristi terug te vinden, toch staat het wel vast, dat de conjunctivus der **σ**-aoristi deel had in het ontstaan van het futurum (vgl. Hirt, Gr. L. u. Fl.[2] pg. 559 sqq. I. F. 16, 92 sqq.). Uiterlijke verwantschap tusschen conjunctivus en futurum is dus niet te loochenen en evenmin kunnen deze verbaalvormen ook in hun beteekenis ver van elkander hebben gestaan.

Met een beroep op J o l l y, die in zijn studie „Ein Kapitel vergleichender Syntax" pag. 38 sq. vaststelt, dat in de oud-Perzische teksten het futurum regelmatig door den conjunctivus wirdt uitgedrukt, terwijl deze manier ook nog in het Zend de meest voorkomende is, al zijn daarnaast reeds verschillende omschrijvingen binnengedrongen, en met verwijzing naar het Sanskrit, waar in den klassieken tijd van den conjunctivus maar weinig meer is overgebleven, meent de Schr. het recht te hebben om te mogen betwijfelen, of het Indo-Germaansch reeds het begrip conjunctivus gekend heeft. Zoo houdt Walter tenslotte voor den conjunctivus alleen het begrip der toekomst als uitgangspunt over, een meening, ook geuit door S o m m e r in zijn Vergleich. Syntax der Schulsprachen, 1920 (pg. 83). Is deze opvatting juist, dan kan het Grieksch en kan Homeros ons aan voldoende bewijsmateriaal helpen, al mogen we niet verwachten, bij hem den conjunctivus overal nog in zijn oorspronkelijke beteekenis aan te treffen. Overblijfselen van het oorspronkelijk gebruik moeten dus bewijzen, dat in hen alle soorten van conjunctief-gebruik uit de oorspronkelijke beteekenis verklaarbaar zijn.

De Schr. onderzoekt eerst verschillende conjunctief-gevallen in hoofd- en bijzinnen zonder modaalpartikel, om daarna het partikel **κε(ν)** in hoofd- en bijzinnen te behandelen. Terecht zoekt hij hierbij de kracht voor zijn argumenteering in onderlinge vergelijking van analoge gevallen, waarin de conjunctivus wisselt met het futurum; zooals b.v. (pg. 10) **ζ** 201 met **π** 437 (Cauer), waar **ἔσσεται,** als equivalent verschijnt van **ἔνηται.** en (pg. 19) **ψ** 73 met **λ** 126 (= **Ψ** 326), waar **εἴπω** en **ἐρέω** gelijk gesteld worden. Het zal wel aan vooroordeel te wijten zijn, zooals de Schr. op meer dan een plaats nadrukkelijk verklaart, als ik bij dit laatste paar — en daarbij niet alleen — zijn opvatting niet kan deelen. Maar hoe weloverwogen en scherpzinnig mij op vele plaatsen Schr's opmerkingen lijken, toch meen ik, dat hij op verscheidene andere, ik zou haast zeggen, eenigszins bevooroordeeld is ten opzichte van het futurum-begrip en zijn vertaling van den conjunctivus door het futurum. Immers, zoolang b.v. **ψ** 73 de vertaling eischt: „maar *komaan, laat* ik u nog een ander zeer duidelijk teeken noemen", terwijl van **λ** 126 de vertaling slechts luiden kan: „en ik *zal* u een heel duidelijk teeken noemen", zoolang kan men nog aan een conjunctivus deliberativus vasthouden. Evenzoo b.v. p. 478 sqq., waar de Schr. **μή σε νέοι διὰ δώματ' ἐρύσσωσ'** vertaalt met „sie werden doch nicht zerren", terwijl een vertaling zou moeten luiden „sie könnten mal zerren". Schr. heeft zelf het geforceerde van vele dergl. vertalingen wel gevoeld en daarom in zijn inleiding op pg. 9 reeds geschreven, dat zijn vertalingen met „werden" dan ook „nur in den allerseltensten Fällen gutes Deutsch" geven. Mij lijkt dit euphemie en ik teekende al lezende menig protest tegen Schr.'s vertalingen, maar niet alleen om het Duitsch, aan. Beter en veiliger had Schr. gedaan, wanneer hij zich beperkt had tot die parallele gevallen, waarin de gelijkheid van futurum en conjunctief kennelijk is. Nu hij dien korteren weg niet heeft bewandeld, is hij vaak niet overtuigend.

Amsterdam. A. R u t g e r s.

A. Delatte, La vie de Pythagore de Diogène Laërce. Edition critique avec introduction et commentaire. Bruxelles, M. Hayez, 1922.

De heer Delatte geeft ons hier een met zorg bewerkte critische editie van het deel van D.L.'s werk, dat handelt over het leven van Pythagoras.

Aan den voet der bladzijden vinden we niet alleen een uitvoerig critisch apparaat, maar ook een opgaaf van de parallele plaatsen bij alle oude schrijvers, die voor de studie van D. L. van groot belang is.

Vooraf gaat een inleiding, waarin de schr. een heldere uiteenzetting geeft van de geschiedenis en den tegenwoordigen stand van het uiterst ingewikkelde probleem der samenstelling van D.L.'s geschrift. Tegen overschatting van zijn eigene, overigens goed geadstrueerde, opvatting is de Heer Delatte voldoende op zijn hoede: „. . . . pour autant qu'on puisse arriver sur ce sujet à des conclusions quelque peu vraisemblables" (avant-propos 3).

Het boek eindigt met een commentaar, waarin de schrijver zijn omvangrijke kennis en niet geringe scherpzinnigheid aanwendt om den lezer eenig licht te geven in de vele moeilijke kwesties, waarop men bij de lectuur van D.L. telkens stuit.

Het zou een aanwinst zijn, wanneer we den heelen D.L. in zulk een uitgaaf voor ons hadden liggen.

Leiden. A. J. d e S o p p e r.

Poetae Latini Minores, post **Aemilium Baehrens** iterum recensuit **Fr. Vollmer.** Vol. II. Fasc. 2. **Ovidi Nux, Consolatio ad Liviam, Priapea.** Leipzig, B. G. Teubner. 1923. (Pr. gecart. *f* 1.—).

„Recensionem absolvi a. 1916" lezen wij onder de praefatio van Nux, Consolatio, en Priapea, en wij verstaan die woorden von Vollmer als een uiting van teleurstelling, dat het sindsdien nog zeven jaar moest duren, alvorens de Firma Teubner er aan kon denken om aan de reeds verschenen deeltjes der P.L.M. dezen bundel toe te voegen. Dertien jaren, nadat ons van den tweeden druk het

Digitized by Google

le volumen in handen kwam, ontvangen wij de bewerking van bovengenoemde gedichten, gedrukt in een lettertype, kleiner dan voor de vroeger verschenen fasciculi gebruikt werd, en op papier, dat de omstandigheden verraadt, waaronder Vollmer moest werken. Zoodat dit bandje in uiterlijk niet gunstig afsteekt bij zijn voorgangers.

Gelukkig maakt de inhoud alles goed. Deze is zooals wij van Vollmer hadden mogen verwachten. De critische commentaar is met grooten vlijt en niet minder groote nauwgezetheid bewerkt, hier en daar, waar de beteekenis van den tekst minder duidelijk is en de vertaling moeilijkheden geeft, van verklarende noten, paraphrasen, of verwijzingen naar tijdschriftartikelen voorzien.

De handschriften zijn zorgvuldig bestudeerd; vaak zijn fouten, bij vroegere collaties gemaakt, verbeterd. De afstamming der codices, zoo ook hun onderlinge verhouding is juist bepaald, waardoor Vollmer zich 'n stevige basis heeft gelegd, waarop hij veilig kon steunen bij zijn reconstructie van den tekst. Daarbij ging hij uiterst voorzichtig te werk, hield zich zooveel mogelijk aan de lezing der codices, en vermeed de fout, waarin Baehrens is vervallen, die zich vooral in zijn uitgave van de *Consolatio* tot ongemotiveerde en dwaze tekstveranderingen heeft laten verleiden. Hierom alleen reeds staat Vollmers uitgave vèr boven die v. Baehrens.

Ook om 'n andere reden, moeten wij Vollmer dankbaar zijn, voor wat hij ons heeft gegeven. Baehrens' editie is al jaren verouderd: de critische uitgave van Vollmer is op de hoogte van dezen tijd. Dit geldt niet het minst voor de bewerking van de Nux, waarvan na het verschijnen van Baehrens' uitgave nog twee codices ontdekt zijn. Ik bedoel den codex Lentiensis (als ik mij niet vergis uit de 12e eeuw; Vollmer noemt hem „codex G. s. XIII") en den codex Dresdensis (D.), die beide door Vollmer opnieuw zijn gecollationeerd.

Bovendien vinden wij in Vollmers editie voor het eerst *volledig* gepubliceerd de lezingen van den thans verloren codex Laurentianus M., waarmede Angelus Politianus in 1493 zijn exemplaar der in 1477 verschenen editio Parmensis — thans te Oxford — heeft vergeleken. Het is mogelijk, dat op dit punt nog 't een en ander te verbeteren valt; want Vollmer heeft niet de aanteekeningen van Politianus zelf kunnen afschrijven, doch zich moeten tevreden stellen met de copie, die Puccius, Politianus' leerling, van die aanteekeningen in een exemplaar der in 1489 te Venetie verschenen Ovidiusuitgave gemaakt heeft.

Merkel heeft indertijd het vermoeden uitgesproken, dat deze codex M dezelfde geweest zou zijn, als de codex Florentinus F.; ten onrechte: M is op verschillende plaatsen geinterpoleerd geweest, las bijv. vs. 96 *poma* in plaats van *mālă*.

Ofschoon nu G.D.M. lang niet tot onze beste codices behooren, mogen zij toch niet — zooals v. Wilamowitz gemeend heeft — als waardeloos voor de vaststelling van den tekst worden ter zijde gelegd. Zij hebben bijv. in vers 37 de juiste lezing: „at mihi saeva nocent *mutilatis* vol nera *ramis*", waar F. onze beste codex *mutilantis* v. *rami* heeft.

In plaats van 't onverstaanbare „spes *illustra* rapinae" van F. (vs. 39) geven zij alle *inducta.*, dat Vollmer terecht behoudt en als *excitata*, *commota* verklaart.

Ook in vs. 75, 36, 74, 75, 125 laat F ons in den steek.

Vollmer neemt aan, dat G.D.M. met F en met de talrijke andere minder goede hss, die hij in zijn commentaar niet alle met name noemt, van één archetypus stammen, die tweemaal is afgeschreven. Van 't ééne afschrift stamt F., van het tweede de overige codices.

F. heeft op verschillende plaatsen alléén de goede lezing bewaard (23, 315, 87, 95) en vertegenwoordigt het best den archetypus, dien Vollmer heeft trachten te reconstrueeren en, waar dit noodig was, heeft verklaard.

De tekst, dien Vollmer van de *Consolatio* geeft, wijkt wel bijzonder veel af van Baehrens' lezingen. We hadden trouwens niet anders mogen verwachten, daar wij weten, dat de overlevering van dit gedicht door Baehrens geheel verkeerd is beoordeeld. Hij heeft n.l. gemeend, dat alle handschriften, die de Consolatio bevatten (waarvan geen enkele ouder is dan het eind van de 15e eeuw) afgeschreven zijn van de eerste gedrukte uitgaven der Ovidiusgedichten. Voor hem waren de codices dus volkomen waardeloos. Waar zij afweken van de editio Romana van 1471., de eenige die Baehrens gezien heeft, hadden wij z.i. met interpolatie's te doen. Reeds in 1880 heeft Schenkl (Wiener Studien II, 56 env.) aangetoond, dat het eenvoudig ondenkbaar is, dat de afschrijvers der handschriften verbeteringen der editio Romana zouden hebben vervangen door verkeerde lezingen, waarin zij alle overeenstemmen.

Daarentegen geeft de editio Romana van vs 240. stellig *niet* de juiste lezing. De geleerde uitgever heeft hier getracht het vers te herstellen, wat noodig was omdat blijkbaar in zijn voorbeeld 't woord *severa* was uitgevallen.

Zonder twijfel moet hier met de codices gelezen worden: „pollice quae certo pensa severa trahunt" en niet: „*impia* quae certo pollice pensa trahunt".

vs. 9 leest Vollmer terecht met Molsheim „quamvis *hic* (cdd. *hoc*) contigit omnes." De editio Romana geeft „quoivis hoc contigit omnes", wat onverstaanbaar is en een gissing van den uitgever, die *hoc* verkeerd las en de beteekenis, die *contigit* op deze plaats heeft, niet begreep. *Omnes* vatte hij op als subject bij *loqui* (vs. 10). Baehrens giste zéér gewaagd: „quoivis hoc contigit *uni*", zooals hij overal, waar de lezing der editio Romana hem niet voldeed, zijn toevlucht nam tot ingrijpende veranderingen van den tekst.

Vollmer heeft uitstekend werk gedaan door tot de handschriften terug te keeren en uit hun lezingen den tekst te herstellen en het gedicht te verklaren.

Zoo behoudt hij in 48 *nervos*, dat hij met *vires* verklaart. Vs. 71, waar Baehrens gist: *Ecce parum anti dati* behoudt hij de overlevering: *ecce ter anti datis* (sc. *lacrimis* uit 't in het volgende vers voorkomende *lacrimas* te halen).

134 houdt hij *suos* voor nominativus: *flamma rogusque suos* = flamma et rogus artubus parata.

233 las Baehrens „Quamquam *animi* decet ira, tamen, Tiberine, quiescas". Terecht herstelt Vollmer de lezing der codd. verwijzend naar Hom. Il. 21, 212.

Ook in vs 77sq. volgt hij de hss., waar hij *luctus magnus* verklaart als „luctus publicus cum supplicationibus ad omnia pulvinaria per complures dies" en bij *locum* in annalibus denkt.

Deze voorbeelden mogen voldoende zijn om te doen zien met hoe groote scherpzinnigheid en hoe voorzichtig Vollmer te werk gegaan is.

Over de Priapea wil ik kort zijn. Hier heeft Vollmer gebruik gemaakt van Bücheler's publicaties (Kleine

Digitized by Google

Schriften van Fr. B. I p. 328—362. en Heraeus' editie. Opgenomen zijn de coniecturen van Vollmer zelf, die wij afgedrukt vinden in de Sitzungsber. der Kön. Bay. Ak. der Wiss. 1918.(4. Abh.)

Te verbeteren : pag. 2, noot 3. : 113 in 133. ; i. pl. v. 34 desse *et* moet gelezen worden 34 desse *est*.

Nux 23. leze men *nunc* i.pl. v. *nunx*.

Nux 35. kan vergeleken worden met Met. 8. 738.

Nux 137. Moet staan *Intret*.

Gouda. D. E. Bosselaar.

The Pali Dhātupātha and the Dhātumañjūsā, edited with indexes by **D. Andersen** and **H. Smith.** (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Hist.-filologiske Meddelelser. IV, 6). København, Andr. Fred. Höst & Sön. 1921. (Pr. kr. 2.60).

De beide kleine Pali geschriften, waarvan de Deensche geleerden Dines Andersen en Helmer Smith thans de eerste Europeesche uitgave hebben bezorgd (van het tweede bestond reeds een in 1872 te Colombo verschenen druk), zijn, zooals de titel aanduidt, lijsten van woordwortels (*dhātu*). Het Dhātupātha, dat 639 zulke wortels bevat is een lijst in proza, terwijl de aan Kaccāyana toegeschreven Dhātumañjūsā, die 884 wortels geeft, metrisch is. In beide werken wordt achter iederen *dhatu* de beteekenis daarvan aangeduid door middel van één of meer nomina in den locatief. Soms is het ter verklaring gegeven nomen niet anders dan een substantief van den te verklaren wortel zelf afgeleid, b.v. *su savane*, *khi khaye*, enz.

Van elk der beide werken bevindt zich een manuscript in de groote verzameling van handschriften, die, in 1821 door den Deenschen taalgeleerde R. K. Rask op Ceylon verzameld, thans berust in de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen. Het is vooral Fausböll geweest die zich door de bestudeering en uitgave dezer handschriften verdienstelijk heeft gemaakt. Als een hulde aan dezen grooten geleerde hebben de beide uitgevers het hier aangekondigde werk doen verschijnen juist een eeuw na het jaar zijner geboorte. Beoefenaars van het Pali zullen hun dankbaar zijn voor dezen met kennis en nauwgezetheid verrichten arbeid.

Leiden. J. Ph. Vogel.

F. G. Schuringa, Het Dialect van de Veenkoloniën in verband met de overige tongvallen in de provincie Groningen. Groningen, Wolters. 1923. (Amsterdamse diss.). (Pr. *f*. 2.90).

De Inleiding geeft 'n geografies-historiese oriëntering en grammatiese verschilpunten tussen de onderdialekten ; 'n foneties overzicht volgt ; het derde stuk, het langste, behandelt de os. klanken in 't gron ; het vierde geeft 'n vormleer ; 'n register van woorden en klanken en 'n isoglossenkaartje van Gron. besluiten het werk.

Elk bestudeerder van ndl. of ndd. zal dankbaar wezen voor Schuringa's verzameling en bewerking. Ik wil dan ook erkentelikheid uitspreken eer ik aanvullingen of verbeteringen voorsla aan de lezer, en aan de schrijver voor 'n gehoopte herdruk. Enige had ik hem reeds in overweging gegeven, tot meer ontbrak mij indertijd de gelegenheid.

Het eerste hoofdstuk leidt over 't algemeen zeer goed in. Van wat ik er over opmerk is een en ander te vinden in Von Richthofen's Untersuchungen. S. zegt : „Humsterland heet in de 9e eeuw Humerki, na 1366 ook Hughemarke" ; de korte vorm schijnt dus eeuwen ouder dan de lange. S. vermeldt hem sedert 858. Maar lange en korte vorm komen vroeger voor. Het Leven van St. Liudger, wie Karel de Grote in 785 die streken toevertrouwt, zegt dat ten O van de Lauwers liggen *Hugmerchi*, *Hunusga*, *Fivilga* . . . . ; 't eerste omvat dus ook Lange- en Vredewold. Het Leven van St. Willehad zegt van Bonifacius : „transivit fluvium Loveke, venitque ad locum qui dicitur Humarcha". Dit is Oldehove, dat door Emo (a° 1224) *Hugemerche* genoemd wordt. In inheemse oorkonden vindt men geen *g* : 1361 adj. *Hummercensis*, zegel *tere* (terrae) *Homerke* ; '66 adj. als voren, zegel in *Humerke* ; '70 adj. abl. *Hummersensi*, enz. ; kort na '66 in 'n Munsters inkomstenregister *Hughenmarke* ; in 'n wat jonger *Hughemarke* ; de vreemde die *n* schreef voelde 'n gen. Het comp. schijnt vanouds met en zonder themavoc. gevormd; in 't laatste geval verdween de *g*. „In dit landschap wordt eveneens in de 8e eeuw en later een plaats genoemd : Sasheim (*Oorkb.* n° 1), Saksingenheim (*Oorkb.* n° 1), Saksenheim (*Oorkb.* n° 7), in lateren tijd verbasterd tot Saaxum". Op de naam hoop ik terug te komen. Sahsingenheim [zo !] is vermoedelik Saaksum ; de voorafgaande schenker had land in Middelstum en Huizinge, de volgende in Feerwerd, dus niet ver van Saaksum. Maar „in locis nuncupatis Wird et Sasheim" is niet duidelik ; bij „Wirdum" staat in de noot ?, bij „Saaksum" had het kunnen staan. *In Saxenheim* [zo !] wordt gevolgd door *In Bestlon* (noot : Lees Beftlon, Baflo) en *In Werfheim* (Warfum) ; a° 945. Maar ± 1000, Oorkb. n° 10, staat (p. 7) *In Arneron* (noot : Eenrum) *et Sahsinkhem* (noot : Saaxumhuizen of Lutjesaaxum). Er volgt *In Bahtlon* ; of dit Baflo is wordt er onzeker geacht, onder verwijzing naar de noot bov. Voor twijfel zie ik ook hier geen reden, te minder daar het oudere stuk evenzo Baflo laat volgen als het jongere. Wat verder heeft het *De Arnarion*, daarop volgt *De Sahsinghem*, daarop *De Bahtlon*. Het tweede wordt verklaard als Saaksum, het eerste twijfelend als Eenrum. Die bet. kon hier even vertrouwend aangenomen als p. 9 bij *In Arneru* gedaan is. Het laatste wordt niet, het andere wèl gesteund door de vaste volgorde *Eenrum*, *Saaksumhuizen*, *Baflo*. Ook de vorm wettigt geen bedenking ; *ar* is in 't Oudfries van de 13e E meestal *er*, en *e* ondergaat later rekking zooals in *steern* 'ster' ; vgl. dus in de kroniek van Wittewierum *Ernerenses* 'Eenrummers' (**Eernrum* > *Eenrum*). — P. 9 wordt *In Bahtlon* gevolgd door *In Ingaldingon* (Baflo en Tinallinge). T. ligt zo dicht bij B., dat twijfel past nocht geuit wordt. Maar dan is het eerste *in Bahtlon* nog beslister dan tòch reeds 'in Baflo'. En dan is als daarnaast vermeld Saaksumhuizen aan te nemen, niet Saaksum, dat aanmerkelik verder en in 'n andere gouw ligt. Als oude vermelding van 't laatste dorp blijft alleen *Sahsingheim* waars. Aan 't slot der keuren „terre Humerke" staat reeds *Saxum*.

In het „overgangsgebied" zijn Westerlauwerse indringers en Oudfriese achterblijvers moeilik te scheiden. Wat vanouds aan tongval A en B eigen was maar in B verloren is behalve tegen de grens van A, kan aan die grens doorbestaan hebben. Vooreerst immers heeft elk onderdialekt iets bewaard wat de andere verloren hebben. Verder kon de omstandigheid dat men iets van de Friezen ook hoorde en er dus bij hun goed mee terecht kon het verliezen tegenwerken. Zoiets moet S. toch ook aannemen om te kunnen zeggen dat in 't uiterste W *sk* vaak is bewaard gebleven. [In elk geval heb ik reden om ver-

Digitized by Google

der van de rand *sk-*, *f-* voor *v-*, *s-* voor *z-* ingedrongen te achten.] Maar het zogen. overgangsgebied heeft ook trekken waardoor het van 't Fries zowel als van 't overig Gronings verschilt.

Buiten *sk* noemt S. nog 12 eigenaardigheden. Staven deze de opvatting van de dialektgroep als Gronings met sterke wfri. invloeden ?

â+i, b.v. in os. *thrâian*, wordt *ei* [met lange *è*] ; gewoon gron. *aai*. Maar het Fries schrijft *draeije* (d.i. *drāi̯ə*) enz. Dezelfde dift. bij 'ei' enz. Met het Fries komt het gr. dus overeen, behalve in 't "overgangsgebied". Z. Kloosterman, Voc. v. Metslawier § 155.

ê², b.v. in os. *brêf*, wordt *ie*. Dit nadert tot *brieəf* (Kl. § 137 B), maar ook tot ndl. *brief*.

î wordt tweeklank aan 't woordeind en vóór voc. Onderzocht is alleen 'wij'. Maar S. zelf geeft § 64 vrb. waarin *ei* algemeen is. Vgl. ook § 169 slot.

ô, b.v. in os. *gôd*, wordt *oe*. Nadert tot *gūoət* (Kl. § 147 A), maar ook tot ndl. *goed*. 'n Enkele keer stemt het fri. geheel overeen in qual., b.v. *bûk* : *bŏek* ; Westl. *kôe* is fri. *kou*.

û zonder Umlautsfactor wordt *meestal* (ndl.) *uu*. S. verwijst naar Kl. § 151. Daar blijkt *ü* — steeds lang — ontwikkeld vóór zachte lab. en dent. spir., b.v. *sküf* 'schuif' < ofri. *skûva* (vóór dent. spir. alleen *ûs* poss. uit *ûse*). S. had nog § 184 kunnen aanhalen : *ŭ* vóór *n*, *t*, *zn*, *sk*, *st*. Maar in ons gebied is *û* altijd (ndl.) *uu*, al o niet lang naarmate *oe* is in 't overige gr. Dit heeft *hŏed* 'huid', *bôeg'n* (phon. *bûŋᵊ*) 'buigen', 't W *hŭud*, *buug'n*, Frsl. *hûd*, *bûg(j)e*. *Oe* heeft het W alleen waar dat ook elders opvalt, b.v. in *bŏer*.

Os. *ê* uit *ai* wordt soms *ie*, zegt S. Ik merk het overal op waar geen Uml. in 't spel is. Dus *stien* 'steen', *scheiden*. *Ie* is veelal gerekt ; misschien altijd enigszins, wat ik niet kan uitmaken. Frsl. *ιᵉ(ə)* niet slechts in woorden als *stī·ən* (Kl. § 137 C), maar ook als *skīədə* (ib.). Het W komt dus meer overeen met Holl. (reeds M E): *stien*, *scheiden*.

Uml. van *ô* uit os. *au* is uitz. De regel volgen *dromen*, *horen*. Evenwel is deze eigenaardigheid tot 'n kleine weststrook beperkt. Maar zelfs deze toont zich hier onafhankelik van Frsl., dat wel eens *oo* heeft door bizondere oorzaken (z.b.v. Fri. Wb. *drome* naast *dreame*), maar overigens *hear(r)e* (Kl. § 140 B *hēⁱrə*) 'horen', *stjitte* 'stoten' enz. De overeenkomst is dus veeleer met het ndl.

Os. *io* wordt *ie*. S. verwijst naar Kl. § 162 ; ald. *bi̯edə* enz. Maar ndl. *bieden*.

2 ps. s. is *doe* (*dou*) — *dei*. De spelling *ou* doet 'n Groninger „Stads" aan ; bedoeld is volk. *o* met zwakke *oe* als naslag (p. 97). Maar ook de stad en Haren diftongeren (t.a.p.). Ik merkte reeds op, dat *ei* in andere woorden algemeen gron. is. Misschien zijn *do*, *jo* in 't uiterste W door fri. invloed ontstaan, niet stellig (Ts. 32, 175, '6).

2 ps. pl. *joe* (*joo*) in schier heel 't Westerkw. *Jo*, z. bov. — Ik denk : doordat *jim* 'jullie' (Frsl. *jimme*) evengoed nom. was als dat. -acc., is men ook *joe* als nom. gaan gebruiken.

3 ps. s.m. enclities in schier 't hele W *er*. Dit is toch zeker, evenals pasgenoemd *jim*, 'n fri. rest ; indringing uit Frsl. is bij zulke woorden niet aan te nemen.

Laat men nu weg wat we ook buiten 't W vonden, en eist men geen al te nauwe overeenstemming met de fri. klanken, dan blijft over, in vrb. uitgedrukt :

dreien ; niet als in Frsl., wèl als in Holl. en elders, reeds in de M E [*ei* ndl., geen fri.] ;
brief als in 't fri. en als in 't ndl. ;
goed „ „ „ „ „ „ „ „ „ ;
hŭud, *bŭug'n*, als in ndl. tongvallen en met quant. als gewoon gron. *oe*. Slechts in enkele gevallen qualiteit als in 't fri., en dan nog veelal ongelijke quant.
stien als fri. en holl.
scheiden niet als fri., maar als gewoon ndl.
horen „ „ „ „ „ „ „

Deze uitkomst heeft belang. De door S. gekonstateerde sterke invloed van 't „Westerlauwers" is uit z'n materiaal niet aan te tonen. De paar overeenstemmingen in vocalisme (bij os. lange voc.) zijn in niet mindere mate overeenstemmingen met gewoon of gewestelik ndl. Mij schijnen ze spontaan ontwikkeld op dgl. articulatiebasis als de holl. was. Overeenstemming met het vele slechtsfriese ontbreekt.

S. had kunnen toevoegen, dat ook gm. *ô* in 't W gewoonlik geen Uml. heeft. Vrb. zijn de elders door hem vermelde woorden *groen*, *zoeken* (fri. *grien*, *siikje*) ; verder *spoelen*, *voelen*, *zoet* (fri. *spiele*, *fiele*, *swiet*), *roeren* (fri. *rearė*, *riere*), *proeven* (fr. *priuwe*, *preauwe*). Het W verschilt weer èn van 't overig gr. èn van 't fri., maar stemt overeen met 't ndl. Waar men er Uml. heeft, is die (zoals S. te zijner plaatse ook zegt) *uu*; gelijk als Uml. bij *oe* past.

Of juist van de dorpen Grijpskerk en De Leek de tongval zo bizonder gemengd is ? Het is zeer betwistbaar.

We vernemen niet hoe de articulaties zijn waargenomen. De beschrijving bedoelt vermoedelik S.'s uitspraak als overeenstemmend met de gewone in de Veenkol. In meer gevallen dan in 't Westerkw. schijnt men daar bij zachte cons. de stembanden te laten trillen, en men schijnt meer werk te maken van „glides" vóór *l* en in *i*-diftt. (wier laatste element steeds betz. schijnt te wezen). De opgaven uit andere streken verdienen dank ; dat ze niet *abschliessend* zijn, spreekt vanzelf. Dit behoort ten dele tot wat het Gron. Wb. zal inhalen. Waar S. voor 't W *schostein* opgeeft, hoorde ik in Noordhorn *sgòrstijn* (met overk. *aᵃⁱ*) en *sgòrstien*, westeliker alleen het laatste. Volgens mij gegeven inlichtingen is het ook in Uithuizen alleen *sgorstien*, in de stad *sgörstain*. Daarnaast, altans Wkw., zonder *r*. Noordlaren zegt *sgöstien*. — Evenzo zal men straks in Gr. Wb. vinden dat het is Stads *dêr* (gerekte *è*) 'dier', *vêr(ə)* 'vier', Westerkw. *lâᵐp* (geen cons. *m*) tegenover *kamp* (land). Voorlopig overziet men altans de hoofdtrekken. Ik moet echter wijzen op 'n paar punten die ik onder de aandacht van schr. heb gebracht toen ik mijn aantt. ter beschikking stelde. Kritiek op de opgaven die Te Winkel indertijd ontving schijnt hij te gewaagd te achten. Hij heeft ze ongewijzigd gebruikt waar ik mij bevoegd achtte tot tegenspraak. Te W. maakte zich niet de illusie dat alle berichtgevers betrouwbaar waren. en S. zelf moet wendingen gebruiken als „Een andere opgave heeft. . . ." Wanneer b.v. Strobos en De Leek *vouwen* hebben voor *vòl'n* (*va°lŋ* met gerekte *ò*) zal dit in S. wellicht uit het holl. zijn ingevoerd ; bij deze uitspraak begrepen Groningers en Friezen elkaar het best. Maar als De Leek zoveel van die aard opgeeft — ik zie juist *gist* slechts daar vermeld, elders steeds (gerekte) *è* —, lijkt dat vreemd. P. 45, 2e al. v. kleine druk : „Grijpskerk heeft *uu* ; *buul'n*, *ruuk'n*, *suuz'n*, *zuur* en *ruug* komen daar echter ook met *oe*-vocalisme voor". Aangehaald wordt N. Taalg.

Digitized by Google

XV 40, maar zoiets zegt Kloeke daar niet. Reeds 'n dorp verder naar 't O (Niezijl) is het uitsl. *uu* (evenals *wiet'n* 'weten'); nog verder verbreid is *zuur*, waarbij men aan invloed van *zuren* kan denken. 'n Algemene waarschuwing heb ik tegenover de opgaven uit Zuidhorn gegeven; ze bevatten eer niet al te „groen" Stads dan de plaatselike tongval, die òf niet òf nauweliks van de Noordhorner verschilt. Ik heb nu nog 'n jeugdig Zuidhorner gevraagd of men zó en zó sprak. Niet alleen ontkende hij dit — wat ik mij ook niet anders kon voorstellen —, maar er waren dingen bij waarvan hij nu pas vernam dat ze e r g e n s gezegd werden. (Men hoort van „Stadjers" veelal geen of geen onvervalste tongval meer, vooral niet als ze anders-sprekenden vóór zich hebben; vroeger waren stadgron. vormen algemener bekend.)

§ 54 Opm. Gerekte voc. in *stiekel* enz. verwondert mij — te onzent zo kort mogelik —, maar z. Wb. — § 62. 'Fries(land)' elders in Gr. met *v*; kan de *f* ook op school zijn opgedaan? — P. 32 ben. wordt *bild* (beeld) in Sellingen toegelicht met Kl. § 177; deze spreekt intussen van verkorting met behoud van zuivere *i*-qual., zodat *stikel* dez. voc. heeft. — P. 38 bov. In 't W is het *spiegel* en *wieg*, denkelik ook in Strobos, maar dat staat t.a.p. niet. — Opm. p. 40 zegt van woorden op *-erei*: „Dit zullen wel Hollandismen zijn, ofschoon de beteekenis dikwijls afwijkt." Inderdaad in die mate dat het veelzeggend is. *Pasterei* 'pastorie' komt van mlat. *pastoria*; vgl. F.-V. W. Als produktief suffix echter komt *-eri* > *-erei* uit het fra., en gevallen als mnl. *boeverij* leren, dat het reeds in de M E zowel ndl. als du. was; het is ook in Gr. oud. (Okb. II p. 370, a° 1904, *dieverie*, *verraderie*). — P. 40 al. vóór § 65 verwart ons aanvankelik; men verwacht nu nieuwe zaken, maar bevindt bijna alles gelijk men tevoren vermoedde. Dingen als *kikt* 'kijkt' behoren er niet. — P. 42 klein. De twijfel aan mijn opgave *kui* 'vrouwelik kalf' (talloze keren gehoord; ook nholl.) begrijp ik niet. Molema geeft hetz. op, naast ook bij ons gewoon *kuikalf*. — P. 47 noot. Twijfelend wordt V. Haeringen's onderstelling overgenomen, dat *ee* uit *ai*, indien niet vóór *r*, uit het holl. komt. Voorlopig beperk ik mij tot het noemen van *weewoater* 'hartwater' naast *waaiw*. — P. 49 Opm. II. Wie de aangehaalde uitleg aanvaardt, kan *teun(e)* niet met *toon(e)* in een adem noemen; hij zal *eu* aan een of ander analogie toeschrijven, moet haar altans als afwijking aanduiden. — P. 50 ben. *Heugste* 'hoogste' hoor ik door „Stadjers" ontkennen. — § 82 Opm. *Bord* heet 'n Hollandisme dat het oorspr. *teller* heeft verdrongen. Het wordt evenwel ook op andere zaken toegepast en komt voor in oude compp. als *bedsbordje* 'plank boven 't voeteneind van 'n bedstee'. — § 89: *ûr* > *ūr* in *duren*, *mure*, *schure*. *Duren* is toch zeker fra. *durer* dat in ons hele taalgebied doordrong; voor *mure* vgl. ohd. *mûri*; S. zelf zegt: „ook [ohd.] *sciura*". Spontane overgang is dus zonder vrb. — § 102 vv. is over 't algemeen niet gelet op afwijking in andere streken; ik zeg dit omdat *butter* 'boter' in § 110 de lezer kon doen menen dat in de niet vermelde woorden eenparigheid heerst. — P. 64 r. 3 v. o. schrap *zeuv'm*; nu wordt de onderstelling nog onaanneemliker. — § 120. *Dunner* 'donder' heeft niet zómaar Uml. Misschien ontstond die in *dunnern* door invloed van **dunnen* = ags. *dynian* (ndl. *deunen* naar 3 s. enz.); *klunnern* kan associatief hebben gewerkt. —§ 125. *Ge-* vóór ptc. bewijst nog geen holl. oorsprong (allerminst in vaste verbindingen); na *on-* blijft het zelfs altijd. — § 134 III. *Kneie* 'knie' heeft *-e* niet klankwettig; mnd. *knê*. — P. 77. Onvervalst Stads is *mure*, *schure*, *poke*, *stoupe*; denkelik ook *plouge*, maar hier voelden mijn zegslieden zich toch niet zeker. Noordhorn *bêrə* 'bed', *murrə* 'mud'; z. Wb. voor 't verdere. — § 138. *Doole* 'dooier' heeft zeker ander suffix dan ndl. en gron. *door* — de andere vrb. bij Lasch zijn vreemde woorden, zoals *podagel* = *-er* 'podagra'. — Bij § 146 noot kan de lezer zich het naslaan van De Jager's Proeve besparen. — Wat over het cons. nog te zeggen zou zijn, moet ik aan het Wb. overlaten.

Terwijl pl. *kienders* in Strobos te plaatsen is naast andere toenaderingen tot het holl. (z. *vouwen* bov.), is *hounders* altans in de stad volgens mij gegeven inlichtingen niet het geërfde. — Voor wie in de streek wegwijs is, is niet te aanvaarden dat in Noordhorn en elders de *t* in *kastje*, *nichtje* en alle dgl. woorden wordt uitgesproken „door invloed van 't geschreven woord". — § 169. In *dee'k* 'deed ik' is zomin ten. gesync. als in *ik dee*. — § 171. Voor *woonde'-r* l. *woond-r* (met *r̥*). Voor *vontse*, *zeetse* enz. zijn mijns wetens ook in 't Westerkw. *von ze*, *zee ze* het gewone; misschien is dat anders aan en over de fri. grens. — Ik geloof niet, dat *dat'nze*, *of'nze* (phon. *òfn̥zə*, *òfm̥zə*, *òvm̥zə*, *òm̥zə*) ook verklaard kunnen door invoeging van *n*. Waar zou daaraan voorafgaand *datteze*, *òffeze* vandaan komen? Navolging van *zit'nze* enz. houd ik voor zeker; vgl. nog *da'stoe* 'dat je', *ofstoe* enz. naar *pakstoe* 'pak je' enz. — § 175. Interr. *wie* in 't uiterste W schrijf ik alweer hieraan toe, dat Groningers en Friezen het beide duidelik vonden (gr. *wêl*, fri. geschreven *hwa*, met stomme *h*). — § 199. *Huilp* is denkelik naast *hijlp* = ndl. *hielp* opgekomen — evenals *luip* naast *lijp* — doordat men aan deze wisseling gewoon was geraakt in *sluip* en *luit* naast *slijp* en *lijt*: *sloapen* en *loaten* kregen *ui* naar klasse *droagen*. *Hulp*, *sturf* enz. zijn oorspr. opt. — § 197. Ts. 40, 106 z. *strieken*, *strook*, *stroken*. — § 200. *Gaav'm* naast *gav'm* is rekking, geen bewaren der voc. van pl.; aan ndl. *gaven* zou *goav'm* beantwoorden. In verband hiermee kan 't prt. eenvoudiger geschetst. — § 202. *Bakste en lachste* zijn ook verl. t.; vgl. § 195. De § 194 gekonstateerde schuw voor 't impf. bestaat niet overal. In 't W altijd de duidelike uitg. *-ste*, zodat het gehele enkv. op *-e* eindigt. Zouden de beide vormen van S. er niet op wijzen dat zulk 'n impf. ook in de Veenk. bestaat? Van waar anders, dat velen het als impf. voelen. Evenmin is *wós* (wies, groeide), *wózn* in 't W ongewoon (het verschilt er trouwens van *wósk('n)*). — § 204. Stads *sloapt* in een opgave is (naast het mij 'n 50 jaar bekende *slapt* in 'n andere) te verklaren zoals nu gewoon *goat*, *stoat* (naast oud *gait*, *stait*): vocaalgelijkheid is zeker bevorderd zo niet uitgelokt door de landstaal, die reeds zeer algemeen is. — § 216. S. zegt: „overigens overal *zöcht*"; maar gerekte *ò* heeft dit ptc. ook elders; ik weet niet of men ergens in 't Westerkw. iets anders hoort; „overal" is dus op te vatten als 'in de opgaven'.

Het kaartje doet de grenzen van enige voorname verschillen licht overzien, ruwweg altans. Al kunnen we ons zeer goed voorstellen dat Kloeke z'n uitkomsten liefst ongebruikt zag, opdat men kon vergelijken wat twee enquête-methoden opleveren, de lezer zal ongetwijfeld S. voor diens moeite dankbaar zijn.

Groningen. W. d e V r i e s.

Digitized by Google

Die Gedichte Walthers von der Vogelweide. Achte Ausgabe von **K. Lachmann,** besorgt von **C. v. Kraus,** Berlin und Leipzig, Walter de Gruyter u. Co. 1923.

Dit boek mag op een bijna honderdjarig bestaan bogen en heeft, zich steeds aanpassend aan de nieuwe inzichten der onderzoekers, maar in opzet en indeeling aan de grondbeginselen van den eersten uitgever trouw blijvend, de geheele ontwikkeling der philologische wetenschap meegemaakt. In 1827 verscheen het voor de eerste maal, als één der vroegste en belangrijkste documenten van de opbloeiende Germaansche philologie; na Lachmanns dood werd het aan de zorg van de meest bevoegden, Moriz Haupt, Karl Müllenhoff, Carl von Kraus, toevertrouwd. Laatstgenoemde, die in 1907 reeds de zevende druk had verzorgd, geeft ons nu een uitgaaf, die, evenals de vorige, aan alle eischen van wetenschap voldoet. Er kon voorzeker onder de tegenwoordige geleerden niemand gevonden worden, die eerder waardig gekeurd mocht worden, Lachmanns erfenis te beheeren, dan von Kraus, die juist op het punt van handschriftenontcijfering en -publicatie zijn philologisch meesterschap in talrijke geschriften heeft getoond.

Daar von Kraus sinds de vorige uitgaaf zijn critischen grondslag niet heeft gewijzigd, is het voor ons hoofdzakelijk van belang na te gaan, wat op grond van de publicaties sinds 1907 is toegevoegd of veranderd. Afgezien van een zeer welkome aanvulling der Waltherbibliographie, zijn het voornamelijk een drietal nieuwe vondsten, die onze aandacht trekken. Von Kraus had reeds zelf één van die nieuwe Waltheriana uitgegeven (Z. f. d. A. 59, 309 vlg.) en het nieuwe handschriftfragment U^{xx} met het van vroeger bekende U, thans U^{x} geïdentificeerd. Van de reconstructie en critische behandeling van het nieuwe gedicht *ez sprach ein wip bi Rine,* die wegens de hoogst gebrekkige overlevering een meesterstuk van scherpzinnigheid en omzichtigheid is, wordt in het boek alleen het resultaat meegedeeld. De tweede belangrijke vondst is die van het veertiende-eeuwsche handschrift Z, dat eerst Jostes (Z. f. d. A. 53, 348 vlg.), daarna Plenio (Beitr. 42, 491 vlg.) uitgegeven heeft; een vondst, minder van belang wegens de onbekende strophen, die zij brengt, wier echtheid trouwens minstens twijfelachtig genoemd moet worden, dan om de melodieën, die bij Jostes gereproduceerd zijn. De derde vondst tenslotte is die van het fragment w^{xx} door Degering, den gelukkigen vinder van zooveel belangrijke Middeleeuwsche teksten en door hem Z. f. d. A. 53, 337 vlg. gepubliceerd. Niet alleen leerden wij daardoor het grootste deel van een onbekende strophe kennen, die door de eigenaardige pointe aan het slot (*ich smecke Sibechen in dem rate: ein brant lit in der gluot*) duidelijk den stempel van Walter von der Vogelweide draagt; niet alleen hebben wij hier een merkwaardige toespeling op de Ermanariksage, die door Frantzen het eerst onder den vorm *seueken* is herkend (Neophilologus 1, 27 vlg.); maar ook hebben wij hier opnieuw een getuigenis van de verspreiding der literatuur uit den bloeitijd in het Noorden der Rijnprovincie: de taalvormen van dit handschrift zijn duidelijk ripuarisch, zoodat Degering met zijn localisatie in Keulen wel gelijk zal hebben. Juist in de dertiende eeuw, in een tijd, waarin de Rijnstreken weinig productief waren, is ons elk bewijs van reproductief litterair werk welkom.

De nieuwe vondsten staan, zeker niet in den geest van den eersten uitgever, maar als gevolg van den nood der tijden (het zetsel moest worden gespaard), aan het eind der inleiding; de hun toekomende plaats in het indeelingssysteem van Lachmann wordt door verwijzingen aangegeven.

Het spreekt vanzelf, dat ook deze nieuwe uitgave wederom ten volle voor de taak berekend zal blijken, die Lachmanns Walther altijd toebedeeld geweest is: naast de groote uitgave van Wilmanns-Michels, die de alzijdige verklaring van den tekst tot doel heeft en steeds den samenhang tusschen werk en leven des dichters tracht te doorgronden, valt bij Lachmann-Kraus de volle aandacht op den vorm van den tekst, die als eenigdenkbare grondslag voor alle wetenschappelijke behandeling van Waltherproblemen moet gelden.

Amsterdam. J. van Dam.

P. Boissonnade, Du nouveau sur la Chanson de Roland; la Genèse historique, le Cadre géographique, le Milieu; les Personnages, la Date et l'auteur du Poème. Paris, Champion. 1923. (Pr. fr. 25).

De mening van G. Paris dat de *Chanson de Roland,* zooals het Oxfordse handschrift die biedt, vóór de eerste Kruistocht gedicht is, vindt sinds lang geen overtuigde aanhangers meer; verschillende geleerden, onder wie we slechts Stengel [1]) en Brückner [2]) willen noemen, hebben in de vermelding van *Butentrot* (reg. 3220) en van de *muserat* (2075) het bewijs gevonden dat het gedicht nà de eerste Kruistocht geschreven is; W. Tavernier [3]) preciseert en is van oordeel dat Turold, bisschop van Bayeux, er de schrijver van is en het vervaardigd heeft in het jaar 1108 bij gelegenheid van het huwelik van Bohemond, prins van Tarente, met prinses Constance en van zijn neef Tancred met de zuster van Constance.

Als er nog enige twijfel over mocht zijn, dan neemt dit boek die geheel weg: Boissonnade bewijst dat alleen iemand uit het begin van de twaalfde eeuw de dichter van het Roelantslied kan zijn; omstreeks 1080 kan niemand de geografiese kennis bezeten hebben, waarvan het gedicht blijk geeft. Het rijk gedocumenteerde boek, vrucht van een jarenlange ijverige bronnenstudie, brengt een menigte nieuwe of gedeeltelik nieuwe feiten, die een helder licht werpen op de tijd, het milieu en de sfeer waarin het oude heldendicht ontstaan is.

Nieuw is vooral de opmerking dat men niet steeds over de kruistochten naar het Heilige Land moet praten, maar ook letten moet op de talrijke expedities door de Fransen ondernomen om de „heidenen" uit Spanje te verdrijven. De geschiedenis van die tochten heeft Boissonnade zelf met behulp van allerlei vóór hem niet onderzochte bronnen, beschreven. Hij heeft vooral de aandacht gevestigd op de strijd tussen Moren en Christenen in het noordoosten van het Iberies schiereiland en, merkwaardige vondst, hij heeft aangetoond dat de schrijver van ons gedicht buitengewoon goed bekend was met plaatsjes die in die tijd, vooral omstreeks 1118, toen Saragossa veroverd werd, een rol hebben gespeeld. Zeker, wij moeten

[1]) *Zeitschrift für rom. Philologie,* 1884, p. 499-521.

[2]) *Das Verhältniss des franz. Rolandsliedes zur Turpinischen Chronik und zum Carmen de prodicione Guenonis.* Diss. Rostock, 1905.

[3]) Zie o. a. *Zeitschrift für rom. Philologie,* XLI, p. 49 vlg.

Digitized by Google

tegenover de identificaties die schr. voorstelt, skepties staan: de honderdtal bladzijden waarin hij een poging doet om histories bestaande personen terug te vinden in het gedicht zijn geen van alle overtuigend; en te verwonderen is het niet dat de geleerde historicus soms dingen zegt die een rechtgeaard filoloog doen glimlachen. Dit alles neemt niet weg dat de romanisten dankbaar zijn hulp zullen aanvaarden; het is hoogst waarschijnlik dat de dichter van het Roelantslied zelf tegenwoordig is geweest bij de belangrijke gebeurtenissen die zich tussen 1114 en 1120 in het noordoosten van Spanje hebben afgespeeld. Of hij de Turoldus is die in een schenkingsakte van 22 September 1128 vermeld wordt als begiftigd met een in kerk veranderde moskee te Tudela, is mogelik, maar niet bewezen. We weten trouwens verder niets van deze Turoldus af [1]).

Groningen. K. Sneyders de Vogel.

R. Gragger, Eine altungarische Marienklage. (Ungarische Bibliothek. Für das Ungarische Institut an der Universität Berlin herausgegeben von R. Gragger. 1e Reihe, Band 7). Berlin und Leipzig, Walter de Gruyter & Co. 1923. (Pr. *f* 0.28).

In een handschrift met Latijnse preken, aangekocht voor de Leuvense bibliotheek, heeft Dr. Gragger een oud Hongaars gedicht ontdekt, dat bij nader inzien de eerste helft bleek te zijn van een vrije bewerking van de *Planctus sanctae Mariae*, ten onrechte toegeschreven aan Bernard van Clairvaux. Om verschillende redenen is dit stuk, dat uit 't laatst van de dertiende eeuw, dus nog uit 't tijdperk van 't huis van Arpád, dagtekent, van groot belang. Het is niet alleen 't oudste bekende gedicht in 't Hongaars, maar tevens 't enige monument in die taal dat bewaard is uit de eeuw tussen de Lijkrede en de glossen van Gyulafehérvár, terwijl het de aandacht verdient om zijn dichterlike inkleding en zijn opmerkelike metriese vorm.

In 't geschrift van de Heer Gragger vindt men een uitvoerige beschrijving van 't gehele handschrift met biezonderheden over de schrijvers die het hebben vervaardigd, voorts een afdruk van de Latijnse tekst van de *Planctus* en van 't Hongaarse gedicht zelf, een verklaring van zijn moeilike plaatsen en woorden en van vier Hongaarse glossen die elders in 't handschrift voorkomen, eindelik een beschouwing over de vorm en inhoud van 't gedicht en een gerythmiseerde transkriptie in de tegenwoordige spelling (de uitgever noemt dit minder juist „die heutige Aussprache"). Drie lichtdrukken van de bladzijden waarop Hongaars voorkomt besluiten 't deeltje. De enige verschillen tussen deze foto's en de gedrukte tekst zijn: in regel 20 *ſumha*, waarvoor de druk *Sumha* geeft (op blz. 12 staat echter de juiste lezing), en misschien in regel 14 *werethul*, waarvoor Dr. Gragger *verethul* drukt; in 't laatste geval is de foto niet geheel duidelik, maar gelukkig doet het er weinig toe, daar *w-*, *v-* en *u-* in 't hs. door elkaar worden gebezigd.

Naar waarheid prijst de uitgever 't gedicht als een knap stuk werk, dat getuigt van dichttalent en kunstvaardigheid en door zijn kernachtige stijl een echt Hongaarse indruk maakt, zoals b.v. in de achtste strofe: „Neem mij, Dood, Mijn Enige leve, Mijn Heer blijve, Die de wereld vreze." Invloed van de volkspoëzie meent de uitgever te mogen zien in 't parallelisme tussen de gedachten in opeenvolgende regels dat herhaaldelik aan 't licht komt, in 't rythme en in uitdrukkingen als *viragnac uiraga* 'bloem der bloemen' (ofschoon deze laatste een navolging is van 't *flos florum* dat in een andere redaktie van de Latijnse sequentie wordt aangetroffen).

De verklaring van de tekst levert betrekkelik weinig moeilikheden op, waarvan de meeste door de uitgever zijn opgelost. Op enkele punten slechts is wat hij geeft niet volmaakt bevredigend.

't Laatste van de beide verzen *syrou aniath. thekunched* || *buabeleul kyniuhhad* (r. 6-8), die een navolging zijn van de Latijnse *Matrem flentem respice*, *Conferens solatium*, wordt verklaard met 'von ihrem Kummer beruhige (sie)'; *kyniuhhad* zou de (bepaalde) imperatief zijn van *kinyujt*, vgl. *nyohad*, *nohad ki* in enigszins jongere teksten. Wat de vorm aangaat is daar niets tegen te zeggen, maar hoe komt *kinyujt* 'strekt uit' aan de betekenis 'beruhigt'? De twee zo even aangehaalde vormen betekenen inderdaad 'strek (uit)'. Ik vermoed dat *kyniuhhad* de imperatief is van een ander verbum, nl. **kinyugt* (dat tans, met vervanging van 't zeldzaam geworden suffix *-t* door *-tat*, **kinyugtat* zou luiden, vgl. *nyugtat*, *elnyugtat* 'bedaart, stelt gerust'), 't causativum van *kinyugod* 'rust uit'; immers uit de oude imperatief **n̑i̯ugt-ɩ-ad* zou allicht **n̑i̯ug·ad* en daaruit **n̑i̯uχ·ad* ontstaan wezen, zodat de vorm samengevallen zou zijn met **n̑i̯uχχad* < **n̑i̯uχt-ɩ-ad* (nu *nyutsd*); beide imperatieven moesten in de dertiende eeuw *niuhhad* luiden.

De beide regels *the werud hullothya* || *en iuhum olelothya* (r. 10 e.v.) transkribeert de uitgever aldus: *Te véröd hullottja*, *En jonhom alélottja*, (de laatste komma zal wel een drukfout zijn voor een punt). Dit kan onmogelik juist zijn, ten eerste omdat het geen zin geeft, en ten tweede omdat in deze tekst, evenals in de Lijkrede, altijd *u* geschreven wordt waar de nieuwe spelling *o* bezigt. Verstaat men daarentegen *hullatja* en *alélatja* en laat de zin doorlopen, dan krijgt men de volkomen begrijpelike betekenis: 'het vloeien van uw bloed (is) de bezwijming van mijn hart.' Tans zou men niet meer *hullat* en *alélat*, maar *hullás* en *alélás* gebruiken, maar het is bekend dat in de oudere taal abstracta op *-at* veel meer in zwang waren. Wat 't possessief suffix betreft, de vorm *-ja* komt juist bij de substantiva op *-at* heel vroeg voor, zodat *hullothya* naast b.v. *bua* (= Nhong. *búja*) in r. 7 en 19 niet hoeft te bevreemden.

't Vers *wirud hioll wyzeul* (r. 16 e.v.) betekent volgens de uitgever: 'uw bloed wordt uitgeput, wordt waterig', waartoe hij *wyzeul* met *vizeül* transkribeert en het gelijkstelt met *vizesül* 'wordt nat.' De reden van deze gewrongen uitleg schijnt te zijn dat volgens hem *wyzeul* in 't vers drie lettergrepen moet hebben (hij skandeert ⏑⏑⏑). Waarom dit moet, blijkt niet, want de lengte van de verzen is verschillend, en evenmin verneemt men wat *wyze-* dan wel is. Verba van deze soort plegen, geleerde woorden als *emberül* 'wordt mens' daargelaten, van adjectiva gevormd te zijn (*vizes-ül*, *vén-ül* 'veroudert' e. dgl.), maar in al geval zou rechtstreeks van *víz* 'water' alleen maar een tweelettergrepig **vizül* (in oude spelling **wyzul*) kunnen komen. Vergelijkt men evenwel de regel in dezelfde strofe die met de boven aangehaalde rijmt, nl. *ezes mezuul* (= *ézes mézüül*) [1]) 'zoet als honing', dan ligt het voor de hand *wyzeul* ook als essivus te beschouwen en het

[1]) Men zie ook onze aankondiging in *Neophilologus*, IX.

[1]) Zie de noot in kol. 267.

de betekenis 'als water' toe te kennen. *-eul* zal wel een spelling zijn voor *-ööl* [1]), als in *-beleul* (r. 7) = *-belööl*; immers *-ööl* is de oudere vorm van 't essivus-suffix, die ook in andere vroege teksten nog voorkomt (Simonyi, Die ungar. Sprache, s. 373). De betekenis van de 3e pers. sing. *hioll*, die Gragger **hijall* transkribeert en met *hi* 'gebrek' en dgl. in verband brengt, laat zich slechts bij benadering bepalen.

In *Tuled ualmun* (r. 27) verandert Gragger 't tweede woord in *ualnum* = *válnom*, terwijl hij vertaalt 'von dir zu scheiden'. De verandering kan juist zijn, maar de beide woorden moeten dan, daar de gesuffigeerde infinitief onafhankelik is, een zelfstandige gedachte behelzen, ingegeven door de Latijnse regel *Morte beate separor a te*. Kan de betekenis zijn: 'van u moet ik scheiden' (Nhong. *tööled válnom kell*)?

In r. 31 *fyom merth hol byuntelen* dunkt het mij onnodig *byuntelen* (= *büüntelen*) als vierlettergrepig te beschouwen, daar ook een van de wat jongere Koningsbergse fragmenten (volgens Simonyi t.a.p. 112) de akkusatief *bynut* (l. *byunt*) = *büünt* 'zonde' heeft, en de Lijkrede al *bunet* = *büünét* 'zijn zonde(n)', terwijl in onze tekst *hyul* (r. 20) = *hüül*.

Voor *Keguggethuk* 'parcite' (r. 33 e.v.), waarmee de uitgever te recht *kegiggen* in de Lijkrede vergelijkt (evenzo *kegilmet, kegilmehel* ald.), behoeft geen afzonderlik verbum **kegyüdni* te worden gekonstrueerd (blz. 13), daar *kegyëdni* volkomen voldoende is, vgl. *wirud*, *werud* = *vérëd* 'uw bloed', *num* = *nëm* in onze tekst en b.v. *kegussege* = *kegyëssége* in de Gyulafehérv. Glossen.

Eindelik zij opgemerkt dat *sumha* (r. 20) niet „für *soha*" staat (blz. 12), maar een oudere vorm *somha* (later ook *sonha, sohha*), vertegenwoordigt. Minder waarschijnlik is dat ook hier *u* = *ë*, zodat een nog ouder **sëmha* bedoeld zou zijn.

Wat de metriek betreft is het moeilik met de uitgever mee te gaan in 't aannemen van een caesuur in ieder vers. Het komt mij voor dat er in verreweg de meeste gevallen geen sprake is van caesuur, en volstrekt onmogelik dunkt het mij te geloven in caesuren midden in een woord, zoals in *sydou fyo|dumtul* (r. 4), *en iühum o|lelothya* (r. 10 e.v.) of *Syrolmom fu|hazatum* (r. 17 e.v.).

Deze aanmerkingen beogen echter geenszins om de verdienste van Dr. Gragger, die 't belangrijke stuk algemeen toegankelik gemaakt en toegelicht heeft, te verkleinen.

Groningen. J. H. Kern.

F. Jacoby, Die Fragmente der griechischen Historiker. (F Gr Hist). **Erster Teil: Genealogie und Mythographie. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1923.**

Naar een nieuwe uitgave van de fragmenten der Grieksche geschiedschrijvers, van wie niet dan *lacera et disiecta membra* over zijn, werd reeds sedert jaren met verlangen uitgezien. De vier of wil men vijf deelen *Fragmenta Historicorum Graecorum* door C. Müller van 1841—1851 (1870) bij Firmin Didot in Parijs uitgegeven, hoe verdienstelijk ook, zijn na ruim tachtig jaren van onvermoeiden arbeid op het gebied der Oude Geschiedenis thans in velerlei opzicht verouderd. Tot nog toe echter had niemand het aangedurfd aan dat allerwege gevoeld en herhaaldelijk uitgesproken verlangen te voldoen.

De taak die de Kielsche Hoogleeraar Felix Jacoby op zich heeft genomen is veelomvattend en uiterst moeilijk, en heeft daarenboven deze onaangename kant dat zij wel nooit zal kunnen volbracht worden op eene wijze die allen bevredigt. Daarvoor loopen de eischen die de geschiedkundigen en de eischen die de philologen aan een verzameling van historische fragmenten zouden willen stellen te zeer uiteen en heerscht daarenboven in elk der beide groepen ten deze weder verschil van gevoelen.

Met name geldt dit voor de indeeling. Toen Jacoby in 1908 het plan van zijne uitgave aan het internationaal congres voor historische wetenschappen te Berlijn voorlegde (vgl. *Klio* 1909 p. 80—123), heeft hij medegedeeld dat zijne indeeling op een literair-historische basis zou berusten, een denkbeeld waarbij hij ook bij de uitvoering gebleven is, hoewel reeds in dit eerste deel afwijkingen voorkomen van het toen geschetste schema (*l. a. pl.* p. 123).

De verschillende indeelingen, die mogelijk waren, nagaande heeft Jacoby de alphabetische, de chronologische en de lokale op verschillende gronden verworpen en ten slotte die naar de soort (het *γένος*) van geschiedschrijving gekozen: genealogische en mythographische geschiedschrijving; algemeene geschiedenis en geschiedenis van enkele tijdvakken; ethnographie en horographie, enz.

Het is de vraag of de chronologische, in hoofdzaak door Müller gevolgde, indeeling toch niet te verkiezen ware geweest, trots het door Jacoby terecht niet gering geachte nadeel dat daarbij wat naar soort en inhoud bijeenhoort niet bij elkander staat (b.v. de Sicilische geschiedenis van Antiochus van Syracuse niet in de buurt van de *Σικελικά* van Philistus of Timaeus), en trots het bezwaar dat van vele — maar toch meestal van meer onbeduidende — auteurs de tijd, waarin zij leefden, niet vaststaat. Een bezwaar overigens dat Jacoby toch niet geheel ontgaan kon, omdat hij in de afdeelingen zelf de schrijvers naar chronologische volgorde geeft en daarbij dan toch voor de gewraakte moeilijkheid komt te staan. Men vergelijke in dit eerste deel de onder B en C voorkomende auteurs.

Intusschen, dit is zeker dat de eene zoowel als de andere indeeling haar vóor en haar tegen heeft. Daarom zal ook wie een andere gewenscht zou hebben zich toch bij de door Jacoby gekozene gemakkelijk kunnen neerleggen.

Dit eerste deel omvat: *Genealogie und Mythographie*, onderverdeeld in: *A Alte Genealogie* (*saec. V—IV*), *B Hellenistische Handbücher und Sammlungen*, *C Monographien, Romane, Schwindellitteratur* en als Appendix *D Euhemeros.*

Jacoby geeft eerst de testimonia, daarna de fragmenten, beiden met adnotatio critica, en de fragmenten aldus dat die waarvan de titel van het werk en het cijfer van het boek, waaruit zij genomen zijn, was aangegeven, voorop gaan, daarna de andere volgen, die alleen onder den naam van den auteur zijn overgeleverd. Ook dit is een systeem, waarvan de nadeelen tegen de voordeelen over staan, en dat bij schrijvers als Ephorus, Theopompus, Timaeus e.a. wel niet zal worden gevolgd. Want Jacoby houdt zich zeer terecht niet al te streng aan zijne stelregels, maar wijkt er, ter wille van de praktijk, herhaaldelijk van af;

[1]) Met dubbele *ü* en *ö* zijn hier de lange *ü* en *ő* bedoeld, waarvoor 't Hongaarse alfabet nu afzonderlike tekens bezit. *eu* is ook in de Lijkrede e.e. een gewone schrijfwijze voor lange *ő*.

Digitized by Google

reeds terstond in de ordening der geographische fragmenten van Hecataeus, waarbij hij den zoo juist genoemden heeft laten vallen. Een tweede principe is dit: slechts die stukken op te nemen waarvan de auteur met name genoemd is. Ook hier weder dezelfde gerechtvaardigde inconsequentie: het achttiende en negentiende boek van Diodorus zal niet voorkomen onder de fragmenten van Hieronymus van Cardia, maar c. 44—55 van het vierde boek van Diodorus vindt men wel onder de fragmenten van Dionysius Scytobrachion, zij 't ook in kleinere lettersoort.

Hoe gaarne ook de beoefenaar der oude geschiedenis het anders wenschen zou en b.v. onder Hecataeus' nalatenschap al wat bij Herodotus uit de Periegese is overgenomen zou willen aantreffen, toch geloof ik dat Jacoby's methode de eenig mogelijke is. Het gaat toch inderdaad niet aan dat de **Σκυθικὸς** en de **Λιβυκὸς λόγος** zoo maar als het werk van Hecataeus wordt gegeven. Maar wel zou het, mijns inziens, wenschelijk geweest zijn als in de reeks zelf der fragmenten van de verschillende schrijvers, en niet alleen in den kommentaar, telkens verwezen was naar de stukken bij latere schrijvers voor zoover ze, met zekerheid of groote waarschijnlijkheid, onmiddellijk aan den auteur wiens fragmenten gegeven worden zijn ontleend.

De zeer uitvoerige kommentaar, die 217 bladzijden, meer dan ⅗ van het geheele boek beslaat, is van onschatbare waarde. In de geheele mythographische en genealogische literatuur thuis als weinigen geeft Jacoby, in zijne deels uitvoerige deels kortere adnotaties op testimonia zoowel als fragmenten, al wat te weten noodig is om den schrijver en zijn werk in het algemeen, en elken schrijver en elk fragment afzonderlijk, door vergelijking met alle parallele berichten, hun plaats aan te wijzen in den ontwikkelingsgang der genealogische en mythographische traditie.

Verbazingwekkend is de overvloed van bouwstoffen, die hier is bijeengebracht en met even groote kennis van zaken als scherpzinnigheid verwerkt.

Het spreekt van zelf dat er in een werk als dit allerlei is, waaromtrent men met den uitgever van opvatting verschillen kan. Zoo, om bij Hecataeus te blijven, over de juistheid van de plaatsing van fr. 127 onder de resten van de **περίοδος**, over de uitbreiding aan fr. 119 gegeven, waar toch de tegenstelling **Ἑκαταῖος μὲν οὖν ὁ Μιλήσιος περὶ τῆς Πελοποννήσου φησίν διότι πρὸ τῶν Ἑλλήνων ᾤκισαν αὐτὴν βάρβαροι, σχεδὸν δέ τι καὶ ἡ σύμπασα Ἑλλὰς κατοικία βαρβάρων ὑπῆρξε τὸ παλαιόν κ.τ.λ.** aanduidt dat alleen de eerste regels van Hecataeus zijn, enz. Zoo zou men ook kunnen vragen of niet onder de onzekere fragmenten n. 5 en 7 van Müller opgenomen hadden moeten zijn, en onder de testimonia Solinus 184, 19 en Isidorus *Orig*. 1, 38.

Maar voor dergelijke opmerkingen is het hier niet de plaats. Veeleer voegt een woord van dank voor een volledigheid die ook de papyri niet vergat, voor de **ἀκρίβεια** der adnotatio critica en voor den steun die aan alle onderzoek op het gebied der oudste historie en quasihistorie in den kommentaar wordt aangeboden.

Ten slotte een drietal wenschen voor de volgende deelen: dat de nummers der fragmenten in de Parijsche uitgave achter de nieuwe nummers tusschen haakjes worden toegevoegd en aan het einde van het geheele werk eene vergelijking van de nummering van Müller met die van Jacoby den gebruiker ten dienste sta; dat de zorg aan de correctie der drukproeven besteed iets grooter worde dan thans de tijdsomstandigheden zullen hebben mogelijk gemaakt; en dat de kommentaar, die wegens zijn omvang niet wel aan den voet der bladzijden kon worden afgedrukt, bij elk deel als afzonderlijke band moge uitgegeven worden. Het feit dat in de inhoudsopgave op p. IX de kommentaar niet voorkomt zou kunnen doen vermoeden dat dit ook Jacoby's bedoeling was, die slechts voor dit eerste deel nog niet tot uitvoering is gekomen.

Amsterdam. U. Ph. Boissevain.

D. Loenen, Het conservatief-aristocratisch Karakter van Plato's Staatsphilosophie. Leiden, S. C. van Doesburgh. 1923. (Pr. fl. 1.80). (Amsterdamsche diss.).

Het was indertijd een vaak herhaalde klacht van een vermaard Professor in de Wijsbegeerte dat er aan zijne Universiteit, en in het algemeen in Holland, zoo weinig aan Plato gedaan werd. Verwonderlijk was dat niet, daar o.m. hier de geest van den grooten Cobet nog heerschte, die niet van „philosophisch gewawel" hield en zijn aandacht eer aan Plato comicus dan aan Plato philosophus wijdde. Het is dan ook met genoegen dat wij hier het proefschrift van Dr. Loenen aankondigen. Willen de klassieken zich behoorlijk staande houden, dan hebben zij der maatschappij metterdaad te bewijzen dat eene inspuiting met klassieken geest voor haar hoogst nuttig is. Front maken naar buiten is uitwendige, verfrissching naar binnen is inwendige plicht.

Het werk van Dr. Loenen schijnt beide na te streven. Niet in dor, levenloos vak-Latijn, maar in frisch, pittig Nederlandsch konden de beschouwingen gegeven worden. Wel zullen de Grieksche bewijsplaatsen en aanhalingen, die, het geheele werk door, slag op slag, den tekst onderbreken of aanvullen, de lezing niet veraangenamen, vooral voor den belangstellenden leek niet, en ook bouwkundig ware de stof ook nog wel anders in te deelen, maar menigmaal, daartegenover, zal men verrast worden door korte, klare zeggingswijs, door frissche, doorleefde taal, die onmiddellijk treft en waardoor ons maar al te duidelijk wordt, dat de vraagstukken die Plato onderzocht, voor een groot deel de onze zijn. Zorgzaam worden de beginselen waar het om gaat blootgelegd.

Evenals Plato in de ziel van den enkeling eene drieeenheid ziet, zoo wil hij ook eene soortgelijke verdeeling in den staat. Niet de Fransche leus „liberté, égalité, fraternité," is dus zijn richtsnoer, maar gebondenheid, ongelijkheid en standenverschil moet heerschen in zijn staat. Dit is voor Dr. Loenen het uitgangspunt, en het grootste gedeelte van het werk is eene scherpe belichting van deze beginselen, door middel van goedgekozen en treffende bewijsplaatsen. Na de aristocratische trekken worden de conservatieve geschetst.

Hierop volgen Plato's gedachten over volksregeering, en ten slotte behandelt hij Plato's agrarischen staat na voorafgaande kritische beschouwingen, saamgelezen uit Plato's tekst, over handel, nijverheid en zeemacht.

Uiteraard zou veel van wat men in het eene hoofdstuk vindt, evengoed in het andere kunnen staan. Moeilijk is het hierin scherpe grenzen te trekken. Wanneer wij, een voorbeeld uit vele, in het eerste hoofdstuk lezen dat de menigte onmogelijk wijsgeerig kan zijn — een stelling

Digitized by Google

die volgens Zeller de sleutel is tot Plato's staatsleer —, dan past dat zeker niet minder in het derde hoofdstuk.

Natuurlijk hebben wij ook bezwaren. Meermalen zouden wij de belichting en vertolking gaarne wat wijsgeeriger gezien hebben. Ook is de heer Loenen tegen de gangbare opvatting van meening dat Plato in latere jaren (Philebus, Wetten) niet gematigder geworden is. Het is te betreuren dat de schrijver zich hierover niet nader uitgesproken en deze legende b.v. in een afzonderlijke paragraaf of hoofdstuk bestreden heeft.

Kort, zeer kort is hij over het vrouwen-vraagstuk e.d., een beginsel-aangelegenheid die toch, na Aristophanes, Xenophon, Antisthenes wellicht, Diogenes, Plato en Aristoteles heeft beziggehouden. Maar dit ging de radicale richting uit en paste kwalijk bij den titel. De vlag zou dan de lading niet gedekt hebben.

Een afzonderlijke paragraaf of hoofdstuk over Sparta en Plato (of de Socratici) zou o.i. eveneens aanbeveling verdiend hebben, daar de Socratici daarvandaan veel tot voorbeeld namen, ook al omdat daar de vroeger algemeen geldende ouderwetsche zeden nog het langst gehandhaafd bleven.

Maar deze stof is zoo uitgebreid, en vooral naar achteren en voren met zooveel te verbinden, dat men zich beperken moet, hetgeen de schrijver deed. Wij eindigen dus met den wensch uit te spreken, dat de schrijver nog eens op zijn onderwerp terug moge komen, om dan, geheel in het Nederlandsch, Plato, geschiedkundig gezien, te schilderen als een zeer belangrijk spreker in het lange debat over opvoeding en staatswezen, dat reeds bij Pythagoras en Theognis begon en in Aristoteles voorloopig zijn einde vond.

Alkmaar. P. Vrijlandt.

H. Strache, Der Eklektizismus des Antiochus von Askalon. (Uit: Philologische Untersuchungen hrg. v. A. Kiessling u. U. v. Wilamowitz-Moellendorff. 26. Hft.). Berlin, Weidmann. 1921.

Deze studie, met een „Vorwort" van H. Diels, p. V-VIII, behandelt na een inleiding p. 1—7, in vijf hoofdstukken de „Erkenntnistheorie" p. 7—19 de „Physik" p. 19—27, de „Psychologie" p. 27—42, de „Ethik" p. 42—83, en de „Politik" p. 83—87 van den bekenden denker der „akademische" school. P. 87—91 volgen er slotbeschouwingen, daarna een „Sachregister" p. 92—94 en „Griechische Termini" p. 95 vlg.

Gegeven het brokkelachtige en niet al te rijkelijke materiaal is het geen wonder dat deze synthese, zooals Diels p. VIII terecht opmerkt, het gevaar niet vermijdt, „subjektive Zusammenhänge zu konstruieren." Maar desondanks schijnt het ook ons toe, dat deze verdienstelijke studie althans in hoofdtrekken een juist beeld geeft van den denker, die, in de eerste eeuw voor onze jaartelling, in zoo sterke mate er toe heeft medegewerkt het dogmaticisme in de philosophie weer te doen zegevieren.

H. Strache betoogt o.m. dat wij bij Antiochus „eine Vereinigung des einseitig rationalistischen platonischen Standpunktes und des einseitigen Sensualismus der alten Stoa" vinden, p. 18, dat zijn psychologie dualistisch was, p. 24 ff., dat voor hem „Metriopathie und Apathie" „*wesentlich* dasselbe" waren p. 37, dat hij „die wesentliche Identität der Güter und **προηγμένα** (bzw. ihres Gegenteils)" poneerde p. 41, dat hij „das Wesen der Gerechtigkeit in der *Billigkeit*, d.h. der Beschränkung des idealen Rechts oder der allgemeinen Liebe durch die berechtigte Eigenliebe sieht" p. 50 vlg.

Wij willen er voorts nog de aandacht op vestigen dat volgens Strache het woord van Cicero dat Antiochus „si perpauca mutavisset" een „germanissimus Stoicus" zou zijn geweest, slechts in dien zin juist is, wanneer wij daarbij aan de „stoicynsche" leer van Panaetius denken, p. 88 vlg., dat de leer der aandoeningen in het systeem van Antiochus goed gefundeerd is p. 41, evenals ook het onderscheid tusschen de vita beata en de vita beatissima p. 75, kortom dat het vaak ongunstige oordeel over de „Mischmaschphilosophie" van dezen „eklekticus" dient te worden herzien.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

I. Hammer Jensen, Die aelteste Alchymie. (Historisch-philologische Mededeelingen van de Kon. Deensche Wetensch. Vereeniging, IV, 2). Kopenhagen, Høst & Søn. 1921. (Pr. 5 Kr.).

Op grond eener uitvoerige, grootendeels philologische analyse van de schaarsche en in hoogst rudimentairen toestand tot ons gekomen fragmenten uit de geschriften over alchemie van de eerste eeuwen onzer jaartelling, geeft de schrijfster in deze brochure eene uiteenzetting van wat, naar hàar oordeel, als de ware zin en de juiste beteekenis der oudere alchemistische overlevering moet aangemerkt worden. Hare inzichten wijken in menig opzicht af van de voorstellingen, welke zich oudere onderzoekers op grond van veelomvattende studiën en gedegen kritiek omtrent deze zelfde vraagstukken gevormd hebben. Dat er bij zoo hopeloos fragmentarische overlevering der geschriften, gelijk zij hier aanwezig is, van verschil van meening sprake moet zijn, en dat er bij elk oordeel op dit gebied dus uit den aard der zaak in menig opzicht voor min of meer subjectieve meeningen ruimschoots plaats is, kan alleszins begrijpelijk heeten. Dat is echter nog geen reden, om, zooals de schrijfster dit doet, op opgemotiveerde wijze den staf te breken over de verschillende vorschers vóór haar en hun zonder meer aan te wrijven, dat zij eenvoudig „nagepraat zouden hebben, wat er vóór hen dienaangaande beweerd was." Zonder schroom wordt aldus het verdienstelijke werk van serieuze onderzoekers als *Berthelot*, *Reitzenstein*, *von Lippmann* en andere op onbillijke wijze gekleineerd, waartegenover de vele hypothesen en met een air van onfeilbaarheid gelanceerde uitspraken der schrijfster een werkelijk niet al te best figuur maken; vooral niet, waar eene redelijke bewijsvoering menigmaal geheel ontbreekt en er voor de gestelde beweringen niet veel meer dan min of meer subjectieve, zuiver philologische gronden aangevoerd worden.

In extenso op de door de schrijfster voorgestane denkbeelden in te gaan en deze met die harer voorgangers te vergelijken, verbiedt de voor deze aankondiging beschikbare plaatsruimte. Enkele opmerkingen mogen hier hunne plaats vinden.

Uit het feit dat de primitieve alchemistische texten in de Grieksche taal geschreven zijn, volgt nog geenszins dat het geheele, uiterst samengestelde systeem van denkbeelden van zuiver hellenistischen oorsprong zou zijn. Integendeel heeft in den tijd van het syn-kretisme zonder eenigen twijfel eene zeer merkbare beïnvloeding door Oostersche en vnl. door Egyptische en Perzische voorstellingen plaatsgevonden, zooals door *Reitzenstein*

Digitized by Google

en *von Lippmann* m.i. onwederlegbaar is aangetoond. De primitieve alchemie op te vatten als eene bloote „openbaring”, als geloofsartikel eener „mysterie-gemeente”, is, na al wat daarover geschreven is, — een onhoudbaar standpunt; en het is wel niet mogelijk, om redelijkerwijze te twijfelen aan de juistheid der opvatting, welke de beoefening der oudere alchemie in verband brengt met de bemoeïing van den priesterstand en van de handwerkersklasse in het synkretische tijdperk. Waarop de meening van de schrijfster berust, dat de neo-platonici de alchemie in de 6e en 7e eeuw tot eene „school-lectuur” zouden gemaakt hebben, blijkt nergens, ofschoon ook deze zienswijze met apodictische zekerheid wordt voorgedragen. Evenmin, waarin een kriterium zou kunnen gevonden worden voor de juistheid der opvatting, als zoude er inderdaad van eene „oudste” alchemie sprake kunnen zijn. Veel waarschijnlijker toch is het, dat van een plotseling begin der alchemie niet gesproken kan worden, omdat zich de betreffende denkbeelden ongetwijfeld allengs en gradueel ontwikkeld hebben. Waarom de schrijfster ontkent, dat de praktische alchemie van de eerste eeuwen na Christus in onmiddellijke verbinding gebracht is met religieuze en mystieke denkbeelden van allerlei oorsprong, — zulks in tegenstelling met de resultaten van alle hare voorgangers, — is niet recht duidelijk. Ook niet, op welke gronden zij de rol, die *Diocletianus* bij het dempen van den Egyptischen opstand zou gespeeld hebben, „ongeloofwaardig” acht. Geheel onwaarschijnlijk is ook wel de zeer late dateering van de geschriften van *Zosimos*; eveneens de bewering, dat vóór het tijdperk der Arabieren de alchemistische praxis niet meer zou beoefend zijn: het is, op grond der in de Arabische geschriften gebruikelijke terminologie, wel zeker, dat de Arabieren bij tal van Grieksche en Syrische auteurs in de leer geweest zijn, — eene conclusie, waartoe reeds destijds op grond zijner omvangrijke en scherpzinnige onderzoekingen, *Berthelot* gekomen is, en waarin alle latere vorschers met hem overeenstemmen. Ook de ontkenning van een directen samenhang van de alchemistische praxis met die der handwerkers-gilden, is onvoldoende gemotiveerd; dat de eene soort recepten geene aanwijzing der gebezigde hoeveelheden bevatten, maar dat de „oudste”, daaraan voorafgegane geschriften die opgaven wèl bevat zouden hebben, wordt door niets gestaafd. Vreemd klinkt ook de uitspraak, als zoude het „mysterium” der alchemisten enkel in eene werking van „organische zuren op metalen” bestaan hebben .... enz.

In vele opzichten zijn de beweringen der schrijfster in flagranten en niet te overbruggen tegenspraak met de resultaten van de verdienstelijke en zorgvuldige onderzoekingen van vroegere, meer in het bijzonder van de bovengenoemde historici.

In hoeverre de schrijfster in philologisch opzicht een werkelijk vertrouwbaren en tegen de kritiek bestand zijnden arbeid geleverd heeft, moet aan het oordeel der deskundigen worden overgelaten.

Groningen. F. M. Jaeger.

SCHOOLBOEKEN.

Xenophon, Uit de Anabasis en andere werken, met inleiding en aanteekeningen door **A. Geerebaert S.J.** I tekst, II aanteekeningen op de Anabasis. Luik, H. Dessain. 1923. (Pr. fr. 8.80).

Het eerste deel bevat den tekst van stukken *Anabasis* (het eerste en vierde boek geheel, verder gedeelten van II, III en V, en heel weinig uit de laatste boeken), gevolgd door bloemlezingen uit *Cyropaedie*, *Hellenica*, en *Memorabilia*. Het tweede deel geeft, na een inleiding over Xenophon's leven en werken en over militaire realia, aanteekeningen op de *Anabasis*.

De indruk, die deze editie maakt, is gunstig. Schrijvers in pittig Zuid-Nederlandsch gestelde opmerkingen hebben een persoonlijk cachet, dat men in schoolcommentaren soms noode mist. Vertaalkoeliewerk — sit venia verbo — is dit niet, er worden ons hier over 't algemeen dan ook geen *Teubner*- of *Weidmann*nootjes opgediend in een min of meer hollandsch gewaad. De verklaringen zijn deels zuiver grammaticaal, deels gaan zij op den inhoud. Dit laatste is m.i. schrijvers kracht. Hij bezit de gave, om met een kort woord allerlei gewoonten der ouden, verschijnselen, gebeurtenissen aanschouwelijk toe te lichten; zoo bijv. zijn verklaring van de uitdrukking **ὥσπερ θάλαττα** 1,5,1 of zijn toelichting op 4,4,4. Aardig is o.a. ook zijn vergelijking van de Grieksche uitdrukking **τὸν Σιτάλκαν ᾄδειν** met de Hollandsche *het Wilhelmus zingen* (6,1,6). Ik geloof dan ook wel, dat deze commentaar eenigermate beantwoordt aan het doel, dat de schrijver zich in zijn voorrede stelt: „de lotgevallen der tienduizend uit de wade van onwerkelijkheid te doen treden, waarin zij soms in den geest van den leerling gehuld blijven.” Daartegenover is een schaduwzijde, dat men wel eens dingen verklaard vindt, die zelfs voor een derdeklas gymnasiast geen toelichting behoeven, terwijl anderzijds bij werkelijke moeilijkheden men een enkel maal tevergeefs naar een verklaring moet zoeken. Zoo ware bijv. 4,5,25 een korte aanwijzing over de plaats, die de woorden **τὸ στόμα** in den zin innemen, niet overbodig geweest, evenmin een kleine toelichting op het woord **ὀρυκτός**. Ook zal men hier en daar met den schrijver over de juistheid van zijn verklaring van meening kunnen verschillen.

Wat den tekst aangaat, behoeft het geen betoog, dat hier van normaliseering in Cobet's trant geen sprake is; maar dat schijnt mij eer een aanbeveling dan een bezwaar. In zijn inleiding verdedigt schr. zich eenigszins angstvallig naar aanleiding van het feit, dat hij ook uit de zoogen. *deteriores* lezingen heeft opgenomen. Tot stijving van schrijvers opvatting zij er hier slechts op gewezen, dat sinds het verschijnen van Persson's boek (*zur Textgeschichte Xenophons*, 1915) het vrijwel vaststaat, dat de *deteriores* de betere traditie vertegenwoordigen en dus als basis moeten worden genomen in plaats van de vroeger verafgode *meliores* (Persson p. 165).

Over de wenschelijkheid van een bloemlezing uit de *Anabasis* en daarnaast over de vraag, of men den gymnasiasten een verklarenden commentaar op Xenophon in handen moet geven, zal men uitteraard van meening verschillen. Velen zullen er de voorkeur aan geven, zelf hun bloemlezing uit een volledigen tekst bijeen te garen. Daar staat tegenover, dat deze uitgave aan dien wensch eenigszins tegemoet komt door sommige boeken, waaronder IV (m.i. verreweg het geschiktste en amusantste), geheel te geven. En het gebruik van een geadnoteerde editie heeft dit voor, dat men spoediger iets van de zelfwerkzaamheid van den leerling kan vorderen. Een bezwaar tegen deze Belgische editie is overigens de omstandigheid, dat in de grammaticale toelichtingen veelal verwe-

Digitized by Google

zen wordt naar een Belgische grammatica, hier natuurlijk niet algemeen in gebruik.

Wat Geerebaert's uitgave in mijn oogen nog wel het meest aanbeveelt voor gebruik ook op Hollandsche scholen, is het feit, dat zij behalve de Anabasis ook al datgene van Xenophon's werk bevat, dat voor de vierde klasse geschikt is: stukken uit de *Hellenica* (de regeering der dertig te Athene) en vooral ook eenige geschikte stukken uit de *Memorabilia*. Veel zal men in de vierde klasse van dit geschrift, dat toch een geschikte inleiding vormt tot de Platolectuur van de vijfde klasse, naast Lysias of Lucianus niet kunnen lezen. En menig leeraar zal het daarom, uit begrijpelijke bezuinigingsoverwegingen, ontzien, de leerlingen voor dat weinige maar weer eens een volledige memorabilien-editie te doen aanschaffen. Hier heeft men nu eenige geschikte grepen uit het werk (o.a. het gesprek met Glaucon) bij elkaar.

Haarlem. J. H. Thiel.

P. B. Benjert en **J. J. Elzinga, Fransche Lectuur** voor de Middelbare School. 2e Serie, No. 6.

Racine, Brittannicus et **Molière, Les Précieuses Ridicules,** Arrangés et annotés par **J. Fransen**. Groningen-Den Haag, Wolters. 1923. (Pr. ing. *f* 1.70, geb. *f* 1.90).

Als inleiding bevat dit boekje een notice sur Racine, een notice historique, het verslag van de eerste opvoering van Britannicus door Boursault, enkele gedeelten van het eerste voorbericht en het tweede voorbericht van het stuk.

Aan Les Précieuses Ridicules gaan vooraf een nitice sur Molière, een inleiding tot het stuk, bewerkt naar de bekende Histoire Illustrée de la Littérature Française van Abry-Audic-Crouzet, het voorbericht van Molière. Verder bevat het boekje een portret van Racine, een van Molière en een afbeelding van La Carte de Tendre.

Hier is het materiaal bijeen dat een kijk geeft op het leven van Racine en Molière, op den tijd waarin zij leefden; men kan vernemen welken indruk het stuk op de tijdgenooten maakte, en uit de beide voorberichten van Britannicus leert men de opvattingen van Racine over het treurspel kennen. Hier is alles aanwezig, wat de leerlingen noodig hebben om het stuk goed te begrijpen.

Daarom kan ik dit werkje ten zeerste aanbevelen bij het onderwijs.

Leiden. W. Prins.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In de serie *Van alle Tijden* (uitg. Wolters, Groningen-den Haag) is de 9de druk verschenen van n°. 1, *Esmoreit*, waaraan naast den heer C. G. Kaakebeen prof. dr. R. Verdeyen gewerkt heeft; de tekst is onmiddellijk aan het groote Hulthemsche handschrift ontleend, en alles wat op 't palaeographische gedeelte der uitgave betrekking heeft is 't werk van den heer Verdeyen, terwijl de inleiding en de tekstverklaring van de hand van den heer Kaakebeen zijn. Een facsimile van een bladzijde van het hs. versiert het boekje. De prijs is *f* 0.80.

Als Heft 1 der „Neue Reihe" van de *Schriften der Holland-Instituts* in Frankfort a/Main verscheen P. J. Blok, *Geschichtschreibung in Holland*, waarbij Prof. J. Ziehen aldaar een naschrift gaf: *Die Geschichte der Niederlande in Deutschland* (Heidelberg, Carl Winter, 1924).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal of Hellenic Studies, XLIII, 2: W. W. Tarn, Alexander and the Ganges. — J. F. Mountford, De Mensium Nominibus. — W. W. How, Arms, Tactics and Strategy in the Persian War. — M. Herford Braunholtz, A New Vase signed by Pamphaios. — E. A. Gardner, Notes on Greek Sculpture. — M. P. Nilsson, Fire-Festivals in Ancient Greece. — Th. Reinach, The 'Sophocles' Statues: A Reply. — G. F. Hill, Alexander the Great and the Persian Lion-Gryphon. — F. W. Hasluck, Constantinopolitana. — Dez., The Multiplication of Tombs in Turkey. — O. Waldhauer, A Black-figured Hydria of the Polygnotan Period. — Dez., The Date of the Athena Rospigliosi Type. — W. Wallace, An Index of Greek Ligatures and Contractions. — H. J. Rose, A Greek Taurobolic Inscription from Rome.

N. Taalgids, XVIII, 3: P. Valkhoff, Lamartine in Nederland. — A. C. Bouman, Het Afrikaans. — W. de Vries, Kan bij onze collectiva het praedicaat meervoudig zijn? — M. Ramondt, Jacob Revius' lied van den postilion. — P. H. Greiner, Heeft de onderscheiding van eigenlik en oneigenlik bij de samenstellingen recht van bestaan? — Uit de tijdschr.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, XII, 3: Zr. F., Uit Hofwijck. — H. Moller, Hoofdstukken over Vondel en zijn Kring. — D. A. Stracke S. J., De Pape van Boloys. — B. Jansen, Einige Bemerkungen. — Th. Absil, Entgegnung. — H. Linnebank, A. Walgraven en G. Gezelle.

Anglia, XLVII, 4: H. M. Flasdieck, Die sprachl. Einheitlichkeit des Orrmulums. — J. Koch, Th. Nabbes, ein zu wenig beachteter Dichter. — O. B. Schlutter, Weitere Beitr. zur ae. Wortf.

Id., Beibl., XXXV, 1: F. Holthausen, Zur Sir Gawain and the green knight.

2: S. B. Liljegren, Die Gedichte Rup. Brookes, I.

3: S. B. Liljegren. Die Ged. R. Brookes (slot). — F. Holthausen, Zur vergleich. Märchen- u. Sagenkunde, 6.

Bijdragen Vaderl. Gesch., 6de Reeks, I, 1/2: Japikse, Robert Fruin herdacht. — Fruin en Japikse, De dortsche regeeringsoligarchie midden 17de eeuw. — Wright, The Coymans Asiento. — Van Dam van Isselt, Het einde van prins Maurits' veldtocht, 1599. — Elias, Schetsen uit de geschiedenis van ons zeewezen, VII. — Blok, Prins Willem III naar Torbay. — Van Dalfsen, Overgang van Overijsel, 1672. — Nederl. hist. literatuur.

Tijdschrift voor Geschiedenis, 39, 1/2: Tenhaeff, Magister Johannes. — Geyl, De klein-Nederlandsche traditie in onze historiografie. — De Boer, Een Ommelander jonker in de 17de eeuw. — Naber, Drebbel. — De Haan, Over Troeltsch' Historisme. — Literatuuroverzicht.

Revue Historique, CXLV, 1: Cloché, Phocion (slot). — Alfaric, Christianisme et gnosticisme. — Brugmans, De Thou et Emmius. — Bulletin historique (France: Révolution).

Hist. Zeitschrift, 32, 3: Steinacker, Oesterreich-Ungarn und Ost-Europa. — Rothecker, Savigny, Grimm, Ranke.

33, 1: Vogel, Ueber den Rhytmus im geschichtlichen Leben des abendl. Europa. — Miszellen (o.a. A. v. Harnack, Heinrich Brockhaus).

Hist. Vierteljahrschrift, XXIX, 4: Stach, Lex Salica und Codex Euricianus. — Rogge, Bismarcks' Kolonialpolitik (vervolg). — Kleine Mitteilungen (Hashagen, Beurteilungsmassstäbe der Zeitgeschichte.).

Studiën, CI, Juni: E. Hüffer, De Kerkvaders en de Natuurwetenschap. — G. Lamers, Onze Schoolrevolutie (slot). — G. Gorris, De Alkmaarsche 8-Octoberkwestie. — G. F. Bouman,

Digitized by Google

L. Couperus, II. — H. Duurkens, Een Roomsehe overwinning? — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Boer, G. M. Roentgen: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1/2 (De Balbian Verster); Rev. Hist. CXLV, 2 (Waddington).
Cauberghe, L'Examen A: Tschr. v. Taal en Letteren XII, n°. 3 (Bauwens).
Cornelissen, Bergen op Zoom: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1/2 (Unger).
Dudok, Th. More: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1 2 (Van Gelder).
Granier, Prinzenbriefe aus den Freiheitskriegen (corresp. van prins Frederik 1813/4): Hist. Zeitschr. 32, 3 (Rothfels).
Gratama, Letterkunde: N. Taalg. XVIII, n°. 3.
De Groot, Leopold en Rijkens, Ned. Letterk.[12]: N. Taalg. XVII, n°. 3.
Hellward, William Bolts, a dutch adventurer: Hist. Zeitschr. 33, 1 (Häpke).
Van Huffel, W. Bentinck: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1/2 (Geest).
Kaakebeen en Verdeyen, Esmoreit: N. Taalg. XVIII, n°. 3.
Kloos, Handelspol. betrekkingen: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1/2 (Mansvelt).
Korevaar-Hesseling, Kunstgeschiedenis: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1/2 (Tenhaeff).
Knippenberg, Stalpaert v.d. Wiele: N. Taalg. XVIII, n°. 3.
Kramer, Jan Luyken: N. Taalg. XVIII, n°. 3.
Loenen, Plato's staatsphilosophie: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1 2 (Bolkestein).
Manger, Recherches: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1/2 (Van Dillen).
Meded. Hist. Inst. Rome, III: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1/2 (Hudig).
Overdiep, Walewein: N. Taalg. XVIII, n°. 3.
Smit, Den Haag in den Geuzentijd: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1/2 (Tenhaeff).
Smit, Handelspol. betrekkingen: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1/2 (Mansvelt).
Sparnaay, Verschmelzung: Philol. Wochenschr. XLIII, n°. 33 (Hausrath); Rev. germanique 1923, n°. 3 (Piquet); Zschr. f. roman. Philol. XLIII, n°. 4 (Hilka); Mod. Langu. V, n. 1.
Tielrooy, Busken Huet: N. Taalg. XVIII, n°. 3 (de Vooys).
Tinbergen en De Vooys, Letterk. Leesb.: N. Taalg. XVIII, n°. 3.
Unger, Oude huizen te Middelburg: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1/2 (Van Dillen).
Unger, Bronnen Middelburg, I: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1/2 (Gosses).
Van Veldhuizen, Paulus a.d. Korinth.: Studiën CI, Juni (Kroon).
Van Vollenhoven, De Groot's Sophompaneas: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1/2 (Van Gelder).
Wieder, Mahu en de Cordes: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1/2 (De Balbian Verster).
Wijlen, Is. De Pinto: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1/2 (Da Silva Rosa).
Wouters, Neerlandia: N. Taalg. XVIII, n°. 3.
IJzerman, Corn. Buysero: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1/2 (Unger).
Zuijdam, V. Effen: Tschr. v. Taal en Letteren XII, n°. 3 (J. P.).

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MCMXXV IN ICTI

De quadraginta quattuor carminibus, quorum tamen ad certamen admitti non potuit illud cui titulus *In Siculo Freto*, cuius poeta nomen suum nos non celaverat, ita est iudicatum.

Praemium aureum reportavit Hermannus Weller qui *Daedalum et Elpenora* cecinit; sumptibus legati in volumen recipietur carmen c.t. *Pauperrimus bonorum*, quod conscripsit Franciscus Sofia. Alessio, et praeterea haec duo, si poetae eorum scidulae aperiendae dederint veniam: *Ad cunabula*, et *Guaschi montis templum*.

Ecce index titulorum ceterorum carminum: *Callirhoe et Croesus, De Aetna erumpenti, Ad mare, Mater, Catullus moriens, De Isthmo Panamico perfosso, In proelium ad divi Laurentii, In nuptiis Iolandae Sabaudiae cum Carolo Calvio de Bergolo, Vergilii reditus, Ignoto militi, A Romulo ad Neronem, Collaudatio, Mater, Lyaeus et poësis, Hollandia, Redeuntes coloni, Rustica cena, De catastrophe Nipponica, Pastor Ophelias, Vae segregatis Numine gentibus, Io triumphe, Horatius apud Orbilium, Doctor lepidissimus, Mugit terra tremitque simul, In coenobio, Excursio in Elysium, Ad augustam Batavorum reginam, Consolatio, Amor-Mors, Regnum aviae, Anna Perenna, Patris ultima, Musaeus Bonnensis, In luco Ravennati, Promethei vaticinium, Magister Horatii, Ecloga in funere Pii VI, pontificis optimi maximi, In passione Domini lacrimae, Audaces fortuna iuvat.*

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus, ut carmina latina non ex alio sermone versae, nec prius edita argumentive privati, nec quinquaginta versibus breviora, nitide et ignota iudicibus manu scripta ante Kal. Ian. A. MCMXXV mittantur ad „het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis, Amsterdam", munita sententia, item inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit, si poetae in transscribendo portabile prelum britannicum (*type-writer*) adhibuerint, ac si quemadmodum in editionibus poetarum fieri solet, sextum quemque versum numero insigniverint.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur eique subiungentur alia laude ornata, si scidulae aperiendae venia dabitur. Id autem ante Kal. Iul. proximas fieri debebit.

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Aprili pronuntiabitur, quo facto scidulae carminibus non in volumen receptis additae Vulcano tradentur.

Amstelodami, die VII m. Apr.
A. MCMXXXIV

C. VAN VOLLENHOVEN
Ord. lit. acad. reg. praeses

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAFIE

LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

12 Nummers **69ste Jaargang** **Per jaar f 2.40**

De **Nederlandsche Bibliografie**, het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

ADVERTENTIEN

UITGAVE VAN
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. TE LEIDEN

SCHOOLWOORDENBOEK

OP DE

Gedichten van Homerus

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr.

DERDE DRUK **Gebonden f 4.75**

Dit is het algemeen gebruikte Woordenboek bij de studie der GEDICHTEN VAN HOMERUS

Het Vademecum Homericum met Woordenlijst van Dr. P. C. BROUWER en Dr. E. SLIJPER, dat als concurreerende uitgave naast Prof. VAN LEEUWEN's Schoolwoordenboek wilde gelden, is door de firma J. B. Wolters' Uitgeversmaatschappij, volgens een door ons van deze firma ontvangen schrijven, uit de exploitatie teruggenomen en vernietigd. Zie het artikel van Prof. J. van Leeuwen in het Februarinummer van het Museum.

Binnenkort zal verschijnen:

DE ZANGER VAN DEN GRIEKSCHEN RIDDERTIJD

Gestalten en tooneelen uit de Gedichten van Homerus

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr.

2e DRUK **SCHOOLUITGAVE**

Ingenaaid **f 2.50** Gebonden **f 2.95**

De groote belangstelling, die de eerste uitgave van Homerus, Gestalten en Tooneelen van het Oud-Grieksche Heldendicht door Prof. Dr. J. VAN LEEUWEN Jr. heeft ondervonden, heeft ons doen besluiten den inhoud van dit hoogst belangrijke werk nog meer algemeen bekend te maken.

Dientengevolge zijn wij na overleg met den auteur overgegaan tot het ter perse leggen van een tweeden goedkoopen druk, welke voor schooluitgave bestemd is en, naar wij hopen, in het leerplan van alle gymnasia zal worden opgenomen.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. TE LEIDEN

Supplementum Epigraphicum Graecum

Adiuvantibus P. ROUSSEL, Argentorati, A. SALAČ, Pragae, M. N. TOD, Oxonii, E. ZIEBARTH, Hamburgi, redigendum curavit J. J. E. HONDIUS, Lugduni Batavorum

Volumen primum. — Fasc. I-II

Prijs per jaargang van 10 vel druks van 16 pagina's **f 6.—**

Het doel van dit periodiek is een overzicht te geven van de Grieksche Opschriften, die in verschillende boeken of tijdschriften worden gepubliceerd, maar zoo verspreid, dat het zeer moeilijk is voor ieder, die daarvan een studie wil maken, zich van alles op de hoogte te stellen.

SUPPLEMENTUM EPIGRAPHICUM GRAECUM

brengt deze teksten bijeen, verbeterd of zooveel mogelijk bijgewerkt en geographisch gerangschikt.

Een zeer belangrijk en onmisbaar tijdschrift voor allen, die de Grieksche letterkunde en de Grieksche oudheden bestudeeren.

Uitgave van A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij te Leiden

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden. | Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

31ste Jaargang. **No. 11-12.** **Aug.-Sept. 1924.**

Meillet, Les Origines indo-européennes des Mètres grecques (W. J. W. Koster).
Huber, Untersuchungen über den Sprachcharakter des griechischen Leviticus (de Zwaan).
Skutsch-Dorff, Vergils Satyrspiel (Enk).
Wensinck, Mystic Treatises by Isaac of Nineveh (Mingana).
Jokl, Linguistisch-kulturhistorische Untersuchungen aus dem Bereiche des Albanischen (Büchner).
Verdam-Stoett, Uit de Geschiedenis der Nederlandsche Taal (Beets).
Kluckhohn, Die Auffassung der Liebe in der Literatur des 18. Jhrhs. und in der deutschen Romantik (Breuning).
De Groot, Hamlet, its Textual History (B. A. P. v. Dam).
Schirmer, Der Englische Roman der neuesten Zeit (Vechtman-Veth).
Kjellman, Le Troubadour Raimon-Jordan (Sneyders de Vogel).
Roche, La censure en Hollande pendant la domination française (Theissen).
Cornou, Elie Fréron (Serrurier).
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

A. Meillet, Les Origines Indo-européennes des Mètres Grecques. Paris, Les Presses Universitaires de France. 1923.

„Dasz eine Zeit, welche durch die Erkenntnisse der „indogermanischen Sprachverwandtschaft dazu verlockt „ward, die indogermanische Urreligion, das Urrecht u. „dgl. zu suchen, auch eine Urpoesie und einen Urvers „finden wollte, konnte nicht ausbleiben, und mancher „ist kindlich genug gewesen, den indischen Çloka (oder „einen Vers der vedischen Hymnen), den Achtsilbler der „Gathas, den Hexameter, den Saturnier und den Vers „der Nibelungenstrophe auf dasselbe Urmasz zurück- „zuführen". Aldus *Wilamowitz* in zijn „Griechische Verskunst" (p. 84) van 1921, sprekende over den tijd van vóór 1880; en thans, in 1923, verschijnt van de hand van den bekenden Parijschen linguist een studie, waarin hetzelfde onderwerp als geheel nieuw wordt behandeld.

Voor de Grieksche metriek valt er weinig of niets uit te leeren; trouwens de auteur begint met de verklaring: „Ce petit livre est l'oeuvre d'un linguiste, non d'un „métricien ou d'un helléniste". Daarentegen is het werk zeer nuttig voor den graecus en metricus, die niet bekend is met de maten der Indische poëzie en in een helder overzicht deze naast de meest voorkomende Grieksche verklaard vindt. Wat de resultaten betreft, staan wij even sceptisch tegenover *Meillet's* hypothesen als Wilamowitz tegenover die der vroegere Duitsche metrici. Een gemeenschappelijken oorsprong heeft schr. niet kunnen aantoonen, ondanks zijn gave voor scherpzinnig combineeren.

Wat beide metrische stelsels gemeen hebben: het rekening houden met de quantiteit der lettergrepen, is een vanzelfsprekend uitvloeisel van den aard der beide talen. Gaan wij echter na, waardoor de Grieksche metriek zich onderscheidt, dan blijkt, dat wij hiervan zoo goed als niets bij de Indische terugvinden.

De basis van gene: de gelijkheid van twee korte en één lange lettergreep, ontbreekt bij deze (op. cit. p. 43). Met uitzondering van sommige Aeolische maten zijn de Grieksche verzen in hun geheel volgens bepaalde schemata opgebouwd; in de Indische heerscht, behalve op enkele vaste plaatsen, volkomen willekeur in de keuze van lange of korte lettergrepen. Ook weer met uitzondering van dezelfde groep, is het aantal lettergrepen in het Grieksche vers van geen belang, doch bij het Indische bepaalt dit den aard ervan. Wanneer de auteur overeenkomt tracht aan te toonen tusschen een *jagatī*-vers en den iambischen trimeter, blijft als eenig punt van overeenkomst de caesuur in beide na de 5e lettergreep, altijd verondersteld, dat wij een trimeter van 12 lettergrepen hebben. Van iambisch rhythme is bij het Indische vers geen sprake; en het is louter toeval, als een trimeter 12 lettergrepen telt, terwijl dit juist het essentieele is in de *jagatī*-verzen.

Wij kunnen dus de oudste en meest gebruikte Grieksche maten, die wij kennen, uitschakelen, en ons beperken tot de bespreking der Aeolische verzen. Deze zijn volgens de thans geldende theorie opgebouwd uit een colon van 8 lettergrepen, waarin alleen de choriambus vastgelegd is; de overige lettergrepen kunnen, tenminste bij de Lesbische dichters, lang of kort zijn. Het meest bekende voorbeeld is de glyconeus:

o o — ◡ ◡ — o o

Deze cola kunnen door toevoeging van 4 lettergrepen verlengd worden; voorts door catalexis één lettergreep verliezen. Aldus is b.v. de Sapphische hendecasyllabus theoretisch op te bouwen als catalectisch twaalf-lettergrepig aeolisch colon, waarin weer de choriambus als vast bestanddeel optreedt. In werkelijkheid zijn echter ook de verdere lettergrepen vastgelegd; de auteur geeft het schema

⏓ ◡ — ⏓ — ◡ ◡ — ◡ — ⏓

Elders vindt men nergens van de vrijheid in de eerste

Digitized by Google

lettergreep gewag gemaakt; Meillet geeft er geen voorbeeld van, en mij is er geen bekend. Rest dus de *anceps* op de derde plaats, benevens de vanzelfsprekende op de laatste. „The ditrochaeus with which a Sapphic line begins is regulated as much as any ditrochaeus ever was in the usual verse of early Greece" (*Hardie*, Res Metrica p. 137). Van eenige bijzondere *licentia* is geen sprake.

Vergelijk hiermede Meillet's *triṣṭubh* (of catalectische *jagatī*), waarvan de eerste 7 lettergrepen *ancipites* zijn, en slechts de 4 laatste een bepaalde quantiteit hebben (— ◡ — ⏓); voorts is er een vaste caesuur, die bij den sapphicus ontbreekt. Wij hebben dus als eenig punt van overeenkomst het aantal der lettergrepen, een uiterlijk kenmerk; in wezen zijn beide geheel en al verschillend.

Wij mogen dus aannemen, dat de Grieksche metriek zich zelfstandig ontwikkeld heeft, en met de Indische niets meer gemeen heeft, dan wat uit het wezen der taal te verwachten was. Van „origines indo-européennes" kan men spreken, voor zoover de beide talen daartoe zijn terug te brengen. Wanneer Meillet in zijn „conclusion" begint met de stelling, dat „certains mètres grecs continuent des mètres indo-européens", dan kunnen wij ons hiermede niet vereenigen, vóórdat wij zulk een metrum onder oogen hebben gehad en essentieele overeenkomst met de belangrijkste en oudste Grieksche: dactylische hexameter en iambische trimeter, bespeurd hebben. Waar echter de literatuur van Voor-Indië dactylus noch jambe kent, is een dergelijke vondst niet verwachten.

Rotterdam. W. J. W. Koster.

K. Huber, Untersuchungen über den Sprachcharakter des griechischen Leviticus. Giessen, Töpelmann. 1916.

Door een vergissing komt de aankondiging van dit verdienstelijk werk eenige jaren te laat. Daar dit echter in een materie als deze voor grondig werk geen verlies aan actualiteit beduidt, ga hierbij mijn verontschuldiging aan auteur en uitgever. Allereerst moet worden opgemerkt, dat H.'s studiën berusten op den tekt van Brooke & Mc. Lean, den besten. De beteekenis van werk als dit ligt, behalve in de exacte bewerking van het materiaal, vooral hierin, dat eerst wanneer zulk werk volledig voor de geheele LXX zal verricht zijn, het mogelijk wordt de syntaxis serieus onderhanden te nemen. En daarnaar ziet ieder, die zich met *Κοινή*-philologie bezighoudt, verlangend uit. Van hoe overwegende beteekenis dat punt ook is voor de philologische fundeering van critisch oordeel in zake de strijdvragen der Oudchristelijke letterkunde behoeft geen betoog! Helaas is het getal der geleerden, die dit werk kunnen doen, klein. Niet al te dikwijls treft men goede Graeci, die speciaal Koinisten zijn en die toch 't Hebreeuwsch en Arameesch voldoende beheerschen, gezwegen nog van de hier gewoonlijk heel ingewikkelde vragen der textcritiek. Aan deze eischen voldoet het werk van den heer H. Het blijft b.v. zeer verdienstelijk, dat de S. reeds in '16 de wijziging ten opzichte der Semitismen heeft gezien. Naar aanleiding van een citaat uit Ps. Kallisthenes II. 41 in fine: *οὐκέτι οὖν προσεθέμην ἀδύνατα ἐπιχειρεῖν* was n.l. betwijfeld of, zooals Thumb meende, het gebruik van *προστίθεσθαι* c. inf. = „voortgaan te doen" bij Josephus wel een echt Hebraïsme zou wezen. Men had het zelfs reeds tot „gut griechische Konstruktion" verklaard. Terecht merkte H., p. 38, daar bescheiden bij op: „Ich glaube jedoch, dass ein einziges Beispiel für die Güte einer Konstruktion nicht viel beweist." Ik vermoed, dat de S. in het Arameesch niet volkomen thuis is, anders had hij, p. 85, allicht opgemerkt hoe typisch Hebraïstisch het is, dat de constructies met *ὤν* als attributief participium schaarsch zijn: het Arameesch bedient zich n.l. wèl van analoge constructies. Zeer interessant en methodisch „einwandfrei" is de wijze waarop Thackeray's hypothese (oorspronkelijke verdeeling van den tekst over twee rollen) door den S. is getoetst en bevestigd. Hij formuleert aldus, p. 985: „Man mag die Beispiele beurteilen, wie man will, jedenfalls bekräftigen sie die Annahme Thackeray's, und ich glaube, dass, wenn man dieser Frage noch mehr Aufmerksamkeit widmen würde, jeder Zweifel gehoben würde." Zeer de moeite waard is ook de nauwkeurige en verstandig ingedeelde revue der Hebraïsmen, pp. 98—110, hoewel ook hier de S. geen aanleiding heeft gevonden de vraag naar meer dan één vertaler onder oogen te zien. Aan de waardeering, die het gebodene ten volle verdient, doet dit gemis echter geen afbreuk.

Groningen. J. de Zwaan.

S. Skutsch-Dorff, Vergils Satyrspiel. Leipzig, Kommissionsverlag B. G. Teubner. 1922. (Pr. *f* 2.—).

Als Mevrouw Skutsch-Dorff, de weduwe van den hoogst verdienstelijken Latinist Franz Skutsch, gelijk had, dan zou nog nooit iemand iets van Vergilius' Bucolica begrepen hebben. Het zou tot nu toe een boek met zeven sloten geweest zijn, en het vóor mij liggende geschriftje zou een openbaring beteekenen voor iederen Vergiliuskenner, en wegens de centrale positie, die Vergilius in de Latijnsche letterkunde inneemt, ook voor iederen Latinist. Het spijt mij echter, dat ik het zeggen moet, èn omdat het boekje van een ongewone belezenheid getuigt, èn omdat het de weduwe van een geleerde geldt, aan wien de Latijnsche philologie zeer veel te danken heeft; 't spijt mij, dat ik ronduit verklaren moet: deze bijdrage van Mevrouw Skutsch is van 't begin tot het einde mislukt; het is pure onzin.

Daarbij komt, dat de schrijfster, die over haar ontdekking vol verrukking zegt „mit blendender Helligkeit fiel Licht in das Dunkel" geen enkel werkelijk bewijs voor haar wonderlijke theorieën en hypothesen aanhaalt, zoodat men zich bezwaarlijk een onkritischer verhandeling kan denken dan 't vóor ons liggende boekje. 't Is het toppunt van onwetenschappelijken hocus-pocus, waartegen met nadruk moet gewaarschuwd worden, vooral ook omdat de schrijfster haar uiteenzetting begint met een bekend woord van den Engelschen Vergiliuskenner R. S. Conway, wiens suggestieve verhandelingen over den grooten dichter ik aan belangstellenden zou willen aanbevelen (New studies of a great inheritance. Murray, London 1921). Er is echter een hemelsbreed verschil tusschen Conway's even scherpzinnige als bezonnen en smaakvolle interpretatie en dit fantastische geschriftje van Mevrouw Skutsch. Ieder, die de moeilijkheden kent, waarop een bevredigende verklaring van Vergilius' Bucolica stuit, zal den Engelschen geleerde gaarne toegeven: "we do not even know the people whom Vergil has represented in some of his earlier poems as conversing or competing with himself";

Digitized by Google

maar als Mevrouw Skutsch uitgaande van deze woorden van Conway daarop laat volgen: „ich versuche einige Schritte vorwärts zu kommen, aufmerksam darauf geworden, dasz mangelhafte, ja unnatürliche Interpretation sachlich ausschlaggebender Wörter in die Irre führte und das Verständnis der Eklogen hinderte," dan zet zij haar eerste schreden op een weg, waar wij haar niet kunnen volgen. De schrijfster meent n.l., dat de foutieve interpretatie van een drietal woorden een beletsel werd, om de Bucolica te begrijpen. Het zijn de woorden: *ecloga, deducere* en *facetum.*

Uitgaande van de hypothese van Franz Skutsch, dat ecloga 6 en 10 excerpten zijn uit andere dichters, wil de schrijfster 't woord „ecloga" verklaren als „ein Auszug aus irgend einem Werke", terwijl, zooals men weet, „eclogae" meestal verklaard worden, als „uitgezochte liederen", "selections" zooals Page ze noemt. 't Is niet uitgesloten, dat deze verklaring van schrijfster juist is, want daar *ecloga* „bloemlezing" beteekent, zou volgens de gewone opvatting de *geheele* verzameling een *ecloga* zijn, niet ieder der 10 gedichten afzonderlijk. Het is dus niet onmogelijk, dat de heele bundel naar het 6de en 10de herderslied *eclogae* genoemd is. Hier konden wij dus tot zekere hoogte met de schrijfster meegaan.

Maar nu haar interpretatie van de uitdrukking *deductum carmen* in de 6de Ecloga 4/5 :

pastorem, Tityre, pinguis
pascere oportet ovis, deductum dicere carmen.

Schrijfster zegt: „es liegt auf der Hand, dasz die Ekloge ein *deductum carmen* genannt ist, weil Vergil die Dichtungen aus denen anderer ableitete", en iets verder op: „Ein *deductum carmen* ist also ein Lied, das aus dem Schöpfungen eines Dichters oder mehrerer abgeleitet und zusammengewebt ist".

Dat *deductum* hier beteekent *tenue*, deelt Servius ons mede, die er bij aanteekent: *translatio a lana quae deducitur in tenuitatem.* De juistheid dezer verklaring blijkt uit de tegenstelling *pinguis . . .ovis, deductum . . . . carmen,* waarop Jahn in zijn bewerking van Ladewigs verklarende uitgave (Berlin 1915) niet wijst, omdat hij *deductum* als „ein herabgestimmtes Lied" opvat. De juiste opvatting van *deductum* vinden wij reeds bij Heyne (Lipsiae, 1800), die Horat. Epist. II. 1. 225 *tenui deducta poemata filo* aanhaalt; op de tegenstelling met *pinguis* wijst reeds Conington (London 1858): 'his sheep should be fat, but his verses slender'; terwijl hij een dergelijke tegenstelling bij Horatius Sat. II. 6, 14 aanhaalt: *pingue pecus domino facias et cetera praeter ingenium.*

Bij Propertius lezen wij II. 33. 36

nil tibi vina nocent
cum tua praependent demissae in pocula sertae,
et mea d e d u c t a carmina v o c e legis.

Mevrouw Skutsch teekent hierbij aan: „man übersetzte *mit leiser Stimme.* Warum dies? Schüchtern ist Cynthia nicht, und die Weinlaune pflegt die Stimme nicht zu dämpfen. Nein, Cynthia liest an eines anderen Stelle; nicht ihre eigenen Erlebnisse und Gefühle drückt das carmen aus, sondern die des Properz oder wer sonst der Held des carmen ist. Sie redet *ex persona* eines anderen."

Die verklaring is al heel gezocht; als Cynthia een blijspel van Terentius in plaats van gedichten van Propertius voorlas, dan zou dat „ex persona eines anderen" spreken nog eenigszins gemotiveerd zijn; natuurlijk beteekent *deducta* ook hier weer *tenui.* Cynthia, *cui nil vina nocent,* reciteert wel degelijk „mit leiser Stimme, wie es für eine Frau schicklich und natürlich ist" (Rothstein). Ook de dichter der Lydia zegt van zijn geliefde *et mea s u b m i s s a meditatur carmina voce,* wat Rothsteins verklaring volkomen bevestigt.

Tenslotte interpreteert ook Macrobius VI, 4, 12 de plaats uit de 6de Ecloga *deductum pro tenui et subtili eleganter positum est,* waarvoor hij eenige goed gekozen bewijsplaatsen aanhaalt; éen uit *Afranius* in zijn *Virgo*:

verbis pauculis
respondit tristis voce deducta mihi

en éen uit de *Kalendae Martiae* van *Pomponius,* die het volgende gesprek laat houden:

vócem deducás oportet, út videantur múlieris
vérba. — Iube modo ádferatur munus, vocem reddam ego
ténuem et tinnulam . . . .

Mevrouw Skutsch wil in de laatsgenoemde plaats *deducere* door „verstellen" vertalen; maar de gewone opvatting is hier even goed; in de verzen uit Afranius' Virgo echter is de opvatting van schrijfster door 't woord *tristis* onmogelijk.

Maar zooals ik in 't begin reeds zei, de tegenstelling tusschen *deductum* en *pinguis* (Bucol. 6. 4/5) is bedoeld, en, afgezien van de andere bezwaren, vervalt hiermede reeds de nieuwe verklaringspoging van schrijfster.

Het derde woord, waarover schrijfster spreekt, is *facetum* in Horatius bekende regels Sat. I. 10. 44/45

molle atque facetum
Vergilio adnuerunt gaudentes rure Camenae,

naar aanleiding waarvan zij schrijft: „Die Art sämtlicher Eklogen ist in der Tat, wie Horaz sagt *facetum,* und zwar so sehr, dasz wir uns einen ungeheuren Lacherfolg bei den Hörern vorzustellen haben."

Quintilianus heeft echter van het lachsucces, dat de Bucolica volgens Mevrouw Skutsch moeten gehad hebben, niets geweten, want hij zegt uitdrukkelijk (Inst. Orat. VI. 3. 20): *facetum quoque non tantum circa ridicula opinor consistere: neque enim diceret Horatius facetum carminis genus natura concessum esse Vergilio. decoris hanc magis et excultae cuiusdam elegantiae appellationem puto.*

Wanneer Horatius Epist. I. 6. 55 den raad geeft: „als ge u bemind maken wilt, schaf u dan een nomenclator aan en als ge iemand aanspreekt, voeg er dan bij „Broeder" of „Vader"; *ut cuique est aetas, ita quemque f a c e t u s adópta,* dan moet men niet meenen, dat de vriend zich een aardigheid permitteert; het is, om met Otto Ribbeck, *Agroikos* p. 53 te spreken „die ansprechende, dem *urbanus* eigne „Freundlichkeit, welche hier den *facetus* macht." Men ziet: de fundamenten, waarop schrijfster haar nieuwe theorie optrekt, zijn al zeer onsolied.

Laat ons nu de theorie aan een concreet voorbeeld toetsen, en wel aan schrijfsters opvatting der 4de ecloga, die volgens haar als uitgangspunt voor de verklaring van alle anderen dienen moet (p. 9). Het betoog komt

Digitized by Google

hierop neer: De burgeroorlog, die met de inname van Perusia in 40 v. Chr. en met een vriendschappelijke overeenkomst tusschen de vijandelijke partijen eindigde, moet ongeveer 10 maanden geduurd hebben. Op den 1sten Maart 40 vierde een kring geestige mannen een feest ter eere der veldheeren; het hoogtepunt van dit feest was een opvoering in 10 tooneelen door 10 medewerkers in overeenstemming met de 10 maanden, die de burgeroorlog duurde. Dit zijn Vergilius' Eclogae. De gevierde veldheeren waren van den kant van Octavianus Varus en Gallus, van den kant van Antonius Pollio en Messalla. De kern der feestviering was de verzoening der tegenstanders, die te danken was aan de succesvolle pogingen door Gallus in 't werk gesteld om zijn vriend Messalla voor Octavianus' partij te winnen; toen Messalla tot Octavianus' partij overging, werd ook Pollio in gunstigen zin beïnvloed. Zoo speelden beide vrienden de rol der Dioscuren, de helpers en redders der menschheid.

„Messalla entsagte seiner bisherigen Gefolgschaft, er *starb* für Antonius. Eine Wiedergeburt aber erfuhr er als Gefolgsmann Octavians — sein Genius wurde neugeboren .... Zehn Monate hatte der furchtbare Perusinische Krieg gedauert. Nun sollte das Zeitalter, da ein Bürger gegen den andern wütete, ein Frevel auf den andern gehäuft wurde, beendet sein. Ein goldenes Zeitalter, ein sündloses Geschlecht, eine *gens aurea* sollte erstehen. Als den Genius, der das neue Geschlecht heraufführt, begrüszt Vergil durch den Mund des Vortragenden Valerius Messalla." ....

Messalla dankt aan Gallus dat hij, door zijn overgang naar Octavianus' partij, de menschheid gelukkig maakte: „er verdankt ihm sein neues Leben. Gallus ist die *Mutter* des Genius."

De 10 maanden van den oorlog heeft Gallus getracht Messalla voor Octavianus' partij te winnen; daarom is Gallus 10 maanden zwanger geweest (*matri longa decem tulerunt fastidia menses*). Tenslotte meent de schrijfster, dat Gallus in het gewaad van de Sibylle van Cumae zijn laus Messallae, „die mit unendlicher Schelmerei durchtränkt ist", ten beste geeft.

Het is niet de eerste maal, dat men den *puer*, wiens geboorte in de 4de ecloga wordt aangekondigd, niet als een kind van vleesch en bloed heeft willen beschouwen, maar dat men hem als allegorie opvatte. Zoo zag Hoffmann (Programm der Klosterschule Roszleben 1877) in het kind niets anders dan „den nieuwen tijd", en Kolster zegt in zijn uitgave: „Auf die Zeit der *perturbatio omnium rerum* folgt endlich einmal eine Zeit der Ordnung. Diese Ordnung selbst ist der erwartete Knabe". Maar geen van deze verklaringen vond bijval en terecht. Hoe kan de dichter van een allegorischen knaap zeggen: *tu modo nascenti puero .... casta fave Lucina*? wat voor zin hebben bij een allegorische verklaring de verzen 26 en 27? Hoe kan de dichter een allegorisch kind aansporen zijn moeder *risu cognoscere*? Mevrouw Skutsch ziet daarin nu juist een bewijs, dat het wezen der Ecloga *facetum* „scherzhaft" is.

Maar de onbevangen lezer van dit plechtige gedicht zal hierin onmogelijk ook maar een zweempje van geestige scherts kunnen ontdekken. Trouwens de geheele verklaring, die schrijfster ten beste geeft, vindt nergens steun. 't Zijn uit de lucht gegrepen beweringen, die allen historischen ondergrond missen. Waar haalt schrijfster haar mededeeling vandaan, dat Gallus Messalla tot Octavianus' partij overhaalde? ***οἰκειότερος δὲ ὢν***, zegt Appianus, IV, 38, van Messalla, ***Ἀντωνίῳ συνῆν, μέχρι, κρατούσης Ἀντωνίου Κλεοπάτρας, ἐπιμεμψάμενος ἐς Καίσαρα μετῆλθεν*** Aan welke bron ontleent schrijfster haar bericht over het veldheerenfeest en de opvoering der Bucolica? 't Is dan ook louter humbug, wanneer schrijfster op p. 50 de Bucolica op de volgende wijze definieert: „Vergils Eklogen sind die Texte der 10 Auftritte eines Dramas, das, der Altattischen Komödie nachgebildet, einen Gedanken zum Ausdruck bringt, also einer Gedankenkomödie .... Der Krystallisationspunkt der Ideen ist der Übertritt Messallas, den Gallus verursachte; verbildlicht wird er in der Erhörung des Liebeswerbens des Gallus um seine Schöne, Messallas mens." Om een denkbeeld te geven, hoe schrijfster argumenteert, kies ik haar opmerking over vs. 49 *cara deum suboles, magnum Iovis incrementum*, wat van 't kindje gezegd wordt. Volgens schrijfster wordt hier Messalla toegesproken. Nu komt dit vers ook in de *Ciris* voor (vs. 398), waar het op de beide Dioscuren wordt toegepast.

De *Ciris* houdt schrijfster op grond van de onderzoekingen van wijlen Prof. Skutsch voor een werk van Gallus.

Nu is schrijfster tot deze conclusie gekomen: „Vergil führt Citate aus Werken von Dichtern in den Eklogen nur an, wo ihr Vertreter aus ihrem Munde spricht oder wo dieser Vertreter sich hinter der Maske durch Worte aus seinen eigenen Werken verraten soll". Daarom is vs. 49 uit Gallus' mond *deducta voce* door een ander of achter een masker door hemzelf gesproken. „Da der Inhalt der Ekloge eine scherzhafte *Sibyllinische Weissagung* ist, so ist nur die zweite der Alternativen möglich."

Nog daargelaten, dat het een open vraag blijft, wie de dichter der Ciris was, Gallus of een ander, wordt de schoone 4de ecloge door deze hypermoderne interpretatie een smakeloos product:
't knaapje, dat geen knaapje is, maar een jonge man van 24 jaar, moet zijn moeder, eveneens een jongen man, op 't oogenblik, dat hij ter wereld komt, toelachen. Hiertoe spoort hem de Sibylle van Cumae aan, die tegelijkertijd door 't aanhalen van vs. 49 toont, dat zij Gallus is, welke Gallus tevens als de moeder van 't knaapje d.w.z. van den 24 jarigen Messalla moet worden opgevat. Ik vraag u, lezer: werd ooit grooter zotheid uitgedacht?

Nog een staaltje, waaruit blijkt, dat de schrijfster niet alleen bij Vergilius, maar overal in de geheele Latijnsche literatuur allegorieën tracht op te sporen, waardoor het eenvoudigste gedichtje van Catullus een duister, onoplosbaar raadsel wordt. Een prachtig voorbeeld voor het *deducta voce* spreken, vindt de schrijfster b.v. Propertius IV. 2 het gedicht op den God Vertumnus. Onnoodig te zeggen, dat in dit aetiologische gedicht geen zweem van allegorie te vinden is. Mevrouw Skutsch echter teekent hierbij aan: „Messalla der Tuscus stellt sich als Vertumnus vor. *Vertumnus verso dicor ab amne deus.* Ein flumen, amnis der damaligen durchaus allegorischen Poesie bezeichnet anscheinend die Taten eines Feldherrn, seine acta, den Strom der Ereignisse; die Wellen, undae, die einzelnen Kriegstaten: Messallas amnis wurde in ein anderes Bett geleitet; seine Heldentaten geschahen seit Perusias Fall in Octavians Diensten".

Commentaar overbodig. Van de Copa heet het „die Wirtin ist selbstverständlich Messalla" (p. 46), en hoe verder men leest, hoe maller de uitleggingen worden.

Jammer dat dit dwaze boekje verschijnen kon, ter-

Digitized by Google

wijl zooveel verdienstelijke Duitsche geschriften, door de ongunstige tijdsomstandigheden, geen uitgever vinden kunnen.

Leeuwarden. P. J. Enk.

Mystic Treatises by Isaac of Nineveh translated by **A. J. Wensinck.** (Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, afdeeling Letterkunde). Uitg. Kon. Akad. v. Wetensch. Amsterdam.

We may state with confidence that no subject, apart from the Bible, has been subjected, by the members of the East Syrian Church, to a more searching inquiry than asceticism and monasticism. The earliest historical documents of this Church mention the class of ascetics known as „Sons of the Pact" many of whom earned the palm of martyrdom in the first persecution of the Eastern Church under Sapor. The „Demonstrations" of the well known Aphrāhāṭ show that a rather elaborate form of monasticism was already in existence in the 4th Christian century. From the 4th to the end of the 7th century a phalanx of writers on mysticism are emumerated ln Syriac sources, notably in the work of Isho'dnaḥ of Basrah, entitled *Book of Chastity.*

From the list given by Isho'dnaḥ three independent inquirers of outstanding importance can be singled out: Gregory of Cyprus, Isaac of Nineveh, and Sáhdona or Martyrius. Of Gregory I wrote in 1915 [1]) that he was the first writer of a complete ans systematic work on monasticism about A.D. 360. The more profound and original, however, of the three is undoubtedly Isaac of Nineveh who flourished in the second half of the viith century. That his works were read and appreciated in a circle far wider than his own community is borne out by the fact that they were very early translated into Greek, Arabic, and other languages. It is to Isaac that the sharp eyes of Dr. Wensinck were directed in preference to any other, and it is to his prolific pen that we owe the translation into English of the Syriac text as edited by the late P. Bedjan.

What makes Dr. Wensinck's translations of Syriac mystics so valuable is the fact that he displays an unusually clear knowledge of the diffusion of mysticism in the Byzantine, Syrian, and Muslim communities. This is especially the case with his *Book of the Dove* to which he has prefixed an epoch making dissertation on the dependence of the Muslim Ṣūfis on Syrian and Greek mystics. He has there and in the volume under review (pp. XXIII, —Lvi) proved that to consider the former as independent of the latter, to write on Ṣūfism as if it were an autocthonal offshoot of Muslim lands or a spontaneous and original outgrowth of Muslim Saints, is an error which should be quickly redressed. As in the domain of Philosophy and Medicine so in that of mysticism, Muslim writers did not invent much of importance, but simply contended themselves with amplifying the principles laid down by former masters. Dr. Wensinck's studies have decisively demonstrated that Ṣūfism is a stream the spring of which is to be sought elsewhere.

In our judgment one of the best proofs that Isaac belonged to the East Syrian or Nestorian community is the fact that when speaking of the canonical Psalms he refers to them according to the divisions and sub-divisions used in that Church; so for instance in pp. 347—548 of the text (p. 267 of the translation) he makes mention of the *Marmiātha* and the *Zummārē.* According to the most orthodox computation there are 20 *hullālē* and 57 *marmiātha* in the Nestorian Psalter.

[1]) *Expositor* 1915, pp. 365—378.

The Syriac style of Isaac is often very obscure, and it is not one of the least of Dr. Wensinck's merits to have given us a readable English translation of the great Eastern mystic; indeed I suspect that scholars who would be able to perform such a task could be counted on the fingers of one hand.

To test Dr. Wensinck's version I have carefully compared his first 41 pages with the first corresponding 60 pages of the text and found that its accuracy was beyond reproach. I will, however, submit the following remarks to his consideration; their paucity and unimportance are the best guarantee for the accuracy of the translation

P. 3, ll. 26—27 read: „He will leave everything behind his body" instead of „Every man will leave the body behind him."
P. 9, ll. 26—27 read: „Nor can it be a recompense to those who possess it" instead of „nor can it be reckoned as a redemption of those who rue."
P. 9, l. 28 reads: „Protect the sinner but on condition that you do not suffer any harm from him" instead of „Protect the sinner without doing him wrong."
P. 13, l. 13 read: „Finery" instead of „folly".
P. 14, l. 11 read: „Wax" instead of „coldness"
P. 24, l. 33 read: „in them" instead of „beyond them"
P. 36, ll. 17—19 read: „lest . . . . we may be injured . . . . by the power of the sight, because this sometimes gives us phantasms instead of truth" instead of „without having the power to gaze and be injured. For sometimes instead of truth fantasies arise."
P. 41, last line read „worthy of grace" instead of „dignified with grace".

There are also two sentences of Isaac's that are decidedly obscure; on pp. 8—9 of the text (p. 6 of the translation) occurs a long phrase which Dr. Wensinck renders as follows: „By constancy in clinging to the commandments, it acquires the force to remain in union; and there is found, in a way neither secondary nor natural, matter for spiritual vision, in which the soul may confide absolutely." This may equally be rendered: „By continually clinging to the commandments, it acquires the force to remain in a union which is neither natural nor unnatural, but is one in which there is matter for spiritual vision on which the soul can solidly lean." On p. 9 of the text (6 of the translation) Dr. Wensinck translates „There is no other towards spiritual love . . . . than to begin in the first place with mercy, in accordance with the word of our Lord who commands it to those who obey Him in connection with the perfection of the Father, the foundation." The last part of the sentence may perhaps better be rendered" . . . . who commands it as a foundation to those who obey him, in connection with the perfection of the Father."

The originality of Isaac's mysticism is undoubted, and there is no reason to believe that in his writings the author did really draw to a large extent upon pre-existing sources. As however, the spiritual experience of

Digitized by Google

many saints finds grounds of common agreement, or fortuitous encounter in many mystical treatises, it would perhaps be useful to examine very succinctly a few points of his doctrine that are in harmony with the first writer on monasticism viz., the above mentioned Gregory of Cyprus, of whose writings Dr. Wensinck had no Ms. to consult.

In a general way both writers lay stress on the three successive lives of the pious soul, the Purgative, the Illuminative, and the Unitive. Both of them forbid the monks to make sorbid bargains in buying and selling, to appraise their manual work, to discuss tangled questions of dogmatic theology, to be peripatetic, etc. In a more particular sphere the following points of harmony between them are not to be entirely disregarded.

On pp. 480—481 [1]) „Isaac says that distraction occurs at the time of service, reading and vigil; the same idea is expressed almost verbatim in Gregory (fol. 15) [2]). The necessity of temptations is emphasized by Isaac (pp. 34—37) and by Gregory (fol. 18) Further, „Soul, says Isaac, being naturally good, its natural inclination is towards God; and its becomes bad only by its free will (pp. 20 and 24 sq.); Gregory also asserts the same thing, on fol. 24. Fear, according to Isaac, brings the soul nearer to God (p. 81); it does absolutely the same thing, according to Gregory (fol. 29). Both mystics define „Theory" as a sight of the soul which causes tears and ecstasy in God; Isaac in pp. 128 and 304, and Gregory in fol. 37. Both of them teach that free will is lost during the prayer of the soul; Isaac in p. 170 and Gregory in fol. 25. Both of them finally assert that purity of the soul has for effect the vision and comprehension of the spiritual and heavenly worlds. For Isaac see p. 306 and for Gregory it would be difficult to single out a striking paragraph, because he dilates on the idea at some length in almost every chapter of his work.

Dr. Wensinck has rendered great service to scholarship by his painstaking publications on mysticism, christian and Muslim, and we hope that he will continue his comparative investigations into the two forms of spiritual experience by tracing back every manifestation of the latter to premises fully or partly enunciated in the former. Dr. Wensinck is eminently fit for the task.

Manchester. A. Mingana.

N. Jokl, Linguistisch-kulturhistorische Untersuchungen aus dem Bereiche des Albanischen. (Unters. zur indo-germ. Sprach- und Kulturwiss., begründet von K. Brugmann und F. Sommer, hgg. von W. Streitberg und F. Sommer, 8). Berlin und Leipzig, Walter de Gruyter & Co. 1923. (Pr. *f* 5.—).

Het Albaneesch behoort niet tot de meest algemeen beoefende Indogermaansche dialecten, al dadelijk daarom dat het veel minder dan andere takken der familie bijdraagt tot opheldering van oorspronkelijke vormen. Deze stelling moest voor de vorige generatie van linguisten nog sterker staan, daar deze algemeen aannam, dat verreweg het grootste gedeelte van den Albaneeschen woordschat uit ontleeningen, vooreerst aan het Latijn, dan ook aan andere talen, bestond.

Ook waren er betrekkelijk weinig hulpmiddelen tot de bestudeering van dit mooie, maar moeilijke idioom. Dat er in dit opzicht in den laatsten tijd eene groote verandering heeft plaats gehad, is reeds te zien uit Jokl's behandeling van de geschiedenis der Albanologie in den Grundriss der idg. Sprach-und Altertumskunde II, 3, p. 109, etc., maar ook, en in niet geringe mate uit het werk zelf, dat ik het genoegen heb, in deze kolommen aan te kondigen.

Het bevat, zooals uit den titel blijkt, etymologische onderzoekingen in verband met wat men tegenwoordig in Duitschland noemt, de „Sachforschung". De schrijver verdeelt zijne stof in vier hoofdgroepen: 1) Recht, Sitte, Glaube; 2) Haus und Hausrat; 3) die Landschaft und ihre Vegetation, en 4) Viehzucht, Tiernamen. Daar het werk in handschrift reeds in 1919 voltooid was (Vorwort, p. VII), is er nog een aanhangsel, Nachträge und Berichtigungen, waarin stelling wordt genomen ten opzichte van literatuur, na dat jaar verschenen. Nauwkeurige en zeer volledige registers, een van zaken en een van woorden, besluiten het geheel. Een rijke inhoud, die wel is waar in hoofdzaak den linguist interesseeren zal, maar in de tweede plaats ook den ethnoloog. Dit geldt vooral voor de eerste afdeeling, waarin onder meer ter sprake komen het leviraat (p. 5), de couvade, waarvan sporen in sommige streken van Albanië zijn aangetroffen (p. 10 etc.), het volksgeloof (p. 60—81), waarvan voornamelijk het voor den Balkan zoo karakteristieke vampyrgeloof behandeld wordt. Doch deze belangrijke stof, volgens de beste bronnen voorgedragen, dient toch slechts als substraat voor het eigenlijke onderwerp des auteurs, de etymologie. Terecht. Overal waar dit mogelijk is — en dus vooral bij een nog levende taal — moet het reëele met het theoretisch-etymologische hand in hand gaan, wil men niet het gevaar loopen, door het voortdurend werken met abstracte schemata nu en dan geheel bezijden de werkelijkheid terecht te komen.

Vervolgens is er in dit werk op het punt etymologie nog iets op te merken — iets, dat mij voorkomt de hoofdverdienste er van uit te maken, namelijk het volgende. Als men de nog niet zeer lange geschiedenis der Albanologie nagaat, ziet men, dat de oudere geleerden, die zich met dezen tak der Indogermanistiek bezig hielden, met een tamelijk gering materiaal moesten werken. Dit nam niet weg, dat ook in die eerste periode — zeg, tot het begin van dezen eeuw — goede resultaten bereikt zijn; (men denkt hier het eerst aan G. Meyer) — maar toch bleven er groote lacunes in de kennis van het Albaneesch: zoo waren verscheidene klankwetten lang niet scherp genoeg geformuleerd, en werd wel een weinig te vaak ontleening van een woord aan het Latijn of andere talen aangenomen. Evenmin waren de verschillende dialecten — en de beide Albaneesche hoofddialecten zijn elk op zichzelf het tegenovergestelde van homogeen — voldoende bekend. Uit het boek van Jokl blijkt weer eens opnieuw, hoeveel meer materiaal er tegenwoordig toegankelijk is: lexica, teksten, ook dialectstudiën. Terecht uitgaande van de overweging, dat, zoo men de afleiding van een woord wil weten, men, voordat er toe overgegaan wordt, verwanten in andere talen na te sporen, alles moet verzamelen, wat in de taal in quaestie — hier dus het Albaneesch — aan dialectische bijvormen bekend is, om dan eerst de andere Idg. idiomen te gaan vergelijken, brengt de auteur voor zijne etymologieën telkens

[1]) The numbers refer to the pages of Bedjan's Edition.
[2]) The numbers refer to Syriac Ms. 42 in the John Rylands Library.

Digitized by Google

uitvoerig dialectisch materiaal bij, hiertoe ondermeer in staat gesteld door zijne grondige kennis van de Albaneesche taal. Hij brengt dus in practijk, wat hij indertijd in den Grundriss der idg. Sprach- und Altertumskunde II, 3, p. 125 neerschreef: „*Dennoch kommt der Dialektforschung gerade im Albanischen, einer Sprache, deren literarische Überlieferung erst so spät beginnt, eine nicht hoch genug einzuschätzende Bedeutung zu. Besitzen doch in einer solchen Sprache die Dialekte mit ihren bewahrten Altertümlichkeiten den Wert von Sprachdenkmälern.*"

Er blijkt nu, dat vele woorden, die vroeger voor aan het Latijn ontleend golden, met grooter waarschijnlijkheid voor oorspronkelijk Albaneesch te houden zijn. Dat is b.v. het geval met *nip* (= neef, kleinzoon; p. 17)[1]; ***gεrŝąnε*** (= schaar; p. 155); ***k'umεŝtε*** (= melk; p. 273), om willekeurig een paar woorden te nemen uit een veel grooter aantal, dat hier, hetzij voor 't eerst, hetzij in aansluiting aan andere geleerden, tot den oorspronkelijken Illyrischen woordschat teruggebracht wordt. Zoo vindt de lezer eene aanzienlijke hoeveelheid etymologieën bijeen, velen nu voor 't eerst bekend gemaakt, en, hoewel, zooals in de wetenschap der woordafleiding regel is, natuurlijk niet alles wiskundig bewezen kan worden, maken zij allen den indruk waarschijnlijk te zijn, en niet opgesteld, dan na het meest minutieuze onderzoek van alle bekende Albaneesche dialectvormen.

In eene wetenschappelijke aankondiging verwacht men terecht ook eenige critiek van den kant van den schrijver. Eene verwachting, die ik in dezen grootendeels te leur moet stellen. Zelf tot die Indogermanisten behoorende, die zich slechts bij voorkomende gelegenheid met de Albaneesche taal hebben bezig gehouden, is mijne belezenheid in Albaneesche teksten met die van den auteur vergeleken van te bescheiden omvang, dan dat ik mij op gelijken voet met hem zou willen plaatsen en een werk trachten te critiseeren, dat trouwens, dat geloof ik met zekerheid te kunnen zeggen, veilig de critiek afwachten kan. Daarom zij het geoorloofd, dat ik mij tot een paar opmerkingen van minder beteekenis beperk.

Of de Hesychius-glosse **σέλπον· σίλφιον** (p. 21) alleen voldoende bewijst, dat het Grieksch naast het woord **σίλφιον** ook een vorm met **ε** kende, betwijfel ik; doch dit geval hangt samen met den algemeenen vraag, in hoever Hesychius' glossen, zonder aanvullend materiaal van buiten, voor ons als autoriteit kunnen gelden. „Athenodorus" (p. 121) is een lapsus memoriae voor „Athenaeus"; p. 214 *kalaveŝ* („eine nach der Lese übrig gelassene Traube") „enthält im ersten Gliede türk. *kalan*: Rest, Überschusz". Dit is mogelijk, doch het verlies van de *n* had verklaard dienen te worden. De uit den aard der zaak betrekkelijk jonge ontleeningen uit het Turksch schijnen de slot-n niet te laten vallen, b.v. *filjan* = kop (om uit te drinken). Men kan aannemen, dat zulks in composita anders is, maar een enkel woord daarover ware welkom geweest. Zoogenaamd „woordtabu" komt ter sprake pp. 287 en 297/98 bij de woorden voor „bij" en „vos". Het moet m.i. ook bestaan hebben bij het woord voor „duif" (p. 299 etc.: *vito* en andere vormen, door den schrijver — in tegenstelling tot Meyer, die ontleening uit het Servisch aannam — zeer overtuigend tot de groep, waartoe ind. *viḥ*, lat. *avis* behoort, gebracht). Dat bij dezen vogel zeer waarschijnlijk aan een tabu gedacht moet worden, wordt aannemelijk gemaakt door het verband, dat sommige volken meenden te zien tusschen dit dier en tusschen dood en onheil, een verband, dat niet alleen bij de Indogermanen wordt waargenomen, maar b.v. ook in den Mongoolschen naam van dien vogel (*kegür-čigene*, l.: „lijkvogel", vgl. ook den Gotischen term) wordt opgemerkt. De auteur zelf meent, dat de ontwikkeling der beteekenis van „vogel" in 't algemeen tot „(huis)duif" vergeleken dient te worden met gevallen als ngr. **ὄρνιθα** = „kip" van ogr. **ὄρνις** = „vogel" (p. 301). Dit lijkt mij juist bij de duif minder waarschijnlijk dan de aanname van een tabu. Ik wil hier deze en dergelijke opmerkingen, die tot de zaak zelf niet veel afdoen, staken: over verschillende punten van ondergeschikt belang zullen vanzelf de meeningen dikwijls uiteen loopen. Maar alvorens deze aankondiging te besluiten, wil ik nog eenmaal uitdrukkelijk vaststellen, dat het boek van Jokl, zoowel door de scherpzinnigheid en geleerdheid van den schrijver, als door het vele en gewichtige materiaal, dat hij uit de nog betrekkelijk weinig bekende dialecten van het Albaneesch bijbrengt, tot de eerste rangs werken an den laatsten tijd behoort, niet slechts op het gebied der Albanologie, maar ook op dat der Indogermanistiek.

Leiden. V. F. Büchner.

[1]) *nip* kan niet < lat. *nepos* zijn, daar die vroeger aangenomen etymologie (Miklosich, ook bij Meyer-Lübke in Gr. der Rom. Phil.[2] p. 1056) met de Alb. klankwetten in strijd is. Desnoods zou men afleiding uit casus obliquus *nepote-* kunnen verdedigen, maar 1) moet men dan eene onwaarschijnlijke accentverschuiving van de tweede naar de eerste syllabe aannemen en 2) is ook het correspondeerende femininum *mbesε* = nicht, kleindochter, zoo goed als zeker echt Albaneesch.

J. Verdam, Uit de Geschiedenis der Nederlandsche Taal. Vierde druk, herzien door Dr. **F. A. Stoett.** Zutphen, W. J. Thieme & Cie. 1923.

Het was wel te denken dat er van dit in dubbelen zin populaire geschrift ook na een derden druk (1912) nog weer eens behoefte aan een nieuwe uitgaaf zou zijn. Maar de schrijver, die zich over die behoefte zeker van harte verheugd zou hebben en met liefde zijn werk opnieuw zou hebben overzien en aangevuld, is heengegaan, en het boekje na bijna twaalf jaar eenvoudig te herdrukken, ging natuurlijk niet aan. Dr. F. A. Stoett, die reeds aan de vermeerdering en herziening van de tweede uitgaaf een belangrijk aandeel heeft gehad (zie Verdam's dankbetuiging in het „Voorwoord bij den tweeden druk") heeft aan het verzoek der uitgevers gevolg gegeven om den thans weer noodig gebleken nieuwen druk overeenkomstig de eischen van de voortschrijdende (en inmiddels voortgeschreden) wetenschap te bewerken; het „Voorwoord" bij dezen vierden druk, waarin de heer S. hiervan mededeeling doet, begint met een woord van weemoedige herinnering aan zijn vriend Verdam, „helaas door den dood te vroeg aan de wetenschap ontrukt".

De bewerking en herziening door Prof. Stoett bestaat voornamelijk in aanvulling, uitbreiding en zoo noodig wijziging van de Aanteekeningen der vorige drukken, of in toevoeging van nieuwe; dus in aanhaling van, of verwijzing naar de jongste wetenschappelijke werken, proefschriften, tijdschriftartikelen enz., over of in verband met de onderwerpen, taalverschijnselen en taalquesties, die in het „boekje" van Verdam (hij-zelf

Digitized by Google

sprak en schreef er altijd als zoodanig over: zie b.v. blz. 212) behandeld worden of ter sprake komen. Men wordt dus nu, waar het te pas komt gewezen op, of verwezen naar het *Oergermaansche* —, en naar het *Oudnoorsche Handboek* van Boer, naar Schönfeld's namenwoordenboek en naar zijn *Historiese Grammatika*, naar van Ginneken's *Handboek* en *Regenboogkleuren*, naar van Haeringen's artikelen over Friesch buiten Friesland, naar Kloeke's studie over het gron. *du/die*-gebied. Voor taalgeographie en toponymie naar geschriften van Schrijnen en Mansion, voor de klanken in het Nederlandsch nu ook naar de Froe en Jongejan, voor Afrikaansche taal en letteren naar dissertaties van Boshoff, Bosman, Lydia van Niekerk, Pienaar, voor het Joodsch naar Voorzanger en Polak, en verder naar nog zooveel meer (natuurlijk ook naar de laatste drukken van oudere werken), dat ik — zoomin als het opgenoemde — voor vakgenooten eigenlijk behoef op te sommen. Van den tweeden druk van *Het Afrikaans* van Hesseling kon nog niet worden geprofiteerd; die is eerst enkele weken later verschenen; waarschijnlijk ook nog niet van K. Schilder, *Kerktaal en Leven*, dat anders zeker bij blz. 114, waar van de „tale Kanaäns" gehandeld wordt, door Stoett zou zijn vermeld.

In den tekst van Verdam zijn doorgaans; maar ik heb de drukken niet woord voor woord vergeleken; geen wijzigingen van belang aangebracht. Maar men behoeft door geen onwillekeurig overslaan van de stem, door geen onweerstaanbare rompstandsverschijnselen gewaarschuwd te worden, om niet op blz. 47, bij regel 11, terstond te bespeuren — te proeven — dat dáár de oorspronkelijke schrijver niet aan het woord is. Aanstonds al de term „vocalisme", die aan het wetenschappelijk idioom van Verdam nog vreemd was gebleven, en dan het gebruik van onze „jonggrammatische" formule: „het Algemeen Beschaafd" (waartoe ik mij niet denken kan dat Verdam ooit mond of pen zou geleend hebben), zijn genoeg om te besluiten dat hier een „andere hand" aan 't werk is geweest. Inderdaad heeft Stoett blz. 46 en 47 van den derden druk (over de Friesche klanken en klankverbindingen in het Nederlandsch), op blz. 47 en 48 van den vierden — omgewerkt en aangevuld — in eigen bewoording en terminologie „omgeschreven". Dit is dus de eenige groote redactie-verandering die ik heb opgemerkt; de eenige ook waar ik voelde dat het Verdam niet was, die er sprak. Anders zijn overal het persoonlijk karakter en de eigen trant van den oorspronkelijken schrijver bewaard gebleven, ook in het behouden van den ik-vorm, waarin het boekje — door het dikkere papier een dik boek geworden — bij heele stukken geschreven is. Maar wèl is hier en daar, dunkt mij, bepaaldelijk in de Aanteekeningen, niet de oorspronkelijke „ik" aan het woord, maar spreekt de *bewerker* in den eersten persoon. Het zal, met elken nieuwen druk, bij 't voortgaan van de wetenschap, iederen lateren bewerker telkens minder gemakkelijk afgaan, om dit vol te houden en zoodoende den schijn te doen bestaan alsof steeds en overal Verdam-zelf nog spreekt en schrijft; hem als het ware dingen te doen zeggen en schrijven, die lang na hem voor 't eerst gezegd of geschreven zijn, of hem vormen en formules te doen bezigen die hij-zelf nooit zou gebruikt hebben. En omgekeerd moet het, dunkt mij, wel eens moeite kosten, anders dan uit piëteit, in Verdam's werk onveranderd te laten staan zekere opvattingen en beschouwingen over gebeurtenissen en verschijnselen in het leven van de taal, die den bewerker zelf niet schaden of hinderen, maar waarvan hij weet dat zij bepaaldelijk bij den „beschaafden leek" averechtsche denkbeelden of voorstellingen vestigen of voeden. Ik doel hier op zulke plaatsen in het laatste gedeelte van het boek, waar b.v. sprake is van „de taal" die „een gemis weet te vergoeden" (blz. 304), of gezegd wordt dat „de taal" — voor zekeren vorm — „eene jongere vorming in de plaats stelt" (blz. 305), of de middelen worden besproken „welke de taal — in een genoemd geval — voor woordvorming ten dienste bleven staan" (blz. 314), of als gesproken wordt van de behoefte die „de taal" steeds heeft aan nieuwe substantieven, indien „zij" in staat wil blijven om uiting te geven aan tal van nieuwe begrippen (blz. 318). Dit lijken mij niet zoo heel geringe bezwaren en gevaren bij het bewerken en op de hoogte van de wetenschap en van zijn tijd brengen van een zoo persoonlijk geschrift als dit werk van Verdam.

Achter het werkje vindt men, in deze uitgaaf voor het eerst, een paar registers, een *Woordregister* en een *Zaakregister*, die opzoeken en naslaan veel gemakkelijker zullen maken. Minder gemak geeft het, dat de bewerker in dezen druk de Aanteekeningen bijna alle naar achteren heeft verplaatst; het maakt misschien — en daarom werd het gedaan (zie het Voorwoord) — den tekst minder „afschrikwekkend" voor den leek, maar waarom is het dan maar niet consequent geschied en zijn er nog zoo veel, en daaronder ook heel uitvoerige, en heusch óók wel „geleerde" noten, onder den tekst, aan den voet der bladzijden blijven staan? Ik vrees dat nu menig meerbelangstellend „leekelezer", die van de „voetnoten" wèl notitie neemt, als hij een noot achterin moet gaan zoeken, de moeite maar niet zal nemen, of het zoeken maar gauw opgeeft; want deze noten hebben geen doorloopend nummer, maar zijn voor elk hoofdstuk afzonderlijk genommerd, en men weet niet altijd precies (het staat niet bovenaan de pagina) in welk hoofdstuk men bezig is. Consequent en practisch zou dunkt mij zijn: òf, alle noten als „voetnoten" (verreweg het gemakkelijkst en het profijtelijkst); òf, terstond achter elk hoofdstuk al de bij dat hoofdstuk behoorende noten; òf, desnoods, alle noten achteraan, maar dan met ééne, doorloopende nummering voor het geheele boek, onafhankelijk van het hoofdstuk waarbij ze behooren. Misschien wordt in een vijfden druk een dezer disposities wel aanvaard en in practijk gebracht.

Van mijne aanteekeningen en opmerkingen, onder het lezen gemaakt, veroorloof ik mij er hier eenige te laten volgen. — Op blz. 95 wordt gezegd dat, nadat de Kaapkolonie in de handen der Engelschen was gekomen „er in het geheel geene aanraking meer (bestond) met ons land". Maar dan vergeet men toch de niet weinige „Kapenaars", die, in de dagen van Hildebrand en Kneppelhout en later, en in mijn eigen studentenjaren nog, te Leiden en te Utrecht hebben gestudeerd (ik noem enkele namen: Biccard, Faure, Vos Leibbrandt, Moorrees). — Bij blz. 107 (tweetaligheid van dialectsprekers) de opmerking dat ook de dienstboden „binnen" de taal van hun „volk" spreken en anders hun plaatselijk of landelijk dialect. — Bij blz. 136 (Jan van Trijntjes, de vrouw van Aris Gijs, enz.) het volgende sterke voorbeeld van de „volksaardige" bepaling van iemands

Digitized by Google

„burgerlijken staat”, uit Ouddorp (Goeree), waar een persoon (omstreeks 1900) in de wandeling: „Pauw van Pauw van Pauw van Pauwtje” heette. — Bij blz. 151 (*Zwin* alleen nog maar als plaatsnaam) te vergelijken: *zwin, zwinnetje*, met zeewater gevulde breede geul op 't strand bij eb (Strand-hollandsch). — Bij blz. 240 (samenstelling met een bijbelschen persoonsnaam) b.v. nog bij te voegen: *profetenkamertje*, logeervertrekje (verg. 2 *Kon.* 4, 9; 10; 11), maar te schrappen: *Uriabrief*, immers een fiksch germanisme? — Bij blz. 271 (tautologische samenstelling als *heerleger, brokstuk*) dacht ik, als een aardig toevoegsel, ook aan den geslachtsnaam *Mieremet* (*mier-em(m)et*). — Blz. 284: „Vroedvrouw (is) althans in sommige kringen .... blijven bestaan”. Stellig doordien het nog hier en daar een officieele titel is (verg. *Stads-vroedvrouw* te Utrecht; bestaan daar nog de ruitvormige ·ken- en uithangteekens dezer titularissen?). „Het (is) gelukkig niet door het dwaze „wijze vrouw” vervangen” (is daar ooit gevaar voor geweest?). Maar niettemin is het heel nauw geparenteerd aan fr. *sage-femme*. Het volk hier spreekt van „de juffrouw”.— Bij blz. 298 („ruiten en rooven”, „wikken en wegen” enz.) herinner ik aan de „wik- en weegloonen” die in eenige Westfriesche steden nog telkens bestendigd worden. — Bij blz. 301 (*omme* in *ommezijde* enz.) wijs ik op 't in de Ned.-Ind. kanselarijtaal nog zeer gewone: na *ommekomst* van (den verloftijd b.v.). — Bij blz. 315 (tot achtervoegsels wordende woorden: *-goed, -kous, -tuig* enz.) ook te denken aan *-burg, -heim, -hof, -horst, -lust, -oord, -stein* e.a. in namen van buitenplaatsen en villa's. — Bij blz. 320 (nieuw opkomende woorden) de allernieuwste: *O-weeër, TBC, WC.* — Bij blz. 324 (studentenwoorden als: *getapt, zakken, stralen*) nog weer nieuwere als: *boomen, dazen.* — Bij blz. XXII, reg. 1, noot [13]), behalve S t e l l - w a g e n, *Roomsche Woorden* vooral te noemen: N i e u w- b a r n, O. P., *Beknopt Kerkelijk Handwoordenboek.*

Op blz. XL (de laatste pagina) worden enkele verbeteringen aangegeven; in het geheel zeven. Er zijn er echter in 't boek wel meer te maken. Ik vond de volgende, meer of minder hinderlijke, correctie- en drukfouten: blz. 27: misschen (l. missen); 96: afwijk, l. afwijkt; 105: *katairkr*, l. *kataikr*; 139: *Sneenk*, l. *Smeenk*; 177: knallen is mallen, l. kallen; 323: Nan, l. Van; blz. III (achterin): scherts, l. schets (ik vond nog wel meer drukfouten, maar onschuldige). Misleidende en storende fouten zijn de volgende: blz. 42, r. 9 v. o. staat: [1]), lees: [7]). — Blz. 43, r. 7 v. o., staat: afscheiding, lees (?): afwijking. — Blz. 76, r. 5 v. o. staat: vervangen *), lees: vervangen [3]); blz. 76, r. 4 v.o. staat: [1]) Gelijk Vondel *enz.*, lees: *) Gelijk V. *enz.*, en verplaats deze geheele noot naar blz. 77, waar zij bij hoort. En lees dan op blz. 77, r. 9 v. b., in pl. van: Antwerpsch [3]), Antwerpsch *). — Blz. 229: de *Bibliotheca Thysiana* te Leiden heet niet naar Antonius Thysius (1563—1640), den *Reviseur*, maar naar diens zoon, Ant. Thysius (1603—1665). — Blz. 283, r. 6 v.o. staat: inheemsche, l. uitheemsche. — Blz. IX (achteraan), r. 7 v. o. staat deze noot: [22]) Vgl. H. M e y e r, t. a. p. blz. 92. Maar het geschrift van Meyer over de „Burensprache” waarnaar deze noot moest verwijzen, is door S t o e t t uit noot [16]), zie twaalf regels hooger, geschrapt (verg. de oorspronkelijke noot, Derde druk, blz. 95, noot [1]): de verwijzing hangt hier dus in de lucht. — Blz. XVII (achteraan), r. 8 v. o. staat: Vgl. R. de Later, *De Latijnsche woorden* (*enz.*), lees: K. Later, *De* (*enz.*).

Ik vertrouw dat Dr. S t o e t t de gemaakte opmerkingen, van welken aard of soort ook, onverdeeld zal willen beschouwen als blijken van groote belangstelling in het werk, door hem uit eerbied en vriendschap voor Verdam aanvaard (Voorwoord, blz. X), en van mijn hart voor het terecht zoo gezochte „boekje” van V e r d a m, dat onder des bewerkers hand als wetenschappelijke gids en aan handigheid voor 't gebruik zoo veel gewonnen heeft.

Leiden. A. B e e t s.

P. Kluckhohn, Die Auffassung der Liebe in der Literatur des 18. Jahrhunderts und in der deutschen Romantik. Halle a. S., Max Niemeyer. 1922.

De kern van het boek van Kluckhohn is een onderzoek van het liefdesprobleem in den tijd der Duitsche romantiek. Om dat mogelijk te maken geeft schrijver een overzicht over de verhouding der oudheid, der middeleeuwen, der renaissance en der protestantsche kerken tot de gestelde kwestie. Dieper begint de schrijver op de zaak in te gaan bij de bespreking der toestanden in Frankrijk in het begin der zeventiende eeuw. Van de allergrootste beteekenis is de philosophie van Descartes. De dualistische opvatting (geestelijke en zinnelijke liefde) van het probleem wordt door Descartes nog aanmerkelijk verscherpt. En zoo ontstaan in de Fransche samenleving en in de litteratuur twee sterk gepronceerde richtingen: 1° de platonische liefde, verbonden met een hooge appreciatie van de vrouw en 2° een sceptisch libertijnsche en realistische strooming. Na den dood van Lodewijk XIV krijgt deze laatste ook in de litteratuur de bovenhand.

Kluckhohn behandelt dan de toestanden in Engeland, de opvattingen over liefde en huwelijk in beide landen worden voortdurend met elkander vergeleken. Voor de litteratuurgeschiedenis komt het mij van bijzonder belang voor de ontwikkeling van het gevoelsleven vóor Rousseau te leeren kennen. Kluckhohn spreekt zelfs als zijn overtuiging uit: „in der Auffassung der Liebe bleibt Rousseau doch in den Gedanken seiner Zeit befangen”, p. 94. Het standpunt van Rousseau wordt dan uitvoerig uiteengezet en de opvattingen zijner volgelingen worden er mee vergeleken (Rétif de la Bretonne, Roussel e.a.).

Vormden voorloopig liefde en huwelijk het centrum der belangstelling, langzamerhand komt gedurende de revolutie de emancipatie van de vrouw naar voren op grond van de rationalistische overtuiging van de gelijkheid der geestelijke gaven der beide sexen. Het is de schuld van de opvoeding en van de mannen, dat die gaven bij de vrouw tot dusver nog niet zijn ontwikkeld. Het dualisme in de opvatting van liefde en huwelijk wordt echter nog niet overwonnen; dat zou pas in Duitschland geschieden.

Ook hier had onder Franschen en Engelschen invloed het rationalisme de bovenhand gekregen, maar in een opzicht onderscheidt zich het Duitsche volk van zijn buren: door een sterk gevoelselement op godsdienstig gebied, dat zich uit in den vorm van pietisme en mystiek.

Het eerst worden onderzocht Jakob Böhme en zijne volgelingen en hun voortleven in de achttiende eeuw in pietistische en calvinistische kringen. Overal vinden wij een zeer sterk gepronceerde ascetische opvatting van liefde en huwelijk. Het beeld, dat een onderzoek der

Digitized by Google

schoone letteren oplevert, komt met het bovenstaande overeen. Vooral op Wieland gaat schrijver dieper in, hetgeen veel nieuws aan den dag brengt.

Maar de „Aufklärung" heeft haar tijd gehad. Een nieuw en krachtig gevoelsleven begint op te groeien onder den invloed der Engelsche moralisten, vooral van Richardson. Maar de hoofdbron, waaruit dit nieuwe leven opwelt, is toch het Duitsche pietisme, dat niet alleen het godsdienstige maar ook het heele zieleleven verjongt. De beteekenis van Klopstock wordt in het licht gesteld. Zijn liefdesopvatting wijkt aanmerkelijk af van die der oudere generatie. Met Bodmer kan hij dan ook op den duur niet samengaan. Klopstock is wel de grootste en sterkste vertegenwoordiger der „Empfindsamkeit". Van algemeene bekendheid is, hoe deze sentimentaliteit de voorlooper is van de „Sturm und Drangperiode". Deze hecht ook de grootste waarde aan het gevoelsleven, maar daarnaast stelt zij nog een ander ideaal op, dat van den krachtmensch. Dit blijkt ten duidelijkste uit de beide vrouwentypen, die wij telkens naar voren zien treden: het sentimenteele meisje (Maria, de zuster van Götz von Berlichingen, en de demonische vrouw (Adelheid von Walldorf), tegen het einde van de eeuw zijn drie nieuwe richtingen op het gebied van het geestelijk leven te onderscheiden:

1° het irrationalisme (F. H. Jacobi. Jean Paul).

2° het Duitsche classicisme.

3° op philosophisch gebied het idealisme van Kant en Fichte.

Ook nu nog duurt het oude dualisme voort. Van het aldus bereikte standpunt laat schrijver een helder licht vallen op enkele belangrijke litteraire verschijnselen, zoo bijv. op de zeer eigenaardige verhouding tusschen den „Tempelherr" en Recha in Nathan der Weise en op de hoofdpersoon van Lessings treurspel Emilia Galotti. (De vraag is echter, of niet een eenvoudige verklaring te vinden is in Lessings gebrekkige kennis van het vrouwelijk karakter). Ook de „Stella" van Goethe wordt aan een grondig onderzoek onderworpen.

Zagen wij aldus het oude dualisme tusschen geestelijke en zinnelijke liefde eeuwenlang voortduren, tegen het einde van de achttiende eeuw ontwaakt het streven naar eenheid en harmonie; het is het streven van de romantiek. De vertegenwoordigers er van op litterait gebied, voor zoover zij voor ons probleem van groot belang geacht moeten worden, zijn Friedrich Schlegel en Noralis; op philosophisch gebied de natuurphilosophen als Boader, Schelling, G. H. Schubert e.a. De „Lucinde". van Schlegel is in der tijd uitgekreten als libertijnsch en onzedelijk. Dat geloofd thans geen ernstig beoefenaar der letterkundige geschiedenis meer en het valt Kluckhohn dan ook niet moeilijk de ongegrondheid der vroegere beschuldigingen aan te toonen. Schlegel tracht juist in zijn verketterd boek het heerschende dualisme te overwinnen en tot een synthese van geestelijke en zinnelijke liefde te komen.

De analyse van den roman van Schlegel valt zeer te prijzen. Alleen meen ik te moeten opkomen tegen de poging van den schrijver om het motief „liefde en dood" bij Schlegel te verklaren uit vreemde invloeden. De samenkoppeling van liefde en dood komt in de litteratuur zoo algemeen voor, dat wij er als van een algemeen menschelijk verschijnsel kunnen spreken, voor welks verklaring geen invloed van welken aard ook noodig is.

Daarentegen ben ik het met Kluckhohn volkomen eens, dat men voor de verklaring van de compositie van de Lucinde slechts met groote voorzichtigheid gebruik mag maken van den „Brief über den Roman" van Schlegel.

Zooals bekend is schreef Schleiermacher een verdediging van de Lucinde onder den titel: „Vertraute Briefe über Friedrich Schlegels Lucinde". Dit geschrift onderging het zelfde lot als de roman en men trachtte de handelwijze van den schrijver te vergoelijken door haar voor te stellen als een overdreven vriendschapsdienst van Schleiermacher. Door andere gegevens uit dezelfde periode met de in de „Vertraute Briefe" neergelegde principes te vergelijken, toont Kluckhohn aan, dat die opvatting onjuist is en dat dus Schleiermacher in de „Vertraute Briefe" zijn werkelijke meening heeft uitgesproken.

Voortreffelijk is het hoofdstuk over Novalis. De „Lehrlinge von Sais", de „hymnen an die Nacht", „Heinrich von Ofterdingen" en het sprookje worden grondig onderzocht. Meer dan in andere gedeelten van het boek tracht schrijver meeningen van anderen te weerleggen. Ook de man van het vak en de kenner van Novalis zal met de resultaten zijn voordeel kunnen en moeten doen.

Sterk doet Kluckhohn uitkomen het innig verband tusschen het leven en de poëzie van Novalis: „Deutlicher als bei den meisten anderen Dichtern, so deutlich wie sonst bei keinem Romantiker liegt bei Novalis der Zusammenhang von Erleben und Dichten zutage", p. 404. Vooral aan de interpretatie van de „Hymnen an die Nacht" komt deze opvatting ten goede.

Maar de idealen van de oudere romantische generatie hadden geen lang leven en het jongere geslacht kon zich op het hooge standpunt, dat de ouderen hadden ingenomen, niet handhaven. De oude tweespalt keerde terug, en deed zich nu schrijnender en bitterder gevoelen dan ooit te voren. Sommigen zooals Hoffmann zoeken hun heil in berusting, maar ideaal en leven zijn door een gapende kloof gescheiden; anderen, als door furiën vervolgd, zoeken vrede en rust in den schoot der oude kerk, zooals Brentano en Zacharias Werner. De jongere romantiek is trouwens minder uitvoerig behandeld. In de voorrede p. V zegt de auteur: „Notwendige Raumbeschränkung liesz mich die letzten Kapitel kürzer fassen als ursprünglich geplant war". Het is een lange weg, dien wij aan de hand van den schrijver hebben afgelegd. Eerbiedwekkend is de rijkdom, dien hij voor ons heeft uitgespreid. En toch leggen wij het boek niet geheel bevredigd uit de hand. De vorm is niet in overeenstemming met den overrijken inhoud. Tengevolge daarvan zijn de groote lijnen niet altijd duidelijk te onderkennen en dat maakt de lectuur inspannend en vermoeiend. Wij moeten echter rekening houden met de moeilijke omstandigheden waaronder het werk is ontstaan. De schrijver legt er verontwoording van af in zijn voorrede.

De inhoudsopgave in het begin moet tevens dienst doen als register, hetgeen zeer te betreuren is. Ook dit is het gevolg van de genoemde moeielijke omstandigheden, waarvan de voorrede spreekt.

Groningen. H. H. Breuning.

H. de Groot, Hamlet, its Textual History. An Inquiry into the Relations between the First and Second Quartos and the First Folio of Hamlet. Amsterdam, Swets & Zeitlinger. 1923. (Amsterdamsche diss.).

Wetenschappelijke bemoeienis met den grootste der Engelsche tooneelschrijvers is in Nederland zeldzaam. Met des te meer aandacht behoort daarom een akademisch proefschrift te worden begroet, dat handelt over de verhouding tusschen de *Hamlet*-teksten, die in 1603 (Q S), in 1604 (Q) en in 1623 (F) het licht zagen. Die drie uitgaven vertoonen merkwaardige verschillen. De Q en de F loopen honderde malen uiteen, maar niet ernstig; uit beiden heeft men den gangbaren *Hamlet*-tekst saamgesteld. De QS daarentegen bevat wel de handeling van het drama doch in sterk besnoeiden en minderwaardigen vorm, betrekkelijk weinige regels zijn geheel gelijk aan de regels in de Q, terwijl de meeste geringere of grootere afwijkingen vertoonen, hier en daar schijnt zelfs elk verband te ontbreken. Toen die QS een eeuw geleden werd ontdekt, dacht men te doen te hebben met een door Shakespeare ontworpen schets, die hij naderhand tot het vermaarde drama heeft omgewerkt. Volgens iets latere opvatting is de QS een uitgewerkt stenogram van het stuk, zooals het werd gespeeld. Thans overheerscht weder de eerste opvatting in dezen zin, dat de QS Sh.'s *eerste* omwerking van een ouder drama vertegenwoordigt. Uitgemaakt is het ingewikkelde probleem gansch niet. Omdat het zoo moeilijk is en er reeds zooveel over gedacht en geschreven was, kon Furness in 1879 profeteeren, dat de strijd wel nooit zou worden beslist. Sedert is men niet veel wijzer geworden en de vraag ligt voor de hand, of het niet van overmoed getuigt, wanneer men een der moeilijkste vraagstukken uit de Engelsche letterkunde tot onderwerp van een proefschrift kiest? Gevaarlijk is het, doch zonder vallen leert men niet loopen. Bescheidenheid verzet de bergen niet.

Eenige feiten wijzen er op, dat Kyd, of een ander, eerder dan Sh., een *Hamlet*-drama heeft geschreven; Sh.'s stuk zou dan de herbewerking van den zoogenaamden *Ur-Hamlet* zijn. Over dat veronderstelde drama bestaat reeds een wereld van gissingen en wie met die wereld wenscht kennis te maken, kan niet beter doen dan ter inleiding Dr. de Groot's eerste hoofdstuk ter hand te nemen. Hij vindt daar, voor zoover ik het beoordeelen kan, een goede en volledige uiteenzetting van al het gewichtige, dat over dit in de lucht hangende onderwerp is geschreven.

Schrijver wijdt zijn tweede hoofdstuk aan de verhouding van de Q-editie tot de F-editie. Tot voor kort namen de meeste onderzoekers aan, dat noch de Q, noch de F, naar Sh.'s ms. was gedrukt, maar dat aan beide teksten verschillende souffleursboeken ten grondslag lagen. Op dit punt is men iets wijzer geworden. Het is de groote verdienste van Prof. Pollard op bibliografische gronden de mogelijkheid, misschien de waarschijnlijkheid, te hebben aangetoond, dat de „goede" quarto's, waartoe de Q behoort, naar Sh.'s ms. kunnen zijn gedrukt. Het souffleursboek is vermoedelijk het voor het tooneel bewerkte en door den censor goedgekeurde eigen handschrift van Sh. geweest. Dr. de Groot stelde zich tot taak die nieuwe leering te toetsen, en hij hoopt in het bewijs te zijn geslaagd, dat de Q naar Sh.'s ms. en de F naar de Q is gedrukt — alles op de volgende gronden (A—H), waaraan ik mijn kantteekeningen toevoeg:

A 1. In de Q komen onregelmatigheden voor in de aanduiding der sprekers. De Q heeft eerst *Courtier* en later voor denzelfden persoon *Ostricke*, de koningin wordt aangeduid door *Queene* en door *Gertrard*.

Dit bekende verschijnsel treedt in de Q van *Rom. en Jul.* in zeer sterke mate op, men is 't er over eens, dat het op ongecorrigeerd auteurswerk wijst en dat een tekst, waarin het voorkomt, dichter bij het oorspronkelijk ms. moet staan dan een tekst, waarin het ontbreekt. Schrijver had bovendien kunnen aanvoeren, dat ook de koning eenmaal door *Claudius* wordt aangeduid; hij had behooren te vermelden, dat er sporen van het verschijnsel, niet aanwezig in de Q, in de F voorkomen met betrekking tot den *First Player* en tot *Baptista*. Staat de F-tekst van het tweede tooneel van het tweede bedrijf dichter dan de Q bij Sh.'s ms.? Eenige opheldering was niet geheel overbodig.

A 2. Er zijn vier Q-fouten, waarvan schrijver onderstelt, dat zij berusten op bij vergissing gedrukte tekstdoorhalingen van Sh.

Naar mijn meening berusten zij op iets anders. Plaatsgebrek verbiedt mij in bijzonderheden te treden, maar ik houd deze wijze van drukfoutverklaring voor zoo goed als ongeoorloofd. We weten van Sh.'s eigenhandig geschreven stukken slechts één enkel ding, namelijk dat er nauwelijks een enkele doorhaling in voorkwam. Dit weten wij uit de eerste hand, op getuigenis van twee tot oordeelen bevoegde personen, John Heminge en Henrie Condell.

A 3. In de regels 1334 en 1335 heeft de QS: „*Ofel.* Still better and worse. *Ham.* So you must take your husband(s) . . ." In plaats van *must take* hebben de Q en de F *mistake* en volgens Schrijver zou dit een gemeenzame fout zijn, die helpt aantoonen, dat de F naar de Q is gedrukt.

De reden, waarom de Q en de F fout zijn, wordt niet opgegeven. De gangbare opvatting, waarbij ik mij gaarne aansluit, is deze: *must take* en *mistake* zijn beide goed, er is woordspel, Hamlet bedoelt het hoonende *mis-take*, zooals Capell het ter verduidelijking liet drukken, maar Hamlet verbergt zijn hoon in den onschuldigen, homoniemen vorm, zooals die in de QS staat gedrukt.

B & C. De tooneelaanwijzigingen in de Q zijn *technical* en gewoonlijk *in margine* gedrukt, in de F zijn zij *descriptive* en vaak in het regelmidden gedrukt, zegt Schrijver en dit wijst er op, dat de F een *edited* tekst is.

Beide waarnemingen acht ik onjuist. In de plaatsing der aanwijzingen kan ik geen beginselverschil ontdekken, zeker niet, als ik de nauwere F-kolom tegenover de ruimere Q-bladzijde in aanmerking neem. Ook het beweerde onderscheid tusschen de technische en de beschrijvende aanwijzingen ontgaat mij, geen enkel der aangehaalde voorbeelden maakt het mij duidelijk. *The cocke crowes* of *Beckins* uit de Q en *Leaps in the graue* of *King Dyes* uit de F, alle vier door Schrijver karakteristiek genoemd, zijn naar mijn meening precies even *technical* en even *descriptive*. Heeft Schrijver zich misschien vergist met sommige tooneelaanwijzingen in de QS? In dien tekst lees ik b.v.: *Enter Ofelia playing on a Lute, and her haire downe singing.* Dergelijke beschrijvingen vindt men noch in Q, noch in de F, behalve dan in de *dumbe show*.

D & E. Het groote meerendeel der tekstgedeelten, die of in F, of in de Q ontbreken, wordt besproken en de omissies worden toegeschreven of aan het toeval, of

Digitized by Google

aan kritiek. Het toeval, de drukkersfout als oorzaak, overheerscht in de Q. Hoofdzakelijk aan redenen van kritiek worden de weglatingen in de F toegeschreven. „From these significant cuts we may conclude that the [F] was set up from a copy of [the Q] which bore the marks of having been used in the playhouse as a prompt-copy."

Hier neemt Schrijver een loopje met de logica. Het absentisme van tekstgedeelten, om welke reden dan ook, kan nimmer een aanwijzing zijn, dat de tekst, waarin zij niet voorkomen, gedrukt is naar een tekst, waarin het ontbrekende wel voorkomt.

F. Onder deze letter bespreekt Schrijver de ontmanning, die zes vloeken uit de Q in de F hebben ondergaan, hij noemt twee plaatsen, waar de auteurs den tekst zouden hebben veranderd en verder enkele interpolaties, waaronder hij de woorden verstaat, die slechts in één van de beide teksten voorkomen. Tot de interpolaties rekent hij tevens „the numerous cases in which the [F] doubles an emotional word. These repetitions are very frequent in the Hamlet-part, which can only be explained by assuming that the actor (R. Burbage) who played this part, was fond of this trick."

De waarheid is echter, dat in den surplustekst van de F geen talrijke woordverdubbelingen voorkomen, dat woorden, zooals *indeed*, *very like*, *yes*, *well*, onmogelijk hartstochtelijk of zielsontroerend kunnen worden genoemd en dat de verklaring van deze verdubbelingen niet in het bijzonder bij Burbage mag worden gezocht. Er is niets bijzonders in, dat acteurs tekstwoorden op eigen houtje herhalen. En als men het regeltal, dat Hamlet, Polonius en de Eerste Doodgraver spreken, in aanmerking neemt, blijkt het, dat deze F-verdubbelingen in de rol van Polonius even dikwijls, in de rol van den Doodgraver tweemaal zoo vaak, als in de rol van Hamlet voorkomen.

G. Schrijver bespreekt een geval, waar de F het met een tooneelspeler minder doet dan de Q.

Die gevallen zijn er meer. Maar dat dit verschil „can have no other source than the copy of the Quarto which was used at the theatre to prompt from" is voor mij onbegrijpelijk. Waarom zou er, buiten de Q, geen ander souffleursboek kunnen zijn geweest, waarnaar de F gedrukt werd?

H. „Heminge and Condell's Editorial Criticism".

Als men Schrijver zou mogen gelooven, heeft die kritiek tot (éénig?) gevolg gehad het veranderen van de leesteekens en het plaatsen van een wonderbaarlijk groot aantal hoofdletters, zooals men dat in de F kan zien. 't Lijkt mij redelijker voor die veranderingen de drukkerij van Jaggard aansprakelijk te stellen.

Ziedaar de grepen, die Schrijver in den berg van verschillen tusschen de Q en de F heeft gedaan. De vraag of de Q naar Sh.'s ms. is gedrukt, heeft schrijver geen stapje nader tot oplossing gebracht. Hoeveel degelijker die vraag reeds in 1855 door Tycho Mommsen is behandeld, kan men nalezen in het 72ste Deel van de *Neue Jahrbücher der Philologie und Paedagogik.*

Met Schrijver's aantooning, dat de F naar de Q is gedrukt, staat het nog veel hachelijker. Het bewijs, dat de eene tekst naar den anderen is gedrukt, kan slechts geleverd worden door het aantoonen van gelijkheid in spelling, interpunctie, drukfouten en andere eigenaardigheden. Gelijkheid van spelling en leesteekens ontbreken, één vermeende drukfout zet geen zoden aan den dijk, verscheidene verschillen heeft Schrijver besproken — mij dunkt, dat hij eerder het tegendeel van wat hij heeft gehoopt te zullen bewijzen, waarschijnlijk heeft gemaakt.

Het derde hoofdstuk handelt over het hoofdprobleem: de aard en het wezen van de QS. Schrijver begint met een goede uiteenzetting van de verschillende meeningen, slechts op ondergeschikte punten is zij niet altijd geheel juist. Daarna volgt een vergelijking en studie van de QS- en Q-teksten, in 66 paragrafen verdeeld. Telkens geeft hij zijn persoonlijke meening, hoe de waargenomen verschillen behooren te worden geduid. Zijn methode zou beter zijn geweest, indien hij bij haar toepassing steeds rekening had gehouden met hen, die het niet met hem eens zijn, en indien hij daarbij had getracht het voor en tegen der verschillende opvattingen te beredeneeren.

Dr. de Groot beweert niet het groote probleem te hebben opgelost, maar hij maakt er uitdrukkelijk aanspraak op een bijdrage voor de definitieve oplossing te hebben geleverd. Die bijdrage bestaat uit overvloedige blijken, zooals hij zegt, dat de QS een tekst achter zich heeft, onafhankelijk van den Q-tekst, (oorspronkelijk geschreven door Kyd en overgewerkt door Sh.). Nieuw zijn die blijken niet; als zij onaanvechtbaar waren, was het raadsel opgelost. Wat wil men meer dan „plentiful evidence"? Ik zal alle „blijken" van a tot f laten volgen en er mijn redenen aan toe voegen, waarom Schrijver mij niet heeft overtuigd:

a. In de QS zijn er eenige andere namen, dan in de Q. Polonius en Reynaldo heeten Corambis en Montano in de QS.

Welke waarde aan dit verschil moet worden toegekend, wordt zeer verschillend beoordeeld. Maar wanneer men bedenkt, dat Ben Jonson's *Every Man out of his humour* is uitgegeven in 1600 en in 1616, dat in beide edities alle namen anders zijn, maar het stuk hetzelfde is gebleven, dan behoort men, met zulk een voorbeeld voor oogen, m.i. te erkennen, dat een paar naamsveranderingen met de identiteit van QS en Q kunnen samengaan.

b. Er komen in de QS passages voor, die in de Q ontbreken.

Dit, op zich zelf, zegt niets. Het is een algemeen verschijnsel, dat in de oudste uitgaven van Sh.'s stukken allerlei passages ontbreken en de edities elkander aanvullen, zooals de Q en de F trouwens ook doen. Schrijver had dus de vraag onder de oogen moeten zien, of enkele brokstukken van het surplus in de QS misschien tot den oorspronkelijken Q-tekst konden hebben behoord? Op bladz. 50 blijkt, dat Schrijver over die mogelijkheid iets heeft vernomen uit de tweede hand. Waarom er dan geen zakelijk onderzoek naar gedaan? Verder had Schrijver de vraag onder de oogen moeten zien, of die surpluspassages in de Q misschien interpolaties en corrupties konden zijn van de acteurs, die hun rollen slecht kenden. 't Is waar, dat nog niemand daaraan heeft gedacht, doch de mogelijkheid ligt voor de hand en het aantoonen of afwijzen der waarschijnlijkheid zou van fundamenteel belang kunnen zijn.

c. Er komen verscheidene uitdrukkingen in de QS voor, die in de Q ontbreken, en die door de meeste deskundigen ten deele aan Sh., ten deele aan Kyd worden toegekend.

Iets juister uitgedrukt, staat de zaak zoo, dat er in de QS bewoordingen voorkomen, die echo's zijn uit

Digitized by Google

andere tooneelstukken, namelijk van Sh., van Kyd en van Th. Dekker. De *muske-cod*-passage, waaraan Schrijver ten onrechte „a distinctly Shakespearean character" toekent, is uit Dekker's *Satiro-Mastix*. Schrijver had dit kunnen lezen op bladz. VII van de door hem aangehaalde inleiding van Furnivall tot de *facsimile* van de QS. De mogelijkheid, of laat ik gerust zeggen de hooge waarschijnlijkheid, dat die echo's een gevolg zijn van de weinige rolvastheid der acteurs, die de bewoordingen uit verschillende rollen dooreenhaspelen, had Schrijver waarlijk wel eens mogen bedenken.

d. Er is tusschen de QS en de Q een aanmerkelijk verschil in plaatsing van een paar groote tooneelen en van verscheidene kleine passages.

Ook hier heeft Schrijver niet aan de mogelijkheid gedacht, dat een paar tooneelen ter wille der opvoering verplaatst zijn. Op het titelblad van de QS staat, dat het W. Shakespeare's *Hamlet* is „as it hath beene . . . . acted." Op het titelblad van de Q staat „according to the true and perfect Coppie." De verplaatsing van kleinere brokjes zou slordigheid van de acteurs kunnen zijn. Schrijver's bewering, dat de volgorde in de QS geen wanorde is, gaat niet steeds op, zie b.v. den wanklank in regel 1790 QS.

e. In de Q wordt Claudius door Hamlet nooit *father* genoemd, in de QS bij herhaling.

Waarom kan dat vader-zeggen door den zoon, of zoonzeggen door den vader geen vrijheid zijn, die de acteur zich veroorloofde? Wordt een tooneelstuk juist zoo opgevoerd, als het wordt geschreven? Hoe zit het daarmede in Sh.'s tijd? Schrijver denkt aan zulke vragen niet.

f. Er zijn vele gevallen, waarin het duidelijk is, dat het verschil tusschen de teksten te danken is aan revisie van de QS tot de Q.

Als dit waar was, was het probleem opgelost. Maar Schrijver bedenkt niet, dat wat de een houdt voor een verbetering van den QS-tekst, een ander houdt voor verwording van den Q-tekst. Het standpunt van den ander wordt door Schrijver volkomen genegeerd, hij zegt eenvoudig: „The mutilation-theory has no supporters now." Nagenoeg even gemakkelijk maakt hij zich van den mogelijken stenograaf af, niettegenstaande er vóór het verschijnen van de QS in Engeland reeds drie stelsels van stenographie waren gepubliceerd, niettegenstaande Th. Heywood en J. Webster ons vertellen, dat de stenografen in de schouwburgen hun kunst uitoefenden en niettegenstaande er reeds in 1589 preeken werden gedrukt, die door stenografen zijn opgenomen. Die stenograaf voor de QS is niet bewezen, zegt Schrijver Prof. Hubbard na. Juist daarom is het een open kwestie, een kwestie van fundamenteel belang, die Schrijver onder de oogen had moeten zien. Hoe, als er eens versprekingen in de QS zouden voorkomen? Op bladz. 67 haalt Schrijver iets over een spook aan:

QS: And then it faded like a guilty thing,
Q: And then it started like a guilty thing,

Een bewijs van revisie, zegt Schrijver! Inderdaad is het woord *faded* hier verkeerd gebruikt, maar juist dit verkeerde gebruik wijst er op, dat het geen auteurswoord is, het pleit tegen revisie van den QS-tekst en voor corruptie van den Q-tekst. Zou *faded* geen *lapsus linguae* van den tooneelspeler zijn, veroorzaakt door verwarring met een anderen regel? Negen regels verder lees ik in de Q:

It faded on the crowing of the Cock.

Den Haag. B. A. P. van Dam.

W. F. Schirmer, Der Englische Roman der neuesten Zeit. (Kultur und Sprache). Heidelberg, Winter. 1923.

De *inleiding* bereidt ons er op voor, in dit boekje een protest te vinden tegen de onder Engelsche critici heerschende opvatting dat de roman, daar hij zich niet meer aanpast bij het hedendaagsche geestesleven, ten doode opgeschreven zou zijn. De romanschrijvers die hun tijd zoo temperamentvol uitdrukten, zijn deze letterkundige uiting ontrouw geworden (Shaw, Galsworthy, Wells) en J. C. Squire betreurt het dat er niemand is om de plaats van de afvalligen op waardige wijze in te nemen. Doch hij verliest uit het oog, zegt Schirmer, dat de ouderen niet deden wat de jongeren althans trachten te doen: een artistieke uiting geven aan het leven, voelen en willen van het jonge Engeland. —

Deel I. De groote Roman. Wells. Eerst treft het ons als vreemd dat de schrijver Wells als een realistisch romanschrijver beschouwt. Maar het is waar dat in Wells' vreemdste fantasieën, zij mogen betrekking hebben op de oudste tijden (A story of the Stone Age) of op de verre toekomst (The Time Machine), het niet zijn schepping zelf is die de schrijver het meest interesseert, maar de contrastvormende werkelijkheid. Sociale satire, tijdkritiek, ligt aan de fantasie ten grondslag. „When the sleeper wakes" is de kenmerkende titel van een van zijn romans.

Hij ziet onzen tijd als een puntje van de lijn van de ontwikkeling der menschelijke samenleving; hij volgt deze lijn in beide richtingen en het wordt hem bang te moede. Hij toont ons dat de toekomst anders zal zijn dan hij behoorde te zijn; en wij allen, schijnt hij ons steeds weer toe te roepen, hebben daaraan schuld, wij hebben daartoe meegewerkt. Wij dulden (en sanctionneeren daardoor) den lagen geldmaker Tono Bungay; een beschaving die naar een doel streeft zal Tono Bungay onmogelijk maken. De materieele wereldkrachten tracht de menschelijke geest te beheerschen; maar de moreele en sociale krachten laten wij zich zóó vrij ontplooien dat het onkruid eenmaal de edele planten verstikken zal.

Wells is er zich aldoor van bewust, dat wij in een crisis leven; hij tracht de wat oude en uitgeputte wereld aan te manen tot nieuwe kracht en nieuwe inspanning. Hij wil ons niet terugvoeren naar de natuur; het door de beschaving verworven goed wil hij niet missen. Maar hij wil ons doordringen van de noodzakelijkheid, af te sturen op een doel, de lijn richting te geven. Waar voert het heden naar toe? dwingt hij ons, ons af te vragen.

Een realist in den gewonen zin, iemand die het leven zooals het is aanvaardt en tracht weer te geven, is Wells zeker niet. „Ik haat het," schrijft hij in een van zijn romans, „deze liefdesgeschiedenis te vertellen, om haar onbelangrijkheid, daar het merkwaardigste van deze geschiedenis is, dat ze niets verder beteekent; dat er niets anders van haar te vertellen valt dan dat zij er is!" Hier toont hij zich de antipode van Bennett voor wien in het „zijn" zonder meer, juist de schoonheid ligt.

Galsworthy. Galsworthy's romans doen een heftigen aanval op den geest die opgekomen is in den Victoriaanschen tijd: de Engelsche familie, de Engelsche opvoeding, de Engelsche kerk brengt hij vernietigende slagen toe. Meredith, James en Butler zijn hem hierin voorgegaan. Galsworthy toont aan, hoe de instellingen van een land slechts half-waarheden zijn; want in werkelijkheid is er geen harmonie tusschen onze begrippen omtrent

Digitized by Google

bezit, huwelijk, godsdienst, strafrecht, en onze traditioneele wetten en gebruiken. De gietvorm is echter niet rekbaar en kan niet meegaan met den nooit stabielen geest; hij wordt dus onveranderd gehandhaafd door de negentig percent, die wil dat alles geordend is, dat de moraal vaststaat, dat ieder bidt en trouwt zooals zijzelven. In The Forsyte saga toont Galsworthy aan hoe de familie Forsyte, die behoudend en star zich houdt aan de oude wereldbeschouwing — zelfs nu de wereld zelf veranderd is — nog als levensdoel *bezit* stelt (zij het dan van land, geld, ziel of lichaam) in botsing komt met den nieuwen geest, die langzaam het begrip „bezit" te niet heeft gedaan.

Max Beerbohm noemt Galsworthy den realist die „looks on life and sees that it is foul". Met de fijnste hulpmiddelen die den romanschrijver ten dienste staan, geeft hij de treurige werkelijkheid weer — maar hij schept geen nieuwe realiteit die de oude moet vervangen.

Arnold Bennett, misschien de meest harmonische van de realistische romanschrijvers, ziet het leven aan en geeft het weer, maar hij vindt het niet verdorven. Hij schept een artistiek genoegen in het zien van zooveel levenskracht; de onverwoestbare vitaliteit van den mensch is voor hem het mooie van het leven. Hij zegt niet dat het leven anders kon of moest zijn; hij geeft wat hij ziet, en het is hem voldoende. Men zou onder het lezen telkens willen uitroepen: ja! dat is waar! zoo is het! Zijn houding is die van een blij aanvaarden van de werkelijkheid; geamuseerd aanvaarden zou ik bijna zeggen want hij vertelt zijn „tranche de vie" glimlachend. Hij glimlacht — maar niet met den kouden spot van de Augustaansche literatuur — om wat zijn romanhelden als geluk of leed ondervinden. — Slechts vier romans van Bennett komen echter in aanmerking: The old Wives Tale, Clayhanger, Hilda Lessways, en These Twain; de rest is, zooals de schrijver zelf zegt, broodschrijverij.

Conrad. Conrad heeft den avontuur-roman doen herleven, maar op zulk een wijze, dat deze met eere de plaats innam die de wegstervende realistische roman had vrijgemaakt. Conrad heeft een heel ander ideaal voor oogen dan zijn groote tijdgenooten: een geschiedenis uit te denken, die te handhaven en door levensware personen tot een afgesloten en beteekenisvol geheel te doen maken, dat is zijn zelfopgelegde taak. Hij tracht dus spannende handeling te doen samengaan met levendigheid en levenswaarheid en dit pogen heeft den Engelschen roman op een pad geleid, dat door verscheidenen na hem is betreden. Zijn voorganger hierin was Henry James, in wiens werken de handeling en de situatie ook belangrijker is dan in den zuiver psychologischen roman.

Conrad's kunst doet denken aan de Russische romankunst (hij is Ukrainer Pool, in Frankrijk opgevoed). Een sterk bewustzijn van het wonderbare van het leven straalt in zijn werken door. Hij voelt zich niet aangetrokken tot dat wat „slechts" bovennatuurlijk is, „dat toch altijd iets kunstmatigs is; de smaak daarvoor getuigt van een geest die geen gevoel heeft voor de teerheden van onze betrekkingen tot dooden en levenden; een geest die onze dierbaarste herinneringen wil ontwijden." (Conrad in zijn voorrede tot Shadow Line). — Zijn helden, de slachtoffers van winstbejag in de eerste, de redders in de latere romans, zijn door het lot overwonnen, doch zegevieren in hoogeren zin. Want in hen is ontstaan het gevoel van broederschap van de menschheid, het gevoel van solidariteit dat de menschen verbindt, en de dooden met de levenden, de levenden met de nog ongeborenen tot één groot geheel aaneenketent. Deze overwinning door schijnbare nederlaag geeft aan de werken van Conrad een soort epische grootheid, die, hoewel de individueele karakters met realistische getrouwheid zijn beschreven, als het ware over het individu heen tot in het eeuwige reikt.

Deel II. De Jongste Romanschrijvers. Wells en Galsworthy deden aanvallen op ons maatschappelijk leven; de jongeren gaan verder en verklaren alle hervormingen nutteloos die niet den grondslag van de maatschappij zelf aantasten. Zij noemden zich bolsjewieken tot zij bemerkten dat ook het bolsjewisme geen democratische staatsvorm is. Met Peguy en Claudel meenen ze, dat het geld nog nooit zoo absoluut heeft geregeerd als nu; nooit is de arme zoo onbeschermd geweest tegen den rijke; nooit het geestelijke zoo onbeschermd tegen het stoffelijke. Masefield vergelijkt de tegenwoordige menschheid, die het geloof in de oude wereldorde en godsdienst verloren heeft zonder daarvoor een ander geloof terug te winnen, met een zinneloos heen en weer vliegende automobiel. Compton Mackenzie (Sinister street) ziet de menschheid als een groot, gecompliceerd mechanisme dat met goud gestookt en door angst bestuurd wordt. Nog scherper is de voorstelling die Jerome K. Jerome geeft in All Roads lead to Calvary; maar door zijn vreeselijke beschrijving van oorlogstooneelen heen klinkt „de nachtegalenzang der liefde".

Beresford, naast Swinnerton misschien de meest evenwichtige van de jongeren, werkt in House-Mates deze ideeën uit. Hij beschrijft een jongen Engelschman die zich bevrijdt van de traditioneele beschouwingen en een man wordt in plaats van een gentleman. De held vindt de grootste menschelijke waarde en waardigheid niet bij de vertegenwoordigers, maar bij de vijanden van de maatschappij. Gilbert Cannan (Sembal) noemt de menschenwereld een etterend gezwel, en verwenscht den oorlog, maar alleen omdat hij de andere en grootere operatie, waaraan de wereld scheen toe te zijn, heeft uitgesteld. —

Uitbreiding van terrein wordt alweer gezocht in den avontuurroman; maar het is niet die van Conrad. De vreugde waarmee een prachtuitgave van Doughty's Arabia Deserta in 1920 werd begroet bewees dat de tijdstemming niet meer een van wereldmoeheid was; dat de mensch weer met frisschen blik het leven kon aanzien. Een opbruisende vreugde, de vreugde van te leven openbaart zich weer; of zooals Curtius zeide (in de Nouvelle Revue française, 1913): het is weer ochtend geworden. En, vreemd genoeg, schijnt het dat de oorlog dit vreugdevuur nog heeft aangewakkerd (Chesterton, The flying Inn.). Het is alsof een lyrische kern in den mensch zich respect wil verschaffen tegenover het voortschrijdend industrialisme van den tijd. —

Omstreeks 1900 begint ook de mystiek een groote rol te spelen in den roman. Het bovennatuurlijke (als onafhankelijk element, zou men kunnen zeggen) was de grootste aantrekkelijkheid van de „novel of terror" (in de 2e helft van de 18e eeuw). Nu echter is de mystiek deel van het weefsel zelf van den roman; telkens en telkens wordt het verband aangestipt tusschen het menschelijk leven en een ander leven, dat wij slechts kunnen vermoeden daar het aan zintuigelijke waarneming ontsnapt. Evenals

Digitized by Google

de romantiek is ook de mystiek altijd opgeleefd in tijden van oorlog en druk. —

Sedert Richardson is de Engelsche roman psychologisch, doch de psychologie in den roman heeft vele phasen doorgemaakt. De nieuwste roman wantrouwt analyse en gaat alleen af op de intuïtie van het eigen bewustzijn. Vaak zijn de karakters abnormaal, bijna pathologisch; de invloed van Freud is dikwijls merkbaar. —

Het jonge geslacht, zegt Romain Rolland, schijnt een nieuw verdrag met het leven te hebben aangegaan. Men kan niet spreken van één renaissance, maar van twintig; en de voornaamste is de wedergeboorte van het innerlijke leven, de intuïtie. Bergson spreekt van de rehabilitatie van de ziel; „de deur die de menschen den ingang tot de innerlijke wereld versperde is opengebroken." Hoe moeten wij nu het oordeel van vele critici verklaren die denken dat de roman heeft uitgediend?

Wellicht zóó: de ouderen namen genoegen met den traditioneelen vorm die hun, als zij iets negeerden dat vaag in hen leefde, nog wel voldeed. De jongeren wilden niets opofferen dat niet in den ouden gietvorm paste; liever braken zij den vorm. Van binnen uit in den roman dus bezig zich te hervormen. De vorm is nog onvast en zoekt naar harmonie met den nieuwen inhoud. De schrijver wil geen tusschenpersoon meer zijn tusschen zijn werk en den lezer. Hij tracht de toestanden en gebeurtenissen te geven zooals zij *zijn helden* treffen, afgezien van de wijze waarop de schrijver ze ziet of wenscht dat de lezer ze zien zal. De „Kleinmalerei" van de realistische school is vervangen door het naast elkaar plaatsen van indrukken. Dikwijls vindt men bladzijden van zinfragmenten en enkele woorden. Wells noemde deze dictie futuristisch. De nieuwe geest tracht zich mee te deelen en hoever het pogen voeren zal kan men nog niet zeggen.

Schirmer's kleine, compacte studie zal door velen met vreugde worden begroet, daar er over de jongste novelisten nog zoo weinig geschreven is. En hun vreugde zal bij kennismaking met het boekje niet verminderen. Want de schrijver verliest zich niet, zooals zoovele, misschien wel is het biezonder Duitsche kritiekschrijvers, in feiten en namen, maar volgt de ontwikkeling van het geheel. Hij ziet stroomingen ontstaan en volgt hun loop, illustreerend met een klein, kernachtig voorbeeld, waar velen den lezer zouden vermoeien (of beschaamd doen staan) door hun belezenheid ten toon te spreiden. Zijn kennis is voor hem middel gebleven. Hij bezit de gave om de groote lijnen te zien, en de nog grooter gave deze scherp en helder aan anderen voor oogen te stellen.

Den Haag. A. C. E. Vechtman-Veth.

H. Kjellman, Le Troubadour Raimon-Jordan, Vicomte de Saint-Antonin. Uppsala, Almquist et Wiksells; Paris, Champion. 1922. (Pr. fr. 15).

Raimon-Jordan — de bijnaam kreeg hij van zijn vader die in het water van de Heilige Stroom gedoopt werd —, heeft ons een dertiental gedichten nagelaten, waarin hij zich nu eens beklaagt over de hardheid van zijn beminde, dan weer de hoop uit dat zij eindelik zijn wensen zal verhoren; dit alles volgens het welbekende recept der hoofse liefde, niet zonder enige oorspronkelijkheid in de vorm. Uit de enkele aanduidingen die de tekst bevat, de Provensaalse levensbeschrijving en twee officiële stukken maakt de uitgever terecht de gevolgtrekking dat we de werkzaamheid van deze troubadour moeten plaatsen onder Raimond V van Toulouse, in de tweede helft der twaalfde eeuw, in het bloeitijdperk der Provensaalse dichtkunst.

De uitgaaf is met zorg bewerkt, de vertalingen volgen de tekst op den voet, de aantekeningen bevatten verschillende interessante biezonderheden (bijv. over de onpersoonlike werkwoorden in de pronominale vorm gebruikt). Om het dialekt van de dichter beter te leren kennen heeft de Zweedse geleerde een aantal documenten uit de twaalfde eeuw onderzocht, afkomstig uit het dal van de Aveyron. Uit dat onderzoek bleek dat Raimon-Jordan — evenals trouwens de troubadours in het algemeen — in een litteraire taal heeft geschreven die met geen enkel dialekt te vereenzelvigen is: zo gebruikt hij steeds *quei* en *plai*, terwijl het dialekt van Saint-Antonin in de twaalfde eeuw slechts *que* en *plag* of *plait* kent.

Groningen. K. Sneyders de Vogel.

E. Roche, La censure en Hollande pendant la domination française (9 Juillet 1810—16 Novembre 1813). La Haye, D. A. Daamen; Paris, L. Arnette. 1923. (Gron. diss.). (Pr. f 3.60).

In dankbare stemming heeft, blijkens het voorwoord, de schrijver van dit Groningsche proefschrift zijn thèse bewerkt. Geen beminnelijker mensch dan een archivaris, is de conclusie, waartoe hij is gekomen, en al is ook hier het generaliseeren mogelijk wat voorbarig, de verzoeking ertoe was wel zeer groot, waar zoovele archieven, die van Parijs, Brussel, Antwerpen, Luik, Den Haag, Middelburg, 's-Hertogenbosch, Maastricht, Arnhem, Groningen, Leeuwarden, Zwolle, Assen, en Haarlem vooral, bouwstoffen leverden voor deze studie, terwijl bovendien nog de bibliotheken van Bergen, Deventer en Den Haag en die van de Comédie-française met dankbaarheid herdacht worden. Blijkbaar is met zeer groote vlijt en nauwgezetheid het materiaal voor dit proefschrift verzameld en de noten, samen met de lijst der geraadpleegde werken bewijzen dat ook de bestaande literatuur over het behandelde onderwerp met zorg is bestudeerd.

Het werk is verdeeld in een vijftal hoofdstukken. Het eerste handelt over de censuur in het keizerrijk in het algemeen, de bedoeling, die daarbij voorzat, haar organisatie en werkwijze, de personen met leiding en uitvoering belast, de rivaliteit tusschen dezen en de politie-autoriteiten, die evenzeer toezicht oefenen op de pers. In het tweede hoofdstuk volgt dan de geschiedenis van de invoering der censuur in Holland, een feit geworden door het decreet van den 9en April 1811, uitgelokt door een rapport van de Rovigo, minister van politie, aan Napoleon over de noodzakelijkheid van beperking der persvrijheid ook hier. Organisatie, personeel en werkwijze worden dan weer aan een nadere beschouwing onderworpen en de verhoudingen nagegaan tusschen de ambtenaren, onder de algemeene directie met de beoordeeling belast en de burgerlijke- en politie-autoriteiten, verder de maatregelen besproken, die voor de doorvoering en de vergemakkelijking der contrôle werden ingevoerd. Het derde hoofdstuk behandelt dan de toepassing der censuur op de in dien tijd in Holland verschenen boeken, oorspronkelijke en vertaalde; een lange reeks van werken passeert de revue en de houding der overheid tegenover geschrif-

Digitized by Google

ten van allerlei aard wordt in verband daarmede besproken. Het vierde hoofdstuk is gewijd aan de bespreking van de houding der censuur ten opzichte van de couranten, grootendeels tot advertentiebladen gereduceerd, en van de periodieken op letterkundig en wetenschappelijk gebied, tot enkele weinige teruggebracht; het vijfde en laatste eindelijk handelt over de theaters, over verboden stukken en over de wijzigingen door de censuur in zooveel andere aangebracht. Ten slotte volgen nog in een 7-tal bijlagen het decreet van 5 Februari 1810 als uitgangspunt van geheel het instituut der Napoleontische censuur en een aantal gecensureerde passages, die een duidelijken kijk geven op de werkwijze der beoordeelaars.

Uitteraard opent het boek geen verrassende, nieuwe perspectieven; maar het geeft een aanmerkelijke aanvulling in de kennis der details, een uitgewerkt beeld van wat men in groote lijnen slechts placht te kennen. Zoo komt het allereerst den literatuur-historicus ten goede, en dat niet alleen door de kortere of meer uitvoerige bespreking van de lotgevallen — zeer wonderlijke en verrassende nu en dan — van zoovele boeken, couranten, tijdschriften en tooneelstukken, tot welker geschiedenis hier een bouwsteen wordt bijgedragen, maar ook door meer algemeene opmerkingen als die omtrent het oordeel der vreemde censoren over litterairen aanleg en litterairen smaak der Hollanders van dien tijd en omtrent den invloed der vrijheidsbeperking op het gehalte der litteraire en wetenschappelijke productie hier. Gebrek aan originaliteit is in hoofdzaak het verwijt, armoede aan nieuwe en vruchtbare gedachten; maar zij die zich in hun rapporten en beoordeelingen zoo schamper uitlaten over de logheid van den Hollandschen geest, die zich dicht bij den grond slechts veilig voelt, vergeten hoe zij zelf als ijverige dienaren van een regeering die ook het denken en voelen in voorgeschreven banen wil leiden, gansche terreinen voor de speculatieve beschouwing zoo goed als ontoegankelijk maken. De gebieden der wijsbegeerte, der theologie, der politiek b.v. liggen vol voetangels en klemmen, die doen huiveren ze te betreden; merkwaardig gering is het getal werken, dat op deze gebieden is uitgekomen en het nieuwe is hier, als overal elders, contrabande

Maar ook voor den historicus in 't algemeen heeft het boek zijn nut. Natuurlijk, maar ook gelukkig was het, te beginnen met de algemeene regeling om daarna pas tot de bijzondere, voor Holland geldende, over te gaan; men is maar al te zeer geneigd in de Napoleontische censuur een instelling te zien, waarmee slechts Holland en zijn lotgenooten gezegend werden, een middel enkel om Holland en wie zijn lot deelden het oude, eigen verleden te doen vergeten en zich meer willig te doen voegen onder het vreemdelingenjuk. Hier nog eens weer wordt men eraan herinnerd hoe wij deze bedenkelijke vrijheidsbeperking, als zooveel anders, ook met de Franschen zelven gemeen hadden, hoe andere, meer algemeene doeleinden naast de genoemde de regeering voor oogen stonden: bevestiging van het keizerlijk regime naar binnen en naar buiten door onderdrukking van elke uiting van critiek op zijn beleid, door het bevorderen van vergetelheid ten opzichte van vroegere instellingen, toestanden en verhoudingen, die konden blijken toch ook hun goede zijde te hebben gehad, door het kweeken van sympathie en haat in de richting door de keizerlijke diplomatie van het oogenblik gewezen; opvoeding verder tot die burgerlijke en militaire deugden, die de rust verzekeren en het behoud van het bestaande waarborgen konden. Talrijk en teekenend zijn de aanwijzingen van deze tendenzen; treffend ook is de zelfanalyse, de défense musculaire, die de zwakke en pijnlijke plekken duidelijker aanwijst dan bloote beschouwing dat zou kunnen doen.

Sprekende illustratie van ook van elders bekende feiten en verhoudingen geeft ten slotte nog dit boek. Wij weten dat er van de ambtenaren van den Napoleonlischen tijd stoere arbeid werd gevraagd; wij vinden het hier opnieuw bevestigd; veelvuldig zijn de rapporten en verslagen, die worden verlangd en de tijd is slechts kort toegemeten. Bekend was ook van elders het hinderlijke speuren naar overtredingen en vergrijpen, naar uitingen van ontevredenheid; hier zien wij het van nabij, in volle actie. Niet vreemd doet ons voor dezen tijd aan de sterke concurrentie van verschillende takken van dienst; hier zien we van zeer nabij burgerlijke en politieautoriteiten en dienaren in voortdurenden wedloop elkander prikkelende tot een nauwgezetheid en een ijver, die niet zelden zelfs het doel voorbij streeft en slachtoffers maakt ook waar zij niet hadden behoeven te vallen.

Dit is wel de sterkste gewaarwording, die men al lezende krijgt: een gevoel van beklemming, die het hunkeren naar de verlossing nog begrijpelijker maakt. Men vraagt zich af wat ten slotte pijnlijker gevoeld moet zijn, de ijverige werkzaamheid van zooveel douaniers in dienst van het beruchte blokkadesysteem of de speurende waakzaamheid van deze tollenaars — want ook een fiscalen kant heeft de zaak — voor de goederen van den geest, en of de zucht van verlichting, waarmee de bevrijding werd begroet, niet meer misschien nog gold het slaken van de boeien, waarin verstand, gevoel en fantasie waren geslagen, dan het wegvallen van de belemmeringen, die aan de vrijheid en de ontwikkeling van handel en verkeer zoo langen tijd in den weg hadden gestaan.

Groningen. J. S. Theissen.

F. Cornou, Elie Fréron (1718-1776). Trente années de luttes contre Voltaire et les Philosophes du 18me siècle. Couronné par l'Académie française. Paris, Champion; Quimper, Le Goaziou. 1922. (Pr. fr. 12).

Onder het lezen van dit omvangrijke werk, had ik de zonderlinge gewaarwording, alsof ik Elie [1]) Fréron voortdurend door een vergrootglas en Voltaire als een heel klein figuurtje door een omgekeerden tooneelkijker aanschouwde. Las men over de 18de-eeuwsche Fransche geestesstroomingen alleen dit boek, dan zou men den indruk krijgen dat Fréron van veel grooter beteekenis is geweest dan Voltaire en de Encyclopedisten te zamen. Van het begin tot het eind is deze levensbeschrijving niet alleen een verheerlijking van Fréron—als, in de goddelooze 18de eeuw, een steunpilaar van kerk en troon — maar tevens een afbreking van Voltaire, zoowel wat den mensch als den denker betreft. Partijdig is het werk in hooge mate. „Dit boek is een poging tot eere-herstel," aldus vangt het aan. Voor den persoon van Fréron „behoort men zich immer te buigen als voor een der moedigste en fierste figuren waarop onze letterkundige geschiedenis zich kan beroemen." Geen vlekje is er dan

[1]) Hij heet Elie en niet, zooals men veelal meent Jean. Voltaire noemde hem uit geestigheid (!) Jean, ook wel Catherin of Martin. „*Cet animal se nommait Jean Fréron*". (In *Le pauvre Diable*).

Digitized by Google

ook op de nagedachtenis van zijn held, of met angstvallige zorg tracht de schrijver het uit te wisschen: een niet gemakkelijke taak, waar de apologeet erkent dat het feiten-materiaal, noodzakelijk voor het samenstellen van een uitgebreide biographie, niet in voldoende mate aanwezig is. Het valt te betreuren dat dit van groote geleerdheid en uitgebreide studie getuigende boek ontsierd wordt door den zoetelijken toon waarmee de schrijver alle handelingen van Fréron goedpraat of aanprijst. Dat Fréron voordat hij zijn nichtje huwde een liefdesverhouding met haar had, vertelt kanunnik Cornou door te zeggen: „zij beminden elkander, maar wisten niet tijdig genoeg de zegen van de kerk voor hun verbintenis in te roepen." (90) Toen hij haar verloor was de slag vreeselijk voor hem en kwam zijn smart een maand later *nog* (sic! 343) in een brief tot uiting! Op even weeken toon wordt ons daarna verhaald hoe hij op 48-jarigen leeftijd met een meisje van 18 jaar hertrouwde. De schrijver vindt geen woorden genoeg om Voltaire te hekelen als deze zich achter een schuilnaam verbergt om een letterkundigen vijand te kritiseeren, maar als Fréron hetzelfde doet ten opzichte van d'Alembert, dan heet het „om zijn kritiek oorspronkelijker te maken dichtte hij haar toe aan een bewoner van Guadeloupe" (194).

Al overtuigen 's Heeren Cornou's uitvoerige pleidooien ons niet steeds, al was Fréron's leven niet van alle smetten vrij — zelfs een uitbundig panegyrist als Monselet, die in 1864 een studie aan hem wijdde erkent dit — deze nieuwe biographie heeft de verdienste dat zij beter dan de vroegere in het licht stelt op welke schandelijke wijze Voltaire zijn slachtoffer vervolgd en belasterd heeft. Ook van de willekeur der regeering die den ongelukkigen Fréron, telkens wanneer een persoon van aanzien vermeende door hem gekrenkt te zijn, voor eenigen tijd achter slot en grendel liet plaatsen, geeft het boek een duidelijk beeld. Voorts is het van belang dat de schrijver de bijzondere aandacht vestigt op *l'Année littéraire*, een door Fréron geredigeerd en in wijden kring gelezen tijdschrift, waarin allerlei interessante cultuurhistorische gegevens zijn te vinden. Zeer zeker vindt men daarin een aantal voor dien tijd verlichte denkbeelden vervat; de heer Cornou geeft hiervan in het hoofdstuk *La Modernité de Fréron*, eenige treffende voorbeelden. Maar daarin stond Fréron toch niet zoo alleen als de schrijver doet voorkomen: hoe meer men de geschriften uit het eind der 17de en het begin der 18de eeuw raadpleegt, hoe meer men er zich van bewust wordt dat de ideeën van Montesquieu en de Encyclopedisten reeds lang vóór hen in wording waren. Ook hier werkt het teveel aan lof bij den lezer in omgekeerde richting. Waar de schrijver beweert dat de *Année littéraire* méér gelezen werd dan de *Encyclopédie, omdat* dat tijdschrift in vele opzichten belangrijker was, zouden wij naast dit laatste argument cijfers en bewijzen willen zien. De *Encyclopédie* toch, telde reeds bij den aanvang 4300 abonné's en Brunetière heeft door een berekening aangetoond dat er nauwelijks een geletterde Franschman in dien tijd kon zijn geweest die het groote werk niet in zijn geheel of ten deele kende. Blinde partijzucht is oorzaak dat, waar het de Encyclopedisten betreft, zinnen als de volgende het boek bevlekken: „Het evangelie van de Rede zal worden gepredikt door een gilde van lafaards, leugenaars en schriftvervalschers." (358) Elders noemt hij de door hem gehate nieuwlichters, onder andere liefelijkheden, „*prompts au découragement*". (136). Een zonderlinge bewering als men bijv. denkt aan de haast onoverkomelijke moeilijkheden waartegen de uitgave der *Encyclopédie* te worstelen had en Diderot's bewonderenswaardige volharding! Dat Fréron vóór Diderot een lans brak ten gunste van het *drame bourgeois*, in een tijd toen men er veelal vijandig tegenover stond, is merkwaardig en strekt hem tot eer, maar waarom acht de heer Cornou het noodzakelijk om naar aanleiding hiervan Diderot af te breken? Voorzeker, diens *Père de famille* en *Fils naturel* zijn heden ten dage onspeel- en zelfs onleesbaar, maar niet Fréron's opmerkingen, doch genoemde stukken en vooral de theorieën waarvan Diderot ze vergezeld deed gaan, hebben een vèrstrekkenden invloed op de geschiedenis van het tooneel uitgeoefend. Diderot's stellingen vonden, zooals bekend is, weerklank tot in Duitschland, waar Lessing zijn stukken vertaalde en hem als een medestrijder voor zijn idealen beschouwde.

Voltaire wordt in al zijn kleinheid aan de kaak gesteld; het napluizen van zijn verhouding tot Fréron heeft nieuwe feiten aan het licht gebracht die hem geenszins tot eer strekken. Aangezien de heer Cornou niet alleen nalaat Voltaire's verdiensten als mensch en als denker daar tegenover te plaatsen, maar deze zelfs voortdurend tracht te kleineeren, zou men zich, indien men slechts dezen leidsman volgde, een hoogst onzuiver beeld van dien grooten geest vormen.

De slotindruk van het werk is dat een dieper doordringen in het geharrewar tusschen de Fransche regeering en de 18de-eeuwsche schrijvers en de polemieken dier schrijvers onderling, niet bepaald bijdraagt om onze illusies over het menschdom te verhoogen.

Jammer dat in dit rijkgedocumenteerde boek, waarin zooveel historisch belangrijke personen genoemd worden, een namenregister ontbreekt.

Leiden. C. Serrurier.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. des Inscr. et B.-L., 1923, Sept.—Déc.: Delattre, Une cachette de figurines de Déméter et de brûle-parfums votifs à Carthage. — O. Tafrali, Le trésor byzantin et roumain du monastère de Poutna. — R. Cagnat, Un diplôme milit. de Brestovitza. — H. Gauthier, Un nouveau décret trilingue prolémaïque. — ptolémaïque. — Porée, Le Pontificat d'Egbert, archevèque d'York, conservé à la Biblioth. nat. — Cl. Huart, Documents d'architecture berbère, recueillis par Dr. André Paris. — Delattre, La basilique de Bir-el-Knissia, à Carthage.

Journal des Savants, 1923, Sept.-Oct.: S. Gsell, Tartessos. — E. Huguet, Une nouvelle théorie du langage. — L. Bréhier, L'art roumain, I. — Nouv. et Corresp.

Nov.-Déc.: C. Jullian, La vie humaine du sous-sol francais. — G. Radet, Le monde scythe. — L. Bréhier, L'art roumain (slot).

1924, Janv.-Févr. A. Morel-Fatio, La Bible castillane. — J. Carcopino, L'intervention rom. dans l'Orient hellénique (slot). — A. Blanchet, E. Babelon.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., LIII-LIV, 1: B. Stenzel-Mugdan, Philosoph. Motive im Weltbild des Aristoteles. — W. Enszlin, Die Ackergesetzgebung seit Ti. Gracchus im Kampfe der polit. Parteien. — L. v. Sybel, Probleme d. christl. Antike. — H. Hommel, A. W. Schlegels Dramaturgie. — B. Busch, Der Mummenschanz in Faust II. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: J. Overbeck, Die Entdeckung des

Digitized by Google

Kindes im I. Jhrh. n. Chr. — G. Wolff, Tacitus' Germania u. deutsche Frühgeschichte. — J. Ziehen, Grundfragen der Literaturpädagogik. — E. Stemplinger, Der prakt. Wert der humanist. Studien. — G. Noack, Neue Hilfsmittel f. d. deutschen u. geschichtl. Unterricht.

Tijdschr. v. Nederl. Taal- en Letterk., XLIII, 2: A. A. Verdenius, De ontwikkelingsgang der Holl. voornaamwoorden *je* en *jij*. — W. de Vries, De verkleinuitgangen in de Nederlanden. — G. G. Kloeke, Eigennamen op *-tet*. — J. Daniels, S. J., *Moortmisse*. — W. de Vries, Etymol. aanteekeningen. — D. A. Stracke, Meester Jufroet in den Reinaert. — Kleine Med.

N. Taalgids, XVIII, 4: Ph. J. Simons, Stijl I. — J. Endepols, Groenstraat-Bargoens. — C. B. v. Haeringen, Zang- en spraakles. — K. H. de Raaf, „Op het gezigt van trekkende kraanvogels". — Bladv. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, IX, 4: C. Kramer, A. Chénier, Poète satyrique, I. — L. Herrmann, Une source de *La Nuit de Mai*. — R. Meissner, Eine Anmerkung zu Schottels *Horrendum bellum grammaticale*. — R. Petsch, Goethes Stellung zur Unsterblichkeitsfrage, II. — J. C. de Buisonjé, Zur Heine-Philologie. — J. Veldkamp, Calvinism and Pride. — J. F. C. Gutteling, Demogorgon in Shelley's *Prometheus Unbound*. — J. Veldkamp, The Tristram-Legend and Thomas Hardy. — J. v. Wageningen, The Gulf Stream. — Boekbespr. — Inh. v. tijdschr.

English Studies, VI, 3-4: J. H. Schutt, Beaumont and Fletcher's *Philaster*. — E. Kruisinga, Contributions to Engl. Syntax. — Notes a. News. — Translation. — Points of Modern Engl. Syntax. — Rev. — Brief Mention.

Leuv. Bijdragen, XVI, 1-2: J. Lindemans, Toponymica. — B. M. Woodbridge, An obscure verse of Rolla. — R. Foncke, Het exempel v. d. Ondankbaren Zoon. — A. Haggerty Krappe, The Legends of Amicus and Amelius and of King Horn. — A. L. Corin, Lettres de J. Ernest Wagner à Jean Paul Fr. Richter (suite). — L. Grootaers, Quelques emprunts entre patois flamands et wallons. — Dez., De namen van de *roode aalbes* „ribes rubrum" in Z.-Nederl.

Bijbl., XV, 1: L. Grootaers, Zuidndl. dialectonderzoek. — Boekbeoord. — Kleine Aankond. — Kron. — Inh. v. tijdschr. — Uit de Skand. tijdschr.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Lit., XLVIII, 1: F. Holthausen, Nordfries. studien, II. — Th. v. Grienberger, Ahd. texterklärungen, IV. — A. Leitzmann, Zu von der Hagens gesamtabenteuer, I. — E. Schwentner, Die schallwurzel *hwis* im germ. u. in den verwandten Sprachen. — Dez., Germ. *hraþa*, *hurska*, *hrussa* u. verwandtes. — E. Fuchs, Zur gesch. der Geuchmat Th. Murners. — Ph. Strauch, Bruchstück einer gereimten mitteldeutschen bearb. des Spec. hum. salvationis. — F. Harder, Uebergangsformen am schlusse von capiteln oder büchern in mhd. schriftwerken. — L. Schmidt, Weniger bekannte zeugnisse zur gesch. der Germanen in oriental. chroniken. — E. Ochs, Schwäb. knacknüsse. — Dez., Ahd. *heissci*. — M. Paucksch, Der minnesänger kaiser Heinrich. — F. Vogt, Reimarus caecus u. der Kasseler fund. — O. Behaghel, Zur formenbildung voc. auslautender oder anlautender stämme. — Dez., Zum anwachsenden *t* (*d*). — Dez., Eine merkwürdige conjunction. — S. Singer, Lautwandel u. wortverlust. — F. Wrede, Zum Ludwigslied. — K. Preisendanz, Zum Geraldusprolog des Waltharius. — E. Öhmann, Zur krone Heinrichs v. d. Türlin. — G. Müller, Zu Rudolfs Willehalm 3330 ff. — J. Schnetz, Der name Germanen. — A. Wallner, Nachtr. zu Beitr. 47, 214. — G. Schütte, Die stellung des jütischen.

2: H. Behrens, Ndd. praeteritalbildung. — C. Wesle, Kaiserchronik u. Rolandslied. — A. Leitzmann, Zu v. d. Hagens gesamtabenteuer, II, III. — F. Vogt †, Noch einmal 'Konstanz oder Zürich?' — E. Schwentner, Gramm. u. etymol. — Dez., *Schale*, *scholle*, *schild* u. verwandtes. — R. Blümel, Die rhythmusarten. — Dez., Bedingungen f. d. Reim. — Dez., Die stärkeverteilung im nhd. prosaaccent. — Th. Grienberger, Diusvirus. — Dez., Got. **skeirja* 'interpres.' — W. Stammler, Joh. Walther als verfasser des Epitaphiums Martini Luthers (1546), — E. Sievers, Recensentenwahrheit.

Anglia, XLVIII, 1: W. K. Ruprecht, Felicia Hemans u. d. engl. Beziehungen zur deutschen Lit. im ersten drittel des 19ten Jhrhs. — Fr. Brie, Deismus u. Atheismus in der engl. Renaissance. — S. J. Crawford, A Latin Parallel for Part of the Later Genesis? — O. B. Schlutter, Weitere Beitr. zur ae. Wortf.

Id., Beibl., XXXV, 5: S. B. Liljegren, Miltons Wahl des Berufs.

Tijdschrift voor Gesch., 39, 3: Wagenvoort, Cultureel program van keizer Augustus. — Enklaar, De verovering van het Merwedegebied door graaf Dirk III. — Boeree, Het verraad van Maarten Schets. — Cohen, Het laatste werk van lord Bryce. — Serrurier, Literatuur over Pascal.

Revue Historique, CXLV, 2: Matter, Cavour et la guerre de Crimée. — Mangis, La journée de 8 heures et les vignerons (1383—93). — Bulletin historique (France: fin moyen âge).

Studiën, CII, Juli: In Memoriam P. Henr. Bolsius. — J. Scheerboom, Evolutie der eucharistiehulde. — C. Wilde, De ME geen „Tijden van Geloof"? — A. Reichling, Het Platon. denken bij P. C. Boutens. — M. v. Steen, Volk en Godsdienst in Perzië. — E. Hüffer, De Kerkvaders en de Natuurwetensch., II. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers.

Aug.: A. Reichling, Het Platonische denken bij P. C. Boutens, II. — L. v. Miert, Bellarminus' preeken te Leuven. — M. v. Steen, Volk en Godsdienst in Perzië, II. — J. Hellings, Het Eeuwfeest v. h. herstel v. h. Romeinsch College. — A. J. M. Mulder, Isotopen, III. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Barnouw, Joh. v. Oldenbarnevelt: Engl. Stud. VI, n°. 3-4 (Frijlinck).

Brugmans, Briefwechsel Emmius: Tijdschr. voor Gesch. 39, 3 (Verster).

Clark, Dutch alliance: Tijdschr. voor Gesch. 39, 3 (De Boer).

Van der Flier, War finances in the Netherlands up to 1918: Rev. Hist. CXLV, 2 (Waddington).

Frijlinck, Tragedy of Oldenbarnevelt: Tijdschr. voor Gesch. 39, 3 (Brugmans).

Grew, William Bentinck: Tijdschr. voor Gesch. 39, 3 (Geyl).

De Groot, Hamlet: Anglia, Beibl. XXXV, n°. 5 (Fehr).

De Haan, Oud-Batavia: Tijdschr. voor Gesch. 39, 3 (Verster).

Hoogewerff, Jan van Scorel: Tijdschr. voor Gesch. 39, 3 (Van Dillen).

Kalff, Vliegende Hollander: N. Taalg. XVIII, n°. 4 (Borgeld).

Kleijntjens en Huijbers, St. Willebrords Kerk, I: Studiën CII, Juli (Mulder).

Van der Laan, Progressive Form: Eng. Stud. VI, n°. 3-4 (Bosker).

Te Lintum, Nederland en de Indiën: Tijdschrift voor Gesch. 39, 3 (De Boer).

Lonchay et Cuvelier, Corresp. de la cour d'Espagne: Rev. Hist. CXLV, 2 (Morel-Fatio).

Mansvelt, Gesch. der Handelmaatschappij: Tijdschrift voor Gesch. 39, 3 (De Boer).

Van Mierlo, Hadewijch: N. Taalg. XVIII, n°. 4 (de Vooys).

Molhuysen, Bronnen Leidsche Univers.: Tijdschr. voor Gesch. 39, 3 (Brugmans).

Oppermann, Untersuchungen II: Tijdschr. voor Gesch. 39, 3 (Tenhaeff).

Roche, Censure en Hollande: Tijdschr. voor Gesch. 39, 3 (De Boer).

Rijpma, Ontwikkelingsgang van Kampen: Tijdschr. voor Gesch. 39, 3 (De Boer).

Schrijnen, Volkskunde: Leuv. Bijdr., Bijbl. XVI, n°. 1 (Grootaers).

Zeij, Vondel's Altaargeheimenissen, Studiën CII, Juli (Duurkens).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN

Supplementum Epigraphicum Graecum

Adiuvantibus P. ROUSSEL, Argentorati, A. SALAČ, Pragae, M. N. TOD, Oxonii, E. ZIEBARTH, Hamburgi, redigendum curavit J. J. E. HONDIUS, Lugduni Batavorum

Volumen primum. — Fasc. I-II

Prijs per jaargang van 10 vel druks van 16 pagina's **f 6.—**

Het doel van dit periodiek is een overzicht te geven van de Grieksche Opschriften, die in verschillende boeken of tijdschriften worden gepubliceerd, maar zoo verspreid, dat het zeer moeilijk is voor ieder, die daarvan een studie wil maken, zich van alles op de hoogte te stellen.

SUPPLEMENTUM EPIGRAPHICUM GRAECUM

brengt deze teksten bijeen, verbeterd of zooveel mogelijk bijgewerkt en geographisch gerangschikt.

Een zeer belangrijk en onmisbaar tijdschrift voor allen, die de Grieksche letterkunde en de Grieksche oudheden bestudeeren.

Uitgave van A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij te Leiden

Aristophanis fabulae cum prolegomenis et commentariis

bewerkt door Prof. Dr. J. VAN LEEUWEN Jr.

Acharnenses	*f* 2.90	Lysistrata	*f* 2.90
Equites	„ 3.60	Thesmophoriazusae	„ 2.90
Nubes	„ 3.60	Ranae	„ 3.60
Vespae ed. secunda	„ 4.—	Ecclesiazusae	„ 2.90
Pax	„ 2.90	Plutus	„ 2.90
Aves	„ 4.25	Prolegomena ad Aristophanem	„ 5.90

Uitgaven van A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij te Leiden

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAFIE

LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

12 Nummers **69ste Jaargang** **Per jaar f 2.40**

De **Nederlandsche Bibliografie**, het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

Zoo juist compleet verschenen:

WESTEUROPEESCHE LETTERKUNDE

DER 15e EN 16e EEUW

door Dr. G. KALFF

in leven Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden

EERSTE DEEL

Prijs, gebonden . . . f 8,90

TWEEDE DEEL

Hervorming en Renaissance

Uitgegeven en vermeerderd met een Levensbericht en Bibliographie door

Dr. G. KALFF Jr.

Leeraar aan het Amsterdamsch Lyceum

Prijs, gebonden . . . f 8,25

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

VERZAMELDE TAALKUNDIGE OPSTELLEN

DOOR

Dr. C. G. N. DE VOOYS

Hoogleraar te Utrecht

EERSTE BUNDEL

Prijs, gebonden . . . f 5,90

INHOUD:

Afd. I. Over „Schrijftaal" en „Spreektaal". Algemeen Beschaafd en Letterkundige Taal. — Afd. II. Het belang van het spellingvraagstuk. — Afd. III. Uit de Geschiedenis van de Nederl. Spraakkunst.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

DE ZANGER VAN DEN GRIEKSCHEN RIDDERTIJD

Gestalten en tooneelen uit de Gedichten van Homerus

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr.

2e DRUK SCHOOLUITGAVE

Ingenaaid f 2.50 Gebonden f 2.95

De groote belangstelling, die de eerste uitgave van Homerus, Gestalten en Tooneelen van het Oud-Grieksche Heldendicht door Prof. Dr. J. VAN LEEUWEN Jr. heeft ondervonden, heeft ons doen besluiten den inhoud van dit hoogst belangrijke werk nog meer algemeen bekend te maken.

Dientengevolge zijn wij na overleg met den auteur overgegaan tot het ter perse leggen van een tweeden goedkoopen druk, welke voor schooluitgave bestemd is en, naar wij hopen, in het leerplan van alle gymnasia zal worden opgenomen.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. TE LEIDEN

UITGAVE VAN A.W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. TE LEIDEN

SCHOOLWOORDENBOEK

OP DE

Gedichten van Homerus

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr.

DERDE DRUK Gebonden f 4.75

Dit is het algemeen gebruikte Woordenboek bij de studie der GEDICHTEN VAN HOMERUS

Het Vademecum Homericum met Woordenlijst van Dr. P. C. BROUWER en Dr. E. SLIJPER, dat als concurreerende uitgave naast Prof. VAN LEEUWEN's Schoolwoordenboek wilde gelden, is door de firma J. B. Wolters' Uitgeversmaatschappij, volgens een door ons van deze firma ontvangen schrijven, uit de exploitatie teruggenomen en vernietigd. Zie het artikel van Prof. J. van Leeuwen in het Februarinummer van het Museum.

Digitized by Google

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

TWEEËNDERTIGSTE JAARGANG.

1925.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ].
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. — PARIJS, H. LE SOUDIER. — LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

Digitized by Google

Digitized by Google

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 32sten Jaargang.

Mej. Dr. M. M. Assmann te Leiden.
Prof. Dr. A. J. Barnouw te New York.
Dr. J. Berlage te Deventer.
Dr. J. F. D. Blöte te Tilburg.
Dr. H. P. Blok te Oegstgeest.
Mej. J. M. Blok te Amsterdam.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Prof. Dr. R. C. Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. Tj. de Boer te Amsterdam.
Dr. P. A. A. Boeser te Leiden.
Prof. Dr. U. Ph. Boissevain te Amsterdam.
Dr. S. Braak te Winschoten.
Dr. P. C. de Brouwer te Tilburg.
Dr. V. F. Büchner te Leiden.
Prof. Dr. W. Caland te Utrecht.
Prof. Dr. D. Cohen te 's-Gravenhage.
Dr. B. A. P. van Dam te 's-Gravenhage.
Dr. J. van Dam te Amsterdam.
Prof. Dr. P. H. Damsté te Utrecht.
Dr. J. Daniels te 's-Gravenhage.
L. Delibes te 's-Gravenhage.
Dr. J. van der Elst te Hilversum.
Dr. G. Engels te Rotterdam.
Dr. M. Engers te Zwolle.
Dr. P. J. Enk te Leeuwarden.
Prof. Dr. B. Faddegon te Amsterdam.
J. A. Falconer te Groningen.
†Dr. J. M. Fraenkel te Utrecht.
K. R. Gallas te Amsterdam.
Prof. Dr. C. van Gelderen te Amsterdam.
Dr. A. Greebe te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. P. Groeneboom te Groningen.
Prof. Dr. H. IJ. Groenewegen te Huis ter Heide.
A. G. Groenhoff te Leiden,
Prof. Dr. A. W. de Groot te Aerdenhout.
Mej. Dr. J. F. C. Gutteling te Amsterdam.
Dr. C. B. van Haeringen te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. G. van Hamel te Utrecht.
O. ten Have te 's-Gravenhage.
Dr. J. Heinsius te Leiden.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
J. P. Heyligers te 's-Gravenhage.
Dr. G. E. W. van Hille te 's-Gravenhage.
Dr. M. Th. Hillen te Zutfen.
Dr. G. J. Hoogewerff te Rome.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Prof. Dr. J. Huizinga te Leiden.
Dr. K. H. E. de Jong te 's-Gravenhage.
Dr. M. de Jong Hzn. te Amsterdam.
Dr. G. Kalff Jr. te Amsterdam.
Dr. A. H. Kan te Utrecht.
Dr. G. G. Kloeke te Hamburg.
Prof. Dr. L. Knappert te Leiden.
Dr. W. Koch te Wageningen.
Dr. K. Kooiman te Middelburg.
Dr. E. F. Kossmann te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. F. J. L. Krämer te 's-Gravenhage.
Mej. W. Kuenen te Rotterdam.
†Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Melchthal (Zwitserland).
Dr. H. M. R. Leopold te Rome.
Dr. R. Leyds te Oosterbeek.
Prof. Dr. H. van der Linden te Luik.
Dr. C. te Lintum te Scheveningen.
Prof. Dr. H. Logeman te Gent.
H. J. van der Meer te 's-Gravenhage.
H. J. Moerman te Kampen.
Prof. Dr. F. Muller Jzn. te Leiden.
Prof. Dr. H. Oort te Leiden.
Prof. Dr. B. J. H. Ovink te Utrecht.
Prof. Dr. J. L. Palache te Leiden.
Prof. Dr. A. Pompen te Nijmegen.
W. Prins te Leiden.
Prof. Dr. J. Prinsen te Amsterdam.
Dr. K. H. de Raaf te Rotterdam.
J. Rahder te Parijs.
Dr. J. van Rijckevorsel te Nijmegen.
Prof. Dr. A. G. Roos te Groningen.
Dr. A. Rutgers te Amsterdam.
Prof. Dr. J. J. Salverda te Grave te Amsterdam.
Prof. Dr. J. H. Scholte te Amsterdam.
Mej. Dr. C. Serrurier te Leiden.
Prof. Jhr. Dr. J. Six te Amsterdam.
Prof. Dr. K. Sneyders de Vogel te Groningen.
Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje te Leiden.
Prof. Dr. A. J. de Sopper te Leiden.
Dr. P. V. Sormani te Nijmegen.
Dr. W. H. Staverman te Deventer.
Dr. J. F. M. Sterck te Heemstede.
Dr. Th. C. van Stockum te Hilversum.
J. G. Talen te Zwolle.
Dr. D. C. Tinbergen te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. C. C. Uhlenbeck te Leiden.
Mevr. A. C. E. Vechtman-Veth te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. J. Ph. Vogel te Leiden.
Dr. J. A. Vollgraff te Middelburg.
Prof. Dr. C. G. N. de Vooys te Utrecht.
Dr. J. de Vries te Arnhem.
Prof. Dr. J. Vürtheim te Leiden.
Prof. Dr. H. Wagenvoort Jr. te Groningen.
B. H. J. Weerenbeck te Nijmegen.
Prof. Dr. A. J. Wensinck te Leiden.
Dr. F. W. van Wijk te Maastricht.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Prof. Dr. H. Windisch te Leiden.
Jhr. P. J. van Winter te Groningen.
Prof. Dr. J. de Zwaan te Groningen.

Digitized by Google

II. Alphabetische lijst der recensies.

Abanindranath Tagore, L'Alpona ou les décorations rituelles au Bengale (Vogel) 162.
Ahn et Moret, Mots et tournures difficiles (Prins) 250.
Aly, Volksmärchen, Sage und Novelle bei Herodot und seinen Zeitgenossen (Sormani) 204.
The American School of Oriental Research in Jerusalem. The Annual, I—III. Bulletins, 1—9 (Wensinck) 136.
ΑΝΤΙΔΩΡΟΝ, Festschrift Jacob Wackernagel zur Vollendung des 70. Lebensjahres am 11 Dezember 1923 gewidmet (Uhlenbeck) 145.
Apelt, L. Annaeus Seneca, Philosophische Schriften, Dialoge I-II (de Sopper) 205.
Dez., Libanius, Apologie des Sokrates (Berlage) 225.

Baudhāyana-Gṛhyaparisiṣṭa-sutra, zie Harting.
Baumstark, Geschichte der syrischen Literatur (Wensinck) 178.
Bechtel, Die griechischen Dialekte, II-III (Rutgers) 146.
Beekman, Les grandes époques littéraires en France de 1600 à nos jours (Prins) 197.
Bell, The Latin Dual and Poetic Diction (F. Muller) 89.
Beloch, Griechische Geschichte, III, 2 (Roos) 49.
Bendall and Rouse, S'antideva, S'ikshā-Samuccaya (Faddegon) 149.
Benjert en Elzinga, Fransche Lectuur voor de Middelbare school. Poésie I-II (Prins) 140.
Dezz., Fransche Lectuur, H. de la Vaulx et A. Golopin, Un Tour du monde en Aéroplane (Prins) 196.
Dezz., Fransch voor de Middelbare School, Eerste Leesboek (Prins) 196.
Dezz., Frans voor de Middelbare school. Voorlooper (Prins) 251.
Berdenis van Berlekom, André Lichtenberger, La petite Soeur de Trott (Prins) 251.
Beysens, Logica of Denkleer (Tj. de Boer) 215.
Bidez et Cumont, Imp. Caesaris Flavii Claudii Juliani Epistulae Leges Poematia Fragmenta Varia (Koch) 39.
Bilabel, Die kleineren Historikerfragmente auf Papyrus (Engers) 172.
De Blécourt, zie Fockema Andreae.
Blümel, Die deutsche Schallform der letzten Blütezeit und ihrer Ausläufer in Dichtung und Prosa (J. v. Dam) 263.
Boeken, zie Boissevain.
De Boer, Leven en Bedrijf van G. M. Röntgen (te Lintum) 195.
Boersema, Allard Pierson (Knappert) 274.
Boissevain en Boeken, Thoukudides' Navorschingen, VII-VIII (Leyds) 281.
Bolkestein, Het economisch leven in Griekenlands bloeitijd (D. Cohen) 159.
Bolte, Johannes Pauli Schimpf und Ernst (E. F. Kossmann) 298.
Boutens, Platoons Phaidros uit het Grieksch overgebracht (Ovink) 116.
Brom, Barok en Romantiek (Hoogewerff) 217.
De Brouwer en Slijper, Grieksche Leergang voor Gymnasia en Lycea, Ia-Ib (Assmann) 138.
Bruce, The Evolution of Arthurian Romance from the Beginnings down to the Year 1300 (Weerenbeck) 264.
Buitenrust Hettema-Schepers, Jacob van Lennep. Een bloemlezing uit zijn werken (P. J. Blok) 8.

Caland, Twee oude Fransche Verhandelingen over het Hindoeïsme (Daniels) 194.
Calmette, Philippe de Commynes, Mémoires, I (Huizinga) 240.
Carnoy, Manuel de linguistique grecque (Hesseling) 113.
Catalogus der Fransche Taal- en Letterkunde in de Koninklijke Bibliotheek, V (Serrurier) 15.
Champion, Histoire poétique du quinzième siècle (Salverda de Grave) 185.
Charlier, Honoré d'Urfé, Les Amours d'Alcidon (Gallas) 74.
Christensen, Textes Ossètes (Büchner) 62.
Dez., zie Meyer Benedictsen.
Clemen, Die Mystik nach Wesen, Entwicklung und Bedeutung (K. H. E. de Jong) 137.
Commynes, zie Calmette.
Corneille, zie Fransen en Marmelstein.
Crooke, zie Stein.
Cumont, Die Mysterien des Mithra (K. H. E. de Jong) 215.
Dez., zie Bidez.

Van Dam, Zur Vorgeschichte des höfischen Epos (Blöte) 70.
Darkó, Laonici Chalcocandylae Historiarum Demonstrationes (Hesseling) 18.
Dessau, Geschichte der römischen Kaiserzeit, I (U. Ph. Boissevain) 133.
Δέφνερ, Λεξικὸν τῆς τσακωνικῆς διαλέκτου (Hesseling) 1.
Diehl, Inscriptiones Latinae Christianae Veteres, I (de Brouwer) 228.
Dijksterhuis, zie Rutgers.
Dornseiff, Das Alphabet in Mystik und Magie (K. H. E. de Jong) 52.
Drioton, zie Sottas.
Dudok, Sir Thomas More and his Utopia (Falconer) 129.
Dulong, L'abbé de Saint-Réal (Gallas) 130.

Eberhard, Das Schicksal als poetische Idee bei Homer (v. Leeuwen) 57.
Ekwall, English Place-names in *-ing* (H. J. v. d. Meer) 207.
Elzinga, zie Benjert.

Feist, Etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache, 3—5 (N. v. Wijk) 66.
Ferrand, Voyage du marchand arabe Sulayman en Inde et en Chine (Houtsma) 25.
Finot, Les Questions de Milinda (Milinda-pañha) (Vogel) 120.
Dez., Cāntideva La Marche à la Lumière (Bodhicaryavatāra) (Vogel) 120.
Van der Flier, Jesaja, I (Palache) 259.
Fockema Andreae-de Blécourt en Van Tuyll van Serooskerken, Overzicht van Oud-Nederlandsche Rechtsbronnen (P. J. Blok) 319.
Fraenkel, Baltoslavica (N. v. Wijk) 213.
Franchet, Le Poète et son Oeuvre d'après Ronsard (v. d. Elst) 102.
Dez., François Habert, Le Philosophe parfaict et le Temple de Vertu (v. d. Elst) 103.
Fransen, Molière, Le Tartuffe (Groenhoff) 220.
Dez., Corneille, Cinna, et Molière, L'impromptu de Versailles (Prins) 251.
Frijlinck, The Tragedy of Sir John van Olden Barnavelt (Barnouw) 155.

Gazier, Histoire générale du mouvement janséniste (Serrurier) 79.
Gedenkbundel De Drie Talen (Vechtman-Veth) 153.
Geldner, Der Rigveda übersetzt und erläutert, I (Caland) 175.
Geraldini, zie Mustard.
Geyl, Willem IV en Engeland tot 1748 (Krämer) 311.
Golopin, zie Benjert.
Govind Kaul, zie Stein.
Gratama, Onze Letterkunde (Tinbergen) 218.

Digitized by Google

Grierson, zie Stein.
Gudeman, Geschichte der Lateinischen Literatur (Enk) 118.
Güntert, Der arische Weltkönig und Heiland (Caland) 244.
Guernes de Pont-Sainte-Maxence, zie Walberg.

De Haan, Studiën over de Romeinsche elementen in Hooft's niet-dramatische Poëzie (de Raaf) 94.
Habert, zie Franchet.
Haggerty Knappe, The legend of Rodrick, last of the Visigoth kings and the Ermanarich cycle (Boer) 91.
Von Harnack Neue Studien zu Marcion (Windisch) 109.
Harrington, zie Liljegren.
Harting, Selections from the Baudhāyana-Gṛhyaparisiṣṭa-sūtra (Faddegon) 61.
Von Hartmann, zie Kern.
Hiestand, Das socratische Nichtwissen in Platons ersten Dialogen (W. Kuenen) 313.
Hind, A Catalogue of Rembrandt's Etchings, I-II (J. M. Blok) 76.
Hirschauer, Les Etats d'Artois de leurs origines à l'occupation française, 1340—1640 (v. d. Linden) 134.
Hoc, Le Déclin de l'Humanisme belge. Etude sur J.-G. Gevaerts (Sterck) 77.
Hofmann, Die Antinomie im Problem der Gültigkeit (Ovink) 109.
Holberg, zie Roos.
Hondius, Supplementum epigraphicum graecum, I-II (H. M. R. Leopold) 117.
Hoornaert, Sainte Térèse écrivain (v. Rijckevorsel) 26.
Hosius, Sex. Propertii Elegiarum libri IV (Enk) 60.
Howald, Platons Leben (W. Kuenen) 313.
Huybers, zie Kleyntjens.

Japikse, Leerboek der Algemeene Geschiedenis (ten Have) 276.
Jean, Sumer et Akkad (v. Gelderen) 309.
Jean Paul, zie Müller.
Jensen, Philodemos über die Gedichte, 5tes Buch (v. Leeuwen) 58.
Jóhannesson, Grammatik der urnordischen Runeninschriften (v. Hamel) 123.
De Jong, De oudste uitgaven van het pamflet: Aan het Volk van Nederland (Krämer) 74.
Jónsson, Norsk-islandske Kultur- og Sprogforhold i 9. og 10. årh. (Boer) 151.
Jüthner, Hellenen und Barbaren (Roos) 16.
Julianus, zie Bidez.

Kahrstedt, Griechisches Staatsrecht, I (v. Hille) 213.
Kalff, Inleiding tot de studie der Literatuurgeschiedenis (Prinsen) 33.
Kallin, Etude sur l'expression syntactique du Rapport d'Agent dans les langues romanes (Delibes) 156.
Kern, Von Hartmann, Kategorienlehre (Tj. de Boer) 319.
Killen, Le Roman terrifiant ou Roman noir (Brakk) 237.
Kleyntjens en Huybers, Sint Willebrords Kerk, I (P. J. Blok) 28.
Knippenberg, Joannes Stalpaert van der Wielen. Een keuze uit zijn werk (Hoogewerff) 179.
Koepp und Wolff, Römisch-Germanische Forschung (Koch) 103.
Van der Kolf, Quaeritur quomodo Pindarus fabulas tractaverit quidque in eis mutarit (Assmann) 171.
Konrad von Helmsdorf, zie Lindqvist.
Koster, Tractatus Graeci de Re Metrica inediti (Fraenkel) 3.
Kühnemund, Die Rolle des Zufalls in Shakespeares Meistertragödien (B. A. P. v. Dam) 73.
Kuiper, Griekscbe Lyriek, in Nederlandsche verzen overgebracht, verzameld door — (Berlage) 36.

Langedijk, Leerboek der Vaderlandsche Geschiedenis, II (F. W. v. Wijk) 320.
Laonicus Chalcocandyles, zie Darkó.
Leenmans, De Logica der Geschiedenis-Wetenschap van H. Rickert (M. de Jong) 306.
Van Lennep, zie Buitenrust Hettema.
Lichtenberger, zie Berdenis van Berlekom.
Liljegren, James Harrington's Oceana (Pompen) 184.
Lindqvist, Konrad von Helmsdorf, Der Spiegel des menschlichen Heils (Scholte) 234.
Lindsay, Palaeographie Latina, II (Damsté) 148.
Littmann, Tausendundeine Nacht in der arabischen Literatur (Snouck Hurgronje) 229.
Löhr, Untersuchungen zum Hexateuchproblem, I (Oort) 206.
Lombard, Saint Réal. Conjuration des Espagnols contre la République de Venise (Gallas) 130.
Lutta, Der Dialekt von Bergün (Salverda de Grave) 211.

Maître Pierre Pathelin, zie Stille.
Mansion, Oud-Gentsche Naamkunde (v. Haeringen) 291.
Marmelstein, Corneille, Polyeucte Martyr (Groenhoff) 220.
Marouzeau, La linguistique et l'enseignement du latin (A. W. de Groot) 320.
Meyer Benedictsen-Christensen, Les dialectes d'Awroman et de Pāwā (Büchner) 231.
Minucius Felix, zie Van Wageningen.
Molière, zie Fransen en Stille.
Monod, La Vie et la Pensée de Jules Michelet (G. Kalff Jr.) 106.
Moret, zie Ahn.
Müller (J.), Jean Paul, Vorschule der Ästhetik (v. Stockum) 207.
Müller (W.), Das Problem der Seelenschönheit im Mittelalter (Groenewegen) 137.
Mustard, The Eclogues of Antonio Geraldini (Hillen) 288.

Odé, De uitgangen met R van het deponens en het passivum in de Indoeuropeesche talen (v. Hamel) 201.
Ordbog over det Danske Sprog, V (Logeman) 15.
D'Ormesson, La première mission officielle de la France aux États-Unis (v. Winter) 187.

Pallis, The Epistle of Paul the Apostle to the Romans (de Zwaan) 21.
Par, Sintaxi Catalana (Sneyders de Vogel) 48.
Pauli, zie Bolte.
Pelagia, zie Winell.
Pokorny, Die älteste Lyrik der grünen Insel (v. Hamel) 65.
Dez., Die Seele Irlands (v. Hamel) 178.
Poulsen, Greek and Roman Portraits in English Country Houses (Six) 318.
Preuss, Religion und Mythologie der Uitoto, II (Uhlenbeck) 54.
Prick van Wely, Fransch Woordenboek, I (Salverda de Grave) 48.
Propertius, zie Hosius.

Riemens, Etude sur le texte français du Livre des Mestiers (v. d. Elst) 305.
Rijpma, De ontwikkelingsgang van Kampen tot omstreeks zestienhonderd (Moerman) 189.
Ritter, Vermischte Beiträge zur Englischen Sprachgeschichte (H. J. v. d. Meer) 46.
Robbers, De Nederlandsche Literatuur na 1880 (A. Greebe) 126.
Robert, Die Griechische Heldensage. III, 2, 1 (Vürtheim) 246.
Roos, Thomas, Winsnes, Festudgaven 1922, Holberg, Comoedier og de Populaere Skrifter (Logeman) 209. 210.
Rouse, zie Bendall.
Rutgers, Märchen und Sage (J. de Vries) 33.
Rutgers und Dijksterhuis, Deutsche Prosa zum Übersetzen, I-II (Heiligers) 27.

Digitized by Google

Saint-Réal, zie Lombard.
Sarauw, Niederdeutsche Forschungen, I (Kloeke) 8.
Schepers, zie Buitenrust Hettema.
Schönfeld, Historiese Grammatika van het Nederlands (Heinsius) 233.
Schütte, Dänisches Heidentum (Boer) 192.
Secord, Studies in the narrative Method of Defoe (Staverman) 301.
Silz, Heinrich von Kleist's Conception of the Tragic (v. Stockum) 98.
Sirks-Joustra, Georges Duhamel, Choix de belles pages (Prins) 251.
Six, Mutation oder Atavismus, besonders in der heutigen Niederländischen Kunst (J. M. Blok) 248.
Slijper, zie De Brouwer.
Sottas et Drioton, Introduction à l'étude des Hiéroglyphes (Boeser) 174.
Stalpaert van der Wielen, zie Knippenberg.
Stein, Govind Kaul, Grierson, Crooke, Hatim's Tales (Vogel) 175.
Stemplinger, Die Ewigkeit der Antike (Groeneboom) 169.
Stender-Petersen, Die Schulkomödien des Paters Franciszek Bohomolec S. J. (N. v. Wijk) 269.
Stille, Maître Pierre Pathelin (Groenhoff) 220.
Dez., Molière, Les Précieuses Ridicules (Groenhoff) 220.
Stoett, Middelnederlandsche Spraakkunst. Syntaxis (Engels) 66.

Täubler, Bellum Helveticum (Kan) 257.
Thomas, zie Roos.
Tielrooy, De Fransche literatuur sinds 1880 (Gallas) 267.
The Tragedy of Sir John van Olden Barnavelt, zie Frijlinck.
Van Tuyll van Serooskerken, zie Fockema Andreae.
Twee oude Fransche Verhandelingen over het Hindoeïsme, zie Caland.

Ullrich, Defoes Robinson Crusoe (Staverman) 302.
D'Urfé, zie Charlier.

Vaidya, Etudes sur Āryadeva et son Catuḥsataka, chap 8—16 (Rahder) 290.
De la Vaulx, zie Benjert.
Veldkamp, Samuel Butler (Gutteling) 236.
Verschuur. Een Nederlandsche Uitspraakleer der 17e eeuw. De Spreeckonst van Petrus Montanus van Delft (Kooiman) 294.
Viedebantt, Antike Gewichtsnormen und Münzfüsse (J. A. Vollgraff) 271.
Vrind, De Cassii Dionis vocabulis quae ad ius publicum pertinent (Roos) 284.

Van Wageningen, M. Minucii Felicis Octavius (Wagenvoort) 3.
Walberg, Guernes de Pont-Sainte-Maxence, La Vie de Saint Thomas le Martyr (Salverda de Grave) 99.
Wallis Budge, Facsimiles of Egyptian Hieratic Papyri in the British Museum (H. P. Blok) 148.
Weidner, Die Assyriologie, 1914—1922 (v. Gelderen) 19.
Weiss, Mose ben Maimon, Führer der Unschlüssigen, I (Tj. de Boer) 261.
Wellander, Studien zum Bedeutungswandel im Deutschen, II (Talen) 180.
Werner, Der Einfluss paulinischer Theologie im Markusevangelium (Windisch) 23.
Winell, Pelagia, eine Legende in mittelniederländischer Sprache (de Vooys) 7.
Winkler, Das dichterische Kunstwerk (Kalff) 206.
Winsnes, zie Roos.
Von Woess, Das Asylwesen Aegyptens in der Ptolemaeerzeit, und die spätere Entwicklung (D. Cohen) 246.
Wohlenberg, Der Brief des Paulus an die Philipper (de Zwaan) 190.
Wolf, Versuch einer Geschichte des Geniebegriffs in der deutschen Ästhetik des 18. Jahrhunderts (v. Stockum) 52.
Wolff, zie Koepp.
Wreszinski, Atlas zur altaegyptischen Kulturgeschichte (Boeser) 241.

Zeller, Phrases détachées sur l'emploi de la préposition (Prins) 250.
Dez., Le mot dans la phrase (Prins) 250.
Dez., Premières notions commerciales (Prins) 251.

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

Byzantinische Zeitschrift 197.
Byzantion, revue internationale des études byzantines 197.

Certamen poeticum Hoeufftianum 254.
Clemen, Religionsgeschichtliche Bibliographie 198.

Deelman-Verwer, Kleine Lautlehre des Neuhochdeutschen 322.
Dieterich-Fehrle, Mutter Erde 198.

Ἐπετηρὶς ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν 197.

Fehrle, zie Dieterich.
Finsler-Tièche, Homer 29.

Geerebaert, Lijst van de gedrukte Nederlandsche Vertalingen der oude Grieksche en Latijnsche Schrijvers 252.
Dez., zie Van de Vorst.

Heinsius. zie Van Vloten.
Helbing, Auswahl aus griechischen Papyri 140.
Hesseling, Histoire de la Littérature grecque moderne 165.
Hillen, Commentatio de vita, doctrina, facultate Neerlandorum, qui post Peerlkampii librum emissum carmina Latina composuerunt 141.
Hönigswald, Die Philosophie des Altertums 141.
Holland-Institut te Frankfort a/d Main 198. 278.

Japikse, Die politischen Beziehungen Hollands zu Deutland in ihrer historischen Entwicklung 198.
Jean Lemaire de Belges 322.

Kock, Svensk Ljudhistoria 141.
Kuiper-Leendertz, Geuzenliedboek 82.

Ter Laan, Nieuw Groninger Woordenboek 165.
Leeman, Uitstapjes op verschillend gebied 141. 221.
Leendertz, zie Kuiper.
Leopold et Mauritz, Traité de la Formation des Mots en Français 82.
Ligthart, Letterkundige Studiën. De kleine Johannes door F. van Eeden, eerste deel 29.

Mauritz, zie Leopold.
Mededeelingen der Afdeeling Letterkunde van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen 28. 252.

Digitized by Google

Montijn-Niermeyer, Latijnsch-Nederlandsch Woordenboek 322.
Müller-Rossbach, T. Livi Ab urbe condita libri 141.
Muller, Oorkondenboek van het Sticht Utrecht, 3de afl. 29.

Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung 165.
Niermeyer, zie Montijn.

Philologische Kring te Amsterdam 322.
Prijsvraag van Teyler's Tweede Genootschap 198.
Prijsvragen van Teyler's Godgeleerd Genootschap 110.

Reis, Cicero's Oratio de imperio Cn. Pompei 198.
Rossbach, zie Müller.

Satura Berolinensis. 140.

Schrijnen, Handleiding bij de studie der vergelijkende Indogermaansche Taalwetenschap 28. 140.
Smit, Rekeningen der graven en gravinnen uit het Henegouwsche Huis, I 82.
Stichting-de Goeje 81.
Storm, Geschichte Europas, X 82.

Tièche, zie Finsler.

Verbetering 278.
Verwer, zie Deelman.
Van Vloten-Heinsius, Koren-bloemen van C. Huygens, III-IV 29. 198.
Vondel-Museum, XIde verslag 81.
Van de Vorst-Geerebart, Beginselen der Grieksche Spraakkunst 28.

Van Wijk, Schets eener geschiedenis van Limburg 82.
Woltjer, Latijnsche Grammatica 29.

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

Anglia 85. 142. 221. 324. Beiblatt 85. 142. 221. 324.
Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 84.
Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap 29.
Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde 85. 198. 324.
Bijdragen, Leuvensche, 29. 110. 253, 323. Bijblad 198. 253.
Boekzaal der geheele Wereld 221. 324.
Bulletin de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 82. 252. 322.
Bulletin de l'Association Guillaume Budé 29. 142. 166. 323.
Bulletin de Correspondance hellénique 82. 142.
Forschungen, Indogermanische, 142. 253.
Jahrbücher, Neue, für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik 83.
Jahrbücher, Neue, für Wissenschaft und Jugendbildung 253.
Journal des Savants 141. 322.
Mitteilungen, Neuphilologische, 84. 253. 324.
Neophilologus 83. 166. 253. 323.
Philologus 323. Suppl. 82.
Revue historique 30. 85.
Studiën 30. 85. 142. 166. 221. 253. 324.
Studies, English, 83. 110. 166. 221. 324.
Taalgids, Nieuwe, 29. 83. 142. 221. 323.
Tijdschrift voor Geschiedenis 198. 324.
Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde 166. 323.
Tijdschrift voor Taal en Letteren 29. 110. 221. 323.
Vierteljahrschrift, Historische, 85. 221.
Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 166.
Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur 83. 142. Anzeiger 142.
Zeitschrift für verleichende Sprachforschung 141. 253.
Zeitschrift, Historische, 30. 85. 253.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(*Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid*).

Arnette, Paris 305.
Aschehoug & Co,, København-Kristiania 209. 210.
Aschendorff, Münster 147.
De Atlas, Hilversum 236.
Beck, München 246.
Bohn, Haarlem 159. 319.
Boissevain, Haarlem 281.
Boosten & Stols, Maastricht *82.
Bossard, Paris 25. 74. 120. 120. 130. 162.
Brusse, Rotterdam 116. 171.
Champion, Paris 79. 102. 103. 106. 113. 130. 134. 156. 185. 187. *197. 237. 240.
Clarendon Press, Oxford 318.
Van Cleef, 's-Gravenhage *141. *221.
Deichert, Leipzig 190.
Desclée, De Brouwer et Cie, Paris, Lille, Bruges 26.
Dessain, Luik *28.
Dieben, Leiden 28.
Dieterich, Leipzig 16. 169.
Van Doesburgh, Leiden *81.
Van Dorssen, Amsterdam 155.
Elsevier, Amsterdam 36. 126. 267.
Eστία, Athene 1.
Geuthner, Paris 174. 290. 309.
Gleerup, Lund *141. 184. 207.
Van Goor Zonen, Gouda 48. 197.
De Gruyter & Co., Berlin-Leipzig 49. 103. 109. 118. *140.
Gyldendalske Boghandel, København 15.
Harrassowitz, Leipzig *141.
Haupt, Bern 137.
Hinrichs, Leipzig 19. 109. 241.
Van der Hoek, Leiden *82. *322.
Høst & Søn, København 8. 62. 151. 231.
Humanitas, 's-Gravenhage 15. 306.
John Hopkins Press, Baltimore 264. 288.
Kemink & Zoon, Utrecht 276.
Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Amsterdam *28. 194. *252.
Lamertin, Brussel 134.
The Liverpool Booksellers' Cy, Liverpool 21.
Lundequistska Bokhandel, Uppsala 180.
Marcus & Weber, Bonn 172.
Mees, Santpoort 94.
Meiner, Leipzig 205. 207. 225. 261. 319.
Mensing, 's-Gravenhage 284.
Methuen & Co., London 76.
Meulenhoff, Amsterdam 8. 220. 220. 220. 220. *221, 250. 250. 251. 251. 251.

Digitized by Google

Mohr, Tübingen 229.
Müller, Amsterdam *82.
Murray, London 49. 175.
Naeff, 's-Gravenhage *197.
Niemeyer, Halle 7. 46. 48. 65. 66. 73. 178. 211. 244. 263.
Nijhoff, 's-Gravenhage 66. 274. 291. 311.
Noordhoff, Groningen 153.
Oosthoek, Utrecht *29.
Oxford University Press, London 89. 148. 207.
Paris, Amsterdam 129.
Reisland, Leipzig 302.
Röhrscheid, Bonn 137.
Ruys, Utrecht 3.
Sand, Brussel 77.
Schöningh, Paderborn 57.
Schröder, Bonn-Leipzig 70.
Seldwyla, Zürich 257. 313. 313.
Sijthoff, Leiden *28. 117. *140.
De Sikkel, Antwerpen 94.
Société d'édition „Les belles Lettres", Paris 3. 39. *165.
Stubenrauch, Berlin 298.
Swets en Zeitlinger, Amsterdam 294.
Teubner, Leipzig *29. 52. 60. *141. *165. *197. *198. *198. *198. 215.
Théonville, Leiden 215.
Thieme & Cie, Zutphen *29. *82. *141. *198. 233.
Tjeenk Willink, Haarlem 33. 201.
Tjeenk Willink, Zwolle *322.
Töpelmann, Giessen 23. 206.
Universitas, Leuven 113.
University of Illinois Press, Urbana 301.
Vaillant-Carmanne, Luik *197.
Valkhoff & Co., Amersfoort 61.
Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 54. 98. 145. 175. 204. 213. 213. 264.
Victoria College Press, Toronto 89.
De Waelburgh, Blaricum 179.
Weidmann, Berlin 58. 133. *140. *141. 146. 228. 234. 271. *322.
Winter, Heidelberg 52. 91. 123. 184. 192. *198. 206. 246. 248. 269.
Wolters, Groningen-den Haag 27. *29. *29. 33. 74. *81. *81. 138. 140. *164. *165. *165. 189. 196. 196. 217. 218. *220. 250. 251. 251. *252. *252. 259. *278. *278. *278. 320. *322.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

32ste Jaargang. **N°. 1** **October 1924.**

Δέφνερ, Λεξικὸν τῆς τσακωνικῆς διαλέκτου (Hesseling).
Koster, Tractatus Graeci de re metrica inediti (Fraenkel).
Van Wageningen, Minucii Felicis Octavius (Wagenvoort).
Winell, Pelagia (De Vooys).
Buitenrust Hettema-Schepers, Jacob van Lennep, Een bloemlezing uit zijn werken (Blok).
Sarauw, Niederdeutsche Forschungen, I (Kloeke).
Ordbog over det Danske Sprog, V (Logeman).
Catalogus der Fransche Taal- en Letterkunde in de Kon. Bibliotheek, V (Serrurier).
Jüthner, Hellenen und Barbaren (Roos).
Darkó, Laonici Chalcocandylae Historiarum Demonstrationes, I-II, 1 (Hesseling).
Weidner, Die Assyriologie, 1914—1922 (v. Gelderen).
Pallis, The Epistle of Paul the Apostle to the Romans (de Zwaan).
Werner, Der Einfluss paulinischer Theologie im Markus-evangelium (Windisch).
Ferrand, Voyage du marchand arabe Sulayman en Inde et en Chine (Houtsma).
Hoornaert, Sainte Thérèse écrivain (v Rijckevorsel).
Schoolboeken:
Rutgers en Dijksterhuis, Deutsche Prosa zum Überzetzen (Heyligers).
Kleyntjens en Huybers, Sint Willebrords Kerk, I (Blok).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

M. Δέφνερ, Λεξικὸν τῆς τσακωνικῆς διαλέκτου. Athene, Drukkerij Ἑστία. 1923. (Pr. 40 drachmen).

Dr. M. Deffner, een leerling van G. Curtius, kwam in 1871 als jong geleerde in Griekenland en gevoelde zich dadelik aangetrokken tot de studie van de Griekse dialekten, vooral van die waarvan het duidelik was dat zij overblijfsels bewaarden van een zeer oud verleden en een andere ontwikkeling hadden gehad dan de Atties-Ioniese Koine; met name van het Zakonies maakte hij een grondige studie, onder anderen door een langdurig en herhaald verblijf in 't land der Zakoniërs, aan de Oostkust van de Peloponnesus. Tot 1881 verschenen van zijn hand verschillende bijdragen tot de kennis van het merkwaardige dialekt. In dat jaar houdt de publicatie op, midden in het eerste deel van een *Zakonische Grammatik* (Berlijn, Weidmann, 176 bl.). Vakgenoten buiten Griekenland meenden dat de schrijver de studie van het dialekt, of in elk geval de mededeling der resultaten van die studie, had gestaakt, toen zij in 1922, dus 41 jaar later, verrast werden door het verschijnen van een drietal kleine geschriften aan het Zakonies gewijd; tans mogen zij zich verheugen in het bezit van een lexicon dat in volledigheid door geen glossarium of woordenboek van enig Grieks dialekt wordt overtroffen. Het boek is uitgegeven als een aanhangsel van het ***Λεξικογραφικὸν Ἀρχεῖον τῆς μέσης καὶ νέας Ἑλληνικῆς*** (zesde deel) en de kosten werden bestreden door bijdragen van Zakoniërs, die hun dankbaarheid aan de schrijver ook toonden door hem ereburger te maken van Lenidhi, de hoofdplaats van hun gewest.

In de eerste periode van Deffners werkzaamheid is de kritiek op zijn methode streng en scherp geweest, maar ook de beoordelaars die 't sterkst in verzet kwamen tegen zijn verklaring van de klanken en vormen en tegen zijn etymologieën der Zakoniese woorden (G. Meijer, Hatzidakis, Pernot) hebben nooit getwijfeld aan zijn grondige bekendheid met de taal die heden ten dage gesproken wordt en waarvan hij tans, gelijk hij zegt, „voor 't eerst en voor 't laatst" het vocabularium heeft bijeen gebracht; „voor 't laatst", omdat vooral in de laatste dertig jaar, door invloeden die ieder uit zijn eigen taal kent, het dialekt meer en meer plaats maakt voor de moderne Koine. Men mag dus dit jongste werk van de geleerde, die zo trouw bleef aan de voorliefde van zijn jeugd, veilig beschouwen als een kostbaar en hoogst betrouwbaar materiaal voor de studie van het dialekt, waarvan de betrekking tot het Lakonies nog altijd stof geeft tot zo veel verschil van gevoelen.

Het lexicon vermeldt van elk Zakonies woord (ongeveer 6000 zijn opgenomen) de vertaling in de hedendaagse officiële taal, in het Duits en in het Frans; in de meeste gevallen, vooral bij de werkwoorden, verduideliken korte zinnen het gebruik; die verklarende voorbeelden zijn geschreven in de gesproken taal van het tegenwoordige Griekenland. Somtijds wordt ook niet slechts het taalgebruik, maar de inhoud van de woorden behandeld, b. v. bij ***ἀπάλια***, waar de term (= ***ἀσπάλαθος***, genista acanthoclada) aanleiding is geworden tot een mededeling over de ***διαπόμπευσις*** en de gewoonte om daarbij het slachtoffer met doornachtige planten en met as te werpen. Etymologieën zijn zeldzaam; waar ze voorkomen (b.v. in voce ***ἀθύ*** (= ***ἀδελφός***) blijkt gewoonlik dat de schrijver zijn zienswijze van voor ruim veertig jaren niet heeft opgegeven; een enkele maal wordt ook de etymologie vermeld om de lapsus van een bestrijder aan te tonen (zie b. v. ***ἄφτατε*** = niet gebraden, door Deffner in verband gebracht met ***ὀπτᾶν***). Somtijds wordt echter een oude etymologie herroepen en een nieuwe voorgesteld

Digitized by Google

(b. v. **κηχκικό** = tering, tans afgeleid van **τηκτικόν**, of **τηκεδών**).

Hoe men ook over het ontstaan van het Zakonies mag denken, zeker is het dat dit boek van Deffner een onwaardeerbaar hulpmiddel zal blijken voor allen die zich bezig houden met een dialekt dat, vooral om de vraagstukken van algemene aard die er mee samenhangen, de opmerkzaamheid verdient van belangstellenden in taalstudie.

Leiden. D. C. Hesseling.

Tractatus Graeci de Re Metrica inediti congessit (etc.) **W. J. W. Koster.** Paris, Soc. d'éd. „Les belles lettres". 1922. (Leidsche diss.). (Prijs *f* 1.15).

Wij vinden in deze dissertatie een tractatus Urbinas en andere kleinere van metrischen en grammatischen inhoud. In een Epilogus geeft de auctor aan wat de vrucht zijner geenszins alledaagsche inspanning is; van wat daar vermeld wordt zou ik het voornaamste noemen het inzicht, dat men krijgt in den onderlingen samenhang dier talrijke Byzantijnsche traktaten en dat er zoo eenige (historische) orde in den overvloed komt. Want de materie, die er in voorkomt (gedeeltelijk ook in Plut. Mor. deel VII ed. Bernardakis), is onbeduidend en voorzeker was de nauwkeurige studie van Dr. Koster een betere zaak waardig. „Varias lectiones magna cura collegi" zegt hij op pg. 9 en hij maakt zijn woorden waar in zijn werk, maar in zoo ijle, late neerslagen van Grieksche doktrine is die magna cura misschien nimia.

Wat echter op grond van deze materie heeft gedaan kunnen worden, dat is door den schrijver met alle bekwaamheid volbracht, al moet de kritiek zich tot deze algemeene waardeering bepalen, die niet verkleind wordt door de volgende aanmerkingen.

De lezing p. 18 **ὡς καί** zal wel dittografie zijn. Op p. 20 loopt in de annotatio bij **Τρῶας δηϊώσωσι** de 2e zin niet af. Of „hic versus apud alios . . . . deest" ibid. (en p. 48) en p. 25 „rationem de diphthongis. . . . habuit" zuiver gezegd is, betwijfel ik. T. z. p. zal **διαφαγεῖν** wel drukfout zijn voor **διαφυγεῖν** en p. 55 unumquidque voor unumquodque. Het oordeel over Triclinius op p. 25 is in strijd met de praef. p. VII. De juiste lezing is p. 30 (onderaan) toch wel **βραχέος αὐτὸ τάξιν ἔχει** als p. 33 **βραχεῖαν λαμβάνουσι τάξιν** en p. 39 (annot. 2e kolom) **ἡ ἐκ τοῦ τέλους ἄρσις.** Op p. 44 versta ik niet: **ἔκθλιψίς ἐστι. . ὅταν ἀντ' ἐκείνου τοῦ ἐκβληθέντος** (sc, **φωνήεντος**) **κουφίζηται ἡ ἀπόστροφος.** Volgens Stephanus is **κουφίζω** bij de latere grammatici = **ἐκθλίβω**. Wat zegt Koster van deze plaats? De term **μεσόκλαστος** (p. 74) staat ook bij Plutarch. VII p. 472. Een index auctorum (voeg erbij **κ** dat p. 74 vermeldt wordt) en nominum et rerum (item **κουφίζω** p. 44) voltooit de smaakvol uitgegeven dissertatie. Maar wij kunnen niet nalaten den schrijver aan te manen een dankbaarder stof voor zijn werkzaamheid te zoeken.

Utrecht. J. M. Fraenkel †.

M. Minucii Felicis Octavius, van inleiding en aanteekeningen voorzien door **Dr. J. van Wageningen**, Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen. I Inleiding en Tekst, II Aanteekeningen. (Aet. Imper. Script. IV). Utrecht, G. J. A. Ruys. 1923.

Slechts enkele dagen nadat ik dit werk ter aankondiging in het Museum ontving, kwam de droeve tijding, dat Prof. van Wageningen was heengegaan. Het is hier niet de plaats om te spreken over hetgeen de wetenschap, noch ook hetgeen onze Nederlandsche gymnasia, docenten en leerlingen beide, in hem verloren hebben. Maar wel is het een weemoedige gedachte, dat deze regelen niet meer onder de aandacht zullen komen van hem, die met eigen universeelen aanleg vereenigde een toegewijde belangstelling in den arbeid van anderen, en die bij uitstek verstond het geven van opbouwende kritiek.

De inleiding, die Van Wageningen aan den tekst deed voorafgaan, geeft allereerst een bondig overzicht van den inhoud; daarna wordt gesproken over Minucius' bronnen, over de vraag, hoe hij, die in een heidensch milieu werd opgevoed, met de Christenen heeft kennis gemaakt en tot hun godsdienst is overgegaan, over eigenaardige kenmerken van Minucius' Christendom, waarin zoowel een openbarings-element als een Christologie schijnen te ontbreken, over de vraag, wanner de Octavius geschreven is, en eindelijk in verband daarmede over de verhouding tusschen Minucius en Tertullianus: in afwijking van vroeger ingenomen standpunt is v. W. nu — vooral onder invloed van Richard Heinze, Tertullian's Apologeticum — gekomen tot de erkenning van Tertullianus' prioriteit.

De tekst is, gelijk in de voorrede wordt opgemerkt, die van Waltzing (Teubner 1912), waarvan slechts op enkele plaatsen is afgeweken, terwijl in de adnotatio critica alleen dàn de lezing van den codex Parisinus vermeld is, wanneer deze met het oog op den geëmendeerden tekst van belang werd geacht. Wat de adnotatio critica betreft, acht ik de hier gevolgde methode te subjectief: zij zal wel in de eerste plaats voor studenten bedoeld zijn, maar voor hen geeft ze beslist te weinig. En terwijl ik mij met de constitutie van den tekst over het algemeen zeer goed vereenigen kan, ook waar die van Waltzing afwijkt (vermelding verdient de geslaagde verbetering, 37.7: „ut ingenium eorum perditae mentis licentiae potest*ates* liber*ae* — i.p.v. potesta*tis* liber*e* — nundinentur": „opdat de vrije uitoefening van het gezag hun geest zou ten prooi geven aan de willekeur van een verdorven hart"), meen ik toch dat de lezing van tal van plaatsen twijfelachtig genoeg is, om de opneming van plausibele voorstellen tot verbetering, althans aan den voet der bladzijde, te rechtvaardigen. Zoo zou ik met Damsté willen lezen 9.3 „nec de <sacris> ipsis" (vgl. het begin c. 23) en 18.4 „*totis* (i. p. v. tot*ius*) mundi partibus pulchriorem"; voor totis = omnibus vgl. 21, 12. Nauwelijks twijfelachtig lijkt mij ook zijn verbetering „*trina* gerit fulmina" voor „*tunc* gerit fulmina" (23,6; voor trini = tres vgl. § 5). In 36.7 gaf Waltzing: „contemnere malumus opes quam <non> continere", en verklaarde: „ne pas maintenir dans les bornes, accumuler sans fin." Van Wageningen houdt zich aan de lectio tradita, maar verklaart „continere" als „conservare". M. i. is bij Waltzing de tekst juist, de verklaring onjuist, en bij v. W. omgekeerd; Octavius maakt een tegenstelling tusschen heidenen en Christenen en zegt: „nos contemnere malumus opes quam — sc. ut vos facitis — non continere" (verkwisten), gelijk er volgt: „malumus nos bonos esse quam prodigos." — In 5,4 behoudt v. W. niet zonder aarzeling de lezing van P. „de qua tot omnibus saeculis sectarum plurimarum usque adhuc ipsa philosophia deliberat," en geeft in overweging Kronen-

Digitized by Google

bergs emendatie „sectarum plurimarum <studiis>". Is de oplossing niet misschien, ook met het oog op 13,5 „tot ac tantis viris deliberantibus", in deze richting te zoeken: „de qua tot omnibus saeculis <sectatores deliberaverunt> sectarum plurimarum <et> usque adhuc ipsa (= eadem, vgl. 1,4; 11,7) philosophia deliberat"? — In 5,7 lezen we: „Sint principio omnium semina natura in se coeunte densata, quis hic auctor deus?" Waltzing denkt hier aan zelfbevruchting der natuur; v. W. verwerpt dit denkbeeld terecht, en vertaalt: „doordat de atomen vanzelf samenkomen." Maar ook dit kan m. i. niet juist zijn. Lucretius b. v. spreekt herhaaldelijk van het „coire", „coire inter se" der atomen (b. v. V. 450, 452); „natura" daarentegen is bij hem nagenoeg synoniem met „fortuna" (vgl. V 77 met 107, en J. D. Duff's commentaar t. p.) en datzelfde geldt van Minucius, zie den aanhef van c. 6. Ik zie geen anderen uitweg dan dat wij lezen: „semina natura in se coeunt*ia*."

Deel II bevat een uitgebreiden commentaar, gevolgd door registers van eigennamen, grammaticale bijzonderheden en een zaak- en woordregister, vrijwel onmisbare hulpmiddelen. Dat van Waltzing's commentaar een dankbaar gebruik gemaakt is, spreekt vanzelf, en blijkt bij zorgvuldige bestudeering op nagenoeg iedere bladzijde. Niettemin mogen wij zeer erkentelijk zijn voor alles, wat deze commentaar méér biedt. Daartoe reken ik allereerst de groote nauwkeurigheid der nieuwe editie. Waltzing is, vooral in de eerste helft van zijn commentaar — die overigens vele voortreffelijke eigenschappen heeft — bij uitstek slordig in het citeeren, zoowel wat de weergave van den tekst als vooral wat het aangeven der loci betreft; v. W. daarentegen laat iemand hoogst zelden vergeefs zoeken. In de tweede plaats danken we hem menige scherpzinnige verklaring, en ten derde heeft hij in ruime mate aandacht geschonken aan de nieuwere litteratuur, waarheen hij geregeld verwijst.

Misschien heeft het eenig nut, wanneer ik op enkele plaatsen van den commentaar nader inga. Wanneer (3,1) Octavius van de „imperitiae vulgaris caecitas" spreekt, en dus aanduidt, dat het „vulgus" den heidenschen beeldendienst trouw bleef, wordt daaraan de opmerking vastgeknoopt: „Wel eigenaardig, omdat wij ons meestal het Christendom in de eerste tijden van zijn bestaan onder de kleine luiden verbreid voorstellen." Maardat doen wij terecht! Dat deed niet alleen Caecilius (vgl. 5,4; 12,2; 12,7), maar ook Octavius (16,5 i. f.; 31,6; 36,3). Maar het woord *vulgus* ziet hier ook niet op den stand, het duidt alleen aan „de groote meerderheid"; vgl. 19,10 „ceteros similiter *vulgi* deos elementa esse monstrando *publicum* arguit.... errorem", en terwijl Minucius het Platonische **εἰς πάντας λέγειν** (Tim. 28 C) vertaalt door ***in publicum dicere*** (19, 14), geeft Cicero diezelfde woorden weer door *indicare in vulgus* (Tim. 2,6). — De voorstelling, dat 's menschen pogen om tot den hemel op te klimmen van een „audax cupiditas" getuigt, is niet zoo in strijd met de heidensche leer als de commentaar (5,6) doet denken, zie b. v. Pind. Pyth. X 27 (Christ); Cic. Tusc. I. 46. 111; Hor. Od. I. 3.37 vlg. — Of in 12,3 „invitus miser" een asyndeton is, betwijfel ik; eer lijkt *miser* een vocativus, vgl. 12,6: „Ita nec resurgitis miseri nec interim vivitis." — Bij 24,4 had vermelding verdiend, dat volgens de jongere Glaukos-episode (Z 119-236) Sarpedon een zoon was van Zeus en Laodameia, niet van Europa — *Aliquem* i. p. v. *quemquam* (28,2) beschouw ik als een duidelijk bewijs voor den invloed van het zinsaccent, dat hier op „tanto tempore" valt (vgl. Neophilol. VII 127). — Terecht wordt gewezen op het eigenaardige *occiderit* i. p. v. *occidit* in 28, 8; de vraag is gewettigd, of we hier ook een kleine aanwijzing vinden voor Tertullianus' prioriteit: immers in de parallelplaats Apol. 24,7 staat terecht „qui aliquem huiusmodi deum *occiderit.*" — De vertaling van 29,2: „gij, die meent dat een boosdoener verdiende voor een god gehouden te worden" is onbegrijpelijk en onjuist. *Merere* beteekent hier „'t zoover brengen, dat...", „'t klaarspelen, om..", vgl. 6,1 waar v. W. zelf de juiste vertaling geeft. Dus: „gij, die meent dat een boosdoener het zoover gebracht heeft, dat hij voor een god gehouden werd." — Evenmin bevredigt mij de verklaring van 35,3: „ita poenale illud incendium non damnis ardentium pascitur, sed inexesa corporum laceratione nutritur". Dat *non pascitur*, van het vuur gezegd, zou beteekenen „het gaat niet te loor, wordt niet verbruikt," lijkt mij onaannemelijk, omdat geen Romein dat zou begrepen hebben. *Pasci*, van het vuur gezegd, is steeds „zich voeden met" (b. v. Verg. A. II 683; XI 786; Ov. Met. XIV 467). De zaak is wel, dat *non.... sed....* hier beteekent „niet zoozeer.... als wel," en de zin wordt: „zoo wordt dat vagevuur niet (zoozeer) onderhouden, doordat het de brandenden vernietigt, als wel gevoed door een verminking der lichamen, die nooit tot vertering leidt." Dat achter *non* het woord *tantum*(tm̄) is weggevallen, durf ik, ook met het oog op 31,5 niet beweren. (Vgl. overigens Mnem. XLIV 158 vlgg.).

De loci similes, door Waltzing reeds goed verzorgd, zijn door Van Wageningen niet onbelangrijk vermeerderd. Toch mis ik nog enkele, b. v. bij 9,7: „everso et extincto *conscio lumine*" vgl. Apul. Met. V 26: „*conscio lumine* vultus eius aspexi"; bij 24,1: „Has *fabulas et errores* et ab imperitis parentibus discimus", vgl. Tac. Dial. 29; „horum *fabulis et erroribus* teneri statim et rudes animi imbuuntur."

Intusschen doen deze opmerkingen, salva quam debeo pietate gemaakt, niets af aan de groote verdiensten van Van Wageningens arbeid; mij dunkt, dat zoowel philologen als theologen zich er aan vergasten zullen. Des te meer spijt het mij te moeten verklaren, dat m. i. tegen gebruik van deze uitgave op gymnasia ernstig bezwaar bestaat. Dat de Schrijver tegelijkertijd rekening houden moest met de behoeften èn van studenten èn van gymnasiasten was, met het oog op het beperkte debiet in ons land, onvermijdelijk. Ik acht het dan ook geen overwegend bezwaar, dat de commentaar voor gymnasiasten wel wat heel uitvoerig is; evenmin, dat b. v. op éen en dezelfde bladzijde (87) verwezen wordt zoowel naar Diels' Vorsokratiker en naar Ritter en Preller als naar den Gids voor Gymnasiasten. Maar wel vind ik het jammer, dat V. W. niet, naar het voorbeeld van Waltzings gecommentarieerde uitgave, die — overigens onbelangrijke — passages heeft weggelaten, die zich nu eenmaal met jongelui van 16-19 jaar niet laten behandelen. Preutschheid, waar het uitingen van gezond sexueel leven betreft, is uit den booze, maar mij althans is het niet mogelijk, uit te weiden en vragen te beantwoorden over: sacerdotis colere genitalia (9,4); testa obscena demessa (22,9); in Ganymedem Iovis stuprum (comm.:

Digitized by Google

„verkrachting", 24,7); medios viros lambunt, libidonoso ore inguinibus inhaerescunt (28,10), enz. Gold het hier een zeer uitgebreid werk, dan kon men dit bezwaar misschien door een keuze van bepaalde gedeelten ondervangen, maar ook dat is hier onmogelijk.

Storende drukfouten trof ik betrekkelijk weinig aan. In den tekst staat 6,1 Tauros i. p. v. Taurios; 11,5 sibi... perpetem vitam mortui pollicentur i. p. v. mortuis (tenzij opzettelijk de lezing van cod. P. hersteld is, maar dan lijkt mij dat toch met het oog op § 3 „sibi mortuis extinctis.... aeternitatem repromittere" niet juist); in 14,7 is het woord *obscura* uitgevallen: et ex altera parte plerumque <obscura> sit veritas. In den commentaar staat o. a. 22,10 sanitatis i. p. v. insanitatis; 24,7 XXI.4 voor XX.4; 25,12 XI. 8 voor XVIII. 7.

den Haag. H. Wagenvoort Jr.

A. F. Winell, Pelagia, eine Legende in mittelniederländischer Sprache, mit einleitung, anmerkungen und glossar. Akademische Abhandlung. Halle. Max Niemeyer. 1922. (Pr. ƒ 1.20).

Deze tekst trof de uitgever aan in een laat-vijftiendeeeuws handschrift op de Koninklike Bibliotheek te Stockholm. De taal is oostelik gekleurd Middelnederlands, maar — zegt de uitgever — „ob die vorliegende Handschrift die ursprüngliche Übersetzung ist oder nur eine Abschrift einer früher vorhandenen, läszt sich nicht entscheiden, wenn auch die vielen Schreibfehler und einzelne Änderungen auf eine Abschrift einer schon vorhandenen, älteren Übersetzung schlieszen lassen könnten." Was zijn eerste plicht dan niet geweest, dit te onderzoeken? Sinds lang is het bekend dat het „Vaderboec" reeds omstreeks 1400 in het Middelnederlands vertaald is, van welke vertaling verscheiden handschriften bewaard zijn [1]). Bleek het inderdaad een jong en gebrekkig afschrift te zijn, dan zou een afzonderlike uitgave niet gerechtvaardigd zijn, tenzij men wegens het taalkundige belang wilde aantonen welke wijzigingen een Oostelike afschrijver aanbracht.

Hoewel de uitgever een vlijtige studie van het Middelnederlands gemaakt heeft, leest hij blijkbaar op verscheiden plaatsen de tekst verkeerd, b. v. *nettete* (blz. 6) voor *nettede* (vgl. blz. 7, 46), *aldas* (blz. 13) voor *aldos*, *vercafte* (blz. 17) voor *vercofte*. *Benedicte* (blz. 21) voor *benedictie* kan wel een fout van het handschrift zijn, wanneer het niet, met verscheiden andere slordigheden (blz. 14, alinea 1), als drukfout op rekening van de uitgever komt.

Erger is, dat hij fouten maakt, waar de door hem zelf geraadpleegde Latijnse tekst hem voor had kunnen behoeden, als *synes ontsachghelics tornes* (blz. 6), dat als „toorn" verklaard wordt, terwijl het Latijnse *sedis* (Anm. blz. 28) bewijst dat het foutief voor *trones* staat. Evenzo is *diel* (blz. 13, 64) eenvoudig *portio* (Anm. blz. 31) en niet: vloer, woning (!)

Het grootste deel van de „Anmerkungen" en het uitvoerige glossarium kan voor Duitsche lezers nuttig zijn, maar voor Nederlanders zijn ze grotendeels overbodig.

Als bijdrage tot de Mnl. filologie is dit boekje dus van gering belang.

Utrecht. C. G. N. de Vooys.

[1]) Vgl. mijn *Mnl. legenden en exempelen* (1900), blz. 15, noot 1. Van de daar genoemde handschriften bevatten, volgens mijn aantekeningen, tenminste hs. Brussel 1405 (fol. 196—202) en hs. Brussel 11173 (fol. 179—184) de *Pelagia*-legende. In de inkunabel is deze tekst niet opgenomen.

Jacob van Lennep. Een bloemlezing uit zijn werken, uitgekozen en ingeleid door wijlen **Dr. F. Buitenrust Hettema,** nagezien door **Dr. J. B. Schepers.** (Meulenhoff's Bibl. van Nederl. schrijvers), Amsterdam, Meulenhoff. 1923.

Dat Van Lennep bij ons geslacht nog wel eens in herinnering mag gebracht worden, is een feit, dat ik niet gaarne zou willen ontkennen: hij is bij de jongeren zoo goed als vergeten en wordt door de ouderen weinig meer gelezen. De aardige verteller, de handige romanschrijver zal, ondanks de ouderwetsche taal en den thans wel wat eentonig aandoenden verhaaltrant, toch nog velen kunnen boeien. In de geschiedenis onzer letterkunde neemt hij een belangrijke plaats in: twee geslachten lang is hij veel gelezen en veel geprezen, populair geweest ten onzent. Zijn „opvatting en inzicht in de geschiedenis" moge bedenkelijker wezen dan de inleiders meenen — het is maar gelukkig, dat hij, tot tweemaal toe geen professor in de geschiedenis geworden is, want historische methode en kritiek waren zijn fort niet! — zijn door Bakhuizen van den Brink, Potgieter, Huet en Van Deyssel, zij het met voorbehoud, gezongen lof wijst erop, dat hij groote verdiensten had als schrijver. Zijn vernuft, zijn geestigheid, zijn zwierigheid, zijn rijke verbeeldingskracht blijven nog steeds boeien. Ik beveel daarom deze goed gekozen bloemlezing uit het werk van den ouden vriend mijner jonge jaren gaarne aan, mits men in het oog houde, dat een historische *roman* niet zóó mag worden gelezen, dat men er historische feiten uit leeren kan. Bij Van Lennep, in afwijking van wat men van Bosboom-Toussaint zou kunnen zeggen, moet men zich bovendien niet te veel voorstellen van zijn „inzicht" in den tijd, waarin hij zijn personen laat optreden, behalve in zijn Ferdinand Huyck, waar hij beschikken kon over mondeling en schriftelijk bewaarde familietraditiën.

Leiden. P. J. Blok.

Chr. Sarauw, Niederdeutsche Forschungen I. Vergleichende Lautlehre der niederdeutschen Mundarten im Stammlande (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser V, 1). København, Høst & Søn. 1921. (Pr. Kr. 13.50).

De studie van het Nederduitsch heeft zich in de Skandinavische landen al van ouds in groote belangstelling mogen verheugen. Vooral in de laatste jaren werd de wetenschappelijke litteratuur op dit gebied door talrijke Skandinaafsche publicaties verrijkt. In *Museum* 26, 221—224 wees ik op het belangrijke boek van A. C. Højberg Christensen, *Studier over Lybaeks Kancellisprog fra c.* 1300—1470; in Jg. 27, 249—252 besprak ik E. Rooth, *Eine westfälische Psalmenübersetzung aus der ersten Hälfte des* 14. *Jh.*; thans kan ik weer op de omvangrijke verhandeling van Sarauw wijzen. Bij ons te lande is — in tegenstelling met vroeger — de kring van geleerden met belangstelling voor Nederduitsch stellig kleiner dan in Denemarken en Zweden. We hebben aan den eenen kant de kleine schare der Neerlandici, wier

Digitized by Google

krachten wij maar al te goed op eigen terrein kunnen gebruiken, aan den anderen kant de „Neophilologen", die zich, na het wegnemen van de belemmeringen van het oude Academische Statuut, nu eindelijk meer dan tot dusver kunnen weren, maar die doorgaans een dergelijke sprong over het grensgebied heen plegen te nemen, dat ze de aanraking met de Nederlandsche philologie geheel verliezen. Dat is wel jammer, want juist op een grensgebied als dat der Nederduitsche philologie kan zoowel de Duitsche als de Nederlandsche taalwetenschap in ruime mate profiteeren, daar beide een groot aantal vraagstukken gemeen hebben.

Daar hebben we al dadelijk het probleem: wat is Nederlandsch, wat is Nederduitsch? Wanneer we zeggen, dat onder Nederlandsch te verstaan is de taal die gesproken wordt en werd binnen de grenzen van het tegenwoordige koninkrijk der Nederlanden en Vlaamsch-België, dan ligt de onwetenschappelijkheid eener dergelijke definitie er zoo dik op, dat ze nauwelijks nader ontleed behoeft te worden. Practisch gesproken wordt — al is het onbewust — de omvang van het Nederlandsch veelal inderdaad zoo opgevat (vgl. daarover o.a. nog J. W. Muller, *Levensberichten* 1919-20, blz. 116). Het behoeft echter geen betoog, dat onze politieke grens van tegenwoordig niet met taalwetenschappelijke afbakening verward mag worden. Zoeken we omgekeerd het Nederduitsch naar het Westen toe te begrenzen, dan zien we dat de Nederduitsche invloedssfeer ver tot over onze grenzen gereikt heeft, met dien verstande, dat men b. v. bij de bestudeering van de taal der Oost-Nederlandsche bronnen uit de 15de en 16de eeuw deze als Nederlandsch met vele Nederduitsche elementen, maar evengoed ook als sterk Nederlandsch gekleurd Nederduitsch kan bestempelen. Het moderne dialectonderzoek heeft trouwens aangetoond, dat taalgrenzen, zooals men zich die oudtijds placht voor te stellen, tot de hooge uitzonderingen behooren. Talrijke minutieuze onderzoekingen brachten geen grens l ij n e n van taal tegen taal aan het licht, maar grens z ô n e s; inplaats van met vast omlijnde taalgebieden zullen we dus met verschillende taal s f e r e n moeten opereeren. Bezien we de zaak van dien kant, dan omvat het Nederlandsche taalgebied dus al het gebied, dat tot de sfeer van Nederlandsche taalinvloed behoort of behoord heeft. Toch kan ook deze definitie niet aan strenge eischen voldoen, daar immers in de omschrijving reeds gebruik gemaakt wordt van het begrip, dat nog gedefinieerd moet worden. Zoo meen ik dan veiligheidshalve tot de volgende omschrijving te te moeten komen: De Nederlandsche taalwetenschap omvat de studie van de taal van alle grootere en kleinere cultureele centra, die in den loop der tijden binnen de grenzen van het tegenwoordige Koninkrijk der Nederlanden, Vlaamsch-België en -Frankrijk zijn aan te wijzen, alsmede van de taal van alle daarbuiten gelegen gebieden, die onder duidelijk waarneembaren langdurigen invloed dezer centra hebben gestaan. Zoo zullen dus b. v. Oost-Friesland en het Graafschap Bentheim zonder meer binnen de kring van onze belangstelling getrokken moeten worden. Theoretisch lijkt een zoo veelomvattende omschrijving een bezwaar, daar immers breede grensstrooken van het tegenwoordige Nederlandsche en Duitsche gebied zoowel tot het Nederlandsche als het Nederduitsche taalgebied gerekend zullen moeten worden maar ik zie geen kans om daaraan te ontkomen; even moeilijk zal het zijn, om in een zaal, waarin in verschillende hoeken lampen zijn opgehangen, op ieder willekeurig plaatsje uit te maken, door welke lamp men in hoofdzaak wordt beschenen — vooral wanneer het licht dezer lampen in sterkte afwisselt. Het practische bezwaar dat de belangstelling zich nu al te zeer op deze tot beide taalgebieden behoorende overgangszônes zou kunnen concentreeren, telt voorloopig nog niet mee; eer het tegendeel is het geval.

Zoo hebben we dus alle reden, om het voortschrijden der Nederduitsche taalwetenschap met opmerkzaamheid te volgen, in de eerste plaats is het de zeer nauwe verwantschap der beide zustertalen, in de tweede plaats het feit, dat in de taal, die aan gene zijde van onze Oostgrens gesproken werd en wordt heel wat zuiver Nederlandsche elementen zijn aan te wijzen: dit is been van ons gebeente en vleesch van ons vleesch. Twee redenen waarom ook boeken als dat van Sarauw hier niet onopgemerkt mogen blijven.

Schr. begint in zijn „Vorwort" met de mededeeling, dat hij den Middelnederduitschen toestand mede zal reconstrueeren op grond van het materiaal uit de tegenwoordige Nederduitsche dialecten. Daarbij beperkt hij zich tot de dialecten van het oude stamland, het kolonisatiegebied, „das Amerika des deutschen Mittelalters", vereischt een andere behandeling, omdat zich daarbij geheel andere problemen voordoen. Gebruikers van de *Mittelniederdeutsche Grammatik* van Agathe Lasch zullen al dadelijk bemerken, dat Sarauw's werk in zekeren zin als „Konkurrenzunternehmen" van de grammatica van Lasch is te beschouwen, met dit groote verschil echter, dat L. in de middeleeuwsche kanselarijen wortelt, S. daarentegen gebruik maakt van „jeder Text, aus dem wir über die Sprachentwicklung sichere Aufschlüsse gewinnen können, mag er sonst sein wie er will und behandeln, was er will." Daarbij konden herhaalde controversen met L. natuurlijk niet uitblijven. S. heeft het zich in zooverre gemakkelijker gemaakt dan L., dat hij geen „Handbuch" maar „Sammlungen und Forschungen in der freieren Form, wie sie ausführliche Erörterungen mancher schwierigen Frage gestattet" heeft gegeven. Hij deelt echter mede: „Einen kurzen Abriss der mnd. Grammatik, der das für den Anfänger oder Nichtspezialisten Wichtigste übersichtlich zusammenfasste, glaube ich übrigens, wenn ein solcher erwünscht sein sollte, ohne viel Zeitaufwand herstellen zu können." Ik meen schr. de verzekering te mogen geven, dat een zoodanige grammatica ook in onze Nederlandsche vakbibliotheken gaarne zou worden opgenomen.

Uit Sarauw's wijze van behandeling is veel te leeren, daar pogingen om hoofdstukken uit de middeleeuwsche grammatica te behandelen op grond van modern dialectmateriaal nog nauwelijks zijn ondernomen. Ongetwijfeld zal een dergelijke beschouwing voor een beter inzicht in de middeleeuwsche grammatica van groot nut kunnen zijn. Ik acht het echter van het standpunt der algemeene taalwetenschap een ernstig gevaar, wanneer men daarbij de middeleeuwsche grammatica als „Selbstzweck" beschouwt en het moderne dialectmateriaal bij wijze van illustratie wordt gebruikt. Men zal zich nl. al te veel beperken tot de problemen, die de middeleeuwsche s c h r ij ftaal stelt. Tot de vorming daarvan hebben echter allerlei toevallige factoren meegewerkt, die met het taalleven in engeren zin soms weinig hebben uit te staan.

Digitized by Google

De m. e. schrijftaal geeft in talrijke opzichten een verwrongen beeld van de toentertijd gesproken taal. De werkelijk bestaande dialectische verschillen en eigenaardigheden worden in vele opzichten gecamoufleerd en vervalscht, zoo zelfs dat het principe der zoogenaamde „omgekeerde schrijfwijzen" — waarbij men dus precies de tegengestelde uitspraak moet lezen van wat er orthographisch staat weergegeven — een der belangrijkste principes der m. e. grammaticale taalbeschouwing is geworden. Wanneer men nu ziet, dat S. het onderneemt om m. e. en modern taalonderzoek te combineeren, dan zou men verwachten, dat mèt de tongvallen ook de reeks van taalwetenschappelijke problemen, die het dialectonderzoek van den laatsten tijd heeft opgeworpen, haar intree zouden hebben gedaan. Dat blijkt echter niet het geval te zijn. De opzet van het geheel, de gevolgde methode, de terminologie, kortom de geest van het geheel is grootendeels toch nog gebleven als in de bestaande grammatica's der verschillende m.e. Germaansche dialecten. Wanneer men de moderne dialecten op een dergelijke wijze dienstbaar maakt aan het m. e. taalonderzoek — dan bereiken wij daarmede nog lang niet de verruiming van taalinzichten, die wij met recht van het intensief beoefend dialectonderzoek verwachten. Reeds zoo vaak is betoogd, dat van het onderzoek der levende taal een algeheele omwenteling zal uitgaan — ten deele reeds uitgegaan is — waardoor de taalstudie in geheel nieuwe banen wordt gestuurd. Dat kan echter alleen het geval zijn wanneer onze aandacht zich in de eerste plaats concentreert op de problemen die de moderne gesproken taal ons in zoo ruime mate biedt en wanneer we — na aldus georienteerd en geoefend te zijn — de m. e. onder dezen zelfden gezichtshoek beschouwen, natuurlijk mèt het noodige begrip voor de speciale kwesties die zich bij het m. e. schrijftaalonderzoek voor kunnen doen. M. a. w.: van algemeen taalwetenschappelijk standpunt beschouwd, is de eenige logische weg, dat het m.e. taalonderzoek dienstbaar wordt gemaakt aan het dialectonderzoek, en niet de omgekeerde weg bewandeld wordt.

Ik heb gemeend dit even te moeten onderstrepen, omdat men in den laatsten tijd herhaaldelijk kan opmerken, dat de naam „dialect" een soort van imponeerend tooverwoord is geworden, dat als van zelf associaties opwekt van „nieuw", „frisch" of zelfs „revolutionair". Ook bij Sarauw vindt men zinnen als deze: „Nicht aber der Staub der Kanzleien, sondern der freie Fluss der Rede, wie er heute waltet und aus den besten Erzeugnissen der alten Literatur zu uns herüberweht, kann die niederdeutsche Sprachforschung beleben und befruchten." (blz. 8). Men zal daarbij een lichte glimlach niet kunnen onderdrukken, wanneer men bedenkt, dat S. ver van het Nederduitsche land verwijderd, in Kopenhagen, deze, freie Fluss der Rede, wie er heute waltet" heeft moeten putten uit de „grammatische Monographien und die gedruckten Idiotika des 18. und 19. Jahrhunderts von Richey bis Bauer" die hij gedurende zijn onderzoek steeds op zijn schrijftafel had staan. Een „mediaevistisch" geschoold linguist, die het materiaal der verschillende dialectmonographieën verwerkt en volgens algemeene gezichtspunten ordent, heeft zich daarmee nog niet als dialectoloog gelegitimeerd. Wanneer hij de methode, die hij zich bij de bestudeering der m. e. bronnen en bijbehoorende linguistische litteratuur heeft eigen gemaakt, zonder verdere oefening toepast op de uitgebreide dialectologische litteratuur der laatste 50 jaren, dan zal dat zelfs meer dan eens zeer bedenkelijke gevolgen kunnen hebben. Zoo geeft schr. op blz. 30—32 eenige lijsten van woorden uit Gallée's *Woordenboek van het Geldersch-Overijselsch dialect*, om te illustreeren, wanneer al of niet „Tondehnung" heeft plaats gevonden. Het kon schr. denkelijk niet bekend zijn,dat de groepeering van deze woorden bijkans voor elke plaats een verschillende moet zijn (in de *Nieuwe Taalgids* XV 36 wees ik daar trouwens reeds op: „Een opvallende uitzondering vond ik in Overijsel voor de ontwikkeling der zoogenaamde „tonlange" ē en ō; men komt daar inderdaad voor verschillende woorden, die men tot eenzelfde categorie zou willen rekenen tot geheel verschillende verbreidingsgebieden, zonder dat men de oorzaak daarvan kan naspeuren").

Schr. is er dus niet voldoende van doordrongen dat een „Geldersch-Overijselsch woordenboek", waarin zonder nauwkeurige afbakening materiaal uit alle hoeken dezer beide provinciën door elkaar wordt geregistreerd, voor systematisch dialectgeographisch onderzoek onbruikbaar is, ja zelfs — zonder oordeel gebruikt — in hooge mate misleidend kan zijn. Op grond van het totnogtoe door mij verzamelde dialectmateriaal kan ik het volgende constateeren: gevallen van het kort blijven van den vocaal kunnen over 't algemeen alleen geconstateerd worden binnen het gebied dat door Vechte, IJsel en Oude IJsel begrensd wordt, woorden die echter over de geheele uitgestrektheid van dit aldus afgebakende terrein korte vocaal hebben, zijn betrekkelijk zeldzaam. Het verbreidingsgebied is bij de meeste woorden in het Westen aanzienlijk ingekrompen. De grootste uitgestrektheid heeft de korte vocaal in: *molen*, *sleutel*, *spelen*, *zomer* en *zoon*; deze woorden worden ook zelfs nog in een smal strookje ten Westen van de IJsel kort uitgesproken. Voor het overige reikt de grens van het gebied met korte vocaal (met uitzondering van de gemeente Steenderen, waar korte vocaal veelvuldig schijnt) doorgaans niet geheel tot aan den IJsel maar loopt er op een afstand van een paar K. M. evenwijdig mee, zoo b. v. in de woorden: *eten*, *goot*, *lepel*, *weken*.

Neemt men echter de woorden *vogel*, *leugen*, *neus*, *teef*, *ezel*, *leven*, *boven* en *zeef*, dan ziet men dat het verbreidingsgebied met korte vocaal uiterst smal is, het beperkt zich n.l. tot de Oostelijke strook van Twente en de omtrek van Winterswijk. Tusschen deze beide uitersten in ligt het verbreidingsgebied van een woord als *kolen*; voor mededeelingen omtrent verdere voorbeelden is mijn materiaal nog niet toereikend.

Hieruit is voorloopig de volgende algemeene conclusie te trekken: de eigenlijke kern van het gebied met korte vocaal ligt in het uiterste Oosten: de kortheid is daar gehandhaafd, ook zelfs voor stemhebbende consonanten. Hoe verder we naar het Westen gaan, des te meer brokkelt het gebied met korte vocaal af. Zoo hebben we dus in den strijd tusschen verlengde en korte vocaal slechts een van de episoden te zien van den strijd tusschen West en Oost tusschen Nederlandsch en Nederduitsch. Van Nederlandsch standpunt bekeken draagt deze strijd het karakter eener verdringing van den Oosterschen tegenstander eerst over den IJsel dan al verder naar het

Digitized by Google

Oosten en eindelijk tot aan of over onze nationale grens.

Dat is trouwens een verschijnsel dat we overal kunnen waarnemen: komt een zeker gebied onder invloed van een bepaald cultureel centrum dan zullen successievelijk (zeer langzaam soms maar toch zeker) zijn eigen taalcharakteristica het veld moeten ruimen voor die van het machtiger cultureele centrum, en langzaam aan tegen de uiterste grens van dat cultureele territorium worden platgedrukt. Het langst zullen autochthone eigenaardigheden behouden blijven in die gebieden, die het verst van het cultureele centrum verwijderd liggen, zooals in dit geval Twente én Winterswijk. De kaarten van de bovengenoemde woorden geven dus een interessante parallel bij de vroeger door mij gepubliceerde kaart van het gebied mèt en dat zonder *doe* (*Tijdschr.* 39, naderhand gecompleteerd in *De Nieuwe Taalgids* 15,37).

Juist bij mijn laatste excursies door de Veluwe en den Achterhoek is mij meer en meer duidelijk geworden dat we een scheiding moeten maken tusschen k e r n-dialecten en r a n d-dialecten. Kern-dialecten munten uit door groote vitaliteit, vastheid van woordkeuze en evenwichtigheid van klankontwikkeling; daarmede hangt samen liefde en belangstelling voor het dialect bij de bevolking; in deze kerngebieden vindt men de meeste dialectschrijvers en verreweg de meeste monographieën behandelen kerntalen.

Aan den anderen kant onderscheiden zich de uitgesproken r a n d-dialecten door onzekerheid van spraakgebruik, een gevolg van het over en weer trouwen van personen van verschillende tongval; de bewoners hebben dikwijls weinig „oor" voor hun dialect en ook weinig liefde voor hun „moeder"-taal, die vaak niet eens de taal hunner moeder is. Hieruit volgen groote moeilijkheden voor den onderzoeker om de taal op te schrijven, die „men" daar spreekt. Nu ik bezig ben de verschillende wandkaarten voor het Oosten te voltooien komt altijd weer op dezelfde frappante wijze aan het licht, dat mijn notities juist in die landstreken, waar de meeste vaste lijnen dienden te worden getrokken, mij het meest in den steek laten: juist daar vind ik — het is haast plagerig te noemen — mijn vraagteekens of elkaar weersprekende opgaven, leemten wegens gebrek aan tijd der bevolking of de onmogelijkheid om voor mijn doel geschikte personen te vinden.

Uit de boven medegedeelde bijzonderheden is wel duidelijk, dat het leeuwendeel der m. e. geschriften— het arsenaal waaruit de neogrammatici hun wapenen halen — in kerndialect is geschreven. Frings, die zich bij zijn studiën steeds verder van het centrum Keulen verwijdert, wordt bij de ontdekking van zijn taalkundig Nederrijnsch-Limburgsch loopgravensysteem door een toenemend scepticisme bevangen en roept eindelijk — als hij in zijn „südniederländische Mundarten" aan de uiterste peripherie, in België is aangekomen — uit: er bestaat geen absolute klankwaarde, woorden van de eene kategorie gaan onmerkbaar in de andere over. Jammer genoeg speelt waarschijnlijk het „rand" kwelduiveltje hem — en ons — ook weer parten, daar immers deze opnamen van Vlaamsche teksten bij lange na niet onder dezelfde gunstige omstandigheden plaats hadden als de vroegere Nederrijnsche. Zoo schijnt dan alles erop toegelegd om ons juist de meest uitgesproken randdialecten verborgen te houden: de m. e. geschriften verdonkeremanen ze grootendeels, evenals trouwens de nieuwere dialectlitteratuur; uit het midden der bewoners staan slechts zelden belangstellenden op, die ons er iets over vertellen; in de Atlas Linguistique kunnen ze onmogelijk tot hun recht komen, daar de mazen van het plaatsennet veel te groot zijn; bij den atlas van Wenker is de foutenbron bij het randmateriaal aanmerkelijk vergroot door het feit, dat juist aan den rand het percentage van autochthone onderwijzers of leerlingen geringer is. Om de diepste geheimenissen der natuur te ontsluieren moeten we ons ook de meeste moeite getroosten. Laat ons dus onze krachten verdubbelen, om een zoo betrouwbaar mogelijk beeld van de randen te krijgen; het wil mij toeschijnen, dat j u i s t a a n d e r a n d e n d e m e e s t s u b t i e l e f u n c t i e s v a n h e t e i g e n l i j k e t a a l l e v e n z i j n w a a r t e n e m e n.

Bovenstaande opmerkingen omtrent de woorden met en zonder „Tondehnung" en de daaraan vastgeknoopte gevolgtrekkingen en gedachtengang omtrent den strijd tusschen Oost en West en de kern- en randdialecten heb ik hier met opzet neergeschreven ten einde te doen uitkomen hoe bedenkelijk het is, om modern dialectmateriaal voor mediaevistische onderzoekingen te gebruiken, wanneer men niet terdege op de hoogte is van de eigenaardige expansieve krachten en tendenties, die in de gesproken tongvallen werkzaam geweest zijn. Het heeft weinig zin, om de verschillende onjuistheden op Nederlandsch gebied, die ik bij S. aan de hand van mijn rijker en betrouwbaarder materiaal zou kunnen constateeren, hier breed uit te meten. Sarauw's werk zou door een dergelijke eenzijdige kritiek ook in een ongunstiger licht komen te staan dan het verdient. Hoofdzaak immers was voor S. de „Aufhellung der mittelniederdeutschen Grammatik" en op het gebied der schrijftaal verraadt schr. inderdaad een buitengewone kennis en een gelukkig combinatievermogen. Hij ziet de problemen moedig in het gezicht, bouwt zijn eigen theorieën, en waar zijn meeningen met die van anderen in botsing komen, weet hij zijn tegenstanders op heldere (soms wat al te felle) wijze van repliek te dienen. Het boek heeft daardoor iets pikants gekregen, vele al te boud uitgesproken beweringen lokken tot tegenspraak, maar het is niet te loochenen, dat het boek door zijn sterk persoonlijk cachet menigeen op zal wekken tot eigen onderzoek der aangeroerde problemen. Schr. kenmerkt zich zonder twijfel door een zekere originaliteit in zijn opvattingen en ik wil hem daarvoor alle hulde brengen.

Origineel is schr. ook in zooverre, dat hij een eerste poging doet om de brug te slaan tusschen mnd. grammatica en moderne dialecten. Hij heeft den omvang van een dergelijke taak, naar we zagen, sterk onderschat. Het feit, dat b. v. de Atlas van Wenker slechts een hoogst enkele keer wordt genoemd en de manier, waarop van het moderne dialectmateriaal partij wordt getrokken, verraden een noodlottig gebrek aan kennis van de moderne dialectologie. Voor zoover mij bekend, heeft tot nog toe niemand het aangedurfd, om één bepaald taalkundig verschijnsel van eeuw tot eeuw, historisch èn dialectgeographisch, aan de hand van oude bronnen èn op grond der moderne dialecten tot in bijzonderheden na te gaan. Op een dergelijke studie is juist hèt wachten, zij zou er toe kunnen bijdragen om de klove, die meer en meer begint te gapen tusschen „dialectgeografen" en „neogrammatici" te overbruggen. Sarauw heeft dat —

Digitized by Google

al te overmoedig — inplaats van met één verschijnsel maar liefst met de heele grammatica tegelijk willen doen. Ik meen, dat de tijd voor een dergelijke poging eerst rijp zal zijn, wanneer we met eenige historisch-dialectgeographische monographieën over bepaalde verschijnselen de noodige ervaring hebben opgedaan.

Bonn, Juni 1923. G. G. Kloeke.

Ordbog over det Danske Sprog, grundlagt af Verner Dahlerup .... udgivet af det danske Sprog-og literaturselskab. Femte bind. Flyve — Frette. Köbenhavn, Gyldendalske Boghandel. Nordisk Forlag. 1923.

Zie over deel IV, *Mus.* dl. XXX, N°. 6, Maart 1923. Slechts een paar opmerkingen deze keer over dit uitstekende werk, waarvan elk jaar ons geregeld een dikke bijdrage levert.

Interessant voor onze etymologiese woordenboeken is de suggestie, kol. 49, dat het ndl. *fluiten* op *pleite gaan* zou berusten, waarop Vercoullie en van Wijk in hun volgende uitgaven misschien voort kunnen bouwen. — Het artikel *for*, door Verner Dahlerup zelf, is een reuzenwerk dat ruim 54 kolommen beslaat. Karakteristiek voor de ruime blik van de bewerkers is het art. *fore*, waarvan aan de geheel op een misverstand berustende betekenis van *paard* (zie Dania I, 245) toch een plaatsje is ingeruimd. — In kol. 417 krijgen wij zelfs (zeer nuttige !) s t ij lwenken (over 't woord *foretagsomhed*). — Naar kol. 1127, in v. fos, verwijs ik onze Neerlandici voor hondsvot ; ook in Feilberg is hier een en ander over te vinden. — Van *fremmers* (kol. 1270) had de *r* verklaard dienen te worden. Uit *fremhus*, onder invloed van *bryggers* (waarmede het blijkens Feilberg veel samen voorkomt) en *stegers* (voor *bryggerhus* en *stegerhus*) ontstaan ?

Het is aangenaam te zien (b.v. in v.v. *fok, fordevind, forkikket, fout*) dat hier eindelik eens, behalve aan nederd u i t s e, ook aan Nederl a n d s e invloed wordt gedacht Die zien de H.H. Skandinavisten wel eens te veel over het hoofd.

Gent. H. Logeman.

Catalogus der Fransche Taal- en Letterkunde in de Koninklijke Bibliotheek. Vijfde Deel. Registers. Den Haag, Drukkerij „Humanitas". 1922.

Het vijfde deel van bovengenoemden catalogus brengt het lang verbeide Register, den onmisbaren sleutel tot de vier voorafgaande deelen[1]). Was het consulteeren van dit werk, gedurende de jaren dat een register ontbrak, voor den leek in de Fransche philologie nagenoeg een onmogelijkheid en voor den vakman een irriteerende, tijdroovende bezigheid, thans kan men snel en zonder herseninspanning de boeken opzoeken die men noodig heeft. De indeeling in vijf rubrieken is inderdaad bijzonder praktisch. In rubriek I, de meest uitgebreide, n.l. het Alfabetische Register, duiden afgekorte aanwijzingen vóór de nummers, den aard der vermelde werken aan: proza, poëzie, tooneel, kritiek, biographie enz., hetgeen het zoeken ten zeerste verlicht. Rubriek II geeft een lijst van de in de boekerij aanwezige levensbeschrijvingen van Fransche auteurs. III noemt de bibliographieën, IV de pseudonymen, waarachter de schrijvers zich verschuilen, met hun waren naam er naast, en V, in alphabetische volgorde, de titels der Fransche tooneelstukken (de Koninklijke Bibliotheek bezit daarvan zooals men weet een zeldzaam rijke verzameling) met voorzoover bekend, de namen der schrijvers er bij.

Met deze registers is dus de belangrijke en nuttige catalogus geheel voltooid, een studiebron die dubbel welkom is nu, tengevolge van de veranderde Wet op het Hooger Onderwijs, de wetenschappelijke bestudeering van de Fransche Taal- en Letterkunde hier te lande zooveel meer beteekenis heeft gekregen.

Leiden. C. Serrurier.

J. Jüthner, Hellenen und Barbaren. Aus der Geschichte des Nationalbewusstseins. (Das Erbe der Alten. Schriften über Wesen und Wirkung der Antike. N. F., Heft VIII.) Leipzig, Dieterich. 1923. (Pr. *f* 2.—).

Met de woorden „Helleen" en „barbaar" zijn tijdens de oudheid, en nog daarna, in den loop der eeuwen zeer verschillende begrippen verbonden geweest. In het hierboven genoemd boek behandelt nu Jüthner de vraag, wat men in de oudheid telkens onder „Hellenen" en „barbaren" heeft verstaan. In den classiek-griekschen tijd omvat de term „hellenen en barbaren" de geheele menschheid: al wie niet griek is, is barbaar. Van die beide namen is barbaar het oudst: *barbaros* is een indogermaansh woord, en beteekent, met klanknabootsende verdubbeling van dezelfde lettergreep, oorspronkelijk zooveel als „stamelend, stotterend, onverstaanbaar pratend". In de literatuur wordt het woord het eerst aangetroffen bij Homerus, wel niet als simplex, maar in het compositum **βαρβαρόφωνος**, dat van de Cariërs wordt gebezigd (Il. II 867), doch daarmede is natuurlijk ook het bestaan van het woord **βάρβαρος** bewezen. Hoe het komt, dat de namen **Ἕλληνες** en **Ἑλλάς**, waarmede eerst slechts een kleine volksstam en zijn gebied in Noord-Griekenland werd aangeduid, in gebruik is gekomen voor geheel Griekenland, op dezelfde wijze als de naam van het kleine oer-kanton Schwyz voor het geheele eedgenootschap is aangewend, ligt in het duister. Bij Homerus komen de beide genoemde woorden in deze samenvattende beteekenis nog niet voor, eerst bij Hesiodus, circa 700 v. C., vinden wij **Πανέλληνες** om het geheele Grieksche volk aan te duiden: sindsdien is de term „Hellenen" de verzamelnaam voor alle Grieksch sprekende stammen, terwijl alle andere volken als vreemden, als barbaren, worden aangeduid. In dit taalgebruik weerspiegelt zich het Grieksche nationaliteitsgevoel, dat zijne classieke uitdrukking heeft gevonden bij Herodotus VIII 144, 2, waar de Atheners als datgene, wat hen belet tot eene overeenkomst te komen met de Perzen, noemen **τὸ Ἑλληνικόν, ἐὸν ὅμαιμόν τε καὶ ὁμόγλωσσον, καὶ θεῶν ἱδρύματά τε κοινὰ καὶ θυσίαι ἤθεά τε ὁμότροπα,** dus éénheid van bloed en van taal, van godsdienst en beschaving. Met den term „barbaar" verbinden zich dan allerlei verachtelijke eigenschappen, als onbeschaafd en ruw, bijgeloovig, dom, wreed, bloeddorstig en trouweloos. De reden hiervan is, dat dit begrip zich aldus ontwikkeld heeft in den tijd, toen de Grieken in hunne kolonisatieperiode, sinds de 8e eeuw, bekend werden met de, bij hen vergeleken onbeschaafde, volksstammen in Italië en Sicilië, in Thracië, aan de Propontis en de Zwarte Zee, terwijl ook die vreemden, waarmee zij in Griekenland zelf

[1]) Zie voor de voorafgaande deelen: *Museum*, Januari 1919 en Juli 1921.

Digitized by Google

kennis konden maken, de Phoenicische handelaars en zeeroovers, de uitheemsche slaven in particulier en staatsbezit, daartoe aanleiding gaven: daarbij kwam dan nog de ervaring, opgedaan tijdens den inval der Perzische legerscharen in Griekenland. Nu wordt dezelfde benaming „barbaren" ook aangewend op vreemde volken met oude, hooge beschaving, als de Egyptenaren en Babyloniërs, met hun denkers, priesters en kunstenaars. Dientengevolge dekken zich niet de omvang en de inhoud van het begrip, immers wat zijn omvang betreft omsluit het begrip, in ethnographischen zin, zuiver negatief alles, wat niet-grieksch is, maar de inhoud ervan wordt, als gevolg van onvolledige en eenzijdige inductie, gevormd door een aantal psychische en moreele kenmerken, en is dus in een groot aantal gevallen niet passend. Dit bleef natuurlijk aan de Grieken zelf niet verborgen, en daaruit is voor een groot deel de verschuiving der begrippen „helleen" en „barbaar" toe te schrijven, die in het verloop der geschiedenis plaats vond.

Na in zijn eerste hoofdstuk, ongeveer zooals hierboven is samengevat, de grondslag voor zijn onderzoek te hebben gelegd, gaat de schrijver in de rest van zijn boek na, welke die veranderingen in opvatting zijn geweest, en hoe zij samenhangen met de vermeerderde kennis van vreemde volken bij de Grieken en met de groote historische gebeurtenissen. Van de grootste beteekenis is daarbij geweest de „verlichting" van de 5e eeuw, de sophistiek, die het onderscheid tusschen barbaar en helleen niet als **φύσει** doch slechts als **νόμῳ** bestaand erkent (cf. de woorden van den sophist Antiphon in de voor enkele jaren ontdekte fragmenten van zijn boek **περὶ ἀληθείας: φύσει πάντα πάντες ὁμοίως πεφύκαμεν καὶ βάρβαροι καὶ Ἕλληνες εἶναι**). Zij heeft, ondanks de geheel afwijkende meeningen op dit punt van mannen als Plato en Aristoteles, de cosmopolitische opvatting van het hellenisme mogelijk gemaakt, zooals we die scherp vinden uitgedrukt door Eratosthenes (bij Strabo 1, 4, 9, p. 66), die de grenslijn trekt op het gebied der moraal en beschaving. Nieuwe problemen stelt het optreden van de Romeinen in de wereldgeschiedenis: waartoe behooren deze? (want naast de nieuwe, abstracte, opvatting blijft steeds de oude, ethnographische, omtrent het onderscheid van hellenen en barbaren bestaan), en ten slotte de opkomst van het Christendom: de eerenaam „helleen" wordt nu een met verachting gebruikte aanduiding van de aanhangers van den ouden godendienst, terwijl de ontwikkeling der militaire organisatie van het zinkende Romeinsche keizerrijk ten gevolge heeft, dat „barbarus" gaat beteekenen „soldaat", zonder eenigen smadelijken bijsmaak, en zelfs de beteekenis krijgt van „dapper, braaf".

Het is ongetwijfeld zeer belangwekkend en leerrijk, om aan de hand van den schrijver de beteekenisontwikkeling der beide woorden na te gaan. Hij heeft zijne kennis uit de eerste hand, de wetenschappelijke fundeering zijner opvattingen heeft hij neergelegd in een groot aantal aanteekeningen, doch deze komen eerst aan het slot van het boek achter den tekst, zoodat de lezer, die alleen met de resultaten van het onderzoek wil kennis maken, daardoor niet in zijne lectuur wordt gestoord. De verhandeling zelf is in een levendigen en aantrekkelijken stijl geschreven. Uiteraard is veel, van wat de schrijver meedeelt, niet nieuw: de beteekenis van woorden als „helleen" en „barbaar" heeft reeds lang de aandacht getrokken, maar een samenhangende schets van beider beteekenisontwikkeling, waarbij doorloopend hunne onderlinge verhouding in het oog werd gehouden, was nog niet gegeven. Het meeste nieuwe geeft de schrijver in zijne hoofdstukken over de opvatting der beide termen bij de oud-christelijke schrijvers en in den Byzantijnschen tijd. Nieuw is ook de interpretatie, die hij geeft van de bekende plaats in Isocrates' Panegyricus, § 50, die gewoonlijk zoo wordt opgevat, dat Isocrates daar een barbaar, die Grieksche beschaving bezit, als helleen wil laten gelden, en dat hij dus reeds de latere cosmopolitische denkbeelden huldigt. Volgens Jüthner is op die plaats van barbaren in 't geheel geen sprake, doch handelt zij uitsluitend over hellenen: er worden tegen over elkaar gesteld die Grieken, die wegens de gemeenschappelijke afkomst zoo heeten, en die, welke deel hebben aan „onze", d.w.z. aan de *attische*, beschaving: slechts de laatsten zijn de eigenlijke hellenen. We hebben hier dus eene venging, niet eene verruiming, van het begrip helleen, en Isocrates is op dit punt een voorlooper van het atticisme. Het komt mij voor, dat Jüthner met deze opvatting gelijk heeft.

Groningen. A. G. Roos.

Laonici Chalcocandylae Historiarum Demonstrationes, recens. **Eugenius Darkó**. Tomus I (1922), Tomus II, Pars prior (1923). Uitgegeven door de Hongaarse Akademie. Buda-Pesth.

De heer Darkó, hoogleraar te Debreczen, heeft zich lange jaren bezig gehouden met de geschiedschrijver van wie hij ons een nieuwe editie aanbiedt, gebaseerd op de studie van alle bereikbare, hem door autopsie of door fotografie bekende handschriften. Verschillende opstellen, in 't Hongaars geschreven en daardoor voor mij niet leesbaar, hadden de uitgever voorbereid voor zijn taak.

Gemakkelik was die taak niet. Chalcocandyles (zijn naam wordt verschillend geschreven en verschillend verklaard) is een schrijver die hoogst interessante dingen op een hinderlike, dikwels ergerlike wijze vertelt. Daarmee bedoel ik dat hij, in de XVe eeuw schrijvende, telkens Herodotus en Thucydides poogt na te volgen, en daarin alleen ten opzichte van uiterlikheden slaagt; zijn gemaniëreerdheid uit zich nu eens in wijdlopigheid, dan weer in 't samenpersen van de stof, zodat hij ons in één persoon toont tot welke ondeugden de eigenschappen van zijn twee grote, onderling zo verschillende modellen kunnen leiden. Immanuel Bekker heeft met een begrijpelike, maar in een uitgever toch onverdedigbare, geringschatting zijn tekst behandeld; tijd noch lust had hij om zich veel moeite te geven voor een auteur, zo duister „ut saepe ne ipse quidem quid dicere velit nosse videatur" (Praefatio der editie in 't Corpus van Bonn, 1843, p. V.).

Onze landgenoot Hamaker heeft niet gunstiger over de Byzantijnse historicus gedacht, maar hij heeft dan ook 't werk gestaakt.

Prof. Darkó liet zich niet afschrikken. Met onuitputtelik geduld heeft hij de gegevens uit de handschriften vermeerderd en naar de beste lezing gezocht; al blijven de esthetiese bezwaren die ik noemde van volle kracht, de tekst die wij tans voor ons hebben is toch niet zo duister als Bekker meende. De nieuwe uitgever heeft gebruik kunnen maken van te Berlijn berustende aantekeningen, samengesteld door wijlen Tafel en Nusser; vooral de laatste stelt vele conjecturen voor die de tekst begrijpeliker maken. Daaronder zijn er heel wat die men tot de

Digitized by Google

„audaciores" kan rekenen, maar wie kan anders dan met een kapmes zich een weg banen door zulk een kreupelbos? Weghakken en verplanten is m. i. verkiesliker, en zeker leerzamer, dan, gelijk de Latijnse vertaling der Bonner editie ook bij deze schrijver doet, vertalen wat er eigenlik niet staat. Een uitgebreide apparatus criticus aan de voet der bladzijden stelt de lezer in de gelegenheid om de juistheid van Prof. Darkó's keuze te beoordelen; naar mijn mening had die apparatus bekort kunnen worden door 't onvermeld laten van alle afwijkingen die uitsluitend op itacistiese schrijffouten berusten. Komt een eigenaardig soort fouten in een bepaald handschrift voor, dan verdient dat aangetekend te worden bij de karakteristiek der manuskripten; de uitvoerige praefatio en de beschrijving der geraadpleegde bescheiden zou daarvoor de aangewezen plaats zijn.

De twee tot heden verschenen gedeelten van de nieuwe editie bevatten de eerste zeven boeken van Chalcocandyles; ik hoop dat de ekonomiese moeilikheden die de voltooiing wellicht vertragen, spoedig verdwijnen zullen. De energie en de toewijding van de uitgever staan ons borg dat van zijn kant geen uitstel te vrezen valt.

Leiden. D. C. Hesseling.

E. F. Weidner, Die Assyriologie, 1914—1922. Wissenschaftliche Forschungsergebnisse in bibliographischer Form. Leipzig, Hinrichs. 1922. (Pr. *f* 5.—).

„Als die Orientalisten nach dem Weltkriege versuchten ihre wissenschaftlichen Arbeiten in dem einst gewohnten Ausmasse wieder aufzunehmen, traten wohl in allen Ländern die gleichen Schwierigkeiten zutage. Es schien zunächst unmöglich, über die seit dem 1. August 1914 erschienene einschlägige Literatur einen Überblick zu gewinnen" .... „Diese Tatsachen haben mich veranlasst, die Assyriologische Bibliographie, die die gesammte Keilschriftliteratur vom 1. August 1914 bis zur Jetztzeit verzeichnen soll, in Angriff zu nehmen. Ich befand mich dabei in einer besonders glücklichen Lage. Die Literatur, die während dieser acht Jahre in Deutschland, Deutsch-Österreich und den osteuropäischen Staaten erschienen ist, war mir geläufig. Während eines mehrwochigen Aufenthaltes im gastfreien Hause meines verehrten Freundes, des Herrn Professor Dr. F. M. Th. Böhl in Groningen, ist es mir dann möglich gewesen, den weitaus grössten Teil der amerikanischen, englischen, französischen, holländischen und italienischen Literatur zu studieren. Wesentliche Hilfe haben mir weiter die bisher erschienenen bibliographischen Arbeiten geleistet." .... „Freilich wird auch diese Bibliographie ohne Zweifel Lücken aufweisen. Manche einschlägige Arbeiten sind an so entlegenen Stellen erschienen, dass aller Spürsinn versagte".

Ik meen Weidners „Assyriologie" bij de lezers van dit blad niet beter te kunnen introduceeren dan door bovenstaand excerpt uit het „Vorwort". En ten einde eenig idée te geven van de wijze, waarop de auteur zijne taak heeft opgevat, wil ik trachten den inhoud te schetsen van de twee en veertig afdeelingen, waarin de geregistreerde publicaties zijn gerangschikt. Dat het begint met „Bibliographie", ligt vooral bij een bibliographisch werk in den aard der zaak. Dan volgen inleidende capita (II—V): Geschichte der Wissenschaft; — Ausgrabungen, Reisen, Museen; — Kultur, Zivilisation, Literatur; — Allgemeine Text- und Studiensammlungen. Nadat hier een voorloopige blik is geworpen op het geheel der cultuurwereld, waarvan het spijkerschrift getuigt, komen de verschillende terreinen en terrein-complexen aan de orde. Eerst treden taal en schrift op den voorgrond (VI—VIII): Schrift, Schreibmaterial, Bibliotheken; — Grammatik und Lexikon (beide voor Sumerisch en Akkadisch afzonderlijk); — Syllabare, Vokabulare, Grammatische Texte, Schultexte. Dan geschiedenis en aardrijkskunde (IX—XI): Chronologie; — Geschichte; — Geographie und Topographie. Daarna godsdienst en verwante terreinen (XII—XIV): Religion; — Mythen, Epen, Legenden, Fabeln; — Omina. In onmiddellijke aansluiting hieraan krijgen we verschillende terreinen van wetenschap (XV—XVIII): Astronomie und Astrologie; — Mathematik und Zahlenwesen; — Kalender und Zeitrechnung (Anhang: Die Sabbatfrage); — Medizin.

Op de wetenschap volgt *niet* onmiddellijk de kunst. Er komen een aantal afdeelingen, die zich vrij goed laten samenvatten onder den titel „Maatschappelijk Leven". Eerst (XIX—XX) brieven in het algemeen en de Amarna-teksten in het bijzonder (Anhang: Die Habiri). Daarna (XXI—XXIII): Juristische Dokumente und Wirtschaftstexte; — Recht und Soziologie; — Wirtschaftsleben. Vervolgens (XXIV—XXVIII): Masse, Münzen, Gewichte; — Metalle und Steine; — Natur, Flora, Fauna; — Titel und Berufe; — Namen. Waarop dan eindelijk volgen (XXIX—XXXI): Archäologie und Kunst; — Siegelzylinder; — Verschiedenes.

Hiermede verlaten we het gebied van de zuivere Assyriologie (dit woord natuurlijk genomen in den conventioneelen zin, waarin het minstens evenzeer op Babylonië als op Assyrië betrekking heeft) en komen we tot grens-terreinen. Eerst (XXXII): Babylonien und das Alte und Neue Testament (Anhang: Babylonien und der Talmud). Vervolgens (XXXIII—XLII): Babylonien und Ägypten; — Amurru; — Die Aramäer; — Armenien; — Elam; — Die Hethiter; — Kappadokien; — Kassiten und Mitanni; — Babylonien und das „Klassische" Altertum; — Die Perser.

Niet weinige van deze twee en veertig afdeelingen hebben eene onderverdeeling. Het verst is deze doorgevoerd bij „Geschichte" en „Religion".

Wie zich echter een eenigszins levendig beeld wil vormen van het vele, dat hier is bijeengebracht, moet zich niet beperken tot het bestudeeren der inhoudsopgave, maar moet het boek doorlezen, voorzoover dat bij een bibliographisch werk doenlijk is. Het korte referaat, dat bij menigen titel wordt gegeven, plaatst u telkens voor interessante feiten en hypothesen, of voor probleemstellingen, waar ge zoo niet aan gedacht hadt. Daarbij treft u de polyglottie van den auteur. Aan de talen, in het „Vorwort" genoemd, zijn nog Skandinavische, Slavische, Finsche en andere toe te voegen. Van titels, die niet Germaansch of Romaansch zijn, geeft Weidner eene vertaling. De doorloopende nummering der titels gaat tot 1833. Maar het werkelijk aantal is veel grooter. Meermalen herhaalt zich een nummer, onder toevoeging der letters a, b, enz. Bij menigen titel worden een aantal recensies in Duitsche, Nederlandsche en andere periodieken vermeld.

Gelijk Weidner zich onthoudt van alle kritiek op de door hem vermelde literatuur, wil ook ik de critiek laten rusten. Dat in zijne onderverdeelingen het opschrift

Digitized by Google

„Allgemeines" wat heel dikwijls weerkeert, bewijst alleen, dat het leven altoos rijker is dan het schema. Niettemin hebben de schemata van Weidner groote waarde. Ze wijzen ons althans eenigermate den weg in de verwarrende veelheid der Assyriologische literatuur van de behandelde jaren. De auteur heeft ons met zijne bibliographie een grooten dienst bewezen. Moge zijn arbeid waarlijk aan het herstel der internationale samenwerking ten goede komen.

Amsterdam. C. van Gelderen.

A. Pallis, The Epistle of Paul the Apostle to the Romans, a Paraphrase. Liverpool, The Liverpool Booksellers' Cy. Ltd. 1917.

Door een aankondiging elders — de proef was aan verkeerd adres verzonden — krijgt dit aardige werkje eerst nu hier een beurt. Het is „anregend" in hooge mate. De schrijver is een Griek, die ook over klassieke litteratuur dergelijke parerga heeft gepubliceerd (b.v. 1909, The Twenty-Second Book of the Ilias with critical Notes), dezelfde wiens verdienstelijke vertaling van het N. T. in het levende Grieksch van heden (*Ἡ Νέα Διαθήκη κατὰ τὸ Βατικανο χειρόγραφο, μέρος πρῶτο,* 1902, Liverpool Booksellers' Co.) indertijd in Athene zelfs tot troebelen heeft geleid. Het bezit een prikkelende originaliteit, getuige de aanhef der Voorrede: „My paraphrase covers those parts of St. Paul's Epistle which in my view are alone genuine. I have not disturbed the traditional address, though the Epistle was probably addressed to the Alexandrians." Het is jammer, dat de auteur niet motiveert, waarom hij weglaat: VI, 5—11; VI, 14—VIII, 39; IX, 8—X, 21; XI, 11, 12; XII, 14, 16, 17b; XIII; XIV, 8b, 9, 14; XIV, 16—XV, 13; XV, 23, 24, en waarom hij transponeert als volgt: XVI, 1—20, 25—27, 20—23. Men moet er nu naar raden en de motieven, die men gist, zijn soms van dien aard, dat men er uit wetenschappelijk oogpunt niet al te optimist over kan zijn. Niemand is, voorzoover mij bekend, nog op het idee gekomen om dezen brief naar Alexandrië gericht te achten, hoewel het zondenregister van de onbevoegde bemoeienis met deze „Inleidings"-vragen groot genoeg is. Niets wijst, m. i., op polemiek tegen, althans op reactie op het typisch Alexandrijnsche Jodendom. Welke gewichtige redenen den auteur dus tot deze inlichting brachten, is moeilijk te gissen. Misschien betreurt men het ten onrechte, dat hij ze verborgen heeft gehouden. Een zinsnede der Voorrede luidt n.l. als volgt: „The sense of several passages as given by me differs, as far as I know, from any adopted in previous works; this, to a considerable extent, is due to corrections of the Greek text." Dit is ongetwijfeld juist! Het zou bizonder belangwekkend zijn, wanneer wij hieronder dan aanwinsten vonden, te danken aan het taalgevoel, dat de vertrouwdheid van den heer Pallis met de hedendaagsche *Κοινή* tot oorzaak had. Ik heb echter, hoewel de vertaling allen lof verdient om haar forsch en helder karakter, niets van dezen aard kunnen ontdekken, dat bizondere vermelding verdient. De oorspronkelijkheid ligt hoofdzakelijk in de 40 voorgestelde wijzigingen van den text. In de N. Th. St. 1918, p. 189 signaleerde ik reeds enkele dezer conjecturen, wier qualiteit helaas niet even hoog staat als hun aantal. In Van de Sande Bakhuyzen's „Conjecturaal-kritiek", Bohn, Haarlem, 1880 (Teylers Verhandelingen, N. S., IX, pp. 234—243 vinden wij 18 z. g. „corrupte" plaatsen waarvan er 6 vervallen door hetgeen de auteur uit den brief aan de Romeinen wegsnijdt. Slechts drie van het overblijvend twaalftal heeft ook Pallis onderhanden genomen.

De 37 overige zullen wij, zonder commentaar, classificeeren; tusschen [ ] volgt de door Pallis voorgestelde verbetering. Rom. I, 13, **οὐ θέλω [θαρρῶ] δὲ ὑμᾶς ἀγνοεῖν**; 17, **δικαιοσύνη γὰρ θεοῦ ἐν αὐτῷ ἀποκαλύπτεται ἐκ πίστεως εἰς πίστιν [ζωὴν of βίωσιν]**; 18, **τὴν ἀλήθειαν ἐν ἀδικίᾳ κατεχόντων [καταργούντων]**; 30, **ἀλαζόνας, ἐφευρετὰς κακῶν [κενῶν]**; IV, 17, **θεοῦ τοῦ ... καὶ καλοῦντος τὰ μὴ ὄντα ὡς [εἰς] ὄντα**; V, 5, **ἡ δὲ ἐλπὶς οὐ καταισχύνει [καταισχυνεῖ]**; 17, **εἰ γὰρ [ἄρα] τῷ τοῦ ἑνὸς παραπτώματι**; IX, 4, **οἵτινές εἰσιν Ἰσραηλῖται [οἱ Ἰσραηλῖται]**; 5, **ὧν οἱ πατέρες, καὶ ἐξ ὧν ὁ χριστὸς [ἐξ ὧν καὶ ὁ χριστὸς]**; XII, 7, **εἴτε ὁ διδάσκων ἐν τῇ διδασκαλίᾳ, εἴτε ὁ παρακαλῶν ἐν τῇ παρακλήσει [εἴτε διδάσκων εἴτε παρακαλῶν]**; 10, **τῇ φιλαδελφίᾳ εἰς ἀλλήλους φιλόστοργοι [φιλόπρωτοι]**; XV, 17, **ἔχω οὖν [μενοῦν] τὴν καύχησιν**; 20. **οὕτως δὲ [ἐμὲ] φιλοτιμούμενον.** Gebrek aan kennis van Paulus' Semitisch denken schuilt in enkele dezer gissingen, duidelijk spreekt dit in XIV, 5, **ὃς μὲν γὰρ κρίνει [φρονεῖ] ἡμέραν παρ' ἡμέραν,** en hier en daar ook in de volgende reeks, die zich kenmerkt door ruw ingrijpen in de beteekenis van het geschrevene: I, 32, **οἵτινες ... οὐ μόνον τὰ αὐτὰ πράσσουσιν, ἀλλὰ καὶ συνευδοκοῦσιν τοῖς πράσσουσιν [ἀλλὰ καὶ διωκοῦσιν τοὺς μὴ συμπράσσοντας]**; II, 7, **τοῖς μὲν ... δόξαν καὶ τιμὴν καὶ ἀφθαρσίαν ζητοῦσιν ζωὴν αἰώνιον** (sc. **ἀποδώσει**) **[δ. κ. τ. ζητοῦσι ἀφθαρσίαν καὶ ζωὴν αἰώνιον]**; 15, **οἵτινες ἐνδείκνυνται [ἐνδείξονται] τὸ ἔργον τοῦ νόμου γραπτὸν ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν**; IV, 5, **τῷ δὲ μὴ ἐργαζομένῳ, πιστεύοντι δὲ ἐπὶ τὸν δικαιοῦντα τὸν ἀσεβῆ [ἀνεργῆ]**; 15, **οὗ δὲ οὐκ ἔστιν νόμος οὐδὲ παράβασις [παράκλησις]**; 20, (**Ἀβραὰμ**) **εἰς .. τὴν ἐπαγγελίαν τοῦ θεοῦ οὐ διεκρίθη τῇ ἀπιστίᾳ, ἀλλ' ἐνεδυναμώθη τῇ πίστει [σαρκὶ], δοὺς δόξαν τῷ θεῷ**; 24, **πιστεύουσιν ἐπὶ τὸν ἐγείραντα** (sc. **τὸν πατέρα θεὸν**) **[ἐγερθέντα,** sc.**] Ἰησοῦν τὸν κύριον ἡμῶν ἐκ νεκρῶν**; V, 6, **χριστὸς ... ὑπὲρ ἀσεβῶν [ὑπεραγαπῶν] ἀπέθανεν**; 14, **ἐβασίλευσεν ὁ θάνατος ... καὶ ἐπὶ τοὺς μὴ ἁμαρτήσαντας ἐπὶ τῷ ὁμοιώματι τῆς παραβάσεως Ἀδὰμ, ὅς ἐστιν τύπος τοῦ μέλλοντος [ἀνομοῦντος]**; VI, 4, **ἠγέρθη ὁ χριστὸς διὰ τῆς δόξης [δεξιᾶς] τοῦ πατρός**; 13, **παραστήσατε ἑαυτοὺς τῷ θεῷ ὡσεὶ ἐκ νεκρῶν ζῶντας [εἰς ζῶντας]**; IX, 6, **οὐχ οἷον δὲ ὅτι ἐκπέπτωκεν ὁ λόγος [λαὸς] τοῦ θεοῦ**; XII, 3, **λέγω γὰρ διὰ τῆς χάριτος τῆς δοθείσης μοι ... φρονεῖν εἰς τὸ σωφρονεῖν, ἑκάστῳ ὡς ὁ θεὸς ἐμέρισεν μέτρον πίστεως [χάριτος]**. De auteur corrigeert zelfs wat Paulus duidelijk zegt tot het omgekeerde: I, 19, **γνωστὸν [ἄγνωστον]**; 32, **ἐπιγνόντες [οὐκ ἐπιγνόντες]**. Met eenigen geest geschiedt dit in: II, 12, **ὅσοι γὰρ ἀνόμως ἥμαρτον [οὐχ ἥμαρτον], ἀνόμως καὶ ἀπολοῦνται [ἀπολύσονται]**, zoo ook in V, 7, **μόλις γὰρ ὑπὲρ δικαίου [μὴ οἰκείου] τις ἀποθανεῖται, ὑπὲρ γὰρ τοῦ ἀγαθοῦ [ἀγαπητοῦ] τάχα τις καὶ τολμᾷ ἀποθανείν.** Aardig is XV, 22. **διὸ καὶ ἐνεκοπτόμην τὰ [ἔτη] πολλὰ ἐλθεῖν πρὸς ὑμᾶς.**

Een conjectuur die vooral op taalkundige overwegingen berust, is, m. i., XIV, 2, **ὃς μὲν πιστεύει φαγεῖν [φαγῇ] πάντα,** doch, waar de subjunctief als imperatief zal moeten dienen, moest ook in het volgende een imperatief of subjunctief komen. Eenvoudiger was in

Digitized by Google

beide gevallen indicatief te lezen. De plaatsen, waar Pallis op eenzelfden text zijn vernuft oefende als vroegere, hem onbekende, emendatoren, zijn II, 10; II, 22; IV. 12. Hier zie men Baljon's uitgave van het N. T.

Blijft er nu onder al dit kaf — bij conjecturaal-critiek overigens een gewoon verschijnsel — ook nog eenig koren? Over de kiemkracht ben ik zeer sceptisch en sprak dat reeds uit in N.T.S. '18. Toch zou ik de aandacht willen vestigen op: v, 14, XIV. 2, XV, 22. Bizonder „frigidē" uitgedacht is, m. i., II, 22, **ὁ βδελυσσόμενος τὰ εἴδωλα ἱεροσυλεῖς,** waar Bentley voorstelde **ἱεροθυτεῖς,** onze auteur echter: **ἱερακοσκοπεῖς!** Wellicht is dit een (imaginair) steunpunt van de theorie, dat Romeinen eigenlijk tot de Alexandrijnsche Joden gericht was, die zich echter met **ἱερακοσκοπία**, gesteld dat zulk een soort magie in Egypte bestaan had, wel niet hebben ingelaten! Dat ze tegen **ἱεροσυλία** minder opgezien zouden hebben, laat zich in allen gevalle nog eer denken. Onbegrijpelijk is mij wat de S. wil met XV. 18. Hier staat **οὐ γὰρ τολμήσω τι λαλεῖν ὧν οὐ κατειργάσατο χριστὸς δι' ἐμοῦ εἰς ὑπακοὴν ἐθνῶν,** waarbij dan, p. 4, opgemerkt wordt: „**λαλεῖν τι ὧν οὐ**:: **λαλεῖν τί οὐ.** De vertaling luidt, p. 19: „indeed I hardly dare to tell how much Christ has accomplished towards the conversion of the Gentiles". Wellicht is bedoeld: **οὐ γὰρ τολμήσω λαλεῖν τι οὗ κατειργάσατο.** doch de acutus op **τί** en de lenis op **οὐ** strijden daartegen terwijl onze auteur natuurlijk zeer wel weet, dat er dan bij Paulus **ὧν** zou staan. Opgemerkt zij nog, dat de S. zich bij zijn vaak speelsche emendaties geen banden heeft laten aanleggen door het bekende spraakgebruik van den auteur en evenmin door dat van het N. T. of de Oudchristelijke letterkunde. De waarde zijner gissingen werd daardoor niet verhoogd. Mijn oordeel over het geheel, afgezien van de vertaling, is dan ook niet gunstig, maar, waar tegenwoordig conjecturen op het N. T. een zeldzaam verschijnsel zijn en er bij ons een oude traditie op dit terrein bestaat, verdiende de poging van den heer Pallis toch meer bizondere aandacht.

Groningen. J. de Zwaan.

M. Werner, Der Einfluss paulinischer Theologie im Markus-evangelium. (Beihefte zur Zeitschrift f.d. neutest. Wissensch. 1) Giessen, A. Töpelmann. 1923. (Pr. ƒ 3.—).

De stelling, dat het Marcusevangelie sterk onder den invloed staat van paulinische denkbeelden, was een uitvloeisel van de Tübinger tendenzkritiek. Voornamelijk geleerden van de tweede generatie dezer school, mannen als G. Volkmar en C. Holsten, hebben haar met vele argumenten verdedigd. Toen de meeste critici eene grondvooronderstelling van de Tübinger kritiek lieten varen: het secundair karakter van Mk. (tegenover Mtth.), werd toch de meening, dat reeds in het „oudste evangelie" paulinische invloeden aanwezig waren, nog door velen gehandhaafd (b.v. H. J. Holtzmann, J. Weiss, ook A. Harnack). Het was dus zeer gewenscht, dat deze opvatting — aangezien onze methoden en zienswijzen sinds de dagen der Tübingers (en die der radicalen) in dat opzicht zich sterk gewijzigd hebben — nog eens aan een grondig onderzoek werd onderworpen. Werner, privaat-docent te Bern, heeft het gedaan, en wel op een zeer gelukkige, omzichtige en in hoofdzaak m.i. ook overtuigende manier.

Zijn resultaat is *negatief*. Hij ontkent ten stelligste elken invloed van den paulinischen geest in Mk. Hij begint met enkele methodologische beschouwingen. Hier is bijzonder belangrijk zijne bestrijding van de allegoristische uitleggingsmethode, die Volkmar en anderen gaarne toepassen, ten einde toespelingen op Paulus en het paulinisch christendom in Mk. aan te wijzen (b. v. de vreemde exorcist Mk. 9,38 = Paulus; uitdrijven van daemonischen beteekent bekeering van heidenen; met het scheuren van het tempelvoorhangsel is de door Jezus' dood verkregen toegang tot God gesymboliseerd). Aangezien deze allegoristiek ook hedentendage b.v. onder de radicalen nog liefhebbers heeft, is het betoog van W. nog al aktueel. W. gaat dan de groote theologische themata na, de christologie, de beoordeeling van de wet, het evangelie, het geloof, de leer aangaande zonde, vleesch en geest, de sacramenten, de eschatologie, de apostelen, het joodsche volk en de heidenen; hij stelt een nauwkeurige vergelijking op van de denkbeelden van Mk. en die van Paulus en komt telkens tot het resultaat, dat wanneer Mk. met Paulus overeenstemt, wij dan te doen hebben met algemeen-oudchristelijke denkbeelden, terwijl de voor Paulus karakteristieke leeringen (de praeëxistentie van Christus, de kenosis op aarde, het christocentrisch geloof, de afschaffing der wet door den dood van Christus, het dualisme van vleesch en geest enz.) in Mk. ten eenenmale ontbreken. Dit onderzoek geeft den s. aanleiding, om soms heel uitvoerig èn over de denkbeelden van den evangelist èn over die van Paulus uit te weiden, zoodat zijn geschrift ook voor de bijbelsche theologie belangrijke vruchten afwerpt. Al gaat het uitsluitend om de confronteering van twee oudchristelijke theologen, toch levert de s. ook een bijdrage tot het probleem 'Jezus en Paulus'.

Daar ik al lang de overtuiging toegedaan ben, dat van eigenlijk paulinische invloeden in Mk. heel weinig te bespeuren valt, zoo stem ik, gelijk ik al zei, met de resultaten van W. in het algemeen en ook ten opzichte van vele bijzonderheden volkomen in. Op enkele punten, waar ik het met den s. niet eens of niet zoo heel zeker ben, of hij gelijk heeft, vestig ik tenslotte nog even de aandacht.

Een hoofdargument van de Tübingers was het ontbreken van judaistische elementen in Mk. Al is dit moment zuiver negatief, toch heeft het grootere beteekenis dan W. meent. Gezien nog het feit, dat de „wet" voor Mk. absoluut geen probleem meer is en dat hij de heidenprediking als eene noodzakelijkheid goedkeurt, is hier dan toch de vraag te stellen, of Mk. niet *indirect* ook van Paulus' werkzaamheid profiteert en of zijne houding ten opzichte van de groote practische vraagstukken, wier gelukkige oplossing voor een goed deel aan Paulus te danken is, niet *indirect* ook door Paulus beïnvloed is.

Dat reeds bij Mk. het „gekomen zijn van den menschenzoon" in het licht van de praeëxistentiegedachte geplaatst zou zijn, lijkt mij twijfelachtig, te meer als volgens W. de Christologie van Mk. beslist adoptiaansch geörienteerd is (door het doopverhaal wordt ook de voorstelling van de praeëxistentie buiten gesloten p. 48). Zeer waarschijnlijk lijkt mij anderzijds, dat Paulus in I Cor. 15 ook door Daniël 7 geïnspireerd is (wat W. ontkent; cf. **ἐξ οὐρανοῦ** I Cor. 15, 47). Wat de voorstellingen van het „avondmaal" aangaat, het betoog dienaangaande zou

Digitized by Google

overtuigender geworden zijn, als de s. ook het bewijs geleverd had, dat ook de toepassing van het begrip **διαθήκη** op de christelijke heilsboodschap voorpaulinisch is. Zeer origineel is de verdeeling van de paulinische uitspraken betr. het laatste oordeel over twee acten, het oordeel van Christus (alleen over de Christenen, bij de oprichting van het Messiasrijk) en het oordeel Gods (na de algemeene opstanding); ik meen echter dat deze interessante opinie afstuit op eene plaats als II Cor. 5, 10, die W. merkwaardigerwijze in zijn betoog heelemaal verwaarloosd heeft. Al is niet te bewijzen, dat het woord van het **λύτρον** (Mk. 10, 45) door Paulus beïnvloed is, het aandeel dat Paulus aan de theologisch-schriftgeleerde uiteenzetting van de leer van den zoen- en offerdood van Christus heeft, en de beteekenis, die deze leer in het cadre van zijne verkondiging heeft, zou ik toch hooger willen aanslaan, dan W., en daar deze leer in Mk. (evenals in Mtth.) vergeleken bij de daar anders heerschende heilsleer een ‚Fremd-Körper' vormt (hoe men ook over den oorsprong er van moge denken), is hier het overeenkomen van Mk. met eene centrale leer van Paulus van bijzonder groot belang. Ook over den invloed, dien omgekeerd Paulus van de synoptische overlevering zou kunnen hebben ondergaan, denk ik op sommige plaatsen iets anders dan de s. Sympathiek is mij, om hiermee te eindigen, de nadruk, die op het eschatologisch karakter van de paulinische theologie gelegd wordt. W. heeft hier van A. Schweitzer geleerd, aan wien zijn boek ook opgedragen is; van Schweitzer's erg eenzijdige opvatting van de prediking van Jezus schijnt zich W. echter vrij te houden. — Ik heb maar één drukfout kunnen ontdekken: op blz. 23 al. 17 l. also (in pl. v. als).

Leiden. H. Windisch.

Voyage du marchand arabe Sulayman en Inde et en Chine, traduit etc. par **G. Ferrand**. (Les classiques de l'Orient, vol. VII). Paris, Editions Bossard. 1922. (Pr. fr. 21).

Het boekje — het bevat met het bijwerk ruim 150 bladzijden —, welks titel hierboven is afgedrukt, behelst de vertaling van een Arabisch geschrift, dat reeds in 1718 door den abt Renaudot onder den titel: *Anciennes relations des Indes et de la Chine de deux voyageurs mahométans* werd bekend gemaakt. Veel aandacht schonk men daaraan destijds niet, ja men verdacht zelfs den vertaler, dat hij deze naieve verhalen zelf op grond van zijne lectuur in Oostersche boeken had samengesteld, omdat men het handschrift, dat hij gebruikt had, niet kende. Eerst de bekende Oriëntalist Deguignes vond het terug in de Koninklijke Bibliotheek (thans Bibliothèque nationale) te Parijs, waarheen het inmiddels verhuisd was, en gaf daarvan eene beschrijving. In 1811 gaf Langlès den Arabischen tekst uit en in 1815 verscheen daarvan eene nieuwe Fransche vertaling van Reinaud met aanteekeningen, die, zoo als alles wat deze beroemde geleerde bewerkte, weinig te wenschen overliet. Het bleek nu dat het oorspronkelijk reisverhaal van den Arabischen koopman Sulaiman in 851 geschreven was en dat daaraan waren toegevoegd eenige opmerkingen en toevoegsels door zekeren Aboe Zaid Hasan, een soort ethnograaf, omstreeks het jaar 916. Wie nu echter verwachten mocht eene belangrijke wetenschappelijke beschrijving van Indië en China uit dien lang verleden tijd voor zich te hebben, zoude bedrogen uitkomen, want onze Arabische koopman en zijn *quasi*-geleerde criticus waren beide zeer lichtgeloovige lieden, die de onmogelijkste fabelen te boek stelden, bijvoorbeeld ten aanzien van het verkoopen en eten van menschenvleesch in China, of, om de volkrijkheid van onzen Oost-Indischen archipel in het licht te stellen, verhalen dat, als er een haan ergens begon te kraaien, onmiddellijk dit gekraai door andere hanen tot aan de uiteinden des rijks werd voortgezet, omdat de dorpen overal zoo dicht bij elkaar lagen. Desniettemin behelst hun geschrift toch enkele geographische en ethnographische gegevens, die voor ons van belang zijn.

Hoe voortreffelijk nu ook de bewerking van Reinaud was, er zijn sedert hij haar in het licht gaf groote vorderingen gemaakt in onze kennis van het Middeleeuwsche China en Indië, waardoor vele punten in de Arabische beschrijving kunnen worden toegelicht en enkele verkeerde opvattingen van Reinaud kunnen worden verbeterd. Dit werk was aan niemand beter toevertrouwd, dan aan den grondigen kenner van deze materie, Gabriel Ferrand. Zijne vertaling laat zich aangenaam lezen, de toegevoegde Indices maken het naslaan gemakkelijk. De aantrekkelijkheid wordt nog verhoogd door een aantal houtgravures naar teekeningen van Mej. A. Karpelès.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Abbé **R. Hoornaert. Sainte Térèse écrivain.** — son milieu, ses facultés, son oeuvre. Paris, Lille, Bruges, Desclée, De Brouwer et Cie. 1922. (Pr. 15 fr., voor Holland 4 gulden). (Leuvensche diss.).

Deze Leuvensche thèse is ontegenzeggelijk een der belangrijkste werken, welke over het leven, de geschriften en de persoonlijkheid der H. Teresia van Avila geschreven werden. De auteur wilde een synthese geven over haar letterkundigen arbeid. Zijn synthese is uitgegroeid tot een ware encyclopedie. Dit heeft zijn voor en zijn tegen. Nu en dan wordt door den overvloed van feiten en détails de aandacht afgeleid naar bijzaken en verliest men de synthetische structuur min of meer uit het oog. Het feitenmateriaal werd niet overal tot synthese omgesmeed, wat, juist omdat de schrijver blijk geeft een heerlijk talent van synthetiseeren te bezitten, te betreuren is. Heele brokstukken uit deze thèse laten zich lezen als een roman: jammer, dat de charme van zulke bladzijden plotseling wordt verstoord b. v. door een koude linguistische opmerking of door een vergelijking of referentie, welke weinig nieuws brengt.

Maar deze wijze van behandeling der in-studie-genomen stof heeft ook een voordeel. Hoornaert's boek is er door geworden, zooals ik zei, tot een korte maar volledige encyclopedie, onmisbaar voor ieder, die, om welke reden dan ook, belangstelt in de zeldzame persoonlijkheid die was de H. Teresia van Avila, de grootste der mystieken, als schrijfster een der voornaamste klassieken van Spanje, een der meest representatieve personen harer eeuw en omgeving, — „dans son âme de feu bouillonne toute l'Espagne ardente du 16e siècle". — en bovendien, om karakter en levenswijze, een der meest volmaakte typen van het menschdom. Hoornaert bestudeert Teresia's letterkundigen aanleg, haar verstand, haar „facultés émotives", haar lyrisme, maar niet *in abstracto*, — overal toont hij het verband tusschen de werking harer geestvermogens en haar daden, hij laat haar leven voor onze oogen; door beter inzicht in hare geschriften krijgen wij vollediger kennis

Digitized by Google

harer persoon en zoo wordt deze synthetische studie van Teresia als schrijfster een synthetische weergave van haar heele persoonlijkheid.

Het zou trouwens onmogelijk zijn geweest zich te beperken tot de bestudeering van haar letterkundigen arbeid alleen. Zoo ooit, dan is het zeker hier, nu wij zijn in volle mystiek, noodzakelijk, als men de geschriften wil begrijpen, de persoon, de ziel te doorgronden. Naar aanleiding van Teresia's lyrische zangen zegt Hoornaert: „Ce sont-dix sept poèmes lyriques des plus beaux qu'aient produits toutes les littératures. Ils doivent, il est vrai, être lus dans des dispositions d'esprit très spéciales, car pas plus que les grands chefs d'oeuvre de l'humanité ils ne se dévoilent à quiconque. Ce n'est pas que le sens en soit abscons. Rien n'est plus clair que ces aspirations; elles pourront même pour des esprits non préparés paraître banales et le maniérisme n'en est pas toujours absent; mais on n'en touchera toute la profondeur, on n'en pourra apprécier le mouvement lyrique que dans cet état de recueillement nécessaire à l'intelligence des plus hautes oeuvres du lyrisme musical ou écrit, et où l'on touche le fond même de l'être humain." Diezelfde woorden zou ik *mutatis mutandis* op alle werken der H. Teresia willen toepassen.... en dan is het de groote verdienste van Hoornaert's boek die „dispositions d'esprit très spéciales" te hebben vergemakkelijkt of verlevendigd.

Nijmegen. J. van Rijckevorsel.

SCHOOLBOEKEN.

Dr. H. W. Rutgers und C. P. Dijksterhuis, Deutsche Prosa zum Übersetzen, für die höheren Klassen der H. B. S. und Gymnasia und für Studiérende L. O. Erster und zweiter Teil. Groningen-Haag, J. B. Wolters. 1923. (Pr. p. dl. ƒ 0.80).

De eisch, dat bij het eindexamen der H. B. S. een schriftelijke vertaling van de vreemde taal in het Nederlandsch moet gemaakt worden, heeft evenals ongeveer 20 jaren geleden, toen dezelfde eisch een korte poos gesteld is, ook nu weer het aanzijn geschonken aan verzamelingen van vertaalstukken.

Genoemden eisch betreur ik zeer en acht ik een groot nadeel voor het onderwijs, zooals dit anders aan de H. B. S. voornamelijk in de hoogere klassen kon gegeven worden. Had men vroeger tijd om mooie gedichten en geheele werken te lezen en te doen genieten, wat over de schrijvers en hun tijd te vertellen, kortom den leerlingen iets mee te deelen ter verrijking van geest en gemoed, hun belangstelling in te boezemen voor de Duitsche letterkunde, — ik spreek hier alleen over het Duitsch, al zullen de ervaringen voor het Engelsch en Fransch wel dezelfde zijn, — dit alles is nu bijna niet meer mogelijk, want men moet leeren vertalen. Hierover zou nog meer te zeggen zijn, maar ik mag niet verder uitweiden en wil alleen mijn meening uiten over vertaal-verzamelingen. Ze zijn me een gruwel. Het is africhtmateriaal. De leerlingen maken zich daaruit woorden en moeilijke zinswendingen eigen, maar een mooie gedachte schenken hun die fragmenten niet; als een stukje hun belangstelling begint te wekken, is het uit.

Ik haat die boekjes en gebruik dan ook liever voor de vertaaldressuur een of andere verzameling van novellen.

Van die verschrikkelijke vertaalverzamelingen komt mij bovengemeld werkje nog als een der minst schadelijke voor. Er staan brokstukken in van goede schrijvers en portretten, die me niet slecht schijnen. Maar toch, welk genot, welke geestelijke winst zullen de leerlingen ervan hebben? Wil men opstellen als „Mittelalter und Gegenwart", „Die Literatur in der Gegenwart" en bijna alle verdere uit de tweede helft van het tweede deeltje met vrucht behandelen, dat het niet alleen een dor vertalen is van onbegrepen dingen, dan heeft men uren voor elk noodig en dan nog zal veel boven de bevatting der leerlingen gaan.

Ik leg dit boekje bij de andere verzamelingen en blijf bij mijn novellen.

Den Haag. Jan P. Heyligers.

J. Kleyntjens S. J. en Dr. H. F. M. Huybers, Sint Willebrords Kerk, I, Opkomst en Bloei. Leiden, Dieben. 1924.

Aan een goede katholieke kerkgeschiedenis voor de scholen was ten onzent zeker behoefte. De schrijvers van dit boekje hebben hunne taak ongetwijfeld goed vervuld. Een enkele vergissing, zooals op blz. 128, waar de zinbouw zou kunnen wijzen op Roomsch-Koning Willem II als stichter van het eerste dominicanerklooster ten onzent in 1232, merkten wij op. De voorstelling op sommige bladzijden van den levensarbeid van bisschoppen en kloosterlingen gegeven, ook van den investituurstrijd en dergelijke zal Protestanten niet bevredigen maar voor hen is het boek ook niet geschreven. De illustratie is rijk en mooi. Een aardige kloosterkaart dient voorts genoemd te worden. Het geheel schijnt mij welgeslaagd. Het eerste deeltje loopt tot het midden der 13de eeuw, waarmede de schrijvers, m. i. een eeuw te laat, het tijdvak van den bloei van het bisdom Utrecht meenen te moeten eindigen.

Leiden. P. J. Blok.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In de *Mededeelingen* van de Afdeeling Letterkunde der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam zijn sedert de vorige opgave (*Museum* XXXI, 52) verschenen in Dl. 55, Serie A: N. van Wijk, *Taalkundige en historiese gegevens betreffende de oudste betrekkingen tusschen Serven en Bulgaren* (ƒ 0.30); A. J. Wensinck, *New Data concerning Syriac mystic Literature* (ƒ 0.40); C. C. Uhlenbeck, *Over een mogelijke verwantschap van het Baskisch met de Palaeo-Kaukasische talen* (ƒ 0.30); A. J. Barnouw, *Echoes of the Pilgrim Father's Speech* (ƒ 0.40).

De twede druk van Dr. J. Schrijnen's *Handleiding bij de studie der vergelijkende Indogermaansche Taalwetenschap,* waarin de schrijver gebruik heeft gemaakt van verschillende door vakgenoten hem verstrekte op- of aanmerkingen, zal in afleveringen verschijnen. De eerste aflevering heeft reeds het licht gezien (A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij, Leiden, 1924).

Te Luik bij H. Dessain zijn de *Beginselen der Grieksche Spraakkunst* van K. van de Vorst S. J., bewerkt door A. Geerebaert S. J., in twede druk verschenen (1924). Verschillende wijzigingen zijn aangebracht; met name is het aanhangsel over het Homeries taalgebruik aanzienlik uitgebreid, en op vele plaatsen de moderne linguistiek te hulp geroepen om door verklaring van de verschijnselen de studie gemakkeliker te maken.

Digitized by Google

Bij Teubner (Leipzig en Berlijn, 1924) is verschenen de derde druk van G. Finsler, *Homer. Der Dichter und seine Welt.* De tekst van de vorige uitgave is niet gewijzigd, maar alleen vermeerderd met een overzicht van de resultaten der studie van Homerus die sedert 1912 zijn gepubliceerd. Dit supplementum is geschreven door E. Tièche en telt 52 bladzijden (blz. 173—225); het is geplaatst achter het eerste gedeelte van het werk, getiteld *Vorfragen. Homerkritik.* Het boek is ditmaal in twee delen uitgegeven; de prijs is 5 Mark, gebonden 6.20.

De *Latijnsche Grammatica* van Dr. J. Woltjer is tans voor de zesde maal uitgegeven, en wel in een herziene en omgewerkte druk, door de zorgen van Dr. R. H. Woltjer, de zoon en opvolger van de schrijver. In een voorbericht zet de bewerker uiteen waarom en op welke wijze er meer dan in vorige drukken is rekening gehouden met de resultaten der vergelijkende taalstudie. Dit gewijzigde standpunt, waartoe reeds de oorspronkelijke schrijver neigde, blijkt het meest uit de behandeling der klankleer. Uitgeefster is de firma Wolters (Groningen, 's-Gravenhage, 1924), de prijs: ingen. *f* 9.50, geb. *f* 9.90.

In het Klassiek Letterkundig Pantheon, uitgave van de firma W. J. Thieme en Cie te Zutphen, is de 4de druk verschenen van het 3de en 4de deel der *Koren-bloemen van Constantin Huygens* door Dr. J. van Vloten. Deze druk is evenals de vorige bezorgd door Dr. J. Heinsius. De beide deelen, die één band vormen, bevatten het Kostelick Mal, het Voor-hout, het Dagh-werck, en voorts een groot aantal, ditmaal chronologisch gerangschikte, gedichten, die vooral een beeld moeten geven van Huygens' omgang met zijn letterkundige vrienden tot omstreeks 1650. De aanteekeningen zijn nauwkeurig herzien en aanmerkelijk vermeerderd. (Pr. *f* 2.40, geb. *f* 3).

Een nieuwe — de zevende — druk, geheel gelijk aan de vorige, is door de firma Wolters (Groningen—'s-Gravenhage, 1924) uitgegeven van Jan Ligthart, *Letterkundige Studiën. De kleine Johannes door Frederik van Eeden, eerste deel.* Prijs: *f* 2.75.

Van het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht* door S. Muller Fz. verscheen de derde aflevering van dl. III (tot 1197), in het geheel thans 532 nummers oorkonden. Het is te hopen, dat ook na den dood van den bewerker, dit belangrijk boek door een deskundige kan worden voortgezet tot het eindpunt 1301, dat de oorspronkelijke bewerker zich voor den geest had gesteld. Zijn laatste werk mag niet onvoltooid blijven. P. J. B.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Association Guillaume Budé, 1924, Julie: J. Carcopino, La Louve du Capitole. — A. Ernout, Lucretiana. — P. Vallette, Sur les manuscrits d'Apulée. — Th. Reinach, Basil Lanneau Gildersleeve. — Chronique bibliographique de la société „Les belles lettres".

N. Taalgids, XVIII, 5: W. L. M. E. v. Leeuwen, Kunst, schoonheid en smaak. — H. H. Knippenberg, Hooftiana. — F. den Eerzamen, Bijdragen t. d. kennis v. h. Goereese dialekt. — C. G. N. de Vooys, Taalstudie voor de hoofdakte. — Uit de tijdschr.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, XII, 4-5: Th. Absil, Tauleriches. — G. Knuvelder, Over Dialektstudie. — N. H. M. Zwager, Ben Jonson's Religion. — G. Royen, Kontaminatie, XIII.

Leuv. Bijdragen, XVI, 2-3: L. Grootaers, Zuidnederl. dialectonderzoek. — Boekbeoord. — Kleine Aankond. — Kron. — Inh. v. tijdschr. — Uit de Skandin. tijdschr. — Nieuwe boeken.

Bijdr. en Meded. Hist. Gen., XLV: Wiersum, Bezittingen der gron. commanderijen. — Das, Brieven van Van Baerle aan Aitzema. — Van Brakel, Deductie en reisbericht van Herman Gysen. 1663. — Geyl, Nethersole over den partijstrijd in de Republiek, 1625. — Geyl, Een engelsch republikein over Willem II, 1650. — Geyl, Corresp. van Willem IV en prinses Anna, 1734-43. — Van Veen, Een brief vóór Heiligerlee. — Oltmans, Admiraliteit van de Maas, 1750. — Meilink, Remonstratie van het Hof van Holland en de Rekenkamer over de administratie van ontv.-generaal Coebel. — Meilink, Verdediging van mr. Jacob van den Eynden. — Smit, Hagepreeken en beeldenstorm te Delft.

Revue Historique, CXLIV, 1: Cloché, Phocion, I. — Sée, Les origines de l'industrie capitaliste en France. — Bulletin historique (Italie: Risorgimento).

CXLVI, 1: Filiâtre, Gerberon. — Cahen, Les Mongols dans les Balkans. — Bulletin historique (France: Ep. moderne jusqu'en 1660; Grande Bretagne: Documents).

Historische Zeitschrift, 129, 2: Philippi, Die Umwandlung Sachsens durch die fränkische Eroberung. — Rothfels, Richelieus militarisches Testament. — Westphal, Zur Beurteilung Hegels und Dahlmanns.

Studiën, CII, Sept.: J. Beuns, Het loonvraagstuk, ethisch en economisch beschouwd. — E. Hüffer, De Kerkvaders en de Natuurwetenschap (slot). — A. J. M. Mulder, Isstopen (*slot*). — A. Reichling, Het Platonische denken bij P. C. Boutens, III. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Boer, Edda: Lit. Zentralbl. 1924, n°. 8 (Hermann).

Brom, Dominee in onze Liter.: N.Taalg. XVIII, n°. 5 (Perdeck).

Van Duyse-Kossmann, Wilhelmus: Leuv. Bijdr. XVI, n°. 2-3 (Boon).

Foncke, De Harduyn: Leuv. Bijdr. XVI, n°. 2-3 (v. Mierlo).

Van Gelder, Mānava 'Srauta-sūtra: Lit. Zentralbl. 1924, n°. 10 (Liebich).

De Groot-Leopold-Rijkens-Pik-Kalff, Letterk.: Leuv. Bijdr. XVI, n°. 2-3 (Gr[ootaers]).

Holwerda, Arentsburg: Lit. Zentralbl. 1924, n°. 12 (Schulten).

Huizinga, Herfsttij: Hist. Zeitschr. 129, 2 (Kaiser).

Knippenberg, Stalpaert: Tijdschr. v. T. en Letteren XII, n°. 4-5 (Linnebank).

Kooistra-Van Kranendonck, New Engl. Libr. I-II: Leuv. Bijdr. XVI, n°. 2-3 (Gr[ootaers]).

Ligthart; Kleine Johannes: Leuv. Bijdr. XVI, n°. 2-3 (Gr[ootaers]).

De Maar, English Passages: Leuv. Bijdr. XVI, n°. 2-3 (Gr[ootaers]).

Prinsen, Leesboek: Leuv. Bijdr. XVI, n°. 2-3 (Boon); Adam in Ballingschap: Leuv. Bijdr. XVI, n°. 2-3 (Verboven).

De la Prise. Port-Royal: Leuv. Bijdr. XVI, n°. 2-3 (Zauner).

De Raaf en Griss, Stroomingen: Leuv. Bijdr. XVI, n°. 2-3 (Baur).

Rijpma, Gids: Leuv. Bijdr. XVI, n°. 2-3 (Gr[ootaers]).

Le Roux, Afrik. Sintaksis: Tijdschr. v. T. en Letteren, XII, n°. 4-5 (v. Ginneken).

Stoett, Spreekw.: Leuv. Bijdr. XVI, n°. 2-3 (Grootaers).

Varendonck, Esthet. Symboliek: Tijdschr. v. en Letteren, XII, n°. 4-5 (v. Ginneken).

De Vooys, v. d. Bosch en Tinbergen, Leesboek: Leuv. Bijdr. XVI, n°. 2-3 (Gr[ootaers]).

Wautier d'Aigalliers, Ruysbroeck: Tijdschr. v. T. en Letteren, XII, n°. 4-5 (v. Mierlo).

Wouters, Neerlandia: Tijdschr. v. T. en Letteren, XII, n°. 4-5 (Knippenberg).

Digitized by Google

Zoo juist verschenen:

Beknopt overzicht der Grieksche Mythologie

voor Nederlandsche Gymnasia bewerkt door

Dr. J. S. VAN VEEN

TWAALFDE DRUK GEILLUSTREERD

Prijs . . . . f 0,80

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

SCHOOLWOORDENBOEK

OP DE

Gedichten van Homerus

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr.

DERDE DRUK Gebonden f 4.75

Dit is het algemeen gebruikte Woordenboek bij de studie der GEDICHTEN VAN HOMERUS

UITGAVE VAN A.W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. TE LEIDEN

Supplementum Epigraphicum Graecum

Adiuvantibus P. ROUSSEL, Argentorati, A. SALAČ, Pragae, M. N. TOD, Oxonii, E. ZIEBARTH, Hamburgi, redigendum curavit J. J. E. HONDIUS, Lugduni Batavorum

Volumen primum. — Fasc. I-II

Prijs per jaargang van 10 vel druks van 16 pagina's f 6.—

Het doel van dit periodiek is een overzicht te geven van de Grieksche Opschriften, die in verschillende boeken of tijdschriften worden gepubliceerd, maar zoo verspreid, dat het zeer moeilijk is voor ieder, die daarvan een studie wil maken, zich van alles op de hoogte te stellen.

SUPPLEMENTUM EPIGRAPHICUM GRAECUM

brengt deze teksten bijeen, verbeterd of zooveel mogelijk bijgewerkt en geographisch gerangschikt.

Een zeer belangrijk en onmisbaar tijdschrift voor allen, die de Grieksche letterkunde en de Grieksche oudheden bestudeeren.

Uitgave van A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij te Leiden

ABONNEERT U OP DE

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAFIE

Het maandblad voor elken boekenliefhebber en voor elken letterkundige.

Abonnement slechts f 2.40 per jaar.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

32ste Jaargang. **N°. 2** **November 1924.**

Kalff, Inleiding tot de studie der Literatuurgeschiedenis (Prinsen).
Rutgers, Märchen und Sage (Jan de Vries).
Kuiper, Grieksche Lyriek (Berlage).
Bidez et Cumont, Juliani Epistulae Leges Poematia Fragmenta varia (Koch).
Ritter, Vermischte Beiträge zur Englischen Sprachgeschichte (H. J. v. d. Meer).
Prick van Wely, Fransch Woordenboek, I (Salverda de Grave).
Par, Sintaxi Catalana (Sneydors de Vogel).
Beloch, Griechische Geschichte, III, 2 (Roos).
Dornseiff, Das Alphabet in Mystik und Magie (K. H. E. de Jong).
Wolf, Versuch einer Geschichte des Geniebegriffs in der deutschen Ästhetik des 18. Jahrhs. (v. Stockum).
Preuss, Religion und Mythologie der Uitoto (Uhlenbeck).

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius. Wasstraat 29. Leiden.

G. Kalff, Inleiding tot de studie der Literatuurgeschiedenis. 2de Herziene druk. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zoon, 1923. (Pr. geb. ƒ 5.75).

Bij den eersten druk heb ik over dit nuttige en leerzame boekje hier ter plaatse mijn opinie gezegd, en door eenige op- en aanmerkingen van mijn belangstelling doen blijken. In de voorrede van dezen tweeden druk verklaart de schrijver, dat hij in den eersten zoo weinig mogelijk veranderd heeft, „met het oog op de tijdsomstandigheden" o.a. Het verband ontgaat me. In ieder geval ik acht het overbodig onder deze omstandigheden weer tot een eenigszins uitvoerige bespreking over te gaan.

Het spreekt van zelf, dat in een dergelijk boek, waarin allerlei principieele questies geformuleerd en opgelost moeten worden, nog al eens dingen voorkomen, waar degene die langs andere, zooveel mogelijk eigen wegen, hetzelfde terrein onderzocht heeft, het niet geheel eens mee is. Dit heeft Kalff zelf ook gevoeld, waar hij aan het eind van zijn voorrede zegt: „Langs welke wegen men dan ook ruimer horizon zoeke, dieper inzicht in literatuur en literatuur-geschiedenis, veelzijdiger ontwikkeling van den smaak, hoofdzaak blijft voor mij: *dat* men deze dingen zoeke."

Over een enkel punt nl. den aard en den omvang van de Romantiek, heb ik onlangs in De Rotterdammer uitvoerig mijn meening tegenover die van Kalff gezet. Zoo zou ik met meer punten uit dit boek kunnen doen; doch ieder afzonderlijk zou allicht meer ruimte eischen dan men voor deze aankondiging kan toestaan.

Amsterdam. J. Prinsen JLz.

H. W. Rutgers, Märchen und Sage, Bemerkungen über ihr Gegenseitiges Verhältnis, mit besonderer Rücksicht auf die Sigfridsagen. Groningen, Wolters. 1923. (Groningsche diss.).

In dit boek — oorspronkelijk een Groningsche dissertatie — wordt een beknopt, maar volledig overzicht gegeven van de verschillende meeningen, die in den loop der jaren zijn uitgesproken over de verhouding van sprookje en sage. Deze historische inleiding wordt gevolgd door twee onderzoekingen, waarin de schrijver de argumenten nagaat, die zijn aangevoerd om te bewijzen, dat de sage van „Sigurds Brautwerbung" en de „Erweckungssage" zouden berusten op sprookjes. Hoewel men kan zeggen, dat nu vrijwel iedereen de resultaten van den schrijver van te voren zou hebben onderschreven, is een gedetailleerde behandeling van deze meeningen toch niet overbodig: zoo slaat men den paal door het ontzielde lichaam opdat de spokerij nu eens eindelijk uit zal zijn.

Betreffende de inleiding heb ik slechts enkele opmerkingen. Het discussieeren van de verhouding tusschen sprookje en sage blijft altijd een min of meer zwevend karakter behouden, omdat wij niet weten, welken vorm die sprookjes in den volksverhuizingstijd hadden. Er is geen enkele grond aan te nemen, dat zij het samengestelde karakter zouden hebben gehad, die de sprookjes der latere middeleeuwen tot aan den nieuweren tijd vertoonen. Ook ik hel over tot de meening, dat tusschen sage en sprookje een vlottende grens bestond, en dat zij in zulke vroege tijden voortdurend elkander beïnvloedden. Maar waarom zou zoo'n sprookjesachtig verhaal in den volksverhuizingstijd niet aan de Germaansche vorstenhoven bekend zijn geweest en verteld zijn geworden? Het is stellig geen bewijs tegen deze mogelijkheid, dat een IJslandsche schrijver uit het eind der 12de eeuw zich geringschattend uitlaat over zulke *stjúpmœðrasögur*, die daarenboven aan het hof gaarne gehoord werden! Het oordeel over de sprookjes als passende vertelstof voor de hoogere standen is in den loop der eeuwen aan merkwaardige wisselingen onderhevig geweest! Naar mijn meening is het volstrekt niet onmogelijk, dat een scôp voor het dichten van een heldenlied stof aan zoo'n primitief sprookje ontleende. Voor het „Erweckungslied" (*Sigrdrifumǫ́l*) is de schrijver toch ook genoodzaakt om invloed van het Doornroosje-sprookje aan te nemen; maar wat is het principieele onderscheid

Digitized by Google

tusschen het ontstaan van dit Eddagedicht en van een heldenlied door een Oudgermaanschen scôp? De argumentatie van Heusler, dat de jongere vorm der sage een grootere voorkeur voor het wonderbaarlijke, sprookjesachtige vertoont dan de oudere, is niet overtuigend; immers in de hier gevoerde discussie past een beroep op den lateren IJslandschen prozaroman volstrekt niet. Wij kunnen het ontstaan van dit genre historisch vervolgen en met name den invloed van uit het Zuiden gekomen verstelstoffen aanwijzen. Deze latere saga's kunnen dan ook niet bewijzen, dat de oudste heldenpoëzie het sprookjesachtige niet zou hebben gehad, want ook de familiesaga is niet een oorspronkelijke vorm, maar juist een typisch produkt van den rationalistischen geest der IJslanders.

Het tweede gedeelte van Rutgers' boek bestrijdt op zeer zakelijke en overtuigende wijze de theorie van Panzer, dat de Brautwerbungssage op het Russische sprookje van den Brautwerber zou berusten. Het gedeelte betreffende de episode der Gǫngu Hrólfssaga, die hiermee verband houdt, is daarentegen minder gelukkig behandeld. De onoorspronkelijkheid van dit verhaal is zonder meer duidelijk; trouwens de heele saga verraadt zoo zeer den invloed van allerlei vreemde vertelstoffen, dat men met de daarin voorkomende verhalen uiterst voorzichtig moet zijn. Hrólfr heeft zijn voeten verloren door Vilhjálmr; zijn paard Dulcifal brengt hem naar het huis van Bjǫrn. Maar daar springt hij toch op om Ingibjǫrg tegen den dwerg Mǫndull te helpen en krijgt pas daarna zijn voeten terug! De scene, waarin verteld wordt, dat de echtgenoot moet getuige zijn van het overspel, dat zijn vijand met zijn vrouw pleegt, kennen we uit de Salmansage en uit de Poolsche Walthersage; die hoort natuurlijk ook niet oorspronkelijk tot het Bjǫrn-Ingibjǫrg-verhaal. De overeenstemming met het verhaal der Pancatantra is dan ook zeer gering en onvoldoende om aan de vertelling der IJslandsche saga een trek voor het oorspronkelijke Brautwerbermärchen te ontleenen.

Ook met Rutgers' opvatting van verschillende Eddagedichten kan ik niet overal accoord gaan. Ik mis nog steeds het bewijs, dat de Sigkv. Skamma den vlammenrit zou hebben gekend; wat Panzer in dit verband opmerkt, is toch te onbeduidend. Uit Str. 36 kan ik geen toespeling daarop halen; integendeel het vermelden van den held *er með gulli sat á Grana bóg͡um* wijst er op, dat deze begeerd wordt terwille van reeds volvoerde heldendaden en niet omdat Brynhild van hem hoopt, dat hij door den vlammenwal zal rijden. Leerzaam is daarom de plaats der Yngri in de parafraze der Vǫlsungasaga (ed. Olsen blz. 73, 7), waar staat: *ok þar kom, at ek hetumzt þeim, er ride hestinum Grana med Fafnis arfe ok ride minn vafurlogha.* Indien dit niet een breedsprakigheid van den compilator is, dan zien we wel duidelijk, hoe uit de voorstelling van de Skamma (Sigurd + Nibelungenschat) die der Yngri is ontstaan door toevoeging van het motief van den vlammenwal, die uit de „Erweckungssage" stamt. Want het schijnt mij welhaast zeker toe, dat deze in de voorstelling der Sigrdrifumǫl thuishoort. De opmerking van Heusler, dat vafrlogi + skialdborg een tautologie is, is in haar algemeenheid niet waar, vooral niet als het is een *Skjaldborg ok up ór merki.* Ik geloof dan eerder, dat dit laatste een jongere uitwerking is, waarin elementen van het ridderlijk leven zijn binnengedrongen.

Ik zie niet in, waarom str. 20 en 21 van Sigrdrifumǫl tot het oude gedicht moeten hebben behoord; de meening van Prof. Boer, dat deze strofen ook jong zijn, is de eenige konsekwente gevolgtrekking uit het nu toch algemeen aangenomen inzicht, dat *ástrǫþ* beteekent „liefdevolle raad". Wat de gewekte walkyre voor raadgevingen zou kunnen meedeelen, is althans nog volkomen onopgehelderd. Een argument aan den stijlvorm der strofen ontleend, is in allen geval uiterst zwak: wat weten we daar nu zoo precies van?

Rutgers' opmerkingen over de beteekenis van het „Brunhildenbett" zijn zeer doeltreffend. Een dergelijke naam bewijst, dat het volk de figuur van Brunhild als bovennatuurlijk opvatte (vgl. de Nannenstôl in een oorkonde uit den Elsas van 774; R. Henning. ZfdA 49, 469 vlgg.). Was deze Brunhild de heldin der Nibelungensage? Niets is minder zeker dan dit. In Frankrijk kennen we talrijke volkssagen, die aan Brunehaut zijn vastgeknoopt, we hebben een kasteel, een toren, een fort naar haar genoemd, behalve de talrijke chaussées de Brunehaut (vgl. Sébillot, Le Folklore de France IV, 329). In België was het al niet anders, zooals blijkt uit Abrahami Ortelii et Johannis Viviani Itinerarium per nonnullas Galliae Belgicae partes, waarvan ik de derde uitgave van 1581 raadpleegde en waar ook gesproken wordt van oude heerwegen: *vulgus vias has omnes vocat les Chaussées de Brunehault, quod regis Belgarum nomen fuisse volunt, qui etiam ante Romana tempora late rerum sit potitus.* (sic). Het is dus niet onmogelijk, dat de Taunus-sage van deze Fransch-Belgische een uitlooper is. Het zegt niets, dat die steen *lectulus Brunihilde* heet; ook in Noorwegen vertelt men van een *sengjè aa Skallmøyå* (vgl. Skar, Gamalt or Sætesdal II, 30), zonder dat met dit woord „bed" eenige bijzondere sage verbonden is; alleen de vorm van het gebergte schijnt die vergelijking te hebben veroorzaakt.

Arnhem. Jan de Vries.

Grieksche Lyriek, in Nederlandsche verzen overgebracht door **P. C. Boutens, Willem Kloos, Edward B. Koster, Balthazar Verhagen** en anderen, verzameld en ingeleid door **W. E. J. Kuiper.** Amsterdam, Uitg.-Mij. Elsevier. 1923.

In de tijd van twee jaren twee Nederlandse boeken voor het grote publiek over de Griekse lyriese poezie, elk van een professor in het Grieks — is zeker een ongewoon verschijnsel. Is het ook ongewoon dat beiden in de behandeling van de stof om zo te zeggen lijnrecht tegenover elkaar staan?

De oudere collega Dr. J. Vürtheim, verwerpt principieel alle metriese vertaling, beschuldigt van gebrek aan eerbied wie dat beproeft, en meent slechts door parafrase een indruk van den inhoud te mogen geven; zijn jongere collega Dr. W. E. J. Kuiper maakt juist die vertalingen tot hoofdzaak, en voegt er alleen ter verklaring inleidingen aan toe.

Van alle vertalen van poëzie is zeker dat van lyriese poezie het hachelikst, en in zover zou men geneigd zijn Prof. Vürtheim gelijk te geven; als men echter, zoals hij waarschijnlik doet, uitgaat van de stelling dat vorm en inhoud niet te scheiden zijn, dan is een parafrase zeker in de eerste plaats te verwerpen. Maar Vürtheim erkent zelf dat de Griekse lyriek in overeenstemming met het karakter van alle Griekse kunst het algemeen geldende zoekt. „Meer gebeeldhouwde poezie is, met stereotiepe wendingen." Hierdoor wordt een weergeven

Digitized by Google

van de stemming in een andere taal minder onbereikbaar, maar hierdoor overvalt ons ook eerder een gevoel van onvoldaanheid met de inhoud. De vele aanroepingen van goden met op elkaar gestapelde epitheta, de mythologiese uitweidingen laten ons koud, en dat is een gevolg niet alleen van de bezwaren om ze bevredigend in onze taal weer te geven, maar ook van dat stereotiepe, dat voor ons een zekere armoede aan subjectieve gevoelens en uitdrukkingswijzen betekent. En die armoede komt nu eenmaal in de eigen taal veel onbarmhartiger aan het licht dan in de vreemde. Zou het daarom wel juist zijn dat „de Grieken er langen tijd in geslaagd zijn „deze poëtische tale Kanaäns vrij te houden van den bij„smaak van onechtheid, die bij ons het opvallendste ken„merk is van woorden als „krank", „verwittigen" en „dergelijke (Kuiper blz.: 17)?" Zou het geval niet veeleer zijn, dat wij in die vreemde taal, die het Grieks toch altijd voor ons is, de onechtheid zóveel moeiliker voelen, dat die ons niet prikkelt, zoals een banale uitdrukking in onze eigen taal ons plotseling prikkelen kan? Aan de onbevredigende indruk van een vertaling heeft stellig meermalen het oorspronkelik schuld. Hoe het zij: vertalingen heeft nu juist Kuiper willen geven; ongetwijfeld uit de mijns inziens juiste overtuiging, dat wat de grootste waarde van het oorspronkelik uitmaakt, toch ook in onze taal aan het licht moet komen, vooral wanneer het door waarachtige dichters wordt overgezet.

Bij zijn keuze heeft hij zich zeker vooral laten leiden door wat daarvan reeds bestond. Anders zouden Solon, Tyrtaios, Simonides van Amorgos zeker niet hebben ontbroken, om van Theognis maar niet te spreken. Dat zij ontbreken is jammer, omdat van hen juist een aanzienlik groter aantal aaneengeschakelde verzen bewaard is gebleven, dan van sommigen der wel opgenomenen. Van hen hadden we dan ook gaarne iets vertegenwoordigd gezien in een vertaling door „de anderen" in den titel, waaronder de samensteller bescheidenlik schuil gaat, hoewel hij het leeuwendeel van hun taak heeft vervuld. Ook hadden, mijns inziens, van Aristofanes' koorliederen, waarover in de inleiding vrij uitvoerig gesproken wordt, enkele van de goedgeslaagde vertalingen van Dr. Deknatel opgenomen moeten zijn.

Een inleiding schetst het karakter der lyriese poezie i. h. algemeen, terwijl de uitgekozen vertalingen telkens door een karakteristiek van de oorspronkelike dichter worden voorafgegaan. In een en ander is Kuiper, dunkt mij, zeer gelukkig geslaagd; zo bv. in zijn beschouwingen over het koor in de tragedie, over Pindaros en Theokritos.

Twee der karakteristieken zijn van Boutens; zo ergens, dan geldt hiervan „ex ungue leonem", helaas ook in kwetsenden zin.

Allerlei verschillende vormen van overzetting vinden wij vertegenwoordigd: de oude maten gevolgd o.a. in Boutens' en Kuipers Saffo—Alkaios — Pindaros — Bakchylidesvertalingen; in Kloos' koorlied uit de Antigone; de ook bij ons bekende versvormen, maar rijmloos, o.a. in Kuipers hexameters, elegiese, jambiese en trochaeiese maten; het rijm is gebruikt o.a. in Kuipers Ibykos — en in een van zijn Anakreonvertalingen en in verschillende van Boutens' overzettingen van Aischylos' koorliederen.

Mijn sinds lang gevestigde overtuiging over deze versvormen[1]) is, dat het rijmloos vers ook in het Nederlands zijn klankbekoring heeft mits het zich niet buiten de in oorspronkelik Nederlandse verzen gebruikte maten beweegt. Doet het dit wel, of tracht het van het oorspronkelik de grote afwisseling in lengte van regels te behouden, dan raakt alle ritme zoek. Voor de lezers van het *Museum* behoef ik dit natuurlijk niet uit de geheel verschillende verstechniek van de ouden, gebaseerd op het quantiteitsverschil, toe te lichten. Wanneer een groot dichter er niettemin iets van maakt, dan ligt de verdienste elders dan in de gebondenheid, die toch tot het wezen van een vers behoort. Dat zien we aan Boutens' Saffo' — en zijn koorvertalingen. Van Kloos heb ik altijd den indruk gehad, dat hij zijn vertalingen veel te haastig maakt en met veel te weinig zorg, zodat we bij hem het klankschoon missen, dat we, gelet op zijn oorspronkelike verzen, konden verwachten. Wil men de afwisseling der oude maten en verslengten behouden, dan is het enige wat ze in het Nederlands voor uïteenvallen kan behoeden: „het rijm". Laten we toch niet vergeten dat ze in het oorspronkelik de band hadden van de muziek, die voor ons geheel verstomd is. Natuurlik maakt het rijm de vertaling oneindig veel moeiliker en schept bovendien een groot gevaar van banaliteit, maar het is toch het enige dat in dat geval de versvoeten en de regels er voor bewaart als losse klanken uiteen te vallen. Kuipers' vertalingen zelf leveren daarvan het bewijs. Hoe aardig is bv. het Thracies paardje er door geworden en hoeveel beter voldoet het fragment v. Ibykos vergeleken met de oden van Pindaros en Bakchylides. En curieus genoeg: de oudheid zelf blijkt die opvatting te steunen, naar Kuipers' eigen verklaring in de inleiding: „Ook door een zekere evenredigheid van compositie, door assonantie en refrein, door tusschenrijm en woordherhaling streeft de dichter (Theokritos) naar een muzikaal effekt, dat het ontbreken der eigenlike muzikale begeleiding schijnt te moeten vergoeden".

Ik aarzel dan ook niet Boutens' vertalingen van Aischylos' koorzangen, waar hij het rijm heeft toegepast, de best geslaagde te noemen, en door de prachtige woordvondsten, door de volkomen korrektheid waarmee geen enkele gedachtenwending is weggelaten of toegevoegd zijn ze vrijwel volmaakt te noemen. Hoe jammer echter, dat de dichter in hetzelfde koorlied het rijm waarmee hij begon onder de hand weer liet varen; wat is daarvan de bedoeling? Toch heeft hij ook daar door straffer ritme het vers prachtig bij elkaar gehouden. Met het bovengenoemde voorbehoud zijn ook Kuipers' vertalingen van zo iets moeiliks als de oden v. Pindarus stellig verdienstelik; menigmaal is hij tot gelukkige uitdrukkingen geinspireerd (waters vuurziedenden opjacht; de glanzige tooi v. h. fijne spinsel des zangs etc.), maar zijn vertaling van Theokritos' zevende, evenals die v. Koster van de eerste idylle doet toch veel aangenamer aan. Dat ook uit de anthologia Palatina een paar zoetvloeiende vertalingen v. Koster opgenomen zijn, is zeer te waardeeren, aangezien deze verzameling, als er van Griekse lyriek sprake is, zo dikwijls geheel over het hoofd wordt gezien.

Ten slotte een paar plaatsen waar de vertaling mij minder juist voorkomt: het zijn er maar heel weinig

[1]) Zie de inleiding tot mijn Alkestisvertaling, blz. VIII en vlg.

Digitized by Google

in de gehele verzameling. In Saffo's gebed aan Afrodite mis ik geheel het zo sprekende, driemaal herhaalde **δηὖτε**; in ‚Pindaros' ode aan Hieroon is een paar keer een regel ingevoegd met een gedachte die in het oorspronkelik geheel ontbreekt (o.a. 2e antistr. : heimelik dekte de hand haar woord.) In de reizang uit de zeven tegen Thebe lijkt mij de regel „ten einde leed zijn bloedigen oorsprong", niet juist, maar het is een twijfelachtige plaats; in de eerste reizang uit Prometheus staat „vloeibre deernis" voor *ἄλγος οἰκτρόν* (vs. 435); indien de vertaler hier dezelfde lezing voor zich gehad heeft dan is het heel iets anders, hoewel op zichzelf schitterend gevonden. In het bekende koorlied uit de Antigone is **δεινός** telkens door „geweldig" vertaald, hoewel de volgende voorbeelden van wat de mens onderneemt „stoutheid en vindingrijkheid" aanduiden, wat met geweldig niet wordt weergegeven.

In het koorlied uit de Bakchen is *περισσῶν φωτῶν* toch stellig niet „overtollige mannen", het zal wel zijn mannen die zich met overtollige (nutteloze, verkeerde) wijsheid bezighouden. Maar ik weet niet of het Vlaams, dat de taal van de vertaler is, misschien een dergelike betekenis toelaat. In de tweede elegie v. Mimnermos tegen het eind staat dunkt mij: „en hij gaat in den dood, terwijl hij steeds het gemis van zijn zonen voelt", maar niet „het verlangen drijft hem voort i. h. graf." Moet in het stukje van Meleager „de mug als postillon d'amour" niet staan „*zijn* ijverzuchtge trots," voor het Griekse **ἐπ ἐμοὶ ζηλοτυπους ὀδύνας** nl. pijn v. jaloezie *tegen* mij, hetgeen, dunkt me, ook de zin eist? In het Anakreonteion was in plaats van „rukt mij uit mijn dromen" veel nauwkeuriger en ook aardiger: „en scheurt mijn drome' aan stukken.

Ik eindig met een woord van oprechte dank aan de „diaskeuastes", die deze overal verspreide en moeilik toegankelike vertalingen heeft gebundeld, en vermeerderd met verdienstelike proeven van zijn eigen talent, heeft toegelicht.

Deventer. J. Berlage.

Imp. Caesaris Flavii Claudii Juliani Epistulae Leges Poematia Fragmenta Varia coll. reco. **J. Bidez** et **F. Cumont.** Paris, Société d'édition „Les belles Lettres". 1922. (Pr. 25 frs).

Eindelijk is dan dit belangrijke werk verschenen, een vreugde en verkwikking voor alle vrienden van Julianus, en een noodzakelijk hulpmiddel voor allen, wien de studie van zijn persoon en van het tijdperk waarin hij leefde, ter harte gaat. Lang hebben we ons moeten behelpen met de editie van Hertlein (Teubner, 1875, 1876), die, wat de brieven betreft, geheel verouderd is. Hierin staan bovendien alle brieven, echte en onechte, zonder een spoor van rangschikking, dooréén, en de brieven, door Papadopoulos-Kerameus gevonden en uitgegeven (Epp. 1*—6*), moesten we lezen uit een zelfgemaakt afschrift van de publicatie in het Rhein. Museum N F 42 (1887) p. 20 vgl.

Reeds in 1903 of 1904 was het werk door Teubner aangekondigd, en in 1914 waren reeds minstens 7 vel van deze editie afgedrukt (zooals blijkt uit een paar interessante artikelen van den heer Bidez uit het jaar 1914, waarin de nieuwe editie geregeld geciteerd wordt), toen de oorlog uitbrak.

Het werk is nu te Parijs verschenen.

In de voorrede geven de uitgevers p. V—XIX eerst een kort overzicht van hun vroegere onderzoekingen omtrent de handschriften van Julianus' brieven, nam. Recherches sur la tradition manuscrite des Lettres de l'empereur Julien, 1898. (Een goed overzicht daarvan geeft R. Asmus, Woch. f. kl. Philol. XVI (1899) p. 733—743). Verder schrijven ze p. XX, dat het hun niet voldoende toescheen, na het onderzoek der *codices*, den erg gehavenden tekst te herstellen, de pasgevonden brieven en fragmenten er tusschen te voegen, en de opschriften der brieven te verbeteren (zoo o.a. ep. 35 (Hertlein ep. 39), die niet aan Maximus, zooals nog Seeck, Briefe des Libanius p. 208 opgeeft, maar aan Eustathius gericht is, cf. Recherches p. 5 en 13), maar ze besloten ook de plaatsen bijeen te zoeken, waar van verloren gegane brieven melding wordt gemaakt of fragmenten zijn bewaard. Zoo hebben ze o.a. onder n° 25 p. 28/29 alles bijeengeplaatst, wat misschien aan den brief aan Cyllenius (cf. W. Koch, Kaiser Julian p. 336 vlg.) kan ontleend zijn, of daarmede kan samenhangen. Bij frgm. 25*a* p. 29,8 hadden ze misschien kunnen voegen: Liban. or. XII 45 (R. I p. 380, 9): **λαβὼν οἶμαι δύναμιν μικρὰν τε καὶ πολιορκεῖσθαι μαθοῦσαν,** welke woorden om hun felheid aan een geschrift van Julianus kunnen ontleend zijn.

Het fragment, door Fr. Cumont in de Revue de Philol. XVI (1892) p. 161—163 uitgegeven, en daar aan Julianus toegeschreven, hebben ze natuurlijk niet opgenomen (cf. Recherches p. 118), daar R. Foerster, Rhein. Mus. 1894 p. 168 bewezen heeft, dat dit stuk niet van Julianus is, maar aan Libanius (IV p. 1044 R.) ontleend is.

Daar de *librarii* onder de brieven aan vrienden gericht vaak zeer belangrijke edicten des keizers hadden opgenomen, besloten de uitgevers ook alle wetten en verordeningen van Julianus in hun uitgave op te nemen, hetgeen voor de studie een groot voordeel is, daar men nu alles bijeenvindt.

Lang en breed hebben zij geaarzeld, hoe ze deze ongeordende massa zouden rangschikken. Ten slotte hebben ze een grootendeels chronologische volgorde aangenomen (zie de inhoudsopgave op p. 321—328), die ons in staat stelt, beter te zien, „qualia fuerint ingenium eius et „consilia et *voluntatis* post regnum adeptum *mutationes*" (p. XXI), d.w.z. hoe zijn bedoelingen na het verwerven der heerschappij zich gewijzigd hebben (cf. Bidez, L'évolution de la politique de l'empereur Julien en matière religieuse, Bulletins de l'Académie Royale de Belgique, Cl. d. Lettres 1914 p. 406—461), en hoe met het verwerven van de macht de machtsbegeerte gegroeid is. Een afschrikwekkend voorbeeld van dit laatste geeft het rescript aan de Edesseni N° 115 p. 179, 19—180,5 (Hert. ep. 43 p. 547, 14—22), waar de Christenen niet alleen beroofd, maar ook om hun geloof gehoond worden, cf. Bidez, l.l. p. 446, Gibbon, ch. XXIII p. 363.

Ten slotte zeggen ze p. XXI s. dank aan allen, die hun bij het voorbereiden van deze editie, vóór 30 jaar reeds begonnen, en nu eindelijk voltooid, ter zijde hebben gestaan. Het moet hun, dunkt mij, een groote voldoening zijn, eindelijk dit werk tot zulk een goed einde te hebben gebracht.

Het zij mij geoorloofd, over enkele van de brieven eenige opmerkingen te maken. Vooreerst dan de brieven, die volgens de uitgevers *niet* door Julianus geschreven zijn; ze hebben deze allen achteraan geplaatst onder de

Digitized by Google

rubriek: Epistulae spuriae vel dubiae. Ik zeg met opzet niet: onecht, want de brieven N° 180—197 zijn niet vervalscht, maar worden door hen toegeschreven aan een onbekenden sophist uit het begin van de 4de eeuw. Reeds in 1889 had Fr. Cumont in zijn geschrift: Sur l'authenticité de quelques lettres de Julien, deze 18 brieven, niet alleen 180—187 (= H. 24, 61, 67, 60, 40, 53, 41, 34), die nu door iedereen voor onecht gehouden worden, maar ook 188—197 (= H. 8, 54, 15, 16, 73, 18, 19, 57, 28, 32), toegeschreven aan een zekeren Julianus uit Caesarea (*Ἰουλιανοῦ Καισαρέως*), hetgeen voor mij een reden was, een artikel aan die brieven gewijd, ter weerlegging van Naber's Epistula Critica ad Al. Piersonum (Mnemos. 1883 p. 387—410) in portefeuille te houden. De meening, dat deze onbekende rhetor Julianus heette, hebben de uitgevers nu opgegeven, cf. p. 228. Voor de kennis van Jamblichus en zijn tijd, en dus indirekt ook voor Julianus, hebben deze brieven groote waarde, cf. J. Bidez, Le philosophe Jamblique et son école, Revue des Études Grecques XXXII (1919) p. 29—40.

Van deze brieven hebben de twee, aan Maximus gericht, N° 190 en 191 (H. 15 en 16) vele verdedigers gevonden, o.a. Schwarz, Julianstudien, Philol. 51 (1892) p. 629 en 631, v. Borries, Julianos (Apostata), Pauly—W. p. 82, Asmus, Zeitschr. f. Kirchengesch. XVI (1896) p. 237, Seeck, Briefe d. Libanius p. 208. Het sterkste argument voor de echtheid vinden we bij Miss W. C. France (nu Mrs Wright), die in haar dissertatie: The Emperor Julian's Relation to the new Sophistic and Neo-Platonism, London 1896 p. 99 op het verband wijst tusschen Ep. 16 p. 495, 11—18 (B. et C. ep. 191 p. 260, 11—261, 2) en Jul. or. II 81 D—82 A. Dit verband is ook den uitgevers blijkens hun aanteekening bij p. 260, 12 niet ontgaan: ze schrijven: cf. Anthol. Palat. IX 125, Julian. 81 D. Het loont de moeite na te gaan, *waarom* deze overeenkomst niet als bewijs van echtheid van Ep. 16 hoeft te gelden[1]). Het sprookje, hier vermeld omtrent den Rijn, die, wanneer de pasgeboren kinderen door den vader op een schild (cf. Anthol. Pal. l.l.: **τὸν μὲν ἀείρας αὐτὸς ἐπ' ἀσπίδι θῆκεν ἑὸν παῖν**) op de golven van den Rijn (cf. Nonnus l. 23: *Ῥῆνος Ἴβηρ* (Nonnus is niet erg met de geographie op de hoogte) **βρεφέεσσι κορύσσεται**) te drijven worden gelegd, de echte van de onechte weet te onderscheiden (de onechte zinken), is in de Grieksche wereld zóó algemeen verbreid, is zóó zeer een litterair motief geworden (Mrs Wright noemt het III p. 210 Note 2: a common place of rhetoric; vgl. ook nog Claudianus in Rufinum II 112), dat Libanius Or. XII 48: **Καὶ διαβὰς Ῥῆνον ποταμόν, ὕδωρ ἐλέγχον ἐκ τῶν γεννωμένων ἀδικίαν μητέρων** (vgl. ook Lib. IV 1110 R.) de quaestie slechts ter loops hoeft aan te duiden, om door iedereen begrepen te worden. (Omtrent andere plaatsen, waar op dit sprookje gezinspeeld wordt cf. Boissonade ad Anth. Pal. II p. 176 Didot).

Geheel afwijkend, en misschien aan de werkelijkheid ontleend is het verhaal bij Galenus, de Sanitate tuenda I, 10 (VI p. 51 ed. Kühn): **τίς γὰρ ἂν ἡμῶν ὑπομείνειε τῶν παρ' ἡμῖν ἀνθρώπων, εὐθὺς ἅμα τῷ γεγενῆσθαι ἔτι θερμὸν τὸ βρέφος ἐπὶ τὰ τῶν ποταμῶν φέρειν ῥεύματα, κἀνταῦθα, καθάπερ φασι τοὺς Γερμανοὺς** (Galenus schreef in Rome, en gebruikt hier een Romeinsche bron; anders had hij **Κελτοὺς** geschreven, zooals de Grieksche schrijvers steeds de Germanen noemen), **ἅμα πειρᾶν αὐτοῦ τῆς φύσεως** (= zijn levensvatbaarheid te beproeven), **ἅμα τε καὶ κρατύνειν τὰ σώματα, βάπτοντας εἰς τὸ ψυχρὸν ὕδωρ, ὥσπερ τὸν διάπυρον σίδηρον.** Men laat hier dus de kinderen niet drijven op het schild, zooals in het sprookje, op het gevaar af, dat ze zinken, maar houdt ze vast bij het onderdompelen. Om deze plaats in overeenstemming te brengen met Jul. ep. 16 (B. et C. 191) neemt Heyler, Juliani Epistulae p. 229 geheel ten onrechte aan, dat het beproeven der **φύσις** betrekking zou hebben op de *generis puritas*, en niet op de *naturae vigor.* Ook Mrs Wright heeft het verschil met de plaatsen, waar het „sprookje" behandeld wordt, niet opgemerkt; zij schrijft III p. 210 Note 2: „Galen 6.51 Kühn, says that the ordeal was to strengthen their bodies as well as to test their legitimacy".

Het voorkomen van dit sprookjesmotief zoowel in Ep. 16 (191) als in Or. II bewijst dus niets voor de echtheid van Ep. 16 (en 15).

De brieven zijn niet gericht aan Maximus van Ephesus, maar aan een rhetor uit Byzantium van dien naam cf. Cumont, Sur l'Authenticité p. 26 Note 5, Seeck, Briefe p. 210), den vader van Euclides, aan wien ep. 192 (H. 73) is gericht.

Van de andere stukken (198—205 (H. 35, 70, 33, 37, 66, Ad Tiranem, 25, 75) is ongetwijfeld N° 198 (H. ep. 35) het belangrijkst. Van Julianus is dit stuk zeer zeker niet, cf. Cumont, Sur l'Authenticité p. 21 Note 1; de stijl is geheel anders; men voelt zich in een geheel andere wereld verplaatst, en daarom zou ik veel voelen voor de meening van Br. Keil, Ein **λόγος συστατικός,** (Nachrichten Gesellsch. der Wiss. z. Göttingen. Phil. hist. kl. 1913 p. 1—41), die dit stuk in de eerste eeuw n. C. plaatst. We hebben hier een aanbevelingsgeschrift of betoog. De schrijver (geen inwoner van Argos) springt in de bres voor de Argivers, en verzoekt den gouverneur van de provincie of den rechter door hem aangewezen om revisie van een vonnis, 6 jaar geleden gestreken, waarbij aan Argos en andere plaatsen in de buurt de verplichting is opgelegd, om jaarlijks bij te dragen voor de Isthmische spelen, terwijl het geld vooral gebruikt wordt voor **τὰ κυνηγέσια** (p. 269,17), de on-Griekse *venationes*, die de Romeinsche kolonie te Corinthe *onlangs* (**ἔναγχος** p. 270, 11—14) had ingevoerd. Als degenen, die de revisie van dit vonnis moeten bepleiten, worden twee aanzienlijke burgers van Argos, Diogenes en Lamprias, genoemd. Nu komt de familie, waarin de namen Lamprias en Timokrates geregeld terugkeeren, in de eerste eeuw en in de eerste helft van de 2de n. C. in de Peloponnesus voor, als behoorende tot de aanzienlijkste geslachten (Keil p. 18—20). In dezen tijd moet men het stuk plaatsen; dat het niet *na* de geweldige katastrophe van de 3de eeuw kan geschreven zijn, blijkt m.i. duidelijk uit de positie der twee pleiters. Van hen

[1]) **Ook in haar vertaling van de werken van Julianus, London, Heinemann I. II (1913) III (1923) houdt Mrs Wright-France nog vast aan de echtheid; zij schrijft III Introduction p. LV: „But there is nothing in them" (de brieven 15 en 16) „that Julian might not have written, and one rather „uncommon illustration in 59" (dat is brief 16), „the Celtic „test of the legitimacy of children, was used by Julian in „Oration 2, 81 D, and is probably reflected from his experience (!) „in Gaul."**

Digitized by Google

wordt gezegd p. 271,15/16: „Diogenes en Lamprias „behooren tot de beste philosophen van onzen tijd, en „aan de eervolle en *winstgevende* betrekkingen in het „staatsbestuur hebben ze zich onttrokken” (τῆς πολιτείας δὲ τὰ μὲν ἔντιμα καὶ κερδαλέα διαπεφεύγασι; dat hiermede *rijks*betrekkingen bedoeld zouden kunnen zijn, lijkt mij uitgesloten; πολιτεία is het bestuur van de πόλις, d.w.z. Argos), „maar hun vaderland begeeren ze „altijd naar vermogen te helpen, enz.”

Dat iemand nog in de 4[de] eeuw *voordeel* heeft, door deel te nemen aan het staats(stads)bestuur, is een anomalie, en zou een geweldig anachronisme zijn.

De schrijver van dezen λ. σ. is een voorname Griek, die misschien Romeinsch burgerrecht had, en bevriend was met den Romeinschen proconsul (cf. Keil p. 24).

Gelukkig hebben de uitgevers niet met Schwarz, Philol. 51 (1892) p. 624 sq., Geffcken, Kaiser Julian p. 145/146, von Borries ll. p. 82 Epistula 3* (B. et C. N° 30) voor onecht gehouden. Of echter deze brief wel aan Theodorus gericht was, zooals het opschrift aangeeft, meen ik met Asmus, Philol. 72 (1913) p. 115 vgl. te moeten betwijfelen, cf. Cumont, ll. p. 21 Note 1, aan het einde. De brief is geschreven vóór Julianus keizer was; dit blijkt ten eerste uit de wijze, waarop hij de beleediging opneemt, hem en zijn vriend aangedaan (p. 35, 27—36,6, cf. Asmus p. 115), ten tweede uit de omstandigheid, dat hij evenals in een van de brieven aan Priscus (ep. 13 (H. 71) p. 16,23) niet de Goden maar de goddelijke voorzienigheid aanroept (cf. B. et C. p. 35, 11—14, Asmus p. 116). Aangezien nu Julianus Theodorus nooit gezien of gesproken had vóór hij naar het Oosten kwam, (cf. Ep. 89*a* (H. 63) p. 123, 21—124,9), en schrijver en geadresseerde intiem met elkaar bevriend zijn, zooals uit begin en einde van den brief voldoende blijkt, is Theodorus zeer zeker niet de geadresseerde. Wie dan wel? Uit de uitdrukking aan het slot, p. 37, 25: ἀδελφὲ ποθεινότατε, die ook in twee brieven aan Priscus ep. 11 (H. 44) en 13 (H. 71) voorkomt, blijkt, dat de aangesprokene ingewijd is in de mysteriën van Mithras, cf. Bidez, Bulletins 1914 p. 436 Note 3, Fr. Cumont, Les Mystères de Mithra, 3e ed. p. 159, 201. Ook de uitdrukking ἡ θεία πρόνοια wijst in die richting. Asmus ll. p. 116 noemt dit wel een neutrale uitdrukking, maar dat neemt niet weg, dat ze toch een bepaalde geloofsovertuiging weergeeft; christelijk is de uitdrukking oorspronkelijk niet; in het N. T. komt πρόνοια slechts tweemaal, Acta Ap. 24,2, Rom. 13,14, in geheel andere beteekenis voor. Ze is oorspronkelijk eigen aan de Stoa, later vindt men ze bij de Neo-Platonici, cf. Mau, die Religionsphilosophie Kaiser Julians p. 20. Men vergelijke de volgende plaatsen bij Julianus: Ep. 11 (H. 44) p. 14, 10, ep. 13 (71) p. 16, 23, Or. IV 132 C, 149A.C, Or.V 179A,. or.VI 182C, Or. VII 220A, Ep. 89[a] p. 141, 7 (= Fragm. Epistulae 301A). Dat het geloof aan de goddelijke voorzienigheid juist onder Mithriasten sterk verbreid is, blijkt wel uit Macrobius I 17, 55, waar Vettius Agorius Praetextatus, een van de laatste hoofden dezer perzische mysteriën (cf. Geffcken p. 88, Fr. Cumont, Textes et Monuments I p. 337 II p. 95) zegt: ideo in insula Delo ad confirmandam fidem fabulae aedes Providentiae quam ναὸν Προνοίας Ἀθηνᾶς appellant, apta religione celebratur; cf. Bidez, Bulletins, 1914 p. 461. Ik heb daarom aan Priscus gedacht, maar die woonde wel in Athene, maar werd juist in dien tijd naar Gallië ontboden, terwijl de geadresseerde zich juist in Griekenland gevestigd heeft (p. 36.4: ἐποιήσω τὰς διατριβάς, Aor. inchoat.). Asmus ll. noemt Salustius, en daar is veel vóór te zeggen; immers Salustius was zeker Mithriast; anders zou Julianus zijn 4de rede, die een verheerlijking is van den Zonnegod, niet aan hem hebben opgedragen. Zooals hierachter blijken zal, was Salustius (eig. Salutius, het *signum* van Saturninius Secundus, cf. Seeck, Briefe p. 265), de quaestor van Julianus, in den winter van 357/358 naar het hof ontboden (cf. Julian. Or. VIII 252 C (volgens Zosimus III 5,3 had Constantius hem ontboden, om hem tot Praef. Praet. Orientis te benoemen, wat hij onder Julianus werkelijk geworden is); ook ging in 358 het gerucht (cf. Jul. Or. VIII 251D), dat Salustius niet alleen te Sirmium maar ook te Constantinopel zou komen; waarschijnlijk had Constantius toen reeds plan, naar het Oosten te trekken, waarin hij door den langen duur der oorlogen aan den Donau (cf. Koch, Kaiser Julian p. 420—430) verhinderd werd. Het is niet noodig aan te nemen, dat oratio VIII als προπεμπτικον aan Salustius op reis medegegeven is; dat stuk is hem natuurlijk nagezonden; trouwens, ik geloof dat de brief des keizers, waarbij Salustius teruggeroepen werd, kwam, toen Julianus aan de Maas lag (Dec. 357—Jan. 358, cf. Kaiser Julian p.401).

Is Ep. 3* (B et C. 30) dus werkelijk aan Salustius gericht, dan is deze *niet* door den keizer bevorderd, maar op nonactiviteit gesteld (dit gebeurde in die dagen herhaaldelijk cf. Amm. Marcell. passim), vandaar: p. 36, 17: περίεστι γάρ σοι καὶ σχολή en p. 37, 16: τοὺς σχολὴν ἄγοντας, en had hij zich tijdelijk in Griekenland gevestigd, men lette op Jul. Or. VIII 252C: κἂν πλεῖν δέῃ, στορεννύσθω τὰ κύματα. Verder moeten we dan aannemen, dat bij een onderhoud met den bestuurder van Griekenland (proconsul, cf. Schiller, Gesch. d. Röm. Kaiserzeit II p. 57, Seeck, Briefe p. 472; in 359 bekleedde Ampelius die functie (Seeck p. 58), niet vicarius, zooals Largajolli en Parisio in hun uitgave der 6 nieuwe brieven, Riv. d. Filol. 17 (1889) p. 303 opgeven) deze zich smalend over Julianus had uitgelaten — dat gebeurde in dien tijd meer, cf. Amm. XVI 12, 67, XVII 11, 1.

Dat Salustius, die voor Julianus als een vader was (Liban. XVIII 85), en in elk geval veel ouder was dan Julianus, hier met ἀδελφέ toegesproken wordt, behoeft geen bezwaar te zijn, immers Priscus, die ook zoo toegesproken wordt, was ruim 25 jaar ouder dan Julianus, immers vóór 305 geboren (Seeck, Briefe p. 246). Alleen lijkt het vreemd, dat een jong man tegen een oudere zegt p. 36, 17: καὶ φύσεως ἔχεις εὖ = gij hebt een goeden aanleg. Bovendien weten we van dit verblijf van Salustius in Griekenland uit andere bronnen *niets*.

Is de toewijzing echter juist, dan vraagt Julianus zijn ouderen vriend raad en ondersteuning, en noodigt hem uit, zich aan de philosophie te wijden. Zooals nu algemeen bekend is, is Salustius de schrijver van het werkje περὶ θεῶν καὶ κόσμου (Fragm. Philos. Graec. ed. Mullach III p. 28—50), cf. Christ, Gesch. d. Gr. Lit. II 2[5] p. 826.

Omtrent de quaestie, die zich voordoet in den brief aan Oribasius, N° 14 (H. 17), wie er wel bedoeld mag zijn met den μιαρὸς ἀνδρόγυνος p. 17, 25 gaan de uitgevers terecht grootendeels met Asmus mede. Ik had aangenomen (Kaiser Julian p. 447—450), dat hiermede de eunuch Eusebius, de kamerdienaar van Constantius bedoeld is; daarentegen had Asmus, Julians Brief an Oreibasios, Philol. 61 (1902) p. 577—592 trach-

Digitized by Google

ten te bewijzen, dat wel de eerste *passus* H. 496, 15—18 (B. et C. p. 17, 25—18, 2) op Eusebius slaat, maar het volgende: *Ὑπὲρ δὲ τῶν πρὸς αὐτὸν* op den praef, praet. Florentius betrekking heeft. Bij vs. 25 plaatsen de uitgevers de noot: ἀνδρογύνου: Eusebius? cf. Jul. 272 D et 274 A; Koch, p. 443 et 448 sq.; maar voor den *passus*: *Ὑπὲρ δὲ τῶν πρὸς αὐτόν*, waarbij ze de betere vertaling van Asmus overnemen, nemen ze een nieuwe alinea. Bovendien nemen ze p. 18,6 de coniectuur van Valesius (ad Amm. Marcell. XVII 3, 5) over, en lezen ὅτι in plaats van ὅτι cod., en wijzen bij de woorden p. 19,6 sq.: *εἰ δὲ παὶ παθεῖν τι συμβαίη* op Amm. Marc. XVII 3,2: *animam prius amittere quam hoc sinere fieri memorabat*, waar een twist met Florentius (cf. Kaiser Julian p. 444/5) besproken wordt. Volgens Asmus II. p. 589, die hierbij B. et C. Recherches p. 13.1 aanhaalt, heeft de eerste uitgever van dezen brief (Libanius) uit vrees voor Florentius, die toen nog leefde, de aanwijzing van diens naam (want de naam zelf stond er niet in, cf. p. 589, Note 10), onderdrukt, waardoor ook het onderwerp van ἵνασιν te loor is gegaan (Hiermede stemt M[rs] Wright III p. 10/11 in).

Deze verklaring is erg gewrongen; ik geloof dus, dat we beter doen, met G. Negri, Giuliano l'Apostata p. 467 en Seeck, Gesch. d. Untergangs IV Anhang p. 481/2 het woord **ἀνδρόγυνος** als scheldwoord op te vatten, en aan te nemen dat de geheele brief op Florentius betrekking heeft. Terecht wijst Seeck op Liban. or. XVIII 110, waar we lezen: **Νεβρίδιός τις ἀνήρ, μᾶλλον δὲ ἀνδρόγυνος, ὕπαρχος ὢν κτλ.**; dit woord is daar geheel onpassend, daar uit Amm. XXI 5, 11/12 blijkt, dat we met een beginselvast man te doen hebben, die den eed aan Constantius niet wilde breken; hij moest toen door Julianus tegen de woede der soldaten verdedigd worden. Het woord komt reeds vroeger als scheldwoord voor: Aeschines zegt or. II 127 tegen Demosthenes: **ὁμολόγησον ἀνδρόγυνος εἶναι κτλ.** en Polyb. 38, 4, 9 staat **ἀνδρόγυνοι** tegenover **ἄνδρες**.

We dienen dus te vertalen p. 17, 25: „maar omtrent dien misselijken vent enz."

Wanneer kan Florentius Julianus gesproken hebben? Blijkens Amm. XVII 3, 2 en 4 *na* de verovering van de *castella* aan de Maas bij Maastricht (Kaiser Julian p. 401), dus *na* Januari 358. Eerst later (*diu postea* § 5) werd aan Julianus toch de verordening op de opcenten waarop in den brief gezinspeeld wordt, ter teekening voorgelegd, welke verordening hij toen ter aarde wierp (cf. Kaiser Julian p. 445).

Florentius was daarbij niet tegenwoordig, maar het werd hem overgebriefd, en daarop kreeg Julianus *ex relatione praefecti* een aanmaning van den keizer. De brief is dus geschreven in het vóórjaar van 358, vóór het offensief van Mei/Juni (cf. Schwarz, de vita et scriptis Juliani p. 7). Toen was dus Salustius reeds verplaatst, zooals uit den brief blijkt (cf. Kaiser Julian p. 450 Note 17; anders Seeck, Briefe p. 267).

Nu de inhoud van den brief. Blijkbaar had Florentius zich ongunstig over Julianus uitgelaten, en dit was Julianus ter oore gekomen. Hij vraagt nu, *wanneer* Florentius dat gezegd had, vóór het onderhoud met hem (vroege voorjaar van 358) of na dien tijd. Verder schrijft hij: „Aangaande de verhouding echter, waarin ik tot hem sta, weten ze" (de omgeving van Julianus en Florentius, de ambtenaren) „dat ik dikwijls, wanneer hij aan „de provincialen onrecht gedaan had, gezwegen heb, „méér dan mij paste..... Maar toen hij" (ὅτι) „mij „in zulk een schande wilde doen deelen, door dat ellen„dige en allerschandelijkste geschrift" (de verordening op de opcenten) „mij toe te zenden" (van Vienna uit, cf. Asmus II. p. 583, Jul. Ep. ad Ath. 283A), „wat moest „ik toen doen? Zwijgen (*het zwijgend over mijn kant „laten gaan*" (cf. Asmus II.) „of mij verzetten?.... „Wat heb ik dus gedaan? Terwijl er velen bij waren, „die, naar ik wist, het hem zouden melden, heb ik gezegd: „in alle opzichten en zonder twijfel zal die „ „meneer zijn ontwerp verbeteren, daar *het*" " (het ontwerp, cf. Asmus p. 583 Note 7, Wright III p. 11/12) „ „erg onbetamelijk is." " Daarop heeft Florentius *rechtstr eks* aan den keizer geschreven, en *dat* is het, waarover Julianus zoo ontstemd is. Het antwoord van den keizer is er, op het moment dat de brief aan Oribasius geschreven werd, nog niet; anders zou Julianus niet spreken van: *εἰ δὲ καὶ παθεῖν τι συμβαίη*. De keizer schreef een tamelijk sussenden brief aan zijn neef, sprong voor zijn vertrouwden dienaar in de bres, maar liet Julianus toch zijn gang gaan, cf. Amm. XVII 3, 5, Koch, Kaiser Julian p. 445.

De zaak liep dus nu nog met een sisser af, en Julianus had zich noodeloos ongerust gemaakt. We kunnen den brief plaatsen in April of Mei 358.

Uit deze enkele voorbeelden kan men zien, hoeveel moeilijkheden de interpretatie van de brieven van Julianus oplevert, en we zien dan ook met verlangen uit naar het volgend geschrift van de beide geleerden, dat reeds lang is aangekondigd: Extraits de Lettres de Julien, avec traduction de Cumont et Bidez (Collection G. Budé, Croiset-Habet, Paris).

Wageningen. W. Koch.

O. Ritter, Vermischte Beiträge zur Englischen Sprachgeschichte. (Etymologie, Ortsnamenkunde, Lautlehre.) Halle, Niemeyer. 1922. (Pr. ƒ 7).

„Der ausbruch des weltkrieges veranlaszte mich, meine seit jahren in England wie daheim betriebenen schottischen urkundenstudien fürs erste beiseit zulegen, da mir eine wirksame förderung derselben durch die veränderten verhältnisse unmöglich gemacht schien. Ich nahm statt dessen meine etymologischen und lautgeschichtlichen forschungen wieder auf, zu denen sich balt auch solche zur englischen orts- und flurnamenkunde hinzugesellten. Einen teil meiner ergebnisse vereinigt der vorliegende sammelband."

Aldus de schrijver in zijn voorwoord ter verklaring van het ontstaan van zijn boek. Dit bestaat dus uit drie los van elkaar staande deelen. In het eerste: „Studien zur englischen und germanischen etymologie" tracht de schrijver een bevredigende verklaring te geven van een aantal woorden, die tot heden geen of geen voldoende oplossing hadden gevonden. Een achttiental O.E. woorden worden min of meer uitvoerig besproken. Van de 67 blz., welke dit eerste deel beslaat, worden ruim 36 gewijd aan: „*A. E. Cyrn, 'churn', dtsch. kerne, kernen*", daar het den schrijver aanleiding geeft tot een uitweiding over den Germaanschen wortel: „**ker—* (**kwer—*) '*(sich)biegen, krümmen, drehen*' ", want de verbinding van *O.E. Cyrn* met *kern* ‚nucleus' op overdrachtelijke gronden wil hem niet bevredigen. De redeneering, dat door het karnen *de kern, het beste* uit de melk zou

worden afgescheiden, vindt hij terecht een te moderne gedachtengang, om te passen in de psychologie van onze primitieve voorouders. Een verbinding met den wortel „*kern—", onder „*ker—, *kar— (sich) biegen, krümmen, drehen" is wegens de concreetheid van het begrip veel meer voor de hand liggend.

Daar de wortel, waarmee de schrijver hier geöpereerd heeft, in zoo'n veelvuldigen vorm en met zoo uiteenloopende beteekenissen voorkomt, knoopt hij hieraan vast een opmerking van principieelen aard: het is de plicht van den vorscher steeds in een dergelijk geval den samenhang dezer beteekenissen op te sporen en, zoo mogelijk, tot één grondbeteekenis te herleiden. Daarbij moet uitgegaan worden van het zinnelijk waarneembare, daar bij primitieve volken de indrukken van den gezichtszin het sterkst zijn.

Een hier ingelaschte „*Exkurs*" illustreert met talrijke voorbeelden, hoe uit één grondbeteekenis *buigen, draaien*, òver het nauwere begrip: *het gezicht, den mond, enz. vertrekken*, de meest uiteenlooopende beteekenissen zich kunnen ontwikkelen; bijv.: schreien — klagen — bedroefd zijn; lachen — verheugd zijn; honend lachen — spotten; den mond bij het spreken of eten bewegen — spreken — eten; en vele andere.

In het tweede gedeelte: „*Beiträge zur englischen ortsnamenforschung*", wijst de schrijver vooraf op de moeilijkheden, waarmee hij en zijn Duitsche collega's gedurende den oorlog te kampen hadden, om de bronnen en de benoodigde vakliteratuur te bemachtigen. Hij wil daarom hier slechts aanwijzingen geven van methodisch-principieelen aard, welke bij het afleiden van plaatsnamen van dienst kunnen zijn. Hij doet dit in een aantal critische opmerkingen naar aanleiding der volgende werken: W. H. Duignan, Notes on Straffordshire Place Names, London, 1902; W. W. Skeat, The Place-names of Suffolk, Cambridge 1913; R. G. Roberts, The Place-Names of Sussex, Cambridge, 1914; W. H. Duigman, Warwickshire Place Names, Oxford 1912; W. H. Duignan, Worcestershire Place Names, London, 1905; F. W. Moorman, The Place-names of the West Riding of Yorkshire, Leeds 1910; A. Goodall, Place-names of South-West Yorkshire, Cambridge, 1913. Belangrijk is hier, dat gebruik gemaakt wordt van het begrip: *Vóór-Engelsch*, waardoor aannemelijker resultaten worden verkregen dan met de methoden van voornoemde schrijvers.

Het derde gedeelte: „Studien zur englische lautgeschichte" houdt zich bezig met een paar moeilijkheden in de O. E. klankleer; o.a. de W. S. vorm *tīene, tȳne*, naast Angl.-Kent. *tēne*. (= tien). De door de N. E. D. aangenomen vorm **tehani* is niet toereikend om bovenstaande vormen bevredigend te verklaren; voor het W.S. is het noodig uit te gaan van: **tehuni*, voor het Angl. voldoet **tehani*, terwijl geen van beide een uitweg geeft voor Kent. *tēne*; met dezen vorm weet de schrijver blijkbaar zelf geen raad.

Een reeds vroeger in Anglia (37—1913) verschenen artikel: „zur englischen *ǣ/ē* grenze, Eine methodologische untersuchung", wordt eenigszins gewijzigd hier nog eens afgedrukt, om te wijzen op de onvoldoendheid van de met „—*strǣt*" samengestelde plaatsnamen — door Pogatscher, ook in Anglia, voor dit doel gebruikt — als criterium voor de grenzen dezer dialectgebieden. Het blijkt toch, bij 't naslaan van 17de eeuwsche atlassen (o.a. Speed—1616; Blaeu—1648), dat in den loop der tijden de spelling van dezelfde namen herhaaldelijk tusschen *a* en *e* wisselt; soms zelfs heeft de naam in den index en op de kaarten een verschillende spelling.

Uit den aard der zaak draagt een werk als R.'s Beiträge een zeer fragmentarisch karakter, samengesteld als het is uit een reeks critische beschouwingen naar aanleiding van werken van zeer uiteenloopenden aard. Groote verdiensten echter heeft het door de oorspronkelijkheid der opmerkingen, die het bevat, en den rijkdom en de degelijkheid van het aangevoerde materiaal.

den Haag. H. J. v. d. Meer.

F. P. H. Prick van Wely, Fransch Woordenboek, I, Fransch-Nederlandsch. (Van Goors Handwoordenboeken). Gouda, Van Goor Zonen. 1923.

Dit is niet een eigenlike bespreking van het nieuwe woordenboek van dr. Prick van Wely: anderen dan ik komen eerder in aanmerking die te geven, afgezien nog van de moeilikheid om verslag te doen van een werk dat men eerst door lang en ijverig gebruik op zijn waarde zal leren schatten. Doch ik wilde niet nalaten, de schrijver namens leraren en studenten in het Frans geluk te wensen met het verschijnen van dit eerste deel van een arbeid waaraan hij zich geheel heeft gegeven en waarvoor hij geen moeite heeft gespaard. Wij achten het een voorrecht dat de heer Prick van Wely zijn speurzin en zijn fijn taalgevoel in dienst heeft willen stellen van studieën verschillend van die waaraan hij oorspronkelik zijn krachten heeft gewijd.

Wat reeds bij de eerste blik treft, is dat ons hier de woordeschat van de levende hedendaagse taal wordt geboden, niet alleen die van de boeken, maar ook van de gemeenzame omgang. In de handen van onervarenen zal dit op-gelijke-lijn-stellen van uitdrukkingen die bij zeer verschillende maatschappelike kringen behoren, niet zonder gevaar zijn, maar hoe gering is dit, vergeleken met het voordeel het Frans in zijn volle rijkdom vóór ons te hebben. Trouwens, door een vernuftig systeem van tekens worden techniese woorden, termen uit de boevetaal, enz., als zodanig gekenmerkt.

Mogen deze enkele regelen volstaan om de aandacht op de belangrijke publicatie te vestigen, in afwachting dat een andere beoordelaar haar in biezonderheden zal bespreken.

Amsterdam. Salverda de Grave.

A. Par, Sintaxi Catalana segons los escrits en prosa de Bernat Metge (1398). (*Zeitschrift für rom. philologie*, Beiheft 66). Halle, Niemeyer. 1923. (Pr. *f* 10.—).

Dit lijvige boekdeel van bijna 600 bladzijden druks bevat een uitvoerige syntaxis gebaseerd op de beide prozageschriften van de vorst der Katalaanse schrijvers Bernat Metge: de *Somni*, in 1398 geëindigd, en de *Historia de Valter e Griselda*, een vertaling van Petrarca. Hoewel de heer Par zich dus tot een schrijver uit de veertiende eeuw beperkte, gaf hij toch zijn werk de algemene titel van *Sintaxi Catalana*, omdat volgens hem in het prozawerk van Metge vrijwel alle syntaktiese gevallen zich voordoen die ook de moderne taal karakteriseren[1]);

[1]) Geheel juist is dit niet; zo komt bijvoorbeeld van de tegenwoordig zo populaire konstruktie *jo vaig cantar* = „ik zong" geen enkel voorbeeld in Metge voor.

Digitized by Google

hij hoopt verder met zijn boek in de eerste plaats de Katalaanse schrijvers te bereiken, die met de grammatica van hun eigen taal niet op de hoogte zijn en die dus zozeer leiding nodig hebben. Deze redenering klinkt naief; maar het is tekenend voor de verwaarlozing van het proza (de dichtkunst is meer beoefend) in het hedendaagse Katalaans, dat een bekwaam man, als de heer Par ongetwijfeld is, meent terug te moeten grijpen naar een zo lang vervlogen periode om modellen te vinden, die hij zijn tijdgenoten ter navolging kan aanbevelen. Het is of Carel Scharten Jacob van Maerlant of Willem van Hildegaersbergh ging bestüderen om te weten hoe hij goed Nederlands moest schrijven!

De behandeling der stof biedt weinig stof tot opmerkingen, daar schr. vrijwel geheel de indeling van Meyer-Lübke gevolgd is. Enige detailkwesties mogen hier in het kort gereleveerd worden. Bl. 23 Sprekende over het pronomen, 3e pers. enk., zonder klemtoon, zegt schr. dat dit in het Vulgair Latijn *illui*, *illœi* (men leze *illaei*) als datief had, terwijl deze vormen alleen met klemtoon gebruikt werden. — Bl. 27 Jammer dat schr. van *ne*=*de mi*, *de tu* geen voorbeelden geeft. — Bl. 176 „amada *a* mi" is niet „calcada sobre la *ab* llatina". — Bl. 182 Onjuist is de voorstelling dat de conjunctivus de enkelvoudige zin *binnendringt*. — Bl. 298 De dativus cum Infinitivo is niet verklaard. — Bl. 379 *per que* = „toch" is niet te verklaren door invloed van het Italiaanse *per che*, dat een geheel andere betekenis en konstruktie heeft, maar door een geheel natuurlike overgang van de causale in adversatieve betekenis, evenals dit met het Franse *porquant* en *pourtant* gebeurd is; cf. mijn *Syntaxe historique du français*, p. 245.

Opgevat als syntaxis van het Katalaans uit het klassieke tijdperk en als een rijke verzameling van allerlei syntaktiese gevallen uit het werk van Metge, zal deze uitgave de Romanisten welkom zijn. Het is in het Katalaans gesteld; alleen de voorrede is ook in Duitse vertaling aanwezig. Jammer dat de heer Par deze vertaling heeft laten maken door iemand die maar gebrekkig op de hoogte was van het Katalaans, zodat ze een volkomen verkeerd beeld van schrijver's bedoelingen geeft.

Groningen. K. Sneyders de Vogel.

K. J. Beloch, Griechische Geschichte. 2e neugestaltete Auflage Bd. III. Bis auf Aristoteles und die Eroberung Asiens. 2e Abteilung, mit einer Karte. Berlin u. Leipzig, Vereinigung wissenschaftlicher Verleger W. de Gruyter u. Co. 1923. (Pr. M. 16).

Op de, in de October-aflevering van 1923 besproken, eerste afdeeling van den 3en band der nieuwe uitgave zijner Griechische Geschichte heeft Beloch spoedig de tweede afdeeling daarvan laten volgen, waarin hij, evenals in de correspondeerende afdeelingen der twee eerste banden, de fundeering legt voor zijne „Darstellung". Enkele van de hier vereenigde onderzoekingen zijn reeds vroeger in tijdschriften verschenen, maar ik vermoed, dat verreweg de meeste door Beloch reeds ten behoeve van den eersten druk van zijn geschiedwerk geschreven zullen zijn, al zijn zij blijkbaar alle omgewerkt en op den huidigen stand der verschillende behandelde quaesties gebracht.

In de twee eerste hoofdstukken worden de bronnen voor de in den 3en band beschreven periode der Grieksche geschiedenis, dus voor den tijd van 404 tot 330 v. C., behandeld. Het eerste daarvan is geheel gewijd aan de in 1907 in deel V der Oxyrhynchus-papyri gepubliceerde Hellenika; Beloch schrijft deze aan Cratippus toe, wat ook mij reeds lang het waarschijnlijkst voorkomt, al zijn de bewijzen voor Cratippus meer van negatieven dan van positieven aard. Met de hypothese van Jacoby, die kort geleden in de Göttinger Nachrichten met een nieuwen candidaat voor het auteurschap, den Boeotiër Daïmachos, aankwam (eene hypothese, die eerst wel verleidelijk lijkt, maar waartegen toch veel valt in te brengen), kon Beloch natuurlijk nog niet bekend zijn, maar de verhandeling van Lipsius, die in de Berichte der Sächsischen Gesellschaft der Wissensch. van 1915 de gronden, welke voor Cratippus pleiten, op uitstekende wijze uiteenzet, had hij niet onvermeld moeten laten. Dat ook Walker Cratippus voor den auteur houdt, zooals Beloch blz. 2 zegt, is onjuist, want wel was Walker in dl. 8 der Klio voor Cratippus opgetreden, maar in zijn later, in 1914, verschenen boek The Hellenica Oxyrhynchia, dat Beloch wel citeert, doch dat voor hem ontoegankelijk was, bepleit Walker juist het auteurschap van Ephorus.

Op de twee hoofdstukken over de bronnen volgt eene reeks, die voornamelijk chronologische en genealogische onderzoekingen bevat, en wel over de koningen van Macedonië, de tyrannen van Pherae, de koningen van Thracië, de tyrannen aan den Pontus, Euagoras en zijn huis, het huis van Dionysius, de koningen van Carthago, die van Egypte en van Perzië, en over satrapen en satrapiën in Klein-Azië. Daarop worden in vier hoofdstukken achtereenvolgens de omvang en de organisatie van den derden Atheenschen zeebond, van den Arcadischen en van den Epirotischen bond, en van het rijk van Dionysius besproken. In de hoofdstukken, die nu volgen, vindt men als 't ware een doorloopenden commentaar op het geschiedverhaal, dat Beloch in de eerste afdeeling van den derden band gegeven had: behandeld worden de tweede oligarchie te Athene (d.w.z. de Dertig), de Perzische oorlog 400—394, de Corinthische oorlog, de Cyprische en Egyptische oorlog, de tijd van den koningsvrede tot Leuctra, de tijd der Thebaansche hegemonie, het proces van Epaminondas, de groote satrapenopstand, de oorlog van Athene tegen zijne afgevallen bondgenooten, de heilige oorlog, de Olynthische oorlog, de verovering van Egypte door Ochus, de chronologie van 346—336, Chaeronea, de chronologie der veldtochten van Alexander, het leger van Alexander, de Donauveldtocht van Alexander, de slag bij Issus, de chronologie der geschiedenis van Sicilië. Ook in die hoofdstukken, waarin het niet in den titel vermeld staat, speelt hier de chronologie eene voorname rol. Het slot vormen een hoofdstuk over de bevolking van Attica en een „Zur Wirtschaftsgeschichte", dit laatste een uitgebreide herdruk van een vroeger in de Zeitschrift für Sozialwissenschaft verschenen, tegen Bücher gericht artikel. Eindelijk volgen nog eene „Zeittafel", waarin de gebeurtenissen onder Olympiadenjaren en jaren voor Christus chronologisch worden opgesomd, een register, en eene kaart van Griekenland nà den slag bij Mantinea van 362.

In al deze onderzoekingen vinden we de zucht naar het exacte, naar het statistische, die Beloch kenmerkt. Het opmerkelijke bij hem is immers juist de verbinding van het „Grosszügige", dat we in zijn geschiedverhaal

Digitized by Google

zoo hoog schatten, met den zin voor het precieze détail, die in deze onderzoekingen tot uiting komt. Wij kunnen hem dan ook voor de publicatie ervan niet dankbaar genoeg zijn. Zelf heeft hij ons nu het middel gegeven, de beweringen van zijn geschiedwerk te controleeren en na te gaan, hoe hij tot zijne voorstelling gekomen is. Met vaste hand is het chronologisch gebouw opgetrokken, ook de kleinste bouwsteen is niet verwaarloosd. Juist bij de moeilijkste en schijnbaar dorste onderwerpen komt het talent van Beloch het best uit, al zijne onderzoekingen worden met dezelfde frischheid en originaliteit aangepakt. Natuurlijk zal men het niet in alle punten met hem eens zijn. Zoo komt mij wat De Sanctis, Storia dei Romani III. 1, p. 46 over de „koningen" te Carthago zegt, juister voor dan de opvatting van Beloch p. 107 vv.: zijne bestrijding blz. 206 vv. van mijn artikel in Klio XVII over de chronologie van de Dertig heeft mij niet overtuigd; zijne plaatsing van den (spoedig weer verbroken) vrede tusschen Athene en Sparta in 375 (blz. 234 vv.) schijnt mij zeer dubieus, en zoo is er meer. Als Beloch zich eenmaal eene meening heeft gevormd is hij, tenzij er eene vermeerdering van materiaal heeft plaats gevonden moeilijk meer daarvan af te brengen: vandaar, dat de nieuwe bewerking der in den derden band behandelde periode slechts op weinige punten eene opvatting vertoont, die verschilt van den eersten druk, zooals ik reeds bij de bespreking van de eerste afdeeling van dezen band opmerkte. Uit zijne interpretatie van de eene of andere schrijversplaats trekt Beloch onverbiddelijk de consequenties, ook als die interpretatie door velen, of de meesten, niet wordt gedeeld: als voorbeeld noem ik zijne behandeling van Thucyd. II 13, 6 v., die ten grondslag wordt gelegd aan het onderzoek over de bevolking van Attica. Dit alles doet echter geen afbreuk aan de groote bewondering, die men ook voor dit werk van Beloch moet gevoelen, evenmin als de scherpe polemische toon, die eene enkele maal, in het bijzonder in het laatste hoofdstuk, doorbreekt, of als actueele vergelijkingen, die, hoe raak en geestig ook, in een werk over Grieksche geschiedenis niet verwacht worden, bv. waar hij blz. 3, als hij het heeft over de heftigheid, waarmede Theopompus in zijn werk aan zijne sympathiën en antipathiën uitdrukking gaf, ter verklaring toevoegt: „Er war ja kein Privatdozent, der auf eine Professur wartete", of waar hij blz. 355, als hij spreekt over de door Polybius op Callisthenes' beschrijving van den slag bij Issus geoefende critiek, zegt: „sie ist genau so oberflächlich und kleinlich, wie es Polybios' Kritiken in der Regel sind; man könnte meinen, sie wären für die Göttinger Gelehrten Anzeigen geschrieben". De moderne literatuur noemt Beloch slechts voorzoover die werkelijk beteekenis heeft en verdient, dat er rekening mee wordt gehouden; daar hij van Cloché slechts diens in 1915 verschenen dissertatie (Étude chronologique sur la troisième guerre sacrée) noemt, zijn hem blijkbaar onbekend gebleven de vele artikelen betreffende de Grieksche geschiedenis der 4e eeuw v. C., die deze schrijver sindsdien in het Bulletin de correspondence hellénique en in andere Fransche tijdschriften het licht heeft doen zien, en van welke m.i. hetzelfde geldt, wat Beloch van de genoemde dissertatie zegt blz. 276, nml. dat ook zij „etwas weitschweifig, aber recht verständig" zijn.

Verscheidene van de lezers van de eerste afdeeling van Beloch's derden band zullen deze tweede afdeeling ongelezen laten of slechts vluchtig doorbladeren; voor allen echter, die voortaan over de hier behandelde periode wetenschappelijk willen werken, vormt zij niet slechts eene onontbeerlijke „Fundgrube" van gegevens, maar ook een prikkel tot eigen zelfstandige critiek.

Groningen. A. G. Roos.

F. Dornseiff, Das Alphabet in Mystik und Magie. (Uit: Στοιχεῖα, Studien zur Geschichte des antiken Weltbildes u. d. Griechischen Wissenschaft hrg. v. F. Boll. Hft VII). Leipzig, Teubner. 1922. (Pr. *f* 5.—).

Deze studie is een nieuwe bewerking en uitbreiding van eene in 1916 verschenen dissertatie (Heidelberg) en bevat: I „Die Wurzeln der Buchstabenmystik" p. 1—20, II „Die verschiedenen Gebiete der Buchstabenmystik", p. 20—157, voorts een „Anhang" p. 158—168, „Nachträge" p. 169—172, „Sachregister" p. 173 vlg. „Wichtigere Namen u. Stellen", p. 175 vlg. „Inschriften" en „Papyri" p. 177.

Een zóó grondig en belangwekkend werk, dat het moeilijk valt er iets uit te releveeren. De lezer kan er evenzeer kennis uit putten van de „Antike Ansichten über den Ursprung der Schrift", p. 2—10, over „Die Buchstaben zugleich die Zahlen u. d. Musiknoten", p. 11—14, als over „Die Vokalreichen im Zauber", p. 35—60, de „Gematrie" p. 91—118, en de „Alphabetspekulation" in den Islam, p. 142 vlg. En terwijl de een nader zal overwegen wat p. 106 vlgg. over het getal 666 in de Openbaring is bijeengebracht, zal een ander p. 103 niet zonder vermaak uit meer moderne voorbeelden opmaken, dat de gelijke waarde van woorden, in getallen omgezet, vaak zeer curieuze uitkomsten oplevert, bijv. Bonaparte = 82 = Bourbon, en dat het dientengevolge zeer begrijpelijk is dat Haeckel = 43 = Kant, het ondernam, de wereldraadselen op te lossen!

In 't bijzonder willen wij hier nog de aandacht vestigen op hetgeen de auteur aangaande de beteekenis van het woord **στοιχεῖον**, elementum, voorstelt p. 14 vlg. Uitgaande van de passage bij Aristophanes, Eccles. 651 vlg., zooals Eisler ze heeft verklaard, „Die Zeit zur Mahlzeit zu gehen ist da, wenn das **στοιχεῖον** zehn Fuss ist", luidt het p. 15: „**στοιχεῖον**, in der Bedeutung das Stück, der Abschnitt, das Ausmasz" of „die in Füssen abgemessene, abgegangene Strecke ist da durchaus Fachwort der in Griechenland von Anaximenes begründeten Gnomonik, des Sonnenuhrsystems." „Das **στοιχεῖον**, die gemessene Schattenlänge auf der Erde .... ist nun lediglich die Projektion der Sonnenhöhe bzw. des durchlaufenen Sektors der Gestirnbahn am Himmel". De twaalf sektoren van den dierenriem kregen den naam **στοιχεῖα**, die later op de gesternten zelve overging.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

H. Wolf, Versuch einer Geschichte des Geniebegriffs in der deutschen Ästhetik des 18. Jahrhunderts. Bd. I. Heidelberg, Winter. 1923. (Leidsche diss.). (Pr. *f* 2.20).

Wanneer deze Leidsche dissertatie, die nu ook in den boekhandel is verschenen, anonym gepubliceerd was, zou waarschijnlijk geen enkel Nederlandsch lezer in den auteur den heer Wolf hebben vermoed. Immers het tot dusverre gedrukte werk van dezen uiterst productieven schrijver en journalist, het werk over *Meister Eckhart*, *Leibniz* en *Goethe* (1920), de *Studies over heden-*

Digitized by Google

daagsche Duitsche letterkunde (1921) en met name de *Ideeën en problemen in Goethe's Faust* (1922) vertoonen een totaal afwijkende mentaliteit, en niemand kon bevroeden, dat hij nog eens iets zoo „wetenschappelijks", iets zoo bij uitstek „philologisch" zou produceeren. Immers met bewonderenswaardige vlijt en zorgvuldigheid heeft hij vrijwel de geheele Fransche, Engelsche en Duitsche aesthetica van ± 1650 tot ± 1750 doorploegd, om het begrip „genie" na te speuren, en dat het resultaat daarvan zoo poover is uitgevallen, is waarschijnlijk niet zijn schuld, maar een gevolg van de weerbarstigheid van het materiaal. Alleen zou men hem misschien kunnen verwijten, dat zijn werk meer het materiaal voor een geschiedenis van het geniebegrip vormt dan de historische synthese daarvan, hoewel andererzijds de rangschikking ons toch eenigszins een beeld geeft van de geestelijke ontwikkeling. Hoogstens zou men kunnen zeggen, dat de schrijver wat al te „objectief" te werk is gegaan, wat men niet als een misgreep behoeft op te vatten, daar het ook als een boetedoening voor vele jeugdzonden kan worden beschouwd.

Maar laat ons den heer Wolf volgen op zijn werkelijk niet vroolijke pelgrimage. Als hoogtepunt van Boileau's (1674) opvatting van het genie hooren wij van „du Ciel l'influence secrète", verscherpt door Perrault (1688) tot „Un merveilleux sçavoir qu'on ne peut enseigner" om te komen tot Pope's (1711) „nameless graces, which no methods teach". Na dit weinig aanmoedigend begin is de kennismaking met Shaftesbury (1711) een verademing: „a Poet is indeed a second Maker; a just Prometheus under Jove". Bij Addison (1712): „imagination something like creation", Young (1759): „Genius is knowlege innate and quite our own" en Gerard (1758): „Genius is the faculty of invention" daalt het niveau dan weer bedenkelijk, terwijl ook de Fransche aesthetici Dubos (1719), Batteux (1746), de verkondiger van de nabootsing der natuur, en Helvétius (1758): „génie = invention" weinig verkwikkelijk zijn. Maar met den veelzijdigen Diderot (1760) en zijn encyclopaedisten komen wij weer in een meer congeniale sfeer: „le génie est, dans sa sphère, ce que l'Etre tout-puissant est dans la nature".

Dan komt de overgang naar Duitschland, en de schrijver toont aan, dat ook bij Leibniz de gedachte voorkomt, dat de menschelijke kunstenaar (evenals trouwens alle monaden) een verkleind evenbeeld van de godheid is, waarmee dan tevens het begrip van het genie als schepper is gegeven. Daar ik vroeger eens, in jeugdige onbezonnenheid, deze opvatting bij Leibniz heb geloochend, is het mij een dubbel genoegen, den heer Wolf hier nog een kleine aanvulling van zijn niet al te overvloedig materiaal te geven: „dass die unsrigen [i.e. Seelen] .... einigermassen in ihrem bezirk und kleinen Welt das thun, was Gott in der ganzen Welt, also selbst wie kleine Götter kleine welten machen" (Leibnitii lene judicium de Fr. Mercurii Helmontii doctrinis, 1696); „Dieu [est] .... un Artiste infiniment plus grand [que les hommes]" (brief an Lady Masham, begin Mei 1704.)

Maar dan komt een nieuwe hellevaart. Natuurlijk weet Gottsched (1730) niets van het genie, evenmin als de brave Gellert (1750), dien de schrijver overschat, om van Trescho (1751), Resewitz (1755) en Flögel (1762) te zwijgen. (Wie is Trescho, „Theologe und zwar Pietist" en waarom is zijn onbenullig opstel als bijlage geheel afgedrukt ?) Iets meer hebben ons de Zwitsers Bodmer en Breitinger (1740) te zeggen, de opvatting van den dichter als schepper is hun niet vreemd en van het aesthetisch regelboek moeten ze niet veel hebben: „die groszen Geister sind sich selber ein Gesetz". Baumgarten (1750) gaat nog iets verder: „poetam quasi factorem sive creatorem esse"; „natura et poeta producunt similia". Met eenigszins gespannen verwachting naderen wij Wieland, maar dit hoofdstuk is verbluffend klein en slechts één werk (uit 1754) wordt vermeld. Vanwaar deze verwaarloozing, of blijft de verdere ontwikkeling van Wieland voor het tweede deel gereserveerd? Even verwijlen wij nog bij Mendelssohn (1760), voor wien het genie nauw samenhangt met „die Proportion der Seelenkräfte" om het hoogtepunt van de ontwikkeling in Duitschland voorloopig te bereiken met Sulzer (1771), bij wien zoo wat alle draden samen loopen: het genie als Prometheus, te vergelijken met de natuur, intuitief voortbrengend, in hoofdzaak „Einbildungskraft".

Zoo is dit boek een voorspel, ietwat oninteressant maar soliede gebouwd, en de verwachting is misschien niet ongerechtvaardigd, dat het tweede deel, door zijn den schrijver meer congeniale stof, ook meer tot den lezer zal spreken.

Hilversum. Th. C. van Stockum.

K. Th. Preuss, Religion und Mythologie der Uitoto. Zweiter Band. Texte (zweite Hälfte) und Wörterbuch. Göttingen. Vandenhoeck & Ruprecht. 1923.

Het is nog niet lang geleden, dat ik het eerste deel van dit, zoowel voor den specialist op Zuid-Amerikaansch gebied als voor den algemeenen godsdiensthistoricus en folklorist, hoogstbelangrijke werk in dit maandblad heb aangekondigd. Ik verheug mij den lezers van het *Museum* te kunnen mededeelen, dat nu ook het tweede gedeelte ervan verschenen is en het geheele boek voltooid voor ons ligt. Wij vinden hier weder een schat van Uitoto-teksten met daarnaast gedrukte Duitsche vertaling, deels mythen, deels overleveringen en ritueele gezangen. Aan een vijftal omvangrijke verhalen is ook een interlineaire vertaling toegevoegd. Op de teksten volgt het Uitoto-Duitsche woordenboek, waarin behalve het geheele voorafgaande materiaal ook alle woorden zijn opgenomen, die Prof. Preuss in zijn dagelijkschen omgang met de Indianen had leeren kennen. Bij de woorden, die in de teksten voorkomen, wordt naar plaatsen verwezen. Een alphabetische index van goed gekozen „Schlagwörter" maakt het gebruik van het geheele werk voor andere dan taalkundige doeleinden bijzonder gemakkelijk. Ik eindig met de opmerking, dat het in geen enkele universiteitsbibliotheek mag ontbreken.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

Digitized by Google

DE ZANGER VAN DEN GRIEKSCHEN RIDDERTIJD

Gestalten en tooneelen uit de Gedichten van Homerus

door J. VAN LEEUWEN Jr.

TWEEDE DRUK — SCHOOLUITGAVE

Ingenaaid **f 2.50** Gebonden **f 2.95**

UITGAVE VAN
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. TE LEIDEN

SCHOOLWOORDENBOEK

OP DE

Gedichten van Homerus

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr.

DERDE DRUK Gebonden f 4.75

Dit is het algemeen gebruikte Woordenboek bij de studie der GEDICHTEN VAN HOMERUS

UITGAVE VAN
A.W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. TE LEIDEN

Supplementum Epigraphicum Graecum

Adiuvantibus P. ROUSSEL, Argentorati, A. SALAČ, Pragae, M. N. TOD, Oxonii, E. ZIEBARTH, Hamburgi, redigendum curavit J. J. E. HONDIUS, Lugduni Batavorum

Volumen primum. — Fasc. I-II — Volumen secundum Fasc. 1

Prijs per jaargang van 10 vel druks van 16 pagina's **f 6.—**

Het doel van dit periodiek is een overzicht te geven van de Grieksche Opschriften, die in verschillende boeken of tijdschriften worden gepubliceerd, maar zoo verspreid, dat het zeer moeilijk is voor ieder, die daarvan een studie wil maken, zich van alles op de hoogte te stellen.

SUPPLEMENTUM EPIGRAPHICUM GRAECUM

brengt deze teksten bijeen, verbeterd of zóoveel mogelijk bijgewerkt en geographisch gerangschikt.
Een zeer belangrijk en onmisbaar tijdschrift voor allen, die de Grieksche letterkunde en de Grieksche oudheden bestudeeren.

Uitgave van A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij te Leiden

ABONNEERT U OP DE

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAFIE

Het maandblad voor elken boekenliefhebber en voor elken letterkundige.

Abonnement slechts f 2.40 per jaar.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

32ste Jaargang. **No. 3** **December 1924.**

Eberhard, Das Schicksal als poetische Idee bei Homer (v. Leeuwen).
Jensen. Philodemos über die Gedichte, V (v. Leeuwen).
Hosius, Propertii Elegiarum libri IV (Enk).
Harting, Selections from the Baudhāyana-Grhyapariśiṣṭa-sūtra (Faddegon).
Christensen, Textes Ossètes (Büchner).
Pokorny, Die älteste Lyrik der grünen Insel (v. Hamel).
Feist, Etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache (v. Wijk).
Stoett, Middelnederlandsche Syntaxis (Engels).
Van Dam, Zur Vorgeschichte des höfischen Epos (Blöte).
Kühnemund, Die Rolle des Zufalls in Shakespeares Meistertragödien (B. A. P. v. Dam).
Charlier, D'Urfé, Les Amours d'Alcidon (Gallas).
De Jong, De oudste uitgaven van het pamflet: Aan het Volk van Nederland (Krämer).
Hind, A Catalogue of Rembrandt's Etchings (J. M. Blok).
Hoc. Le Déclin de l'Humanisme belge. Etude sur J.-G. Gevaerts (Sterck).
Gazier, Histoire générale du mouvement janséniste (Serrurier).
Schoolboeken:
Uitgaven v. d. fa Wolters en de fa v. Doesburgh.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

P. E. Eberhard, Das Schicksal als poetische Idee bei Homer. (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums XIII). Paderborn, F. Schöningh. 1923.

Hoe denkt Homerus zich den invloed der goden op het menschenlot? En wat bedoelt hij eigenlijk met het „lot"? Staat dat boven of onder of naast de goden, en laat het nog plaats over voor een vrijen wil der aardbewoners?

Als de oude wijsgeeren deze vragen behandelen, pleegt Homerus er slecht af te komen. Maar hoe staan wij thans levenden daartegenover? — Wij, die in den ouden zanger niet een leeraar van kennis en deugd, in zijn dichtwerk niet een handboek der geschiedenis van den voortijd zien, en die, ontkomen aan de nachtmerrie van wat zoo lang voor Homeruskritiek is uitgegeven, das Ganze als Ganzes willen genieten?

In dit geschrift, op aansporing en onder leiding van prof. Drerup te boek gesteld, wordt aangetoond, dat door den dichter van de beschikkingen des lots slechts dan wordt gerept, wanneer de gang van het verhaal dat meebrengt.

De woordenkeus des schrijvers zal niet overal instemming vinden, al kan men zich met de strekking van het betoog zeer goed vereenigen. Hoe iets volgens den dichter ὑπὲρ μόρον zou kunnen gebeuren, heeft ook Eberhard niet duidelijk gemaakt; maar — de dichter beweert dat ook niet, al zegt hij herhaaldelijk, dat dit of dat *zou* gebeurd zijn, *als het niet* door iets anders was verhoed. — En *Π* 780 dan? — Ja, daar staat inderdaad dat de Achaeërs in strijd met het lot de bovenhand hadden; maar *hoe* staat het er? *καὶ τότε δή ῥα en toen hadden dan inderdaad ....*, toen leek het wel, dat het onmogelijke mogelijk was en menschenhand de raadslagen des hemels te niet kon doen. Besloten is dat de Achaeërs heden het onderspit zullen delven; maar in den namiddag biedt de wisselende krijgskans hun een vleugje van overwinning, — tot Patroclus valt en de reeds gehoopte zege in een nederlaag verkeert.

Zoo blijkt de mogelijkheid, dat iets ὑπὲρ μόρον zou gebeuren, telkens een ònmogelijkheid te zijn. Anders zal Dr. Eberhard het ook wel niet bedoelen. Doch in het begin der Odyssee wordt op een veel besproken plaats door Zeus gezegd, dat de menschen ook ὑπὲρ μόρον veel leed ondervinden door hun eigen schuld. Volgens Dr. E. doelt de dichter daarmee op de hybris, die Odysseus tegenover Poseidon zou hebben betoond door den Cycloop te blinden en door den roof der runderen van den zonnegod [? ?], en noemt die hybris zelfs, onder beroep op Drerup-Sturmer, „den Angelpunkt des ganzen Gedichtes". Tegen die wijze van beschouwen zal wel niet alleen de referent zeer ernstige bedenkingen hebben. Maar ook wie niet wil hooren van Zeus als „Regisseur der Handlung", wie meent dat door woorden als Götterapparat en Göttermachine en Götterburleske te kort wordt gedaan aan den eerbied een grooten dichter verschuldigd, en dat de uitdrukking homerische Theologie aan innerlijke tegenstrijdigheid lijdt, kan tòch dit ordelijk en zorgvuldig opgestelde overzicht der in aanmerking komende plaatsen welkom heeten, en zal wel gaarne erkennen, dat „de homerische goden in de eerste plaats dienstbaar zijn aan de bedoelingen des dichters".

Melchthal (Zwitserland). † J. van Leeuwen Jr.

Chr. Jensen, Philodemos über die Gedichte, fünftes Buch. Berlin, Weidmann. 1923. (Pr. f 2.40).

De jammerlijk verminkte overblijfselen van de papyrusrollen, waarin de werken van Cicero's tijdgenoot, den

Digitized by Google

epicureïschen wijsgeer Philodemus ..... eenmaal te lèzen stonden, hadden tot dusverre niet veel meer dan teleurstelling opgeleverd: teleurstelling over het vele, dat niet kon worden ontcijferd, teleurstelling over de vele fragmenten wier onderlinge samenhang raadselachtig bleef, teleurstelling misschien nog het meest over den inhoud van hetgeen zich wèl in samenhang liet lezen. — „Wat een akelige kerel!" zal wel meer dan één der geleerden, die zich aan die lastige taak wijdden, hebben gezucht, — heimelijk althans. Maar dat is geen reden om dien getuige uit een tijd van veelzijdig letterkundig leven links tè laten liggen.

De titel van het bovenvermelde geschrift belooft iets goeds. Jensen over papyri, dat kan interessant worden. Dat wordt het dan ook. De scherpzinnigheid, die vóór eenige jaren aan de toen nieuw gevonden fragmenten van Menander zoo zeer ten goede kwam, werd thans op de reeds in 1752 uit de bouwvallen van Herculanum aan het licht gebrachte boekrollen van Philodemus gericht; en al verdient deze schrijver niet, dat men zich met zijn geredekavel het hoofd breekt, van de oudere en verstandiger geleerden, wier meeningen hij bekend maakt door ze te bestrijden, geldt datzelfde niet.

Op de Ars poëtica van Horatius teekent Porphyrio aan, dat Horatius in dat gedicht een bewerking geeft der leerstellingen van Neoptolemus uit Parion. Die Neoptolemus, een voorganger van Aristophanes uit Byzantium uit de 3e eeuw v. C., was tot dusverre een vrijwel onbekende grootheid; maar in Jensen's voortreffelijke geschrift neemt hij nu gestalte aan. Zijn naam zelf komt te voorschijn op een, tot dusverre veronachtzaamd, los stukje papyrus, waarvoor Jensen, evenals voor verscheiden andere fragmentjes, de juiste plaats heeft gevonden. **[αλ]λὰ μὴν ὅ [γε Νεοπ]τόλεμοσ οὐκ ὀρ[ϑῶυ ἔδοξ]ε** enz. — En hoe nu de beschouwingen van Neoptolemus door den romeinschen dichter zijn gebruikt, toont Jensen stap voor stap aan.

En Philodemus? Hoe deze polemiseert, daarvan een paar proefjes. Jensen heeft, naast een verkleinde reproductie van de teekeningen, die indertijd te Napels naar de — grootendeels door de heete asch van den Vesuvius verkoolde — papyrusfragmenten zijn vervaardigd, en naast den tekst dien hij op grond van die teekeningen en van de papyrusbladen zelf heeft geconstitueerd, ook een duitsche vertaling gegeven. Duidelijkheidshalve citeer ik uit deze:

„Wenn er meint dasz diese Eigenschaften den guten Dichter karakterisieren, so ist dasz allzu dumm" usw.— „— „Absurd ist es auch" usw. — — „Wenn er (Neo„ptolemus) aber die Ausübung Poetik nennt, wo die Kunst „so genannt wird, ist er unwissend; und den Dichter „als Gattung der Kunst zu bezeichnen, ist lächerlich." „[Al dien nonsens legt de „wijsgeer" eerst in de woorden „van dengeen dien hij bestrijdt, om hem vervolgens naar „hartelust bespottelijk te kunnen maken. Het odium „philologicum is niet van gisteren!] „Erstaunlich ist „auch seine Behauptung, dasz die **ποίησισ** es nur mit „dem Stoff zu tun habe, da auch das Gedicht und alles „überhaupt zur **ποίησισ** gehört. Denn die **ποίησισ** ist „auch ein **ποίημα**, wie die Ilias, aber die ersten dreiszig „Verse der Ilias sind zwar wohl ein **ποίημα**, jedoch keine „**ποίησισ**".

Hoe door lateren op die snuggere onderscheiding van **ποίησισ** en **ποίημα** is voortgeborduurd, kan men zien in de aanteekeningen op de schoolgrammatika van Dionysius Thrax, waar bij de woorden van Dionysius: „**ῥαψωιδία ἐστὶ μέροσ ποιήματοσ**" onder meer te lezen staat: **ποιήσεωσ ἐχρῆν εἰπεῖν, οὐ ποιήματοσ. ποίησισ γὰρ ἡ πᾶσα Ἰλιάσ, ποίημα δὲ ἑκάστη ῥαψωιδία. διαφέρει δὲ ποίημα καὶ ποίησισ καὶ ποιητικὴ καὶ ποιητήσ. ποιητικὴ γάρ ἐστιν ἡ ἕξισ, ποιητὴσ ὁ μετέχων ποιητικῆσ, ποίημα ὁ στίχοσ (?) καὶ σύνταγμα τὸ ἐν τῶι αὐτῶι ἀρχὴν καὶ τέλοσ ἔχον, ὁποῖόν ἐστι τὸ Κ τῆσ Ἰλιάδοσ ἡ νυκτεγερσία καλουμένη.** — En ten slotte is dat gepraat uitgeloopen op een sprookje: door Pisistratus zou dat „zelfstandige **ποίημα Κ**" in de Ilias zijn ingelascht (schol. Iliad. T. en Eustathius).

Nevens zijne — vroeger reeds afzonderlijk verschenen — verhandeling over Neoptolemus, heeft Jensen een opstel aan de poëtica van Ariston van Chios, den leermeester van Eratosthenes, gewijd, en een derde aan de poëtica van Krates uit Pergamum, die hij ons beide, evenals Neoptolemus, uit de half-vergane papyrusstukjes beter dan tot dusverre doet kennen. De ruimte ontbreekt hier om die beide, of de insgelijks uit de dooden herrezen geleerden Heracleodorus en Andromenides, verder te bespreken: maar de lezer, die zich de moeite wil getroosten onder Jensen's betrouwbare leiding zich door het geschrijf van Philodemus heenteworstelen, zal zich die inspanning niet beklagen en zeker op zijn rekening komen.

Het mag een geluk heeten dat dit met liefde en groote kennis — en met oneindig geduld! — saamgestelde boek in deze benarde tijden het licht heeft kunnen zien, dank zij de ondersteuning van het Wilamowitz-Dielsfonds. Het zij aan belangstellenden met nadruk en zonder voorbehoud aanbevolen en de schrijver zij gelukgewenscht met zijn welvolbrachte taak.

Melchthal (*Zwitserland*). † J. van Leeuwen Jr.

Sex. Propertii Elegiarum libri IV iterum edidit **Carolus Hosius.** Leipzig, Teubner. 1922. (Pr. *f* 2).

Deze *editio altera* van Hosius' Propertius, waarvan de 1ste druk in 1911 verscheen, is geen nieuwe tekstrecensie, maar slechts een herdruk met eenige aanvullingen en verbeteringen. Ik kan dus volstaan met de verwijzing naar mijn aankondiging van de eerste editie in het *Museum*, 19den jaargang (1912), kolom 412.

De tekst is, op een drietal plaatsen na, volkomen gelijk aan dien van de eerste uitgave: alleen in den apparatus criticus heeft Hosius ± 75 veranderingen aangebracht, de vrucht van een nieuw onderzoek der codices N en A. Van de 325 gissingen (*locos temptatos novi* 325 zegt de uitgever in de praefatio, p. XXI), die sinds 1911 werden voortgesteld, zijn er 25 onder den tekst geplaatst. Het zijn er niet veel, zal men zeggen, 25 van 325, en toch is dit aantal nog veel te groot, want o zoo weinige der gissingen, die in den nieuweren tijd op dezen moeilijken dichter gemaakt zijn, verdienen overweging. Ik ben tenminste zoo mogelijk nog vaster overtuigd dan 13 jaren geleden, dat bij Propertius, in 't algemeen gesproken, niet veel heil te verwachten is van nieuwe tekstverbeteringen, en heb nog geen spijt van hetgeen ik indertijd in de praefatio van mijn commentarius criticus schreef: *non id egi ut quovis pretio nova excogitarem, quae res tam multa inutilia atque falsa protulit.* Wel moet een oordeelkundig gebruik worden

Digitized by Google

gemaakt van de conjecturen der Itali en oudere philologen, maar tevens is een gebiedende eisch reinterpretatie van den tekst, niet à la Rothstein, maar met grondige kennis van het Latijn is het algemeen en van de buitengewoon lastige Propertiaansche dictie in 't bizonder. Als men echter met deze gematigde opvattingen accoord gaat, en tenslotte een tekst tracht vast te stellen, komt men tot een ander resultaat dan Hosius. Ik moet dus mijn standpunt, dat ik bij mijn beoordeeling der eerste uitgave innam, handhaven: Hosius' editie is beter dan die van Phillimore en Rothstein, maar zij houdt zich te angstvallig aan de overlevering. Van mijn opmerkingen over den *Daventriensis* heeft Hosius geen gebruik gemaakt. Waarom vermeldt hij bv. niet dat IV, 1, 150 het laatste woord in dit handschrift niet *time*, maar *cave* is? Een bevredigende tekstuitgave blijft een desideratum.

Leeuwarden. P. J. Enk.

P. N. U. Harting, Selections from the Baudhāyana-Gṛhyapariśiṣṭa-sūtra. Amersfoort, J. Valkhoff en Co. 1922. (Utrechtsche diss.).

Het Baudhāyana-Sūtra, in den tijd van Bühler (1882) nog onvolledig bekend, is thans grootendeels teruggevonden. Van zijn vier hoofddeelen zijn het Śrauta-Sūtra door Caland, het Dharma-Sūtra door Hultzsch, het Śulva-Sūtra door Thibaut uitgegeven. Alleen het tweede deel, het Gṛhya-Sūtra, is in zijn geheel nog niet door Westersche geleerden bewerkt, ofschoon brokstukken ervan werden uitgegeven door Caland en een zijner leerlingen. Tot dit tweede deel behoort ook het hierboven genoemde Pariśiṣṭa-Sūtra. Het proefschrift geeft daarvan 19 adhyāyas in uitgave en (op een paar na) ook in vertaling. Van deze 19 hoofdstukken bevatten er 12 een beschrijving van de vereering (*pūjā*) van een godenbeeld, 3 van de wijding (*pratiṣṭhā*) of hernieuwde wijding, en 3 van de wassching (*snapana*) van zulk een beeld, terwijl 1 hoofdstuk de *bali*-offerande aan Dhūrta behandelt. Zoo wordt hier de eentonigheid, eigen aan Sūtrateksten, nog verergerd door de gelijksoortigheid en beperktheid der onderwerpen.

Volgens den uitgever en inleider zelf ligt de waarde van het geschrift, door hem gekozen, daarin, dat het ons toont een vorm van godsdienst, die weliswaar reeds bekend was uit de Purāṇa's en die voorafging aan de Tantra's, maar welks mythologische denkbeelden en ritueele praktijken hier geënt zijn op de traditie der oude Gṛhya-Sūtra's.

De toelichtingen, die de schr. aan zijn uitgave en vertaling toevoegt, zijn van tweeërlei aard: eenerzijds betreffen ze de mythologie, anderzijds het ritueel van het Purāṇa-tijdvak. Het ware, dunkt mij, de compositie van het werk ten goede gekomen, indien de auteur ook de tweede rubriek van mededeelingen tot een geheel had verbonden. Wat den zakelijken inhoud der inleiding betreft, valt nog op te merken, dat hier de opvatting omtrent den ouderdom van het Jainisme als verouderd moet gelden.

In de vertaling zijn me hier en daar onnauwkeurigheden opgevallen; soms gevolg van den dwang, dien de schr. zich terecht opgelegd heeft, zijn arbeid in het Engelsch te publiceeren.

Zoo vertaalt hij op p. 44: he *stuffs* (*badhnāti*) his ears; lees: he stuffs up; en eenige regels verder: he should *loosen* (!) them again (*vimuñcet*). Op blz. 36 vertaalt hij: also at the occasion of any *other* inauspicious sign (or) after a bad, fear-inspiring dream; blijkens den samenhang kan *other* alleen slaan op hetgeen volgt, een grammatische wending, die in het Engelsch niet geoorloofd is. Op blz. 61 wordt *tṛtīye 'hani* vertaald door: on the *third* day preceding the (consecration); op blz. 62 *dvitīya-divase* door: on the day *preceding* (the consecration); uit het verband blijkt, dat van deze vertalingen alleen de laatste juist kan zijn. Soms zijn er woorden of zinnen uitgevallen; zoo p. 28 reg. 22, p. 29 reg. 23, p. 35 reg. 5 (waar *apidhāna* over het hoofd is gezien), p. 58 reg. 25; soms zijn woorden met elkaar verwisseld (p. 62 reg. 3 en 4: *north* en *south*); soms is de tekst in de vertaling verbeterd, zonder dat daarvan rekenschap wordt gegeven (p. 30 reg. 35 vg.; p. 58 reg. 15); ook zijn er in de cijfers en letters van verwijzingen fouten geslopen; zoo p. 28 reg. 19; p. 29 reg. 4.

Ook de vertaling, die Manmatha Natha Dutt (geciteerd p. 67) geeft van een passage uit het Agni-Purāṇa, had niet zonder kritiek mogen aanvaard worden; de gaven worden hier neergelegd aan drie zijden van het godenbeeld: *dakṣiṇe*, aan de zuid-, *paścime*, aan de west-, en *uttare*, aan de noordzijde. Dutt's vertaling in de twee eerste gevallen: *on the right side* en *on the same side* is niet alleen onjuist, maar laat ook het verband verloren gaan tusschen deze Purāṇische *pūjā* en den ouden Brahmaanschen ritus.

Hoewel de stof zelden of nooit om haars zelfs wil vermag te boeien, kan belang haar niet ontzegd worden; immers door dezen Purāṇischen godsdienst, zoowel naar inhoud als praktijken, wordt een band gelegd tusschen de oude litterarische overleveringen, die vooral de Westersche geleerden plegen bezig te houden, en hetgeen reizigers uit eigen aanschouwing ons over Indië weten mede te deelen. En zoo wil ik dan eindigen met een woord van dank voor de publicatie.

Amsterdam. B. Faddegon.

Textes Ossètes, receuillis par **A. Christensen,** avec un vocabulaire.) (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser VI, 1). København Høst en Søn. 1921. (Pr. Kr. 4.50).

Moeilijk zal men de belangrijkheid van het Ossetisch voor de Iranistiek te laag kunnen schatten: deze taal, die eene voortzetting is van het dialect der Alanen en mede onder de moderne Iranische tongvallen het conservatiefst is in klank- en vormleer, heeft daarbij niet, zooals de zusterdialecten, een' zoo grooten invloed van de talen van den Islamischen cultuurkring ondergaan. Met dat al zijn de hulpmiddelen, met name geschikte teksten (om van glossariën niet te spreken), niet zeer talrijk. Het is daarom eene niet geringe verdienste van Prof. A. Christensen, dat hij de teksten, die hij gedurende de oorlogsjaren uit den mond van in Denemarken geïnterneerde Russische krijgsgevangenen, die van Ossetische nationaliteit waren, opgeteekend heeft, en ons in eene uitmuntende uitgave, naar de moeilijkheid gerangschikt met vertaling en glossaar, voorgelegd. Vooral de woordenlijst maakt, dat deze teksten zooveel gemakkelijker te bestudeeren zijn, dan bv. die van Miller, waarbij alleen eene vertaling, maar geen vocabulair gevoegd is.

De stukken, in het Oost-Ossetisch dialect geschreven, bestaan uit: 1) vijf korte verhalen, die niet oorspronkelijk Ossetisch zijn, maar door de zegslieden uit het Russisch in hunne moedertaal zijn overgebracht, terwijl nos.

Digitized by Google

6—15 oorspronkelijk zijn, met dien verstande, dat no. 12 eene vertaling van een West-Ossetisch (Digorisch) verhaal in 't Oost-Ossetisch is, nos. 13 en 14 volksliederen zijn, en no. 15 eene belangwekkende beschrijving van de viering van het nieuwe jaar onder de Osseten. Bij de liederen zijn ook de melodieën gevoegd. De overige teksten zijn fabels, behalve no. 8, een sprookje van het type: „das tapfere Schneiderlein".

Dan volgt in een derde gedeelte eene belangrijke verzameling: „Phrases de tous les jours", waarvoor wij den verzamelaar zeer dankbaar moeten zijn, immers, de gewone omgangstaal is, zooals terecht in de inleiding, p. 4., wordt opgemerkt, een „sujet négligé jusqu'à présent par les savants qui se sont occupé de l'ossète". Hierna komt eene serie van negen brieven, door den Ossetischen geïnterneerde Qambolat Dūlataei geschreven, en ten slotte een „Appendice", dat ten eerste eene reeks voorbeelden geeft, die het gebruik der naamvallen en postposities illustreeren, ten tweede den oorspronkelijken, Digorischen tekst van no 12, en ten derde eene lijst van bij de Osseten gebruikelijke voor- en familienamen. Alles wordt besloten door het glossaar.

Zooals reeds gezegd werd, is de bewerking van deze stukken zeer goed. Ik heb dan ook alleen opmerkingen van ondergeschikt belang — zij kunnen echter doen zien, dat ik het werkje met belangstelling en genoegen bestudeerd heb.

Eenige malen vindt men vormen met *a* i.p.v. *ae*, bv. p. 20 r. 7: *faegaplastoi*, naast het gewone *gaep* (*p*)=sprong. Het onderscheid tusschen oss. *a* en *ae* schijnt trouwens niet altijd even gemakkelijk in 't gehoor te vallen, cf. Miller: „Die Sprache der Osseten" § 2, 2; zie nog bij Christensen p. 20, noot 4. Het is misschien hier ook de plaats, op de eigenaardige lacune bij Miller, zoowel in zijn Russische (Osetinskie Etjudy II) als Duitsche grammatica van het Ossetisch, te wijzen, in zijn paradigma van het meervoud van het pronomen der derde persoon: in den genitivus pluralis geeft hij den vorm *sae* alleen op voor het Digorisch, terwijl toch in de Oost-Ossetische teksten, zoowel die van Christensen als van Miller zelf (Oset. Et. I), de vorm *sae* met de beteekenis van gen. plur. zeer dikwijls voorkomt[1]). Ook andere aanvullingen van Miller's grammatica geven ons deze teksten aan de hand, vgl. bv. Chr. p. 88 noot 1 met Miller Spr. § 88, 18 en § 97*b* 2 en 3.

p. 24 noot 3: „*con* pour *caeum* (ik ga): „on dit de même *com* pour *caewom* (1e pers. du pluriel)." Ik houd het voor waarschijnlijker, dat *con* eene samentrekking van *caewon* (fut. I = oude conjunctief) is, en *com* naar analogie daarvan gevormd werd; (regelmatige vorm *caewaem*, maar van *faeun* komt, naast *faewaem*, ook *faewom* voor).

p. 30. noot 3. „Le préterit à désinence transitive du verbe *χaun* („tomber") est étrange." Bij dit werkwoord komt deze onregelmatigheid meer voor, bv. in deze teksten nog p. 22, 18: *ni̥χaudtoi* = tombèrent, i. p. v. *ni̥χaudi̥sti̥*; p. 80 *aχaudta* (tomba), hetz. p. 91; bij Miller Oset. Et. I (Teksty) p. 24, 17 en p. 26, 1, beide malen *aerχaudtoi*; bij Christensen nog bv. p. 32: *azγurdta* (courut) cf. noot 2 aldaar en p. 34: *azγoi dta* (=*azγurdta*), dus ditmaal van een ander werkwoord[1]).

In deze materie zijn trouwens vaker afwijkingen te constateeren: zoo vindt men bij Miller Oset. Et. I p. 28: „*aemae yae ronbastmae asaγdis*" „en hij (Batraz) duwde hem (Baejaenaeg) tot aan zijn' gordel [in den grond]: *saγi̥n* is transitief[2]). Iets onzekerder is het geval bij Miller I, 16: „*aemae yae maesi̥ji saermae kastī*" = „en hij zag haar op (l.: op den top van) den toren"; *kaesi̥n* is intransitief, zooveel als: „kijken naar" en wordt met loc. exterior geconstrueerd, bv. Miller I, 26: „*χoχχaei kastī udommae*" = „hij keek naar hen van den berg", en Christensen p. 36, 7: „*aemae saem birae fackastīs*" = „il les observa longtemps" het kan ook zonder richtingscasus staan, bv. Miller I p. 26: „*ūci̥ saχati̥l waelarwaei kaesi̥ Batraz*" = „op dat moment kijkt Batraz uit den hemel; (voor „zien", transitief, zegt men *uni̥n* of *feni̥n*). Nu is het echter de vraag, of in den zin bij Miller I, 16 *yae* een accusativus is, dan wel een genitivus. Is dit laatste zoo, dan is *kastī* regelmatig, en beteekent de zin: „hij keek naar haar top van den toren", wat eene zeer gewrongen wedergave zou zijn van: „hij keek naar haar op den t. v. d. t.[3]), en even te voren op p. 14 staat in hetzelfde verhaal: „*yae aerχuji maesi̥ji saermae skodta*" = „hij plaatste haar op den top van een koperen toren", waar *yae* zeker accusativus is. De grens tusschen de transitieve en intransitieve vormen is dus blijkbaar niet overal even scherp.

In de woordenlijst ontbreken eenige woorden (ik heb hier alleen op 't oog de woorden, die in de teksten voorkomen, niet die van de zinnen der omgangstaal); mij viel de afwezigheid op van het simplex *toni̥n*, van *ūlaefi̥n*, *raessuγd*, *χoni̥n*, *χuzon*, *zaq*, *top*. Bij sommige woorden, die in 't glossaar voorkomen, wordt opgegeven, dat het leenwoorden uit het Russisch, of het Arabisch-Perzisch zijn; niet bij allen, zoo ontbreekt die aanwijzing o.a. bij *ajal* = „*perte, mort*" (wel = Arab. *ajal*); *basmaq* = „*soulier*" (Turksch: *bašmaq*), *sīn*, 2 (rang) = Russ. *čin*, en eenige anderen. Dit is alleen eene kleine inconsequentie. Over de leenwoorden in 't Ossetisch kan men betrekkelijk veel vinden bij Miller, Sprache der Osseten p. 7 etc. Terecht ontbreekt eene dergelijke aanwijzing trouwens bij *biraeγ*, wolf, dat volgens Miller p. 8 een leenwoord uit het Oost-Turksch zou zijn: inderdaad bestaat een woord, dat daar veel op lijkt, in 't Oost-Turksch, maar in de Westelijke en Zuidelijke Turksche dialecten, die in de eerste plaats voor ontleeningen in

---

[1]) Ook den vorm *saem* (loc. exterior) vind ik niet bij Miller, hoewel die in zijne teksten voorkomt: *faelae saem χcau nae baiqusta* „maar God hoorde niet naar hen". (Oset. Et. p. 24). Sjögren geeft, zooals 't behoort, *sae* ook als gen. plur. voor 't Oost-Ossetisch. Ook de adessief *ulil* (Chr. p. 20, 18) ontbreekt bij Miller. Terwijl deze laatste den vorm *udon* alleen als nom. en gen. plur. v. h. pron. der 3e persoon kent, komt Chr. p. 34 en p. 58, *udon* als acc. plur. voor; evenmin vindt men den vorm *udontae* (wel acc. plur.; Chr. p. 52) bij Miller.

[1]) Heeft *faemi̥sta* bij Miller Oset. Et. I p. 28, laatste regel terecht of ten onrechte den transitieven vorm?

[2]) Tenzij *yae* gen. possess. bij *ronbast* (gordel) is, en *asaγdīs* geconstrueerd is met locat. exterior, dus in zekeren zin absoluut: dit lijkt mij gewrongen.

[3]) Miller gaat in zijne vertaling de moeilijkheid blijkbaar uit den weg: hij schrijft: „*posmotrèl na nee na werši̥nu bašni*". Dat is vertaald, alsof er niet *yae*, maar (*y*)*aem* in den tekst stond. Overigens behoudt het werkwoord *kaesi̥n* in de samenstelling *bakaesi̥n* (lezen), ondanks de transitieve beteekenis den intransitieven vorm, cf. Christensen p. 73: *aez nae ma bakaestaen ūci̥ čini̥g*" = „Je n'ai pas encore lu ce livre".

Digitized by Google

't Ossetisch in aanmerking komen, wordt het, voor zoover ik weet, niet gevonden [1]).

Het is trouwens niet onmogelijk, de inderdaad vreemde vorm *biraey* uit het Iranisch te verklaren (cf. Gauthiot: Essay de grammaire sogdienne I p. 121). Bij *balc* = voyage, promenade, had nog verwezen kunnen worden naar Miller Oset. Et. I p. 117, noot 1.

Op een paar kleine lapsus in de vertaling (zoo bv. p. 65, 2e kol. r. 24: „douze" i. p. v. „vingt") te insisteeren, zou, gezien de erkentelijkheid, die wij den samensteller verschuldigd zijn, van kleingeestigheid getuigen.

Leiden. V. F. Bûchner.

J. Pokorny, Die älteste Lyrik der grünen Insel. Aus dem irisch-keltischen übertragen. Halle a. S., Max Niemeyer. 1923. (Pr. „Grundzahl" 3 Mk.).

Gaarne breng ik alle hulde aan Pokorny's vertalingen. Een bloemlezing van Iersche poëzie bestond nog niet in eenige andere taal, en toch verdient de Gaelische muze ook buiten haar enge gebied bekend te worden. Voor zoover van de hier geboden gedichten reeds vertalingen waren gepubliceerd, waren die in moeilijk toegankelijke tijdschriften of bundels verspreid. De taak van den vertaler was niet gemakkelijk, vooral ook daar de Duitsche taal zooveel moeilijker in den geest van het Keltisch idioom te leiden is dan bijvoorbeeld de Engelsche, doch kunde en smaak hebben hier een schoone overwinning behaald over de stugheid der materie. De keuze der gedichten is gelukkig, gezocht is steeds naar het representatieve. De vertaling is zeer getrouw en eenvoudig; op zoo voortreffelijke wijze als hier geschied is woordelijkheid en bevattelijkheid te verbinden, is een wetenschappelijke en tevens artistieke prestatie. Het belangrijkste offer, dat soms aan de moderne eischen gebracht wordt, is het weglaten van apposities of chévilles. Waar de tekst, die aan de vertaling ten grondslag gelegd wordt, onverstaanbaar is, wordt òf weggelaten òf aan een nabijstaande redactie ontleend. Tegenover reeds gepubliceerde vertalingen, o.a. die van Kuno Meyer, staat Pokorny onafhankelijk. Soms zou men over een détail met hem kunnen redetwisten. Zoo is m.i. op bl. 89 door het samensmelten van str. 6 en 7 een fraai parallellisme verloren gegaan. Op bl. 102, r. 7, vertaalt hij *eo*, evenals Kuno Meyer, door *zalm*, ik vraag mij af, of het verband hier niet eer wijst op het andere *eo*, dat *g sp* beteekent. Ook over historische en litteraire kwesties kan men wel eens anders denken dan Pokorny. De leer, dat de Goidelen eerst in de jaren 350—300 v. Chr. uit West-Frankrijk naar Ierland overgestoken zouden zijn, lijkt mij moeilijk te verdedigen. Daarentegen worden de gedichten zelf veelal te vroeg gedateerd. De voorstelling, dat het Iersche bardendom in de 17e eeuw ten onder gegaan zou zijn, en dat de volkspoëzie daarvoor dan in de plaats zou zijn getreden, schijnt mij te summier. Dat de Iersche poëzie bij uitstek primitief zoou wezen, lijkt mij in het licht van moderne onderzoekingen moeilijk vol te houden. Gaarne geef ik toe, dat deze kunst, in tegenstelling tot het romantisch beeld, hetwelk men er veelal van geeft, kerngezond is, doch of men bij de Ieren in het bijzonder van een „entwickelten Sinn für schöne Form und Farbe" mag spreken, lijkt mij de vraag. Intusschen, dit fraaie boek, hoezeer aan hooge wetenschappelijke eischen voldoend, is niet bestemd om geleerde strijdvragen op te werpen of uit te maken, doch om kunstgenot te verschaffen. En dat doel is stellig bereikt.

Utrecht. A. G. van Hamel.

S. Feist, Etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache mit Einschluss des Krimgotischen und sonstiger gotischer Sprachreste. Zweite neubearbeitete Auflage. Lieferung 3—5 (Hl—Z). Halle a. S. Niemeyer. 1922—23.

In het *Museum* van Augustus en September 1921, jg. XXVIII, kol. 252—54 kondigde ik afl. 1 en 2 van dit boek aan. Op grond van die bespreking vroeg de schrijver mij, de drukproeven van de verdere afleveringen door te zien met het oog op de Baltiese en Slaviese vormen, aan welk verzoek ik voldeed. Tegelijkertijd ving de medewerking van Holthausen aan voor Oudengels en Oudfries en Siegling gaf enige notities betreffende Tocharies. Door deze hulp zullen zeker allerlei details een kleine rectificatie hebben ondergaan, maar de geest van het boek is er niet door veranderd; dit is en blijft Feists persoonlike arbeid. Uit de aard van de zaak bestond die arbeid grotendeels in verzamelen en krities schiften, maar dat is op 't gebied der etymologie geen kleinigheid. Wij mogen het betreuren, dat van Uhlenbeck's etymologikon nooit een derde druk is verschenen; zijn werk kenmerkt zich door een individuëler karakter dan dat van Feist. Maar van Uhlenbeck's boek en de sedert dien door deze gepubliceerde etymologiese artikels (voorstudieën voor een eventuële derde druk en, nu deze niet verschenen is, voor Feist's boek) heeft Feist een rijk gebruik gemaakt, evenals trouwens van de gehele indogermanistiese literatuur. Zijn boek is geheel up to date en zal door germanisten en indogermanisten ongetwijfeld met vrucht worden gebruikt.

Leiden. N. van Wijk.

F. A. Stoett, Middelnederlandsche Spraakkunst. Syntaxis. 3e druk. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1923. (Pr. *f* 7.50, geb. *f* 8.50).

Een derde druk van een akademies proefschrift! dit pleit zowel voor de bewerker als voor de keuze van het onderwerp! De eerste druk verscheen in 1889, de tweede in 1909: in de *Nieuwe Taalgids* IV, 140 vlg. heb ik deze besproken. Het is me een genoegen, dat ik deze aankondiging kan beginnen met weer een grote verbetering te konstateren ten opzichte van de vorige uitgave. De lijst der gebruikte bronnen is met enige nieuwe verrijkt en van deze studies heeft Dr. Stoett voordeel getrokken: toch blijft de Syntaxis nog altijd stiefmoederlik bedeeld door de beoefenaars van het Middelnederlands.

Mijn bedenkingen tegen de tweede druk betroffen in hoofdzaak de gevolgde metode en de inrichting van het boek; Dr. S. vindt nu ook ons verlangen om bij de citaten steeds de plaats van herkomst op te geven „begrijpelijk", maar was niet in staat hieraan te voldoen „daar het materiaal niet meer bestond en tijd voor een nieuw onderzoek geheel ontbrak". In een Inleiding, die de vorige uitgave miste, wordt echter uitdrukkelik gezegd, hoe onjuist de term het middelnederlands is voor de dialekten uit

[1]) Dat het telwoord voor 1000 in 't Oss. uit het Turksch is overgenomen in den vorm *min*, tegen Osmaansch *bin*, bewijst hiertegen niets, daar ook in 't Adharbaidjânische Turksch dat woord *min* moet luiden.

Digitized by Google

de drie eeuwen en meermalen wordt verder in het boek rekening gehouden met het onderscheid, dat hiermee natuurlik nauw samenhangt; ook wordt wel gewezen op het verschil tussen de berijmde verhalen en het proza en de afzonderlike taalkringen. Om dit konsekwent door te voeren zou men echter al weer de herkomst van alle bewijsplaatsen moeten weten en dit is ook met de opgave van de litteratuur over het onderwerp, die „zooveel mogelijk vermeld is", niet mogelik. Vandaar dat we nog meermalen geneigd zijn vraagtekens te plaatsen bij de regels, als de voorbeelden niet talrijk zijn; zo b.v. § 135 (128²) de regel: Onverbogen kon het adjectief blijven, wanneer het in poëzie zonder lidw. onmiddellijk achter het znw. stond (volgen enige vbb.) Ook het pron. poss. blijft in dit geval onverbogen, met als enig vb.: Vader in den handen *dijn* so bevele ic den geest *mijn.* (Zou dit niet in rijm staan?) In het rijm wordt hierop eene uitzondering gemaakt (volgen elf vbb.): § 150, opm. 3 (=2e druk § 141, opm. 2), waar slechts één vb. uit *Theophilus* wordt vermeld, waar „in de plaats van *dan ende* wordt gebruikt"; ook § 223, I opm. (232²) slechts één vb.

Met § 75 (71²), al is nu de regel beter geformuleerd, ben ik het ook nu nog niet eens; verschillende voorbeelden laten een andere verklaring toe (zie F r a n c k, *Mittelniederländische Grammatik²* § 125, 7). In vele §§ echter, laat ik dit dankbaar erkennen, wordt gewezen op het voorkomen alleen in laat-middelnederlands of in 't een of ander deel; men zie b.v. § 30 (27²), 40 (37²), 93 (88²), 94 (89²), 109 (104²), 132, 264, opm. II (264²), 270, 288 (293²), 307 opm. (312²), 350 (352²) 362. In § 106 (101²) wordt gezegd: Het rijm speelt hier een groote rol; ook in § 203 opm. II (198²): In en door het rijm komt somtijds een meervoud voor in verbinding met een enkelvoud. Men zie ook § 363: Ook rijmdwang kan de oorzaak zijn. Als dit konsekwent was toegepast, zouden we kunnen komen tot inzicht in de ontwikkeling van verschillende verschijnselen in het nieuw-nederlands; Dr. S. wijst hierop ook in verscheidene §§; (is het echter wel juist, dat wij thans van een imperatief bij een meervoud gewoonlik de enkelvoudsvorm van het ww. bezigen (§ 319, opm. (= 351²)?) en aan de andere kant op de samenhang met het oudgermaans, waarbij in het besproken werk nog wel eens een verkeerde metode wordt gevolgd b.v. in § 77 opm. 2 (72², opm.) waar de thans verloren gegane pron. poss. *mi, di, si* worden vergeleken met de eng. *my* en *thy*; maar deze eng. vormen zijn pas veel later ontstaan voor met medeklinkers beginnende substantieven en in het ags., dat vergeleken had moeten worden, komen ze niet voor. Zonderling is in § 243 (ook in de 2e druk): omschrijving van het futurum kan plaats hebben door middel van *sullen* (vgl. hd. *sollen*), dat er alleen etymologies aan beantwoordt, welke vermelding we hier niet verwachten. In opm. II van dezelfde § staat: Niet altijd dient *sullen* tot omschrijving van het futurum; het kan ook *moeten, behooren* beteekenen. Is het ook wel juist, dat „men in navolging van het oudfr. een abs. naamv. van het pers. vnw. met een naamval van het rangtelwoord verbond, zoodat bijv. *hem derden* de beteekenis kreeg van „terwijl hij de derde was", dus „met twee anderen" (§ 102=97²); ik meen, dat deze uitdrukking ook in de andere oudgermaanse dialekten voorkomt en de vbb. van Dr. S. worden ook niet uit het oudfra. maar uit het latijn verklaard. In overeenstemming hiermee had ook in § 101 (96²) moeten staan achter: Slechts uit het verband; en uit de bron.

Veel beter dan in de vorige editie is in dit boek ook de formulering der regels en de indeling der Hoofdstukken en §§; 't gevolg is, dat we een duideliker overzicht krijgen van de belangrijkste verschijnselen. Ook hier echter laat de konsekwentie nog wel eens te wensen over; b.v. § 5 i. wordt het pron. poss. beschouwd als iets afzonderliks, terwijl het toch niets anders is dan de genitief van het pron. pers. en dus bij h van dezelfde § behoort; zie ook § 58 (54²). Zo hadden ook §§ 12 en 19 (9 en 13²) in één § kunnen zijn samengevat (§ 12 onder de vbb.: *Hi vant die dore open*, § 16: *Daer vintmen den maeiber wit*); zie ook § 260. Is het in § 12 (9²) opm. meegedeelde tegenwoordig *uitsluitend* in poëzie te vinden? Ik tekende uit proza van P o t g i e t e r o.a. op: O dat stedeke, waarin gij in uwe kindsheid *een wonder* hadt *gegolden.* Dat eene voorrede, een lofspraak, een woord ter introductie door ons verleend, schier *geleibrieven* voor de onsterfelijkheid *gelden.* Wien het wanhopige der onderneming zelve *een prikkel strekken* zou. Die hem *de gelijke* zou *groeten* dier groote mannen. Ik houde *het lomp.* Zoo ik de enkele verzekering .... *even waar als volkomen houden* mogt. Zoo ik zijne woorden *de mijne* maak. Göthe .... *prees* het *een* der voortreffelijkste van den meester. Hij had de Stockholmsche bent *goed gezelschap geprezen.* den tweeden *schold* ons vurig jongske maar eerzame borst *een vervelend naschrijver.* Niet duidelik is me § 94, opm. II; bedoeld zal wel zijn: het lidwoord van bepaaldheid en het lidw. van onbepaaldheid *een.*

§ 126 (120²) had ik liever anders geformuleerd gezien, evenals § 204 (199²) opm. II. „Zijn de deelen van een veelvuldig onderwerp van verschillenden persoon, dan staat het ww. in den eersten persoon, zoo deze aanwezig is; zoo niet, dan in den tweeden," waarop volgt: „Ook kunnen beide deelen wederom worden opgenomen door een pronomen „waarmede dan het werkw. overeenstemt. Het spreekt toch vanzelf, dat *ic ende dijn sone = wi, du ende dine kinder=ghi.*

Van § 365 hadden, meen ik, het 2e, 3e en 4e voorbeeld met de opm. achterwege kunnen blijven.

§ 146 (137²) handelend over de omschrijving van de comparatief door *bet, mee(r)*, of *min, minre, minder* heeft onder de vbb: *Dat ic niet min des droever ben*; in de 2e uitgave (§ 139) staat het als een vb. van een dubbele comparatief. Me dunkt, dat het het een noch het ander is.

In § 167 (160²) hebben we onder de vbb. weer een paar, waar de genitief ook kan afhangen van de ontkenning; daarentegen § 161 (154²) enige, waar de genitief met de ontkenning niet behoeft samen te hangen: *horen, loochenen, verdienen* komen veel voor met de genitief: zie § 167, III, IX, VIII, opm.

§ 172, opm. 1 is een andere verklaring voorgesteld van 't gebruik van de genitief der vrouwelike verwantschapsnamen, afhankelik van een transitief werkwoord dan in de tweede druk (§ 164, op,. 1). Ook deze lijkt me niet aannemelik; wanneer *ende* wordt opgevat als praepositie (= *met*) is het toch vreemd, dat dit alleen het geval is bij vrouwelike verwantschapsnamen.

Hier en daar vinden we nog voorbeelden, die geen bewijskracht hebben; b.v. in opm. 1 van § 102 (97²):

Digitized by Google

Somtijds staat het rangtelw. in den nominatief en het pron in den vereischten (?) datief: *Keye, die hem twintichste quam ghereden*; § 283, II: *Ende hi saghe gherne dat men ghehoorde sijns raets*, waar *ghehoorde* evengoed indicatief als conjunctief kan zijn; § 202*d* (= 194²) *Hets ene dinc dat men niet en pleght sonder vrouwe te sine soe groten here* (= *groet een*). Is uit *in een vat vul bloede* (§ 173, opm. 1 = 165²), dat slechts éénmaal wordt aangetroffen, op te maken, dat *vul* ook kan worden gevolgd door de datief en uit: *God wert den mensche geweldich* (§ 175 = 167²) dat *geweldich* met een accusatief kan worden geconstrueerd? Spreekt het wel van zelf, dat in de § 180 (172²) genoemde ww. in plaats van de datief ook wel eens de accusatief of de genitief wordt aangetroffen, zoals in de opm. staat, waarbij verwezen wordt naar mijn proefschrift § 80—83? Ik geloof, dat ik daar getracht heb dit gebruik te verklaren en verschillende soorten heb onderscheiden. *Hij is er door geschaad* wordt § 194 (186²) verklaard als rest van het gebruik van de accusatief bij *scaden*; ik zou het liever gelijk stellen met ons: *Ik wil gehoorzaamd worden, Hij werd opengedaan*; een overgang naar de transitieve ww., waarvan ook in de 17e en 18e eeuwse litteratuur tal van voorbeelden te vinden zijn. § 205 (200²) behandelt de niet-overeenstemming tussen onderwerp en gezegde, als het eerste een collectief is; onder de vbb. zou ik afzonderlik nemen: *In den woch varende quamen een trop hovelinge. Die ghemeente van den lieden seiden some* en *Doe sagen der viande macht* en daarmee vergelijken de nieuwnederlandse vbb.: *Een groote massa stemmen waren op hem verenigd*, enz. In deze gevallen hebben we een oorspronkelike partitieve genitief, die later als appositie is opgevat. In het tweede middelned. vb. is echter ook overeenstemming met *some* mogelik en in 't derde zou *sagen* = *sag* + 't enclities pronomen kunnen zijn. Van 't omgekeerde van 't hier besprokene, n.l. meervoudig subject met enkelvoudig praedicaat, door Prof. S. niet vermeld, tekende ik één vb. aan uit *Sp. Hist.* III. 93, 1 vlg.:

Tien tiden dat die eerlike Pippijn,
Alst God wilde ende soude sijn,
Coninc was van al Vrankerike,
Alle die lieden ghemeenlike
Die lancs der zee saten hene,
Tusschen der Wesere enten Zwene,
Dat tien tiden hiet Sincval
Wart ane God bekeert al,
Bi Willeborde, bi Willade,
Ende bi Bonifacis predicade.

Deze opmerkingen, die ik bij de lektuur van Prof. Stoett's werk maakte, doen geen afbreuk aan de verdiensten van dit boek; mogen ze de Schrijver een bewijs zijn van mijn belangstelling in zijn werk en voor de jongere vakgenoten een opwekking om het voorbeeld te volgen van Dr. Bouman, die in 1918 een Bijdrage leverde tot de Syntaxis der „dat" zinnen in het Germaansch en Dr. Overdiep, die in 1914 de Vormen van het Aoristisch Praeteritum in de Middelnederlandsche Epische Poëzie behandelde. Er zijn veel onderwerpen, die op een speciale studie wachten!

Rotterdam. G. Engels.

J. van Dam, Zur Vorgeschichte des höfischen Epos. Lamprecht, Eilhardt, Veldeke. (Rheinische Beiträge und Hülfsbücher zur germanischen Philologie und Volkskunde, hrsg. v. Theodor Frings, Rudolf Meissner und Josef Müller, Achter Band.) Bonn und Leipzig, Kurt Schröder. 1923.

Deze interessante studie brengt enkele lastige problemen der Middelhoogduitsche letterkunde der 12e eeuw ter sprake. De problemen, die v. D. behandelt, groepeeren zich, zooals de titel aangeeft, om het Alexanderlied van den Pfaffe Lamprecht, den Tristrant van Eilhart van Oberge, de Eneide van Hendrik van Veldeke. Bij de twee eerste werken neemt het onderzoek naar de verhouding der verschillende redacties tot elkaar en hunne waardeering een breede plaats in, het kapittel over Veldeke en zijn Eneide tracht van een nieuw gezichtspunt uit de kwestie op te lossen, of Eilhart van Veldeke ontleende of omgekeerd Veldeke van Eilhart. Van de resultaten vermeld ik de volgende: Eilhart en Veldeke, die gebruik maakten van het Alexanderlied, kenden het niet in de Vorauer of Bazeler redactie, maar in de Straatsburger, een redactie, die zich van de voorafgaande redacties onderscheidt door een streven naar metrische en stilistische gelijkmatigheid; ze wordt door Ehrismann omstreeks 1160 geplaatst, het oorspronkelijke gedicht moet, zooals bekend is, voor 1131 zijn ontstaan (Ehrismann: ca. 1120—1130) en een eerste bewerking met een vervolg kort daarop. — De prozabewerking van Eilhart's Tristrant in drukken van de 15e en 16e eeuw heeft gebruik kunnen maken van een uitstekend hs van het oorspronkelijke, ofschoon de bewerking invloed van Gottfried van Straatsburg's Tristan vertoont. — Het in 1916 door Degering gepubliceerde Stargarder fragment van den Tristrant (einde 12e of begin 13e eeuw, 160 versregels, overeenstemmend met regel 7064—7524 van Lichtenstein's uitgave), biedt een tekst van Eilhart's werk met zeer geringe veranderingen. Van eventueele omzettingen tengevolge van assonanties, die niet pasten bij het taalkarakter van den vermoedelijk ripuarischen afschrijver, kan v. D. slechts een geval noemen (z. mede v. D.'s artikel in Neoph. VIII, 20 vlgg.). Opvallend zijn de afwijkingen in enkele eigennamen. Maar de Stargarder redactie brengt ook een plaatsnaam in den juisten vorm, die in de andere redacties geheel verminkt is, 'Sancte Mychele a la greive'. In dit 'greive' (assonantie met 'beide', hs geeft 'greuie') ziet v. D. een nieuwe aanwijzing voor het reeds door anderen geuite vermoeden, dat Eilhart een Franschen tekst gebruikte, die niet het werk van Chrétien was, maar van den Picardischen dichter Li Kievres. — Door vergelijking der verschillende redacties, waarbij de prozabewerking van bijzonder gewicht is, kan v. D. vaststellen, dat de Tsjechische vertaling van den Tristrant niet die beteekenis heeft, die sedert 1882 in aansluiting aan Knieschek's beschouwingen in de Weener SB daaraan wordt toegekend, of sedert 1884, toen Knieschek een woordelijke Duitsche vertaling van den Tsjechischen tekst in Zs. f. d. Alt. publiceerde. De Tsjechische redactie geeft het eerste gedeelte van Eilhart's Tristrant (Lichtenstein's 47—2833) niet zoo nauwkeurig weer, dat ze voor dit gedeelte bijna gelijk zou staan met het verloren oorspronkelijk werk. Integendeel, de Tsjechische redactie is een bewerking met gewichtige uitlatingen en verschillende, zelfs bedenkelijke opzettelijke veranderingen. De prozabewerking van het volksboek van de 15e en 16e eeuw en het Stargarder fragment zijn veel betrouwbaarder, ze bewaren vrij wel de

Digitized by Google

assonanties, die voor Eilhart's rijmtechniek kenschetsend zijn, in alle gevallen, waar andere bewerkingen ze door zuivere rijmen vervangen hebben. — De steeds nog open kwestie omtrent de verhouding, die tusschen den Tristrant en de Eneide bestaat, vooral omtrent de prioriteit ten opzichte van elkaar, brengt v. D. door een eigenaardige waarneming tot oplossing. De liefdesmonoloog van Lavinia bij Veldeke en die van Isalde bij Eilhart hebben hunne parallelplaatsen, zooals reeds sedert lang is opgemerkt. Veldeke volgde wel is waar den Franschen roman van Eneas. Maar—en hier hebben we de waarneming van v. D. — geen enkele maal dekt zich een zinswending of een gedachte, die Veldeke uit het Fransche werk ontleende, met een soortgelijke in den Tristrant, behoudens een enkele met een min of meer vage overeenkomst; waar de Tristrant en de Eneide in karakteristieke gedachte parallel gaan, vindt men daarvan niets in den Franschen roman. De conclusie ligt dus voor de hand, dat Veldeke, die zijn Fransche bron zeer vrij behandelde, uit den Tristrant ontleende en niet omgekeerd. Dat de Tristrant met nog zoo vele assoneerende rijmen werkt, terwijl de Eneide alleen zuivere rijmen heeft, kan slechts dienen, dit resultaat te bevestigen. Veldeke nam voor bepaalde situaties ook uit andere werken op, wat hem voor zijn doel bruikbaar voorkwam; evenals hij o.a. uit den Straatsburger Alexander putte, zoo greep hij ook uit Eilhart's Tristrant. — De Tristrant kan overigens niet zoo ver voor de Eneide liggen, want Eilhart kende den Straatsburger Alexander; v. D. denkt aan omstreeks 1170. —

Deze enkele punten mogen volstaan, om de richting van v. D.'s onderzoek te doen kennen. Het zijn nasporingen meest door zuiver philologische middelen. Het geheel getuigt van gezonde methode en in het algemeen van voorzichtigheid in het maken van gevolgtrekkingen, herhaaldelijk worden de gevonden resultaten getoetst aan andere gegevens. De uiteenzettingen zijn helder, de verschillende punten zijn overzichtelijk gegroepeerd. De resultaten van zijn voorgangers onderwerpt v. D. aan een bezadigde kritiek, weerlegt, maar kan ook bevestigen. En het eindresultaat is, dat de problemen, die ter behandeling komen, nader of geheel tot oplossing worden gebracht.

Een paar opmerkingen.

De aard van deze studie verlangt een omvangrijke behandeling van parallelplaatsen. Het komt mij voor, dat aan enkele daarvan een te beslissende waarde wordt toegekend. Zoo moet ik betwijfelen, of men uit de eenige bij v.D. nog overgebleven, op p. 75 besproken passage van de Kaiserchronik wel concludeeren kan, al doen het behalve v. D. ook andere geleerden, dat Veldeke de Kaiserchronik heeft gebruikt. Daarvoor is de passus tegenover dien van de Eneide te weinig karakteristiek in namen, in wijze van uitdrukking, in samenhang. Had v. D. hier de kritiek toegepast, waarmee hij op p. 106 een schijnbare parallelplaats van den Duitschen Tristrant en den Franschen roman van Eneas behandelt, dan geloof ik niet, dat hij den aangegeven passus uit de Kaiserchronik bruikbaar zou hebben gevonden. Waarmee natuurlijk niet gezegd zal zijn, dat Veldeke de Kaiserchronik niet zou hebben gekend. Alleen het stricte bewijs ontbreekt m.i. — P. 11 wordt onder de teksten van Eilhart's Tristrant opgegeven: 'R. Vier Fragmente einer Pergamenthandschrift des 12. Jhts., in Regensburg'. Indien daaronder verstaan moet worden, dat deze fragmenten zich te Regensburg bevinden, dan is dit niet juist. Zoo is er een fragment te Donaueschingen in de 'Fürstl. Fürstenbergische Bibliothek', een ander in de 'Bayerische Staatsbibliothek' te Munchen, 2 bladen zijn te Regensburg. Bedoeld wordt wel: fragmenten, stammende uit het voormalige vrouwenklooster Obermünster te Regensburg. Overigens zegt deze opmerking niets tegen de signatuur R, die voor deze bij elkaar behoorende fragmenten reeds lang ingeburgerd is. — Op p. 128 maakt v. D. zich van den Eilardus de Oberge der 11 oorkonden van 1189 tot 1207 en van nog eene tusschen 1209 en 1227 (z. Edw. Schröder in Zs. f. d. Alt. 42, 72 vlgg. en 195 vlg.) te gemakkelijk af: alleen op grond van de oorkonde van 1189 zou een daarin genoemde Eilhart v. Oberg de dichter van den Tristrant niet kunnen zijn, omdat hij in 1189 nog te jong was. In deze oorkonde teekenen Eilardus en zijn broeder met hun vader Johannes de Obergen eenvoudig als Eilardus filius suus en Johannes filius suus. Daaruit concludeerde Schröder p. 74 voorzichtig ('mit einiger wahrscheinlichkeit'), dat deze Eilhart bij het onderteekenen nog tot een jeugdige generatie moet hebben behoord. Toen een oorkondenkenner hem intusschen opmerkzaam had gemaakt, dat de oorkondenoverlevering van dien tijd te groote gapingen vertoont en daardoor de vaststelling van Eilhart's jeugdigen leeftijd uit die van 1189 twijfelachtig was, legde Schröder p. 196 er nadruk op, dat de onmogelijkheid eener vervaardiging van den Tristrant omstreeks 1170 door hem noch beweerd noch aangetoond was. v. D. houdt den Eilardus van 1189 zonder meer voor jong, neemt aan, dat deze omstreeks 1165 geboren werd en dus vóór 1175, ongeveer het jaar, waarin Veldeke zijne Eneide voor het grootste gedeelte klaar had, nog geen Tristrant kon hebben gedicht. Daarop vernemen we van v. D., dat alle pogingen om den Tristrantdichter met den Eilardus der oorkonden voor denzelfde te verklaren, als mislukt moeten worden beschouwd, dat men den dichter Eilhart dientengevolge los mag maken uit de omgeving van het hof te Brunswijk om hem, zooals K. Wagner in Zs. f. d. Mundarten in 1921 reeds deed, naar zijn ,literarische Heimat', het Rijnland, terug te brengen. — Deze redeneering frappeert bij den anders in zijne gevolgtrekkingen zoo voorzichtigen v. D., en ik vermoed, dat de taal van den Tristrant niet vreemd is aan deze beslissing. v. D. neemt er geen nota van, dat de oorkonde van 1189, met de onderteekeningen van 5 Oberg's, van bijzonderen aard is en dat de daarin optredende Eilardus geen jonge man behoeft te zijn geweest. Bisschop Adelog van Hildesheim (hij was bisschop van H. 1171—1190) bevestigt de zelfstandigheid van het kerkje (capella) te Oberg tegenover de kerk van het naburige Münstedt, waartoe het tot dusverre had behoord. Onder de 18 meest geestelijke getuigen teekenen aan het einde de 5 Oberg's achter elkaar: Johannes de Obergen met zijn beide zonen Eilardus en Johannes en een andere Bernardus de Obergen met Tidericus filius eius. Het stuk schijnt op een speciale familieaangelegenheid der Oberg's te wijzen, en van daar wel de eenvoudige onderteekening van de twee patres familiae met hunne zonen. Het gaat dus niet aan de oorkonden botweg buiten beschouwing te houden. Daar er in Duitschland slechts éen Oberg bestaat en wel dat bij Hildesheim en

Digitized by Google

Brunswijk, de naam Eilhart in de familie Oberg zeer zeldzaam is (z. Schröder o.c.p. 77) en er bij den Eilardus der oorkonden slechts aan een en dezelfde persoon kan worden gedacht — hij teekent herhaaldelijk met dezelfde personen — zoo is het geen mislukte hypothese, te vermoeden, dat de dichter en de onderteekenaar der oorkonden een en dezelfde persoon is. In ieder geval leeren de oorkonden, dat Eilhart de dichter, ook al is hij de onderteekenaar niet, uit de familie der Saksische Oberg's stamde. Nu staat naast het feit, dat Eilhart van Oberg een Sakser was, de taal van den Tristrant. Eilhart gebruikt volgens v. D. (Neoph. VIII, 22) 'normales Mhd auf der Lautverschiebungsstufe des Süd- und Ostfränkischen mit starker Anlehnung an mittelfränkische Sprachformen und Reimtechnik', hij vertoont 'wenig Spuren des eignen Heimatdialectes', een paar zulke sporen noemt v. D. Dus: oorkonden van de diocese Hildesheim wijzen er op, dat Eilhart geen geboren Rijnlander was, de Tristrant toont, dat hij zich literair aan wist te passen aan het hoogere cultuurmilieu in het Rijnland. Zoo wordt Eilhart van Oberg een voorhoofsche vertegenwoordiger van het later zoo opvallend verschijnsel, dat men uit de taal van een dichter herhaaldelijk zijn geboortestreek niet bepalen kan. — Over de verschillende punten Eilhart van Oberg betreffende z. thans Kurt Wagner in zijne Inleiding van zijne uitgave Eilhart v. Oberg, Tristrant. I. Die alten Bruchstücke. Bonn und Leipzig. 1924. Wagner houdt den Eilhart der oorkonden ook voor te jong, denkt echter aan een Eilhart eener onmiddellijk voorafgaande generatie der Oberg's. —

v. D.'s studie is, zooals gezegd, een degelijke bijdrage tot oplossing van enkele lastige problemen van de Duitsche literatuur der 12de eeuw.

Tilburg J. F. D. Blöte

R. Kühnemund, Die Rolle des Zufalls in Shakespeares Meistertragödien. Halle a. S., Max Niemeyer. 1923 (Pr. *f* 1.—).

Alles wat geschiedt heeft zijn oorzaken en toch regeert het toeval de wereld. Wat wij toeval noemen is het door ons onvoorziene in den loop der gebeurtenissen en daar wij weinig weten, kunnen wij weinig voorzien. Maar wanneer een tooneelschrijver een kleine wereld schept en daarin, even als in de groote wereld, het toeval de overheerschende rol zou laten spelen, zullen wij dra geneigd zijn het hem kwalijk te nemen: in een kunstwerk verlangen wij oorzakelijke opeenvolging van handelingen en feiten, die zich logisch ontwikkelen uit de samenleving van verzonnen persoonlijkheden in verzonnen omstandigheden. Wordt aan dien eisch op redelijke wijze voldaan, dan kunnen wij het tooneelstuk begrijpen; zoo niet, dan nemen wij onvoldaan afscheid. Althans .... ik stel mij voor, dat het zoo vaak zijn zal, of misschien zijn moet, al behoeft het verrassend effect van het toeval niet te eenen male uit de tooneelwereld te worden verbannen.

Hoe springt Spakespeare met het toeval om? Terwijl ik de vraag neerschrijf, verbaas ik mij, dat er in Duitschland nog geen dik doek over geschreven is en dat ik thans het genoegen heb een dissertatie van Dr. Kühnemund aan te kondigen, waarin op vlijtige, bescheidene en verstandige wijze het onderwerp wordt behandeld. Moeilijkheden zijn er te over, reeds dadelijk bij de omschrijving en vaststelling van het begrip, waarom het gaat. Schrijver noemt alles toeval, „was nicht aus dem inneren Gange der dramatischen Handlung sich ergibt, im Drama aber jeweils doch geschieht. Was also auszerhalb der folgerechten Kette von Umständen und Ereignissen liegt; was unvorbereitet und unerwartet, von auszen zu dem inneren Gang gleichsam 'hinzufällt'."

Romeo and Juliet, Hamlet, Othello, Macbeth en *King Lear* worden aan een onderzoek onderworpen en daarbij worden de bronnen, waarnaar Shakespeare heeft gewerkt, tevens in het onderzoek betrokken. Juist dit laatste verhoogt de waarde van het onderzoek in belangrijke mate. In Shakespeare's bron steelt Iago Desdemona's zakdoek uit haar gordel. Waarom laat Shakespeare haar den zakdoek verliezen?

Echt toeval, zooals Schrijver het opvat, komt bij Shakespeare niet veel voor. In *Romeo and Juliet* vindt Schrijver slechts één geval: de vertraging in de bezorging van Friar Laurence's brief aan Romeo. In *Hamlet* drie gevallen: de komst der tooneelspelers in Elseneur, de verwisseling der degens en het ledigen van den giftbeker door de koningin. In *Othello* het verliezen van Desdemona's zakdoek en het vinden van de brieven bij Rodrigo. In *Macbeth* geen echt toeval. In *King Lear* geen echt toeval.

den Haag. B. A. P. van Dam.

Honoré d'Urfé, Les Amours d'Alcidon. Un épisode de l'Astrée. Introduction et Notes de **Gustave Charlier.** (Collection des chefs-d'œuvre méconnus). Paris, Ed. Bossard, 1921. (Pr. 12 fr.).

Een goede uitgave van een nog vrij leesbaar fragment uit dien beroemden roman; een goede inleiding over den schrijver-diplomaat-bendehoofd-stoïcus. Men heeft, ondanks de verzekering (blz. 45), dat men met een voorganger der groote klassieken te doen heeft, toch wel moeite om zijn aandacht tot het einde te bepalen bij deze eenigszins geromanceerde geschiedenis van Hendrik IV, Gabrielle d'Estrée en Bellegarde, al geeft men toe, dat de *Astrée* te veel verwaarloosd wordt (er is nu de herdruk gekomen door H. Vaganay bij Heitz te Straatsburg, die in de literatuuropgave nog ontbreekt). Het is knap van zielsontleding en Abel Lefranc (*Rev. d. Cours*, XIV p. 628) doet terecht hier den psychologischen roman beginnen.

Een enkele opmerking: *le Sireine* is van 1604 (z. *Rev. d' Hist. littér.*, 1918, p. 163). Het taalkundig commentaar is voldoende, al zou ik nog uitlegging hebben gewild bij *étude* (= soin, blz. 65), *parricide* (= grand criminel, p. 70), *douteux* (= hésitant, p. 102), *éprouver* (= être mis à l'épreuve, p. 108), *en compromis* (= en danger, p. 120), *divertir* de votre service (= détourner, p. 120), *estomac* (= poitrine, p. 118), *se désobliger de* (= se libérer du souvenir de; 't woord is noch in Littré, noch in Cayrou, p. 146), *recouvrer* (= se procurer des choses qu'on n'a pas eues, p. 162), *rafraîchir* son armée (= réparer par du repos, p. 170), *particulariser* (= détailler, p. 175), *exercice* (= occupation, p. 261), *retoucher* (= redire, répéter, p. 305). Eén hinderlijke drukfout: *monter* voor *montrer* (p. 108).

Amsterdam. K. R. Gallas.

M. de Jong Hzn., De oudste uitgaven van het pamflet: Aan het Volk van Nederland. Proeve van histories-bibliographies onderzoek. Groningen, J. B. Wolters. 1924. (Pr. *f* 0.75).

Het hierboven genoemde geschrift geeft de uitkomst

Digitized by Google

van een nauwkeurig onderzoek, door den schrijver ingesteld om uit te maken welke der in 1781 zeer spoedig na elkander in het licht verschenen drukken van het geruchtmakende pamflet de eerste is geweest en van welke uitgave de Rotterdamsche nadrukken zijn overgenomen. Na bestudeering van de desbetreffende betoogen van Van Rijn en Loosjes, alsmede van de processtukken betrekking hebbende op de vervolging van den drukker der Rotterdamsche nadrukken van het verboden boekje, heeft Dr. de Jong zeer zorgvuldig de hem ten dienste staande exemplaren vergeleken, niet alleen door alle verschillen in den tekst op te sporen, maar ook door de eigenaardige kenmerken van drukletter, formaat, papier, bindwijze, nauwkeurig vast te stellen. Het resultaat van dit omvangrijke onderzoek leidde den schrijver tot het alleszins aannemelijke besluit, dat de uitgave, sinds Loosjes' studie over het „Krachtig libel" met de letter A aangeduid, de oudste, van het handschrift genomen, is geweest; dat te Rotterdam bijna terstond na de verschijning een nadruk is vervaardigd, dien dr. de Jong herkend heeft in een zeer zeldzaam exemplaar van het Rotterdamsche Leeskabinet, door hem aangeduid met de letters AR, en dat naar dezen nog twee nadrukken te Rotterdam verschenen, waarvan de eerste de sinds Loosjes en Van Rijn met de letter C bestempelde was, de tweede de door hen als B betitelde. Over den drukker van het oorspronkelijke pamflet is geen zekerheid te krijgen, van den eersten Rotterdamschen nadruk kent men den naam door het proces, omtrent den uitgever of de uitgevers van de beide andere nadrukken blijft men in het onzekere verkeeren.

Bibliographisch is het nauwgezette onderzoek van Dr. de Jong zeker lofwaardig en, ondanks de vele twijfelachtige punten, die onopgelost blijven, bevredigend, maar niettemin rijst de vraag of de zaak, waarom het te doen is, de groote moeite en zorg, aan dat onderzoek besteed, waard was. Van der Capellens schotschrift heeft aanstonds na de verschijning en nog lang daarna heel wat opzien gebaard en de gemoederen buitengewoon in beroering gebracht. Om die reden — niet om den inhoud! — is het een stuk van historische beteekenis geworden, en het was dan ook niet dan verklaarbaar, en zelfs onvermijdelijk, dat men niet rustte vóór de schrijver van het libel opgespoord was. Nu diens naam door de autobiographie van Van der Kemp bekend geworden is, blijft nog de vraag, in hoeverre deze zelf aan de samenstelling van het geschrift heeft mede gewerkt, van historisch belang, maar het is niet duidelijk welk historisch gewicht te hechten valt aan de ontdekking van de drukkers der verschillende uitgaven. De inhoud van den als eersten beschouwden druk A en die van de nadrukken AR, B en C verschilt niet dan in kleinigheden zonder eenige waarde. Éénmaal is — in B. — een regel uitgevallen, die weinig of niet ter zake afdoet; éénmaal ook is — in B. en C. — een woord weggelaten, nl. „vrije" vóór „Zeevaart"; verder zijn er zetfouten, spelfouten, eigenmachtige kleine verbeteringen, maar geen van al die kleine verschillen doet iets hoegenaamd aan het oorspronkelijke stuk toe of af. Welke nadruk het eerst, welke later werd in het licht gegeven is daarom eene vraag, waarvan men het *historische* belang niet kan bevroeden, en daarom zou het niet overbodig zijn, als de schrijver van de „Proeve van histories-bibliographies onderzoek" de belangstellende lezers van zijn geschrift te dien aanzien alsnog wilde inlichten.

's-Gravenhage. F. J. L. Krämer.

A. M. Hind, A Catalogue of Rembrandt's etchings. 1ste deel tekst, 2de deel reproducties. London, Methuen en Co Ltd. 1923.

Een nieuwe uitgave van het werk van A. M. Hind, getiteld „Rembrandt's etchings, an essay and a catalogue, with some notes on the drawings", verschenen in 1912, ligt thans voor ons. Over het werk van A. M. Hind, schrijver van werken als: A short History of engraving and etching, A Catalogue of drawings bij dutch und flemish artists, A Catalogue of early italian engravings in the British Museum, zouden wij kunnen zeggen: goede wijn behoeft geen krans, jammer is het echter, dat de schrijver niet bekend was met enkele Nederlandsche uitgaven over Rembrandt's etsen van den laatsten tijd o.a. met het werk van J. Six: Rembrandt's etswerk, 1920.

Het boek begint met een zeer kort overzicht van Rembrandt's leven; dan volgt het eerste deel van de biographie van Rembrandt als etser, bestaande uit: 1° algemeene catalogi, 2° catalogi en aanteekeningen over tentoonstellingen en verzamelingen, 3° verschillende boeken en artikelen, 4° publicaties, waarin afdrukken van Rembrandt's origineele platen verschenen, 5° uitgaven met reproducties naar etsen van Rembrandt; de tweede afdeeling van de biographie van Rembrandt's etswerk wordt gevormd door een lijst van werken, waarin gezamentlijk zijn leven, zijn schilderijen, zijn etsen etc. worden behandeld.

In zijn aanteekeningen over Rembrandt's etswerk, volgende op de boven besproken biographie v. R. als etser — zegt Hind dan o.a., dat volgens hem, slechts een 6-tal van zijn etsen overeenkomen met zijn schilderijen, terwijl de meeste van zijn ontwerpen door anderen zijn gegraveerd of geëtst. Wat betreft de echtheid van R.'s etsen, onderscheidt H. ze in: 1° oude gelijktijdige documenten, 2° latere documenten nam. de inventaris van Clement de Jonghe, een 10-tal jaren na den dood van den meester, en de lijst van Flor. le Comte een 20tal jaren later, 3° de Catalogue raisonné van Gersaint uit het midden der 18de eeuw. Een ander document van echtheid is ook R.'s signatuur, waarvan H. de beschrijving geeft. Als 3de en belangrijke bron voor het vaststellen van de echtheid van R.'s etsen noemt H. de artistieke waarde (dit is een zeer belangrijk hoofdstuk). Het gaat in dit hoofdstuk ten eerste om de techniek van Rembrandt, hij kan bijv. in een tweeden staat een technische fout verbeterd hebben. Ten tweede is hier de compositie van belang: R. kan later een betere verdeeling van het vlak hebben willen geven (bij het portret is deze vooruitgang misschien niet altijd goed te constateeren, daar de afgebeelde in de compositie ook mee te zeggen zou kunnen hebben gehad o.a. door de voorwerpen, waarmee hij zich omringd wenschte te zien). Ten derde kan R. als verbetering een verandering in de licht- en schaduwverdeeling hebben gegeven. H. bespreekt dan de boeken, welke een lijst van R.'s autentieke werken geven en geeft de reden op, waarom hij aan het getal 303 vasthoudt, tevens zegt hij waarom hij aan zijn catalogus de chronologische volgorde heeft gegeven, nam. omdat, daar het Britsch Museum een zeer groote verzameling R.-etsen heeft, deze volgorde voor den student gemakkelijker is dan de andere volgorde.

Digitized by Google

Dan spreekt Hind over de nog aanwezige origineele platen van Rembrandt thans in het bezit van den heer Alvin Beaumont te Parijs, over de moderne afdrukken, over de bekende geschiedenis van de plaat van de 100 gulden prent, verder over de copieën ; ook noemt hij de boeken, waarin etsen van R. als illustratie dienen.

Wat de techniek betreft kan men tenslotte vaststellen, zegt Hind, dat R. in zijn eersten tijd heeft geëtst ; c. 1639 werkte hij met de droge naald van 1640—50 zijn het weer voornamelijk etsen, die Rembrandt maakte, doch werd de droge naald gebruikt om het effect te versterken. Maar tegen 1650 was het de groote tijd van het chiaroscuro. Ook weten we, dat R. in den laatsten tijd zeker zelf drukte, daar hij in 1656 twee hij in 1656 twee persen bezat. H. behandelt verder de kwestie of R. naar de natuur etste of niet ; hij komt dan tot de conclusie, dat wat zijn portretten betreft, hij eerst studies naar de natuur maakte, ze dan door middel van overdrukken op koper bracht om daarna de plaat te voltooien door vergelijking met zijn model ; wat de bijbelsche voorstellingen etc. betreft, hiervoor bestaan ontwerpen in den vorm van teekeningen, doch dikwijls is op de ets de compositie geheel veranderd ; voor R.'s landschappen kennen we voorstudies direct naar de natuur ; in één geval slechts schijnt de compositie van een landschap ontstaan te zijn in zijn atelier door het combineeren van verschillende gegevens naar de natuur. Wat betreft de hulp van leerlingen van Rembrandt aan zijn etsen, meent H. dat R. bij de „Kruisafneming" en bij Christus vaanPilatus" geen helpers gehad heeft ; ook noemt hij het bijzondere geval dat R. de plaat van een ander veranderd heeft, nam. de plaat van Herc. Seghers voorstellende Tobias en de engel heeft R. veranderd in een vlucht naar Egypte. Wat de onderwerpen aangaat, zien we dat R. in zijn eersten tijd veel studies maakte van figuren, koppen, daarna waren het vooral bijbelsche voorstellingen ; landschappen voornamelijk, toen hij in de Jodenbreestraat woonde te Amsterdam, hij gaf toen voornamelijk de omstreken van het N.O. gedeelte van Amsterdam weer.

Daarna behandelt H. de waardeering van R.'s etsen in zijn eigen tijd, de veilingen worden genoemd, waarin ze voorkwamen, ook vinden we in het boek een lijst van de prijzen ; eindelijk wordt nog vermeld, waar op het oogenblik de belangrijkste verzamelingen van Rembrandt's etsen te vinden zijn. Hierop volgt nu de eigenlijke catalogus in chronologische volgorde bestaande uit 303 nummers. Aan het einde van het boek vinden we dan nog een lijst van de verworpen etsen, een lijst om wegwijs te worden in de nummering der verschillende catalogi van R.'s etsen door anderen beschreven, een index naar het onderwerp en de reproducties van een 10-tal teekeningen, welke met de etsen verband houden (in de vorige uitgave een 30-tal).

Amsterdam. J. M. Blok.

M. Hoc, Le Déclin de l'Humanisme belge. Etude sur Jean-Gaspard Gevaerts, philologue et poète. Bruxelles, Robert Sand. 1922. (Pr. fr. 25).

De Belgische geleerden hebben zich reeds lang groote verdiensten verworven door de studie van de 16e eeuwsche Nederlandsche Humanisten. We behoeven mannen als de Ram, Nève, Roersch en andere Zuid-Nederlandsche doctoren slechts te noemen, om ons hunne hoogstaande geschriften over „La Renaissance des Lettres", Erasmus, Clenardus enz. te herinneren. Terwijl in Noord-Nederland slechts zelden aan de vroeg-reformatorische humanisten de aandacht werd gewijd, en de eigenlijke reformatoren de meeste belangstelling trokken, vormden mannen als Busleiden, de stichter van Drietalen-College te Leuven, Dorpius, Barlandus en zoovele andere voorstanders van de humanistische denkbeelden, herhaaldelijk het onderwerp der geschriften van de Zuid-Nederlandsche geleerden.

Ook de tweede- en derderangs humanisten, die de overgang vormen van de 16e op de 17e eeuw komen thans bij de Belgische geleerden aan de beurt en Marcel Hoc heeft een fraai uitgevoerd en degelijk bewerkt boekdeel gewijd aan den Antwerpschen philoloog en jurist Jan Caspar Gevaerts, die ook als geschiedschrijver, dichter, numismaat, en als vriend van de voornaamste geleerde tijdgenooten de aandacht verdient. Van Dijk en Rubens hebben ieder zijn portret geschilderd, en uit Gevaerts' briefwisseling blijkt, dat hij zoowel door Hugo de Groot, Heinsius, de beide Vossius, Gronovius en Puteanus, als door Sweertius, Miraeus, Valerius Andreas bijzonder werd gewaardeerd. De schrijver heeft een nauwgezet onderzoek ingesteld naar de bronnen, waaruit leven en werk van dezen geleerde konden worden beschreven. Toch was Gevaerts een persoonlijkheid, die weinig op den voorgrond trad, en door zijn ambt van Griffier der stad Antwerpen voor een groot deel van zijn werkkracht in beslag werd genomen. Eigenlijk worden dergelijke, weinig bekende geleerden eerst interessant, wanneer door hun levensbeschrijver alle, zelfs kleine bijzonderheden naar voren worden gebracht. Zoo heeft Gevaerts naast een uitgave, bezorgd van de werken van Papinius Statius, een gedicht gemaakt op Jeanne Darc, getiteld : „Bellicosissimarum Heroïdum Janae Darciae et Atalantae Virginum inter se collatio". Verder tal van Epithalamia, Inscriptiones en Icones, zooals rechtgeaarde humanisten het tot hun plicht rekenden bij feestelijke gelegenheden samen te stellen. Van meer belang is zijn uitgave van de door Hubert Goltzius geteekende „Icones imperatorum romanorum ex priscis numismatibus delineatae". Het merkwaardigste is evenwel, dat deze rasechte humanist stervende nog een aandoenlijke toespraak tot zijn ziel in latijnsche verzen heeft gedicht : „Moribundi Gevartii ad animam suam allocutio". Zoo stierf de 70-jarige geleerde, tot op het laatste oogenblik nog vervuld van liefde voor het dierbare latijn, waarin hij zijn geheele leven gedacht en geschreven had, vreemd aan de taal van zijn volk, die hij, al was hij griffier van een Vlaamsche stad, toch niet schijnt gekend te hebben. Als schildering van het leven der geleerden in die dagen, heeft het fraai uitgegeven boek van Marcel Hoc eigenaardige verdiensten. De beide gereproduceerde portretten geven er een bijzondere beteekenis aan. De schrijver geeft het bewijs, dat de studie der klassieke letteren, die men in Noord-Nederland tot groote schade voor de geestelijke ontwikkeling, op den achtergrond gaat dringen, in België gelukkig nog in eere wordt gehouden en ijverig beoefend.

Haarlem. J. F. M. Sterck.

Digitized by Google

A. Gazier, Histoire générale du mouvement janséniste, depuis ses origines jusqu'à nos jours. 2 dln. Paris, Champion. 1922. (Pr. frs. 30).

Dit boek kan men met goed recht een der belangrijkste uitgaven op letterkundig gebied noemen, die in den loop van het jaar 1922 in Frankrijk verschenen zijn. De schrijver heeft gedurende een halve eeuw onverpoosd het jansenisme en zijn geschiedenis bestudeerd en was (hij stierf in Maart 1922, kort nadat hij zijn boek voltooid had) een aanhanger dier leer, welke, naar hij voortdurend tracht aan te toonen, geenszins die eener secte is[1]), maar niet anders dan het zuivere katholicisme, voordat dit door het molinisme werd aangetast en besmet.

Deze zeer volledige geschiedenis van Port-Royal is bedoeld als een verbetering, een completeering en vooral een voortzetting van Sainte-Beuve's standaardwerk. Hoewel de heer Gazier de grootste waardeering toont voor het werk van zijn voorganger, achtte hij toch een nieuwe geschiedenis van de jansenistische beweging geenszins overbodig, omdat hij talrijke gegevens en documenten te zijner beschikking had, die Sainte-Beuve ontoegankelijk waren of wel door hem verwaarloosd werden. Zoo heeft hij o.a. veel gebruik gemaakt van de belangrijke, maar angstvallig verborgen gehouden jansenistische boekerij, waarvan zijn voorganger het bestaan niet vermoedde en van de aan Sainte-Beuve eveneens onbekende vijf deelen van Fourquevaux's *Catéchisme historique et dogmatique sur les contestations qui agitent maintenant l'Eglise*, een 18de eeuwsch geschrift, dat met groote nauwkeurigheid en betrouwbaarheid een uiteenzetting geeft van de kerkelijke gebeurtenissen tusschen 1540 en 1760. Een van Port-Royal's leer doordrenkte geloovige katholiek als de heer Gazier kon bovendien, beter dan Sainte-Beuve en niettegenstaande diens prijzenswaardig streven naar onpartijdigheid, het jansenistisch standpunt begrijpen en de juiste verklaring geven van de houding der aanhangers van het klooster in de lange jaren van strijd, die zij hadden te doorworstelen.

Het eerste deel beschrijft de jansenistische beweging vanaf haren oorsprong tot aan de bul *Unigenitus*. Naast een nauwkeurige uiteenzetting der feiten, streeft de heer Gazier er steeds naar om te bewijzen dat van ketterij nooit sprake is geweest. Nooit hebben de Port-Royalisten „de treurige en goddelooze leerstellingen aangehangen die men aan die zoogenaamde sekte toedicht; en wanneer zij ten onder zijn gegaan, dan is dat omdat zij de leer van den Heiligen Augustinus niet hebben willen verzaken, die altijd door de pausen, de concilies en de katholieke kerk werd aangehangen. Het jansenisme van Port-Royal is in zijn wezen en uitsluitend anti-molinistisch." (I, 233). En elders schrijft hij: „het zoogenaamde jansenisme en het zoogenaamde quesnellisme (n.l. de leer van Quesnel) zijn twee uitingen van een zelfde historisch feit, den weerstand van het Augustiniaansch katholicisme tegen het molinisme der jezuieten." (I, 337). Dit is het refrein dat in de twee deelen voortdurend opklinkt. „Jansenisten", zeide reeds kardinaal Bona, „zijn katholieken, die niet van de jezuieten houden." Noch Jansenius zelf, noch zijn vriend Saint-Cyran, noch Arnauld, de drie verketterde hoofden van het jansenisme, weken een haarbreed af van de rechtzinnigheid: hun leer was die van den H. Augustinus, den door alle katholieken geërbiedigden kerkvader.

Het krachtig, op waardigen toon gestelde betoog van den heer Gazier, laat niet na indruk te maken: in de eerste plaats omdat men steeds gevoelt dat een *eerlijk* zoeker hier zijn vondsten meedeelt, maar ook, omdat elke bewering vergezeld gaat van citaten en bewijzen die van uitgebreide documentatie en groote kennis van zaken getuigen. De schrijver vertelt op levendige, boeiende wijze de lijdensgeschiedenis van Port-Royal, den machteloozen strijd tegen handige belagers die voor géén leugens terugdeinsden — zie bijv. het 5de hoofdstuk, dat handelt over het weerzinwekkende geknoei met de vijf kettersche stellingen die men den jansenisten toedichtte — om het klooster ten val te brengen.

Het eerste deel zal vooral de lezers interesseeren die nader in de geschiedenis van Port-Royal wenschen door te dringen; het tweede en reeds het slot van het eerste, is van veel wijder belang en vormt een kostbare bijdrage tot de kennis van het 18de-eeuwsche Frankrijk. Hier is geen sprake meer van aanvullen of verbeteren van Sainte-Beuve, want deze eindigt zijne studie bij de verwoesting van Port-Royal, en hier brengt de heer Gazier iets geheel nieuws. Wij leeren er met verwondering uit, welke een groote rol het jansenisme — of zoo men wil de anti-molinistische beweging — in de eeuw van Voltaire gespeeld heeft, en van hoeveel meer beteekenis het kerkelijk leven in dien tijd geweest is dan men tot nog toe vermoedde. Het klooster was niets meer dan een puinhoop, maar zijn aanhangers waren nog legio in alle rangen van de maatschappij, de eigen dochter van den Regent behoorde er bij, en talrijke geestelijken, geleerden en hooggeplaatste of bekende personen, zooals de heer Gazier ons door een opsomming doet zien. Een voor een groot deel nog zelden geraadpleegde literatuur brengt de ijverige historiograaf ons onder de oogen, als hij de vele boeken, tijdschriften en pamfletten behandelt, waarmee, gedurende de 18de en de eerste helft der 19de eeuw, de augustiniaansch gezinden en hun onverzoenlijke vijanden de jezuieten elkaar bestreden. Hij toont aan dat het jansenisme in de 18de eeuw nog veel meer gerucht gemaakt heeft dan in de 17de, en dat ten tijde van de bul *Unigenitus* alle kloosterorden in heftige beroering geraakten en partij kozen, terwijl dit bij de eigenlijke vervolging van Port-Royal niet het geval was. Hij wijst er op dat in de 18de eeuw duizenden monniken en vooral nonnen veel meer geleden hebben dan de Heeren en kloosterzusters van Port-Royal. Wel verre van met de verwoesting van het klooster te eindigen, was het jansenisme gedurende de heele 18de eeuw een groote kracht en beleefde het zelfs in het begin van de 19de een nieuwen opbloei.

Interessant voor ons Hollanders is hoofdstuk XIX, dat over de Nederlandsche Oud-Katholieken en hun verhouding tot de jansenistische beweging handelt.

Dat deze beweging heden ten dage nog niet dood is, bewijst op zichzelf de meesterlijke studie en de krachtige figuur van Augustinus Gazier (naamgenoot van den door hem vereerden kerkvader) wiens levenswerk, de bestudeering en verdediging van het jansenisme, thans door zijn nicht, mej. Cécile Gazier, en talrijke geestverwanten wordt voortgezet.

---

[1]) *Is* en niet: *was*, want nog heden ten dage bestaat een Société Saint Augustin, die zich op Jansenius en zijn volgelingen beroept.

Digitized by Google

Deze *Histoire générale du mouvement janséniste* is een van de zeldzame boeken die, doordat zij op een oud onderwerp ongekende gezichtspunten openen, onze hersens dwingen tot nieuwen arbeid en tot het vormen van een persoonlijk oordeel.

Leiden. C. Serrurier.

SCHOOLBOEKEN.

Een tweede, niet belangrijk gewijzigde, druk is verschenen van D. Cohen en G. J. H. Mulder, *Aardrijkskunde van het Middellandsche-Zeegebied* (J. B. Wolters, Groningen, den Haag, 1923). Het boekje is gebonden en kost *f* 2.60. Bij dezelfde firma zag de zesde druk het licht van het leer- en leesboek getiteld: *Van Goden en Heldenmythen en sagen van Grieken, Romeinen en Germanen*, door J. Kleyntjens S. J. en Dr. H. H. Knippenberg. De prijs is *f* 1.90 ingenaaid, *f* 2.25 gebonden, de datum van uitgave 1924.

Dr. E. H. Renkema heeft een vijfde druk bewerkt van wijlen Prof. Hartman's *Latijnsche Syntaxis*. Ingrijpende veranderingen bleken nodig, doch de heer Renkema heeft er naar gestreefd de duidelikheid en beknoptheid van de oorspronkelike tekst te behouden. In het voorbericht deelt hij mede dat de uitbreiding die het boek heeft ondergaan alleen is toe te schrijven aan de wens om van verschillende taalverschijnsels met de regel tevens de verklaring te geven. Ook is wat meer rekening gehouden met het spraakgebruik der dichters en met het proza uit de keizertijd. De firma S. C. van Doesburgh te Leiden heeft ook deze druk uitgegeven (datum op de titel 1925).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Stichting-De Goeje.

1. Het bestuur der stichting heeft na November 1923 geen wijziging ondergaan, en bestaat derhalve thans uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. Tj. De Boer, Dr. J. J. Salverda de Grave en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. Het bestuur was zoo gelukkig in het afgeloopen jaar de zevende publicatie der stichting het licht te kunnen doen zien, namelijk „Die Epitome der Metaphysik des Averroes, übersetzt und mit einer Einleitung und Erläuterungen versehen von Dr. S. van den Bergh".

3. Van de zes vroegere uitgaven der stichting zijn nog een aantal exemplaren over, welke bij den uitgever E. J. Brill verkrijgbaar zijn en waarvan de opbrengst aan de stichting ten goede komt: no. 1, de photographische reproductie van het Leidsche handschrift van al-Buhturi's Hamâsah (1909) is verkrijgbaar voor *f* 96; no. 2, al-Mufaddal's Kitâb al-Fâkhir, ed. C. A. Storey (1915), voor *f* 6.—; no. 3, Streitschrift des Gazâlî gegen die Bâtinijja-Sekte, door I. Goldziher (1916), voor *f* 4.50; no. 4, Bar Hebraeus's Book of the Dove, by A. J. Wensinck (1919), voor *f* 4.50; no. 5, De opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen, door C. van Arendonk (1919), voor *f* 6.—; en no. 6, Die Richtungen der Islamischen Koranauslegung, door I. Goldziher (1920), voor *f* 10.—.

November 1924.

Het XIde verslag (1922/3) van de vereeniging Het *Vondel. Museum* bevat als bijlagen eenige Latijnsche gedichten van Corn. Gijsbertsz Plemp, uitgegeven door dr. Sterck, een bijdrage van dr. Leendertsz over een zgn. handschrift van Vondel, door hem toegewezen aan Pluimer, en Sprokkelingen van Mr. Bake.

Binnenkort zal bij de fa. W. J. Thieme & Cie te Zutphen een nieuwe uitgave verschijnen van het *Geuzenliedboek*, dat eigenaardige boek, van evenveel belang voor den beoefenaar der historie als van de geschiedenis der letterkunde. Deze uitgave, die behalve den tekst (waarin 29 tot nog toe zoogoed als onbekende liederen) genoeg historische en verklarende aanteekeningen zal bevatten om het werk ook voor den ontwikkelden leek verstaanbaar te maken, is uit de nalatenschap van Dr. E. T. Kuiper bezorgd door Dr. P. Leendertz Jr.

Te Leiden, bij de Firma Gebr. van der Hoek, is verschenen de derde druk van S. A. Leopold et I. Mauritz, *Traité de la Formation des Mots en Français*. De vorige drukken werden uitgegeven in 1911 en 1916.

De aandacht worde gevestigd op de verschijning van Bd. X, het slotdeel, der *Geschichte Europas* van Alfred Storm, waarin die geschiedenis behandeld wordt tot 1871. Evenals in de vorige deelen putte de schrijver zijn door groote helderheid uitmuntend verhaal uit vele buitenlandsche archieven, waarvan enkele slechts in den laatsten tijd voor hem toegankelijk werden. Bijna 30 jaren lang wijdde de thans hoogbejaarde schrijver zich aan dit werk, dat de diplomatieke geschiedenis van Europa sedert 1815 behandelt. Voor onze geschiedenis is dat deel van belang, niet alleen in het algemeen maar in het bijzonder ook door de uitvoerige behandeling van de „Luxemburger Frage", welker verloop de schrijver op heldere wijze teekent. P. J. B.

Van de *Rekeningen der graven en gravinnen uit het Henegouwsche Huis* verscheen in de Werken van het Hist. Gen. te Utrecht het eerste deel, bevattende rekeningen van Jan II, Johanna van Valois en Willem IV, bewerkt door dr. H. J. Smit (Amsterdam, Joh. Muller, 1924).

Dr. F. W. van Wijk verrijkte de literatuur over de provincie Limburg met een heldere en van omvangrijke kennis getuigende *Schets eener geschiedenis* van Limburg, waarbij een inleiding over de door hem gebruikte bronnen. Het werkje is opgenomen in het Jaarboekje der Limburgsche Protestantenvereeniging 1924 (Boosten en Stols, Maastricht).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1924, Janv.-Févr.: F. Cumont, Rapport sur une nouvelle mission à Sâlihiyeh. — O. Tafrali, Les fresques des églises de Bucovine. — F. Cumont, Les unions entre proches à Doura et chez les Perses. — J. Loth, Le graffite de Blickweiler dans le Palatinat occidental. — L. Chatelain, Une inscription de Volubilis. — P. Monceaux, Nouveau fragment de l'inscription chrétienne de Timgad relative au „Christus medicus".

Mars—Juillet: Note de M. Albertini (sur le „Christus medicus"). — Ch. Diehl, Les fresques de l'église d'Abou-Gosch. — P. Durrieu, La descendance de Jupiter en France. — J. Loth, Un parallèle au roman de Tristan, en irlandais, du Xe s. — E. Pottier, Rapport s. l. travaux de l'Ecole franç. d'Athènes 1922-'23. — Ch. Diehl, Rapport s. l. travaux de l'Ecole franc. de Rome 1922-'23. — Th. Homolle, Une preuve nouvelle de la véracité et de l'exactitude d'Hérodote. — A. Blanchet, Tablettes de cire de l'époque carolingienne. — Ch. Bémont, Rapport s. l. concours des Antiquités de la France en 1924. — G. Wiet, Une restauration du nilomètre de l'île de Rawda sous Mutawakkil. — R. Dussaud, Rapport s. l'activité du Service des Antiquités de Syrie pendant les premiers mois de 1924.

Philologus, Suppl. XVII, 1: J. Röhr, Der okkulte Kraftbegriff im Altertum. — 2: O. Schroeder, Griech. Singverse. — 3: F. Husner, Leib u. Seele in der Sprache Senecas.

Bull. de Corresp. hellén., 1923: P. Roussel, Remarques s. l. chronol. des archontes de Delphes au IIe s. — A. Salac, In-

Digitized by Google

scriptions du Pangée, de la région Drama-Cavalla et de Philippes. — P. Cloché. La politique de Démosthènes de 354 à 346 av. J.-C. — A. Plassart, Inscriptions de Piérie, d'Emathie et de Bottiée. — L. Renaudin, La nécropole mycénienne de Skhino-khori-Lyrkeia. — Ch. Picard, Un rituel archaique du culte de l'Héraklès thasien trouvé à Thasos. — G.-I. Kazarow, Inscriptions et antiquités de la Macédoine occidentale. — A. Jardé, Note sur une inscr. de Délos. — J. Six, La perspective d'un jeu de balle. — G. Daux et A. Laumonier, Fouilles de Thasos. — R. Demangel et A. Laumonier, Fouilles de Notion. — P. De La Coste-Messelière, Observations s.l. sculptures du Trésor des Athéniens. — E. Cavaignac, Encore un mot s. l. offrandes des Deinoménides. — R. Ganszyniec, Aphrodite Epitragia et les choeurs tragiques. — M. Lacroix, Note s. l. chronol. des archontes déliens. — M. Bulard, Sur une peinture d'autel déc. à Délos en 1912 et représentant un dieu chèvre-pied. — H. Seyrig, Legio VIa Hispana. — Chron. des fouilles et découvertes archéol. dans l'Orient hell. (nov. 1922—nov. 1923). — Corresp. — Erratum.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., LIII-LIV, 2: W. Kranz, Das Verhältnis des Schöpfers zu seinem Werk in der althellen. Liter. — A. Nehring, Wege u. Ziele in der Sprachwiss. der Gegenwart. — H. Will, Die Gebärdung in den Romanen Philipps von Zesen.

In het paedagog. ged.: F. Kuberka, Der Lebensprozess u. s. dichterischen Formungen. — F. Charitius, Lessings Laokoon u. d. Kunsterziehung. — G. Ilberg, Psych. u. nervöse Erkrankungen bei Jugendlichen. — Mitteil.

3: H. Gomperz, Die Anklage gegen Sokrates in ihrer Bedeutung f. d. Sokratesforschung. — W. Kroll, Ciceros Rede f. Cluentius. — W. A. Berendsohn, A. Schaeffers Dichtung 'Der göttliche Dulder'.

In het paedagog. ged.: L. Müller, Richteramt u. Lehramt. — A. Hoche, Die humanist. Bildung. — Mitteil.

Nieuwe Taalgids, XVIII, 6: W. L. M. E. v. Leeuwen, Kunst, schoonheid en smaak (slot). — Ph. J. Simons, Zinsysteem en Ellips. — F. den Eerzamen, Bijdragen t. d. kennis v. h. Goereese dialekt. — Boekbeoord. — Aankond. en Meded. — Bladv. — Uit de tijdschriften.

Neophilologus, X, 1: C. Kramer, A. Chénier, Poète satyrique II. — H. Gerversman, Romantik u. Klassizismus. — W. J. Noordhoek, Lavater u. Holland. — G. v. Poppel, Die Nachwirkung Scheffels in Webers *Dreizehnlinden*. — F. P. H. Prick v. Wely, Kantteekeningen bij H. Poutsma's *Grammar of Late Mod. Engl.*, II enz., I. — W. v. Doorn, An enquiry into the causes of Swinburne's failure as a narrative poet, I. — W. Fischer, Ueber eine angebliche Quelle von O. Wildes Erzählung *The Canterville Ghost*. — J. W. Bierma, Het Grieksche origineel van Plautus' Aulularia, I. — Varia. — Boekbespr. — Aankond. v. eigen werk. — Korte aankond. — Ingek. boeken. — Inh. v. tijdschr.

English Studies, VI, 5: W. v. Doorn, John Masefield, Poet. — E. Kruisinga, Contrib. to Engl. Syntax, XIV. — F. Holthausen, Studien zu den neuengl. Mundarten, I. — Notes a. News. — Translation. — Translation M. O. 1924. — Points of Mod. Engl. Synt. — Rev. — Bibliogr.

Zeitschr. f. d. Alt. u. d. Lit., LX: L. Polak, Untersuchungen über die sage vom Burgundenuntergang, III. — H. Patzig, Zur inschrift des Röksteins. — G. Müller, Strophenbindung bei Ulrich v. Lichtenstein. — E. S., *Genöz*. — A. v. Premerstein, Zu den inschriften der Ostgermanen. — H. de Boor, Die handschriftenfrage der Thidrekssaga. — J. Schwietering, Mittelalterl. dichtung u. bildende kunst, 1-2. — E. S., Ein fragment der Goldenen Schmiede. — R. Meissner, Gustrate. — W. Ziesemer, Bruchstück einer Jeroschinhs. — E. Schröder, Der deutsche Lanzelot in prosa ein werk aus dem anfang des 13. jahrhs. — Dez., Bruno v. Braunschweig u. Bruno v. Schönebeck. — Dez., Weiteres z. überlief. des mlat. 'Philo'. — D. v. Kralik, Der Borte Dietrichs v. d. Glezze in ursprüngl. gestalt. — H. Brinkmann, Manerius. — E. Schröder, Nasalschwund vor *þ* ausserhalb des Sächsischen. — H.-F. Rosenfeld, *Fitte* als lehnwort im ahd.? — H. Niewöhner, Des Wirtes Maere. — E. Habel, 'Qui vult ornari', ein deutsches spruchbuch des mittelalters u. s. deutsche übersetzung. — K. K. Beyerle, Seelenwage u. sündenregister. — E. S., Lückenbüsser. — R. Meissner, Zwei beispiele der nachwürkung falscher übersetzungen. — E. Schröder, Monophthong. u. brechung der diphthonge im ahd. — Dez., *Tilgen*. — A. Hübner, Bruchstücke eines neuen mnl. Karlsromans. — J. Schwietering, Der fischer vom see Brumbane. — L. Wolff, Untersuchungen über Otfrids reimkunst. — F. Löwenthal, Etzels vernogierung. — E. S., Lückenbüsser. — Dez., Die kurzsilb. germ. *i*- u. *u*-stämme im ahd. — J. Schwietering, Wodans speer. — R. Meissner, Schädelbecher. — Misc.

LXI, 1: H. de Boer, Rumoldes rat. — E. S., Der name *Rûmolt*. — H. Patzig, Zum text der Eddica minora. — E. Schröder, Brautlauf u. tanz. — Dez., Bunte lese, I. — E. Schnippel, Der Grottasong u. d. Handmühle. — E. S., Lob Salomons 13, 4. — A. Leitzmann, Nibelungensage u. höfische dichtung. — E. S., Statisten im Nibelungenlied. — E. Schröder, Bunte lese, II. — Dez., Lückenbüsser. — Misc.

2-3: J. Schwietering, Einwürkung der antike auf die entstehung d. frühen deutschen minnesangs. — R. Vollmann, *Spiel* in ortsnamen. — R. Much, Balder. — E. S., Eine erschliessbare minnesänger-hs. — Dez., 'Fusz der buhler'. — R. Meissner, Die sprache der götter, riesen u. zwerge in den Alvíssmál. — E. Wiessner, Krit. beiträge z. textgestalt der lieder Neidharts. — E. Hoffmann-Krayer, Z. zweiten Merseburger zauberspruch. — E. S., Das älteste zeugniss f. d. Venusberg. — Dez., Kürenberg 8, 22.

Beitr. z. Gesch. d. d. Spr. u. Lit., XLVIII, 3: Ph. Strauch, Palma contemplationis. — H. M. Flasdieck, Zur characteristik der sprachl. verhältnisse in ae. zeit. — H. Hempel, Die handschriftenverhältnisse der Thidrikssaga. — V. Gardthausen, Das siegel des Ulfilas. — F. Holthausen, Wortdeutungen. — H. Röhnert, Von dem armen ritter. — A. Leitzmann, Zu Kaspar Scheits Grobianus. — C. Karstien, *Wirdig—würdig*. — G. Müller, Zu Neidharts reien-strophik. — Chr. Sarauw, Textgeschichtl. zu den spielen v. Theophilus u. v. frau Jutten.

Neuphilologische Mitteilungen, 1923, 7-8: H. Pipping, Professor Eduard Sievers und die Metrik der Eddalieder. — L. Spitzer, Etymologische Miszellen. — E. Oehmann, Das Suffix *-tät* im Deutschen. — Besprechungen.

1924, 1-2: E. Oehmann, Zu den finnisch-germanischen Beziehungen. — A. Antéila, Une réminiscence bordelaise dans la langue finnoise? — L. Spitzer, Nochmals frz. *biffe*, schweizerfrz. *jaffer*. — A. H. Krappe, The *Cantar de los Infantes de Lara* and the *Chason de Roland*. — Besprechungen.

3: G. Tilander, Réponse à M. Gunnar Biller à propos de son compte rendu des *Remarques sur le Roman de Renart*, avec une réplique de Gunnar Biller. — E. Walberg, Raimon-Jordan. — Besprechungen.

4—8: E. Sievers, Himmel und Hölle. — J. Hoops, Ags. *blaed*. — A. Goetze, Ein Nachklang des Grals. — F. Kluge, Lexikalische Nachlese. — H. Pipping, Sprachwissenschaft und Metaphysik. — E. Ochs, Das Fegfeuer im Germanischen. — O. Behaghel, Zu den Imperativnamen. — E. Oehmann, Die französischen Wörter im Altnordischen. — W. O. Streng, Einige Bemerkungen zu der neuesten semasiologischen Forschung. — O. J. Tallgren, Savoir, comprendre, traduire. — G. Ehrismann, „Idealtypen" unter den höfischen Epikern der mhd. Blütezeit. — J. V. Lehtonen, Un passage de Shakespeare dans les „Récits de l'Enseigne Stål" de Runeberg? — W. Söderhjelm, Henrik Schück und seine allgemeine Literaturgeschichte. — E. Flinck, Einige Bemerkungen zu den absoluten Konstruktionen in den neueren Sprachen. — Besprechungen.

Digitized by Google

Anglia, XLVIII, 2: Fr. Brie, Deismus u. Atheismus in der engl. Renaiss. (slot). — W. K. Ruprecht, Felicia Hemans u. d. engl. Beziehungen z. deutschen Lit. im ersten Drittel des 19. Jhrhs., II.

3: H. Richter, Byron. Klassizismus u. Romantik. — W. K. Ruprecht, Felicia Hemans u. d. engl. Beziehungen z. deutschen Lit. im ersten Drittel des 19. Jhrhs., III. — A. H. Smith, The place-names Jervaulx, Ure, a. York.

Id., Beibl., XXXV, 6: K. Luick, Zu ae. *ongēan.*

7: F. Liebermann, Ist Lambardes Text der Gesetze Aethelstans neuzeitl. Fälschung? — H. Hecht, Zu Holthausens Bericht über v. Sydow, Beowulf och Bjarke.

8: F. Holthausen, Zur engl. Wortkunde (slot).

9: H. Mutschmann, Zur Frage des Albinismus Miltons. — F. Holthausen, Zu ae. Dichtungen.

Bijdragen Vaderl. Gesch., 6de R., I, 3/4: Snellen, Wijnvaart en wijnhandel tusschen Frankrijk en de Noord. Nederl. in de 15de eeuw. — Geyl, Stuart en Oranje (1650—'54), I. — Elias, Schetsen uit de geschiedenis van ons zeewezen, VIII. — Flament, Hoe ons land ten zuiden der Waal 1794—1815 Fransch werd. — Japikse, Groot- en Klein-Nederlanderschap in onze historiografie? — Nederl. Hist. Literatuur.

Revue Historique, CXLVII, 1: Roth, Le secret de l'Empereur. — Constant, La route d'Hannibal. — Blanchard, Unt buste de la République. — Bulletin historique (Grande Bretagne et Irlande).

Historische Zeitschrift, 129: Gomperz, Die sokratische Frage. — Schramm, Kaiser, Basileus und Pabst in der Zeit der Ottonen. — Hampe, Eberhard Gothein; 130: Caspar, Gregor VII in seinen Briefen. — Baron, Justus Mosers Individualitätsprinzip. — Miszellen.

Historische Vierteljahrschrift, XXX, 1: Heinze, Das kursächsische Reichsvikariatrecht. — Drüner, Der nationale und universale Gedanke bei Stein. — Kleine Mitteilungen.

Studiën, CII, Oct: C. Wilde, Wijze mannen v. Overzee over de studie der Klassieken. — M. v. Steen, Volk en godsdienst in Perzië (slot). — H. Padberg, F. v. Eeden. De sociale hervormer. — J. Scheerboom, Een positieve daad. — N. J. H. Swierstra, De tendenz der „Vroeg-Romantiek". — A. Reichling, Het Platon. denken bij P. C. Boutens (slot). — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers.

Nov.: W. Mulder, De oudste bevolking v. Amerika. — P. Albers, Een tijdingbureau voor de Kath. Europ. pers in 1852. — J. Urban, Na het Congres v. Velehrad. — J. Stein, Missionaris en Astronoom, I. — B. W. Speekman, De tendenz der „Vroeg-Romantiek". — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers.

Dec.: A. Slijpen, Een Romeinsche „Je sais tout". — L. v. Miert, Lat. dichters in Ned. gedurende de laatste eeuw. — Th. v. d. Bom, Het Thomistisch Vitalisme. — J. Stein, Missionaris en Astronoom, II. — Fr. H. Rongen, Thomas v. Kempen als Dichter. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers,

---

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Boer, Roentgen: D. Lit. Ztg. 1924, n°. 12 (Sieveking); Hist. Zeitschr., 130 (Häpke).

Böhl, Genesis I: Lit. Zentralbl. 1924, n°. 14 (Herr); Studiën CII, Nov. (Kroon).

Caland, Fransche Verhandelingen: D. Lit. Ztg. 1924, n°. 20 (Zacharias); Lit. Zentralbl. 1924, n°. 14 (Haas).

Van Dam, Text of Hamlet: The Times Lit. Suppl. Sept. 25, n°. 1184.

Granier, Prinzenbriefe: Hist. Vierteljahrschrift 30, 1 (Dietrich).

Van Groningen, Le gymnasiarque: Rev. Hist. CXLVII, 1 (Lécrivain).

Van Hamel, Got. Handboek: Anz. f. d. Alt. LXI, no. 2-3 (Jellinek).

Harting, Baudhāyana: Rev. Crit. 1924, n°. 11 (Lacôte).

Kalff, Westeurop. Letterk. II: Engl. Stud. VI, n°. 5 (Zandvoort).

Kooistra, Barrie, Quality Street: Ber. v. d. Ver. v. Ler. in Levende Talen 1924, Sept. (Zandvoort).

Van Kranendonk, Stevenson, Treasure Island: Ber. v. d. Ver. v. Ler. in Levende Talen 1924, Sept. (Zandvoort).

Kruisinga, Engl. Grammar I: Anglia, Beibl. XXXV, n°. 9 (Ellinger).

Van der Laan, Progressive Form: Anglia, Beibl. XXXV, n°. 7 (Caro).

Leopold, Spiegel van het verleden: Hist. Zeitschr. 130 (Gelzer).

Lugt, Marques de collections: D. Lit. Ztg. 1924, n°. 17 (Weisbach).

Manger, Recherches: Hist. Vierteljahrschrift 30, 1 (Darmstaedter).

Muller, Latijnsche Syntaxis: Rev. Crit. 1924, n°. 12 (Ernout).

Poutsma, Infinitive etc.: Anglia, Beibl. XXXV, n°. 7 (Caro).

Scholte, Courasche: Anz. f. d. Alt. LXI, n°. 1 (Schröder).

Schutt, Stevenson, Jekyll and Hyde: Ber. v. d. Ver. v. Ler. in Levende Talen 1924, Sept. (Zandvoort).

Snellen, Suster Bertken: N.Taalg. XVIII, n°. 6 (Evers).

Sparnaay, Verschmelzung: Anz. f. d. Alt., LXI, n°. 2-3 (Ehrismann); Anglia, Beibl. XXXV, n°. 6 (Fischer).

Tielrooy, Huet: Rev. Crit. 1924, n°. 10 (Chuquet).

Vechtman-Veth, Elliot, Silas Marner: Ber. v. d. Ver. v. Ler. in Levende Talen 1924, Sept. (Zandvoort).

De Vries, Rother: Anz. f. d. Alt. LXI, n°. 2-3 (Schröder).

Wensinck, Isaac of Nineveh: D. Lit. Ztg. 1924, n°. 26 (Gressmann).

Te Winkel, Ontwikkelingsgang[2] III-IV: N. Taalg. XVIII, n°. 6 (de Vooys).

SCHOOLWOORDENBOEK
OP DE
Gedichten van Homerus
DOOR
J. VAN LEEUWEN Jr.
DERDE DRUK Gebonden f 4.75
Dit is het algemeen gebruikte
Woordenboek bij de studie der
GEDICHTEN VAN HOMERUS
UITGAVE VAN
A W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. TE LEIDEN

Digitized by Google

J. B. WOLTERS,
GRONINGEN, DEN HAAG

NEOPHILOLOGUS

Driemaandeliks tijdschrift voor de wetenschappelike beoefening van levende vreemde talen en van hun letterkunde en voor de studie van de klassieke talen in hun verband met de moderne

Onder redaktie van Prof. Dr. J. J. SALVERDA DE GRAVE, K. R. GALLAS (tevens sekretaris), Prof. Dr. D. C. HESSELING, Prof. Dr. J. H. SCHOLTE, Prof. Dr. JOS. SCHRIJNEN, Prof. Dr. K. SNEYDERS DE VOGEL, Prof. Dr. A. E. H. SWAEN

Zoo juist verschenen:

TIENDE JAARGANG. EERSTE AFLEVERING.

Prijs per jaargang . . . f 8,40
franko per post . . . f 8,75

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG.

DE ZANGER VAN DEN GRIEKSCHEN RIDDERTIJD

Gestalten en Tooneelen uit de Gedichten van Homerus

door J. VAN LEEUWEN Jr.

TWEEDE DRUK

De auteur heeft dit werk nog juist voor zijn overlijden geheel bijgewerkt en herzien. Prof. Dr. J. Vürtheim schreef een inleiding. Een boek, dat in het bezit behoort te zijn van iedereen, die op algemeene ontwikkeling aanspraak wil maken.

Ingenaaid **f 2.50** Gebonden **f 3.25**

UITGAVE VAN
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. TE LEIDEN

Supplementum Epigraphicum Graecum

Adiuvantibus P. ROUSSEL, Argentorati, A. SALAČ, Pragae, M. N. TOD, Oxonii, E. ZIEBARTH, Hamburgi, redigendum curavit J. J. E. HONDIUS, Lugduni Batavorum

Volumen primum. — Fasc. I-II — Volumen secundum Fasc. I

Prijs per jaargang van 10 vel druks van 16 pagina's **f 6.**—

Het doel van dit periodiek is een overzicht te geven van de Grieksche Opschriften, die in verschillende boeken of tijdschriften worden gepubliceerd, maar zoo verspreid, dat het zeer moeilijk is voor ieder, die daarvan een studie wil maken, zich van alles op de hoogte te stellen.

SUPPLEMENTUM EPIGRAPHICUM GRAECUM

brengt deze teksten bijeen, verbeterd of zooveel mogelijk bijgewerkt en geographisch gerangschikt.

„La substance du périodique est riche et contient des pièces de première importance. Le choix des variantes et conjectures paraît judicieux en général et donnera satisfaction."

Rev. Etud. Anc. 1924.

Uitgave van A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij te Leiden

ABONNEERT U OP DE

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAFIE

Het maandblad voor elken boekenliefhebber en voor elken letterkundige.

Abonnement slechts f 2.40 per jaar.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** | **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

32ste Jaargang. **No. 4.** **Januari 1925**

Bell, The Latin Dual and Poetic Diction (F. Muller Jzn.).
Haggerty Krappe, The legend of Rodrick and the Ermanarich cycle (Boer).
De Haan, Studiën over de Romeinsche elementen in Hooft's niet-dramatische Poëzie (de Raaf).
Silz, H. v. Kleists conception of the Tragic (v. Stockum).
Walberg, Guernes de Pont-Sainte-Maxence, La Vie de Saint Thomas le Martyr (Salverda de Grave).
Franchet, Le Poète et son oeuvre d'après Ronsard (v. d. Elst).
Dez., Fr. Habert, Le Philosophe parfaict et le Temple de Vertu (v. d. Elst).
Koepp und Wolff, Römisch-Germanische Forschung (Koch).
Monod, La Vie et la Pensée de J. Michelet (Kalff).
Von Harnack, Neue Studien zu Marcion (Windisch).
Hofmann, Die Antinomie im Problem der Gültigkeit (Ovink).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

A. J. Bell, The Latin Dual and Poetic Diction, Studies in Numbers and Figures. London, Oxford Univ. Press (H. Milford); Toronto, Victoria College Press. 1923. (Pr. 25 sh. net).

Een zwaar boek, degelijk gebonden, op uitmuntend papier gedrukt. De schrijver is hoogleeraar in the University of Toronto. Dit vindt de argelooze lezer nog niet byzonder. Maar als wij dan voortgaande zien, dat hij daar een dubbelen leerstoel bezit voor Latijn en Linguistiek, achten we hem een byzonder man; we gaan hem bewonderen door dat smeue Engelsch, waarin ons kille Nederlandsche „vergelijkende taalstudie" zooveel meer belovend Comparative Philology wordt genoemd. De heer Bell schrijft op zijn vaandel een spreuk, die Diomedes, niet de mythische held maar de Romeinsche grammaticus, hem heeft toegefluisterd. *Erroribus inlaqueatus multiplicatur.* Een curieus motto, al ware het slechts, omdat de heer Bell onze curiositeit als bondgenoot daardoor krijgt: wat zou hij er wel mee bedoelen? Ik heb met een zucht mijn Diomedes te voorschijn gehaald, dankbaar dat ik hem eerst na vele jaren weer moest doorbladeren, maar 's heeren Bell's motto en dus het verband, dat licht moest ontsteken, heb ik niet kunnen vinden. Wie is of wordt hier in dwalingen verstrikt om zijn krachten verdubbeld, ja, verveelvoudigd te vinden? Het kan slechts den lezer of den schrijver gelden! De eerste komt, althans in Europa, nauwelijks in aanmerking, als ik eigen ervaring als uitgangspunt nemen mag. De schrijver wellicht? Ik ben begonnen het te vreezen. Zou niet de leidsman, die **ψlϑυρος** met **ψεύδω** verbindt (p. 17), het spoor ietwat bijster zijn geraakt? Is het niet kras om heden ten dage nog het lat. *ambo*, welks *b* naast gr. **ἄμφω** en oi. *ubhâu* op een ouder idg. *-bh-* wijst, aldus te verklaren (p. 25), dat „the Roman, who could not aspirate as did the Greek and down to 150 B. C. wrote *Corintus*, as he pronounced it, for *bh* (in het Indogermaansch!) wrote [sic!] *b* in *ambo*". Spreektaal, klank, schrijftaal, schriftelijke noteering dwarrelen dooreen; Italische dialekten bestaan niet voor den schrijver; zijn materiaal komt hoofdzakelijk uit Brugmanns Grundriss, waarvan het begrip hem vaak ten eenenmale verborgen is gebleven. De schrijver is voorts bezitter eener gespierde, alle horden nemende fantasie: la *vi-ginti* (met *vī*! maar quantiteiten kent deze padvinder niet) wordt met oi. *vidya* „het weten" (bedoeld is *vidyā*) en la. *vido* (bedoeld wordt *-vīdo* of *dīvido*) verbonden (p. 27). Daar er geen lange of korte vocalen voor den heer Bell bestaan, kost het hem geen moeite den ouderen Gen. *conuentuos* te verklaren: men raadt niet spoedig, hoe eenvoudig! deze Gen. toont „the ending of the Sanskrit gen.-loc. „dual"" (p. 31). In 1824 zou, na Bopp's groote werk, dit reeds onmogelijk geacht zijn; in 1924 kan iemand, die één dag zich met Sanskrit heeft beziggehouden, toch ook in Amerika, den schrijver terecht helpen. De ontwikkeling van het zgn. vulgair Latijn wordt (p. 39) gekenschetst: „the Romance languages follow poetic diction" (sic); gr. **ἔνιοι** wordt (p. 40) met oi. *anyē* „andere(n)" gelijk gesteld, in een keurige formuleering nog wel: „so the Skt. anye „others" passed to the Greek **ἔνιοι** „some" "; **δέχομαι** en **δεικνῦμι** zijn beide schuldig aan gr. **δεξιός**: „it is (p. 51) the w e l c o m i n g hand as well as the hand with which the orator g e s t i c u l a t e s; *sinistra manus* marked the hand the speaker held *in sinu*". Ja, ja, die oratorie zat den Romeinen maar akelig diep: wat een on-handig of onthand volk! Gelukkig voor het ontstaan van de Romeinsche wereldheerschappij, dat de rechterhand „ontboezemd" haar taak van welkom heeten en gesticuleeren blijkbaar zoo innemend en serieus heeft opgevat. Wij staan hier, als niet alle voorteekens bedriegen, bij de wieg van de nieuwe semasiologie, waar algemeen naar verlangd wordt: ook hier „simplex veri sigillum".

Het is aangrijpend. Dit boek is vaak aardig geschreven,

Digitized by Google

het brengt telkens de bewijzen, dat de heer Bell zijn Latijnsche auteurs, vooral de klassieke, met liefde heeft gelezen. De liefde echter is helaas ook hier met blindheid geslagen geweest. Op zichzelf is dit reeds een droevig schouwspel. Maar dieper wordt onze deernis, ook met ons zelf als lezers, zoodra we inzien, dat hier telkens aardige en origineele gedachten in knop aanwezig zijn geweest, die door de wildheid en ongedurigheid van den auteur niet hebben kunnen rijpen. Hier gaat schrijvers stelling op, dat *dividĕre* en *vidēre* (voor ons) identisch is: voortdurend schiften en grootendeels wegwerpen wat hij geeft is het eenige middel om iets van waarde, gereinigd over te houden. Het boek is een raadsel en is in hoofdzaak mislukt. Hebben wij het leelijke jonge eendje voor een kuiken gehouden? Wij hopen het van harte.

Leiden. F. Muller Jzn.

A. Haggerty Krappe, The legend of Rodrick, last of the Visigoth kings and the Ermanarich cycle. Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung. 1923. (Pr. *f* 1.—).

Het boekje, dat Dr. Krappe in het licht gaf, bevat eene zeer belangwekkende studie, die alle aandacht waard is. Het brengt geheel nieuwe stof, en er wordt een zeer origineele poging gedaan, om de overleveringen der Ermanariksage te groepeeren en de ontwikkeling dezer poëzie te schetsen. In de voorrede zegt de schrijver, dat voor de kennis van Germaansche heldensage de studie van Romaansche epische poëzie noodig is, en zijn boek is er het bewijs van. De parallellen, die hij uit Spaansche — en ook klassieke — bronnen aanhaalt, vormen inderdaad een onmisbare schakel in de keten der traditie.

De nieuwe stof bestaat in een reeks versies van het verhaal van den raadsman, die zijne huiselijke eer op zijn koning wreekt, door hem ontrouw te worden. Hij geeft hem boozen raad, of hij gaat openlijk tot de vijanden van den koning over. Het verhaal is aan verschillende vorsten geknoopt. De schr. haalt een bericht aan van Procopius, waar de vorst keizer Valentinianus III is; de raadsman is een Romeinsche senator Maximus. Een andere versie vertelt Menander Protector. Hier heet de beleedigde man **Κάτουλφος**; de naam van den vorst is niet genoemd. Meer algemeen is het bericht bij Isidorus van Sevilla, die zegt, dat de Spaansche Gotenkoning Theudisclus door de edelen gedood werd, omdat hij hun vrouwen niet spaarde. Fredegarius kent een verwant verhaal over keizer Avitus en den senator Lucius. Voorts worden geciteerd de bekende vertellingen in Noorsche bronnen omtrent koning Sigurðr Slefa en Þorkell klyppr, omtrent Ermanarik en Sifka (hd. Sibich) in de Þidrekssaga en het Aanhangsel van het Heldenbuch, omtrent den Deenschen koning Erik Glipping en Marsk Stig in de Deensche volksliederen, en nog een variant uit Sleeswijk-Holstein. De historie van Floris V en Geraert van Velsen, wier nauwen samenhang met de vertellingen van Ermanarik en van Erik Glipping ik in 'De Gids' van Mei 1898 aantoonde (vgl. ook Arkiv f. n. Fil. 18, 97 vgg.), is aan de aandacht van den schrijver ontgaan.

Zeer belangrijk is het nu, dat de schr. ook een variant aanvoert, die geknoopt is aan den laatsten Westgotischen koning in Spanje, Rodderik. Deze verkracht de vrouw van een graaf Juliaan, die hem daarop verraadt. Dat er een zekere samenhang bestaat tusschen dit verhaal en de berichten der Þidrekssaga over Ermanarik, is boven twijfel.

In de wijze, waarop Dr. K. zich dezen samenhang voorstelt, kan ik hem echter niet volgen, ofschoon ik waardeering heb voor zijne scherpzinnigheid en toegeef, dat zijne constructie op zichzelf genomen niet onmogelijk is. Maar zij houdt geen rekening met de chronologie der bronnen; zij is daarmee in tegendeel in flagranten strijd. Zij wil elementen, die pas laat in de Ermanarikpoëzie optreden, aan de oudste overlevering opdringen, zonder dat daartoe noodzaak bestaat. Wij kennen de Ermanarikpoëzie uit Gotische, Skandinavische en Noordduitsche bronnen, de laatste jonger dan de beide eerstgenoemde. De groote overeenstemming tusschen deze twee toont wel, van welken sagenvorm wij hebben uit te gaan. Bij Jordanes laat Ermanarik Sunihilda, Sunilda [1]) dooden, om den afval van haar man, dien de koning blijkbaar niet meer bereiken kan, te wreken. Dit laat zich natuurlijk op geenerlei wijze vergelijken met het schenden der vrouw van zijn vasal, waarop het verraad van den vasal volgt. De ontrouw van den vasal is bij Jordanes primair; pas daarop wordt de vrouw, niet geschonden, maar gedood. Zij wordt gewroken door haar broeders, niet door haar man, die reeds vroeger gevlucht is, en van wien men niet meer hoort. De oudere Skandinavische overlevering staat hier nog kort bij. Hier is de echtgenoot, wiens val reeds bij Jordanes slechts tot de voorgeschiedenis behoort, vergeten; Svanhild [2]) is geworden tot de vrouw van den koning, maar overigens is het verloop der gebeurtenissen hetzelfde. De vrouw wordt gestraft wegens ontrouw — nu niet meer van haar man maar van haar zelf; de wijze, waarop zij gedood wordt, is bijna dezelfde: zij wordt door paarden vertrapt (bij Jordanes door paarden dood gesleept); haar broeders, wier namen nog zoo goed als onveranderd zijn, wreken haar. Het verhaal van den raadsman, die zijn huiselijke eer wreekt, heeft hiermee geen enkel punt van aanraking; het kan niet een variant zijn, en het is evenmin eene noodzakelijke voorgeschiedenis. Het komt dan ook volkomen zelfstandig voor in al die varianten, die hierboven opgesomd zijn. De eenige, uitwendige, band is deze, dat het in de Noordduitsche overlevering ook aan Ermanarik geknoopt is. Hier is daarentegen de geschiedenis van Svanhild op enkele reminiscenties na vergeten. Alleen bij Saxo en in de — jongere — Skandinavische prozabronnen ontmoeten wij eene combinatie: de Svanhildsage komt in hoofdtrekken met de oudere Skandinavische overeen, maar er is ook een booze raadgever, die echter tot de mishandelde vrouw in geenerlei betrekking staat.

Dr. K. tracht nu een nauwer samenhang tusschen de bronnen teweeg te brengen, door het verhaal van Jor-

---

[1]) De naam is duidelijk een samenstelling met het go. woord *sunja*, niet, gelijk velen hebben aangenomen, met een woord, dat go. ō bevatte en met ndl. 'zoen' samenhangt, en evenmin, gelijk Dr. K. in verband met eene mythologische verklaring aanneemt, met een bijvorm van het go. *sunno*, 'zon'. Zie mijn boek Die Sagen von Ermanarich und Dietrich von Bern p. 8.

[2]) *Svanhild* is een wijziging van *Sunihilda*, en wel eene betrekkelijk oude, gelijk de naam *Ealhhild*, dien zij in de ags. overlevering draagt, toont (met ags. *ealh* vgl. on. *ǫlgr*, een poëtischen vogelnaam. Zie Die Sagen enz. p. 16).

Digitized by Google

danes aan te vullen, zoodat eene vertelling in vier bedrijven ontstaat. Hij neemt aan, dat de echtgenoot van Sunihilda, wiens ontrouw aan den koning op haar gewroken wordt, ontrouw was geworden, om zijn eer te wreken. De gang der gebeurtenissen zou zoodoende worden: 1. Ermanarik verkracht Sunihilda, 2. de man van Sunihilda wordt den koning ontrouw, 3. Ermanarik laat Sunihilda dooden, 4. haar broeders wreken haar. Zoo iets kàn gebeuren en als de oude bronnen het vertelden, zou er geen bezwaar zijn, om het aan te nemen, hetzij als historie, hetzij als oude poëzie. Maar dat eerste bedrijf berust geheel op fantasie. En Dr. K. erkent zelf, dat de motieven van Sunihilda's echtgenoot heel andere kunnen zijn geweest. Hij kan een hoofd geweest zijn van een stam, die zich slechts noodgedwongen onderworpen had; hij kan ook een kroonpretendent geweest zijn. De veronderstelling, dat hij zijne huiselijke eer wreekte, dient alleen, om een brug te maken naar de vertelling van den Westgotischen koning Rodderik in Spanje. Maar in deze vertelling ontbreekt weer alles, wat voor het verhaal van Jordanes karakteristiek is, de mishandeling en de dood der vrouw en de wraak door de broeders. De eenige band tusschen de twee overleveringen is de Noordduitsche vorm der Ermanariksage, die met beide iets gemeen heeft. Met de Gotisch-Noorsche overlevering stemt zij overeen in den naam van den koning en door zwakke herinneringen als de geschiedenis van Svanhild, terwijl zij met de historie van Rodderik den boozen raadgever gemeen heeft, die zijn eer wreekt. De vraag, waar het op aankomt, is dus: Van waar stamt de booze raadgever in de Nederduitsche Ermanariksage? Ik heb in Die Sagen von Ermanarich und Dietrich de meening uitgesproken, dat deze figuur uit de Diederikpoëzie stamt. Wij zien hem hier voor onze oogen ontstaan. Eerst is Diederiks vijand Odoaker (zóó in de geschiedenis), daarna is het Ermanarik, maar deze heeft Odoaker als boozen raadsman naast zich (zóó in de Quedlenburger Kroniek)[1]; eindelijk treedt in plaats van Odoaker een andere naam, t. w. Sifka. Ik geloof nog, dat deze verklaring, die op de bronnen steunt, in alle opzichten voldoet. Slechts moet er aan toegevoegd worden, dat de valsche vriend de beeltenis heeft gekregen van den man, die zijne eer wreekt. Deze gang van zaken is volkomen begrijpelijk. De figuur ontstond in de Diederikpoëzie door de combinatie van twee overleveringen, waarin Diederiks vijand verschillende namen droeg; de verklaring van zijne handelwijze geschiedde in aansluiting aan een populair verhaal. Misschien stamt hieruit ook de naam, dien de booze raadsman later draagt, en die tot nu toe onverklaard is. Dit verhaal was niet eene Gotische sage, maar een over een groot deel van Europa verbreide vertelling, gelijk uit de door Dr. K. zelf aangevoerde voorbeelden blijkt. Het uitgangspunt voor de aangevoerde versies zal, te oordeelen naar de oudste vormen, in Italië te zoeken zijn, maar niet bij een Germanenstam. Wij kunnen hier den oorsprong niet nader vervolgen[1].

De sporen van de Gotisch-Skandinavische sage, die Dr. K. in Spanje meent terug te vinden, komen mij zeer zwak voor. Koning Rodderik heeft onder zijn vijanden ook een paar broeders, die hun heul bij graaf Juliaan zoeken. Voor hen komen o. a. de namen Oppas (met een variant: Orpas) en Sisebert voor. Wanneer de eerstgenoemde naam gelijk gesteld wordt met on. Erpr, de tweede met Sibich (Sifka) en zelfs met den historischen Deenschen ridder Stig, dan geloof ik in mijn tegenspraak niet alleen te zullen staan [2]).

Met het oog op de beschikbare ruimte moet ik hier afbreken, ofschoon ik nog veel zou te zeggen hebben. Misschien vind ik spoedig de gelegenheid, om nader op de vragen in te gaan, die in ieder geval door het geschrift van Dr. K. weer op den voorgrond zijn gekomen. Alleen wil ik nog ter verklaring van onze verschillende beoordeeling der traditie wijzen op het verschillend punt van uitgang voor Dr. K. en mij. De romantiek zag in voortbrengselen van Middeleeuwsche literatuur veelal poovere resten van een breedere, schoon samenhangende overlevering, die verloren ging. Haar kritiek bestond in het reconstrueeren van die vooronderstelde oude, groote gebouwen. In de laatste tientallen jaren heeft zich het inzicht baangebroken, dat de middeleeuwsche dichters niet alleen destrueerend, maar ook opbouwend werkten; men leerde den groei van een stof uit een klein begin, uit geringe motieven waarnemen. Het komt mij voor, dat de praemissen van Dr. K. bij de behandeling dezer stof nader bij die der romantiek staan dan de mijne.

Wij hopen, dat het boekje veel lezers, maar dan ook critische lezers zal vinden. Er is veel uit te leeren.

Amsterdam. R. C. Boer.

¹) Ook het Hildebrandslied kent Odoaker nog, maar hier blijkt niet, of hij de koning of de raadsman is.

²) Men kan een samenhang vermoeden met de vertelling van David en Batseba.

J. C. de Haan, Studiën over de Romeinsche elementen in Hooft's niet-dramatische Poëzie, Santpoort, C. A. Mees; Antwerpen, „De Sikkel". (Groningsche diss.).

De schrijver heeft zijn onderzoek opzettelijk niet te ver uitgebreid. Hooft's dramatische poëzie laat hij evenals het proza, dat trouwens reeds door Dr. Breen was onderzocht, buiten beschouwing en beperkt zich tot het naspeuren van de Latijnsche invloeden, met buitensluiting van de Fransche en Italiaansche, welke nog op een afdoende behandeling wachten; eene beperking welke wij zeer verstandig achten, daar het onderwerp toch al ruimschoots voldoende stof biedt voor een proefschrift. Van een anderen kant evenwel heeft Dr. de Haan zich een groote speelruimte veroorloofd. Hij stelde zich ten doel, al datgene op te sporen wat er aan Romeinsche elementen in Hooft's niet-dramatische poëzie voorkomt, en het bleek hem daarbij onverschillig, of die elementen reeds letterkundig gemeengoed waren dan wel een meer individueel karakter droegen; of ze direct zijn ontleend dan wel indirect, door bemiddeling van renaissancedichters. Hij verklaart verder, dat het hem te doen was, niet om de formeele maar de materieele betrekkingen tusschen een deel van de Romeinsche literatuur en Hooft's poëzie, want „te onderzoeken, welke cultuureenheden, klassieke, middeleeuwsche, moderne, in H's werk vertegenwoordigd zijn, dit is het wat mij het

¹) Het tweede voorbeeld heeft trouwens met de Gotisch-Noorsche traditie niets te maken, maar de vrije behandeling der namen is dezelfde als in het eerste. Het spreekt van zelf, dat in versies, die aan personen uit allerlei landen en tijden geknoopt zijn, ook de namen der bijpersonen verschillend zijn. Marsk Stig heeft, wat den naam betreft, even weinig met Sifka uit te staan als Geraert van Velsen).

Digitized by Google

meest aantrekt." Inderdaad een belangrijke studie, want ze kan ons een blik geven op den graad van oorspronkelijkheid en dus op de beteekenis van den dichter. Laten we nagaan, hoe de schrijver zijn taak heeft opgevat.

Dr. de Haan heeft verscheidene Latijnsche auteurs vlijtig gelezen (o. a. Ovidius, Horatius, Tibullus, Propertius, Cicero, Seneca), heeft zijn Hooft genomen, elk gedicht naar volgorde nauwkeurig bekeken en opgespoord en opgeteekend wat er aan Latijnsche reminiscenzen in te vinden was. Deze arbeid moest geschieden; of echter alle vondsten moesten worden medegedeeld, meen ik te mogen betwijfelen. Dr. de Haan geeft telkens exegese, draagt allerlei verklarende commentaren aan, die hoe nuttig, ja onontbeerlijk ook voor den studeerenden lezer, daar het verdrijven van duisterheden het genot van de lectuur slechts bevorderen kan, toch in een proefschrift, getiteld „Studiën o v e r de Romeinsche elementen", minder op hun plaats moeten worden geacht. Ik heb het oog op tal van historische of mythologische bizonderheden, die verbonden zijn aan de namen M. Curtius, Crassus, Pithius, Xerxes, Tarquinius, en aan de namen van allerlei goden en godinnen met hun attributen. Bij het gedicht „Weet iemand beter saus dan honger tot de spijzen", in Stoett's uitgave 1½ blz., worden niet minder dan 12 blz. aanteekeningen gegeven. Naast deze u i t v o e r i g h e i d treft ons een o n v o l l e d i g h e i d die zeer bedenkelijk is, omdat het geldt een punt van het hoogste belang. Het wetenschappelijk onderzoek van een dichter mag niet blijven staan bij de vermelding van een groote verzameling feiten, in casu een reeks parallelle plaatsen, maar heeft uit die feiten een conclusie te trekken, welke getuigt van filosofisch-aesthetisch of psychologisch inzicht. Dr. de Haan moet dit zelf wel hebben gevoeld of vaag hebben beseft. Hij verkeerde in het geval van den jager die uitging op patrijzen maar konijnen thuisbracht en zich toen probeerde wijs te maken dat er geen fijner wild bestaat. Immers, hij zegt, zijn studie begonnen te zijn om tot een juister a e s t h e t i s c h e waardeering te komen, maar „in den loop van zijn studiën" heeft hij „het betrekkelijk nutteloozo van die onderzoekingen ingezien", waartoe vooral heeft bijgedragen de lezing van Benedetto Croce's *Problemi di Estetica* (1912). Het is mij onbegrijpelijk dat dr. de H. van Croce, den fijnen, filosofischen aestheticus, den man voor wien de intuïtie de bron is van alle kunst en die zoo overtuigend de noodzakelijkheid van een historisch-aesthetische tegenover de pseudo-aesthetische kritiek in het licht stelt, zou hebben geleerd dat dergelijke onderzoekingen geen of weinig nut hebben voor de aesthetische waardeering. De bewondering voor Hooft mag er onder lijden, de aesthetische waardeering, d. i. de waardebepaling van zijn werken moet er bij winnen, wanneer we een juister begrip krijgen van hun conceptie. Bovendien, hoe luidt de allereerste zin van Dr. de Haan's Inleiding? „Men kan een dichter uit tweeërlei oogpunt bestudeeren: of zijn poëzie is het object van onderzoek: of zijn dichtende geest. Het resultaat van het eerste onderzoek zal zijn: e e n a e s t h e t i s c h e w a a r d e é r i n g v a n d i e p o ë z i e"... enz.

Zoo is het: wanneer Dr. de Haan ons dus heeft duidelijk gemaakt van hoeveel oneigens Hooft's gedichten overvloeien, dan zijn wij niet tevreden met een enkele terloops gemaakte opmerking over de meerdere of mindere schoonheid van navolging of origineel, maar we wenschen dan, dat hij ons Hooft's aesthetische beginselen verklaart, dat hij ons doet begrijpen, waarom Hooft de Romeinsche auteurs plunderde en waarom zijn wijze van navolgen moest verschillen van die bij andere, latere, dichters zooals onze tachtigers, welke veel meer aan oorspronkelijkheid hechtten. We denken aan wat de Drost laakt in den geschiedschrijver Burgundius, n.l. dat deze Tacitus niet zóó had gekauwd en herkauwd, dat die Latijnsche schrijver hem in het bloed was overgegaan. Verder had Dr. de H. moeten beslissen, hoe hij voortaan over Hooft's lyrische en epische poëzie te denken had. Heeft hij, hoe opgetogen over de artistieke knapheid van het Doorluchtig Hoofd der hollandsche Poëten, hoe vervuld van bewondering voor den pionier die in korten tijd de Nederlandsche verskunst tot een ongekende hoogte heeft gevoerd, die bewondering niet pijnlijk voelen slinken bij de ontdekking dat drie kwart niet oorspronkelijk is? Niet dàt een dichter ontleent, maar hoè en hoevèel hij ontleent, en in hoeverre het dichtwerk een beeldende openbaring is van een zuiver, krachtig gevoel, is van aesthetische beteekenis. Dr. de Haan heeft goed werk verricht, maar we zouden hem nog meer dankbaar zijn, wanneer hij had aangetoond, waar Hooft trots navolging gelijkwaardig of beter, waar hij tengevolge van navolging minder goed moet worden geacht dan zijn Latijnsche voorbeelden. Waarschijnlijk zou blijken dat die verzen de beste zijn, waarin hij 't meest zijn eigen weg gaat, wat natuurlijk alleen is uit te maken na een grondig onderzoek ook van de Fransche en Italiaansche dichters. Als voorbeelden dat Hooft ver achterstaat bij zijne origineelen noem ik *Glasschilderij* (bl. 72), te vergelijken met Horatius' Carm. III, 1, 20 en den aan Sappho's heerlijke ode herinnerenden Sang *Vrouw die mij brandt* (bl. 152), in welk gedicht de gekunstelde nabootsing van een overweldigend liefdesgevoel, waarbij de tong haar dienst weigert, al heel onaangenaam aandoet. Ik bedoel de ode, door Catullus vertaald en aanvangend met *Ille mi par esse deo videtur.*

Er is nog een andere conclusie, buiten het terrein der aesthetica, welke wij ongaarne in dit proefschrift missen. Dr. de Haan wijst in verschillende gedichten terecht Stoïcijnsche gedachten aan, welke hij toelicht door plaatsen uit Seneca en andere Stoïcijnsche schrijvers. Toch schijnt hij mij te zeer doordrongen van Hooft's Stoïcijnsche gezindheid. Zoo dunkt het mij onjuist, van het gedicht „Weet yemant beter saus" enz. te zeggen, dat Hooft hier „door en door Stoïcijn" is, want de gedachte dat de eer (het *honestum* of het zedelijk-goede) niet bestaat in de glorie van een grooten naam maar in het *verheugende* bewustzijn van een goed geweten te bezitten, is echt Epicuristisch; Hooft spreekt van „'t vernoecht genoet, daer Deucht haer Eere vint". In de Oudheid mogen Stoïcijnen en Epicuraeërs elkaar duchtig in de haren gezeten hebben, de sententies van beide scholen komen in Hooft's werk in zusterlijke eendracht naast elkander voor en ik geloof dat een onbevooroordeeld onderzoek tot de uitkomst zou leiden, dat er evenveel, zoo niet meer Epicuristische gedachten zijn op te diepen, naast andere die zoowel uit de eene als uit de andere school afkomstig kunnen zijn. Wanneer Dr. de Haan zijn dichter uit dit oogpunt had nagespeurd, zou hij in staat geweest zijn, ons een welgegronde conclusie te geven. Maar het spreekt vanzelf, dat dit onderzoek zich zou moeten uitstrekken over Hoofts geheele oeuvre.

Digitized by Google

Na onze algemeene bezwaren te hebben meegedeeld, willen wij nu vluchtig de aanteekeningen doorloopen. Hier is stellig veel goeds te prijzen : Een groote belezenheid in de antieken met name Virgilius, Ovidius, Propertius, Tibullus, Horatius, Catullus en Seneca, stelde den schrijver in staat, tal van parallelle plaatsen te citeeren, welke een helder licht werpen op den oorsprong van Hooft's dichtertaal en poëtische genres. Zoo wordt van een mooien regel in den Rijmbrief :

Horatius deed den Thyber hier sijn snelheit laten,
Die sachter ginck doort hooren van de nieuwe maten

aangetoond, dat hij een herinnering is aan Latijnsche voorbeelden. Een van de aardigste regels uit „Amaryl" (blz. 34): *En de maen Presenteert my thuis te leyen* is een vertaling van Propertius' *Luna ministrat iter.* Als Hooft in den Sang op blz. 90 spreekt van jaeren „die met rimpels 't voorhooft ploegen" blijkt dit een waarschijnlijke navolging van *sulcavitque cutem rugis* bij Ovid., Metam. III, 276. Het wachterslied (Galathea) — prof. Salverda de Grave maakte het reeds duidelijk — is van antieken oorsprong, gelijk het paraklausithuron, de nachtelijke klaagzang vóór het huis van de geliefde, met den beginregel „Ick loos de suchten" . . . enz., een nabootsing is van het Latijnsche carmen vigilatum, zooals dat bij verschillende Latijnsche dichters wordt aangetroffen. Terecht merkt Dr. de H. hierbij op, dat we erg moeten oppassen, er niet te veel werkelijkheid in te zoeken, al is alles nog zoo realistisch voorgesteld. Treffend is de aanwijzing van het groote brok (vs. 17—29) in „het schoonste van Hooft's bruiloftsdichten" (ten huwelijke van Adriaen Woutersz. Verhee enKatharina Gerrits Kop (blz. 73), dat bijna een letterlijke vertaling blijkt van den prachtigen aanhef van Lucretius' „De Rerum natura". Met Dr. de Haan's oordeel over den *Brief van Menelaüs*, ontleend aan twee van Ovidius' Heldinnebrieven, kunnen wij 't niet geheel eens zijn, waar hij zonder bewijs beweert dat die brief „hooger staat in dichterlijke waarde dan ook de mooiste Heldinnebrief van Ovidius". Ter staving had gewezen kunnen worden op den bizonder mooien droom (vs. 61—100), waarvan bij Ovidius geen equivalent is aan te wijzen, waarmee ik nog niet wil zeggen, dat dan de meerdere voortreffelijkheid van Hooft's navolging zou bewezen zijn. Eigenaardig is het, dat de beschrijving van genoten minneweelde in Hooft's Brief zoo'n overwegend groote plaats inneemt (vs. 263—285) ; het zinnelijk raffinement van de in details afdalende schildering is niet eigen aan de klassieke literatuur ; het is iets „moderns", dat we bij Hooft meer aantreffen, b. v. in „Dartelavond" en het slot van „Heilige Venus".

Ten slotte mogen nog een paar opmerkingen volgen over commentaren van Dr. de H. waarmede ik het niet eens kan zijn.

1°. Den laatsten regel van het gedicht „Medea onbeweecht", waar Hooft zegt, dat door den wind de vlam van zijn liefde wordt ontstoken, vindt Dr. de H. „hoogst zonderling". Het vers wordt duidelijk, als men den wind hier metaforisch opvat als de kille gemoedsstemming van de geliefde, een opvatting, waartoe vs. 10 : „het bittere weder is soo bitter niet als ghij" alle recht geeft.

2°. Het beroep op Horatius' (Carm. IV, 6, 26): *Phoebe, qui Xantho lavis amne crines*, om „de uitgespreide pruick van levent goud" te verklaren, in het bekende sonnet (blz. 101), is onjuist, omdat bij Horatius van Apollo's haren wordt gesproken zonder de bijgedachte aan „stralen". Phoebus immers is hier de Musageet en niet de zonnegod.

3°. Zeer juist vergelijkt Dr. de H. in den Zang op blz. 237 de regels „Evenals het waters beven Zonneschijn te ruggedreven Nu beneên, nu boven plaetst" met Virgilius' *Aeneis* VIII, 22 vlgg., maar ik kan volstrekt niet inzien dat de vergelijking van Virgilius gezocht is : Het onrustige, telkens wisselende heen en weer vliegen van de gedachten is juist bizonder mooi in dit beeld uitgedrukt. Alleen begrijpen we niet goed, hoe het water in koperen bekkens zoo in beweging komt, dat het gaat schommelen en beving van licht veroorzaakt. Slaan we echter Virgilius' voorbeeld, den Griekschen Apollonius Rhodius III, 756 vlgg. er op na, dan zien we waar de knoop zit : De Latijnsche dichter heeft zijn origineel een beetje bedorven, want hier lezen we van water dat z o o p a s in een waschkom of emmer gestort (en dus in beweging) is. Dat bij Hooft het beeld, toegepast op de flikkerende vlammetjes in Arbele's oogen, die kaatsen met het zieltje van den Drost, gezocht is, geven we gaarne toe.

Een enkele maal heeft Dr. de H. verzuimd, het Latijnsche voorbeeld aan te wijzen. Mijn oog viel in den Sang Periosta op de verzen „o braeve die u braef geslachte slacht ! *Van vromen worden vromen voortgebracht*", waarvan het laatste ontleend is aan *fortes creantur fortibus* van Horatius, Carm. IV, 4, 29.

Ik wil het hierbij laten. Wanneer ik vrij wat aanmerkingen heb gemaakt, moge dit voor den schrijver het bewijs zijn, dat ik zijn proefschrift belangrijk genoeg achtte om het met alle aandacht te beschouwen. De arbeid, door hem verricht, is geenszins verloren en zal zeker bijdragen tot een „endgültige" schatting van Hooft's poëzie. Het laatste woord hierover is nog niet gesproken.

Rotterdam. K. H. d e R a a f.

W. Silz, Heinrich von Kleist's Conception of the Tragic. (Hesperia n°. 12). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1923. (Pr. *f* 2.—).

Het werkje van Silz lijdt eenigszins aan het euvel, dat nu eenmaal bij een dergelijk onderzoek moeilijk te vermijden is : het is wat constructief en doctrinair. De ontwikkelingscurve van de levensbeschouwing van een groot kunstenaar is meest niet zoo heel eenvoudig en al te simplistische constructies komen licht in conflict met de werkelijkheid der ervaring. Maar afgezien van dit bezwaar, dat het meest geldt voor de behandeling van *das Käthchen von Heilbronn* en *die Hermannsschlacht*, is er heel veel te waardeeren.

Na een korte beschouwing over Kleist's jeugdphilosophie brengt Silz ons in medias res met de katastrophe in het geestelijk leven van den dichter tengevolge van de intieme kennismaking met „der neueren sogenannten kantischen Philosophie" (1801). Hij gaat daarbij van de gebruikelijke veronderstelling uit, dat Kant's eigen werk de oorzaak is van Kleist's wanhoop bij het ineenvallen van zijn idealistisch-optimistisch kaartenhuis, en kent blijkbaar niet de nieuwere opvatting van Cassirer (Idee und Gestalt, 1921, bl. 155 vlgg.), die, niet zonder reden, de mogelijkheid overweegt, dat Fichte en niet Kant daarvoor verantwoordelijk zou zijn. Hoe dit zij, deze gebrokenheid is de grondslag voor de tragiek van

Digitized by Google

Kleist's vroegste drama's en zoo karakteriseert Silz die Familie Schroffenstein (1802) als de tragedie van de ontoereikendheid van het menschelijk intellect tegenover de toevalsheerschappij van het noodlot, het fragment Robert Guiskard (1803), dat hij misschien niet ten onrechte als een vierde bedrijf opvat, als de val van een heroische figuur door een zinnelooze noodlotsmacht, de pest, en Amphitryon (1807) als de ontoereikendheid ook van het menschelijk gevoel tegenover de machinaties van een bewuste godenmacht, Zeus-Juppiter. Opmerkelijk is, dat Silz, in tegenstelling met de meeste Kleistonderzoekers, dit werk als een tragedie opvat, en tevens, dat hem blijkbaar de publicatie van Herwig in het Literatur- und Unterhaltungsblatt zur Kölnischen Zeitung vom 14. September 1921 is ontgaan, waardoor hij zonder bedenkingen Molière in plaats van Rotrou (Les deux Sosies) als bron aanneemt.

Vanuit de zuiver individueele tragiek komen wij dan met die Marquise von O.... (1807), een novelle, waarin geen enkel bovennatuurlijk motief meer voorkomt, tot de eerste tragedie van zuivere „Gefühlsverwirrung", die hier tot uiting komt, doordat een hoogstaande vrouw in bewusteloozen toestand (het motief is afkomstig van Montaigne) een kind ontvangt en tenslotte den vader huwt en hem vergeeft „um der gebrechlichen Einrichtung der Welt willen". Op dezelfde wijze gaat de heldin in Penthesilea (1808) te gronde, doordat haar diepste individualiteit (de liefde voor Achilleus) in conflict komt met de inrichting van haar wereld (het Amazonezijn).

Was tot dusverre de ontwikkeling vrij plausibel, vrijwel onmogelijk is het, uit het blijeindigend sprookjes- en ridderdrama das Käthchen von Heilbronn (1808) een aanklacht tegen de wereld der werkelijkheid te distilleeren, omdat alleen in dit bovennatuurlijk milieu het gevoel geen tragisch conflict heeft te duchten, zooals Silz wil.

Vasteren grond krijgen wij onder de voeten met de novelle Michael Kohlhaas (1808—1810), waarin de held, door de fijnheid zelf van zijn rechtsgevoel tot de grootste misdaden gebracht, tenslotte valt als zoenoffer voor het idee van den staat, een geresigneerd-verzoenende levensopvatting, die, een gevolg van Kleist's opvlammend patriotisme na 1809, zijn meest harmonische uitbeelding heeft gevonden in het diepe en fijne Hohenzollerndrama Prinz Friedrich von Homburg (1810). Met het loeiende en gifspuwende patriotisme van die Hermannsschlacht (1808) is het Silz m. i. niet gelukt een verbinding tusschen de beide andere werken van de laatste periode te bewerkstelligen.

Maar het zou onbillijk zijn, den schrijver daarvan al te zeer een verwijt te maken, die overigens de draad van zijn betoog zoo goed vasthoudt, zijn stof zoo uitnemend beheerscht (slechts eenmaal bl. 5, spreekt hij van „golden dependence on the rule of reason", waar de tekst „Unabhängigkeit von" heeft), en ons een zoo duidelijk beeld geeft van de ontwikkeling van den dichter.

Hilversum. Th. C. van Stockum.

La Vie de Saint Thomas le Martyr par **Guernes de Pont-Sainte-Maxence,** publié par **E. Walberg.** Lund, 1922.

Deze aankondiging komt laat; zowel het belang van de tekst als de naam van de geleerde die hem heeft uitgegeven hadden verdiend dat reeds eerder de aandacht der lezers van het *Museum* op dit werk ware gevestigd. De heer Walberg heeft zich door zijn editie van het *Bestiaire* van Philippe de Thaün (1900), door zijn *Saggio sulla fonetica del parlare di Celerina-Cresta* (1907), door zijn etymologie van *estuet* en door andere artikels in de *Romania* als een onzer beste romanisten doen kennen, en Guernes (of, zoals men gewoon was hem te noemen, Garnier) de Pont-Sainte-Maxence is een der merkwaardigste dichters uit de bloeitijd der Oudfranse literatuur. Hij is een dier geesteliken die, boven een geregelde werkkring in de kerk, het zwerversbestaan van de jongleur had verkozen en leefde van zijn talent als dichter en als zanger. Hij had Thomas Becket, de aartsbisschop van Cantorbery, die in 1170 vermoord was door aanhangers van koning Hendrik II van Engeland, zijn doodsvijand in de strijd van de geestelike tegen de wereldlike macht, gekend in de jaren dat de kerkvorst als balling in Frankrijk woonde; na diens dood had hij zich in Cantorbery grondig gedocumenteerd, en met grote zorg heeft hij, in strofen van vijf alexandrijnen, een gedicht over het leven en de dood van de hoogvereerde verdediger der rechten van de kerk geschreven.

De uitgave van de heer Walberg laat aan volledigheid niets te wensen over; wij vatten hier de uitkomst van zijn onderzoekingen over de schrijver en zijn bronnen samen, uitkomsten die voor een deel nieuw zijn. De levensbeschrijving van Guernes is de oudste der drie Franse biografieën van Thomas [1]); zij is geschreven in twee redacties, waarvan de eerste verloren is; die welke wij bezitten is naar alle waarschijnlikheid opgesteld tussen 1172 en 1174. Zij berust in hoofdzaak — en op dit punt wijkt Walberg, voor een deel altans, af van de resultaten van L. Halphen — op het *Vita sancti Thomae* van Edward Grim, die getuige was geweest van de moord en die, de aartsbisschop verdedigend, een arm had verloren; voor sommige biezonderheden, op Willem van Cantorbery, die ook het afschuwelike toneel in de kerk had bijgewoond. De documentaire waarde van het gedicht is dus minder groot dan men vroeger had gemeend; toch bevat het biezonderheden die de schrijver zelf heeft bijeengegaard, namen van personen en plaatsen die in zijn bronnen ontbreken, en de juistheid dier gegevens wordt vaak door latere geloofwaardige getuigen bevestigd; hij last bijvoorbeeld een brief van Thomas aan de koning in die de Latijnse biografen niet vermelden, maar die bewaard is gebleven. Onpartijdigheid is van hem niet te verwachten, ook al draagt zijn werk de sporen van nauwgezet onderzoek en ook al verheelt hij de fouten van zijn held niet, maar juist daardoor heeft het aan dichterlike waarde gewonnen. Als letterkundig gewrocht staat het zeer hoog: forse karaktertekening, levendige dialogen, ziedaar, onder meer, verdiensten die de uitgever, in een — het zij in het voorbijgaan gezegd — biezonder sierlik en voor een vreemdeling bewonderenswaardig zuiver Frans, doet uitkomen.

Aan de tekst zelf is, zoals men kon verwachten, de uiterste zorg besteed. Ook wat het onderzoek van de taal van Guernes betreft, bepaal ik mij tot een samen-

[1]) Zie over het *Vie de Thomas de Cantorbery* van Benet een artikel van Walberg in *Romania*, XLIV, 407.

Digitized by Google

vatting: het is, volgens Walberg, het idioom van het Isle-de-France, met enkele anglonormandismen, door de dichter opgedaan gedurende zijn langdurig verblijf in Engeland, en picardismen; indien de uitgever bij deze laatste de vorm *sace* rekent (p. CLI), dan lijkt mij dat niet geheel juist [1]), en wanneer *fere* voor *fiere* het enige Engelsfranse getuigenis was (het rijm *candel*: *bel* is dat zeker niet, zoals Walberg zelf reeds als mogelik aanneemt, zie p. CXLVIII), dan lijkt de invloed van de Engelse omgeving mij zeer twijfelachtig [2]).

Biezonder interesseerde mij de wijze waarop Walberg de tekst had vastgesteld, omdat ik zelf in de laatste tijd, door de herdruk van *Eneas*, de gelegenheid heb gehad het probleem der tekstuitgaven opnieuw onder de ogen te zien, en daarbij de overtuiging had gekregen dat ik beter deed, in afwijking van de eerste druk, af te zien van het geven ener „kritiese" editie; dus, geen of slechts een zeer sommaire groepering der handschriften, en een tekst geformeerd zonder behulp van hun „stamboom". Walberg heeft het, door G. Paris en Mall, in de Romaanse filologie ingevoerde systeem niet los gelaten; hij begint met een uitvoerige bespreking van de betrekking der manuscripten tot elkaar, doch evenmin als wie ook is hij erin geslaagd deze met zekerheid te bepalen. Ik constateer altans, vooreerst, dat hij daar waar het geldt het samengaan van handschriften, in strijd met de, volgens andere combinaties, aangenomen genealogie, een neiging heeft als toevallige overeenkomsten te beschouwen lezingen die minstens even merkwaardig zijn als wat hij gemeenschappelike fouten noemt in andere gevallen. Zo acht ik, in vs. 878, de verandering die PW zouden hebben gemaakt, ieder afzonderlik zonder van elkaar te weten (nl. *ne l'en kunstreindra* voor *nel contredirra*), veel ingrijpender en dus minder gemakkelik als onafhankelik van elkaar in P en W ontstaan te beschouwen, dan bijvoorbeeld, in vs. 5747, de lezing *gaitiez* (voor *guardez*) van HD, die de uitgever een „fout" noemt, welke, onder meer, de relatie van H tot D bewijst. In de tweede plaats treft mij dat, voor twee handschriften, H en D, moet worden verondersteld dat zij andere manuscripten hebben geraadpleegd, waardoor hun autoriteit als vertegenwoordiger der familie waartoe zij behoren natuurlik zeer wordt verzwakt. En in de derde en voornaamste plaats zij er op gewezen dat Walberg, in de praktijk, verstandig genoeg is geweest, zich niet te laten dwingen door de grillen zijner handschriften. Niet alleen dat hij, zoals vanzelf sprak, geheel vrij als basis voor zijn uitgave die manuscripten heeft gekozen, welke hij voor de beste hield, maar hij heeft zich bij het bepalen van de tekst vaak laten leiden door overwegingen die met de stamboom der handschriften niet te maken hebben, zoals de vraag of een uitdrukking min of meer algemeen en banaal is (de ongewone heeft de meeste kans de echte te zijn), of een lezing de min of meer getrouwe vertaling is van het origineel, en zo meer. Ja, zó weinig voelt hij zich gebonden door zijn eigen schema, dat hij de strofen 350, 351, 390, 1146 in de tekst opneemt, hoewel zij alle in één hs. (het beste weliswaar) voorkomen, en dat de strofen 459—464 evenmin worden uitgesloten, terwijl ook zij toch slechts door één manuscript (en geenszins het beste) worden gegeven. Moge al enkele malen de classificatie der hss. de keuze makkeliker hebben gemaakt, zij hielp niet altijd, zoals Walberg zelf erkent: „souvent il est impossible de trouver la bonne leçon".

Waar het op aankomt, dat is dat wij hier, dank zij de heer Walberg, een definitieve uitgave van een belangrijke Oudfranse tekst hebben.

Amsterdam. J. J. Salverda de Grave.

[1]) Zie G. Wacker, *Ueber das Verhältnis von Dialekt und Schriftsprache*, p. 24 en 25.

[2]) Zie over assonances van *ie* met *e*, J. Bédier, *Les assonances en -é et en -ié* (*Rom.*, XLVII, 465), en *Neophil.*, I, 13.

H. Franchet, Le Poète et son Œuvre d'après Ronsard. (Bibliothèque littéraire de la Renaissance, N. S. 7). Paris, Champion. 1923.

Dit werk van een geleerde die zijn onderzoekingen heeft geleid volgens de uitmuntende beginselen van Laumonier en Chamard, is de vrucht van uitgebreid bronnenonderzoek en voert tot zorgvuldig opgebouwde konkluzies die getuigen van grote eruditie, en, gelukkig, óók van grote liefde voor de Vendomois, wiens jubileum onlangs gevierd werd.

Een arbeid als deze: de uiteenzetting van de opvattingen die Ronsard zèlf had van de dichter én zijn werk, en die hij neerlegde vooral in zijn prozageschriften, is, doordat de evolutie van ieder denkbeeld als uitgangspunt de Oudheid, heeft, zó veelomvattend, dat de heer Franchet's boek terecht een *hand*boek mag genoemd worden van de ontwikkeling der ideeën die de Renaissancedichters eigen waren. Wie nauwkeurig het gehele werk, zonder grote onderbrekingen, doorleest, wordt onder de vloed van namen en citaten wel eens moedeloos, en de eerbiedige bewondering, die de lezer voelt stijgen, gaat dan wel eens gepaard met een lichte .... verveling. Ik schrijf dit woord neer met enige aarzeling, maar, er hoort toch wel enige moed toe om in het hoofdstuk over *La Gloire*, hoe belangrijk dit begrip ook is bij Ronsard, de schrijver, zonder afdwaling, te volgen in zijn beschouwingen over de roem bij de Grieken; bij de Romeinen; in de middeleeuwen; bij de voorlopers van R.; bij R. zèlf; invloed van Pindarus en Budeüs op R.; de leer van R.: roem is geen gunst; roem is deugd; roem en dood; sociale en platoniese opvatting ervan; de lauwertak en haar simboliek... dat is van het goede te veel en terecht mag men zich afvragen: had de inhoud hier en daar niet wat meer gekondenseerd en daardoor wat pakkender kunnen worden weergegeven?

De heer Franchet gaat uit van de gedachte dat, op 't ogenblik waarop Ronsard zijn eerste werken schreef, er eigenlik geen dichters in Frankrijk waren. Dus, met een kleine wijziging van Boileau's woord, roept hij:

Enfin Ronsard vint!

Spel van rederijkers, kinderachtig spel van rijmen en woorden, was de dichtkunst vóór hem geworden. Hierin ligt natuurlik veel waars, maar het is niet billik om Marot over één kant te scheren met de *grands rhétoriqueurs* en het is excessief om te zeggen (p. 271) dat Marot „de la prose rimée" schrijft, en dat hij een „faiseur d'épigrammes" is, een „menuisier", maar geen artiest (p. 186).

Wanneer ik deze twee restrikties in mijn lof dadelik noem, is dit om wel des te meer vrijmoedigheid het overige te prijzen. In de eerste 175 blz. van zijn werk toont de schr. ons in een helder betoog dat Ronsard aan de ouden

Digitized by Google

de theorie ontleende van de „fureur poétique”, die misschien het best te vertalen is door *enthousiasme*. Evenals ruim honderd jaren later voor Boileau de woorden *nature*, *vérité*, *beauté* onderling verband hielden, en vaak zelfs onderling te verwisselen waren, geven voor Ronsard de begrippen *fureur poétique*, *roem*, *deugd* en *kennis* aan de dichter zijn ware karakter. „Elles exaltaient, elles précisaient son individualité en un sens plus humain; elles le grandissaient réellement dans le monde et dans l'histoire, jusqu'à faire de lui ce qu'il était dans l'antiquité, un des principaux personnages du théâtre de l'univers”.

Dichtkunst — en dit is het uitgangspunt van het tweede deel van schrijver's betoog — was voor de Pléiade een deugd, en daardoor een deel van de individuële volmaking. Leren wordt daardoor een vreugde, bestudering en imitatie van het model het zoeken naar waarheid. Hoe geleidelik voert ons Ronsard naar de klassieke theorie! De gehele wereld wordt voorbeeld tot navolging, maar deze studie omvat veel meer dan het klassicisme van de zeventiende eeuw, dat zich konsentreerde op het innerlike van de mens, en dan nog slechts dat wat algemeen bezit is van de gehele mensheid. Als echter Ronsard zegt: „imitons la nature”, dan is dat begrip *nature* wijder voor hem dan voor Boileau, en omvat o. a. schildering van het landschap, beschrijving der kleding, der gelaatstrekken, met een menigte details.

Hiermede houdt gelijke tred de verfijning van het instrument dat de dichter gebruikt: volmaking van de stijl, die pittoresker wordt, van de taal, van de versbouw. Uitstekende beschouwingen geeft de heer F. over de alexandrijn bij Ronsard en over zijn andere rythmen. Maar op dit terrein heeft de schrijver niet veel nieuws kunnen ontdekken, na de uitvoerige studie van de heer Laumonier in zijn werk *Ronsard poète lyrique*. Slechts aangestipt b. v. wordt de belangrijke kwestie van Baïf's innovaties, waarvoor Ronsard niet veel gevoeld heeft.

Hilversum. J. van der Elst.

Le Philosophe parfaict et le Temple de Vertu de François Habert nouvellement remis en lumière avec notices et notes par **H. Franchet.** (Bibliothèque littéraire de la Renaissance, N. S. 8). Paris, Champion. 1923.

Deze uitgave is een aanvulling van Franchet's hierboven besproken werk. François Hubert is geen biezonder origineel schrijver, en toch werden zijn gedichten herhaaldelijk herdrukt, daar ze gedachten weergaven, die omstreeks 1542 gemeen goed waren. De Philosophe parfaict is De beschaafde Kristen; de tempel waarin de Deugd troont wordt slechts voor hèm geopend. Dit simbool werd meermalen door zijn tijdgenoten gebruikt: Marguerite van Navarre zinspeelt erop, Palingenius wijdde er hexameters aan, Erasmus en Ronsard maakten het beroemd, en sedert werd het een gemeenplaats van vele onbetekenende schrijvers, waartoe ook Habert behoort. Deze herdruk laat door een uitvoerige inleiding, bibliografie en verklarende aantekeningen niets te wensen over.

Hilversum. J. van der Elst.

Fr. Koepp und G. Wolff, Römisch-Germanische Forschung. Mit 8 Tafeln. (Sammlung Göschen n°. 860). Berlin u. Leipzig, W. de Gruyter & Co. 1922. (Pr. *f* 0.60).

In dit boekje worden heel in het kort alle problemen besproken, die zich voordoen bij de bestudeering der oudheden in dat gedeelte van Duitschland, dat eertijds door de Romeinen bezet was, of ten minste Romeinschen invloed ondergaan heeft. Koepp behandelt p. 9—58 de Romeinsche oudheden, terwijl Wolff p. 59—118 een overzicht geeft over de vóór-romeinsche en na-romeinsche overblijfselen. Het werk wordt ingeleid door Koepp, p. 5—9, en besloten met een zeer nuttig register, p. 118—120, terwijl op 8 plaatjes fotografiën worden weergegeven van enkele belangrijke oudheden of opgravingen. Natuurlijk heeft bestudeering der oudheden, evenals bij ons, vooral betrekking op scherven van aardewerk, en op paalgaten (p. 7).

De verdeeling van de stof over twee schrijvers heeft het nadeel, dat de continuïteit verbroken wordt, en sommige zaken, zooals de ringwallen (p. 25 en 69 vgl.), tweemaal besproken worden.

Van de Romeinsche monumenten behandelt Koepp in de eerste plaats de Porta Nigra, opgericht in de 2de helft van de 3de eeuw, evengoed als de daarbij behoorende stadsmuur, die dwars over een begraafplaats uit de 2de eeuw is aangelegd; de bevestiging en uitlegging van Trier dateert uit den tijd, toen de *limes* verlaten werd en de Rijn weer de grens was. Ook Keulen is in dezen tijd — voor de 2de maal — ommuurd, zooals uit den aard der overblijfselen blijkt.

Vroeger dan muren komen aarden wallen voor, en juist hierbij is het gebruik van houtwerk, door de bestudeering der paalgaten, ons in de laatste jaren zoo duidelijk geworden. In plaats van aarden wallen komen zelfs wallen voor, die uit heideplaggen bestaan hebben (p. 16).

Daarna wordt de *limes* besproken; de eigenlijke *limes* (een wal en gracht van Hönningen aan den Rijn tot Lorch in Wurtenberg, daarna een muur tot Hienheim aan den Donau) is slechts de laatste phase bij deze verdediging tegen de Germanen; daaraan voorafgegaan is een palissadeering uit den tijd van Hadrianus, waarvan de sporen vóór de gracht of vóór of achter den muur teruggevonden zijn; een herinnering hieraan was nog in de 4de eeuw over in den naam Palas (Ammian. XVIII 2, 15) cf. Ed. Norden, Sitzungsber. d. Pr. Akad. d. Wiss. 1921, p. 548; de eerste aanleg echter dateert van Domitianus, cf. Schiller, Gesch. d. Röm. Kaiserzeit I p. 527/8.

In § 10 behandelt K. de Romeinsche boerenhoeven; in het limes-gebied zijn ze veelal klein; daarentegen vindt men in het gebied links van den Rijn, tot in het bergland van den Hunsrück en de Eifel groote landhuizen die meer op kasteelen lijken; ze zijn uit den lateren tijd, terwijl de door Holwerda in Zuid-Limburg opgegraven Romeinsche *villae* meest uit de 2de eeuw zijn, cf. Holwerda, Nederland's vroegste geschiedenis, p. 149—155. In het artikel over de badhuizen uit K. de meening, p. 38/39, dat het zoogenaamde Keizerpaleis te Trier ook een badinrichting geweest is. In § 12 bespreekt hij de Romeinsche wegen, die vaak met de praehistorische samenvallen; ook de veenbruggen, *pontes longi*, hebben de Romeinen van de Germanen overgenomen [1]).

---

[1]) Omtrent veenbruggen vgl. men Wesselink, Tijdschr. Kon. Aardrijksk. Gen. 1924, p. 234—242, 641—644. Wesselink meent p. 642/3, dat de veenbruggen ten O. van den Hondsrug door de bevolking daar zijn aangelegd als vluchtwegen, ten einde in tijd van nood bij een overval uit het Zuiden, waar een andere bevolking woonde, de wijk te kunnen nemen naar hun stamverwanten in het Oosten.

Digitized by Google

Ten slotte wijs ik op de Romeinsche graven (p. 57) met hun tranenfleschjes, zooals ik ze bijv. te Geldermalsen gezien heb.

Het tweede gedeelte van het werk geeft eerst een overzicht over de verschillende perioden der praehistorie, zooals men die algemeen in Duitschland aanneemt: neolithische periode, Hallstatt-tijd en La-Tène-tijd, welke laatste ook tijdens de Rom. heerschappij doorloopt; dan komt na de volksverhuizing nog een periode van 300 jaar, waarin we bij het ontbreken van geschreven bronnen wederom alleen op opgravingen zijn aangewezen.

Wat den nieuweren steentijd betreft, hebben we eerst sinds het laatste decennium der vorige eeuw kennis gemaakt met een volk, dat zich met landbouw bezighield, en naar de wijze van versiering van het vaatwerk met streepen door de Duitschers: „Bandkeramiker" genoemd wordt (weder onderverdeeld in de Rössensche en Wetterausche). Een andere afdeeling der neolithici vormen de nakomelingen van de bewoners der paaldorpen; ook dezen zijn landbouwers. Al deze stammen woonden in streken, waar de bodem uit „löss" bestaat; de lössstreken hebben nooit bosch gehad.

De bevolking, die naar haar met snoeren versierd aardewerk „Schnurkeramiker" genoemd wordt, was uit het Oosten gekomen, en hield zich, zooals blijkt uit haar woonplaatsen aan den rand van het löss-gebied, met jacht en vischvangst op. De dragers van de cultuur der zônenkeramiek daarentegen komen uit het westen; men vindt die keramiek tot in Spanje.

Het 2de hoofdstuk behandelt eerst de ringwallen, waarvan de bestudeering pas begonnen is. In den Taunus zijn deze wallen oorspronkelijk aangelegd door de Galliërs (uit den vroegen La-Tène-tijd), maar later vergroot en uitgebreid door de Chatten (Holwerda l.l. p. 63 dateert het aardewerk daar gevonden uit den tijd omstreeks Christus' geboorte). Ze zijn volgens Wolff niet *oppida*, maar *refugia* (cf. Frontinus, Strateg. I, 3, 10), die keizer Domitianus in 85 stormenderhand veroverde, en binnen den *limes* bracht. Wolff meent, dat ze nooit *oppida* geworden zijn, omdat ze te zeer op ontoegankelijk terrein lagen. Schumacher daarentegen (Römisches Germanien, Hoops' Reallex. d. germ. Altert. III p. 526) identificeert ze met de **πόλεις** van Ptolemaeus. In ieder geval is de Altenburg bij Niedenstein, het caput Chattorum (Tac. Ann. I 56) een echt *oppidum* geweest, dat bewoond was, cf. Koepp p. 25. Holwerda l.l. vergelijkt het door hem opgegraven *oppidum Batavorum* met deze ringwallen in den Taunus.

Verder behandelt de schr. de graven en grafheuvels, en de wijze waarop men die ontgraven moet. De brandgraven liggen te midden van de hutten der landbouwers; de grafheuvels daarentegen aan den rand der bosschen; het zijn, zooals uit de bijgevoegde voorwerpen blijkt, de graven der aanzienlijken; alleen dezen worden door Tacitus (Germania 27: *sepulcrum caespes erigit*) aangeduid; van de brandgraven der armen op den vlakken grond spreekt hij niet. Dit zijn de graven der Germanen uit den jongsten La-Tène-tijd.

De „megalith-graven" in Midden-Duitschland (p. 81), zijn, zooals uit Holwerda l.l. p. 11, aant. 21 p. 217 blijkt, van dezelfde soort als onze hunnebedden; het is vreemd, dat de schr. op de Hollandsche literatuur geen acht slaat, hoewel wel een paar plaatjes, VI 2 en 3, uit Holwerda's opgravingen worden gereproduceerd.

Een interessant hoofdstuk is dat omtrent „Besiedelungsforschung", p. 87—102, waar de werken der duitsche geleerden, die zich met deze wetenschap bezighouden, besproken worden. De met veel emphase door A. Dopsch, Wirtschaftliche u. soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung I² verdedigde these omtrent het voortbestaan der cultuur ook gedurende de eeuwen der volksverhuizing heeft op menig punt van deze duistere geschiedenis een verrassend licht geworpen. Toch gaat Dopsch m. i. nu en dan te ver, zoo o. a. omtrent Friedberg in Wetterau (Oberhessen) I² p. 348—350. Wel zijn hier, zooals uit het groote werk van Meitzen, Siedelung u. Agrarwesen der West-Germanen, Anlage 34, blijkt, nog sporen over van een romeinsche veldverdeeling, maar — de tegenwoordige verdeeling in Gewanne en onderafdeelingen daarvan stoort zich maar gedeeltelijk aan die Romeinsche verdeeling; het Hoogduitsche dorpssysteem vervangt er het vroegere hoevensysteem, zooals een blik op die kaart ons kan leeren. Vaak ook is de Romeinsche cultuur geheel vernietigd, cf. A. Schoop, die römische Besiedlung des Kreises Düren (Zeitschr. d. Aachener Geschichtsvereins XXVIII (1905), p. 129—172, uit welk artikel blijkt, dat het gebied der Sunuci, de tegenwoordige Kreis Düren, geheel verwoest was, en eerst veel later, toen er reeds bosch gegroeid was op de verlaten plaatsen, opnieuw in cultuur is gebracht, en dat bovendien — en dit is het belangrijkste — de wijze van in cultuurbrenging van den bodem totaal gewijzigd is; terwijl men hier in den Romeinschen en vóór-romeinschen tijd het hoevensysteem vond (zie daaromtrent mijn bespreking van W. Kaspers, Die -acum-Ortsnamen des Rheinlandes, Museum XXXI p. 178), vindt men na dien tijd bijna uitsluitend het dorpsysteem dat dus niet, zooals ik toen (p. 180), in navolging van Dopsch, dacht, aan Romeinschen invloed te danken is, maar eerst sedert de eerste opschuiving van duitsche stammen naar het Westen, tegelijk met de aan het Oosten ontleende gewoonte van het begraven der lijken op rijen, eerst bij de Alamannen, later ook bij de Ripuarische Franken, zich langzamerhand ontwikkeld heeft.

Over die „Reihengräber" spreekt Wolff in het hoofdstuk over den tijd der volksverhuizing. Wanneer het Christendom doordringt, houden die graven op, en begraaft men in de nabijheid van kerken en kapellen.

De Sachsen hebben de „Reihengräber" niet gekend; zij houden tot op Karel den Groote vast aan de oude gewoonte, hun lijken te verbranden.

Wanneer ik nu nog mijn oordeel mag te kennen geven over dit werkje, dan zou ik willen zeggen, dat het zeer bruikbaar is, maar — voor hen, die reeds wat van het vak weten; wie niets van praehistorie weet, wordt uit dit boekje niet veel wijzer; trouwens, zoo gaat het met de meeste van de boekjes uit de Sammlung Göschen.

Wageningen. W. Koch.

G. Monod, La Vie et la Pensée de Jules Michelet. 1798—1852. 2 vols. (Bibliothèque de l'école des Hautes Études. Fasc. 235-236). Paris, Champion. 1923. (Pr. fr. 55).

Over Michelet zijn de acten nog niet gesloten. Over den historicus is men het nog zoo weinig eens geworden, dat Pierre Lasserre, anti-Romantisch door 't dolle heen, sneert: „Je me divertis autant qu'un autre à Michelet. Je ne le crois jamais"; terwijl Jaurès, telkens als hij in 't oerwoud der Fransche Revolutie nu eens een gansch

Digitized by Google

maagdelijk plekje meent gevonden te hebben, om een historisch-materialistisch uiltje te knappen, weer bemerken moet, dat Michelet er ook al geweest is. Ja, in denzelfden kring is men het nog zoo oneens, dat Victor Emile Michelet, volgeling van Barbey en Villiers, over zijn naamgenoot durfde vragen : „Qui donc aujourd'hui prendait au sérieux ce capricant et mesquin professeur ?" ; waarop Charles Péguy in zijn posthume dialoog „Clio" schijnt te antwoorden : „Il ne faut pas perdre une occasion de redéclarer, que Michelet est le génie même de l'histoire, d'abord parce que c'est vrai ; et puis ça embête tant de monde" !

Gabriel Monod was zeker de aangewezen man om het verstandelijk evenwicht tusschen deze gevoelsonevenwichtigheden te bezorgen.

Degelijk mediaevist, was hij door zijn huwelijk met Olga Herzen, de pleegdochter van Malwida von Meysenbug, met edele idealisten in aanraking gekomen, en heeft zoo steeds beseft, dat het ideaal van wetenschap slechts kan lichten, zoolang het straal van een krachtiger lichtbron, van een Levensideaal, is. Ondertusschen was hij te eerlijk en bescheiden, om zijn aanleg te forceeren tot wat hij buiten zijn macht rekende ; naar de groote synthese heeft hij zelf niet gestreefd, maar zich ertoe bepaald, zijn leerlingen op den meester te wijzen, die deze wel begeerde.

In 1875 al schreef hij over Michelet ; in 1894 gaf hij hem een plaats onder „Les maîtres de l'histoire" ; in 1905 deed hij een derde studie volgen. Hij heeft Michelet en diens tweede echtgenoote persoonlijk gekend, en de manuscripten, brieven en dagboeken na beider dood geërfd. Van het hier aan te kondigen boek mag men dus veel verwachten, en het bevredigt die verwachting geheel.

Wij volgen hier de lessen aan 't „Collège de France" door Monod gegeven, bezettend den leerstoel gesticht door de markiezin Arconati ter nagedachtenis van haar vader, een vriend van Michelet. „Algemeene geschiedenis en historische methode" heette het vak : men mag gerust zeggen, dat Monod, over Michelet handelend, niet veel minder gaf dan hij beloofde. Hoe zou het ook mogelijk zijn dezen historicus, die vóór alles filosoof en psycholoog was, te bespreken zonder dat al de fundamenteele problemen, zooal niet der historie, dan toch der historische methode, ter sprake kwamen ?

Waar Monod ook over spreekt : over rassentheorie of politieke aardrijkskunde, over 't leven van Luther of 't Messianisme van Mickiewits — hij vergenoegt zich niet er mee, Michelet's standpunt te omschrijven, maar omlijnt ook, hoe 't met de vraag stond vóór Michelet, en hoe zij later beantwoord werd. Uitvoerige hoofdstukken worden aan Vico en Quinet, aan de geestelijke betrekkingen tusschen Frankrijk en Duitschland gewijd. Aan één persoon en aan enkele historische vragen wordt zoo *praktisch* de methode gedemonstreerd : de groote lijn wordt niet uit 't oog verloren, maar minutieuze onderzoekingen evenmin geschuwd (b. v. aangaande Michelet's finantieele positie, of de wijze, waarop Mme Michelet zoo dikwijls in de Dagboeken heeft geknoeid). Het spreekt vanzelf, dat veel onuitgegeven materiaal daarbij verwerkt wordt ; ik wijs op 't verhaal van Michelet's reis door Holland in 1837 (II, p. 228 vlg.).

Op zijn 30e is Michelet gevormd. Ziehier hoe Monod hem schetst : „La tendance à ces grandes généralisations philosophiques toujours vagues, chimériques et contradictoires, était contrebalancée en Michelet par un sentiment intense de la réalité, le don de voir, de comprendre et de rendre la vie, qui le ramènent constamment de l'abstrait au concret ; si bien que le philosophe qui s'égare souvent, dupe de rêves, de mirages ou de mots, est contenu d'un côté par l'érudit, de l'autre par l'artiste. Il y a de plus en Michelet un homme de sens pratique très subtil qui est un bon ménager, du moins pendant une grande partie de sa carrière, de son travail et de son génie, et qui, après s'être enivré de rêveries cosmogoniques, donne au public des oeuvres accessibles à tous, fortement conçues, exécutées de main d'ouvrier et auxquelles l'enthousiasme du visionnaire et du philosophe prêtent je ne sais quelle grandeur et quelle couleur mystérieuses" (I p. 25—26).

Michelet's wezen is zeker tusschen de twee polen van subjectiviteit en objectiviteit in spanning — en door allerlei wezens, geborneerd tot één dezer polen, is hem dat ook voldoende nagehouden, omdat zij de andere pool niet eens kenden. En Monod verheelt allerminst, dat deze spanning bij onvoldoende zelfkennis en zelftucht verderfelijk kan worden, omdat de subjectiviteit dan haar gewaande objectiviteit aan alles wenscht op te dringen, terwijl de objectiviteit haar gewaande subjectiviteit voor gevaarloos, ja wondersprekend houdt inplaats van zuiver eigen en vreemd, valsch en echt te onderscheiden.

Monod zegt dan ook : „Nous avons signalé chez Michelet dès ses débuts cette inquiétante et dangereuse conviction d'une identification de l'histoire et de sa propre personne, si bien que c'est dans son propre coeur qu'il trouve le sens et l'explication du passé. Tout homme est dans une certaine mesure un abrégé et un représentant de l'humanité ; un homme de génie qui a passé vingt ans à scruter l'histoire peut légitimement chercher dans ses propres expériences et dans le retentissement de l'histoire en son propre coeur, l'explication du passé et surtout les rapports du passé avec le présent et l'avenir. Mais chez un homme d'une sensibilité aussi maladive que Michelet, cette intervention de sa personnalité dans l'histoire risquait de transformer l'enseignement de l'histoire en un exposé désordonné et hyperbolique des émotions que soulevait en lui le spectacle du passé et la méditation de l'avenir" (II, p. 187—'8).

Inderdaad, Michelet is daarom als voorbeeld zoo nuttig omdat er zooveel bemoediging, maar ook zooveel waarschuwing in zijn werk zit. Een geschiedwetenschap, die behoorlijk *beschrijven* wil (een goede beschrijving sluit een goede verklaring in, maar niet andersom), zal zich vanuit het gevoel in den historicus moeten voeden, en wederom de gevoelens in de historie als kern zien. Wat men ons ook wil wijsmaken, met de politiseerende Idee van Ranke komen wij er niet, laat staan met de vermaterializeerde (Idee mag zij eigenlijk niet meer heeten) van Marx. Michelet, Burckhardt en Lamprecht zijn de mannen, in wier naam de geschiedwetenschap voortgezet moet worden, als daar nog de krachten voor zijn. Maar aan Michelet kan dan ook nog weer de noviet leeren, hoe vervaarlijk zelfs bij de schoonst-aangelegde menschelijkheid 't zich wreekt, dat zij onvoldoende bij God te biecht ging ; zich wreekt in leven, kunst en wetenschap. Of zooals Geel, nuchterder en niet bevroedend welken zin zijn woorden door de Psychoanalyse zouden krijgen,

Digitized by Google

reeds in 1844 aan den jeugdigen Bakhuizen van den Brink schreef: „de beste geschiedschrijver zal wezen, die zich zelven analyseeren kan.”

Wij zijn Monod dankbaar, dat hij ons dit nog weer eens deed beseffen met een rijkdom van uitlegging en toelichting, die hier slechts vermeld kan worden. Helaas, aan het IIe deel, de kroon op zijn werk, kwam hij niet meer toe. Van harte hoop ik, dat een jonge Franschman het alsnog schrijft. In mijn proefschrift heb ik de overtuiging uitgesproken, dat de Fransche historiografie met Aulard en Jaurès bergaf ging. Moge de werkelijkheid mij weerleggen, en niet alleen de navolger, maar ook de opvolger van Michelet zich aan ons vertoonen!

Amsterdam. G. Kalff Jr.

Ad. v. Harnack, Neue Studien zu Marcion. (Texte u. Untersuch. 44, 4). Leipzig, J. C. Hinrichs. 1923. (Pr. ƒ 0.65).

In deze studie tracht Harnack enkele hoofdstellingen van zijn belangrijk werk over Marcion (1921; cf. Museum Aug. 1921) tegenover de bedenkingen zijner critici, met name W. Bauer (Gött. gel. Aug. 1923, 1 vv.) en Hs. v. Soden (Z. f. Kirchengesch. 60, 193 vv) te verdedigen, en wel de meening, dat Marcion, ondanks zijne leer van de twee goden toch geen gnostiek was, maar een biblicistisch theoloog en dat hij de schepper van den nieuwtestamentischen kanon zou geweest zijn, verder zijne algemeene waardeering van het marcionitische christendom, eindelijk zijne beoordeeling van den invloed, dien Marcion op den tekst van het N. T. heeft uitgeoefend. Mij lijkt bovenal de verdediging van het niet-gnostiek karakter van M.'s theologie belangrijk; al ben ik van oordeel, dat M. toch onder de gnostieken gerekend moet worden: hij is een gnostiek sui generis, een pauliniseerende gnosticus, wiens gnosticisme zich bepaalt tot enkele hoofdpunten (docetische christologie, verwerping van het O. T., losmaking van het O. T. van den vader van Jezus Christus en dualistische wereldbeoordeeling) en die overigens zich geroepen gevoeld heeft, de paulinische brieven als autoritatieve documenten aan de uitlegging van het wezen van het christendom ten grondslag te leggen. Het geschrift is voor elken lezer van het groote werk onmisbaar. Gaarne had ik gezien, dat H. ook wel met Dr. G. A. van den Bergh van Eysinga (N. Theol. Tijdschr. 1921, 218 vv.) in debat getreden was, wiens critiek op sommige punten wèl een weerlegging verdient, en verder, dat hij nog even ingegaan was op zijne beoordeeling van het O. T., die door vele theologen scherp aangevallen is geworden.

Leiden. H. Windisch.

P. Hofmann, Die Antinomie im Problem der Gültigkeit. Berlin, Walter de Gruyter & Co. 1921.

In deze, uit de school van Benno Erdmann komende, verhandeling wordt de meening verkondigd, dat Kant vergeefs beproefde in de plaats van de innerlijk tegenstrijdige oude metafysika een van tegenstrijdigheden vrije kennistheorie te stellen. Bij dieper doordenken van Kants „Vernunft”-begrip, ziet men dat ons kenvermogen zelf opgebouwd is uit „einander widerstreitende Motive des Denkens, die durchgeführt unvermeidlich auf Antinomieën führen”. Dit wordt dan uitvoerig betoogd, en alle mogelijke waarheidsbegrippen (het idealistische, realistische, faenomenologische, etc.). worden overwogen. Wij willen hier alleen opmerken, dat Kant zelf zonder twijfel zijn bedoelingen geheel miskend zou achten en ernstig zou geprotesteerd hebben tegen de onkritische wijze waarop hier met de begrippen waarheid, werkelijkheid, organisatie van het menschelijk bewustzijn en dergelijke wordt omgesprongen.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Teyler's Godgeleerd Genootschap.

Volgens het Programma van Teyler's Godgeleerd Genootschap voor 1924 blijft de volgende prijsvraag uitgeschreven om beantwoord te worden vóór 1 Januari 1926:

De verhouding tusschen gezag en persoonlijke vrijheid en zelfstandigheid op het gebied van het geestelijk leven.

Als nieuwe prijsvraag, ter beantwoording vóór 1 Januari 1927 is uitgeschreven:

Oorsprong, waarde en toekomst van buitenkerkelijke godsdienstigheid.

Voor nadere bizonderheden zie men het programma van het Genootschap, dat op aanvrage bij Heeren Directeuren van Teyler's Stichting te Haarlem jaarlijks omstreeks 15 November kosteloos verkrijgbaar is.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, XII, 6: G. Royen, Eenentwintigste internat. Amerikanistencongres. — Dez., De nominale klassificatie. — D. A. Stracke, Deken Herman uit den Reynaert. — W. H. Beuken, „Onze lenige taal”.

English Studies, VI, 6: M. S. Serjeantson, The Dialect of the Earliest Complete Engl. Prose Psalter. — J. H. Schutt, Prof. Moulton and Shakespeare's *Merchant of Venice*. — Notes a. News. — Transl. — Rev. — Brief Mentions. — Bibliogr.

Leuv. Bijdragen, XVI, 3-4: A. H. Krappe, A Flemish legend of the Ploughman King. — J. Lindemans, Toponymica. — B. M. Woodbridge, Mathan as a Jesuit. — A. L. Corin, Lettres de J. E. Wagner à J. P. F. Richter (slot). — L. Reypens, Het oude Ruusbroec-portret teruggevonden en een Ruusbroec-gravure naar V. Diepenbeek ontdekt. — A. Burssens, Verhouding v. d. Nederl. Sterfboeken (den Haag) tot *L'art de bien mourir* (Brugge).

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Brom, Dominee: Tschr. v. T. en Letteren XII. n°. 6 (Maximilianus).

Van Dale, Wdb.: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 6 (Beuken).

Van Dam, Hamlet: Engl. Stud. VI, n°. 6 (Pollard); The Sunday Times 1924, 13 July (Dilys Powell).

Van Ginneken, Ontdekk. v. d. Kleuter: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 6.

Van Kranendonk, Eng. Liter. sinds 1880: Engl. Stud. VI, n°. 6 (Kooistra).

Kruisinga, Accidence a. Syntax: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 6 (de M.).

Van der Laan, Brabbeling II: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 6.

Van Mierlo, Hadewijch I: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 6.

Molkenboer, Outergeuren: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 6.

Schepers en Scholten, Kleine Gids: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 6.

Verschuur, Montanus: Tschr. v. en Letteren XII, n°. 6.

De Vooys, Verzam. Taalk. Opst.: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 6.

Woltjer, Lat. Gramm.: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 6.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN

Supplementum Epigraphicum Graecum

Adiuvantibus P. ROUSSEL, Argentorati, A. SALAČ, Pragae, M. N. TOD, Oxonii, E. ZIEBARTH, Hamburgi, redigendum curavit J. J. E. HONDIUS, Lugduni Batavorum

Volumen primum. — Fasc. I-II — Volumen secundum Fasc. I

Prijs per jaargang van 10 vel druks van 16 pagina's **f 6.—**

Het doel van dit periodiek is een overzicht te geven van de Grieksche Opschriften, die in verschillende boeken of tijdschriften worden gepubliceerd, maar zoo verspreid, dat het zeer moeilijk is voor ieder, die daarvan een studie wil maken, zich van alles op de hoogte te stellen.

SUPPLEMENTUM EPIGRAPHICUM GRAECUM

brengt deze teksten bijeen, verbeterd of zooveel mogelijk bijgewerkt en geographisch gerangschikt.

„La substance du périodique est riche et contient des pièces de première importance. Le choix des variantes et conjectures paraît judicieux en général et donnera satisfaction.''

Rev. Etud. Anc. 1924.

Uitgave van A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij te Leiden

Zoo juist verschenen:

UNIVERSALISME EN PARTICULARISME

IN DEN AANVANG VAN HET HELLENISTISCH TIJDPERK

REDE

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van Bijzonder Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden op 10 December 1924 door

Dr. D. COHEN

Prijs . . . . f 0,75

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

SCHOOLWOORDENBOEK

OP DE

Gedichten van Homerus

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr.

DERDE DRUK Gebonden f 4.75

Dit is het algemeen gebruikte Woordenboek bij de studie der GEDICHTEN VAN HOMERUS

UITGAVE VAN A.W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. TE LEIDEN

Zoo juist verscheen in de

BIBLIOTHEEK VAN MIDDELNEDERLANDSCHE LETTERKUNDE

vroeger onder redactie van Prof. Dr. J. VERDAM, met medewerking van Prof. Dr. J. TE WINKEL en Prof Dr. J. FRANCK, **voortgezet onder redactie van**

Prof. Dr. A. KLUYVER

FERGUUT van Dr. EELCO VERWIJS en Dr. J. VERDAM

Opnieuw bewerkt en uitgegeven door Dr. G. S. OVERDIEP,

Leeraar aan het Stedelijk Gymnasium te Apeldoorn.

Prijs ing. **f 9.50**

UITGAVE VAN A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

32ste Jaargang. **No. 5** **Februari 1925**

Carnoy, Manuel de linguistique grecque (Hesseling).
Boutens, Platoons Phaidros overgebracht (Ovink).
Hondius e. a., Supplementum epigraphicum graecum, I (H. M. R. Leopold).
Gudeman, Geschichte der Lateinischen Literatur (Enk).
Finot, Les Questions de Milinda (Vogel).
Dez., Çāntideva, La Marche à la Lumière (Vogel).
Jóhannesson, Grammatik der urnordischen Runeninschriften (v. Hamel).
Robbers, De Nederlandsche Literatuur na 1880 (A. Greebe).
Dudok, Sir Thomas More and his Utopia (Falconer).
Lombard, Saint-Réal, Conjuration des Espagnols (Gallas).
Dulong, L'abbé de Saint-Réal (Gallas).
Dessau, Geschichte der römischen Kaiserzeit, I (Boissevain).
Hirschauer, Les Etats d'Artois (v. d. Linden).
The American School of Oriental Research. The Annual, I-III; Bulletins, 1-9 (Wensinck).
Clemen, Die Mystik (K. H. E. de Jong).
Müller, Das Problem der Seelenschönheit im Mittelalter (Groenewegen).
Schoolboeken:
De Brouwer en Slijper, Grieksche Leergang, Ia en Ib (Assmann).
Benjert en Elzinga, Fransche Lectuur voor de Middelbare School, I, 5 en II, 5 (Prins).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

AAN DE MEDEWERKERS VAN HET MUSEUM.

De Redactie ontving in de laatste jaren een zoo groot aantal boeken ter aankondiging, dat uitbreiding van ons Maandblad zou moeten volgen, ... indien slechts de geldmiddelen dat gedoogden. Tot tijd en wijle een belangrijk toenemen van het aantal abonnés ons veroorlooft den omvang van het Museum te vergrooten, moeten wij de medewerkers dringend verzoeken de grootst mogelijke beknoptheid in acht te nemen, zoodat hun stukken in geen geval meer dan TWEE KOLOMMEN beslaan. Alleen daardoor kan voorkomen worden dat menigmaal geruime tijd verloopt tusschen de inzending en de plaatsing der artikels.

De Redactie.

A. Carnoy, Manuel de linguistique grecque. Les sons. Les formes. Le style. Leuven, Editions Universitas; Parijs, E. Champion. 1924.

Het boek van de heer Carnoy, hoogleraar te Leuven, bevat, gelijk de ondertitel aanduidt, een volledige handleiding voor de linguistiese beoefening van het Grieks, wel te verstaan van het Oudgrieks, al toont een enkele opmerking van de schrijver dat de betekenis van het middeleeuwse Grieks en dat van onze tijd hem niet ontgaat.

Na drie inleidende hoofdstukken over de Griekse taal, geschetst in haar voortreffelikheid (waaraan de schrijver een absolute waarde toekent), in haar dialektiese verscheidenheid en in haar ontwikkeling tot litteratuurtalen, volgt de behandeling der Griekse klanken, beschouwd in hun verband met het Indo-Germaans. Daarna worden behandeld het Griekse aksent en vervolgens de analogie, in een hoofdstuk dat voorbereidt tot de bespreking der vormleer; de historiese morfologie is 't onderwerp van het zevende hoofdstuk, 't gebruik der vormen dat van het achtste en het laatste hoofdstuk is getiteld *notions de stylistique grecque*. Al wat tot lof van de Griekse taal in het eerste hoofdstuk is gezegd, wordt in het laatste door tal van fijne opmerkingen en sprekende voorbeelden nader betoogd. Het schijnt mij toe dat de heer Carnoy dit gedeelte van zijn boek met voorliefde heeft bewerkt; nergens kon hij minder gebruik maken van voorgangers: hij zelf heeft hier in der tijd de weg gewezen van algemene loftuiting tot welomschreven aanwijzing der biezonderheden van de Griekse schrijftrant in zijn *Notions pratiques de stylistique grecque*, Leuven, 1910 (Zie *Museum* XVIII (1911), kol. 207, 208).

Deze *Manuel* is niet bestemd voor eerstbeginnenden, maar voor studenten en nog meer voor leraren die, voor zover zij zich daar aan de universiteit niet op toegelegd hebben, het „waardoor" en het „hoe" willen weten van hetgeen zij door het gebruik kennen. Het wordt hun wat de klanken en de vormen betreft duidelik gemaakt door vergelijking, maar dit gebeurt op zo eenvoudige wijze dat eigenlike kennis van andere talen, behalve het Latijn, niet onmisbaar is. Toch zal de lezing van deze hoofdstukken, ondanks de helderheid der voorstelling, vrij wat inspanning kosten aan degenen die zich nimmer waagden aan soortgelijke studie. Ik geloof dat als progymnasma de kennis van het Nieuwgrieks, en de daarop gevolgde bestudering van de evolutie der vroegere klanken en vormen tot hun tegenwoordige

Digitized by Google

staat, het begrijpen van de wording der oudere taal zeer zou vergemakkeliken. De geschiedenis herhaalt zich ook in de lotgevallen der taal ; als men gezien heeft hoe een bekende Oudgriekse vorm tot een even, of nog beter, bekende Nieuwgriekse vorm is geworden, zal men veel postulata der vergelijkende taalwetenschap met meer vertrouwen aanvaarden, omdat men ze telkens kan vergelijken met parallellen die histories vaststaan. Het heden leert in dit geval beter het verleden kennen dan het verleden ons 't begrijpen vergemakkelikt van hetgeen we tans waarnemen. Inzicht in de „algemene taalwetenschap" verkrijgt men het best door als punt van uitgang een levende taal te nemen.

Helderheid, eenvoud en degelike dokumentatie zijn hoofddeugden van het mooie boek dat Prof. Carnoy ons heeft gegeven. Waar 't onderwerp tot zekere onduidelikheid, in elk geval tot het gebruik van niet ondubbelzinnige kunsttermen leidde, wordt de mening van de schrijver aanstonds nader verklaard. Zo laat hij op zijn definitie van de zin (blz. 221), de ontleding volgen van een voorbeeld waaruit blijkt hoe verschillende talen een bepaalde voorstelling analyseren en daarbij gebruik maken van verschillende taalmiddelen. Dit voorbeeld is zeer sprekend (blz. 223—225). Met het Nederlands is Prof. Carnoy zeer vertrouwd ; bij voorkeur haalt hij de vormen van onze taal aan wanneer hij 't Germaans ter vergelijking gebruikt. Men gevoelt dat hij, in het Frans schrijvende, ook gedacht heeft aan zijn Vlaamse landgenoten en aan hun taalverwanten in 't Noorden.

Het spreekt van zelf dat ook in dit werk, hoewel het niets wilds of avontuurliks heeft, allerlei is waarover men van gevoelen kan verschillen. Zo acht ik de verheerliking van de Griekse taal qua talis wat eenzijdig ; bij de behandeling van de betekenis der aspecten en tijden van het werkwoord lijkt mij de verdeling soms onnodig ver doorgevoerd : is 't nodig van een *présent de persistance* te gewagen wanneer, gelijk in de aangehaalde voorbeelden, het voortduren zo onmiskenbaar in de bepaling (**ἐκ μειρακίου, πάλαι** = sinds lang) wordt uitgedrukt (blz. 278)? Zeer leerzaam is de uitvoerige en scherpzinnige behandeling der partikels, maar ik vraag mij toch af of de rijkdom van het Grieks, ook in dit opzicht, alleen uit 't vernuft en de behoefte aan 't weergeven van het „élément subjectif du cours normal des idées" moet verklaard worden (cf. blz. 314). Ik voor mij geloof dat men de aard van het Griekse aksent in aanmerking moet nemen. Dat aksent was van drieërlei soort en die verschillende aksenten deden niet noodzakelik een zelfde lettergreep uitsteken boven de overige. Dientengevolge moet het Oudgrieks geen sterk gemarkeerd rythme gehad hebben, een minder heftige aksentuatie dan de moderne talen. Als, in het latere Grieks, het aksent de kwantiteit tot zich heeft getrokken en dus meer dan vroeger een bepaalde sylbe naar voren komt, ziet men de meeste partikels geleidelik verdwijnen. Dat kan toch niet toevallig wezen ; ik zie er een aanwijzing in van de rol die zij vervulden in een periode met veelzijdiger en daardoor rustiger aksentuatie.

Misschien zullen sommigen het verdwijnen der meeste partikels aan 't verval van 't Hellenisme toeschrijven, maar ik kan dat niet beamen ; ik zie in 't algemeen weinig verband tussen geestelike bloei en af- of toenemen van dergelijke stijlmiddelen.

De drukfouten die ook in dit boek, met zo veel en zo verschillend Grieks, niet vermeden konden worden, verbetert men òf gemakkelik onder 't lezen (b.v. blz. 213 *prévalait* voor *prévalaient*, blz. 350 *Thract.* voor *Theaet.* enz. enz.) òf ze zijn opgenomen in de *Errata*. In dat lijstje mis ik er echter drie waarvoor als „zinstorend" even gewaarschuwd moet worden ; blz. 21 : *avec allongement compensatoire*, lees *sans a. c.* ; blz. 377 : *Socrate*, lees *Isocrate* ; blz. 388 : in H. Weils vertaling van een paar zinnen van Voltaire zijn uitgevallen de woorden **τοῦ νόμου τοῦ φονίου, τὴν δὲ διάνοιαν.** Ik vermeld deze kleinigheden omdat ik iets, hoe weinig dan ook, wil bijdragen voor de tweede druk, die naar ik hoop en vertrouw spoedig nodig zal blijken.

Leiden. D. C. Hesseling.

P. C. Boutens. Platoons Phaidros uit het Grieksch overgebracht. Rotterdam, Brusse's Uitgevers-maatschappij. 1923.

Dat het onmogelijk is, een bevredigende vertaling te geven van een, uit een geheel andere gedachte- en gevoelssfeer stammend, geschrift, waarin deels door zeer abstracte begrippen, deels in mythisch-poëtischen vorm over de allerdiepste problemen van het geestelijk leven gehandeld wordt, — Dr. Boutens zal de eerste zijn, dit toe te geven. Natuurlijk is hij met zijn werk niet tevreden; hij kan niet meenen, dat hij bij steeds voortgezetten arbeid, partij trekkend van gelukkige ingevingen, het niet nog veel beter zou kunnen maken.

Alle vertalingswijzen hebben hun voor en tegen. Onder den indruk van Boutens' proza, dat zich zooveel mogelijk naar het origineel tracht te voegen, is men geneigd te oordeelen : „neen, die andere vrij herscheppende methode ten onzent door Hartman, in Duitschland door Wilamowitz met zooveel succes toegepast, is toch verre te verkiezen." Dr. Boutens gebruikt nu eens een onnatuurlijke stijve boekentaal, die aldoor aan Grieksche constructies herinnert, dan weer zeer familiare, soms al te familiare conversatietaal (zoo b.v. in 275 E, waar **κυλινδεῖται** door „rondscharrelen" weergegeven wordt). Ondanks alle streven naar accuraatheid, waarbij soms vrij gezochte woorden en woordverbindingen ontstaan, slaagt hij er toch vaak niet in, die gedachten en gevoelens in ons te wekken, die Plato in ons wekken wil.

Van groot gewicht is hier natuurlijk ook, hoe de vertaler Plato's filosofie opvat en begrijpt, en dan welke hoofd- en nevenbedoelingen hij aan Plato speciaal in dezen dialoog toeschrijft. Dit komt vooral uit bij het weergeven van het onvertaalbare woord **λόγος** (Sing. en Pluralis). Niet steeds schijnt Dr. Boutens Plato's ware bedoeling gevat te hebben. Zoo in de passage 270 A. Plato spreekt hier ironisch, ja, spottend, wat vooral blijkt uit den term **ἀδολεσχεῖν**. Hij vindt de half-materialistische natuurfilosofie van Anaxagoras waarin de functie der Idee geheel miskend wordt, absoluut onbruikbaar van een recht begrip van de eischen, die de **λογος** in het ethisch-politieke-religieuse leven stelt. Dat Perikles door deze natuurfilosofie eer in de war gebracht, dan vooruitgebracht is, staat bij hem vast. Schleiermacher vertaalt dan ook volkomen juist (en overeenkomstig den zin der Grieksche woorden) : „alle gröszeren Künste bedürfen doch etwas von spitzfindigem und hochfliegendem Geschwätz über die Natur". Boutens daarentegen : „al de groote onder de kunsten

Digitized by Google

hebben bijkomstig behoefte aan eene in bijzonderheden afdalende en in bespiegelingen zich verheffende kennis omtrent de natuur."

Het spreekt vanzelf, Dr. Boutens zou niet moeten zijn, die hij is, om niet in dit werk veel goeds geleverd te hebben. Tal van gelukkige vondsten kunnen wij aanwijzen. Maar toch, over 't geheel genomen, hadden wij van dezen woordkunstenaar en kenner der Grieksche kultuur (over wiens „Platonisch denken" in de R. Kathol. „Studiën" van Juli 1924 een zeer lezenswaard artikel verschenen is) nog iets mooiers verwacht. Volstrekt niet in alle opzichten (ook niet in 't overbrengen van moeilijke termen als **ἀρχή, μανία, ἀνάμνησις** e. d.) vinden wij zijn vertaling te verkiezen boven die van den overleden filoloog Vollgraff (in 1913 verschenen), die op litteraire schoonheid geen aanspraak maakt.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

Supplementum epigraphicum graecum, adiuvantibus P. Roussel, Argentorati, A. Salač, Pragae, M. N. Tod, Oxonii, E. Ziebarth, Hamburgi, redigendum curavit **J. J. E. Hondius,** Lugduni Batavorum, volumen primum, fasc. I (1923) et II (1924). Lugduni Batavorum apud A. W. Sijthoff. (Pr. per jaargang fl. 6).

Het is niet de eerste keer, dat men tracht periodieke aanvullingen te geven op het Corpus Inscriptionum Graecarum. Grootsch werd de zaak opgezet door H. Francotte, A. Roersch en J. Sencil in het Musée Belge, maar die publicatie werd in 1903 gestaakt. Van 1907 tot 1911 gaven Cardinali en Maiuri in het Italiaansche tijdschrift Ausonia de belangrijkste nieuwtjes op dit gebied, van 1908 tot 1910 volgde Tod in The years work in Classical Studies dit voorbeeld. Na 1914 publiceert dezelfde Engelsche geleerde zijn overzicht in het Journal of Hellenic Studies. Het American Journal of Archaeology geeft slechts het meest gewichtige. Alle wenschen op dit gebied zou de Revue épigraphique zijn gaan vervullen onder de leiding van E. Espérandieu en A. J. Reinach— de laatste had reeds vroeger met E. Bourguet, P. Roussel en G. Nicole in de Revue des études grecques epigraphische vondsten vermeld — maar ze bracht het slechts tot twee jaargangen, 1913 en 1914. Den 30sten Augustus 1914 sneuvelde de jonge, begaafde Reinach en met hem stierf de Revue épigraphique.

Na den oorlog doet zich de behoefte aan geregelde overzichten dubbel pijnlijk gevoelen. Er zal voorloopig wel geen sprake zijn van het uitgeven van nieuwe deelen van het Corpus en het is moeilijker dan ooit geworden alle publicaties te overzien, ook omdat vele Slavische geleerden in hun eigen taal schrijven. Samenwerking van deskundigen uit vele landen is nu volstrekt onontbeerlijk. Gelukkig heeft het daaraan niet ontbroken. Hoe levendig de belangstelling was en hoe reikhalzend naar zulk een hulpmiddel bij de studie uitgezien werd kon ook recensent constateeren, toen hij het plan van den heer Hondius en zijn medewerkers bij Italiaansche geleerden inleidde.

Het is ons als Nederlanders een voldoening, dat èn redactie èn uitgave te Leiden geschieden en de firma Sijthoff, die ook vroeger reeds zich voor de klassieke studies zoo verdienstelijk maakte door de photographische reproductie van handschriften, nu wéér tot deze onderneming zich liet vinden.

Het S. E. G. zal tweemaal per jaar verschijnen, die twee afleveringen vormen met aanvullingen, verbeteringen en indices één deel. Wat in de Fransche taal verschijnt bewerkt P. Roussel te Straatsburg, de Engelsche publicaties worden door M. N. Tod te Oxford geëxcerpeerd, de Duitsche en Oostenrijksche door E. Ziebarth te Hamburg, de in Slavische talen geschrevene door A. Salač te Praag, de Grieksche en Nederlandsche door J. J. E. Hondius, die met Salač ook de indices maakt. De Italiaansche publicaties zullen van het tweede deel af bezorgd worden door G. Patriarca te Venetië. Medewerking beloofden ook A. Boethius te Upsala, G. Crönert te Horbach, F. Halbherr te Rome, F. Hiller von Gaertringen te Berlijn, A. D. Keramopoullos en B. Leonardos te Athene, D. M. Robinson te Baltimore en A. Wilhelm te Weenen.

Er worden niet alleen nieuw ontdekte inscripties aangeboden, maar ook nieuwe gissingen omtrent reeds vroeger gepubliceerde en aanvullingen daarvan.

De eerste aflevering omvat Attica, Argolis en de overige landschappen van Griekenland, Illyricum, Macedonia en Thracia, de tweede: Thracia (vervolg), Scythia, Delus, Thera, Cous, Samus, Scyrus, Euboea, Creta, Sicilia (1 inscr.), Italia (4 inscripties), Cyprus, Caria, Lydia, Mysia, Bithynia, Phrygia, Galatia, Pontica, Cappodocia, Lycia, Pisidia, Isauria, Syria, Aegyptus, dus ongeveer het geheele gebied waarin Grieksch gebruikt werd als omgangstaal.

Hier en daar wordt een enkel woord commentaar gegeven, wat zeer nuttig is, omdat men anders toch weer tot de oorspronkelijke publicaties zijn toevlucht zou moeten nemen. Sommige der hier gepubliceerde opschriften zijn tamelijk omvangrijk. Zoo bijv. het in Epidaurus bewaarde verdrag door Grieksche „steden en volken" gesloten met Macedonische koningen (4e of 3e eeuw v. Chr.), de lex Gabinia de piratis persequendis van het jaar 67 v. C. en de eeredecreten van Samus.

Een bewijs hoe moeilijk het tegenwoordig is een volledig overzicht te hebben over de literatuur: Bij n°. 247—248 is het den uitgevers ontgaan, dat de grotinscripties behandeld zijn door D. Comparetti in Opusculi epigrafici, III: Le iscrizioni teste scoperte dell' antro di Farsalo (Tessaglia) e le iscrizioni dell'antro dell'Himetto (Attica), Florence 1921 [Verg. ook H. M. R. Leopold, Uit de leerschool van de spade II, bl. 21 vlgg. met noten op bl. 321]. Maar wanneer de heer Patriarca bij het tweede deel begint zullen zeker de publicaties van den nestor der Italiaansche epigraphici en die van andere van zijn landgenooten, welke eveneens de aandacht ontsnapt zijn, tot hun recht komen. De vorm waarin het supplementum gegeven wordt, maakt voortdurende aanvulling uiterst gemakkelijk.

Rome. H. M. R. Leopold.

A. Gudeman, Geschichte der Lateinischen Literatur, I Von den Anfängen bis zum Ende der Republik; II Die Kaiserzeit bis Hadrian; III Von Hadrian bis zum Ende des 6. Jahrh. (Samml. Göschen, 52, 866, 890). Berlin und Leipzig, Walter de Gruyter & Co. 1923, 1924. (Pr. per deeltje *f* 0.60).

De geringschatting, waarmede over de kunstwaarde der Latijnsche literatuur in de achter ons liggende eeuw door vele Duitsche classici geoordeeld werd, begint meer en meer plaats te maken voor een waardeerende kritiek, en zelfs, zooals in deze letterkunde van Prof. Gudeman, vóor oprechte bewondering. Het doet mij buitengewoon

Digitized by Google

veel genoegen dit te constateeren, want ook in ons land waren en zijn er velen, die nog steeds aan de verouderde beoordeeling der Latijnsche literatuur vast houden. Wie echter de publicatie's over de letterkundige geschiedenis van Rome nauwlettend gadeslaat, weet, dat de nieuwere onderzoekingen van onbevooroordeelde specialisten de meening over de aesthetische waarde van vele vroeger geminachte schrijvers in gunstigen zin hebben gewijzigd.

Aan de voorbeelden, die ik tot staving dezer bewering in „de Nieuwe Gids" van Nov. 1921 en in mijn openbare les „Het oorspronkelijk element in de Romeinsche letterkunde" (1922) aanhaalde, zou ik nog enkele geschriften uit den allerlaatsten tijd kunnen toevoegen, b.v. het nieuwe boek van den Graecus *Gilbert Norwood*, 'The art of Terence' (Blackwell, Oxford, 1923), de inleidingen, die *Gurlitt* aan de afzonderlijke stukken zijner Plautusvertaling (Die Komödien des Plautus, Im Propyläen-Verlag, Berlin) laat voorafgaan, 't meesterlijke boekje van den smaakvollen *Mackail*, Virgil and his meaning to the world of to-day (Harrap, London) en 't lezenswaardige boek van *Sikes* 'Roman Poetry' (Methuen, London), waaruit ik deze verstandige woorden ter overdenking overschrijf: 'the most serious hindrance to the study of Virgil and other Roman poets lay in the belief that their art was merely derivative — that they added little or nothing to the poetic legacy of the Greeks'.

Men ziet 't: „la vérité est en marche", ook in Duitschland, zooals deze drie deeltjes van Prof. Gudeman ons opnieuw bewijzen. Trouwens, ook in de dagen, dat de Latijnsche literatuur in Duitschland een slechte pers had, waren er ook daar altijd philologen, die zich door de heerschende mode niet lieten beïnvloeden, en gaarne breng ik een eeresaluut aan mannen als Birt, Heinze en Leo.

De vóór mij liggende voor het groote publiek bestemde Latijnsche letterkunde bestaat uit 3, gedeeltelijk met goed leesbare, gedeeltelijk met zéer kleine letter gedrukte deeltjes, waarvan 't eerste de Romeinsche letterkunde tot en met Cicero, 't tweede de schrijvers van den keizertijd tot de regeering van Hadrianus behandelt, en het 3de tot het einde der 6de eeuw gaat.

De oudste periode vóór den invloed van het Hellenisme is jammer genoeg geheel onvoldoende besproken; in het algemeen stelt Gudeman zich niet zoozeer ten doel de historische ontwikkeling der Romeinsche letterkunde te schetsen als wel een overzicht te geven van de voornaamste Latijnsche schrijvers en hun werken. Inderdaad is hij er in geslaagd ook niet-deskundigen duidelijk te maken, hoeveel schoons de Romeinsche literatuur aan haar beoefenaars biedt.

Wat ik 't meest in Gudeman waardeer, is zijn bezonnen oordeel over de letterkundige waarde der verschillende schrijvers. Zeer goed is b.v. zijn karakteristiek van Valerius Flaccus (II, p. 90).

Wie 't aesthetisch element uit de geschiedenis der letterkunde bannen wil, zal het met de gevolgde methode niet eens zijn, want Gudeman heeft, zooals hij in zijn „Begleitwort" verklaart „ein Hauptaugenmerk auf die aesthetische Würdigung und Charakterisierung der literarischen Erscheinungen gerichtet". De schrijver schroomt dan ook niet zijn meerdere of mindere bewondering onomwonden te uiten, en weinig of niet geslaagde producten als zoodanig aan te duiden.

Uit den aard der zaak draagt Gudeman's letterkunde hier en daar een apologetisch karakter, en terecht. Deze verdedigende strekking komt b.v. goed uit in het hoofdstuk over Lucanus (II, p. 89), waar Gudeman, na te hebben aangetoond, waarom wij voor verschillende gebreken, die de *Pharsalia* aankleven, verzachtende omstandigheden mogen aanvoeren, aldus resumeert: „Betrachtet man daher, wie billig, das umfangreiche Epos unter diesen Gesichtspunkten, so ist die Pharsalia doch alles im allem eine staunenswerte poetische Leistung, die zu den höchsten Hoffnungen auf spätere Meisterwerke berechtigte."

Wellicht nog beter is zijn beschouwing over Cicero's philosofische werken, zie I, p. 111.

Onbillijk vond ik Gudeman alleen in zijn beoordeeling van Varro's *de re rustica*, dat hij ten onrechte tot de ongenietbaarste werken der Latijnsche literatuur rekent.

Ik constateerde met groot genoegen, dat Gudeman ook in de moderne literaturen zeer belezen is. Men kan dus niet zeggen, dat de schrijver zich op de Latijnsche letterkunde heeft blindgestaard, en dat hij haar uit eenzijdige belangstelling overschat. Integendeel het oordeel van een man, die zich zoo thuis voelt in de West-Europeesche literatuur, heeft veel waarde. Ried niet reeds van Herwerden den jongeren philologen kennismaking met de moderne letterkunde aan?

Gudeman trekt dan ook meermalen parallellen tusschen de Latijnsche en de moderne schrijvers. Om de plaats, die Ovidius' Metamorphosen in de Wereldliteratuur innemen, duidelijk te maken, schrijft hij: „mit diesem farbenprächtigen Epyllienzyklus tritt Ovid in die allererste Reihe der groszen, in der Weltliteratur aber sehr seltenen Erzählervirtuosen", en vergelijkt hem dan met Chaucer, Boccaccio en Scott (II, p. 58).

Uitnemend is ook de behandeling van de minder bekende schrijvers uit de 5de en 6de eeuw in het 3de deeltje, dat beter orienteert dan de meeste andere literatuurgeschiedenissen van den omvang van Gudeman's werkje. Voortreffelijk is b.v. de biographie en karakteristiek van Venantius Fortunatus en van Cassiodorus Senator.

Over het algemeen kan ik de drie onderhoudend geschreven deeltjes warm aanbevelen, ook aan vakgeleerden. Met 't oog op een volgenden druk zou ik den schrijver echter raden zijn mislukte gissing (I, 82), dat men bij Plutarchus, Vita Ciceronis, 29 voor **Γύλλου** moet schrijven **Κατούλλου**, terug te nemen. Ook is 't onverdedigbaar te zeggen, dat de *Dirae* „nicht ohne Grund" aan Valerius Cato worden toegeschreven (I, p. 84), zie mijn artikel Mnemos. N. S. 47 [1919], p. 404.

Dat Propertius 5 boeken schreef, zooals Gudeman II, p. 48 gelooft, is sinds lang een overwonnen standpunt, zie o. a. Fleischmann, Programm des gymn. in Bielitz 1895, 1896: Quaestiones Propertianae.

Zoo zou er nog wel wat meer op te merken zijn, maar dit zijn tenslotte vlekjes, die zonder veel moeite kunnen worden verwijderd.

Leeuwarden. P. J. Enk.

Les Questions de Milinda (Milinda-pañha), traduit du Pali avec introduction et notes par **L. Finot.** (Les Classiques de l'Orient, vol. VIII). Paris, Editions Bossard. 1923. (Pr. fr. 24).

La Marche à la Lumière (Bodhicaryavatara), poème sanscrit de **Çāntideva,** traduit avec introduction par **L. Finot.** (Les Classiques de l'Orient, vol. II). Paris, Editions Bossard. 1920. (Pr. fr. 28).

In het jaar 1920 is deze serie „Les Classiques de

Digitized by Google

l'Orient" geopend met een vertaling van de legende van Nala en Damayantī door Sylvain Lévi, gevolgd door een aantal andere, waaronder eene van de Bhagavadgītā door Émile Senart. Uit deze beide namen blijkt reeds dat de allerbeste onder de Fransche Oriëntalisten zich hier tot taak hebben gesteld om de meesterwerken der Indische litteratuur toegankelijk te maken voor een grooten kring van lezers. Bovendien munt deze serie uit door een duidelijken druk en verluchting met passende houtsneden naar inheemsche kunstmotieven.

De beide werken, waarop wij hier de aandacht willen vestigen zijn vertaald door den heer Louis Finot, den eminenten leider van de Fransche School van Hanoi. Beide behooren tot de Buddhistische litteratuur van het oude Indië. Het eerste, de Milindapañha, geldt terecht als een der merkwaardigste geschriften, die in het Pali zijn te boek gesteld. De titel al dadelijk is geschikt om de belangstelling van den Westerschen lezer op te wekken. Immers deze Milinda, die als koning der Yonaka's te Sāgalā zetelt, is niemand anders dan Menander, de bekendste van die Grieksch-Bactrische vorsten die over het Vijfstroomenland hebben geheerscht. Plutarchus weet van hem te verhalen dat na zijn dood een aantal Indische steden aanspraak maakten op zijn gebeente, dit ten slotte verdeelden en over elk deel een monument oprichtten. Dit verhaal herinnert aan hetgeen is overgeleverd omtrent de lotgevallen van Buddha's relieken. Maar ook een alleenheerscher, een *cakravartin*, werd volgens een ouden Pali tekst geacht „een stūpa waardig" te zijn.

Historische bijzonderheden omtrent Menander moet men in een werk als de Milindapañha niet verwachten. Zelfs waar de koning Alasanda als zijn geboorteland noemt, zal men daaruit hoogstens kunnen concludeeren dat waarschijnlijk Alexandrië is bedoeld. Maar welk Alexandrië? Rhys Davids dacht aan een Alexandrië in Bactrië, Pelliot denkt aan de meer bekende stad aan den mond van den Nijl!

Het belang van den Milindapañha is dan ook in een andere richting te zoeken. De Hellenistische vorst van den Panjāb treedt hier op als een geweldig disputant, die na de zes uit de Buddha-legende overbekende dwaalleeraars, den ouden Kassapa en de anderen, zonder moeite te hebben doen verstommen, eindelijk een waardig tegenstander vindt in den scherpzinnigen en geleerden monnik Nāgasena. Met dezen behandelt hij nu een groot aantal kwesties op het gebied der Buddhistische leer, de koning telkens vragende en bedenkingen opperend, de monnik antwoordend en de moeilijkheden verklarend en oplossend. „Geef een voorbeeld", is het telkens weerkeerend verzoek van den koning, waaraan dan Nāgasena voldoet door één of meer soms zeer vernuftig gekozen gelijkenissen. Op deze wijze vindt men hier alle voor den Buddhist belangrijke vragen behandeld in een levendigen dialoog, waarvan de stijl zich gunstig onderscheidt van den vaak dorren en langdradigen trant der kanonieke Pali-boeken. Gedeeltelijk zijn het vragen op metaphysisch gebied die den kern der leer betreffen. Het bestaan van de ziel, hier *vedagu* genoemd, wordt ontkend, evenzoo het bestaan der persoonlijkheid (*puggala*). Toch wordt vastgehouden aan het oude geloof in transmigratie en vergelding der werken. Uit het groote aantal bij deze kwestie gegeven „voorbeelden" zou men opmaken, dat toch ook voor het besef der Buddhisten hier zich een moeilijkheid voordeed in de vereeniging van twee zoo strijdige leerstukken. Ook de persoon van den Buddha wordt in Milinda's vragen betrokken: kan men bewijzen dat de Buddha heeft bestaan? Bestaat hij voort na te zijn opgegaan in het Nibbāna?

De Milindapañha wordt niet als een kanoniek werk beschouwd, en daaraan is het waarschijnlijk toe te schrijven, dat het in zijn tegenwoordigen vorm een geweldigen aanwas van latere toevoegsels bevat. Met zekerheid mag men aannemen, dat alleen de eerste drie boeken in hoofdzaak het oorspronkelijk geschrift vertegenwoordigen en dat de overige vier van later datum zijn. Dit blijkt niet alleen uit den zeer verschillenden inhoud der beide gedeelten en uit de wijze waarop het derde boek besluit, maar ook uit de Chineesche vertaling, die tusschen 317 en 420 na Chr. moet zijn gemaakt. Deze vertaling geeft ons tevens een *terminus ad quem* voor het ontstaan van het oorspronkelijke werk, terwijl de *terminus a quo* door den regeeringstijd van Menander (± 100 vóór Chr.) wordt verschaft. Waarschijnlijk ligt de wordingstijd van den Milindapañha dichter bij de laatstgenoemde grens, want de herinnering aan uitheemsche heerschers is in de Indische overlevering gewoonlijk niet lang bewaard gebleven.

In zijn vertaling heeft Finot alleen de eerste drie boeken opgenomen en terecht; want de inhoud der vier latere is van veel minder gehalte. Bovendien bestaat er een goede overzetting van het geheele werk in de „Sacred Books of the East" (vols. 35 en 36). Voor de wijze waarop de vertaler zijn taak heeft volbracht hebben wij niets dan lof. Een verkorting hier en daar komt de leesbaarheid ten goede.

De houtsneden, waarmede het boek is verlucht zijn het werk van Mlle Andrée Karpelès. Het was een gelukkige gedachte de motieven dezer boekversiering te ontleenen aan de Graeco-Buddhistische sculptuur van Gandhāra, die juist aan vorsten als Menander haar opkomst en bloei moet te danken hebben gehad.

Het tweede door Finot vertaalde werk, getiteld *Bodhicaryāvatāra*, lett. „Intrede in den wandel ter Buddha-wording" behoort tot een latere faze in de geschiedenis van het Buddhisme. Het is een leerboek in dichterlijken vorm, voortgekomen uit die school, welke door haar aanhangers werd aangeduid als Mahāyāna „het groote Voertuig" in tegenstelling tot de oude leer die zij het Hīnayāna, „het Kleine Voertuig", noemden. Niet ten onrechte maakten zij aanspraak op dien eeretitel. Immers, terwijl de Hinayanist het arhatschap, d. w. z. eigen zaligheid, als hoogste wit van zijn streven beoogt, acht de Mahayanist een nog verhevener doel voor den geloovige bereikbaar, n.l. de Bodhi of Buddhawording niet slechts ten eigen bate, maar tot heil van alle schepselen.

Te zelfder tijd dat deze nieuwe leer zich ontwikkelde, zien wij gaandeweg het Pali als taal der Buddhistische gemeente plaats maken voor het Sanskrit.

Omtrent Çāntideva, den schrijver van den Bodhicaryāvatāra, zijn ons weinig meer feitelijke gegevens bekend, dat hetgeen Tāranātha, de Tibetaansche geschiedschrijver van het Buddhisme, over hem weet mede te deelen. En dit draagt het karakter van een heiligenlegende. Hij zou oorspronkelijk een koningszoon

Digitized by Google

uit Suräṣṭra zijn geweest, die op aansporing van de godin Tāra en den Bodhisattva Mañjuçrī afstand deed van den vorstelijken rang, het contemplatieve leven verkoos en ten slotte Buddhistisch monnik werd onder den naam van Çāntideva. In deze legende is één punt dat waarschijnlijk historisch is. Tāranātha zegt, dat Çāntideva leefde tijdens Çīla, den zoon van koning Çrī-Harṣa. In Çīla herkennen wij een afkorting van Çīlāditya, een anderen naam van Çrī-Harṣa of Harṣavardhana, den bekenden vorst van Kanauj en Thānesar. Çāntideva zou dus in de 7de eeuw hebben geleefd. Dit klopt eenerzijds met het feit dat Hiuen Tsiang hem nergens vermeldt onder de groote meesters van het Mahayāna, andererzijds met de omstandigheid dat tegen het einde der 10de eeuw zijn geschrift, de Bodhicaryāvatāra, in het Chineesch was vertaald.

Duidelijker dan uit de Tibetaansche overlevering leeren wij Çāntideva kennen uit het hier besproken werk. Daarin treedt hij op als de vrome Buddhist, die in echt Mahayanistischen geest naastenliefde en mededoogen predikt als de hoogste deugden. Men moet zich zelf met den naaste gelijkstellen of, beter nog, zich in zijn gedachte met hem verwisselen. „D'abord qu'on réfléchisse mûrement à la similitude d'autrui et de soi-même: Tous, ayant les mêmes peines et les mêmes joies que moi, je dois les protéger comme moi-même" (VIII, 90).

In de zedekundige gedeelten van zijn werk doet Çantideva zich kennen als een echt dichter, en vooral waar hij de nietswaardigheid van het lichaam in een reeks van verzen betoogt, is zijn stijl aangrijpend. Terecht zegt Finot dat, hoewel het Buddhisme slechts weinig dichters heeft opgeleverd, hun dichtwerk rijker is aan innerlijke, echt menschelijke ontroering dan de brahmanistische hofpoëzie van het klassieke tijdperk. Maar behalve dichter, is Çāntideva ook dialecticus en theoloog (als men dien term mag toepassen op een aanhanger van den Çūnyavāda). Van dien kant leeren wij hem kennen in hoofdstuk IX, waarin hij optreedt als bekwaam verdediger van zijn eigen leer en fel bestrijder van heterodoxen. Hij richt zich daarbij niet alleen tegen de filosofische systemen der Brahmanisten (Sāṃkhya, Nyāya, enz.), maar ook het Hīnayāna moet het ontgelden.

Er bestond reeds sedert 1907 een Fransche vertaling van den Bodhicaryāvatāra bewerkt door den Belgischen geleerde, L. de la Vallée Poussin. Maar deze oudere vertolking is meer uitsluitend voor vakgeleerden bedoeld, terwijl die van Finot zich richt tot een wijderen kring van geletterden. Voorzien van een uitstekende inleiding en korte verklarende aanteekeningen, zal zij door haar smaakvolle bewerking en goed verzorgd uiterlijk (de houtsneden zijn van Mlle Henriette Tirman) ongetwijfeld volkomen aan het gestelde doel beantwoorden.

Leiden. J. Ph. Vogel.

A. Jóhannesson, Grammatik der urnordischen Runeninschriften. (Germanische Bibliothek hrsg. v. Wilhelm Streitberg, I, I, 11). Heidelberg, Winter. 1923. (Pr. *f* 3.—).

Het boekje van Jóhannesson brengt in honderdtwintig bladzijden een volledige klank- en vormleer van het ons overgeleverd Oernoorsch taalmateriaal, en een transcriptie met verklaring van zevenentachtig belangrijke inscripties met de oude runenteekens. Men mag het in den schr. bewonderen, dat hij erin geslaagd is in zoo kort bestek een uitgebreide stof overzichtelijk en helder te ordenen. De groote verdienste van het werk is ongetwijfeld zijn beknoptheid. Daardoor kan het gebruikt worden èn als inleiding tot de runenstudie èn als hulpmiddel bij de historische beoefening der Scandinavische talen. De groote lijnen, die door de veelvormigheid der verschijnselen loopen, zijn voortdurend in het oog gehouden. De aandachtige lezer zal de bezwaren, welke de kortheid der behandeling meebrengt, weten te overwinnen. Daarmede bedoel ik vooral de noodzakelijkheid, waarin zij den schr. bracht, om niet telkens en telkens weer op de onzekerheid van verklaringen en op het twijfelachtige der overlevering te wijzen. Men stuit bij het runenonderzoek op ontzaglijk veel, waar een vraagteeken moet staan; doch degene, die zulke vraagteekens eens even niet in het kernpunt der aandacht plaatst, brengt dat onderzoek toch niet weinig vooruit. Die vraagteekens moet de lezer maar aanvullen. Eveneens moet en kan hij aanvullen, waar de wijze van voorstelling der taalkundige verschijnselen te veel aan een verouderde grammatica herinnert, zoo bijvoorbeeld als in § 72 gezegd wordt, dat *j* „voor consonanten en aan het einde *i* wordt". Moeilijker wordt dat aanvullen, wanneer men *makia* en *mariha* als voorbeelden van vormen met *j* voor een vocaal geciteerd vindt. Evenzoo wanneer in § 106 vgg. in een overzicht van de klankwaarde der runische consonantenteekens bovenaan vermeld wordt, welke Oergermaansche consonanten zij representeeren. Hier hindert de historische beschouwing, die in den phonologischen opzet van het hoofdstuk niet past. Met een geringe opoffering van beknoptheid had zoo iets vermeden kunnen zijn. Hetzelfde geldt van andere gevallen, waar juist weer de historie te kort komt. Weliswaar zijn de voorbeelden, die schr. van elk verschijnsel geeft, historisch gerangschikt, maar in de daarbij gevoegde beschouwingen is het historisch gezichtspunt niet altijd voldoende bewaard. Men vergelijke bijvoorbeeld het hoofdstuk over de vocalen van eindsyllaben. Een korte vocaal, zoo heet het daar in § 47, verdwijnt in de zevende eeuw: maar er is toch verscheidenheid in behandeling èn bij de diverse vocalen èn in verschillende posities. Hoe is het te verklaren, dat „een lange *o* soms als *o*, soms als *a* voorkomt" (§ 49)? De summiere opmerkingen in § 49 aanm. 2 ruimen lang niet alle moeilijkheden uit den weg. Wij zouden gaarne in zulke gevallen wat meer historie van de vijf eeuwen taal der runeninscripties gekregen hebben en daarvoor de rijkvoorziene paradigmata van niet overgeleverde vormen opofferen, die wij o.a. van den pluralis der *u*-stammen, de pronomina personalia en demonstrativa en de verba vinden. Wat dit laatste punt betreft, het gaat er toch maar om, welke Oernoorsche vormen wij kennen, en niet, welke mogelijkerwijze bestaan hebben. Reconstructie van vormen naar analogie van het Gotisch, en zelfs van het Oudnoorsch, blijft altijd een gevaarlijk, en bovendien overbodig, werk.

Uit het bovenstaande zal men zien, dat naar mijn meening het boekje van Jóhannesson onzen eerbied verdient en ook veel nut kan hebben, mits critisch gebruikt. Dit oordeel brengt mij ertoe hier enkele opmerkingen over bijzonderheden te laten volgen.

Blz. 7. Het is lang niet uitgemaakt, en m.i. zelfs onwaarschijnlijk, dat de *a*-wijziging van *u* in den Oer-

Digitized by Google

germaanschen tijd valt. — Blz. 8. Wanneer de *n*-rune na een *a* ontbreekt, beteekent dat niet, dat de *a* „genasaleerd” is. — Blz. 9. De hier gegeven verklaring van den dat. pl. *ȝestumR* klopt niet met die van blz. 49, 51; het Gotisch bewijst, dat hier de werking van analogie naar de *a*-stammen ouder is dan de *i*-wijziging, zoodat een ouder **ȝastumR* de *e* van den nom. plur. aangenomen moet hebben. — In *meR* staat geen oude *e*. — Over den overgang *e* > *i* vgl. het naar aanleiding van blz. 7 gezegde. — Blz. 10. Hier wordt *þiri* (lees: *þiRi*) uit **þeRi* verklaard; doch in § 155 wordt een pronominale stam *þi*- aangenomen. — Over de „genasaleerde” *i* vgl. het over *a* opgemerkte. — Blz. 11. *Waritu* heeft *ī*. — *SsigaðuR* heeft germ. *ē*. — Er bestaat toch geen overgang *i* > *e* voor *R* (vergl. *meR*)? — Over den ouderdom van den overgang *u* > *o* zie boven. — Blz. 12. *ronu* By, lees: Björketorp. — Bij den overgang *u* > *o* had de volgende consonant invloed; met name heeft een *n* de *u* beschermd. — Blz. 13. Wordt *mairlRr* niet eenvoudiger als *mārilaR* verklaard? — Blz. 14. Als de hier gegeven verklaring van *frohila* juist is, dient het dialect, waartoe de vorm behoort, overwogen te worden. — Blz. 15. *snuheka* behoeft geen *ū* uit *ðu* te hebben; waarschijnlijker is een praesens van het type *lúka* met betrekkelijk sterke reductievocaal. — Blz. 17. *haukoþuR*: de ontwikkeling *aƀu* > *au* is voor de 7e eeuw niet aan te nemen, daar zij jonger is dan de *u*-breking. De afleiding van *iu* (on. *hjó*) uit een vorm met reduplicatie is niet vol te houden. — Waaruit bewijst men de *i*-wijziging in *ƀarutR*? — Blz. 18. Het volle vocalisme van tweede leden van composita behoeft toch nog niet op het sterkste accent te wijzen; vgl. de *o* der eigennamen op *-wolafa R*. — Hier staat *ueu* onder de voorbeelden van den tweeklank *eu*, in § 31 onder die van *ī*. — Blz. 20. Men moet verschil maken tusschen de *a* van *kaibA* (uit *-anz*) en die van *lanta* e. d. (uit *-ani*, dat. sg.). — De *ū* van *ohd. zungūn* zal toch wel een reductietrap vertegenwoordigen; maar hoe zou dan een *ū* in de on. flexievormen der fem. *n*-stammen oorspronkelijk kunnen zijn? — De tweeërlei ontwikkeling van oerg. *ǣ*(*ǣ* > *ā* > *e* > *i* en *ǣ* > *ē* > *e* > *i*) heeft geen grondslag. De *ā* is slechts een schrijfwijze voor *ǣ* en de twee zijn inderdaad één. — Blz. 21. De hier en op blz. 80 voorgestelde afleiding van *hroreR* is niet gefundeerd. — Van de ontwikkeling *ai* > *ā* > *a* bij de *ai*-verba is niets bekend. — Blz. 22. „Bald in der Mitte, bald am Ende”: bedoeld is een historische ontwikkeling. — Bij de geschiedenis der korte vocalen in middensyllaben moeten verschillende posities onderscheiden worden. — Blz. 23. Het is minder juist te zeggen, dat een on. regel voor syncope in de runentaal „niet opgemerkt” kan worden; hij is historisch jonger. — On. *þagnar* is niet uit **þaǵānāR*, en on. *niósnar* is niet = got. *niuhseinais*; de woorden hebben het korte suffix *-ni*. — Blz. 24. *arƀija* en *ȝahelija* behooren niet bij de voorbeelden van svarabhakti, vgl. aanm. 2. — Blz. 27. Zou *ȝodaȝas*, indien de hier gegeven etymologie juist is, niet veeleer een graphische haplologie dan een voorbeeld van syncope of assimilatie zijn? — Blz. 28. Naast *anoana* (§ 64 aanm. 1) behoort ook *haoaRaR* (§ 44 aanm.) vermeld te worden. — Blz. 29. De overgang *w* > *u* heeft plaats voor een *j*; in *mAðe* is de *w* verdwenen. — Blz. 30. In *mAðe* is toch geen *j* verloren? — Blz. 32. „De *n* wordt niet aangeduid” en „dan is de voorafgaande vocaal genasaleerd” bevat een tegenspraak. — Blz. 33. „De *n* verdwijnt in de uitgangen der zwakke declinatie” is geen phonologische regel. — De verklaring van het verdwijnen der *n* in *runo* en *raginakunðo* is mij niet duidelijk. — Het runenalphabet kan niet op voorbeeld van het Grieksch een afzonderlijk teeken voor *ng* gemaakt hebben; immers daar gebruikt men de *γ*. — Blz. 34. Op den steen van Eggjum kan men ook *b* voor *ƀ* lezen, daar deze steen *ƀ*, *b* en *p* met hetzelfde teeken aanduidt. — Blz. 35. *alaifu* is toch geen voorbeeld voor *ƀ*. — Blz. 36. De *k* van *fokl* bewijst, dat in den tijd van den steen van Eggjum reeds occlusieve uitspraak van de *g* bestond. — Blz. 37. *h-g* is geen „Unterschied” doch een „Wechsel”. — De germ. *h* werd toch niet in alle posities tot geademden spirant? — Blz. 38. Wat beteekent het, dat de *h* in de 7e eeuw verdwijnt, als men daarvan ook reeds vroeger sporen vindt. Er is bovendien verschil in de positie na vocaal en na consonant (*r*). — Blz. 39. *ðohtriR* is geen voorbeeld van assimilatie van *h* en *t*.—Blz. 41. Het gebruik van de *þ*-rune voor *ð* vereischt verklaring. — De overgang *ð* > *þ* aan het einde is niet bewezen; de voorbeelden *lant* en *asmunt* behooren hier niet bij. — Blz. 50, regel 3. *m[a]lte*, lees: *m[ā]le*. — De accus. sg. op *u* is een nominatiefvorm. — Blz. 53. De dat. sg. *maȝiu* gaat niet op een vorm op *ēų* doch op *iųi* terug (vgl. de *i*-wijziging in on. *syni*). Hier bestaat tegenspraak met § 50 aanm. 1. — Blz. 54. De *ā* van *haringā* is niet uit *ē* ontstaan, doch zij is een schrijfwijze voor *ǣ*. — Blz. 60, regel 3 v. o. **unRara*: lees **unsaRa*. On. *vár* maakt deze reconstructie onaannemelijk. — Blz. 68. Bij de voorbeelden van den indic. praes. mist men den vorm *ƀarutR*. — Blz. 69. Waartoe het reconstrueeren van vormen leidt, bewijst de mededeeling, dat de uitgangen van den (niet overgeleverden) optat. praes. geheel met die van het Gotisch overeenstemmen. — Blz. 70. Waarvandaan komt de wetenschap, dat het mediopassivum reflexivum (op *-mk* enz.) reeds in de runentaal bestond? — Blz. 73. De 3 sg. *wurtaa* heeft zijn *a* niet aan de 1 sg. ontleend, doch bevat *ā* = *ǣ* (uit *-ēþ*).

Aan een beoordeeling der tekstverklaring van de runeninscripties waag ik mij niet. Hier vindt het exegetisch vernuft een ruim en schoon arbeidsveld, en de schr. toont zich daar op zijn plaats. Naast de eigen interpretaties zijn bij de belangrijkste inscripties ook die van Bugge, von Friesen, M. Olsen e. a. opgenomen, terwijl een rijke opgave van litteratuur het verder onderzoek te hulp komt.

Utrecht. A. G. van Hamel.

H. Robbers, De Nederlandsche Literatuur na 1880. Amsterdam, Uitgevers-maatschappij „Elsevier”. 1922.

„Anderen tot schoonheid brengen (VIII)”, geen litteraire kritiek of litteratuurhistorie, zegt Robbers, is mijn doel met dit kleine boekje. Doch in strijd met zijn woorden beoogt en bereikt hij iets geheel anders.

Propaganda wil hij maken, een richting die hij voor de zijne houdt, wordt door hem verdedigd, — ja, sterker nog, hij verdedigt zich zelf. En zoo is het werk zijner handen een apologetisch werk geworden, een apologia pro arte et vita sua.

Tegenover een apologeet is eerbied gepast en ik meen dien te toonen door aan zijn principes de meeste aandacht te schenken. Zelfs nu deze beginselen tweeslachtig en van tegenstrijdigen aard zijn. De principes, die Robbers in woorden formuleert, zijn het credo der Nieuwe Gidsbeweging, hebben met schoonheid weinig

Digitized by Google

te maken — zooals nu eenmaal elk programma van een letterkundige richting weinig met schoonheid te maken heeft — en dienen hem alleen om de N. G. beweging en bloc te prijzen tegenover de richtingen en bloc, die er aan voorafgingen. Maar zoodra hij moet scheiden de schrijvers van dezelfde school, legt hij andere normen aan, weet R. (daarvoor is hij toch de begaafde schrijver), wel degelijk verschil in schoonheid te voelen.

Er zijn dus twee Robbersen aan het woord. De jubileum spreker voor de Nieuwe Gidsbeweging die, naar ik meen, een grafredenaar is. En een kunstenaar, die in eigen werk reeds eenigen tijd door andere beginselen dan hij hier prijst, geleid wordt. Lette ik vooral op den tweeden, dan zou ik dichter mij kunnen aansluiten bij hen, die dit boekje prezen. Eerlijkheid tegenover den apologeet dwingt mij te vragen:

Welk is dit credo, dat gij eenmaal met uw hart en thans meer met woorden liefhebt?

Het antwoord moet luiden:

allereerst een mogelijkheid om op andere wijze dan voorheen schoonheid te scheppen,

daarnaast een nieuwe inhoud en een nieuwe techniek, die de tijdgenooten van Kloos meer aantrokken dan de inhoud en de vorm der boeken in vaders en grootvaders kast.

Het zou moeilijk vallen niet te erkennen, dat de mogelijkheid om op een andere wijze dan voorheen schoonheid te scheppen, nog geen schoonheid is, en een credo nog geen geloof. Even moeilijk om te ontkennen, dat de nieuwe inhoud, die nu al weer verouderd is, geen reden tot uitbundigen lof mag zijn, en hij, die om dezen inhoud een boek prijst om zijn schoonheid — het sympathieke met het artistieke, het belangwekkende met het schoone, en stofontroering met aesthetische aandoening verwart.

Heeft men dit toegegeven, dan is er geen bezwaar om te erkennen, dat de N. G. een nieuwe schoonheid heeft gegeven en een nieuwen inhoud in een nieuwen vorm. Zelfs kan men het met den heer Robbers eens zijn, wanneer hij in een ander boekje spreekt van een emotioneele spheer, waarin een werk geconcipieerd moet worden (zie hierover beter Dessoir in zijn Aesthetik en Volkelt in zijn System). Hetgeen psychologisch geformuleerd is in de woorden: demping van alle aandoeningen (sympathie etc. gevoelens, meegeleefde aandoeningen der dramatis personae etc.) om de alles overhuivende stemming, die in één toon wordt gehouden (Whistler sprak eens van een symphony in grey), te doen domineeren, en harmoniseering naar den grondtoon dezer stemming toe. En zeker is, dat de Tachtigers een nieuwen inhoud brachten. Zij keerden zich tegen de „conventionellen Lügen der Menschheit" (hoeveel maal spreekt Kloos niet over leugen en waarheid, over het verschil tusschen schijn en wezen), eerden andere dogma's, andere religieuse gevoelens dan hun vaderen, stelden kunst boven godsdienst, hadden andere sociale overtuigingen dan die der liberalen, wenschten in hun romans andere karakters, andere milieus, ándere intriges, een andere motiveering der intriges, een andere verhouding tot de werkelijkheid en een andere verhouding van den schrijver tot zijn werk. Zij voelden in de wereld buiten en binnen hen, andere emoties dan het voorgeslacht in.

Maar zelfs een bevooroordeelde N. G.-er zal moeten toegeven, dat deze verwarring van het schoone en het belangwekkende de N. G.-richting in een te gunstig licht plaatst. En hij zal hetzelfde moeten erkennen voor het effect, dat Robbers voor de N. G.-richting verkrijgt door als achtergrond een gewild donker beeld van den tijd van Potgieter, Groen en da Costa te geven. Die tijd zou duf geweest zijn! Heeft Robbers wel eens de levens van Potgieter, Bakhuizen, Toussaint, Thorbecke, G. J. Mulder, Opzoomer gelezen? Natuurlijk heeft Robbers die gelezen, want hij is een te eerlijk man om te spreken over hetgeen hij niet kent. Maar hij beoordeelt een kunstrichting en een tijd, naar het recept van een zijner tijdgenooten, die een dag verloren achtte, omdat hij geen intense emotie had gehad. De tijd van Potgieter, het liberalisme, het Reveil, de Groningsche School, het Modernisme etc., interesseert hem niet, en dus is deze tijd duf. Het subjectieve wordt eenvoudig met het objectieve verwisseld. Dezelfde methode past de schrijver nu en dan toe bij de beoordeeling der Tachtigers zelf. Verwey interesseert hem minder dan van Deyssel, dus is ook de beteekenis van Verwey minder groot. De eenige maatstaf is: de emotiegraad. Simple comme bonjour. Robbers vergeet, dat hij met dit vonnis niet Potgieter en de zijnen, noch Verwey treft, maar wel zich zelf veroordeelt. Of eigenlijk ook niet zich zelf, want R. is beter dan hij zich voordoet, maar zijn boekje. En daarmee staan wij voor de vraag, wat is de waarde van dit boekje, dit tijdelijk boetekleed van den schrijver.

Een betrouwbare historische schets van de Ndl. Letterkunde na '80 geeft het niet. Ruime inzichten in litteratuur en kunst evenmin. Doch het is geworden, wat de naturalist Robbers hoog stelt, een *document humain*.

Het zal latere geslachten kunnen overtuigen hoe broos de menschelijke geest en het menschelijk hart zijn, wanneer zij zien, dat een zoo begaafd man als deze schrijver zoo zeer het kind van zijn tijd is. En het zal latere geslachten kunnen toonen, wat een verblind tijdgenoot dacht over de N. G.-beweging („misschien de rijkste, althans de met litteraire productie zwaarst gevulde jaren, die Holland ooit heeft gekend"; het proza van de N. G. is het mooiste — lacht niet, Pascal, P. L. Courier, France en Lemaitre). Het geeft tenslotte — en zoo is Robbers ook in dit boekje romanschrijver en zelfs naar de mode van zijn tijd een eenigszins autobiographisch romancier gebleven — een schets van dat tijdkind:

een ahistorisch mensch, afkeerig van algemeene normen, een weinig geroutineerd abstract denker (zei Renan dit niet van de Goncourt), een dilettant, die over aesthetica spreekt zonder kennis genomen te hebben van hetgeen groote geesten daarover hebben gezegd, en de cultuur van de laatste halve eeuw schetst zonder de geschiedenis te hebben bestudeerd; een kind van zijn tijd met minachting voor wetenschap, en een overdreven waardeering van emoties of stemmingen, die geen wilselement in zich hebben; een schrijver, die het detail boven het geheel zet (terwijl naar het bekende critische woord, juist de detailcultus de litteratuur van onzen tijd zal dooden) en nog niet is gekomen tot een juiste waardeering van stijl.

Moet ik mijn oordeel samenvatten, dan kan ik niet anders zeggen, dan wat Spencer zei, toen Mill hem zwijgend de rhapsodische conversatie van Carlyle had doen bijwonen:

als ik het nog eens hooren moet, word ik handgemeen.

Den Haag. A. Greebe.

Digitized by Google

G. Dudok, Sir Thomas More and his Utopia. H. J. Paris. 1923. (Pr. F. 3.50). (Amsterdamsche diss.).

In this beautifully produced dissertation — it is always an aesthetic pleasure to handle Mr. Paris' books — there are three centres of interest: the discussion of influences and sources; the analysis of the *Utopia*; and, in connection with More's persecution of heretics, an examination of his *Apology*, (of which a useful summary is given in appendix II). If we have a final chapter on More's last years and an appendix on plays dealing with More, these are extras for which we should be thankful rather than essentials we had a right to expect. The value of the work consists less in any new discovery or revolutionary view than in the piecemeal discussion of More's theories. With the exception of Father Bridgett's, this is the most thorough study of the *Utopia* which has yet appeared.

Of the various influences on More, the writer, while admitting that Plato's *Republic* is the most important (72), believes that the influence of Vespucci has been underrated (67). It seems probable that Vespucci's ***Navigationes*** suggested not only the frame-story but also at least one feature of Utopian communism: the practice of exchanging houses every ten years has an exact analogy in Vespucci and is nowhere found in Plato. I am not so sure as the writer that More did not get the suggestion of his island from Plato's Atlantis (95). The islands certainly differ widely but in general form they have one striking point of similarity; for Atlantis is a ring of mountains with a hole in the middle and as such is Utopia described, except that the ring is broken at one place and the hole a central lake instead of a central plain. Two sketches, one of Atlantis, the other of Utopia have been appended to the dissertation to give it vividness, but why is that of Utopia not explained in the text? Mr. Dudok has allowed himself to be mystified — here as elsewhere — by the humorous Englishman. The ***land*** strip of the island was 200 miles in breadth, not the central lake as in the sketch. Utopia was shaped more like a fat cigar with the end hollowed than a new moon! The explanation (100) of More's choice of this very peculiar form is unconvincing. If he was afraid of suggesting England by the shape of Utopia there were a dozen other shapes he might as easily have chosen. Plato's Atlantis remains a more sufficient explanation. G. C. Richards in his new translation (1923, Blackwell) draws attention to a resemblance with Japan, which *does* lie off the mainland in a crescent shape. In other respects, the dissertation gives insufficient credit to Plato. In charging previous investigators with superficiality, the writer does not seem to have known Kurt Schröder's work, which points out important Platonic influences unnoticed by himself; for example the influence of the Platonic doctrine of ideas and of Plato's *Laws* (cf. Schröder, *Platonismus in der englischen Renaissance*, 1920, pp. 61-71).

The contents of the *Utopia* are treated chiefly in comparison with parallel conditions in contemporary England, in order to show how far More's book was a satire and a sermon; and this feature is one of the most valuable in the dissertation. The writer produces a mass of historical material throwing much light on the subject. The weak point of the book is chapter VII, dealing with the vexed question of More's intolerance during his Chancellorship. It is deficient in historical sense and insight into More's religious temper. The terms "merciless" and "callous" (165) cannot be applied to More. His age was not a squeamish one, yet, as the writer admits, no instance is known of More's using the rack, though torture was entirely in his power. Mr. Dudok sums up the matter himself (165) in saying that to More heresy was the greatest of human vices; he regarded it — and events on the continent seemed to justify him — as the initial step to a bloody revolution which would destroy the basis of society. Nor is the More who wrote *Utopia* a different man from the Lord Chancellor. He as little considered the religious toleration of the Utopian practically feasible as he shared their Platonic pantheism. Father Bridgett's position (whose arguments it is strange not to find even mentioned here) seems historically and psychologically the more reasonable. There are rather numerous misprints in this section and a very bad one on p. 161, l. 11, where it should be "*un*orthodox".

It gives me much pleasure to end on a note of praise. There are graces in this book which are not always regarded in academic dissertations. Mr. Dudok has attempted to clothe the dry bones of research with the kindly flesh and blood of literary style, — by far the most difficult part of such work. Here and there one could dispense with irritating repetitions and bibliographical passages which impede progress (especially 103-105). No doubt the latter would have been relegated to appendix IV, if the writer did not know the fate of appendices. But these and such defects apart, Mr. Dudok has largely succeeded in producing not merely research but a readable book.

Groningen. J. A. Falconer.

Saint-Réal, Conjuration des Espagnols contre la République de Venise. Introduction et notes de **A. Lombard.** (Collection des chefs-d'œuvre méconnus). Paris, Edit. Bossard. 1922. (Pr. frs. 12).

G. Dulong, L'abbé de Saint-Réal. Etude sur les rapports de l'histoire et du roman au XVIIe siècle. 2 vols. Paris, Ed. Champion. 1921. (Pr. frs. 25).

Het eerste werk is de, nu niet bepaald noodige, herdruk der uitgave van 1674 der *Conjuration*, waarvan het typisch classieke proza lang als een model voor historieschrijvers is doorgegaan en dat een karakteristieke staal van de vermenging van geschiedenis — „petite science conjecturale" — en roman is; misschien een welkome lectuur in onze dagen van Pierre Benoit en Pierre Mac Orlan. Geschiedenis van een samenzwering der Spanjaarden tegen Venetië (1618), die lang geheim is gehouden, door Nani in 1663 beschreven, toen door Saint-Réal geïdealiseerd, geromantiseerd, met zulk een succes, dat zij Otway's *Venice Preserved* (1682), La Fosse's *Manlius Capitolinus* (1698) en een menigte navolgingen en vertalingen deed ontstaan. Want Saint-Réal had de vrij poovere figuren der samenzweerders zoo vergroot à la Corneille, er was nog zoo weinig differentiëering tusschen geschiedbeschrijving, geromantiseerde geschiedenis en historischen roman, dat dit werkje een model was geworden en dat Ranke, wien de inleider zijn „tendances hypercritiques" verwijt (p. 17), de waarheid, na Grosley, moest komen recht zetten. Alfred Lombard geeft een goede inleiding over de waarde van 't werk en de opvatting van dien tijd over de geschiedbeschrijvingen waarbij

Digitized by Google

„l'inexactitude le premier devoir des historiens" was. — In 't citaat op p. 14 van Fénelon leze men : „L'histoire doit *en ce point* (n.l. der „superstitieuse exactitude") ressembler *un peu* au poème épique", wat het geheel van de passage verzacht. Goede noten en drie aanhangsels verhoogen de waarde van deze uitgave (eenige leesfouten vindt men aangegeven door G. Dulong in de *Revue d'hist. litt.*. XXX n°. 2, avril 1923, p. 237).

De dissertatie van Dr. Gustave Dulong beschouwe men in de eerste plaats uit het oogpunt van den bijtitel : studie over het verband tusschen geschiedenis en roman (of novelle) in de XVIIe eeuw. Moge Brunetière's idee van de evolutie der letterkundige soorten reeds verouderd zijn en waardeloos door het verstarrend karakter dat zijn systematiseerende geest aan zijn denkbeelden gaf, toch is er iets vruchtbaars overgebleven van zijn werk : hij heeft geleerd de omvormingen der genres te bestudeeren, ze uit elkaar af te leiden, den terugslag van het eene op het andere te bepalen, de tusschenkomst van een individu in de evolutie te waardeeren. Al zal Brunetière's naam nauwelijks in de dissertatie voorkomen, men heeft hier toch een werk dat, soepeler en voorzichtiger, een methode van onderzoek volgt, die hem haar ontstaan dankte. Want gaat men de groote lijnen er van na, dan vervalt het, logisch opgebouwd, in drie afdeelingen en een inleiding. De laatste brengt een overzicht over de geschiedbeschrijving in de XVe en XVIe eeuw, waarin twee richtingen zich openbaren : die der zuivere annalisten en die van Paolo Emilio, den schrijver van *De rebus gestis Francorum* (1539), en zijn volgelingen. De drie hoofdafdeelingen behandelen de geschiedbeschrijving en den historischen roman vóór de zuiver classieke periode van 1660 ; het leven en 't werk van Saint-Réal (1643 of 1644—1692) ; de pseudo-historici en de romanschrijvers die uit hem voortvloeien en die zijn invloed tot in de XVIIIe eeuw voortzetten, een tijdstip waarop Voltaire nog herhaaldelijk de *Conjuration de Venise* als een meesterwerk prees.

Dulong zet uiteen hoe in de eerste helft der XVIIe eeuw de geschiedbeschrijving vervaagde en samensmolt met den historischen roman, die langzaam uit de *Astrée* was ontstaan (*Ariane* 1632 ; *Bérénice* 1648) en waarin de heroïsche en galante romans van La Calprenède of Madeleine de Scudéry nieuwe elementen van onzuiverheid hadden gebracht. Wat Corneille's tijdgenooten vooral in de geschiedenis zochten was de politiek, de les voor de heerschers, welsprekendheid en kunst van het betoog. De reactie kwam met Boileau's *Dialogue des héros de romans*, de protesten van Subligny en den ouden Charles Sorel, met de opkomst van de historische novelle van Segrais of Mme de la Fayette, misschien zelfs met de galante geschiedenisjes van Mme de Villedieu en ten slotte met Saint-Réal ; bij allen wijkt de belangstelling voor het politieke in de geschiedenis en de geschiedkundige romans of novellen voor die welke naar de kennis der karakters en der zeden gaat. Is eenmaal Saint-Réal gekomen met zijn *Dom Carlos* (1672), zijn *Conjuration* (1674) en enkele critische beschouwingen over of in verband met geschiedbeschrijving (*De l'usage de l'histoire* 1671 ; *Césarion* 1681 en *De la critique* 1691), dan is een andere vorm van geschiedkundige novellen ontstaan naast de menigte van pseudo-Mémoires, waarvan Courtilz de Sandras de meest bekende vertegenwoordiger is. Dit zijn de groote lijnen van Dulong's uiteenzetting.

Welke rol speelt César Vichard, de hard werkende, eerzuchtige, ontevreden, beurtelings trotsche en kruipende, niet door het lot begunstigde en later wat verzuurde Savoyaard, in deze evolutie ? Dulong heeft in de tweede afdeeling van zijn werk, waarin hij biografie en critiek op Saint-Réal's werk vermengt, die rol doen zien : Saint-Réal is wel de man van de groep schrijvers van 1660, die vóór alles den mensch in zijn moreele wezen wilden bestudeeren ; hij vindt zelfs in zijn *De l'usage de l'histoire* de prachtige definitie voor zijn methode der historie : „une anatomie spirituelle des actions humaines". Hebben Molière en Racine, la Bruyère en Mme de la Fayette iets anders gegeven ? En daar hij de „vraisemblance" boven de historische waarheid stelt, zijn kunst van verhalen tot een levendige dramatiseering doet gaan, de belangstelling voor het moreele bij het publiek prikkelt, komt hem een plaats toe naast de groep van 1660 in de ontwikkeling der classieke theorieën. Dulong heeft een uitvoerige biografie gewijd aan dezen medewerker en leerling van den historiograaf Antoine Varillas, van wien hij zeker geen historische juistheid en eerlijkheid heeft geleerd. Evenals Montaigne, voor wien de geschiedenis „mon gibbier" was, is Saint-Réal er op uit beschouwingen over de moraal te vermengen met historische anecdoten. Zijn methode toont ons Dulong in doorwrochte onderzoekingen over zijn beide voornaamste werken, een deel van *Césarion* en zijn *Vie de Jésus Christ* (1678), een typisch staaltje van de classieke kunst van 1660, die eischte „beaucoup de matière en peu de paroles . . . . de l'ordre, de la liaison et de la facilité partout". En die dan ook, flinkweg, de historische waarheid ter zijde zette en zelfs geen moment van de goddelijkheid van den Christus sprak.

Historici zullen wel tegenwerpingen hebben tegen deze voorstelling van de betrekkingen tusschen geschiedenis en roman of novelle ; toch lijkt mij de hoofdidee vruchtbaar en Dulong's boek een belangrijke bijdrage tot een behoorlijke geschiedenis van den roman in de XVIIe eeuw, die nog altijd na Körting en Le Breton te schrijven is. En G. Saintsbury, in zijn uitstekende *History of the French Novel*, vermeldt Saint-Réal zelfs niet.

Dulong heeft m.i. niet genoeg stilgestaan bij den invloed van Corneille en zijn tijdgenooten op de evolutie van den historisch-politieken roman van dien tijd ; misschien zelfs heeft de overheerschende tragedie bijgedragen om de handeling in Saint-Réal's geschiedenissen te dramatiseeren en enger samen te binden. Zooveel is zeker, dat het werk onafscheidelijk is van de productie der treurspelschrijvers : P. Corneille met *Cinna*, de Cyrano Bergerac met *la Mort d'Agrippine*, Pierre du Ryer in zijn *Scévole*, Tristan in *la Mort de Sénèque*, Th. Corneille met *Stilicon*, *Laodice*, *Camma*, alles kunst waarin de raison d'état (zooals in Corneille's *Pompée*) en de politieke beschouwingen een hoofdrol spelen. — Of de critiek werkelijk reeds ontstaat omstreeks 1700 (I, p. 291) betwijfel ik. — De beschouwingen over den oorsprong der „nouvelle galante" en de „histoire secrète" zijn wel schetsmatig, hoewel belangwekkend. — Naar aanleiding van de *Princesse de Clèves* zouden de artikelen van G. Rudler en H. Chamard in de *Revue du Seizième Siècle* II, p. 92 en 289 en V, p. 1, aanvulling hebben kunnen brengen.

Het tweede deel der dissertatie geeft een zeventiental brieven, die ons den mensch in Saint-Réal doen kennen :

Digitized by Google

niet veel zaaks. Daarnaast een bibliographie „certainement incomplète", zooals Dulong erkent (ik vond b.v. alleen reeds in den Catalogus der Koninklijke Bibliotheek drie nieuwe titels). Ten slotte een uitstekende beschouwing over de vervormingen die auteurs van verschillende nationaliteit, cultuur en tijdstip de stof van *Dom Carlos* hebben doen ondergaan. Of *Mithridate* van Racine daarbij behoort is zeer de vraag, zelfs als „impressions de même origine". Ik wees elders (*Revue de Littérature comparée*, III, p. 168) op invloed van Saint-Réal op *Karel, Erfprins van Spanje* door Govert Bidloo.

Amsterdam. K. R. Gallas.

H. Dessau, Geschichte der römischen Kaiserzeit. Erster Band. Bis zum ersten Thronwechsel. Berlin, Weidmann. 1924. (Pr. M. 18).

In het eerste hoofdstuk, van slechts 14 bladzijden, (*die Anfänge des späteren Kaisers Augustus*), worden niet alleen de voornaamste punten uit het leven van den triumvir Caesar, tot 30 v. Chr., kortelijk aangestipt, maar ook de toestand, waarin het Romeinsche rijk zich bij den aanvang van het principaat bevond eveneens in vluchtigen omtrek geschetst. Een tweede hoofdstuk schildert de grondlegging van het principaat en den nieuwen regeeringsvorm: het verval en de verwording der republikeinsche ordeningen, 't geen tot Caesar's dictatuur en het triumviraat had geleid; de dag van den 13den Januari 27 v. Chr., zijn beteekenis en zijn gevolg; de titels van den nieuwen heerscher en hun inhoud (*die Begründung des Kaisertums*). Het derde is het grootste en belangrijkste. Het telt bijna 300 bladzijden, meer dan de helft van het geheele aantal (585 bladz.). Het bevat een zeer gedetailleerde beschrijving van staatsvorm en staatsbestuur, zooals zij door Augustus hetzij reeds bij het begin, hetzij eerst in den loop van zijn regeering zijn ingevoerd; de plaats door hem aan den Senaat toegedacht en toegekend; de financiën en het leger; zijne bemoeiing met godsdienst en zeden; zijn zorg eindelijk voor de hoofdstad (*die Reichsverwaltung des Kaisers Augustus*). De verhouding tot het buitenland, de oorlogen door Augustus gevoerd en vermeden, de afronding der grenzen van het Romeinsche gebied vormen den inhoud van het vierde hoofdstuk (*Kaiser Augustus als Schützer und Mehrer des Reichs*). In een twintigtal bladzijden worden 's keizers familiebetrekkingen en zijne pogingen om de troonopvolging voor zijn huis te verzekeren, voorts zijn uiteinde beschreven (*die Familienverhältnisse des Kaisers Augustus. Die Feststellung der Nachfolge. Das Ende*). Het boek eindigt met een uitvoerig en met kennelijke voorliefde bewerkte schets van het geestelijk, in 't bijzonder het litteraire leven in „de Eeuw van Augustus" (*Kaiser Augustus' Beziehungen zu Literaten und zur Literatur und zu den hauptsächlichsten geistigen Strömungen der Zeit*).

Dit eerste deel van Dessau's Geschiedenis van het Romeinsche Keizerrijk is eèn in vele opzichten voortreffelijk boek, maar het is geen mooi boek en in een bepaalden zin geen goed boek ook. De auteur is te veel geleerd onderzoeker, te weinig kunstenaar. Hij kent den tijd dien hij ons wil doen kennen — dit eerste deel behandelt den tijd van Augustus — uitmuntend, maar hij verstaat het niet ons dit historisch verleden levend te maken. Hij mist de visie die het kenmerk is van den echten historicus.

Dessau's werk is veel beter dan het trouwens reeds vóor veertig jaren uitgekomen eerste gedeelte van Hermann Schiller's *Geschichte der römischen Kaiserzeit*; het staat veel hooger dan het Augustus behandelende deel van de *Geschichte der römischen Kaiser* van v. Domaszewski, waarin pathos en rhetoriek den veelal degelijken inhoud maar al te dikwerf ongenietbaar maken. Gardthausen's *Augustus und seine Zeit* staat eveneens, in volledigheid en betrouwbaarheid, bij Dessau's werk ten achter maar het is ongetwijfeld aangenamer te lezen.

Deze jongste beschrijving van het begin van het Romeinsche Keizerrijk is een nuchter èn betrouwbaar met volkomen kennis van zaken en een goed oordeel saamgesteld relaas van den veel bewonderden en veel gesmaden Tijd van Augustus, geschreven in een stijl, duidelijk en korrekt, maar aan alle warmte en verheffing gespeend. Of is dit misschien juist de stijl die passend is voor de geschiedenis van een *Decline and Fall*, en die geschreven in onzen tijd?

Kritiek op details is bij een werk als dit, althans in een aankondiging in het *Museum*, misplaatst. Bij een van zoo ruime en soliede kennis getuigend werk zou zij ook slechts ondergeschikte punten kunnen raken. Slechts een tweetal opmerkingen van meer algemeenen aard zij het mij geoorloofd te maken. Een van ondergeschikt belang, vragenderwijze gesteld: Zou het niet beter geweest zijn en meer voldaan hebben als de inhoud der twee inleidende hoofdstukken tot één geheel verwerkt geweest ware? De tweede geldt de verwerping van Mommsen's opvatting, die den staatsvorm door Augustus in het leven geroepen als eene Dyarchie, regeering van princeps èn van senaat, heeft gekarakteriseerd. Daarvan zegt Dessau (p. 39, noot): *Eine Dyarchie hat es niemals gegeben und niemals geben sollen.* Ik acht deze uitspraak even juist als wanneer in later eeuwen een geschiedschrijver van Nederlands parlementaire geschiedenis beweren zou dat artikel 71 (69) van onze grondwet: de koning draagt aan de Staten Generaal ontwerpen van wet voor en doet hun zoodanige andere voorstellen als hij noodig acht, onmogelijk kan hebben bestaan, daar toch uit de geschiedenis na 1848 ten duidelijkste blijkt dat de wetten niet door den Vorst maar door de Ministers werden ontworpen en bij de Staten Generaal ingediend of zelfs uit het initiatief dier staten zelf zijn voortgekomen. Mijns inziens heeft in staatsrechtelijken zin Mommsen volkomen gelijk.

Amsterdam. U. Ph. Boissevain.

Ch. Hirschauer, Les Etats d'Artois de leurs origines à l'occupation française, 1340—1640. 2 vol. Paris, Champion; Bruxelles, Lamertin. 1923. (Pr. fr. 50).

De Staten van Artois, waarvan de oorsprong tot het begin van den Honderdjarigen oorlog opklimt, bleven bestaan tot de omwenteling van 1789, maar hunne ware geschiedenis eindigt met het jaar 1640, toen zij door de inlijving van Artois bij Frankrijk alle politieke beteekenis verloren. Hun aandeel in de aangelegenheden van het Fransche koninkrijk zal ten andere niet meer kunnen worden onderzocht en bestudeerd, daar de archiefstukken betreffende de 17de en de 18de eeuw tijdens het bombardement van Atrecht (13 Juli 1915) geheel vernietigd werden; zij waren van groot belang voor de kennis van het economische leven van deze streek, die zich vooral door haar bloeienden landbouw onderscheidde.

Digitized by Google

In de inleiding geeft de schrijver eene critische studie der bronnen, alsmede eene lijst der talrijke handschriften en oorkonden die hij benuttigd heeft. Hij heeft zich de moeite getroost niet alleen de stukken op te zoeken door de Staten en door de regeering uitgevaardigd, maar ook diegene betreffende de drie stenden die in deze Staten vertegenwoordigd waren.

Om de geschiedenis van deze instelling te begrijpen was het noodzakelijk het fiscaal stelsel van Artois te onderzoeken, alsmede de voornaamste trekken van zijne rechterlijke, bestuurlijke, militaire en economische inrichting. Schrijver is er in geslaagd een verrassend licht te werpen op de ontwikkeling van dit gewest, dat zoo lang tot de Nederlanden behoorde; daardoor heeft hij ook eene belangrijke bijdrage geleverd tot de geschiedenis der Nederlanden in 't algemeen.

In den beginne hadden de Staten een zeer beperkte bevoegdheid: de bespreking van de voorstellen van den vorst omtrent de heffing van beden. Zij waren dus geene regeeringslichamen. Eerst langzamerhand verwierven zij het recht om de toegestane beden over de onderdanen om te slaan op de wijze die hun goed dacht. In 1536 bracht Karel V de Staten van Artois er toe, in plaats van de buitengewone beden eene bestendige bede in te stellen door het stemmen van taksen op het inkomen en de verbruiksmiddelen. Het gevolg hiervan was dat de Staten de inning en het beheer van deze belastingen op zich namen of er tenminste het toezicht over hielden. Dit gebeurde in 1550 door het benoemen van bestendige vertegenwoordigers der Staten, de zoogenaamde „députés généraux". Van toen af speelden de Staten eene steeds grootere rol: zij werden geraadpleegd bij het sluiten van verdragen waardoor de betrekkingen van Artois met de andere Nederlanden veranderd werden, bij het opmaken van gewestelijke keuren en costumen, van ordonnantiën aangaande den landbouw, den handel (namelijk het uitvoeren van koren), den koers van het geld, de landsverdediging, de inrichting der huurbenden, der maréchaussée, enz. . . . . De staatkundige invloed der Staten was dus het natuurlijk gevolg van hunne finantieele bevoegdheid. Schrijver zet het heele raderwerk van de Staatsche inrichting uiteen; hij beschrijft de verschillende wijzen waarop de belastingen geheven werden en bepaalt de bevoegdheid der daartoe aangestelde ambtenaren: ontvangers, toezichters, rentmeesters, enz. . . . .

Omtrent de wijze waarop de Staten vergaderden vindt men ook in dit werk zeer interessante bijzonderheden. Over het algemeen gebeurden de vergaderingen alleen op verzoek van den vorst of van zijnen gedelegeerde. De voornaamste grondeigenaars waren de hoogere geestelijken en daarom maakten de bisschoppen, de hoofden der kapittels en der abdijen den eersten stand uit. De edellieden waren als leenmannen ook tot de Statenvergaderingen opgeroepen en maakten den tweeden stand uit, terwijl de steden, als gezamenlijke heerlijkheden, alleen den derden stand vertegenwoordigden. Schrijver bemerkt te dezer gelegenheid dat de zoo talrijke landelijke bevolking in Artois eigenlijk geene vertegenwoordigers had. Hij vergeet echter dat de twee eerste standen zeer dikwijls de belangen van den landbouw behartigden en dat op deze wijze de algemeene strekking der Staten in vele opzichten aan de behoeften van een aanzienlijk deel der plattelandsbevolking beantwoordde.

Van groot belang zijn ook de hoofdstukken betreffende de betrekkingen van de Staten van Artois met de Staten Generaal. Zij bevatten allerlei bijzonderheden over den oorsprong van ons huidige representatief stelsel dank zij aanhalingen uit tal van onuitgegeven bronnen, door den schrijver benuttigd.

Het tweede deel van dit merkwaardig werk bevat eene chronologische lijst der Statenvergaderingen, eene lijst der algemeene afgevaardigden (1536—1640), een kaart van Artois met de aanduiding der belastingskwartieren (1570) en eene reeks onuitgegeven stukken, alsmede een uitgebreiden en zorgvuldig opgemaakten index.

Luik. H. Van der Linden.

The American School of Oriental Research in Jerusalem. The Annual, vol. I ed. C. C. Torrey; vols. II and III, ed. W. J. Moulton. **Bulletins,** nos. 1—9 (1919—1923). New Haven, Yale University Press. 1920, 1923.

Het sinds 1900 bestaande Amerikaansche Palestina-instituut heeft zich na den oorlog geassocieerd met de British School of Archaeology in Palestine, teneinde door coöperatie het archaeologische werk in Palestina op ruimer schaal te kunnen voortzetten. De beide categorieën van publicaties waarvan hier een korte aankondiging gegeven wordt, zijn wel geschikt om van het belang van den arbeid en de bekwaamheid der leiders een zeer gunstigen indruk te geven.

Op verschillende plaatsen werden opgravingen ondernomen. De resultaten daarvan vindt men in de volgende bijdragen: C. C. Torrey, A Phoenician Necropolis at Sidon (Annual I, p. 1—28), een beschrijving voornamelijk van anthropoïde sarcophagen; W. J. Moulton, A painted Christian tomb at Beit Jibrin (II, p. 95—102), vooral de gekleurde afbeeldingen van vogels trekken de aandacht; J. A. Montgomery, A catacomb Church on the Hill of Evil Counsel (II, p. 106—128), terwijl de bulletins het opgravingswerk te Tell-el-Fūl en Askalon op den voet volgen. — De studie der historische geographie wordt vertegenwoordigd door H. G. Mitchell, The modern Wall of Jerusalem (I, p. 29—50), wiens werk door niet minder dan 71 photo's geïllustreerd is; W. F. Albright, Contributions to the historical Geography of Palestine (II, p. 1—46), nasporingen in het vroegere gebied der Philistijnen en in Galilea, en verschillende der Bulletins. — Een rijken oogst heeft de epigraphie binnengehaald: Latijnsche, Grieksche, Nabateesche, Ammonitische, Arameesche en Hebreeuwsche inscripties worden ontcijferd door W. J. Moulton (I, p. 86—92), C. C. Torrey (II, p. 103—108), C. C. Mc Cown (II, p. 109—115), J. A. Montgomery (II, p. 116—118); men zie ook Bulletin n°. 2 en 4. — Verschillende trekken van palestijnsche godsdiensten in ouden en nieuwen tijd bespreken L. B. Paton, Survivals of primitive Religion in modern Palestine (I, p. 51—65) en C. C. Mc Cown, Muslim Shrines in Palestine (II, p. 47—79), van uitstekende photo's is voorzien. — Over de nog steeds raadselachtige, veelvuldig voorkomende ronde uithollingen in den bodem handelen W. J. Moulton (I, p. 66—70) en W. H. Worrell, Sepulchral Cup-marks, Pools and Conduits near Jerusalem (II, p. 80—94), terwijl W. J. Moulton (I, p. 70—86) en C. C. Torrey, The scored Pebbles of Sidon (II, p. 119—125) nieuwe meeningen over kleine gevonden voorwerpen ten beste geven.

Leiden A. J. Wensinck

Digitized by Google

C. Clemen, Die Mystik nach Wesen, Entwicklung und Bedeutung. Bonn, Ludwig Röhrscheid. 1923.

De auteur betoogt in het eerste hoofdstuk (p. 3—8), dat de „mystiek", overeenkomstig de beteekenis van de uitdrukking, „mystieke theologie" bij Pseudodionysius Areopagita moet worden opgevat als „das Einswerden des Menschen mit Gott" p. 3, t. w. als „*ein Verhalten . . . das sich von dem sonstigen religiösen Verhalten*, bei dem man von der Gottheit Hilfe erwartet und sich ihr gegenüber zu irgend welchen . . . Leistungen verpflichtet fühlt, *prinzipiell* unterscheidet" p. 4. Anders kan er geen einde komen aan de „Unklarheiten und Missverständnisse" op dit gebied p. 8.

Aangaande de „Entwicklung der Mystik" (p. 8—32) verwijst Clemen het eerst naar het „Einswerden mit der Gottheit" bij de „Primitiven", voornamelijk bij de toovenaars p. 8 vlg„ behandelt voorts o. m. de Neoplatonici, p. 15, Ghazâli, p. 16, de nawerking van de „primitive Mystik" in het Christendom, in zoo verre als de bezetenen „sich völlig mit dem Geist, der in ihnen wohnen soll, identifizieren", p. 18, de „Christusmystik", wier beteekenis door nieuwere onderzoekers wordt overdreven, p. 19, haalt p. 25 vlg. Augustinus' exstase (Conf. IX, 10) aan en besluit met Russische mystieken uit de laatste eeuwen p. 31 vlg.

Clemens is er verre van de „Bedeutung der Mystik", p. 32—38) te overschatten. De mystiek is in zekeren zin eene „Verfallserscheinung" p. 34. En afgezien nog daarvan beleeft diegene „der für solche Dinge Zeit hat . . . die Vereinigung mit Gott doch immer nur *gelegentlich* oder wenigstens *für kurze Zeit*". Daarentegen kan de vrome „das Bewusstsein, Gott gegenüber eine sittliche Aufgabe zu erfüllen zu haben und seines Schutzes gewisz sein zu dürfen . . . andauernd haben" p. 35. De mystiek kweekt licht onverschilligheid aan voor de „*Gemeinschaft*" en voor „die *sittlichen Pflichten überhaupt*" De meest energieke volkeren houden zich bijna volkomen van de mystiek vrij, p. 36. Vooral de Duitschers moeten nu hun troost niet in de mystiek zoeken, p. 37.

Het uitgangspunt van den schrijver is juist en ook in andere opzichten is zijn boekje verdienstelijk, o. m., waar hij de schaduwzijden der mystiek flink doet uitkomen, p. 28 en 35 vlg. Er zijn echter ook bezwaren te opperen. Van de toovenarij, die toch in wezen actief is, schijnt hij zich geen juist begrip te vormen. Ook kan referent niet begrijpen, waarom Jakob Böhme en Johannes Scheffler (Angelus Silesius) niet tot de mystieken mogen worden gerekend, p. 29. En naar aanleiding van p. 5 regel 10 vlg. zou schrijver dezes Prof. C. Clemen gaarne willen attent maken op een zekere uitspraak in „Das antike Mysterienwesen" 2. uitg. (1919), p. 241.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

W. Müller, Das Problem der Seelenschönheit im Mittelalter. Bern, Paul Haupt. 1923.

De geschiedenis van een woord te schrijven lijkt een niet te moeielijke taak. Maar dekt de historie van het woord de ontwikkeling van een begrip, en blijkt dat begrip van groote beteekenis in de ontwikkelingsgeschiedenis van het menschelijk denken, dan vordert een dergelijk onderzoek een even omvangrijke als grondige kennis van al de gebieden van het denkleven, waarop geestelijke leidslieden het woord hebben gebezigd om iets van den rijkdom van hun innerlijk leven te vertolken. Die arbeid wordt belangrijker naarmate het woord en zijn begrip tot hooger levensfeer behoort. In sommige gevallen kan zulk een geschiedenis dan recht verrassend worden. Woorden wekken nu eenmaal zekere geassocieerde voorstellingen. Maar deze kunen van lager orde zijn dan de begrippen in andere perioden door het woord uitgedrukt. Dan blijkt opeens achter een term van schijnbaar gering belang een interessant stuk zielsgeschiedenis der menschheid te liggen, en verdiept zich de historie van een woord en een begrip tot een inzicht in een kultuurhistorisch proces.

Zoo is het met de geschiedenis van het woord „Seelenschönheit". Ik denk dat verreweg de meesten daarbij aan niet veel meer denken dan een modeterm uit den Biedermayerstijd en nog wat vroeger. Na Schiller en Goethe werd de Schöngeisterei tot sentimenteele salonromantiek gevulgariseerd. Meer weet men er meestal niet van. Maar nu komt Walter Muller, met een respectabele belezenheid en veelzijdige kennis ons verrassen met de schets van de geschiedenis van dit merkwaardige begrip. Hij laat U zien, hoe het, in de Oudheid geworteld, in de Middeleeuwen groeit tot een stamwoord, waarin het diepste Christelijk en wijsgeerig leven zich ontwikkelt, en hoe het na de Renaissance zich vertakt en tot heden altijd nog iets van zijn dieperen, rijkeren levensinhoud heeft bewaard. Hij zelf gebruikt een ander beeld. Een geheimzinnige levenskracht, zegt hij, stuwt in dezelfde bedding telkens lijnen van golven voort, die rijzen en dalen, nooit terugkeeren, zich aldoor wijzigen en toch dezelfde blijven. Maar daarmede wordt niet uitgedrukt noch verklaard, dat de idee der *pulcherrima anima* in de naïveteit van het dogmatische denken en de levenswarme mystiek der middeleeuwen een vastheid en volheid bereikte, die zij later nooit meer zou bezitten. Mijn beeld lijkt mij dan ook hierom juister: meer dan naar verschillenden kant uitgegroeide twijgen bracht de oude stam niet voort.

Hoe de idee der zieleschoonheid wortelt in de oudheid, in Plato en Seneca vooral, gevoed en van nieuwe levenskracht vervuld wordt door het Christendom, en dan na Clemens en Origenes, Hieronymus en Ambrosius, bij Augustinus haar vollen wijsgeerig-religieuzen en ethischen inhoud ontvouwt, laat Müller ons duidelijk zien. Uitvoerig wordt dan geteekend, hoe het religieus idealisme der middeleeuwen het summum bonum summum pulchrum zoekt in en afleidt uit een mysterieuse Godsgemeenschap, hoe het dit scholastisch doordenkt en mystisch doorvoelt en hoe ieder zijner woordvoerders aan het begrip een naar de persoonlijkheid gewijzigden zin verleent. Het is maar een schets, deze „begriffsgeschichtliche Untersuchung", en meer dan een vluchtige blik voorbij de middeleeuwen wordt ons niet geschonken, maar wij raken er toch even het diepere zieleleven in aan, dat van alle tijden is.

Huis ter Heide. H. IJ. Groenewegen.

SCHOOLBOEKEN.

P. C. de Brouwer en E. Slijper, Grieksche Leergang voor Gymnasia en Lycea. Ia Grammatica en Oefeningen. Ib Vertaal- en Leesoefeningen. Groningen, Wolters. 1924. (Prijs: *f* 3.25 per deel).

Na den Latijnschen Leergang verscheen nu bij denzelfden uitgever ook een Grieksche. Hierin wordt afge-

Digitized by Google

weken van de gewone wijze, waarop de leerstof pleegt behandeld te worden en de methode der Engelsche leerboeken gevolgd. Pogingen in deze richting zijn reeds gedaan in verschillende themaboeken, waar werkwoordvormen worden opgenomen en verschijnselen uit de syntaxis worden behandeld om spoediger tot het vertalen van zinnen te komen. Deze grammatica begint na de inleiding met de behandeling van het activum van het werkwoord, waarbij ook reeds gesproken wordt over de hoofdtijden der verba muta en contracta, daarna volgen de adiectiva en substantiva der 1ste en 2de declinatie, dan voornaamwoorden *ὁδε* en *ἐκεινος* (accenten worden in den regel weggelaten) de praeposities, medium en passivum van het werkwoord, de 3de declinatie enz.

Het is moeilijk te beoordeelen, hoe ongeveer het resultaat zal zijn, als men dit boek gebruikt. Daar er nog geen gelegenheid is geweest tot het opdoen van ervaringen hieromtrent in de school, moet deze kritiek deels op bespiegelingen, deels op den text van het boek berusten. Ik zou mij kunnen voorstellen, dat leerlingen van het gymnasium, ook zij, die den Latijnschen leergang hebben gebruikt, gewoon zijn geraakt aan een bepaalde volgorde bij de behandeling van de etymologie en dat dus deze methode eenigszins verwarring stichtend zou kunnen werken. Ook vraag ik mij af, of er bij ons wel behoefte bestaat aan een nieuwe Grieksche grammatica, daar wij er eene bezitten van zeer systematische indeeling, die, zooals lange ervaring heeft bewezen, niet te moeilijk is en waarin een belangstellend leerling alles kan vinden, wat hij voor zijn lectuur noodig heeft. In het nieuwe boek is er in overeenstemming met den tijdgeest naar gestreefd de stof aantrekkelijker te maken (wat bij gebruik van andere grammatica's is overgelaten aan den leeraar). Misschien maakt dit in de practijk de nadeelen van deze methode voor onze leerlingen minder groot. Verder is een voordeel, dat grammatica en oefeningen in één deel zijn vereenigd. De meeste van de gekozen voorbeelden zijn voor Nederlandsche themaboeken nieuw. En wanneer de leerlingen na grondige bestudeering van het in 't eerste deel behandelde na een jaar in staat zijn de in het tweede deel opgenomen leesstukken met succes te vertalen, dan is veel bereikt. Die zijn uitstekend gekozen, zullen den leerlingen een goed idee geven van Griekschen humor en met genoegen gelezen worden. Door het bestudeeren ervan zullen zij zich een zekere hoeveelheid Grieksche realia eigen maken, die in de toekomst voor hen van veel nut zal zijn. En het is voortreffelijk, dat het boek zóó is ingericht, dat men met lezen kan beginnen, voordat de grammatica geheel is behandeld. Dat is echter niets nieuws. Hoe stellen de schrijvers zich voor, dat de stof verdeeld moet worden over de 2de en 3de klasse van het gymnasium, daar het moeilijk zal vallen het geheele eerste deel in één jaar door te werken?

Dit zijn alles bespiegelingen. Wat den text betreft, heb ik één groot bezwaar n.l. tegen de manier waarop de trappen van vergelijking worden behandeld. Deze worden verdeeld volgens de schrijfwijze, terwijl een meer wetenschappelijke classificatie volgens de vorming van de woordstammen niet moeilijker zou zijn.

Eenige opmerkingen van minder belang zijn deze:

Op pag. 28, 1 en 3 wordt „zee" geschreven *θαλαττα* (zie pag. 87 en 109) en *θαλασσα* (zie pag. 51). Op pag. 30 wordt aan de leerlingen gevraagd *ὁ καλος Ἀλκιβιαδης* te verbuigen, terwijl ze den vocativus van *Ἀ*. niet hebben geleerd.

Pag. 53 zou ik in zin 13 liever lezen *την ψυχην ὑγιη*.

Pag. 63 mis ik bij *ἀγαθος* den comparativus *ἀμεινων*.

Pag. 92 wordt 't woord „betoning" gebruikt voor „accent", wat mij verwarring stichtend toeschijnt.

Ik hoop, dat op sommige scholen eens met het boek een proef genomen wordt, dan zal over twee jaar de beoordeeling rechtvaardiger kunnen zijn.

Leiden. M. M. Assmann.

P. B. Benjert en **J. J. B. Elzinga, Fransche Lectuur voor de Middelbare school.** 1e Serie, no. 5: **Poésie** I. 2e Serie, no. 5: **Poésie** II. Groningen-den Haag, Wolters. 1923. (Pr. p. dl. ing. *f* 1.75, geb. *f* 1.90).

Volgens de voorrede is de eerste bundel poëzie bestemd voor de eerste drie klassen van H.B.S. en gymnasium en voor het M. U. L. O. De verzamelaars hebben zooveel mogelijk verhalende gedichten gekozen en ze naar moeilijkheid gerangschikt.

La Fontaine is vertegenwoordigd door een twintigtal fabels, verder zijn er gedichten in van Coppée, Hugo, Béranger, Deroulède, enz. Het boekje besluit met de Marseillaise.

De aardige illustraties van Jan Wiegman brengen een of ander voorval uit den tekst in beeld.

De tweede bundel is bestemd voor de hoogere klassen van H. B. S. en gymnasium. Ook hierin vindt men voor het meerendeel verhalende gedichten, gerangschikt naar de geboortedata der dichters.

Het boekje begint met La Fontaine, daarna volgen Chénier, Lamartine, Vigny, enz. Het bevat de portretten van de voornaamste dichters.

De verzamelaars hebben een goede keuze gedaan; de gedichten zijn niet te moeilijk; bovendien is bij elk deeltje een vrij uitvoerige woordenlijst gevoegd.

Leiden. W. Prins.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van J. Schrijnen, *Handleiding bij de studie der vergelijkende indogermaansche taalwetenschap*, vooral met betrekking tot de klassieke en germaansche talen (Leiden, Sijthoff, 1924), is afl. 2 van de tweede druk uitgekomen. Deze aflevering bevat paragrafen over *Dialektvorming* (blz. 98—108), over *Sociale Taalkunde* (blz. 109—130), over *Psychologische Taalkunde* (blz. 130—152) en over *Beteckenisleer of Semantiek* (blz. 152—182). De schrijver heeft rekening gehouden met hetgeen over deze onderwerpen sedert de eerste uitgave is verschenen.

Satura Berolinensis, Festgabe der alten Herren zum 50-jährigen Bestehen des Akademischen Philologischen Vereins an der Universität Berlin (1874—1924), Berlijn, Weidmann, 1924. Deze bundel bevat bijdragen van R. Adam (*Πλάτωνος Ὅροι*), E. Fraenkel (*Zur griech. und baltoslav. Grammatik und Wortkunde*), P. Gohlke (*Aus der Entstehungsgeschichte der Aristotelischen Metaphysik*), A. Gudemann (*Zur Ueberlieferungsgeschichte der aristotelischen Poetik*), W. Kroll (*Bemerkungen zu Quintilian*), H. Müller (*Horat. Sat.* I, 6, 12 vlg.; *Ilias* M. 244), M. Rannow (*Frustula Theocritea*), G. Wartenberg (*Der Schild des Aeneas*).

De tweede uitgave van R. Helbing, *Auswahl aus griechischen Papyri* (Sammlung Göschen, n°. 625, Berlijn—Leipzig, Walter de Gruyter & Co., 1924), onderscheidt zich van de eerste doordat enkele nummers vervangen zijn door drie andere, belangrijker van inhoud. De verklarende aanteekeningen zijn herzien en de mededelingen betreffende uitgebreider litteratuur of jongere publi-

Digitized by Google

katies aangevuld tot op heden. Gelijk in de eerste uitgave — en in de meeste Duitse geschriften over papyri — wordt de naam van onze landgenoot C. Leemans met twee *n*'s gespeld.

Een zesde uitgave is verschenen bij de firma Weidmann te Berlijn (1924) van T. Livi Ab urbe condita libri, en wel van het gedeelte van het derde deel dat boek VI—VIII omvat. De voorlaatste uitgave zag het licht in 1886 en werd bezorgd door H. J. Müller (die met W. Weissenborn het oorspronkelike werk op touw zette), de nieuwe bewerking werd toevertrouwd aan O. Rossbach; hij heeft het aantal verklarende aantekeningen onder de tekst uitgebreid, rekening houdend met de uitkomsten der jongste onderzoekingen.

Dr. M. Th. Hillen heeft in zijn *Commentatio de vita, doctrina, facultate Nederlandorum, qui post Peerlkampii librum emissum carmina Latina composuerunt* een levensbeschrijving en een kritiese beschouwing geleverd van 23 landgenoten die Latijnse gedichten hebben vervaardigd. Aan wijlen Prof. Hartman wordt de voornaamste plaats in deze rij toegekend. Het boek is een welkome bijdrage voor de kennis der beoefening van de philologie in ons vaderland. Het is opgedragen aan Prof. Damsté. De firma Thieme te Zutfen gaf het uit (1924); de prijs is *f* 2.50, geb. *f* 3.50.

Van het monumentale werk van Prof. Axel Kock, *Svensk Ljudhistoria*, is, sedert wij het vierde deel bespraken, de eerste helft van het vijfde deel verschenen (1923). Het houdt de voortzetting in van de vocalen in infortis-syllaben en handelt geheel over vocaalverlies. Bij eene volgende gelegenheid hopen wij ook op deze afdeeling nader in te gaan. R. C. B.

Bij de firma Teubner (Leipzig—Berlijn, 1924) is de tweede, ongewijzigde uitgave verschenen van R. Hönigwald, *Die Philosophie des Altertums*, problemgeschichtliche und systematische Untersuchungen. Het boek bedoelt niet een geschiedenis der wijsbegeerte te geven, maar de vraagstukken te bespreken die de wijsgeer zich stelt en de wijze waarop de Grieken die getracht hebben op te lossen.

Uitstapjes op verschillend gebied is de titel van een „Leesboek voor (M.) U. L. O.-Scholen en andere Inrichtingen van Voortgezet Onderwijs", geschreven door de Heer A. D. Leeman, en uitgegeven door de Gebr. van Cleef (Eerste deeltje, den Haag, 1925). De stof is ontleend aan een reeks artikels sedert enige jaren geregeld door de schrijver geplaatst in het Zaterdagnummer van *Haarlem's Dagblad*. Geschiedkundige verhalen wisselen af met mededelingen ontleend aan 't leven der natuur. Nog twee deeltjes zullen verschijnen.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1924, Mars-Avril: G. Contenau, Les rituels accadiens. — R. Grand, L'histoire de la coutume de Paris. — Variétés.

Mai-Juin: R. Cagnat, Une nouv. mosaique découv. en Tripolitaine. — P. Roussel, Les inscriptions de Délos, I. — Variétés. — Nouv. et Corresp.

Juillet—Août: H. Lemonnier, Paris au Moyen âge. — P. Monceaux, La vie de saint Jérome. — P. Roussel, Les inscriptions de Délos (slot). — L. Bréhier, Une forteresse de l'Orient latin. La cité de Rodes, I.

Zeitschr. f. vergl. Sprachf., LI, 3-4: R. Loewe, Die idg. Vokativbetonung. — R. Trautmann, Balt. **pei*. — A. Brückner, Slav. *ch*-. — E. Fraenkel, Zum Friesischen. — W. Schulze, Etr. *calaina*. — E. Fraenkel, Zur baltoslav. Gramm., I. — J. Endzelin, Germ.-Blat. Miszellen, 1, 1-2. — J. Lambertz, Italcalban. Dialektstud., a). — J. Endzelin, Germ-Balt. Miszellen, I, 3-4.

LII, 1-2: M. A. Triandaphyllidis, Eine zigeun.-griech. Geheimsprache. — F. Specht, Lit. *vambolė*. — J. Lambertz Italoalban. Dialektstud., II. — F. Specht, Miscellen. — K. Būga, Die Metatonie im Lit. u. Lett., II. — J. Loewenthal, Ahd. *lahs*. — F. Specht, Miscellen. — H. Lüders, Ved. *gṛh*-. — W. Schulze Zur Blattf.; Gr. *λάπτειν*; Reimwörter. — H. Lüders„ Pali *bondi*- u. Verwandtes. — W. Schulze, Zufall; Lückenbüszer. — J. Endzelin, Germ.-balt. Miscellen. — W. Schulze, Zu got. *sai* o. S. 117. — W. Mitzka Altpreusz. — H. Sköld, Die idg. Labiovelare. — N. v. Wijk, Ein Fall v. altpreusz. Metatonie. — W. Schulze, Gr. *ὑχερός* u. pali *sunisā*. — Dez., Lit. *smi˜das*.

Indogerm. Forsch., XLII, 1-2: F. Muller, Zur Gesch. des Artikels und zur Wortfolge bes. in den ital. Sprachen. — M. Leumann, Die ital. *f*- und *b*- Tempora. — J. B. Hofmann, Syntakt. Gliederungsverschiebungen im Lat. infolge urspr. appositión. Verhältnisse. — Dez., Assim. Lautzuwachs zwischen Vokale. — F. Sommer, Zur venet. Schrift und Sprache. — Chr. Bartholomde, Arica XIX. — R. Thurneysen, Keltisches. — H. Ammann, Untersuch. zur hom. Wortfolge und Satzstruktur. — M. Vasmer, Zur slav. Gramm. — G. Gerullis, Die Herkunft der slav. Lehnw. im Preusz.-Lit. — St. Mladenov, Neupers. *lang* 'lahm'. — H. Sköld, Ein kelt. Lehnwort im Rumän. — W. v. d. Osten-Sacken, Etym. — Dez., Die uridg. *þ*-laute. — R. Thurneysen, Nachtr. zu IF. 42, 143 ff.

Bull. de Corresp. hellén., 1924, Janv.—Juin: M. Holleaux, Inscr. trouvée à Brousse. — G. Colin, Inscriptions de Delphes. Trad. grecque d'une loi rom. — W. Vollgraff, Le Péan delphique à Dionysos. — J. Charbonneaux, Note sur la tholos du „Hiéron" d'Athéna Pronaia à Delphes (Marmaria). — Ch. Picard et J. Replat, Rech. sur la topogr. du Hiéron délien. — F. Chapouthier, Note sur un décret inédit de Rhamnonte. — P. de La Coste-Messelière, Un exemplaire périnthien d'un bronze d'Herculanum. — F. Chapouthier, Némésis et Niké. — Note additionnelle à la „Loi rom. de Delphes".

Bulletin de l'association Guillaume Budé, 1, 5: J. Carcopino, La louve du Capitole. — F. Cumont, Les parchemins de Doura-Europos. — H. Goelzer, Un dictionnaire du latin médiéval. — Chronique bibliographique de la Société „Les belles Lettres".

N. Taalg., XIX, 1: W. Kramer, Het symbool in Boutens' verzen. — W. H. Staverman, Een Nederl. bron v. d. Rob. Crusoë. — Ph. J. Simons, Taalevolutie en Patriotisme. — W. L. M. E. v. Leeuwen, Over litteratuuronderwijs. — L. Simons, Vondel en Jan Vos. — W. de Vries, „Vol" met acc. — Boekbeoord. — Aankond. — Meded. — Uit de tijdschr.

Zeitschr. f. d. Alt. u. d. Lit., LXI, 4: L. Wolff, Chronol. zu Wolfram. — Th. Frings, Zur geogr. der Kudrun. — K. Strecker, Walter v. Chatillon der dichter der lieder von St. Omer. — G. Baesecke, Die deutschen Genesisglossen der familie *Rz. — E. Schröder, 'Thomas v. Kandelberg'? — Dez., Lückenbüsser. — P. Lehman, Manerius. — G. Müller, Zur überlief. Taulers und Eckharts.

Id., Anz.: Misc.

Anglia, XLVIII, 4: W. K. Ruprecht, Felicia Hemans und die engl. Beziehungen zur deutschen Liter. im ersten Drittel des 19. Jhrbs., IV. — K. Danz, Fr. Burneys 'Evelina' (1778) und das Aufkommen der Frauenromane. — O. B. Schlutter, Weitere Beitr. zur ae. Wortf.

Id., Beibl., XXXV, 10: H. Marcus, Die Entstehung von „Rule Britannia", I.

11: H. Marcus, als voren, II.

12: H. Marcus, als voren, III.

Studiën, CIII, Jan.: A. Borret, Nooit meer oorlog! — A. Cavadino, Is rationeele productie in een socialist. gemeenschap mogelijk? — A. Reichling, Over ideoplastiek. — L. v. Miert, Hollands taal en wetenschap in Oud-Japan. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Digitized by Google

Zoo juist compleet verschenen:

LEERGANG VOOR HET LATIJN
TEN DIENSTE VAN GYMNASIA EN LYCEA
bewerkt naar de Latijnsche Grammatica en Oefeningen van Dr. J. WOLTJER

Dr. R. H. WOLTJER en
Dr. G. W. VAN BLEEK

LATIJNSCHE GRAMMATICA
Eerste deel, Etymologie . . f 5,90
Tweede deel, Syntaxis . . . f 2,75

LATIJNSCHE OEFENINGEN
Eerste deel, bij de Etymologie . f 1,90
Tweede deel, Syntaxis . . . f 1,90

Op deze wijze zijn de hoogstaande werken van Dr. J. Woltjer voor de toekomst gered.
Het eerste deel der Oefeningen toont duidelijk, dat hier met veel zorg en met veel ondervinding is gewerkt: 't overtollige is weggelaten en 't overblijvende nauwkeurig herzien.
Ons gymnasiaal onderwijs zal ten zeerste door zulke dergelijke werkjes gesteund worden.
v. L. in *De R. K. Studiebelangen.*

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

Zoo juist verscheen in de

• BIBLIOTHEEK VAN MIDDEL-NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE

vroeger onder redactie van Prof. Dr. J. Verdam, met medewerking van Prof. Dr. J. te Winkel en Prof. Dr. J. Franck,
voortgezet onder redactie van
Prof. Dr. A. KLUYVER

FERGUUT

van Dr. EELCO VERWIJS
en Dr. J. VERDAM

Opnieuw bewerkt en uitgegeven
door Dr. G. S. OVERDIEP,
Leeraar aan het Stedelijk Gymnasium te Apeldoorn.
Prijs ing. f 9.50

UITGAVE VAN
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. TE LEIDEN

VERSLAG

betrekkelijk de in 1925 uitgegeven werken over de

Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA,** te *Makkum,* is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT,** onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal,* van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook,* over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE;** onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van f 1000.** – zoodanig Verslag over de in **1925** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1926 op te maken en vóór 1 Juni 1927 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland.

Leeuwarden, Februari 1925. Mr. C. B. MEMALDA

Abonneert U op de **Nederlandsche Bibliographie.** Prijs f 2.40 per jaar
UITGAVE VAN A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

32ste Jaargang. — **No. 6** — **Maart 1925.**

ΑΝΤΙΔΩΡΟΝ. Festschrift Jacob Wackernagel gewidmet (Uhlenbeck).
Bechtel, Die griechischen Dialekte, II-III (Rutgers).
Grimmelt, Plato's Gorgias, I (Ovink).
Lindsay, Palaeographia Latina, II (Damsté).
Budge, Facsimiles of Egyptian Hieratic Papyri in the British Museum (H. P. Blok).
Bendall and Rouse, Śāntideva, Śikshā-Samuccaya (Faddegon).
Jónssen, Norsk-islandske Kultur- og Sprogforhold i 9. og 10. årh. (Boer).
Gedenkbundel De Drie Talen (Vechtman-Veth).
Frijlinck, The Tragedy of Sir John van Olden Barnavelt (Barnouw).
Kallin, Etude sur l'expression syntactique du Rapport d'Agent dans les langues romanes (Delibes).
Bolkestein, Het economisch leven in Griekenlands bloeitijd (D. Cohen).
Abanindranath Tagore, L'Alpona (Vogel).
Schoolboeken:
Uitgaven v. d. fa Wolters.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

AAN DE MEDEWERKERS VAN HET MUSEUM.

De Redactie ontving in de laatste jaren een zoo groot aantal boeken ter aankondiging, dat uitbreiding van ons Maandblad zou moeten volgen, ... indien slechts de geldmiddelen dat gedoogden. Tot tijd en wijle een belangrijk toenemen van het aantal abonnés ons veroorlooft den omvang van het Museum te vergrooten, moeten wij de medewerkers dringend verzoeken de grootst mogelijke beknoptheid in acht te nemen, zoodat hun stukken IN GEEN GEVAL MEER DAN TWEE KOLOMMEN beslaan. Alleen daardoor kan voorkomen worden dat menigmaal geruime tijd verloopt tusschen de inzending en de plaatsing der artikels.

De Redactie.

ΑΝΤΙΔΩΡΟΝ. **Festschrift Jacob Wackernagel zur Vollendung des 70. Lebensjahres am 11 Dezember 1923 gewidmet** von Schülern, Freunden und Kollegen. Mit einem Bildnis. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1924.

Deze „Festschrift" is een even wélverdiende als waardige hulde aan den zeventigjarigen taalgeleerde, wiens naam met de oplossing of althans de benadering van zooveel problemen der vergelijkende Indogermaansche grammatica eervol verbonden is. Behalve een bibliografie van Wackernagel's geschriften aan het einde, vinden wij in dezen bundel een veertigtal opstellen van zeer verschillenden aard, maar toch alle, of bijna alle, betrekking hebbende op de studiegebieden, waarop Wackernagel zelf zich heeft bewogen en heeft uitgemunt. Onder de medewerkers zijn uitnemende Indologen als Bloomfield, Jacobi, Konow, Ernst Leumann, Heinrich Lüders, verdienstelijke beoefenaars der klassieke talen als Bechtel, Buck, Debrunner, Schulze, en ook Indogermanisten in den ruimsten zin van het woord als Meillet en Holger Pedersen hebben ertoe bijgedragen om de waarde van dit gelegenheidsgeschrift te verhoogen. Bijzonder interessant vind ik Jacobsohn's scherpzinnige opmerkingen over „Kasusflexion und Gliederung der indogermanischen Sprachen" (p. 204 sqq.), Ernst Leumann's uitvoerige studie „Zur indischen und indogermanischen Metrik" (p. 78 sqq.), Nilsson's helder betoog „Der mykenische Ursprung der griechischen Mythologie" (p. 137 sqq.). Daarentegen heeft het artikel van Herman Lommel over „Neutrum und sächliches Geschlecht" (p. 168 sqq.), ondanks mijn groote belangstelling voor het onderwerp, mij eenigszins teleurgesteld, hetgeen voor een deel zeker hieraan kan geweten worden, dat de nieuwere litteratuur over de door hem behandelde questies den auteur niet voldoende bekend is.

Menigeen zal in dezen feestbundel iets of zelfs veel van zijn gading vinden. Dat het gehalte der bijdragen ongelijk is, spreekt vanzelf. Moge het boek de algemeene aandacht trekken, die het verdient.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

Fr. Bechtel, Die griechischen Dialekte. II Die West-griechischen Dialekte. Berlin, Weidmann. 1923. III Der Ionische Dialekt. Ibid. 1924.

Sinds ik in het *Museum* (J. 29) de verschijning aankondigde van het eerste deel van Bechtel's Griechische Dialekte, zijn het tweede en het derde deel met verrassende snelheid elkaar gevolgd: een zesjarige arbeid schiep het beeld, of liever gezegd den beeldengroep, dien het den maker vergund was met veelomvattende kennis, volhardende trouw en bewonderenswaardig

Digitized by Google

zelfbedwang geheel binnen de omlijning eener objektieve kritiek in het licht te stellen van het huidige wetenschapsmoment.

De in den tweeden band behandelde dialekten wijken in zóóverre af van die, welke Ahrens in het tweede deel van zijn werk bijeenbracht, dat thans het dialekt van Epeiros en dat van Achaia, waarvoor destijds het materiaal ontbrak, konden worden opgenomen. Ook het Elisch, dat Ahrens in zijn eerste deel als „pseudo-aeolisch” betitelde, heeft hier zijn plaats gevonden. Zoodat men onder de West-Grieksche dialekten bijeen vindt: de dialekten van West- en Oost-Lokris, Aitolië, Akarnanië, Epeiros en Phokis, die in één groep Noord-West-Griekenland vertegenwoordigen. Hen volgen: het Megarische en Korinthische dialekt. Het streven van den schrijver, om de koloniën taalkundig te vereenigen met hun moederland, schonk het aanschijn aan de groep der Lakoniërs, Tarentijnen, Herakleoten en Messeniërs. Na hen nemen de Argoliërs een afzonderlijke plaats in. De grootste groep is die der Zuid-Oost-Doriërs. Deze omvat de dialekten van Thera, Anaphe en Kyrene; van Melos; van Kos en Kalymna; van Knidos; van Telos, Nisyros en Astupalaia; van Rhodos; van Kreta en van Pamphylië. Met de afzonderlijke behandeling van het Elisch en van het Achaiïsche dialekt sluit de lange rij. Onnoodig te zeggen, dat ook dit deel gekenmerkt wordt door helderheid, beknoptheid en nauwgezetheid. Met de soberheid van een verslaggever legt de schrijver den lezer de bronnen en gegevens van elk der dialekten in grammatikale verdeeling voor oogen, wijst hem de konkluzies, waartoe die gegevens voeren, of het tekort dat een konkluzie doet achterwege blijven. Zoo worden voor elk dialekt de grenzen der hedendaagsche wetenschap vastgesteld en zijn karakter geteekend.

Het derde deel brengt het Ionische dialekt, dat het derde deel had moeten vormen van Ahrens' werk. Aldus blijft thans het Attisch, dat bij de analyse der overige dialekten tot uitgangspunt pleegt te dienen, in Bechtel's compositie achterwege. De schrijver acht een volledige uitbeelding van het Attisch voorloopig niet mogelijk, zoolang de oud-Attische steenen en de fragmenten der Attische komedie nog niet verwerkt zijn.

Zijn voorwoord bij het derde deel sluit Bechtel met twee herinneringen: de eerste geldt de auspiciën van Jacob Wackernagel, wiens correcties hij dankbaar gedenkt; de tweede memoreert de indrukken, die zijn leeraar op het Karlsruher gymnasium bij hem in zijn schooljaren naliet, nu .... vijftig jaren geleden; indrukken, die hem inspireerden, om door te dringen in dien Griekschen geest, waarvan de Perzen van Aischylos, de Antigone van Sophokles en karakters a's Thykydides en Perikles de uitstralingen zijn geweest. Benijdbare Gustav Wendt, die door Uw ideëele en ideale lessen een bezieling kweekte, die na jaren van moeizamen arbeid leidde tot een dergelijk meesterwerk!

Amsterdam. A. Rutgers.

B. Grimmelt, Plato's Gorgias. I Text. (Aschendorf's Klassiker-Ausgaben). Münster i. W., Aschendorf. 1923.

De bewerker van dit deeltje gaat blijkens de voorrede uit van de gedachte, dat de lectuur van Plato's Gorgias, met zijn probleem *πῶς βιωτέον*, van uitnemend nut is voor de hedendaagsche, speciaal de Duitsche, jeugd. In dit eerste stuk geeft hij alleen den tekst (ongeveer geheel naar Burnet's uitgave) en verder een inleiding van ± 30 blz., bevattend een goedgeschreven, klaar en populair overzicht van de Grieksche wijsbegeerte tot en met Plato. Diens Ideeën worden helaas! ook hier nog weer verklaard als tot zelfstandige existenties verheven soortbegrippen, zooals ook Gomperz ze opvat. De schrijver schijnt vooral onder invloed te staan van diens „Griechische Denker”. Wij zijn benieuwd naar den commentaar, die nog volgen zal, en waarin ook de door Gomperz gesignaleerde „logische Schwächen” van Plato naar behooren zullen worden in het licht gesteld.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

Palaeographia Latina. Part II. Edited by Professor **W. M. Lindsay.** (St. Andrews University Publications, XVI). London, Oxford University Press: Humphrey Milford. 1923. (Pr. Sh. 5).

De eerste aflevering van dit tijdschrift is in April 1923 in het *Museum* aangekondigd. Thans is ook de tweede verschenen, bestaande uit een grooter aantal bijdragen en van meer verschillenden aard. Prof. Lindsay maakt ons in het begin bekend met het doel der uitgave: het verzamelen van materiaal voor een toekomstige, volledige Geschiedenis der Latijnsche Palaeographie, evenals het *Archiv für lateinische Lexicographie* den weg heeft gebaand voor den grooten Latijnschen *Thesaurus.* Onder den titel *Collectanea Varia* geeft hij dan belangwekkende onderzoekingen over de termen *Explicit* en *Finit*, Corrections of MSS., Aids to Readers, Scribes and their Ways en over de I-longa. Prof. Lehmann bespreekt een fragment te Basel, geschreven in het Noord-Fransche *A—Z* type, waarvan een bladzijde (uit August. Civ. Dei) aan het slot der aflevering is gereproduceerd, alwaar twee andere facsimilia ter illustratie dienen van het volgende artikel van Prof. Lindsay over het MS. Berne 207. Vervolgens handelt wijlen Dr. Tafel in *The Lyons Scriptorium* over de bibliotheek van de kathedraal te Lyon en van Ile Barbe. Tenslotte geeft Prof. W. Weinberger een *Bibliographie der lateinischen Buchschrift* (bis 1050) over 1911—1922, waarin hij onder n°. 13 blijkt te behooren tot de volgelingen van Beer, die meenen dat de prae-Columban MSS. uit Bobbio de bibliotheek zouden zijn, die eenmaal aan Cassiodorus heeft behoord.

Ook deze aflevering biedt dus, dank zij hoofdzakelijk de bijdragen van haren eminenten redacteur, veel belangrijks aan den beoefenaar der Latijnsche palaeographie en doet ons een duurzaam bestaan aan het tijdschrift toewenschen.

Utrecht. P. H. Damsté.

Facsimiles of Egyptian Hieratic Papyri in the British Museum. with descriptions, summaries etc. by **E. A. Wallis Budge.** Printed by order of the Trustees. 1923.

Na dertien jaar verschijnt nu het tweede deel van den herdruk der papyri in het Britsch Museum, welker bestudeering, na het uitverkochtgeraken van de Select Papyri (1841 e.v.), voor particulieren bijkans een onmogelijkheid geworden was. Onder de belangrijke documenten, die ons in dit deel worden voorgelegd, nemen de drie Sallier-papyri, alsmede de P. Harris 500 een eerste plaats in. Sallier I met zijn „Gedicht op den slag van

Digitized by Google

Quadesh", door Pentewere geschreven, en den hierop volgenden bundel briefvoorbeelden, is gedateerd uit 't 10e jaar van Meneptah (Ä. Z: 56: 42) en dus geenszins zoo vaag van datum, als de uitgever dit aangeeft. Sallier II levert een reeks onderlinge vergelijkingen van verschillende loopbanen, die voor den ouden Aegyptenaar openstonden, eindigend met een lofrede op den „geleerden stand". Als aanhangsel is de groote Nijlhymne toegevoegd. Sallier III verheerlijkt in een gedicht de „faits et gestes" van Ramses II in Azië en Aegypte, waarvan de hieroglyphische beschrijving de tempelwanden van Lûxor, Abydos en Karnak bedekt. P. Harris 500, evenals de drie voorgaande papyri, ± 1200 v. C. te plaatsen, bevat behalve een bundel Liefdeliederen, op haar versozijde de beide sprookjes der „Inneming van Joppe door generaal Dhûtj" en van „den Gevloekten Prins", twee verhalen, die, mèt het Broedersprookje van den P. d'Orbiney, tot de oudste litteratuurmonumenten van dit genre behooren. De magische texten (Papyrus Salt) en een, nu voor het eerst gepubliceerde, reeks moraal-leerstellingen (P. Necht) voltooien dit tweede deel der Publicaties van het Britsch Museum. Hoewel de zorg, aan de uitgave besteed, alle lof verdient, is de begeleidende text van „descriptions, summaries of contents, etc." niet alleen tot het allernoodigste beperkt, maar vertoont zelfs vele lacunes, die in een wetenschappelijke bewerking van een zoo belangrijk materiaal als dèze papyri, niet hadden mogen voorkomen. De vermelding van de aan Sallier I en II parallelle texten in 't Corpus d'Anastasi (II—V) is geenszins volledig, terwijl bij de Nijlhymne alleen de door Maspéro in zijn uitgave gegeven paralleltext in An. VII genoemd is, zonder melding te maken van de andere fragmenten (Turijn, Ramesseum, e.d.), welke hetzelfde onderwerp behandelen. Ook schijnt de uitgever nog te gelooven aan een „oorspronkelijke redactie", terwijl het toch boven allen twijfel verheven is, dat wij in onze papyri slechts copieën voor ons hebben, waarvan het origineel, momenteel althans, voor ons verloren is. Over de schijnbare onzekerheid in de dateering spraken wij reeds. Niettegenstaande deze bezwaren voorziet echter deze tweede serie van „Hieratic Papyri" in een groot gemis aan texten en kan zij, ook in dezen vorm, den aegyptologischen studiën slechts ten goede komen.

Leiden. H. P. Blok.

S'ikshâ-Samuccaya, a compendium of Buddhist Doctrine compiled by **S'āntideva,** translated from the Sanskrit by **Cecil Bendall** and **W. H. D. Rouse.** (Indian Texts Series). London, Murray. 1922. (Pr. 21/—).

In een keurig Perzisch bandje, maar op voos en vezelig papier, dat studie-aanteekeningen van den gebruiker ternauwernood duldt, biedt de uitgever Murray ons dit kostbare werk aan, — kostbaar in den figuurlijken zin van het woord; immers de verzamelaar der oorspronkelijke anthologie bezat bij zijn geloofsgenooten groot gezag; ook stond de eerste der vertalers vooraan onder de Westersche kenners van het Buddhisme; en kwalijk kon een geleerde beter introductie medebrengen dan Rouse, aan wien Bendall op zijn sterfbed de voltooiing van het werk opdroeg.

Maar is het werk in geestelijken zin kostbaar, om tal van citaten uit verloren of onvoldoend bekende Buddhistische werken, kostelijk naar den Westerschen smaak is het stellig niet; en zoo we den vertalers en inzonderheid Rouse, wien het grootste gedeelte der vertaling toeviel, diep erkentelijk zijn, dan is het bovenal om het geduld en de toewijding, die zulk een arbeid vordert.

Op onnauwkeurigheden en inconsequenties, die mij in de vertaling opvielen, wil ik thans niet ingaan, doch me beperken tot één kwestie: Bendall's opvatting der compositie van deze bloemlezing en daarmede tevens de wijze, waarop Rouse de hoofdstukken betitelt.

Volgens de overlevering van den tekst is de S'ikṣā-samuccaya in 19 hoofdstukken verdeeld; twee daarvan missen een opschrift; maar zelfs waar de titel gegeven is, zou deze slecht bij den inhoud passen, volgens Bendall's opmerking, editie p. XXXI. En zoo heeft Rouse in de titelatuur der hoofdstukken zich de grootste vrijheden veroorloofd. M.i. hebben hier de vertalers de bedoeling van den auteur niet begrepen en zijn ze tegenover de overlevering hyper-critisch geweest.

Bendall dan baseert zijn *Summary* van het werk uitsluitend op de 27 kārikās (memoriaal-verzen), in het werk verspreid aangetroffen; en zoo komt hij tot de volgende groepeering:

Inleiding: kārikās 1—4, hoofdstuk I.

Hoofddeel:

deel A. *rakṣā*, § 1. *ātma-rakṣā*, k. 5—13, cp. II—VI; § 2. *bhoga-rakṣā*. k. 14, cp. VII; § 3. *puṇya-rakṣā*, k. 15—16, cp. VII vervolg.

deel B. *śuddhi*, § 1. *ātma-śuddhi*, k. 17—20, cp. VIII—XIV; § 2. *bhoga-śuddhi*, k. 21 a, cp. XV; § 3. *puṇya-śuddhi*, k. 21 b, cp. XV vervolg.

deel C. *vṛddhi*, § 1. *ātmavṛddhi*, k. 22, 23 a, cp. XVI; § 2. *bhoga-vṛddhi*, k. 23 b, cp. XVI vervolg; § 3. *puṇya-vṛddhi*, k. 24—27, cap. XVI gedeeltelijk, cap. XVII—XIX.

Epiloog: slot van caput XIX. —

In de eerste plaats valt op te merken, dat de schematische rangschikking inderdaad niet plaatsvindt naar een tabel van 3 × 3, maar wel van 4 × 3; dat wil zeggen, hoofdstuk I bevat niet alleen de inleiding (of bespreking der kārikās 1—3), maar ook de bespreking van het eerste der vier hoofdonderwerpen: *utsarga* of *dāna*; hetwelk evenals de drie volgende in drieën onderverdeeld is; en zoo luidt dan ook de 4e kārikā:

(1) *ātmabhāvasya* (2) *bhogānāṃ* (3) *tryadhvavṛtteḥ śubhasya ca, utsargaḥ* . . . .

En aan deze onderverdeeling heeft S'āntideva zich zooveel mogelijk gehouden. In overeenstemming met dezen inhoud heet het eerste hoofdstuk *dāna-pāramitā*.

In de tweede plaats is op te merken, dat de titels der hoofdstukken verband houden met de formule-achtige zinnetjes, waarmede de verzamelaar zelf (vooral aan den aanvang of het einde der hoofdstukken) zijn stof samenvat. Zoo kan men zonder uitzondering alle titels in den tekst zelf terugvinden; en dit gaat zoover, dat men als titel van het vierde boek kan reconstrueeren: *Anarthaḥ*; en dat men voor het laatste boek den titel van Rouse kan aanvaarden: *Puṇyavṛddhiḥ*, want, hoewel de behandeling van dit onderwerp reeds in hoofdstuk XVI begint, vinden we toch een soortgelijk geval in hoofdstuk XIV, eveneens betiteld naar een onderwerp, dat daarin ten einde wordt gebracht.

In de derde plaats verdient het feit onze aandacht,

Digitized by Google

dat er in de overgeleverde naam-geving der hoofdstukken stelselmatigheid zit. Zoo is hoofdstuk I zoowel een uiteenzetting van het eerste hoofd-onderwerp *utsarga*, als ook van de eerste *pāramitā*, de *dāna-pāramitā*. De hoofdstukken II—VII behandelen zoowel het tweede hoofd-onderwerp *rakṣā* als de tweede *pāramitā*, de *s'ila-pāramitā*; dit blijkt duidelijk uit S'āntideva's eigen tekst (editie p. 179, reg. 3—4), waar *dauḥśīlyotpattiṃ rakṣan* den inhoud der genoemde hoofdstukken samenvat. De hoofdstukken VIII—XIV bespreken niet alleen het derde hoofd-onderwerp (*pariśuddhi*) ten opzichte van *ātmabhāva*, maar ook de derde tot en met vijfde *pāramita*: *kṣānti*, *vīrya* en *prajñā* (vgl. editie p. 179, reg. 5, *kṣamate*; p. 189, reg. 1, *vīryam ārabhate*; p. 264, reg. 10—11, *iyaṃ samāsataḥ prajñā-pāramitā*). Ten slotte kunnen wij uit een citaat, ontleend aan het Ratnacūḍasūtra leeren, dat de zesde *pāramitā* (van *dhyāna*) geïdentificeerd werd met de *caryā-pariśuddhi*, (vgl. den titel *bhadra-caryā-vidhi* van hoofdstuk XVI in de anthologie).

We mogen uit de drie aangehaalde groepen van feiten besluiten, dat S'antideva zelf verband heeft gelegd tusschen zijn twaalf-deelige behandeling der Buddhistische leer en de kanonieke opsomming der zes *pāramitās* (vgl. de Aṣṭasahasrikā, editie Bibliotheca Indica, p. 194).

En hiermede heb ik aangetoond, dat Bendall en Rouse in dit zoo gewichtige punt hyper-critisch zijn geweest tegenover de tekst-traditie, q. e. d.

Amsterdam. B. Faddegon.

F. Jónsson, Norsk-islandske Kultur- og Sprogforhold i 9. og. 10. årh. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser III, 2). København, A. F. Høst og Søn. 1921. (Pr. Kr. 10.50).

Bovenstaand werk draagt ten deele het karakter van eene samenvattende apologie, ten deele van een samenvattend strijdschrift. Over de vraag naar den oorsprong zoowel van de Oudnoorsche poëzie als van de sagalitteratuur heeft de schrijver zich dikwijls geuit. In dit werk wordt de quintessens van hetgeen hij vroeger daarover schreef in samenhang voorgedragen, en ook wordt eenige nieuwe, vooral taalkundige, stof aangevoerd, om de zienswijze van den schrijver te steunen. Voor dengene, die zich in deze stof wil inwerken, is het van beteekenis, de meeningen van een geleerde van den rang van Finnur Jónsson met zijne argumentatie bijeen te hebben.

Eene kritiek, die op de bijzonderheden inging, zou een werk worden, minstens van gelijken omvang als het boek. Ik zal er mij liever toe beperken, een paar woorden te wijden aan de algemeene karakteristiek. Het is bekend, dat de schrijver behoort tot degenen, die, om het kort uit te drukken, vasthouden aan de hypothese, dat de Oudnoorsche mythologie, poëzie, litteratuur in hoofdzaak autochthoon zijn. Met name van een vroegen invloed uit het Westen wil hij niets weten, allerminst uit Ierland, eer nog, in bescheiden mate, uit Engeland. Het zijn vooral Sophus en na hem Alexander Bugge, die een Keltischen invloed op den voorgrond gesteld hebben. De boeken van Sophus Bugge, waartegen F. J. indertijd polemiseerde, een polemiek, die nu herhaald wordt, dateeren van 1881—86 en 1896. Het spreekt vanzelf, dat de zwakke zijden van die boeken thans wel bekend en erkend zijn. Niettemin worden zij door velen, onder wier aantal ook ik mij met dankbaarheid schaar, beschouwd als het begin van een nieuwen tijd. De impulsen, die van die werken, vooral van die van den eerstgenoemde, zijn uitgegaan, hebben nagewerkt, en aan hen danken wij niet het minst den blik, dien wij thans op de oude poëzie hebben. Daarom heeft het eigenlijk weinig zin, al de vergissingen van Bugge nu nog eens op te sommen; zijne gedachte, dat de poëzie geboren wordt en is, niet in afgesloten eenzaamheid maar in het verkeer met andere volkeren, is vruchtbaar gebleken en kan niet meer te niet gedaan worden, ook al zouden alle bijzondere resultaten van Bugge onjuist zijn. Dat zijn zij trouwens niet. De hoofdgedachte van Bugge's Studier was niet, dat zekere mythologische verhalen van de Kelten kwamen — dat was bijkomstig —, maar dat zij van christelijken en deels antieken oorsprong waren. En hierover zijn vele onderzoekers van naam het thans wel eens. Dit resultaat wordt er niet door aangetast, al is de directe bron niet altijd die, welke Bugge heeft aangenomen.

De vraag naar den omvang van den Keltischen invloed is naar mijn meening nog niet rijp voor uitspraak. F. J. geeft o.a. een, zooals men van hem verwachten kan, voortreffelijk kritisch overzicht van de personen en namen der eerste bewoners van IJsland (de *landnámsmenn*). Hij toont ook zeker in vele gevallen aan, dat omtrent sommige personen zonder voldoenden grond aangenomen is, dat zij Keltische betrekkingen onderhielden. Maar vervalt hij niet in dezelfde fout, waar hij voor alle gevallen, waaromtrent niets zekers blijkt, als van zelf sprekend aanneemt, dat zulke connexies niet bestaan hebben? En is het zoo zeker, dat er op IJsland volstrekt geen oude bewoners geweest zijn, wier namen niet in Landnámabók staan!

Tegenover deze absolute afwijzing van iederen invloed uit het Westen is het eigenaardig, dat invloeden uit het Zuiden zoo grif worden aangenomen. In zeker opzicht vallen deze ook niet te loochenen, maar het verwondert ons toch, den schrijver hier te zien vasthouden aan meeningen die sedert lang geantiqueerd zijn, b.v. dat de Ermanariksage, en de Heiđrekpoëzie uit Duitschland zouden komen (p. 155). Van de Nibelungenpoëzie kan het tot op zekere hoogte gezegd worden, maar met zeer strenge reserves; daarentegen is het onbegrijpelijk dat wij hier nog lezen (p. 156) van een „*fornyet indførsel*" in de 9e en 10e eeuw. Men zou gewenscht hebben, dat de schr. althans van nieuwere inzichten had kennis genomen. Wat de p. 158 aangehaalde stofgeschiedenis van het hd. gedicht Kudrun betreft, waarvan de inhoud geheel op diverse, opeenvolgende bekende omvormingen van een Skandinavische stof berust, verwijs ik naar Zschr. f. d. Phil. 40, 1 vv. 184 vv. 292 vv.

Het laatste deel van het boek bevat een verhandeling over de taal der 9e en 10e eeuw. De taal der poëzie wordt met die der inscripties vergeleken. Sedert de jongste publicaties, met name van den Eggjum-steen, weten wij, dat het formeele karakter, dat de literatuurtaal toont, ouder is, dan men een twintig jaar geleden meende, en dan ook Bugge nog dacht. Hiermee vervalt een argument, dat Bugge gebruikt heeft bij de dateering der oudste skaldenpoëzie. F. J. neemt deze omstandigheid als uitgangspunt voor de behandeling van een reeks klankwetten en woordvormen in de skaldenpoëzie, waarbij veel materiaal op zorgvuldige wijze verwerkt is. Men zal deze afdeeling niet zonder nut voor de taalgeschiedenis bestudeeren.

Amsterdam. R. C. Boer.

Digitized by Google

Gedenkbundel De Drie Talen, uitgegeven bij den aanvang van den 40en Jaargang. Groningen, P. Noordhoff. 1924. (Pr. *f* 3.25, geb. *f* 3.75).

Deze feestbundel is samengesteld ter eere van het veertigjarig bestaan van „De Drie Talen". Het tijdschrift heeft zich een roep van zorgvuldigheid van bewerking en betrouwbaarheid verworven die het steeds heeft opgehouden. Een der oprichters, de heer L. P. H. Eykman, is nog altijd werkzaam als redacteur van de Engelsche afdeeling en zet met onverminderde energie en toewijding het werk voort dat hij veertig jaar geleden op zich heeft genomen.

Het gedenkboek is keurig verzorgd en op mooi papier gedrukt. Het biedt een bonte rij van artikelen, een dertigtal, over spraakkunst, letterkunde, klankleer, etymologie; sommige zijn in het Nederlandsch geschreven, de meeste echter in een der „drie talen". Het is onmogelijk hier alle artikelen te bespreken, ik zal er dus enkele uitzoeken die mij om de een of andere reden het meest getroffen hebben.

Terwijl sommige medewerkers zich beperkt hebben tot een klein onderdeel van een spraakkunstig onderwerp, waaraan b.v. huns inziens in de bestaande grammatica's niet genoeg aandacht wordt geschonken of dat tot nu toe onjuist is ingezien, hebben anderen onderwerpen van algemeenen aard behandeld. Zoo behandelt Dr. K. J. Riemens in de Fransche afdeeling het gebruik van den Subjonctif in den bijvoeglijken bijzin: hij vat het gebruik van den subjonctif na *le seul, l'unique*, of een superlatif, dat altijd als een soort van verzachtings- of beleefdheidsuiting is beschouwd, op als het gevolg van de ontkennende gedachte, die in den heelen zin schuilt. Daartegenover kunnen wij stellen het artikel van Dr. C. de Boer: „Een weinig Syntaxis". Dr. de Boer gaat na in hoeverre sommige woorden een beteekenis *hebben* of een beteekenis *helpen suggereeren*: b.v. *de* in: *voilà un portrait d' Israëls*. Hoe komt het dat we den spreker begrijpen, terwijl het woordje *de* maar een schakeltje is zonder eigen beteekenis? Het kan zijn dat Israëls de maker, de eigenaar of het voorwerp van het portret is, en het zijn *niet-linguistische elementen* die de aanvulling verschaffen die het woordje „de" mogelijk maakt, maar niet zelf geven kan.

In de Duitsche afdeeling vinden wij o.a. een artikel van Dr. J. van Dam: *Ricarda Huchs Ludolf Ursleu und Thomas Manns Buddenbrooks, eine Formvergleichung*. De schrijver vergelijkt de vertellingswijzen van deze twee romans, de houding die de schrijver zelf aanneemt ten opzichte van zijn romanhelden en hun leven en lijden. De boeken leenen zich goed tot een dergelijke vergelijking daar de loop van beide geschiedenissen niet zeer verschillend is. Hoe verschillend echter is de rustige, ver-afstaande, oogenschijnlijk on-ontroerde houding van Ricarda Huch van den subjectieven, diep-deelnemenden toon van Mann's werk. — De heer Joh. Heemstra in *Betrachtungen über die Sprache der Technik* deelt technische benamingen in drie groepen in, en geeft een lijst van spontaan ontstane technische namen die op associatie berusten en ontleend zijn aan namen van lichaamsdeelen, kleedingstukken en dieren.

De heer J.A. Falconer, in de Engelsche afdeeling, spreekt over de verschillende elementen die het hedendaagsche Engelsche volk samenstellen en den invloed dien deze uiteenloopende elementen op elkaar hebben uitgeoefend en zullen blijven uitoefenen. — Dr. Kruisinga wijst er op hoe taalstudie niet alleen historisch, maar ook op andere wijze wetenschappelijk kan worden beoefend. Zij die uitsluitend de tegenwoordige taal bestudeeren kunnen krachtig medewerken tot het ontdekken, groepeeren en begrijpen van taalverschijnselen. Het goede werk in de laatste honderd jaar door Nederlanders voor de Engelsche spraakkunststudie gedaan, is voor een groot deel gedaan door menschen zonder academische opleiding. Eenige voorbeelden volgen om aan te toonen hoe de studie van de Engelsche spraakkunst gesteund kan worden door b.v. het opmerken van verschijnselen in onze taal. De accusatief met infinitief — die in het Engelsch voorkomt na werkwoorden die een zintuiglijke waarneming, een wil, een persoonlijk gevoelen en een bewering uitdrukken — kan slechts in sommige gevallen in den lijdenden vorm worden overgebracht. De constructie komt volgens sommige grammatica's in het Nederlandsch *niet* voor; volgens andere komt ze in het Nederlandsch *veel minder* voor *dan in 't Engelsch*. Nu blijkt het dat de constructie in het Nederlandsch gebruikt kan worden juist alleen in die gevallen waarin in het Engelsch de passieve constructie ook heel gewoon is: Ik zie hem komen; beveel hem (haal hem over) te komen; terwijl we voor *I want him to come, I don't like you to smoke so much, I declare him to be innocent* in onze taal een bijzin met „dat" gebruiken. Er moet dus iets zijn dat al de gevallen van de eerste groep van die van de tweede groep onderscheidt. Het blijkt dat in het Nederlandsch de acc. met inf., en in het Engelsch de lijdende vorm, gebruikt kan worden als de accusatief als object van het verbogen werkwoord kan beschouwd worden, niet als hij alleen subject van den infinitief is. — Verder zegt de heer K. hoe men, naast de erkenning dat classificatie noodig is voor alle wetenschap, nooit uit het oog moet verliezen, dat de waarde van classificatie maar betrekkelijk is; en hoe vooral de onderwijzersstudie er toe leidt dat de waarde ervan overschat wordt. Verschillende voorbeelden zijn gegeven om te illustreeren hoe *things* en *matters*, die toch altijd als zelfstandige naamwoorden te boek hebben gestaan, vaak beteekenisloos zijn, en dan dienen tot steun, om zoo te zeggen, van een ander woord (I will do it [the] first thing to-morrow morning), en dus onbepaalde voornaamwoorden kunnen genoemd worden.

De serie eindigt met het artikel van den heer J. H. Schutt, dat zich bij de drie afdeelingen gelijkelijk aansluit. De heer Schutt zegt dat het doel van alle onderwijs toch zeker is, jonge menschen te leeren denken en zoeken. Tot dit algemeen doel kan het onderwijs in de moderne talen krachtig meewerken. Leeren observeeren en, zoo mogelijk, oorzaken opsporen van kleine verschillen of afwijkingen van den regel, de oogen openen voor het interessante van taal als levensuiting, dat is onze taak. Wij weten dat een deel van het op school geleerde ten doode is opgeschreven; laten wij werken aan het blijvende deel. De heer Schutt meent dat de woordjesmethode weer opleeft; is dat niet te pessimistisch? Ik kan mij niet voorstellen dat men in onzen tijd nog voorstanders kan vinden van een methode, die zoo licht de meening kan kweeken dat een volledige woordenlijst de sleutel zou zijn tot alle mysteriën van de vreemde taal en dat vertalen geen moeilijkheden meer biedt als men „de woorden weet".

Digitized by Google

Vooral de laatstgenoemde artikelen en het artikel van Dr. de Boer, bewijzen dat de taalwetenschap bezig is zich te bewegen langs de lijn die we alle wetenschap zien volgen. Men gaat overal meer en meer naar de bron zelf terug, zich zoo noodig losmakend van de langgeëerbiedigde traditie. De oude professoren in rechtswetenschap gaven een of twee geijkte voorbeelden ter illustratie van een wetstoepassing; de nieuwere geven gevallen uit eigen praktijk, die zich nooit geheel aanpassen bij de doode letter van de wet omdat het levende gevallen zijn. Het onderwijs in de aardrijkskunde heeft in de laatste jaren een heele revolutie meegemaakt. Zoo ook de taalstudie en het taalonderwijs. Kennis van grammatica beteekent niet meer het weten en kunnen toepassen van regels, maar het opmerken, het vergelijken en groepeeren van taalverschijnselen. Idioomonderwijs bestaat niet meer in het doen van buiten leeren van de vier of vijf beteekenissen van een woord, dat zinloos uit een tekst is gelicht, maar in het ontwikkelen van het waardegevoel voor een woord in den tekst.

Indien er geen andere reden was om de nieuwe onderwijs-methode boven de oude te verkiezen, dan zou er toch zeker deze zijn, dat ze interessanter is. En als men iemand bij zijn onderwijs niet interesseert, kan men hem toch eigenlijk niets geven, dat de moeite van het aannemen waard is.

Den Haag. A. C. E. Vechtman-Veth.

The Tragedy of Sir John van Olden Barnavelt. Anonymous Play edited from the Manuscript with Introduction and Notes by **Wilhelmina P. Frijlinck.** Amsterdam, H. G. van Dorssen. 1922. (Amsterdamsche dissertatie). Verkrijgbaar bij Oxford Univ. Press, Londen.

Mejuffrouw Frijlinck heeft een goed werk, en dat werk goed, gedaan met de uitgave dezer Engelsche tragedie. Fruin deed het vóór haar, maar zijn editie was slechts een onkritische herdruk van Bullens uitgaaf en uitsluitend ondernomen uit historisch interesse in dit artistiek document onzer vaderlandsche geschiedenis Zijn opvolgster ging philologisch te werk, en stelde zich tot taak een nauwgezette reproductie van het handschrift te geven naar de beginselen die de Malone Society aan haar publicaties ten grondslag legt. Dank zij haar arbeid bezitten we nu den volledigen tekst, met al de doorhalingen — en dat zijn er niet weinige — die Bullen achterwege liet, en met de correcte lezing van menig woord dat de eerste uitgever of mislezen of willekeurig verspeld heeft.

Aan die aldus verzorgde tekstuitgave gaat een uitvoerige inleiding vooraf, waarin de auteur het handschrift beschrijft, den inhoud van het drama samenvat, het auteurschap en de bronnen bespreekt, en een oordeel velt over de artistieke en historische waarde der tragedie. Het beste dier hoofdstukken, omdat het veel nieuws brengt, is dat over de bronnen. Aan Bullen waren slechts drie pamfletten bekend. Mejuffrouw Frijlinck vermeldt niet minder dan twaalf Engelsche blauwboekjes, die over Oldenbarnevelt en zijn mede-aangeklaagden handelen. Aan die lijst is nog toe te voegen „A True Discovery of those treasons of which Geilis van Ledenberch was a Practiser against the Generall States of the Vnited Netherland Provinces; Through the aduise and Assistance of John Van Olden Barnevelt etc., waarvan een exemplaar berust op de Leidsche Universiteits-Bibliotheek. De ballade „Murther vnmasked" is de schrijfster bekend uit „A Pepysian Garland" ed. by Hyder E. Rollins, 1922. Maar reeds in 1914 is zij uitgegeven door C. H. Firth in „Three Ballads illustrating the History of Holland." Mejuffrouw Frijlinck heeft deze boekjes met het drama vergeleken en toont overtuigend aan hoe getrouw de dichters naar die gedrukte gegevens hebben gewerkt. Het inzicht in hun afhankelijkheid van die bronnen zou den lezer heel wat lichter zijn gemaakt indien de tekst der tragedie slechts op de linker bladzij waar gedrukt en de rechter was opengehouden voor den afdruk dier passages waaraan de tegenoverstaande verzen zijn ontleend. Slechts weinig paginaas zouden bij die methode zijn blank gebleven. Want er is niet veel in het stuk dat vrije vinding der auteurs is. De kaleidoskopische opeenvolging der tooneelen is een getrouwe reproductie der uit Holland ontvangen reportage, en het ware leerzaam geweest het zakelijk verslag en de dramatiseering er van naast elkaar te zien afgedrukt.

De aesthetische kritiek der schrijfster is het zwakke deel van dit overigens voortreffelijke boek. Wie zich waagt aan kritiek op een kunstwerk bewijze met den vorm dier kritiek dat hij recht heeft van spreken. Maar het Engelsch van Mejuffrouw Frijlinck, schoon grammaticaal correct, is zoo slap en zoo kleurloos dat haar oordeel over de poëtische waarde van dit drama den lezer onverschillig laat. Herhaling van het reeds gezegde in bijna dezelfde bewoordingen maakt bovendien de lectuur van dit proza irritant. De schrijfster zelf heeft die neiging in zich opgemerkt, maar in stee van ze te bestrijden er opzettelijk de aandacht op gevestigd met loopjes als „I have already pointed out", „I have noted before", „as I remarked before", „as I have pointed out before", „I have already noted", „I have already given an example", I have already spoken of", enz.

„I shall consider myself happy," verklaart de schrijfster aan het slot van haar inleiding, „if I have succeeded in bringing *The Tragedy of Sir John Van Olden Barnavelt* to the notice of students of English literature and if I have contributed to procuring the play a wider circle of readers than it has had till now."

Die woorden schijnen mij een miskenning van de beteekenis van haar eigen werk. Het was niet meer noodig het drama bekend te maken bij „students of English literature", en een ruimer kring van lezers kan deze uitgave er niet voor winnen. Want een zoo nauwkeurige reproductie van het zeventiende-eeuwsche handschrift als Mejuffrouw Frijlinck ons gegeven heeft is alleen voor philologen genietbaar. Maar als de dankbaarheid van dien beperkten kring haar gelukkig kan maken is het geluk haar verzekerd.

New York City. A. J. Barnouw.

H. Kallin, Etude sur l'expression syntactique du Rapport d'Agent dans les langues romanes. Paris, E. Champion. 1923. (Pr. fr. 18). (Thèse pour le doctorat).

Comme c'est surtout à l'aide des prépositions *de* (*da*) et *per* (*par, por*) que les langues romanes expriment le rapport d'agent, c'est aussi à ces deux prépositions que M. H. Kallin a consacré la plus grande partie de son étude. Il a cherché „à expliquer comment elles sont arrivées, dès l'époque latine, à remplir cette fonction" et

Digitized by Google

s'est appliqué „à en poursuivre en détail l'histoire ultérieure" dans les principales langues romanes; non pas, à la vérité, dans toutes, et à ce propos on peut regretter que l'auteur — qui fait toujours une place spéciale au catalan — n'en ait réservé à peu près aucune au roumain. — Voici les conclusions générales qui se dégagent de cet „essai de grammaire historique".

Le rapport entre une action et l'auteur de cette action peut se concevoir de plusieurs manières. On peut notamment considérer l'agent soit comme point de départ, soit comme intermédiaire de l'action. A ces deux conceptions répondent primitivement, dans les langues romanes, deux constructions principales, dont l'une remonte au latin *de* et l'autre à *per*.

L'idée de point de départ pouvait se rendre en latin au moyen de *ab* dont la fonction ancienne propre était d'exprimer la provenance locale. Mais de très bonne heure cette préposition avait pu, comme fonction secondaire, servir à l'expression du rapport d'agent. D'autre part *ex* et *de* qui, avec des nuances diverses, servaient aussi à rendre l'idée de point de départ, se confondirent dans certains cas avec *ab* et purent aussi s'employer devant le complément d'agent, bien qu'à vrai dire pareil emploi ne se rencontre — rarement d'ailleurs — que dans la latinité post-classique. Peu à peu *ab* et *ex* le cédèrent à *de* qui, seul des trois, passa en roman pour l'expression du rapport d'agent.

Cependant *de* trouva un concurrent dans *per* qui, par des voies différentes, en partant de l'idée de mouvement à travers l'espace et en passant par celle d'intermédiaire, était arrivé de son côté à servir à l'expression du même rapport.

Les deux constructions, celle avec *de* et celle avec *per* existaient donc collatéralement à l'époque ancienne des langues romanes. Mais celles-ci devaient obéir dans la suite à deux tendances différentes, suivant les régions. Alors que les langues de l'Ouest (espagnol, provençal, français) ont surtout développé la construction avec *per* (*par*, *por*), celles de l'Est (italien, rhétique, roumain) préfèrent dans *de* (da) la préposition qui marquait à l'origine le point de départ. Mais l'hésitation entre les deux tournures a parfois duré longtemps; en français, par exemple, si la tendance à généraliser *par* se fait sentir dès le XIIe siècle, elle n'a prévalu qu'assez tard et beaucoup de verbes (verbes affectifs, etc.) ont aussi conservé jusqu'à nos jours la construction avec *de*. — Quelles causes ont pu déterminer, dans chaque langue, le développement dans un sens ou dans l'autre, il semble difficile de le dire. M. Kallin se borne à constater le phénomène et à le rapprocher de faits à peu près semblables dans d'autres langues. C'est ainsi que l'allemand et les langues nordiques se servent de constructions analogues à celles des langues romanes de l'Est, tandis que le hollandais et l'anglais préfèrent des tournures analogues à celles des langues romanes de l'Ouest.

Cependant le latin possédait encore d'autres moyens pour rendre le rapport d'agent, notamment l'ablatif et le datif. Tout en consacrant à ces tournures des lignes intéressantes, M. Kallin n'en a pas poursuivi l'étude au-delà de la période latine, ces deux constructions n'ayant, dit-il, „pas laissé de trace dans les langues romanes. „Cette assertion, en ce qui concerne le datif, peut surprendre. A en croire notre auteur, les constructions romanes où le datif peut marquer le rapport d'agent „sont des innovations indépendantes des constructions latines. „Pour lui (p. 51, note) dans les constructions françaises du type *voir* (*faire, laisser*) *faire qqch. à qqun*, le datif n'aurait eu, à l'origine, d'autre fonction que d'indiquer qu'on perçoit telle action chez telle personne, ou qu'on confère à quelqu'un le soin ou la permission d'accomplir une action. „Ce n'est que secondairement, ajoute-t-il, et seulement par le contexte de la phrase" que *à* a pu acquérir dans ces tournures la fonction de *per* ou de *de* devant un complément d'agent. On reconnaît là, à peu près, la théorie du „datif d'intérêt" de Tobler, que M. Kallin cite en effet (à côté de A. Johansson et de Mlle Richter). Mais on est surpris en constatant qu'il ne mentionne même pas l'étude que H. F. Muller a consacrée spécialement à cette question (thèse de Poitiers, 1912). Il paraît cependant établi dans ce dernier ouvrage que le datif en question remonte au datif latin dit „dativus graecus". Au reste comment expliquer autrement que la tournure se retrouve dans la plupart des langues romanes? Et comment encore, si l'on ne remonte pas au latin, rendre compte du datif dans une phrase comme: *as chevals fut toz depestriz*? Il semble donc qu'il faille prendre ici le contrepied de la thèse soutenue par M. Kallin; sans doute ce datif servait-il, originairement, à marquer l'agent d'une action exprimée par un infinitif actif à valeur passive; et ce n'est que secondairement que, l'infinitif ayant perdu sa valeur passive pour être senti comme verbe actif, le datif, de son côté, a pu prendre la valeur de „datif d'intérêt" qu'il a effectivement encore aujourd'hui dans ces constructions.

M. Kallin ne s'est pas borné à faire l'historique des tournures avec *de* et *per*. Il a aussi tâché de préciser, dans des phrases données, la nature du rapport exprimé au moyen de *de* (*da*) et de *per* (*par*, *por*), notamment dans des phrases de forme passive. Ce n'est pas, nous dit-il, un rapport d'agent que marque, à proprement parler, la préposition *de* dans *le jardin est entouré d'un mur*, car il s'agit là d'un état, non d'une action; et le fait qu'on peut tourner par *un mur entoure le jardin*, ne fait ici rien à la chose. L'emploi de la préposition *de* dans les phrases de ce genre serait dû à l'action analogique de constructions comme *le jardin a été entouré d'un mur par le propriétaire*, où *de* marque le moyen, l'instrument. Comparez encore *il fut frappé de la foudre* et *il fut frappé de la foudre par Jupiter*. Ce serait par l'intermédiaire de phrases semblables que *de* aurait pénétré dans une foule d'expressions toutes faites comme *être saisi de crainte*, *être pris de fièvre* dans lesquelles le verbe „a perdu sa valeur concrète primitive", et qui expriment une idée unique: *avoir peur*, *avoir la fièvre*. On conçoit toutefois que les phrases de ce genre, surtout avec un „agent" nom de chose, puissent souvent être d'une interprétation délicate. On pourrait aussi remarquer que si *être saisi de crainte* n'exprime pas une idée différente de *avoir peur*, ces deux expressions n'ont cependant pas la même valeur stylistique. Ailleurs M. Kallin a pu établir des distinctions discutables et cette partie de son travail manque parfois de la clarté désirable, ce à quoi contribue aussi la disposition des matières. Il n'en reste pas moins que son étude est intéressante et bien documentée et l'on doit aussi lui savoir gré de ne pas avoir négligé les origines latines.

La Haye. L. Delibes.

Digitized by Google

H. Bolkestein, Het economisch leven in Griekenlands bloeitijd. (Volksuniversiteitsbibliotheek No. 25). Haarlem, De Erven F. Bohn. 1923. (Pr. *f* 1.90, geb. *f* 2.50).

Dit sober geschreven werkje geeft aan leek en vakgenoot een overzicht van de economische toestanden in het Griekenland van de 5e en 4e eeuw. Prof. Bolkestein heeft door zijn arbeid, die voor een deel op geheel nieuw en zelfstandig onderzoek moest steunen, velen aan zich verplicht. Eensdeels, omdat hij zich op een eigen standpunt plaatsen wil, vrij van overgeleverde theorieën, en daarvoor tot de studie der bronnen zelve teruggaat; maar vooral, omdat de beoefening der economische geschiedenis, reeds vroeger door hem met kracht bepleit, nu in dit werkje een uitgangspunt kan vinden. Het boekje zal zich daarbij een eigen plaats veroveren; want het leidt een onderzoek in naar een aantal vraagstukken, die tot nu toe niet of slechts zwak belicht waren, het stelt nieuwe, nimmer doordachte problemen, waarvoor het tegelijk een oplossing biedt; en het geeft voortdurend stof tot vergelijking met de toestanden in den lateren of den tegenwoordigen tijd, wat de frischheid van stijl en de oorspronkelijkheid der gedachten ten goede komt. Ook in wetenschappelijken zin is dit voor leeken geschreven boekje derhalve een belangrijke aanwinst.

In zes hoofdstukken is de omvangrijke stof behandeld. Het eerste geeft een overzicht van de eigenaardigheden van *land, zee en klimaat*; terecht, want „de ontwikkeling althans van het economisch leven van een land is voor een zeer belangrijk deel afhankelijk van de geografische voorwaarden, waaronder het is geplaatst.” Delfstoffen en producten, de invloed van de zee op het handelsverkeer, van het klimaat op het dagelijksch leven worden kort en duidelijk besproken en geschetst. *Landbouw en veeteelt* worden in het tweede hoofdstuk uitvoeriger behandeld: vóórop gesteld, omdat volgens den schrijver niet alleen in vroegere tijden maar ook in het bloeitijdperk „voor het meerendeel der bevolking de grond en zijn bewerking het eenige of voornaamste middel van bestaan is geweest.” Echter wonen, in tegenstelling met onze toestanden, de grondbezitters in de steden, de boeren in kleine nederzettingen; de tegenstelling tusschen stad en land ontbreekt derhalve, en er ontstaat vanzelf een samengaan van boersche godsvoorstellingen en beschaafde steedsche begrippen. Grooten invloed oefent ook de omstandigheid, dat Griekenland het land was van het kleine grondbezit: hieruit is wellicht ook het late huwelijk en als gevolg daarvan het stationair-blijven der bevolking te verklaren. De *nijverheid*, welke in hoofdstuk III wordt behandeld, kan de toets eener vergelijking met onzen tijd niet doorstaan; ja, met klem wordt hier nog eens betoogd (gelijk de schrijver reeds uitvoeriger elders heeft gedaan) dat men in dit tijdperk der historie nog niet van „fabrieken” mag spreken, doch slechts van „werkplaatsen”; met evenveel kracht wordt in een volgend hoofdstuk de term „groothandel” en in de Samenvatting de uitdrukking „kapitalisme” in den ban gedaan. De industrie berustte geheel op „kleinbedrijf”, ook bij den bouw der tempels. Ook van „arbeidsontleding” ter wille van massa-productie was geen sprake. In het algemeen waren de beroepen weinig gedifferentieerd en maakte één persoon zijn geld op vele wijzen rentegevend (wellicht ware het goed geweest erop te wijzen, dat Plato in zijn Leges dan ook hiertegen opkomt). Vereenigingen van vakarbeiders en werkeloosheid waren vrijwel onbekend. Hoofdstuk IV behandelt de *slavernij*, het ontstaan daarvan, de werkzaamheden der slaven, hun positie en de motieven voor hun vrijlating. Ook het oordeel der Ouden over dit instituut wordt uitvoerig besproken, en de slechte invloed, dien het op de economische ontwikkeling, maar evenzeer op den zedelijken vooruitgang (o.m. door het ontbreken der weldadigheid) heeft gehad. In hoofdstuk V beschouwt de schrijver den *handel* — waarvoor een speciaal boek nog ontbreekt — en het geldverkeer in hun ontwikkeling, voorbereid vooral door de kolonisatie. Toch bestond er — door het gebrek aan massa-artikelen — géén groothandel, er waren géén reederijen, géén handelskantoren; het woord emporos moet dan ook niet verklaard worden als „groothandelaar”, maar (in den zin van Plato) als zeevarend koopman. Evenzeer heeft de vertaling van „trapezites” door „bankier” voor den schrijver afgedaan; daarvoor waren diens werkzaamheden te klein en te veelzijdig; leenen en op-rente-zetten golden meer als vriendschapsdienst; alleen het hypotheekwezen was sterk ontwikkeld. Ook staatsbedrijven waren onbekend, gelijk in Hoofdstuk VI (*Staat en bedrijfsleven*) wordt uiteengezet; alleen ten opzichte van de voorziening met de noodzakelijke levensmiddelen was staatsinmenging noodzakelijk, speciaal wat den korenaanvoer betreft in Attica. Het eenige staatsbedrijf was de oorlog, wiens economische beteekenis met verschillende mooie argumenten wordt uiteengezet; deze heeft den prikkel tot vooruitgang op technisch gebied weggenomen; door de geringe ontwikkeling van het economisch leven is evenmin de studie van economische verschijnselen bevorderd. In een *Samenvatting en Besluit* verwerpt ten slotte ook Prof. Bolkestein de mogelijkheid om Büchers drie treden der economische ontwikkeling „Hauswirtschaft, Stadtwirtschaft, Volkswirtschaft” op de Oudheid toe te passen. Maar evenmin mag Ed. Meyer's term „kapitalisme” gebruikt worden; integendeel, er was nog genot in den arbeid, de jacht naar winst beheerschte nog niet het leven, tijd was nog geen geld.

Dit overzicht (het boekje wordt nog besloten met een Literatuuroverzicht en registers) moge een beeld geven van den rijkdom van den inhoud. Toch kan, bij alle zeer groote waardeering en dankbaarheid, het oordeel niet in elk opzicht en onverdeeld gunstig zijn; daarvoor trouwens laat de schrijver — terecht — te vaak eene argumentatie omtrent een bestrijdbare stelling weg „toelichting en verdediging van de gevolgde zienswijze zich voor elders voorbehoudend.” De vraag mag rijzen of het juist is in een voor leeken bestemd geschrift een van de gangbare voorstelling zeer sterk afwijkend standpunt in te nemen; hare verdediging vindt deze zienswijze echter in het feit, dat de beoefening van dit deel der economische geschiedenis nog zeer jong is en vaststaande resultaten slechts op enkele punten kunnen worden geboekt. Toch mag ik niet nalaten vooral op twee hoofdbezwaren te wijzen: gelijk hierboven reeds vermeld is, neemt de schrijver met kracht stelling tegenover termen als „fabrieken”, „machines”, „kapitalisme”, „groothandelaren”, die men, overgenomen uit de tegenwoordige maatschappij, gebruikt ter kenschetsing van toestanden in de Oudheid; hij plaatst hiervoor na uitgebreide argu-

Digitized by Google

mentatie „werkplaatsen", „werktuigen", „zeevarende kooplieden", en eischt van het woord „kapitalisme" een nadere verklaring, vóór hij het wil overnemen. De deskundige vindt in deze uiteenzettingen telkens een bestrijding van Eduard Meyer, van Beloch en anderen, zonder zich echter van ganscher harte bij Bolkestein te kunnen aansluiten. Deze vergeet m.i. te veel dat uiteraard alle verschijnselen van een bepaald tijdperk in het licht *van dien tijd* bekeken moeten worden, gelijk Philippson het zoo juist op ander gebied heeft gezegd: „Kulturgrössen sind immer relativ zu fassen, im Verhältnis zum Masstabe der Zeit". Door dezen regel uit het oog te verliezen loopt men gevaar den indruk omtrent de belangrijkheid van het economisch leven in de Oudheid te zeer naar beneden te drukken; voortdurend met het heden vergelijkend en op de uiteraard zeer groote verschillen wijzend, geeft men den leek het gevoel van een wel zeer kleine maatschappij. Dit moge juist schijnen, in zooverre men er excessen naar de andere richting mede tegengaat; het is onjuist en onbillijk, als men rekening houdt met de kleinere expansie-mogelijkheden in het middellandsche-zeegebied, met de geringe middelen der techniek en met de kleinere bevolking. Griekenland, beter Grieksche steden, hebben het eerst in Europa een overzeeschen handel ontwikkeld, een nijverheid opgebouwd, een geldverkeer gesticht, die zich ver boven de primitieve toestanden uithieven: door steeds op de betrekkelijke kleinheid hiervan te wijzen in een boek, bestemd voor leeken, welke zich van de Oude Wereld en haar groote waarden niet bij voortduring een voorstelling vormen, laat men geen recht wedervaren aan de energie en aan de bijzondere geestes-eigenschappen, welke tot een dergelijke, relatief groote, ontwikkeling van het economisch leven hebben geleid. De on-deskundige lezer zal zich nauwelijks kunnen voorstellen, dat deze kleine reeders-kapiteins en werkplaatsbezitters het zijn geweest, die de opvoering der groote tragedies hebben mogelijk gemaakt. Uit schrijvers prijzenswaardigen ijver tot het stellen van juiste begrippen is een eenzijdigheid ontstaan, die in de meeste gevallen verzuimt te laten zien, dat ook het kleine — in verhouding — groot kan zijn.

Een zelfde eenzijdigheid, noodzakelijk gevolg van de gestelde taak maar te ver doorgevoerd, vind ik in de neiging om verschillende verschijnselen, die evenzeer een geestelijken ondergrond hebben, uit zuiver-economische oorzaken te verklaren. Ook hier leidt de schrijver weer terecht een nieuwen weg: vele historische gebeurtenissen moeten zeker, anders dan dit vroeger geschiedde, op economische gronden worden opgebouwd en wij aanvaarden de nieuwe gegevens daarom met dankbaarheid. Toch vrees ik ook hier voor de excessen. De mindere arbeidsdrift van den Griek in vergelijking met den West-Europeeër van tegenwoordig beschouwt Prof. Bolkestein als „het normale kenmerk eener maatschappij, waarin het streven naar winst nog betrekkelijk weinigen beheerschte" (p. 144). Heeft hier Philippson niet meer gelijk, als hij naast de „geringe Bedürfnisse an Nahrung, Kleidung, Schlaf" ook spreekt van de grootere lust tot „träumerischem Nichtstun", die het *karakter* van den Zuiderling eigen is (Mittelmeergebiet p. 129), terwijl toch ook Philippson naar voren brengt, dat in het Zuiden met inspanning gearbeid wordt, als het noodzakelijk is? Een althans soortgelijke fout wordt m.i. gemaakt, als volgens p. 27 Athene geen industrie- of handelsstad mag worden genoemd, omdat „voor het meerendeel der bevolking de grond en zijn bewerking het eenige of voornaamste middel van bestaan is geweest." Dit láátste moge feitelijk juist zijn, men komt er niet met een opgave van het *aantal* menschen alléén. De macht, het aanzien, de grootheid van Athene in zijn bloeitijd berustte toch zeker op de geesteseigenschappen en het koopmanschap van die bewoners, die zich aan den handel wijdden; de economische structuur moge uit het aantal worden afgeleid, het economisch leven van Attica — waarvan Athene het voornaamste deel vormde — (en dáárom gaat het toch) steunde toch ongetwijfeld veel meer op deze in-aantal-minderen dan op de meerdere „grondbezittenden", die — Prof. B. geeft het zelf toe op p. 45 — niet uitsluitend grondbezitters zullen zijn geweest. Als bij Thucydides de Corinthiërs spreken van de rusteloosheid en de uitstedigheid „der" Atheners, zullen zij toch niet aan de landbouwers hebben gedacht; evenmin Pericles, toen hij het economisch leven van Attica voor oorlogstijd voldoende gewaarborgd achtte binnen de muren van Athene en den Piraeus; en als de dertig den landbouwstaat willen herstellen, zal dan ook in hun oog de toestand vóór dien niet juist het tegengestelde daarvan zijn geweest? Veeleer zal men hier in de eerste plaats verschillende tijdperken moeten onderscheiden, maar in de tweede plaats — met Prof. B. zelf! — moeten aannemen, dat men de beroepen niet streng indeelen mag, en dat dus van uitsluitend landbouwers in vele gevallen niet mag worden gesproken. Dat Griekenland als geheel een „landbouwland" moet worden genoemd is zonder meer duidelijk; maar de bijzonderheid van de Atheensche burgers — en door hen van de meerderheid der Attische — school toch juist hierin, dat zij hun geesteskracht richtten op de zee en niet op het land, en dat het „economisch leven" van hun stad daardoor werd beheerscht.

Het is hier niet de plaats daarop uitvoeriger in te gaan; trouwens wij wachten in spanning voor sommige vraagstukken nog de nadere „toelichting en verdediging", Wellicht wil Prof. B. daarvoor ook nog eens overwegen of de plaats uit de Cyropaedie, die hij op p. 90 aanhaalt niet naast de verbetering der kwaliteit óók doelt op vergrooting van den omvang der productie in de woorden: „wegens het feit dat *velen* elk stuk noodig hebben" en of in de zeer mooie vergelijking tusschen slaven en machines (p. 145) het niet juister is te zeggen dat zij kostbare machines waren dan de overeenkomst oppervlakkig te noemen; wellicht is dan ook met Plato's verbod van rente Levit. 25, 37 te vergelijken.

De hierboven genoemde bedenkingen van eenigszins principieelen aard mogen echter niet het hoofdgewicht vormen. Veeleer moet de nadruk worden gelegd op onze waardeering, dat de schrijver ook den Nederlandschen belangstellende heeft binnengeleid in een wetenschap die, nog weinig onderzocht en bekend, het inzicht in het wezen der Oudheid verbreedt en verdiept, en nieuwe wegen wijst, waarop hij een uitnemend en wel-georiënteerd gids blijkt te zijn.

Den Haag. D. Cohen.

Abanindranath Tagore, L'Alpona ou les décorations rituelles au Bengale. Traduction d'Andrée Karpelès et de Tapanmohan Chatterji. Paris, Éditions Bossard. 1921. (Pr. fr. 6).

Voor-Indië is een vruchtbaar, maar nog weinig ont-

Digitized by Google

gonnen terrein voor folkloristische studie. Inheemsche geleerden zouden ongetwijfeld beter dan Europeanen in staat zijn gegevens te verzamelen en te bewerken, maar voelen zich over 't geheel weinig aangetrokken tot dit soort onderzoek. Zij zijn te zeer geabsorbeerd door de studie der klassieke litteratuur.

Des te meer reden is er het bovengenoemd boekje met vreugde te begroeten. Door den Bengaalschen schilder Abanindranath Tagore (naar ik meen, een broeder van den dichter) in zijn moedertaal geschreven, werd het in het Fransch vertaald door Andrée Karpelès. Het is niet alleen een bescheiden bijdrage op het gebied van het folklore van Bengalen, maar tevens op dat der primitieve volkskunst van Indië. Alpona's[1]) zijn decoratieve figuren bij allerlei huiselijke en ook landelijke riten gebezigd, waarbij elk patroon zijn bepaalde functie en toepassing heeft. „L'art de l'Alpona", zegt de schr., „devint et resta un art domestique. On ne l'apprend dans aucune école: au foyer familial, la mère l'enseigne à sa fille, qui le transmet à la petite-fille, et ainsi de suite .... Et parmi les fillettes, c'est à qui excellera davantage dans cet art. Tous ces motifs prirent naissance dans l'imagination féminine; il n'y eut jamais de modèle ni d'instruments pour aider à les tracer ou à les peindre. Que faut-il comme couleurs ? de la poudre de riz mélangée d'eau et d'une teinture végétale! pour tout pinceau: le bout fin d'un petit doigt .... Et c'est ainsi que tout naturellement et avec la plus grande aisance, des fillettes de cinq ans tracent des alponas."

Een vijftigtal zulke alpona's worden in het boekje gereproduceerd, en, hoewel vaak kinderlijk van voorstelling, verraden zij toch een merkwaardige begaafdheid voor decoratieve kunst. Blijkbaar zijn deze patronen de producten eener overoude traditie. Wij vinden hier motieven, die reeds in de eerste beeldhouwkunst van Voor-Indië worden aangetroffen, b.v. het paar voetprinten (pp. 12, 15, 21, 23, 64), dat van ouds dient om de tegenwoordigheid van een hooger wezen aan te duiden. Op blz. 12 kan men duidelijk zien, hoe dit motief in twee vormen voorkomt: als natuurlijke afbeelding van twee voetzolen en als daarvan afgeleid decoratief figuur. In den eerstgenoemden vorm doet het hier dienst ter aanduiding van Laki (d.w.z. Lakṣmī), die als geluksgodin bij den volkscultus natuurlijk een persoon van gewicht is. De Laki-vrata, het feest aan haar gewijd, heeft plaats in den herfst, wanneer de rijstoogst is binnengehaald (p. 18). In dit verband herinneren wij ons de beteekenis van Dewi Sri (= Lakṣmī) voor den rijstbouw op Java[2]). Het is interessant, den god Indra een paar maal in de hier beschreven riten te vinden genoemd (p. 79). Dat de reeds in het oude epos officieel onttroonde godenkoning onder de landbouwers van Indië nog steeds in eere is, heeft Sir George Grierson onlangs aangetoond[3]). Zijn wapen, de *vajra* of donderhamer, komt dan ook onder de hier afgebeelde motieven voor (p. 70). Verder vinden wij onder de alpona's een aantal gestyleerde boomen en bloemen, o.a. den pipal of ficus religiosa, waaraan een bepaalde ceremonie is gewijd (p. 27). Dat de lotus-bloem in allerlei, vaak zeer fantastische vormen wordt afgebeeld, spreekt wel van zelf. Een ander motief, dat eenige malen voorkomt (pp. 10, 66, 68, 80), wordt hier met de jasmijn-bloem in verband gebracht. Ik zou er eerder een haarwervel (Sanskrit-āvarta) in willen zien, die immers als gelukšteeken wordt beschouwd, en in ongeveer denzelfden vorm wordt aangetroffen op een uit Tjandi Lara Djonggrang afkomstig beeld van Narasiṃha[1]). Het is heel goed mogelijk dat men daarin later een bloem is gaan zien.

Wat nu de gelegenheden betreft waarbij de alpona's te pas komen, het zijn eensdeels huiselijke ceremoniën die in het Sanskrit *saṃskāra* worden genoemd en het karakter dragen van sacramenten, deels volksfeesten die in verband staan met den landbouw en de wisseling der jaargetijden. Tot de eerste soort behoort de ritus, die hier wordt aangeduid als „une sorte de baptême" (pp. 80 vlgg.) maar inderdaad een combinatie blijkt te zijn van twee *saṃskāra's*, die in de ritueele boeken worden aangeduid als *nāmakaraṇa* en *annaprāçana*. Het eerste dezer beide sacramenten is de plechtigheid, waarbij het kind een naam wordt gegeven, en kan dus desnoods worden aangeduid als een soort doop. Het tweede heeft plaats, wanneer het kind ruim een half jaar oud is, en bestaat in het eerste toedienen van vast voedsel. (Manu II, 34). Nu wordt bij deze gelegenheid de zetel, waarop het kind zit, versierd met een bepaalden alpona, die men op blz. 80 vindt afgebeeld.

Onder de riten der tweede soort vindt men een ceremonie ter eere van de godin van den avond hier Séjuti genoemd (pp. 30—36), een vereering van de maand Māgh die het karakter heeft van een lentefeest (pp. 45—52) en een ceremonie die dient ter bevordering van den regen (pp. 72 vlg.). Deze wordt Basudara-vrata genoemd naar de godin der aarde, die in het Sanskrit Vasudhārā of Vasumdharā heet: Bij al deze riten worden door de Bengaalsche meisjes liedjes gezongen, die in de vertaling van Mlle Karpelès een bekoorlijken indruk maken. Hoe goed wordt b.v. het heete jaargetijde, wanneer alles naar regen snakt, weergegeven in het volgende liedje:

> feu de la chaleur dévorante
> tu envahis la terre brûlante!
> le Gange, desséché, n'a plus d'eau,
> le ciel est gris, couleur de cendre ....

Beter dan menig geleerd geschrift, kunnen deze eenvoudige liedjes dienen om ons de volksziel van het groote Indië te doen kennen. Zij passen volkomen bij de kinderlijke alpona's, die de schilder Tagore met zooveel zorg heeft verzameld.

„Toutes ces lignes", zegt hij, „tracées par nos filles du Bengale sont belles, qu'elles soient droites on irrégulières; leurs mains, parfois inhabiles, valent mieux que la plupart de mains bien dressées dans les écoles des Beaux-Arts."

Leiden. J. Ph. Vogel.

SCHOOLBOEKEN.

Een tweede druk is verschenen van Dr. F. Muller's *Syntaxis*, vormende deel II van de *Latijnsche Leergang voor Gymnasia en Lycea* (Groningen-den

[1]) Het woord *alpona* wordt afgeleid van Sanskrit *ālimpana*.

[2]) G. A. Wilken, Verspr. Geschr. III, p. 40.

[3]) Zschr. f. Indologie und Iranistik, Bd. II (1923), pp. 133—139.

[1]) J. W. IJzerman, Beschr. der oudheden nabij de grens der residenties Soerakarta en Djogdjakarta; pl. XXI, fig. 84.

Digitized by Google

Haag, J. B. Wolters, 1924). De schrijver heeft de opmerkingen, hem, op zijn verzoek, door een groot aantal belangstellende vakgenoten medegedeeld, nauwgezet overwogen. Dientengevolge is de redaktie en de inrichting hier en daar gewijzigd, zonder dat de inhoud van dit zeer oorspronkelike, en blijkbaar ook in de praktijk goed voldoende boek, verandering van betekenis heeft ondergaan. In dezelfde geest is bewerkt de tweede uitgave der *Oefeningen bij de Syntaxis* (eerste deeltje, casusleer) door Dr. P. C. de Brouwer en Dr. E. Slijper. Ook zij hebben dankbaar gebruik gemaakt van vele nuttige wenken, enkele hoofdstukken wat besnoeid, andere wat uitgebreid, doch de stof op gelijke wijze behandeld als in de eerste druk. Ook hun werk is bij de firma Wolters uitgegeven.

Van het eerste deeltje van de, in 't Oktober-Nr. van 't *Museum* besproken *Deutsche Prosa zum Übersetzen* door Dr. H. W. Rutgers en C. P. Dijksterhuis is bij de fa Wolters te Groningen-den Haag de derde druk verschenen (prijs *f* 0.80).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij de *Société d'édition „Les Belles Lettres"* (Parijs Bvard Raspail 95) is, als eerste deel van een *Collection de l' Institut néo-hellénique de l' Université de Paris*, verschenen *Histoire de la Littérature grecque moderne* par D. C. Hesseling, traduite du Neérlandais par N. Pernot (Pr. 8 francs).

Een nieuwe reeks van een tijdschrift dat sedert bijna een eeuw aan filologen welbekend is, wordt door de firma Teubner onder de titel *Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung* uitgegeven. Prof. J. Ilberg te Leipzig heeft de redaktie op zich genomen; vele geleerden hebben hun medewerking toegezegd. De eerste aflevering bevat o.a. opstellen over *Das Problem der Pädagogik bei Fichte; Die Einheit des Platonischen Phaedrus; Aristoteles als Dichter; Dreieck, ein Beitrag zur Geschichte des Fremdwörtergebrauchs im Altertum; Goethe und die griechische Plastik* enz. enz.

De prijs is 18 Mark voor de jaargang; losse nummers kosten 4 M. 80.

De verschijning der eerste aflevering van het *Nieuw Groninger Woordenboek* door K. ter Laan (uitg. Wolters, Groningen-den Haag) zal zeker evenzeer hen verheugen die belangstellen in de Nederlandsche dialekten, als de echte „Grunnegers" die in trots op hun provincie voor geen andere bewoners van ons land onderdoen. Inderdaad is 't totnogtoe een unicum hier te lande, dat binnen 40 jaar twee woordenboeken van hetzelfde dialekt konden verschijnen: wij kunnen zoodoende het Groningsch, in tegenstelling met andere Nederl. dialekten waarvan idiotica bestaan, niet alleen leeren kennen zooals het eenige tientallen van jaren geleden was, maar ook in zijn tegenwoordigen staat en in zijn ontwikkeling sedert de verschijning van Molema's *Woordenboek der Groningsche Volkstaal*, natuurlijk voorzoover dit uit een dergelijk werk valt op te maken. Bovendien zal 't nieuwe werk veel omvangrijker worden dan het oude (het wordt geschat op ± 15 afleveringen van 3 a 4 vel compressen druk in 2 koll.); het bevat, in nog meerdere mate dan zijn voorganger, heel wat dat voor den folklorist van belang is; en a l s h e t a a n t a l i n t e e k e n a r e n v o l d o e n d e i s, zal het geïllustreerd en met kaarten verduidelijkt worden. Dit alles is in de eerste plaats te danken aan den ijver en de volharding van den heer ter Laan, voor wien een woord van hulde past nu hij bij zijn ambtelijke bezigheden nog tijd en lust voor dezen wetenschappelijke arbeid heeft gevonden, en voorts aan de medewerking van 400 personen die hem met hun mededeelingen hebben gesteund: een bewijs hoeveel belang men in Groningen stelt in dit nieuwe woordenboek.

De prijs per aflev. is gesteld op *f* 0.50; na de voltooiing ontvangen de inteekenaars kosteloos een band voor 't werk. J. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Assoc. Guillaume Budé, I, 6: J. Carcopino, La Louve du Capitole, III. — Chronique bibliographique de la Société „Les Belles-Lettres".

Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk., XLIII, 3-4: G. G. Kloeke, Klankoverdrijving en goedbedoelde (hypercorrecte) taalvormen. — O. Dambre, J. de Harduijns en G. Gezelle's vertaling van het „Dies Irae". — C. G. N. de Vooys, Een belangrijk Vlaams woordenboek uit de 16de eeuw. — A. Zijderveld, *Gemoed*. — G. A. Brands, Reynier Pouwelsz, Tspel v. d. Cristenkercke en Een Spul van Sinnen v. d. Siecke Stadt. — A. Borgeld, *De willen uitdoen*. — C. G. N. de Vooys, Bijdr. tot de Mnl. woord-geografie en woord-chronologie, I—V. — A. C. Bouman, Joh. Ruusbroec en de Duitsche Mystiek, III. — P. J. Meertens, Een bundeltje Kathol. geschiedzangen uit de eerste jaren v. d. opstand. — F. Lyna, Een teruggevonden hs. — Kleine meded.

Neophilologus, X, 2: H. G. Martin, De Gevallen v. Telemachus par S. Feitama, I. — L. Herrmann, Marion de Lorme et Cyrano de Bergerac. — F. Mentz, Béranger im Rhein. Volksliede. — Th. Absil, Sprache u. Rede. Zu de Saussures Allgem. Sprachwissensch. — M. Ramondt, J. Luyken en Abr. a Sancta Clara. — F. P. H. Prick v. Wely, Kantteek. bij H. Poutsma's *Grammar of Late Mod. Engl.*, II. — W. v. Doorn, An enquiry into the causes of Swinburne's failure as a narrative poet, II. — J. W. Bierma, Het Gr. origineel v. Plautus' Aulularia, II. — Boekbespr. — Aankond. v. eigen werk. — Inh. v. tijdschr.

Engl. Studies, VII, 1: E. Kruisinga, A Guide to English Studies. — O. Doughty, The Poet of the „Familiar Style". — J. Kooistra, Saint Joan. — Notes a. News. — Rev. — Bibliogr.

Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XVIII, 1-2: Von Winterfeld, Die Anfänge des Gemeinwesens de Stadt Köln. — Adolf, Das Emser Armenbad. — Von Danckelmann, Der kriegerische Geist in den rhein. Bischofstädten unter Heinrich IV. — Terdenge, Die holländischen Steuern im 15. und 16. Jahrh. — Miszellen (o. a. Koebner, Zur ältesten Geschichte des nordholl. Städtewesens (tegen Brandt en Oppermann)).

Studiën, CIII, Febr.: A. Borret, De grondslag der medezeggenschap. — H. Padberg, De jongste Kathol. Jongeren. — N. Perquin, Van het zieleleven der Denen. — L. P. P. Franke, G. K. Chesterton over St. Franciscus v. Assisi. — H. Rongen, Thomas v. Kempen als dichter (slot). — G. F. Bouman, L. Couperus, III. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Maart: J. Holtus, „De zonde der verdeeldheid". — L. v. Miert, Een nieuw boek over de „Mod. Devotie". — J. Kroon, Wat is eigenlijk Bijbelingeving? — E. Hüffer, Dr. Enklaar over de ME. — J. Stein, Missionaris en Astronoom, III. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Van Dam, Vorgeschichte, en: Veldeke-Problem. D.Lit.Ztg. 1924, n°. 38 (Wolf).

Helm, Grotius: Gött. Gel. Anz. 1924, I-VI (B. A. Müller).

Hondius e. a., Suppl. epigraph. graecum: Journ. d. Sav. 1924, n°. 5-6 (Cagnat).

Riemens, Livre des Mestiers: Rev. Crit. 1925, n°. 1 (Jeanroy).

Verschuur, Spreeckonst v. P. Montanus: N. Taalg. XIX, n°. 1 (de Vooys).

Digitized by Google

Verschenen in de

BIBLIOTHEEK VAN MIDDEL-NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE

vroeger onder redactie van Prof. Dr. J. VERDAM, met medewerking van Prof. Dr. J. TE WINKEL en Prof. Dr. J. FRANCK,

voortgezet onder redactie van
Prof. Dr. A. KLUYVER

FERGUUT

van Dr EELCO VERWIJS
en Dr. J. VERDAM

Opnieuw bewerkt en uitgegeven door Dr. G. S. OVERDIEP,
Leeraar aan het Stedelijk Gymnasium te Apeldoorn.

Prijs ing. **f 9.50**

UITGAVE VAN
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. TE LEIDEN

DE ZANGER VAN DEN GRIEKSCHEN RIDDERTIJD

Gestalten en Tooneelen uit de Gedichten van Homerus

door J. VAN LEEUWEN Jr.

TWEEDE DRUK

De auteur heeft dit werk nog juist voor zijn overlijden geheel bijgewerkt en herzien. Prof. Dr. J. Vürtheim schreef een inleiding. Een boek, dat in het bezit behoort te zijn van iedereen, die op algemeene ontwikkeling aanspraak wil maken.

Ingenaaid **f 2.50** Gebonden **f 3.25**

UITGAVE VAN
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. TE LEIDEN

Supplementum Epigraphicum Graecum

Adiuvantibus P. ROUSSEL, Argentorati, A. SALAČ, Pragae, M. N. TOD, Oxonii, E. ZIEBARTH, Hamburgi, redigendum curavit J. J. E. HONDIUS, Lugduni Batavorum

Volumen primum. — Fasc. I-II — Volumen secundum Fasc. I

Prijs per jaargang van 10 vel druks van 16 pagina's **f 6.—**

Het doel van dit periodiek is een overzicht te geven van de Grieksche Opschriften, die in verschillende boeken of tijdschriften worden gepubliceerd, maar zoo verspreid, dat het zeer moeilijk is voor ieder, die daarvan een studie wil maken, zich van alles op de hoogte te stellen.

SUPPLEMENTUM EPIGRAPHICUM GRAECUM

brengt deze teksten bijeen, verbeterd of zooveel mogelijk bijgewerkt en geographisch gerangschikt.

„La substance du périodique est riche et contient des pièces de première importance. Le choix des variantes et conjectures paraît judicieux en général et donnera satisfaction."
Rev. Etud. Anc. 1924.

Uitgave van A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij te Leiden

Abonneert U op de **Nederlandsche Bibliographie.** Prijs f 2.40 per jaar
UITGAVE VAN A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM
MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

32ste Jaargang. **No. 7.** **April 1925.**

Stemplinger, Die Ewigkeit der Antike (Groeneboom).
Van der Kolf, Quaeritur quomodo Pindarus fabulas tractaverit (Assmann).
Bilabel, Die kleineren Historikerfragmente auf Papyrus (Engers).
Sottas et Drioton, Introduction à l'étude des Hiéroglyphes (Boeser).
Geldner, Der Rigveda übersetzt (Caland).
Stein and Govind Kaul, Hatim's Tales (Vogel).
Baumstark, Geschichte der syrischen Literatur (Wensinck).
Pokorny, Die Seele Irlands (v. Hamel).
Knippenberg, J. Stalpaert van der Wielen (Hoogewerff).
Wellander, Studien zum Bedeutungswandel im Deutschen, II (Talen).
Liljegren, J. Harrington's Oceana (Pompen).
Champion, Histoire poétique du 15e siècle (Salverda de Grave).
D'Ormesson, La première mission officielle de la France aux Etats-Unis (v. Winter).
Rijpma, De ontwikkelingsgang van Kampen (Moerman).
Wohlenberg, Der Brief des Paulus an die Philipper (de Zwaan).
Schütte, Dänisches Heidentum (Boer).
Caland, Twee oude Fransche Verhandelingen over het Hindoeïsme (Daniels).
De Boer, Leven en Bedrijf van G. M. Röntgen (te Lintum).
Schoolboeken:
Benjert en Elzinga, Fransche lectuur, I, 8 (Prins).
Dez., Fransch, Eerste Leesboek (Prins).
Beekman, Les grandes époques littéraires en France (Prins).
Uitg. v. d. fa Teubner en de fa Naeff.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

AAN DE MEDEWERKERS VAN HET MUSEUM.

De Redactie ontving in de laatste jaren een zoo groot aantal boeken ter aankondiging, dat uitbreiding van ons Maandblad zou moeten volgen, ... indien slechts de geldmiddelen dat gedoogden. Tot tijd en wijle een belangrijk toenemen van het aantal abonnés ons veroorlooft den omvang van het Museum te vergrooten, moeten wij de medewerkers dringend verzoeken de grootst mogelijke beknoptheid in acht te nemen, zoodat hun stukken IN GEEN GEVAL MEER DAN TWEE KOLOMMEN beslaan. Alleen daardoor kan voorkomen worden dat menigmaal geruime tijd verloopt tusschen de inzending en de plaatsing der artikels.

De Redactie.

E. Stemplinger, Die Ewigkeit der Antike. Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung. 1924. (Pr. M. 3.50, geb. M. 4.50).

De schrijver van het bekende werk „Plagiat in der griechischen Literatur" biedt ons hier in een aan Otto Immisch opgedragen bundeltje een twaalftal artikelen van den meest uiteenloopenden inhoud, die echter alle dezelfde strekking hebben: den invloed van het antieke op het moderne denken aan te toonen. Dergelijke boeken worden steeds bedreigd door één gevaar, waaraan ook Stemplinger niet overal geheel ontkomen is, en wel dit, dat de lezer tengevolge van de opeenstapeling van bijzonderheden en citaten uit voorgangers de hoofdlijnen niet scherp meer ziet. Weliswaar kan men van den modernen philoloog niet eischen, dat hij — als de oude Nijl — zijn bronnen zorgvuldig verborgen houdt, maar ongetwijfeld kan men verlangen, dat een auteur, speciaal in een werk, dat voor ruimeren kring bestemd is, de vruchten van anderer studie tot één geheel verwerkt. Als nu het eerste artikel (die Einheit der mittelländischen Kultur) aanvangt met een citaat uit v. Wilamowitz, voortgaat met een passage uit Voltaire, een uit Schopenhauer, een uit Ratzel, terwijl op de volgende bladzijde Oberhummer optreedt, dan gaat men zich ongeduldig afvragen, wanneer de auteur eindelijk eens zelf begint en dan voelt men lust den schrijver te vergelijken met een bijtje, dat uit vele en velerlei bloemen honig puurt zonder evenwel het naarstig vergaarde te herscheppen tot een wel-geördenden bouw.

Doch tegenover deze fout staat veel goeds; herhaaldelijk wordt men getroffen door puntige en rake opmerkingen, als bijv. deze: „als Schöpfer der Wissenschaft ist das Hellenentum das erste Volk, das die Autorität wohl in Staat und Erziehung anerkennt, aber als Prinzip der Forschung und Erkenntnis ablehnt" of de uitspraak dat de „Weltkampf" het geheele (openlijke) leven der Grieken beheerscht; van het begin tot het einde bewondert men de ontzaglijke belezenheid en de diepe kennis van Stemplinger, die niet slechts veel gelezen heeft, maar het gelezene ook souverein beheerscht. Te recenseeren is een boek als dit feitelijk niet; doch wie weten wil, hoe een Ernst Moritz Arndt, een Gutzkow, een Gustave Flaubert, een Schopenhauer, een Mörike, een Hebbel, een Richard Wagner tegenover de oudheid staat, hij vindt dat alles uitvoerig verteld in rijk gedocumenteerde pagina op pagina — en nog veel meer. Wij wenschen daarom dit boekje in veler handen, ook in die der onbe-

Digitized by Google

keerden, al moet men vreezen, dat Stemplinger voor deze groep met even weinig succes zal preeken, als Antonius het deed voor de visschen. Doch ook de oudere philoloog, al moge hij persoonlijk er de voorkeur aan geven zich te verdiepen in een tractaat als dat περὶ ὕψους, kan hier zijn gading vinden, vooral als hij zich geroepen voelt zijn wetenschap te verdedigen tegenover den leek. En de jonge philologen kunnen naast de Grieksche auteurs zelven niet zonder vrucht dezen man van uitgebreide literatuur bestudeeren, mits zij bedenken, dat men eerst de Grieken *zelf*, en pas daarna *over* de Grieken behoort te lezen. Of is het zoover gekomen in onzen gezegenden tijd, dat het ook met deze waarschuwing zal gaan als met Antonius' welgemeende preek, en zal de sombere uitspraak van een mijner collega's bewaarheid worden: de tegenwoordige studeerende jeugd leest spoedig noch *in* noch *over* de Grieken — ze *praat* er over? Dat onheil moge ons bespaard worden, want Stemplinger verdient een beter lot dan geprezen en niet gelezen te worden!

Groningen. P. Groeneboom.

M. C. van der Kolf, Quaeritur quomodo Pindarus fabulas tractaverit quidque in eis mutarit. Rotterdam, Brusse. 1923. (Leidsche diss.).

Dit in goed Latijn geschreven, uiterlijk keurig verzorgd proefschrift getuigt van grondige studie niet alleen van Pindarus zelf, maar ook van de schrijvers, die vóór en na hem de Grieksche mythologie hebben behandeld en van wat hierover is geschreven.

Er wordt in twee hoofdstukken nagegaan, welken invloed Pindarus eerbied voor goden en menschen, de plaats, die hij in de Grieksche samenleving innam en de verhouding, die er bestond tusschen hem en zijn lastgevers, gehad hebben op de wijze, waarop hij de legende heeft weergegeven.

Een overwinningslied moest bevatten de verheerlijking van den overwinnaar, zijn vaderstad en de spelen. De mythe, die een integreerend deel ervan uitmaakte, moest betrekking hebben op de stad, waarvoor het lied was bestemd. Dezelfde mythen worden soms verschillend verhaald, naarmate ze in verband worden gebracht met verschillende steden. Dikwijls kan men moeilijk uitmaken of door Pindarus zelf een andere lezing wordt gegeven dan wel of de andere vorm reeds bestond in de stad, die werd verheerlijkt. Pindarus heeft in zijn gedichten gekozen, verzwegen en veranderd. 't Motief daarvoor is zijn eerbied voor goden en menschen en zijn plicht tegenover zijn lastgevers. Dit wordt bewezen, doordat bij iedere mythe zorgvuldig wordt nagegaan, hoe deze behandeld is bij vroegere schrijvers, indien ze bij vroegeren niet wordt gevonden, worden schrijvers uit later tijd geraadpleegd en wordt overwogen, of zij afhankelijk zijn van Pindarus of van andere niet meer na te speuren bronnen. Daarna wordt met buitengewone, soms misschien al te groote scherpzinnigheid gezocht naar datgene, wat bij Pindarus strekt om de goden goddelijker te maken tegenover de menschen, dan bij vroegeren het geval was en de verhalen meer in overeenstemming te brengen met de menschelijkheid dan in de mythologie en om den dichter zelf zijn plicht te laten vervullen tegenover zijn patroni.

Een opgave van behandelde plaatsen vormt het einde van dit zeer lezenswaardige, voor degenen, die Pindarus bestudeeren, bijzonder nuttige boek.

Leiden. M. M. Assmann.

Fr. Bilabel, Die kleineren Historikerfragmente auf Papyrus. (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen, hg. von Hans Lietzmann n°. 149). Bonn, Marcus und Weber. 1923. (Pr. M. 1.60).

Tot nu toe waren met uitzondering van de grootere historische stukken als Ἀθηναίων Πολιτεία en de Hellenica van Oxyrhynchos de op papyri gevonden fragmenten van Grieksche historici slechts te vinden in de papyri-publicaties, welke niet altijd even gemakkelijk zijn te raadplegen. Het is daarom een verdienstelijk werk van B., dat hij deze kleinere fragmenten in een boekje heeft verzameld; hij had daarbij meteen gelegenheid twee ongepubliceerde fragmenten uit te geven, de nos. 11 en 14, waarvan het eerste een Manetho-epitome en het tweede een historisch stuk is, waarvan het karakter niet met zekerheid is te bepalen.

Veertien fragmenten zijn op deze wijze uitgegeven, allen voorzien van inleiding en annotaties. Over sommigen mogen hier enkele opmerkingen volgen.

Fr. II behandelt de stichting der tyrannis in Sicyon. Twee overleveringen staan hier tegenover elkaar: de oudste (bij Herodotus) kent Orthagoras niet en noemt als dengene, die de Doriërs heeft onderworpen en de tyrannie heeft gesticht, Andreas, jongeren daarentegen noemen Orthagoras als den stichter van de tyrannie. Ons fragment volgt heel duidelijk de jongere overlevering: Andreas voedt zijn zoon Orthagoras op, zooals het voor den zoon van een kok en den eersten den besten der burgers betaamt; pas Orthagoras weet zich door zijn dapperheid in den oorlog tot polemarch te doen kiezen; dan breekt het fragment af, maar ongetwijfeld was in het vervolg vermeld, hoe Orthagoras zich tot tyran wist op te werken.

De oorspronkelijke uitgevers en ook B. schrijven het fragment toe aan Ephorus, doch zijn zoo verstandig dezen naam met een vraagteeken te voorzien. Waren boek VII en VIII van Diodorus in betere conditie tot ons gekomen, dan zouden wij misschien op de vraag van het auteurschap een meer definitief antwoord kunnen geven.

Waarschijnlijk na het afdrukken van onze fragmenten is Pauly-Wissowa 2e Reihe II, 2 verschenen, waarin een uitstekend artikel van Geyer s. v. Sikyon over de geschiedenis van deze stad voorkomt. Dit dient thans gevoegd te worden bij de opgave van litteratuur op p. 6.

III zijn fragmenten, die gebeurtenissen uit de Perzische oorlogen behandelen. Ze laten zich gemakkelijk herkennen als behoorende tot de Ἱστορίαι van Ephorus, want de overeenkomst met Diodorus XI (vooral c. 59 vv.) is zoo groot, dat Grenfell en Hunt, de oorspronkelijke uitgevers, daar waar slechts enkele letters over waren met behulp van Diodorus deze letters tot zinnen hebben kunnen aanvullen en het staat vast, dat de Grieksche geschiedenis van Diodorus XI—XVI ontleend is aan Ephorus (zie Schwartz in Pauly-Wissowa R. E. V, 679). Wanneer men deze fragmenten met Diodorus vergelijkt, dan wordt nog eens uitdrukkelijk bevestigd, dat Diodorus zijn bronnen eenvoudig overschreef en dat het oordeel van de modernen over dezen auteur (Mommsen noemt hem „der elendste aller Skribenten", Ed. Schwartz spreekt van „ein besonders tief stehendes Exemplar dieser Bücherfabricanten") niet te hard is.

VI. Epitome van het 47e boek van Theopompus' Philippica. Naast de plaats van Diodorus in de aanteekeningen op r. 5 had Demosthenes XVIII. 87 v.

Digitized by Google

kunnen worden genoemd, waar de gebeurtenissen worden verteld door een tijdgenoot, die er een aanzienlijke rol in heeft gespeeld. Of in Col. II, 1 **Τετρ[αχωριτῶν]** aan te vullen is, is op zijn minst twijfelachtig. Deze **Τετραχωρῖται** zouden dan volgens Stephanus Byz. s. v. de Thracische volksstam der **Βέσσοι** of **Βήσσοι** zijn, maar de tocht van de Macedoniërs tegen dezen stam, die ook genoemd wordt door Polyaenus, Strateg. IV, 4, 1 valt waarschijnlijk in 331 (zie Oberhummer in Pauly-Wissowa s. v. Bessoi). Ik heb gedacht, of dit **Τετρ** . . . niet het begin zou kunnen zijn van een naam, die was gegeven aan de 4 steden Sestos, Elaius, Madytos en Alopeconnesos, die blijkens het **ψήφισμα Χερρονησιτῶν** bij Dem. XVIII, 92 door Philippus waren aangevallen en die een gemeenschappelijk **βουλευτήριον** hebben.

IX. is het bekende fragment over den 3en Syrischen oorlog, waarmee de Chrestomathie van Wilcken opent. Zooals men weet, is de voornaamste kwestie van dit stuk, wie het heeft geschreven.

Wilcken beschouwt het als een dienstrapport van een Egyptischen nauarch, waartegenover anderen (b. v. Holleaux en Wilamowitz) meenen, dat het door koning Ptolemaeus III zelf is geschreven. Een uitweg uit de moeilijkheden, waarin beide hypothesen ons brengen, heeft m. i. Roos gevonden, die in Mnemosyne LI (1923) p. 262 vv. heeft betoogd, dat de schrijver de broer van Ptolemaeus n. l. Lysimachus zou zijn. De uitgever kent deze in ieder geval zeer aannemelijke hypothese nog niet, maar ook heeft hij bij de litteratuuropgave de artikelen van de Sanctis (Atti della R. Accademia delle Scienze di Torino XLVII, 1911/12, p. 801) en van Holleaux (Revue des études anciennes XVIII, 1916, p. 153) niet genoemd.

De tekst vertoont sommige afwijkingen van dien van Wilcken.

X is een stuk van den geschiedschrijver Sosylus, den vriend van Hannibal. Het behandelt waarschijnlijk den zeeslag van 217, die bij den mond van de Ebro is geleverd en die eveneens is beschreven bij Polybius III, 95 v. en Livius XXII, 19 v. Ik zeg met opzet „waarschijnlijk", want ik zou geen anderen zeeslag kunnen noemen, waarop de mededeelingen van Sosylus betrekking zouden kunnen hebben, maar men moet zich toch afvragen, of de manoeuvre, waardoor volgens Sosylus de Massalioten, de bondgenooten der Romeinen, de overwinning hebben behaald, wel te rijmen is met den afloop van den slag, zooals die door Polybius en Livius wordt beschreven. Volgens dezen toch hebben de Carthagers na een zeer kort gevecht hun schepen op het strand gezet, om zelf te kunnen ontkomen en zich bij hun landleger te kunnen voegen, terwijl volgens Sosylus de Carthagers — naar Phoenicischen trant — een **διέκπλοος** hebben uitgevoerd, die dan door toedoen der Massalioten mislukt is. Maar wanneer de Carthaagsche schepen na hun doorbreking van de vijandelijke linies een keer van den Ebromond waren afgesneden, kan de ontvluchting op het strand toch niet zoo algemeen geweest zijn als Polybius en Livius ons vertellen. De mogelijkheid blijft dus altijd open, dat een andere slag wordt beschreven.

De aanvullingen van Col. I lijken mij niet altijd even gelukkig, zelfs wanneer ik aanneem, dat ons fragment door de genoemde capita van Polybius en Livius wordt gedekt. Of een Griek zou schrijven **οὐ]δὲν ἄξι[ον ποιοῦσι** (sc. de Carthagers) **τῆ]ς πατρίδος[τῶν τε ὑπὸ τῶν]προγόνων [ἐνδοξότατα] πραττομέ[νων** in plaats van **πεπραγμένων**, waag ik te betwijfelen. Geheel willekeurig lijkt mij de aanvulling **καὶ εἰς ἑσπέρ]αν**, die de uitgever trouwens ook zelf met een vraagteeken voorziet; want Livius vermeldt uitdrukkelijk: duae tamen primo concursu captae erant Punicae naves, quattuor suppressae (XXII, 19 i. f.), waarbij „primo concursu" ook bij „quattuor suppressae" behoort. Ook geloof ik niet, dat men licht zou zeggen **οἱ ἡγεμόνες αὐτάνδροι ἀπέδραν**; wel kan het adjectief **αὐτάνδροι** b. v. bij „schepen" behooren, zooals ook in de aangehaalde plaats bij Polybius.

XII. Een kroniek over de jaren 355—315 v. Chr., geschreven in de 1e of 2e eeuw n. Chr. De vermelde gebeurtenissen zijn gerangschikt naar olympiaden. Nadat telkens eerst de **ὀλυμπιονίκης** en de vier Atheensche archonten zijn genoemd, volgen de voornaamste gebeurtenissen uit de Grieksche en Romeinsche geschiedenis, terwijl hier en daar ook Perzische geschiedenis wordt behandeld. Reeds Soltau maakte er in zijn in den Philologus LVIII (1899), p. 558 vv. verschenen studie opmerkzaam op, dat deze kroniek, voorzoover het de Romeinsche geschiedenis betreft, het gebruik verraadt van een bron, die ontstaan is vóór de bekende annalistiek, welke Livius in zijn Ab urbe condita heeft verwerkt en dat zij daarom niet van belang is ontbloot.

In de annotaties, welke, voorzoover ik kon nagaan, met groote nauwkeurigheid zijn bewerkt, ontmoette ik slechts zeer enkele drukfouten: op p. 33 ad 33 staat Hermes 42, 411 in pl. v. 511, op p. 36 in de inleiding 200 v. Chr. in pl. v. n. Chr.

Indices zijn aan het werkje toegevoegd.

Zwolle. M. Engers.

H. Sottas et E. Drioton, Introduction à l'étude des Hiéroglyphes avec un portrait de Champollion, 3 Planches et 5 figures. Paris, Librairie orientaliste Paul Geuthner. 1922. (Pr. fr. 20).

Dit boekje bestaat uit twee afdeelingen, waarvan de eene getiteld is: „Le système hiéroglyphique en de tweede: „La connaissance des hiéroglyphes". Aan ieder dezer beide onderwerpen zijn vier hoofdstukken gewijd. De hoofdstukken IV en VII, de teekenlijsten en de proeven van teksten in hiëroglyphen — hiëratisch — en demotisch schrift met analyse en vertaling zijn samengesteld door den heer Drioton, terwijl het overige van de hand van den heer Sottas is. In het 1e hoofdstuk wordt gehandeld over het principe van dit schriftsysteem, in het tweede over zijne evolutie, in het derde over zijne uitbreiding, terwijl het vierde zich bezighoudt, met zooals de schrijver van dit hoofdstuk het noemt: la disposition matérielle de l'écriture". Dit verdeelt hij in twee rubrieken: „Direction de l'écriture" en „Distribution des signes". In de vier hoofdstukken, gewijd aan de kennis der hiëroglyphen, is uiteengezet, wat daarover het oude Egypte te zeggen had, wat de klassieke schrijvers, de kerkvaders en Kirchner in dit opzicht bieden. Egypte met het fragment van een teekenlijst uit den romeinschen tijd, die zeer waarschijnlijk gebaseerd is op eene oudere lijst, steekt hier scherp af bij Assyrië, waarvan talrijke syllabariën zijn overgebleven. Zeer terecht wordt uitvoerig stilgestaan bij de **Ἱερογλυφικά** van Horappolo.

Het boekje is zeer lezenswaard, terwijl de literatuuropgave toont, dat er zorgvuldig kennis is genomen van hetgeen anderen op dit gebied geleverd hebben.

Leiden. P. A. A. Boeser.

Digitized by Google

K. F. Geldner, Der Rigveda übersetzt und erläutert, 1. Teil. (Quellen der Religions-Geschichte). Göttingen, Vandenhoeck & Rupprecht. 1923.

De gedragslijn, gevolgd door de „Religionsgeschichtliche Kommission", ten opzichte van de door haar in de „Quellen der Religions-Geschichte" opgenomen werken, schijnt niet door een vooraf beraamd plan te zijn bepaald. Immers thans wordt de geheele Rgveda opgenomen, nadat reeds in 1913 een bundel „Lieder des Rigveda" van de hand van Hillebrandt in die serie opgenomen was — dus in zeker opzicht dubbel werk — en aan den anderen kant weigerde de Göttinger Uitgeversfirma, hoofdzakelijk omdat het debiet te klein was, een reeds begonnen werk, de vertaling van het Apastambīya śrautasūtra, te voltooien. Dat neemt intusschen niet weg, dat de nu begonnen volledige vertaling van dit oudste literatuurmonument, het oudste dat ons van een der tot den Indogermaanschen taalstam behoorende volken bekend is, met de allergrootste ingenomenheid te begroeten is. — Het is een grootsche onderneming, dezen tekst volledig te vertalen en te verklaren na al de vrijwel onvoldoende prestaties van vroegere generaties, van een Wilson, die eenzijdig den commentaar volgde, van een Grassmann, die de inheemsche traditie geheel terzijde stelde, van een Ludwig, wiens vertaling zoo ongenietbaar van vorm en zoo uiterst subjektief was. Zoo ooit, dan mag nu de tijd rijp geacht worden, een betere philologische vertaling te geven, daar een gansche schare van geleerden intusschen het hare bijgedragen heeft, vooral Oldenberg, door zijn vele losse opstellen en zijn doorloopenden commentaar („Rigvedanoten"), en niet het minst Geldner zelf, die in zijn „Rigveda in Auswahl" en in zijn te zamen met Pischel gepubliceerde „Vedische Studien" verder den weg gebaand heeft. Het standpunt, door G. tegenover de interpretatie van den RV ingenomen is bekend: de Rigveda is vóór alles als een Indisch geestesprodukt te beschouwen, en het beste middel ter interpretatie is een goed begrip ook der latere Indische traditie. Het is niet het doel eener aankondiging van een werk als dit, kritiek te leveren; die kan eerst na lange en grondige studie van Geldner's werk vruchtbaar zijn, en dan zal moeten blijken, of de methode, door G. gevolgd, blijvende waarde heeft, of hij bijv. niet al te angstvallig aan de inheemsche traditie hecht, met name aan den Padapāṭha, die toch zeker vele malen de plank misslaat. Ook zal dan blijken, hoeverre G.'s werk geschaad wordt, doordat hij weinig nota neemt van wat andere geleerden dan zijne landgenooten over den Rigveda hebben geschreven. Men moet ook deze nieuwe vertaling aanzien als een *trachten* en niet als een eindresultaat, waarbij men zich nu heeft neer te leggen. Trouwens, dit wordt door G. zelven op bescheiden wijze erkend.—Moge het den bewerker gegeven wezen, dit groote en zware werk te voleindigen, en daardoor het inzicht in dien dikwijls zoo moeilijk te begrijpen tekst aanzienlijk te verdiepen en uit te breiden.

Utrecht. W. Caland.

Hatim's Tales. Kashmiri stories and songs recorded with the assistance of Pandit **Govind Kaul** by Sir **Aurel Stein** and edited with a translation, linguistic analysis, vocabulary, indexes, etc. by Sir **George Grierson,** with a note on the folklore of the tales by **W. Crooke.** (Indian Texts Series). London, John Murray. 1923. (Pr. sh. 30.)

Wat wel het eerste treft bij dit boek, is het aantrekkelijk uiterlijk: de smaakvolle band, het stevige papier, en de mooie druk. In dit opzicht alle eer aan den Londenschen uitgever en aan de Britsch-Indische regeering, die deze uitgave bekostigde. Vooral in den tegenwoordigen tijd doet zulk een royale behandeling weldadig aan.

Het titelblad vermeldt de namen van vijf personen, één Hongaar (van geboorte), twee Engelschen en twee Indiërs, aan wier samenwerking de wording van dit boek te danken is. Die wordingsgeschiedenis wordt ons in het voorbericht medegedeeld.

Vóórdat Sir Aurel Stein zich beroemd maakte door zijn ontdekkingsreizen in Chineesch Turkestan, placht hij, toenmaals verbonden aan de Universiteit van Lahore, zijn zomervacanties in Kashmir door te brengen, waar hij in een verfrisschend klimaat zich kon wijden aan de rustige bestudeering van archaeologie en litteratuur van dat heerlijke bergland. De vrucht van dien tienjarigen vacantie-arbeid waren een modeluitgave en modelvertaling van de Rājataranginī, de oude koningskroniek van Kashmīr. Het spreekt wel van zelf dat bij die geregelde en langdurige bezoeken aan de „Happy Valley" Dr. Stein (zooals hij toen nog genoemd werd) zich ook vertrouwd maakte met de landstaal, hoewel hij zich in zijn omgang met de inheemsche geleerden bij voorkeur van het Sanskrit bediende. Gekampeerd „in the alpine seclusion of [his] cherished mountain camp, Mohand Marg, high up on a spur of the great Haramukh peaks", vatte Stein het plan op om, als afwisseling bij zijn groote taak, eenige specimina van plaatselijk folklore te verzamelen. Hiertoe verzekerde hij zich de diensten van Hātim Tilawōn („de Olieman"), een verhalenverteller van beroep, die in een dorp van het Sind dal verblijf hield. Niet zonder moeite liet deze „story-teller" (zijn portret vindt men tegenover het titelblad) zich overhalen om Stein's hooggelegen kampement te deelen en hem na volbrachte dagtaak de avondwandeling te verkorten met verhalen. Zijn repertoire van verhalen en liederen was zeer uitgebreid. „Though wholly illiterate", schrijft Stein, „he was able to recite them all at any desired rate of speed which might suit our ears or pens; to articulate each word separate from the context, and to repeat it, if necessary, without any change in pronunciation. Nor did the order of his words or phrases ever vary after however long an interval he might be called upon to recite a certain passage again. The indication of two or three initial words repeated from my written record would be quite sufficient to set the disk moving in this living phonographic machine".

Een twaalftal verhalen uit Hātim's repertoire zijn door Stein opgeteekend, terwijl zijn assistent, Pandit Govind Kaul, voor een tweede afschrift zorgde. Aan de nagedachtenis van dezen voortreffelijken Indischen geleerde (in 1899 overleden) heeft Stein het boek opgedragen en in het voorbericht vindt men zijn levensbeschrijving — voor Sanskritisten zeker niet het minst interessante deel van het hier besproken boekwerk.

De beide afschriften der twaalf verhalen, die van Stein en die van Govind Kaul, worden voorafgegaan door een uitvoerige inleiding, bestaande uit drie deelen, waarin de teksten achtereenvolgens besproken worden uit een oogpunt van folklore door William Crooke, uit dat van linguistiek door Sir George Grierson, en uit een metrisch oogpunt door Stein. Van de twaalf verhalen zijn n.l. drie geheel en drie gedeeltelijk in verzen. De namen der drie

Digitized by Google

daareven genoemde geleerden zijn ons borg dat de behandeling voldoet aan de hoogste eischen der wetenschap. Immers Grierson is de groote autoriteit op het gebied van de studie der nieuw-indische talen, terwijl Crooke, eveneens oorspronkelijk een bestuursambtenaar en een waardig vertegenwoordiger van den „Indian Civil Service", zich verdienstelijk heeft gemaakt door een aantal werken van beteekenis over het folklore van Noordelijk Indië.

In zijn bespreking van Hātim's vertelsels wijst Crooke verwante verhalen aan, die in Indische verzamelwerken zooals Somadeva's Kathāsaritsāgara voorkomen. Ook de 1001 Nacht biedt talrijke punten van vergelijking, terwijl nu en dan ook op Europeesche en Afrikaansche parallelen kan worden gewezen. Allerlei welbekende sprookjesmotieven vinden wij in deze Kashmirsche volksverhalen terug, b.v. den koning, die evenals Hārūn-al-Rashīd des nachts vermomd rondzwerft en allerlei avonturen beleeft en het „Phaedra en Hippolytus" motief (ook in Indië bekend uit het verhaal van Kunāla, den zoon van Açoka), waarbij zich hier het onwaarschijnlijke geval voordoet dat Hippolytus door *twee* stiefzoons wordt vertegenwoordigd. Ook vinden wij het verhaal van den man, die door misverstand het dier doodt, dat zoo pas zijn leven heeft gered (Beddgelert; ook in de Indische fabelboeken als het verhaal van den Brahmaan en den ichneumon). Zelfs het welbekende „Ik ruik, ik ruik menschenvleesch", vindt men in één van Hātim's verhalen terug.

Eén punt wil ik nog releveeren. Hātim is Mohammedaan, want reeds vele eeuwen geleden is de geheele bevolking van Kashmir, met uitzondering van enkele Brahmanenfamilies, tot den Islām bekeerd. Er is dan ook in deze verhalen herhaaldelijk sprake van den eenigen god en zijn profeet Mohammed (b.v. blz. 39). Ook andere profeeten worden genoemd: Noach, Jesus, Moses en Abraham (blz. 19). Er wordt gesproken van Adam en Eva, van Salomon (blz. 96) van Satan (blz. 17) of Iblis (blz. 19) en van de engelen, die de daden der menschen opteekenen (blz. 61). Daarnaast echter vindt men telkens denkbeelden en voorstellingen, die typisch Hindoesch zijn; b.v. het referein over de ijdelheid der wereld (*samsār*!) in no. IV, de klacht van den boom die omgehouwen wordt (blz. 39 en 41), de klacht van de honigbij over den man, die zich schuldig maakte aan moord op haar soortgenooten (blz. 59), ook het motief van de „separable soul in no. II, uit een Jātaka welbekend.

Wil men nog een voorbeeld van deze vermenging van Moslimsche en Hindoesche elementen? De held van no. I is Mahmūd van Ghaznī, door zijn herhaalde rooftochten in Indië berucht als een der fanatiekste verwoesters van Hindoe tempels, terwijl no. X is gewijd aan de wonderlijke avonturen van koning Vikramāditya, dien legendarischen held van het oude Indië.

Uit menig oogpunt is het hier aangekondigde boek van belang. Voor-Indië biedt nog een ontzaglijk en weinig ontgonnen veld voor de studie van talen en folklore. Weinig ontgonnen, want de inheemsche geleerden, te zeer bevangen door hun bewondering voor de cultuur van het oude Indië, verwaarloozen maar al te zeer de studie der nieuw-Indische talen, terwijl hun aristocratische aanleg hen vaak doet verachten wat uit het lagere volk voorkomt. De omstandigheid, dat geleerden van den allereersten rang met zoo groote zorgvuldigheid de naïeve verhalen van een ongeletterden dorpeling hebben te boek gesteld en bestudeerd, moge hen doen beseffen, dat ook deze materie hun aandacht ten volle verdient.

Leiden. J. Ph. Vogel.

A. Baumstark, Geschichte der syrischen Literatur mit Ausschluss der christlichpalästinischen Texte. Bonn, Marcus & Weber, 1922.

De geschiedenis der semitische literaturen van eenigen omvang — afgezien van de oud-testamentische — bestaat nog altijd in hoofdzaak in een catalogus van gedrukte en ongedrukte werken. Een eind is voorloopig aan dezen toestand niet te zien: de oogst is groot en de arbeiders zijn weinigen. Volledigheid en nauwkeurigheid zijn onder deze omstandigheden de hoogste eischen die men aan een literatuurgeschiedenis mag stellen. Voorzoover ik zie voldoet het hier aangekondigde boek aan deze beide eischen en mag men den schrijver en ons met de voltooiing van zijn omvangrijke werk, dat onder zeer moeilijke omstandigheden steen voor steen opgebouwd is, van harte gelukwenschen.

Leiden A. J. Wensinck

J. Pokorny, Die Seele Irlands. Novellen und Gedichte aus dem Irisch-Gälischen des Patrick Henry Pearse und anderer, zum ersten Male ins Deutsche übertragen. Halle a.S., Max Niemeyer. 1922. (Pr. „Grundzahl" Mk. 4.50).

Naast den door Pokorny gegeven bundel vertalingen van oude Iersche poëzie staat de hierboven genoemde bloemlezing van modern proza. Er zijn onder de hedendaagsche schrijvers van Iersch-Gaelic persoonlijkheden, die er wezen mogen, en voorzoover mij bekend, is slechts weinig van hun werk vertaald; alleen van Pearse is er een goede Engelsche vertaling. Behalve Pearse heeft Pokorny ook Padraic 'O Conaire en Padraic 'O Siochfhradha (An Seabhac) opgenomen, om naast het religieuze ook het novellistische en het humoristische geluid te laten hooren. Deze drie auteurs zijn stellig representatief en de belangrijkste van degenen, die nu leven. Jammer vind ik het, dat de vertaler niet den vader van het moderne Iersche proza, Father O'Leary, bovenaan heeft gezet. Onder de vleugels van dezen grooten man eener vorige generatie, zouden de jongeren meer in een samenhang gezien zijn, zou het boek meer het overzicht eener „beweging" geworden zijn. Bovendien, geen Iersch auteur heeft nog *Séadhna* als kunstwerk overtroffen, geen boek spiegelt zoo klaar het wezen van den Ierschen geest af. De vertaling voldoet aan alle wetenschappelijke eischen, die men stellen mag. Pokorny geeft blijk de Gaelische taal tot in fijne nuances te verstaan, wat geen geringe verdienste is. Gegeven den rijkdom der gesproken dialecten en de ontoereikendheid der lexicographische hulpmiddelen, moet het maken dezer vertaling zijn zeer eigenaardige moeilijkheden hebben medegebracht. In de gedeelten waar ik de vertaling met het oorspronkelijke heb kunnen vergelijken, merkte ik slechts zelden een onnauwkeurigheid op. Op bl. 180, r. 10, staat: „ich muss aufhören"; beteekent *caithim cur díom* niet veeleer: „ik vlieg op"? Door de vertaling van indiú (bl. 181, r. 35) met „gestern" i. p. v. „vandaag" is de zin verloren gegaan. In het algemeen stel ik Pokorny's vertalingen van poëzie hooger dan die van proza, daar hij niet altijd de vereischte losheid weet te bereiken. De letterkundige inzichten van den vertaler kan ik niet steeds deelen. Het is m.i. te betreuren, dat de

Digitized by Google

Berlijnsche hoogleeraar zijn gansche gewicht in de schaal werpt, om het onbewezen en onwaarschijnlijk axioma te bevestigen, dat de IJslandsche saga (waarbij nu ook nog de Noordfransche prozaroman komt) uit het voorbeeld der Keltische prozavertelsels laat ontstaan. Uitspraken als deze, dat de moderne Iersche prozaliteratuur het, wat oorspronkelijkheid en kunstwaarde betreft, met de moderne Engelsche kan opnemen, zijn in haar algemeenheid stellig verwerpelijk. Een gezegde als: „In der Urzeit stand sie [d.i. de Iersche taal] dem Lateinischen besonders nahe", kan tot allerlei misvattingen aanleiding geven. Maar men wordt wel tot een dergelijke beknoptheid gedwongen, wanneer men in een korte inleiding en enkele noten aan het belangstellend publiek den weg wil wijzen tot het begrijpen van een zoo weinig bekende en zoo veraf liggende beschaving als de Iersche. Pokorny's werk verdient alle waardeering, omdat het zulk een begrip niet weinig bevordert.

Utrecht. A. G. van Hamel.

H. H. Knippenberg, Joannes Stalpaert van der Wielen. Een keuze uit zijn werk. Met inleiding en aanteekeningen. (Zonnebloemboekjes). Uitgegeven te Blaricum, N.V. Uitgevers-Maatschappij „De Waelburgh". (Pr. *f* 1.20, geb. *f* 1.50.)

Dit boekje geeft van den dichter een wel wat heel schamele kennis, terwijl toch den lezers gesuggereerd wordt, dat zij het hiermede wel kunnen stellen. Hebben de uitgevers wellicht in deze keuze wat heel erg gesnoeid, om binnen het bestek van vier vel druk te kunnen blijven? Men zou het schier denken, ook als men op de verhouding let van de inleiding tot den tekst: drie tot vijf, waar b.v. één tot vier meer geraden ware geweest. Doch als de beschikbare ruimte zoo gering was, waarom dan niet liever aan dezen dichter, van waarlijk méér dan gewone beteekenis, achtereenvolgens twee of drie van de aardige Zonnebloem-boekjes gewijd? Waarom niet liever in een afzonderlijk deeltje alle de vijf en twintig „lieffelijcke ende aengename lofzangen" van het kostelijk „Peperhuysken" uitgegeven, dan één enkele proeve daaruit en dan juist een onoorspronkelijke? Dit ware een „daad" geweest! — Ook van het proza had iets meer samenhangends gegeven moeten worden dan enkel een paar poovere staaltjes van stijl. Zoo maakt men zich niet van Stalpaert af! Zijn „Roomsche Reys" is zoo gebouwd, dat de schriftuur alleen kan worden gewaardeerd en verstaan, als men ziet hoe het betoog zich ontwikkelt. Een staaltje, van wat net 700 woorden zullen zijn, heeft geenerlei nut. Het is maar een snufje; men leest zich niet in, of erger: verbeeldt zich nu op de hoogte te wezen. Ditzelfde geldt voor de fragmenten uit de epische gedichen, al komt hier de lezer, wat kunstgenot aangaat, niet zóóveel te derven. Zoo goed als alles wordt hem echter weer onthouden, waar uit de „Gulde-Iaers Feest-Dagen" slechts vier gedichten geboden worden!

De inleider heeft gelijk te zeggen, dat de kennis van den Hollandschen priester-dichter heel wat verder is gebracht door de grondige studie van L. C. Michels. Deze studie verscheen naar aanleiding van de bloemlezing die door schrijver dezes uit de drie lyrische dichtbundels van Stalpaert van der Wielen werd bezorgd. Gaarne wordt toegegeven, dat aan deze bloemlezing en aan haar biographische inleiding fouten kleven. Doch zonder mij in het minst op het in 1920 verschenen boek, dat onder de allerongunstigste omstandigheden werd voorbereid, te willen laten voorstaan, ben ik zoo verstokt het niet overbodig te achten.

Minder juist is het, als Dr. Knippenberg op blz. 7 mededeelt dat Stalpaert ook „met een verhumaniseerden naam" Janus Philippus della Rota werd geheeten. Hij noemde alleen zichzelf aldus in het merkwaardig Album Amicorum, dat in de Koninklijke Bibliotheek berust. Op dit detail — n.l. dat Philippus della Rota een „vrije" vertaling is van Stalpaert van der Wielen — heeft de heer L. C. Michels de aandacht gevestigd.

Rome. G. J. Hoogewerff.

E. Wellander, Studien zum Bedeutungswandel im Deutschen. II. Teil. Uppsala, A.-B. Lundequistska Bokhandeln. 1923. (Pr. 6 Kr.).

Hoewel het *Museum* slechts dit tweede deel (VII en 186 blzz.) ter bespreking heeft ontvangen, zal het eerste deel (IV en 204 blzz.), dat — eveneens als 'Uppsala Universitets Årsskrift' — zes jaren vroeger uitkwam, niet stilzwijgend kunnen worden voorbijgegaan: immers het toegezonden geschrift is een vervolg op het vroeger gepubliceerde. En, om dit maar dadelik op te merken, er wordt in de 'Vorrede' nog een tweede vervolg in uitzicht gesteld, dat 'die Ellipse in semasiologisch einheitlichen Verbindungen' zal behandelen.

Ofschoon nu reeds een veertigtal jaren de betekenisleer (semasiologie, semantiek) met recht de aandacht van de beoefenaars der taalwetenschap trekt, moest toch Paul nog in 1909 ([4]*Prinzipien*, § 178) woordelik herhalen, wat in 1886 ([2]*Principien*, blz. 217) door hem werd opgemerkt, dat namelik bedoelde leer nog altijd niet tot een wetenschap was geworden; terwijl Wellander in zijn *Studien* (I, 153) de semantiek 'trotz aller Arbeit eine immer noch vernachlässigte Disziplin' noemt en een dergelijke uitspraak ook in de *Einführung in die Bedeutungslehre* van Hans Sperber (blz. 95) voorkomt [1]). Geen wonder dan ook, dat Wellander zijn uitvoerige arbeid op dit gebied voorzichtiglik *Studien* noemt, daar 'an Vollständigkeit bei der Unerschöpflichkeit des Stoffes und der Fülle der Erscheinungen nicht zu denken war' en het doel ervan slechts kon zijn 'eine erste grobe Sortierung der mannigfaltigen Fälle des Bedeutungswandels nach entwicklungsgeschichtlichen Gesichtspunkten'. Dit veroorloofde hem een bewegingsvrijheid, waarvan hij ruim gebruik heeft gemaakt, zonder kritiek op strenge systematisering en afronding te behoeven te duchten.

Inderdaad is de betekenisleer ook tans nog een oefenterrein voor filologiese scherpzinnigheid en psychologieshistoriese verklaringskunde, waarop verschillende meningen en overtuigingen elkander bestrijden of trachten te benaderen. Dat hieruit één gesloten en afgerond stelsel van verklaring en groepering der betekeniswijzigingen zal ontstaan, schijnt nog voor lange tijd een vrome wens te moeten blijven, zo deze al ooit vervulbaar zal blijken. Voorshands kan wel slechts dit als 'bereikbaar ideaal' worden aangenomen, dat naar gelang van psychologies inzicht en standpunt meer dan één systematiese samenvatting van de betekenisleer tot stand komt. Als oprichters van mijlpalen op deze studieweg mogen tot dusver stellig worden genoemd enerzijds Paul, Stöcklein

[1]) Door mij aangehaald in *Neophilologus* IX (1924) blz. 301, bij de bespreking van dit boek.

Digitized by Google

en K. O. Erdmann, anderzijds Wundt; voorts Hugo Schuchardt en zijn volgelingen en ten slotte Sperber [1]). Voor de opneming van de betekenisleer in het spraakkunstig geheel zij hier kortheidshalve slechts verwezen naar de *Essai de Méthodologie linguistique* van A. Dauzat (1905) met zijn verdeling van de historiese spraakleer in fonetiek en semantiek, zomede naar *Die Rolle der Semantik in der historischen Grammatik* van de romaniste Dr. Elise Richter (*German.-Roman. Monatsschrift* II (1910)), die met uitzondering van fonetiek en flexie de gehele grammatika blijkbaar semasiologies wilde verwerken; voorts, naast deze theoretiese beschouwingen, voor de praktijk naar de *Romanische Sprachwissenschaft* voor Dr. Adolf Zauner (1905), waarin de semasiologie een overwegende plaats inneemt, en naar de *Grammaire historique de la langue française* van Krystoffer Nyrop (1913), waarvan het 4e deel geheel aan de 'Sémantique' is gewijd. Van een inlijving der betekenisleer in de Duitse historiese spraakleer kan wel nog niet worden gesproken, zomin als in de Nederlandse; hoogstens van schuchtere pogingen daartoe, waarop hier niet kan worden ingegaan, zomin als op navolgingen buiten en binnen onze grenzen van baanbrekende voorgangers.

Over welke onderdelen der semasiologie nu lopen Wellander's *Studien*?

Nadat hij in het 1e deel de beide fundamentele begrippen 'Bedeutung' en 'Bedeutungswandel' heeft onder 't oog gezien, behandelt hij de volgende groepsverschijnselen: 'Bedeutungsunterschiebung', 'Bedeutungsentlehnung' en 'Namengebung', welke wijze van behandeling in het 2e deel na een oriënterende 'Einleitung' wordt voortgezet in de hoofdstukken: 'Verschiedene Arten nicht-elliptischer Wortauslassung', 'Ellipse als syntaktische Funktion' en 'Ellipse in semasiologisch lockeren Gefügen', waarbij het 'Euphemismus'-verschijnsel als onderdeel van het laatste hoofdstuk uit het 1e deel nog eens in het eerste hoofdstuk van het 2e deel van uit een andere gezichtshoek wordt nagegaan. Met docerende uitvoerigheid tracht Wellander aan de hand van een lofwaardige hoeveelheid voorbeelden, hoofdzakelik uit Duitse, maar daarnaast ook uit Zweedse en Nederlandse litteraire taal, bedoelde verschijnselen geneties te verklaren. Daar elke verandering van betekenis in laatste, zo niet reeds in eerste instantie een psychologies-histories taalproces is, volgt hij de methode der psychologies-historiese interpretatie in de ruimste zin van het woord, hetgeen aldus is op te vatten, dat 'die neuen Wortbedeutungen auf ihre Genesis hin untersucht werden müssen' (I, 52). Slechts zo bestaat er hoop op het vinden van een 'natuurlike' indeling van de stof, op een wetenschappelike registrering van de nieuwe woordbetekenissen aan de hand van gevonden genetiese betekeniskategoriën.

In hoeverre de lezer het met Wellander's opvattingen en kritiese beschouwingen eens zal zijn, hangt goeddeels af van het standpunt, dat hij daarbij inneemt. Uit een reeks aantekeningen zou ik veel toestemmends en waarderends kunnen opsommen, doch daarnaast ook vrijwat, waarin ik met Wellander van mening verschil, of waarin ik meen, dat hij overbodig veel heeft overhoop gehaald voor een gering of zelfs negatief rezultaat, voornamelik op syntakties gebied: het moeilikste gedeelte trouwens van de semantiek. Een ingaan op biezonderheden is reeds wegens de te veel ruimte vergende betoogtrant in deze materie hier niet wel doenlik.

Intussen kan ik niet nalaten even de aandacht te vestigen op twee punten van principiële aard, daar zij gewichtige faktoren zijn voor de generale waardebepaling van deze *Studien*.

In de eerste plaats: Wellander is volgeling van Paul, niet van Wundt; m.a.w. hij sluit zich geheel aan bij de 'Individualpsychologie' en verwerpt de 'Völkerpsychologie' op dezelfde gronden als Paul. En dat hij aan het affekt en in 't algemeen aan de gevoelszijde van taal niet die uitgebreide altererende betekenis toekent als b.v. door Ch. Bally in *Le langage et la vie* (1913) geschiedt of door Sperber in *Über den Affekt als Ursache der Sprachveränderung* (1914) en in zijn reeds genoemde *Einführung* (1923) samenvattend wordt geleerd, heeft hij in het 1e deel (blz. 184) duidelik te kennen gegeven en blijkt overigens voldoende uit de gehele opzet van zijn beschouwingen. Hij volgt dus principiëel de oudst begane wegen en is geen opstuwer in een nieuwe richting, zoals Wundt was en Sperber is. Niettegenstaande het vele verdiepende in biezonderheden, dat in zijn *Studien* wordt aangetroffen, wil het mij voorkomen, dat een dergelijke behoudzucht als in strijd met wetenschappelike vooruitgang toch wel zeer bedenkelik gaat worden, nu we reeds een kwarteeuw ook andere geluiden hebben vernomen dan die van (Herbart-)Paul. Het gevoel van grote waardering voor Paul op taalwetenschappelik gebied wordt er geenszins door verzwakt, indien andere semasiologiese wegen worden gevolgd dan de zijne. Trouwens, dit moet erkend, Wellander slaat ook wel eens afwijkende zijpaden in; maar zijn hoofdrichting blijft toch die van Paul.

In de tweede plaats mag de vraag worden gesteld: welke verhouding bestaat er in praxi bij Wellander tussen de ook door hem erkende zelfstandige grammatika en de betekenisleer? Hiertoe geeft vooral aanleiding zijn ellips-behandeling, die verreweg het grootste gedeelte van het 2e deel zijner *Studien* in beslag neemt, waarvan de titel door de invoeging 'und zum grammatischen Funktionswandel' m.i. nauwkeuriger was geweest. Niet zelden immers behandelt hij grammatikale funktiewijzigingen met veel te grote uitvoerigheid in het niet-grammatikale kader van het geheel; of algemener uitgedrukt: hij legt niet zelden al te zeer nadruk op het grammatikale van een taalverschijnsel zonder evenredige winst voor de semasiologie. Hier moeten wel een paar gevallen ter verduideliking worden aangestipt. Het onderwerp 'Elliptische Worttypen' wordt aldus ingeleid: 'Besonders leicht tritt Ellipse ein in den überaus häufigen Verbindungen der Grundzahlen und der Ordnungszahlen mit verschiedenen Hauptwörtern. Bedeutungsgeschichtlich sind diese Typen nicht sehr wichtig; da ihre Entwicklung aber die syntaktische Funktion der Ellipse sehr deutlich zeigt, mögen sie hier ganz kurz behandelt werden' (blz. 109). Dit 'ganz kurz' is evenwel nagenoeg vier bladzijden en zonder enige semantiese winst. Onder

[1]) Van Sperber's *Einführung* (1923) getuigt de romanist Helmut Hatzfeld in zijn *Leitfaden der vergleichenden Bedeutungslehre* (1924): 'Die kürzlich erschienene sehr glückliche Einführung in die Bedeutungslehre von Hans Sperber fasst alles Theoretische und Problematische der Bedeutungslehre so geschickt zusammen, dass ich meine praktische Einführung von allem Theoretischen mit gutem Gewissen entlasten kann'. Onbekend met deze hooggestemde waardering werd Sperber door mij 'glüchlicher Erneuerer der Bedeutungslehre' genoemd (*Neophil.* IX, 299).

Digitized by Google

hetzelfde opschrift volgen dan nog zeven bladzijden met weinig betere uitkomsten. En als inleiding van 'Elliptische Satztypen' lezen we: 'Das syntaktische Gefüge von Subjekt und Prädikat stellt normalerweise eine sehr lockere Verbindung dar, in der Tat so locker, dass von einer semasiologischen Vereinheitlichung nicht die Rede sein kann. Wenn das eine Glied des Gefüges ausbleibt, kann das andere nicht dessen Bedeutung vertreten' (blz. 120). Goed; maar wat dan daarmede aan te vangen in de betekenisleer, is wel de vanzelfsprekende vraag. En zo zou nog op vrijwat meer van dergelijke aard kunnen worden gewezen, vooral na blz. 98. Zulke onevenwichtigheid, zulk een nadruk op het traditioneel grammatikale in een boek, dat volgens zijn titel over de 'Bedeutungswandel' zal handelen, werkt verwarrend, altans niet verhelderend. De semasiologiese zijde van de ellips-behandeling als geheel genomen laat daardoor een weinig bevredigende, om niet te zeggen een onbevredigende indruk achter, wat door een captatio benevolentiae in de 'Vorrede' met betrekking tot 'Ungleichmässigkeiten' niet wordt voorkomen.

Toegegeven, dat spraakleer en betekenisleer niet altijd scherp zijn te scheiden; en van mening, dat de semantiek vele grammatikale verschijnselen heuristies meer kan en zal doordringen, zo zal toch het eigen karakter van beide gebieden trots hun inniger wordende verhouding niet verloren mogen gaan. Geen wetenschap gaat op verdoezeling van grenzen uit.

Voor 't overige schijnt het mij toe, dat Wellander's opvatting van ellips voor menigeen wel al te ruim zal zijn, mag ook die van Paul wat te eng zijn geweest. Ikzelf kan mij met de wijde omspanning van zijn ellips-begrip ook geenszins verenigen [1]) en zie niet in, dat daarbij herhaaldelik aan tweeledige groepen als prototypen van volkomenheid moet worden gedacht. Er wordt dan vaak 'hineininterpretiert' en 'hineinkonstruiert', welke kunst van vroeger nu toch wel geen opgeld meer doet. Bovendien is vrijwel dit alles syntakties terrein, dus grammatikale funktieleer, waarom er verder gevoeglik over kan worden gezwegen.

Dat men tegenwoordig, dank zij voornamelik Wundt, Schuchardt en Sperber, ook langs geheel andere wegen in de geheimen der betekeniswijzigingen tracht door te dringen dan door Wellander op het voetspoor van Paul geschiedt, is bekend. En wie nu eenmaal aan nieuwere opvattingen en beschouwingen dan die van Paul de voorkeur geeft, wie derhalve anders 'psychisch eingestellt' is, kan bij de lektuur van Wellander's *Studien* vaak een hinderend gevoel hebben, ongeveer alsof men iets las met niet harmoniërende rompstand. Toch zal zeker menige scherpzinnige opmerking, uiteenzetting en verklaring van biezonderheden kunnen treffen of wel prikkelen tot nadere kritiese overwegingen, ook van eigen mening en overtuiging. En de schat van voorbeelden is zeker voor ieder een verrijking van feitenmateriaal, dat, hetzij men dit receptief of produktief wil verwerken, dankbaar zal worden aanvaard.

[1]) Waarvoor slechts deze beide illustrerende voorbeelden: Trinken Sie helles oder dunkles Bier? (blz. 87); Wer kommt? Hans. (blz. 120). Zonder taalverwringende logika is m.i. hierbij niet aan ellipsen te denken, veeleer aan symptomen van reeds door van Ginneken afgewezen ellipsomanie in de taalkunde. Vgl. *De nieuwe Taalgids* IV (1910), blz. 192 v.v.

In de betekenisleer schuilen nog steeds te veel problemen van weifelende en twijfelende, tot zelfs verwarrende onzekerheid, dan dat ernstig indringende pogingen ter opsporing van de faktoren van begripswijzigingen en hun wetmatigheid ook bij meningsverschil niet zouden kunnen worden gewaardeerd.

Zwolle. J. G. Talen.

James Harrington's Oceana, ed. with notes by S. B. Liljegren. (Skrifter. Utgivna av Vetenskaps-Societeten i Lund 4). Lund-Heidelberg, C. Winter. 1924.

De standaard-uitgave, eindelijk, van een werk van groote beteekenis voor de Engelsche letterkunde, en van nog grooter beteekenis voor de politieke organisatie der geheele wereld. Om zijn politieke beteekenis vooral is dit werk van Harrington misschien het belangrijkste werk van het moderne Europa. Het heeft rechtstreekschen en diepgaanden invloed uitgeoefend op de staatsideeën van Amerika, en vanuit de Vereenigde-Staten zijn tal van Harrington's gedachten teruggekeerd naar Europa, vooral naar Frankrijk en de Fransche Revolutie. De Fransche revolutionnairen zijn ook onmiddellijk door Harrington geïnspireerd, en we weten b. v. van Abbé Sieyès dat hij de werken van den Engelschman met de grootste belangstelling heeft bestudeerd. Van zulk een werk had men reeds veel vroeger een critische uitgave mogen verwachten. Maar men heeft zich altijd maar tevreden gesteld met een min of meer slordigen herdruk. De laatste uitgave, die in Morley's *Universal Library* van het jaar 1887, is misschien nog slechter dan de vroegere. Misschien heeft niemand een critische editie aangedurfd; want de behoorlijke uitgave van zulk een werk stelt zeer zware eischen. Wij hebben dus reden om dankbaar te zijn, nu iemand van de eruditie van Professor Liljegren zich tot die taak heeft gezet. En hij heeft ze voorbeeldig volbracht.

Over den oorsprong en de beteekenis van *Oceana* zegt hij niet veel. Hij heeft dat bewaard voor latere bewerking. Het was hem thans hoofdzakelijk te doen om een juiste critische uitgave, en om zoo nauwkeurig mogelijk na te gaan, welke vroegere ideeën en schrijvers Harrington kunnen beïnvloed hebben. Hij onthoudt zich geheel van eene beoordeeling dier ideeën, maar tracht geheel objectief, volgens de strengste eischen der critiek, den wetenschappelijken voedingsbodem te reconstrueeren, waaruit Harrington's fantazieën zijn gegroeid. Verschillende politieke ideeën komen natuurlijk uit Grieksche en Latijnsche schrijvers. Andere blijken ontleend aan Talmudische geschriften, verder aan Zwitsersche en Hollandsche werken (o. a. die van Scaliger, Justus Lipsius en Franciscus Hotman), maar vooral opvallend is de groote beteekenis van Venetiaansche bronnen. De „Notes", die bijna 150 bladzijden beslaan, wijzen aldus in vele gevallen den weg om den oorsprong van onze moderne politieke opvattingen na te sporen tot in Griekenland, Rome en Venetie.

De methode is daarbij onberispelijk. Als Harrington (p. 27) spreekt over het Sanhedrin, b. v., dan gaat Prof. Liljegren niet zoozeer na, wat de moderne wetenschap daarover aan het licht heeft gebracht, als wel wat Harrington en zijn tijdgenooten ervan wisten (p. 248 ss), en brengt hij de voornaamste materialen bijeen om de Talmudische wetenschap der 16de en 17de eeuw te

Digitized by Google

leeren kennen. Zeer interessant zijn ook zijn gegevens voor de ontwikkeling van het litteraire begrip van Engeland als een zeevarend volk en een zeemacht (p. 227 ss). De schepper dezer traditie is waarschijnlijk Hakluyt met zijn *Principal Navigations* (1589). Daarbij komen verschillende gegevens ter sprake, die tot nogtoe ontgaan zijn aan schrijvers over het Britsche imperialisme. Welke bekendheid Macchiavelli had in de 16de en 17de eeuw wordt nagegaan op blz. 314 v. Over de faam van den Hollandschen handel in de 17de eeuw en over onze godsdienstige en wetenschappelijke reputatie, 345 v. En met groote scherpzinnigheid verklaart hij Harrington's woorden, waar deze verhaalt dat „the Common-wealth of Holland fell unto Glaucus de Ulna" (blz. 287 v.).

Naast veel wetenschap bevatten deze aanteekeningen nog een keur van wetenswaardig allerlei. Hoe de liefhebberij der Indianen voor glazen kralen reeds dateert van Columbus (blz. 333). Wat men in de 17de eeuw dacht over de phosphorescentie-verschijnselen op zee (blz. 336 v.). Hoe het eiland Corfu met vijgen in verband werd gebracht (blz. 304 v.) enz. enz.

Alles te zamen genomen werk van de beste soort. En als dan weldra Liljegren's werk *over* Oceana verschijnt, waarin hij oude en nieuwe materialen verwerkt tot een afgerond geheel, dan is de wetenschap een zeer belangrijke bijdrage rijker voor de literatuurgeschiedenis en nog meer voor de Kulturgeschichte van het moderne Europa.

Heerlen. Fr. A. Pompen.

P. Champion, Histoire poétique du quinzième siècle. 2 vol. Paris, Champion. 1923. (Pr. frs. 100).

Deze studieën over de letterkundige geschiedenis van de XVe eeuw in Frankrijk zijn geschreven door een oud-leerling van de École des Chartes, en dit bepaalt de aard ervan; zij zijn het werk van een historicus die vooral belangstelt in de persoon van de dichters, hun levensomstandigheden, de tijd waarin zij leefden; de betekenis die de gedichten zelf hebben voor de kennis der denkbeelden, gevoelens en kunstvormen van de XVe eeuw, hun litteraire waarde, komt vooral daar tot hun recht waar de heer Champion reeds elders de biografie van de schrijvers had behandeld, n.l. in de hoofdstukken over Charles d'Orléans en Villon; men kent zijn magistrale werken *Vie de Charles d'Orléans* (1911) en *François Villon, sa vie et son temps* (1913). Deze *Histoire poétique* kan ons dus niet het werk doen vergeten aan dezelfde periode gewijd ook door een historicus, maar een die in de kunst en de litteratuur gegevens zocht en vond voor een schildering van de gedachten en aandoeningen welke leefden in het „Herfsttij der Middeleeuwen"; voor zover hij, „het tijdvak van Karel VII, Filips de Goede en Lodewijk XI dichter bij ons heeft willen brengen" (Avant-propos) is, vergeleken met de forse en tegelijk delicate lijnen en met het diepe perspektief van Huizinga, zijn kunst de mindere. Toch stelt ook Champion zich niet zelden boven de biezondere openbaringen van de tijdgeest om deze laatste te kunnen omvatten en in woorden te kunnen weergeven; men vergelijke de zeer interessante bladzijden, door hem gewijd aan de realistiese opvatting van de dood in de XVe eeuw (I, 215), met Huizinga's vijfde hoofdstuk.

Door de personen voorop te stellen in de reeks der monografieën waaruit zijn boek is samengesteld, geeft hij hun een krachtig reliëf, en zijn voorliefde voor de realia heeft hem tot menige fraaie karakterbeschrijving en niet weinig levendige taferelen gebracht; ik denk hierbij aan de bladzijden over Filips de Goede (I, 290 en vlgg.), over vier hertogen van Bretagne (II, 199 en vlgg.), Marie de Berry (I, 178 en vlgg.), koning René (I, 356), ik denk aan de schildering van de werkzaamheid van Arnoul Greban als meester van de koorknapen van Notre Dame (II, 142 en vlgg.). Zijn „histoire poétique" is, ik herhaal het, niet zo zeer een „histoire littéraire", en evenmin een „histoire d'idées"; het is in de eerste plaats de stevig gedocumenteerde geschiedenis van enige dichters der XVe eeuw, opgebouwd met vaak nieuwe gegevens, en omdat het werkelike gedicht van velen hunner hun eigen leven was, heeft deze wijze van behandeling zeer zeker recht van bestaan.

Wie zijn de dichters die hem voorkwamen die eeuw het best te vertegenwoordigen? Wij volgen bij onze opsomming gedeeltelik een andere orde dan de schrijver, wiens systeem van rangschikking niet duidelik is. Alain Chartier, wiens autoriteit onbetwist was gedurende de XVe eeuw, opent de rij: de bewonderde en vaak nagevolgde dichter van *La belle sans merci*, de trouwe steun van een zwakke koning en van een geteisterd Frankrijk. Charles d'Orléans, die, onmachtig om de staatkundige rol te spelen waartoe geboorte en plicht hem riepen, en, hoewel dicht bij de troon geplaatst, onverschillig bleef voor de rampen van het koningshuis, sloot zich op in een wereld van verbeelding, waarin alleen plaats was voor mooie dingen en voor precieus en gevoelig rijmen- en beeldenspel. Villon, schipbreukeling in het maatschappelik bestaan, schrijft verzen die, innig, fijngevoelig of scherp, echt menselik zijn en voor alle tijden geschreven, daar tussen vorm en gedachten een volmaakte harmonie bestaat. Henri Baude, een der minder goed gekenden aan wie de heer Champion een plaats heeft gegeven — de anderen zijn Pierre de Nesson, Jean Régnier, Michault Taillevent en Pierre Chastellain — is een der zeer enkelen voor wie, evenals voor Villon, de wereld der poëzie samenvalt met die waarin zij leven. Ziehier twee der vertegenwoordigers van de woordenrijke, pompeuse school der „rhétoriqueurs", kunstige ciseleurs van rijmen en zinnen, met hun verpersoonliking van abstracte begrippen, à la Jean de Meung, en hun bloedloze theorieën van hoofse liefde, waaraan Charles d'Orléans altans een schijn van leven had weten te verlenen; het zijn Jean Molinet, erfgenaam van Georges Chastellain, en Jean Meschinot, ernstige werkers en in zekere zin voorbereiders van Ronsard. Arnoul Greban, de schrijver van het grote mysteriespel, sluit deze galerij van portretten, ten voeten uitgebeeld en geschilderd met de omgeving waarin de originelen hebben verkeerd.

Sedert Gaston Paris, in zijn *Poésie du moyen âge*, het college publiceerde waarmede hij zijn lessen over de letterkunde van de XVe eeuw opende (1885), is deze, dank zij veler samenwerking, ons naderbij gebracht: Foulet vatte onlangs, in de *Littérature française illustrée* van Bédier en Hazard, samen wat dit tijdperk ons tans kan geven. Tot de uitbreiding onzer kennis heeft Champion, geleid door een speurzin die noch gevoel voor de grote lijnen der beschavingsgeschiedenis noch fijn letterkundig onderscheidingsvermogen uitsluit, veel bijgedragen.

Amsterdam. Salverda de Grave.

Digitized by Google

W. d'Ormesson, La première mission officielle de la France aux États-Unis. Conrad Alexandre Gérard (1778—1779). Paris, Champion. 1924. (Pr. fr. 7.).

Wladimir d'Ormesson — tot nu toe alleen bekend als schrijver over hedendaagsche politieke problemen — is bezig aan een boek over minister Vergennes. Als voorstudie geeft hij nu al vast het hier aangekondigde boekje, gebaseerd op Gérard's correspondentie in de archieven aan de Quai d'Orsay. Het nationale belang „de reconstrurer pieusement les origines de l'amitié franco-americaine" deed hem heenstappen over het bezwaar dat de monographie geschreven moest worden zonder „la prétention de mettre en lumière des faits nouveaux". Voor ons hoefde dat ook geen bezwaar te zijn, als de schrijver zich niet, door Gérard zelf, tot noodelooze uitweidingen had laten verleiden en als hij oog had toonen te hebben voor wat hem niet direct uit zijn bron bleek of uit hoofde van zijn bestudeering van Vergennes' politiek bekend was. Maar als M. d'O. de eerste 80 pagina's van zijn boekje geeft aan de voorgeschiedenis van het Fransch-Amerikaansche verdrag van 1778, — dan zwijgt hij over Turgot's pogingen om Frankrijk van te groote buitenlandsche politiek af te houden; — een uitvoerig relaas echter van Gérard's officieele ontvangst door het Congres spaart hij ons niet. 't Geen overigens niet wegneemt, dat we met belangstelling zijn bespreking volgen van de Vergennes' kijk op den Amerikaanschen vrijheidsoorlog, ook al geeft die weinig nieuws na Corwin's boek over „French policy and the American alliance of 1778".

Op bladzijde 108 van zijn goed 200 pagina's tellend boekje, komt M. d'O. daarna tot zijn eigenlijk onderwerp: de werkzaamheid van Gérard te Philadelphia gedurende de 16 maanden van zijn verblijf in Amerika.

Gérard, ambtenaar aan het ministerie van buitenlandsche zaken, had wegens zijn kennis van het Engelsch de besprekingen met de Amerikaansche delegatie in Frankrijk moeten leiden; hij werd na het sluiten van het verdrag benoemd tot diplomatiek vertegenwoordiger bij de nieuwe bondgenoot.

Zijn taak was niet makkelijk. De nieuwe gezant had opdracht de gemoederen in Philadelphia in zeer bepaalden zin te bewerken. Hij moest bereiken dat de Unie met Spanje een accoord sloot en voor Spaansche territoriale wenschen op zij ging. Canada en onderhoorigheden moest Engelsch blijven, opdat het nieuwe gemeenebest, van dien kant bedreigd, voor altoos van Frankrijk afhankelijk zou blijven.

Een anti-Fransche partij verzette zich tegen Gérard's invloed. Er waren kooplieden onder, vroegere loyalisten, die nu de onafhankelijkheid tot geen prijs tegen verlies van Engelsche connecties wilden verkrijgen; ook politici, die het wantrouwen tegen de Fransche bedoelingen aanwakkerden, misschien terwille van eigen invloed op de bevolking, maar die ook Amerikaansche belangengroepen tegen Frankrijk probeerden te beschermen.

Gérard toornt geweldig tegen hen allen en M. d'O. heeft daaraan niets toe of af te doen. Dat verbaast ons wel even van een modern historicus. Al kan men den schrijver toegeven dat de begeerte om Nova Scotia bij de nieuwe Unie te voegen, bedenkelijk op Amerikaanschen landhonger ging lijken, — dat ook de visscherij van Massachussets het vroeg, behoorde hij beter te beseffen. En al moet belangen-politiek verstandig rekening blijven houden met hetgeen voor alle samenwerkende mogendheden aanvaardbaar is, — dat Frankrijk de visscherij op de banken van (Engelsch) New Foundland (voortdurend een twistpunt tusschen Engeland en Frankrijk) niet aan de Yankees gunde, getuigt toch zeker niet van zooveel „désintéressement", dat andere belanghebbenden direct van „intrigues et calomnies" beschuldigd hoeven te worden en Gérard als de eenige welmeenende voorgesteld.

Van verdere strekking nog was de begeerte in bepaalde Amerikaansche kringen om hun grondgebied tot aan de Mississippi uitgestrekt te krijgen en de vrije vaart op die rivier te erlangen. Frankrijk had op z'n zachtst gezegd sinistere bedoelingen met dat te weigeren. Het geïntrigeer van de Fransche en Spaansche diplomatie in de nieuwe territoria ten W. van de Alleghany-Mountains heeft dat later wel afdoend bewezen. Als men nu bedenkt, dat nog tegen het begin dezer eeuw een historicus van verdienste als Justin Winsor zijn boek over „the Westward Movement" aan een Engelschman opdroeg, omdat het 't bewijs leverde hoe veel fatsoenlijker Engeland zich in territoriale aangelegenheden tegenover de jonge Unie had gedragen, dan „the false-hearted diplomacy of France and Spain", dan zal ieder inzien, dat aan de historische wetenschap geen dienst wordt bewezen door daar tegenin alleen, met Gérard, eenige schampere woorden te wijden aan wie in de Vereenigde Staten het feitelijk al door Amerikanen bezette gebied aan Ohio-, Tennessee-, en Kentucky-rivers voor de nieuwe republiek bleven opeischen.

Vlakweg naïef wordt de schrijver, als hij met ingenomenheid er op wijst, dat „Un des esprits éminents", Gouverneur Morris, (n.b. exclusief woordvoerder van het mercantiele Noord-Oosten!) het dan toch maar met Gérard eens bleek te zijn toen hij 't uitsprak: „qu'il „était frappé de la nécessité d'établir des limites à la „confédération, déjà trop étendue de ce côté, qui était „le siège de la faiblesse parce que c'était celui de la „richesse, tandis que la solidité était dans la pauvreté „et la vigueur du Nord; que l'intérêt même de la con„fédération était la possession par l'Espagne de la navi„gation du Mississippi depuis l'embouchure de l'Ohio et „que c'était le seul moyen de contenir dans la dépendance „de la république la nombreuse population qui se formait „entre l'Ohio, le Saint-Laurent et le Mississippi".

Door zoo iets zonder commentaar aan te halen toont M. d'O. van een der centrale punten in de Amerikaansche geschiedenis, de al heel oude tegenstelling tusschen Oost en West, niet de minste notie te hebben.

Maar we kunnen nog verder gaan: door zoo te spreken in den trant van een medespeler, heeft de schrijver zijn boekje hier en daar opmerkelijk veel doen lijken op een verhandeling over actueele politiek, waarbij men met even beminnelijke eenzijdigheid pleegt te werken met dooddoeners als „que puisque l'indépendance des Etats-Unis constituait le premier article du projet de traité, il n'y avait point matière pour les Americains à réclamer quoi que ce soit", terwijl over eigen intenties een welsprekend stilzwijgen wordt bewaard.

Een beknopte uiteenzetting van den binnenlandschen toestand der opstandige gewesten vult het middelste der drie hoofdstukken, een schets die aan de ingevlochten opmerkingen van den ooggetuige haar belangrijkheid te danken heeft.

Vooral op financieel gebied heeft Gérard vreemde dingen gezien — en helpen verbeteren? Als zijn dienst-

Digitized by Google

tijd voorbij is, constateert M. d'O. zelfs: „Après un dur enfantement, la puissance financière des Etats-Unis était née." Wie aan Hamiltons wetten van 1790 denkt, begrijpt direct dat dit cum grano salis dient verstaan te worden. Waarop berust 'schrijvers bewering? Op Fransche leeningen, die, naar hij toegeeft, in een bodemlooze put verdwenen; op groeiend besef aan Amerikaanschen kant, dat men door beter opbrengen van belastingen den stroom van papieren geld wat moest tegenhouden in zijn loop (het jaar 1779 bracht intusschen de grootste massa paper-money en pas in 1780 begon het congres, op aandrang van Robert Morris en volstrekt niet van Fransche zijde, door middel van op confiscatie lijkende requisities van de Staten de massa papieren geld in te trekken). Maar vooral brengt de M. d'O. naar voren dat de Vergennes in zijn „politique sage et réaliste" een bankiersconcern zocht te vormen, bereid de rente op de Amerikaansche binnenlandsche schuld te betalen. Wat daarvan gekomen is, vermeldt de schrijver verder volstrekt niet. Droomde men van een nieuw experiment met de jonge „Caisse d'Escompte"? Of had de Vergennes het oog op de Fermiers généraux, die telkens met Amerika in relatie zijn geweest en later zelfs een millioen livres aan het Congres hebben geleend? Is er verband tusschen het geheimzinnige plan en de gelden van Fransche herkomst, die tot Maart 1782 aan betaling van rente op de Amerikaansche binnenlandsche schuld zijn besteed?

Het had belangwekkend kunnen zijn wat verder onderzoek M. d'O. hierover misschien had doen vinden. Maar buiten een enkel dossier op kondschap uitgaan, verkoos hij ook in dit geval niet. Aan zijn boekje is dat niet ten goede gekomen.

Groningen. P. J. van Winter.

E. Rijpma, De ontwikkelingsgang van Kampen tot omstreeks zestienhonderd, vooral in de laatste jaren der zestiende eeuw. Groningen-Den Haag, Wolters. 1924. (Amsterdamsche diss.).

Dit proefschrift bestaat uit twee deelen. In het eerste stuk wordt de economische geschiedenis van Kampen tot in het laatste der 16e eeuw behandeld, terwijl in de tweede helft meer uitvoerig stilgestaan wordt bij de pogingen, door deze stad aangewend om den economischen toestand te verbeteren.

De schrijver vond het begin van zijn pad gebaand door de dissertatie van Meilink over de oudere geschiedenis van onze Hanzesteden. Heel wat materiaal was te vinden in opstellen van Nanninga Uitterdijk en de bekende Duitsche en Nederlandsche bronnenpublicaties. Deze en dergelijke gedrukte gegevens en ook ongedrukte bronnen, waarvan de belangrijke 16e eeuwsche tollijsten van Kampen in het bijzonder de aandacht verdienen, zijn door Rijpma gebruikt, om den snellen groei, den grooten bloei en het langzame verval van Kampen samen te vatten tot een helder en aantrekkelijk geheel.

Na den grooten tijd, die ± 1500 eindigt, is met veel zorg de wisseling van meer en minder voorspoedige perioden nagegaan: de inzinking in den tijd van Karel van Gelre, de tijdelijke opleving daarna, die gevolgd werd door tien jaren ellende. Na 1578 begint de stad te herleven en het is in deze jaren, dat drie krachtige pogingen worden gedaan tot herstel van de welvaart. Het brok Kamper historie, dat betrekking heeft op dit pogen en mislukken, is door Rijpma voor het eerst geschreven.

Vooreerst is er een poging, om de lakenindustrie op de been te helpen met behulp van vreemde krachten. Verder doet men veel moeite, om de uit Duitschland verdreven Merchant Adventurers te lokken; de ijver der stedelijke regeering om concurrenten de loef af te steken, levert vermakelijke momenten. Maar het einde is teleurstelling, want het vaarwater naar zee blijkt ongeschikt.

Ook vroeger had dit vaarwater zorgen gegeven. De weg naar zee bleef het zwakke punt, tot de 19e eeuw uitkomst bracht door den aanleg van de Ketelkribben. Uitvoerig beschrijft Rijpma, hoe men de scheepvaart, „de siele der commercie", een nieuwen weg wilde schenken door den aanleg van een kanaal ten Zuiden van de stad naar zee. Een diepmaker werd in dienst genomen en veel geld uitgegeven, maar de uitkomst stelde teleur.

Het doel, dat de schrijver zich stelde, is ten volle bereikt. Hij beperkte zich tot de economische geschiedenis. De geschiedenis der regeering van Kampen (waarin nog niet alles helder is; we noemen b.v. de geschiedenis der gezworen gemeente) en de behandeling van het kerkelijk en geestelijk leven blijven dus overgelaten aan latere onderzoekers.

Een paar vraagteekens zouden geplaatst kunnen worden. Zoo bij de mededeeling, dat de Reve een oude IJselarm is geweest. Dat water vertoont meer de kenmerken van een gegraven waterloop dan van een rivierarm. Dat de St.-Elisabethsvloed aansprakelijk is voor den achteruitgang van den IJsel, zal tegenspraak vinden bij meer dan een schrijver over de geschiedenis van onze rivieren. Rotgher van Breda wordt de bouwmeester van twee kerken genoemd; dit is ongetwijfeld een verschrijving voor Rotgher van Keulen. Deze kleinigheden zijn alleen te beschouwen als aanteekeningen van een aandachtig lezer.

Het is te hopen, dat dit mooie stuk stedegeschiedenis prikkelt tot navolging, zoowel wat betreft de keuze en de rangschikking der stof, als de vlotte wijze van voorstelling.

Kampen. H. J. Moerman.

E. Wohlenberg, Der Brief des Paulus an die Philipper. (Zahn's Kommentar zum Neuen Testament, dl. XI). Leipzig, Deichert. 1917.

Kort na het afsluiten van zijn arbeid aan dit deel is Wohlenberg overleden, een verlies voor de wetenschap, een ernstig verlies ook voor dit groote commentaarwerk, waaraan de overledene veel werk had besteed: I en II Thess.², 1909, Pastoralbriefe², 1910, I en II Petrus en Judas, 1915. Het deel, dat hier wordt besproken, heeft ondanks pieuze terughouding, onder W.'s hand beslist gewonnen. Het onrecht, dat Ewald zichzelf vaak aandeed is hier weggenomen en de eenigszins „grübelnde Art" van E.'s exegese vaak met geluk tot helderder vorm gebracht. In II: 7 leest men b.v.: **ἐν ὁμοιώματι ἀνθρώπων γενόμενος**, gezegd van het hemelwezen, dat in Jezus verschenen is. In een noot over **ὁμοίωμο**, pp. 123/4 merkt E. nu op, dat **ὁμοίωμα** allereerst zou beteekenen het „Gleichgemachte", het „Abbild", niet abstract: „die Ähnlichkeit". Toch bezigen LXX en N. T. het woord in den zin van „Gestalt", al is het moeilijk te zeggen hoe het precies aan die beteekenis gekomen is. Hierbij geeft W. nu direct verwijzingen naar desbetreffende plaatsen in den „Kommentar" en corrigeert: „man übs. nicht Gestalt, sondern „Gleichgestalt". Dit is geen mooi Duitsch, maar wel een

Digitized by Google

heel concieze oplossing, die in een nest van moeilijkheden duidelijk partij kiest. Het ging. E. er hier o.m. om, dat geen diepzinnigheden gehaald zouden worden uit de etymologie, gelijk dogmatizeerende „exegeten" dat deden. „Mit diesem Sinn von ***ὁμοίωμα*** ist zugleich der Versuch Hofmanns abgelehnt, die Worte spez. auf die Art des Eintritts in die Welt zu beziehen. Das ***γενόμενος*** sagt einfach aus, dass er in Menschengestalt geworden, auf Erden erschienen ist". Bij E.'s ipse dixit voegt W. nu: „Zu ***γενόμενος ἐν*** vergleichen sich Ausdrücke wie ***γενόμενος ἐν πνεύματι*** .... aber auch Wendungen wie: ***γεν. ἐν Σαλαμῖνι, ἐν Ῥώμῃ, ἐν τῇ νήσῳ***. Also besser zu übers.: „in (die) Gleichgestalt von Menschen eingetreten." Tegelijk komt hier een van de zwakke zijden van dezen commentaar aan het licht: de nog altijd te veel *isoleerende* behandeling van de N. T.ische documenten. Men mist hier een behoorlijk onderzoek omtrent het contemporaine taalgebruik van dit woord — LXX en N. T. zijn heel belangrijk voor het taalgebruik der Christelijke kringen, maar niet algenoegzaam —, immers juist bij deze oudste documenten, gericht tot lezers, die grootendeels uit de heidenwereld waren gewonnen, moet gerekend worden met de beteekenis, die de woorden hadden voor den „man in the street". De apostelen en hun hoorders waren geen Poolsche rabbijnen, die in hun ghetto discussieeren in een taaltje, dat alleen door ingewijden werd verstaan! Natuurlijk eischt dat groote kennis en tact, maar „wunderliche Entgleisungen" als die van Daechsel (Paulus der Ap. Jesu Christi, 1913), waar W. (p. 78 n.) naar verwijst, verontschuldigen toch niet een zóó gering gebruik van de methoden door Deissmann Moulton, Milligan e. a. toegepast. Sterker geldt dit nog van een tekort, dat uit philologisch oogpunt nog bedenkelijker is: het schijnt wel alsof onderzoekingen op de lijn Usener-Reitzenstein voor den S. niet bestaan. Nu wordt daar, vooral in Duitschland, wild en wonderlijk mede omgesprongen. Voor biblicistisch gerichte theologen als die der „Erlanger school" kan de toepassing van ;,wat ons de wijzen als waarheid verkonden, straks komt een wijzer. die 't wegredeneert" voor de hand liggen. Of het juist gezien is, zelfs van hun standpunt, om zoo te handelen, betwijfel ik. Toe te juichen is het echter, ondanks dit alles, dat men in commentaren als deze terecht kan om de meening te vernemen van soliede geleerden. aan wie het toevertrouwd is zich niets te laten ontgaan van de draden, die *binnen* het Nieuwe Testament liggen. Zij, die vooral de verbindingslijnen met de buitenwereld onder de loupe nemen, schieten hierin wel eens te kort, en onder hen in de eerste plaats philologen, als b. v. E. Norden, of historici als E. Meyer. Hoe precair deze exegetische quaesties zijn bij een subtielen geest als Paulus en bij lezers, wier mentaliteit en relaties toch meer beantwoordden aan hedendaagsche Levantijnsche broederschappen (b. v. onder de Behâis) of aan Oostjoodsche secten, kan men zien bij het volgende punt, dat nog even naar voren moet worden gebracht. Phil. III: 17—19: ***Συνμιμηταί μου γίνεσθε, ἀδελφοί, καὶ σκοπεῖτε τοὺς οὕτω περιπατοῦντας καθὼς ἔχετε τύπον ἡμᾶς. Πολλοὶ γὰρ περιπατοῦσιν οὓς πολλάκις ἔλεγον ὑμῖν, νῦν δὲ κλαίων λέγω, τοὺς ἐχθροὺς τοῦ σταυροῦ, ὧν τὸ τέλος ἀπώλεια, ὧν ὁ θεὸς ἡ κοιλία καὶ ἡ δόξα ἐν τῇ αἰσχύνῃ αὐτῶν, οἱ τὰ ἐπίγεια φρονοῦντες***. Wie zijn die lieden. „deren Herrgott die Bauchhöhle ist und ihre Ehre in ihrem Schamteil". Judaïsten of menschen uit de heidenwereld? Ewald besliste voor het eerste en onderstreepte deze opvatting nog eens in noot 2 op p. 207. Spijswetten en besnijdenis, waar Pls. het over had gehad. zijn, meende hij, zóó typisch Joodsch en slaan zóó op lichamelijke dingen, dat het ontbreken van het derde characteristicum (Sabatten en feestgetijden) hem niet hindert en de slotphrase ***οἱ τὰ ἐπίγεια φρονοῦντες*** „keineswegs abmildernd" zou moeten worden opgevat! Het zijn dan wel heel wonderlijke Joden of Judaïsten, waar Pls. mee te maken heeft, òf, de apostel heeft zich hier wel héél erg laten gaan. Feine, Abfass. des Philipperbr. 1916, p. 31 sq., is het hiermee eens. Wohlenberg echter vult de noot als volgt aan: „Ich kann mich friedlich dazu nicht verstehen. Nie würde Pl. m. E. über judenchristliche Gesetzesfanatiker — dit is E.'s positie — so urteilen, dass er von ihrem Beobachten alttestamentlicher, wenn auch durch rabbinische Satzungen gesteigerter Zeremonialgebote gesagt hätte ***ὁ θεὸς ἡ κοιλία αὐτῶν κτλ***. Und wie unnatürlich, das ***πολλοί***, v. 18, prädikativ zu fassen: in Vielzahl! Der unmittelbare Eindruck bleibt immer der, dass III: 18 sq. heidnische Libertinisten bekämpft werden. Das Urteil E.'s (s. o. S. 206) heidnische, libertinistische Lehrer seien in jener Zeit (Rm. XVI: 18) nahezu eine Unmöglichkeit, kann ich mich nicht aneignen". Wohlenberg verwijst dan naar 1 Cor. VI: 12 sq., VIII: 1 sq. (***γνῶσις***!); II Petr. en Judas, I Petrus II: 16, IV: 3 sq., II Tim. II: 18, om niet te spreken van Openb. II: 6, 14, 24, dit alles in verband met dateering en localizeering dezer documenten. Genoeg om aan te toonen, hoe ook als bewerker Wohlenberg, zoo noodig, eigen oordeel wist te handhaven. Genoeg ook om te doen zien, dat hier een commentaar is geleverd, die men — al was het alleen om het *audi et alteram partem* — niet zonder schade zal kunnen verwaarloozen.

Groningen. J. de Zwaan.

Gudmund Schütte, Dänisches Heidentum. (Kultur u. Sprache 2). Heidelberg, Carl Winter. 1923.

„Dänisches Heidentum" is eene verkorte Duitsche omwerking van het bekende boek van denzelfden schrijver „Hjemligt Hedenskab" (1919). De bewerking in het Duitsch heeft de bedoeling, de meeningen van den schrijver in breederen kring dan dien der vakgenooten bekend te maken. En inderdaad bestaat daarvoor wel aanleiding. De heer Schütte is een origineel schrijver en een geleerde, die uitgebreide kennis bezit. Het boek laat zich in zeker opzicht ook gemakkelijk lezen; het eenige bezwaar van deze zijde is, dat het Duitsch niet altijd correct is, en dat daardoor de bedoeling van den schrijver soms moeilijk verstaanbaar is.

De inhoud van het boek is zeer rijk. De schrijver volgt niet de wegen, die een vijf en twintig jaar geleden de gewone waren. Hij beperkt zich niet tot de uiteenzetting van een mythologisch systeem, dat in een bepaalde periode in een beperkten kring zekere geldigheid had — als bij voorbeeld Snorri's geleerd werk. — maar hij tracht een beeld te geven van de ontwikkeling van cultus en geloof. Hij is ook niet geheel blind voor vreemde invloeden, die in verschillende tijden werkzaam zijn geweest. Hij gebruikt al de bronnen, die heden ten dage geacht worden, waarde te bezitten, oudheden, berichten van vreemde geschiedschrijvers uit de oudheid en de vroege

Digitized by Google

middeleeuwen, runeninscripties, IJslandsche saga's en berichten uit christelijken tijd, Deensche bronnen van de oudste kronieken tot heden, volksgebruiken, plaatsnamen. Uit dat alles bouwt hij een historisch beeld op, dat een aangenamen indruk maakt. Wie met het boek kennis maakt, zonder ter zijde te zien, zal licht den indruk krijgen, dat nu eindelijk het mythologisch onderzoek eens op goede wegen is, en hij zal zich verheugen, dat eene populaire voorstelling een samenvattend beeld geeft van hetgeen op dit gebied bereikt is.

Zóó oordeelt degene, die, gelijk ik zeide, niet ter zijde ziet. Maar — hier is ook de zwakke zijde van het boek. Want wie wel ter zijde ziet, weet, dat de dingen niet zoo eenvoudig zijn, als Schütte ze voorstelt. De schrijver discussieert weinig. Wel argumenteert hij, maar omtrent de argumenten voor afwijkende zienswijzen vernemen wij niet veel. De scepsis ontbreekt, en die was hier toch wel noodig. De argelooze lezer krijgt den indruk, dat vele dingen vaststaan, waarover de meeningen zeer verdeeld zijn. De Skandinavische mythologie verkeert in eene periode van oplossing; alle oude axioma's worden stuk voor stuk gecasseerd; deze wetenschap moet geheel nieuw opgebouwd worden. Niets is leerzamer, dan na het boekje van Schütte Kaarle Krohn's 'Skandinavisk Mytologi' (Helsingfors 1922) te lezen en te zien, hoe bijna alles, wat eenmaal doorging voor autochthone mythen, voor levend geloof, voor directe bewijzen van cultus, verklaard wordt uit Christelijke legenden. Kaarle Krohn is niet de eerste, die dezen weg inslaat; reeds in 1881 is Sophus Bugge hem voorgegaan, maar zijn materiaal is rijker, en zijne bewijsvoering is methodischer en overtuigender. In het licht van deze studiën is het mijns inziens niet onbedenkelijk, achter verhalen als b.v. dat van Oðinn aan de galg of dat van Baldrs' dood zonder eenige aarzeling een ritus te zoeken van een geofferden god. Ik noem dit slechts als voorbeeld; eigenlijk is er nauwelijks een enkel belangrijk punt in het werk, dat niet voor ernstige tegenspraak vatbaar is. Het is niet mogelijk, dit in eene korte recensie in bijzonderheden te documenteeren; laat ik in het voorbijgaan slechts noemen de gelijkstelling van Freyr met koning Fróði, de verklaring der negen moeders van Heimdallr als dísir, de mythologische conclusies, die getrokken worden uit het voorkomen van een aantal oude woorden in Germaansche talen, die hemellichamen, windstreken, luchtverschijnselen, aarde, wereld beteekenen. Ik zeg niet, dat dit dwaasheden zijn, — Dr. Schütte staat met deze meeningen niet alleen — maar het zijn uiterst gewaagde hypothesen, waartegen zeer veel in te brengen is. En de schrijver maakt zich dikwijls al te gemakkelijk van de bezwaren af. Wanneer p. 108 naar aanleiding van den Merseburger tooverspreuk gezegd wordt: „Die Annahme, dass „Baldor" hier rein appellativisch zu fassen wäre, hat keine gewähr", dan zal niemand, die eenigszins op de hoogte is van de litteratuur over dezen spreuk, dit oordeel onderschrijven. Van etymologische gewaagdheden is het werk ook niet vrij. P. 57 wordt beweerd, dat luimen in het Deensch *nykker* heeten, omdat de watergeest (*nøkken*) 'launisch und hinterlistig' is. Een eenvoudige verwijziging naar ndl. *nuk* doet hier de deur toe. P. 75 noemt de schrijver de 'haarklaubende' onderscheiding van Sanskrit *Dyâus* en on. *Týr* „philologischen Zeitverlust". Tegen de uitlegging van plaatsnamen met hulp van verdachte mythen en onbewezen vooronderstellingen heeft Krohn t. a. p. p. 24 reeds naar aanleiding van de Deensche uitgave met recht gewaarschuwd.

Om deze redenen meen ik, dat het boekje van Dr. Schütte, ofschoon zeer belangrijk, toch voor den ongeschoolde niet zonder gevaar is. De vakgenoot daarentegen kan er veel stof tot nadenken in vinden. Maar voor hem is deze bewerking niet noodig; hij kan ook het oorspronkelijk in het Deensch geschreven werk, dat nog meer stof bevat, ter hand nemen.

Het boekje is van een aantal interessante afbeeldingen voorzien. Overigens is het typographisch geen meesterwerk. Het verdiende op beter papier gedrukt te zijn. Zeer te betreuren is het ontbreken van een register, ja zelfs van een inhoudsoverzicht.

Amsterdam. R. C. Boer.

Twee oude Fransche Verhandelingen over het Hindoeïsme, uitgegeven en toegelicht door **W. Caland.** (Verhandelingen der koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, Afd. Letterk., Nieuwe Reeks, Deel XXIII, No. 3). Amsterdam. 1923.

In 1915 publiceerde Prof. Caland in samenwerking met A. A. Fokker de vertaling van een drietal oude Portugeesche verhandelingen over het Hindoeïsme. Op grond van eenige in het *Systema Brahmanicum* van Paullinus a San Bartholomaeo teruggevonden plaatsen werd in een ook in 1915 verschenen Toevoegsel Pater Joannes de Brito S. J. († 1693) de auteur genoemd der derde oude Portugeesche verhandeling. Deze meening werd niet gedeeld door Prof. Zachariae, die in twee zeer belangrijke opstellen (*Gött. Gel. Anzeigen* 1916, 592 v. en *Nachr. v. d. K. Ges. der Wiss. zu Göttingen, Phil.-hist. Klasse* 1918, Heft 1) o.a. over deze derde verhandeling nieuw licht deed schijnen en op voldoende gronden aanneemt, dat De Brito er de schrijver niet van geweest kan zijn. De vraag over de juiste verhouding tusschen den Franschen tekst en de *Breve Noticia dos erros que tem os Gentios de Concão da India*, meer dan eens genoemd in de werken van Paullinus, kon door Zachariae niet opgelost worden, daar hij niet in de gelegenheid geweest is de drie hem bekende Fransche handschriften te raadplegen. Door bemiddeling van den Franschen gezant heeft Caland deze handschriften wel kunnen bestudeeren. Hij publiceert nu in het voor mij liggende boek: I *Relation des erreurs qui se trouvent dans la Religion des Gentils Malabars de la Coste de Coromandel dans l' Inde. II La Gentilité du Bengala*, twee geschriften van groote beteekenis voor de kennis van de wijsbegeerte en de godgeleerdheid der Indiërs, vooral omdat ze op uitstekende wijze door parallelplaatsen en gegevens der oud-Indische literatuur toegelicht en verklaard worden. Prof. Caland komt tot de volgende bevinding: 1) Waarschijnlijk is de *Relation* ouder dan de *Breve Noticia* en dateert van 1644. 2) De twee Parijsche handschriften der Bibliothèque Nationale gaan op één origineel terug. Het handschrift van Saint-Calais is beknopter en slaat niet den minachtenden toon aan tegen de Hindoes, die de Parijsche handschriften kenmerkt. 3) *Relation* en *Gentilité* zijn van één auteur. 4) De *Relation* is een bewerking van de gegevens door den beroemden Jezuïet Robert de Nobili († 1656) verzameld.

Vooalsnog is het niet mogelijk het aandeel, dat deze laatste in het werk gehad heeft, nader te bepalen. Ook het nieuwste werkje van P. Dr. Peter Dahmen S. J., *Robert de Nobili S. J.*, ein Beitrag zur Geschichte der

Digitized by Google

Missionsmethode und der Indologie (Münster, Aschendorff 1924) bevat hierover geen nieuwe gegevens. Wij hopen, dat eerlang leven en werk van Robert de Nobili, een der meest markante figuren der Indische missiegeschiedenis, in een uitvoerige monographie tot hun recht zullen komen, gelijk dit reeds geschied is voor zijn ordegenoot Mateo Ricci en diens arbeid in het Chineesche Rijk. In verband hiermee vind ik het jammer, dat Prof. Caland zich de vrijheid veroorloofd heeft die plaatsen uit het hs. weg te laten, waar de „dwalingen" der Indiërs met theologische argumenten weerlegd worden. Dit standpunt lijkt mij wel eenigszins verklaarbaar voor den Indoloog, maar getuigt toch van te groote eenzijdigheid. Wellicht zou uit de wijze van argumenteeren het een en ander te leeren zijn voor de psychologische methode, door mannen als De Nobili en zijn medehelpers gevolgd in het bekeeringswerk onder de op het gebied van cultuur hoogstaande Hindoes.

Den Haag. J. Daniels S. J.

M. G. de Boer, Leven en Bedrijf van Gerard Moritz Röntgen, grondvester van de Nederlandsche Stoombootmaatschappij, thans Maatschappij voor scheeps- en werktuigbouw „Fijenoord", 1823—1923.

Het is een goede gewoonte, dat instellingen van handel, scheepvaart, industrie, etc. bij 50- of 100-jarig bestaan gedenkboeken doen uitgeven. Er zijn er wel is waar, die dan eenvoudig een of anderen employé van 't kantoor tot geschiedschrijver promoveeren, maar er zijn er ook, die beter keuze doen.

Onder deze laatste behoort de Maatschappij Fijenoord. Toen zij de stichting wilde herdenken van de Nederlandsche Stoombootmaatschappij (die eigenlijk hare moeder is, en tevens de moeder van de „Batavierlijn" en van de Nederlandsche Stoombootreederij) droeg zij de schepping van een gedenkboek op aan Dr. M. G. de Boer, den verdienstelijken geschiedschrijver, die ons ook reeds de historie der Amsterdamsche reederijen en der Holland-Amerika-lijn gaf.

Ditmaal is 't evenwel niet de geschiedenis geworden van het bedrijf zelf, maar de biographie van den genialen man, die het in de eerste 25 jaar geleid heeft op den moeilijken weg en die het toen al een Europeesche vermaardheid heeft bezorgd. Deze keuze is te danken aan den oud-directeur D. Croll, die, zelf een man van groote gaven, ongewone ontwikkeling en hoog karakter, reeds jaren geleden begonnen was, bouwstoffen voor de historie van zijn grooten voorganger te verzamelen. Droevig, dat hij de voltooiing van dit werk juist niet meer heeft mogen beleven!

Wij juichen het toe, dat zoodoende onze historische litteratuur weer eens verrijkt is met de biographie van een heldenfiguur. De groote mannen moeten ook in de economische geschiedenis naar den voorgrond, opdat zij meer in 't licht komen dan de dorre politieke en economische stelsels. Zij brengen het leven in de economische historie, zij kunnen de belangstelling wekken, die helaas nog zooveel ontbreekt. Dr. de Boer heeft zijn taak zeer degelijk opgevat, zooals wij dat van hem gewoon zijn. Het boek is goed gedocumenteerd, d. w. z. de stukken, die te vinden waren in 't archief der Maatschappij en ook elders zijn met zorg gebruikt; er is, in 't algemeen gesproken, niets geschreven, wat niet verantwoord kan worden.

We zien Röntgen, die (eigenlijk toevallig, doordat hij in de dagen van Louis Napoleon in Oost-Friesland woonde) in Hollandschen staatsdienst kwam, opklimmen en uitmunten bij de marine en vervolgens zijn groote technische en later ook zijne commercieele gaven in dienst der eerste Nederlandsche Stoombootmaatschappij stellen. We aanschouwen hem als geniaal uitvinder van goed-bruikbare compound-machines en andere belangrijke verbeteringen, ook als ziener in de toekomst, waar hij den triomf van het ijzeren stoomschip voorspelt.

We vernemen ook ten slotte zijn diep-tragisch einde als een der eerste bewoners van Meerenberg.

De geschiedenis is interessant en zeer belangrijk, ook in verband met den algemeenen achtergrond in den tijd van Willem I en Willem II. (Hoe sterk komt ook hier weer de behoefte aan koninklijken steun uit!) Het verhaal is treffend, een enkele maal aangrijpend. Maar in één opzicht stelde het ons teleur: de *mensch* Röntgen komt niet genoeg uit. Dr. de Boer heeft, naar ons inzien, tòch nog te veel gedacht aan de geschiedenis der Maatschappij en te weinig aan zijn held. Waren er niet meer particuliere brieven te krijgen geweest? Of heeft het haast onleesbare schrift te veel afgeschrikt?

Scheveningen. C. te Lintum.

SCHOOLBOEKEN.

P. B. Benjert en **J. J. B. Elzinga, Fransche lectuur** voor de middelbare school. 1e Serie, no. 3. **H. de la Vaulx** et **A. Golopin, Un Tour du monde en Aéroplane.** Deuxième édition. Groningen-Den Haag, Wolters. 1923. (Pr. ing. *f* 1.90, geb. *f* 2.10.)

Dit boek bevat de avonturen van een jeugdigen Parijschen mécanicien, die met zijn patroon een vlucht om de wereld maakt.

Un tour du monde en aéroplane is een spannend verhaal, zeggen de bewerkers in hun voorbericht bij den eersten druk. Zij hebben volkomen gelijk. Het vorige jaar las ik het boek met leerlingen van een tweede klas, bij wie het erg in den smaak viel.

Bij de bewerking van den tweeden druk is het verhaal belangrijk bekort. Dit bezorgde mij dezen cursus grooten last; sommige leerlingen toch ontvingen van hun boekhandelaar een eersten, anderen, die later bestelden, een tweeden druk. Dit verwijt treft natuurlijk niet de bewerkers; zij hebben de schoollectuur verrijkt met een boek, dat ik ten zeerste kan aanbevelen.

Leiden. W. Prins.

P. B. Benjert en **J. J. B. Elzinga, Fransch voor de Middelbare School. Eerste Leesboek.** Tweede druk. Groningen-Den Haag, Wolters. 1923. (Pr. ing. *f* 1.70, geb. *f* 1.90.)

Na een jaar verschijnt van het Eerste Leesboek een tweede druk. Het is den bewerkers gebleken, dat veel lesjes te moeilijk waren, een feit waarop ik wees bij mijn bespreking van den eersten druk.

In dezen nieuwen druk komen dezelfde lesjes voor: er zijn evenwel verscheidene vereenvoudigingen aangebracht. Als leesboek voor de eerste klas is dit werkje zeer aan te bevelen.

Leiden. W. Prins.

Digitized by Google

A. Beekman, Les grandes époques littéraires en France de 1600 à nos jours. Gouda, G. B. van Goor Zonen. 1923. (Pr. ing. *f* 1.75.)

In dit werkje wordt beknopt de ontwikkelingsgang geschetst van de Fransche litteratuur van 1600 tot 1900. De middeleeuwen zijn weggelaten, omdat de taal, waarin de werken uit dat tijdvak geschreven zijn, voor leerlingen te moeilijk is. Aan het slot staat een overzicht van een artikel van Lanson over de letterkunde van den laatsten tijd.

De schrijver behandelt de groote stroomingen, zonder veel auteurs, boeken of feiten te noemen. Bij de bespreking van de groote schrijvers uit elk tijdvak wordt het kenmerkende van hun werk uiteengezet.

Ik ben van meening dat het gebruik van dit werkje nuttig kan zijn. Wij mogen evenwel niet vergeten, dat de hoofdzaak is: de leerlingen met de werken zelf bekend te maken.

Leiden. W. Prins.

Onder de titel *Eclogae Graecolatinae* geeft de firma Teubner te Leipzig geschriftjes van 1 à 2 vel druks uit, die bedoelen aan leerlingen van gymnasia en lycea een denkbeeld te geven van de verscheidenheid der Griekse en Latijnse letterkunde, waarbij tot de laatste ook gerekend wordt wat in de Middeleeuwen en tijdens de Renaissance in het Latijn is geschreven. Een korte inleiding gaat vooraf: onder de tekst vindt men de verklaring van moeilike woorden en zinswendingen. Elk deeltje kost M. 0.60. Wij ontvingen: *Altgriechischer Humor* I (verhaaltjes en anecdotes ontleend aan Herodotus, Plutarchus, Lucianus, Athenaeus enz.; gedichtjes uit de Anthologie), fasc. 8; *Auswahl aus M. Valerius Martialis und D. Iunius Juvenalis*, fasc. 9; *Aus Renaissance und Reformation* I (stukken van Dante, Petrarca, von Hutten en Erasmus, die, hoewel hij *Erasmus von Rotterdam* genoemd wordt, tot de Duitse Humanisten wordt gerekend!), fasc. 10, *Auswahl aus Augustins Gottesstaat*, fasc. 14.

Bij de firma G. Naeff te 's-Gravenhage gaf Dr. J. W. van Rooyen Cicero's *De Senectute* uit, ten behoeve van het onderwijs voorzien van aantekeningen. Prijs *f* 0.75.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Ook op 't gebied der studie van Byzantium komt herleving na de rampen van de oorlog. Van de *Byzantinische Zeitschrift*, die na 1914 slechts enkele malen kon verschijnen, mag men binnenkort een nieuw deel te gemoet zien. Intussen is reeds uitgekomen de eerste jaargang van de *'Επετηρὶς ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν* (Athene, 1924; sekretaris van het genootschap: Dr. Ph. Koukoules, *ὁδὸς Μεθώνης* 47; prijs: 50 francs). Dit deel van 383 blz. groot 8o, bevat studies over taal, kunst, geschiedenis en godsdienst der Byzantijnen, alle door Griekse geleerden geschreven. Het genootschap heeft ook leden en ere-leden van andere nationaliteit. Ongeveer tegelijkertijd zag het licht de eerste jaargang van *Byzantion, revue internationale des études byzantines*, publiée par P. Graindor et Henri Grégoire, Parijs (E. Champion)-Luik (Vaillant-Carmanne), 1924 (Prijs: 75 francs). Sekretarissen der redaktie zijn de hh. Graindor en Grégoire; hun bureau is gevestigd te Brussel, Rue Royale 12. De eerste jaargang van dit nieuwe tijdschrift (751 blz. groot 8o) heeft een soortgelijke, maar nog rijkere inhoud als de *'Επετηρὶς* der Griekse Byzantinisten; het is ook voorzien van talrijke illustraties, grotendeels behorende bij opstellen over Byzantijnse kunst van Kondakov, Ajnalov, Greçu, Munoz, Strzygowski. Geen wonder: het Frans-Belgiese tijdschrift heeft medewerkers onder een tiental volken en wordt gesteund door subsidies van verschillende goevernementen. Uitdrukkelik wordt er op gewezen dat geen strijd, maar samenwerking wordt bedoeld met de bestaande periodieken.

Bij de firma Teubner te Leipzig zag het licht de editio minor van *Cicero's Oratio de imperio Cn. Pompei*, uitgegeven door P. Reis (M. 0.40).

De fa Thieme & Cie te Zutfen zond ons den 3den druk van dl. I en II van de Pantheon-uitgave der *Koren-bloemen* van Huygens, bewerkt door Dr. J. Heinsius. Men vindt hier de rubrieken Bibel-stof en Gods-dienst, Zede-printen, Stede-stemmen en Dorpen, en Oogen-troost. De aanteekeningen zijn op vele punten gewijzigd en vermeerderd.

In de bekende geschriften van het „Holland Institut" te Frankfort a/Main, verscheen van de hand van dr. Japikse een boekje: *Die politischen Beziehungen Hollands zu Deutschland in ihrer historischen Entwicklung* (Heidelberg, Carl Winter, 1925). Het geeft een nuttig overzicht tot op onzen tijd.

Van de *Religionsgeschichtliche Bibliographie* door Carl Clemen, uitgegeven bij Teubner te Leipzig, zag het licht jaargang IX en X (in één bandje), waarin de litteratuur over de jaren 1922 en 1923 is opgetekend. De prijs is M. 2.40.

E. Fehrle heeft voor de firma Teubner te Leipzig een derde uitgave bezorgd van A. Dieterich, *Mutter Erde.* Hij heeft daarbij gehandeld als R. Wunsch, die voor de tweede druk van het werk de tekst onveranderd liet, maar aan het einde, in de vorm van toevoegsels, bijeenbracht wat sedert het eerste verschijnen over het onderwerp gedrukt of geschreven werd en hem belangrijk genoeg scheen om het te vermelden. Dientengevolge is ook deze druk omvangrijker geworden. Plaatsen in de tekst die op deze wijze worden toegelicht, zijn voorzien van een sterretje. Een uitvoerig register (waarin o.a. de naam Van Gennep niet voorkomt) verwijst naar de tekst en de toevoegsels. Het boek kost 6 Mark (geb. M. 7.60).

Teyler's Tweede Genootschap.

Volgens het programma van Teyler's Tweede Genootschap voor 1925 is de volgende prijsvraag uitgeschreven:

Verlangd wordt een onderzoek van Ruusbroec's denk-beelden, stijl en taal, ook in vergelijking met die van andere, vooral Neder- en Overlandsche mystieke schrijvers.

Bedoeld is: een nader onderzoek van den letterkundigen vorm van Ruusbroec's geschriften, den aard en de herkomst van zijne verbeeldingsvormen, symboliek, beeldspraak, vergelijkingen, parallelisme, terminologie, woordvorming, zinsbouw, rhythme, rijm enz.; ook in vergelijking met Dietsche en Duitsche mystici, als b.v. Hadewijch, Jan van Leeuwen, Eckart, Tauler, en met Latijnsche voorbeelden. Voorts is, wat de taal betreft, *niet* bedoeld eene volledige klank- en vormleer, doch alleen of vooral eene verzameling en bespreking der eigenaardige, gewestelijke bestanddeelen, die Ruusbroec's taal onderscheiden van die zijner Dietsche tijdgenooten.

De antwoorden moeten worden ingezonden vóór of op den 1sten April 1927. Voor nadere bizonderheden zie men het programma, dat verkrijgbaar is bij *Teyler's Tweede Genootschap* te Haarlem.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Leuvensche Bijdr., Bijbl., XVI, 4: Boekbeoord: — Kron. — Inh. v. tijdschr. — Uit de Skandinav. tijdschr. — Nieuwe boeken.

Bijdr. Vaderl. Geschiedenis, 6de R., II: Becker, Het Leven van Coornhert. — Elias, Schetsen uit de gesch. van ons zeewezen, IX. — Geyl, Oranje en Stuart (vervolg). — Nanninga, De handelsweg door Holland 13de eeuw. — Gijsberti Hodenpijl, De gouverneurs van Koromandel. — Korte Mededeelingen (Blok, Nog eens Philips Willem van Oranje; Geyl, Nogmaals Groot- en Klein-Nederlanderschap).

Tijdschrift voor Geschiedenis, 40, 1: Snijder, Romeinsche kunstgeschiedenis; Haje, Abraham de Wicquefort, I; Enklaar, De auteur der annonieme Utr. Holl. jaarboeken 1481—83.

Digitized by Google

ADVERTENTIEN

Zoo juist verschenen:

Dr. F. F. C. FISCHER

VOCABULARIUM O PCAESARIS BELLUM GALLICUM

Met Voorbericht van Dr. J. WOLTJER

ACHTSTE DRUK, HERZIEN DOOR

Dr. J. DE JONG Tzn.

Prijs, gecartonneerd . . f 1,40

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

SCHOOLWOORDENBOEK

OP DE

Gedichten van Homerus

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr.

DERDE DRUK Gebonden f 4.75

Dit is het algemeen gebruikte Woordenboek bij de studie der GEDICHTEN VAN HOMERUS

UITGAVE VAN
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-M'J TE LEIDEN

Abonneert U op de **Nederlandsche Bibliographie.** Prijs f 2.40 per jaar

UITGAVE VAN A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Verschenen in de

BIBLIOTHEEK VAN MIDDEL-NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE

vroeger onder redactie van Prof. Dr. J. VERDAM, met medewerking van Prof. Dr. J. TE WINKEL en Prof. Dr. J. FRANCK,

voortgezet onder redactie van
Prof. Dr. A. KLUYVER

FERGUUT

van Dr. EELCO VERWIJS
en Dr. J. VERDAM

Opnieuw bewerkt en uitgegeven door Dr. G. S. OVERDIEP,
Leeraar aan het Stedelijk Gymnasium te Apeldoorn.

Prijs ing. f 9.50

UITGAVE VAN
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. TE LEIDEN

DE ZANGER VAN DEN GRIEKSCHEN RIDDERTIJD

Gestalten en Tooneelen uit de Gedichten van Homerus

door J. VAN LEEUWEN Jr.

TWEEDE DRUK

De auteur heeft dit werk nog juist voor zijn overlijden geheel bijgewerkt en herzien. Prof. Dr. J. Vürtheim schreef een inleiding. Een boek, dat in het bezit behoort te zijn van iedereen, die op algemeene ontwikkeling aanspraak wil maken.

Ingenaaid **f 2.50** Gebonden **f 3.25**

UITGAVE VAN
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. TE LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

32ste Jaargang. **No. 8.** **Mei 1925.**

Odé, De uitgangen met R van het deponens en het passivum (v. Hamel).
Aly, Volksmärchen, Sage und Novelle bei Herodot (Sormani).
Apelt, Seneca, Philosophische Schriften, Dialoge I-II (de Sopper).
Löhr, Untersuchungen zum Hexateuchproblem, I (Oort).
Winkler, Das dichterische Kunstwerk (G. Kalff Jr.).
Müller, Jean Paul, Vorschule der Ästhetik (v Stockum).
Ekwall, English Place-names in *-ing* (H. J. v. d. Meer).
Roos e. a., Festudgaven 1922, Holberg Comoedier og de Populaere Skrifter, I, III (Logeman).
Lutta, Der Dialekt von Bergün (Salverda de Grave).
Fraenkel, Baltoslavica (v. Wijk).
Kahrstedt, Griechisches Staatsrecht, I (v. Hille).
Cumont, Die Mysterien des Mithra (K. H. E. de Jong).
Beysens, Logica (Tj. de Boer).
Brom, Barok en Romantiek (Hoogewerff).
Schoolboeken:
Gratama, Onze Letterkunde (Tinbergen).
Stille, Maître Pierre Pathelin (Groenhoff).
Marmelstein, Corneille, Polyeucte (Groenhoff).
Fransen, Molière, Le Tartuffe (Groenhoff).
Stille, Molière, Les Précieuses ridicules (Groenhoff).
Uitgn. v. d.fa Wolters en defa Van Cleef.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

A. W. M. Odé, De uitgangen met R van het deponens en het passivum in de Indoeuropeesche talen. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zoon. 1924. (Leidsche diss.).

De dissertatie van den heer Odé is zaakrijk in het exacte gedeelte en werkt tevens suggestief. Mag het op zich zelf reeds tot verdienste aangerekend worden, wanneer iemand zich in zijn eersteling waagt aan de behandeling van een zoo veelomvattend en gecompliceerd probleem als dat der *r*-vormen, ook de wijze, waarop de schrijver zijn taak volbracht heeft, eischt onze waardeering op. Hij geeft vooreerst een helder en uitgebreid overzicht van zijn werkmateriaal, waarin de overgeleverde *r*-vormen van het Keltisch, het Italisch, het Indoiraansch, het Tochaarsch, het Phrygisch en het Hittitisch zijn opgenomen. Dan volgt een klaar relaas van de theorieën, die tot dusverre over het onderwerp geopperd zijn. Hierbij wordt aan iedere besproken theorie een critische beschouwing toegevoegd, waarin schrijvers vermogen om scherp te formuleeren treft, en waaraan men alleen verwijten kan, dat ingenomenheid met een bepaald denkbeeld van een voorganger soms leidt tot een onbillijke beoordeeling van tegengestelde meeningen. Ik doel hierbij bepaaldelijk op Odé's houding tegenover degenen, die Pedersen's leer omtrent het ontstaan van het Oudiersche passivum (*berir* < **bhĕrĕd—sĕ*) verwierpen: het essentiëele dier leer is toch wel degelijk de verklaring van dat passivum uit een reflexivum en niet de beschouwing van de *-r* als ontstaan uit een suffix. Of op zijn weigerachtigheid om semantiek verband mogelijk te achten tusschen een derden persoon pluralis en een impersonale-passivum. Eindelijk bevat ook het bespiegelend gedeelte van dit werk, ondanks de bezwaren, die straks ontwikkeld zullen worden, denkbeelden, die van waarde zijn, bijv. over den oorsprong van het medium (bl. 61) en dien van den Latijnschen 2en pers. plur. op *-mini* (bl. 63). Maar deze moeten nog verder uitgewerkt worden. Dit proefschrift draagt iets essentiëels bij tot de oplossing van het vraagstuk der *r*-vormen. Want het toont duidelijk aan, dat de *r* in haar oorsprong van suffixalen aard is, en dat de media, deponentia en passiva op *r* niet hun origine in een persoonsvorm kunnen hebben. Het laatste woord echter in deze materie heeft Odé stellig niet gesproken, immers wij blijven vragen naar den zin van het *r*-suffix. De beteekenis van dat suffix zou ons „voorloopig ontgaan", maar het zou het eerst aangewend zijn „ter uitdrukking van de mediale (deponentiale) beteekenis". Als ik deze woorden goed begrijp, is de bedoeling: ofschoon het suffix oorspronkelijk een andere kracht had, wijzigde het op den duur zijn beteekenis in die van een mediaal suffix. Nu lijkt mij dit laatste niet bewezen en ook onwaarschijnlijk. Men onderscheidt korte en lange *r*-vormen. In de laatste, die in het Latijn en het Tochaarsch de eenige zijn, is de *r* geplaatst achter een persoonsuitgang, namelijk de mediale uitgangen *-to* van den singularis en *-nto* van den pluralis. Indien deze lange *r*-vormen mediale (of deponentiale) beteekenis hebben, ligt deze in die uitgangen besloten; precies hetzelfde kan niet ook door de *-r* uitgedrukt zijn. De zin van *-r* en die van *-(n)to* kan niet dezelfde wezen, een bezwaar, dat de schrijver blijkbaar voelt, als hij op blz. 65 zegt, dat de mediale beteekenis uitgedrukt — *of versterkt* — werd door een *r*-suffix. De korte *r*-vormen zijn noch in het Keltisch noch in het Oskisch-Umbrisch mediaal (deponentiaal), doch passief. De eenige andere taal, waar Odé korte *r*-vormen vindt, is het Hittitisch (vier overgeleverde): al passen deze misschien in zijn hypothese over de mediale kracht van de *-r*, hij zal op dit schaarsche en onzekere materiaal,

Digitized by Google

dat geen steun van elders ontvangt, toch geen theorie willen opbouwen.

De lange *r*-vormen waren krachtens de uitgangen *-to*, *-nto* mediaal; zij konden uit de mediale ook een passieve beteekenis ontwikkelen. Daarin ontmoetten zij de korte *r*-vormen, die wij alleen in het impersonale en het passivum kennen. Dat dit laatste gebruik zich uit een mediale beteekenis ontwikkeld zou hebben, is niet aannemelijk, daar de *-r* die beteekenis naar alle waarschijnlijkheid niet had. Maar welke kracht had de *-r* oorspronkelijk dan wèl? Men kan vermoeden: de onpersoonlijke, of liever: de subjectlooze, misschien verband houdende met de voorstellingen, waarvan Odé op blz. 61 gewag maakt. Zoo begrijpen wij den onpersoonlijk-passieven zin der korte *r*-vormen, terwijl de lange *r*-vormen, met hun persoonlijke en mediale uitgangen dan uitdrukken, dat de bedrijver der handeling niet als eigenlijk subject, doch slechts als ,,agens" te denken is. De eenige vormen, die in deze verklaring niet passen zijn de absolute in het Oud-Iersch met langen uitgang. Indien de verklaring juist is, die Odé op bl. 67 van passieve vormen als *bertir*, *cárthir*, *cartir* geeft, moeten zij op een betrekkelijk jonge, specifiek Iersche formatie berusten, daar zulke vormen elders niet voorkomen. En ook wanneer zij analogisch naar de conjuncte vormen zijn ontstaan, blijken zij jong. Voor de absolute vormen van het deponens (*midithir* enz.) is ook een dergelijke analogiewerking, uitgaande van de conjuncte vormen, wel zeer waarschijnlijk. Het ziet ernaar uit, of wij in de glossen het ontstaan van deze deponentiale absolute vormen medebeleven, want zij komen nog maar hoogst zelden voor den dag. Gebruikelijk zijn zij alleen bij de *i*-verba (*suidigidir* e. d.), wier deponentiale flexie toch stellig op jonge generaliseering berust. Een crux blijft bij dat alles de bewaarde vocaal der tusschensyllabe. De *i* van *midithir* met Odé toeschrijven aan den invloed van den 3en plur. praet., die uiterst zelden overgeleverd is (in de glossen heelemaal niet), dat zou ik niet aandurven; de oplossing van dit probleem zal eerder liggen in de nog niet opgehelderde verhouding der syllaben van zulke vormen onderling. Wat eindelijk de vormen van het praeteritum aangaat, waartoe de door Odé voorgestelde scheiding van den pluralis (*-itir* < *-nt-rai*) en den singularis (*-ir* < *-e-r*)? Indien *fitir* = skr. *vidur*, kan dan het heele praeteritum van *midiur* niet uit *midair* verstaan worden?

De hier voorgestane opvatting heeft, behalve de aannemelijker verklaring der korte *r*-vormen, ook dit voor, dat zij de actieve persoonlijke *r*-vormen van het Latijn (*vidērunt*, *-ere*), Indoiraansch (skr. *vidur* enz.), Tochaarsch en Hittitisch, die Odé van de mediale en passieve moet afscheiden, er weer mede verbindt. Want uit een impersonale kan zich heel goed een derde persoon pluralis ontwikkelen (*ferunt* = *fertur*, *zij zeggen* = *men zegt*). Misschien kan men hieruit ook begrijpen, waarom *r*-vormen van den tweeden persoon ontbreken. Immers ook in het Fransch kan *on va* naast *men gaat* (*itur*) zoowel *zij gaan* als *wij gaan* beduiden, maar niet *gij gaat*.

Behalve zijn verklaring der *r*-vormen geeft Odé ook een praehistorisch-ethnographische beschouwing over de volken, bij welke zij voorkomen. Hij neemt aan, dat de Italokelten, de Phrygiërs, de Hittiten en de Tocharen eenmaal aaneengrenzende streken bewoonden in het noordoosten van het Balkan-Schiereiland en dat hun talen één groep vormden. die der *r*-dialecten. En dat alles op grond der *r*-vormen, die hij bij die volken vindt. Is zulk een redeneering geoorloofd? Mij dunkt, stellig niet. Ondanks de vele suggestieve opmerkingen, kan ik het slotgedeelte van Odé's proefschrift slechts als een roman beschouwen. Als voor het Italisch en het Keltisch, en misschien ook het Tochaarsch, nadere samenhang aangenomen wordt, geschiedt dat op grond van een groot aantal overeenstemmingen. De ethnographische theorie van den schrijver vereischt een veel ruimer onderzoek en veel breeder fundeering, dan hij haar geven kan. Hangt het Indoiraansch nauwer met het Keltisch samen dan het Germaansch, omdat laatstgenoemde groep geen *s*-aoristus of geen dualis in de nominale flexie heeft? Als men naar aanleiding van het boven betoogde, ook het Indoiraansch een *r*-dialect mag noemen, behoort dat dan ook tot de hier besproken groep? En dan het Hittitisch met al zijn problemen, dat hier als beslissende factor optreedt voor de bepaling van den tijd, waarin de vormen met een *r* ontstonden! Hoevele mogelijkheden zijn in deze materie verborgen, die Odé niet eens overweegt. Er zou zoo licht iets waars kunnen zijn in het denkbeeld, uitgesproken door Fraser in de Anatolian Studies presented to Sir William Ramsay (Manchester 1923), die voor het Hittitisch en het Lydisch de mogelijkheid aanneemt en toelicht, dat deze talen eenerzijds genetisch nauw verwant zijn met het Etruskisch, anderzijds den invloed ondergingen van een dialect van de groep, waaruit eenmaal het Indoeuropeesch groeien zou. En daarmede zou Odé's chronologie en ook zijn ethnographische constructie omver geworpen zijn. De beteekenis van het proefschrift ligt niet in het laatste hoofdstuk.

Utrecht. A. G. van Hamel.

W. Aly, Voksmärchen, Sage und Novelle bei Herodot und seinen Zeitgenossen. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1921.

Dit boek heeft een ondertitel: ,,Eine Untersuchung über die volkstümlichen Elemente der altgriechischen Prosaerzählung". Het had er nog een moeten hebben, die ik nu maar formuleer: ,,Een geslaagde poging om het wezen van Herodotus nader te doen begrijpen".

In de loopgraven, zoo vertelt Schr., werd hem als ,,Liebesgabe" een Teubner-editie van Herodotus toegezonden. Daar ontstond het plan. Thuis, in twee jaren van zorg, is daarna het boek geschreven. Of men het aan het boek merkt? Misschien, ik had in die wereld van lachende ,,Märchen" soms wat meer blijheid gewenscht. Maar wij moeten in de eerste plaats den man bewonderen, die ondanks alles met stalen kracht aan zijn werk vasthield; gelukkig wekt ook zijn werk groote waardeering. De enorm uitgebreide stof beheerscht Schr. volkomen; hij heeft ze met Duitsche degelijkheid behandeld en zoo ons een boek weten te schenken, waarmee zeker elk, die zich met Herodotus-studiën onledig houdt, rekening zal dienen te houden.

,,Es kommt mir nur auf das Ganze an", zegt W. A. Ik zal mij dus onthouden van opmerkingen over afzonderlijke punten, waartoe een werk, dat zoo rijk is aan allerhande bijzonderheden, noodzakelijkerwijze aanleiding zou geven.

Na bepaling van wat wij onder Märchen, Sage en Novelle te verstaan hebben, bespreking van den stand van het moderne onderzoek en meedeeling van het weinige, wat wij over volksvertellingen vóór Herodotus

Digitized by Google

weten, volgt (bl. 31—208) een uitvoerige analyse van de Ἱστορίαι. Over dit gedeelte slechts één opmerking: ik ben op dit gebied bang voor tegenstellingen. „Wanderung der Motive" of „Neuzeugung"? Veelal niet te onderscheiden! „Menschen, die ten opzichte van sprookjes geloovig of niet-geloovig zijn". Dat schijnt mij geen adaequate indeeling. Na de „Durchwanderung der altgriechischen Volkserzählung bis zum Ende des 5. J." volgt de „Abschlusz durch das Erblühen der Kunstliteratur". Ja, van dit onderzoek, maar niet van het sprookje. Ik hoorde een ouderen man uit Zuid-Limburg, een echt kenner van zijn volk, klagen, dat *in zijn tijd* de krant de poëzie had gedood: de boer, vroeger aan de zijnen gedurende lange winteravonden vertellend, spelde nu zijn „Koerier" van a tot z. Maar Schr. zal, voorzichtig, dit alles wel bedacht hebben: men kan het niet telkens herhalen! — Daarna volgen hoofdstukken over de voorgangers en tijdgenooten van Herodotus, over de groote verscheidenheid der overlevering, over Herodotus en diens verhouding tot den logos, over den stijl der Ionische volksvertellingen, over Herodotus, den logos en Homerus, over Herodotus en Athene (tragoedie, sophistiek en rhetoriek). Het slot-hoofdstuk heet „Herodotus pater historiae". — Al deze hoofdstukken leest men met klimmende belangstelling; er zullen weinig lezers zijn, wier voorstelling aangaande Herodotus er niet door gewijzigd wordt en verbeterd. Het komt mij voor, dat het uiterst lastig is de Herodotus-figuur te begrijpen en wanneer iemand er in slaagt, een nieuw licht te werpen op een der zijden moeten wij dankbaar zijn: dit nu schijnt mij W. A. gelukt te zijn. Hij heeft ons in Herodotus den man getoond, die altijd zoekt en altijd vertelt. Herodotus is een heldere spiegel, die alle stralen ongebroken terugwerpt. Ook de „Homerismen" zijn slechts een kleur te meer op het kleurig palet van den logopoios, den meester eener onbezorgde en, als men wil, ongedisciplineerde kunst. Ik voor mij geloof echter niet aan dat genis aan discipline, niet aan naief dilettantisme zonder bewust gevormde kunst. M.i. schuilt er onder Herodotus' eenvoud meer kunst dan in den regel wordt verondersteld. Het moge aanvankelijk anders geweest zijn, te Athene zijn nieuwe kleuren op zijn palet aangebracht, natuurlijk die kleuren, die men toen daar het meest zag; te Athene is Herodotus wel causeur gebleven — dat is wellicht het meest wezenlijke in dezen auteur —, maar kunstloos verteller, logopoios, bleef hij daar niet; dit blijkt al bijzonder duidelijk uit III. 80, waar ik het bewust-schertsende *ἐλέχθησαν δ᾽ ὦν* geheel anders opvat dan W. A. — Nu de onbezorgde logopoios, een zijde van de aantrekkelijke Herodotus-figuur, in een zoo helder en zeker juist licht is geplaatst, hoop ik des te meer, dat spoedig ons ook de bewuste kunstenaar zal worden geteekend. Maar ik eindig met wat ik reeds zeide: alwie van Herodotus houdt moet dit voortreffelijke boek lezen.

Nijmegen. P. V. Sormani.

Lucius Annaeus Seneca, Philosophische Schriften, übersetzt, mit Einleitungen und Anmerkungen versehen von **Otto Apelt**, Dialoge I und II (Buch I—XII). (Philosophische Bibliothek, 73-74). Leipzig, F. Meiner. 1923. (Pr. p. dl. *f* 2.30; geb. *f* 2.99).

De bekende philoloog, die zijn volk een „Duitschen Plato" gaf, begint met deze twee deeltjes een nieuwe vertaling van Seneca. Men moge het al of niet met hem eens zijn, dat de geschriften van Seneca juist voor onzen tijd een bizondere actualiteit bezitten, ze behooren tot de wereldlitteratuur, en het is een billijk verlangen van een cultuurvolk ze in de eigen taal te kunnen lezen. Als grondslag is hier gebruikt de Teubner-tekst van Hermes. Op de dialogen zullen volgen: De beneticiis, De clementia en de brieven. De Quaestiones naturales blijven voorloopig achterwege. Een algemeene inleiding, speciale inleidingen en inhoudsopgaven voor elken dialoog, en aanteekeningen aan het slot, verhoogen de bruikbaarheid van deze uitgaaf. Het is den vertaler vóór alles te doen om vlot, gemakkelijk leesbaar en goed verstaanbaar Duitsch. Zulk een streven van de zijde van iemand, die, als Apelt, den oorspronkelijken tekst goed verstaat, komt den lezers, ook als ze Latijn kennen, ten goede. En toch, juist bij zulke vertalingen ontstaat er een afstand tusschen vertaling en origineel, die ons bevestigt in de overtuiging: vertalingen zijn nu eenmaal onmisbaar, maar ze blijven, welke deugden ze ook mogen bezitten, surrogaat. Al is het minder jammer Seneca in het Duitsch te moeten lezen dan Plato, — wie de ouden werkelijk wil leeren kennen, moet Latijn en Grieksch leeren.

Leiden. A. J. de Sopper.

Max Löhr, Untersuchungen zum Hexateuchproblem. I Der Priestercodex in der Genesis. Giessen, Töpelmann. 1924. (Pr. *f* 0.46).

Dit, slechts 32 bladzijden groote, geschrift is N. 38 der Beihefte zur Zeitschrift für die A.t.liche Wissenschaft. De schrijver verwerpt de tot nog toe door vele oudtestamentici geliefde onderstelling dat de Pentateuch is samengesteld uit vier zelfstandige geschriften (J. E. D. P.) — de zg. Kuenen-Wellhausen-hypothese. Deze is ook in verscheiden populaire geschriften, o.a. in de Leidsche Vertaling van het O. T., gevolgd. Löhr verwijst met grooten lof naar Eerdmans' Alttestamentliche studien I, Die Komposition der Genesis. Op diens voorgang behandelt hij eenige gedeelten van Genesis en komt tot deze slotsom: Genesis — ook de andere boeken der Wet; maar hierover weidt hij niet uit — is, behoudens een paar later ingelaschte kapittels en eenige glossen, het werk van Ezra en zijn medestanders, die losse overleveringen, uit volks- en priesterkringen, hebben saamgevoegd en uit Babylonië naar Jeruzalem overgebracht. De inhoud past uitstekend bij Ezra's hervormingswerk.

Leiden. H. Oort.

E. Winkler, Das dichterische Kunstwerk. (Kultur und Sprache 3). Heidelberg, Winter. 1924. (Pr. M. 2).

Honderd bladzijden citaten en citaten uit citaten: pro Ermatinger (die onlangs een gelijk-getiteld werk schreef), Vossler, Roetteken, Meumann, Müller—Freienfels, Lipps en Volkelt; contra Benedetto Croce (de schrijver woont in Innsbruck).... zou men niet denken, een eerzuchtigen privaat-docent aan den klim te zien? Maar bij informatie blijkt hij reeds een Ordinariat in de Romaansche filologie te bekleeden, wat ons ondertusschen niet eerbiediger stemt tegenover een smaak, die waar hij zelfstandig is, „Duitsch" (in malam partem) blijkt. Men oordeele: Heinse schreef in zijn „Ardinghello": „Rom schläft; der blaue unermeszliche Aether schwebt darüber wie eine Henne über ihren Küchlein, und blin-

Digitized by Google

kend hell Gestirn erleuchtet selig die Gegenden." W. vraagt: „Gibt er nicht zu wunderbarer Wirkung, Stimmung und Anschauung?", wat tegenover deze eigenaardige vermenging van een licht-ironisch prikkelende, en tevens vertrouwelijk-warmende vergelijking met een fraai-gerythmeerde suggestie van licht en zaligheid, nogal heel nuchter aandoet (33). „Wunderbar" is nu langzamerhand een woord, door teedere bakvisschen grondig vermoord.

Overigens zij gaarne erkend, dat de citaten — hoewel beperkt tot de Duitsche en Fransche letterkunde — menig interessant of aardig detail belichten; ik wijs b.v. speciaal op de vijf „Umstilisierungen" van een alinea uit Bernardin de Saint-Pierre's „Paul et Virginie", p. 36—39.

Voor wie deze serie en dit boekje bedoeld zijn? Vermoedelijk voor studenten, maar ook voor dezen is m.i. dit werkje toch een weinig gewenschte inleiding, eenzijdig en onzelfstandig als het is.

Amsterdam. G. Kalff Jr.

Jean Paul, Vorschule der Ästhetik, herausg. von **J. Müller**. (Philos. Bibl. 105). Leipzig, F. Meiner. 1923. (Pr. *f* 4.60, geb. *f* 5.52 en *f* 6.90).

Een nieuwe uitgave van een zoo geheel verouderd werk als dit van Jean Paul heeft natuurlijk nog alleen beteekenis voor den geschiedschrijver der aesthetica. Immers met uitzondering misschien van de hoofdstukken over het genie en over den humor hebben de uiteenzettingen van dezen tijdgenoot van Goethe bij de snelle ontwikkeling van de moderne schoonheidsleer elke actueele beteekenis verloren. Het is dus alleen te waardeeren, dat dit moeilijk toegankelijke werk op zoo royale wijze uitgegeven, als de „Philosophische Bibliothek" dat pleegt te doen, nu weer door alle belangstellenden kan worden geraadpleegd. Bovendien wordt de waarde aanzienlijk verhoogd door de „Einführung in Jean Pauls Gedankenwelt" van *Volkelt*, die zoo voortreffelijk is, als men dat slechts van dezen grondigen kenner van Jean Paul kan verwachten, wat moeilijk gezegd kan worden van de wat banale en niet altijd juiste aanteekeningen van dr. Müller.

Hilversum. Th. C. van Stockum.

E. Ekwall, English Place-names in *-ing*. (Skrifter utgivna av Kungl. humanistiska vetenskapssamfundet i Lund. VI.). Lund, Gleerup; London, Humphrey Milford. 1923.

Sedert het begin van onze eeuw, nadat *Skeat* met zijn: *Place-names of Cambridgeshire* (1901) den stoot gaf, hebben onderzoekers een steeds groeiende belangstelling aan den dag gelegd voor de plaatsnamen van Engeland. Op het voetspoor van Skeat gold aanvankelijk hierbij als indeelingsprincipe meestal de tegenwoordige politieke verdeeling van Engeland in graafschappen. In het tijdsbestek vanaf 1901 zien we dan successievelijk verschijnen een heele reeks van werken met den titel: „*The Place-names of* —", zoodat thans de plaatsnamen van bijna alle graafschappen het onderwerp van een studie hebben gevormd. Schotland en Wales hebben eveneens in deze belangstelling gedeeld.

Ook Ekwall in zijn: *The Place-names of Lancashire* (Manchester, 1922) heeft aan het onderzoek volgens dit beginsel deel genomen. In het hier besproken werk wordt het vraagstuk echter door den schrijver van een ander standpunt benaderd; evenals trouwens reeds in 1918 in: *Scandinavians and Celts in the Northwest of England* (Lund 1918). Hier behandelt hij achtereenvolgens de verschillende typen van namen op *-ing* (H.st. I), op *-ingas* (H.st. II) en de palatalisatie van de gutturaal in deze namen (H.st. III), terwijl in een excursus namen op *-ingham* een beurt krijgen.

De eerste groep, de namen op *-ing*, bevat in de eerste plaats die enkelvoudige namen op *-ing*, welke oorspronkelijk plaatsnamen zijn. Uit het aangevoerde materiaal blijkt, dat deze groep zeer talrijk is in 't O.E., dat ze echter zeer ongelijk verdeeld zijn over de graafschappen: Kent heeft verreweg de meeste. Hun etymologie is veelal duister; sommige wijzen duidelijk op afleiding van een adjectief of nomen commune, bij andere kan slechts aan afleiding van persoonsnamen gedacht worden.

Andere O. E. plaatsnamen op *-ing* zijn tot plaatsnaam geconverteerde soortnamen op Germ. *-ingō, ungō*, of *-inga, unga*. Ook komen enkele namen voor, waarbij *-ing* teruggaat op ouder *-en*, of *-in*, welk laatste dan weer van verschillenden oorsprong kan zijn. Ten slotte zijn er nog enkele namen, die samengesteld zijn met O.Sc. *eng* „weide", of O. E. *hlinc* „link, hill".

Hoofdstuk II behandelt namen op *-ingas*. Het zijn veelal afleidingen van persoonsnamen; ook wel van plaatsnamen. De persoonsnamen zijn echter alle kort, dikwijls eenstammig en worden teruggevonden in plaatsnamen van het vasteland. Dit duidt op hoogen ouderdom; hierop wijst trouwens ook de duisterheid van vele dezer namen. Zij zijn zeer talrijk en ongelijk gedistribueerd; zij zijn het veelvuldigst in gemakkelijk toegankelijke streken, terwijl zij elders geheel ontbreken of voorkomen als samenstelling, dus: *-ington-*, *-ingham* (resp. < *-ingatūn*, en *-ingahām* of *-ingahamm*).

Deze laatste samenstellingen zijn ongewoon in het zuiden; hun aantal neemt toe naarmate we het gebied der Angelsche nederzettingen naderen. Hier worden ze zeer talrijk; meer naar het noorden nemen ze echter weer vrij snel in aantal af. Hun veelvuldig voorkomen op Angelsch gebied, gevoegd bij den vorm van de namen, waarvan ze zijn afgeleid, wijst op hoogen ouderdom, mogelijk op gelijktijdig ontstaan met de namen op *-ingas*. Deze echter worden op Saxisch gebied gevonden, gene onder de Angelen. Zeer interessant zijn hier de conclusies van den schrijver omtrent den tijd der Saxische colonisatie van verschillende gebieden.

In H.st. III wordt een moeilijk probleem aangeroerd: de palatalisatie van de gutturaal in *-ing*. Reeds verschillende theorieën zijn ter oplossing aangevoerd. Na nauwkeurige vergelijking doet de schrijver ten slotte een keuze ten gunste van den invloed van den ouden locatief op *-i* bij de niet-samengestelde namen, bij de samengestelde op *-ham*, etc. echter ten gunste van overgang van het eerste lid naar de klasse der *i*-stammen naar analogie van de vaak tot deze klasse behoorende namen van Germaansche volksstammen. Deze verklaring lijkt voorloopig het aannemelijkst, daar op deze wijze eveneens overeenkomstige verschijnselen bij namen van het vasteland worden verklaard.

Een uitvoerige index besluit deze verdienstelijke bijdrage tot de kennis der Engelsche plaatsnamen.

Den Haag. H. J. v. d. Meer.

Digitized by Google

Festudgaven 1922, Holberg Comoedier og de Populaere Skrifter .... Comoedierne ved Dr. **C. Roos** Förste Bind; Niels Klims Reise under Jorden, Trende Epistler til***, Epistola CDXLVII, ved **S. P. Thomas** og **A. H. Winsnes**. Kristiania, København, H. Aschehoug & Co. 1923.

In de Nov.afl. van het *Museum* 1923 heb ik het eerder verschenen Tweede Deel van Dr. Roos' uitg. der Comedies aangekondigd en kan dus hier zonder meer met een paar détail-opmerkingen voor den dag komen.

Bij de vermelding van de Holl. vertaling die Holberg zelf van de Pol. Kandestöber heeft laten bewerkstelligen zou het gewenst zijn geweest te horen wat de uitgever van de hypothese van Brun denkt, dat die aan Holberg zelf te danken zou zijn, — men zal hier nu een onderzoek (met een ontkenning als resultaat) over kunnen vinden in de laatste aflevering van Danske Studier. Dat de titel niet alleen „det tyske" maar ook de Hollandse woordvoorraad met de korresponderende uitdrukking voor Kandestöberi verrijkt heeft, is Dr. Roos onbekend. Over de vraag (p. 526) of Holberg hier het stuk *Das verwirrte Haus Jacob* van B. Feind heeft bewerkt, vgl. men nog Bendixen in „Holbergklubbens smaaskrifter", Bergen 1910.

Bij *den Vægelsindede* zou het interessant zijn geweest te horen *hoe* „Chilian" een verbastering van „Harlekin" zou kunnen zijn. Over de mysterieuze Jean Baptiste uit de eerste scène van „Jean de France" heb ik een andere hypothese dan Roos. In een dezer dagen naar de drukkerij te sturen stukje hierover wijs ik op de Hollandse Toneeldirekteur Jean Baptiste van Fornenbergh, zie voorlopig Worp II, blz. 40 v.v. [1]).

De opgaven van Dr. Roos over de Nederlandse Holbergiana zijn in vele opzichten incompleet, ik zal die hier niet in détail aangeven omdat ik nu naar mijn bibliografie der Nederlandse Holbergiana kan verwijzen die in 1924 in „Het Boek" ('s Gravenhage, Nijhoff) verschenen is. Welke Hollandse uitgave van „Jeppe" in 1781 verschenen is zou het interessant zijn te weten, in bovengenoemde bibliografie is die niet vermeld. Over het „inkorrekte" Hollands van Holberg kan de belangstellende lezer een en ander vinden in de Januari-aflevering (1924) van *Onze Eeuw*, zo wel als in het zoeven genoemde artikel van *Danske Studier* over Holbergs Kannegieter. Het jaar 1775 voor het door R. genoemde Arabies Poeder staat volstrekt niet vast, hier heeft R. zijn bron „Jean"(!) de Vries, verkeerd begrepen. Hoe Roos *Kalloepers* (id. 1731: *Kalskoepers*) nu nog als *Kalfkoepers* kan verklaren in plaats van als een fout voor *Kaeskopers* is onbegrijpelik na wat daarover in *Edda* (1916, IV, 331) geschreven is.

Wat het tweede hier boven genoemde deel van deze *Festudgave* betreft, — in mijn aankondiging van een vorig deel ervan, drukte ik de hoop uit (*Mus.*, 1923, (Nov.) blz. 42) dat bij deze uitgave niet alleen de drie — Trende — „Levensbrieven", Holbergs offisiele autobiografie gedrukt zouden worden en „het als vierde *levnetsbrev* geldende epistel N° 447, maar ook N° 446 en zelfs altans een uittreksel uit die vele andere brieven, waarin Holberg zo vele onmisbare bizonderheden uit zijn leven op heeft getekend."

Zo als men ziet is die wens alleen wat Ep. 447 betreft vervuld. Dit is jammer, maar ik erken dat het moeilik zou zijn de lijn te trekken, want wel is waar geeft Holberg in enkele van zijn ruim 500 brieven heel wat meer levensbizonderheden aan dan elders [1]); maar hij was zo egocentries uitgevallen, altijd zo vol van zichzelf en zijn eigen belangen, dat men een uittreksel uit zijn gehele *oeuvre* zou moeten geven, om zijn autobiografie volkomen kompleet te maken.

Laten we dus dankbaar aanvaarden wat de uitgevers hebben willen leveren: de gelijktijdige vertaling van Holbergs *Levnetsbreve* met interessante noten die de lectuur ervan gemakkelik maken. De uitgevers nemen *niet* de hypothese van Dr. Karl Morteusen over dat deze tekst van Holbergs eigen hand zou zijn [2]). De veel besproken vraag wie de *vir perillustris* zou zijn aan wie die drie brieven anonym zijn gericht, wordt in 't kort behandeld met de conclusie dat die persoon een fictie is van Holberg, met welk rezultaat de ondergetekende volkomen instemt.

De Niels Klim, een van Holbergs meest vermakelike produkten, een „reisroman" in de geest van Gulliver's Travels en sterk onder de invloed daarvan, wordt hier gegeven in de een paar jaar na het Latijnse origineel geschreven vertaling van Hagerup met veel goede en nuttige noten; alleen had daarin wel wat meer ter verklaring van Holbergs toespelingen opgenomen kunnen worden, — denkt Holberg bij Martinia (= het Apenland !) werkelik alléén aan Frankrijk, — bij Potu aan Holland en tal van vragen meer. Voor de belangstellende lezer voeg ik er hier bij dat hij heel veel van die en dergelike vragen beantwoord zal kunnen vinden in het uitstekende werk van J. Paludan: Om Holbergs Niels Klim, Kopenhagen 1878, een hoogst belangrijke bronnenstudie en in het algemeen een studie van de satyriese, geografiese reisromans van Lucianus via Thomas More, Cyrano de Bergerac en Rabelais tot Holberg's eigen tijd. Maar een volledig kommentaar op de N. K. moet nog geschreven worden. Het is jammer dat de Nederlandse vertaling die Vitringa er indertijd (1892) van gaf van geen enkele noot of verklaring voorzien is, waardoor al te veel van wat Holberg wilde voor de Nederl. lezer verloren gaat.

Festudgaven 1922 .... Holberg Comoedierne .... Tredje Bind. — 1924.

Sedert het bovenstaande aan de Red. toegezonden was is het derde deel van de Comedies verschenen, waarmede dit gedeelte van de Feestuitgave kompleet is; van de „Populaire Geschriften" hebben wij nu alleen nog maar de uitgave van Peder Paars door G. Christensen te ver-

[1]) Zie nu *Danske* Studier, 1924, blz. 181 (20, 4, 25).

[1]) Voor de liefhebbers geef ik de brieven aan waar ze een en ander kunnen vinden: No 25 (Holberg's gezondheid); 49 (verdediging van zijn aankoop van vaste goederen), 51 (zijn levenswijze), 57 (Holberg kan niet de onderdanige spelen), 85 (dagverdeling, enz.), 102 (diaet, regelmatige stoelgang), 119 (zijn karakter), 128 (Lofzang over Holbergs Vader), 146 (eerbewijzen) 174, 176 (apologie van zijn „baronisering"), 188 (gewoonten), 257 (zijn „studia"), 319 (diaet), 349 (apologie van zijn vermogen), 386 (zijn hypochondrie), 446 („resolutie om in levenden lijve zijn inkomsten weg te geven"), 476 (geboren 1684, strangurias), 506 (zijn gezondheid). — Ik voeg hier bij dat een en ander van wat ik hier kort aanstipte ook elders in zijn geschriften te vinden is. Holberg was nooit bang in herhalingen te vervallen.

[2]) Zie hierover nu een stukje van Schrijver dezes („Holbergs use of „sexten" as an Indefinite numeral") in de Febr.-aflevering van Scandinavian Studies, 1025 en een ander in een latere aflevering van *Danske Studier* („Holbergs Danske Levnetsbreve").

Digitized by Google

wachten, die zeker niet het minst belangrijke van de zes delen uit zal maken.

Nu de komedies hier volledig verschenen zijn is het ogenblik gekomen om de uitgevers en vooral Dr. Roos een woord van dank te brengen voor deze nuttige uitgave die, zij moge dan al niet, zo als het prospectus beloofde, een antwoord geven op *alle* vragen waar de tekst aanleiding toe geeft — *alle* is een onvoorzichtig woord! zo heeft men b.v. terecht de opmerking gemaakt (Edda, XXI, 300) dat de literaire kant van de stukken erg op de achtergrond gedrongen is, en ook in het filologies gedeelte van 't kommentaar mist men een en ander — ze betekent toch zeker een grote vooruitgang in vergelijking met alle — ik durf het woord hier aan — vorige uitgaven, zelfs die van Martensen wat het kommentaar betreft en de monumentale van Carl S. Petersen, welke alleen nog maar de tekst en varianten brengt. De uitgave is volkomen *up to date* en niemand die zich met Holberg bezighoudt zal die kunnen ontberen. Jammer is en blijft het dat de glossaren geen verwijzingen naar de tekst geven als hier ook maar (volgens het uitstekende voorbeeld van het Biografisch Woordenboek van Molhuysen-Blok) in het laatste deel die van de twee eersten herhaald waren, had er zo voorlopig een soort woordenlijst op Holberg geschapen kunnen zijn die in afwachting van 't grote woordenboek van dl. XX of XXI van Carl S. Petersen nu al vast Holberg-*studenis* van groot nut zou zijn geweest.

Zeker is het dat deze uitgave van Roos in nut voor leek en *student* ver boven die van Dr. Brix staat, welke bij Gyldendal is uitgekomen hoewel die de alleraardigste illustraties van Hans Tegner reproduceert. Wat die tekeningen van de man met de voorbeschikte naam o.a. aan die uitgave voor waarde bijzetten is toch ook voor menigeen die niet uit de eerste hand zich in het leven van die tijd, b.v. de kostumes, heeft in kunnen werken, een niet te versmaden bijdrage tot de kennis van de eeuw van Holberg.

Gent (*Belgie*). H. Logeman.

C. Martin Lutta, Der Dialekt von Bergün. (Beihefte zur Zeitschr. f. roman-Philol., 71). Halle, Niemeyer. 1923. (Pr. *f* 12, bij abonn. *f* 10).

Het is niet mogelik van deze brede, aan taalkundige feiten overrijke, studie een kort overzicht te geven; zij verdient en eist trouwens een uitvoerige bespreking, doch die kan noch op deze plaats, noch van de schrijver dezer aankondiging, die in retoromanicis weinig bevoegd is tot oordelen, worden verwacht. Ik zal mij dus bepalen tot een beschrijving van het werk en tot het vermelden van enkele taalverschijnselen die mij er biezonder in hebben getroffen.

De jonggestorven schrijver, geboortig uit Zuoz in het Boven-Engadin, heeft van het schilderachtig gelegen Bergün, dat aan hen die uit het Domleschgdal langs de Albulapas naar de vallei van de Inn zijn gereden duidelik vóór de geest zal staan, de taal beschreven met een bewonderenswaardige nauwkeurigheid. Zijn leermeesters en vrienden, de vermaarde kenners der Romaanse dialecten van Zwitserland, Gauchat, Jud, Fankhauser roemen ten zeerste zijn fijn gehoor voor klankvariëteiten [1]), en de lezing van het boek doet hem ons kennen als een geleerde die aan een grote eerbied voor de feiten, ook als zij in onverklaarbare strijd zijn met de regel, een strenge methode paart.

Bergün is door zijn ligging en door zijn geschiedenis in de Middeleeuwen nauw verbonden met de dorpen van het Albuladal, waar het „Nidwaldisch" wordt gesproken; met de Engadiners aan gene zijde van de Albulapas komt het, na de Hervorming, in aanraking door de Engadinse predikanten en de vertaling van het Nieuwe Testament door Bifrun; het Boven-Engadins wordt er de taal die men schrijft, terwijl in het overige deel van het dal van de Albula — op Filisur na — het „Oberwaldisch" in geschriften wordt gebezigd. De schrijver nu weet, in het Bergüns, een ouder „Nidwaldisch" element te herkennen en te scheiden van latere Engadinse taaleigenaardigheden. Het eerste is verreweg het belangrijkste; een veel groter aantal oudere isofonen verbinden het dialect van Bergün met Alvaneu, dat ligt aan de ingang van de vallei van de Albula, daar waar deze in de Domleschg valt, dan met het Boven-Engadin; de taal bevestigt dus, volgens de schrijver, volkomen de uitkomsten van het geschiedkundig onderzoek.

De verhandeling omvat, behalve een geografiese beschrijving van het dorp Bergün en een overzicht van zijn geschiedenis, een tot in de kleinste details uitgewerkte klankleer van het dialect; aan de morfologie en de lexicologie is geen afzonderlik hoofdstuk gewijd, al zijn zij niet geheel uitgesloten [1]). Eigenlik geeft de schrijver veel meer dan fonetiese biezonderheden van het Bergüns alleen; daar hij deze voortdurend vergelijkt met de uitspraak der klanken in geheel Grauwbunderland, leert hij ons ook deze. Men kan zeggen dat, evenals Walberg's *Saggio sulla fonetica del parlare di Celerina-Cresta*, Lutta's werk, hoewel het slechts de taal van één bepaald dorp beoogt, voor de kennis van het Retoromaans in het algemeen zeer belangrijk is.

Ik vestig in de eerste plaats de aandacht op de talrijke gevallen van teruggang tot monoftongen van, uit Latijnse monoftongen ontstane, tweeklanken, zowel in het Boven-Engadin (bijv. *tearra* wordt *terra*, p. 68 n. 1) als in het Bergüns (bijv. *doᵒrme* wordt *dorme*, p. 106). Dat zulk een regressie ook in andere Romaanse talen is aan te wijzen, lijkt mij zeker: indien het Oudprovencaals de Latijnse open *e* bewaart, behalve wanneer er een palataal op volgt, in welk geval hij wordt gediftongeerd tot *ie*, dan wil dit niet zeggen dat die Latijnse klank vóór niet-palatalen onveranderd is gebleven, maar wel dat de verlenging die hij in het latere Latijn aan het eind ener syllabe en vóór bepaalde groepen van consonanten had ondergaan, tot een splitsing van *ȩ* in *ȩȩ* had geleid; vóór palataal wordt dan, door assimilatie van het eerste element aan de palataal, deze diftong tot *ie*, terwijl bij afwezigheid van een palataal de *ȩȩ* terugkeert tot *ȩ* [2]). In het Bergüns is het resultaat van *ȩ* vóór *i*, *u* en *j ie*, vóór *a* is het *ȩ* uit ouder *ia*. Hoewel men niet dan met omzichtigheid van de ene Romaanse taal uit conclusies mag trekken

[1]) De eerste schreef een fijngevoeld „Geleitwort", de beide laatsten hebben het handschrift, door de schrijver nagelaten, voor de druk gereed gemaakt en hebben het uitgegeven.

[1]) Op p. 325 en vlgg. worden enige verschillen in verbuiging en vervoeging tussen het Bergüns en het Boven-Engadins opgenoemd, terwijl op p. 327, 332 en 334 de woordenschat van het Bergüns wordt vergeleken met die van het Boven-Engadins, van Filisur en van Alvaneu.

[2]) Ik behandel deze kwesties uitvoeriger in een studie die weldra zal verschijnen.

Digitized by Google

voor een andere, geven bovenstaande feiten toch een quasi-zekerheid aan de onderstelling dat de zogenaamde „voorwaardelike" diftongering in meer dan één Italiaans dialect ook niet aldus moet worden opgevat alsof vóór *i*, *u* de klinker tot tweeklank werd, terwijl hij in andere gevallen onveranderd bleef, maar dat ook hier een oorspronkelik algemene tweeklank vóór *i*, *u* door assimilatie met *j*, *u*, tweeklank is gebleven, en anders terugging tot monoftong.

Dat vóór *r* + *cons*. en *s* + *cons*. de *ę* en *ǫ* een speciale ontwikkeling hebben (p. 71 en 107), wordt door feiten uit ander Romaans taalgebied bevestigd [1]).

Zeer curieus zijn, in sommige Retoromaanse dialecten, de zogenaamde „verharde" diftongen, waarover Lutta veel wetenswaardigs mededeelt (p. 313 en vlgg. en elders). Onder deze term verstaat men — hij is bedacht door Gartner — het resultaat der verandering van *i*, als onbetoond tweede element ener diftong, in *g* of *k*, bijv. Lat. p i r u *pekr*, p i r a *pegra*. Of het *g* of *k* is, hangt af van de consonant die volgt, nl. *g* vóór zachte, *k* vóór harde. Indien het woord zwak wordt geaccentueerd, kan de explosief geheel verdwijnen, terwijl *k* tot *g* kan worden, ook al wordt hij door een harde medeklinker gevolgd.

Amsterdam. J. J. Salverda de Grave.

E. Fraenkel, Baltoslavica, Beiträge zur balto-slavischen Grammatik und Syntax. (Ergänzungsheft zur Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der idg. Sprachen, Nr. 1). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1921. (Pr. 4 Mrk.).

Dit boekje, dat ik Idg. Forsch. Anz. 41, 33—35 reeds aankondigde, bevat op 74 bladzijden (p. 75—84 indices, „Nachträge", afkortingen) allerlei notities uit des auteurs „Zettelkasten", deels als losse opmerkingen meegedeeld, deels tot grotere artikels samengevoegd. Hoewel men bezwaarlik beweren kan, dat de gewichtige vraagstukken der Baltiese of Slaviese taalkunde in dit boekje in een nieuw licht verschijnen of zelfs in het centrum der beschouwing staan, moet het door ieder gelezen en geëxcerpeerd worden, die zijn opinie over allerlei taalverschijnselen op een volledige kennis van de totnogtoe meegedeelde en wetenschappelik geanalyseerde details wil bouwen.

In deze tweede aankondiging, die ik van Fraenkels arbeid publiceer, acht ik het niet nodig om op biezonderheden in te gaan.

Leiden. N. van Wijk.

U. Kahrstedt, Griechisches Staatsrecht. Band I, Sparta und seine Symmachie, mit vier Excursen über den kretischen Staat, das korinthische Kolonialreich, das Wesen des archaischen Staates, die Amphiktyonie von Delphoi. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1922. (Pr. *f* 9.50).

In het Vorwort verklaart de auteur, dat de tijd der „Staatsaltertümer" voorbij is en dat de historische behandeling van de stof voor een juridische behoort plaats te maken. Had ik me eerder in de beteekenis van deze verandering ingedacht, dan had ik het boek misschien teruggezonden en dan zou de bespreking allicht niet zoo ongepast lang zijn uitgebleven. Maar ik liet den tijd voorbijgaan en zoo rest me niets dan de Museumredactie mijn verontschuldigingen aan te bieden voor mijn getalm. Hoewel het me van het hart moet, dat ik met groote belangstelling uitzie naar deel II, waarin Athene, en III, waarin das Wesen der πόλις en die übrigen Grundlagen und Vorbedingungen der griechischen Monarchie zullen beschreven worden, waarbij meer bronnenmateriaal ter beschikking zal zijn en de taak van den auteur dankbaarder zal wezen, getuig ik toch gaarne van mijn dankbaarheid voor dit eerste deel. Het spreekt echter van zelf, dat juist mijn ondeskundigheid me huiverig maakt voor het uitspreken van een oordeel, alleen trof het me, dat de auteur, die in de voorrede zegt: Ich bin ganz bewuszt nur auf die Quellen zurückgegangen und habe mich mit der Literatur nur ausnahmsweise auseinandergesetzt, zich ook over de bronnen zoo weinig uitlaat. Eens beklaagt hij zich over Plutarchus, die zoo weinig waard is als bron in deze materie en neemt dan dankbaar zijn toevlucht tot Xenophons Hellenika, die waar het zekere Seitenschauplätze geldt weer moeten onderdoen voor de Hell. Oxyrrh. (p. 35); een meer uitvoerige bespreking der auteurs heb ik echter niet aangetroffen. Bij een onderwerp als dit zal toch een historische beschouwing telkens noodig zijn en die heb ik wel eens gemist, zoo b.v. in de bespreking van Plut. Lyk. (niet Lys. zooals op p. 274 staat) 6; hier heeft m.i. de auteur verzuimd an der Hand der griechischen Quellen die Rechtsfragen schärfer zu formulieren. In de veel besproken plaats wordt verteld, dat oorspronkelijk het volk slechts de probouleumata van geronten en koningen had te bekrachtigen zonder ze te bespreken. Later bedierf het volk door afnemen en toevoegen die voorstellen tot de koningen Polydoros en Theopompos bepaalden, dat koningen en ouden, als het volk een verkeerd besluit nam, dit mochten casseeren. Dit stelsel heeft op zich zelf niets ongerijmds, zooals Schr. meent, maar het was zijn recht geweest te verklaren, dat hij het bericht van Plutarchus omtrent een amendeeringsrecht van de Apella onbetrouwbaar acht en hiervan heb ik niets gevonden.

Op p. 101 vertelt Schr. hoe volgens Hell. 3. 2. 30 sq. Elis genoodzaakt wordt de onderworpen stadjes vrij te laten, die ieder afzonderlijk leden van de Symmachie worden; op p. 293, dat Sparta, dat zoozeer voor de autonomie der kleine staten had gestreden, in 371 voor zich en ὑπὲρ τῶν συμμάχων (Hell. 6.3. 19) zweert doch het zelfde niet duldt van de Atheners en de Thebanen; na Leuktra echter treedt „sofort der alte korrekte Gebrauch" weer op; maar de bewijsplaats (Hell. 6, 5. 3) hiervoor aangehaald slaat op heel iets anders. De Atheners zien met leede oogen, dat Sparta in weerwil van zijn nederlaag nog zooveel gezag heeft onder zijn bondgenooten; daarom zenden zij gezanten in alle richtingen uit om de hoogstgeplaatste magistraten in iederen staat afzonderlijk den vrede te laten bezweren; dit streven heeft succes, alleen Elis weigert, omdat het ook uit naam van de bedoelde onderworpen staatjes wil zweren; over de gevolgen en het oordeel van Sparta geen woord.

Ik waag het niet wegens de onvoldoende gegevens in de auteurs te beslissen, of Schr. juist oordeelt over het wezen van het korinthische Kolonialreich; mij wil het voorkomen, dat er minder van onderworpenheid dan wel van een piëteitsverhouding sprake was bij de kolonies en dat er veel takt van de moederstad noodig was om het „rijk" bij elkaar te houden, een takt, waarin Korinthe tegenover Korkyra is tekortgeschoten.

Om den rijken inhoud van het boek nog even te doen uitkomen, noem ik tenslotte de titels der hoofdstukken:

[1]) Zie noot 2 vorige kolom.

Digitized by Google

Das Staats- und Bundesgebiet, die Staats- und Bundesangehörigen, die Staats- und Bundesorgane, der Staats- und Bundeszweck benevens de in den aanhef genoemde Excurse.

Den Haag. E. van Hille.

F. Cumont, Die Mysterien des Mithra. Ein Beitrag zur Religionsgeschichte der römischen Kaiserzeit. Autorisierte deutsche Ausgabe von G. Gehrich. Dritte vermehrte u. durchgesehene Auflage, besorgt v. K. Latte. Leipzig-Berlin, Teubner. 1923. (Pr. *f* 2.20, geb. *f* 2.83).

Dit boek van den bekenden godsdiensthistoricus behandelt in zes hoofdstukken achtereenvolgens „Die Anfänge", p. 1—28, „Die Ausbreitung im römischen Reiche", p. 29—75, „Mithra u. die kaiserliche Gewalt", p. 76—94, „Die Lehre der Mysterien", p. 95—135, „Die Liturgie, der Klerus u. die Gläubigen", p. 136—163, „Mithra u. die Religionen des Kaiserreiches", p. 164—198, en bevat voorts een aanhangsel over „Die mithrische Kunst", p. 199—219, „Anmerkungen", p. 220—226, een tweede aanhangsel over „Die hauptsächlichsten Arbeiten über die Mithrasmysterien seit 1900", p. 227—241 en een „Register", p. 242—248.

De auteur schetst ons in beknopten stijl, hoe de kultus van den persischen god Mithra, oorspronkelijk de genius van het hemellicht, p. 3, later met de zon geïdentificeerd, p. 11, van lieverlede in het Westen doordrong en sinds het einde van de eerste eeuw n. Chr. in het Romeinsche rijk invloed begon te verkrijgen, p. 34. De voornaamste factoren van zijne verspreiding waren de soldaten, slaven en kooplieden, p. 36 en 69 ff. Sinds het einde van de tweede eeuw begunstigden ook de keizers den Mithrasdienst, p. 78 vlgg. De „mithrische" kunst stond op geen hoog peil, p. 205 en 217 f.f. ; met de ethica was het blijkbaar beter gesteld, p. 125 vlgg. De Mithrasdienst doet in meer dan één opzicht aan het Christendom denken, maar vele overeenstemmingen tusschen de mithrische leer en het katholieke geloof laten zich uit hun gemeenschappelijken oosterschen oorsprong verklaren, p. 184.

Het spreekt vanzelf, dat omtrent een onderwerp, waarvan onze kennis hoogst fragmentarisch is, de meeningen der deskundigen nog al eens uiteenloopen. O. i. gaat Cumont te ver, wanneer hij op p. 188 verzekert: „einen Augenblick lang schien es, als sollte die Welt dem Mithra gehören," vgl. de opmerkingen van schrijver dezes in „Das antike Mysterienwesen" 2. opl. (1919) p. 69 vlg. Afgezien nog van andere redenen, was het toch a priori reeds uitgesloten dat een religie, die noch in Egypte, p. 30 noch in de helleensche gebieden, p. 29 ooit inheemsch werd, en de vrouwen principieel buitensloot, p. 163, ooit een wereldgodsdienst kon worden. Er valt ook omtrent bijzonderheden nog een en ander aan te merken, o.m. is de bekende passage uit Apuleius' Metamorphosen XI, 23 over de inwijding in de Isismysteriën, p. 150 vlg. vrij slordig vertaald.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

J. Th. Beysens, Logica of Denkleer. Derde geheel omgewerkte druk. Leiden, G. F. Théonville. 1923.

Na den dood van Prof. de Groot is Prof. Beysens ten onzent de eerste vertegenwoordiger van de Neo-Scholastiek, die wat den vorm betreft het Latijn door de volkstaal heeft vervangen en ten opzichte van den inhoud tot leus genomen: *vetera novis augere*. Het is vooral de Leuvensche school met den bekenden Kardinaal Mercier aan het hoofd, die de bezwaren van velen tegen zulke nieuwigheden heeft weggenomen, niet het minst door te betoogen, dat het nieuwe volstrekt niet iets nieuws is, maar zich goed aansluit bij de fundamenteele opvattingen van den H. Thomas en diens grooten leermeester Albertus. Het door hen gezuiverde Aristotelisme, toegepast naar de eischen van dezen tijd, wordt ons dus als de *philosophia perennis* geleerd.

Zoo heeft Prof. Beysens gedaan in een reeks van leerboeken waarvan, indien de reeks genummerd ware, de Logica het eerste deel zou zijn. Gaarna wil ik hier met enkele woorden dezen nieuwen druk ervan aankondigen. Het is inderdaad een gelukwensch waard, zoowel aan den hooggeleerden schrijver als aan de Nederlandsche studenten, dat zulk een werk, in derden druk tot 351 blz. uitgedijd, in onze taal kan verschijnen. Ik schrijf dit in de eerste plaats toe aan de verdienstelijke wijze waarop de schrijver in 't algemeen zijn onderwerp behandelt. Om deze reden en in 't bizonder om de uitvoerige behandeling van het normatieve denken mag het werk zeker ook buiten den katholieken kring op belangstelling rekenen.

Binnen en nog meer buiten dien kring bestaan er tegen Prof. Beysens' Logica, bij alle waardeering, vele bezwaren. Het is hier niet de plaats om in bizonderheden zulks aan te toonen. Als blijk van belangstelling zij het me echter vergund een opmerking over de algemeene indeeling van het werk te maken. Op blz. 8 verzekert de schrijver dat hij volgens een daar uiteengezette redelijke verdeeling zal trachten de denkleer in vier afdeelingen uiteen te zetten. Tot genoegen van onze Hegelaars, kan ik vaststellen dat dit niet gelukt is, want deze denkleer heeft slechts drie afdeelingen. Na een korte inleiding, blz. 1—9, behandelt de schrijver in de eerste afdeeling, blz. 10—109, de bouwstoffen der logische orde, d.z. begrippen of termen en oordeelen, in de tweede, blz. 110—275, de logische denkordening of redeneering, die vorm geeft aan de in de eerste afdeeling besproken stoffen, eindelijk in de derde, blz. 276—329, het doel der logische orde, nl. het verwerven van wetenschap of het vinden van waarheid, waarbij de bespreking van de middelen of methoden om dat doel te bereiken de grootste plaats beslaat. Er volgt dan nog als een kort aanhangsel, blz. 330—351, een overzicht van wat hier en daar over beginselen en normen is gezegd.

Uit dit overzicht blijkt wel de afwijking van het zoo duidelijk op blz. 8 uitgesproken voornemen. Wat is de reden van deze afwijking, die, als ik me niet vergis, in het werk zelf niet wordt aangeduid? Ik geloof wel dat er meer dan één goede oplossing van dit probleem mogelijk is en geef hier eenig materiaal, dat daarbij van dienst zou kunnen zijn.

De bovengenoemde Kardinaal Mercier heeft zijn wijsgeerige leerboeken, Logica, Criteriologie en Ontologie, volgens zekere „beginselen" van Aristoteles in vieren verdeeld, omdat hij vindt dat zulk een indeeling „Cadre mieux [dan andere] avec la distribution générale de toute étude philosophique" (Logique[5], 1909, p. 70). Hij deelt daarom zijn logica bij voorkeur in op grond van de aristotelische onderscheiding van *causa efficiens*, *c. materialis*, *c. formalis* en *c. finalis*. De causa efficiens

Digitized by Google

(1) van het denken is nu het verstand, het materiaal (2) hebben we in de begrippen van het verstand, wij vormen (3) of ordenen dat materiaal door oordeelen, redeneeren en systematisch rangschikken met behulp van wetenschappelijke methoden, en eindelijk het doel (4) van het denken is het vinden der waarheid. Het eerste en het vierde deel worden door Mercier zeer kort behandeld, omdat hij voor het eerste naar zijn Psychologie, voor het laatste naar zijn Criteriologie kan verwijzen. Eigenlijk, zoo erkent hij, behooren die twee deelen daar ook thuis en bestaat zijn logica slechts uit 2 deelen, stof en vorm van het denken behandelend. Blijkbaar heeft zijn voorliefde voor den vierslag er hem toe gebracht om *préliminair* wat psychologie en *complémentair* wat criteriologie bij zijn logica te voegen.

Prof. Beysens heeft het groote voorbeeld gevolgd en gaat dus uit van de vier zgn. „beginselen" of „oorzaken" van Aristoteles. Maar hij verdeelt zijn stof op een zeer persoonlijke van Mercier afwijkende wijze. Aan het verstand als causa efficiens (1) wordt geen afzonderlijke afdeeling gewijd. Tot de bouwstoffen (2) rekent hij niet alleen, met Mercier, de begrippen, maar ook de oordeelen. Onder vorming (3) of ordening van de stof verstaat hij enkel de redeneering. Eindelijk de wetenschappelijke systematiek en methodologie, door Mercier onder de vorming gebracht, brengt hij naar het laatste deel over het doel (4). Daardoor is nu bereikt (bij Prof. Beysens), dat het laatste deel niet te veel uit het evenwicht valt (nl. I : 100 blz. ; II : 166 blz. ; III : 54 blz.).

Men kan het wel als een voordeel beschouwen, dat er geen afzonderlijk deel aan het Verstand is gewijd: het zou toch slechts herhaling zijn van wat elders in de Psychologie of hier over begrippen, oordeelen, enz. is gezegd. Maar het ontbreken ervan geeft toch aanleiding tot de vraag of die metaphysische indeeling in vieren van Aristoteles wel past voor de logica. Misschien wil de schrijver bij een volgenden druk van zijn Logica ons daarop antwoorden.

Amsterdam. Tj. de Boer.

G. Brom, Barok en Romantiek. Groningen-Den Haag, Wolters. 1923.

Barok is tóch nog meer dan de schrijver aangeeft, en evenwel ook weer wat minder. Hetzelfde zou van Romantiek gezegd kunnen worden. De lezing van deze brochure stemt tot nadenken, en waar de voorgedragen opvattingen op sommige plaatsen tot weerlegging uitlokken, wordt van den inhoud met des te meer profijt kennis genomen. Omvangrijke geleerdheid ligt aan deze 40 levende bladzijden, met 39 bladzijden deels uitvoerige aanteekeningen, ten grondslag; doch bij het lezen der zeer vele boeken werd niet alles even goed doordacht. Te snel, dunkt mij, is het met instemming gelezene aangehaald om het betoog, uit eigen overtuiging en bevinding reeds geformeerd, te steunen, zoodat een enkele maal zelfs uitspraken worden aangevoerd, die met elkander in tegenspraak zijn. Zij zijn gezaghebbend deze uitspraken, zeer zeker, doch als Brom ooit Rembrandt bestudeert zooals hij het Vondel deed — ik bedoel de werken zelf en zich daarin verdiept — dan zal hij bespeuren in zekere gevallen hooger beroep te hebben gezocht bij waarlijk lagere instantie.

Het boek als bespiegelende essay leent zich weinig tot bespreking in dit tijdschrift, dat vooral philologische en historische beoordeelingen bevat. Het gaat niet aan binnen zijn kolommen een aesthetiseerend tribunaal op te slaan.... van welke instantie dan ook! —

Rome. G. J. Hoogewerff.

SCHOOLBOEKEN.

A. Gratama, Onze Letterkunde, 1e en 2e deel. Groningen, Wolters. Resp. 1924 en 1923. (Pr. p. dl. *f* 2.90, geb. *f* 3.50).

Nog onlangs is het twistpunt ter sprake gebracht, of men beter doet met bij het literatuuronderwijs te beginnen met de behandeling van schrijvers uit onze eigen tijd, en, teruggaande, tot de Middeleeuwen op te klimmen, dan wel met, na een ietwat gewaagde sprong naar die oude tijden, de voortschrijdende gang der geschiedenis te volgen en geleidelik naar het hedendaagse af te dalen. Beide methoden hebben hun verdedigers en hun leerboeken-materiaal. Intussen beginnen we allen met in de eerste en twede klasse, waar geen eigenlik letterkunde-onderwijs wordt gegeven, maar waar de keuze van de leesstof toch, vooral naar mate men verder komt, min of meer door letterkundige kritiek wordt bepaald, voornamelik uit de nieuwe (zij het dan niet uit de nieuwste) letterkunde te putten. In de derde of vierde klasse komt dan de eigenlike behandeling van „de literatuur". Ik voor mij geloof dat de voorstanders van de twee richtingen in het wezen der zaak, het leren lezen van literatuur, niet zo veel van elkaar verschillen, in zo verre dat ze wel beiden rekening zullen houden met het bevattingsvermogen van hun leerlingen en de één zijn derde-klassers geen liederen van Hadewijch, de ander hun niet het Lied van Schijn en Wezen zal voorleggen. Er zijn verschillende wegen die naar Rome leiden. Persoonlik echter ben ik het eens met mej. Gratama, dat we liefst door het in een jaar of drie doorlopen van de weg der historie een zij het wat schematiese voorstelling moeten geven van de wijze waarop onze letterkunde zich heeft ontwikkeld. Het kiezen van deze weg, waarbij de moeilikheid van het Middelnederlands inderdaad geen onoverkomelik bezwaar is, heeft Van den Bosch al jaren geleden bepleit door er op te wijzen, dat men juist in de Middeleeuwse literatuur met zijn volksaardig karakter heel wat kan vinden dat geschikt is voor jeugdige beoefenaars, en dat inzicht heeft hij in zijn „Oud-Nederlandsch Leesboek" in praktijk gebracht. (Vergis ik mij als ik in mej. Gratama's opzet van het eerste deel zowel als in de, overigens zelfstandige, keuze van leesstukken de invloed van dat boek meen te bespeuren? In het „Woord vooraf" zie ik wel andere namen genoemd, maar de zijne niet.) Wel merkt men tussenbeide bij de leerlingen een verlangen om nu en dan ook eens iets moderns op school te lezen, maar het kan geen kwaad om, tussen de naar chronologiese volgorde gerangschikte lektuur door, af en toe een nieuwere schrijver ter hand te nemen en zodoende misschien tegelijk enige richting te geven aan de vrije lektuur, waarin de leerlingen toch ook intussen hun gang gaan. Bovendien ligt het voor de hand om af en toe op een direkt verband tussen de Middeleeuwen en latere tijd te wijzen en zoals schrijfster doet, na de oude Beatrijs die van Boutens te lezen, of bij de behandeling van de Reinaert eens een stuk te vergelijken met wat er in Reineke Fuchs of in Streuvels' volksboek uit is gegroeid. Bij de

Digitized by Google

legenden en kerstliederen kan Marie Koenen ter sprake komen en zo is er wel meer.

Mej. Gratama heeft een boek willen maken dat de leerling niet, na de school te hebben verlaten, zo gauw mogelik „overdoet" of vergeet, maar later nog eens graag ter hand neemt; de ondervinding zal hier moeten leren, maar de oppervlakkige kennismaking doet me wel geloven dat de kansen goed staan. De inrichting is in de trant van de bekende werken van Van Schothorst en van Bastiaanse; bespreking van historiese perioden resp. van schrijvers afzonderlik wordt telkens gevolgd door een beknopte keuze uit hun werk. Die besprekingen, door aardige citaten als motto ingeleid, blijven niet beperkt tot een streng histories verslag: schrijfster heeft er vooral een schoolboek van willen maken en weet de belangstelling levendig te houden door ook hier telkens op verband met de nieuwe tijd te wijzen, b.v. door bij de Britse romans Wagner te noemen, door het memoreren van de oprichting van een standbeeld, van de vertolking van Vondel's stukken door Royaards. Bij Hooft wordt Perk's „Aan de Schim van P. C. Hooft" afgedrukt; typiese biezonderheden illustreren het hoofdstuk over de rederijkers. Bondige samenvattingen en levendige verhaaltrant maken het boek het tegengestelde van „taai". De verwerking van het voedsel met paedagogiese zuurdesem heeft dit omvangrijker, maar ook luchtiger, smakeliker en verteerbaarder gemaakt. Het twede deel, waar de uitgebreidheid van de stof (het behandelt de tijd van 1550—1800; het derde deel moet blijkbaar nog komen) tot beperking dwingt, geeft misschien wat minder verband met andere literaturen dan het eerste (bij de Warenar had l'Avare, bij de Lucifer Milton wel even mogen vermeld worden). Een gelukkig denkbeeld acht ik de invoeging (in deel I) van een hoofdstuk over Dante met korte uiteenzetting van het wereldstelsel van Ptolemaeus. Het eigenlike geschiedverhaal zowel als de keuze van de stukken getuigen dat de schrijfster onze literatuur zelfstandig heeft bestudeerd, en voor zover ik na enige „Stichproben" kan oordelen, zijn de teksten goed verzorgd [1]).

Wat de inhoud betreft heeft het boek zó veel aantrekkeliks dat het niet nodig had een m.i. minder gelukkige nieuwigheid: er een plakboek van te maken. Met de bedoeling dat de leerling het zelf met briefkaarten, uitknipsels uit het Panorama en dgl. zal illustreren, zijn onregelmatig verspreid een groot aantal bladzijden wit gelaten. Zo vindt het voorbeeld van Verkade navolging. (Ondergetekende moet er voor uitkomen zelf een groot liefhebber van uitknippen en inplakken van prentjes te zijn, maar vreest voor 't eindresultaat een beetje wat het uiterlijk van dit zo fraai gedrukte en keurig uitgegeven werk betreft; hij zou meer voor 'n afzonderlik plakboek zijn!) Hoe het zij, de boven aangehaalde wens van de schrijfster zou dunkt me zelfs zonder de plakkerij wel kans op verwezenliking hebben. Misschien zou voor een volgende druk nog dit overweging verdienen: de lijst van adressen in binnen- en buitenland waar men briefkaarten kan kopen er op een afzonderlik blaadje in te leggen, maar in het boek op te nemen een lijst van werken en tijdschriftartikelen om de leerlingen, die na de schooljaren aandrang voelen wat dieper in de letterkunde door te dringen, de weg te wijzen.

Den Haag. D. C. Tinbergen.

[1]) Is de tekst op blz. 139 r. 2 verantwoord? Bij W. Martijn en het Kerelslied had wel even mogen zijn aangegeven dat van het eerste een fragment en dat het twede verkort is opgenomen. — En is het waar dat Erasmus de Bijbel (dus ook het O. T.) uit 't oorspronkelike heeft vertaald? — Op blz. 226 r. 3 vind ik het woord „wedergeboorte" in het verband waarin het voorkomt minder gelukkig.

Maître Pierre Pathelin, farce du XVe siècle avec notices et notes explicatives par **Th. Stille**. Deuxième édition. Amsterdam, Meulenhoff. (Pr. ƒ 0.75).

Zooals wij in het voorbericht lezen, is het succes met de grappen van Pierre Pathelin en van den herder Thibault nog niet uitgeput. Van de bewerking door Th. Stille is de tweede uitgave verschenen.

Dit aardige boekje zal zijn weg dan ook wel weer vinden, te meer omdat de bewerker maat heeft gehouden met de „Notes explicatives" in verhouding tot den tekst, die zeer bescheiden van omvang is.

Leiden. A. G. Groenhoff.

Corneille, Polyeucte Martyr. Annotations par **J. W. Marmelstein**. Amsterdam, Meulenhoff. (Pr. ƒ 0.70, geb. ƒ 0.95).

Dit boekje is even keurig uitgevoerd als Le Tartuffe, in dezelfde uitgave van Meulenhoff.

De uitleggingen zijn in het Hollandsch, wat menig leerling op prijs zal stellen.

Jammer, dat tal van drukfouten het ontsieren. Voor een boekje, dat gebruikt wordt om een vreemde taal te leeren, wel een groot gebrek.

Leiden. A. G. Groenhoff.

Molière, Le Tartuffe avec notice et commentaire par **J. Fransen**. Amsterdam, Meulenhoff. (Pr. ƒ 0.70, geb. ƒ 0.95).

Ziehier een boekje, waarop ook onze leerlingen hunne keus zouden doen vallen: smakelijk uitgevoerd en zonder geleerde uitleggingen. De verklaringen onder aan den voet der bladzijde noodigen den lezer vanzelf uit, hiervan kennis te nemen. Aan deze uitnoodiging wordt heel wat eerder gevolg gegeven, dan wanneer achter in het boekje gezocht moet worden. Een mooi en leerzaam boekje.

Leiden. A. G. Groenhoff.

Molière, Les Précieuses Ridicules avec notices et notes explicatives par **Th. Stille**. Deuxième édition. Amsterdam, Meulenhoff. (Pr. ƒ 0.65, geb. ƒ 0.90).

Weer een boekje, verschenen in de Uitgave Les Meilleurs Auteurs Français van Meulenhoff, dat de belangstelling zal wekken van onze leerlingen, zoowel door de wijze van uitgaaf als door de behandeling.

Behalve eene afbeelding, is aan het werkje toegevoegd: „Chanson de Mascarille" op muziek.

Wil men opmerkingen maken, dan zou men kunnen vragen of het gewenscht is in den tekst noten te plaatsen, die naar de aanteekeningen achter in het boekje verwijzen, waar dan soms te lezen staat: „deze zin werd bij de voorstelling weggelaten." Dit zal den gewonen lezer zeker wel volkomen koud laten.

Leiden. A. G. Groenhoff.

Bij de firma J. B. Wolters (Groningen, den Haag, 1924) zag het licht de zevende druk van B. E. Bouwman

Digitized by Google

en Th. A. Verdenius, *Deutsche Literaturgeschichte*, nebst Lesebuch für höhere Lehranstalten, mit Abbildungen und Portraits. Van de vorige uitgaven onderscheidt zich deze zevende door een aanhangsel, waarin de allerjongste literatuur (1910 tot heden) door proeven van dichters en prozaschrijvers is vertegenwoordigd. Een overzicht van de voornaamste werken die verdere studie van een bepaalde periode mogelik maken, besluit het boek. De beide delen kosten per deel *f* 2.75; te zamen geb. *f* 6.25.

Van 't eerste deeltje van *Goldne Worte Deutscher Dichter* door G. Ras is thans bij de fa Meulenhoff te Amsterdam reeds een 4de dr. verschenen, van 't tweede, dat in *Museum* XXXI 134 besproken is, een derde. Ook buiten de school zal deze keurige bloemlezing gaarne gebruikt worden.

Van *Uitstapjes op verschillend gebied*, door A. D. Leeman ('s-Gravenhage, Gebr. van Cleef, 1925) is een tweede deeltje verschenen (zie *Museum*, Febr. 1925, kol. 141).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

N. Taalgids, XIX, 2: Tj. Sterringa, Staring als navolger v. Wieland. — W. de Vries, Invloed v. neiging tot beknoptheid op vorming en bet. v. verba. — Aankond. en Meded. — Boekbeoord. — Bladvull. — Uit de Tijdschr.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, XIII, 1-2: Th. Horsten, Vondel en „d'oude wijse Heidenen". — H. Linnebank, A. Walgrave en G. Gezelle. — D. A. Stracke, Deken Herman uit den Reijnaert. — P. J. J. Diermanse, Vondel's Hymnus over de Scheeps-Vaert en Lof der Zeevaert. — H. J. Endepols, Walch's Stud. over Litt. en Tooneel. — W. J. M. H. Berden, Een uiltje knappen (vangen). — H. Linnebank, Het gezelschap v. d. puntletters.

Engl. Studies, VII, 2: E. Kruisinga, A Guide to Engl. Studies. — Dez., Contrib. to Engl. Syntax. — Notes a. News. — Points of Mod. Engl. Syntax. — Rev. — Brief Mention. — Bibliogr.

Anglia, XLIX, 1: W. F. Schirmer, Das Sonett in der Engl. Liter. — E. Juhnke, Ch. Kingsley als sozialreform. Schriftsteller. — M. C. Struhle, The Indebtedness of Ford's „Perkin Warbeck" to Gainsford. — O. B. Schlütter, Weitere Beitr. z. ae. Wortf.
Id., Beibl., XXXVI, 1: H. Marcus, Die Entstehung von „Rule Britannia" (Fortsetzung).
2: H. Marcus, als boven (Fortsetzung).

Historische Vierteljahrschrift, XXX, 2 u. 3: Körte, Die attische Demokratie des 4. Jahrhunderts; Holtzmann, Orientpolitik des Reformpapsttums und der erste Kreuzzug; Kaegi, Hutten und Erasmus; Grosz, Reichskanzlei und oesterreichische Hofkanzlei; Stern, Leopold I von Belgien und die Krisis 1840.

Studiën, C III, April: In memoriam P. L. Franke. — J. Stein, Missionaris en Astronoom, IV. — H. Duurkens, S. Thomas' Sacramentshymnen. — Th. Paimans, Doelmatigheid en Godsbestaan. — A. Reichling, „De Sirkel". — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Boekzaal der geheele Wereld, 1925, Jan.: Red., Inleiding. — F. Sassen, De Weg der Waarheid. — M. A. P. C. Poelhekke, Gezelle-Publicaties. — W. Moens, Poëzie van onzen Tijd. — G. Knuvelder, Knut Hamsun. — Boekennieuws. — Uit Boek en Blad. — Verscheidenh.
Febr.: P. Maximilianus, Chesterton over St. Franc. — K., Th. Wolff's Mémoires. — J. v. d. Meij, De Waarde v. h. Ornament. — B. Verhoeven, Holl. en Vl. Vertelkunst. — Zweedsche Red., S. Undset's Leven en Werk. — Boekenn. — Uit Boek en Blad. — Verscheidenh. — Ontv. Boeken.
Maart: G. de v. d. Schueren, Van Reizen en Trekken. — J. Vandervelden, B. Shaw's St. Joan. — J. Engelman, Pissarro en het Impressionisme. — Tsj.-Slow. Red., Kron. d. Tsj.-Slow. Liter. — Zwits. Red., Kron. d. Zwits. Lit. — Boekennieuws. — Uit Boek en Blad. — Versch.
April: J. v. d. Mey, Over Boeddh. Kunst. — H. v. d. Mark, Jav. Legenden. — A. v. Duinkerken, Drie Literaten. — V. Cleerdin, Benedict. Monnikenleven. — Ital. Red., Kron. d. Ital. Liter. — Godsd. en Apol. — Opvoedk. en Wijsbeg. — Rom. en Ontspanningslect. — Dichtw. — Kunst. — Gesch. — Uit Boek en Blad.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Ahn en Moret, Hoofdz. Fr. Spraakk.: B. en M. v. d. Ver. v. Ler. in Lev. T. 1925, n°. 38 (v. Bellen).
Bolkestein, Econom. leven in Griekenland: Tijdschr. voor Gesch., 40, 1 (Van Dillen).
Brom, Barok en Romantiek: Tschr. v. T. en Letteren XIII, n°. 1-2 (Knippenberg).
Brom en Hensen, Rom. bronnen: Tijdschr. voor Gesch., 40, 1 (E. v. Gelder).
Van Doorn, Engl. Prose: B. en M. v. d. Ver. v. Ler. in Lev. T. 1925, n°. 38 (Zandvoort).
Engels, Hooft: Leuvensche Bijdr. XVI, n°. 4 (J. V.).
Fernhout, Latijn leeren I: Tschr. v. T. en Letteren XIII, n°. 1-2 (Meuwese).
Geyl en Kruisinga, Engl. in the 19th Century I: B. en M. v. d. Ver. v. Ler. in Lev. T. 1925, n°. 38 (Zandvoort).
Groeneveld Meyer, Tariefwetgeving tijdens Willem I (De Boer).
Van Groningen, Gymnasiarque: Rev. Crit. 1925, n°. 5 (Besnier).
De Groot, Hamlet: B. en M. v. d. Ver. v. Ler. in Lev. T. 1925, n°. 38 (Zandvoort).
Kalff, Westeurop. Letterk. I: Leuvensche Bijdr., Bijbl. XVI, n°. 4 (Boon).
Korthals Altes, Polderland in Engeland: Tijdschr. voor Gesch., 40, 1 (Unger).
Kossmann, Versrhythme: Tschr. v. T. en Letteren XIII, n°. 1-2.
Kruisinga, Grammar of Mod. Dutch: B. en M. v. d. Ver. v. Ler. in Lev. T. 1925, n°. 38 (v. Haeringen); Tschr. v. T. en Letteren XIII, n°. 1-2.
De Lange en Struik, Fr. Vertaaloef.: B. en M. v. d. Ver. v. Ler. in Lev. T. 1925, n°. 38 (v. Bellen).
Lansberg, Methodiek: Tschr. v. T. en Letteren XIII, n°. 1-2 (Knuvelder).
Meyers, Middeleeuwsch recht: Tijdschr. voor Gesch., 40, 1 (Tenhaeff).
Mooy, Gesch. der prot. kerk in Indië: Tijdschr. voor Gesch. 40, 1 (Eekhof).
Padberg, Alb. Thijm: Leuvensche Bijdr. XVI, n°. 4 (F. B.).
Padberg, Mooie Taal: Tschr. v. T. en Letteren XIII, n°. 1-2 (Serrarens).
Poelhekke, Kultuur en Leven: Tsch. v. T. en Letteren XIII, n°. 1-2 (Knippenberg).
Rutgers, Märchen u. Sage: Tschr. v. T. en Letteren XIII, n°. 1-2 (Knippenberg).
Verdkamp, Butler: Lit. Zentralbl. 1925, n°. 3.
Verhagen, Voordrachtskunst: Tschr. v. T. en Letteren XIII, n°. 1-2 (v. d. Wiel).
Vermeulen, Gesch. der Ned. Bouwkunst: Tijdschr. voor Gesch. 40, 1 (Hudig).
Vissink, Scott: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 1-2 (Knippenberg).
De Vooys, Verz. Opst. I: B. en M. v. d. Ver. v. Ler. in Lev. T. 1925, n°. 38 (Schepers).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN

J. B. WOLTERS, GRONINGEN, DEN HAAG

ANTIEKE CULTUUR

onder redactie van

Dr. D. COHEN, Dr. E. SLIJPER en Dr. H. WAGENVOORT Jr.

Zoo juist verschenen:

V

ROMEINSCH LEVEN

door Dr. H. M. R. LEOPOLD

Geïllustreerd

Prijs . . . . . f 1,75

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

SCHOOLWOORDENBOEK

OP DE

Gedichten van Homerus

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr.

DERDE DRUK Gebonden f 4.75

UITGAVE VAN A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-M J. TE LEIDEN

J. B. WOLTERS

Zoo juist verschenen:

Groningen en de Ommelanden onder de heerschappij van Karel van Gelder (1514-1536)

door

Dr K. HUIZENGA

Prijs, gebonden . . . f 1,90

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

Verschenen in de

BIBLIOTHEEK VAN MIDDEL-NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE

FERGUUT

van Dr. EELCO VERWIJS en Dr. J. VERDAM

Opnieuw bewerkt en uitgegeven door Dr. G. S. OVERDIEP,

Leeraar aan het Stedelijk Gymnasium te Apeldoorn.

Prijs ing. f 9.50

UITGAVE VAN A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. TE LEIDEN

Supplementum Epigraphicum Graecum

Adiuvantibus P. ROUSSEL, Argentorati, A. SALAČ, Pragae, M. N. TOD, Oxonii, E. ZIEBARTH, Hamburgi, redigendum curavit J. J. E. HONDIUS, Lugduni Batavorum

Volumen primum. — Fasc. I-II — Volumen secundum Fasc. I

Prijs per jaargang van 10 vel druks van 16 pagina's **f 6.—**

Het doel van dit periodiek is een overzicht te geven van de Grieksche Opschriften, die in verschillende boeken of tijdschriften worden gepubliceerd, maar zoo verspreid, dat het zeer moeilijk is voor ieder, die daarvan een studie wil maken, zich van alles op de hoogte te stellen.

SUPPLEMENTUM EPIGRAPHICUM GRAECUM

brengt deze teksten bijeen, verbeterd of zooveel mogelijk bijgewerkt en geographisch gerangschikt.

„Die Inschrifttexte selbst sind gut gedruckt, mit reichlicher Literatur; Fundort und Äusseres der Steine und Schrift sorgfältig berücksichtigt.

Das Ziel all dieser Arbeit ist zunächst, allen an den Inschriften innerlich teilnehmenden Forschern das Neueste mitzuteilen. Dazu gehört u. m. dasz sich noch mehr Bibliotheken und einzelne Freunde der Wissenschaft finden, die den Fortgang des Unternehmens durch Abonnement unterstützen."

F. HILLER VON GAERTRINGEN, Deutsche Literaturzeitung 1925, p. 304—306.

Uitgave van A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij te Leiden

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

32ste Jaargang. **No. 9** **Juni 1925.**

Apolt, Libanius, Apologie des Sokrates (Berlage).
Diehl, Inscriptiones Latinae Christianae Veteres, fasc. I (de Brouwer).
Littmann, Tausendundeine Nacht in der arabischen Literatur (Snouck Hurgronje).
Benedictsen et Christensen, Les dialectes d'Awromān et de Pāwā (Büchner).
Schönfeld, Historiese Grammatika van het Nederlands, 2e dr. (Heinsius).
Lindqvist, Konr. von Helmsdorf, der Spiegel des menschlichen Heils (Scholte).
Veldkamp, Samuel Butler (Gutteling).
Killen, Le Roman terrifiant (Braak).
Calmette, Commynes, Mémoires I (Huizinga).
Wreszinski, Atlas zur altaegyptischen Kulturgeschichte (Boeser).
Güntert, Der arische Weltkönig und Heiland (Caland).
Robert, Die griechische Heldensage, III, 2, 1 (Vürtheim).
Von Woess, Das Asylwesen Aegytens (D. Cohen).
Six, Mutation oder Atavismus (J. M. Blok).
Schoolboeken:
Ahn et Moret, Mots et tournures difficiles (Prins).
Zeller, Phrases détachées sur l'emploi de la préposition, 3e éd. (Prins).
Dez., Le mot dans la phrase, 6e éd. (Prins).
Dez., Premières notions commerciales (Prins).
Sirks-Joustra, G. Duhamel, Choix de belles pages (Prins).
Benjert en Elzinga, Fransch voor de midd. school. Voorlooper, 3e dr. (Prins).
Berdenis van Berlekom, A. Lichtenberger, La petite soeur de Trott (Prins).
Fransen, Corneille, Cinna; Molière, L'impromptu de Versailles (Prins).
Uitgn. v. d. fa Wolters.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

Libanius, Apologie des Sokrates. Uebersetzt und erläutert von **Otto Apelt.** (Philos. Bibl. 101). Leipzig, F. Meiner. 1922. (Pr. f 1.38, geb. f 1.84).

De Plato-kenner Otto Apelt heeft een goed werk gedaan met bovengenoemd stuk van Libanius te vertalen, nu hiervan eerst door de uitgave van onze Rogge, daarna door de grote Libaniusuitgave van Foerster een behoorlike tekst is verkregen. Onder de geschriften van de te weinig bekende rhetor bekleedt het stellig een der eerste plaatsen. En de enige volledige, de enige bevredigende interpretatie van een stuk in een vreemde taal is toch altijd een vertaling. Maar daarom is vertalen dan ook zo moeilik, vooral waar het geldt een schrijver die zo zwaar Grieks schrijft als Libanius, zulke lange en toch zo gedrongen zinnen, zodat hij het best met Demosthenes kan vergeleken worden, met wie hij door zijn speciale studiën dan ook zeer vertrouwd was. Als men bedenkt dat de taal de indruk maakt van haast zuiver Demostheniaans te zijn, dan moet men, hoezeer in het algemeen het gebruik van een conventionnele taal uit het verleden afkeurende, toch bewondering hebben voor de gave om zich daar zó in te werken. Apelt is in het algemeen in zijn vertaling zeer goed geslaagd. Dat de lange perioden meermalen door hem doorgeknipt zijn was haast onvermijdelik, en hij heeft het ook doorgaans zeer oordeelkundig gedaan, maar het kwam de bondigheid niet altijd ten goede. Ook overigens is de vertaler dunkt mij, wel eens „weitschweifiger" geweest dan zijn model; zo in c. 3 waar *τοσοῦτον ἀπέσχε διὰ τούτων αὐτὸν ἐξαιτήσασθαι* wordt weergegeven door: „so warf er jeden Gedanken daran weit von sich, ja, er ging in Verachtung dieser Dinge so weit", wat nog niet eens de volle inhoud van de Griekse zin weergeeft. Dan vooral de aanhef v. c. 10, waar voor de *twee* regels Grieks het volgende staat: „Auch soll, wer sich getroffen fühlt, nicht blosz daran denken, dasz er nach Fällung des Todesurteils über Sokrates den Gerichtshof verläszt in dem Bewustsein nunmehr diesen lästigen Sittenprediger los zu sein"! c. 112. *ὥστε μᾶλλον ἀμελήσαντες τῶν λόγων ἐκεῖνα ἐζήλωσαν ἄν*: Seine Hörer also hätten dann sich nicht an seine Worte gekehrt, sie hätten sich vielmehr an seine wirklichen Taten gehalten und hätten diesen nachgeeifert." Ook al moet men toegeven dat het Duits een omslachtiger taal is dan het Grieks, dan zal men toch zeggen, dat het op deze en dergelijke plaatsen korter had gekund. De volgende plaatsen lijken mij of te vrij, of onjuist vertaald: c. 7. *πάλαι γὰρ αὐτὸν ἐπιθυμεῖν ὑπὸ ταῖς ψήφοις λαβεῖν, ὥστ' αὐτοῖς ἀρκεῖν φανῆναι*; ik zou zeggen dat dit laatste betekent: „zodat het voldoende was, dat hij als aangeklaagde verscheen" nl. om hem te veroordelen. Dit is toch te vrij vertaald door: um ihre Rachbegier an ihm zu sättigen. *καί, νὴ Δία γε*, in het zelfde caput is zeker: ja, en wat meer zegt; kan het Duitse „Gott sei's gedankt" dit betekenen?

c. 57. *μετὰ Θηραμένους ἐξήτασται* is zeker niet „Ist er mit Theramenes einem Untersuchungsverfahren unterworfen worden?" maar, zooals uit de omgevende zinnetjes blijkt: „is hij geteld onder de partijgenooten of volgelingen van Theramenes?" In 63 schijnt de vertaler *ἕτερος* i.pl.v. *ἑκάτερος* gelezen te hebben; anders kon hij niet vertalen: der eine von ihnen i. pl. v. jeder v. ihnen. *παρθένοι παροινούμεναι* (c. 80) zijn geen „lie-

Digitized by Google

derliche Frauenzimmer", maar verkrachte fatsoenlijke meisjes. In c. 90 „seiner vermeintlichen Herrlichkeit"; het woord „vermeintlich is in het oorspronkelijk niet te vinden; daar staat *τῆς οὔσης εὐδαιμονίας αὐτῷ*. In c. 116 is een zinnetje overgeslagen; c. 130. *καὶ προσῆν τὸ ῥᾷστα φέρειν πενίαν* is verkeerd vertaald door: nichts war ihm leichter als die Armut zu tragen. C. 137 „Etwa dasz er in dem Rufe eines Alkmaion und Hipponikos stand". Dan moest er toch staan: „*ὅτι Ἀλκμαίων καὶ Ἱππόνικος ἀκούων* en niet *τὸν Ἀλκμαίωνα καὶ τὸν Ἱππόνικον*. Wanneer in hetzelfde caput het zinnetje: *ἢ ὅτι καλὸν αὐτὸν ἡ μήτηρ ἔτεκε* door „dasz er durch seine Schönheit *der Stolz* seiner Mutter war" wordt weergegeven, dan brengt de vertaler er een „frase" in uit de moderne stijl, waar de Griekse rhetor, trots de reputatie der rhetoren, zich juist zo mooi vrij van gehoudən heeft. c. 140, aan het eind *ὁ δὲ τοῖς μυστηρίοις ὁ κάκιστος ἐκεῖνος ἀπέδωκε τὴν ἀρχαίαν ὁδόν* is beslist *foul* vertaald door: „Er aber, dieser gräszliche Mysterienfrevler, wandelte nun wieder den alten Weg". Het moet zijn „Er aber, dieser gräszliche Frevler, gab den Mysterien ihren alten Weg zurück" d.w.z. de gelegenheid om in processie over land naar Eleusis te gaan in plaats van, zoals in de oorlogstijd, over zee. C. 152. in de zin, die met *εἰ γὰρ* begint, is, door het weglaten van *τήν γε συνῳκισμένην* en door de evenals boven frase-achtige vertaling: „auf dessen Besitz wir jetzt stolz sind" (curieus genoeg, hier ook door dat woord stolz!) de ironie van de plaats geheel verduisterd; er staat „of die de stad niet tot een geheel gemaakt hebben, *die immers al een geheel was*, of Salamis niet hebben verworven, *dat immers al ons eigendom was.*"

In den aanhef van c. 160 neemt Apelt geen lacune aan, zooals Rogge en Foerster, maar hij verandert *οὖς* in *θὲς*, dat hij dan vertaalt door: du kannst also.... annehmen. In het begin v. c. 172 is mij dunkt ten onrechte het herhaalde *ἄν* niet als irrealis vertaald, en *πόσους κακώσαντας* als *objekt* van *τεθεραπευκέναι* dus: „hat er zur Vernunft gebracht", terwijl het toch evenals in de parrallelle zinsdelen wel subject zal zijn en dus betekenen „haben sie (nl. ihre Eltern) gepflegt".

Deze vlekjes kunnen niet verhinderen, dat mijn oordeel over de vertaling i. h. algemeen zeer gunstig kan zijn.

Ze wordt gevolgd door opmerkingen bij de tekst en een register, en voorafgegaan door een inleiding over het stuk en zijn schrijver. Apelt meent dat we hier wel te doen hebben met een Tendenz-stuk; dat onder de invloed van keizer Julianus de grootheid van de martelaar Socrates moest stellen naast die van Christus. Apollo's spreuk, waarin hij Socrates als de wijste man prijst, *precies in het midden van de redevoering geplaatst*, moet daarin ook aan Socrates de goddelike wijding verlenen.

In hoeverre dit juist is, is moeilik uit te maken. Er is altans niet de minste toespeling op Christus en het Christendom in te vinden. Dit kan wel het gevolg zijn van een zeer voorname opvatting van bovengenoemd doel, maar is deze in Libanius' omstandigheden haast denkbaar?

In het interessante probleem van de declamatie van Polycrates meent Apelt dat Libanius, evenals Xenophon in zijn memorabiliën voornamelik deze bestrijdt, en wel uitvoeriger dan Xenophon, en — in strijd met de mening van Rogge, — dat hij Polycrates wel degelik zelf gelezen heeft. Zoveel is zeker, dat evenals Socrates bij Plato zich steeds tegen Meletus keert, Libanius het alleen tegen Anytus doet, die in Polycrates' aanklacht de woordvoerder was. Opvallend is ook dat Libanius niet alleen Socrates vrijpleit in de kwestie van zijn verhouding tot Critias en Alcibiades, maar dat hij Alcibiades zelf uitvoerig verdedigt.

Deventer. J. Berlage.

Inscriptiones Latinae Christianae Veteres, edidit Ernestus Diehl. Fasc. I. Berlin, Weidmann. 1924. (Pr. bij inteek. M. 3.75).

Professor Ernst Diehl, die ons in de bekende „Bonner Kleine Texte" vergastte op de practische, handige boekjes o.a.: *Pompeianische Wandinschriften und Verwandtes, Altitalische Inschriften, Lateinische Christliche Inschriften*, heeft het nu ondernomen een meer volledige collectie te bezorgen van de *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*. De eerste fasciculus daarvan is verschenen.

In dezen titel beteekent:

Veteres: van het begin tot aan de zevende eeuw. *Christianae*: alle, die een of ander teeken van Christelijk-zijn dragen, zooals,: een kruis, het Christus-monogram, Christelijke zegswijzen, Christelijke woorden, zelfs Christelijke eigennamen. Dat is dus zeer ruim genomen.

Heel wijselijk zijn niet volstrekt *alle* inscripties opgenomen, alleen die van eenig gewicht zijn uit zakelijk of grammatisch oogpunt. Dat draagt natuurlijk veel bij tot grootere overzichtelijkheid: immers zoo veel, wat hopeloos gehavend is in de inscripties, zal wel te allen tijde onbruikbaar blijven. Intusschen is toch wel een breed-ontwikkeld man zooals Diehl van noode, om de juiste schifting uit te voeren.

Over den arbeid die achter deze bladzijden zit, kan men niet anders dan verbaasd staan. Immers de samenlezing van deze 4700 inscripties (in den eersten fasciculus 360) moest geschieden uit de *Inscriptiones Selectae* van H. Dessau; de *Inscriptiones Christianae Hispaniae* en *Britanniae* van Huebner, met supplementen; de *Inscriptiones Christianae Urbis Romae* van J. B. de Rossie, met supplementen; de *Roma sotterranea* van denzelfde; verderde Gallische van Leblant; de deelenreeks van de *Ephemeris Epigraphica*, die met de Supplementbanden de bedoeling heeft, om het groote „Corpus" niet te doen verouderen; de *Carmina Latina epigraphica* van Fr. Buecheler, met de supplementen van E. Engström; de inschriften van het mooie museum Pio-Lateranese te Rome, verzameld door O. Marucchi enz. enz. Terwijl de desbetreffende tijdschriften van bijna alle landen voor materiaal en interpretatie moesten worden bijgehouden. Het doorbladeren van het boekje vestigt den indruk, dat in alle opzichten een buitengemeene nauwkeurigheid is betracht. Wat wel bij alles, maar in de allereerste plaats op het stuk van inscripties een vereischte is.

Het werk zal bestaan uit twee deelen. Het eerste zal in vijftien capita bevatten de *Tituli Christiani ad res Romanas pertinentes*; het tweede de *Tituli Christiani ad res christianas pertinentes*. De waarde van het eerste deel zal het grootst zijn voor de klassieke philologen, de archeologen en de historici; het tweede deel zal een onmisbaar hulpmiddel worden voor theologen, voor beoefenaars van de kerkgeschiedenis en de Christelijke liturgie. Toch is ook het eerste deel voor de kerkgeschiedenis niet zonder belang. Om iets met name te noemen: wat kan

Digitized by Google

dat veel leeren over de uitbreiding van het Christendom in de verschillende maatschappelijke rangen en in allerlei kringen van het Romeinsche leven.

Maar bovenal zal het tweede deel belangwekkend wezen omdat het den weg wijst naar het intieme leven van de eerste Christenen, tot naar wat men zou kunnen noemen „de ziel van het oude Christendom". Want wel is waar, dat ook van de Christelijke monumenten en de antieke Christelijke schilderingen een gewijde geur uitgaat, dat een wandeling door de Christelijke catacomben te Rome ons in contact brengt met het oude Christendom, dat de sarcophagen ons een en ander vertellen over wat er toen omging, maar toch altijd blijft het meestnauwkeurige middel van verstandhouding ook hier : de taal. En daarom zal het tweede deel zooals het beloofd wordt, een goudmijn worden voor de cultuurgeschiedenis van de eerste eeuwen van het Christendom.

In geval aan de belofte wordt voldaan — en daar twijfelen we niet aan — die de „Einladung zur Subskription" doet, dat namelijk op de Romaansche talen „in den Indices besonders Rücksicht genommen werden" zal, dan zal het werk doorloopend van gewicht zijn voor den linguist, met name voor den Romanist. Immers een groot aantal van de Christelijke inscripties zijn gesteld in het vulgairlatijn. En allicht levert het bereik-baar-maken van de studie van het vulgairlatijn op menig punt een verheldering van het inzicht van de óver-glijding van het Latijn in de structuur van de Romaansche talen. Sedert mijn geleerde dorpsgenoot Johannes Goropius Becanus in den jare 1569 in zijn *Origenes Antverpianae* het feitelijk bestaan van die overglijding ontkende, is er heel veel veranderd. Toch meent ondergeteekende, die natuurlijk slechts als toekijker spreken mag en kan, dat de eigenlijke preciese verklaring van tal van syntactische verschijnselen ook voor de Romanisten nog altoos een nachtmerrie is. Een groote massa echt-vulgair-latijnsche teksten is in ieder geval voor de Romanistiek van onberekenbaar nut.

Of er in dit werk niets te betuttelen viel ? Die betuttelingen zouden zich bepalen tot heel kleine dingen. Want de Duitsche preciesheid in „Materialiënsammlungen" vertoont zich hier van haar besten kant. Menigeen zal alleen aan aanvullingen van de resten der opschriften eerder een te-veel dan een te-weinig vinden, gedachtig, dat vele daarvan louter subjectieve waarde hebben. Hoe weinigen, en dan nog in hoe weinig gevallen, kunnen zich aan opschriften-conjecturen wagen ! Ook het hier gebodene zal nu en dan een voorwerp van scepsis zijn.

De indeeling in rubrieken, die door Diehl wordt doorgevoerd, bevalt allicht niet iedereen en is dan ook een vrij uiterlijke. Voor een bepaald doel ware een andere rangschikking zeker practischer, maar bij de algemeene strekking van het werk is zulk een rubriceering vermoedelijk de beste. Hoe het zij, de baanbreker Mommsen is in dezen trant voorgegaan.

Tilburg. P. C. de Brouwer.

E. Littmann, Tausendundeine Nacht in der arabischen Literatur. (Philosophie und Geschichte. Eine Sammlung von Vorträgen und Schriften aus dem Gebiet der Philosophie und Geschichte 2). Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). 1923.

Zij, die het congres van het „Oostersch Genootschap in Nederland" in April 1923 te Leiden bijwoonden, hebben boven genoemde voordracht uit den mond van den schrijver kunnen hooren. Vóór dien tijd had hij ze te Basel uitgesproken, en ruim drie maanden later diende zij hem als aanvaardingsrede van zijn professoraat te Tübingen. Voor den druk werd zij een weinig bijgewerkt en uitgebreid, en in veel uitgebreider vorm, met het noodige bewijsmateriaal voorzien, zal zij nogmaals het licht zien als achteraan komende inleiding tot de Duitsche vertaling van 1001 Nacht, die Littmann bezig is bij den Insel-Verlag te Leipzig te publiceeren. Dan zal hij tevens gelegenheid vinden om rekening te houden met het belangrijke artikel van Prof. Macdonald in het nummer van Juli 1924 van het Journal of the Royal Asiatic Society, getiteld : *The earlier history of the Arabian Nights*.

In zeer onderhoudenden vorm geeft de schr. een overzicht van hetgeen zich zijns inziens op grond van de, nog lang niet afgeloopen geleerde nasporingen laat zeggen omtrent den oorsprong der samenstellende deelen van deze, vooral in de moderne wereld zoo hoog geschatte, bonte verzameling verhalen. Het omlijstingsverhaal en een aantal vertellingen hebben aan de Europeesche speurders hun Indische afkomst verraden ; verder worden door Littmann, met critisch gebruik van hetgeen andere orientalisten vonden, Perzische, Oud-Babylonische, Joodsche en Christelijke, Oud-Egyptische elementen gedetermineerd en de mogelijkheid van het binnendringen zelfs van enkele Europeesche bijmengsels opengelaten. Voor vele buitenstaanders zal het verrassend zijn, te zien constateeren, hoe weinig Arabië tot de veelal zoogenaamde „Arabische nachtvertellingen" bijgedragen heeft. Voor de ingewijden spreekt dit geheel vanzelf ; zij zien daarin slechts eene typische illustratie van het feit, dat de Islam met zijne geheele cultuur en litteratuur wel in het Arabische schiereiland is ontkiemd, maar bijna onmiddellijk daarna als een teer plantje naar elders werd overgebracht, om, gevoed door allerlei vreemde sappen, op te wassen tot een internationalen reuzenboom, onder welks schaduw tallooze volken zich konden vereenigen. Echt-Arabisch is wel de taal van deze wereldberoemde verzameling, ook de litterarische vorm : frequent gebruik van gerijmd proza, telkens afgewisseld met gedichten ; maar verhalen, die naar het land der Bedawienen en der kameelen rieken, vormen in de 1001 Nacht zeldzame uitzonderingen, en zelfs die weinige geven dan nog meestal den indruk weer, dien stedelingen zich van de „woestijn" en hare bewoners maakten.

Bladz. 14, reg. 20 is met „*das Zimmer seines Fensters*" waarschijnlijk „*das Fenster seines Zimmers*" bedoeld ; bladz. 23, regel 4 is *Gouda* in plaats van *Breda* tot tooneel der turfschiplist gemaakt.

Naar de reeds verschenen deelen te oordeelen, zal Littmann's vertaling der 1001 Nacht zich in menig opzicht gunstig van hare vele voorgangsters onderscheiden. Dat deze verdienstelijke voordracht reeds nu het licht zag om later, vermeerderd, als introductie opnieuw te verschijnen, heeft tevens het voordeel, dat Littmann dan gelegenheid zal vinden, aan afwijkende inzichten van sommige vakgenooten recht te doen wedervaren.

Leiden. C. Snouck Hurgronje.

Digitized by Google

Les dialectes d'Awroman et de Pāwä. Textes recueillis par **Age Meyer Benedictsen,** revus et publiés avec des notes et une esquisse de grammaire par **Arthur Christensen.** (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser VI, 2). København, Høst & Søn. 1921. (Pr. Kr. 4).

Het dialect van Awromān, een district ten N.W. van Sännä, de hoofdstad van Kurdistān i 'a)am gelegen, was tot nu toe den Iranisten zoo goed als onbekend, daar er niets van gepubliceerd was dan eenige woorden, door de Morgan; van het bij het Awromānī behoorende onderdialect, dat van Pāwä, wist men nog in 't geheel niets af. Het is daarom zeer te waardeeren, dat de Heer A. M. Benedictsen de teksten, die hij gedurende zijn verblijf in die streken, niet zonder moeilijkheden, hem vooral door den achterdochtigen Khan van dat landje in den weg gelegd, verzameld had, te zamen met prof. A. Christensen gerevideerd heeft, en dat zij nu, vermeerderd met een overzicht van de grammatica en noten van de hand van den laatsten, tevens voorzien van eene Fransche vertaling, in de Meddelelser van het Kgl. Danske Videnskabernes Selskab verschenen zijn.

Beide dialecten, die onderling zeer nauw verwant zijn, behooren tot de groote groep van N.W. en Centraal-Iranische dialecten, die noch Kurdisch, noch Perzisch zijn, maar waarvan, zooals Christensen opmerkt (p. 8): „*on ne peut pas encore fixer le groupement exact*". De teksten bestaan uit zeven Awromānī-prozastukken, waarvan n⁰ 6 een fragment is, en uit 5 stukken in 't Pāwädialect, nl. 3 lyrische gedichten, één brokstuk eener vertelling in proza, en tenslotte een dierfabel in verzen. Het boek eindigt met een vocabulaire der dialect-woorden, met uitsluiting van de Arabische leenwoorden en van de verba, pronomina, etc., die in de aan de teksten voorafgaande grammaticale schets behandeld zijn.

Wat den inhoud der vertellingen betreft, het zijn, literair niet zeer hoogstaande, sprookjes, uit veel voorkomende motieven opgebouwd, behalve n⁰ 2 van de Awromānīstukken, dat blijkbaar eene hoogst onbeholpen poging op het gebied der historiographie moet voorstellen.

Het grammaticale overzicht, een zeer goed stuk werk, geeft een hoogst interessant overzicht van den bouw der, helaas tot uitsterven gedoemde, beide dialecten. Over de vocalen moest de schrijver kort zijn, daar hiervoor de gegevens niet zoo voldoende waren, als voor het consonantisme. Zeer beknopt zal ik aan de hand van grammatica en teksten, een paar bijzonderheden naar voren brengen: de majhūl-vocalen schijnen grootendeels bewaard te zijn: pāwä'ī: *mēš* = np. *mīš*; awr. *gōs* (met *s*, niet *š*) = np. *gūš*; doch er zijn afwijkingen: p. *kur* = np. *kūr* (ouder *kōr*) en zelfs *ā* voor oorspr. *ē*: awr. *sāw* = np. *sib* (ouder *sēb*). Over het accent schijnt niet veel bekend te zijn. Bij het consonantisme verdient opmerking, dat iran. *ž* behouden blijft: *tež* = np. *tiz*; daarentegen schijnt iran. *δ* gewoonlijk geheel te verdwijnen. De *l*, niet aan 't begin van het woord, gaat zoo goed als altijd in *ɫ* over; eene andere eigenaardigheid is, dat finale *nd* en *ng* tot *n* en *n* (gutturaal) worden: hier zal wel een overgangsstadium moeten worden aangenomen, waarin de *d* en de *g* geassimileerd zijn. Bij de vormleer valt de groote verscheidenheid van verbaalvormen op. Hoewel ook hier, zooals in alle Nieuw-Iranische dialecten alle deze vormen hetzij van een' praesensstam, hetzij van een participium praeteriti, afgeleid kunnen worden, is er, voorn. door analogieformaties en door toevoeging van partikels aan de uitgangen, verder door het dooreenloopen van de passieve en actieve praeteritaalconstructies, eene rijke, maar moeilijk te overziene flexie ontstaan, vooral wat den verleden tijd aangaat. Hierop kan, zooals vanzelf spreekt, niet nader worden ingegaan. Terloops zij opgemerkt, dat er geen sporen schijnen te zijn van het part. praesens door *-nt* gevormd: *fərān* „volant" kan wegens de lange *ā* niet voor **fərand* staan (met *n* < *nd*); men moet het vergelijken met vormen als np. *parrān*; mogelijk is de formatie-syllabe wel aan het np. ontleend. Causatief-vorming wordt gevonden bv. in *märnu* = „ik dood", tegen *märdäj* = sterven. Een eigenaardig passief, op een part. praet. opgebouwd, is evenens voorhanden. (§ 41). Aangaande de nomina zij gewezen op de omstandigheid, dat er nog eenige sporen zijn van eene onderscheiding tusschen twee geslachten (§ 105), en dat er, zooals in de dialecten, in tegenstelling tot het Nieuwperzisch gewoon is, een casus obliquus voorkomt. De praepositie *ǰä*, die aan np. *az* beantwoordt, heeft niet alleen separatieve beteekenis, maar ook die van „in", bv *ǰā biābānä* = dans le désert", ja, zelfs van richting ergens naar toe, bv. (p. 78): *piākaež ǰä ǰāgā-u-wēšānä niārā* = „il fit asseoir l'homme à son propre lieu". Ik vertrouw, dat reeds deze weinige grepen, die ik uit den overvloed van belangwekkende bijzonderheden kon doen, genoegzaam aantoonen, van hoe groote waarde de studie van dit werk voor den Iranist is.

Voor eigenlijke kritiek is uit den aard der zaak geene plaats. Of het woord *bärg* (kleederen) werkelijk volgens p. 98 n. 7 eene etymologie uit het Arabisch moet hebben, komt mij niet heelemaal zeker voor — het is trouwens voor de zaak waar het hier om gaat tamelijk onverschillig. Verder neem ik, hoewel niet zonder eenigen schroom, de vrijheid, eene wijziging van de vertaling van de eerste strophe van het eerste Pāwä'ī-lied voor te stellen (p. 110/111). De woorden luiden:

azizəm bästän / ǰow sāwā nə raej / tom zinar bästän. Het is een lied, gedicht door een jongmensch, zoon van eenen scheich te Sännä, dat op een Christenmeisje verliefd was. De Fransche vertaling is deze: „Ma bienaimée, je suis attaché à toi depuis ce jour-là dans le chemin. — Tu es attachée à moi comme une ceinture (?)". Nu is het bezwaar, dat *bästän*, volgens de grammatica, beantwoordt aan het np. *bastah ast*, dus 3e persoon is, geen tweede; of er zulk een bijvorm voor de 2e, i.p.v. *bästäni* mogelijk is, weet ik natuurlijk niet; in dit geval is het niet waarschijnlijk, daar in het eerste deel van dit gedicht *bästān* de *radif* is, en het de gewoonte schijnt te zijn, dat, ook als een homonym mogelijk is, toch dezelfde beteekenis in de opeenvolgende radīfs gebezigd wordt — homonymen van verschillende beteekenis integendeel worden soms aangewend om de technische fout *'īṭā* te vermijden, tenm. in 't Perzisch. Als wij nu den tweeden en den derden regel eng verbinden, en *to(m)* in eene genitivische constructie met *raej* brengen, zou de volgende Perzische overzetting mogelijk zijn: „*dar rāh i tu zunnār-am bastah ast*", dus letterlijk: „(van af dezen dag) ben ik gegord (*zinar* = np. *zunnār*) op uwen weg", een idioom voor: „ik sta, waar gij u ook bevinden moogt, in uwen dienst". Dan moet er, na *azizəm bästän*, eene lacune aangenomen worden — wat waarschijnlijk is, daar alle andere strophen uit vier, en slechts deze eerste uit drie verzen bestaat — of wel, *ǰow sāwä* („depuis ce jour là") moet nog bij de eerste woorden gevoegd worden: „ik ben gebonden (?

Digitized by Google

bāstān — volgens de grammatica moeten wij hier *bāstānanā* verwachten) sinds dezen dag". Hoe dit zij, in de door mij voorgestelde vertaling komt de pointe van het vers beter uit: de *zunnār* (Gr. lw.: *ζωνάριον*) is geen gewone gordel (*kamar*, *minṭaq*), maar die speciale soort, welke eertijds niet-Mohammedanen moesten dragen, om zich te onderscheiden van de muslims. De jonge man, die, volgens strophe 7, voor zijne geliefde den Islām verzaakt, draagt nu ook geen *kamar* meer, maar een *zunnār*. Een aardig woordspel, eenigszins in dien geest vindt men in Warāwīnī's bewerking van het Marzubānnāmah (Gibb Memorial Series VIII p. 94 r. 2): *pas az kamar i ṭā'at zunnār i inkār bar miyān bastah*: na den Mohammedaanschen gordel der gehoorzaamheid de kāfir-zunnār der weigering (van gehoorzaamheid nl.). In str. 4 zou ik de verzen 1 en 2 nauwer willen verbinden, voor *tāwae*, *tā* lezen, in *ruā* de tweede lettergreep behouden, en vertalen: „uwe lokken en uw gelaat zijn het voorwerp van mijn aanschouwen."

Leiden. V. F. Büchner.

M. Schönfeld, Historiese Grammatika van het Nederlands. Tweede druk. Zutphen, Thieme. (Pr. *f* 5.90, geb. *f* 6.50).

Reeds drie en een half jaar na de eerste uitgave van Schönfelds historische grammatica (zie *Mus.* 1923 kol. 119 vlgg.) is de tweede verschenen: een bewijs van het nuttig gebruik dat er van het boek te maken valt. Op tal van punten is deze editie verbeterd: de schrijver heeft zijn formuleering vaak duidelijker gemaakt, vele onjuistheden gecorrigeerd, en verschillende gewichtige zaken, o. a. in de inleiding, meer uitgewerkt, ook naar aanleiding van de sedert 1921 verschenen vakliteratuur. Een verbetering is het o. a., dat de schr. heeft afgezien van de poging, in den eersten druk in § 67 gedaan, om in 't kort een denkbeeld te geven van de verschillende auslautstheorieën. Het is jammer dat hij niet nog meer heeft geprofiteerd van de opmerkingen, door de kritiek naar aanleiding van de eerste uitgaaf gemaakt: zoo treft 't ons al dadelijk op de eerste bladzij der Inleiding, dat hij in r. 8 en 7 v. o. den term „gutturalen" heeft laten staan, die hier verwarrend werkt en zelfs onjuist is, immers de daarnaast genoemde „labiovelaren" insluit terwijl schr. ze juist van elkaar wil onderscheiden.

Geen verbetering is het, dat Sch. onder de sporen van grammatische wisseling in het Got. ditmaal *standan* noemt: immers het is verre van zeker dat de *d* van dit ww. uit oeridg. *t* is ontstaan, en bovendien is zijn geschiedenis betrekkelijk zoo ingewikkeld, dat men de aandacht der gebruikers van 't boek beter op andere zaken kan vestigen.

Een hoofdstuk over de woordvorming, dat schr. reeds in het voorbericht van den eersten druk in uitzicht had gesteld, is er thans inderdaad bijgevoegd. De ruimte ontbreekt hier om er uitvoerig over te spreken; ik zal mij dus tot een enkele opmerking bepalen. In § 117 behandelt schr. 't suffix ndl. *-nis*, dat volgens hem in 't Wgm. „een tengevolge van de zwakke toon verzwakte vokaal" heeft. Wanneer men nagaat in welke vormen dit suffix o. a. in 't Ohd. voorkomt (zie b.v. Paul, *D. Gr.* V § 53), is twijfel aan die „verzwakte vokaal", althans in alle gevallen, wel gerechtvaardigd: ndl. *-nis* heeft dan ook na de *ə* die er (reeds in 't Mnl.!) vaak aan voorafgaat, een vrij sterken bijtoon, maar in *vonnis*, waar de sterkbeklemtoonde syllabe onmiddellijk voorafgaat, is de vokaal werkelijk verzwakt: *vonnəs*. Hetzelfde geldt van 't, ook door Schönfeld genoemde, holl. volkswoord *vulləs*, waarnaast *vuilnis*, althans voor Hollanders, een boekenwoord is dat zeker juist om die reden zijn *ɪ*-vokaal heeft bewaard.

Laat ik er ten slotte mijn vreugde over uitspreken, dat de schr. getracht heeft te voldoen aan den wensch van mij en zeker van veel andere gebruikers van zijn boek, om het te zuiveren van de talrijke germanismen (of moeten we met een inzender in *Neerlandia* 1925, blz. 46 „teutonismen" zeggen?) die de eerste uitgave ontsierden. Er zijn er echter nog wel overgebleven; ook is een hybridisch monstrum als *Kur-Keulen* blijven staan (blz. XXII) [1]).

Leiden. J. Heinsius.

[1]) Een kleine opmerking over Schönfeld's spelling. Hij bezigt die van Kollewijn, wat ik toejuich, al maak ik er zelf uiteraard weinig gebruik van. Maar hij schrijft *eigelik* (bijv. blz. 5, doch *eigen* blz. XXV), *wezelik* (blz. IV), *op de duur* (bijv. blz. XX), *enogig* (blz. VIII). Deze schrijfwijzen zijn toch niet in overeenstemming met wat de „Vereniging tot Vereenvoudiging van onze Schrijftaal" heeft aangenomen (of is dit in de laatste jaren gewijzigd ?), en de beide laatste althans zijn stellig in strijd met de beschaafde uitspraak.

Konrad von Helmsdorf, Der Spiegel des menschlichen Heils, aus der St. Gallener Handschrift herausgegeben von **A. Lindqvist.** (Deutsche Texte des Mittelalters, Band XXXI). Berlin, Weidmann. 1924.

Sinds het jaar 1906 zijn de middeleeuwsche teksten, uitgegeven op last der *Preussische Akademie der Wissenschaften*, geregeld in dit tijdschrift aangekondigd, voor verreweg het meerendeel door wijlen Frantzen. De aan diens *Levensbericht* (*Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, Leiden 1924, pag. 80 vlgg.) toegevoegde *Lijst van geschriften* vermeldt niet minder dan tweeëntwintig van zulke aankondigingen. De laatste is uit het jaar 1920 en geldt deel XXX der serie, het *Paradis der fornuftigen sele*, naar het handschrift van Oxford. Voor ons ligt thans het XXXIste deel, welks titel hierboven is geplaatst.

Het *Speculum humanae salvationis* behoorde in de vijftiende eeuw tot de meest geliefde stichtelijke lectuur. Het wedijverde in populariteit met de *Biblia pauperum* en was eveneens als een handig compendium bedoeld. Van uit de kringen der geestelijkheid vond het door vertalingen zijn weg in de profane wereld.

Dyt bock is den unghelerden luden bereyt
Vnde hêt eyn speghel der mynliken salicheyt

luidt de titel van een berijmde vertaling in het Nederduitsch, neergelegd in een uit Blankenburg afkomstig handschrift te Wolfenbüttel. Goedeke, aan wien wij deze mededeeling ontleenen, noemt nog twee verdere Nederduitsche overzettingen.

Niet minder belangrijk is het geschrift voor onze letterkunde. Zooals bekend is, speelt de *Speghel der Behoudenisse*, evenals trouwens het Latijnsch origineel, een rol in de quaestie van de uitvinding der boekdrukkunst. Het Stedelijk Museum te Haarlem (thans het zoogenaamde Frans Halsmuseum) bewaart een druk van

Digitized by Google

het Latijnsche origineel: *Liber cujus nomen et titulus est Speculum humanae salutis, Harlemi ex officina Laurentii Ioannis Costeri, Anno 1440*, met Coster's portret. Een druk van de Nederlandsche vertaling, eveneens met het portret van den beroemd geworden Haarlemmer, dat mede in het museum aldaar berust, draagt zelfs het jaartal 1428. Deze drukken zouden de prioriteitsquaestie ten gunste van onzen landgenoot met stelligheid beslissen, indien men niet met vervalschingen te doen had (vgl. v. d. Linde, *Gutenberg*, 1878, blz. 411). Dat daarvoor juist het *Speculum* werd gekozen, teekent wel de populariteit van het werk.

Het aantal vertalingen in het Hoogduitsch is legio. meerendeels in proza. In verzen werd het *Speculum* vertaald door *Heinrich von Laufenberg*, een priester te Freiburg im Breisgau. Het handschrift van deze vertaling uit het jaar 1437 is bij den brand van de universiteitsbibliotheek te Straatsburg in 1870 te loor gegaan. Een oudere vertaling van den in 1428 gestorven cisterciënser monnik *Andreas Kurzmann* bevindt zich in de bibliotheek te Vorau. De oudstbekende Duitsche vertaling in verzen wordt thans door de uitgave van Lindqvist algemeen toegankelijk gemaakt. Zij reikt stellig tot in de veertiende eeuw terug. Ook van deze vertaling moet de bewerker tot den geestelijken stand hebben behoord. Een mededeeling van ouden datum dienaangaande, geschreven op den binnenkant van den band van 't handschrift, volgens welke de auteur, *Cunrat von Helmsdorff*, „Chorherr von Bischofszell" was, verdient vertrouwen. Of evenwel deze Cunrat von Helmsdorff identiek is met een zekeren Cunrath von Hermstorf, die in het jaar 1296 in een St. Galler oorkonde als getuige wordt genoemd, dan wel of wij hem in de tweede helft der veertiende eeuw hebben te zoeken, blijft nog een open vraag. Prof. Lindqvist wijst terecht op den terminus ad quem, die in 't ontstaan van het origineel ligt. Neemt men met de editoren van het Latijnsche origineel, Lutz en Perdrizet, aan, dat het *Speculum* eerst in 1324 ontstaan is, dan zou de bedoelde Cunrath von Hermstorf wel vroeg getesteerd en laat gedicht moeten hebben om de tijdsruimte te omspannen. De taal van het gedicht geeft geen aanwijzing voor het tegendeel.

De *Spiegel des menschlichen Heils* is een eenigszins verkorte overzetting van het *Speculum humanae salvationis*, al wordt dit nergens met name genoemd. De Duitsche auteur beroept zich voortdurend op zijn bron, maar schijnt als zoodanig de Heilige Schrift zelf te willen suggereeren. Waar de weetgierigheid verder reikt, wordt ook wel een andere bron vermeld. Zoo voor het tijdstip van Maria's hemelvaart. „Hoe lang zij nog op aarde bleef na Christus' hemelvaart, daarover vinden wij eigenlijk geen nauwkeurige mededeeling", zegt de dichter regel 3209 vlgg., „wij lezen, dat het ongeveer twaalf jaar zou zijn geweest, maar Epiphanius zegt terecht, dat het vierentwintig jaar was. " Maar ook hier ontleent hij zoowel zijn kennis, als zijn beroep op den betrouwbaren zegsman aan het *Speculum*:

Quantum temporis Maria supervixerit post Christi ascen-
[sionem,
De hoc non habemus certam determinationem:
Quidam dicunt duodecim annos, quidam vero plus,
Sed viginti quatuor annos dicit sanctus Epiphanius.

Door zijn orthographie en zijn woordenschat karakteriseert het werk zich zelf als te zijn van een Alemansch dichter. Over de geaardheid van zijn persoon verspreidt de behandeling van de bron eenig licht. Theoretisch-scholastieke bespiegelingen worden geregeld weggelaten. De wijze van vertellen geeft eerder den indruk van een eenigszins mystiek aangelegd dichter, wien het vooral om het zieleheil van zijn lezers te doen is.

Aan de hand van het *Speculum* wordt het geheele leven van Jezus, van af de profetieën, die het aankondigen, tot en met de kruisiging, de opstanding en de hemelvaart, verhaald. Dan volgt het verdere leven van Maria op aarde, dat reeds hierboven ter sprake kwam, de beteekenis van Christus en van Maria voor onze zaligheid en, nog steeds in aansluiting aan de bron, de schildering der zeven lijdens van Christus en der zeven blijdschappen van Maria.

De dichter heeft aan 't slot zijn stof uitgebreid met een kort verhaal van de legende der heilige Veronica, die aan Christus op zijn lijdensweg haar sluier reikte:

er drukt inn in das antlit sin:
„nun nim inn wider und sich in an,
so sichst du wie ich bin getan!
du solt niemer vergessen min,
so wil ich allzit by dir sin
und by dem der des begert,
die sond des alles sin gewert".

De druk der uitgave is geschied overeenkomstig de bepalingen der *Preussische Akademie der Wissenschaften*; noten aan den voet, een lijst der eigennamen en een vrij uitvoerig woordregister verhoogen de waarde van het werk, waarvoor wij Prof. Lindqvist, en ook zijn medewerkers Prof. Roethe en Prof. Von Kraus, dankbaar hebben te zijn. Aan het werk is een lichtdruk-faksimile van een der met teekeningen versierde bladen van het handschrift toegevoegd, dat evenwel niet voldoet aan de technische eischen, die wij daarvoor plegen te stellen.

Amsterdam. J. H. Scholte.

J. Veldkamp, Samuel Butler, The Author of Hudibras. Hilversum, „De Atlas". (Amsterdamsche diss.).

In zijn met zorg bewerkt proefschrift beschouwt Dr. Veldkamp Samuel Butler, den schrijver van *Hudibras*, in het kader van zijn tijd. Hij teekent het karakter en den persoon van Butler, bespreekt zijn werken naar vorm en inhoud, wijdt een hoofdstuk aan Butler tegenover de Puriteinen en gaat ten slotte na den invloed van Cervantes en de verwantschap van Butler met Rabelais. Het werk is de vrucht van onderzoek, dat door critische beoordeeling van reeds bestaande geschriften de waarheid omtrent dezen schrijver en zijn plaats in geschiedenis en literatuur benaderen wil. Dr. Veldkamp toont aan de waarde van Butler's *Hudibras*, niet alleen als satirisch gedicht, dat, hoewel den invloed verradend van andere werken toch in zijn soort geheel eenig en onnavolgbaar is, maar ook als bron voor onze kennis van het leven en de zeden der zeventiende eeuw, bovenal van het licht waarin de Puriteinen door hun Royalistische tegenstanders werden gezien.

Het geschrift geeft blijk van degelijke studie van Butler's tijd en inzicht in Butler's genialen, doch sceptisch-engen geest. Op eenige punten ben ik het niet geheel

Digitized by Google

met den schrijver eens. In deze korte bespreking wil ik mij echter tot één opmerking bepalen die betrekking heeft op het werk in zijn geheel. M.i. is Dr. Veldkamp er niet in geslaagd zijn reeksen van aanhalingen en opsomming van feiten leesbaar te maken door een vlotten, eigen stijl. En toch meen ik dat wij aan een letterkundig proefschrift, zoo goed als aan ieder werk over literatuur, den eisch mogen stellen — waaraan juist onze Engelsche meesters zoo bij uitstek voldoen — dat het wetenschappelijk betoog worde tot een levend, persoonlijk werk.

Dit gebrek aan leesbaarheid is te meer te betreuren, waar deze conscientieuse studie mij wel van belang voor Anglisten schijnt.

Amsterdam. J. F. C. Gutteling.

Alice M. Killen, Le Roman terrifiant ou Roman noir de Walpole à Anne Radcliffe et son influence sur la littérature française jusqu'en 1840. Paris, Champion. 1924. (Pr. fr. 16).

Het is zeker geen alledaagsch verschijnsel dat een dissertatie over een zoo speciaal onderwerp als de invloed van den „roman terrifiant" — „Schauerroman", zooals de Duitschers zeggen — op de Fransche literatuur, een tweeden druk beleeft. Miss Killen's boven aangekondigd werk is een herziene en omgewerkte uitgave van de thèse, waarop zij in 1920 aan de Sorbonne den doctorstitel verwierf. Het feit dat Prof. Baldensperger en Prof. Hazard dit werk een plaats gunden in de *Bibliothèque de Littérature comparée* bewijst reeds op zichzelf dat we hier te doen hebben met een nauwgezette, uitstekend gedocumenteerde studie, waarin de schrijfster blijk geeft, het haar ten dienste staande bronnenmateriaal zelfstandig te hebben verwerkt.

Over het wezen der Romantiek en vooral over de voorgeschiedenis der Romantiek zijn in de laatste jaren verscheidene belangrijke thèses, studies en tijdschriftartikelen verschenen, waaruit ten duidelijkste blijkt, dat Brunetière heel zuiver zag toen hij schreef: „Il ne faut pas que l'Ecole de Coppet nous fasse illusion sur l'importance de la littérature allemande. En tous cas l'influence anglaise chez nous est bien antérieure à la sienne. Les origines même de la littérature allemande moderne ne sont ni suisses, ni souabes, elles sont anglaises". (*Etudes critiques sur l'histoire de la littérature française*, 7e série, p. 228—229). Bonet-Maury's werk over Bürger en de Engelsche oorsprong der Duitsche balladen (1889), de belangrijke thèse van Louis Maigron over den historischen roman in de Romantiek (1898), Baldensperger's studie over „The Monk" van Lewis in het *Journal of Comparative Literature* (1903), en diens *Etudes d'histoire littéraire* (1907), Edmond Estève's dissertatie over Byron en het Fransche Romantisme (1907), Paul van Tieghem's *Mouvement romantique* (1912), waarvan verleden jaar een tweede druk verscheen, en zijn doorwrochte Ossianstudie (1917) — al deze studies hebben den problemen, die in verband staan met de evolutie der Romantiek, een nieuwe oriënteering gegeven, en aangetoond dat men den Engelschen invloed niet hoog genoeg kan aanslaan.

Dat wij ons intusschen niet blind moeten staren op de „vreemde invloeden", maar voor ieder land wel degelijk rekening moeten houden met „le génie national", met de taaie, onverwoestbare kracht der traditie, ook dat is een belangrijke vraag, die in den laatsten tijd sterk de aandacht trekt, en waarop Henri Girard's *Un Bourgeois Dilettante à l'Epoque romantique*, en vooral ook Ernest Martinenche in zijn *L'Espagne et le Romantisme français* (waarom noemt Miss K. dit boek niet in haar Bibliographie ?) een verrassend licht laten vallen. Ligt niet aan Martinenche's boek deze hoofdgedachte ten grondslag, welke we in 't kort aldus zouden kunnen formuleeren: „La persistance de la tradition latine dans le romantisme" ?

Mutatis mutandis zouden we dan ook met eenigen grond mogen verwachten, dat Miss Alice Killen het specifiek Engelsche in den „roman noir" van Ann Radcliffe en Lewis meer naar voren had gebracht, en dat zij in het derde hoofdstuk van 't eerste deel: „L'engouement pour le Roman de terreur en Angleterre" die dwaze ingenomenheid niet eenvoudig-weg geconstateerd, maar psychologisch had verklaard uit den ietwat zinnelijken trek van het Engelsche temperament naar het uitbundig-fantastische, uit de Engelsche voorliefde voor het wonderbare en het schokkende van wat men noemt „weird tales".

Wel schetst Miss Killen in haar inleiding in breede trekken den historischen achtergrond, waartegen de figuren van Ann Radcliffe's en Lewis' griezelromans uitkomen, maar te weinig verband legt zij o.i. tusschen „la renaissance du gothique" en de ideeën, welke de wegbereiders der Engelsche romantiek in hun strijd tegen het classicisme verkondigden; te weinig ook maakt zij aannemelijk waarom en hoe deze ideeën gereedelijk ingang moesten vinden. Het komt ons voor dat uit Young's *Conjectures on original composition*, uit Percy's voorreden tot zijn *Reliques of Ancient English Poetry*, uit Joseph Warton's *Essay on the Genius and the Writings of Pope*, maar vooral ook uit Coleridge's *Lectures on Shakespeare* meer te halen was dan Miss K. voor haar betoog meende noodig te hebben.

Intusschen is het zeer waarschijnlijk dat de schrijfster, waar zij het volle licht wenschte te doen vallen op den invloed der Engelsche griezelromans op de Fransche letterkunde, zich opzettelijk een groote mate van zelfbeperking heeft opgelegd in het eerste deel, waarin zij achtereenvolgens behandelt: de pioniers van den „roman noir", n.l. Horace Walpole met zijn *Castle of Otranto* (1764), en Clara Reeve met haar *Old English Baron* (1778), — „Les Maîtres", n.l. Ann Radcliffe (*The Mysteries of Udolpho*, 1794) en Matthew Gregory Lewis (*The Monk*, 1795) — en ten slotte de voorliefde voor den „roman de terreur" in Engeland.

Onvoorwaardelijk te prijzen is de karakteristiek, die Miss K. geeft van de beide hoofdfiguren, en de voortreffelijke wijze waarop zij de wordingsgeschiedenis en het onderling verband hunner romans schetst, daarbij in suggestieve noten gebruik makend, voor zoover het Lewis' *Monk* betreft, van Estève's opstel over „Le Théâtre monacal" sous la Révolution" in de *Revue d'histoire littéraire de la France*, 1917, p. 175—222. Volgens Miss Killen is Ann Radcliffe vóór alles „une sentimentale, doublée d'une romanesque". Die romaneske kant komt vooral sterk uit in de „pieces of poetry", waarmee haar *Romance of the Forest* en haar *Mysteries of Udolpho* zijn doorweven. Van belang is het hierbij op te merken, dat deze typisch-Engelsche balladen in de niet zeer getrouwe vertaling van Victorine de Chastenay geheel

Digitized by Google

ontbreken. Wat het fantastische aangaat, valt aanstonds een scherp onderscheid in 't oog tusschen Mrs Radcliffe en Lewis: bij de eerste is duidelijk een rationalistische trek waar te nemen, die misschien een concessie is aan den niet geheel overwonnen geest van 't classicisme, terwijl daarentegen bij Lewis het matelooze, het uitbundige, het „frénétique" hoogtij vieren. Intusschen zijn we met deze parallel reeds in het tweede, verreweg belangrijkste deel van „L'accueil du Roman noir en France — La première empreinte du genre „noir" en France — Le Genre „noir" et le Romantisme."

Het heeft onze aandacht getrokken, dat de schrijfster op pag. 18 wat voorbarig concludeert: „Il n'est donc pas étonnant que les romans de Mrs. R. et de Lewis aient captivé tout de suite le goût français", een conclusie welke zij trekt uit het feit dat de roman terrifiant zijn lezers binnenvoert in de regionen der bovennatuurlijke, onzienlijke wereld. Veel aannemelijker lijkt ons haar bewering op pag 85, die trouwens eenigszins met de vorige in strijd is: „Le surnaturel expliqué de Mrs R. plut en général au goût français, et ce trait, qui lui valut de très sévères reproches de la part de la critique anglaise (hoe begrijpelijk!) fut souvent considéré comme un mérite de plus par l'esprit plus rationaliste des voisins d'outre-Manche, et l'on trouvait que délivrer les esprits crédules du besoin de croire aux prodiges est un but très philosophique" (M. J. Chénier, *Tableau historique*, édit. 1818, p. 246). Volkomen juist. Immers, — en het belangwekkend betoog in het tweede gedeelte van Miss Killen's dissertatie bewijst het afdoende — heeft de Fransche romantiek het satanische, het „vampirisme", het „grauenhafte" eigenlijk altijd in den buitenkant, in het décor, in de mise-en-scène gezocht. Instinctmatig hebben de Franschen altijd afwerend gestaan tegenover de onzienlijke wereld, waarheen Hoffmann zijn lezers trekt, en het beste bewijs daarvoor is zeker wel, dat zij Hoffmann's toovertuin alleen hebben kunnen genieten in de netjes aangeharkte en besnoeide uitgave van Loeve-Veimars. Traduttore, traditore!

Zelfs een Balzac heeft toch eigenlijk alleen maar den symbolistischen of wel den wijsgeerigen kant van het wonderbare en het fantastische gezien. En dan .... hoe menigmaal is het „Gespensterhafte" een mode, een gril, een „engouement" of een „ressort d'émotions" geweest, waaraan men zoo nu en dan eens offert, maar dat men toch niet echt au sérieux neemt, en waarmee men zelfs genoeglijk den draak steekt, als men de kans schoon ziet. Blijft „le genre frénétique" zelfs bij de meest overtuigde voorstanders zooals Charles Nodier niet een voorwendsel om uit den band van het classicisme te springen en te spotten met de deftig-burgerlijke academische regels?

Aardig is dan ook in dit verband de opmerking van Paul Hazard, dat Stendhal's conceptie van Italië sterk beïnvloed was door Ann Radcliffe's romans.

„Il faudrait, pour qu'il fût digne de plaire généralement, qu'un voyage en Italie fût écrit à frais communs par Mme Radcliffe pour la partie des descriptions de la nature et des monuments, et par le président de Brosses pour la peinture des mœurs". (*Rome, Naples et Florence*, 3e édit. Paris, Delaunay, 1826, p. 15). Italië met zijn bandieten en condottieri, beschouwd als een prachtig decor voor sombere rooverromans: ziedaar het cliché van de Romantiek, voor Chateaubriand zoowel als voor Stendhal! Miss Killen heeft er goed aan gedaan, de wenken van Prof. Hazard ter harte te nemen, door in dezen herdruk een suggestieve bladzijde in te lasschen (p. 129), waarvan het ontbreken bepaald een gemis zou hebben beteekend.

Zonder verder in bijzonderheden te treden meenen wij te mogen vaststellen, dat de schrijfster zich voor het gevaar, al te veel gewicht aan haar onderwerp te hechten, heeft weten te behoeden. Gebrek aan proportie is een klip, waarop minder ervarenen dan Miss. K. dikwijls stranden. De schrijfster heeft gevoeld dat de studie van een bepaald letterkundig genre alleen dan wetenschappelijke waarde kan hebben, wanneer zij perspectieven opent op de algemeene literatuurgeschiedenis. Wanneer we dan ook lezen op pag. 92 „en étudiant un seul genre littéraire, on est naturellement porté à lui accorder une place plus considérable dans l'histoire de la littérature qu'il ne mérite", zouden we, verder doordringend in haar beschouwing over den „roman populaire", zelfs geneigd zijn te gelooven, dat de schrijfster de deugd der soberheid wat te ver drijft en de strakke lijn van haar betoog wel een beetje had kunnen vieren. De melodramatische „roman-feuilleton", laatste incarnatie van Mrs. R.'s „roman atroce", die, zooals de schrijfster terecht opmerkt, in Ducray—Duminil een typischen vertegenwoordiger vindt, heeft met Paul Féval, Frédéric Soulié, Ponson du Terrail, Léon Gozlan, Emile Richebourg, Xavier de Montépln, — om van Eugène Sue en Alexandre Dumas nog te zwijgen — een vogue gekend zóó sterk, dat het geruimen tijd zou duren voordat te midden van dit al te welige onkruid de eerste zaden van den naturalistischen roman konden ontkiemen. Men leze er de tijdschriften, waarin Zola tegen den roman-feuilleton uitvaart, eens op na! Hieromtrent bepaalt Miss Killen zich op pag. 176 tot een niets zeggende, algemeene opmerking. Maar misschien behoudt zij zich voor haar onderzoek over den invloed van den „roman terrifiant" tot na 1840 uit te strekken. Het gebied behoort haar toe „par droit de conquête". Dit pionierswerk verdient ten volle een eervolle vermelding. Miss Killen's thèse bewijst dat een letterkundige dissertatie geen angstvallig schoolsch karakter behoeft te hebben, maar kan uitgroeien tot rijp wetenschappelijk werk, mits de schrijver aan liefdevolle belangstelling voor zijn onderwerp grondig inzicht in de problemen der wereldliteratuur paart.

Winschoten. S. Braak.

Philippe de Commynes, Mémoires, édités par **J. Calmette,** tome 1er 1464—1474. (Les Classiques de l'histoire de France au moyen âge, publiés sous la direction de Louis Halphen, fasc. 3). Paris, Champion. 1924. (Pr. fr. 15.)

Van Commynes zou men kunnen zeggen, dat hij met zijn uitgevers altijd geluk heeft gehad. Sedert 1524 gedrukt, beleeft zijn werk een eerste kritische uitgave reeds in 1552, van de hand van Denis Sauvage. In de 17e eeuw wijdden de beide Godefroy's hem hun zorgen (het eerste vel van hun uitgave werd op 18 Juli 1648 in de drukkerij van het Louvre eigenhandig getrokken door den jongen Lodewijk XIV), in de 18e Lenglet-Dufresnoy. De eigenaardigheid van Commynes' verhaal, die slechts eigen herinneringen geeft, bijna nooit jaartallen noemt, soms wel eens de chronologie der gebeurtenissen verwart, maakte reeds vroeg de behoefte aan uitvoerige opheldering levend. Reeds de Godefroy's voegden lijvige Preuves aan het werk toe. Deze werden vermeerderd en

Digitized by Google

verbeterd in de editie van Mlle Dupont (1840—1847), die om haar rijke annotatie nog altijd haar waarde behoudt, al heeft de voortreffelijke uitgave van B. de Mandrot in de *Collection de textes pour l'étude et l'enseignement de l'histoire* (1901, 1903) haar, wat zorgvuldigheid van tekst betreft, overtroffen.

De nieuwe editie van Calmette wordt ten volle gerechtvaardigd, ten eerste door het feit, dat alle oudere uitverkocht zijn, ten tweede doordat hij van de beide oudste handschriften het MS Dobrée ten grondslag legt, tot nu toe feitelijk onverwerkt, en tenminste even na, zoo niet nader aan het origineel als het MS Polignac, door De Mandrot tot uitgangspunt gekozen.

De aanteekeningen, minder uitvoerig dan bij De Mandrot, geven juist wat in een serie als deze vereischt mag heeten. Soms wellicht iets meer dan dat. Is het wel noodig, lezers die zich de moeite geven Commynes te volgen erop te wijzen, dat „Calès" voor „Calais" staat en „Lanclastre" voor „Lancastre" (p. 53), of dat „nous aulnerons à l'aulne de la ville (Paris), qui est la grand aulne" als een grap moet worden opgevat (p. 73) ?

Een paar kleinigheden : de vorm *novalité* (p. 82) schijnt mij niet, gelijk de noot wil, gecalqueerd op een latijnsch „novellitas", maar eer een latiniseering van het in het Fransch van dien tijd niet ongewone „nouvelleté". De slotzin van boek III cap. 5 (p. 196) : „Quant audict seigneur de Warvic, jamais homme ne tint si grande loyaulté, veü que le roy d'Angleterre l'avoit fait cappitaine en chef et ce que le duc de Bourgongne luy donnoit", heeft vroegeren uitgevers zwarigheid bereid, waarom zij „loyaulté" in „desloyaulté" veranderden. Calmette laat „loyaulté" staan, en vat met De Mandrot den zin aldus op : niemand betrachtte *tegenover* Warwick zoo groote loyauteit als Wenlock (de bevelhebber van Calais, die het onderwerp van den bijzin is). Het bevredigt mij niet. In „quant à" zou *à* op deze wijze een dubbele functie vervullen, en men zou verwachten, dat het nog eens weer door „luy" vóór „tint" werd opgenomen ; ook zou de geheele zin toch wel zeer onduidelijk zijn. Neemt men aan, dat „Warvic" hier een verschrijving, of verspreking (indien Commynes dicteerde) van den schrijver zelf is voor „Vaneloc", en „loyaulté" ironisch op te vatten, dan is alles in orde. — „Ravestre" (p. 209) als Fransche weergave van „ragged staff", het embleem van Warwick, schijnt mij geen aannemelijke vorm : andere Fransche bronnen geven het weer door „ravestoc".

Leiden. J. Huizinga.

W. Wreszinski, Atlas zur altaegyptischen Kulturgeschichte. 17 Lieferungen. Leipzig, J. L. Hinrichs'sche Buchhandlung.

Nu het werk van Wreszinski voltooid is, loont het zeker wel de moeite, nadat vroeger op het belang van een dergelijk boek gewezen is, na te gaan wat er al zoo in geboden wordt. Dit is veel en velerlei. Hoewel de meeste afbeeldingen uit het Nieuwe Rijk dagteekenen, is het Oude Rijk ook vertegenwoordigd, minder de Saïtische tijd. Dit laatste zal evenwel niemand bevreemden. Immers de weinige grafreliëfs uit dien tijd, zijn alle reeds zeer goed uitgegeven door Maspero en anderen. De afbeeldingen hebben kortom in hoofdzaak betrekking op het leven in Egypte in al zijne schakeeringen gedurende het Nieuwe Rijk.

Dat vooral de landbouw hier een groote plaats inneemt is niet te verwonderen. In Boven Egypte, waar de meeste dezer voorstellingen tehuis behooren, speelde de landbouw een hoofdrol. Verschillende hierop betrekking hebbende werkzaamheden ziet men afgebeeld, en wel het bebouwen van den akker (Pl. 142, 342, 346) ; het oogsten en het bewerken van het koren (Pl. 177, 193, 195 enz.) ; het meten van het graan (Pl. 261). Dat hierbij ook eer bewezen werd aan Renenutet, de godin van den oogst leert Pl. 198. De tooneelen, die op de veeteelt betrekking hebben, en in de graven van het Oude Rijk zoo veelvuldig voorkomen, zijn hier vrijwel zeldzaam (Pl. 37*a*, 156, 206). Dit ligt in hoofdzaak hieraan, dat de graven van het Oude Rijk den toestand van Memphis, en de Delta weergeven, waar de bodem meer geschikt is voor veeteelt, terwijl de graven van het Nieuwe Rijk daarentegen zich hoofdzakelijk met Boven Egypte bezighouden, waar landbouw de hoofdzaak is. Dat men bij deze werkzaamheden niet altijd met humaniteit te werk ging leert Pl. 156, waar een herder een pak slaag krijgt, zonder dat men begrijpt waarom. Zeer levendig is het tafereel, waar de stempeling van het vee wordt afgebeeld (Pl. 289, 187), hetgeen geschiedt met een rechthoekigen stempel, die telkens op een vuur gloeiend wordt gemaakt. Voor het kadaster was het noodig, dat de grootte der landerijen bekend was. Hoe het opmeten daarvan in zijn werk gaat leeren Pl. 11, 191, 232 enz. Verder is men getuige van den wijnoogst (Pl. 118, 256, 282) van den vogel- en de vischvangst (Pl. 146, 249, 117, 171 enz.) en van de jacht in de woestijn (Pl. 25, 262). Eigenaardig is het te zien hoe de jager gebruik maakt van den strijdwagen, dien de Egyptenaren in het midden der 16e eeuw v. Chr. in Syrië hadden leeren kennen. De oudste voorbeelden in Egypte toonen aan, dat deze wagens het eerst voor de jacht werden gebruikt. Eerst daarna bezigt de koning ze in den oorlog. Bedrijven en ambachten zijn goed vertegenwoordigd : zoo de bakkers en bierbrouwers (Pl. 30, 128, 301), hunne werkplaatsen (Pl. 220, 221 enz.), verder de wagenmakers (Pl. 152, 227), de smeden (Pl. 153), de schrijnwerkers en juweliers (Pl. 357—360), de steenhouwers (Pl. 154), de leerbewerkers (Pl. 227), de metselaars (Pl. 320), de metaalbewerkers (Pl. 228, 317, 318 enz..).

Aangezien de Egyptenaren de gezelligheid op prijs, stelden is het niet te verwonderen, dat het gastmaal herhaaldelijk in beeld wordt gebracht (Pl. 51, 116, 122 169 enz.). Voorstellingen betrekking hebbende op koningen vindt men Pl. 298, waar de jonge Amenhotep II op de schoot zijner min is afgebeeld, Pl. 303 en 304 met koningsbeelden uit de koninklijke schatkamer. Dit vertrek ziet men op Pl. 305 en 306 ; Pl. 128 stelt de ontvangst van een beeld van Thutmosis III in zijn doodentempel voor. Van godsdienstigen aard zijn b.v. Pl. 112, 114 enz. met het voorfront van een tempel, Pl. 111, waar een man onder een boom geknield, een gebed verricht. Talrijke afbeeldingen ziet men hier, die den doode betreffen ; Pl. 124 het vertrek, waar de priesters aan het mummificeeren zijn; Pl. 127, 137 enz. de ceremonie der mondopening. Meermalen wordt afgebeeld hoe een doodenfeest wordt gevierd in den tuin van den overledene te zijner eere. Voordat hij in de grafkamer wordt bijgezet vaart hij nog eens op zijn vijver rond, terwijl een priester doodengebeden voor hem uitspreekt, en hij aan den oever wordt opgewacht door mannen met bloemen, die wierook branden en plengoffers uitgieten. Pl.

Digitized by Google

278 geeft hiervan een uitstekend voorbeeld. Afbeeldingen van de begrafenis worden geboden op Pl. 166 en 167. Het fraaist zijn in dit opzicht de reliëfs uit het graf van den schatmeester Meri-meri in het Leidsch Museum (Pl. 421 en 422), zeker wel de schoonste stukken, die van de reliëfkunst van het Nieuwe Rijk zijn overgebleven. Hoogst belangrijk zijn de voorstellingen van vreemde volken. Men treft die alleen aan in Egyptische graven. Men leert niet alleen hunne kleeding kennen, maar uit de schatting, die zij aanbrengen, tevens hunne industrie, en de voortbrengselen van de landen, die zij bewoonden. Men ziet Kretensers en Kretensische vazen (Pl. 235), Syriërs en Nubiërs (Pl. 247, 248, 265, enz.), Syrische vrouwen (Pl. 266) en negerinnen (Pl. 167). Dat de doktoren in Egypte buitenslands in aanzien waren bewijst (Pl. 115) waar een Syrische vorst bij een koninklijken arts Nebamon genezing komt zoeken. Enkele graven mogen hier nog even vermeld worden; Zoo het van den vizier Huy (Pl. 158—165) bekend door zijne buitengewoon mooie kleuren, zooals men bij Lepsius kan zien. Heel merkwaardig, vooral uit een oogpunt van kunst, is het kalksteenen graf van Chaemhet, waar de voorstellingen in vlak reliëf zijn aangebracht (Pl. 189—212). Interessante tafereelen zijn: Chaemhet met zijne ondergeschikten bij den koning, om voor hunne diensten bij den oogst eene belooning te ontvangen, en de tocht met zijne mummie naar Abydos. Zeer mooi is de afbeelding van zijne vrouw.

Ten slotte het uiterst belangrijke graf van Rechmirē, een vizier onder Thutmosis III (Pl. 310—338), waar, o.m. de rechtszaal is afgebeeld (Pl. 331), waar de vizier rechtspreekt. Daar ziet men de wetsrollen, verder secretarissen, en beambten, die de belanghebbenden binnenlaten. Dit is de eenige voorstelling van dien aard, die tot dusver bekend is. Ten slotte zij nog gewezen op een paar voorstellingen, die om hare groote levendigheid de aandacht verdienen, n.l. Pl. 123, waar een aap een gans beet heeft, die hem in zijn poot trachtte bijten en Pl. 175 waar op meesterlijke wijze een kat is afgebeeld die een visch opeet.

De enkele grepen, hier uit dit werk gedaan, die nog belangrijk zouden kunnen worden vermeerderd, toonen aan hoezeer het de algemeene belangstelling verdient. Immers niet alleen de kunsthistoricus, maar ook de archeoloog, de godsdiensthistoricus, kortom ieder, die belangstelt in de beschaving van het oude Egypte, zal hier veel van zijne gading vinden

Het tweede deel van dit werk, waarvan nu drie afleveringen zijn verschenen, zal 167 platen bevatten. De photographische opnamen zijn afkomstig van de Fremdvölker-Expedition, die de Berlijnsche Academie in den winter van 1912—1913 naar Egypte zond, onder leiding van nu wijlen Dr. Burchardt. Te oordeelen naar hetgeen verschenen is belooft ook dit deel van het grootste belang te zullen zijn. De hoofdschotel vormen de voorstellingen van de vreemde volken, met uitzondering van die in de Thebaansche graven, welke reeds in het 1e deel werden uitgegeven. De oudste afbeeldingen van dien aard is afkomstig uit een graf der 5e Dynastie, de jongste uit den tempel van Ramses III. Het belang van deze soort voorstellingen is hierin gelegen, dat men daardoor in staat is de verschillende lagen van de bevolking van Syrië te leeren kennen, zooals de Hethieten en verschillende andere stammen, wier namen slechts in de opschriften vermeld worden, maar waarvan men verder niets hoort. De bewoners van Lybië en den Boven Nijl ontbreken niet. De aanraking tusschen deze volken, en de Egyptenaren, die meestal niet van vriendschappelijken aard was, wordt aanleiding tot het ontstaan von oorlogstafereelen. De slag bij Kadesch bekleedt hierin eene belangrijke plaats, vgl. Pl. 16 en 45. Niet minder interessant zijn in dit opzicht de voorstellingen, die betrekking hebben op de oorlogen van Seti, b.v. Pl. 34 de slag bij Kanaans, Pl. 35, de stad Geder, en de opperhoofden van den Libanon, die boomen omhakken voor koning Seti, Pl. 36. Verovering van de stad Jenoam, enz. Deze soort voorstellingen, die eene hoogst belangrijke plaats innemen, waren tot dusver op onvoldoende wijze gereproduceerd in de werken van Champellion en Rosellini. Hier wordt nu de gelegenheid geboden tot eene nauwkeuriger bestudeering van de ontwikkeling dezer tafereelen, hetgeen een der aantrekkelijkste vraagstukken mag genoemd worden der oude kunstgeschiedenis. Een belangrijk onderdeel dezer tafereelen vormt de buit, in Syrië gemaakt. Vooral trekken daarbij de aandacht de vazen en de voortbrengselen van goudsmeedskunst. Zij geven een beeld van de trap, waarop in die dagen het kunsthandwerk in Syrië stond, iets waarvan in geen enkel egyptisch document gewag wordt gemaakt. Verder zij onder meer nog gewezen op de platen 26—30 waar de planten en dieren zijn afgebeeld, die Thutmosis III uit Syrië heeft meegebracht. Dit is het eenige voorbeeld, dat bekend is van een plantentuin uit het oude Egypte. Het geeft tevens een beeld van de Flora en gedeeltelijk ook van de Fauna in Syrië gedurende de 18e Dynastie. Onvermeld mag ook niet blijven dat hier voor het eerst eene reproductie in lichtdruk is gegeven van het tafereel, door de oudere egyptologen ten onrechte beschouwd als „de intocht van Abraham in Kanaan" ; tot dusver bestonden daarvan slechts de gekleurde steendrukplaten in het groote werk van Lepsius.

De platen kan men als uitnemend geslaagd beschouwen. Niet minder verdienstelijk moet het genoemd worden, dat belangrijke details afzonderlijk op grootere schaal zijn afgebeeld, zooals b.v. de stadsmuur met poort pl. 35, de bronnenstations pl. 41 en vooral de in Syrië gemaakte buit, waar de vazen eene eerste plaats innemen. pl. 38 en 49, enz.).

Wat de bruikbaarheid van het werk zeer verhoogt, zijn de beschrijvingen der platen, en de vertaling der teksten.

Leiden. P. A. A. Boeser.

H. Güntert, Der arische Weltkönig und Heiland. Halle a/d S., Max Niemeyer. 1923.

Dit nieuwe werk van Güntert bevat, evenals zijn Kalypso, eene menigte deels nieuwe en verrassende, deels oude en opnieuw naar voren gebrachte beschouwingen over wezen en beteekenis van de voornaamste goden der verschillende Indogermaansche taalfamilies. Hier wordt onderzocht het wezen en de ontwikkeling van de Heiland-figuur der Indo-iraniërs en hare parallelen in de andere taalgroepen. De idee van „binden, voegen" speelt in dit onderzoek een groote rol, en de onderzoekingen des Schrijvers van alles wat hiermee samenhangt, voeren tot verrassende en vaak aannemelijke

Digitized by Google

resultaten: *varuṇa* (die niets met οὐρανός te maken heeft) beteekent „de binder"; *mitra* beteekent eigenlijk „binding, verbond, verbinding, middelaar"; *aditi* beteekent „niet-binding" (eene niet nieuwe verklaring); *ṛta* beteekent „het gevoegde" („wohlgefügte, heilige Bindung"). Tal van volksnamen worden eveneens uit dit begrip verklaard, bijv. Ariërs, Germanen (uit *g-érmenōz*, vgl. ἄρμενος, *irmin*, zoodat het woord „confederati" beteekent) enz. enz.

Dat Rudra een doodsgod is en ook de Maruts met den dood te maken hebben, acht ik onaannemelijk. Wat de Maruts betreft, kan althans niet daarvoor worden aangevoerd, dat hun in den ritus op het zuidelijke altaar geofferd wordt, en dat ze gaarne onder (lees „in") een aśvattha-boom verblijven (p. 198). Rudra aan den anderen kant is wel een god, die dood verspreidt, maar daarom nog niet de god des doods. Als bewijsplaats voor den vrijwilligen offerdood eens gods (p. 386) mag zeker R.V. X. 51. 5 niet worden aangevoerd. De mededeeling, dat de Aśvins bij het Soma-offer geen Soma bekomen (p. 256), is onjuist. Wel aanlokkelijk schijnt daarentegen Schrijvers verklaring van *śipiviṣṭa* (p. 305). Interessant zijn de door den S. aangehaalde afbeeldingen in de rotsen van Bohuslän in Midden- en Zuid-Skandinavië, waar o.a. „der Gott mit den grossen Händen" voorkomt, dien G. met Varuṇa-Savitṛ vergelijkt. Hij verklaart dit zoo, dat in voorhistorischen tijd een engere samenhang tusschen Germanen, Thrako-Skythen en Arische stammen moet hebben bestaan, zonder dat men nog behoeft aan te nemen, dat die voorstellingen gemeen-indogermaansch zijn geweest. Hij gaat dus — ik wil dit voor de curiositeit hier even aanstippen — niet zoo ver als zijn landsman Fr. van Wendrin, die in de Juli-aflevering van Westermann's Monatshefte (1923) een opstel schreef, om te betoogen, dat de Germanen uit Skandinavië afkomstig zijn, waar ze omstreeks 20000 jaar voor Christus (volgens Güntert dateeren de rotsafbeeldingen van Bohuslän uit de oudere bronsperiode, ± 15000 v. Chr.!) woonden en van waaruit ze de geheele wereld, tot Indië en China toe, met hunne reeds toen hoogstaande cultuur begiftigd hebben!

De verklaring van mythen en wat daarmede samenhangt is veelal iets zóó subjectiefs, dat maar zelden iets kan bewezen worden, hoogstens kan het aannemelijk worden gemaakt — totdat een ander met een nog plausibeler verklaring optreedt. Wie heeft gelijk, Güntert en alle anderen, die tot dusverre bij *bráhman* en *asura* aan het *orenda* en *mana* der Melanesiërs dachten, of Hertel, die in een onlangs verschenen opstel in de Indog. Forschungen (XLI, 185) zich zoo uit: „Was Melanesier und Huronen denken, mag an sich sehr interessant sein; für das Denken des *vedischen* Volkes über die Natur, über Götter und Menschen und deren etwaige Fluida ist es absolut belanglos". Hertel betoogt dan, en mij dunkt niet zonder succes, dat de oorspronkelijke kracht van 't woord *bráhman* φλέγμα is: „gloed", en dat die twee woorden ook etymologisch elkaar dekken. En zoo zal het met vele andere verklaringen van Güntert gaan. Intusschen blijft zijn boek, dat van groote belezenheid en combinatie-gave getuigt, een werk van gewicht.

Utrecht. W. Caland.

C. Robert, Die griechische Heldensage. Drittes Buch, zweite Abteilung, erste Hälfte: Der troische Kreis bis zu Ilions Zerstörung. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1923 (Pr. M. 9.).

Waarschijnlijk om den indruk van eenheid niet te storen drukte Weidmann ook dit deel van de omvangrijke Griechische Mythologie op het bekende oorlogs-koffiepapier met bleeke letters af. Als weldra het slotstuk met registers daar zal zijn, bezitten wij een vrij kostbaar monumentum van duitsche geleerdheid, echter niet een van de typografische kunst der duitsche uitgevers en allerminst een dat aere perennius is. Naar den wensch van Robert heeft O. Kern dit deel bezorgd en het geheel gelaten, zooals hij de copie ervan vond. Het is een arbeid uit de oorlogsjaren en draagt daarvan ook in zooverre de sporen, dat in de massa materie van de voetnoten een naam of titel van niet-duitschen klank bijkans geheel ontbreekt. Toeval kan het niet zijn, dat met name hier van geen engelsch werk melding is gemaakt, terwijl er aanleiding en gelegenheid te over was. Zoo is de oude geest gebleven, die in Penelope eine Erdgöttin, in Laertes einen Vegetationsgott (de oude heer is immers aan het tuinieren als hij het eerst optreedt!) en in het bekende weefsel „die Schneedecke", ziet „die im Winter die Erde bedeckt und im Frühjahr schmilzt". Voor deze pittoreske verklaringen hadden wij liever aangetroffen eene poging om b.v. de verhouding Teukros—Teukroi op te helderen. Vergissen wij ons, of zou reeds de eerste bladzijde over Troja's wording, over de nu in een noot afgedane verhouding Troia—Ilios, niet rijker en dieper zijn geworden buiten de Halle'sche sfeer? Ook, meenen wij, veroorlooft de materie over Rhesos een ietwat andere beschouwing aangaande dezen Thraciër. Kortom, met ziet met waardeering op tegen het maar weer met onverdroten ijver van elders aangesleepte en zorgvuldig opgestapelde materiaal, maar eene grieksche mythologie over den troischen Kreis denkt men zich rijker aan jongere, frisschere — zij het ook ietwat gewaagde — ideeën, ruimer van uitkijk en niet zoo (om het beeld eener vorige recensie te herhalen) eentonig als een net-geharkt plantsoen. — Maar misschien mogen wij dezen eisch niet stellen aan Roberts onder zorgen geschreven werk van den ouden dag.

Leiden. J. Vürtheim.

F. von Woess, Das Asylwesen Aegyptens in der Ptolemaeerzeit, und die spätere Entwicklung. (Münch. Beitr. zur Papyrusf. und antiken Rechtsgeschichte, Heft 5). München, Oskar Beck. 1923.

Dit boek heeft zich in den korten tijd sinds zijn verschijnen reeds een eigen, belangrijke plaats veroverd. Terecht. Want voor het eerst wordt hierin het asylrecht, zoo belangrijk voor het leven der Ouden en zoo belangwekkend van theologisch, juridisch en economisch standpunt, op een breede basis en tegelijk in bijzonderheden behandeld, uitgaande vooral van de nieuwe gegevens, welke de in Egypte gevonden Grieksche en demotische papyri hebben gebracht. In zes hoofdstukken is het boek verdeeld. Nadat eerst in een Inleiding is geschetst, dat het asyl in de Oudheid de plaats innam van het tegenwoordig recht van gratie en als „Korrektiv der Staatsgesetzgebung" het Habeas corpus der Egyptenaren was, worden uitvoerig de bronnen besproken en het onderscheid tusschen het door den staat gesanctioneerde, aan slechts enkele tempels verleende recht van asyl, en de bescher-

Digitized by Google

ming, welke elke tempel bood, besproken. Het asylrecht gold voor alle nationaliteiten; slechts de Perzen waren volgens schr. uitgezonderd, omdat hun voorouders de tempels hadden ontwijd. Het begrip *ἀγωγιμός*, dat op hen toepasselijk is, verklaart schr. dan ook als „niet beschermd door het asylrecht"; aldus wordt nog eens bewezen, dat het asyl, al heeft het betrekking op rechtskwesties, een zuiver godsdienstige instelling was. Uitvoerig worden in Hoofdstuk III de plaatsen nagegaan, die als asyl konden dienen; in dit verband worden de veelbesproken *κάτοχοι* van het Serapeum beschouwd als lieden, die een toevlucht zochten om aan de bloedwraak of particuliere vervolging te ontkomen. In hoofdstuk IV en V wordt besproken, wie in het asyl toevlucht konden vinden (met name aan de debitores publici wordt een beschouwing gewijd) en wordt de steun, die ambtenaren konden verleenen, nagegaan. Zeer belangrijk is Hoofdstuk VI, dat handelt over het asylrecht in Rome en onder Romeinsche heerschappij. Duidelijk wordt in het licht gesteld, dat in Rome het volkstribunaat de plaats innam van het asyl, maar dat ten slotte Rome zich niet tegen deze Grieksche instelling heeft kunnen verzetten. Von Woess gelooft, dat ook in Egypte in Romeinschen tijd het asyl wel degelijk heeft voortbestaan, evenals in het geheele Oosten. Pas aan het eind van de derde eeuw na Chr. is het opgeheven tengevolge van godsdienstige twisten, om weer te herleven in het asylrecht der Christelijke kerken, dat echter niet als een voortzetting, maar als een navolging van het heidensche moet worden beschouwd; immers er is een langdurig vacuum, waarin het patrocinium de plaats innam van de religieuse bescherming. Na het zesde hoofdstuk volgt nog een Nachtrag over de *κατοχή*, en een zeer belangrijke Anhang, een uitgave met bespreking en commentaar door E. Schwartz van de wet van Theodosius II over hen die een asyl zoeken in de kerk. Uitvoerige indices verhoogen de waarde van het boeiend en overzichtelijk geschreven boek, dat in de meeste gevallen overtuigende argumenten bevat.

Toch niet in alle. Mijn bezwaar tegen sommige uiteenzettingen is, dat von Woess al te veel kwesties vanuit het asylrecht wil verklaren en dan een enkele plaats, waar dit recht met een bepaald begrip verbonden is, sterk naar voren haalt, de andere verwaarloozend. Om enkele voorbeelden te nemen: het begrip *ἀγωγιμος* wordt in verband met het asyl gebracht vooral op grond van Pap. Oxyrrh. XIV 1639, omdat hier het asyl er bij genoemd wordt; maar in de talrijke andere, waar het woord voorkomt, staat het geheel op zichzelf; bovendien, als een schuldenaar toch uit een asyl kan worden teruggehaald, waarom moet hij dan „worden gevangen gehouden tot hij zijn schuld heeft voldaan"? Er is daarvoor dan in het geheel geen reden. Veeleer zal hier tot de oude verklaring van „lijfsdwang" moeten worden teruggekeerd; want ook de aangehaalde plaats Diodorus 16, 60, waar het begrip *ἀγωγιμός* in verband *schijnt* te staan met een religieuse misdaad, wordt onmiddellijk weerlegd door Diod. 17, 14, 3, waar voor een *staatkundig* vergrijp dezelfde term wordt gebruikt. En evenmin kunnen de *Πέρσαι τῆς ἐπιγονῆς* uitsluitend in verbinding met het asyl worden gebracht; de onderzoekingen van Tait in het Arch. f. Papyrusf. VII 175 vlg, en vooral het rijk-gedocumenteerd artikel van Pringsheim in het Sav. Zeitschr. Rom. Abt. 44 (1924) p. 396 vlg. hebben m.i. bewezen, dat deze „Perzen" niet altijd Perzen van afkomst waren en dus moeilijk voor een misdaad van echte Perzen konden worden gestraft; terwijl ook Wilcken in de U P Z I 2 p. 295 m. i. overtuigend heeft aangetoond, dat met de „asylverklaring" zonder meer de *κατοχή*-kwestie niet is opgelost. Ook hecht v. W. m.i. te veel gewicht aan termen als *φιλανθρωπία*, die niet speciaal voor het asyl, maar veeleer in algemeenen zin werden gebruikt om het regeeringsprincipe der Ptolemeeën aan te duiden. En moet de geringere belooning in Pap. Par. 10 niet veeleer hieruit worden verklaard, dat men uit den tempel niet een weggeloopen slaaf, maar alleen het door hem meegenomen bezit kon terugkrijgen?

Een enkele aanvulling lijkt me nog mogelijk op p. 80[3], waar, naar uit Ps. Aristeas § 13 blijkt, wel als zeker mag worden aangenomen, dat met de Perzen Joden naar Egypte zijn gekomen en op p. 106 waar bij de *ᾧ μὴ πρᾶγμα*-formule er op kan worden gewezen, dat iets dergelijks ook voorkomt op de bekende inscriptie vóór den tempel in Jeruzalem (OG II 598); wel een bewijs, hoezeer de Romeinen Hellenistische gebruiken als voorbeeld namen!

Deze opmerkingen mogen echter geen afbreuk doen aan mijn waardeering voor dit boek, dat vele vraagstukken tot een oplossing brengt, en ten opzichte van andere tot nieuw onderzoek opwekt.

Den Haag. D. Cohen.

J. Six, Mutation oder Atavismus, besonders in der heutigen Niederländischen Kunst. Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung. 1924. (Pr. M. 0.65).

Prof. Jhr. Dr. J. Six geeft hier een beschouwing over de kunst van den tegenwoordigen kunstenaar in Nederland, in zooverre deze afhankelijk is van zijn afkomst, zijn leven en zijn idealen, de kunstenaar dus vooral als lid van een bepaald geslacht. Hij werpt hier een geheel ander licht op de kwestie als Dr. A. Pit in zijn reeks: Les origines de l'art hollandais (essai de critique, Paris, 1894), Het logische in de ontwikkeling der beeldende Kunsten (Utrechtsche bijdragen voor letterkunde en geschiedenis VI, 1912), en Denken en Beelden (Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur, 1922); die gaf ons: in het eerste, een overzicht van een deel der geschiedenis, in het tweede stelde hij ons voor oogen de geschiedenis van het naturalisme, in het derde toonde hij ons de verhouding der kunsten en tijdperken onderling. Bij dr. Pit is vooral de persoonlijkheid van den kunstenaar hoofdzaak, al treedt deze uit den aard der zaak in de eerste der reeks weinig op den voorgrond, en wordt zij in de twee volgende afdeelingen min of meer ondergeschikt toch nog gemaakt aan algemeen philosophische ideeën van Hegeliaansche richting. Ook mag er misschien, voordat we het werk van Prof. Six bespreken, wel op gewezen worden, dat in de nieuwste kunstgeschiedenisrichting niet de familieverhoudingen van den kunstenaar, noch de persoon van den kunstenaar alleen, zij het ook als deel zijner maatschappelijke omgeving, maar vooral de geestelijke omgeving, de geestelijke afkomst en toekomst van den kunstenaar naast zijn persoonlijke en geërfde eigenschappen, èn zijn maatschappelijke omgeving van het hoogste belang zijn, zooals de rede van Dr. F. W. Hudig onlangs gehouden aan de Universiteit van Amsterdam duidelijk doet uitkomen.

Prof. S. dan, spreekt eerst over het scheppingsvermogen

Digitized by Google

van den kunstenaar, hetgeen hij vergelijkt met de geboorte van kinderen. Een kunstenaar, zegt hij, schept massa, ruimte, maat en kleur, verhouding, gevoels- en gemoedsuitdrukking. Hij noemt verschillende voorbeelden o.a. vele Grieksche, die blijkbaar bijzonder geschikt voor het doel zijn. Dat er heel veel over kunst gesproken wordt, zegt hij, kan goed zijn, maar men moet voorzichtig zijn. Naast de kunst, die de natuur wil nabootsen, in wat voor vorm ook, heeft de kunst toch ook een anderen, een geestelijken inhoud. Iets met een slechten inhoud, kan wel schoon of zedelijk gedaan zijn, maar men moet het de kinderen niet in handen geven (verscheidene voorbeelden worden hier gegeven), ook is de verhouding van de waarheid in de kunst een andere dan in de rechtspraak of wetenschap, in de kunst overdrijft of verbergt men de waarheid. In de kunst behoeft het onderwerp niet altijd verheven te zijn, het kan alledaagsch zijn, iedere kunstenaar geeft het weer anders weer. Sommigen echter geven een vorm, die vóór dien tijd onbekend was; deze vorm leidt daarna een eigen leven. De kunstuitingen, gaat Prof. S. verder, lijken soms op elkaar; zooals in een familie de menschen op elkaar lijken, zoo is het ook mogelijk, dat de kunstscheppingen van de ons omringende menschen en die van een generatie te voren op elkaar lijken. Hij vindt het een zeer moeilijk vraagstuk. Ook hier worden weer talrijke voorbeelden gegeven. En dan geeft hij den raad den invloed te onderzoeken, dien Rubens op de Fransche schilders van Watteau tot Fragonard uitgeoefend heeft, of de teekenvoorbeelden van Bloemaert of zelfs de etsen van Jac. de Wit op Boucher. S. gaat zoo door tot in den modernen tijd met verschillende voorbeelden te geven en komt tot de conclusie, dat de kunst nu op een keerpunt staat. Dan keert hij terug tot zijn punt van uitgang „mutation oder atavismus", vergelijkt den Cretensisch-Myceenschen stijl der 15e en 14e eeuw v. Christus met de kunst van het Romeinsche rijk tot aan de Middeleeuwen. Hoe het met onze kunst zal gaan, valt echter niet te zeggen. Bij de ouden waren er, die nieuwe gegevens schiepen, maar wie en wat die personen waren, komt bij S. natuurlijk lang zoo sterk niet naar voren als in Dr. Pit's boeken. Ook nu, zegt S., komt er steeds weer nieuwe schoonheid; zoo moet voor de jongeren van tegenwoordig het naakte bruidje van Jan Sluyters bijv. iets dergelijks zijn als het voorstellen van het verdwijnend oogpunt door Agatharchos was voor de jongeren van toen. Het blijft altijd een moeilijk vraagstuk „Mutation oder Atavismus". De overeenkomst tusschen de tegenwoordige en de vroegere kunst bestaat in: 1° de algemeene richting, 2° het ontbreken van die eigenschappen uit den vroegeren tijd, die toen juist tot de meest gewaardeerde behoorden; er zijn ook teekenen, dat bevruchting plaats had door de kunst der barbaren, evenals iets dergelijks plaats vindt in den tegenwoordigen tijd. S. komt dan tot de conclusie, dat na langen tijd pas uit te maken is „Mutation oder Atavismus". Iets valt echter nog op te merken, nam., dat de Fransche kunst tegenwoordig toonaangevend is voor de Nederlandsche, de meeste en beste kunstenaren zijn tegenwoordig beïnvloed door het nieuwe, maar volgens S., verwonderen zich hun landgenooten over hunne kunst, terwijl deze tegelijkertijd weerklank vindt in het buitenland. In het eigen land, zoo besluit de schrijver, is het de jeugd, die later zal oordeelen over „Mutation oder Atavismus".

Amsterdam. J. M. Blok.

SCHOOLBOEKEN.

A. Ahn et **A. Moret, Mots et tournures difficiles.** A l'usage des lycées classiques et modernes. Groningen-den Haag, J. B. Wolters. 1924. (Pr. ƒ 1.25).

In het voorbericht deelen de schrijfsters mee, dat het werkje ontstaan is uit de praktijk uit en de ervaring bij het vertalen uit het Fransch. Het bevat een aantal woorden, uitdrukkingen en constructies, die moeilijkheden opleveren bij het vertalen. Dikwijls zijn het grammatische moeilijkheden. (participe présent, gérondif, voorwaardelijke bijzin, enz.).

Dit boekje behandelt dus onderwerpen, die door ieder, die Fransch onderwijst op gymnasium of H.B.S., besproken worden.

De bedoeling is ongetwijfeld, de gevallen met de voorbeelden van buiten te laten leeren.

Bij een nieuwen druk zou het aanbeveling verdienen een alphabetischen inhoud van de tweehonderd besproken zaken aan het boekje toe te voegen. Dan zou het ook gebruikt kunnen worden om even iets in na te slaan.

Leiden. W. Prins.

A. Zeller, Phrases détachées sur l'emploi de la préposition. 3e édition. Amsterdam, J. M. Meulenhoff. 1923.

In het voorbericht vermeldt de samensteller, dat drie hoofdstukken van de spraakkunst van groot belang zijn. Een van die drie is het gebruik van de voorzetsels.

Achtereenvolgens worden behandeld de voorzetsels, die moeilijkheden bieden bij het vertalen in het Fransch, zooals aan, achter, bij, enz.

Daarna behandelt de schrijver in een tiental bladzijden de voorzetsels, die niet vertaald worden, werkwoorden en uitdrukkingen met à, werkwoorden en uitdrukkingen met de, ten slotte die met à of de.

Van elk geval wordt een voorbeeld gegeven; de Hollandsche en de Fransche zin zijn naast elkaar geplaatst; daardoor kunnen de leerlingen steeds vergelijken en zullen de verschillen gemakkelijker worden onthouden.

Wanneer deze zinnen van buiten geleerd worden, zooals de bedoeling van den schrijver is, zal dit werkje heel nuttig zijn. Veel fouten, die elk docent in het Fransch dagelijks hoort, zullen worden vermeden.

Leiden. W. Prins.

A. Zeller, Le mot dans la phrase. 5e édition. Amsterdam, J. M. Meulenhoff. 1924.

Dit boekje dient om den woordenschat van de leerlingen uit te breiden. Het is geen dorre opsomming van lange rijen woorden. Evenals de samensteller dat deed in zijn werkje over de voorzetsels, heeft hij elk woord gebruikt in een zin. Dit heeft het groote voordeel, dat elk woord in zijn juiste beteekenis wordt geleerd. Allerlei onderwerpen worden kort behandeld, in het geheel drie honderd. Bij het eerste woord (abeille) vindt men vermeld: un essaim, la ruche, butiner, émaillé, le miel, la cire, le rayon, la guêpe, douloureux, bourdonner. Naast den Franschen zin staat de Hollandsche vertaling van het woord. De behandelde onderwerpen zijn alphabetisch gerangschikt. Elk gebruiker kan evenwel van die volgorde afwijken; de cijfers 1, 2 of 3 boven de onderwerpen geven hierover nog eenige aanwijzing. Een goed gebruik van dit boekje zal den woordenschat van de leerlingen ongetwijfeld aanzienlijk uitbreiden.

Leiden. W. Prins.

Digitized by Google

A. Zeller, Premières notions commerciales. Vocabulaire du commerce et de la banque. Amsterdam, J. M. Meulenhoff.

Dit boekje is bestemd voor handelsscholen.

In 35 lesjes worden beknopt de onderwerpen behandeld, die betrekking hebben op handel en bankwezen. De termen, die geleerd moeten worden, zijn met vette letter gedrukt, terwijl zij na elke les in een rij bijeengevoegd zijn met de Hollandsch vertaling er naast.

Zooals de bewerker meedeelt in het voorbericht, circuleert het werkje al eenige jaren als handschrift; zoo hij het in druk laat verschijnen, is het op aandringen van verscheidene personen, die het al gebruiken en aan hun leerlingen dicteeren.

Leiden. W. Prins.

A. A. Sirks—Joustra, Georges Duhamel. Choix de belles pages. (Les meilleurs Auteurs francais). Amsterdam, J. M. Meulenhoff. (Pr. *f* 0.95, geb. *f* 1.20).

Dit boekje is een deeltje van de bekende uitgave „Les meilleurs auteurs français". Het bevat eenige fragmenten uit de werken van Georges Duhamel. De meeste zijn ontleend aan het bekende „Vie des Martyrs". Ik vind het heel geschikte lectuur voor de middelbare school en ook voor de hoogste klas van de school voor uitgebreid lager onderwijs.

Leiden. W. Prins.

P. B. Benjert en Dr. **J. J. B. Elzinga, Fransch voor de Middelbare school. Voorlooper.** Derde druk. Groningen-den Haag, Wolters. 1923. (Pr. ing. *f* 1.50, geb. *f* 2.75).

Ruim een jaar na het verschijnen van den tweeden druk, is er van dezen voorlooper al een derde druk noodig.

Dit bewijst voldoende, hoezeer dit werkje gewaardeerd wordt. Het is een van de goede boekjes voor het Fransch, geschreven na de afschaffing van dat vak op de lagere school. Het kan tot bewijs strekken, dat er in dit opzicht niets is nagelaten, om het allen leerlingen mogelijk te maken het onderwijs in het Fransch te volgen.

Leiden. W. Prins.

André Lichtenberger, La Petite Soeur de Trott. Edition arrangée pour l'école par **J. Berdenis van Berlekom.** (Les meilleurs Auteurs francais). Amsterdam, J. M. Meulenhoff. (Pr. *f* 0.95, geb. *f* 1.20).

Met veel genoegen las ik dit boekje door. Het bezit dezelfde goede eigenschappen, die een publiek verzekerd hebben aan Mon Petit Trott van denzelfden auteur. (Ook verschenen bij Meulenhoff in de bekende serie: Les Meilleurs Auteurs Français). Het werkje lijkt me heel geschikt voor de schoolbibliotheek en zal op een meisjesschool ongetwijfeld gaarne in de tweede of derde klas gelezen worden.

Leiden. W. Prins.

Corneille, Cinna et **Molière, L'impriomptu de Versailles.** Arrangés et annotés par J. **Fransen.** (Fransche Lectuur voor de Middelbare School. 2e serie. No. 7). Groningen-den Haag, Wolters. 1924. (Pr. ing. *f* 1.70, geb. *f* 1.90).

Er is geen reden tot klagen over gebrek aan geschikte lectuur voor de middelbare school. Wolters, Meulenhoff en andere uitgevers verrijken de schoollectuur met handige, keurig uitgevoerde deeltjes.

Het bovenstaande boekje is bewerkt op dezelfde wijze als andere werkjes uit dezelfde serie.

Op een kort overzicht van het leven en de werken van Corneille, volgt een vrij uitvoerige inleiding. Het oordeel van een tijdgenoot vindt men er in den brief van Balzac aan Corneille. L'épître dédicatoire a M. de Monteron doet ons zien, tot welke lage vleierijen een groot dichter uit de zeventiende eeuw zich soms vernederde.

Dan leest men er het „examen de Cinna", vooral als antwoord op de kritiek van d'Aubignac.

Aan L'Impromptu de Versailles gaat eveneens een vrij uitvoerige inleiding vooraf, waarin alles is bijeengebracht, wat voor het goed begrip van het stuk noodig is.

Eenige illustraties, waaronder twee portretten van Molière en een van Corneille, sieren het boekje.

Leiden. W. Prins.

De hh. C. Brouwer en G. Ras deden bij de firma Wolters (Groningen—den Haag, 1924) voor de derde maal het licht zien *Das Wunderhorn*, Erzählungen, Geschichten und Gedichte fürs zweite Jahr. Het boekje is geïllustreerd door L. O. Wenckebach en J, Dijkstra, de prijs is *f* 1.75 ing. en *f* 1.90 geb.

Bij dezelfde firma verscheen het zesde deeltje der verzameling *Von Deutscher Art und Kunst*, geredigeerd door de hh. Brouwer en Ras. Dit deeltje bevat *Ausgewählte Proza* von Th Mann en is van aantekeningen voorzien door Dr. J. van Dam; het kost ingen. *f* 1.45, geb. *f* 1.65.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In de *Mededeelingen* van de Afdeeling Letterkunde der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam zijn sedert de vorige opgave (*Museum* XXXII, 28) verschenen in Dl. 27, Serie A: J. J. Salverda de Grave, *Turoldus* (*f* 0.30); C. W. Vollgraff, *Ἔριφος ἐς γαλ' ἔπετον* (*Over den oorsprong der Dionysische mysteriën*) (*f* 0.40); J. P. B. de Josselin de Jong, *Het Negerhollandsch van St. Thomas en St. Jan* (*f* 0.30); W. Caland, *Over Ziegenbalg's „Malabarisches Heidenthum"* (*f* 0.30); H. Pernot, *Remarques sur les Evangiles* (*f* 0.30); J. Vürtheim, *Europa* (*f* 0.30).

In de *Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vlaamsche Academie* (1924) is opgenomen een *Lijst van de gedrukte Nederlandsche Vertalingen der oude Grieksche en Latijnsche Schrijvers*, samengesteld door A. Geerebaert, S. J. Wij ontvingen een overdruk; een beperkt getal exemplaren is verkrijgbaar bij de schrijver (St. Michielscollege, St. Michielslaan, te Brussel) tegen de prijs van 24 francs.

Het werk van de heer Geerebaert (200 blz., 8°.) getuigt van de buitengewone zorg aan het onderwerp besteed; van verschillende zijden werd hij bij zijn nasporingen geholpen, en zo kwam een bibliografie tot stand die ongetwijfeld aan belangstellenden in de klassieke letteren grote diensten kan bewijzen. Nauwkeurigheid en volledigheid (voor zover deze te bereiken valt) wettigen onze eerbied voor dit boek, de vrucht van veel arbeid.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1924, Août-Sept.-Oct.: L. Poinssot et R. Lantier, Quatre préfets du prétoire contemporains de Constantin. — Espérandieu, Fouilles d'Alise. — E. Albertini, Une inscr. de Djémila. — L. Carton, Fouilles à Bulla Regia en 1924. — G. Jéquier, Le sekhem d'Abydos. — E. Cuq, Note complém. s. l. loi rom. contre la piraterie. — P. Lacau, Les travaux du service des Antiquités de l'Egypte pendan 1923 et 1924.

Digitized by Google

Zschr. f. vergl. Sprachf., LII, 3: E. Leumann, Die neueren Arbeiten z. idg. Metrik. — W. Schulze, Got. *liuta* u. *weiha*. — E. Sittig, Zur neu gefundenen Kypr. Sprache. — Dez., Kypr. *κάς*. — Dez., Zwei etymol. Vermutungen. — Dez., Ein Betonungsgesetz lit. Optative. — J. Loewenthal, Lat. *salmo*. — W. Krause, Die Entwicklung einer alten ellipt. Konstruktion in den idg. Sprachen. — W. Schulze, Lit. *blỹnas*. — K. Buga, Die Metatonie im Lit. u. Lett. (Forts.).

Idg. Forsch., XLII, 3-4: E. Sievers, Ved. u. Idg. — W. Porzig, Bedeutungsgeschichtl. Studien. — F. Specht, Zur lit. Nominalflexion. — H. Ammann, Untersuch. z. hom. Wortfolge u. Satzstruktur (Schluss). — F. Sommer, Der lit. Vok. *brolau* u. Verwandtes. — A. Götze, Heth. *jugan* 'Joch'. — E. Kieckers, Zu ai. *tatra vanē* 'in diesem Walde'.

N. Jahrb. f. Wiss. u. Jugendbild, I, 1: Geleitwort d. Herausgebers. — G. Reichwein, Das Problem d. Päd. bei J. G. Fichte. — A. Tumarkin, Die Einh. d. Plat. Phädrus. — A. Schroeder, Aristoteles als Dichter. — E. Norden, Dreieck. — G. Neckel, Germ. u. klass. Philol. — E. Wolf, Goethe u. d. griech. Plastik. — P. Sickel, Der Traum im Leben u. in der Weltansch. Hebbels. — E. Lerch, Das Problem Anatole France. — W. Hübner, Welche Aufgaben stellt die Schulreform dem neusprachl. Unterricht? — G. Ritter, Die Idee der Staatsräson. — R. Hamann, C. D. Friedrich u. d. Romantik. — P. Hoffmann, Eine Unterrichtsfahrt. — A. Götze, Die deutsche Schallform. — W. Wagner, Goethes Faust als Schullekt. — Elterngedanken zur Schulreform. — Berichte. — Nachrichten.

Neophilologus, X, 3: J. H. Scholte, Over het vervaardigen van wetensch. edities v. werken uit de nieuwere letterk. — J. M. Carré, Michelet en Hollande. — H. G. Martin, *De gevallen v. Telemachus* par S. Feitama, II. — Th. Absil, Sprache u. Rede, II. — F. P. H. Prick v. Wely, Kantteek. bij H. Poutsma's *Grammar* etc., III. — W. v. Doorn, An enquiry into the causes of Swinburne's failure as a narrative poet, IV. — W. v. d. Gaaf, Een kantteek. bij een kantteek. — D C. Hesseling, Bezwaren en gevaren bij het vertalen v. h. N. T. — Boekbespr. — Korte aankond. — Inh. v. tijdschr.

Leuv. Bijdr., XVII, 1: H. Logeman, The Semasiology of Some Verbs of Motion and the Etymol. of Dutch *langwerpig*. — Th. de Ronde, De Romans van Th. H. Hall Caine. — H. Kesters, Kelt. oorspr. van *Rosmeer* en *Jeuk*. — L. Grootaers. De Namen van de *roode aalbes* in Z.-Ned. (naschr.). — Dez., Bladv.

Id., Bijbl., XVII, 1-2: L. Grootaers, In Memoriam J. P. Rousselot. — Dez., Zuidned. Dialectonderz. Dialectstudie en Tekstcrit. — Boekbeoord. — Kleine Aankond. — Kron. — Inh. v. tijdschr. — Uit de Skand. tijdschr. — Nieuwe boeken.

Neuphilologische Mitteilungen, XXVI, 1-2: A. von Kraemer, Jean Poirot, in memoriam. — A. Haggerty Krappe, The Source of *Novellino*, XXVIII. — L. Karl, les amours de Madeleine Béjart. — R. Pipping, Ein Fall von absoluter Konstruktion im Altschwedischen. — O. Behaghel, Nachtrag zu den „Imperativnamen". — Besprechungen.

Historische Zeitschrift, 130: Von Bezold, Kaiserin Judith und ihr Dichter Walahfrid Strabo. — Miszellen (Troeltsch, Ueber Carl Neumann's Rembrandt).

Studiën, CIII, Mei: J. v. Heugten, Een der Grootsten v. Nederl. — J. H. M. Tesser, De jeugd v. P. Kanis Noviomagus. — J. C. Alberdingk Thijm, Een volmaakt kind Gods. — Th. Paimans, Doelmatigheid en Godsbestaan (slot). — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Ballhausen, Der erste engl.-holl. Seekrieg: Hist. Zeitschr. 130 (Häpke).

Basse, Vrouw in de Ned. Lett.: Leuv. Bijdr., Bijbl. XVII, n°. 1-2 (Baur).

Van Dale's Groot Wdb.: Leuv. Bijdr. XVII, n° 1-2 (Grootaers).

Häpke, Niederl. Akten und Urkunden, II: Hist. Zeitschr. 130 (Keussen).

Keuchenius en Tinbergen, Ned. Lyr.: Leuv. Bijdr., Bijbl. XVII, n°. 1-2 (Baur).

Kronenberg, Jan Seversz.: Lit. Zentralbl. 1925, n°. 7 (v. Rath).

Oppermann, Rheinische Urkundenstudien: Hist. Zeitschr. 130 (Koebner).

Sterck, Vondel en zijn Kring: Leuv. Bijdr., Bijbl. XVII, n°. 1-2 (Boon).

Stoett, Mnl. Synt.: Leuv. Bijdr., Bijbl. XVII, n°. 1-2 (Boon).

CERTAMEN POETICUM HOEUFFTIANUM.

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MCMXXVI INDICTI

De triginta sex carminibus ita est iudicatum.

Praemium aureum reportavit Hermannus Weller qui *Natale Solum* cecinit, sumptibus legati in volumen recipietur carmen c.t. *Sirmio*, si poeta eius scidulae aperiendae dederit veniam, et carmen quod inscriptum est: *Ethnicum Fanum in templum christianum conversum*, quod conscripsit Franciscus Xaverius Reuss, Alsatinus.

Ecce index titulorum ceterorum carminum: *Cyllarus, In militem ignotum, Servorum amores et nuptiae, Mira lourdensia, Pacuvii Calavii, Arborum laus, Ad Maecenatem, Exules, Pax, Syrillus, In basilicam Lateranensem, Carmen augurale, Ad sepulcrum episcopi Torras, Inclyto Asturiarum Principi, Alma Nazarethana domus, Miles caecus, De Fontibus, Aer perdomitus, Materna ora, Ad rivum Io, Itala Rhodos, Redux bello excaecatus novam suam nuptam alloquitur, Dulce rus, Supplicatio ad matrem misericordiae pro valetudine regiae virginis Iohannae ex inclita Sabaudiae domo, Eucharisticon, Figulus, Praediolum recuperatum, Miles ignotus, Ad musam, De Nazareno, Laus Paupertatis, Subaequoreum monstrum, Somnium Horatii.*

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus, ut carmina latina non ex alio sermone versa, nec prius edita argumentive privati, nec quinquaginta versibus breviora, nitide et ignota iudicibus manu scripta ante **Kal. Ian. A.** MCMXXVI mittantur ad „het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis, Amsterdam", munita sententia, item inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit, si poetae in transscribendo portabile prelum britannicum (*type-writer*) adhibuerint, ac si, quemadmodum in editionibus poetarum fieri solet, sextum quemque versum numero insigniverint.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur eique subiungentur alia laude ornata si scidulae aperiendae venia dabitur. Id autem ante Kal. Iul. proximas fieri debebit.

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Aprili pronuntiabitur, quo facto scidulae carminibus non in volumen receptis additae Vulcano tradentur.

Amstelodami, die VI m. Apr.
A. MCMXXV

J. J. SALVERDA DE GRAVE
Ord. lit. acad. reg. ab actis

Digitized by Google

ADVERTENTIEN

J. B. WOLTERS,
GRONINGEN, DEN HAAG

GRIEKSCHE LEERGANG
VOOR GYMNASIA EN LYCEA

Zoo juist verschenen:

II

SYNTAXIS MET LEESBOEK
VOOR DE MIDDELKLASSEN
door Dr. P. C. DE BROUWER
Leeraar aan het St. Odulphus Lyceum te Tilburg
en Dr E. SLIJPER
Conrector aan het Stedelijk Gymn. te Utrecht

Prijs . . . . . f 3,25

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

Verschenen in de

BIBLIOTHEEK VAN MIDDEL-NEDERLANDSCHE LETTER-KUNDE

FERGUUT

van Dr EELCO VERWIJS
en Dr. J. VERDAM

Opnieuw bewerkt en uitgegeven
door Dr. G. S. OVERDIEP,
Leeraar aan het Stedelijk Gymnasium te Apeldoorn.

Prijs ing. **f 9 50**

UITGAVE VAN
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. TE LEIDEN

Supplementum Epigraphicum Graecum

Adiuvantibus P. ROUSSEL, Argentorati, A. SALAČ, Pragae, M. N. TOD, Oxonii, E. ZIEBARTH, Hamburgi, redigendum curavit J. J. E. HONDIUS, Lugduni Batavorum

Volumen primum. — Fasc. I-II — Volumen secundum Fasc. I

Prijs per jaargang van 10 vel druks van 16 pagina's **f 6.—**

Het doel van dit periodiek is een overzicht te geven van de Grieksche Opschriften, die in verschillende boeken of tijdschriften worden gepubliceerd, maar zoo verspreid, dat het zeer moeilijk is voor ieder, die daarvan een studie wil maken, zich van alles op de hoogte te stellen.

SUPPLEMENTUM EPIGRAPHICUM GRAECUM

brengt deze teksten bijeen, verbeterd of zooveel mogelijk bijgewerkt en geographisch gerangschikt.

„Die Inschrifttexte selbst sind gut gedruckt, mit reichlicher Literatur; Fundort und Äusseres der Steine und Schrift sorgfältig berücksichtigt.

Das Ziel all dieser Arbeit ist zunächst, allen an den Inschriften innerlich teilnehmenden Forschern das Neueste mitzuteilen. Dazu gehört u. m. dasz sich noch mehr Bibliotheken und einzelne Freunde der Wissenschaft finden, die den Fortgang des Unternehmens durch Abonnement unterstützen."

F. HILLER VON GAERTRINGEN, Deutsche Literaturzeitung 1925, p. 304—306.

Uitgave van A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij te Leiden

ABONNEERT U OP DE

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAFIE

Het maandblad voor elken boekenliefhebber en voor elken letterkundige.

Abonnement slechts f 2.40 per jaar.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

32ste Jaargang. No. 10. Juli 1925.

Täubler, Bellum Helveticum (Kan).
Van der Flier, Jesaja, I (Palache).
Weiss, Mose ben Maimon, Führer der Unschlüssigen (Tj. de Boer).
Blümel, Die deutsche Schallform der letzten Blütezeit (J. v. Dam).
Bruce, The Evolution of Arthurian Romance (Weerenbeck).
Tielrooy, De Fransche literatuur sin 's 1880 (Gallas).
Stender-Petersen, Die Schulkomödien des Paters Fr. Bohomolec (N. v. Wijk).
Viedebantt. Antike Gewichtsnormen und Münzfüsse (J. A. Vollgraff).
Boersema, Allard Pierson (Knappert).
Schoolboeken:
Japikse, Leerboek der Algemeene Geschiedenis (ten Have)
Uitgn. v. d.fa Wolters.
Verbetering.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

E. Täubler, Bellum Helveticum, Eine Caesarstudie. Zürich, Verlag Seldwyla. 1924. (deb.: Verl. Seldwyla, Kleinlaufenburg in Baden, Duitschl.). (Pr. M. 8, geb. M. 10).

Het valt mij niet gemakkelijk over deze studie een deskundig en billijk oordeel uit te spreken. Deskundig kan slechts hij zijn, die de zeer uitgebreide litteratuur over het onderwerp beheerscht; billijk, wie zich niet ergert aan den dikwijls aanmatigenden toon, dien de schrijver meent te mogen aanslaan.

Wanneer men Caesar's beschrijving uno tenore leest, kan men zich — met behulp van een goeden commentaar bijv. die van Meusel — zeer wel van het verloop der gebeurtenissen een voorstelling vormen. Maar de motieven en beteekenis dier gebeurtenissen, het historische kader, in verband waarmee zij alleen te verstaan zijn, kunnen slechts door nauwkeurige analyse van den text en vergelijking met mededeelingen van andere oude schrijvers worden benaderd. Om dit doel met deze middelen te bereiken heeft Täubler moeite noch scherpzinnigheid gespaard. In de eerste drie hoofdstukken geeft hij een gedetailleerde voorgeschiedenis van het bellum Helveticum.

Hoofdstuk I: Das Problem des gallischen Prinzipats behandelt uitvoerig den strijd om de hegemonie tusschen Arverni en Haedui. Rome mengt zich wel in dien strijd, maar alleen in zoover, dat het zich als bondgenoot van Massilia door de stichting der provincia Narbonensis den landweg naar Spanje en de Alpenpassen naar Gallië verzekert. Overigens bepaalt het zich tot het verdedigen der provincia — zoo tegen de Cimbren in 102 voor Chr.

Hoofdstuk II: Admagetobriga (sic; de nieuwste uitgaven geven alle Magetobriga). Ariovistus en zijn Germanen komen 71 voor Chr. den met de Arverni verbonden Sequani te hulp. Door den slag bij (Ad)magetobriga (61 voor Chr.), waarin hij de Haedui met hun bondgenooten verplettert, wordt hij de eigenlijke beheerscher van Midden-Gallië. Rome blijft onzijdig.

Hoofdstuk III: Orgetorix. Orgetorix is de nationale held, die aan de Germaansche overheersching een einde wil maken. In de plaats daarvan zou een federatie der drie machtigste Keltenstammen komen, de Haedui, Sequani en Helvetii. Deze laatste moeten emigreeren, omdat zij anders in hun door bergen ingesloten land een prooi worden der Germanen. Hun tocht gaat naar het gebied der Santoni aan den Atlantischen Oceaan. Daar aangekomen zouden zij met hun bondgenooten Midden-Gallië van de Alpen tot aan de zee in bezit hebben.

Daarna volgt de kern van het boek.

Hoofdstuk IV: Caesar. Ofschoon ik Täubler niet overal versta — zijn terminologie is vaak ongenietbaar en zijn stijl allesbehalve helder—, meen ik toch zijn betoog in de hoofdlijnen te kunnen volgen. Caesar, zoo zet hij uiteen, kreeg door den plotselingen dood van den proconsul Metellus Celer (voorjaar 59), aan wien Gallia Narbonensis als provincia was toegewezen, gelegenheid zich door den senaat in diens plaats te laten benoemen. Gallia Cisalpina was hem reeds eerder door het plebiscitum Vatinium toegekend. Hij heeft niet bewust van meet af aan de roeping gevoeld de zoogenaamde Noordsche kwestie op te lossen. De toestand van zijn provincie bood onbegrensde mogelijkheden. Met het zelfvertrouwen het genie eigen heeft Caesar telkens aangepakt, wat zijn hand te doen vond, het imperium uitgebreid tot aan den Atlantischen Oceaan en de Noordzee, en zich zelf gemaakt tot den machtigsten man van de republiek.

Op een paar beschouwingen in dit hoofdstuk wil ik nog even de aandacht vestigen. De eerste betreft de vraag, met welk recht Caesar de grenzen zijner provincie overschreed, toen hij den Helvetiërs den weg naar het land der Santoni wilde afsnijden. Caesar zelf geeft hieromtrent geenerlei uitsluitsel. Uit eenige plaatsen van Cas-

Digitized by Google

sius Dio maakt Täubler het waarschijnlijk, dat het plebiscitum Vatinium hem het recht verleende niet alleen zooveel troepen te lichten, als hij verkoos, maar ook oorlog te voeren, met wie hij wilde.

De tweede beschouwing kan mij minder bekoren. Zij lijkt mij een bedenkelijk staaltje van de gave het gras te hooren groeien, bij Duitsche geleerden niet ongewoon. Täubler dan stelt het voor, alsof Caesar de vervolging der Helvetiërs opgaf om naar Bibracte te marcheeren n i e t in de eerste plaats, omdat hij, zooals hij zelf zegt, daar zijn troepen opnieuw wilde approviandeeren, maar omdat hij, over die stad zijn marsch nemende, de Helvetiërs wilde vóór komen om hen aan de Loire op te wachten en hen daar te vernietigen, gelijk hij de Tigurini bij de Saône had in de pan gehakt. „Dumnorix" zoo gaat hij verder „erkennt die Falle: seine Warnung, sein Rat müssen es gewesen sein, die die Helvetier veranlaszten, die Entscheidung, der sie bisher ausgewichen waren, zu suchen". Waarom spreekt Caesar zelf daarover geen woord in zijn commentarii? Hoe kon Dumnorix, tegen wien Caesar na de onthullingen van Liscus (I, 18) en de bevestiging door Diviciacus (I, 27) den grootsten argwaan koesterde en dien hij zorgvuldig liet bewaken, nog met de Helvetiërs verbindingen onderhouden? Ziedaar vragen, die Täubler zich blijkbaar niet heeft gesteld — laat staan beantwoord.

Hoofdstuk V: C a e s a r s B e r i c h t behelst o.a. een polemiek tegen Eduard Norden, wiens stupenda doctrina hem niet voor gewaagde hypothesen behoedt. Norden neemt aan, dat Caesar naar Gallië is getrokken met het welbewuste doel de Germanen terug te dringen over den Rijn. Maar in Rome zou men nooit hebben kunnen begrijpen, dat hij eigenlijk alleen om het gevaar, dat van den kant der Germanen dreigde, te bezweren, tegen de Helvetiërs en Ariovistus was in het veld gekomen. Daarom voert hij, volgens Norden, allerlei andere motieven aan om zijn optreden tegenover hen te rechtvaardigen, maar inderdaad vormt in het heele eerste boek der commentarii „d a s G e r m a n e n t u m . . . . d a s e i g e n t l i c h e L e i t m o t i v". Terecht teekent Täubler daarbij aan: „Nur wenn man das erste Buch in eine falsche Germanenprämisse einbaut".

Het boekje is keurig uitgevoerd maar wordt wel hier en daar door storende drukfouten ontsierd.

Utrecht. A. H. K a n.

A. van der Flier G. Jzn., Jesaja I. (Tekst en Uitleg, Praktische Bijbelverklaring door Prof. Dr. F. M. Th. Böhl en Prof. Dr. A. van Veldhuizen. I het Oude Testament). (Groningen-Den Haag, Wolters. 1923. (Pr. *f* 3.25, bij inteek. *f* 2.85 en *f* 2.60).

Van wetenschappelijk standpunt beschouwd kan de vertaling van een boek als Jesaja nooit meer dan een poging zijn om het origineel te vertolken. Taal, stijl, compositie, historische achtergrond, overlevering van den tekst enz. stellen zooveel problemen ook aan het eigen inzicht, de scherpzinnigheid en het critische oordeel van den bewerker, dat de vertaling noodzakelijkerwijs in sterke mate een individueel cachet moet dragen en altijd weer voor andere opvattingen plaats laat. Dit feit weerspiegelt zich dan ook heel duidelijk in het uiteenloopend karakter, dat de vele bestaande Jesaja-vertalingen ten opzichte van elkaar vertoonen. Laat een oningewijde van der Flier's vertaling naast de z.g. Leidsche en naast Ehrlich's Randglossen leggen, en hij zal vaak moeite hebben te gelooven, dat het om de vertolking van een en denzelfden tekst te doen is.

Dr. van der Flier heeft zich blijkbaar van de velerlei moeilijkheden, die aan een dergelijken arbeid verbonden zijn, ernstig rekenschap gegeven. Zijn boek is over het algemeen voor het Nederlandsche publiek, dat belang stelt in een wetenschappelijk betrouwbare vertaling van het Oude Testament een zeer bruikbaar hulpmiddel geworden. Na een historische en litterarisch-critische inleiding (blz. 5—28), gevolgd door een respectabele litteratuuropgave (28—30), geeft hij een doorloopende vertaling van het boek (hst. 1—39, dus de z.g. Jesaja I), dat hij in vier bundels verdeelt met de volgende opschriften: I Oordeel en heil (hst. 1—12), II Het gericht over de volken en de wereld (hst. 13—27), III Zion's nood en verlossing (hst. 28—35), IV Jesaja en Hizkia (hst. 36—39). Dan komt de eveneens in doorloopenden vorm geschreven commentaar, die den tekst op den voet volgt, en ten slotte enkele bladzijden „aanteekeningen bij den tekst", waarin rekenschap gegeven wordt van de vertaling, voor zoover die op emendaties van den schrijver zelf of van zijn voorgangers berust. Schr. meent — anderen zullen er misschien aan twijfelen —, dat „deze aanteekeningen ook beteekenis kunnen hebben voor iemand, die deze (hebreeuwsche) taal niet verstaat" (blz. 169).

Dat ik in de opvatting van tal van plaatsen zeer sterk van Schr. afwijk, en de emendaties, waarvan hij uitgaat, lang niet altijd geslaagd vind, spreekt na het boven gezegde bijna van zelf. Het heeft daarom ook weinig zin, dat met voorbeelden in het licht te stellen. Liever bespreek ik enkele punten, waarover misschien meer eenstemmigheid kan bestaan. Zoo gebruikt Schr. meermalen woorden en uitdrukkingen, die in een Jesaja-vertaling te modern klinken en hinderlijk aandoen. B.v. 1.14: „Uw *processies* en feestdagen haat ik van harte"; 9.18: „werd het volk *kannibalen* gelijk"; 10.1: die drukkende *plakkaten* bevelen"; 22.24: „van schotel- tot *flesschengerei*" en derg.

Het Nederlandsch is vaak onjuist of althans onduidelijk. Zoo 1.5: „waartoe meer U geslagen, die in afval volhardt"; 5.13: „Dies zal mijn volk in ballingschap gaan, en dit ongedacht"; 6.13: „Is een tiende nog over, ook dit wordt vernieling"; 9.11, 16 en 10.4 telkens: „Om dit alles wendde zijn toorn niet af".

Enkele plaatsen, waar de hebreeuwsche woorden m.i. bepaald onjuist zijn weergegeven zijn b.v. 1.5: „geheel krank is het hoofd, geheel mat is het harte" (Hebr. „Kol rōsj . . . . we kol lēbāb"); 2.22: „Houdt U terug van de menschen, wier adem is in hun neus" (Hebr. „kol asjer nesjāmā beappō" als appositie bij „hā-ādām") 5.14: „Dies opent het rijk van de schimmen zijn kaken" (Hebr; „hirchība sjeōl naphsjā-hā" is onverzadigbaar); 7.15 en 22: „stremsel" voor Hebr. chem'ā; 21.8: „halve nachten" (Hebr. kol ha-lēlōth); 22.24: „Aan hem hangt heel de pracht van verwanten" (Hebr: „wetāloe (transitief!)" enz.).

Van kleinere vergissingen noem ik nog de consequente transscriptie (hst. 8; ook in den commentaar) Maher Sjalal *Chaz*-Baz i.p.v. *Chasj*. Ofschoon deze enkele opmerkingen doen zien, dat de noodige critiek bij het gebruik van deze nieuwe vertaling geboden is, zoo kan ik het werkje als geheel toch aan hen, die dezen grooten dichter-profeet willen leeren kennen, wel aanbevelen.

Leiden. J. L. P a l a c h e.

Digitized by Google

Mose ben Maimon, Führer der Unschlüssigen ins Deutsche übertragen und mit erklärenden Anmerkungen versehen von **Dr. Adolf Weiss.** Erstes Buch. (Philos. Bibl. Bd. 184a). Leipzig, F. Meiner. **1923.** (Pr. *f* 6.90, geb. *f* 8.28).

Maimonides (1135—1204) is voor de receptie van Aristoteles in het middeneeuwsche denken van internationale beteekenis. In de eerste plaats voor de joodsche geleerden, die zijn op één na in het Arabisch geschreven maar spoedig in het Nieuwhebreeuwsch vertaalde werken ijverig bestudeerden en, zij het ook niet zonder bestrijding, in hoofdzaak als gezaghebbend leerden beschouwen; daarna ook, door latijnsche vertalingen, voor de Katholieke wijsbegeerte in de 13de eeuw, met name die van Albertus Magnus en S. Thomas.

De „Führer" is zijn voornaamste filosofisch werk. De schrijver wil daarmee leiding (zijn tegenstanders noemden het: verleiding) geven aan hen die door de studie van de wijsbegeerte zijn gaan twijfelen aan de waarheid van Gods Openbaring (de Thora). Volgens eeuwenoud recept gebruikt hij daarvoor twee middelen: 1⁰. vrijzinnige uitlegging van de letter der H. S. en 2⁰. harmonizeering van Aristoteles. Als een derde middel voegt hij erbij — ook niet geheel nieuw — het fiktief gebruik van aristotelische bewijzen, b.v. van het bewijs voor Gods bestaan. Uit de *eeuwige* ordelijke beweging van het heelal bewijst Aristoteles dit. Maimonides neemt het voorloopig over (vergelijk moderne theorieën van het „Alsob") als het eenig filosofisch juiste bewijs. Maar als het zijn dienst gedaan heeft, verwerpt hij het uitgangspunt, omdat hij gelooft aan een *tijdelijke* schepping van de wereld.

Wat Maimonides, evenals de middeneeuwsche denkers in het algemeen, in de werken van het verleden, in de Thora en bij Aristoteles zoekt, is de eenige eeuwige waarheid, die in verschillende vormen verschijnt. Historische ontwikkeling is onwezenlijk, bestaat eigenlijk niet. Als Jood gaat hij uit van de veronderstelling dat Israël altijd de wijsheid heeft gehad, dat de kennis ervan in de verstrooiing (diaspora) bij het onderdrukte volk is te loor gegaan, maar dat het oud erfgoed is wat hij in de geschriften van Plato en Aristoteles en in hun grieksche en arabische kommentaren terugvindt. De duitsche vertaler Dr. A. Weiss, die soms nog meer aan joodsche tradities gehecht is dan de middeneeuwer Maimonides, schijnt deze meening te deelen (zie blz. 309, aant. 81). Wellicht is aan deze overtuiging en aan eenige overschatting van den ouden denker een groot deel van den ijver te danken, die ons dit nuttig boek heeft geschonken.

Aan de vertaling van het eerste boek (het tweede en derde zijn ter perse [1]) gaat een uitvoerige inleiding tot het geheele werk vooraf.

Een nuttig werk is het zeker, voorzoover we hier de eerste behoorlijke duitsche vertaling hebben, voldoende om het systeem van Maimonides te leeren kennen. Maar een vooruitgang voor de wetenschap beteekent deze bewerking niet: historisch-filologisch beschouwd brengt ze geen nieuws en in de inleiding en de aanteekeningen is veel ouds opgenomen dat verouderd is. Wat er in de laatste 50 jaar omtrent de geschiedenis van het moslimsche denken aan het licht is gebracht, is aan Dr. Weiss bijna geheel onbekend. Hij kent niet de taal, waarin Maimonides zijn werk schreef, noch de moslimsche kultuur, waarvan het voor een groot deel een produkt is. Zijn duitsche vertaling is dus niet naar het oorspronkelijke maar naar het Nieuwhebreeuwsch van Samuel ibn Tibbon bewerkt. Welke uitgave ten grondslag is gelegd, wordt in de voorrede niet gezegd; het is niet de ed. princeps maar een latere met vele drukfouten. Dat deze wijze van werken geen groot nadeel aan den duitschen tekst heeft gedaan is een gevolg daarvan dat de vertaler op meer dan 100 plaatsen gebruik heeft gemaakt van de door Munk indertijd aangebrachte verbeteringen.

Munk heeft de eerste en tot nog toe eenige uitgave van het arabische origineel bezorgd, samen met een fransche vertaling en zeer belangrijke aanteekeningen, in 3 deelen te Parijs 1856—66 verschenen. Een klassiek boek, zijn levenswerk. Op grond vooral van nieuwgevonden handschriften zullen kleine verbeteringen in tekst en vertaling mogelijk zijn, op grond van de groote vorderingen, die de wetenschap van den Islam in de laatste halve eeuw heeft gemaakt, kunnen zijn toelichtingen dikwijls worden aangevuld, soms ook verbeterd. Maar Munk blijft voor ons allen het voorbeeld van echt wetenschappelijk werk, het uitgangspunt voor de studie van Maimonides. Afhankelijk van hem is de italiaansche vertaling van Maroni (1870—76) en de hongaarsche van M. Klein (1878), benevens, zooals ik reeds opmerkte, deze duitsche van Weiss. Het meest zelfstandige van wat er na Munk gedaan is, is wel de engelsche vertaling van M. Friedländer (1881—85 met aanteekeningen, 1904 herzien maar zonder aant. opnieuw verschenen). Weiss maakt van deze engelsche bewerking geen gebruik. Hij volgt meestal Munk, hier en daar aangevuld door opmerkingen van D. Kaufmann, J. Guttmann en enkele anderen.

Gaarne erken ik dat ik niet voldoende thuis ben in het Nieuwhebreeuwsch om te kunnen beoordeelen, welken graad van fijnheid en nauwkeurigheid Dr. Weiss in zijn duitsche vertaling heeft bereikt. Over het algemeen maakt ze een goeden indruk. De schrijf- of drukfoutjes, die ik aanteekende, zijn niet talrijk, meest zonder belang en door den aandachtigen lezer gemakkelijk te verbeteren. Zinstorende vertaalfouten — waarvan ik er 3 zal noemen — heb ik weinig gevonden. Op blz. 55, reg. 17 v. wordt van den ladder in Jakobs droom (Gen. 28) gezegd: „auf der jeder, der es will, emporsteigen kann", wat volgens bijgevoegde aanteekening dan zou beteekenen, dat ieder mensch, die maar wil, de hoogste volmaaktheid kan bereiken. Met paronomastisch spraakgebruik staat er in het Arabisch en het Nieuwhebreeuwsch dat langs dien ladder „ieder opklimmende kan opklimmen"; van willen in den zin van Dr. Weiss is dus geen sprake. Zijn toelichting is dan ook lijnrecht in strijd met wat Maimonides ons leert. Volgens dezen filosoof zijn er slechts zeer weinige uitverkorenen die het hoogste bereiken, en deze weinigen zijn niet de menschen die van goeden wille zijn, maar de zuivere theoretici, die boven waardeeringsoordeelen over goed en kwaad enz. staande, kennen „datgene wat is". Men vergelijke hiermede de leer van Spinoza, die den invloed van den latijnschen Maimonides heeft ondergaan. — Op blz. 88/89 lezen we: „unsere Unwissenheit über die Zahl der Gestirne, ob sie paarweise oder jedes abgesondert für sich existieren . . ." Hiermede schept de vertaler een probleem, dat mij uit de geschiedenis van de wetenschap niet bekend is en althans bij Maimonides niet bestaat. Deze zegt dat wij

[1]) Intusschen reeds verschenen.

Digitized by Google

niet weten of het getal der sterren even of oneven is, m.a.w. het juiste aantal kennen we niet. — Op blz. 194, reg. 4 is sprake van het diskrete (niet-kontinue), zoodat in plaats van „zusammenhängend" moet gelezen worden „unterbrochen". —

Aan het slot van zijn belangrijk artikel „Der Führer Maimunis in der Weltliteratur" (Arch. f. Gesch. d. Philos. XI (1898), blz. 376), spreekt D. Kaufmann, na de fransche vertaling van Munk en de engelsche van Friedländer te hebben geprezen, den wensch uit dat ze spoedig, tengevolge van nieuwe ontdekkingen en verdergaand wetenschappelijk onderzoek, door een duitsche mogen worden overtroffen.

Aan het ijverig en in veel opzichten nuttig werk van Dr. Weiss wordt niets te kort gedaan door te zeggen dat de wensch van Kaufmann nog niet is vervuld.

Amsterdam. Tj. de Boer.

R. Blümel, Die deutsche Schallform der letzten Blütezeit und ihrer Ausläufer in Dichtung und Prosa. Halle, Max Niemeyer. 1923.

De schrijver van dit boek maakt het zijn lezer wel moeilijk. Nadat deze de onduidelijkheid van den titel heeft trachten op te lossen en het nog al vage begrip „letzte Blütezeit" in een gebruikelijker terminologie heeft omgezet, stapelen op de eerste bladzijden de moeilijkheden zich voor hem op. De schrijver bestudeert het wezen van het rhythme, en wel, zooals het woord „Schallform" in den titel en de opdracht aan Eduard Sievers en Wilhelm Streitberg al duidelijk zegt, als volgeling van de Leipziger „schallanalytische" methode. Zij, die daarmee niet geheel vertrouwd zijn, weten dus van te voren, dat de lectuur niet gemakkelijk zal zijn en dat men een zekere lichamelijke praedispositie moet bezitten, om elk argument naar waarde te kunnen beoordeelen. Maar men verwacht niet, en men behoeft in een wetenschappelijk boek ook niet te verwachten, dat men voor woordraadsels wordt geplaatst. En dat is m.i. hier het geval. Ik laat het boek zelf spreken: de derde zin van het boek luidt: Die Mittel des hörbaren Rhythmus sind, jedes in zahlenmässiger Abstufung:

	verschwistert		
verwandt {	Schnitt	Dauer	} verwandt
	Höhe	Stärke	
	verschwistert		

Deze indeeling, die blijkbaar zoo belangrijk is, dat zij ook op de laatste bladzijde van het werk nog een rol speelt, dwingt mij, en m.i. iederen onbevangen lezer, een vraagteeken aan den rand te plaatsen. Op bl. 42 wordt over deze indeeling nog iets gezegd, maar onduidelijk; wat de schrijver ten slotte met de uitdrukkingen „verschwistert" en „verwandt" bedoelt, blijkt alleen duidelijk, niet uit een plaats van het boek zelf, maar uit een artikel van den schrijver in de Beiträge (48, 310—315): „Schnitt und länge (hier voor „Dauer" uit het boek) einerseits, höhe und stärke anderseits sind verschwistert: diese sind als solche mit einem sinn wahrnehmbar, jene nicht; schnitt und höhe einerseits, länge und stärke anderseits sind verwandt: diese wenden sich mehr an den hörer, jene geben mehr das vom dichter usw. und seinen gestalten gefühlte." Ik bewonder de scherpzinnigheid van iederen lezer, die, zonder het geciteerde artikel te kennen, deze op zichzelf al aanvechtbare onderscheidingen achter de raadselachtige woorden van het boek heeft gezocht!

Ook bij de volgende analyse der rhythmische verschijnselen komt men herhaaldelijk voor raadsels te staan. Voortdurend vond ik bij de door den schrijver geciteerde voorbeelden indeelingen en afscheidingen, die met mijn gevoel niet overeenkomen, die ik geheel anders zou lezen en dus ook anders zou beoordeelen. Het subjectieve element komt dan ook bij het door den schrijver gebruikte materiaal wel heel sterk naar voren; wij hebben dus het recht, tegenover zijn algemeene regels heel sceptisch te staan. Bovendien is hij in zijn terminologie vaak onduidelijk en draagt hij, en dat schijnt mij al heel bedenkelijk, alles in den vorm van het postulaat, nergens in dat der bewijsvoering, voor. Zoo onderscheidt hij al naar de rangorde van de bovenvermelde vier elementen acht paren rhythmesoorten en zegt: in één (taal)gebied is er oorspronkelijk maar één van die acht paar mogelijk; ook een schrijver heeft in den regel maar één soort tot zijn beschikking, maar kan zich soms aan een bepaald dialect of aan een vreemde taal aansluiten. In het licht der „Schallanalyse" bezien, is deze veronderstelling heel plausibel, en als de schrijver dit overtuigend had bewezen, of ook maar door sprekende voorbeelden voor allen had verduidelijkt, dan zou hij een hoogst belangrijk criterium van tekstkritiek hebben ontwikkeld. Dit ontbreekt helaas, en daarom heeft dit boek voor de niet geheel ingewijden geen voldoende overtuigingskracht en staat het in dat opzicht verre ten achter bij de meestal zoo heldere uiteenzettingen van den leider dezer richting, Eduard Sievers.

Amsterdam. J. van Dam.

J. D. Bruce, The Evolution of Arthurian Romance from the Beginnings down to the Year 1300, vol. I, 1923, vol. II, 1924. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht; Baltimore, The Johns Hopkins Press. (Pr. *f* 6.50 geb., *f* 7.50.)

Twee lijvige deelen, te zamen bijna 1000 bladzijden, geschreven door de bekwame hand van den heer Bruce, professor in de Engelsche taal en letterkunde aan de Universiteit van Tennessee. Zij vormen het 8ste en 9de deel der *Ergänzungsreihe* (*Schriften zur Englischen Philologie*) van James W. Bright's *Hesperia*. De schrijver geeft wél wat de titel belooft; hij is voor studeerenden een gids in het labyrint der middeleeuwsche Arthurromans en bij de daarop betrekking hebbende moderne critiek. Zijn chronologisch overzicht van de werken, die tot den Arthurcyclus behooren kan zeer goede diensten bewijzen. Wat zijne meening omtrent de moderne critiek betreft, is hij met Foerster en Golther van oordeel, dat men de waarde van den Keltischen invloed verre overschat heeft. Dat dichters der middeleeuwen niets anders zouden hebben gedaan dan de volksverhalen compileeren zonder belangrijke, persoonlijke modificaties, lijkt hem onmogelijk.

Het eerste deel behandelt de overlevering, de kronieken, de „lais" en de romans, daarna den H. Graal en vervolgens de proza-romans, waarvan een groot gedeelte ook nog een plaats vinden in het tweede boek. Hierin volgen dan verschillende discussies over dateering, bronnen enz. met verwijzing naar hetgeen daarover reeds

Digitized by Google

in het eerste deel gezegd wordt. Een reeks zeer overzichtelijke analyses der Arthurromans en der verschillende vertalingen maken het werk aantrekkelijk, terwijl een uitgebreide bibliographie en een *index of critics* met een *index of subject-matter* het werk besluiten.

Men vindt hier een schat van gegevens over den naam Arthur, over den historischen Arthur, over den reeds bij Nennius legendarischen Arthur, over de Historia Regum Britanniae van Geoffroy van Monmouth, over den Roman de Brut van Wace, en over Layamon, die volgens Bruce een navolging is van een verloren gegane Fransche Wace-imitatie. Een zijner argumenten is de ingelaschte passage over de feeën, die bij Arthur's geboorte tegenwoordig waren, alsook hare geschenken, de droom van Arthur enz. Wat merkwaardig is, — Layamon maakt van Arthur, den geesel der Engelschen een Engelsman; zoo patriottisch is hij.

De romans in dichtvorm zouden slechts voor wat de algemeene gegevens betreft, in relatie staan tot de kronieken en voor de werkelijke bronnen zou men moeten opklimmen tot de keltische traditie, die het uitgangspunt was voor Geoffroy. Ziedaar een veel omstreden en nog steeds niet opgeloste questie, waarbij sommigen zoo ver gaan, dat zij iederen keltischen invloed op de Fransche romans ontkennen.

Er zijn twee groepen keltische literatuur: de bretonsche en die van Wales; van de Bretonsche bezitten wij slechts enkele glossaria, want de *Barzaz Breiz* van Villemarqué moet men als fictie beschouwen gelijk Macpherson's Ossian. Van Wales zijn er vier oude boeken met Bardengezangen uit de zesde eeuw (het handschrift is echter uit de tiende). Arthur komt er slechts weinig ter sprake. De stijl is niet episch, maar lyrisch en bovendien duister; die boeken kunnen niet bijgedragen hebben, meent Br., tot de legendarische overleveringen betreffende de daar vernoemde helden.

Behalve die vier boeken bezitten wij echter de Mabinogion, verhalen, die gereciteerd werden door een Mabiñog of leerling-bard, en waarvan Lady Charlotte Guest een Engelsche en J. Loth een Fransche vertaling bewerkten. De titel is slechts juist voor vier verhalen, maar men spreekt er ook in andere verhalen van Arthur enz. en in drie ervan is het verband met Chrétien de Troyes zeker: Owen, Peredur, Geraint ter eene zijde en Yvain, Perceval en Erec ter andere. Met vele andere geleerden is Bruce van oordeel, dat Chrétien hier oorspronkelijk is; de sociale geest, de huiselijke gewoonten en de oorlogsgebruiken zijn alle die van de 12de eeuw in Frankrijk. Andere verhalen zijn onafhankelijk van Chrétien, meent schrijver (bijv. Kullwch en Olwen), maar men vindt er toespelingen op de Historia van Geoffroy en ze dateeren waarschijnlijk uit het einde der 12de of begin der 13de eeuw.

De questie, wat hier oorspronkelijk is en wat niet, lijkt ons onoplosbaar en een gemeenschappelijke bron zou misschien de eenige verklaring kunnen geven.

Bruce geeft een menigte détails over de *Lais*; hij meent dat deze korte verhalen, die de bretonsche barden reciteerden voor hun niet altijd tweetalig publiek, alvorens hun onderwerp te bezingen, Marie de France geïnspireerd kunnen hebben. Een analyse van *Guigemar* moet bewijzen, dat, welke de oorsprong ook zij, de *lais* zich aangepast hebben aan de zeden der Fransche maatschappij der middeleeuwen.

Het is onmogelijk in dit kort bestek alles te vermelden, wat de schr. voor wetenswaardigs mededeelt omtrent Marie de France, de beteekenis van het woord *breton* bij haar, en vervolgens over de „Arthurisatie" der romans. Historisch moet de keltische bron dezer romans in Fransch Bretagne gezocht worden. Hij geeft daarvoor verschillende geschiedkundige feiten en in de anglo-saksische literatuur is niets te vinden van die verhalen vóór de Normandische verovering.

Br. gelooft niet aan de gemeenschappelijke bron, waarvan wij boven spraken en in welk geval de oplossing der questie eenvoudig zou zijn, zegt hij. Merkwaardig is ook, dat de hoop op Arthur's terugkomst niet dan door den invloed van Wace en zijn navolgers in Engeland is doorgedrongen. Noch Nennius, noch de Mabinogion maken er melding van.

Wij kunnen hier den schrijver niet volgen bij alles, wat hij zegt betreffende de *Table Ronde* en de beweerde Iersche bron. Wij vermelden alleen, dat men volgens Bruce de Iersche bronnen overschat.

Over Chrétien de Troyes en zijn navolgers en den invloed van Ovidius geeft Br. de bekende bijzonderheden. Chrétien maakt gebruik van de roemrijke, min of meer historische gegevens omtrent Arthur en zijn hof, om ze als uitgangspunt van zijn romans te nemen. Deze opvatting is zijn vinding; inhoud en kleinere incidenteele détails zijn keltisch, maar de ideeën zijn die van zijn tijd en zijn land. Meer speciaal die van de aristocratische klassen.

Na eenige opmerkingen over *l'Amour courtois* volgt dan een belangrijke vergelijking, met betrekking tot de zeden en de positie der vrouw, tusschen de *Chansons de geste* en de romans, die reeds als voorloopers de romans van Thèbes en Eneas hebben gehad. In de Keltische sagen daarentegen is de positie der vrouw zelfs minderwaardiger dan in de oudste indo-germaansche sagen.

Over de talrijke navolgingen van Chrétien, zoowel in Frankrijk als in Duitschland, Holland, Engeland, alsook over den Merlin-cyclus (*vulgate cycle*) verstrekt schrijver vele wetenswaardigheden.

Tristan, Lancelot, Cligès, volgens Br. de Anti-Tristan, de *Conte del Graal*, een vergelijking tusschen Chrétien en Joseph de Robert de Borou aan de hand zijner analyses besluiten de discussies over de bronnen en de middeleeuwsche composities. Voor de Fransche literatuur is het voorafgaande zeer zeker verre het belangrijkste.

Bruce geeft nog een overzicht van de ongewoon groote compilatie der prozaromans, die nogal middelmatig genoemd kunnen worden. Hun waarde bepaalt zich vooral tot die van tusschenvormen, die ons van Chrétien tot de latere werken brengen. Deze laatste komen hoofdzakelijk in de buitenlandsche, meer in het bijzonder in de Engelsche literatuur voor. Chrétien schreef voor een élite, de latere werken, beantwoordende aan de eischen van hun tijd, zijn echter voor het meer en meer lezende volk geschreven.

De verschillende discussies, die nog volgen over datumvragen en andere veel omstreden questies alsmede de analyses, die met de bibliographieën het werk besluiten vervolmaken hetgeen voorafgaat.

Na het bovenstaande zoo kort mogelijke overzicht van dit omvangrijke werk zal het wel onnoodig zijn op te merken, dat al degenen, die zich voor de evolutie der Arthurromans interesseeren, hier een massa materiaal

Digitized by Google

vinden niet alleen, doch ook een uiteenzetting van wel niet steeds nieuwe, maar toch zeer belangrijke gezichtspunten.

Nijmegen. B. H. J. Weerenbeck.

J. Tielrooy, De Fransche literatuur sinds 1880. (Elsevier's Algemeene Bibliotheek No. 29). Amsterdam, U. M. Elsevier. 1924.

Dit is „un livre de bonne foy". Men moge het niet altijd met den schrijver eens zijn, enkele rubrieken anders wenschen, men gevoelt dat het gebaseerd is op uitgebreide lectuur, op weloverwogen gronden opgetrokken, scherp geformuleerd, een betoog vormend, waarin hij zijn best heeft gedaan verschillende vraagstukken voor zich zelven en voor ons tot helderheid te brengen. In zijn beknoptheid, waartoe de omvang der verzameling hem noopte, nadert hij een zekere kantigheid die aan droogheid grenst; zijn critisch-esthetisch credo dat in een „Voorbericht" voorafgaat, doet hem kennen als een geschiedschrijver, die schoonheid als eenig criterium heeft, maar die zijn enthousiasme onder een intellectualistischen dwang weet te houden, die teekenend is voor zijn persoonlijkheid. Men kent hem uit dit werk als een scherp criticus, die zijn meening tracht op te dringen met koele woorden, maar die toch ook het relative aller meeningen weet te zien en te waardeeren; hij staat wat hooghartig tegenover de gevoeligheid der spontane auteurs (Daudet, Ch.-L. Philippe) en onderschrijft zeker niet Musset's: „Vive le mélodrame où Margot a pleuré"; hij is ongodsdienstig, en ziet zeer wel de gevaren die de verbinding tusschen letteren, politiek en godsdienst oplevert (E. Psichari, Ch. Maurras) en heeft humorvolle woorden om dat gedoe even belachelijk te maken. Onbewogen is hij niet: Loti's werk doet hem weenen (p. 94); ik vraag mij af of *Tante Claire nous quitte* zoo ver af staat van de gevoeligheid „op de wijze der armen", die hij Ch.-L. Philippe verwijt. En ten slotte zegt hij eerlijk zijn twijfel of „eenige andere literaire schepping volkomen schoonheid en geluk kan schenken" (p. 16). Cecy est un livre de bonne foy.

En zeker geen uittreksel uit Lalou's *Histoire de la litt. contemp.*, zooals men mij eens zei. In de eerste plaats al door het geheel persoonlijke van lectuur, verdeeling en opvatting. Ja, die verdeeling! Het boek omvat twee hoofdstukken als een inleiding over „Literair positivisme" en „Idealistisch getint positivisme", rubrieken die toch niet als tegenstellingen zijn bedoeld en die verwarrend kunnen werken; misschien hadden zij samengesmolten kunnen worden tot één geheel: wetenschap en letteren, of zoo iets. Dan volgt een hoofdstuk: „Herlevend idealisme: 1880—1890", dat de Europeesche opleving en verandering van geestestoestand in die jaren kenmerkt voor Frankrijk, twaalf goed orienteerende bladzijden. Nu komt een hoofdstuk „Poëzie", omdat deze „meer dan een genre", „een levenshouding op zichzelf, de schoonste vorm van subjectivisme" is. Er volgen drie hoofdstukken, ditmaal weder naar de inspiratie: „Katholieke inspiratie", „Romantische tendenties" en „Psychologen en moralisten", gevolgd door een „Tegenwoordig", dat allerlei bevat, plus een „Besluit", helder, precies en vol waarde als gids voor dit boek, benevens eenige „Aanwijzingen voor verdere studie". Men ziet dat de verdeeling geheel persoonlijk is aangebracht; men aanvaarde haar, al zou men zelf misschien anders hebben gedaan en al springen de bezwaren—schrijver erkent ze (p. VIII) — in 't oog.

De opsomming der hoofdstukken doet zien hoe de schrijver, die zijn stof volkomen beheerscht, deze verdeelt en de evolutie der letteren vaststelt; zij doet niet zien welke vraagstukken van allerlei aard hij daarbij moet behandelen, met scherpzinnigheid en overtuiging, met gelukkige en weloverwogen formuleeringen, eindigend met de constateering dat „het schijnt dat de Fransche literaire geest er toe heeft bijgedragen, het land voor het doorstaan van den grooten schok (van 1914) gereed te maken"; ik zou zeggen dat hier de letterkundige misschien te groote waarde hecht aan de letteren als volkskracht van Frankrijk. Wanneer ik in een dorpje als Pralognan het „monument des morts" aanschouw, waarop 26 namen voorkomen uit een gemeente van 400 zielen, dan voel ik, dat die heele letterkunde voor die 26 gevallenen niet of nauwelijks heeft bestaan, maar dat het zonen waren van hun land en kinderen van „das freudige Volk des Ruhmes".

In de reeks van karakteristieken van schrijvers of van tijdperken valt veel te loven; het spreekt van zelf dat een subjectieve voorkeur uit zulke bladzijden blijkt, zooals trouwens heel het boek sterk subjectief is. Ik noem dan b.v. zijn Zola, Maupassant (5 blz., dus te veel!), Taine, Verlaine, Jammes (wiens later werk toch wel wat vergoelijkend wordt beoordeeld), Paul Fort (3 blz., tegen Leconte de Lisle 2), Bloy, Claudel (6 blz., terecht veel, maar onevenmatig), Loti (3 blz., met groote liefde doorvoeld en geschreven), Barrès, Gide (een scherpe veroordeeling), Duhamel, allemaal fijne essais waarmee men het niet eens kan zijn op zekere punten, waar die toch van groot doordringingsvermogen getuigen. Ik wees op enkele onevenwichtigheden; ik wil niet nalaten daarbij nog enkele punten te noemen die uitbreiding of vermelding verdienden, louter subjectief dus, omdat noch Lalou, noch Tielrooy, noch Strowski, noch wie ook zonder zekere voorkeur of vooropgezette ideeën over dit werk van tijdgenooten zullen kunnen oordeelen.

Zeer trof het mij dat Baudelaire's invloed (esthetisch de sterkste naast die der Goncourt's) niet meer op den voorgrond werd gebracht: gewild (Samain) of ongewild (Rachilde), bijna allen ondergaan dien, tot zelfs de grootsten en sterksten: Barrès, H. de Régnier, Mme de Noailles zelfs een weinig. — Of Daudet niet „een zekere nobele ongerustheid over ons lot" heeft gehad (p. 11), betwijfel ik; men consulteere het boek van den zoon over dezen voortdurenden Montaigne-lezer. — P. Alexis en H. Céard hadden kunnen verdwijnen (van den laatste nog te vermelden zijn stuk (*Les Résignés*) voor Eugène le Roy en misschien voor F. Fabre; p. 17). — Wordt Taine niet te sterk verclericaliseerd als „Kerkvader" (p. 27); als we dat van Bourget of Le Bertrand zeggen is dat wat anders. — Een esthetisch criticus als schrijver is had Leconte de Lisle's schoonheid wel nader mogen karakteriseeren (p. 33), waar hij het voor Paul Fort e.d. wel doet. — Is de Heredia „tenslotte geknutseld" (p. 39). Ik durf schrijver wel bekennen dat ik enkele sonnetten niet kan lezen zonder tranen in de oogen te krijgen, al moge de H. niet naar „een deel der waarheid" hebben gestreefd en al mogen mijn tranen van edeler oorsprong zijn als ik Beethoven's laatste kwartetten hoor. — De „vijf" die tegen Zola's *La Terre* protesteerden (p. 40), hebben daarover later berouw getoond. — „De romanschrijver Swinburne gaf hun een welkom voorbeeld voor verfijning" (p. 43); is dit een memoriefout voor R. L.

Digitized by Google

Stevenson? — Bij Verhaeren ontbreekt de vermelding van het cosmische deel van zijn oeuvre. — Tot Péguy's niet-abdiceeren heeft toch ook de afwijzende houding dier kerk (p. 88) meegewerkt, niet alleen zijn hoogmoed. — Alain Fournier's prachtige *Le Grand Meaulnes* is op blz. 95 beter gekarakteriseerd dan op blz. 23; er staat daar even wat te veel over *Goha le Simple*. — Is Rostand wat schr. zegt (p. 99—101)? Is hij de groote „chercheur d'idéal" dien Bédier zoo prachtig teekende? 't Is een academische lof dien deze gaf, ik weet het. Maar Bédier... En Prévost's *Jardin secret* (p. 109); moest dit niet vermeld? — Is Louis Bertrand de academisabele najager van roem; is hij wat schr. zegt (p. 115)? — Gide „concludeert niet" (p. 121). Maar France dan? Is deze niet „veelzijdig"? — Zou, bij de gevolgen van den oorlog, nog niet te vermelden zijn de opleving van den roman d'aventures en van den slappen ik-roman?

Zoo kan men vraagteekens zetten bij enkele gedeelten van dit overigens zoo lofwaardige gidsje voor Fransche letteren na 1880, dat voor den schrijver zeker een werk van ernstige vreugde en volledige overgave is geweest.

Amsterdam. K. R. Gallas.

Ad. Stender-Petersen, Die Schulkomödien des Paters Franciszek Bohomolec S.J. Ein literarhistorischer Beitrag zur Kenntnis der Anfänge der modernen polnischen Komödie. [Slavica, hg. von M. Murko, 8.] Heidelberg, Winter. 1923. (Pr. *f* 5.80).

Deze 430 pagina's grote monografie is gewijd aan een deel der literaire werkzaamheid van een auteur, die door de meeste kenners der Poolse letterkunde niet als een der grootste figuren hiervan zal worden beschouwd. Trouwens ook Stender-Petersen doet dat niet, al onderstreept hij dan ook anderzijds de al te geringe belangstelling en te eenzijdige beschouwing, die totnogtoe aan Bohomolec is ten deel gevallen. En als voorloper der latere Poolse komedie, welke in Fredro haar hoogtepunt heeft bereikt, èn als typiese 18.-eeuwse literaire en paedagogiese persoonlikheid verdiende Bohomolec gewis een grondige bestudering.

Speciaal wijdt de schrijver zijn aandacht aan de vijf-en-twintig school-komedies uit de tijd van Bohomolec' werkzaamheid aan de Warschause Jezuïeteschool, in vijf bundels verschenen in de jaren 1755—1760. Kort slechts wordt stilgestaan bij de banden, welke de latere theaterstukken van dezelfde auteur aan de schooldrama's verbinden.

Het uitvoerigst spreekt Stender-Petersen over de bronnen der afzonderlike stukken, en het is hem voortreffelik gelukt aan te tonen, dat men, in de eerste plaats Kielski in zijn monografie over Molière's invloed op de ontwikkeling der Poolse komedie (O wpływie Moliera na rozwój komedyi polskiej. 1907), totnogtoe te eenzijdig invloed van Molière heeft aangenomen. Behalve Molière gebruikte Bohomolec als bronnen de stukken van Franse Jezuïeten, in het biezonder Le Jay, Du Cerceau, Porée, van Plautus, van de Italiaan Goldoni en andere Italiaanse auteurs, terwijl bovendien nog op andere Franse bronnen en op Holberg gewezen wordt, van wie speciaal „Jean de France" in aanmerking komt als model van Bohomolec' „Paryżanin polski". Voor menige komedie wordt meer dan één bron aangenomen; soms is het eenvoudig een betrekkelik kort fragment, dat een andere oorsprong heeft dan de rest van het stuk, elders laat zich een intensievere door-elkaar-werking konstateren. Deze „contaminatie"-opvatting is hier zeer plausibel. Men vindt haar door verschillende geleerden wel op zulk een wijze aangewend, dat de lezer zich met verbazing afvraagt, of de bestudeerde dichters of schrijvers dan eenvoudigweg mechanies knip- en plakwerk verricht hebben; maar bij een man als Bogomolec, die niet schreef uit kunstenaarsbezieling, doch als een paedagoog, welke het jonge geslacht en tot zekere hoogte ook het oude door de tendens zijner stukken tot brave mensen wil opvoeden, is deze beschouwingswijze geheel juist. Wars van alle nieuwlichtersijdelheid, welke ook reeds in het onderwijs begon door te dringen, wilde Bohomolec zijn leerlingen en tijdgenoten laten lopen in het gareel van het kritiekloze geloof met zijn onveranderlike betamelikheids- en zedelikheidsnormen. Aan deze tendens werd de van verschillende zijden bijeengeraapte stof ondergeschikt gemaakt; een prachtig middel tot lering waren lange disputen pro en contra het een of ander principe, de een of andere opvatting of gewoonte, waarbij de aesthetiese waarde der bronnen als een minderwaardig iets werd behandeld. Een belangrijke modificatie ondergingen de bronnen mede doordat Bohomolec zich hield aan de regel van geen vrouwerollen toe te laten. Natuurlik ging met de eliminering dezer rollen een wegwerken of omwerken van erotiese motieven samen.

Door het schrijven van dit goed gedocumenteerde en zorgvuldig bewerkte boek heeft Stender-Petersen een belangrijke bijdrage geleverd tot de geschiedenis van het Poolse drama. En deze studie over de paedagoog Bohomolec en zijn onderwijs-idealen is te actuëler, nu in 1923 de herdenking van de instelling der „educatiecommissie" in het Polen van 1773, dus net 150 jaar geleden, ook een aantal andere monografieën over het 18.-eeuwse Poolse onderwijs heeft doen verschijnen.

Hoewel geenszins specialist zijnde op het gebied der Westeuropese en Poolse letterkunde van de achttiende eeuw, durf ik wel verklaren, dat veel van het nieuwe, dat Stender-Petersen ons in dit boek geeft, overtuigend is. Daar waar de samenhangen, die hij ziet, van twijfelachtige aard zijn, heeft hij dat gewoonlik ook zelf wel opgemerkt en dan geeft hij zijn mening onder voorbehoud. In zulke gevallen zullen kenners van het onderwerp ongetwijfeld zijn arbeid kunnen aanvullen; ik wijs speciaal op het drama *Dziwak* („de Zonderling"), waarvan de schrijver erkent: „Die Quelle ist bisher nicht gefunden" (p. 301). En hier en daar zal nog wel wat te corrigeren zijn. Zo moet ik bekennen, de chronologiese groepering van de schooldrama's p. 361 vv., hoewel beter gemotiveerd dan die van Kielski, niet voor overtuigend te houden. „Es scheint mir zunächst axiomatisch festzustehen, dass Bohomolec, der J e s u i t, als er ans Werk ging, sich vor allen Dingen auf dem ihm am nächsten liegenden Gebiete der (französisch-)jesuitischen Schulkomödienliteratur hat umsehen müssen". Aldus lezen wij op blz. 363. Wanneer wij echter bedenken, dat onze dramaturg reeds jaren voordat hij zijn schooldrama's begon te schrijven, langere tijd in Rome en Parijs had gewoond, waar hij zich niet alleen van de Jezuïeten-komedie, maar ook van Molière, Goldoni enz. goed op de hoogte kon stellen, dan komt mij dat „axioma" zeer dubieus voor, en, hoewel mij allerminst tot corrigeren geroepen of zelfs in staat achtend, twijfel ik aan de in de volgende pagina's voor-

Digitized by Google

gestelde chronologiese groepering in vier „Etappen einer speziell jesuitischen, einer kulturpolemischen, einer moralisierenden und schliesslich einer gesellschaftlich-satirischen Betrachtungsweise”.

Een opmerking, die aan de wetenschappelike waarde van het boek niets afdoet, maar die ik toch niet wil verzwijgen, is deze: waar de schrijver er in het algemeen zo goed in geslaagd is, een aangenaam leesbaar boek te schrijven (altans voor hem, die de lange Poolse fragmenten uit Bohomolec' oeuvre begrijpen kan), had hij zijn lezers een grote dienst gedaan door korte oriënterende inleidingen daar, waar hij over zulke onderwerpen als Goldoni of Commedia dell' arte spreekt, welke niet geacht kunnen worden gemeengoed van alle lezers te zijn. — En tenslotte nog een kleinigheid: blz. 4 noot 1 deelt de schrijver mee, dat de aan de geschiedenis der schone letteren gewijde delen der Encyklopedya polska hem onbekend zijn gebleven. Hoe is dat mogelik, zou ik willen vragen, daar deze delen in 1918 verschenen zijn en de schrijver in 1920 en 1921 in dezelfde Krakause akademie gewerkt heeft, welke als uitgeefster der Encyklopedya optreedt?

Leiden. N. van Wijk.

O. Viedebantt, Antike Gewichtsnormen und Münzfüsse. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1923. (Pr. *f* 0.75).

Schrijvers doel is (in aansluiting aan zijne „Forschungen zur Metrologie des Altertums”, Abh. Sächs. Ges. d. Wiss. phil. hist. Kl. XXXIV, 3, Leipzig, 1917) te betoogen dat er geen voldoende grond bestaat om de Grieksche en Romeinsche gewichten en muntstelsels als afkomstig van Babylon te beschouwen; hij vertegenwoordigt eene „jüngere Richtung” tegenover de „ältere Schule” van Lehmann-Haupt, Haeberlin e.a. Ten deele erkent hij de juistheid der critiek van Haeberlin op zijn vorig geschrift; Haeberlin's opmerking dat V. ten onrechte geen bepaalde normen doch slechts normzones aanneemt — zoo kan volgens V. omstreeks 75 v. Chr. het Romeinsche pond varieeren van 319 tot 336 Gram — blijkt echter op misverstand te berusten, daar V. verklaart dat er z.i. wel bepaalde normen bestonden, doch dat de Ouden niet in staat waren alle stukken daarmede behoorlijk te doen overeenkomen, zoodat men *dientengevolge* alle stukken binnen zekere grenzen „normaal” mag noemen. Natuurlijk is het dus V.'s meening dat men de normen moet bepalen (als er geen slijtage is) door het gemiddelde gewicht der voorhanden exemplaren te nemen (waarbij somtijds, vrij willekeurig, enkele al te zware of al te lichte stukken niet meegerekend worden), in tegenstelling met de oudere school die (behalve wanneer bekend is dat uit een bepaald gewicht een bepaald aantal stukken moesten geslagen worden) aanneemt dat de zwaarste exemplaren het normale gewicht hebben [1]). Hierbij bezigt V. (p. 26) het goede argument dat de zwaarste volgens Regling nog meetellende Perzische gouden dareikoi (verscheidene nog zwaardere stukken worden — zie Klio XIV, 1915, p. 96 — door R. volgens zijn systeem buiten beschouwing gelaten) de norm der twee steenen standaardgewichten te boven gaan, terwijl het gemiddelde van alle (307) bekende exemplaren daarmede nagenoeg overeenstemt [1]).

Na de Babylonische gewichten behandelt V. het Euboeisch-Attische muntgewicht, alsmede Lydische en andere Klein-aziatische stelsels, Perzische systemen, het Egyptische deben-kite-gewicht, den Pangaeïschen stater, Phoenicische en Hebreeuwsche, ten slotte Italische en Romeinsche munten.

Lehmann-Haupt heeft de theorie opgesteld, dat er bij elke Babylonische norm (talent, mine of sikkel) drie verhoogde of koninklijke (deze laatste benaming, naar V. aantoont, niet voldoende gemotiveerd) normen zouden bestaan; de sterkste dezer verhoogingen zou $\frac{1}{20}$, de zwakste $\frac{1}{36}$ bedragen: het gouden talent (zwaar systeem) zou kunnen zijn van 49, 11, maar ook van 51,57, 51,16 of 50,48 K.G. De laatste hoogere norm bestaat ook volgens V. alleen verandert hij de breuk $\frac{1}{36}$ in $\frac{1}{40}$, rekenend naar gemiddelde gewichten. Tot het bestaan van de norm met $\frac{1}{20}$ verhooging wordt (nu een ander argument, zie p. 25, naar het schijnt omnium consensu is vervallen) door de oude school besloten uit de gewichten der munten van eenige *Grieksche* steden in Klein-Azië, van Kypros, van Chios, van Rhodos, enz. welke *ondersteld* werden Babylonisch-Perzischen invloed ondergaan te hebben. Intusschen geeft Regling toe dat „manche von ihnen... attischem Fusse zugehören mögen”. Feitelijk heeft de bewering volgens V. dus slechts zin als wordt aangenomen dat ook de bedoelde Attische munten van Babylonische afstammen. Dit echter bestrijdt V. meenende te kunnen aantoonen dat de Attische munten [2]) hun oorsprong vinden in munten van Milete en Lydië, welke *niet* van Babylonischen oorsprong zijn. Deze laatste bewering (waarop het juist aankomt) schijnt mij wat Milete betreft — daar het talent van Milete 50,4 à 50,7 K.G. weegt en dus goed overeenkomt met het Babylonische talent van 50,5 K.G. — twijfelachtig. Het eerste gedeelte der bewering (overeenstemming van bepaalde Attische met Lydische muntgewichten) berust immers ook niet op berichten van schrijvers doch uitsluitend op overeenstemming van gewicht [3]). Het is evenwel juist dat het Lydische gewicht niet goed met het Babylonische overeenkomt, daar de Lyd. mine de 491 G. van het lichtste Babyl. systeem slechts dan zou bereiken indien het 60e deel dier mine, de kleine gouden stater van Croesus 8.2 G. woog; het gemiddelde gewicht der

[1]) Waarbij intusschen, daar „gelegentlich doch einmal übermünzte Stücke unterlaufen” volgens K. Regling (Klio XIV, 1915, p. 95) genomen moet worden „dasjenige Gewicht bis zu dem die einzelnen Wägungen lückenlos fortschreiten und das seinerseits noch durch mehrere Exemplare belegt ist”.

[1]) Volgens R. weegt de dareikos 8,4 G. de standaardgewichten geven resp. 8,336 en 8,334 G., het gemiddelde gewicht is 8.35 G. Ware 8,4 G. het juiste bedrag, zoo zou een der beide „tadellos erhalten” standaardgewichten op 2222½ G. 17½ G. aan gewicht verloren moeten hebben, hetgeen niet aannemelijk schijnt; immers Weissbach, die den steen gezien heeft, zegt dat deze slechts „Bruchteile eines Gramms” verloren kan hebben, Regling, die hem niet gezien heeft, zegt dat hij 17½ G. kan verloren hebben, omdat hij volgens Weissbach „an den Schriftflächen etwas abgerieben ist”. — Intusschen voegt V. erbij dat „der Standpunkt von Fall zu Fall individualisirt werden müsse” en R.: „Einen mathematisch genauen Betrag erhalten wir bei keiner Methode”.

[2]) Waarvan Pisistratus later de norm verhoogde, zoodat toen de Attische mine tot de Babylonische stond, als 21 : 20.

[3]) Pag. 40: „Man sieht ohne weiteres wie vorzüglich diese Zahlen den oben aus den euböisch-attischen Wappenmünzen gewonnenen Werten sich anpassen”.

Digitized by Google

44 voorhanden exemplaren (die varieeren van 7,97 tot 8,10 G.) is echter slechts 8,04 G.

Het is natuurlijk ondoenlijk de in elk hoofdstuk voorkomende talrijke becijferingen te bespreken. Op pag. 51 sq. komt V. tot de conclusie dat er geen voldoende grond bestaat voor het aannemen van eene verdeeling der Babylonische gewichten in 50 of 100 deelen, hetgeen de oudere school gaarne zou aannemen omdat zoodanige niet-sexagesimale deeling bij Grieksche e.a. munten wel voorkomt (op Euboea is b.v. de drachme = $\frac{1}{100}$ mine). Zijn hoofdargument hierbij in: „Hunderte von keilinschriftlichen Texten weisen die Teilung der Babylonischen Mine in 60 Sekel, keine einzige eine Teilung in 50 Sekel vor". In het zesde hoofdstuk („Notizen Griechischer Schriftsteller über persische Währungsverhältnisse") wordt aannemelijk gemaakt dat in de plaats van Harpokration (Metrol. Script. I p. 311,5) volgens welke 1 dareikos = 20 zilveren drachmen, 5 drachmen = 1 zilvermine, dus 1 zilvermine = 100 drachmen) sprake is van Grieksche munten, niet, zooals Lehmann-Haupt wil, van Perzische. Ook in Perzië (waar volgens Herodotus III c. 89 hetzelfde talent werd gebruikt als in Babylonië) zou dus geen decimale verdeeling behoeven te worden aangenomen. Misschien heeft dus V. geen ongelijk waar hij ontkent dat twee te Constantinopel bewaarde gewichtsstukken, waarvan het eene 835 G. weegt en het andere 8374 G. (beschadigd, wordt geschat op 8389 G.), zoodat het laatste (naar hij ook zegt) het 10dubbele van het eerste zal moeten beduiden, terwijl 835 G. ongeveer de Babylonische mine van 841 G. is, alsook een „Basaltente" van het Britsche Museum, gemerkt 10 sikkel, en het in noot 1 der vorige kol. vermelde gewicht van 2222½ G. d.i. 400 zilveren sikkel, hier geen gewicht in de schaal leggen.

In het zevende hoofdstuk wordt met goede reden gezegd dat het uitsluitend op wegingen berustend verband dat men meent gevonden te hebben tusschen Egyptische en Bab.gewichten twijfelachtig is, en hetzelfde geldt voor den in het achtste hoofdstuk besproken Thracischen of Pangaeïschen stater. Maar niet minder onzeker lijkt mij het verband dat V. pag. 72 meent te vinden tusschen dezen stater en Attische munten: „Multiplizieren wir den Gewichtswert 9,4—9,6 mit 90, so kommen wir auf 846 bis 864 G. d.h. auf die attische Mine peisistratischer Norm". Immers wat beteekent die nergens voorkomende factor 90 ? V. zegt: „Vielleicht weil man hier Silber und Kupfer wie 90 : 1 und nicht wie 120 : 1 oder wie 100 : 1 gewertet wissen wollte". Zou hier niet van toepassing zijn wat hij p. 67 zegt: „Auf die Weise kann man alles beweisen" ? — Lange beschouwingen worden gehouden over phoenicische en hebreeuwsche gewichten; het resultaat is echter weder grootendeels negatief: „Die Metrologie des phönizischen Kulturbereichs enthält der ungelösten und vorläufig unlösbaren Probleme genug".

Wat nu Italië betreft, het blijkt dat volgens Haeberlin de samenhang der Italische met de Babylonische gewichten zóó is: „In Ostetrurien steht die schwere etruskische As-sorte von 204,66 G. auf dem Fünftel der schweren babyl. Mine von 1023,28 G." Hierbij geeft V. (p. 110) de volledige lijst der bedoelde etruskische muntstukken, in gemiddelde waarden, b.v. 1 as, 11 exemplaren, gemiddeld per mine 188, 57 G.; 1 uncia, 76 ex. gemiddeld per mine 175,85 G. Deze gemiddelden varieeren van 157,26 G. tot 201,30 G. Het totaal gemiddelde is 174 G. Hoewel men nu mag aannemen dat eenige slijtage heeft plaatsgehad is het ongeoorloofd hieruit te besluiten dat de bedoelde as 204,66 G. (twee decimalen nog wel! [1]) zal gewogen hebben, en de conclusie dat deze as het vijfde deel van een Bab. mine zou zijn, heeft geen waarde. Terecht zegt V.: „Hier kann von einem tolerari posse der gegnerischen Methode unter keinen Umständen die Rede sein." — Beter is de overeenkomst tusschen het lichte Romeinsche pond van 272,88 G. en de tweemaal zoo zware mine (545,75 G.) van het Babylonische zilvertalent (Haeberlin); immers het groote aantal Romeinsche munten waaruit tot dit pond is besloten geven waarden die varieeren van 255 tot 315 G.; over het algemeen blijven zij redelijk dicht bij het gemiddelde dat V. op 268 G. berekent. De norm *kan* zeer goed 273 G. geweest zijn. — Zoo worden nog vele andere dergelijke vergelijkingen gecritiseerd, waarvan de eene mogelijk, de andere onmogelijk schijnt. — Van de Siciliaansche munten is bekend (Diodorus XI, 26,3) dat 50 zilveren litrai = 10 Attische drachmen, hetgeen de wegingen bevestigen; dit geeft althans verbinding tusschen Sicilië en Attica.

Opmerkelijk is het dat Caesars gouden munt geheel overeenkomt met die van Croesus (500 jaar vroeger); maar dit groote tijdsverschil maakt Haeberlins conclusie dat men hieruit kan zien „in wie völlig unverändertem Gewicht die Rezeption asiatischer Normen in Italien stattfand" alweder zeer onzeker, te meer daar Caesars aureus = $\frac{1}{40}$ Romeinsch pond.

Ten slotte nog een hoofdstuk over Herodotus III c. 89 sq. V. wil door verandering in den text de plaats zoo gelezen hebben dat men er uit zou mogen besluiten dat het later onder Perzische heerschappij gebrachte Thracië schatting moest opbrengen in Euboeisch muntgewicht; dit is echter een willekeurige interpretatie, vooral als men bedenkt op hoe lossen grond de bewering van V. berust dat de Thracische stater met het Eub. muntstelsel zou samenhangen.

Het komt mij voor dat V. er in geslaagd is te doen zien dat men het niet als *bewezen* mag beschouwen dat de Europeesche gewichten afkomstig zijn van de Babylonische.

Middelburg. J. A. Vollgraff.

K. H. Boersema, Allard Pierson, eene cultuurhistorische studie. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1924. (Gron. diss.).

Naast Nabers aantrekkelijk en rijk „Allard Pierson herdacht" 1897, naast Van der Wyck in „Mannen en vrouwen van beteekenis" XXIX, 6, 1898 en H. Pijnacker Hordijk „Allard Pierson et son temps", 1916 was er plaats voor een omvangrijker werk, dat dieper studie maakte van Piersons gansche persoonlijkheid en van de groote vragen, waarmede ook hij geworsteld heeft, voorts van

[1]) Zie noot 1 kol. 270.

[1]) Over het algemeen schrijven de metrologen m.i. te veel decimalen. Pag. 146, noot 1 blijkt dat Lehmann-Haupt, voor een munt van Caesar 8,19 G. vindend en oordeelend dat deze met de munt van 8,10 G. van Croesus overeen moet komen, het noodig acht voor dit verschil van 0,09 G. een reden op te geven; deze zou geweest zijn dat Croesus „nach einer im gesamten Altertum verbreiteten Erscheinung einen Abzug von 1 % für den Schlagsatz erhob". Dit noemt V. terecht een „tatsächlich gar nicht bestehender Unterschied".

K. Regling (Klio XIV p. 94 noot 2) spreekt zelfs van een gewicht van 8,33409375 G.!!

Digitized by Google

den invloed dien hij bij zijn leven oefende en nog oefent, van de beteekenis, die hij heeft voor dit geslacht. Zulk een werk te beramen is een bewijs van moed en vertrouwen, het gelukkig en in veel opzichten bevredigend te hebben volbracht een gelukwensch waard. Dr. Boersema, grondig belezen in Piersons geschriften, met veel kennis van den tijd waarin hij leefde, de beschikking verkregen hebbende over brieven uit het familie-archief, nog kort te voren voor anderen gesloten, met eene bewondering voor zijn held die toch der critiek plaats laat, heeft ons thans de biografie geschonken, die dit geniale leven in zijn veelzijdigheid teekent. Na eene inleiding brengt het eerste deel het leven van Allard Pierson, zijn jeugd in den kring van het Réveil, zijn studententijd te Utrecht onder Opzoomers invloed, zijn protestantschen zendingsarbeid in Leuven, waalsch predikant te Rotterdam, hoogleeraar eerst te Heidelberg, dan (met een driejarige tusschenpoos te Utrecht) te Amsterdam, eindelijk de laatste dagen op de Velhorst. Hierbij behoort wezenlijk het slot blz. 459—481 over de persoon en de beteekenis van Allard Pierson. Daartusschen staan het tweede deel, de levensbeschouwing en het derde, de levenswaarden, welk „niet zeer fraai woord", zegt de auteur, hij toch maar bezigt, omdat het op Piersons lijn ligt (295). Een leelijk woord lag nimmer op Piersons lijn, zouden wij zeggen, en willen voorstellen het door levensinhoud te vervangen. In deze twee deelen dan vinden wij den groei, dien zijn geestelijk leven genomen heeft: uit den godsdienst van het Réveil (wel verlaten; maar „het beste van het piëtisme zat hem in het bloed", 62) naar Opzoomers niet „koud", maar idealistisch empirisme en de moderne theologie, dan, reeds te Heidelberg, dicht naderend aan en ten slotte komend tot sceptisch humanisme en voorts tot dat in kunstzin gedrenkt agnosticisme, dat met zijn wet van lijden, arbeiden en liefhebben voortaan Piersons levensbeschouwing vormt — eene geestelijke ontwikkeling, waarop Kant's invloed veel geringer is, dan dr. B. in een afzonderlijk hoofdstuk meent te kunnen vaststellen. En inhoud aan dat leven geven dan voorts de bijbel, in zijne beteekenis nooit verloochend, geschiedenis, wijsbegeerte en kunst. Zoo verrijst dan Piersons beeld voor ons, theoloog, wijsgeer en historicus („dat zulk een auteur de Leidsche katheder van kerkgeschiedenis had kunnen worden aangeboden", 327), literator, dichter en musicus, voortreffelijk docent („zijn roemrijk professoraat", 151) en, als de kroon op dat alles, sceleris integer atque purus en echtgenoot en vader in „oprechte trouw". Dit alles is hij geweest in harden arbeid, breed van aanleg en sterk van hersenen, denkend en dichtend, in volstrekte waarheidsliefde, in Jacobsworsteling menigmaal en, wanneer alle geloof in de bovenzinnelijke dingen wegvalt, blijft dat edel humanisme, vertrouwen in en liefde voor menschen. Hij heeft gearbeid met inzet van al zijn gaven, wonderbaar sterk geheugen, ontzaglijke geleerdheid, fijnen kunstzin, klassieke en moderne talen evenzeer beheerschend en zijn gansche leven door vervuld van vraagstukken, wier overpeinzing zijne beteekenis ook voor dit geslacht volop waarborgt: de worsteling van godsdienst en beschaving, de verhouding van den modernen mensch tot het oude geloof. Van dezen rijkdom dan gewaagt dr. Boersema's boek; meteen, zooals natuurlijk is, geeft hij telkens ter illustratie aanhalingen uit Piersons werken, waarvan de bibliografische lijst op blz. 482—494 te vinden is.

Ik ben geneigd de biografie het beste deel van dit belangrijk proefschrift te achten. In III 3 en 4 is eene (trouwens wel begrijpelijke) overlading door het noemen van allerlei personen over wie Pierson langer of korter geschreven heeft, al zijn er genoeg goede bladzijden onder (over Huet 405 vlg., over Voltaire 439 vlg.). Ook stem ik het Roessingh toe („Hervorming" 20 Sept. 1924), dat wij meer hadden kunnen hooren van Piersons verhouding tot zijn recht- en vrijzinnige bestrijders, met name tot De la Saussaye Sn., tot wiens denkbeelden hij zich soms getrokken heeft gevoeld. Maar met dat al hebben wij recht ons te verheugen, dat Allard Pierson thans de hem toekomende, waardige biografie gekregen heeft. Hij staat vóór ons, *niet* als de gebrokene, de ontgoochelde van zekere legende, maar als de onvermoeide die, bij het wegvallen van alle godsdienstig geloof, rusteloos voor zichzelven en anderen verwerft wat daarnaast een leven inhoud en beteekenis geven kan. Zijn afval van, zijn strijd straks tegen de moderne theologie heeft toen — ook alweêr natuurlijk — een groot deel harer aanhangers van hem vervreemd; dit geslacht zet zich weder aan zijn voeten, om van zijne rijkdommen te ontvangen, ook *zij* waarlijk, die zich niet genoopt zien zijn agnosticisme te aanvaarden.

Een woord nog over den vorm van dr. B.'s boek. Bescheiden zegt hij: „als de lezer hoog kunstgenot verwacht, verwijzen wij hem liever naar de werken van Pierson zelven", 415. Eigenlijk ontwapent dit alle critiek, die men op de vlakheid van des schrijvers stijl zou willen oefenen. Hij beschrijft Piersons stijl, 449 vlgg., en men mag niemand hard vallen, omdat hij niet stelt als deze meester. Wel moet men, om der wille van de heilige zaak der taal, protesteeren tegen al die banale slordigheden, die bij een onderwerp als dit wel heel slecht passen. Wij zitten hier midden in de verwaarloozing van den superlatiefvorm (de meest aannemelijke 15, de meest stemmingvolle 178), wij benaderen het katholicisme of zekere bezwaren (61, 91, 131, 203), maken waardevolle opmerkingen (329), achten zekere uitvoering eene gebrekkige (350 noot) en koesteren zoowaar eene nevenbedoeling (145). Ook hier hooren wij andere klanken als in . . (175), zitten midden in vanaf en vanuit (132, 139, 159) en natuurlijk zijn hier preeken buitengewoon goed religieus aangevoeld en is er in het Réveil zuiver aangevoelde religie, 129, 190, elders is er diesseitige religie (269) en worden waarden umgewertet (91). Hoe groot de invloed van het Duitsch is op onze geleerdentaal blijkt ook uit het zinnetje, dat Pierson in Heidelberg eerst geen verlof tot lezen kon bekomen, wat, overgezet zijnde, is college geven. Velen van dit geslacht vinden deze dingen van weinig belang, ik voor mij acht ze noodlottig. Intusschen, dr. B.'s belangrijk, grondig en gelukkig voltooid werk wischt zijne taalzonden uit; ze mogen niet het laatste woord hebben. Dat zij er een van lof en dankbaarheid.

Leiden. L. Knappert.

SCHOOLBOEKEN.

N. Japikse, Leerboek der Algemeene Geschiedenis. Utrecht, Kemink & Zoon. 1924.

Dit leerboek bepaalt zich in hoofdzaak tot de staatkundige geschiedenis ten dienste van de Middelbare Scholen, zooals het Voorbericht zegt. Nu zullen de man-

Digitized by Google

nen van het vak het wel nooit eens worden over de meerdere of mindere belangrijkheid voor de leerlingen van bepaalde staatkundige gebeurtenissen, vooral wanneer men streeft naar kortheid in samenvatting, zooals Schrijver. Daarbij komt dan bovendien het verschil in opvatting over de wijze van behandeling dier gebeurtenissen. Eerlijk gezegd, we hadden van een zoo grondig kenner der geschiedenis als Dr. Japikse een boek verwacht, dat eens een nieuw geluid zou doen hooren op het gebied van het „wat" en het „hoe". Na doorlezing van de 336 bladzijden konden we echter, tot onzen spijt, een gevoel van teleurstelling niet onderdrukken. Naar onze meening blijft het bij de staatkundige geschiedenis weer te veel een *vermelden* van feiten in verband met de handelingen van vorsten, diplomaten en veldheeren. Een groot aantal van deze feiten en namen en van de daarmee samegaande politieke en militaire verwikkelingen zouden we gaarne prijsgeven voor wat meer *teekening* van de belangrijkste historische gebeurtenissen en van de naar voren tredende persoonlijkheden, een en ander zoo mogelijk met eenige neutraal critische beschouwingen. Een historicus als Dr. Japikse is zeker in staat de groote lijnen aan te wijzen waarlangs de geschiedenis der volken zich beweegt, verduidelijkt door met meesterhand gekozen feiten en namen. Immers, in de beperking toont zich de meester. Met name geldt dit voor een vak als geschiedenis, met een steeds aangroeiend en meer ingewikkeld studiemateriaal. Bij het leeren van de lessen volgens Dr. J. zullen veel leerlingen wel de boomen, maar het bosch niet zien. Zeer zeker behoort de leeraar in zoo'n geval het bosch dan aan te wijzen, maar het gevaar bestaat, dat het groot aantal namen en feiten in een kort bestek verwarrend werkt of aanleiding geeft tot van-buitenleeren. Doen we uit onze aanteekeningen enkele grepen.

Bij de geschiedenis der Grieken zouden we gaarne wat meer ruimte geven aan de mythologie (§ 9), ook ter wille van het begrijpen van vele, daaraan ontleende uitdrukkingen, alsmede aan Pericles (§ 20) en daartegenover besnoeien op de burgeroorlogen (§ 21—26) en de Diadochen (27). — Durven we bij de Punische oorlogen niet schrappen Mylae, Aegatische eilanden, Trebia, Trasimenus, Capua, Nola, Metaurus, Regulus e.a. ? Maar dan de eigenlijke beteekenis dier worsteling op leven en dood duidelijker doen uitkomen. Dergelijke opmerkingen zouden we bij de meeste oorlogsgeschiedenissen willen maken. — Waar blijft de teekening van Caesar als onovertroffen veldheer en staatsman ? Waar die van de beteekenis van den overgang van de republiek naar de alleenheerschappij ? — In de Middeleeuwen kunnen naar onze meening meerdere keizers en koningen gerust vervallen en eveneens vele veldslagen (Testri, Fontenaille, Lewes, Tagliacozzo, Ascalon, Anagni, Wakefield, Tewkesbury, Bosworth enz.). Daarentegen missen we een duidelike uiteenzetting van de beteekenis voor het Duitsche Rijk van de bemoeiingen der keizers met Italië en den Paus. — Waarom bij de Albigenzen niet gewezen op de gruwelijke uitmoording dezer ketters, de verwoestingen van het bloeiende Zuid-Frankrijk en de hebzucht van den Franschen koning ? Ook bij de kruistochten zwijgt de Schrijver over het uitmoorden van Jeruzalem e.a. steden door de kruisvaarders. Het kennen van dergelijke handelingen doet die tijden beter begrijpen. — Bij de Kerkhervorming zochten we tevergeefs naar een verklaring van het principieele verschil tusschen de Kerk van Rome en het Protestantisme, waardoor tevens de beteekenis van een persoonlijkheid als Luther beter zou uitkomen. — De Fransche revolutie ? Ook hier blijft het verhaal te dor, zonder leven. De revolutie begrijpen doen de leerlingen dunkt ons niet, na het leeren van die paragrafen. En Napoleon ? We zien hem in zijn handelingen tijdens zijn opkomst, glorie en ondergang ; maar de blijvende beteekenis van dit genie voor de wereldgeschiedenis komt niet uit. Waarom niet eens een parallel getrokken tusschen den overgang van de republiek naar de alleenheerschappij in dien tijd en bij de Romeinen ? — Het begrijpen van de geniale schepping van het Duitsche Rijk door Bismarck gaat verloren in het feitenmateriaal. Een beschrijving en verklaring van een omvangrijke en ingewikkelde gebeurtenis als de Wereldoorlog zal voor een leerboek onzer Middelbare Scholen steeds een zwaar probleem blijven. Het gevaar van de boomen en het bosch is daar al zeer groot. De oorzaken, het verloop en de gevolgen van dien „oorlogswaanzin" — zouden we zoo'n woord niet eens durven gebruiken in onze leerboeken — onbevangen te vatten en te vertellen is niet gemakkelijk. — De Russische revolutie zou aan begrijpelijkheid winnen, door hier en daar vergelijkingen te maken met den gang van zaken bij de Fransche revolutie.

Met zeer groote ingenomenheid lazen we de paragrafen over *handelsgeschiedenis*. Sommige vinden we ware juweeltjes, vooral om de *wijze* van vertellen. En zoo zijn er meer paragrafen aan te wijzen. Hadde Dr. J. deze methode ook bij de staatkundige geschiedenis toegepast ! En dan in denzelfden geest de geschiedenis van wetenschap en kunst, al verklaart Dr. J. in zijn Voorbericht, waarom hij bij deze „cultureele dingen" minder uitvoerig is geweest. 't Is nu wel wat heel weinig. Ook missen we daarbij eenige mededeelingen over de zgn. vredesbewegingen. Op het gruwelijke van het slagveld wordt trouwens nergens gewezen, tenzij bij Solferino. Maar b.v. niet bij den Krimoorlog, den Zuid-Afrikaanschen oorlog en den Wereldoorlog. Dat mag toch wel, ook zonder positief kleur te bekennen i.z. het vraagstuk van oorlog of scheidsrecht. Vooral waar Nederland met zijn Vredespaleis en de daarbij behoorende instellingen voor internationale justitie en arbitrage zoo nauw bij dat vraagstuk betrokken is.

Den Haag. O. ten Have.

Van de firma Wolters (Groningen-Den Haag) ontving de redaktie de volgende Schoolboeken : F. F. C. Fischer, *Vocabularium op Caesaris Bellum Gallicum*, achtste druk, herzien door J. de Jong 1924 ; prijs *f* 1.40) ; J. Kooistra and J. H. Schutt, *A new Reader* I, tweede druk (1925 ; prijs ingen. *f* 1.25, geb. *f* 1,50) ; *G. Harders, Jaalahn !*, uitgegeven met enkele aanteekeningen en een beredeneerd glossarium door G. J. Dieperink (1925 ; prijs ingen. *f* 1.50, geb. *f* 1.70).

VERBETERING.

Bij de bespreking van J. Six, *Mutation oder Atavismus* in het Juni-nr. is verzuimd te vermelden, dat dit werkje behoort tot de serie *Schriften des Holland-Institutes in Frankfurt a. M. über die Niederlande und ihre Kolonien*, waarmede dit instituut zich zoo verdienstelijk maakt voor de kennis van Nederland en Indië in Duitschland.

Digitized by Google

BIBLIOTHEEK VAN
NEDERLANDSCHE PAMFLETTEN

Verzameling van de Bibliotheek van Joannes Thysius te Leiden bewerkt door Louis D. Petit

Deel III 1703-1800

Voor den druk gereed gemaakt door Dr. H. J. A. Ruys

Een vervolg op den bekenden katalogus, volgens een door PETIT nagelaten handschrift. Bevat een groot aantal pamfletten, welke in den katalogus van KNUTTEL (Kon. Bibliotheek) ontbreken. Door deze uitgave zal de kennis van de pamfletten-literatuur van de 18de eeuw aanzienlijk worden vermeerderd.

f 2.50

UITGAVE VAN
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMIJ TE LEIDEN

Verschenen de

AFSCHEIDSREDE

VAN

Prof. Dr. P. J. BLOK

bij zijn aftreden als hoogleeraar in de Vaderlandsche Geschiedenis aan de Rijks-Universiteit te Leiden

27 MEI 1925

Prijs f 0.60

UITGAVE VAN
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMIJ. TE LEIDEN

HUGO GROTIUS

ESSAYS ON HIS LIFE AND WORKS SELECTED FOR THE OCCASION OF THE TERCENTENARY OF HIS „DE IURE BELLI AC PACIS"

1625-1925

by A. LYSEN, LL. D.
Conservator of the Library of the Palace of peace.

with a preface by JACOB TER MEULEN
Doctor of political science. Librarian of the Palace of peace.

Een verzameling van opstellen in verschillende talen, met 1 portret en facsimilés van den titel van de eerste editie van de „Iure belli" en van een onuitgegeven brief van Grotius.

Ing. f 3.75 Geb. f 4.50

Ter gelegenheid van de Grotius-herdenking verscheen deze verzameling van 10 artikelen van gezaghebbende schrijvers van verschillende nationaliteit, welke een uitnemend beeld geeft van het leven en werken van Hugo de Groot, den grondlegger van het volkenrecht.

Uitgave van A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij te Leiden

ABONNEERT U OP DE

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAFIE

Het maandblad voor elken boekenliefhebber en voor elken letterkundige.

Abonnement slechts f 2.40 per jaar.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

32ste Jaargang. **No. 11-12.** **Aug.-Sept. 1925.**

Boissevain-Boeken, Thoukudides' Navorschingen, VII-VIII (Leyds).
Vrind, De Cassii Dionis vocabu is quae ad ius publicum pertinent (Roos).
Mustard, The Eclogues of Ant. Geraldini (Hillen).
Vaidya, Etudes sur Āryadeva et son Catuhsataka (Rahder).
Mansion, Oud-Gentsche Naamkunde (v. Haeringen).
Verschuur, Een Nederlandsche Uitspraakleer der 17e eeuw (Kooiman).
Bolte, Joh. Pauli Schimpf und Ernst (E. F. Kossmann).
Secord, Studies in the narrative Method of Defoe (Staverman).
Ullrich, Defoes Robinson Crusoe (Staverman).
Riemens, Etude sur le texte français du Livre des Mestiers (v. d. Elst).
Leenmans, De Logica der Geschiedeniswetenschap van H. Rickert (M. de Jong).
Jean, Sumer et Akkad (v. Gelderen).
Geyl, Willem IV en Engeland (Krämer).
Howald, Platons Leben (W. Kuenen).
Hiestand, Das socratische Nichtwissen in Platons ersten Dialogen (W. Kuenen).
Poulsen, Greek and Roman Portraits in English Country Houses (Six).
Fockema Andreae-de Blécourt-v. Tuyll v. Serooskerken, Overzicht van Oud-Nederlandsche Rechtsbronnen (P. J. Blok).
Kern, Von Hartmann, Kategorienlehre (Tj. de Boer).
Opvoeding en Onderwijs:
Marouzeau, La linguistique et l'enseignement du latin (A. W. de Groot).
Schoolboeken:
Langedijk, Leerboek der Vaderlandsche Geschiedenis, II (F. W. v. Wijk).
Uitg. v. d. fa. Wolters.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Thoukudides' Navorschingen. De Peloponnesische oorlog van 431 tot 411 v. C. in acht boeken, vertaald uit het Grieksch door Mej. **H. M. Boissevain** met medewerking van **Dr. H. J. Boeken.** Boek VII en VIII. Haarlem, J. W. Boissevain en Co. 1923 en 1924.

Zoo is dan de onderneming, in 1908 begonnen, ten einde gebracht, waarmede ik de vert. van harte gelukwensch. Mocht het haar gegeven worden nog eens een verbeterden druk het licht te doen zien : dan eerst zal de rechte voldoening komen voor dezen arbeid, die waarlijk niet gering is geweest. Vooral de laatste deelen munten uit door goede woordenkeuze en duidelijk zinsverband.

Toch moeten er nog verscheidene oneffenheden gladgestreken worden. Vooreerst de zonden tegen onze moedertaal (de*n* nederlaag, de*n* ramp, de*n* twist, de*n* punt), die gewis Dr. Boeken zijn ontgaan. Ook *de vorige keer* in pl. v. den enz. en *schroomen* (l. VII, c. 21) deugen niet.

Dan 't gebrek soms aan overeenstemming tusschen tekst en vertaling. Al dadelijk moet in c. 1, r. 7 v. o. (b. VII) in pl. v. **στρατιᾷ** staan **πανστρατιᾷ**, dat cod. B heeft en overeenkomt met de vertaling : *met hun geheele legermacht.* — In c. 28 heeft de vert. *ergens op wachtposten*, dan moet er ook in den tekst (p. 46) staan : **ἐφ' ὅπλοις που**, zooals ook B heeft en niet **ποιούμενοι**. — In c. 32 heeft de vertaling *in* 3 *afd.* overeenkomende met de lezing **τριχῇ** van B, terwijl de tekst m.i. terecht de lezing der andere h. **(ἐνέδραν) τινὰ** heeft. Even verder staat : *een* Korinthiër, dat v. Herw. zou toegejuicht hebben, die **ἑνός του** schrijft, terwijl hier de Gr. tekst heeft : **ἑνὸς τοῦ** *K.* — In c. 35 med. wijst **ἂν** aan, dat in pl. v. *was, dat* behoort te staan : *zou zijn, als.*

Op p. 63, r. 2 v. o. moet na *terugtrekken* ingelascht worden : *zooals de Sur.* Op p. 65 moet 't begin van c. 38 zeven regels hooger gesteld worden.

Zoo vinden we in het 8e boek op p. 30 in c. 19 en 20 van den Gr. tekst **Αἶρας**, waarvan de spir. asper in allen gevalle verkeerd is (v. Herw. heeft **Αἴρας** uit een opschrift), terwijl in de vertaling tot tweemaal toe Erai staat. In c. 53 vinden wij in overeenstemming met de gewone lezing **εἴ τινα** *of hij* enz., terwijl de tekst heeft **ἥντινα**. Einde c. 64 staat *onafhankelijkheid*, alsof er stond **αὐτονομίαν** en er staat **εὐνομίαν**. In c. 92 en 93 wordt de 2e lettergreep van **Μουνιχία** in de vertaling met *u* geschreven ; in 't 2e boek was er althans overeenstemming tusschen beide. — In c. 101 staat **Καρτερείοις**, in de vertaling terecht Karteria.

Verder op de rij afgaande, vind ik in c. 4 van b. VII **πρὸς τὸ ἐγκάρσιον** *tot den dwarsmuur* moet zijn : *dwars op den Ath. muur*, zooals Dobree 't ons reeds heeft uitgelegd : adverbialiter dictum in obliquum.

c. 7 in fine staat: *leefde op* moet zijn: *was opgeleefd.* — c. 13 in fine staat : *zelf op stap gaand*, voeg bij : *om handel te drijven.* — c. 16 staat *tien* talenten, lees *twintig.* — c. 21 (p. 32) r. 7 : **κατεργάσασθαι**, lees **κατεργάσεσθαι.** c. 23, 1e r. : *in* het Plemmurion, lees *op.* — c. 23 even vóór 't einde moet ingelascht worden : *van hun eigen schepen waren drie in den grond geboord.* — c. 24 in fine gelieve vóór **ἀθυμίαν** in te voegen **καὶ**. — c. 25 staat *het land Kaulonia*, moet zijn *het gebied van* K. — c. 29 *zeventien*, lees *zestien* stadia. c. 31 (p. 51) : Pheia is geen rivier, maar een stadje met gelijknamig voorgebergte. — c. 47 (p. 83, r. 2 v. o.) zou ik boven *de overwinning te behalen* verkiezen : *meester te blijven van de zee.* En in

Digitized by Google

c. 67, r. 7 in pl. v. *de vereischte geestkracht*: *ook de grootste g.* — c. 69 in fine is *zich daar door te breken* geen goed Nederlandsch: laat *zich* weg of neem *zich er door te slaan.* — In c. 70 (p. 125) staat *ook opdat het landleger hun terens zou steunen*, moet zijn: *ook het landleger snelde hun te hulp.* — Op p. 124 med, moet **ἐν** ingevoegd worden vóór **ἐλαχίστῳ**. — In c. 71 (p. 128, r. 7) behooren drie woorden ingelascht te worden achter **ἀνώμαλον** nl. **τοῦ χωρίου ἀνώμαλον** (**καὶ**). — Tegen 't einde van dat c. 71 is **καὶ** vóór **ἔδρασαν** niet goed begrepen: de vertaling moet luiden: *Zij hadden nu ondervonden, wat zij zelf den L. op P. aangedaan hadden.*

In c. 75, r. 6 staat **καὶ αὐτοί** dubbel en r. 3. v. o. moet **καὶ τὸ** vóór **χρήσιμον** wegvallen. — c. 77, r. 3 *onder ons* te vervangen door *zelfs*.

Gaan we over tot het 8e boek, dan vinden we al dadelijk in de inhoudsopgave 414 in pl. v. 413 en alweer den nederlaag en p. VIII mag bij *Mislukte aanval* wel bijgevoegd worden *der ballingen* evenals p. 173 in margine. — P. 5, r. 7 staat *noch*, lees *nog*; in c. 2 weêr den ramp en in c. 3. den golf. — In c. 8 en ook later, wanneer Klearchos genoemd wordt, heet diens vader *Ramphios*, lees *Ramphias*, of liever *Rhamphias*, doch de vert. heeft in zulke gevallen de *h* maar weggelaten. — c. 10 staat *tot in den Peiraios*, waarvoor liever te lezen: *tot* (*het voorgebergte*) *Speiraion* (thans Spiri), zooals reeds Karl Ottfried Müller heeft voorgesteld en Steup in zijn tekst heeft opgenomen. Zoo ook in c. 14. — Op p. 25, r. 3 v. o. is een stuk weggelaten. P. 29 med. staat *het overige*, is *iets anders* niet beter? — In c. 13 staat *zes*, lees *zestien.* Op p. 33 staat *over* Klazomenai, moet zijn *in de richting van* — c. 26 weer een verkeerd getal: *vijf en twintig*, lees *vijf en vijftig.* — c. 26 (p. 43) moet *of Bargelische* geschrapt worden. — c. 40 (p. 62) **πλὴν** in te lasschen vóór **Λακ.** — c. 42, r. 2 staat *voordat hij zelf goed op de hoogte was*, moet zijn *voordat zijne komst ruchtbaar werd.* — Op p. 75 med. is een stuk weggelaten vóór de alinea. Verderop zou ik verkiezen boven: *tenzij zij eenmaal zelf overw. worden*: *tenzij zij eenmaal de Ath. niet konden overwinnen.* — In c. 48 tegen 't einde is **παρ' αὐτῶν τῶν ἔργων** onvertaald gelaten; ik zou zeggen: *tengevolge van de feiten zelve.* — c. 52, r. 5: *als ze hem maar goed aanpakten*, waarvoor m.i. te lezen: *als 't op aannemelijke voorwaarden kon geschieden.* — c. 66 (p. 107, r. 6 v. o.) staat *werd*, lees *was* (overwogen). — P. 110, r. 4 zou 't aanbevelenswaardig zijn in pl. v. **ἀνατρέπειν** (**-τρεπεῖν** staat er eigenlijk) (**of ἀνειπεῖν**) **γνώμην** met Sauppe en Stahl te lezen **ἀνατεὶ εἰπεῖν**, waardoor natuurlijk de vertaling ook anders wordt. En de verklarende 2e noot op die blz. is veel eenvoudiger te geven: *Die ruimte was nl. zoo klein.* — Op p. 113 behoort vóór Theramenes *ook* bijgevoegd te worden. — P. 119 (c. 72) staat *moesten* vergaderen, lees *konden.* — P. 121: *den ostrakismos*, waarom niet: *het schervengericht*? — P. 129 laatste r. *niet meer*, lees *nog niet.* En in margine moet *op Samos* vervangen worden door *in Miletos.* — P. 133 in fine achter *zeeslag* in te lasschen: vóór Buzantion. — P. 137 in margine bij c. 83 staat *Miletos*, moet zijn Tiss. — P. 141, r. 7 moet *daarover* vervallen. — P. 155, c. 91 in fine moet achter *werd hun ook* (dit) ingelascht worden en achter *door*: *een*(*e*). — In c. 107 moet *Harpagios* veranderd worden in *Harpagion*, zooals 't naamregister ook opgeeft. — Ten slotte moeten ook verscheidene letters en teekens verbeterd worden; ik wil slechts wijzen op de herhaalde verwisseling van ξ en ζ.

Oosterbeek. R. Leyds.

G. Vrind, De Cassii Dionis vocabulis quae ad ius publicum pertinent. Hagae Comitis, B. Mensing. 1923. (Amsterdamsche Diss.).

Onder de Grieksche auteurs, bij wie wij termen vinden van het Romeinsche staatsrecht, neemt Dio Cassius een eerste plaats in. Als ambtenaar, die een eervolle carrière doorloopen had en in verschillende gebieden van het Rijk werkzaam was geweest, was hij met de bestuursinrichting ervan volkomen op de hoogte, en in zijn geschiedwerk had hij herhaaldelijk gelegenheid er over te spreken. Het was dus een goede gedachte van den heer Vrind, een leerling van Boissevain, als onderwerp voor zijne dissertatie een onderzoek te kiezen hoe Dio Romeinsche staatsrechtelijke termen in het Grieksch weergeeft. Er moge hier dadelijk bijgevoegd worden, dat hij deze taak op voortreffelijke wijze heeft verricht.

Een aanzienlijk gedeelte van het werk van Dio bezitten wij niet in het origineel, maar is ons slechts bekend uit de epitome's van Xiphilinus en Zonaras, en uit de excerpten, die voorkomen in de bewaarde gedeelten der op bevel van keizer Constantinus Porphyrogennetus vervaardigde excerptenreeksen uit Grieksche historici, de zoogen. *Excerpta de legationibus, de sententiis*, en *de vitiis et virtutibus.* Dr. Vrind begint daarom met te onderzoeken, of de epitomatoren en excerptoren de door Dio aangewende benamingen getrouw volgen, dan wel zich misschien afwijkingen daarvan veroorloven. Na dit vóór-onderzoek bespreekt hij de plaatsen, waar Dio *zelf* over de door hem gebruikte staatsrechtelijke termen handelt. Het komt nmlk. ettelijke malen voor, dat Dio, als hij voor het eerst in zijn werk over een ambt of eene bestuursinrichting spreekt, niet slechts over den aard daarvan uitweidt, maar ook zegt, welken term hij daarvoor in het vervolg zal bezigen: als hij bv. 53, 14, 5—7 handelt over die *legati pro praetore*, die den proconsul eener senaatsprovincie daarheen plegen te vergezellen, voegt hij daaraan toe, dat hij deze categorie van legati **πάρεδροι** zal noemen, en niet, zooals andere Grieksche schrijvers, met het algemeene woord voor legati, nmlk. **πρεσβευταί**, zal aanduiden. Dergelijke plaatsen zijn natuurlijk, daar Dio zich ook inderdaad aan zulke verzekeringen houdt, van groot gewicht, omdat dan precies bekend is, wat hij met een bepaalden term bedoelt.

Hierop gaat Dr. Vrind over tot de bespreking der methode, die Dio bij de keuze zijner termen gevolgd heeft. Zooals Magie, daarop gewezen door Wissowa, in zijn werk *De Romanorum iuris publici sacrique vocabulis sollemnibus in Graecum sermonem conversis* (1905) p. 2 uiteenzet, zijn de Grieken, bij het weergeven der Romeinsche staats- en sacraalrechtelijke termen, op *drie* verschillende wijzen tewerk gegaan, nmlk. *per comparationem*, d. w. z. als zij een Romeinsche instelling aanduiden door den naam van een eraan analoge Grieksche, *per translationem*, d. w. z. als zij de Latijnsche benaming woordelijk in het Grieksch vertalen, *per transcriptionem*, als zij het Latijnsche woord eenvoudig met Grieksche letters schrijven. Soms vindt men alle drie manieren bij één woord: *quaestor* is in het Grieksch **ταμίας** per comparationem, **ζητητής** per translationem, **κυαίστωρ** per transcriptionem. Waar Dio opzettelijk over een instelling

Digitized by Google

handelt, geeft hij er vaak de *drie* Grieksche benamingen voor op, zoo bij *tribunus* : **χιλίαρχος, δήμαρχος, τριβοῦνος,** maar overigens gebruikt hij in zijn werk meest de weergave per comparationem. Bovendien vermijdt hij, atticist als hij is, zooveel mogelijk woorden, die niet voorkomen bij de *classieke* auteurs: daarom bezigt hij niet woorden als **σύγκλητος, θρίαμβος, ἐπαρχεία, Σεβαστός,** hoewel die bij andere Grieksche schrijvers over Romeinsche geschiedenis en in inscripties in geregeld gebruik zijn. Intusschen is het aantal *strict-technische* staatsrechtelijke termen bij Dio niet zoo heel groot: dikwijls neemt hij in plaats daarvan een woord van ruimere en meer algemeene beteekenis, of geeft een omschrijving in plaats van een benaming. Hierbij had Dr. Vrind er op kunnen wijzen, dat dit vermijden van technische termen niet uitsluitend aan Dio eigen is: het antieke geschiedwerk toch wil in de eerste plaats een kunstwerk zijn, de stijl-éénheid zou door veel technische termen worden verstoord, evengoed als door de opneming van lange woordelijke citaten of van brieven en redevoeringen in den oorspronkelijken vorm, en daarom worden zij zoo weinig mogelijk gebruikt: zij passen in een ambtelijk rapport en in eene inscriptie, niet in kunst-proza. Tacitus b. v. staat op dit punt op één lijn met Dio. Wèl zal de serieuze historicus er zorg voor dragen, dat het aan den lezer, als hij deskundig is, duidelijk zij, welke technische benaming zich achter het gebezigde algemeene woord verschuilt; bij Dio, evengoed als bij Tacitus, is dit ook inderdaad het geval: anders had Dr. Vrind zijn boek niet kunnen schrijven.

Na de bovengenoemde uiteenzettingen van meer algemeenen aard komt Dr. Vrind op blz. 31 tot de behandeling van speciale punten, van capita selecta, die het grootste gedeelte zijner dissertatie (tot blz. 153) vullen. Zij vervallen in twee hoofdafdeelingen. In de eerste daarvan behandelt hij de beteekenis, die aan eenige door Dio gebruikte termen — het zijn **αὐτοκράτωρ, αὐτοτελής, ἀρχή ἄρχειν, ἡγεμονία, βασιλεύς βασιλικός βασίλειος** — toekomt, in de tweede gaat hij omgekeerd uit van het Latijn, en vraagt, met welke termen Dio een aantal Romeinsche staatsinstellingen — besproken worden de *legati*, de *praefecti*, de *procuratores* en eenige ambten, waarvoor bij Dio geen vast woord voorkomt — heeft weergegeven. Eindelijk komen nog vier Appendices, waarin eenige met het werk van Dio in verband staande historische quaesties worden behandeld (blz. 153—169), terwijl twee Indices, een der *vocabula notabilia*, en een der *loci notabiliores examinati*, het boek besluiten.

We hebben hier dus voor ons een aantal détail-onderzoekingen, die uiteraard niet ieder afzonderlijk kunnen worden besproken. Ik wil daarom slechts mijn slot-oordeel er over uitspreken, en daar enkele opmerkingen omtrent bepaalde punten aan toevoegen. Dr. Vrind toont zich bij zijn onderzoek een uitstekend kenner zoowel van Dio als van het Romeinsche staatsrecht, gaat steeds methodisch en bezadigd te werk, ziet geen enkele plaats, die in aanmerking komt, over het hoofd, en houdt met de resultaten zijner inleidende hoofdstukken voortdurend rekening: wat hij heeft vastgesteld, staat m. i. voor verreweg het grootste deel ook voor goed vast. Ieder, die voor het vervolg Dio als historische bron wil gebruiken, zal met Dr. Vrind's dissertatie kennis moeten maken, wil hij zich niet blootstellen aan allerlei misvattingen: zij vormt een belangrijke bijdrage tot het juist verstaan van Dio.

Op deze algemeene appreciatie mogen enkele opmerkingen volgen. Op blz. 31 vv. behandelt Vrind drie plaatsen (43, 44, 2; 52, 41, 3; 53, 17, 4), waar Dio spreekt over de verschillende beteekenissen van **αὐτοκράτωρ,** *imperator*; hij ontdekt daarin verwardheden, en zelfs zou volgens hem uit de tweede dier plaatsen blijken, dat Dio de beteekenis van wat hij op de eerste neerschreef, zelf niet goed had begrepen. Het komt mij voor, dat Dio deze blaam niet verdient, en dat er tusschen deze plaatsen geen verschil van opvatting bestaat. Wat toch is het geval? Dio onderscheidt 43, 44, 2 de benaming imperator, die wegens het behalen eener overwinning gegeven wordt, alsmede den naam imperator voor een veldheer qui suis auspiciis rem gerit (over deze tweede beteekenis van imperator zwijgt hij op de beide andere plaatsen, terecht, omdat zij in den keizertijd, als alleen de keizer imperator is, niet meer voorkomt) eenerzijds, en het aan Caesar voor het eerst, als een soort *eigennaam*, gegeven nomen imperatoris, „dat ook nu telkens aan den regeerenden keizer gegeven wordt", anderzijds; de senaat besloot zelfs, gaat Dio verder, dat ook Caesar's kinderen en kleinkinderen zoo genoemd zouden worden, „tengevolge waarvan ook op alle latere keizers die naam imperator, als ware hij een aan hun ambt eigene evenals de benaming Caesar, is overgegaan; intusschen is het oude gebruik daardoor niet opgeheven, maar beide, het oude en het nieuwe, bestaan thans naast elkaar, en daarom wordt hun (nmlk. aan de keizers) de benaming ook voor de tweede maal verleend, wanneer zij een overwinning, die dat verdient, behalen. Immers zij, die imperator (keizer) zijn zonder meer, gebruiken dien naam éénmaal, evenals hunne andere namen, en wel als eerste vooraan, maar zij die ook in den oorlog een succes behalen den imperatornaam waardig, nemen bovendien die uit de oudheid stammende benaming aan, en dientengevolge wordt iemand ook voor de tweede maal en voor de derde en vaker, zoo dikwijls het hem te beurt valt, imperator bijgenaamd." Dio geeft dus hier de volgende voorstelling: wie keizer wordt, neemt den naam imperator aan, en bezigt dien slechts éénmaal en dat als eerste in de rij zijner namen en titels; *alle* keizers doen dit (—Dio verwaarloost hier Tiberius, Gaius en Claudius, terwijl ook Nero meest het imperator vóór zijn naam niet gebruikt; daar sinds Vespasianus de keizernaam regelmatig met *Imp.* begint, is dit bij een schrijver van de 3e eeuw verschoonbaar —) en imperator is als 't ware de aan het ambt der keizers toekomende benaming (**ὥσπερ τις ἰδία τῆς ἀρχῆς αὐτῶν οὖσα**); in deze beteekenis (d. w. z. als aanduiding van eene in werkelijkheid koninklijke of dictatoriale macht, vglk. 53, 17, 5) komt de benaming imperator het eerst voor bij Caesar. Streng daarvan scheidt Dio de door den keizer, even als tijdens de Republiek door een veldheer, na eene overwinning aangenomen, achter zijn naam staande, met een iteratief voorziene, benaming imperator: in tegenstelling met de andere is deze volgens hem niet een uitdrukking van de keizerlijke machtsbevoegdheid, maar slechts een eeretitel voor behaalde overwinningen. Deze, uit 43, 44, 2—5 afgeleide, opvatting van Dio — ik laat daar, of ze staatsrechtelijk juist is — keert precies zoo terug op de beide andere door Dr. Vrind besproken plaatsen; het

Digitized by Google

verwijt, dat Dio op dit punt onduidelijk is en met zich zelf in tegenspraak komt, is m. i. volkomen ongegrond.

Blz. 104 vv. betoogt Dr. Vrind, dat het woord **στρατίαρχος**, hoewel het niet een bepaald ambt aanduidt, tòch door Dio nooit wordt gebezigd van personen, die het imperium consulare of praetorium hebben of die als legaat aan den veldheer zijn toegevoegd. Hierdoor wordt m. i. de beteekenis van het woord te eng begrensd. Met het, niet-technische, woord **στρατίαρχοι** duidt Dio m. i. in het algemeen *officieren* aan, bevelhebbers, zoowel van hoogeren als van lageren rang, zoowel stadhouders (48, 25, 2) als tribuni en centurionen (64, 10, 2a), zonder er aan te denken of zij imperium hebben of niet. De door Vrind gewilde beperking der beteekenis stuit af op 56, 17, 2 **τῷ δὲ δὴ Γερμανικῷ αἵ τε νικητήριοι τιμαί, ὅπερ που καὶ τοῖς ἄλλοις στρατιάρχοις ὑπῆρξε . . . ἐδόθησαν**: hier zegt Dio, dat aan Germanicus, wegens zijn verdiensten bij het bedwingen van den Pannonischen opstand, evenals aan de andere officieren, die zich daarbij verdienstelijk hadden gemaakt, de ornamenta triumphalia werden verleend. Dio heeft hier opzettelijk het meest algemeene woord, nmlk. **στρατίαρχος**, gebruikt, omdat dit ook passen moest op Germanicus, die in dien oorlog waarschijnlijk zonder in het bezit te zijn van het imperium proconsulare of propraetorium een commando had gevoerd, maar het is ondenkbaar, dat ook alle andere bevelhebbers, aan wie toen de ornamenta triumphalia verleend werden, dat zouden hebben gemist: het zijn immers dezelfde personen als waarvan sprake is bij Suetonius, *Tib.* 20, en die daar *legati* genoemd worden en grootendeels, zoo niet alle, propraetorisch imperium gehad zullen hebben.

Uitstekend is blz. 118 noot 291 de emendatie van Dio 78, 18, 5 **ἢ τῶν τε τελῶν τῶν τε ἄλλων τῶν ὑπ' ἐκείνου καταδειχθέντων κατάλυσις** voor het overgeleverde zinlooze **ἢ τῶν ἐπί τε τῶν ὑπ' ἐκείνου καταδειχθ. καταλ.**, op grond van vergelijking met 77, 9, 4 **τῶν τε τελῶν τῶν τε ἄλλων ἃ καινὰ προσκατέδειξεν**, maar daardoor wordt de invoeging van **τῶν τε ἄλλων** in 78, 18, 5 nog niet gemotiveerd: die toevoeging is daar niet op hare plaats, er moet m. i. slechts gelezen worden **ἢ τῶν τε τελῶν τῶν ὑπ' ἐκ. καταδειχθέντων κατάλυσις**.

Betreffende Dio 53, 13, 2 **ἐκείνοις** (sc. ***Αἰγυπτίοις***) ***γὰρ δὴ μόνοις τὸν ὠνομασμένον ἱππέα, δι' ἅπερ εἶπον, προσέταξεν*** (sc. Augustus) geloof ik met Vrind blz. 125 dat de gewone opvatting „den *bovengenoemden* ridder" (nmlk. Cornelius Gallus, over wien Dio 51, 17, 1 gesproken had) onjuist is, maar met zijn eigen verklaring „den *zoogenaamden* ridder" kan ik niet meegaan, immers bij den *praefectus Aegypti* wordt nooit als titel **ἱππεύς** of eques gebezigd. Hij heet officieel **ἔπαρχος**. maar Dio, die, zooals hij zelf zegt 53, 10, 10, dit woord uitsluitend gebruikt ter aanduiding van den *praefectus praetorio*, noemt hem nooit zoo, maar spreekt steeds van **ὁ τῆς Αἰγύπτου ἄρχων**, terwijl wij, tegen zijn gewoonte, een uitlating over de eigenlijke benaming van dien ambtenaar missen, vglk. Vrind blz. 110/111. Ik zou daarom willen lezen **τὸν ὠνομασμένον** < **ἔπαρχον, ὄντα** > **ἱππέα**,

Blz. 129 v.v. wordt de term **Καισάρειοι** behandeld, dien Dio gebruikt ter aanduiding der keizerlijke vrijgelatenen: quod libertus Aug. vocabulo **Καισάρειος** designatur, id apud Dionem primum occurrere videtur, zegt Dr. Vrind in noot 326. Magie p. 70 geeft, waar hij de Grieksche uitdrukkingen voor *libertus Augusti* bespreekt, voor ***Καισάρειος*** *uitsluitend* plaatsen uit Dio, terwijl hij voor ***Σεβαστοῦ ἀπελεύθερος*** en ***ἀπελεύθερος Καίσαρος*** tal van voorbeelden uit schrijvers en inscripties weet aan te halen. Intusschen komt ***Καισάρειος*** in de bedoelde beteekenis voor in de papyri, cf. Preisigke, *Fachwörter des öffentlichen Verwaltungsdienstes Aegyptens in den griech. Papyrusurkunden der ptolem.-röm. Zeit* s. v. Het gebruik van *Καισαρειοι* voor de keizerlijke vrijgelatenen is dus geen uitvinding van Dio; het was hem onmogelijk, om voor deze een woord te nemen, ontleend aan zijne geliefkoosde attische auteurs, maar hij heeft althans aan het op *Grieksche* wijze gevormde ***Καισάρειος*** de voorkeur gegeven boven het bij anderen voorkomende, eigenlijk Latijnsche, ***Καισαριανός***.

Blz. 132 vermoedt Vrind, dat Xiphilinus, bij Dio 76, 10, 5, iets heeft weggelaten. Deze hypothese is m. i. onjuist; wel ben ik het met Dr. Vrind eens, dat Dio onder ***Καισάρειοι*** niet ook de keizerlijke *slaven* verstaat, maar de rooverhoofdman Felix gebruikt hier juist hoonend **δοῦλοι** en het eigenlijk slechts voor slaven passende woord ***τρέφειν*** van de keizerlijke vrijgelatenen.

Eene opmerking van meer algemeenen aard moge deze bespreking besluiten. Het boek van Dr. Vrind is geschreven in een voortreffelijk en glashelder Latijn, dat de Nederlandsche philologie eer aandoet. Drukfouten heb ik in zijn werk slechts zeer enkele, en dan nog van geen beteekenis, aangetroffen. Aan het slot zijner voorrede vernemen wij, dat Dr. Vrind ook een, nog ongedrukt, werk heeft geschreven *De sermone Dioneo. Qua ratione Dio vocabula sua elegerit atque qua forma vocabula Latina transscripserit.* Op grond zijner dissertatie mogen wij ook omtrent dat werk de beste verwachtingen koesteren. Ik hoop dan ook van harte, dat het spoedig zal mogen verschijnen, en tevens, dat hij gevolg zal geven aan zijn tegelijk aangekondigd voornemen, de methode te behandelen, waarop Dio zijn geschiedwerk heeft samengesteld, en de bronnen, die hij daarbij heeft gebruikt.

Groningen. A. G. Roos.

The Eclogues of Antonio Geraldini. Edited, with introduction and notes by W. P. Mustard. Baltimore, The Johns Hopkins Press. 1924. (Pr. $ 1.50).

Dit bundeltje „eclogues" van Geraldini is het vierde deeltje van een serie Latijnsche teksten uit de Renaissance-periode, die Prof. Mustard heeft uitgegeven. Achtereenvolgens verschenen Eclogae van Baptista Mantuanus, Jacopo Sannazaro, Publius Faustus Andrelinus, Joannes Arnolletus Nivernensis en Antonio Geraldini. Uit een vlot geschreven inleiding „de vita" vernemen we, dat Geraldini, in 1449 in Umbrië geboren, hofdichter was bij het vermaarde vorstenpaar Ferdinand en Isabella, later hun gezant met den titel Protonotarius Apostolicus. Hij was ook de man, die steun verleende aan de plannen van den zeevaarder Columbus. Hij stierf als priesterlijk hoveling en dignitaris in 1489 in Andalusië. Tusschen 1 Jan. en 15 Febr. van het jaar 1484 schreef hij, vaardig Latinist, doorkneed in de lectuur van Vergilius' Georgica en Ovidius, zijn twaalf eclogae. Ook is invloed van Sedulius Paschale Carmen merkbaar. Gering is de invloed van Horatius, Lucanus en Eusebius.

Digitized by Google

Ecloga I „De Salvatoris nostri nativitate" is in den bucolischen trant van Maro gehouden door de structuur van den dialoog van twee herders, Mopsus en Lycidas. Evenals bij Vergilius verschuilen zich tijdgenooten achter die namen: hijzelf is Lycidas, Mopsus is de aartsbisschop van Saragossa. Dan volgen de aanbidding der koningen, Jezus in den tempel, gezocht door Maria, de doop en verzoeking in de woestijn, Jezus' wonderen, het laatste avondmaal, de passie aan het kruis, de opstanding, hemelvaart, „Symbolum Christianae Religionis" (de artikelen der geloofsbelijdenis uitgewerkt), het laatste Oordeel en het leven der zaligen.

De uitgever voegde nog een appendix toe, die een kunststukje mag heeten, nl. 28 Sapphische strophen, die alle met een F beginnen en den zondeval in het paradijs en de verlossing van het menschengeslacht behandelen. Zoo ergens, dan schittert wel hier de „facultas poetica" van dezen fijnzinnigen humanist en Latinist. Om niet goed verklaarbare (en door Prof. Mustard ook niet verklaarde) redenen heeft de dichter de namen der drie koningen, Caspar, Balthasar en Melchior omgedoopt in Granicus, Battus en Micon; evenzoo heet in de vierde ecloga Jezus „Iollas". Typisch is „Charon" voor Satan en „Athanatus" voor de verrezen Christus. Typisch is ook de apocalyptische sfeer naar voren gekomen in woorden als „barathrum" en Satan als „ille lupus variusque draco", „sator tribuli segetisque malignae." Tal van passages doen ook aan Dürers illustraties der Openbaring denken door de ietwat zwoele en toch tegelijkertijd naieve schilderingen van hel en hemel. Aandoenlijk van schoone middeleeuwsche naiviteit is de „Questus de filio amisso", waar Marica (Maria) Josef aanraadt het zoeken tot den volgenden dag uit te stellen en te gaan slapen:

„Ut suades, venerande senex comisque marite,
Cui mea virginitas tuto commissa fideli.
Sed, rogo, nunc lassos artus compone cubili,
Et paulum tacitae concedens lumina nocti
Deposita tenues gravitate recollige vires.
Interea aeternum supplex orabo Parentem.
Ut nostram utque suam subolem tueatur ubique."

De syntaxis is bij Geraldini vrijwel klassiek, al werkt hij graag met „dicere en asserere, quod". Eentonig wordt het veelvuldig gebruik van „assero" „intutus" en „escae frugales" (het laatste voor „brood").

De metrische oplossingen zijn Vergiliaansch.

Wat de wetenschappelijke waarde van Prof. Mustards editie van deze inderdaad belangwekkende en zéér lezenswaarde Katholiek-Christelijke „herderszangen" betreft, de doorwrochte noten geven in gepasten overvloed paralellplaatsen en reminiscensen uit Vergilius, Ovidius, de Vulgata, zelfs Persius en Lucretius. Zij getuigen niet slechts van des uitgevers rijke belezenheid, maar bovenal van het subtiele „aanvoelen" van taal en dichterlijke wendingen.

Summa summarum is dit vierde deeltje van Prof. Mustardsserie „Studies in the Renaissance Pastoral" ook voor de vaderlandsche classici een welkome aanwinst.

Moge het boekje, dat Iodocus Winshemius in Erfurt in 1507 in zijn school las, als een „castumpoema, *pudicum*, frugiferum et sinceram religionem affatim scatens", ook thans nog vele lezers vinden.

Zutphen, M. Th. Hillen.

P. L. Vaidya, Etudes sur Āryadeva et son Catuḥśataka, chapitres 8—16. Paris, P. Geuthner. 1923. (Pr. fr. 25).

Het boek bevat een inleiding van 68 pag. waarop volgt de text (tibetaansch en sanskrit) van 225 anuṣṭubh-verzen, waarvan 117 door den auteur zijn gereconstrueerd in het sanskrit-origineel, uitgaande van de in de tibet. Tanjur voorkomende vertaling. Het skt. origineel der overige 108 verzen is ontleend aan een editie van text-fragmenten en Candrakīrti's commentaar (Haraprasāda Shāstri. Memoirs of the As. Soc. of Bengal, vol. 3, pp. 449—514. Calcutta 1914) en aan citaten voorkomend in Candrakīrti's Madhyamakavṛtti, verzameld door L. de la Vallée Poussin in Museon 1900, pp. 236—240. Vaidya begon met de editie, reconstructie en interpretatie der verzen 176—400 van het 400 verzen bevattende geheele werk omdat hij zijn opvatting van vs. 201—400 controleeren kon — zij het ook slechts met hulp van J. Przyluski — door de Chineesche vertaling (Nanjō's Catal. Chin. Tripitaka n. 1189, misnoemd: Śataśastravaipulya: Dharmapāla's Yogācāra-commentaar ibid. n. 1198) die slechts hfdst. 9—16=vs. 201—400 bevat. Het viel hem niet moeilijk hoofdst. 8 (parikarmika, d.w.z. ethisch voorbereidend voor de metaphysica der laatste 8 hoofdstukken) te interpreteeren zonder hulp der Chin. vertaling, daar hij hier slechts 5 van de 25 verzen had te reconstrueeren. Een zeer vrije Fransche vertaling neemt p. 129—167 in beslag, terwijl een vocabulaire tibétain-sanscrit p. 169—175 vult. De inleiding geeft een literair-historisch overzicht van de Mādhyamika-school, waartoe Āryadeva, leerling van Nāgārjuna, behoort, en is rijk aan bibliografische details, meer dan men vinden kan in Winternitz. Gesch. d. indischen Literatur. Bd. 2. Vaidya onderscheidt de „Gründerzeit" van het Mādhyamika-systeem (Nāgārjuna en Āryadeva, begin 3de eeuw na Chr.) van de latere differentiatie in drie richtingen: 1) *Prāsaṅgika*; een bijna eristische (vaitaṇḍika) dialectische methode van reductio ad absurdum, toegepast op alle niet-nihilistische stellingen en syllogismen; bleven trouw aan het bewaren van de middenweg en het vermijden van uitersten kenmerkend voor de 18 Prajñāparamitā-geschriften, Nāgārjuna en Āryadeva; leermeesters: Buddhapālita (400—450), Candrakīrti (600—650), Śāntideva (675—700); 2) *Svātantrikas*, de logische deductie beschouwend als zelfstandige (svatantra) entiteit; a) *Svātantrika-Sautrāntika*; door de ontkenning van svasaṃvedanā (zelf-apperceptie) wordt de monistische, kentheoretisch-idealistische Yogācāra-interpretatie der begrippen guhya, graha, paratantra, parikalpita, parinispanna verbogen in pluralistische richting; stichter: Bhavya (500—550); b) *Svātantrika-Yogācāra*; stellen een ontwikkeld bewustzijn (pravṛtti-vijñanam) als verschillend van het vooral buiten het attentieveld liggende ālayavijñānam; stichter: Śāntirakṣita (750—800). Prof. Barnett (Londen) verbeterde ongeveer 25 fouten in Vaidya's editie, vooral slordigheden in de Tibet. text (b en p verwisseld, ṅ en d verwisseld), in Journ. R. As. Soc. 1924. In vs. 204 neem ik de partij van Vaidya tegen Barnett-Harapras. Shāstri, en lees met het oog op de Chin. vertaling en yod *ñid* min pa=nāsti-*tā*: nāstitaivāstu sāsvataḥ. Ook in vs. 195 lees ik met Vaidya: yod daṅ med dan yod med daṅ. In vs. 246 regel 3 is *mi* niet *mānuṣe* (vertaald: dans le (monde) humain) maar de tibet. negatie *mi*; in regel 4 is *raṅ*

Digitized by Google

bshin=svabhāva of tattvam, niet sattva. Vaidya heeft het vers niet begrepen; ik vertaal uit het Chin. aldus: Indien het Ik in den toestand van verlossing (mokṣa=grol ba) niet bestaat, dan moet het Ik vóór dien toestand ook niet bestaan (hebben). Wat gezien wordt ten tijde van het niet-gemengd zijn (mi ldan pa, d.w.z. in den toestand van verlossing, zuiver), dat moet geweten worden (te zijn) werkelijkheid." Het geheele hoofdstuk is nl. gewijd aan de negatie van het Ik, zooals de onmogelijkheid van permanentie, tijd, leerstellingen, gebied der zintuigen, uitersten (alternatieven) en productie, successievelijk wordt aangetoond in hoofdst. 9, 11—15. Vs. 233 zou ik met het oog op het volgende vers en de Chin. vert. zoo willen opvatten: „Indien het Ik samen met de attributen van het denken (bewustzijn) wordt tot denker, blijft het Ik niet constant, daar het (Ik) denkt (bewust is) maar ook moet niet denken". Ik vertaal de Chin. versie van vs. 272 aldus: „Indien een initieele, zwakke onbestendigheidkracht de substantie van alle dingen doordringt, moet er in alle opzichten blijvend zijn (gnas pa) ontbreken, of wel (het alternatief) alles is in alle opzichten bestendig." (cf. vs. 274) Zonder een breed opgezette bewerking van Dharmapāla's commentaar blijven er vele duistere passages in deze text, vooral in het beslissende laatste hoofdstuk (grondslag van verstandhouding tusschen meester en leerling).

Parijs. J. Rahder.

J. Mansion, Oud-Gentsche Naamkunde. Bijdrage tot de kennis van het Oud-Nederlandsch. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1924. (Pr. *f* 10.80).

Prof. Mansion heeft met dit werk beoogd een grammatica, d.i. een klank- en vormleer, te geven van het Oud-Gents, vooral van de IXe en Xe eeuw. Zover die is op te bouwen uit de enige beschikbare gegevens: dat zijn persoons- en plaatsnamen, voorkomend in Latijnse oorkonden.

Germaanse namen in latijnse vorm zijn in 't algemeen uitnemende wetstenen van vernuft, maar gevaarlike bouwstenen voor een grammatica. En in het biezonder geldt dit van deze namen: uit een tijd, waarachter eeuwen liggen van verlatijnsende traditie, die vaste banen hebben voorgeschreven; uit een milieu, dat sterk onder romaanse invloed stond.

Wie daarom het boek van Mansion met enig wantrouwen mocht openen, zal spoedig volkomen gerustgesteld worden. Geen enkele aanleiding tot vergissingen ziet de schrijver over het hoofd of onderschat hij. En waar hij tot conclusies komt, schroomt hij nooit te erkennen, dat deze onzeker, of van weinig betekenis zijn. Zodat men te meer vertrouwen krijgt in wat de auteur als positieve resultaten aan de lezer voorlegt.

Het eerste hoofdstuk (p. 10—64) rangschikt het ganse materiaal aan persoonsnamen naar verschillende gezichtspunten en weegt nauwgezet af welke voor het Oudnederlands der 9e en 10e eeuw goed bruikbaar, minder bruikbaar of onbruikbaar zijn. En de keuring is eerder te streng dan te mild.

Hfdst. II (65—86) spreekt over de „afleiding der plaatsnamen". Hier vindt de auteur verschillende van elders en vroeger bekende germaanse naam-elementen terug in een jonger stadium, zo b.v. het *-warja-* van *Ripuarii*, *Anglevarii*.

Ik vermeld verder uit dit hoofdstuk de etymologie van *Texuandri* als een samenstelling met *-wandra-* „reizend, zich richtend" p. 84 vlg. Minder overtuigend, maar allicht geloofwaardiger dan de totnogtoe gegeven verklaringen is die van *Vlaanderen* (p. 86). — Zowel dit hoofdstuk als de beide volgende, resp. over de vorming der persoonsnamen en over naam-elementen van twijfelachtige oorsprong, moet ik vluchtiger afdoen dan het belang en de moeilikheid van veel der biezonderheden verdient. Verontschuldiging hiervoor is enigszins te vinden in het feit, dat dit alles dient tot fundering van de eigelike grammatica. Inleiding daartoe zijn in zekere zin ook nog Hfdst. VI (120—131) over „keltische bestanddeelen" en V (114—119) over ingwaeonismen in het oudnedl. — De enkele *a* van *Datnesta*, later *Dotnest* (p. 114; Mansion vertaalt „dood nest"; „doodsnest" of „dodenest" ware m.i. juister) hoeft geen ingwaeonisme te zijn. Eerder is het een aanduiding van de open uitspraak, die de *ō* uit wgerm. *au* aanvankelik zal hebben gekenmerkt. Sporen hiervan zijn immers ook bekend uit gebieden, waar men aan ingwaeonismen niet kan denken.

Een j o n g e r *Flardeslo* naast o u d e r *Flordeslo* p. 115 zegt ook niet veel: invloed van *r* ? *a* <wgerm. *ai* zou duideliker taal spreken. — Ook *Wetersele*, *Wetersale* „woont in een waterachtige plaats" is een te geïsoleerd voorbeeld van *e* <wgerm. *a*, om niet ook aan een andere etymologie te denken. Ik stem toe dat die minder voor de hand liggend zou zijn. — Dat een zo germaans uitziende naam als *Beveren* kelties moet zijn wegens *Beverna* (p. 123), gaat me enigszins aan 't hart, al moet ik alweer toegeven dat een verklaring b.v. uit dat. plur. + latijnse *-a* moeilikheden meebrengt.

Met Hfdst. VII over spelling en klank-aequivalent begint dan de eigelike grammatica. — p. 136. De consequent met *hl-*, *hr* afgebeelde klanken zullen wel gesproken zijn als *l r* met krachtige uitademing door de geopende stemspleet. Ook zonder dat kan men zich, vooral aan het woordbegin, „stemloze liquidae" (aldus bestempelt Mansion ze) voorstellen, maar deze zouden acusties niet voldoende van gestemde *l r* verschild hebben om de spelling *hl hr* te verklaren. — p. 139. |gg| als phonetiese transcriptie van „geminaat" lijkt mij niet aan te bevelen.

Uit de aard van het materiaal is te begrijpen dat de resultaten heel weinig op het terrein der morphologie, maar veel meer op dat der klankleer liggen. Zo is de ontwikkeling van *ald*, *old* en *alt*, *olt* tot *oud*, *out* (151 vlg, 192 vlg) te volgen; zo blijkt, dat de umlaut van wgerm. *a* in de IXe eeuw voltooid was (p. 156 vlgg.). Toch ververwachte men ook voor de phonologie niet te veel. Omtrent de zo belangrijke verlenging van korte vocaal in open syllabe b.v. leert het materiaal ons niets met zekerheid. Er is een aantal gevallen, waarin de voortzetting van wgerm. *i* door *e* wordt voorgesteld, zonder verschil tussen open en gesloten syllabe. Mansion tracht (p. 179), uit deze gegevens, vooral door vergelijking met de ontwikkeling van *ie* in *Lietbeka* > *Libbeke* > *Lebbeke* de overgang *i* > *e* (*ē*) bij benadering te dateren. Daar de analogie, tussen *ie* in deze speciale positie en wgm. *i* onder allerlei condities, nogal een wankele grondslag lijkt, zou ik mij liever bepalen tot de opmerking, dat voor wgerm. *ī* nooit *e* geschreven wordt. En op grond hiervan alleen concluderen dat tussen oude *i* en *ī* al een verschil was, gelijkend op dat tussen *kit* en *kier*. Zodoende wordt het begrijpelik dat *i* door rekking tot *ē* kon worden. —

Digitized by Google

Over de verhouding tussen *ie* < *eo* en wgerm. *ī* in het Mnl. verspreidt M. (211 vlgg. en 195 vlgg.) geen nieuw licht. Evenmin over de mnl. voortzetting van wgerm. *o*, *u* (p. 180 vlgg.). — Uit vergelijking met de schrijfwijzen voor wgerm. *ō* (200 vlgg.) kan men besluiten dat de spelling *u* voor een [u]-klank in de 11e eeuw reeds ongeschikt was. Daaruit is dan, zelfs wel wat positiever dan de altijd behoedzame auteur doet, op te maken dat het teken *u* (voor oude *ū*: p. 203) een meer palatale klank voorstelde, al was dit wellicht nog geen [y·]. Derhalve was de opschuiving van oude *ū* in de XIe eeuw al een heel eind gevorderd. En verder — om eens even een grote lijn te trekken, iets waarvan Prof. Mansion zich zo voorbeeldig onthoudt — schijnt er wel enig verband te bestaan tussen deze opschuiving en het innemen van de [u]-plaats door de vocaal uit wgerm. *ō*. — Hieruit hoeft dan nog niet te volgen dat in de ovla. periode wgerm. *ō* reeds zuiver monophthong was. Het kan iets als [u·ə] zijn geweest. Sporen van zulk een toestand zijn wellicht nog te zien in de mnl. (vla.)spelling *ou* voor labialen en velaren (Franck, *Mnl. Gr.* § 30). Misschien wil dat zeggen dat de monophthongering vóor dentalen nog niet compleet was. Uit de oudgentse gegevens is intussen aangaande een verschillende behandeling naar gelang van de volgende consonant niets te zien.

Sprekend over de vocalen in syllaben die niet het hoofdaccent droegen, acht M. de svarabhakti-vocaal in woorden als *berg*, *volk*, dus in verbindingen van *r*, *l* + consonant (hij had nader kunnen formuleren: niet-dentale consonant) speciaal oudnederlands (p. 225); zulks in tegenstelling met die in *thegan-* *thegen-* uit **þegn*. Weliswaar berust de eerste op „eene neiging die in het Ndl. nog heden voortleeft" (ald.), maar ze is toch stellig wel zo algemeen westgermaans (os. ags.), dat ze wat Mansion noemt „vóornedl." kan zijn. Een gevaarlike term, daar het dikwels moeilik is te scheiden tussen „oerwestgermaans" énerzijds en algemeen westgermaans, dus ook nederlands, anderzijds.

De behandeling van de c o n s o n a n t e n levert, zoals te verwachten was, niet zoveel belangrijks op. — Op p. 256 wordt de overgang van *þ* via *ð* tot *d* gedateerd. Sporen van syncope der intervocaliese *d* zijn in het onedl. nog niet te zien. Om een *Alardus* naast *Athelardus*, een *Ulboldus* waar *Othel* of *Uthel-* te verwachten was, te verklaren, neemt M. franse invloed aan (p. 259); ook al waren ze zuiver nederlands, dan zou het wegvallen van *d* (of *ð*) in deze woorden geen voorbeeld van normale syncope der intervocaliese *d* zijn. In vlug spreektempo — bij namen niets bevreemdends — kon de zwak geaccentueerde tussenvocaal vervallen en de dentale consonant vóor de *l* door een soort assimilatieproces verdwijnen. Met deze gevallen te vergelijken zijn buiten het gebied der namen, b.v. *kwalik* en *lelik* Franck *Mnl. Gr.* § 112,3 en de artikels q u a l i k e en l e e l i j c van het *Mnl. Wdb.* Vgl. ook Kluyver, *N. T.* XV, 296.

In een „conclusie" vat M. p. 294 vlgg. de uitkomsten van zijn onderzoek samen. Op p. 296 voert hij als bewijs aan voor de meer uitgesproken stelling: „het eerste begin van eene Nederlandsche schrijftraditie in Vlaanderen kan .... veilig in de XIIe eeuw .... geplaatst worden", dat „de schrijftaal — met zeer begrijpelijke uitzonderingen — aan de etymologische *h* trouw gebleven" is, terwijl in het Vlaams van de 13e eeuw geen aspiratie aan het woordbegin meer werd gesproken. De stelling zelf wil ik niet bestrijden, maar alleen erop wijzen, dat het argument gebaseerd is op de meening (ibid), „dat het geschreven Dietsch niet van elders afkomstig is". Jacobs echter, die ook door M. wordt geciteerd, heeft in de „middelned. schrijftaal" een streven geconstateerd naar algemenere, buiten het eigen dialect staande vormen. Daarom kan de schriftelike aanduiding van de *h* ook in andere dialecten steun gevonden hebben en hoeft niet uitsluitend traditioneel te zijn.

Na deze opmerkingen, die nergens op de hoofdzaken van het boek betrekking hebben, moet ik nog vermelden dat Mansion het naslaan vergemakkelikt door een uitvoerig register en door gestadige verwijzingen, achter in de tekst behandelde namen, naar bladzijden waar dezelfde naam genoemd of verklaard wordt.

Wanneer men hier en daar de resultaten wat minder pover zou wensen, dan is dat geen blaam voor de auteur. Integendeel slechts lof voor de strenge kritiek en zelfbeheersing, die hem weerhouden heeft van teveel te willen concluderen. Het betekent in ieder geval een grote aanwinst voor de geschiedenis der nederlandse taal, dat verscheiden klankontwikkelingen, waarvan wij ons totnogtoe door reconstructie en vergelijking slechts een fantasiebeeld konden vormen, nu in scherper omtrekken voor ons staan. Wellicht vindt Prof. Mansion zelf de gelegenheid het werk ter hand te nemen, dat voor het Onedl. met de namen nog kan gedaan worden (p. 295). En wanneer een ander, met deze *Oud-Gentsche Naamkunde* als grondslag, zich tot die taak zet, dan is het te hopen dat hij zich Mansions voorzichtigheid ten voorbeeld stelt.

Den Haag. C. B. v a n H a e r i n g e n.

A. Verschuur, Een Nederlandsche Uitspraakleer der 17e eeuw. De Spreeckonst van Petrus Montanus van Delft (1635). Amsterdam, Swets en Zeitlinger. 1924.

Volgens traditie wijdden schrijvers van spraakkunsten in de 17e en 18e eeuw een gedeelte van hun werk aan de klankleer. Ze kenden elkaars geschriften en sommigen, b.v. van der Weyden en Moonen gaven een lijst van hun voorgangers. Langzamerhand worden de spraakkunsten dikker. Zelfs worden in de achttiende eeuw verhandelingen geschreven over een bepaalde letter, door van der Born over de Q, door Sinkel, ter „ *Verdedinge der letter y tegen den Heer B. Huydekoper*".

Bij al deze blijken van onderlinge bekendheid, zelfs bij deze twisten over spelling en fonetiek vinden we nooit de naam, laat staan de mening van de grote phoneticus Montanus vermeld. Eén blik op diens werk is voldoende om dat te verklaren. De wonderlike termen en de samengestelde tabellen maakten het werk van Pieter Berch voor hen tot een rijstebrijberg, waar niet doorheen te eten was. Het is hun niet kwalik te nemen. Zij waren kinderen van hun tijd, hij was zijn tijd ver vooruit.

Nu in de laatste decenniën de taalkundige werken van de zeventiende eeuw weer meer de aandacht trekken, komen belangstellenden voor dezelfde moeilikheden te staan. Wie Montanus' werk ter hand nam, moest het overstelpt door de vele onbegrijpelike termen, die zich aan hem opdrongen, weer neerleggen, zij 't vol bewondering voor het blijkbaar bizondere, dat het bevatte, of hij moest zich geruime tijd met de „Spreeckonst" bezig

Digitized by Google

houden, eerst om de tekst te ontcijferen, daarna om de waarde van het werk te bepalen. Het is wel gelukkig, dat Dr. Verschuur tot het laatste besloten heeft en zo bezitten we nu, na bijna drie eeuwen, deze spreekkunst voor het eerst behoorlik geïnterpreteerd.

Het werd hoog tijd. Verschuur deelt n.l. mee, dat waarschijnlik slechts een vijftal exemplaren van de oude „Spreeckonst" meer bestaan. Hieruit volgt onmiddellik, dat een herdruk van het werk zeer gewenst zou zijn. Ook om verschillende andere, voor de hand liggende redenen zouden de meeste lezers zeker de voorkeur geven aan de volledige tekst van Montanus' werk. Verschuur achtte evenwel een monografie verkiesliker, omdat een herdruk met toelichting „toch geen doel zou kunnen treffen zonder omvangrijke aanhalingen uit den tekst". Wie kennis neemt van het werk, billikt deze bezwaren tegen een herdruk. Maar Verschuur vervolgt: „Mocht het blijken, dat bij beoefenaren en voorstanders onzer Nederlandsche taal de Spreeckonst belangstelling ontmoet, dan zal de uitgever dezes een herdruk doen verschijnen ...." We kunnen hier niet anders dan een welgemeend Amen op zeggen. Immers er is hier sprake van het bewonderenswaardige werk van een man, die inderdaad blijkt te behoren tot de grote Nederlanders van de zeventiende eeuw. Hij moet, zoals Verschuur zegt, „gemeten worden met den maatstaf van dezen tijd". Het doet eigenaardig aan, de driehonderdjarige Montanus, door bemiddeling van Verschuur, zijn moderne ideeën te horen verkondigen en hem op voet van gelijkheid te zien verkeren met mannen als Sievers en Jespersen. Veel eer dan Meigret verdient Montanus een herdruk en diens werk is al meer dan veertig jaar geleden opnieuw uitgegeven.

In de Inleiding vermeldt Verschuur het weinige, dat er van het leven van Montanus bekend is en degenen, die zich eerder met de Spreeckonst hebben bezig gehouden, van wie Bikker, Van der Hoeven en Eijkman de belangrijksten zijn. Daarna onderzoekt hij grondig, aan wie Montanus bij mogelikheid iets ontleend zou kunnen hebben. Montanus noemt zelf Ramus, Martinius, Alstedius en nog enige andere taalkundigen. Verschuur toont duidelik aan, dat zij voor Montanus van weinig of geen betekenis zijn geweest. Evenwel spreekt M. nog van „veel andere", die hij niet met name noemt. Verschuur wijst op *De literis libri duo* van Jacobus Matthiae 1586, die „de ware grondslag van een algemeene phonetica" gaf. Of er kans bestaat, dat Montanus de fonetiek van Matthiae gekend heeft? Bij een vergelijking van *De literis* en de *Spreeckonst* zou dit zeker aan het licht komen. Als Verschuur het werk van Matthiae slechts volledigheidshalve noemt en aanneemt, dat het Montanus onbekend was, zal hij zeker gelijk hebben, al was het alleen maar om deze reden dat Montanus zo kinderlik blij is met zijn vondst en er God zo oprecht dankbaar voor is.

De zes boeken van de *Spreeckonst*, voorafgegaan door een „Inleiding" en gevolgd door een „Anhang", behandelen: 1 „oorzaken der uitspraec", 2 „letteren", 3 „woordleden", 4 „woorden", 5 „reedensneen", 6 „reedenleeden". „Woordleeden" zijn lettergrepen, „reedensneen" spreekmaten, „reedenleeden" delen van een samengestelde zin. Men ziet, reeds hier is verklaring nodig, maar deze titels geven slechts een gering denkbeeld van de taak van de interpretator. Ik zal me verder over 't algemeen van Montanus' terminologie onthouden, hoe typeerend-raak deze ook is. Wat het werk zelf betreft, het is zo belangrijk, dat hier slechts betrekkelik weinig punten, los naast elkaar, zoals ze geïnterpreteerd en toegelicht zijn door Verschuur, genoemd kunnen worden.

M. wijst op het nut van de fonetiek bij de studie van vreemde talen; fouten kunnen erdoor worden afgeleerd. Vele Duitsers bijv. spreken zuiver Nederlands, maar moeten alleen nog hun alveolare *l* en *n* in dentale veranderen. Ook voor anatomen, medici en chirurgen is de nieuwe wetenschap van groot belang. Het spreekt van zelf, dat het alfabet te kort schiet, daarom schept hij een aantal diacritiese tekens. Hij wenst een foneties schrift op te stellen, „waarin door teekens de functies der bij een articulatie betrokken organen worden aangegeven. Later is dit denkbeeld toegepast door Jespersen in zijn analphabetisch schrift". Hij is de eerste die op inspiratories spreken wijst en niet Kempelen, zoals Sievers meende. De „oorzaken der uitspraec" behandelend, komt hij tot de logiese conclusie, dat kennis van de uitspraakleer het vervaardigen van sprekende beelden mogelik moet maken, een denkbeeld dat we ook bij latere phonetici aantreffen. De gevoelswaarde van de taal — bij dit onderwerp brengt Verschuur hem in gezelschap van Wundt — ontgaat Montanus niet. Hij deelt nauwkeurig de articulatieplaatsen in, onderscheidt twee soorten „keelletteren", drie soorten „heemeltletteren" en twee soorten „tandletteren", vestigt de aandacht op wijziging in klank door meer of mindere volledige afsluiting. Hij geeft een uitgebreide beschrijving van de *r* en van de bilaterale *l*. Hij krijgt bij de *l* de indruk van nasalering en brengt ons daarmee in een strijdperk van hedendaagse phonetici: de kwestie van het relatieve van alle nasaliteit. Hij legt uit, welk verschil tussen *b* en *m* bestaat, spreekt over „slapheit" en „stijfte" bij het articuleren van phoniese en aphoniese consonanten; over standen en vormen der tong bij verschillende articulaties. Hierbij geeft hij een zeer uitgebreide tabel. Daarna bespreekt hij de voortplanting van het geluid door de lucht. Hij verzet zich tegen de traditionele opvattingen omtrent de letter, die ook door beroemde taalgeleerden als Ramus en Martinius gehuldigd werden. Volgens hem bestaat een letter uit drie delen: 1 „Een Gront", 2 „Een Voorcleefsel", 3 „Een Naecleefsel". Hier ontdekt Montanus de glides, waarop volgens Sievers het eerst zou gewezen zijn door Ellis in 1869. Ook het vraagstuk van volume en druk bij het voortbrengen van klanken betrekt hij in zijn beschouwingen, maar natuurlik beschikt hij niet over instrumenten. Hij onderscheidt klinkers van hogere en lagere klank. Hij merkt op, dat het toonverloop der vocalen in dalende richting gaat. De *h* heeft hem het hele werk door veel hoofdbrekens gekost, maar hij slaagt er ten slotte in als (achtste) articulatieplaats het strottenhoofd aan te wijzen en daarbij bizonderheden aan te geven, die tegenwoordig over 't algemeen als juist worden erkend. Dat klanken als *ae*, *ie*, *eu*, *oe*, *ng* volgens hem enkelvoudig zijn, lijkt nu wel vanzelfsprekend, maar voor al zijn tijdgenoten was het vanzelfsprekend, dat het geen enkelvoudige klanken waren. Bij de *ij* krijgen we een bespreking, die duidelik uitsluitsel geeft omtrent de uitspraak in zijn tijd. Waar hij spreekt van „eentopleedige" en „tweetopleedige" spraken, d.i. met een of meer verheffingen in de lettergrepen doet hij denken aan de latere termen „eingipflig, zweigipflig". Bij de behandeling van de delen der let-

tergrepen, sprekende van verschillende „hoochte" van geluid, tracht hij in het licht te stellen: „hoe grooter het klankvolume van de vocaal, des te grooter is dat van den onmiddellijk volgenden consonant, en eenzelfde vocaal heeft in een sterker beklemde lettergreep een grooter klankvolume dan in een minder beklemde lettergreep." Hij ziet in, dat de toonhoogte tijdens de duur van een lettergreep verandert. Hij wijst er op, dat zowel de indeling *kaer-sen* als *kaers-en* willekeurig is. Wat hij van de spreekmaten zegt, is ofschoon niet zo belangrijk, hoogst belangwekkend. Hij gaat nog even over op het gebied der syntaxis en eindigt dan met de wens nog eens „een practische toepassing van zijn uitspraakleer in het licht te geven", maar eerst moet hij vernemen, hoe deze theorie de lezer behaagt.

Naast al het goede heeft Montanus zijn tekortkomingen. Hij beschouwt *j* en *w* als klinkers, merkt niet op dat *f* en *v* labio-dentaal zijn, negeert de zwaktonige vocaal. Maar zo min als in een kort bestek al zijn deugden in het licht te stellen zijn, zo min behoeven zijn gebreken opgesomd. Alleen dient nadrukkelik vermeld, dat zijn fouten gering zijn in vergelijking met het wonderbaarlike, dat hij met zijn grote begaafdheid met onvermoeide vlijt tot stand gebracht heeft. Wie deze uitgave van Verschuur ter hand neemt, zal dit spoedig inzien. Hem zal tevens duidelik worden, welk een brede opvatting Verschuur van zijn toch al zo omvangrijke taak had. Wanneer bijv. Montanus de voortplanting van het geluid door de lucht bespreekt, deelt Verschuur ons niet alleen mee wat M. daarvan wist, maar ook wat hij had kunnen weten, m.a.w. hoe ver de natuurwetenschap op dit gebied in M.'s tijd gevorderd was. Als M. de lettergrepen en hun bestanddelen behandelt, geeft Verschuur ons daarbij ter toetsing de verschillende of overeenstemmende opvattingen van alle gezaghebbende phonetici van latere tijden. Dit zijn slechts een paar vrij willekeurig grepen. Verschuur heeft het moeilike werk verricht de onbegrijpelike Spreeckonst begrijpelik te maken; bovendien heeft hij stelselmatig alle uitspraken van Montanus gewikt en gewogen en de spreekkunst getoetst aan de fonetiek in onze tijd in het algemeen, aan de uitspraken van verscheidene phonetici in het bizonder. De schrijver van de *Klankleer van het Noord-Bevelandsch* met zijn uitgebreide kennis van de wetenschap der fonetiek heeft in deze hernieuwde *Spreeckonst*, besloten met twee registers, aan Pieter Berch de eer gegeven, die hem toekomt en het is aan zijn doorwrocht werk te danken, dat de naam van Montanus nu wel zal blijven voortleven in ons land.

Onwillekeurig denkt men bij de lectuur van Verschuur-Montanus aan het grote nationale, internationale belang, dat gelegen is in het jus promovendi voor studerenden in moderne talen. Zij kunnen met hun proefschriften — het is reeds gebleken — de schakel zijn tussen beroemde Nederlanders en de beschaafde wereld. Mischien wordt, op één van vele mogelike manieren, Montanus ook eenmaal in het buitenland bekend.

Het volgende moge nog opgemerkt worden. Waar Verschuur in de inleiding en elders passim spreekt over „een algemeen Beschaafd" kan bij de lezer de gedachte aan iets verstards opkomen. Dit is tot op zekere hoogte juist. Maar tevens is „algemeen" altijd relatief en „beschaafd" altijd veranderlik. Pag. 15. Na een citaat van Martinius: „Consona quaelibet, si eam per se pronuntiare coneris, sonum reddet non simplicem, sed junctum alicui vocali: quod facile percipies, si experiri velis. Profer B aut P solum: senties ejus sonum desinere in E, non plenum, sed exile et obscurum", zegt Verschuur: „Hoogtwaarschijnlijk heeft hij hiermee op het oog de al of niet aanwezigheid van stemtoon". Dit kan ik niet inzien, dus ook niet, dat Montanus iets aan deze uitspraak gehad kan hebben. Pag. 34 en elders. Ofschoon Frans de algemeen bekende vreemde taal was, spreekt Montanus vaak in de eerste plaats van Engels en Engelsen. De verklaring zal liggen in zijn omgang met Engelsen te Leiden. Zijn studietijd eindigde in 1621, het verblijf der Pilgrim Fathers aldaar duurde van 1608 tot 1620. Pag. 117. Montanus bevestigt met de beschrijving van zijn ij-articulatie de mening van Te Winkel omtrent die letter: „in Zuid-Holland, zelfs in Rijnland, nog geene diphthongeering in 1633". Volgens de *Neerduitsche Spelkonst*, Amsterdam 1683, pag. 3 van de onderwijzer in Stenografie, Duits en Engels Joh. Gosens van Helderen was de toestand een halve eeuw later, altans te Rotterdam nog dezelfde: „Dobbelt y of y ypsilon wort van de Brabanders, Amsterdammers en enige andere als ei gelezen en van de Zewen, Vriezen, Over-IJselen, Rotterdammers en enige anderen als ie". Pag. 133. Montanus heeft „de *r* het meest gehoord als de dentale. Over de tegenwoordig r-articulatie's in het Hollandsch bezitten wij geen gegevens". In afwachting van nadere gegevens deel ik mede, dat ik in Zuid- en Noord-Holland op het platteland nooit anders dan dentale *r* gehoord heb. Voor de grotere steden zal wellicht gelden wat Jespersen, *Lehrbuch der Phonetik*, 1913, pag. 138 zegt.

Middelburg. K. Kooiman.

J. Bolte, Johannes Pauli Schimpf und Ernst. her. 2 dln. (Alte Erzähler neu herausgegeben unter Leitung von Joh. Bolte 1. 2. Band). Berlin, H. Stubenrauch. 1924. (Pr. M. 36).

Door de firma Stubenrauch te Berlijn worden eenige reeksen publicaties op het gebied van volkenkunde en volkskunst voorbereid, die onder de titels 'Denkmale der Volkskunst', 'Kleine volkskundliche Bücherei', 'Alte Erzähler' zijn begonnen te verschijnen. Voor laatstgenoemde reeks treedt Joh. Bolte als leider op, en deze heeft al dadelijk zelf het begin gemaakt met een nieuwe uitgave van Pauli's Schimpf und Ernst. Men weet dat Joh. Bolte in de 'Litterarische Verein' te Stuttgart achtereenvolgens de kluchtboeken van Valentin Schumann, Frey, Montanus, Wickram heeft uitgegeven, het lag dus wel op zijn weg om ook de hand te slaan aan het oudvermaarde volksboek van den prediker franciskaan. Maar dat de onvermoeide en onuitputtelijke werker tusschen het derde en het te verwachten vierde deel zijner verbazingwekkende Anmerkungen zu Grimm's Märchen nog tijd en kracht gevonden heeft om deze twee lijvige deelen te voltooien was toch nauwelijks te verwachten en is even verblijdend voor uitgever als publiek. Het behoeft niet gezegd, dat de nieuwe uitgave uitstekend is en voor langen tijd de standaarduitgave zal blijven, maar het is wel onze plicht op te geven hoe zij is ingericht, wat zij bevat en welken vooruitgang zij tegenover de vroegere uitgaven beteekent.

Afgezien van de oorspronkelijke drukken komt voor een vergelijking eigenlijk alleen in aanmerking de in 1866 verschenen uitgave van Oesterley, die tot heden dienst heeft gedaan. Deze gaf, na een korte inleiding over de

Digitized by Google

geschiedenis van het boek, den tekst der oudste uitgave van 1522 benevens de in 1533 toegevoegde stukken, vervolgens het register van 1522, hetwelk de korte inhoudsopgaven bevat, vervolgens een vergelijkend register der zeven uitgaven van 1522 tot 1546 en eindelijk op 81 blzz. de 'Nachweisungen' voor de verhalen. Deze laatste hebben steeds de waarde en den naam van Oesterley's boek gevormd; juist naar aanleiding van de nieuwe uitgave is echter door Edward Schroeder in het licht gesteld hoeveel van de eer hiervoor eigenlijk aan Karl Goedeke, den zoo veel verongelijkten Goedeke, toekomt (z. Zeitschr. f. d. Altertum 61 Anz. 100), en Bolte heeft in een nawoord hiervan nota genomen (II 502). Het staat te vreezen dat deze pikante opmerkingen wederom gevaar zullen brengen aan den goeden naam van Oesterley, en ik houd het daarom voor wenschelijk er op te wijzen dat Oesterley zelf in zijn voorrede zegt: „Einen grossen Teil dieses Materials habe ich der wirklich seltenen Liberalität meines ausgezeichneten Freundes K. Goedeke zu verdanken, der mir seine reichen Sammlungen von Excerpten und Parallelen zu unbeschränkter Benutzung überlassen hat; durch die Vollständigkeit, Genauigkeit und Zuverlässigkeit derselben ist meine Arbeit auf das Wesentlichste gefördert worden."

Als *Inleiding* geeft Bolte eerst de levensbeschrijving van broeder Pauli, uitvoeriger en afwijkend van alle vroegere, waarin hij o.a. de vereenzelviging van Joh. Pauli met den gedoopten jood Paulus Pfedersheimer bestrijdt, die tamelijk algemeen aanvaard was. Er volgt een nauwkeurige beschrijving van Pauli's ongedrukte preeken, die Oesterley niet kende, hoewel hun bestaan (volgens Goedekes Grundriss) sedert 1844 bekend was, maar die eerst later de aandacht der geleerden trokken. De daarin voorkomende 'Märlein' vindt men in het tweede deel voor het eerst gedrukt. Niet minder gedokumenteerd wordt de verdienste van broeder Pauli als uitgever der preeken van Geiler von Keisersberg uiteengezet. Ten opzichte van het kluchtboek zelf bespreekt Bolte eenige der voornaamste punten op een voorbeeldige wijze. Van de bronnen des schrijvers, hoe hij koos en hoe hij bewerkte, daarvan geeft hij een nauwkeurig, ja zelfs uitgecijferd overzicht. Andere even belangrijke zaken, zooals taal en stijl, zedekundig en theologisch karakter van het boek, zijn helaas òf slechts kort aangeduid òf geheel ter zijde gelaten, ten deele omdat „een korte inleiding hiertoe geen ruimte gaf" ten deele omdat de „droeve tijdsomstandigheden niet toelieten een taalkundig en zakelijk kommentaar toe te voegen." Echter geeft een woordenlijst van een zestig kolom (tegen vier bij Oesterley) en een Sachregister van een veertig kolom ook in dit opzicht rijke stof (zie ook de Anmerkungen bij blz. 29).

De *tekst* der nieuwe uitgave moest dezelfde zijn als die van Oesterley, aangezien de eerste druk, zijnde de meest volledige en de eenige waaraan de schrijver zelf deel had, alleen als authentiek kan gelden. Slechts is Bolte den modernen lezer in twee opzichten tegemoetgekomen: eenerzijds is door de hoofdletters der substantiva en door een hedendaagsche interpunctie het letterbeeld prettiger gemaakt, en anderzijds is door een kokette gothische letter de aangename prikkel van een middeleeuwsche atmosfeer geschapen. Vermoedelijk om dezelfde reden heeft Bolte de korte inhoudsopgaven van het register nog eens als opschrift boven elk verhaal geplaatst; voor den philoloog mogen zij niet als opschriften gelden, er is zelfs reden om aan te nemen, dat zij er in 't geheel niet door den schrijver, doch door den uitgever zijn bijgevoegd.

Bij de ± 700 verhalen van 1522 worden in deze nieuwe uitgave nog bijna 200 (tegen 39 bij Oesterley) verhalen uit de latere drukken gevoegd, die wel niet door Pauli zijn gesteld maar bij een filiatie toch wellicht op zijn naam zouden zijn te zetten. Een gedetailleerde beschrijving van deze benevens van hun drukkers gaat vooraf. Ons interesseert hier in het bijzonder de Nederlandsche vertaling, waarvan een Antwerpsche druk van 1554 den schrijver pas gedurende den druk van zijn boek door dr. Boekenoogen bekend is geworden. Al deze uitgaven worden door uitvoerige inhoudsopgaven en buitendien door een vergelijkend register, wat hun inhoud betreft, als het ware mede herdrukt. Men lette er op dat in laatstgenoemd register Bolte ongelukkig de letters A tot G bezigt, zonder er acht op te slaan, dat Oesterley dezelfde letters reeds als zoodanig voor andere drukken gebruikt heeft.

En eindelijk de *Anmerkungen*. Een voorhoede van twaalf bladzijden somt alleen de meest aangehaalde werken op, daarop volgt op een tweehonderd blzz. de zwaargewapende hoofdmacht, de bronnen en parallelen van al de 887 verhalen (dus geen eigenlijke Anmerkungen, geen commentaar). Elk nummer bevat in beginsel drie door een streepje onderscheiden afdeelingen, ten eerste een verwijzing naar de hollandsche en deensche vertaling, ten tweede de plaatsen waaruit Pauli geput heeft of heeft kunnen putten, ten derde de parallelen uit alle tijden en landen. De scheiding der twee laatste was niet altijd mogelijk; de scheidende streepjes zijn dan ook wel in grooter getale ingeslopen, en op plaatsen waar men ze voor de duidelijkheid liever niet zag. — Het spreekt van zelf dat de beteekenis van de hier opgestapelde onbeperkte massa's niet ligt in de opheldering der verhalen van Pauli maar in de samenstelling van zooveel honderden populaire motieven in het leven der volkeren, die — door bemiddeling van het zaakregister — nu voor elk doel gereed liggen. Tenzij men zelf nog iets belangrijks bij te dragen heeft, past hier slechts een buiging van eerbied en dank.

Illustraties bij den tekst waren niet te verwachten, want de eerste uitgave had er geen en de verluchtingen der volgende waren, zooals Bolte mededeelt, uit andere boeken bijeengeraapt. De eerste druk met oorspronkelijke afbeeldingen schijnt de Antwerpsche vertaling van 1576 te zijn, en van deze, in den trant van Holbein geteekende houtsneden geeft Bolte eenige proeven. Zij verdienen zonder twijfel een nader onderzoek door een kunsthistoricus. Onder de overige afbeeldingen merken wij nog die op, waarin Bolte het portret van broeder Pauli meent te moeten zien; het doet grappig aan, die trouwe discipel broeder Pauli, die de kruimeltjes van onder de tafel van Geiler van Keisersberg verzamelt: de rijke een vermagerde askeet, de arme een vet-rond monnikje.

Het uiterlijke gewaad van het boek is zoodanig modern-antiek koket, dat men op het eerst gezicht zou denken dat het voor den bibliophiel, niet voor den geleerde bestemd is; van zoo iets wist men niet in den goeden tijd van Oesterley, dat was voor onze ,trübe Zeitverhältnisse' weggelegd.

's-Gravenhage. E. F. Kossmann.

Digitized by Google

A. W. Secord, Studies in the narrative Method of Defoe. (University of Illinois Studies in Language and Literature). Urbana, Univ. of Illinois Press. 1924. (Pr. $ 1.50.)

Het doel van dit werk is, een onderzoek in te stellen naar de bronnen, die Defoe voor zijn boeken gebruikte, om daardoor te komen tot een juiste waardering van zijn schrijverstalent. Terecht heeft de onderzoeker zich beperking opgelegd; een onderzoek voor alle werken van Defoe zou nimmer tot een eind komen, daarom bepaalde hij zich tot de *Robinson Crusoe*, *The Life, Adventures and Piracies of the famous Captain Singleton* (1720) en *The Memoirs of Captain Carleton* (1728). Het onderzoek naar de *Robinson* neemt verreweg de meeste plaats; daarom en in verband met hethierboven besproken werk moge een beoordeling zich hoofdzakelik daartoe bepalen. Ullrich en Secord betreden gedeeltelik hetzelfde terrein en bezitten menigmaal dezelfde inzichten. Ze zijn het er over eens, dat Selkirks leven maar weinig invloed op Defoe heeft gehad en hem niet veel meer dan het raam van zijn verhaal heeft gegeven. Beide ontkennen invloed van Smeeks, beschouwen deze op z'n hoogst als niet onmogelik. Ze verschillen in hun inzicht omtrent de invloed der picareske romans op Defoe. Secord ontkent deze ten enen male. Waarschijnliker echter is de tegengestelde opvatting. Het is op zich zelf reeds niet waarschijnlik, dat een schrijver omstreeks 1700 zich geheel vrij zou houden van de avonturiersromans; Defoe beschouwde, evenals zijn tijdgenoten, Robinson als een avonturier. Voor nadere uiteenzetting zij verwezen naar het hierboven geschrevene.

Secord heeft een zeer grote hoeveelheid materiaal verzameld en met zorg bewerkt. Hij bewijst met de stukken, dat Defoe vrijwel uitsluitend van reisbeschrijvingen gebruik heeft gemaakt, om aan zijn werk de schijn van waargebeurd-zijn te geven. Voor het eiland-gedeelte van de *Robinson* heeft hij gebruikt: de verhalen over Selkirk, de beschrijving van Knox' gevangenschap bij de inboorlingen van Ceylon, de „*Reizen*" van Dampier, de (eerst in onze tijd als fictief aangewezen) *Reis* van Leguat, de *Relation of the great suffering and strange Adventures of Henry Pitman*, en enige andere. De meeste dezer werken zijn nu vergeten, evenals die welke Defoe raadpleegde voor de rest van de *Robinson*, ook voor het tweede deel. Over het algemeen lijkt de bewijsvoering geslaagd, vooral omdat de schrijver er zich van bewust blijft, dat hij met een glibberige stof te doen heeft, waarbij van wiskundige zekerheid zelden sprake kan zijn. Een enkele maal vragen we ons wel eens af, of hij niet dezelfde fout begaat, die hij Hubbard terecht verwijt bij diens pogingen om Smeeks' *Krinke Kesmes* als bron voor Defoe aannemelik te maken: als bewijskrachtig aanvoeren, wat dit eigenlik niet is. Ik denk in 't bizonder aan zijn vergelijking met Knox' *Historical Relation of Ceylon*, p. 32 vlgg.; hij zelf erkent dit trouwens. Door deze erkenning bewijst hij, beter tot oordelen bevoegd te zijn dan Hubbard; deze heeft weinig meer materiaal tot zijn beschikking dan de beide te vergelijken werken; Secord overziet de hele reisbeschrijvingliteratuur en is tot objectiever oordeel in staat.

Voor zijn *Captain Singleton* (waarvan in onze taal ook jongensboeken zijn gemaakt onder de naam van *Singleton* en van *Kapitein Bob*) dienden Defoe ook weer tal van reisbeschrijvingen, zoals van Mandelslo, Leguat, Dampier, Robert Knox en andere. Aan een onderzoek der bronnen voor *The Memoirs of Captain Carleton* moet voorafgaan de vraag, wie van deze *Memoirs* de schrijver is. Na verwerping van de mening, dat Carleton zelf (een historiespersoon) of Swift ze zou hebben vervaardigd, komt Secord tot de opvatting, dat geen ander dan Defoe de maker kan zijn. Belangwekkend is de polemiek, die zich al vele jaren aan dit vraagstuk heeft vastgeknoopt; er zijn langzamerhand een aantal Defoe-vraagstukken ontstaan, zoals er Shakespeare- en Goethe-raadsels op ontcijfering wachten.

Het wil ons toeschijnen, dat de schrijver zoveel materiaal te bewerken had, dat daardoor de hoofdzaak van zijn werk enigzins in 't gedrang is gekomen. Immers van de werkwijze van Defoe, van zijn vertelkunst, karaktertekening, opbouw, neiging tot moraliseren, vernemen we weliswaar allerlei, maar zo door het andere heen gewerkt, dat de lezer van wege de bomen het bos niet altijd ziet. Die worsteling met de stof blijkt ook uit het herhalen van reeds bekende zaken. Zo is op p. 53 aangetoond, dat Defoe het gevecht met de inboorlingen in Tonkin (*Robinson II*) ontleende aan Dampier; bij de samenvatting op p. 111 herhaalt de schrijver dit, en bij de algemene samenvatting op p. 234 nog eens. Dit komt meermalen voor.

Samenvattende kunnen we zeggen, dat het boek een zeer grote hoeveelheid materiaal op verstandige wijze bewerkt, dat het menig duister punt verlicht, dat het een rijke literatuurlijst bevat (we misten het artiekel van L'Honoré Naber in *Onze Eeuw* Xp. 428 vlgg. (Febr. 1910) en een aantal artiekelen van Ullrich), en dat het nog lang zal duren, eer over een geheimzinnige figuur als Defoe een bevredigende communis opinio zal heersen. De beschrijving van zijn leven en werk zal een even omvangrijke taak zijn als een samenvattende beschouwing van de Robinson-literatuur. Doch Defoe verdient wel, dat de aandacht op hem blijft gevestigd, al ware het alleen om zijn *Robinson Crusoe*, een boek dat meer gelezen is dan enig ander, de bijbel alleen uitgezonderd. Treffend drukt Ullrich dit uit in 't begin van zijn boek. „Sein Grab befindet sich auf dem 1852 geschlossenen Friedhofe der Nonkonformistengemeinde Bunhill Fields, der, fünf Minuten von der Eisenbahnstation Liverpool Street entfernt, zu beiden Seiten des geräuschvollen City Road gelegen ist, und ist seit 1870 mit einem Marmorobelisken geschmückt, den ihm auf Anregung der Zeitschrift „Christian World" die Dankbarkeit von 1700 englischen Kindern errichtet hat. Hätten alle, deren Entzücken der „Robinson" gewesen ist, dieser Aufforderung folgen können, so würde jenes Denkmal die Höhe einer ägyptischen Pyramide erreicht haben".

Deventer. W. H. Staverman.

H. Ullrich, Defoes Robinson Crusoe. Die Geschichte eines Weltbuches. Für den weiteren Leserkreis dargestellt. Leipzig, O. R. Reisland. 1924. (Pr. M. 3, geb. M. 4).

Het is nu reeds meer dan een kwarteeuw geleden, in 1898, dat prof. Ullrich zijn van grote belezenheid, vlijt en scherpzinnigheid getuigend boek in het licht zond: *Robinson und Robinsonaden. Teil I. Bibliographie.* Zoals de tietel reeds aanduidde, was het de bedoeling van de schrijver, een tweede deel te laten volgen, hetwelk streng wetenschappelik een overzicht zou geven van het werk van Defoe en van het Robinsonmotief in de wereldlitteratuur. Dit was een veelomvattende taak, bijna te zwaar voor de krachten van één mens, en toen de schrijver door verandering van werkzaamheden niet

Digitized by Google

alle tijd eraan kon besteden, moest hij de voltooiing ervan steeds weer uitstellen. Daarna maakte de oorlog de beëindiging voorgoed onmogelik. Zelfs werd de schrijver gedwongen, zijn uitgebreide en jarenlang met liefde bijeengebrachte Robinsonbibliotheek te verkopen; deze bevindt zich tans in het buitenland. Daardoor en doordat niet licht iemand zal worden gevonden, die over genoeg tijd, geld en wetenschappelike zin beschikt, om al het vereiste werk te verrichten, is het niet waarschijnlik, dat in afzienbare tijd het bedoelde overzicht zal verschijnen. Om die reden heeft prof. Ullrich gemeend, in beknopter vorm een werk te moeten schrijven, dat niet alleen wetenschappelik betrouwbaar is en een overzicht geeft van de tegenwoordige stand van het Robinsononderzoek, doch tevens zich richt tot de ontwikkelde leek. Mocht dus iemand na de lezing van dit boek meer wensen, dan is dit verlangen niet alleen ongeoorloofd, doch tevens ondankbaar. Want in plaats van een vraag naar meer, past ons tegenover de schrijver een woord van grote lof, dat het hem gelukt is, in een zo klein bestek zoveel stof te verwerken.

Het boek is niet in hoofdstukken verdeeld ; aan de kant der bladzijden wordt de inhoud der verschillende onderdelen aangegeven. Het zou zich anders laten verdelen als volgt : 1. Defoe, zijn leven en zijn werk ; 2. De *Robinson Crusoe* als voortzetting van de avonturiersroman ; 3. De *Robinson Crusoe* als karakterroman en als uiting van Defoes diepere wezen ; 4. Invloeden van voorgangers, in 't bizonder van vroegere Robinsonades ; 5. De invloed van Selkirks verblijf op Juan Fernandez ; 6. De opgang van de *Robinson* ; 7. Wat is een Robinsonade ? 8. De bewerkingen van de *Robinson Crusoe*. Van deze hoofdstukken hebben het 6ᵉ en 8ᵉ het sterkst de invloed ondervonden van de beperking die de schrijver zich moest opleggen ; hij zelf zal het meest dit gemis aan ruimte hebben gevoeld. Daarentegen zijn de andere hoofdstukken goed geslaagd ; vooral de ontleding van de *Robinson* berust op een bewonderenswaardig diep en liefdevol indringen in de geest van Defoe en zijn werk.

Voor ons, voorzover wij niet nader kennis hebben gemaakt met de engelse letterkunde, is Defoe een onbekende grootheid, alleen belangrijk als schrijver van een of meer kinderboeken. Het overzicht van zijn leven en werk, hier gegeven, kan anders leren en bewijst duidelik zijn grote betekenis, niet alleen als schrijver, ook als maatschappelik hervormer. Van alle kanten miskend en vervolgd, is hij eerst veel later in zijn waarde erkend. Hij begon als journalist, maar werd geleidelik romanschrijver : het didactiese en ethiese element in zijn werk is de overgang, die beide verbindt. In de latere uitgaven van de *Robinson* zijn de moraliserende gedeelten meest weggelaten ; wie dat doet, verminkt het werk volkomen en toont geen begrip te hebben van de bedoelingen van de schrijver. De *Robinson Crusoe* is een voortzetting van de avonturiersromans, maar Defoe heeft er enige nieuwe elementen ingebracht. De stijl is die der reisbeschrijvingen ; de held is uit een beter e maatschappelike kring voortgekomen dan de picaro, maar vooral, het verhaal zijner avonturen heeft een ander en hoger doel dan alleen de lezer te vermaken : het is, om de woorden van Ullrich zelf te gebruiken, „in den Dienst einer leitenden Idee gestellt, was unseres Wissens bisher nicht scharf genug hervorgehoben oder auch nur anerkannt worden ist". Deze idee is, „die unerforschlichen Wege der Vorsehung zu zeigen, die providentielle Führung, unter der das Menschenleben steht". De picaro is half goed, half slecht ; dit wordt verteld zonder verder onderzoek of verklaring. Bij Defoe echter is deze dubbelnatuur een probleem geworden ; hij toont door het leven van zijn held aan, dat goed en kwaad, innerlike vrede en -onvrede, voor- en tegenspoed, afhankelik zijn van 's mensen goede of boze handelingen. Robinson wordt daardoor op zijn eenzaam eiland een ander en beter mens ; hij leert, door zijn verstand zijn onbeteugelde neigingen te bedwingen en zich te onderwerpen aan Gods leiding, die de mens steeds tot het goede wil brengen. Hierdoor wordt de *Robinson Crusoe* een karakterroman en Defoe voorloper van Richardson en de schepper van een letterkundig genre, dat een grote toekomst hebben zou en tot op deze dag als het hoogste is beschouwd. Naar mijn mening is dit deel van Ullrichs werk van groot belang. Het dringt diep door in de geest van het boek en van zijn schrijver, het toont aan, welke voorname plaats Defoe inneemt als schrijver en volksopvoeder, en geeft voor de verdere studie der Robinsonlitteratuur een grondslag, die niemand zal kunnen voorbijgaan.

Belangwekkend is ook het betoog van de schrijver, als hij aan de hand van de voorredenen, vooral van die van het derde, weinig gelezen deel, aantoont, dat de *Robinson Crusoe* een allegoriese of symboliese autobiografie is ; hoe alles werkelik is gebeurd, zij het ook anders ; en hoe Defoe zelf de man is, die vele gevaren heeft doorstaan en lange jaren eenzaam heeft geleefd.

In het deel dat handelt over de invloeden die op Defoe hebben gewerkt bestrijdt Ullrich de veel verbreide mening, dat het verhaal van Alexander Selkirks verblijf op Juan Fernandez het onmiddellike voorbeeld zou zijn geweest voor Defoe. Wel heeft hij die geschiedenis gekend en enkele gegevens er aan ontleend, doch dit betreft slechts bijzaken en vermindert in geen enkel opzicht zijn verdienste van oorspronkelikheid. Dat de *Beschrijvinge van het magtig Koningryk Krinke Kesmes* door Smeeks enige invloed zou hebben uitgeoefend, acht hij geheel uitgesloten. Daar ik elders, in de *Nieuwe Taalgids* van Januarie 1925, een uitvoerige beschouwing aan dit vraagstuk heb gewijd, welke zich geheel aansluit bij Ullrichs inzichten, meen ik te kunnen volstaan met daarnaar te verwijzen.

Op de vraag, wat we onder een Robinsonade hebben te verstaan, komt de schrijver tot een ander antwoord dan ik in mijn proefschrift *Robinson Crusoe in Nederland* (1907) meende te moeten geven. Prakties maakt het echter geen verschil, want men kan òf de avonturiersroman met de naam „Robinson" onder de Robinsonades rekenen, òf men kan ze uitschakelen, doch is dan verplicht, ze als pseudo-robinsonades weer in te halen, gelijk Ullrich in zijn bilbiographie ook doet.

Het laat zich aanzien, dat een samenvattende studie der Robinsonliteratuur nog lang op zich zal laten wachten. Daarom meenden wij een enigzins uitvoeriger bespreking te mogen geven van een werk, dat op de hoogte brengt van een aantal Robinson-vraagstukken en door zijn literatuurlijst tot eigen onderzoek in staat stelt.

Deventer. W. H. Staverman.

Digitized by Google

K. J. Riemens, Etude sur le texte français du Livre des Mestiers. Livre scolaire français-flamand du XIVe siècle. Supplément à l'„Esquise historique de l'Enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle". Paris, Louis Arnette. 1924. (Amster damsche diss.).

Het onderwerp is aantrekkelik, suggestief, pittoresk, met veel perspektief naar alle zijden. Er was, omstreeks 1340, een Vlaams schoolmeester die „ten gebruike bij het onderwijs" een leergang in de Franse taal samenstelde, bestaande, afwisselend, uit monologen en dialogen, en die in 27 paragrafen een vokabularium samenstelde, in 't Frans, met er naast de Vlaamse vertaling, van sistematies gerangschikte woordgroepen. Vromelik vangt deze woordenlijst aan met het gebruikelike „Au nom du père, du fil Et du saint esperit. . . .", en onverwacht maar niet onvermakelik eindigt het werk met een losbarstend onweer. Als op miniaturen, naïef en helverlicht reëel, trekt een bonte en schilderachtige stoet van handwerkslieden, geesteliken, burgers, voorbij, worden de wegeltjes getrokken waarlangs de pelgrims vanuit Brugge naar Sluis gingen; zien we Jane le Camuse, Kateline au Chevallet, Ysoreis le mesel (melaatse), Columbe le boisteuse, de publieke schrijver, de valkenjager.

Met dit werk nu, dat in manuskript in de Bibliothèque Nationale te Parijs aanwezig is, en dat in 1875 door H. Michelant gepubliceerd werd, hangen samen verschillende schoolboeken van jongere datum: een boek gedrukt door William Caxton (Frans-Engels, begin XVde eeuw); een ander, gedrukt door Roland vanden Dorpe (Frans-Vlaams, vóór 1501); een manuskript, gepubliceerd in de *Horae Belgicae*, IX, dat Hoffman von Fallersleben dateert tussen 1360 en 1377, de heer Riemens echter omstreeks 1420; een manuskript ten slotte dat zich bevindt in het Gemeentelik Museum te 's-Gravenhage (Ms. no. 161), dat, naast een reisgids voor pelgrims die Rome en het Heilige Land willen bezoeken, in 't Nederlands geschreven, en de vertaling van sarraceense woorden, een Frans-Nederlandse tekst bevat, die de reiziger de tocht door Frankrijk vergemakkelikt.

De heer Riemens bestudeert de onderlinge verhouding van deze verschillende teksten, hun overeenkomsten, hun verschillen. Het didaktiese element is daarbij bijzaak, het filologiese hoofdzaak geworden. Dit is te betreuren, want een „supplément à l'*Esquisse historique de l'Enseignement du Français en Hollande du XVIe au XXe siècle*", waarin de geschiedenis van ons onderwijs op uitnemende wijze behandeld werd, is dit werkje eigenlik niet: de plaats van *Le Livre des Mestiers* in de evolutie van de leerboeken, een detailstudie van de woordgroepen, de ambachten, de merkwaardige „Service de la Table", waarbij dan zeer zeker o. a. dr. Baudet's proefschrift *De Keuken en de Maaltijd in de Middeleeuwen* ter sprake zou zijn gekomen, op geen van deze punten wordt nader ingegaan.

Het is dus hoofdzakelik een filologiese studie gebleven. Met volle waardering voor dr. Riemens' wetenschappelike arbeid, die in de bovengenoemde *Esquisse* tot volle ontplooiing kwam, moeten we echter zeggen dat van een kritiese editie iets anders mag verwacht worden dan de min of meer fragmentariese en hybridiese verhandeling die hier gegeven wordt. De brokken tekst die in het tweede deel gepubliceerd worden, trekken geen gebouw op, en veroorloven de lezer niet om de fonetiese en syntaktiese studie te verifiëren; de stamboom op blz. 44, die de onderlinge verhouding der teksten aangeeft, blijft ook na herhaalde en zorgvuldige beschouwing, een duister schema; de lokalisering van het dialekt (welk dialekt? de teksten vertonen onderling vrij grote fonetiese verschillen), naar we veronderstellen het dialekt van ms. M., is misschien zeer juist, maar had een uitvoeriger argumentatie nodig gehad om de korte *Conclusion* overtuigend te maken.

Maar, daar dit proefschrift door de schrijver zèlf beschouwd wordt als de uiting van de wens om zijn achting te betuigen tegenover de Fakulteit der Letteren en Wijsbegeerte te Amsterdam, en zijn grote werk, de *Esquisse*, vóórdat de promotie in een moderne taal hier te lande mogelik was, te Parijs werd verdedigd, spreken we de wens uit, dat de heer Riemens, na deze inkursie op filologies gebied, zich weer geheel moge wijden aan de geschiedenis van het onderwijs in het Frans, een gebied waarop hij eervol zijn sporen heeft verdiend.

Hilversum. J. van der Elst.

H. A. Leenmans, De Logica der Geschiedenis-Wetenschap van H. Rickert. 's Gravenhage, Drukkerij Humanitas. 1924. (Groningse dissertatie).

Het psychies monisme vertoont een neiging tot expansie, die menigeen niet zonder bedenking schijnt. Dat het er naar streeft, de bijzondere wetenschappen onder zijn gezichtspunt te brengen, in de overtuiging, dat de filosofie de alma mater der wetenschappen behoort te zijn, zal echter door niemand gelaakt worden. Als een poging in deze richting, zij het dan geen zelfstandige, menen we deze dissertatie te moeten beschouwen. — Heinrich Rickert is niet de eerste de beste. Hij is een denker van karakter, van grote en strenge stijl. Zijn hoofdwerken zijn: *System der Philosophie, Der Gegenstand der Erkenntnis, Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*, waarin respectievelijk de algemene filosofie, de ken-theorie en de methodologie behandeld worden. Het laatstgenoemde (het oorspronkelijke object van des heren Leenmans' kritise arbeid) heeft tot ondertitel: *Eine logische Einleitung in die historischen Wissenschaften.* Titel zoowel als ondertitel doen vermoeden — en wie Rickert 's werk kent, weet het — dat het hier niet gaat om de logica van een bepaald speciaal vak, in casu Geschiedenis, zooals Leenmans' titel ten onrechte aanduidt, maar om een *tweedeling*, een afgrenzing van de „historise" tegen de „natuur-wetenschappen", beide in de ruimste zin des woords, op grond van een *methodologise* tegenstelling. Nog in een andere zin is de titel van dit kritise werk misleidend: de *logica* der geschiedenis vormt, en dan nog verre van onvermengd, de inhoud, alléén van de hst. III en IV. Hst. I en II zijn in hoofdzaak gewijd aan de kentheorie [1]), terwijl ook vraagstukken van algemeen filosofisen aard besproken worden. De titel deugt dus niet, is in alle opzichten te bekrompen, of (en), wat erger is, de opzet is totaal verkeerd. Rickert heeft, onafhankelijk van zijn transcendentaal-filosofie en zijn kentheorie, de genoemde polaire methodologise

[1]) Het veel (ook door de heer Leenmans gebruikte) „kennistheorie" is m. i. niet te verdedigen, evenmin als „kennisleer"; *kennis* is niet gelijk te stellen met het Duitse *Erkenntnis*; Erkenntnistheorie behandelt de leer van het kennen, niet van de kennis.

Digitized by Google

tegenstelling willen ontwikkelen *uit de structuur der werkelijk beoefende wetenschappen.* Hij gaat dus empiries te werk. Pas aan 't eind krijgen we de vingerwijzing, dat de objectiviteit ten slotte niet anders te funderen is dan in het transcendente. Deze bouw is begrijpelijk, klaar en mooi. Waarom de heer Leenmans deze structuur niet eerbiedigt, is moeilijk te begrijpen, wanneer we niet aannemen, dat hij Rickert op ruimer terrein heeft willen ontmoeten, of juister, dat hij zich niet een ogenblik heeft vermogen los te maken van de algemene theorie van zijn leermeester. De heer Leenmans had de door Rickert geboden samenhang desnoods als te nauw, en daarom ondeugdelijk, mogen *breken*, maar niet *miskennen* zonder grond. Overigens is L. zeer eclecties te werk gegaan. Daardoor is zijn kritiek een salmagundi van *logise, psychologise, kentheoretise, algemeen filosofise* en niet onverdacht *metaphysise* opmerkingen en uiteenzettingen geworden, een zeer gemengde lading, alles onder „logise" vlag, met dit gevolg, dat de eigenlijke logise, hier de *methodologise* problemen er vrij kaaltjes afkomen. Niettemin acht de heer Leenmans zich gerechtigd, te verklaren „een doorloopende polemiek" geleverd te hebben, „noodzakelijk en nuttig tot het ondermijnen van een prestige, dat o.i. veelszins op andere, dan zakelijke gronden berust." Deze ietwat verbijsterende woorden, waarvan wij geen nadere verklaring zullen vragen, werpen misschien enig licht op het feit, dat de criticus bij zijn ondermijningswerk zoo luttel door de structuur van het bouwwerk, dat hij slopen wilde, getroffen is. De heer L. heeft, gelijk wij opmerkten, zijn geschrift in 4 hst. verdeeld: in I en III komt Rickert aan het woord, bij monde van de heer L. altijd; hst. II en IV zijn aan de kritiek toegewezen, een niet zeer gewone en ogenschijnlijk uiterst liberale ruimteverdeling. Had hij zich maar tot zuivere citaten bepaald, Rickert's geest zou althans geschenen hebben. Helaas, hij eligeert, refereert, compileert en translateert, zonder dat het mogelijk is, de referent voldoende te controleren, bij gebrek aan verwijzingen, die, aanvankelijk spaarzaam toegediend, naderhand zoo goed als verdwijnen, schoon de behoefte eraan groeit, naarmate ons wantrouwen in de criticus toeneemt. Het minste, wat men hierbij mag verwachten, is, dat onze gids Rickert, (die steeds helder is en zich scherp uitdrukt) verstaat en verstaanbaar maakt. Uit een paar voorbeelden moge blijken, hoe slecht de heer L. het filosofen-Duits begrijpt en weet weer te geven. Herhaaldelijk treffen we de vreemd klinkende uitdrukking *het logisch gehalte* aan, b.v. bl. 12 tweemaal: „Daar het logisch(e) gehalte niet samenvalt met het psychisch(e) zijn, kan het nimmer door de zuivere psychologie worden gevonden" en: „Kent de psychologie eenmaal *het logisch(e) gehalte* der wetenschap...." Deze uitdrukkingen, en daarmee de ganse gedachtengang natuurlijk, blijven volkomen duister voor wie, naar ons spraakgebruik, bij gehalte denkt aan een variabele kwantiteitsverhouding van een deel van bizondere kwaliteit tot een geheel. *Zin* krijgen ze echter, wanneer men weet, dat *het logisch(e) gehalte* de vertaling (!) is van het door Rickert veelvuldig gebruikte „der logische Gehalt", d.w.z. het geheel aan logise bestanddelen, alles wat logies ergens in of aan is [1]).

Bl. 51 schrijft de heer L: „In een natuurwet gaat geen enkel historisch verband op"; bl. 53 en bl. 57 iets soortgelijks. Welke zin kan een Nederlander daaraan hechten? Moeten we denken aan *opgaan*: dat gaat niet op? of aan *opgaan in*: in rook, in zijn studie opgaan?? — Hetzelfde geval als van zooeven: met gebrekkige taalaanvoeling stelt de heer L. eenvoudig een Nederlands woord in bij ons ongebruikelijke betekenis (een germanisme) in plaats van het Duitse, in dit geval van het bij Rickert eveneens zeer veelvuldig voorkomende: *eingehen in*, d.w.z. *een plaats vinden in of onder, gegoten kunnen worden in, gebracht kunnen worden onder.* Rickert heeft dus willen zeggen: *geen enkele historise samenhang kan onder een natuurwet gebracht worden.*

Herhaaldelijk gebruikt de heer Leenman het verbaalsubstantief *begrijpen* om *Darstellung* weer te geven. (bl. 53 tweemaal, bl. 54), wat hele stukken tot wetenschappelijke nonsens maakt.

Trouwens de hele passage, bl. 53 bovenste helft, is één stuk misverstand, niet alleen om genoemde foutieve vertaling. Wat te zeggen van het onderscheidingsvermogen van een referent, die op bl. 3 zegt, dat (volgens Rickert) het ken-theoreties subject *immanent, noch transcendent* is, en op bl. 25 beweert, dat het is: een *transcendente waarde*, „zooals Rickert wil." De waarheid is, dat het kentheoreties subj. bij R. noch immanent, noch transcendent is, en ook geen *waarde.* Deze blunder bewijst reeds, dat onze would-be-criticus-van-de-waarde-filosoof diens waarde-begrip niet in zich opgenomen heeft.

Wat te verwachten van een kritiek, die op zulke misvattingen gegrond is? Neem L.'s kritiek van Rickert's historise causaliteit, een zeer belangrijke kwestie. „Eén dwaling! Bl. 79: „Het causaliteitsbeginsel geldt o.i. voor beide groepen wetenschappen evenzeer." Nu is Rickert juist degene, die de term *causaliteitsbeginsel* (Grundsatz der Kausalität oder Kausalprinzip, zie „*Grenzen*", 1902, bl. 413) voor de *constitutieve categorie* ingevoerd heeft, ter onderscheiding van de daarop berustende *methodologise categorieën*: de natuurwetenschappelijke en de historise causaliteit. Zou Rickert, wiens Kausalprinzip dus voor de hele objectieve werkelijkheid geldt, wellicht beweerd hebben, dat het *niet* voor beide groepen van wetenschappen evenzeer geldt? Er worden op bl. 79 nog meer en zelfs nog erger enormiteiten verkondigd. De ruimte ontbreekt mij, dat aan te tonen.

De klap van de vuurpijl is wel, dat de heer Leenmans Rickert, de logicus, wiens ganse methodologies onderzoek er op gericht was, de historise wetenschappen te dekken tegen inflatie van natuurwetenschappelijke begripsvorming (w. o. „wetten"), tenslotte zeer listiglijk door een syllogisme weet te dwingen tot de erkenning van.... historise „wetten" en terloops een handig middel aan de hand doet, om aan historise wetten te komen. Men geve acht: 1° Rickert erkent, dat het experiment kan dienen tot het vinden van wetten (de waarheid). 2° Het historise analogie-experiment is ook een experiment (bewering-*Leenmans*). 3° Ergo moeten (ook volgens R.) met het analogie-experiment historise

---

[1]) Tot mijn verwondering vond ik deze betekenis niet in Leopold's Klank- en zinverwante woorden, ook niet bij Eberhard-Lyon. Hermann Paul geeft echter als grondbetekenis van *der Gehalt*: „was eine Sache enthält," de inhoud dus. Ons woord *gehalte* berust natuurlijk op overneming in *specifieke* betekenis.

Digitized by Google

wetten ontdekt kunnen worden. Eenvoudig niet waar? Wat is een analogie-experiment? Dat is een proef, waarbij geen instrumenten te pas komen, althans niet bij het *historise* an.-exp. Men leest, men sluit de ogen, denkt en wacht tot de historie Ja! zegt evenals de natuur de vraag van de physicus met Ja! (of Neen!) beantwoordt. (Deze laatste, minder gewenste uitkomst zal zich bij 't historise analogie-experiment wel zelden voordoen en is dus een mogelijkheid, die verwaarloosd kan worden). Den physici ter overweging, of ze in het vervolg hun proeven ook niet alleen *denken* kunnen! Maar in elk geval: wat een vooruitzicht voor ons, historici, om met de ogen dicht wetten te ontdekken! Als wij bij 't ontwaken uit die „wettelijke" trance, maar niet bevinden, van onze duim gebruik gemaakt te hebben.

Het is kras! Maar het sterkste is toch wel, dat Leenmans Rickert voor deze hocus pocus in beslag heeft willen nemen. Dat is een aanmatiging en een psychomonistise annexatielust, die zelfs „die Grenzen der historischen Gesetzebildung" te buiten gaat.

Amsterdam. M. de Jong Hzn.

Ch. F. Jean, Sumer et Akkad. Contribution à l'histoire de la civilisation dans la Basse-Mesopotamie. Paris, Geuthner. 1923. (Pr. fr. 40).

Dat de hoofdtitel van dit werk eigenlijk te ruim is, blijkt reeds uit den ondertitel. Het gaat niet over alles wat we omtrent Sumer en Akkad weten, maar er worden grepen gedaan in de cultuurgeschiedenis van dit land. Aan den anderen kant biedt een korte hoofdtitel practisch voordeel. En tot rechtvaardiging van *dezen* hoofdtitel kan men aanvoeren, dat de auteur ons verplaatst in een tijd, toen de tweeheid van Sumer en Akkad nog volop een levende realiteit was. Op „92 planches" geeft hij reproducties op werkelijke grootte van ruim 200 kleitafels, met opschriften rakende het oeconomische leven van Babylonië in den tijd tusschen 2300 en 1850 v. C. (naar de door mij gevolgde chronologie van Weidner). De oudste koning, naar wien teksten in deze verzameling zijn gedateerd, is Dungi van Ur. De jongste is Samsuiluna van Babel, de zoon en opvolger van Hammurapi.

Op grond van andere, reeds vroeger gepubliceerde teksten en studiën, geeft Jean in zijne „Introduction" eene oriënteerende bespreking van sommige cultuurhistorische onderwerpen. Hij behandelt: I. — Les noms propres de personne depuis la 2e dynastie d'Ur jusqu'à la fin de la 1re dynastie de Babylone. Zooals te begrijpen is, wordt hierbij voornamelijk aandacht geschonken aan de theophore eigennamen, waarvan de auteur o.a. zegt: „Un nom propre n'était donc pas simplement l'expression d'un souhait pieux formulé par les parents: on le considéra le plus souvent comme une sorte de prophétie de l'avenir" (pag. 22). En: „on conçoit qui l'on ait fait du nom propre une sorte de talisman dans lequel on enchassait un nom divin et qu'on l'ait ainsi transformé en une sorte de prière perpétuelle" (pag. 25—26). In dit verband wordt ook de kwestie van het totemisme aangeroerd. „Dans beaucoup de noms propres figurent des noms d'animaux ou de plantes: chien, veau, porc, renard, et d'autres" (page 28). „Les noms d'animaux et de plantes qui figurent comme éléments constitutifs des noms propres de personne et le fait que l'homme fut appelé fils de dieu et le dieu père de l'homme, seraient-ils des vestiges du Totémisme des temps préhistoriques? C'est là une hypothèse qui, en ce qui concerne les pays suméro-akkadiens, n'a pas de fondement suffisant pour être appelée scientifique. Sans entrer dans de longs développements qui seraient ici hors de propos, nous ferons quelques constatations" (pag. 29). Maar deze „constatations" zijn toch te uitvoerig om hier te worden weergegeven.

Vervolgens behandelt Jean: II. — Bois et objets en bois à l'époque d'Ur. Van verschillende boomnamen is de beteekenis nog onbekend; het komt zelfs voor, dat de lezing onzeker is. Onder de houten voorwerpen springen in het oog: stoelen, bedden, vaten, schepen en verschillende deelen van hunne takelage. Gelijk van sommige boomen is ook van sommige houten voorwerpen enkel de naam bekend.

Nu volgt: III. — Les métaux et les pierres rares ou précieuses. Hier worden behandeld: 1. koper, 2. brons, 3. lood, 4. zilver, 5. goud en zeldzame of kostbare steenen. „Le bronze que l'on connaissait au temps de la seconde dynastie d'Ur n'était pas le bronze d'étain, mais un alliage dans lequel entraient (tel est du moins le cas du vase d'Entemena, dont l'analyse fut faite par Berthelot): 80.05 parties de cuivre, 13.30 de plomb, 5.84 et 0.77 de deux autres métaux, dont le premier est peut-être l'antimoine" (pag. 53). — Onder de koningen van Ur na Dungi treft ons de waardeverhouding tusschen de edele metalen. Goud: zilver = 10 : 1 en acht jaren later = 7 : 1 (pag. 57).

Ten slotte behandelt de „Introduction": IV. — L'elteg. „Des textes cités par Thureau-Dangin et par Genouillac preuvent que *elteg* et l'assyrien *uhulu* désignent la potasse et la soude" (pag. 62). Maar dit past niet in sommige door Jean behandelde teksten. „Thureau-Dangin est porté à admettre, dans des cas analogues à ceux que nous avons cités le sens de sel comestible" (pag. 63).

Na deze „Introduction geeft Jean registers (pag. 67—86, 151—159) en commentaar (pag. 87—150) op de door hem gepubliceerde teksten. Deze zijn afkomstig uit Nippur-Dréhem (dynastie van Ur), uit Umma (idem), uit Larsa (dynastie van Larsa). De overige stammen uit de eerste dynastie van Babel. Eene specificatie van de oeconomische onderwerpen, waarover ze handelen, geeft Jean op pag. 164—165. Het meest verrassende is wel, dat eene kleitafel uit den tijd der eerste dynastie van Babel schijnt te handelen over een soort „pensionnat de filles" (pag. 136—137 en afbeelding CXCIX). „Il est regrettable (zegt Jean) que cette tablette ne soit pas mieux conservée; plusieurs signes sont absolument illisibles, et d'autres fort incertains. Cependant il semble bien qu'il soit question de jeunes filles ou de fillettes envoyées en „pension" chez des Mères. Sin-Kasid (de schrijver van den brief) paraît donner des instructions à X. — latum (het eerste deel van den naam is weggebroken), sa correspondante, afin que, mois par mois, elle paye en nature les Mères ou maîtresses de la „pension" et que, mois par mois aussi, elle donne des nouvelles des pensionnaires".

Het meerendeel der teksten is in het Sumerisch gesteld. En die, welke Akkadisch willen wezen, zijn toch doorspekt met Sumerische uitdrukkingen. Het bewustzijn mijner geringe kennis van het Sumerisch houdt mij terug van critiek op Jean's commentaar. Maar wie vertrouwd is met de behandeling van oeconomische teksten uit de Sum[...]-Akkadische oudheid, vindt hier eene aanzienlijke

Digitized by Google

vermeerdering van zijn materiaal. Bijna al deze kleitafels behooren tot de persoonlijke collectie van den auteur.

Amsterdam. C. van Gelderen,

P. Geyl, Willem IV en Engeland tot 1748 (Vrede van Aken). 's Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1924. (Pr. *f* 6.50, geb. *f* 8.50).

Onder bovengenoemden titel heeft Dr. Geyl onlangs een boek uitgegeven, dat „meer wil zijn dan de lezer op grond daarvan zou verwachten, ... een studie zijn wil over de buitenlandsche staatkunde van onze Republiek van omstreeks 1730 tot 1748...." Waarom de titel nochtans met name Willem IV vermeldt geeft de schrijver wel met enkele woorden aan, maar eerst de lezing van het boek maakt het langzamerhand duidelijk.

De schrijver heeft door zijne ambtelijke werkzaamheid aan een Engelsche universiteit en zijn daaraan verbonden voortdurend verblijf te Londen eene uitgezochte gelegenheid gehad om onuitgegeven documenten te bestudeeren, die voor de kennis van de betrekkingen tusschen de Republiek en de Engelsche regeering in het tijdperk na den vrede van Utrecht van groot belang zijn, en hij heeft die op methodische wijze verwerkt tot een geschrift, dat in compositie niets te wenschen overlaat en door stijl en taal behaagt, zij het dan ook dat men met spijt de opzettelijke verwaarloozing van de buigingsvormen ziet doorvoeren, ook van de woorden met natuurlijk geslacht.

Zulk een werk belooft dan ook een welkome bijdrage te leveren voor de Nederlandsche historiographie, maar.... het baart eene bittere teleurstelling. Want dat boek is een strijdschrift, dat, wat geest en strekking betreft, doet denken aan den tijd en de denkwijze van Capellen tot de Poll en de zijnen. Er is over den tijd, dien Dr. Geyl behandelt, weinig geschreven, in het Nederlandsch wel te verstaan. Een enkel academisch proefschrift, een paar détail-studiën, daarbij is het gebleven. Dat is niet meer dan natuurlijk: er is bezwaarlijk een tijdperk in de geschiedenis van ons vaderland te noemen, dat — op zijn zachtst uitgedrukt — minder aantrekkelijk is dan dat tusschen de vredesverdragen van Utrecht en Aken.

Over dat tijdperk handelt het nieuwe boek van Dr. Geyl. Hij wijst er op dat vooral Jorissen zich — naar zijn oordeel — te scherp heeft uitgelaten over de regenten-regeering en zich teveel op een Engelsch standpunt heeft gesteld. Jorissen was inderdaad gewoon zich vrij beslist uit te drukken, wat met zijn hartstochtelijke natuur strookte, mar het is niet tegen de een of andere voorstelling van feiten of handelingen, dat de schrijver verzet wil aanteekenen: hoe verder men in het boek vordert, hoe meer blijkt, dat het hem te doen is om de beginselen, de grondgedachten, die zich in de eerste helft der achttiende eeuw openbaarden en zich lieten gelden in de staatkunde, en die de richting aangaven in het buitenlandsch beleid. Zoo werd zijn werk, bedoeld of onbedoeld, een „tendenzschrift". Tweeërlei is de strekking van het betoog — want het boek *is* een betoog. Vooreerst bestrijdt het nadrukkelijk het „oud systeem", d.i. de staatkunde, die een hecht verbond tusschen de zeemogendheden, allereerst de Republiek en Engeland, zoo mogelijk met de Oostzee-staten, als blijvenden grondslag wilde behouden in het belang van die mogendheden zelf en van het Europeesche evenwicht. In de tweede plaats is het een onafgebroken veroordeeling van de stadhouders en hun aanhang: zij, gemakshalve „de Oranjes" of de Oranje-partij genoemd, zijn de oorzaak van den binnenlandschen partijstrijd, van de „verstijving en verwording onzer constitutie" en van de vernedering der Republiek door de noodlottige voortzetting van die verouderde politiek naar het „oud systeem",

Daarom heet het boek ook „Willem IV en Engeland", al wil het „meer geven dan de titel zegt".

Als men het op de keper beschouwt is het ook in den grond Willem IV, en in hem zijn geheele geslacht, waartegen het boek gericht is. Reeds in het begin uit zich de geest, die het boek bezielt. De vergelijking van den tijd van De Witt en dien van Willem III op bl. 9 spreekt reeds duidelijk genoeg. Men leest ze met verbazing, maar verder lezende verwondert men zich niet meer: de beoordeeling van Willem IV, die de verantwoordelijkheid te dragen krijgt van al de vernederingen, die de Republiek te dulden had, b.v. op bl. 218, is veelzeggend genoeg. Daar wordt hem zelfs verweten, dat hij in 1747 „geen voorbereiding" had gehad, noch in staatszaken, noch in krijgskunde, noch in kennis van personen, maar wie waren het, die hem dat onmogelijk gemaakt hadden? Die „hoogstaande mannen", zooals François van Halewijn, wiens zielerust zeker verstoord werd door de nagedachtenis van zijn oom en diens „dobbe dobbe en fanfare voor den koning van Engeland", de hoogstaande man, die „geen macht had" (bl. 9), maar er toch in slaagde om bij alles een spaak in het wiel te steken. Ook 's prinsen „verbazende omzwaai" wordt hem zwaar aangerekend (bl. 272), hoe begrijpelijk die ook zij, toen hem de onmogelijkheid van verder strijden zoo onmiskenbaar blijken moest. Alsof de schuld van de geheele droeve oorlogszaak en haar oneervol einde niet voor aller oogen te vinden was bij die voorvechters der „vrijheid", de vijanden tevens van het „oud systeem"? Maar het geldt bij Dr. Geyl niet den persoon van Willem IV, het geldt diens geheele stamhuis. In het „Besluit" van het boek (bl. 292, 293, 294) bereikt des schrijvers betoog zijn toppunt. Daar wordt de anti-Orangistische beweging, eerst na den dood van Willem II, daarna na dien van Willem IV en ten slotte in den patriottentijd, voorgesteld als eene „reactie van een gezond *democratisch* en nationalistisch karakter". Democratisch? Men gelooft zijn oogen niet! En waartegen was die reactie gericht? Tegen het „dynasticisme", dat op zijn beurt het natuurlijk gevolg was van de huwelijken van Willem II en IV. „De acte van Seclusie moet teruggevoerd worden tot het huwelijk van Willem II, de oorsprong van 1795 is te zoeken in dat van Willem IV"!

Met deze beschouwing hangt die over de verhouding van de Republiek en Engeland natuurlijk innig samen, en het spreekt van zelf, dat die hetzelfde karakter draagt. Is Jorissen eenzijdig geweest, zeker heeft Dr. Geyl hem overtroffen. Met geen woord brengt de schrijver de groote moeilijkheden in rekening, waarin de Engelsche regeering en de koning persoonlijk gewikkeld waren, en evenmin schijnt hij in de schaal te laten wegen, dat de vastelandsoorlog voor de Republiek van oneindig meer belang moest gerekend worden dan voor Engeland, en dat daar, en ook in Frankrijk, de niet ongegronde overtuiging gevestigd bleef, dat de Republiek nog altijd

Digitized by Google

rijk genoeg was, maar dat men geen middelen wilde aanwenden om een behoorlijk stelsel van belastingen in te voeren.

Maar genoeg. De bespreking van een boek kan geen weerlegging zijn en in bijzonderheden treden. De schrijver verzekert met beslistheid, dat „het oud systeem afgedaan had", dat de politiek van Willem IV had gefaald — waarmede hij wel hetzelfde zal bedoelen? Het is waar: in den tijd van de Gouvernante en de jeugd van Willem V begint dat heillooze ageeren tegen de „Engelschgezindheid", het mooi weêr spelen tegen Frankrijk, het uittarten van Engeland vóór en tijdens de troebelen in Amerika en — natuurlijk — beginnen ook de zinnelooze aanvallen op den zwakken stadhouder, die de schuld krijgt van de geleden verliezen en den niet te verhelen smaad. Het nauwe verbond met Frankrijk, in 1784, de illusie van de vrienden der „vrijheid", werd inderdaad het einde van het „oud systeem", maar het vredesverdrag van Den Haag in 1795 zou den heeren aan den lijve en in de geliefde beurs doen gevoelen wat de vleierij van de Fransche vrienden hun en het land had gebracht.

„Oud systeem", „dynasticisme", „huwelijken", die zou de historieschrijver moeten gispen? Men herleze het slot van Fruins meesterlijke studie over Willem III en Engeland, en beslisse dan wat men te denken heeft over Geyls Willem IV en Engeland.

Het is verdrietig de bespreking van een met zorg en talent geschreven boek niet te kunnen besluiten met eene aanbeveling of nog liever een lofspraak, maar Dr. Geyls werk kan, naar mijn oordeel, niet anders gekenschetst worden dan met de woorden, die Fruin in 1896 op een ander geschrift toepaste: Proeve van averechtsche geschiedschrijving.

Den Haag. F. J. L. Krämer.

E. Howald, Platons Leben. Zürich, Verlag Seldwyla. (Pr. M. 4, geb. M. 4.80).

M. Hiestand, Das socratische Nichtwissen in Platons ersten Dialogen. eine Untersuchung über die Anfänge Platons. Zürich, Verlag Seldwyla. (Pr. M. 6, geb. M. 7.50).

De twee bovengenoemde werken laten zich gemakkelijk samen bespreken daar zij blijkbaar stammen uit één gedachtenkring, één bepaalde sfeer van wetenschappelijk denken. Plato is een van de figuren aan de vertolking waarvan nu sinds vier eeuwen ieder nieuw opkomend denkers- en dichtersgeslacht zijn krachten beproefd heeft. De meest uiteenloopende groepen van menschen eischen Plato voor zich op, men denke b.v. aan de Neo-Kantianen en de Theosophen; en nu wil deze groep Plato-vertolkers blijkbaar, opnieuw bezield door de onovertroffen schoonheid van zijn grootste werken, hem wegvoeren uit de school en weer plaatsen midden in het leven. Met opzet maken zij zich vrij van wat tot nu toe over Plato geschreven is, en trachten zich onbevangen tegenover zijn werk te plaatsen, gedreven door de overtuiging dat de ware biographie nu pas geschreven kan worden, nu wij in ons modern wetenschappelijk besef deze twee grondwaarheden hebben opgenomen dat: „een biographie een eenheid moet zijn en wel een psychologische, niet in den zin van een door analyse te verkrijgen som van vaste psychische eigenschappen, maar als een psychologisch samenhangende levenslijn, die zich laat navoelen, dus als beweging" (Howald blz. 10) en dat van hoeveel belang milieu en tijdgeest ook zijn: „belangrijker, meer den doorslag gevend, en ten slotte bepalend lijkt ons de wet der individueele persoonlijkheid" (Howald blz. 11).

Men voelt hoe veel zuivere wetenschappelijkheid men bij het volgen van die methode van 't schrijven eener biographie moet prijsgeven, maar het feit dat de nieuwe methode ingewikkelder en gevaarlijker is geeft ons niet het recht haar te vermijden. Ook een gewichtige verovering van het vorige geslacht geeft men prijs: het groote geestelijke individu wordt weer tijdloos. Hier maakt Howald zich dus los van de methode, het best door Wilamowitz toegepast, door milieuschildering de persoon levend en begrijpelijk te maken.

En wat treft Howald bij het onbevangen volgen, het sympathisch navoelen van Plato's leven? dat zijn levenslijn niet recht of gebogen verloopt, maar dat zij op twee plaatsen een duidelijke breuk of knik vertoont, waar men dus moet aannemen een sterke krachtinwerking van buiten; en het eigenaardige is dat de drie perioden waarin door die twee insnijdingen Plato's leven verdeeld wordt, geheel anders zijn dan wij volgens de gewone menschelijke ontwikkeling kunnen verwachten. „Die Lebenslinie Platons ist in der ganzen Geistesgeschichte absolut ein Einmaliges". In de eerste periode vallen een reeks werken die een steeds toenemende gedachtendiepte en schoonheid vertoonen; dan plotseling als een openbaring van wat de menschelijke geest vermag verschijnen de volmaaktste kunstwerken: Phaidoon, Symposion, Politeia, Phaidros, die in hun hartstochtelijk gevoel getuigen van een ongebruikte voortbrengingskracht, die hen doet lijken op de allereerste voortbrengselen van een opbruisend jeugdgenie, zonder dat de fouten van de jeugd hun aankleven; die periode ligt ongeveer van Plato's veertigste tot na zijn vijftigste jaar. En dan even plotseling middenin een dialoog in den Theaiteet ontvalt Plato de pen, het vuur dooft uit, en als hij de pen weer opneemt is hij een oud man. Hoe dit te begrijpen?

Het is interessant Howald te volgen door zijn boekje (hij richt zich tot degenen die Plato lezen zij het ook in een vertaling), en te zien hoe hij dit wonderlijk leven reconstrueert. Zijn grondstelling is, dat Socrates' invloed op Plato noodlottig is geweest; dat Socrates, die zelf een krachtcentrum was dat misschien zijn weerga in de geschiedenis niet heeft, hem uit zijn eigen richting gestuwd heeft en jaren lang het tot uiting komen van wat hem eigen was heeft verhinderd; en dat, hoezeer hij in de 2e periode zijn volle kracht ontplooit, hij zelfs toen niet geheel vrij van Socrates was, maar diens vreemde invloed zich door Plato's gansche leven doet voelen. Van Plato's eerste dertig jaar weten wij zoo goed als niets; of Socrates in Plato's leven komend hem plotseling of geleidelijk heeft „verdraaid" zou men kunnen zeggen, weten wij niet; (men herinnert zich misschien de anecdote dat Plato, nadat hij Socrates voor 't eerst had hooren discussieeren, naar huis ging en een tragedie waaraan hij bezig was vernietigde, en zijn dichterschap opgaf.) wij weten alleen dat wij Plato, den dichterlijken mystieken denker, op zijn dertigste jaar vinden als volgeling van den intellectualistischen, individualistischen nietweter Socrates.

Digitized by Google

En hier bereiken wij een punt waar ik mij met Howald's zienswijze niet kan vereenigen, zijn opvatting van Socrates' persoonlijkheid en werk. Het feit van een verschil van meening zou nauwelijks vermeld behoeven te worden bij een probleem zoo ingewikkeld en onoplosbaar als de vraag: Wie was Socrates? wat heeft hij geleerd? als Howald zijn opvatting aannemelijk maakte; maar dat doet hij niet. In zijn studie over het Socratische „nietweten" geeft Hiestand een zelfde beeld van Socrates' werkzaamheid en ik voel daarbij hetzelfde bezwaar: Indien de leer van Socrates werkelijk zoo inhoudsloos en klein was, vanwaar dan die noodlottig betooverende invloed op een geest als Plato." Hiestand tracht in zijn studie aan te toonen, wat Howald ook aanneemt, dat het den Socrates der eerste vijf kleine dialogen, die vrijwel historisch is, om het nietweten te doen is en niet alleen om aan te toonen dat alle Atheners die meenden dat zij wat wisten, niet wisten wat zij wisten, dat hun de diepere logische en ethische bezinning ontbrak, die men redelijkerwijze mag vragen van eenig mensch die zich als wetend op het gebied der praktische levensvragen voordoet; dat Socrates zelf dus het nietweten als het eenige houdbare standpunt aannam. Op het gebied van het geweten is of hoort ieder redelijk wezen autonoom te zijn; maar de wetenschap van het hoogere is voor de goden, daar houde men zich buiten. Het bekende orakel van Delphi, dat Socrates den wijsten man van Athene prees omdat hij alleen wist dat hij niets wist was een maatregel om den kleinen man te verheffen; een zalig prijzen van de armen van geest, die hun weten in God verlegd hebben. Socrates zou dan de hartstochtelijke prediker van den ootmoed zijn; andere ondeugden zijn oppervlakkig vergeleken bij de zonde der grooten op stoffelijk zoowel als op geestelijk gebied: den hoogmoed en Socrates heeft geleefd en is gestorven om dien aartsvijand der menschheid te verdelgen.

Is dit genoeg om het tienjarig trouwe leerlingschap van een man als Plato te verklaren? Dat een Antisthenes, dezen Socrates zou volgen is aannemelijk; door de cynische en stoicynsche scholen is veel van dien kant van Socrates' leer in het Christendom doorgedrongen en tot ons gekomen; maar Plato? Howald en Hiestand beschouwen beiden de vroegste van Plato's dialogen en de Apologie als historisch trouwe beelden van Socrates. Maar ik vraag een ieder die de Apologie gelezen en genoten heeft, of daar niet meer uit te voorschijn komt; of het b.v. aangaat zoo weinig waarde te hechten aan het bekende Socratische gezegde: „Niemand zondigt vrijwillig"; of hier niet een positieve deugdleer schuilt, naast de zooeven geschetste negatieve?

Plato, de schrijver dier eerste dialogen en van de Apologie, heeft dus blijkbaar meer in Socrates gevoeld zoo zelfs dat hij Socrates' methode van onderzoek, de dialektiek overgenomen heeft en zijn leven lang behouden. Dit ontgaat Howald ook niet maar om dit te verklaren begeeft hij zich op een gevaarlijken weg; hij beweert (blz. 35) dat *alle* leerlingen, niet alleen Plato, het doel van de Socratische dialektiek geheel verkeerd begrepen hebben, dat zij in hem werkelijk een onderzoeker op het gebied der ethiek zagen. Ik vraag nog eens: is dit aante nemen? Kan men zich zulk een vergissing voorstellen tegenover een man met wien men tien jaar lang intiem verkeert?

Waar, daarentegen, lijkt mij Howald's opmerking dat de Socratische methode van vraag en antwoord niet alleen als wetenschappelijke methode onbruikbaar is, maar dat zij geheel indruischte tegen Plato's geestesaard; Howald noemt haar een pijnlijk dwangbuis voor hem en hoe krachtiger zijn eigen aard zich doet gelden hoe meer hij zich van haar losmaakt; geheel geeft hij haar echter nooit op.

Wat nu was de aanleiding tot dat plotseling doorbreken van zijn eigen wezen; dat in de tien jaar na Socrates' dood Plato zich steeds verder van het negatieve rationalistische individualistische standpunt van Socrates af bewoog; dat hij meer en meer den Eros het gezamenlijk streven naar volmaking, naar het vinden van reëele onveranderlijke objecten van weten verkondigde is duidelijk; maar toch welk een afstand nog tusschen den Plato van den Gorgias en dien van den Phaidoon, den stichter der Academie, den dichter van de Civitas Dei. Howald ziet den grooten stoot in zijn eerste reis naar Italië (± 384), zijn ideale vriendschap met Dion den wijsgeerigen bloedverwant van den ouderen Dionysios en als geestelijk uitvloeisel daarvan zijn vinden van de Ideeënleer. De hoofdstukken die dit beschrijven zijn mooi (V—VIII), vol belangrijke opmerkingen. Philosophisch is er zeker meer uit de Ideeënleer te halen dan Howald dat doet, men leze als contrast Natorps standaardwerk over de Ideeënleer; maar de teekening van wat het vinden van deze groote metaphysische waarheid voor den mensch Plato beduid heeft; hoe dit zijn denken en zijn politieke overtuigingen vastheid verleende; hoe hij zich denker en werker in het licht der eeuwigheid voelde is warm en mooi. Zoo kan alleen iemand schrijven die de vier groote werken genoten en begrepen heeft.

Tien jaar lang duurde deze geluksperiode, toen kwam de tweede groote scheur door Plato's leven, de mislukking van zijn politieke bemoeiingen op zijn tweede reis naar Sicilië. Howald wijst midden in den Theaiteet het punt aan, waar de ommekeer plaats had; de dialoog begint even mooi, warm en kleurig als de vier groote en eindigt plotseling kort, dor en hopeloos in toon.

De laatste hoofdstukken van Howald's boek, die den ouden Plato behandelen, zijn zeer rijk aan gedachten; het boek is gegroeid uit een reeks voordrachten die hij gehouden heeft; maar mij dunkt die laatste lezing moet den hoorders moeite en inspanning gekost hebben. Dit deel van het boek behoorde op zichzelf een studie te vormen, want het begrijpen en schatten van Plato's latere werken behoort onder de moeilijkste problemen in de literatuur; en Howald's bladzijden zijn te vol, te gedrongen. Toch krijgt men na herhaalde lezing een beeld van den ouden Plato, werkend onder zijn jongeren in de Academie; bezield door den Eros, de zucht naar volmaking met zijn leerlingen, maar in zoover veranderd dat hij de Idee in zijn denken verlegd heeft buiten de wereld; het geloof in de gerechtigheid en de waarheid op aarde, was hem ontvallen.

Zoo bleef de Idee ook niet het voorwerp van hoogste wetenschap, maar een waarheid die men beleven of schouwen kon in mystieke visie; het reine leven, en het zuivere denken waren de katharsis die noodig is vóór het ingaan tot het mysterie. Ik neem hier slechts een greep uit Howald's beeld. Hij noemt de opgaaf van den biograaf het „deuten" (verklaren is geen goede vertaling, het woord klinkt te wetenschappelijk) der verschillende gegevens; voor den ouderen Plato is die opgaaf

Digitized by Google

zeker het zwaarst, en ik heb bewondering voor Howald's poging.

Het boek van Hiestand is technischer dan het andere; de schrijver doet ons zijn onderzoek naar de waarde van het „nietweten" stap voor stap meemaken. Over de quaestie van de chronologie der werken zegt hij niet veel, hij neemt evenals Howald aan dat de jongste taalstatistische onderzoekingen wel een vaststaand betrouwbaar resultaat hebben gegeven, hoewel kleine afwijkingen wel mogelijk blijken. Tekstkritiek als zoodanig is ook niet zijn doel; hoewel hij een staaltje levert van fijn scherp lezen in zijn interpretatie van een passage in Charmides. (blz. 47 en 48 noot). Maar het eigenlijk doel van de studie is: het zoeken van den jongen Plato; om dezen te vinden stelt hij het probleem zoo: wat is de zin van Socrates' nietweten; waarom kiest Plato precies dezen dialoogvorm, wat beteekent dus Socrates in de te onderzoeken dialogen en wat beteekenen zijn metgezellen? Zijn onderzoek geldt de dialogen: Ioon, Hyppias minor, Laches, Charmides en Euthyphroon. In het beste hoofdstuk van het boekje: „Socrates" geeft hij een overzicht van de positieve stellingen die Socrates uitspreekt en concludeert uit hun fragmentarischheid, hun gebrek aan samenhang, ja zelfs tegenstrijdigheid, dat zij nooit het doel van die dialogen geweest kunnen zijn; dat zij slechts middel waren om te bereiken wat het eigenlijk doel was: het bewijs te leveren voor de waarheid dat: nietweten de eenig houdbare logische en ethische houding in de wereld is. Het zedelijke zou dan evenals bij Howald te vinden zijn in den deemoed die een dergelijkehouding uitdrukt.

Voor menschen, die een Platonisch „systeem" zoeken zegt Hiestand, zijn deze eerste dialogen weinig vruchtbaar en zelfs lastig; maar voor wie den levenden jongen Plato zoekt, den man die jaren lang meegenomen op den Socratischen weg naar het negatieve, langzaam, denkend zich vrijvecht en de mogelijkheid begint te zien van de bewijsbaarheid van enkele grondstellingen (wat te vinden is vooral in Euthyphroon) die al leven in zijn eigen gemoed, voor hem zijn zij rijk aan materiaal en het zorgvuldig analyseeren overwaard. Bij Hiestand als bij Howald een eerlijk pogen zich als levend mensch een onafhankelijk oordeel over Plato en zijn werk te vormen en bij hem ook deze grondgedachte: het continuë bindende in den mensch is het irrationeele, de rede is niet een op zichzelf werkende, zichzelf verwerkelijkende kracht. Een rationeel systeem is een gebouw een constructie, een geheel gemaakt uit verplaatsbare bouwsteenen, het organische, levende gaat daar boven uit, geeft waarheid en waarde voor ons die een groote figuur als Plato trachten te benaderen. Wat vóór ons ligt zijn de werken; een mensch is meer dan de som van zijn werken, maar nooit bereikt men eenige waarheid als men niet alle werken mee opneemt in zijn beeld; de ware persoonlijkheid moge een adyton blijven, nederig en eerlijk telkens weer het verborgen beeld ontwerpen, trachten uit te voeren, en naspeuren of het de schaduwachtige lijnen die door de werken heenschemeren weergeeft is het werk van den waren philoloog.

Men ziet bij beide schrijvers de door alle wetenschappen heengaande strooming tegen het rationalisme van de vorige eeuw, bij het lezen van hun boekjes voelt men dat zij zich en hun eeuw beschouwen als de Platonische 20e die zich van de Socratische 19e eeuw vrijvecht. Wel een bewijs voor het „tijdlooze" van Plato's werk, dat deze jongeren zich door hem weer laten inspireeren, en opbouwen.

Rotterdam. W. Kuenen.

Greek and Roman Portraits in English Country Houses by **Frederik Poulsen,** translated by the Rev. G. C. Richards B.D. Oxford, at the Clarendon Press. 1923. (Pr. 84 sh.).

Dit boek geeft veel meer dan het belooft. In de eerste plaats toch wel meer dan aanvullende aanteekeningen op de geschiedenis der verzamelingen die Michaëlis geschreven heeft, en afbeeldingen van de meeste van die vorstelijke buitenhuizen en parken, van Wiltonhouse met zijn herinneringen aan Holbein, Inigo Jones en Shakespeare, zelfs de prachtige ceders van den Libanon, die er sedert een paar eeuwen staan. Het zijn verder Houghton Hall, Holkham Hall, Sion House, Ince Blundell Hall, Lansdowne House, Margam Park, Rossie Priory en Soane Museum.

Daarbij worden de belangrijkste valsche stukken die daar zijn besproken en afgebeeld, en verder ook verschillende nog onbekende beelden en koppen, waaronder mij een sterk zijwaards gewende kop, van een godin, uit de school van Phidias, met open mond, zoo merkwaardig voorkwam, dat ik er een prijsvraag aan heb vastgeknoopt.

Onder de portretten van Thukydides, 1, Sophokles, 2 Socrates, 3, Antisthenes, 4, en Plato, 5, is het eerste verreweg het belangrijkste, al is het laatste, zoo gesleten als het is, nog van zooveel beteekenis dat de schrijver het zelf reeds in 1920, in het Journal of Hellenic Studies, bekend gemaakt heeft.

De Alexanders, 9 en 10, lijken mij voor de gelijkenis van niet veel beteekenis, van de andere koningskoppen, 11 en 13, moet de naam nog gezocht worden.

De beide Menanders, 14 en 15, bevestigen den schrijver in zijn overtuiging dat de naam dien Studniczka gaf, juist kan zijn, al ontgaat hem niet dat zekerheid niet bereikt is.

Het zittend beeldje van Epikurus, 16, geeft met zijn verkeerden kop, niets nieuws, eer de Metrodoros, 197, door zijn uitdrukking.

De eene Homerus, 18, is onzeker, de andere, 19, heel zwak, maar de Karneades, 20, is, hoe zwaar beschadigd ook, een prachtstuk, dat den verdwenen Farnesischen kop vrijwel kan vervangen.

Het zou te veel plaats vorderen, als ik alle bekende Romeinsche keizers en keizerinnen eveneens met name zou vermelden. Toch wil ik even op de Livia, 28, wijzen, al overtuigen mij de vergeleken portretten uit Karthago, Fig. 33 en 34, allerminst, al was het alleen maar om op te merken dat de schrijver hier en elders nog verschillende onbekende of moeilijk toegankelijke portretten afbeeldt uit Athene, Fig. 47, 48, 54, 56, 57, Boston, 38, British Museum, 36, Kopenhagen, Louvre, 37, Napels, 49, New-York, 53, Oxford, 41, St. Petersburg, 39, 40, 44, 45, 51, 52, Rome, 46, en Syrakuse 42, 43.

Onder de Grieksche portretten zijn er maar enkele onbekende, waaronder vooral merkwaardig is de gelauwerde dichter met wijd open mond, die volgens Poulsen niet zingt, maar zal gaan improviseeren.

Onder de vele onbekende Romeinen noem ik om hun namen de gezamenlijke portretten van L. Mallius L.l. Clemens met vrouw en dochtertje, 40, uit den tijd van

Digitized by Google

Tiberius, en uit dien van Hadrianus een andere vrijgelatene, Asklepiades, met zijn vrouw Arronia Res (tituta?) en zijn patroon Cheluvius Hermes.

Er zijn verder goede werken onder, maar mijn bijzondere belangstelling trekken vooral de latere portretten om hun scherpte, de Maximinus Thrax, 105, Gordianus Pius 106, de prachtige gevoelige, meer dan levensgroote kinderkop van Philippus Minor, 107, de Otacilia Severa, 108, en de onbekende, 111, uit het midden van de IIIe eeuw.

Ik wil echter ook wel met den schrijver de groote verdiensten erkennen van den prachtigen barbarenkop uit den tijd van Traianus, dien hij terecht boven andere soortgelijke stelt.

Een register op de namen is bij deze zorgvuldige schikking naar tijdsorde misschien terecht als onnoodig weggelaten. Een register naar de plaatsing mis ik tot mijn spijt.

Amsterdam. J. Six.

A. S. de Blécourt en **A. M. baron van Tuyll van Serooskerken, Overzicht van Oud-Nederlandsche Rechtsbronnen,** door **S. J. Fockema Andreae.** Tweede druk, herzien en bijgewerkt. Haarlem, Erven Bohn. 1923. (Pr. ƒ 6.—).

Het nuttige boekje van Fockema Andreae was al ruim 40 jaar oud en dus in vele opzichten verouderd. Het was een gelukkige gedachte der bewerkers om het opnieuw uit te geven met hulp van Andreae's eigen aanteekeningen en die van enkele bekende rechtshistorici ten onzent benevens van den heer Bijleveld, die eenige titels van werken over adel en ridderschap leverde. Zoo dijde het boekje van 67 blz. uit tot een boek van 185 blz., dat zeker in nog hoogere mate onzen historici van dienst kan zijn en niet minder van nut voor de studenten in rechtsgeschiedenis. De indeeling bleef in hoofdzaak die van Andreae; de inhoud nam natuurlijk toe ten gevolge van de ijverige werkzaamheid op dit gebied, sedert Andreae de studie der rechtsgeschiedenis ten onzent op zoo krachtdadige wijze vooruitbracht en door zijn leerlingen en medewerkers deed vooruitbrengen. De nieuwe uitgave werd zoo een monument ook voor de vruchtbare werkzaamheid van den Leidschen hoogleeraar zelven, wiens boekje reeds indertijd andere landen ons mochten benijden en dat ook in zijn nieuwen vorm elders zijn wedergade niet heeft.

Leiden. P. J. Blok.

Ed. von Hartmann, Kategorienlehre. Zweite Auflage, hrsg. von **Fritz Kern.** 3 Bde. (Philosophische Bibliothek, Band 72a—c) Leipzig, Felix Meiner. 1923. (Pr. p. dl. ƒ 1.61, geb. ƒ 2.30).

In het meest bekende werk van v. Hartmann, Die Philosophie des Unbewussten, worden spekulatieve resultaten op induktief-natuurwetenschappelijken grondslag gegeven, maar men merkt er overal meer van die resultaten dan van hun grondslag. Het getuigt dan m.i. ook voor den wijsgeerigen zin van den schrijver, dat hij zijn populairste werk niet voor het beste heeft gehouden, maar onder andere, die hij belangrijker vond, in de eerste plaats de Kategorienlehre heeft genoemd. Die Philosophie des Unbewussten (1e druk 1869) werd tijdens het leven van den schrijver (tot 1906) elf maal gedrukt, van de Kategorienlehre (1e druk 1896), verschijnt eerst thans (1923) een tweede uitgave.

Prof. Kern heeft hiervoor het oorspronkelijk handschrift van den philosoof kunnen gebruiken, benevens diens eigenhandige verbeteringen en aanvullingen, die hij bij een herdruk wenschte op te nemen. Daardoor heeft zijn uitgave een bizondere waarde en zal ze wel definitief zijn. Ik ben niet in de gelegenheid om het gebruikte materiaal te vergelijken, maar voorzoover ik kan nagaan, krijg ik den indruk dat Prof. Kern en de door hem dankbaar vermelde medewerkers nauwkeurig en met goed inzicht hebben gewerkt. In elk geval is deze uitgave een aanwinst voor allen, die de philosophie van Von Hartmann willen of moeten bestudeeren.

Amsterdam. Tj. de Boer.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

J. Marouzeau, La linguistique et l'enseignement du latin. I. Principes. II. Programme et applications. (Extrait de la Revue des Etudes latines, tomes I et II).

Ik hoop van harte, dat dit artikeltje voor ons gymnasiaal onderwijs niet verloren gaat; ofschoon voor Frankrijk geschreven, is het vrijwel geheel ook voor ons van direct belang. Gelukkig is Marouzeau, Directeur d'études à l'école des Hautes études, als schrijver van Le latin, dix causeries, in Nederland terecht bekend. Zijn bedoeling is telkens weer, het onderwijs in het latijn aantrekkelijk te maken, te leren, dat het latijn geen dode taal is, omdat een taal niet doodgaat, te herhalen dat een leeraar een leerling niet kan inwijden wanneer hij zelf nog een weinig profaan is. Met genoegen constateert men, dat het werk van Schrijnen, Muller en Slijper ten onzent, ook buiten de grenzen een prikkel tot navolging is geworden. Welke taktiek heeft Marouzeau? De inertie van het traditioneel onderwijs te overwinnen door de practiese winst van het nieuwe onderwijs voor leraar en leerling, meer belangstelling en meer bevrediging, verbetering van het eindresultaat. Ook vindt men een reeks werkjes genoemd die door hun kortheid, levendigheid, degelijkheid, geschikt zijn om zich daarmee snel te oriënteren, b.v. La vie du langage en Philosophie du langage van Dauzat, en Le langage van Vendryes. Met belangstelling verwacht men de vergelijkende grieks-latijnse grammatica van Vendryes en niemand minder dan Meillet[1]), en de latijnse stylistiek van Marouzeau.

In dezelfde Revue des Etudes latines vindt men een stuk van prof. Muller van verwante strekking, dat het zeldzame voorrecht heeft, geschreven te zijn door iemand die zelfstandig linguist en beproefd gymnasiaal docent is.

Aerdenhout. A. W. de Groot.

SCHOOLBOEKEN.

D. Langedijk, Leerboek der Vaderlandsche Geschiedenis ten gebruike van Gymnasia, H.B.S., Kweek- en Normaalscholen. Deel II. Van 1795 tot heden. Groningen, Wolters. 1924. (Pr. ing. ƒ 1.60, geb. ƒ 1.90).

Dit werkje is een vervolg op het eerste deel, dat in de December-aflevering van 1923 van het *Museum* besproken is. Ditmaal ontbreekt én op het titelblad én in het voorbericht de mededeeling, dat het leerboek eigenlijk

[1]) Intussen verschenen.

Digitized by Google

bestemd is voor Christelijke inrichtingen van Middelbaar en Gymnasiaal onderwijs.

De eerste 17 paragrafen behandelen den Franschen tijd. Hierin vindt men beknopt bijeen hetzelfde, wat in de talrijke reeds vroeger verschenen leerboeken over deze periode ook reeds gezegd is. De schr. typeert de Fransche revolutie echter al heel kort door er niets anders van te zeggen dan: „De revolutie, die in 1789 in Frankrijk was uitgebroken, had haar grond in de verwerping van alle gezag, „Ni Dieu, ni maître" was de leus. Men wilde God van de aarde bannen en den mensch tot souverein verheffen." De juistheid van deze bewering in het midden gelaten, had de Schr. er toch wel op kunnen wijzen, dat de Nederlandsche revolutionnairen van 1795 voor het grootste deel alles behalve ongeloovigen waren. Men kan uit alles merken, dat het revolutionnaire tijdperk den Schr. niet sympathiek is; en toch wat zou onze maatschappij zijn, als het er niet geweest was?

De paragrafen 11 tot 16 behandelen de jaren 1813 tot 1842. Ook hierin staat vrij wel niets nieuws. De ingewikkelde toestand in Nederlandsch Limburg tusschen 1830 en 1867, waarover in den laatsten tijd zooveel te doen geweest is in verband met het zoog. annexionisme, is, evenals in andere handboeken, niet voldoende behandeld.

De laatste paragrafen van 17 tot het einde, bespreken ten slotte de geschiedenis van onzen eigen tijd. De Schr. heeft gemeend, hier de chronologische behandeling te moeten laten varen en schetst achter elkaar de politieke geschiedenis, de parlementaire geschiedenis, de politieke partijen, de vakbeweging en arbeidswetgeving, het geestelijk leven, het maatschappelijk leven en de koloniën. Het komt mij voor, dat deze verbrokkeling van de stof aan het werk niet ten goede gekomen is. Vooral in de snel-levende 19e en 20e eeuw werken de gebeurtenissen van het dagelijksch gebeuren en de steeds veranderende opvattingen en stroomingen van het geestelijk en maatschappelijk leven te veel op elkaar in, dan dat ik een afzonderlijke behandeling van elk dier onderwerpen aan te bevelen vind.

In § 19 (de politieke partijen) wordt veel te weinig gezegd over de R.-K. Staatspartij. Men vindt er ternauwernood iets over het tot stand komen van de Coalitie, die zulk een overwegenden invloed gehad heeft en heeft in ons vaderland.

Bitter valt ook tegen de behandeling van den schoolstrijd. De Schr. doet het voorkomen, alsof de overwinning van de bijzondere school in 1917 eigenlijk alleen het werk geweest is van het Protestantsche deel der voorstanders van die school. Het aandeel der Roomsch-Katholieken wordt vrijwel doodgezwegen.

Het geheele werkje doet trouwens den indruk ontstaan, of het haastig en zonder behoorlijke voorbereiding in elkaar gezet is. Dit is jammer, omdat het eerste deel zoo veel beter is.

Ook nu ontbreken de noodige slordigheden en fouten van den dag niet. Dat de Schr. in 1797 Engeland van Ierland uit aan de Oostzijde wil laten aanvallen (bladz. 10), is waarschijnlijk een schrijf- of drukfout, maar dat de „abbé de Foere" nog altijd een „abt" is (bladz. 35), de oudste zoon des Konings nog immer „Kroonprins" (bladz. 59) zijn dingen, die niet meer mochten voorkomen. Ook is Syndicaat in het Nederlandsch onzijdig, zoodat het vreemd aandoet, wanneer de Schr. het eensklaps vrouwelijk maakt (blz. 37).

Met dat al, het werkje is in ieder geval bruikbaar en door het schematisch overzicht aan het einde zeer geschikt voor a.s. examinandi. We hopen, dat het dan ook zijn weg wel vinden zal, en dat bij een event. tweede uitgave de vele tekortkomingen hersteld mogen worden.

Maastricht. F. W. van Wijk.

Dr. J. H. Kool heeft bij de f[a] Wolters te Groningen-den Haag een leesboek met „vocabulaire" over Frankrijk uitgegeven onder den titel *Voyage en France* (pr. *f* 1.75, geb. *f* 2.—). Het ruim en aardig geïllustreerde boekje behandelt natuurlijk in de eerste plaats Parijs, maar voorts ook Bretagne, de oevers van de Loire, de fransche Alpen, het Zuiden van Frankrijk enz. Een plattegrond van Parijs en een kaartje van Frankrijk zijn er bijgevoegd.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Philologische Kring te Amsterdam.

In het afgeloopen vereenigingsjaar werden de volgende voordrachten gehouden: Mej. Dr. C. M. de Jong, *Het moderne Duitsche Drama*; K. R. Gallas, *La Fontaine, zonder de fabels*; Dr. A. Zijderveld, *De humanist Montaigne en zijn „invloed" op Spieghel en Hooft*; E. Inglis Arkell, *Thomas Hardy and 'The Dynasts'*; Dr. F. A. Schuringa, *Dialectproblemen in ons N.O. taalgebied*; Mej. Dr. J. F. C. Gutteling, *Shelley's 'Prometheus Unbound'*; J. A. M. Rijk, *Heinrich von Kleist en zijn voornaamste dramatische werken.*

Mededeelingen werden gedaan door: Dr. M. Boas, *Over eenige 17e-eeuwsche Stoïsche zedeboekjes*; Dr. F. Leviticus, *Over de practijk der taalwetenschap buiten het onderwijs*; Dr. C. P. Burger, *Over een merkwaardig boek met muziek en houtsneden, begin 16e eeuw*; Dr. J. D. Meerwaldt, *Over Lucas' dateering van Christus' geboortejaar* en *over de uitdrukking ἐπιούσιος ἄρτος in het Onze Vader.*

Amsterdam. J. D. Meerwaldt, Secr.

Een tweede druk is verschenen (1925) van J. F. L. Montijn, *Latijnsch-Nederlandsch Woordenboek*; de firma W. E. J. Tjeenk Willink te Zwolle vertrouwde de bewerking van deze nieuwe uitgave toe aan Dr. J. Niermeyer; de prijs is ingen. *f* 6.90, geb. *f* 7.50.

Bij Gebroeders van der Hoek te Leiden (1925) verscheen de vijfde druk van *Kleine Lautlehre des Neuhochdeutschen* für Niederländer bearbeitet von G. R. Deelman. Deze nieuwe uitgave is bezorgd door J. Verwer, die in een voorbericht enkele wijzigingen door hem aangebracht opnoemt en verklaart.

In de bekende serie *Romanische Texte*, uitgegeven door Lommatzsch en Wagner (Berlijn, Weidmannsche Buchhandlung) is verschenen: *Jean Lemaire de Belges*, Dichtungen (pr. M. 2.40).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. I. et B.-L., 1924, Nov.-Dec.: S. Reinach, Sur un passage de la lettre de Claude aux Alexandrins. — Cl. Huart, Rapport sur quelques documents arabes et byzantins prov. de Syrie. — P. Rivet, Les Mélanéso-Polynésiens et les Australiens en Amérique. — E. Senart, Rapport sur les travaux de la mission archéol. en Afghanistan, 1er sem. de 1924. — Delattre, Nouv. découverte d'une *area* chrétienne, à Carthage. — G. Radet, La valeur hist. de Quinte-Curce. — Allotte de la Fuÿe, Une coupe magique en écriture manichéenne.

Journal des Savants, 1924, Sept.-Oct.: A. Puech, Les *Ennéades* de Plotin, I. — A. Merlin, La civilisation égéenne. — L. Bréhier, Une forteresse de l'Orient latin. La cité de Rhodes (slot). — Nouv. et corresp.

Digitized by Google

Nov.-Déc.: C. Huart, Les Mamelouks en Syrie. — A. Puech, Les *Ennéades* de Plotin (slot). — P. Bourget, Le Musée Condé en 1923.

1925, Janv.-Févr.: P. Jouguet, Une lettre de l'Empereur Claude aux Alexandrins. — H. Cordier, Le Vieux Paris: La Chapelle Saint-Denis. — Variétés.

Bulletin de l'Association Guillaume Budé, 1925, 7: M. Croiset, Louis Havet. — J. Bidez, L'apostasie de Julien. — L. Herrmann, Octavie, source de Britannicus. — Chronique bibliographique.

Philologus, LXXIX: Th. Birt, Beitr. z. Verständnis der Oden des Horz. — N. Wecklein, Die Antiope des Euripides. — E. Bornemann, Aristot.' Urteil über Platons polit. Theorie, I. — Misc. — E. Bornemann, Aristot.' Urteil über Platons polit. Theorie, II. — H. Magnus, Neue Bruchstücke einer Ovidhs. — K. Prinz, Beitr. z. Krit. u. Erkl. der Achilleis des Statius. — R. Wagner, Der Oxyrhynchos-Notenpapyrus. — Misc. — E. Kapp, Sokrates der Jüngere. — E. Bornemann, Aristot.' Urteil über Platons polit. Theorie (slot). — H. Bogner, Kaiser Julians 5. Rede. — O. Viedebantt, Metrologica. — Misc. — Th. Stifler, Das Wernickensche Gesetz u. d. bukol. Dihärese. — E. Bickel, Neupythagor. Kosmologie bei den Römern. — O. Crusius u. R. Herzog, Der Traum des Herondas. — Misc.

LXXX, 1: R. Kerber, Hölderlins Verhältnis zu Homer. — W. Schmidt, Der hom. Schiffskatalog u. s. Bedeutung f. d. Dat. d. Ilias. — K. Rupprecht, Apostolis, Eudem u. Suidas. — Misz.

2: H. Steiger, Euripides, ein antiker Ibsen? — K. Latte, Glossographika. — O. Crusius (†), Lobon u. s. Verwandten. — J. H. van Haeringen, Zur Frage des Pisonerbriefes. — Misz.

3: A. Schwessinger, Eigenart u. Eigengesetzlichk. in Platons Kunst. — J. Mesk, Ueber Phlegons Mirabilia I—III. — F. Atenstädt, Ein Beitr. zu Stephanos v. Byzanz. — F. Bilabel, Fragmente aus der Heidelberger Papyrussamml. — Misz.

Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk., XLIV, 2: S. Eringa, Walewein-studies (verv.). — G. S. Overdiep, Over het Ndl. Part. Praes., II. — M. Boas, Het Adunaton. — Kleine Med.

N. Taalgids, XIX, 3: C. B. v. Haeringen, Het grammaticaal systeem v. Jespersen. — E. Kruisinga, Onze taal in den vreemde. — B. Faddegon, Grammatische en psycholog. relaties. — W. L. M. E. v. Leeuwen, Poelhekke's Lyriek. — Aankond. en Meded. — Bladvull. — Uit de tijdschr.

4: G. Royen, De nomin. klassifikatie in het Ndl. — G. Brom, Hofdijk en Thijm. — G. S. Overdiep, De studie der Ndl. syntaxis. — J. A. v. Praag, Twee uitingen v. bewuste Vlamingen in de 17de eeuw. — Boekbeoord. — Aankond. en Meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, X, 4: K. J. Riemens, Madame Lourdoue, Femme Lourde. — C. M. v. d. Zandem, Autour du ms. latin du *Purgatoire de saint Patrice*, de la Biblioth. de l'Univ. d'Utrecht. — H. Hasper, Das Gründungsjahr der Deutschgesinnten Genossenschaft. — J. H. Scholte, Datierungsprobleme in der Zesenforschung. — A. Leitzmann, Kleinigkeiten zu Goethe. — F. P. H. Prick v. Wely, Kantteek. bij H. Poutsma's *Grammar*, IV. — W. v. Doorn, An enquiry into the causes of Swinburne's Failure as a narrative Poet, V-VI. — Dez., Appendix. — E. Herkenrath, Zu den Gedichten des Archipoeta. — Boekbespr. — Var. — Aankond. v. eigen werk. — Inh. v. tijdschr.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, XIII, 3-4: J. Persijn, A. Snieders. — G. Royen, Genusterminologie. — L. W. R. v. Deventer, A. Fokke Simonsz en zijn werken. — Aantek.

5: G. Brom, Opkomst v.d. Mnl. studie. — D. A. Stracke, Een ongekende Frank. Roman. — Boekbespr.

Leuv. Bijdr., XVII, 2: H. Logeman, The Semasiology of Some Verbs of Motion and the Etymology of Dutch *langwerpig*. — G. L. v. Roosbroeck, Notes on Corneille. — G. Pancon-celli-Calzia, Ueber Experimentalphonet. Untersuchungen mit sinnlosen Reizen. — C. Digneffe, Twee Zienswijzen in de Phonetiek. — B. W. Woodbridge, Voltaire and Saint-Simon. — G. Watson, The Present State of Scottish Studies.

Engl. Studies, VII, 3: F. Karpf, English as the First Foreign Language in Secondary Schools. — Notes a. News. — Rev. — Brief Mentions. — Bibliogr.

4: B. A. P. v. Dam, Textual Criticism of Shakespeare's Plays. — Notes a. News. — Rev. — Brief Mention. — Bibliogr.

Anglia, XLIX, 2: F. C. Steinermayr, Der Werdegang von J. Galsworthy's Welt- u. Kunstanschauung. — Appelmann, Longfellows „Evangeline" und Tegners „Frithiof-Sage". Ein Beitr. zu Longfellows „Quellen". — H. Lange, Neue Beitr. zu einer endgült. Lösung der Legendenprologfrage bei Chaucer. — A. Stern, Ein Briefwechsel Hobhouses und Stratford Cannings betreffend das Denkmal Byrons. — O. B. Schlutter, Weitere Beitr. zur ae. Wortforschung.

Id., Beibl., XXXVI, 3: A. Björling, The Prop-Word *One* in Early Mod. Engl. — H. Marcus, Die Entstehung von „Rule Britannia".

4: F. Holthausen, Das ae. Gedicht auf Wilhelm den Eroberer. — M. H. Peacock, The Wakefield Mysteries. — S. Funk, J. Galsworthy's The Forest.

5: E. Ekwall, An O.-E. Sound-change and some Engl. Forest Names. — K. Luick, Zu ne. *dare*. — O. Jespersen, Prop-Word and numeral.

Neuphilologische Mitteilungen, 1925, 3-4: H. Pedersen, Les origines de la légende de saint Eustache. — E. Walberg, Remarques sur le texte de la seconde partie du *Poème moral*. — Ph. Aug. Besker, Les couplets de la coquille. — Besprechuugen. — Protokolle des Neuphilologischen Vereins.

Bijdragen Vaderl. Gesch., 6de R., II, 3 en 4: Sneller, De hollandsche korenhandel in het Sommegebied. — Smit, De omzetting van het Hof van Holland in 1572. — Elias, Schetsen uit de geschiedenis van ons zeewezen, IX. — Korte Mededeelingen (Blok, De oorsprong der Leidsche nijverheid; Smit, Instructie voor de commissarissen voor het koren in Holland, 1574). — Japikse, Nederl. hist. literatuur.

Tijdschrift voor Geschiedenis, 40, 2: Geyl, De Oranjes en Antwerpen. — Manger, Bismarcks buitenlandsche politiek. — Zwarts, Bronnenpublicatie voor geschiedenis der Nederl. Joden. — Trosée, Godfried van Nassau.

Studiën, CIII, Juni: C. Wessels, Wat staat geschiedk. vast over de oude Missie in Z.-Selébès of het land v. Makassar? — J. E. Enklaar, Dr. Hüffer over de ME. — Antw. v. Dr. Hüffer. — J. Kroon, In den Bijbel geen onwaarheid. — J. Stein, Pater Schall en het Holl. Gezantschap aan den Keizer v. China (1655—1657). — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Lezers en Red.

Juli: P. Albers, Het Zestiende Eeuwfeest d. Alg. Kerkverg. v. Nicea, I. — J. Beuns, De H. Petrus Canisius en het renteverbod. — H. Padberg, De nieuwste bestrijding v. h. wonder. — J. Daniels, Bibliogr. over de Soc. v. Jesus. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Aug.: J. B. Poukens, Een groot Nederlander, C. C. Vandensteen. — P. Albers, Het Zestiende Eeuwfeest d. Alg. Kerkverg. v. Nicea (slot). — J. Stein, C. Flanmarion †. — E. v. d. Ven, Het Goddelijke in de Kunst. — Meded. — Dingen v.d. Dag. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Boekzaal d. geheele Wereld, 1925, 5: C. H. Lambermond, De Ondergang v. h. Avondland. — J. Engelman, De Keulsche Schilderschool. — H. v. d. Mark, De Kus aan den Melaatsche. — R. v. Walter, De Russ. Liter. sinds 1900. — Godsd. en Apol. Opvoedk. en Wijsbeg. Romans en Ontspanningslect. Dichtw. Kunst. Letterk. Gesch. Gesch. Land- en Volkenk. Soc. en aanverw. Wetensch. Spel en Sport. — Bibliogr. v. P. Canisius. — Uit Boek en Blad.

Digitized by Google

6: F. Sassen, H. Bremond. — Russ. Red., Kron. d. Sovjet-Russ. Lit. — Ital. Red., Kron. d. Ital. Lit. — Fr. H. Rongen, Een nieuwe uiting v. middeleeuwsche vroomheid. — Godsd. en Apol. Opvoedk. en Wijsbeg. Romans en Ontspanningslect. Gesch. Land- en Volkenk. Spel en Sport. Voor de Jeugd. Tijdschr. Uit Boek en Blad. — Verscheidenh.

7: W. Moens, Het Nieuwe Gedicht in de Ned. — V. Cleerdin, Fransche Tijdsbeschouwingen. — P. Quirinus, Eng. Lett. — Zweedsche Red., Kron. d. Zw. Lit. — Godsd. en Apol. Opvoedk. en Wijsbeg. Romans en Ontspanningslect. Dichtw. Kunst. Letterk. Gesch. Gesch. Land- en Volkenk. Natuurk. en Nijverh. Soc. en aanverw. Wetensch. Leerb. Voor de Huish. Sport en Spel. Voor de Jeugd. — Uit Boek en Blad.

8: Fr. Muckerman, Dostojewski en zijn verhouding tot God, Christus en Kerk. — L. J. M. Feber, M. A. P. C. Poelhekke. G. S., Twee Ind. Boeken. — Godsd. en Apol. Romans en Ontspanningslect. Dichtw. Toon. Kunst. Lett. Gesch. Gesch. Land- en Volkenk. Natuurk. en Nijverh. Leerb. Sport en Spel. Voor de Jeugd. — Uit Boek en Blad. — Verscheidenh.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Bloys v. Treslong Prins, Geneal. Gedenkw. N.-Brab., en Overijssel: Studiën C III, Juli (v. Miert).
Von Bode, Willem Brouwer: Tijdschr. v. Gesch. 40,2 (Hudig).
Van Dam, Hamlet: Stud. in Philol. XXII, n°. 2; Philol. Quart. IV, n°. 2.
Douma, A. M. van Schuerman: Tijdschr. v. Gesch. 40,2 (Geest).
Fockema Andreae-de Blécourt-v. Tuyll, Oud-Nederl. Rechtsbronnen: Tijdschr. v. Gesch. 40,2 (v. Heynsbergen).
Geyl en Kruisinga, Engl. in the 19th Cent.: Anglia, Beibl. XXXVI, n°. 4 (Mellin).
De Groot, Altäre des salomonischen Tempelhofes: D. Lit. Ztg. 1925, n°. 20 (Beyer).
Huizinga, Herbst des Mittelalters: Gött. Gel. Anz. 1924, Juli—Dec. (Hessel).
De Hullu, Archieven der admiraliteiten: Tijdschr. v. Gesch. 40,2 (Unger).
Kuiper-Leendertz, Geuzenliedb.: N. Taalg. XIX, n°. 4 (d[e] V[ooys]).
Leenmans, Logica der geschiedeniswetenschap: Tijdschr. v. Gesch. 40,2 (E. v. Gelder).
De Maar, Hist. of Mod. Engl. Romanticism: Anglia, Beibl. XXXVI, n°. 5 (Fehr).
Overdiep, Ferguut: N. Taalg. XIX, n°. 4 (d[e] V[ooys]).
Padberg, Mooie Taal: N. Taalg. XIX, n°. 4 (de Vooys).
Pijper, Martelaarsboeken: Tijdschr. v. Gesch. 40,2 (E. v. Gelder).
Rachfahl, Wilhelm von Oranien. III: Tijdschr. v. Gesch. 40,2 (E. v. Gelder).
Tille, Sprache d. Urk. d. Herz. Geldern: N. Taalg. XIX, n°. 4 (Kloeke).

ADVERTENTIEN

J. B. WOLTERS — GRONINGEN, DEN HAAG

Zoo juist compleet verschenen:

Dr. C. G. N. DE VOOYS

VERZAMELDE TAALKUNDIGE OPSTELLEN

TWEE BUNDELS

Prijs per bundel, gebonden . . . . f 5,90

INHOUD EERSTE BUNDEL:

AFDELING I. Over „schrijftaal" en „spreektaal", algemeen beschaafd en letterkundige taal.
AFDELING II. Het belang van het spellingvraagstuk.
AFDELING III. Uit de geschiedenis van de Ned. spraakkunst.

INHOUD TWEEDE BUNDEL:

AFDELING IV. Purisme, Invloed van de omringende talen op het Nederlands.
AFDELING V. Uit de betekenisleer.
AFDELING VI. Verschelden onderwerpen.

Het zijn alle belangrijke onderwerpen, die in deze bundels verzameld zijn, en de wijze waarop een onderwerp behandeld wordt, boeit en lokt tot nadenken en studeeren uit. *De Vacature.*

Het is een schitterende inleiding tot de nieuwere inzichten op taalgebied.
H. v. d. Graaf in *De Sollicitant.*

Prof. De Vooys gaat zijn opstellen bundelen. Velen zullen hem daar dankbaar voor zijn. Al die frisse, pittige artikels mogen niet in allerlei tijdschriften begraven blijven.
(J.) v. H(am) in *Opwaartsche Wegen.*

Een onmisbaar boek voor geleerden en studerenden. *Het Tijdschrift voor Taal en Letteren.*

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS — GRONINGEN, DEN HAAG

Digitized by Google

ADVERTENTIEN

Zoo juist verschenen:

SCHRIFTELIJKE OPGAVEN

VAN DE

Examens Middelbaar Onderwijs

K VII—XI

voor de akten Nederlandsche Taal en Letterkunde (K^VII^), Geschiedenis (K^VIII^), Aardrijkskunde (K^IX^), Staathuishoudkunde en Statistiek (K^X^), Staatsinrichting (K^XI^)

1918—1924

verzameld door G. BOLKESTEIN

Prijs f0,90

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

BIBLIOTHEEK VAN NEDERLANDSCHE PAMFLETTEN

Verzameling van de Bibliotheek van Joannes Thysius te Leiden bewerkt door Louis D. Petit

Deel III 1703-1800

Voor den druk gereed gemaakt door Dr. H. J. A. Ruys

Een vervolg op den bekenden katalogus, volgens een door PETIT nagelaten handschrift. Bevat een groot aantal pamfletten, welke in den katalogus van KNUTTEL (Kon. Bibliotheek) ontbreken. Door deze uitgave zal de kennis van de pamfletten-literatuur van de 18de eeuw aanzienlijk worden vermeerderd.

f 2.50

UITGAVE VAN A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMIJ. TE LEIDEN

HUGO GROTIUS

ESSAYS ON HIS LIFE AND WORKS SELECTED FOR THE OCCASION OF THE TERCENTENARY OF HIS „DE IURE BELLI AC PACIS"

1625-1925

by **A. LYSEN, LL. D.**

Conservator of the Library of the Palace of Peace.

with a preface by **JACOB TER MEULEN**

Doctor of political science. Librarian of the Palace of Peace.

Een verzameling van opstellen in verschillende talen, met 1 portret en facsimilés van den titel van de eerste editie van de „Iure Belli" en van een onuitgegeven brief van Grotius.

Ing. f 3.75 Geb. f 4.50

Ter gelegenheid van de Grotius-herdenking verscheen deze verzameling van 10 artikelen van gezaghebbende schrijvers van verschillende nationaliteit, welke een uitnemend beeld geeft van het leven en werken van Hugo de Groot, den grondlegger van het volkenrecht.

Uitgave van A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij te Leiden

Concise Bibliography of Hugo Grotius

by

JACOB TER MEULEN

Doctor of Political Science. Librarian of the Palace of Peace

Preceded by an abridged genealogy by Jhr. E. A. VAN BERESTEYN LL. D., and a sketch of Grotius' life, adopted from the Catalogue of the Grotius Exhibition, The Hague 1925

With illustrations **Ing. f 0.90**

Uitgave van A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij te Leiden

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

RETURN TO→ **CIRCULATION DEPARTMENT**
202 Main Library

LOAN PERIOD 1 **HOME USE**	2	3
4	5	6

ALL BOOKS MAY BE RECALLED AFTER 7 DAYS
Renewals and Recharges may be made 4 days prior to the due date.
Books may be Renewed by calling 642-3405.

DUE AS STAMPED BELOW

OCT 13 1991		
AUTO DISC SEP 13 1991		

FORM NO. DD6
UNIVERSITY OF CALIFORNIA, BERKELEY
BERKELEY, CA 94720

Digitized by Google

U.C. BERKELEY LIBRARIES
C031251058

M22965

1007
M9
v.26-

THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA LIBRARY

Digitized by Google

Digitized by Google